ENCYCLOPAEDIA CROATICA

TOMUS IV

CLIACHIT — DIKTIS

SUMPTIBUS INSTITUTI BIBLIOGRAPHICI CROATICI, ZAGREBIAE

IN AEDIBUS „TYPOGRAPHIAE“, ZAGREBIAE MCMXLII

HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA

SVEZAK IV

CLIACHIT — DIKTIS

NAKLADA HRVATSKOG IZDAVALAČKOG BIBLIOGRAFSKOG ZAVODA

TISAK - BAKROTISAK - OFFSET TIPOGRAFIJA

ZAGREB 1942

POPIS SURADNIKA U IV. SVESKU PO INICIJALIMA

A. A-ć. Ante Alfirević dr., D. I., upravitelj nadb. klas. gimn., Zagreb.
A. B. Albert Botteri dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. B-a. Albert Bazala dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. B-c. Antun Barac dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. B-ć. Aleksandar Blašković dr., sveuč. prof., Zagreb.
A. C. Ante Crnica dr., prof. viš. bog. uč., Makarska.
A. D. Antun Dabinović dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. F. Ante Frlić dr., tajnik Trg. komore, Zagreb.
A. G. Artur Gavazzi dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. G-s. Aleksandar Gahs dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. H. Andrija Hupbauer dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. H-r. Albert Haller dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. I. Antun Ivachnjuk ing., arhitekt, Zagreb.
A. J. Ante Jadrijević dr., profesor višeg bogosl. uč., Makarska.
A. J-k. Antun Jiroušek, ravnatelj muzeja u m., Zagreb.
A L-c. Anton Lajovic, predsj. Vrh. sodišča, Ljubljana.
A. Le. Antun Levaković dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. M. S. Antun Messner-Šporšić dr., profesor, Zagreb.
A. M-ć. pok. Ahmed Mulalić, tajnik poslaništva Nezavisne Države Hrvatske, Rim.
A. M-i. Aleksandar Manzoni dr., sveuč. prof., Zagreb.
A. Mi-ć Ante Milošević, kanonik prepošt, Kotor.
A. O. Albert Ogrizek dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. Ob. Ante Obuljen, asistent Geofiz. zavoda, Zagreb.
A. P. Aleksandar Primožić dr., nadsavj. min. obrta, veleobrta i trgovine, Zagreb.
A. Pe. Aleksandar Petrunić ing., čin. Zavoda za rud. i kovin. ispit., Zagreb.
A. P-ć. Andrija Petračić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. S. Aleksandar Sutlić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. S-c. Artur Starc dr., sveuč. asistent, Zagreb.
A. Sch. Artur Schneider dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. S-k. Antun Slodnjak dr., profesor, Ljubljana.
A. S-r. Antun Sedlar, sveuč. asistent, Zagreb.
A. Š. Ante Šercer dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. Š-ć. Albe Šokčić, profesor, Varaždin.
A. Š-k. Antun Šimčík, književnik, Zagreb.
A. T. Alois Tavčar dr., sveuč. profesor, Zagreb.
A. T. H. Aleksandar Tinti-Halper Sigetski dr., ravnatelj »Croatia« tvornice portland cementa, Zagreb.
A. V-i. Alessandro Vigevani dr., profesor, Zagreb.
A. Ž. Andrija Živković dr., sveuč. profesor, Zagreb.
An. P. Ante Pilepić dr., kanonik, Split.
Ar. P. Armin Pavić, kontraadmiral u m., Zagreb.

B. A. Branka Akačić dr., mr. ph., sveuč. asistent, Zagreb.
B. B-ć. Branko Bratanić dr., sveuč. asistent, Zagreb.
B. D. Branko Dragišić, sveuč. profesor, Zagreb.
B. Đ. Branislav Đurđev, arhivar Hrv. drž. muzeja, Sarajevo.
B. E. Bertold Eisner dr., sveuč. prof., Zagreb.
B. K-t. Bratko Kreft dr., dramaturg, Ljubljana.
B. L. Božidar Latković dr., sudac, Zagreb.
B. O. Božidar Oklješa dr., sveuč. profesor, Zagreb.
B. P. Bonifacije Perović dr., franjevac, Zagreb.
B. S. Bogoljub Strižić dr., D. I., prof. viš. bog. uč., Split.
B. Š. Božidar Širola dr., upravitelj Hrv. etnografskog muzeja, Zagreb.
B. Š-ć. Božidar Špišić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
B. Z-k. Boris Zarnik dr., sveuč. profesor, Zagreb.

Ć. T. † Ćiro Truhelka dr., sveuč. profesor, Zagreb.

D. B. Dominik Budrović dr., dominik., Dubrovnik.
D. B-ć. Dragutin Barković dr. ing., ravn. Bolnice milosr. sestara, Zagreb.
D. B-r. Danica Bresler, stručna učiteljica, Zagreb.
D. B-t. Dragutin Bregant dr. ing., profesor, Zagreb.
D. C. Drago Cvetko, prof. konzervatorija, Ljubljana.
D. I. Drago Ivanišević dr., prof. upravitelj glumačke škole, Zagreb.
D. K. David Karlović dr., profesor EKVŠ, Zagreb.
D. K-d. Dragutin Kniewald dr., sveuč. profesor, Zagreb.
D. M. Davor Mikačić dr., priv. docent, Zagreb.
D. Ma-ć. Dragan Marković dr., mr. ph., asist. farmakogn. zavoda, Zagreb.
D. M-ć. Dominik Mandić dr., generalni definitor franjevaca, Rim.
D. M. K. Derviš M. Korkut, kustos Hrv. drž. muzeja, Sarajevo.
D. N. Dragutin Nežić dr., duhovnik sjem., Zagreb.
D. P. Dragoslav Pavlović dr., sveuč. prof., Beograd.
D. P-ć. Dušan Pejnović dr., sveuč. docent, Zagreb.
D. R. Drago Rubin dr., profesor, Zagreb.
D. S-ć. Dinko Sučić dr., sveuč. docent, Zagreb.
D. Ž Dušan Žanko, intendant Hrv. drž. kazališta, Zagreb.

Đ. B. Đuro Besch, dipl. pravnik, Zagreb.
Đ. G. Đuro Gračanin dr., sveuč. profesor, Zagreb.
Đ. K. Đuro Kurepa dr., sveuč. docent, Zagreb.
Đ. S. Đuro Stipetić ing., sveuč. profesor, Zagreb.

E. Ç. Eqrem Çabej, profesor, Rim.
E. F. S. Eros Francesco Sequi, lektor, Zagreb.
E. G. Emerik Gašić, župnik, Komletinci.
E. L. Emilije Laszowski, ravnatelj Drž. arhiva u m., Zagreb.
E. M. Emil Mayerhofer dr., sveuč. profesor, Zagreb.
E. Š. Emil Štampar dr., sveuč. asistent, Zagreb.
E. V. Eva Verona, knjižničar Hrv. nar. i sveuč. knjižnice, Zagreb.

F. B. Franjo Bučar dr., profesor, Zagreb.
F. B-ć. Franjo Bošnjaković dr. ing., sveuč. profesor, Zagreb.
F. B-d. Fedor Breitenfeld dr., gradski perovođa, Zagreb.
F. B-ić. Franjo Brozović ing., profesor, Zagreb.
F. C. Franjo Car, publicist, Zagreb.
F. D. Franjo Durst dr., sveuč. profesor, Zagreb.
F. K. Franjo Kogoj dr., sveuč. profesor, Zagreb.
F K-n. Fran Kušan dr., sveuč. profesor, Zagreb.
F. M. Frane Mihaljević dr., primarni liječnik, Osijek.
F. M-ć. Franjo Margetić, opservator Geofiz. zavoda, Zagreb.
F. O. Franjo Operman dr., sveuč. profesor, Zagreb.
F S-ć. Franjo Stojčić, pom. kap., poseb. čin., Zagreb.
F. Š. Fran Šuklje dr., sveuč. profesor, Zagreb.
F. Š-c. Franjo Šanc dr., D. I., priv. doc., Zagreb.
F. T. Fran Tućan dr., sveuč. profesor, Zagreb.
Fr. H. Franjo Herman dr., sveuč. profesor, Zagreb.

G. D. Giuseppe Donnini dr., profesor, Zagreb.
G. D'A. Gianfranco D'Aronco, profesor, Udine.
G. N. Grga Novak dr., sveuč. profesor, Zagreb.
G. O. Georgije Ostrogorski, sveuč. profesor, Beograd.
G. P. Giovanni Ponti dr., profesor, Zagreb.
G. Š. Gustav Šamšalović dr., rektor VPŠ, Zagreb.

H. B. Hijacint Bošković dr., prof. teol., Dubrovnik.
H. I. Hrvoje Iveković dr. ing., teh. nadz. Zdravstv. zavoda, Zagreb.
H. K. Hamdija Kreševljaković, profesor, Sarajevo.
H. Š. Hazim Šabanović, kustos Hrv. zem. muzeja, Sarajevo.

I. Bl-ć. Ivan Blažević dr., rektor sjemeništa, Senj.
I. E. Ivan Esih dr., savjetnik Min. nar. prosvjete, Zagreb.
I. H. Ivo Horvat dr., sveuč. profesor, Zagreb.
I. H-t. Ivo Horvat ing., sveuč. asistent, Zagreb.
I. I. Ivo Ivančević dr., sveuč. profesor, Zagreb.
I K. Ivo Krbek dr., sveuč. profesor, Zagreb.
I. P. Ivan Pevalek dr., sveuč. profesor, Zagreb.
I. P-ć. Ive Prćić, novinar, Subotica.
I. P-ić. Ivo Perčević, general, glavar Poglavnikova vojnog ureda, Zagreb.
I. R-o. Ivan Renđeo, gimn. upravitelj, Zagreb.
I. Sr-ć. Ivo Srebrenić, profesor, Zagreb.
I. Š. Ivan Šmaljcelj dr., sveuč. profesor, Zagreb.
I. Š-l. Ivo Šrepel, upravitelj Hrv. drž. galerije umjetnosti, Zagreb.

J. A. Juraj Andrassy dr., sveuč. profesor, Zagreb.
J. A-ć. Josip Andrić dr., urednik Knjiž. društva sv. Jeronima, Zagreb.
J. An-s. Josip Andreis, profesor, Zagreb.
J. B. Josip Badalić dr., knjižničar Hrv. nar. i sveuč. knjiž., Zagreb.
J. B-c. Josip Buturac, čin. Hrv. drž. arhiva, Zagreb.
J. B-ć. Julije Benešić, profesor, Zagreb.
J. Bu-k. Jozo Budak dr., sveuč. docent, Zagreb.
J. C-a. Josip Cvrtila, upravitelj pučke škole, Zagreb.
J. C-ć. Juraj Cenkić dr., župnik, Konjšćina.
J. D. Josip Demarin, profesor, Zagreb.
J. D-e. Jean Dayre, upravitelj Franc. inst., Zagreb.
J. D. M. Jeremija D. Mitrović, novinar, Beograd.
J. G. Jože Glonar dr., knjižničar Sveuč. knjižnice, Ljubljana.
J. G-č. Joža Gregorič, svećenik, Zagreb.
J. Gl-r. Josip Glaser dr., predst. živč. odjela Bolnice milosrdnica, Zagreb.
J. H. Josip Hribar ing., posebn. činovnik, Zagreb.
J. H-ch. Julius Heidenreich dr., sveuč. prof., Prag.
J. H-m. Josip Hamm dr., profesor, Zagreb.
J. H-t. Josip Horvat, publicist, Zagreb.
J. J-ć. Josip Janžeković dr., sveuč. profesor, Ljubljana.
J. K-r. Juraj Körbler dr., sveuč. profesor, Zagreb.
J. L. Josip Lončar dr., sveuč. profesor, Zagreb.
J. L-k. Josip Letnik dr., opservator Geofiz. zavoda u m., Zagreb.
J. N. Josip Nagy dr., profesor EKVŠ, Zagreb.
J. O. Janko Oberški dr., sveuč. profesor, Zagreb.
J. P. Josip Predragović, D. I., Zagreb.
J. P-ć. Janko Penić dr., kanonik, Zagreb.
J. P-k. Josip Poljak dr., uprav. Geološ. muz., Zagreb.
J. R-ć. Josip Roglić dr., profesor VPŠ, Zagreb.
J. R-ić. Josip Rakamarić ing., nadstojnik carinskog laboratorija, Zagreb.
J. R-n. Josip Rasuhin dr., sveuč. profesor, Zagreb.
J. S. Jaroslav Šakař, sveuč. profesor, Zagreb.
J. Š-k. Jaroslav Šidak dr., sveuč. docent, Zagreb.
J. Ši-k. Janko Šimrak dr., biskup, Križevci.
J. T-a. Josip Torbarina dr., sveuč. docent, Zagreb.
J. Tbk. Josip Tabak, publicist, Zagreb.

K. B. Krunoslav Babić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
K. D-ć. Krunoslav Draganović dr., sveuč. profesor, Zagreb.
K. K. Kosta Kerofilas dr., književnik, Atena.
K. K-ć. Kruno Krstić dr., profesor, Zagreb.
K. K-i. Karlo Kempni dr., sveuč. docent, Zagreb.
K. P. Krešimir Pećnjak, kanonik, Zagreb.
K. R. V. Konstantin Rimarić-Volinski, profesor, Sisak.
K. T. K. Kruna Tomić Karović dr., sveuč. docent, Zagreb.

L. B. Leonard Bajić, franjevac, Zagreb.
L. B-ć. Lovro Bosnić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
L. R-o. Luigi Russo, sveuč. profesor, Piza.
L. T. Lujo Thaler dr., sveuč. profesor, Zagreb.

Lj. A. Ljudevit Andrassy dr., sveuč. prof., Zagreb.
Lj. B. Ljubo Babić, profesor Akademije likovnih umjetnosti, Zagreb.
Lj. J. Ljudevit Jurak dr., sveuč. profesor, Zagreb.
Lj. J-e. Ljudevit Jonke, sveuč. asistent, Zagreb.
Lj. M. Ljubomir Maraković dr., profesor, Zagreb.

M. A. Milan Anić dr., sveuč. docent, Zagreb.
M. Ab-ć. Mihovil Abramić dr., uprav. Arh. muz., Split.
M. A-ć. Marijan Andrašević dr., tajnik poslaništva N. D. H., Helsinki.
M. A. M. Marijan A. Markovac, nast. Opće niže sred. škole, Zagreb.
M. B. Milostislav Bartulica, nadz. min. unut. poslova, Zagreb.
M. B-a. Miho Barada dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. B-r. Mirko Breyer, književnik, Zagreb.
M. C-a. Mario Casella, sveuč. profesor, Firenca.
M. D. Mate Demarin, profesor, Zagreb.
M. D-a. Marcel Davila, čin. Etnogr. muzeja, Zagreb.
M. D-c. Milislav Demerec dr., profesor, rav. na Carnegie Inst., Goldspring Harbor.
M. D-ć. Mladen Deželić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. D-ić. Mirko Deanović dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. E. Matija Evetović, književnik, Subotica.
M. F-r. Milan Fišter, čin. Hrv. drž. društvovnog gospodarskog zavoda, Zagreb.
M. F-z. Marko Fotez dr., književnik, Osijek.
M. G. Mihovil Gračanin dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. G-c. Marcel Gorenc, kustos Drž. muzeja za umjet. i obrt, Zagreb.
M. G-i. Milovan Gavazzi dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. H. Mehmed Handžić, knjižničar Gazi Husrev-begove džamije, Sarajevo.
M. H-j. Muhamed Hadžijahić, dipl. pravnik, Zagreb.
M. H-t. Marijan Horvat dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. I. Milan Ivšić dr., profesor EKVŠ, Zagreb.
M. J. D. Mihajlo J. Dinić dr., sveuč. profesor, Beograd.
M. K. Marin Katalinić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. K-ć. Manes Karninčić, dominikanac, Zagreb.
M. K-f. Milan Krištof ing., honor. sveuč. nastavnik, Zagreb.
M. K-l. Mihovil Kombol dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. K-o. Milan Kovačević, profesor, opservator Geofiz. zavoda, Zagreb.
M. K. N. Mirko Kus-Nikolajev, književnik, Zagreb.
M. L-ć. Mihajlo Lanović dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. M. Marko Mohaček dr., uprav. Drž. gosp. nadz. i pokus. postaje, Zagreb.
M. Mi-ć. Miroslav Mikuličić ing., satnik ratne morn., Zagreb.
M. N. Marija Neorčić, profesor, Zagreb.
M. O. Marko Orešković, knjižničar Hrv. nar. i sveuč. knjižnice, Zagreb.
M. P. Mihajlo Petrović dr., sveuč. asistent, Beograd.
M. P-ć. Mladen Pozajić, rektor Hrvatskog državnog konzervatorija, Zagreb.
M. Pl. Mladen Pliverić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. Pr. Matija Proštenik, papinski protonotar, kanonik, Varaždin.
M. Pr-k. Mihovil Proštenik ing., sveuč. asistent, Zagreb.
M. P-s. Marijan Petras dr., docent VPŠ, Zagreb.
M. R. Matko Rojnić, knjižničar Hrv. nar. i sveuč. knjižnice, Zagreb.
M. S-ć. Mira Sabljić, kustos Hrv. drž. muzeja za umj. i obrt, Zagreb.
M. Š. Milan Šenoa dr., sveuč. profesor, Zagreb.
M. Š-ć. Marinko Šunjić dr., prok. Hrv. vjeresijskog zavoda, Zagreb.
M. T. Mate Tentor dr., uprav. Hrv. nar. i sveuč. knjižnice, Zagreb.
M. T-ć. Marijan Tkalčić dr., profesor, Zagreb.
M. T-r. Miroslav Tajder dr., kustos mineral-petrograf. muzeja, Zagreb.
M. U. Mate Ujević dr., profesor, upravitelj HIBZ-a, glavnik urednik Hrvatske enciklopedije, Zagreb.
M. V. Miroslav Vanino dr., D. I., prof. viš. bog. uč., Sarajevo.
M. Ž. Mladen Žerdik ing., posebn. činovnik, Zagreb.

N. F. Nikolaj Fedorov, novinar, Zagreb.
N. F-k. Nikola Fink dr., kustos Zool. muzeja, Zagreb.
N. K. Nikola Kolarek dr., profesor u m., Zagreb.
N. N. Nikola Neidhardt dr., sveuč. profesor, Zagreb.
N. P. Nikola Peršić dr., docent EKVŠ, Zagreb.
N. Z. Nikola Zec, profesor, Zagreb.
N. Š. Nikola Šerman dr., sveuč. docent, Zagreb.
N. Ž. Nikola Žic, profesor, Zagreb.
N. Ž-ć. Nikola Žuvić dr., sveuč. profesor, Zagreb.

O. D. Olinko Delorko, prof., činovnik Min. vanjskih poslova, Zagreb.
O. F. Oton Frangeš dr., sveuč. profesor, Zagreb.

P. Cl. Paul Clavé, nastavnik Franc. instituta, Zagreb.
P. G. Petar Grgec, gimn. upravitelj, Zagreb.
P. K. Pavao Kvakan dr., sveuč. profesor, Zagreb.
P. M-ć. Petar Mardešić, kapetan fregate, Zagreb.
P. P. Petar Pekić, čin. Min. vanj. posl. u m., Zagreb.

P. P-š. Pavao Pauš, profesor, Zagreb.
P. R. Pavao Rastovčan dr., sveuč. prof., Zagreb.
P. S. Petar Skok dr., sveuč. profesor, Zagreb.
P. T. Pavao Tijan, profesor, Zagreb.
P. V-ć. Pavle Vujević dr., sveuč. profesor, Beograd.

R. B-s. Ramiro Bujas dr., sveuč. profesor, Zagreb.
R. C. Rudolf Cesarec dr., sveuč. profesor, Zagreb.
R. F. Rudolf Filipović, profesor, Zagreb.
R. F. M. Rudolf F. Magjer, nast. građ. škole, Osijek.
R. G. Radoslav Grujić dr., sveuč. prof., Beograd.
R. G-r. Rudolf Ganslmayer dr., sveuč. prof., Zagreb.
R. H. Rikard Hauptfeld dr., sveuč. docent, Zagreb.
R. L-ć. Radoslav Lopašić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
R. M. Rastislav Marić dr., sveuč. docent, Beograd.
R. M-r. Rudolf Maixner dr., publicist, Zagreb.
R. P. Rikard Podhorsky ing., sveuč. asistent, Zagreb.
R. P-ć. Robert Peičić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
R. S. Rudolf Schütz dr., prof. vis. bog. uč., Đakovo.
R. S-r. † Rudolf Signjar dr., ravn. Stat. ur., Zagreb.

S. A. Stjepan Antoljak dr., sveuč. docent, Zagreb.
S. B. Slavko Batušić dr., upravitelj Grafičke zbirke, Zagreb.
S. Bo-ć. Srećko Bošnjaković dr., klin. liječnik, Zagreb.
S. Č. Sigismund Čajkovac, prof. VPŠ, Zagreb.
S. F-k. Stanko Frank dr., sveuč. profesor, Zagreb.
S. F-l. Stanko Flögl ing., sveuč. profesor, Zagreb.
S. G-ć. Stanko Gašparović, profesor, Zagreb.
S. H-ć. Stjepan Horvatić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
S. I. Stjepan Ivšić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
S. K. Silvije Kadrnka dr., sveuč. docent, Zagreb.
S. Lj. Salih Ljubunčić, profesor, Zagreb.
S M. Stanko Miholić dr., upravitelj Zavoda za rud. i kov. istraživanja, Zagreb.
S. M-k. Slavko Mašek dr., šef gradskog ambulatorija, Zagreb.
S. P-ć. Stjepan Pavičić, gimn. upravitelj, Zagreb.
S. P-i. Stjepan Pataki dr., sveuč. docent, Zagreb.
S. R. Stjepan Ratković, poslanik Nezavisne Države Hrvatske, Berlin.
S. S. Sergije Saltykov dr., sveuč. profesor, Zagreb.
S. S-i. Stanko Stražnicki, prof. Hrvatskog drž. konzerv., Zagreb.
S. S. N. Stjepan-Szavits-Nossan ing., civilni inženjer, Zagreb.
S. T. † Stjepan Tropsch dr., sveuč. profesor, Zagreb.
S. V-ć. Stjepan Vidaković dr., sveuč. prof., Zagreb.
S. V. Srećko Vrinjanin, nadstojnik izvozn. odsjeka za drvo, Zagreb.
S. Ž. Slobodan Žarković, profesor, Zagreb.
Sl. P-ć. Slavko Pavičić dr., publicist, Zagreb.
St. B. Stjepan Bakšić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
St. H. Stanko Hondl dr., sveuč. profesor, Zagreb.
St. P. Stanko Petrov dr., franjevac, Sinj.
St. R. Stjepan Rapić dr., sveuč. docent, Zagreb.
St. Z. Stjepan Zimmermann dr., sveuč. prof., Zagreb.

Š. Č. Šime Čajkovac dr., sveuč. profesor, Zagreb.
Š. S. Šaćir Sikirić dr., prof. Šerijat. akad., Sarajevo.

T. F. Tatjana Frković, diplom. pravnik, Zagreb.
T. M. Tijas Martigjija, prof., ravnatelj Spremnosti, Zagreb.
T. M-ć. Tomo Matić dr., predsjednik Hrvatske akademije, Zagreb.
T. M-n. Tomislav Macan, škol. izvjestitelj, Dubrovnik.
T. V. Teodor Varićak dr., sveuč. docent, Zagreb.

U. Središnje uredništvo Hrvatske enciklopedije.
U. T. Uroš Tešanović, general, Beograd.
U. T-a. Urban Talija, profesor viš. bog. uč., Dubrovnik.

V. B. Vladimir Bazala dr., sveuč. prof., Zagreb
V. B-ić. Vladimir Brusić, franjevac, Zagreb.
V. B-r. Vladimir Bayer dr., sveuč. docent, Zagreb.
V. Bo-ć. Vilim Boranić, inž. kod Hrvatskog Vacuum d. d., Bos. Brod.
V. Br-ć. Vladislav Brajković dr., sveuč. profesor, Zagreb.
V. D. Vjekoslav Duančić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
V. F-ć. Vladimir Filipović dr., sveuč. prof., Zagreb.
V. H. Viktor Hoffiler dr., sveuč. profesor, Zagreb.
V. H-n. Verena Han, profesor, Vrbovsko.
V. H-t. Viktor Horvat ing., Zagreb.
V. K-h. Vilim Keillbach dr., sveuč. docent, Zagreb.
V. K-ć. Vatroslav Krčelić, učitelj plesa, Zagreb.
V. Kr-n. Vladimir Kristan ing., Zagreb.
V. L. Valdemar Lunaček dr., sveuč. prof., Zagreb.
V. M. Vladimir Mirosavljević, slikar i grafičar, Zagreb.
V. P. Vladoje Petz dr., sveuč. profesor, Zagreb.
V. P-ć. Vladimir Petković, sveuč. profesor, Beograd.
V. P-k. Vinko Proštenik, profesor, Zagreb.
V. R. † Vladimir Rozov, sveuč. lektor, Zagreb.
V. Š. Vilko Rieger dr. ing., prof. EKVŠ, Zagreb.
V. R-r. Vjekoslav Štefanić, profesor, Zagreb.
V. Š-ć. Vladimir Škorić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
V. V. Vladimir Vrkljan, sveuč. profesor, Zagreb.
V. V-ć. Vinko Vuletić dr., sveuč. profesor, Zagreb.
V. Ž. Viktor Živić, profesor, Zagreb.

Z. A. † Zdravko Arnold dr. ing., sveuč. doc., Zagreb.
Z. D. Zvonimir Doroghy, profesor, Zagreb.
Z. D-i. Zvonimir Dugački dr., sveuč. profesor, Zagreb.
Z. G. Zlatko Gašparović dr., čin. Drž. banke, Zagreb.
Z. K. Zvonimir Kopač dr., sveuč. asistent, Zagreb.
Z. L-š. Zorislav Lajoš, franjevac, Zagreb.
Z. M. Zvonimir Marković dr., profesor viš. bog. uč., Đakovo.
Z. M-ć. Zdenka Marković dr., profesor, Zagreb.
Z. M-k. Zdenka Munk, profesor, kustos Hrv. muzeja za umjet. i obrt, Zagreb.
Z. P-ć. Zvonimir Pinterović dr., sveuč. prof., Zagreb.
Z R. Zlatan Ružić dr., docent EKVŠ, Zagreb.
Z. S. Zvonimir Sušić dr., liječnik Bol. za duš. bol., Vrapče.
Z. S. M. Zora Simić-Milovanović, pov. umjet., Beograd.
Z. Š. Zdenko Škreb dr., sveuč. lektor, Zagreb.
Z. Š-a. Zdenko Šenoa, profesor, Zagreb.

Ž. J. Željko Jiroušek dr., sveuč. asistent, Zagreb.
Ž. M. Željko Marković dr., sveuč. profesor, Zagreb.

GLAVNI UREDNIK: Dr. Mate Ujević.

KRATICE

AOP = Analecta O. P., Rim
AslPh = Archiv für slavische Philologie
AU = Austro-ugarska monarhija
Bac = Bacillus
Bact = Bacterium
BKT = Beiträge zur Klinik der Tuberkulose
BL = Buchberger, Lexicon für Theologie
BOP = Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum I.—VIII., Rim 1729—40
C. B. = Crijević (Cerva) Serafin, Bibliotheca Ragusina I.—IV., 1740—42; rukopis u dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku
C. I. = Crijević (Cerva) Serafin, Iconotheca illustrium Fratrum Congregationis Ragusinae Ordinis Praedicatorum, 1728; autograf u dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku
CIA = Corpus Inscriptionum Atticarum
CIG = Corpus Inscriptionum Graecarum
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
CJC = Codex Juris Canonici
Cod. dipl. = Smičiklas, Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae
Coulon = Scriptores O. P. I.—VIII., Pariz 1910—14
Čekz = Čekovni zakon od 1928
DHK = Društvo hrvatskih književnika
Geogr. Rav. = Geographus Ravennas
GHPD = Glasnik hrvatskog prirodoslovnog društva
GIZM = Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja, Sarajevo
Grpp = Zakonik o sudskom postupku u građanskim parnicama od 1929
HA = Hrvatska Akademija
HBL = Haberling-Hübotter-Vierordt, Biographisches Lexikon
HE = Hrvatska Enciklopedija
HR = Hrvatska revija
I. Kukuljević SUJ = Sbornik umjetnikah jugoslavenskih
I (i) = Istok (istočni)
It. Ant. = Itinerarium Antonini
J (j) = Jug (južni)
JIČ = Jugoslovenski istoriski časopis, Beograd
J. Meyer AKL = Allgemeines Künstlerlexikon
Kp = Zakonik o sudskom krivičnom postupku od 1929
KS = Konjska sila
Kz = Kazneni (krivični) zakonik od 1929
LMS = Letopis Matice Srpske
LV = Liječnički vjesnik, Zagreb
Ljubić, Dizionario = Š. Ljubić, Dizionario biografico, Zadar 1856
MH = Matica Hrvatska
MHKD = Matica hrvatskih kazališnih dobrovoljaca
MHSM = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium
M. P. = Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum historica I.—XIV., Rim 1896—1904
Mortier = Mortier, Histoire des Maîtres Généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs I.-VIII., Pariz 1903—20
m. p. = mille passuum
MS = Matica Slovenska
Mz = Mjenični zakon od 1928
NN = Narodne Novine, Zagreb
N. P. = Narodna Prosvjeta, Zagreb, ili Narodna Prosveta, Beograd
N. Vj. = Nastavni vjesnik
N. Z. = Nova založba, Ljubljana
Ogz = Opći građanski zakonik od 1811 (u Hrvatskoj od 1852)
PWR = Pauly-Wissowa, Realencyclopaedie der classischen Altertumwissenschaft, Stuttgart
QE = Quétif-Echard, Scriptores Ordinis Praedicatorum I.—II., Pariz 1719—21
S (s) = Sjever (sjeverni)
s. a. = sine anno, t. j. bez naznake godine
SBL = Slovenski bibliografski leksikon
SKA = Srpska Kraljevska Akademija
SKG = Srpski književni glasnik
SKZ = Srpska književna zadruga
Sommervogel = De Backer-C. Sommervogel, Bibliothèque de la Compagnie de Jésus
Stz = Stečajni zakon od 1929
s. v. sub voce, t. j. pod riječju
Tab. Peut. = Tabula Peutingeriana
Th.-B. ALBK = Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler
Tz = Trgovački zakon
USA = Udružene države Sjeverne Amerike
Valvasor = I. Valvasor, Die Ehre des Herzog. Krain
VHAD = Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
Vp = Zakon o sudskom vanparničnom postupku
Wurzbach BL = C. Wurzbach, Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich
Z (z) = Zapad (zapadni)
ZB = Zabavna biblioteka, Zagreb
ZNŽO = Zbornik za narodni život i običaje, HA, Zagreb
Zozk = Zakon o unutrašnjem uređenju, osnivanju i ispravljanju zemljišnih knjiga od 1930
Zpr = Zakon o prinudnom poravnanju van stečaja od 1929
Zus = Zakon o uređenju redovnih sudova od 1929
Zzk = Zakon o zemljišnim knjigama od 1930

Najobičnije kratice i takve, koje se mogu razabrati po smislu, ne donosimo u ovom popisu.

CLIACHIT (kljakit) → **Boksit.**

CLIFFORD (Cliffort), **1. George,** ✻ Amsterdam 7. I. 1685, † Heemstede (kod Haarlema) 10. IV. 1760. Amsterdamski trgovac, zaslužan za prirodne znanosti, jer je podupirao Linnéa. Uredio u Hartenkampu kod Haarlema najbogatiji botanički vrt u Evropi i prirodoslovne zbirke, koje je nadzirao Linné. Izdavao je o svom trošku Linnéov »Hortus Cliffortianus«. Lj. M.

2. **Rosamond,** zvana lijepa Rosamond, kći Waltera de Clifford, ljubavnica Henrika II. Prema legendi, što su je prenijeli stari kroničari (Higden iz 14. st. i Stowe iz 16. st.), lijepa Rosamond umrla je (možda otrovana od kraljice Elianore) u Woodstockeu, gdje joj je kralj podigao krasnu kuću, sagrađenu kao labirint, da nitko ne bi mogao unutra bez kraljeve upute. Dalje veli legenda, da je kraljica ušla s pomoću konca, i da je Rosamond poslije toga umrla.

Legenda je opjevana u mnogim književnim djelima: u narodnoj baladi »Fair Rosamund«, koja je uvrštena u Percyjevu zbirku *Reliques of Ancient Poetry*, a prvi put tiskana u Deloneyevoj zbirci *Strange Histories* (1612); u M. Draytonovu djelu *Heroicall Epistles* (1597) nalazi se jedna pjesma o Henriku II. i lijepoj R.; u pjesničkom djelu S. Daniela *Complaint of Rosamond* (1592) ispovijeda R. svoje odnose prema kralju; u Addisonovoj operi *Rosamond* (1707) glavni je motiv legenda o lijepoj R. R. F.

CLIFFORD OF CHUDLEIGH, Thomas Clifford, ✻ Ugbrooke (Devonshire) 1. VIII. 1630, † u jeseni 1673, engleski političar. Pomagao je restauraciju Karla II., te je kao član parlamenta bio uz kralja. U ratu s Holandijom 1664 brinuo se za bolesnike i zarobljenike. G. 1665 i 1666 služio je u mornarici. G. 1668 postavio ga je kralj za dvorskog rizničara. C. je bio revan rimokatolik i pomagač kraljev u borbi za apsolutnu vladavinu. G. 1672 postao je lord Clifford od Chudleigha i lord rizničar. Već slijedeće godine morao je kao katolik u mirovinu zbog Test Acta, zakona, koji je parlamenat prihvatio protiv katolika. Bio je slab savjetnik Karla II., iako mu je bio iskren i odan.

3. **William Kingdon,** ✻ Exeter 4. V. 1845, † Madeira 3. III. 1879, engleski filozof, zastupa idealistički pozitivizam. Stvari su skupovi osjeta, kojima je pridružena svijest, da su izvan nas. No da toj svijesti i odgovara nešto, što zaista i postoji vani, utvrđuje se na osnovi instinktivne izvjesnosti, da su stvari objekt iskustvena opažanja i drugih bića; pretpostavka pak o paralelnosti psihičkih i fizičkih procesa u vezi s idejom razvoja upućuje na to, da sa svakim gibanjem u tvarnom svijetu uporedo ide »ejektivni« momenat, koji kao mogućnost osjećanja može biti predmet svijesti, iako se to očituje tek na stupnju organskih složaja materije, napose pak ondje, gdje postoje živčani sustavi. Stvari se tako sastoje od duševne građe (mind.-stuff), od koje se slažu osjetni kompleksi, a ovi se prerađuju u predodžbe i misli. Tvarni je svijet približna, organskoj strukturi primjerena slika zazbiljnosti, koja je u svojoj biti određena duševnim mogućnostima.

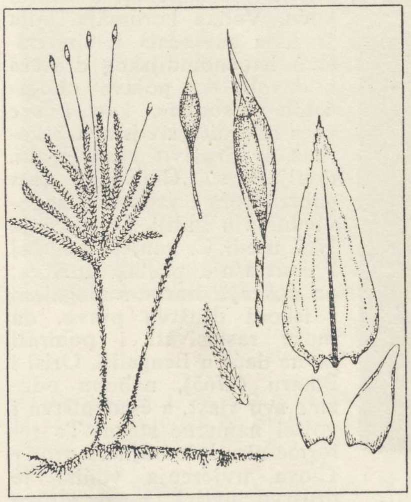
BIBL.: *Seeing and Thinking* (1879), Von der Natur der Dinge an sich, prev. Kleinpeter (1903) iz djela: *Lectures and Essais* (1886[2]); *The Common Sense of the Exact Sciences* (1885, njem. prijevod: Der Sinn der exacten Wissenschaften, 1913). A. B-a.

C. je učio u Cambridgeu; od 1871 do kraja života bio je profesor primijenjene matematike i mehanike na sveučilištu u Londonu. Dubok je i oštrouman matematičar; radio je na najraznoličnijim područjima matematike: na temeljima geometrije i neeuklidskoj geometriji (u smjeru Riemannove habilitacione radnje, koju je i preveo na engleski 1873), na geometrijskom kalkilu Grassmannovu (Ausdehnungslehre), računu kvaterniona, matematičkoj logici, teoriji eliptičkih funkcija i t. d.

BIBL.: *Mathematical Papers*, London 1882. R. C.

Cliffordova ploha, Cliffordove paralele → Neeuklidska geometrija.

CLIMACIUM DENDROIDES (L.) Web. et Mohr. jedina je evropska vrsta istoimene porodice mahova. Iz puzavog stabla dižu se do 15 cm visoki, drvoliko razgranjeni ogranci. Na stabljici nalazi se redovno više pravilnih, uspravnih tobolaca. U Hrvatskoj raste dosta često na vlažnim livadama i u šumama. I. H.



CLIMACIUM DENDROIDES

CLINTON, ime mnogih gradova, par luka, jedne rijeke i jednoga jezera u Sjevernoj Americi. Grad toga imena imaju savezne države Arkansas, Indiana, Iowa (na Mississippiju, 25.726 stan., 1930), Kentucky, Louisiana, Massachusetts (na rijeci Nashua, 12.817 stan., 1930), Missouri, New York, Ontario i Tennessee u USA. Port C. je u saveznoj državi Ohio na obali jezera Erie i u australskoj saveznoj državi Queensland na obali Pacifika. U saveznoj državi Michigan ima rijeka Clinton River, koja teče u Lake St. Clair iznad grada Detroita, a u Kanadi jezero Clinton Golden Lake. N. Ž.

CLINTON, obitelj, koja je dala USA tri znatna političara. *James C.* (1736—1812) je kao časnik sudjelovao u ratu protiv Francuza u Kanadi 1756 te u ratu za nezavisnost protiv Engleza postao 1776 generalom. Bio je član skupštine, koja je prihvatila ustav USA. Više se istakao u politici brat mu *George* (1739—1812), koji je također služio u vojsci u oba spomenuta rata (u potonjem kao general), a osobito je živo djelovao u političkom životu već od 1769; bio je 1777—95 guverner države New York, vodio žestoku oporbu protiv prihvata ustava od 1788, te 1804 i 1808 izabran za podpredsjednika unije, dok nije uspio da bude postavljen za predsjedničkog kandidata. Jamesov sin *De Witt C.* (1769—1828) bio je vođa republikanaca, dugogodišnji načelnik New-Yorka, za napredak kojega je mnogo učinio, te guverner države New-York. Njegovom je zaslugom izgrađen veliki kanal od jezera Erie na rijeku Hudson.

CLIPPER (engl.) je popularni, a ne tehnički naziv velikih i brzih jedrenjača, koje su zbog usavršene gradnje i najoštrijeg oblika sjajno sjekle vodu te su se, od početka 19. st., istaknule zbog svoje silne brzine u prijevozu Oceanima, naročito na potezima između Australije i Evrope te kasnije i Amerike. Mnoge od tih brzoplovka imale su više od 4000 tona, te ih je bilo, koje su znale prevaliti dnevno i do 400 morskih milja. Za brzi dovoz nekih dobara i sirovina iz prekomorskih krajeva platila se kapetanima clippersa naročita premija, kad su stigli s tovarom brže od ostalih brodova na svoje odredište, jer se za tu robu postigla bolja prodajna cijena. S clippersima otpočela je redovita linijska plovidba na moru, te je 1816 osnovano brodarsko poduzeće Black Ball Line (v.) ima veliku zaslugu u tom pogledu. → Blue Riband. A. P.

CLITUMNUS → Klitumno.

CLIVE, Robert, lord Plassey, ✻ Styche (Shropshire) 29. IX. 1725, † London 22. XI. 1774, osnivač britanskog carstva u Indiji. Kao sin maloga vlastelina postaje 1743 pisar istočnoindijskoga društva u Madrasu, a 1744 prelazi u vojničku službu i odlikuje se u borbama s Francuzima. Iz zdravstvenih razloga vrati se 1753 s priličnim imetkom i dade se 1754 izabrati u Donju kuću, ali mu ona oduzme zastupničko mjesto zbog nepravilnog izbora. Taj ga neuspjeh natjera, da opet ode 1755 u Indiju kao podpukovnik i gubernator jedne tvrđave. Iduće godine postavljen je zapovjednikom četa u borbi s bengalskim nabobom Siradžuom Daulom, koji je Englezima oteo Kalkutu. C. uspije

zauzeti Kalkutu kao i francusko naselje u bliskom Čandarnagaru. G. 1757, 23. VI., potuče kod Plasseya naboba i tako »odluči sudbinu Bengalije, a i čitave Indije«. C. se preko noći obogati i postane ujedno gubernator britskih posjeda u Bengaliji; on je sada svemoćni gospodar čitave Bengalije, a 1759 ukloni i pogibao, koja je zaprijetila od strane Holanđana. G. 1760 otputuje u Englesku, gdje dobije čast lorda od Plasseya, i 1761 uđe napokon u Donju kuću. Velika korupcija, koja je tada zavladala u činovništvu istočnoindijskog društva i dovela do pojave obogaćenih »naboba«, kao i sve veća oskudica sredstava, s kojima je društvo raspolagalo, donijele su C-u 1765 čast gubernatora i vrhovnog zapovjednika u Indiji. Do siječnja 1767 uredi C. vanjski položaj i unutrašnje prilike društva; on dokrajči borbu s mogulom i ishodi društvu pravo, da može raspisivati i pobirati javne daće u Bengaliji, Orisi i Biharu (1765), nabobu oduzme svu vlast, a činovništvu i vojsci nametne stegu. Te reforme nisu bile trajne, a protiv C-ova uvjerenja vodilo je društvo uvijek nove ratove šireći svoje područje. Kad je povodom rasprave o Indiji 1773 optužen u parlamentu zbog svoga rada prije 1760, parlamenat mu doduše oda priznanje, da je »za ovu zemlju stekao velikih i zamjernih zasluga«, ali ga ujedno osudi, da je u pitanju novca prekoračio ovlast. Potišten i bolestan C. počini samoubojstvo.



ROBERT CLIVE

LIT.: T. Macaulay, *Lord C.*, London 1890; Sir G. Forrest, *Life of Lord C.*, 2 sv., London 1918; Dodwell, *Dupleix and C.*, London 1920; V. Krišković, *Anglia docet*, Prosvjetna biblioteka X., XI., Zagreb 1922. J. Š-k.

CLIVIA → **Klivija.**

CLOACA MAXIMA. Sama riječ *cloaca* ili *cluaca* potječe prema Plin. Nat. hist. XV, 119, od starolat. *cluere* = purgare »čistiti«. Ona je dakle istoga korijena kao i grč. *κλύζω* »ispirati, čistiti«, češ. *kliditi* ili *klouditi* »čistiti«, rus. *kljudъ* »red«.

Cloaca je dakle najprije značila u starom Rimu kanal za odvodnjivanje. Najvažniji i najstariji takav kanal bila je c. m. Prema predaji, koju je zabilježio i Livije I, 38 i 56, sagradila je taj kanal u močvarnim nizinama među brežuljcima rimskim kraljevska porodica Tarkvinijevaca. U to doba pada svakako njen početak, dok je konačna njena izgradnja, kakvu danas vidimo, naročito presvođenje, obavljena kasnije. Kada se to dogodilo, nije poznato. C. m. počimala je između brežuljaka Opija i Cispija, onda je tekla ispod Argileta, južno od Komicija ulazila je na For, zatim je išla kroz Velabar i Boarij te, spojivši se s kanalom, koji je odvodnjivao dolinu cirka, utjecala u Tiber između Emilijeva mosta i malenog okruglog, vjerojatno Portunu posvećenog hrama.

Najdonji dio c. m. nije, čini se, nikada prestao služiti svojoj svrsi, dok su ostali dijelovi tek koncem 19. st. učinjeni opet upotrebljivima te služe i danas u mreži gradskih kanala.

C. m. imala je i svoju zaštitnicu. To je bila božica *Cloacina*, koju je Plinije na spomenutom mjestu nazvao *Cluacina*, da joj može ime izvesti od *cluere*. Božičin se hram nalazio na sjevernoj strani Fora blizu Komicija, gdje je c. m. ulazila na For. Z. D.

CLODIA → **Klodija.**

CLODION, zapravo **Claude Michel,** ✳ Nancy 19. XII. 1738, † Pariz 28. III. 1814, francuski kipar. Učitelji su mu bili otac Thomas Michel i ujak Lambert Sigisbert Adam, a kasnije Pigalle. Od 1762 do 1771 boravi u Rimu izvodeći sitnije radove za vojvodu Le Rochefoucaulda i caricu Katarinu II., koja ga je uzalud dozivala u Petrograd. Vrativši se u Pariz radio je za kralja (mramorni kip Montesquieuov) i privatne sabirače. Izrađivao je ponajviše dražesne sitne terakote s likovima fauna, nimfa i nagih žena, pa dekoracije za pariske palače, koje su gotovo sve propale za vrijeme revolucije. Bio je zaposlen i u porculanskoj manufakturi u Sèvresu modelirajući ukusne vaze. Među njegovim većim djelima ističe se grupa *Bakhantkinje i fauni* (Louvre) i kip sv. Cecilije (katedrala u Rouenu). Tipičan majstor rokokoa priklanja se potkraj života empire-stilu (reljefi s triumfalnog luka na trgu Carrousel u Parizu).

LIT.: H. Thirion, *Les Adam et Clodion*, Pariz 1885; Pelissier, *Clodion*, New York 1907; Thieme-Becker *ALBK*, VII., Leipzig 1912. A. Sch.

CLODIUS → **Klodije.**

CLODT, Petr Karlovič, barun Jürgensburg, ✳ Petrograd 24. V. 1805, † Chalala (Finska) 6. XI. 1867, ruski kipar. Ispрva topnički časnik učio je kasnije kiparstvo u Petrogradu, Rimu, Berlinu i Parizu. Na naturalistički način izvodio je ponajviše konje i konjaničke kipove. Važnija su njegova djela u Petrogradu: *Kvadriga* na Aničkovom mostu (ponovljena za Berlin i Napulj), *Krotitelji konja* (na vratima, koja vode u Narvu), reljefi na ulazu Izakove katedrale, brončani spomenici pjesnika Krylova, cara Nikole I. (kojim se uzalud nastojao takmičiti s Falconetovim spomenikom Petra Velikoga) i Martina Luthera.

LIT.: N. N. Wrangel u I. Grabara *Istoriji ruskago iskusstva*, V., Moskva s. a. A. Sch.

CLOSENER, Fritsche, † 1384, njemački kroničar, svećenik u Strassburgu; napisao njemačkim jezikom kroniku Strassburga i Elsassa do 1362 (najpristupačnije izdanje od Hegela u zbirci *Chroniken der deutschen Städte*, sv. 8., 1870).

LIT.: Schneegans, *Notice sur C. et Könighoven*, 1842.

CLOSTRIDIUM → **Bakterije.**

CLOUET, francuska slikarska porodica, valjda flamanskog podrijetla. — **1. Jean** (Jehannet, Janet) bio je od 1516 u službi francuskoga kralja, a od 1529 boravio je u Parizu. Ipak je ostao stranac u Francuskoj sve do smrti (1540).

Osim portreta Oroncea Fineta (1530), koji nam se sačuvao u naknadno izrađenom bakrorezu, mogu se C-u na osnovi kritičnog poređenja stila pripisati i neki drugi slikani portreti (*Francuski Dauphin*, oko 1525, Louvre; *Nepoznati s Petrarkinom knjigom*, Hampton Court, i *Franjo I. na konju*, Uffizi, oba iz vremena oko 1540).

C. se u svojim posve crtačkim radovima prikazuje kao suveren majstor crtanja. To vrijedi osobito za 130 portreta (iz 1515—50), rađenih ugljenom i kredom, što ih pripisuju njemu, a nalaze se u muzeju u Chantillyju.



FRANÇOIS CLOUET, Margareta Valois
Pariz, Zbirka A. J. Seligmann

2. François, ✳ Tours prije 1522, † Pariz 1572, sin Jeanov. Služio se rado očevim nadimkom »Janet«. Od njega su samo dva signirana djela: Portret Pierra Cuttea u Louvreu (1562) i *Kupanje* (Richmond, Cookova zbirka). Prvi put se C. spominje već 1541 kao dvorski slikar.

Osim čitavog niza portreta, rađenih kredom, u kojima je rijetko kada dosegao očevu lakoću i ljupkost, pripisuju mu i nekoliko uljenih portreta. Drži se, da su sigurno njegove dvije slike *Henrik II.* (1559, Uffizi) i *Karlo IX.* (oko 1566, u Beču) te portret Elizabete Austrijske (oko 1560, Louvre).

Iako su tu i tamo na nj utjecali i veliki njemački i talijanski suvremenici, nema sumnje, da je on najznatniji portretist tadašnje Francuske i da je znatno utjecao na umjetnost portretiranja i crtanja u Francuskoj, no ne možemo ga ni izdaleka usporediti s Holbeinom ili s Tizianom.

LIT.: M. Bouchot, *Les C. et Corneille de Lyon*, Pariz 1892; A. Germain, *Les C.*, Pariz 1906; E. Moreau-Nélaton, *Les C. et leurs émules*, Pariz 1924; L. Dimier, *Histoire de la peinture de portrait en France au 16e siècle*, Pariz 1926/27; B. Adler, *Die C.*, *Versuch einer Stilkritik* (Jahrb. d. kunsthist. Samml., Wien, N. F. III., 1929. F. C.

CLOUGH, Arthur Hugh, ✳ Liverpool 1. I. 1819, Firenca † 13. XI. 1861, engleski pjesnik. Otac mu se preselio u Ameriku, pa je ondje proveo djetinjstvo. G. 1848 posjetio je kontinent: Pariz u revoluciji, a Rim u opsadi. Tada izdaje svoje najbolje djelo, pjesmu *The Bothie of Toper-na-Fuosich* pod naslovom *Tober-na-Vuolich* (1848), veseli i duhoviti prikaz izleta đaka u Highlands. U Rimu je napisao *Amours de Voyage*, roman u stihovima (1849). U zajednici s Th. Burbidgem objavio je *Ambarvalia* (1849), zbirku kraćih pjesama. G. 1850 izdao je *Dipsychus*, podužu pjesmu, u kojoj je pokušao pomiriti skeptične i idealistične tendencije čovječje duše. U Cambridgeu (1852) je

prevodio Plutarha. G. 1861 izdao je zbirku idila *Mari Magno or Tales on Board*. U potrazi za oporavkom i ozdravljenjem otišao je u Firencu, gdje je i umro (1861). Njegovu je smrt oplakao M. Arnold u lijepoj tužaljci *Thyrsis*.

C. je, kao i M. Arnold, jedan od najtipičnijih engleskih pjesnika iz polovice 19. st. Njegovi stihovi izražavaju melankoliju i zbrku tog prelaznog doba. U njegovu pjesništvu osjeća se jak utjecaj Wordswortha. On izražava moć prirode, da prožme ljudsku dušu i da je osvježi. U njega nema prave umjetnosti, snaga mu leži u iskrenoj i plemenitoj životnoj snazi njegova karaktera. R. F.

CLOVIO, Giulio → **Klović Julije.**

CLOWN (engl. budala), naziv za veselo lice na staroj engleskoj pozornici. U Njemačkoj mu je srodan »Hanswurst«, u Španjolskoj »gracioso«. Pojavljuje se u 16. st., i to nesamo u komediji nego i u tragediji, kasnije samo kao šaljivac u pantomimi, a konačno je isključivo potisnut u cirkus. Clowni u cirkusu većinom nastupaju u stankama između pojedinih točaka kao parodisti i lakrdijaši, kojima je cilj, da nasmiju publiku ma i najgrubljim sredstvima. No i među clownima ima pravih umjetnika, kao što su na primjer braća Fratellini, rodom Talijani, koji su djelovali u Francuskoj, te Švicarac Grock. Oni su u svojim nastupima umjeli izvesti prizore, u kojima su na neodoljiv način parodirali suvremene društvene i političke događaje; bili su uz to vanredno glazbeni, pravi umjetnici na pojedinim glazbalima.

LIT.: M. W. Discher: *Clowns and pantomimes*, 1925. S. B.

CLUB → **Klub.**

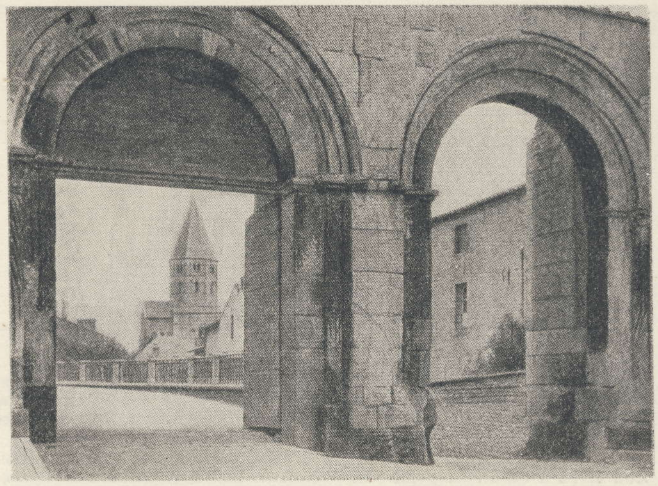
CLUJ → **Kolozsvár.**

CLUNY (Clugny, latinski Cluniacum), u départ. Saône-et-Loire u Francuskoj, u dolini rijeke Grosne, s 4260 stan. (1926). Središte je kantona i odlikuje se mnogim umjetničkim spomenicima, od kojih se ističu crkve Notre-Dame (14. st.) i Saint-Marcel (12. st.), kuće iz 12.—14. st., grobnica kardinala Bourbonskog i dr.

Povijesno je značenje C. stekao svojim samostanom benediktinaca, koji je 910 osnovao akvitanski vojvoda Vilim podredivši ga neposredno papi. Prema reguli samostana (consuetudines Cluniacenses) glavno je težište položeno na asketski život, koji isključuje svaki individualni poriv. Obvezujući se na posvemašnju šutnju i poslušnost redovnici su osobitu brigu posvetili crkvenim obredima i molitvi, a zanemarili su ručni i znanstveni rad. Reformne težnje, koje su zastupali sposobni opati Berno, Odo (927—42), Aymandus i Majolus u 10. st., a Odilo i Hugo u 11. st., zahvatile su naskoro mnoge samostane benediktinaca u zapadnoj Evropi, pa i u Poljskoj. Ti su samostani preuzeli regulu samostana u C-u i ostali s njime u vezi sačinjavajući posebnu kongregaciju; stoga se matični samostan zvao *archimonasterium*, a njegov opat *archiabbas* s gotovo neograničenom moći. U 12. st. brojila je kongregacija do 2.000 samostana. Obnova vjerskog života proširila se s vremenom iz tih samostana na svećenstvo i vjernike, pa je u 11. st. urodila snažnim reformnim pokretom pod vodstvom papa. Grgur VII., Urban II. i Paskal II. bili su i sami članovi bratovštine u C-u, a Gelazije II. našao je ondje 1119 utočište pred carem. Utjecaj se C-a očitovao u mnogom i u crkvenom graditeljstvu, naročito u primjeni monumentalne plastike. Različiti gospodarski uzroci kao i napuštanje asketskih ideala doveli su od sredine 12. st. do opadanja i popuštanja stege, koju nije više uspjelo potpuno obnoviti; 1258 predao se, štoviše, C. u zaštitu francuskih kraljeva, a reformacija je prekinula i njegovu vezu sa samostanima izvan Francuske. Samostan je ukinut



CLUNY, Opatijska crkva u 12. st. (Rekonstrukcija)



CLUNY, Ostatci velike opatijske crkve
(Orbis terrarum)

za revolucije 1790. Od prekrasne crkve u romaničkom stilu iz 11. st., najduže na svijetu, sačuvali su se ponešto zidovi jedne poprečne lađe, a i samostanska se zgrada morala pregraditi.

LIT.: E. Sackur, *Die Cluniacenser in ihrer kirchlichen und allgemeingeschichtlichen Wirksamkeit bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts*, 2 sv., Halle 1892—94; *Mémoires sur le millénaire de C.*, Mâcon 1910; L. Chaumont, *Histoire de C.*, 2. izd., 1911; T. Virey, *L'abbaye de C.*, Pariz 1924; L. M. Smith, *The Early History of the Movement of C.*, Oxford 1925. J. Š-k.

CLUVER (i **Clüver**, lat. Cluverius), **Philipp**, ✳ Danzig 1580, † Leiden 31. XII. 1622, istraživač starina i geograf. Proputovao je gotovo čitavu Evropu, a osobito u više navrata Italiju i Siciliju i napisao značajno djelo *Germaniae antiquae libri tres* (1616 i 1631). Poslije smrti tek izašlo je njegovo glavno djelo *Italia antiqua* (1624) i *Introductio in universam geographiam...* (1629). U ovim se djelima prvi put sistematski obrađuje geografija, pa su kroz čitavo jedno stoljeće bile školske knjige srednjih škola. A. S-r.

CLYDE (u Tacita Glotta), jedna od najvećih škotskih rijeka, a najvažnija za plovidbu. Tok joj je dug 157 km, a porječje obuhvata 3835 km². Pad je dosta velik, ali je donji dio umjetnim radovima učinjen plovnim, tako da oceanski brodovi mogu doći do Glasgowa, gdje su se razvila čuvena brodogradilišta. Rijeka utječe u prostrani zaliv Firth of Clyde, iz koga se kroz Sjeverni kanal (North Chanel) lako izlazi u Atlantski ocean i Irsko more. J. R-ć.

CLYDE, Colin Campbell, barun, ✳ Glasgow 20. X. 1792, † 14. VIII. 1863, britanski vojskovođa. Borio se u Španjolskoj, Kini, Indiji i na Krimu. G. 1857 dao mu je lord Palmerston zadaću, da skrši ustanak u Indiji, što je uspješno izvršio i za nagradu dobio 1858 naslov lorda Clyde.

CLYDEBANK, grad u Škotskoj, na desnoj obali rijeke Clyde, nedaleko od Glasgowa, s 46.963 stan. (1931), ima velika brodogradilišta i tvornice strojeva.

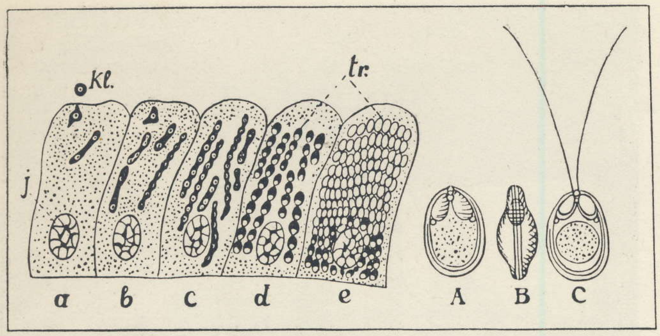
CLYMENIA, amonitski rod, poznat samo u g. devonu, gdje stvara t. zv. klimenijske vapnence, stoga je provodna okamina za tu periodu. Značajno je, da mu je sifo s unutrašnje strane. Kućica je plosnata i neznatno urešena. Suturna je linija veoma jednostavna. Sifonalni su rošci okrenuti prema natrag (kao kod *Nautilida*). F. Š.

CLYPEASTRINAE, najveći među ježincima. Imadu pentagonalnu građu. Ljusku iznutra učvršćuju stupovi. Gornji je dio ljuske ispupčen. Dolazi u eocenu do danas. Osobito je značajan za obalne sedimente. Tako ga ima kod nas u miocenu u litotamnijskom vapnencu (Tortonien). F. Š.

CNIDA, žarnik, posebni otrovni žljezdani mjehurić u stanicama izvanjske kože u velikog dijela mješinaca, koji izbacuje šuplju žarnu nit. Kako ima mnogo tih žarnika na površini kože, oni ožare i omame hranu ovih životinja. Sve takve životinje u koljenu mješinaca, koje imaju žarnike, cnidae, prave posebno potkoljeno, žarnjake *(Cnidaria)*. N. F-k.

CNIDARIA → **Žarnjaci.**

CNIDOSPORIDIA, nametnički praživi, truskovci (*Sporozoa*). U odraslom stanju žive ili u tekućini šupljih organa, kao u žučnom i mokraćnom mjehuru domadara, i po-



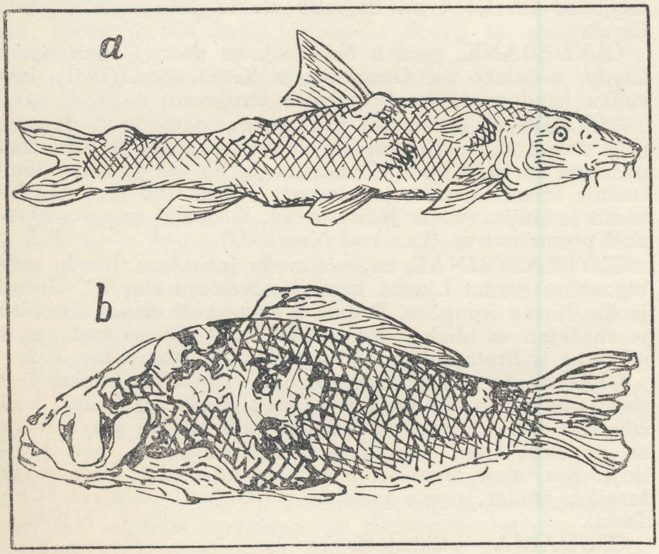
SHEMATSKI PRIKAZ RAZVOJA TRUSKOVCA
Nosema apis u crijevnoj stijenci pčele (po Dofleinu); *a—e* crijevne stanice s jezgrom *j*, *kl* mlada klica ulazi u stanicu i postane višejezgrasta, raspada se dalje u klice, koje izrastu u mješinice, a ove se opet raspadaju u truske *tr*
A, B, C je shema cnidosporidijske truske s 2 polne čahure i klicom. Kod *A* su u čahurama polne niti namotane, kod *B* je gledano sa strane, a kod *C* su polne niti izbačene, a klica se zaokružila

kreću se pseudopodijama ameboidno, ili pak kao nametnici tkiva; u mladosti su pokretljivi. Ozmotički primaju tekuću hranu. Kao nametnici nemaju stežljivih vakuola. Umnožavaju se čvrsto omotanim truskama ili sporama.

Cnidosporidia su mnogojezgrasti truskovci (*Neosporidia*), koji za čitavoga vegetativnog perioda stvaraju truske, dok se posve ne raspadnu. U njihovu se tijelu stvaraju plazmatički djelići, pansporoblasti, iz kojih nastaju truske; u svakoj nalazimo samo jednu ameboidnu klicu. Truske su zaštićene ponajviše dvjema klopkastim ljušturama, a pored klice sadržavaju jednu ili više polnih čahura, koje su po građi slične žarnicima mješinaca (*Coelenterata*). Polne čahure imaju kruškolik oblik sa spiralno savitom dugom šupljom niti u vakuoli. Ta se nit na podražaj, na primjer crijevnog soka u zaraženom domadaru, iskrene napolje, i tako se truska prihvati za crijevnu stijenku njegovu. Sada iziđe klica iz truske, vjerojatno probije crijevni epitel pa optokom krvi dođe na mjesto zaraze. Krv raznosi klice kroz sve organe; one se zadrže u organima, koji imaju finu kapilarničnu mrežu, kao u škrgama, jetrima, bubregu i mišićima. U tim organima zarije se mlada klica u jednu stanicu, tu raste, množi se diobom i zarazi druge stanice organa. Cnidosporidia su vrlo neugodni, patogeni i kadšto smrtonosni nametnici, štetni u gospodarstvu i ribarstvu.

Cnidosporidia se dijele u 3 podrazreda: *Myxosporidia*, *Microsporidia* i *Actinomyxidia*.

Myxosporidia imaju u pansporoblastima uvijek do 2 spore sa 2—5 polnih čahura. *Myxobolus pfeifferi* može biti opasan uzročnik pošasti kod mrene (*Barbus barbus*). Taj nametnik zarazuje gotovo sve organe domadara, prvobitno mišičje mrene, gdje nastaju 0,5 do 2 cm, kadšto i kao kokošje jaje, velike otekline ili tumori na površini ribljeg tijela. U tumorima se često nasele bakterije, tumor pukne i produkti degeneracije s truskama ispadnu napolje. *Myxobolus cyprini* zarazuje bubrege šarana i uzrokuje bolest kao tvrda odebljanja u epidermi, koju označujemo kao boginje, od kojih ribe ugibaju.



CNIDOSPORIDIA
a mrena s mikrosporidijskim oteklinama, *b* šaran bolestan na boginjama (po Dofleinu)

Microsporidia su nametnici stanica s vrlo malenim truskama; na prednjem kraju njihovu samo je jedna polna čahura. *Nosema bombycis* je opasan nametnik na gusjenicama dudova svilca i drugih leptira prelaca. U odraslom stanju živi nosema u svim organima gusjenice. Kod gusjenica uzrokuje taj truskovac bolest pebrinu, od koje gusjenice pogibaju prije i poslije zakukuljivanja. Zaslužni su istraživači te bolesti Pasteur i Balbiani. *Nosema apis* je truskovac, koji zarazuje srednji dio crijeva pčela. U proljeće povodom jake zaraze trpe pčele od proljeva. U izmetinama pčela u pčelinjaku i izvan njega nalaze se gotovo samo truske noseme, pa se tako zaraza širi i na zdrave pčele. Ako je zaražena i matica, ugiba za kratko vrijeme čitav pčelac.

LIT.: Doflein, *Lehrbuch der Protozoenkunde*, Jena 1916; Hofer, *Handbuch der Fischkrankheiten*, München 1904. K. B.

COAHUILA, savezna država republike Mexica na *S* uz granicu USA, 150.395 km² i 436.425 stan. (1930), planinska zemlja s visoravnima, najvećim dijelom stepsko područje bez vodenih tokova, na *S* pašnjačka i šumovita, a na *J* pustinjska; tekućice Rio Pesquerto i Rio Salado pritoci su pogranične rijeke Rio Grande del Norte. U C. ima mnogo jezera i solnih baruština (Laguna del Tlahualila, Laguna de Parras). Podneblje je kontinentalno s velikim oprekama temperature. Žitelji su uljuđeni Indijanci, koji gaje kukuruz, pšenicu, vino, šećernu trsku i pamuk, a razvito je i stočarstvo. Ima mnogo rudnoga blaga (srebra, željeza, zlata, bakra, olova, soli i ugljena). Glavni je grad Saltillo (45.272 stan., 1930) na željezničkoj pruzi Mexico—USA. N. Ž.

COALVILLE, grad u Engleskoj, u grofoviji Leicestershire, 21.886 stan. (1931); središte područja ugljenokopa i talionice željeza.

COAQUISITIO CONIUGALIS → **Ženska prava.**

COATBRIDGE, grad u Škotskoj, u grofoviji Lanarkshire, 43.056 stan. (1931), istočno od Glasgowa, na Monkland-kanalu. Središte željezne trgovine, u okolici su rudnici ugljena i željeza.

COATESVILLE, grad od 14.582 stan. (1930) u saveznoj državi Pennsylvaniji, zapadno od Filadelfije, na jednom pritoku rijeke Delaware i na raskršću željeznica. Ima veleobrt za prerađivanje drva, vune i željeza. N. Ž.

COATS LAND, zaleđeno primorje Antarktika istočno od Weddellova mora. Otkrio ga je 1904 kapetan Bruce, ali se nije iskrcao, pa je slabo poznato. M. Š.

COB → **Konj.**

COBAEA, biljni rod por. *Polemoniaceae* (→ sulatičnice). Najčešće se uzgaja jednogodišnja mehička penjačica s dvostruko ili trostruko parno rasperjanim listovima i razgranjenim viticama. Cvjetovi imaju peteročlanu čašku i svijetlo ljubičasti ili zelenkasto grimizni zvončasti vjenčić, a stoje pojedince na dugim stapkama. Uzgaja se iz sjemena, a sadi se u vrtu uz ograde i sjenice, na balkonima i prozorima, na prisojnoj strani, gdje cvate čitavo ljeto. U toplim primorskim krajevima stabljika joj odrveni, te je trajna biljka. Istoj porodici, koja se odlikuje sulatičnim, redovno aktinomorfnim cvjetovima s pet prašnika i trogradnom nadraslom plodnicom, pripada još rod plamenac. Z. A.

COBALT, rudarsko naselje s 3.885 stan. (1931) nedaleko rijeke River Montreal u Kanadi, gdje su bogati rudnici srebra i kobalta svjetskoga glasa. Proizvodnju (preko 150 t srebra godišnje) podupire obilna vodena snaga. N. Ž.

COBAR, danas neznatan australski grad u velikoj ravnici Riverina, zapadni Novi Južni Wales. G. 1911 C. je imao 6.186 stan. C. je bio poznat radi rudnika zlata i bakra, koji su uglavnom iscrpljeni. Danas je trgovište prostranog stočarskog predjela. Preko grada Dubbo ima željezničku vezu s lukom Sydney. M. Š.

COBBETT, William, * Farnham (Surrey) 9. III. 1763, † Guildford 18. VI. 1835, engleski pisac, novinar i političar. U devetnaestoj godini došao je sa sela u London, gdje je bio pisar, pa vojnik. Zbog neke optužbe pobjegao je u Francusku pa u Ameriku (u jesen 1792). Tu je napisao pod književnim imenom Peter Porcupine u korist Engleske vrlo mnogo pamfleta, koji odaju kasnijeg dobrog pisca. Najbolji mu je autobiografski pamflet *Life and Adventures of Peter Porcupine*, u kojem se brani od napadaja pro-

tivnika. Pisanje pamfleta nastavio je u listu Porcupine's Gazette, koji je izdavao od 1797 do 1799. Kad je došao u opasan sukob s političarima i zakonom, vratio se u Englesku (1800). Pokušaj s izdavanjem dnevnika The Porcupine propao mu je, pa je 1802 pokrenuo tjednik Political Register, u kojem je pisao do smrti. U politici je bio uvijek u opoziciji; nije se mogao složiti ni s torijevcima (konzervativcima) ni s whigovcima (liberalcima), jer je uvijek tražio nove reforme političke, parlamentarne i ekonomske. Kao krajnji radikal bio je kažnjavan, globljen i zatvaran. U tamnici je napisao djelo *Paper against Gold*, gdje je napao novčanu politiku vlade. Zbog siromaštva prodao je djela *State Trials*, *Parliamentary History of England* i *Parliamentary Debates*, koja su izdana pod tuđim imenima. G. 1817 pobjegao je u Ameriku, da izbjegne uhapšenju kao jedan od najutjecajnijih radničkih vođa. Tu je manje politički, a više književno aktivan: napisao je *Journal of a Year's Residence in the United States of America* i *Grammar of the English Language*. G. 1819 vratio se u domovinu i počeo pisati za Political Register putopisne članke, koje je skupio i izdao pod naslovom *Rural Rides* (1830). To je njegovo najbolje i najčitanije djelo. Dotle je napisao mnogo i drugih djela, od kojih su važnija: *Cottage Economy* (1822), *Sermons* (1822), *The History of the Protestant Reformation in England* (1824—26), *The Woodlands* (1825), *Advice to Young Men* (1829, po vrijednosti drugo C-ovo djelo), *The English Gardener* (1829). Kao sin seljaka znao je, kako treba govoriti malom čovjeku; odatle njegov velik uspjeh s Registerom. Za parlamenat je kandidirao bez uspjeha 1820 i 1826; izabran je tek 1832.

LIT.: Melville, *Life and Letters of William Cobbett* (1913); G.D.H. Cole, *Life of William Cobbett* (1925); G. K. Chesterton, *C.* (1926). R. F.

COBDEN, Richard, ✳ Dunford kod Midhursta, Sussex 3. VI. 1804, † London 2. IV. 1865, engleski ekonomski političar. Kao tvorničar u Manchesteru živahno sudjeluje na kulturnom, ekonomskom i socijalnom polju, te je postao predsjednikom trgovačke komore. Mnogo je putovao po Americi, Evropi i bližem Istoku, da upozna ondašnje ekonomske prilike, o kojima je i mnogo pisao. Ušao je u engleski ekonomski život kao dugogodišnji član parlamenta s namjerom, da provede svoje ideje o priradu. Odličan pristaša ideje o slobodnoj trgovini i izvanredni govornik C. je stvarni osnivač ekonomske škole (liberalne teorije), koja je nazvana »manchesterskom«. Većina kontinentalnih ekonomista, pod utjecajem, čini se, njemačkih socijalista i njihove literature, razglasila ga je pristašom apsolutnog »laissez faire«, dok ga dio engleskih ekonomista drži pristašom »free trade«, ali u umjerenoj formi, jer je naročito zagovarao trgovačke ugovore, a to je upravo protivno strogom liberalizmu. Trgovački ugovor Engleske i Francuske iz g. 1860 njegova je osobna zasluga. Sa svojim prijateljem Brightom bio je na čelu »Anti-Corn-Law-Lige« i, štoviše, duša tog pokreta. Bio je izričiti protivnik izravnog oporezivanja. Osim toga, na štetu svoje popularnosti, ističe se kao protivnik svakog političkog miješanja Engleske u strane sukobe (krimski rat). Bagehot dobro kaže, da C. nije otkrio načela slobodne trgovine, ni pronašao, da su zakoni o žitu loši zakoni, ali je bio najjači među onima, koji su otkrili, kako treba zakone o žitu dokinuti, kako da slobodna trgovina od teorije postane načelo tarifa i činjenica stvarnog života. C. je napisao niz manjih rasprava i članaka o suvremenim pitanjima, koji su u više navrata izdani skupno ili pojedince. M. A-ć.

COBENZL, Johann Ludwig Joseph, grof, ✳ Bruxelles 21. XI. 1753, † Beč 22. II. 1809, austrijski državnik, sin ministra Filipa C-a (1712—1770). G. 1774 poslanik je u Kjöbenhavnu, 1775—78 u Berlinu, 1779—97 na ruskom dvoru. Naklonost carice Katarine upotrijebio je, da spriječi pruski pokušaj odvajanja Rusije od savezničke Austrije. G. 1797 pregovarao je u Videmu (Udine) s Bonapartom, 17. X. 1797 potpisao ugovor o miru u Campo-Formiju i sudjelovao zatim na kongresu u Rastattu. G. 1801 uglavi mir u Lunevilleu, a 1801—05 vodio je kao vicekancelar vanjske poslove Austrije. Kao izraziti pristaša apsolutizma suzbijao je političke pojave, koje se javiše u vezi s francuskom revolucijom.

LIT.: A. Fournier, *Gentz und Cobenzl*, Beč 1880. C-ovo dopisivanje s Josipom II. izd. A. Beer i J. Fiedler, *Fontes rerum austriacarum*, 53. i 54., Beč 1901. O Cobenzlu i Hrvatima: J. Nagy, *Diplomatsko značenje Francuskog doba u hrvatskoj povijesti*, Savremenik XIX., 1926, i S. Antoljak, *Dalmacija i Venecija na preliminarima u Leobenu i na miru u Campo-Formiju*, Zagreb 1936. J. N.



COBURG, Dvorac
(Orbis terrarum)

COBET, Carel Gabriel, ✳ Pariz 28. XI. 1813, † Leiden 26. X. 1889, klasični filolog. Od 1846 profesor u Leidenu. Njegov je rad gotovo isključivo bio posvećen kritici teksta grčkih, napose atičkih, pisaca. Tako je izdao Diogena Laertija, Hiperida, Ksenofonta (Anabazu i Helensku povijest), Liziju; od latinskih pisaca Nepota.

BIBL.: *Variae lectiones*, Leiden 1854; *Novae lectiones*, Leiden 1858; *Miscellanea critica*, Leiden 1876; *Collectanea critica*, Leiden 1878; *Observationes criticae in Platonis comici reliquias*, Amsterdam 1840; *Observationes criticae et palaeographicae ad Dionysii Halicarnassensis antiquitates romanas*, Leiden 1877. Z. D.

COBHAM, mjesto u Engleskoj, u grofoviji Kent, zapadno od Rochestera. U blizini se nalazi historijski dvorac Cobham-Hall, nekoć vlasništvo baruna C., kasnije grofova Darnley, u kojem se donedavno nalazila znamenita zbirka starih majstora (Van Dyck, Rubens, Tizian).

COBURG (ili **Koburg**), njemački grad u bavarskoj Gornjoj Franačkoj, u dolini Itza, pritoka Majne; nekad (naizmjence s Gothom) glavni grad vojvodine Sachsen-Coburg-Gotha; na raskršću cesta, željeznica i zračnih veza između Türingije, Saske i Rajnskoga područja; ima (1933) 29.038 stan. Unutrašnji je grad većinom starinski i obzidan, a noviji se dijelovi šire zelenom dolinom Itza. Znatan je veleobrt igračaka, košaraštva, tekstila, piva, keramike i stočnih proizvoda. Sjedište je mnogih oblasti, škola, zavoda i ustanova te često sastajalište kongresa. Nad C. je istoimena tvrđava, koja se spominje 1057, obnovljena 1909 u starom stilu. U njoj je 1530 boravio Luther, a sada služi za kulturnohistorijski i prirodoslovni muzej. N. Ž.

COCANADA, lučki grad na obali Coromandel, u pokrajini Madras u Indiji. Ima 65.952 stan. (1931). C. leži na ušću sjevernog rukava delte rijeke Godavari. Dva umjetna kanala spajaju luku C. s rijekom Godavari, a jedan krak spaja je s uzdužnom obalskom željeznicom. Po prometu, koji je radi zasipanja pristaništa u stalnom opadanju, C. je poslije Madrasa druga luka na obali Coromandel. C. prerađuje i izvozi pamuk, duhan, rižu i ulje, a uvozi različne prerađevine. M. Š.

COCCACEAE → Bakterije.

COCCAI, Merlino → Folengo Teofilo.

COCCEJI, 1. **Henrich, barun** (od 1713), ✻ Bremen 25. III. 1644, † Frankfurt a/O. 18. VIII. 1719, njemački pravnik. Kao profesor u Heidelbergu, Utrechtu i Frankfurtu a/O. i pisac mnogih djela, u kojima zastupa školu prirodnoga prava, znatno je utjecao na njemačku pravnu znanost.

2. **Samuel**, ✻ Heidelberg 20. X. 1679, † Berlin 4. X. 1755, njemački pravnik i državnik, sin prijašnjega. Najprije profesor u Frankfurtu a/O. (1702), kasnije obnaša visoke državne službe u Prusiji: predsjednik komorskoga sudišta (1723), ministar (1727), veliki kancelar (1747). U znanosti je nastavio pravac očev, dovršio djelo *Grotius illustratus* (4 sv., 1744-52), koje je uživalo velik ugled, i napisao druga. U državnoj upravi i zakonodavstvu proveo je mnoge reforme. Od oca mu zasnovan *Corpus juris Fridericiani*, koji bi imao vrijediti i u drugim državama, ostao je nedovršen.

LIT.: Trendelenburg, *Friedrich der Grosse und sein Grosskanzler Samuel von Cocceji*, 1863.

COCCI, Marcantonio → **Sabellico.**

COCCIDIA, okrugle ili sferoidne nametničke jednostanične životinje ili praživi, *truskovci* (v., *Sporozoa*, *Telosporidia* iz razreda *Coccidiomorpha*) s *jednom* jezgrom, a na koncu vegetativnog perioda stvaraju truske ili spore. Nametnici su u zaraženoj stanici (intracelularno), i to pretežno u epitelnim stanicama. Hrane se ozmotički i brzo rastu, dok ne ispune zaraženu stanicu, koja tada pogiba. Nespolnim umnažanjem (agamogonija, schizogonia) stvaraju srpaste klice (merozoiti), koje zarazuju druge zdrave stanice. Nakon ponovnog ovakvog nespolnog umnažanja, kada se kokcidij iscrpio i da ne pogine, razvijaju se iz merozoita spolne velike (ženske) makrogamete i malene (muške) mikrogamete, koje se stapaju (kopuliraju). Ovom oplodnjom nastaje nepokretna zygota ili oocysta, koja izluči čvrsti ovojak, i njen sadržaj raspada u 4 truske (sporogonija), a u svakoj su po 2 srpaste klice ili sporozoiti. Ovoj je trusaka tvrd, i one se mogu isušiti skupa s izmetinama domadara, pa ostanu ipak žive. Kada dođu u crijevo domadara, crijevni sok rastvori truskin ovoj, a oslobođen sporozoit ubuši se u epitelne stanice crijeva, pa njegov razvoj počinje iznova.



PREREZ KROZ BOLESNI ČVOR U JETRI KUNIĆA
ep epitel, *tr* truskovac
(Po Dofleinu)

Kokcidiji su dosada nađeni u crvima, stonogama, kukcima, mekušcima, svim kralježnjacima, pa i u čovjeku, a kako se brzo umnažaju, vrlo su opasni nametnici. Kunićev truskovac *(Eimeria stiedae, Coccidium oviforme, C. perforans)* česti je nametnik u epitelu tankoga crijeva i žučovoda, te jetrima kunića, pa često u uzgajalištima kunića uzrokuje epidemičku bolest (coccidiosa), osobito kod mladih kunića, sa smrtonosnim posljedicama: žestoki proljev, mršavost, jer kunići ne jedu, a iz usta i nosa im teče žućkasta sluz. U izmetinama kunića ima mnogo oocysta nametnika, koje tek u izmetinama dozrijevaju. Zaraza nastaje s izmetinama i truskama zaprljanom hranom. U jetrima kunića nastaju zarazni čvorovi do veličine lješnjaka. Od kunića se mogu zaraziti i čovjek (jetra, crijevo), pa konj, koza, svinja i govedo, kod kojega ovaj truskavac uzrokuje krvavi proljev.

LIT.: Doflein, *Lehrbuch d. Protozoenkunde*, Jena 1916. K. B.

COCCIDIOSIS → **Crijevo.**

COCCIUS, Ernst Adolf, ✻ Knauthain kod Leipziga 19. IX. 1825, † Leipzig 24. XI. 1890, njemački liječnik, medicinu je učio u Leipzigu, Pragu i Parizu, a posvetivši se okulistici bio je učenik Rittericha, od 1849—57 asistent i docent, 1857—67 izvanredni, a od 1867 redoviti profesor oftalmologije u Leipzigu. Glavni su mu radovi o prehrani rožnice, o upotrebi očnog zrcala, o glaukomu, o oftalmometriji i mjerenju napetosti u oku, o oftalmoskopiji, osobito kod astigmatizma (izumio je i nove instrumente za to), o dijagnozi vidnog purpura za života. V. B.

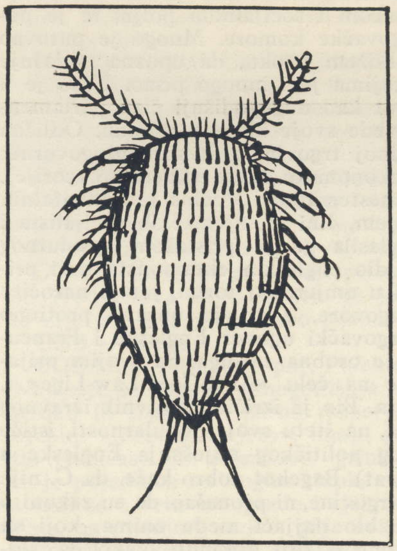
COCCOLOBA, biljni rod iz por. dvornjače (v.), obuhvaća preko 120 vrsta, razvijenih u obliku drveća ili grmova, koji se kadšto i povijaju. Cvjetovi su im najčešće dvospolni i s jednostavnim ocvijećem, koje je sastavljeno od pet sraslih dijelova. Biljke su rasprostranjene u tropskim i suptropskim dijelovima Amerike. Neke su vrlo važne u izgradnji obalne vegetacije tropske Amerike, gdje svojim značajnim razvojem i raširenjem čine posebne biljne zadruge. Zbog bujnog lišća mnoge se vrste uzgajaju u staklenicima kao ukrasne biljke. Mesnati dijelovi ploda nekih vrsta služe čovjeku kao hrana. Upotrebljava se i njihovo drvo, koje je katkad vrlo teško i tvrdo, kao na pr. drvo *C. uvifera* Jacq. Najobičnije su vrste: *C. uvifera* Jacq. iz Zapadne Indije, *C. pubescens* L. s Antilla, iz Mexika i Guayane, *C. rugosa* Desf. i dr.

LIT.: Lindau, *Monographia generis Coccolobae* u Englerovu *Bot. Jahrb.*, sv. XII., 1890. F. K-n.

COCCULUS (*Anamirta cocculus*), povijuša iz porodice *Menispermaceae*, raste u brdskim šumama indomalajskog područja. Okruglasti ili nešto bubrežasti plodovi, svježi crveni, a osušeni sivkasti ili crnosmeđi, sadržavaju jednu sjemenku i dolaze preko Bombaya i Kalkute te Engleske u svjetsku trgovinu. Sjeme sadržava do 1,5% otrovnoga i vrlo gorkoga pikrotoksina, zatim kokulina, smole i gume, a uspl͏ođe neotrovne alkaloide menispermin i paramenispermin. Pikrotoksin se upotrebljava protiv uzetosti, epilepsije te prejakog znojenja; plod u prahu protiv svraba i uši, a čitav za trovanje riba, t. zv. balukot (v.). D. Ma-ć.

COCHABAMBA, 1. istočnokordiljersko područje u Boliviji s rubom nizine uz gornje porječje Marmoré, 65.514 km² i 571.730 stan. (1932), najvećim dijelom Indijanaca, koji žive na plodnom tlu od poljodjelstva, stočarstva i rudarstva u blagom tropskom podneblju. — 2. Glavni grad spomenutog okružja, u planini Cordillera Real, 2.560 m nad morem, osnovan 1565 kao Ciudad Oropesa, mnogo stradao u vrijeme bojeva za oslobođenje od španjolske vlasti, lijepo napreduje (49.000 stan., 1934) kulturno, u veleobrtu i prometno. Sjedište je sveučilišta i biskupije s mnogo crkava i samostana. Prerađuje se pamuk, vuna i koža. Znatna je trgovina veleobrtnim proizvodima i žitaricama. N. Ž.

COCHENILLE (fr. čit. košenil) zovemo usmrćene i osušene ženke pravog crvca (*Coccus cacti*, → crvci), koji je prvobitno živio na kaktusima (*Opuntia*) Srednje Amerike i Mexika, a poslije ga prenesoše na Azore, Javu i t. d., gdje su ga uzgajali i naveliko izvozili za dobivanje crvene boje karmina. Taj crvac sadržava u svojem tijelu crvenilo, koje se pomoću kalijeva bitartrata pretvara u karmin. Otkada se proizvode mnogo jeftinije anilinske boje, ne isplati se uzgoj košenila-crvca. K. B.


ŽENKA KOŠENIL CRVCA
(*Coccus cacti*), 6—7 mm velika (krilati mužjak je 3 mm velik)

COCHIN, 1. feudalna kneževina, pod britanskom vrhovnom vlašću. Prostire se na Malabarskom primorju u pokrajini Madras u Indiji. Na prostoru od 3.673 km² živi 1,205.016 stan. (1931), od kojih su više od četvrtine kršćani. Kršćanstvu je udario temelje Sv. Franjo Ksaverski. C. su 1498 otkrili Portugalci. Poslije je pripadao Holandijcima, a od 1791 Englezima. Glavni je grad Ernakulam.

2. Najvažnije je mjesto u državici luka Cochin, koja je 1931 imala 22.818 stan. C. ima u laguni, koju štiti moćan lido, prirodnu i prostranu luku. Uz Bombay je to najbolja luka na zapadnoj obali Indije. Na ovom je mjestu Vasco da Gama 1502 sagradio utvrdu. U 17. st. zauzeli su je Holandijci, a 1806 Englezi. U novije vrijeme britanske vlasti vrše velike radove na uređenju luke i izgradnji grada, jer C. ima velike prednosti među indijskim lukama. Preko prijevoja Palghata ima vezu s bogatijim istočnim dijelom poluotoka, a za parobrodarski saobraćaj pogodniji je od zabačenijeg Bombaya i otočnog Colomba. U prostranoj laguni izgrađuje se i ratna luka. J. R-ć.

COCHIN, porodica glasovitih francuskih grafičara. — 1. **Charles-Nicolas st.**, ✻ Pariz 29. IV. 1688, † Pariz 16. VII. 1754. Rezao je u bakar slike Watteaua (*L'amour au théâtre français* i *L'amour au théâtre italien*), Chardina (*La Blanchisseuse; La Fontaine)*, Lancreta i Rafaela, ilustrirao djela Lafontainea, Rousseaua, Boccaccia i Ariosta i izveo velik broj portreta. — 2. **Charles-Nicolas ml.**, ✻ Pariz 22. II. 1715, † Pariz 29. IV. 1790, njegov sin i učenik, usavršivao se kasnije u Italiji. Rezao je u bakar slike suvremenih francuskih majstora; vedute pomorskih luka (po H. Vernetu). Najznatniji su njegovi listovi izvedeni prigodom pira Dauphinova 1758: *Cérémonie du Mariage, Jeu du Roi, Bal masqué* i *Bal paré*. Napisao je i ilustrirao djelo *Observations sur les antiquités de la ville d'Herculanum* (1754). — 3. **Nicolas**, ✻ Troyes 18. X. 1619, † Pariz 1686, djed 2. i otac 1., dolazi 1660 u Pariz, gdje je (kao i kasnije u Italiji) radio, često u zajednici sa Stefanom della Bella, na način Callotov. Ima od njega čitav niz sitnih prikaza Muke Kristove, svetačkih likova, bitaka i lovova.

LIT.: S. Rocheblave, *Les Cochins*, Pariz 1893. A. Sch.

COCHIN, Denys, ✻ Pariz 1. IX. 1851, † Pariz 24. III. 1922, francuski političar i pisac, član Francuske akademije (1911) i ministar u Briandovu kabinetu. Mnogo je radio na zbliženju republikanskih i katoličkih krugova.

BIBL.: *L'évolution et la vie* (1886); *Le monde extérieur* (1895); *Contre les barbares* (1899); *L'esprit nouveau* (1900); *Ententes et Ruptures* (1905).

COCHINCHINA, najjužniji dio francuske kolonije Indokine. Na površini od 64.700 km² živi 4,616.000 stan. (1936). C. sa *S* graniči s Kambodžom, sa *SI* s Anamom, a sa *JI* i *JZ* s Južnim kitajskim morem, u koje zalazi u obliku poluotoka.

Geografski se C. može podijeliti u dva dijela: manji i viši sjeveroistočni dio prostire se na ograncima anamskih planina, uglavnom iznad 200, ali ne prelazi visinu od 1000 m; jugozapadni prostraniji dio je nisko i močvarno zemljište oko delte Mekonga i drugih manjih rijeka.

C. ima izrazito tropsku klimu, monsunski tip. Ljeta su vrlo vlažna i neugodna, jer monsuni donose s mora velike količine oborina, dok su zime suše i prijatnije. Srednja je temperatura gotovo u cijeloj C. iznad 20° C, a razlika među temperaturama najhladnijeg i najtoplijeg mjeseca mala (Saigon 3,5° C). U cijeloj C. pada velika količina oborina: najviše na jugozapadnim obalama (do 5 m), znatno opadne u središnjem dijelu (ispod 1,5 m) i ponovno se povećava u sjeveroistočnim brdskim krajevima (preko 2 m).

Sredinom C. protiče Mekong sa dva kraka; lijevi se pri ušću račva u četiri rukava. Za promet su važnije manje rijeke na *SI* (istočni i zapadni Vaico, Saigon i Don-nai).

U gospodarskom životu C. Mekong ima značajnu ulogu. Rijeka plavi u periodu kiša (od svibnja do studenog) prostranu ravnicu »Dar Mekonga«, pokriva je plodnim muljem, ali i čini nezdravom. Smišljenim i ustrajnim radovima prokopani su u središnjem dijelu oko Mekonga brojni kanali i dobivena velika polja obradljive zemlje, na kojima se uglavnom gaji riža, manje kukuruz. Zapadno od ovih plodnih polja prostire se »Ravnica ptica« gotovo nedirnuta močvarna prašuma, carstvo barskih ptica i insekata. Kad bi se ovaj kraj uredio, udvostručila bi se rižina polja C. Klima je u niskoj C. toliko nezdrava, da je s uspjehom podnose samo urođenici (većinom prije doseljeni Anamiti) i doseljeni Kinezi, koji se bave trgovinom. Sjeveroistočni viši krajevi imaju, radi manje vlažnosti i nešto većih temperaturnih kolebanja, zdraviju klimu. U ovom dijelu žive doseljeni Evropljani, najviše Francuzi (12.835; 1936 g.), koji su na plodnom vulkanskom zemljištu »Crvenoj zemlji« uredili velike plantaže sladorne trske, uljanih i kokosovih palmi, havea-biljaka (od kojih se dobiva kaučuk), duhana, pamuka, kave i čaja. C. je jedan od najvećih svjetskih proizvađača riže; izvozi godišnje oko 1,500.000 tona. I stočarstvo je važna gospodarska grana. Gaje se goveda, bivoli (glavna tegleća stoka), svinje i perad. Dosta je razvijeno svilarstvo. Na ovim gospodarskim granama razvija se mladi veleobrt: ljuštionice i destilerije riže, tvornice svile, sapuna i sl. Cholon je središte ovoga veleobrta.

Osim riže C. izvozi pamuk, čaj, kaučuk, kopru, svilu, papar i dr., a uvozi različne veleobrtne prerađevine (strojeve, tkanine i sl.), zatim piće. Bogatstvo ove zemlje dolazi do izražaja u velikoj razlici izvoza (2.065,200.000 franc. fr.) i uvoza (952,160.000 franc. fr.; podatci za 1936 g.).

Uz saobraćaj na dvije želj. pruge: Saigon—Mytho i Saigon—Nha-trang u Anamu i kolskim putevima glavni se



COCHINCHINA, Stanovnici Hon-Quana

promet razvija na Mekongu, njegovim rukavima, brojnim kanalima i manjim plovnim rijekama.

Glavno političko i trgovačko-saobraćajno središte C. je Saigon, koji ima 111.000 stan. (1936), on je gotovo spojen u jedan grad s većim Cholonom (145.000 stan.). Saigon je moderan grad francuskog tipa i pripada najvažnijim svjetskim tržištima rižom, dok je Cholon po svom stanovništvu i izgledu pravi kineski grad.

C. politički pripada francuskoj Indokini (→ Indokina). Njom upravlja posebni guverner, podređen generalnom guverneru Indokine. Francuska je zauzela C. u dva navrata, 1858—62 i 1867. Iz C. Francuzi su širili svoju vlast nad ostalom Indokinom.

LIT.: V. de la Blache i L. Gallois, *Géographie universelle*, sv. IX.: *Asie des Moussons*, Pariz 1929; F. Klute, *Handbuch der Geographischen Wissenschaft: Vorder- und Südasien*, Potsdam. J. R-ć.

COCHLÄUS, Johann, ✻ Wendelstein kod Schwabacha 1479, † Breslau 11. I. 1552, pedagog, humanist, apologet. Prezime mu je Dobeneck, a latinsko je ime dobio prema rodnom mjestu Wendelsteinu. Iz početka se bavio učiteljskim zvanjem. Tražio je među ostalim zornu obuku u zemljopisu. Putujući po Italiji svršio je pravo i bogosloviju. G. 1517 došao je u Rim, gdje se dao zarediti za svećenika. Od 1520 postao je najžešći protivnik Martina Luthera, kojega je kušao najprije osobno predobiti za to, da opozove svoje protukatoličke teze. G. 1522 izdao je prvu polemiku protiv Luthera, koji mu je odgovorio spisom »Adversus armatum virum Cocleum«. Od toga vremena glavni sadržaj C-ova života jest pobijanje Lutherova pokreta. C. je sudjelovao u svim saborima, koji su rješavali to pitanje. Vršio je uz to različite službe kao kanonik u Mainzu, kao dvorski kapelan vojvode Georga Saskoga, kao prebendar u Eichstättu i t. d. Najznamenitija su mu djela: *Historiae Hussitarum libri XII* (1549) i *Commentaria de actis et scriptis M. Lutheri*.

LIT.: M. Spahn, *J. Cochläus*, 1898.

COCHLEA → **Uho.**

COCHRANE, Thomas, earl of Dundonald, ✻ Annsfield 14. XII. 1775, † Kensington 31. X. 1860, engleski admiral. Premda je 1809 uništio francusku mornaricu kod Rocheforta, otpušten je 1814 bez svoje krivnje iz službe, pa odlazi u južnu Ameriku. Ondje se bori 1817—22 kao čilski admiral protiv Španjolaca, a 1822 postaje vrhovni zapovjednik brazilskoga brodovlja. Poslije svoga povratka u Evropu zapovijeda 1827 grčkom mornaricom. G. 1832 stupa opet u englesku službu i postizava u njoj čast admirala.

BIBL.: *Narrative of services in the liberation of Chili, Peru and Brazil*, 2 sv., 1858; *Autobiography of a seaman*, 2 sv., 1860.

COCKBURN, Sir Alexander James Edmund, ✻ 1802, † 1880, britanski pravnik i političar. Zadnji je odvjetak stare škotske obitelji. Postaje odvjetnikom i kao član liberalne stranke ulazi 1847 u parlament. Tu uz ostalo žigoše austrijske okrutnosti u Madžarskoj. Od 1850 obnaša najviše službe u engleskom sudstvu. Među pravnicima uživao je osobit ugled. Bio je član arbitražnog povjerenstva za Alabamsko pitanje (v.).

COCKERELL, Charles Robert, ✻ London 28. IV. 1788, † London 17. IX. 1863, engleski arhitekt i arheolog. Kao pomoćnik R. Smirkea zaposlen je 1809 pri pregrađivanju londonskog kazališta Covent-Garden. Od 1810 do 1816 proučava klasičnu arhitekturu u Carigradu, Grčkoj, Maloj Aziji i Italiji sudjelujući pri iskapanju glasovitih antiknih hramova. Kao arhitekt gradio je u klasično-helenističkom

stilu zgrade: Bank of England u Londonu (i njene podružnice u Manchesteru, Liverpoolu, Bristolu i Plymouthu), sveučilišnu knjižnicu u Cambridgeu i niz privatnih kuća i dvorova (neke od njih u gotičkom stilu). Napisao je čitav niz arheoloških djela, među kojima su najvažnija: *The Temples of Jupiter Panhellenius at Aegina and of Apollo at Bassae* (London 1860) i *The Temple of Jupiter Olympus at Agrigentum* (London 1830).

LIT.: M. W. Brockwell u Thieme-Beckerovu *ALBK*, VII., Leipzig 1912. A. Sch.

COCKNEY, nadimak stanovnika Londona i dijalekt, kojim govore. Povijesni razvitak riječi ide do srednjoengleskog, kad se riječ upotrebljavala za mala jaja mladih kokoši (Langland, Piers Plowman). Kasnije se riječ primjenjivala na prenježnu djecu, mekušce i duševno zaostale (Chaucer, *Reeve's Tale*). U daljnjem razvoju riječ se davala gradskim ljudima, da bi se izrazila opreka prema otpornijim seljacima. U 16 st. Whittington je govorio o *cockneys* velikih gradova (Londona, Yorka i dr.), a tek u 17. st. počela se riječ upotrebljavati s prezirnim i podrugljivim prizvukom za stanovnike Londona, a naročito za one, koji su se rodili u vrijeme zvonjave zvona crkve St. Mary-le-Bow. Dijalekt cockney formirao se u 19. st. zamjenom ili krivim izgovorom pojedinih konsonanata (mjesto v-w; th-f, v; ou-ah; ei-ai). R. F.

COCKTAIL je američka mješavina različitih žestokih pića i vina sa šećernim sirupom. Toj se mješavini dodaju komadići leda, pa dijelovi limuna i drugog voća.

COCLÉ, pokrajina republike Panamá na Pacifičkoj strani, 3.807 km² i 48.244 stan. (1930), koji po zašumljenim brežuljcima pasu stoku, gaje sladornu trsku i rižu, a mnogo se bave i dobivanjem soli te pletenjem slame (šeširi, visaljke). Glavni grad Penonomé ima 16.074 stan. N. Ž.

COCOBOLO (kokobolo), vrlo tvrdo i teško, crvenkastožuto drvo, koje se uvozi u Evropu iz Srednje i Južne Amerike. Upotrebljava se za raskošne predmete (intarzije i sl.). A. P-ć.

COCOS OTOČJE → **Keeling otočje.**

COCTEAU, Jean, ✻ Maisons-Laffitte 5. VII. 1892, francuski pisac. Kao revolucionarni duh otvoreno je pristajao uz nove avangardističke književno-umjetničke pokrete (kubizam, dada) iživljujući svoj snažni stvaralački temperament u nizu djela, često nastranih i čudnih, koja pripadaju brojnim književnim područjima. Živo je sudjelovao u umjetničkom životu Francuske iza 1918 drugujući s glazbenicima i ispoljujući u radovima kritičkog značaja svoje nazore na budućnost francuske glazbe. U novije doba previranje se u njemu smirilo i ustupilo mjesto obraćenju k novokatolicizmu. Teško je sintetički obuhvatiti njegov složeni stvaralački lik, koji u neprekidnom razvijanju izmiče određivanju čvršćih obrisa. C. je i spretan crtač.

BIBL.: Pjesme: *La Lampe d'Aladin* (1909), *Le Prince Frivole* (1910), *La Danse de Sophocle* (1912), *Poésie* (1916—23); uspomene: *Opium (Journal d'une désintoxication)*, 1926, *Portraits-Souvenirs* (1936), *Mon premier voyage* (1937); romani: *Le Potomak* (1914), *Le grand Écart* (1923), *Thomas l'imposteur* (1924), *Les enfants terribles* (1929); eseji: *Le Coq et l'Arlequin* (1918), *Le Rappel à l'ordre* (1926), *Picasso, Lettre à Maritain* (1926); kazališna djela: *Parade*, balet (1917), *Le Sang du poète*, film, *Les Mariés de la Tour Eiffel* (1924), *Antigone*, *Les chevaliers de la Table ronde* (1937).

LIT.: L. Dubech, *Les chefs de file de la jeune génération*, Pariz 1925.

CODA (tal. »rep«), naziv zaključnog dijela neke skladbe, naročito u plesovima s reprizama. Tim se nazivom obično označuje i završetak sonatnog oblika. U nekim vrstama skladba, kad se početni dio ponavlja, ima se odmah kod izvađanja prijeći na codu; to se označuje na pr. ovako: »Scherzo da capo e poi la C.« B. Š.

CODAZZI, Agostino, ✻ Lugo (Ravenna) 1793, † Kolumbija 1859, talijanski istraživalac Južne Amerike. Borio se za slobodu Mexica i Kolumbije, pa za slobodu Venezuele, kad se odcijepila od Kolumbije, a konačno je opet stupio u službu Kolumbije, u kojoj je umro. Putujući tim zemljama kao časnik i činovnik proučavao ih je i kartografijski snimao, pa je izdao *Atlas fisico y politico de la república de Venezuela* (Caracas—Pariz 1941) uz mnogobrojne manje radnje.

LIT.: M. Longhena, *A. Codazzi ed i suoi viaggi 1815—22*, 1930. N. Ž.

CODDE, Pieter Jacobsz, ✻ Amsterdam 11. XII. 1599, † Amsterdam 12. X. 1678, nizozemski slikar. Učitelj mu je bio Frans Hals. Slikao je genre-slike, grupne i pojedinačne portrete. Važnija se njegova djela nalaze u galerijama Dorpatu, Dresdenu, Berlinu, Haagu (Mauritshuis) i Besançonu.

LIT.: E. W. Moes u Thieme-Beckerovu *ALBK*, VII., Leipzig 1912. A. Sch.

CODE, međunarodni trgovački izraz, znači ključ tajnoga jezika, koji priradnici upotrebljavaju u međunarodnom brzojavnom saobraćaju. Taj tajni jezik može biti sastavljen ili slovima ili brojevima. Trgovac može upotrebljavati i svoj vlastiti code, ali su u svjetskoj trgovini u upotrebi uglavnom javni codi, koji su tiskani u opširnim knjigama za slobodnu upotrebu, na pr. ABC, Imperial, International code i t. d. Tehnika coda ide za tim, da u priradnom dopisivanju što više smanji troškove brzojava i da se u slučaju nejasne code-vijesti može brzo rekonstruirati tekst. Trgovac obično označuje u naslovu svoga pisma, kojim se codom služi u međunarodnom brzojavnom saobraćaju. Prekomorski brzojavni promet vrši se isključivo s pomoću t. zv. cable-coda, t. j. putem podmorskih brzojavnih uređaja. Za vrijeme rata zabranjena je svaka upotreba tajnog brzojavnog jezika, t. j. svih coda. Nauka o međunarodnim trgovačkim codima zove se kodistika.

LIT.: W. Mahleberg, *Die Grundlagen der Telegraphen-Codes*, Leipzig 1921. Z. R.

CODE CIVIL, francuski građanski zakonik. Od 1807 nosio je ime *code Napoléon* do pada prvog carstva te ponovno za drugog carstva. Izradili su ga francuski pravnici Bigot de Préameneu, Maleville, Portalis te Tronchet, kojima je tu zadaću povjerio Napoleon u kolovozu 1800. Kodifikacija je izvršena najprije posebnim zakonima, kojih je bilo 36. Ti su posebni zakoni zakonom od 30. ventôsea god. XII. (21. III. 1804) spojeni u jednu cjelinu pod imenom »code civil des Français«. Zasluga je Napoleonova, što je ta kodifikacija tako brzo završena. Podloga su zakonika s jedne strane pravo, koje se izgradilo prije revolucije pod starim režimom (ancien régime), a s druge strane pravne misli revolucije. Prije su u Francuskoj postojala dva pravna područja: u južnoj Francuskoj (pays de droit écrit) važilo je rimsko pravo Justinijanove kodifikacije, a u sjevernoj vladalo je običajno pravo (pays de droit coutumier). Tu su prevladavale germanske pravne misli, ali je i rimsko pravo imalo utjecaja, osobito na području obveznog prava. Neke su grane prava već za starog režima jedinstveno uređene kraljevskim naredbama (ordonnances) za cijelu Francusku (tako ordonnances sur les donations 1731, sur les testaments 1735, sur les substitutions 1747). Pravna je znanost opet nastojala izravnati opreke između pojedinih prava. Jezgra je toga rada temelj, na kojem je građen c. c. Od osobita utjecaja na kodifikaciju bila su djela najglasovitijeg pravnika onog doba Pothiera, koji je mnogobrojnim djelima obradio različne materije francuskog građanskog prava. Obvezno je pravo c. c-a više manje prihvaćanje bitnog sadržaja Pothierova remek-djela *Traité des obligations*. Preko njega ušlo je rimsko obvezno pravo u c. c. Pravne misli francuske revolucije došle su do izražaja u propisima o zajamčenju osobne slobode, jednakosti sviju pred zakonom, neodvisnosti uživanja građanskih prava od pripadnosti kojoj vjeroispovijesti, o ukidanju feudalnih odnosa (lena, fideikomisa, nasljednog zakupa i t. d.), o jednakosti u nasljednom pravu te o posvjetovnjačenju ustanove braka. Francuska je prva uvela obvezni građanski brak.

C. c. sadržava 2281 članak; dijeli se na »Titre préliminaire« (uvodni propisi o proglašenju, učincima i primjeni zakona uopće) i tri knjige: I. prava osobe uključivši obiteljsko pravo; II. stvari, vlasništvo i služnosti; III. načini stjecanja vlasništva. Tu su obuhvaćeni nasljedno, obvezno, imovinsko bračno i založno pravo te zastara i dospjelost kao vrsta zastare (dobitna zastara).

C. c. osvojio je veliki dio uljuđenog svijeta. Taj uspjeh ima dobrim dijelom zahvaliti tome, što ga je Napoleon uveo u zemljama, koje je priključio Francuskoj, ali i tome, što je uživao velik ugled kao najnapredniji zakonik svoga doba. Tako je došlo, da je zadržan u većini tih zemalja i nakon njihova oslobođenja od francuskog gospodstva, pa još danas važi u Belgiji, Luxemburgu i Kongresnoj Poljskoj, a u zapadnim pokrajinama Njemačke održao se do stupanja na snagu njemačkog građanskog zakonika (1900). Kasnije je prihvaćen u većem broju država s više ili manje preinaka. Tako su po njemu izrađeni građanski zakonik za Nizozemsku od 1844 i za jonske otoke (code ionien) od iste godine, talijanski codice civile od 1865 i rumunjski codul civil od iste godine, građanski zakonici za neke kantone Švicarske, za Španjolsku od g. 1889, code mixte za Egipat (za privatnopravne odnose između Egipćana i stranaca) te građanski zakonici u nekoliko država latinske kao i nekih saveznih država Sjeverne Amerike.

C. c. je u samoj Francuskoj tečajem vremena u mnogim svojim propisima preinačen posebnim zakonima, a stvarno i stvaralačkom judikaturom Pariške kasacije, koja je tim putem mnogo zastarjelosti uklonila i utrla put novim pravnim mislima.

LIT.: Esmein, *Cours élémentaire d'histoire de droit français*, 15. izd., 1925; Aubry-Rau, *Cours de droit civil français*, 5. izd., 12 sv., 1897 do 1929 (6. izd. priređuje Bartin od 1935, dosada 2 sv.); Baudry-Lacantinerie, *Traité theorique et pratique de droit civil*, 2. izd., 29 sv., 1902—24; Planiol-Ripert, *Traité pratique de droit civil français*, 14 sv., 1924—34; Planiol, *Traité élémentaire de droit civil*, 3 sv., 12. izd., 1912; Colin-Capitant, *Cours élémentaire de droit civil français*, 3 sv., 8. izd., 1932; Josserand, *Cours élémentaire de droit civil*, 3 sv., 2. izd., 1932, 3. izd. (I. sv.), 1938. B. E.

CODE DE COMMERCE, francuski trgovački zakonik od 28. VIII. 1807, dio velike Napoleonove kodifikacije (car je prisustvovao raspravljanju nacrta na četiri sjednice Državnoga savjeta), vrijedi još danas u Francuskoj, dakako, s mnogim izmjenama. Osim općenite važnosti za povijest trgovačkog i pomorskog prava ima on posebno značenje za naše pomorsko pravo.

Taj je zakonik već g. 1808 uveden u tadašnje Talijansko kraljevstvo, pa tako vrijedio i u Dalmaciji, koja je od 1806 bila pripojena tome kraljevstvu, a uveden je s drugim francuskim zakonima u ostale krajeve Napoleonove Ilirije, osnovane poslije mira u Schönbrunnu 1809. Poslije Bečkoga kongresa (1814) i pripojenja Ilirije Austriji francusko je zakonodavstvo bilo izmijenjeno ili ukinuto, ali je II. knjiga C. de c-a, koja raspravlja odnose u pomorskoj trgovini, ostala i dalje na snazi, pa je i u doba AU ostala glavnim vrelom pomorskoga trgovačkog prava s tom razlikom, da to vrelo nije imalo u svim pokrajinama istu pravnu snagu: u Dalmaciji i Vojnoj krajini (pripojenoj Hrvatskoj g. 1882) imalo je snagu zakonskog vrela, a u Istri i u području tadašnje trgovačko-pomorske sudbenosti Rijeke imalo je snagu običajnog prava.

Berlinski kongres (1878) podijelio je Bar i barsko primorje Crnoj Gori pod uvjetom, da će Crna Gora primijeniti na svojoj obali pomorsko pravo, koje vrijedi u Dalmaciji (čl. 29).

To je stanje u pogledu C. de c-a kao vrela pomorskoga prava na našoj obali ostalo uz neke novije promjene sve do danas.

LIT.: M. Stražnicky, *O reformi pomorskog privatnog prava*, Mjesečnik 1913; V. Brajković, *Étude historique sur le droit maritime privé du Littoral Yougoslave*, Marseille 1933. V. Br-ć.

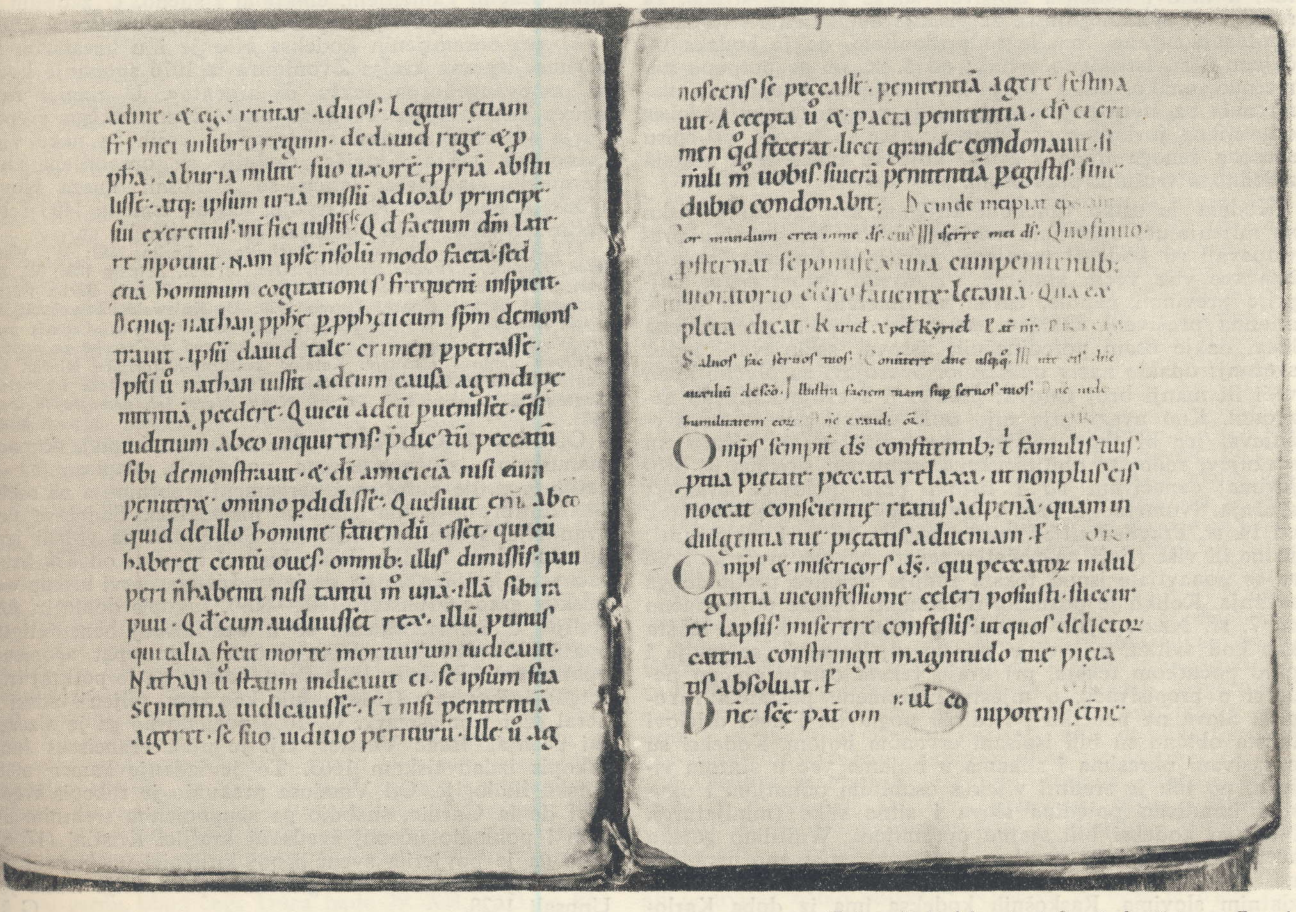
CODEONAL (Knoll A. G.) smjesa je od 2 dijela kodeinova i 15 dijelova natrijeva dietilbarbiturata. Bijeli je prašak, koji se topi u vodi. Dolazi u promet u obliku praška i tableta. Služi kao sredstvo za umirenje i jako sredstvo za spavanje. D. B-ć.

CODET, Louis, ✳ 1876, † 1914, francuski književnik, pisac uspjelih romana, u kojima opisuje život Pariza i južne Francuske.

BIBL.: *La petite Chiquette* (1908); *César Capésan* (1918); *Fortune de Bécot* (1921); *Louis l'indulgent* (1926).

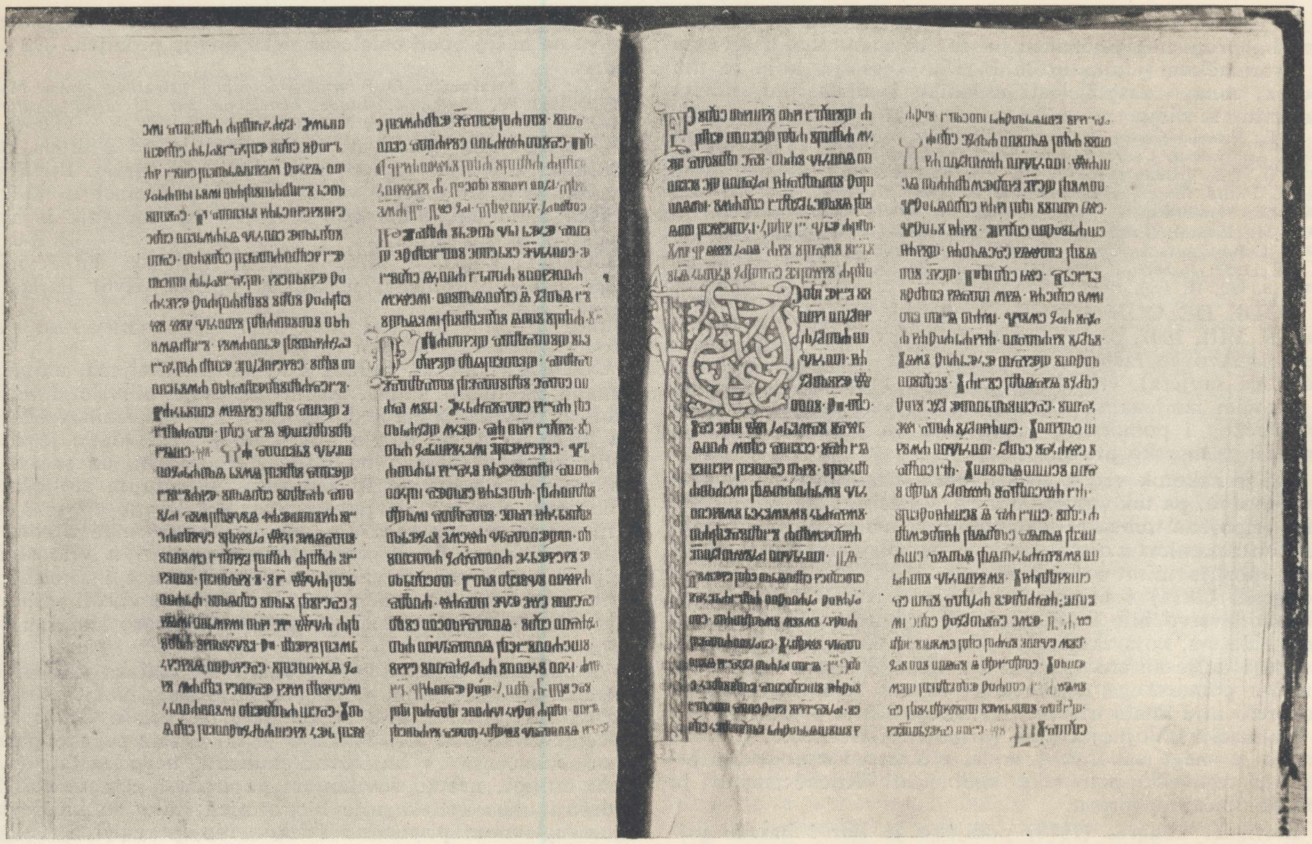
CODEX (kodeks), caudex kod starih Rimljana, najprije oznaka za deblo stabla, zatim za dvije ili više drvenih tablica, privezanih na jednom rubu i premazanih voskom, da bi se na njima moglo pisaljkom pisati. Odatle je značenje riječi preneseno na knjigu, sastavljenu od svežanja listova od pergamene ili papirusa, u zadnjim stoljećima srednjega vijeka i od papira. Naziv c. protegao se i na knjige određenoga sadržaja, na pr. na zbornike zakona i listina. Kodeksi od drvenih tablica, poznati u vrlo staro vrijeme, imali su uglavnom značaj bilježnice i školskoga pomagala; iznimno značenje u kulturnoj povijesti pripada tek kodeksu od pergamene i papirusa, napose kodeksu od pergamene.

O postanku kodeksa — mislimo na kodeks od pergamene i papirusa — ne može se mnogo reći. Neki sačuvani listovi stavljaju se, kao najstariji primjerci, u konac 1. i početak 2. st. pos. Kr. Svakako je kodeks iz početka imao manje značenje za književnu kulturu nego svitak (v.), oblik knjige, nastao savijanjem papirusa i pergamene. Za tadašnji ukus kodeks nije bio otmjen; tako su književna djela uglavnom pisana na svitku. No pravnici i Crkva rano su, čini se, upoznali prednosti kodeksa, koje su se uostalom ispoljavale same od sebe: kodeks se lako mogao upotrebljavati, manje je bio izložen oštećivanju nego svi-



(Fotografijski laboratorij Sveuč. knjižnice u Zagrebu)

PONTIFIKAL-OBREDNIK, KAROLINSKI KODEKS S KRAJA 11. ST.
Zagreb, Metropolitanska biblioteka MR 165



(Fotografijski laboratorij Sveuč. knjižnice u Zagrebu)

GLAGOLJSKI BREVIJAR, KODEKS IZ 14.—15. ST. Zagreb, Sveučilišna knjižnica R 4067

tak, a listovi kodeksa ispisivali su se s obiju strana, za razliku od svitka, gdje se za pisanje mogla iskoristiti samo unutarnja strana. Sve je to pridonijelo, da je kodeks tečajem 4. st. istiskivao svitak; od 5. st. on se potpuno nametnuo onako, kako se u isto vrijeme pergamena nametnula na štetu papirusa. Pobjeda pergamentnog kodeksa od velikog je kulturnog zamašaja, jer su tako u prijepisu spašena mnoga djela klasika, koja bi inače bila nestala zajedno s trošnim papirusom.

Kodeks je ostao tipičnom knjigom sve do izuma tiska ne mijenjajući uglavnom svojega oblika. Na početku prevladavali su kodeksi manjega, priručnog formata; kasnije ima sve više većih kodeksa. Pri uvezu listovi su se najprije previnuli napola, zatim su umetani jedan u drugi, a onda prošiveni. Obično su četiri napola prelomljena lista, dakle osam pojedinačnih listova, sačinjavali jedan svežanj; odakle naziv quaternio. Svežnjevi su obično imali veći ili manji broj listova; predebeli svežnjevi bili su nezgodni. Kod uvezivanja nije smio nastati poremećaj svežnjeva, jer bi time nastao poremećaj teksta. Zato su svežnjevi redovito obilježivani kustodama: slovima ili brojevima; označivani su i listovi prve polovice svakoga svežnja. Numeracija kroz čitav kodeks javlja se češće tek od 14. st. Pravilan slijed teksta osiguravali su i reklamanti: jedna ili više riječi na početku teksta nekoga svežnja, koje su se ponavljale ispod teksta zadnje stranice prethodnoga svežnja. Koliko je poznato, reklamanti dolaze pojedinačno od 7. st. Naziv djela navodi se najprije na koncu teksta kao kod svitka, no već u starom vijeku naziv se javlja i pred početkom teksta, pri kraju teksta ostaju obično podatci o prepisivaču, o mjestu i vremenu postanka rukopisa. Slova na početku pojedinih poglavlja i neki dijelovi teksta obično su bili ispisani crvenom bojom. Kodeksi su ukrasivani ukrasima i slikama u bojama već u starom vijeku, no tek je srednji vijek s osobitom pomnjom i ukusom izrađivao pojedina slova i sitne slike (minijature). Neki su kodeksi bili sjajno opremljeni. Wulfilino gotsko sveto pismo iz 6. st. (codex argenteus), sačuvano nepotpuno, pisano je na pergameni grimizne boje srebrnim i zlatnim slovima. Raskošnih kodeksa ima iz doba Karlovića i kasnije. Pazilo se i na vanjsku opremu. Bilo je korica od izrađene bjelokosti, zatim korica ukrašenih zlatom, dragim kamenjem, emajlom i slično. U zadnjim stoljećima srednjega vijeka prevladava ornamentirana koža.

Lijepo opremljenih kodeksa bilo je i u hrvatskim krajevima. Isprava kralja Zvonimira iz 1076 spominje kodeks »Cum evangeliorum textu de argento«. U riznici zagrebačke nadbiskupije čuva se misal čazmanskoga prepošta Jurja († 1498), urešen slikama, od kojih su neke vjerojatno od Julija Klovića. Čednije su opremljene knjige hrvatskih glagoljaša. Ističu se i misali kneza Novaka (1368) i misal vojvode Hrvoja, nastao između 1403 i 1415, zatim brevijar Vida Omišljanina s kraja 14. st.

LIT.: T. Birt, *Das antike Buchwesen*, Berlin 1882; W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 3. izd., Leipzig 1896; W. Schubart, *Das Buch bei den Griechen u. Römern*, 2. izd., Berlin 1921; Lj. Karaman, *Eseji i članci*, Zagreb 1939; D. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi 11. do 14. stoljeća*. Posebni otisak iz »Croatia sacra«, br. 19., 1940; F. Fancev, *Kulturno-literarni rad u Zagrebu za prvih pet vijekova njegove historije*. Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba, Zagreb 1925; I. Milčetić, *Hrvatska glagoljska bibliografija*, Zagreb 1911 (Starine knj. 33.); J. Nagy, *Nacrt lat. paleografije*, Zagreb 1925.

M. R.

CODEX ARGENTEUS (lat. srebrni rukopis), skupocjen manuskript istočnogotskoga podrijetla, napisan na početku 6. st. na purpurnoj pergameni srebrnim, a na osobito istaknutim mjestima zlatnim pismenima. Sadržava četiri evanđelja Wulfilina prijevoda Sv. Pisma na gotski jezik; po redosljedu Matija, Ivan, Luka i Marko; od 330 listova sačuvano je 187. Čini se, da je sv. Liudger, prvi biskup westfalskog grada Münstera (804—809), rukopis donio iz donje Italije. U 16. st. nalazio se u westfalskoj benediktinskoj opatiji Werden. Oko 1600 prodao ga je opat spomenute opatije caru Rudolfu II. u Prag, odakle ga je potkraj tridesetgodišnjega rata (1648) odnio kao ratni plijen švedski general grof Königsmark. G. 1654 posjedovao ga je nizozemski učenjak Isaac Vossius, čiji je ujak Franciscus Junius rukopis izdao tiskom 1665. To je izdanje kamen međaš gotske filologije. Od Vossiusa prekupio je rukopis švedski grof de la Gardie, snabdio ga skupocjenim srebrnim uvezom i poklonio učenoj švedskoj kraljici Kristini (17. st.), koja ga je povjerila sveučilišnoj knjižnici u Uppsali, gdje se čuva još i danas. Fotografska reprodukcija izašla je u Uppsali 1928.

G. Š.

CODEX CAROLINUS naziv je jednog rukopisa Vulgate iz 9. st. Sadržava Alkuinov tekst; kratica mu je K;

čuva se u Britanskom muzeju. Pod istim imenom poznata je i jedna zbirka pisama, što su ih upravili Karlu Velikom, njegovu ocu i djedu tadašnji rimski pape te grčki carevi. Zbirka je sastavljena po nalogu Karla Velikog, a sačinjava vrlo važan izvor za povijest onoga vremena. R. S.

CODEX GREGORIANUS → **Rimsko pravo.**

CODEX HERMOGENIANUS → **Rimsko pravo.**

CODEX IURIS CANONICI (lat. »Zbornik kanonskog prava«), glavno formalno vrelo cjelokupnog današnjeg rkt. crkvenog prava, kojim je zamijenjen i stavljen van snage Corpus iur. can. (v.). Naziv C. i. c. davao se i prije zbirkama crkvenih zakona (od 6. st.), ali se nijedan službeni crkveni zakonik nije tako nazivao sve do g. 1917. Izradio ga je po odredbi pape Pija X. (Motuproprio Arduum sane, 19. III. 1904) posebni radni odbor kardinala uz suradnju svih biskupa (od kojih su tražene primjedbe na nacrt) i velikog broja crkvenih pravnih stručnjaka. Cijelim tim velikim poslom, koji je trajao 12 godina (1904—16), ravnao je kardinal P. Gasparri. Zakonik je konačno dovršen i proglašen od pape Benedikta XV. (konstitucijom Providentissima mater Ecclesia, 27. V. 1917), a stupio je na snagu na Duhove (19. V.) 1918. Razdijeljen je u 5 knjiga: Općenite odredbe, Osobe, Stvari, Postupak, Krivice i kazne, a obuhvaća 2414 kanona. Papa Benedikt XV. ustanovio je za vjerovno tumačenje toga zakonika i posebno povjerenstvo (Motuproprio Cum iuris, 15. IX. 1917), koje je već objavilo veliki broj rješenja (sabrali su ih u zbirke Bruno, Sartori i dr.).

LIT.: Cimetier, *Les sources du droit ecclesiastique*, Pariz 1930; Eppler, *Quelle und Fassung des katholischen Kirchenrechts*, Zürich-Leipzig 1928; Falco, *Introduzione allo studio del »Codex Iuris Canonici«*, Turin 1925; Henrici, *Das Gesetzbuch der katholischen Kirche*, Basel 1918; F. Herman, *Codex iuris canonici*, u đak. Glasniku 1917—18; Knecht, *Das neue kirchliche Gesetzbuch C. I. C., seine Geschichte und Eigenart*, Strassburg 1918; Pillet, *Introduction à l'Etude du Code canonique*, Lyon-Pariz 1919; Stutz, *Der Geist des Codex Iuris Canonici*, Stuttgart 1918; Van Hove, *Prolegomena ad Codicem Iuris Canonici*, Mechelen-Rim 1928. Fr. H.

CODEX IUSTINIANUS → **Corpus iuris civilis.**

CODEX THEODOSIANUS → **Rimsko pravo.**

CODIGNOLA, Ernesto, ✳ Genova 23. VI. 1885, profesor pedagogije na sveučilištu u Firenci, jedan od najplodnijih talijanskih pedagoških pisaca sadašnjice. G. 1913 u Palermu izlazi njegova *Antologia pedagogica*, a 1940 u Firenci *Il problema educativo* u 3 sv., gdje prikazuje povijest odgajanja i pedagogije. Kroz gotovo tri desetljeća intenzivnoga stručnog rada izdaje niz pedagoških, dijelom i filozofskih djela, rasprava i članaka. Uređuje više godina »Levanu«, smotru za filozofiju odgoja i školsku politiku. Od 1929 uređuje »Civiltà moderna«, smotru za povijesnu, književnu i filozofijsku kritiku, a suradnik je i revije »La nuova Italia«. Sudjelovao je u poznatoj Gentilijevoj školskoj reformi 1923. Produbljuje odgojnu problematiku na filozofijskim temeljima, na kojima obrazlaže i sadašnji nacionalni sistem odgoja u Italiji. Prevodi strana pedagogijska djela na talijanski jezik. Surađuje i u stranim, napose američkim, stručnim revijama, te u New Yorku 1929 među ostalim izlazi njegov rad *The philosophy underlyng the national system of Education in Italy*. U znamenitoj »Enciclopedia biografico-bibliografica italiana« uredio je seriju XXXVIII. tih publikacija: »Pedagogisti ed educatori« (Milan 1939).

BIBL.: *La pedagogia rivoluzionaria*, Milan 1919; *Problemi di didattica*, Rim 1919; *Il problema dell' educazione nazionale in Italia*, Firenca 1925; *Educatori moderni*, Firenca 1926; *Il rinnovamento spirituale dei giovani*, Milan 1933; *Avviamento allo studio della pedagogia*, Firenca 1937; *Sommario di storia della filosofia*, Firenca 1937; *Linee di storia dell' educazione e della pedagogia*, Firenca 1938; *Il pensiero pedagogico italiano contemporaneo*, u reviji »Civiltà fascista«, 1938 i dr. J. D.

CODREANU, Corneliu Zelea, ✳ Jassy 1899, † Ploeşti 29. XI. 1938, vođa »Željezne garde« u Rumunjskoj. Zarana se priključio krajnjim nacionalistima i kao đak sveučilišta u Jassyu umorio 1923 prefekta Jassya Manciua, jer je uapsio nekoliko đaka zbog njihove antisemitističke promičbe. Na raspravi C. bi oslobođen. Kao odvjetnik bio je desna ruka profesora Cuza; s njime je organizirao »Ligu arhanđela Mihaila«, iz koje je 1927 nastala Codreanuova »Željezna garda«. Njezina je lozinka bila: Rumunjska Rumunjima, a ne Židovima, borba protiv svih stranih elemenata i pokvarenog parlamenta, sloboda potištenom seljaštvu. Vlada, kojoj je bio na čelu Duca, zabrani u studenom 1933 ovu gardu, zbog čega Duca pade 29. XII. 1933 na kolodvoru u Sinaji od ruke atentatora Constantinescua, jednog člana »Legije smrti«, posebnog odjela »Željezne garde«. Usprkos zabrani »Željezne garde« broj njezinih pristaša znatno poraste 1935. Organizacija je postojala i iza osnutka (1934) stranke »Sve za zemlju«. Izbori 30. XII. 1937 dovedoše na vlast Gogu, čiji se program uglavnom slagao s C-ovim, pa ipak između vlade i C-a dođe do spora, kad je bio uapšen Milcovenu, član »Željezne garde« i predsjednik kršćansko-nacionalnog đačkog saveza. Gogin kabinet zamijeni vlada nacionalnog zbora 10. II. 1938 pod predsjedništvom patrijarhe Mirona Cristea. C. raspusti 21. II. 1938 stranku »Sve za zemlju«, a članove »Željezne garde« razriješi njihovih obaveza. U travnju 1938 vojni sud u Bukureštu osudi C-a na 6 mjeseci tamnice radi uvrede pređašnjeg ministra predsjednika prof. Jorge, a 2. III. 1938 započe veleizdajnički proces protiv C-a pred ratnim sudom. C. bude 27. V. 1938 suđen na 10 godina prisilnog rada zbog veleizdaje. C-ov je pokret ipak i dalje rastao i razvijao jaku djelatnost, te je 29. XI. 1938 bio izvršen atentat na profesora G. Stefanescua, a 30. XI. 1938 objavi vlada, da je C. ubijen pri bijegu u šumi Ploeşti s 12 drugova i odmah pokopan. J. N.



CORNELIU ZELEA CODREANU

CODRINGTON, Edward, ✳ 1770, † 1851, britanski admiral. Sudjelovao u više ratova kao mornarički časnik. Kao zapovjednik mješovite britanske, francuske i ruske eskadre 1826 imao je zaštititi Grke te je 1827 kod Navarina (v.) pobijedio združenu tursku i egipatsku mornaricu. Radi upuštanja u bitku bio je opozvan i pozvan na odgovornost, ali se opravdao.

COECKE (ili Van Aelst), Pieter, ✳ Aelst 14. VIII. 1502, † Bruxelles 6. XII. 1550, flamanski slikar. Ne valja ga zamijeniti s glasovitim tkalcem gobelina Pieterom van Aelstom. Slikao je religiozne slike i portrete, kartone za gobeline i slikane prozore, bio je arhitekt, tiskar i pisac. U Bruxellesu bio mu je učitelj Bernard van Orley. Bio je u Rimu i Carigradu, a djelovao je u Antwerpenu i Bruxellesu. Znatno je na nj utjecalo talijansko slikarstvo. Pieter Breughel stariji bio je njegov učenik i zet.

LIT.: E. Plietzsch u Th.-B. *ALBK*, VII., Leipzig 1912; H. Fierens-Gevaert, *Histoire de la peinture flamande*, Pariz-Bruxelles 1927. A. Sch.

COEHOORN, Menno van, ✳ Leuwarden (Friesland) 1641, † Wijkel 17. III. 1704, nizozemski inženjer, u svoje doba jedan od najglasovitijih inženjera i graditelja utvrda. Uz Vaubana smatra se utemeljiteljem posebnog sustava tvrđava i stalnih utvrda. Istakao se i kao konstruktor ručnih mužara (»Coehorni«), koji su s uspjehom upotrebljavani, osobito kod opsada, tako kod Gravea 1673. Napisao je *Nieuwe vestingbouw* (Novo utvrđivanje) 1685, koje je prevedeno na njemački jezik 1709. Sl. P-ć.

COELENTERATA → **Mješinci.**

COELESTIN → **Celestin.**

COELHO (čit. Koélju), **Francisco Adolpho,** ✳ Coimbra 1847, † Lisabon 1919, portugalski uporedni lingvist, koji je izučavao jezik (naročito lična imena) i folklor svoga naroda. Glavna djela: *Origem da lingua portugueza* (1870), *A lingua portugueza: noçoes de glottologia geral e especial portugueza* (1892), *Os Ciganos portuguezes* (1892) i *Contos populares portuguezes* (1879). P. S.

COELLO, 1. Allonso Sanchez, ✳ Benyfayro kraj Valencije 1515, † Madrid 1590, španjolski slikar. U Madridu mu je bio učitelj Antonis Mor. Bio je dvorski slikar kralja Filipa II. Među njegovim rijetkim, a malo značajnim slikama ističu se: *Zaruke sv. Katarine* (Escorial), *Bogorodica i sv. Sebastijan* (samostanska crkva San Geronimo u Madridu). Najbolji su njegovi portreti, koji se odlikuju svojim ispravnim crtežem i oduhovljenim izražajem.

2. Claudio, ✳ Madrid 1624 (po drugima između 1630 i 1635), † Madrid 20. IV. 1693, španjolski slikar i arhitekt. Učitelj mu je bio Francesco Rizi u Madridu. Kopirao je isprva slike Tiziana, Rubensa i Van Dycka. Poslije postaje jedan od najuvaženijih španjolskih slikara svoga vremena, ali je uvijek ostao eklektik. Njegova se važnija djela nalaze u madridskim crkvama, u Pradu (*Portret kralja Karla II.*), Budimpešti (*Sv. Obitelj*) i Münchenu (*Prizor iz života sv. Petra iz Alcantare*).

LIT.: A. L. Mayer u Thieme-Beckerovu *ALBK.*, VII., Leipzig 1912; E. Tormo, *Las anunciaciones de Careño y de Cl. Coello*, Madrid 1920. A. Sch.

COELLO Y OCHOA, Antonio, ✳ Madrid 1611, † 1682, španjolski komediograf. U svojim najboljim djelima *El Conde de Séx, El celoso extremeño* (nastalom po jednoj Cervantesovoj noveli), *Los Empeños de seis horas* očitovao je zdravu umjerenost izražajnih sredstava i jednostavnost, protkanu kadšto romantičkim crtama.

LIT.: E. Cotarelo y Mori, *Dramáticos esp. del siglo XVII: A. C.*, Madrid 1919.

COELOSTAT → Celostat.

COEN, Jan Pieterszoon, ✳ Hoorn 8. I. 1587, † Batavia 20. IX. 1629, osnivač holandskog kolonijalnog carstva u istočnoj Indiji. Stupivši 1607 u službu istočno-indijskoga društva bio je 1617—23 i ponovno 1627—29 generalni guverner holandskih posjeda u istočnoj Indiji. U borbi s domaćim sultanima na otoku Javi kao i s Englezima, koje je uspio potisnuti s otočja, učvrstio je holandsku vlast i učinio 1618 Bataviju njezinim središtem.

BIBL.: *Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*, 5 sv. (izd. H. T. Colenbrander), 1919—23.

COENOBIUM → Samostan.

COENURUS CEREBRALIS (brvak), veliki mjehur kao kokošje jaje, ikrica s mnogo uvraćenih glava na njezinoj unutrašnjoj strani, dolazi u mozgu zaraženih jednogodišnjih ovaca, rjeđe goveda, a nastani se i u tjelesnoj šupljini kunića. C. c. razvija se iz jaja, što su ih na paši s travom progutale ovce i druge životinje, a pripada brvkovoj trakavici *(Taenia coenurus)*, koja naraste do 1 m dužine i živi u crijevu ovčarskog i mesarskog psa. Uzrokuje kod domaćih životinja bolest, zvanu brvljivost. K. B.

COESFELD, grad nedaleko Münstera, na raskršću pruga u Münsterlandu, ima 12.934 stan. (1933), najvećim dijelom katolika. Prvi puta se spominje početkom 9. st., 1197 postaje grad, od 1815 pripada Pruskoj. U njemu cvate tekstilni i željezni veleobrt. N. Ž.

COEUR, Jacques, ✳ Bourges oko 1395, † Hij 1456, trgovac, rizničar francuskog kralja Karla VII. (1436), promiče veleobrt i rudarstvo te se silno obogaćuje i dobiva plemstvo. Stavlja svoj imutak na raspolaganje Karlu VII., da osvoji Normandiju od Engleza, no pada u nemilost i nalazi utočište u Rimu, gdje mu papa Kaliksto II. povjerava zapovjedništvo nad brodovljem protiv Turaka. Nakon njegove smrti Luj XI. vraća njegovoj djeci dio zaplijenjena imutka.

COGALNICEANU, Mihaiu → Kogalniceanu.

COGHETTI, Francesco, ✳ Bergamo 20. VII. 1804, † Rim 21. IV. 1875. Učio je u Bergamu i Rimu, gdje mu je učitelj bio Camuccini. U Rimu je već 1839 slikao freske u vili Torlonia, palači Torlonia i vili Torlonia u Castel Gandolfu s prizorima iz antikne mitologije. Kasnije su nastale freske u Bergamu (u kubetu stolne crkve), crkvama u Ranici, Calcinatu, Orenu kraj Monze, pa zavjese za kazališta u Spoletu i Riminiju. Slikao je i portrete. Vješt tehničar i crtač ostao je C. za čitavog svog života pod utjecajem akademičkog klasicizma svog učitelja.

LIT.: U. Ojetti, *La pittura italiana dell'Ottocento*, Milan 1929. A. Sch.

COGITO, ERGO SUM (lat. »mislim, dakle jesam«), u novijoj filozofiji od Descartesa (v.) istaknut, prije toga već u Augustina, Tome Akvinskoga i dr. poznat sličan izraz uvjerenja, da se bitak subjekta »ja« neposrednom izvjesnošću nadaje sa samim aktom mišljenja; u momentu naime, kad mislim, uključeno je i to, da postojim, a to je i onda, ako se ja možda varam u onom, što mislim, ili ako čak posumnjam o tom, da jesam, jer već tim, da mislim (ubrajajući ovamo i sumnjanje kao oblik mišljenja), utvrđeno je moje postojanje.

Očito je (po Chr. Wolffu), da postoji onaj, koji je sebe i drugih stvari svijestan. Najopćenitiju formulu za to uvjerenje daje Rehmke, kad veli: »Znam, dakle jesam«, držeći, da svaki akt svijesti utvrđuje subjektov bitak. Descartes nije tako mislio. Držeći, da niža svijesna stanja, budući da stoje pod utjecajem tijela, ne zajamčuju psihički karakter bitka, osnivao je uvjerenje o tom jedino na aktu mišljenja. S obzirom na to, da se mišljenje odnosi na objekte izvan svijesti, imala bi se po A. Riehlu proširiti Descartova rečenica i kazati: cogito, ergo sum et est (»mislim, dakle jesam i jest«, razumije se nešto prema meni), dok je A. Fouillée proširuje i smislu cogito, ergo sumus (»mislim, dakle jesmo«) uzimajući kao J. G. Fichte, W. Dilthey, M. Adler i dr., da »ja« neposrednim doživljavanjem nalazi srodna bića pored sebe, a pogotovu, da objektivnost akta mišljenja (po H. Volkeltu) ište postojanje drugih subjekata, koji ga priznaju. S druge se opet strane (na pr. već kod Hobbesa) upozorava, kako je u svijesnom nalazu dat samo sadržaj, a ne mahom bitak nekoga nosioca tako, te bi opravdana bila samo izjava: cogitatur (misli se), t. j. činjenica je samo aktualni momenat znanja (svijest). Čini se međutim, da izvjesnost moje eksistencije uopće ne stoji do toga, što se misli, ni uopće do toga, što se nađe u svijesti, nego do neposredna dojma aktivnosti, do svjedočanstva »prakse svijesti«, te bi po M. de Birranu pravi izraz uvjerenja o eksistenciji subjekta bio: je veux, donc je suis (hoću, dakle jesam). U tom bi obliku ujedno bilo očito, da on nije zaključak, već ono, što je Descartes svojom rečenicom mislio izraziti: prima quaedam notio, quae ex nullo syllogismo concluditur (prvotni neki smisao, koji se ne dobiva zaključivanjem). »Ja sam« je po Leibnizu neposredna istina. A. B-a.

COGLIANS, najviše brdo u Karnijskim Alpama i u čitavoj Furlaniji (2781 m). Na njegovu je podnožju mjesto Forni Avoltri. A. V-i.

COGNAC, grad u jugozapadnoj Francuskoj, département Charente, na desnoj obali rijeke Charente. Poznat je kao važno tržište vina; proizvodi desertno piće, kojemu je dao i ime »konjak«. Ima 16.305 stan.; spominje se već u rimsko doba kao Compniacum. U srednjem je vijeku bio dobro utvrđen grad i imao važnu političku ulogu. Bio je omiljelo sjedište kralja Franje I., koji je u ovom gradu sklopio (1526) savez s papom Klementom VII., Venecijom i Milanom. U vjerskim sukobima utočište je protestanata; poslije nantskog edikta grad je opadao, ali je počeo nanovo napredovati s razvojem obrta. J. R-ć.

COGNAC, destilat vina (vinovica, vinjak), nazvan po gradu u južnoj Francuskoj Cognacu, gdje je središte proizvodnje toga svjetski poznatog destilata. Sada je naziv c. dozvoljen samo za originalan francuski destilat vina iz okoline onoga grada (→ vinovica). N. Š.

COGNATIO → Srodstvo.

COGNETTI DE MARTIIS, Salvatore, ✳ Bari 19. I. 1844, † Rim 8. VI. 1901, profesor političke ekonomije ponajprije na Tehničkom Institutu u Bariju (1868), zatim u Mantovi i konačno 1876 u Turinu. Napisao brojna djela iz gospodarskog područja, naročito kao profesor u Turinu.

BIBL.: Najvažnija su mu djela: *Della attinenza tra l'economia sociale e la storia*, Firenca 1866; *L'economia sociale e la famiglia*, Milan 1869; *Una teoria economica della espropriazione forzata*, Mantova 1874; *La circolazione della ricchezza negli Stati Uniti d'America*, Turin 1875; *Forme e leggi delle perturbazioni economiche*, Turin 1878; *L'economia come scienza autonoma*, Turin 1886; *Storia del communismo e socialismo nell' antichità*, Turin 1893; *L'evoluzione della vita e della coltura economica*, Turin 1896; *I due sistemi della politica commerciale*, Turin 1898. — Osim tih zasebnih djela objavio je C. niz povijesnih rasprava o gospodarskom životu u komedijama Plauta i za vrijeme Dantea. M. I.

COGNIET, Léon, ✳ Pariz 29. VIII. 1794, † Pariz 20. XI. 1880, francuski slikar. Učitelj mu je bio Guérin. Neko je vrijeme boravio u Rimu. Velike je uspjehe postigao svojim slikama *Marije nad ruševinama Kartage*, 1824 (Toulouse) i *Tintoretto slikajući svoju mrtvu kćer*, 1843 (Bordeaux). Klasicist, uglavnom je ponavljao kompozicijske sheme Davidove. Bolji su njegovi portreti. Kudikamo važniji bio je kao učitelj. Njegovi su učenici bili Léon Bonnat i Meissonier.

LIT.: E. Vinet, *M. L. C.*, Pariz 1862; H. Vollmer u Thieme-Beckerovu *ALBK*, VII., Leipzig 1912. A. Sch.

COGNITOR (lat.), u starom rimskom procesu zastupnik stranke, kojega je ova svečanim riječima pred pravosudnim magistratom (in iure) i u prisutnosti parbenog protivnika postavila; procurator se naprotiv postavlja neformalno, izvansudbeno i u odsutnosti parbenog protivnika. U carsko doba c. je zastupnik fiska, a njegova služba zove se cognitura. Lj. A.

COGUL, španjolsko selo, 18 km južno od Leride. U blizini je znamenita pećina, na kojoj su se sačuvale mnogobrojne predpovijesne slike, izvedene u bojama. Pretežu slike životinja. Među ljudskim likovima ističe se skupina žena, koje plešu.

COHEN, 1. Emil Wilhelm, ✳ Aakjär u Danskoj 12. X. 1842, † Greifswald u Njemačkoj 13. IV. 1905, njemački petrograf i mineralog. Od 1878 profesor petrografije u Strassburgu, a od 1885 u Greifswaldu. Glavni mu je rad na polju petrografije, pa je publicirao mnoge petrografske radove, među njima i atlas *Sammlung von Mikrophotographien zur Veranschaulichung der mikroskopischen Struktur von Mineralien und Gesteinen* u tri izdanja (Stuttgart 1880—1884 prvo i drugo izdanje; 1900 treće izdanje). Po tom je atlasu stupio u red osnivača moderne petrografije. G. 1886—1887, u zajednici s A. Březinom, izdaje atlas meteornoga željeza *Die Struktur und Zusammensetzung der Meteoreisen erläutert durch photographische Abbildungen geätzter Schnittflächen.* G. 1890 daje se na proučavanje »kozmičke petrografije« proučavajući prirodu meteorita. Na tom je polju izdao mnogo radova, a najvažniji su mu *Meteoreisenstudien* u 11 svezaka i *Meteoritenkunde* u 3 sveska. Ime je njegovo vezano i za Hrvatsku. Prvi u petrografskoj literaturi spominje andaluzit u granitu Moslavačke gore u raspravici *Andalusitführende Granite* (Neues Jahr-

buch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie, II., 1887, str. 178, Stuttgart) ovim riječima: »Biotitski granit bogat vlaknastim (pertitskim) ortoklasom iz Moslavine, Hrvatska, ovdje (naime andaluzit) u osobito lijepim i velikim kristalima«. Zatim je istraživao »zagrebačko željezo«, željezni meteorit od Hrašćine u Hrvatskom Zagorju. F. T.

2. **Ernest Julius,** ✻ Amsterdam 7. III. 1869, holandijski kemičar, asistent kod vant'Hoffa u Amsterdamu (1893). G. 1902 profesor fizikalne kemije u Utrechtu. Među njegova najvažnija istraživanja idu radovi o alotropiji kovina, osobito cinka (1900—02 i 1911—12) te radovi s područja piezokemije (v.). Osim toga objavio je mnoštvo radova s područja fizikalne kemije i elektrokemije. Posebno je spomena vrijedna knjiga *Jacobus Henricus vant' Hoff, sein Leben und Wirken* (Leipzig 1912). H. I.

3. **Henri,** ✻ Amsterdam 1808, † Bry-sur-Marne 17. V. 1880, francuski glazbenik i numizmatičar. Bio je neko vrijeme upravitelj konzervatorija u Lilleu, a 1859 prešao je u Narodnu knjižnicu (odsjek za kolajne). Pisao je priručnike iz glazbene teorije (*Traité pratique et facile d'harmonie; Traité élémentaire et facile de contrepoint et de fugue; Les principes de la musique*), skladao je pjesme, lirske prizore i operu *L'impegnatrice*. Kao numizmatičar napisao je, među ostalim, znamenita djela: *Description générale des monnaies de la République romaine* (1857) i *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain* (7 sv., 1859—68, 2. izd., 1880—92). Od ostalih djela ističe se osobito *Guide de l'amateur des livres à vignettes du XVIII^e^ siècle* (5. izd. 1886). U.

4. **Hermann,** ✻ Coswig 4. VI. 1842, † Berlin 4. IV. 1918, njemački mislilac, g. 1876—1912 profesor filozofije u Marburgu na Lahni, glavni predstavnik novokantovske škole.

Polazi od Kanta, te primajući poticaje od Platona, Fichtea i Hegela izgrađuje nazor, nazvan metodičkim idealizmom, u kojem se kriticizam (v.) racionalistički zaoštrava i principi spoznavanja, bitka, htijenja i stvaranja izvode iz samoga uma. Na području teorijskoga duha prelazi C. preko dvojstva spoznajnih faktora (sadržaja, koji daje iskustvo, i oblika, koji pridonosi mišljenje). Logika kao nauka o čistim spoznajama pokazuje, kako mišljenje nema izvora osim u sebi; ono proizvodi svoje sadržaje samo. Logička određenja leže u radu mišljenja, koje se u tu svrhu služi kategorijama, ali ove ne valja smatrati ni prirođenim pojmovima ni oblicima, koji bi po nauci psihologizma bili nastali duševnim razvitkom ili bi predstavljali stalni uređaj razuma, nego su to načini, u kojima se vrši suđenje (»Betätigungsweisen des Urteils«). No u pojedinom slučaju suđenja može se upotrijebiti više kategorija, a kako su one iz suđenja nastale (»das Urteil ist der Weg der Kategorie«), tako se u razvitku čiste spoznaje mogu postaviti i nove. Kao oblici sinteze mnogolikosti kategorije su osnovi (»hipoteze«) znanosti. Od njihova izbora zavisi obrazovanje spoznajnoga predmeta. Primjena pojma beskonačno malenoga vodi C-a do toga, da ideju znanosti uopće svede na »matematiku« (t. j. na račun i pouku), kako se provodi u prirodnim naukama: zadatak je znanosti, da izvorno neracionalne »podatke« racionaliziraju sračunavanjem racionalnih elemenata, koji se iz njih izbijaju mišljenjem.

C-ova logika je tako istodobno spoznajna teorija, a onda i ontologija. Spoznavanje nema pred sobom gotov objekt, koji bi imalo zahvatiti, i mišljenje nije odraz ili prilika bitka, predmet spoznavanja nije dat, nego je zadat. »Stvari su ideje zadatka potpune sinteze«. Bitak nije drugo no mišljenje. Metodički premišljeno je ono, što jest (»das methodisch Gedachte ist das Seiende«). Stvarnost ima svoj »izvor« u mišljenju, samo mišljenje može proizvesti, što ima vrijediti kao bitak. Na logiku čiste spoznaje nadovezuje se etika »čiste volje«. Ni principi htijenja nemaju se izvoditi iz iskustva ili iz subjektivnih uvjeta; smisao i vrijednost namjere (»Gesinnung«), odnosno djelovanja, nalazi se u volji samoj, koja se racionalistički shvaća kao »praktički um«. Osnovni je zahtjev prave, ćudoredne volje jedinstvo htijenja, koje uključuje samoodređenje (»autoteliju«) i samosvijesno podvrgavanje idealnoj nuždi (autonomija). Potpun i skladan izraz ćudoredne volje (»središte svih vrlina«) je čovječnost. Razvitak »praktičkoga uma« ide za dostizavanjem »carstva svrha«, koje se ostvaruje u državi kao pravno organiziranoj zajednici autonomnih bića. Ideja humaniteta proširuje se tako do etičkoga socijalizma, a završava se u religijskom idealu, Bogu, kao jedinstvu svih ideja i ujedno uporištu vjerovanja u pobjedu istine, pravde i dobrote. U istom je stilu onda građen i treći dio C-ova sustava, estetika »čistoga čuvstva« kao filozofija umjetnosti. Stvaralačka funkcija ne služi ugađanju (hedoničkim svrhama), nego izražaju ideje, koja se pravo prosuđuje i svoju zakonitost nalazi u samom značenju čuvstva, kao neposrednom izražaju unutrašnjosti, što se objektivira u umjetničkom djelu. Čisto je naime čuvstvo po C-u cjelovit izražaj bića ljudskoga, pa se prema tome u umjetnosti očituje živi interes za čovjeka — ona je plod ljubavi za prirodu ljudsku i u najužoj vezi s kulturnom funkcijom uopće.

Novokantovskoj školi, koja se naziva i marburškom, pripada i stoji s Cohenom u vezi P. Natorp (v.). Drugi su sljedbenici ovoga smjera, ili su mu blizu, E. Cassirer, K. Vorländer, W. Kinkel, Art. Liebert, N. Hartmann i dr.

BIBL.: *Kants Theorie d. Erfahrung*, Berlin 1914; *Kants Begründung der Ethik*, Berlin 1910²; *Kants Begründung der Aesthetik*, Berlin 1889; *System der Philosophie*, I.: *Logik der reinen Erkenntnis*, 1922³, II.: *Ethik d. reinen Willens*, 1921³, III.: *Aesthetik des reinen Gefühls*, 1912; *Die Religion und Sittlichkeit*, Berlin 1907; *Der Begrif der Religion und das System der Philosophie*, 1915; *Kommentar zur Kants Kritik der reinen Vernunft* (Philos. Bibliothek).

LIT.: W. Kinkel, *H. Cohen*, 1924. A. B-a.

5. **Jules,** ✻ Marseille 2. XI. 1835, † Pariz 13. I. 1901, francuski skladatelj. Učitelji su mu bili Zimmermann, Marmontel, Benoist i Halévy. God. 1870 postao je profesor zbornog pjevanja na konzervatoriju u Parizu. Napisao je novu glazbu za zborove u tragedijama *Athalie* i *Esther*, kad su se ponovno davale na Comédie-Française. No najviše je uspjeha imao s brojnim crkvenim skladbama, simfonijama i kantatama.

COHENIT → **Kohenit.**

COHN, 1. Ferdinand, ✻ Breslau 24. I. 1828, † Breslau 25. VI. 1898, njemački botaničar. Učio je u Breslauu i u Berlinu. Službovao je u Breslauu najprije kao docent, a od 1859 kao profesor. Osnovao je prvi biljno-fiziološki zavod. Bio je vanredno dobar opažač, a napisao je niz radnja o razvoju nižih alga i gljiva. Njegovi bakteriološki radovi toliko su važni, da se smatra osnivačem naučne bakteriologije. Kao popularizator istaknuo se svojom knjigom *Die Pflanze* (Breslau 1882).

LIT.: F. Rosen, *F. Cohn* u Ber. Deutsch. Bot. Ges. XVII, 1899. I. P.

2. **Gustav,** ✻ Marienwerder (zapadna Pruska) 12. XII. 1840, † Göttingen 17. IX. 1919, profesor narodnog gospodarstva. Učio na sveučilištu u Berlinu i Jeni. Profesorsko zvanje počinje habilitacijom u Heidelbergu (1869), odakle polazi na baltičku politehniku u Rigi, gdje ostaje 3 godine. U Engleskoj proučava politiku engleskih željeznica. Zatim je profesor na politehnici u Zürichu i konačno 1884 dolazi u Göttingen na sveučilište. Uza svoj teoretski studij o narodnom gospodarstvu proučavao je mnogo politiku i upravu željeznica u pojedinim državama.

Glavna su C-ova djela: *Über die Bedeutung der Nationalökonomie und ihre Stellung im Kreise der Wissenschaften*, Heidelberg 1869; *Untersuchungen über die englische Eisenbahnpolitik*, Leipzig 1874—75; *Die Finanzlage der Schweiz*, Zürich 1877; *Volkswirtschaftliche Aufsätze*, Stuttgart 1882; *Die englische Eisenbahnpolitik der letzten 10 Jahre*, Leipzig 1883; *System der Nationalökonomie*, I. sv.: *Grundlegung der Nationalökonomie*, Stuttgart 1885; II. sv.: *Finanzwissenschaft*, Stuttgart 1889; III. sv.: *Nationalökonomie des Handels und des Verkehrswesens*, Stuttgart 1898; *Nationalökonomische Studien*, Stuttgart 1886; *Beiträge zur deutschen Börsenreform*, Leipzig 1895; *Die deutsche Frauenbewegung*, Berlin 1896; *Zur Geschichte und Politik des Verkehrswesens*, Stuttgart 1900; *Zur Politik des deutschen Finanz-, Verkehrs- und Verwaltungswesens*, Stuttgart 1905. — Osim toga napisao je C. mnogo studija u skupnim djelima te u njemačkim i engleskim časopisima. M. I.

3. **Hermann,** ✻ Breslau 4. VI. 1838, † Breslau 11. IX. 1906, učio je najprije prirodne nauke, osobito fiziku i kemiju, a kasnije se posvetio medicini. G. 1874 postao je izvanredni profesor oftalmologije u Breslauu. Zaslužan je za ispitivanje higijene oka, naročito kod školske djece. V. B.

4. **Jonas,** ✻ Görlitz 2. XII. 1869, filozof, od 1901 profesor u Freiburgu i. Br. Bavi se spoznajno-teorijskim, kulturno-filozofijskim, estetskim i pedagogijskim pitanjima.

U spoznajnoj teoriji prihvaća Kantovu misao o »čistom nadindividualnom ja«, koje smatra nosiocem naših osnovnih oblika spoznaje. Istina se sastoji u podudaranju mišljenja s tim oblicima; zavisnost spoznaje od empirijskog »ja« izvor je zabluda. Ipak sadržaj spoznaje nije sav logičan. Svuda je spoznaja jedinstvo logičke (razumske) forme i alogičkog (iskustvenoga) materijala. Racionalizam i empirizam su jednostrane spoznajnoteorijske orijentacije. C. ih ujedinjuje u svojem »utrakvističkom« nazoru, kojim se približava Windelbandu i Rickertu. U estetici je protivan psihologizmu, estetika mu je kritička vrednosna znanost, koja ispituje osebujni značaj estetskoga prosuđivanja, ali je protivan i formalizmu (Kantovu). U filozofiji religije nastoji ujediniti vjerski nazor s pravom znanstvenoga duha. Zadatkom odgoja smatra »obrazovanje odgajanika za autonomnoga člana one povijesno određene kulturne zajednice, kojoj će pripadati«. Sloboda i autoritet, oslobađanje i vezanje jedna je od osnovnih antinomija pedagogije.

BIBL.: *Voraussetzungen und Ziele des Erkennens*, 1908; *Allgemeine Ästhetik*, 1900; *Der Sinn der gegenwärtigen Kultur*, 1914; *Geist der Erziehung, Pädagogik auf philosophischer Grundlage*, 1919; *Der deutsche Idealismus*, 1923; *Befreien und Binden, Zeitfragen der Erziehung überzeitlich betrachtet*, 1926; *Führende Denker*, 1928.

LIT.: *Die deutsche Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, sv. II., 1921. S. P-i.

COHNHEIM, Julius, ✻ Demmin u Pomeraniji 20. VII. 1839, † Leipzig 15. VIII. 1884, njemački patolog. Od 1868 do 1872 bio je profesor opće patologije i patološke anatomije u Kielu, od 1872—78 u Breslauu, a od 1878 u Leipzigu. Isprva je radio fiziološko-kemijske radove, ali je brzo prešao na područje opće patologije i patološke anatomije, pa i normalne histologije. U svojim je eksperimentalnim radovima upotrebljavao nove metode; tako je pronašao t. zv. metodu smrzavanja svježih objekata (Gefriermethode zur Untersuchung frischer Objekte), metodu bojadisanja zlatom (Goldmethode), injekcije bacila tuberkuloze u prednju komoricu oka pokusne životinje i t. d. Osobito su

važni njegovi radovi na istraživanju upalnih procesa i gnojenja. Dokazao je, da se bit gnojenja sastoji u probijanju bijelih krvnih tjelešaca u tkivo, što je za onda značilo pravu revoluciju u pojmovima patologije. Proučavao je pitanje zastoja, embolije i uopće patologije cirkulacije i zatim tuberkulozu i rak; po njegovoj teoriji rak nastaje iz razbacanih embrionalnih klica. Glavno mu je djelo *Allgemeine Pathologie* (Berlin 1878, 2. izd. 1882). Bio je odličan učitelj; iz njegove škole izašli su kasnije poznati učenjaci (Weigert i dr.).

LIT.: *HBL*, II. izd. 2., 66—67, Ergbd. 185—6. V. B.

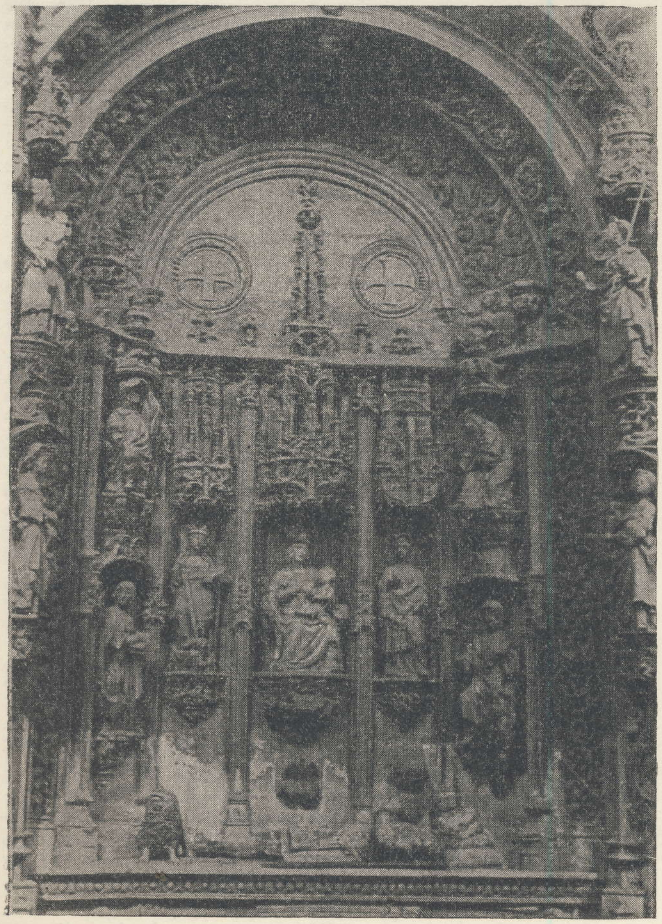
COHN-VIEBIG, Klara → **Viebig Klara.**

COHOES, veleobrtni grad kod New Yorka na Hudsonovu pritoku Mohawku, koji na slapovima od 23 m visine razvija snagu od 54.000 konjskih sila, i na sastavcima plovnih kanala Champlain i Erie, ima 23.226 stan. (1930), koji rade u veleobrtu pamuka i željeza, strojeva i trikotaže. N. Ž.

COIBA, 1. nenaseljeni otok Panamske republike u Pacifičkom oceanu od 459 km², poznat po lovu bisera. 2. Ime (također Cueva) američkoga kulturnog naroda na Panamskoj prevlaci. N. Ž.

COIMBATORE, 1. okružje na istočnim padinama Zapadnih Gatha u provinciji Madras, Indija. Na površini od 18.713 km² živi 2,445.064 stan. (1931). Stanovništvo se većinom bavi ratarstvom, gaji pamuk, duhan, sladornu trsku i dr. 2. Glavni grad istoimene pokrajine, željeznička postaja na pruzi Madras—Calicut. G. 1931 imao je C. 95.198 stanovnika. U engleskim osvajačkim ratovima imao je C., radi blizine prijevoja Palghata, velik strategijski značaj. U C. Evropljani rado stanuju, jer leži dosta visoko (436 m) i ima ugodniju klimu. Ima dosta razvijen veleobrt, važno je tržište pamuka, lana i šećera. Sjedište je katoličkog biskupa. U blizini C. je veliki bramanski hram Perur. M. Š.

COIMBRA (za Rimljana Conimbra), glavni grad stare pokrajine Beire, uz prugu Porto—Lisabon, sa željezničkom vezom u Španjolsku, ima 27.333 stan. (1930). Leži kao Zagreb: stariji dijelovi grada na 100 m visokim ravnima humlja, a noviji u nizini kraj rijeke Mondego. Od davnine



(Foto Szanto)
COIMBRA, Kipovi nad kraljevskom grobnicom u crkvi samostana **So Silencio**

je tu biskupija s katedralom u obliku tvrđave iz 12. st. i s novom katedralom u renesansi iz 16. st.; u 12. st. sjedište portugalskih kraljeva, kojima je grobnica u crkvi pokraj augustinskoga samostana (danas gradska vijećnica), od 1307 ugledno sveučilište sa šest fakulteta i bogatom knjižnicom (500.000 svezaka), umjetnički muzej, botanički vrt, zvjezdarna, samostan Santa Cruz. Okolica je plodna (naranče i vino), a u gradu se izrađuje roba od gline, fajansa. Na suprotnom brijegu Mondega je stari, danas obnovljeni samostan Santa Clara sa srebrnim relikvijarom kraljice sv. Elizabete i ljetnikovac Quinta das Lagrimas, gdje je umoren Juez de Castro. N. Ž.

COIN, španjolski grad, 15.032 stan. (1930), u Granadi, odakle se željeznicom izvozi mramor u Malagu. U njemu je stara biskupska palača. N. Ž.

COINCIDENTIA OPPOSITORUM znači jedinstvo oprečnosti (v.), a ostvareno je po mišljenju Nikole Cusanskoga (v.) u Bogu. U Bogu su sve oprečnosti pomirene. V. F.

COISIT. Kristalizira pseudorompski, kristali su prutićasti. Najčešći je u prutićastim i prutićasto vlaknastim nakupinama. Tvrdoće je 6, slaba staklasta sjaja, većinom providan, rijetko proziran, pepeljasto siv, žutkasto siv, zelenkasto siv, smeđast, zelen kao jabuka i ružičast (od MnO). Ružičaste zovu *tulitima* (po nalazištu u Norveškoj, kojoj je staro ime Thula). Kalcijski je alumosilikat formule $[SiO_4]_3Al_2[Al.OH]Ca_2$. Nalazi se kao sastavni dio kristalastih škriljavaca, pa je u nekima njihov bitni sastavak, zbog čega takve zovu coisitskim škriljavcima. Ima ga u Savinskim Alpama, pa u coisitskim amfibolitima uz Buzetu i u Gozdni u Baniji te u Fruškoj gori. Tulit upotrebljavaju kao uresni poludragi kamen i bruse u kuglastom obliku. Ime mu je po slovenskom meceni barunu Cojzu (Zoisu). F. T.

COJÉDES, savezna država republike Venezuele, u nizinskom porječju Orinokova pritoka Rio Cojede, 14.800 km² tropske stepske površine (Llanos), vrlo podesne za stočarstvo. Glavni grad San Carlos ima 6.790, a čitava država do 82.150 stan. (1926). N. Ž.

COJZ, Žiga → **Zois.**

COKE, Sir Edward, ✻ Norfolk 1. II. 1552, † Stoke Poges 3. IX. 1634, engl. pravnik. Bavio se odvjetništvom, 1589 zastupnik u parlamentu, 1592 predsjednik zast. kuće, 1594 solicitor general, 1606 predsjednik sudišta common pleas, 1613 predsjednik sudišta kings bench, ali je svrgnut 1616, poglavito, jer je ustao u obranu zakonitosti protiv kraljevih presizanja. Ipak je kasnije obnovio različne visoke časti, bio je član parlamenta i prvi tvorac glasovite petition of rights (1628). Slovi kao najveći pravnik i tumač engleskoga common law, a nepokolebljivim poštivanjem prava postao je uzorom sudaca. Njegovi spisi uživaju još danas najveći ugled.

BIBL.: *Institutes of the laws of England*, 4 sv.; *Reports* (zbirka presuda), 3 sv. J. A.

COLA DI RIENZI → **Rienzi.**

COLAJANNI, Napoleone, ✻ Castrogiovanni (danas Enna) 27. IV. 1847, † Castrogiovanni 2. IX. 1921, talijanski političar. Kao mladić sudjeluje s Garibaldijem 1862 u bitki kod Aspromonta, a 1866 u ratu s Austrijom. G. 1871 svršava medicinu u Napulju i odlazi kao liječnik u južnu Ameriku. G. 1890 izabran je kao republikanac u komoru, u kojoj djeluje do smrti, a bio je i profesor statistike na sveučilištima u Palermu i Napulju. Pokrenuo je smotru *Rivista popolare*, koju je ponajviše i uređivao. U brojnim djelima prikazivao je suvremeno političko zbivanje, zagovarao općinsku samoupravu, napadao Lombrosa i pobijao nauku o rasnoj nadmoći.

BIBL.: *Le istituzioni municipali*, 1883; *Il Socialismo*, 1884 (2. izd. 1898); *La sociologia criminale*, 1889; *L'Italia nel 1898: tumulti e reazione*, 1898; *Manuale di statistica tecnica e di demografia*, 2 sv., 1904; *Latini e Anglo-Sassoni*, 2. izd. 1906.

COLAUTTI, Arturo, ✻ Zadar 1851, † Milan 9. XI. 1913, talijanski književnik i novinar, jedan od najjačih pera talijanske iredente u Dalmaciji. Bio je glavni urednik lista *Il Dalmata* u Zadru (1872—74), a zatim *L'avvenire* u Splitu (1876—80). Pošto je radi zaoštrenosti borbe prestao izlaziti *L'avvenire*, C. nastavlja novinarski rad u Napulju, Milanu i Rimu. U književnim djelima pokazuje originalan, gotovo bizaran duh i bogatu maštu; ali se pritom očituje i neka namještenost njegova stava. Spjevao je dvije zbirke pjesama: *Dio e la donna* i *Canti virili* (1896) te spjev *Terzo peccato* (1908), koji je bizarna imitacija Danteove Božanske komedije: taj je treći grijeh ljubav. Druga su mu dje-

la: pripovijest *Nihil* (1880), dva romana: *Fidelia* i *Il figlio* (1894), dvije drame: *Fedora* i *Adriana Lecouvreur*, od kojih je prvu uglazbio U. Giordano, a drugu R. Leoncavallo. Uza sav pjesnički polet C. nije stvorio velikoga umjetničkog djela: bio je više značajna ličnost i publicist negoli pjesnik. Neki su njegovi stihovi prevedeni na hrvatski, na pr. *Dalila* od N. Ostojića u Viencu (XXX) i *Lagunata* od R. Katalinića Jeretova u Prosvjeti (V).

LIT.: A. Cippico, *Un poeta di Dalmazia*, u Rassegna contemporanea, Rim 10. VII. 1914; Isti, *A. C.*, u Archivio storico per la Dalmazia, VI., 1928; I. Tacconi, *Il poema del dolce peccato*, u La Rivista Dalmatica, VII., Zadar 1924. M. D-ić.

COLBERT, 1. Charles de Croissy, ✻ Pariz 1625, † Versailes 28. VII. 1696, francuski diplomat, mlađi brat Jeana Baptista. Njemu su bile povjerene brojne službe. Tako je bio poslanik u Engleskoj. Sudjelovao je kod sklapanja mira u Nijmegenu 1678. Kasnije je bio državni tajnik za vanjske poslove. G. 1681 postao je državni ministar. U.

2. Jean Baptiste, ✻ Reims 29. VIII. 1619, † Pariz 6. IX. 1683, uz Richelieua najveći državnik stare Francuske. Otac mu je bio suknar, a kasnije kraljevski tajnik. C., u mladosti zaposlen u trgovačkom poduzeću, zatim ratni povjerenik, postaje tajnik Le Telliera. Od 1651 intendant je Mazarina pa stječe njegovo povjerenje i upravlja njegovim imetkom. Vidjevši njegovu ispravnost i sposobnost povjeri mu Mazarin nadzor nad upravom državnih financija. U tom poslu prozre C. zloupotrebe »surintendanta« Fouqueta, o čem u opširnoj spomenici izvijesti Mazarina. Tom je prilikom iznio svoj prijedlog o poboljšanju financijskih prilika: treba uvesti red, osnovati posebnu sudbenu komoru, koja će ispitati zlouporabe zakupnika poreza, ukinuti nepotrebne službe, pravedno razrezati poreze i smanjiti troškove njihova ubiranja. Sudbena je komora doista osnovana i do 1665 donijela državi 110 mil. livri. Neposredno poslije pada Fouqueta 1661 ustrojeno je financijsko vijeće, u koje uđe i C. Kad je iste godine Mazarin umro, imao je C. već kraljevo povjerenje i prvu riječ u financijskim pitanjima. Već 1661 povjeri kralj C-u vođenje mornaričkih poslova. G. 1664 postaje »surintendant« gradnja i radionica, a 1665 »generalni nadzornik financija«, zapravo jedini upravitelj državne riznice. Tako je C. imao u svojim rukama sve poslove financija, mornarice, javnih radnja, trgovine, kolonija, poljodjelstva, umjetnosti, nastave, pa donekle i unutrašnjih poslova. G. 1669 postade i ministar (državni tajnik) kraljevske kuće.



JEAN BAPTISTE COLBERT

Neumoran u poslu, ustrajan, strog, uredan i pravedan volio je činiti dobro državi i pojedincu. Put, kojim je udario u početku svoje državničke karijere, slijedio je do kraja života. Nered, koji je našao u upravi državnih financija, prestao je odmah, čim je državno računovodstvo uredio poput dobroga trgovačkog računovodstva. Smanjivši broj kraljevskih činovnika, uredivši rente u državnu korist i snizivši troškove za ubiranje poreza, snizi obveze državne blagajne od 52 na 26 mil. livri. Istodobno pristupi pravednijem uređenju i smanjenju poreza, i od 1661—69 snizi ih od nekih 44 na 36 mil. livri (u času njegove smrti 1683 40 mil.). C. je dao revidirati u nekim krajevima katastar i poreznu razdiobu. Zamašne preinake i povišice učini kod ostalih kraljevskih prihoda, kao poreza na sol i pića, monopola duhana, gradskih poreza i dr., koji su se davali u zakup uz slabu korist za kralja, i uspije ih od 37 mil. livri povećati na 66 mil. Sva ta nastojanja C-u nisu dostajala, kad se kralj odlučio na rat protiv Holandije; trebalo je pristupiti zajmovima.

C-ov rad na podizanju unutrašnjih financija bio je djelo reda i pravilnosti, ali njegova veličina bila je u stvaranju novoga gospodarskog poretka, po kojemu je država stvarala, poticala i podupirala veleobrt, zaštićen visokim carinama od izvanjske konkurencije, a sprečavala, da se poljodjelski proizvodi izvoze, kako bi u zemlji bilo dosta hrane. Mnogi tvrde, da je C. zasnovao taj sustav, pa su ga nazvali *colbertizam*. Međutim je njegov merkantilizam samo primjena onoga, što su prije njega drugi zastupali, a donekle i provodili. C-a naročito izdiže rad na razvitku francuskog veleobrta, kojem se potpuno posvetio. Po njegovu mišljenju država mora biti neka vrsta skrbnika za sve, koji rade na općem dobru, i dužna je zahvatiti u sve grane gospodarskog života i uputiti ih zajedničkom probitku. Bogatstvo države sastoji se, po Colbertu, u količini novca; zbog toga treba podići veleobrt i trgovinu te učiniti sve, da domaći novac ostane u državi, a da stranoga dođe što više u nju. Prema tome je za državno dobro važniji veleobrt nego poljodjelstvo, on je temelj općem i pojedinačnom bogatstvu. »Potrebno je obnoviti ili stvoriti sve veleobrte, čak i luksusne, uvesti protekcioni sustav carina, organizirati u korporacije proizvođače i trgovce, vratiti Francuskoj pomorski transport njenih proizvoda, razviti rad u kolonijama...«, pisao je C. već 1653 Mazarinu.

U okviru ovakvih nazora C. je nastojao pomoći poljodjelstvu. On je snizio zemljarinu, zabranio zapljenu stoke za dugove, snizio cijenu soli, uredio pastuharne, poradio na isušivanju močvara, uredio upravu šuma. Ali sve su to bile samo sitnice prema šteti, koju je nanosio poljodjelstvu dopuštajući izvoz žita samo onda, kad je smatrao, da ga ima i suviše obilno. To je učinio poslije strahovite gladi 1659 i 1662, da ubuduće spriječi takve slučajeve. Zabrana redovnog izvoza oborila je uvelike cijenu žitu, a poljodjelci osiromašiše. Žitnice su bile pune žita, koje se nije moglo prodati.

Nastojanje C-a išlo je nesamo za tim, da se u Francuskoj proizvodi sva potrebna roba, nego da ona može tući i stranu konkurenciju. U tu je svrhu izdao pravilnike za proizvodnju i oštro kažnjavao one, koji bi ih prekršili. Naročitu pažnju posveti svim vrstama tkanina, pazeći strogo, da kvaliteta bude dobra, a mjere točne. Veliku je brigu posvetio svilarstvu i pravljenju svile, učinivši Lyon središtem svilarstva. Pod njegovim vodstvom postizava francuski veleobrt luksusnih tkanina prvenstvo u Evropi. Sve, što je trebalo za brodogradnju, ratnu i trgovačku, moralo se proizvoditi u zemlji. C. ustanovi »kraljevsku radionicu krunskog pokućstva«, u kojoj se pod vodstvom slikara Le Bruna razvila do neviđenog sjaja i ukusa radionica ćilima, gobelina i pokućstva, postavši uzorom mnogim drugim radionicama. Da podigne veleobrt stakla i čipaka na razinu mletačkog, privuče u Francusku mletačke staklare i čipkarice. Pod njegovom zaštitom počela je rad tvornica finih holandskih i engleskih tkanina u Abbevilleu (1665). Prve francuske rafinerije šećera njegovo su djelo. Jedan od najvećih njegovih uspjeha organizacija je veleobrtâ za brodogradnju i brodogradnje same. Ratna mornarica, koja je još 1661 imala 6 galija i dvadesetak brodova, većinom nesposobnih za plovidbu, imala je 1677 već 199 ratnih brodova (od toga 116 linijskih sa 40.000 ljudi posade), a 1683 već 217 (odnosno 256 s pomoćnim brodovljem) s posadom od 54.000 momaka. Da oslobodi neke veleobrte smetnja od strane cehovskih udruga i da im omogući veći i slobodniji zamah u invenciji i proizvodnji, C. im je davao naslov »kraljevske radionice« (manufacture royale) i tako ih stavljao pod kraljevu zaštitu.

C., koji se sav posvetio podizanju svoje zemlje, znao je, od kolike su važnosti prometne veze. On gradi ceste, a popravlja stare i otvara nove kanale, među njima i *canal du Languedoc*, najznatniji u Francuskoj, koji je spojio Atlantik sa Sredozemnim morem (1681).

Duboko uvjeren, da je uspjeh trgovine životno pitanje Francuske, C. joj je posvetio najveću pažnju. G. 1664 osnova dvije trgovačke kompanije, jednu za istočnu, a drugu za zapadnu Indiju; premda im dade velike povlastice, nisu ipak uspjele. Nije uspjela ni kompanija Sjevera (du Nord), ni ona Levanta, a ni druge, koje su nastale poslije njegove smrti (nakon raspada velikih indijskih kompanija). Međutim je C. drugim radom podigao francusku pomorsku trgovinu; on je proglasio Marseille, Bayonne i Dunkerque slobodnim lukama, preuredio konzulate, progonio gusare na Sredozemnom moru, a za francuske lađe isposlovao olakšice u inozemnim lukama. Za njegove se vlade francuska trgovačka mornarica više nego podvostručila. Kao što je sa 4 velike naredbe 1669 dao neku vrstu zakonika za veleobrt sukna, tako je velikom trgovačkom

naredbom (la grande Ordonnance du commerce) 1673 upotpunio svoje veliko djelo trgovačke i veleobrtne organizacije. Ta je naredba za cijelu Francusku odredila prava obrtnika, šegrtstvo, doba za majstore, knjigovodstvo, trgovačke ugovore, konzularno zakonodavstvo i t. d. G. 1681 izdao je C. naredbu o uređenju mornarice. Obje su vrijedile do 1789.

Velika su smetnja trgovini i veleobrtu bile carinske granice unutar Francuske. C. je htio sve ukinuti i ostaviti samo zajedničku carinsku granicu prema inozemstvu. U tom je samo djelomično uspio. Prema vani uveo je zaštitne carine s ciljem, da podigne francuski veleobrt. Neke je carine 1667 pod utjecajem tvorničara više nego podvostručio, a 1671 zabranio je čak uvoz mletačkog stakla i čipaka. Na te mjere odgovorile su druge države sličnim mjerama, pa je došlo do napetosti između Francuske i Holandije, koja je pridonijela svoj dio ratu 1672. Francuska je, iako pobjednica, morala napustiti carine iz 1667. C. nije ipak odustao od svog zaštitnog sistema, već ga je samo ublažio. Njegovo nastojanje, da predajom kolonija trgovačkim kompanijama podigne i kolonije i francusku trgovinu, nije uspjelo.

Posljednjih godina svoga života vodio je C. oštru borbu s Le Tellierom i Louvoisom, a izgubio je i naklonost kraljevu, koji mu je bio zavidan. Sam je sebi predbacivao, da je zbog rata uveo prevelike poreze.

Uz mnoge neuspjehe imao je C. velikih i trajnih uspjeha. Ideje, kojima se zanosio, nisu originalne, ali ih je provodio neslomljivom voljom i genijalnim potezima. Hoteći da Francuska postane prva država u gospodarskom pogledu, nastojao je podići je u trgovačkom i veleobrtnom pogledu; u trgovačkom nije doduše uspio prestići Englesku i Holandiju, ali je to učinio u veleobrtnom. C. je otac francuskog velikog veleobrta, on mu je dao osnove i zamah, ma da je u provođenju toga počinio znatnih pogrešaka. Za taj veleobrt upotrijebio je najbolje učenjake, umjetnike i obrtnike svoga vremena. Velikim zamahom radilo je sve, što je u Francuskoj bilo povezano s napretkom, gradeći lađe, dižući tvornice, zidajući i kiteći palače kralja (obogatio je Louvre stotinama umjetnina), prelata, plemića i građana. Nije bilo veleobrtne grane na svijetu, koju on nije htio uvesti u Francusku, ako je to bilo moguće, i koju on nije pomogao, ako je trebalo, počevši od onih, koje su služile za rat i pomorstvo, do rukotvorina i umjetnina. Utjecaj države proširio je i na kazalište i tisak. Međutim je njegovo djelo potpunog podvrgavanja cjelokupnog veleobrta državnom vodstvu nesamo u općim linijama, nego i u odnosu radnika i poslodavca, u dužnostima i pravima radnika — gotovo sasvim onemogućilo slobodan veleobrt, a radnike podložilo cehovima pod državnim nadzorom. Svi su se obrti morali organizirati u udruge (korporacije), ukoliko to već nije prije učinjeno, a svaki je obrtnik morao biti njihov član. Na taj se način više nego podvostručio broj obrtnih udruga u Parizu (od 60 1672 g. na 129 1691 g.). Čitav je Colbertov gospodarski i društvovni život organizirao francusku privredu i učinio je prvom u Evropi, a Francusku glavnim političkim čimbenikom.

C. je volio narod, ali narod nije nikada volio njega; cijeli gradovi, pa i čitave pokrajine, ustajali su protiv njegovih novotarija i uspjeli su često da ga ometu i sačuvaju svoje dotadanje stanje. »Potomstvo će — kazao je Voltaire — voljeti ovog čovjeka, čije je tijelo, poslije njegove smrti, htio bezumni narod rastrgati«.

LIT.: F. M.Voltaire, *Siècle de Louis XIV;* P. Boissonade, *C., Le triomphe de l'Étatisme*, Pariz 1932; P. Clément, *Vie de C.*, 1846; *Histoire de C. et de son administration*, 3. izd., 2 sv., Pariz 1892; G. Martin, *La grande industrie sous le règne de Louis XIV*, Pariz 1899; L. Bertrand, *Louis XIV*, Pariz 1927; Lavisse-Rambaud, *Histoire générale*, VI., Pariz 1895; F. Joubleau, *Études sur C.*, 2 sv., Pariz 1856; A. Neymarck, *C. et son temps*, 2 sv.; Lavisse, *Louis XIV*, 2 sv., 1905, u zbirci Histoire de France. G. N.

COLBRAN, Isabella Angela, ✱ Madrid 2. II. 1785, † Bologna 7. X. 1845, znamenita talijanska dramska pjevačica, djelovala je kao »prima donna seria« u Milanu, Veneciji, Rimu i Napulju. G. 1822 udala se za proslavljenog skladatelja Rossinija te je u nekim njegovim operama kreirala glavne ženske uloge. Naskoro iza toga povukla se sasvim s pozornice.

LIT.: G. Radiciotti, *G. Rossini*, Tivoli 1927; *H. Riemann*, Musiklexikon, 1929. S. S-i.

COLCHAGUA, pokrajina u srednjem dijelu republike Čile od Pacifičkog oceana do istočnih Cordillera na granici prema Argentini, 8.865 km² i 125.435 stan. (1930). Plodna ratarska zemlja, osobito u meridijanskoj dugodolini, gdje ima i umjetnog natapanja, rodi žitom i vinom. Inače je podesna za stočarstvo (goveda, koze, magarci), u primorju se dobiva sol, a u gorju ruda (bakar i mjed). Glavni grad Rancagua, u dugodolini uz prugu iz Santiaga na jug, ima 23.339 stan. N. Ž.

COL DI LANA, vrh (2464 m) u Dolomitima, poznat iz prvoga svjetskog rata. Njemačke i austrijske čete uporno su ga branile, ali su Talijani 18. IV. 1918 velik dio vrha bacili u zrak zajedno s posadom.

COLE, 1. George D. H., ✱ 1889, najplodniji i najmnogostručniji suvremeni engleski ekonomski i politički pisac, osobito zaslužan za populariziranje društvenih nauka. Profesor narodnog gospodarstva na sveučilištu u Oxfordu, predsjednik »New Fabian, Research Bureaua«. Pristaša je lijevog krila radničke stranke. Glavni je pokretač ideje Guild Socialisma, koju je razradio u djelu *Self-Government in Industry* (1917 i 1920). Uglavnom se bavi radničkim problemima (*The World of Labour*, 1913), tradeunionizmom, planskim gospodarstvom (*Economic Tracts for the Times*, 1932; *Principles of Economic Planing*, 1935), gospodarskom povijesti (*The Common People*, 1938, u zajednici s Postgateom), suvremenim gospodarskim stanjem (*The Condition of Britain*, 1937), političkom i socijalnom teorijom (*Social Theory*, 1920; *Some Relations between Political and Economic Theory*, 1934). Sa svojom ženom Margaretom piše općenitija aktualna djela za šire slojeve, od kojih mu je najpoznatije *A Guide to Modern Politics*, 1934. Z. G.

2. Thomas, ✱ Bolton-le-Moors (Lancashire) 1. II. 1801, † Catskill (Amerika) 11. II. 1848, engleski slikar. Mlad je došao u Ameriku, gdje se teško probijao učeći i slikajući krajolike. G. 1829 vraća se u Evropu i živi u Engleskoj i Italiji, da se onda opet vrati u Ameriku, gdje je postao prvi znatniji američki slikar krajolika, koji se nastojao riješiti tradicija evropskih i dati slikarstvu značajke posve američke. Bio je osnivač slikarske škole t. zv. »rijeke Hudsona«. Izvrsni su njegovi krajolici (*Oxbow*), a slabije njegove alegorijske slike (*Course of Empire, Voyage of Life*).

LIT.: E. v. Mach u Thieme-Beckerovu *ALBK*, VII., Leipzig 1912; Dunlap, *History of the Arts of Design in the U. S.*, Boston 1918. A. Sch.

COLEBROOKE, Henry Thomas, ✱ London 15. VI. 1765, † 18. III. 1837, jedan od najzaslužnijih engleskih indologa. Naročito se istakao golemim poznavanjem sveukupne sanskrtske književnosti, koju je zavolio boraveći dugo vrijeme kao engleski činovnik u Indiji. Doktrinu sanskrtskih gramatičara izložio je u *Grammar of the Sanscrit Language* (1805). U djelu *On the Vedas, or sacred Writings of the Hindus* (1805) dao je osnovicu vedskim studijama. Prikazao je još i indijsku filozofiju, pravo, matematiku i astronomiju. Tvrdio je, da arapska algebra potječe iz Indije. Od njega je i prvi indijski rječnik *Amarakośa* (1805). Sakupio je i mnogo sanskrtskih rukopisa. P. S.

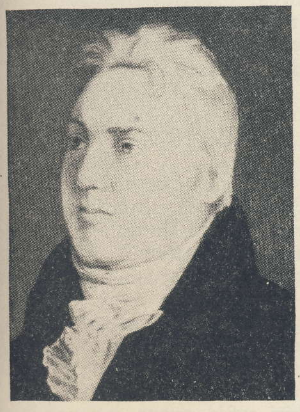
COLEMANIT → **Kolemanit.**

COLENSO, selo u Natalu na gornjoj Tugeli, u okružju Weenen dominiona Južnoafričke Unije, 962 m nad morem, željeznička postaja na pruzi Port Natal—Ladysmith. Ovdje su Buri porazili engleskoga generala Bullera 15. XII. 1899. U blizini je električna centrala s pogonom od 60.000 konjskih sila. A. M. S.

COLEOPTERA, kukci → **Kornjaši.**

COLERIDGE, 1. Samuel Taylor, ✱ Ottery St. Mary, Devonshire 21. X. 1772, † London 25. VII. 1834, engleski pjesnik i filozof. Od šeste godine polazi školu u rodnom mjestu, u devetoj naglo izgubi oca i dolazi u London k ujaku, gdje polazi školu i gdje se upoznaje s književnikom C. Lambom, koji će mu ostati vjeran prijatelj do kraja života. U školi se bavi metafizikom i oduševljava za Francusku revoluciju (pjesma *Destruction of the Bastille*). G. 1791 uči u Cambridgeu klasične jezike. Ne podnoseći sveučilišne stege stupa u vojsku (1793), vraća se u Cambridge, g. 1794 napušta sveučilište bez diplome, posjećuje Oxford i, nakon putovanja po Walesu, u Bristolu se upoznaje s pjesnikom R. Southeyem, s kojim je zasnovao pokusnu utopističku naseobinu na obalama Susquehanne u Americi. Pokretu su dali ime »Pantisocracy«. Da bi namakli sredstava za svoj pothvat, C. i Southey održali su niz predavanja o politici i vjeri, zajedno su napisali i dramu *The Fall of Robespierre* (1794). Svoja dva predavanja C. je objavio u prvoj knjizi proze *Conciones ad Populum* (1795), dok je skoro zatim izašla i prva njegova

zbirka stihova (*Poems*, 1796). G. 1795 uzeo je za ženu Saru Fricker i nastanio se u malom selu Nether Stowey u grofoviji Somerset. Ta je odluka bila od presudne važnosti za njegov pjesnički rad. Nekadašnji revolucionarac pretvara se postepeno u otadžbenika i napokon u konzervativca. U odi *France: an Ode* (1798) izražava svoje razočaranje u Francuskoj revoluciji. G. 1797 nastanjuje se u susjedstvu pjesnik W. Wordsworth i njegova sestra Dorothy, kojima se pridružuje i C. Lamb. Tako je seoce Nether Stowey postalo središte književne djelatnosti, koja je uputila novim smjernicama englesko pjesništvo 19. st. Tu je C. spjevao pjesmu *Kubla Khan*, koja predstavlja krajnju pobunu protiv formalne, suzdržane i izvještačene dikcije pjesnika 18. st. S Wordsworthom je zajedno izdao epohalnu zbirku pjesama *Lyrical Ballads* (1798), najvažnije djelo ovog razdoblja i formalni manifest engleskog romantizma.


SAMUEL TAYLOR COLERIDGE

Iste je godine napisao i djelo *Christabel*, koje je ostalo nedovršeno, premda mu je 1800 dodao drugi dio.

G. 1798 piše tragediju *Osorio*, koju je uprava kazališta Drury Lane odbila i tek 1813 prerađenu prikazala pod naslovom *Remorse*. Iza odlaska Wordswortha i njegove sestre iz Nether Stoweya C. je prihvatio za kratko vrijeme mjesto unitarskog propovjednika u Shrewsburyju. Uz potporu Thomasa Wedgwooda putuje u Njemačku te proučava njemačku književnost i filozofiju. Na putu iz Engleske posjetio je 1798 Klopstocka u Hamburgu. U Göttingenu sluša predavanja na sveučilištu. Putovanje u Njemačku opisao je u djelu *Satyrane's Letters*, koje je 1817 uključeno u autobiografsku knjigu *Biographia Literaria*. U Njemačkoj se C. bavio najviše filozofijom. Boravak u Njemačkoj znači kraj C-a kao pjesnika.

U srpnju 1799 C. se vratio u Englesku i stupio u uredništvo dnevnika »Morning Post« u Londonu. Sad je nastupilo razdoblje beskorisnog trošenja energije i potištenosti (počeo je uživati opium već 1797), te je tražio utočišta u metafizici. G. 1800 napušta uredništvo »Morning Posta« i seli se u Lake District. Prije odlaska preveo je Schillerove drame *Piccolomini* i *Wallensteins Tod* (1799—1800). Njegovo očajno duševno stanje iz ovog vremena prikazano je u odi *Dejection* (1802).

Tražeći zdravlje u blažem podneblju C. je u proljeće 1804 otputovao na otok Maltu, gdje je bio guvernerov tajnik, zatim u Napulj i Rim, gdje je ostao do 1806 uživajući opium u velikoj mjeri. Tužna povijest ostatka njegova života nema mnogo veze s C-om kao pjesnikom.

U travnju 1816 povjerio se brizi liječnika J. Gillmana. U njegovu domu i pod njegovim nadzorom proveo je ostatak života i postepeno napustio uživanje opiuma. Kako mu se povremeno vraćala duševna svježina, objavio je 1817 svoju književnu autobiografiju (*Biographia Literaria*) i manje važnu povijesnu dramu *Zapolya*. G. 1825 izdao je filozofsku raspravu *Aids to Reflection* u obliku niza aforizama i komentara. G. 1828 pregledao je sam definitivno izdanje svojih pjesničkih djela. Za njegova života objavljeno je djelo *On the Constitution of Church and State* (1830), a *Confessions of an Inquiring Spirit*, 1840, poslije smrti.

C. je zaslužan za englesko pjesništvo zato, što ga je oslobodio ukočenosti i konvencionalnosti klasične škole 18. st., što je u pjesništvo uveo iskrenu ljubav prema prirodi i što ga je zadahnuo duhom uzvišene romantike. Osim toga C. se u Engleskoj smatra stvaraocem ozbiljne književne kritike, a na tom području zaslužan je najviše zato, što je Shakespearea vratio engleskom narodu.

BIBL.: C-ov nećak i zet H. N. Coleridge zabilježio je mnoge razgovore s C-om pod naslovom *Specimens of the Table Talk of the Late S. T. C.*, 1835; kći Sara C. izdala je iz rukopisa tri knjige njegovih političkih spisa (*Essays on His Own Times*, 1850); E. H. Coleridge izdao je izbor iz C-ovih bilježnica pod naslovom *Anima Poetae*, 1895; C-ova pisma izdali su T. Alsopp (*Letters*, 1836), E. H. Coleridge (*Letters*, 1895) i E. L. Griggs (*Unpublished Letters*, 1932); najbolja moderna izdanja pjesničkih djela: *Complete Poetical and Dramatic Works* (J. D. Campbell, 1893), *Poetical Works* (E. H. Coleridge, 1912) i *Select Poetry and Prose* (S. Potter, 1933, sadržava i bogat izbor djela u prozi).

LIT.: H. D. Traill, *S. T. C.*, 1885; Brandl, *S. T. C. und die englische Romantik*, 1886; J. D. Campbell, *The Life of S. T. C.*, 1894 (»standard« životopis); J. Aynard, *C., la vie d'un poète*, 1907; J. L. Lowes, *The Road to Xanadu, a Study in the Ways of the Imagination*, 1927; J. Charpentier, *C., the Sublime Somnambulist*, 1929; J. H. Muirhead, *C. as Philosopher*, 1931; I. A. Richards, *C. on Imagination*, 1934; E. K. Chambers, *S. T. C., a Biographical Study*, 1938. J. T-a.

Kao filozof C. uvodi njemačku, napose Schellingovu, filozofiju u Englesku. Svoje nazore nije sustavno izradio, ali je imao velik utjecaj u idealističkoj, empirizmu protivnoj struji; po Millu on ulijeva nov duh u engleski konzervatizam.

LIT.: J. K. Muirhead, *C. as Philosopher*, London 1930. A. B-a.

2. Sara, ✳ Greta Hall, Keswick 23. XII. 1802, † London 3. V. 1852, engleska književnica, kći pjesnika S. T. Coleridgea. Prva su joj djela bila prijevodi. G. 1829 udala se za svog bratića H. N. Coleridgea u London, pa je napisala za pouku svoje djece djelo *Pretty Lessons in Verse for Good Children; with some Lessons in Latin in Easy Rhyme* (1834). G. 1837 izdala je romantičnu priču *Phantasmion, a Fairy Tale*. Poslije smrti svoga muža dovršila je izdavanje djela svoga oca i dodala *Essay on Rationalism*, predgovor njegovim esejima i dodatak djelu *Biographia Literaria*. Njenu je autobiografiju svršila i izdala njena kći (*Memoirs and Letters of Sara Coleridge*, 1873). R. F.

COLERIDGE-TAYLOR, Samuel, ✳ London 15. VIII. 1875, † Tornton Heath 1. IX. 1912, engleski crnački skladatelj, sin liječnika crnca iz zapadne Afrike i jedne Engleskinje. Isprva je učio violinu, s 10 godina postade pjevač u zboru crkve St. Maria Magdalena u Croydonu, s 15 godina upisao se u Royal College of Music, gdje je učio i kompoziciju u Ch. W. Stanforda. G. 1898 postao je na istom zavodu učitelj violine i dirigent gudačkog orkestra. G. 1892 istupio je kao skladatelj s anthemom *In The, o Lord*; iza toga su slijedila druga djela za orkestar (simfonija a-mol, orkestralna balada a-mol, valceri, suita *Herodes*), za violinu i orkestar (balada), za violinu i glasovir (3 skice *Hiawatha*, ciganski napjevi, *Danse nègre*), za glasovir (humoreska, afrička suita), za komorne sastave (gudački kvartet, kvintet za klarinet i gudački kvartet, sonet za glasovir, gudaljke i sviraljke), za pjevanje i glasovir (rapsodije *In memoriam*, južnjački ljubavni napjevi, afričke romance), oratorij *The atonement*, kantata *A Tale of Japan*, kantata-opereta *The Gitanos* za ženski zbor i sole, opereta *Dream-Levers*, te opere — u svemu 82 djela. C.-T. htio je na temelju elementarne pučke crnačke melodike izgraditi umjetničku glazbu te osnovati neke vrste *nacionalnu* simfoniku.

LIT.: W. C. Berwick-Sayers, *S. T.-C.*, London 1915 i 1926; M. Byron, *A Day with C.-T.*, 1912; H. Antcliffe, *Some Notes on C.-T.*, u Musical Quarterly, VIII., 2., New York 1922. S. S-i.

COLERUS (van Geldern), **Egmont**, ✳ Linz 12. V. 1888, njemački pisac. Bio je austrijski činovnik ministarstva, sada živi u Beču.

Pisao je prije svega niz romana, najviše s povijesnom pozadinom, tako među ostalim *Sodom* (1920), *Der dritte Weg* (1921), *Weisse Magier* (1922), *Pythagoras* (1924), *Behemoth* (1924), *Zwei Welten* (o Marku Polu, 1926), *Die neue Rasse* (1928), *Kaufherr und Krämer* (1929), *Leibniz* (1934). Osim toga je napisao drame *Politik* (1927) i *Zwei Jahre vor Golgatha* (1934) te popularno znanstvenu »matematiku za svakoga« pod naslovom *Vom Einmaleins zum Integral* (1934). F. C.

COLESBERG, 1. okružje u južnoafričkoj koloniji Kapland, zaprema 6160 km², broji oko 11.500 stan.; u zemlji se uzgajaju nojevi. — 2. Grad na pustoj visoravni, 1343 m nad m., broji oko 2600 stan. (1000 bijelaca). A. M. S.

COLET, Louise, ✳ Aix en Provence 15. IX. 1810, † Pariz 8. III. 1876, francuska književnica. U njezinu su se salonu okupljali mnogi slavni umjetnici i književnici. Bila je ponešto nastrane ćudi, lijepa i obrazovana. Kad je pjesnik A. Karr napao njezine radove, pokušala ga je udariti bodežem. Dugo je putovala Italijom i dolazila u dodir s najistaknutijim talijanskim političarima i književnicima. O Italiji je mnogo i pisala. Djela su joj mnogobrojna (52 sveska), no vrednija su kao kronika njezina vremena nego kao književna djela.

BIBL.: Zbirke stihova: *Penserosa* (1839), *Ce qui est dans le coeur des femmes* (1852), *La Servante* (1854), *La Religieuse* (1856). Djela u prozi: *La Jeunesse de Mirabeau* (1853), *Lui* (1859), *L'Italie des Italiens* (1862—64), *Le dernier marquis* (1867).

LIT.: J. de Mistral-Combremont, *Une déesse romantique*, Lausanne 1913.

COLETI, Giacomo, ✳ Mleci 2. V. 1732, † Mleci 15. VIII. 1827, tal. isusovac (od 1752). Historičar, suradnik (u Padovi) Daniela Farlatija u velikom djelu *Illyricum Sacrum*, koje je po Farlatijevoj smrti (1773) nastavio (sv. VI., VII., VIII.) građom, sabranom od Riceputija i Farlatija. U ruko-

pisu je ostavio svezak dopuna i ispravaka, izdan od F. Bulića pod naslovom *Accessiones et correctiones all' »Illyricum Sacrum« del P. D. Farlati di P. G. Coleti,* Split 1909. Izdao je među ostalim latinsku raspravu o Stridonu, rodnom mjestu sv. Jeronima (4° pp. 46, Mleci 1784) i *Martyrologium Illyricum* (8° pp. 96, Mleci 1818).

LIT.: Sommervogel, *Bibliothèque,* II., 1891; M. Vanino, *Philipp Riceputi, Begründer des »Illyricum Sacrum«,* u Archivum Historicum Societatis Jesu, I., Rim 1932. M. V.

COLETTE, Gabrielle-Sidonie, ✻ Saint-Sauveur (Yonne) 1873, francuska književnica. Napisala je velik broj romana, od kojih je prve izrađivala uz suradnju svoga prvog muža Henri Gauthier-Villarsa (pseud. Willy). Istakla se poznavanjem ženske duše kao i nagonskog života životinja. Stil joj je bogat u izrazu, gibak i slikovit.

BIBL.: *Claudine à l'école* (1900), *Claudine à Paris* (1901), *Claudine en ménage* (1902), *Claudine s'en va* (1903), *Sept dialogues de bêtes* (1904), *La Retraite sentimentale* (1907), *La Vagabonde* (1910), *L'Envers du music-hall* (1913), *L'Entrave* (1913), *La paix chez les bêtes* (1915), *Chéri* (1920), *La Fin de Chéri* (1925).

LIT.: F. Keller i A. Lautier, *Colette, Willy,* Pariz 1923.

COLEUS → Koleus.

COLHUACAN (Culhuacan), naselje južno od grada Mexica. Kao jedno od najznatnijih središta »toltečke« kulture cvalo je u 11. i 12. st. Došavši pod vlast Azteka, na koje je prešlo i ime njegovih stanovnika Colhua, izgubio je C. nekadašnje značenje.

COLIGNY, Gaspard de, ✻ Châtillon-sur-Loing 16. II. 1519, † Pariz 24. VIII. 1572, francuski admiral. Podrijetlom iz odlične plemićke porodice dolazi 1537 na dvor Franje I. Od 1543—57 vojuje u ratovima protiv cara Karla V., Henrika VIII. engleskog i Filipa II. španjolskog. G. 1552 imenovan je admiralom, ali u zbilji te dužnosti nije vršio. Zbog pobjede nad carem kod Rentya 1554, gdje se osobito istaknuo, zavadio se s takmacem, vojvodom Franjom od Guisea; to neprijateljstvo dobilo je naskoro i političko obilježje, pa se s njime dovodilo u vezu i vojvodino umorstvo 1563. U španjolskom zarobljeništvu 1557—59 upoznao se, ponajviše zaslugom brata *Franje* (1521—69), s Kalvinovom naukom, uz koju je 1560 otvoreno pristao. Tada se s braćom Franjom i *Odetom,* »kardinalom châtillonskim« (1517—71), stavio na čelo hugenota i sudjelovao u prva tri »hugenotska rata«. U trećem ratu, koji je 1568 izbio zbog neuspjela pokušaja, da ga uhvate, odlučno pobijedi 1570 kod Arnay-le-Duca i postigne tako mir u Saint-Germainu, kojim su hugenotima priznate znatne vjerske i političke povlastice. Sprijateljivši se s mladim kraljem Karlom IX. (1560—74), koji ga čak prozva »ocem«, postane mu svemoćan savjetnik, ali tim izazove duboko neprijateljstvo kraljeve majke Katarine Medici. C. želi Francusku uvesti u savez protestantskih sila protiv Filipa II. Kako je potonji bio tada u borbi s Nizozemcima, C. nastoji, da Francuska podupre njihov ustanak, a Filipu da objavi rat. U slučaju pobjede zamislio je i naseljivanje hugenota na Floridi, čim bi Francuska došla do prvih kolonijalnih posjeda. Osobna protivnost Katarine Medici dobila je u takvim prilikama izrazito političko značenje, pa se kralj, poglavito njezinom zaslugom kao i pod utjecajem katoličkih Guisea, odrekao namjere, da se zarati sa Španjolskom. Katarina dade, štoviše, poticaj, da se C. umori; neuspjeli atentat 22. VIII. 1572 dovede je napokon do odluke o općem pokolju hugenota u »bartolomejskoj noći« (v.) 23.—24. VIII. 1572, kada je C. i ubijen. — Njegovu je korespondenciju objelodanio Bourquelot 1858.

LIT.: J. de Laborde, *Gaspard de C.,* 3 sv., Pariz 1879—81; E. Marcks, *Gaspard von C., sein Leben und Frankreich seiner Zeit,* I., Stuttgart 1892; C. Merki, *L'amiral de C.,* Pariz 1909. J. Š-k.

COLIJN, Hendrik, ✻ Haarlemmermeer 22. VI. 1869, nizozemski državnik; najprije časnik u kolonijalnoj vojsci, zatim od 1909 narodni zastupnik, 1911—13 ministar rata, 1918 vođa proturevolucionarne stranke, 1923 kao ministar riznice uvodi štednju u državnim izdatcima, 1925 kratko vrijeme ministar predsjednik, 1931 predsjednik treće međunarodne gospodarske konferencije u Ženevi i stalni nizozemski izaslanik na gospodarskim konferencijama, 1933 opet ministar predsjednik i ministar kolonija.

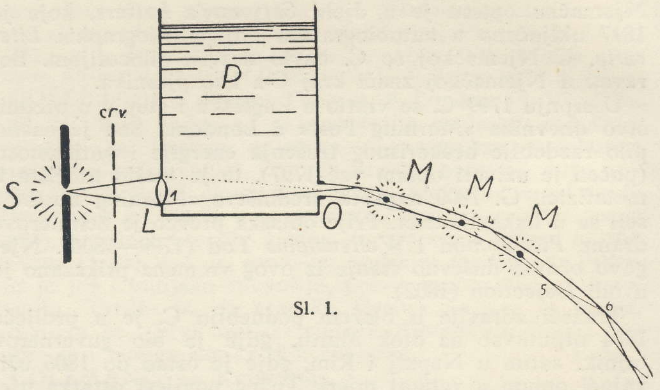
COLIMA, država, grad, rijeka i vulkani u Mexicu: 1. Savezna državica mehičke republike na pacifičkoj strani, u kojoj na 5.205 km² živi 61.923 stan. (1930), većinom Indijanaca. Prostire se stepenasto od mora (luka Manzanillo, 3.669 stan.) preko močvarnoga primorja do kišovitoga prigorja Sierre Madre Occidental. U tropskom podneblju ljetnih kiša obrasla je bujnom vegetacijom i gustim šumama, podesna za ratarstvo (žito, šećerna trska, kava i riža) i za stočarstvo (goveda). Kuhinjska sol se dobiva na obali (Cuyutlán). Ovoj državi pripada otočje Revilla-Gigedo, koje se nalazi u Pacifiku oko 600 km od kopna. — 2. Njezin glavni grad C. (21.117 stan.), 503 m nad morem, u plodnoj dolini usred tropskih vrtova, ima željezničku vezu i k moru do luke Manzanilla i u unutrašnjost Mexica. Ima pamučni veleobrt. — 3. Grad C. leži na rijeci istoga imena, koja protječe države Jalisco i C. i utječe u Pacifički ocean. — 4. Dva vulkana kod grada C. (ali u državi Jalisco): ugasli vulkan Nevado de C., snijegom pokrit i visok 4.378 m, i djelatni Volcán de C. (Volcán de Fuego), visok 3.890 m, jedan od najstrašnijih vukana u Mexicu (provale 1869, 1885, 1903 i 1913). N. Ž.

COLIN (Colyns), Alexander, ✻ Malines oko 1529, † Innsbruck 17. VIII. 1612, kipar. Prvi put se spominje 1558 zaposlen pri radovima na dvoru u Heidelbergu. Vrativši se u Malines odazove se pozivu Arnolda Abela i pođe u Innsbruck, gdje je izradio najveći dio spomenika cara Maksimilijana. U više navrata vraćao se u svoj zavičaj. Dalja su njegova djela u Innsbrucku bila nekolike fontane, grobni spomenici cara Ferdinanda I. i njegove žene Ane, cara Maksimilijana II. (Prag), Filipine Welser, Hansa Fuggera (nekoć u dvorcu Kirchheim, a danas u crkvi sv. Ulrika u Innsbrucku). C. je bio prije svega izvanredan tehničar, a radio je gotovo redovno po nacrtima, koje su mu izrađivali slikari.

LIT.: L. van Overloop, *A. C.,* Bruxelles 1902; H. Tietze u Thieme-Beckerovu *ALBK,* VII., Leipzig 1912. A. Sch.

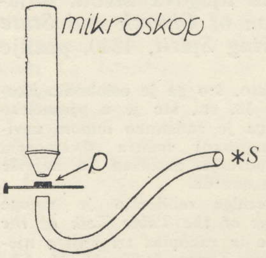
COLL → Hebridi.

COLLADON, Jean Daniel, ✻ Ženeva 15. XII. 1802, † Ženeva 30. VI. 1893, švicarski fizičar i tehničar, profesor u Parizu i Ženevi. Ispitivao je stlačivost tekućina. On i matematičar Sturm odredili su brzinu zvuka u vodi (Ženevskog jezera). Predložio je, da se pri bušenju tunela upotrijebi stisnuti zrak. Učestvovao je kod gradnje tunela Sv. Gotharda.



Sl. 1.

Colladonov pokus. U tamnoj prostoriji nalazi se posuda s vodom *P* (sl. 1), koja ima u stijeni blizu dna zgodan otvor *O*, tako da iz nje teče mlaz vode glatke površine. Nasuprot tomu otvoru jednako je visoko drugi otvor, koji je zatvoren optičkom lećom *L*; kroz tu leću pušta se svjetlost iz *S* u posudu i u sam početak mlaza. Radi zakrivljenosti mlaza svjetlost u njemu udara u površinu, i to pod malenim priklonom, tako da se *potpuno* odbija. To se odbijanje ponavlja, te kojagod zraka svjetlosti na prelomljenoj stazi na pr. 1234... slijedi krivost mlaza. Ako je voda bistra, mlaz se jedva vidi. No voda je ponešto zamućena, na pr. mrvicama krede, pa svaka od nebrojenih mrvica *m* u mlazu odbija svjetlost na sve strane, tako da cio mlaz svijetli. Dolazi li svjetlost od obične lučnice, mlaz je bijel; ako je između lučnice i posude crveno staklo, mlaz je crven i t. d. C., koji je taj pokus izveo 1841 sa sunčanom svjetlošću (uz pomoć heliostata), s pravom ga zove jednim od najljepših optičkih pokusa (Comptes rendus pariske akademije 1842, II., str. 800). → Svijetleći vodoskok.



Sl. 2.

Poput vodenog mlaza može i gladak svinut staklen štap prenositi svjetlost zakrivljenim putem, pa je nezavisno o Colladonu *Babinet* upotrijebio takav štap, da rasvijetli mikrometarske niti u dalekozoru (Comptes rendus par. ak. 1842, II., str. 801.). Krajevi štapa treba da su brušeni okomito na os štapa. U sl. 2 prikazan je takav štap, koji svjetiljkom *S* rasvjetljuje predmet *p*, koji motrimo u mikroskopu. St. H.

COLLAERT, Hans ili **Jan**, ✳ Antwerpen 1566, † Antwerpen 25./26. IV. 1628, flamanski bakrorezac. U Antwerpenu su bila tri bakroresca toga imena, kojih ličnosti i djela do danas još nisu odvojeni. Koliko se danas zna, najranija su njegova djela ornamentalni bakrorezi, kod kojih su mu kao uzori poslužili Martin de Vos, Stradanus, Hans Bol, Philippe Galle. Kasnije se istakao nizom bakroreza, koji su prikazivali planete.

LIT.: Thieme-Becker, *ALBK*, VII., Leipzig 1912. A. Sch.

COLLE, Raffaello da (zvan i Raffaellino), ✳ Borgo San Sepolcro oko 1490, † Borgo S. Sepolcro 17. XI. 1566, talijanski slikar. Možda je bio učenik Raffaelov i pomagao mu kod slikanja u Villa Farnesina, no svakako je pod vodstvom Raffaelova učenika Giulija Romana sudjelovao kod izrađivanja freska u Konstantinovoj dvorani u Vatikanu, a možda i u Palazzo del Te u Mantovi. Od 1524, a napose 1530, radio je u službi vojvoda od Urbina za njihovu radionicu majolika, naročito kod slikarskog ukrašivanja njihove Ville Imperiale u Pesaru. C. je neko vrijeme radio i s firentinskim manirističkom Bronzinom i s Vasarijem te izrađivao nacrte za firentinsku manufakturu gobelina. Izuzevši kratkotrajne boravke u tuđini (na pr. u Napulju), proveo je ostatak svoga života u rodnom gradu. Tu i u galeriji u Città di Castello nalazi se upravo većina njegovih oltarskih slika. C. je tek kasno od nesamostalnog nasljednika Raffaelova postao slikar s nešto samostalnijim obilježjem; on je uglavnom zaslužan, što se udomaćio Raffaelov stil u Toskani.

LIT.: Mancini u Giorn. Arcadico 70 (1837); B. Patzak, *Die Villa Imperiale in Pesaro*, 1908. F. C.

COLLÉ, Charles, ✳ Pariz 1709, † Pariz 3. XI. 1783, francuski pisac drama i pjesnik. Kretao se u društvu pjesnika poznatom pod imenom »Caveau«; kasnije je postao tajnikom vojvode Orleanskoga. Pisao je duhovite komedije, ali prilično razuzdane (*La Vérité dans le vin*, 1747). Glavno mu je djelo preradba jednoga engleskog kazališnog komada: *La Partie de chasse d' Henry IV*. Naročito se istakao pjesmama (chansons), svježim i smionim, u kojima se odražuje život njegova doba (*Chansons joyeuses*, 2 sv., 1867).

BIBL.: *Théâtre de société*, 3 sv., 1762; *Oeuvres choisies*, 1789.
LIT.: Sainte-Beuve, *Nouveaux-Lundis*, VII.

COLLECTA SEPTEM DENARIORUM, sedamdinarski porez u Hrvatskoj, odnosno u Slavoniji u 13. i 14. st. Početkom 12. st. počeo se u Evropi periodički obnavljati novac. U vezi s time napušta se u državnom gospodarstvu načelo, da se prava vrijednost metala u kovanom novcu mora podudarati s njegovom zakonom određenom vrijednosti. U želji, da povećavaju svoje prihode, počeli su vladari i ugledne osobe, koje su imale pravo kovanja, mijenjati u duljim ili kraćim vremenskim razmacima stariji novac s novo iskovanim. U tu je svrhu bio određen jedan dan u godini, na koji se je imao stariji novac zamijeniti novim, kojemu se jedinome od toga dana priznavala zakonska vrijednost i pravo na optjecaj. Novo kovani novac bio je redovito u manjoj, a gdjekada i u osjetljivo većoj mjeri slabiji od starijega, ali mu je nominalna vrijednost ostajala ista. Tim postupkom postajao je novac iz godine u godinu sve lošiji, a prihodi vladara gdjekada pretjerano veliki. Promet i trgovina trpjeli su velike štete, a o kakvu stvaranju kapitala u gotovu novcu nije moglo biti ni govora. Do Bele IV. (1235—1270) mijenjao se je i hrvatski autonomni novac (frizatici) u Slavoniji svake godine. Ali s dolaskom Bele IV. na prijestolje provedena je za hercega Kolomana iza 1237 u slavonskoj kovnici važna reforma time, što je obustavljeno svakogodišnje mijenjanje novca, što je slavonskom novcu osiguran solidan sadržaj srebra (oko 910 tisućina), trajno isti oblik i jednaka težina (oko 0,93 g). Time je novi slavonski novac (banovac, moneta banalis, denarius Zagrabiensis) došao na glas vrlo solidne monete, pa je u trgovini, i kod kuće i u inozemstvu, bio vrlo rado priman. Da tom zamašnom reformom, provedenom po ugledu na sličnu ustanovu u Štajerskoj, ne izgubi herceg, odnosno ban svoj redoviti godišnji prihod iz kovnice, zvan *lucrum camerae*, uveden je poseban, novi porez od 7 dinara. Taj je porez plaćala u Slavoniji svaka kuća (mansio) kao odštetu za ukinuto mijenjanje novca. Narod je odahnuo, jer se riješio i valutne nesigurnosti i svakogodišnjega davanja katkada i osjetljivo velikog dijela svoga imutka, koji je stekao i posjedovao u gotovu novcu.

LIT.: Ć. Truhelka, *Slav. banovci;* Vj. Klaić, *Marturina, slavonska daća u sred. vijeku*, Rad 157 (1904); I. Rengjeo, *Početak kovanja slav. banovaca*, Sarajevo 1939. I. R-o.

COLLEGE → **Koledž.**

COLLÈGE DE FRANCE, zavod za znanstvena istraživanja i visoku nastavu, osnovao ga u Parizu 1530 kralj Franjo I. na molbu slavnog helenista Guillaumea Budéa. Šest kraljevskih lektora bilo je imenovano, da tu predaju u duhu humanizma nauke (grčki, hebrejski, istočne jezike, matematiku i t. d.), dotada zanemarene ili nepoznate na Sorbonni, koja je ostala vjerna nazorima i metodama sredovječne skolastike. C. d. F. se tokom stoljeća preobrazio (danas broji 45 profesora), ali je uvijek zadržao svoje značajke: nastava je slobodna od svake stege, nametnute programom, i svake brige za ispite i svjedodžbe. Predavanja su potpuno javna i nema nikakve formalnosti upisa. Svaki profesor ima jedino dužnost, da svake godine održi određen broj predavanja o predmetima njegova osobnog istraživanja. Izbor nastavnika vrši se bez obzira na sveučilišne diplome, jedino prema vrijednosti znanstvenih radova i otkrića. Predmeti nastave su raznovrsni, već prema pitanjima, koja zaokupljaju pojedino doba. Kad se jedna stolica isprazni, profesorska skupština odredi, kome će se ona predati. Tako je nedavno osnovana katedra poetike i povjerena Paulu Valéryju. Slavenski jezici i književnosti predmet su redovne nastave već preko jednog stoljeća (1840). Stolica slavistike bila je osnovana za Mickiewicza, a nakon njega su je redom zapremali Cyprien Robert, Alexandre Chodzko, Louis Léger i sada André Mazon. Među nastavnim osobljem bilo je nekoliko najslavnijih imena francuske nauke i književnosti.

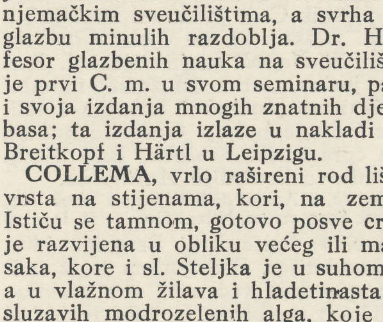
LIT.: A. Lefranc, *Histoire du Collège de France*, Pariz 1893; N. Pribić, *Les Illyriens et la chaire de littérature slaves au Collège de France*, Annales de l'Institut français de Zagreb, 1940. J. D-e.

COLLEGIUM → **Kolegij.**

COLLEGIUM MUSICUM, isprva naziv za manji, privatni krug glazbenih amatera, koji bi se sastajali zbog zajedničkog muziciranja. U 17. st. nazivali su tim imenom (u Njemačkoj, Švicarskoj i Švedskoj) prava glazbena udruženja sa stalnim i redovitim članovima. Danas su Collegia musica uglavnom vokalna i instrumentalna društva, kojima su članovi slušači seminara glazbenih znanosti na njemačkim sveučilištima, a svrha im je, da gaje vrednju glazbu minulih razdoblja. Dr. Hugo Riemann, kao profesor glazbenih nauka na sveučilištu u Leipzigu, utemeljio je prvi C. m. u svom seminaru, pa je tim imenom nazvao i svoja izdanja mnogih znatnih djela iz doba t. zv. generalbasa; ta izdanja izlaze u nakladi njemačke glazbene kuće Breitkopf i Härtl u Leipzigu. S. S-i.

COLLEMA, vrlo rašireni rod lišaja, koji rastu u mnogo vrsta na stijenama, kori, na zemlji i među mahovima. Ističu se tamnom, gotovo posve crnom bojom steljke, koja je razvijena u obliku većeg ili manjeg lista, u obliku ljuska, kore i sl. Steljka je u suhom stanju krhka i lomljiva, a u vlažnom žilava i hladetinasta (sluzava), što dolazi od sluzavih modrozelenih alga, koje ovdje žive u simbiozi s gljivama (→ lišaji). Zdjeličasta su plodišta tamno crvene ili smeđe boje. Ovi su lišaji naročito vezani na suhe i suncu izložene vapnene stijene. Ima ih mnogo u našim krškim krajevima. Naročito su raširene vrste: *C. multifidum* (Scop.) Schaer., *C. furvum* Ach., *C. Laureri* (Fw.) Nyl. i dr. F. K-n.

COLLEMBOLA, eutraheatni člankonošci, beskrilci (v.), obično su 1—2 mm sitni prakukci. Mogu odskakivati od tla naprijed okrenutom rašljicom na trbuhu zatka, da umaknu progonitelju, pa ih hrvatski zovemo skokuni. Žive u Evropi na vlažnim mjestima, a javljaju se u neizmjernoj množini i hrane se istrunulim tvarima. Na rubu stajaćih voda živi crni skokun (*Podura aquatica*), a na površini njihovoj kudravi skokun (*Orchesella villosa*). Na tlu, drveću, pod kamenjem i pod starim drvom, zimi pak i na snijegu, možemo naći žućkasto bijelog snježnog



CRNI SKOKUN
(*Podura aquatica*)



(Foto Alinari)

COLLEONI, A. Verrocchio, Mleci

skokuna *(Entomobrya, Degeeria, nivalis)*, a u visokom gorju vječnog snijega i leda ledenjačkog skokuna *(Isotoma saltans* ili *Desoria glacialis).* K. B.

COLLENNUCCIO, Pandolfo, ✳ Pesaro (Marche) 7. I. 1444. † Pesaro 11. VII. 1504 smaknut; talijanski humanist i političar. Bio je u službi različitih knezova (Sforza, Medici, Este). Lorenzo de' Medici postavi ga za načelnika Firence (1490). Kao povjesničar i pjesnik C. je jedan od značajnijih predstavnika Rinascimenta. Glavna su mu djela: *Compendio della storia del regno di Napoli* (najnovije izd. Bari 1928), preveden na više jezika, zatim filozofsko-moralni *Dialoghi,* pa crkveno prikazanje *Joseph* i latinske i talijanske pjesme (najnovije izdanje u knj. *Operette morali, Poesie latine e volgari,* a cura di A. Saviotti, Bari 1929). Preveo je u tercinama Plautovu komediju *Anfitrione.*

LIT.: A. Saviotti, *P. C. umanista,* u Annali della R. Scuola norm. sup. di Pisa, V., Pisa 1888; A. Pompeati, *Saggi critici,* Milan 1916. M. D-ić.

COLLEONI, Bartolomeo, ✳ Solza kraj Bergama 1400, † dvorac Malpaga 1476, kondotijer. Podrijetlom je iz talijanske porodice, koja se spominje već u 11 st.; istaknuo se kao vojskovođa u različitim službama. G. 1447 razbio je u službi milanske republike Karla Orleanskog, pretendenta na čast vojvode, a od 1454 do kraja života bio je vrhovni zapovjednik mletačke vojske. Dio imutka ostavio je u dobrotvorne svrhe, zbog čega su mu Mleci podigli spomenik, koji je izradio Verrocchio.

COLLET, Camilla, ✳ Kristiansand 23. I. 1813, † Oslo 7. III. 1895, norveška spisateljica. Tek u zrelim godinama dala je oduška svom životnom iskustvu boreći se u svojim djelima za ženska prava. Njezin roman *Amtmandens döttre,* 1855, prvi je tendenciozni i prvi realistički roman u norveškoj književnosti. Druga su joj djela ovakve vrste: *Sidste blade,* 1868, *Fra de stummes leir,* 1877, i *Mod strömmen,* 1879. Uspomene na svoju mladost i na pjesnika Henrika Wergelanda, svoga brata, iznosi u romanu *I de lange naetter,* 1863. Napisala je i više putopisa, feljtona i kritika. Norveške žene podigle su joj u Oslou spomenik. F. B.

COLLETET, Guillaume, ✳ Pariz 12. III. 1598, † Pariz 11. II. 1659, francuski književnik. Učio je pravo i postao odvjetnikom, ali je volio bohemski život. Za građanskog rata 1651/2 izgubio je kuću u Parizu, a dvorac mu Rungis bude opljačkan. U starosti je pisao i nabožne pjesme, ali bi tako zasluženi novac zapio, pa je umro u bijedi. Richelieu ga je zaštićivao. Bio je među prvim članovima Francuske akademije. Njegova su djela: *Les Divertissements* (1631, 1633), *Epigrammes* (1653), *Poésies diverses* (1656), *Sur la grotte de Meudon ruinée* (1654) i t. d. Najvredniji su mu životopisi francuskih pjesnika (*Vies des poètes français*); originalni rukopis ovog djela izgorio je 1871 u požaru louvreske knjižnice. C. je nasljednik tradicije Ronsarda i 16. stoljeća. P. Cl.

COLLIER, 1. John Payne, ✳ London 11. I. 1789, † Maidenland 17. IX. 1883, engleski književni povjesničar i šekspirolog. Izdao je novo izdanje Dodsleyevih *Old Plays* (1825—27) i dopunski svezak *Five Old Plays* (1833). Rezultat proučavanja stare književnosti je *History of English Dramatic Poetry and Annals of the Stage to the Restoration* (1831) i *New Facts regarding the Life of Shakespeare* (1835), a kao nastavak tome *New Particulars* (1836) i *Further Particulars* (1839). G. 1852 izdao je novo izdanje Shakespeareovih djela prema tako zvanom »Perkins Foliu« iz 1632. Uveo je mnoge popravke i bilješke, koje je iste godine izdao posebno pod naslovom *Notes and Emendations to the Text of Shakespeare.*

Povodom tih bilježaka, za koje je C. tvrdio, da su napisane od »nekog starog korektora« u tom Perkinsovu primjerku iz 1632, kritika je tvrdila, da je C. mistifikator. O tome je pisao potanje C. N. Ingleby u *Complete View of the Shakespeare Controversy* (1861). Na polju književne povijesti stekao je velikih zasluga izdavanjem mnogih djela od velike koristi ili rijetkosti: *A Book of Roxburghe Ballads* (1847), *Extracts from the Registers of the Stationers' Company for 1555—70* (1848), *Memoirs of the Principal Actors in the Plays of Shakespeare* (1846), *Bibliographical and Critical Account of the Rarest Books in the English Language* (1865) i t. d.

LIT.: H. B. Wheatley, *Life of J. P. Collier,* London 1884. R. F.

2. Price, ✳ Dewenport (Iowa, USA) 25. V. 1860, † Fyn (Danska) 3. XI. 1913, američki pisac. Živio je dugo u Evropi. Ističe se objektivnošću. Glavna su mu djela: *America and the Americans from the French point view* (1896), *England and the English from the American point view* (1909).

COLLIN, 1. Christen, ✳ Trondhjem 15. XI. 1853, † Oslo 30. III. 1926, norveški pisac i literarni historičar; profesor na sveučilištu u Oslou. U djelu *Kunsten og Moralen* (1895) ustaje protiv naturalističke literature. Glavno mu je djelo *Björnson Björnstjerne* u 2 sv. (1923). Socijalnim pitanjima bavi se u studijama: *Leo Tolstoy og nutidens kulturkrise* (1920); *Det geniale menneske* (Genijalni ljudi, 1914); *Brorskabets religion* (1919), koje su doživjele više izdanja. F. B.

2. Heinrich Joseph von, ✳ Beč 26. XII. 1771, † Beč 28. VII. 1811, njemački pjesnik. Bio financ. činovnik, a bavio se i lijepom knjigom; pjevao patriotske pjesme protiv Napoleona i balade, napisao klasicističke drame *Regulus* (1801), *Coriolan* (1802) i *Polyxena* (1810). Za nas je zanimljivo, da je *Coriolan,* kojemu je uvertiru komponirao Beethoven, već 1804 triput prikazivan na zagrebačkoj njemačkoj pozornici.

LIT.: B. Breyer, *Das deutsche Theater in Zagreb,* Zagreb 1938.

3. Mathäus, ✳ Beč 3. III. 1779, † Beč 23. XI. 1824, brat prijašnjega, njemački pjesnik i estetičar, profesor filozofije u Krakovu i Beču. Kao dramatičar i liričar slabiji je od svoga brata, no zaslužan je po tome, što je 1818 utemeljio bečki godišnjak Jahrbücher der Literatur. S. T.

COLLINS, 1. Anthony, ✳ 1676, † 1729, uz Herberta iz Cherburya i Johna Tollanda najistaknutiji predstavnik engleske prosvjetiteljske filozofije, koja zastupa slobodu misli i uvjerenja i naučava prirodnu »razumsku religiju« (→ deizam). Glavna djela: *A Discourse of Freethinking,* London 1713; *Inquiry Concerning Human Liberty,* 1715; *Discourse of the Grounds and Reasons of the Christian Religion,* 1724. A. B-a.

2. Michael, ✳ 1890 blizu Clonakilty (grofovija Cork), † blizu Skibbereena 22. VIII. 1922, irski političar. Kao mladi posebnički činovnik u Londonu pristupio je irskom republikanskom bratstvu; sudjelovao je u pobuni 1916; u prosincu 1918 bio je jedan od rijetkih vođa irskog pokreta, koji je ostao na slobodi, obnašajući u De Valerinoj vladi službu ministra financija. U ožujku 1919 organizirao je bijeg De Valere iz tamnice. G. 1920 britanska je vlada raspisala na njegovu glavu ucjenu od 10.000 funti, no pod kraj iste godine on je pregovarao s Englezima. Nakon englesko-irskog primirja (10. VII. 1921) C. je irski službeni pregovarač za ugovor, potpisan 6. XII. 1921, kojega ratifikaciju zatim zagovara u irskom parlamentu protiv opozicije De Valere; ratifikacija (7. I. 1922) je znatnim dijelom njegov uspjeh. Nakon toga počinje pregovore s ulsterskim ministrom predsjednikom Craigom, ali zbog građanskog rata, što je izbio u Irskoj, ne dolazi do rezul-

tata. U građanskom ratu C. je vrhovni zapovjednik irske vladine vojske, a nakon pogibije Griffitha (12. VIII. 1922) on je i poglavar države. Malo dana zatim pade, 22. VIII., u okršaju na putu između Skibbereena i Corka. U.

3. William, ✻ Chichester 25. XII. 1721, † Chichester 12. VI. 1759, engleski pjesnik. G. 1734 napisao je prve stihove, skoro zatim satiričnu pjesmu *The Battle of the Schoolbooks*, a na sveučilištu u Oxfordu *Persian Eclogues* (tiskane tek 1742), s kasnijim (1759) naslovom *Oriental Eclogues*. G. 1743 objavio je *Verses humbly addressed to Sir Thomas Hanmer*, zaneseni pregled pjesništva i pohvalu Shakespeareu; drugom, promijenjenom izdanju (1744) dodao je *Song from Cymbeline*. U Londonu se sprijateljio sa S. Johnsonom i drugim književnicima. Tu je spjevao *Odes* (1747), svoje najbolje djelo, koje je vrlo pohvalio pjesnik Thomson. Poslije Thomsonove smrti (1749) ispjevao je tužaljku *Elegy on Thomson*. Te je godine naslijedio imetak svog ujaka te sredio svoje, dotada vrlo loše materijalne prilike. Tada se povukao u rodno mjesto, gdje je spjevao vrlo lijepu odu, *Ode on the Popular Superstitions of the Highlands* (tiskana tek 1788), i prije potpunoga duševnog sloma *Ode on the Music of the Grecian Theatre*. Do konca života je mnogo trpio; izgubivši um umro je zaboravljen od sviju.

C. je tipičan lirski pjesnik. Napisao je razmjerno malo stihova. Od svega su mu vrijedne samo ode; najpoznatije su *Ode to Evening*, *Ode to Simplicity* i *Ode written in 1746*, od kojih je prva jedna od najljepših pjesama 18. st. Njegove pjesme odišu životnom iskrenošću i ljubavlju za ljepote prirode. Udahnuo im je nov život, dao lirski pečat i uveo nerimovani stih, da se oslobodi krutih zakona pjesništva svoga vremena. Ipak ima u njima i konvencionalnih elemenata i svih mana pjesništva toga doba.

4. William Wilkie, ✻ London 8. I. 1824, † London 23. IX. 1889, engleski romanopisac, sin slikara Williama Collinsa. Svršio je pravo. Prvo mu je književno djelo *The Life of William Collins* (1848), a zatim slijede romani: *Antonina, or The Fall of Rome* (1850), *Basil* (1852), *Hide and Seek* (1854). Kao suradnik Dickensova lista »Household Words« objavio je *After Dark* (1856), *The Dead Secret* (1857) i svoje najuspjelije djelo *The Woman in White* (1860). Njime je stekao glas prvoga engleskog pisca detektivskih romana. Dickens se u kasnijim godinama poveo za njim (Edwin Drood) i surađivao s njim na nekoliko priča: *The Wreck of the Golden Mary, A Message from the Sea* i *No Thoroughfare*. C-ov utjecaj na Dickensa bio je dosta jak, ali je i C. mnogo preuzeo od Dickensa, naročito humor. Iz njihova dopisivanja *(Letters of Charles Dickens to Wilkie Collins)* saznajemo nešto više o njihovim vezama. C-ova spretnost i domišljatost u stvaranju sadržaja odrazila se u bogatstvu djela: *No Name* (1862), *Armadale* (1866), *Moonstone* (1868), *Man and Wife* (1870), *The New Magdalen* (1873) i mnogo drugih. C. je naročito vješt u konstrukciji sadržaja, zapleta i sukoba, koji su isprepleteni scenama užasa i misterioznosti zločina. Ma da je bio vrlo popularan, poslije smrti je ostao zaboravljen. Tek s porastom zanimanja za detektivske romane i misteriozne priče početkom 20 st. C. je ponovno više cijenjen. R. F.

COLLINSON, sir Richard, ✻ Gateshead (Durham) 7. XI. 1811, † Ealing 13. IX. 1883, britanski admiral i polarni istraživač. Od 1850 do 1854 plovio je brodom »Entreprise« u polarnim vodama Sjeverne Amerike uzalud tražeći istraživača Franklina; tom prilikom istražio je tjesnac princa od Walesa i zemlju princa Alberta. Napisao je nekoliko knjiga, među ostalim *The Tree voyages of Martin Frobisher* (1867) i *Journal of H. M. S. Entreprise: Search of sir J. Franklin* (1890).

COLLODI → **Lorenzini Carlo.**

COLLODIUM je otopina celuloznog dinitrata s nešto trinitrata u smjesi alkohola i etera. Collodium se pravi iz običnog pamuka, koji se natopi dušičnom i sumpornom kiselinom i ostavi tako, da stoji 24 sata, zatim se dobro ispere i osuši te doda alkohola i etera u omjeru 1 : 7. C. je sirupast, svijetlo žućkaste boje, mirisa po eteru, lako se isparuje i vrlo se lako zapali, zato ga treba čuvati na tamnom i hladnom mjestu.

Upotrebljava se kao mehanički hemostatik kod malih rana, a u pučkoj medicini kao sredstvo protiv nazeba.

Dodamo li collodiumu druge neke primjese, dobivamo različne vrste collodiuma, tako na pr. dodamo li ricinusova ulja, dobijemo Collodium elasticum, i t. d. B. A.

COLLOREDO DI MONTALBANO, selo oko 14 km na *S* od Udina, u krasnom bregovitom kraju. Ime je dobilo po drevnoj plemićkoj porodici (Mels Albana, Mels Colloredo), koja vuče podrijetlo iz 12. st. Jedna njena grana naselila se u tom kraju u 14. st. Porodica je bila uvijek vjerna Habsburgovcima, a bila je u rodbinskim vezama s Montecuccolima i Mansfeldima, pa je bila odlikovana plemićkim naslovima.

Ovoj su porodici pripadali: **Fabio,** koji je sudjelovao u bitki kod Lepanta; **Rodolfo** (1585—1657), general carskih četa za vrijeme tridesetgodišnjeg rata, koji je mnogo pridonio pobjedi kod Lützena; **Girolamo,** guverner Milana u 18. st., i drugi **Girolamo,** knez i nadbiskup Salzburga krajem istoga stoljeća. A. V-i.

Ermes di C., ✻ Colloredo di Montalbano 23. III. 1622, † Gorizzo (Udine) 21. IX. 1692, furlanski pjesnik, najznatnija je ličnost ove porodice. Bio je carski časnik u tridesetgodišnjem ratu, zatim zapovjednik mletačkih brodova u Dalmaciji, pa u dvorskoj službi u Beču, odakle se povukao u svoj zavičaj. Začetnik je furlanske književnosti u stihovima i u prozi. Izbor njegovih pjesama izdali su G. Cumin, Udine 1924, i B. Chiurlo u Antologia della letteratura friulana, Udine 1927.

LIT.: G. Cumin u Rivista della Soc. filologica friul., III., 1922. M. D-ić.

COLLOT D'HERBOIS, Jean Marie, ✻ Pariz 1750, † Sinnamary u Guayani 8. I. 1796, francuski političar. Ispréva putujući glumac i pisac kazališnih komada ističe se 1789 svojim govorima na ulicama Pariza. Kao član jakobinskoga kluba, a 1791 i njegov tajnik, postaje poznatiji spisom *L'Almanach du Père Gérard pour 1792*, u kojem je popularno razložio ustavne težnje. G. 1792 sudjeluje u ustanku 10. VIII. i preuzima ministarstvo pravosuđa pod Dantonom, a kao član konventa radi na uspostavi republike. Konvent ga 1793 izabere svojim predsjednikom i članom odbora »de Salut Public«, a potkraj te godine pošalje ga s Fouchéom, da kazni Lyon zbog girondističkog ustanka. Ondje je, osobito t. zv. fusilladama, dao poubijati mnogo ljudi (prema nekima do 6 tisuća). Kad su 1794 pogubljeni radikalni Hébert kao i umjereniji Danton, postaje C. takmac Robespierreu; taj ga nastoji ukloniti, ali C. pridonosi njegovu padu (1794). Za termidorske reakcije isključen je iz odbora »de Salut Public«, zatim uapšen i 1795 zatočen u Guayani, gdje je i umro.

LIT.: F. A. Aulard, *Les orateurs de la Législative et de la Convention*, 2 sv., Pariz 1886. J. Š-k.

COLMAN, 1. George st., ✻ Firenca 28. IV. 1732, † London 14. VIII. 1799, engleski dramatičar i esejist. Prva mu je drama *Polly Honeycomb* (1760), u kojoj ismijava sentimentalnosti popularnih romana. Velik je uspjeh postigao komedijom *The Jealous Wife*. To je prva dramatizacija romana (Fieldingova *Tom Jonesa*). U suradnji s glumcem Garrickom napisao je vrlo dobru komediju *The Clandestine Marriage* (1766). Osim ovih napisao je ili preudesio za pozornicu oko trideset drama, među ovima *Bonduca* od Beaumonta i Fletchera (njihova djela je izdao 1778), *Epicoene* Ben Jonsona i Miltonov *Comus*. Od 1767 do 1774 bio je ravnatelj kazališta Covent Garden, a od 1777 do 1789 ravnatelj i vlasnik kazališta Haymarket Theatre, koje je ostavio u naslijeđe sinu.

2. George ml., ✻ London 21. X. 1762, † London 17. X. 1836, sin komediografa, naslijedio je oca u kazalištu. G. 1782 napisao je *The Female Dramatist*, dramatizaciju Smolletova romana *Roderick Random*, i doživio neuspjeh; bolje je sreće bio s *Two to One* (1784). G. 1785 napisao je muzičku dramu *Turk and no Turk*. Naročiti je uspjeh imala romantična komedija *Inkle and Yarico* (1787). Komedije *The Heir-at-Law* (1797) i *John Bull* (1803) sadržavaju dva poznata engleska tipa. *The Iron Chest* (1796) dramatizacija je Godwinova romana *Adventures of Caleb Williams*.

LIT.: R. B. Peake, *Memoirs of the Colman Family*, 1842. R. F.

COLMAR, grad u južnom Elzasu, gotovo na polovici udaljenosti između Vogeza i Rajne. Važno je prometno čvorište i veleobrtničko središte (pivarstvo). Osim odličnih željezničkih veza veže ga plovni kanal s kanalom Rajna—Rhône. U današnjem se gradu izdvaja stariji, središnji dio, koji ima sve odlike starih elzaskih gradova, uzane ulice i šarene kuće drvene građe. Svojom slikovitošću naročito je lijepa četvrt duž rijeke Lauch, koja protječe gradom. Od građevinskih spomenika ističu se crkva sv. Martina (13. i 14. st.) s poznatom slikom Schongauera *Gospa među ružama*, nekadašnji dominikanski samostan, danas muzej, i mnoge posebničke kuće (iz 14. i 15. st.) G. 1936 C. je imao 49.448 stan. Grad je osnovan u doba Karla Velikog.

kasnije je stalno branio stečene privilegije protiv domaće vlastele i stranih osvajača. U toku brojnih ratova stradao je kao i drugi elzaski gradovi, ali se je, zahvaljujući svom povoljnom položaju, ponovno brzo pridizao. J. R-ć.

COLNAGO, Antun, ✻ Obrovac 27. VI. 1862, † Split 16. X. 1936, učitelj i marljivi istraživač domaćih starina. Službovao je do 1916 u Obrovcu i uspješno istraživao antikne i sredovječne starine mjesta i okolice. Iza prvih uspjeha dobio je od austrijskog arheološkog zavoda (pod Benndorfom i Schneiderom) sredstava za sistematska iskapanja, kojima je otkrio uz ostalo rimski grad *Clambetae* na Cvijinoj Gradini, *Argyruntum* u Staromgradu pod Velebitom i druga manja antikna naselja. Bogati nalazi obrovačke okolice, osobito nekropole u Argiruntu, dali su C. povoda, da u Obrovcu osnuje lijep arheološki muzej. Arheološki institut u Beču imenovao ga je članom dopisnikom. Za prvog svjetskoga rata preseli se u Split, gdje je pomagao upravu muzeja i hrv. starinarskog društva »Bihać«. Rezultate svojih istraživanja objelodanio je C. uz J. Keila u Jahreshefte des österr. archäologischen Instituts VIII. Beibl. 31—60: *Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien;* uz M. Abramića, na istom mjestu XII. Beibl. 13—112, sam na istom mjestu XVIII. Beibl. 175—188. *Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina* objavio je u »Starohrvatskoj prosvjeti« n. s. II., 1928. M. Ab-ć.

COLNE, grad u grofoviji Lancaster, istočno od Manchestera u Engleskoj, živo središte tkalačkog veleobrta, osobito preradbe pamuka. G. 1931 imao je 23.790 stan.

COLOBOMA → Oko.

COLOCASIA, biljni rod iz por. kozličina (v.), broji samo nekoliko vrsta, ograničenih na područje jugoistočne i istočne Azije. Razvijaju najčešće gomoljastu prizemnu stabljiku, iz koje tjeraju kraći ili duži izdanci s velikim i štitastim ili jajastim listovima na dugim peteljkama. Jednospolni se i neugledni cvjetovi razvijaju na čunjastom klipu, koji je obavijen ovojnim listom. Najraširenija je, naročito u kulturi, vrsta *C. antiquorum* Schott., poznata pod imenom taro, koja se zbog hranljivih gomoljastih dijelova mnogo uzgaja u tropskim i suptropskim zemljama kao povrće. U svježem se stanju uzima ova biljka, koja sadržava u sebi mnoge žestoke tvari, kao sredstvo protiv ujeda otrovnih zmija. F. K-n.

C. antiquorum Schott. sadi se ljeti u vrtu pojedince ili u skupinama na tratini, u zaklonjenom polusjenovitom položaju. Zahtijeva pjeskovitu ilovastu zemlju i obilno zalijevanje. U jesen se odreže lišće nad zemljom, gomolj se izvadi, osuši na suncu i spremi u suhom hladnom staklениku ili u suhom podrumu, gdje je zaštićen od mraza i vlage. Z. A.

COLOCCI, Angelo, ✻ Iesi 1474, † Nocera Umbra 1549, talijanski humanist. Tajnik papâ Leona X. i Klementa VIII.; biskup u Noceri Umbri. Autor klasičnih pjesama latinskih. C. se prvi u Italiji počeo baviti početcima talijanske poezije i starom provansalskom lirikom.

LIT.: S. Debenedetti, *Gli studi provenzali in Italia nel Cinquecento*, Turin 1911; A. Colocci Vespucci, *Angelo Colocci e Hans Goritz*, Fabriano 1922. M. D-ić.

COLOCYNTHIDIS FRUCTUS — tikvić — je osušeni plod biljke *Citrullus Colocynthis* iz porodice bundevnjača — *Cucurbitaceae*, stepske biljke, raširene od Koromandelske obale u Indiji preko Sirije, južne Arabije i cijele tropske Afrike do južne Španjolske i Portugala, gdje se kultivira. Bijele ili žućkaste kugle, s promjerom od kojih 8 cm bez vanjskoga tvrdog sloja, spužvaste su i vrlo lake, pune žutih ili smeđastih sjemenki, bez mirisa, a vrlo gorkog okusa. Djelatne tvari nisu još točno poznate; jedna od njih, svojstava alkaloida, vrlo je gorka i smatra se uz smolu najvažnijom djelatnom tvari.

Upotrebljava se kao snažno, ali katkada i opasno sredstvo za čišćenje u obliku praha, pilula, tinkture ili ekstrakta. Poznat je bio već u Starom Zavjetu, spominju ga Plinije i Dioskurid, a u Evropi su ga raširili Arapi. D. Ma-ć.

COLOMA, Louis, ✻ Jérez de la Frontera 9. I. 1851, † Madrid 11. VI. 1915, španjolski književnik i isusovac (od 1874). Isprva učio pravo u Sevilli, ali se pod utjecajem F. Caballera okrenuo pjesništvu. G. 1908 imenovan je članom španjolske akademije. Prva mu je zbirka novela *Lecturas recreativas* (1887). Tendenciozni roman *Pequeñeces* (1891), satira na madridsko više društvo, pobudio je veliku polemiku, a imao je mnogo uspjeha kao i roman *Boy* (1910). Međutim se bavio pripovijestima povijesnog sadržaja: *Cuentos para niños, La reina mártir* (1902), *El marqués de Mora* (1903), *Jeromín* (1905) i t. d.

Na hrvatski su ga dosta prevodili: A. Harambašić je preveo *Pequeñeces* (Malenkosti, tisk. u Prosvjeti i posebno, Zagreb 1898) i *Reina mártir* (Kraljica i mučenica, Zagreb 1904); anonimno je izašao *Juan Miseria*, Zagreb 1916; *Cuentos para niños* (Dječja knjiga, Zagreb 1920) preveo je K. Bać; *Boy* (Tajna zelene ptice, Zagreb 1929) preveo je A. Matasović; J. Wohlmuth preveo je *Klevetanje* (Obzor 1892) i *La Gorriona* (Obzor 1892).

COLOMBE, Michel, ✻ oko 1430, † između 1512 i 1519, najznatniji francuski kipar 15. st. Nije utvrđeno, je li bio rodom iz Bretagne ili iz Toursa. Nije isključeno, da je poznavao djela Clausa Slutera i burgundijsku plastiku, ali je sigurno, da je na nj znatno utjecala renesansa, koja je u ovo vrijeme počela prodirati u Francusku. Njegova je djelatnost dokumentarno zajamčena istom od 1491. S potpunom sigurnošću mogu mu se pripisati samo tri djela: realistički izvedena medalja, koja je predana kralju Luju XII. pri njegovu dolasku u Tours 1500; grobni spomenik, što ga je kraljica Ana Bretonska dala podići u katedrali u Nantesu svojim roditeljima vojvodi Franji II. i vojvotkinji Margareti (glavno djelo majstorovo) i dražesni reljef sa sv. Jurjem, što ga je 1508/9 izveo za dvor Gaillon (danas u Louvreu). Svakako je čudna činjenica, da se ovako velik majstor istaknuo istom u svojoj sedamdesetoj godini kao umjetnička ličnost.

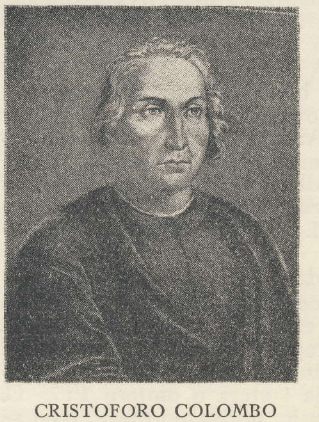
LIT.: P. Mantz, *M. C.*, Pariz 1857; P. Vitry, *M. C. et la sculpture française de son temps*, Pariz 1901; A. Weese, *Skulptur und Malerei in Frankreich im XV. u. XVI. Jahrdt.*, Wildpark—Potsdam 1927. A. Sch.

COLOMBES, grad na rijeci Seini, 8 km na *JZ* od Pariza, 57.098 stan. (1931). Njegovu starost pokazuje zvonik iz 12. st. U športskom stadionu održane su 1924 olimpijske igre. U gradu i okolici razvit je raznovrstan veleobrt: rafinerija petroleja i ulja, tvornice škroba, ljevaonice i tiskare. N. Ž.

COLOMBEY-NOUILLY, dva mjestanca istočno od Metza. Za njemačko-francuskog rata odigrala se tu 14. VIII. 1870 strategijski značajna bitka, koja je spriječila spajanje francuskih vojska pod generalima Bazaineom i Mac-Mahonom i tako omogućila daljne uspjehe Nijemaca i opkoljavanje Bazainea u Metzu.

COLOMBIA → Kolumbija.

COLOMBO, glavni grad brit. kolonije Ceylona, jedan od najljepših i najvećih primorskih gradova Azije. Nalazi se na jugu ušća rijeke Kelani. Na poluotočiću je evropska četvrt, ujedno i pristanište brodova. Ondje su goleme zgrade evrop. trgovačkih kuća i veliki dok. Na istoku je četvrt urođenika »Pettah«, gdje vlada živahna trgovina. Grad je opkoljen na *S, I* i *J* vrtovima i šumicama palma. C. je izlazna stanica za sve željeznice na otoku; ima kabelsku i krugovalnu stanicu. Izgrađeno je i putničko uzletište. Na svom putu svi brodovi, koji polaze na istok i u Australiju, pristaju u C-u. Ima 284.155 stan. (1931), ponajviše Singaleza. C. je sjedište guvernera otoka, jednog katol. i jednog anglikan. biskupa, mnogih konzulata; postoji sveučilište (300 slušača) za pravo i liječništvo. A. G.



CRISTOFORO COLOMBO
Madrid, Pomorski muzej

COLOMBO, 1. Cristoforo (Kolombo; pogrešno Kolumbus), ✻ Genova 1446 ili 1447. Otac mu je bio tkalac i posao mu je cvao, a u tom blagostanju rodio mu se sin Kristofor. S početka je mladić učio očev zanat, ali kako je posao počeo ići nizbrdo, uskoro se toga odrekao pa se priklonio trgovačko-pomorskom životu. Kao takav ukrcao se 1476 u luci Noli (kod Savone) na genoveške lađe, koje su polazile u Atlantik po trgovačkom poslu. Na tom putu dogodila se nevolja: od oluje je nastradala na portugalskoj obali lađa, na kojoj je bio Kristofor. Odanle je otišao u Lisabon i ondje stupio u službu genoveške obitelji Dinegro, s kojom je bio u rodu. Po njezinoj želji otplovio je u Bristol (1477) po trgovačkom poslu. Ondje je mnogo doznao o plovidbi po Atlantskom oceanu do Islanda i o drugim pomorskim prilikama onih sjevernih krajeva. Uskoro se povratio u Lisabon. Po nalogu trgovačke tvrtke Dinegro (zapravo: Centurione) pošao je na Madeiru, da nabavi sladorne trstike. Ondje, a posebice na susjednom oto-



PRIKAZ COLOMBOVIH PUTOVANJA

ćiću Porto Santo, zagledao se u djevojku Moniz Perestrello, kojom se je napokon oženio. Taj je brak bio od znatna utjecaja na dalji rad Kristofora; njegov tast bio je vrlo ugledan pomorac i uopće kulturan čovjek. Iz njegovih bilježaka i crteža crpao je Colombo poticaje za svoju veličanstvenu zamisao o oceanskoj ekspediciji u azijsku Indiju zapadnim putem.

Vjerovalo se u 15. stoljeću, da se nalazi neka nepoznata zemlja iza svake goleme magle, koja se u daljini diže iz oceana. Brodari su viđali takvih magla iza poznatih Kanarskih, Açorskih i Kapverdskih otoka, a od takvih je brodara C. čuo o nekim zemljama, koje da se nalaze na zapadu.

Određeni projekt njegov sazrio je, kad je upoznao naputak za brodarenje i zemljovid tadašnjega svijeta Pavla Toscanellija (1481) kao i njegovu izjavu, da je put od Portugala do Japana po kopnu dulji nego po moru. Nato počinju moljakanja Colombova na dvoru Portugala, a onda na onom Španjolske, da mu dadu lađe za putovanje. Napokon je španjolski dvor pristao na njegova traženja i dao mu novaca, da u luci Palosu izgradi tri lađe (caravelle). Kad su bile gotove, ukrcao je na njih 90 osoba i otplovio 8. VIII. 1492 prvi put u Ameriku. Za dva mjeseca, 12. X. u 2 sata izjutra hitac iz topa najavi dolazak u — Japan. Bio je to zapravo bahamski otok Guanahani (danas Watling?), što ga je C. nazvao San Salvador (Sv. Otkupitelj), ali u punom uvjerenju, da je došao u Japan. Španjolci su s urođenicima vršili zamjeničnu trgovinu; za sitnice su dobivali tkanine, strelice, papige i druge prirodnine; ali najviše su Španjolce razveselili komadići zlata, koje su urođenici nosili u probušenom nosu. Colombo u želji, da nađe jednom tu zlatonosnu zemlju, pođe s ovog otoka, i to na jug. Za 16 dana stigoše do ušća neke rijeke na Cubi. Ondje je doznao, da zlata ima na susjednom otoku; onda je tamo otplovio i dospio do sjeverne obale Haitija. Tu su mu rekli, da ima mnogo zlata po unutrašnjosti otoka, u gorju Cibao. Kako mu se na putu lađa nasukala i teško oštetila, odlučio je vratiti se natrag u Španjolsku. Na sjevernoj obali Haitija izgradi tvrđavu ostavivši ondje četicu svojih ljudi, da čuvaju taj posjed i da se bolje i sigurnije upoznadu s pričama o zlatu u gorju Cibao, i preporučivši im, da se mudro i obzirno vladaju prema Indijancima. On se sam s ostalima vratio u Španjolsku, gdje ih je kraljevski par primio i počastio. Španjolska je kruna na to prijavila kod pape svoje pravo posjeda na zemlje, koje je Colombo otkrio po njezinu nalogu. Papa je tada 1493 svojom bulom razdijelio zemlju u jednu španjolsku i jednu portugalsku polovinu. Ta razvodnica — po suglasnosti Španjolaca i Portugalaca — odgovara (po današnjem računu) 49. meridijanu zap. Gr., a prolazi od sjevera na jug kroz istočni dio Južne Amerike, u blizini ušća Amazone. Sve zemlje na zapadu od toga meridijana pripadaju Španjolskoj, a one na istoku Portugalu. Ne znajući, do kuda dopiru ti posjedi na drugoj strani Zemlje, zametnula se među oba naroda konkurencijska borba; nije se znalo, čije je Molučko otočje, domovina mirodija. Pod utjecajem tih prilika pošao je Colombo po drugi put u Ameriku 23. IX. 1493 na 17 lađa sa 1500 ljudi. Na tom je putu otkrio neke antiljske otoke, koje je on nazvao Dominica, Guadalupe, Santa Cruz, Puerto Rico i mnogo drugih manjih. Došavši u Haiti, nije našao nijednoga od svojih vojnika u tvrđavi. Doznao je, da su oni, suprotno savjetu svog admirala, zlostavljali urođenike otimajući im sve, što su imali, pa i živež. Taj je postupak dozlogrdio Indijancima i oni su navalili na te pljačkaše i sve ih potukli, a tvrđavu porušili. Na ponuku Colombovu njegovi su ljudi sagradili novu tvrđavu »Isabellu«, ali na drugom mjestu. Međutim je on odlučio da pošalje ekspediciju u navedeni Cibao. Poslao je tamo jednoga od svojih najhrabrijih ljudi na čelu vojničkog odjela. Nakon malo vremena vratio se noseći dosta zlata i drugih prirodnina. Taj je uspjeh oživio duhove pustolova; sam Colombo sa 400 vojnika pođe onamo, da se uvjeri o bogatstvu zemlje. Vidjevši, da u istinu ima dosta zlata, sazida tvrđavu Sv. Toma i ostavi u njoj 56 vojnika, da po mogućnosti saberu što više zlata. Sam otplovi zatim, da vidi, je li Cuba otok ili kontinent (Kitaj). Na tom je putu otkrio otok Jamaicu, ali je odanle ubrzo otišao. U travnju je prispio na južnu obalu Cube. Tu je pitao urođenike, je li Cuba otok; svi su mu dali iste odgovore, da jest. Colombo je plovio do krajnjega južnoga rta, a da je pošao dalje nekoliko dana, bio bi se osvjedočio, da je zaista otok. On međutim nije to učinio, već je sastavio zapisnik, u kojem su časnici i momci pod prisegom iskazali, da oni smatraju Cubu kontinentom. Tada je poslao dvanaest lađa natrag u Španjolsku, da odnesu zlato, sakupljeno u gorju Cibao. Ti

ljudi, nezadovoljni strogim zaptom admiralovim, povrativši se kući, širili su protiv njega lažne vijesti, da se silno obogatio, pa i na račun samoga dvora. Kad je on to doznao, odmah se ukrcao na lađe, da se vrati u Španjolsku. Prije svoga odlaska s Isabelle (10. III. 1496) naložio je svome bratu Bartolomeju, namjesniku na Haitiju, da na južnoj obali otoka osnuje grad. Bio je to San Domingo.

Narod je Colomba na povratku doduše hladno primio, ali kraljevski mu se par pokazao sklon i obećao mu lađe za treće putovanje, osvjedočivši se, da su bile lažne sve one vijesti o njegovu postupku.

U svibnju 1498 pođe C. po treći put u Ameriku zakrenuvši prema jugozapadu. Nakon nekoliko dana plovidbe s Kapverdskih otoka vidio je iz daleka silhuetu s tri šiljka; bio je to otok Trinidad. Prolazeći onuda kroz »Zmijska usta« (Boca de la sierpe) vidio je s lijeve ruke kopno, za koje je mislio, da je otok, a nije ni slutio, da gleda pred sobom prvi put kopno Južne Amerike. Ploveći dalje prošao je kroz zaliv Paria, a onda je kroz tjesnac »Bocas de Dragos (Usta zmajevâ) pak kroz Karipsko more (Mare Antillarum) dospio na Haiti (Hispaniola) u naselje San Domingo. Za njegove odsutnosti nastade buna u Isabelli. Kad je pak došao onamo, nastojao je umiriti duhove, ali mu nije uspjelo. Nezadovoljnici su poslali španjolskom dvoru pismo, u kojem su admirala grdili i psovali i njega prikazali odgovornim za nemire, koji su nastali na otoku. Kralj odmah dade nalog grubom Franciscu de Bobadilli, neka pođe onamo, da uredi sve odnose, a po potrebi i da skine Colomba s časti. Došavši Bobadilla onamo baci Colomba u okove i pošalje ga u Španjolsku. Na putu mu je kapetan broda htio skinuti okove, ali Colombo nije pristao na to hoteći, da mu ih skine sam kralj, jer mu ih je on i nametnuo. Kad je prispio u Cadix, prijatelji su se zauzeli za njega, a kralj brzo pošalje onamo dvorjanika, da mu skine okove. Colombo se tada otputi u Granadu, gdje ga je kralj primio veoma ljubazno i zaželio, da i nadalje zadrži sve časti i sve privilegije.

Colombo međutim nije mirovao, nego je gradio planove, kako da raširi područje svojih otkrića. Cilj njegova četvrtoga i zadnjega putovanja bijaše, da već jednom nađe zapadni put u Kitaj i u Indiju. Nakon dvije godine čekanja otplovi iz Cadixa 9. V. 1502 s četiri lađe i 150 ljudi, među kojima su bili brat mu Bartolomej i njegov naravni sin Fernando. Polovinom srpnja stigne na otok Martinique, a odatle na Haiti, gdje se zadržao kratko vrijeme. Zajedrio je onda dalje na zapad držeći s desne ruke otoke Jamaicu i Cubu u nadi, da će onuda naći prolaz u Indiju. Odatle krene na jugozapad i dospije u Honduraski zaliv. Ovdje je doznao od Indijanaca, da u zemlji prema jugoistoku (»Castilla del oro«) ima toliko zlata, da od njega izrađuju nesamo nakite, već i pokućstvo. Ploveći tim smjerom nedaleko od obale došao je do primorja, koje su kasnije nazvali Costa Rica (bogata obala) radi bogatstva zlatom i srebrom. Tu su Colombovi mornari dobili mnogo tih kovina za sitnice. Putujući dalje došli su do obale Verague. Tu je početkom 1503 pošao Colombov brat Bartolomej na kopno, gdje je doznao, da u blizini ima zlata u izobilju. Vođen od urođenika dospio je dva dana daleko u unutrašnjost zemlje, gdje je tlo bilo vrlo bogato zlatom. Admiral, razveseljen tom vijesti, odlučio je, da ondje osnuje koloniju, i odmah pošalje tamo nekoliko od svojih momaka. No ti surovi kolonisti htjeli su osvojiti onu zemlju, gdje bi kopali zlato, ali im se kazik (vladar) usprotivio oružanom silom, i tako su se morali vratiti i jedva dospjeli u Jamaicu, jer su im lađe bile u lošem stanju. Ovdje oboli Colombo tako teško, te zapovjedništvo preda bratu Bartolomeju, a on bude uskoro otpremljen u Španjolsku, kamo dođe u studenom 1504. Shrvan od patnja i od starosti legne u postelju, da se više ne digne iz nje. Umre 21. V. 1506 u Valladolidu; umro je, a da nije ni znao, a ni slutio, da je otkrio Novi svijet. Bio je čvrsto uvjeren — pa i na samrtnoj postelji — da je otkrio istočni rub Azije. Tijelo su njegovo sahranili u Valladolidu, otkud ga preniješe 1513 u Sevillu; 1526 otpremiše ga u San Domingo (Haiti), pa onda 1796 u Habanu (Cuba). Kad je pak Španjolska izgubila Cubu, prenesen je lijes s njegovim smrtnim ostatcima 1899 ponovno u Sevillu, gdje i danas počiva u katedrali.

LIT.: A. Gavazzi, *Otkrivanje zemalja*, Zagreb 1939; ondje je navedena sva potrebna literatura. A. G.

2. **Fernando**, ✳ Cordoba 1488, † Sevilla 1539, španjolski povjesničar, nezakoniti sin Cristofora Colomba i Beatrice Enriquez de Arana. Često je putovao; već je kao četrnaestgodišnji dječak pratio oca na četvrtom, najopasnijem, putovanju. Bio je oduševljeni humanist, te je sabrao mnogo knjiga i utemeljio u Sevilli između 1526 i 1530 bogatu knjižnicu »Colombina«. Nekada je brojila preko 15.000 svezaka, danas ima samo 4.000. C. je bio i učen kozmograf, astronom i matematičar. Napisao je veći broj djela, od kojih se je mnogima sačuvao samo naslov. Njegov je najpoznatiji rad *Vita dell'Almirante*, izdan tek 1571 u Mlecima, u talijanskom prijevodu. Ta je biografija njegova oca dugo bila smatrana najznatnijim izvorom za sve podatke u vezi sa Cristoforom C. Krajem 19. st. znanstvena su istraživanja ustanovila, da djelo obiluje pogrešnim i netočnim obavijestima.

LIT.: H. Harrisse, *Don Fernando C., historiador de su padre. Ensayo critico*, Sevilla 1871; R. Caddeo, *Le historie della vita e dei fatti di C. C. per D. Fernando C. suo figlio*, 2 sv., Milan 1930.

COLON je jedinica zlatne vrednote u državi Costa Rica, vrijedna 100 centavosa; na novcu je slika Kolombova (Colón). Komadi od 20, 10 i 5 colona kuju se od zlata, dok su manje nominale od srebra. Zlatnik od 10 c. težak je 7,78 g i ima 7,002 g čista zlata. I. R-o.

COLÓN (španj. oblik imena Colombo), 1. zlatni novac u srednjoameričkoj republici Costa Rica, 2. natpis na poštanskim markama Čilea, Paname i Guatemale, 3. obično zemljopisno ime u Srednjoj i Južnoj Americi, 4. argentinska izvozna luka u pokrajini Entre Rios na rijeci Uruguayu, 5. sadašnje ime otočja Galápagos (v.), 6. primorski grad na sjevernom kraju Panamskoga kanala, pod vlašću dijelom republike Panamá i dijelom USA. Osnovao ga je 1849 newyorški trgovac Aspinwall na otoku, koji je kasnije spojen s kopnom, od 1855 ima željezničku prugu preko prevlake do grada Panamá na Pacifiku. Grad leži u malaričnom kraju, stradao je od požara i političkih nemira, ali poslije otvorenja Panamskoga kanala raste naglo, jer ima dobru luku, velika skladišta, veleobrt željeza i živahnu provoznu trgovinu (33.469 stan., 1930). Glavni je grad panamske pokrajine istog imena, u kojoj na 9.300 km² stanuje 57.161 žitelja (crnaca i mulata). Proizvodi kaučuk, kokosove orahe i šećer. N. Ž.

COLON → Crijevo.

COLONI → Kmetovi.

COLONIA, 1. okružje u južnom Uruguayu, 5.682 km² i 121.982 stan. (1933), ratarska i stočarska zemlja na povoljnom položaju za promet; 2. glavni grad istoimenoga okružja na rijeci La Plati (11.083 stan.), luka blizu urugvajskoga glavnoga grada Montevideo. N. Ž.

COLONIA MARGARITA BELEN, hrvatska naseobina u argentinskom Chacu od 300 dalmatinskih Hrvata, koji se najviše bave uzgajanjem pamuka. Mjesto broji oko 2000 stan. Naša naseobina postoji tridesetak godina, jedna od prvih naših naseobina po argentinskim ravnima, nacionalno svijesna i dobro organizirana. M. B.

COLONIA SUIZA → Nueva Helvecia.

COLONNA, rimska plemićka porodica. Ističe se od 10.—16. st. na istaknutim mjestima u Rimu, za papu ili protiv njega, a ponajviše na čelu ghibellina, papinskih neprijatelja u Rimu i u Italiji. Potječu od *Alberica I.*, markiza od Caverina i vojvode od Spoleta, prvog istaknutog člana te porodice u 10. st. Kad je polovicom 11. st. umro Gregorio II., knez od Tuscole, dobije kod diobe sin Petar Monteporzio i kastel Colonna na pristranku Albanskih bregova; po tom kastelu prozove se Colonna, pa je to ime ostalo i njegovim potomcima. Živući u Rimu i njegovoj blizini bogati i ugledni C. dobivali su visoke časti na papinskom dvoru i stjecali nove posjede. U samome Rimu posjedovahu mnogo kuća i zemljišta, uz ostalo Augustov mauzolej i Monte Citorio, koje pretvoriše u svoje utvrde; tako postadoše i jaka vojna sila. U 12. st. ulaze u kardinalski kolegij. Papa Celestin III. imenuje kao prvoga kardinala *Ivana C.*, osobitog zaštitnika sv. Franje i franjevaca, koji se istaknuo kao papin poslanik u mnogim evropskim zemljama. Drugi kardinal *Ivan C.* (1212), isprva odani pristaša pape i njegov legat u petoj križarskoj vojni, promijeni se kasnije u velikog neprijatelja pape i vođu ghibellina. U borbama s papom bude zarobljen i umre 1244. G. 1278 odluči papa Nikola III., iz odlične rimske porodice Orsini, da se u borbi s premoćnom porodicom Annibaldi posluži porodicom C., pa imenova kardinalom *Jakova C.*, a 1279 učini rimskim senatorom njegova brata Ivana; 1289 postade kardinalom i Ivanov sin *Petar*. Tako je porodica C. opet došla na istaknute položaje u Rimu.

COLUBRIDAE



Gore desno: ŠILJOGLAVKA (*Oxybelis fulgidus*, J. Amerika); *gore lijevo:* HARLEKIN (*Elaps fulvius*, Sj. Amerika); *dolje desno:* CRVENA KRPA (*Coluber leopardinus*, Hrv. Primorje); *dolje lijevo:* POLJARICA PLAVUŠA (*Zamenis dahli*, Dalmacija)

Kad su kardinali Jakov i Petar 1294 glasovali za kardinala Caetanija, koji se kao papa prozvao Bonifacije VIII., njihov utjecaj poraste još više. Naskoro dođe ipak do sukoba između pape i tih kardinala, koji bijahu u dobrim vezama s Filipom Lijepim francuskim i Fridrikom III. sicilskim. Sukob se pretvori u ogorčeno neprijateljstvo, kad je 3. V. 1297 Stjepan C., brat kardinala Petra, prigrabio na putu iz Anagnija u Rim velik transport papinskog novca (200.000 zlatnih forinti). Na zahtjev pape C. doduše vrate novac, ali odbiju, da se Stjepan preda papi. Papa sazva na to konzistorij, koji je trebao osuditi C., a ovi sazvaše u isto doba sastanak svojih pristaša i izjaviše, da Bonifacije VIII. nije zakonito izabran papom, pa to pitanje treba riješiti crkveni sabor. S druge strane osudi papa sve C. i njihove potomke do četvrtoga koljena, oduzme im časti i dobra, progna ih iz papinske države i objavi protiv njih križarski rat. Borba je bila žestoka, ali kad se 1297 Filip Lijepi izmirio s papom, potonji je bio vojnički jači. G. 1298 izgubiše C. i posljednju tvrđavu Palestrinu; oba kardinala priznaše zatim papu, a druge C. primi kralj Filip prijateljski. U Rimu naprotiv svi pristaše C. postadoše ogorčeni neprijatelji papini, a i među kardinalima bilo je pristaša C., koji su poricali valjanost Bonifacijeva izbora. Kad su se odnosi između Bonifacija i kralja Filipa opet pogoršali i papa 1302 objavi bullu »Unam Sanctam«, bijahu C. najbolji Filipovi saveznici. *Sciarra C.* napadne zajedno s kraljevim kancelarom Nogaretom 7. IX. 1303 grad Anagni, u kom se papa tada nalazio, i zarobi ga. Tri dana kasnije oslobodiše građani Anagnija papu, koji naskoro zatim 11. X. umre. Smrću najvećeg neprijatelja porodice C. nastaje za nju novo doba vlasti i moći. Papa Klement V. poništi sve Bonifacijeve mjere protiv C., a oba kardinala bijahu njegovi najbolji pomagači.



(Foto Alinari)
STJEPAN COLONNA (IL VECCHIO)
Rim, Galleria Corsini

Krajem 13. i početkom 14. st. ističe se *Stjepan C.*, rektor Romagne i 1292 rimski senator. G. 1306 on je senator zajedno s Gentileom Orsinijem, i obje se porodice zajednički bore protiv porodice Caetani. U to planu 1309 ponovno krvava borba između Orsinija i C., koja je potrajala više godina i u kojoj je, na jednoj ili na drugoj strani, sudjelovalo cijelo rimsko plemstvo. U Rimu je zavladalo bezvlađe, a ogorčene se bitke vodile za Kapitol i druge položaje. G. 1312 dođe do primirja između C. i Orsinija, i za senatore bjehu izabrani Sciarra C. i Matteo Orsini. Kad je 1328 Ludovik Bavarski u borbi s papom Ivanom XXII. ušao u Rim, okruni ga 17. I. za cara predstavnik rimskog naroda *Sciarra C.* G. 1333 planuše iznova neprijateljstva između C. i Orsinija, sa svim nevoljama građanskoga rata. Bezvlađe je u Rimu trajno, i narod izabere 1339 *Stjepana C.* upraviteljem grada.

U 14. i 15. st. ističu se opet mnogi C. Kad je 1417 *Oddo C.* postao papa pod imenom Martina V., porodica se C. još više osili i obogati posjedima, koje joj je papa poklonio. Staro neprijateljstvo između njih i Orsinija ne prestaje, a ponovno posta vrlo krvavo krajem 15. st., kad protivnici 1484 porušiše C-ma palaču i njihovu četvrt u Rimu. Bili oni ratnici ili kardinali, C. ostaju i dalje neprijatelji papa. U tim borbama trebali su oni mnogo novaca, zbog čega prodavahu svoja imanja. U drugoj polovici 16. st. približiše se C. papama, koji ih darivaju častima, a neke imenuju i knezovima. Otada pa do kraja 18. st. deset C. bili su kardinali, a mnogi C. papinski vojskovođe. Istodobno se C. ističu kao velikaši napuljskog kraljevstva i vojnici španjolskoga kralja; neki su od njih podkraljevi Sicilije i nasljedni veliki conetabli u napuljskom kraljevstvu. Pojedini članovi porodice C. nalaze se na uglednim položajima u Italiji još u 19. i 20. st., a i danas su papinski knezovi.

LIT.: L. Ross, *Die C., Bilder aus Roms Vergangenheit*, 1912; L. Pastor, *Geschichte der Päpste*, 16 sv., 1886—1933; P. Colonna, *I Colonna dalle origini all' inizio del sec. XIX*, Rim 1927; L. Testi, *Storia di Bonifazio VIII*, Rim 1886. G. N.

COLONNA, 1. Francesco, ✻ Treviso (Veneto) 1432 ili 1433, † iza 1527, talijanski humanist i dominikanac. Napisao je čudnovatu knjigu *Hypnerotomachia Poliphili* (»ljubavna borba u snu«, 1467), u kojoj prema Danteovu spjevu *La Divina Commedia* daje u talijanskoj prozi alegorijsku viziju puta u drugi svijet, zapravo triumf ljubavi. Osobitu je pažnju posvetio arhitektonskim teorijama i opisima klasičnih građevina. Tu se osjeća dah novoga vremena — Rinascimenta. Knjigu je u Mlecima izdao 1499 znameniti tiskar Aldo Manuzio opremivši je umjetničkim rezbarijama, tako da su je nazvali »najljepšom knjigom renesanse«. Prevedena je na francuski 1554.

LIT.: D. Gnoli, *Il sogno di Polifilo* (u Rivista d'Italia, II.), Firenca 1900; W. Zabughin, *L'oltretomba classico medievale dantesco nel Rinascimento*, Rim 1922; Isti, *Storia del Rinascimento cristiano*, Milan 1924. M. D-ić.



(Foto Alinari)
VITTORIA COLONNA, G. Muziano
Rim, Galleria Colonna

2. Vittoria, ✻ Marino (Rim) 1490, † Rim 25. II. 1547, talijanska pjesnikinja. Potječe iz ugledne obitelji, koja joj je dala opsežnu izobrazbu; mlada se udala za Španjolca Ferdinanda d'Avalos, markiza od Pescare, no poslije prerane muževe smrti živjela je u tišini mnogih samostana sve do svoje smrti. Plod je njena života, religioznopolitičkoga previranja toga vremena i njenih intimnih duševnih proživljavanja zbirka pjesama petrarkističke intonacije, ali s mnogo ličnih crta. Njezine su pjesme zanimljivije s biografskopsihološkog negoli s umjetničkoga gledišta. Značajno je njeno prijateljevanje s Michelangelom, koji je u toj tihoj ženi visokog morala gledao sebi srodnu dušu i posvetio joj veći broj stihova.

LIT.: A. Reumont, *V. C. (vita, fede e poesia nel sec. XVI)*, Turin 1883; A. A. Bernardy, *V. C.*, Firenca 1931. T. F.

COLONNE, Édouard, ✻ Bordeaux 23. VII. 1838, † Pariz 28. III. 1910, francuski dirigent. Izobrazio se na pariskom konzervatoriju za violinista (u Gurarda i Sauzaya); uz to je učio i kompoziciju (u Elwarta i Thomasa), a kasnije se posvetio sasvim dirigiranju. G. 1873 utemeljio je koncertno udruženje »Concert national«, poznatije poslije pod imenom »Concerts Colonne«, koje je dugo vremena stajalo pod njegovim umjetničkim vodstvom. G. 1892 postade prvim kapelnikom pariske Opere. Gostovao je mnogo i u inozemstvu. C. je prvi izveo sva velika djela Berliozova, a intenzivno je gajio i suvremenu glazbu.

LIT.: H. Riemann, *Musiklexicon*, Leipzig 1929; J. Combarieu, *Histoire de la musique*, sv. III., Pariz 1935. S. S-i.

COLONUS → **Urbarski odnosi.**

COLORADO, 1. rijeka u Rocky Mtes, USA, duga je 2900 km, a porječje joj obuhvata 583.000 km²; vrlo je divlja. Pod imenom Green River izvire u Yellowstone-parku; primivši pritok Grand River, zove se Colorado. I glavna rijeka i mnogi njezini pritoci izdubli su kanjone, duboke stotinu pa i tisuću metara. Kad nastanu prolomi oblaka, sve te tekućice silno nabujaju, a sva se ta prljava voda valja dalje, i po njoj je rijeka dobila ime Colorado (»obojena«), te prolazi kroz Grand Canyon, 349 km dug, a 900—1500 m dubok. Radi prirodne znamenitosti priznat je sav kraj narodnim parkom. Kad C. primi zadnji pritok i zakrene na jug, nabuja često i lako te čini štete susjedstvu, mijenja tijek, kida bregove i stvara veliko jezero. G. 1905 provalila je rijeka i stvorila jezero Salton Lake, 1150 km². C. utječe u Kalifornijski zaljev, odakle morska voda zna daleko prodrijeti u nju.



COLORADO, Grand Canyon

2. Rijeka u državi Texas, USA, izvire u Llanos estacados, vijuga se u duljini od 1450 km prema jugoistoku i utječe u Meksički zaljev. Kao divlja stepska rijeka teče među strmenitim i golim liticama; često nabuja, prijeđe preko svojih bregova i nanese okolini teške štete. G. 1900 raskinula je bujica kod Austina veliku zidanu branu za navodnjavanje.

3. Ravnjak s obiju strana rijeke Colorado 1; razlikuje se od Rocky Mtes time, što je sav vrlo ravan i monoton. Malne svi su slojevi po njem vodoravni, a svi od rijeke dosta okomito erodirani; u gornjem dijelu kanjon je širok, a prema dnu sve uži. Rijeka je svojim erozijskim radom tako duboko prodrla, da je stigla u paleozojske slojeve.

4. Pustinja C. nalazi se u donjem toku same rijeke C. 1, nedaleko od njegova ušća. To je nerodno i pjeskovito tlo, gdje rastu samo kaktusi i juke. Kalifornijski zaljev protezao se nekad do prijelaza S. Gorgonia (nekih 300 km na *SZ* od današnje obale); rijeka, koja je u davno doba utjecala sa strane u zaljev, zauzela je postepeno njegov sjeverni dio. Odatle je pomalo voda ishlapila, a ostala je neka slana nizina.

5. Država USA djelomice u visokoj preriji, djelomice u Rocky Mtes. Državni teritorij zauzima 268.544 km², na kojem živi 1,036.000 ljudi, dakle prosječno 4 na 1 km². U središtu je države kulturna zemlja, koja se obrađuje s pomoću umjetnog navodnjavanja. Ona ponajviše rodi žitom, kukuruzom i zoblju, a nešto manje krumpirom, sladornom blitvom i ječmom. Stočarstvo je znatno, ima najviše goveda i ovaca. U gorovitim krajevima ima izdašnih rudnika, iz kojih se dobiva najviše zlata, srebra i uglja, nešto manje olova, tutije i bakra. Glavni je grad Denver (290.000 stan.).

6. Gorski lanac, koji se zove i *Front Range* ili *Colorado Range*, ispinje se gradu Denveru na zapadu; na sjeveru je omeđen poprečnim rasjedom od Južne Ploče (South Platte), a na jugu prerijom Evans. Iz prerijskog visočja, koje je ondje visoko 1700 m, izdiže se taj masiv do 4400 m kao impozantno visoko gorje s mnogo vrhunaca (Grays Peak 4371 m). Kraj sve te visine nema po njem vječnoga snijega ni ledenjaka.

7. Rio C. u Argentini, nastaje spajanjem dviju izvor-rijeka, teče dolinom dubokom i do 80 m u pješčenjaku i koturinama. U kišno doba vodovalja je široka 400 m; utječe u more kod Bahia Blanca tvoreći dvokraku deltu. Rijeka je duga 1000 km, a pri dobroj vodostaji plovna je uz vodu do 500 km.

8. Colorado Springs, grad u Coloradu, na ist. podanku navedenoga gorskog lanca (6), gdje se sastaju mnoge željezničke pruge iz prerije. U njegovoj blizini ima zlata, srebra i uglja; to je i turistička postaja za golemo gorje (Manitou izvori 6—10% ugljične kiseline i sumpora). A. G.

COLOSSEUM → **Amfiteatar.**

COLQUHOUN, Archibald Ross, * na brodu kod rta Dobre Nade 14. III. 1848, † London 20. XII. 1914, engleski istraživač, svjetski putnik i pisac. Proputovao je gotovo cijeli svijet na istraživačkim putovanjima. Pisao je mnogo o krajevima, kojima je putovao.

BIBL.: *Among the Shans* (1885), *The Key of the Pacific* (1895), *China in Transformation* (1898), *Russia against India: Struggle for Asia* (1900), *The Whirlpool of Europe: Austria-Hungary and the Habsburgs* (1907), *Germany and Sea Power* (1909). R. F.

COLSON, 1. Clément, * Versailles 1853, † Pariz 1939, francuski ekonomist. Vršio je različite visoke državne službe, a predavao političku ekonomiju na École des ponts et chaussées, na École libre des sciences politiques i na École Polytechnique. G. 1910 izabran je za člana Akademije moralnih i političkih znanosti. Pripadao je posljednjim istaknutim pripadnicima gospodarsko-liberalističke škole u Francuskoj.

Njegov je književni rad vrlo obilat: *Transports et Tarifs*, Pariz 1890 i 1898; *Organisme économique et désordre social*, Pariz 1918; *Le commerce et l'industrie devant la dépréciation et la stabilisation monétaire*, Pariz 1927; *Des sciences physiques aux sciences morales. Introduction à l'étude de la morale et de l'économie politique rationnelle*, Pariz 1922; *Économie rationnelle*, Pariz 1928; *Cours d'économie politique*, 7 sv., 1924—33. B. L.

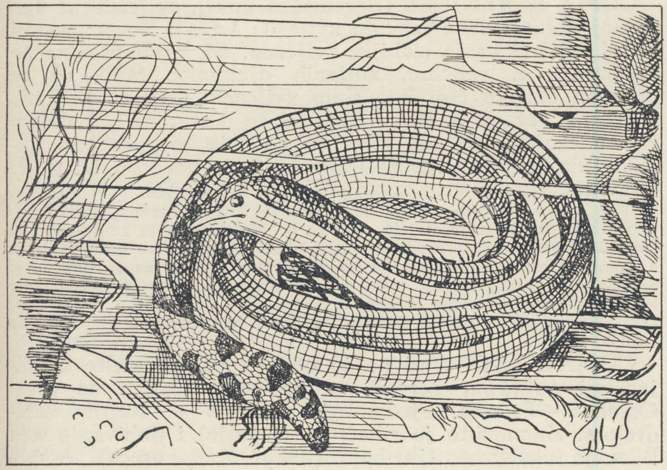
2. Félix, francuski publicist 19. st., tajnik francuskog konzula u Bukureštu, pisac triju brošura objelodanjenih u Parizu 1839, u kojima traži oslobođenje rumunjskih kneževina od ruskog gospodstva, njihovo ujedinjenje u kraljevinu ili pak konfederaciju sa Srbijom. Jedna od njih bavi se položajem kršćana u Turskoj (*Coup d'oeil rapide sur l'état des populations chrétiennes de la Turquie d'Europe*).

LIT.: M. Handelsman, *Czartoryski, Nicolas Ier et la Question du Proche Orient*, Pariz 1934.

COLT, Samuel, * Hartford (USA) 19. VII. 1814, † Hartford 10. I. 1862, američki izumitelj i veleobrtnik. Isprva mornar, a 1829 je izumio model revolvera, koji je 1835 patentirao. G. 1837 on je na čelu jednoga dioničkoga društva počeo proizvoditi revolvere, ali je veći uspjeh imao istom od 1847, kad je američka vojska za meksičkog rata naručila 1000 komada. Daljnim usavršavanjem razvila se na obali Connecticuta njegova velika tvornica ne samo revolvera nego i drugoga strojevnog oružja. Načinio je i prvi podvodni kabel 1845 između Fire-Islanda i New Yorka.

COLUBRIDAE, najveća porodica zmijâ (v.), koje hrvatski zovemo *guževi* ili *smičaline.* U ovu hrpu zmija ubrajamo neotrovne s punim zubima i otrovne sa žljebastim zubima. Danas ne dijelimo zmije na neotrovnice i otrovnice, jer takva razdioba, s obzirom na vanjsku građu, na kosturne osobine na glavi, na zubalo, ujed i drugo, ne bi bila naučna i prirodna, kako to utvrđuju odlični herpetolozi Boulenger i Fran Werner. Guževi se razlikuju od ostalih zmijskih porodica i time, što su im zubi u obim čeljustima i što nemaju kukovlja niti rudimenata stražnjih udova. U nauci dijelimo guževe na 3 skupine: punozubice, stražnjožljebozubice i prednjožljebozubice.

P u n o z u b i c e *(Aglypha)* imaju istovrsne i pune zube, a nemaju otrovnih zubi: obična bjelouška (*Tropidonotus natrix*); bjelouška kockarka ili vodarka (*T. tesselatus*); šaruljasta bjelouška (*T. viperinus*) u jugozapadnoj Evropi i sjevernoj zapadnoj Africi; žutozelena, šara poljarica (*Zamenis gemonensis* ili *viridiflavus*) u južnoj Evropi i zapadnoj Aziji; crna poljarica (*Z. carbonarius*); poljarica plavuša (*Z. dahli*) lijepa je zmija od 80 cm, a živi i u Dalmaciji i Hercegovini; obična bjelica (*Coluber longissimus* ili *aesculapii*) naraste i preko 2 m; crvena krpa (*Coluber leopardinus*), vrlo lijepa zmija na jugoistoku Evrope, a kod nas u Hrvatskom primorju i Dalmaciji svijetlo sivosmeđe boje, gore s crvenim, crno obrubljenim pjegama; smeđa smukulja ili smeđi guž (*Coronella austriaca*); hrapava jajara (*Dasypeltis scabra*), 80 cm velika, živi u Africi, ima slabo zubalo, ali joj jednjak probijaju donji nastavci kralježnice, kojima drobi ptičja jaja, pa ljupine izbacuje na usta.



DVOBOJNA POMORČICA (*Hydrus platurus*) iz Indijskog i tropskog Tihog oceana

S t r a ž n j o ž l j e b o z u b i c e *(Opisthoglypha)* imaju straga u gornjoj čeljusti jedan ili više većih zubi, koji su sprijeda uzduž žljebasti, a u vezi su s malenom otrovnom žlijezdom; smatramo ih sumnjivima, a ujedom usmrćuju kralježnjake za nekoliko časaka: crna krpa ili pržac crnostril (*Tarbophis fallax* ili *vivax*) živi u Istri, Dalmaciji, Hercegovini i dalje na jug; zrna, modraš (*Coelopeltis monspessulana* ili *lacertina*), 2 m duga, živi oko obala Sredozemnoga mora, pa je ima i u Dalmaciji, siče i grize, a lovi miševe, gušterice, ptice i skakavce.

P r e d n j o ž l j e b o z u b i c e *(Proteroglypha)* žljebastih zubi sprijeda u gornjoj čeljusti (između nozdrva i prednjeg ruba očiju), a katkada i u donjoj čeljusti; sve su ove zmije otrovne, a njihov ujed je i čovjeku opasan: kobra ili istočnoindijska naočarka *(Naja tripudians)* od 1,8 m; Kleopatrina naočarka (*N. haje*) u Africi; golema naočarka (*N. bungarus*) najveća je zmija otrovnica, jer naraste i preko 3,75 m, živi u jugoistočnoj Aziji, hrani se ponajviše drugim zmijama, a čovjek od njena ujeda pogiba za 3 časa; pama (*Bungarus fasciatus*) je crna, ima žute kolute, 1,75 m je velika, a živi u jugoistočnoj Aziji; crvena šarulja (*Elaps corallinus*) do 70 cm duga, krasno crvena, širokih crnih koluta, živi u Južnoj Americi i hrani se zmijama i gušterima. U Sjevernoj Americi živi opasna žućkasta šarulja ili harlekin (*E. fulvius*) od 1 m. U ovu skupinu idu morske zmije, rijetko veće od 1 m u Indijskom i Tihom oceanu, pobočke plosna repa za veslanje; rađaju žive mlade: obična pomorčica (*Laticauda laticauda*) modrikasto ili zelenkasto crna sa crnim kolutima, živi od Bengalskog zatona do Kineskog mora i Polinezije, pa izlazi i na kopno; dvobojna pomorčica (*Hydrus platurus* ili *Pelamis bicolor*), s gornje strane je tamnosmeđe crna i oštro odijeljena bojom od donje svijetložućkasto smeđe strane, naraste do 85 cm, a živi u Indijskom i tropskim područjima Tihog oceana. K. B.

COLUM, Padraic, ✳ Longford (Irska) 8. XII. 1881, anglo-irski pjesnik i dramatik. Surađivao je s W. B. Yeatsom i s Lady Gregory na osnivanju Irskog narodnog kazališta (kasnije Abbey Theatre), za koje je napisao drame *Broken Soil* (1903, prerađena 1907 pod naslovom *The Fiddler's House*), *The Land* (1905), *Thomas Muskerry* (1910), *The Desert* (1912) i *Baloon* (1929). U drami C. nastavlja pjesničke tradicije J. M. Syngea, ali je stavlja u službu političke promičbe dovodeći u vezu književni »keltski preporod« s pokretom za nezavisnost Irske. Bio je jedan od osnivača časopisa *The Irish Review* i njegov urednik 1912 do 1913. Iz područja irskog folklora napisao je *The Island of the Mighty* (1924), *The Road round Ireland* (1926) i *Cross Roads in Ireland* (1930). G. 1923, na poziv havajskih vlasti, proučio je havajski folklor. Plod toga rada bilo je djelo *Tales and Legends of Hawaii* (I., 1924; II., 1925; III., 1937). Osim toga napisao je oko dvadeset svezaka pučkih irskih pripovijesti i knjiga za djecu, roman *Castle Conquer* (1923), autobiografsko djelo *My Irish Year* (1912) i dvije knjige književnih eseja (*Studies*, 1907; *A Half-day's Ride*, 1932). C. je najpoznatiji kao lirski pjesnik. Sedam knjiga stihova, napisanih 1907—30, sakupio je u zbirci *Poems* (1932). U pjesmama slika život seljaka, prosjaka i uopće malog irskog čovjeka. Preveo je mnoge stare irske pjesme na engleski. Živi u Americi (New Canaan, Connecticut). Njegova se žena Mary (Maguire) C. bavi književnom kritikom. J. T-a.

COLUMBA (Golub), maleno zviježđe, nalazi se na jugu od zviježđa Canis Maior; vidljivo je zimi u večernjim satima na jugu sasvim pri horizontu. A. Ob.

COLUMELLA → Kolumela.

COLUMNA → Stup.

COLYMBUS → Gnjurke.

COMA (grč. κῶμα »duboki san«) je stanje, u kojem je poremećena ili izgubljena svijest, osjetljivost i motilitet te traje kraće ili duže vrijeme. Lakši, »subkomatozni« bolesnici mogu doći sasvim k svijesti, dok se teži, »u pravoj komi«, uopće više ne osvješćuju. K. se može izmjenjivati i sa stanjima duševnog uzbuđenja, s hipermotilitetom i napadajima poput padavice, t. zv. *coma vigilans.*

K. spada većinom u skupinu endogenih otrovanja, koja nastaju zbog gomilanja nekih tvari u organizmu radi nepotpunog izgaranja hrane do konačnih jednostavnih produkata, ili pak zbog nedovoljnog odstranjenja onih tvari, koje organizam više ne treba, t. j. otpadaka, nastalih kod izmjene tvari. To poremećenje normalne funkcije organizma nastaje najčešće zbog nekih oboljelih organa, u prvom redu gušterače, bubrega i jetre, uz ostale rjeđe uzroke. Komatozni su bolesnici obično obliveni znojem, gledaju ukočeno poluotvorenim očima, usne su im i jezik suhi, a iz usta im često curi slina. Oni nerijetko zadržavaju mokraću i stolicu ili ih puštaju pod sebe.

Prema različitom gubitku svijesti i osjetljivosti na različite podražaje razlikujemo i težinu kome, dok su još normalno sačuvani rad srca i disanje. Obično je disanje prije smrti promijenjeno, i to zbog poremećene funkcije središta za disanje u produljenoj moždini, kao t. zv. *Cheyne-Stokesovo disanje:* komatozni bolesnici dišu postepeno sve dublje i brže, pak zatim sve površnije i sporije, da napokon za nekoliko sekunda prestanu disati. Tako se ova vrsta disanja periodički ponavlja. Osim spomenutog disanja opažamo kod kome i t. zv. *veliko disanje po Kussmaulu:* to je rijetko, duboko i bučno disanje, naročito u izdisaju. Kod kljenuti mekanog nepca i zbog nakupljene sluzi u ždrijelu to se disanje čuje izdaleka i postaje hroptavo.

Klasične su kome *coma diabeticum, uraemicum* i *hepaticum.* Simptomi kod *c. diabeticum* (dijabetične kome) ne nastaju, kako se je prije mislilo, radi prevelikog uživanja šećera, nego zbog nedovoljnog izgaranja ugljičnih hidrata. Tako postaje iz aminskih kiselina bjelančevinâ i iz masti »acidoza krvi«, t. j. otrovanje krvi kiselinama ili t. zv. acetonskim tjelesima, i to β-oksimaslačnom kiselinom, acetoctenom kiselinom i acetonom. Simptomi kod dijabetične kome počinju kao t. zv. *praecoma,* i to: umornost, zijevanje, glavobolja, nedostatak teka za jelo, duboko disanje, umanjen pritisak krvi, učestalo bilo, snižena temperatura i t. d. Zadah bolesnika miriše po acetonu, odnosno po kruškama. Kasnije imaju bolesnici i bolove u trbuhu s povraćanjem, proljevima i povišenim brojem bijelih krvnih tjelešaca (pseudoperitonitis) te napokon postaju smušeni i zapadaju u nesvijest. U mokraći se može uvijek ustanoviti šećer, a često i acetonska tjelesa, dok su šećer i ostatni dušik u krvi povišeni, a sadržina ugljične kiseline i kuhinjske soli u krvi umanjena.

C. uraemicum (uremična koma) tipično je endogeno otrovanje zbog nedovoljnog rada bubrega kod akutne i kronične upale bubrega, kod tuberkuloze, amiloidoze i cistične degeneracije bubrega, kod mehanične zapreke izlučivanja mokraće radi raznih uzroka, kao na pr. kod kamenaca, povećane prostate i t. d. Uslijed zadržavanja mokraćevine i natrijeva klorida u krvi nastaju različiti znaci sa strane organa za probavu i disanje kao i živčanog sustava. Istodobno se usisavaju kroz crijeva neke tvari, nazvane »aromatski spojevi«, koje bi inače normalno morale biti izlučene stolicom. Tako se i ove tvari gomilaju u krvi u većoj količini, jer se ne mogu odstraniti kroz bolesne bubrege, pa i one djeluju u organizmu poput otrova te uzrokuju poremetnje izmjene tvari u mnogim organima i tkivima. *C. uraemicum* pretežno s grčevima i konvulzijama nazvana je i *uraemia eclamptica,* a uzrokovana je ne samo od spomenutog općeg otrovanja nego u nekim slučajevima i od nabreknuća ili malokrvnosti mozga. Simptomi kod c. uraemicum: bolesnici su žućkasto-blijedi s uskim zjenicama, umorni, oronuli, nemaju teka, mori ih žeđa, povraćaju, imaju proljeve i bolove u trbuhu. Zbog povišenog

pritiska krvi dolazi do slabog rada srca s otokom i teškim disanjem, Cheyne-Stokesovim disanjem, a uslijed acidoze do velikog Kussmaulova disanja; zadah bolesnika miriše po mokraći ili amonijaku, nerijetko pokazuju bolesnici tetaničke grčeve, teži stupanj malokrvnosti, hemorašku dijatezu, t. j. krvarenja iz nosa, crijeva i u koži, a napokon upalu osrčja i porebrice. U krvi možemo ustanoviti povišen ostatni dušik, indikan i xanthoprotein.

Simptomi kod c. *hepaticum* javljaju se kod slabog rada jetre, koja ima važnu ulogu kod izmjene tvari, i to najčešće kod t. zv. akutne žute atrofije jetre. Pri tome se nakupe u krvi veće količine nekih otrovnih tvari, jer je jetra izgubila sposobnost, da ih neutralizira. Uzrok su obično spomenuta akutna žuta atrofija jetre nepoznatog postanka, otrovanje nekim lijekovima (sulfonamidi, atofan, arsen, salvarzan, fosfor, kloroform, olovo i t. d.) pa obrtni otrovi, otrovne gljive, neke zarazne bolesti (sifilis, sepsa, pneumonija) i napokon rjeđe trudnoća. Glavni su slijedeći simptomi: kod bolesnika postoji naročiti, neugodni zadah po gnjilim jajima ili trulom sijenu, nazvan »foetor hepaticus«; nadalje bolesnici nemaju teka za jelo, smeteni su, uzbuđeni, drhću, imaju često bolove oko jetre, obično imaju jaku žuticu, krvarenja u koži i sluznicama, osutak po koži, a u početku povišenu temperaturu i usporeno bilo. U krvi je povišen ostatni dušik, umanjen šećer u krvi, dok je broj bijelih krvnih tjelešaca povećan; u mokraći se može ustanoviti bjelančevina, cilindri i kristali leucina i tirozina.

Osim navedenih češćih vrsta kome razlikuju se prema uzroku i načinu postanka još slijedeće: kome kod obične nesvjestice, kod »hipoglikemije«, t. j. umanjene sadržine šećera u krvi, kod pseudouremije i hipohloremične azotemije, t. j. uremije zbog nedostatka kuhinjske soli u krvi; uz to navodimo još slučajeve, ne baš rijetke, lokalnog cerebralnog podrijetla, i to mehaničnog funkcionalnog i upalnog uzroka, kao kod nekih tumora mozga, kod potresa i pritiska i ozljeda moždana; napose treba spomenuti komu kod krvarenja u moždanima — c. *apoplecticum* kod arterioskleroze, hipertonije, tromboze, embolije i sifilisa moždanih žila kao i t. zv. subarahnoidalno krvarenje; nadalje dolaze u obzir slučajevi kod epilepsije, histerije kod tireotoksične krize — c. *basedowicum* kod poremećene funkcije štitnjače, kod Adams-Stokesovog sindroma; poznati su slučajevi kod akutnog otrovanja, i to najčešće alkoholom — zadah bolesnika po odnosnom alkoholu — pa i nekim narkotičnim, nadasve omamnim i opojnim, sredstvima i napokon ugljikovim monoksidom, olovom i otrovnim gljivama; važno je spomenuti i kao rjeđi uzrok kome sunčanicu, toplinski udar kao i udar od električne struje; od zaraznih bolesti dolaze u obzir tuberkulozni meningitis, epidemični encefalitis, bolest spavanja, sepsa, tropska malarija, akutni reumatizam zglobova s visokom ognjicom, neki slučajevi progresivne paralize i napokon bolesnici od teške insuficijencije srca s poremećenim optjecajem krvi, naročito u središnjem živčanom sustavu.

Nije uvijek lako postaviti kauzalnu dijagnozu kome, t. j. odmah ustanoviti njen pravi uzrok. Često nam pomaže anamneza — obično podatci rodbine ili pratnje — kao i objektivni nalazi fizikalne pretrage. U drugim smo pak slučajevima upućeni samo na pregled mokraće, krvi, likvora i t. d.

Najuspješnije liječenje kome je uzročno. Nastojimo što prije odstraniti otrov iz organizma. Ako nam to ne uspijeva, tada liječimo pojedine simptome i komplikacije. Prema tome dolazi u obzir kod većine slučajeva koma: puštanje krvi (300—500 ccm), eventualno lumbalna punkcija t. j. puštanje tekućine iz hrptenjače; nadalje odstranjenje otrova iz želuca ispiranjem sondom, pak visoki klistiri i potkožno ubrizgavanje tekućine s različitim lijekovima. Napose ističemo kod c. diabeticum spasonosne injekcije insulina uz davanje šećera, alkalija, kuhinjske soli, tekućina i medikamenata za optjecaj krvi. Kod c. uraemicum dolazi u obzir uz dijetu puštanje krvi, intravenozne injekcije natrijeva bikarbonata kod acidoze, davanje natrijeva klorida i kalcija kod uremije zbog nedostatka kuhinjske soli i kod tetaničnih grčeva, nadalje kardijalna terapija, opijati i t. d. Kod c. hepaticum najuspješnije su liječenje, uz davanje karlsbadske soli, intravenozne injekcije grožđanog sladora uz malene doze insulina, vitamina B_1 i C, a kod kome zbog trudnoće umjetni pobačaj. V. V-ć.

COMA BERENICES (Berenikina kosa), zviježđe na sjevernoj polutci neba između zviježđa Lava i Boota; sastoji se od velikog broja slabijih zvijezda, od kojih nijedna ne premašuje 4. veličinu, zbijenih djelomice tako, da se prostom oku to čini kao skup zvijezda. Ovo se zviježđe spominje već od 3. st. pr. Kr., ali se u starom i srednjem vijeku brojalo kao dio zviježđa Lava, a kao posebno zviježđe ulazi u kataloge zviježđa istom u početku 17. st. U C. B. ima znatan broj izvangalaktičkih maglica.

Ime je ovo zviježđe dobilo po egipatskoj kraljici Bereniki, ženi Ptolemeja Euergeta, koja je živjela u 3. st. pr. Kr. Ona je iz zahvalnosti za pobjedonosni povratak supruga iz rata dala svoju krasnu kosu za žrtvu u hramu Afrodite. Kad je kose odanle nestalo, tješili su je tim, da je njezina kosa uzdignuta na nebo, gdje svjetluca u ovom zviježđu, koje joj je pokazao astronom Konon iz Sama. Ovu je priču o Berenikinoj kosi opjevao grčki pjesnik Kalimah, a Katul je tu pjesmu prepjevao na latinski jezik. A. Ob.

COMACCHIO, grad na 13 otočića padske delte u talijanskoj pokrajini Ferrari, sa željez. postajom na pruzi Ostellato—Ferrara. Sjedište je biskupa sa starom katedralom. Znamenito je ribarstvo (jegulje) i dobivanje soli. Blizu je luka Porto Garibaldi (nekoć Magnavacca). A.M.S.

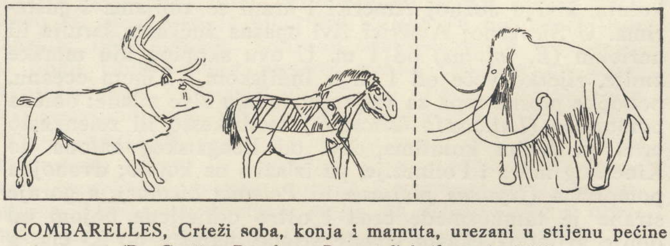
COMAYAGUA, 1. okružje u srednjoameričkoj republici Hondurasu, 4.970 km² i 48.800 stan.; 2. glavni grad toga okružja, nekada zvan Nueva Valladolid, na rijeci Humuya, 4.500 stan. Sjedište je biskupa, ima željezničku postaju, a u blizini su rudnici srebra i bakra. N. Ž.

COMBA, Emilio, * San Germano Chisone 31. VIII. 1839, † Guttannen (Švicarska) 3. IX. 1904, pastor i povjesničar. Vrativši se s nauka u Italiji i Švicarskoj stupa u službu vjerske sljedbe valdenza i vodi polemiku s kardinalom Gioacchinom Pecci (kasnijim papom Leonom XIII.). Od 1867 proučava u Veneciji vjerske pokrete u vezi s reformatorskim nastojanjima u starije doba. Od 1872 predaje sve do smrti na valdenskom teologijskom fakultetu u Firenci.

BIBL.: Glavna su mu djela: *Storia dei martiri della riforma italiana*, Turin 1879; *Histoire des Vaudois d'Italie*, I., Turin 1887; *I nostri protestanti*, Firenca 1895—97. U ovim djelima ima mnogo važne građe za povijest protestantske reformatorske nauke u našim krajevima uz životopise Balda Lupetine, Matije Vlačića-Frankovića, Petra Pavla Vergerija ml. i dr. Posebno je izdao djelce: *Baldo Lupetino, martire della religione e della libertà*, Firenca 1875.

LIT.: F. Tocco, *E. C.*, Archivio storico italiano, V., 2., 1888; P. Chiminelli, *Bibliografia della storia della riforma in Italia*, Rim 1921. M. Br.

COMBARELLES zove se pećina u dolini Beune između Les Eyziesa i Font de Gaume, kojom je nekoć protjecala kriptična rijeka i prokopala 234 m dugi put. 118 m daleko



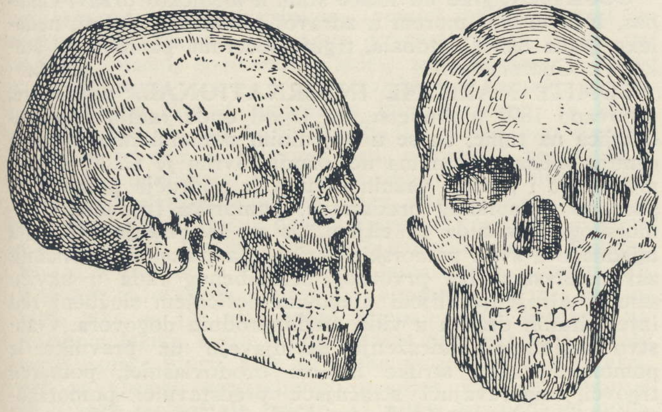
COMBARELLES, Crteži soba, konja i mamuta, urezani u stijenu pećine (Po Capitan-Breulu u *Revue d'Anthropol.*, 1902)

od ulaza u potpunom mraku ispunjene su na dužinu od 100 m obje pobočne stijene crtežima, uklesanim 5—6 mm duboko. Crteži su na jednoj strani samo urezani, a na drugoj ispunjeni bojom. Tu ima svega 109 životinjskih likova. i to 23 konja, 14 mamuta, 4 antilope, 3 goveda, 3 soba, 2 bizona i t. d. Konj je prikazan u dvije pasmine. Mamut ima dugu grivu, koja pokriva prsa i trbuh kao u crtežima iz La Madeleine. Crteži u Combarellesu idu među najbolje umjetničke crteže magdalenske periode francuskog paleolitika. Ć. T.

COMBARIEU, Jules Léon Jean, * Cahors 3. II. 1859, † Pariz 7. VII. 1916, francuski muzikolog; učio je u Parizu i Berlinu (kod prof. Spittea). Iza toga postade profesorom na liceju Louis le Grand u Parizu i najposlije profesorom povijesti glazbe na Collège de France te član vijeća Conseil supérieur des beaux arts. Napisao je i objelodanio niz vrijednih rasprava i djela glazbeno-estetskog i povijesnog sadržaja; među ovima *Études de philologie musicale* u 3 sv. (1896 i 1898), *Histoire de la musique* u 3 sv., od kojih je prva dva (povijest glazbe do smrti Beethovena) izradio sam, a treći svezak — prema njegovim skicama i zapisima (od smrti Beethovena do 20. st.) — izradili su drugi (najnovije izdanje iz g. 1935 i 1938). S. S-i.

COMBE, William, ✳ Bristol 1741, † London 19. VI. 1823, engleski pisac. Mladost je proveo u rasipnom životu, pa se, potrošivši imetak, latio različitih poslova, a na koncu se našao u Londonu kao slušač prava. Veći dio života proveo je u tamnici zbog dugova. Prvi mu je uspjeh na književnom polju *The Diaboliad* (1776), oštra satira u stihovima. Pisao je mnogo pamfleta, satira i lakrdija, pa mu je Pitt kao poznatom satiričaru i pamfletistu plaćao 200 funti godišnje za pisanje pamfleta. G. 1809—11 pisao je za Political Magazine stihove uz crteže Th. Rowlandsona *Tour of Dr Syntax in search of the Picturesque.* To je parodija na knjige pitoresknih putovanja toga vremena, gdje se prikazuju zabavne nezgode, koje su se dogodile Dru. Syntaxu. Djelo je posebno štampano 1812. Kao nastavak tome napisao je još dva putovanja: *The Second Tour of Dr Syntax in search of Consolation* (1820) i *The Third Tour of Dr Syntax in search of a Wife* (1821). Za Rowlandsonove karikature pisao je tekstove: *The English Dance of Death* (1815—16), *The Dance of Life* (1816—17), *The Adventures of Johnny Quae Genus* (1822). R. F.

COMBE-CAPELLE, blizu starog grada Montferrand-du-Périgord u Dordogni, nalazište je ljudske okosnice, što ju je u kolovozu 1809 otkrio O. Hauser te je u rujnu uz



COMBE-CAPELLE, Homo Aurignacensis Hauser

pomoć antropologa prof. Klaatscha pomno otkopao i tako sačuvao znanosti. Kostur je muškarca srednje dobe, a njegov osteološki karakter znatno se razlikuje od neandertalskog, jer po zaobljenijem tjemenu i prednjem dijelu glave predstavlja lubanja znatno viši razvojni stupanj. Toj novoj ljudskoj rasi nadjenuo je Klaatsch ime *Homo Aurignacensis Hauser,* a glavna su joj obilježja ekstremna dolihocefalija visoko svedene uske lubanje zaobljena, slabo prognatna čela, gdje se u muškarca razabire ublažena izbočina u torus-superciliarius, koji je u žena jedva vidljiv; lice je usko, brada manje razvijena, očne su šupljine četveraste, široke i nešto nakošene. Lice je usko i dugoljasto, a obrazne kosti široke i snažne radi razvijene muskulature žvakanja. Značajno je u ekstremiteta, da su gnjat i cjevanica jednako dugački, a isto vrijedi i kod gornjega i donjega dijela ruku. Trup je zbijen, prsni koš velikog obujma, a sve to odaje čovjeka snažnih mišica. H. aurignacensis prema tomu u razvojnom nizu stoji između neandertalske rase i one iz Chancelade. Ovoj su rasi pripadali i ljudski fosili Galley Hilla, Pittdowna u Engleskoj, iz Grenelle i Clichyja u Francuskoj, dvije lubanje iz Brna i jedna iz Podbabe u Češkoj.

Ova je pasmina dobila svoje ime po pećini Aurignac, dép. Haute Garonne, gdje su 1852 obreteni slojevi jednog zasebnog paleolitskog doba, koje francuski arheolozi prozvaše imenom *aurignacien,* a kojemu pripada i sloj s lubanjom u Combe-Capelle. Faunu ovoga doba karakterizira pećinska hijena, pećinski medvjed, pećinski lav, rutavi nosorog, sob, irski elk i mamut, i prema tomu ide aurignacien u III. interglacijal, kojemu je maksimum toplote ispod današnje i koji postepeno prelazi u slijedeći glacijal. Snježna granica u to je doba bila niža od današnje. Arheološki inventar slojeva aurignaciena razlikuje se bitno od starijih. Šelskoga klina tu uopće nema, a bitno je i to, da se u prijašnjim periodama kremeno oruđe pravilo neposredno od prirodnog grumenja, a sada služe kao materijal od njega odcijepljene manje ili veće trijeske, poradi čega oruđe postaje manje. Aurignacien se dijeli na tri stupnja: ranijemu su karakteristika strugalice s konveksno zaobljenom oštricom, t. zv. Chatelperon-tip; u srednjem se finim retušama obrađuje čitava obodnica strugalice, a za mlađi su odsjek karakteristična mala šiljasta dlijeta (gravette) i slično oruđe podesno za graviranje i cizeliranje kosti, t. zv. Font-Robert-tipovi. U većoj mjeri nego prije upotrebljava se kost i rožina za fabrikaciju oruđa, ovršaka koplja, šila, gladilice i dr., a među njima se kao lokalni oblik ističu *marques de chasse,* t. j. kosti sa zarezima na rubu kao u rovaša, na kojima su lovci, kako se drži, bilježili lovinu. Osim Combe-Capelle i Aurignaca važnija su nalazišta ovoga doba La Grotte du Trilobite, Le Routhe, Lausell i La Grotte des Cottes, koje je važno radi stratigrafije, jer su tu tri odsjeka međusobno jasno odvojena. Ć. T.

COMBÉFIS, François, ✳ 1605, † 1679, francuski dominikanac. Proučavao je patristiku i mnogo pisao o njoj. Izdao je spise Metodija Olimpijskog, Andrije iz Krete, Amfilohija Ikonijskog i dr. Štampana su mu u Parizu među ostalim i ova djela: *Graeco-latinae Patrum Bibliothecae novum Auctarium* (1648), *Historia haeresis Monothelitarum* (1648, 1662—1900), *Bibliotheca Patrum concionatoria* (1662), *Bibliothecae Graecorum Patrum Auctarium novissimum* (1672), *Basilius Magnus ex integro recensitus* (1679).

LIT. Th. Ittig, *De Bibliothecis et catenis Patrum,* Leipzig 1707; Echard, *Scriptores O. P.* II. H. B.

COMBES, Émile, ✳ Roquecourbe (Tarn) 6. IX. 1835, † Pons (Charente-Inférieure) 25. V. 1921, francuski političar. Stupio u sjemenište, ali ga je napustio prije zaređenja, učio zatim filozofiju i postao nastavnikom (1860), ali je ubrzo prešao na medicinu i postao liječnikom (1867). Gradonačelnik u Ponsu (1875), senator, radikalski prvak, predsjednik grupe demokratske ljevice u senatu. G. 1895 (3. IX.) stupio u Bourgeoisovu vladu kao ministar nastave i odstupio s cijelom vladom 21. IV. 1896; aktivno pomaže protukatoličku politiku Waldeck-Rousseaua, koji ga je predložio za svog nasljednika na čelu vlade, koju C. sastavlja 7. VI. 1902, zadržavši ujedno lisnice unutrašnjih poslova i nastave. U parlamentu imao je potporu republikanskog bloka, sastavljenog od radikala i socijalista, u borbi protiv konzervativaca oslabljenih Dreyfusovom aferom. Nastavio je donošenjem antiklerikalnih zakona, pa je upotpunio Waldeck-Rousseauov zakon o vjerskim udruženjima i donio zakon o ukinuću školstva katoličkih redova (osim novicijata za nastavu u kolonijama i u inozemstvu) u srpnju 1904. No konačni zakon o potpunoj rastavi crkve od države prihvaćen je već pod njegovim nasljednikom Rouvierom, jer je C-ova vlada odstupila 24. I. 1904, ne našavši dovoljnu potporu na desnom krilu radikala, pri čemu je neposredni povod bila afera s otkrićem o uvođenju političkih ocjena u vojsci (po nalogu ministra rata generala Andréa). Još za C-ova kabineta došlo je u proljeće 1904 zbog njegove vjerske politike do sukoba s Vatikanom, do papinskog prosvjeda protiv posjeta predsjednika republike Loubeta talijanskom kralju i do prekida diplomatskih odnosa između francuske vlade i Vatikana (na C-ovu inicijativu). — Ostao je izvan političke djelatnosti sve do svjetskog rata, kada je u Briandovoj vladi 1915/16 preuzeo ministarstvo bez lisnice. Općenito se C-u priznaje velika naobrazba i politička odlučnost, ali mu se zamjera dogmatski antiklerikalizam.

BIBL.: *La psychologie de Saint-Thomas d'Aquin,* 1860; *De l'hérédité des maladies,* 1868; *Une campagne laïque,* 1904; *Une deuxième campagne laïque,* 1905.

LIT.: A. Zévaès, *Histoire de la Troisième République,* Pariz 1938.

COMBI, Carlo, ✳ Kopar 1827, † Mleci 1884, talijanski pisac. Profesor u Kopru, a poslije 1866 ratni izbjeglica u Mlecima. Kao iredentist piše u časopisima o Istri. Glavna su mu djela: *Saggio di bibliografia istriana,* Mleci 1864; *Istria: studi storici o politici,* Milan 1886, i povijesne rasprave o J. Valvasonu i P. P. Vergeriju.

LIT. G. Quarantotto, u *Atti e mem. della Soc. istriana d'arch. e storia patria,* 39. 1927; B. Benussi, u *Atti del R. Istit, veneto di scienze, lettere ed arti,* 87, 1928. M. D-ić.

COMBUSTIA → **Opeklina.**

COMÉDIE-FRANÇAISE ili Théâtre Français, državno dramsko kazalište u Parizu, kolijevka i rasadište francuske drame, akademija ljepote francuskoga jezika, uzor klasičnoga i kultiviranoga stila glume, slava stoljetnih tradicija. C.-F. je osnovao Luj XIV. dekretom od 12. X. 1680 spojivši glumačku družinu Hôtela de Bourgogne i družinu Molièrea, koji se smatra duhovnim ocem ovoga kazališta i po kojemu se ono popularno naziva »kućom Moliè-

reovom«. U svojim početcima C.-F. nema stalnoga sjedišta već naizmjence glumi u različnim pariskim kazališnim dvoranama dajući praizvedbe dramskih djela, što ih dijelom za nju napisaše Corneille, Molière, Racine, Crébillon, Diderot, Voltaire i dr. 18. st. je epoha velikih glumica, kao što su Adrienne Lecouvreur, Marie-Anne Duclos, i trageda Talme. G. 1782 ulazi C.-F. u Hôtel Condé, današnje kazalište Odéon, gdje je uoči revolucije 1789 doživio Beaumarchaisov *Figarov pir* svoju burnu premijeru. Za doba revolucije dolazi u ansamblu do privremenog rascjepa uslijed političkih trzavica. Pod republikom dobiva C.-F. značenje narodne i državne ustanove, kojoj se posvećuje dolična pažnja. G. 1799 dobiva C.-F. novi dom u kazališnoj zgradi u ulici Richelieu, u kojoj djeluje do danas. Za vrijeme ruske vojne izdao je Napoleon 15. X. 1812 u Moskvi dekret, koji do danas važi kao njezin temeljni zakon. Tim je dekretom legaliziran poseban oblik njezine glumačke samouprave: stalni članovi (sociétaires) vode po svojim odborima umjetničku i financijalnu upravu, a država imenuje upravitelja (administrateur général).

U ovom obliku razvija se C.-F. u 19. st. do najviših umjetničkih visina i najbolje dramske pozornice nesamo Francuske, nego Evrope i svijeta. Dne 25. II. 1830, prigodom premijere drame *Hernani* Victora Hugoa, u gledalištu C.-F. odigraše se burne demonstracije mladoga romanticizma, koji slavi pobjedu. Idućih decenija slijede premijera za premijerom djela najznačajnijih francuskih pisaca toga doba, koji znače epohu: Alfred de Musset, Scribe, Dumas ml., Delavigne, de Vigny, Augier, Feuillet, Sardou. Najveći su glumci i glumice toga razdoblja Rachel, Sarah Bernhardt, Mounet-Sully, Coquelin i dr. G. 1894 posjetio je C.-F. intendant zagrebačkoga kazališta Stjepan pl. Miletić nastojeći uspostaviti vezu između C.-F. i zagrebačkog kazališta. U posljednjem deceniju postepeno se u C.-F. pomlađuju repertoar i glumačke snage, a stil glume modernizira. Klasika se i dalje interpretira u duhu velike tradicije, koja se i dalje čuva ljubomorno, ali novi se autori ostvaruju glumački i redateljski u duhu suvremenoga scenskog izražaja. Pojedini članovi C.-F., kao Sarah Bernhardt, Coquelin, Le Bargy, Réjane prije rata, a poslije rata Marie-Thérèse Pierat, René Alexandre, Gabrielle Robinne i Cécile Sorel, gostovali su u zagrebačkom kazalištu. Službeno gostovanje cjelokupnoga ansambla C.-F. bilo je u zagrebačkom kazalištu 9. III. 1940 s Racineovom *Andromakom* i Meriméeovim *Karucama Sv. Otajstva.*

LIT.: Bonnasies: *La Comédie-Française*, Pariz 1874; Loliée: *La Comédie-Française 1658—1907*, Pariz 1907; *Comédie-Française, Décrets et Ordonnances*, Pariz s. a. S. B.

COMEDO → **Sujedica.**

COMENDIT → **Komendit.**

COMES (lat. »pratilac«), u rimskoj republici i za principata prijatelji i pratioci (amici et comites) magistrata, koji mu pomažu svojim savjetom i čine njegovu pratnju (comitatus); za dominata još naslov dvorskih i državnih činovnika, ali doskora baš služba s oznakom nadležnosti, na pr.: comes sacri cubiculi (vrhovni carski komornik), comes sacrarum largitionum (ministar financija), comes rerum privatarum (ministar vladareve imovine). Lj. A.

Njemački carevi, koji su se smatrali nasljednicima rimskih vladara, nazivali su tako njemačke grofove u latinskim ispravama. Naslov c. udomaćio se i kod nas Hrvata (comes Petrus a Zrinio). Odatle dolazi i »turopoljski komeš«. U 13. st. stoji comes na čelu slavonske kovnice kao upravitelj (c. camerae), i to: 1256 magister Benedictus, 1270—1272 Prencholus, c. camerae Zagrabiensis, a 1294 comes Gyan (crni Januš narodne predaje u okolici zagrebačkoj). I. R-o.

COMINES, grad na granici Francuske i Belgije, južno od Yperna, s obje strane Lysa, pritoka Schelde. Veći dio (6.395 stan.) pripada francuskomu départementu Nord, a manji (4.425 stan.) belgijski pokrajini Zap. Flandriji. Veleobrt izrađuje kemijske proizvode, pamučnine i cigare. N. Ž.

COMINES (Commines, Commynes), **Philippe de,** ✻ Comines u Flandriji oko 1445, † dvorac Argenton 17. X. 1509, francuski državnik i povjesničar. Bio je najprije u službi burgundijskog vojvode Karla Smjeloga, zatim kralja Luja XI.; 1476—83 upravlja potpuno politikom Francuske u duhu apsolutizma. Sukobivši se kao član regencije za Karla VIII. s kraljevom sestrom Anom de Beaujeu zatvoren je 1486, ali ga 1493 Karlo VIII. uzima za savjetnika pa ga C. prati i na njegovu pohodu u Italiju 1494. Kasnije živi do smrti u dvorcu Argenton, koji mu je bio darovao Luj XI. i piše svoje uspomene dajući u njima pragmatički prikaz francuske povijesti od 1464 do 1498. Djelo, poznato pod naslovom *Mémoires de Philippe de C.*, pripada najznatnijim povijesnim spisima sred. vijeka. Najnovije izd. priredio je J. Calmette 1924—26 u zbirci *Classiques de l'Histoire de France au moyen âge.* — C-om se mnogo koristio J. Križanić u svojoj *Politici* (1663—66). J. Š-k.

COMISO, grad u pokrajini Siracusa na Siciliji, 10 km zapadno od Raguse, s 32.170 stan. Na tržnici je znamenito »Dianino vrelo«. U gradu je veleobrt sapuna i papira, a u okolici se gaji pamuk. A. M. S.

COMISSO, Giovanni, ✻ Treviso 3. IX. 1895, talijanski književnik. Sudjelovao je u svjetskom ratu. Svoj književni rad započeo je pjesništvom, ali je doskora prešao na prozu, kojom je napisao mnogo izrazitija djela. Njegove knjige pripovijedaka: *Il vento dell'Adriatico* (1929), *Gente di mare* (1929), *Avventure terrene* (1935), *La felicità dopo la noia* (1940) odaju pisca žive, neobično razigrane mašte, koji za svoja raspoloženja uvijek nalazi vjeran izraz. C. je pisac radosti, zdravlja, životne vedrine. U knjizi *Gente di mare* vrlo je fino opisao hrvatsku obalu i njene otoke.

LIT. G. Ravegnani, *Il novecento letterario italiano. I contemporanei*, I., 2. izd. Bologna 1939; P. Pancrazi, *Scrittori italiani del novec.*, 2. izd. Bari 1939; G. De Robertis, *Scrittori del novec.*, Firenca 1940. O. D.

COMITÁN, grad od 15.000 stan. u mehičkoj državi Chiapas, 1620 m nad morem u zdravoj planinskoj dolini, nedaleko grada San Cristobala, trguje šećerom, pamukom i stokom u Guatemalu. N. Ž.

COMITÉ MARITIME INTERNATIONAL, udruženje, osnovano 1897 u Anversu, te je od onda radilo kao središnjica na tome, da se u pojedinim pomorskim državama osnuju slična nacionalna udruženja. Svrha je C. M. I. pripravljanje i pretres važnih pitanja iz područja pomorstva, posebno pomorskog brodarstva, pomorske trgovine i pomorskog pravosuđa sa ciljem, da se ta pitanja i pravila izjednače u svim pomorskim državama putem istoobraznih zakonodavstva. Iza prvotnog neslužbenog rada u okviru samog udruženja slijedi njegovim poticajem službeni rad interesiranih država u vidu međunarodnih dogovora. Članstvo nacionalnih udruženja sačinjavaju uz pravnike iz pomorsko-pravne struke iskusni brodovlasnici, pomorci, trgovci, osiguravajući stručnjaci, predstavnici pomorsko-socijalnih ustanova i t. d., sve ljudi, koji posebnim poznavanjem prilika i stečenim iskustvom u različitim granama pomorstva uopće služe pravničkim krugovima savjetima u kodifikatornom radu na ovome polju.

Počevši od 1897 održao je C. M. I. u različitim pomorskim središtima i važnijim gradovima niz konferencija, na kojima se raspravljalo o različitim pitanjima, koja neposredno interesiraju zanimane krugove u pomorstvu i javnost cijeloga svijeta. Kao stvarni plod korisnoga rada na velikome cilju C. M. I., koji je bio ostvarivan na pojedinim pomorsko-diplomatskim konferencijama (u Bruxellesu, Londonu, Parizu, Hamburgu, Genovi, Amsterdamu i t. d.), vijećalo se posebno o jedinstvenom utvrđivanju pravila o pomaganju i spasavanju na moru, te sudaru brodova na moru, o pomorskim povlasticama i hipotekama, o izjednačenju pravila o ograničenju odgovornosti pomorskih brodovlasnika, o pomorskom osiguranju, o pomorskom vozarskom ugovoru, o brodskoj teretnici, o imunitetu državnih brodova, tako da su ta pitanja bila međunarodnim konvencijama postavljena na jednoličnu osnovicu.

Za pomorsko područje naše države nacionalno udruženje je u osnivanju. U Jugoslaviji je bilo osnovano udruženje C. M. I. 1923, sa sjedištem u Zagrebu. Prije su takva nacionalna udruženja postojala za austrijsko područje u Trstu, a za ugarsko-hrvatsko na Rijeci. Glavni je zadatak udruženja kod nas bio, da promiče izjednačenje našeg pomorskog prava, da se brine za njegovo usklađenje sa suvremenim nastojanjima na međunarodnom izjednačenju pomorskog privatnog prava, pa je u tom pogledu korektivom i moderniziranjem našeg zastarjelog i nepotpunog zakonodavstva u području pomorskog prava do sada već mnogo učinjeno na temelju nastojanja postupne unifikacije cjelokupnog svjetskog pomorskog prava brigom C. M. I. Od zakona donesenih na temelju konvencija C. M. I. u našem pomorskom zakonodavstvu treba spomenuti Zakon o konvenciji za unifikaciju izvjesnih pravila, koja se odnose na sudare brodova i na pomorsku pomoć i spasavanje od 22. XI. 1931, te Uredbe sa zakonskom snagom o stvarnim pravima na brodu i o pomorskim privilegijama od 30. V. 1939. A. P.

COMITIA → **Rimska država, ustav.**

COMMA JOANNEUM jest 7. redak, 5. glave u 1. poslanici apost. Ivana (1. Iv. 5, 7), koji izriče katoličku nauku o trim osobama i jednoj naravi u tajni sv. Trojstva, a glasi: »Jer su trojica, što svjedoče (na nebu: Otac, Riječ i Duh Sveti; i ova su trojica jedno)«. Kritika naginje mišljenju, da je izreka umetnuta (u sjev. Africi ili Španjolskoj u 6. st.) te da nije kanonska, jer je nema u najstarijim i najvažnijim grčkim i latinskim kodeksima, a ni kod ranijih crkvenih pisaca.

LIT.: A. Bludau, Bibl. Zeitschrift, 13, 1915; A. Merk S. I., *Introductionis Compendium*, 9. izd. I. Bl-ć.

COMMANDINO, Federico, ✻ 1509, † 1575, talijanski matematičar. Najprije učio u Padovi medicinu i grčki jezik, zatim bio liječnik u Ferrari, ali se doskora posvetio matematici prevodeći na latinski djela znamenitih grčkih matematičara: Euklida, Arhimeda, Aristarha, Heroma, Ptolemeja, Apolonija i Papusa. Najvažniji mu je prijevod Euklidovih Elemenata, koji je popratio vlastitim bilješkama. R. C.

COMMEDIA DELL'ARTE je naziv osobite vrste stare talijanske komedije, koja nije pisana; sastoji se od kratkog nacrta sadržaja (scenario, canovaccio), u kojem je uputama samo skiciran razvoj radnje. Prikazuju je družine komičara od zanata s krinkom (*comici dell'arte*), koji je moraju sami smjesta razraditi govoreći svoju ulogu na pozornici prema spomenutoj skici; zato je zovu i *commedia all'improvviso* ili *a soggetto*. Na taj se način mogla lijepo isticati ličnost umjetnika improvizatora. Ta vrsta komedije potječe od talijanske pučke glume oko sredine 16. st.; u tehnici, u tipovima lica, u zapletu koristi se i klasičnom komedijom. Svojom je duhovitošću, živahnošću, svježinom i prirodnošću bila kroz dva stoljeća omiljela zabava ne samo u Italiji, nego i u drugim krajevima Evrope od Španjolske i Engleske pa do Njemačke, Češke, Poljske i Rusije, a osobito u Francuskoj. Jamačno su je poznavali i u našim jadranskim gradovima, a vjerojatno je i nasljedovali, iako se još nije našao nijedan takav scenario na hrvatskom jeziku. U tim su družinama prvi put žene počele glumiti ženske uloge, koje su dotad uvijek igrali muškarci. Svaki se glumac specijalizirao u ulozi jednoga osobitog tipa, i tako su nastale maske. U njima su gledaoci pojedinih gradova vidjeli oličene karikature svojih mana i vrlina, koje im govore još i njihovim narječjem. Među tim su maskama Arlecchino i Brighella iz Bergama, Coviello, Lottore iz Bologne, Pantalone Mlečanin, Pulcinella Napolitanac. Ima i maska Schiavo (ili Schiavone) kao karikatura Hrvata, koji govori nekim hibridnim jezikom s izobličenim hrvatskim riječima. Ti su glumci morali biti veoma spretni i vješti također u mimici, akrobaciji, plesu, glazbi i pjevanju. Da ne moraju neprestano improvizirati razgovor, oni se često služe svojim uobičajenim dosjetkama, tiradama, smiješnim kretnjama (lazzi), a i stereotipnim ljubavnim očitovanjima, koja su znali napamet. Bilo je i tiskanih obrazaca za neke prizore za sve uloge (repertori, zibaldoni, robe generiche), koje su onda glumci primjenjivali, kad god im je trebalo. Radi toga se ta improvizatorska komedija pomalo izrodila u konvencionalnu i prostu glumu, ma da je među njenim glumcima bilo i talentiranih komičara. Izrodila se i stoga, što su s vremenom sve više davali važnost pozorničkim mehaničnim čudovištima na štetu umjetničke strane (»Non parla e dice grandi cose«). Tom su se komedijom koristili i veliki komediografi, među njima i Molière, Carlo Gozzi i Goldoni, koji je pak svojom reformom obnovio i stvorio novu, potpunu komediju u Italiji. Talijanski su glumci improvizatori dali Evropi organizaciju modernog kazališta (B. Groce), a u najnovije su doba u Francuskoj, Njemačkoj i Rusiji improvizatori ponovno oživjeli kao primjeri glumačke umjetnosti. Zato je pojava com. d. ar. gotovo važnija za povijest kazališta negoli za povijest književnosti.

LIT.: A. Bartoli, *Scenari inediti della c. d. a.*, Firenca 1880; M. Scherillo, *La c. d. a. in Italia*, Turin 1884; A. D'Ancona, *Origini del teatro italiano*, I.—II., 2. izd. Turin 1891; L. Rasi, *I comici italiani*, I.—III., Firenca 1897—1905; W. Smith, *The C. d. a.*, New York 1912; B. Croce, *I teatri di Napoli*, Bari 1926; Isti, *Poesia popolare e poesia d'arte*, Bari 1933; P. L. Ducharte, *La Comédie italienne*, Pariz 1926; C. Mic (Constantino Miclacewsky), *La C. d. a.*, Pariz 1927, francuski prijevod s ruskog; E. Petraccone, *La c. d. a.: storia, tecnica, scenari*, Napulj 1927; M. Apollonio, *Storia della c. d. a.*, Rim—Milan 1930; Isti, *Storia del teatro italiano*, II., Firenca 1940; I. Sanesi, *La commedia*, II., Milan 1935. M. D-ić.

COMMENIUS → **Komenski.**

COMMENTARII (lat., rijetko u jednini *commentarius* ili *commentarium*, grč. ὑπομνήματα ili ὑπομνηματισμοί) znači u Rimljana svaki *zapis*, načinjen sa svrhom, da pripomogne zapamćenju zapisane stvari i da *podsjeti* (comminiscor) na nju, odnosila se ona na privatni ili javni život. C. se prema tome nazivaju zapisi o primitcima i izdatcima, dnevnici o osobnim doživljajima, bilješke za govore, koji se imaju držati, nacrti predavanja gramatika i pravnika, bilješke učenika o slušanim predavanjima, izvadci iz književnih djela te kratko nabacane vijesti najčešće o ratnim događajima, kao građa za povijesno djelo, koje će se izraditi. U javnom životu Rimljana spominju se *c. regum*, zapisi sakralnih i pravnih odredaba iz vremena kraljeva, *c.* ili *libri pontificum*, zapisnici svećeničkih kolegija, *c. magistratuum* ili *tabulae publicae* (od carskoga vremena zvani *acta, gesta, cotidiana, regesta*), zapisi različitih činovnika (konzula, cenzora, edila, pokrajinskih namjesnika) o njihovim rješidbama i drugim djelima, *c. principis*, zapisi carske kancelarije najrazličitijega sadržaja u obliku dnevnika o dnevnim poslovima kancelarije, o ratovima, koje su vodili carevi, o pregovorima sa stranim poslanstvima, o carskim uredbama zakonodavne naravi (edicta), o dopisivanju kancelarije (epistulae), o prispjelim molbama i njihovim rješenjima (rescripta), o pomilovanjima (beneficia) i t. d. Važnost se zapisa carske kancelarije povećava time, što su po mišljenju nekih bili glavni izvor velikim zbirkama zakonika, kao što su na pr. Codex Theodosianus, Codex Iustinianus. Posebni činovnici za vođenje takvih zapisa nazivaju se u carsko dobra *a commentariis* ili *commentarienses.*

Iz ovakvih se zapisa razvila u književnosti vrsta spisa, koji se također nazivaju *C.* i koji, po mišljenju samih pisaca, bilo zbog manje kritički obrađenog sadržaja, bilo zbog manje dotjeranog oblika, ne idu za tim, da se smatraju strogo historičkim djelima. Tu vrstu u rimskoj književnosti najodličnije zastupaju Cezarovi *Commentarii de bello gallico* i *Commentarii de belo civili.* Ova nova historiografska vrsta, u kojoj se uglavnom opisuju događaji, koji se razvijaju oko jedne osobe, a to je sam pisac, oživjela je u doba humanizma potiskujući tip sredovječnih bezličnih kronika i utirući put modernoj kritičnoj povijesti. Značajan je obnavljač takvih djela humanist Enea Silvio Piccolomini u svojim *De gestis Basiliensis Concilii* i *Commentarii rerum memorabilium.* Kod nas je takvo djelo napisao Dubrovčanin Ludovik Crijević Tuberon (1459 do 1527), ujedno važan izvor za hrvatsku povijest: *Commentarii de temporibus suis.* U kasnijim stoljećima nazivaju se C. i djela još širega povijesnog značaja.

LIT.: A. Premerstein u PWR, IV., Stuttgart 1901; M. Schanz-C. Hosius, *Gesch. d. röm. Literatur*, I., München 1927⁴. V. P-k.

COMMER, Franz, ✻ Köln 1813, † Berlin 1887, njemački glazbeni povjesničar. Glazbu je učio najprije u Kölnu, a zatim u Berlinu. Kad je dobio zadaću, da uredi kraljevsku knjižnicu crkvene glazbe, počeo se mnogo baviti poviješću starije glazbe, pa je rezultate svojih studija objelodanio u mnogim publikacijama. G. 1845 postade članom berlinske akademije. Sam je malo skladao: mise, kantate, glazbu za dvije starogrčke drame. Pokrenuo je izdanja: *Collectio operum musicorum Batavorum saeculi XVI, Musica sacra XVI, XVII saeculorum, Collection de compositions pour l'orgue des XVI, XVII, XVIII siècles, Cantica sacra* (duhovne arije od 16. do 18. st., 2 sv.). B. Š.

COMMERCIUM (lat.), sposobnost sklapati pravne poslove po rimskom civilnom pravu; imadu ga rimski građani i Latini, a peregrini kadšto po posebnim međunarodnim ugovorima svoje države s Rimom. Lj. A.

COMMINGES, stara francuska grofovija u Gascogni između Armagnaca Toulousaina, Couseransa i Pireneja. Njezino je političko središte bilo u Muretu, a crkveno u St.-Bertrandu de Comminges. Povijest te grofovije vezana je uz sudbinu jugozapadnih francuskih pokrajina. Sada pripada dijelom départementu Haute-Garonne. M. G-c.

COMMIPHORA, biljni rod por. *Burseraceae*, obuhvaća preko 60 vrsta. Najvećim su dijelom vezane na suha i vruća područja Afrike, Madagaskara i Prednje Indije. Zbog toga su i kserofitski građene: iz višegodišnje drvenaste stabljike izbijaju trnoviti ogranci, na kojima se nalaze jednostavni ili sastavljeni listovi i sitni i u pazušcima okupljeni jednospolni ili dvospolni cvjetovi. Latice su u četveročlanim cvjetovima slobodne. Plod je jajasta ili okruglasta koštunica mesnatog ili kožnatog usplođa. Ove su biljke značajne zbog sadržaja balzama, koji se kod nekih vrsta

nalazi i u većim količinama. Njihov je balzam ugodna mirisa, pa se u skrućenom stanju odavna upotrebljava kao lijek ili za kađenje. Kao najvažniju vrstu ovoga roda treba istaknuti biljku *C. Abyssinica* (Berg) Engler, koja raste kao 10 m visoko drvo na visokim planinama Abesinije i južnih dijelova Arabije. Ova biljka daje odavna poznatu mirhu (*myrrha*). To je na zraku skrućena smola, koja je iscurila iz zarezanog mjesta u zelenoj kori kao žuti mliječni sok. Mirhu daju još *C. Schimperi* (Berg) Engler, *C. erythraea* Engler i dr. Različne se vrste balzama dobivaju i od: *C. Kataf* Engler, *C. Opobalsamum* (L.) Engler i dr. Od nekih se vrsta cijeni obojeno i mirišljivo drvo.

Porodici *Burseraceae* (red *Terebinthales* → prostolatičnice) pripadaju još i mnoge druge drvenaste biljke tropskih i suptropskih krajeva, koje se od predstavnika porodice rutvica (v.) razlikuju uglavnom razvojem kanala sa smolama i balzamima. Ovamo ide među ostalim i *Boswellia Carteri* Birdwood (od koje se dobiva tamjan), zatim različne vrste roda *Bursera*, koje daju amerikanske elemi-smole, tacamahak i t. d., te *Aukoumea Klaineana* Pierre, iz tropske zap. Afrike, poznata po svome lakom i mekom drvetu (oukumé, gabun-mahagoni). F. K-n.

COMMODORO → Komodor.

COMMODUS → Komod.

COMMON LAW → Velika Britanija.

COMMON ORDER, Book of, knjiga obreda reformirane crkve u Škotskoj i Engleskoj, poznata još pod nazivima *The Order of Geneva* i *Knoxova liturgija* (→ Knox John). Knox i drugi britanski protestanti, koji su emigrirali u Njemačku i u Ženevu, uveli su liturgiju, koju je Knox 1556 objelodanio u Ženevi u obliku knjige i koja je 1562 prihvaćena u Škotskoj. Početkom 17. st. taj obred je predmet borbe među engleskim protestantima, dok ga nije gotovo sasvim istisnuo obred, odobren 3. II. 1645 na svećeničkoj skupštini u Westminsteru.

COMMON SENSE (sensus communis, Gemeinsinn) znači najprije skupni dojam svega raznovrsnoga osjećanja, zatim ljudima zajedničku sposobnost za svijesno primanje uopće, a onda napose prirođenu sposobnost razumskoga suđenja ili zdrav razum ljudski. U posljednjem se značenju upotrebljava u t. zv. Škotskoj školi (v.) i ističe kao osnov spoznavanje nasuprot skeptičkim tendencijama engleskoga empirizma, koje se, počevši od Lockea, završuje u Humeovu mišljenju o nužnom obmanjivanju i nesigurnosti znanja. Pretpostavlja se naime, da duševno ustrojstvo ljudsko ne može biti od prirode u suštini svojoj varavo; mogućnost spoznavanja osniva se na nekoj iskonskoj sposobnosti za istinu upravo tako, kako se na prirođenom smislu za lijepo (ukusu) osniva umjetničko stvaranje i uživanje i na isto tako prirođenom smislu za dobro razvitak moralne svijesti. Osnivač Škotske škole i filozofije zdravoga razuma je Th. Reid (v.). A. B-a.

COMMONWEALTH, izraz, koji u Engleskoj od 16. st. označuje nezavisnu državnu tvorevinu, na kojoj je interesiran čitav narod, dakle državu, u kojoj je vrhovna vlast u rukama naroda, demokraciju ili republiku. *C. of England* zvala se republika, proglašena nakon smrti Karla I. 1649. Danas označuje državnu zajednicu, koju spajaju zajednički interesi; prema tome je britsko carstvo *C. of nation.* Taj je naziv uzeo i australski savez država, a u Sjedinjenim Državama Amerike države Massachusets, Virginija, Pennsylvanija i Kentucky nazivaju se *Commonwealths.* J. N.

COMMONWEALTH OF BRITISH NATIONS → Velika Britanija.

COM(M)UNEROS. Tako se zovu borci u ustanku kastilskih gradova (comunidades) protiv vladavine Karla V. 1520—21. Pod vodstvom Juana de Padille zahtijevali su c., da se obnovi pokrajinsko ustrojstvo, oporezuju povlašteni staleži i odstrane tuđinci iz uprave. Ustanak je svladan 1521 porazom kod Villalara. — G. 1821 nastalo je među slobodnim zidarima u Španjolskoj tajno društvo c., koje se prozvalo i »sinovi Padille«. Predvođeni generalima Ballesterosom i Alpuenteom težili su c. za narodnom vladavinom. Premda su uspjeli postići većinu i u cortesima, zabranjeni su 1823, kad je Ferdinand VII. s pomoću Francuza uspostavio apsolutizam. — Imenom c. nazvali su se i protivnici španjolske vladavine potkraj 18. st. u Novoj Granadi u Kolumbiji (južna Amerika).

COMMUNIQUÉ, službena obavijest o nekom stanovitom događaju, koju u prvom redu izdaje vlada. Usto je i diplomatska obavijest, koja nije upućena nekom stalnom primaocu nego širokoj javnosti, ponajviše putem tiska. (→ Diplomacija). J. N.

COMMUNITY CENTER, u USA naziv za mjesta odn. sastajališta, oko kojih se kreće društveni život neke šire zajednice, kao općine, dijela grada, nekoliko zaselaka. Ljudi iz bliže okolice okupili bi se na nekom mjestu, da se na kakvoj poučnoj ili zabavnoj priredbi rastresu od dnevnih briga i da se upoznaju promičući solidarnost i suradnju među članovima zajednice. Ta je ustanova tipična za zapadni oblik civilizacije, u kome se nekadanja zajednica urbaniziranjem rastočila, izvrgnula se promjenama, ne samo s obzirom na svoje granice, koje su sada zbog prometnih mogućnosti i privrednog razvoja neodređenije, nego i s obzirom na sastav, u kome sada imadu glavnu riječ strukovna društva. To je imalo za posljedicu, da je socijalno iskustvo, koje pojedinac stiče u zajednici, postalo suviše rascjepkano, tako da pojedinac s većim dijelom svoje ličnosti nije mogao pripadati ni jednoj skupini, pa je dodir između članova zajednice postajao sve impersonalniji. Ustanova c. c. nastala je dakle iz potrebe za jačanjem *solidarnosti* ljudi, koji žive u susjedstvu, i iz reintegracije u zajednicu ljudi, koji su bez veze s okolinom, u kojoj žive; s druge strane c. c. je u vezi s porastom društvovne skrbi, napose, kako se ona odrazila u gradnji različitih *naselja,* većinom radničkih, po velegradovima. Štoviše, počelo se držati, da će se najlakše riješiti raznolika društvovna pitanja putem šire teritorijalne zajednice, koja bi imala služiti kao društvena jedinica, tako da je nastao cijeli pokret u tom pravcu, poznat pod imenom *community movement.* Da bi on uspio, trebalo je ponajprije organizirati zajednicu tako, da bi se ljudi potakli na suradnju i djelatnost u društvovnom pravcu. Da se postigne taj cilj, pomagao je c. c., jer se tu dolazilo u neposredni doticaj s ljudima, pa se prema tome mogla putem c. c. izravno vršiti društvena kontrola i ravnati sklonosti i nastojanja ljudi u željenom pravcu.

C. c. je nastao u USA koncem prošloga stoljeća, kada je bio poznat pod imenom *social center.* Oko 1915 počeo je prevladavati izraz c. c., koji je za kratko vrijeme potpuno prevladao. S promjenom naziva došlo se do promjene i u značenju same ustanove; dok je s. c. bio više odgojnog značaja i služio kao sabiralište starijih, da bi trijezno raspravljali o lokalnim pitanjima, da bi upotpunili svoje znanje na različitim područjima teoretske i praktične nauke i da bi se usavršili u svojim zvanjima, dotle se težište u c. c. sve više prenosilo na priredbe za razonodu. Pravac razvoja išao je od jednoga centra, koji obuhvata različite djelatnosti, prema više centara, koji se bave samo jednom djelatnošću. Kao sastajališta većinom služe škole i crkveni domovi, a samo u manje slučajeva postoje posebni domovi za c. c. Uprava c. c. je većinom polujavnog značaja, a financiranje se vrši iz javnih fondova. C. c. su udruženi u National Community Center Association. C. c. treba služiti svim ljudima bliže okolice bez obzira na njihovo političko uvjerenje i društveni položaj.

LIT.: L. J. Hanifan, C. C., New York 1920; J. F. Steiner, *Community Organisation,* New York 1930; E. T. Gluck, *The community use of schools,* Baltimore 1927. Z. G.

COMO, 1. grad u sjevernoj Italiji, na južnoj obali istoimenog jezera. Ima veoma lijep položaj, blagu klimu i izvrsne prometne veze, leži u veoma pitomoj okolici, u kojoj uspijevaju raznovrsne sredozemne biljke. Na jezeru se u svako doba godine odvija mnogostruk život, dok su na vidiku snijежni i surovi vrhovi Alpa. Osim gothardske željeznice ima posebnu željezničku vezu s Milanom i izvrsne samovozne ceste. Žičana željeznica spaja ga sa susjednim mjestom Brunate. Sve je ovo učinilo C. jednim od najposjećenijih mjesta u Italiji i vrlo poznatim u svijetu. Gostioničarstvo je veoma važna gospodarska grana. Dosta je razvijen i veleobrt, osobito svilarstvo, u kome je C. jedno od najvažnijih evropskih središta. Ima 42.867 stan. (1931).

Grad se spominje još u rimsko doba pod imenom Comum, a sigurno je, da je na ovom prijatnom mjestu postojalo već i prethistorijsko naselje. Često se spominje i veoma je važno u srednjem vijeku. Najvažniji su spomenici, koji su se sačuvali iz duge prošlosti: dijelovi gradskih utvrda, lijepa katedrala (14. st.), brojne druge crkve i svjetovne građevine. Od kulturnih ustanova treba istaći muzej A. Volte, u kome se čuvaju aparati i druge uspomene na velikog učenjaka.

LIT.: E. Brusoni, *Como, il suo lago e i suoi monti*, Domodossola 1893; C. Porro i S. Grande, *Lombardia e il Canton Ticino*, Turin 1925.

2. Jezero *Lago di Como*, koje ponekad zovu i *Lario* prema lat. Lacus Larius. To je jezero treće po veličini (145 km²), a prvo po dubini (410 m) među jezerima sjev. Italije. Razina je vode na 198 m; najveća je dužina (46 km) u pravcu *JZ—SI*, dok mu širina iznosi najviše 4,5 km. Od glavnog dijela odvaja se prema *JI* ogranak (18 km dug) *Lago di Lecco*. Osim više manjih pritoka u jezero utječe Adda, koja nanosi mnogo mulja, pa je od ostalog jezera odvojila *Lago di Mezolla*. Iz jezera izlazi samo Adda, i to kroz Lago di Lecco. Vodostaj se jezera ravna prema vodostaju pritoka: najviši je za vrijeme jesenjih kiša i u rano ljeto, kad se na Alpama otapa snijeg. Jezero zbog znatne dubine i velike površine ima izrazit utjecaj na klimu okolice. Zahvaljujući ovim utjecajima raste na obalama jezera bujna sredozemna vegetacija (maslina, čempres, bor, loza, smokva), a u zaklonjenim mjestima uspijevaju palme i dozrijevaju limuni. Blaga klima i neobično lijep položaj privlače mnogo posjetilaca, zbog čega napreduju na obali brojna mjesta, u kojima se ističu raskošna svratišta, lijepe vile i uređeni vrtovi.

Postoje različita mišljenja o postanku jezerske kotline, ali je najvjerojatnije ono, prema kome je zatvorena udubina nastala radom diluvijalnog ledenjaka, koji se spuštao s Alpa dolinom rijeke Adde i završavao kod mjesta Como i Lecco. Južne obale jezera su dakle bedemi morena.

LIT.: R. Monti, *La limnologia del Lario*, Rim 1924; G. Olivieri, *Il lago di C. e le sue vallate*, Milan 1927.

3. Pokrajina (Provincia di Como) oko jezera, u kojoj na prostoru od 2.067 km² živi 501.752 stan. (1936) ili 243 na 1 km². J. R-ć.

COMODORO RIVADAVIA, gradić 2000 km južno od Buenos Airesa, u blizini najvećeg argentinskog nalazišta petrolejskih vrela. Hrvata ima oko 2000 (većinom iz Hrv. Primorja), imaju tri društva. Veći dio stanovnika su radnici-zidari, a ima i hotelijera, trgovaca i činovnika. U doba prvoga svjetskog rata naša kolonija se naročito istakla rodoljubnim radom za narodnu slobodu. M. B.

COMOË, rijeka u zapadnoj Africi, duga 750 km. Izvire u francuskom zapadnom Sudanu, protječe Primorje bjelokosti i utječe u Guinejski zaljev. A. M. S.

COMORES, francusko otočje u Indijskom oceanu između sjevernoga rta Madagaskara i ušća Rovume na afričkom kopnu, na prijelazu iz Indijskoga oceana u Kanal Moçambique, složeno od četiri vulkanska otoka (Comoro, Mohilla, Johanna ili Anjouan i Mayotta) u udaljenosti od 250 km. Na njima je plodna zemlja za kulturu tropskih biljka (vanilija, kava, kakao), ali je čovjeku vrlo neprijatna zbog groznice. Na sveukupnoj površini od 2.167 km² stanuje 123.516 (1933) muslimana različita roda. Jako su zastupani Kafri i Arapi, pa stanovništvo govori mješavinom arapskoga i suahelskoga jezika. Izvozi se šećer, vanilija, kopra i koža, a uvoze se veleobrtni proizvodi i riža. Otočje je otkrio engleski pomorac Lancaster. Došlo je pod francusku vlast u 2. pol. 19. st., a sada je zasebna pokrajina pod generalnim guvernerom Madagaskara. N. Ž.

COMORIN, najjužniji rt Prednje Indije u državi Travancore na poluotoku Dekanu. Ondješnji hram božice djevičanstva je stjecište mnogih hodočasnika. M. Š.

COMPAGNI, Dino, * Firenca prije 1260, † Firenca 26. II. 1324, talijanski kroničar. Bio je trgovac, a zatim je vršio različite javne i političke službe u rodnom gradu. Nakon neuspjeha »bijelih«, kojima je on pripadao, morao se povući iz javnoga života. Tada je napisao (1310—1312) svoj komentar događaja od 1300 i 1301, poznat pod naslovom *Cronica delle cose occorrenti ne' tempi suoi*. Djelo nije objektivno, ali nosi svježinu neposrednosti; pisano je živahno i osjećajno.

LIT.: I. Del Lungo, *D. C. e la sua cronica*, I.—III., Firenca 1879—87; Isti, *Storia esterna, vicende, avventure d'un piccolo libro de'tempi di Dante*, I.—II., Rim 1917—18; *Cronica* . . . s bilješkama I. Del Lunga, u Muratorijevim *Rerum italicarum scriptores*, Città di Castello 1913; *Le più belle pagine di D. C. e G. Villani*, u izboru I. Del Lunga, Milan 1926. T. F.

COMPARETTI, Domenico, * Rim 7. VII. 1835, † Firenca 20. I. 1927, jedan od najvećih predstavnika historijsko-filoloških nauka u Italiji razdoblja 1860—90. Polazeći od klasičkih proučavanja izučavao je i evropsku sredovječnu književnost, tako da je u isto doba i bizantinist, romanist i germanist. Zabacivao je oštro razlikovanje antike i srednjeg vijeka. Započeo je temom iz uporedne mitologije (*Edipo e la mitologia comparata*, 1867) i dao



LAGO DI COMO, S. Giovanni di Bellagio
(*Orbis terrarum*)

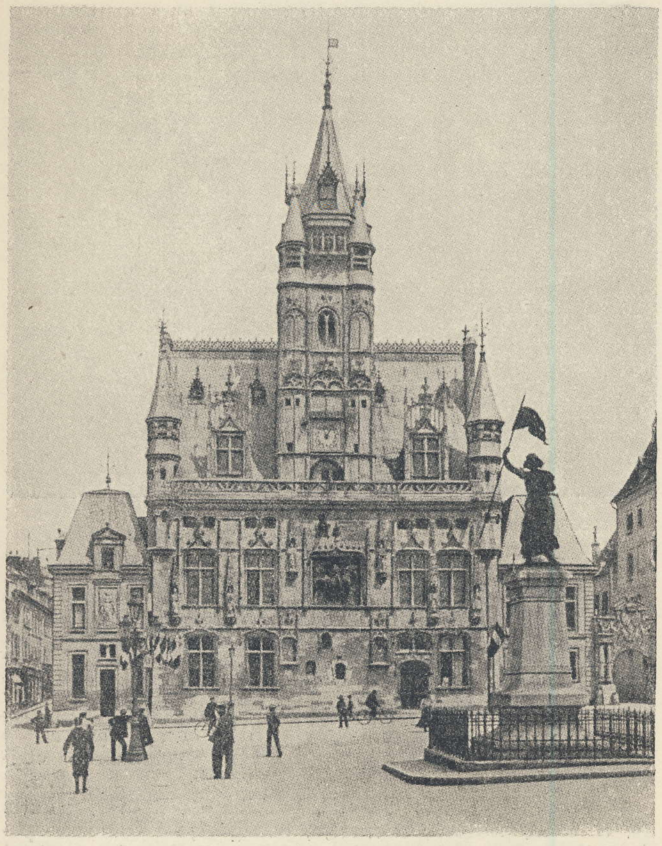
teoriju o postanju mita i legenda. U krug svojih ispitivanja uzeo je nesamo klasičnu i zapadno-evropsku (*Virgilio nel medio evo*, 1872), nego i orijentalnu pučku tradiciju (*Sindibâd, Novelline popolari*). Baveći se postanjem epa u vezi s Homerom proučavao je i finski narodni ep *Kalevalu*. Osim ovih golemih književno-historijskih studija našao je vremena i za proučavanje grčkih dijalekata i natpisa u Južnoj Italiji i na Kreti, gdje je otkrio prethomersku civilizaciju (Gortin). P. S.

COMPAYRÉ, Jules Gabriel, * Alba 12. I. 1849, † Pariz 24. II. 1913, profesor filozofije, pedagogije i francuski pedagogijski pisac. Istakao se osobito u djelima iz povijesti pedagogije: *L'histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le seizième siècle* (u 2 sv., 1879); *L'histoire de la pédagogie* (1885); *Les grands éducateurs* i dr. Kako je eklektičan i oblikuje svoje ideje na temelju determinirane spekulativne koncepcije i pozitivizma, to njegov rad nema pravog značaja izvornosti. U nekim radovima opaža se protivnost prema religiji, pa su njegovi *Éléments d'éducation civique et morale* (1880) bili stavljeni na indeks 1882. M. D.

COMPÈRE, Loyset, † St. Quentin 16. VIII. 1518, gdje je bio crkveni kapelnik, kasnije kanonik i kancelar stolne crkve. Spadao je među najznačajnije učenike Okeghemove i najistaknutije skladatelje drugog razdoblja t. zv. nizozemske škole. Od njegovih skladba izašle su tiskom: troglasni do peteroglasni moteti i chansoni (Petrucci, Mleci 1501—1519, Petrejus, Nürnberg, i Rhaw, Wittenberg 1539 do 1549); u rukopisu su se sačuvale još i ove skladbe: 2 mise (misa *L'homme armé*), *Magnificat* i neki moteti i chansoni. U novije vrijeme nanovo su izdani samo neki njegovi chansoni. S. S-i.

COMPIÈGNE, grad u sjevernoj Francuskoj, sjeveroistočno od Pariza. Prostire se na lijevoj obali rijeke Oise, nešto nizvodnije od ušća njenog pritoka Aisne. C. je poznat po svojoj ljepoti i raskošnom dvorcu, a najviše po prostranoj (14.428 ha) i lijepo uređenoj šumi (Forêt de Compiègne). Kompjenjska šuma ide među najveće i najuređenije javne šume u Francuskoj, te obiluje privlačivim točkama i bogatim vidicima. Uz znamenitosti i suvremeni uređaj šuma je učinila C. veoma važnim središtem turizma. Kako grad leži i na živoj prometnoj raskrsnici, a okolica je bogata rudama, razvio se u C-u veleobrt (izradba strojeva, tkalački veleobrt i proizvodnja šećera). C. ima 18.885 stan. (1936).

Mjesto je postojalo već u karolinško doba kao kraljevsko ljetovalište, kasnije velika opatija; tu je umro i posljednji Karlović Luj V. U C-u se odigralo više velikih povijesnih događaja; ovdje su Englezi 1430 uhvatili Jeanne d'Arc. Na temeljima prijašnjeg dvora sagradili su Gabrieli, otac i sin, 1740—86 raskošni dvorac, koji krase mnoge umjetnine i rijetkosti. U tom su se dvorcu zbili važni momenti francuske prošlosti. Tu su se vjenčali Luj XVI. i Marija Antoaneta; ovdje je 1808 Napoleon zatočio Karla IV. španjolskog; 1810 vjenčao se tu s Marijom Lujzom. U ratovima 1870—71 i 1914—18 bili su u C-u naizmjence



COMPIÈGNE, Gradska vijećnica
(P. Jousset, *La France, Géogr. ill.*, II.)

stožeri francuskih i njemačkih vojska. Uz dvorac se ističu crkve sv. Antuna (12. i 16. st.) i sv. Jakova (13.—15. st.) i gradska vijećnica.

U Kompjenjskoj šumi potpisano je na kraju prvog svjetskog rata u studenom 1918 primirje između Njemačke i saveznika, a 22. VI. 1940 sklopljeno je na istom mjestu primirje između Francuske i Njemačke.

LIT.: J. Vatout, *Compiègne*, Pariz 1887; A. Bazin, *Topographie de l'ancien Compiègne*, Compiègne 1905; P. Quentin-Bauchart, *Les chroniques du Chateau de Compiègne*, Pariz 1911; J. Vacquier, *Les anciens chateaux de France: Compiègne*, Pariz 1925. J. R-ć.

COMPLUVIUM → **Atrij.**

COMPOSITAE → **Glavočike.**

COMPRESSIO MEDULLAE SPINALIS (kod domaćih životinja). Oboljenje leđne moždine poradi kompresije dolazi najčešće kod pasa. Pritisak na moždinu uzrokuju enhondromi i okoštavanja mekanih dijelova između kralježaka, okoštavanja moždanih opni, tuberkuloza, tumori i parasiti. Životinje se teško i bolno miču, hod im je ukočen i nesiguran, a ispražnjavanje mjehura i crijeva otešćano. U težim slučajevima ne mogu ustati, a male životinje vuku za sobom stražnji dio tijela, koji je često potpuno neosjetljiv. Bolest je većinom neizlječiva. St. R.

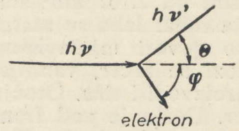
COMPROMISSUM se zvala pogodba o obraničkom sudu staroga našeg parničnoga postupka. Njome su se stranke uzajamno obvezivale, da će svoje sporove davati na rješavanje čovjeku ili nekolicini ljudi njihova zajedničkog povjerenja i da će se takvoj presudi pokoriti. Ta se pogodba morala pismeno sklopiti, a broj je obranika morao biti uvijek lih, da u slučaju jednake podjele glasova ne ostane spor neriješen. Stranke su mogle u pogodbi pridržati i pravo žalbe protiv presude (*laudum*) obraničkog suda na redovite sudove, a mogle su pri tome po volji odabrati i prizivne instancije. Ako u kompromisu nije bilo pridržano pravo utoka, onda je obraničko rješenje bilo konačno. Kompromis je gubio snagu, kad bi umrla jedna od ugovornih stranaka, a obvezatnost pogodbe nije bila protegnuta izrično i na nasljednike; zatim, ako bi obranik umro ili postao trajno nesposoban, a stranke se ne bi mogle pogoditi za drugoga; onda, ako bi došlo do neprijateljstva ili do tazbine, odnosno do kakvih poslovnih veza između koje od stranaka i obranika i, dakako, kad je prošlo vrijeme, na koje je pogodba sklopljena, ili kad bi otpao uvjet, o koji je bila vezana. M. L-ć.

COMPSOGNATHUS je najmanji do sada nađeni Dinosaurus. Ptici je slična građa životinje s lakim kostima te dugačkim repom, a stražnje su noge produžene za skakanje. Nađen je u litografskom škrilju (Jura). F. Š.

COMPTOIR (franc.) → **Poslovnica.**

COMPTON, 1. Arthur Holly, ✻ Wooster (Ohio) 10. XI. 1892, američki fizičar. G. 1920—23 bio je profesor fizike na sveučilištu u St. Louisu (Mo.), a od 1923 je u Chicagu. Otkrio je efekt, nazvan njegovim imenom (1923). Dobio je Nobelovu nagradu za fiziku 1927 (zajedno s C. T. R. Wilsonom). Ima više počasnih doktorata. Istraživao je vrtnju Zemlje, specifičnu toplinu čvrstih tjelesa i raspršavanje rentgenskih zraka te otkrio totalnu refleksiju rentgenskih zraka.

Comptonov efekt. Sekundarne rentgenske zrake i sekundarne gama-zrake, nastale raspršavanjem primarnih zraka, imaju manju prodornu moć nego primarne zrake (Barkla 1904, Eve 1904). C. je eksperimentalno dokazao, da raspršavanjem homogenih rentgenskih zraka na lakim elementima nastaju opet homogene rentgenske zrake, ali s većom valnom dužinom, i da razlika valnih dužina zavisi o kutu raspršavanja. Pojav govori u prilog fotonskoj prirodi rentgenskih i uopće elektromagnetskih zraka. Kod toga Compton uzima, da raspršavanje nastaje elastičnim srazom rentgenskog fotona energije $h\nu$ (→ foton) s elektronom, pa da foton u tom srazu izgubi jedan dio svoje energije na račun udarenog elektrona. Ovaj odleti s dobivenom energijom jednim smjerom (φ), a foton s umanjenom energijom ($h\nu'$) odleti drugim smjerom Θ (kut raspršavanja; sl. B). Iz zakona o održanju energije i iz zakona o održanju veličine gibanja, koji su kod sraza očuvani, izlazi onda za promjenu valne dužine $\Delta\lambda = \lambda^1 - \lambda = \frac{h}{mc}(1 - \cos\Theta)$, gdje su m masa elektrona, λ i λ^1 prvobitna i raspršena valna dužina. Prema tome je $\Delta\lambda$ nezavisno i o λ primarnih zraka i o rednom broju elementa, na kome se one raspršuju, a naglo raste s povećavanjem kuta Θ. Za $\Theta = 90^0$ je $\Delta\lambda = \frac{h}{mc} = 0{,}02424 \pm 0{,}00004$ å. Eksperimentalno se postupa tako, da se dobro zaklonjenim rentgenskim spektrografom najprije snimi spektar raspršenih rentgenskih zraka (ekspozicije od nekoliko stotina sati uz veliko opterećenje cijevi), a onda se u istom položaju snimi primarni rentgenski spektar. Tako dobivene snimke za različite vrijednosti Θ prikazane su u sl. B. Osim pomaknute crte javlja se više manje i nepomaknuta crta.



Sl. A. SHEMA COMPTONOVA EFEKTA

Ona je posljedica okolnosti, da u eksperimentu ne dolazi do sraza fotona sa slobodnim elektronima nego s elektronima jače ili slabije vezanim uz atome. Zato kod raspršavanja na atomima najnižih rednih brojeva, kao na *Li*, gdje su elektroni slabije vezani uz atom, nema nepomaknute crte, dok njezin intenzitet raste s rednim brojem atoma. Kod raspršavanja gama-zraka C. nije mogao naći nemodificiranih kvanta u zamjetljivom iznosu. Osim toga pomaknute su crte uvijek znatno raširene i difuzne. To je posljedica vlastitih brzina elektrona u atomu.

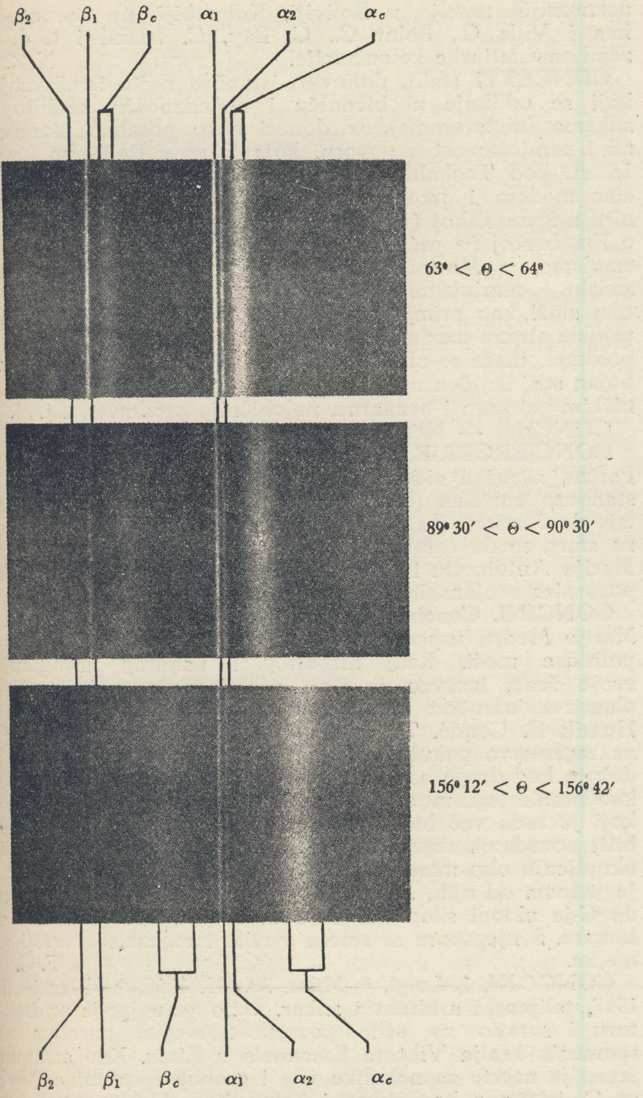
Srazom odbačene elektrone dokazali su već 1923 Wilson i Bothe. Mjerenja su pokazala, da su kinetičke energije tih elektrona manje od energija fotoelektrona, u skladu s Comptonovim računom.

LIT.: A. H. Compton i S. H. Allison, *X-Rays in Theory and Experiment*, London 1935. M. K.

2. Edward Theodore, ✻ London 27. VII. 1849, † Feldafing na Starnberškom jezeru 1921, engleski slikar. Najprije samouk učio je kasnije u različnim engleskim umjetničkim školama i u Darmstadtu. Od 1869 živi u Njemačkoj. Putovao je po Švicarskoj, Tirolu, Tatri, Španjolskoj, Korzici, Sjevernoj Africi, Škotskoj i Norveškoj. Slikao je krajolike iz Alpa i marine u ulju i akvarele. C. je prvi od novijih slikara razotkrio ljepote alpinskih bregova. Njegove su slike u svoje vrijeme mnogo reproducirane u različnim ilustriranim časopisima.

LIT.: Thieme-Becker, *ALBK*, VII., Leipzig 1912. A. Sch.

COMTE, Auguste, ✻ Montnellier 19. I. 1798, † Pariz 5. IX. 1857, francuski filozof i sociolog.



Sl. B. SPEKTRI RASPRŠENIH MOLIBDENOVIH CRTA K α, β na ugljenu pod različitim kutovima (Po Du Mondu i Kirpatricku)

C. je nesamo autor imena pozitivizma (v.) nego i glavni predstavnik pozitivističke filozofije uopće. Njegova filozofija izraz je nesamo teorijskog interesa, već i težnje za praktičkom djelotvornošću naučne spoznaje u svrhu reorganiziranja i unapređenja društvenog života čovjeka. Pozitivna filozofija po C-u osniva se na činjenicama iskustva i na njima izgrađenim naukama. Polazeći s tog stajališta C. odlučno otklanja svaku metafiziku. Početak i svršetak svijeta, veli on, nespoznatljivi su čovjeku, stoga se on mora ograničiti samo na sredinu, koja je jedina dohvatna i naučnoj analizi pristupna. Ljudski duh nije od iskona zauzimao ovakav stav prema svijetu, već je u prvom razvitku prolazio različne faze, koje C. svodi na tri glavna stadija: teologijski, metafizički i pozitivni. U teologijskom stadiju prevladava fantazija, te čovjek tumači prirodne pojave kao učin natprirodnih bića, nalazeći u svakoj prirodnoj pojavi djelovanje nekih, čovjeku sličnih bića (fetišizam). Kasnije se ta bića zamišljaju kao nevidljiva božanska bića (politeizam), dok se najposlije utjecaji mnogih božanstava zamjenjuju vrhovnim uzrokom, sadržanim u jednom jedinom božanskom biću (monoteizam). To je ujedno prijelaz k drugom, metafizičkom stadiju, gdje se prirodne pojave tumače apstraktnim idejama, izrazima bistva i skrivenim uzrocima, koji se apriornim konstrukcijama konačno svode na jedan zajednički praosnov i prauzrok. Dok se u teologijskom i metafizičkom stadiju vjeruje u mogućnost apsolutne spoznaje zazbiljnosti, u pozitivnom stadiju ljudski duh uviđa nemogućnost metafizike, pa se ograničuje na to, da u okviru danoga iskustva, a na osnovi opažanja i eksperimentalnoga istraživanja, otkrije stalne i redovite odnose (relacije) ili zakonitosti, koje njima vladaju. Kao što je monoteizam vrhunac teologijskoga stadija, monizam vrhunac metafizičkoga stadija, tako je ideal pozitivnoga stadija, da se pojedinačni zakoni svedu pod jedan opći, najviši prirodni zakon. Namjera je pozitivne filozofije, da ubrza prijelaz pojedinih nauka u pozitivni stadij. Tada će tek nauka postići svoju svrhu, da istražujući istinu i otkrivajući zakonitosti u prirodi postane prikladno sredstvo za unapređenje životne djelatnosti. Ta biologijska i pragmatička vrijednost nauke, naglašena već od Bacona, izražena je C-ovim riječima: savoir pour prévoir, prévoir pour prévenir (znanje radi predviđanja, predviđanje radi predusretanja). S time je u vezi značajan raspored nauka, koje C. svrstava u t. zv. »prirodnu hijerarhiju« prema ovom razvojnom redosljedu: matematika, astronomija, fizika, kemija, biologija i sociologija. Odlučno je za taj raspored, da se općenija nauka i prije i brže razvija od manje općene, koja predstavlja rezultate prethodne. Prva se do savršenstva vinula matematika kao zajednički osnov svim naukama, a najkasnije ga postizava sociologija. S pravom se primjećuje, da u C-ovu matematičko-prirodonaučnom okviru, pored načelnog zanemarivanja duhovnih (kulturnih) nauka, nema logike, koja iščezava u matematici, ni psihologije kao posebne nauke. C. naime cijeni samo objektivne, fiziologijske metode, a glavnu, psihologijsku metodu, samoopažanje (introspekciju), smatra uopće nemogućom, upućujući na to, da bi se pri samoopažanju pojedinac morao razdvojiti u subjekt i objekt opažanja.



AUGUSTE COMTE

BIBL.: *Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société*, Pariz 1822, 2. izd. pod nasl. *Système de philosophie positive*, Pariz 1824, a zatim u glavnom dijelu *Cours de Philosophie positive*, 6 sv., Pariz 1830—42, 5. izd. 1893—94; 4 sv., Pariz 1912, sv. 4—6 *Soziologie* (njem.), 1907; *Système de Politique positive ou Traité de Sociologie instituant la Religion de l'Humanité*, 4 sv., Pariz 1851—54, 1880—83, engl. 1875—77; *Catechisme positiviste*, Pariz 1852, 3. izd. 1890, njem. izd. Leipzig 1891; *Appel aux Conservateurs*, Pariz 1855; *Synthèse subjective ou Système universel des conceptions propres à l'humanité*, Pariz 1856, 2. izd. 1878; *Lettres d'A. C. à John Stuart Mill*, 1841—1846, Pariz 1877; *Testament d'A. C.*, Pariz 1884.

LIT.: L. Lévy-Bruhl, *La philosophie de A. C.*, Pariz 1900, 2. izd. 1905, engl. 1904, njem. 1902; H. Gruber, *A. C., der Begründer des Positivismus*, Freiburg 1889; *Der Positivismus vom Tode A. C.*, Freiburg 1891; J. St. Mill, *A. C. and the positivism*, London 1865, 2. izd. 1866, njem. Leipzig 1874, franc. Pariz 1868; R. Zimmermann, *Kant und Comte in ihrem Verhältnis zur Metaphysik*, Beč 1885; W. Ostwald, *A. C., der Mann und sein Werk*, 1914.

M. P-s.

Sociologija, po Comteu, nije samo teoretska nauka, nego utječe i na ljudski razvitak, oblikuje društveni život i vodi čovječanstvo do »pozitivnoga društva«. Sociologija kao »pozitivna politika« određuje smjer i brzinu kulturnoga razvitka, označuje putove iz današnje krize, u kojoj se sukobljuju dva razvojna stadija: teologijsko-ratnički i pozitivno-veleobrtni. Sociolog kao politik postaje reformator, koji će naučnom spoznajom najmlađe, najsloženije i najviše nauke »reorganizirati« građansko društvo.

Sociologija se kao i ostale pozitivne nauke služi metodom promatranja pojava, upravo kulturnih djela pojedinih naroda, da bi otkrila njihove nužne povezanosti u povijesnom vremenu i pronašla razvojne zakone (»povijesna metoda«). U svakom razdoblju evropske povijesti proučava Comte religiju, društveni život, umjetnost, veleobrt, politiku i moral, i to kao dokumenat društvene strukture i kao znak određenoga stupnja duhovnoga razvitka. Te međusobne povezanosti različnih kulturnih područja u nekoj određenoj razvojnoj fazi podvrgnute su osobitim zakonima, koji izgrađuju »socijalnu statiku«, društveni poredak, ravnotežu društvenoga organizma. Razvitak pojedinih kulturnih područja kao i njihovih međusobnih odnosa svagda je postepen i prirodan, polazi od jednostavnijih do složenijih oblika, pa je stoga upravo »napredak«, koji nikada ne potrzava unatrag, premda je ponekad sporiji, a ponekad opet brži. Iz razvitka pojedinih kulturnih područja izvodi Comte »socijalnu dinamiku«, razvojne linije, pravilnosti, koje omogućuju predviđanje budućih događaja, novih društvenih oblika i funkcija.

Zakoni »socijalne statike i dinamike«, koji grade društveni organizam, treba da se podudaraju s ljudskom prirodom, s općim životnim zakonima, kako ih utvrđuje biologija, ta osnovna nauka pozitivne sociologije. Odnos između statike i dinamike (Physique sociale), poretka i napretka, najznačajnije je obilježje različitih društava i različitih razvojnih stadija. Tek će u »pozitivnom društvu« biti poredak i napredak jednako važne strane društvenog života, dok je u svim dosadašnjim društvima bilo težište ili u poretku, u »reakciji«, ili u napretku, u »revoluciji«.

»Socijalna statika« ispituje opće uvjete, koji omogućuju opstanak pojedinaca, obitelji i različnih skupina; istražuje funkcije, međusobne odnose i suradnju svih članova društvenoga organizma, utvrđuje poredak, koji se osniva na općem »consensusu«: skladnom uvrštavanju svih dijelova u cjelinu (»loi de la solidarité universelle«). Pojedinci nisu posljednje jedinice, iako se udružuju, jer ih potiče socijalni nagon: posljednji je nosilac društva obitelj, jer se u njoj iskonski očituje solidarnost kao osnovni društveni činilac. Po toj solidarnosti izazivaju promjene nekoga dijela društvene cjeline određene promjene i u svim ostalim dijelovima, po njoj dobivaju sve društvene pojave jedinstven biljeg, grade organsku cjelinu, koja se djelotvorno ostvaruje u svim kulturnim tvorevinama nekoga doba i nekoga naroda. U središtu je svake organizirane skupine »duhovni sistem« (système mental), koji je religioznoga, metafizičkoga ili pozitivno-naučnoga karaktera, već prema različnim epohama. »Duhovni sistem« se kao »duhovna moć« objavljuje u svim društvenim funkcijama: vojničkoj, političkoj, pravnoj, ekonomskoj, estetskoj i odgojnoj — »duh« utvrđuje hijerarhiju funkcija, održava i pokreće čitav društveni život. Kad oslabi duhovna moć, raskomadava se cjelina, pojedinačne se funkcije osamostaljuju, društveni organizam zahvaća bolest — kriza.

»Socijalna dinamika« izvodi razdoblje iz razdoblja, kasnije iz prijašnjega prema općim razvojnim zakonima. Razvojne linije pojedinih kulturnih područja — pojedinačne pravilnosti — podređene su općem razvojnom zakonu, po kome razvitak čovječanstva prolazi tri stadija: teologijski, metafizički i pozitivni. Pokretač je napretka intelekt, koji se razvija od »afektivne« do »pozitivno naučne« inteligencije, od afektivne obuzetosti pojedinim pojavama do logičkog oblikovanja općenitih pojmova i zakona. I što je intelekt razvijeniji, to više upravlja svim ostalim društvenim funkcijama, a sve jača »duhovna moć« to potpunije razvaljuje preživjele teologijsko-metafizičke ostatke. Intelekt tako dovodi današnje društvo u krizu, u »međuvrijeme«, iz koga treba da nikne nov društveni oblik.

»Duhovna moć« stvara na osnovi potpunoga sistema pozitivnih nauka novu hijerarhiju društvenih funkcija i vrednota, stvara novo »pozitivno društvo«. U tom će društvu biti na vrhu socijalne ljestvice intelektualna elita: mislioci, učenjaci i umjetnici (classe spéculative). Druga je po značenju klasa industrijalaca: bankari, trgovci i seljaci. A zatim proletarijat. Prva klasa ima »dužnosti«: da razvija moralna osjećanja, popularizira pozitivne nauke, odgaja narod i da spriječi industrijalce da potisnu »duhovnu moć«, a mjesto nje da povrate ekonomsko-političku silu. Klasa industrijalaca ima »terete«, jer bogatstvo ne daje nikakvih prava, ono je tek društveno sredstvo, kojim industrijalci upravljaju, kako bi svi članovi društva imali dovoljno dobara, potrebnih za udoban život i za moralni i intelektualni razvitak. Proletarijat ima »prava«, i to ponajprije na pravednu nagradu za svoj rad, ali i na metodičku organizaciju rada.

Političke i ekonomske promjene nisu najvažnije, a ostaju posve bez utjecaja na društveni život, ako s njima nisu povezane i moralne promjene pojedinaca. Ni sam intelektualni razvitak nedostaje, treba povrh toga i sistematiziranja moralnih osjećaja. I kao što se intelekt razvija od afektivne do logičke inteligencije, od primanja pojedinosti do oblikovanja općenitosti, tako treba da se razviju i osjećaji od egoizma do altruizma. Osjećaji se mogu razviti jedino u zajednici »pozitivne religije«, gdje je čovječanstvo »Veliko Biće«. Pozitivno se društvo tako gradi na ljubavi, poretku i napretku (»L'amour comme principe, l'ordre comme base, le progrès comme but«).

Comte je kao osnivač enciklopedijske sociologije našao dosta predradnja i primio mnogo poticaja (enciklopedisti, Saint Simon, de Bainville i dr.). Njegova je zasluga, što je sve te spoznaje povezao u sistem, a pored toga pokazao nove načine naučnoga istraživanja i potaknuo filozofijsko produbljivanje sociologijskih problema. Sociologija je u svom razvoju odbacila mnoge njegove poglede, ali će Comteov sistem ostati kao ugled onima, koji i pored najpotpunije analize društvenih pojava ne zanemaruju potrebe obuhvatne sinteze. Iako je vjerovao u razum, u postepen razvitak ljudskoga društva, koji će postići svoj cilj, kad nauka bude upravljala praktičnom politikom, ipak nije bio jednostran racionalist. Najviše utjelovljenje ljudskoga duha vidio je u religiji humaniteta, u ljubavi, u čistoj emociji. Po tome je Comte nekako između Descartesa i Bergsona. I inače se u njegovoj pozitivističkoj filozofiji, toj francuskoj paraleli Hegelovom dijalektičkom razvitku apsolutnoga duha, pokazuje pravo značenje i tragika intelekta. M. T-ć.

COMULEO → **Komulović.**

CONCENTUS → **Gregorijanska muzika.**

CONCEPCIÓN, 1. pokrajina u srednjem dijelu Čilea, 5.701 km² i 268.421 stan. (1930), između Tihoga oceana i Cordillera. U dugodolini Čilea uspijeva žito, vino i voće, pa stoka, a u primorju ima ugljena. Istoimeni glavni grad na ušću rijeke Bio-Bio, preko koje je izgrađen željeznički most od 1.864 m dužine, ima 77.589 stan. Sjedište je biskupa i sveučilišta. Izvozi žito, zob, kožu i voće. — 2. Okružje u republici Paraguayu, 26.041 km² i 41.763 stan. (1927), stočarsko područje. U glavnom gradu istoga imena na rijeci Paraguayu, gdje se sastaju željezničke i parobrodarske pruge, jak je izvoz čaja mate i mesnih proizvoda iz velikih klaonica. Prije se zvao Yaguareté Corá. Ima 14.122 stan. (1935). — 3. C. del Oro, grad od 19.000 stan. u saveznoj državi Zacatecas usred republike Mexica, u visini od 2070 m nad morem oko bogatih rudnika olova, srebra, zlata i bakra. — 4. C. del Uruguay, također skraćeno Uruguay, jer leži na rijeci tog imena, glavni grad argentinskog okružja Entre Rios, željeznička i parobrodarska postaja za stočarske proizvode, osobito za konzerve, koje se izrađuju u tvornicama ovoga okružja. Grad ima preko 25.000 stan. — 5. Nadalje je C. vrlo rašireno ime neznatnijih naselja u Boliviji, Kolumbiji, na Luzonu, a ima i Villa C., Point C., C. Bay, C. Island i t. d. u zemljama latinske kolonizacije. N. Ž.

CONCETTI (tal.), duhovito istančan način izražavanja, koji se odlikuje neobičnošću i nenadanošću, osobito u slikama (metaforama), te donosi neku posebnu kićenost, ali i namještenost u govoru. Pojavio se u Italiji na kraju 15. st. kod Teobalda i Serafina Dell'Aquila, kasnije postao modom i izrodio se u afektiranu, neprirodnu maniru u Španjolskoj (→ Gongora), u Engleskoj (→ Euphuism), u Francuskoj (→ préciosité, → Rambouillet), u Italiji (→ secentismo, → Marini). Kod nas se obično govori u tom smislu o marinizmu (prema tal.), ali Gundulić, koji pri tom služi kao primjer, predstavlja samo pozitivnu, stilski uspjelu stranu marinizma, jer bogatstvo slika veže o uzvišen predmet. Inače se obično pod marinizmom razumijeva prebujan stil, izrođen u maniru, koji obrađuje s velikim govorničkim patosom i neznatne, najobičnije predmete. Lj. M.

CONCHA → **Nosna šupljina.**

CONCIERGERIE, istražni zatvor na Quai d'Horloge u Parizu, okružen zidom s tri kule. Prvobitno je u njemu stanovao kastelan (concierge) kraljeva dvorca (danas Palais de Justice). Za revolucije zatvarali su ondje osuđene na smrt, među ostalima Dantona, St. Justa, Robespierrea, Mariju Antoinettu i dr. G. 1792 bila je, uz druge tamnice, pozornica »rujanskih krvoprolića«.

CONCINI, Concino, † Pariz 24. IV. 1617. Kao ljubimac Marije Medici uspeo se 1610—17 u Francuskoj do velike političke moći. Radi hirovitog i bahatog nastupanja svoje žene, izazvao je živo negodovanje u krugovima plemstva, naročito kod »grupe prinčeva«, koju je vodio Henrik II. Condé. Tu je grupu prigodom prvog nasrtaja na regentstvo pokušao otpraviti uz neke znakove milosti, dok je kod druge navale 1616 dao Condéa uhvatiti. Stojeći kao branič legitimiteta u dobrim odnosima s Richelieuom, koji je tada već bio državni tajnik, pobudio je kao najbliži pouzdanik regentkinje još jače mržnju častohlepnika, okupljenih oko mladoga, tada već punoljetnoga kralja, pa je jednom od njih, Albertu de Luynes, Luj XIII. dopustio, da C-ja ukloni silom; tako je C. ubijen, kad je ulazio u Louvre. S njegovom se smrću svršilo i regentstvo kraljice-majke. F. C.

CONCONI, 1. Luigi, ✻ Milan 30. III. 1852, † Milan 23. I. 1917, talijanski arhitekt i slikar. Učio je najprije arhitekturu i svratio na sebe pozornost svojim nacrtom za spomenik kralja Viktora Emanuela u Rimu. Kao arhitekt izveo je nacrte za nekolike vile i grobne spomenike. Više se C. istaknuo kao slikar i bakropisac. U slikarstvu bio mu je učitelj Tranquillo Cremona. Kao čisti impresionist ne mari za određeni crtež. Motivi su njegovih slika fantastični i alegorijski, kao na primjer: *La Casa del Mago, Il Dialogo*. Slikao je i genre-prizore. Među njegovim bakropisima najbolji su *L'arco di Tito, Le streghe* i *L'attesa*.

LIT.: R. Giolli, *L. C., architetto e pittore*, Milan 1920.

2. Mauro, ✻ Milan 6. XII. 1815, † Milan 14. V. 1860, talijanski slikar. Učio je u milanskoj Breri. Od 1837 do 1842 izvodi dekorativne slike u kraljevskim dvorovima u Pollenzu, Racconigiju i Turinu. Naročito se istakao svojim gracioznim povijesnim i religioznim slikama. Izveo je freske u crkvi u Origgiju, vili Calderara u Vinzagu. Među većim slikama znatnije su: *Assunta* (stolna crkva u Lodiu), *Kolumbo* (Pavia), pa nekoliki povijesni portreti *(Byron, Galilei)*.

LIT.: G. Mongeri, *M. C. pittore*, Milan 1861. A. Sch.

CONCORDIA, božica → **Konkordija.**

CONDAMIN, James, ✻ Saint-Chamond 1844, profesor francuske književnosti na katoličkom sveučilištu u Lyonu, književnik. Prigodom izložbe u Trstu 1882 posjetio je hrvatski paviljon u Trstu i zatim Zagreb. Prema podatcima, koje je dobio osobito od tajnika Trg. komore Milana Krešića, napisao je u lyonskom časopisu *Lettres chrétiennes* (rujan—listopad 1882) raspravu s ovim sadržajem: I. zemljopisno-politički pregled Hrvatske, II. opis paviljona, III. prikaz trojice pjesnika, kojih knjige su bile izložene (Vraz, Preradović, Šenoa), s nekoliko prevedenih ulomaka njihovih pjesama.

Ta rasprava, pod naslovom *Le Pavillon Croate (Hrvatski Pavilon — Kroatischer Pavillon)* izašla je i kao poseban otisak, a kasnije je uvrštena u C-ovu knjigu *Croquis artistiques et littéraires, études et souvenirs*, Pariz 1883. Druga djela *De Q. S. F. Tertulliano vexatae religionis patrono et praecipuo apud Latinos christianae linguae artifice* (doktorska teza) 1877, *En Serbie et aux rives du Bosphore*, Lyon 1896. R. M-r.

CONDÉ, loza Bourbonaca, izumrla 1830. Osnivač joj je **Louis I.**, ✳ Vendôme 7. V. 1530, † 13. III. 1569, sin Karla Bourbonskog i brat navarskog kralja Antuna. Od mladosti je pristaša Kalvinove nauke, a zajedno s ujakom, admiralom Colignyjem, vođa hugenota. G. 1551—58 istaknuo se u mnogim vojnama, ali je usprkos tome bio na dvoru zapostavljen. Radi neuspjele urote hugenota protiv kralja Franje II. osuđen je 1560 na gubitak glave, od čega ga oslobađa prerana kraljeva smrt. G. 1562 započeo je »prvi hugenotski rat«, u kome je poražen i zarobljen kod Dreuxa. Kad se poslije mira 1563 izbavio tamnice, oklijevao je neko vrijeme, ali se 1567 opet priključio Colignyju i sudjelovao u 2. i 3. »hugenotskom ratu«. G. 1568 ponovno je zarobljen u bitki kod Jarnaca i izdajnički ubijen. — Njegove uspomene objelodanio je 1743 Secousse pod naslovom *Mémoires de C.* (5 sv.).

Njegov sin **Henri I.**, ✳ La Ferté-sous-Jouarre 1552, † St. Jean d'Angély 1588, također je pristajao uz hugenote. U »Bartolomejskoj noći« 1572 izbjegao je smrti prividnim prelaskom na katoličanstvo, od koga je 1574 otpao i sklonio se u Njemačku. Proglasivši se zaštitnikom hugenota upao je s njemačkom pomoću u Francusku i uspio 1576 utanačiti mir, ali je od 1577 do 1588 opet zapovijedao vojskom hugenota u daljnjim »hugenotskim ratovima«.

Unuk je Henrijev **Louis II.**, ✳ Pariz 8. IX. 1621, † Fontainebleau 11. XII. 1686, jedan od najznatnijih francuskih vojskovođa, prozvan *»Veliki C.«*. Početci njegove vojničke karijere pripadaju posljednjem odsjeku 30-godišnjeg rata. Već kao mladi vojvoda od Enghiena (do smrti očeve 1646) odlikovao se u vojni Luja XIII. na Roussillon (1642). Brak s nećakinjom kardinala Richelieua donio mu je 1643 imenovanje za vrhovnog zapovjednika francuskih četa u Flandriji. Sa svoje 22 godine pokazao se C. kao osobito nadaren vojskovođa, koji je — uza svu razboritost — nastojao neprijatelja svladati nenadanim i smjelim napadajima. Tako je već 1643 uništio cvijet španjolske pješadije kod Rocroyja (blizu Sedana), a 1645 zajedno s Turenneom razbio Bavarce kod Allersheima. Kratka opsada i osvojenje jako utvrđenog Dunkerquea 1646 pronijeli su mu glas Evropom, a 1648 ponovno je pobijedio Španjolce na svom uzmaku kod Lensa.



VELIKI CONDÉ
Bakrorez Ph. Lefebvrea
po slici Roberta Nanteuila

Uporedo s ovim uspjesima na bojištu dozrijeva u Francuskoj posljednji pokušaj, da se nasilno spriječi potpuno učvršćenje apsolutizma, oličenog u svemoćnom Mazarinu. Doba dviju »Fronda«, kako se taj pokušaj prozvao (1648 do 1653), najznačajnije je razdoblje C-ova života; iako slab političar, postizava taj osorni vojnik najveću političku moć, postajući napokon glavni protivnik Mazarina. Na poziv kraljice-majke Ane Austrijske svlada 1649 otpor pariskoga građanstva na čelu s »parlamentom«. Kad se, od svih omražen, sukobio i s Mazarinom, bude 1650 utamničen. »Nova Fronda«, kojoj su ovog puta dali obilježje prinčevi, prisili 1651 kraljicu, da C-a pusti na slobodu, a Mazarina, da privremeno napusti Francusku. Borba s kraljicom, koju nije prekinulo ni proglašenje punoljetnosti Luja XIV. (1651), dovede C-a u vezu sa Španjolcima, s kojima je još uvijek Francuska bila u ratu. Najzad ostavi Pariz i ode u Guienne; 8. X. 1651 proglašen je veleizdajnikom. Imajući dostojnog takmaca u Turenneu, C. doduše pobijedi 1652 kod Bléneaua i uđe u Pariz, ali ga 2. VII. Turenne razbije u pariskom predgrađu St. Antoine; samo uzmak u grad spasi ga od potpunog uništenja. Očekujući španjolsku pomoć C. odbije kraljev prijedlog amnestije, a kad su se Parižani izmirili s kraljem, ode 14. X. 1652 u Flandriju. Ondje preuzme vrhovno zapovjedništvo nad španjolskom vojskom i zadrži ga do »pirenejskog mira« (1659). Premda u borbi s Turenneom nije imao osobite sreće, ipak je odbio poruku mira, koju je predložio Mazarin poslije svoga konačnog povratka 1653. Pomilovan 1659 zaslugom španjolskoga kralja vrati se u Pariz; do smrti sudjeluje zatim u ratovima Luja XIV., a 1675 naslijedio je Turennea u časti vrhovnog zapovjednika francuske vojske.

LIT.: W. Y. Fitzpatrick, *The Great C. and the period of the Fronde*, 2. izd., 2 sv., 1874; Duc d'Aumale, *Histoire des princes de C.*, 7 sv., 1889—96; E Godley, *The great C., a life of Louis II de Bourbon, prince de C.*, 1915; Magne, *Le grand C. et le duc d'Enghien*, 1920. J. Š-k.

CONDILLAC, Étienne Bonnot de, ✳ Grenoble 30. IX. 1715, ✳ Flux (Beaugency) 3. VIII. 1780, francuski filozof, opat od Murnauxa, član Akademije (od 1768), odgojitelj Ferdinanda od Parme, unuka Luja XV. Zauzima posebno mjesto kao ekonomist 18. st. naročito po djelu *Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre* (Amsterdam—Pariz 1776).

Iako je to djelo bilo napadano od suvremenih fiziokrata (Trosnea u djelu *L'Intérêt social* i Baudeaua *Nouvelles Ephémérides*), ipak C. pripada fiziokratskoj gospodarskoj struji. Po njemu je zemlja jedino vrelo bogatstva, ali u zajednici s radom; građanski su zakoni proizvod prirodnih odnosa: čovječji rad mora biti što slobodniji od sviju stega. Stoji u protimbi prema naučavanju Quesnaya, predstavnika fiziokratizma, o neproduktivnosti veleobrta. Isto se tako odvaja od fiziokratskih tvrdnja, da se zamjenom vrši izmjena dobara jednakih vrijednosti. Najsnažniji su njegovi pogledi u proučavanju uloge novca. M. I.

U filozofiji je istaknuti predstavnik senzualizma uopće, a francuskoga napose. U prvim svojim djelima povodi se za Lockeovim empirizmom, koji spoznaju izvodi iz izvanjskog i unutrašnjeg iskustva (senzacije i refleksije), ali kasnije u svom najznačajnijem djelu, *Traité des sensations* (Pariz i London 1754), zaoštruje taj empirizam do dosljedno provedenog senzualizma. Čitav duševni život izgrađuje se na osjetnim utiscima, te u suštini nije drugo, nego mehanika osjeta. T. zv. više duševne tvorevine nastale su postepenim razvitkom duševnog života, te su samo promijenjeni oblici osjećanja (sensations transformées). Da to bolje objasni, C. poređuje čovjeka s mramornim kipom, koji je neprestano izvana oživljavan. Po toj glasovitoj fikciji kip postepeno dobiva sposobnost osjećanja na pojedinim osjetnim modalitetima, i to ponajprije sposobnost mirisa, zatim sluha, vida i opipa, čime je C. htio pokazati, kako se s postepenim proširenjem osjetnih mogućnosti duševni život čovjeka svestranije razvija i obogaćuje. Budući da je u osjećanju pored spoznajnoga elementa svagda sadržan čuvstveno-voljni elemenat, to se i razvoj svijesti upravlja s jedne strane u teorijskom pravcu, dovodeći osjetne sadržaje do različitih sveza i složaja, koji se označuju kao pamćenje, fantazija, pažnja, uspoređivanje, razlikovanje, apstrakcija, zaključivanje i spoznavanje općih istina, a s druge strane u smjeru praktičnih očitovanja svijesti, kao što su težnja, ljubav, mržnja, nada, strah i napokon ćudoredna volja. Prirođene ideje ne postoje; svijest o njima nastaje zbog toga, što se čovjek redovno više ne sjeća njihovoga iskustvenog porijekla. Duševni život dolazi do vrhunca u samosvijesti (»ja«), koja je doduše po svom sadržaju skup jače ili slabije povezanih osjetnih podataka, ali u suštini predstavlja samostalnu podlogu, na kojoj se odigravaju sve navedene promjene.

Senzualizam C-ov dao je povoda za materijalističku i idealističku (spiritualističku) interpretaciju; on sam, nasuprot materijalističkom shvaćanju, drži, da jedinstvo svijesti nužno pretpostavlja jednostavno duševno biće, koje ne može biti materijalne naravi, budući da je materija agregat sa svojstvom protežnosti i djeljivosti.

Utjecaj C-ove psihologije osjetio se u velikoj mjeri nesamo u Francuskoj nego i u Engleskoj.

BIBL.: *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, Amsterdam 1746, 1788, njem. 1780; *Traité des systèmes*, 1749; *Traité des sensations*, London i Pariz 1754, njem. Berlin 1780; *Traité des animaux*, Amsterdam 1755; *Cour d'étude de l'instruction du prince de Parme*, Parma 1769—73; *La logique, ou les premiers développement de l'art de penser*, Pariz 1781; *La langue des calculs* (postumno djelo, 1798, 1877); *Oeuvres complètes*, Pariz 1798 (23 sv.), 1803 (32 sv.), 1824 (16 sv.).

LIT.: L. Dewaule, *C. et la psychologie anglaise contemporaine*, Pariz 1892. M. P-s.

CONDITIO SINE QUA NON, uvjet, bez kojega ne može biti; nuždan, odnosno bitan uvjet. V. F.

CONDIVI, Ascanio, ✳ Ripatransone 1525, † Ripatransone 10. XII. 1574, talijanski slikar. Njegova se važnost ne osniva na umjetničkoj djelatnosti, o kojoj svjedoče neke osrednje slike u njegovu rodnom gradu (ogledao se i kao kipar: izradio je za Firencu poprsje Sulino), već na tome, što je kao pouzdani učenik Michelangelov već za vrijeme njegova života napisao i objelodanio Michelangelov životopis pod naslovom *Vita di Michelangelo Buonarroti* (1553) po usmenim podatcima, dobivenim od samoga majstora.

LIT.: C. Grigioni, *A. C.*, Ascoli Piceno 1909; J. von Schlosser, *Die Kunstliteratur*, Beč 1924. F. C.

CONDORCET, Marie-Jean-Antoine, markiz de, ✳ Ribemont (Aisne) 17. IX. 1743, † Clamart (Bourg-la-Reine) 8. IV. 1794, francuski enciklopedist, mislilac i političar. Uspjesi u matematici pribavili su mu već 1769 članstvo Francuske akademije, koja ga je 1773 izabrala za tajnika. G. 1776—91 vrši službu nadzornika novca i 1791 postaje financijski povjerenik. Kao zastupnik Pariza u Zakonodavnoj skupštini predložio je 1792 svoj opsežni nacrt o uređenju školstva, kojim je znatno utjecao na kasniji rad u tom pravcu. Njegova misao o Institutu kao vrhovnoj ustanovi svega znanstvenog i umjetničkog rada ostvarena je 1795. U konventu izradio je 1792 nacrt ustava, koji je odbor, sastavljen od žirondista, primio gotovo u cijelosti,

a kojim su se jakobinci koristili kao okosnicom za svoj ustav od 24. VI. 1793. Za progona žirondista uspio se sakriti, ali je kasnije uhvaćen, našto se u tamnici otrovao.

Osnovna mu je misao, da se čovječanstvo umno i moralno beskrajno razvija i napreduje i da tim napretkom upravljaju opći i stalni prirodni zakoni, a to će reći, da se povijesni događaji mogu predvidjeti, da se na njih može utjecati. Taj neograničeni napredak, doduše, nije svagda jednak, u nekim je razdobljima polaganiji, u nekima brži, ali nikada ne može potpuno zastati ili trgnuti unatrag. Ekonomska nesigurnost i trošenje duhovnih moći za nabavu najnužnijih životnih sredstava usporava napredak, jer se tako vežu energije i otima potrebna dokolica za obogaćivanje duha novim kombinacijama. Jednako usporava napredak i duhovna nepokretnost, a ta je posljedica: klime, običaja, izvjetrelih tradicija, praznovjerja, mišljenja nametnutih već u najranijem djetinjstvu, odbijanja svega novog i nepoznatog; sve to dovodi do lijenosti, koja oslabljuje prirođenu radoznalost, tu pokretnu silu svakog napretka. Odgoj može ubrzati napredak, jer uklanja sve zapreke, a razvija i usavršava duhovne sposobnosti pojedinaca, pa prema tome i čitavoga društva. Isti zakoni, koji upravljaju duhovnim razvitkom pojedinaca, vrijede i za napredak čitavoga čovječanstva; otkrit ćemo ih promatrajući poredak ljudskih društava i njihovih međusobnih odnosa te mijena u različnim razdobljima. Povijest će proučavanjem i opažanjem činjenica i izvođenjem općih zakona prikazati red i pravilnost društvenih promjena, otkriti utjecaje prošlosti u svakom času daljega razvitka, utvrditi obličja čitavoga čovječanstva i sve korake, koje je ono učinilo na putu do istine i sreće. Povijest je do C-ova vremena prošla kroz 9 razdoblja i nalazi se uoči desetog, u kome će se postići krajnje usavršenje čovjeka uništenjem svih nejednakosti i zapreka napretku. Otkrivajući tako nepromjenljive i nužne zakone filozofija određuje povijesti i brzinu, smjer i cilj duhovnog napretka, koji prestaje jedino s propašću same zemlje. — Po tim mislima, koje dijelom potječu od A. R. J. Turgota, C. je preteča sociologije kao nauke, pa je znatno utjecao na Comtea, koji je tu nauku prvi sustavno izgradio.

BIBL.: *Esquisse d'un tableau historique du progrès de l'esprit humain*, 1795; *Essai sur l'application de l'analyse aux probabilités des décisions prises à la pluralité des voix*, 1785; *Oeuvres*, 12 sv., 1847—49.

LIT.: Robinet, C., *sa vie et son oeuvre*, 1893; Vial, C. *et l'éducation démocratique*, 1902. M. T-ć.

Pod utjecajem nauke fiziokrata, a naročito Turgota, C. zastupa u svojim djelima načelo slobode u sticanju i prometu gospodarskih dobara kao i u ukidanju svih povlastica i monopola. Izradio je posebni nacrt o ustanovi za pomoć siromasima i radnicima, a svoje socijalne nazore izrazio je i u knjizi *Réflexion sur l'esclavage* (1781), gdje zagovara ukinuće ropstva nesamo u ime morala nego i narodnog gospodarstva. U financijalnoj nauci (*Sur la fixation de l'impôt*, 1790; *Impôt progressif*, 1792) traži kao osnovni porez dohodarinu, kojom bi bili svi oporezovani, a predlaže i sustav umjerenog progresivnog poreza. Kao matematičar dao je C. prilog od osobite važnosti za suvremenu metodologiku gospodarske i sociološke znanosti. U posmrtnom djelu *Tableau général de la science qui a pour objet l'application du calcul aux sciences politiques et morales* (1795) utvrđuje kao temelj znanosti statističko opažanje i pokazuje, kako je matematika od najvećeg značenja za pravilno prosuđivanje vrijednosti, cijena i drugih pojava u gospodarskom životu. U djelu *Essai sur l'application de l'analyse*... iznosi račun vjerojatnosti s obzirom na činjenice duševnog života. Po tim djelima i nehotice postaje C. preteča kasnije t. zv. matematske škole u ekonomici. M. I.

CONDOTTIERE → **Kondotjer.**

CONDURANGO (ili **cundurango**) je skupno ime za kore različnih biljki u pučkoj medicini sjev. dijela Južne Amerike, kojima se liječe rak i sifilis. U modernoj se medicini upotrebljava kora povijuše *Marsdenia condurango* Rchb. f. iz por. svilenjača, što raste u šumama zapadnih obronaka Kordiljera, na granici Ekvadora i Perua. U početku je služila kao lijek protiv raka želuca, a danas se rjeđe upotrebljava kod različnih bolesti želuca u obliku ekstrakta, vina ili uvarka. Sadržava nedovoljno istražene tvari, tako glikozid kondurangin, topljiv u hladnoj, a netopljiv u vrućoj vodi, zatim smole i t. d. D. Ma-ć.

CONDYLOMA (bradavica; od grč. *κονδύλωμα* »nateklina«; njem. Feigwarze). Kondilomi prikazuju patološke tvorbe, koje nastaju bujanjem gornjih dijelova vezivnog, a i epitelnog sloja kože. Razlikuju se dvije vrste k.: 1. *C. acuminatum*, šiljasti k. To je bradavici srodna i slična izraslina s resičastim, zašiljenim izdancima; velika je kao glavica žigice, kao jabuka, pa i veća; potonja poprima u nakupinama izgled cvjetače. Te k-e izaziva neki virus dugotrajnim nadražajem tkiva zbog patoloških izlučevina; nalaze se najčešće na spolovilu (muškom ili ženskom), a i oko drugih prirodnih otvora na tijelu, često kod kapavca. 2. *C. latum*, široki k. To je okruglasta, čvorava uzvisina, velika kao sitni metalni novac, pa i veća, glatka i često vlažna na površini; ona se nalazi na mjestima, gdje se koža međusobno dodiruje i tare. Nalazimo je kao vrlo zaraznu tvorbu na spolovilu, oko šupka, u uglovima usta, među prstima i drugdje samo kod sifilisa u drugom stadiju. S. Bo-ć.

CONEGLIANO, gornjotalijanski grad u pokrajini Treviso, 62 m n. m., sa 11.331 stan. (1931), dijelom na brežuljku, gdje se nalaze ostatci dvorca. U staroj je crkvi na žrtveniku slika iz 15. st. domaćeg umjetnika Cima da Conegliano. Tu je križanje željeznica. U gradu je razvijen sukneni i svileni veleobrt. Odlikuje se tvornica konca, vinogradarska škola, trgovina vinom i uzgoj svilaca. A. M. S.

CONEY ISLAND je mali pješčani otok u saveznoj državi New York kod jugozapadnoga rta Long Islanda, 8 km dug, morsko kupalište i izletno mjesto za New York i Brooklyn, s kojima ga vežu željeznice i parobrodi. Glavna su kupališta Owest Brighton, Brighton Beach na *Z* i Manhattan na *I*. N. Ž.

CONFALONIERI, Federico, conte, ✻ Milan 6. X. 1785, † Hospenthal 10. XII. 1846, talijanski političar. Protunapoleonski raspoložen usprotivio se namjeri, da Eugen Beauharnais bude označen za Napoleonova nasljednika na talijanskom prijestolju. Nakon dugih putovanja 1816—18 zalagao se za uvađanje parne plovidbe na rijekama i za plinsku rasvjetu, a sudjelovao je i kod osnutka lista *Conciliatore*. Kad se uvjerio, da se odluka Bečkoga kongresa o Italiji ne će promijeniti, priključio se tajnim udruženjima Carbonarâ. Povodom ustanka u Turinu 1821 radio je na oslobođenju Lombardije, ali bi 13. XII. 1821 uapšen i 1823 osuđen na smrt te pomilovan na doživotnu tamnicu. Na putu u Spielberg 1824 Metternich ga pozove na dogovor, da sazna neke stvari, ali bez uspjeha. G. 1835 deportiran bi u USA, ali se 1837 vrati u Evropu, a 1840 u domovinu. — Njegove uspomene i pisma objelodanio je pod naslovom *Memorie e lettere* G. Casati. J. N.

CONFARREATIO (lat. far. »brašno, kruh«), u Rimu najsvečaniji oblik (in sacris nihil religiosius confarreationis vinculo erat, Plin. XIII., 3) sklapanja patricijskoga braka, vjerojatno u kući vjerenice, pri čem su vjerenici izgovarali svečane riječi (solemnia verba) obveze pred deset svjedoka i pred svećenicima uz žrtvu, kod koje se prinosilo i brašno u pečenu stanju (panis farreus, Ulp. IX.). Ovako sklopljeni brak predavao je vjerenicu u vlast (manus) muževu kao i njezin imutak, zbog čega je ovaj način sklapanja braka pod konac republike bio rijedak, konačno obvezatan samo za svećenike. Rastava je bila vezana uz neku vrst proklinjanja (diffarreatio) okrivljene stranke. C., kao stari rimski običaj, pripisivao se Romulu, koji da je zabranio i rastavu.

LIT.: R. Leonhard, C., PWR, IV., Stuttgart 1901. V. P-k.

CONFÉDÉRATION GÉNÉRALE DU TRAVAIL → **Sindikati radnički.**

CONFERENCE NORTH ATLANTIC. Takmaci na redovitoj plovidbi linijskih pomorskih brodarskih poduzeća na prugama između Evrope i Sjeverne Amerike organizirani su u međusobnoj vezi u tom udruženju u Bruxellesu. Pravila obvezuju potpisnike tog sporazuma, da će vršiti prijevoz putnika po određenim tarifama, kako bi se isključila svaka nelojalna konkurencija među brodarskim poduzećima. A. P.

CONFESSIO (lat.) znači uopće svaku ispovijest ili priznanje (na pr. sv. Augustin u svojem djelu *Confessiones* [»Ispovijesti«] otvoreno opisuje sebe prije obraćenja), napose: 1. u *vjerskom smislu:* augsburška, bazelska, belgijska, katolička, grkoistočna vjeroispovijest (v.); 2. *ispovijed grijeha* (v.), koja se obavlja u sakramentu pokore; 3. *ispovijed vjere*, javna, nadasve pred vlašću, koja za vrijeme progona često svršava mučeničkom smrću; odatle: 4. u *liturgijskom smislu:* mjesto, gdje je pokopan sveti ispovjedalac ili mučenik. To je sobica ili predvorje svećeva groba ispod zemlje, gdje se sastajalo, molilo, stavljalo

svijeće u njegovu čast. C. se izvana zatvarala rešetkom (transenna) ili vratašcima; unutra je dolazila u dodir s mučenikovim grobom jednim prozorčićem, kroz koji se kadio grob i polagale na nj različne stvari, koje bi se zatim uzimale i cijenile kao svete relikvije. C. je bila kojiput i povrh zemlje bilo ravno pred oltarom, bilo ispod oltara (na pr. sv. Petar u Rimu). Na Istoku su gradili crkve nad grobovima mučenika (martyrion), ali prava confessio nije bila poznata. Danas je možda najstarija c. sv. Petra i sv. Pavla, ali ipak ne više u svojem prvobitnom obliku. Konačno može c. značiti i *oltar, u kojem je grob mučenika.* D. B.

CONFESSOR → Ispovjedalac.

CONFITILLO → Espumila.

CONFRÉRIE DE LA PASSION zovu se u Francuskoj bratovštine svjetovnjaka za vršenje pobožnih djela. U srednjem vijeku smatralo se takvim pobožnim djelom i prikazivanje *misterija* (v.). Među svim francuskim bratovštinama, koje su se time bavile, C. d. l. P. u Parizu bila je najznamenitija, premda ne najstarija, jer se pojavljuje tek potkraj 14. st. Članovi te bratovštine prvi su imali stalno kazalište, a kralj Karlo VI. podijelio im je povlasticu, da samo oni prikazuju misterije u Parizu; ta povlastica ukinuta je 1548 odlukom parlamenta, kojom im se zabranjuje igranje vjerskih prikaza. Oni su međutim zadržali pravo da prikazuju svjetovne komade. Kasnije su ustupili mjesto glumcima po zanatu, ali su ubirali od njih pristojbe, sve dok ta bratovština nije bila ukinuta u prosincu 1676. J. D-e.

CONFUCIUS → Kung-fu-tse.

CONFUTATIO PONTIFICIA. Protiv augsburške vjeroispovijesti (Confessio Augustana), koju je sastavio Melanchton, a odobrio Luter, napisali su katolički bogoslovi spis, u kojemu su oštro pobijali tvrdnje, sadržane u augsburškoj vjeroispovijesti. Spis je imao naslov: *Confessionis Augustanae Confutatio Pontificia.* Car Kalo V., nezadovoljan s tim spisom, odredio je, da se sastavi novi u blažemu tonu. Ovaj je sastavilo povjerenstvo od 25 bogoslova (Eck, Cochlaeus, Dietenberger, Wimpina i dr.), a u državnom je saboru pročitan 3. VIII. 1530. Objavljen je na latinskom jeziku 1573, a na njemačkom 1808.

LIT.: Lämmer, *De Confessionis Augustanae Confutatione Pontificia,* Zeitschrift f. hist. Theologie, 1858. J. B-c.



CONGERIA CROATICA Brus. iz gornjopliocenskih naslaga Šestinskog dola kraj Zagreba

CONGERIA, školjka, slična Dreissensiji. Prilično velika, široka i četverouglata oblika. Iza prednjeg mišićnog otiska nalazi se izbočina za umetanje drugog mišića. Pojavljuje se od tercijara do danas. Osobito je značajna za pliocenske slojeve naših, madžarskih i austrijskih krajeva, u izričitim brakičnim sedimentima. Tako je Gorjanović podijelio kongerijske slojeve Zagrebačke gore u donje, srednje i gornje prema *Congeria partschi, subglobosa i romboidea.* F. Š.

CONGESTIO → Kongestija.

CONGREVE, 1. Richard, ✻ Leamington 4. IX. 1818, † London 5. VII. 1899, engleski filozof pozitivist. Posjetivši Pariz upoznao se s Augustom Comteom, te se tako oduševio pozitivizmom, da je napustio mjesto profesora povijesti na Wadham Collegeu u Oxfordu i posvetio se promicanju tog filozofskog pravca. Preveo je među ostalim Comteovim djelima i *Catéchisme positiviste* pod imenom *Catechism of the Positive Religion* (1858). Izdao je i popratio bilješkama Aristotelovo djelo pod naslovom *Politics* (1855). Ostala su mu djela: *Roman Empire of the West* (1855), *Elisabeth of England* (1862), *Essays, political, social and religious* (1874). Njegova povijesna predavanja *Historical Lectures* izdana su 1902. R. F.

2. Sir William, ✻ Woolwich 20. V. 1772, † Toulouse 16. V. 1828, britanski topnički stručnjak i izumitelj. Učio je najprije pravo, zatim je izdavao jedne političke novine i konačno se posvetio vojnoj pirotehnici. Njegove rakete bile su s uspjehom upotrijebljene pri napadajima na Boulogne, pri opsadi Kopenhagena i t. d. G. 1811 primljen je u vojsku kao podpukovnik i od tada se bavi usavršavanjem topništva britanske kopnene vojske i mornarice, a pronašao je i dosta drugih izuma (na pr. postupak za uništavanje dima, za tisak u bojama i t. d.).

BIBL.: Napisao je nekoliko stručnih djela: *The Congreve Rocket System,* 1807, *A New Principle of Steam Engine,* 1819, i t. d. U.

3. **William,** ✻ Bardsey kraj Leedsa, kršten 10. II. 1670, † London 19. I. 1729, engleski komediograf. Otac mu je bio po zanimanju vojnik, koji se skoro nakon C-ova rođenja preselio u Irsku, gdje je C. dobio prvo obrazovanje u srednjoj školi u Kilkennyju i zatim na sveučilištu u Dublinu. Tu se sprijateljio s J. Swiftom. G. 1691 u Londonu uči pravo, ali uskoro napusti nauke i posvećuje se književnosti. Prvo mu je djelo pripovijest *Incognita, or Love and Duty reconciled* (1792). Iste je godine objavio i prve pjesme u nekim zbornicima. G. 1693 postaje slavan prvom komedijom *The Old Bachelor.* Zatim su slijedile komedije *The Double Dealer* (1694) i *Love for Love* (1695). Ovom posljednjom otvoreno je novo kazalište »Lincoln's Inn Fields«, kojemu je, nakon uspjeha njegove jedine tragedije u stihovima, *The Mourning Bride* (1697), postao ravnatelj. G. 1700 napisao je remek-djelo *The Way of the World,* koje se smatra najboljom komedijom u engleskoj književnosti. Iza toga prevodi Molièreovu komediju *Monsieur de Pourceaugnac* pod naslovom *Squire Trelooby* (1704), kod čega su surađivali Sir J. Vanbrugh i W. Walsh, te piše operu *Semele,* koju je 1743 uglazbio Händel. Kad je Jeremy Collier napao kazalište (*Short View of the Immorality and Prophaneness of the English Stage,* 1698), C. je ustao u svoju obranu pamfletom *Amendments of Mr. Collier's False and Imperfect Citations* (1698). Za posljednjih 25 godina života malo je pisao. G. 1710 izdao je svezak mješovitih stihova (*Miscellaneous Poems*), u kojemu su sakupljene njegove pastorale, pindarske ode i prijevodi iz klasika, 1786 napisao je odu kraljici (*Pindaric Ode to the Queen*) i popratni esej *Discourse on the Pindaric Ode.*

R. Steele mu je posvetio djelo *Miscellanies,* dok je A. Pope njemu upravio poznati epilog svom prijevodu Ilijade. G. 1726 posjetio ga je Voltaire. Pokopan je u Westminsterskoj opatiji.

C. je najveći engleski čisti komediograf. Njegove su komedije stalno na repertoaru engleskih kazališta. Osobito su važne bile izvedbe komedija *Love for Love,* 1917, i *The Way of the World,* 1918, 1923 i 1927 u Londonu, kao i opera *Semele* s Händelovom glazbom u Cambridgeu 1925. C. je po vremenu posljednji u skupini pisaca komedija raskalašenog razdoblja, koje je, kao reakcija na strogi Cromwellov puritanizam, nastupilo s dolaskom Karla II. na prijestolje (1660). Iako slobodne, njegove su komedije čiste od grubih nepristojnosti Wycherleya i ostalih njegovih suvremenika. U njima su zaplet i radnja podređeni dijalogu, gdje dolazi do izražaja C-ova iskričava duhovitost. C. je savršen majstor uglađenoga, izbrušenog, izvještačenog dijaloga te nedostiživ slikar suvremenog otmjenog društva.

BIBL.: *The Works of W. C.,* 3 sv., 1710; *The Dramatic Works of Wycherley, C., Vanbrugh and Farquhar,* izd. Leigh Hunt, 1840; *The Complete Works of W. C.,* izd. M. Summers, 4 sv., 1923.

LIT.: C. Lamb, *On the Artificial Comedy of the Last Century* (Essays of Elia, 1823); T. B. Macaulay, *Comic Dramatists of the Restoration,* 1841; E. Gosse, *The Life of W. C.,* 1881 i 1924; D. Protopopesco, *Un classique moderne, W. C.,* Bukurešt 1925. J. T-a.

CONIFERAE → Četinjače.

CONINXLOO, Gillis, van, ✻ Antwerpen (?) 24. I. 1544, † Amsterdam u siječnju 1607, flamanski slikar iz poznate umjetničke porodice u Bruxellesu, živio od 1585 kao vjerski emigrant u Frankenthalu (Falačka), a od 1595 u Amsterdamu. Prvo mu je djelo *Midin sud* (Dresden). Radovi, postali u Frankenthalu, nalaze se u Antwerpenu i Schwerinu. Punu zrelost njegova rada na krajolicima pokazuju dva krajolika (jedine od njega potpisane slike: iz 1598, odnosno 1604), što se nalaze u Liechtensteinovoj galeriji u Beču. Među prvima on slika krajolike bez štafažnih likova. Sve pojedinosti izrađivao je do u sitnice; i on voli »romantično-pitoreskne« motive, kao šume, pećine, vodopade i sl., ali se pravoj prirodi približuje mnogo više nego preteče mu iz sredine 16. st.

LIT.: K. Zoege von Manteuffel u Th.-B. *ALBK,* VII.; E. Plietzsch, *Die Frankenthaler Maler,* Leipzig 1910. F. C.

CONIUGATA, spojnica ili razmak promontorija od simfize. Označuje mjeru ulaza zdjelice (v.). Razlikujemo: *coniugata externa,* razmak od zadnjega bočnog kralješka do gornjega ruba simfize (t. zv. diameter Baudelocquii); *coniugata diagonalis,* razmak promontorija od donjeg ruba simfize (13 cm); *coniugata vera,* najkraći razmak između promontorija i gornjeg ruba simfize (11 cm). Kod *coniugata vera* razlikujemo: *c. v. anatomica* = promonto-

rij — gornji rub simfize; *c. v. obstetrica* = promontorij — najjače izbočeno mjesto na stražnjoj strani simfize. Izravno se može prstima mjeriti samo *c. diag.*, a odbije li se 1,5—2 cm od *c. d.*, dobije se mjera *c. v.* S. V-ć.

CONIUGATAE → **Alge jarmašice.**

CONIUNCTIVA → **Oko.**

CONIUNCTIVITIS (coniunctiva »spojnica«) je upala očne spojnice, koja prekriva vjeđe iznutra i očnu jabučicu izvana do ruba rožnice. *Akutna kataralna upala spojnice* može se razviti radi infekcije bakterijama, većinom pneumokokima, Koch-Weeksovim bacilima, streptokokima, stafilokokima, diplobacilima Morax-Axenfeld, Koli-bakterijama. Često ne možemo naći bakterija, a uzrokom može biti preosjetljivost spram kemikalija, peludi, ultravioletnog i jakog električnog svijetla kao i rentgenovih i radiumovih zraka. U toku ospica, šarlaha, zaušnjaka, gripe i drugih zaraznih bolesti razvija se katkad također akutna upala spojnice. *Kronična kataralna upala spojnice* može biti posljedica akutne upale ili nastaje djelovanjem prašine, dima, vrućine, vjetra, prekomjernog napora očiju kod dalekovidnosti, astigmatizma i kratkovidnosti, zbog noćnog naprezanja očiju i suženjem suznih kanala. *Con. sicca* jest suha upala spojnice s osjećajem suhoće u očima, naročito uveče i ujutro. *Con. eccematosa-phlyktaenulosa-scrophulosa* razvija se kod preosjetljive, alergične mladeži na bazi tuberkuloze, eksudativne dijateze i hipovitaminoze. *Con. follicularis* s malim čvorićima limfatičnog tkiva u spojnici javlja se kod limfatične konstitucije. *Con. vernalis*, proljetni katar, u vezi je s toplinom i jakim sunčanim svijetlom kod vazoneurotične i limfatične konstitucije. *Con. nodosa* ili čvorasta upala spojnice postoji kod onečišćenja spojnice gusjeničnim dlakama. *Con. pseudomembranacea* s razvojem zamazanih membrana kod infekcije streptokokima. *Con. crouposa* kod difterije s bijelosmeđim naslagama na spojnici. Posebni oblici upale očne spojnice jesu gonoreja, trahom, tuberkuloza, sifilis i uložna blenoreja. A. B. i Z. P.

CONJEEVERAM, grad u okružju Chingleput, provincija Madras, Indija. C. je jedan od sedam svetih hinduskih gradova, ima mnogo hramova i svetišta. U prvim stoljećima pos. Kr. ovdje je stolovala domaća dinastija Pallava, od početka 14. st. pripada muslimanskim vladarima, a od 1752 je u engleskoj vlasti. Ima 65.258 stan. (1931). C. je čuven po ručnim radovima od svile i pamuka. M. Š.

CONNAUGHT, pokrajina u sjeverozapadnoj Irskoj, obuhvaća grofovije Mayo, Sligo, Leitrim, Galway i Roscommon te se prostire na istoku do rijeke Shannon. Poznata je bila još u pretkeltsko doba, a od 150 g. pos. Kr. nalazila se pod keltskim vladarima. Henrik III. poklonio je C. Rikardu de Burgh (1227). Povlastice plemstva u C. potvrđene su 1585, pa je tako ta pokrajina dugo zadržala svoj keltski i normanski značaj. C. je najmanja pokrajina Irske (17.157 km²); rijetko je naseljena (31 na 1 km²) i broj se stanovništva nalazi u opadanju, za 9,5% od 1911 do 1926, kad je iznosio 552.757, a do 1936 pao je na 524.847. Glavni je grad Galway.

CONNAUGHT, Arthur, Duke of, ✻ London 1. V. 1850, treći sin kraljice Viktorije. Posvetivši se vojničkom zvanju sudjelovao je 1882 u borbi s Arabi-pašom kod Tell el Kebira u Egiptu. Bio je zatim vrhovni zapovjednik engleskih četa u Bombayu 1886—90, u Irskoj 1899 i na Sredozemlju 1907—09, pa generalni guverner Kanade 1911 do 1916 i zapovjednik domovinske vojske dobrovoljaca 1917—18.

CONNECTICUT, država, jezero i rijeka na tlu Nove Engleske u USA:

1. Savezna država na Atlantiku, kojemu pritječu Connecticut, Housatonic, Thames, Quinnipiac i druge rijeke, što gone mnogo mlinova, pilana i tvornica. Među rijekama su valoviti brežuljci Appalacha od 300 m na *Z* i nizina na *I* i *J*. Podneblje je blago, oceansko, a zemlja rodna. Na površini od 12.487 km² ima 1,606.903 stan. (1930), koji se bave poljodjelstvom (žito, zob, lan, duhan, voće) i stočarstvom (sir, maslac), u primorju lovom riba i kamenica, nadalje rudarstvom (grafit, željezo i mramor) i ponajviše veleobrtom strojeva i oružja, pamuka i ćilima, papira i gume, satova i t. d. Željeznička je mreža vrlo gusta, ima više kanala i mnogo luka. Golem dio žiteljstva stanuje u gradovima. Sjedište sveučilišta je New Hawen, ujedno glavna luka, a druga su važna mjesta Hartford (glavni grad), Bridgeport (luka), New London i Norwich.

2. Jezerce u saveznoj državi New Hampshire kod granice Kanade. Njime protječe rijeka C. nedaleko od svog izvora. N. Ž.

3. Rijeka u Novoj Engleskoj, sjeveroistočni dio USA (indijanski Quonectacat »duga rijeka«). Holanđani su je kao prvi posjetioci nazvali »de versche river« (čista rijeka). C. je jedna od najdužih (555 km) rijeka svog kraja, ali ima nejednak pad. Teče gotovo stalno u pravcu *S—J*, a porječje joj zaprema 29.000 km²; bogata je vodom, čestim slapovima i brzacima. Njen je tok poslužio prvim naseljenicima i istraživačima kao putokaz. Za plovidbu ima i danas malenu važnost, veći brodovi dopiru samo do Hartforda, 80 km od ušća. Ovaj nedostatak nadoknađuje važna uzdužna željeznica. Vodena snaga brojnih slapova daje velike količine električne snage, koja je bila povod razvoju veleobrta u mnogim susjednim gradovima. Utječe u Long Island Sound, sjeveroistočno od New Yorka. J. R-ć.

CONNÉTABLE, od latinskog *comes stabuli*, kako se pod konac rimskog carstva nazivao veliki konjušnik, časnik, koji nadzire konjušnice. Već u merovinško doba njegova se služba proširila, te je postao visok dvorski dostojanstvenik. Pod Karlovićima on je jedan od vojničkih zapovjednika, podređen senešalu, no vojskovođe (maršali) su bili pod njegovim zapovjedništvom. Nakon ukinuća senešalske časti (1191) c. postaje prvim visokim časnikom krune i vrhovnim zapovjednikom kraljevske vojske, te je uživao brojne povlastice. Mjesto c-a bi ukinuto 1627. Napoleon je stvorio naslov velikog c. za svog brata Luja, a vice-connétable za Berthiera. Najznamenitiji c. bio je bez sumnje Bertrand Duguesclin (od 1370 do svoje smrti 1380). J. D-e.

CONNOLY, 1. James, ✻ Clones 5. VI. 1870, † 12. V. 1916, jedan od prvih promicatelja socijalizma u Irskoj. G. 1913 pokrenuo je veliki štrajk u Dublinu, koji je trajao šest mjeseci; posljedica toga, iako neuspjelog štrajka bila je, da se radnički politički pokret stao širiti cijelom Irskom. Za irske bune protiv Engleza 1916 pridružuje se C. narodnjačkom pokretu, jer je držao, da se društvovno pitanje može riješiti samo poslije nacionalnog; tom su ga prilikom Englezi uhvatili i pogubili. Z. G.

2. **John**, ✻ Market Rasen, Lincolnshire 27. V. 1794, † Hanwell 5. III. 1866, engleski psihijatar. G. 1828 profesor praktične medicine na University College u Londonu, nastojao je na sveučilištu uvesti nastavu iz psihijatrije. G. 1839 preuzima jednu od najvećih engleskih ludnica, Middlesex u Hanwellu kod Londona. Nije toliko radio naučno, koliko je zaslužan kao borac No-restraint-sistema, t. j. ukidanja do tada običajnih mučila u liječenju luđaka, kako je to već prije započeo Gardiner Hill u Lincolnu, Pinel u Parizu i Will Tuke u New-Yorku. Njihova je zasluga, da su psihijatrija i postupak kod liječenja luđaka krenuli novim putevima. V. B.

CONNOSSEMENT (od lat. cognoscere »prepoznati, priznati«), teretnica, odnosno pomorski tovarni list (conaissement, polizza di carico, bill of lading, Konossement). To je od brodara (vozara) ili zapovjednika broda ispostavljena isprava, kojom se on obvezuje prema krcatelju, da će prevesti popisanu robu uz stanovite uvjete na odredište i izručiti zakonitom posjedniku te pismene primnice. Ispravom dokazuje osoba, koja daje predmet prijevoza, svoja prava prema brodaru, t. j. osobi, koja preuzimlje obvezu prijevoza predmeta, odnosno prema kapetanu broda, a brodar i kapetan opet dokazuju tom ispravom svoja prava prema krcatelju, t. j. osobi, koja daje predmet prijevoza. S pomoću connossementa uređuje krcatelj svoj odnos prema primaocu dobra i po njemu ustanovljuje osiguratelj istovjetnost osigurane robe. Brodska teretnica predstavlja neki trgovački dispozicioni papir, te primalac robe, na koju se odnosi brodska teretnica, može već i prije primitka same robe stvoriti dispozicije, kao da je već njezin vlasnik. U tom leži upravo privredna važnost brodske teretnice, koja u trgovinskom prometu prelazi iz ruke u ruku. Prodavač robe, koja se prevozi vodenim putem, predaje kupcu indorsiranu teretnicu uz gotovinu ili uz mjenicu, a to je isto, kao da je bila predana sama roba. Connossement se ne može izdati prije nego je roba ukrcana, ali se mora ispostaviti najkasnije 24 sata poslije izvršenog ukrcavanja robe. Brodska teretnica treba da sadržava: ime krcatelja, ime i narodnost broda, ime kapetana, ime primaoca, luku odlaska i odredište, popis robe, vozarinu kao i eventualne opaske (klauzule). Takve opaske važne

su s obzirom na obvezu, da roba bude izručena u onom stanju, u kojem je ukrcana, kako bi kapetan broda mogao time umanjiti svoju odgovornost. Teretnica može glasiti na ime određene osobe, na donosioca ili po naredbi, te se tada naleđuje kao mjenica. Kad glasi na donosioca, tada se roba mora predati onomu, tko se iskaže njome. Odgovornost za oštećenje ili gubitak robe kao i za zakašnjenje isporuke prosuđuje se po sadržaju same teretnice, mjesnim uzancama kao i po pravilima trgovačkog ili građanskog prava. Na brodsku teretnicu podjeljuju banke zajam na robu, koja se nalazi na brodu negdje na širokom moru (remburski posao). → Vozarski ugovor. A. P.

CONNUBIUM (lat.), pravo sklapati brak, koji se po rimskom civilnom pravu smatra kao iustae nuptiae. To su u početku imali samo patriciji. Kanulejev zakon (lex Canuleia, 445 pr. Kr.) dao je ius connubii plebejcima. Lj. A.

CONOB je natpis, koji se javlja od cara Konstantina Vel. (306—337) do kraja 8. st. na reverzu rim. i bizant. zlatnika (solidi) ispod crte pri dnu novca. CON označuje kovnicu u Constantinopolisu, a slova OB kao grč. brojčana oznaka (0 = 70, B = 2) pokazuju, da je zlatnik kovan u zakonskoj težini od 1/72 libre. — Postoji i drugačije čitanje i tumačenje ovoga natpisa, naime CON(stantinopolis) OB(rusion), fino zlato Constantinopola.

LIT.: Gnecchi, *Monete Romane*, Milan 1907. I. R-o.

CONRAD, 1. Johannes, ✳ Borkau 28. II. 1839, † Halle 25. IV. 1915, njemački ekonomist, od 1870 do smrti profesor političke ekonomije na sveučilištu u Halle a/S. C. se nije bavio teoretskim istraživanjima, već je gospodarske probleme prikazivao više s praktičnog gledišta. Zbog toga su se njegovi priručnici veoma mnogo upotrebljavali i izvan Njemačke. Osim priručnika za narodno gospodarstvo C. je najviše pisao o pitanjima agrarne politike, gdje zagovara umjerenu carinsku zaštitu agrarne proizvodnje, te o pitanjima agrarne brojidbe. Za kancelara Caprivija vršio je svojim mišljenjima znatan utjecaj na gospodarsku politiku tadašnje njemačke vlade. Naročite je zasluge za nauku stekao kao izdavač stručnog gospodarskog časopisa *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (od 1870 do smrti), zatim kao jedan od glavnih izdavača stručne enciklopedije *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (1.—3. izd.) te kao izdavač narodnogospodarskih i brojidbenih monografija svog seminara za javno pravo (do njegove smrti izašao 71 svezak).

BIBL.: Glavna su mu djela: *Grundrisse und Leitfäden zum Studium der Nationalökonomie und der Volkswirtschaftspolitik*, 2 sv., Jena 1901 (prvi je svezak, pod naslovom *Upute u studij političke ekonomije, I. dio: Nacionalna ekonomija*, preveo na hrvatski M. Marković, Zagreb 1922); *Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie*, 4 sv., Jena 1896—1910. Oba djela doživjela su brojna izdanja, po smrti u obradi A. Hessea. V. L.

2. Joseph (Teodor Josef Konrad Korzeniowski), ✳ Berdičev 6. XII. 1857, † Bishopbourne kraj Canterburya 3. VIII. 1924, engleski pripovjedač, sin poljskoga književnika Apolonija N. Korzeniowskoga, koji je sudjelovao u poljskom ustanku 1863 i bio prognan u Vologdu u sjev. Rusiji. Pred očevu smrt vratio se s ocem u Krakov, gdje je polazio srednju školu. Kao dječak naučio je dobro francuski, a iz poljskih prijevoda upoznao je englesku književnost, Shakespearea, Dickensa i romane F. Marryata, koji su ga oduševili za romantiku pomorskog života. G. 1873 proputovao je s instruktorom Njemačku, Švicarsku i Italiju. U 17. godini stupio je kao obični mornar u francusku trgovačku mornaricu te tri godine plovio po Sredozemnom moru i po obalama Južne Amerike. G. 1878 prešao je u englesku mornaricu, pa je do 1880 naučio toliko engleski, da je mogao položiti časnički ispit, a 1886 i kapetanski. G. 1891 upoznao se na brodu »Torrens« s J. Galsworthyjem, koji ga je ohrabrio, da se posveti književnosti. G. 1896 se oženio i nastanio u grofoviji Kent. Njegov dvadesetgodišnji mornarski život odrazio se kasnije u kozmopolitskom duhu i širini pogleda njegovih romana.

Pojava njegova prvog romana *Almayer's Folly* (1895, hrvatski prijevod *Almayerova ludnica*, 1925) pozdravljena je kao novost u engleskoj književnosti. Zatim su slijedili romani *An Outcast of the Islands* (1896), *The Nigger of the »Narcissus«* (1898), *Lord Jim* (1900) i *Nostromo* (1904), te zbirke pripovijesti *Youth* (1902) i *Typhoon* (1903). Sva ova djela iz pomorskog života, C-ova najbolja, stekla su oduševljeno priznanje nekolicine kritičara, ali kod širokog općinstva nisu imala uspjeha, tako da je C. za neko vrijeme prestao pisati i htio se vratiti na more. C-ovo iduće djelo *The Secret Agent* (1907), pustolovni roman iz života anarhistâ, otvara novo razdoblje u njegovu radu. Djela, koja su slijedila, donijela su mu blagostanje i slavu, ali nisu mnogo pridonijela njegovu umjetničkom glasu. To su romani *Under Western Eyes* (1911), *Chance* (1914), *Victory* (1915), *The Shadow-line* (1917), *The Arrow of Gold* (1919), *The Rescue* (1920), *Suspense* (1925) i novele *A Set of Six* (1908), *Twixt Land and Sea* (1912), *Within the Tides* (1915) i *Tales of Hearsay* (1925). C. je osim toga ostavio dvije drame i više knjiga eseja književnog, političkog i autobiografskoga sadržaja.

Poljak po rođenju, Francuz po odgoju, C. je postao jedan od velikih stilista u novoj engleskoj književnosti. Stil mu je dostojanstven, bistar i snažan. C. ne pripada samo po jeziku engleskoj književnosti, on je odličan tumač najboljih osobina engleske psihe.

LIT.: R. Curle, *J. C., a study*, 1914; H. Walpole, *J. C.*, 1916; E. Bendz, *J. C., an appreciation*, 1923; F. M. Ford, *J. C., a personal remembrance*, 1924; A. Symons, *Notes on J. C.*, 1926; Jessie Conrad, *J. C. as I knew him*, 1926; G. Jean-Aubry, *J. C. Life and Letters*, 1927; L. O'Flaherty, *J. C., An appreciation*, 1930; R. L. Megroz, *J. C's Mind and method*, 1931; A. Maurois, *J. C. (Magiciens et Logiciens)*, 1935. J. T-a.

3. Michael Georg, ✳ Gnodstadt u Franačkoj 5. IV. 1846, † München 20. XII. 1927, njemački pisac. Izdavao je u Münchenu 1885—1901 časopis »Die Gesellschaft«, u kojem je zastupao ideje naturalizma u južnoj Njemačkoj i okupio gotovo sve važnije predstavnike toga modernog pokreta. Kao pisac romana povodio se za Zolom, a pjevao je i lirske pjesme; no njegovoj borbenoj naravi više je odgovaralo odrješito zastupanje nacionalnoliberalnih načela u člancima i kazališnim kritikama dnevnih novina. S. T.

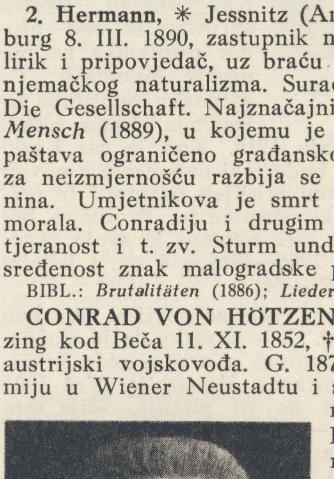
CONRADI, 1. August, ✳ Berlin 27. VI. 1821, † Berlin 26. V. 1873, njemački operni dirigent i skladatelj. Glazbu je učio u berlinskoj glazbenoj akademiji, ali je poslije radio još kod Liszta u Weimaru i pomagao mu kod instrumentacije prvih njegovih orkestralnih djela. C. je kao operni dirigent djelovao u više njemačkih gradova, najviše u Berlinu u različnim kazalištima. Danas se od njegovih skladba izvode najviše udezbe i karišici u vrtnim i zabavnim koncertima. No pisao je i opere, balete, glazbene šale; ove su imale i velik uspjeh. Od njegovih pet simfonija najbolja je četvrta u a-molu.

LIT.: G. Kruse, *A. C.* (»Die Musik«, XII., Berlin 1912—13). B. Š.

2. Hermann, ✳ Jessnitz (Anhalt) 12. VII. 1862, † Würzburg 8. III. 1890, zastupnik njemačkog ranog naturalizma, lirik i pripovjedač, uz braću Hart osnivač berlinske grane njemačkog naturalizma. Surađivao u Conradovu časopisu Die Gesellschaft. Najznačajnije mu je djelo roman *Adam Mensch* (1889), u kojemu je opisan umjetnik, koga upropaštava ograničeno građansko društvo. Težnja pojedinca za neizmjernošću razbija se o tjesnogrudnost malograđanina. Umjetnikova je smrt optužba i osuda građanskog morala. Conradiju i drugim ranim naturalistima su pretjeranost i t. zv. Sturm und Drang znak genijalnosti, a sređenost znak malograđske prosječnosti.

BIBL.: *Brutalitäten* (1886); *Lieder eines Sünders* (1887). G. Š.

CONRAD VON HÖTZENDORF, 1. Franz, grof, ✳ Penzing kod Beča 11. XI. 1852, † Mergentheim 25. VIII. 1925, austrijski vojskovođa. G. 1873 svršio je vojničku akademiju u Wiener Neustadtu i stupio u vojsku; kao nadporučnik sudjeluje u okupaciji Bosne i Hercegovine, svršava ratnu školu, postaje satnik u glavnom stožeru, kasnije — kao stožerni časnik — učitelj u ratnoj školi. G. 1899 kao general-bojnik postaje brigadir u Trstu; to je mjesto bilo odlučno za daljnju njegovu djelatnost. Na osnovi opažanja o talijanskoj iredenti stekao je trajno nepovjerenje prema trećem članu Trojnog saveza. Svoje je shvaćanje obrazložio u više spomenica glavnom stožeru, a na manevrima se upoznao s prijestolonasljednikom Franjom Ferdinandom, kojega su se misli u mnogome poklapale s nje-



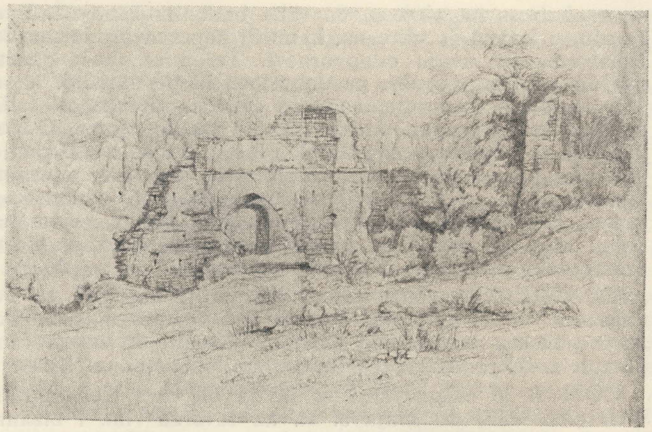
FRANZ CONRAD
VON HÖTZENDORF

govima. Njegovim utjecajem C. postaje 1906 glavar glavnoga stožera. Predviđajući rat on je odmah počeo preustrajati cijelu oružanu snagu, osobito topništvo, i graditi tvrđave, ponajviše na jugozapadnoj granici; proveo je nov način izobrazbe glavnog stožera, vodeći borbu s parlamentima i delegacijama za pojačanje vojske i njezinu suvremenu tehničku opremu. Od 1906 C. je i jedna od najistaknutijih političkih ličnosti Monarhije utječući odlučno na cijelu njezinu politiku. Za aneksione krize 1908—09 i za balkanskih ratova 1912—13 pojačao je vojsku u Bosni i Hercegovini i proveo djelomičnu mobilizaciju jugoistočnih vojnih zborova. Za to je vrijeme u stalnom sukobu s ministrom vanjskih poslova Aehrenthalom, jer vjeruje, da Monarhija ne može izbjeći sukob sa Srbijom, i da Italiju treba smatrati protivnikom, a ne saveznikom; vjeruje, da samo »preventivni rat« može spasiti Monarhiju. Prije i poslije aneksije smatra, da se »južnoslavensko pitanje« može riješiti samo priključkom Srbije Monarhiji, koju treba urediti na temelju trijalizma. Kad je 1911 Italija navijestila rat Turskoj, C. predlaže preventivni rat protiv Italije. Došavši u ponovni sukob s Aehrenthalom C. mora predati ostavku kao glavar glavnoga stožera, no nešto kasnije vraća se radi događaja na Balkanu na svoje mjesto. C. nije precjenjivao snagu austro-ugarske oružane snage, premda se njezini uspjesi kroz tri godine prvoga svjetskoga rata mogu uglavnom njemu zahvaliti; kad je držanje Italije i Rumunjske 1915 postalo kritično, predlagao je, da se bivši saveznici ustupcima predobiju za neutralnost. Kao smioni strateg spriječio je veći prodor protivnika na područje Monarhije. Po njegovim zamislima izveden je prodor ruskih postava kod Gorlica u svibnju 1915. Kad je car Karlo preuzeo vrhovno vodstvo, C. bude radi nesaglasja s novim vojničkim i političkim smjerom prisiljen odstupiti te preuzima zapovjedništvo vojničke skupine na tirolskom bojištu do srpnja 1918. Nakon rata napisao je svoje uspomene *Aus meiner Dienstzeit 1906—1918* u 4 sv., s jednim sveskom priloga i karata (1921—24).



HUGO CONRAD VON HÖTZENDORF
(Fotografija iz g. 1860)

Njegove su uspomene bogato vrelo za povijest rata kao i za najbližu hrvatsku prošlost. C. je shvatio, da je »južnoslavensko pitanje«, koje je smatrao u prvom redu hrvatskim, stožerno pitanje za opstanak Monarhije. Već 1901 upozorava Franju Ferdinanda na to pitanje, »čije sam rješenje — kako sam veli — u korist Hrvata označio hitnim«. Kao glavar glavnoga stožera C. podržava stalne veze s hrvatskim političarima, osobito s prvacima stranke prava, tumačeći njihovo stanovište na najvišim mjestima. Do 1908 pomišlja na to, da se Srbija pripoji Monarhiji na miran način kao savezna država; takav bi položaj pružio, po njegovu mišljenju, Srbiji gospodarske i političke prednosti. Monarhija, pretvorena u saveznu državu, bila bi jača prema Italiji. U prosincu 1907 C. predlaže Franji Josipu I., da se Bosna i Hercegovina priključe Hrvatskoj i da se urede sporovi između Hrvatske i Madžarske »uz zadovoljenje opravdanih želja Hrvata«. Nakon neuspjelih izbora bana Pavla Raucha 1908 predlaže C., da se privremeno imenuje jedan general hrvatskim banom, a drugi namjesnikom u Dalmaciji. Predlaže i pravedniji izborni red. Za vrijeme boravka državnog kancelara Reicha, kneza Bülowa, u Beču 1908 C. ponovno upozorava Aehrenthala na hrvatsko pitanje, položaj u Bosni i nužnost trijalističkoga sustava. U jednoj spomenici 1909 upozorava, da Monarhija, koja se s ²/₃ sastoji iz slavenskih naroda, ne



HUGO CONRAD VON HÖTZENDORF, Ruševina grada Orahovice
Crtež. Zagreb, Grafička zbirka

može voditi protuslavensku politiku, pa to uvjerenje zastupa i 1913. C-u je hrvatsko pitanje odlučno za velevlasni i gospodarski opstanak Monarhije, jer je ona po hrvatskom području pomorska zemlja; radi toga zahtijeva samostalan položaj Hrvatske.

LIT.: Glaise-Horstenau, *Die Katastrophe*, Amalthea-Verlag, Zürich-Leipzig-Beč 1929. J. H-t.

2. Hugo, ✻ Brno 1806 ili 1807, † Osijek 28. II. 1869, osječki slikar. Njegov otac Franz doselio se s obitelju poslije 1812 iz Moravske u Slavoniju, gdje je postao najprije vlastelinski geometar u Dardi, a poslije učitelj risanja u osječkoj građanskoj risarskoj školi. Od 1831 dalje pomagao mu je u tom zvanju i sin Hugo. Sva je vjerojatnost, da je C-u bio prvi učitelj njegov otac, koji je, kako kažu, bio i vješt slikar. Kad su se obiteljske prilike poboljšale, poslao je otac C-a na dalje učenje slikarstva, navodno u Beč, Firencu i Rim. O ovom njegovu školovanju nije nam ništa pobliže



HUGO CONRAD VON HÖTZENDORF, Iz Podgoračke šume
Crtež. Zagreb, Grafička zbirka

poznato. Vijest o teškoj bolesti očevoj stiže mladoga C-a u Rimu, pa se požurio u Osijek, ali oca ne nađe više živa, jer je bio umro 20. VI. 1841. Poslije smrti očeve postaje C. njegovim nasljednikom u spomenutoj osječkoj školi kao »artis graphicae magister«. Zahvalan mu je spomen kao takovu ostavio njegov učenik Iso Kršnjavi, koji kaže, da je prošao mnoge škole i upoznao mnoge umjetnike, ali da nije našao boljega učitelja. Od C-a sačuvan je velik broj crteža i slika. Među crtežima zaprema najvažnije mjesto onih trideset i šest, što ih je izložio u Zagrebu 1864 za »Prve izložbe dalmatinsko-hrvatsko-slavonske« (danas u posjedu dra. A. Mihalovicha). Izložbeni katalog naziva te crteže »pomenikom slavonskih okolica«, dok izvorni natpis glasi »Skice nekolikih šumskih prizora i nekih historijskih i slikovitih ruševina slavonskih«. Šumskim su prizorima motivi: romantički slap i pećinski grob jankovački, slikovita Punitovačka šuma, Našički i Podgorački lug, krajolici uz cestu, koja vodi kroz guste šume iz Feričanaca i Našica u Orahovicu, dok su motivi »historijskih i slikovitih ruševina« stara gotička opatija Bijela uz Pakru, Erdut na Dunavu između Aljmaša i Dalja, Orahovica, Kolođvar, Ilok, Krndija i Vrdnik. Nisu svi od reda crteži u ovom albumu jednako uspjeli. C. je, istina, bio vješt i valjan crtač. Svojom zamjernom tehničkom vještinom (koja dašto ne obiluje odviše mnogolikim izražajnim mogućnostima), a služeći se pri tome tradicionalnim kompozicijskim sredstvima u želji, da prikaz izađe kao zaobljena slika, ponavlja se on često. Zbog toga su na njegovim crtežima najuspjeliji oni dijelovi, koji su dani neposredno prema gledanom i viđenom objektu. U stvari su oni svi romantične topografijske ilustracije. »Grafička zbirka« u Zagrebu ima od njega veći broj crteža s motivima iz Gorskog Kotara i Slovenije, detaljnih studija hrastova iz slavonskih šuma i nekoliko lijepih akvarela, na kojima su prikazani slavonski seljački tipovi u svojim lijepim i šarenim nošnjama. C-a kao slikara predočile su istom u posljednje vrijeme nekolike kolektivne izložbe njegovih slika, koje su priređene u Osijeku 1935, 1941 i 1942. I na svojim slikama prikazuje C. ponajviše slavonske krajolike, gdjekad oživljene genre-prizorima. I one kazuju njegovu duboku ljubav za bujni slavonski krajolik i njegove romantične ljepote. Među njegovim brojnim učenicima istakao se Adolf Waldinger.

LIT.: I. Kršnjavi, *Uspomene iz Vinkovaca i Osijeka* (u kalendaru »Jeka od Osijeka«), Osijek 1920; A. Schneider, *Slavonski pejzažisti* (Hrvatska Revija), Zagreb 1934; J. Bösendorfer, *Počeci umjetnosti u Osijeku*, Osijek 1935; *Katalog retrospektivne izložbe radova osječkog slikara H. C. H.*, Osijek 1935, Bilderausstellung »*Deutsche Malkunst in Kroatien-Slawonien 1800—1941*« (katalog), Osijek 1941. A. Sch.

CONRADY, August, ✻ Wiesbaden 28. IV. 1864, † Leipzig 4. VI. 1925, njemački sinolog, profesor na sveučilištu u Leipzigu (1897), vanredan poznavalac kineske kulture i kineskog jezika, osnivač indokineske lingvistike.

BIBL.: *Eine indochinesische Kausativ-Denominativbildung* (1896); *Geschichte Chinas* (1910); *Eine merkwürdige Beziehung zwischen den austrischen und indochinesischen Sprachen* (1916); *Die chinesischen Handschriftenfunde Sven Hedins in Lou-lan* (1920).

CONRART, Valentin, ✻ Pariz 1603, † Pariz 23. IX. 1675, francuski književnik. Objelodanio je samo malen broj stihova i djela u prozi. Poznat je osobito po svojoj ulozi prigodom osnutka Francuske akademije; ona je nastala iz sastanaka književnika, koji su se sastajali kod C-a. On je ujedno bio prvi doživotni tajnik Akademije. Premda se Boileau rugao njegovoj »mudroj šutnji«, od suvremenika je bio vrlo cijenjen zbog svoje umjerenosti i profinjenosti, a i zbog sigurnosti u svom ukusu. Njegovi su spisi dragocjeni za upoznavanje književnog života u njegovo doba, a sačuvani su u »Arsenalskoj knjižnici« u Parizu. Ulomci iz njih objelodanjeni su pod netočnim naslovom *Mémoires sur l'histoire de son temps* u zbirci *Collection des Mémoires relatifs à l'histoire de France*, koju su izdavali Petitot i Monmerqué.

LIT.: A. Bourgoin, *V. C.*, Pariz 1883. J. D-e.

CONRING, Hermann, ✻ Norden (istočna Frizija) 9. XI. 1606, † Helmstedt 12. XII. 1681, polihistor. Bavio se politikom i prirodnim pravom. Ide među utemeljitelje njemačke pravne povijesti. Zastupao je princip merkantilnoga naseljavanja.

BIBL.: *Examen rerum politicarum totius orbis, De origine iuris germanici.* Djela u 6 sv. izdao J. W. Goebel, Braunschweig 1730 i d. A. S-r.

CONSALVI, Ercole, ✻ Rim 8. VI. 1757, † Rim 24. I. 1824, kardinal. Papa Pio VII. imenovao ga je nakon svoga izbora državnim tajnikom. G. 1801 zaključio je konkordat s Francuskom. Svojim protivljenjem t. zv. »organičkim člancima«, što ih je Napoleon samovlasno dodao uz taj konkordat, omrazio se Napoleonu, pa se 1806 na njegov pritisak odrekao časti državnog tajnika. Kada je Napoleon 1809 odveo Pija VII. u Savonu, bio je C. zatočen u Reimsu. Iza pada Napoleonova imenovan je opet državnim tajnikom. Na Bečkom kongresu zastupao je papu. Sklopio je za kat. crkvu povoljne konkordate s brojnim državama. Nazivali su ga časnim nazivom »veliki kardinal«.

CONSCIENCE, Hendrik, ✻ Antwerpen 3. XII. 1812, † Bruxelles 16. IX. 1883, flamski pripovjedač. Za revolucije 1830 prijavio se kao dobrovoljac u vojsku i služio 6 godina; 1857—67 povjerenik za courtraisko okružje, od 1868 do smrti čuvar umjetničkih muzeja u Bruxellesu. Svojim povijesnim romanom *De Leeuw van Vlaanderen* (1838, Flandrijski lav, preveo August Harambašić) proslavio se kao jedan od osnivača novije flamske književnosti, borac za pravo flamskog jezika i za flamsku narodnu svijest. Uz romantično shvaćanje predmeta C. se ističe slikovitošću atmosfere i uzbudljivošću radnje, dok je sam sadržaj (pobjeda Flamaca nad francuskim plemstvom kod Cortrijka 1302) prilagodio tendenciji (sukob je imao upravo socijalni značaj, a C. mu je dao obilježje narodnosne borbe). Poslije je prešao na crtanje svagdanjeg domaćeg života: *Wateene moeder lijden kan* (1843), *Avondstonden* (1846), *Jacob van Artevelde* (1849), *De Loteling* (1850), *Baas Gansendonck* (1850), *De arme Edelman* (1851, Siromašni plemić)), *De Gierigaard* (1852, Škrtac, prev. J. Zorić, Zagreb 1892), *De Geldduivel* (1856), *De Kerels van Vlaanderen* (1870) i dr. To su sitne sličice idilskog života s istaknutom moralno-odgojnom tendencijom, ali im umjetničku vrijednost daje vrlo dobro realistično opažanje i toplina iskrenog osjećanja. C. je stvorio flamsku čitalačku publiku i postao najpopularniji pisac Flandrije.

BIBL.: Sabrana djela, Antwerpen 1867—75, novije izd. 1912.

LIT.: Pol de Mont, *H. C.*, Haarlem 1882; J. Bexnaerts, *C.*, Loewen 1910; E. de Bock, *H. C.*, Amsterdam 1912; *H. C.*, *Studien en Krietiken*, Antwerpen 1913; Franz Jostes, *H. C.*, München-Gladbach 1917. Lj. M.

CONSEIL D'ÉTAT → **Upravno sudstvo.**

CONSENSUS REGIUS → **Domicijalni sustav.**

CONSEQUENS znači ono, što slijedi. Tako se u događanju tom riječi označuje *djelovanje*, koje slijedi iz prеđašnjeg uzroka; u zaključivanju *zaglavak*, koji slijedi iz pretpostavki ili premisa (v.), a u dokazivanju *tvrdnja*, koja proizlazi iz iznesenih razloga. V. F.

CONSIDÉRANT, Prosper-Victor, ✻ Salins (francuska Jura) 12. X. 1808, † Pariz 27. XII. 1893, francuski socijalist. Napustivši djelatnu vojničku službu pridružio se nauci socijalističkog utopista Ch. Fouriera. Poslije njegove smrti (1837) postaje predstavnik njegove škole (→ Fourier). Kad je buknula u veljači 1848 revolucija u Parizu, bacio se u politički život; bio je izabran najprije u ustavotvornu, a kasnije u zakonodavnu skupštinu, gdje je nastojao oživotvoriti svoje ideje o falangama i falansterama. Naišavši na oporbu pridružio se skrajnjoj ljevici i ustanku 13. VI. 1849. Optužen zbog veleizdaje pobjegao je u Bruxelles, a odatle 1852 u Sjevernu Ameriku, gdje je osnovao 1854 »Société de colonisation européano-américaine au Texas« sa svrhom, da osniva kolonije po sustavu Fourierovih falanga i falanstera. Taj se pokušaj posve izjalovio. Vrativši se 1869 u Evropu založio se poslije poraza kod Sedana za republikanski i socijalistički oblik komune (→ Komuna). Poslije neuspjeha i te revolucije povukao se iz političkog života.

Glavna su mu književna djela: *Destinée sociale*, 2 sv., Pariz 1834—44 (u tom je djelu najbolje prikazan sustav Fourierove škole); *Base de la politique positive. Manifeste de l'école sociétaire*, Pariz 1841; *Exposition abrégée du système phalanstérien de Fourier*, Pariz 1845; *Principes du socialisme. Manifeste de la démocratie au 19e siècle*, Pariz 1847; *Le socialisme devant le vieux monde*, Pariz 1849. M. I.

CONSIDÈRE, Armand, ✻ Port-sur-Saône 1841, † Pariz 1914, francuski inženjer, jedan od najzaslužnijih konstruktora armiranog betona, jednako plodan na polju teorije i prakse. G. 1885/86 objelodanio je svoje rasprave o upotrebi željeza i ocjeli u građevnim konstrukcijama, osobito kod mostogradnja, a 1898 rezultate svojih istraživanja o uplivu metalne armature na tehnička svojstva betona. C. je izumio spiralnu armaturu, koja znatno pojačava nosivost stupova i uopće tlačenih dijelova konstrukcija od armiranog betona. Velikih je zasluga stekao za međunarodnu suradnju na području ispitivanja građevnog materijala. Objelodanio je mnogo važnih rasprava u stručnim časopisima, a naročito u *Annales des Ponts et Chaussées*.

LIT.: *Schweizerische Bauzeitung*, sv. LXIV., br. 11, Zürich 1914; *Beton und Eisen*, g. XIII., Berlin 1914. S. S. N.

CONSOLAT DE MAR (katalonski), zbirka pomorskih pravnih običaja španjolskog podrijetla, nastala u Barceloni krajem 14. st., jedan od najznatnijih izvora pomorskoga prava. Prvi put je tiskana na katalonskom jeziku, a kasnije je mnogo puta prevedena i tiskana. Sadržava obično 294, 297, pa i više glava Ona je najraširenije vrelo pomorskoga prava na Sredozemnom i Jadranskom moru, dakle i kod nas. Ime potječe od naziva pomorskoga suda »consulatus maris« u Barceloni (kasnije su se tako zvali pomorski sudovi i na našoj obali). Zbirka je vršila znatan utjecaj na razvitak kasnijeg pomorskog zakonodavstva, a djelomično i na pomorsko pravo hrvatskih primorskih gradova; napose je njezinom primjenom osigurano održanje zajedničkih pravila u pomorskoj trgovini Sredozemnoga mora. A. P.

CONSOLATIO AD LIVIAM, elegija od 237 distiha, kojoj su humanisti krajem 15. st. dali naslov *Publii Ovidii Nasonis Consolatio ad Liviam Augustam de morte Drusi Neronis, filii eius, qui in Germania morbo periit.* Pjesma iskorišćuje Ovidijevu frazeologiju, ali ne potječe od njega, nego od slabijega pjesnika, njegova mlađega suvremenika. Nastala je za života Augusta i nedugo poslije smrti njegova pastorka Druza, koji je umro g. 9 pr. Kr. Spjevana je tehnikom, koja se učila u grčkim i rimskim retorskim školama, a prešla je i u sredovječno pjesništvo. Takvih utješnih pjesama ima i u starijoj hrvatskoj književnosti, na pr. elegija »U smrt Marije Kalandrice«, koja se krivo pripisivala Gunduliću. P. G.

CONSTABLE, 1. Henry, ✻ Newark 1562, † Liège 9. X. 1613, engleski pjesnik. Nauke je svršio u Cambridgeu 1580. Rano je prešao na katoličku vjeru. Čini se, da je bio u tajnoj službi engleske vlade u Parizu (1584—85). Kao papin izaslanik putovao je 1599 u Škotsku, a poslije je bio u službi francuskoga kralja. Veći je dio života proveo u inozemstvu. Bio je u Poljskoj i u Italiji. G. 1603 došao je u London, a 1604 bio je neko vrijeme zatvoren u Toweru. G. 1592 objavio je zbirku soneta *Diana, the praises of his Mistress in certaine sweet sonnets.* U suvremenim zbornicima ima još nekoliko njegovih soneta i pastirskih pjesama. U 19. st. otkriveno je još nekoliko njegovih pjesama, među njima i 16 duhovnih soneta *(Spirituall Sonnettes).* C-ova sveukupna djela izdao je W. C. Hazlitt 1859. — C. je jedan od prvih engleskih pjesnika, koji su dotjerali oblik soneta, ali je suviše ropski slijedio francuske (Desportes) i talijanske petrarkiste, pa i talijanske sonete Kotoranina Ludovika Paskvalija. J. T-a.

2. John, ✻ East Bergholt (Suffolk) 11. VI. 1776, † London 31. III. 1837, engleski slikar. Bio je učenik londonske Akademije, proučavao je holandijske krajolike, napose Ryuisdaelov, zatim krajolike Claude Lorraina, a kasnije se predao isključivo proučavanju same prirode. Slikao je maglovite engleske krajolike s ladanjskim kućama i stanovnicima, naoblačeno nebo i vlažnu atmosferu, pa je prvi od engleskih slikara na platnu realistički utvrdio atmosferske pojave neba, i to nezavisno od starijih uzora. Otkrio je u modernom smislu uzduh i atmosferu. Zabacio je smeđi ton starih majstora i stvorio novu, svijetlu paletu, a namaz kista bio mu je širok i slobodan, što je za ono vrijeme bila novotarija. Najpoznatije su njegove slike *Polje žita* (1826) i *Kola sijena* (1821), obje u National Gallery u Londonu. Skice u Victoria and Albert muzeju u Londonu djeluju posve impresionistički. C. je jedan od neizravnih preteča impresionizma. U Engleskoj nije stvorio svoje škole, ali je zajedno s Turnerom i Bonnigtonom oko 1830 utjecao na francusku slikarsku školu u Barbizonu.

LIT.: C. J. Holmes, *C. and his influence on landscape painting,* London 1902; H. W. Tompkins, *C.*, London 1907. V. H-n.

CONSTANT, Benjamin (Jean-Joseph-Benjamin), ✻ Pariz 10. VI. 1845, ✻ Pariz 26. V. 1902, francuski slikar. Učio je u Toulousi i Parizu, gdje mu je bio učitelj Cabanel. Ugledajući se u Delacroixa putovao je po Španjolskoj i Maroku i izišao, od 1875 dalje, na glas svojim slikama, na kojima je prikazivao istočnjačke motive (*Les femmes du Riff en Maroc, Les prisonniers marocains, Les Favorites d'Emir, La justice du Chérif* i druge). Poslije godine 1880 slika dekorativne slike (Hôtel de la Ville i Sorbona u Parizu, Kapitol u Toulousi), a naročito portrete, kojima je postigao najveće uspjehe. Njegov kolorizam, isprva svijetao i krepak, prelazio je kasnije sve više u smeđi »galerijski« ton. U razvojnom pogledu nema C. većeg značenja. A. Sch.

CONSTANT DE REBECQUE, Benjamin-Henri, Lausanne ✻ 25. X. 1767, † Pariz 8. XII. 1830, francuski političar i književnik. Odgoj je dobivao najprije kod kuće, a zatim u Engleskoj, Njemačkoj i Škotskoj prelazeći s jednog sveučilišta na drugo. Dugi odnošaj s umnom gospođom de Charrière (Belle de Zuylen, 1740—1805) znatno je utjecao na njega. G. 1789 oženio se Wilhelminom Louisom Jeannom von Cramm, a rastavio se od nje 1793. G. 1794 susreo je gospođu de Staël. Njihova ljubav bila je puna oluja, a konačni prekid uslijedio je 1811. Bio je član Tribunata (1799), odakle ga je isključio Bonaparte zbog njegove oporbe protiv autoritativnog režima; 1803 pošao je svojevoljno u progonstvo i slijedio Mme de Staël u Njemačku i Italiju. Vrativši se 1814 u Francusku prihvatio je imenovanje državnim savjetnikom za vrijeme Sto dana. Nakon pada Carstva prešao je u Englesku, odakle se vratio 1817. Bio je teoretičar ustavne monarhije i jedan od vođa oporbe, pa je vodio ogorčenu borbu protiv Bourbona. Luj-Filip imenovao ga je predsjednikom zakonodavnog odjela u državnom vijeću (23. VIII. 1830), ali je doskora umro. Franc. akademija odbila je dva puta njegovu kandidaturu.



B. CONSTANT DE REBECQUE

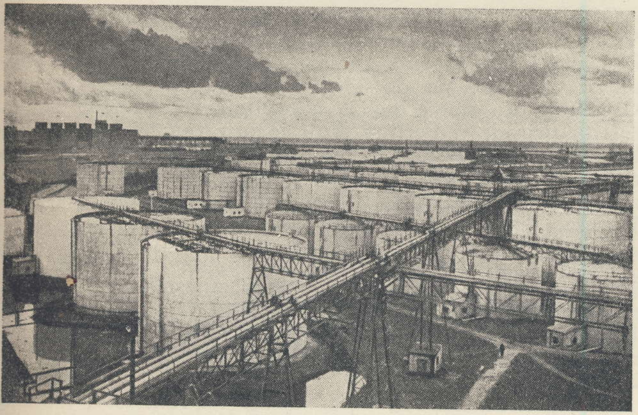
Od njegovih političkih spisa širok je odjek imao *L'esprit de conquête et l'usurpation* (1813), u kome definira suvremenu slobodu, razlikujući je od starinskog pojma slobode kao »pravo, da čovjek bude podložan jedino zakonima«. U brojnim kasnijim djelima on se neprestano vraća na tu misao o slobodi, u kojoj gleda nuždan uvjet sreće naroda, koji je suveren u toliko, što nijedan pojedinac i nijedan dio društva nije vlastan suprotstaviti svoj ugled ugledu mnoštva. Zdrav razum i osjećaj za istinu, jasnoća načela i razlaganja svojstva su, koja čine, da C-ovi politički spisi nisu ni danas zastarjeli. Uspjeh njegova dnevnika *(Journal intime)* i njegova mjestimice autobiografskog romana *Adolphe* (1816) nije nikada oslabio. Roman je divan svojom psihološkom pronicavošću i moralnom istinitošću. Razlaganje mu je sažeto i logično, stil jasan i točan u izražaju.

BIBL.: G. Rudler, *Bibliographie des oeuvres de B. C.*, Pariz 1908; *Walstein* (prijevod s njemačkog), *précédé de quelques reflexions sur le théâtre allemand*, 1809; *Cours de politique constitutionnelle*, 4 sv., 1817—20; *De la religion considérée dans ses sources, ses formes et ses développements*, 4 sv., 1824—31; *Discours*, 2 sv., 1828; *Mélanges de littérature et de politique*, 1829; *Du polythéisme romain considéré dans ses rapports avec la philosophie grecque et la religion chrétienne*, 2 sv., 1833; *Oeuvres politiques*, 1874. Njegovo dopisivanje objelodanjeno je u brojnim izdanjima, među kojima valja spomenuti: *Correspondance de B. C. et d'Anne de Lindsay*, objelodanila barunica Constant de Rebecque, Pariz 1933; od njegova dnevnika objelodanjen je samo ulomak pod naslovom: *Le cahier rouge* (1767—87), Pariz 1907 (vidi G. Rudler, *Le vrai Journal intime de B. C.*, Revue des études napoléoniennes, 1915). Kritičko izdanje *Adolphe* priredio je G. Rudler, Manchester 1919. Hrvatski prijevod *Adolfa* od dr. Ive Hergešića (s predgovorom *Werther i Adolf*), Zagreb 1930.

LIT.: Sainte-Beuve, *Portraits littéraires*, III., Pariz 1836; E. Faguet, *Politiques et moralistes du XIXe siècle*, I., Pariz 1891; G. Rudler, *La jeunesse de B. C. (1767—94)*, Pariz 1909; *Adolphe de B. C.*, Pariz 1935; P. L. Léon, *B. C.*, Pariz 1930. J. D-e.

CONSTANŢA, glavna rumunjska luka na Crnom moru. Grad se razvio na malom poluotočiću, koji strmo pada prema moru. Njegova je jezgra i danas orijentalnog izgleda s mnogo turskih ostataka; jedino su na najistaknutijem dijelu poluotoka uz more izgrađeni novo šetalište, lijepe zgrade i kasino. Prema kopnu širi se nova C. sa širokim i pravilnim ulicama.

Misli se, da je na mjestu današnjeg grada postojao rimski grad Tomi, u koji je bio prognan Ovidije. Stoga mu je podignut spomenik na glavnom trgu. U srednjem vijeku C. je neznatno mjesto. Grad se počeo brže razvijati tek poslije berlinskog kongresa, kad mu je razvoj osiguran prostranim i bogatim zaleđem i uređenjem umjetno zaštićene luke. Dugim i moćnim lukobranima zatvoren je dio plitkog zaljeva, koji se nalazi na J poluotoka i koji je pretvoren u osrednje pristanište: unutrašnje sa 60 i vanjsko sa 15 ha. Pošto se izgradila željeznička pruga Bukurešt—C., počelo je pristanište dobivati glavnu ulogu u rumunjskoj vanjskoj trgovini i potiskivati velika riječna pristaništa Brailu i Galac. Preko C-e se izvozi petrolej, koji se posebnim cijevima dovodi neposredno iz petrolejskih izvora. Veliki i suvremeno uređeni silosi omogućuju skupljanje i



CONSTANŢA

lak utovar žita. Sjeverni dio pristaništa služi putničkom prometu, a južni potrebama ratne mornarice. U vezi s razvojem prometa u luci povećao se i trgovački napredak grada, te u njemu imaju svoje podružnice sve velike banke i trgovačka društva. Razvoj grada, usavršavanje prometnih veza s unutrašnjošću, osobito s Bukureštom, i lijepi žalovi u bližoj (Mamaja, 6 km sjevernije) i daljoj okolici povećali su i turističku važnost C-e. Danas je C. središte cijele rumunjske radinosti na moru; promjene u značaju i blagostanju zemlje odražavale su se na ovoj luci. Najbrži i najveći napredak doživjela je C. poslije prvoga svjetskog rata, kad je Rumunjska bila velika i bogata zemlja. Još 1912 imala je C. samo 27.000 stan., a 1930 ima već 59.164; osim Rumunja bilo je u njoj dosta Grka, Turaka, Bugara i drugih narodnosti. C. je i središte mnogih upravnih i školskih ustanova te pravosl. episkopije. J. R-ć.

CONSTANTINE, 1. ist. alžirski département, između obale i Sahare. Zaprema 87.581 km² i broji 2,727.766 stan. (1936). Stanovništvo se bavi poljodjelstvom i vinogradarstvom, uzgajanjem maslina i duhana, plutom i t. d. Na južnom rubu Tell Atlasa (Suk Arras i Tebessa) kopa se fosfatni gnoj. — 2. Glavni je grad Constantine jaka tvrđava, udaljena 65 km od mora, te joj Philippeville služi kao luka. U C. je željeznička postaja te autobus za Alžir i Biskru. Usred mjesta je vapnenasti brijeg, koji se strmo spušta na tri strane prema divljoj rasjelini sa 65 m visokim slapom; nastanjeni dijelovi grada povezani su mostom. Na najvišoj točki grada diže se Kasba, nekoć rimski kapitolij, danas vojarne. C. ima 113.777 stan. (1936; polovina Evropljana). Sijelo je biskupije i sjemeništa; 2 km na sjever nalaze se sumporne toplice Sidi Messid. A. M. S.

CONSTANTIUS → Konstancije.

CONSTRICTOR (od lat. constringere »stezati«), stezač, naziv u anatomiji za mišić, koji obavija cjevasti organ, da ga može suziti, kad se stegne. Ždrijelo je jednim dijelom građeno od takvih mišića kao i predvorje rodnice. Za razliku od constrictora, onaj mišić, koji potpuno zatvara cjevasti organ, zove se obično *sphincter*; na pr. čmarni sfinkter, sfinkter mokraćnog mjehura, mokraćne cijevi i želučanog ušća. V. D.

CONTA, Basilius, ✻ 1846, † 1882, rumunjski filozof, profesor u Bukureštu, pristaša pozitivizma i evolucionizma, pod utjecajem H. Spencera i Ch. Darwina priklanja se materijalizmu, ali drži mogućom metafiziku, makar samo kao neku vrstu znanstvene poezije.

Glavna djela (izišla u francuskom prijevodu): *Théorie du Fatalisme. Essai de philosophie matérialiste*, Bruxelles i Pariz 1877; *Théorie de l'Ondulation universelle, Essais sur l'évolution*, Pariz 1895; *Philosophie matérialiste. I. Introduction à la métaphysique*, Bruxelles i Pariz 1880; *Les fondements de la Métaphysique*, Pariz 1890. A. B-a.

CONTAINER, naprave (škrinje, sudovi, bačve), koje služe sigurnijem i jednostavnijem prijevozu robe željeznicom, teretnim automobilom i t. d. Izgrađene su posebno prema potrebama pojedine vrsti robe — gdje treba s uređajem za hlađenje — i snabdjevene su kotačima ili ručkama pa se lako pokreću kod pretovarivanja, tako da se roba već kod odašiljača u njih stručno sprema i u njima dolazi na odredište. Time se smanjuje pogibao oštećenja za vrijeme prijevoza. A. F.

CONTARINI, jedna od najistaknutijih mletačkih porodica od 11. st. pa sve do kraja 18. st. Osam duždeva, 1 kardinal, mnogo političara, pisaca, diplomata, upravnika i vojskovođa iz te porodice prepleću se kroz cijelo ovo razdoblje mletačke povijesti. Divna palača Cà d'Oro na Canalgrandu, koju je od 1425—35 sagradio Marino C., svjedoči o njihovoj moći i umjetničkom osjećanju. Prvi dužd iz porodice C. bio je **Iacopo** (1275—80). Za dužda **Andree C.** vodili su Mleci 1378—81 najteži rat cijele svoje povijesti, s Genovom, ugarsko-hrvatskim kraljem Ludovikom i Padovom, ali su prisebnošću dužda Andree i sposobnošću njegovih admirala spašeni. **Giovanni Battista C.** istaknuo se naročito kao general u borbi protiv Uskoka 1606. **Gerolimo C.,** generalni providur Dalmacije u doba kandijskog rata između Venecije i Turske, vodio je za cijeloga svoga službovanja rat s Turcima, preuredio obrambene utvrde Splita i sagradio dvije nove utvrde, sv. Jerolima i Bernarda. Njegov sin **Bertucci C.** bio je zapovjednik mornarice i vojske, koja se u Primorju borila protiv Turaka. **Domenico C.,** mletački poslanik u Beču, priveo je Mletke paktu Svete Lige (1684), s naročitom svrhom, da uz ostalo uzme Dubrovnik. **Giacomo C.,** jedan od najzaslužnijih splitskih knezova i kapetana (1613—15), podigao je u samome moru treći i najbolji splitski lazaret. **Lorenzo C.** bio je 1623/4 splitski providur za zdravstvo, t. j. upravitelj lazareta i trgovine, koja je išla preko splitske skele.

LIT.: G. Novak, *Borba Dubrovnika za slobodu*, Rad HA 253, 1935; Isti, *Split u svjetskom prometu*, Split 1921; Isti, *Naše more*, Zagreb 1921. G. N.

CONTE → Plemstvo.

CONTESSA LARA (pseudonim Eveline Cattermole Mancini), ✻ Firenca 26. X. 1849, † Rim 1. XII. 1896, talijanska pjesnikinja. Prvu je zbirku sentimentalne lirike objavila pod svojim prezimenom, kad joj je bilo 16 godina, *Canti e ghirlande* (Firenca 1867). Lom, koji je zatim doživjela u obitelji i u duši radi svoje neobuzdane strasti, duševni nemir, grižnja savjesti, čežnja za smirenjem i za tihim životom oko kućnog ognjišta odrazuju se, višeput pjesnički, u njezinim kasnijim stihovima: *Versi* (Rim 1883), *E ancora versi* (Firenca 1886), *Versi nuovi* (Firenca 1897). Piše također romane i novele, među kojima je i dražesna priča za djecu *Una famiglia di topi* (2. izd., Firenca 1895). Surađivala je u političkim i književnim listovima. Svršila je tragično.

LIT.: B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, II., 3. izd. Bari 1929; M. Borgese, *La C. L.*, Milan 1930. M. D-ić.

CONTI, 1. Angelo, ✻ Rim 1860, † Napulj 1930, talijanski književnik. Slijedi pravac Ruskinova estetizma u svojim raznovrsnim djelima, u kojima promatra književnost, umjetnost i prirodu: *Introduzione a uno studio su F. Petrarca* (Rim 1892), *Giorgione*, studija (Firenca 1892), *La beata riva*, o G. D'Annunziju (Milan 1900), *Sul fiume del tempo* (Napulj 1907), *Dopo il canto delle sirene* (Napulj 1911), *Virgilio dolcissimo padre* (Napulj 1931).

LIT.: B. Croce, *Problemi di estetica*, 3. izd., Bari 1940; Isti, *La letteratura della nuova Italia*, VI., Bari 1940.

2. Antonio, ✻ Padova 22. I. 1677, † Padova 6. IV. 1749, talijanski književnik, »abate«. Mnogo putuje i dolazi u osobni dodir s učenjacima, u Parizu s Malebranchom, u Londonu s Newtonom, u Hannoveru s Leibnizom. Bio je svestran duh: bavio se književnošću, filozofijom, matematikom i fizikom. Sabrana su mu djela u *Prose e poesie* (I—II, Mleci 1739, 1756). Jedan od najboljih filozofa estetičara svoga vremena. Napisao je i četiri klasične tragedije u stihovima, *Quattro tragedie* (Firenca 1751), t. j. *Giunio Bruto, Marco Bruto, Druso* i najbolja *Giulio Cesare* (1726). Posljednju je napisao, pošto je pročitao Shakespeareovu istoimenu tragediju, ali je samostalan u obradbi; isti je predmet bio tada i na repertoiru isusovačkih kazališnih predstava; tako na pr. 1766 đaci zagrebačkog kolegija prikazuju glumu *Caesar a Bruto caesus* (F. Fancev, Starine 38, 1937, 275).

LIT.: G. Brognoligo, *L'opera letteraria di A. C.*, u Ateneo Veneto, XVII.—XVIII., 1893—94; M. Melillo, *L'opera filosofica di A. C.*, ibidem XXXIII., 1910; E. Bertana, *Il teatro tragico italiano del sec. XVIII*, Turin 1901; B. Croce, *Estetica*, 7. izd., Bari 1941.

3. Giusto de', ✻ Valmontone ili Rim oko 1379, † 19. XI. 1499, talijanski pjesnik. Jedan je od prvih ljubavnih lirika, koji ropski, ali spretno oponaša Petrarku. Njegov kanconijer nosi naslov *La bella mano* »di che Amor l'ha morto« (Bologna 1472).

BIBL.: *Il Canzoniere*, per cura di L. Vitelli, Lanciano 1918. M. D-ić.

4. Niccolò dei, ✻ Chioggia oko 1395, † Mleci 1469, mletački trgovac. Dao se (vjerojatno 1414—39) na 25-godišnje putovanje od Damaska, preko arapske pustinje, kroz Mezopotamiju, Perzijskim zalivom, duž obala Indije, Ceylona, Birme, Malajskih otoka i Indokine, pristajući u brojnim lukama i zalazeći dublje u kopno. Povratio se duž obala južne Azije Crvenim morem preko Egipta. Na Crvenom moru su

ga uhvatili gusari i prisilili, da prijeđe na islam. S dopuštenjem pape ponovno je primljen u katoličku crkvu. O ovom putovanju ostavio je vijesti njegov suvremenik Francesco Poggio Bracciolini u djelu *De varietate fortunae* (1447).

LIT.: W. Sensburg, *Poggio Bracciolini und N. de' C. in ihrer Bedeutung für die Geographie des Renaissancezeitalters*, 1906; M. Longhena, *I manoscritti del 4 libro del »De varietate fortunae« di Poggio Bracciolini contenenti il racconto dei viaggi di N. de' C.*, Bollettino della R. Società geografica italiana, 1925. M. Š.

CONTIO → **Rimska država**, ustav.

CONTRABASSO (njem. Kontrabass, franc. contrebasse, engl. double bass), najveća gudaljka u orkestru. Gradi se redovno u obliku stare viole. Na c-u napete su 4 crijevne žice, ugođene u kvartama: $_1$E-$_1$A-D-G. Dionica ovog instrumenta ispisuje se u partituru za oktavu sitnije od realnog zvuka. Samo rijetko skladatelji zahtijevaju na c-u note, koje su krupnije od $_1$E, na pr. Beethoven u svojoj Pastoralnoj simfoniji. Za takve slučajeve ili se na c-u napinje još krupnija peta žica, ili se na čas najkrupnija $_1$E-žica ugodi krupnije. Bilo je veoma vještih virtuoza na c-u, koji su solistički nastupali na koncertima (Dragonetti, Berini, Aug. Müller, J. Hrabé, A. Meissl, Gouffé, Svoboda, Abert, Laska, Labro i dr.). — Imenom c-a rjeđe se označuju i veliki limeni instrumenti vojničke glazbe, bande, a tako i neki 16- i 32-stopni registri (gambe) na orguljama. B. Š.

CONTRACTURA. Pod c-om razumijevamo umanjenu gibljivost zgloba, koja nastaje grčenjem (stezanjem) mekanih dijelova u okolini zgloba. Budući da ta umanjena gibljivost zgloba nastaje vrlo često kontrakcijom (grčenjem) mišičja, nazivamo je kontrakturom. Ako gibljivost zgloba posve nestane i zglob se ukoči, nastaje *ankyloza*, koja nije ništa drugo nego posljednji stadij u razvitku kontrakture. Prema sjedištu bolesti, koja izaziva kontrakturu (grčenje zgloba), dijelimo je u *dermatogenu* (kožnu), *desmogenu* (potkožnu), *tendogenu* (tetivnu) i *myogenu* (mišičnu). Ako je bolest u samome zglobu, nazivamo je *artrogenom* (zglobnom), od koje je najčešća *traumatska* (zbog ozljeda), *reumatična* i *tuberkulozna*. Ako uzrok leži u živčanom sustavu, onda je nazivamo *neurogenom* kontrakturom, koja se opet dijeli na paralitične, spastične, reflektorne i histerične kontrakture. Ortopedskim liječenjem nastojimo povratiti zglobu gibljivost i normalni oblik. To postizavamo ortopedskim krvavim ili nekrvavim zahvatima, ili *fizikalnim* liječenjem s pomoću gimnastičkih vježbi, masaže, elektroterapije i ljekovitih toplih kupelji (Varaždinske, Krapinske, Stubičke, Sutinske Toplice, Daruvar, Lipik, Ilidža i t. d.). B. Š-ć.

CONTRADICTIO IN ADJECTO, unutrašnje protivurječje (na pr. krivi dokaz — okrugli četverokut) → **Načelo protivurječja.** V. F.

CONTREDANSE, 1. engleski ples, uveden 1710 u Francusku kao balet, zatim kao društveni ples. Pleše se u dva sistema postave: colonne ili carré. Ima 6 glavnih likova u različitim koracima, mjerama i tempima. Poznata franc. kadrila, koja se pleše i danas, razlikuje se od tog plesa samo po jednostavnim koracima kao kod šetnje. — 2. Dubrovački ples *contradansa* (crovata), poznat iz doba republike, danas se ne pleše. — 3. *Contre-americain*, uveden početkom 20. st. u Americi, razlikuje se od contredanse samo po sistemu postave 2 i 2 para nasuprot. V. K-ć.

CONVOI → **Brodopratnja.**

CONWAY, Sir William Martin, ✻ Rochester 12. IV. 1856, † London 19. IV. 1937, engleski umjetnički kritičar i planinar. Proučavao je povijest ranog slikarstva, te je pošao na naučno putovanje po Evropi. Plod toga rada je *History of the Woodcutters of the Netherlands in the Fiftheenth Century* (1884). Nastavak istraživanja u tom pravcu dao je mnoga djela: *Reynolds and Gainsborough* (1886), *Early Flemish Artists* (1887), *The Literary Romains of Albrecht Dürer* (1889), *The Dawn of Art in the Ancient World* (1891), *The Van Eycks and their Followers* (1921), *Art Treasures of Soviet Russia* (1925). Od 1884 do 1887 bio je profesor umjetnosti u Liverpoolu, a od 1901 do 1904 u Cambridgeu. Kao planinar penjao se na Alpe, Himalaju, proučavao je Spitzberge i Bolivijske Ande, te se uspeo i na Aconcaguu. Za taj vrlo uspješni rad odlikovan je dva puta (Pariz i London). Svoje ekspedicije i proučavanja opisao je u mnogobrojnim djelima: *Climbing and Exploration in the Kara-Korum Himalayas* (1894), *The Alps from End to End* (1895), *The First Crossing of Spitsbergen* (1897), *The Bolivian Andes* (1901), *Aconcagua in Tierra del Fuego* (1902), *Mountain Memories* (1920) i dr. R. F.

CONWENTZ, Hugo, ✻ Danzig 20. I. 1855, † Berlin 12. V. 1922, njemački botaničar. Prirodne je nauke učio u Breslauu i Göttingenu. Prolazno je bio asistentom u Breslauu. Od 1880 pa do 1910 vodio je muzej u Danzigu. Otada pa do smrti bio je upravitelj Državnog ureda za zaštitu prirode u Berlinu, koji je osnovan na njegovu pobudu. Vrlo uspješno djelovanje te ustanove u prvom je redu zasluga Conwentza. On je bio paleobotaničar, te je zaslužan za poznavanje fosilnih drveta, a posebno za floru jantara.

LIT.: F. Moeves, C., u Ber. Deutsch. Bot. Ges. XL, Berlin 1923. I. P.

CONZ, Karl Philipp, ✻ Lorch (Württemberg) 28. X. 1762, † Tübingen 20. VI. 1827, njemački pjesnik i prevodilac, profesor klasične filologije. Prevodio je Eshila i Aristofana. Okušao se i na dramskom polju, pjevao pjesme u duhu t. zv. švapskih pjesnika, a svagdje preteže didaktička žica. S. T.

CONZE, Alexander, ✻ Hannover 10. XII. 1831, † Berlin 19. VI. 1914, arheolog, koji se odlikovao osobito iskapanjima na otoku Samotraki i u Pergamu. Pošlo mu je za rukom prenijeti kiparske spomenike s pergamskoga žrtvenika u Berlin. S Niemannom i Benndorfom izdao je *Archäologische Untersuchungen auf Samothrake* (1875—80). Druga su znamenita njegova djela: *Zur Geschichte der Anfänge der griechischen Kunst* (1870—73), *Altertümer von Pergamon* (1880 i sl.), *Die attischen Grabreliefs* (4 sv., 1890—1922).

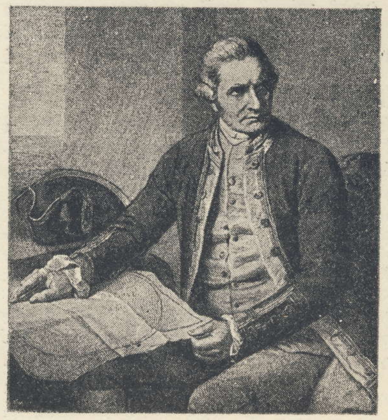
COOCH BEHAR, feudalna državica na podnožju Himalaje, provincija Bengalija. Na 3.385 km² živi 539.000 stan. (1921). Zbog velike količine ljetnih kiša C. B. je nezdrav kraj i često strada od poplava. Stanovništvo se bavi zemljoradnjom: gaji rižu, jutu, duhan i pamuk. Tri petine su Hindusi, a ostatak muslimani.

C. B. je glavni grad istoimene državice, postaja na želj. pruzi, koja spaja Buthan sa Bengalijom. Ima 11.401 stan. (1921). M. Š.

COOGAN, Jackie, ✻ Los Angeles (Kalifornija) 26. X. 1914, američki filmski glumac irskoga podrijetla. Nastupio s 4 godine u reviji, a nato ga pronašao Ch. Chaplin i zaposlio u filmu *The Kid* (Deran, 1921). »Čudo od djeteta«, bio je u razdoblju nijemog filma najbolji dječji glumac svjetskoga glasa. Glavne uloge u filmovima: *Cirkusko dijete, Oliver Twist, Živio kralj, My boy, Jackie, hrabri mali junak* i dr. Lj. M.

COOK, 1. Arthur James, ✻ Wookey u Somersetu 1884, † London 1931, engleski socijalist komunističkog smjera, poslije 1924 tajnik u savezu engleskih rudara, 1925 i 1926 među prvim pokretačima općeg štrajka. U.

2. Frederick Albert, ✻ Callicoon (New York) 10. VI. 1865, sjevernoamerički polarni putnik. Putovao je 1893 s Pearyem kao liječnik na sjeverni Grönland i 1897 s belgijskom ekspedicijom u Antarktik; 1903 i 1906 boravio je na Alaski i 1907/8 poduzeo put na sjeverni pol. Tvrdio je, da se u Alaski popeo na Mount Mc Kinley, visok 6.218 m (*To the top of the continent, the first ascent of Mount Mc Kinley*, London 1908) i da je dopro na sjeverni pol prije Pearya (*My attainment of the Pole*, New York 1911). N. Ž.



JAMES COOK

3. James, ✻ Marton (Yorkshire) 27. X. 1728, † Hawaii 14. II. 1779, engleski pomorac i jedan od najslavnijih obretnika. Sin je siromašnoga seljaka. Već 1755 služi u engleskoj mornarici na rijeci S. Lawrence u Kanadi. Budući da se istakao snimanjem obale New Foundlanda, imenovan je pomorskim nadzornikom Labradora i New Foundlanda, gdje je stekao znanja za svoja kasnija putovanja i otkrića. G. 1776 promatrao je pomrčinu sunca i o tome održao u R. Society predavanje, koje mu je pribavilo glas dobroga matematičara i astronoma.

G. 1768 povjeren mu je brod Endeavour, kojim se u društvu s više stručnjaka uputio na Tahiti, da gleda prolaz Venere ispred Sunca. Na povratku obiđe New Zealand,

obrete Cookov put, pa se uzduž istočne obale Australije, Malajskih otoka i oko Rta dobre nade vrati kući.

G. 1772 u društvu obadvojice Forstera i drugih stručnjaka povede drugu ekspediciju na brodovima Resolution i Adventure. Tom je prilikom prvi oplovio Zemlju od Z prema I između 60⁰ i 70⁰ južne širine i time utvrdio, da Antarktik opkoljava ledeni ocean i da ne postoji legendarni južni kontinent »terra australis«.

Treće putovanje započe 1776 s ciljem, da nađe sjeverni prolaz između Tihoga i Atlantskoga oceana. Brodovima Resolution i Discovery pođe oko južnog rta Afrike na New Zealand, nađe Cookov ili Herveyev arhipelag i preko otoka Hawaii duž obala Kanade i Alaske dođe do istočnoga rta Azije (Rt Dežnev), ali se zbog poteškoća plovidbe u polarnom ledu vrati natrag na Hawaii, gdje ga ubiše urođenici.

C. je utvrdio, da po njemu nazvani prolaz dijeli New Zealand na dva otoka, zatim da Torresova vrata rastavljaju Novu Gvineju od Australije. Pronašao je ili upotpunio znanje o brojnim zemljama i otocima, ali mu je najveća zasluga, što je utvrdio, da hladan ocean dijeli Antarktik od kontinenta na južnoj polukugli.

Napisao je *A Voyage towards the South Pole and round the World* (2 sv., 1777), a njegov je dnevnik izdao Wharton 1893.

LIT.: Hawkesworth, *Account of a Voyage round the World in 1769—71*, 2 sv., 1773; King, *A. Voyage to the Pacific Ocean in 1776—80*, 3 sv., 1784; H. Damm, *J. C., Die Suche nach dem Südland*, 2. izd., 1926; biografije su napisali: A. Besant, *Captain C.*, 1890, i M. Thiéry, *Captain C.*, 1929. M. Š.

4. Thomas, ✻ Melbourne (Derbyshire) 22. XI. 1808, † Bergen (Norveška) 19. VII. 1892, engleski putnički agent, osnivač tvrtke Thomas Cook & Son u Londonu, organizator skupnih i kružnih putovanja uz pogodne cijene. Naročito prigodom svjetske izložbe u Parizu (1864), pa dalje C. prodire polagano u sve evropske i prekomorske zemlje i dobiva pravo prodaje željezničkih karata, a njegov sin John Mason C. (1834—1899) radi na Istoku. C-u su povjereni u više navrata prijevoz i opskrba vojske u Egiptu i Sudanu. G. 1889 dobiva tvrtka isključivo pravo prijevoza pošte, vojske i službenih osoba na Nilu. Današnji vlasnik Thomas C. dobio je prigodom krunisanja Eduarda VIII. plemstvo. M. A-ć.

COOKE, 1. John, ✻ Winchester (Virginia) 3. XI. 1830, † Boyce (Virginia) 27. IX. 1886, američki pisac. Bio je odvjetnik, a u građanskom se ratu borio kao časnik. Napisao je mnogo romana i novela društvenog i povijesnog sadržaja. Važnija su mu djela, u kojima opisuje običaje Virginije: *Leather Stocking and Silk* (1854), *Virginia Comedians* (1854), *The Virginia Bohemians* (1880) i *Virginia, a History of the People* (1883). Uspomene iz rata iznio je u djelima: *Surry of Eagle's Nest* (1866) i *Hammer and Rapier, War Sketches* (1870). Napisao je vrlo dobre životopise dvaju američkih generala: *Life of General Robert E. Lee* (1871) i *Stonewall Jackson: A Military Biography* (1876).

2. Rose Terry, ✻ West Hartford (USA) 17. II. 1827, † Pittsfield (USA) 18. VII. 1892, američka pjesnikinja i spisateljica. Pod djevojačkim imenom Terry pisala je pjesme, te je 1860 izdala zbirku pjesama *Poems*. Poslije udaje za R. H. Cookea pisala je realističke pripovijetke, u kojima opisuje seoski život na Novoj Engleskoj. Glavna su joj djela: *Happy Dodd* (1878), *Root-bound and Other Sketches* (1885), knjiga stihova *Complete Poems* (1888), roman *Steadfast* (1889) i *Huckleberries Gathered from New England Hills* (1891). R. F.

COOKOVO OTOČJE (također Herveyevo o.) u srednjoj Polineziji među otočjem Tonga i Tahiti, 6 većih i 9 manjih otoka i mnogo školja i atola s ukupnom površinom od 515 km² i 12.246 stan. (1936) Polinezijaca. Najveći je vulkanski otok Rarotonga, visok 890 m. Otočje ima zdravo, tropsko i jednolično podneblje, pretežu jugoistočni pasatni vjetar, tlo je zašumljeno i plodno. Rodi koprom, kavom i pamukom, a izvoz i promet sa svijetom posreduje Avarua na otoku Rarotongi. Nazvano je po Jamesu Cooku, koji ga je otkrio 1773. Englesko je od 1888, a 1901 pripojeno New Zealandu. N. Ž.

COOKTOWN, lučki grad na pacifičkoj obali poluotoka Yorka u sjever. Australiji. Prozvan je po J. Cooku, koji je ovdje pristao 1770. Grad je osnovan, jer su u zaleđu otkrivena zlatna polja. Brzo iscrpljene zlatne rudnike nisu mogle nadoknaditi novije gospodarske grane: rudokopi ugljena, lovljenje bisera, prostrane plantaže i dr. Od 10.000, kao najvećeg broja, imao je već 1901 samo 1.936 stan. M. Š.

COOLEY, Charles Horton, ✻ 1864, † Ann Arbor (Michigan) 1929, jedan od prvaka američke sociologije; bio je profesor na Michigan-University. Bavio se u prvom redu socijalnom psihologijom. Najveća mu je zasluga, što je postavio nauku o primarnim i sekundarnim, odnosno izravnim i neizravnim skupinama. Dao je izvrsne analize o obitelji, igralištu i susjedstvu, kao prvotnim izravnim skupinama, nadalje analize društvenih zbivanja i međuljudskih odnošaja govoreći o društvenoj ustrojbi, razaranju društvenih skupina, disorganizaciji, o vodstvu, sukobu, neprijateljstvu i t. d. Na društveni razvitak gleda organski.

BIBL.: *Human nature and the social order*, New York 1902; *Social organization*, New York 1909; *Social process*, New York 1918; *Life and student*, New York 1927.

LIT.: H. E. Barnes, *Sociologie und Staatstheorie*, Innsbruck 1927 (uvod); Sorokin Pitirim, *Contemporary sociological theories*, New York 1928. V. H-t.

COOLGARDIE poslije kratkog i bučnog života gotovo sasvim napušteni rudarski grad u Zapadnoj Australiji. Osnovan je na zlatnim poljima 1892; zbog brzog iscrpljenja rudnika stanovnici su se preselili u noviji grad Kalgoorlie (v.). M. Š.

COOLIDGE, 1. Archibald Cary, ✻ Boston 6. III. 1866, Boston 14. I. 1928, američki povjesničar i diplomat. Učio na Harvardskom sveučilištu, a poslije u Berlinu, Parizu i Freiburgu. Bio je u diplomatskoj službi u Petrogradu i Beču. G. 1908 postao je profesor povijesti na Harvardskom sveučilištu, a 1911 ravnatelj sveučilišne knjižnice. Vrlo je mnogo putovao po cijelom svijetu proučavajući na izvoru životne uvjete i političke probleme narodâ. Na mirovnoj konferenciji u Parizu bio je član američke delegacije. Od 1922—28 izdavao je vanjsko-političku reviju »Foreign Affairs«. Prije svjetskog rata izdao je *The United States as a World Power* (1908) i *The Origins of the Triple Alliance* (1917), a 1927 *Ten Years of War and Peace*. R. F.

2. Calvin, ✻ Plymouth (Vermont) 4. VII. 1872, † Northampton (Massachusetts) 5. I. 1933, predsjednik Sjedinjenih Država Amerike. Svršio je pravo i postao odvjetnikom u Northamptonu. Tu je kao član republikanske stranke ušao u gradsko vijeće i postao gradonačelnik (1910—11). G. 1919 i 1920 guverner je države Massachusetts i na tom je mjestu u rujnu 1919 skršio štrajk redara u Bostonu. G. 1920 biran je za podpredsjednika USA, a nakon smrti predsjednika Hardinga (3. VIII. 1923) postaje predsjednikom. U vanjskoj politici za njegova prvog predsjednikovanja donosi se odluka, da se ne ulazi u međunarodne veze, koje bi mogle USA uvući u rat (t. zv. entanglement), dosljedno, protivi se ulazu u Ligu Naroda, premda se u stanovitoj mjeri ne protivi međunarodnoj suradnji, na pr. pristupu stalnom sudu međunarodne pravde. U predsjedničkim izborima 1924 iznio je pobjedu nad demokratom Davisom s 382 elektorska glasa protiv 136. Njegovo predsjednikovanje na temelju izbora počinje 4. III. 1925. Glavne su osobe njegove vlade Mellon, Hoover i Kellogg. Ovaj posljednji vodio je vanjsku politiku (v.). Doba C-ova predsjednikovanja podudara se s gospodarskim blagostanjem USA, pa se među republikancima pojavila misao, da C. bude, protivno običaju, ponovno kandidiran. No C. je to odlučno otklonio, pa je stranka kandidirala Hoovera. Nakon svog odstupa 1929 C. je objelodanio svoj životopis: *The Autobiography of Calvin Coolidge*. U.

3. William David, ✻ Hudson 23. X. 1879, amerikanski fizičar. Od 1932 ravnatelj je laboratorija za istraživanje kod General Electric Co., Shenectady (N. Y.). Izumio je rentgensku cijev s užarenom katodom (1913). Daljnja istraživanja: pokusi s Lenardovim zrakama velike brzine; rentgenske zrake pod vrlo visokim napetostima. M. K.

COOLUS, Romain (književno ime Maxa-Renéa Weila), ✻ Rennes 25. V. 1868, francuski dramski pisac. Bio je najprije profesor filozofije, ali je napustio nastavništvo nakon prvih kazališnih uspjeha. Obrađivao je vrste, koje su bile moderne u prvoj četvrti 20. st.: komediju s laganim psihološkim zapažanjima, koja se ističe domišljatošću priče i spretnošću konstrukcije (na pr. *Petite Peste*, 1905) ili dramatsku komediju s realističkom težnjom (na pr. *L'enfant malade*, 1897). Objelodanio je i zbirku pripovijesti, *Les amis de nos amis* (1911) te roman *M. Léopardin* (1917).

BIBL.: *Le ménage Brésile*, 1893; *Raphaël*, 1896; *Lysiane*, 1898; *Coeurblette*, 1899; *Le marquis de Carabas*, 1900; *Les amants de Suzy*, 1901; *Lucette*, 1902; *Rue Spontini*, 1902; *Antoinette Sabrier*, 1903; *Les pieds qui remuent*; *Le kanguroo*, 1903; *L'enfant chérie*, 1906; *Coeur à coeur*, 1907; *Les rendez-vous strasbourgeois*, 1908; *4 fois 7. 28*, 1909; *Le risque*, 1909; *Une femme passa*, 1910; *Les bleus de l'amour*, 1912; *La côte d'amour*, 1912; *Les roses rouges*, 1913; *L'amour buissonier*, 1914; *L'éter-*

nel masculin, 1920; *Amour, quand tu nous tiens!* u suradnji s Hennequinom, 1919; *Le paradis fermé*, 1921; *Diane au bain*, 1922; *Théâtre complet*, Pariz 1928. J. D-e.

COOPER, 1. Sir Astley Patson, ✳ Broocke (Norfolk) 23. VIII. 1768, † London 12. II. 1841, najznamenitiji engl. kirurg na prijelazu u 19. st. Učio je kod Clinea na St. Thomas Hospitalu u Londonu te kod Johna Huntera, a kasnije i kod Desaulta i Choparta u Parizu. G. 1793 postao je profesor anatomije na Surgeons Hall u St. Thomas Hospitalu, a 1800, kao nasljednik svoga strica Williama Coopera, kirurg Guy's Hospitala. G. 1813—15 bio profesor poredbene anatomije na Royal College of Surgeons. Jedan je od suosnivača Royal Medico-Chirurgical Society. G. 1825 razdijelio je do tada zajedničku školu St. Thomas i Guy's hospitala i zahvalivši se na mjestu u St. Thomas Hospitalu osnovao posebnu medicinsku školu u Guy's Hospitalu, koja je brzo procvala. Izvršio je prvo podvezivanje glavne vratne žile (a. carotis communis) radi aneurizme. Uz to je izveo i opisao podvezivanje trbušne žile (a. abdominalis). Mnogo je radio na problemu kile (hernia), kostolomima i iščašenju zglobova, a usavršio je i želučanu sisaljku, koju je poznavao već vrtlar Read.

LIT.: Haberling-Hübotter-Vierordt, *Biograph. Lexikon*, 2. izd. 2,97/99, Ergbd. 192/3. V. B.

2. James Fenimore, ✳ Burlington (New Jersey) 15. IX. 1789, † Cooperstown (New York) 14. IX. 1851, američki romanopisac. Mladost je proveo kao kolonizator i mornar u trgovačkoj i ratnoj mornarici. G. 1826—33 bio je po Evropi, a zatim na svom imanju u Cooperstownu. Napisao je preko 30 romana i mnogo putopisa. Od 1821 do 1831 bilo je njegovo najslavnije doba. Nakon beznačajnoga prvog romana *Precaution* (1820) doživio je velik uspjeh romanom *The Spy* (1821) iz američke revolucije. C. je najpoznatiji po nizu romana, nazvanom »Mestvićeve pripovijetke« (*Leather-stocking Tales*): *The Pioneers* (1823), *The Last of the Mohicans* (1826), *The Prairie* (1827), *The Pathfinder* (1840), *The Deerslayer* (1841). U njima opisuje život Indijanaca u prašumama i divljim krajevima. Potaknut Scottovim djelom *The Pirate* napisao je roman *The Pilot* (1824). Svojim velikim poznavanjem plovidbe stvorio je neku vrstu književnosti mora, koju su nastavili Marryat, Melville, Clark, Russell, Stevenson i Conrad. U romanu *Lionel Lincoln* (1825) opisuje Boston i događaje američke revolucije. G. 1828 izašao je *The Red Rover*, jedan od njegovih najboljih romana iz mornarskog života. G. 1837 izdao je knjigu *England, with Sketches of Society in the Metropolis*, gdje sa sarkazmom opisuje englesko društvo. Napisao je još mnogo djela, ali najbolja su mu ona s opisima šume i mora. Gradivo uzima iz Amerike, bez utjecaja evropskog života. U tome i jest njegovo značenje: stvorio je novu pravu američku književnost s nekoliko odličnih tipova Indijanaca, osnovao je roman Amerike — roman prerije i mora. Djela su mu prevedena na gotovo sve evropske jezike, pa i na hrvatski, te na turski i japanski. Lako ih je prevoditi, jer im je karakteristika pričanje, a ne stil, koji je jedina slaba strana C-ova.

LIT.: T. R. Lounsbury, *J. F. C.* (1883); Clymer, *J. F. C.* (1901); Phillips, *J. F. C.* (1912). R. F.

3. Samuel, ✳ 1609, † London 5. V. 1672, engleski slikar. Učitelj mu je bio John Hoskins. Djelovao je u Londonu, gdje je brzo izišao na glas kao slikar portretnih minijatura. Slikao je najpoznatije ličnosti svoga vremena: kraljeve Karla I. i II., obadva Cromwella, Elizabetu, vojvotkinju Devonshire, slikara Roberta Walkera i dr. Njegova djela čuvaju Victoria and Albert Museum u Londonu, Ashmolean Museum u Oxfordu i najznatnije engl. zbirke.

LIT.: J. J. Foster, *S. C. and the English Miniature Painters of the 17th Century*, London 1916.

4. Thomas Sidney, ✳ Canterbury 26. IX. 1803, † Vernon Holme kraj Canterburya 7. II. 1902, engleski slikar životinja. Na njegov su razvoj utjecali nizozemski animalisti 17. st. Cuyp, Potter i Adriaen van der Velde. Vrativši se iz Nizozemske u London slika on od 1833 do 1902 isključivo životinje. Sasvim je razumljivo, da on u svom sedamdesetgodišnjem radu po vremenu gubi originalnost, pa često ponavlja pređašnje motive.

LIT.: M. W. Brockwell, u Th.-B. *ALBK*, VII. A. Sch.

COOPERS CREEC ili Barcoo R. je rijeka u Australiji, postaje od Barcoo R. i Thomson R., koje izviru u gorju Queenslanda. U srednjem i donjem toku korito je često suho. Poslije toka od 2000 km utječe u Eyre jezero, a jednim rukavom (Strzelecki Creek) u jezero Blanche. M. Š.

COORG, pokrajina na Zapadnim Gatima, jugoistočna Indija. Na 4.097 km² živi 163.327 stan (1931). Brežuljkasta visoravan (srednja visina oko 1000 m) bogata je šumama, u kojima ima dosta slonova i raznih zvijeri. Stanovništvo, većinom hindusko, *Kodaga*, gaji kavu, rižu, banane, naranče i dr. C. upravlja od 9. st. domaća dinastija pod raznom, većinom misorskom, vrhovnom vlašću, a od 1834 je pod engleskim gospodstvom. M. Š.

COORNHERT, Dirck Volckertszoon, ✳ Amsterdam 1522, † Gouda 29. X. 1590, nizozemski pjesnik, humanist i državnik. Politički progonjen od Španjolaca postaje 1572 na neko vrijeme državni tajnik Vilima Oranskoga. Usprkos tome zastupa načelo vjerske snošljivosti posebnim spisom 1585. Prevodi Homera, Cicerona, Seneku, Boetija i Boccaccia. Kao pisac osobite jezične snage i obnovitelj nizozemskog jezika preteča je klasičnog doba u nizozemskoj književnosti. Od mnogih njegovih djela ističu se *Liedboek* (1575), *Zedekunst, dat is wellevenskunste* (1586), više biblijskih igara i *Ethica* (1630). Sabrana su mu djela izdana s biografijom u tri knjige 1630—1632.

COORONGIT, kurongit, vrsta smole, koja postaje iz alga, sličnih »boghedskim algama« (→ boghedski ugljen). To su recentne (sadašnje) alge, pa je prema tome i kurongit recentna smola, iako ga neki drže za fosilnu smolu iz najmlađe tercijarne formacije, iz pliocena. Te recentne uljevito bituminozne alge nazvane su eleofiton (od grč. ἔλαιον »ulje« i φυτόν »biljka«), a važne su, da se objasni postanak bogheda od sličnih *boghedskih alga*. Kurongit se nalazi u okolici Cooronga u južnoj Australiji, gdje se periodički javlja u velikoj količini za vrijeme velikih povodnja. F. T.

COPAIFERA, biljni rod por. *Caesalpiniaceae* (→ mahunarke), sa blizu 20 vrsta, od kojih neke još nisu dovoljno poznate. Najviše ih ima u tropskim Amerikama, znatno manje u Africi. Rastu kao drveta zimzelenih i parno perastih listova i sitnih (u pazušcima listova smještenih) cvjetova. U cvjetovima je razvijena samo četveročlana čaška sa 8—10 slobodnih prašnika i s jednim pestićem, kojega je plodnica nadrasla. U drvetu se američkih vrsta nalaze po-



COPAIFERA





Gore: VISOKI POJAS U SREDIŠNJIM KORDILJERAMA. *(Troll);*
dolje: GORSKI LANAC FITZ-ROY U KORDILJERAMA JUŽNE PATAGONIJE, *(Kohlmann).*

PRILOG U BAKROTISKU 2A





Gore: PUNTIAGUDO, MATTERHORN JUŽNOČILENSKE ŠVICARSKE, (Klute, *Handbuch d. geogr. Wissenschaft, Südamerika*);
dolje: U FJORDOVIMA OGNJENE ZEMLJE, (*Müller & Sohn*)

sebni prostori s balzamom, koji se dobiva zarezivanjem u stablo. Balzam copaiva dobiva se od vrste *C. officinalis* (L.) Jacq. s područja Guayane, Kolumbije i Venezuele. I druge vrste daju balzam, a neke daju tvrdo i teško drvo. F. K-n.

COPALIN → **Kopalit.**

COPÁN, 1. okružje u srednjoameričkoj republici Hondurasu. Na površini od 3703 km² stanuje 73.959 ljudi (1927); bave se ponajviše sadnjom duhana. Glavni je grad Santa Rosa de C. sa 5.580 žitelja (1935).

2. Znamenito mjesto razvalina na rijeci istog imena blizu granice prema Guatemali. Spomenici potječu iz vremena kulture Maya na Hondurasu. Osobito su značajne skulpture s nekom vrsti hijeroglifa. N. Ž.

COPE, Charles West, ✻ Leeds 28. VII. 1811, † Bournemouth 21. VIII. 1890, engleski slikar, bakropisac, sin akvarelista Ch. W. C. starijeg. Učio je u Londonu i Parizu, a boravio duže vremena u Italiji. Od 1844 do 1866 naslikao je u londonskom parlamentu niz fresaka s prikazima iz engleske povijesti. Izveo je i brojne genre-slike, prilično sladunjave i sentimentalne, pa ilustracije iz djela Graya, Goldsmitha, Miltona, Thomsona i Wattsa.

LIT.: M. W. Brockwell u Th.-B. *ALBK*, VII. A. Sch.

COPEAU, Jacques, ✻ Pariz 1879, francuski književnik i kazališni stručnjak. Isprva glumac i kazališni kritičar. C. je 1908 utemeljio *Nouvelle Revue Française*, koju je doskora prepustio Jeanu Rivièreu, pa se posvetio glumi. Igrao je u pariskom kazalištu Théâtre des arts, a 1913 je utemeljio kazalište Vieux Colombier. Bit reforme, koju je pokušao, jest ustuk protiv naturalizma kazališta Antoine. C. traži, da inscenacija bude tako pojednostavnjena, da više sugerira nego prikazuje. Ličnost glumca mora biti podređena njegovu stvaranju, tako da treba ostati bezimena. Među njegove najbolje inscenacije spadaju *Noć Triju Kraljeva*, *Mizantrop* i t. d. U njegovoj školi izobrazili su se umjetnici Jean Sarment, Jouvet, Dullin i t. d. i njegov je utjecaj bio znatan na cijelo evropsko kazalište. Surađivao je u različitim smotrama i izdao knjige kritika: *Critique d'un autre temps*, 1923, i *Souvenirs du Vieux-Colombier*, 1931. C. se 1925 povukao iz Pariza i u okolici Dijona otvorio glumačku školu. J. D-e.

COPELAND-BARKWORTH, Fanny S., ✻ Parsonstown, King's County (Irska) 27. IX. 1872. Otac joj je Ralph Copeland, astronom, a muž John E. Barkworth. Glazbu je učila u Berlinu i zarana se bavila književnim i političkim radom. Za prvog svjetskog rata radila je za Jugoslavenski odbor kao prevodilac i tumač, a poslije rata kod mirovne delegacije SHS. G. 1921 imenovana je lektorom engleskog jezika na sveučilištu u Ljubljani. Na engleski je prevela »Osloboditelje« S. Tucića, »Dubrovačku trilogiju« i »Ekvinocij« I. Vojnovića, »Požar strasti« J. Kosora, »Dalmaciju« L. Vojnovića, »Kratku političku povijest Rijeke« F. Šišića, »Priče iz davnine« Ivane Brlić-Mažuranić i t. d. R. F. M.

COPELATA, repati plaštenjaci → **Apendikularije.**

COPEPODA → **Veslonošci.**

COPERNICIA → **Vosak biljni** → **Palme.**

COPIAPÓ (San Francisco de la Selva de C.), glavni grad pokrajine Atacama na sjeveru republike Chile, leži na rijeci Copiapó, u umjetno natapanom kraju. Željeznice ga vežu s oceanskom lukom Calderom i s rudnicima srebra i bakra. Ima 12.000 stan. (1930), kazalište i rudarsku akademiju, talionice srebra i bakra. U Andama je, na granici Čilea i Argentine, i vulkan C., visok 6072 m. N. Ž.

COPLEY, John Singleton, ✻ Boston (Mass.) 3. VII. 1737, † London 9. IX. 1815, engleski slikar. G. 1774 došao je u Englesku, a poslije boravio u Rimu. U prvo je vrijeme slikao isključivo portrete, a poslije dolaska u Englesku prikaze iz Starog Zavjeta i povijesne slike. Copleyeva su djela, nastala u Americi, veoma važna u novoj američkoj umjetnosti u 18. st. U svojim povijesnim slikama, kao što su *Smrt Chathamova*, *Smrt Piersonova* i *Oslobođenje Gibraltara* (London, Nacionalna galerija), znao se on osloboditi akademijskih zasada i nastojao oko realističkog prikazivanja.

LIT.: F. W. Bayley, *The Life and Works of J. S. C.*, Boston 1915. A. Sch.

COPPÉE, François-Joachim-Édouard, ✻ Pariz 12. I. 1842, † Pariz 23. V. 1908, francuski književnik. Otac mu je bio niži činovnik, koji je svome sinu ostavio uzor marljiva i čestita života. C. je u djetinjstvu pobolijevao te nije mogao dovršiti nauka; da otereti roditelje, prihvatio se različitih malih služba. Književni je rad počeo pisanjem crtica u prozi u smotri »Causeur«. Prijateljevao je s mladim književnicima, osobito Mendèsom, Hérédiom i Verlaineom i sudjelovao kod pokretanja zbornika *Parnasse contemporain;* prve su mu knjige pjesama *Le Reliquaire* (1866) i *Intimités* (1868). Prvi njegov igrokaz u stihovima, *Le Passant*, prikazivan je u kazalištu Odéon 14. I. 1869 sa Sarom Bernhardt u glavnoj ulozi. Time se proslavio pa je dobio mjesto pomoćnog knjižničara u Senatu (1869), ali je 1872 prešao kao arhivar u Théâtre Français, koje je mjesto napustio, kad mu je odbijeno čitanje drame *Severo Torelli*. Zatim je prešao kao dramski kritičar u dnevnik »La Patrie« (1880), koju je službu vršio sve do svog izbora u Francusku akademiju 21. II. 1884. Nekoliko njegovih drama zaslužuje pažnju, na pr.: *Le Luthier de Crémone*, 1876 (prikazivana u Zagrebu u prijevodu N. Andrića 1895), *Pour la Couronne*, 1895 (prikazivana u Zagrebu 1895 u prijevodu N. Andrića), *Severo Torelli*, 1883, i t. d. Kao lirski pjesnik objelodanio je *Les Humbles* (1872), *Le cahier rouge* (1874), *Oliver* (1875), *L'exilée* (1877), *Les récits et les élégies* (1878), *L'arrière-saison* (1887), *Les paroles sincères* (1890) i t. d. Te knjige pjesama pribavile su C-u veliku popularnost. Kod njega je međutim čovjek dolazio više do izražaja negoli pjesnik. Kroz 40 godina sudjelovao je u svim pojavama pariskog života, i ništa nije izmaklo njegovoj radoznalosti. Sa simpatijom promatrao je događaje ulice, život »poniznih« (*Les Humbles*), koje je opjevao bez muke, ali i bez veličine. Uz Bérangera i Hugoa od svih francuskih pjesnika najviše je zagrijan za suvremene događaje, te je ograničenim sredstvima i osrednjim idealom prikazao intimnu, prisnu, junačku i društvenu prigodnu poeziju. Gotovo četiri desetljeća najmiliji je pisac građanstva i puka, pjesnik uličnih svečanosti, porodice, radionice i t. d. Njegova ljubav prema Parizu, prema stvarima i ljudima predgrađa, zadržat će mu uvijek mjesto u pjesništvu, ali C. je originalniji kao prozaist. G. 1907 osnovao je književnu nagradu za pjesništvo, koju Francuska akademija podjeljuje svake dvije godine. Posmrtna su mu djela *Lettres à sa mère et à sa soeur* (1914) i *Nouvelles et contes* (1862—1906), 1921. C. je vrlo mnogo prevođen na hrvatski potkraj 19. i u početku 20. st.; njegove su pjesme prevodili M. Mareković i Katalinić-Jeretov u »Prosvjeti«, Đ. Arnold i A. Benešić u »Vijencu«, M. Sabić u »Nadi«, a neke su mu pripovijetke tiskane u »Obzoru« i »Hrv. Pravu«.



FRANÇOIS COPPÉE

LIT.: L. Le Meur, *La vie et l'oeuvre de F. C.*, Pariz 1932. P. Cl.

COPPO, Pietro, ✻ Isola (Istra) 1470, † Isola 1556, talijanski geograf i kartograf. Napisao je 1520 *De toto orbe* (dobar rukopis sa 21 kartom u Bologni) i par godina kasnije izvod iz toga djela *Summa totius orbis* (jedini rukopis s 15 karata u Piranu). Među C-ovim je kartama u Piranu i njegova karta Istre, izvorna i pouzdana, a često je reproducirana. Objavio ju je autor uz svoje djelo *Del sito de l'Istria*, koje je tiskano u Mlecima 1540.

LIT.: A. Degrassi, *Di P. C. e delle sue opere*, Archeografo triestino 1924; N. Žic, *Petar Kop*, Jadranska Straža XI/7, Split 1933. N. Ž.

COPYRIGHT → **Autorsko pravo.**

COQUELIN, 1. Benoît-Constant, nazvan **C. aîné** (stariji), ✻ Boulogne-sur-Mer 25. I. 1841, † Couilly-Saint-Germain 27. I. 1909, francuski glumac. Od 1860 član Comédie-Française, kasnije djeluje na različnim pariskim pozornicama. Gostovao je 1904 u Zagrebu u Molièreovim komedijama Tartuffe i Kaćiperke. Najznačajnija mu uloga bijaše Rostandov Cyrano de Bergerac. Napisao je zanimljiva djela *L'art et le comédien* (1881), *Les comédiens, par un comédien* (1882), *L'art de dire de monologue* (1884).

2. Ernest Alexandre Honoré, nazvan **C. cadet** (mlađi) za razliku od starijega brata, ✻ Boulogne-sur-Mer 16. V. 1848, † Suresnes (kraj Pariza) 7. II. 1909, francuski glumac, od 1868 član Comédie-Française. Naročito se isticao u

sporednim ulogama komičnog značaja. Napisao je i nekoliko djela zabavnoga sadržaja. S. B.

COQUES, Gonzales, ✻ Antwerpen 8. XII. 1614, † Antwerpen 18. IV. 1684, flamanski slikar. Pošto se ogledao u genre-slikarstvu (*Pet ćutila*, London, Narodna galerija), postao mu je uzorom Van Dyck — zato su mu suvremenici dali naziv »mali Van D.« — te je s osobitim uspjehom portretirao otmjene porodice u skupinama. Osobito su ga cijenili u Engleskoj, a španjolski ga je namjesnik u Nizozemskoj, grof Monterey, imenovao dvorskim slikarom, pa je umjetnik valjda tomu za volju hispanizirao svoje očinsko ime »Coks«. Među najpoznatije njegove radove idu portreti u skupinama: porodica *de Brie* (Berlin, Muzej cara Friedricha), *Verhelst* (Buckinghamska palača, London) i *Van Eycke* (Budimpešta).

LIT.: F. Bautier u Bull. des Musées de Bruxelles, 1911. F. C.

COQUILLART, Guillaume, ✻ Reims 1421, † Reims 1510, francuski pravnik i književnik. Surađivao je u popisivanju pravnih običaja svoga rodnog grada; 1493 sudjeluje u Laonu kod ratifikacije mirovnog ugovora s Engleskom. Ostavio je nekoliko djela, u kojima izlaže rugla poroke svoga vremena: *Le Playdoyé et l'Enquête d'entre la Simple et la Rusée; Blason des Armes et des Dames; Monologue Coquillart* i dr. Pripisuju mu nekoliko pjesama u stilu Villona. Sabrana su mu djela izašla 1493, zatim 1532, 1723 i 1857. C. posjeduje oprečna svojstva: bezazlenost duha i podrugljivost, umiljatost i gorčinu. Svoju slavu duguje činjenici, da je bio građanin (od 1483 kanonik), koji je pisao za građane o njihovim temama, tako da je njegovo djelo neke vrste dnevnik Reimsa u 15. st. P. Cl.

COQUIMBO, 1. pokrajina u srednjem dijelu republike Čile, u kojoj je na 39.889 km^2 198.336 stan. (1930), zaposlenih u riječnim dolinama poljodjelstvom, a u gorju rudarstvom. Zemlju natapaju zimske kiše, obilni izvori i brojni kanali. Na planinskim pašnjacima goji se mnogo stoke. Ipak je broj stanovništva malen, 5 ljudi na km^2.

2. Glavni grad istoimene pokrajine, zvan također La Serena C., s odličnom lukom i željezničkom vezom. Prerađuje bakar i izvozi rude (bakar, srebro i zlato). Ima 17.121 stan. (1930). N. Ž.

CORA, najznačajniji je rod iz manje lišajske skupine *Hymenolichenes* (→ lišaji), kod kojih dolaze u simbiozi od gljiva *Hymenomycetes*. Takvi lišaji, inače rašireni samo u tropskim krajevima, imaju osebujan, više gljivama sličan izgled. Steljka im je razvijena u obliku različito krpastog i raznobojnog lista ili grma, koji s donje strane razvija sloj s rasplodnim stanicama (himenij). Među malobrojnim vrstama ovoga roda najraširenija je *Cora pavonia* E. Fr., koja raste na tlu ili na drveću u tropskom području. F. K-n.

CORA, Guido, ✻ Turin 20. XII. 1851, † Castiglione d'Asti 10. X. 1917, talijanski zemljopisac i kartograf. Učio je u Gothi i Leipzigu, putovao po Australiji, Tripolitaniji, Crnoj Gori, Epiru i t. d., bio je od 1882 profesor sveučilišta u Turinu i 1897 u Rimu.

BIBL.: *Spedizione ital. alla Nuova Guinea*, 1872; *Il Sahara*, 1882; *Montenegro*, 1901; 1873 utemeljio je i izdavao zemljopisni časopis *Cosmos* (Turin-Rim). A. M. S.

CORAFIN → Dijamantin.

CORATO, grad u Apuliji 232 m n. m., željez. postaja, sa 44.600 stan. (1936) i lijepom crkvom St. Maria iz 13. st.; *jz* je dvorac Fridriha II. iz 1240, Castel del Monte. Razvijeno je vinogradarstvo, vrtlarstvo, uljarstvo. A. M. S.

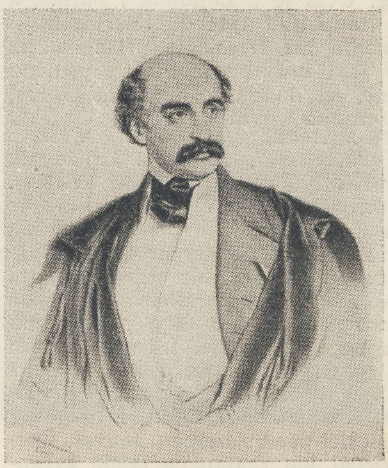
CORAZZINI, Sergio, ✻ Rim 1887, † Rim 18. VI. 1907, talijanski pjesnik. Bio je u Rimu činovnik osiguravajućeg društva i umro od sušice. S mnogim ga je književnicima vezalo iskreno prijateljstvo (M. Moretti, A. Palazzeschi). S G. Gozzanom predstavlja jednog od najznačajnijih pjesnika t. zv. »sumračne poezije« (poesia crepuscolare); njegova je pjesnička umjetnost negdje između zadnjih romantičara na kraju 19. st. i francuskih dekadenata. Dobar u duši, stajao je pod uplivom bolesti, što ga je podgrizala, pa je opjevao život ponizno, promatrajući njegovu tugaljivu stranu s ponešto žalosne ironije i pobožnog shvaćanja, nalik bolesniku, koji promatra prirodu s bolničke terase.

BIBL.: *Dolcezze* (1904), *L'amaro calice* (1905), *Poemetti in prosa* (1906) i *Piccolo libro inutile* (1906). Pjesme C-a konačno je sabrao i objavio njegov prijatelj F. M. Martini (*Liriche*, Napulj 1922).

LIT.: C. Pellizzari, *La letteratura italiana del nostro secolo;* G. Cuchetti, *Un antesignano dei crepuscolari;* P. Pancrazi u Gazzetta di Venezia (srpanj 1914) i u Il Secolo (siječanj 1923). G. D'A.

CORBEIL, grad južno od Pariza, na utoku rijeke Essonne u Seinu, na pruzi Pariz—Sredozemno more, ima 11.334 stan. (1931). U starijem dijelu srednjega vijeka bijaše važan grad u vezi sa životom Pariza. Iz onoga vremena potječu crkve Notre-Dame (11. st.) i Saint-Spire (12.—15. st.). Danas je u njemu raznovrstan veleobrt, osobito za prehranu Pariza; u tu su svrhu nastali prvi veliki mlinovi već u 12. st. N. Ž.

CORBERON, Edgar, grof, ✻ Troissereux u départementu Oise u Francuskoj 1807, † Baden kraj Beča 20. VIII. 1861. Svršio je nauke u Francuskoj, zatim pošao na putovanje u Njemačku, poslije u Grčku (1828) i Tursku (1829). Kad se vratio u Francusku, da stupi u diplomatsku službu, zateče ga srpanjska revolucija, zato ode u Španjolsku, gdje se kao časnik borio na strani Don Carlosa. Nakon toga nastavi putovanjima po Švicarskoj, Italiji, Austriji, Engleskoj i Njemačkoj, gdje se na neko vrijeme nastani. Stekavši prijateljstvo hannoverskog kralja Ernesta Augusta napisa u prilog njegove konzervativne politike dvije brošure na francuskom; već je prije objelodanio dva putopisa s Istoka.



EDGAR GROF CORBERON, Kriehuber
Zagreb, Hrv. drž. pov. muzej

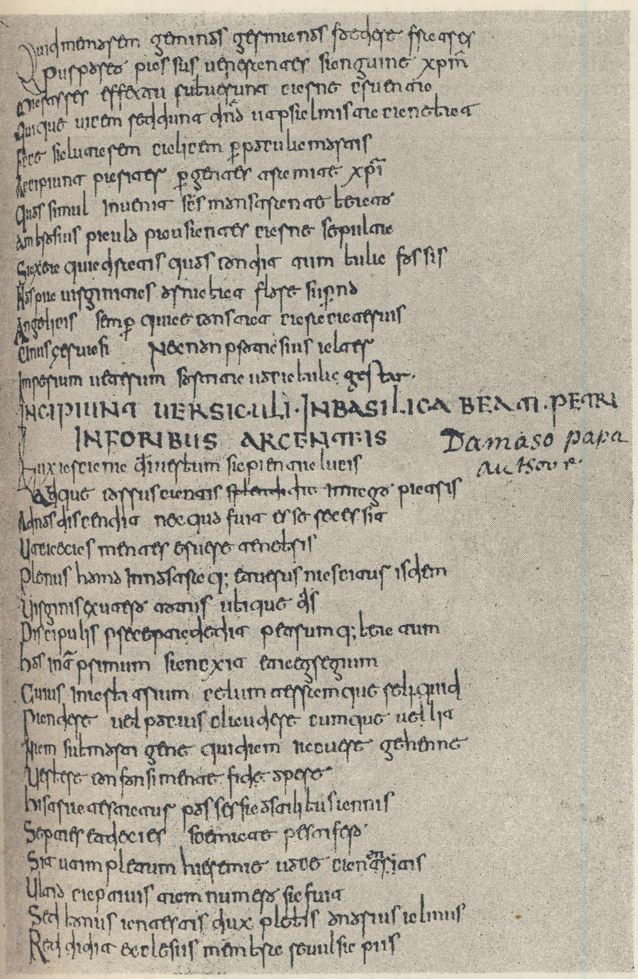
G. 1845 dođe C. u Hrvatsku i kupi na dražbi imanje Januševac, 15 km zapadno od Zagreba, s lijepim dvorom, sagrađenim za pukovnika baruna Vrkljana, ministra bivše Napoleonove žene Marije Lujze, a koji je iza Vrkljanove smrti došao u posjed grofa Lavala Nugenta. Hrvatska postade Corberonu ubrzo drugom domovinom, pa ga 1848 zateče na strani Jelačićevoj. Zajedno s grofom Otonom Sermageom C. je bio poslan u Innsbruck u deputaciju caru, a kasnije se pridružio Jelačićevu stožeru pri pohodu na Beč. O toj vojni potanko je izvješćivao hannoverskoga kralja, u smislu konzervativnih austrofilskih, ali i (unutar tog okvira) hrvatskih rodoljubnih nazora.

Iste Corberonove misli izražene su u njegovoj brošuri *Eine Stimme aus Kroatien* (Zagreb 1851), značajnom dokumentu o nazorima tadašnjeg plemstva, koje se borilo s ekonomskim poteškoćama, a u političkom smislu, unatoč zaziranju od netom svladane revolucije, bilo nezadovoljno najezdom germanizatorskog centralizma. U to doba pada također Corberonova pobuda za osnutak hrvatskog sveučilišta, točnije rečeno, za preustrojstvo pravoslovne akademije u potpuno sveučilište. U tu je svrhu izradio i dostavio ministru za Hrvatsku, barunu Kulmeru, spomenicu, koju je deset godina kasnije (1861) dao u tisak Platzeru u Varaždinu s napomenom, da se objelodani 50 godina nakon njegove smrti. Ujedno se obratio (8. IX. 1850) na ministra prosvjete grofa Thun-Hohensteina, koji se zainteresirao za stvar i zatražio pobliže podatke. C. ih razloži u drugom pismu (20. I. 1851), izradivši nacrt za bogoslovski fakultet (s latinskim nastavnim jezikom), medicinski (privremeno s njemačkim) i za ostale fakultete s hrvatskim nastavnim jezikom. Zaposlenje njemačkih profesora bilo bi privremeno, za 10 godina bi i oni imali predavati hrvatski, a da ne pozlijede narodne osjećaje, morali bi nositi surku. Predlagao je nadalje reformu srednjeg i pučkog školstva.

Sam međutim nije ništa postigao, postao je samo općinski načelnik u Brdovcu, unatoč svom prijateljstvu s Jelačićem, a do kraja života borio se s materijalnim neprilikama. — Zakopan je u Bisagu, u grobnici grofova Draškovića, s kojima ga je vezalo prijateljstvo.

BIBL.: Dopisivanje grofa C. s grofom Thunom objelodanjeno je u listu *Agramer Tagblatt*, 24. XII. 1914.

LIT.: *Le Ban Jelačić . . . par Joseph baron Neustaedter*, izd. Institut Français de Zagreb, 1940, sv. I.; M. Vežić, *Dopisivanje grofa C. sa kraljem hannoveranskim o hrvatskom pokretu* 1848/49, Vienac, 1880 (sa zanimljivom uredničkom bilješkom A. Šenoe); M. Magdić, *Rad grofa C. za osnutak potpunoga hrv. sveučilišta u Za-*



MEROVINŠKI RUKOPIS IZ 8.—9. ST.

grebu, Narodne Novine 1917, br. 120, i Liječnički Vjesnik, 1917, str. 273; R. Maixner, *Le Comte Edgar Corberon*, Annales de l'Institut Français de Zagreb, 1938. R. M-r.

CORBIE, grad u Francuskoj, département Somme, na rijeci Somme sa 4.640 stan. (1926). Grad Corbeia antiqua razvio se okolo benediktinske opatije, koju je 657 ili 662 osnovala sv. Batilda, supruga Klodviga II., i obdarila je znatnim povlasticama. Redomice su ih potvrđivali i znatno proširivali Klotar III. te pape Benedikt III. i Nikola I. Prvi opat bijaše sv. Teofrid. Opatija se znatno razvila za prvih Karolinga; u taj je samostan bio zatvoren Deziderije, kralj Langobarda. Opatijska crkva postala je župnom crkvom grada C. U njoj je kip osnivačice iz 14. st. G. 1618 opatija je prešla kongregaciji sv. Maura, cvala je u 17. st., a bila ukinuta 1790. — Opatija je sa svojom bogatom knjižnicom postala znamenitim kulturnim središtem. U njoj je izrađeno vrlo mnogo rukopisa, pisanih merovinškim pismom, koji se danas čuvaju u gradskoj knjižnici Amiensa, Narodnoj knjižnici u Parizu i u bivšoj carskoj knjižnici u Lenjingradu. Kako je samostan postao kao podružnica samostana u Luxeuilu, koji u svoje doba osnovaše Irci, i kako se C. nalazio na putu, koji je iz Engleske vodio na kontinenat, tako je razvoj pisma u C. stajao pod utjecajem otočnog pisma. U najnovije se doba uglavilo, da je u C. postojala anglosaska naseobina, koja je upotrebljavala pismo svoje zemlje. U pisarskoj školi toga samostana u drugoj polovici 8. st. mogu se razlikovati četiri tipa pisma, koji su u tom kratkom razdoblju slijedili jedan za drugim. Time je stvorena podloga datiranju rukopisa, proizašlih iz ove pisarske škole. — Povijest grada zaostaje za poviješću opatije. G. 1123 dobio je grad povlastice, kojih se morao odreći zbog slaba stanja svojih financija. Postade kraljevskom zemljom za Filipa Lijepoga, osvojen je od Španjolaca 1636, ali je doskora oslobođen.

LIT.: L. Delisle, *Recherches sur l'ancienne Bibliothèque de Corbie*, Pariz 1861, pretiskano u njegovu djelu: *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, sv. II., Pariz 1874; L. Levillain, *Examen critique des chartes de l'abbaye de Corbie*, Pariz 1902; W. M. Lindsay, *The old script of Corbie* u Revue des Bibliothèques XXII., 1912; O. Dobiache-Rojdestvenskaja, *Questions corbéiennes* u W. Stach i H. Walther, *Studien zur lateinischen Dichtung des Mittelalters, Ehrengabe für Karl Strecker*, Dresden 1931. J. N.

CORBIÈRE, Édouard-Joachim, nazvan **Tristan C.**, ✻ Coat-Congar kraj Morlaixa 18. VII. 1845, † Morlaix 1. III. 1875, francuski pjesnik. Pod pseudonimom Tristan surađuje 1873 u *Vie Parisienne* i izdaje knjigu stihova *Les amours jaunes* (2. izd. 1891). Umro je od sušice. C. je snažni i većinom ogorčeni pjesnik; obnovio je osiromašjelu i neiskreno mističku umjetnost romantizma, koji je u njegovo doba bio na izdisaju. P. Cl.

CORBINELLI, Iacopo, ✻ Firenca 1535, † oko 1590, talijanski književnik. Kao politički prognanik živi na francuskom dvoru. Bavi se starom francuskom i provansalskom književnošću i izdaje s tumačem neka djela talijanskih klasika, među kojima i Boccacciov *Corbaccio* (Pariz 1569). C. je priredio prvo izdanje originalnog teksta Danteova djela *De vulgari eloquentia* (Pariz 1577).

LIT.: V. Crescini, *Romanica fragmenta*, Turin 1932. M. D-ić.

CORBULO, Cn. Domitius → **Korbulon.**

CORCOS, Vittorio Matteo, ✻ Livorno 4. X. 1859, talijanski slikar. Živi u Firenci. Učio je u Napulju (kod D. Morellija) i Parizu, gdje je slikao genre-slike, izrađivao ilustracije za časopise i knjige te plakate. Vrativši se u Italiju slikao je dobre portrete, naročito članova evropskih vladarskih kuća.

LIT.: U. Ojetti, *V. C.* (Illustrazione Italiana, 1907); L. Callari u Th.-B. *ALBK*, VII. A. Sch.

CORDAITINAE, poseban razred izumrlih golosjemenjača, koje su u mlađem paleozoiku zauzimale goleme površine šuma. Bijahu to snažna i visoka drveta s velikim kod nekih vrsta i preko ½ m dugim, plosnatim, izmjenično poredanim i na krajevima ogranaka u čuperke skupljenim listovima. Cvjetovi, koliko su poznati, bijahu združeni u naročite, resama slične cvatove. Muški su cvjetovi sastavljeni iz većeg broja ljuskastih, zavojito smještenih ovršnih listova i iz dva kruga dršku sličnih prašnika s 5 do 6 peludnica, a ženski iz jednoga vretenastog plodnog lista (makrosporofila), koji na svom kraju nosi samo jedan sjemeni zametak. Neki su rodovi ovoga razreda opisani na osnovi sačuvanih ostataka stabla i listova (na pr. *Cordaites, Mesoxylon, Dadoxylon* i dr.), a neki prema sačuvanim cvatovima i sjemenkama (na pr. *Cordaianthus, Cordaicarpus* i dr.). S. H-ć.

CORDARA, Giulio, ✻ Alessandria 16. XII. 1704, † Alessandria 6. III. 1785, tal. isusovac (od 1718). Latinski i talijanski književnik (član Akademije dei Arcadi u Rimu), važniji je kao historičar, napose svoga reda. U nastavku velike *Historia Societatis Jesu*, započete od Orlandinija, napisao je dva omašna sveska in folio: prvi je izdao sam (Rim 1750), a drugi o. Ragazzini (Rim 1859). Od obilne njegove literarne ostavštine tiskani su među ostalim i njegovi spomeni o ukinuću isusovačkog reda (1925), u kojima kadšto pretjeruje. Sahranjen je u Alessandriji u barnabitskoj crkvi, gdje mu je rodni grad na grobnoj ploči dao uklesati ove riječi: Scriptor habitus sui aevi nulli secundus.

LIT.: Sommervogel, *Bibliothèque*, II., 1891; L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, Paderborn 1934. M. V.



CHARLOTTE CORDAY, Belliard

CORDAY, Charlotte Marie Anne, ✻ St. Saturnin kraj Caena 27. VIII. 1768, † Pariz 17. VII. 1793, praunuka pjesnika Corneillea. Premda je potekla iz plemićke porodice d'Armans, oduševila se već u mladosti za republikanske ideale čitajući Plutarha i Rousseaua. U jeku građanskoga rata, poslije političkog sloma Gironde 1793, odlučila je ubiti J. P. Marata, koji se osobito istakao u pripremama za taj slom, a zahtijevao je smrtnu kaznu za sve neprijatelje Montagne; Charlotte je bila uvjerena, da je njegova smrt potrebna kao »priprava mira«. Poslije dva uzaludna pokušaja uspije 13. VII. uvečer doprijeti do bolesnog Marata, kad se nalazio u kadi za kupanje, i dok je on bilježio imena nekih protivnika, zarine mu nož u prsa. Četiri dana kasnije, 17. VII., osuđena je na smrt i pogubljena. Njezina se želja nije ispunila; revolucija je baš tada ušla u svoje

najteže razdoblje. — Ličnost i životni udes Charlotte C. privukao je mnoge književnike; među ostalima pisali su o njoj F. Ponsard (tragedija *Ch. C.*, 1850) i K. Frenzel (roman *Ch. C.*, 1864). J. Š-k.

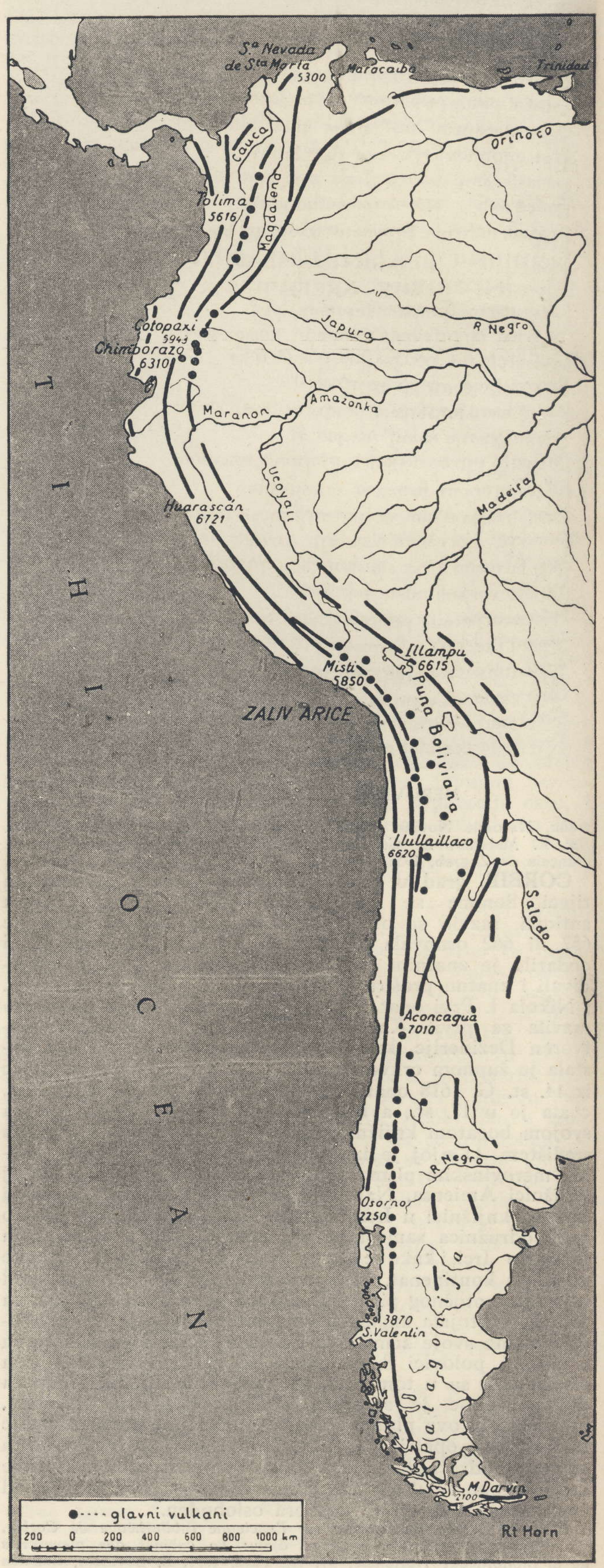
CORDELIERS, francuska riječ, označuje redovnike reda sv. Franje Asiškoga po užetu (cordelle), kojim su opasani. Uoči francuske revolucije c. su imali 284 samostana, koji su 1790 zatvoreni. U njihovu pariskom samostanu smjestio se klub revolucionaraca (Danton, Marat, Desmoulins — ovaj posljednji izdavao je list *Le vieux c.*), nazvan *club des c.* Iza obnove reda franjevci se ne zovu c.

CORDIER, Henri, ✻ New Orleans 1849, † Pariz 1925, francuski sinolog i orijentalist. Živio je kao trgovački činovnik u Kini 1869—76. Pošto se stalno nastanio u Parizu, postao je ondje 1881 profesor na École des langues orientales vivantes. Od 1899 izdaje sinologijski časopis *T'oung-Pao.* Njegova su najznamenitija izdanja *Bibliotheca Sinica* (2. izd. 1904—08), *Bibliotheca Japonica* (1912), *Bibliotheca Indosinica* (4 sv., 1912—25), *Histoire générale de la Chine* (4 sv., 1920). Izdao je nanovo sredovječne putopise Marka Pola i Odorica de Pordenone.

CORDILLEROS DE LOS ANDES (»Lanci Anda«), u pohrvaćenom skraćenom nazivu *Kordiljere*, dug su i visok planinski greben, što se u neposrednoj blizini pacifičke obale proteže zap. stranom Juž. Amerike. Danas je za ovaj vijenac običniji naziv Ande, dok su C. samo španjolska apozicija pravom imenu. Ime Ande javlja se prvi put početkom 17. st. i nije sigurno, otkuda dolazi. Prema nekima je u vezi sa staroperuanskom riječi anti »istok«, t. j. vijenci istočno od prijestolnice Cuzco; po drugima potječe od riječi anta »bakar, metal«, jer su bogate rudama, dok su mišljenja o međusobnoj vezi imena plemena Anti i planina Anda podijeljena. C-e se pružaju kao neprekidan bedem od rta Horna na *J* do zaliva Paria na *S*, preko koga se nastavljaju u otocima Trinidad i Tobago, pa bi prema nekima Južna Georgija bila njihov južni nastavak. C-e su najduži (oko 7.500 km) planinski vijenac svijeta, a veliki im broj vrhova prelazi 6000 m; najviši Aconcagua 7010 m. Usporedno s C-ma pruža se, osobito u srednjem dijelu, duboki podmorski rov s najvećom izmjerenom dubinom od 7626 m, tako da imamo visinsku razliku od preko 14 km. Zemljina je kora u C-ma prosječena brojnim pukotinama, te je kraj poznat po čestim potresima i velikom vulkanizmu. Vulkani svojom snagom, brojem i visinom pripadaju najznatnijima na svijetu. Tu su tri velike vulkanske skupine: na jugu u brazilijansko-čilenskim C-ma, u srednjem dijelu oko zaliva Arice i na sjeveru u ekvadorsko-kolumbijskim C-ma. Razvijen vulkanizam i česti potresi znaci su svježine pokreta, kojima su nastale C-e. Tlo je sastavljeno od arhajskih, paleozojskih, mezozojskih, mjestimično i tercijarnih naslaga, preko kojih su se raširili moćni vulkanski izljevi. C-e su nastale nabiranjem, koje je počelo u gornjoj kredi, nastavilo se kroz tercijar praćeno mlađim epirogenetskim pokretima, a njihovi odjeci nisu ni do danas prestali.

Prema pravcu pružanja C-e možemo podijeliti na dva dijela: sjeverno i južno od zaljeva Arice. Sjeverni dio ima oblik luka, kome je konveksni dio okrenut prema *Z*, a južni se pruža prema podnevu i na krajnjem jugu skreće prema *JI* i *I*. S obzirom na geološku i tektonsku građu i morfološke oblike možemo C-e podijeliti u tri dijela: južni, srednji i sjeverni. Južno od sedla Passo del Pertillo (4060 m) C-e izgledaju kao jedinstven i uzak bedem, što je sastavljen u osnovi od mezozojskih naslaga, prekrivenih prostranim i mladim vulkanskim stijenama. Visine uglavnom rastu od *J* prema *S*: Mont Darwin (na Ognjenoj zemlji) 2100 m, S. Valentin 3870 m, Osorno 2250 m, Lanin 3774 m, Tupugnato 6560 m, Juncal 6070 m, da se na krajnjem *S* završi visokom glavicom Aconcague (7010 m). Većina su tih vrhova vulkani, a između njih duboka sedla, preko kojih vode glavne prometne veze između Argentine i Čilea, t. j. između Atlantskog i Tihog oceana: Bahia Blanca—Valdivia i Buenos Aires—Santiago, posljednja željeznica prelazi C-e nešto ispod sedla Uspallata na visini od blizu 3700 m.

Južne su C-e nesimetrične: blaže se spuštaju prema iskomadanim Patagonskim planinama, koje su prema sastavu i građi vjerojatno ostatak starijeg hercinskog gorja; naprotiv prema *Z* padaju strmo. Na *Z* se usporedo s C-ma pružaju niže škriljevaste Primorske C-e sa najvišim vrhom od 2230 m. Između glavnog vijenca i Primorskih C-a proteže se srednja čilenska udolina, glavna gospodarska površina zemlje. Sjeverni dio depresije je suh i poznat po bogatim ležištima salitre. Primorske planine na *J* izdvojene su u bezbroj otoka, koji prate južnu obalu Čilea. Na *S* se pak primorski vijenac gubi u sutoku zaljeva Arice i njegove



CORDILLEROS DE LOS ANDES



CORDILLERA REAL, Visoki pojas Kordiljera sa vrlo razvijenim ledenjacima

nastavke ponovno nalazimo u primorju Perua, jugoistočno od Lime, u primorju Ekvadora i Kolumbije.

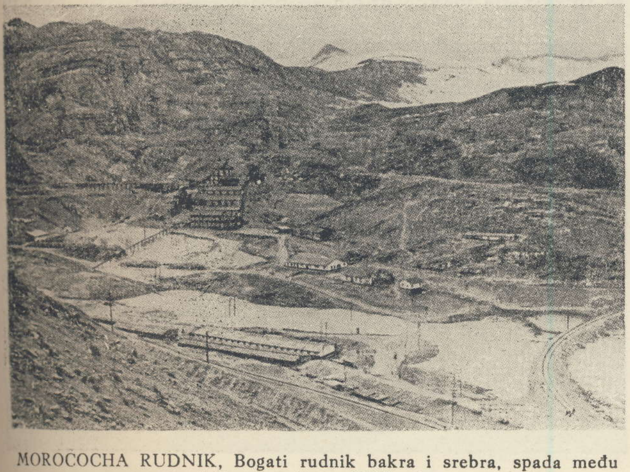
Mnogo su složeniji izgled i građa srednjeg dijela C-a, kome pripadaju planine sjevernog Čilea i Argentine, Bolivije i Perua. U ovom je dijelu planinski bedem podvojen u dva moćna planinska vijenca Zapadnih i Istočnih C-a, koji se prema *J* i *S* približavaju zatvarajući visoke zavale, »pune«. U srednjem dijelu su C-e i najprostranije, te im prema zaljevu Arice širina iznosi oko 800 km. Zapadne su C-e po svom pravcu i sastavu nastavak južnog planinskog vijenca. I ovdje su najviši vrhovi većinom vulkani: Copiapo (6072 m), Incahausi (6620 m), Llullaillaco (6620 m), Pular (6340 m), S. Pedro (5920 m), Huallatiri (6008 m), Sahama (6520 m), poznati Misti (5850 m), Ampato (6615 m) i mnogi dr. Glave su vulkana pokrivene vječnim snijegom, iako su mnogi poznati po svom stalnom djelovanju. Prijelazi preko Zapadnih C-a vrlo su teški, i željezničke pruge, što su preko njih izgrađene, dopiru do neobičnih visina: Antofagasta—Oruro do 3960 m, Arica—La Paz do 4257 m, Porto Mollendo—Arequipa—Puno do 4470 m.

Istočne C-e počinju na *J* grupom odvojenih planina sjeverozapadne Argentine, t. zv. Predkordiljerama. Za Predkordiljere se misli, da ne pripadaju C-ma i da su ostatci staroga hercinskog gorja. Dalje prema *S* prelaze Predkordiljere u neprekidan planinski greben Istočnih C-a, složen od nekoliko usporednih vijenaca, odvojenih dubokim dolinama. Istočne su C-e sastavljene od paleozojskih naslaga i škriljavaca, protkanih intruzijama eruptivnih stijena; kraj, od starine poznat zbog rudnog bogatstva (zlato, srebro, bakar i cink). Najviši su vrhovi u sjevernom dijelu, u t. zv. C-a Real· Illimani (6450 m), Illampu ili Nevado de Sorata (6615 m). Između istočnih i zapadnih C-a prostrane su i polupustinjske zavale »pune«, kojima su dna iznad 3000 m. Po prostranstvu ove zavale zaostaju jedino za visokim zavalama Azije, ali su po broju stanovnika i njihovoj kulturi daleko važnije.

Sjeverno od izvora pritoka Amazonke, Apurimac, vijenci Istočnih i Zapadnih C-a znatno se približuju, te peruanske i ekvadorske »pune« imaju mnogo manje prostranstvo i odvojene su poprečnim grebenima u manje kotline. U većem dijelu peruanskih C-a nema vulkana. Primorske C-e sa *Z* veoma se strmo izdižu do velikih visina: Huascarán (6721 m), Huandoy (6354 m), Huaylas (6280 m), a i sedla su između njih na velikim visinama: željeznica Lima—Oroya dopire do visine 4775 m, a njen ogranak za rudarsko mjesto Morococha do 4835 m, dakle 25 m više od Mont Blanca. Istočne su C-e odvojene u nekoliko manjih grebena, a najviši je vrh Nevado de Acrotambo (5100 m).

U ekvadorskom su se dijelu zapadni i istočni vijenci najviše približili, a pravac im se mijenja; širina C-a ovdje ne prelazi 200 km. Na podlozi paleozojskih i mezozojskih naslaga izlile su se velike količine vulkanskih stijena, a snažni su vulkani i danas glavno obilježje ovog dijela: na zapadnim vijencima Chimborazo (6310 m) sa dva djelatna vulkana i velikim ledenjacima, a na istočnim vijencima poznati su vrlo djelatni Sangay (5323 m), pravilni Cotopaxi (5943 m), Antisama (5756 m), Cayambe (5840 m).

Sjeverno od ove velike vulkanske krajine planinski vijenci skreću prema sjeveroistoku, i Kolumbijske se C-e dijele u tri ogranka: Zapadne, Srednje i Istočne kolumbijske C-e, odvojene dubokim i usporednim udolinama, kojima teku Magdalena i njen pritok Cauca. Dosta odvojene Zapadne kolumbijske C-e sastavljene su od mezozojskih stijena i u vrhu Paramillo dopiru do 3290 m. Ove se planine na *S* odvajaju u nekoliko manjih ogranaka i gube u depresiji Karibskog mora, tako da nemaju veze sa srednjoameričkim C-ma. Srednje kolumbijske C-e, koje su nastavak zapadnoga peruanskog vijenca, sastavljene su poglavito od šriljavaca, protkanih vulkanskim stijenama. Njihovi su vrhovi vulkani: Huila (5750 m), Tolima (5616 m), Volcan de Purace Ruiz (5700 m), Herveo (5600 m) i dr. Na *S* se srednji vijenac gubi u ravnici oko donje Magdalene, ali se za odvojenu Sierra Nevada de Santa Marta



MOROCOCHA RUDNIK, Bogati rudnik bakra i srebra, spada među najviše na svijetu (4835 m)



LEDENJACI NA OGNJENOJ ZEMLJI, koji dopiru do morske razine



»POKAJNICI« (NIEVE PENITENTE), Led topljenjem izdvojen u čunjeve

(5300 m) misli, da je njegov nastavak. Ova osamljena planina s ograncima Istočnih kolumbijskih C-a zatvara prostranu lagunu i zaljev Maracaibo. S desne strane doline Magdalene dižu se Istočne kolumbijske C-e, koje preko C-a de Merida i Venezuelskih obalskih planina dopiru do zaljeva Paria i nastavljaju se na Trinidadu. Istočne kolumbijske C-e sastavljene su od mezozojskih stijena, a najviši su vrhovi Parano de la Summa Paz (4310 m), Nevado de Cocui (5080 m) i dr. Osobina su ovih planina manje visoke zavale, glavni naseljeni dijelovi i sjedišta najvećih naselja, na pr. Bogote. C. de Merida sastavljena je od škriljavaca, krednih i tercijarnih naslaga i različnih vulkanskih stijena. Venezuelske obalske planine mnogo su niže i podijeljene u nekoliko osamljenih grebena.

Vijenci C-a protežu se kroz 67° geogr. širine (od 55° juž. do 12° sjev. geografske širine). Već po tome bi se mogle podijeliti u nekoliko različitih klimatskih dijelova. Pravac pružanja osim visine određuje klimatski značaj C-a. Redovno postoji izrazita razlika između istočnih i zapadnih strana. Dok moru okrenute zapadne strane južnog dijela imaju blage zime i svježa ljeta s velikom količinom oborina, istočne, atlantske strane, imaju žarka ljeta, hladne zime i malu količinu kiša. Srednji dio C-a odlikuje se malom količinom oborina u svim dijelovima. U pustinjskom primorju temperature su dosta niske zbog utjecaja hladne Humboldtove struje, i s visinom se redovito javlja termička inverzija, t. j. temperature se povećavaju. Istočni planinski vijenci imaju, koliko idemo prema *S*, sve više oborina, koje donose jugoistočni pasati. Posebnu klimu vrlo toplih ljeta, hladnih zima i neznatne količine oborina imaju polupustinjski krajevi »puna«. Slana jezera, »salares«, posljednji su tragovi ranijih i prostranijih jezera i znak, da je u najmlađim geološkim vremenima klima postala suša. Istočne peruanske C-e imaju velike količine oborina, dok je primorje i dalje suho i pod utjecajem hladne Humboldtove struje.

U kolumbijskim i sjevernim ekvadorskim C-ma već vladaju prave ekvatorijalne značajke s visokim temperaturama, velikom količinom oborina, osobito u zapadnom dijelu. Ovdje je od glavnog značaja utjecaj visine: najniži je pojas veoma topao i vlažan, »tierra caliente«, zatim viši umjereni pojas, »tierra templada«, a iznad njega svježi dio, »tierra fria«, dok najviši dijelovi imaju značajke planinskih pustinja, »paramo«.

Uz pravac pružanja u svim dijelovima dolaze do izražaja velike visine. Glavni vrhovi prelaze snježnu granicu, gorostasni su vulkani prekriveni vječnim ledom, od koga se spuštaju dugi jezici ledenjaka. Današnja snježna granica ne ovisi toliko o visini i geografskoj širini, koliko o količini oborina; zato je najviša u suhim krajevima sjevernog Čilea (iznad 6000 m), odatle opada prema *S*, da se u kišom bogatom ekvatorijalnom dijelu Ekvadora i Kolumbije spusti do 4600 m. Još brže snježna granica opada prema *J*, te je na Ognjenoj zemlji ispod 1000 m. Gotovo cijelom dužinom južnog dijela pokriveni su vrhovi C-a ledenim pokrovom, koji zahvata najveće prostranstvo u planinama južnog Čilea. Ledenjački jezici, što se odvajaju, proporcionalni su veličini svojih jezgra i nagibu strana, tako da u primorskim dijelovima južnog Čilea dopiru do samog mora. Na krajevima prostranih ledenaka česta su pojava odvojeni ledeni blokovi i stupovi, poznati pod imenom »nieve penitente«. I diluvijalni su ledenjaci bili rasprostranjeni proporcionalno današnjima, tako da je led pokrivao cijeli južni Čile sa susjednim dijelovima mora, velike dijelove Patagonije i gotovo cijelu Ognjenu zemlju. Snježna je granica bila 800 do 1000 m niže od današnje. Diluvijalni su ledenjaci preobrazili lice visokih dijelova, a na krajnjem jugu i najnižih krajeva (fjordovi južnog Čilea).

C-e su izrazito razvođe, od kojega rijeke otječu prema Atlantskom oceanu na *I* i Tihom na *Z*. Jedino su među kolumbijskim i istočnim lancima srednjih C-a razvijene i uzdužne doline. Atlantski pritoci imaju dovoljno prostora, da se razviju, dok su pacifički kratki i s velikim padom. Jakom regresivnom erozijom probijaju rijeke srednjega i južnog Čilea razvođa i proširuju svoja porječja na štetu atlantskih pritoka. Taj je pojav bio i uzrok graničnom nesporazumu između Čilea i Argentine, jer se u početku pogrješno mislilo, da razvođe odgovara najvišim dijelovima planina. Visoke su zavale srednjeg dijela bez otjecanja prema moru. Današnja jezera Titicaca i Aullagas i dr. posljednji su tragovi prostranih kvartarnih jezera.

Biljni pokrov i životinjski svijet u tijesnoj su vezi s geografskim položajem, morfološkim i klimatskim značajkama (→ Amerika).

Velik planinski lanac ima izrazit utjecaj na značaj i način ljudskog života. U ekvatorskim krajevima sjevernog dijela najviši dijelovi imaju povoljne uvjete za život i privlače stanovništvo blažom klimom i rudnim bogatstvom (zlato, platina, srebro i drago kamenje), a venezuelske obalne planine poznate su po bogatstvu petroleja. Najveća su naselja ovoga dijela na znatnim visinama: Bogota sa 420.000 stan. (1937) na 2650 m, Quito sa 114.979 stan. (1935) na 2850 m, Oroya sa 4.000 stan. (1927) na 3635 m. Naprotiv, nezdravi i vlažni niži krajevi veoma su slabo naseljeni. U srednjem dijelu ove značajke još više dolaze do izražaja. Primorje na *Z* negostoljubivo je i pusto, a u istočnom su podnožju prostrane i nezdrave prašume. Visoke se zavale u sredini osim zdravije klime odlikuju i velikim rudnim bogatstvom (zlato, srebro, bakar, cink i dr.), navodnjavanje omogućuje poljodjelstvo, a visoke planine daju najbolje uvjete za stočarstvo. U tim visoravnima nikla je napredna kultura Inka, a njihov zaštićen i dobro ograničen geografski položaj omogućio je, da se je tu održala glavna grupa južnoameričkih Indijanaca. I tu



VULKANSKA GLAVICA NAD BOLIVIJANSKOM VISORAVNI

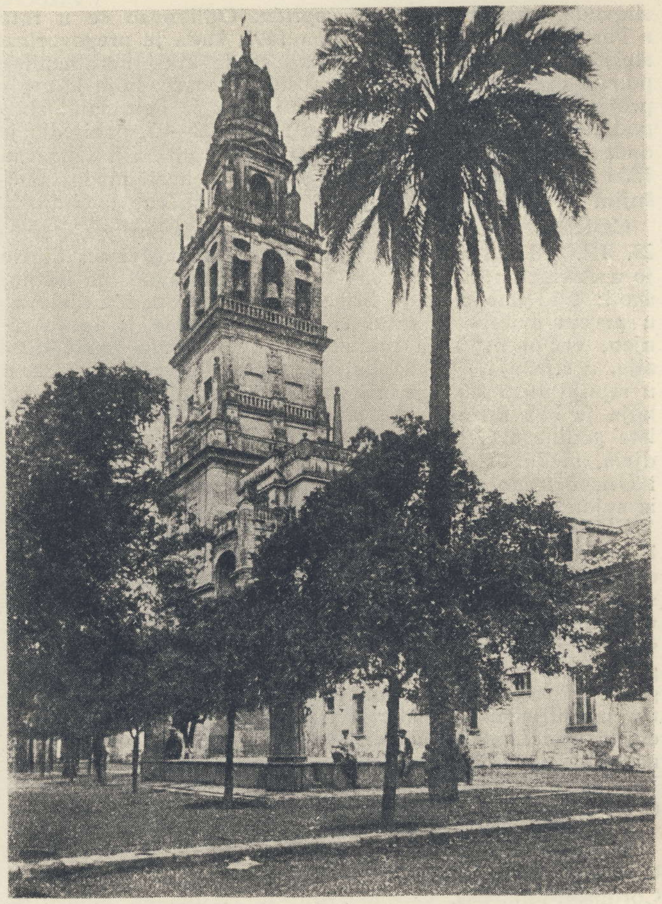
su glavna naselja na velikim visinama: Puno sa 6.000 stan. (1927) na 3860 m, La Paz sa 150.165 stan. (1934) na 3700 m, Potosi sa 35.900 stan. (1934) na 4000 m, a manje mjesto Cerro de Pasco čak na 4350 m; naselja ima na visinama većim od 4500 m. U srednjim C-ma ljudska naselja dopiru vjerojatno do najvećih visina na svijetu. Južne C-e svojom surovijom klimom i manjim prostranstvom onemogućuju u višim dijelovima život, koji je ograničen na pitomije primorje, manje na istočno podnožje.

Zapreka, koju C-e stvaraju prometu, sve se više otklanja izgradnjom željezničkih pruga, a na krajnjem *S* i suvremenih cesta. Nepristupačnost i odvojenost pojedinih krajeva uvjetovale su različite prirodne izglede, etničko šarenilo, pa i obrazovanje i održanje većeg broja samostalnih država (→ Argentina, Bolivija, Čile, Ekvador, Kolumbija i Peru).

LIT.: G. Steinmann, *Die Cordilleren von Südamerika*, Berlin 1886; W. Sievers, *Die Kordillere von Merida*, Penks Geogr. Abhandl., Beč 1888; A. Hettner, *Regenverteilung, Pflanzendecke und Besiedlung in den tropischen Anden*, Richthofens Festschrift, Berlin 1892; R. Hauthal, *Vulkangebiete in Chile und Argentinien*, Peterm. geogr. Mitteil., Gotha 1903, i *Gletscherbilder aus der argentinischen Kordillere*, Zeitschr. d. deutsch. österr. Alpenvereins, München 1904; L. Riso Patrón, *La Cordillera de los Andes. Trabajos i estudios de la 2a Subcommissión chilena de limites con la Rep. Argentina*, Santiago 1903; R. Hennig, *Ursachen und Wirkungen der klimat. Gegensätze zwischen der atlantischen und pazifischen Küste Südamerikas*, Bonn 1910; Th. Herzog, *Die ostbolivianischen Kordilleren*, Peterm. geogr. Mitteil., Gotha 1913; J. Bowman, *Results of an Expedition to the Central Andes*, Bull. Amer. geogr. Society, Washington 1914; W. S. Tower, *The Andes as a factor in South American Geography*, Journ. of Geography, Washington 1916; G. Ogilvie Alan, *Geography of the Central Andes*, New York 1922; Th. Herzog, *Vom Urwald zu den Gletschern der Kordillere*, Stockholm 1923; J. Bowman, *Iles humaines dans les Andes Centrales*, Brunhes, Géographie humaine, Pariz; A. F. R. Wollaston, *The Sierra Nevada of Santa Marta*, Geogr. Journal, London 1925; O. Schmieder, *Das ostbolivianische Bergland*, Geogr. Zeitschrift, Leipzig 1926; R. Stappenbeck, *Über Transgressionen und Regressionen des Meeres und Gebirgsbildung in Südamerika*, Neues Jahrb. für Mineral. und Paläontol. Abhandl., Berlin 1927; H. Keidel, *Die geologischen Beziehungen zwischen der Puna und der andinen Hauptkordillere*, Bolet. Acad. Nacion. de Ciencias, Córdoba 1927; K. Troll, *Die Zentralen Anden*, Sonderband der Zeitschrift der Gesellsch. für Erdkunde, Berlin 1928.
J. R-ć.

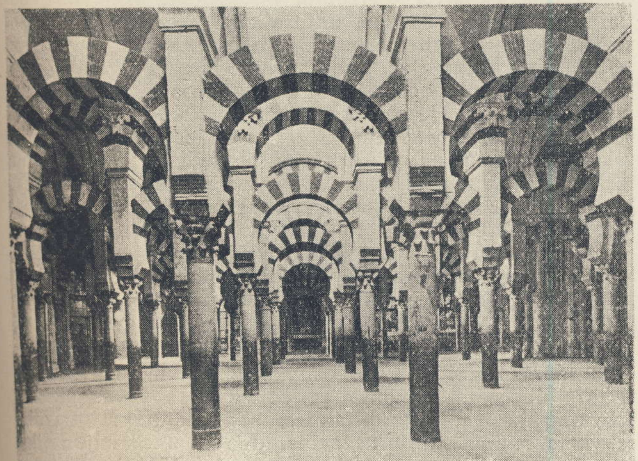
CÓRDOBA (Córdova), ime naselja i zemalja, rtova i gorja, novca i mnogih obitelji u Španjolskoj i Americi:

1. Andaluzijski grad na rijeci Guadalquiviru, nekada čuven po proizvodnji bakra i vune, na glasu je i danas po izradbi predmeta od srebra i zlata, a nada sve po svojim građevnim spomenicima, od kojih je katolička stolna crkva pravi dragulj davne maurske umjetnosti. Grad je postojao već za Feničana i Kartažana, a za Rimljana bijaše glavni grad pokrajine Betike (Baetica). Najveći je razvoj postigao od 756 do 1031, kada je bio sjedište kalifa, žarište muslimanske znanosti i umjetnosti, središte obrta i trgovine, Meka islama na Zapadu. — Džamija je bila sagrađena 787 na ruševinama rimskoga hrama, proširena 976 i 1012, pretvorena u kršćansku crkvu na čast Bogorodici 1236, ali inače nije doživjela nikakvih promjena sve do 1523. Ta je najstarija vjerska građevina Arapa na španjolskom tlu bila nekoliko stoljeća pored Kabe u Meki najveća muslimanska bogomolja. Izrađena je u pravokutniku 175 × 130 m, s 860 stupova pregrađena u 19 uzdužnih i 33 poprečne lađe, u kojima ima kršćanskih pri-



(Foto F. Szanto)
CÓRDOBA, Campanario de la Mezquita

gradnja poslije 1523. Drugi su spomenici crkva sv. Nikole de la Villa, biskupska palača, Alcazar i osobito kameni most na 16 lukova preko Guadalquivira. Stanovništvo (103.106; 1930) ne zaprema veće područje nego u vrijeme Maura, jer je grad poslije 1236 počeo naglo propadati.



(Foto F. Szanto)
CÓRDOBA, Unutrašnjost džamije Mezquita

2. Španjolska pokrajina u gornjoj Andaluziji s obje strane plovne rijeke Guadalquivira, najvećim dijelom vruća i plodna nizina (La Campiña), koja rodi obilno vinom, uljem i povrćem, a na *S* prelazi u gorje Sierru Morenu. Na površini od 13.727 km² stanuje 668.862 stan. (1930), dakle preko 50 na m². Pokrajinom ide više željezničkih pruga uzduž i poprijeko, kojima se prevoze rude (olovo, bakar i ugljen) iz gorja i poljodjelski proizvodi iz nizine.

3. Sierra de C. ogranak je Sierre Morene prema Guadalquiviru. Na tom ogranku leži grad C. 100 m nad morem.

4. Sierra de C., gorje u srednjoj Argentini, visoko do 2.850 m, tri uporedna lanca meridijanskog pravca, doduše odijeljeni, ali ipak sastavni dijelovi Cordillera.

5. Grad C. na istočnom podnožju Sierre de C., na rijeci Primero, usred bogate pokrajine, koja je uspješno natapana. U njemu su tvornice lana i pamuka, trgovine žitom, voćem i stokom. Broj žiteljstva raste vrlo naglo: 1935 ima 302.232 stan. Važno je raskršće željeznica i kulturno središte. Glavni je grad argentinske pokrajine C., koja zaprema dijelom nizinu Pampe i dijelom gorje (Sierru de C.), uglavnom vrlo suha, tako da mnogobrojne rijeke nestaju u slanim jezerima. Na površini od 168.152 km² stanuje 1,208.610 stan., koji najvećim dijelom goje stoku, ali uz umjetno natapanje postizavaju uspjehe i u poljodjelstvu (žito, kukuruz, lan, djetelina i voće).

6. Mehički grad, 16.200 stan. (1930), u saveznoj državi Veracruz, središte kotara i područja za kulturu kave i šećerne trske. Ima tvornice za preradbu pamuka i lana, vune i šećera.

7. Rt na južnoj obali Alaske.

8. Kanadski gradić u saveznoj državi Ontario.

9. Zlatan novac republike Nicarague. N. Ž.

CÓRDOBA, Gonzalo Fernández, ✳ Montilla kraj Córdobe 16. III. 1453, † Granada 2. XII. 1515, španjolski voj-

skovođa, prozvan *el gran capitán*. Odlikovao se u ratu s Portugalom 1476 i s Maurima 1492, kada je pregovorima stekao Granadu. G. 1495 poslao ga je kralj Ferdinand u pomoć Fridriku napuljskom protiv Francuza, koje je uspio protjerati iz južne Italije. U ratu, koji je Ferdinand zbog podjele Napulja vodio s Lujem XII. 1502—05, pobijedio je opet Francuze 1503 i postao napuljski potkralj. Opozvan 1506 s toga položaja radi velike obljubljenosti među tamošnjim pučanstvom, živio je do smrti povučeno u Granadi.

CORDONNIER, Victor-Louis-Émilien, ✻ Surgy (Nièvre) 23. III. 1858, francuski vojskovođa i vojni pisac. Služio je u Africi, zatim je (1905—1910) bio nastavnik na Ratnoj školi; 1913 imenovan je brigadnim generalom i sudjelovao u prvom svjetskom ratu. U rujnu 1914 bio je teško ranjen, već u prosincu preuzeo zapovjedništvo jedne divizije, u siječnju 1915 zapovjedništvo VIII. vojnog zbora, a u srpnju 1916 zapovjedništvo francuske vojske na Istoku, koja je bila sastavni dio solunske fronte. Zbog bolesti je iste godine stavljen u pričuvu. Napisao je brojna stručna djela, među ostalim *Les Japonais en Mandchourie* (1911) i *Une brigade au feu, Potins de Guerre* (1921), uspomene iz svjetskog rata.

CORDUS, 1. Euricius, ✻ 1486, † 1535, njemački humanist i liječnik, pristalica Luthera, kojega je pratio 1521 na državni sabor u Worms, rektor u Kasselu, profesor na sveučilištu u Marburgu na Lahni, 1534 gradski liječnik i gimnazijski profesor u Bremenu. Odlikovao se oštroumnošću, lijepim jezikom i obiljem misli, te je bio najbolji epigramatik njemačkoga humanističkog kruga. Mnoge je njegove latinske epigrame preveo Lessing na njemački. Protiv nadriliječnikâ i sujevjerja napisao je satirički medicinski spis *Liber de urinis*. On je jedan od prvih, koji je nastojao liječničku znanost osloboditi od praznovjerja. G. 1534 sastavio je *Botanologicon*, prvu znanstvenu botaniku u Njemačkoj.

BIBL.: *Epigrami*, 1520, ponovno izdanje 1892; *Opera poetica*, 1616. G. Š.

2. Valerius, ✻ Erfurt 1515, † Rim 1544, jedan od osnivača farmakognozije (tres patres pharmacognosiae: Cordus, Monardes, Clusius). Bio je medicinar, mnogo se bavio botanikom i putovao u naučne svrhe. Pisao je oštroumne rasprave: 1. *Annotationes in Pedaci Dioscoridis Anazarbei*, 2. *Historiae stirpium libri IV*, 3. *De artificiosis extractionibus liber*. Po nalogu magistrata grada Nürnberga napisao je *Dispensatorium*, prvu njemačku službenu farmakopeju, koja je kasnije izišla u različitim zemljama u 35 izdanja. D. Ma-ć.

CORDYCEPS → **Gljive.**

CORDYLINE je biljni rod iz porodice ljiljanki (v.). To su drveta, grmovi i polugrmovi sa sabljastim listovima i bjelkastim ili ljubičastim cvjetovima, koji su združeni u metlice. Plod je boba, a sjemenke imaju sjajnu, crnu lupinu. Rodu pripada oko 10 vrsta, koje rastu samoniklo u toplijim područjima staroga svijeta, a jedna vrsta u Americi. S. H-ć.

Vrtlari uzgajaju različne šarenolisnate vrste i odlike u toplom stakleniku, koje uglavnom potječu od istočnoindijske *Cordyline terminalis* Kunth., *C. australis* Hook. te *C. indivisa* Kunth., obje iz Nove Zelandije, goje se u hladnom stakleniku i u zimskim vrtovima, ljeti i na polju. *C. indivisa* sadi se u Primorju u vrtovima i nasadima pod imenom *Dracaena indivisa*. Ona ondje izdrži zimu, a ljeti dobro podnosi žegu i sušu. Z. A.

Listovi vrste *C. terminalis* slatka su okusa, te služe urođenicima Sandwich-otočja u kuhinji kod različitih mesnih jela, koja se umataju u te listove i u njima se kuhaju ili peku. Jelo dobiva time osobitu dijetetsku vrijednost. Analogiju takovoj priredbi vidimo u modernoj francuskoj kuhinji, gdje se fina mesna jela peku umotana u papir (»en papillotte«). Drugi slični načini priređivanja jesu: šunka pečena u tankoj kori ili, u neku ruku, i naša sarma. E. M.

COREGONUS, ribe »ozimice«, koštunjače, rod iz porodice *lososa* (v.) u više oblika i odlika. Jednostavne su boje, malene glave, a u gubici su vrlo sitni zubi ili ih nema. Iza visoke leđne peraje malena je masna peraja kao i kod svih lososa. Većina ovih riba živi u velikoj dubljini u jezerima srednje Evrope (Alpa i sjeverne Njemačke), a neke vrste u velikim jezerima Sjev. Amerike i u rijekama sjeverne Sibirije. Neke zbog mriješćenja putuju u rijeke, pa za to vrijeme osobito mužjaci dobivaju na ljuskama bijela, čvorava odebljanja kože. Coregonus-oblici hrane se sitnim životinjama, plankterima (→ plankton), a te ribe sa dna hrane se puževima, crvima i dr. Meso im je bijelo i vrlo tečno, pa ih love uvelike, a i umjetno uzgajaju. Osim svježe jedu se dimljene i marinirane. K. B.

CORELLI, 1. Arcangelo, ✻ Fusignano 17. II. 1653, † Rim 8. I. 1713, talijanski violinist i skladatelj. Kompoziciju je učio u papinskog kapelnika Mattea Simonellija u Rimu, kamo je došao 1671 i gdje je početkom 1679 bio članom orkestra u Teatro Capranica. G. 1682 stupio je u službu poznatih mecenâ, kardinala Benedetta Pamphilija i Pietra Ottobonija.

C. je živio na raskrsnici dvaju značajnih glazbenih razdoblja 17. i 18. st. Uživao je velik glas nesamo kao umjetnik i učitelj violine (»maestro dei maestri«), nego i kao skladatelj. Smatraju ga ocem umjetničkog sviranja na violini, koju je prvi počeo sustavno i metodički poučavati. To su od njega, iz njegove t. zv. »rimske škole«, preuzeli Geminiani, Locatelli, Somis, Baptiste, Castrucci, Carbonelli i Mossi. Kao violinist davao je više važnosti melodijski izražajnoj svirci od čiste virtuoznosti.

C. nije utvrdio samo formu stare klasične solo-sonate i trio-sonate (za 2 violine i »Basso continuo«, koji se redovito izvodio na clavicembalu ili orguljama), nego je u tim formama stvorio znatna djela i po njihovom glazbenom sadržaju, koja i danas pružaju violinistima najzahvalnije zadaće.

C. je osim toga i tvorac »concerta grossa«, one sjajne ciklične forme, obično od tri dijela, u kojoj naizmjence nastupa manja, solistička skupina, »concertino« (redovito 2 solo-violine i 1 solo-violoncello) i cio orkestar (redovito gudački). Po C-u je ta forma dobila svoj klasični oblik, uzoran i za sve kasnije skladatelje. C-jev je slog harmonijski i tematski jasan, pregnantan te izvrsno primijenjen violinskoj tehnici, a forma je osnovana na principu kontrasta.

SKLADBE: 48 *Sonate a tre* (za 2 violine i continuo) op. 1 do 4, svaki sa 12 sonata (Rim 1683, 1685, 1689, 1694); 12 solo-sonata (za violinu i continuo) op. 5 (Rim 1700 do 1790, izdane u pet izdanja, a od Geminianija obrađene kao »concerti grossi«); 12 »*Concerti grossi*« op. 6 (Amsterdam 1714) posljednje je i najveće djelo tog majstora. Pojedine skladbe C-jeve izdane su i u mnogobrojnim novim izdanjima i obradbama. Sveukupna C-jeva djela objelodanio je F. Chrysander u »Denkmäler der Tonkust«.

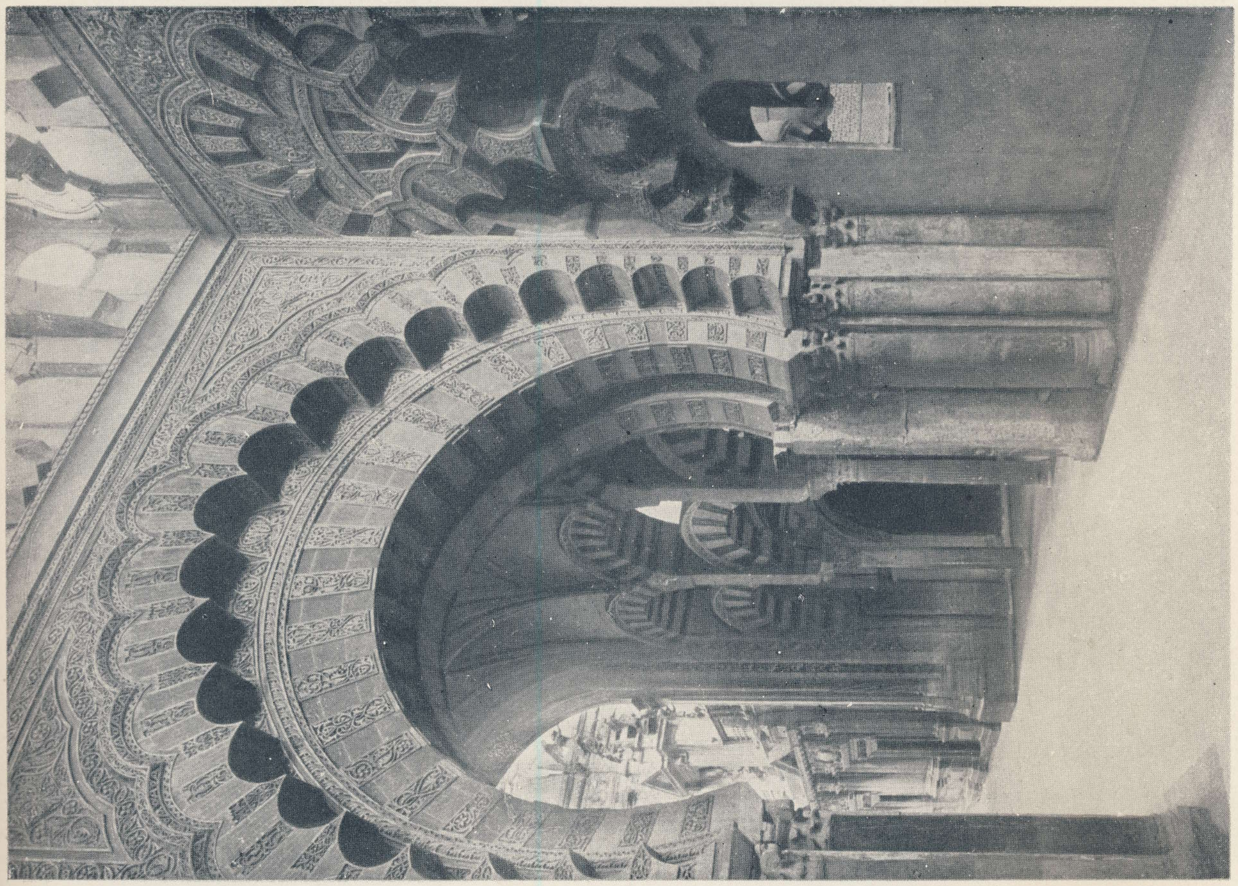
LIT.: Hawkins, *A. C.*, Universal Magazin 1777; H. Riehl, *A. C.*, Sitzungsberichte der königl. bayr. Akademie der Wissenschaften, 1882; C. Piancastelli, *Fusignano ad A. C.*, 1914; A. Cametti, *A. C. a Saint-Louis des Français a Roma*, Rivista musicale italiana, 1922; F. Vatielli, *C. e i maestri bolognesi*, Rivista musicale italiana, 1916; A. Moser, *A. C. und A. Lotti*, Zeitschrift für Musikwissenschaften, 1921; F. T. Arnold, *A. Corelli Forgery*, Procedings of the Mus. Association, Session XLVII., 1921; W. J. v. Wasiliewski, *Die Violine und ihre Meister*, Leipzig 1920. S. S-i.

2. Marie, ✻ 1855, † Stratford-on-Avon 21. IV. 1924, engleska spisateljica. Pokćerka engleskog pjesnika Ch. Mackaya, talijanskoga i škotskoga roda, bila je poslana na odgoj u jedan francuski samostan, da se ondje izobrazi muzički. Proslavila se izdavši *Romance of Two Worlds* (1886). Napisala je mnogo romana, od kojih su bolji stariji, napisani do 1900.

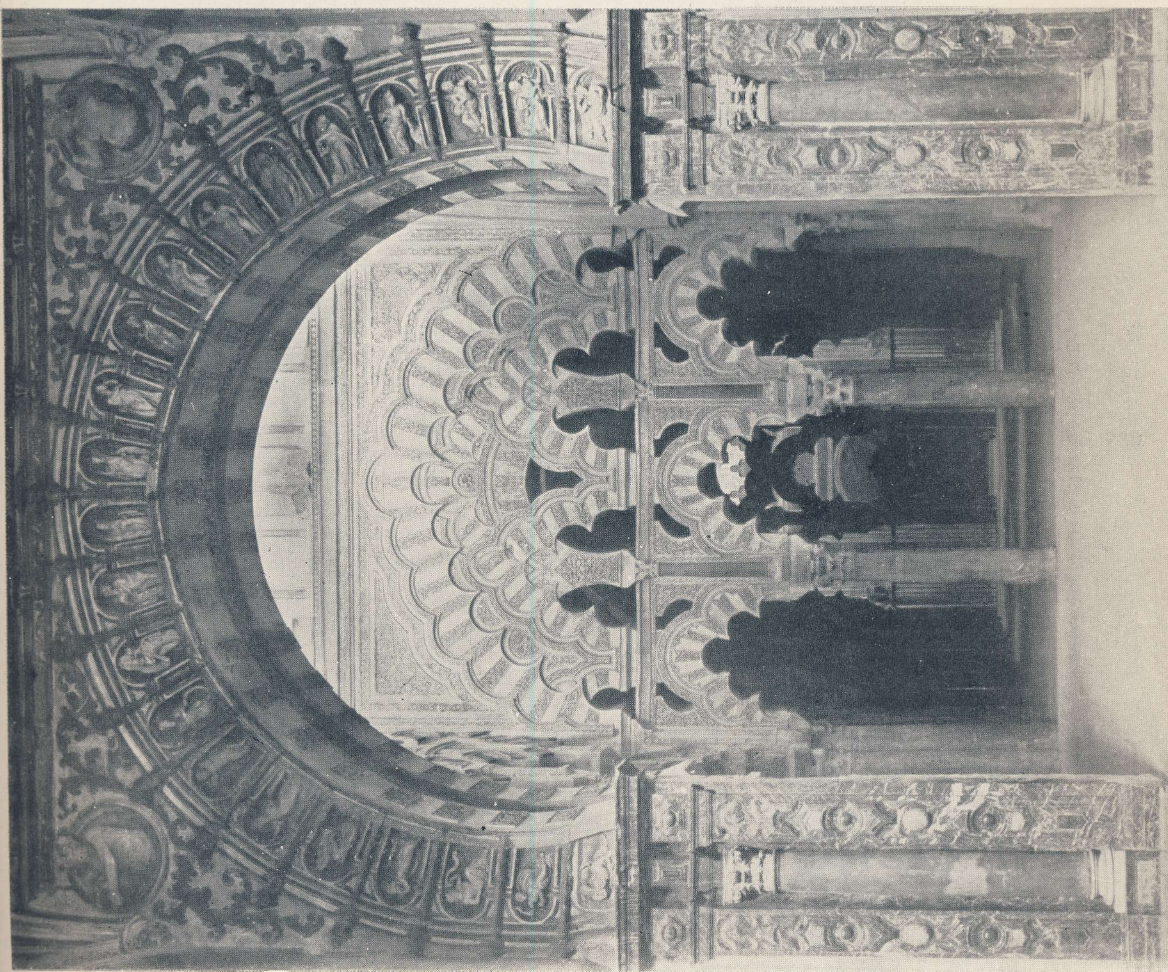
Sva su njena djela pretjerano fantastična, katkada mistična, pisana slabijim stilom. Zbog toga ju je književna kritika slabo primila, premda joj je čitalačka publika bila mnogobrojna i njen uspjeh kod čitalaca vrlo velik. Poznatija su joj djela: *Vendetta* (1886), *Barabbas* (1893), *The Sorrows of Satan* (1895), *The Mighty Atom* (1896), *The Master Christian* (1900), *Temporal Power* (1902), *The Young Diana* (1917), *The Secret Power* (1921). R. F.

CORENZIO, Belisario, ✻ vjerojatno u Arkadiji u Grčkoj 1558, † Napulj između 1640 i 1643, talijanski slikar grčkoga podrijetla. Od 1590 bio u Napulju (nije stalno, je li prije toga radio kod Tintoretta u Mlecima). Sigurnom kombinacijom efekata najrazličnijih umjetničkih smjerova (kasnoga manirizma Cesarija d'Arpino, mletačkoga kolorizma, bolonjskoga ranoga baroka, naturalizma Riberina kruga) postigao je brzo među napuljskim slikarima prvenstven položaj, na kojemu se, kako je bio spletkar i neizbirljiv u sredstvima, umio održati do visoke starosti. Umro je navodno tako, što je pao sa slikarskih lazila. Kao dvorski slikar potkralja u Napulju ukrasio je mnoge tamošnje crkve freskama, na pr. crkve S. Annunziata, S. Martino, S. Andrea delle Dame, S. Severino e Sosio (ovdje je u blagovaonici njegova najpoznatija slika *Umnažanje hljebova*). Od 1605 do 1609 islikao je samostansku crkvu na Montecassinu, a od 1639 do 1641 napuljsko sveučilište. Snažno je utjecao na sve južnotalijanske slikare, koji su poslije njega radili u velikom dekorativnom stilu. F. C.

CORESI, Diaconul, prvi rumunjski knjigotiskar. Bio je đakon u Targoviştu, tada glavnom gradu kneževine Vlaške. Oko 1557 preseli se u Transilvaniju i utemelji u Braşovu tiskaru ćirilskim slovima. Tu se uz tisak staroslavenskih crkvenih knjiga, koje bijahu u upotrebi u pravoslavnim crkvama rumunjskih kneževina, dao i na tiskanje knjiga namijenjenih širenju luteranstva, a od 1564 i kalvinstva među Rumunjima u Transilvaniji. Pomagan od glavara Sasa u Braşovu i od madžarskoga plemstva C. je u nizu



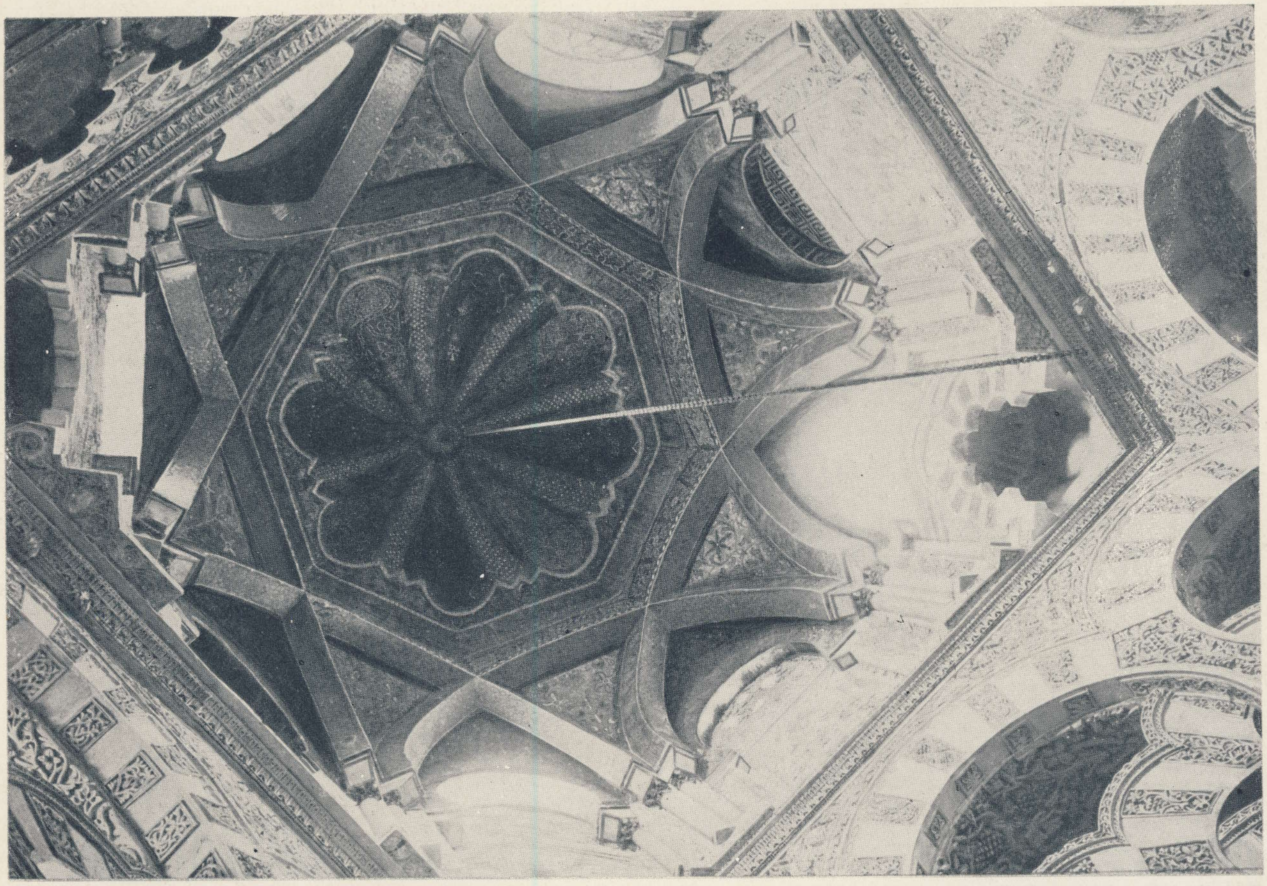
Sjeverni ugao kapele Villaviciosa



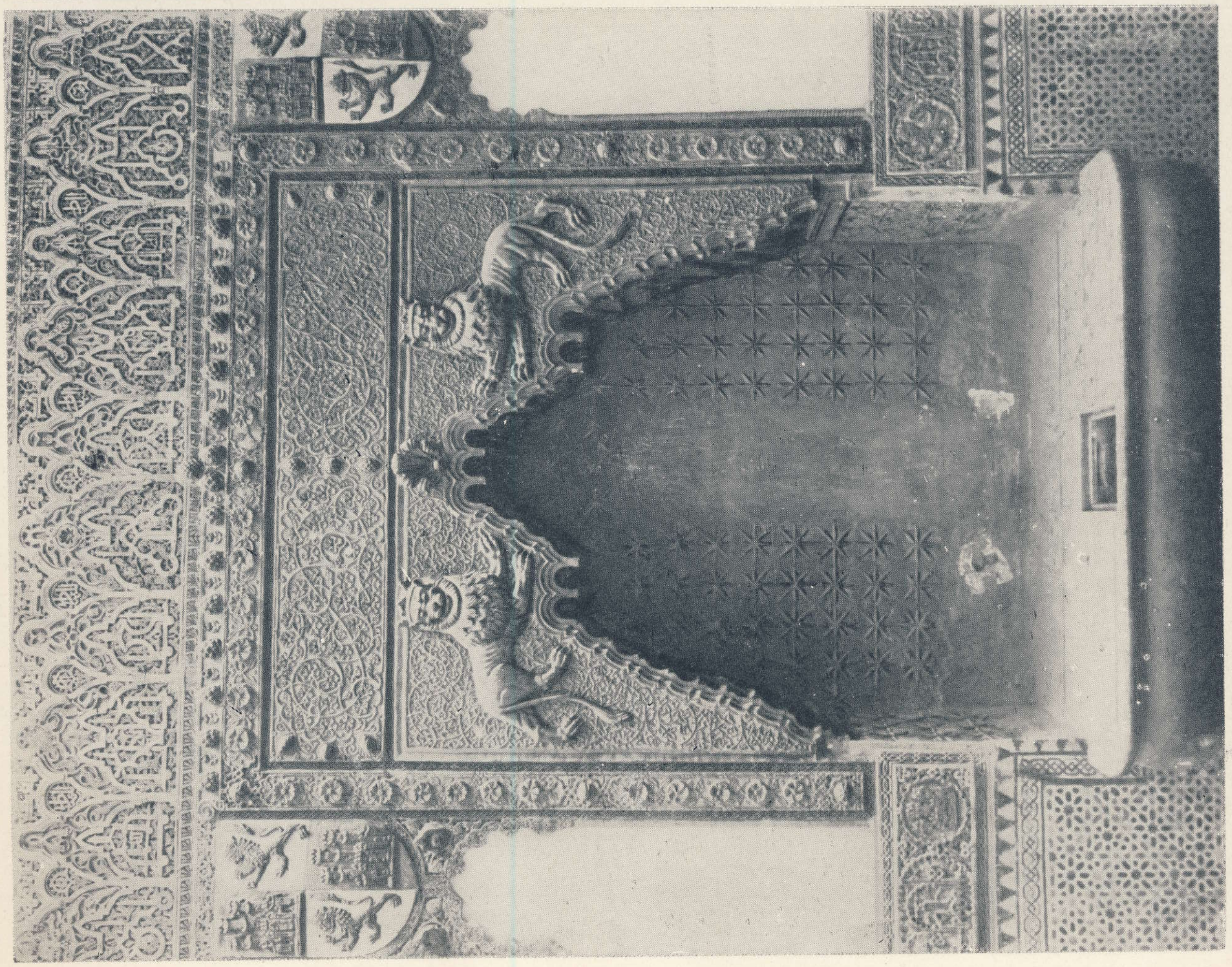
Svod i pročelje kapelá Abderraman i Mirab

UNUTRAŠNJOST DŽAMIJE MEZQUITA

(Snimke Gorzón, Granada)



Pojedinosti sa stropa i viših djelova kapele Mirab



Pročelje kapele Trastamara

UNUTRAŠNJOST DŽAMIJE MEZQUITA

(Snimke Gorzón, Granada)

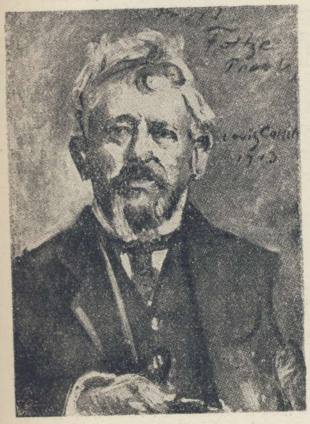
svojih izdanja tiskao luteranski katekizam (*Intrebare crestianască*, 1559), spise apostola (*Lucrul Apostolesc*), tumačenja Evanđelja (*Tâlcul Evangheliior*), psaltir crkvenoslavensko-rumunjski (*Psalteria slavo-româna bilingia*, 1577) i dr. U tim se knjigama upotrebljavalo narječje, kojim se tada govorilo u južnoj Transilvaniji i Vlaškoj, a kasnije se iz njega razvio rumunjski književni jezik. M. B-r.

COREOPSIS → **Carsko oko.**

CORFINIUM → **Korfinij.**

CORI, danas dva sela (C. Alto i C. Basso) manjeg značenja na *sz* padinama gorja Monti Lepini u južnom Laciju. Pokraj C-a prolazi željeznička pruga Velletri—Sezze. Oba su sela sredovječnog izgleda i imaju 7.534 stan. (1931). Sačuvani su dijelovi ciklopskih zidina, prekrasnog Heraklova hrama, hrama Kastora i Poluksa i dr. A. M. S.

CORINTH, Lovis, ✻ Tapiau (Istočna Pruska) 21. VII. 1858, † Zandvoort (Holandija) 17. VII. 1925, njemački slikar i grafičar. Za razvoj toga umjetnika, koji je potekao iz seljačko-obrtničke obitelji, osim punokrvne snage njegove prirodne sposobnosti, odlučni su ne toliko njegovi akademski učitelji (Löfftz u Münchenu 1880—83; Bouguereau u Parizu 1884—87), koliko uzori Rubens i francuski slikar seljačkog života Bastien Lepage. Svršivši nauke nastanio se najprije u Münchenu (1890), onda u Berlinu (1900) i napokon na Valhenskom jezeru (Walchensee). I njegova je žena *Charlotte* r. *Berend* (✻ Berlin 25. V. 1880) darovita slikarica. C. je zanimljiva pojava na prijelazu impresionizma k ekspresionizmu, umjetnik neprestano u razvitku, koji je na pr. i kao kolorist razvio postepeno svoju paletu od smeđeg galerijskog tona prvih djela do blistave svjetline kasnijih krajolika Valhenskog jezera. U njegovu životnom djelu nalaze se: religiozni prizori, puni strastvene snage, koja se ne žaca ni krvoločno-brutalnih momenata (*Skidanje s križa*, 1907, Leipzig; *Golgota*, 1909—16, Tapiau; *Ecce homo*, 1925); mitologijsko-alegorijske slike, kojiput sa satiričkim prizvukom (*Perzej i Andromeda*, *Zeusovo djetinjstvo*, epizode iz Odiseje); portreti, koji kipe od života (*Očeva slika*, 1887; *Gertruda Eysoldt kao Saloma*, 1899; *Peter Hille*, 1902; *Th. Rittner kao Florian Geyer*, 1906; *Gerhart Hauptmann*, 1908; *Autoportret*, 1923); uz to mnoštvo mrtvih priroda i krajolika. C. je bio i temperamentan crtač i ilustrator, izrađivao je litografije za Stari Zavjet i niz bakropisa. Objelodanio je i više književnih djela (*Das Erlernen der Malerei*, 1908; *Legenden aus dem Künstlerleben*, 1909; *W. Leistikow*, 1910; *Über deutsche Malerei*, 1910). Njegovi sabrani spisi (*Gesammelte Schriften*) izađoše 1921.



LOVIS CORINTH, Autoportret

LIT.: R. Klein, *L. C.*, 1908; K. Schwartz, *Das graphische Werk L. C-s*, 1917; G. Biermann, *L. C.*, 2. izd., Leipzig 1922; Isti, *Der Zeichner L. C.*, Dresden 1924; A. Kubin, *L. C.*, 1925; L. Stuhlfauth, *L. C. als religiöser Maler*, 1927; L. Justi, *Von C. bis Klee*, 1930; A. Rohde, *Der junge C.*, Berlin 1941. F. C.

CORIOLIS, Gaspard Gustave, ✻ Pariz 1792, † Pariz 19. IX. 1843, francuski matematičar, poznat po radovima iz područja mehanike. Učio je u École polytechnique, a na tom je zavodu i službovao, i to kao répétiteur, a najposlije kao ravnatelj nauka. G. 1836 izabran je za člana Akademije. Njegova nauka o relativnom gibanju znatno je poglavlje mehanike (→ Coriolisova sila). U povijesti otkrića zakona energije njegovo se ime spominje, jer je općeno definirao pojam radnje i jer je umjesto Leibnizove »žive sile« mv^2 pod tim imenom uveo u znanosti veličinu $\frac{1}{2}$ mv^2; osim toga je — u isto vrijeme kao i Poncelet — postavio jednadžbu žive sile i radnje kod strojeva.

BIBL.: *Traité de la mécanique des corps solides et du calcul de l'effet des machines*, Pariz 1829.

Coriolisova sila. Ako poznajemo sile, koje djeluju na tijelo *A* (tvarnu točku), pa iz njih želimo odrediti, kakvo je gibanje tijela *A* s obzirom na tijelo *Z* (na pr. Zemlju), koje se i samo giblje, može se to »relativno« gibanje naći, ako pomišljamo tijelo *Z* mirnim, a zadanim, »pravim«, silama dodamo još »prividne« sile: centrifugalnu i Coriolisovu. Potonja se sila izračunava tako, da se vektorski umnožak relativne brzine tijela *A* i kutne brzine tijela *Z* pomnoži s dvostrukom masom tijela *A*. Prema značenju vektorskog umnoška ona je dakle okomita na relativnoj brzini i na osi vrtnje tijela *Z*. Coriolisova sila može biti znatna, ako je kutna brzina velika; tako na pr. za motrioca, koji sjedi na stolcu *Z*, koji se vrti oko vertikalne osi. Kutna brzina Zemlje malena je, te se poradi toga C. s., koja potječe od zemaljske vrtnje, obično može zanemariti. Gdje je ipak opažamo, radi se o mehaničkom dokazu za vrtnju Zemlje. Tako tijelo, koje pustimo padati nad ekvatorom, poradi C. s. neznatno odmiče od vertikalnog pravca na istok.



LOVIS CORINTH, Snimanje s križa
Leipzig, Museum der bildenden Künste

C. s. dobila je ime po tom, što je po Coriolisu uvedena u njegovu istraživanju relativnog gibanja (1831). Ta nauka ide u sklop klasične (Newtonove) mehanike, te je ne valja miješati s načelom relativnosti. Po tom načelu uostalom nije umjesno govoriti o prividnim i pravim silama. Kako međutim ipak osjećamo praktičnu potrebu, da se ta dva pojma razlikuju, trebalo bi im dati naziv, koji će i relativiste zadovoljiti. St. H.

CORIPPUS FLAVIUS CRESCONIUS → **Korip.**

CORIUM → **Koža.**

CORK, 1. stari irski grad i važna luka na južnoj obali otoka, na ušću rijeke Lee, koja utječe u razgranati zaljev Cork Harbour. U zaljevu, koji je nalik na Boku Kotorsku, ima dosta otoka, među kojima je najveći Great Island; na njegovoj južnoj obali je Queenstown, prednja luka C-a. Grad je nastao zbog zaštićena položaja i sigurna zaljeva, a gospodarski razvoj zemlje i uređenje prometnih veza osigurali su mu napredak. Prostrane močvare, koje su prekrivale okolicu grada, danas su većinom presušene. Osim razvijenog pomorstva i ribolova u gradu je razvijen i veleobrt (pivarstvo, preradba stočarskih proizvoda, metalurgija i dr.), a na glasu su i obrtničke izrađevine (čipke). Među prosvjetnim ustanovama ističe se Queen's College, osnovan 1845, a od 1908 ogranak dublinskog sveučilišta, na kome se i dalje mogu učiti sveučilišne nauke. G. 1936 C. ima 80.713 stan. — Grad je imao nemirnu prošlost; najprije danski posjed, koji prelazi kasnije u engleske ruke. Najnemirnije dane prošao je u građanskom ratu 1920—22.

2. Najveća irska grofovija, koja zaprema najjužnije dijelove Irske; na 7.450 km² živi 274.783 stan. ili 37 na 1 km². Prostire se po zemljištu niskih brda i prostranih dolina, koje zbog blage i vlažne klime ima odlične pašnjake i vrlo je pogodno za stočarstvo, dok je poljodjelstvo zastupano samo s nekim granama. Kako je zemljište sastavljeno od starih stijena, odlikuje se i velikim rudnim bogatstvom. U nekim obalnim mjestima (Joughal i Kinsale) razvijen

je i ribolov. U doba kraljice Elizabete oduzete su velike površine zemljišta domaćem stanovništvu i podijeljene engleskoj vlasteli; na tim su posjedima u građanskom ratu 1920—22 izvršena mnoga krvava djela i uništavanja. S bogatstvom grofovije i gospodarskim napretkom u vezi je i razvoj modernog prometa, kome je središte luka C. J. R-ć.

CORLEONE, grad u pokrajini Palermo na Siciliji, 594 m nad morem u dolini rijeke Belice, poljodjelsko središte veoma plodne i dobro obrađene okolice; ima 19.690 stan. Podrijetla je saracenskoga iz 9. st. Sačuvane su ruševine dvaju zamaka i stolna crkva. A. M. S.

CORLISS, George Henry, ✳ Easton (New York) 1817, † Providence 1888, strojarski inženjer, jedan je od najznatnijih konstruktora parnih strojeva, izumitelj Corliss-razvoda za parostroje. Đ. S.

CORMENIN, Louis-Marie de la Haye, vicomte de, ✳ Pariz 7. I. 1788, † Pariz 6. V. 1868, francuski političar i književnik bio je najprije odvjetnik a zatim, pod Carstvom i pod Restauracijom, državni savjetnik te je došao na glas kao stručnjak upravnog prava. Kao narodni zastupnik (1828—30) sudjelovao je u opoziciji protiv Karla X., a jednako i protiv Luja Filipa od 1831 do 1848. U svojim se polemikama i pamfletima (pseudonim Timon) jetko izrugivao kralju i njegovoj politici. U knjizi *Études sur les orateurs parlementaires* (1836; 11. izdanje ima naslov *Le livre des Orateurs*, zadržan i u narednim izdanjima) prikazao je oštroumno i zlobno najznatnije govornike svoga vremena (na pr. Thiersa, Guizota i Lamartinea). Za revolucije 1848 C. je podpredsjednik ustavotvorne skupštine. Tada je ponovno stupio u državno vijeće, iz kojeg je bio istupio 1830. Pristao je uz II. Carstvo.

BIBL.: *Questions de droit administratif*, Pariz 1822; *Lettres sur la Liste civile*, Pariz 1831; *Entretiens de village*, Pariz 1846; *Reliquiae*, Pariz 1868, 2 sv.; *Oeuvres*, 3 sv., Pariz 1869—70. Vidi također *Liste chronologique des publications de M. de C.*, Polybiblion, sv. 68.

LIT.: Ch. Lenormand, *Timon et ses pamphlets*, Le Correspondant, sv. X. J. D-e.

CORMIER, Hyacinthe-Marie, ✳ Orléans 1832, † Rim 1916, francuski dominikanac. Bio je neko vrijeme tajnik generala, zatim provincijal južne francuske provincije, 1891 postao je asistent generalov u Rimu, 1896 generalni prokurator kod Sv. Stolice, a 1904 general reda. Osnovao je u Rimu dominikansko sveučilište Collegio Angelico. Redovnik sveta života, napisao je život Jandela i nekoliko duhovnih vježbi, kao *Retraite fondamentale* (Pariz 1905); *Trois retraites progressives* (Pariz 1896); *Retraite ecclésiastique* (Pariz 1903).

LIT.: S. Szabó, *H. Cormier*, Rim 1927. H. B.

CORMONS, gradić na ograncima Julijskih Alpa prema furlanskoj nizini, 12 km zapadno od Gorice, od 1919 pod Italijom, u pokrajini Friuli, na željezničkoj pruzi Gorizia—Udine; 6438 stan. (1921). Bio je sagrađen za obranu od Avara. U njemu su stolovali neki akvilejski patrijarsi. Trguje vinom i voćem, svilom i pokućstvom. A. M. S.

CORMONTAIGNE, Louis de, ✳ Strassburg oko 1695, † Metz 20. X. 1752, francuski graditelj utvrda i maršal. Kao dobrovoljac sudjelovao je u ratu za španjolsku baštinu, a 1715 stupio u Strassburgu u opkoparski zbor, u kojem je kao časnik napredovao i postao konačno maršal (maréchal de camp). Gradio je utvrde Moselle i Bellenoix u Metzu i sudjelovao kod opsade Philipsburga i Forbacha. U nekim pojedinostima C. je promijenio Vaubanov sustav utvrđivanja, a svoj je izložio u spisu *Architecture militaire*, napisanom 1714, koji su držale vojne vlasti u tajnosti, dok nije u Haagu izašlo 1741 jedno neovlašteno izdanje; tada ga je sam C. izdao pod naslovom *Premier mémoire sur la fortification*. Njegova posmrtna djela *(Oeuvres posthumes de C.)* izdali su 1806—09 Fourcroy de Rainecourt i La Fitte de Clavé.

LIT.: Prévost du Vernois, *De la fortification depuis Vauban*, 1861.

CORMUS je jedinstvena zadruga mnogih istovrsnih životinja, koje se drže zajedno tjelesnim vezama, a često je među njima nastala velika dioba rada i radi nje dvoličje i mnogoličje (dimorfizam i polimorfizam) te izmjena pokoljenja. Takva zadruga, kormus, nastaje najviše pupanjem matične životinje, a pupovi se ne odijele, nego od njih nastale životinje ostaju u uzajamnoj tjelesnoj vezi, kao kod zadruga žarnjaka, mahovnjaka, plaštenjaka, a i mnogih praživa, dakle samo vodenih, i to najviše priraslih životinja. N. F-k.

CORNAMUSA (tal., franc. cornemuse) → gajde, mješnice. Oko 1600 (po Praetoriusu) jedna vrst šalmaja (oboe) s kutlom (spremicom za uzduh). B. Š.

CORNARO (Corner), stara mletačka porodica, koja se isticala osobito u trgovačkim i političkim pothvatima Mletaka u Levantu. U samim Mlecima nije se u srednjem vijeku na političkom polju napose isticala; iz nje je u to doba dužd *Marco C.* (1365—68). G. 1306 zauze ona otok Karpatos u Egejskom moru i zadrža ga sve do 1537. Najveće njezino djelo bilo je sticanje otoka Cipra, pri čemu se istaknuo *Giorgio C.*, brat ciparske kraljice Caterine; zato mu zahvalna domovina podijeli naslov »pater patriae«. U kandijskom ratu ističe se generalni kapetan na Kandiji (Kreti) *Catterino C.* (1669). U 16. i 17. st. porodica C. daje Mlecima mnoge političare, književnike, vojskovođe i visoke crkvene dostojanstvenike (u 16. st. 4 kardinala).

Neki C. usko su povezani s hrvatskom poviješću. *Catterino C.*, kasnije generalni kapetan na Kandiji, bio je generalni providur Dalmacije 1664—67, kad su se južno od Velebita vodile krvave borbe između Mletaka, koji su napadali, i Turske, koja je uzmicala iz tih krajeva. Tada je osvojen Klis i Primorje s Makarskom kao i dobar dio zapadne Hrvatske. Za njegove uprave u Dalmaciji stradala je od potresa 1667 osim Dubrovnika i cijela Boka s Kotorom. Mnogo je važniji za hrvatsku povijest generalni providur *Girolamo C.*, koji je tu dužnost vršio u dva maha, 1679—82 i 1687—89. Osobito se istaknuo za vrijeme svoga drugoga službovanja u ratu protiv Turaka i u borbi protiv Dubrovnika. S pomoću papinskih, malteških i genoveških galija osvoji 1. X. 1687 Hercegnovi, a 22. XI. 1687 klanac Carine, ključ trgovačkog puta iz Turske u Dubrovnik. Ovdje postavi mletačku posadu od 200 ljudi s kapetanom na čelu, koji će ubirati daće, što ih je prije ubirala Turska; tako je cjelokupnu dubrovačku kopnenu trgovinu stavio pod nadzor Mletaka. Kao ljuti neprijatelj Dubrovnika prelazio je sa svojom vojskom preko njegova područja, zauzeo u Župi nekoliko kuća, iskrcao se s vojskom u Cavtatu, sve bez privole dubrovačke vlade, koju je tjerao na rat s Turskom. Konačno predloži Dubrovniku otvoreno, da se podloži Mlecima. Inače je vodio hrabro i uspješno rat s Turcima, pa je osvojio Knin, Vrliku, Sinj i Norin, ali nije uspio zauzeti Čitluk, Trebinje i Popovo. U neretvanskom kraju proširi znatno mletačko područje, a zauzme Zubce i cijelu dolinu Grahova. Crna Gora podloži se tada vlasti Mletaka. Poslije tolikih uspjeha postavljen je C. 1689 za generalnog providura mora, zamijenivši oboljelog dužda, proslavljenog F. Morosinija. — *Niccolò C.*, knez i kapetan Splita 1581—83, učinio je vrlo mnogo, da Split postane prolazna luka za trgovinu između Turske i Mletaka, i prvi počeo s gradnjom carinarnice i lazareta, koji su za tu trgovinu bili prijeko potrebni.

IZVORI: *Relatione dall'Eccmo. Sr. Catharin Corner Proveditor Generale in Dalmatia, 1667, 14 decembre; Relatione del S. Girolamo Corner Proveditor Generale in Dalmatia 1689, 1. 8bre; Relatione del Nob. Homo s. Niccolo Corner ritornato di conte et Capitanio di Spalato, 13 giugno 1583* (sve tri relacije u Archivio di Stato u Mlecima).

LIT.: G. Novak, *Borba Dubrovnika za slobodu*, Rad 253, 1935. G. N.

CORNARO, 1. Caterina, ✳ Mleci 1454, † Mleci 10. VII. 1510, kraljica Cipra, kći mletačkog patricija Andrije C-a. Kao »figlia di San Marco«, koju je mletačka republika adoptirala i obdarila znatnim mirazom, udala se 1472 za ciparskoga kralja Jakoba II., posljednjeg iz roda Lusignanâ; bio je to politički brak, koji je mletačkoj sinjoriji trebao pripomoći do posjeda Cipra. C. je poslije smrti muža 1473 i sina 1475 upravljala otokom uz pomoć strica Andrije, a kad se htjela udati za pretendenta Alfonsa napuljskog, sinjorija je 1489 prisili, da joj odstupi Cipar i da se nastani u mletačkoj gospoštiji Asolo. Tu je oko sebe okupila sjajan dvor, koji je u svojim dijalozima *Gli Asolani* ovjekovječio P. Bembo.

2. Luigi, ✳ Mleci 1475, † Padova 8. V. 1566. Kako je svojim raskalašenim životom pokvario zdravlje, počeo je živjeti do krajnosti umjerenim i trijeznim životom te je doživio visoku starost. Ovaj svoj način života izložio je u knjizi *Della vita sobria* (Padova 1558), iza koje je tiskao još tri spisa jednakoga sadržaja.

CORNAZZANO, Antonio, ✳ Piacenza 1429, † Ferrara 1484, talijanski književnik; živi na dvorovima; plodan stihotvorac; opjevao je junačka djela svoga gospodara u spjevu *Sforzeide* i različite životopise. Napisao je također 16 *Proverbi in facetie* (Mleci 1525), opscene anekdote, kojima objašnjava postanak nekih izreka.

LIT.: V. Rossi, *Il Quattrocento*, 2. izd., Milan 1933. M. D-ić.

CORNEA → **Oko**.

CORNEILLE, 1. Pierre, ✳ Rouen 6. VI. 1606, † Pariz 30. IX. 1684, francuski dramatik. Svršio je škole kod isusovaca u Rouenu (1615—22) i postao odvjetnik kod suda u Rouenu (1624); 1628 stekao je dvije visoke državne službe u kralj. upravi za vode i šume i u admiralitetu. Uza sav književni rad on je te službe obavljao zdušno sve do 1650, kad je odstupio. Do 1622 bilo mu je stalno boravište Rouen, a u Pariz bi odilazio samo na kraći boravak. Oženio se 1640. Predaja kaže, da je jedna njegova mladenačka ljubavna zgoda bila povod prvoj njegovoj komediji, *Mélite ou les fausses lettres* (1629), koja se služi vještinama, uobičajenima u pastirskom romanu i pastirskoj igri. Ohrabren prvim uspjehom C. je napisao, u duhu tadašnje mode, tragikomediju *Clitandre ou l'innocence délivrée* (1631?, objelodanjena 1632), u kojoj su nagomilane zamršene i nevjerojatne pustolovine, ali ga je neuspjeh vratio pisanju komedija. U tri godine napisao je *La veuve ou le traître trahi* (1632), *La galerie du Palais ou l'amie rivale* (1633), *La Place royale ou l'amoureux extravagant* (1633), *La suivante* (1634). U *Examen de Mélite* C. je napisao za izvornost svojih komedija: »Novost te vrsti komedija, kakvih nema ni u jednom drugom jeziku, i prostodušan stil, što je obilježavao razgovor otmjenih ljudi, bili su bez sumnje uzrok te začudne sreće... Nikad se do tada nije vidjelo, da bi komedija tjerala na smijeh bez smiješnih osoba poput lakrdijaških sluga, čankoliza, »capitana«, doktora i t. d. Ova je (Mélite) naime postizavala svoj učinak razigranom dobrom voljom ljudi, kojih je društveni položaj iznad položaja onih, koji se viđaju kod Plauta i Terencija«. Vješto i okretno vođena spletka razvija se na mjestima, koja su gledaocima poznata, na pr. u galeriji pariske sudbene palače, vide se dućani knjižara, sitničara, prodavačica rublja, čuju se njihovi jetki razgovori, njihove smicalice prema mušterijama i t. d. Naglim potezima ocrtani značajevi točno su i dobro individualizirani, ali bez dubine i bez mnogo razlike između pojedinih komedija.



PIERRE CORNEILLE, M. Lasne

Prvi je C-ev pokušaj u tragediji *Médée* (1635), u kojoj se tragični elemenat nalazi u vanjskoj okrutnosti radnje. No središnja ličnost ima već C-eve crte: Medeja nije samo majka ili ljubavnica, ona je žena, kojoj se ponos osvećuje. Iduće godine u *Illusion comique* C. se inspirirao radoznalošću općinstva za život glumaca, pa je napisao komediju, koja je vrijedna koliko zbog dražesne invencije, toliko i zbog svog jezika, te je umio pogoditi lakrdijaški ton, a da nije zapao u grubost. Oživio je uobičajenu ulogu Matamora i stvorio karikaturu punu blistave živahnosti.

Prvo je C-evo remek-djelo *Cid* (prosinac 1636); ono je osvojilo općinstvo i dalo gotovo konačan oblik njegovu dramatskom sustavu, ali je ujedno izazvalo zavist i zajedljive prigovore suparnika i doktrinaraca. Radnja je uzeta iz španjolske drame *Las mocedades del Cid*, koju je 1621 napisao Guilhen de Castro, ali ju je preobrazio poletom, što bez predaha vodi radnju od prizora do prizora, i osobito time, što drama postaje sasvim unutarnja, što zanimljivost prelazi od vanjskih događaja na moralnu krizu, koja se zapleće i razvija u duši protagonista; dvoboj, borba i t. d. samo su izlike, koje pokazuju značaj ili podjaruju strasti. No strasti ne sputavaju junake, one su djelatne i odlučne, premda ostaju pod nadzorom razuma. Rodrigue, koji ljubi Chimènu, ne žaca se ubiti oca svoje drage, jer mora osvetiti čast svoje porodice. Chimène, premda nije prestala ljubiti Rodrigua, ide za njegovom propašću tražeći pravdu upornošću, koju ne može usporiti ni ljubav ni divljenje, što u njoj sve većma raste prema njemu. Jedno drugome priznaje, da radi, kako bi zaslužilo poštovanje, koje je bitan uvjet prave ljubavi. Oboje odabiru bol i zadavanje boli, da bi ostali dostojni jedno drugog. Sukobi između dviju strasti ili dviju dužnosti, uzvišen i gotovo nečovječanski pojam dužnosti i ljubavi, čvrsta i


PIERRE CORNEILLE, Inscenacija prvog čina »Andromede«. Crtež M. E. Thérauda po Chameauu

pronicava volja, koja umije hladno odlučiti i prosuditi čak i u najbolnijim situacijama, takve su crte, od kojih se sastoji *Cid* i koje će odsele sačinjavati izvorni temelj kornejske tragedije. No u kasnijim će djelima spontanost, kojom je pisan *Cid*, kočiti pomnija briga za teorijska pravila, što su je pjesniku nametnule žučne, često nepravedne i uvijek uskogrudne kritike. Osim optužbe, da nije poštivao moral, jer da Chimèna pri raspletu polazi za ubojicu svoga oca, zamjerali su C-u, da se nije držao Aristotelovih načela o jedinstvu mjesta i vremena. Odsada će C. nastojati poštivati ta pravila, nazvana pravilima triju jedinstava, o kojima će kasnije raspravljati u svojim teorijskim spisima (*Discours de l'utilité et des parties du poème dramatique; Discours de la tragédie; Discours des trois unités*, 1660) i u *Examens*, ispitivanjima, kojima je podvrgao svoje tragedije. Prva je njegova »pravilna« tragedija *Horace* (1640), zatim *Cinna ou le clémence d'Auguste* (1640), *Polyeucte martyr* (1642) i *La mort de Pompée* (1643); sve su uzete iz rimske povijesti, koja će odsada biti izvor najvećeg broja njegovih radnja. Konvencionalni Rimljanin, kakvog su zamislili stari povjesničari, a Renesansa ga uskrisila, dobro je odgovarao C-u: ozbiljan, junačan, uzvišen u riječima i djelima do nevjerojatnosti, ali istinit u smislu one istine, koju donosi povijest. *Horace*, *Cinna* i *Polyeucte* sastavljene su strogo i jednostavno, osnovane na moralnom sukobu.

U djelu *Horace* rodoljublje pobjeđuje ljubav, u *Cinni* je ljubav sasvim pod vlašću strasti, koje C. smatra plemenitijima, a u Augustovoj duši blagost nadvladava želju za osvetom; u djelu *Polyeucte* ljudska ljubav ustupa pred vjerskim osjećajem, koji se uzvisuje do mučeništva. Ali u svojoj moralnoj veličini i oni, koji svladavaju svoje slaboće, ostaju gotovo uvijek ganutljivi, jer trpe i jer (osim mladog Horacija) ne postizavaju odmah i bez napora pobjedu nad samim sobom. Okruženi su bićima, koja su manje apsolutna, manje jaka, jednom riječi više čovječanska (Curiace, Cinna, Pauline), a ima i osrednjih ili niskih pojedinaca (Maxime u *Cinni*, Félix u *Polyeuctu*).

G. 1644 C. se prolazno vratio komediji s komadima *Le Menteur* i *La Suite du Menteur*. Čini se, da se vratio veselosti i lakoći prvih svojih komedija, samo s više virtuoznosti u stilu i više sigurnosti u tehnici. Usprkos naslovu to nisu komedije značajeva. Glavna osoba Dorante nije sasvim pod vlašću svoje mane, to jest nedostatka istinoljubivosti. On ima i lijepih svojstava, ali se ne može oprijeti djelovanju svoje mašte, pa se hvasta u želji, da mu se drugi dive. Njegove laži izazivaju međutim teške situacije, iz kojih se može izvući tek s pomoću novih laži. Zbog njegove domišljatosti i živahnosti ta je komedija zanimljiva; sastavljena je duhovito, blistavo i vedro.

U tragediji *Rodogune, princesse des Parthes* (1645), koja zatim slijedi, dao je maha svojoj sklonosti da zamrsi spletku i da pomno pripravi rasplet. Prava junakinja Kleopatra, kraljica Sirije, okrutna je i častohlepna. Ona želi sačuvati svoje prijestolje i upropastiti kraljicu Rodogunu, koju ljube oba njezina sina. Stoga obećaje krunu onome sinu, koji ubije Rodogunu, dok Rodoguna obećaje, da će poći za onoga, tko ubije Kleopatru. Uzajamna ljubav braće osujeti Kleopatrine namjere. Stoga Kleopatra dade ubiti jednoga sina i sprema se otrovati drugoga za vrijeme svadbene svečanosti, ali bude otkrivena te ispije otrov, što je bio pripravljen za sina i Rodogunu. Sve je podredeno raspletu, koji je vješto držan u neizvjesnosti sve do posljednjeg časa, u atmosferi tjeskobe i užasa. *Rodogune* potpuno ostvaruje C-ev dramski sustav. Junaci se bore sa zamršenim ili nevjerojatnim situacijama, u kojima se njihova neslomljiva volja može potpuno razvijati. Naredne tragedije: *Théodore, vierge et martyre* (1646), *Héraclius, empereur d'Orient* (1647), *Nicomède (1651)* i *Pertharite, roi des Lombards* (1651)

kao i junačka, potpuno romantična komedija *Don Sanche d'Aragon* (1650), koja mjestimice podsjeća na romantiku 19 st., pune su zanimljivosti, a neke i izrazito lijepe. No junaštvo u njima postaje sve nečovječnije, igra volje uvijek lakša, a ljubav se odviše podređuje plemenitijim strastima, na pr. slavoljublju. U njima dolazi do izražaja ona vrst divljenja, koje C. goji prema svemu, što je veliko, čak i u poroku ili u zločinu: Kleopatra je mrska zbog čitavog niza zločina, ali »svi su ti zločini praćeni duševnom veličinom, u kojoj ima nešto tako uzvišeno, da se čovjek, makar mrzi njena djela, ipak mora diviti izvoru, iz kojeg ona proizlaze«.

Neuspjeh, što ga je doživjela tragedija *Pertharite*, udaljio je C-a za neko vrijeme od kazališta. U Francusku Akademiju primljen je 22. I. 1647. G. 1656 objelodanio je prijevod *Imitation de Jésus-Christ* u stihovima. G. 1658, na poziv Fouqueta, vratio se pozornici s tragedijom *Oedipe*, koja je doživjela velik uspjeh. G. 1662 nastanio se u Parizu te je dao prikazivati niz svojih gotovo sasvim političkih tragedija: *Sertorius* (1662), *Sophonisbe* (1663), *Othon* (1664), *Agésilas* (1666), *Attila, roi des Huns* (1667), *Tite et Bérénice* (1670), *Pulchérie* (1672), *Suréna, général des Parthes* (1674).

Ostajući vjeran svojoj zamisli tragedije i svojoj filozofiji C. je ipak zapao pod utjecaj svojih mladih suparnika (Racine i Quinault), koji su tada uživali sklonost općinstva, no umio je još naći nekoliko novih i izvornih crta: na pr. zaljubljeni starac (Martian u *Pulchérie)* izbjegava smiješnosti time, što znade sakrivati svoju strast i dostojanstveno trpjeti. Prikaz dvorskih spletaka i likova slavohlepnika i himbenjaka dubok je i vjeran. C. pokušava unositi tehničke novotarije, na pr. slobodan stih u *Agésilasu*, što je u tragediji doduše smetalo, ali je gipkost slobodnog stiha odgovarala tragediji-baletu *Psyché* (1671), od kojeg je, na molbu Molièrea, napisao jedan dio. Tu je prikazao ljubav s nježnošću i ključanjem mladenačke strasti, što je kod C-a neka novost, a možda je odraz zakašnjelih i nesretnih osjećaja, što ih je u njemu pobudila glumica Duparc (t. j. Marquise) iz Molièreove družine; taj je osjećaj nadahnuo nekoliko najboljih lirskih stihova, što ih je C. napisao. Osim tragedija u pravom smislu riječi C. je napisao i dvije tragedije s upotrebom strojeva za promjenu dekora (t. zv. *tragédie à machines): Andromède* (1650) i *La Toison d'or* (1660). Preveo je u stihovima *Louanges de la Sainte Vierge* (1665) i *Office de la Sainte Vierge* (1670).

BIBL.: Najbolje izdanje sabranih djela dao je Ch. Marty-Laveaux u 12 svezaka zbirke *Les grands écrivains de la France*, 1862—68; sv. XI. i XII. sadržavaju rječnik C-eva jezika sa slovničkim uvodom. Postoje i brojna školska izdanja s tumačem.

LIT.: E. Picot, *Bibliographie cornélienne*, Pariz 1876; P. Verdier i E. Pelay, *Additions à la Bibliographie cornélienne*, Rouen 1908; J. Taschereau, *Histoire de la vie et des ouvrages de P. C.*, Pariz 1829, 2. izd. 1855; G. Lanson, *P. C.*, Pariz 1898; J. Lemaître, *C. et la poétique d'Aristote*, Pariz 1888; M. Tastevin, *Les héroïnes de C.*, Pariz 1924; G. Reynier, *»Le Cid« de C.*, Pariz 1929; J. Calvet, *»Polyeucte« de C.*, Pariz 1934.

HRV. PRIJEVODI: *Cid*, prevela Štefa Iskra, prikazano dvaput u zagrebačkom kazalištu, 17. i 27. I. 1898.

2. Thomas, ✻ Rouen 20. VIII. 1625, † Les Andelys 8. XII. 1709, francuski pisac, brat Pierrea. Učio je pravo, no od 1647 posvetio se kazalištu, u kojem je započeo s komadom *Les engagements du hasard*, vještom preradbom španjolskih uzora, kao što su i većina njegovih komedija. Izvornija je komedija *L'Amour à la mode*, zatim *Don Bertrand de Cigarral* (1650), *Le geôlier de soi-même* (1655), puna šaljive fantastičnosti, i *Le berger extravagant* (1653), satira na pastirske igre. Prva njegova tragedija, *Timocrate* (1656), imala je veći uspjeh nego ikoje remek-djelo toga stoljeća zbog plemenitog junaštva i profinjene galanterije, kojom su se odlikovali i tadašnji romani, na pr. oni Mlle de Scudéry. Romantičan elemenat sadržavaju: *Bérénice*, izvađena iz *Grand Cyrus* (romana Mlle Scudéry), *Antiochus* (1666) i *Théodat* (1672). Povodio se za svojim bratom u povijesnim tragedijama *Laodice* (1668) i *La mort d'Hannibal* (1669). Utjecaj Racineov vidljiv je u *Le comte d'Essex* (1678), koji je smatran remek-djelom T. C-a. Pod konac života bio je jedan od urednika *Mercure galant*. Nakon svog izbora u Francusku Akademiju (1685) bavio se naučnim pitanjima, poimence slovnicom. G. 1687 objelodanio je svoje primjedbe Vaugelasovom djelu *Remarques*, 1694 *Dictionnaire des termes d'arts et métiers* (2 sv. in-fol.), a 1708 *Dictionnaire géographique et historique*.

BIBL.: *Les illustres ennemis*, komedija, 1654; *Stilicon*, tragedija, 1660; *Camma*, tragedija, 1661; *Le baron d'Albikrac*, komedija, 1668; *Ariane*, tragedija, 1672, *Circé*, glazbena tragedija, 1675; *L'inconnu*, komedija s baletom, 1675; *Le festin de Pierre* (od Molièrea) stavljen u stihove, 1677; *La devineresse*, komedija u prozi s baletom, 1679; *Les dames vengées*, komedija u prozi, 1685 i t. d.

LIT.: G. Reynier, *T. C., sa vie et son oeuvre*, Pariz 1893. J. D-e.

CORNELIS, Cornelisz (van Haarlem), ✻ Haarlem 1562, † Haarlem 1638, nizozemski slikar. Pristao je uz »romanistički« način slikanja M. van Coxiea i F. Florisa i prenio ga u Nizozemsku. G. 1595 osnovali su on i C. van Mander u Haarlemu umjetničku školu.

Uz naročitu ljubav za slikanje aktova (isp. *Adam i Eva*, 1592, Haarlem; *Fortuna*, Göteborg) vrlo rado prikazuje stisnute ljudske



PETER VON CORNELIUS, Apokaliptički jahači

gomile u živahnom pokretu (*Zlatno doba, Pad pobunjenih anđela, Obožavanje mjedene zmije). Pokolj djece u Betlehemu* slikao je 1590 (slika u Amsterdamu) i 1591 (slika u Haarlemu). U tim tipično manirističnim djelima ne zatajuje snažni smisao Nizozemca za prirodu, a isto tako se u svom najranijem djelu *Haarlemski streljački ceh* (1583) očituje kao preteča Fr. Halsa, jer uvodi živahnije i profinjenije prikazivanje takvih sadržaja. Njegova staračka djela uopće proizvode dojam mirnijega i kolorističkí harmoničnijega stvaranja (*Istočni grijeh*, 1622, Hamburg; *Pietà*, 1629, Schwerin).

Osobito snažan pokazuje se C. kao slikar portreta *(Slika pjesnika Coornherta*, Haarlem). — Bavio se i graditeljstvom *(Gradska vaga* u Haarlemu.

LIT.: F. Wedekind, *C. C. van H.*, Leipzig 1911. F. C.

CORNELIUS, 1. Hans, ✻ 1863, † 1928, njemački filozof, profesor u Münchenu, zastupa pozitivistički umjeren idealizam srodan onome, što ga predstavlja E. Mach. Polazeći od podataka svijesti nauke teže za jasnoćom, koju postizavaju tako, da sadržaj našega iskustva analiziraju, opišu i srede u preglednim, prema zahtjevu ekonomije mišljenja štedljivo prikazanim jedinstvenim skupovima, bez metafizičkih nadopuna. Filozofija je teženje za krajnjom jasnoćom. Izvanjski svijet je sveukupni izraz osjetnoga zamjećivanja, stvari su skupovi osjetnih kakvoća. Fizikalni su zakoni kratice (abreviature) za spoznate stalne i redovite veze tih kakvoća. Unutrašnji je svijet izraz za skup svijesnih podataka u odnosu na svijet. Cilj je duševnoga života razvijanje vlastite i unapređivanje tuđe ličnosti.

BIBL.: *Psychologie als Erfahrungswissenschaft* (1897); *Einleitung in die Philosophie* (1903, 2. izd. 1921); *Elementargesetze der bildenden Kunst* (1908); *Zur Psychologie des produktiven Denkens und des Irrtums* (1922); *Grundlehren der Erkenntnistheorie* (1926). A. B-a.

2. Peter, ✻ Mainz 24. XII. 1824, † Mainz 26. X. 1874, njemački skladatelj. Bio je učenik Dehna u Berlinu (u kontrapunktu), a 1852 priključio se u Weimaru Lisztu. Kasnije je pošao u Beč, a 1865 kao sljedbenik Wagnerov u München, gdje je postao profesor teorije na kr. glazbenoj školi. C. se osobito istakao kao fin i osjećajan pjesnik i skladatelj popjevaka (među ovima najljepša su 2 ciklusa *Brautlieder* i *Weihnachtslieder)*, u kojima se očituje njegova otmjena narav sa sasvim osobnim izrazom usprkos povezanosti uz Liszta i Wagnera. Osim velikih zborova i popjevaka skladao je i tri opere, za koje je sam napisao i tekstove; *Der Barbier von Bagdad* uz Wagnerove *Majstore pjevače* najbolja je njemačka vedra opera; ostale su opere *Cid* i *Gunlöd* (fragment iz ostavine dovršio je i instrumentirao C-ov učenik C. Hoffbauer). C. je djelovao i kao glazbeni pisac, te je prevodio tekstove različnih skladba i rasprave s talijanskog i francuskog na njemački jezik. Naklada Breitkopfa i Härtela u Leipzigu izdala je od g. 1904 dalje njegova sveukupna glazbena i literarna djela.

LIT.: A. Sandberger, *P. C.*, 1887; H. Kretzschmar, *P. C.* (u Waldersees Vorträge, br. 20); M. Hasse, *P. C. und sein Barbier von Bagdad*, 1904; E. Sulger-Gebing, *P. C. als Mensch und Dichter*, 1908; E. Istel, *P. C.*, Reclam-Bibliothek; M. Hasse, *Der Dichtermusiker P. C.*, 2 sv., Leipzig 1925; C. M. Cornelius, *P. C.*, *Der Wort- und Tondichter*, 2 sv., Regensburg 1925. S. S-i.

3. Peter von, ✻ Düsseldorf 23. IX. 1783, † Berlin 6. III. 1867, njemački slikar. Od 1795 uči u akademiji u Düsseldorfu, gdje mu je bio učitelj Peter Langer. Prvo su njegovo samostalno djelo zidne slike u crkvi sv. Kvirina u Neussu. G. 1810 počinje u Frankfurtu izrađivati ilu-

stracije za prvi dio Goetheova *Fausta,* koje je (njih dvanaest na broj) dovršio 1816 u Rimu, kamo je pošao 1811 (u bakar su ih rezali Thäter i Ruscheweyh, dok se izvorni crteži nalaze u Städelovu Institutu u Frankfurtu n. M.). U Rimu je ušao u krug t. zv. Nazarenaca (Overbeck, Pforr i drugi), ali je nastojao sačuvati svoju samostalnost. Za rimskog boravka nastaju još ilustracije za *Niebelungenlied* i *Romea i Juliju.* U Casa Zuccari izveo je, uz svoje drugove Overbecka, W. Schadowa i Ph. Veita, freske s prizorima iz života starozavjetnog Josipa (danas u berlinskoj Nacionalnoj galeriji), a za vilu Massimo nekoliko crteža i kartona za freske iz Danteove *Božanske komedije.* Do izvođenja ovih posljednjih fresaka nije došlo, jer je C. pozvan u München, da ondje izvede freske u salonu i donjim dvoranama Gliptoteke (gdje je prikazao grčke bogove, prizore iz mita o Prometeju i iz Homerove Ilijade), loggijama Stare pinakoteke i Odeona. C. je međutim izradio samo crteže i kartone, dok je izvođenje fresaka prepustio svojim učenicima. Posljednje su njegovo veće izvedeno djelo freske u crkvi sv. Ludovika u Münchenu, među kojima se ističe veličajni *Posljednji sud.* C. je bio ravnatelj akademije u Düsseldorfu (1821), Münchenu (1825) i Berlinu (1840). U Berlinu je 1841 počeo izrađivati crteže za slike, koje su tada bile izvedene za Camposanto nove, ali neizvedene stolne crkve. Ovi su crteži tek djelomice od 1844 do 1864 preneseni na kartone, a među njima se ističe osobito karton *Apokaliptičkih jahača* (danas u berlinskoj Nacionalnoj galeriji). Od C-ovih slika sačuvale su se samo dvije: *Mudre i lude djevice,* 1814 (Düsseldorf) i *Polaganje u grob,* 1818 (Leipzig). C. nije bio slikar u običajnom značenju riječi, ali izvanredan majstor-crtač misaonog i ozbiljnog oblikovanja, koji ispunja svojim duhom i one svoje radove, u kojima se povodi za većim uzorima.

LIT.: H. Riegel, *C. der Meister der deutschen Malerei,* Hannover 1866; A. von Wolzogen, *P. v. C.,* Berlin 1867; E. Foerster, *P. C. Ein Gedenkbuch aus seinem Leben und Wirken,* Berlin 1874; C. Eckert, P. C. (Künstlermonographien 82), Bielefeld-Leipzig 1906; K. Simon u Th.-B. *ALBK,* VII; A. Kuhn, *P. C. und die geistigen Strömungen seiner Zeit,* Berlin 1922. A. Sch.

CORNELIUS NEPOS → **Nepot.**

CORNELY, Rudolf, ✻ Breyell 19. IV. 1830, † Trier 3. III. 1908, njem. isusovac (od 1852). Ekseget, profesor eksegeze (1879—89 na Gregorijanskom sveučilištu u Rimu), jedan od pokretača znamenitoga djela *Cursus Scripturae Sacrae* (Pariz 1885 i dalje), za koje je napisao 3 uvodna sveska i nekoliko svezaka komentara.

LIT.: A. Baumgartner u Stimmen aus Maria-Laach, sv. 74., 1908. M.V.

CORNER je vrsta posebničkog isključenja tržišta od slobodne utakmice. No dok to isto čine karteli i trustovi putem više manje trajne udružbe i unutrašnje organizacije istovrsnih ili raznovrsnih poduzeća, kod *cornera* nastupa na tržište pojedini trgovac-spekulant s nakanom, da u vrijeme niskih cijena — obično burzijanske robe: žita, bakra, kaučuka, pamuka, kave i slično — pokupuje po mogućnosti svu robu na tržištu. Kad kupac drži, da je pokupovao svu nuđanu robu, počinje joj daljom kupnjom sâm *umjetno* dizati cijenu sve do najviše željene točke. U tom času nastupa trgovac-kupac kao kapitalistički spekulant obično u dva smjera: ili da kao burzijanac prisili svoje partnere kod ročne kupnje, da kupuju od njega robu uz visoke cijene, odnosno da mu isplate razliku između burzovno pogođene cijene i stvarne cijene na tržištu — ili da se kao kupac pretvara u monopolnog prodavača nagomilane robe uz umjetno *natjerane* najviše cijene. — Corner se po takvu iskorišćivanju kod visokih cijena nagomilane robe smatra najgorom vrsti kapitalističke spekulacije. Stoga imadu neke države stroge zakone protiv cornera. Da se svrha cornera što sigurnije postigne, privremeno se sporazumijeva i više takvih spekulanata, da međusobnim kapitalom i na različitim tržištima pokupuju svu robu na tržištu. U tom slučaju govor je o spekulativnom poslu, koji se zove *ring* (v.). Iako je c., a i ring, redovito *privremeni* spekulacioni posao sa svrhom, da se postigne što veća »zarada« u razlici cijena kupljene i prodane robe, to ima slučajeva u pojedinim državama (na pr. Engleskoj), da se u obliku cornera (ringova) sporazumijevaju proizvođači ili trgovci pojedine robe (piva, mlijeka, sagova i t. d.), da drže na tržištu povoljnu cijenu određenoj robi; međusobno oni ipak ne stupaju ni u kakvu drugu ovisnost, kako se to zbiva kod udruženih poduzeća u kartelima i trustovima (v.). M. I.

CORNER → **Cornaro.**

CORNET → **Rog.**

CORNOLDI, Giovanni, ✻ Mleci 29. IX. 1822, † Rim 18. I. 1892, tal. isusovac (od 1840). Profesor filozofije, pisac brojnih filozofskih rasprava i djela, jedan je od jačih radnika na obnovi studija filozofije i teologije tomističkoga smjera; na to je smjerala i od njega osnovana *Accademia Romana di S. Tommaso.* Pokrenuo časopis *Scienza Italiana* (kasnije prozvan *Scuola Cattolica*).

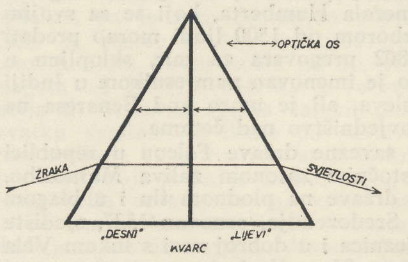
LIT.: Sommervogel, IX., 1900; *Civiltà Cattolica,* 1892, I.; L. Koch, *Jesuiten-Lexikon,* Paderborn 1934. M. V.

CORNU, 1. Jules, ✻ 1849, † Leoben 1919, švicarski romanist, koji je izučavao strukturu portugalskoga jezika, svoje domaće francusko narječje i latinsku i romansku metriku.

BIBL.: *Phonologie du Bagnard* (1879); *Phonologie syntactique du Cancioneiro geral* (Romania 1885). O portugalskom jeziku piše u Gröberovu *Grundriss der roman. Philologie,* sv. I., 2. izd. (1904). P. S.

2. Marie Alfred, ✻ Orléans 6. III. 1841, † Pariz 11. IV. 1902, francuski fizičar, profesor na École polytechnique od 1867, član pariske akademije od 1878. Od njega potječu mnoga brižna eksperimentalna istraživanja, najviše u optici. Naročito se ističu njegova mjerenja brzine svjetlosti i po njemu građene polarizacione sprave. Mnogo se bavio istraživanjem spektara, gdje je ispitivao obratljivost spektralnih crta, našao zgodnu metodu traženja teluričkih crta sunčanog spektra i najposlije utvrdio pravo stanje kod Zeemanova pojava natrijeve D-crte. Kroz niz godina mjerio je srednju gustoću Zemlje.

Cornuova prizma je optička prizma od kvarca, koja služi u spektrografu, t. j. pri fotografiranju spektara. Kvarc se uzimlje umjesto stakla, jer propušta ultraljubičaste zrake do mnogo manjih dužina vala nego staklo. Međutim kako je kvarc dvolomac, dala bi kakvagod prizma kvarcova spektralne crte udvostručene. Da to ne bude, treba prizmu tako brusiti, da svjetlost u kvarcu ide smjerom t. zv. optičke osi. No ni ta mjera ne dostaje sasvim, jer je baš u tom smjeru razmjerno jaka kružna polarizacija svjetlosti, koja opet dovodi do cijepanja spektralnih crta, ako i slabijeg. Da i to ukloni, Cornu gradi prizmu od dvije simetrične pravokutne polovice (v. sl.), kojih je jedna brušena iz t. zv. desnog kvarca, druga iz lijevog, tako da kružna polarizacija nastala drugom prizmom baš uništava polarizaciju od prve prizme.



CORNUOVA PRIZMA

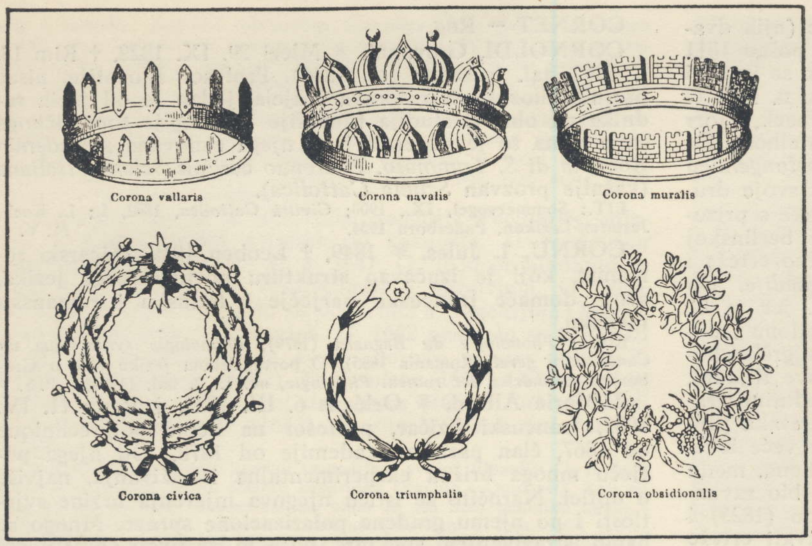
Cornuova spirala zove se u optici krivulja, koja se po Cornuu upotrebljava za tumačenje ogiba svjetlosti; → klotoida. St. H.

CORNU COPIAE → **Amalteja.**

CORNWAL, 1. poluotok i *jz* dio Velike Britanije. Ime se spominje od polovice 10. st. i znači »valeški rog« (Corn-wealas). Kraj je zaravan, s koje se dižu niski brežuljci; ističu se Cornish Heights, s najvišim vrhom Brown Willy (419 m). Zemljište je sastavljeno od eruptivnih stijena (granita i manje serpentina), a bogato je rudama. Spuštanjem zemljišta potopljeni su donji dijelovi riječnih dolina i na taj su način postali, osobito na južnoj strani, razgranjeni i dobro zaštićeni zaljevi, u kojima su glavna pristaništa poluotoka. Inače su obale veoma strme (»cliff«), krševite i nepristupačne; osobito se ističu dva rta: Land's End na *JZ* i Lizard Point na *J.* Kraj je dosta neplodan i slabo obrađen; uz rudarstvo u obalnim mjestima imaju znatan gospodarski značaj pomorstvo i ribolov. Razvoj prometa i ljepota obalnih dijelova uvjetovali su i napredak putničarstva. Glavna su mjesta Bodmin u unutrašnjosti, Truro, Falmouth i Penzance na *J,* a St. Ives i Padstow na *sz* obali. Sve su ovo mali i tihi gradići, sa redovito manje od 10.000 stan.

2. Grofovija, koja se prostire na istoimenom poluotoku. Prema kopnu joj je granica najvećim dijelom rijeka Tamar. Na 3.513 km² živi 317.968 stan. (1931). J. R-ć.

CORNWALLIS, Charles, markiz, ✻ London 31. XII. 1738, † Ghazipur 5. X. 1805, brit. vojskovođa i državnik. U američkom ratu za oslobođenje zapovijedao je britanskim četama u Južnoj Karolini; najprije je porazio Greenea,



VRSTE CORONA

ali je zatim bio od Francuza i Amerikanaca opsjednut u Yorktownu, gdje se predao 19. X. 1781, nakon čega je propao engleski otpor u Sjed. Državama. G. 1786 imenovan je namjesnikom u Indiji, gdje ostaje do 1798, kada je imenovan podkraljem u Irskoj (do 1801). Tu je onemogućio pothvat francuskog generala Humberta, koji se sa svojim malim ekspedicionim zborom od 1500 ljudi morao predati (17. VII. 1798). G. 1802 pregovara za mir, sklopljen u Amiensu, 1805 ponovno je imenovan namjesnikom u Indiji namjesto lorda Wellesleya, ali je umro kod Benaresa na putu, da preuzme zapovjedništvo nad četama.

CORO, glavni grad savezne države Falcon u republici Venezueli, leži nad istočnim zatonom zaliva Maracaibo. Važan je grad bogate države na plodnom tlu i u blagom podneblju Antiljskoga Sredozemlja, osnovan 1527, sjedište biskupije, raskršće željeznica i u dobroj vezi s lukom Vela de C., koja leži 14 km na *SI* uz Karipsko more. Sam grad ima 11.000 stan. (1926), luka Vela de C. 2.500, a izvozi stoku i kožu, kavu i kakao, duhan i drvo. N. Ž.

COROADOS, naziv za skup različnih južnoameričkih plemena (pretežno iz grupe Gês, → Amerika južna), kod kojih muškarci naokolo strigu kosu, te se čini, kao da imadu neke krune na glavi (port. *corôa* »kruna«). M. G-i.

COROMANDEL (Chola-zemlja) je niska jugoistočna obala Indije, od rta Calimore do ušća rijeke Kistne; ovaj naziv ne upotrebljavaju urođenici. Puna je močvara i laguna, koje od mora rastavljaju pješčani lidi, zato je nezgodna za plovidbu i pristajanje. Današnje su luke skupo izgrađene, a kroz pojas laguna prokopan je Buckingham-kanal i na taj način omogućena unutrašnja plovidba. C.-obala bogato je natapana *JI* monsunom, a postoje i uređaji za umjetno navodnjavanje, te je jedan od najnaprednijih i najplodnijih (riža, palma i dr.) krajeva Indije. M. Š.

CORONA (lat. »vijenac«) je rimsko vojničko odlikovanje. Triumfatorski vijenac *(c. triumphalis)* bio je isprva od svježeg lovorova lišća, a kasnije od zlata. Dobivali su ga vojskovođe prigodom triumfa. — Opsadni vijenac *(c. obsidionalis)* dobivao je vojskovođa, koji je oslobodio grad od opsade. Spleten je bio od biljaka, koje rastu u okolici opsjednutog mjesta. — Građanski vijenac *(c. civica)* pleo se od hrastova ili cerova lišća, a dobivao ga je onaj, koji je u boju izbavio rimskog građanina od smrti. — Zidni vijenac *(c. muralis)* prikazivao je zidno kruniště, a davali su ga onomu, koji se prvi uspeo na gradske zidine i preko njih provalio u neprijateljski grad. — Taborski vijenac *(c. castrensis)* urešen je palisadama, a daje ga vojskovođa onomu, koji boreći se prvi uđe u neprijateljski tabor. — Brodski vijenac *(c. navalis)* urešen je brodskim kljunovima. Dobivao ga je onaj, koji je u pomorskom boju prvi oružan stupio na neprijateljski brod. Zidni, logorski i brodski vijenci bili su obično od zlata. Z. D.

CORONA (lat. i tal. »kruna«), u muzici znak za zadržavanje note preko njezine vrijednosti trajanja; nazivlje se i fermata. B. Š.

CORONA BOREALIS (Sjeverna kruna), maleno zviježđe značajnog oblika između zviježđa Bootes i Hercules. Najsjajnija je zvijezda Gemma (»dragulj«, α Coronae) 2. veličine, koja sa pet zvijezda 4. veličine i jednom zvjezdicom 5. veličine čini gotovo potpunu kružnicu — krunu.

U svibnju 1866 pojavila se u ovom zviježđu, u blizini zvijezde ε, nova zvijezda (→ Nova Coronae). A. Ob.

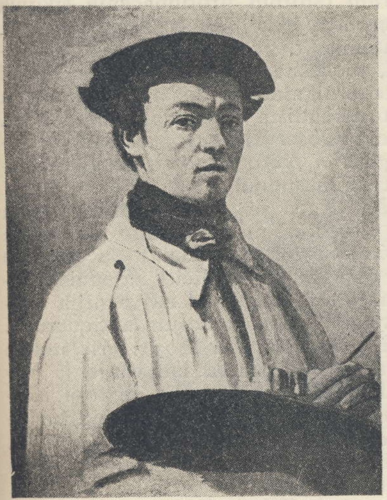
CORONARIAE, lat. naziv u anatomiji za dvije arterije, koje srčanom mišiću dovode krv. Obje, desna i lijeva, polaze od početnog, proširenog dijela uzlazne aorte, kao njezine prve grane. One leže u kružnoj brazdi između klijetka i pretklijetka, a svojim većim ograncima i u prednjoj i stražnjoj uzdužnoj brazdi, neposredno ispod perikarda, koji pokriva površinu srca. Svaka od njih ima u srčanom mišiću određeno područje, u kojem se razgranjuje, i po tome su one funkcionalno konačne (terminalne) arterije, iako međusobno obilato anastomoziraju. Desna srčana arterija razgranjuje se u desnom dijelu srca, stražnjem manjem dijelu srčane pregrade i graničnim dijelovima stražnjega zida lijeve klijetke. Lijeva srčana arterija opskrbljuje lijevi dio srca, prednji dio njegove pregrade i susjedne dijelove prednjeg zida desne klijetke. V. D.

CORONEL, rt i grad u državi Čile. Na visini C. odigrala se 1. XI. 1914 pomorska bitka između britanske eskadre pod admiralom Cradockom i njemačkih krstarica pod admiralom grofom von Spee, koje su vodile uspješan trgovački rat na Tihom oceanu i dolazile iz Masa Fuere na otočju Juan Fernandez. Britanski sastav bio je brojčano i po naoružanju slabiji od njemačkog, ali se Cradock ipak upustio u bitku nastojeći postići povoljniji taktički položaj. Početak bitke otegao se sve do u večer, kad su poslije zalaza sunca prilike rasvjete Nijemcima bile povoljnije za gađanje. Burno more također je jako slabilo artiljeriju britanskih krstarica, koje su jedan dio svojih teških topova imale ispod glavne palube. U borbi su potopljene engleske krstarice Good Hope (adm. brod) i Monmouth, dok su se Glasgow i Otranto vještim manevrom povukli, kad su vidjeli, da ne mogu utjecati na tok bitke. Ar. P.

CORONER (od lat. corona »kruna«), vrst suca istražitelja u Engleskoj, čija je dužnost, da vodi istragu u svim slučajevima sumnjive smrti. Rješenje o ishodu istrage donosi u težim slučajevima porota od 7—11 članova; inače sam c. Ustanova je prastarog podrijetla; spominje je već Magna Carta 1215. Glavna se c-ova dužnost prvotno sastojala u zaštiti imovinskih probitaka krune u smrtnim slučajevima, kada je novčana kazna i zapljena imovine ubojice išla u korist kralja. C. ni danas ne mora biti pravnik.

LIT.: Howard, *Criminal Justice in England*, New York 1931; Harris and Wilshere, *Principles and Practice of the Criminal Law*, 15. izd., London 1934. V. B-r.

COROT, Jean-Baptiste Camille, ✻ Pariz 16. VII. 1796, † Pariz 22. II. 1875, francuski slikar i grafičar. U svojoj 27. godini počinje slikati i radi kod klasiciste Bertina. Od 1825 do 1828 boravi u Italiji s Alignyjem, slikarom krajolika. G. 1830 odlazi s nekolicinom mladih francuskih slikara na ladanje u selo Barbizon kod Fontainebleauovske šume. Ovdje su se Rousseau, Diaz, Dupré, Daubigny, Millet i C. potpuno predali slobodnom proučavanju prirode, potaknuti radom engleskih slikara krajolika Turnera, Constablea i Bonningtona, nadovezujući na holandijsko slikarstvo krajolika. Moderno, realističko shvaćanje prirode prvi put je kod ovih mladih Barbizonaca došlo do izražaja u *intimnom krajoliku* (paysage intime). C. je prije boravka u Barbizonu bio klasicista, a boje njegove palete bile su tamne. U kasnijem radu ostala mu je kao sjećanje na Bertinov klasicizam ljubav za oživljavanje krajolika mitološkim licima, koja su kao žive mrlje jakih boja bili najjači koloristički akcenti u njegovim lirskim, prozračnim, srebrnosivim krajolicima. Kao romantik i realista C. je tražio u krajoliku lirske ugođaje, osvijetljene šumske proplanke, trepetljive breze i srebrnaste vrbe, bijele jutarnje maglice i blaga sumračja, a uvijek s veoma istančanim osjećajem za tonske vrednote. Oko 1850 njegove su boje svijetle i prozračne, krajolici puni svijetla i atmosfere, tako da su veoma srodni s kasnijim impresionističkim krajolicima. Glavni su radovi, krajolici, nastali pod utjecajem klasicizma, *Forum* i *Kolosej* (1825, Louvre), pa



JEAN-BAPTISTE CAMILLE COROT, Autoportret

Souvenirs d' Italie (1831, Louvre) i *Sv. Jeronim* iz 1837 u crkvi u Ville d'Avray. Njegovi kasniji svijetli, srebrnasti i magloviti krajolici, nastali nakon 1850, nalaze se najvećim dijelom u Louvreu, u zbirci Moreau-Nélaton i Thomy-Thièry, tako *La matinée* (Ples nimfa, 1851), *Uspomena na Castel Gandolfo, Route de Sin-le-Noble* (1871), *Katedrala u Sensu* (1873) i drugi. C. nije bio samo slikar krajobraza, nego je slikao i svetačke slike, ženske likove (*La femme en bleu*, 1873), nimfe i bakhantkinje, pa nekoliko portreta (*Autoportret, Mlle de Sermegon*, Louvre). Slikao je sve do duboke starosti. Radio je i grafike.

LIT.: A. Robaut i E. Moreau-Nélaton, *L'Oeuvre de Corot*, Pariz 1904/1906; E. Moreau-Nélaton, *Corot raconté par lui-même*, Pariz 1924; E. Fosca, *Corot*, Pariz 1930; P. Jamot, *Corot*, Pariz 1936. V. H-n.

CORPUS CHRISTI MYSTICUM → **Katolička crkva.**

CORPUS DELICTI (lat. »tijelo kažnjiva djela«). Izraz se danas upotrebljava u dva značenja: 1. kao naziv za skup bitnih obilježja kažnjiva djela; 2. kao naziv za vrst realnog (tvarnog) dokaza: predmet, s pomoću kojega ili na kojem je izvršeno kažnjivo djelo (na pr. nož, ukradena stvar) ili koji je nastao izvršenjem kažnjiva djela (na pr. krivotvorena novčanica). U običnom govoru dolazi izraz samo u potonjem značenju, a često i u značenju ma kojeg tvarnog (realnog) dokaza nađenog na mjestu zločina. V. B-r.

CORPUS EVANGELICORUM (reformatorum). Njemački državni staleži, pristaše Lutherove reformacije, priznati su t. zv. vjerskim mirom u Augsburgu (1555) kao javnopravna korporacija. U westfalskom je miru (1648) određeno, da u državnim sudištima (Reichsgerichte) i saborima (Reichstage) budu ovi protestantski državni staleži (corpus Evangelicorum) zastupani jednakim brojem članova kao i katolički (corpus Catholicorum) i da se vjerski sporovi i pitanja ne rješavaju nadglasavanjem, nego nagodom i sporazumom. Fr. H.

CORPUS INSCRIPTIONUM (lat. »zbirka natpisa«) češći je naslov zbirkâ natpisa, svrstanih po pojedinim jezicima, skupinama jezika, narječjima, pokrajinama ili prema drugim različitim svrhama. Najpoznatije su zbirke: grčka, *Corpus inscriptionum Graecarum* (kratica CIG), u izdanju berlinske akademije (4 sv., 1825—77), koja je ušla u novo izdanje goleme zbirke »Inscriptiones Graecae« obuhvatajući prva tri njezina sveska pod naslovom *Corpus inscriptionum Atticarum* (1873—97); golema je zbirka latinskih natpisa *Corpus inscriptionum Latinarum* (kratica CIL), također u izdanju berlinske akademije (od 1863); etruščanska je zbirka *Corpus inscriptionum Etruscarum* (od 1893); hetitska *Corpus inscriptionum Hettiticarum* (od 1900); indijska *Corpus inscriptionum Indicarum* (2 sv., 1877—88); kaldejska *Corpus inscriptionum Chaldicarum* (od 1928); elamska *Corpus inscriptionum Elamicarum* (od 1926); *Corpus inscriptionum Semiticarum* (od 1881) zbirka je starih feničkih, aramejskih, hebrejskih i arapskih natpisa, a *Corpus inscriptionum Italicarum* (1867—80), zbirka natpisa italskih jezika i narječja, djelomice je uz druge nadomještena novijom zbirkom *Corpus inscriptionum Etruscarum* (od 1902). → Natpisi. V. P-k.

CORPUS IURIS (lat. »pravno tijelo«), zakon ili zbirka zakona. Najvažnija je takva zbirka zakona istočno-rimskog cara Justinijana I.; sastoji se iz četiri dijela: Institutiones, Digesta, Codex i Novellae, koji se dijelovi od glosatora ovamo, ali u tiskanim izdanjima tek od skupnog izdanja Dionizija Gothofredusa (1583), nazivaju skupnim imenom *Corpus iuris civilis.*

Institucije su po *metodi* prikrivena kompilacija iz djela pravnika (Gaius, Florentinus, Marcianus) i carskih konstitucija, a po *svrsi* su kratko, uvodno, povijesno-sustavno razlaganje rimskoga privatnoga prava; proglašene su 21. XI. 533 konstitucijom »Imperatoriam maiestatem« kao knjiga za prvu poduku u pravu. No one su i zakon, jer im je Justinijan izrično dao snagu carske konstitucije, pa su kao zakon stupile na snagu isti čas s Digestama. Sastavljene su prema uzoru i sustavu Gajevih Institucija (→ Gaj) te se dijele na četiri knjige, knjige na titule, a tituli na principium (početak) i paragrafe.

Digesta (seu Pandectae seu corpus veteris iuris enucleati, obično ukratko »Digesta«) *formalno* su otvorena kompilacija ili sustavna zbirka responsa (odgovora ili rješidaba) autoriziranih pravnika. Kompilacija slijedi sustav Ulpijanova komentara ad edictum i Gajevih Institucija, u koji su uvršteni izvadci, zvani lex, te pred svakim lex stoji inskripcija, koja spominje ime pravnika i djelo, iz kojega je uzet izvadak. Iscrpljeni su spisi 39 pravnika od Augusta do Konstantina Vel. *Materijalno* su Digesta jedinstveni zakonik, koji u pročišćenom obliku sadržava pravo pravnikâ (vetus ius enucleatum), kakvo treba ubuduće vrijediti kao pozitivno pravo sa značajem isključivosti (jer od svega prava pravnikâ vrijedi samo ono i u onom obliku, koje i kakvo je ušlo u Digesta). Proglašena su D. suglasnima po sadržaju konstitucijama Tanta circa nos i *Δέδωκεν ἡμῖν ὁ ϑεός* od 16. XII. 533 s time, da vrijede od 30. XII. 533. D. se dijele na 7 česti (partes), svaka pars na više knjiga (svega 50); svaka knjiga (osim knj. 30., 31. i 32.) na titule, tituli na leges, a ove na uvod (principium) i paragrafe.

Codex je nastao najprije, te je proglašen već 7. IV. 529, i to prvo izdanje je Codex Iustinianeus. Kad su izašla Digesta, trebalo je odstraniti nesklad između njih i kodeksa, pa je zato Justinijan odredio reviziju kodeksa. Tako je nastao Codex repetitae praelectionis, proglašen konstitucijom Cordi nobis od 16. XI. 534, sa zakonskom snagom od 29. XII. 534. C. je *formalno* otvorena kompilacija ili sustavna zbirka carskih konstitucija, koje su u izvatku svrstane u titule po sustavu pretorskog edikta. Pred svakom konstitucijom stoji inskripcija, koja spominje ime cara, koji je izdao konstituciju, i adresu, na koju je konstitucija upravljena; na koncu stoji subscriptio, koja navodi datum konstitucije. U svemu su 4652 konstitucije od Hadrijana do Justinijana. *Materijalno* je C. zakonik pozitivnog carskog prava sa značajem isključivosti. C. se dijeli na 12 knjiga, knjige na titule, a u titule su uvrštene carske konstitucije sustavno i po vremenskom slijedu. Manje konstitucije nemaju diobe, veće se dijele na principium i paragrafe. Često su Justinijanova povjerenstva u prvobitnom tekstu izvora, iz kojih su sastavljali Institucije, Digesta i Codex, izvela po nalogu samoga Justinijana znatne promjene, koje se zovu emblemata Triboniani ili interpolacije.

Novellae (constitutiones, t. j. nove konstitucije) zakoni su Justinijanovi, izdani nakon proglašenja kodeksa (od 535 i dalje). Službena zbirka nije izdana. Glosatori su poznavali dvije privatne zbirke: jedna je t. zv. Epitome Iuliani, koju je sastavio Julijan, profesor (antecessor) u Carigradu, te sadržava 124 novele u latinskom izvatku; druga je zbirka t. zv. Authenticum (ili liber Authenticorum, jer su je glosatori smatrali autentičnom u opreci s Epitome Iuliani), te sadržava 134 novele, i to latinske u originalu, a grčke u latinskom prijevodu. Treća zbirka, koja se javlja tek u 16. st., najopsežnija je i sadržava 168 grčki pisanih novela, od kojih neke ne potječu od Justinijana. Novellae se dijele na praefatio (predgovor), zatim na tenor, capita i paragrafe, te na epilogus (zaglavak).

U izdanjima C. i. c. ima još dodataka: 13 edikata Justinijanovih, zatim naredaba kasnijih careva, *Canones apostolorum* i *libri feudorum* (langobardsko feudno pravo iz konca 12. st.). Od starijih izdanja valja spomenuti glosirana izdanja: Contius (Pariz 1589), Dionisius Gothofredus (Lyon 1583, 1604, 1612); neglosirana izdanja: Haloander (Nürnberg 1529—31), Dionisius i Jacobus Gothofredus (Ženeva 1624). Od novijih izdanja bilo je rašireno izdanje braće Kriegel, no najbolje je Mommsenovo, gdje je Institucije recenzirao P. Krueger, Digesta po florentinskom rukopisu Mommsen, Codex P. Krueger, a Novellae Schöll i Kroll.

Svi dijelovi Justinijanova zakonodavstva tvore po njegovoj nakani i izričnoj odredbi, kao jedna cjelina, jedinstveni i isključivi zakonik. C. i. c. kao takav predmet je recepcije rimskoga prava (→ recepcija). Lj. A.

CORPUS IURIS CANONICI (lat. »zbornik kanonskog prava«). Imenom corpus iuris (»tijelo prava«) nazivale su

se zbirke zakona u namjeri, da se tim nazivom označe kao potpune i sređene (sustavne) onako, kako je sa svima svojim udima potpuno i sređeno čovječje tijelo. U tom se značenju upotrebljava taj naziv već u klasičnom rimskom pravu, pa iz rimskog prelazi i u kanonsko pravo, te se i zbirke crkvenih zakona već u najstarijim vremenima (od 11. st.) nazivaju C. i. canonici za razliku od C. i. civilis. Od 16. st. nosi taj naslov isključivo zbornik crkvenih zakona, koji čini skupnu zbirku crkvenih zakona, izdanih u različno vrijeme (od 11. do 16. st.). Tih zakonika, koji nose skupni naslov C. i. canonici, ima šest: 1. Dekret Gracijanov (Decretum Gratiani, 1150), 2. Zakonik Grgura IX. (Gregoriana, Liber Extra, 1234), 3. Zakonik Bonifacija VIII. (Liber Sextus, 1298), 4. Zakonik Klementa V. (1317), 5. Zakoni (ekstravagantni) Ivana XXII. (Extravagantes Ioannis XXII, 1325) i 6. Zakoni (ekstravagantni) obični (Extravagantes communes, 1500). Od ovih su samo zakonici papa Grgura, Bonifacija i Klementa pravi zakonici u strogom smislu (javne zbirke), a ostali su tri posebničke zbirke. Autentična izdanja za sve te zbirke crkvenih zakona izdao je Grgur XIII. (1580), i one su se tiskale u jednom ili u dva sveska pod skupnim naslovom C. i. canonici i smatraju se odonda sastavnim dijelom toga zbornika kanonskog prava. Taj je stari crkveni Zakonik zamijenjen i stavljen van snage novim (→ Codex iuris canonici).

LIT.: E. Friedberg, *Corpus Iuris Canonici, Prolegomena*, Leipzig 1879; Laurin, *Introductio in Corpus iuris canonici*, Breisgau i Beč 1889; Van Hove, *Prolegomena ad Codicem iuris canonici*, Mechelen-Rim 1928; Lijdsman, *Introductio in ius canonicum*, Hilversum 1929. Fr. H.

CORPUS IURIS HUNGARICI je zbornik zakona nekadanje hrvatsko-ugarske državne zajednice. Već su na početku 16. st. tražili hrv.-ug. staleži u saborskim zaključcima, da se priredi službena zbirka zakona, jer se, osim mnoštva posebničkih rukopisa različnih zakona iz različitih vremena, nije već pravo znalo, što je od toga još na snazi, a što je izmijenjeno, odnosno ukinuto. Međutim, do službenog sastava takova zbornika nije uopće došlo, nego su pojedinci priređivali privatne zbirke zakona. Tako je već Johannes Sambucus (János Zsámbóky) svome izdanju povijesti Ugarske od Antuna Bonfinija, tiskanom u Frankfurtu 1581, dodao neke starije zakone do 1481. Malo iza toga (1584) izdali su Zaharija Mossóczi, biskup njitranski, i Nikola Telegdi, biskup pečujski, u Trnavi potpuniju zbirku *Decreta, constitutiones et articuli regum incliti regni Hungariae,* koja sadržava zakone do 1583. Ta je zbirka kasnije ponovno izdavana i nadopunjivana novim pronađenim i kasnijim zakonima, a i brojnim privatnim radovima i sastavcima pravnog sadržaja. Naročitog je spomena vrijedno bečko izdanje iz 1628, u koje je, po prvi put, uvršten i Verbőczyjev Tripartitum. Naziv *Corpus iuris hungarici seu decretum generale inclyti regni Hungariae partiumque eidem annexarum* prvi je dao zbirci urednik trnavskog izdanja od 1696 isusovac Martin Szentiványi. Konačnu je redakciju zbornika izvršio također trnavski isusovac Ivan Szegedi 1751, pošto je kraljica Marija Terezija njegovu kolegiju dala isključivo pravo da izdaje i raspačava C. i. h. Szegedijev zbornik ima dva omašna sveska velikog formata. U njem je na prvom mjestu uvršten Verbőczyjev Tripartitum, zatim kraljevski dekreti (zakoni) od prvoga madžarskog kralja Stjepana Svetoga do zajedničke hrvatsko-ugarske vladarice Marije Terezije, u vremenskom slijedu, a zatim slijede svakojaki dodatci. Među njima je najopsežnija t. zv. *Cynosura* svega hrv.-ug. prava. I nju je sastavio Szegedi. To je, u neku ruku, enciklopedijski rječnik u dva dijela, od kojih prvi sadržava abecedni pregled sviju stvari i svih ustanova sudskog postupka, a drugi svih osoba i porodica, o kojima je riječ u kraljevskim dekretima. Svaki dio ima na kraju svoj abecedni indeks rubrika s uputom na dotičnu stranu *Cynosure.* Pred indeksom drugog dijela uvršten je *Syllabus indigenarum:* popis stranog plemstva, koje je na svečani način primljeno u hrv.-ug. državljanstvo. Od ostalih dodataka zavređuje naročiti pomen *Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis,* kazneni postupak s kaznenim zakonom, koji je kralj Ferdinand III. dao sastaviti za njemačke nasljedne zemlje 1656 pa ga je onda proglasio i u hrv.-ug. državnoj zajednici; ali on ovdje nije nikada u cijelosti proveden, jer ima u njem i propisa, koji su bili u protivnosti s privilegijima naših državljana. Uvrštena su tu i dva djela Hrvata Ivana Kitonića (v.): *Directio methodica processus iudiciarii* (građanski parnični postupak) i *Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex decreto Tripartito desumptarum et resolutarum* (stotinu protumačenih spornih pravnih pitanja iz Verbőczyjeva Tripartita). Onda su, među značajnijim dodatcima, t. zv. *Articuli iuris tavernicalis,* propisi privatnoga, procesnog i kaznenoga prava, koji su se razvili praksom tavernikalnog suda, a odnose se na uređenje i nadležnost toga sudišta i postupka pred njim. Pomena su još vrijedne i *Observationes processus causarum Militaris curiae regiae in facto honoris,* pravila o postupku pred dvorskim časnim sudom. M. L-ć.

CORPUS VASORUM. Kad se iza svjetskoga rata (1914—18) osnovalo u Bruselju međunarodno udruženje akademija (Union académique internationale), počeli su se u krilu toga udruženja organizirati različiti zajednički radovi. Među tim radovima bio je jedan od najvažnijih izdavanje grčkih i rimskih vaza (Corpus vasorum antiquorum). Glavni urednik te serije, koja je imala brojiti više stotina svezaka, bio je E. Pottier u Parizu, a izdavanje je preuzela pariska knjižara H. Champion. Svrha je toga izdavanja bila, da se umjesto skupih posebnih izdanja izdadu jeftini katalozi vaza s dobrim slikama i kratkim opisima. Pojedini muzeji u različitim državama izdavali su u toj seriji svoje blago, pa tako imademo u jeftinim izdanjima izdane najljepše vaze muzeja u Belgiji, Francuskoj (osobito Louvre), Italiji, Brit. carstvu, Danskoj, Americi, Španjolskoj, Grčkoj, Poljskoj i Nizozemskoj, a i iz naše države. Dosada je izdano oko 60 svezaka. Na prijedlog hrvatskog stručnjaka zaključeno je, da se u toj seriji izdadu i pretpovijesne vaze klasičnih zemalja. Na taj je prijedlog izričito pristala i njemačka država, koja je kasnije pristupila udruženju akademija i već izdala nekoliko svezaka vaza iz nekih njemačkih muzeja. Iz zagrebačkoga su muzeja dosada izdane pod uredništvom prof. Hoffillera dva sveska prethistorijskih posuda, a treći svezak preethistorijskih i četvrti svezak grčkih vaza su u pripravi. Vaze sarajevskoga muzeja također su već slikane i opisane, pa će i one biti izdane. V. H.

CORRADINI, 1. Antonio, ✻ Este potkraj 17. st., † Napulj 12. VIII. 1752, talijanski kipar. Učio je u Mlecima kod svog kasnijeg tasta A. Tarsia, s kojim je izvodio radove na pročelju crkve S. Eustachio. Djelovao je u Italiji, Austriji i Saskoj. U Mlecima je 1720 izveo ukrase na novom Bucintoru, u Beču 1731 po nacrtima Fischera von Erlacha figuralne dijelove na studencu na trgu Hoher Markt, grob sv. Ivana Nepomuka u praškoj stolnoj crkvi, u Dresdenu 1734 mramorne grupe i vaze (Grosser Garten). Vrativši se u Italiju radio je u Rimu i Napulju. C., izvrstan dekorator, predstavnik je mletačkog kiparstva 18. st., koji radi u stilu Berninijevu.

LIT.: E. Tietze-Conrat u Th.-B. *ALBK*, VII. A. Sch.

2. Enrico, ✻ Samminiatello (Firenca) 20. VII. 1865, † Rim 10. XII. 1931, talijanski književnik i politički pisac. Bio je novinar, senator, državni ministar. Aktivan duh; htio je obnavljati i na književnom i na političkom polju. Pokreće književne časopise, piše kritike, romane, novele i drame. Osnivač je talijanskog nacionalizma; 1911 počinje izdavati glasilo pokreta *L'Idea nazionale.* Svoje promičbene članke i govore sabira u knjigama, među kojima su *Il volere d'Italia* (1911), *Nazionalismo e democrazia* (1913), *Il nazionalismo italiano* (1914), *La marcia dei produttori* (1916), *Il regime della borghesia produttiva* (1918). Zalaže se za sindikalizam. Pristupa fašizmu zajedno sa svojim pokretom: *L'unità e la potenza delle nazioni* (1922), *Discorsi politici* (1923), *Fascismo vita d'Italia* (1925), *La riforma politica in Europa* (1929). C. je više apostol negoli mislilac, više estet negoli pjesnik. Talijanski je nacionalistički pokret utjecao na našu predratnu mladež; u njenoj se političkoj orijentaciji nalaze odjeci Corradinijevih misli (v. hrvatske omladinske listove od 1913 dalje).

LIT.: L. Russo, *I narratori*, Rim 1923; B. Giuliano, *La dottrina nazionalista e E. C.*, Firenca 1924; L. Amoruso, *Il sindacalismo di E. C.*, Palermo 1930; P. L. Occhini, *Corralini*, Firenca 1933. M. D-ić.

CORRÊA, Raymundo, ✻ Moguncia (Maragnano) 13. V. 1860, † Pariz 1911, brazilski pjesnik. Svoju budnu, živu osjetljivost, koja je katkada znala prijeći i u boležljivost, umio je zaodjeti u skladne, zvučne pjesničke oblike. Opijevajući tropsku prirodu Brazilije znao je prožeti njen izgled vječnim problemima ljudske duše.

BIBL.: *Primeiros sonhos* (1879), *Symphonias* (1883), *Versos e versões* (1887), *Alleluias* (1891), *Poesias* (1898, 1906).

CORRÊA DA SERRA, José Francisco, ✻ 1750, † 1823, portugalski političar, jedan od osnivača Portugalske Akademije znanosti, kojoj je bio doživotni tajnik. Njegovo je glavno djelo *Colecção de livros ineditos da historia Por-*

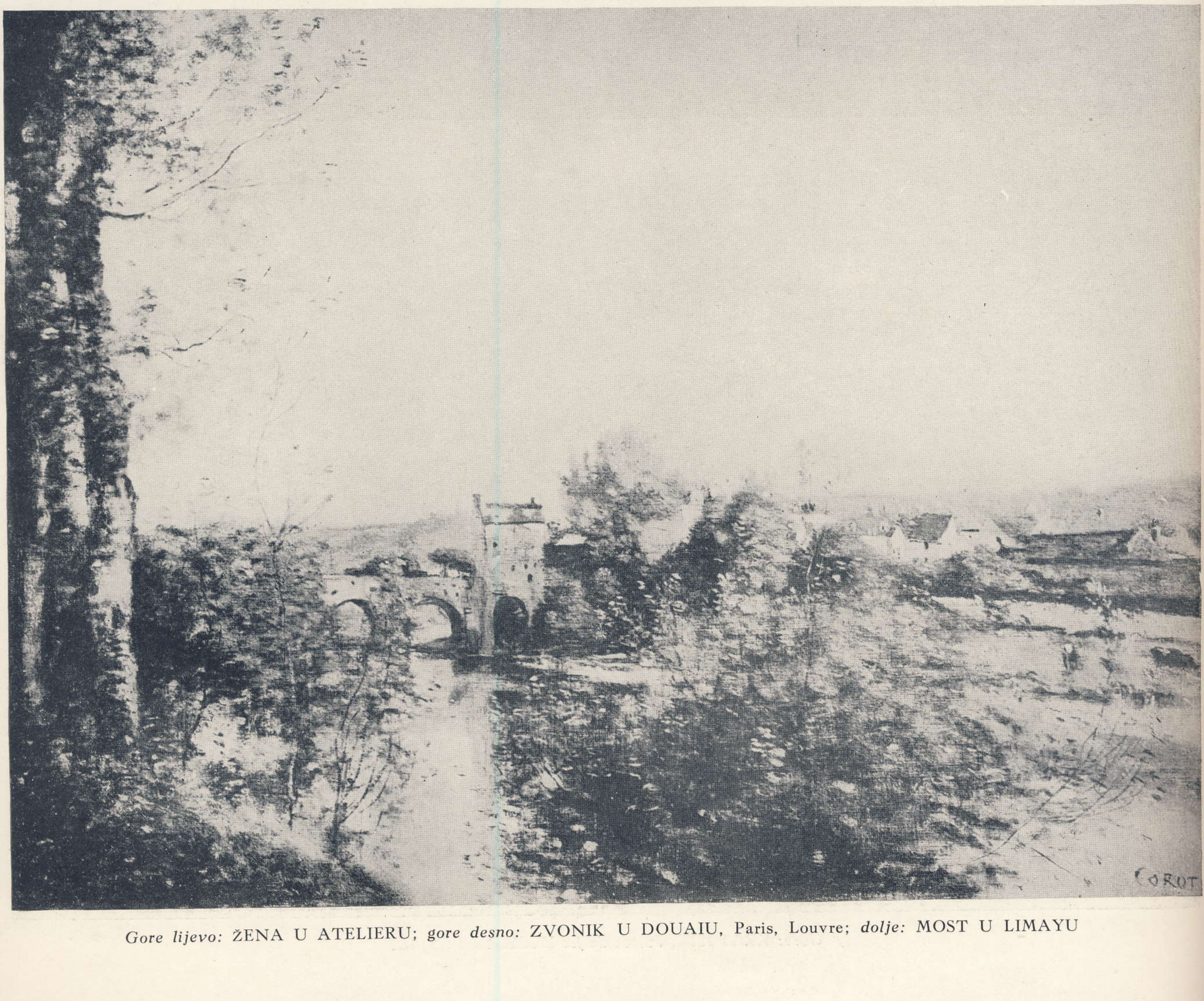




Gore: KRAJOLIK, Jutro; *dolje:* HOMER I PASTIRI







Gore lijevo: ŽENA U ATELIERU; *gore desno:* ZVONIK U DOUAIU, Paris, Louvre; *dolje:* MOST U LIMAYU

tugueza, 4 sv. (1790—1816), u kojoj se nalaze brojni, nadasve važni povijesni dokumenti. J. An-s.

CORRÊA GARÇÃO, Pedro António, ✳ 1724, † 10. XI. 1772, portugalski pjesnik. G. 1756 osnovao je u društvu s drugim pjesnicima t. zv. »Luzitansku Arkadiju« želeći osloboditi portugalsku književnost od štetnog utjecaja kićenog i ispraznog »marinizma«. U Luzitanskoj Arkadiji prozvao se Corydon Erimantheo. Bio je zapleten u više ljubavnih odnosa te zbog jednog od njih pao u nemilost markiza Pombala, koji ga je dao zatvoriti. Umro je istog dana, kad je bio pušten na slobodu.

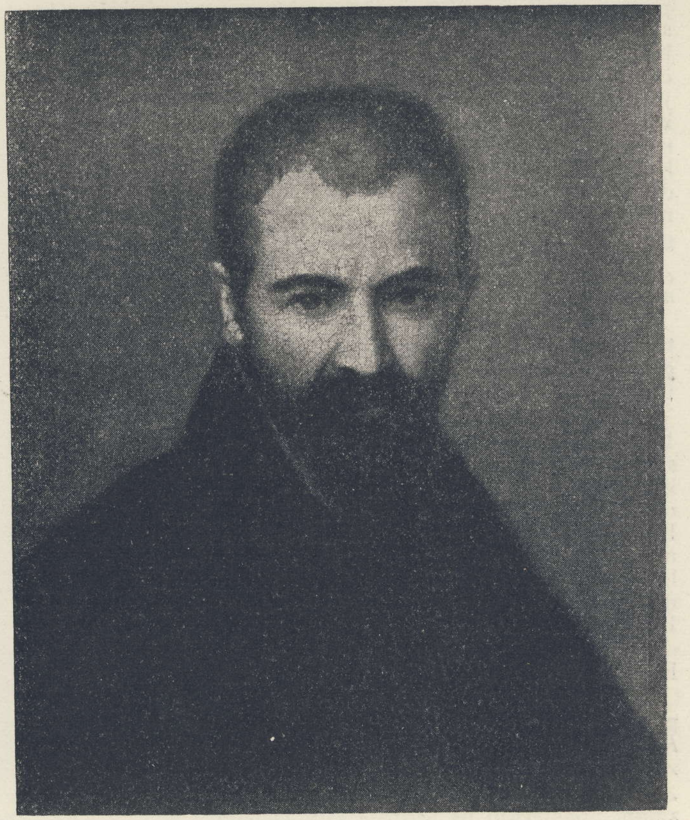
C. je smatrao Horacija svojim uzorom pa je uspješno oponašao klasičku jednostavnost njegovih djela. Pisao je ode, poslanice, sonete; ostavio je i dvije komedije (*Theatro novo* i *Assembléa).*

LIT.: T. Braga, *A Arcádia Lusitana*, Lisabon 1899; Isti, *Hist. de litt. port.*, IV., 1918. J. An-s.

CORREGGIO, Antonio Allegri (Laetus, Lieto), ✳ Correggio 1489, † Correggio 5. III. 1534, talijanski slikar. Otac mu se zvao Pellegrino d'Antonio Allegri, a majka Bernardina Piazzoli-Aromani. U svom rodnom gradiću imao je prilike upoznati djela umjetnika, koji su djelovali na ondašnjem dvoru. U Modeni mu je bio valjada prvi učitelj Francesco Bianchi-Ferrari. Poslije je bio u Mantovi, gdje je upoznao djela Mantegne i Coste, koja su na mladića zamašno utjecala. Djela se majstorova mogu odvojiti u tri velike grupe: 1. mladenačka, izvedena u tradicionalnom načinu emilijanskom i mantegnesknom; 2. ona, koja su nastala u vrijeme, kad je nastojao oko ustanovljivanja svog vlastitog ličnog stila (1513—1518), i 3. majstorska, nastala u posljednjem razdoblju rada i života. Ishodištem je za dosadašnje prosuđivanje majstorova razvoja bila slika u Dresdenu nazvana *Bogorodica sv. Franje*, naručena 1514, još sasvim quattrocentistička, koja jasno odaje utjecaje Mantegne (Madonna della Vittoria), Francije i Coste. Ali je novijim istraživanjima uspjelo utvrditi čitav niz slika, koje su nastale prije nje. Potkraj prvog razdoblja nastale su slike: *Bijeg u Egipat* (Firenca, Uffizi), *Bogorodica s malim Isusom* (Madrid, Prado), *Zingarella* (Napulj) i *Sveta porodica* (Hampton Court). Nije utvrđena hipoteza, da je C. u ovo vrijeme boravio u Milanu, Mlecima



ANTONIO CORREGGIO, Rođenje Isusovo
Dresden, Pinakoteka



ANTONIO CORREGGIO, Autoportret
U posjedu lorda Lee of Forehama

i Rimu. Prva su djela drugoga razdoblja freske u sobi abatise samostana San Paolo u Parmi (1518—20), na kojima su prikazani Dijana, grupe putta s atributima lova i (u tehnici »grisaille«) mitologijski, dijelom još neobjašnjeni prizori. Od 1520 do 1524 izvodi C. svoj drugi veliki niz fresaka u kubetu crkve S. Giovanni Evangelista u Parmi (Krist uzlazeći na nebo okružen apostolima i anđelima, a u isječcima ispod kubeta evanđelisti i crkveni oci). U vrijeme djelatnosti u Parmi, kojim počinje treće, posljednje razdoblje njegova rada, nastali su: niz manjih slika, nekolike freske, oltarske slike i prvi mitologijski prikazi. Među ovim su djelima važnija: *Madonna del latte* (Budimpešta), *Madonna della Cesta* (London), *Noli me tangere* (London), *Zaruke sv. Katarine* (Pariz, Louvre), *Jupiter i Antiopa* (Pariz, Louvre), *Odgoj Amorov* (London). G. 1526 počinje C. svoje glavno djelo, freske u stolnoj crkvi u Parmi (u koru, velikom kubetu, svodovima, stubovima, frizu, isječcima i nišama), djelo, u kojemu se već jasno objavlja slikoviti stil baroka. Na svodu kubeta prikazano je Uzašašće Bogorodičino. Raširenih ruku, okružena anđelima, uzlazi Bogorodica u oblacima, koji se u krugovima dižu prema unutrašnjosti kubetnog svoda. Među svecima u raju prikazani su sasvim sprijeda Adam i Eva, Abraham, Judita i David. Ispod njih pali dvadesetdevet mladića, koji stoje na gornjem rubu tambura, u kandelabrima vatru. Na plohama postrance tamburu, a među prozorima, koji osvjetljuju kubetni prostor, prikazani su apostoli, a u isječcima, dekoriranim u obliku goleme školjke, sv. Ivan Krstitelj, Toma, Bernardo degli Uberti i Hilarije. Sve je to prikazano izvanredno živo i u žestokom gibanju, zbog čega (a i zbog velikog broja likova) čitava kompozicija postaje nešto nepregledna, pogotovu stoga, što je u njoj strogo provedeno perspektivno načelo *di sotto in su* (pogled odozdo prema gore). U istom živom i slikovitom stilu izvedene su i posljednje majstorove oltarske i mitologijske slike, među kojima su najvažnije: *Bogorodica sv. Jeronima*, t. zv. *Dan* (Parma), *Madona della Scodella* (Parma), *Noć* (Dresden), *Bogorodica sa sv. Jurjem* (Dresden), *Danaja* (Rim, Galerija Borghese), *Io* i *Ganimed* (Beč), *Leda* (Berlin), pa alegorije *Krepost* i *Grijeh* (Pariz, Louvre), koje su isprva bile u »Grotti«, čuvenom studiju Isabele d'Este. Broj sačuvanih majstorovih crteža nije velik. Osim Lionarda nije nijedan drugi talijanski slikar

provodio tako savršeno načelo »chiaroscura«. Čarobna igra svijetla oduzima na njegovim slikama kretnjama ljudskih likova svaku ukočenost i usiljenost. Obris je njihov tečan, a oni sami u svojim kretnjama nježni i umilni. Svojim mitologijskim slikama, u kojima se gdjekad približio krajnjim mogućim granicama u prikazivanju senzualnih motiva, postao je C. uzorom francuskih slikara 18. stoljeća. Jednako su savršeni majstorovi krajolici sa svojim divnim i pjesničkim ugođajima. Među majstorovim učenicima bio je najznatniji Francesco Mazzuola, zvan Parmigianino.

LIT.: C. Ricci, *A. A. da C.*, London-Berlin 1896, Rim 1930; S. Brinton, C., London 1900; Th.-B. *ALBK*, VII.; A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, IX/2, Milan 1920; Isti, *Il C.*, Rim 1927. A. Sch.

CORREGIDOR, utvrđeni otok i zračno uporište; vlada tjesnacem, kroz koji se ulazi u zaliv Manile, glavnoga grada Filipina. C. je poznat po borbama između Japana i USA (1942) u drugom svjetskom ratu.

CORREIA, Gaspar, portugalski povjesničar i pustolov 16. stoljeća. Proveo je pola vijeka u Indiji, ostavivši za sobom osam svezaka *Lendas da India*, u kojima opisuje krajeve i događaje ove zemlje, osobito djela Portugalaca od 1497 do 1550. (Ponovno izdano: Lisabon 1858—64). U Indiji postade tajnikom Alfonsa de Albuquerquea, a po njegovoj smrti i dalje ratuje i piše, prelazeći iz jedne kolonijalne službe u drugu. Potkralj Dom João de Castra naručio je kod njega kao crtača portrete svih guvernera Indije, a u *Lendas* su reproducirani njegovi nacrti gradova i utvrda. Umro je u Malaki od ruke najamnika Dom Estevão de Game. J. Tbk.

CORREIA DE OLIVEIRA, António, ✻ 1879, suvremeni portugalski pjesnik, pisac djela *Auto do Fim do Dia* (1900), *Raiz* (1903), *Auto do Junho* (1904), *Alma Religiosa* (1910), *Autos dos Quatro Estações* (1911), *Os Teus Sonetos* (1914), *A Minha Terra* (1916) i t. d., koja svojim kozmičkim lirizmom podsjećaju na »autos« Gil Vicenta. J. Tbk.

CORREMANS, Eduard, ✻ Antwerpen 1. II. 1835, † Antwerpen 2. XI. 1910, vođa Flamanaca u Belgiji. U početku odvjetnik, 1861 osnovao »Nederduitsche Bonde«, koji se kao politička stranka prozvao »Meeting«. Kao zastupnik rodnoga grada od 1868 zalagao se za ravnopravnost flamanskog jezika uz francuski i 1883 postigao, da su državne srednje škole u Flandriji postale dvojezičnima (lex Corremans), a 1898, da je flamanski jezik bio priznat drugim službenim jezikom u Belgiji. J. N.

CORRENS, Karl, ✻ München 19. IX. 1864, † Berlin 14. II. 1933, njemački botaničar i genetičar. Bio je docent u Tübingenu 1892—1902, izvanredni profesor u Leipzigu 1902—09, redoviti profesor u Münsteru 1909—13 i ravnatelj novo osnovanoga zavoda Kaiser Wilhelm Institut für Biologie u Berlinu 1913—33. Proučavajući ksenije (oko 1895) križao je vrste kukuruza, graha i nekih drugih biljaka, te je zapazio u potomstvu pravilnost u segregaciji boja. To ga je ponukalo, da pretraži literaturu, te je tako naišao na Mendelovu radnju i otkrio Mendelove zakone (1900). Bio je vrlo produktivan genetičar radeći pokuse s velikom množinom različnih vrsta bilja. Najvažniji su radovi nasljeđivanje klorofila, varijacije, sterilnosti i spola. M. D-c.

CORRENTI, Cesare, ✻ Milan 3. I. 1815, † Rim 4. X. 1888, talijanski političar. Pravne je nauke dovršio na sveučilištu u Paviji i već zarana stupio u vezu s predstavnicima demokrata i umjerenog liberalizma. G. 1837 stupio je u upravnu službu kod lombardijske vlade te služio kod kraljevske delegacije u Bergamu. Bavio se književnošću, poviješću, filozofijom, gospodarstvom, brojidbom i društvenim naukama. Surađivao je u časopisima *Annali di statistica* i *Rivista europea*, a 1847 izdao djelce *L'Austria e la Lombardia*, u kome je kritički prosudio austrijski gospodarsko-financijski sustav. Sudjelovao je pri oslobođenju i ujedinjenju Italije, bio generalni tajnik privremene vlade u Lombardiji, povodom krimskog pothvata priključio se Cavourovoj većini, surađivao u novinama *Concordia*, *Progresso* i *Diritto* i istaknuo se spisom *Dieci giorni di Brescia*, 1849. Nakon oslobođenja Lombardije bio je Cavourov savjetnik za uređenje prilika u novoj pokrajini. G. 1867 i 1869—72 bio ministar nastave. Uveo je opću obvezu za polaženje škola, izjednačio sveučilišta u Rimu i Padovi, ukinuo teološke fakultete i vjersku obuku u srednjim školama. G. 1876 sudjelovao je kod pada desnice, bio mnogo cijenjeni savjetnik Depretisov, a kad mu 1886 Milan nije povjerio mandat, postade senator.

BIBL.: Njegove je spise u izboru izdao T. Massarani u Rimu 1891—94; *Pensieri: dai suoi scritti editi ed inediti*, izd. A. Correnti i E. Levi u Milanu 1915; novo izdanje spisa *I Dieci giorni di Brescia* izdao L. Beltrami u Milanu 1929, a *La Lombardia nel Risorgimento italiano* C. Agrati 1929.

LIT.: T. Massarani, *Cesare Correnti nella vita e nelle opere*, Rim 1890. J. N.

CORRER, Teodoro, ✻ 1750, † 1830, talijanski mecenat. Potomak je mletačke patricijske porodice, koja se osobito u 13. i 14. st. istakla svojom kurijalnom politikom (Angelo C. = protupapa Grgur XII.). C. je ostavio svoju palaču u četvrti S. Giovanni Decollato mletačkoj gradskoj općini. U palači je sabrao veliku zbirku spomenika iz mletačke povijesti. To je po njemu nazvani »Museo civico Correr«, koji je zbog ograničenog prostora g. 1880 prenesen u »Fondaco dei Turchi«, a danas se nalazi u Starim prokuracijama na Markovu trgu. F. C.

CORRÈZE, 1. rijeka u francuskom départementu istog imena, izvire na ravnjaku Millevaches i poslije toka od 85 km utječe niže grada Brive u Vézère, pritok rijeke Dordogne. — 2. Gradić na istoimenoj rijeci, nedaleko grada Tulle, sjedište je kantona, tkalački veleobrt. — 3. Francuski département na *Z* Središnjeg masiva, obuhvaća na *S* neplodno humlje ravnjaka Millevaches (Puy de Meymac 978 m) i na *J* nekoliko plodnih dolina (C., Vézère, Dordogne), zaprema površinu od 5.888 km², na kojoj živi 262.770 stan. (1936). Glavni grad je Tulle, gdje ima veleobrta. U départementu je uz poljodjelstvo razvijeno i stočarstvo, a gorje je bogato šumama. N. Ž.

CORRIDAS → Borbe s bikovima.

CORRIENTES, 1. nekoliko rtova (cabo) u Americi, i to u Argentini, Kolumbiji i Mexicu (1000 m visoko, na pacifičkoj obali), 2. najzapadniji zaljev (golfo) otoka Kube, 3. pritok (rio) rijeke Paraná u Južnoj Americi, 4. argentinska pokrajina među rijekama Paraná i Uruguay, 88.901 km², vlažna i dosta močvarna zemlja s brežuljkastim uzvisinama u toplom podneblju, podesnija za stočarstvo (goveda i ovce) nego za ratarstvo i veleobrt, rijetko naseljena (490.464 stan., 1937), od kojih 72.288 (1932) stanuje u glavnom gradu istoga imena na rijeci Paraná, gdje je željeznička postaja i izvozna luka za žito, mate, šećer, duhan, kože i drvo quebracho. N. Ž.

CORRODENTIA → Grizličari.

CORROZET, Gilles, ✻ Pariz 4. I. 1510, † Pariz 4. VII. 1568, francuski pisac, tiskar i nakladnik. Objelodanio je kompilacije o različnim predmetima, uz ostalo: *La fleur des antiquités et singularités de la noble et triomphante ville et cité de Paris* (1532 i brojna kasnija izdanja), *Catalogue des villes et cités assises ès trois Gaules, avec un traité des fleuves et fontaines d'icelles* (1538 i 1540), *Hécatomgraphie, c'est à dire les descriptions de cent figures et histoires* (1540), kojom se služio Baïf za svoje djelo *Mimes*. Prevodio je s grčkog (Ezopa, 1542), s talijanskog i španjolskog. Teorija o platonskoj ljubavi, koja je sredinom 16. st. bila u Francuskoj suvremena, nadahnula ga je za lijepu priču *Compte du Rossignol* (Pariz 1546, Lyon 1547).

BIBL.: *Conte du rossignol* ponovno je izdao Montaiglon u zbirci *Recueil de poésies françaises des XVe et XVIe siècles*, VIII (Bibliothèque elzévirienne), a prijevod u stihovima *Fables d'Ésope* Jouaust u zbirci *Le Cabinet du Bibliophile* (Pariz 1882).

LIT.: Niceron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres*, XXIV.; Bonnardot, *Étude sur G. C.*, Pariz 1848; A. Lefranc, *Le Platonisme et la littérature en France (1500—1550)*, Revue d'histoire littéraire de la France, 1896 (ponovno u knjizi *Grands écrivains français de la Renaissance*, Pariz 1914). J. D-e.

CORSI, Jacopo, ✻ oko 1560, † vjerojatno 1604, firentinski plemić, humanista, čije je ime uz ono conte Bardija usko povezano s postankom opere. Kad je g. 1592 Bardi otišao kao papinski komornik u Rim, postala je Corsijeva kuća sabiralište onog umjetničkog kruga, kojemu su pripadali osnivači novog glazbenog stila, Galilei, Peri, Caccini i t. d. C. se spominje i kao skladatelj; sačuvao se fragment njegove opere *Dafne* na tekst Rinuccinija.

LIT.: G. B. Doni, *Della musica scenica*, Firenca 1763; H. Kretzschmar, *Geschichte der Oper*, Leipzig 1919; H. Riemann, *Musiklexicon*, 1929. S. S-i.

CORSINI, patricijska obitelj u Firenci, od 13. st. sve uglednija i moćnija u javnim poslovima Toskane i Crkvene države, 1731 uzdignuta u red rimskih knezova. Glavni su članovi te obitelji: **Andrija**, † 1374, biskup Fiesole, proglašen svecem; **Lorenzo** kao papa **Klement XII.** (1730 do 1740), osnivač palače Corsini u Rimu; napokon **Don Neri** († 1845), diplomat, koji je zastupao probitke Toskane u



CORNELIS CORT, Obraćenje Pavlovo
(Bakrorez po crtežu J. Glovića)

nemirnim vremenima francuske revolucije, Napoleonova carstva i restauracije. Uz galeriju slika talijanskih majstora iz 17. st. nalazi se u palači Corsini bogata knjižnica starih knjiga i rukopisa. Sve je to od 1883 vlasništvo države u rukama Kraljevske akademije dei Lincei. N. Ž.

CORSINI, Bartolomeo, ✳ Barberino (Firenca) 18. VII. 1606, † Barberino 24. III. 1673, talijanski pjesnik. Osim manjih pjesama i prijevoda Anakreontovih stihova ispjevao je heroikomični spjev *Torracchione desolato* (Pariz 1768), zanimljiv u folklorističkom pogledu.

LIT.: E. Belloni, *Il Seicento*, 2. izd., Milan 1929. M. D-ić.

CORSSEN, Wilhelm, ✳ Bremen 1820, † Berlin-Lichterfelde 1875. Kao klasični filolog istakao se studijom o italskim dijalektima *(De Volscorum lingua*, 1858) i lationskom izgovoru (*Über Aussprache, Vokalismus und Betonung des Lateinischen*, 1868—70). Nije uspio u izučavanju jezika Etruščana (*Über die Sprache der Etrusker*, 1873—75). P. S.

CORT, 1. Cornelis (lat. **Cornelius Curtius**), ✳ Hoorn 1533, † Rim 1578, nizozemski grafičar. Prije svog polaska u Italiju izvodio je u Antwerpenu za nakladnika Hieronymusa Cocka bakroreze po predlošcima Fransa Florisa, pa izvorne bakropise (krajolike, marine). G. 1565 dolazi u Mletke, gdje mu je Tizian povjerio reproduciranje svojih slika i osigurao sebi kod Signorije isključivi privilegij za bakroreze, što ih je C. izvodio po njima. Tizian je znatno utjecao na dalji razvoj Cortov. Poslije kratka boravka u Rimu vraća se on ponovo u Mletke, ali se 1572 stalno udomio u Rimu. Majstori, po kojih je slikama i crtežima C. rezao svoje bakroreze i bakropise, bili su uz Tiziana Rafael, Michelangelo, Zuccari, Muziano, Polidoro da Caravaggio, a osobito Jure Glović (Giulio Clovio), po kojega je djelima izveo više od trideset listova. Utjecaj Cortov na razvoj talijanskog bakroreza 16. i prve pol. 17. st. bio je veoma znatan, iako još nije posve istražen i objašnjen.

LIT.: P. Kristeller, *Tizians Beziehungen zum Kupferstich* (Mitteilungen der Geselschaft für vervielfältigende Kunst), Beč 1911; L. Burchard u Th.-B. *ALBK*, VII.; M. Pittaluga, *L'incisione italiana nel cinquecento*, Milan 1928. A. Sch.

2. Frans de, ✳ Antwerpen 1834, † Bruxelles 1878, flamski lirski pjesnik. Od 1858 glavni urednik časopisa »Schelde«, od 1861 »De Toekomst«, izdao dvije zbirke lirike: *Liederen* (2 sv., 1857—59 i 1868), *Zing-Zang* (1866), u kojima crta domaći obiteljski život u jednostavnim, formalno glatkim stihovima poput narodne pjesme. Lj. M.

CORTE-REAL, 1. Gaspar, ✳ oko 1450, portugalski moreplovac, član obitelji pomoraca i istraživača. Svojim putovanjima 1500 i 1501 otkrio je nove putove portugalskom ribarstvu iskrcavši se vjerojatno na New-Foundlandu i nastavivši put uz obalu Labradora do Hudsonova puta, gdje mu se zameo trag. Ista je sudbina zadesila i brata mu Miguela, kad je 1502 otišao za njim u potragu. Nije ga uspio pronaći ni treći brat Vasqueanes (1503).

2. Jerónymo, ✳ oko 1533, † 15. XI. 1588, portugalski pjesnik. Kao vojnik služio je u Africi i Indiji sudjelujući u bitki kod Tangera. Ostavio je opsežne epske spjevove *Sucesso do Segundo Cêrco* (21 pjevanje), *Austriada* (15 pj.), u kojemu slavi bitku kod Lepanta, i *Naufrágio de Sepúlveda* (17 pj.).

CORTES → **Španjolska**, političko uređenje.

CORTÉS, Hernán, ✳ Medellín (Estremadura) 1485, † kod Seville 2. XII. 1547, španjolski osvajač i otkrivač zemalja. Izučivši pravo u Salamanci pođe 1504 u Zapadnu Indiju, gdje je sudjelovao u borbama protiv Indijanaca na otoku Haiti i 1511 u osvajanju otoka Cube. Kad je J. Grijalva otkrio mehičko primorje, poslan je C. 1519 s 11 lađa onamo, da zavlada zemljom. Kako nije našao zlata na poluotoku Yucatanu, otplovi dalje i osnuje luku Veracruz. Montezuma, car Azteka, velikim je darovima, osobito zlatom, uzaludno nastojao odvratiti ga od namjere, da prodre u unutrašnjost. Spalivši lađe, da svojoj momčadi onemogući bijeg, i predobivši neka indijanska plemena, zavlada glavnim gradom i prisili Montezumu, da prizna nad sobom vlast cara Karla V. Kad C. omrznu nesamo Indijancima, nego i španjolskom namjesniku na Cubi, koji diže ekspediciju, da ga okuje zbog težnje za samostalnošću, C. porazi sretno i

ekspediciju i pobunjenike. Smrt Montezume 1520 na čas je doduše zamrsila njegov položaj, jer Azteki pod novim carem otjeraše Španjolce iz glavnoga grada (la noche trieste 1. srpnja 1520), ali C. se snađe brzo: kod Otumbe slomi otpor i u nekoliko mjeseci smiri svu zemlju pod svojom vlašću, tako da ga je Karlo već 1521 imenovao namjesnikom Nove Španjolske. Tada započe organizacija i konsolidacija pokorene kulturne zemlje, u kojoj su Azteki postali roblje. C. je zemlju koloniziraо i širio u njoj kršćanstvo, a njegovi su časnici prodirali u Srednju Ameriku. G. 1527 morao se vratiti u domovinu, da bi se opravdao od optužbe zbog zloupotrebe vlasti. Karlo V. primo ga je s velikim počastima, ali mu je ostavio samo čast vrhovnoga zapovjednika vojske u Novoj Španjolskoj. Zanoseći se ustrajno mišlju o morskom prolazu u Tihi ocean putovao je već 1524 iz Mexica u Honduras, a 1533 otkriše njegovi ljudi južni rt poluotoka Kalifornije i 1536 zaliv Kalifornijski. Vrativši se 1540 ponovno u domovinu, da stekne carevu milost i državnu odštetu za dotadašnje velike izdatke iz svoga džepa na korist države, nije imao sreće, premda je pratio cara Karla 1541 i u ratnoj ekspediciji protiv tuniskih gusara, ne bi li mu predočio veliku važnost Alžira za Španjolsku. Ništa nije pomoglo. Sada je već sve mislilo na Peru, a Cortés bijaše zaboravljen. Spremajući se na povratak u Ameriku umro je naglo u dvorcu kod Seville. C. je uzor častohlepnog, pustolovnog i bezobzirnog conquistadora. Njegov život nije bez zasluga za poznavanje Mexica u unutrašnjosti i u primorju. Osobito je važno plovljenje uz obale Mexica, da se nađe morski put među Atlantikom i Pacifikom.


HERNÁN CORTÉS

LIT.: C-ovi vlastoručni izvještaji caru Karlu iz Mexica objavljeni su nekoliko puta u izvorniku i prijevodu. Poznata su izdanja Gayangos, *Cartas y relaciones de H. C. al emperador Carlos V.*, Pariz 1866, i D. Charnay, *Lettres de Fernand Cortez à Charles-Quint sur la decouverte et la conquête du Mexique*, Pariz 1896; među životopisnim djelima ističu se Helps, *The life of H. C.*, 2 sv., New York 1871, i Babelon, *Vie de F. C.*, 1928; osvajanja su prikazana historijski (Prescott, *Geschichte der Eroberung von Mexiko*, 2 sv., 1845) i književno u romanu (R. Friedenthal, *Der Eroberer*, 1929). N. Ž.

CORTESE (Cortesius), 1. Alessandro, † Rim 1498, pjesnik-humanist, stariji brat Paola. Braća C. nisu Dalmatinci, kako ih neki nazivaju. A. je bio i nuncij u vrijeme Siksta IV. G. 1483 upravio je papi vrlo zapažen govor u Vatikanskoj bazilici. Sačuvana su njegova pisma i pjesmotvori, što ih je slao sklonom mu Luju XII., kralju francuskom. Od svojih pjesničkih djela posvetio je C. kasnije tiskom izdani panegirik ugarsko-hrvatskom kralju Matiji Korvinu *Liber unus de virtutibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis invictissimi* (objelodanio prvi put Joannes Sambucus g. 1543). Ostale njegove latinske pjesme izašle su za njegova života i poslije smrti u talijanskim pjesničkim zbornicima.

LIT.: G. Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana*, VI., Modena 1776; E. Varady, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, I., Rim 1934; F. Pintor, *Da lettere inedite di due fratelli umanisti A. e P. C-i*, Perugia 1907. M. B-r.

2. Giulio Cesare, ✳ Napulj oko 1575, † Napulj između 1621 i 1627, začetnik napuljskog dijalektskoga pjesništva. U svojim je djelima dao živu sliku pučkoga života u Napulju: *La Vaiasseide* (1615), spjev o sluškinjama, *Micco* (Domenico) *Passaro* (1621), spjev o napuljskim plaćenim razbojnicima i dr. U spjevu *Viaggio di Parnaso* (1621) daje povijest svoga života kao pjesnika.

LIT.: A. Ferolla, *G. C. C. poeta napolitano*, Napulj 1907; B. Croce, *Saggi sulla letteratura italiana del Seicento*, 2. izd., Bari 1923; Isti, *Storia dell'età barocca in Italia*, Bari 1929; L. Russo, *Note critiche sulla letteratura dialettale del Seicento*, Napulj 1920. M. D-ić.

3. Paolo (Paulus Cortesius), ✳ Rim 1465, latinski i talijanski pisac i pjesnik u doba renesanse. U njegovoj su se kući redovito sastajali mnogi tadašnji odlični književnici i učenjaci. Dopisivao je s Angelom Polizianom i drugim prvacima duhovnoga života svoga vremena. Među njegovim djelima nalazi se također iz izvornog rukopisa 1734 po prvi put u Firenci tiskano djelo: *De Hominibus Doctis.* Tu su među ostalim prikazani latinski pjesnik-humanista Hrvat *Ivan Česmički* (Janus Pannonius), *Ivan iz Ravenne*, po predaji jedan od najranijih učitelja u Dubrovniku i pisac kulturno-povijesnih vijesti o Dubrovniku, i Istranin *Petar Pavao Vergerij* stariji.

LIT.: G. Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana*, VI./2., Modena 1776; F. M. Appendini, *Notizie istorico-critiche sulle Antichità, Storia e Letteratura de' Ragusei*, II., 316, Dubrovnik 1803. M. B-r.

CORTI, Luigi, conte, ✳ Gambarana 24. X. 1823, † Rim 18. II. 1888, talijanski diplomat. G. 1842 dovršio je medicinu, 1846 stupio u sardinsku diplomatsku službu, 1850 tajnik poslanstva u Londonu, u veljači 1864 poslanik u Stockholmu i na tom mjestu ostao je do kolovoza 1867, zatim opunomoćeni ministar u Madridu (1867), u Haagu (1869), Washingtonu (1870) i Carigradu (1875). Povodom obrazovanja prvog ministarstva Cairoli u ožujku 1878 bi imenovan ministrom vanjskih posala i kraljevskim senatorom. Na kongresu u Berlinu zastupao je Italiju uz grofa Launaya, poslanika na njemačkom dvoru. Nakon kongresa odstupio i vratio se na svoje mjesto u Carigrad; 1886 premješten u London, gdje je ostao do listopada 1887, kad ga nenadano opozvao Crispi, koji bijaše zauzeo osobito stajalište za istočne krize.

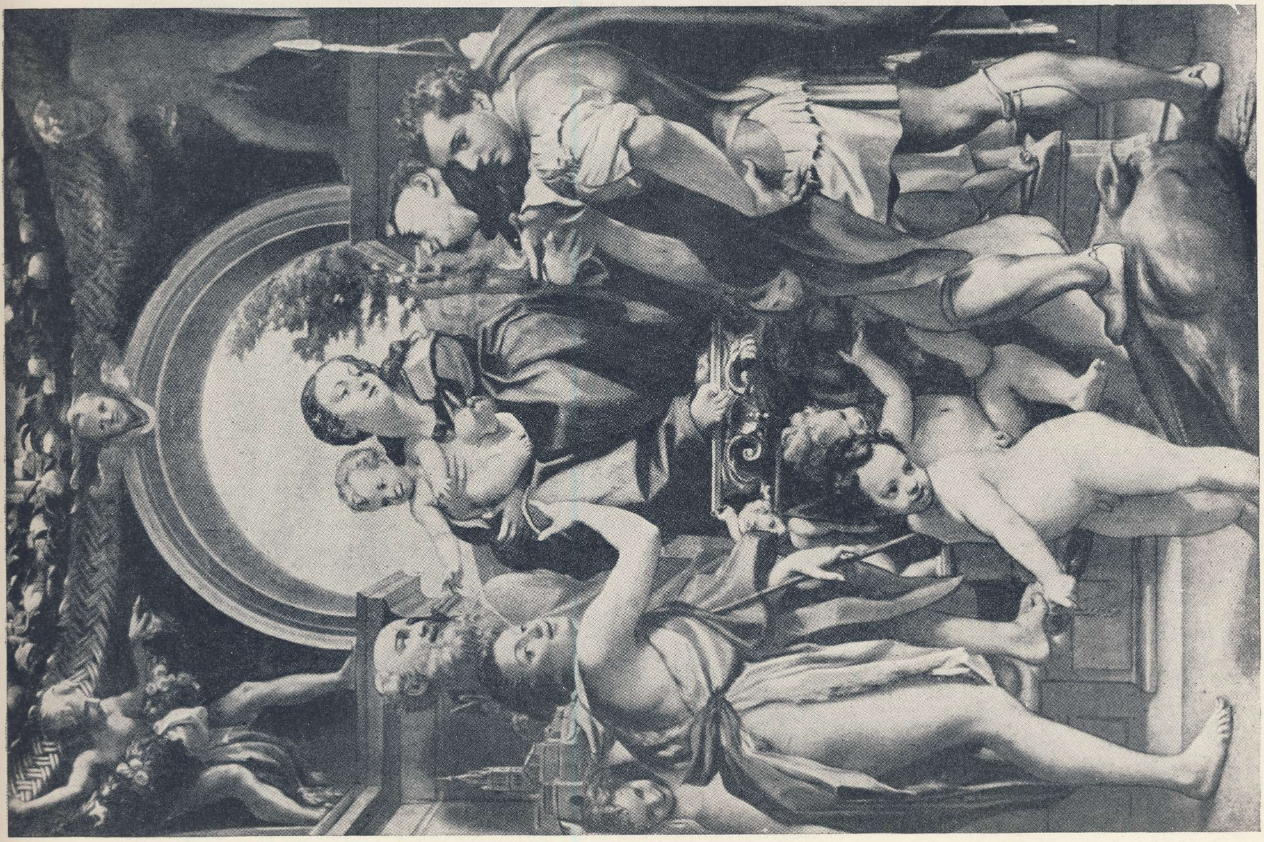
LIT.: R. Bonghi, *Il Congresso di Berlino e la crisi d'Oriente*, Milan 1878; F. Crispi, *Politica estera*, Milan 1912; E. C. Corti delle Catene, *Il conte Corti al Congresso di Berlino* u Nuova Antologia od 16. IV. 1925; M. Rosi, *Il Congresso di Berlino e Benedetto Cairoli* u Bollettino dell'Ufficio storico del corpo di Stato maggiore od 1. V. 1927. J. N.

CORTIJEV ORGAN → Uho.

CORTINA D'AMPEZZO, klimatsko i turističko mjesto u Dolomitima, u visini od 1220 m, na željezničkoj pruzi Belluno—Toblach, u prostranoj dolini, koju je oblikovao diluvijalni ledenjak, poznato po izvanredno lijepom i slikovitom položaju i najsuvremenijem uređaju. Na zelenoj i pitomoj dolini izdižu se strme i gole dolomitske stijene. Mjesto se mnogo posjećuje zbog ljetne svježine i zimskih sportova (međunarodne utakmice).

CORTONA, gradić sa 3.447 stan. (1931) u Toscani, sjeverozapadno od Trazimenskog jezera. Danas je C. sjedište biskupa, tržište poljodjelskim proizvodima, ali je najpoznatija po povijesnim spomenicima i kulturnim ustanovama. Ima lijep položaj. C. je prastarog podrijetla, a u etrursko je doba bila važno i utvrđeno središte. Iz tog razdoblja sačuvali su se brojni spomenici: ciklopske zidine, posuđe, zgrade, grobnice i dr. Ti se spomenici čuvaju u etrurskom muzeju, a Etrurska akademija, osnovana 1726, ima bogatu knjižnicu i vodi brigu o sabiranju i proučavanju spomenika. U sredovječnoj C-i radili su najistaknutiji talijanski umjetnici; tad su sagrađene lijepe crkve sv. Margarete, sv. Franje (13. st.), sv. Dominika, Gospe od Milosti i dr., a od svjetovnih zgrada ističe se gradska vijećnica, pretorska palača, u kojoj su glavne prosvjetne ustanove, tvrđava i dr. A. M. S.

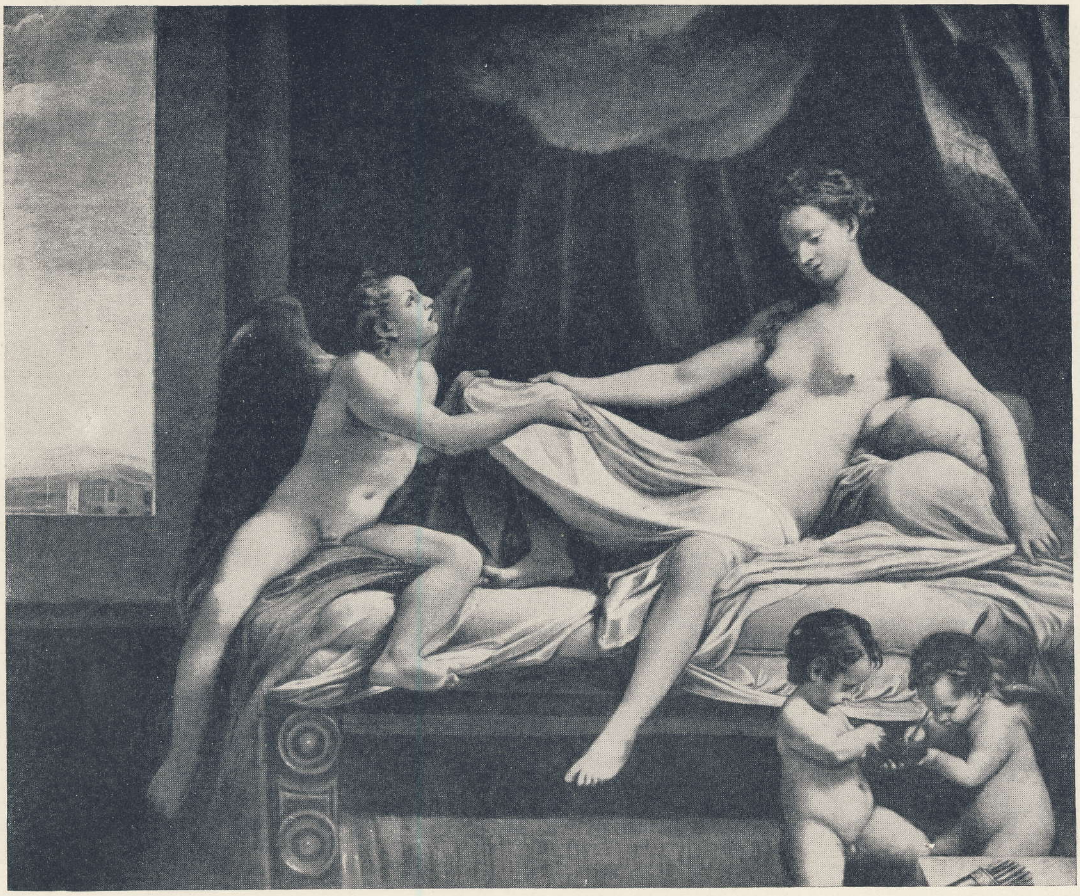

CORTINA D'AMPEZZO



GOSPA SA SV. JURJEM
Dresden, Gemäldegalerie



GOSPA SA SV. JERONIMOM
Parma, R. Pinacoteca







Gore: DANAJA, Rim, Galleria Borghese; *dolje lijevo:* KRIST I MAGDALENA, Madrid, Prado; *dolje desno:* UZNESENJE MARIJINO (dio slike), Parma, Stolna crkva

(Slika dolje foto Anderson)



(Foto Anderson)

PIETRO DA CORTONA, Pročelje crkve S. Maria della Pace u Rimu

CORTONA, Pietro da (zapravo P. Berrettini), ✳ Cortona 1. XI. 1596, † Rim 16. V. 1669, talijanski slikar i graditelj, jedan od glavnih predstavnika talijanskog visokog baroka. Učio je slikarstvo u Firenci (od 1609) i u Rimu (od 1612). Učitelji su mu bili A. Comodi i B. Ciarpi, slikari bez osobite važnosti. Sam je proučavao velike umjetnike; zanimali su ga antika, P. da Caravaggio, Raffael i Michelangelo, Carraci, Rubens i Correggio. Osim toga se donekle približio umjetnosti svoga suvremenika Berninija. Kao dobar kopist stekao je naklonost porodice Sacchetti, doskora je stupio u odnose i s porodicom Barberini, koji su mu 1620 povjerili zadaću, da freskama ukrasi crkvu Sv. Bibijane. G. 1628—32 radio je za crkvu sv. Petra (kapele sv. Trojstva i sv. Sakramenta), između 1631 i 1637 za rimske kapucine, a 1633—39 golemu alegorijsku fresku na stropu glavne dvorane u palači Barberini. Na poziv Medicija upravljao je 1640—47 dekorativnim ukrašivanjem palače Pitti u Firenci pa je sam izradio nacrt za atule i plastike. Kad se vratio u Rim, primio je velike narudžbe od pape Inocenta X. i njegovih rođaka Pamfilija; tako je upravljao radom na mozaicima za kupolu sv. Petra, ukrasio slikama galeriju kvirinalske palače i prikazao Enejinu legendu za palaču Pamfili, a radio je više puta i na oratorijanskoj Chiesa Nuova. C. je izradio i mnogobrojne uljene slike. Izvornost njegovih graditeljskih pothvata potvrđuju — uz mnoge velike nacrte i ranu gradnju jedne vile za Sacchettije — prekrasne rimske crkve sv. Luke i sv. Martina (1634), S. Maria della Pace (pregradnja i dražesno uređenje maloga trga pred crkvom oko 1656—59) i S. Maria in Via Lata (između 1658 i 1664).

Povijesno se značenje C-e može isporediti samo sa značenjem najistaknutijih majstora, kao Raffaela, Correggia i Veronesa; nije im ravan slikar, ali je svakako pokazao genijalnost u nastojanju da oživotvori cjelovitu dekorativnu umjetninu. U njegovu se radu izrazilo sve, za čim su prije išli i što su postigli Bolognesi i Firentinci, Parmanci i Mlečani. Tek on je stvorio baroknu fresku velikih razmjera, u kojoj se sav dotadašnji okvir razrješava u slobodnu igru zavoja, prividni se prostor slike pridružuje kao samostalan dodatak pravom graditeljskom prostoru, a likovi, prikazani u smjeloj perspektivi između oba prostora, daju iluziju potpune tjelesnosti i kao da izvode najsmionije pokrete. Sve je to nabačeno lako i prozračno; poganski i kršćanski elementi slijevaju se najsretnije u cjelovit utisak, radostan i svečan, a preko svega prelijeva se bogata struja »plavog svijetla«, koje inače poznaje samo uljeno slikarstvo. Svojim protuklasično-individualističnim naziranjem utjecao je Cortona na svu umjetnost 17. i 18. st., kako na talijanske »macchiniste« (katkad prozvane i »Cortonese«) do posljednjih uspona toga pravca u djelima Pozza i Tiepola, tako i na velike dekorativne pothvate ostalih evropskih zemalja, prije svega francuskog rokokoa (van Loo, Boucher). Od najveće je pak draži melodični zamah njegovih građevina i trgova, u kojima osobito upotrebljava elegantne kurvature. C. je radio i na crtežima za bakropise, a s P. Ottonellijem napisao je *Trattato della pittura e scultura* (1652). Bliži su mu učenici bili G. F. Romanelli i Ciro Ferri.

LIT.: N. Fabbrini, *Vita del Cavaliere P. B. da C.*, Cortona 1896; H. Geisenheimer, *P. da C. e gli affreschi nel pal. Pitti*, Firenca 1909; O. Pollak, *P. da C.*, u Th.-B. *ALBK*, VII.; H. Posse, *Das Deckenfresko des P. da C. im Pal. Barberini und die Deckenmalerei in Rom* (Jahrb. preuss. Kunsts., sv. 40, 1919); V. Moschini, *Le architetture di P. da C.* (L'Arte, sv. 24, 1921). F. C.

CORTOT, Alfred, ✳ Nyon kraj Ženeve 26. IX. 1877, ugledni francuski glasovirski virtuoz. Glazbu je učio u pariskom konzervatoriju (u Diémera). Nastupao je u koncertima Lamoureux i Colonne, te je nakon koncertnih turneja u Njemačkoj smatran najistaknutijim francuskim glasovirskim virtuozom sadašnjosti. Od 1902 nastupa i kao dirigent, pa je promicatelj modernih nastojanja u glazbi. Od 1907 profesor je za glasovir u visokoj školi pariskog konzervatorija. Od 1905 sudjelovao je s Thibaudom i Casalsom u trio-udruženju. Napisao je više članaka o glasovirskim kompozicijama Debussya, Fauréa, Francka, Chabriera i dr. Poznata su njegova izdanja Chopinovih *Étuda* i *Preludija*. Poznat je kao majstorski predavač Chopinovih skladba; u svom zagrebačkom koncertu izvodio je sve Chopinove preludije uz svoje programne opaske.

BIBL.: *Principes rationnels de la technique pianistique*, Pariz 1928; *La musique française de piano*, I., Pariz 1930, II., Pariz 1932. B. Š.

CORTUSA → **Jamarica.**

CORUMBÁ, brazilski grad u saveznoj državi Mato Grosso na gornjem toku rijeke Paraguaya, 17.449 stan. (1920), željeznička i parobrodarska postaja za izvoz mate, stoke, kaučuka, kože i krzna, strateški toliko važna tvrđava, da se za nju dugo otimala i republika Paraguay. N. Ž.

CORUÑA, LA, 1. primorska pokrajina na *SZ* historijske zemlje Galicije u Španjolskoj, 7.903 km², bogata dobrim lukama, ima 767.608 stan. (1930), 100 na km², koji su uz obalu gusto naseljeni i žive od ribolova i pomorstva, a u gorovitoj unutrašnjosti teže se prehranjuju obrađujući zemlju i uzgajajući stoku. — 2. Glavni grad La C. ide u red znamenitih španjolskih gradova na atlantskoj obali. Leži duboko u rijaskom zalivu na uzvišenom poluotoku, koji s kopnom zatvara sigurnu luku modernih uređaja i živahnoga prometa. Ima 74.132 stan. (1930). N. Ž.

CORVEY ili **Korvey**, znamenita opatija u Njemačkoj, na rijeci Weseri, nedaleko Paderborna; osnovali su je 822 benediktinci iz samostana Corbie u Francuskoj, pa se stoga latinski zove *Corbeia Nova;* vjersko je i intelektualno središte, osobito u 9. i 10. st. Odatle su slani misionari, da šire kršćanstvo sve do Skandinavije; na otoku Rujani (Rügen) oni su pokrstili Slavene, koji su međutim kasnije kult sv. Vida, zaštitnika C-a, pomiješali sa štovanjem poganskog božanstva Svantevida. Samostan je zaslužan, što je sačuvao djela nekih klasika. Tako je prvih šest knjiga Tacitovih Anala spašeno u prijepisima, koje su načinili redovnici opatije C. Uska veza s maticom Corbie u Francuskoj trajala je do 16. st. Od 1203 opat C-a je knez Carstva (Reichsfürst). Za 30-godišnjeg rata stradala je opatija i propale su moći sv. Vida, koje su se ondje nalazile od 830. Od 1792 do 1821 C. je samostalna biskupija, a otada spada pod biskupiju Paderborn. Politički je od 1807 sastavni dio kraljevine Westfalske, a od 1815 Pruske. Vlasnici su joj od 1840 vojvode od Ratibora.

CORVINA, Rivista di scienze, lettere ed arti, časopis, koji od 1920 izdaje u Budimpešti Ugarsko-talijansko društvo Mattia Corvino i u kojem se na talijanskom jeziku obrađuju kulturni odnosi obiju zemalja. Višeput se osvrće na pitanja, koja su u vezi i s hrvatskom prošlošću. M. D-ić.

CORVISART DES MARETS, Jean Nicolas, ✳ Drécourt 15. II. 1755, † Pariz 18. XI. 1821, francuski liječnik. Od 1794 profesor u medicinskoj klinici u Parizu, od 1807 tjelesni liječnik Napoleonov, a za restauracije predstojnik zdravstva. Veoma zaslužan zbog svojih istraživanja o bolestima srca i zbog uvođenja perkusije u kliničku dijagnostiku. Auenbruggerovu knjigu *Inventum novum*, u kojoj je opisana perkusija, preveo je 1808 na francuski jezik i popratio je opširnim komentarom i dodatcima.

CORVUS (Gavran), maleno, ali značajno zviježđe između zviježđa Djevice i Vodene zmije (Hydra). Sa zvijezdom Spica (α Djevice, 1. reda) čini lijepu grupu, koja je vidljiva na južnom dijelu neba preko cijelog ljeta. A. Ob.

CORYNANTHE JOHIMBE → **Johimbe.**

CORYZA GANGRAENOSA (opaka kataralna groznica goveda, Rorina goveda; Bösartiges Katarrhalfieber der Rinder, njem.; Coryza gangreneux, franc.; Malignant catarrhal fever of cattle, engl.; Febre catarrale infettiva, tal.) akutna je zarazna bolest goveda i bivola. Uzročnik je virus, kojega ima u krvi i u organima bolesnih životinja. Götze je u najnovije vrijeme našao u promijenjenim dijelovima sluznica bolesnih životinja spirohetu, koja po svojim morfološkim osobinama odgovara Leptospirama, te ju je nazvao *Leptospira catarrhalis*. Ovce mogu bolovati od opake groznice goveda, a da ne pokazuju nikakvih znakova oboljenja, ali izlučuju uzročnika i prenose ga na goveda. Zaraza se prenosi i hranom ili pićem onečišćenim uzročnikom, a mogu ga prenositi i ljudi. S opakom groznicom identična je bolest goveda u Africi »Snotsiekte«, koju prenosi gnu. — Od opake kataralne groznice obole redovno samo pojedine životinje stada. Ako životinja preboli bolest, ne postaje imuna i može iza nekoliko nedjelja ponovno oboljeti. Inkubacija traje 1—4 nedjelje. Bolest počinje visokom groznicom, a bolesne su životinje slabe i apatične, te stoje tupo buljeći, s naslonjenom glavom na jasle, ili leže s ispruženim vratom, škrguću zubima. katkad su vrlo nemirne, popinju se na jasle i navaljuju na druge životinje, ršću bilo po cijelom tijelu bilo u pojedinim mišićnim skupinama. Čelo, gubica i rogovi su vrući i suhi, tek i preživanje prestane, žeđa je povećana, dlaka je nakostrušena, disanje i bilo je ubrzano. Poslije 1—2 dana razviju se i drugi znaci bolesti: sluznice su svih šupljina toplije i crvenije, a na nosnoj sluznici nastaju točkasta krvarenja. Istodobno se pojavi upala očnih spojnica (conjunctivitis) i upala rožnice (keratitis). Ovi se znaci sve više pojačavaju, te drugi ili treći dan nastaju na sluznici nosa i usta pseudomembrane, koje se lako odlupe, i na tim mjestima zaostaju plitki čirovi. — Iz nosa se cijedi u početku rijedak serozni, poslije gusti sluzavo gnojni iscjedak, koji je pomiješan s krpicama otpalih pseudomembrana. Upala se rožnice pogoršava i rožnica se mjestimično raspada, te na tim mjestima nastanu čirovi. — Može se upaliti rožna matica rogova, zbog čega spoj matice s rogovima popusti, i rožna čahura se lako izuje. Upalni procesi mogu se proširiti na sluznice šupljina glave (sinuse), na grkljan i traheju, čak i na pluća, te disanje postaje naporno i često se čuje kod disanja piskutljiv šum ili hrgljanje. Izmetine su u početku suhe, poslije rijetke, pomiješane s krvnim ugrušcima i krpicama obamrle crijevne sluznice. Životinje tokom bolesti toliko oslabe, da od opće slabosti i iscrpljenosti uginu za 4—12 dana. One životinje, koje ostaju žive, trebaju nekoliko nedjelja, dok se oporave. — *Liječenje:* Kako protiv ove bolesti nema specifičkog lijeka, može se pokušati simptomatsko liječenje: hladni oblozi na glavu, ispiranje nosne i usne šupljine i konjunktiva lakim desinfekcijskim sredstvima, trljanje sredstvima, koja podražuju. Liječenje se pokušalo intravenoznim davanjem otopine kolargola ili protargola (ukupno 40—50 g u 1% otopini), atoxyla (10 g u 10—15% otopini), urotropina, rivanola, ceodyla i t. d. Kao preventivne mjere dolaze u obzir higijensko držanje i pravilna prehrana. Nadalje valja goveda držati odvojeno od ovaca.

LIT.: Hutyra-Marek-Manninger, *Spec. Pathologie u. Therapie d. Haustiere*, 1939; Götze, *D. T. W.*, 1929; Jacotot, *Arch. Inst. Pasteur d. Indochine*, 1932; Wyssmann, *Schw. Arch. f. Tierheilkde*, 1933; Götze, *D. T. W.*, 1940. A. H.

COSA, stari grad u primorju Etrurije, koji su osvojili i kolonizirali Rimljani 273 pr. Kr. Zapadno od njega diže se Mons Argentarius. U ravnici i na brežuljcima okolo grada podigli su rimski velikaši bogate zaselke, koji su uništeni u vrijeme seobe naroda. Luka pokraj grada bila je središte živoga prometa, osobito s Korzikom i Sardinijom. U 9. ili 10. st. podigao se na ruševinama grad Ansedonia, ali je i on bio kasnije napušten.

COSA, Juan de la, ✱ Santoña (Vizcaya), † Tabasco (Daria) 28. II. 1510, španjolski geograf i pomorac. Isprva je plovio uz obalu Afrike, onda je pratio Kolumba 1492 i 1493 na njegova dva prva putovanja u Ameriku, 1499 bijaše pilot Alonsu de Hojeda i Amerigu Vespucciju na sjevernoj obali Južne Amerike. Njegova *Mappa Mundi* od 1500 prvi je zemljovid otkritih zemalja u Americi. Od njega potječe i karta Afrike. Umorili su ga urođenici. N. Ž.

COŞBUC, Gheorghe, ✱ Hordău (Sedmogradska) 8. IX. 1866, † Bukurešt 1918, rumunjski književnik. Proživio je madžarsko vladanje u Sedmogradskoj. Pjesnik I. Slavici i Titu Maiorescu dovode ga u Bukurešt. Žalost za gubitkom jedinca sina upropastila mu je zdravlje, koje je i onako bilo potkopano užitkom alkohola. Kao književnik istakao se na pjesničkom, prevodilačkom i popularizatorskom polju. Kao pjesnik (četiri zbirke pjesama) bavi se rumunjskim seljakom, ali poput Mihajla Eminescua voli i on ulaziti u filozofska pitanja. Preveo je *Sakuntalu* (1897), *Enejidu* (1896), Byronova *Mazeppu* (1896), Schillerova *Don Carlosa* (1910) i Danteovu *Divina Commedia* (u tercinama). P. S.

COSECANS → **Goniometrija.**

COSEL, njemački grad i velika riječna luka u Šleskoj, na rijeci Odri, koja s kanalom svog pritoka Klodnice čini veliko pristanište Cosel-Hafen, gdje počinje golem promet po toj rijeci; raskršće je željeznica za Gornju Šlesku, ima 10.766 stan. (1933), većinom katolika. U gradu je veleobrt celuloze, papira i strojeva. N. Ž.

COSENZ, Enrico, ✱ Gaeta 12. I. 1820, † Rim 28. IX. 1898, talijanski general. S Guglielmom Pepeom krenuo je 1848 u sjevernu Italiju, gdje se istaknuo u obrani Mestrea i Marghere. Nakon neuspjele revolucije 1848 pođe u progonstvo na Krf, zatim na Maltu, u Francusku i u Genovu, gdje je političkim izbjeglicama predavao vojničke nauke i stajao u vezi s ljudima oko Cavoura i Mazzinija. Za rata 1859 zapovijedao je odredom vojske na Alpama, koji je organizirao Garibaldi, i istaknuo se u obrani S. Ferma. Stupi zatim u redovitu vojsku i u Genovi organizira drugu ekspediciju dobrovoljaca, koja 6. VII. 1860 krenu na Siciliju. S Garibaldijem dođe u Napulj i postade ministar rata u diktatorskoj vladi. Nakon vojnog pohoda 1860/1 vrati se u redovitu vojsku, 1863 bi imenovan prefektom pokrajine Bari, a 1870 zapovjednikom divizije, koja je trebala zaposjesti Rim. Nakon 1870 bijaše najzad poglavar glavnog stožera, a podjedno bi izabran za zastupnika i 1872 za senatora. U službi, u kojoj je znao spojiti vojničke osobine s političkima, ostao je do 1896.

BIBL.: *Note sopra alcuni particolari della battaglia di Gravelotte-S. Privat del 18 agosto 1870*, Rim 1875.

LIT.: F. Guardione, *Il generale E. C.*, Palermo 1900; S. Cilibrizzi, *Storia parlamentare, politica e diplomatica d'Italia, Da Novara a Vittorio Veneto*, sv. I.—II., 1925. J. N.

COSENZA, 1. talijanska pokrajina u Kalabriji, od južnog Apenina do šumovite Sile (1929 m), odijeljena od Tirenskoga mora primorskim gorjem i otvorena prema Tarentskom zaljevu širokom dolinom rijeke Crati. Na površini od 6645 km² živi 587.025 stan. (1936), kojima je osim stočarstva i poljodjelstva zanimanje svilarstvo, rudarstvo i vađenje mramora. — 2. Glavni grad C. leži u plodnoj dolini rijeke Crati na sastavcima mnogih pritoka, među kojima je i Busento, gdje je pokopan zapadnogotski kralj Alarih. Grad leži 385 m nad morem na raskršću željeznica kao važno prometno i trgovačko mjesto ispod gore Sile. Stari grad ima strme i uske ulice, a novi je ukrašen lijepim građevinama bogatih posjednika. Glavne su zgrade iz prošlosti romanska crkva iz 13. st. s grobom Ludovika Anžuvinca, sudbena palača i akademija znanosti. Česti potresi (1181, 1783, 1854, 1870) počiniše mnogo štete. A. M. S.

COSGRAVE, William Thomas, ✱ Dublin 6. VI. 1880, irski političar. Pristaša irske nacionalističke struje, koja je 1906 osnovala list *Sinn fein* (Mi za se). G. 1913 stupi među irske dobrovoljce, 1914 i za prvoga svjetskoga rata nije krenuo političkim smjerom J. E. Redmonda. Stajao je uz ekstremiste i 1916—17 bio u zatvoru, 1918—22 član autonomnog parlamenta *(Dail Eireann)* za North Kilkenny, Carlow, Kilkenny i Cork, 1917—21 ministar unutarnjih poslova, u kolovozu 1922 predsjednik privremene vlade, u rujnu do prosinca predsjednik komore, a od prosinca 1922 do ožujka 1932 predsjednik izvršnog odbora slobodne države Irske. Opirao se jakoj opoziciji E. De Valere, koja ga je konačno srušila s vlasti. Otada je vođa parlamentarne opozicije u Dail Eireannu. Izbori od 14. VI. 1938 ojačali su stranku De Valere na štetu stranke Cosgraveove. J. N.

COSIMO, Piero → **Piero di Cosimo.**

COSINUS → **Goniometrija.**

COSMATI, skupni naziv, uobičajen u 19. st. za umjetnike, koji su se u Rimu isticali od 12. do početka 14. st. U nekim obiteljima, koje su ondje djelovale u to vrijeme, javlja se doista često ime Cosmas, odakle naziv Cosmati (dinastija Lorenzo di Tebaldo djeluje između 1162 i 1255, dinastija Cosma di Pietro Mellini razvija svoj rad između 1264 i 1332). C. su pripadali rimskom cehu *marmorarii*. Bili

su specijalisti u finoj obradbi mramora, a osobito su voljeli upotrebljavati višebojne uloške. Radili su i kao graditelji, kipari i slikari. Djelovali su u Rimu, ali su ostavili mnoge tragove i drugdje po Italiji, pa i u londonskoj Westminsterskoj opatiji. Iza početnog razdoblja, koje je obilježeno upotrebom sredovječnih plošnih ornamenata i uvođenjem bojadisanih ukrasa, uvedenih valjda iz Bizanta i s Istoka preko južne Italije, stupa umjetnost Cosmata u razdoblje zrelosti, koje svojim pokušajima neposrednog nadovezivanja na antikne uzore čini već neke vrsti protorenesansu (iz toga vremena, 1210, potječe divan, daleko izbočen luk predvorja katedrale u Cività Castellana); napokon uzima u svoj radni program, po prilici od sredine 13. st., češće i figuralnu plastiku (tada su nastali grobni spomenici u crkvama S. Maria sopra Minerva, S. Bibiana i dr.) te počinje upotrebljavati i gotički šiljati luk. C. su doduše i kao graditelji stvorili mnogo toga u križnim trijemovima (ambitus), čemu su najljepši dokaz trijemovi bazilike Sv. Ivana Lateranskoga i Sv. Pavla izvan gradskih zidina, zatim u predvorjima i portalima; ali glavno područje njihova stvaranja bili su mramorni pojedinačni sastavni dijelovi crkvenog inventara, dakle uz grobnice, koje se javljaju kasnije, osobito biskupske stolice, ciboriji, amboni, svijećnjaci, korske ograde, ikonostasi; i podove su izrađivali, največim dijelom tehnikom mozaika, zadržavajući na tom području jak utjecaj do 15. st. Napokon moraju se u njihov djelokrug ubrojiti i rimski slikari i mozaičari, na koje nadovezuje neposredno Pietro Cavallini (v.), koji je utirao putove novoj umjetnosti.



(Foto Alinari)
COSMATI, Predvorje stolne crkve u Cività Castellana

LIT.: C. Promis, *Notizie epigrafiche degli artefici marmorari romani dal X al XV secolo*, Turin 1863; C. Boito, *Architettura cosmatesca*, Milan 1860; Isti, *L'architettura del Medio Evo in Italia, I. C.*, Milan 1880; L. Scott, *The C. with other early Italian sculptors*, London 1882; E. Müntz, *Étude sur l'histoire des arts, Rome pendant le moyen âge*, Rim 1881; C. Frey, *Genealogie der C.*, u Jahrb. preuss. Kunsts., 1885; G. B. de' Rossi, u Bollet. d'archeol. crist. 1875, 1888/9, 1891; G. Clausse, *Les marbriers romains et le mobilier presbytérial*, Pariz 1897; G. Giovannoni, *Note sui marmorari romani*, u Archivio della soc. Romana di storia patria, 1904. F. C.

COSMI, Stjepan, ✻ Mleci 1629, † Split 1707, splitski nadbiskup. Školovao se na Muranu (Mleci), stupio u kongregaciju Somaska i nastavio nauke u Rimu i Milanu. Zatim je bio u Mlecima nastavnik, gdje je vršio i druge službe. G. 1674 postao je general svoje kongregacije, a 1678 splitski nadbiskup, koje je mjesto nastupio istom 1682. Na tom je mjestu učinio mnoge usluge kršćanskoj vojsci za rata s Turcima 1683—99. Važan je njegov biskupijski sinod od 1688, kojega je konstitucije i tiskom izdao (*Constitutiones Synodi Dioecesanae Spalatensis*, Padova 1690; II. izd. Split 1875; hrvatski prijevod Nikole Bijankovića, *Naredbe od zbora državе splitske*, Mleci 1699). Na sinodu i inače pokazao je veliku brigu za odgoj naroda (tiskanjem katekizma) i klera, osobito glagoljaškoga, prema kojemu je bio pravedan. U tu je svrhu konačno 1700 uspio osnovati u Splitu nadbiskupsko sjemenište i knjižnicu, kojoj je temelj sačinjavala knjižnica Ivana Paštrića, bivšega knjižničara vatikanske knjižnice. U Split je doveo isusovce, u prvom redu Ardelija Della Bellu, kojega je potaknuo na izradbu hrvatske gramatike i rječnika (izd. Mleci 1728). Sudjelovao je i u osnivanju »Slovinske akademije« u Splitu. Prije dolaska u Split bavio se znanstvenim radom te je ostavio nekih dvadeset što tiskanih, a što neizdanih radova iz filozofije i povijesti.

LIT.: D. Farlati, *Illyrici sacri*, III, 514; Ljubić, *Dizionario;* M. Rešetar, *Die dalmatinischen Glagoliten im XVII. Jahrhundert*, AslPh, sv. 32; F. Banfi, *L'istituzione della biblioteca Pastrizia di Spalato*, Archivio storico per la Dalmazia, sv. 28. V. Š.



FRANCESCO DEL COSSA, Jesen
Berlin, Kaiser-Friedrich-Museum

COSSA, 1. Francesco del, ✻ Ferrara 1436, † Bologna 1478, talijanski slikar. Spominje se prvi put u Ferrari 1456, gdje je 1470 dovršio freske u palači Schifanoia. Poslije djeluje u Bologni, gdje je u crkvi Madonna del Barracano restaurirao starije freske i naslikao svoju, koja prikazuje *Bogorodicu s donatorima* (Giovanni Bentivoglio i njegova žena). Glavno su njegovo djelo freske u ferrarskoj palači Schifanoia, gdje je u t. zv. »Sala dei Mesi« prikazao mjesec ožujak, travanj i svibanj u tri zone, jednoj iznad druge, s prikazima prizora iz života Borsa d'Este, znamenja zodijaka te antiknih bogova i triumfa. Stil ovih fresaka kazuje i njegova lijepa slika *Jesen* (Berlin, Kaiser-Friedrich-Museum). Ostala se njegova malobrojna djela nalaze u Bologni, Dresdenu, Londonu i Rimu. Na njegov su razvoj utjecali osim njegova učitelja C. Ture Domenico Veneziano, Castagno, Baldovinetti, a i padovanska škola Squarcionova. C. je predstavnik ferrarske quatrocentističke škole, a zajedno s Ercolom Robertijem osnivač bologneške.

LIT.: M. H. Benrath u Th.-B. *ALBK*, VII.; A. Venturi, *Storia dell'arte Italiana*, VII./3., Milan 1914; A. Warburg, *Italienische Kunst und internationale Astrologie im Palazzo Schifanoia* (Gesammelte Schriften, II.), Leipzig-Berlin 1932. A. Sch.

2. Luigi, ✻ Milan 27. V. 1831, † Pavija 12. V. 1896, talijanski ekonomist, od g. 1858 profesor državnih znanosti na sveučilištu u Paviji, a kroz više godina predavao je na politehnici u Milanu. Kao dobar poznavalac stranih ekonomista (njemačkih i engleskih) stvorio je cio niz svojih učenika-ekonomista (Ferraris, Ricca-Salerno, Cusumano, Nicolini, Loria i dr.), koji su po uzoru svoga učitelja živo proučavali strane gospodarske pisce. Književni mu se radovi odlikuju naročito dobrom sistematikom, pa zato služe kao dobri udžbenici. Zbog tih vrlina knjige su Cos-

sine doživjele brojna izdanja nesamo za života, nego i poslije njegove smrti (njem. i franc. prijevodi).

Najvažnija su njegova književna djela: *Guida allo studio dell'economia politica*, Milan 1876; *Primi elementi di economia politica*, Milan 1876; *Primi elementi di scienza delle finanze*, Milan 1876; *Saggi di economia politica*, Milan 1878. Preveo je na talijanski djelo Stanleya Jevonsa *The theory of political economy*. — C. je napisao osim toga brojne rasprave, u kojima je nastojao naročito prikazati sustav obučavanja i bibliografije ekonomista u pojedinim zemljama: USA, Engleskoj i Njemačkoj. Još su važne rasprave o razdiobi dobara, o vrijednosti, o gospodarskoj nauci i piscima u Italiji. M. I.

3. **Pietro,** ✻ Rim 20. I. 1830, † Livorno 30. VIII. 1881, talijanski dramatik. Hoće da u drami oživi prošlost, osobito u pojedinim ličnostima *(Beethoven, Puschin)*. Došao je na glas svojim najjačim djelom *Nerone* (1871). Pristaša je verizma i zato u opreci s tragedijom Alfierija i njegovih imitatora; njegovu stvaranju smeta pretjerana teatralnost i nastojanje, da se ropski drži povijesne stvarnosti. Takav je i u svojim posljednjim dramama: *Plauto e il suo secolo* (1874), *Messalina* (1875), *Cleopatra* (1876), *Giuliano l'apostata*, *I Borgia* i dr. C. je ipak najbolji talijanski dramatik svoga doba. U književnom dijelu zagrebačkog kalendara *Dragoljub* za 1897 (XXXIV) urednik je Đ. Stj. Deželić objavio u stihovima svoj prijevod njegove drame *Nero* i usto životopis »Rimski car Nero« i zanimljivu bilješku u vezi s izvođenjem te drame u Zagrebu.

LIT.: L. Tonelli, *Il teatro italiano*, Milan 1924; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, 3. izd., Bari 1929; A. Baccelli, *Da Virgilio al futurismo*, Milan 1931; G. Monaco, *P. C.*, Vercelli 1931. M. D-ić.

COSTA, 1. Giovanni (Nino), ✻ Rim 1826, † Marina di Pisa 31. I. 1893, talijanski slikar. Učio je u Rimu. Bio je oduševljen garibaldinac i sudjelovao kao borac u bojevima Risorgimenta. Djelovao je u Rimu, Firenci, Parizu i Londonu. U Parizu se sprijateljio s Corotom, u Londonu s Ruskinom. Slikao je gotovo isključivo krajolike. U mladosti pod snažnim utjecajem krutog akademizma svojih učitelja (Coghetti, Podesti, Chierici) priklonio se kasnije »intimnom pejzažu«. Kao takav postizavao je veće uspjehe u Francuskoj i Engleskoj negoli u domovini. G. 1883 ustao je žestoko protiv novog realizma Michettijeva i osnovao umjetničko udruženje »In arte libertas«, koje je za talijansku umjetnost imalo jednako značenje kao kasnije »secesija« za njemačku.

LIT.: O. Agresti-Rossetti, *G. C., His Life, Work and Times*, London 1904; T. Sapori, *G. C.*, Turin 1918. A. Sch.

2. **Isaac da,** ✻ Amsterdam 14. I. 1798, † Amsterdam 28. IV. 1860, nizozemski pjesnik; borben, retoričan. U knjižici *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823) pobija ideje francuske revolucije, objavivši prije toga zbirku pjesama *(Poëzy)*. Do 1840 pisao je političko-vjerske polemičke spise; iza toga objavljuje pjesme: *Politieke Poëzie*, *Vijf en twintig jaren* (1840), *Wachter! wat is er van den nacht?* (u ovoj posljednjoj proriče revoluciju od 1848), *Hagar* (1848), *Slag bij Nieuwport* (1859) i dr. Znatno je njegovo sudjelovanje u pokretu Réveil za obnovu vjerskoga života.

BIBL.: *Kompleete Dichtwerken*, izd. Hasebroek.
LIT.: W. G. C. Byvanck, *De jeugd van I. D. C.*, 1894—96; A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*, 2. izd., 1904. Lj. M.

3. **Joachim,** ✻ Lézignan 1888, francuski kipar. Prvi put je izlagao u Salonu 1912, gdje se predstavio značajnom skupinom volara. Za vrijeme svjetskog rata 1914—18 bio je vojnik. Mnogo se bavio reljefom *(L'imagier, L'Hespéride et le Dragon, Tristan et Yseult, La Fée Blanche)*. Značajni su njegovi spomenici mrtvima u Pézenasu i u La Rochellu. Poznata je njegova skupina *Diane* u pariskom muzeju Luxembourg. U.

4. **Lorenzo,** ✻ Ferrara oko 1460, † Mantova 3. V. 1535, talijanski slikar. Učitelj mu je bio Cosmè Tura. Od 1483 dalje radi u kapeli Bentivoglio crkve San Giacomo Maggiore *(Bogorodica s članovima porodice Bentivoglio*, Petrarkini *Trionfi)*, a u crkvi S. Petronio (kapela Bacciochi) 1492 *Bogorodicu*. Dok su ova djela nastala pod utjecajem ferrarske slikarske škole, podliježe C. doskora utjecaju umbrijskom (Perugino), koji se objavlja u slikama: *Poklonstvo kraljeva* (Bologna, San Giovanni in Monte), *Triumf sv. Petronija* (Bologna, Pinakoteka), *Oplakivanje mrtvog Krista* (Berlin), *Santa Conversazione* (London, Nacionalna galerija). G. 1506 izvodi C. u oratoriju crkve S. Cecilia u Bologni dvije freske iz života sv. Cecilije. Potkraj života radi C. u Mantovi pod utjecajem Mantegninim (primjer: *Carstvo muza* u pariskom Louvreu, slika izvedena za studio Isabele d'Este).

LIT.: A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, VII./3., Milan 1914. A. Sch.

5. **Sir Michael Andrew,** ✻ Napulj 1807, † Brighton 1884, glazbenik španjolskog podrijetla, naturalizirani Englez. Pošto je kao dvadesetgodišnji mladić skladao dvije opere, koje su u Italiji izvedene, otišao je u Englesku, gdje je postao dirigentom orkestra u talijanskom kazalištu u Londonu. G. 1837 izvedena je u Parizu njegova opera *Malek-Adel*, a nešto kasnije u Londonu opera *Don Carlos*. U daljem toku svoje umjetničke karijere postao je dvorskim kapelnikom i dirigentom koncerata filharmoničkog društva. Uz opere pisao je balete i oratorije.

6. **Oronzo Gabriele,** ✻ Alessano (Lecce) 26. VIII. 1787, † Napulj 27. XI. 1867, talijanski prirodoslovac. Svršio je medicinu, ali se kao profesor i učenjak dao na proučavanje zoologije, a u prvom redu paleontologije. Glavna su mu djela: *Fauna del Regno di Napoli* (16 sv., 1832—1370), *Storia ed anatomia dell'anguilla* (1850) i *Paleontologia delle provincie napoletane* (1850—64). U.

7. **Paolo,** ✻ Ravenna 13. VI. 1771, † Bologna 21. XII. 1836, talijanski književnik, profesor i revolucionar. Kao pisac teži, da dovede u sklad racionalizam s klasicizmom. Glavna su mu djela: *Dell'arte poetica* (1836), gdje nastoji izmiriti klasicističku i romantičku školu, *Della elocuzione* (1818—27) i komentar Danteove *La divina commedia*.

LIT.: D. Samaia, *I sermoni su l'arte poetica di P. C. e la polemica classico-romantica*, Rocca S. Casciano 1919; M. Del Viscovo, *P. C., l'uomo, l'artista, il filosofo*, Turin 1926. M. D-ić.

COSTA-CABRAL, Antonio Bernardo da, grof od Tomara, ✻ Fornos de Algodres (Beira Alta) 9. V. 1803, Sao Joao de Flor 1. IX. 1889, portugalski političar. Svršivši pravne nauke služio u upravnoj službi, a 1835 izabran za zastupnika. G. 1838 guverner Lisabona, 1839 ministar pravde. G. 1842, spremivši iza leđa svojih drugova u ministarstvu ustanak u Oportu, ukinuo je ustav i vladao despotski. Umio je suzbijati koaliciju političkih stranaka, koja se bila obrazovala protiv njega. G. 1846 pobjegao u Španjolsku, odakle se vratio nakon dvije godine i ponovno dočepao vlasti; nju je g. 1851 prepustio vojvodi Saldanhi, koga bijaše naslijedio. Kao zastupnik istupao je protiv vlade, koja je bila primirila Portugal nakon burnih prošlih godina. Ministarstvo Terceira Fontes imenovalo je C. C-a poslanikom u Brazilu (1859—61), 1862 članom državnog vijeća i predsjednikom vrhovnog upravnog sudišta.

LIT.: Bavour, *Antonio Bernardo da Cabral*, Lisabon 1846. J. N.

COSTA DE BEAUREGARD, 1. Charles Albert, ✻ La Motte-Servolex (Savoie) 1835, † Pariz 1909, unuk Joseph-Henria C. de B., francuski povjesničar. Sudjelovao je u francusko-pruskom ratu 1870 i bio zarobljen kod Héricourta. Dok se nalazio u zarobljeništvu, bio je biran za zastupnika Savoie. G. 1876 povukao se iz političkog života i posvetio nauci. G. 1896 postao je članom Francuske akademije. Njegove se radnje ističu dokumentarnošću, ozbiljnošću i sažetošću.

BIBL.: *Un homme d'autrefois* (1878), *La jeunesse du roi Charles-Albert* (1890), *Le roman d'un royaliste sous la Révolution* (1892), *Les dernières années du roi Charles-Albert* (1890), *Prédestinée* (1896).

2. **Joseph-Henri,** ✻ dvorac Beauregard (Savoie) 20. IV. 1752, † Beauregard 19. XI. 1824, general u sardinskoj vojsci. Svršivši vojne nauke u Parizu postao je 1771 vojnim topografom. Kad ga je Viktor Amadej III. imenovao komornikom, napustio je vojničko zvanje, ali ne sasvim: čim su Francuzi 1792 napali Piemont, stupio je ponovno u borbu (u početku kao dobrovoljac). Prognan, morao se nakon pariškog mira (1796) skloniti u Lausanne, odakle je godinu dana kasnije stigao u Turin, gdje ga je Karlo Emanuel IV. imenovao upraviteljem vojne topografije. Kad je savojski dvor prenio svoje sjedište na Sardiniju, C. de B. je ostao u Piemontu. Nakon ulaska Suvorova u Turin (1798) bio je član regentskog savjeta očekujući, da će Karlo Emanuel IV. ponovno uzaći na prijestolje. Ali francuska pobjeda kod Marenga nagnala ga je, da se povuče iz javnog života. G. 1814 povjerio mu je Viktor Emanuel I. preustrojstvo glavnog stožera i inženjerskog odsjeka piemontske vojske, te ga promaknuo u čin generala. C. de B. je pisao povijesne i vojne rasprave.

BIBL.: *Mémoires historiques sur la Maison royale de Savoie*, Turin 1816; *Mélanges tirés d'un portefeuille militaire*, ib. 1817.

COSTA I LLOBERA, Miquel, ✻ Polensa de Mallorca 1854, † Palma de Mallorca 15. X. 1922, kanonik u Palmi, katalonski pjesnik. Pisao je iz početka kastiljanski: *Liricas* (1899), zbirku pjesama snažne inspiracije, koju su neki kritici pretjerano usporedili s Carduccijem. Kasnije piše samo katalonski. Čuvstven, istodobno i klasik i roman-

tik, nastoji uskladiti formu i sadržaj; vjeran je učenik grčkih i latinskih klasika, glavni predstavnik one pjesničke škole u modernoj katalonskoj književnosti, koja njeguje »lijepu riječ«, oprečno školi »žive riječi«. U pjesmi *La deixa del geni grec* iznosi legendu, po kojoj grčki genij i danas živi na otoku Mallorca. *Horacianes* (1906), niz pjesama, zatim *El gorg blau* i *Cala gentil* smatraju se draguljima njegova pjesništva. U pet knjiga pjesama opijeva različite teme: vjeru i ljubav, ljepote prirode, narodnu predaju i običaje, drevne legende i t. d. Uzorni su mu prijevodi Horacija i Dantea.

Ostala važnija djela: *De l'agre de la terra* (1897), *Tradicions i fantasies* (1902), *Visions de Palestina*. Cjelokupna njegova djela objavljena su 1924. J. Tbk.

COSTANZO, 1. Angelo di → Di Costanzo Angelo.

2. Giuseppe Aurelio, ✳ Melilli (Siracusa) 6. II. 1843, † Rim 14. VII. 1913, talijanski pjesnik i profesor. Najprije nježni idilski pjesnik: *Versi* (1869), *Un'anima* (1872), *Nuovi versi* (1873), a zatim se inspirira sudbinom »brodolomaca života« radi društvene nepravde, *Eroi della soffitta* (Junaci potkrovlja, 1880), i filozofskim idejama, *Nuovi versi* (1883), *Dante* (1903). Prijevod je njegove pjesme »Zašto me ljubiš« izišao u Prosvjeti, I.

LIT.: G. A. C., *Limpida vena*, poesie scelte, con introduz. di G. Natali, Piacenza 1914; *Antologia di poesie e prose di G. A. C.*, con introduz. di F. M. Sciacca, Aquila 1933; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, I., 3. izd., Bari 1929. M. D-ić.

COSTA RICA → Kostarika.

COSTA Y MARTÍNEZ, Joaquín, ✳ Monzón 14. IX. 1846, † Graus 8. II. 1911, španjolski poligraf; u brojnim se djelima bavio historiografijom, kritikom, etnografijom, pravom i sociologijom. Trudio se, žarom liberalca i republikanca, da razotkrije razloge španjolske dekadencije i da joj nađe lijeka.

Važnija su mu djela: *Estudios jurídicos y políticos*, Madrid 1884; *Derecho municipal consuetudinario de España*, Madrid 1885; *Poesía popular española y Mitología celto-hispana*, 1888; *Estudios ibéricos*, 1891; *Colectivismo agrario en España*, Madrid 1898 i t. d. J. Tbk.

COSTELEY, Guillaume, ✳ 1531, † Évreux 1606, francuski glazbenik, orguljaš i komornik na dvoru Karla XI., koji ga je nada sve zavolio. C. je jedan od najznačajnijih predstavnika francuske polifone svjetovne pjesme. Premda se u njegovoj umjetnosti zamjećuje utjecaj općih obilježja razdoblja, kome je Orlando di Lasso podao tako izrazite crte, C. ne napušta veze sa svojim predšasnicima C. de Semisyem i Cl. Jannequinom. C. posjeduje istančan osjećaj za majstorsko vođenje dionica u višeglasnom stavku.

COSTELLO, Louisa Stuart, ✳ u Irskoj 1799, † Boulogne 24. IV. 1870, engleska spisateljica. Proputovala je mnoge zemlje, naročito Francusku. Najprije je pisala pjesme (*The Maid of the Cyprus Isle*, 1815). Kasnije je pisala putopise i povijesne romane. Napisala je vrlo mnogo djela.

BIBL.: *Redwald, a tale of Mona* (1919); *A. Summer Amongst the Bocages and the Vines* (1840); *Pilgrimage to Auvergne* (1841); *The Falls, Lakes and Mountains of North Wales* (1845); *The Rose Garden of Persia* (1845), zbirka pjesama; *Tour to and from Venice* (1846); *Clara Fane* (1848), roman; *Lay of the Stork* (1856) i t. d. R. F.

COSTER, 1. Laurens Janszoon, ✳ Haarlem 1405, † Haarlem 1484, učitelj i crkveni zvonar, kojemu se pripisuje prvenstvo pronalaska knjigotiska pokretnim slovima prije Gutenberga. Ta se tvrdnja temelji na jednom navodu u »Chronik von Coellen« (Köln 1499), gdje se kaže, da se Gutenberg kod svoga pronalaska koristio »donatima« (školskim početnicama), što ih je C. u Nizozemskoj već oko 1440 bio tiskao. Ovo prvenstvo nije ni vremenski ni inače nepobitno dokazano, ali je u Holandiji našlo mnogo zagovornika, te su C-u podignuta dva spomenika u rodnom mu gradu. Neki su izrazili i posredno mišljenje, da je C. svojim radom unaprijedio razvitak tiskarstva i da je Gutenberg, potaknut poznatim mu plodovima njegovih nastojanja, usavršio obret tiskanja pokretnim slovima (rezanjem pečata za lijevanje slova, pronašašćem metalne trajne matrice i stvaranjem ručne naprave za lijevanje slova). Drugi ovo odlučno otklanjaju i tvrde, da se kod nizozemskih sačuvanih ulomaka radi ili o otiscima sa u drvo rezanih ploča, kakvih bijaše davno prije Gutenberga, ili o znatno kasnijem (oko 1470) tisku po predlošcima iz Njemačke. Posve se stalno razjašnjenje o upotrijebljenom načinu izradbe ne da stručnjačkim mišljenjem utvrditi. Tako ne može zasad ni ime C-a kao ni drugih sličnih imena pomračiti Gutenbergove slave.

LIT.: W. Zedler, *Von Coster zu Gutenberg, der holländische Frühdruck und die Erfindung des Buchdruckes*, Leipzig 1921; A. Ruppel, *Gutenberg, Sein Leben und sein Werk*, Berlin 1939. M. B-r.

2. Samuel, ✳ Amsterdam 16. IX. 1579, † Amsterdam oko 1665, nizozemski dramatičar, po zvanju liječnik. G. 1617 je u Amsterdamu o svom trošku dao sagraditi kazalište. U njemu je prikazivao svoje i tuđe (Vondelove, Hooftove) dramske proizvode. Među njegovim komedijama ističu se *Tysken van der Schilden* (1613), *De rijke man* (1615), *Teeuwis de boer en men juffer van Grevelinckhuysen* (1612); u njima prikazuje prizore i događaje iz građanskoga i seljačkog života svježim humorom, koji katkada dodiruje realističko ocrtavanje i postaje ponešto prost. Među tragedijama, koje su većinom bile uperene protiv upornih kalvinističkih propovjednika, vrijedne su spomena: *Ithys* (1615), *Iphigenia* (1617), *Polyxena* (1619), *Isabella* (1618).

COSTIN, Miron, ✳ 1633, † 1691, ljetopisac poljski i rumunjski. Otac mu je iz Moldavske pobjegao u Poljsku, gdje je njegov sin učio škole kod isusovaca u Baru. G. 1652 vratio se u Moldavsku. Bio je optužen radi urote i pogubljen. Rumunjski je napisao *Letopisețul țari Moldovei* (moldavska kronika od 1595 do 1661), a poljski *Kronika ziem Moldawskich i Multanskich*. U spisu *De neamul Moldovenilor, din ce țara strămoșii lor* raspravlja o moldavskom narodu, dokazujući prvi od rumunjskih pisaca, da žitelji Moldavske, Vlaške i Erdelja potječu od Trajanovih rimskih naseljenika.

COSULICH → Kozulić.

COSWAY, Richard, ✳ Okeford (Bampton, Devonshire) kršten 5. XI. 1742, † Edgware (London) 4. VII. 1821, engleski slikar. Učitelji su mu bili Thomas Hudson i W. Shipley. Slikao je naročito minijature slikane akvarelom na bjelokosti, na kojima je prikazivao portrete osoba iz visokog engleskog društva, a često i prizore erotične. Ima od njega portreta i religioznih slika, slikanih uljenim bojama. Bio je čovuljak veoma ružan, a kraj toga veoma tašt i umišljen, pa su ga često uzimali na nišan suvremeni engleski karikaturisti. Strastven sabirač starih umjetnina morao je svoju dragocjenu zbirku već za života prodati. Njegovi portreti i minijature (čuvaju ih zbirke u Windsor Castleu, Pierponta Morgana u New Yorku) ugađaju svojom gracioznošću taštini prikazanih ličnosti.

LIT.: G. C. Wilkinson, *R. C.*, London 1905; M. W. Brockwell u Th.-B. *ALBK*, VII. A. Sch.

COT, Pierre, ✳ Grenoble 20. XI. 1895, francuski političar. Sudjelovao je u svjetskom ratu 1914—18 i stekao brojna odlikovanja. Nakon rata učio je pravne nauke i prije svoje tridesete godine postao profesorom za međunarodno pravo na sveučilištu u Rennesu; odatle prijeđe u Pariz, gdje je istodobno bio pravni zastupnik na prizivnom sudu. G. 1928 bi izabran zastupnikom. U komori je pripadao lijevom krilu radikalno-socijalističke stranke, koja ga odredi u odbor za vanjska pitanja. Kao njezin zastupnik bio je od 1929 član stalne delegacije u Ženevi, gdje je stupio u uže veze s njemačkim državnim kancelarom von Bülowom. U kabinetu Paul-Boncourovu (18. XII. 1932) postade državni podtajnik za vanjske poslove, a kad je potkraj siječnja 1933 Daladier stupio na čelo vlade, C. preuzme vodstvo ministarstva za zrakoplovstvo. I dalje je ostao delegatom u Ženevi, gdje se osobito istaknuo svojim istupom u glavnom odboru za razoružanje 17. II. 1933. Kao ministar zrakoplovstva putovao je u rujnu 1933 u Moskvu. To je ministarstvo zadržao i u kabinetu Sarrauta, koji je sastavljen 27. X. 1933, i u kabinetima Chautempsa (27. XI. 1933) i Daladiera (30. I. 1934). Stranke desnice baciše na nj krivicu zbog krvavih događaja u Parizu 6. II. 1934. Kad je Léon Blum 4. VI. 1936 sastavio svoj kabinet, C. zadrži u njemu ministarstvo zrakoplovstva, a isto tako i u ministarstvu Camillea Chautempsa (22. VI. 1937). U drugom kabinetu Chautempsa (19. I. 1938) i Léona Bluma (13. III. 1938) bio je C. ministar trgovine. J. N.

COTA, Frane, ✳ Knin 29. IX. 1898, kipar i arhitekt; profesor na visokoj pedagoškoj školi u Zagrebu i profesor na tehničkom fakultetu. Svršivši umjetničku akademiju u Beču (1924) nastavio je nauke na tehničkom fakultetu u Zagrebu (1929), gdje je položio ispit za inženjera arhitektonske struke. Uporedo s obavljanjem arhitektonskih radova, među kojima se ističu neke — s modernim ukusom i suvremenom shodnošću — izvedene zagrebačke i splitske



FRANE COTA, Poprsje

vile te stambene zgrade, poznat je Cota i kao kipar. Izlagao je počevši od 1922 na različnim skupnim i svojim izložbama u Zagrebu, Splitu, Beču, Pragu, Parizu i Londonu. Svojim portretnim kipovima kao i nekim svojim studijama (portret njegove žene u bronci u Modernoj galeriji, torzo u Modernoj galeriji), stekao je opće priznanje. Imao je više uspjeha na javnim kiparskim i arhitektonskim natjecanjima u domovini i inozemstvu. A. J-k.

COTANGENS → **Goniometrija.**

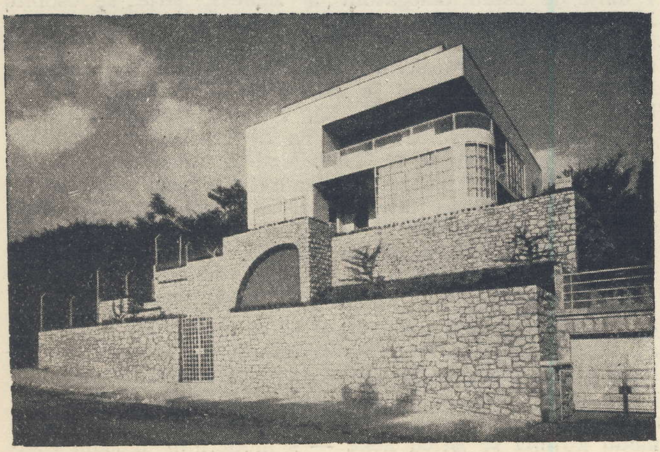
CÔTE d'AZUR, naziv za južnu obalu Francuske, između Toulona i talijanske obale. Naziv joj je dan zbog plave boje mora i neba.

CÔTE D'IVOIRE, franc. kolonija na obali Gornje Guineje; zaprema 477.135 km² i broji 3,850.653 stan. (1936), od toga 3723 Evropljana. Ravna obala, puna laguna, postepeno se diže prema okolišu Kong. U unutrašnjosti se pruža preko 300 km² širok pojas prašuma i savana, a ima i krajeva s palmama, kaučukom i t. d. Obalne su rijeke pune brzica i malo koriste plovidbi. Klima je vlažna i vruća te nezdrava. Na obali pada mnogo oborina (6312 mm). U primorju ima dosta stanovnika, koji su vrsni poljodjelci, radnici i trgovci, dok su u prostranim prašumama rijetka naselja, a stanovništvo na niskom stepenu kulture. Glavni je grad i sjedište guvernera Bingerville s 5000 stan. (1936), odakle vodi željeznica u unutrašnjost do nalazišta zlata. Iz pokrajine se izvozi palmino ulje i zrnca, a uvoze se žestoka pića, duhan i tvornički proizvodi. Bjelokosti ima u njoj vrlo malo. Vezu s Evropom podržavaju parobrodi evropskih parobrodarskih društava. Posljednje ostatke tamošnjeg Ašanti-carstva uništili su Francuzi 1902.

LIT.: Villamur i Richaud, *Notre colonie de la Côte d'Ivoire*, 1903; C. Dreyfus, *A la Côte d'Ivoire*, 1906; C. Clozel, *La Côte d'Ivoire*, 1906. A. M. S.

CÔTE D'OR, 1. niski planinski vijenac (571 m), koji se odvaja od Centralnog masiva prema sjeveroistoku i izbija nad ravnicu oko rijeke Saône. Sastavljen je od jurskih vapnenaca i ima dosta izrazit reljef, u kome se pojavljuje i krš. Viši su dijelovi dobro pošumljeni, a po brežuljcima istočnog podnožja šire se poznati burgundski vinogradi. Prema glavnim gradovima poznata su tri glavna vinogradarska kraja: la côte de Baume; la côte de Nuits i la côte de Dijon, svaki čuven po posebnim vrstama vina.

2. Département u istočnoj Francuskoj sa 8787 km² i 334,386 stan ili 38 na 1 km² (1936). Zaprema sjeveroistočne ogranke Centralnog masiva i ravnicu oko rijeke Saône; zapadni i sjeverozapadni dijelovi su brdoviti, a jugoistočni su ravnica, dok se sredinom proteže planina Côte d'Or. Vode otječu prema Atlantskom oceanu i Sredozemnom moru. Klima ima više kontinentsko obilježje, zime su hladne, ljeta u brdskim krajevima svježa, a na ravnicama vrlo topla. Niski krajevi imaju malo oborina, koje padaju poglavito ljeti. U brdskim je krajevima uz poljodjelstvo važno i stočarstvo, dok se u ravnici uz Saônu gaji ponajviše kukuruz, a istočnim podnožjem planine Côte d'Or proteže se daleko u svijetu poznati vinogradarski kraj. Glavno je mjesto Dijon, veliko prometno čvorište, obrtničko i trgovačko središte, a važna su i mjesta Baume na *J* i Montbard na *S*. J. R-ć.



FRANE COTA, Vila u Zagrebu

COTES, Roger, ✳ Burbage 1682, † Cambridge 1716, engleski matematičar. Učio u Cambridgeu, gdje je 1706 postao profesor astronomije i fizike. Napisao je i sam izdao *Logometria* (1713), dok mu je druga djela izdao njegov bratić i nasljednik Robert Smith kao *Harmonia Mensurarum* (1722). C. je poznat po tome, što je priredio i 1713 izdao drugo izdanje Newtonovih *Principia Mathematica philosophiae naturalis*, pa su znatne razlike između prvog i drugog izdanja nastale utjecajem C-a na Newtona (Newtonu se pripisuju riječi: »Da je C. ostao živ, mi bismo bili nešto naučili«). G. 1722 izdao je Edelston korespondenciju između Newtona i Cotesa. Đ. K.

CÔTES-DU-NORD, francuski département, koji zaprema dio poluotoka Bretagne na primorju Kanala; to je brežuljkasto i nisko područje s dobro razvedenom obalom, blagoga podneblja s mnogo oborina. Dosta je rijetko naseljen, jer na površini od 7.218 km² živi (1936) 531.840 stan., koji se bave poljodjelstvom. Département se dijeli u 4 okružja, a glavni je grad Saint-Brieuc nedaleko morske obale i pokraj željezničke pruge Brest-Rennes. N. Ž.

COTIČ, Viktor, ✳ Trst 8. XII. 1885, slovenski slikar. Nižu realku svršio je u Idriji, a akademiju u Beču kod prof. Bachera. Bio je profesor crtanja u Zadru, a zatim u Mariboru. Tu je 1919 osnovao umjetnički klub »Grohar«, kojemu je bio predsjednik do 1923. C. slika ulja, najviše krajolike i portrete. Djela mu se nalaze većinom u privatnom posjedu.

COTILLON → **Ples.**

COTIN, Charles ✳ Pariz 1604, † Pariz 1682, francuski propovjednik i književnik. Suvremenici su ga cijenili kao učena čovjeka i vrsna pariskog propovjednika, a bio je i kraljev savjetnik i dušobrižnik i član Francuske akademije (od 1655). Redovno je posjećivao palaču Rambouillet i ostale pariske književne salone. Ipak bi bio danas zaboravljen, da nije bio cilj okrutnih poruga Boileaua u njegovim *Satirama* i Molièrea, koji ga je karikirao u osobi Trissotina u *Femmes savantes*. Valja, međutim, dodati, da je on prvi započeo kavgu. Kao stihotvorac bio je dosadan i plitak.

BIBL.: *La Jérusalem désolée, ou méditations sur les leçons des ténèbres*, Pariz 1634; *Théoclée ou la vraie philosophie des principes du monde*, Pariz 1646; *Recueil des énigmes de ce temps*, Pariz 1646; *Nouveau recueil de divers rondeaux*, Pariz 1650; *Traité de l'âme immortelle*, Pariz 1655; *Poésies chrétiennes*, Pariz 1657; *Oeuvres mêlées, contenant énigmes, odes, sonnets et épigrammes, avec l'Uranie ou la métamorphose d'une nymphe en oranger*, Pariz 1659; *La Ménagerie* (protiv Ménagea, koga je Molière u *Femmes savantes* prikazao pod imenom Vadius), bez naznake mjesta i datuma (no oko 1660); *La Pastorale sacrée ou paraphrase du Cantique des cantiques*, Pariz 1660; *La critique désinteressée sur les satires du temps* (oko 1666, bez datuma i mjesta); *Despréaux ou la Satire des satires*, Pariz 1666. Oba posljednja djela ponovno je izdao P. L. Jacob 1883.

LIT.: Cl. Kunckell, C. C., Frankfurt 1913. J. D-e.

COTMAN, John Sell, ✳ Norwich 16. VI. 1782, † London 24. VII. 1842, engleski slikar i grafičar. U Londonu je s J. M. W. Turnerom i Th. Girtinom znatno surađivao oko procvata engleskog akvarelnog slikarstva. Živio je u Norwichu i Yarmouthu, a od 1817 do 1820 u Normandiji. Kod općinstva nije imao uspjeha, pa je bio učitelj crtanja, najzad u londonskom King's Collegeu. Istakao se kao izvanredan slikar krajolika, a kao grafičar svojim arhitektonskim bakrorezima za djela *Ornamental Antiquities in Norfolk* (1812—1818), *Specimens of Norman and Gothic Architecture in Norfolk* (1816—1818) i *Architectural Antiquities of Normandy* (1822). Njegov je učenik bio Dante Gabriel Rossetti.

LIT.: L. Binyon, *Crome and Cotman*, London 1897; L. Binyon u Th.-B. *ALBK*, VII. A. Sch.

COTON, Pierre, ✳ Chenevoux (Néronde, dép. Loire) 7. III. 1564, † Pariz 19. III. 1626, franc. isusovac (od 1584). Perom i govorom vršio je znatnu zadaću u obrani Crkve od hugenotâ, kojih je u južnoj Francuskoj velik broj priveo natrag katoličkoj vjeri uvjerljivom poukom i svojom

plemenitom ćudi. U nezavidnom se položaju nalazio kao ispovjednik i propovjednik na dvoru kralja Henrika IV., prijatelja i zaštitnika isusovačkog reda. C. je bio plodan polemički apologet i asketski pisac te vrstan učitelj i vođa duhovnoga života. Svoj rad uzeo je u obranu spisom *Lettre déclaratoire*, kojim je pobio klevetu, kao da su isusovci sukrivci u umorstvu Henrika IV.

LIT.: H. Fouqueray, *Hist. de la Comp. de Jésus*, sv. II.—IV.; Pastor, *Gesch. der Päpste*, XII. I XIII.; H. Bremond, *Hist. littéraire du sentiment religieux en France*, II.; L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, Paderborn 1934; Sommervogel, II. M. V.

COTOPAXI, jedan od najviših vrhova Anda, u Ecuadoru, visok 6005 m, nad glavnim gradom Quitom, od koga je udaljen 80 km, najviši među djelatnim vulkanima na Zemlji, na gorskoj podlozi od 3700 m idealno pravilan čunj, pokrit visokim plaštem vječnoga snijega, na vrhu čunja 800 m širok krater, iz koga gotovo neprekidno suklja svijetla para, a velika je provala bila posljednji put 1904. Na C. su se penjali A. Humboldt (1802) i M. Wagner (1858), a popeo se i geolog W. Reiss (1872) i za njim drugi. N. Ž.

COTRONE, u starini grčka naseobina Kroton, gradić u pokrajini Catanzaro na Tarentskom zaljevu, 11.700 stan., ponajviše poljodjelaca i trgovaca žitom, uljem, medom i južnim voćem. Ima dobru luku i želj. postaju na pruzi Metaponte-Reggio. Sjedište je biskupa od 6. st. A. M. S.

COTTA, 1. Giovanni, ✳ Vangadizza (Legnago, Milan) 1480, † Viterbo 1510, talijanski humanist, jedan od najboljih latinskih pjesnika u Italiji 16. st.; pjevao je i na talijanskom jeziku.

LIT.: V. Mistruzzi, *G. C.*, Supplemento 22—23 del *Giornale storico della letteratura italiana*, Turin 1924. M. D-ić.

2. Johann Friedrich, ✳ Stuttgart 1764, † Stuttgart 1832, njemački knjižar-nakladnik i mnogostrani javni radnik. Isprva bio je odvjetnik u Tübingenu, ali je 1787 preuzeo knjižaru, koja je od 1659 bila u posjedu njegovih predaka, te je prenese 1810 u Stuttgart. On je doveo pothvat do najbujnijeg razvitka i stekao zasluženi pridjevak »kneza njemačkih knjižara«. U vijeku njemačkog klasicizma bio je C. nakladnik gotovo svih istaknutih pisaca: Goethea, Schillera, Herdera i dr. Uživao je glas vanredne ispravnosti i širokogrudnosti u poslovnom saobraćaju, tako da je bio prijatelj i suradnik mnogih pisaca. Njegovo dopisivanje sa Schillerom, Goetheom i ostalima važno je vrelo za upoznavanje njega i njegova vremena. Mnogo se bavio i nakladom časopisa i novinarstvom. Od 1798 izdavao je vrlo uvaženi *Allgemeine Zeitung*, nadalje *Politische Annalen* i *Morgenblatt*, uz niz drugih stručnih listova i književnih izdanja. Učestvovao je i u političkom životu: bio je u diplomatskoj službi kod Bečkog kongresa, zatim savjetnik dvaju vladara svoje domovine. S francuskim političarom, kasnijim predsjednikom republike, A. Thiersom, članom akademije i piscem slavnog djela *Histoire de la République française*, prijateljevao je u vrijeme prvih njegovih javnih političkih istupa te bio i jedan od glavnih dioničara njegova glasila »Constitutionnel«, koje je pripremalo parisku srpanjsku revoluciju. Unapređivao je mnoga napredna nastojanja: prvi je oslobodio svoje seljaštvo od tlake, podigao je parobrodarstvo na Bodenskom jezeru, gornjoj Rajni i Dunavu.

LIT.: Albert Schäffle, *Cotta*, Berlin 1895. M. B-r.

COTTBUS (Kottbus, od slav. Chotěbuz), okružni grad u pruskoj pokrajini Brandenburg, na lijevoj obali Spreve i na razmeđu Spreewalda i brežuljaka Donje Lužice, ima (1933) 52.302 stan., po narodnosti Nijemaca i nešto Lužičkih Srba, a po vjeri ponajviše evangelika. Staro lice grada potiskuje sve živahniji veleobrt, osobito za suknarstvo. Zbog plodne okolice razvijeni su sajmovi u gradu, koji leži na raskršću željezničkih pruga Berlin—Görlitz, Halle—Lissa, Frankfurt a. d. O.—Dresden i dr. C. se spominje prvi put 1156 u vezi s prošlošću baltičko-polapskih Slavena; 1445 pripade Brandenburgu, 1807 Saskoj, a 1813 Pruskoj. N. Ž.

COTTE, Robert de, ✳ Pariz 1656, † Passy kraj Pariza 15. VII. 1735, francuski arhitekt. Učitelj mu je bio njegov kasniji šurjak čuveni Jules Hardouin Mansart, pa je kao njegov pomoćnik dovršio neka od njega započeta djela (Dvorsku kapelu u Versaillesu i Grand Trianon). Vlastita su njegova djela: dvor Marly-le-Roi (porušen 1798), biskupski dvorovi u Reimsu, Verdunu i Strassburgu, Hôtel de la Vrillière (danas Banque de France) u Parizu (sa glasovitom Galerie Dorée, jednim od najljepših pariskih intérieura onoga vremena), crkvu Saint-Roch u Parizu (koju je dovršio njegov sin) i brojne posebničke palače u pariskom okružju Saint-Germain. Po njegovim su nacrtima izvedene i neke građevine u Njemačkoj (dvorovi Brühl i Poppelsdorf, palača Thurn-Taxis u Frankfurtu na M.). Dok su C-ovi prvi radovi izvedeni još u teškom i studenom baroknom stilu Luja XIV., postaje C. kasnije najznatnijim predstavnikom stila Régence i Luj XV.

LIT.: H. Vollmer u Th.-B. *ALBK*, VII. A. Sch.

COTTERAU, Jean → **Chouans.**

COTTET, Charles, ✳ Le Puy (Haute-Loire) 12. VII. 1863, † Pariz 1925, francuski slikar. Učio je najprije u pariskoj Académie Julien. Kasnije su mu bili učitelji Roll i Puvis de Chavannes. Prvi put izlaže u Salonu 1889. G. 1893 boravi u Alžiru, 1894 u Egiptu, a iste godine stalno se nastanio u seocu Carmaret u Bretagni, koja mu, kao i Lucienu Simonu, postaje neiscrpljivim vrelom motiva. G. 1895 istakao se u Salonu nizom od deset krajolika iz Bretagne *Au pays de la mer*, među kojima je najglasovitiji *Enterrement en Bretagne* (Muzej u Lilleu). G. 1897 bio je u Mlecima, a 1904 putovao je s I. Zuloagom po Španjolskoj. Isprva pod znatnim utjecajem francuskih impresionista ide C. kasnije u svom koloritu vlastitim putevima.

LIT.: O. Grautoff u Th.-B. *ALBK*, VII.; H. Focillon, *La peinture aux XIXe et XXe siècles (Du Réalisme à nos jours)*, Pariz 1928. A. Sch.

COTTIN, Sophie, rođena Risteau, ✳ Pariz 22. III. 1770, † Pariz 25. VIII. 1807, francuska spisateljica romana. Udala se 1779 za bogatog novčara Jean-Paul-Marie Cottina, ali je već sa 24 godine obudovila. Književnim radom počela se baviti zato, da pomogne nekoga svoga rođaka. Prvi njezin roman, *Claire d'Albe*, izašao je anonimno (1790). Slijedeći njeni romani imali su golem uspjeh. To se može objasniti velikom osjećajnošću i sjetno romantičnim držanjen njenih junaka. Uostalom, sve je u tim romanima izvještačeno i konvencionalno. Najznatniji su *Malvina* (1801), *Amélie Mansfield* (1803), *Mathilde* (1805), *Elisabeth ou les exilés de Sibérie* (1806).

LIT.: Arnelle, *Une oubliée: Mme C., d'après sa correspondance*, Pariz 1914. J. D-e.

COTTIUS → **Kotije.**

COTTON, 1. Charles, ✳ Beresford, Staffordshire 28. IV. 1630, † London 1687, engl. pjesnik. Poznat je, uglavnom, po parodijama i prijevodu Montaigneovih eseja. Pjesnici engleskoga romantizma cijenili su njegove pjesme *(Ode to Winter, Retirement, New Year Poem)*. Parodirao je među ostalim prvu i četvrtu knjigu Vergilijeve Enejide *(The Scarronides, or Virgil Travestie*, 1664—70). Bio je dobar prijatelj pisca Izaaka Waltona, te je petom izdanju (1676) njegova djela *Compleat Angler* dodao dijalog ribara i putnika o tome, kako se love pastrve. Mnogo je prevodio s francuskog, a najpoznatiji mu je prijevod Montaigneovih eseja (1685). Djela su mu izdana nekoliko puta; bolja su izdanja: *Lyrical Poems* (1903) i *Poems of Ch. C.* (1923) s uvodom i bilješkama J. Beresforda.

2. Sir Robert Bruce, ✳ Denton (Huntingdonshire) 22. I. 1571, † London 6. V. 1631, engleski antikvar i osnivač knjižnice »Cottonian library«. Cijeli je život skupljao knjige, rukopise i stari novac iz Engleske i evropskoga kontinenta te je osnovao knjižnicu, koja je vrlo vrijedna zbog rijetkih primjeraka. Proučavao je rimske spomenike i stare natpise. G. 1604 postao je član parlamenta. Zbog političkih spisa *The Danger in which the Kingdom now standeth* i *Proposition to bridle Parliament* bio je zatvoren 1629. Njegovi spisi bili su na široko poznati, iako su ostali u rukopisu; tiskana su mu samo dva djela: *The Reign of Henry III.* (1627) i *The Danger...* (1628). R. F.

COTTRELLOV POSTUPAK (nazvan po američkom inženjeru Frederichu Gardneru Cottrellu), postupak, kojim se odstranjuju čestice nečistoća (prašine, čađe, katrana i t. d.) iz plinova i to tako, da se plin vodi kroz prostor između dviju veoma visoko nabijenih elektroda. Čestice, što lebde, dobivaju pritom jaki električni naboj, te ih privlači protivna elektroda. Tu one gube ovaj naboj te se obaraju i tako odstranjuju iz plina. Postupak se upotrebljava za čišćenje dimnih plinova u tvornicama cementa, koksa, sumporne kiseline i t. d. Na isti način može se postići i uklanjanje različnih suspenzija iz tekućina, kao na pr. uklanjanje emulgirane vode iz mineralnog ulja. C. je upotrijebio istosmjernu struju visoke napetosti, a to je izveo tako, da je izmjeničnu struju napetosti 20—30.000 V pretvarao u istosmjernu pomoću rotirajućeg ispravljača. H. I.

COTUGNO, Domenico, ✳ Ruvo u pokrajini Bari 29. I. 1736, † Napulj 6. X. 1822, talijanski anatom i kirurg. Sa 25 godina otkrio je po njemu nazvani »Aquaeductus Cotunnii«, a kasnije i »nervus nasopalatinus«. Kao liječnik istakao se svojim studijama o živcima u »plexus ischiadicus« i o neuralgiji, bolima u njima, po njemu nazvanima Malum cotunnii = ischias.

LIT.: Haberling-Hübotter-Vierordt, Biograph. Lexikon, II. izd., 2, 125, Ergbd. 198. V. B.

COTY, François, ✳ Ajaccio 1874, † Pariz 1934, francuski veleobrtnik i političar (pravo ime Spoturno). Osnovao je 1905 u Parizu mali laboratorij za proizvodnju parfimerije, iz kojeg se poslije prvog svjetskog rata razvilo golemo veleobrtno poduzeće s podružnicama u mnogim zemljama Evrope i Amerike. Kao političar pokušao je osnovati novu desničarsku stranku u Francuskoj, a time je izazvao priličnu buru u političkom životu svoje zemlje (kupio dnevnik »Figaro« 1924 i pokrenuo vlastiti jeftini dnevnik »Ami du peuple« 1928). V. L.



PIERRE COUBERTIN

COUBERTIN, Pierre, baron de, ✳ Pariz 1. I. 1863, † Lausanne 2. IX. 1937, prvi predsjednik Međunarodnog Olimpijskog Odbora (do g. 1925). Proučavao je klasični i moderni tjelesni odgoj, proputovao i proučio Englesku, Sjevernu Ameriku i Grčku. G. 1894 utemeljio je Međunarodni O. O. u Parizu, kojem je zadaća priređivati svake četvrte godine Međunarodne olimpijske igre (→ M. O. O.).

BIBL.: *La Gymnastique utilitaire*, 1912; *La pédagogie sportive*, 1923; *Mémoires Olympiques*, Lausanne 1932 i dr. F. B.

COUBINE, Othon, ✳ Boskovice 22. X. 1883, slikar i grafičar, podrijetlom Čeh, naturalizirani Francuz. Svršio je prašku Akademiju, od 1905 živi u Parizu. Na njegov rad utjecali su impresionisti i Van Gogh, a kasnije fauvisti. Posljednjih godina njegova se umjetnost usmjerila prema objektivnom realizmu. Najvažniji su u njegovu radu krajolici. C. je dobar grafičar, a radi i skulpture. V. H-n.

COUCY, Châtelain de, poznati francuski trubadur iz početka 13. st. Neki ga istovjetuju s Renaudom, kastelanom od C. 1204—1218. Vjerojatnije je, da se radi o njegovu predšasniku Guiu, kastelanu C-a od 1186 do 1203, koji je sudjelovao u dvije križarske vojne (1190 i 1198). Umro je za vrijeme putovanja morem, pa je njegovo tijelo bačeno u more. U rukopisnim zbirkama pripisuje se kastelanu od Coucya 28 pjesama, od kojih ima samo 15 autentičnih. To su udvorne pjesme prema provansalskim uzorima, ali s osobnom notom u osjećaju i jednostavnosti. Uz njegovo je ime bila povezana legenda, što ju je ispričao u jednom romanu Jakemon Sakesep (počet. 14. st.): Kastelan umire od rane, zadobivene u Svetoj zemlji, pa nalaže svome konjušniku, da balzamira njegovo srce i odnese ga njegovoj gospi; ali poruku uhvati njezin muž, te daje svojoj ženi srce, da ga pojede. Postoje i druge inačice te priče pod različnim imenima. U 17. st. ta je tema bila nekoliko puta obrađena.

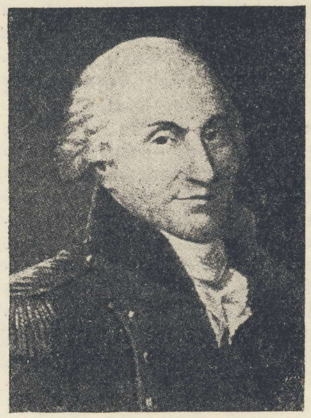
LIT.: F. Fath, *Die Lieder des Castellans von C.*, Heidelberg 1883; G. Paris, *Le roman du châtelain de C.*, Histoire littéraire de la France, XXVIII (1881). J. D-e.

COUDENHOVE-KALERGI, Richard, grof, ✳ Tokio 15. XI. 1894, sin austro-ugarskog diplomate i Japanke iz kneževskog roda Mitsu Aoyama. Porodica mu se spominje prvi put u Brabantu u 13. st., a drugo ime Kalergi dodao je njegov otac po svojoj majci, koja je bila iz stare grčke porodice. C.-K. svršio je filozofiju u Beču, 1915 oženio se glumicom Idom Roland. Kao publicist izašao na glas svojim nacrtom Panevropske unije (1923), koju je organizirao kao pokret s društvima u pojedinim državama. Program Panevrope predviđa, da se osnuje savez evropskih država (među koje ne ubraja ni Rusiju ni Vel. Britaniju), uz uzajamno jamstvo njihove ravnopravnosti i neovisnosti, te osiguranje svih narodnih i vjerskih manjina protiv odnarođenja i podjarmljenja. Tako uređena Evropa imala bi s drugim kontinentima ili skupinama država surađivati u jednoj općoj Ligi naroda. Osim u smotri *Paneuropa* razložio je te misli u više knjiga, među ostalim: *Kampf um Paneuropa* (3 sv. 1925—28) i *Europa, erwache!* (1934).

COUÉ, Émile, ✳ Troyes 26. II. 1857, † 1926, ljekarnik u Nancyju (Francuska). Izumio je psihoterapeutsku metodu, po kojoj se svako jutro i večer dvadeset puta izgovaraju riječi: »Svaki dan mi je u svakom pogledu sve bolje i bolje«. Te se riječi razlikuju od običnih čarobnih formula po tome, što imaju racionalan smisao, da bi služile kao svijesno sugestivno sredstvo. Ipak je postupak nalik na čaroliju po propisanom načinu izgovaranja i točno određenim riječima, kao da od toga zavisi učinak. Formula je mogla koristiti onome, koji je unaprijed imao dovoljno vjere u vrijednost takvog liječenja. → Sugestija.

LIT.: E. Coué, *La maîtrise de soi-même*, 1913; M. Vuk, *Autosugestija, popularan prikaz Couéove metode i liječenja autosugestijom*. Zagreb 1932. R. B-s.

COULOMB, Charles Augustin de, ✳ Angoulême 14. VI. 1736, † Pariz 23. VIII. 1806, francuski fizičar. Svršivši matematičke nauke posvetio se vojnoj tehničkoj službi. Devet godina boravi na otoku Martiniqueu, otkuda se vraća 1776. Pozvan 1781 u Pariz postaje članom akademije znanosti. Radi revolucije napušta svoje službe i najposlije kao plemić mora ostaviti Pariz. Pod Napoleonom uspostavljen je u službama i ulazi u obnovljenu akademiju (Institut). Među starijim radovima Coulombovima ističe se njegova teorija čvrstoće greda, gdje je prvi valjano odredio smještaj neutralne crte. C. je bio jedan od najznatnijih eksperimentatora. Služeći se spravom, kakva se i danas upotrebljava, našao je zakone trenja krutih tjelesa. Mjerio je trenje i u tekućinama te našao, da ono ne zavisi o tlaku; njegova je metoda i kasnije primjenjivana. Otkrio je zakon torzije. S time je povezan njegov izum torzionih vaga, »električke« i »magnetičke«, kojima je ispitao električke i magnetičke sile. Plod tih istraživanja, »remek-djela eksperimentalne umjeće« (Lenard), jesu oba »Coulombova« zakona, koji u znanstvenom razvoju tvore prvi osnov teorije elektriciteta i magnetizma. Mjerio je razmještaj elektriciteta na vodičima i pokazao, da se elektricitet nalazi samo na površini vodiča, i to samo na izvanjoj, ako je vodič šupalj. Za jakost električnog polja u neposrednoj blizini vodiča našao je, da je razmjerna gustoći elektriciteta na najbližoj točki površine (Coulombov poučak). Coulombova pokusna pločica, poznata jednostavna sprava elektrostatike, i danas je važna. Tim svojim radovima C. postaje »jedan od otaca nauke o elektricitetu« (Kelvin). Jedinica množine elektriciteta kulon prozvana je njemu u čast (→ Elektricitet → Magnetizam → Električke jedinice).



CHARLES A. DE COULOMB

BIBL.: *Société Française de Physique, Collection de Mémoires*, I., Pariz 1884; *Ostwald's Klassiker*, br. 13., Leipzig 1890. St. H.

COULTER, John Merle, ✳ Ningpo (Kina) 20. XI. 1851, † Yonckers 23. XII. 1928, američki botaničar, morfolog, poznat po svojim obradbama golosjemenjača i kritosjemenjača. Napisao s Chamberlainom *Morphologie of Angiosperms*, 1. izd., 1903, 2. izd., 1908; a sam *Morphologie of Gymnosperms*, 1917. I. P.

COUNCIL BLUFFS, grad u državi Iowa (USA), na istočnoj obali rijeke Missouri, nasuprot gradu Omaha. Znatno željezničko raskršće; veleobrt (strojevi) i trgovina žitom; 42.048 stanovnika (1930). Naziv »strma uzvisina, na kojoj se vijeća« dolazi od mjesta, na kome su se po predaji indijanska plemena sastajala radi vijećanja.

COUNTY (engl. »grofovija«), jedinica upravne podjele zemlje u Vel. Britaniji i u USA. Postoji u Engleskoj već od anglosaskih vremena pod starijim nazivom *shire* (scira; danas još u imenima kao Yorkshire, Berkshire i t. d.), kojoj je na čelu bio alderman (v.), kasnije earl (v.) pa scirgerefa ili sheriff (v.), a poslovi zajednice raspravljali su se u skupštini (scirgemot). U normansko doba prevladao je naziv c. Važna služba justice of the peace (v.) uvedena je istom u 14. st. C. je podloga za razvitak engleske samouprave, a ujedno je jedinica državne upra-

ve, sudskog ustrojstva i okružje za izbore u parlamenat. Engleska i Wales imali su prije 52, Škotska 33 c., dok su neki gradovi izlučeni iz njih kao posebne jedinice (*c. borroughs*). Samouprava je iznova uređena zakonom (Local Government Act) od 1888 i 1929; od 1888 postoje u Engleskoj i Walesu 62 *administrative counties* i 83 *c. borroughs*. Samoupravne poslove vodi izabrano vijeće (*c. council*). I u USA imade c. council samoupravni djelokrug. J. A.

COUPERIN, ime obitelji francuskih glazbenika, orguljaša i clavecinista; obuhvaća više pokoljenja; najviše se spominju:

1. **Louis**, ✻ Chaumes 1626, † Pariz 1661, orguljaš u crkvi St. Gervais u Parizu i violinist (»dessus de viole«) Luja XIII., najznatniji učenik Chambonnièresov.

Ostavio je u rukopisu (Bibliothèque nationale u Parizu) mnoge skladbe za clavecin (suite, *Préludes*, poem *Le tombeau de Blanchocher*).

LIT.: A. Pirro, *L. C.*, u »Revue musicale« 1920—21; J. Combarieu, *Histoire de la musique*, II., 1935.

2. **François**, ✻ Chaumes 1631, † Pariz 1703, također učenik Chambonnièresov; orguljaš crkve St. Gervais; vrstan učitelj.

SKLADBE: *Pièces d'orgue consistant en deux messes etc.*

LIT.: A. Pirro, *F. C.* (Tribune de St. Gervais, 1903); J. Combarieu, *F. C.*

3. **Charles**, ✻ Chaumes 1638, † Pariz 1670, veoma cijenjen kao orguljaš, također orguljaš u crkvi St. Gervais.

4. **François**, ✻ Pariz 1668, † Pariz 1733, nazvan **le Grand** (»veliki«), najznatniji od svih Couperina, sin Charlesov, učenik J. Thomelina, očeva nasljednika u službi. Bio je dvorski cembalist i orguljaš u Versaillesu i u crkvi St. Gervais u Parizu. C. le Grand najznatniji je nesamo predstavnik franc. clavecinske škole 18. st., nego i od ne male važnosti za cijeli daljni razvitak francuske klavirske tvorbe, te nije pretjerano ustvrditi, da njegovi utjecaji sežu sve do Debussyja. Uz d'Angleberta, te kasnijih Rameaua, Domenica Scarlattija i Filipa Emanuela Bacha, C. le Grand tvorac je i zastupnik nevezanog, slobodnog, u glazbi za lutnju ukorijenjenoga »galantnog stila«, koji je nastao kao odgovor na strogi polifoni stil. C-ova klavirska glazba, u kojoj se očituje francuski duh i fini ukus, odraz je glazbe dvora i salona onog vremena, te se kreće većinom u malim oblicima. Ta je glazba otmjena, dražesna, plemenita, s glazbenim ukrasima (t. zv. »agréments«) bogate melodike, koju proniče dah blage sjete. C. le Grand otac je modernog »tempo rubato« i oznaka za predavanje. Oblik suite — koju on naziva »ordre« — izgradio je slobodno do niza karakternih, poetičnih komada s natpisima programatskog značenja. J. S. Bach oslanjao se u mladim godinama kod obrađivanja francuskih plesnih oblika na C. le Granda; a tako su radili i Domenico Scarlatti i G. F. Händel.

C. je napisao: *Pièces de clavecin* (4 knj., 1713, 1716, 1722, 1730); *L'art de toucher le clavecin* (1717); *Les goûts réunis* (novi koncerti) uz 1 sonatu *en trio* (trio-sonatu): *Le Parnasse ou Apothéose de Corelli* (1724); *Apothéose de l'incomparable Mr. Lully* (1725); *Les Nations, suites et sonates en trio* (1728); *Leçons des ténèbres*.

F. Chrysander izdao je kao 4. svezak svoje zbirke »Denkmäler der Tonkunst« 1869 nanovo *Pièces de clavecin* (ali bez koncerata i trija, dodanih originalnom·izdanju); Ch. Bouvet, *Pièces pour violon et piano*, 1923.

LIT.: A. Tessier, *C.* (1926); J. Llongueras, *C. o la Gracia* (1923); J. Combarieu, l. c.

5. **Nicolas**, ✻ Pariz 1680, † Pariz 1748, orguljaš u crkvi St. Gervais, sin starijeg Françoisa.

6. **Armand Louis**, ✻ Pariz 1725, † Pariz 1789, mnogo cijenjen kao vrstan orguljaš.

Od sinova njegovih

7. **Pierre Louis** pomagao je ocu u mnogim orguljaškim sužbama.

8. **François Gervais**, naslijedio je oca na svim mjestima, ali je bio osrednji orguljaš i neznatan skladatelj. On je posljednji iz porodice Couperina u službi crkve St. Gervais.

LIT. o obitelji Couperina: Ch. Beuvet, *Une dynastie de musiciens français: Les C., organistes de l'église Saint Gervais*, 1919; H. Quittard, *Les C.*, 1913; J. Tiersot, *Les C.* u »Les maîtres de la musique«, 1926, te niz članaka u »Revue de musicologie« 1922 do 1927 od Bouveta, Brunolda, Cauchiea, Henneberga, La Laurenciea, Tessiera, Tiersota. S. S-i.

COUPERUS, Louis, ✻ 's Gravenhage 10. VI. 1863, † De Steeg 16. VII. 1923, nizozemski pisac romana, 1873—78 boravio u Bataviji (roman *De stille Kracht*, 1899). Počeo kao naturalist (*Eline Vere*, 1889, psihološki istančan roman po životu u Haagu), zatim fantastično-poetičan (*Majesteit*, 1893, predviđa propast ruskoga carstva i crta revoluciju gotovo onako, kako se dogodila; *Wereldvrede*, 1894). Artistički na visini u romanima *Metamorphose* (1897), *Psyche* (1898), *Fidessa* (1899); prelazi na crtanje dekadentne rimske i perzijske povijesti (*Heliogabal*, 1916, *Xerxes*, 1919), preopširno i zasićeno sjetilnošću. Lj. M.



GUSTAVE COURBET, Autoportret

COUPLET (franc.) je popijevka, većinom šaljiva sadržaja, u kojoj se u svima kiticama ponavlja ista melodija. Naziv (koji zapravo znači »par«) izvode iz starinskog plesa uz pjevanje, kod kojega se izmjenjuju sola i zborovi. Kasnije se u bečkoj opereti i glumi s pjevanjem počeo taj naziv upotrebljavati za kratke šaljive strofne popijevke, u kojima se ponavlja pripjev (s istim tekstom). B. Š.

COURANTE, stari francuski salonski ples tehnički dotjeranih koraka ¾ mjere. U doba Katarine Medici u Francuskoj pantomimski divertissement, u 17. st. za Luja XIV. ceremonijalni ples, a u 18. st. u modernoj varijanti popularan društveni ples po cijeloj Evropi. V. K-ć.

COURBET, Gustave, ✻ Ornans (Franche-Comté) 10. VI. 1819, † La Tour de Peilz kod Veveya u Švicarskoj 31. XII. 1877, francuski slikar, predstavnik realizma. Poslije dolaska u Pariz 1839 neredovito je pohađao Steubenov atelјer, a kasnije je bio Hesseov učenik. Potaknut naukom socijalista P. J. Proudhona, C. je izgradio svoju teoriju realizma. Od 1840 promiče socijalističke ideje. Od 1850 do 1870 doba je C-ova najzrelijeg stvaranja. Za vrijeme Komune 1870 bio je predsjednik odbora za čuvanje muzejskih starina. Na njegov prijedlog srušen je 1871 Napoleonov stup na Place Vendôme u Parizu. Nakon pada Komune osuđen je na šest mjeseci zatvora. G. 1872 isključen je iz »Salona«. Poslije toga odlazi u München i Beč. Od 1875 živi u Švicarskoj, jer nije htio platiti troškove za ponovno postavljanje stupa na Place Vendôme. Umro je u emigraciji. — C. je bio učenik slabih Davidovih epigona. Sve je svoje znanje stekao sam, u Louvreu. Ondje je proučavao španjolsko slikarstvo, Riberu, Zurbarana i Velazqueza, zatim Holbeina i Fransa Halsa. Zanimala ga je u prvom redu tehnika dobrog slikarstva. Iako je C. podrugljivo govorio o »gospodi iz Louvrea«, učio je u toj galeriji ustrajnije od drugih. Bio je jedan od posljednjih »starih majstora« Francuske, koji su poštivali tradiciju i voljeli dobar slikarski zanat. — C-ov rani rad pokazuje još naklonost romantici (*Ljubavnici na selu*, *Ranjenik*, 1844). Kasnije revolucionarni C. nastavlja ondje, gdje su Fontainebleauovci i Millet prestali. Glavni mu je cilj bio, da umjetnost oslobodi konvencionalnih forma i akademskoga kanona ljepote, koji su u njegovo vrijeme zastupali službeno priznati slikari Vernet, Delaroche i Couture. Potpuno se predaje studiju prirode i slika objektivno i realistički svakidašnjicu bez izbora i bez uljepšavanja, a ideal mu je plastični oblik i tehnički dobro slikarstvo. Od 1842 već radi dosljedno prema svom programu (*Autoportret sa crnim psom*). Kao gotov umjetnik naslikao je tridesetgodišnji C. svoje remek-djelo, veliku sliku *Pokop u Ornansu* (*Un enterrement à Ornans*), danas u Louvreu, kojim je postigao najviši stepen plastičnosti na 50 likova u krajoliku, sve samih portreta. Na toj je kompoziciji sve jednostavno, statično i istinito, modelacija je potpuna, a

crtež živ i ispravan. Kad je tu sliku kao i poznate *Tucače kamena (Les casseurs de pierres,* 1850) htio izložiti u »Salonu«, ocjenjivački je odbor to smatrao kao otvoren izazov revolucionarca C-a, koji se drznuo slikati priproste seljake i radnike. Bilo je i branitelja C-ove umjetnosti, tako Champfleury, Thoré-Burger, Baudelaire, Bonvin i Daumier. Od 1850 do 1855 zaredale su brojne polemike, iz kojih je sazrela ideja realizma, a C. je bio priznat kao vođa nove škole. Za vrijeme boravka u Montpellieru 1854, gdje je C. bio gost Bruyasa, nastao je *Susret (Bonjour, M. Courbet),* kao i prvi krajolici s mora. More postaje njegova omiljela tema do kraja života. Njegove marine, pune pokreta, pokazuju najbogatiji koloristički sklad. Poslije boravka u Montpellieru C-ova je paleta mnogo svjetlija i jasnija. G. 1855 naslikao je na poticaj Proudhonov veliku kompoziciju *Atelier (Allégorie réelle).* Iste godine bila je svjetska izložba u Parizu, pa C. samostalno izlaže u jednoj baraki. Povodom ove izložbe izdao je C. i jedan katalog s manifestom, gdje iznosi svoj umjetnički credo. Tražio je od umjetnosti, da prikazuje samo ono, što je vidljivo i opipljivo. Stvari treba vidjeti onakvima, kakve one doista jesu: »le vrai, c'est le beau« (istina je ljepota). C. je nastojao, da taj novi program slikarski izgradi objektivno s pomoću punih, plastičnih oblika. Tako su savršeno plastični krasni ležeći ženski aktovi (*Žena, koja spava,* 1862) i mrtve prirode (*Mrtva priroda s jabukama,* 1871). Veličajni su u svojoj jednostavnosti krajolici iz gorja Jure, kao i oni iz okolice Ornansa. C. je mnogo slikao šumu (*Borba jelena,* 1861, rađeno u Frankfurtu). Slikao je i portrete (*Champfleury, Proudhon,* 1865, *Portret oca,* 1874), s kojima modeli nikada nijesu bili zadovoljni. U zatvoru 1871 slikao je C. mrtve prirode. Izradio je i nekoliko skulptura (zdenac u Ornansu i kip Helvetije u La Tour de Peilz). — C-ova se djela nalaze u Parizu, u Louvreu, u francuskim pokrajinskim muzejima, tako u Lilleu, Nantesu, Besançonu i Montpellieru, u inozemstvu, u Belgiji i Njemačkoj.

C-ova je umjetnost imala velikog utjecaja na mlađe generacije, kojima je C-ov revolucionarni program bio bliži od akademskih dogma o ljepoti. Da je samo istina adekvatna ljepoti, to je za ono vrijeme značilo rušenje tradicionalnih ideala umjetnosti. U Francuskoj je C. imao mnogo sljedbenika, a u Njemačkoj je njegova umjetnost imala neobičnog uspjeha. U Frankfurtu je imao i slikarsku školu, a njegova je umjetnost snažno djelovala na izrazite njemačke slikare, kakvi su bili Hans Thoma i Leibl.

LIT.: J. Meier-Graefe, *Corot und Courbet,* Leipzig 1905; R. Muther, *Courbet,* Berlin 1906; L. Bénédite, *G. Courbet,* Pariz 1911; T. Duret, *Courbet,* Pariz 1918; Ch. Léger, *Courbet selon les caricatures et les images,* Pariz 1920; Ch. Léger, *Courbet,* Pariz 1929. V. H-n.

COURBEVOIE, grad na Seini, 8 km na *SZ* od Pariza, ima 58.638 stan. (1936). Njegova glavna ulica vodi ravno u parisku ulicu Champs-Elysées. Razvijen je veleobrt vagona i karoserije, strojeva i zrakoplovnih dijelova. N. Ž.

COURCELLES, Julien, nazvan **chevalier de,** ✻ Orléans 1759, † Saint-Brieuc 1834, francuski povjesničar plemstva. Napisao među ostalim *Dictionnaire universel de la noblesse de France* (1820), *Nobiliaire universel de France* (1820/1).

COURCELLE-SENEUIL, Jean Gustave, ✻ Vauxais (Dordogne) 22. XII. 1813, † Pariz 29. VI. 1892; član Académie des sciences morales et politiques (od 1882). U početku bio je novinar, zatim trgovac, upravitelj državnih imanja u ministarstvu, profesor narodno-gospodarske nauke na sveučilištu u Santiagu (Čile) 1853—63, a nakon povratka u Francusku (1879) državni vijećnik. Kao vrlo plodan teoretski i praktički ekonomski pisac pristaša je gospodarskog liberalizma i individualizma; ubraja se u t. zv. epigone klasičara. Kao što je tokom života prošao različita zvanja, tako se i njegov književni rad prostire na različita gospodarska područja. Naročita je odlika njegovih djela, što istovremeno obrađuje teoretska i praktička pitanja.

BIBL.: *Lettres à Édouard sur les révolutions,* 1833; *Le crédit et la banque,* 1840; *Traité théorique et pratique des opérations de banque,* 1853, 2. izd. 1920; *Manuel des affaires, ou traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles,* 1856, 4. izd. 1883 (prevedeno na njemački, Stuttgart 1885); *Traité théorique et pratique d'économie politique,* 2 sv., 1858/59 (prevedeno na španjolski); *Études sur la science sociale,* 1862; *Leçons élémentaires d'économie politique,* 1864; *Traité sommaire d'économie politique,* 1865; *La banque libre, exposé des fonctions du commerce de banque et de son application à l'agriculture,* 1867; *Cours de comptabilité,* 4 sv., 1867; *L'intérêt et usure,* 1867; *Liberté et socialisme, ou discussion des principes de l'organisation du travail industriel,* 1868; *L'héritage de la révolution. Questions constitutionnelles,* 1871; *Précis de morale rationnelle,* 1875; *Protection et libre échange,* 1879; *Préparation à l'étude de droit. Études des principes,* 1887; *Adam Smith,* 1888; *La société moderne; étude morale et politique,* 1892. — Osim tih izvornih djela prevodio je s engleskoga (tako i raspravu Summer Mainea o zadruzi u južnih Slavena), a bio je suradnik brojnih francuskih časopisa. M. J.

COURIER, Paul-Louis, ✻ Pariz 4. I. 1772, † Véretz 10. IV. 1825, helenist i francuski pisac. Po očevoj želji stupio je u vojnu školu u Chalonsu. Vojnu službu vršio je nemarno, a 1809 predao je ostavku. Tako je bio zagrijan za starogrčki, da u ratu nije napuštao svoga Homera. Srećom je 1809 u Firenci otkrio neobjelodanjen ulomak *Dafnisa i Hloje,* koji je pobudio glasovitu polemiku. Neobjelodanjeni rukopis bio je naime umrljan tintom, i to slučajno, kako je on to tvrdio. G. 1810 preveo je taj Longov roman na francuski s mnogo arhaizama i profinjene naivnosti. G. 1818 nastanio se na svom imanju u Touraini. Odanle je, usred gospodarskih briga i bračnih nedaća, poveo žestoku borbu letacima protiv Restauracije. Liberal i volterijanac, bonapartist iz želje, da oponira, orleanist po svojim težnjama, on je napadao »prijestolje i žrtvenik« i potkapao temelje vladavini pokazujući takvu smionost u kritici i takvu borbenost u klasičnoj otmjenosti izražavanja, kakvoj možda nema primjera. On priča zlobnom finoćom, što podsjeća stilom na La Bruyèrea i Voltairea, događaje seoskog života, u kojima dolaze do izražaja smiješnosti režima i praktične posljedice nespretnih zakona, kao na pr. u znamenitoj *Pétition pour les villageois qu'on empêche de danser* (1822). Dok je sticao popularnost, pa čak i slavu u zemlji, u svom je selu pobudio mržnju, pa je ubijen iz zasjede.

BIBL.: *Lettre à M. Renouard, libraire, sur une tache faite à un manuscrit de Florence,* 1810; *Le commandement de la cavalerie et De l'équitation,* prijevod s grčkog od Ksenofonta, 1812; *Pétition aux deux chambres,* 1816; *Lettre à Messieurs de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres,* 1817; *Pamphlet des pamphlets,* 1824; *Collection de lettres et articles,* 1824; *Oeuvres avec un essai sur la vie de C. par A. Carrel,* 4 sv., 1830; *Oeuvres complètes,* izd. Robert Gaschet, 2 sv., 1925.

LIT.: R. Gaschet, *La jeunesse de P. L. C., étude sur sa vie et ses oeuvres de 1772 à 1812,* Pariz 1911; *P. L. C. et la Restauration,* Pariz 1913; *Les aventures d'un écrivain: P. L. C.,* Pariz 1928; L. André, *L'assassinat de P. L. C.,* Pariz 1913. J. D-e.

COURING, Hermann, ✻ Norden (Frizija) 9. XI. 1606, † Helmstädt 12. X. 1681. Učio filozofiju, teologiju i medicinu. Profesor je filozofije na sveučilištu u Helmstädtu od 1632, a od 1636 medicine, politike i prirodnoga prava.

Jaki razvoj državne misli budi u novom vijeku zanimanje za motrenje socijalnih i gospodarskih pojava u širokim krugovima. U krugovima učenjaka počinje se javljati naročita ljubav za državne znanosti, a s time uporedo i za brojidbu, koja se u to doba smatra nekim »bilansiranjem« predmeta, pa i ljudi, a to može zanimati državu. Među prvima je C., koji predaje t. zv. sustavni državopis i osniva ga kao samostalnu nauku. Kao čovjek vanrednih sposobnosti proučavao je različite nauke te postao u neku ruku enciklopedistom i stekao velika priznanja čitavoga tadašnjeg kulturnog svijeta.

U državoslovnim djelima približava se onim teoretičarima, koji zastupaju pravac merkantilizma, a inače stoji na stajalištu trgovinskih ograničenja i monopola. Poznavajući Aristotela, koji nauku o državi ispoređuje sad s arhitektonskim, sad s medicinskim umijećem, želio je udovoljiti potrebama praktičnoga političara i državnika. Tako su nastala njegova predavanja o *Državopisu,* u kojima se isključivo obazire na suvremeno stanje naroda s namjerom, da upozna činjenice i pojave, a što je najvažnije — u vezi s njihovim uzrocima. U tom je preteča moderne brojidbe. C. ne pridaje svojoj novoj nauci ime brojidba (statistika), ali područje svoga akademskoga rada ipak proširuje nekom vrsti brojidbe, t. j. nauke o stanju države (Staatszustandschildernde Vorlesungen), pa njegova predavanja obuhvataju pitanja o žiteljstvu, o produkcionim silama, o javnoj dobrotvornosti i njezinim sredstvima, o pomoćnim snagama državne uprave i sl. R. S-r.

COURNOT, Antoine, ✻ Gray 1801, † Pariz 31. III. 1877, francuski matematičar i filozof, primjenjuje princip vjerojatnosti u teoriji prirode i u filozofiji historije. Redovitost i pravilnost događanja u fizičkom svijetu ne isključuje mogućnost slučaja, koji se osniva na sastanku nezavisnih uzročnih nizova. Prirodni zakoni vrijede samo približno, iako s najvećom vjerojatnošću, ali ne s potpunom logičkom dosljednošću i neminovnošću. I u naukama pored činjenica, koje se dadu utvrditi, ima doumaka, koji zavise od filozofijskih pogleda na stvar. Ni povijesni tok nema se smatrati ni rezultatom nužde ni logičkoga idejnoga slijeda; osim uzročno posljedične zakonitosti odlučuju u historijskom razvitku slučaj i utjecaj pojedinaca, naročito jakih ličnosti.

BIBL.: *Exposition de la théorie des chances et des probabilités,* Pariz 1843; *Essai sur les fondements des nos connaissances,* 2 sv., novo izd. Pariz 1912; *Des méthodes dans les sciences de raisonnement,* Pariz 1865; *Considération sur la marche des idées et des événements dans les temps modernes,* 2 sv., Pariz 1872. A. B-a.

COURRIÈRE, Céleste, ✻ Brémenil (Meurthe) 1843, francuski slavist. Dugo je živio u Rusiji, gdje je posjedovao imanje. Tu se posvetio proučavanju ruske književnosti i napisao *Russie et Pologne* (1874) i *Histoire de la littérature contemporaine en Russie* (1875). Pod utjecajem ruskih pisaca napisao je roman *Hanna la folle* (1878). Nakon toga je preveo *La mort d'Ivan le Terrible* od Alekseja Tolstoja (1879). Iste je godine objelodanio *Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves* (izuzevši Ruse), u kojoj je dobro prikazana hrvatska književnost. Nešto prije objelodanio je prijevod Smrti Smail-Age Čengića u »Revue britannique« (travanj 1878) pod naslovom *La mort de l'aga Smail Čengić*. Preveo je i dvije komedije K. Trifkovića, *Moitié eau, moitié vin* i *Le billet doux* u varšavskoj »Revue Slave«, IV., 1879. G. 1887 popunio je svoju *Histoire de la littérature* raspravom *Le mouvement littéraire dans les pays slaves* (Revue britannique, 1887, V.).

LIT.: J. D., *Notes sur la litérature croate en France au XIXe siècle*, Annales de l'Institut français de Zagreb, IV., 1940; J. Dayre, *Prvi franc. prijevod Smrti Smail-Age*, »Novosti«, Božić 1940. J. D-e.

COURS D'AMOUR (»dvorovi ljubavi«), u Francuskoj u srednjem vijeku društva za obranu ženske časti u viteškom smislu, za promicanje pjesništva o ženi i za raspravljanje pitanja o ljubavi. Karlo VI. osnovao je 1400 *c. amoureuse.*

COURT, Antoine, ✻ Villeneuve-de-Berg 27. III. 1696, † Lausanne 13. VI. 1760, francuski protestantski teolog. Najprije je bio pastor u Nîmesu, a 1729 nastanio se u Lausanni, gdje je osnovao sjemenište, kojim je upravljao do smrti, s naslovom generalnog zastupnika reformiranih crkava. To je sjemenište bilo rasadnik reformirane crkve u Francuskoj. Napisao je *Histoire des troubles de Cévennes* (1760 i 1819).

BIBL.: *Le patriote français et impartial*, Villefranche (Ženeva) 1751 u 2 sv.; *Histoire des troubles de Cévennes*, ibd. 1760; *Mémoires d'A. C.* (izdao E. Hugues, Toulouse 1885).

COURTELINE, Georges Victor Marcel Moinaux, nazvani C., ✻ Tours 25. VI. 1858, † Pariz 25. VI. 1929, francuski književnik, sin Julesa Moinauxa, pisca *Tribunaux comiques*. Već je u gimnaziji napisao komediju, iz koje neki stihovi već unaprijed kazuju kasniji njegov komad *Conversion d'Alceste*. Njegovi dojmovi iz vojničkog života, gledani sa smiješne strane, pružili su mu gradivo za prve knjige: *Les gaités de l'escadron* (1886), *Le 51e chasseurs* (1887), *Le train de 8 h 47* (1888), *Lidoire et Biscotte* (1892), kasnije nazvana *Lidoire et Potiron* (1898). Kao činovnik u ministarstvu bogoštovlja našao je ondje prizore nezaboravne komike, što se nalaze u *Messieurs les Ronds-de-cuir* (1893). U njegovim kazališnim komadima imade okretnih slika iz bračnog života (*La peur des coups, La paix chez soi*, 1906), a u *Boubouroche* (2 čina u prozi, 1893), prizori su vrlo tmurni ispod vanjštine bučnog veselja. Osim toga je ismijao osobito neke pojave nelogičnosti i nesuvislosti pravosuđa te slabosti nekih njegovih službenika u komedijama: *Hortense, couche-toi*, 1898, *Le gendarme est sans pitié*, 1899, *Le commissaire est bon enfant*, 1900, *L'article 330*, 1900, *Les balances*, 1901 i t. d. Treba spomenuti i nastavak *Misanthropa, La conversion d'Alceste* (1. čin u stihovima, 1905), gdje je spretno oponašao Molièrea. On je ne samo jedan među najpopularnijim suvremenim komediografima, nego je pronicav promatrač, a ujedno blag prema priprostim i bezazlenim stvorenjima. Njegovo veselje, često lakrdijaštvo, prožeto je nekom mudrošću bez iluzija o ljudima i bez vjere u život.

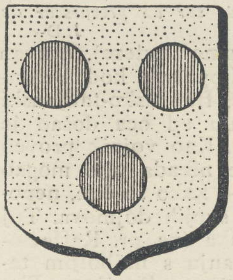


GEORGES COURTELINE

PRIJEVODI: *Mjenla*, pr. K., Srđ III (1904); *Molim karte, gospodo!*, pr. I. K., Domi Svijet, 1902; *Sat*, ibid. 1913; *Što se može dogoditi poštenom nalazniku*, Obzor 21. II. 1906; *Peten protiv Bunjasa*, prev. N. N., Kriminal. biblioteka, V.

LIT.: J. Vivent, *Les inspirations et l'art de C.*, Pariz 1921; F. Turpin, G. C., Pariz, 1925. J. D-e.

COURTENAY, de, znamenita porodica francuskih plemića, koja je u 12. st. ušla u rodbinske veze s francuskom kraljevskom porodicom; prozvana je po zamku u départ. Loiret. Od potomaka prvoga po imenu poznatog člana Huttona (Athon) u 11. st. ističe se sudionik 1. križarske vojne Joscelin, koji je 1119 naslijedio Balduina kao grof Edese. Njegov istoimeni sin († 1149), prozvan od protivnika »francuskim đavlom«, izgubi spomenutu grofoviju 1144; bio je to prvi veliki uspjeh islama u borbi s državama križara i ujedno poticaj za 2. križ. vojnu (1147—48). Po Jolanti, sestri prvih dvaju latinskih careva u Carigradu, dobivaju C. i carsku krunu. Jolantina muža Petra okruni papa Honorije u Rimu 1217, ali već na putu u Carigrad pogine Petar na rijeci Škumbi u borbi s epirskim despotom Teodorom; time je latinsko carstvo počelo vidljivo opadati. G. 1220—28 bio je carem nesposobni Petrov sin Robert; naslijedio ga je mali Balduin II., s kojim propada 1261 i carstvo. Ženidbom je pravo na carsku krunu zapalo Karla Valois, brata francuskoga kralja Filipa IV.; on je 1306—08 razvio uz pomoć pape dosta živu djelatnost na Balkanu. Iz roda latinskih careva C. potječe Jolanta, druga žena hrvatsko-ugarskoga kralja Andrije II., kći Petrova, a zatim tobožnja rođakinja cara Roberta, koja se vjerojatno udala za jednoga od sinova srpskoga kralja Stefana Nemanjića. Jedan je ogranak C. prešao u Englesku, gdje se prozove de Devonshire. Od njegovih se članova istaknuo William (1342—96), koji je kao canterburyski nadbiskup bio protivnik Wycliffea.



GRB PORODICE COURTENAY

LIT.: A. Berton, *C. et ses anciens seigneurs*, Montargis 1877; I. Bouchet, *Histoire généalogique de la maison royale de C.*, Pariz 1651; H. Workman, *John Wyclif*, Oxford 1926. J. Š-k.

COURTEYS, francuski umjetnici u emajlu, koji su se svi rodili i umrli u Limogesu, glavnom sijelu te grane francuske umjetnosti. Najvažniji pripadnici te porodice živjeli su u 16. st.; to su bili **Jean** (1511—86) i **Pierre I.** (1520—86). Jean je stvorio niz minuciozno izrađenih kompozicija, koje većinom obrađuju biblijsku građu, a izradba im je veoma zamršena. Svaka je od njih izrađena u jednom glavnom tonu, kojemu su podređene različite varijacije boja. Pierre I., koji se napose isticao među suvremenim majstorima te umjetnosti, voli mitološku građu. Njegove su najmilije boje jedinstveno siva ili modra, a za njegov su način stvaranja značajne i ljubičaste sjene. Kao uzore odabire najradije slike suvremenih talijanskih slikara (Rosso Fiorentino i Giulio Romano). Kod toga se nije ograničio na uobičajeno ukrašivanje vrčeva, vaza i drugih posuda, već pokušava sa svojim emajlima resiti čitave sobne stijene (tako u dvorcu »Madrid« kod Pariza). Glavna djela obih umjetnika čuva Louvre, no ima ih i po drugim evropskim zbirkama (u Beču, Münchenu, Dresdenu i Angersu). I tri sina Pierra I. bavila su se istom umjetnošću (**Pierre II.**, 1550—1611, **Pierre III.**, 1556—1617, i **Martial**). F. C.

COURTHOPE, William John, ✻ South Walling (Essex) 17. VII. 1842, † Wadhurst (Sussex) 10. IV. 1917, engleski literarni historičar i pisac. U mladim danima spjevao je dražesne satire (*Ludibria lunae*, 1869; *The paradise of birds*, 1870), a izdavao je i novine (bio je do 1887 urednik lista National Review, što ga je osnovao). Postavši kasnije profesorom povijesti književnosti na sveučilištu u Oxfordu posvetio se literarno-historijskim studijama. Od njega potječe jedan od najboljih cjelokupnih prikaza engleske književne povijesti (*History of English poetry*, 6 sv. 1895—1910), nadalje monografija *The liberal movement in English literature*, 1885. Osim toga napisao je i životopis Addisonov (1884) i Popeov (1889) i priveo kraju od Elwina započeto cjelokupno izdanje Popeovih djela (u 10 sv., 1871—89). F. C.

COURTHS-MAHLER, Hedwig, ✻ Nebra na Unstruti 18. II. 1867, njemačka spisateljica; živi u Berlinu. Poslovična je njena literatna plodnost. Napisala je preko stotinu romana bez ikakvih literarnih pretenzija i kakve dublje vrijednosti. Njeni su romani pisani za široke krugove i doživjeli su skupnu nakladu od preko 20 milijuna primjeraka.

COURTILZ DE SANDRAS, Gatien, ✻ Montargis 1644, † Pariz 6. V. 1712, francuski poligraf. Kao kapetan u šampanjskoj pukovniji istupio je iz vojske i posvetio se spi-

sateljstvu. Od njegove velike novinarske, političke, romantične i pseudo-historijske proizvodnje ostalo je jedino poznato djelo: *Mémoires de M. d'Artagnan, capitaine-lieutenant de la première compagnie des mousquetaires du roi, contenant plusieurs choses secrètes et particulières, arrivées sous le règne de Louis le Grand, jusqu'au siège de Maëstricht*, Köln (Haag) 1700, 3 sv., iz kojega je Alexandre Dumas uzeo zamisao i gradivo za roman *Tri mušketira.*

LIT.: B. M. Woodbrigge, *G. de C.*, *Étude sur un précurseur du roman réaliste en France*, Pariz 1926. J. D-e.

COURTOIS, Jacques (u Italiji **Giacomo Cortese**), nazvan **Bourguignon (Borgognone)**, ✻ St. Hippolyte kod Besançona 12. II. 1621, † Rim 14. XI. 1671, francusko-talijanski slikar. Primivši prvu pouku u slikanju od oca došao je kao četrnaestgodišnji dječak u Italiju. Kao vojnik proveo je tri godine u toj zemlji (koju više nikada nije mogao ostaviti na duže vremena) izrađujući — kako se čini, neposredno u slobodnom svijetlu — skice svojih dojmova. Toj navici, proučavanju starijih slika bitaka (na pr. Raffaelove Konstantinove bitke) i prijateljevanju s najboljim talijanskim slikarima (na pr. s Albanijem, Renijem, Pietrom da Cortona, Cerquozzijem, P. van Laerom) imao je on zacijelo više zahvaliti nego spominjanom učenju kod nepoznatih bolonjskih i milanskih slikara, da se brzo razvio u majstora i specijalista slikanja bitaka, koje je kod njega živahno pokretno i u kojem se bojna radnja raščlanjuje u pojedinačne skupine. U tim radovima ugodno se doima i snažan osjećaj za boju i atmosferu. Stupivši poslije smrti svoje žene kao 36-godišnji muž u isusovački red (konačne zavjete položio je 1668) dao se kasnije više na prikazivanje religioznih nacrta, ali nije pritom pokazao nikakve osebujnosti. To živahnije djeluju mnogi crteži, koji su ostali iza njega. Vršio je snažan utjecaj na dalji razvoj evropskoga slikarstva bitaka. Njegov neposredni učenik bio je Parrocel. S njim je živio i radio u Rimu njegov brat **Guillaume C.** (1628—1679), koji se ipak pridružio više načinu slikanja Pietra da Cortona.

LIT.: F. A. Salvagnini, *I pittori bergognoni Cortese (C.) e la loro casa in piazza di Spagna*, Rim s. a. F. C.

COURTS JOURS (franc. »kratki dani«), označuje kratki rok nekom trgovačkom poslu. Naročito se primjenjuje taj termin dospjelosti mjenice (→ mjenica). M. I.

COUSIN, 1. Jean, ✻ Sens oko 1490, † Pariz 1560/1561, francuski kipar, slikar i grafičar. Djelovao je u Sensu, Fontainebleauu, a od 1540 u Parizu. Na njegov su razvoj utjecali Michelangelo, Primaticcio i Parmigianino. U Louvreu se nalaze njegove slike *Eva prima Pandora*, *Arthémide* i *Jugement dernier* (ovu posljednju, u kojoj se povodio za Michelangelom, pripisuju neki njegovu sinu). Izvodio je kartone za gobeline i crkvene prozore. Istakao se kao grafičar svojim drvorezima i bakrorezima za djelo *Coutumes de Sens* (1556) i kao pisac knjige *Livre de Perspective* (Pariz 1560).

2. Jean, ✻ Sens 1520/22, † Pariz oko 1594, sin predašnjega, slikar i bakrorezac, napisao je i ilustrirao djela *Livre de Portraicture* (Pariz 1571) i *Livre de Lingerie* (Pariz 1584), a izveo 1585 kartone za prozore u pariskoj crkvi Saint-Gervais (*Navještenje*, *Rođenje Kristovo* i *Sud Salamunov*).

LIT.: M. Roy, *Artistes de la Renaissance en France*, Pariz 1929. A. Sch.

3. Victor, ✻ Pariz 28. XI. 1792, † Cannes 13. I. 1867, francuski filozof. Isprva stoji pod utjecajem P. Laromiguièrea, Maine de Birana i Ampèrea. Putujući po Njemačkoj upoznaje Goethea, Jacobija, Schellinga i Hegela, te otada datira utjecaj njemačke filozofije u Francuskoj. Kao sveučilišni profesor istakao se čuvenim predavanjima iz povijesti filozofije, koja su sastavljena u duhu Hegelove nauke. Zapremajući zatim mnoge ugledne položaje u javnom životu, a konačno i kao ministar prosvjete, mnogo je nastojao oko reforme školstva, vođen željom, da vjerski osnov nastave zamijeni službeno određenom filozofijom. C. je eklektik, koji je, držeći sredinu između škotske škole i njemačke spekulativne metafizike, skrenuo francuski senzualizam u idealističku (spiritualističku) metafiziku, osnovanu na psihologiji. Polazeći od svijesti kao osnovnog podatka drži, ne bez veze sa Schellingovom naukom o intelektualnom zoru, da duh u svojoj prvotnoj i spontanoj djelatnosti neposredno zahvata apsolutni bitak, dok se u stanju razumske refleksije ograničuje na subjektivne mogućnosti. Uza sve to C. ne ostaje na Kantovu kriticizmu, nego, oslanjajući se na Platonove, Descartesove, Leibnizove i Hegelove misli, smatra apsolutnu spoznaju mogućom time, što Kantovu transcendentalnu apercepciju podiže do vrijednosti apsolutnog logosa, koji naziva neosobni um (raison impersonnelle). Ovaj i nije drugo, nego izraz božanskog bića, koje je ujedno vrhovni princip istine, ljepote i dobrote. Svijet zamišlja C. u neizbježnoj korelaciji prema Bogu kao nuždan i ograničen tvor beskonačne božanske supstancije. Povijesni proces svijeta je razvoj ideja, što za čovječanstvo znači napredak i sve potpunije ostvarenje čovječnosti. U tom razvoju nije bez važnosti prostorno-vremenski udes pojedinaca i naroda. Veliki narodi i značajni pojedinci po svojoj ulozi u razvitku čovječanstva vidljivi su predstavnici ideje, te su nuždan sastavni dio povijesnog zbivanja, koje se ostvaruje u smislu Božje providnosti. U vezi s tom hegelovskom mišlju drži C., da se ideja istine potpuno ostvaruje u cjelini svjetskog procesa, te da je prema Leibnizovim riječima u svakom filozofijskom sistemu sadržana iskra istine. Vođen tim mislima C. je stekao znatnih zasluga za proučavanje povijesti filozofije. Osim djela i predavanja o povijesti filozofije priredio je prijevod Platona, kao i izdanja Proklovih, Abelardovih, Descartesovih i Pascalovih djela.



VICTOR COUSIN, Ambrosie Tardieu

BIBL.: *Cours de l'histoire de la philosophie moderne*, 5 sv., Pariz 1841—1848. Za C. nauku najznačajniji je drugi svezak pod naslovom *Du Vrai, du Beau et du Bien*, 1. izd. kao posebno djelo već 1837, 12. izd. 1872, engl. Edinburgh 1854; *Cours de philosophie*, 1836.

LIT.: P. Janet, *V. C. et son oeuvre*, Pariz 1893; Ch. Sécretan, *La philosophie de V. C.*, Pariz 1868; V. Alaux, *La philosophie de V. Cousin*, Pariz 1905; Ravaisson, *La Ph. en France au XIXe s.*, Pariz 1893³, njem. 1889; Mignet, *V. C.*, Pariz 1869; J. Simon, *V. C.*, 1887. M. P-s.

COUSINS, Samuel, ✻ Exeter 9. V. 1801, † London 7. V. 1887, engleski grafičar. U Londonu mu je bio učitelj S. W. Reynolds, s kojim je u zajednici radio do 1826, kad se samostalno istakao svojim mezzotintom po slici Th. Lawrencea *Sir Thomas Dyke Acland i njegova porodica.* Odonda pa sve do 1883 izvodi C. velik broj mezzotinta po slikama Raeburna, Landseera, J. Reynoldsa, J. E. Millaisa i skulpturama J. Banksa i F. Chantreya. Iako njegovi grafički listovi ne dosežu uvijek bogatstvo i sjaj tonova velikih engleskih majstora u ovom području, ipak se oni odlikuju izvanrednom vještinom izradbe, nježnim i mnogolikim tonovima i slikovitošću.

LIT.: A. Whitman, *S. C.*, London 1904; M. W. Brockwell u Th.-B. *ALBK*, VII. A. Sch.

COUSSEMAKER, Charles Edmond Henry de, ✻ Bailleul 19. V. 1805, † Lille 10. I. 1876, francuski glazbeni povjesničar, učio je pravo u Parizu, a uz to pjevanje, harmoniju i kontrapunkt. Nakon svršenih nauka posvetio se odvjetničkom zvanju, ali je marljivo komponirao (crkvene skladbe, operni odlomci, romance i t. d.). Njegova istraživanja iz povijesti glazbe protežu se najvećma na srednji vijek; glavno mu je djelo *Scriptores de musica medii aevi*, 4 sv., 1864—76; novo izdanje M. Moser, Graz 1908.

LIT.: A. Desplanque, *Études sur les travaux d'histoire et d'archéologie de M. E. de C.*, 1870. S. S-i.

COUSTOU, porodica francuskih kipara. **1. Nicolas**, ✻ Lyon 8. I. 1658, † Pariz 1. V. 1733. Učitelj mu je bio ujak A. Coysevox. Poslije povratka iz Rima (1687) radio je u Trianonu, Versaillesu (dražesni friz djece u dvorani Oeil-de-Boeuf) i Marlyu. Kasnije je surađivao pri izvanjskoj dekoraciji palače Hôtel des Invalides. S bratom Guillaumeom i Coysevoxom izveo je spomenik *Voeux de Louis XIII* u crkvi Notre Dame. Posljednje njegovo djelo, kip Luja V. u Louvreu, odaje, iako još teatralno barokan, značajke novoga doba. — **2. Guillaume**, ✻ Lyon 25. IV. 1677, † Pariz 20. II. 1746, brat Nicolasov. Učitelji su mu bili u Parizu Coysevox, a u Rimu Pierre Legros, s kojim je u crkvi S. Ignazio u Rimu izveo reljef sv. Alojzija Gonzage. Vrativši se u Francusku izveo je u Lyonu alegorijske brončane kipove rijeka Saône i Rhône, u Rouenu reljef na zabatu carinarnice, pa grobne spomenike Forbin-Janson (katedrala u Beauvaisu) i kardinala Duboisa (crkva





Gore: TUCAČI KAMENA, Dresden, Gemäldegalerie;
dolje: SUSRET (»BONJOUR, MONSIEUR COURBET«), Montpellier, Musée Fabre.

PRILOG U BAKROTISKU 1A





POJEDINOSTI SA SLIKE »SPROVOD U ORNANSU«

Pariz, Louvre

Saint-Roch u Parizu), pa reljef *Passage du Rhin* (dvorska kapela u Versaillesu). Glavno su njegovo i najpoznatije djelo glasoviti *Chevaux de Marly* (1745), koji su danas postavljeni na ulazu u Champs Elysées u Parizu. Povodljivom vitkošću i ljepotom svojih oblika, pa neobičnom slobodom svojih kretnja nadilaze oni sve svoje antičke i novije uzore, a predočuju već stil 18. st. Treba još istaknuti njegov kip Marije Leszczynske kao Junone (Louvre, pendant kipu Luja XV., djelu njegova brata Nicolasa). — 3. **Guillaume**, sin 2., ✳ Pariz 19. III. 1716, † Pariz 13. VII. 1777. Učio je u Parizu i Rimu. Radio je u kraljevskim dvorovima Versaillesu, Crecyu i Bellevue. Sa P.-A. Slodtzom izveo je četiri reljefa za zabat palače na Place de la Concorde u Parizu. Najljepša su njegova djela kipovi Venere i Marta, izvedeni za perivoj dvorca Sanssouci (danas u berlinskom muzeju), koje je izveo po uputama Diderota, a po crtežima Cochinovim, djela, koja već potpuno predočuju stil rokoko.

LIT.: L. Gonse, *La sculpture française depuis le XIVe siècle*, Pariz 1895; A. Michel, *La sculpture française dans la première moitié du XVIIIe siècle* (Histoire de l'art VII, 1 i 2), Pariz 1923. A. Sch.

COUTHON, Georges, ✳ Orcet (dép. Puy-de-Dôme) 22. XII. 1755, † Pariz 28. VII. 1794, francuski revolucionarac. Kao odvjetnik u Clermontu bio je vrlo cijenjen te je 1789 bio ondje imenovan predsjednikom suda. Izabran u Zakonodavnu skupštinu predložio je, da se Luju XVI. dade naslov »kralj Francuza« i da se strogo postupa protiv emigranata. On je upravljao opsadom pobunjenoga Lyona. U konventu je pristupio montagnardima i bio fanatički pristaša Robespierrea te doveo do osude Dantonove i Hébertove. Sam je C. bio 27. VII. 1794 svrgnut i sutradan zajedno s Robespierreom i Saint-Justom smaknut giljotinom.

COUTO, Diogo do, ✳ Lisabon 1542, † Goa 1616, portugalski povjesničar. Proveo je pola vijeka u Indiji, gdje ga je kralj Filip II. (u Portugalskoj I.) imenovao historiografom. Nastavljajući izvrsno djelo *Décadas da Asia* slavnoga povjesničara Barrosa (v.) dao je metodičko djelo nepristranog sadržaja i pouzdano vrelo etnografskih podataka o Indiji, pisano uzornim stilom i prekrasnim jezikom (tiskano u Lisabonu 1778—88 u 14 svezaka). Sličnih je svojstava i njegov *Diálogo do Soldado prático*, u kojem prikazuje portugalsku dekadenciju u Indiji (izdao A. C. do Amaral u Lisabonu 1790); od ostalih je djela zanimljiv životopis *Vida de Paulo de Lima Pereira* (1765). J. Tbk.

COUTURAT, Louis, ✳ Pariz 1868, † Pariz 1914, franc. filozof, profesor na sveučilištu u Toulousi, Caenu i Parizu; bavio se matematikom, logistikom i međunarodnim jezikom, pa je bio glava pokreta za reformaciju esperanta, što je dovelo do međunarodnog jezika *ido*.

BIBL.: *De l'infini mathématique*, Pariz 1896; *La logique de Leibnitz*, 1901; *Les principes des mathématiques*, 1906; *Les nouvelles langues internationales*, 1900; *Histoire de la langue universelle*, 1903; *Internaciona matematikal lexiko*, Jena 1910. Đ. K.

COUTURE, Thomas, ✳ Senlis 21. XII. 1815, † Villiers-le-Bel 30. III. 1879, francuski slikar. C. je bio učenik Grosa i Delarochea. Njegov se rad oslanja na slikarsku tradiciju Venecijanaca. Radio je u duhu akademskih doktrina, većim dijelom historijske kompozicije (*Rimljani u doba propadanja*, 1847). Poznate su njegove freske u pariskoj crkvi St. Eustache. Bio je učitelj Manetov, a imao je, kao majstor od zanata, velik broj učenika iz svih krajeva Evrope. Napisao je teoretska djela *Méthodes et entretiens d'atelier*, 2 sv. 1868, i *Paysage*, 1869.

LIT.: Uhde-H. Bernays, *Anselm Feuerbachs Lehrer Thomas Couture* (Jahrbuch der bildenden Kunst, I.), München 1907. V. H-n.

COUVADE → Kuvad.

COUVEUSE je posebna naprava za njegu nedonošene djece i novorođenčadi s prirođenom vitalnom slabošću. Budući da su takva djeca termolabilna, njihovo naime središte za toplinu ne funkcionira normalno, nastaju lako veliki gubitci tjelesne topline i ohlađenje tijela. Zbog toga se ta djeca umjetno griju u c. Upotrebljava se zatvoren i otvoren model c. Otvoreni je model praktičniji, jer omogućuje zračenje c. i bržu pomoć u slučaju napadaja gušenja. Zatvoreni se modeli griju električnom strujom, toplom vodom ili parom. Potrebno je stalno nadzirati toplinu u c., jer lako nastane zastoj topline, što ima štetne posljedice za zdravlje. B. D.

COVENTRY, grad u Engleskoj (grofovija Warwickshire), 167.046 stan. (1931). Ime i postanak sežu do g. 1043, kada je ondje sagrađen benediktinski samostan (coventre). Ima lijepe stare crkve, među njima sv. Mihajla, u kasnoj engleskoj gotici (t. zv. perpendicular style), i stare gradske zidine, dijelom još sačuvane. Kraljevsku povelju kao grad dobio je C. 1153. Već od srednjeg vijeka C. je znatno središte trgovine i obrta, osobito tkalačkog. U novo doba tu se proizvode motori i njihovi sastavni dijelovi (jedna od najvećih tvornica u Engleskoj), električni aparati, tekstil i t. d. Grad je mnogo stradao u ratu g. 1941.

COVERCOAT, glatko sukno u modernim bojama za muške ogrtače i ženske kabanice, koje se onda po samom suknu zovu covercoatima. U osnovi se nalazi mouliné-kamgarn, konac, u kojem često ima i pamuka, a poutka je od kamgarna.

COVERDALE, Miles, ✳ grofovija Yorkshire 1488(?), † London 19. II. 1568, prevodilac Biblije na engleski i biskup exeterski. Svršio je filozofiju i teologiju. Ušao je u samostan augustinaca i tu započeo studij Sv. Pisma prihvativši Lutherove nazore. U svojim propovijedima ustao je protiv štovanja slika. G. 1535 tiskan je u Zürichu njegov prijevod Biblije. Pretpostavlja se, da je C. prevodio s latinskog uz pomoć Lutherova prijevoda i Tyndalova Novog Zavjeta. To je prvi potpuni engleski prijevod Biblije. G. 1551 postao je exeterskim biskupom, 1563 rektor crkve St. Magnus u Londonu. G. 1564 izdao je svoje posljednje djelo *Letters of Saints*. Njegova djela, većinom prijevodi, izdana su s pismima 1846. R. F.

COVIELLO → Commedia dell'arte.

COVILHAM (Covilhão), **Pedro de,** ✳ Covilhã(o) u pokrajini Beiri, † Abesinija oko 1545, portugalski putnik na Istoku. Dok se B. Diaz spremao na veliko poduzeće, koje je svršilo otkrićem Rta Dobre nade, kralj Ivan II. pošalje 1487 C. i Alfonsa de Payva s velikim punomoćima izravno na Istok k vladarima, do kojih budu mogli doći. Putnici se rastadoše u Adenu. Payva pođe u Abesiniju, gdje je umro, a C. proputuje zapadnu Indiju do Kalikuta, istočnu Afriku do Sofale i zemlje s obje strane Crvenoga mora te uđe 1490 u Abesiniju, gdje ga negus zavoli i zadrži do smrti. Upoznavši za dugoga boravka u toj zemlji narod, običaje i jezik, bio je C. od velike koristi novome portugalskom poslanstvu, koje su 1520 doveli onamo Rodrigo od Lime i Francisco Alvarez. N. Ž.

COVILHÃO, portugalski grad u staroj pokrajini Beiri, 30 km sjev.-ist. od Guarde; ima 15.640 stan. (1930); na pruzi Beira—Baixa, 664 m nad morem, u divnoj okolici na istočnim obroncima Sera da Estrela, na koju se iz C-a čine izleti. U okolici su glasoviti termalni izvori.

COVINGTON, šest gradova u USA, i to u saveznim državama Indiana, Kentucky, Louisiana, Ohio, Tennessee i Virginia, a najvažniji su: 1. na ušću Lickinga u Ohio, nasuprot gradu Cincinnati, mostom spojeno predgrađe njegovih bogatih trgovaca, jako veleobrtno središte (ljevaonice željeza, tekstil, pokućstvo, duhan) s postajama za promet rijekama, morem i zrakom, 65.252 stan. (1930); 2. na sastavu rijeka James i Jackson u gorju Alleghany i na raskršću željeznica u gorskoj dolini Great Valley, gdje su sumporni izvori, 6.538 stan. (1930). N. Ž.

COVURLUI, rumunjsko okružje (judeţele) između Dunava, Pruta i Sereta, u kojem živi (1930) 211.196 stan. na površini od 2.662 km², a glavni je grad luka Galac. N. Ž.

COWBOY (engl. »kravar«), čuvar velikih stada goveda na pašnjacima Sjeverne Amerike. Cowboyi su dobri jahači, uvježbani u različnim lovačkim vještinama. Njihove tipove obrađuju osobito rado pisci pustolovnih novela, romana i slikopisnih tekstova.

COWEN, Frederic Hymen, ✳ Kingston (Jamaica) 29. I. 1852, † 1935, engleski dirigent i skladatelj. Učio je glazbu u Engleskoj i u Njemačkoj (u Leipzigu i Berlinu). S početka kao dirigent bez namještenja izvodi najviše svoja djela, a zatim je stalni ravnatelj i dirigent mnogih istaknutih engleskih filharmonijskih društava i koncerata.

SKLADBE: 4 opere *(Pauline, Thorgrim, Signa, Harold)*, 2 operete, balet, glazba za različne glume, kantate, oratoriji, ode, 1 duet s orkestrom, 1 skladba za tenor i orkestar, a capella-zborovi, oko 300 popijevaka, 6 simfonija, 1 simfonieta, koncert za glasovir u a-molu, 3 orkestralne suite, indijska rapsodija, fantazija za orkestar, 4 ouverture i druge skladbe za orkestar te za komorni sastav.

LIT.: Autobiografija *My Art and my Friends*, 1913. S. S-i.

COWES, lučki grad na sjevernoj obali otoka Wight u širokom ušću Medine; ima 10.179 stan. (1931). Obalna je plovidba tu veoma razgranjena, jer je C. glasovito i dobro posjećeno kupalište s mnogobrojnim raskošnim hotelima. Ljeti se u njem održavaju jedrilačke regate, jer je C.

središte engleskoga sporta na moru, a sjedište jahtkluba Royal Yacht Squadron od 1856. Cowes Castle osnovao je 1540 Henrik VIII., u blizini njegovoj nalazi se više velikaških dvoraca.

COWLEY, Abraham, ✳ London 1618, † Chertsey, Surrey 28. VII. 1667, engleski pjesnik i esejist. Kao pristaša rojalista, nakon pobjede Cromwellove vojske nad kraljevim četama, krenuo je u Pariz, gdje je u progonstvu proveo 12 godina. Prigodom restauracije Karla II. vratio se u Englesku i dobio imanje Porch House kraj Chertseya. Tu je u samoći proveo posljednje godine života.

Djela su mu zbirka pjesama *Poeticall Blossomes* (1663), pod naslovom *Sylva* (1636), pastirska komedija *Love's Riddle* (tiskana 1638), latinska komedija *Naufragium Ioculare* (1638), satira na puritance *The Guardian* (1663), zbirka ljubavnih pjesama pod naslovom *The Mistress* (1647). G. 1656 C. je objavio svoja pjesnička djela. Osim spomenutih djela tu su i pindarske ode, prigodni stihovi i epski spjev *Davideis* u rimovanim desetercima. Među prigodnim pjesmama ističu se C-ove dvije najbolje elegije (za W. Herveya i za pjesnika R. Crashawa), zabavna balada *The Chronicle*, najbolji primjerak *vers de société* u engleskoj književnosti, i nekoliko duhovitih anakreontskih pjesama. Njega su engleski pjesnici nasljedovali sve do Graya, i po tome ima povijesnu vrijednost kao preteča Drydena i Popea.

Kao prozni pisac C. zauzima važno mjesto u razvoju engleskog eseja. U esejima je C. prilagodio engleski prozni stil novim zahtjevima političke i filozofijske spekulacije i učinio ga prikladnim za kritično izlaganje činjenica.

Posmrtno su objavljene njegove latinske pjesme *Poemata Latina* (1668), među kojima se ističe spjev *Plantarum libri VI*, plod njegovih botaničkih studija.

BIBL.: Moderna kritična izdanja: *English Writings*, 2 sv., ed. A. R. Waller, 1905-6; *Essays*, ed. J. Rawson Lumby i A. Tilley, 1923; *The Mistress, with other select poems*, ed. J. Sparrow, 1926.

LIT.: A. A. Nethercot, *A. C.*, The Muse's Hannibal, 1931; J. Loiseau, *A. C., sa vie, son oeuvre*, 1931. J. T-a.

COWPER, 1. William, ✳ Great Berkhamsted, Hertfordshire 26. XI. 1731, † East Dereham, Norfolk 25. IV. 1800, engleski pjesnik. Od djetinjstva boležljiv i slabih očiju; pohađao je pučku školu u obližnjem selu Markyate (1738—41). Svoje patnje zbog stege u toj školi opisuje kasnije u djelu *Tirocinium*. G. 1741 odlazi u Westminstersku školu u Londonu, gdje provodi sedam sretnih godina. Tu čita engleske pjesnike i klasike, osobito Homera. C. se strastveno zaljubio u rođakinju Theodoru Cowper, veza je ostala i Theodori i njemu do groba sveta. Sada se kod C-a javljaju prvi nastupi melankolije (1752), koja će ga pratiti do smrti. Njegov prvi književni rad bili su prijevodi Horacija i prvih dviju knjiga Voltaireove Henrijade (1757—8). G. 1765 preselio se u pokrajinsko mjesto Huntingdon, gdje je stupio u krug porodice Unwin, s kojom je do kraja života ostao u prijateljskim vezama. Poslije smrti Morleya Unwina udovica Mary preselila je s djecom i C-om u Olney k svećeniku Johnu Newtonu, prijatelju Unwinovih. Tu je C. proveo 19 godina u miru baveći se vrtlarstvom, peradarstvom, crtanjem i stolarstvom. Njegov stan iz ovoga vremena pretvoren je 1900 u C-ov muzej. G. 1771 C. počinje pisati crkvene pjesme, koje su pod naslovom *Olney Hymns* objavljene 1779. G. 1780 na nagovor gospođe Unwin počinje pisati svjetovne pjesme. G. 1782 objavljuje zbirku *Poems*, u kojoj su bila sadržana neka od najboljih njegovih pjesničkih djela *(Table Talk, The Progress of Error, Truth, Expostulation)*. Sad ulazi u C-ov život Lady Austen. Ona je blagotvorno utjecala na razvoj njegova pjesničkog talenta. Na njezin poticaj C. je napisao *The Task*, spjev u šest pjevanja, i pjesničku pripovijest *John Gilpin* (oba djela objavljena 1785). Međutim dolazi do raskida s Lady Austen zbog ljubomore gospođe Unwin. Golem je bio uspjeh ove druge knjige stihova. Suvremena kritika pozdravila je C-a kao predstavnika nove škole u pjesništvu, dok mu je kasnija dala vidno mjesto među pretečama engleskoga romantizma. U to vrijeme došla je u Olney C-ova rodica, sestra njegove nesuđene zaručnice Theodore, Lady Hesketh, koja mu je do kraja života bila anđeo čuvar. G. 1791 objavljuje svoj prijevod Homera, na kojemu je radio šest godina i koji mu je donio 1000 funti. Iz ovog doba potječu portreti C-a od slavnih slikara Romneya i Lawrencea. C. je prije smrti pregledao svoj prijevod Homera za drugo izdanje, preveo na engleski neke grčke i latinske epigrame, a na latinski neke Grayeve basne. Umro je od kapi i pokopan do Mary Unwin u seoskoj crkvi East Dereham.



WILLIAM COWPER

C. je utro put engleskim romanticima. U njegovim pismima, koja idu među najbolja u engleskoj književnosti, odrazuje se jednostavna i plemenita pjesnikova duša.

LIT.: T. Wright, *The Life of W. C.*, 1921; H. I'Anson Fausset, *W. C.*, 1928. J. T-a.

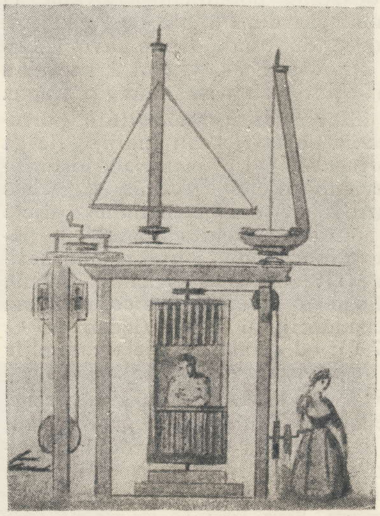
2. William, ✳ Alresford u grofoviji Hampshire 1666, † London 8. III. 1709, engleski kirurg i anatom, znamenit po svojim anatomskim slikama i metodi injiciranja krvnih žila. Opisao je 1702 po njemu još danas nazivane Cowperove žlijezde u mokraćnoj cijevi (→ Cowperitis). V. B.

COWPERITIS je upala obično samo jedne od dviju kao grašak velikih bulbouretralnih Cowperovih (W. Cowper, engl. anatom 17. st.) žlijezda. Javlja se vrlo bolnim, kao orah velikim izbočenjem na međici odmah iza mošnje; može doći i do provale gnoja kroz kožu u mokraćnu cijev ili u stražnje crijevo. Razlog upali je gotovo uvijek gonoroična infekcija. F. K.

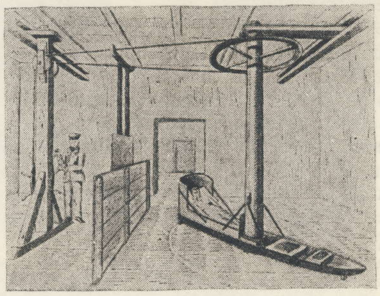
COWPEROVE ŽLIJEZDE (glandulae bulbourethrales) su parne kao grašak velike žlijezde, priključene uz mokraćnu cijev muškarca. One izlučuju kao staklo prozirni sekret, koji se pomiješa sa sjemenom, kad prolazi kroz mokraćnu cijev. V. D.

COX, 1. David, ✳ Heath Mille Lane kod Birminghama 29. IV. 1783, † Harborne kod Birminghama 7. VI. 1859, engleski slikar. Bio je samouk i slikao najprije minijature na porculanu, pa dekoracije za kazalište u Birminghamu. Došavši u London mnogo je utjecao na procvat novog engleskog akvarelnog slikarstva. Slikao je u akvarelu najprije topografijske redute, a poslije krajolike s obala Themse. Bio je u Parizu i u drugim evropskim gradovima. U svojoj zreloj dobi učio je slikati uljenim bojama, ali te slike ne dosežu ni izdaleka ljepotu i neposrednost njegovih akvarela.

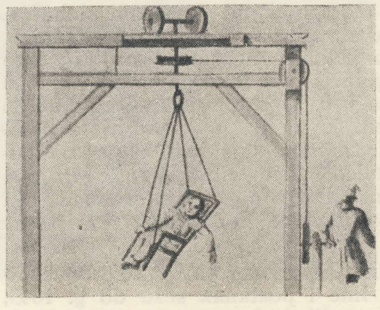
LIT.: *Masters of English Landscape Painting* (naročiti broj časopisa The Studio), London 1903; F. G. Rowe, *D. C.*, London 1924. A. Sch.



COX-DARWINOV VRTULJAK (1)



COX-DARWINOV VRTULJAK (2)



COX-DARWINOVA LJULJAČKA

2. Joseph Mason, ✳ 1762, † 1822, engleski liječnik za duševne bolesti, jedan od prvih, koji je, nasuprot srednjovječnom nazoru o podrijetlu duševnih bolesti, postavio tezu, da i duševne bolesti imaju iste osobine kao i tjelesne i da se osnivaju na tjelesnim patološkim procesima, na pr. na hiperemiji mozga. Zato je liječio sredstvima za čišćenje crijeva, hladnim oblozima i hladnim kupkama. Za umirenje vrlo divljih duševnih bolesnika upotrebljavao je posebne ljuljačke i vrtuljke, napose t. zv. *Cox-Darwi-*

nov vrtuljak ili *ljuljačku*, preporučenu već od Avicenne, a usavršenu od Erasma Darwina; to je sprava, na kojoj se velikom brzinom okretao duševni bolesnik, da se umiri i izliječi, zapravo vrlo opasna, jer je izazivala teške tjelesne i duševne poremećaje. Više puta je u vrtnju stavljen cijeli krevet s bolesnikom.

BIBL.: *Practical observations on insanity*, London 1804—14.

LIT.: Kraepelin, *100 Jahre Psychiatrie*, Berlin 1918; Hübbotter-Vierordt, *Biograph. Lex.*, 2., 132. V. B.

COX(C)IE (također **Coxcyen** i **Cocxie**), **1. Michiel,** ✻ Mechelen 1499, † Mechelen 5. III. 1592, flamski slikar, jedan od glavnih učenika Barenta van Orleya, poklonika talijanske umjetnosti, s kojim je rano pošao u Italiju, gdje se oduševljavao osobito za Raffaella. G. 1531 bilo mu je u Rimu povjereno slikanje kapele sv. Barbare u njemačkoj narodnoj crkvi S. Maria dell'Anima. To je bio prvi rad monumentalnoga slikarstva, koji je nizozemski majstor izvršio u duhu talijanskih renesansnih klasika. G. 1539 nalazimo ga opet u Mechelenu, odakle se doskora preseli u Bruxelles, a odatle se istom u šezdesetim godinama povratio u rodni grad. Malo prije imenovao ga je španjolski kralj svojim kraljevskim slikarom, i on je po njegovoj narudžbi načinio kopiju oltara braće Van Eycka u Gentu. Imao je znatne prihode i neiscrpljivu radnu snagu, tako da je kao starac od 93 godine bio pozvan u Antwerpen, da ondje osobno izvrši promjene na freski *Salamunov sud*, koju je bio naslikao g. 1582.

Radeći isprva staronizozemskim načinom pridružio se Coxcie kasnije potpuno talijanskim uzorima pa je upravo radi toga bio zajedno s Fransom Florisom jedan od najuglednijih umjetnika svoje domovine, a da pritom nije potpuno zanemario svoje stare slikarske tehnike. Njegova najranija uljena slika, *Razapinjanje na križ*, nalazi se u Bruxellesu, gdje se čuva i njegova *Večera*. Antwerpen posjeduje njegovo *Mučenje sv. Sebastijana*. Njegova 32 crteža iz priče o Amoru i Psihi urezali su u bakar Agostino Veneziano i Marc Anton. Osim toga izrađivao je i nacrte za zidne sagove (sada u Firenci, u Akademiji) i za slike u staklu (za kapelu sakramenta katedrale u Bruxellesu; to je djelo njegovih posljednjih godina). Njegov neposredni učenik bio je Gaspard de Crayer.

2. Michiel i **3. Raffael,** sinovi prvoga, bili su također znameniti slikari. Slikanjem su se bavili i potomci ovoga drugoga Michiela sve do Anthoniea C-a, koji je umro 1720 u Milanu.

LIT.: E. Neefs, *Histoire de la peinture à Malines*, I. sv., 1876. F. C.

COXITIS, upala zgloba u kuku. Do te upale dolazi infekcijom različitih patogenih klica (reumatizam, gonoreja, tifus, gripa i ostale infekciozne bolesti). Najčešća je tuberkulozna upala zgloba *(coxitis tbc.)*. Bacili tuberkuloze ulaze pod nekim okolnostima krvnim putem u zglob. Tu se ugnijezde i počnu svojim razornim djelovanjem bilo u čahuri (sinovijalni oblik) bilo u kosti (osarni oblik). Najčešće obole djeca od 6. do 14. g., ali se bolest pojavljuje i kod odraslih. Često je postanak bolesti u vezi s padom. Bolest dolazi polako, bez osobitih znakova, često bez temperature. Djeca se tuže na bolove, i to više u koljenu nego u kuku. Noću su nemirna, danju šepaju. Bolest traje po više godina. Može doći i do gnojenja i fistula, iz kojih se cijedi tuberkulozni gnoj. Ako u plućima nema otvorenih tuberkuloznih žarišta, bolest nije priljepčiva. Za ispravnu dijagnozu i liječenje potreban je specijalistički pregled i rentgenski snimak. Liječi se mirovanjem, izdašnom hranom, svježim zrakom i suncem. Mirovanje se postizava ortopedskim sadrenim povojima i aparatima. Preporučuje se morsko-klimatsko liječenje (Kraljevica). Ako su i pluća bolesna, dolazi u obzir liječenje u visinskim krajevima. → Tuberkuloza. B. Š-ć.

COYPEL, porodica francuskih slikara. **1. Noël,** ✻ Pariz 25. XII. 1628, † 24. XII. 1707. Učitelji su mu bili Poncet i Quillerier. Poslije smrti Mignardove (1695) postaje stalni ravnatelj Kraljevske akademije i dvorski slikar. Slikao je religiozne slike po načinu Pietra da Cortone, pa mitološke prizore (Grand Trianon) u stilu Lebrunovu. — **2. Antoine,** ✻ Pariz 11. IV. 1661, † Pariz 7. I. 1722. Učitelj mu je bio otac Noël, s kojim je bio u Rimu. Vrativši se u Pariz izišao je skoro na glas, povodeći se mnogo za Rubensom, svojim slikama, na kojima je dotadašnji ukočeni i studeni način dvorskog slikarstva versailleskog nadomještao onim galantnim i senzualnim shvaćanjem, koje je kasnije u Boucheru doseglo svoj vrhunac. Najbolja su njegova djela kartoni za gobeline (među njima najljepši oni za seriju *Povijesti Esterine*). — **3. Charles Antoine,** sin prijašnjega, ✻ Pariz 11.VII. 1694, † Pariz 14.VI. 1752. Zbog neuspjeha svojih brojnih komedija (među njima najbolja *Les folies de Cardenio* po jednom motivu Cervantesovu) dao se na slikarstvo i učio kod svog oca. Doskora postaje dvorski slikar i ravnatelj Akademije. Na kompoziciju njegovih slika znatno je utjecalo kazalište. Po prizorima iz Quinaultovih opera izveo je svoja značajna djela *Persée délivrant Armide* i *Roland ou la Noce d'Angélique* (Louvre), izvedena, uz dva druga, i u seriji gobelina *Fragments d'opéra*. Najljepši su međutim njegovi kartoni iz serija gobelina po motivima iz Cervantesova romana *Don Quijote* (27 izvornih kartona, u Compiègneu, rezani su u bakar od Louisa Suruguea), od kojih je izvedeno samo devet u gobelinima.

LIT.: P. Marcel, *La peinture française au début du XVIIIe siècle*, Pariz 1904; F. Ingersoll-Smousse, *Ch.-A. C.* (Revue de l'art ancienne et moderne, sv. 37), Pariz 1920; L. Dimier, *Les peintres français du XVIIIe siècle*, Pariz 1930. A. Sch.

COYSEVOX, Antoine, ✻ Lyon 29. IX. 1640, † Pariz 10. X. 1720, francuski kipar. Učio je u Parizu, gdje postaje 1666 dvorski kipar. Prvo njegovo veće djelo, dekorativne skulpture u biskupskoj palači u Zabernu (Saverne), propalo je za revolucije 1779. G. 1674 vraća se u Lyon, a 1677 izvodi, na poziv Lebrunov, dekorativni ukras u dvoru u Versaillesu, u salonima Rata, Herakla i Mira, pa u Galeriji zrcala (dražesna igra djece na kornižima). Izveo je velik broj poprsja u bronci i mramoru (Condé, Lebrun, Bossuet, Mignard, Robert de Cotte i drugi). Među ostalim njegovim djelima ističu se grobni spomenici Colbertov, Lebrunov i Mazarinov i kip *Dijane u lovu* (Louvre), koji je nastao 1710. C. pripravlja stil francuskoga kiparstva 18. st., kojega će najznatniji predstavnici biti Pigalle, Adam i Houdon. Sačuvavši osjećaj za klasičnu ljepotu oblika uspijeva C. prožimati svoja djela svježinom realnog života.

LIT.: H. Jouin, *A. C., sa vie et son oeuvre*, Pariz 1883; Keller-Dorian, *A. C. Catalogue raisonné*, Pariz 1926; Luc-Benoit, *C.*, Pariz 1930. A. Sch.

COZENS, Alexander, ✻ u Rusiji oko 1700, † London (Piccadilly) 23. IV. 1786, engleski slikar i grafičar. Bio je navodno sin Petra Velikoga i jedne Engleskinje, koju je car oteo u Deptfordu. Učio je u Italiji. G. 1746 dolazi u London. Od njega su sačuvani brojni crteži s motivima iz Italije i Alpa. Napisao je i nekoliko teoretičkih djela. — Sin mu **John Robert,** ✻ London 1752, † London oko 1799, također slikar, putovao je po Švicarskoj i Italiji. Svojim t. zv. »monohromnim« impresionističkim akvarelima utjecao je veoma znatno na Turnera i Girtina.

LIT.: Th.-B. *ALBK*, VIII. A. Sch.

COZUMALHUAPA, Santa Lucia C., mjesto u južnoj Guatemali, gdje su nađeni staroamerički spomenici na reljefnim pločama, koji su srodniji aztečkim na mehičkoj visoravni nego spomenicima Maya u primorju. N· Ž.

COZZARELLI, 1. Giacomo di Bartolomeo Di Marco, ✻ Siena 20. XI. 1453, † Siena 23. III. 1515, talijanski kipar i arhitekt. Učitelj mu je bio Francesco di Giorgio, s kojim je radio u Vojvodskoj palači u Urbinu. Sačuvana su od njega djela: *Oplakivanje mrtvog Krista*, grupa iz bojadisane pečene gline, na grobu Pandolfa Petruccija u Osservanzi u Sieni (kip sv. Ivana Evanđelista s te grupe nalazi se u Opera del Duomo u Sieni, dok je onaj sv. Mandaljene izgubljen), pa kipovi sv. Sigismunda (pečena glina, sakristija crkve Carmine) i sv. Vinka (drvo, crkva Santo Spirito). C. se istakao i svojim brončanim djelima, zvonovima i topovima. Od svog učitelja odvaja se C. većom osjećajnošću, voli prikazivati ekstatična stanja.

LIT.: P. Schubring, *Die Plastik Sienas im Quattrocento*, Berlin 1907; G. De Nicola u Th.-B. *ALBK*, VIII.

2. Guidoccio di Giovanni, sieneški slikar i minijator u drugoj polovici 15. stoljeća. Prvi put se spominje 1450, a posljednji put 1487. Izveo je u katedrali u Sieni tabernakul, slikao, uz druge majstore, freske u kubetu i načinio crtež Libijske Sibile za sgrafitto-pod. G. 1480—81 slika minijature u antifonarima za Spedale della Scala (danas u knjižnici katedrale). Sačuvane su od njega još neke oltarske slike. C. je osrednji slikar, koji se samo na mahove koloritom i crtežem približuje svom učitelju Matteu di Giovanni.

LIT.: G. De Nicola u Th.-B. *ALBK*, VIII. A. Sch.

CPD, Cpd ili C. p. d. (izgovara se »cepede«, »conto pro diversi«) je međunarodna knjigovodstvena kratica za t. zv. račun različitih osoba. Pravilo je u knjigovodstvu, da svaki poslovni prijatelj ima u knjizi tekućih računa svoj vlastiti tekući račun. Kod dužnika, odnosno vjerovnika, koji tek prigodno dolaze u poslovnu vezu, pa se ja-

vljaju u trgovačkim knjigama (u saldakontima) samo nekoliko puta godišnje, ne isplati se otvoriti svakome poseban tekući račun, nego je najpraktičnije, da sve takve neprometne ili mrtve tekuće račune knjižimo na jedan skupni račun pod naslovom: račun različitih osoba (»conto pro diversi«). To su na pr. slijedeći poslovni slučajevi: neodređene doznake, neobračunati putni troškovi, predujmovi osoblja, preprodavači za neobračunatu robu, jamstva, uopće privremeni dužnici i prolazni vjerovnici i t. d. Ako pak račun različitih osoba, kao skupni račun pojedinih prigodnih dužnika i vjerovnika, dolazi u glavnoj knjizi usporedo s računom osoba kao samostalan račun, onda moramo voditi i posebnu knjigu različitih osoba, gdje svakoj osobi otvaramo jedan, ali po prostoru maleni račun, jer na njemu i onako nema nikakva prometa. Koliko je račun različitih osoba samo podračun općeg skupnog računa osoba, onda se na taj jedini skupni račun različitih osoba vrše knjiženja svih stavaka, koje se odnose na poslovne čine tih različitih osoba. Dakle, račun različitih osoba (Cpd) može biti ili kao posebni račun glavne knjige ili pak kao podračun općeg računa osoba. Na koji ćemo način doista knjižiti taj račun različitih osoba, zavisi o kontovnom planu, koji prethodno ustanovljujemo. Z. R.

CRABBE, George, ✻ Aldeburgh, Suffolk 24. XII. 1754, † Trowbridge, Wiltshire 3. II. 1832, engleski pjesnik. U ranoj mladosti bio je liječnički vježbenik. G. 1775 objavio je svoju prvu pjesmu *Inebriety*, pisanu pod jakim utjecajem Popea. G. 1780 došao je u London, gdje je 1781 izdao spjev *The Library* uz pomoć Edmunda Burkea. Sada dobije mjesto župnika u Aldeburghu, a godinu dana kasnije mjesto kapelana kod vojvode od Rutlanda. G. 1783 objavio je spjev *The Village*, u kojemu, za razliku od suvremene pastoralne romantike, realistički slika život na selu, ističući njegove crne strane. Tek 1807 pojavio se spjev *The Parish Register*, gdje se C. prvi put javlja kao narativni pjesnik. U djelu seoski župnik priča o uspomenama, koje se bude u njegovoj duši, dok pregledava matične knjige rođenih, vjenčanih i mrtvih. U toj je knjizi i strašna priča *Sir Eustace Grey*, pisana pod dojmom opija, u kojoj luđak priča liječniku ludnice svoju povijest. U spjevu *The Borough* (1810) s nekoliko pripovijesti osvjetljuje život u pokrajinskom gradu. Zatim su slijedile pjesničke pripovijesti (*Tales in Verse*, 1812), u kojima se C. javlja kao snažan pripovjedač i crtač karaktera. Tim je pripovijestima utjecao na Tennysona *(Enoch Arden)* i Lamba. Nakon ženine smrti C. se nastanio u Trowbridgeu (1814), gdje je ostao do kraja života. Posljednje djelo, zbirku raznovrsnih priča u stihovima, objavio je 1819 pod naslovom *Tales of the Hall*.

Premda je po vanjštini ostao vjeran klasičnim uzorima 18. st., C. je obnovio i osvježio sadržaj engleskog pjesništva, te zauzima važno mjesto među engleskim predromanticima. Opisujući na realističan i psihologijski ispravan način živote skromnih ljudi otvorio je nove mogućnosti engleskom pjesništvu, pa i romanu napose, dok je svojim neuljepšanim opisima prirode pokazao, da i svijet krutih činjenica može pjesništvu poslužiti kao gradivo.

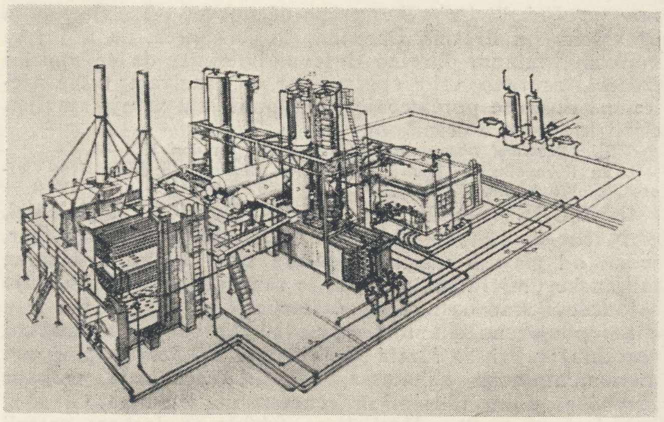
BIBL.: Prvo je potpuno izdanje C-ovih djela izdano 1834 u 8 knjiga (prva knjiga sadržava C-ov životopis od njegova sina); drugo izdanje u jednom svesku izdano je 1847; glavno je izdanje *Complete Works*, izdao A. W. Ward, 3 sv., Cambridge 1906; *Poetical Works*, izdali A. J. i R. M. Carlyle, Oxford 1908; izbor iz njegovih djela izdali su E. Fitzgerald (1879), B. Holland (1899), C. H. Herford (1902), A. C. Deane (1903, novo izdanje 1932), F. L. Lucas (1933).

LIT.: R. Huchon, *Un poète réaliste anglais, G. C.*, 1906 (engleski prijevod 1907); H. Baer, *G. C. als Epiker*, 1929; J. H. Evans, *The Poems of G. C., a literary and historical study*, 1933. J. T-a.

CRAB-NEBULA, svemirska maglica (v.) u zviježđu Bika; ima oblik raka, i po tome joj i ime (crab, engl. »rak«). A. Ob.

CRACKING POSTUPAK (engl. crack »raspad«). Cracking je stručni izraz za destruktivnu destilaciju ostataka sirove nafte na benzin. Preradba se osniva na termičkom cijepanju visokomolekularnih ugljikovodika u spojeve s manjom molekulom. Ima više načina za tehničko provođenje krakovanja, koji se dijele uglavnom prema tome, da li se izvorno tvorivo, ugrijano na 400—500° C, podvrgava raspadanju u tekućem stanju djelovanjem visokog tlaka, ili u parovitom stanju uz katalizatore. U novije se vrijeme sve više upotrebljava potonji način, jer su tako dobiveni proizvodi bolji, a i uvjeti su rada povoljniji.

Kemizam je krakovanja vrlo zamršen, jer iz tvoriva s visokim vrelištem nastaje osim plina i koksa čitav niz tekućih ugljikovodika niskog vrelišta, i to zasićenih, nezasićenih i ugljikovodika sa sporednim lancem, koji svi daju benzin, ali s različnim svojstvima. O sustavu i načinu



CRACKING UREĐAJ PO SUSTAVU CROSS

rada ovisi kakvoća benzina. Polučeno je iskorišćenje 60 do 70% benzina. Jedan dio ishodnog tvoriva pretvara se u gusto ulje ili tvrdi koks. 1. Ulje može služiti za loženje, a koks za briketiranje ili za pripremu elektroda. 2. Dobiveni se benzin redovno rafinira, da bi se očistio od svih nepoželjnih spojeva. Benzini, dobiveni krakovanjem, imaju dobar oktanski broj, ali djeluju vrlo korozivno i stajanjem naginju na stvaranje smolastih taloga. Ova se loša svojstva uklanjaju rafiniranjem. 3. Nastali plinovi služe za gorenje, mogu se reformirati u plin za rasvjetu ili polimerizirati u tekući proizvod, koji služi radi svoje visoke oktanske vrijednosti za pripremu naročitih zrakoplovnih benzina. Krakovati se mogu osim ostataka zemnog ulja razni drugi proizvodi, kao plinsko ulje, katran mrkog ugljena, proizvodi, dobiveni iz bituminoznih škriljavaca, i zemna ulja, koja se po njihovu sastavu ne bi isplatila normalno destilirati. U novije vrijeme grade se uređaji sa složenim zadatkom, t. j. u jednom je postupku povezano krakovanje, rafiniranje dobivenog benzina i polimeriziranje plinova i njihova rafinacija.

Slika prikazuje cracking uređaj po sistemu Cross, gdje kao izvorno tvorivo služi plinsko ulje. Vide se peć sa cijevima za grijanje plinskog ulja, reakcione komore, koje leže, i tornjevi za deflegmiranje, koji stoje, a ispod njih se nalaze hladnjaci, i na kraju prostorije za sisaljke. V. Bo-ć.

CRADDOCK, Charles Egbert (književno ime američke književnice Mary Noailles Murfree), ✻ Murfreesboro (Tennessee, USA) 24. I. 1850, † Murfreesboro 31. VII. 1922. Bila je kljasta od djetinjstva. Objelodanila je 35 knjiga crtica, pripovijesti i romana, u kojima prikazuje većinom život gorštaka u istočnom dijelu države Tennessee.

BIBL.: *In the Tennessee Mountains* (1884); *Where the Battle was fought* (1884); *The Mystery of Witch Face Mountain* (1895); *The Young Montaineers* (1897); *The Story of Dulciehurst* (1914).

CRADOCK, grad u Kapskoj zemlji (Južnoafrički savez država), na željezničkoj pruzi Port Elizabeth—Bloemfontein. Ima 9.268 stan. (1936), od toga 3693 bijelca, i živu trgovinu vunom. S. R.

CRAGNOLINI, Anton, ✻ Ljubljana (?) oko 1809, graditelj. Osnovao i izveo gradnju prve stalne kazališne zgrade u Zagrebu, staroga kazališta na Markovu trgu, otvorenog 4. X. 1834.

Jedini podatak, koji postoji o C., nalazi se u povelji, napisanoj na pergameni i stavljenoj u temeljni kamen starog kazališta prigodom njegova svečanog polaganja 12. VIII. 1833. U tekstu povelje na hrvatskom jeziku piše između ostaloga: »Ztanya pako Ovoga Delavecz-Ravnitely y Izpelyitel je Anton Cragnolini Glamonensis 24 Let star od Velike znanosti glaszovit Architekt.«

LIT.: V. Gudel, *Stogodišnjica hrvatskog preporoda*, Zagreb 1936. S. B.

CRAIG, Edward Gordon, ✻ London 16. I. 1872, engleski scenograf. G. 1889 nastupio je kao glumac u kazalištu Lyceum, koje je tada bilo pod upravom slavnog Irvinga. Zatim se posvetio proučavanju likovnih umjetnosti (1898) i osnovao glumačku družinu (1900), za koju je sam crtao inscenacije i kostime. U to su doba stekle priznanje i njegove inscenacije na velikim londonskim kazalištima (Purcellova opera *Dido and Aeneas*, Ibsenovi *Vikinzi* i Shakespeareova komedija *Mnogo vike ni za što*). Poslije uzaludnih pokušaja, da u Londonu dobije kazalište, na kome bi mogao ostvariti svoje osnove, C. je zauvijek napustio Englesku i nakon trogodišnjeg boravka u Berlinu (1903—6) nastanio se u Italiji, gdje je već prve godine boravka inscenirao Ibsenov *Rosmersholm* za Eleonoru Duse (Fi-



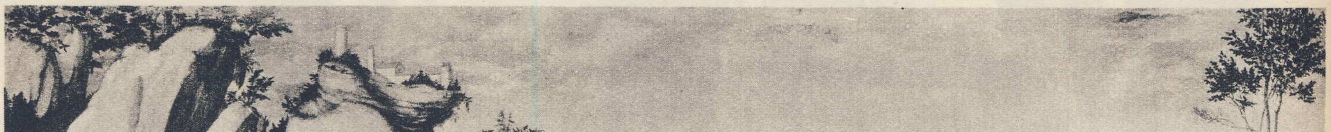
LUCAS CRANACH ST., MARIJA I IVAN POD KRIŽEM

München, Alte Pinakothek

PRILOG U BAKROTISKU 4







Gore lijevo: LUCAS CRANACH ST., Dr. JOHANNES CUSPINIAN, Winterthur, Zbirka Reinhart;
gore desno: LUCAS CRANACH ST., PORTRET MUŠKARCA, Bruxelles, Musée des beaux-arts;
dolje: LUCAS CRANACH ML., ZDENAC POMLAĐIVANJA, Berlin, Deutsches Museum

renca 1906). U Firenci je 1907 pokrenuo kazališni časopis *The Mask*, a 1913 osnovao školu za kazališnu umjetnost (Arena Goldoni). Putem časopisa i škole C. je utjecao na sve evropske pozornice. Važne su njegove inscenacije *Hamleta* za Stanislavskoga i moskovski Hudožestveni teatar (1908) i Ibsenovih *Pretendenata* za kraljevsko kazalište u Kopenhagenu.

C-ove su inscenacije imaginativne i simbolične, s velikim prostorima i dubokim sjenama, koje presijecaju blještave zrake sunca. Osobit arhitektonski stil na pozornici prozvan je po njemu »Craigism«.

BIBL.: *The Art of the Theatre* (1905); *On the Art of the Theatre* (1911); *Towards a New Theatre* (1912); *The Theatre-advancing* (1921); *Scene* (1923); *Books and Theatres* (1925). J. T-a.

CRAIGIE, Pearl Mary Teresa, ✳ Boston 3. XI. 1867, † London 13. VIII. 1906, angloamerička spisateljica. Pisala je romane i drame pod književnim imenom John Oliver Hobbes. Odgojena kao nonkonformistica primljena je u katoličku crkvu 1892.

BIBL.: *Some Emotions and a Moral* (1891); *The Sinner's Comedy* (1892); *The Herb Moon* (1896), seoska ljubavna priča; *The School for Saints* (1897); *The Vineyard* (1904); *The Dream and the Business* (1906) i dr. Njena drama *The Ambassador* davala se s uspjehom 1898. R. F.

CRAIOVA, rumunjski grad u Maloj Vlaškoj, 4 km istočno od rijeke Jiu, glavni grad okružja Dolj, gospodarsko i prosvjetno središte Male Vlaške, raskršće željeznica, jako tržište žitom i sjedište sve živahnijeg veleobrta (mlinovi, keramika, konzerve, pokućstvo). Ima (1930) 63.215 stan., njemačku naseobinu i katoličku crkvu. C. se uspješno otima premoći Bukurešta u duhovnom životu. N. Ž.

CRAMER, 1. Gabriel, ✳ Ženeva 1704, † Bagnoles 1752, profesor na sveučilištu u Ženevi, i to najprije matemtaike, a od 1734 do 1750 filozofije. Izdao je djela Johanna i Nikole Bernoullija i dopisivanje Leibniza s Joh. Bernoullijem. G. 1750 izdao je *Introduction à l'analyse des lignes courbes algébriques*, važno djelo za teoriju albegarskih krivulja (singulariteti, asimptote, separacija granâ i t. d.). Tu je i glasoviti *Cramerov paradoks* o određenju krivuljâ u ravnini (→ krivulja). C. se može smatrati začetnikom teorije sustava linearnih jednačaba (→ jednadžba); za t. zv. *Cramerovo pravilo* → determinante. R. C.

2. Johann Baptist, ✳ Mannheim 24. II. 1771, † London 16. IV. 1885, glasovirač svjetskog glasa i vrlo znatan glasovirski pedagog. Glasovir je učio u Clementija. Počeo nastupati sa 17 godina. Od 1832 do 1845 boravio je u Parizu; inače je većinom živio u Londonu, gdje je 1824 utemeljio u zajednici s Addisonom još danas poznato glazbeno poduzeće.

Od njegovih skladba (velik broj glasovirskih sonata, sonata za violinu, varijacija, ronda, komorno-glazbenih djela i t. d.) od najveće je važnosti djelo: *84 Studien* op. 50 za klavir (najpoznatije u redakciji H. v. Bülowa); te etude sačinjavaju sastavni dio svake pijanističke izobrazbe (sam ih je Beethoven vrlo cijenio). Nekad su se služili mnogo i njegovom velikom školom za glasovir, koja u drugom dijelu sadržava vrlo vrijednu *Schule der Fingerfertigkeit*, op. 100.

LIT.: R. v. Liliencron, *J. B. C.* (»Allgemeine deutsche Biographie«); J. Pembaur, *Anleitung zum gründlichen Studieren der 84 Klavier-Etuden von C.*, 1901; Th. Schlesinger, *Die Klaviersonaten von J. B. Cr.*, 1925, 1928. S. S-i.

CRAMEROVE ŠINJE od pokositrene žice upotrebljavaju se kod kostoloma, zatim kod upale kosti, zglobova ili mekanih dijelova, da se njima učvrsti okrajnina u stalnom položaju mirovanja. Dvije deblje usporedne žice spojene su u razmacima od 1½ cm tanjim poprečnim žicama u obliku ljestvice. Proizvode se u nekoliko različnih širina od 4—11 cm. Ove su šinje veoma uporabljive, jer se dadu lako savinuti prema obliku i položaju okrajnine. Kod primjene oblože se pamukom ili staničevinom, da ne pritištu, te se zavojnim trakom priviju uz okrajninu. R. P-ć.

CRAMPTON, Thomas Russel, ✳ Broadstairs (Kent) 6. VIII. 1816, † London 19. III. 1888, inženjer. Znamenit je graditelj lokomotiva, prozvanih njegovim imenom. Đ. S.

CRANACH, njemačka umjetnička porodica 16. st. Osnivač i najvažniji pripadnik **Lucas C. stariji,** ✳ Kronach (u Gor. Franačkoj, odatle dolazi nadimak C., zapravo vjerojatno Müller) 1472, † Weimar 16. X. 1553, čini se, zadržavao se 1502 u Austriji i Münchenu te onda preko Gothe i Torgaua došao u Wittenberg. Tu je živio od 1505 kao dvorski slikar saskoga kneza izbornika. G. 1508 dobi grb krilatog zmaja, koji mu otada služi mjesto potpisa na slikama. U Wittenbergu je vodio veliku radionicu, posjedovao ljekarnicu, knjižaru i tiskaru, prijateljevao s prvacima protestantizma i bio gradskim dostojanstvenikom



LUCAS CRANACH ST., Počinak na bijegu
Berlin, Deutsches Museum

te provodio život kao imućan i mnogo zaposlen ugledan građanin.

Svemu tome sasvim je suprotan njegov umjetnički razvoj: Prve njegove slike (*Jeronim u pokori*, Beč, Schottenstift, 1502; osobito *Krist na križu*, München 1503, i *Počinak na bijegu*, Berlin 1504) i istodobni drvorezi (*Razapinjanje Krista na križ* i *Sv. Stjepan*, 1502, *Sv. Juraj*, *Sv. Mihajlo*, *Sv. Antun*, 1506) odaju umjetnika, koji se oslobađa svake predaje, koji je pun veličanstvenog shvaćanja krajobraza, pun vatrenoga temperamenta i strastvene vjerske ustreptalosti, da u zaostaloj sredini istočne Njemačke postane najprije nešto hladniji (*Oltar sv. Katarine*, 1506, Dresden). Premda se nakon jednog puta po Nizozemskoj obogatio utjecajem talijanske visoke renesanse (*Oltar sv. obitelji i rodbine Kristove*, Frankfurt, i *Venera*, Petrograd 1509), zapade iznenada u neku vrstu kasnogotskog manirizma. Ovaj se posebno očituje u beskrvnom tipu malih ženskih aktova sa širokim lubanjama i kosim očima (približno od g. 1515), koji nije bez nekoga perverznog čara (obično se zovu *Lukrecija*, *Eva*, *Božice pred Parisom* i sl.). Istodobno općenito opada kakvoća njegova rada, a to će biti zbog proizvodnje naveliko u njegovoj radionici i zbog popuštanja ulizanom ukusu njegovih, većinom građanskih, mušterija. C. uza sve svoje prijateljske odnose prema reformatorima (to ga ne smeta, da prima narudžbe i od katoličkoga visokog klera) nipošto nije postao veliki umjetnički predstavnik protestantske religioznosti, pa i njegovi brojni portreti reformatora i knezova u posljednja desetljeća njegova života (*Luther kao Junker Jörg*, 1522, Leipzig, *Henrik Pobožni*, 1514, Dresden, *Lutherovi roditelji*, 1527, Wartburg) rijetko su iznad prosjeka.

I u njegovu grafičkom radu — oko 1509 stvorio je i nekoliko finih bakroreza — donekle se opaža sličan proces zastoja, ali uza sve to on je jedan od pionira tiska s višebojnim pločama (drvorez u bojama). C. je za svoga sretnog vremena ukrasio drvorezima važna rana djela reformatorske književnosti (na pr. t. zv. *Wittenberger Heiltumsbuch* iz g. 1508). Kao crtač sudjelovao je u mladim godinama pri ilustriranju molitvenika cara Ma-

ksimilijana, a kasnije je izradio turnirsku knjigu za izbornoga kneza Johanna Friedricha.

Kako je C. mnogo proizvodio u svojoj radionici, teško je razlučiti rad njegovih sinova od njegova rada. Rad najstarijega sina **Hansa C.** († 1538 na putovanju po Italiji) može se ocijeniti samo po jednoj knjizi crteža iz 1536 (Hannover, Kestnerov muzej); nije općenito prihvaćen Flechsigov prijedlog, da je H. C. istovjetan s Pseudo-Grünewaldom. Ipak mu se mogu s nekom vjerojatnošću pripisati neke mitološke i religiozne slike. **Lucas C. mlađi** (✳ 1515, † 1586) bio je, kako to dokazuju djela, nakon smrti oca, bolji crtač nego slikar. Svakako je on dovršio oltarsku sliku u weimarskoj gradskoj crkvi, glavno djelo svog oca iz posljednjih godina. Kasnije je portretirao izbornoga kneza Moritza (1559).

LIT.: E. Schuchardt, *L. C. Leben u. Werke*, Leipzig 1851, 1871; L. Grote, *L. C. der Maler der Reformation*, Berlin 1883; Flechsig, *Tafelbilder L. C's des Ält. u. seine Werkstatt*, Leipzig 1910; Isti, *Cranachstudien*, ibid. 1900; H. Michaelson, *L. C. d. Ält.*, 1902; R. Brunck, *Friedrich der Weise als Förderer der Kunst*, Strassburg 1903; H. Zimmermann, *L. C.*, 1924. — Potpuni prijegled starije književnosti donosi C. Dodgson, *Bibliothèque des bibliographies critiques*, Pariz s. a. F. C.

CRANE, 1. Stephen, ✳ Newark, New Jersey 1. XI. 1871, † Baden 5. VI. 1900, američki pripovjedač i pjesnik. Napustio je sveučilište bez diplome i neko se vrijeme bavio novinarstvom. Nakon neuspjeha s prvim romanom *Maggie, a Girl of the Streets* (1893) privukao je na sebe pozornost romanom *The Red Badge of Courage* (1895) iz američkoga građanskog rata. Premda C. nije bio u ratu, njegovi opisi bitaka bili su tako živi i uvjerljivi, da je dobio nekoliko ponuda za ratnog dopisnika. U tom svojstvu sudjelovao je u grčko-turskom ratu i u nekoj kubanskoj ekspediciji, na kojoj je doživio brodolom. To mu je iskustvo zauvijek potkopalo zdravlje, ali mu je pružilo gradivo za pripovijest *The Open Boat*, koju je H. G. Wells nazvao »najljepšom novelom na engleskom jeziku«. Od ostalih njegovih djela treba spomenuti *George's Mother* (1896), *The Little Regiment* (1896) i *The Monster* (1899).

C. je važan kao jedan od najranijih realista u američkoj prozi, a u poeziji je bio među prvim američkim pjesnicima, koji su upotrebljavali *vers libre*.

LIT.: V. Starrett, *Bibliography of S. C.*, 1923. J. T-a.

2. Walter, ✳ Liverpool 15. VIII. 1845, † Horsham 15. IV. 1915, engleski slikar, grafičar i umjetni obrtnik, sin slikara Thomasa C. (1808—59). Poslije očeve smrti pođe u nauk drvorescu Williamu Lintonu, ali je dobivao poticaje više iz djela engleskih prerafaelita (Rossettija, Hunta, Millaisa) i iz naučavanja Johna Ruskina. Na putovanju po Italiji (1871—73) zavolio je starotalijanske »primitivce«, osobito Botticellija, a već je prije na nj djelovala japanska umjetnost. C. je doduše stvorio lijep niz većinom alegorijskih slika (na pr. *Rođenje Venere*, 1871; *Amor vincit omnia*, 1875; *Zagonetka Sfinge*, 1887, sve u Londonu), no njegovo je glavno značenje u umjetničkoj opremi knjiga (od 1862). On je ilustrirao knjige (često u suradnji sa Ed. Evansom) i pravio nacrte za uvez i vrstu slova. Osobito je mnogo ilustrirao dječje knjige. Ilustrirao je i Spenserovu *Kraljicu vila* (1894—96), Shakespearea i Sv. Pismo. Osnovao je i vodio društvo *Arts and Crafts Exhibitions*, dao je nacrte za tkanine, tapete, kamene podove i prozore, često u suradnji sa svojom ženom i sinovima. Kao pisac o umjetnosti istaknuo se djelima: *The Claims of Decor. art* (1892); *Of the decor. illustrations of books old and new* (1896); *The bases of design* (1898); *Line and form* (1900). G. 1907 objelodanio je životne uspomene *(An Artists Reminiscences)* kao i dojmove s jednog putovanja po Indiji. F. C.

CRANMER, Thomas, ✳ Aslockton 2. VII. 1489, † Oxford 21. III. 1556, canterburyjski nadbiskup. Već kao profesor bogoslovlja u Cambridgeu pomaže kralju Henriku VIII., da razriješi svoj brak s Katarinom Aragonskom. Premda se papa tome protivio, C. je u časti nadbiskupa (od 1533) proveo razvod i tako pridonio konačnom prekidu s Rimom 1534. Pod utjecajem njemačkih reformatora, s kojima se 1531 osobno upoznao, C. uređuje postepeno anglikansku crkvu, u čemu je potpuno uspio tek za Eduarda VI., odnosno 1553, kad je ta crkva utvrdila svoje vjerovanje. Za katoličke obnove u doba kraljice Marije optužen je zbog veleizdaje i spaljen.

LIT.: A. F. Pollard, *The C. and the English reformation*, 1926.

CRANNOG zove se u Irskoj i Škotskoj vrst sojenica, kojima je ograđen koljem samo vanjski rub substrukcije i prostor u njemu ispunjen granjem, zemljom i drugim materijalom do visine najvišeg vodostaja jezera ili močvare, a tek onda na tom otočiću sagrađena kuća. Često stoji po nekoliko kuća ili zgrada na većem otoku, kao u selu crannogâ kod Glastonburya. Drugi način gradnje substrukcije sastojao se u tomu, da su se na dnu jezera ili močvare polagali jedan na drugom nizovi jakih drvenih greda do potrebne visine, dok je nutrina ispunjena materijalom. Ovakih crannoga nalazimo često u jezeru Palagru u Francuskoj, u jezerima Inkwyl i Nussbaum u Švicarskoj, u jezeru Fuschil u Austriji, a nešto su slično, samo u većim razmjerima, Terpi u Frieslandu i sjevernoj Njemačkoj. Ovi c. pripadaju pretežno željeznoj dobi; ali su nekoji od njih, osobito u Italiji i Švicarskoj, izgrađeni na starim sojenicama brončanoga doba, i to pregrađivanjem starih oronulih sojenica, gdje je bilo ekonomičnije, umjesto da se nabavi novo kolje, ispuniti prostor ispod podnice nasipom. Na taj način nastali su i Mleci. Ć. T.

CRANSTON, grad u saveznoj državi Rhode Island, USA, veliko veleobrtno središte i tržište poljodjelskih proizvoda; 1930 imao je 49.911 stan.

CRANZ, Carl Julius, ✳ Hohebach 1858, njemački matematičar, osnivač suvremene balistike; 1884 docent na politehnici u Stuttgartu i profesor na realci; 1904 profesor balistike na vojnoj akademiji u Berlin-Charlottenburgu i predsjednik balističkog laboratorija; do 1925 profesor fizike na tehničkoj školi u Charlottenburgu.

BIBL.: *Untersuchungen über die regelmässige Abweichung der Geschosse u. die vorteilhafteste Gestalt der Züge* (1883); *Kompendium der theor. Ballistik* (1896); *Anwendung der elektrischen Momentphotographie auf die Untersuchung von Schusswaffen* (1901); *Lehrbuch der Ballistik*, 4 sv. (1910—1926). Đ. K.

CRASHAW, Richard, ✳ London 1612(?), † Loreto (Italija) 25. VIII. 1649, engleski pjesnik, sin Williama, protestantskog propovjednika i teologa, poznatog zbog žučnih napadaja na katoličku crkvu. C. je pohađao srednju školu Charterhouse, a sveučilište u Cambridgeu, gdje je ostao kao nastavnik do 1644, kad su ga puritanci istjerali kao pristašu kraljeve stranke. U metežu građanskih ratova pobjegao je u Francusku, gdje je prigrlio katoličku vjeru. U Parizu ga je pjesnik A. Cowley, tajnik prognane engleske kraljice Henriette Marije, uveo u dvorske krugove, a sama ga je kraljica preporučila kardinalu Palotti u Rimu, koji ga je uzeo za svoga osobnog tajnika, a zatim mu 1649 pribavio mjesto kanonika u Svetoj kući u Loretu.

Prvo djelo, zbirku nabožnih latinskih i grčkih stihova, C. je objavio već za vrijeme nauka u Cambridgeu (*Epigrammatum sacrorum liber*, 1634). Glavno mu je englesko djelo *Steps to the Temple* (1646), zbirka vjerske lirike, u kojoj ekstatički zanos upućuje na utjecaj G. B. Marina, kojega je C. i prevodio *(Sospetto d'Erode* iz spjeva *Strage degli Innocenti)*, i utjecaj španjolskih mistika *(The Flaming Heart*, himna sv. Tereziji). U istoj knjizi objavljena je i zbirka svjetovnih pjesama pod naslovom *The Delights of the Muses*, s poznatim pjesmama *Wishes to his Supposed Mistress* i *Music's Duel* (parafraza latinske pjesme isusovca F. Strade o natjecanju između leutaša i slavuja, u kojemu slavuj podliježe i od zavisti umire). Druga C-ova zbirka nabožne lirike, *Carmen Deo nostro*, objavljena je posmrtno u Parizu (1625) s C-ovim crtežima, jer se on bavio i slikarstvom i glazbom. Premda su mu uzor bili barokni »concetti« Marina i njegove škole, C. u svojim svježim i smionim slikama sjeća na lirske zanose Shelleya, dok u nabožnim pjesmama iz zrelih godina izražava ono produhovljenje osjećaja, koje nalazimo u najboljim tvorevinama barokne umjetnosti.

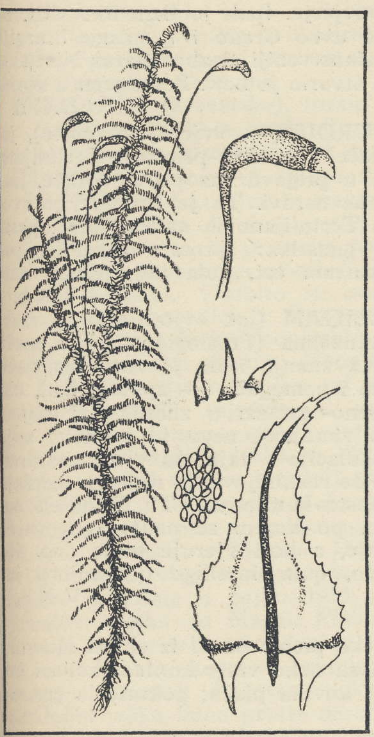
BIBL.: Prvi je sabrao C-ova djela u jednu knjigu W. B. Turnbull (1858); druga su potpuna izdanja priredili A. B. Grosart (2 sv., 1872), A. R. Waller (Cambridge 1904) i L. C. Martin (Oxford 1927).

LIT.: M. Praz, *Secentismo e marinismo in Inghilterra*, Firenca 1925; R. Wallerstein, *R. C.: A Study in Style and Poetic Development*, 1935; A. Warren, *R. C.: A Study in Baroque Sensibility*, 1939. J. T-a.

CRASPEDOTA → Obrubnjače.

CRATO, Johannes, von Krafftheim, ✳ Breslau 1519, † Breslau 1586. Učio je najprije teologiju, a kasnije na Lutherov poticaj medicinu. Bio je isprva gradski liječnik u svom rodnom gradu, a zatim tjelesni liječnik careva Ferdinanda I., Maksimilijana II. i Rudolfa IV. u Beču. Napisao je *Methodus therapeutica* (Basel 1555) i *Consiliorum et epistolarum medicinalium libri septem* (Frankfurt 1589). U 6. svesku toga djela nalaze se među ostalim i pisma Andrije Dudića, s kojim je C. bio u vezi.

CRATONEURON, biljni rod mahova istoimene por., koji se odlikuje vrlo razgranjenim zelenim ili smeđe ze-


CRATONEURON

lenim busenima. Uz obične srpasto zavinute listove, koji imaju pri dnu vrlo proširene stanice, nalaze se i maleni listići, t. zv. parafiliji. Zavinuti tobolac na dugom je dršku. *C. commutatum* (Hedw.) Roth. nastava u mnoštvu oblika na vlažnim staništima i redovno je posve pretopljen (inkrustiran) vapnencem te izgrađuje, napose u našem kršu, velike količine sedre. Znatan dio sedre Plitvičkih jezera nastao je djelovanjem ove mahovine (*Cratoneuron*-sedra, → sedra). I druga vrsta ovoga roda, *C. filicinum* (L.) Roth., također u velikoj mnogolikosti na vlažnim, vapnom obilnim staništima, u Hrvatskoj je vrlo raširena. I. H.

CRAU, La (od keltskog craigh »hrpa kamenja«), trokutna ravnica između rijeke Rhône na *JZ*, lagune Étang de Berre na *JI* i brda Chaîne des Alpines na *S* (500 km²). Ta je zaravan mjestimično močvarna i uglavnom neplodna. Ljeti je gotovo pusta, poslije jesenjih kiša zazeleni se i služi kao zimski pašnjak stadima, koja se spuste s Alpa. Dok su ljeta suha i žarka, zime su poznate po jakim udarcima hladnog mistrala. Prokopavanjem odvodnih i dovodnih jaraka dobivaju se obradive površine (maslina, loza i povrće) i livade, a pošumljivanjem se mijenja prvobitni izgled kraja. Misli se, da je C. postala kao fluvioglacijalna delta rijeke Durance; istog je postanja zaravan Petite C., istočno od Tarascona.

LIT.: H. Baulig, *La Crau et la glaciation würmienne*, Annales de géographie, Pariz 1927. J. R-ć.

CRAWFORD, 1. Francis Marion, ✻ Bagni di Lucca (Toscana) 2. VIII. 1854, † Sorrento (Italija) 9. IV. 1909, američki pisac romana, sin kipara Thomasa C-a. Kozmopolitsko obrazovanje, koje se odrazuje u njegovim djelima, dobio je u Concordu (New Hampshire, USA), Cambridgeu (Engleska), Heidelbergu, Rimu i Harvardu (USA). Neko je vrijeme izdavao list *Indian Herald* u Allahabadu (1879). Prvi roman *Mr. Isaacs*, iz života Engleza u Indiji, objavio je u Americi 1882. Nakon putovanja po svim krajevima svijeta nastanio se u Sorrentu. Najbolji romani uzeti su mu iz talijanskog života (*Saracinesca*, 1887; *Sant' Ilario*, 1889; *Don Orsino*, 1892; *Corleone*, 1897). Poznavanje talijanske povijesti C. pokazuje u djelima *Sicily, Calabria and Malta* (1904) i *Gleanings from Venetian History* (1905). Građu za ostale romane crpao je iz Njemačke (*Dr. Claudius*, 1883; *Greifenstein*, 1889), Češke (*The Witch of Prague*, 1891), Turske (*Paul Patoff*, 1887), Amerike (*An American Politician*, 1884) i Istoka (*Zoroaster*, 1885; *Khaled*, 1891; *Via Crucis*, 1898). Dramatizacija romana *A Cigarette-Maker's Romance* (1890) doživjela je velik uspjeh na pozornici, kao i njegova izvorna drama *Francesca da Rimini* (1902), koja je prikazana u Parizu sa Sarom Bernhardt u naslovnoj ulozi. C-u je bila jedina svrha zabavljati čitaoce. To mu je i uspjelo, jer su mu romani uživali veliku popularnost, koja je bila u obrnutom razmjeru s njihovom umjetničkom vrijednošću. J. T-a.

2. Thomas, ✻ New York 22. III. 1813, † London 10. X. 1857, američki kipar. Učio je u Rimu kod Thorwaldsena i živio gotovo za čitava svog života u Italiji. Rana su njegova, loše modelirana, djela *Orfej i Cerber* (Boston), *Beethoven* (bronca, Boston), *Plesačica, Flora* i *Umiruća Indijanka* (sva tri u New Yorku, Metropolitan Museum), koja sva odaju utjecaj Thorwaldsenov. Važniji su kipovi, koje je izveo za Kapitol u Washingtonu (naročito golemi brončani kip *Slobode* na vrhu kubeta). Ovdje mu je uspjelo skladno povezati skulpturu s arhitekturom. Slabiji je spomenik Washingtonov u Richmondu (Virginia).

LIT.: L. Taft, *The History of American Sculpture*, New York 1924. A. Sch.

CRAWL → **Plivanje.**

CRAYER, Jasper ili **Caspar de,** ✻ Antwerpen 18. XI. 1584, † Gent 27. I. 1669, flamanski slikar. U Bruxellesu bio mu je učitelj Raphael Coxie (Coxcyen). Njegova je umjetnost tijesno zavisna od Rubensa. Bio je eklektik i izvanredno plodan. Od njega je sačuvano više stotina velikih oltarskih slika, koje je po određenim tipovima izrađivao uz suradnju svojih brojnih pomoćnika. Uza sve to one su izrađene veoma savjesno i stoje na solidnoj razini. Rijetki su njegovi portreti.

LIT.: K. Zoege von Manteuffel u Th.-B. *ALBK*, VIII. A. Sch.

CREANGĂ, Ion (Jovan), ✻ Humuleşti u Moldaviji 1837, † Jaşi 1889, otac rumunjske seoske novele tipa Janka Veselinovića. U krug pisaca oko *Convorbiri literare* (Književni razgovori), časopisa poput našeg Vijenca, uveo ga je najveći rumunjski liričar E. Eminescu. Pisao je seoske pripovijetke na način rumunjskih basni i legenda. Katkad prikazuje i svoju mladost, pa različne seoske tipove, prožimajući pripovijedanje duhovitim anekdotama i humorom. Uzoran mu je jezik i stil. P. S.

CRÉBILLON, 1. Claude Prosper Jolyot de, ✻ Pariz 14. II. 1707, † Pariz 12. IV. 1777, najglasovitiji francuski pripovjedač 18. st. Prve su njegove pripovijesti po tadašnjoj modi često eksotične i fantastične; tako *Tanzaï et Néadarné* (nazvana najprije *L'Écumoire, histoire japonaise*, 1732), *Le Sopha* (1742), *Ah! quel conte* (1751), ali tim prerušenjem često prikriva prikazivanje, a katkada i satiru svojih suvremenika. U *L'Écumoire* se nalaze aluzije na bulu Unigenitus (zbog čega je C. bio zatvoren u Bastillu) i oštrice protiv kardinala Rohana i protiv Marivauxa. Kasnije se odrekao tih izleta u daljinu te se zadovoljavao pričajući u obliku razgovora kroniku otmjenog društva. Neobično su ga mnogo čitali, ali mu je slava bila dosta kratkotrajna. Njegovi romani nisu nimalo moralni (premda je uz naslov *Sopha* dodao podnaslov »moralna priča«), ali nisu sadržajem onako grubi i jezikom tako cinični kao romani nekih njegovih sljedbenika. Namještenost i zamršenost stila služi mu kao koprena, da prikrije razuzdanost misli i govora; sadržaj njegovih pripovijesti vrlo je raskalašen, ali je dosta često duhovit.

BIBL.: *Oeuvres complètes*, 7 sv., London-Pariz 1772. Od svih njegovih pripovijesti *Le Sopha* je jedina, koja je još i danas dosta često izdavana (s predgovorom P. Lièvrea, Pariz 1930); *Le Hasard du coin du feu, dialogue moral* (1763) ponovno je izdao O. Uzanne u zbirci *Conteurs du XVIIIe siècle*, Pariz 1879; *L'Écumoire*, Pariz 1930, s predgovorom P. Lièvrea; *Les Égarements du coeur et de l'Esprit*, Pariz 1929, i t. d.

LIT.: J. G. Palache, *Four novelists of the old régime (Crebillon, Laclos, Diderot, Restif de la Bretonne)*, New York 1926.

2. Prosper Jolyot de, ✻ Dijon 13. I. 1674, † Pariz 17. VI. 1762, francuski pisac tragedija, otac pređašnjega. Prva njegova tragedija, *La mort des enfants de Brutus*, bila je veoma loše primljena od glumaca. Druga, *Idomenée* (1705) bila je slabo primljena od općinstva. Prvi mu je uspjeh donijela *Atrée et Thyeste* (1707); nakon ove je slijedila *Electre* (1708) i *Rhadamiste et Zénobie* (1711), koja se smatra njegovim remek-djelom. *Xercès* (1714) i *Sémiramis* (1717) doživjele su međutim neuspjeh, što ga je za neko vrijeme odbilo od kazališta, kojemu se vratio tek nakon devet godina s dramom *Pyrrhus* (1726). U Francusku akademiju izabran je 1731, a 1735 postao je cenzor. U 81. godini dao je prikazivati svoju tragediju *Catilina*, dosta hladno primljenu. Živio je u osami s mačkom i psom, pušeći lulu i čitajući romane. Tragedije su mu se isticale okrutnošću radnje, koju je razvijao romantičnom maštom. Volio je spletke, rado se služio prerušavanjem osoba upotrebljavajući osobito učinke iznenađenja i strahota.

LIT.: Brunetière, *Époques du théâtre français*, I., Pariz 1892; Dutrait, *Étude sur la vie et le théâtre de C.*, Bordeaux 1895. J. D-e.

CRÉCY-EN-PONTHIEU, gradić na rijeci Maye u dép. Somme, 1390 stan. (1926), na glasu po bitki od 26. VIII. 1346, u kojoj je engleski kralj Eduard III. porazio francuskoga kralja Filipa IV. Tom su pobjedom Englezi postali gospodari grada Calaisa. U C.-en-P. je lijepa gotička crkva iz 15. st. A. M. S.

CREDARO, Luigi, ✱ Sondrio 15. I. 1860, profesor u Rimu, neko vrijeme ministar prosvjete, osnivač časopisa »Rivista pedagogica«, predstavnik eksperimentalne psihologije u Italiji (→ Italija, filozofija). A. B-a.

CREDÉ, Karl Siegmund Franz, ✱ Berlin 23. XII. 1819, † Leipzig 14. III. 1892, njemački ginekolog. Od 1843—48 bio je asistent Buscha na klinici za porođaje u Berlinu. G. 1856 postao je redoviti profesor ginekologije i porodništva i ravnatelj primaljske škole u Leipzigu. G. 1860 preporučio je po njemu još danas zvano nasilno istiskivanje posteljice poslije porođaja (expressio placentae), koje se kao metoda u svakom, pa i normalnom porođaju nije moglo održati radi loših rezultata i teških opasnosti. Danas se još provodi konzervativni postupak Ahlfeldov kod normalnih porođaja, a Credéov hvat samo u slučaju nužde i jakog krvarenja. Zaslužan je, što je 1884 spisom *Die Verhütung der Augenentzündungen der Neugeborenen* upozorio na važnost profilaktičnog ukapavanja otopine lapisa u oči novorođenčadi protiv kapavca očiju (blennorrhoe), a to je poslije u svim naprednim državama uzakonjeno. Osim velikog broja radova iz svih područja ginekologije i porodništva napisao je i *Klinische Vorträge über Geburtshilfe* (u 2 sveska, Berlin 1853/4) i nanovo uredio od Grensera osnovani priručnik za primalje (*Lehrbuch der Hebammenkunst*, 1875, 5. izd. 1892). V. B.

CREDI, Lorenzo di (Lorenzo d'Andrea d'Oderigo), ✱ Firenca 1459(?), † Firenca 12. I. 1537, talijanski slikar. Učio je zajedno s Leonardom da Vincijem kod Verrocchija. Sve do smrti svog učitelja (1488) djelovao je kao kipar i slikar, ali se njegova kiparska djela nisu sačuvala. Važnije su njegove slike: *Bogorodica na prijestolu sa svecima* iz g. 1475 (katedrala u Pistoji), *Bogorodice* (Dresden, Pariz, Mleci, Turin), *Navještenje* i *Venera* (Firenca, Uffizi). Kasnije nastaju veće oltarske slike (Louvre, Akademija i crkva S. Maria delle Grazie u Firenci, crkva S. Domenico, Fiesole). C. je majstor izvanredno savjestan i tehnički savršen. Preživio je Leonarda, Raffaela i Sarta, a ipak ostaje u uskim granicama quattrocentističkog shvaćanja mareći veoma malo za tečevine novog vremena.

LIT.: G. Gronau u Th.-B. *ALBK*, VIII. A. Sch.

CREDNER, Hermann, ✱ Gotha 1. X. 1841, † Leipzig 21. VII. 1913, profesor geologije i paleontologije u Leipzigu. Izveo je geol. paleont. istraživanja okolice Hannovera i St. Andreasberga i obradio ih monografski. Od 1864 do 1868 proputovao je istočne i središnje dijelove sjev. Amerike u svrhu geol. studija. Bavio se mnogo ledenjačkom geologijom.

BIBL.: *Elemente der Geologie*, 11. izd., 1912; *Die Stegocephalen und Saurier aus dem Rothliegenden des Plauenschen Grundes bei Dresden*, Berlin 1894. J. P-k.

CREDO (lat. »vjerujem«) je kratki zbijeni sadržaj glavnih istina kršćanske objave u obliku utvrđenom od crkvene vlasti (vjerovanje — symbolum). Po vremenu je najstarije Apostolsko vj. iz konca 1. st. Današnji oblik obuhvaća 12 temeljnih nauka. Slijedi Nicejsko-carigradsko, započeto na saboru u Niceji (325) i dovršeno na saboru u Carigradu protiv antitrinitaraca, koji su poricali božanstvo Kristovo (Arije) i božanstvo Duha Sv. (Macedonije); upotrebljava se u misnoj liturgiji. Atanazijevo (5. st.) proširuje sadržaj Nicejsko-carigradskog simbola; Tridentsko (1563) sadržava kratko sve dogmatske odluke tridentskog sabora, a polaže se kod primanja beneficija, učiteljske crkvene službe i kod pristupa u katoličku Crkvu (→ Simbol [apostolski], Vjerovanje). I. Bl-ć.

U liturgiji se danas Apostolsko vjerovanje moli kod krštenja, kod eksorcizama i u časoslovu. Nicejsko-carigradsko je vjerovanje u rimsku liturgiju uveo papa Benedikt VIII. (1012—24) poslije krunjenja Henrika II. za cara. Ispovijest vjere svečano se molila u prvobitnoj liturgiji samo u vezi s krštenjem. Zbog velikih vjerskih borbi, koje su osobito žestoke bile na istoku, uveo se u 5. i 6. st. običaj u Antiohiji i Carigradu, da se javno i svečano moli Nicejsko-carigradsko vjerovanje i kod svete žrtve. S istoka je Nicejsko-carigradsko vjerovanje prešlo u misni obred i u Španjolskoj, gdje ga je propisao crkveni sabor u Toledu 589. Iz Španjolske se taj običaj proširio i u Galiju, a onda i u Njemačku. Rimska misa sve do 11. st. nije poznavala *Credo*. Njemački su se svećenici, koji su prisustvovali krunjenju Henrika II. u Rimu, iznenadili, kad su opazili, da se u Rimu kod mise ne moli *Credo*. Na njihovo im je pitanje odgovoreno, da je to zato, što rimska Crkva nije nikada pala u krivovjerje. Ipak je Benedikt VIII. na molbu Henrika II. 1014 uveo *Credo* i u misnu liturgiju rimskog obreda. Najveličanstveniji glazbeni izraz Nicejsko-carigradskog vjerovanja stvorio je L. v. Beethoven u svojoj *Missa solemnis*. D. K-d.

CREDO, QUIA ABSURDUM — »vjerujem (nešto), jer je besmisleno« — kao načelo krivo se pripisuje Tertulijanu i krivo se upotrebljava u prigovorima protiv Crkve, kao da je vjera proturazumne naravi. Ta je formula po svoj prilici nastala povodom Tertulijanovih antitetičkih i paradoksnih izvoda protiv gnostika: »prorsus credibile est, quia ineptum est;... certum est, quia impossibile« (De carne Christi, 5). V. K-h.

CREDO, UT INTELLIGAM (lat. »vjerujem, da razumijem«), rečenica sv. Anzelma (Proslogion 1), ne znači, da je vjera pretpostavka znanja i da je zato razumsko opravdanje vjere suvišno i nemoguće (→ apologetika), niti znači, da vjera postepeno prelazi u znanje (»vjerujem zato, da bih došao do znanja«), nego je formula, koja ističe, da razumska spekulacija o tajnama vjere već pretpostavlja te tajne, a da se razumijevanje njihova sadržaja ne može smatrati pretpostavkom vjere. To se načelo suprotstavlja racionalizmu, po kojem se nadnaravne istine zapravo svode na znanje, a koji vjeruje samo ono, što pozitivno shvaća: credo, quia intelligo (»vjerujem, jer razumijem«). V. K-h.

CREE → **Algonkin.**

CREEK, sjeveroameričko pleme na *JI* iz skupa Muskoki (v.); u staro doba imali su neke vrste konfederaciju i čuvali svojih 7 posvećenih kovnih ploča; pokorio ih general Jackson. M. G-i.

CREIGHTON, Mandell, ✱ Carlisle 5. VII. 1843, † London 14. I. 1901, anglikanski biskup i crkveni povjesničar. G. 1884 bio je profesor crkvene povijesti u Cambridgeu, 1886 kanonik u Worcesteru, 1891 biskup u Peterboroughy, a 1897 u Londonu. Od 1886—91 izdavao je English Historical Review.

BIBL.: *History of the Papacy during the Period of the Reformation*, 5 sv., 1882—97; *History of the Papacy from the Great Schism to the Sack of Rome*, 6 sv., 1897; *The Early Renaissance in England*, 1895; *Cardinal Wolsey*, 1895; *Life of Simon de Montfort*, 1876; *Queen Elizabeth*, 1896. Njegova djela *Historical essays and reviews* (1902) i *Life and letters* (2 sv., 1904) izdala je njegova udovica.

CREIL, grad na plovnoj rijeci Oise u sjevernoj Francuskoj, ima 10.469 stan. (1931). Velik je promet željeznicom i parobrodima u vezi s proizvodnjom strojeva, stakla i keramike u razvitom veleobrtu. Iz srednjega vijeka (13. do 16. st.) sačuvana je crkva, a od stare opatije Saint-Evremont ostale su samo ruševine. N. Ž.

CREIZENACH, Wilhelm, ✱ Frankfurt na Majni 4. VI. 1851, † Dresden 15. V. 1919, njemački književni historičar, profesor germanistike na krakovskom sveučilištu od 1883 do 1913. Glavno mu je djelo *Geschichte des neueren Dramas*, 5 sv. (1893—1916). U tom strogo naučnom djelu obrađuje dramu od ranog srednjeg vijeka do renesanse te se naročito obazire na hrvatske dramatičare iz Dubrovnika i Dalmacije. Vrsnu monografiju o novijoj njem. komediji podao je djelom *Zur Enstehungsgeschichte des neueren deutschen Lustspiels* (1879). Naučnu literaturu o Faustu obogatio je djelom *Versuch einer Geschichte des Volksschauspiels von Dr. Faust* (1878). Napokon je priredio izdanje pučkih komada, što su ih na kontinent i u Njemačku donijele engleske glumačke družine, koje su stale dolaziti potkraj 16. st. (*Die Schauspiele der englischen Komödianten.* Izdanje u zbirci Kürschners Deutsche Nationalliteratur, sv. 23). G. Š.

CRELLE, August Leopold, ✱ Eichwerder (Wriezen) 11. III. 1780, † Berlin 6. X. 1855, njemački matematičar i arhitekt. Gradio je mnoge ceste i željeznice u Pruskoj, ali se mnogo bavio matematikom. Pisao je različita za onda vrlo raširena didaktična djela o elementarnoj geometriji, o numeričkom računanju, o teoriji funkcija i teoriji brojeva. Ime je ovjekovječio osnutkom časopisa *Journal für reine und angewandte Mathematik* (1826), koji se kratko naziva i *Crelleovim Journalom*, a izlazi i danas. Uređivao ga je do 1851 uz suradnju najvećih matematičara. Od 1828 do 1850 uređivao je i *Journal für die Baukunst*. R. C.

CREMA, talijanski grad nedaleko Cremone, 13.228 stan. (1931), grad slavne prošlosti, ali i moderno izgrađen i veoma važan u proizvodnji, veleobrtu i trgovini Lombardije. Sačuvan je dvorac iz 13. st. s gradskim zidinama, stolna crkva u gotičko-lombardijskom slogu i više drugih

građevina. U gradu cvate raznovrstan veleobrt (željeza, puceta, lana i konoplje), a okolica je plodna i bogata proizvodima poljodjelstva i stočarstva. Od veza najvažnija je pruga Treviglio—Cremona. A. M. S.

CREMASCO (kremasko), toranj za siliranje krme. Ime mu je po talijanskom gradu Cremona. U tom se tornju sprema krma po Samaranijevoj metodi (→ silaža). I. Š.

CRÉMAZIE, Octave, * Quebec 16. IV. 1827, † Le Havre 16. I. 1879, kanadski pjesnik francuskoga jezika. Potomak francuske porodice, koja se iselila u Kanadu 1759. Bio je knjižar u Quebecu te je ondje između 1854 i 1862 pisao ode i pjesme, koje su ga učinile jednim od najpopularnijih pjesnika Kanade. Osobito su poznate njegove pjesme *Vieux soldat canadien* i *Drapeau de Canrillon*. Plemenitost osjećaja i žarko rodoljublje tu nadomještavaju nedovoljnu pjesničku vještinu. Zbog poslovnih nedaća i zato, što je bio poprijeko gledan od službenih krugova zbog svojih francuskih osjećaja, C. se preselio u Francusku, gdje je živio i umro pod pseudonimom Jules Fontaine. Sabrana njegova djela izašla su 1882 i 1897. Drugom izdanju napisao je uvod njegov prijatelj abbé Casgrain. J. D-e.

CREMENS, Paul Joseph, * Aachen 8. II. 1897, njemački dramatičar, učio pravo, književnost i povijest umjetnosti, živi kao spisatelj u Essenu. Drama *Die Marneschlacht* (1914), doduše, čista je reportaža, ali prikazuje to vjernije tragičke događaje u rujnu 1914, kada je bila potisnuta njemačka vojska na Marni. *Rheinlandtragödie* (1934) također je drama iz neposredne prošlosti, sazdana na nesređenim prilikama, koje su nastale u Njemačkoj, kad su Francuzi zaposjeli Rajnsku pokrajinu g. 1923. Opisuje također seljačku bunu protiv narodnih izdajica i defetista. Glavno mu je i najsnažnije djelo: *Richelieu, Kardinalherzog von Frankreich* (1935). Mnogo se prikazivala komedija *Das Gastmahl der Götter*, koja sjeća na pučke čarobne igrokaze bečkog Leopoldstadskog kazališta u 18. i 19. st. G. Š.

CREMER, 1. Jacobus Jan, * Arnheim 1. IX. 1827, † Haag 5. VI. 1880, isprva slikar, kasnije nizozemski pripovjedač, pisac seoskih novela iz geldernskog života (*Betuwsche Novellen*, 1856; *Een reisgezelschap*, 1858) i romana (*Anna Rooze*, 1868; *Dokter Helmond en zijnn vrouw*, 1870) i dr., iz radničkog života (*Fabrieks-kinderen*, 1863; *Hanna de freule*, 1873) i o glumačkom staležu (*Tooneel-spelers*, 1875). Svjež je u crtanju, ponešto starinski sentimentalan.

LIT.: H. de Veer, *J. J. C.* (Mannen van beteekenis, sv. 12, 1881); Busken-Huet, *J. J. C.* (Litterarische fantasiën en kritieken, sv. 15 i 16, 1882). Lj. M.

2. Sir William Randal, * Fareham 18. III. 1838, † London 22. VII. 1908, engleski pacifista. Bio je tesar, sudjeluje u radničkom pokretu, od 1885 kao član liberalne stranke zastupnik u parlamentu. Od 1870 živo radi za promicanje mira, suosnivač je i tajnik interparlamentarne unije i međunarodne lige za arbitražu, kojoj je prepustio podijeljenu mu Nobelovu nagradu za mir (1903).

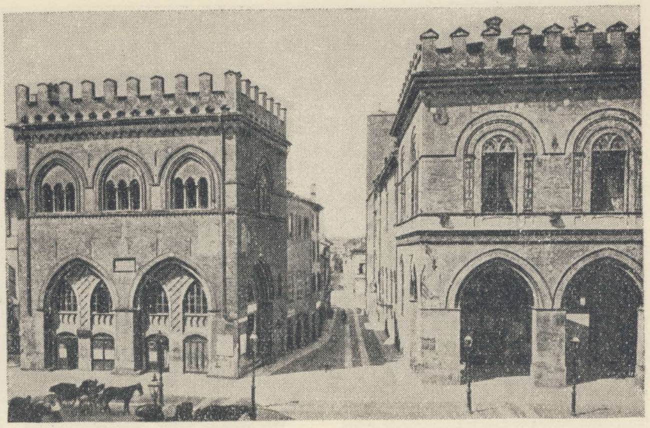
LIT.: H. Evans, *Sir Randal C.*, 1911.

CREMONA, 1. grad u lombardijskoj ravnici, na rijeci Padu. Ima 64.019 stan. (1936). Povoljan prometni položaj pogodovao je trgovačkom razvoju i uvjetovao vojnički značaj mjesta. C. je veliko tržište poljodjelskim i stočnim proizvodima. S tim u vezi razvio se i veleobrt, koji prerađuje poljodjelske proizvode, a veliko značenje ima svilarstvo i izradba poljodjelskih strojeva. C. je od davnine poznata i po svojim glazbalima i keramičkim proizvodima. Danas je sjedište biskupa i različitih upravnih vlasti.

C. ima eliptičan oblik. Glavni se dio grada nalazi unutar zidina, koje su većinom sačuvane. Među brojnim građevinskim spomenicima ističu se: katedrala (13. i 14. st., pročelje iz 15. i 16. st.) s lijepim zvonikom (110 m) i krstionicom, gradska vijećnica i vojnička loggia (13. i 14. st.). Među mnogim i lijepim crkvama najstarija je sv. Mihovila (12. st.). Grad krase i mnoge stare palače: Fodri (15. st.), Raimondi (15. st.) i dr. Među prosvjetnim ustanovama ističe se gradski muzej s bogatom zbirkom djela najboljih talijanskih umjetnika, osobito onih kremonske škole, s lijepim primjercima keramike i bogatom knjižnicom. C. je od davnine na glasu kao živo i ugledno prosvjetno središte.

Grad je postojao već u rimsko doba: spominje se za punskih i građanskih ratova. Najviše je vremena bila pod milanskom, a samo kratko vrijeme pod mletačkom vlašću.

2. Pokrajina, koja zahvaća srednji dio lombardijske ravnice, na lijevoj obali rijeke Pada. Na 1757 km² živi



(Foto Betri)

CREMONA, Loggia dei Militi i Gradska palača

369.483 stan. (210 na km²). Napredan je poljodjelski kraj, u kome su osim Cremone poznata mjesta Crema i Soresina. A. M. S.

CREMONA, 1. Luigi, * Pavia 1. XII. 1830, † Rim 10. VI. 1903, talijanski matematičar. Učio u Rimu, gdje je od 1853 inženjer. Gimnazijski je nastavnik u Paviji, Cremoni i Milanu do 1860, kada je pozvan na stolicu za geometriju (uključivši deskriptivnu geometriju) sveučilišta u Bologni. G. 1866 prijeđe na politehniku i normalnu školu u Milanu, a 1873 konačno u Rim, gdje postade ravnateljem inženjerske škole. C. pripada četi znamenitih talijanskih matematičara (Battaglini, Beltrami, Betti, Brioschi i Casorati), koji su izvanredno unaprijedili matematiku u Italiji u drugoj polovici 19. st., a C. je napose zaslužan za studij čiste geometrije i njezin brzi razvoj. Bio je izvrstan nastavnik te učitelj gotovo svih kasnijih talijanskih matematičara. G. 1885 postade senator, a 1898 bio je kratko vrijeme i ministar nastave.

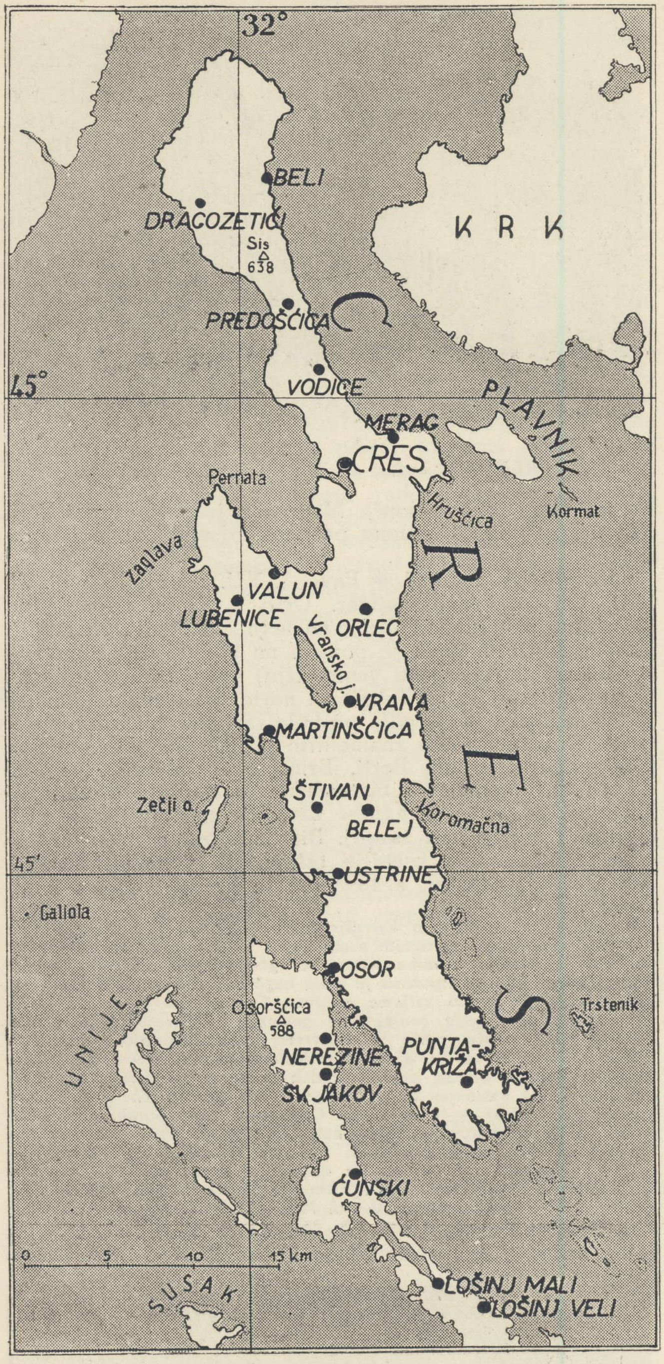
Radio je na prostornim krivuljama 3. i 4. reda, na developablim i vitoperim plohama, ništičnim sustavima i t. d., isprva po ugledu na Chaslesa, a kasnije u duhu njemačke geometrijske škole. Važnost Grassmannove metode upoznao je prije nego sami Nijemci. U grafičkoj statici, koju je u ono vrijeme osnovao Culmann, uveo je za rješavanje problema noviju projektivnu geometriju (Cremonin plan unutrašnjih sila); uopće, može se smatrati pionirom grafičke statike u Italiji. Najvažnije mu je djelo *Introduzione ad una teoria geometrica delle curve piane* (1862), a za napredak moderne geometrije važne su i rasprave pod naslovom *Sulle trasformazioni geometriche delle figure piane* (1863 i 1864) — to su t. zv. *Cremonine transformacije*. Kao nastavak djela *Introduzione* objelodanio je 1866—67 *Preliminari di una teoria geometrica delle superficie*. Sve ove radnje odaju snažan, elegantan i precizan duh autora. Za didaktične svrhe izdao je *Elementi di geometrija proiettiva* (1873) i *Elementi di calcolo grafico* (1874).

BIBL.: L. Cremona, *Opere*, 3 sv., Milan 1914—17. R. C.

2. Tranquillo, * Pavia 10. IV. 1837, † Milan 10. VI. 1878, talijanski slikar. Učio je u Pistoji, Mlecima i



TRANQUILLO CREMONA, Melodija



CRES

Milanu. Svoj prvi uspjeh postigao je 1862 slikom *Una visita alla tomba di Romeo e Giulia.* I naredna su njegova djela genre-slike i povijesni prikazi. Od 1861—68 izvodi karikature za časopis »Lo Spirito Folletto«. Pod utjecajem D. Ranzonija i G. Carnevalija razvija C. kasnije svoj značajni »sfumato« rastvarajući tonove žarkih boja u sitne pahuljice i mrlje, odričući se pritom svijesno određene linearnosti obrisa. U ovom su načinu izrađena njegova glavna i najpoznatija djela: *Il figlio dell'amore, Il silenzio amoroso, L'amor materno* i *L'Eden.*

LIT.: G. Pisa, *T. C.*, Milan 1889; L. Perelli-P. Levi, *T. C. L'uomo e l'artista*, Milan 1913; U. Ojetti, *T. C.*, Bergamo 1912; L. Beltrami, *Un maestro: T. C.*, Milan 1929. A. Sch.

CREMUTIUS CORDUS → **Kremucije Kordo.**

CRÊPE DE CHINE, svilena tkanina, izrađena u platnenom vezivanju. Ima nabranu površinu s razloga, što su niti potke prejako upredene, i to naizmjenično jedne desno, a druge lijevo. Može biti izrađena od prirodne (grege) ili od umjetne svile. Upotrebljava se za izradbu ženskoga rublja i haljina. J. R-ić.

CREPIĆ, Josip (Aurel), ✻ Retkovci 13. III. 1890, † Đakovo 23. X. 1940, hrvatski pripovjedač. Svršio četiri razreda gimnazije u Osijeku i bio činovnik Brodske imovne općine u Vinkovcima. Izdao knjige pripovijesti *Rusvaj* (Osijek 1918) i *Batalija* (Osijek 1924). A. B-c.

CREPULJA → **Keramika narodna.**

CREPUSCOLARI → **Italija,** književnost.

CRES (talij. Cherso) je kvarnerski otok, koji je nastao — kao što i svi dalmatinski otoci — uslijed spuštanja Jadranskoga mora. Dužina mu je — od rta Jablanca do Punte Križa — 66 km, a širok je 2—13 km. Na istočnoj strani između C. i otočića Plavnika najveća je morska dubina u Kvarneru, 110 m. C. je izgrađen od krednoga vapnenca s izrazitim oblicima krša, na *S* viši i obrastao šumom (Visoko Brdo—Sis, 650 m), a na *J* niži i goliji. Zaprema površinu od 398 km².

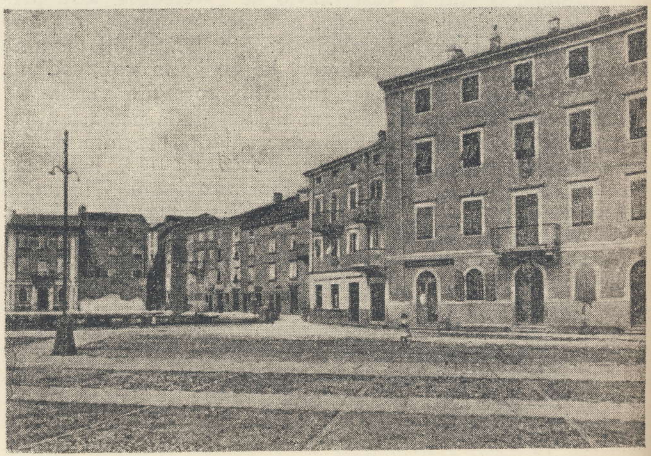
U njegovu najširem dijelu uvalilo se 84 m duboko Vransko jezero s razinom, koja je 24 m iznad razine mora. Voda je slatka, a i ribe su mu slatkovodne. Kod sela Merga ima »Merška jama«, koja bijaše nekada golema spilja. Inače otok oskudijeva vodom; nema tekućica ni većih izvora. Premda su padaline obilne (oko 1000 mm na godinu), vrlo je malo tla podesno za kulturu oranica, vrtova i vinograda. U zaklonjenom i prisojnom zapadnom primorju dobar je rod maslina i veća gustoća stanovništva. Drugdje je uspješnije stočarstvo (oko 40.000 ovaca). Na C. nema zmija otrovnica. Po narodnom pričanju prokleo ih je sv. Gaudencij, biskup osorski, oko 1040. Slabo se iskorišćuju i nalazišta boksita na otoku i more oko njega, jer je brodarstvo spalo na dvadesetak trgovačkih jedrenjača iznad 10 tona, a ribarstvo ne može računati sa stalnom i dovoljnom lovinom (tune, zubatci, srdele i skuše). Postoji tvornica za konzerviranje srdela.

Ostataka čovječjih naselja ima od mlađega kamenog doba, a iz doba kovnog oruđa ima po vrhovima 14 gradina. Najstariji poznati stanovnici bili su Iliri, a i naziv Cres (Krepsa) ilirskoga je podrijetla.

Na grčko doba opominje nas naziv Apsirtide (za otoke C. i Lošinj), koji je vezan za putovanje Argonauta, Medeje i njezina nesrećnog brata Apsirta (v.). I hrvatske riječi sidro, komoštra, jastog, bambuk, blitva, oregnut, komarda, konop, mâ (majko!), rakno i dr. potječu iz grčkoga, koje su riječi dijelom primili creski Hrvati i od otočkih Rimljana (Romana). Iako je rimsko vladanje bilo dugotrajno, ono nije ostavilo drugih jačih tragova. Poslije dolaska Hrvata u 7. st. Romani su se brzo dijelom prometnuli u Hrvate, a poslije g. 1000 i u Mlečane. I u gradovima se vrlo rano nalaze ne samo težaci, već i srednji stalež hrvatskoga roda (na pr. početkom 14. st. imućna krojačica Dobrica u gradu Cresu), a i do danas očuvani patriciji Moise, Petris i Colombis-Golubić hrvatskoga su podrijetla.

Hrvatski govor na C. i danas je najarhaističniji od svih hrvatskih dijalekata (vlnr, haz, lanita, lobižat); taj se jezik govori u C. 400 godina prije mletačkoga, dok bjegunci iz Hrvatske pred Turcima nisu gotovo nikako utjecali na taj govor.

Od hrvatskih vladara prvi je Držislav (969—995) dobio od bizantskoga cara upravu otoka, a tek g. 1000 Mlečani ga



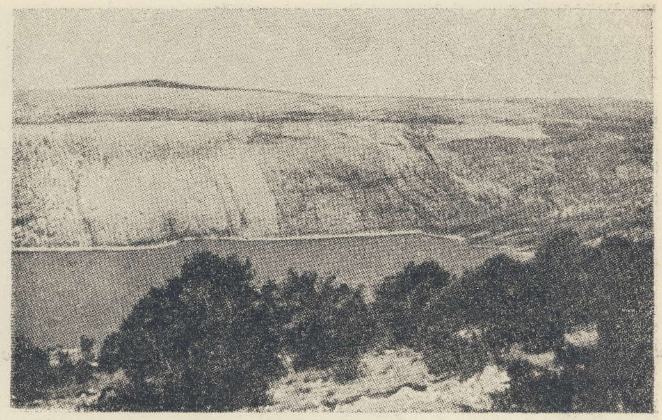
(Foto Ideal, Pula)

GRAD CRES, Trg



(Vaccari)

GRAD CRES, Panorama



CRES, Vransko jezero, u pozadini brdo Helm
(Lamberto Pozzo-Balbi, *L'isola di Cherso*)

privremeno osvajaju, i zatim prelazi otok u ruke hrvatskih vladara, dok nije 1202 došao trajnije pod Mletke, koji ga zadrže do 1797. Poslije kratke Napoleonove vladavine prelazi u ruke Austrije, dok ugovorom u Rapallu 12. XI. 1920 ne postade sastavnim dijelom Italije.

Prema austrijskom popisu od 1910 bilo je na C. 8.739 stan., od kojih 5.890 Hrvata i 2.296 Talijana. Danas ima u svemu 9.500 stan.

Slavenska služba Božja vršila se na cijelom otoku osim u glavnim crkvama grada Osora i C., ali u jednoj kapelici grada Cresa ima glagoljski natpis, a u Valunu je glagoljska kamena ploča, stara barem kao baščanska ploča kralja Zvonimira. S dolaskom talijanske vlasti staroslavenska liturgija svuda je ukinuta.

Najstariji je grad na otoku Osor. Leži na morskom tjesnacu, širokom 2—13 m, preko kojega vodi pokretni most na otok Lošinj. U Osoru bijaše sjedište biskupa do 1815 i upravnoga poglavara za oba otoka, koji se u starini spominju pod zajedničkim imenom Apsyrtides, Apsoros. Osor propada zbog malarije, pa glavno mjesto postaje u 15. st. Cres, u kojem danas stanuje polovica žitelja svega otoka. Leži na zapadnoj obali i ima dobru luku, odakle idu parobrodarske veze otoka prema Istri i Dalmaciji.

Nasuprot krčkom Glavotoku (Caput insulae) nalazi se na Cresu selo Beli (Caisole, Caput insulae), kojemu ime odaje starinu i nekadašnju važnost.

LIT.: N. Žic, *Istra*, 2 sv., Zagreb 1936/7; Lamberto Pozzo-Balbi, *L'isola di Cherso*, Rim 1934; *Status dioecesis Veglensis pro anno 1912*, Krk 1911; M. Tentor, *Der čakavische Dialekt der Stadt Cres (Cherso)*, AslPh., 1909; J. Vajs, *Memoria liturgiae slavicae in dioecesi auxerensi*, Krk 1906; S. Mitis, *Frammenti di storia liburnica*, Zadar 1890; Isti, *Storia dell' isola di Cherso-Ossero dall' anno 476 al 1409*, Poreč 1925; Isti, *Il governo della Repubblica Veneta nell' isola di Cherso*, Maddaloni 1893; Isti, *Alcuni reggitori di Cherso-Ossero*, Archeografo Triestino 1930; Isti, *Cherso ed Ossero sotto la Serenissima*, Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, sv. XCIV (1932). An. P.

CRESCENDO (tal. »rastući« u zvučnoj jakosti, <), znak za postepeni porast zvuka. Ispisuje se i slovima, pa i kraticom cresc...... uz dodatak niza točaka, koji se protegne na sve mjere, koje treba u postepenom porastu jakosti zvuka pjevati ili svirati. Protivni način predavanja (postepenim oslabljivanjem zvučne jakosti) naziva se decrescendo ili diminuendo. B. Š.

CRESCENZI, Pietro de', ✻ Bologna 1230, † Bologna 7. II. 1321, talijanski agronom. Napisao je *Liber ruralium commodorum* (1. izd. 1471), najvažnije sredovječno djelo o poljodjelskim pitanjima, koje je prevedeno na talijanski, engleski i njemački. Talijanski je prijevod iz 15. st. (*Trattato di agricoltura*, Firenca 1478) važan i kao jezični spomenik. M. D-ić.

CRESCIMBENI, Giovanni Mario, ✻ Macerata (Marche) 9. X. 1663, † Rim 8. III. 1728, talijanski književnik. Bio je doktor prava; zatim opat i kanonik; živio je u Rimu. Glavni je osnivač književne akademije *Arcadia* (1690) i njezin prvi predsjednik (»custode generale«) i to ostao sve do smrti. Donekle je i njegova zasluga, da se ta akademska struja razmahala baš u to doba. U razgranjenu mrežu *Arcadije* (v.) ulaze i mnogi Hrvati s primorja. Dubrovčanin Đuro Matijašević, kanonik zavoda sv. Jeronima u Rimu, radi zajedno s Crescimbenijem, kako bi dubrovačka Akademija Ispraznih postala »Colonia Arcade« (1719); on je toliko cijenio Crescimbenija, da dubrovačkoj akademiji predlaže, da ga primi među svoje članove. C. je pisac brojnih djela u prozi i u stihovima; više je erudit negoli književnik, ima više organizatorskih sposobnosti i znanja negoli kritičkog smisla. Napisao je prvi pokušaj povijesti talijanske književnosti, koja je zapravo samo korisna građa: *Istoria della volgar poesia* (1698), *La bellezza della volgar poesia* (1700), *Commentarj intorno alla storia della volgar poesia* (I—V, 1702—11). Definitivno izdanje tih triju djela izašlo je pod prvim natpisom u 6 knj. (Mleci 1730—31). Izdao je u mnogo knjiga životopise prvih članova Arcadije i njihova djela.

LIT.: I. Carini, *L'Arcadia dal 1690 al 1890*, I., Rim 1891; *Per il II. centenario della morte di G. M. C.*, Macerata 1928; M. Deanović, *Odrazi talijanske akademije »degli Arcadi« preko Jadrana*, u Radu HA 248 i 250, Zagreb 1933—34. M. D-ić.

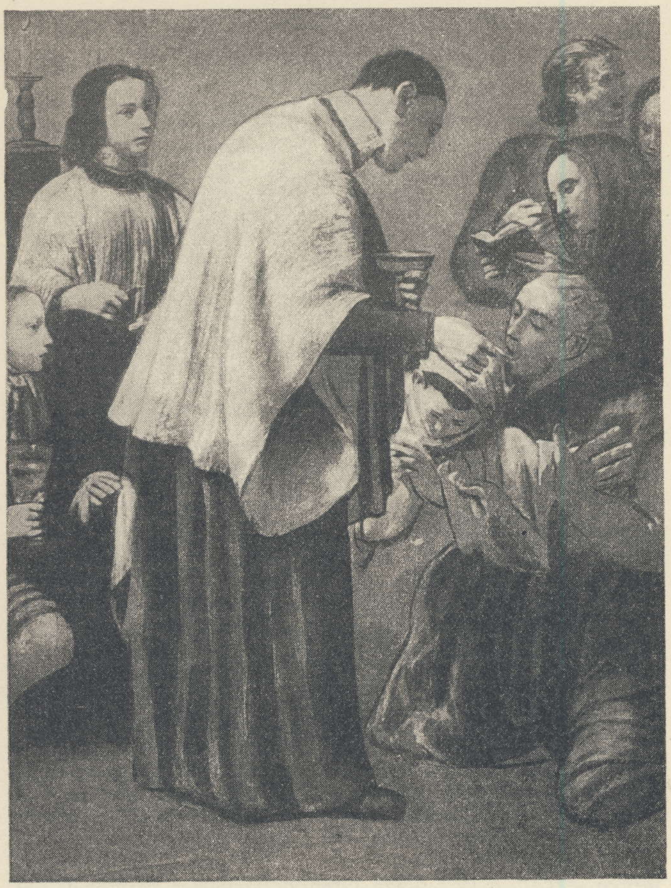
CRESCINI, Vincenzo, ✻ Padova 10. VIII. 1857, † Padova 2. VI. 1932, talijanski romanist; profesor romanske filologije na sveučilištu u Padovi. Bavio se najviše talijanskom



CRES, Luka u selu Beli (Caisole)
(Lamberto Pozzo-Balbi, *L'isola di Cherso*)



CRES, Kuća u selu Beli (Caisole)
(Lamberto Pozzo-Balbi, *L'isola di Cherso*)



GIUSEPPE MARIA CRESPI, Pričest
Dresden, Gemälde-Galerie

i francuskom književnosti srednjeg vijeka, Boccacciom (*Contributo agli studi sul Boccaccio*, Turin 1887; *Il cantare di Fiorio e Biancofiore*, Bologna 1889—99) i provansalskim studijama (*Manuale per l'avviamento agli studi provenzali*, 3. izd., Milan 1926).

LIT.: *Miscellanea di studi critici in onore di V. C.*, Cividale 1926; G. Devoto, *Necrologio di V. C.*, u Ateneo veneto 1932. M. D-ić.

CRESPI, 1. Daniele, ✳ Busto Arsizio 1590, † Milan 1630, talijanski slikar, učenik Giambattiste C. Ukrašivao je freskama osobito kuće kartuzijanaca (znamenit je ciklus iz života sv. Bruna u Garegnanu kod Milana). Stvorio je i mnoge uljene slike, među kojima se odlikuju *Madona između sv. Franje i Karla Borromea* (u Breri u Milanu), *Madona od kuge* (u Milanu u crkvi S. Maria delle Grazie), *Misa sv. Grgura* (Varese, S. Vittore), *Oplakivanje Krista* (Madrid, Prado), *Poprsje mrtvog vladara* (Milan, Brera) i dirljiva *Posna večera sv. Karla Borromea* (S. Maria della Passione). Umjetnik zna u svojim najboljim djelima udružiti snažan realizam sa značajnom ozbiljnošću shvaćanja.

LIT.: G. Nicodemi, *D. C.*, Busto Arsizio 1930.

2. Giovanni Battista, nazvan **Il Cerano,** ✳ Cerano kod Novare oko 1557, † Milan oko 1632, talijanski slikar, kipar i graditelj. Iza književnih studija potaknuo ga je u Milanu Camillo Proccaccini, da u Rimu i Mlecima izuči sve tri likovne umjetnosti. G. 1620 pozvao ga je kardinal Federico Borromeo za upravitelja slikarskog odjela na Ambrozijevoj akademiji, koju je on osnovao. Osim freska u S. Maria presso S. Celso u Milanu imamo od njega više *Madona* (danas u Breri), zatim *Alegoriju franjevačkoga pravila* (1600; danas u Muzeju cara Fridrika u Berlinu) i *Krštenje sv. Augustina* (S. Marco u Milanu). Kao izvrstan crtač daje G. B. C. svojim likovima punu plastičnu zaokruženost, slobodan je od konvencionalnog prikazivanja vjerskih tema, pa i sama hladnoća njegova kolorita povisuje posebnim načinom nezemaljsku dražest njegovih tvorevina. Kao graditelj upravljao je baroknom pregradnjom pročelja S. Paolo delle Monache u Milanu, kao kipar izradio je nacrte za neke reljefe katedralnoga pročelja u Milanu i za gorostasni kip sv. Karla Borromea u Aroni, koji je istom kasnije izrađen.

LIT.: G. Nicodemi, *Il Cerano*, u Per l'arte sacra, sv. 1., 1924; N. Pevsner, *Die Gemälde des G. B. C., genannt Cerano*, Jahrb. preuss. Kunstsammlung., sv. 46, 1925, s nadopunom u sv. 49, 1928; G. A. Dell' Aqua, *Per il Cerano*, L'Arte 20, 1942.

3. Giuseppe Maria, nazvan **Spagnuolo,** ✳ Bologna 1665, † Bologna 1747, talijanski slikar i grafičar. Bio je učenik među drugima finog chiaroscuriste D. M. Canutija; u početku 18. st. proboravio je nekoliko godina u Firenci, a od 1708 nastanio se stalno u Bologni. Isprva je slikao i freske, ali pretežno uljene slike, manje religiozne, više mitologijske, koje su prodahnute lakom ironijom (na pr. *Ahil i Hiron, Eneja i Sibila;* obadvije u Beču), portrete (*Autoportret*, Uffizi; *Grof Palffy*, Dresden), a najvećma genre-slike s mnogo likova (*Vašar u Poggio a Caiano*, Uffizi) kao i one malog formata, u kojima se izrazitim realizmom udaljuje od druge bolonjske predaje (*Radnička obitelj*, Budimpešta). Katkada se dotiče granice lascivnosti. Osobitom duhovnošću utjelovljuje crkvene čine (*Sedam sv. sakramenata*, Dresden). Glavno su mu grafičko djelo ilustracije bolonjskih humorističkih epova *Bertoldo i Bertoldino*. G. M. C. je jedan od najznačajnijih talijanskih umjetnika 18. st.: slobodan i duhovit u kompoziciji, živahan u shvaćanju, majstor blistavih boja i chiaroscura, pa je imao utjecaja na kasnije mletačke slikare. Njegov sin **Luigi C.** († 1779), slikar bez značenja, objelodanio je 1769 važne nadopune životopisa bolonjskih umjetnika, koje je napisao Carlo Cesare Malvasia (v.).

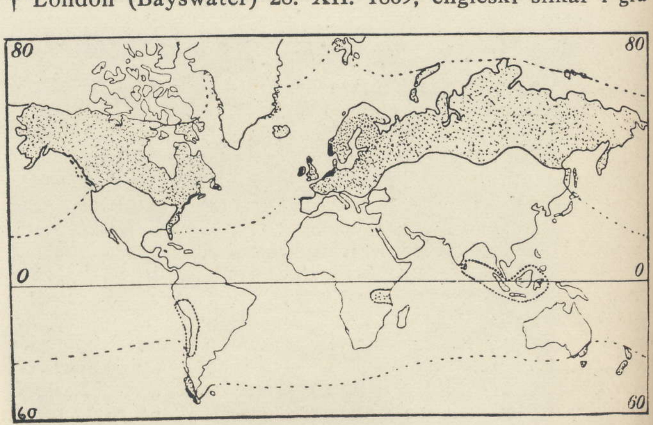
LIT.: G. P. Zanotti, *Storia dell'accademia Clementina*, 1739; L. Crespi, *Vite dei pittori non descritti nella Felsina pittrice*, Rim 1769; M. Marangoni, *G. M. C., detto Spagn.*, Dedalo, sv. 1., 1920—21; H. Voss, *G. M. C.* (Bibl. d'Arte illustrata, Rim). F. C.

4. Silvio Benigno, ✳ Milan 24. IX. 1868, talijanski veleobrtnik i političar. Kao potomak veleobrtničke porodice proširio je ustanove Crespi na Addi, 1893 podupirao osnivanje talijanskog udruženja za pamučnu robu, 1905 do 1930 predsjednik talijanskog Real Automobil Cluba, 1899—1919 zastupnik u parlamentu, 1917 državni podtajnik u ministarstvu nutarnjih poslova s djelokrugom povjerenika za prehranu i potrošnju, 1919 ministar za prehranu i potrošnju. Kao izaslanik na mirovnoj konferenciji u Parizu potpisao je ugovor o miru u Versaillesu i Saint-Germainu. G. 1919—30 predsjednik je zavoda Banca commerciale italiana, a u listopadu 1920 senator kraljevine. U svom dnevniku *Alla difesa d'Italia in guerra e a Versailles* (2. izd., Milan 1938) govori uz ostalo o jadranskom pitanju i jadranskoj krizi 13.—23. travnja 1919 te o Trumbiću, Pašiću, Vesniću i drugima. J. N.

CRESSENT (Crescent), Charles, ✳ Amiens 1685, † Pariz 10. I. 1768, francuski kipar i ebenist. Učitelj mu je bio A. Coyzevox. Kao dvorski ebenist (stolar-umjetnik) znatno je utjecao na razvoj dekorativne umjetnosti francuske 18. st. u području umjetnički izrađenog pokućstva uvođenjem novih ukrasnih elemenata (krivulje, reljefi i ornamenti). Osobito je vješto izrađivao sitne ormariće, koji su bili ukrašeni t. zv. firentinskom kamenom inkrustacijom. Važnija njegova djela nalaze se u Parizu (Louvre), Fontainebleau i Londonu (South Kensington Museum i zbirka Wallace).

LIT.: H. Stein u Th.-B. *ALBK*, VIII. A. Sch.

CRESWICK, Thomas, ✳ Sheffield (Yorkshire) 5. II. 1811, † London (Bayswater) 28. XII. 1869, engleski slikar i gra-



RASPROSTRANJENJE CRETOVA
po Früh, Schöteru i Bülowu



(Foto I. Pevalek)

NADIGNUTI CRET NA RIBNIŠKOM JEZERU U POHORJU

fičar. Učio je u Birminghamu i Londonu. Slikao je krajolike na zakašnjeli konvencionalni akademički način, ne koristeći se nimalo velikim tečevinama Constableovim. Nešto su svježije i smjelije njegove skice i studije. Ilustrirao je djela O. Goldsmitha *Deserted Village* (1841), Th. Graya *Ellegy* (1847) i J. Miltona *L'allegro* (1859).

LIT.: C. H. Collins Baker u Th.-B. *ALBK*, VIII. A. Sch.

CRET. Cretom zovemo one biljne zadruge, koje žive na provlaženom tlu, a kod kojih se obamrli dijelovi biljaka ne mineraliziraju nego postepeno karbonificiraju. Karbonifikacijom obamrlih dijelova stvara se treset (v.). Cretovi su ravni ili niski, prelazni i nadignuti. Različit je treset, što ga tvore ti cretovi. Treset niskih cretova ima mnogo pepela (oko 10%), manje ga ima treset prelaznog creta (oko 5%), a veoma malo treset nadignutog creta (oko 3%). Niski cretovi stoje pod utjecajem telurne vode, bogate solima, pa zato ima u njihovu tresetu mnogo pepela. Nadignuti cretovi stoje samo pod utjecajem atmosferske vode, veoma siromašne solima, pa zato ima u njihovu tresetu malo pepela. Prelazni cretovi čine prijelaz od niskih prema nadignutim cretovima, pa i njihov treset stoji množinom pepela po sredini. Ta tri tipa creta razlikuju se i svojom vegetacijom, koja je veoma ovisna o hranidbenim prilikama. Bilje nadignutog creta dobiva samo vodu s malo mineralnih spojeva; zato nadignute cretove zovemo oligotrofnim c. Bilje niskoga c. dobiva vodu s mnogo mineralnih spojeva, pa takav c. zovemo eutrofnim cretom. Prelazni su cretovi mezotrofni. Nazivi nadignut i nizak c. u vezi su s površinom creta: ona je kod niskoga creta ravna, t. j. neizdignuta nad okolinu, a kod nadignutoga je creta izdignuta nad razinom okoline. To je i razlog, da nadignuti c. prima samo atmosfersku vodu, a niski c. prima i telurnu vodu. Već iz toga izlazi, da su nadignuti cretovi uvjetovani u prvom redu klimski, a niski su cretovi uvjetovani u prvom redu edafski. Zato je rasprostranjenje



(Foto I. Horvat)

PRELAZNI CRET U DUBRAVICI (HRVATSKO ZAGORJE)

niskih cretova daleko veće nego rasprostranjenje nadignutih cretova. Općenito se može kazati, da cretove nalazimo ondje, gdje je produktivnost biljne tvari velika, a mineralizacija spora. U polarnim krajevima produktivnost je malena, a mineralizacija spora. U tropima je produktivnost velika, ali je i mineralizacija brza. Zato su u tropima cretovi mnogo rjeđi. Prostranija tresetišta poznata su iz Malajskog arhipelaga, Indije i Istočne Afrike. Za razvitak cretova najpovoljniji je hladniji dio umjerenog pojasa. Ovdje donesenu kartu rasprostranjenja cretova izradio je K. Bülow preradivši kartu, što su je sastavili Früh i Schröter. U toj karti točkama je označeno rasprostranjenje cretova, a i njihova učestalost.

Najčešći su cretovi u atlantskom dijelu Evrope i u atlantskom dijelu Sjeverne Amerike, jer je u tom području produktivnost cretne vegetacije velika, a mineralizacija slaba. U sjeverozapadnom dijelu Evrope cretovi su veoma česti, te ih ima na britanskim otocima oko dva i pol, u Norveškoj oko jedan i pol, u Švedskoj oko pet, u Finskoj oko deset, a u sjevernoj Rusiji oko deset milijuna hektara.

Za nadignute i prelazne cretove značajan je mahovinski rod *Sphagnum*, koji i zovemo mahom tresetarom (v.). Već anatomski i fiziološki ima taj rod sve preduvjete za oligotrofni život na cretu.

Cretovi u Hrvatskoj. RAVNI ILI NISKI CRETOVI. U Hrvatskoj je bilo ravnih cretova nekoć mnogo više nego danas. Niski su se cretovi razvili pretežno u nizini ili u području humlja, pa su prema tome bili na udaru čovjeka i njegovih melioracijskih nastojanja. Čovjek je mnoge cretove odvodnio i preorao, tako se mnogima posvema zameo trag, nekima je ostala tek uspomena u narodnoj toponomastici, a od nekih su ostali i ostatci treseta. Horvatić nam je opisao fitosociološki ravan c. kod Plaškoga. U tom cretu stanuje zadruga crne šiljevine *(Schoenetum nigricantis typicum)* sa svojstvenim vrstama: crnom šiljevinom *(Schoenus nigricans)*, tusticom *(Pinguicula vulgaris)* i zasukicom *(Spiranthes aestivalis)*. Mahovinski sloj čini pretežno rod *Drepanocladus*. Značajno je za tu zadrugu i to, da u njoj nalazimo mnoštvo sinjih alga, koje inkrustiraju kalcijev karbonat.

PRELAZNI CRETOVI. I prelaznih cretova bilo je u Hrvatskoj nekoć mnogo više. Oni su bili rasprostranjeni od nizina pa sve do u brda. Prelazne cretove u Hrvatskoj opisao je u glavnim crtama I. Pevalek i obradio napose alge desmidiaceje, koje su za cretove značajne. On opisuje cretove u Blatuši i Topuskom, nadalje u Gorskom Kotaru (Fužine, Sungerski lug, Mrzla Vodica), te c. Sunđer u sjevernom Velebitu. Osim toga spominje c. u Dubravici u Hrvatskom Zagorju. Sve su to prelazni cretovi s obilnom vegetacijom mahova tresetara. Mahove tresetare s tih cretova obradio je A. Pichler dodajući još tresetare s nekih drugih prelaznih cretova (Vrgin Most i Vukmanić). Prema Pichleru najrašireniji su tresetari u Hrvatskoj: *Sphagnum subsecundum*, *Sph. cymbifolium* i *Sph. amblyphyllum*. Ukupno je zapisao Pichler iz hrvatskih cretova 24 maha tresetara u mnogo različitih oblika. Kao karakteristično više bilje spominje Pevalek rosiku *(Drosera rotundifolia)* iz Fužina, Topuskog i Blatuše, cretnu crvotočinu *(Lycopodium inundatum)* iz Blatuše i šiljkicu *(Rhynchospora alba)* iz Sunđera i Blatuše. Za Blatušu značajna je osim toga cretna breza *(Betula pubescens)*. U najnovije doba opisao je I. Horvat c. u Dubravici u Hrvatskom Zagorju. Glavnu vegetaciju izgrađuje zadruga šiljkice *(Rhynchosporetum albae croaticum)* sa svojstvenim vrstama: šiljkicom *(Rhynchospora alba)*, rosikom *(Drosera rotundifolia)*, trolisticom *(Menyanthes trifoliata)*, suhoperkom *(Eriophorum angustifolium)* i rosuljom *(Agrostis canina)*. Ta je ista zadruga raširena na ostalim našim prelaznim cretovima. Na prelaznim cretovima u Hrvatskoj ne raste drugo drveće osim cretne breze (Blatuša). Prema svojstvenim vrstama gotovo je sigurno, da i u Bosni ima prelaznih cretova (Klokot i Zvijezda).

NADIGNUTI CRETOVI. U Hrvatskoj nema nadignutih cretova. Najbliži su nam nadignuti cretovi na Pohorju i u Julskim Alpama. Na Pohorju su tri veća creta (Kamenitec, Planinka i Ribniško jezero). Na potonja dva creta ima i jezeraca. U Julskim Alpama nalazimo cretove na Pokljuki i na Jelovci. I pohorski nadignuti cretovi kao i oni Julskih Alpa značajni su bujnom vegetacijom tresetara *(Sphagnum fuscum)*, a osim toga nalazimo na njima gustu i jedva prohodnu klekovinu planinskoga bora *(Pinus mughus)*, ko-

jemu se na Pohorju pridružuje i sleč *(Rhododendron ferrugineum)*.

Važnost cretova. U zemljama, gdje ima mnogo cretova s debelom naslagom treseta, isušuje se treset s dvostrukom svrhom: da se dobije gospodarsko obradivo tlo, ili da se treset upotrijebi za gorivo. Kod nas ne dolazi iskorišćivanje treseta u obzir, pa zato imaju kod nas cretovi to veće prirodoznanstveno značenje.

Bušenjem cretova utvrđeni su u pojedinim slojevima obilni ostatci peluda, što ga je vjetar snosio iz susjednih šuma, pa se iz tih ostataka može utvrditi redoslijed biljnog pokrova u određenom kraju (→ peludna analiza).

LIT.: I. Früh i C. Schröter, *Die Moore der Schweiz mit Berücksichtigung der gesamten Moorfrage*, Bern 1904; H. Potonie, *Die rezenten Kaustobiolithe und ihre Lagerstätten*, I.—III., Berlin (Preuss. Akad.) 1908—1912; A. F. W. Schimper i F. C. Faber, *Pflanzengeographie auf physiologischer Grundlage*, II. sv., Jena 1935; K. Bülow, *Moorkunde*, Berlin (Göschen) 1925; I. Pevalek, *Geobotanička i algološka istraživanja cretova u Hrvatskoj i Sloveniji*, Rad 230, Zagreb 1924; A. Pichler, *Mahovi tresetari Hrvatske i Slovenije*, Acta Bot. III., Zagreb 1928; Isti, *Prilog poznavanju mahova tresetara Jugoslavije*, Ibidem VI., 1931; S. Horvatić, *Soziologische Einheiten der Niederungswiesen in Kroatien und Slavonien*, Acta Bot. V., Zagreb 1930; I. Horvat, *Prilog poznavanju cretova u Hrvatskom Zagorju*, Hrv. Geogr. Glasnik VIII.—X., Zagreb 1939. I. P.

Cretna fauna ili stagnofilna fauna, nastala je u posebnom slatkovodnom staništu, koje dolazi u cretovima. U vodi uzdignutih cretova ima malo rudnih tvari, osobito vapnenca, a mnogo humusnih kiselina, pa je radi toga voda tamne smeđaste boje. Takav sastav vode prija razmjerno malenom broju životinja, a kako takvi cretovi dolaze najviše u gorju i u hladnijim krajevima umjerenog pojasa, ima u njima i oko njih mnogo životinja, ostataka iz ledenog doba, kao što su neki veslonošci i vodembuhe, leptiri, dvokrilci, vretenca i mravi. Većina cretnih životinja posve je malena, tako mnogi praživi, koljnjaci, vodenbuhe, neki kukci i t. d. Od većih životinja pripada ovamo vrlo malo školjkaša i puževa i koja manja riba, legbaba, gavčica, koljuška, linjak. Uz cretove se zadržavaju živokotni gmazovi riđovka i planinska gušterica, pa neke ptice, zlatari, prutke, mali tetrijeb, sjeverna bijelka i t. d.

Livadni cretovi dolaze najviše u nizinama i ispunjavaju ostatke većih slatkih voda, pa imaju običnu faunu. N. F-k.

CRETA VIRIDIS → Glaukonit.

CRETONNE, deblja pamučna tkanina, izrađena u platnenom vezivanju za košulje i posteljinsko rublje. Tiskana se upotrebljava za kućne haljine, za presvlačenje namještaja, za zastore i dekoraciju. J. R-ić.

CREUSE, 1. desni pritok rijeke Vienne, koja pritječe Loiri. Izvire usred Francuske na sjevernom rubu ravnjaka Millevache. Teče u gudurastoj dolini sredinom départementa istog imena. Plovna je tek u najdonjem toku (9 km); duga je 235 km. — 2. Département na s kraju Franc. Sredogorja u gornjem porječju rijeke istog imena, dubokim dolinama izbrazdano područje brežuljaka, slabo plodno, podesnije za stočarstvo, s oskudnim poljodjelstvom. Na 5.606 km² živi 201.844 siromašnih stan. (1936), koji vode ekstenzivno gospodarstvo baveći se ponajviše stočarstvom, a veleobrta gotovo nema, premda su rudna bogatstva znatna (ugljen, kositer, olovo i srebro). Najvažnija je proizvodnja kaolina, a od rudnih vrela ističe se Évaux-le-Baignes. Département se dijeli na dva okružja, a glavni mu je grad Guéret. N. Ž.

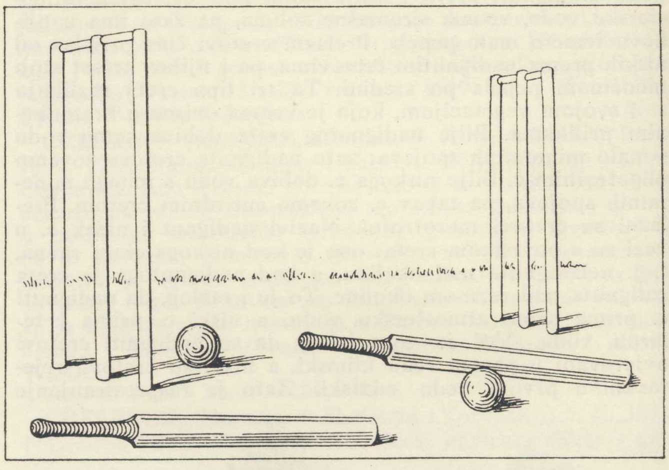
CREUSOT, Le, veleobrtno središte (metalurgija) u srednjoj Francuskoj, département Saône et Loire. Mjesto se naglo razvilo od polovice 19. st. Razvoju veleobrta pogodovala su bogata nalazišta ugljena i željeza u okolici. Dok je C. još 1807 imao samo 1320 stan., a 1836 tek 2700 stan., 1936 ima već 29.417. J. R-ć.

Prva metalurgična tvornica u C. bila je utemeljena 1782 na zemljištu, na kojemu su već prije pronađena, a djelomično i iskorišćivana nalazišta željezne rudače i ugljena. Za revolucije i prvog carstva tvornice su proizvele veći broj topova za vojsku i mornaricu. No nakon sklopljenog mira njihova je djelatnost bila obustavljena. Tek 1837, u doba, kad je pojava parostroja i željeznice izazvala preokret u metalurgičnoj proizvodnji, preuzela su braća Schneider tvornice; oni su ih proširili i sagradili pomoćne tvornice u nekoliko različnih mjesta (Breuil, Montchanin, Châlon). Otad je njihova proizvodna snaga neprestano rasla. G. 1867 postale su tvornice značajno središte čeličnog veleobrta. G. 1876 tu je sagrađen golem malj od 100 tona za proizvodnju strojeva i topova (od 1914 do 1918 Schneiderove su tvornice proizvele 9500 topova, raznovrsnog artiljerijskog materijala, 26 milijuna topovskih metaka i t. d.). Tvornice u C. snabdjevene su svim potrebnim sredstvima (električnim i visokim pećima, Martinovim pećima, talionicama, radionicama za proizvodnju lokomotiva, stanjivačima i t. d.), što im omogućuje svestrano prerađivanje sirovina. Naročito je značajna njihova proizvodnja čelika, koja godišnje doseže količinu od 300.000 tona. Da bi se olakšao prijenos teških željeznih proizvoda i rukovanje njima, područje tvornica je ispresijecano gustom željezničkom mrežom (duljina tračnica iznosi više od 300 km).

CRÈVECOEUR, Michel Guillaume Jean de, * Caen (Francuska) 31. I. 1735, † Sarcelles (kraj Pariza) 12. XI. 1813, američki pisac, obično zvan Hector St. John. U Americi je boravio dva puta: došavši iz Engleske živio je na svom imanju kao posjednik do američke revolucije, kada je morao napustiti zemlju; vratio se poslije revolucije kao francuski konzul u New Yorku. C. je jedan od prvih američkih pisaca smjera »natrag k prirodi«. Njegovo djelo *Letters from an American Farmer* (London 1782, francuski prijevod 1784) ubraja se među najbolja djela iz doba američkoga kolonijalnog života. G. 1801 izišao je u Parizu njegov putopis *Voyage dans la haute Pensylvanie et dans l'État de New York*. R. F.

CRICKET, igra na tratini. Igra se poglavito u Engleskoj u ljetnim mjesecima, kada se održavaju i pojedine utakmice klubova, gradova i škola. Ima dvije skupine igrača od 6—11 ljudi, od kojih su jedni braniči, a drugi napadači.

Svaka stranka imade svog vođu. Napadač udara masivnom loptom, koja je 155 g teška, 8 cm u promjeru, kožom omotana. Udara se od početne crte, i to dva koraka ispred vrata na neprijateljska vrata, koja su jedna od drugih udaljena 20 m. Udara se na taj način, da se lopta ubaci koji korak ispred vrata, da onda odskoči na vrata. Ako lopta izravno pogodi vrata, ne valja hitac. Iza napadača stoje njegovi drugovi. Vrata se sastoje od tri drvena stupića, koji su zabijeni u zemlju. Stupići su 75 cm visoki, a 8 cm udaljeni jedan od drugoga. Preko tih stupića stave se dvije prijećnice, duge 10 cm. Braniči postave kod obojih vrata po jednoga svoga igrača s drvenom palom, koja je 1 m duga, a 10 cm široka. Palu mora staviti igrač na zemlju pred sredinu vrata na posebnu crtu, a u malu jamicu. Napadači postave uz prva vrata jednog igrača, koji baca loptu, a kod drugih vrata jednog igrača, koji čuva vrata. Ostali igrači druge stranke razdijele se po čitavom polju, da uzmognu uhvatiti udarenu loptu. Kada je branič odbio loptu, može dotle, dok se lopta ne ulovi, izmijeniti svoje mjesto sa svojim drugom na protivnim vratima, i to po nekoliko puta, dok ne bude lopta uhvaćena, ali mora uvijek palu staviti u jamicu pred vratima. Onaj, koji je ulovio loptu, izbija vrata izdaleka ili izbliza. Kada se sruše vrata ili kada ih branitelj sam poruši, nastaje promjena, te sada drugi igrači brane vrata. Igrači su izgubili igru, ako je netko od protivnika loptu u zraku ulovio. Kad je napadač pet puta bacio loptu, mijenjaju se igrači. Ako branič 3 puta ne pogodi lopte, odstupa. Jednako odstupa, ako sam nehotice sruši prijećnice ili se dotakne vrata. C. se može igrati i samo na jedna vrata. C. se igrao u Zagrebu na tečaju za učitelje gimnastike (1894—5), ali se nije održao te nije postao popularan. F. B.

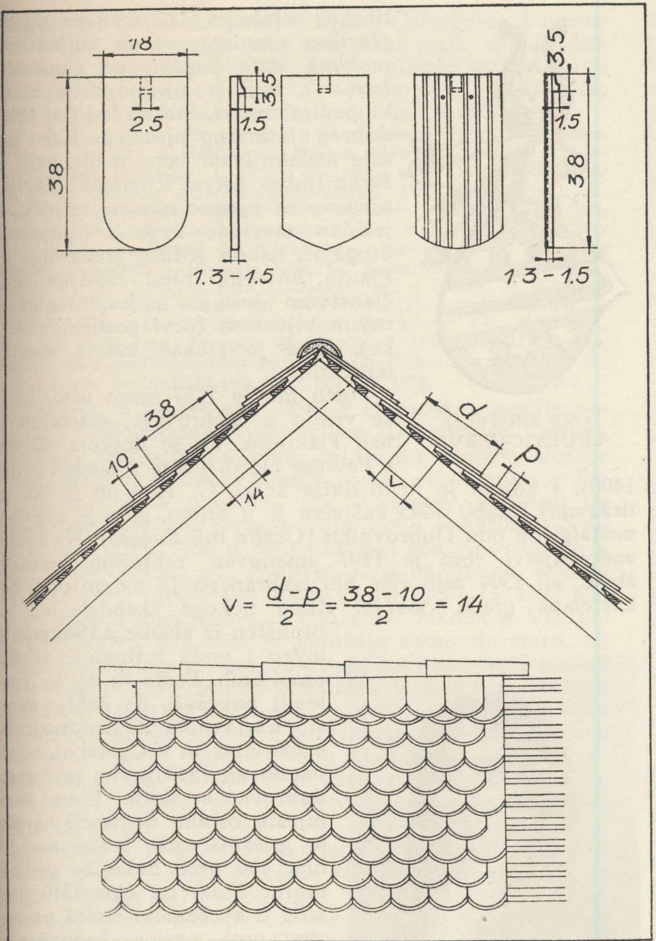


PRIBOR ZA IGRANJE CRICKETA

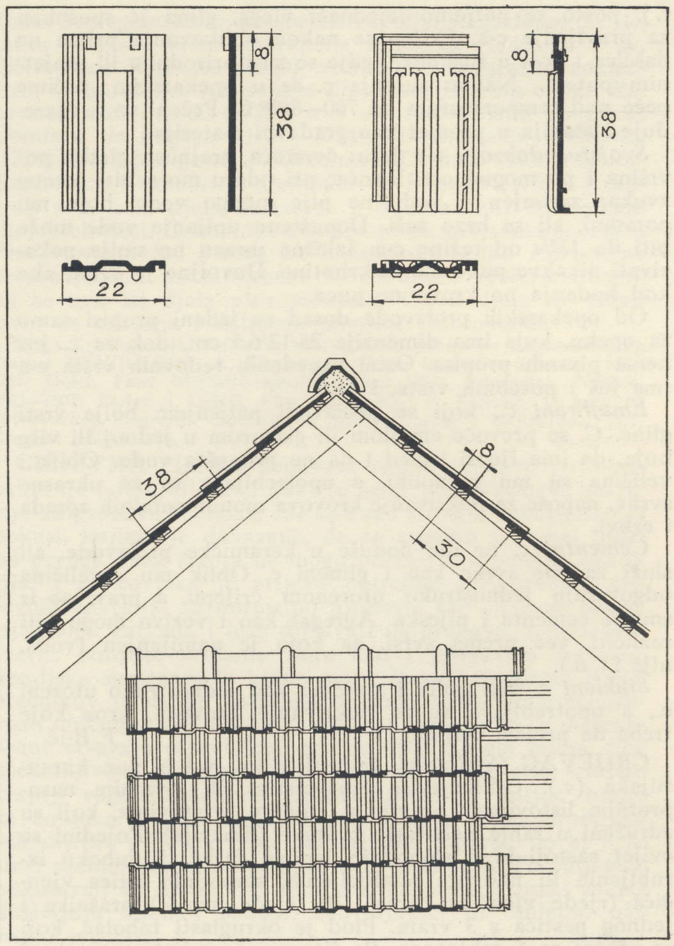
CRIJEP je krovni građevni materijal; dobiva se od gline pečenjem. Oblik i veličina c-a mogu biti veoma različiti, i to prema kraju, gdje se proizvodi, i prema svrsi obzirom na različne vrsti krovova, no ponajviše ima oblik ploče ili žlijeba. Još mnogo prije Grka, koji su svoje hramove pokrivali pečenim glinenim pločama, pokrivali su njima krovove azijski narodi. Od Grka su preko Etruščana prenijeli Rimljani taj građevni materijal u ostali svijet. Glinene su se ploče polagale na krovove s blagim nagibom na gusto letvanje, tako da su se držale vlastitom težinom. Debljina ovih glinenih ploča odgovarala je debljini sadašnje opeke, a s vremenom se oblik krovnog crijepa sve više poboljšavao, dok mu se debljina nije smanjila na 1,5 cm. Za sigurno držanje na krovu dobio je nos ili kvačicu, kojom se kvači za letvu na krovu.

Kod nas se izrađuje nekoliko vrsta krovnoga c-a, i to:

Obični ili *sitni c. (Biber)*. To je najjednostavniji oblik c-a, poput plosnate tanke opeke, posve gladak, na donjem



CRIJEP, obični ili sitni



CRIJEP, jednostruko i dvostruko utoreni

kraju zaobljen u polukrugu, segmentu ili je šiljast. Na gornjem je kraju ravno odrezan i ima napust, tako zvani nos, kojim se drži za letvu krova. Debljina c-a je 1,4—1,5 cm, a srednja veličina iznosi 18/38 cm. Pokrivanje je c-om jednostruko ili dvostruko. Kod jednostrukog letve su postavljene u razmaku od 24 do 26 cm, pa je u tom slučaju potrebno 24 do 32 komada crijepa po 1 m² površine; kod dvostrukog pokrivanja, koje je najčešće, letvanje mora biti gušće, t. j. na razmak od 13 cm, pa je onda potrebno 45 komada c-a po 1 m². Kod oba načina pokrivanja pretpostavlja se, da je preklop c-a oko 12 do 14 cm, ali taj preklop ne smije biti manji od 10 cm.

Obični c. pravi se ručno (željeznim kalupima) ili strojem. U posljednje vrijeme sve se više prelazi na strojnu proizvodnju c-a. Po načinu izradbe razlikujemo: tračni c. (Strang) i tlačeni c. (Press). Obični ili sitni c. pravi se kao tračni c. na pužnom tijesku (preši) i rezaćem stolu.

Jednostruko utoreni c. (Strangfalz), koji se izrađuje strojem kao tračni c. bez zaokruženog kraja, ima postrance jedan utor ili žlijeb, u koji zahvaća kod pokrivanja krova drugi crijep. Radi bržeg odvođenja kišnice daje se ovome c-u žljebasti prosjek s jednim, dva ili više žljebića. Proizvodnja strojem obavlja se pužnim, klipnim ili valjkastim tijeskom, koji prorađenu glinu tiska usnikom u obliku prosjeka crijepa. Glinena traka, po kojoj se i zove tračni c., reže se na rezaćem stolu ručno ili automatski na dužinu crijepa. Ovaj je c. vrlo ekonomičan, jer preklapa jedan drugoga 4 do 8 cm; debljina mu je 1 do 1,2 cm, a veličina je 22/38 cm. Na jedan kvadratni metar krovne površine dolazi 15 komada. Letvanje za ovaj c. provađa se na razmak od 28 do 32 cm.

Dvostruko utoreni crijep (Pressfalz) izrađen je sa dva utora ili žljeba, i to uzdužno i poprijeko; upotrebljava se u vjetrovitim krajevima. Ovaj se c. izrađuje posebnim strojevima kao tlačni c. s pomoću dva sadrena kalupa, koji su uloženi u željeznu maticu. Debljina mu je i veličina kao kod jednostruko utorenog c-a, a na četvorni metar krovne površine ide 16 komada. Može imati jedan ili dva nosa, a težina mu je oko 2 kilograma.

Kupe (žljebnjaci, kapelaji ili kanalice) posebna su vrsta duboko žljebastog ili valovitog crijepa. Dužina im iznosi 38—45 cm, širina na jednom kraju 19 cm, na drugom 13 do 14 cm, a debljina 1,3—1,5 cm. Žljebnjaci se upotrebljavaju za pokrivanje sljemena krova, a u primorskim krajevima pokrivaju se njima cijeli krovovi. Žljebnjaci se slažu na krovu izmjenično jedan prema dolje, a drugi prema gore. Na jedan četvorni metar krovne površine dolazi 38 do 42 komada. Ima ih jednostavnih, t. j. potpuno glatkih, i utorenih.

Proizvodnja c-a iziskuje dosta znanja i iskustva, kako u pogledu pripremanja sirovine i proizvodnje, tako i u pogledu sušenja i paljenja.

Sirovine, koje služe kao materijal za sve vrste keramičkih proizvoda, jesu različite ilovače i gline, koje u prirodi dolaze u dosta pravilnim naslagama. Nalazište glinaste zemlje, sposobne za proizvodnju opekarskih proizvoda, zovemo glinište ili glinokop. Glinokop može biti podbrežni, jamski, podvodni i rovni prema tome, gdje se nalaze slojevi gline.

Glina se mora prije upotrebe ispitati kemijskim putem, jer u njoj mogu biti različite primjese, koje mogu utjecati na njezine fizičke i kemijske osobine. Glina za proizvodnju c. mora biti birana, jer su creparski proizvodi tanki od 1 do 1,5 cm, dok je zidna opeka kao glinena ploča debela 6,5 cm, pa podnosi jači postotak raznovrsnih primjesa.

Budući da svaka glina nije sposobna za proizvodnju c-a, potrebno je naći i sastaviti pogodnu mješavinu već u samom glinokopu. Tako priređenom materijalu treba omogućiti potrebno raspadanje putem djelovanja prirodnih sila: kiše, sunca, smrzavice, ili to treba umjetnim načinom pospješiti.

Neposredno prije proizvodnje crijepa pripravljeni se zemljani materijal ponešto navlažen samelje valjcima, da postane homogena i plastična masa. Nakon neke stanke,

t. j. pošto se potpuno izjednači vlaga, glina je sposobna za pravljenje c-a. Crijep se nakon oblikovanja prima na daščice i nosi u sušionice, gdje se suši prirodnim ili umjetnim putem. Nakon sušenja c. se u opekarskim pećima peče pod temperaturom od 700—800° C. Pečeni se c. razreduje i stavlja u promet kao građevni materijal.

Svojstva dobroga c-a jesu: čvrstoća, trajnost, glatka površina i po mogućnosti lakoća; pri udaru mora biti jasnog zvuka; zaronjen u vodu ne pije mnogo vode, boja mu potamni, ali se brzo suši. Dopušteno upijanje vode može biti do 15% od težine c-a. Izložen mrazu ne smije pokazivati nikakve pukotine ni krhotine. Dovoljno je čvrst, ako kod hodanja po krovu ne puca.

Od opekarskih proizvoda dosad su izdani propisi samo za opeku, koja ima dimenzije 25/12/6,5 cm, dok za c. još nema pisanih propisa. Osim navedenih redovnih vrsta c-a ima još i posebnih vrsta, i to:

Emajlirani c., koji se proizvodi paljenjem bolje vrsti gline. C. se prevuče emajlom ili glazurom u jednoj ili više boja, da ima ljepši izgled i da ne propušta vodu. Oblik i veličina su mu raznoliki, a upotrebljava se za ukrasne svrhe, napose za pokrivanje krovova monumentalnih zgrada i crkvi.

Cementni c. ne ide doduše u keramičke proizvode, ali služi za iste svrhe kao i glineni c. Oblik mu i veličina odgovaraju jednostruko utorenom crijepu, a pravi se iz smjese cementa i pijeska. Agregat kao i vezivo mogu biti različiti, već prema svrsi, za koju je namijenjen (voda, ulje i t. d.).

Stakleni c. ima oblik i veličinu kao jednostruko utoreni c., a upotrebljava se za pokrivanje krovova, kroz koje treba da prolazi svijetlo. F. B-ić.

CRIJEVAC *(Stellaria)*, zeljasti biljni rod iz por. karanfiljaka (v.). Odlikuje se lancetastim ili ovalnim nasuprotnim listovima i pravilnim, bijelim cvjetovima, koji su združeni u rahle paštitaste cvatove (dihazije). Pojedini se cvijet sastoji iz 5 slobodnih lapova čaške, 5 duboko izrubljenih ili nadvoje razdijeljenih, slobodnih latica vjenčića (rjeđe vjenčića nema), 10 (rjeđe manje) prašnika i jednog pestića s 3 vrata. Plod je okruglasti tobolac, koji se otvara sa 6 zaklopaca. Po čitavom je svijetu, pa tako i kod nas, najraširenija vrsta *S. media* (L.) Vill. — obični crijevac ili mišjakinja, koja raste posvuda po zapuštenim mjestima i poljima, a poznata je kao omiljela hrana ptica i svinja. Prije su je upotrebljavali i u ljekarstvu, a u pučkoj se medicini cijeni još i danas kao lijek protiv sušice i vanjskih upala. Osim nje dosta su česte u našim krajevima, osobito u živicama, šumama i na vlažnim travnjacima, još na pr. vrste *S. nemorum* L., *S. holostea* L., *S. graminea* L. i dr. Rodu crijevac veoma je srodan i mali rod *Myosoton* (ili *Malachium*) s jedinom vrstom *M. aquaticum* (L.) Mch., koja raste kod nas po vlažnim šikarama i obalama. S. H-ć.

CRIJEVIĆ, dubrovačka plemićka porodica, koja se u vrelima spominje od 1234. Tokom vremena javlja se to ime u različitim oblicima (hrvatski već u 13. st. Črević, Črijević, Crijević, u latinski pisanim spomenicima Zreva i dr., a tek poslije 1500, t. j. od humanizma, ponajviše Cerva, Cervinus). Prema Jirečeku potječe ono jamačno od slav. črěvo »crijevo«, a ne od latinskog imena Cerva (Cervius, Cervonius). Porodica je izumrla u 19. st.

LIT.: K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, III., Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Classe XLIX, Beč 1904. J. Š-k.

1. Ilija (Aelius Lampridius), ✻ Dubrovnik 1463, † Dubrovnik 15. IX. 1520, najznatniji dubrovački humanist, pjesnik. Otac mu Lamprica bio je trgovac, a majka iz kuće Sorgo. U Dubrovniku je započeo školovanje u gramatičkoj školi, a 1476 poveo ga Stjepan Zamanja, poslanik kod pape Siksta IV., u Rim, gdje ga je ostavio na daljnim naukama. Tu je došao u krug humanista, a učitelj mu je bio i sam Pomponije Leto, u čijoj je akademiji (Academia Romana) i bio začlanjen. Drugovi su mu bili mnogi kasniji poznati humanisti i ličnosti (na pr. Farnese, kasniji papa Pavao III., i braća Aleksandar i Pavao Cortesi), s kojima je izmjenjivao poslanice. U takvoj sredini promijenio je ime Ilija u Aelius Lampridius (po ocu), a prezime, koje mu službeni dubrovački spisi pišu Crieva, u latinsko Cerva i Cervinus, pa se sav posvetio humanističkom idealu obrazovana čovjeka. Kako se ozbiljno posvetio latinskom jeziku, dokazuje njegova kompilacija već u Rimu izrađenog velikog latinskog rječnika (*Lexicon ex quam pluribus omnium artium authoribus maxima cura ingenioque constructum...*), koji je ujedno mala enciklopedija znanja. Stekao je i glas vrlo dobrog latinskog pjesnika. Kako ga nije nadahnjivala samo moda, nego i žarka ljubav prema Rimljanki Flaviji, njegove su pjesme nesamo tehnički i jezično savršene nego i osjećajne. Stoga je, nakon jednog predavanja o Plautu, bio 1485 pred akademijinim članstvom okrunjen na Kapitolu lovorovim vijencem (prvi poslije Petrarke), čime je stekao naslov »poeta laureatus«.



GRB OBITELJI CRIJEVIĆ-CERVA

Pošto mu je 1487 umro otac, Ilija se vratio u Dubrovnik, razočaran i nad Flavijom. Tu se doskora oženio s Pavlom Đorđićevom (možda i prije 1490), s kojom je imao dvije kćeri. G. 1494 on je već u državnoj službi; 1495 kaštelan je u Stonu, gdje je spjevao nostalgičnu odu Dubrovniku (*Ocelle mi, Ragusa*). Na svoje zadovoljstvo bio je 1497 imenovan rektorom gradske škole, ali 1504 nije više bio izabran pa je morao otići za kaštelana grada Sokola. Zbog nekoga skandala bio je otpušten iz službe, a 1506 pomilovan i onda izabran u vijeće umoljenih. Pošto su mu se izjalovili pokušaji, da dobije mjesto nastavnika ili historiografa u Mlecima ili u Ugarskoj, bude imenovan 1510 prvim rektorom dubrovačke škole i na tom mjestu ostane do smrti baveći se pjesništvom. Kako mu je bila već pred nekoliko godina umrla žena, on oko 1510 prijeđe u svećenički stalež pa zatim nosi naslov kanonika i opata, valjda da može uživati koji crkveni beneficij, što nije bio rijedak slučaj u doba pape humanista Leona X.



ILIJA CRIJEVIĆ
(Galleria di Ragusei illustri)

Sav je Crijevićev rad ostao u rukopisu. Za života tiskana su mu samo tri epigrama u djelu Jurja Dragišića (Georgius Benignus) *De natura coelestium spirituum* (Firenca 1499) i možda još koja malenkost. Neki su se njegovi rukopisi izgubili, dok je *Lexicon* sačuvan u Marciani (Mleci), a glavni pjesnički rad sačuvan je u dva kodeksa vatikanske knjižnice (br. 1678 i 2939), od kojih je prvi prepisan i u jednom kodeksu knjižnice Male braće u Dubrovniku. Tu su pjesme (carmina), himni, epigrami, molitve, govori i pisma (poslanice). Među pjesmama su ljubavne i vesele pjesme iz rimskog razdoblja, a ozbiljne pjesme, koje imaju često prigodan i svečan značaj, iz dubrovačkog su razdoblja. Među ovima su poslanice ili pjesme, posvećene rimskim prijateljima. na pr. Letu, Farnesu i dr., zatim talijanskim velikašima, nekim vladarima (Alfonsu II. napuljskom, Karlu VIII. francuskom, Vladislavu II. Jageloviću i papi Leonu X., koje potiče na rat protiv Turaka); tu su i mnogi govori (na pr. prilikom smrti kralja Matijaša Korvina), pjesme posvećene dubrovačkim prijateljima, pjesme u slavu Dubrovnika, Rima i t. d.

Iz vatikanskih zbornika objelodanjeno je do danas dosta malo. Appendini je u Notizie II. objelodanio pjesmu *In violatorem antiqui sepulchri via Appia spoliato;* Rački je u Starinama IV. izdao mnoge odlomke iz njegovih pjesama, pisama i govora; C. Tadin je u Rivista Dalmatica VI. tiskao pjesmu *De Epidauro;* S. Hegedüs je 1906 objavio nekoliko pjesama, govora i pisama, koja se odnose na ugarsku povijest; 1934 je G. N. Sóla izdao u Archivio storico per la Dalmazia, sv. 16—19, cijeli prvi dio vatikanskog zbornika br. 1678 pod naslovom *Aelii Lampridii Cervini Operum latinorum pars prior.*

C. je dosljedan humanist sa svim obilježjima i nastranostima. I on poput talijanskih humanista prezire pučki jezik, htio bi Dubrovnik latinizirati i nije mu stalo do suda »Vlaha ni barbara, pa bili oni i potomci Romulovi«.

(Tako na pr. talijanski latinisti Celio Calcagnini, Lazzaro Buonamico i dr. nazvaše svoj talijanski jezik »foedissima barbaries«.) To je i razlog, što su mu pjesme ostale mrtvo slovo, dok su pjesme njegovih suvremenika Menčetića, Držića i Marulića zora nove hrvatske književnosti.

LIT.: Nakon zastarjelih prikaza u Appendinija *(Notizie istorico-critiche*, II.) iz 1803, u *Galleria di Ragusei illustri* iz 1841, u S. Ljubića *(Dizionario biografico)* iz 1856 i dr., pisali su o C-u: F. Rački, *Iz djela E. L. Crievića, Dubrovčanina*, Starine IV., Zagreb 1872; K. Jireček, *Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić*, AslPh, XIX.; Isti, *Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte*, AslPh, XXI.; S. Hegedüs, *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Budimpešta 1906; C. Tadin, *L'umanista Raguseo del sec. XVI. E. L. C.*, Rivista Dalmatica, sv. 6 (1905); Đ. Körbler, *Iz mladih dana triju humanista Dubrovčana 15. vijeka*, Rad HA 206; R. D'Alfonso, *Un umanista dalmata del secolo XV, E. L. C.*, Annali del R. Istituto orientale di Napoli, I (1928—29); G. Praga, *Indagini e studi sull'umanesimo in Dalmazia: Il Lexicon di E. L. C.*, Archivio storico per la Dalmazia, knj. 19, Rim 1934. V. Š. i M. B-r.

2. **Ludovik**, ✻ Dubrovnik 1459, † Dubrovnik negdje poslije 10. V. 1527, redovničkim imenom Aloysius (de Crieva), povjesničar, poznatiji po svom pridjevku *Tubero*. Poslije svršenih škola u rodnom mjestu polazi više nauke u Parizu; ondje dobiva počasno ime Tuberon, jamačno po rimskom povjesničaru Kvintu Eliju Petu Tuberonu. Vrativši se kući stupi 1484 u benediktinski red i povuče se u samostan na otočiću sv. Andrije, koji su prema nekima osnovali njegovi predci (spominje se od 1272). G. 1502 izabere ga »vijeće umoljenih« za opata sv. Jakoba u Višnjici kraj Dubrovnika. Na tom je položaju ostao do smrti, ali je neko vrijeme bio i vikar odsutnog nadbiskupa, a uzalud je radio i na obnovi stonske biskupije. Već se u samostanu sv. Andrije bavio znanstvenim radom, osobito poviješću Dubrovnika i svoga doba; za suvremene događaje dao mu je mnogo podataka kaločko-bački nadbiskup Grgur Frankopan, kod kojega je oko 1508 duže vremena boravio. — Nazivaju ga i *Cervarius*, ali suvremeni spomenici ne potvrđuju taj oblik.

Najznatnije je njegovo djelo *Commentaria de temporibus suis*, gdje je u 11 knjiga prikazao razdoblje od smrti kralja Matijaša 1490 do smrti pape Lava X. 1522 (potpuni naslov: *L. T-nis Dalmatae abbatis commentariorum de rebus, suo tempore, nimirum ab anno Christi MCCCCXC. usque ad annum Christi MDXXII. in Pannonia et finitimis regionibus gestis libri XI)*. To je djelo »jedini vrijedan izvor za doba Jagelovića u Ugarskoj« (Macůrek), a sadržava i podatke iz različitih evropskih zemalja. Zbog »dosta liberalnog mišljenja« uneseno je 1734 u rimski popis zabranjenih knjiga. Doživjelo je u svemu četiri izdanja (1603 i 1627 u Frankfurtu na Majni, 1746 u Beču i 1784 u Dubrovniku), od kojih je najpristupačnije 3. izdanje u zbirci J. G. Schwandtnera *Scriptores rerum hungaricarum veteres et genuini*, II. Prema Jirečekovu svjedočanstvu (1899) sačuvao se autograf s bilješkama i ispravcima u nekadašnjoj knjižnici don Luke Pavlovića. C. je po želji nadbiskupa Grgura Frankopana unio u V. knjigu svojih *Commentaria* tri glave o prošlosti Dubrovnika, a zatim ih je neznatno preradio u posebni spis *De origine et incremento urbis Rhacusanae* (izd. M. Sorkočević 1790). Daljnje je C-evo djelo *De origine, moribus et rebus gestis Turcarum*, objelodanjeno 1590 u Firenci.

Kao povjesničar pokazuje C. težnju za istinitim i trijeznim prikazivanjem, a odlikuje se i lijepim stilom, koji mu je donio naziv »il Sallustio Raguseo«. Njegovo je značenje izrazio izdavač Schwandtner riječima, da mu među piscima ugarske povijesti pripada prvo mjesto (nulli scriptorum hungaricorum secundus). U razvoju bogate dubrovačke historiografije, koju je u drugoj polovini 15. st. započeo nepoznati ljetopisac, C. nema prethodnika i radi potpuno samostalno.

LIT.: K. Jireček, *Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte*, AslPh 21, 1899; V. Klaić, *Povjest Hrvata*, II./3, 1904, prilog I.; P. Kolendić, *Biografska dela Ignjata Đurđevića*, Zbornik za istoriju i t. d., 2. od., knj. VII., Beograd 1935; F. Šišić, *O hrvatskoj kraljici Margareti* (s ostalom literaturom), Dubrovnik 1929. J. Š-k.

3. **Serafin**, ✻ Dubrovnik 4. X. 1686, † Dubrovnik 24. VI. 1759, dominikanac. Niže je nauke učio u Dubrovniku i Mlecima, filozofiju u Firenci, a teologiju u Rimu. Propovijedao je hrvatski i talijanski u našim i talijanskim krajevima. Kao povjesničar broji se među prve svoga vremena. Posvetio se izučavanju domaće povijesti te je kroz 10 godina istraživao naše i talijanske arhive i u 12 svezaka svojih nestalih *Adversaria* sabrao važno povjesničko gradivo, od kojega je u lijepom latinskom jeziku sastavio ova djela: *Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam* (1744), zatim u 5 sv. *Sacra metropolis Ragusina* (1744), u 4 sv. *Bibliotheca Ragusina* (1740), zbirka 435 biografija znamenitih Dubrovčana: *Iconotheca illustrium fratrum congr. Ragusinae ord. Praed.* (1728), u 5 sv. *Monumenta congr. S. Dominici de Ragusio* (1728—1734), *Vita B. Joannis Dominici* (1729). *De rebus gestis B. Osannae a Catharo* (1736), *Chirographoteca Coenobii S. Dominici de Ragusio* (1751). Autografi svih ovih djela nalaze se u dubrovačkoj dominikanskoj biblioteci. Osim toga napisao je na talijanskom jeziku *Predavanje o Sv. Pismu*, na hrvatskom jeziku *Korizmene propovijedi*, a na latinskom *Kalendarium Moschoviticum*, ali se ova tri djela nisu sačuvala. C-eva djela su važan izvor za crkvenu i kulturnu povijest Dubrovnika.

LIT.: K. Vojnović, *Prilozi k arhivalnijem pabircima dubrovačkijem*, Starine XXVIII (1896); A. Giurgevich, *Cenni biografico-litterarii*, Split 1867; Dolci, *Fasti litterario-ragusini*, Mleci 1767; Appendini, *Notizie*, 1802—1803; Farlati i Coleti, *Illyr. sacr.*, VI.: P. Popović, *O radu na dubrovačkoj biografiji*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost II/7, Beograd (SKA) 1935. M. K-ć.

CRIJEVNA FLORA obuhvata sve za probavu potrebne bakterije (»mikroflora«). Tako su na pr. potrebne neke bakterije za probavu celuloze. Još se i sad citiraju Schotteliusovi pokusi, kojima je dokazano, da se sterilno uzgajani pilići od prvoga dana života ne mogu održati bez pomoći bakterija. I za čovjeka je prijeko potrebno sudjelovanje crijevnih bakterija za normalnu probavu. No crijevne bakterije mogu katkada i loše djelovati na probavu. I proizvodi tvarne izmjene crijevne flore kao i probavom izazvane kemijske supstance iz hrane mogu škoditi ljudskom tijelu. Mečnikov je na pr. zastupao odlučno mišljenje o škodljivosti običnih crijevnih bakterija, naročito, da se iz mesnate hrane stvaraju otrovi, koji se tek djelovanjem jetara čine neškodljivima (Pavlov). Tu su nauku prihvatili osobito krajnji vegetarijanci, da dokažu prednost biljne hrane za čovjeka. Prema tome se pokušavalo, da se promijeni »škodljiva« crijevna flora bakterijama jogurta, ne bi li se time suzbilo »crijevno otrovanje« (toksikoza). Tu činjenicu pokušavali su dokazivati time, što bugarski i turski seljaci doživljuju duboku starost, zahvaljujući to obilnom uživanju jogurta. E. M.

CRIJEVO.

I. Crijevo kod čovjeka. Crijevo (lat. intestinum) je onaj dio probavnog sustava, koji se proteže od želučanog ušća do čmarnog otvora. U njemu se vrši glavni dio probave i upijanje (resorpcija) probavljene hrane, kao i oblikovanje otpadaka od neprobavljenih dijelova hrane.

Čitav se probavni sustav razvija od unutrašnjeg zametnog listića, koji je u ranim stadijima embrionalnog života kod čovjeka sličan jednostavnoj cijevi, smještenoj u središnjoj liniji. Od najvećeg dijela ove cijevi razvije se crijevo. Ono je u prvom početku ravno i vezano za stražnji trbušni zid jednom opnom, mezenterijem, po čitavoj duljini, a za prednji zid samo u gornjem dijelu. Rastom ploda počne se ova ravna cijev mijenjati, tako da se na njoj mogu već u 1. mjesecu embrionalnog života uočiti neki dijelovi c-a, koji su značajni za odraslog. Taj proces razlikovanja pojedinih dijelova c-a traje sve do konca prve polovice embrionalnog života (4½ mj.) i povlači za sobom promjene na mezenteriju, koje se sastoje u tome, da se on na nekim mjestima postavi ploštimice uz stražnji trbušni zid, i kad se taj proces obavi, onda tokom druge polovice embrionalnoga života priraste uza nj. Posljedica je toga, da pojedini dijelovi c-a dobiju nov i stalan položaj, koji nije nimalo nalik na onaj u prvom početku.

C. ima oblik cijevi, građene od tri sloja, međusobno povezana rijetkim vezivnim tkivom. Vanjski sloj (serosa) gladak je i sjajan, da olakša gibljivost c-a. Srednji je sloj (muscularis) najjači i sastoji se od glatkih mišića, poredanih u dvije naslage, uzdužne prema vani i kružne prema unutra. Unutrašnji sloj (mucosa) je sluznica; u njoj su mnogobrojne žlijezde, nakupine limfatičnog tkiva i u nekim dijelovima c-a posebni organi, koji imadu sposobnost upijati probavljenu hranu.

C. se dijeli po svom obliku i funkciji na tanko i debelo crijevo. *Tanko crijevo* (lat. intestinum tenue) je cilindrična, u mnogobrojne vijuge zavijena cijev, koja započinje na ušću želuca, a završava na početnom dijelu uzlaznog debelog crijeva. Ono ispunja najveći dio trbušne i zdjelične šupljine. Kako ima zadaću da upija (resorbira) probavljenu hranu, zove se još i resorpciono crijevo. Njegova duljina na lešini iznosi 3—5 m, a ukupna površina oko 7,2 m². Sluznica tankoga c-a baršunasta je izgleda,

koji potječe od velikog mnoštva resica (oko 4 milijuna). U jednom dijelu c-a sluznica ima izrazite kružne nabore, koji uz resice uvelike povećavaju unutrašnju površinu tankoga crijeva. U tanko c. izlučuju mnoge žlijezde svoje sokove, važne za probavu. Jedne od njih, crijevne (Lieberkühnove) i Brunnerove žlijezde, leže u samoj stijenci c-a, a druge, jetra i gušterača, izvan crijeva. Po svom položaju i građi tanko se crijevo dijeli na tri dijela: dvanaesnik, tašto i vito crijevo.

Dvanaesnik (lat. duodenum) je početni dio tankoga c-a i nadovezuje se neposredno na želudac. Nalazi se na desnoj strani u visini 1—3 slabinskog kralješka, prislonjen uz stražnju trbušnu stijenku i najvećim dijelom pokriven mezenterijem. Prema taštom c-u omeđen je oštrim pregibom. Ima oblik potkove, okrenute otvorenim krajem prema gore i lijevo. U zavoju dvanaesnika smještena je glava gušterače. U unutrašnjosti njegovoj razvijene su resice i gusti poprečni nabori posvuda osim u početnom dijelu. Osim poprečnih nabora nalazi se u silaznom dijelu dvanaesnika i jedan uzdužni nabor, koji imade na svom kraju otvor, širok 2 mm. Na tom se otvoru izlijeva žuč iz glavnog žučnog voda kao i proizvodi gušterače, koji dolaze kroz glavni njezin izvodni kanal. Iznad ovoga otvora postoji još jedan manji otvor, u koji se otvara sporedna cijev gušterače. Osim Lieberkühnovih žlijezda nalaze se u dvanaesniku još i posebne Brunnerove žlijezde, koje leže ispod sluznice, a toliko su velike, da se mogu, kad se odigne sluznica, vidjeti prostim okom. Značenje njihovo je u tome, što one svojim sekretom neutraliziraju kiselu reakciju sadržaja, koji dolazi iz želuca.

Tašto i *vito tanko c.* (lat. intestinum ieiunum i i. ileum) vise slobodno u trbušnoj šupljini, vezani za stražnju trbušnu stijenku mezenterijem. Unutrašnjost taštoga c-a obilježena je mnogobrojnim, gusto poredanim poprečnim naborima i visokim resicama. U vitom su c-u nabori rjeđi, niži i postepeno iščezavaju, tako da ih u donjem njegovu dijelu i nema. Resice se u njemu također nešto razlikuju od onih u taštom c. Resice su organi za resorpciju, visoki do 1 mm. U sredini imadu jednu proširenu limfnu žilicu, obavijenu tankim slojem glatkih mišića. Osim toga u njoj je bogato razvijena kapilarna mreža. Na površini su resice pokrivene jednoslojnim cilindričnim epitelom, koji ima na svojoj, prema šupljini c-a okrenutoj površini posebno građen i za proces resorpcije važan pokrov (kutikula). U sluznici tankoga c-a nalaze se mnogobrojne žlijezde. One su jednostavno građene u obliku cijevi, koja ima cilindrične i čašaste stanice u zidu sa strana i posebne stanice na dnu (Panethove stanice). Izlučuju crijevni sok, u kojem se nalaze različni fermenti za probavu hrane. Limfatično adenoidno tkivo također je obilno razvijeno. Ono ima oblik malih razasutih čvorića kao i većih skupina takvih čvorića poput ploča (Peyerove ploče), koje se nalaze samo u vitom crijevu. Tanko c. dobiva krv najvećim dijelom od ogranaka gornje crijevne arterije, a samo malim dijelom od trodjelne arterije. Vene tankog c-a slijevaju se u gornju crijevnu venu i krv s resorbiranim hranljivim tvarima odvode kroz venu jetrenih vrata u jetru. Limfne žile prave dvije mreže: jednu na bazi same resice, a drugu ispod sluznice. Obje se te mreže spajaju te prave limfatičnu cijev, koja odvodi resorbiranu mast u obliku veoma sitnih kapljica. Živci tankoga c-a potječu od autonomnog živčanog sistema. Njihovim djelovanjem nastaje dvojako gibanje crijeva: valovito peristaltičko gibanje, koje potiskuje crijevni sadržaj prema naprijed, i drugo, koje ga miješa.

Debelo crijevo (lat. colon) okružuje kao neki okvir gotovo sasvim vijuge tankoga c-a. Ono započinje u desnoj bočnoj udubini i proteže se, mijenjajući izrazito svoj položaj, sve do kraja zadnjega c-a. Na vanjskoj strani ono pokazuje nepravilne izbočine, po kojima se na prvi pogled razlikuje od tankog c-a. Te su izbočine poredane u tri reda, a dijele ih uzdužne pruge, široke oko 1 cm, građene od jako izraženog mišićnog sloja. Na njima sa strane vise mali privjesci od masnog tkiva (appendices epiploicae). Kružni mišični sloj na debelom c-u, slično kao i na tankom, posvuda je podjednako raspoređen. Površina debelog c-a na vanjskoj je strani glatka i sjajna, osim na onom mjestu, gdje je prirasla za stražnju trbušnu stijenku. Unutrašnja je strana pokrivena sluznicom, i na njoj se vide poprečni polumjesečasti nabori, koji odgovaraju granici između dvije izbočine na vanjskoj strani. U sluznici debelog c-a nema resica, ali ima dosta žlijezda i razasutih limfatičnih čvorića. Debelo se c. dijeli po svojem položaju i obliku na: slijepo c. s crvuljkom, uzlazno debelo c., poprečno debelo c., silazno debelo c., zavijeno debelo c. i zadnje crijevo. Donji kraj vitoga c-a prelazi u uzlazno debelo c. s lijeve njegove strane. Na tome je prijelazu jedan zalistak (valvula Bauhini), koji kao neki ventil priječi vraćanje crijevnog sadržaja u tanko crijevo. Ispod toga mjesta nastavlja se debelo c. prema dolje u jedan prošireni dio, koji slijepo završava i zbog toga se zove *slijepo crijevo* (lat. caecum). Ono leži u desnoj bočnoj udubini, najčešće slobodno, a od njega se nastavlja *crvuljak* (lat. *appendix*, v.). Prema gore u području desnih slabina produžuje se slijepo c. u *uzlazno debelo c.*, koje se proteže sve do jetre. Ono je sraslo neposredno za stražnju trbušnu stijenku. Ispod jetre u visini donjega kraja desnoga bubrega zavija i prelazi u *poprečno debelo c.*, koje nije kao ono prije njega neposredno sraslo za stražnju trbušnu stijenku, nego je za nj vezano jednom širokom pločom (mezenterijem) i zbog toga je u nekoj mjeri pomično. Poprečno debelo c. leži obično iznad pupka i sa želucem je vezano jednom opnom, pa se kod spuštanja želuca može i ono spustiti sve do u zdjelicu. U području slezene poprečno debelo c. prelazi u oštrom pregibu u *silazno debelo c.*, koje se spušta niz lijevu stranu slabina. I ono je sraslo za stražnju trbušnu stijenku, slično kao i uzlazno debelo crijevo. U lijevoj bočnoj udubini prelazi u *zavijeno debelo c.* (lat. colon signoides). Ovo ima različit položaj u trbušnoj šupljini, jer mu dugački mezenterij dopušta pomicanje. U području krstače, i to po prilici u njenoj sredini, gubi zavijeno debelo c. mezenterij i prelazi u *zadnje c.* (lat. intestinum rectum). Ono služi za prolaz blata, koje se peristaltičkim gibanjem debelog c-a uz pomoć trbušnog pritiska periodički ispražnjuje kroz čmar (anus, v.). Najveći dio debelog c-a dobiva krv od gornje i donje crijevne arterije, samo zadnje c. dobiva krv jednim dijelom i od unutrašnje bočne arterije. Venoznu krv iz debelog c-a odvodi uglavnom vena jetrenih vrata, a iz zadnjega c-a jednim dijelom i donja šuplja vena. Limfne se žile odnose slično kao i u tankom crijevu. Sva c-a dobivaju živce od simpatikusa i parasimpatikusa (→ autonomni živčani sistem). V. D.

II. **Fiziologija crijeva** → Probava.

III. **Bolesti crijeva kod čovjeka.** a) PATOLOŠKA ANATOMIJA. *Nakaznosti.* Kao kod sviju drugih organa, tako su i kod c-a nakaznosti posljedica poremećenog embrionalnog razvoja. Najvažnije su crijevne nakaznosti: prirođene atrezije (od grč. ἀ »ne« i τρῆσις »šupljina«) i prirođene stenoze (grč. στένωσις »suženje«). One se mogu naći na bilo kojem mjestu c-a, najčešće na svršetku c-a (atrezija i stenoza čmara) i u dvanaestopalačnom c-u. Kod atrezije je nakazni dio crijeva sasvim neprolazan, jer nije došlo do stvaranja crijevne šupljine. Kod stenoze je crijevna šupljina u jačoj ili slabijoj mjeri sužena. Vrlo su česte crijevne nakaze t. zv. divertikuli, u prvom redu *Meckelijev* divertikul. To je kratak postranični crijevni izdanak, oblikom i duljinom sličan prstu rukavice. Katkad je crijevni divertikul osobito dugačak, a može biti spojen i s pupkom. Ako je pak pupak u takvim slučajevima ostao otvoren, izlazi crijevni sadržaj na pupak (fistula omphalo-mesenterica).

Krvarenja su nekad tako slaba, da ih možemo otkriti samo posebnim metodama (benzidin-reakcija), a nekad tako jaka, da krv čini gotovo jedini sadržaj c-a, te izazivaju smrt zbog krvarenja. Najčešći su uzrok crijevnim krvarenjima upale, a među njima u prvom redu srdobolja (dysenteria) i trbušni tifus. Obje su ove bolesti značajne zbog toga, što stvaraju duboke udubine (ulcera) u sluznici c-a. Ako ti nedostatci, odnosno najčešće čirovi sluznice, prekinu krvnu žilu, počinje c. krvariti. Isto tako nastaju krvarenja kod crijevne tuberkuloze. Maligni tumori c-a mogu razoriti i žilu u stijenci c-a te biti uzrok crijevnom krvarenju. Daljnji su uzrok crijevnih krvarenja poremetnje u opticaju krvi. Ovamo idu začepljenja arterija (embolije i tromboze), koje opskrbljuju c-a (arteriae mesentericae et colicae), te pritisak na crijevne arterije kod ukliještenja c-a u kilnoj vreći i kod zapletaja c-a. Poznata su vikarna krvarenja c-a kod anomalije u menstruaciji. Novorođenče može krvariti iz c-a (melaena neonatorum) od ozljeda, zadobivenih u porodu, ili od reflektorno nastalih krvarenja c-a radi ozljeda mozga pri porodu ili zbog drugih razloga.

Poremetnje crijevne prehrane najjače su izražene kod crijevne gangrene. Ona zahvaća obično pojedine vijuge c-a, a posljedica je zaustavljenog opticaja krvi u tom dijelu. Zbog poremećene prehrane c-a krvnim žilama počinje tkivo c-a odumirati (nekrotizirati) i raspadati se. Nekrozu ubrzava ulazak bakterija iz crijevnog sadržaja u oštećenu crijevnu stijenku. Takvu nekrozu, potpomognutu od nekih saprofitnih bakterija, nazivamo gangrena (gangraena). Iz gangrenoznog c-a prolaze bakterije na potrbušnicu i izazivaju njezinu upalu, koja obično završava smrću. Opskrba krvlju u nekoj crijevnoj vijugi poremećena je najčešće onda, kad se c. ukliješti u kili ili kad se crijevne vijuge zapletu, pa jedna pritisne drugu. U oba slučaja ne može krv radi pritiska na žile stijenke c-a ulaziti u crijevnu vijugu, i počinje gangrena. Gangrena nastaje i u crijevnim infarktima i kod crijevne uzetosti (paralysis intestini).

Upale sačinjavaju najveću grupu crijevnih oboljenja. One mogu biti izražene u cijelom c-u (entero-colitis), ili samo u jednom njegovu dijelu (enteritis, colitis, appendicitis i t. d.). Tako kod tifusa nalazimo patološke promjene, izražene obično samo u tankom c-u, a kod srdobolje (dysenteria) u prvom redu u debelom c-u. Kao najjednostavniju upalu c-a, bilo tankog ili debelog, smatramo crijevni katar, koji kod odraslih prolazi obično bez težih posljedica, ali kod dojenčadi oboljenje je vezano s velikim postotkom smrtnosti. Vidljive promjene kod crijevnog katara sastoje se u nabreknuću sluznice i u jakom lučenju sluzi. Ako kataralna upala c-a ne iscijeli za par dana, prelazi u kroničnu, kod čega se sluznica obično stanji, a rjeđe odeblja. Često nalazimo kod kroničnog katara otjecanje (hiperplaziju) limfatičnog aparata. U kataralne upale c-a ide i kolera, ali je intenzitet upale znatno jači, a uz to se jako ljušti epitel sluznice, zbog čega su proljevi kod kolere mutno bjelkasti. Uzrok je koleri zaraza bacilima kolere. Dok je ova bolest u našim krajevima i ostaloj Evropi rijetka, znatno je rašireniji trbušni tifus (typhus abdominalis), koji vlada endemijski u našim krajevima. To isto vrijedi i za srdobolju, koja je također infekciozna upala c-a. Trbušni tifus je upala, u prvom redu tankog c-a. Upala zahvaća samo ograničena mjesta sluznice, i to ondje, gdje se nalazi limfatični aparat (Peyerove ploče i solitarni folikuli). U prvoj nedjelji trajanja bolesti Peyerove ploče i solitarni aparat jako odebljaju (intumescentia medullaris); u drugoj intumescencije odumiru; u trećoj se javljaju čirovi (vidi niže), a u četvrtoj dolazi do postepenog iscjeljenja. Srdobolja je pseudomembranozno nekrotizirajuća upala u prvom redu debelog c-a, kod koje vidimo sivkaste naslage na sluznici (uglavnom fibrina), i osim toga sluznica odumire (nekrotizira). Posljedica je nekroze sluznice nastajanje čirova.

Crijevni čirovi česta su pojava u patološkoj anatomiji c-a, jer nastaju u toku različitih crijevnih upala, a i drugih crijevnih oboljenja. Oni se javljaju kod onih oboljenja c-a, kod kojih nastaje nekroza sluznice i dubljih slojeva stijenke, obično na ograničenim mjestima. Nekrotične se mase razmekšaju i otpadnu, a na njihovim mjestima preostaju udubljenja, koja zovemo čirovi. Nalazimo ih u tankom i debelom c-u, katkad u velikom broju, a nekad samo pojedinačno. Najčešći su im uzrok upale. Od tih su osobito značajne po nastalim čirovima: trbušni tifus i tuberkuloza crijeva. U ta dva slučaja imaju čirovi vrlo značajan oblik i smještaj, te se po ovima već kod sekcije može postaviti točna dijagnoza bolesti. I tifusni i tuberkulozni čirovi stvaraju se samo u adenoidnom tkivu c-a, u prvom redu na Peyerovim pločama. Najčešće ih nalazimo u donjim dijelovima ileuma, a kod dužeg trajanja oboljenja nalazimo ih i u jejunumu. Tifozni se čirovi razvijaju samo na adenoidnom tkivu i ne prelaze na okolnu crijevnu sluznicu, te radi toga nikad ne zauzimaju čitavu cirkumferenciju c-a, nego i kod većeg opsega zauzimaju uzdužan položaj. Tuberkulozni čirovi imaju nepravilne, nagrizene i potkopane rubove. Šire se s adenoidnog tkiva i na sluznicu u okolini, pa tako mogu zauzeti poprečni položaj, štaviše, i čitavu cirkumferenciju c-a. Tuberkulozni čirovi nastaju odstranjivanjem nekrotičnih masa iz tuberkula. Tako nastali čirovi u početku su maleni, ali se nekrozom periferije sve više šire. Tifozne čirove nalazimo vrlo rijetko u debelom c-u, dok tuberkulozni dolaze u debelom c-u isto tako često kao i u tankom. Slične promjene kao kod tifusa nalazimo u težim slučajevima paratifusa. Otpadanjem pseudomembrane i nekrotičnih masa s crijevne površine nastaju kod dizenterije u debelom c-u duboki i opsežni čirovi. Rjeđe dolaze čirovi kao posljedica sifilisa. Novotvorbe crijeva, i to najčešće karcinomi i limfosarkomi, nekad su uzroci velikih i dubokih čirova. Ako na crijevnu sluznicu djeluje stalan pritisak (na pr. kod crijevnih kamenaca), može nastati dosta dubok čir (dekubitalni ulkus).

Opasnosti od crijevnih čirova raznolike su. Kod tifusa i tuberkuloze, gdje može biti vrlo velik broj čirova, velik je dio sluznice bez normalne funkcije. U svom širenju čir može razoriti neku veću krvnu žilu i izazvati jaka i smrtonosna krvarenja. Ako se čir razvija u dubinu, može se stijenka c-a prodrijeti (perforacija) i crijevni sadržaj, obilan bakterijama, isprazniti u trbušnu šupljinu. Posljedica je takva prodora upala potrbušnice, koja najčešće svršava smrću.

Od gnojnih upala najčešća je gnojna upala crvuljka (appendicitis purulenta), za koju narod kaže »upala slijepog crijeva«, što nije anatomski točno. Ona počinje s malim oštećenjem sluznice crvuljka (appendix), kroz koju ulaze mikroorganizmi u stijenku, iza čega nastaje gnojna upala. Kod toga vidimo, da je crvuljak nabrekao, crven, da često u šupljini sadržava gnoj, koji prožima i cijelu stijenku. Upala može postepeno prijeći s crvuljka na okolicu potrbušnice, u prvom redu slijepog crijeva (perityphlitis), ili zahvati cijelu potrbušnicu (peritonitis diffusa). Gnojne mase iz crvuljka mogu naglo dospjeti u trbušnu šupljinu kod tako zvane perforacije crvuljka. To nastaje, ako se stijenka crvuljka na jednom mjestu razmekša i raspadne, te se stvori otvor, kroz koji onda izlazi iz crvuljka gnoj. Protiv širenja gnojne upale s crvuljka na okolinu organizam se brani stvaranjem vezivnih čahura oko crvuljka i srašćivanjem okolnih crijevnih vijuga i trbušne maramice uz crvuljak. Kao uzročnici upale crvuljka dolaze u obzir bakterije, koje i normalno nalazimo u crvuljku. Upali crvuljka pogoduju kamenci i parasiti (oxyuris vermicularis).

Često se događa, da c. promijeni svoj normalni položaj. Pod prolapsus recti razumijevamo izlaženje zadnjeg c., u većoj ili manjoj mjeri, kroz čmar. Često nalazimo c. u kilnim vrećama, na pr. u mošnji (scrotum), ili u grudnoj šupljini, ako propukne ošit. Događa se, da se više ležeći dio c. uvuče u niže ležeći (invaginacija), ili da c-a u tolikoj mjeri promijene svoj položaj, da nastupi zapletaj crijeva (volvulus). On nastaje, ako se crijevna vijuga okrene za 360^0 oko uzdužne osovine c-a. To će biti osobito onda, kad su mezenterij i mezokolon dulji nego obično i kad se c. nalazi na nepravilnom mjestu. I kretnje trbušne stijenke imaju značenje za postanak zapletaja c. U času, kad nastupi zapletaj, prestaje smjesta kolanje crijevnog sadržaja, a crijevna se vijuga, koja je zauzela patološki položaj, radi pritiska na žile ne opskrbljava krvlju. Posljedica je toga crijevni infarkt, a ako se zapletaj ne ukloni operativno, dolazi do gangrene c., a ova izaziva upalu potrbušnice.

Spomenuti prestanak kolanja crijevnog sadržaja (ileus) prouzrokovan je različitim promjenama u sadržaju c., njegovoj stijenci i u okolini c. Najglavniji znak crijevnog zapora je nemogućnost, odnosno prestanak ispražnjavanja crijevnog sadržaja. Posljedice su zapora smrtonosne, ako se smjesta ne pristupi kirurškom liječenju. U prirođene uzroke ileusa ide neprohodnost c. na bilo kojem mjestu (na pr. atresia ani). Opturacioni ileus nastaje, ako se crijevni prostor začepi. Začepljenja proizvode tumorozne mase iz stijenke c., progutana strana tijela, kamenci (crijevni i žučni), uvlačenje c. u crijevo (invaginatio intestini), pa i crijevni parasiti (askaride), ako ih ima mnogo. U tom slučaju oni se smotaju u klupko, koje negdje zapne i začepi c. Daljnja vrsta ileusa nastaje pritiskom izvana (ileus e compressione). Na c-a vrše pritisak veliki tumori organa trbušne šupljine (cistadenomi ovarija), ili na pr. trudna maternica. Crijevna su suženja (v.) često uzrok crijevnoga zapora. Ako je crijevna vijuga unaokolo obavijena i stisnuta tkivom ili organom trbušne šupljine, nastaje strangulacioni ileus. Ovakve prilike najčešće nastupaju kod zapletaja c. i kod ukliještenja kile.

Crijevno suženje (lat. stenosis) ima za funkciju c-a vrlo teške posljedice, jer izaziva poremetnje u izmjeni tvari, zadržavanje crijevnog sadržaja i njegovo gnjiljenje, a to

uzrokuje crijevne infekcije i druge komplikacije. Postanku crijevnih suženja glavni su uzrok upale, i to one, koje na c-ima uzrokuju gubitak dijelova sluznice, t. zv. čirove. Ako dođe do izlječenja, ne iscijele svi čirovi idealno i ne pokriju se regeneriranom sluznicom, nego na njihovu mjestu jako nabuja vezivo i pretvara se u ožiljak. Značajka je ožiljkastog vezivnog tkiva, da se skvrči i smanjuje obujmom. Radi toga ono smanjuje i organe, u kojima se razvija. Ožiljci u c. izazvat će smanjenje stijenke i suživanje crijevnog prostora. Najveću ulogu za postanak ožiljaka c-a imaju dizenterija i crijevna tuberkuloza. Oteklíne c., makar bile i benigne naravi, ako leže u sluznici i ako su većih opsega, izazvat će funkcionalno iste smetnje, kao i suživanje. Jako suživanje c-a izaziva rak. Radi nakupljanja crijevnog sadržaja iznad mjesta suživanja c. se jako proširi (dilatacija), a radi hipertrofije mišićnih slojeva stijenka odeblja. Crijevna suživanja mogu biti i prirođena (vidi gore).

Crijevni kamenci stvaraju se katkada ondje, gdje je usporen tok crijevnog sadržaja, a najčešće u crvuljku. U većini slučajeva nastaju od organskog gradiva, i to od stvrdnutih tvari samoga crijevnog sadržaja, u koje se kasnije taloži vapno. Ovo se naslaže poput ljuske na jezgru, koja je od organskih tvari. I kod uloga (uratične dijateze) može se u sadržaju c. stvoriti pijesak od organskog tvoriva, koje može poslužiti za stvaranje crijevnih kamenaca. Kuglaste tvorbe poput kamenaca (bezoari) mogu nastati u c-ima od vlaknatog čvrstog gradiva, unesenog hranom. Dlake i biljni vlaknati ostatci, ako ih ima mnogo u hrani, saviju se i zbiju u čvrsto klupko (tricho- i phytobezoari), te se zadrže u kojoj crijevnoj izbočini. I neki lijekovi mogu poslužiti kao gradivo za stvaranje kamenaca (kreda, glina i t. d.), ako se uzimaju u većoj količini. Stolari, koji pate od navike, da piju alkoholnu otopinu šelaka, mogu dobiti crijevne kamence od njega.

Crijevne novotvorbe. Značajno je za c., da njegove neopasne (benigne) novotvorbe (tumori) obično vise sa stijenke na kraćoj ili duljoj peteljci. Takva se tvorba naziva polip. Polipi c. građeni su od žljezdanog tkiva sluznice (adenoma polyposum). Prosječno su veličine zrna graha, a ima ih i znatno većih. Sadržaj crijeva povlači ih sa sobom, te oni preko peteljke stalno vuku stijenku c. i u nekim slučajevima izazivaju uvlačenje viših crijevnih dijelova u niže (invaginatio intestini). Epitelijalni polipi značajni su i po tome, što se iz njih u znatnom postotku razvija rak. Polyposis intestini je stanje, u kojem s cijele sluznice c-a vise mnogobrojni polipi, a uzrokovano je poremetnjom razvitka c. S poremećenim razvitkom u vezi su još adenomiomi i karcinoidi c. Jedni su i drugi benigni, ali mogu prijeći u rak (maligna alteracija).

Kod adenomioma vide se različito velike šupljine, obložene visokim epitelom, a između šupljina je glatka muskulatura. Nalaze se ispod crijevne sluznice. Jedni ih smatraju kao prebacivanje sluznice c. u dublje položene slojeve stijenke c., a drugi smatraju adenomiome prebačenim dijelovima osnove pankreasa. Karcinoidi mogu biti veliki poput oraha, a ima ih i većih. Najčešće ih nalazimo u crvuljku. Mikroskopom se vidi gusta masa sitnih epitelnih stanica, raspoređanih u grupama i tračcima između ostataka tkiva organa, u kojem se nalazi karcinoid. U nekim slučajevima osobito je izražena kapilarna mreža između stanica karcinoida, a i njihova diferencijacija doseže stupanj epitela Langerhansovih otoka u pankreasu. U takvim su slučajevima karcinoidi pankreasa svakako nastali prebačenjem osnove pankreasa u stijenku c. Masson misli, da stanice karcinoida (t. zv. žute stanice), radi svog afiniteta prema srebrnim i kromovim solima, imaju nešto zajedničko sa stanicama vegetativnog živčanog sustava.

Najvažniji primarni maligni tumori crijeva su limfosarkom i rak. Limforsarkom se razvija iz limfatičkog (adenoidnog) tkiva c., te bi teoretski mogao nastati na bilo kojemu mjestu c.; ipak ga nalazimo češće u tankom c. Limfosarkom je značajan radi bjelkaste boje i širokih infiltrata u okolini, a sluznica je iznad samoga tumora dugo vremena očuvana. Muskulaturu pak c-a ubrzo razara, što izaziva proširenje c. U kasnijim stadijima, kad se oteklina poveća, a time i opskrba tkiva oslabi, odumiru čitavi njezini dijelovi i stvaraju se duboki defekti (ulcera) u samom tumoru. Od karcinoma najčešći je adenokarcinom debelog c. Inače su karcinomi c. raznolike građe (carcinoma solidum, adenocarcinoma, carcinoma gelatinosum, scirrhosum, mixtum). Rak c. izaziva gotovo u svim slučajevima jako suženje c. Otešćana cirkulacija crijevnog sadržaja jedan je od prvih simptoma raka c. U kasnijim stadijima može tok crijevnog sadržaja sasvim prestati (ileus) i ugroziti život bolesnikov. Opasnosti raka na crijevima nisu, dakako, time iscrpljene. Osim svih tih opasnosti, koje rak donosi već sam po sebi, prijeti od raka na c-ima opasnost prodora stijenke i upale potrbušnice te smrtnog krvarenja, ako ošteti koju veću krvnu žilu. Rak nastaje od crijevnih polipa, zatim u rubovima kroničnih čirova, a dijelom zbog drugih nepoznatih uzroka. Z. K.

b) KLINIKA. Bolesti crijeva sastoje se iz raznovrsnih a) upala, b) funkcionalnih smetnja, c) stečenih i prirođenih suženja i proširenja, d) novotvorba (tumora), e) crva (parasita). Po lokalizaciji bolest može zahvatiti čitavo c., pa i želudac (gastroenteritis), ili može biti lokalizirana u dijelu c., t. j. samo na duodenumu, tankom, debelom ili zadnjem c-u.

Znakovi (simptomi) crijevnih bolesti su raznovrsni, uglavnom ovi: grčevit bol, oteklina (tumor), kruljenje crijeva, nadutost trbuha (meteorizam), rjeđe povraćanje, podrigivanje. Često je poremećena stolica, koja je zatvorena, ili postoje proljevi, blato je vodenasto, mogu biti primiješani sluz, gnoj, krv i parasiti. Osim toga postoji i puštanje vjetrova (flatulenca), slab tek, obložen jezik, zadah iz usta, mršavost, pad tjelesne težine, bljedolikost, povišenje temperature.

1. *Bolesti dvanaesnika ili duodenuma.* Izolirana upala sluznice dvanaesnika (duodenitis) rijetka je i najčešća komplikacija sličnih procesa želuca ili žučovoda. Najčešća je bolest dvanaesnika čir (→ želučani čir), parasiti duodenuma (v. niže parasiti crijeva), divertikul duodenuma (v. niže divertikuli crijeva).

2. *Bolesti tankoga crijeva* su a) upale, difuzne ili čirovite, b) funkcionalne smetnje, c) divertikuli, d) tumori, e) parasiti. — Difuzna upala sluznice tankoga c. akutna je ili kronična (enteritis acuta ili chronica). Obično proces zahvaća i debelo c., te nastaje akutna ili kronična enterokolitida. — Akutni katar tankoga c. (enteritis acuta). Znakovi: stolica može biti proljevasta, blato zelene boje, grčevita bol više difuzna u trbuhu. — Kronični katar c. (enteritis chronica): postoji nadutost trbuha, stolice su često deformirane, bolesnik mršavi i slabi. — Akutni katar tankog i debelog c. (enterocolitis acuta): katar zahvaća i tanko i debelo c. Ljudi obole često ljeti iza uživanja pokvarene ili zaražene hrane, mesa, povrća, voća. Uzročnici su enterokoki, streptokoki, stafilokoki. Kolera, tifus, paratifus, bacilarna ili amebna dizenterija uzrokuju također proljeve (v. odnosna poglavlja). — Znaci akutne enterokolitide: stolica je u početku kašasta, kasnije vodena, ponavlja se 10—20 puta dnevno. Blatu je primiješana sluz, rjeđe nešto krvi. U trbuhu ima bolova (crijeva krule), tjelesna težina naglo pada, temperature nema, a može biti kratkotrajno povišena. — Kronički katar tankog i debelog c. (enterocolitis chronica) obično je posljedica slabog liječenja akutne enterokolitide. Bolesnici su mršavi, blijedi, trbuh naduven i na pritisak nešto osjetljiv. Proljevi nastaju više periodički i umjereni su. — Liječenje akutne enteritide i enterokolitide: Jedan do dva dana određuje se gladovanje, uzima se čaj sa saharinom te sluzna juha. Kasnije se dodaju krupica i riža, kuhane na vodi ili mlijeku. Lijekovi su: životinjski ugljen, preparati taninske kiseline. Dobro čini i kaša naribanih jabuka, 1 kg dnevno. Kronična enteritida i enterokolitida liječe se i dijetom, ali manje strogom. Daju se krupica, riža, lagane vrsti mesa, maslac, pasirano povrće. Treba izbjegavati sirovo voće i povrće.

3. *Bolesti debeloga crijeva.* Debelo c. puni se već nakon 4—5 sati iza uzimanja hrane, a ostatci se hrambene kaše, blato, polako potiskuju prema izlazu, ostajući u debelom c. do 20 sati. Blato tjera prema izlazu crijevna peristaltika, t. j. valovito, uzdužno gibanje crijevne stijenke. Peristaltikom upravlja Auerbachov živčani splet u stijenki c. U debelom c. prestaje fermentativna probava hrambenih tvari, koja se vrši u tankom c., a nastavlja se raščlanjivanje ostataka hrambene kaše s pomoću raznovrsnih bakterija (bacterium coli commune, bacterium lactis aerogenes, bacillus putrificus). U debelom se c. osim toga resorbira voda, pa se u njemu ukrućuje i oblikuje blato.

Bolesti debelog c. obuhvaćaju: a) upale, b) funkcionalne smetnje, c) novotvorbe (tumore). — Upale su debelog c. (kolitide) raznovrsne, dijele se po etiologiji u bakterijske, specifične i nespecifične, te toksične, po trajanju u akutne i kronične, jačini procesa u lagane kataralne i teške čirovite.

Bakterijska etiologija: specifične su kolitide: bacilarna i amebna griža (→ dizenterija — srdobolja), tuberkuloza i sifilis debelog c. Nespecifične mogu biti prouzročene enterokokima, stafilokokima, streptokokima, patološkim oblicima bakterija coli, a često su nam uzročnici laganih ljetnih kolitida nepoznati. Toksične kolitide opažamo kod otrovanja teškim metalima, na pr. sublimatom, u terminalnom stadiju kroničnih upala bubrega, odnosno uremije. Akutna kolitida traje nekoliko dana ili sedmica, kronična mjesecima, pa i godinama. Upale sluznice debelog c. ili su kataralne ili čirovite. Zaraza nastaje od voća, nekuhanog povrća, vode, mlijeka, koji su onečišćeni odnosnim uzročnicima. Bolest se javlja nekoliko dana iza zaraze.

Razlikujemo ove vrsti kolitida: Colitis acuta, akutna upala sluznice debeloga c. Obično je katar debeloga c. udružen s istim procesom u tankom c., a rjeđe se javlja samostalno. — Znaci su: sluzasti, rjeđe krvavi proljevi. Postoji jako tjeranje na stolicu (tenezam), grčevite boli u trbuhu, temperatura može biti umjereno povišena. — Colitis chronica, kronični katar debelog c. prouzrokuje sluzave proljeve te naizmjence zatvor stolice. — Colitis chronica ulcerosa čirovito je oboljenje sluznice debelog c. Bolest je rijetka, a etiologija nepoznata. — Znaci su: sluzavo krvavi proljevi, koji se izmjenjuju sa zatvorom stolice. Bolesnik mršavi i slabi. Debelo se c. osjeća kod pipanja kao stisnuto uže i boli na pritisak. Ulcerozna kolitida iza otrovanja sublimatom ili za vrijeme kronične uremije uzrokuje sluzavo krvave proljeve. Kod srdobolje postoje sluzavo krvavi proljevi, jaki tenezam, lokalno je debelo c. osjetljivo, u početku je temperatura povišena, bolest traje više sedmica (→ dizenterija). — Liječenje kolitida: kod akutnih slučajeva daje se lagana dijeta, koja se sastoji od čaja, sluznih juha, kasnije dodajemo dvopek, rižu i na mlijeku kuhanu krupicu. Kod kroničnih je kolitida hrana obilnija, te dajemo lagane vrsti mesa, sir, vrhnje, jaja, pasirano povrće i kosano meso. Lijekovi su preparati taninske kiseline, životinjski ugljen, vitaminski preparati, a kod čirovitih oblika dobri su i sulfamidi.

Pod funkcionalnim smetnjama debelog c. razumijevamo zatvor stolice, opstipaciju. Pojam opstipacije: blato u debelom c. tjera prema izlazu c. (anus) peristaltika, kojom upravlja Auerbachov živčani autonomni splet, koji se nalazi u stijenci c. Ovaj je splet podvrgnut vegetativnim živcima (vagus i sympathicus); prvi pojačava, a drugi slabi peristaltiku. Vrhovni nadzor obaju ovih živaca vrše žlijezde s unutarnjom sekrecijom. U debelom se c. redovito resorbira voda. Što blato stoji duže u c., ono je tvrđe, i obratno, što kraće, mekše je. Hrambena kaša, odnosno blato u c. podražuje c. na peristaltiku. Ako je sadržaj c. manji, jer bolesnik uzima malo hrane ili jer su živci sluznice c. otupili, peristaltika biva sporija, blato zastaje, i bolesnik postaje opstipiran. Blato zastaje i onda, kad je c. prerazdraženo ili se stisnulo te ako priječi prolaz blatu suženje, tumor ili jak pregib crijeva. Zdrav čovjek izlučuje dnevno 130—150 g blata, i to jedamput. Opstipacija može biti akutna ili kronična. Akutna traje nekoliko dana, a kronična mjesecima i godinama. Zatvor stolice može biti samo znak druge bolesti ili bolest svoje vrsti. Opstipacija nastaje kod raznovrsnih bolesti probavnog sustava, kao čira dvanaesnika, žučnog kamenca, stenoze ili tumora c. Habitualnom opstipacijom nazivamo one slučajeve, koji traju dugo i kojoj nisu uzrok grube anatomske promjene c. nego više promjene u živcima debelog c. Habitualna opstipacija česta je bolest, naročito kod žena. Dijeli se na mlohavu (atoničnu) i grčevitu (spastičnu). Uzrok je atoničnoj opstipaciji raznovrstan, kao: umanjena podražljivost sluznice debelega c. i Auerbachova živčanog spleta ili mlohavost mišićja c. te prevladavanje inervacije simpatika. Nedostatno gibanje, napose prekomjerno sjedenje, uzrokuju raspoloženje za opstipaciju. Znaci su joj: zaostala stolica od više dana, a blato je deblje i tvrđe nego redovno. Može postojati nadutost trbuha. Bolesnici obično ne osjećaju bolova u trbuhu. Liječi se dijetom, koja mora sadržavati obilno celuloze, kao na pr. povrća, voća, masti, maslaca, šećera, meda, salate, krastavaca, kiselog zelja, repe, a malo mesa i tjestenine. Ukoliko ne pomaže dijeta, dodaju se lijekovi (laksancija), koji uređuju peristaltiku ili priječe resorpciju vode u debelom c. Preporučuje se kao blago sredstvo parafinovo ulje tri puta dnevno, pečena magnezija (magnesia usta) tri puta dnevno na vrhu noža, a po potrebi i do pola žličice. Postoje različiti preparati, koji sadržavaju antracen (isacen ili isticin) te fenolftaleina. Preporučuju se i aloji, rabarbara, podofilin. Najmanje je štetno uzimanje ricinusova ulja, 1—2 žličice na večer. — Uzrok je spastičnoj opstipaciji često prevladavanje inervacije živca, zvana vagus. Rjeđa je nego atonična. Ljudi, koji od nje trpe, vrlo su nervozni. Stisnuto debelo c. osjeća se kod pipanja kao uže. Bolesnik dobiva bolove u trbuhu. Spazam (grč) debelog c. može biti više ograničen na uzlazni, poprečni ili silazni dio debelog c. Naročita je podvrst spastične opstipacije analna opstipacija (dishezija). Ovdje priječi izlaz blata grč muskulature čmara (anus). Najčešće prouzrokuju grč muskulature čmara hemoroidi ili šuljevi. Terapija: preporučuje se dijeta, koja sadržava obilno celuloze, ali u kuhanom obliku. Treba, dakle, uzimati povrće, pa i voće, više kuhano. Ne smiju se davati laksancija nego spazmolitika, t. j. preparati, koji slabe grč crijeva, a to su atropin i njegovi derivati. Česti su bolesnici, koji trpe istodobno od atonične i spastične opstipacije. U tim je slučajevima i terapija kombinirana, t. j. treba davati antiopstipacionu dijetu, eventualno lagana laksancija, kao kod atonične opstipacije, te umjerene doze spazmolitika. Liječenje proktalne opstipacije provodi se najbolje uljenim klistirima (2—300 g sezamova ili maslinova ulja). Istodobno treba liječiti temeljnu bolest, t. j. hemoroide. Akutnu opstipaciju prekidamo sredstvima, koja djeluju brzo i bezbolno, a to su: ricinusovo ulje 20—30 g, gorka sol (magnezijev sulfat, $MgSO_4$) ili Glauberova sol (natrijev sulfat, Na_2SO_4). Daje se obično umjetna karlsbadska sol. Od ovih se soli daje 1 žlica na 300 cm³ tople vode.

Pored raznovrsnih upala te opstipacije u debelom c. mogu izrasti novotvorine ili tumori (v. carcinoma intestini) te nastati izbočine crijevne stijenke (v. divertikuli crijeva).

4. *Megacolon (veliko debelo crijevo). Hirschsprungova bolest.* Kod ove je bolesti debelo c., a naročito njegov silazni krak, jako prošireno. Njegov obujam iznosi normalno 14 cm, a kod ove je bolesti dvostruk, a i veći. Uzrok je bolesti ili kongenitalna razvojna grijeՙška ili prevladavanje inervacije simpatičkog nerva. Bolest se javlja u dječjoj dobi. Znakovi su: velik trbuh, meteorizam, jak zatvor stolice, ali za razliku od obične opstipacije blato je više deformirano. Liječenje: daju se sredstva za čišćenje ili se operira.

5. *Funkcionalne smetnje crijeva.* To su uglavnom raznovrsni *proljevi*, koji ne uzrokuju upalu crijevne sluznice nego su više posljedica poremećenja probavne funkcije c. Proljevi nastaju onda, ako je peristaltika c. pojačana. Nju pojačava abnormalni sadržaj hrambene kaše, razdraženost vegetativnog sustava, poremetnja žlijezde unutarnje sekrecije, napose žlijezde štitnjače.

Razlikuju se ove vrsti funkcionalnih proljeva: dispepsija vrijenja, dispepsija gnjiljenja ili gastrogene dijareje, alergični proljev, endokrini proljev, domaća sprue i sterkoralne dijareje.

Dispepsija vrijenja: djelovanjem raznovrsnih kvasaca (fermenata) probavljaju se u tankom c. ugljikohidrati, kao tjestenine, voće, šećer. Ako je c. razdraženo, kao na pr. kod vegetativne neuroze, ili je preosjetljivo kod kronične upale tankoga c., ugljikohidrati naglo prolaze kroz tanko c. i dospijevaju nerastvoreni u debelo c. Tu ih rastvaraju bakterije, i pri tome se razvijaju prekomjerno mliječna, maslačeva i octena kiselina. Ove draže debelo c. tako, da nastaje česta i neformirana stolica. Ova je bolest kronična i dosta rijetka. Znakovi: stolica je česta, blato nije oblikovano, pjenušavo je, obilno i zaudara na kiselo. Bolesnik je razdražljiv, nešto mršavi, nema temperature i trpi od vjetrova. Tuži se, da mu škodi hrana, koja sadržava tjestenine, slatkiše, voće, šećer i t. d. Mikroskopski se vidi u stolici obilje zrnja škroba te gljivica (klaustridije). — Liječenje: treba izlučiti iz prehrane ugljikohidrate kroz neko vrijeme i hraniti bolesnika čajem i laganim vrstama bjelančevine.

Dispepsija truhljenja ili gastrogene dijareje. Ako bolesnik nedovoljno žvače hranu ili nema kiseline ni pepsina u želucu ili tripsina, koji luči žlijezda

gušterača, bjelančevina se slabo probavi u želucu i tankom c. Zbog toga dolazi u debelo crijevo previše bjelančevine, koja tu bakterijalno truhli. Pri tome se stvara amonijak, koji mijenja redovnu reakciju hrambene kaše, koja je lagano kisela, u alkaličnu, a koja pojačava peristaltiku c., tako da se javljaju proljevi. Bolest nije rijetka i kronična je. Znakovi: bolesnici nemaju temperature ni bolova u trbuhu, stolica je neformirana, mekana, rijetko vodenasta, blato jako zaudara po gnjilim jajima. Postoji jaka flatulenca. Blato reagira alkalično. Bolesnici sami opaze, da im škodi hrana, koja sadržava meso, jaja, mlijeko. — Liječenje: treba iz hrane izlučiti bjelančevine, davati lagane vrsti ugljikohidrata te solnu kiselinu i pepsin.

Domaća sprue ili sapunasta dispepsija ili idiopatska steatoreja. U tankom c. kvasac žlijezde gušterače (pankreasa) rastvara mast na masne kiseline i glicerin. C. kod ovakvih bolesnika ne može, iz nama nepoznatih razloga, resorbirati masnih kiselina, koje se obilno nakupe u c. i draže njegovu peristaltiku tako, da nastanu proljevi. Znakovi: početak je bolesti spor, a tok kroničan. Stolice su česte, a blato je obilno, masno, zaudara kiselo, bjelkasto je žute boje. Pod mikroskopom se vidi mnogo kristala masnih kiselina te kapljica neutralnih masti. Bolesnici mršave, sluznica je jezika atrofična, nokti se lagano lome, kosa je suha, prhka. U krvi nema dovoljno eritrocita i bijelih krvnih tjelešaca. Crvena krvna tjelešca imaju previše krvne boje, hemoglobina. Postoji t. zv. hiperhromna anemija. — Liječenje: dijeta treba sadržavati lagane vrsti mesa i ugljikohidrata. Daju se jake doze vitamina B_2.

Alergični proljevi: neki ljudi dobivaju jake proljeve s grčevima u trbuhu, kad jedu rake, jagode, jaja, pa i mlijeko. Ove vrsti hrane sadržavaju alergene, koji truju organizam. Znakovi: bolesnici dobivaju naglo jake proljeve uz povraćanje, grčeve u trbuhu, a na koži osip, koji jako svrbi (urtikarija). — Liječenje: treba izlučiti škodljivu hranu, daju se injekcije vapna i provodi otupljenje organizma na alergene injekcijama sumpora.

Crijevna astma (colica mucosa, myxoneurosis) podvrsta je alergičnih proljeva, samo su pojave različite. I crijevnu astmu uzrokuju alergeni u jelu. Znakovi: nagla pojava grčeva u trbuhu, stolica dolazi eksplozivno, a blato sadržava mnogo sluzi, koja dapače može naličiti dugim kožicama. Lokalno se pipanjem osjeća debelo c. tvrdo kao uže. — Liječenje: termofor na trbuh, uzimanje atropina ili njegovih derivata, izlučuje se škodljiva hrana.

Nervozni proljevi: dolaze kod jake uzbuđenosti, straha. — Liječenje: daju se sredstva za primirivanje živaca, brom, valerijana.

Sterkoralne dijareje su proljevi, koji naglo prekidaju zatvor stolice uslijed opstipacije. — Liječenje: treba liječiti opstipaciju (→ opstipacija).

6. *Bolesti zadnjeg crijeva.* Zadnje je c. (rectum) dugo oko 15 cm, nalazi se u maloj zdjelici te spaja sigmu, završetak silaznog kraka debelog c-a sa čmarom, anusom. Patologija zadnjeg crijeva sastoji se uglavnom iz akutnih ili kroničnih upala te raka, tumora. Upale su raznovrsne. Kod upalnih procesa c-a, kao enterokolitide i kolitide, sudjeluje i sluznica zadnjeg crijeva. Ako je upalno zbivanje ograničeno samo na rectum, zovemo to stanje proctitis. U tom slučaju razvija se samostalna klinička slika. Razlikujemo akutne i kronične proktitide, kataralne i ulcerozne, specifične i nespecifične naravi. Zastoj blata u rektumu, koprostaza, sklon je pojavi proktitide, naročito kod rektalne vrste opstipacije, dishezije. Blato naime draži sluznicu rektuma, a mogu ga i povrijediti koštice voća, davanje klistira, homoseksualni akt, te lijekovi u obliku supozitorija, kao na pr. novurit, glucophylin i t. d. Specifični su uzročnici gonokoki te spirocheta palida. U potonjem slučaju može se razviti na sluznici rektuma primarni afekt sifilisa ili može stijenka oboljeti od tercijarne forme sifilisa, gume. Prema tomu uzroci proktitide mogu biti mehanički, bakterijalni i kemijski.

Akutna proktitida. Početak je nagao, postoji jak podražaj na stolicu (tenezam), nastaje bol u području čmara, koji se može širiti u noge ili se odraziti prema sramnim kostima ili straga prema trtici. Čmar je nečist, a koža čmara može biti upaljena. Dijagnoza se utvrđuje rektoskopom, spravom za pregledbu zadnjeg crijeva. — Liječenje: bolesnik leži u krevetu, hrana ne smije sadržavati celuloze, lokalno se daju hladni oblozi, protiv tenezma dajemo opij ili derivate atropina.

Kronična proktitida česta je komplikacija opstipacije ili hemoroida. Sluznica je hipertrofična, odebljana ili zrnčava izgleda, a rijetko čirovita. Tegobe su slične kao kod akutne proktitide, samo umjerenije. Predio čmara svrbi, a koža u okolini može biti upaljena. — Liječenje je slično kao kod akutne proktitide. Treba liječiti temeljnu bolest, opstipaciju i hemoroide.

Gonoroična proktitida. Tegobe su blage, više slične onima kod kronične proktitide. — Liječenje: sulfamidi.

Sifilitična proktitida. Primarni sifilitički afekt prouzrokuje tegobe kronične proktitide, a tercijarni oblik sifilisa, guma, naliči tegobama raka čmarnog crijeva. — Liječenje: antiluetična kura.

7. *Hemoroidi*, šuljevi, zlatna žila (noduli haemorrhoidales) proširenje su ili ektazije vena zadnjeg crijeva i čmara, ili točnije spleta, koji čine venae haemorrhoidales superiores, venae haemorrhoidales mediae et inferiores. Najčešće nastaju šuljevi u toku zatvora stolice, a napose njenog rektalnog oblika. Osim toga mogu se hemoroidi razviti kod raka, polipa, stenoze zadnjeg crijeva te kod griže, povećanja prostate, jetrene ciroze, bolesti maternice te graviditeta. Uzima se, da pomenute bolesti prouzrokuju zastoj krvi u venama zadnjeg crijeva. Ima ih tri vrste: vanjski, na granici kože i analne sluznice, intermedijarni u području mišića, koji steže čmar (musculus sfincter ani) te unutarnji, na granici čmara i čmarnog crijeva. Kod pregleda čmara, kad postoje šuljevi, ovi se vide kao plavkasto crveni čvorići različnih veličina. Kod napinjanja za stolicu vide se ovi čvorići još bolje. Dok nema komplikacija, hemoroidi ne čine tegoba. Komplikacije su: proctitis thrombophlebitis, fissura ani, periproctitis, fistula ani, prolapsus recti i krvarenje.

Najčešća je komplikacija upale zadnjeg crijeva proktitida. Bolesnik se tuži, da ga peče, svrbi čmar, i ima u njemu osjećaj stranog tijela. Za vrijeme stolice osjeća jače bolove. Akutna tromboflebitida upala je rektalnih vena. Lokalno se kod pipanja osjećaju bolni i tvrdi čvorići, obično s jedne strane. Tegobe traju nekoliko dana i česte su. Ako čep, koji se nalazi u veni, t. j. thrombus, prodere venu, nastaje fissura ani. U tom slučaju nastaju jake boli za vrijeme defekacije. Ako se čep u veni ognoji, razvije se periproktitični čir, apsces. Ako se čir provali, razvije se fistula ani. Najčešća je pojava šuljeva krvarenje, koje može biti jako, naglo ili kronično, sitno. U oba slučaja bolesnik postaje anemičan, blijed. Obično krvare unutarnji šuljevi. — Liječenje je konzervativno ili kirurško. U prvom slučaju liječi se temeljna bolest, t. j. opstipacija. Daju se čepići, supozitoriji, koji sadržavaju beladonu, kokain, mentol. Kod tromboflebitide preporučuje se ležanje te hladni oblozi s otopinom Burowa. Iza defekacije treba isprati čmar. Uštrcavaju se u čvoriće šuljeva i različite otopine, kao na pr. 10%-tni kinin, da se srastu. Ako konzervativna terapija nije uspješna, vrši se operacija tako, da se šuljevi ili spale, ili izvade.

8. *Tuberkuloza crijeva.* Primarno obole djeca, a sekundarno bolesnici s plućnom tuberkulozom u kasnijem stadiju. Djeca se zaraze sirovim mlijekom tuberkuloznih krava, a odrasli gutanjem svojeg ispljuvka. Najčešće se tuberkulozni proces crijeva lokalizira na koncu tankog i početku debelog c-a. Postoje tri vrste tuberkuloze c-a: a) čirovita, ulcerozna; b) hiperplastična, tumorozna; c) kod djece se može kombinirati ulcerozni oblik s oboljenjem limfnih žlijezda mezenterija, t. zv. tabes mesaraica. Znaci su crijevne tuberkuloze često neizraziti, a svakako nekarakteristični. Bolesnik slabi, mršavi, može imati povišenu temperaturu, osjeća stezanje ili grčeve u trbuhu, koji može biti nadut, stolica je zatvorena ili proljevasta, a nerijetko i redovita. Kod lokalizacije procesa u tankom c-u bolest je više latentna ili je stolica zatvorena, a ako se proces razvio u debelom c-u, prevladavaju kronični proljevi. Može se izmjenjivati opstipacija s proljevima. Kod tumoroznog oblika osjeća se kod pipanja oteklina (tumor) u području bolesnog dijela c-a; često je to područje slijepog c-a. Kojiput može tuberkuloza iste lokalizacije oponašati upalu slijepog c-a. Kod tabes mesaraica stolica je proljevasta, a u trbuhu se mogu napipati povećane limfne žlijezde, kao da su gomolji. U toku bolesti može doći do teških komplikacija, kao što je prodor čira (perforacija) u trbušnu šupljinu, te izazvati pojave akutne upale potrbušnice, ili se može c. toliko suziti, pa i zatvoriti, da nastane potpuni zatvor za blato i plinove te povraćanje

smrdljivog blata, t. j. miserere, odnosno zapor crijeva, ileus. Dijagnoza crijevne tuberkuloze utvrđuje se rentgenskom pretragom, jer se u području čirova vide defekti kontrastne sjene, a kod tumoroznog oblika suženje ili prekidanje sjene. Liječenje je dijetetsko, medikamentozno i kirurško. Dijeta: kod zatvora stolice postupa se slično kao kod inače zatvorene stolice (v. opstipacija). Ako prevladavaju proljevi, pobijamo ih kao i kroničnu enterokolitidu. Kad je proces lokaliziran na kratki dio c-a, treba bolesni dio izvaditi operativno.

9. *Upala slijepog crijeva* (appendicitis). Početak upale slijepog c-a uzrokuju raznovrsni uzročnici, kao: enterokoki, streptokoki, pneumokoki, Friedländerov i Pfeifferov bacil. Ovi dospijevaju u slijepo c. ili iz debelog c-a ili krvnim putem iz ishodnog upalnog žarišta, koje često predstavlja upala žabice u ustima, upala korijena zuba (granulom). Jako dugi, uski, savinuti apendiks sklon je upali. Postoji i familijarno raspoloženje, češće obole muškarci od žena, napose u drugom ili trećem desetljeću života.

Razlikujemo akutnu ili kroničnu upalu slijepog c-a. Akutna se upala razvija tako, da uzročnici najprije povrijede stanice epitela, koje pokrivaju njegovu sluznicu, upala se širi kroz stijenku apendiksa te doseže seroznu opnu, t. j. onaj dio potrbušnice, koji ga pokriva izvana. U okolici slijepog c-a izlije se upalna tekućina (eksudat) u početku vodenasta, serozna, a kasnije i gnojna. Ovaj se proces razvije u toku od nekoliko sati. Ovo je stanje upale c-a reverzibilno i može se izliječiti. Kad se to ne dogodi, nastaju u stijenci slijepog c-a sitni čirovi, apscesi, koji mogu provaliti ili u lumen apendiksa ili u trbušnu šupljinu. U potonjem slučaju razvije se lokalno peritiflitični apsces ili difuzna upala potrbušnice, peritonitis acuta. Osim toga može se proces širiti više kroz krvne sudove, vene. U tom slučaju može doći do komplikacija, i to napose u jetri, gdje se mogu razviti apscesi ili čirovi. Prodor čira slijepog c-a u trbušnu šupljinu često je smrtonosan. Ako se upala ograniči na stijenku slijepog c-a, iza nekog vremena nadomješta oštećene dijelove stijenke fibrozno tkivo. Ovakvo promijenjeno slijepo c. sklono je izazivati smetnje, koje nazivamo k r o n i č n o m u p a l o m s l i j e p o g c - a, odnosno, dovodi do recidiva bolesti. Kroničnu upalu slijepog c-a može prouzročiti dugi, jako savinuti ili brazgotinasti apendiks te tuberkulozna upala toga organa.

Klinička slika akutne upale slijepog c-a: početak je bolesti nagao. Glavni su znakovi: temperatura je povišena na 38—39° C, povraćanje, subjektivna bol u području desnog donjeg trbušnog kvadranta. Kod pritiska MacBurneyove točke, koja se nalazi na sredini crte, koja spaja pupak i gornji greben desne zdjelične kosti, bolesnik osjeća bol. Osim toga trbušna je stijenka lokalno ukočena (défense musculaire). U krvi je broj bijelih tjelešaca povišen. Kod djece je subjektivna i objektivna bol često smještena u području pupka, a kod staraca je rijetko temperatura povišena. U koliko se slijepo c. ne nalazi na normalnom mjestu, nego je zabačeno više prema uzlaznom dijelu debelog crijeva, bolna se senzacija nalazi više uz vanjski rub trbuha, u visini pupka, pa i više, prema rebrenom luku, ili straga prema slabini. Ako se apendiks nalazi više u zdjelici, bol je lokalizovana više povrh desne sramne kosti, i javljaju se smetnje kod mokrenja. Kad je proces ograničen samo na slijepo c., bolest traje nekoliko dana, nestaje bol, pada temperatura, prestaje povraćanje i bolesnik ozdravi. Ako je tok bolesti manje povoljan, nastaje u okolici slijepog c-a izljev, te se razvija peritiflitični apsces. U tom slučaju osjeća se kod pipanja elastična oteklina u području desnog donjeg trbušnog kvadranta. Taj se apsces može nakon nekoliko dana, pa i sedmica, upiti, i bolesnik ozdravi, ali može i prodrijeti u trbušnu šupljinu, pa se razvije akutna upala potrbušnice: bol se raširi preko čitavog trbuha, trbuh je naduven, jako napet, stolica i vjetrovi su zaustavljeni, povraćanje je pojačano, a temperatura visoka, bilo se jedva napipa, srce brzo udara, nos je šiljast, a oči upale: razvije se slika paralitičnoga ileusa. I u ovom slučaju može se bolesnik operacijom na vrijeme spasiti, inače dolazi neminovna smrt. Ako se proces sa slijepog c-a širi venama, može se razviti jetreni apsces: jetra povećana, boli na pritisak, boja kože je nešto žućkasta, temperatura na večer skače visoko. — Liječenje akutne upale slijepog crijeva operativno je prvih dana bolesti. Ne smiju se nikada davati sredstva za čišćenje c-a, kao ricinusovo ulje ili karlsbadska sol. Kad se odlučimo za konzervativno liječenje, dajemo laganu branu, koja sadržava malo celuloze, a više ugljikohidrata, kao voćnih sokova, juhe, riže, krupice, kolača.

Kronična upala slijepog crijeva: temperatura ne mora, ali može biti nešto povišena. Periodično bolesnik osjeća nadražaj na povraćanje i bol u području desnog donjeg kvadranta, koji može biti na pritisak osjetljiv. — Liječenje je operativno.

10. *Zapor crijeva (ileus, miserere).* Ileus je stanje, koje se razvije, kad se prolaz hrambene kaše ili blata naglo zaustavi u c-u. Ako se to dogodi naglo, nastaje akutni, a ako polako, kronični zapor ili stenoza c-a. Uzroci su mehaničke ili dinamičke naravi. Kod mehaničkog ileusa može c. biti zatvoreno samo ili još ukliješten i njegov vez s krvnom žilom (mezenterij). U prvom slučaju nastaje okluzioni, a u drugom strangulacioni zapor crijeva. Okluzioni ileus nastaje pritiskom na crijevo (kompresioni ileus) ili začepljenjem lumena c-a (opturacioni ileus). Kompresiju c-a ostvaruju: svi organi trbuha, koji su se pomakli, ili su povećani kakvim upalnim ili tumoroznim procesom, nadalje može pritisnuti c. stečena zaraslica potrbušnice ili prirođeni vezovi. Najčešće nastaje miserere, t. j. povraćanje tekućine, koja zaudara po stolici, kad se ukliješti c. u kesi kile. Opturacija (začepljenje c-a) nastaje, ako abnormni sadržaj, na pr. gliste, tvrdo blato, žučni kamenac, tumor crijevne stijenke, začepe c. Isto se stanje može razviti kod lokalnih proširenja (divertikula) crijevne stijenke. Okluzija c-a nastaje i kod jakog pregiba c-a. Strangulacioni ileus razvija se kod ukliještenja c-a, priraslice potrbušnice, kongenitalnih vezova, kila, zaokretaja (volvulus) c-a oko svoje uzdužne ili poprečne osi, zauzlanja c-a te invaginacije ili ulaženja c-a u c. Strangulacioni ileus uvijek je opasniji od okluzionoga, jer je ukliještena i crijevna arterija u mezenteriju, pa je c. pri tome jače oštećeno. Dinamični ileus nastaje, ako se lokalno c. skvrči (spastični i.) ili ako je crijevna stijenka uzeta (paralitični ileus). Spastični je ileus rijedak. Obole nervozni bolesnici kod udara u trbuh ili iza operacija na trbušnim organima te jakih bolova u trbuhu. Paralitički ileus razvija se kod upala potrbušnice iza velikih operacija trbušnih organa. U toku ileusa organizam se naglo truje te bolesnik podlegne, ako se zapletaj c-a brzo ne odstrani. Uzrok je intoksikaciji dijelom upijanje otrovnih, raspadnih produkata bjelančevine u c-u, kao na pr. holina, proteaze, amina, a dijelom radi toga, što bolesnik povraćanjem naglo izgubi veliku količinu vode i soli. Klinika ileusa: bol u trbuhu, nadutost trbuha, pretakanje u trbuhu te kočenje c-a, nagli zatvor stolice i vjetrova, povraćanje u početku hrane, a kasnije smrdljive tekućine, opća slabost, pad temperature, mlohavost srca i krvnih žila (kolaps) tvori kliničku sliku zatvora c-a, odnosno ileusa, bilo mehaničkog, bilo spastičkog. Lokalno se može preko trbušnih stijenaka napipati rašireni dovodni dio c-a, a kod osluškivanja trbuha čuje se u početku prelijevanje c-a, a kasnije, kad se c. umrtvi, ne čuje se ništa. Lice je bolesnika, napose oči, upalo, a iz usta se širi smrdljivi zadah. U krvi se umnažaju bijela krvna tjelešca (leukocitoza) te zastojni dušik, a kloridi padaju.

Kod paralitičnog ileusa nema lokalnih bolova, a trbuh je jako naduven. Iza jednog, dva dana bolesnik počinje povraćati blato (miserere), i tada je teško spasiti bolesnika, koji onda umire pod znakovima slabosti srčanog žilnog ustroja (kolapsa). Liječenje je uglavnom kirurško. Daje se potkožno i veća količina fiziološke otopine soli te različita sredstva za dizanje krvnog tlaka.

11. *Divertikuli crijeva.* Divertikuli c-a lokalne su, cirkumskriptne izbočine crijevne stijenke. Razlikujemo prave i krive divertikule. Pravi su oni, kad su izbočeni svi slojevi crijevne stijenke, t. j. sluznica, mišićni i serozni sloj, a krivi su oni, kad je sluznica prošla kroz mišićni sloj. Pravi su divertikuli posljedica kongenitalne smetnje razvoja c-a i nalaze se većinom u dvanaesniku i donjem dijelu tankoga c-a. Potonji se zove Meckelov divertikul. Krivi ili pseudodivertikuli djelomice su posljedica kongenitalne razvojne grijeŝke ili su komplikacija upalnog procesa c-a. Pseudodivertikuli djelomice su posljedica kongenitalne razvojne hvatištu njegova veza mezenterija, a u debelom c-u razvijaju se na mjestima, kroz koja prolaze krvni sudovi. Pravi su divertikuli veći, a pseudodivertikuli sitni. Prvi se nalaze više pojedinačno, a drugi su mnogobrojni. Duodenalni divertikul većinom je prirođen, nalazi se obično u silaznom dijelu dvanaesnika, na mjestu, gdje ulazi glavni žučovod

u c. Rijetko pravi smetnje. Njegove tegobe naliče smetnjama kroničnog katara želuca ili čira dvanaesnika. Liječenje je: lagana, kašasta hrana ili operacija. Meckelov divertikul razvija se iz cijevi (ductus omphalomesentericus), koja u embrionalnom životu spaja crijevni kanal s prehrambenim mjehurom. Ako u Meckelovu divertikulu nastane upala, javljaju se tegobe, slične upali slijepog c-a. Liječenje je operativno. Divertikuli (diverticulosis) debelog c. brojni su, maleni. Kad se upale, uzrokuju bolove u trbuhu, zatvor stolice ili proljeve. Liječenje: laktovegetabilna dijeta, sredstva za čišćenje, operacija.

12. *Crijevne novotvorbe (tumori).* Solitarni p o l i p c. obično ne pravi nikakvih tegoba. Može se dogoditi, da krvari. Onda je stolica krvava, te je blato crno, kad polip naraste u tankom c., a kad se nalazi u debelom c., stolica je crvena. Kod jačeg ili slabijeg, a trajnijeg krvarenja bolesnik je anemičan. Dijagnoza se utvrđuje rentgentskom pretragom. — P o l i p o z a c.: Bolesnici trpe od periodičnih proljeva, mršave, stolica može biti krvava, a izgled bolesnika anemičan. — L i m f o s a r k o m crijeva: obolijuju mladi ljudi, razvija se u tankom c., lokalno se kod pipanja osjeća tumor u trbuhu u veličini jabuke, šake, a i veći. Bolesnici gube tek, mršave, blijede, temperature su rijetko subfebrilne. — R a k (karcinom) crijeva izraste najčešće u debelom, i to naročito u zadnjem c-u. Bolesnik mršavi, slabi, tek je slab. Stolica je većinom jako zatvorena, periodično može biti proljevasta, a često je krvava. Redovito postoji sitno mikroskopsko krvarenje. Rak c. rano steže c., tako da blato zapinje u c., radi toga je trbuh nadut, a bolesnici osjete, da im c. jako kruli, i trpe od bolova u trbuhu. Lokalno se pipanjem osjeća tumor, tvrd, različnih veličina, obično ne veći od šake. Temperatura je rjeđe povišena. Od raka c. obole većinom stariji ljudi. Ako se tumor nalazi u čmarnom c., otkrivamo ga pipanjem iii rektoskopom. Inače je od važnosti za dijagnozu tumora c. rentgenska pretraga. Liječenje je tumora c. operativno.

13. *Nametnici ili parasiti crijeva.* U čovječjem c. živi više vrsti nametnika ili parasita. Razvoj je nekih parasita prilično zamršen. Odrasli parasit živi u čovjeku ili životinji. Odrasla ženka snese u c. domaćina jaja ili leže već žive embrije. S blatom padaju jaja i embrij na zemlju. Neke se vrste parasita razvijaju u zemlji ili vodi do ličinke, a druga vrst treba živi organizam, bilo čovjeka, bilo životinje, kao međudomaćinu, da se razvije do ličinke. Ličinka dospijeva kod nekih vrsta nametnika kroz kožu, a kod drugih s mesom međudomaćine, obično životinje, u c. domaćina, gdje se razvija u odrasli parasit, koji opet snese jaja, tako da se opet ponavlja razvojni ciklus nametnika. Parasiti mogu uzrokovati tegobe ili bolesne pojave tako, da smetaju funkciju c. bilo mehanički, bilo kemijski, a mogu oduzimanjem hrane slabiti organizam ili ga činiti anemičnim, ako sišu krv.

Postoje tri vrste crijevnih parasita: 1) protozoa, praživi, 2) vermes, crvi, 3) arthropoda, člankonošci. U protozoe idu rhizopodi, flagelati, sporozoa i infuzoriji. U našim krajevima predstavljaju rhizopode amebe, flagelate ili bičonoše, trichomonade i lamblije, sporozoe različne vrsti kokcidija, a infuzorije balantidium coli. Protozoa mogu prouzročiti akutne i kronične upale sluznice tankog i debelog c., t. j. enterokolitide. U našim krajevima u čovječjem c-u obitavaju različne vrsti crva — glista. Nalaz jajašaca ovih nametnika najbolje se utvrđuje po Tellmanovoj metodi: ekstrahira se mrvica blata s eterom i alkoholom, centrifugira i sediment mikroskopira.

Glavni su predstavnici crijevnih crva u našim krajevima okrugli crvi nemathleminthe ili nemathode i plosnati crvi ili platheminthe. Ovi se potonji dijele u dvije podvrste: trematode, crve sisavce, te cestode, trakavice.

Nemathode žive djelomice u zemlji, a djelomice u čovječjem c-u. Neke vrste trebaju u svom razvoju i međudomaćina. Nemathode su okrugli crvi — gliste različnih veličina. Ženke nose jaja ili legu embrije. Nemathode su a) oxyuris (enterobius) vermicularis, b) ascaris lumbricoides, c) trichocephalus dyspar, d) ancylostoma duodenale, e) trichinella spiralis.

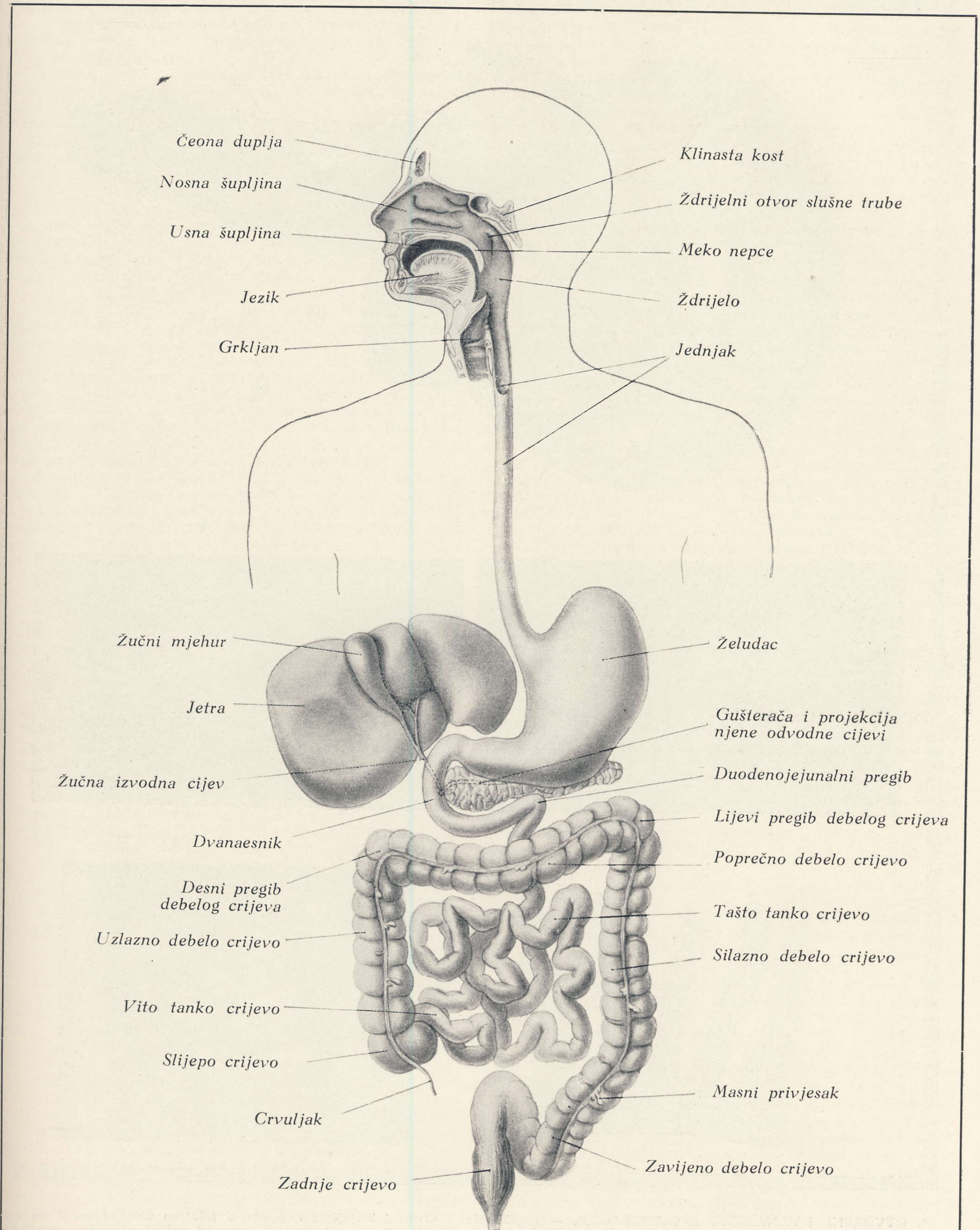
Oxyuris (enterobius vermicularis) maleni je sitni crvić, mužjak je dug 3—5, a ženka 10 mm, a debela 0,6 mm. Ženka ima šiljast zadak, a mužjak zdepast, nešto savinut. Parasiti žive na koncu tankoga i na početku debelog c-a. Ženka putuje kroz debelo c. do čmara te u njegovoj okolici nese noću jaja. Ta su ovalna, prozirna, ovojnica ima dvostruki obod. Čovjek se zarazuje dodirom ili povrćem i zagađenim blatom. Ovaj je parasit vrlo raširen. Najčešće se zarazuju djeca. Uzrokuje jak svrbež čmara, naročito noću, rjeđe bolove u trbuhu, ili čak proljeve. — Liječenje: uzimanjem santonina ubijaju se parasiti u c-u, a jaja se uništavaju mazanjem područja čmara živinom masti (unguentum cinereum). Iza defekacije treba dobro oprati i dezinficirati ruke.

Ascaris lumbricoides obična je dugačka bjelkasta glista, vrlo česta u našim krajevima, a naročito kod djece. Mužjak je dug 15—20 cm, a ženka 25—40 cm, a debela 4—5 mm. Ženka snese dnevno do 15.000 jaja. Ona su ovalna, pokrivena bjelančevinastom naslagom, tako da se vide hrapava. Jaje pada s blatom na zemlju ili u vodu, te se iz njega u roku od 2—4 tjedna razvija embrij, koji može živjeti samo 1 godinu. Zarazuje se onečišćenim povrćem, naročito zelenom salatom, vrtnim jagodama, kad se zemljište nagnoji čovječjim, zaraženim izmetinama. Kad jaje dospije u čovječje tanko c., nastaje vrlo zanimljiv i zamršen razvoj ovog parasita, koji traje oko 10 tjedana. Iz jaja se izlegu mali crvići, koji se probiju kroz stijenku c-a te krvotokom stignu u pluća. Tu naraste ličinka do 1½—2 mm. Iza nekog vremena ličinka se probije kroz bronhe i jednjak te preko želuca dospijeva u tanko c., gdje se razvija u odraslog nametnika. Za vrijeme razvoja u plućima parasit može prouzrokovati pojave upale pluća. Inače parasit u c-u obično ne pravi smetnja. Ako ih je mnogo, mogu prouzrokovati boli u trbuhu, proljeve, bljedilo, a kod sklone djece i epileptične napadaje. Mnogobrojni parasiti mogu se saviti u klupko, začepiti crijevo i dovesti do zapora crijeva (miserere). Ako se zabuši u žučovod, nastaje žutica. Kojiput putuju uz c. u želudac, pa dospiju i u usta. — Liječenje: najbolje je sredstvo santonin.

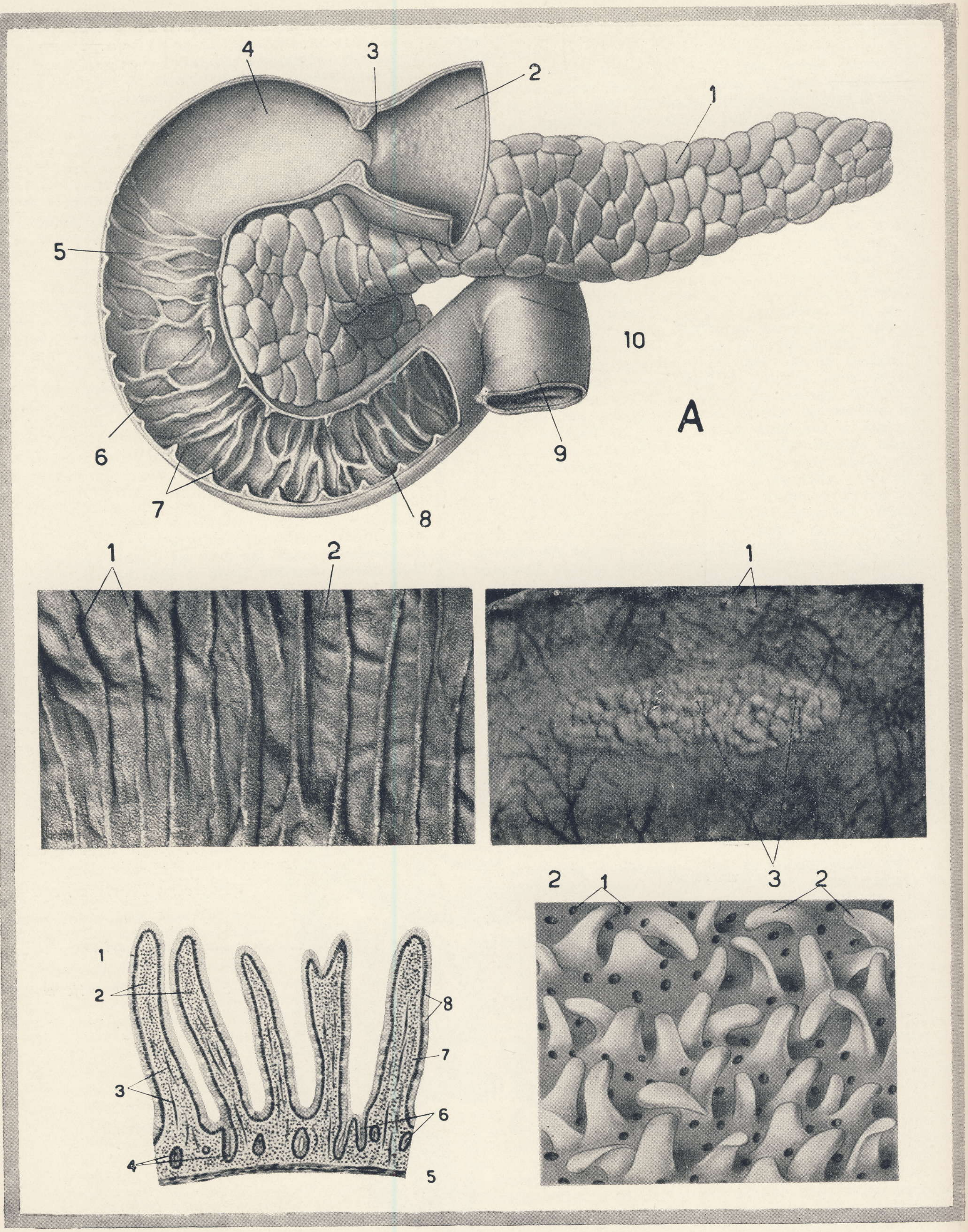
Trichocephalus dyspar ili trichuris trichiura maleni je crvić, nalik na bič. Mužjak je dug ½ cm, a ženka nešto dulja. Prednji je dio parasita tanak i savinut. Živi u debelom c-u. Ženka nese jaja, koja su ovalna, a na polovima se nalazi čep, crvenkasto su smeđe boje, a ovojnica ima dvostruki obod. Blatom dospijevaju u zemlju ili vodu, gdje u roku od 30 dana razvijaju ličinke, koje mogu same živjeti 5 godina. Čovjek se zarazi onečišćenom vodom ili nekuhanim povrćem. Progutane ličinke dospijevaju u debelo c., gdje se razvijaju u odraslog parasita. Parasit se zabušuje u stijenku c-a te siše krv. Može prouzročiti anemiju ili lagane proljeve. — Liječenje: ovaj je parasit vrlo otporan protiv različnih sredstava. Daje se Thymol, Spirocid, Stovarsol, klistiri s benzinom.

Ancylostoma duodenale: Ovaj je parasit jedan od najraširenijih u tropskim krajevima te je prava napast za ondješnje pučanstvo. Sličan parasit, aneylostoma brasiliense, živi u Južnoj Americi, a necator americanus u Sjevernoj. Živi i u umjerenim krajevima Evrope, naročito u rudarskim predjelima. Mužjak je dug 1 cm, a ženka 1½ cm. Okrugli su, ½ mm debeli, boje bjelkaste ili crvenkaste, pa i crne, već prema sadržaju krvnog pigmenta u njegovu c-u. Na prednjem dijelu parasita nalazi se uski otvor sa 6 oštrih zubi, kojima se parasit usiše u stijenku crijeva. Živi u duodenumu i jejunumu. Život mu traje 5 godina. Ženka nese jaja, koja se nalaze u blatu bolesnika. Ova su glatka, ovalna, prozirna. Jaje dospijeva blatom u vlažnu zemlju, te se u tami i temperaturi od 10—25° C razvija ličinka. Uslovi za razvitak nametnika najbolji su u našim krajevima u rudnicima, pa rudari i najčešće obole. Čovjek se zarazi: ličinka probija kožu te krvnom strujom ulazi u pluća, a odavle se probuši kroz jednjak i dospije u duodenum. Može i s jelom kroz usta stići u c. — Klinička slika: kod probijanja ličinke kroz kožu nastaju svrbež i osip. U plućima ličinka prouzroči kašalj. Ako se čovjek zarazi kroz usta, povraća. Pet tjedana iza zaraze javljaju se smetnje, prouzročene parasitom u crijevima. To su: povraćanje, bolovi u trbuhu, mršavljenje, umornost i bljedilo. Zbog krvarenja na mjestu ozljede u c-u, gdje se zabuši nametnik, nastaje krvarenje. U krvi se razvija hipohromna anemija i eosinofilija. — Liječenje: liječi se davanjem iscjedka korijena paprati (extractum filicis maris), Thymolom i uljem chenopodiuma. Za čuvanje od zaraze treba u zaraženim mjestima higijenski urediti zahode, raskužívati blato i prati ruke prije jela.

CRIJEVO



SHEMSKI PRIKAZ USTROJSTVA ZA PROBAVU KOD ČOVJEKA



A. OTVORENI DVANAESNIK S GUŠTERAČOM. — *1* gušterača, *2* otvoreni krajnji dio želuca, *3* želučano ušće, *4* gornji dio dvanaesnika, *5* silazni dio dvanaesnika, *6* ušće glavne izvodne cijevi gusterače i žučne cijevi, *7* poprečni nabori sluznice dvanaesnika, *8* uzlazni dio dvanaesnika, *9* tašto crijevo, *10* pregib na granici dvanaesnika i taštog crijeva — *B*. UNUTRAŠNJA POVRŠINA TAŠTOG CRIJEVA. — *1* kružni nabori, *2* resice. — *C*. UNUTRAŠNJA POVRŠINA VITOG CRIJEVA. *1* pojedini limfni čvorići, *2* krvne žilice, *3* ploča od limfnih čvorića. — *D*. MIKROSKOPSKI PRESJEK KROZ CRIJEVNE RESICE U POVEĆANJU OD OKO 30 PUTA. — *1* epitel, koji pokriva resicu, *2* unutrašnjost resice, *3* glatke mišićne niti, *4* crijevne žlijezde, *5* mišićni sloj sluznice, *6* crijevne žlijezde uzdužno i poprečno presječene, *7* unutrašnjost resice, *8* čašaste stanice. — *E*. UNUTRAŠNJA POVRŠINA TANKOGA CRIJEVA SA RESICAMA I OTVORIMA CRIJEVNIH ŽLIJEZDA SHEMSKI PRIKAZANA *(povećano)*. — *1* otvori crijevnih žlijezda, *2* resice.

Strongyloides stercoralis ili anguillula intestinalis sitni je nametnik, dug oko 2 mm, živi, gdje i ancylostoma, više u tropskim krajevima, a rjeđe u krajevima umjerenog toplinskog pojasa. Razvitak, infekcija i liječenje slični su kao kod ankilostome.

14. *Trihina.* Uzročnik bolesti trihinoze je trichinella spiralis. Ova se bolest nalazi svuda, a napose u Sjevernoj Americi i Njemačkoj, u našim krajevima je rjeđa. Odrasla trihina živi u c-u čovjeka ili životinje, kao na pr. svinja, štakora, mačaka, pasa, medvjeda i t. d. U c. dospijeva mesom, koje je zaraženo ličinkama trihine. Tu se ličinka razvija u odraslog nametnika, koji živi samo 5—7 tjedana. Ovaj je sitan. Mužjak je dug 1½ mm, ženka 3—4 mm, a debela je oko 0,04 mm. U c-u se oplođena ženka zabušuje u stijenku, gdje izleže 500—2000 živih embrija, dužine 0,01—0,08. Ovi prelaze limfnim putem u krv te dalje u mišičje čovjeka ili životinje, i to uglavnom u poprečno prugaste mišiće grla, jezik, u muskulaturu za žvakanje, ošit, oči i u međurebrene mišiće, rjeđe u bubreg i mozak. U roku od 2 tjedna razvije se u mišićnim vlakancima embrij u ličinku, dugu 0,1—0,8 mm. U vremenu od 2—3 mjeseca začahuri se te tako može živjeti i 50 godina. Zaraza trihinom nastaje, kad se jede slabo kuhano ili pečeno meso ili uživa nedostatno konzervirano suho meso, u kojem se nalaze ličinke, obično svinjsko, ako svinja požđere štakora, koji je inficiran ličinkama trihina. Ličinka ugiba kod temperature od 60—70° C, a u dobro soljenom i dugo sušenom mesu tek nakon 5 mjeseci. Ličinke se, progutane mesom, u želucu oslobađaju čahure, stižu u c. i tu se u roku od 3 dana razvijaju u odraslog nametnika. Trihinoza je sada rjeđa bolest nego prije, jer se vrši sistematski veterinarski prijegled životinja pri klanju. Za to postoje preparati trihinoskopi. Trihinozno je meso crvenkasto smeđe boje, a nekoliko mjeseci iza zaraze mogu se na njemu opaziti sitni bjeličasti trakovi od 1 mm veličine. Kad ličinka stigne u želudac i c., prouzroči povraćanje i proljeve, koji traju 2—3 dana. Iza 5—6 dana digne se temperatura uz tresavicu visoko, proljevi obično prestanu, zaboli muskulatura i glava, kao da bolesnik ima reumatizam mišičja, i pojave se oteklime očnih kapaka. Refleksa koljena nema, u krvi se umnože leukociti, a naročito eosinofilne stanice. Komplikacije su u plućima česte, kao bronhitis i upala pluća. Bolest traje nekoliko tjedana. Posebnog lijeka nema. Uštrcava se u krv neosalvarsan, 10%-tna otopina tartarus stibiatus.

15. *Splošteni crvi ili plathelminthe.* Ima ih dvije vrsti: a) trematode, b) cestode (trakavice). Raznovrsne vrsti t r e m a t o d a žive većinom izvan Evrope, uglavnom u Aziji. Kod nas uspijeva jetreni metilj (fasciola hepatica), a u Njemačkoj opisthorchis felineus ili distomum felineum. Oba nametnika prouzrokuju bolest jetre, nalik na cirozu. T r a k a v i c e (cestode). Za razliku od trematoda njihovi srodnici, trakavice, žive u pojasu umjerene klime, pa su česti i kod nas. Čovjek se zarazuje ikričavim mesom, t. j. ličinkama trakavica (cysticercus ili plerocercoid). U razvoju ovih nametnika čovjek je domaćin, a međudomaćini su domaće životinje i neke ribe. Iz ličinke se razvija u čovječjem c-u trakavica. Ova nese jaja, koja blatom dospijevaju u gnoj. Životinje, naročito svinje i goveda, zaraze se jajima, kad pojedu članke (proglotide) ili jaja trakavice, koji se nalaze u blatu ili na paši ili u vodi. U crijevima životinja izleže se iz jaja embrij (oncosphaera), koji probuši c., te krvnom strujom dospije u muskulaturu i unutarnje organe, u kojima se u roku od nekoliko mjeseci razvije u ličinku s ovojnicom (cysticercus) kod životinja, a u ličinku bez ovojnice (plerocercoid) u mesu riba. Kad čovjek pojede ikričavo meso ili ribu, ličinka se, koja predstavlja glavu trakavice, prisiše sisaljkama (acetabulla) o stijenku c-a i raste tako, da se nižu članci (proglotide), rasplodni organi nametnika, u kojima se nalaze jaja.

Najčešće su trakavice kod čovjeka: a) goveđa trakavica (taenia saginata ili mediocanellata), b) svinjska trakavica (taenia solium), c) riblja trakavica (botriocephalus ili diphylobotrium latus).

Goveđa je trakavica duga oko 10 m. Međudomaćin je govedo, koza, rjeđe ovca. Članci (proglotide) imaju oblik koštice bundeve, dugi su 10 mm, a imaju 20—35 pokrajnih kanalčića. Proglotide izlaze same iz čmara, a jaja s blatom. U članku se obično razvije jedna, rjeđe dvije trakavice. Glava (scolex) trakavice velika je kao glava gumbašnice i ima 4 sisaljke. Svinjska je trakavica duga 1—3 m. Međudomaćin je svinja, koja se zarazi čovječjim fekalijama. Glava parasita ima na tjemenu dva vijenca kukica (rostellum). Proglotide imaju oblik koštice bundeve, a imaju samo 7—10 pokrajnih kanalčića. Riblja trakavica prolazi u svom razvoju kroz dva međudomaćina. Jaje iz čovječjih fekalija proguta sitni račić (cyclops strenuus ili diaphonus gracilis). Račiće proždiru štuka i pastrva, a u nordijskom moru bakalar. U mesu ovih riba razvija se ličinka (plerocercoid), dugačka 8—35 mm. Čovjek se zarazuje, kad jede meso zaraženih riba. Glava je trakavice duguljasta te ima brazdaste sisaljke. Trakavica je duga 5—10 m. Proglotide naliče koštici badema. Jaja su smeđa, ovalna te imaju na jednom polu pokrovac. Ovaj je parasit kod nas rijedak. Klinika: bolesnici, koji imaju trakavicu, mnogo jedu, a mršave, jer nametnik upija hranu u c-u. Trpe od podrigivanja, mučnine, stolica je zatvorena ili proljevasta, boli ih glava, kadšto mogu dobiti i epileptične napadaje. Svinjska i goveđa trakavica uzrokuje hipohromnu, a riblja hiperhromnu anemiju. Pasja trakavica (taenia canina) živi obično u crijevu pasa, iznimno djece. Duga je 15—35 cm. Taenia nana ili hymenolepis nana duga je 10—40 mm, živi u c-u djece u zemljama Sredozemlja i u Amerikama. Prouzrokuju kod djece proljeve i slabokrvnost. Hymenolepis diminuta živi u c-u miša, iznimno čovjeka, duga je 20—30 cm. Liječenje: Najbolje je liječenje trakavice s iscjedkom korijena paprati (extractus filicis maris). Korijen ove biljke sadržava otrov, filicin flavaspid kiselinu, albaspidin, aspidinol i fimaron, koji truju mišice i živce. Oni djeluju na parasita tako, da mu klone glatka muskulatura i glava se otkine. Ove supstance teško resorbiraju, a da se i ta mogućnost spriječi te otjera umrtvljeni parasit, daje se 1—2 sata iza uzimanja iscjedka (8—10 g) calomel 0,25 ili 20 g ricinusova ulja. D. S-ć.

IV. Crijeva domaćih životinja. Koliko razlikujemo vrsta domaćih životinja, toliko postoji i različitih oblika c-a. Način prehrane dotične vrste uglavnom je uzrok razlikama u obliku crijeva. Promjer i duljina crijevnoga kanala vrlo su različiti te ovise o vrsti životinja i o njihovoj starosti. Svaki pojedini dio c-a može biti toliko različit, da se prema njegovu obliku može zaključiti, kojoj vrsti životinja pripada. I način rasporeda i smještaja c-a za svaku je vrstu životinja naročito značajan.

Crijeva domaćih životinja možemo podijeliti na tanko, debelo i zadnje crijevo. Početni je dio c. (dvanaesterac) po duljini, položaju i pričvršćenju dosta značajan. Tašto crijevo je najdulji dio c-a, a nije šire od dvanaesterca. Vito je crijevo znatno kraće, ali je po jačini stijene deblje od taštog crijeva. Tanko je crijevo kod odraslih konja dugo 19—30 m, kod goveda 27—49 m, ovce 21—34 m, koze 17—26 m, u svinje 16—20 m, kod psa 2,1—7,3 m, a kod mačke od 0,8—1,95 m. Iza vitog c-a dolazi debelo crijevo. I ono se dijeli u posebne dijelove, i to u slijepo c., široko ili debelo c. i zadnje crijevo. Slijepo c. domaćih životinja može doseći veliku duljinu i širinu. Tako je u konja slijepo c. dugo do 1 m, a širina mu je 25—30 cm. Kod goveda je kraće, t. j. oko 65 cm, a širina mu je oko 15 cm. U svinje je još kraće. Kod psa iznosi njegova duljina do 20 cm, a kod mačke tek nekoliko cm. Na slijepo se c. nastavlja debelo c., kojemu bi bolje pristajalo ime široko crijevo. U tome dijelu c. imade, već prema vrsti domaćih životinja, naročito velikih razlika. Konj ima najdulje debelo c., i to do 9 m, a i širina mu je znatna, te može mjestimično imati promjer do 25 cm. Radi njegove duljine smotan je glavni dio u obliku dviju potkova, koje leže jedna nad drugom u čitavoj duljini i širini trbušne šupljine. U preživača se nalazi poseban oblik toga c-a. Ono nije mnogo šire od tankog, ali ima poseban smještaj i ne leži u čitavoj trbušnoj šupljini, nego samo na desnoj njezinoj polovini, jer ga je želudac potisnuo na tu stranu. Oblik mu naliči na široku ploču, u kojoj su dijelom koncentrično i dijelom ekscentrično uvijeni dijelovi toga c-a. Duljina mu iznosi između 6—13 m. Kod svinje je također smotano, ali ne u obliku ploče, nego u obliku košnice pletera, a duljina mu je 3—5,8 m. Kod psa i mačke oblik su i položaj jednostavni i nalik onome u čovjeka. Debelo c. prelazi u zadnji, ravni dio, koji završava stražnjim otvorom, čmarom. J. S.

V. Crijevne bolesti kod domaćih životinja.

a) PATOLOŠKA ANATOMIJA. Prirođene mane c-a, ako su težeg značenja, onemogućuju samostalni život; takvi individui ugibaju skoro nakon poroda (→ atrezija). Manje

nenormalnosti omogućuju samostalan život, iako su poremetnje često moguće: stenoze, pseudoligamenti, divertikuli. S obzirom na položaj pojedinih dijelova c-a ima anomalija, koje mogu nastati tokom života i bez prirođenih mana kod različnih životinja, kao na pr. zaokret velikoga debelog c-a oko uzdužne osi kod konja (rotatio, torsio colonis magni) sa smetnjom u pasaži, zastojem sadržaja, razvijanjem i nakupljanjem plina, zbog čega se proširuju crijeva i pritištu na grudne organe — pluća i srce — ili pritisnu crijevne stijenke, upali se potrbušnica i nastupa smrt. Još češće se nalazi t. zv. zaplet crijeva (volvulus), kada se jedan ili više zavoja ili čak gotovo cijelo tanko crijevo zajedno s odnosnim dijelom opornjaka (mesenterium) okrene, zavrne za 180 ili 360°. Zbog toga se stegnu i stisnu krvne žile u opornjaku, obustavi se kolanje krvi u tom dijelu, zapleteni dio crijeva obamre, kroz mrtvu stijenku prolaze iz sadržaja bakterije u trbušnu šupljinu i prouzrokuju upalu potrbušnice, pa prema tome i smrt. Promjena u položaju crijeva nastane također, kada se prednji dio crijeva uvuče u nastavni stražnji dio (invaginatio, intussusceptio, uvrnuto crijevo). Većinom se to događa s tankim crijevom (jejunum, ileum). Krajnji dio tankoga crijeva često se uvuče u slijepo crijevo ili u debelo crijevo (invaginatio ileo-caecalis, invaginatio-ileo-caecocolica). Najčešće se to opaža kod psa i mačke. I tu dolazi do smetnje u prolazu, do pritiska na dovodne krvne žile, do obamiranja uvučenoga dijela s opasnim posljedicama, ukoliko se ne može pružiti kirurška pomoć. Kod invaginacije zadnjeg crijeva (rectum) može dio crijeva ispasti u manjoj ili većoj dužini na vanjski otvor (anus); to se naziva invaginatio cum prolapsu. Ispadaju pojedini dijelovi crijeva i onda, ako negdje u trbušnoj stijeni preostanu otvori još iz fetalnog života ili ako nastanu pogrešnim razvojem u kasnijem životu (traumatski) otvori, kroz koje se provuče ili protisne komad crijeva. Otvori mogu biti vanjski ili nutarnji. Takvi ispadi nazivaju se kile ili hernije (hernia inguinalis, femoralis, umbilicalis, diaphragmatica i t. d.). Prolapsi mogu biti privremeni, slobodni (hernia libera), mogu se ili sami povratiti, kad se promijeni položaj tijela, ili aktivnom pomoću (repositio). Ako se ispalo c. proširi zbog obilnog sadržaja ili se nadme zbog razvijena plina, ono se ne može više povratiti nego se stisne, uštine (hernia incarcerata). Posljedice toga jesu smetnje u prolazu, obamiranje uštinutog komada crijeva (gangraena) i upala (peritonitis). Stijenka uštinutog crijeva može u kili i prsnuti. Ako se to dogodi u vanjskoj herniji, upala može probiti na površinu kroz kožu, pa sadržaj crijeva izbija na vanjski otvor. To se naziva crijevna fistula ili pištanjak (fistula stercolaris). Individui s prirođenim ili sa stečenim težim i vidljivim manama izlučuju se iz uzgoja. Od pogrešaka u razvoju ili od preboljele upale potrbušnice mogu preostati priraslice i spone između pojedinih dijelova crijeva, pojedinih trbušnih organa i trbušne stijenke. One se mogu i stegnuti i stisnuti pojedine dijelove crijeva s posljedicama kao kod uštinute hernije ili zapleta, a zovu se strangulacije (strangulatio). I to se često javlja kod domaćih životinja. Često se u crijevu domaćih životinja nalaze predmeti, koji ne spadaju u hranu. Oni mogu svojim oblikom, veličinom ili brojem povrijediti crijeva ili dovesti do smetnja u prolazu crijevnog sadržaja (strana tijela, corpora aliena). Šiljasti i oštri predmeti, ako se već prije ne zaustave u jednjaku ili želucu, mogu probušiti crijevnu stijenku i izlazom crijevne sadržine prouzročiti upalu potrbušnice (peritonitis e perforatione). To se događa kod goveda, a osobito kod mladih pasa, mačaka i peradi. I tupi predmeti u crijevu domaćih životinja mogu imati slične posljedice. Psi, osobito mladi, igrajući se često progutaju neprobavljive predmete, kao na pr. čepove od pluta ili drveta, zrna divljeg kestena i sl. Psi, mačke, a i perad katkada progutaju i duge končane niti, koje se pružanjem kroz cijelo tanko crijevo zarežu u sluznicu i u dublje slojeve. Smetnje u prolazu mogu prouzročiti i parasiti, kao na pr. klupko glista ili trakavica, a i zaostali i sasušeni obični crijevni sadržaj može izazvati jednake smetnje i dekubitalne defekte i perforacije. Osim toga se kod životinja često nalaze crijevni kamenci, bezoari i konglobati. Kamenci (enterolithi, calculi intestinales), tvrdi konkrementi anorganskih soli, većinom od amonij-magnezijeva fosfata nalaze se kod konja pojedinačno ili u većem broju. Oni su različite veličine i težine (od 1 gr do preko 5 kg, rjeđe do 10 kg) u obliku kugle ili su uglasti, tetraedrični, kubični, poliedrični ili cilindrični, na površini glatki, sjajni ili više mutni, često sastavljeni u slojevitim, katkada raznobojnim naslagama. U sredini takva konkrementa često je kakvo sitno strano tijelo, oko kojega se anorganske soli naslažu i učvrste. Uvjeti su za takvo taloženje obilne količine magnezijeva fosfata i nedostatna resorpcija, dovoljna količina amonijaka u crijevu, dulje zadržavanje crijevnog sadržaja na podesnom mjestu (u lokalnim proširenjima, divertikulina) i strano tijelo kao jezgra.

Bezoari su dvojakoga sastava. Jedni se sastoje iz biljnih dijelova, naročito u klupko formiranih vlakana ili niti, odnosno dlačica od zobnih zrna, pomiješanih s anorganskim solima. Neravne su površine, proviđene rupicama ili brazdicama, smeđe ili sivo smeđe boje, različne veličine, katkada kao dječja glava ili još veće. U svježem stanju obično su prokvašene i teške, tjestaste konzistencije, osušene su vrlo lake i tvrde, katkada na površini jače solima inkrustirane. Nalaze se kod konja i zovu se p h y t o b e z o a r i. Drugi se sastoje od životinjskih, većinom vlastitih dlaka, odnosno čekinja, t r i c h o b e z o a r i ili p i l o b e z o a r i. Nalaze se kod pasa i svinja. Oni, koji se nalaze katkada u tankom crijevu goveda i drugih preživača, ne postaju u crijevu nego u buragu ili kapuri. Bezoari od dlaka ili su dlakavi ili su na površini posve glatki, sjajni, obično provideni tankom tvrdom smeđom korom od anorganskih soli. Mogu se stvarati već za vrijeme fetalnog života od progutanih dlaka u plodnoj tekućini, ali i kasnije.

K o n g l o b a t i se sastoje od običnoga crijevnog sadržaja, a nastaju kod sporog micanja sadržaja i duljeg zadržavanja, kod čega se sadržaj zgušćuje i otvrdne. Kod konja se to opaža u debelom velikom crijevu zbog slabo prožvakane hrane, kod psa obično na kraju debeloga crijeva, čmara, najviše od obilne koštane hrane. Sve to može lokalno povrijediti crijeva i dovesti do spomenutih teških posljedica, meteorizma i t. d. Meteorizam, naduvenost crijeva, nastane kod životinja i bez takvih zapreka u prolazu, ako se u hrani vrenjem razvija previše plina uz bakterije ili bez njih. Može ga prouzročiti svježa zelena hrana kod preživača i konja. Kod mesoždera takvo je rastvaranje obično skopčano s jakim zaudaranjem, čega nema kod biljoždera. Obamiranje (necrosis) crijevne sluznice nastaje kod domaćih životinja kao kod ljudi s različitih uzroka i u različitom obliku. Već je prije spomenuto, da trajniji pritisak, dakle mehanički uzrok, može dovesti do obamiranja na ograničenom mjestu. Isto se događa, ako se začepi krvna žila hraniteljica u odnosnom dijelu crijeva (infarctus), onda od otrova, na pr. od žive, bakterijskih otrova, od zadržane otrovne tvari, koju nesposobni bubrezi ne izlučuju (uremične nekroze).

Kada otpadnu obamrli dijelovi sluznice, ako su površni, i ako prestane uzrok, zbog kojega su nastali defekti, u tom se slučaju erozije regeneracijom sluznice potpuno ispune i povrati prijašnje stanje. Ako je obamiranje zahvatilo dublje, onda nastanu čirovi ili grizlice, koji se često zaliječe brazgotinom ili ožiljkom. Čirovi se mogu razviti i zbog ograničene mehaničke povrede, ako se tomu pridruže kemijski ili bakterijski utjecaji (ulcera traumatica). Posebna su vrsta t. zv. probavni čirovi (ulcus pepticum), koji se češće nalaze u želucu, ali i u početnom tankom crijevu (duodenum). Oni se razvijaju tako, da želučani sok na ograničenom mjestu izgrize sluznicu i možda dublje slojeve crijevne stijenke. Zdravu sluznicu želučani sok, i ako slučajno sadržava više kiseline (hiperacidnost), ne oštećuje, nego ako je ona na bilo koji način oslabila. Mehanički, termički, toksički utjecaji, lokalno otešćano i spriječeno kolanje krvi, na pr. stezanjem ili začepljenjem žilice hraniteljice, krvarenja u sluznicu ili podsluznički sloj mogu biti povod za stvaranje peptičkih čirova. Takav čir mogu prigodice imati sve domaće životinje, najčešće telad i svinje. I prodori cijele stijenke crijeva dosta su česti (ulcus pepticum perforans). Zaraste li takav čir, kao posljedica obično ostaje zrakasta brazgotina, koja može prouzročiti, da se stezanjem trajno suzi prohod crijevnoga kanala (stenosis). Čirovi na drugim dijelovima crijeva obično postaju od upale, od raspalih novotvorina ili od crijevnih parasita.

K r v a r e n j a na crijevu domaćih životinja često se pojavljuju na površini u vanjskom sloju ili pod njima, u samoj stijeni, ili vrlo često u sluznici, ili u potsluzničnom sloju, najčešće kao sitne točkaste crvene pjege, i to opet

najčešće od akutnih upala, od t. zv. septikemičkih zaraznih bolesti, kao na pr. kod bedrenice, svinjskog vrbanca, kolere peradi, goveđe kuge, svinjske kuge, kokošje kuge, otrovanja, a i kod navale nekih parasita.

Upala crijeva → enteritis.

Među specifične upalne procese ili infekciozne granulome spada u prvome redu tuberkuloza. Od sisavaca oboli od tuberkuloze govedo, od peradi kokoš, rjeđe druge ptice. Vrlo rijetko se tuberkuloza crijeva nalazi kod svinje, konja i ovce, psa i mačke. Kod goveda se pojavljuje tuberkuloza crijeva u krajnjem dijelu tankoga crijeva pred slijepim crijevom, gdje prirodno sadržaj crijeva sporije odmiče kao i kod čovjeka. Počinje kao pojedinačni maleni čvorić u limfnim čvorićima, koji se udružuju, usire i raspadaju. Tako postanu čirovi s uzdignutim, izgrizenim rubovima i jednakim dnom. Njih su prouzročili progutani bacili, koje nije uništio želučani sok. Kod mnogih životinja prođu bacili i kroz crijevnu sluznicu bez zaustavljanja i bez štetnog djelovanja pa se nasele istom u limfnim čvorovima opornjaka, gdje štetno djeluju. Mnogo češće nalazimo tuberkulozu crijeva kod kokoši. Ona se javlja uzduž cijeloga crijeva, češće na tankom i slijepom crijevu nego na debelom. Tuberkulozni čvorovi vrlo se često smještaju ispod vanjske opne crijeva i izbočuju na vanjsku površinu, a iznutra sa sluzničke strane odgovaraju više plosnati, sirasti čirovi. Redovito su jako zahvaćena jetra. Obično je u njima mnoštvo velikih, usirenih, tvrdih, zakrečenih, žutih, manje više žučnom bojom obojenih čvorova. Aktinomikoza crijeva vrlo je rijetka pojava, a botriomikoza u crijevu uopće do sada nije ustanovljena. Rijetka je i sakagija crijeva. Od bezazlenih novotvorina nalaze se katkada polipi, adenomi i miomi, koji ipak mogu prouzročiti smetnje u prolazu, ako se izboče i zategnu prohod, ali mogu biti povod za invaginaciju ili za zaplet crijeva. Opasne novotvorine, kao rak ili sarkom crijeva, rijetko se nalaze kod domaćih životinja. Čvoraste izrasline u stijenci crijeva izazivaju parasiti iz grupe nemathoda, i to ili kao apsces pod sluznicom ili kao solidne tvrde vezivnotkivne kvrge sa štetnim posljedicama (v. i bolesti od parasita kod domaćih životinja). Lj. J.

b) KLINIKA. Bolesti crijeva u domaćih životinja općenito su veoma česte. One zahvaćaju nerijetko ujedno i želudac. Klinički se bolesti crijeva mogu podijeliti u nezarazne i zarazne (→ enteritis kod dom. živ.), u bolesti od krvarenja, embolije i tromboze krvnih žila, u bolesti nastale od zatvorenja, nadimanja, grčenja, suženosti, zakrčenosti i od premještaja: zaokreta, preokreta, zapletaja, pregiba, uvrnuća, obuzlanosti, uklij eštenosti crijeva (→ zatvorenje → nadam → kolika kod dom. živ.), nadalje u bolesti, kojima su uzrok blage ili opake izrasli i u bolesti od najezda crijevnih nametnika. Ti se pojedini uzroci i oblici crijevnih bolesti ne javljaju kod svih vrsta domaćih životinja jednako često, nego postoje između njih i vrsne i dobne razlike. Tako od svih domaćih životinja svinje najčešće obole od crijevnih bolesti. U njih i u pasa česte su upale crijeva; u konja prevlađavaju nadam, zatvor, grčenje i premještaji crijeva; mlade su životinje osobito podložne nametničkim najezdama; izrasli su kod starijih životinja mnogo češće nego kod mlađih. Neke se crijevne bolesti, kao na pr. embolija i tromboza mezenterijskih arterija, javljaju gotovo samo kod jedne vrste životinja. Poremetnje, koje nastaju zbog bolesti crijeva, protežu se u prvom redu na crijeva sama, na pokretnost njihovu, na sposobnost izlučivanja i upijanja, a zatim utječu i na funkciju drugih ustroja i sustava u tijelu. Znaci, u kojima se crijevne bolesti redovito javljaju, jesu ovi: tek se životinje, prema naravi bolesti, smanji, nestane, ostane nepromijenjen ili se čak poveća. Izmetine se obično promijene bilo u izgledu, zadahu, količini, sastavu ili u čestoći i načinu izlaženja. Po količini, sastavu i zadahu mijenjaju se i vjetrovi. Trbuh se može u svom objamu odmah ili kasnije povećati ili umanjiti ili se izmijeniti u vanjskom obliku. Zvukovne pojave, koje prate pomicanje crijevnog sadržaja, obično se udalje od normalnih u kvalitativnom i kvantitativnom pogledu. Često se propipavanjem trbušne utrobe kroz trbušne strane ili, osobito kod velikih životinja, kroz čmar nađu promjene u crijevima ili na njima. I kucanjem po trbuhu, osluškivanjem, kao i rentgenskom pretragom, pokusnom punkcijom, rektoskopijom, pokusnim otvaranjem trbušne šupljine, sondiranjem želuca te mikroskopskom i kemijskom pretragom izmetina može se korisno upotpuniti ostali klinički nalaz i olakšati, koji put dapače tek omogućiti postavljanje dijagnoze. Crijevne bolesti, sad više sad manje, djeluju, kako je gore spomenuto, i na funkciju drugih ustroja i sustava u tijelu: na krvotok, disanje, rad jetre i bubrega, sastav krvi i mokraće, na svijest, a neke od njih prelaze lako na potrbušnicu. Osobito one crijevne bolesti, koje su praćene grčevitim stezanjem glatkoga crijevnog mišićja, kao i one, koje to mišićje prenose u tonični grč, izazivlju u kopitara, manje u drugih vrsta domaćih životinja, motorni nemir. Taj nemir, očito ovisan o jakosti grča i o osjetljivosti pojedine životinje, može ići od lagane uznemirenosti do neobuzdanog bacanja na tle, valjanja, srtanja, zauzimanja neprirodnih stavova, bezobzirnog udaranja glavom i t. d. (→ kolika kod dom. živ.). Crijevne bolesti, koje podulje traju ili se češće ponavljaju, utječu i na hranjenost životinje. Takve životinje mršave, živost njihovih kretnja slabi, radna snaga, odnosno davanje mlijeka, nesenje jaja i tovnost popuštaju.



CRIKVENICA, Luka (Foto T. Dabac)

Pojedine se crijevne bolesti ne razlikuju međusobno samo po uzroku i po slici svojih simptoma, nego i po svome toku i po prognozi, a svaka se od njih liječi na svoj način. Kod liječenja treba, osim toga, uzeti još u obzir i vrstu, dob, veličinu, ponekad spol i pasminu bolesne životinje. Područja ljekovitih postupaka i ljekovnih skupina, iz kojih se uzimlju sredstva protiv pojedinih crijevnih bolesti, brojna su i različita. U obzir dolaze dijetetski postupci i dijetetska sredstva, umjetno hranjenje, primjena fizikalnih načina liječenja, davanje lijekova, koji crijeva čiste ili (do neke mjere) raskužuju, zaštićuju, smiruju ili opet umanjuju ili pojačavaju izlučivanje iz njih, obustavljaju krvarenje, stišavaju vrenje ili vežu otrove u njima, udaljuju nametnike ili strane predmete iz njih. Ima i bolesti, u kojima donosi pomoć jedino operativan zahvat. L. B-ć.

CRIKVENICA, morsko kupalište i ljetovalište (prosječna zimska temperatura 9° C) u Hrvatskom primorju nasuprot otoku Krku, ima 500 m dugu obalu za kupanje, a za njom su elegantni hoteli i pensioni, koji se nižu gotovo do Sv. Jelene na sjevernoj strani i do Selca na južnoj. Od pristaništa za parobrode idu samovozne veze na Plase k željezničkoj pruzi u Zagreb i na Plitvice k jezerima.



CRIKVENICA, Kupalište



CRIKVENICA, Dječji dom, nekoć pavlinski samostan

Ime je naselja u vezi s crkvom i samostanom, koji su Frankopani podigli pavlinima u 15. st. na utoku potoka Dubračine. Ovamo su se prije 200 godina počeli spuštati stanovnici frankopanskoga Kotora i iz drugih sela Vinodola. U doba Napoleonovo Crikveničani su već ribari, koji do danas s koljena na koljeno nastavljaju zanimanje svojih pređa. Do nagloga poleta u razvoju C-e dolazi u zadnjem desetljeću prošloga stoljeća; onda je sagrađeno veliko svratište Therapia, osnovan perivoj, uređena su šetališta i ceste. Poslije prvoga svjetskoga rata uživa C. glas priznatog morskog kupališta diljem Evrope; izgrađen je novi vodovod, parkirana glavna obala šetalištima, podignuta munjara, sagrađeno mnogo ljetnikovaca. Poslije 1935 iznosio je godišnji broj posjetilaca gotovo 20.000 osoba sa 200.000 proboravljenih dana, tako da je C. bila na Jadranu najprivlačivija točka iza Mletaka i Dubrovnika. G. 1931 popeo se broj stan. na 3127. S. V.

CRILLON, Louis Balbis de Berton, de, ✻ Murs (Provansa) 1543, † Avignon 2. XII. 1615, jedan od najznatnijih ratnika u 16. st. Od 1667, kada ga je vojvoda od Guisea učinio svojim pobočnikom, odlikovao se u mnogim bitkama, a napose kod Lepanta 1571. Premda je živo sudjelovao u t. zv. hugenotskim ratovima, oštro je osudio pokolj hugenota u »Bartolomejskoj noći« 1572. Naskoro poslije 1600 odrekao se službe. Henrik IV. cijenio ga je kao »najhrabrijega među hrabrima«.

CRIMMITSCHAU, veleobrtni grad okružja Zwickau u zapadnoj Saskoj, 240 m nad m. u dolini Pleisse, koja utječe u Elster kod Leipziga, na željezničkoj pruzi Leipzig—Reichenbach, ima (1933) 27.938 stan., većinom evangelika. Grad je bio napredan u 13. st. i procvao od tkalačkog obrta. Poslije stradanja u 30-godišnjem ratu preporađa se u 18. st. tkalačkim veleobrtom, kojemu se u 19. st. pridruži proizvodnja strojeva, osnovana na bogatstvu ugljena u susjedstvu. N. Ž.

CRINOIDEA → **Stapčari.**

CRIPPLE CREEK, grad u Coloradu (USA), jedno od najvećih nalazišta zlata; ima 1427 stan. (1930). Zbog zlatnog rudnika mjesto se brzo razvilo i napredovalo. Zlato, koje je izvađeno, procijenjeno je 1891 na 1930 dolara, dok je 1900 ta vrijednost narasla na 18,199.736 dolara. Otada je proizvodnja pala, pa je 1939 bila procijenjena na 5 milijuna dolara.

CRIPPS, Richard Stafford, ✻ 1889, britanski političar, najmlađi sin baruna Parmoora (Charlesa Alfreda Crippsa), konzervativnog člana donje kuće i u dva maha (1924 i 1929) predsjednika Privy Councila. Odgojen je u Winchester Schoolu i u University Collegeu u Londonu. G. 1913 postao je odvjetnik i specijalizirao se u crkvenom pravu napisavši djelo *Cripps on Church and State*. Sudjelovao je u društvima za međunarodnu suradnju. U politički život stupio je 1930 kao glavni državni odvjetnik u Mac Donaldovoj vladi, dok je u parlamenat izabran godinu dana kasnije kao član stranke rada (Labour Party). Stajao je na lijevom krilu stranke i naginjao komunistima. Premda je stranački kongres odbio njegov radikalni program, ipak je u listopadu 1934 izabran u glavni odbor stranke. Kad je za abesinskog rata u vezi s provedbom sankcija protiv Italije došlo do krize u laburističkoj stranci, C. je 18. IX. 1935 istupio iz izvršnog odbora. Nakon osnutka ljevičarskog bloka (pučke fronte) u Francuskoj zagovarao je suradnju s komunističkom strankom, zbog čega je došlo do razlaza s vodstvom i većinom stranke, a to se konačno očitovalo u njegovu isključenju iz stranke, u siječnju 1939. U lipnju 1940 C. je imenovan britanskim poklisarom u Moskvi, gdje je 13. VII. 1941 potpisao ugovor o britansko-sovjetskom savezu. U veljači 1942 stupio je u Churchillovu vladu kao lord-čuvar pečata, a mjesec dana kasnije poslan je u Indiju, da pregovara s indijskim strankama, osobito s Kongresom. Ti pregovori međutim nisu uspjeli, pa se C. doskora vratio u Englesku, gdje je zadržao svoje mjesto do listopada, kad je postao ministar municije. J. N.

CRISAVA, Donat, zadarski dominikanac. Napisao je na hrvatskom jeziku g. 1521 djelo *Nauk crkvenoga sabora firentinskoga* M. K-ć.

CRISPI, Francesco, ✻ Ribera na Siciliji 4. X. 1819, † Palermo 11. VIII. 1901, talijanski državnik. Dovršio je pravne nauke 1837 i počeo novinarsko djelovanje osnovavši list *L'Oreteo*; kao odvjetnik u Napulju počeo je svoj politički rad s ciljem, da Burbonce primora na izdavanje ustava. Sudjelovao je kod ustanka u Palermu, koji je buknuo 12. I. 1848; 27. I. osnova list *L'Apostolato*, zatim bi izabran zastupnikom i postade predstojnikom odjela u ratnom ministarstvu revolucionarne vlade. Nakon sloma ustanka preseli se u Piemont te u Turinu surađuje u listovima *Concordia* i *Progresso*. Kad je pijemontska vlada prognala one talijanske izbjeglice, koji bijahu raspoloženi republikanski, C. pođe najprije na Maltu, gdje je sastavio raspravu *Dei diritti della corona d'Inghilterra sulla Chiesa di Malta*, a 13. I. 1855 stigne u London, gdje upozna Mazzinija. Neko je vrijeme živio u Parizu, ali se nakon Orsinijeva atentata vrati u London. G. 1859 vrati se u domovinu i s Garibaldijem organizira ekspediciju na Siciliju. Iako je već sklon monarhističkim težnjama, C. se opiraše neposrednom i bezuvjetnom priključenju otoka Piemontu. Nakon priključenja pojedinih dijelova Italije narodnim glasovanjem i nakon proglašenja kraljevine C. postade 1861 član talijanskog parlamenta i vođom monarhističke ljevice. Glasilo ove stranke bijaše *Riforma*, koju je C. osnovao 1865. Dne 29. XII. 1877 postade ministar nutarnjih poslova. Kad se nakon smrti pape Pija IX. proširio glas, da se kardinali namjeravaju sastati u konklave izvan Rima, C. dade razumjeti članovima Svetog kolegija, da poglavica kršćanstva, koji bi bio izabran izvan Rima, ne bi bio priznat u vječnom gradu. U veljači 1878 optužiše ga protivnici zbog bigamije, ali ga je sud riješio i njegov prvi brak proglasio nevrijednim; ipak on u ožujku 1878 odstupi. G. 1887 stupi u Depretisov kabinet kao ministar nutarnjih poslova, a nakon Depretisove smrti 29. VII. bi imenovan ministrom predsjednikom i ministrom vanjskih poslova zadržavši i nutarnje poslove. Izgrađivao je savez Italije s Austro-Ugarskom i Njemačkom, posjećivao Bismarcka u Friedrichsruhe, Kálnokyja u Karlovim Varima, a 1889 pratio je kralja Umberta na putu u Berlin. Dok je za njegova prvog ministarstva 1887—91 postojano jačao položaj Italije u Trojnom savezu, njezini se odnosi s Francuskom pogoršaše; posljedica bijaše prekid trgovačkih pregovora i utvrđivanje Biserte. Zbog toga bi napadnut od radikala, svojih pređašnjih sumišljenika, koji su naginjali Francuskoj, i od francuskog novinstva. U Napulju je pokušan na nj atentat. Većina je naroda odobravala njegovu politiku, osobito kad je Trojni savez pružao zalog za čuvanje mira, a ugovor s abesinskim kraljem Menelikom 1889 oslobodio talijansku kolonijalnu politiku teških briga. Kod izbora u listopadu 1890 dobije jaku većinu u komori, ali kad se latio posla oko uređenja financija, pojednostavljenja uprave i novih nameta, desnica se spoji s velikim dijelom ljevice protiv njega. Dne 31. I. 1891 ostade u manjini i odstupi. Vrativši se odvjetništvu u Rimu zadrži znatan utjecaj u komori; u svibnju 1892 sudjeluje kod pada ministarstva Rudini, a nakon odstupa Giolittija u studenom 1893 postade 15. XII. 1893 predsjednikom ministarstva i zadrža ministarstvo nutarnjih posala. Sada odlučno istupi protiv anarhističkih pothvata, odluči se na reforme u financijama, ali odstupi nakon talijanskog poraza kod Adue u Abesiniji 1. III. 1896. Kod izbora u ožujku 1897 njegova stranka bi poražena, a on okrivljen, da je kao ministar i ravnatelj podružnice napuljske banke nepravilno upotrebljavao novac. Komora, doduše, 24. III. 1898 zaključi,

da odustaje od sudbenog postupka, ali osudi njegovo političko djelovanje. Tada C. položi poslanički mandat, ali bi s velikom većinom ponovno izabran, a njegova je popularnost u Siciliji došla do puna izraza kod proslave njegove osamdesetgodišnjice.

BIBL.: *Scritti e discorsi politici* (1849—90), Turin 1890; *Carteggi politici inediti* (1860—1900), Rim 1912; *Lettere dall'esilio* (1850—60), Rim 1918; *Ultimi scritti e discorsi extraparlamentari* (1891—1901), Rim 1913; *Pensieri e profezie*, Rim 1920; *Discorsi elettorali*, Rim 1887; *Discorsi parlamentari*, Rim 1915; *Politica interna, Diario e documenti*, Milan 1924; *Questioni internazionali, Diario e documenti*, Milan 1927; *I Mille, Da documenti dell'archivio Crispi*, Milan 1927; *Politica estera, Memorie e documenti*, novo izdanje priredio T. Palamenghi-Crispi, Milan 1929; *La prima guerra d'Africa, Documenti e memorie*, Milan 1939.

LIT.: G. Castellini, *Crispi*, 2. izd., Firenca 1924; A. C. Jemolo, *Crispi*, Firenca 1922; G. Salvemini, *La politica estera di F. C.*, Rim 1919; G. Pipitone-Federico, *L'anima di F. C. Careteggio intimo sulla politica del Risorgimento italiano*, Palermo 1910; A. Billot, *La France et l'Italie. Histoire des années troublées 1881—1899*, Pariz 1905; T. Palamenghi-Crispi, *L'Italia coloniale e F. C.*, Milan 1928; G. Volpe, *L'Italia in cammino*, Milan 1928; Isti, *Crispi*, Mleci 1928; S. Cilibrizzi, *Storia parlamentare, politica e diplomatica d'Italia da Novara a Vittorio Veneto (1848—1916)*, 5 sv., Milan-Genova-Rim-Napulj 1925—40; B. Croce, *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, 3. izd., Bari 1928; L. Salvatorelli, *La Triplice Alleanza. Storia diplomatica 1877—1912*, Milan 1939. J. N.

CRISPIN ili **CRISPINO**, ime sluge u komediji, kasnije oznaka takve vrsti uloga uopće, podrijetla jamačno talijanskog. U Francuskoj ga je uveo Scarron 1654, i to prema španjolskom piscu Franciscu de Rojas. C. je po značaju hvastav, dosjetljiv, ali kukavica. Glasovita je franc. komedija Le Sagea *Crispin rival de son maître* (1707).

CRISTOFORI, Bartolomeo, ✳ Padova 4. V. 1655, † Firenca 27. I. 1731, izumitelj klavira s batićima. Svoj je instrument nazvao »piano e forte«, pa se tako u nekim jezicima nazivlje još i danas. Njegov je izum opisao 1711 markiz S. Maffei; po tom je opisu počeo takve instrumente graditi i njemački graditelj S. Silbermann, koji ih je i usavršio.

LIT.: F. Casaglia, *Per le onoranze a B. C.*, Firenca 1876. B. Š.

CRISTOFORO FIORENTINO → **Altissimo.**

CRITICI SACRI (sive doctissimorum virorum in SS. Biblia Annotationes et Tractatus). Tako se zove velika zbirka bilježaka (7 sv.) i rasprava (2 sv.) različitih, većinom protestantskih učenjaka uz knjige Staroga i Novoga Zavjeta. Zbirka je izašla kao nadopuna i tumač Poligloti, koju je 1657 u 6 sv. u Londonu izdao Brian Walton. — Zbirku su prvi put izdali John Pearson, A. Scattergood, F. Gouldman i Nic. Pearson u 9 sv., London 1660. Doživjela je više izdanja, a 1732 tiskana su u Amsterdamu dva nova sveska dodataka *Thesaurus novus.*

CRITTENDEN, John Jordan, ✳ Versailles (Kentucky, USA) 10. IX. 1787, † Frankfort (Kentucky, USA) 26. VII. 1863, američki državnik. Zastupnik u komori države Kentucky, zatim senator Sjed. Država, guverner države Kentucky, član Kongresa; pristaša umjerene politike prema južnim državama; pošto je rat izbio, založio se, da Kentucky ostane u Uniji.

CRIVELLI, Carlo, ✳ Mleci između 1430 i 1435, † između 1493 i 1495, talijanski slikar. Suvremene isprave govore veoma malo o njemu. G. 1457 osuđen je u Mlecima zbog otmice i preljuba, 1478 djeluje u Ascoli Piceno, od 1484 do 1487 izvodi djela, koja nisu sačuvana, 1488 je u Camerinu, a 1490 imenuje ga knez Ferdinando di Capua vitezom. Sva je vjerojatnost, da je učio u Padovi u školi Squarcionovoj, u krugu, u kojemu su bili Mantegna, Čulinović, Zoppo i drugi. Osim toga se u njegovu djelu razabiraju utjecaji škole muranske, obadvaju Vivarinija i Antonija da Negroponte. Djelovao je ponajviše u Markama, a nazivao se redovno »Venetus«. Među njegovim brojnim sačuvanim djelima najvažnija su: *Bogorodice* u poluliku iza balustrade (Verona, Ancona, zbirke Duveen i Northbrock u New Yorku, Bergamu i londonskom Victoria and Albert Museum); veliki poliptisi s Bogorodicom i svecima (Massa Fermana, Palazzo del Municipio; Ascoli Piceno; London, Nacionalna galerija); *Navještenje* (London, Nacionalna galerija); *Predaja ključeva* (Berlin, Kaiser-Friedrich-Museum); *Krist na križu* (Milan, Brera); *Bogorodica na prijestolu* (zbirka Cook u Richmondu; zbirka Benson u Londonu; Budimpešta; Rim, Pinacoteca Vaticana); prekrasna *Madonna della Candeletta* (u milanskoj Breri); *Pietà* (Philadelphia, zbirka Johnson; London, Nacionalna galerija; New York, Metropolitan Museum; Boston, Museum of Fine Arts, t. zv. *Pietà Panciatichi); Krunisanje Bogorodičino* (Milan, Brera). Crivellijeva je umjetnost sinteza plastične oštrine padovanske škole Squarcionove (koju on često namjerice pretjeruje) i duboke osjećajnosti, koja se često očituje u strasnim, ali nešto namještenim i ukočenim gestama, ne dosežući divnog lirizma Pisanellova. C. voli raskošan dekorativan okvir, u kojemu su nagomilani mramorni prijestoli, bogato ornamentirane brokatne haljine, vijenci cvijeća i plodova. Slikovita draž njegovih precioznih likova sjeća na svijet priča, a djeluje obiljem antikvarnog dekorativnog pribora arhajički. Kolorit je sasvim podređen zlatnim ukrasima, pa slike djeluju kao bizantinske ikone. — I njegov se brat **Vittorio** (✳ Mleci [?] između 1440 i 1445, † između 1501 i 1502) istakao kao slikar i djelovao također u Markama.

LIT.: G. M'Neil Rushfort, C. C., London 1908; L. Testi, *La storia della pittura veneziana*, II., Bergamo 1915; K. Woerman, *Geschichte der Kunst*, IV², Leipzig 1924; F. Drey, *C. C. und seine Schule*, München 1927. A. Sch.



(Foto Alinari)
CARLO CRIVELLI, Pietà
Vatikan, Pinacoteca



(Foto Alinari)
CARLO CRIVELLI, Bogorodica s djetetom
Verona, Museo Civico

CRIVELLUCI, Amedeo, ✳ Acquaviva Picena 20. IV. 1850, † Rim 11. XI. 1914, talijanski povjesničar. Bio je profesor na sveučilištu u Pisi (1885—1907) i zatim do smrti u Rimu. Najznatniji mu je rad *Storia delle relazioni tra lo Stato e la Chiesa* u 3 sv., 1885—1907. Pokrenuo je i smotre *Studi storici* (1892) i *Annuario bibliografico della storia d'Italia* (1902—10).

CRKVA.

SADRŽAJ: Naziv, 110; Crkva, od Krista osnovana vjerska zajednica, 110; Crkvena povijest, 110; Crkvena država, 110; Crkva u pojedinim državama, 110; Crkveni obredi, 110; Crkvene službe, 110; Crkveno pravo, 110; Crkvene kazne, 110; Crkvena imovina, 111; Crkva i država, 111; Crkva kao bogoslužna zgrada, 112; Crkvena umjetnost, 113.

Naziv. *Crkva* je hrvatski naziv za: 1. kršćanski hram, 2. kršćansku zajednicu vjernika i 3. crkveno starješinstvo. Taj je naziv u hrvatskom jeziku potvrđen već od 12. st., još otprije u staroslavenskom obliku *crъky*, a inače dolaze oblici *crkav, crikva* (u čakavskom), *cirkva* (u kajkavskom) i sl. Filolozi se ne slažu, odakle je i kako se razvila ta riječ. Od tri prvobitna grčka naziva (*ἐκκλησία, κυριακή* i *βασιλική*) za kršćansku bogoštovnu zgradu preuzela je rimska crkva oblik *ecclesia*, od kojega su razvili svoje nazive svi romanski narodi (franc. *église*, tal. *chiesa*) osim rumunjskoga, gdje se naziv *biserica* razvio iz riječi *basilica*. I u latinskom se jeziku po periferijskim krajevima isprva upotrebljavala riječ *basilica*, ali se taj naziv doskora općenito ograničio na poseban tip crkvene zgrade (→ bazilika). Učenjaci su gotovo svi mišljenja, da je i Slavenima i Germanima (njem. *Kirche*) naziv došao iz grčkoga *κυριακή*, tek neki tvrde, da su Slaveni dobili izraz preko staro-visokonjemačkoga *kiricha* (Miklošič), odnosno preko gotskoga (Berneker i dr.), dok ga drugi izvode izravno od grčkoga (P. Skok). Protivno mišljenje zastupa Gunnarsson, koji izvodi slavenski naziv *crъky (cerъky)* iz riječi *basilica* (uz pretpostavku balkansko-romanskog oblika *zerica*).

LIT.: G. Gunnarsson, *Das slavische Wort für Kirche*, 1937; P. Skok, *La terminologie chrétienne en slave*, Revue des études slaves, VII. (1927); Isti, *O slavenskoj palatalizaciji sa romanist. gledišta*, Južnoslav. filolog, VIII. (1928—29); J. Šetka, *Hrv. kršćanska terminologija*, sv. I., s. v. crkva, Šibenik 1940. V. Š.

Crkva, od Krista osnovana vjerska zajednica. U katoličkoj terminologiji riječ Crkva označuje samo *jedinu, pravu, sveopću, od Krista izravno osnovanu vidljivu vjersku zajednicu*. Ta je zajednica uređena monarhijski i hijerarhijski: na čelu joj je rimski biskup, nasljednik prvaka apostola Petra s prvenstvom ne samo časti, nego i vlasti, vrhovništvom ne samo u stvarima vjere i morala, nego i u svemu, što se odnosi na stegu i upravu Crkve. Svoju vlast ne prima rimski biskup, papa, od Crkve, odnosno posredovanjem Crkve, nego izravno od njezina osnivača Krista. Papi su podređeni biskupi, koji upravljaju pojedinim biskupijama, a i sami vjernici, kao svome vrhovnome poglavaru. Misija je Crkve: nauku, koju je Bog objavio, čuvati nepromijenjenu, tumačiti je autentično i propovijedati *svima narodima*, dijeliti sredstva milosti (sakramente) te tako voditi ljude vječno sretnome životu. U vršenju ove svoje misije Crkva je nepogrješiva (infallibilis), jer uživa trajnu pomoć Duha Svetoga. Značajke su ili biljege Crkve, da je jedna, sveta, katolička (univerzalna) i apostolska. → Katolička crkva.

Kod istočno-pravoslavnih zbog podjele na samostalne (autokefalne) jedinice riječ Crkva nema većinom terminološki jednakog univerzalizma kao kod katolika. Redovno označuje koju od narodnih crkava: grčko-pravoslavnu, srpsko-pravoslavnu, hrvatsko-pravoslavnu, rusko-pr., bugarsko-pr. i t. d. (ukupno nekih dvadeset). Po shvaćanju tih crkava Krist je, doduše, osnovao vidljivu i hijerarhijski uređenu vjersku zajednicu, ali on je sam njezina nevidljiva glava, dok je vidljivu vlast predao ne Petru, nego zboru apostola, odnosno njihovim nasljednicima, a Petar bi imao samo primat časti (primus inter pares).

Po Lutherovu shvaćanju riječ Crkva znači poglavito *nevidljivu* zajednicu ljudi, koji očekuju spasenje zbog zasluga Kristovih. U toj su zajednici svi jednaki, i laici i svećenici, svi jednako primaju svijetlo milosti, pa stoga u njoj nema ni hijerarhijskog uređenja ni autentičnog tumačenja Sv. Pisma. Uz tu pravu nevidljivu i glavnu Crkvu postoji i druga, vidljiva, pretežno stegovnog značaja. Nju međutim nije osnovao Krist, nego ljudi, i vlast u njoj može biti povjerena i laičkim osobama. Tom je shvaćanju Crkve donekle slično i Kalvinovo, koji u Crkvi gleda zajednicu odabranih, predestiniranih pravednika.

Anglikansko poimanje Crkve sadržano je u 42 člana, što ih je izdao Eduard VI., a koji su kasnije za Elizabete svedeni na 39. Po toj nauci kralj je glava Crkve i u duhovnim stvarima. Crkva nije nepogrješiva, i jedino Sv. Pismo određuje, što treba vjerovati (pravilo vjere). U zbilji danas nema jedinstvene anglikanske crkve, nego postoje tri glavne frakcije: Gornja crkva (High Church), koja prihvaća gotovo sve katoličke dogme, izuzevši dogme prvenstva rimskog biskupa i nauke o bezgrješnom začeću bl. Dj. Marije; naučava međutim, da je hijerarhijska vlast predana biskupima (otud joj ime episkopalna). Zatim: Donja crkva (Low Church) ili evanđeoska, koja se malo brine za hijerahiju i smatra najvažnijim opravdanje po vjeri u kalvinističkom smislu. Napokon Široka crkva (Broad Church), koja traži tek općenito vjerovanje u Krista, dok sve kršćanske dogme smatra spornima. Osim tih triju glavnih Crkava postoje i mnoge manje (kongregacionalistička, baptistička, metodistička i t. d.).

Po nauci liberalnih protestanata Krist nije uopće ustanovio Crkve, nego je do osnutka njezina došlo posve naravnim putem. Nešto slično uče i modernisti. → Katolička crkva, Pravoslavna crkva i ostale crkve. Đ. G.

Crkvena povijest → Kršćanstvo → Katolička crkva → Pravoslavna crkva → Protestantizam.

Crkvena država → Katolička crkva.

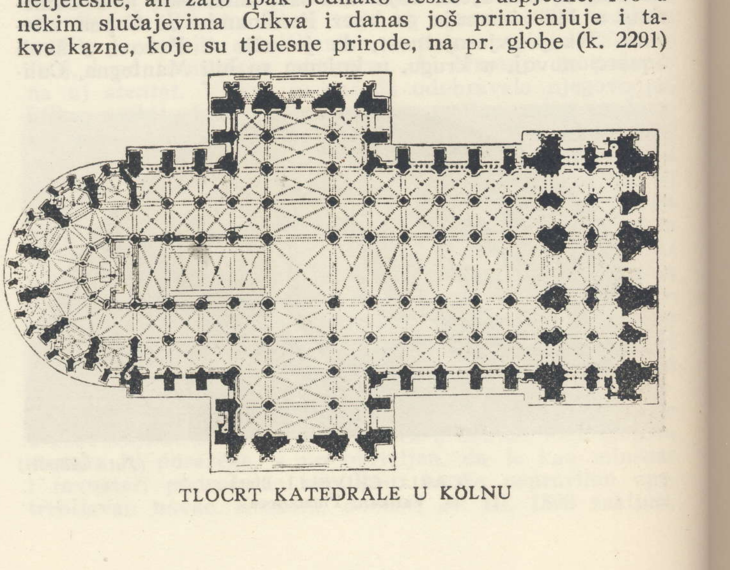
Crkva u pojedinim državama obrađena je uz pojedine države.

Crkveni obredi → Katolička crkva → Pravoslavna crkva, obredi.

Crkvene službe. Pod crkvenom službom u najširem smislu razumijeva se svako vršenje određenih crkvenih poslova, koje je nadležno crkveno poglavarstvo nekomu trajno (kao zvanje, dužnost) povjerilo. Kanonsko pravo razlikuje c. s. u širem i u užem smislu. U širem smislu je c. s. svako zvanje s duhovnom svrhom, koje se zakonito izvršuje, a u užem smislu traži se, da je to takvo zvanje, koje je trajno ustanovljeno uredbom Božjom ili crkvenom, da je propisno (kanonski) podijeljeno i da nosiocu daje određenu crkvenu vlast, bilo to bogoslužnu ili poglavarsku. Nosioci crkvene vlasti mogu u pravilu biti samo klerici, i zato crkveni službenici u strogom smislu nisu nikada svjetovnjaci (laici), nego samo duhovnici (klerici). Kad je sa službom u strogom smislu zakonito i trajno spojeno pravo na određene prihode iz sigurnih izvora (napose od nekretnina), onda je takva služba nadarbinska (officium beneficiale, beneficium). Propise za službu crkvenih službenika sadržava Kodeks kanonskog prava (kk. 145—195 i 1409—1488). Fr. H.

Crkveno pravo → Kanonsko pravo.

Crkvene kazne. Ustrojstvo kat. Crkve daje njenom poglavarstvu i kaznenu vlast (k. 2214 Kod. k. pr.). Ova se vlast treba u duhu kršćanstva izvršivati blago i strpljivo (Mt. 12, 20; k. 2214 § 2), ali i upotreba fizičke sile nije pri tom načelno isključena (Syll. errorum 1864 nr. 24 zabacuje tvrdnju: Ecclesia vis inferendae potestatem non habet), jer se inače ne bi moglo ni govoriti o pravnom poretku u Crkvi. Danas ipak Crkva zaštićuje svoje propise samo duhovnim kaznama, koje su sve netjelesne, ali zato ipak jednako teške i uspješne. No u nekim slučajevima Crkva i danas još primjenjuje i takve kazne, koje su tjelesne prirode, na pr. globe (k. 2291)



TLOCRT KATEDRALE U KÖLNU

ili prisilno boravljenje (k. 2298, 8). Neposredna primjena fizičke sile Crkvi je u današnje vrijeme gotovo svagdje onemogućena i državnim zakonima, a protivi se i općim kulturnim prilikama. Hoće li u pojedinim slučajevima državna vlast prinudno izvršiti crkvene kaznene odredbe (t. zv. brachium saeculare), to ovisi o pravnim odnosima dotične države prema Crkvi.

Kazne, koje se danas primjenjuju u rkt. Crkvi, sadržane su isključivo u petoj knjizi Kod. kan. prava pod naslovom: Krivice i kazne (De delictis et poenis). Među njima su najvažnije cenzure (censurae ecclesiasticae). Fr. H.

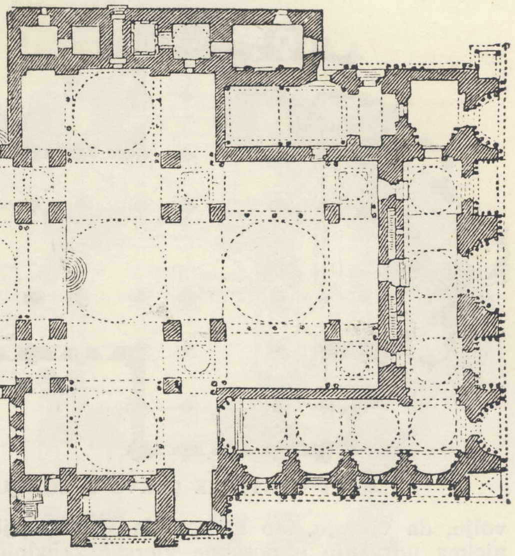
Cenzure idu u prvom redu za tim, da se krivac popravi. Ima ih tri: *excommunicatio, suspensio* i *interdictum*. Cenzurama se može kazniti samo vanjsko, teško, dovršeno i s tvrdokornošću spojeno djelo. Crkveni se poglavari imaju njima služiti trijezno i veoma oprezno. Neke su od tih kazna *latae*, druge *ferendae sententiae*. U prve krivac upada netom počini djelo, s kojim je spojena kazna; u druge onda, kad ga njima udari nadležni crkveni sudac ili poglavar. Ipak je i u prvom slučaju redovito potrebno, da nadležni sudac ili poglavar izjavi, da je pojedinac počinio zločin i upao u kaznu. Od cenzura se krivac može osloboditi samo odrješenjem sa strane nadležnog starješine. Odrješenje od nekih cenzura zakonom je pridržano ordinarijima ili Sv. Stolici. Ako krivac odloži tvrdokornost, starješina ga mora odriješiti od kazne. Ako cenzura nije zakonom nikomu pridržana, može od nje odriješiti svaki ispovjednik.

LIT.: Crnica, *Modificationes in tractatu de censuris per Codicem Iuris Canonici introductae*, 1919; F. Roberti, *De delictis et poenis*, 1930; F. X. Wemz, *Ius poenale ecclesiasticum*, Rim 1937. A. C.

Crkvena imovina (rkt.). Kat. Crkvi prema njenoj nauci i načelnom stajalištu pripada kao vidljivoj vjerskoj zajednici ljudi po prirodi njene ustanove od države posve neovisno pravo stjecati i posjedovati vremenita dobra (bona temporalia) i njima upravljati. Sva ta dobra, koliko pripadaju u vlasništvo Crkve uopće ili pojedinih crkvenih pravnih osoba (ustanova), sačinjavaju crkvenu imovinu. S obzirom na neposrednog nosioca vlasništva razlikuje se trovrsna crkvena imovina: 1. imovina crkve (bona fabricae), 2. imovina zadužbinska ili zakladna (bona locorum piorum) i 3. imovina nadarbinska (bona beneficialia → nadarbina). Upravljanje crkvenom imovinom, koje obuhvaća stjecanje, upotrebu prihoda, čuvanje (gospodarenje) i otuđivanje, pripada predstavnicima onih pravnih osoba (ustanova), koje su neposredni vlasnici dobara, ali u ovisnosti i pod vrhovnim nadzorom Sv. Stolice i mjesnih ordinarija. Redovno sebi i državna vlast u svojim ustavnim i zakonskim odredbama pridržava neki nadzor i utjecaj na upravljanje crkvenom imovinom, koju zastupnici ekonomskih nauka često nazivaju i dobrima »mrtve ruke« (manus mortua → mrtva ruka), jer smatraju, da ih Crkva zbog toga, što vrlo teško prelaze iz ruke u ruku i ne mijenjaju vlasnika, drži u svom posjedu tako čvrsto, kao nepokretna ruka mrtvaca.

U zagrebačkoj (hrv.-slav.) crkvenoj pokrajini važi za upravljanje crkvenim dobrima Naputak, izdan od I. sinode zagrebačke nadbiskupije (1926). Fr. H.

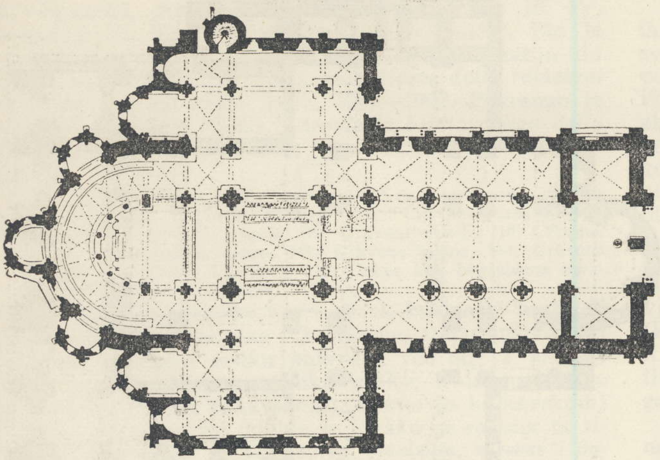
Crkva i država. O crkvi se i o državi, kao o dvjema zasebnim ustanovama, može pravo govoriti istom od početka kršćanstva. Jer u staro doba bila je vjera sastavnim dijelom državnoga uređenja: »ius sacrum« je bio samo jedan dio »iuris publici«. Ali i kršćanska je crkva bila često tako tijesno povezana s državom, te se čitavo ono šarenilo najrazličitijih njihovih odnosa, kroz vremena i narode, svodi na jedan jedini crkvenopolitički sustav, *jedinstva crkve i države*, kojemu je osnovnim obilježjem činjenica, da je vrhovna vlast nad crkvom i državom u jednoj istoj ruci, da objema ustanovama upravlja jedna ista mjerodavna volja. I već prema tomu, pripada li vrhovna vlast crkvi ili državi, ukazuje nam se sustav jedinstva kao crkvena država (teokratija ili hijerokratija) ili kao državna crkva. Klasični su primjeri teokratije ili hijeroratije starozavjetna židovska država i novozavjetna crkvena država papina, u kojima je duhovni poglavar crkveni i svjetovni suveren države. Tipični se pak oblik državne crkve razvio u Bizantu u 6. st. za cara Justinijana, pa je zato i danas poznat pod imenom »bizantinizma«. Jer na Istoku je, spram centralistički i apsolutistički upravljane velike carevine, stajao čitav niz manje više auto-



TLOCRT CRKVE SV. MARKA U MLECIMA

kefalnih oblasnih crkava, koje nisu bile kadre oteti se prevlasti svemoćnoga državnog poglavara. Na Zapadu je, naprotiv, nakon propasti Zapadnorimskog carstva jedinstvena i moćna Crkva imala spram sebe veliki broj malih germanskih državica, što su u toku vremena podlegle utjecaju pape kao vrhovnog suverena. Ali i na Zapadu je u vjekovnoj borbi između crkve i države bilo povremeno i uspješnih nastojanja, da se prva podredi drugoj. Bilo je to napose u Austrijskoj carevini u drugoj polovini 18. st., za vrijeme cara Josipa II., koji je poput kakvoga pape odlučivao i o posve duhovnim pitanjima unutrašnjeg života crkvenoga, pa je zato njegov sustav državne crkve i poznat pod imenom »jozefinizma« ili »cezaropapizma«. U Francuskoj su se slični prohtjevi vladara iz onog doba prosvijećenog apsolutizma nazivali *galikanizmom*, a u Njemačkoj *febronijanizmom* (po Febroniusu: Nikoli v. Hontheimu, posvećenom biskupu trierskom). A nastojala su se u ono doba i znanstveno obrazložiti različna vladalačka prava nad crkvom (iura circa sacra maiestatica). Tako se u ta prava ubrajalo t. zv. »ius advocatiae s. protectionis«: pravo zaštite uz ovlaštenje, dakako, da štitnik (država) rukovodi štićenika (crkvu); pa »ius inspectionis«, t. j. pravo države, da nadzire crkveno poslovanje, napose pak saobraćaj biskupa s papom; onda »ius cavendi«, pravo na prethodne mjere, da se državni probitci zaštite od presizanja crkvenih vlasti. U tom je smislu od osobite važnosti t. zv. »ius placeti regii«, po kojem se odluke i naređenja crkvenih vlasti imadu podnositi na prethodno državno odobrenje; zatim »ius appellationis (recursus ab abusu)«, t. j. pravo državljana, da se protiv rješenja crkvenih vlasti pozivaju na državne oblasti; i onda napose »ius dominii supremi s. eminentis«: vrhovno vlasništvo države nad crkvenom imovinom, iz kojega se izvodilo pravo državne vlasti, da oporezuje crkvena dobra i da amortizacionim zakonima ograničava crkvu u sticanju novih dobara, a i vlastitima da na različne načine samovlasno raspolaže, tako na pr. da promijeni izvornu namjenu nekom crkvenom dobru i odredi, da i ono pripadne drugoj vjerskoj zajednici, kad zajednica, kojoj dobro služi, prijeđe na drugu vjeru (reformatio); da izmijeni svrhu zakladne imovine (innovatio); da uzme crkveno dobro pod upravu državne financijske vlasti ne oduzimajući crkvi načelnu vlasnost, niti dobru praktičnu njegovu namjenu (incameratio); da određenoj crkvenoj ustanovi posve oduzme dio njene imovine ne dirajući ipak u dalji opstanak ustanove same (saecularisatio); ili konačno, da ukine i samu ustanovu (suppressio).

U novije doba (od francuske revolucije) razvija se odnos između crkve i države u pravcu postepenog odvajanja jedne od druge unutar dviju smjernica, od kojih jednu predstavlja načelo državne suverenosti, a drugu načelo slobode vjere i savjesti. Suvremena država hoće u jednu ruku vršiti vrhovnu vlast nad svima izvanjskim životnim pojavama svojih podanika, pa dosljedno i nad vjerskim udruženjima njihovim, ali im u drugu ruku prepušta na



TLOCRT OPATIJSKE CRKVE U CONQUESU

volju, da vjeruju, što hoće, i da se sa svojim istomišljenicima udružuju u posebne vjerske zajednice. U više ili manje dosljednoj primjeni tih dvaju donekle oprečnih načela razvilo se suvremeno stanje crkvenopolitičkih odnosa u modernoj državi u dva pravca: ili je crkva javnopravna ustanova u državnom području, ili je posve rastavljena od države.

Sustav crkve kao javnopravne ustanove u državnom području zovu neki i sustavom pravne države, a drugi sustavom paritetne države, već prema tome, što žele napose istaći: da se taj sustav razvio istom po slomu policijske države, u državi pravnoj, ili da su po njemu sve vjere u državnom području uzajamno ravnopravne. Međutim, što se taj sustav razvio tek u pravnoj državi novijega doba, više je povijesna slučajnost nego logična nužda, a potpuna bi se ravnopravnost vjeroispovijesti pod njim jedva i u načelu dala iskonstruirati, da i ne govorimo o tolikim stvarnim njenim povredama u svagdanjem životu. Bitnost se javnopravne prirode vjerskih zajednica po tome crkvenopolitičkom sustavu traži često u uzgrednim značajkama njegovim, koje on i ne mora nužno imati — tako na pr. da vjerska udruženja u takvu crkvenopolitičkom sustavu pomažu državne svrhe, da država privilegira konfesijske organizacije, da vjerski službenici vrše funkcije državnih organa, da crkveni propisi imadu zakonsku snagu i t. d. — no stvarno se ona nalazi u njihovoj javnopravnoj organizaciji. Propisi su naime, kojima su organizirana vjerska udruženja kao javnopravne ustanove u modernoj državi, isključivo javnopravne prirode: oni uređuju samo odnose između pravne vlasti državne i duhovne vlasti crkvene, pa između spomenutih dviju vlasti i njihovih podanika, odnosno vjernika, a ne i uzajamne društvene odnose ovih posljednjih samih. Vrhovni je predstavnik crkve u granicama svoje nadležnosti pravno priznati poglavar vjernih i starješina podređenih mu crkvenih organa, koji su kao takvi javni službenici u državnom području. I nadležno doneseni zakonodavni, sudski i upravni akti crkvenih vlasti pravne su norme poput odnosnih im propisa pojedinih državnih vlasti. Jer vjerske su organizacije, kao javnopravne ustanove, samoupravna tijela u državnom području. One vrše kao organi pravne državne vlasti jedan dio suverene njene nadležnosti, a u granicama svoje autonomije uređuju samostalno unutrašnje prilike svoje vjerske zajednice.

U sustavu pak *rastave crkve od države* vjeroispovijedni su poslovi crkveni posve odijeljeni od političkog djelovanja državnog i država je u svom krugu rada posve nezavisna od bilo kakvih crkvenih utjecaja, jer su sve vjerske organizacije u njezinu području jednostavna privatnopravna udruženja. Vjera se smatra privatnom stvari pojedinca, što se države ništa ne tiče. Mogu se, doduše, i vjernici udruživati, kao i svi oni, koji imadu ma bilo kakve zajedničke nazore ili probitke, ali i vjerska su udruženja podvrgnuta općim propisima zakona o privatnim društvima. Zato država nema riječi ni što se tiče unutrašnje njihove organizacije — napose pak ni pri postavljanju vjerskih službenika — a ni u pogledu uprave njihove imovine. Ustavno njihovo ustrojstvo imade značaj pravila privatnopravnih udruženja, koja se pred državom mogu samo putem redovitih sudova prinudno ostvariti. Za vršenje kaznene i disciplinske vlasti nad članovima i službenicima vjerskih udruženja ne daje država administrativne pomoći. U jednu riječ: država ne priznaje crkvi nikakvih osobitih povlastica ni sloboština, ali zato ne vrši nad njom ni jačega nadzora, niti kakvih drugih većih prava negoli nad svima ostalim posebničkim udruženjima na svojem području. Međutim sve su to samo posljedice načela rastave crkve od države, koje u stvari nisu nigdje do potpunosti dosljedno provedene. Nijedna naime država ne može zatvoriti oči pred neospornom činjenicom, da ipak ima nekih razlika između vjerskih zajednica, koje svestrano obuhvaćaju i duboko prožimaju čitav život svojih pripadnika, i jednostavnih privatnopravnih udruženja, kojima su pred očima samo pojedini, točno određeni zajednički probitci njihovih članova.

Osim izloženih dvaju suvremenih crkvenopolitičkih sustava — crkve kao javnopravne ustanove u državnom području i rastave crkve od države — ističe današnja nauka još i treći: *koordinacijski* ili *konkordatski sustav*. Po njemu bi crkva i država imale biti uzajamno ravnopravne i jedna od druge nezavisne, pa svaka u svom području nosilac najviše vlasti. Tom se sustavu prigovara, da obje vlasti vladaju na istom području i nad istim ljudima, koji su u isto doba i državni podanici i crkveni vjernici. Potpuna bi suverenost mogla samo onda biti i jednoj i drugoj zajamčena, kad bi bila stvarno razgraničena obostrana njihova nadležnost, t. j. kad bi bili posve odvojeni predmeti, koji pripadaju u vlast crkve, od onih, koji su podvrgnuti vrhovništvu države. Međutim, kako isti životni odnosi istih ljudi na istom području imadu često i duhovnu i svjetovnu svoju stranu, vodi ta teorija do nerješivih protivurječja. Ona se, doduše, pomaže konkordatima, t. j. dvostranim ugovorima između crkve i države za razgraničavanje nadležnosti i za sporazumno uređivanje odnosa mješovite prirode. Ali ne može odgovoriti na pitanje, tko će konačno riješiti spor, ako do sporazuma ne dođe. Jer ako se crkvi prepusti odluka, onda je suverenost državna napuštena, ako se pak konačna odluka dade državi, onda o ravnopravnosti crkve ne može biti govora. Zato se koordinacijski ili konkordatski sustav i ne može načelno održati kao osobiti oblik uzajamnih odnosa crkve i države, jer se u konačnim posljedicama svojim svodi na jedan od oblika jedinstva crkve i države: na crkvenu državu ili na državnu crkvu.

LIT.: M. Lanović, *Crkveno pravo u sustavu pravnih nauka*, Rad 269 (1940), gdje je podrobno navedena književnost domaća i strana. M. L-ć.

Crkva kao bogoslužna zgrada. Prvi je kršćanski hram bila ona dvorana u Jeruzalemu, gdje je Isus sa svojim učenicima blagovao vazmeno janje i gdje je prvi put prikazao novozavjetnu žrtvu (Lk. 22, 11). Ovu žrtvu treba da apostoli i njihovi nasljednici prikazuju do konca svijeta, jer im je Isus dao nalog: »Ovo činite na moj spomen« (Lk. 22, 19). Svećenik i žrtva trebaju žrtvenik, na kome će biti prinesena žrtva, i hram, gdje će biti smješten žrtvenik. Premda su apostoli i prvi kršćani u Jeruzalemu isprva dolazili u starozavjetni hram na molitvu (Dj. Ap. 2, 46; 3, 1), to se ipak novozavjetna žrtva nije mogla prikazivati u starozavjetnom hramu, jer kršćani imadu žrtvenik, od kojega ne smiju blagovati oni, koji nisu kršteni (Hebr. 13,10). Zato se žrtva novoga zavjeta već od prvih početaka kršćanstva prikazivala u posebničkim, za tu svrhu više ili manje prikladnim odajama, kako to vidimo u Dj. Ap. 2,46; 20,7,8; I. Kor. 16,9; Rim. 16,5. Ovi su se sastanci održavali u atriju tadašnjih grčko-rimskih kuća, a za agapu je bio vrlo prikladan susjedni triklinij. Atrij se uglednih građana i moćnika zvao *basilica privata*. Sučelice ulazu u atrij nalazio se *tablinum*, gdje je bio biskup, a desno i lijevo od njega, u t. zv. krilima *(alae)*, ostali kler. Žrtvenik, t. j. stol za posvećivanje kruha i vina, bio je postavljen između biskupa i vjernika.

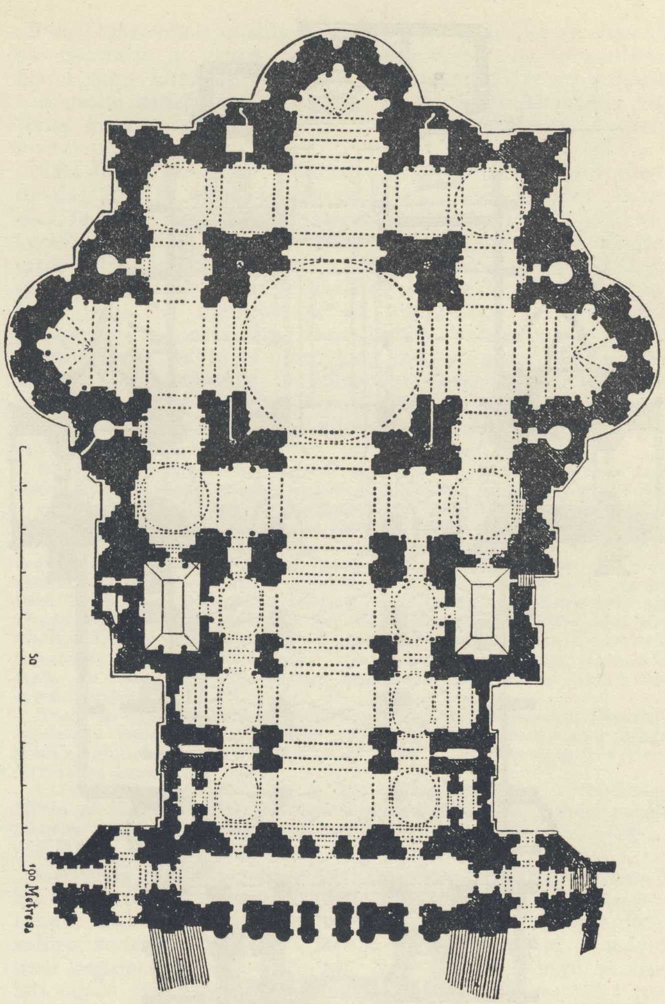
Što je više rastao broj vjernika i što se više razvijalo kršćansko bogoslužje, to je bilo prirodnije, da se za kršćanski žrtvenik podignu i kršćanske crkve, t. j. zgrade, unaprijed određene i građene za kršćansko bogoslužje. No ovaj prirodni razvitak priječili su progoni kršćanstva u rimskom carstvu. Zato je — osobito na zapadu, gdje su progoni bili žešći — glavno sastajalište kršćana u prva tri stoljeća ostala privatna bazilika i katakombe. Ako i nije vjerojatno, da se u katakombama redovito vršilo bo-

gosluže, to je ipak stalno, da su se kršćani u vrijeme progona ondje sastajali. Vrlo je vjerojatno, da je i na zapadu već prije Konstantina Velikog bilo javnih kršćanskih crkvi, sagrađenih upravo u svrhu, da se u njima sastaju kršćani i ondje obavljaju bogoštovne čine. Bogoštovne su zgrade i prostorije u prva tri stoljeća bile jednostavne, jer je kršćanstvo i za mirnih vremena bilo *religio illicita*, te su nakon časka mira opet slijedili progoni. Tek iza milanskog edikta 313 moglo se kršćansko bogoslužje nesmetano vršiti u javnim zgradama. Bogato razvijena liturgija i hijerarhija zahtijevale su sada velike bogoslužne zgrade, koje su se razlikovale od poganskih hramova time, što su imale svoj žrtvenik u svetištu, veliki prostor za vjernike, predvorje za katekumene i za javne pokornike, kao i krstionicu za novokrštenike kao posebnu zgradu uz sam hram, koji se u Rimu zove bazilika. Središte je bazilike žrtvenik, koji se nalazi između vjernoga puka i klera, a od puka ga dijeli *schola cantorum*, amboni i visoki triumfalni luk. Središte je krstionice krsni zdenac. To su bitni dijelovi kršćanskog hrama, kako se on razvio iz potreba kršćanskog bogoslužja.

Do u novije se doba istraživala samo zapadna kršćanska umjetnost, pa se mislilo, da je u staro kršćansko doba postojala samo zapadna, rimska arhitektura. Ako se ikada spomenuo Istok, bilo je to samo zato, da se bizantska šablona suprotstavi zapadnoj umjetnosti. Istraživanjem Istoka, osobito Male Azije i Afrike, postala je ova teza neodrživom. Mala Azija može se danas smatrati kao spojka između grčko-rimskog svijeta i daljeg istoka. Iz Male Azije nadahnuta je i umjetnost Carigrada, koja kulminira u najdivnijoj kršćanskoj crkvi, Sv. Sofiji, a tek kasnije postaje žrtvom ukrućene šablone.

Graditelj valja da krovom pokrije određeni, zidovima ograđeni prostor i da krov organički sjedini sa zidovima, na kojima počiva. To se može postići ravnim krovom, koji počiva na gredama, ili svodom, koji nose stupovi. Istočno crkveno graditeljstvo od Konstantina Velikog pokriva bazilike na oba načina, a na zapadu opažamo samo ravan krov. Kasnije se zapadno graditeljstvo odlikuje osobito time, što je gradilo savršene i čiste bazilike, a istok gradi od početka 6. st. pretežno centralne crkve sa svodom i kupolom. Arhitektonska bi logika, doduše, tražila, da se idejno središte svake kršćanske crkve, žrtvenik, postavi u onaj prostor, koji je arhitektonski najviše naglašen, a to je u kružnim crkvama prostor ispod kupole. Ali to je iz praktičnih razloga nemoguće, i stoga je i u kružnim crkvama svetište smješteno u apsidi, koja se nalazi sučelice glavnom ulazu. Čista je bazilika umjetnički manje razvijena i znatno jednostavnija, ali više odgovara jedinstvu i dosljednosti, jer se arhitektonski potpuno podvrgava osnovnoj zadaći kršćanskog hrama. Kružne crkve uza svu slikovitost i veličanstvenost arhitektonske misli nose u sebi izvjesno protivurječje između arhitekture i idejne liturgijske svrhe. U čistoj je bazilici najjače naglašeno stvarno liturgijsko središte, žrtvenik u svetištu, a u kružnim se crkvama diže kupola nad jednim dijelom prostora, određenog za vjernike, dok je svetište napola sakriveno iza kupole u polumraku jedne apside, koja se na prvi mah jedva i zapaža.

Bazilika i kružna crkva dva su tipa kršćanskog hrama, koja su se u najrazličitijim oblicima sve do danas održala tijekom svih stilskih promjena kroz dva tisućljeća. Ne zalazimo u to, kako su različiti stilovi shvatili i primijenili ove tipove (o tom potanje → Barok, Bazilika, Bizant, Graditeljstvo i sl.), samo ćemo istaknuti bitne značajke kršćanskoga hrama, kako su se one razvile od prvih početaka. Ove bitne značajke treba da ima svaki kršćanski hram, bez obzira kada, gdje i kojim je stilom građen. Kao što ne postoji jedan »katolički« stil, koji bi bio jedini prikladan da gradi katolički hram, tako je i svaki stil podesan, da se u njem, uz neke uvjete, izgradi katolička crkva. Kod prosuđivanja pojedinih stilova teško je biti potpuno objektivan, jer svatko i nehotice stoji pod utiskom svoga doba i njegova shvaćanja. Tako je na pr. Vasariju gotika bila vrhunac barbarstva, a 19. stoljeću jedina prava kršćanska umjetnost. Svaki je stil odraz mišljenja i načina života svoga doba. Može se dakle samo postaviti pitanje: koliko su taj način mišljenja i taj stil u većem ili manjem skladu s načinom mišljenja, kako ga iziskuje samo kršćanstvo po svojim nepromjenljivim zasadama. Odgovor na ovo pitanje ne će biti lagan, jer se i primjena ovih zasada



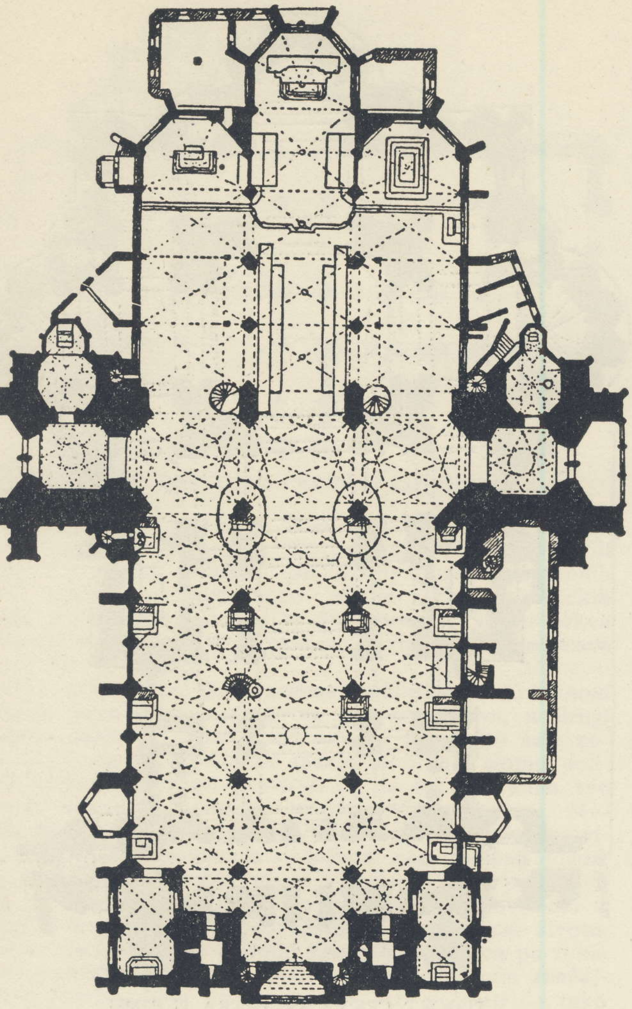
TLOCRT CRKVE SV. PETRA U RIMU

na pojedini arhitektonski stil može također različito shvaćati, i upravo to posebno shvaćanje proizvelo je ono, što zovemo stilom crkvenog graditeljstva starokršćanskog doba, romanike, gotike, renesanse, baroka, rokokoa, klasicizma.

Crkveni propisi o gradnji i restauraciji crkvenih zgrada, određenih za bogoštovlje, ne ulaze u stilske potankosti, nego kanon 1164 § 1. crkvenog zakonika obvezuje biskupa, da kod gradnje i popravka crkve, ako je potrebno, zatraži mišljenje stručnjaka, kako bi se poštivali oblici, preuzeti od kršćanske predaje, i zakoni svete umjetnosti.

LIT.: H. Leclerq, *Églises*, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de Liturgie*, Pariz 1921; D. Kniewald, *Starokršćansko graditeljstvo*, Zagreb 1922. D. K-d.

Crkvena umjetnost obuhvaća graditeljstvo, slikarstvo, kiparstvo, pjesništvo i glazbu te t. zv. umjetni obrt, ukoliko ove umjetničke grane služe crkvenoj, odnosno liturgijskoj svrsi. Kad je Crkva uvela u hram umjetnost i umjetnošću okružila čitavo bogoslužje, nisu je vodili izrazito umjetnički razlozi nego sasvim trijezna i praktična stvarnost. To vrijedi za kršćansku baziliku, kao i za mozaike u tim bazilikama, za crkveno pjevanje i liturgijsko ruho, jednom riječju za čitavo područje crkvene umjetnosti. Uza sve to postala je crkva majkom kršćanske umjetnosti, jer je umjetniku dala samo temu, a u svemu drugom, što se ne odnosi na vjeru i ćudoređe, dala mu je slobodu. Stav Crkve prema umjetnosti i umjetnicima nije, doduše, nikada potpuno nezainteresiran, jer je Crkva uzela umjetnost u službu svoga bogoslužja i svoje nauke, ali zato kršćanska ili crkvena umjetnost nije isto, što i tendenciozna umjetnost, koja upravo po tome, što je tendenciozna, prestaje biti prava umjetnost. Crkva traži od umjetnika, da svojim načinom, po zakonima svoje umjetnosti, a na osnovi svoga uvjerenja i doživljaja, dade izraza određenoj ideji ili da prikaže neki događaj. Crkva hoće, da preko toga umjetnikova djela utječe neposredno na ćud, a posredno i na shvaćanje svojih vjernika i ljudi



TLOCRT PRVOSTOLNE CRKVE SV. STJEPANA U BEČU

uopće, ali ne traži od umjetnika, da se on stavi u učiteljsku pozu. Zato je velika razlika između one socijalne funkcije, što je Crkva pridaje umjetnosti, i one, kako je shvaća na pr. Tolstoj, Ruskin i komunizam. Crkva stoji po sredini između »artizma« i tendencioznosti ili čistog utilitarizma. Kad je Crkva uvela u svoj hram i u svoje bogoslužje umjetnosti, pjesništvo i glazbu, nije time htjela hram pretvoriti u koncertnu, odnosno izložbenu dvoranu ili muzej. I sam kršćanski hram i žrtvenik u njemu kao i sav kiparski i slikarski ures i svaka pjesma i popijevka u kršćanskoj liturgiji nije drugo nego bogoslužje. Crkvi je tuđa svaka »estetska pobožnost« kao takva. I upravo zato, da u duši vjernika ne dođe do estetskog užitka, vezana uza sam umjetnički oblik, a da se ne zanemari sadržaj, do kojeg je Crkvi poglavito stalo, valja da umjetnički oblik kršćanske umjetnosti bude toliko nesebičan i proziran, da za sebe ne traži ništa, kao da ga i nema, da služi potpuno samo onomu, što hoće da izrazi. Naoko je to vrlo težak zahtjev, koji traži mnogo samoprijegora, ali u stvari samo ovaj put vodi do prave kršćanske umjetnosti, pa i do prave umjetnosti uopće, kako je to shvatio i sam Baudelaire, inače »umjetnik do tvrdoglavosti«. U operi nas može više zanositi samo pjevanje negoli tekst, ali kršćanska umjetnost ima toliku vlast nad sobom, da od samog pjevanja ne izgubi ni umjetnik ni vjernik s vida ono, što se pjeva. Crkvi je glavno ono, što se pjeva ili slika, i da su ta pjesma ili slika doista umjetničke i »prozirne«. Kako će to postići — to je stvar umjetnika samoga. Stoga i crkveni propisi o crkvenoj umjetnosti daju umjetniku slobodu u svemu, što se ne odnosi izravno na vjeru i ćudoređe.

Kanon 1164 § 1. crkvenog zakonika obvezuje biskupe, da se kod novogradnje i popravka crkve održavaju oni oblici, koji su prihvaćeni crkvenom predajom, i da se pazi na zakone kršćanske umjetnosti. Pri tom valja, kad je to potrebno, saslušati i stručnjake.

O slikama propisuje kan. 1279, da nitko ne smije u crkvama ili na drugim svetim mjestima postaviti neobičnu svetu sliku, ako te slike nije odobrio mjesni ordinarij, a ovaj ne smije dopustiti, da se javnom štovanju izlože slike, koje nisu u skladu s ustaljenim i odobrenim običajem crkve. Pogotovu ne smije ordinarij dopustiti, da se u crkvi ili na kojem drugom svetom mjestu izlože slike, koje bi krivo prikazivale katoličku vjersku nauku, ili bi vrijeđale potrebnu čednost i pristojnost, ili bi dale povoda, da se neuki zavedu u bludnju. Pod neobičnom se slikom razumijeva slika ili kip, koji u ikonografijskom pogledu nisu u skladu s predajom Crkve. Ne smijemo pri tom zaboraviti, da svete slike u crkvi nisu isto, što i slike, izložene u galeriji slika ili u muzeju, jer slike i kipovi u crkvi imaju izrazito vjerskopoučnu, pa i liturgijsku funkciju. Prema odredbi kan. 1280 slike ili kipovi, koji se odlikuju umjetničkom vrijednošću ili kojima vjernici iskazuju osobito poštovanje, a izložene su javnom štovanju u crkvi ili javnom oratoriju, smiju se popravljati samo na osnovi pismenog dopuštenja mjesnog ordinarija, a ovaj je dužan pitati za savjet stručnjake.

Budući da je Crkva od svoga početka uzela pjevanje kao sastavni dio liturgije, za crkvenu su glazbu crkveni propisi brojniji i konkretniji. U svom »Motu proprio« od 22. XI. 1903 iznio je Pio X. osnovna načela crkvene glazbe i propisao različite odredbe o crkvenom pjevanju. Prema ovim odredbama crkveno pjevanje treba da bude, poput liturgije, sveto, općenito i umjetničko. Ovim zahtjevima u najvećem stupnju odgovaraju t. zv. gregorijanski koral i polifonija klasičnoga rimskoga stila u duhu Palestrine. O 25-godišnjici »Motupropria« Pija X. izdao je Pio XI. 20. XII. 1928 apostolsku konstituciju o liturgijskom pjevanju naglašujući ponovno ista načela kao i Pio X. i proglašujući neke provedbene mjere, kako bi se po svem katoličkom svijetu provele odredbe Pija X. o crkvenom pjevanju. Kan. 1264 crkvenog zakonika zabranjuje u crkvi svako pjevanje ili sviranje, kojemu bi bilo primiješano nešto lascivno ili nedostojno.

Sloboda je, dakle, kršćanske umjetnosti veoma velika. Nije, doduše, neograničena, ali je tolika, da granice, koje su postavljene kršćanskom umjetniku, stvarno i ne znače suzivanje umjetničke slobode. Te se naime granice izravno ne odnose na umjetnički oblik, pa ni na ono, što bismo mogli nazvati »umjetničkim sadržajem«, t. j. na unutrašnji izraz i koncepciju, nego samo na sadržaj slike, kipa, pjesme ili popijevke. U stvari se, drugim riječima, crkveni propisi o crkvenoj umjetnosti ne odnose toliko na način, kako se nešto umjetnički prikazuje, nego u prvom redu na ono, što je umjetnik htio reći ili izraziti, kad bi se to reklo prozom. A ukoliko se ipak ovi propisi izravno ili neizravno odnose i na sam izraz, nije to radi njega samoga, nego i opet radi onoga, što se njime izražava. Benediktinac Desiderius Lenz, osnivač beuronske umjetničke škole, kao da je htio suziti ovu slobodu i proglasiti svoju hijeratsku umjetnost, proizašlu iz mističke tipike katoličke liturgije, uzornom, ili možda i jedinom umjetnošću, koja bi bila dostojna, da bude crkvenom, slično, kao što je Pio X. gregorijanski koral proglasio uzornim crkvenim pjevanjem. Ali velika je razlika između crkvenog pjevanja i ostalih umjetnosti u crkvi. Crkveno je pjevanje sastavni dio crkvenog bogoslužja, i stoga je Crkva odsjekla granice i točno ustanovila oblike dopuštajući ipak uz neke mjere opreza i druge oblike crkvene glazbe. Drugim umjetničkim granama pušta Crkva daleko veću slobodu oblika i razvitka u razumljivim granicama, koje za crkvenu umjetnost određuju vjera, ćudoređe i ustaljeni običaj. D. K-d.

CRKVENI BOK, selo u hrvatskoj Posavini, kotar kostajnički, 12 km istočno od Sunje. Proteže se u luku oko mrtvog rukava Save. Ima 1107 stan. Z. D-i.

CRKVENI OCI → **Patristika.**

CRKVENI UČITELJ (lat. doctor Ecclesiae), prvenstveno počasni liturgijski naziv. Označuje crkvenoga pisca, koji posjeduje pravovjernu nauku, svetost života, izvanrednu učenost i izričito priznanje Crkve, kojim ga ubraja među crkvene učitelje, te mu time daje poseban ugled kao branitelju pravovjerne nauke ili kao svjedoku vjere ili kao osobitom poznavaocu cjeline, dotično pojedine vjerske nauke. N. K.

CRKVENICA kod Doboja na ušću Usore, podor gradine, koja je tu postojala već u prethistorijsko doba, a u rimsko je doba pregrađena u kastel. Iz neolitskoga doba

nađena je tu sjekira od granita, iz brončanoga doba jedno koplje i kalup za lijevanje keltova. Iz rimskoga doba ima tu ulomaka natpisa te različite gvožđarije. Vremenu seobe Slavena pripadaju neke grobnice sa skeletima, a među prilozima tipični »obodci« sa po tri nanizane kuglice, minđuše od pozlaćene srebrne filigrane s dvije kuglice i u sredini sa čunjastim, granulacijama ukrašenim privjeskom. Srednjem vijeku pripada veći nalaz bakrenoga suđa: tronog, gradelj, kutljača i sl. Tu je neko vrijeme bila stacionirana Cohors I. Belgarum. Ć. T.

CRKVENOSLAVENSKI → **Staroslovenski.**

CRKVICE, selo na *JI* padini Orjena, 8 km na *SZ* od Risna. Leži na 1088 m visine; izloženo je vlažnim vjetrovima s mora. Utvrđeno je, da ovdje pada najveća (4,64 m) količina oborina u Evropi, i to poglavito u zimskoj polovici godine. C. su raskršće putova, koji vode od Hercegnovoga preko Ubla u Grahovo i iz Risna preko Orjena za Grude i Grab. Prije je tu bila važna vojnička postaja; posljednjih godina razvija se promet stranaca.

CRKVINA *(Parietaria)*, biljni rod iz por. koprivnjača (v.). To su trajne ili jednogodišnje zeleni bez žaoka, a odlikuju se izmjenito poredanim listovima cijela ruba i poligamnim cvjetovima, koji su združeni u guste, klupku slične paštitce. U našim primorskim krajevima vrlo je česta i obična vrsta *P. ramiflora* Mnch. (= *P. judaica*), »štirenica«, koja ima povaljenu, razgranjenu stabljiku s jajastim listovima, a raste svuda uz gromače, stijene, zidove, putove, kuće i po zapuštenim mjestima. U kopnenim krajevima naše domovine raste tu i tamo po zidinama, zapuštenim mjestima i šumama vrsta *P. officinalis* L., koja se odlikuje uspravnom, jednostavnom stabljikom i više dugoljastim listovima, a u pučkoj se medicini cijeni kao lijek. U drugim balkanskim zemljama raste još nekoliko vrsta crkvine. S. H-ć.

CRKVINA, naziv, koji se u mjestopisu Hrvatske javlja dosta često, znači zapravo opalu crkvu, crkvene ruševine; po njima onda dobiva novo naselje svoje ime. Tako je poznata Donja i Gornja C. kod Ogulina, C. u zvorničkom kotaru, dvije C. u kotaru Bos. Krupa (kod Otoke i Gorinje), a da i ne spominjemo brojnih glavica i njiva tog imena po svim hrvatskim zemljama. Međutim najvažnija je 1. C. u brčanskom kotaru, 5 km jugozapadno od Bos. Šamca, selo s pravosl. župom i 1300 stanovnika. U 17. st. C. je bila čisto katoličko mjesto; spominju je biskupski izvještaji Maravića 1655 (Acta Bosn. 478) i Olovčića 1675 (Starine sv. 36, 146) kao župu pod imenom Crkvište (Czarquiste), koja kod Olovčića broji 1915 duša. Ni tada u selu nije bilo crkve. Međutim samo ime C. svjedoči o njezinu opstanku negdje u doba bosanske samostalnosti, kad se tim krajem, od rijeke Bosne do Tolise i od Save do »vrela Modriče«, širio prostrani posjed bosanske biskupije, darovan joj od bana Ninoslava i potvrđen 1244 od kralja Bele III. (Theiner, Mon. Slav. Merid. I, 297). Ime Crkvište sačuvalo se još nakon požarevačkog mira 1718 (vidi na karti austrijskih posjeda južno od Save, objavljenoj od Bodensteina, Glasnik Zem. Muz. 1907, 155 i d.), dok ga ne nestade s katol. starosjediocima, koji se iseliše u Slavoniju. — 2. C. u kotaru Prnjavor, selo na istoimenoj rječici, pritoku Vrbasa, 1931 imala je 597 većinom pravosl. stanovnika. I ono nas sjeća na staru crkvu, posve sigurno jednu od onih, koje spominju popisi crkava zagrebačke biskupije 1334 i 1501, a mi im do danas ne možemo sa sigurnošću odrediti mjesta. Staro katol. stanovništvo i ovdje je u cijelosti propalo u turskim ratovima bijegom u slobodne kršćanske zemlje, a možda dijelom i prijelazom na pravoslavlje. K. D-ć.

CRKVINA NA GLASINCU danas je pusto mjesto na cesti, koja vodi od Podromanije u Rogaticu, gdje je na oniskom kraškom humku u dnu t. zv. ravnog Glasinca sagrađen kameni obelisk na uspomenu bitke, koja se je za okupacije Bosne bila kod Šenkovića. Tu je bilo veliko bogumilsko groblje, ali su kameni spomenici, većinom kod gradnje ceste, razbijeni i upotrijebljeni kao materijal za nasipavanje ceste. U blizini Crkvine ima mnogo prethistoričkih gromila, a nedaleko je i gradina. Tu je u 15. st. postojala crkva, koja se u dubrovačkim zapisima zove ecclesia de Glasinac, ecclesia nominata Glasinac, a mjesto je bilo jedno od glavnijih odmarališta za vlaške ponosnike, koji su na svojim tovarima u turmama prevozili dubrovačku robu u Srbiju. Zato je tu 1430 postavljena carina, ali su Dubrovčani uložili protiv toga prosvjed te se obratili na Sandalja i druge bosanske velikaše, da posreduju. Ispod same Crkvine otkopana je za gradnje ceste gromila s bogatim sadržajem, a osobito se tu ističu brončana votivna kola u obliku goluba, koja su poslana u dvorski muzej u Beč. Ć. T.

CRLJEN (Czerlien), **Marko, pl.**, ✻ Šumeće (kod Slav. Broda) 25. IX. 1840, † Zagreb 17. X. 1918, general. Potomak je stare hrvatske graničarske porodice. Pučku je školu svršio u Novoj Gradiški. Poslije svršene vojničke akademije (1859) polazio je ratnu školu u Beču (1863—65). Kao austrijski časnik vršio je različne dužnosti: bio je u glavnom stožeru, zapovjednik 10. konjaničke domobranske pukovnije u Varaždinu, zapovjednik bataljuna u Novoj Gradiški; služio je u husarskim pukovnijama, bio je pukovnik i zapovjednik 15. husarske pukovnije. Prije umirovljenja (1891) bio je brigadir i zapovjednik 12. konjaničke brigade u Sibinju (Erdelj), a napokon generalmajor (1890).

BIBL.: *Die Wehrverhältnisse des otomanischen Reiches* (1876); *Unser Kaukasus und dessen systematische Pazifizierung* (o Boki Kotorskoj i o prilikama u njoj); *Die Friedensarbeit der österreichischen Kavallerie* (1894); *Die Lanze als Waffe der Reiterei* (1901); *Zur Ausbildung der Kavallerie im Felddienste* (1902); *Kavalleristische Studien* i dr. Svoj je rad prikazao u stručnoj knjizi *Unsere militärischen Schriften*. Dalji su zanimljiviji spisi *Die Serbenfrage und der Hochverratsprozess in Agram* (Beč 1909); *Die Serbenfrage nach Wladan Gjorgjević. Beleuchtet auf Grund eigener Wahrnehmungen des Verfassers* (Zagreb 1909); *Auf slavischen Spuren* (Zagreb 1914). U knjizi je govor o starosti i širenju slavenskog jezika, o ratovanju starih Slavena, o utjecaju slavenskih jezika na nazivlje u neslavenskim zemljama i t. d. Djelo nema znanstvene vrijednosti.

Svoju je knjižnicu ostavio Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti učinio je općom baštinicom svoga imetka, Matici Hrvatskoj ostavio je 30.000 K, a mirovinskoj zakladi Hrvatskog kazališta 10.000 K.

LIT.: B. Brusina, *Životopis M. pl. Crljena*, Prosvjeta 7.; Nekrolog *Marko pl. Czerlien* od Đ. Körblera i oprosni govor nad grobom pokojnikovim od Vladimira Mažuranića u Ljetop. HA, 1919. I. E.

CRNA CAKLOVICA → **Caklovica.**

CRNAC POLJE, poplavno zemljište od 28.000 jutara u Slavoniji (kotar Nova Gradiška) pored Save između potoka Trnave i Orljave. Njime protječe potok Crnac, koji sabire vode iz Požeške i Babje gore. Dosad su izvedeni neki regulacioni radovi (potok Rešetarica), a kani se isušiti cijelo područje na taj način, da se urede potoci i podignu nasipi duž Save. Z. D-i.

CRNADAK, 1. Đuro, ✻ Jasenovac 12. II. 1820, † Zagreb 28. X. 1908, ugledni hrvatski trgovac. Polazio je dvije godine vojničku školu u Petrinji. Kad je postao trgovac u Zagrebu, izdašno je pomagao sva hrvatska rodoljubna društva i bio biran u odbor Matice ilirske, Trgovačkog zbora, Hrv. arheološkog društva i Hrv. trgovačkog društva »Merkur«. Bio je prvi predsjednik trgovačkog suda u Zagrebu i član prvog odbora Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu. Ban Šokčević pozvao ga je u bansku konferenciju 1860, a 1861 izabran je za zagrebačkog gradskog zastupnika, kasnije i podnačelnika. Bio je član odbora za pitanja o gradnji željeznica u Hrvatskoj (1862) i član odbora za prvu gospodarsku izložbu (1864). G. 1872 izabran je za narodnog zastupnika grada Senja. Bio je jedan od glavnih osnivača osiguravajuće zadruge »Croatia« i 1889 njezin ravnatelj. Vrlo je zaslužan za Hrv. trg. društvo »Merkur«, kojemu je bio i predsjednik. U »Merkuru« je ustrojio knjižnicu te ustanove za naobrazbu i potporu bolesnih članova. D. K.

2. Marija rođ. **Prikril**, ✻ Zagreb 27. X. 1856, operna pjevačica. Učila je pjevanje u Zagrebu kod Zajca, a zatim se usavršila u Beču. Nastupila u starom zagrebačkom kazalištu prvi put 30. IX. 1876 na koncertu, a 21. X. 1876 u Kreutzerovoj operi *Noćište u Granadi;* zatim je pjevala u operama *Norma, Strijelac vilenjak* i dr. ističući se profinjenim koloraturnim sopranom. U Zagrebu je djelovala 1876—79 u operi, opereti i na koncertima. Kasnije je gostovala u Njemačkoj i Budimpešti pod umjetničkim imenom Frl. Prickel-Thalberg. S. B.

CRNA GORA, 1. vapnenačka visoravan (1250—1350 m) u zapadnoj Bosni, između planine Klekovače na *SZ* i Čardaka na *JI*. Dosta razvijeni krški oblici pokriveni su gustim šumama. Istočnim dijelom ovih šuma prolazi šumska željeznica Drvar—Jajce.

2. Odvojena uzvisina blagih i dobro pošumljenih strana na sjevernoj strani Nevesinjskog polja u Hercegovini. Na vapnenačkim stijenama razvijeni su krški oblici. Glavni vrh je Lisac (1497 m). U.

3. Planinska masa sjeverno od Skopske kotline, koju su Turci zvali Kara-Dag. Različita je sastava. Najviše su rasprostranjeni kristalasti škriljavci, zatim eruptivne stijene; manji su dijelovi sagrađeni od paleozojskih i mezozojskih slojeva. Istočnu i južnu podgorinu pokrivaju tercijarne i diluvijalne naslage.

C. G. nalići na plosnato bilo, s kojega se mjestimično izdiže poneki oštar vrh. Bilo je dugo 76 km. Glavni su vrhovi Barjak Kamen (1600 m), Pupljak (1625 m) i u središnjem dijelu Ramna (1651 m). Na C. G. je razvođe između pritoka Morave i Vardara.

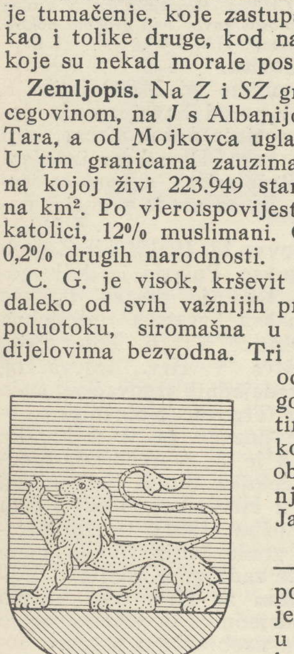
LIT.: J. Cvijić, *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, I., Beograd 1906; M. Luković, *Geološki sastav i tektonika istočnog dela Crne Gore*, Vesnik Geol. inst., Beograd 1938; A. Ivić, *Građa za srpsku istorijsku geografiju*, Glasnik geogr. društva, 7—8, Beograd 1922; Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I., Beograd 1902. P. V-ć.

4. Područje u *ji* dijelu poluotoka Pelješca, dio općine Janjine uz granicu općine Ston. Zahvaća zemljište između Neretvanskog i Mljetskog kanala. Dijeli se u četiri dijela: u Brijestu (sela: Donja i Gornja Brijesta), Dubravu (sela: Balanovići, Đuračići, Prisoje i Zaradeže) i Tomislavovac (sela: Ivušići, Kozo, Ruskovići i Vukotići). Tomislavovac se do proslave 1000-godišnjice hrvatskoga kraljevstva zvao Kozo. T. M-n.

CRNA GORA (Zeta, Duklja ili Dioklitija). Naziv C. G. javlja se u 14. st., i to uglavnom za područje prijašnje *Zete* (od 11. st. dalje, po rijeci Zeti); još prije zvala se oblast od kotorskog zaljeva do rijeke Bojane *Duklja* (*Διοκλῆα*, Dioklitija) po rimskom gradu Doclea (koji je ležao na ušću Zete u Moraču) na jugu provincije Prevalitane, pa su se i njezini stanovnici nazivali Dioklićani (prvi put u cara Porfirogeneta *οἱ Διοκλητιανοί*). T. zv. pop Dukljanin zapisao je oko 1200 i ime *Crvene Hrvatske* ili *Gornje Dalmacije* za čitavo područje duž mora od Duvna do Drača. Postanak imena C. G. nije razjašnjen. Najprirodnije je tumačenje, koje zastupa i J. Cvijić, da je C. G. nazvana kao i tolike druge, kod nas i drugdje, po svojim šumama, koje su nekad morale postojati. M. J. D.

Zemljopis. Na *Z* i *SZ* graniči C. G. s Dalmacijom i Hercegovinom, na *J* s Albanijom, dok na *SI* čini granicu rijeka Tara, a od Mojkovca uglavnom pravac do Mokre Planine. U tim granicama zauzima C. G. površinu od 9.668 km², na kojoj živi 223.949 stan. u 44.065 domova (1931), 23,2 na km². Po vjeroispovijesti su 83% pravoslavni, 5% rimokatolici, 12% muslimani. Od stranaca ima 8% Arnauta i 0,2% drugih narodnosti.

C. G. je visok, krševit i nepristupačan kraj. Ona je daleko od svih važnijih prometnih putova na Balkanskom poluotoku, siromašna u privrednom pogledu, u nekim dijelovima bezvodna. Tri petine C. G. imaju veću visinu od 1.000 m, koje su gotovo pol godine pod snijegom. Tri četvrtine su vapnenačke površine, kroz koje ponire kišnica. To je za opće obilježje C. G. važnije od činjenice, da joj se na *JZ* širi Jadran.



GRB CRNE GORE

C. G. je pravcem Gatačko polje — klanac Duga — Nikšićko polje podijeljena na dva različita dijela. Na *JZ* od ove crte je C. G. u užem smislu: područje ljutog krša, izgrađeno od jurskih i krednih vapnenaca, veoma oskudno vodom, po prirodi neplodno i puno goleti. Na *SI* od spomenute crte oblast je Brda, koja je dolinama Morače i gornjeg toka Lima podijeljena u dva kraja različitih osobina. Na *S* se prostiru prostrane visoravni od trijaskih vapnenaca s ublaženim pojavama krša, više izvora i manje goleti, dok na *J* nastaje kraj, sagrađen od škriljavaca, s velikim šumama i planinskim pašnjacima, na kojima je razvijen stočarski život. U prostranijim dolinama ovog kraja omanje su voćarske i poljodjelske župe.

Uz obalu Jadrana diže se naglo visok vijenac planina, u kojem se ističe Lovćen (1.749 m), Velja Trojica (1.131 m), Visuta (1.182 m), Rumija (1.593 m). Promet s unutrašnjošću moguć je samo preko prijevoja i presedlina. U unutrašnjosti C. G. nalazi se čitav niz visokih, krševitih i teško prohodnih površina, koje su prema *SI* sve više; s njih se izdižu pojedini vrhovi: vrh Durmitora dostiže visinu od 2.522 m (Bobotov Kuk), a Komova 2.484 m (Kom Kučki).

Ravnica je, naprotiv, vrlo malo, napose u granicama do 1913. Najveća je ravnica Zeta, sjeverno od Skadarskog Blata; njezin najplodniji i najnastanjeniji dio je južno od rijeke Cijevne, dok je zemljište na *S* šljunkovito; mnogo je plodnija Metohija.

Podneblje je vrlo različito: od kotlinskog do alpskog i od sredozemnog do umjereno kontinentskog. Primorje ima sredozemno podneblje s veoma blagom i kišovitom zimom, a gotovo žarkim i suhim ljetom; temperatura s visinom naglo pada, oko 0,78° za 100 m visine. Utjecaji Jadrana prodiru u C. G. kroz prostranu ravnicu između Bojane i donjeg toka Drima, a osjećaju se u dolinama Rijeke Crnojevića, Zete i Morače. U Zeti je zima blaga: Podgorica, iako udaljena od Jadrana 36 km, ima u siječnju temperaturu od 4,5°, prema 6,9° u Ulcinju. Cetinje je znatno bliže moru, pa ipak ima osjetljivo hladniju zimu (0,7°) zbog znatno veće visine, a isto tako i Nikšić, oko izvorišta rijeke Zete. Ljeti je primorje neobično toplo: Ulcinj ima u srpnju temperaturu od 25,9°, Podgorica čak 27,6°. Kolašin, daleko od mora 80 km, ali na visini od 965 m, ima subalpsko podneblje: u siječnju — 1,8°, a u srpnju 17,4°. Kiša pada osobito mnogo na primorskim planinama, godišnje preko 300 cm; na većoj polovini C. G. godišnja je količina kiše veća od 200 cm. Poljodjelstvo nema od toga veće koristi; oko ¾ od godišnje količine kiše padne zimi (od listopada do ožujka), a od lipnja do kolovoza manje od desetine. Ljeti je prosječno tek 17 dana s kišom. Od takvog rasporeda padalina pate najviše krajevi krša. Ljeti i ono malo kiše odmah ponire, a zimi, pri neobično jakim kišama, u nekim poljima nastanu privremene poplave. Istočni krajevi C. G. imaju manje od 200 cm kiše, ali je ona jednoličnije raspoređena po godišnjim dobama.

Petrografski sastav i reljef zemljišta, kao i nepovoljni klimatski uvjeti glavni su uzroci, što je C. G. ekonomski pasivna zemlja. Stanovništvo se bavi stočarstvom više nego poljodjelstvom. Najviše se gaje ovce, a u kršnim krajevima koze. Goveda ima, koliko je potrebno za oranje, a konji i magarci služe samo za teglenje. Ribarstvom se Crnogorci bave na primorju i oko Skadarskog Blata. Poljodjelstvo je uglavnom ograničeno na niže ravnice. Napose se siju kukuruz, raž, ječam i ovas, a pšenica u nižim krajevima: Metohiji, Polimlju, Zeti i primorju. Vinograda ima u svim krajevima sredozemnog podneblja, dok maslina, smokva i limun uspijevaju samo u primorju. Od veleobrtnih biljaka gaje se duhan, buhač, košćela (koprivka) i ruj, koji najbolje raste po t. zv. bijelom kršu. Rudarstvo nije razvijeno. Željezne rude ima na tlu sela Sozine, sjeverozapadno od presedline Sutormana, i u Ponikvici, nedaleko gradića Spuža. Dosta boksita ima uzduž pruge Nikšić—Bileća, oko Bijele Poljane i Lipovih Dola (oko 14 km jugoistočno od Nikšića) i u kraju oko Nikšićke Župe. Samo ležište kod Štitova može dati do 40.000 tona boksita.

Sva veća i važnija naselja nalaze se u poljima ili kotlinama, dolinama i blizu mora. Manja naselja pretežno su razbijenog tipa. Kuće su u njima kadšto udaljene po nekoliko stotina metara, a grade se obično od kamena.

LIT.: P. Rovinskij, *Černogorija*, I. (na ruskom), 1888; K. Hassert, *Beiträge zur physikalischen Geographie von Montenegro*, Pet. Mitt., Erg. Hf. 115, 1895; P. Mrkonjić, *Srednje Polimlje i Potarje*, Naselja 1., 1902; S. Tomić, *Drobnjak*, Naselja 1., 1902; B. Lalević i I. Protić, *Vasojevići u crnogorskoj granici*, Naselja 2., 1903; Isti, *Vasojevići u turskoj granici*, Naselja 3., 1905; A. Jovićević, *Riječka nahija*, Naselja 7., 1911; Isti, *Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular*, Naselja 15., 1923; K. Kayser, *Westmontenegro*. Geogr. Abh. III/4, 1922; Isti, *Malesija*, Naselja 15., 1923; P. Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Naselja 15., 1923; K. Kayser, *Westmontenegro*, Geogr. Abh. III/4, Stuttgart 1931; Ch. Weber, *Versuch einer Landschaftsstudie des Zetagebietes in Montenegro*, Dissert. M. Dünki, Dresden 1932; K. Kayser, *Morphologische Studien in Westmontenegro*, Zeitschr. d. Ges. f. Erdk., Berlin 1932 i 1934; V. Čubrilović, *O različitoj starosti slojeva u kojima se javlja boksit u jednom delu Crne Gore i Hercegovine*, Godišnj. Geol. inst. Kralj. Jugosl., II., 1939. P. V-ć.

Biljni svijet → Balkanski poluotok.

Antropološki i etnografski pregled.

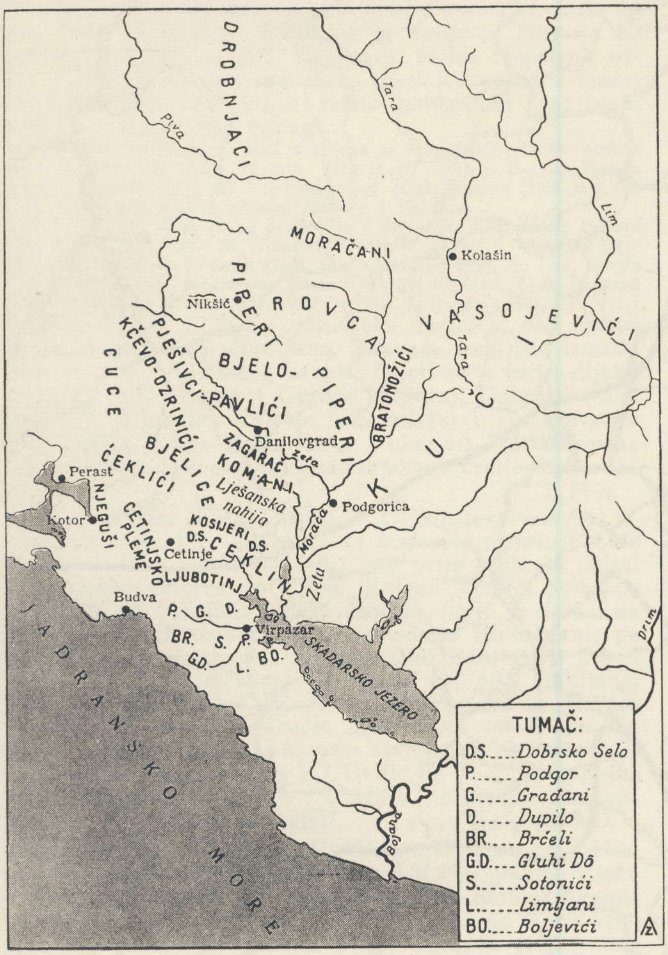
ANTROPOLOŠKE I PSIHIČKE OSOBINE. Antropološki vrijede Crnogorci kao čistiji predstavnici dinarske rase (→ rase). Koštunjavi su, redovno mršavi, što se dobro vidi i na licu, koje je dugo i usko, brahikefalni su, s jakim ličnim kostima i vilicama, redovno visokim čelom i katkada kukastim orlovskim nosom; osim toga značajni su visok rast te tamna boja kose i zjenice. Među psihičkim osobinama obilježava ih »violentnost«, sklonost da planu i za malu stvar, ako se samo takne koja išto osjetljivija strana ukorijenjenih im nazora, strogih tradicija ili probitaka pojedinca i čitavih bratstava ili plemena,



CRNA GORA

zatim nesavladiva sklonost dokolici, zaziranje od gospodarskih i drugih neviteških poslova, koji traže ustrajnost, iskustvo i spretnost. Izuzeto je samo stočarenje, bolje čobanovanje, sa svim, što je s time povezano u dinarskim planinama, t. j. uglavnom čuvanje stoke od nedaće ili otimačine, s mnogo plandovanja te nešto poslova oko stoke i preradbe mlijeka, uz tvrd život u planini sa svim i lijepim i nemilim stranama. Taj život pogoduje, dakako, da se kroz generacije razvija svoje vrste viteški mentalitet, omalovažavanje žene i ženskosti, sklonost bojevanju, pa i otimanju stoke, kao i narativnoj poeziji u različnim oblicima: epskoj pjesmi i pripovijedanju, a da se bruse i narodni govor i frazeologija, razvija osobita jedrina, neka samobitnost, plastika i jezgrovitost u govoru.

ETNIČKA STRUKTURA. Crnogorci se vrstaju sve do najnovijih vremena u mnogo većih i manjih skupova, od kojih svaki stoji kao donekle zaseban individuum jedan prema drugom. Skup svih njih može se nazvati crnogorskom etničkom zajednicom, koji je izraz u strogo etnološkom smislu podesniji nego narod ili pleme. Ta zajednica ima dug razvoj, a može se dosta dobro i daleko u prošlost pratiti po pisanim spomenicima, arheološkim ostatcima ili po veoma dobro čuvanoj usmenoj predaji. Gdje su početci sadašnje etničke strukture Crnogoraca, da li već u njihovih predaka u zakarpatskoj pradomovini, ili je ona usvojena od zatečenih starosjedilaca na Balkanu pa dalje razvijena u mješavini, koja je nastala od prvobitnih slavenskih naseljenika i tih starosjedilaca (ilirskih ili drugih), teško je odrediti. Prema predaji različnih crnogorskih plemena prije njih su u tim krajevima bili neki starosjedioci, katkad i nejasne pripadnosti. Redovno ih kazuju u narodu dvije vrste: Jedni su veoma davni starosjedioci, o kojima su predodžbe mutne ili nedosljedne, a uglavnom se samo obilježavaju nekim određenim imenom — sad kao *Španji* (zacijelo neki Romani ili poromanjeni starosjedioci), sad *Latini* (dobrim dijelom sa značenjem »stari pripadnici zapadne crkve«), sad kao *Grci* ili *Rimljani*, pače napokon *Žuđeli*, *Čivuti* (tako u Primorju i Krajini). Drugo su neposredni predšasnici osnivača i jezgre (a i nosilaca imena) sadašnjih plemena, a to su ***Lužani*** (bez sumnje od iskona slavenski elemenat, održan u sjećanju osobito kod Zećana, Pipera, i Bjelopavlića), ***Mugoši*** (kod Pipera i dr.), ***Bukumiri*** (kod Kuča), ***Krički*** ili ***Kričkovi*** (kod Drobnjaka), ***Mataguži*** (u Kuča, Zećana i njihovih susjeda), ***Macure*** (u Moračana i dr.), ***Mataruge*** (u Katunskoj nahiji i nikšićkoj oblasti) i dr. Tu treba spomenuti još i prave ***Vlahe***, ogranke balkanskih Rumunja, uglavnom planinskih stočara, o kojima ima također dosta uspomena u nekih plemena kao o starijem stanovništvu. Nema sumnje, da je među tim starijim, sada već jezično i etnički posve asimiliranim, stanovništvom bio nemalen postotak balkanskih Vlaha, a tako i susjednih Arbanasa, koji su Crno-



PLEMENA U CRNOJ GORI

gorcima po jednom dijelu predaka dosta blizi. Svi ti mlađi prethodnici današnjih Crnogoraca idu već u bliža povijesna vremena. Podloženi ili polagano asimilirani s došljacima, koji su se od nužde naseljavali među starosjedioce, bilo iz susjednih crnogorskih krajeva ili iz daljih srpskih i drugih zemalja u unutrašnjosti (Kosova, Metohije, Dukađina, Albanije i t. d.), stvarali su zajednice, koje su sve većma rasle i s vremenom dobile značaj organiziranih jedinica sa sve određenijim granicama svoga područja, sad sasvim malenih, a sad razmnoženih s velikim brojem pripadnika. Tako se već oblikovane plemenske jedinice povijesno potvrđuju sigurnije od 14. st.

PLEMENA. No putovi i povodi, kojima su se stvarala, održavala ili propadala crnogorska plemena, bili su dosta različni, i svako gotovo pleme ima svoj poseban historijat; u svemu ih se može nabrojiti u novije vrijeme nekih tridesetak. U »staroj« Crnoj Gori, koja se sastoji od katunske, riječke, lješanske i crmničke nahije, nalaze se: U *katunskoj nahiji*: 1. *Cetinjani (Cetinjsko pleme* ili naprosto *Cetinje)*, o kojima je prva poznata vijest iz 1614. S vremenom su se neki skupovi iselili, neki izumrli ili s drugima posve stopili; jakom skupu Bajice (ili Gornji Kraj) ima se uglavnom zahvaliti, da su se svi oni naposljetku sjedinili u jedno pleme, premda se ono nije u svemu konačno oblikovalo kao ostala, čemu je koješta smetalo, na pr. veliki broj muslimanskih bratstava, a poslije i uloga Cetinja kao središta države, što nije bilo povoljno za ustaljivanje i jaču ulogu plemena (ni svi kršćani u plemenu nisu slavili istu krsnu slavu). 2. *Njeguši* (naziv *Njegoši* nije za pleme posve pravilan, a potječe od svojevoljno promijenjenog plemenskog prezimena poznate obitelji Njegoš-Petrović, prema imenu planine Njegoš u Hercegovini, s koje bi po jednoj neispravnoj predaji bili potekli Njeguši; slavenskoga je podrijetla, kao od milja mjesto Njegoslav, Njegomir i sl.), o kojima su prve vijesti iz 1435 i 1437, kad su već zacijelo kao plemenska cjelina oblikovani, no ipak ne slave svi istu krsnu slavu. 3. O *Ćeklićima* (naziv se izvodi od imena Sv. Tekle, i to manje vjerojatno po nekoj crkvici te svetice u Bratonožićima, odakle bi se bili doselili Ćeklići u svoje sadašnje područje, već vjerojatnije po nekom pretku, koji je po imenu te svetice nazvan Ćeklić, slično kao Anić prema Ana, Katić prema Kata i dr.) prve vijesti teku od 1391; plemenska im je slava Sv. Ilija, prislužba Šćepanj-dan. 4. *Cuce* (izvor imena nije utvrđen, a može biti iz kojega starog balkanskog jezika); sva je prilika, da veći dio osnove plemena čine stari doseljeni Zećani; osim spomena u t. zv. Cetinjskom hrisovulju bilježi ih M. Bolica 1614; dijele se u Velje Cuce i Male Cuce (Malocuce); i među njima ima mnogo doseljenika iz Kuča. 5. *Ozrinići* ili *Kčevo* (*Čevo, Čevljani*); prvi je naziv od nekoga pretka Ozrina, drugi po imenu kraja, polja Kčevo, koje je bilo stara plemenska matica. 6. *Pješivci* (negda *Plješivci*, ime po narodnom potječe otuda, što su na neki zbor došli pješke, a ne na konjima kao drugi; drugo ga tumačenje dovodi u vezu s oznakom *plješiv* za ondješnje goleti); dijele se u Gornje i Donje Pješivce; za tursko je vrijeme njihovo područje bilo zasebna upravna jedinica. 7. *Zagarač* (ili *Zagarače*, nazivi zapravo topografski: stanovnici za planinom Garač, odnosno iza obje planine Garača), dijele se u Gornje Zagarače i Donji Zagarač ili Jednoše, Jednoško Polje, a u to su se svoje staro područje raširili ponovno u 18. i 19. st. nakon potiskivanja Turaka. 8. *Komani* (naziv je topografski po brdu Kom, ispod koga je zacijelo bila stara plemenska matica), dijele se u sjeverne Bandiće i južne Komane u užem smislu; zauzeli su ponovno negda napuštene istočne dijelove svoga područja. U *riječkoj nahiji* su: 1. *Ceklin* (*Ceklinjani*, ime topografsko, preneseno i na pleme); iz svoje malene matice na *SZ* u planinskom kutu proširili su se najprije u 17. st. na štetu Bjelica, a u 18. st. ponovno dalje prema *JI* do Skadarskog jezera i Crnojevića rijeke. 2. *Kosijeri*, najmanje pleme ove nahije, sastoji se samo od 2 naselja i stiješnjeno je na malenu prostoru, pa se dosta raseljuju. 3. *Dobrsko Selo* (*Dobrljani*), područje razdvojeno u 2 odvojena dijela: na istoku Dobrska župa, na zapadu samo Dobrsko selo, među kojima je područje Ceklinjana, s kojima su u bližim vezama. 4. *Ljubotinj*, nekad maleno pleme, ali ugledno i pod Turcima u 16. i 17. st., raširilo se poslije zauzevši Donja Sela prema Skadarskom jezeru. 5. *Građani*, malo pleme, negda zvano Šišojevići. U *crmničkoj nahiji* su: 1. *Podgor* (gen. *Podgori; Podgorani*), kome je područje razdvojeno plemenom Brčeli; prvobitno samo na *Z*, a poslije su zadobili i istočni dio Orahova, gdje je bilo vlasteosko bratstvo Mikovići, i pridružili se Podgoranima. 2. *Dupilo*, isprva maleno pleme, u 17. st. pojačano stapanjem s dvije nove grupe. 3. *Brčeli* (ili *Brčelo, Brčeljani*), negda samo selo Brčelo kao središte i zborište cijele Crmnice. 4. *Gluhi Do* (*Gluhodoljani*), malo pleme od dva naselja. 5. *Sotonići*, također malo pleme od dva naselja, koje je ostalo u nepovoljnom području za širenje. 6. *Limljani* (naziv u vezi s riječnim imenom »Lim«, odnosno ondješnjom rijekom Limšticom), održali su se dobro, zbijeni su, ako i maleni, jer se k starijoj jezgri pridruživalo sa svih strana vrlo mnogo obitelji pridošlica, uskoka, bjegunaca od krvne osvete i t. d. 7. *Boljevići* (ime po jezgri, bratstvu Boljevića), imadu maticu na zapadu, odakle je pleme u 18. i 19. st. zadobilo kraj Pepiće prema istoku. U *lješanskoj nahiji* nema zapravo nijednoga plemena u pravom smislu; sve su to manji skupovi (bratstva) bez izrazitih atributa kao ostala prava plemena, pa to vrijedi i za najveći skup *Draževina*, koji se često ipak naziva »pleme«. Slično je i u području Zete pa crnogorskog Primorja i Krajine u njegovu zaleđu, gdje se ističu samo veći, jači skupovi bratstava kao što su *Mikulići, Šestani, Mrko(je)vići* i drugi, no koji su u svom razvoju zbog različnih razloga (dijelom opet zbog različnih vjera u istom skupu) zastali i nisu se konačno oblikovali i ustalili kao prava plemena.

U ostalom se području Crne Gore nalaze: 1. *Kuči* (naziv možda arbanaskoga podrijetla), spominju se prvi put 1445. Od starih kučkih bratstava neka su se možda ovamo odrugud doselila; najjače je bratstvo Drekalovića od pretka Arbanasa ili poarbanašenog Crnogorca »Latinina«, imenom Drekale. Bili su u savezu s Bratonožićima, Vasojevićima i susjednim Arbanasima, a značajna im je općenito krsna slava Sv. Nikola; bilo ih je dosta i katolika. 2. *Bratonožići* (naziv bi mogao potjecati od pretka Bratonoga, za kojega se misli, da je bio pastir Vlah, ili, po predaji, od sina ili unuka jednog od Brankovića, zvana »Brato«, do koga sada broje neko 18 pasova). Prvi im je spomen iz 1445; razvili su se kao jedinstvena cjelina iz jedne srodničke jezgre, danas su razdijeljeni u Donje i Gornje Bratonožiće (ili Brskut), a u davnini su možda činili užu zajednicu s Kučima; zajednička im je krsna slava Sv. Nikola. 3. *Vasojevići* (po predaji od četvorice braće, od kojih je jedan, Vaso, imao tri sina, pa od tih potječe pet vasojevićkih bratstava — »plemena«). Jedni su bili dugo vremena s ovu, a drugi s onu stranu crnogorsko-turske granice; prvi su bolje očuvali svoju tradicijsku kulturu i običaje, kod drugih su utjecaji sa zapada Crne Gore kao i zadiranje vlasti u život naroda koješta izmijenili, odnosno zatrli. Dulje su vrijeme bili pod prevlašću Kuča. Jedan dio prešao je na Islam, a dosta je bilo i kolebanja u vjerskoj pripadnosti, na pr. kod bratstva Ramusovića. 4. *Piperi* (naziv bez sumnje neslavenskoga podrijetla, možda od pretka imenom Piper, koje se ime i inače potvrđuje na Balkanu u različnim varijantama). Prva je vijest o plemenu iz 1426, pa zatim iz 1445; staro im je središte bilo Radeća. Ima među njima dosta mlađih doseljenika, na pr. iz bratonoškoga Lutova, koji su se asimilirali starincima i kao da su pleme upravo pomladili; svima je zajednička krsna slava Aranđelov-dan 8. XI. 5. *Bjelopavlići* (potekli po predaji od nekoga Bijeloga Pavla iz skupa mlađih doseljenika iz Dukađina kod Peći, koji su postali glavnina u tom plemenu; osim ovih doseljenika ima nešto ostataka starijega stanovništva Lužana, a usto i mlađih doseljenika iz okolnih krajeva i plemena). Bjelopavlići se spominju od 1411 i granaju se u četiri, odnosno pet grana: Vražegrmci, Martinići, Petrušinovići i Pavkovići s Brajovićima. 6. *Rovca* (*Rovci*), o kojima su prve vijesti iz kraja 14. st. Većina ih se smatra potomcima nekoga Gojaka, sina Nikše, začetnika Nikšića (slave sv. Luku), dok je manjina mlađih doseljenika s različnih strana. 7. *Moračani* (*Morača*, podijeljeni u Gornju i Donju) raznolika sastava od doseljenika i uskoka iz Zete, Vasojevića, a najviše iz Hercegovine; nemaju stoga ni iste krsne slave. 8. *Drobnjaci* (naziv nije jasna podrijetla); prve su vijesti već iz kraja 14. st., a pripadali su u starini negdašnjoj Hercegovini, pa poslije rata 1876—78 Crnoj Gori; po predaji doselila se većina Drobnjaka, osim malobrojnih starinaca, osobito iz Rudina pa iz Banjana, a onamo još prije iz srednje Bosne; krsna je slava plemena Sv. Đorđije 23. IV. Uz Drobnjake se često spominju i 9. *Šaranci*, jer su dobrim dijelom doista podrijetlom iz Drobnjaka, i ti slave istu slavu kao oni, ali ih Crnogorci sami označuju već i kao posebno pleme.

U »crnogorskoj Hercegovini« treba još zabilježiti »plemena«: 1. *Riđane*, spominjane u t. zv. Cetinjskom hrisovulju, pa i inače u nekim dalmatinskim spomenicima, ali ih je već u 16. st. gotovo nestalo, zatim 2. *Banjane* (kojima je ime po svoj prilici rumunjskog izvora); prva je vijest o njima iz 1319 u vezi s Dubrovnikom. Ovamo idu i 3. *Nikšići* (ime po pretku Nikši, navodno iz Grblja, a loze nemanjićke); spominju se 1399, krsna im je slava Sv. Luka, razgranali se i osilili u 16. i 17. st. dijeleći se u Onogošt i Nikšiće, osnovali i mjesto Nikšić, ali su se mnogo i raseljavali. Međutim sve ove posljednje mnogi i ne

obilježuju kao plemena, jednaka ostalima, jamačno zato, jer ti skupovi nisu još dobili sve značajke plemenske; gdjekada se pače ni Moračani ni Rovca ne označuju kao prava plemena. Neke od gore navedenih izvori često nazivaju »Vlasima« (Riđane, Banjane, Nikšiće), što ima očito značenje »priprosti stočari planinci«.

DRUŠTVENO USTROJSTVO. Dosadašnji je društveni život Crnogoraca ne samo strože i vidnije patrijarhalan, nego je i u mnogom drugom pogledu arhaičniji, a stara društvena struktura manje pomućena nego ma gdje u južnih Slavena, unatoč tome, što označavanje pojedinih, pretežno srodstvom vezanih skupova nazivom *pleme*, odnosno *bratstvo*, dosta koleba. Osobito u starijim i nestručnim spisima često se naziva plemenom ono, što je zapravo bratstvo (tako na pr. Bajice, koji su zapravo bratstvo cetinjskoga plemena). Uzrok je tome, što i narod u nekim slučajevima, osobito u prošlosti, nije svuda imao iste jasno određene pojmove *pleme* i *bratstvo*, nego se znalo manje pleme označavati bratstvom ili razgranjeno bratstvo plemenom. Tek u mlađe povijesno vrijeme, kad je već sastav takva većeg skupa bio jasno oblikovan od niza manjih (često krvnim srodstvom vezanih) jedinica, a čitav skup imao već svoje geografsko jasno ograničeno područje, što je baš tu bitno, stalo se ustaljivati nazivanje cijeloga takvoga skupa plemenom, a njegovih česti bratstvima. S time je u skladu, što stari povijesni spomenici rijetko i spominju same izraze »pleme« ili »bratstvo«. Pojam crnogorskoga bratstva uglavnom odgovara etnosociološkom pojmu »fratrija«. Općenite su značajke crnogorskih bratstava (osim rijeđih izuzetaka) ove: Isto bratstveno prezime svih pripadnika, uz koje prezime redovno ima svatko i svoje uže obiteljsko (zadružno). Bilježenje bratstvenih prezimena stalo se već dosta davno napuštati i kazivalo se ili pisalo većinom u slučajevima, gdje je bilo upravo potrebno, no ipak svatko u Crnoj Gori zna i sada, koje mu je bratstveno prezime. Tako na pr. Neško (krsno ime) Spasojev (patronimik) Kontić (bratstveno prezime) iz plemena Pješivaca; Đuro (krsno ime) Radov (patronimik) Petrović (bratstvena grana) Heraković (bratstvo) iz plemena Njeguša. Uz isto bratstveno prezime obilježava sve pripadnike bratstva i ista krsna slava, što normalno također upućuje na podrijetlo od iste obitelji (ali su i raznorodni pridošlice u bratstvo primali njegovo krsno ime); preslava ne mora biti u cijelom bratstvu jednaka, jer osobito često strani pridošlice zadržavaju svoju prvobitnu krsnu slavu kao preslavu. I zajedničku bratstvenu crkvu imadu pojedina bratstva. Dalja je značajka bratstva nekad bila stroga eksogamija, t. j. brakove nisu smjeli sklapati parovi iz istoga bratstva; kako je ta stroga eksogamija postala vrlo neprilična, a krvno se srodstvo razvodnilo i često već gotovo zaboravilo, potakao je vojvoda Marko Miljanov među Kučima prekid s tom strogošću, i otad se brakovi sklapaju i unutar istih bratstava. Napokon veoma često bratstva imadu i svoja jasno ograničena područja; tu čitavo bratstvo iskorištava vode, drvo i (planinske) revire za stoku; ima pače slučajeva, da bratstvo kao cjelina (gotovo kao pravna osoba) posjeduje, odnosno ima silom ili milom stečeno pravo paše u određenim revirima na području kojega susjednog bratstva. Rečeno je, da mnoga bratstva i nisu u cjelini potekla od iste loze kao zajednice srodne po krvi, već su se širila i množila pridošlicama tuđe krvi (crnogorske, ali i druge, na pr. arbanaske). To se osobito događalo, kad je koje slabo bratstvo (*nejačica*) zatražilo od jačega (*jaka, jačica*), da ga primi u svoj sastav, pri čemu je katkad i pridonosilo, što je moglo (na pr. pašnjake). Jednom primljeno ono se potpuno stopilo s *jačicom* i primilo sva njegova obilježja, dužnosti i dijelilo s njim zajednička dobra; takvi se slučajevi vrlo dobro pamte, pa u tom predanju ostaje često jedini trag pravom sastavu i nastanku bratstva (rijetko je uporno, manje ili veće, omalovažavanje članova »nejačice« sa strane ostalih). S tim je, dakako, u vezi i obveza krvne osvete za ubitoga pripadnika bratstva za svakoga odraslog muškog bratstvenika bilo kojega podrijetla. Bratstva imaju u pravilu zajedničkoga predstavnika, zvana *knez* ili *glavar*, izbornoga, po junaštvu, razboru, ustrajnosti i tvrdokornosti, ili nasljednoga, već prema ugledu i moći pojedinih obitelji u bratstvu. Neke značajke bratstva vrijede mutatis mutandis i za najveće socijalne jedinice, plemena, a te sličnosti izviru dijelom iz sličnog nastajanja i plemena i bratstava. Na čelu je plemena *vojvoda* ili *knez* (često je on *serdar*), koja je čast bila izborna, ali ima i primjera nasljednog vojvodstva, koje se razvilo zbog osobitih prilika, ugleda i moći nekih obitelji. Uza svu odlučnu ulogu bratstvenih i plemenskih glavara jednako su odlučni i plemenski sudovi (6, 12 ili 24 *dobrih ljudi; stanak* za međuplemenske razmirice) i vijeća (*skupština, zbor);* drže se redovno na nekim, predajom posvećenim mjestima (*zborište*) kod crkava, na zaravancima i sl., a vode ih i sazivaju spomenuti narodni glavari. Pravo pristupa i glasa imaju redovno svi odrasli, za pušku sposobni muškarci, koji dolaze onamo pod oružjem; u osobito važnim odlukama glasovanje treba da bude jednoglasno, a i kunu (*vrgnu kletvu*) javno u zboru svakoga, tko bi stvar iznevjerio, izgovarajući »Amin!« i bacajući na hrpu kamenje. Međutim je vrlo uglednа i uloga predstavnika pojedinih obitelji, osobito većih (zadruga). Po njima, odnosno njihovim imenima, umiju Crnogorci — često upravo začudo daleko u prošlost — kazivati pretke i pratiti redovno prilično pouzdano generacije, koje nazivaju *pasovima;* od tih ima svaki jednoga predstavnika po imenu (*pas* se poprečno broji s 30 godina). Ima bratstava, koja broje i po 18—20 pasova do svojih prvih poznatih predaka. Svaki je takav predak-starješina važno lice usred tradicija ove toliko patrijarhalne socijalne sredine, i o mnogima se još i sada koješta pripovijeda; uz njihova se imena često vežu znatniji događaji, koji su se jače usjekli u narodno povijesno pamćenje (dakako nerijetko i krivo, odnosno iskrivljeno). Oni su predstavnici obiteljskih svetinja, kontinuiteta krsne slave, zadane riječi, pa je u vezi s tim razumljiva i velika patria potestas, pače u krajnostima opora i bez srca. Zahtjev posluha bio je tu svagda strog, samostega i odricanje stečeno je dugim vjekovima teška života, tvrdokornih borba i s Turcima i s Arbanasima, a dijelom i trvenja plemena i bratstava među sobom, pa se iz svega toga, još i kraj ponajviše oskudnih životnih uvjeta, morao razviti poseban mentalitet, osobito u planinaca, nešto manje u nizinskih Crnogoraca u Zeti, oko Skadarskoga jezera i u Primorju. U svezi s gornjim značajno je, što je na pr. starješina kuće govorio o svojim ukućanima kao o »roblju«. Među Kučima na pr. zameće se kod susreta razgovor:



(Foto M. Kurent)

CRNA GORA, Seljačka kuća

»Kako ti je robje?«, na što slijedi uobičajeni odgovor: »Živo je i zdravo!« ili »Živo je sve do đavoljeg!« (t. j. do posljednjega). Prema starješini redovno se pokazivalo upravo patrijarhalno poštovanje, pa su mu na pr. kod dolaska ukućani bez razlike ljubili ruke. Osobito je odnos žene prema muškarcu bio podložnički, što je vidan izražaj imalo i u diobi rada. Muškarac je bio samo ratnik, prema prilikama i manje ili više organizirani napadač, otimač stoke, pa i ostale imovine susjednoga stanovništva, osobito inorodaca (Turaka, Arbanasa), ali katkad i sunarodnika; on je bio i glavni čuvar i branič negda velikih stada, osobito u planinama, gdje su bila većma izložena otimačima, dok se ostalih poslova, rukotvorskih i gospodarskih, manje laćao, i to nerado, na silu ili u nuždi, osim u nekih plemena, gdje je bilo teženje zemlje odavno dobro razvijeno (u Zeti i dr.). Na ženi je sva briga oko nedorasle djece, svih kućnih i većine gospodarskih poslova (često su žene i orale), oko preradbe lana, konoplje, žukve i vune, tkanja i ostalih ženskih ručnih radova; pače i zemljane crepulje (nepečene veće zdjele za pečenje kruha pod željeznim saćem) pravile su u nekim krajevima žene za vlastitu porabu. Ipak ima primjera, da su položaj i uloga žene u krugu njene uže zajednice bili katkada dosta odlučni, i to u slučajevima jače izraženih individualiteta i značajeva pojedinih žena. To bi se moglo povezati s razmjerno ne malim brojem vrlo značajnih žena samica, t. j. takvih, koje su ostale kao jedini odvjetak svoje obitelji, pa kao takve preuzimaju ne samo zastupanje roda, brigu da se ne utrne krsna svijeća i sl., nego često nose i mušku odjeću i pušku, a okolina im daje s vremenom i muško ime kao nadimak, pače, imale su u nekim slučajevima pristup u muško vijeće i glas u njemu, kao Milica-Mikaš Karadžić u Drobnjacima. Ta pojava žene-muškare, koja je poznata i u Arbanasa (*tombelije*, tako zvane i u Kuča), pokušava se dovesti u vezu s poznatim povijesnim slučajevima istaknutih žena u tim krajevima (vladarica, isp. Teutu). U tim kao i u nekim drugim pojavama naslućuju neki tragove matrijarhata.

SOCIJALNI OBIČAJI. Prema rečenome razumije se, zašto je prastara indoevropska i slavenska baština krvne osvete ostala tako dugo netaknuta, ili je pače potencirana, pa se i danas još donekle održala kao i u Arbanasa. Dužnost krvne osvete uzima na sebe u pravilu bratstvo za svoga ubitoga bratstvenika (*krv, krviti se*); inače se pokazuju sve značajke indoevropske krvne osvete kao i pri sklapanju *umira*, koji se u nekim dobro poznatim slučajevima iz prošlosti sklapao uz ceremonije i brojne formalnosti, što je često trajalo dulje vrijeme (ubojica dolazi s družinom pokornički pred dom ubijenoga; skupno se odlaže oružje pred oštećenim rodom; ali je redovno odricanje od tog oružja samo simboličko, jer ga najbliži rod ubitoga treba po običaju vratiti ubojici i njegovoj svojti; sklapaju se krsna kumstva među obiteljima, odnosno bratstvima jedne i druge strane i t. d.). U vezi s tim odnosima razvito je i pučko pravo azila, t. j. bjegunac pred ma čijom osvetom može se u nevolji skloniti u kojugod kuću, i domaćin ga je dužan štititi do krajnjega, odnosno progonitelji su dužni poštivati taj azil. Razumljiva je i važna uloga kumljenja i bratimljenja od nužde, t. j. ponuda ili apel progonjenoga svome progonitelju, kad se pred njim nađe goloruk, ili inače u velikoj stisci, pa mu zazove na pr.: »Kumim te Bogom i sv. Jovanom (ili drugim svetiteljem)!« Progonitelj je bez-

odvlačno i u svakom slučaju dužan to prihvatiti, neprijateljstvo prekinuti i s krivcem se skumiti, odnosno pobratiti. Crnogorci poznaju četiri vrste kumstva: krsno, vjenčano, šišano i od nužde (katolici i potvrdno). Šišano je kumstvo i tu imalo poznatu funkciju duhovnog srođavanja i, štaviše, sklapanja prijateljstva među obiteljima kuma i kumčeta, ali i širu društvenu, jer se često sklapalo među obiteljima različne vjere; u samu obredu nema ništa osobito, što ne bi bilo i drugdje poznato (rezanje kose na 3 ili 4 mjesta, spremanje kose, darivanje kuma i kumčeta, čašćenje). Potvrđuje se već iz početka 18. st., kada barski biskup Zmajević brani svećenicima, da budu šišani kumovi, što znači, da se i katoličko svećenstvo držalo tog običaja. I ovo, kao i svako drugo kumstvo u Crnogoraca, drži se vrlo strogo, i povrijediti ga veliko je zlodjelo, pogotovu, ako ga okalja sam kum. To vrijedi i za pobratimstva (i posestrimstva), koja u samu obredu — a taj vrši redovno svećenik — imaju poneku regionalnu posebnost prema ostalim dinarskim krajevima (→ pobratimstvo → kumstvo šišano). Općenito je svako održavanje zadane obveze, riječi, vjere, prijateljske veze, obećanja, kao i naloga starijih ili glavara stvar veoma osjetljiva, pitanje »čojstva«, časti i tipične patrijarhatske etike. Čak se i prema ženi u takvim slučajevima lomi tradicijski nazor o njezinoj podređenoj vrijednosti i ulozi.

SELJAČKA KUĆA pripada po svojim oblicima, građi i uređaju potpuno u širi dinarski etnografski krug. Dok je kamena kuća, s krovom od valjkasta crijepa (*tigle*), slame, trske, dasaka ili šindre, obilježje većega dijela crnogorskog područja, osobito prema zapadu, u planinskim su šumskim krajevima brojne i *brvnare (brvnice)*, napose u *katunima*, zatim polubrvnare, polukamene, a u nizinama ima ih građenih i od pletera, pa i poluzemunica (na pr. u Zeti). Od sirotinjskih prizemljuša, često samo s jednim prostorom, mogu se pratiti dalji razvijeniji oblici do većih kamenih građevina s jednim ili više gospodarskih prostora u prizemlju (*izba, kuće na izbu*) i u katu (za stanovanje i kuhinju). Osobito je mnogo takvih kuća na kosom brdskom terenu (zvanih na *ćelici* = cijeloj zemlji), pola na kat, pola prizemnih, katkada građenih dijelom u živu kamenu. Od kućne opreme značajno je svuda još otvoreno ognjište s prijekladom (*demir-odžak*), verigama, pekvama (*sačevima*) te ostalim poznatim dinarskim ognjišnim priborom; nad ognjištem je redovno naprava za zaštitu od iskara (*čerjen* ili *petar*, koji stari slavenski naziv znači ovdje i potkrovlje). Važniji su predmeti unutarnje opreme: niski okrugli stol s niskim sjedalicama, veći polukružni stolac (*uzložiti stolac, stolovač*) s tri noge i često posebno rezbarenim naslonom, za starješinu kuće ili časna gosta, kolijevke s oblukom pri uzglavlju, škrinje za opremu, krplje za hodanje po duboku snijegu u lov ili k stogovima po krmu, priprosti kreveti ili samo ležaji na podu, udubine za spremanje stvari (u zidovima kamenih kuća). K tomu treba dodati epske gusle, koje je negda imala gotovo svaka kuća, oružje, ikone i po koji drugi sitniji predmet, dok je tkalački stan samo u doba tkanja postavljen u kući, a inače je redovno rastavljen i spremljen. Pored običnih seljačkih kuća ima i brojnih većih i viših građevina na kat ili dva, redovno kvadratna tlocrta, sijela moćnih obitelji za doba turske vlasti, građenih većinom od kamena, pokritih crijepom ili šindrom, s puškarnicama i inače udešenih za obranu (zvanih *kule*). Osim staja, pojata, kukuružnjaka (obično od pletera, kružnih i povisokih) treba još zabilježiti etnografski važne male, primitivnije građevine gotovo po svoj Crnoj Gori, a napose po planinama: pokretne pastirske kolibice na plazovima, kolibice od motaka, složenih u obliku stošca (*sarvadak, dubirog*), pokrite busom, slamom, a i kružne, od kamena u suho građene kućice sa stožastim krovom od slame. U tim se malim građevinama kao i u priprostom uređaju i kućnom priboru crnogorskih kuća i planinskih kolibica (*glada*) bez sumnje održavaju tisućljetne tradicije, pače neke pouzdano pretpovijesne starine (pekva, ognjišno kamenje i dr.).

SELJAČKO GOSPODARSTVO Crnogoraca uglavnom je dvojako: stočarsko i ratarsko. Danas je već i ratarstvo nešto razvijenije, koliko to dopušta često oskudna zemlja (osobito po uvalama, ponikvama i sl.), nestašica vode te krševito tlo, zbog koga su još dobro održana starinska drvena ratila. U upotrebi su gotovo još svuda drvena rala i brane od granja; zemlja se pored cranja još mnogo kopa samo motikama, i tako je podesnija samo za neke kulture krušarica i drugoga bilja; voćarstvom i vrtlarstvom Crnogorci se bave samo u pitomijim južnijim i primorskim krajevima. Kukuruz (*frmentun, rumetin*) je i za Crnogorce postao jedna od najvažnijih žitarica. Važnost sjenokoša i pašnjaka ovdje je prvorazredna zbog stočarstva, najvažnije grane seljačkog gospodarenja. Ta je grana zapravo od pamtivijeka osnovna, u većini održanih tradicija jednako prastara kao i kod drugih nekih izrazitih stočarskih grupa na Balkanu. Prvobitno je to stočarenje bilo dosta pokretno (transhumantno), kao što je dijelom i danas: izgon (*izdig*) stoke iz sela ljeti na planinske paše, jesenje vraćanje u sela, ili pak slanje stoke iz visokih planinskih naselja zimi u blaže župne krajeve, osobito prema moru, često i na velike udaljenosti. Za Bjelopavliće se kazuje, da su negda stoku gonili čak u Posavinu. U planinama gotovo sva plemena imaju svoje revire, bilo od pamtivijeka iskorišćivane, bilo u novija vremena drugim slabijima otimane ili inače stečene (*komune, komunice*), na kojima imaju ljetne pastirske stanove (*katune*), pa ovamo izgone stoku na pašu, često na velikim prostorima, a i u velikom broju. I pojedina bratstva imaju često svoje određene bratstvene *komunice*, trajno stečene ili dodijeljene im plemenskom odlukom. Život i rad, čobanovanje na planinama, odnosno u župskim krajevima, u bitnom su isto onakvi, kakvi i u ostalih stočara te vrste u dinarskim i ostalim balkanskim (i karpatskim) područjima (→ pastirstvo, Balkan). U uskoj uzročnoj vezi s ovim temeljem opstanka velikoga dijela Crnogoraca može se razumjeti i drugo koješta u njihovoj seljačkoj kulturi: znatna upotreba vune (i kostreti, za odjeću i dr.), znatno razvito rezbarstvo, pripovjedna i druga poezija, čemu svemu pogoduje dovoljno dokolice, koju imaju pastiri kod stoke, zatim izvjesna bistrina, stečena u tako provođenom životu i radu, duševna staloženost kao i impulzivnost, čega se manje ili više nalazi svuda u stočarsko-pastirskoga stanovništva Balkana, pa i inače općenito. U velikom dijelu Crne Gore teško je pitanje za sve grane gospodarstva voda, koje nestašica upravo teško pogađa neke krajeve. Odatle velika briga Crnogoraca za izvore i za gradnju napajališta (*ubli*), zatim za natapanje kulturnoga tla, a pri svemu tome brižno čuvanje predajom posvećenoga poretka i pravedne podjele vode, odnosno, u slučajevima povrede toga reda, žestoke reakcije, borbe i prolijevanje krvi. — Lov ima za Crnogorca manje značenje, ali on ipak poznaje brojne sprave i načine lovljenja (osobito za vukove, lisice, kune, srne i različne ptice), dijelom zbog obrane od štetočina, dijelom zbog hrane. Ribarstvo je, osim na rječicama, posebno razvito na Skadarskom jezeru, na Bojani i u Primorju, s većim brojem različnih metoda i sprava, osobito na ugore (*jegulje*) i uklijeve. Pčelarstvo i ostale grane seljačkoga gospodarenja imaju prosječno manje značenje. Rukotvorstvo je općenito slabo razvijeno, a tako još manje pravi seoski zanati, u koliko nisu potrebni za podmirenje najprečih potreba sela. Izuzeti treba, dakako, sve tekstilne ženske vještine, koje su i tu kao i u svih južnih Slavena dobro razvite (vezenje je u novije vrijeme ipak zapušteno), pa nešto lončarstva, drvodjeljstva i metalurgije, no i tim se poslovima često bave inorodci među Crnogorcima (Cigani i drugi pojedinačni doseljenici). Po tome i narodna ornamentika dolazi najjače do izražaja u drvorezu i tekstilnim radovima, zatim na oružju i opremi, no to su većinom zanatski i umjetno-obrtni radovi često uvezeni.

NOŠNJA je već jednim dijelom napuštena. Značajno je, da je stara nošnja žena u nekim krajevima gotovo potpuno nestala, a može se naći kod imućnijih, te se nosi samo u svečanim zgodama, dok je muška razmjerno bolje održana. Razlog je tome zacijelo isticana sklonost viteštvu, koje uvijek traži i vanjski izražaj u odori, oružju i ostalom priboru, što obilježuje junaka i u vrijeme mira, dok su žene bile gotovo roblje rada i obitelji, pa su i lakše napuštale stariju nošnju. Ta se sastojala od košulje dinarskoga jednodjeljnog tipa, sa sitnim vezivima na oširokim rukavima i oko vrata (*ošvice*), vunene pregače (bez resa, *futarka*, redovno crvene boje, zvana i *iram*), zobuna (svetačni od bijela tanka sukna, gajtanima obrubljen), opanaka prepletaša i vunenih bječava; frizura je redovno oblikovana od pletenica kao kolač na tjemenu, pokrita niskom dinarskom kapom, slična oblika kao muška (ali se bilježe negda i djevojačke stožaste kape); žene su u nekim krajevima pokrivale glavu bijelim rupcem s posebnim ovojem oko glave preko čela. U novije vrijeme gotovo sve je to kao redovna nošnja napušteno, a preotele su mah posve crne haljine, udešene na malograđansku, s crnim rupcem na glavi, a samo su opanak prepletaš, domaće bječve, opisana frizura i po koji drugi manje vidan sastavni dio ostali po starome. — Muška se nošnja sastoji od istih domaćih opanaka prepletaša, u uglednijih i imućnijih od svoje vrste čizama, što je zacijelo strani utjecaj, zatim bječava i preko njih bijelih dokoljenica, pa hlača, redovno od plave čohe, sličnih poturlijama, ječerme na preklop, redovno od crvene tkanine s aplikacijama od srme, odnosno gajtana, dolame od tanje finije tkanine te poznate plosne male crnogorske kape. K tome treba dodati kao osobito značajno *struku*, plašt od gruba, mrka ili bijela sukna s resama, koji se nosi usko složen na lijevom ramenu, a za nevremena zaogrće, ili se čovjek njime pokriva, kad noći. Od debele domaće tkanine krojen je i *talagan*, velik prostran ogrtač bez rukava s kukuljicom. Oprema uz odjeću sastoji se od pasa od tkanine, oširoka i višekratno ovijena oko pojasa, ili od kože (*silav, bensilav*) za oružje i drugi pribor (→ ćemer). Oružje je bilo bitni nerazdružni dio muške opreme, pa je to dobrim dijelom i danas, napose u opremi za svetačne prilike (»levor[ver]«, negda kubure, jatagan, arbija za punjenje, sve za pojasom, uz to duga puška, džeferdar, ili novije puške).

GLAZBA, PJESMA I PLES. Glazba i ples nisu, doduše, mnogostrani ili nemaju ono značenje kao u mnogim drugim, pa i dinarskim krajevima, izuzevši epsku glazbu. Instrumenti su malobrojni: osim priprostih sezonskih pištaljka, svirala, zatim vrste sasvim elementarnih pastirskih dipala od trske i roga (→ diple) prvo mjesto imaju gusle za pratnju epske poezije (→ gusle). Prema tome bilo je negda i mnoštvo epskih pjevača, među kojima su se pojedinci isticali osobitim pamćenjem pjesama, napose impresivnim načinom pjevanja, podizanjem i spuštanjem glasa, uzdasima, uzvicima i drugim manje običnim sredstvima dramatskog izražavanja pjevane poezije, a osim toga i darom za stvaranje novih pjesama. Osim epskoga pjevanja družini i prijateljima u kućama čuli su se pjevači i po seoskim mehanama, osobito u novije vrijeme, pa i na otvorenim mjestima, zborovima i drugdje. Sva je pripovjedna poezija (pripovijetka, basna, anekdota, pjesma junačka, šaljiva, manje romanca i balada) bila razvijena i omiljela na crnogorskom selu kao malo gdje; tu je imala doista i ulogu nepisane književnosti i zabave, a epska i ulogu povijesti i svoje vrste poticaja, odgojnoga uzora u epskom viteškom duhu, posredno i u širem narodnom. Posebnu granu ženske poezije odavna su činile naricaljke za pokojnicima, redovno improvizirane uz pomoć već ustaljenih formula i frazeologije za tu vrstu poezije. Anekdotska tvorba isto je tako značajna kao i epika: u njoj se odražavaju sitnija zbivanja u plemenu, bratstvu, obitelji, među serdarima i knezovima, popovima i seljacima, sad sa smiješne strane, pa i groteskno, oporo, sad sa ozbiljne, i gotovo kao nepisana povijest unutarnjih, pa i intimnih odnosa crnogorskoga svijeta, bilježi i svijetle i crne njihove strane. Sklonost plesu nije toliko razvita, koliko igri svih vrsta, osobito t. zv. viteškoj (kamena s ramena, *plovkanje* — bacanje plosnoga kamenja na cilj, utr-



EPSKI PJEVAČ TANASIJE VUČIĆ





SLIKA TLA

Gore: KOMOVI KOD ANDRIJEVACA (2483 m); *dolje:* CRNO JEZERO POD DURMITOROM (1650 m).

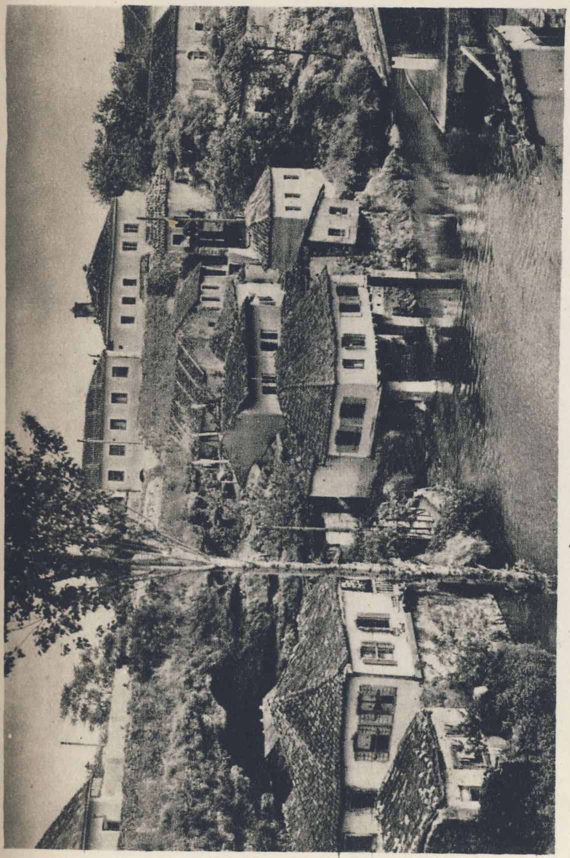






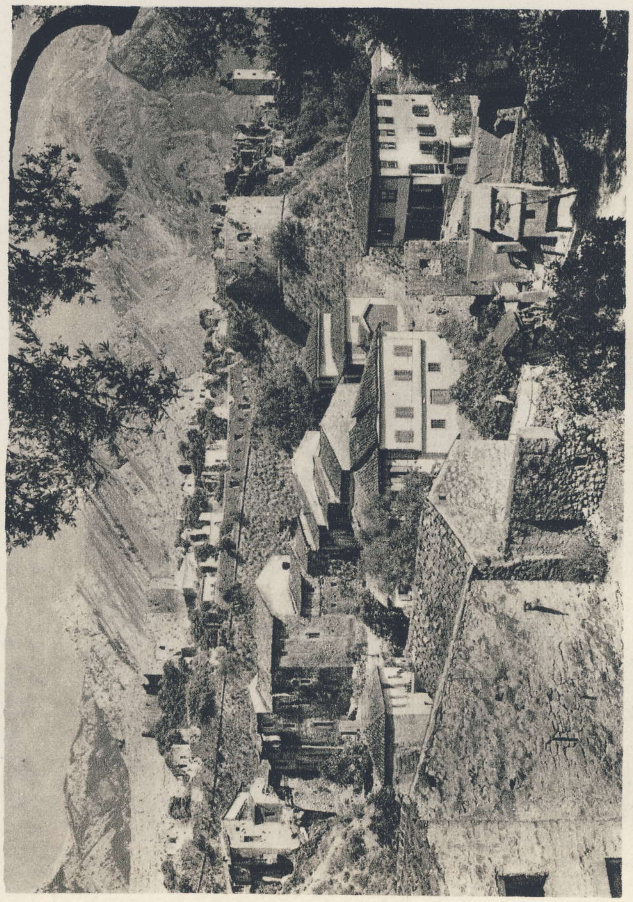


Gore lijevo: RIJEKA CRNOJEVIĆA i POGLED NA SKADARSKO JEZERO; *gore desno:* ŠAVNIK; *dolje desno:* TOR S PASTIRSKOM KOLIBOM (SAVARDAKOM), Drobnjaci, (*B. Gušić*); *dolje desno:* PASTIRSKI STANOVI S TOROM NA »KATUNU«, Tovarnica, (*B. Gušić*).







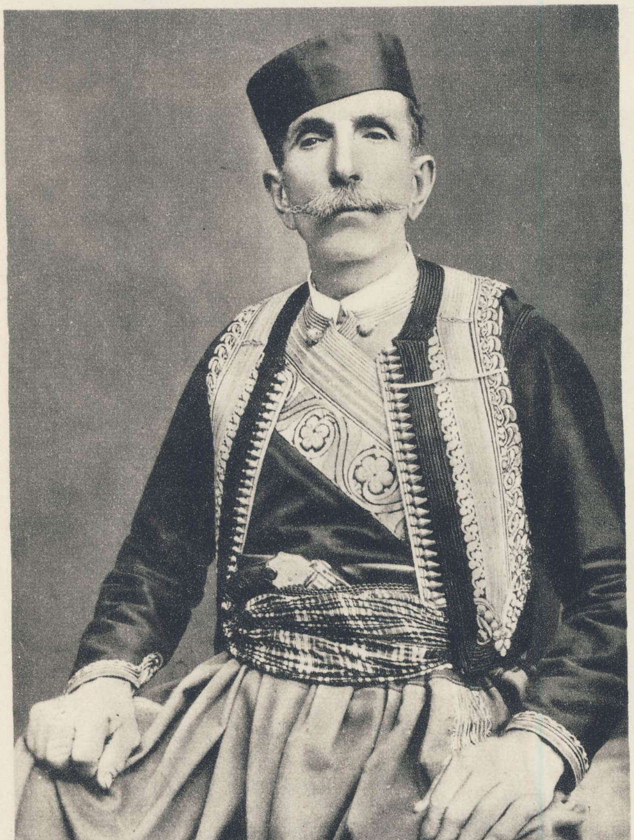


Gore lijevo: ULCINJ. POGLED S MORA; *gore desno:* PODGORICA, MLINOVI; *dolje lijevo:* STARI BAR, POGLED SA ZAPADA; *dolje desno:* NIKŠIĆ, CAREV MOST

PRILOG U BAKROTISKU 5A









TIPOVI I NOŠNJE

Gore lijevo: CRNOGORKA U SVEČANOJ NOŠNJI, Drobnjaci, *(dr. B. Gušić);*
gore desno: STARI CRNOGORAC, Drobnjaci, *(dr. B. Gušić); dolje:* CRNOGORCI U SVEČANOJ NOŠNJI

kivanje, rvanje) kao i igrama vještine, za što ima osobito čobančad obilje prilike u svojoj dokolici. Tu je i zgoda za učenje svirke i pjesme, drvodjeljstva i rezbarenja, pa i drugih vještina (predenje, vezenje i t. d.). Plesu se Crnogorci predaju većinom u svetačnim zgodama, kod crkvenih zborova i sl., i to ponajviše koreografski jednostavnim kolima ili dvoplesu muškarca i žene (rjeđe oboje istoga spola) u koreografski zamršenijem slijedu veoma značajnih kretnja: uzdizanja ruku, poskoka, obuhvatanja i okreta, držeći stalno sam trup strogo ukočeno, pri čemu se naočigled pledalaca izmjenjuju najvještiji, a muškarci za vrijeme plesanja rado i pale iz pištolja; rjeđi je ples pojedinačni muškarca s jataganom (na pr. u Kuča), srodan arbanaskom načinu.

ŽIVOTNI I GODIŠNJI OBIČAJI. Među životnim običajima Crnogoraca ima ih mnogo i u pojedinostima jednakih kao i u ostalih Dinaraca, odnosno ostalih Srba i drugih južnih Slavena. Poneka značajnija pojedinost, kojom se odvajaju, može se naći često u susjednih naroda (na pr. Arbanasa). Među porodnim običajima vrijedi zabilježiti neke osobite postupke s novorođenčetom (usta mu se nataru zemljom, stavljaju na nj različne amulete, na pr. od šarena perja), prve dane ga ne smije dojiti sama rodilja, koja se često po prastarom praznovjerju izolira u kući i t. d. I kod svadbenih se običaja razabira potpuno jednak tok i iste obredne faze kao u ostalih, napose južnih Dinaraca, počevši od prošnje do prvića i pohođana (i tu su duge svatovske prepirke kod dolaska po mladu, govori i brojne zdravice glavnih svatova, važna uloga djevera, dosta ceremonioznosti tijekom svadbenih običaja). Posebno vrijedi spomenuti, kako je u nekim krajevima bila uobičajena bračna suzdržljivost mladenaca negdje kraće negdje dulje vrijeme poslije svadbe, pa su se često ne samo slabo ili nikako poznavali prije vjenčanja (kao i drugdje), nego se na taj način nastavili tuđiti određeno vrijeme kao posve strani jedno drugome, pače su nerijetko i živjeli posve odvojeno svako u svojem rodu, čak i po godinu dana, i tek tada se posve združili (čemu je korijen vjerojatno praznovjerski, strah od nazlobe zlih sila, koje po narodnim vjerovanjima osobito vrebaju na mlade parove). Mjesto mladoženje proboravio je uz mladu prvu noć (ili više njih) djever, svagda najstrože poštujući njenu čast (poštovanje ženske časti uvijek se potvrđuje u Crnogoraca kao osobito strogo, prestupci te vrste kažnjavali su se drastično, pa je i nezakonite djece bivalo malo). Mlade žene *(odive)* bile su osobito rado viđene u čitavu rodu i u čestim posjetima osobito čašćene. Krsnu slavu (krsno ime) slave svi Crnogorci; pače i znatan dio onih, koji su prešli na islam, dugo su ustrajno i brižno zadržavali ostatke slavljenja krsne slave (osobito neki Mrkojevići, sve do najnovijih vremena). Redovno je, da svako bratstvo ima svoju bratstvenu krsnu slavu, ali i velik broj plemena ima svoje skupne plemenske slave (v. sprijeda). Kako se međutim događalo, da su pojedine obitelji ili grupe obitelji iz jednoga bratstva (odnosno plemena) prelazile k drugome i ondje se s njim stopile, prihvaćale su i novu krsnu slavu zadržavajući redovno prijašnju slavu kao preslavu. Obilježja su krsne slave ista kao drugdje u Dinaraca, u prvom redu pravoslavnih (→ krsna slava). Brižno i ustrajno njegovanje baštinjenih krsnih slava u svakom pojedinom slučaju kao i briga, da se ne bi nikako »utrnula slavska svijeća«, daje ovom običaju i u Crnogoraca dobro poznatu ulogu i značenje; koliko do nje drže mnogo oni sami, toliko je i objektivno važna kao odlučan putokaz za utvrđivanje podrijetla pojedinih obitelji, rodova i bratstava.

Kod pogrebnih običaja osobito je razvito i omiljelo naricanje *(lelekanje)*. I među ostalim pogrebnim običajima nalazimo većinom poznate pojedinosti iz drugih, napose dinarskih krajeva, s ovom ili onom crnogorskom osobinom (i tu se na pr. u nekim krajevima poslije smrti muškarci od bliže rodbine neko vrijeme ne briju i ne šišaju, prevraćaju na sebi katkada odjeću, grebu lice, čupaju kose, napose žene, udaraju se o prsa; odjeću i opremu pokojnika katkad iznose i razastiru vladajući se prema njoj kao prema samome pokojniku i t. d.). Među godišnjim i različnim prigodnim običajima uglavnom također ima tek po koja osobita posebnost, inače se svuda susreću u bitnom jednaki kao u ostalih dinarskih Srba, tako na pr. paljenje badnjaka na Badnje veče, često onoliko njih, koliko je muških glava u kući, ili za jedan više, za onoga, koji će se u idućoj godini roditi; ophodi maskiranih ljudi o Pokladama sa zvonima i šalom; donekle održano koledanje; nošenje krsta i t. d. Među vjerovanjima osobito su se dobro održala ona o različnim demonskim bićima, njihovoj korisnoj ili, još više, pogubnoj ulozi prema ljudima, tako *stuha(ća)*, koji znadu među sobom u olujama boj biti, *vukodlacima* i *vilama*, kao i kult nekih posvećenih stabala *(osvještani dubovi)*. Zabilježiti treba među društvenim običajima dosta dobro održane *molbe, mobe*, koje se mogu dobro razumjeti kraj razvita smisla za solidarnost i za kolektivizam.

Premda narodni život i kultura Crnogoraca pripada pretežno široj etnografskoj dinarskoj cjelini, a manjim dijelom jadranskoj (→ Balkan, etnografski pregled), ipak ima dosta crnogorskih posebnosti. Unutar crnogorske etnografske cjeline mogu se razabrati dva, odnosno tri donekle različna kulturno-geografska pojasa: primorski jadranski, zatim planinski goletni u zaleđu prvoga i planinski šumski dublje u unutrašnjosti. Mnoge zabilježene etnografske razlike među pojedinim grupama mogu se svrstati u ta dva, odnosno tri pojasa. Mora se zabilježiti, da su razlike u seljačkoj kulturi različnih dijelova Crne Gore u daljoj prošlosti i u novije vrijeme dosta znatne, i poslije su pred stotinjak godina bile u mnogočemu drukčije (tako su na pr. odjeća i obuća bili većinom domaći seljački proizvod, osobito u žena; bratstvena eksogamija bila je mnogo stroža; po kazivanju predaje negda se i manje vina pilo, mjesto toga više medovine i t. d.).

LIT.: V. S. Karadžić, *Montenegro und die Montenegriner*, Stuttgart-Tübingen 1837 *(Crna Gora i Boka Kotorska*, prev. Lj. Stojanović, Beograd 1922); M. Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad 1860; P. Rovinskij, *Černogorija v jeja prošlom i nastojaščem*. Sborn. otdžl. russ. jaz. i sloves. Imp. akad. I., II./1.—4., Skt. Peterburg 1888—1909; J. Erdeljanović, *Stara Crna Gora* (SEZ 29), *Kuči, pleme u Crnoj Gori* (SEZ 8), *Postanak plemena Pipera* (SEZ 17), *Bratonožići* (SEZ 12), *Forschungen über Alter, Organisation und Überlieferungen serbischer Stämme in Montenegro, Herzegovina und in den Nachbargebieten Jugoslaviens* (Intern. Archiv. f. Ethnographie XXXIII, Leiden 1936); P. Šobajić, *Bjelopavlići* (SEZ 27), *Pješivci* (SEZ 27); B. Lalević i I. Protić, *Vasojevići u crnogorskoj granici* (SEZ 5), *Vasojevići u turskoj granici* (SEZ 6); A. Jovićević, *Zeta i Lješkopolje* (SEZ 38), *Crnogorsko Primorje i Krajina* (SEZ 23), *Riječka nahija* (SEZ 15); S. Tomić, *Drobnjak* (SEZ 4); A. Luburić, *Drobnjaci*, Beograd 1930; M. Gušić, *Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka*, Narodna Starina, sv. 22 (Zagreb 1930); M. Miljanov, *Pleme Kuči*, Cetinje 1904; A. Jovićević, *Skadarsko jezero i ribolov na njemu* (SEZ 13), *Lov u Crnoj Gori* (ZNŽO 21), *Narodno gospodarstvo u Crnoj Gori* (ZNŽO 23); M. Vlahović, *Lov u Kolašinu* (Posebna izdanja Etnografskog muzeja u Beogradu sv. 3., Beograd 1933); S. Dučić, *Život i običaji plemena Kuča* (SEZ 48); W. Wünsch, *Die Geigentechnik der südslawischen Guslaren*, Brno-Prag-Leipzig-Beč 1934; G. Becking, *Der musikalische Bau des montenegrinischen Volksepos*, Amsterdam 1933; S. Šobajić, *Crnogorci*, Beograd 1928; N. Šaulić, *Crna Gora*, Beograd 1924; M. Pavičević, *Crnogorci u pričama i anegdotama*, sv. 1—25, Beograd, Zagreb, Ljubljana, Vel. Bečkerek, Samobor 1928—38; *Crnogorsko pravosuđe i pravno shvaćanje u anegdotama*, Zagreb 1933; V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja južnih Slovena*, Zagreb 1874; I. Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i severnoj Arbaniji*, Beograd 1926; M. Miljanov, *Primjeri čojstva i junaštva*, Beograd 1901; G. Gesemann, *Der montenegrinische Mensch*, Prag 1934; A. Haberlandt, *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien*, Beč 1017; P. Soć (Chotch), *Bibliografia del Montenegro*, Rim 1925 (nedotjerano); Brojni prilozi o etnografiji Crnogoraca u *Glasniku Etnografskog muzeja u Beogradu*, *Zapisima* (Cetinje), *ZNŽO, SEZ, GIZM, Zeitschrift für österreichische Volkskunde* (Beč), *Karadžiću* (Beograd), *Prilozima proučavanju narodne poezije* (Beograd). M. G-i.

Povijest. Kada su plemena južnih Slavena došla u današnju C. G., zatekla su ondje mnogobrojne tragove rimske kulture i više manje romanizirano stanovništvo. Primorje Duklje nosilo je pečat rimske kulture, dok su brda u unutrašnjosti, naročito splet Prokletija, dosta sačuvala svoju ilirsku patrijarhalnost. Što bliže prema moru, osjeća se sve jači utjecaj Zapada. Cijelo se primorje, dinarskim vijencima odvojeno od svog zaleđa, kulturno razvijalo većma pod utjecajem Zapada, dok je etnički bilo stalno pod utjecajem slavenskog elementa s dinarskih vijenaca.

U vrijeme seobe Slavena na Balkan već je u Duklji postojala biskupija, podređena najprije skodarskoj, a potom dračkoj nadbiskupiji. Najzad je uz veliko opiranje nadbiskupije u Dubrovniku stvorena 1089 barska nadbiskupija (v.), kojoj se nadležnost raširila sve do Raške. Osim toga je 11. stoljeće značajno za Zetu i po tome, što se tada u njoj javlja moćna državna organizacija.

Zeta je upravo od prvih dana jačanja nekih plemenskih organizacija pokazivala težnje za samostalnim životom, ali u spletu događaja dugo nije mogla prihvatiti prvu ulogu. Krajem 9. i u 10. st. postoji u Raškoj dosta moćna država (Časlav Klonimirović), i Zeta ulazi u njezin sastav. Krajem 10. i početkom 11. st. Zeta je u sastavu Samuilova carstva, i njom upravlja Samuilov zet, knez *Vladimir*. Poslije Samuilove smrti nastaju dinastičke borbe, za vrijeme kojih 1016 bi ubijen knez Vladimir, koji je kasnije proglašen za svetitelja. Poslije nekih 20 godina uspio je knez *Stefan Vojislav* osloboditi se bizantske vlasti, prodrijeti čak do rijeke Vojuše na jug i tako udariti temelj prvoj samostalnoj zetskoj državi. Vojislavov sin *Mihajlo* (oko 1051 do 1081) sačuvao je dobre odnose s Bizantom, premda je 1073 pomagao ustanak u Pomoravlju i Povardarju. Usto je Mihajlo tražio pomoć i od moćnog pape Grgura VII., od koga je 1077 dobio priznanje kraljevskog naziva. Ti dobri odnosi s Rimom potrajali su duže i značili su ponovno jačanje rimskog utjecaja. Iz njih je 1089 proizašlo stvaranje barske nadbiskupije za vrijeme Mihajlova sina *Bodina* (1081 do oko 1101), kao i Bodinovo pomaganje papinskih vazala Normana u borbi protiv Bizanta. Vojislavovići su sjedinili Zetu, Rašku, Bosnu, Trebinje i Hum, ali se poslije Bodinove smrti ta zajednica raspala. U Zeti se, doduše, opet osjetio bizantski utjecaj, ali više u politici, dok su vjerske veze s Rimom bile još uvijek jake. Stoga je i jasno, što dva naša rana književna spomenika, žitije sv. Vladimira i spis popa Dukljanina, nastaju u latinskoj redakciji i što se Nemanja, rođen u Zeti, krsti u Ribnici blizu Podgorice po zapadnom obredu.

Povijest Zete poslije Bodinove smrti ispunjena je dugotrajnim borbama za prijestolje; na njemu se vazali Bizanta izmjenjuju s njegovim protivnicima omogućujući tako i Bizantu i Raškoj, da se upleću u njezine unutrašnje prilike. S otpadom Raške i Bosne ograničilo se područje Zete na Duklju, Trebinje i Hum, a potonja je oblast uskoro prestala biti njezinim sastavnim dijelom. Od Bodinovih nasljednika osobito je njegov sin *Đuro* (oko 1114—1118 i opet 1125—31) s pomoću Raške težio za potpunom nezavisnošću, ali uspjeha u tome nije imao. Oko 1130/1 pao je u ruke Grka i umro u nekom carigradskom zatvoru. *Radoslav* (oko 1148/9), sin kralja Gradihne, nema više ni kra-



(Foto B. Gušić)

CRNOGORKE IZ DROBNJAKA

ljevskog naslova; on se naziva knezom i vlada samo krajem između Kotora i Skadra. Posljednji »knez velii«, *Mihajlo*, ima, doduše, pod svojom vlasti i Trebinje (1180?), ali se najzad 1189 morala njegova žena Desislava skloniti u Dubrovnik pred raškim velikim županom Nemanjom.

S pojavom Stefana Nemanje srpska država doživljava nov polet; on je do 1189 sjedinio Zetu s Raškom, i time su u obje ove pokrajine prekinute uzaludne borbe oko prijestola, od čega su imali koristi samo Bizant i Ugarska. Gotovo dva stoljeća potrajat će ova zajednica i bit će prvi uvjet srpske moći. Radom Nemanjića, u prvom redu Nemanjina sina Save, zadržano je širenje katoličanstva s primorja u unutrašnjost Srbije. U tom pogledu imale su posebnu zadaću Savine episkopije u Stonu i na Prevlaci (Boka); potonjoj je bila podređena gotovo sva Zeta, i nju Stefan Dušan 1346 uzvisi na metropoliju. Značajan je za Zetu u vrijeme Nemanjića i njezin položaj prema središnjoj vlasti. Po svojoj tradiciji i po težnjama svoje gospode Zeta se mnogo razlikovala od Raške, koja je preuzela vodstvo u državi. Nemanjići su to osjećali i nastojali, da bar donekle stvore Zeti mogućnost samouprave. Nemanja je prilikom svoje abdikacije 1195 dao Zetu na upravu svom starijem sinu Vukanu, koji je bio u prisnom odnosu s papom i Madžarima. Pomognut s ovih strana Vukan je, čini se, uspio privremeno zavladati i Raškom (1202/3), pritijesnivši brata Stefana. Za njegova sina Đurđa, koji je nosio naslov kralja, Zeta se oslanja na Mletke, što znači, da su Mleci bili raširili svoje težnje već do Albanije. Međutim, kad se raški župan Stefan, od 1217 kralj, učvrstio na vlasti i sredio prilike u zemlji zahvaljujući svakako dobrim dijelom bratu Savi, Zeta je bez sumnje izgubila svoj poseban položaj prema središnjoj vlasti. Kasnije upravlja samostalno Zetom Uroševa žena Jelena (1280—1314), koja je podigla mnoge spomenike, naročito crkve i manastire u Kotoru, Skadru, Baru, Ulcinju i drugdje. U njezinoj vjerskoj politici jasno se primjećuje namjerno razlikovanje pravoslavlja i katoličanstva, iako je sama bila katolikinja (iz porodice Anjou). Kratko vrijeme upravljao je Zetom Milutinov sin Stefan, koji zbog pobune protiv oca bude oslijepljen i prognan u Carigrad. Isto tako upravljao je kraće vrijeme Zetom stariji Milutinov sin Konstantin, koji je poginuo u borbi za prijestolje, što se vodila poslije Milutinove smrti 1321. Najzad, Zeta je imala posebnu upravu i za vrijeme Stefana Dečanskoga, koji ju je dao svome sinu Dušanu, kasnijem caru.

Poslije Dušanove smrti 1355 počela je srpska država opadati i slabiti; tada je prestala i suradnja dviju njezinih najvažnijih pokrajina, Raške i Zete. U Zeti su se ubrzo osilili velikaši *Balšići*, koji su se posve oteli vlasti cara Uroša. Oblast Balšića (Đurađ, Stracimir i Balša II.) obuhvatala je Zetu i sjevernu Albaniju, a sa sjevera su oni bili pritiješnjeni drugim moćnim velikašima. Oni su morali izdržati prve navale Turaka na Zetu, pa je Balša II. i poginuo u borbi s Turcima. Ni oblast Balšića nije ostala cijela, jer se je Zeta odvojila; ovu predade posljednji njezin upravljač, Balša III., unuk kneza Lazara, svome ujaku, despotu Stefanu Lazareviću, kod koga i umre 1421. U to su vrijeme Mleci vodili sa Srbima duge borbe za zetsko primorje, i Srbi su 1423 nešto odstupili Mlecima uz novčanu naknadu. Zeta je ostala u sastavu Srbije do privremenog pada despotovine 1439 za vrijeme Đurđa Brankovića. Otad se u Zeti, koja se sve češće naziva C. G., postepeno uzdiže moć kuće *Crnojevića* (Đuraševića); sredinom 15. st. upravlja njom gotovo samostalno *Stefan* (Stefanica) Crnojević. Pojava te nove dinastije značila je samo cijepanje zajedničke snage u borbi protiv Turaka. Crnojevići su vladali C. Gorom sve do njezina pada pod Turke, i za sve to vrijeme njihova je politika bila ispunjena traženjem načina, kako da se održe između Mletaka i Turaka. Stefanov nasljednik *Ivan* podlegao je Turcima 1479 i prešao u Italiju, ali se naskoro vratio i obnovio svoju vlast, a prijestolnicu prenio sa Žabljaka na Cetinje, gdje je 1485 podigao Bogorodičin manastir; u tom je manastiru osnovana zatim i tiskara. Turci su, naprotiv, C. G. smatrali svojom pokrajinom. Ivanovi sinovi *Đurađ* (Maksim) i *Stefan* (treći brat prešao je na islam) priklonili su glavu i prišli Turcima. Đurđa opadne u Carigradu Stefan, te Đurađ napusti prijestol i poslije kratkoga lutanja po Italiji ode k sultanu, a Stefan ga zamijeni do 1499, kad je C. G. spojena u upravnom pogledu sa skadarskim sandžakom. Neko vrijeme, od 1514—1528, bila je C. G. povjerena poturčenom Ivanovu sinu *Staniši — Skenderbegu*, koji je sjedio u Žabljaku.

Povijest C. G. u novom vijeku nije nimalo jednostavnija od njezine povijesti u srednjem vijeku. Ovdje se odmah nameće, možda ne slučajno, podudaranje činjenicâ: kao što je C. G. za vrijeme Nemanjića imala drukčiji položaj nego ostale pokrajine, tako i u sklopu Turske C. G. ima pravni položaj, koji nije ni danas posve jasan. Pitanje je naime, je li C. G. baš uvijek priznavala vlast Turske, i ako jest, u kom je to bilo obliku. Odgovor bi na to pitanje bio ovakav: ne samo C. G. Crnojevića (koja se prostirala od Kotora do Podgorice), već i Brda (»sedam Brda«), sve do u Hercegovinu, Podrimlje i Polimlje — sve su to bili nesigurni podanici Turske; sva su se plemena u tom području bunila, čim bi mogla i imala kakvu izvanju pobudu, a danak bi se davao i izjavljivala poslušnost samo u nuždi, ili ako bi tko od plemenskih glavara bio potplaćen od Turaka (kao što su činili Kuči). Turska uprava u tim vrletima nije mogla biti čvrsta kao u Skadru. Tursko shvaćanje, da je C. G. kadiluk skadarskoga sandžaka, pravno je vrijedilo sve do 19. st., ali je jedini oblik organizacije u C. G. bilo plemensko ustrojstvo, oživljeno poslije propasti sredovječnoga centralističkoga državnog sustava.

Težnja plemena u C. G., da zbace tuđu vlast, pokretala ih je do kraja 17. st. na borbu pojedinačno i na prekide. Tako je bilo krajem 16. i početkom 17. st., kad su katoličke sile htjele pokrenuti pravoslavne narode na Balkanu (u prvom redu Srbe) na borbu protiv Turaka. U C. G. glavnu su akciju vodili pećki patrijarh Jovan i nikšićki vojvoda Grdan. Za vrijeme kandijskoga rata (1645—69) mletačka promičba nije uspjela ustalasati C. G., kao što je to bilo prije pola vijeka, i nekako u to vrijeme turska je vlast bila nad C. G. najizrazitija. Kad je počeo rat Sv. saveza protiv Turske poslije druge opsade Beča (1683), u C. G. nastalo je opet komešanje, koje je dalo trajnije rezultate. U tim borbama pade hajduk Bajo Nikolić Pivljanin na Vrtijeljci poviše Cetinja (1685). Mleci tada ozbiljnije shvate položaj C. G. i pošalju na Cetinje svoju posadu i »guvernadura«. Tih godina bili su cetinjski vladike hrabri ljudi Visarion Borilović i Sava Očinić. Sva nastojanja Sulejman-paše Bušatlije iz Skadra, da umiri C. G., ostala su bez uspjeha. Tada dođe i do prekretnice u povijesti C. G., kada vladiku Očinića naslijedi mladi Petrović iz Njeguša, vladika *Danilo* (1697—1735).

Cetinjski je vladika sticajem prilika već do ovog vremena uživao ugled ne samo kao duhovno nego i kao svjetovno lice; samo još osoba vladike sjedinjavala je razrožna plemena. Od vladike Danila, koji je bio začetnik nove crnogorske dinastije, dobiva taj naročiti položaj vladike sve izrazitiji teokratski oblik. Za njegovo ime veže predaja istragu poturica, koji su kočili svaki samostalniji posao. Danilo se usto trudio, da stvori snošljivije odnose među plemenima. Novo stanje u C. G. privuklo je pažnju i ruskog cara Petra Velikoga, koji 1711 poziva vladiku Danila u savez protiv Turaka. Taj je savez stajao C. G. mnogo krvi (1712 i 1714), ali je udario temelje dobrih odnosa između C. G. i Rusije. Naslon na Rusiju znatno je oslobodio C. G. mletačkog utjecaja. Ipak vladika 1717 službeno pristaje s glavarima na ustanovu »guvernadura«,

koji bi imao pomagati vladici u svjetovnim stvarima, ali i da ga nadzire u radu.

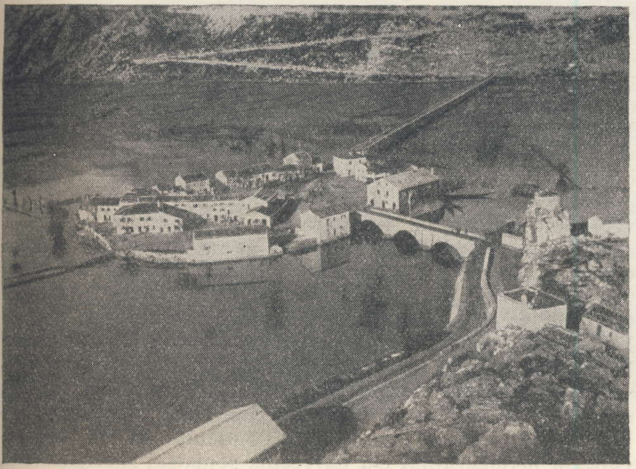
Vladiku Danila naslijedio je sinovac *Sava* (1735—81), dobar monah, ali slab upravljač. Za Savine su se vlade istakla dva njegova pomoćnika i suradnika: njegov rođak vladika *Vasilije*, a poslije njega neki stranac, *Šćepan Mali*, koji se izdavao za ruskog cara Petra III. Prvi je bio dosta brz u odlukama; išao je tri puta u Rusiju, odakle je donosio pomoći i gdje je i umro. On je snovao o oslobođenju svih Srba. Drugi se lijepo snašao u C. G., radio je zajedno s narodom i stekao lijep glas u Rusiji. Istina, Sava ga nije cijenio, a Turci su mu podmetnuli ubojicu. Osim Savine neodlučnosti i stalnog neprijateljstva s Turcima učvršćenje stalnog režima u C. G. ometali su »guvernaduri«, koji su poslije izlazili iz kuće Radonjića i dijelili u pola pečat s vladikom.

S dolaskom Savina nasljednika vladike *Petra I. Petrovića* (1781—1830) osjetio se u unutrašnjoj upravi veći red; donesene su i neke pisane odredbe, a »guvernadurima« je vlast skučena. Petar I. vodi dugi rat sa skadarskim vezirom krajem 18. st. (u vezi s Kočinom Krajinom) i odnosi sjajne pobjede kod Kruga i Martinića. S Karađorđem je radio i na ustanku (1809). Petra I. uglavnom privlači borba za Boku, koju su najzad 1814 dobili Austrijanci. Njegov je rad pravilno shvaćen u C. G., pa je poslije smrti proglašen svetim.

Za vrijeme vladike i pjesnika *Petra II. Petrovića Njegoša* (1830—51) C. G. nije imala uspjeha u vanjskoj politici. Bilo je sukoba s Turcima bez većih posljedica. Vladika Petar II. sudjelovao je 1840 i u ubijstvu Smail-age Čengića preko Novice Cerovića. S Austrijom je uredio granicu na primorju. U unutrašnjoj je politici postigao znatan napredak, prije svega protjerao je Radonjiće. Stvorio je »Praviteljstvujušći senat crnogorski i brdski«, koji je s vladikom dijelio zakonodavnu i izvršnu vlast. Organizirao je javnu sigurnost i uveo porez. Što Petar II. nije postigao kao vladar, to je postigao kao pjesnik; opjevani pokolj poturica u njegovu *Gorskom vijencu* kruna je srpske književnosti.

Vladika Petar II. bio je posljednji teokrat C. G., jer je njegov nasljednik *Danilo* (1851—60) s pristankom Rusije odvojio svjetovnu vlast i uzeo naslov kneza. Knez je Danilo vrlo borben i sposoban vladar. S Turcima se sukobljuje 1852 i 1858; prvi put je izgubio bitku, a drugi put odnosi sjajnu pobjedu na Grahovu. Podgoričkim mirom 1860 C. G. se znatno proširila prema Nikšiću, Drobnjaku, Vasojevićima i Kučima. Zbog izjave turskog izaslanika na pariskom kongresu 1856, da je C. G. turska pokrajina, knez Danilo ide caru Napoleonu; tom su se prilikom svi zadivili spretnosti i pojavi neznatnoga balkanskog vladara. U unutrašnjoj je upravi knez Danilo bio apsolutist. Naročitu je pažnju posvetio vojsci, a ukinuo je i sve nasljedne službe. Njegove osnove prekine nasilna smrt u Kotoru.

Dostojan mu je nasljednik sinovac, mladić *Nikola*, sin grahovskog junaka Mirka. On se brzo snašao na vlasti uz očevu pomoć. Kad je u sporazumu s evropskim revolucionarcima otpočeo rat s Turcima 1862 radi podizanja općeg



VIR PAZAR *(Foto Radulović, Peć)*



VRŠIDBA POD DURMITOROM

požara, bio je potučen; ali to ga nije smelo. Ubrzo stupa u veze sa srpskim knezom Mihajlom, s kojim sklapa ratni savez i obećava za slučaj uspjeha svoju abdikaciju u njegovu korist. G. 1876—78 vodi rat protiv Turske, ali ipak nastoji organizirati C. G. kao zasebnu državu. Na berlinskom kongresu 1878 proglašena je C. G. nezavisnom državom i dobila je izlaz na more (Bar i Ulcinj), a u unutrašnjosti Nikšić, Podgoricu i Kolašin. Knez Nikola oslanjao se na Rusiju, protivno politici Milana Obrenovića, koji se tada posve priklonio Austriji. Kćer Zorku udao je za Petra Karađorđevića i s njime ostao u dobrim odnosima i poslije 1903; tako je C. G. išla sa Srbijom u balkanskom i u prvom svjetskom ratu. G. 1912 izbile su granice C. G. na Lim i u Metohiju.

Čim je C. G. dobila 1878 nezavisnost, knez Nikola provede reforme u državnoj upravi; 1879 ukine senat i ustanovi državni savjet, veliki sud i ministarstva. S vremenom je način vladavine kneza Nikole pobudio negodovanje kod mlađe slobodoumnije generacije, i potresi u unutrašnjoj upravi bili su sve češći. Ustav od 1905 nije izmijenio položaja, a ni proglas kraljevine 1910 nije mogao zadovoljiti težnje naprednijih ljudi. Tako je C. G. dočekala svjetski rat. Kralj Nikola povuče se pred austrijskom vojskom u Francusku, a njegovi protivnici počeli su pripremati ujedinjenje sa Srbijom. Velika narodna skupština u Podgorici zbaci dinastiju Petrovića 13. XI. 1918 i proglasi ujedinjenje C. G. sa Srbijom. Kralj Nikola to ne priznaje, već podržava i dalje svoju vladu u Francuskoj, gdje je i umro dne 2. III. 1921. Daljnu povijest C. G. → Jugoslavija.

LIT.: F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, 1928; F. Rački, *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u 11. vieku*, Rad 24, 25, 27, 28, 30, 31; F. Milobar, *Dukljanska kraljevina*, 1906; S. Stanojević, *Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićskoj državi*, 1912; Č. Mijatović, *Balšići*, Glasnik Srp. učenog društva 49, 66; J. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balsidi*, 1899; J. Tomić, *Crnojevići i C. G. 1479—1528*, Glas 58—62; I. Ruvarac, *Montenegrina*, 1899; J. Tomić, *Politički odnosi C. G. prema Turskoj 1528—1684*, Glas 68; L. Popović, *Petar I.*, 1897; V. Đorđević, *C. G. i Austrija u 18. veku*, 1912; L. Tomanović, *Petar II. P. Njegoš kao vladalac*, 1896; Isti, *Knez Danilo i Austrija*, Brastvo 18, 1924; Đ. Popović, *Istorija C. G.*, 1896; Đ. Lazarević, *Istorija C. G.*, Beograd 1935; S. Drljević, *Ustav za knjaževinu Crnu Goru*, Mjesečnik, 1907. J. D. M.

CRNA KRALJICA → Barbara Celjska.

CRNA OLOVNA RUDA → Cerusit.

CRNA RUKA. Kao i kod ostalih evropskih naroda, koji su se u 19. i 20. st. borili za svoju slobodu i jedinstvo, tako su i kod južnih Slavena stvarane tajne revolucionarne organizacije za borbu protiv tuđe vlasti. »Mlada Bosna« i »Ujedinjenje ili Smrt« bile su dvije takve revoluc. organizacije. — Organizaciju *Ujedinjenje ili Smrt* stvorila je u Beogradu 9. V. 1911 uglavnom jedna grupa časnika urotnika iz 1903. Oni su htjeli, da se radi što boljih priprema za odlučnu oslobodilačku borbu Srbija preuredi tako, da se vojsci dade veći utjecaj na vođenje državnih poslova. U organizaciju su se primali novi članovi onako, kako se to obično radi u tajnim društvima: član poznaje samo onoga, koji ga je uveo u popis. Neki austrijski novinar nazvao je to udruženje *Crna ruka*, pa se taj izraz i uobičajio. »Crnorukci« su svoje protivnike, napose časnike, nazvali »bjelorukci«.

C. r. je imala svoj ustav. Glavna ličnost i idejni pokretač organizacije bijaše Dragutin T. Dimitrijević-Apis, koji je i u događajima 1903 imao glavnu ulogu. Osim njega potpisali su ustav: Ilija Radivojević, Bogdan Radenković, Čedomilj A. Popović, Velimir S. Vemić, Vojislav Tankosić, Ilija M. Jovanović, Milan Vasić i Milan Gr. Milovanović. Oni su vodili i davali smjer, a ostali članovi — obvezani zakletvom, da povjerene tajne i u grob ponesu — trebali su vršiti naloge. Prema 1. čl. ustava radila je C. r. na ujedinjenju srpstva, a njezin pripadnik mogao je biti svaki Srbin »bez obzira na spol, vjeru i mjesto rođenja«. U 2. čl. ističe se, da je važnija revolucionarna borba od kulturnog rada. Daljnji članci sadržavaju: Organizacija treba djelovati na sve istaknutije ličnosti i ustanove u Srbiji kao Pijemontu srpstva; svaki pothvat potječe od »Vrhovne centralne uprave«, koje se rješenja moraju izvršavati i kojoj svaki član stavlja na raspolaganje svoj život; nijedan član ne može napustiti organizaciju, nego joj mora služiti do smrti; izdajstvo se kazni samo smrću; samo Vrhovna središnja uprava pozna sve članove organizacije i čuva njihov popis; članovi ne moraju znati čak ni to, kako organizacija djeluje.

Poslije ratova 1912/13 dobiva C. r. jugoslavensko obilježje i dolazi u bliži dodir s »Mladom Bosnom«; njezine jugoslavenski orijentirane pripadnike obučavaju u oružju članovi C. r. (Tankosić). Sam Apis putuje u poslu organizacije krajevima pod Austro-Ugarskom (Zagreb). O Tankosiću bilo je riječi i u ultimatumu, koji je AU uputila Srbiji 1914. Njezini članovi u Srbiji snabdjeli su oružjem, preko Danila Ilića, vidovdanske atentatore u Sarajevu.

C. r. imala je znatan utjecaj na državnu vlast, napose u vojnom ministarstvu. U proljeće 1914 nastala je žučna polemika u vezi s pitanjem prvenstva građanske i vojne vlasti za vrijeme javnih priredaba i svečanosti. Vlada je odlučno ostala pri odluci, da je može zastupati s pravom prvenstva samo predstavnik građanske vlasti. O tom pitanju raspravljalo se u Skupštini i u novinstvu; list »Pijemont« zastupao je gledište C. r. i bio zapravo njezin organ (1911—1915).

Poslije propasti Srbije 1915 bio je rascjep između C. r. i njezinih protivnika sve veći. Crnorukci su bili najviše protiv radikalne stranke, koja je bila najjača u Srbiji i u progonstvu poslije 1915. Vlada Nikole Pašića smatrala je, da držanje C. r. može samo škoditi općoj stvari i da usto ugrožava javni poredak; odlučila je stoga ispitati njezin rad. Njezina je istraga iznijela, da su Muhamed Mehmedbašić i Rade Malobabić 29. VIII. 1916 pokušali atentat na regenta Aleksandra, a da je iza njih stajala C. r. U prosincu 1916 uhapšen je Apis s ostalim istaknutijim crnorukcima. Kod njih je nađen ustav C. r. od 1911 i popis svih članova. Poslije duže istrage poveden je pred vojnim sudom u Solunu »solunski proces«. Presuda je izrečena 23. V. 1917: pukovnik Dimitrijević-Apis, major Ljubomir Vulović i Rade Malobabić osuđeni su na smrt i strijeljani na solunskom polju 14. VI. 1917, a ostali osuđeni na robiju i kasnije pomilovani. U listopadu 1917 sudilo se naknadno još dvojici optuženih. Solunskim procesom prekinut je rad C. r. i ona se kao udruženje nije više obnovila. J. D. M.

CRNA RUSIJA → **Rusija.**

CRNCI. Taj naziv, vazda s rasnim smislom, ima više različnih primjena i značenja, vulgarnih i stručnih: 1. australski c., što nije valjano (→ rase, Australija); 2. afrički c. i njihovi ogranci po ostalim kontinentima, osobito u obje Amerike; 3. crnački rasni krug, u koji se uključuju, osim afričkih c-a, još i različni skupovi nekih drugih tropskih područja (južna Azija, Oceanija, Tasmanija), koji su po nekim vrlo vidnim rasnim značajkama sad manje sad više slični afričkim c-ima. Naziv c. u ovom posljednjem značenju ograničuje se većma na stručnu upotrebu u antropologiji, ali su spomenuta somatska (tjelesna) obilježja nekih grupa izvan Afrike bila ipak odlučna na pr. za postanak naziva *Negrito* (za neke primitivce na Filipinima, na Andamanskom otočju, na Malaki). Za čitav ovaj rasni krug služi u nauku o rasama naziv »negridni« (u novijoj njemačkoj antropologiji) ili »negroidni« (u novijoj francuskoj). Svim su pripadnicima ovoga kruga zajednička neka rasna obilježja: crna kosa, veoma tamna (»crna«) boja kože i zjenice, a redovno i jake, debele usne s manje ili više prognatnim čeljustima (→ rase). — C. u običnom smislu (engl. Negro, -es, frc. Nègre, -s, njem. Neger) glavni su dio ljudstva Afrike u rasnom pogledu. Ovu, u pravom užem smislu crnačku (negersku, po Montandonu nigritsku) rasu obilježuju neka opća tjelesna obilježja: crna (veoma) zakovrčana ili usko spiralna kosa, a općenito slaba obraštenost tijela, pretežno veoma tamna, crno-čokoladna (»crna«) koža, crna zjenica, ponajviše debele široke nosnice, a kratak nos, debele izbačene usnice s manje ili više prognatnim čeljustima, kratak vrat, ponajviše razmjerno vrlo duge ruke i noge, dok je trup u prosjeku srednji ili pače kratak, noga nezgrapna, široka, grudi žena vrlo rano obješene. U drugim tjelesnim pojedinostima ima većih varijacija, odnosno nisu samo osobina ove rase. — Prema današnjem stanju nauka o rasama ovi se c. dijele u 3 glavna skupa: 1. *Starocrnačka (paleonegridna, paleotropska)* podrasa, uglavnom u ekvatorskom prašumskom dijelu Afrike (Kongo, Gvinejski zaton). Značajke su joj srednji stas, nezgrapno tijelo s razmjerno kraćim rukama i nogama, mezokefalija, pače i brahikefalija, veća obraštenost tijela nego u ostalih c-a, kosa usko kovrčava, često kao u Pigmeja fil-fil, koža baršunasto sjajna (od izlučivane masti), čvrsta, ali nešto svjetlija nego na pr. u sudanskih c-a, tako da mogu i »pocrniti«, kada su izvan šuma dulje na suncu, odsječak pri korijenu nokta značajno je crvenkasto-plavkasto-siv, a plavkasta ili sivkasta boja miješa se vidno uz crvenu na usnama i sluznici usta. 2. *Etiopska* podrasa, uglavnom u *si* dijelu Afrike od prostora među Nilom i Crvenim morem do Somalije (prodor i dalje na jug), no već i ova sa dosta stranih primjesa. Značajke su joj visok, gotovo elegantan stas, uzak »život«, visoka ramena, uske ruke dugih prsta i male noge, ravan finiji nos, dolihokefalija s dugim licem (mlađi muškarci često posve feminilna izgleda), crna kosa, redovno vidno bujna, gusta i znatno dulja nego kod ostalih crnaca, ali ipak kovrčava (u nekih plemena ove podrase njegovana u čitave grive), koža svijetlo ili crvenkasto smeđa u različnim nijansama. Finijom građom tijela i glave, napose duljom kosom i bojom kože, razlikuju se tako ovi Etiopidi od prediduće rase Paleonegrida kao i od treće rasne crnačke grupe Afrike: 3. *Novocrnačke (neonegridne)*, koja se cijepa dalje u tri ogranka: a. sudanski, b. bantuski i c. nilotski (nilsko-šarski). Ova se najbrojnija crnačka rasna grupa prostire od Senegambije kroz cio Sudan, kroz područja gornjega Nila i istočne Afrike do njezina juga obuhvatajući najveći dio crnaca travnih stepa (savana) Afrike kao u golemu luku, unutar koga ostaje u tropskim prašumama sklonjena podrasa starocrnačka (s ondješnjim Pigmejima), na sjever tome luku kroz veliko područje mješavina afričkih rasa s evropskim (sredozemnim), a na *SI* pak je podrasa etiopska (te na *JZ* područje stare patuljaste rase, kojoj pripadaju Bušmani i svi ondješnji mješanci s tom rasom). Osobine su: a) Sudanida, koji prodiru donekle sa *SI* u Kongo, visok rast, razvita muskulatura, izbačene vrlo debele usne, izrazita dolihokefalija, širok nos (često kao lijevak), vrlo tamna koža, velike vodeno sjajne oči s posve crnom zjenicom, veliki bijeli pravilni zubi, ton usana plavkast, kosa duboko smeđe crna. Sudanidi su od svih savanskih neonegridnih c-a najvećma somatski specijalizirani, najcrnačkije izgledaju od svih c-a, pa se rado uzimaju kao prototip crnca uopće, premda u stvari nisu, po dosa-



(Foto Fr. Stoedtner, Berlin)
RATNIK IZ PLEMENA BIŠARI



TIPOVI AFRIČKIH CRNACA

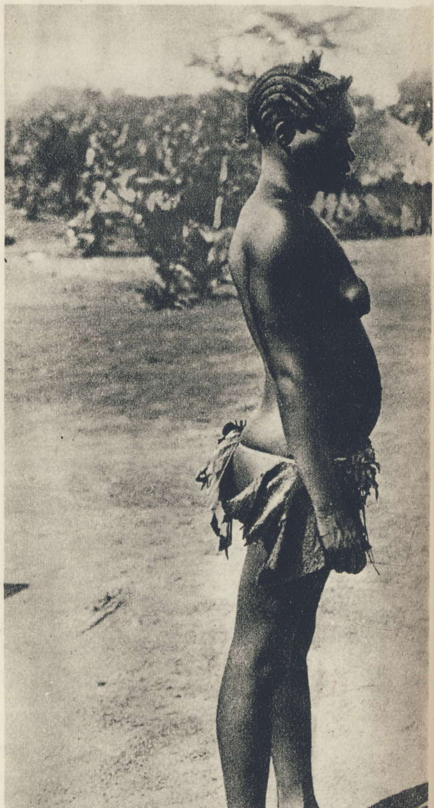
Gore: HADENDOA, Muš., SI Afrika, *(Orbis terrarum)*; MTUSSI, Muš. Uganda, *(Dr. F. Stoedtner, Berlin)*; MASAI, Žen. I. Afrika, *(O. t.)*. — *U sredini:* MATENGO, Muš., J. Afrika, *(F. St.)*; EVE, Žen. Zlatna obala *(O. t.)*; MJEŠANKA IZ SR. SUDANA, *(O. t.)*. — *Dolje:* BABUA, Žen., Kongo, *(F. St.)*; NUER, Žen., gornji Nil, *(O. t.)*; MUBIRA, Muš., Kongo, *(F. St.)*.











AFRIČKI CRNCI

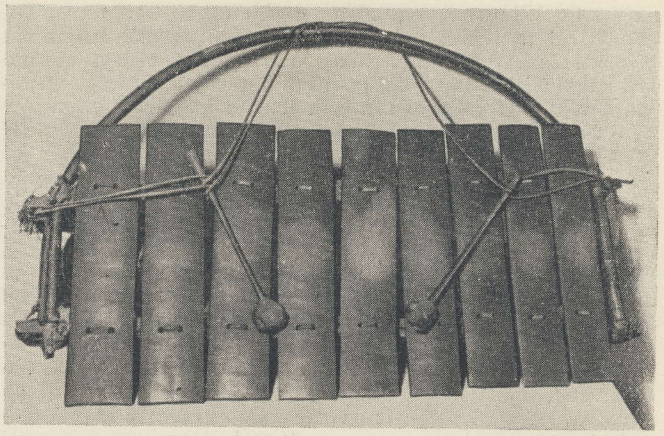
Gore lijevo: OVA-HERERO, J. Z. Afrika; *gore desno:* DŽAGA, I. Afrika; *dolje lijevo:* MUBIRA, Kongo; *dolje u sredini:* TUSI, »Sultan« etiopidne rase, Ruanda; *dolje desno:* MOMOU, Žena iz I. Konga.

(Dr. F. Stoedtner, Berlin)

dašnjem antropološkom prosuđivanju, posve čiste crnačke rase, nego imadu i stranih komponenata, a rasno je primarnija i pravorne crnačkom korijenu bliže podrasa starocrnačka. — b) Bantuska grana (Bantuidi) prostire se cijelom istočnom Afrikom od granica etiopidne podrase na jug, a antropološki stoji u neku ruku na sredini među starocrnačkom i nilotidnom. Rast je srednji, trup redovno dug, noge kratke, trbuh često izbočen i obješen, hrptenjača vidljivo jako zakrivljena, mišićavi muškarci često su upravo »herkulske« figure, žene su uglavnom skladnih tjelesnih razmjera i oblika, čemu je uzrok, što su »potkoženi«, pa nisu rijetki ni vrlo gojazni pojedinci; boja kože kreće se od duboke smeđe crne do žutkasto smeđe, dakle je dosta varijabilna, a zjenica srednje smeđa; obraštenost je srednja (ima muškaraca i s dosta razvitom bradom); dolihokefalni su, osrednjega nosa, a oči nisu naročito duboko usađene kao kod njihovih rasno primitivnijih srodnika Paleonegrida; osobito prema Nilotidima odvajaju se svjetlijom kožom, kraćim udovima, nižim rastom, nižim licem i zaobljenošću tjelesnih oblika, ali i zavijenošću hrptenice i objesenim trbuhom, što se jasno ističe u profilu. — c) Nilotska grana (Nilotidi) okuplja se u području izvorišta Nila pa do velikih jezera (po Montandonu i do porječja Šari, stoga »nilsko-šarska«); obilježena je osobito visokim rastom (muškarci često oko 2 m), vitkim, čak elegantnim, s dosta po naravi utegnutim »životom«, dugim udovima, u muškaraca žilavim, mršavim, u mladih žena skladnim; koža je duboko smeđe-crna, tako da se Nilotidi pokazuju kao najcrnji c., kosa im je jako zakovrčana, katkada tipa fil-fil; dolihokefalni su izrazito, ali bez prognatnosti, odugih lica, manjih usana nego ostali c. i uopće finijih crta lica, pa se upućuje i kod njih na strane komponente, urasle u crnačku osnovu od velike davnine i dalje razvijane u tom nilotskom amalgamu, koji se označuje kao znatno specijaliziran rasni ogranak, slično kao i sudanski. Kao predstavnici uzimaju se na pr. plemena Nuer, Dinka. — Već se iz gornjih podataka razabira, kako afrički crnci nisu jedinstvena rasa, u jednu ruku zbog često vrlo davnih, a i mlađih i najnovijih priliva stranih rasnih primjesa, a u drugu zbog specijalizacija, posebnih razvojnih puteva, kojima su dugim vremenima išle pojedine grupe ove rase, te je tako nastalo današnje stanje diferencijacije, koje ide još i dalje, u sitnije, nego je gore u krupnom izneseno. Odgovor na pitanje, koje je ishodište i gdje je korijen afričke crnačke rase, nije još konačno dan. Od prethistorijskih rasa dovode se u svezu s crnačkom rasa Grimaldi (v.) iz južne Evrope, zatim noviji nalazi t. zv. palestinskoga čovjeka, što bi pokazivalo, da je ta rasa bila negda mnogo raširenija nego u povijesna vremena. Nalazi praljudskih ostataka u Africi, kao što su u Rodeziji (Homo primigenius rhodesiensis), kod Kapstadta (Homo fossilis capensis), Oldowaya u istočnoj Africi i ovome sličnih u Gambles Cave u Ugandi te neki drugi, pokazuju pratragove crnačke rase, premda se na drugoj strani upućuje na to, da su ipak predci te rase mogli dospjeti u pradoba izvan Afrike u taj kontinent, negdje iz susjednih strana Azije (→ rase → čovjek).

Osim rasnoga jedinstva c-a postavlja se i pitanje duševnoga, kulturnoga i jezičnoga. O ovome posljednjem nema sumnje, jer pripadnici crnačke rase govore danas i u prošlosti čitavim nizom jezika, od kojih su neki skupovi u bitnom posve različni (→ Afrika).

Psihičke osobine c-a veoma često naglasuju i laici i stručnjaci kao svima manje više zajedničke i značajne. Nešto će u tome i eksaktna istraživanja pokazati zacijelo kao ispravno; tako na pr. duševnu inferiornost u nekim smjerovima (ne u svemu) prema nekim drugim rasama, odnosno neke naročite duševne sklonosti. Tu se bilježi na pr. tvrdokorna sklonost praznovjerju i nekoj posebnoj mistici, koja može izbiti i u čitavim fanatiziranim pokretima, zatim glazbena, u prvom redu ritmička nadarenost, sklonost oponašanju i usvajanju stranih dobara uljudbe, ali na način ponajviše površan, neorganski, uklopljen u tradicijsku crnačku kulturu, neprerađeno usvojen, pače često upravo slučajan (tako evropski kišobran u svakoj prilici nošen, girardi-šešir, metalna puceta, oponašanje manira i t. d.). U pogledu kulturne tvorbe ima se zabilježiti nekoliko područja, na kojima kao da c. kao rasna cjelina daju neke svoje osobitosti: tako u t. zv. crnačkoj likovnoj umjetnosti, osobito u plastici (likovi božanstava, demona, predaka i slič., različnih životinja), zatim u glazbi i gla-



MARIMBA IZ PLEMENA WARINGA U SREDIŠNJEM KONGU
Zagreb, Hrv. drž. etnografski muzej — Zbirka Drag. Lermana

zbalima, kovačkoj vještini, sklonosti trgovini, na osobite načine organiziranoj i dr. No znatan dio toga, kraj sve samobitnosti takvih kulturnih crnačkih tvorba, nije veoma često svojina čitave crnačke rase, ili se pak može opravdano uputiti na to, da je izvor nekim takvim kulturnim dobrima izvan dosega te rase, pa da su ih c. tek s vremenom usvojene dijelom samostalno dalje razvijali i izmijenili te im udarili svoj posebni pečat tako, da se danas površnijem promatraču pokazuju kao nešto posve samobitno crnačko (isp. beninsku likovnu umjetnost, glazbala u Kongu, zagonetnu kulturu Simbabwe, kovačku vještinu i tehnologiju i dr. → Benin, Kongo, Simbabwe, Afrika). To su pitanja, koja su tek u rješavanju. Što se pak tiče afričkih kultura, kojima su c. nosioci, one se teško mogu dovesti u sklad u pogledu rasprostranjenja s arealom ove rase kao cjeline, odnosno pojedine od tih kultura s pojedinim prikazanim podrasama; ipak se ne može poreći neko poklapanje, da su na pr. Nilotidi nosioci dosta osebujne kulture, Paleonegridi u Kongu i Gvinejskom zatonu također (→ Afrika).

LIT.: E. Eickstedt, *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit*, Stuttgart 1934; G. Montandon, *La race, les races*, Pariz 1933; A. C. Haddon, *The Races of Man*, London 1924; *L'epèce humaine* (Encyclopédie française, sv. VII., Pariz 1937); *Anthropologie* (Die Kultur der Gegenwart III/V, Leipzig-Berlin 1923); H. Baumann, D. Westermann, R. Thurnwald, *Völkerkunde von Afrika*, Stuttgart 1940; L. Frobenius, *Atlas africanus* (sv. 1—8), München 1922; M. Delafosse, *L'âme nègre*, Pariz 1922. (→ Afrika). M. G-i.

Crnačko pitanje vrlo je važan primjer, kako se iz rasnog dodira razvijaju rasni sukobi. Općenito ono označuje sva pitanja, koja nastaju iz dodira bijelaca s crncima: kako pitanja, koja se javljaju u kolonijama, u kojima stanuju crnci, tako i pitanja, koja proistječu iz dodira crnačkog pučanstva s bijelcima u ostalim krajevima svijeta. Međutim se kao c. p. označuje ovo drugo, uže značenje, koje obuhvaća skup različitih društvovnih, političkih i populacionih pitanja u zemljama bijele rase, gdje crnci čine znatan dio stanovništva. Uglavnom se dade c. p. razmotriti u Južnoj Africi, Južnoj i Srednjoj te Sjevernoj Americi.

1. U Africi nema jedinstvenog c. p. Ono još uvijek ima lokalno, plemensko značenje Od 135 mil. stanovnika otpada na crnce oko 85 mil. Tek s pojačanim iskorišćivanjem prirodnog bogatstva moglo bi c. p. dobiti općenitije značenje. Od većeg je značenja to pitanje zasada jedino u Južnoj Africi, gdje je 1921 na 1,5 mil. bijelaca otpadalo 4,7 mil. crnaca. Tu se jasno vidi, kakve posljedice ima kulturna kriza, u koju su zapali crnci, kad su došli u dodir sa suvremenim veleobrtnim sistemom i glavničarskom uljudbom. Ona ih kida od njihovih plemenskih zajednica i razvija u njima osjećaj samostalnosti, ali ih ujedno baca u najveću bijedu i nezadovoljstvo, jer im ne daje prilike, da se društvovno razvijaju. Odjeljivanje crnaca osjeća se na svakom koraku, a najteže je u odnosima rada, gdje se crnci ne mogu koristiti različitim povlasticama, koje uživaju bijeli radnici, i gdje su određeni samo za najteže i najniže poslove. Koliko na političkom području i imadu neke manje povlastice, dobili su ih od engleske uprave kao ustuk protiv Bura. Pancrnački pokret, koji je počeo koncem 19. st. kao crkveno-vjerski u USA i tražio samostalne crnačke crkve, poprimio je u J. Africi političko značenje,

pa je tu 1912 osnovan *African National Congress.* Taj panafrički radikalni pokret, koji je išao za odstranjenjem bijelaca iz Afrike, nije imao odjeka, a i ciljevi su mu bili magloviti. Jedna od pozitivnih posljedica toga nastojanja bilo je to, da je osnovan t. zv. *Vigilance Committee* u većim mjestima J. Afrike, u kojima udruženi crnci savjetuju vlasti u urođeničkim pitanjima.

2. U Južnoj i Srednjoj Americi c. p. bilo je živo samo za vrijeme ropstva. Uvoz crnaca u J. Ameriku počeo je već u 16. st., prije uvoza u Sj. Ameriku. Ropstvo je ukinula prva Zap. Indija (1838), a posljednja Brazilija (1888). Od 18 mil. crnaca u J. i Sj. Americi oko $^2/_3$ otpada na mješance. Tako velik broj mješanaca i romanski pojam kulture, koji dopušta asimiliranje pripadnika svake rase pod uvjetom, da je sposoban prihvatiti kulturno blago latinske rase, učinili su, da danas c. p. ni izdaleka nije tako zaoštreno, kao u Sjev. Americi. U Sr. Americi postoji od početka 19. st. i samostalna crnačka republika Haiti. Odgojeni mulati primaju se u društvo bijelaca, pa mješoviti brakovi ne padaju pod društvenu zabranu niti se inače vrši neko veće razlikovanje između mulata i bijelaca. Napose se toliko ne osjeća družtveni jaz između crnih i bijelih kod nižih slojeva. I u duhovnom životu J. Amerike ističu se mulati. Međutim, tu je glavno pitanje odnos mješanaca prema bijelcima, dok su čisti crnci više u pozadini. U J. i Sr. Americi to je pitanje riješeno tako, da se puštaju mješanci u životni krug bijele rase, dok se u Sjev. Americi odbijaju. U J. i Sr. Americi crnci prevladavaju na atlantskim obalama, u Jamaici, Haitiju, Antilima, obalnom području Brazilije i Srednje Amerike; najmanje ih ima u Argentini, Chileu i Mexicu. Z. G.

Crnački društvovni problem Amerike. Stanovništvo Amerike ne poznaje rasne cjeline. Uz starosjedioce Indijance došli su od vremena otkrića prvo mediteranci (Španjolci), zatim nordijci (Anglosasi) i drugi Evropejci, a konačno je dovedena crnačka rasa iz Afrike.

Crnce su doveli u Ameriku Španjolci i Englezi, da rade kao roblje i kmetovi u rudnicima srebra i zlata i na plantažama.

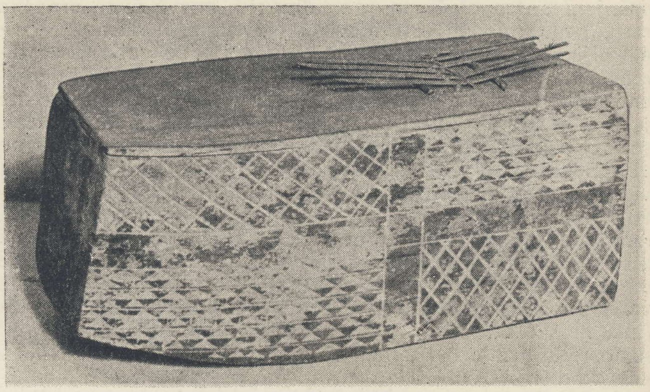
Promatramo li crnačko pitanje s ekonomskoga i društvenoga gledišta, vidimo, da dolazak crnaca u Ameriku pada u doba ekonomskog razmaha zapadnoevropskoga merkantilizma 15. i 16. st. Crnci bivaju gospodarski iskorištavani kao kupljeno roblje, pa su neke države njihovom jeftinom radnom snagom znatno uvećale svoje prihode na carinama, porezima i daćama, a pojedinci su stvarali temelje kasnijega veleobrtnoga glavničarstva.

Prve društvene promjene kod crnaca Amerike nastaju za vrijeme američkoga građanskog rata 1861—65. Tada je bilo 4 milijuna crnaca robova, a slobodnjaka oko pol milijuna; činili su 14% sveukupnoga pučanstva USA. Slobodnjaci u stvari nisu imali mogućnosti gospodarskog razvoja, niti su uživali političkih prava. Kad su 1862 svi crnci postali slobodni, nije se odmah mogla odstraniti i ona psihološka udaljenost između bijelaca i crnaca, to više, što je američko javno mišljenje držalo, da su crnci postali slobodni ljudi po američkoj velikodušnosti i čovjekoljubivosti, a ne radi nekih čovječjih prava. Protivštine između bijelaca i crnaca naročito su jake u južnim državama USA, gdje crnci nemaju prava polaziti s bijelcima ista zabavišta, škole, crkve, prometala i sl. Sjeverne države u tom su pogledu širokogrudnije; stoga crnci stalno sele u sjeverne gradove. Najjača kretanja bila su poslije oslobođenja i za vrijeme prvoga svjetskoga rata.



DRVENI CRNAČKI BUBANJ IZ KONGA, presvučen zmijskom kožom
Zagreb, Hrv. drž. etnografski muzej Zbirka Drag. Lermana

Neprijateljstvo kod bijelaca prema crncima javilo se najprije kod vlasnika velikih posjeda, koji su crnačkim oslobođenjem izgubili jeftinu radnu snagu, odnosno velike dobitke. Ostali bijelci bojali su se ekonomske djelatnosti i samostalnosti crnaca, koji su bili skromnih životnih zahtjeva, a strah ih je bio i od političkih prava crnaca, kad su ovi 1866 dobili pravo glasa. S tim u vezi javlja se psihoza obrane ugroženih položaja, stečenih prava i društvovne prednosti, koja se ogleda u linčovanju, neprimanju crnaca u obrte, zabrani radničkih udružaba bijelcima da rade u tvornicama s crncima i t. d.



ZANZE, GLAZBALO AFRIČKIH CRNACA U SREDNJEM KONGU
Zagreb, Hrv. drž. etnografski muzej — Zbirka Drag. Lermana

G. 1932 bilo je u USA 11,891.000 crnaca ili 9,7% od sveukupnoga pučanstva; 1865 bilo ih je 4,5 milijuna s 12.000 domova te 20.000 gospodarstava, a vodili su 2.000 poduzeća. G. 1925 crnci su imali 700.000 vlastitih domova, 218.612 gospodarstava s ukupno 22,000.000 jutara zemlje te 70.000 poduzeća u vrijednosti od 100,000.000 dolara.

Promotrimo li društveni sastav crnaca prema popisu od 1910 i 1930, vidimo, da su crnci u USA radili u

	g. 1910	g. 1930
gospodarstvu	54%	36%
kao veleobrtni radnici	12	18
kao prometni radnici	4,9	7
obrtnici	2,3	3,3
slobod. zanimanja	1,3	2,5
sluge	21,6	28,6

Na prvi pogled možemo ustanoviti, da crnačko stanovništvo ide sa sela u gradove. U obrte i slobodna zanimanja slabo prodiru. Kao radnici rade prostije poslove, napose u veleobrtu pamuka, duhana, fosfata, šumskih radova i pilana, kao i na željeznicama; a osobito se upotrebljavaju kao kućna posluga. Od ženske kućne posluge 62,6% otpada na crnice. Od onih, koji rade u gospodarstvu, 36% rade kao samostalni poljodjelci, a 64% su radnici. Kao radnici svuda rade teže poslove od bijelaca i uz niže nadnice.

Nepismenost kod crnaca bila je 1860 golema, t. j. 97%, 1870 g. 80%, g. 1890 već samo 57%, g. 1900 44%, g. 1910 30%, g. 1920 pada na 22,9%, a 1930 na 16%.

U 20. st. nastala je veća borba između crnaca i bijelaca Amerike poslije rata, kad su se povratili vojnici s bojišta, gdje je vladala razmjerna ravnopravnost između bijelaca i crnaca u nižim redovima i kada su poslijeratne različite organizacije stvorile i u crnaca solidarnost i borbenost.

U društvenom gibanju vidimo u crnaca tri smjera: 1. Pokret Marcusa Garveya od 1914 bacio je krilaticu: »Natrag u Afriku« (crnačka država Liberija u Africi), a u USA zahtijevao je, da se sastave crnačke narodne republike od pokrajina, gdje crnci imaju većinu. Ovaj je pokret bio povezan sa stvaranjem banaka, trgovačkih i parobrodarskih društava, koja su se izgrađivala za vrijeme ratne konjukture, ali je sva ta gospodarska djelatnost poslije rata propala, tako da je pokret idejno stradao radi gospodarskih slomova. 2. Pokret crnca Du Boisa radikalan je: traži uklanjanje svih društvenih i pravnih razlika između bijelaca i crnaca. 3. Pokret Booker T. Washingtona, konzervativca, koji nastoji provesti suradnju s dobrotvornim društvima, s kulturnim ustanovama, vjerskim ustrojbama, intelektualcima te novčarima. On želi, da crnci dobiju utisak o »dobrom bijelom čovjeku«, koji ih pomaže preko dobrotvornih društava, a vjerski djeluje na njih preko crkve i YMCA. Napose na sjeveru Amerike crnci imaju izgrađen Privredni savez, Savez banaka, Osiguravajuća društva i pomalo prodiru u sva zvanja.

LIT.: B. Brawley, *A Social history of the American Negro*, New York 1921; J. Davis, *Sociology*, New York 1927; članak *Negro* u Encyclopaedia of Social Sciences, New York 1933; Ch. S. Johnson, *Negro in American civilization*, New York 1930; W. Ogburn, *Social change*, New York 1922.
V. H-t.

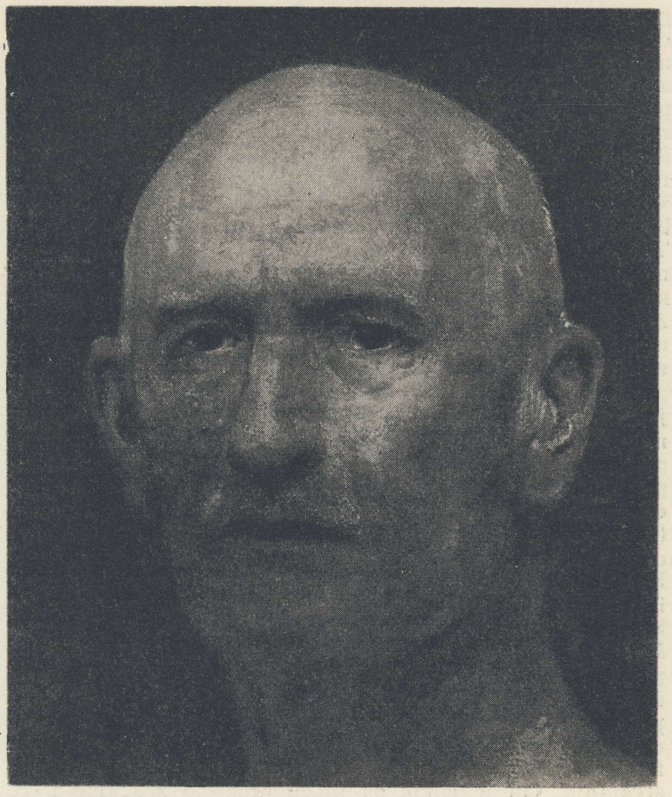
Crnačka glazba. 1. Pod tim imenom trebalo bi raspraviti glazbu crnačkih naroda i plemena afričkih, koji su se razvijali pod različitim kulturnim utjecajima. Glazbena nauka tek je započela razlikovati te utjecaje i utvrđivati samnikle elemente glazbe crnačkih naroda i plemena. Nisu istražena ni sva glazbala, kojih ima u zbirkama različnih evropskih muzeja, na pr. u instrumentalnom muzeju bruxelleskog konzervatorija. U Zagrebu se čuva dragocjena mala zbirka glazbala crnačkih naroda iz belgijskog Konga, što ju je s mnogo razumijevanja sabrao Požežanin *Dragutin Lerman*. Tu su rogovi od slonovih kljova, marimbe, zanze i druga manje upotrebljavana glazbala. Čuvena je upotreba dugačkih šupljih drvenih bubnjeva, kojima c. narodi znadu dojavljivati različne vijesti. Melodika c. naroda najmanje je istražena. — 2. Bolje smo upućeni u glazbu crnačkih iseljenika, što su ih kao roblje prodavali na plantaže posjednika u južnim državama USA. Ta se, dakako, razvijala pod novim prilikama i uz utjecaj raznonarodnih evropskih doseljenika u tim krajinama. Danas se napjevi amerikanskih crnaca smatraju pravom amerikanskom narodnom glazbom, pa naročito njihovu ritmiku, osobito živahnu i promjenljivu, moderni skladatelji upotrebljavaju u t. zv. jazz-glazbi, ali je i ozbiljni glazbenici unose u svoja velika djela. Od ovih crnačkih popjevaka osobiti su uspjeh postigle duhovne popijevke, poznate pod imenom »negro-spirituals«; njih neobično impresivno izvode posebno izobraženi pjevački zborovi s izabranim vrlo visokim tenorima, koji znadu iz prirodnog registra veoma vješto prijeći u falsetto, pa dosežu položinu dječačkih alta i soprana. Posebna tehnika njihova predavanja znatno je utjecala svojim fino izvedenim portamentima na oblikovanje melodike u modernoj jazz-glazbi.

LIT.: J. W. Johnson, *The Book of American Negro Spirituals*, London 1926.
B. Š.

CRNČIĆ, 1. **Ivan** → **Črnčić.**

2. **Menci Klement,** ✻ Bruck na Muri 3. IV. 1865, † Zagreb 9. XI. 1930, hrvatski slikar i grafičar. Potomak je hrvatske krajiške vojničke porodice. Otac mu Franjo, rodom iz Rajić-sela, služio je kao graničarski časnik po garnizonama u Italiji, Austriji i Slavoniji te se tako od njegove brojne djece sin mu Menci rodio u Brucku na M. C. je svršio višu vojničku realku u Beču, ali ne ulazi u vojsku, već se upisuje u Bečku umjetničku akademiju; nakon toga polazi kao hrvatski stipendist u München na ondješnju akademiju prof. Gyzisu, da se usavrši. Kad je postao učitelj crtanja na zagrebačkoj obrtnoj školi, pošalje ga tadašnji odjelni predstojnik Kršnjavi na bečku akademiju glasovitom bakropiscu prof. Ungeru, da se kod njega specijalizira. U Zagreb se vratio kao potpuno izgrađen umjetnik. Kad se Bukovac stalno smjestio u Zagrebu, prislonio se C. uz njega, te je uz Csikoša bio najagilniji promicatelj umjetnosti, koju je Bukovac bio donio iz Pariza. Već na prvim izložbama svojih radova pokazivao je, da će djelovati ne samo kao slikar, nego da će i kao izvrstan crtač razvijati jaku djelatnost i na polju grafičke umjetnosti; i doista, on je svojim bakropisima postavio temelje hrvatskoj modernoj bakropisnoj umjetnosti. Crnčićevi slikarski radovi, osnivajući se na njegovoj osobitoj vještini crtanja, kako to svjedoče njegove mnogobrojne skice i risarije, posvećeni su prikazivanju prirodnih, folklornih i urbanističkih ljepota i osebina Hrvatske. Slikama mora i morskih obala C. je postao najizrazitiji marinista. Otkrivajući kistom ljepote našega mora i naših krajeva C. je nastojao, da svojim, realistički zahvaćenim krajolicima dade što ugodniji oblik izrađujući ih u različnim varijantama i formatima, od kojih se ističu: *Tišina* i *San Marino* (u Strossmayerovoj galeriji); *Jugovina, More u suncu* i *Bribir* (u Modernoj galeriji); *Senjska bura* i *Porto Teplo.* Posebnu vrijednost ima njegova velika trodjelna perspektivna slika Riječkog zaliva, *Pogled s Plasa*, koju je izradio (1909) uz sudjelovanje svojih tadašnjih učenika Babića i Krušlina; na njoj je C. prikazao, usprkos njenog panoramskog prospekta, veličajnost našeg mora i primorja u sjajnoj koloristici i s umjetničkom proćućenošću.

U kasnijoj manjoj varijanti naslikao je C. ponovno *Pogled s Plasa*, nastojeći nadomjestiti gubitak prvenstvenog velikog prikaza; ova se slika nalazi u uredu zagrebačkog gradskog načelnika. Uz more prikazao je C. i život hrvatskih pomoraca (*Noćno ribarenje, Ulovljena tunina, Tunera, Ribari* i mnoge druge).



MENCI KLEMENT CRNČIĆ, Autoportret

Među prikazima urbanističkih veduta ističe se *Bakačeva kula* (vlasništvo grada Zagreba) i *Pogled na Tomislavov trg* (u Beogradu). Vanredni i koloristički blještavi ciklus *Plitvička jezera*, u kojem je radovima svojih drugova Csikoša, Kovačevića i svoga učenika Krizmana uzveličao ljepote tih jezera, nalazi se, osim par komada, u tuđini. C. je okušao svoju snagu i u portretima, od kojih je najuspjeliji nadbiskupa Bauera (u Hrvatskoj akademiji). Zimski krajolici iz Samobora i s Bleda zaostaju za njegovim primorskim krajolicima. Krajolikom *Sava ispod Susjedgrada*, što ga je skicirao dan prije smrti, završio je C. svoje umjetnikovanje. Svojom koloristikom, koju je dotjerao pod dojmom Bukovčeva plenerizma, djelovao je C. snažno i utjecajno na svoje drugove i učenike.

Od velikog je značenja djelovanje Crnčićevo i kao učitelja. Brojni predstavnici hrvatske suvremene slikarske i grafičke umjetnosti bili su njegovi učenici (Babić, Becić, Benković, Gjurić, Jurkić, Kokotović, Krizman, Krušlin, Orlić, Šenoa, Šipek i mnogi mlađi). A i predstavnice hrvatske likovne umjetnosti stekle su od njega svoju vještinu likovnoga izražavanja (Crnčić-Virant, Ostović-Pexider, Marochino, Klobučar, Orešković, Borelli i dr.).

Neko je vrijeme bio C. i upraviteljem Strossmayerove galerije. Uz Csikoša je, a ujedno s njihovim vođom Bukovcem, predstavljao u posljednjem desetljeću prošloga stoljeća onaj triumvirat, koji je stvarao preduvjet za izgrađivanje moderne hrvatske likovne umjetnosti. A. J-k.

I kao grafičar digao se C. vrlo visoko. Rane školske grafike i one, nastale do 1900, rađene su realistički i čuvaju još tradicije akademske. One su provedene tonski, tehnika je toliko ispravna, da je i svaki najmanji potez jasan, a pojedini planovi slike pomno izrađeni. Na njima je priroda vjerno prikazivana. C. je poveo objektivan razgovor o svakoj pojedinosti krajolika ne dajući maha svom temperamentu (*Nedjeljno jutro u Lovrani*, 1894, *Medvea*, 1895). Na tim ranim grafičkim listovima još živi romantični duh »fin dè siècla«, prevladava sumorni ugođaj, a pomalo i literatura (*Osamljena, Večernji mir, Posljednji svoga roda*, 1895—97). Kad je neke od njih 1898 izložio na prvoj izložbi Društva hrvatskih umjetnika u Zagrebu, kritika ga je nazvala »sanjivim poetom« (Dežman), a nje-

gove grafike »moll akordima« (Lunaček), dok se Matoš osjećao, gledajući ih, kao da se nalazi u »izumrlim bogomoljskim, lučkim gradovima«. U to vrijeme C., po uzoru svog učitelja Ungera, koji je bio poznat kao majstor reproduktivne grafike, kopira stare majstore: Raffaela, Correggia i Dennera. Izradio je nekoliko monotipa i šarenih litografija s motivima iz Kvarnera. Od 1895 crta za sarajevsku »Nadu«, a 1896—97 surađuje u Seemannovu listu »Zeitschrift für bildende Kunst«. Izradio je nekoliko sitnih bakropisa, genre-scena iz lova za lovački kalendar (naklada Theyer i Hardtmuth u Beču oko 1900). Kad se C. stalno nastanio u Zagrebu, već je bio djelomično zamro polet nove umjetničke generacije (Bukovac, Csikoš, Iveković, Auer i dr.), koja je po uzoru bečke secesije (1897) inscenirala našu (izdvajanje »mladih« iz starog »Društva umjetnosti« i osnivanje »Društva hrvatskih umjetnika« 1897, pa hrvatski »Salon« 1898 i revija »Život« 1899). C. je stajao po strani od tih sukoba, iako je bio član i odbornik novoga društva. Ipak kao da se na njegovim bakropisima poslije 1900 osjeća utjecaj »šarene zagrebačke škole«. Oni postaju subjektivniji i življi, u njima ima više slikarskih elemenata, a taj slikarski izraz još se više pojačava bojom (kolorirani bakropis *Nina*, 1905—07). C. ne vodi više brigu o jasnoći svakog poteza, niti ga sputava akademska stega. Kolorirani bakropisi s motivima iz starog Zagreba, nastali između 1910 i 1920, učinili su C-a isto tako popularnim, kao i njegove slikane marine (*Pod zidom*, 1910; *Bakačeva kula*, 1910; *Dolac*, 1910—11; *Splavnica*, 1915). Ti su bakropisi realistički prikaz slikovito odabranih motiva sa štafažnim likovima i po kojom genre-scenom. C. je mnogo putovao po Primorju i Dalmaciji. Od 1913 boravio je često u Novome, gdje je imao vilu. Bakropisi s motivima iz novljanske okoline najbolji su listovi u njegovu grafičkom stvaranju. On je iglom na ploču prenosio značajke flore primorskoga krša kao i njegove daleke vidike i slikovitost Frankopanskih gradova. C. je uspio u realističkoj analizi pojedinosti dati ipak jednovit izraz i glavne značajke toga krajolika, a sve u najbogatijim tonskim nijansama (*Grižane*, 1920; *Drivenik*, 1920; *Stare Ledenice*, 1922—23; *Ogulinska cesta*, 1925—27; *Vrbnik*, 1930). Bakropisnom tehnikom izradio je nekoliko portreta, od kojih su rani strogo akademski (*Gospođa Heinrich*, 1898), a kasniji nešto slobodniji. Najuspjeli je portret nadbiskupa Bauera (1915—16) i Frane Bulića (1921).

C. je bio izvanredan crtač. Radio je i karikature i surađivao u humorističkim časopisima (»Satir« 1901). Bavio se primijenjenom grafikom crtajući plakate, naslovne listove i pozivnice, a ilustrirao je Njegošev »Gorski Vijenac«, Zagreb 1904). Izradio je više od sto grafičkih listova, koji su bili izlagani u domovini i inozemstvu. Radio je najviše bakropise, upotpunjavajući ih roulettom i suhom iglom (pointe sèche), a po neke dijelove akvatintom (rani rad *Osamljena*). Rijetko je kada bilježio stanja (états) na svojim grafičkim listovima; dao ih je tiskati u nekoliko stotina primjeraka. Prvi mu je izdavač bio V. A. Heck u Beču, zatim Seemann u Leipzigu. Neke je grafike izdalo Društvo umjetnosti u Zagrebu, a većinu kasnijih radova izdao je u vlastitoj nakladi. C. je bio suveren majstor i tehničar. On je prvi naš stručno školovani grafičar s očitim značajkama grafičkoga gledanja, koji je prvi u našim krajevima shvatio grafiku kao mogućnost likovnog izražavanja.

LIT.: A. G. Matoš, *M. Kl. C.*, Savremenik, Zagreb 1910; V. Lunaček, *25-godišnjica C-eva rada*, Obzor 1925; A. Schneider, *In memoriam M. Kl. C.*, Hrvatska Revija 1931; Lj. Babić, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. vijeku*, Zagreb 1935; V. M. Han; *M. Kl. C. o desetgodišnjici smrti*, Obzor, 9. XI. 1940. V. H-n.

CRNČIĆ-VIRANT, Lina, ✻ Zagreb 1879, hrvatska slikarica, učila je u privatnoj slikarskoj školi Csikoša i Crnčića. Radi ponajviše marine, ilustrirala je Grimmove priče, Truhelku i Kranjčevićeve pjesme. Osnivačica je Kluba hrvatskih likovnih umjetnica u Zagrebu. V. H-n.

CRNI BOR, DUD, JASEN i t. d. → **Bor, Dud, Jasen** i t. d.

CRNI KORIJEN → **Jagur.**

CRNICA, pučka oznaka za sve vrste zemlje, koje se odlikuju crnom ili tamnom bojom. Tamna boja potječe obično od humusnih tvari, kojima obiluju. C. mogu pripadati najrazličitijim tipovima tla; tako su poznati ovi tipovi crnica: černozemi (v.), humusno-podzolaste c., humusno-karbonatne c. (rendzine). barske c., antropozoičke c. (na pr. vrtne) i t. d. Razumljivo je, da različne c. mogu imati vrlo raznolika prirodna svojstva i nejednaku proizvodnu sposobnost. M. G.

CRNICA *(Odontites)*, biljni rod iz por. strupnikovka (v.). To su jednogodišnje ili trajne polunametnice s nasuprotnim, najvećma nazubljenim listovima i grozdastim cvatovima; pojedini cvijet ima četverozupčastu čašku, dvousnati vjenčić, 4 dvomoćna prašnika i pestić s nitastim vratom i glavičastom njuškom. Plod je s boka stisnut tobolac. U našoj flori poznate su: *O. lutea* (L.) Rechb., raste na suhim i krševitim mjestima, osobito u krškim i primorskim krajevima; *O. rubra* Gilib., raste u nekoliko različitih odlika dosta često po travnjacima, poljima, kamenjarama, šikarama i dr. S. H-ć.



CRNICA

CRNICA, fra Ante, ✻ Zaton kod Šibenika 28.VI. 1892, franjevac, profesor franjevačke bogoslovije u Makarskoj. U Fribourgu (Švicarska) svršio je bogosloviju i pravo. Neko vrijeme djelovao među hrvatskim radnicima u Belgiji. U Splitu je pokrenuo akciju za izgradnju crkve Gospe od Zdravlja na Dobrom, a napisao je i opsežno povijesno djelo: *Naša Gospa od Zdravlja i Njezina slava*, Šibenik 1939. Kao profesor na bogosloviji u Makarskoj pokrenuo je »Bogoslovnu Biblioteku«, u kojoj je dosada izdao: *Kanonsko Pravo katoličke Crkve*, sv. I.—II., Šibenik 1937; *Commentarium Codicis Iuris Canonici*, sv. I., Šibenik 1941. L. B.

CRNIĆ, Rudolf, ✻ Zagreb 12. III. 1893, pisac o pomorstvu. Osnovnu školu i 3 razreda realke svršio je u Zagrebu, pomorsku akademiju u Bakru. Kapetan duge plovidbe. Tiskao je u zagrebačkim dnevnicima (Obzor, Jutarnji list, Novosti, stručnim i beletrističkim časopisima) priloge o moru i pomorstvu, a usto objavljivao svoje doživljaje s pomorskih putovanja. Izdao *Pomorski rječnik* (Zagreb 1921) i *Pomorsku čitanku* (Zagreb 1923). A. B-c.

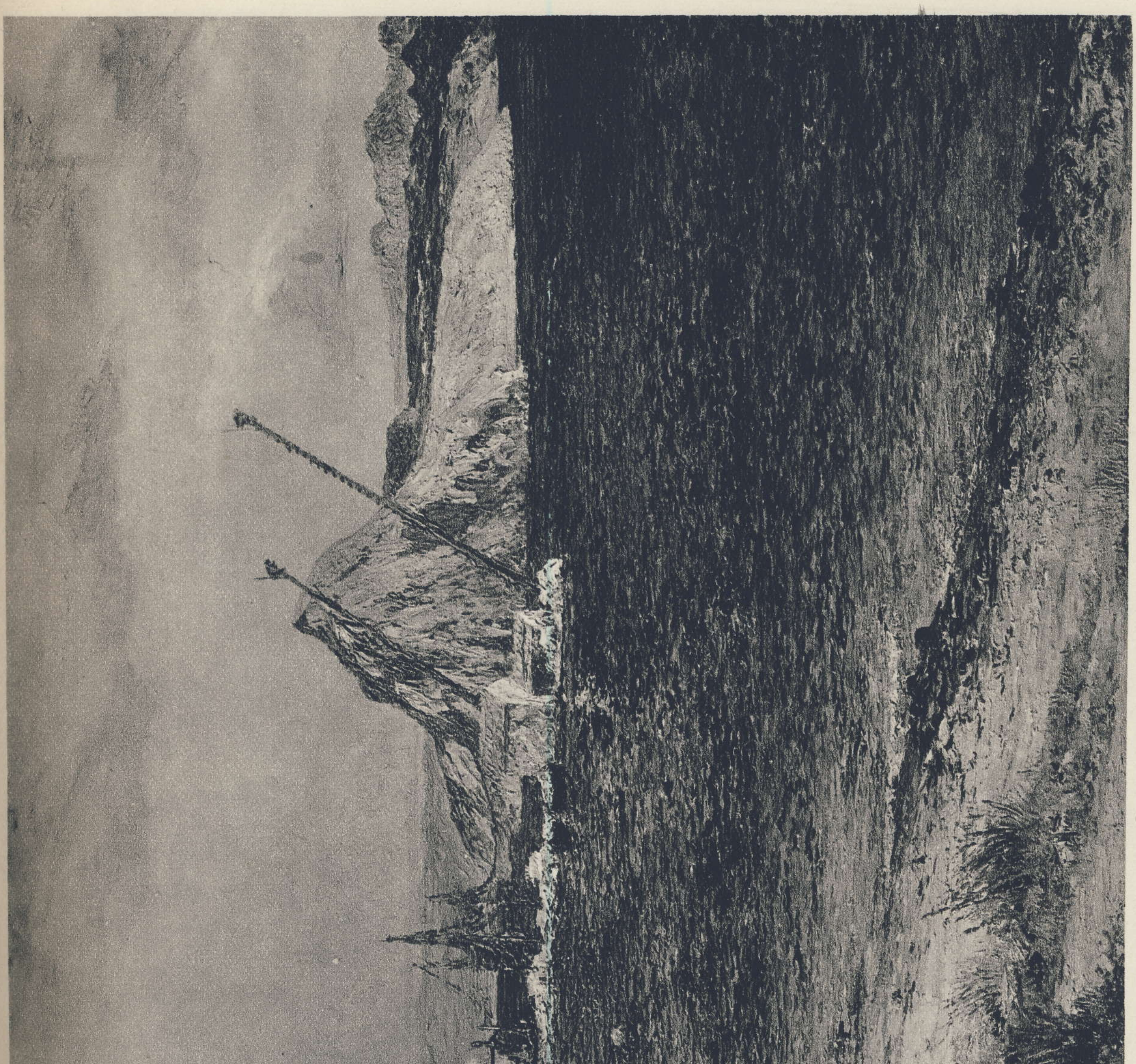
CRNIKA → **Hrast.**

CRNI LUG, selo u Gorskom Kotaru, 9 km zapadno od Delnica, ima 434 stanovnika. Sjedište je općine u kotaru delničkom, i katoličke župe, koja je osnovana 1817. Ima dvije pilane, tvornicu sanduka i električnu centralu. Polazna je točka za uspon na Risnjak (1528 m). Z. D-i.

CRNI VRH, 1. gora 6 km južno od Tešnja, doseže visinu od 733 m. Istočnim pristrankom prolazi cesta Tešanj—Žepče. — 2. Gora 14 km istočno od Banje Luke, doseže visinu od 546 m. Omeđena je rječicom Turjanicom i Jošavkom. — 3. Najviši uspon (865 m) u Dujanovoj kosi, 10 km zapadno od Voćina. Z. D-i.

CRNKO, 1. Matija, ✻ Kamenica 18. XII. 1878, pukovnik. Svršio gimnaziju u Osijeku, bio dvije godine u bogosloviji u Đakovu, stupio zatim u vojsku, postao časnik, kasnije nastavnik vojničkih škola. Sudjelovao je u prvom svjetskom ratu. Njegovim zauzimanjem podignuta je zgrada gimnazije u Derventi. G. 1928 umirovljen je, a zatim je ravnatelj Napretkove pisarne. Kao srednjoškolac radio je u đačkom književnom društvu »Javor« pišući pjesme, crtice i kratke novele. Sakupljao je narodne pjesme i pripjeve, a rukopisi se nalaze u Hrvatskoj akademiji. Književne radove objavljuje u listu »Hrvatski Domobran«. U.

2. Mijat, ✻ Kostajnica 25. II. 1850, † Petrovaradin 4. IV. 1916, učitelj i književni radnik. Nižu gimnaziju i učiteljsku školu svršio u Zagrebu. Službovao je kao učitelj u različitim mjestima. Radio je na omladinskoj književnosti. Pjesme su mu izlazile u dječjim i omladinskim listovima: »Smilju«, »Anđelu Čuvaru«, »Mladom Hrvatu«, »Mladom Istraninu«, »Nevenu« i dr. U suhoparnu i mora-



ŠKOLJ SV. MARKA
Zagreb, Strossmayerova galerija

CRNČIĆ



RIBARI

Zagreb, Strossmayerova galerija





Gore: MEDVEA; *dolje:* OGULINSKA CESTA

Zagreb, Grafička zbirka





Gore: RIBARI; *dolje:* BRIBIR

Zagreb, Grafička zbirka

lizatorsku dječju književnost unosio je što je živo i blisko djeci. Surađivao je i u »Vijencu«, »Prosvjeti« i »Školi«. J. D.

CRNKOVAČKI → **Črnkovački.**

CRNOBOG (Černeboh), prema Helmoldu († oko 1180) bog zla u baltičko-polapskih Slavena, kojih je poganski otpor do 1168 bio već potpuno slomljen. Premda u svojem zaključku o njihovu vjerovanju Helmold ističe vjeru u vrhovnog boga, od koga potječu ostali, spominje ipak na drugom mjestu i vjerovanje u dobro i zlo božanstvo *(Diabol seu Czerneboch).* Na potonjem podatku, koji ne potvrđuju druga povijesna vrela, osnivaju neki učenjaci (naročito J. Peisker 1928) mišljenje o dualističkom obilježju slavenskog poganstva uopće, a objašnjavaju ga poglavito iranskim utjecajima (u pogledu Hrvata i podrijetlom). Tek u početku 17. st. nepoznati je pisac u Helmoldov tekst unio i dobrog *Bělboga,* pa neki to ime smatraju i danas još vjerodostojnim. Usprkos nekim mjesnim nazivima u vezi s imenima tih tobožnjih božanstava na širokom području od Lužice do Urala — u južnih Slavena ih nema (I. Pilar) — prevladalo je u znanosti uvjerenje, da stara slavenska vjera nije bila dualistička i da Helmoldova vijest u najboljem slučaju upućuje na kasni utjecaj kršćanstva.

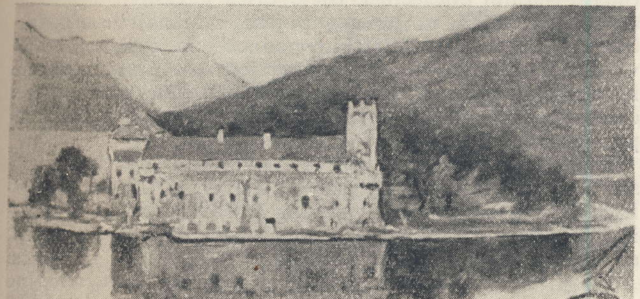


JOSIP CRNOBORI, Autoportret

LIT.: V. Močuljskij, *O mnimom dualizme v mithologii Slavjan,* Russkij filologičeskij vestnik, XXI., Varšava 1889; I. Pilar, *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju,* ZNŽO, 28., Zagreb 1931; E. Wienecke, *Untersuchungen der Religion der Westslawen,* Leipzig 1940 (s ostalom literaturom). J. Š-k.

CRNOBORI, Josip, ✱ Banjol kraj Pule u Istri 22. X. 1907, hrvatski slikar. U Zagrebu je svršio klasičnu gimnaziju i umjetničku akademiju, gdje je naročito radio kod prof. Tartaglie. Prvi put je samostalno izlagao 1937 u Zagrebu, a zatim na izložbi »Pola vijeka hrvatske umjetnosti« g. 1938—39. Postigao je lijep uspjeh i na međunarodnoj izložbi »Biennale« u Mlecima g. 1942. Radi portrete, aktove, krajolike i mrtve prirode, većinom uljenim bojama. Profinjenost i neka nostalgija njegove su odlike. U zelenim i smeđim intonacijama, u sivilima i lazuru njegovih platna uvijek je nešto otmjeno i lirski mekano. I. Š-l.

CRNO BRDO (Fekete-hegy, Feketić), selo blizu Novog Sada s 5532 stan. (1931). Za rata 1849 izvojevali su tu Madžari dvije pobjede nad carskom vojskom: 9. VII. porazili su generala L. F. M. Ottingera, a 14. VII. bana Jelačića, koji je sa svojih 7000 momaka pred zoru pokušao napasti znatno nadmoćnijeg neprijatelja (30 tisuća). Ta je bitka



JOSIP CRNOBORI, Samostan sv. Marije na Mljetu



JOSIP CRNOBORI, Portret gospođe u zelenom

bila od osobitog značenja za daljnji tok rata, jer je spriječila banovu namjeru, da se spoji s vojskom generala Haynaua u Temešvaru. Jelačić, koji je bitku smatrao najzanimljivijom u svojoj vojničkoj karijeri, pripisivao je svoj poraz potpunoj pasivnosti generala Ottingera; taj se sa svojih 30 eskadrona teškoga konjaništva, s kojima se u blizini nalazio, oglušio svim banovim nalozima, da priteče u pomoć. Od banovih krajišnika i dobrovoljaca poginula je čitava sedmina, a ostatak je morao uzmaknuti prema Titelu na ušću Tise. Jelačić je kao vrhovni zapovjednik južne vojske stavio Ottingera na raspoloženje ministru rata, a sam se kod Slankamena povukao preko Dunava i smjestio privremeno u Rumi spremajući vojsku za novu borbu. Opširan prikaz bitke, sa svim razlikama u sudovima učesnika, iznio je u 2. knjizi svoga djela o banu Jelačiću general J. Neustädter *(Chapitre V.: Notices sur la bataille de Hegyes).* J. Š-k.

CRNOGLAVAC *(Ballota),* biljni rod iz por .usnjača (v.). Pripadaju mu trajne zeleni ili polugrmovi s naměžuranim te narovašenim ili nazubljenim listovima i ružičastim ili ljubičastim (rjeđe bijelim) cvjetovima, koji su skupljeni u pazušne tobožnje pršljene (paštitce). Čaška ima na obodu do 10 trokutastih ili šiljastih zubaca, a dvousnat vjenčić nosi na dnu svoje cijevi prsten dlaka. U našoj je flori dosta česta vrsta *B. nigra* L., koja ima čašku sa 3—5 zubaca, a rasprostranjena je u dvjema podvrstama i većem broju odlika tu i tamo po zapuštenim mjestima u blizini naselja, uz živice i plotove, uz rubove putova i sl. U primorskim krajevima susreće se vrsta *B. acuta* (Mch.) Briqu., koja ima čašku od 10 zubaca. S. H-ć.

CRNOGLAVKA *(Sylvia atricapilla),* ptica, naša vrlo mila pjevica, crnkasto siva, maslinasto siva, a u mužjaka je tjeme crno. Hrani se kukcima, bobicama i voćem. Ljudi je rado drže u kavezu. K. B.

CRNOGORAC, Živan → **Najdarević Živan.**

CRNOGORČEVIĆ, Mladen, ✱ Perast 1864, † Baošići (Boka) 1902, učitelj i arheolog. Učio je učiteljsku školu u Arbanasima kraj Zadra, od 1883 učiteljuje po selima Boke Kotorske, od 1894 nastavnik je građanske škole u Šibeniku. Bavio se lokalnom poviješću i arheologijom te je sabrao mnogo građe za povijest i topografiju Boke Kotorske. Njegovi bolji radovi

jesu: *Miholjski zbor u Boci Kotorskoj* (1893), *Manastiri Paštrovski* (1895), *Crkve i manastiri u općini Budvanskoj* (1901) i dr.

LIT.: Šematizam prav. eparhije Bokokotorske, Dubrovačke i Spičanske za g. 1903. A. M-ić.

CRNOGORICA. *Oblik i trajnost lista kao izraz životnih prilika.* Drveće i grmlje pokazuje s obzirom na oblik i trajnost listova nekoliko značajnih životnih oblika (→ biljka, životni oblici), koji izražavaju u sebi jasno životne prilike okoline i značajni su za velika biljnogeografska područja zemlje (fizionomsko-ekološki oblici). Po obliku listova ističe se na prvi pogled drveće s iglicama, s ljuskama i drveće s više ili manje širokim listovima, t. zv. listače. Po trajanju su listovi ili višegodišnji, te se mijenjaju postepeno, pa je biljka trajno zelena, ili padaju svake godine, te je biljka neko vrijeme posve bez lišća.

U Hrvatskoj se ističu uglavnom tri životna oblika drveća i grmlja: crnogorica, bjelogorica i zimzelene tvrdolisnjače. C. nazivamo drveće i grmlje sa zimzelenim, tamnim, četinjastim listovima ili iglicama, za razliku od bjelogorice, koja ima najčešće svijetle, široke, rjeđe uske listove, što u jesen otpadaju. C-i pripada naše najznačajnije šumsko drveće iz razreda četinjača (*Coniferae*), na pr. jela, smreka, omorika, tisa, bor i borovica, ali i ariš, koji svoje svijetle iglice u jesen odbacuje. Bjelogorici pripada naprotiv naše listopadno drveće i grmlje, na pr. bukva, hrast, kesten, grab, breza, jabuka, vrba, lijeska, glog i t. d.

Dioba drveća i grmlja na crnogoricu i bjelogoricu, kao i na zimzeleno i listopadno rašće, potječe iz kopnenih dijelova Hrvatske, u kojima jedan dio bilja zadržava tokom cijele godine lišće (zimzeleno bilje), a drugi ga u jesen gubi (listopadno bilje). Ono je prvo zastupano u našim kopnenim krajevima uglavnom četinjačama s višegodišnjim, čvrstim, tamnim iglicama (crnogorica), a tek rjeđe s nekim zimzelenim biljkama, dok je ovo drugo zastupano različitim biljkama, koje imaju jednoljetno, nježnije i svjetlije lišće (bjelogorica). Razdioba se međutim ne može dosljedno provesti, jer crnogorici po svojoj građi i životnim prilikama pripada nesumnjivo i spomenuti ariš s nježnim, svijetlim iglicama, koje u jesen otpadaju. Još je teže s tim pojmovima u području Sredozemlja, gdje je bjelogorica vrlo rijetka — češći je na pr. samo crni jasen — dok se glavni dio drveća i grmlja, koje je po svojoj građi i obliku vrlo slično našoj bjelogorici, odlikuje tamnim kožnatim, višegodišnjim lišćem. Ono se razlikuje od igličaste crnogorice uglavnom oblikom lista. Zato je za crnogoricu bolji izraz četinjače (aciculilignosa), jer veliki dio crnogoričnog drveća zaista ima četinjasto lišće ili iglice, premda neke vrste i rodovi imaju ljuskavo lišće, na pr. somina, čempres i dr. Izraz »četinjače« uzet je međutim u hrvatskoj znanosti u sistematskom smislu i označuje posebni razred golosjemenjače (→ četinjače), dok se za životni i vegetacijski oblik kod nas od davnine upotrebljava izraz »crnogorica«.

Slične poteškoće kao s crnogoricom postoje s našim izrazom »zimzelen«, koji označuje, da je izvjesna biljka zimi zelena. Iz toga bi se moglo zaključiti, da je ona samo u zimi zelena, dok se zapravo hoće reći, da je ona i zimi zelena. U tom pogledu bolji je izraz »vazdazelen«, što se u narodu manje upotrebljava. S izrazom zimzelen nastaju napose poteškoće, kad se govori o t. zv. monsunskim šumama, koje su samo u kišno, zimsko doba zelene (hiemilignosa), dok u suho ljetno doba gube lišće. Nasuprot ovim izrazito »zimzelenim« šumama tropskih krajeva naše su šume u kopnenim krajevima Hrvatske »ljeti zelene« (aestilignosa), a u primorskim su krajevima vazdazelene. A kako je njihovo lišće redovno tvrdo i kožnato, one su tvrdolisne (durilignosa) za razliku od isto tako vazdazelenih lovorovih šuma polutropskih krajeva (laurilignosa) i od posebno građenih tropskih kišnih šuma (pluvilignosa).

Bez obzira na sve iznesene jezične i pojmovne prigovore uobičajeni su u hrvatskoj znanosti izrazi crnogorica i bjelogorica, kao i izraz zimzelen; oni označuju jasno određene životne oblike bilja, a koji nesamo kod nas, nego u cijeloj sjevernoj polutci pokrivaju goleme površine i imaju veliko biljnogeografsko i gospodarsko-šumarsko značenje.

Glavne značajke i raširenje crnogorice. C. se ističe od drugoga drveća i grmlja mnogim značajnim osobinama. Mnoge su od tih osobina izraz položaja crnogorice u biljnom svijetu, jer ona pripada razredu četinjača ili češernjača iz kola golosjemenjača, te se odlikuje od ostalog drveća, koje pripada kritosjemenjačama, već po mnogim organizatornim oznakama (→ četinjače). Uz to predstavlja i posve osobiti životni oblik. Stabljika je redovno vrlo pravilno razgranjena, izdanci su često dvojaki (dugi i kratki), lišće najčešće višegodišnje, usko, igličasto i čvrsto, kserofitske građe, dok je rjeđe mekano i jednoljetno (ariš). Trajnim iglicama iskorišćuje c. svaki sunčani dan za asimilaciju. Puči se u zimi zatvaraju smolom i sprečavaju prekomjerno isparivanje, pa tako c. podnosi i najveću studen. Oko Verhojanska u Sibiru nalaze se kod —69° C još vrlo lijepe crnogorične šume. C. je posebno prilagođena hladnoj kopnenoj klimi sjeverne polutke, dok je na južnoj polutci vrlo rijetka.



RAŠIRENJE CRNOGORICE U SVIJETU

Pogled na geografsku kartu raširenja c. pokazuje, da ona zaprema jednoliko goleme površine sjevernoga umjerenog pojasa protežući se preko tri kontinenta i izgrađujući snažni šumski pojas širok nekoliko zemaljskih stupnjeva, dok je na južnoj polutci zapremila samo manje površine. U sjevernom, najhladnijem dijelu areala raširena je c. obilno u nizinama, dok se u južnom, toplijem dijelu sjeverne polutke povlači u više gore i planine. Tako je i kod nas c. raširena uglavnom u višim pojasima, a samo neke crnogorične vrste rastu još uz samu morsku obalu združujući se sa zimzelenim rašćem Sredozemlja. Takve su vrste na pr. bijeli ili alepski bor, pinija i dr. Zato ne dobivamo pravu sliku rasprostranjenosti iz naše karte, koja prikazuje cijelo područje areala. Mnogo bolju sliku dobivamo iz biljnogeografskih karata Evrope, Azije i Amerike, gdje je prikazano istodobno raširenje crnogorice i bjelogorice.

Glavne značajke i raširenje bjelogorice. Bjelogorica shvaćena kao skup drveća i grmlja s više ili manje širokim lišćem, što u jesen otpada, odlikuje se od crnogorice mnogim značajnim osobinama. Nasuprot pravilnom, ali slabom razgranjenju c-e ističe se bjelogorica znatnim razgranjenjem izdanaka. Tako ima na pr. bukva još ogranke 8. reda, dok je i u najbujnijim tropama već razgranjenje 6. reda vrlo rijetko. To veliko razgranjenje omogućuje poznati mozaički poredaj listova krošnje, kojim stablo iskorišćuje sunčano svijetlo.

Život bjelogorice teče u dva različna odsjeka: u jednom u stanju bujnog razvitka sa zelenim lišćem i u drugom bez lišća u stanju većeg ili manjeg mirovanja. U povoljno doba sabira biljka svojim velikim svijetlim listovima dovoljnu količinu hranljivih tvari ne samo za ovogodišnje sjemenke, nego i za cvjetne listove, koji će se do godine pojaviti. Oni se zameću redovno već u ljetu ili jeseni i ovijeni čvrstim ljuskama preživе nepovoljno godišnje doba. U jesen povlači biljka iz listova u stabljiku hranljive tvari, dok se lišće obojadiše živim bojama i nakon prvih mrazova pada sa stabla. Jesenskim odbacivanjem lišća prilagođena je bjelogorica nepovoljnim prilikama u zimi, u prvom redu nestašici vode. Veliki gubitak mineralnih i organskih tvari, koji nastaje otpadanjem lišća, lako nadomješta pod vrlo povoljnim životnim uvjetima u ljetnim mjesecima. Bjelogorica je raširena uglavnom u toplijem dijelu umjerenog pojasa, i to najviše u područjima s umjereno primorskim podnebljem, dok je u krajevima s izrazito kopnenim podnebljem znatno rjeđa. Samo neka bjelogorična drveta i grmovi sežu daleko na sjever i čine zapravo granicu drveća i grmlja prema arktičkom pojasu (vrbe i breze).

Bjelogorica zaprema zapravo tri veća odijeljena područja sjeverne polutke: jugoistočni dio Sjeverne Amerike od Velikih Jezera do Floride, zapadnu i srednju Evropu i jugoistočni dio Azije. Ona seže do znatnih nadmorskih visina, ali je na gornjoj granici redovno zamjenjuje crnogorica.

Na južnoj su polutci prilike za razvitak bjelogorice ne povoljnije, jer nema u širinama, koje bi bjelogorici odgovarale, tako oštrih zima, koje bi uvjetovale padanje lišća. Zato sežu vazda zelene šume u južnoj Americi daleko prema jugu, te se je samo u Patagoniji utisnuo između vazdazelenih šuma zapadne obale i istočnih stepa uski pojas bjelogorice, izgrađen uglavnom od listopadnih vrsta roda *Nothofagus*.

Bjelogorica se razvila postepeno promjenom životnih prilika iz polutropske vlažne šume sa zimzelenim lišćem. U srednjem dijelu Kine i Japana sastaju se srodne vrste zimzelenih i listopadnih rodova. U vezi s jasnije izraženim

godišnjim promjenama javljaju se sve više listopadne vrste, dok se osjetljivi zimzeleni oblici gube.

Raširenje bjelogorice pokazuje neobično zanimljivo podudaranje s najnaseljenijim područjima sjeverne polutke. U tri geografski tako odijeljena područja bjelogorice nalaze se najveća američka, evropska i azijska kulturna središta. Srednja i zapadna Evropa od granice Sredozemlja do uskog ruba Švedske i Norveške i od Atlantika sve do Moskve nalazi se sa svima svojim velikim središtima u području bjelogoričnih šuma. Tom području pripada i najnaseljeniji i najvažniji dio Sjeverne Amerike od Floride do Velikih Jezera, a tomu bjelogoričnom području pripada i glavni dio jugoistočne Azije s Kinom i Japanom. To pokazuje, da je područje bjelogorice najpovoljnije za tvarno i duhovno stvaranje bijele i žute rase, koje su upravo u tim krajevima razvile vrhunac svoga djelovanja.

Glavne značajke i raširenje zimzelenih tvrdolisnjača. Zimzelene tvrdolisnjače nastavaju u toplim suhim područjima Sredozemlja i sličnih krajeva Kalifornije i Australije. Lišće im je tvrdo i kožnato (durilignosa), često s dlakama, prilagođeno vrućim, suhim ljetima, u kojima često izostaju oborine kroz više mjeseci, i na blagu zimu, što ne prekida, nego omogućuje trajni razvitak biljnoga svijeta i u najhladnijim mjesecima. Zimzelene tvrdolisnjače čine važan dio našega biljnog pokrova (→ Hrvatska, biljni svijet, → Sredozemlje, biljni svijet). I. H.

CRNOJEVIĆ, 1. Arsenije III. (**Čarnojević**), ✻ Cetinje oko 1641, † Beč 27. X. 1706, srpski patrijarh. Školovao se u pećkoj patrijaršiji na dvoru patrijarha Maksima. Postao je patrijarhov pomoćnik 1669, a patrijarh 1674. Na prijestolu je ostao u Peći do 1690, a zatim je do 1706 bio vrhovni duhovni i svjetovni starješina Srba pod habsburškom vlašću. Bio je vrlo aktivan i energičan crkveni i narodni starješina. G. 1683/4 putovao je u Sv. Zemlju pa je taj put i opisao. Za rata s Turcima 1683—1699 nastojao je da svoj narod oslobodi turskog ropstva, i do 1689 pomagao je Mlečane u Crnoj Gori i Primorju, a kad je austrijska vojska prodrla do Prizrena i Peći, pridružio se generalu Piccolominiju. Kad se početkom 1690 austrijska vojska morala povlačiti, povukao se i on s nekih 40.000 duša u Ugarsku do Budima i Sentandreje. Car Leopold I. osigurao je privilegijima od 1690, 1691 i 1695 doseljenim Srbima i njihovoj crkvi po Ugarskoj i Hrvatskoj autonomnu organizaciju; iz te organizacije razvila se karlovačka metropolija. Glavno sijelo A-a bilo je u Sentandreji poviše Budima, gdje su stoga Srbi podigli 8 crkava, a zatim u Kostelu Sečuju na Dunavu, gdje je A. neko vrijeme imao i vlastelinstvo, koje mu je 1706 zamijenjeno s vlastelinstvom u Dalju kod Osijeka. Sahranjen je u manastiru Krušedolu u Srijemu.



ARSENIJE CRNOJEVIĆ

LIT.: I. Ruvarac, *O otadžbini i prezimenu Arsenija III. Crnojevića*, Srpski Sion, XIV., Karlovci 1904; Isti, *Odlomci o grofu Đorđu Brankoviću i Arseniju Crnojeviću*, Beograd 1896; J. Tomić, *Patrijarh Arsenije III. prema Mlečićima i ćesaru*, Glas SKA 70; Isti, *Deset godina iz istorije srpskoga naroda i crkve pod Turcima*, Glasnik prav. crkve, Beograd 1902; R. Grujić, *Duhovni život Srba pod austrougarskom vlašću, I. Privilegijalno doba (1690—1779)*, Vojvodina, II., Novi Sad 1941. R. G.

2. Jelena, umjetnička vezilja u 16. v. U manastiru Grgetegu nalazi se jedan epitrahij, koji je Jelena izradila neupredenom raznobojnom svilom i zlatnim koncima 1553. Izvezene su slike sv. Ivana i Marije i 12 apostola. Crtež pokazuje sigurnu ruku, a boje (ljubičasta, plava, višnjeva, crvena i zelena) složene su diskretno i s mnogo ukusa.

LIT.: M. Valtrović, Starinar 1889, VI., 3, 4; L. Mirković, *Starine fruškogorskih manastira;* Z. Simić-Milovanović, *Slikarke u srpskoj istoriji umetnosti*, 1931, 13. Z. S. M.

CRNOJEVIĆA RIJEKA → Rijeka Crnojevića.

CRNOJEVIĆI (patronimik od imena Crnoje), zetska vlasteoska i vladalačka porodica kasnoga srednjeg vijeka; nazivani su i *Đuraši*, *Đuraševići* (neko vrijeme se mislilo, da su to dvije posebne porodice). Oblast im se prostirala od planinskih krajeva ponad Kotora i Budve do Skadarskog jezera. Član ove razgranate porodice bio je nesumnjivo *Đuraš Ilić*, istaknuti srpski velikaš (1326— oko 1362), koji je 1355 bio vojskovođa cara Stefana u Skradinu. Pred kraj 14. st. bio se naročito osilio *Radič C.*, koji je ozbiljno ugrožavao vlast Balšića (v.), ali je poginuo 1396 u borbi s Đurđem Stracimirovićem. Kad su 1421 izumrli Balšići, C. su najmoćnija vlastela u Zeti i sve više pokazuju težnju, da u njoj dođu do onakva položaja, kakav su dotad imali Balšići. U tome je uspio *Stefan (Stefanica) C.*, oslanjajući se od 1452 potpuno na Mletke. Ponovno izdvajanje Zete pod C-ma iz srpske države imalo je tu dobru stranu, da je ona pošteđena od Turaka još gotovo pola vijeka. Kad je Srbija 1459 napokon propala, ostao je Stefanica gospodar Zete nesmetano do svoje smrti 1465. Njegov sin i nasljednik *Ivan C.* (1465—1490) pokušao je isprva, da se odvoji od Mletaka, i tako je došao u otvoren sukob s njima. Mlečani su bili već raspisali i nagradu za onoga, koji ga ubije. Ali Ivan je brzo uvidio, da se samo s njihovom pomoću može održati, i pristao je na vazalni odnos uz godišnju plaću od 1200 dukata (1466); za zasluge prema republici Sv. Marka dobio je 1473 i njeno plemstvo. Ovo oslanjanje na Mletke nije ga ipak moglo spasiti, kad je sultan Mehmed II. udario 1479 na Skadar, zauzeo ga i izmirio se s Mlečanima; Ivan je tada morao napustiti Zetu. Za prijestolnih borbi poslije smrti Mehmeda II. 1481 uspio je vratiti se u svoju oblast, ali je 1482 priznao vlast sultana. Sina Stanišu morao je poslati Bajazitu II. u Carigrad, gdje je primo islam. Da bi bio manje izložen napadima Turaka, Ivan je po ponovnom dolasku na vlast prenio prijestolnicu na Cetinje (prije je bila u Žabljaku), gdje je 1485 podigao i manastir. »Ivanbeg«, koji se nazivao »gospodar zetski«, postao je popularna ličnost u Crnoj Gori. Poslije njegove smrti Zeta se nije mogla dugo držati. Ivanov sin *Đurađ C.* (1490—96) zbog svojih veza s kršćanima i svađe s bratom došao je u takav odnos prema Turcima, da je morao pobjeći iz zemlje. Za njegove vlade osnovana je na Cetinju prva srpska tiskara. Đurđa je zamijenio kao »nominalni upravnik Crne Gore« brat *Stefan C.* (1496—99), ali su Turci zaposjeli najzad 1499 čitavu Zetu. Đurđev pokušaj, da ustankom oslobodi zemlju, nije uspio, i on se morao odreći svih prava na Crnu Goru. Posljednji C., koji je upravljao Zetom, ali samo kao »sandžak crnogorski«, bio je Ivanov poturčeni sin *Skender-beg C.* (1514—28).

LIT.: F. Miklosich, *Die serbischen Dynasten Crnojević*, Beč 1886; J. N. Tomić, *Crnojevići i Crna Gora od 1479—1528 god.*, Glas SKA 58, 60 i 62, Beograd 1900—01; K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba*, II., Beograd 1923; Đ. Radojičić, *O štampariji Crnojevića*, Glasnik Skop. nauč. dr., XIX., Skoplje 1938. M. J. D.

CRNO JEZERO, 1. malo jezero u Treskavici na visini od 1672 m. Nalazi se u golemom Ćabenskom cirku, u kojem su još tri jezerca: Bijelo, Velika i Platno. Uvala jezera izdubena je ledeničkom erozijom.

LIT.: B. Milojević, *Treskavica*, GIZM 1934.

2. Jezero na sjevernoj strani Durmitora podno Savina Kuka. Površina mu obuhvata oko 1 km², a nalazi se na visini od 1413 m. Izdubeno je ledeničkom erozijom u stijeni. Dobiva vodu uglavnom od Mlinskog potoka, a odvodnjuje ga Žabljačka rijeka, koja ponire blizu Žabljaka.

LIT.: B. Milojević, *Visoke planine*, Beograd 1937. Z. D-i.

CRNOKICA (*Dolichos*), penjačice iz por. lepirnjača, nalik na grah, vjerojatno iz tropske Afrike. Kod nas se goji *D. Lablab* L., 3—4 m visoka, s troprstim listovima i grimizno crvenim ili ljubičastim cvjetovima, koji se u velikom mnoštvu javljaju pod konac ljeta i u jesen sve do mraza. Lepirasti cvjetovi stoje rahlo u dugim uspravnim grozdovima. Ima jedna odlika *var. albus* s bijelim cvjetovima i s bijelim malenim sjemenkama. Malene plosnate mahune grimizne boje kao i crno, odnosno sivo sjeme upotrebljava se u tropskim krajevima za jelo (arrow-root). Kod nas je sade kao ukras uz ograde i sjenice. Z. A.

CRNO MORE (lat. Pontus Euxinus; grč. Mauri Thalassa; ruski Černoje more; tur. Kara Dengiz), najistočniji dio Sredozemnoga mora, s Azovskim morem (37.600 km²) ima površinu od 453.000 km². Njegov je postanak bio zavisan od tektonskih pokreta, koji su se razvili u najmlađem tercijaru po istočnom Sredozemlju. Za starijeg pliocena bila je crnomorska krajina dio velike slatkovodne sredozemne kotline, koja je nastala kidanjem Sarmatskog mora u pojedine udoljine. Od novih dislokacija razvila se zavala C. m., ali su tek na mijeni pliocena i kvartera nastali



CRNO MORE

odlučni prolomi, od kojih su stvoreni ocrti obala i odnosi dubina. U mlađem kvarteru dogodilo se općenito slaženje, koje je bilo od odlučne važnosti i za oblikovanje pojedinih obala, ali i za razvitak riječne doline Bospora. U najmlađe geološko, a možda i u povijesno doba pojavilo se pak ispinjanje obala, što dokazuju izdignute obalne terase u Traciji i Maloj Aziji. Povijest takva razvitka zavale C. m. u velikim se potezima odrazuje u odnosima njegovih primorja i dubina. Posve su drukčiji prirodni odnosi po sjevernim krajevima od onih po južnim. Sjevernu obalu obavija širok šelf. Po njegovoj su zapadnoj strani razvijeni plosnati *limani;* to su nekadašnji zatoni, koji su prijespima gotovo posve odijeljeni od mora. Po njegovoj istočnoj strani također je prostran plitac, *Azovsko more*, duboko samo 14 m; odijeljeno je od C. m. poluotokom Krimom, samo se sačuvao tjesnac Kerč, kroz koji lađe prolaze iz jednoga mora u drugo. Vrijedna su pažnje jaka kolebanja površja mora, koja proizvodi istočni vjetar u luci Taganroga: njezin krajni kut ostaje tada posve na suhom. Po zapadnom dijelu pak Azovskog mora postoji »gnjilo more«; to je splet malih otoka, laguna i prudova, koji su odijeljeni od ostaloga mora prijespom »Arabat«, a koji su za dugotrajna zapadnog vjetra na suhom. Kako u Azovsko more utječe vodonosna rijeka Don, slanost je njegove vode na površju dosta niska: 10—11‰. Naprotiv, donja struja, koja kroz Kerč ulazi iz C. m. u Azovsko, ima slanost od 12 do 18‰. Posve su drugi prirodni odnosi po južnom primorju C. m. Uzak šelf — nasuprot širokom šelfu sjevera — obavija kavkaske, maloazijske i tračke plasate obale. Na tim stranama pristranci crnomorski slaze strmenito do dna, koje je gotovo ravno, a duboko preko 2000 m (2170 m). Ono je pokriveno ilom, dok voda nad njim ima u sebi vrlo malo kisika. U povećim dubinama pak radi djelovanja sulfobakterija sve je veća množina sumporovodika; radi toga ispod 400 m dubine nema viših organizama. S obzirom na slanost ima C. m. tri sloja. U najgornjem, površinskom, radi velike doplave slatke vode (Dunav, Dnjestar, Bug, Dnjepar, Don), a radi omjerno malena isparivanja, slanost je 18‰, dakle manja od one u Sredozemnom moru. Isto tako malo soli ima i srednji sloj (18—20‰), koji seže do 200 m u dubinu, a koji nastaje slaženjem hladne zimske vode s površja. Napokon i hladna voda na dnu ima 20—22,5‰, ali ta ne sudjeluje u opticaju vodenih masa. Radi toga u njoj nema kisika, ali ima mnogo sumporovodika; taj se razvija djelomice radi organskih pretvorba, djelomice po sulfobakterijama. Te su bakterije jedini organizmi, koji žive u dubinama većim od 200 m; višeg života uopće nema u dubinama. Leda ima na površini svake godine; luka Odese zaleđena je samo nekoliko dana, limani i Azovsko more u siječnju i veljači, pa i Bospor je bio zaleđen nekoliko puta u srednjem vijeku. Površinske struje su slabe i izmjenične, a teku uglavnom oko cijeloga mora, ali u obrnutom smjeru od pomicanja kazaljki na satu.

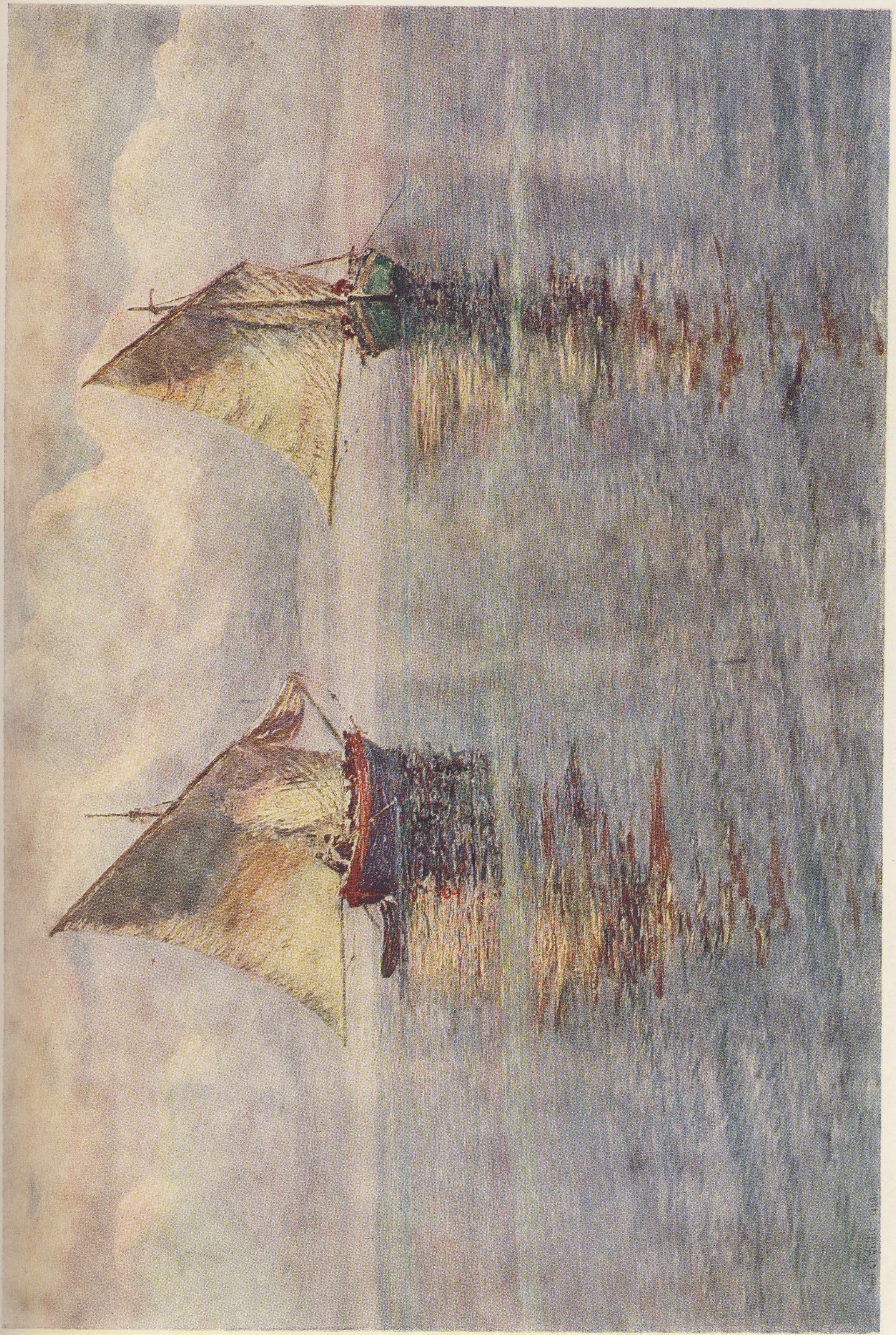
Klima C. m. obilježena je čestim, a gustim maglama, olujama i strmoglavim vjetrovima. Zbog tih nevolja Crno more nije povoljno za brodarenje. Promet se počeo po njem bolje razvijati, kad su Heleni osnovali kolonije po onim obalama; odatle su oni upravljali trgovinom prema Iranu, unutrašnjosti Azije i istočnoj Evropi. Njihovi su nasljednici bili Đenovezi, a nakon prevlasti Turaka razvila je Rusija veći promet sve do svojih sjevernih obala — kad su 1774 Francuska, Engleska i Rusija od Porte iznudile slobodnu plovidbu po njem, a g. 1829 proglašeno je C. m. kao »mare liberum« (= slobodno more) za sve pomorske narode. Brodarstvo se po njem razvilo osobito poslije g. 1830, kad su zaplovili parni brodovi.

Površinska slatkasta voda C. m. prolazi kroz Bospor i odlazi u Mramorno more; naprotiv, odatle, odnosno iz Egejskog mora, po dnu Bospora teče slankasta struja, da se protura u C. m. Bospor je neke vrste kanal, dug 30 m, širok 550—3000 m, a dubok 30—60 m (najdublje 120 m). Bilo je to u tercijaru korito rijeke, koje je u diluviju sašlo pod razinu mora.

LIT.: N. Mr. Knipovič, *Zur Hydrologie u. Hydrobiologie des S. M. und Azow. Meeres*, Internat. Revue d. ges. Hydrobiologie, sv. 12. i 18., 1924 i 1928. A. G.

CRNORIZAC HRABAR → **Hrabar crnorizac.**

CRNOTA, Stjepan (Stephanus de Cernota pictor, Stephano Cernotto, Stephano discipolo de Titiano), uvaženi mletački slikar u trećem desetljeću 16. st. C. je prastaro hrvatsko ime. Javlja se već 1080 u darovnici Petra Crnoga



BONACA
Zagreb, Strossmayerova galerija



STJEPAN CRNOTA, Isus goni trgovce iz hrama
Mleci, Palazzo Ducale

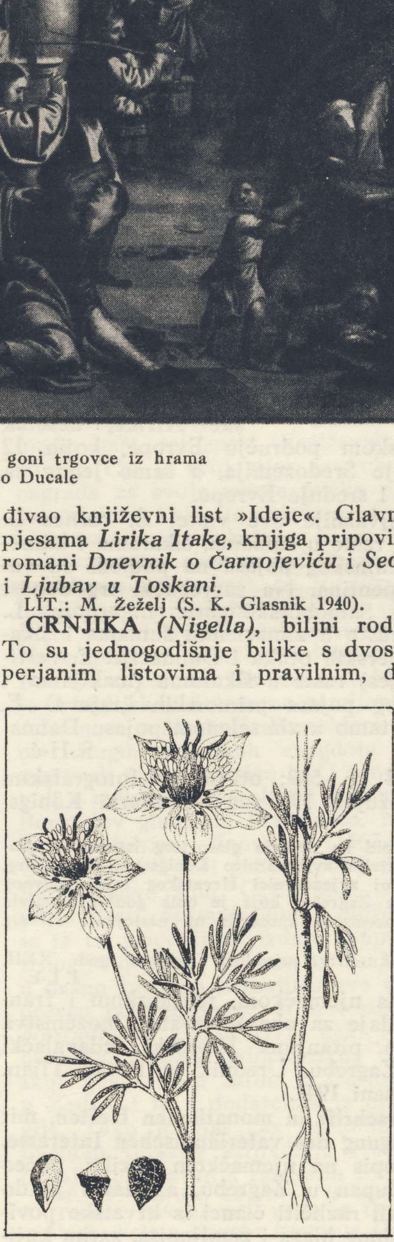
crkvi Sv. Petra u Selu (»Cirnotta«). U Rabu su C-e bili jedna od najstarijih plemićkih porodica. O životu slikara Crnote sačuvano je veoma malo vijesti. Spominju ga listine iz godine 1530, 1533 i 1548, kad je već bio mrtav. Rodio se po svoj prilici potkraj 15. st. Od njega su danas poznata samo tri djela: slika apostola sv. Petra, signirana i datirana 1536 (u mletačkoj crkvi SS. Giovanni e Paolo) i njen nesignirani pendant apostol sv. Pavao (u galeriji bečke Akademije likovnih umjetnosti), koju je naručio 1532 mletački patricij Paolo Cornaro. Ove su se dvije slike nekad nalazile u prostorijama magistrata »del Monte Nuovissimo« u mletačkom Palazzo Camerlenghi, a između njih je visjela majstorova najznatnija slika *Isus goni trgovce iz hrama*, koja se danas nalazi u »Antichiesetti« Duždeve palače u Mlecima. Na C. je najviše utjecao Bonifazio dei Pitati Veronese, ali je on majstor u prikazivanju za mletačko slikarstvo ovog vremena sasvim neobičnih realističkih genre-prizora, tako te već, reći bi, nagoviješta način Jacopa da Ponte Bassana i Jana Steena. Svakako je upravo time C. znatno unaprijedio slikovne probleme mletačkog slikarstva u prvoj polovini 16. st.

LIT.: F. Wickhoff, *Aus der Werkstatt Bonifazios* (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen XXIV), Beč 1903; D. von Hadeln u Th.-B. *ALBK*, VIII., Leipzig 1913; A. Schneider, *Slikar Stjepan Crnota Rabljanin* (Hrvatska Revija, IX.), Zagreb 1936. A. Sch.

CRNJANSKI, Miloš, ✳ Ilanča (Banat) 26. IX. 1893, srpski pjesnik, pripovjedač i novinar, jedan od prvih modernista (ekspresionista) u poslijeratnoj srpskoj književnosti. Učio je škole u Pančevu, Temišvaru i Beču, a sveučilišne je nauke svršio u Beogradu. Bio je gimnazijski profesor u Beogradu, ali kao novinar i publicist boravio je često i dugo po različnim evropskim zemljama (Francuska, Italija, Španjolska, Njemačka i dr.). Surađivao je u mnogim dnevnim listovima i književnim časopisima, a neko je vrijeme uređivao književni list »Ideje«. Glavna su mu djela: zbirka pjesama *Lirika Itake*, knjiga pripovijedaka *Priče o muškom*, romani *Dnevnik o Čarnojeviću* i *Seobe*, putopisi *Iris Berlina* i *Ljubav u Toskani*.

LIT.: M. Žeželj (S. K. Glasnik 1940). D. P.

CRNJIKA *(Nigella)*, biljni rod iz por. žabnjača (v.). To su jednogodišnje biljke s dvostruko ili trostruko rasperjanim listovima i pravilnim, dvospolnim cvjetovima, koji stoje pojedinačno na vrhu stabljike i njenih ogranaka. Cvijet je sastavljen iz 5 lopatastih, vjenčiću sličnih, modrikastih, bijelih ili žutih listića (čaške), 5 (do 8) dvousnato vrčastih, kratkih mednika (preobraženih latica vjenčića), mnogobrojnih prašnika i 5—10 nadutih peštića, što su — kao i mjehurasti plodovi — u donjem dijelu međusobno srasli. Rodu pripada u svemu 16 vrsti, koje najvećim dijelom rastu u području sredozemske flore. S. H-ć.



CRNJIKA

U području Sredozemlja i u Maloj Aziji raste jednogo-

dišnja *Nigella Damascena* L., mačkov brk, čupava Kata, što se zbog lijepih, svijetlo modrih cvjetova uzgaja u vrtovima kao ukrasna biljka, a samonikla raste po prisojnim obroncima naših južnijih krajeva. U crnim sjemenkama ove biljke ima alkaloida damascenina, nigelinog ulja i tragova melantina, koji je otrovan za neke životinje. Upotrebljavaju ih umjesto sjemenaka vrste *N. sativa* L., što raste samonikla na jugu Evrope i u zapadnom dijelu Azije. Ova se biljka mnogo i uzgaja; tako i u našim krajevima, gdje je sada nalazimo tu i tamo i kao poludivlju. Cvjetovi su joj najčešće bijeli. Uzgaja se zbog ljutih sjemenaka — *Semen Nigellae*, u kojima ima masnoga i hlapljivog ulja, glikozida, melantina i drugih tvari. Služi kao začin i kao sredstvo, koje draži, čisti, rastvara, tjera vjetrove i mokraću. F. K-n.

CRNJUŠA *(Erica)*, biljni rod iz por. vrijesnjača (v.). To su polugrmovi ili grmovi (rijetko mala drveta) s obilno razgranjenim stabljikama i vrlo brojnim, sitnim, zimzelenim iglastim listovima, što stoje u pršljenima. Sulatični, četveročlani, pravilni cvjetovi, koji stoje bilo pojedinačno, bilo u štitcima ili u grozdovima na krajevima ogranaka, imaju četverokrpu čašku, zvončast, vrčast ili cjevast, četverozupčast i obično živo obojen vjenčić, osam prašnika i pestić s nadraslom plodnicom. Plod je mnogosjemeni, četverogradni tobolac.



CRNJUŠA

Rodu pripada preko 550 vrsta, koje su najvećim dijelom (oko 530 vrsta) rasprostranjene u izvantropskim područjima Južne Afrike, osobito na Kaplandu. Osim toga endemično je nekoliko vrsta u planinama tropske Afrike, desetak njih uspijeva u atlantskom području Evrope, kojih 12 je značajno za područje Sredozemlja, a samo jedna za kopnene krajeve južne i srednje Evrope.

U našoj su flori najvažnije ove vrste: *E. carnea* L. (crnjuša, crnica, vrisje), raste u šumama, šikarama i kamenjarama brdskoga i planinskog pojasa na podlozi od vapnenca, dolomita i serpentina. Na zagrebački trg donosi se obilno u proljeće iz Samoborske gore. *E. arborea* L. (mahača, resika, vris) raste u zimzelenim šumama i šikarama (makijama) Kvarnerskih otoka i Dalmacije. *E. verticillata* Forsk. (mali vrijes) raste u šikarama (makijama) i kamenjarama zimzelenog pojasa primorskih krajeva. *E. multiflora* L. raste tu i tamo u zimzelenom pojasu Dalmacije (otoci Hvar i Vis). S. H-ć.

CROATIA, planetoid br. 589; otkrio ga fotografskim putem Aug. Kopf 3. ožujka 1906 na zvjezdarni Königstuhl-Heidelberg.

Ime je dobio ovaj planetoid na pobudu glasovitog istraživača planetoida Maksa Wolfa, ravnatelja zvjezdarnice Königsstuhl-Heidelberg, na spomen i u počast novoj zvjezdarnici Hrvatskog prirodoslovnog društva na Popovu tornju u Zagrebu, koja je onih godina započela svoj rad i učeni svijet inozemstva upozorila na nastojanje Hrvata oko astronomije.

LIT.: I. Kučera u Glasniku Hrv. prirodosl. društva god. XXII, 1910. J. L-k.

CROATIA, smotra na njemačkom, talijanskom i francuskom jeziku, koju izdaje za obavještavanje inozemstva o hrvatskim kulturnim pitanjima Hrvatski izdavalački bibliografski zavod u Zagrebu. Urednik je Pavao Tijan. Izlazi povremeno od jeseni 1941.

CROATIA. Eine Zeitschrift in monatlichen Heften, mit besonderer Berücksichtigung des vaterländischen Interesse. Ovaj je književni časopis na njemačkom jeziku počeo 1839 izdavati Franjo Župan u Zagrebu, a izlazio je do 1842. U njemu su izlazili različiti članci iz hrvatske povijesti, književnosti, narodnog blaga i zemljopisa, zatim književni članci stranih pisaca i prikaz kulturnih pitanja tuđih naroda, napose naroda iz područja habsburške monarhije. U drugom godištu izašlo je 6 brojeva priloga *Der Courier für Damen* s književnim, umjetničkim, glazbenim i kazališnim te modnim prilozima za ženski svijet. M. O.

CROATIA, osiguravajuća zadruga, najstariji je hrvatski osiguravajući zavod, osnovan godine 1884 pod pokroviteljstvom općine slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba. Osnutak C-e bio je izražaj tadašnje narodne svijesti i ispravnog gledanja na potrebu podizanja hrvatske privrede te što veće narodne i gospodarske samostalnosti. Zato je C. osnovana u obliku zadruge po trgovačkom zakonu bez glavničarskih težnja za dobiti, idući za gospodarskom samoobranom te za priradnim i kulturnim razvitkom hrvatskoga naroda.

Početnu glavnicu jamčila je zadrugi općina grada Zagreba do g. 1910, kada se je C. već toliko razvila, da je gradska općina mogla biti oslobođena svoga jamstva. Za uspomenu na ovu vezu gradske općine s C-om sadržana je u pravilima C. odredba, po kojoj ona od svog svakogodišnjeg čistog ostatka daje postotak u svrhe grada Zagreba, a za vanjsko očitovanje ove povijesne veze uživa C. počasno pravo, da u oznaci svoje tvrtke upotrebljava grb grada Zagreba.

C. se bavi svim vrstama životnih i elementarnih osiguranja, a njezino poslovanje proteže se na sva mjesta naše države. U njima ima svoja brojna povjereništva, zastupstva i podružnice. U poslovnoj godini 1941 iskazala je C. prihod sa premijama sa Kn 49,069.244.—, a koncem te godine imala je kod sebe provedena osiguranja na ukupnu osiguranu svotu od Kn 13.784,543.737.—. Svoje obveze pokriva jamčevnim sredstvima, koja su koncem godine 1941 iznosila Kn 158,160.131.— te koja su uložena u smislu zakonskih propisa. Danas je C. prvi predstavnik osigurateljne struke u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. M. I.



ZGRADA »CROATIE« U ZAGREBU

CROATIA SACRA, arkiv za crkvenu povijest Hrvata, izlazi u Zagrebu u godišnjim dvobrojima od god. 1931 dalje. Izašlo je dosad 19 brojeva s mnogo važnih rasprava iz hrvatske crkvene povijesti. Br. 1. do 8. uredio je o. M. Vanino, br. 9. do 19. M. Barada, dok je daljnje uredništvo preuzeo Kr. Draganović. M. B-a.

CROCE, 1. Benedetto, ✳ Pescasseroli (Abruzzi) 25. II. 1866, talijanski filozof. Cijeli svoj život provodi kao nezavisan učenjak, osim što je 1910 bio imenovan senatorom, a od lipnja 1920 do lipnja 1921 bio ministar nastave. Danas živi u Napulju. Na sveučilištu u Rimu učio je pravo, ali je uskoro ostavio tu struku i slušao predavanja Antonija Labriole, čija je herbartovska etika plodno utjecala na njegov duhovni razvoj. Već kao šesnaestgodišnji mladić objelodanjuje nekoliko eseja iz književnosti. U srednjoj školi čita s oduševljenjem djela Francesca De Sanctisa, pisca najbolje povijesti talijanske književnosti, koji je

probudio u njemu zanimanje za estetska pitanja. Odlučan utjecaj vrši na nj i djelo napuljskoga filozofa Giambattiste Vica *Scienza nuova* (1725), te 1893 piše raspravu, značajnu za čitav njegov kasniji filozofski rad, *Povijest svedena pod opći pojam umjetnosti*. Otada se C-ov rad stalno kreće oko estetsko-filozofskih pitanja, a vrhunac mu je i sinteza *Filozofija kao nauka o duhu* u četiri zasebna djela: *Estetika* (1902), *Logika* (1905), *Filozofija prakse (1908)* i *Teorija i povijest historiografije* (1913). Pod utjecajem Antonija Labriole zanima se neko vrijeme za marksističku nauku, ali obara njenu teorijsku vrijednost u knjizi *Povijesni materijalizam*. G. 1902 osniva s filozofom Gentielom smotru za povijesna, književna i filozofska pitanja, *La critica*, koja i danas izlazi. Svoje teoretske poglede razrađuje potanje i dalje ih razvija u nekoliko monografija i u bezbroj članaka i eseje promatrajući iz vidokruga svoje filozofije sadašnju i prijašnju talijansku i evropsku književnost kao i povijesna zbivanja Italije i Evrope.



BENEDETTO CROCE

Croceova filozofija ima svoj izvor s jedne strane u nazorima G. Vica i De Sanctisa, a s druge strane u nauci Hegelovoj. Vico, prethodnik misli o samobitnosti umjetničkoga stvaranja, daje mu podlogu za estetiku i za shvaćanje povijesti kao spoznaje ljudskih stvaralačkih čina (što će ga kasnije dovesti osobito pod uplivom Gentilea, do istovjetovanja povijesti i filozofije, jer i jedna i druga jest misao o pojedinome), a Francesco de Sanctis svojim shvaćanjem pjesništva kao očitovanja stvaralačko-fantazijske moći daje mu temelj za teoriju estetske intuiciji kao lirsko-fantazijske spoznaje individualnoga i konkretnoga. Od Hegela uzima C. dijalektičko-dinamičko shvaćanje stvarnosti, ali ne prihvaća njegovu misao o razvijanju u tri etape: od teze preko antiteze do sinteze, nego ga ispravlja držeći, da se stvarnost razvija u dvojstvu različnosti *(distinti)*. Po C-u postoje dvije vrsti spoznavanja, intuitivno i pojmovno. Prva je spoznajna moć estetska intuicija u smislu alogičkoga doživljavanja stvarnosti. Polazeći sa stajališta, da predmeti spoznavanja nisu stvari nego aktivnosti *(fare)*, vidi on u intuiciji stvaralačku djelatnost, kojom se konkretizira sveopća stvarnost, a bez toga nema spoznaje, jer živa spoznaja može biti samo dohvatanje pojedinoga. Estetska intuicija je dakle za C-a ono, što je za pozitivizam osjetilno opažanje. s tom razlikom, da je intuicija stvaralački čin, dok objekti osjetilnog opažanja, pasivno doživljavani i neoduhovljeni, ostaju nepristupačni duhu kao njemu strane apstrakcije.

Od estetske intuicije uspinje se ljudski duh do logičkoga mišljenja, u kojem se pojedino poopćuje. Ali C-ova logika prekida s formalističkom logikom, koja se ne osniva na logičkim nego na verbalističkim odnosima. Čisti pojmovi su sinteze mnoštva. Po C-u ima zapravo samo individualni sud, intuicija, osvijetljena pojmom. Pojmovi prirodnih znanosti, na pr. sisavac, empirijski su pseudo-pojmovi, a matematički pojmovi (na pr. trokut) apstraktni su pseudo-pojmovi, jer ne postoje u stvarnosti, nego služe za praktične svrhe svrstavanja i mjerenja.

Estetska intuicija i logička misao dvije su teorijske aktivnosti, kojima odgovaraju dvije praktične: ekonomska i ćudoredna. Ekonomska je aktivnost volja upravljena na individualno, a ćudoredna je aktivnost volja upravljena na univerzalno. Kao što estetska intuicija daje osnovu i sadržaj logičnoj misli, da se ne izgubi u apstrakcijama, tako i ekonomska aktivnost daje ćudorednoj čvrstoću konkretnosti i životnu toplinu. Na taj se način izbjegava ledeni Kantov »kategorički imperativ«. Ekonomska aktivnost kao konkretni momenat praktičnog područja Croceova je izvorna zamisao, kojom je htio dovesti u sklad zahtjeve hedonističko-utilitarističkih pravaca s jedne strane i zahtjeve apstraktno-rigoroznih shvaćanja s druge strane.

C-ove duhovne aktivnosti ne smiju se shvatiti u smislu diobe formalističke logike kao statički koordinirani i subordinirani pojmovi, odijeljeni i tuđi međusobno, nego se imaju uzeti dijalektički, kao duhovni momenti, koji kružno prelaze jedan u drugi kao razlučeni *(distinti)*, ali samim razlučivanjem ujedinjeni, sačinjavajući raznolikost u jedinstvu, a jedinstvo u raznolikosti. Logička misao prazna je bez intuicije, a intuicija je kontemplacija čuvstava rođenih u komešanju praktičnog života. Ova, penjući se do misli, pripravlja podlogu za djelatnost praktičnog ekonomsko-ćudorednog područja, iz kojega će nastati nove intuicije. Redoslijed duhovnih čina ne smije se uzeti vremenski, nego metaforički, jer svaka aktivnost može biti i prva i posljednja; u pojedinim činima nalazi se cio duh, očitujući se na specifičan način, značajan za pojedine aktivnosti.

C-ov je sustav zanimljiv osobito po tom, što je mislio, da će filozofiju osloboditi od mnogih uzaludnih i ispraznih pitanja i tim otvoriti ljudskoj misli nove vidike. Evropsku kulturu zadužio je osobito spasavanjem ljudskih vrijednosti: lijepoga, istinitoga i dobroga od materijalističko-naturalističkog nijekanja. Odredivši eksaktnim znanostima pravo značenje kao praktičnih disciplina, pošto je njihovim pojmovima porekao teorijsko-spoznajni značaj, C. oslobađa filozofiju od apstrakcija, koje su priječile pogled na konkretnu stvarnost, te ljudske kulturne vrednote, potisnute agnosticizmom naturalističko-pozitivističkih sustava, izronjavaju pročišćene i okrijepljene u svojoj očevidnosti.

BIBL.: *Filosofia come scienza dello Spirito: I. Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*, Bari 1902, 5. izd. 1922; *II. Logica come scienza del concetto puro*, Bari 1905, 4. izd. 1920; *III. Filosofia della pratica, economia ed etica*, Bari 1909, 3. izd. 1923; *IV. Teoria e storia della storiografia*, Bari 1917, 3. izd. 1922; *Naturalismo storico ed economia marxistica*, Palermo 1900, 4. izd. Bari 1922; *Problemi di Estetica e contributi alla storia dell'estetica*, Bari 1910, 2. izd. 1924; *Breviario di Estetica*, Bari 1913; *Nuovi saggi di Estetica*, Bari 1920; *La filosofia di G. B. Vico*, Bari 1911, 2. izd. 1922; *Saggio sul Hegel*, Bari 1907, 2. izd. 1913; *Frammento di etica*, Bari 1921; *Letteratura della nuova Italia*, 4 sv., Bari 1921—23; *Conversazioni critiche*, I. i II., 1918; *Cultura e vita morale*, Bari 1914; *Saggi della letteratura italiana del Seicento*, Bari 1911; *La poesia di Dante*, Bari 1921; *Poesia e non poesia*, Bari 1923; *Elementi di politica*, Bari 1924.

LIT.: Croce sam o sebi, *Contributo alla critica di me stesso*, Napulj 1918, Bari, Laterza 1926² i u zbirci *Die Philosophie in Selbstdarstellungen*, sv. 4., Leipzig 1923; G. Castellano, *Introduzione allo studio delle opere di Benedetto Croce*, Bari, Laterza 1920; E. Chiocchetti, *La filosofia di Benedetto Croce*, Milan, Società editrice »Vita e pensiero«, treće izd.; G. De Ruggiero, *La filosofia contemporanea*, Bari, Laterza 1929; Isti, *Sommario di storia della filosofia*, Bari, Laterza 1940. A. H-r.

2. Giulio Cesare, ✳ Persiceto (Bologna) 1550, † Bologna 1609, talijanski književnik, ulični pjevač (cantastorie). Cio je svoj vijek prokuburio u Bologni, živeći od nagrada za svoje vesele pučke pjesme, većinom aktualne prigodnice, koje je pjevao uz violinu po ulicama, u krčmama i na velikaškim dvorovima, te ih i tiskane prodavao svojim slušaocima. Preživjela ga je sve do danas popularna pripovijest *Le sottilissime astuzie di Bertoldo*, od koje je dosad izašlo preko tisuću pučkih izdanja. To je u osnovi sredovječni kontrast »Dialogus Salomonis et Marcolphi« o lukavom, duhovitom i nakaznom seljaku Markolfu, koji svojom duhovitošću osvaja Solomuna, samo je C. biblijskog Solomuna zamijenio langobardskim kraljem Alboinom, a Markolfa Bertoldom. C. je u pričanje umetnuo niz drugih smiješnih anegdota različitog izvora. Neki nastavak toga djela dao je C. u novoj pripovijesti *Le piacevoli e ridicolose semplicità di Bertoldino*; tu je glavno lice Bertoldov glupi sin Bertoldino. Napokon je bolonjski duhovnik Adriano Banchieri (1567—1634, pod pseudonimom Camillo Scaliggeri della Fratta) dao još i dalji nastavak o Bertoldinovu sinu, Cacasenno, u trećoj, i to posve lošoj pripovijesti, *Scempiaggini e buffonate di Cacasenno*. Otad se te tri pripovijesti izdaju skupa. Ta je talijanska pučka trilogija doprla i do nas, te su je mnogo čitali prevedenu u našim brojnim izdanjima sve do naših dana. Prvi ju je preveo pod natpisom *Himbenost pritankog veleznanstva Nasradinova* (Jakin 1771) neki Nikola Palikuća (jamačno pseudonim kojeg dalmatinskog redovnika) štokavsko-ikavskim govorom, a zatim je izašlo mnogo izdanja, većinom u Zadru, i to s dodatcima iz drugih dvaju dijelova trilogije. Tako je kod nas Bertoldo postao popularan pod imenom turskog šaljivdžije Nasradina, što je zanimljiv primjer ukrštavanja različitih tradicija na našem teritoriju.

LIT.: O Guerrini, *La vita e le opere di G. C. C.*, Bologna 1879; A. Trauzzi, *Bologna nelle opere di G. C. C.*, Bologna 1905; G. Nascimbeni, *Note e ricerche intorno a G. C. C.*, Bologna 1914; A. N. Veselovskij, *Slavjanskija skazivanja o Solomonje i Kitovrasje*, Petrograd 1921; L. Biagioni, *Marcolf und Bertoldo*, Köln 1930; P. Kolendić u Novom doba, Split 1. IV. 1934. M. D-ić.

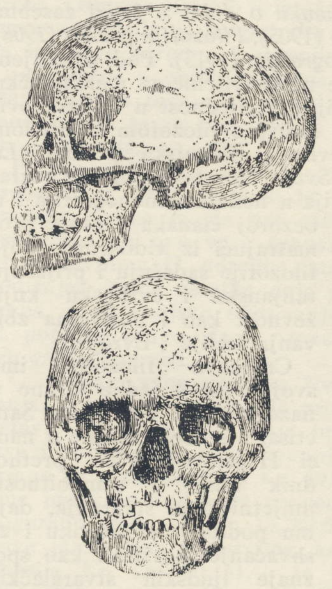
CROCKETT David, ✳ Greene county (U. S. A., država Tennessee) 17. VIII. 1786, † San Antonio (Texas), 6. VIII. 1836, američki graničarski borac i političar. Sin irskog doseljenika C. je svoju naobrazbu stekao uglavnom kao lovac (trapper) i trgovac. Sudjelovao je u ratu protiv urođeničkog plemena Creek (1813—14), a zatim postao pukovnik milicije u državi Tennessee. Boreći se protiv predsjednika Jacksona propao je na izborima 1835, pa se odselio u Texas, gdje je slijedeće godine poginuo u obrani mjesta San Antonio. Njegov je životopis izišao 1834. Nastavak te autobiografije, izašao u Filadelfiji 1836 *(Colonel Crockett's Exploits and Adventures in Texas)* je međutim apokrifan.

CROISSET, Francis de (pseudonim Francisa Wienera), ✳ Bruxelles 28. I. 1871, belgijski pisac francuskog jezika; pisao blistave komedije bez dubine, sastavljene prema kalupu, koji je donosio siguran uspjeh. Ubrao je uspjeh na gotovo svim evropskim pozornicama s komadima *Chérubin* (3 čina, 1902), *Le bonheur, Mesdames* (4 čina, 1907), *Le feu sous les cendres* (1905), *Le coeur dispose* (3 čina, 1912), *L'épervier* (3 čina, 1914), *Le Vol nuptial* (3 čina, 1920) i t. d. Nakon smrti Caillaveta stupio je u suradnju s R. de Flersom, te su zajedno napisali *Le Retour* (1920), *Les vignes du Seigneur* (1923), *Romance* (1923), *Les nouveaux Messieurs* (1925). J. D-e.

CROKER, 1. John Wilson, ✳ Galvay (Irska) 20. XII. 1780, † Hampton 10. VIII. 1857, britanski državnik i pisac. Član parlamenta (1807) i pristaša torya, drž. tajnik za mornaricu (1810) bez prekida 21 godinu. Tvrdi se, da je prvi upotrijebio izraz »konzervativci«, i to u jednom parlamentarnom govoru 1830. Kao književnik poznat je po svojim satirama i povijesnim radovima. Sa Scottom i Canningom osnovao smotru *Quarterly*, u kojoj je izašao njegov nanapadaj na Keatsa (1818) i kritika Macauleyeva izdanja Boswellove knjige *Life of Johnson* (1831). Napisao je također pregled irske povijesti (1807) te vojničkih događaja francuske revolucije 1830. Od njegovih pjesama poznate su *Songs of Trafalgar* (1806) i *The Battles of Talavera* (1809).

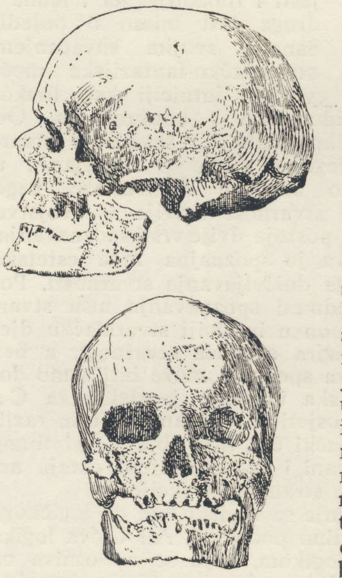
2. Thomas Crofton, ✳ Cork 15. I. 1798, † London 8. VIII. 1854, irski povjesnik i pripovjedač, izdavač i obrađivač irskih narodnih pripovijesti i legenda. Najpoznatije mu je djelo *Fairy Legends and Traditions of the South of Ireland* (1825), zatim *Legends of the Lakes* (1829), *Popular Songs of Ireland* (1839), *Narratives Illustrative of the Contests of Ireland in 1641 and 1688* (1841). Bio je jedan od osnivača britanskog arheološkog društva. Beletristička su mu djela *Daniel O' Rourke* (1826) i *Adventures of Barney Mahoney* (1832).

CRÔ-MAGNON, mjesto u Francuskoj, nedaleko od Les Eyziesa, gdje je 1868 za gradnje željezničke pruge obreteno znamenito paleolitsko nalazište, koje je Louis Lartet sistematski otkopao. Tu je, osim kremenih rukotvorina i obrađene sobove rožine te nakita od zubi i školjaka, nađeno nekoliko ljudskih okosnica, i to u dnu pećine staračka lubanja, zaodjeta sigom, a oko nje kosti od četiri druga ljudska skeleta, jednoga ženskog i tri muška. Ženski skelet imao je probijenu čeonu kost. Do skeleta su nađene kosti djeteta, koje još nije doseglo potpuni fetalni razvitak. Misli se, da je žena umrla ili od rane ili zbog teškoga porođaja. Pomiješano s ljudskim kostima našlo se tu oko 300 komada školjaka od *Littorina tittorea* te nekoliko od *Purpurea lapillus* i *Turritella communis*, koje su sve bile provrtane i nekoć nanizane u đerdan, a jedan privjesak od slonove kosti i nekoliko provrtanih životinjskih zubi upotpunjavali su taj nakit. Najbolje je bila sačuvana lubanja starca, koja se bitno razlikuje od svih lubanja starijeg odsjeka paleolitskoga doba, a naročito od onih neandertalske rase. Bitna razlika sastoji se u tom, što su neandertalci maloga stasa, visoki poprečno 150 cm, dok je ova nova rasa, po nalazištu nazvana kromanjonskom, bila za 25—30 cm viša, u starca 1,82 m. I ova je nova rasa dolihokefalna (indeks 73,6), jer razmjer između širine i dužine ne prelazi razmjer od 3:4, ali je savršenija modelacija kalote. Čelo je starčevo ravno, visoko odignuto, a od golemih nadočnih izbočina u neandertalca jedva se vide tragovi. Kapacitet je lubanje 1590, dakle veći nego u modernog Parižanina. Kontrast je ovoj duguljastoj visoko razvijenoj lubanji lice, koje je nisko i široko, glava je dakle disharmonična. Profil lubanje odaje ove karakteristične osobine: čelo je visoko, lijepo zaobljeno, ali je tjeme posve plosnato te se prema zatiljku opet zaobljuje, a zatiljak čini s tjemenom kod kvrgastog iniona jasno vidljiv kut. Kod preostale okosnice pada u oči goljenica ili tibija, koja je sploštena te u prorezu ne predstavlja trokut s jednim oštrim i dva zaobljena brida, nego je sploštena s jednim bridom, a ostala dva se zaobljeno prelijevaju tako, da prorez sjeća na nož sa zaobljenim hrptom. Ta se osobita formacija tibije zove *platiknemijom*, a svojstvena je svim okosnicama iz Crô-Magnona. O fizičkoj snazi ove rase daju nam razjašnjenja vrlo razvijeni mišićni čvorovi skeleta, od kojih se onaj na gnjatu produžio u bridastu liniju — *linea aspra*, koja naliči stupu, a ovakav *femur à colonne* drže francuski antropolozi tipičnim obilježjem kromanjonske rase. Broca te ljude karakterizira ovako: Veliki obujam mozga, razvijeno čelo, lijep oblik prednjega dijela lubanje, ortognatne proporcije gornjega lica, sve su to nesumnjiva obilježja visokoga stepena, koja ćemo samo rijetko naći i u civiliziranih naroda. Nasuprot, velika širina lica, prognatni alveolarni dijelovi silno razvijene gornje čeljusti, veličina i hrapavost kvrga, o koje se upiru mišice donje čeljusti, linea aspra u gnjata, sploštenost tibije i druga obilježja odavaju tjelesno snažnu, ali surovu pasminu.



LUBANJA RIMSKOG DOBA KROMANJONSKOG TIPA

Ta kromanjonska pasmina, kojoj nadjenuše ime *homo priscus*, živi u magdalensko doba oko Perigorda i odatle se proširila u Belgiju, Holandiju, Italiju, a kada se sob počeo povlačiti u planine, slijedi ga ta rasa na jednu stranu preko Pireneja u Španjolsku, Afriku, Alžir i Maroko, pa čak i na Kanarsko otočje. Svuda se tu među današnjim žiteljstvom nalazi ljudi, koji su, kao potomci ove stare rase, ovu do danas sačuvali, makar i u izblijedjeloj formi. Kao primjer, kako su se osobine rase *homo priscus* dugo sačuvale i u potomstvu, može nam poslužiti jedna rimska lubanja, nađena kod mjesta St. Peter am Holz, koja se potpuno slaže s lubanjom starca iz Crô-Magnona.



LUBANJA STARCA IZ CRÔ-MAGNONA,
Profil i lice

LIT.: I. Dechelette u Archéologie Préhistorique, sv. I., 298; Sir Arthur Evans u Journal of the Anthropological Institute, 1893, str. 287; Dr. Verneau u Congrès International d'Antropologie, 1906, I, 74. Č. T.

CROME, John (zvan **Old Crome**), ✳ Norwich 22. XII. 1768, † Norwich 22. IV. 1821, engleski slikar i grafičar. Slikao je najprije čimere i natpise, kasnije kopirao slike Gainsborougha i drugih engleskih slikara 18. st., ali je ostao za čitava svog života samouk. Djelovao je u Norwichu i osnovao t. zv. »Norwich-School«, jedinu znatniju englesku pokrajinsku slikarsku školu. Slikao je krajolike iz zapadne i sjeverne Engleske, koji se ističu zamjernim shvaćanjem i izvrsnim crtežem. Oko 1809 počeo je izrađivati bakropise, koji su poslije njegove smrti izašli 1834 pod naslovom *Norfolk Picturesque Scenery*. G. 1814 bio je u Parizu i u Bretagni (slike s tog puta: *The Boulevard des Italiens* i *The*

Fishmarket de Boulogne). Iako se povodio za nizozemskim majstorima 17. st. (Hobbema), on je u svom »engleskom realizmu« ostao originalan, delikatan u svom širokom kolorizmu i otmjen u crtežu. — I njegovi sinovi John Berney, Frederick James, Joseph, William Henry, pa kći Emily istakli su se kao slikari i grafičari.

LIT.: J. Wodderspoon, *J. C. and his works*, Norwich 1838; L. Binyon u Th.-B., *ALBK*, VIII. A. Sch.

CROMER, Evelyn Baring Earl, ✳ Cromer Hall 26. II. 1841, † London 29. I. 1917, engleski državnik. Isprva je služio u vojsci, a zatim pođe u Indiju kao tajnik svog rođaka, podkralja lorda Northbrooka. G. 1877 bi imenovan britanskim povjerenikom kod uprave egipatskog javnog duga, 1879—80 bio je generalni nadzornik egipatskih financija, 1880—83 ministar financija u Istočnoj Indiji, a zatim do 1907 generalni konzul u Egiptu, zapravo guverner sa zadatkom, da preustroji upravu. Radio je na navodnjavanju, na ukinuću kuluka i na reformi pravosuđa. G. 1896 počeo je ponovno osvajati Sudan, što je 1898 dovršio lord Kitchener; Sudan bi stavljen pod zajedničku englesko-egipatsku upravu, na što je 1904 pristala i Francuska. U travnju 1907, nakon 24 godina službe u Egiptu, C. se zbog slabog zdravlja povukao u stanje mira, a britanski mu je parlamenat za zasluge podijelio nagradu od 50.000 funti. G. 1916 bi imenovan predsjednikom povjerenstva za Dardanele, ali je mogao prisustvovati samo jednoj sjednici, našto je umro.

BIBL.: *Modern Egypt*, 2 sv., 1908 (izvještaj o C-ovu djelovanju i podjedno važan izvor za modernu povijest Egipta i Sudana od 1876; dodatak je izašao 1915); *Ancient and Modern Imperialism*, 1910; *Political and Literary Essays* (3 sv. članaka iz *Spectatora*); *Paraphrases from the Greck Anthology*.

LIT.: T. H. Sanderson, *Lord* C., London 1918; C. de Freycinet, *La Question d'Egypte*, Pariz 1905; A. W. Ward i G. P. Gooch, *The Cambridge history of British policy 1783—1919*, III., Cambridge 1923. J. N.

CROMLECH zove se u Britaniji čestica zemlje u obliku kola, opasana nizom netesana kamena, usađena u zemlju. Sličnih kamenih kola ima i u Francuskoj. Budući da su u takvim kolima nađene stare grobnice, drže, da je to bilo nešto slično starogrčkom peribolu (*περίβολος*) t. j. posvećenom prostoru pod vedrim nebom, ograđenom od profane okolice kamenim kolom, na kojem su se doprinašale žrtve i vršili vjerski obredi. Takvih se kola nalazi na pustim mjestima i kod nas, a narod ih ponegdje zove *vrzinim* ili *vilinskim kolima*. Č. T.

CROMMELYNCK, Fernand, ✳ Pariz 1890, belgijsko-francuski dramski pisac. Donio je u suvremeno kazalište neki spoj tragičnog i komičnog u zametku, sadržan u lakrdiji, kojoj je oblik iskonski i simboličan, prostodušan i žestok. Prikazuje ljudske strasti, razvijene do krajnosti, do karikature, ali unatoč grubosti tih karikatura gotovo uvijek izlazi iz njih neka moralna pouka. Djela su mu: *Nous n'irons plus au bois...*, komedija u 1 činu i stihovima, 1906; *Le sculpteur de masques*, tragičan simbol u 1 činu, 1908; *Le Cocu magnifique*, lakrdija u 3 čina, 1921 (hrvatski prijevod pod naslovom »Veličajni rogonja«, prikazivan u Zagrebu 1924); *Les Amants puérils*, komad u 3 čina, 1921; *Carine ou la Jeune fille folle de son âme*, 1929; *Tripes d'or*, 1930 i dr. C. posjeduje snažan, živahan i sočan način izražavanja, što daje obilježje njegovim osobama, situacijama, jeziku i tehnici. P. Cl.

CROMPTON, Samuel, ✳ Fairwood (Lancashire) 3. XII. 1753, † Bolton 26. VI. 1827, engleski izumitelj u tekstilnoj struci, zaslužan za usavršavanje strojeva za predenje. Đ. S.

CROMWELL, 1. Oliver, ✳ Huntingdon 25. IV. 1599, † London 3. IX. 1658, engleski državnik. Njegov prvi učitelj, dr. Beard, gorljivi puritanac, ulio mu je već u djetinjstvu u dušu stroga načela svoje sekte i onu tvrdokornu nepopustljivost, koju je C. zadržao cijelog života. Kad je svršio pravne nauke u Londonu, gdje se uvelike bavio i sportom, oženi se u svojoj 21. godini i otad življaše na očevu imanju. G. 1628 bješe članom parlamenta, nimalo se ne ističući. Zatim se vratio kući, gdje se bavio gospodarstvom, razmišljajući u dokolici o pitanjima svoje duše i strogog morala, kakav je propovijedao najčišći puritanizam. C. je tako postajao sve fanatičniji gledajući upravo u puritanizmu spas Engleske. Kad je 1640 sazvan parlamenat, uđe u nj i C., ali je malo i loše govorio, jer nije bio parlamentarni govornik. Doskora je naprotiv dokazao, da je odličan vojnik i vojskovođa; u ratu između kralja Karla I. i parlamenta istaknu se 1642 pobjedom kod Edgehilla. Sada se pokaza njegova sposobnost u organiziranju vojske; on obrazova najprije malu četu, na koju je trošio sav prihod svoga imanja, iz čete posta doskora pukovnija i najzad cijela vojska. Njegovi vojnici, svi *independenti*, nisu pili ni zabavljali se, nisu psovali ni tražili žene, nego se bavili ratnim vježbama ili postili i molili. Njegovi časnici nisu bili plemići, jer je C. imenovao časnicima samo one, koji su se istakli vojničkim i svetim životom. Te svoje vojnike nazva on *ironsides*, »željezni bokovi«; odani svome zapovjedniku smatrali su oni borbu protiv neprijatelja vjerskom dužnošću. Red i stega bili su glavne odlike ove vojske, koju je C. često oduševljavao vjerskim zanosom i koja je uvijek pobjeđivala. Tako je on uvelike pridonio odličnoj pobjedi nad kraljem kod Nasebyja 1645; kraljevi vojskovođe bijahu redom pobjeđivani, a sam je kralj pobjegao u Škotsku. Doskora se domogne C-ova vojska kralja i započe s njim pregovore, a s druge strane dođe do sukoba s parlamentom, koji je u većini bio prezbiterijanski; vojska je tražila slobodu savjesti i zahtijevala, da se iz parlamenta ukloni 11 njenih najogorčenijih protivnika. Kad je parlamenat zaključio povratak kralja i isključio 60 independenata, uđe vojska u London, vrati zastupnike u parlamenat i zagospoduje gradom. C. ponudi kralju mir tražeći potpunu slobodu ispovijedanja vjere i savjesti, dvogodišnje zasjedanje parlamenta i odgovorno ministarstvo. Kad se kralj, pobjegavši na otok Wight, sporazumi sa Škotima, plane 1648 iznova građanski rat. C. potuče u nekoliko bitaka i kraljeve pristaše i Škote i uđe triumfalno u Edinburgh. Uza sve to nije se parlamenat izmirio s vojskom, nego je pregovarao s kraljem prihvativši u načelu njegove prijedloge. Vojska na to odlučno nastupi; 1648 pukovnik Pride isključi iz parlamenta 80 članova, a manjina zaključi, da se kralj stavi pod optužbu zbog izdaje; sa 44 protiv 20 glasova bješe kralj osuđen na smrt i 30. I. 1649 pogubljen. Osuda i smaknuće kraljevo djelo su u prvom redu C-ove vojske, koja je u kralju gledala zapreku za smirenje zemlje. Ali se zemlja nije smirila; tek poslije poraza Karla II. kod Worcestera 1651 svrši građanski rat. Iza toga vrati se C. u London i zatvori parlamenat, a kad je 1653 rastjerao i zatvorio novi parlamenat, bijaše on jedina vlast u zemlji. Sada izda novi ustav (*instrument of government*) i postade lord-protektor Engleske, Škotske i Irske; uz njega je kao upravna vlast vijeće, a kao zakonodavna parlamenat. Vlast protektora nije bila apsolutna; on, doduše, imenuje članove vijeća, ali ni jednog od njih nije mogao skinuti bez pristanka ostalih. To je vijeće trebalo stvarati odluke o ratu i miru i birati buduće protektore. Parlamentarni su zaključci postajali zakonima najkasnije 20 dana poslije glasanja, makar bi protektor protiv njih uložio veto. Međutim, kako je parlamenat bio slobodno izabran, to je njegova većina bila prezbiterijanska i prožeta starim parlamentarnim duhom. Sastavljen prvi put od Engleza (400), Škota (30) i Iraca (30), nije se mogao složiti s ekspeditivnim duhom C-a, nego je mnoga pitanja zatezao i predavao odborima, čak i onda, kad se radilo o novcu za vojsku. On je, štoviše, C-a jednoglasno izabrao za protektora, ali kad se radilo o njegovim prerogativama, onda se gubio u sitnicama. Sve je to izazvalo neraspoloženje i kod C-a i u vojsci, i C. 22. I. 1655 raspusti parlamenat; protektorat se tako pretvori u diktaturu. Ni 1649—50 C. nije uspio pokoriti Irce; tek 1652 umiriše ih on i njegovi generali, nakon čega su slijedili strahoviti progoni Iraca. Napokon su Irska, Škotska i Engleska postale jedna država.



OLIVER CROMWELL

I u vanjskoj politici ostao je C. strogi protestant, pa je na svaki način htio sklopiti savez s Holandijom, Pruskom i Švedskom. Kad u tom nije uspio, započe sam izazivati Španjolsku, u kojoj je gledao najjaču potporu katoličkih interesa, i napokon se s njom zarati. S druge strane sklopi savez s Francuskom ne shvaćajući, kako time pomaže stvaranje njezine prevlasti. Da dođe do novčanih sredstava, potrebnih za taj rat, trebao je privolu parlamenta. U tu je svrhu sazvao 1656 novi parlamenat, u koji je zastupnike Škotske i Irske sam imenovao, a 100 drugih

isključio; takav parlamenat odobri mu novac za rat, a ponudi mu i naslov kralja smatrajući, da će tako zadovoljiti potrebe naroda, a da će C. kao kralj biti više ograničen u svojoj vlasti. Kad je C. vidio, da se vojska tome protivi, odbije ponudu. Parlamenat je tada izradio i prihvatio 1657 novi ustav, po kojemu je C. kao protektor dobio kraljevska prava; on je mogao imenovati nasljednika i raspolagati oružanom silom, i samo se njemu polagala zakletva. U isto vrijeme engleska je mornarica dvaput ubrala velike uspjehe: admiral Blake razbio je španjolsku mornaricu, zarobio velik dio brodovlja, popalio ga i potopio. I na kopnu imali su Englezi i njihovi saveznici Francuzi uspjeha. C. je stajao na vrhuncu svoje slave i moći, kad je opet došao u sukob s parlamentom; taj nije htio odobriti novčana sredstva, koja je on za vojsku nužno trebao. Već bolestan, C. je znao, da se Karlo II. sa španjolskim četama približuje flandrijskoj obali, da bi odatle pomogao engleske rojaliste; sazva dakle obje kuće parlamenta i raspusti ih. Tada opet ojača vojsku i postigne nove uspjehe, ali ga naskoro slomi bolest i on umre 3. IX. 1658.

Druga svrha C-ove vanjske politike bilo je podizanje engleske trgovine; 9. X. 1651 izdao je *Navigation Act*, prema kojem su strane lađe smjele u Englesku uvoziti samo proizvode svoje zemlje. To je dovelo do rata s Holandijom 1652, u kom je njezina mornarica uništena, a ona sama morala je priznati spomenuti zakon i gospodstvo engleske zastave u engleskim vodama.

Teritorijalno proširio je C. englesku vlast ne samo pripojenjem Škotske i Irske, nego i osvojenjem Jamaike (1665) od Španjolaca i Novog Amsterdama (kasnije New-York) od Holanđana. Na evropskom kopnu dobio je, u savezu s Francuskom, Dunkerque (1657).

C. je bio sposoban upravnik i odličan vojskovođa, a nadasve velik vođa konjaništva. U parlamentu loš govornik, oduševljavao je svoje vojnike vjerskim zanosom, koji je katkad graničio s ekstazom. Njegova nerazboritost u provođenju njegovih vjerskih načela pribavila mu je ipak ogorčene protivnike za života, a oštre kritičare poslije smrti. Kao vjerski zanesenjak od djetinjstva bio je uvjeren, da sve, što radi, radi po odredbi samoga Boga, koji ga je izabrao za svoje oruđe. A htio je, da i engleski narod bude samo sredstvo u Božjim rukama, narod izabrani; u puritanizmu gledao je spas svoga naroda i veličinu Engleske.

LIT.: S. Rawlinson, *History of the Commonwealth and Protectorate 1649—60*, 1894 i d.; J. Morley, *O. C.*, 1900; M. Brosch, *O. C. und die puritanische Revolution*, 1886; F. Palgrave, *O. C., the protector*, 1890; W. Michael, *O. C.*, 2 sv., 1907; G. R. St. Taylor, *O. C.*, 1928; H. Kittel, *O. C., seine Religion und Sendung*, 1928. G. N.

2. Thomas, grof od Essexa, ✻ Putney 1485, † London 28. VII. 1540, engleski političar. Bio je sin obrtnika. U mladim godinama potucao se inozemstvom (osobito Italijom), ali je već tada pokazao velik smisao i sklonost za unosne novčane poslove. Kad se vratio u Englesku, bio je među ostalim zaposlen od 1514 kao bezobzirni utjerivač poreza u službi ministra Wolseya, koji mu je za te zasluge isposlovao mjesto u parlamentu. Kad mu je pokrovitelj bio oboren, uspije C-u osujetiti, da se protiv Wolseya povede optužni postupak, koji bi i za njega mogao imati nemilih posljedica; neposredno poslije toga postade jedan od najbližih pouzdanika kralja Henrika VIII., koji ga je brzo promicao u častima: 1531 postade tajni savjetnik, 1533 rizničar, 1534 državni tajnik, 1536 barun, čuvar velikog pečata i generalni vikar anglikanske crkve, 1539 komornik, a 1540 grof od Essexa. Vjerojatno je upravo C. potaknuo kralja, da se sam proglasi glavarom nove crkve; on je kao svemoćni kraljev zamjenik u crkvenim stvarima svakako primijenio apsolutističko-centralističko načelo do krajnjih granica i sa svom surovošću zaplijenio prijašnja samostanska dobra (odatle mu i nadimak »redovnički čekić«); svakako je njegova glavna zasluga, da je brzo proveden crkveni ustav i da su župnici stali voditi matične listove. Svojom nesumnjivom sposobnošću, da pronađe nove izvore prihoda, bio je C. nenadoknadiv kraljev suradnik. Slabije je sreće bio na području vanjske politike; na njegov nagovor kralj se oženio luteranskom princesom Anom od Clevea, koja mu se poslije nije sviđala. Ta ženidbena osnova C-ova trebala je približiti Englesku njemačkim protestantima, ali se izjalovila, jer su iznova izbila neprijateljstva između Karla V. i Francuske i tako otupila važnost toga nastojanja. Brojni neprijatelji C-ovi iskoristili su trenutačnu nesklonost kraljevu prema njemu kao začetniku te osnove i uspjeli, da se protiv C-a podigne optužnica zbog veleizdaje. C. je završio život na stratištu; nije mu bilo dopušteno ni da se brani. C., koji je u svoje doba kumovao osudama Thomasa Morea, biskupa Fishera i mnogih drugih istaknutih katolika, priznao se pred smrt pristalicom stare vjere, ali taj hladni račundžija nije uopće imao vjerskih osjećaja. Jedan sin C-ove sestre, koji je primio C-ovo porodično ime, predak je diktatora Olivera Cromwella. F. C.

CRONACA, nadimak talijanskog arhitekta **Simone del Pollajuolo,** ✻ Firenca 30. X. 1457, † Firenca 27. IX. 1508. G. 1495 postao je u Firenci graditelj katedrale. Sa sigurnošću može mu se pripisati krovni vijenac u dvorištu palače Strozzi i crkva S. Francesco al Monte na uzvisini San Miniato. S većom vjerojatnošću pripisuju mu se: cijela osnova dvorišta palače Strozzi, palača Guadagni, kao i udio u radovima na sakristiji S. Spirito i t. d. C. je proizašao iz predaje Brunellesca i označuje prijelaz od dražesti Quattrocenta, koji uživa u pojedinostima, k svečanoj veličajnosti visoke renesanse. Finoća oblikovanja i melodiozno vođenje linija temeljne su oznake njegova stvaranja.

LIT.: C. v. Stegmann i H. v. Geymüller, *Die Architektur der Renaissance in Toskana*, sv. IV., München 1890—1908; C. v. Fabriczy, *S. d. P. detto il C.*, Jahrb. d. preuss. Kunsts. XXVIII., prilog (1907); A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, VIII, Milan 1923. F. C.

CRONIA, Arturo, ✻ Zadar 1896, talijanski slavist. Učio je u Gracu, Padovi i Pragu. Od 1924 privatni je docent, a od 1940 profesor hrvatskog jezika i književnosti na sveučilištu u Padovi. Predaje i slavensku filologiju. Neko je vrijeme poučavao i na sveučilištu u Bratislavi, Brnu i Pragu. Bavi se jezicima i književnostima južnih Slavena, Čeha, Slovaka i njihovim odnosima s talijanskim jezikom i kulturom.

BIBL.: U časopisu L'Europa Orientale: *Dante nella letteratura croato-serba*, 1921; *Riflessi ital. nella letteratura serbo-croata*, 1924; *L'influenza della »Gerusalemme liberata« sull' »Osman«*, 1925; *I principali apprezzamenti dell'antica letteratura slava di Ragusa*, 1933; *Inchiesta petrarchesca in Cecoslovacchia*, 1935; u zadarskom časopisu La Rivista Dalmatica: *L'enigma del glagolismo in Dalmazia*, 1925; u Atti e Memoire della Società dalmata di Storia patria u Zadru: *Relazioni culturali tra Ragusa e l'Italia (1358—1526)*, 1926; *Di alcune dittologie nell'onomastica dalmata*, 1938; u Južnoslov. filologu 1928: *Građa o božavskom narječju;* u L'Italia dialettale, Pisa 1930: *Elementi latino-italiani nel lessico di un dialetto čakavo;* u Annali della cattedra Petrarchesca, Arezzo 1939: *La fortuna del Petrarca fra gli Slavi meridionali*, te isto *nella letteratura ceca;* u Civiltà Fascista, Rim 1938: *Aspetti caratteristici delle relazioni culturali italo-jugoslave;* u Romana, Firenza 1940: *Riflessi danteschi nella poesia popolare serbo-croata;* u Storia e Politica Internazionale, Mleci 1940: *Riflessi della simbiosi latino-slava di Dalmazia; Na rođenoj grudi*, I—IV, čitanke, Milan 1922; *Grammatica della lingua serbo-croata*, Milan 1923, III. izd. 1941; *Ottone Župančič*, Rim 1928; *Lazar K. Lazarević*, Rim 1932; *Petr Bezruč*, Rim 1932; *Antologia serbo-croata*, Milan 1932; *Per la storia della slavistica in Italia*, Zadar 1933; *Čechy v dějinách italské kultury*, Prag 1936; *I Dalmati all'università di Padova*, Padova 1941; *Notizie italiane intorno alla Croazia ed ai Croati*, u knjizi *Italia e Croazia*, Rim 1942. M. D-ić.

CRONIN, Archibald Joseph, ✻ Cardross, Dumbartonshire (Škotska) 1896, engleski pisac romana. Svršio je liječničke nauke u Glasgowu. Neko je vrijeme djelovao kao liječnik, a 1930 se zbog slaba zdravlja povukao na selo i za tri mjeseca napisao roman *Hatter's Castle* (1931), s kojim je odmah izašao na glas. Zatim su slijedili romani *Three Loves, Grand Canary, The Stars Look Down* i *The Citadelle*. Posljednji roman poznat je po prijevodima na glavne svjetske jezike kao i s filmskog platna. J. T-a.

CRONJE, Piet Arnoldus, ✻ za seobe Burâ u Transvaal oko 1840, † Klerksdorp u Transvaalu 4. II. 1911, burski general. Istaknuo se već u ustanku protiv Engleza 1880—81, kad su burske republike opet stekle samostalnost, izgubljenu 1877. Na Novu godinu 1896 onemogućio je pokušaj Engleza pod L. St. Jamesonom, da vojničkim upadom podlože pod svoju vlast »Južnoafričku republiku«; kod Krügersdorpa opkoli Jamesona i prisili ga na predaju. Kao zapovjednik zapadne vojske u englesko-burskom ratu 1899—1902 (→ Buri) pobijedi potkraj 1899 generala Methuena na rijeci Modder i kod Maggersfonteina. Kada ga lord Roberts najzad primora da digne opsadu Kimberleya, C. se nedaleko Paardeberga odupre znatno jačem protivniku i tek poslije devet dana ogorčene borbe morao je kapitulirati 27. II. 1899. Njegov je poraz bio odlučan za dalji tok rata.

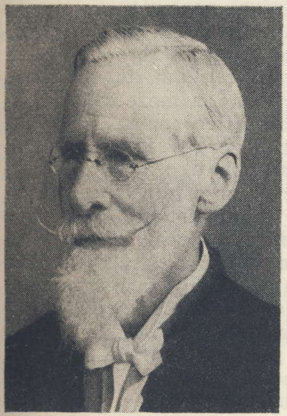
CRONSTEIN, Teodor, ✻ Bistrica (Štajerska) 1720, † Zwettel 1789, isusovac (od 1736). Gimnaziju je polazio u Varaždinu, gdje je poslije bio profesor (1742 i 1744). Ugledan je profesor i rektor bečkoga Theresianuma, na kojem je veoma mnogo uradio za procvat prirodnih nauka, osnovao

fizikalni kabinet (muzej), zbirke botaničku, mineralošku i zoološku, kemički laboratorij, agrikolnu i pomološku stanicu za obuku đaka, pokrenuo i uredio kolekciju bakroreza. Na njemačkom i francuskom jeziku izdao je školski priručnik o ekonomiji (Beč 1773 i 1775).

LIT.: I. Stoeger, *Scriptores Provinciae Austriacae S. I.*, Beč 1855; Sommervogel, *Bibliothèque*, II., 1891; *Vrela i Prinosi*, sv. 4., 1934; B. Duhr, *Geschichte der Jesuiten in d. Ländern deutscher Zunge*, IV./1., München-Regensburg 1928. M. V.

CROOKED ISLANDS, skupina Bahamskih otoka, prozvana po glavnom otoku Crooked, zaprema 253 km² i ima 1480 stan. Nadmorska im je visina 60 m, podneblje ugodno i zdravo. Glavno je mjesto Pitts Town.

CROOKES, Sir William, ✻ London 17. VI. 1832, † London 4. IV. 1919, engleski kemičar i fizičar. Izobrazio se u Londonu kod glasovitog kemičara Hofmanna. Iza kratkotrajnih stručnih služba posvetio se posebničkom znanstvenom radu, koji je vršio u vlastitom laboratoriju. Bio je među prvima, koji shvatiše važnost spektralne analize, te je, vođen tom novom metodom, otkrio 1861 talij. Pomnjivo je odredio atomnu težinu novoga elementa i pri tom, izvodeći vaganja u razrijeđenom zraku, naišao na nepravilnosti, koje je najposlije objasnio djelovanjem t. zv. radiometarskih sila. Lijepo pokazuje te sile Crookesov *radiometar* (v.). Na glasu su njegova istraživanja električkih pojava u razrijeđenom zraku, naročito katodnih zraka, i njegovo predavanje o tom predmetu, održano pred British Association 1879. C. je u tim zrakama vidio po Faradayu naslućeno »četvrto agregatno stanje« ili »radiantnu tvar« (tvar u zrakama), što se kasnije u bitnosti potvrdilo. Odmah po otkriću Röntgenovih zraka sagradio je röntgensku cijev, koja je najobičniji oblik starijih, t. zv. ionskih cijevi. Mnogo se bavio istraživanjem rijetkih zemalja i s time je u svezi izgradio osebujne nazore »o postanku elemenata«. U predavanju pred londonskim Royal Institution izrekao je već 1887 misao, da su kemijske atomne težine vjerojatno samo srednje vrijednosti, oko kojih prave atomne težine kolebaju unutar određenih uskih granica. Veliko otkriće Becquerelovo, radioaktivnost, privuklo je i C-a u kolo istraživača toga područja, te je već 1900 iz radioaktivnog elementa urana jednim jedinim kemijskim zahvatom izdvojio »uran X« (smjesu dvaju elemenata: UX_1 i UX_2), tvar, koja se odlikuje mnogo jačom radioaktivnošću od uranove. Potaknuti tom neočekivanom činjenicom Rutherford i Soddy slično odvojiše od torija novi element, torij X, i osnovaše nauku o raspadanju atoma. U područje radioaktivnosti idu i »scintilacije«, koje je C. zapazio 1903 na Sidotovu sjajniku u blizini sićušne množine radija; za te kratkotrajne svijetle točkice C. je valjano naslutio, da svaka nastaje udarcem jedne čestice »radiantne tvari« i da će se brojenjem njihovim moći prebrojiti najsitnije čestice tvari. O Crookesovu spintariskopu → Atom, 9.



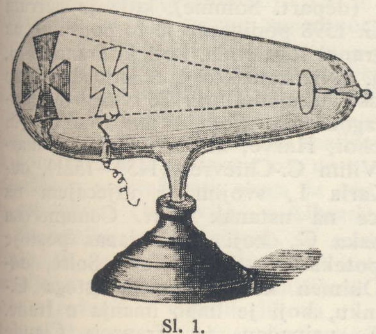
WILLIAM CROOKES

G. 1897 dobio je C. plemstvo. Vrlo poznata bijaše njegova sklonost spiritizmu.

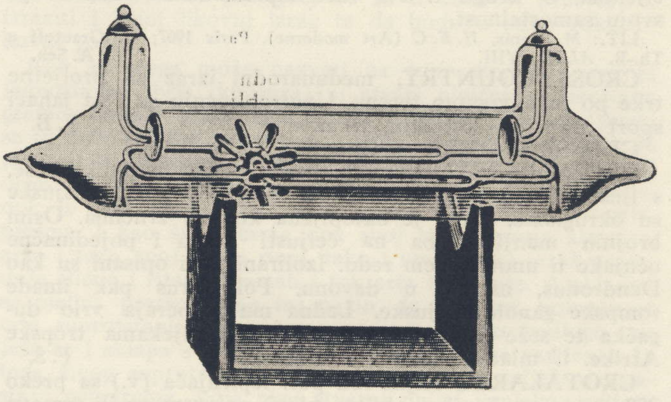
LIT.: Fournier d'Albe, *Life of Sir W. C.*, London 1923. St. H.

CROOKESOV TAMNI PROSTOR → **Geisslerove cijevi.**

CROOKESOVE CIJEVI su neke katodne cijevi, koje je izumio Crookes 1879; rjeđe se taj naziv upotrebljava za katodnu cijev uopće. U C-ovoj cijevi s križem vidi se na fluorescirajućoj staklenoj stijeni sjena križa (sl. 1); tim se pokazuje, da katodne zrake ne prolaze kroz išto deblji sloj kovine. C. je našao, da se fluorescentna moć stakla oslabi, ako je takva cijev dulje vremena radila, pa da se na stijeni javlja svijetli križ, ako se cijev stavi u pogon sa spuštenim križem. U Crookesovoj cijevi s kotačićem (sl. 2) laka vjetrenjača od tinjca dolazi u vrtnju pod udarcima katodnih zraka. Po svoj prilici tu se ne radi o izravnom djelovanju katodnih zraka nego o istom pojavu kao kod radiometra. — Crookes je katodne zrake smatrao strujom negativno električnih čestica u nekom četvrtom agregatnom stanju (»sijajuća materija«), koje bi bilo tako daleko od plinovitog stanja, koliko je ovo daleko od tekućeg. To bi stanje bilo karakterizirano tim, da sve čestice lete u pravcu i ne srazuju se međusobno (→ katodne zrake). M. K.

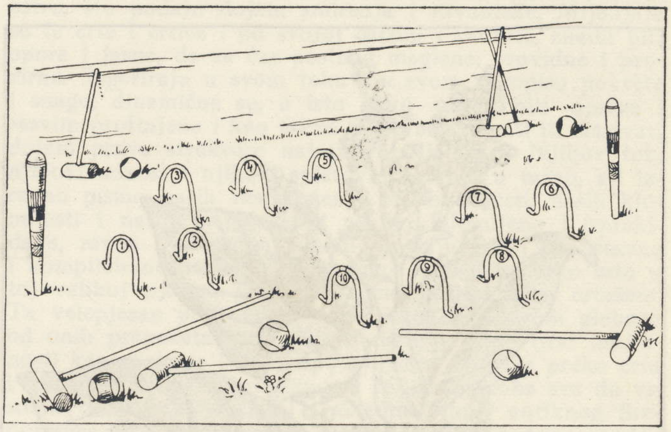


Sl. 1.



Sl. 2.

CROQUET, stara engleska igra, izvođena u zapadnoj Evropi 18. st., a danas iščezava. Drvena kugla goni se drvenim batićem kroz primjerene polubruče, koji su razmješteni u pravilnom obliku. U igri pobjeđuje onaj, kojemu najprije pođe za rukom protjerati svoju kuglu kroz sve polubruče. F. B.



IGRALIŠTE CROQUETA

CROS, Charles, ✻ Fabrezan kod Narbonnea 1. X. 1842, † Pariz 9. VIII. 1888, francuski učenjak i pjesnik. Izumio je fonograf, kojega je teoriju izložio u Akademiji znanosti u Parizu 30. IV. 1877, šest mjeseci prije, nego što je taj izum pripisan Edisonu. Pronašao je i načela fotografije u bojama te proučavao mogućnost veze među planetima. Bio je bohem i sanjar. Kao pjesnik C. je poznat po svojim monolozima te po zbirci pjesama *Coffret de Santal*. Nepriznat kao učenjak i nedovoljno cijenjen kao pjesnik, C. je ipak zaslužio pohvalu Verlainea, koji je rekao, da su mu stihovi »bogati i jednostavni poput dječjeg srca«.

BIBL.: *Solution générale du problème de la photographie des couleurs*, 1869; *Étude sur les moyens de communication avec les planètes*, 1869; knjige pjesama *Le Coffret de Santal*, 1873; *Le Fleuve*, 1875; *La Vision du grand canal royal des deux mers*, 1888; *Le Collier de Griffes*, posljednji neobjelodanjeni stihovi, 1908. P. Cl.

CROSS (Delacroix), **Henry Edmond,** ✻ Douai 20. V. 1856, † Saint-Clair (Var) 16. V. 1910, francuski slikar. Učio je u Lilleu i Parizu, gdje mu je bio učitelj François Bonvin, koji mu je savjetovao, da svoje prezime Delacroix promijeni u C. Znatno su na nj utjecali Manet i Seurat, za

čijim se pointilističkim načinom kasnije isključivo povodio. Izglagao je u Salonu Nezavisnih, što su ga 1884 osnovali Seurat i Signac. Kasno ga je prijateljstvo vezalo s M. Denisom. Njegova se djela nalaze u posebničkom posjedu. Kod općinstva nije imao uspjeha, a kritika ga nije cijenila. U krugu t. zv. »neo-impresionista« sačuvao je svoju samostalnost.

LIT.: M. Denis, *H. E. C* (Art moderne), Pariz 1907; O. Grautoff u Th.-B. *ALBK*, VIII. A. Sch.

CROSS COUNTRY, međunarodni izraz za proljetne trke po raznovrsnom terenu. Upotrebljavaju ga i za jahaći sport pri t. zv. lovačkim trkama. F. B.

CROSSING-OVER → **Genetika.**

CROSSOPTERYGII imadu parne peraje u obliku rese, s ljuskavom osi, javljaju se od devona do danas. Ljuske su okruglaste, glava je oklopljena kožnim zrncima. Osim brojnih manjih zuba na čeljusti imaju i pojedinačne očnjake u unutrašnjem redu. Izolirani zubi opisani su kao Dendrodus, nađeni u devonu. Polypterus pak imade rompske ganoidne ljuske. Leđna mu je peraja vrlo dugačka te seže do repne peraje. Živi u rijekama tropske Afrike. U mlađem je tercijaru rijedak. F. Š.

CROTALARIA, biljni rod por. lepirnjača (v.) sa preko 250 vrsta, razvijenih u obliku zeleni, polugrmova ili grmova po svim suptropskim ili tropskim područjima. Ove su biljke vrlo različite u građi i u obliku lista i lepirnastog cvijeta, koji se najčešće razvija u različitim bojama u vršnim grozdovima. Veću važnost imaju samo one vrste, od kojih se dobivaju biljna vlakanca, kao na pr. *C. juncea* L., do 3 m visok grm, koji se uzgaja po čitavoj južnoj Aziji. Vlakanca se ove biljke, pod imenom bengalske konoplje ili suna, upotrebljavaju za različite svrhe, kao na pr. za pravljenje ribarskih mreža, za lukove, u proizvodnji papira i sl. Neke se uzimaju u pučkoj medicini. Zbog lijepih cvjetova često se uzgajaju. F. K-n.

CROTON, biljni rod iz por. mlječikovica (v.) s nekoliko stotina vrsta, koje u obliku drveća, grmova ili zeleni rastu u toplijim zemljama svih kontinenata, izuzevši Evropu. Lišće je ovih biljaka, kojih je površina pokrivena zvjezdastim ili ljuskavim dlakama, različna oblika: čitavo, nazubljeno ili krpasto rascijepano. Jednospolni su i neugledni cvjetovi okupljeni u klasovima na vrhu stabljike ili u pazušcima listova jednodomnih ili dvodomnih biljaka. Mnoge su vrste korisne. Tako *C. Eluteria* (L.) Benn., do 6 m visoko drvo iz Zapadne Indije, ima ljekovitu koru — *Cortex Cascarillae.* Isto tako i *C. niveus* Jacq., biljka Mexika, Zap. Indije, Srednje Amerike i dr. područja, ima ljekovitu koru — *Cortex Copalchi.* Iz sjemenaka vrste *C. Tiglium* L., malog drveta s područja Istočne Indije, a poznatog i u kulturi, dobiva se ulje — *Oleum Crotonis.* Ulje se dobiva i od *C. Pavona* Hamilton s Jave. — Djelovanjem ušenaca na koru vrsta *C. aromaticus* Willd. i *C. lacciferus* L. nastaje *Resina Lacca.* Smola se (neke vrste »zmajeve krvi«) dobiva i od drugih vrsta, kao na pr. od *C. salutaris* Casar., *C. Urucurana* Baill. i dr. F. K-n.



CROTON

Pod imenom *Croton* uzgajaju vrtlari u staklenicima tropsku biljku *Codiaeum variegatum* var. *pictum* (Muell.) Arg. iz iste porodice. Grm s izmjeničnim jednostavnim kožnatim lišćem izraste do 2½ m visine. Bezbroj vrtlarskih odlika razlikuje se veoma živim šarenilom, te oblikom i veličinom lišća. Uzgaja se u toplicima, a može se prolazno upotrijebiti kao lijep ukras u sobi, u dvoranama i sl. Z. A.

CROTUS RUBIANUS (Johann Jäger), ✻ Dornheim-Arnstadt oko 1480, † Halle kao kanonik oko 1539, njemački humanist. Učio u Erfurtu, gdje je prijateljevao s Huttenom, Lutherom i znamenitim humanistom Mutijanom. Isprva pristalica, kasnije protivnik Lutherov, najveći satirički talenat među sastavljačima satiričkog spisa *Epistulae obscurorum virorum*, možda najgenijalniji član erfurtskog humanističkog kruga. Od 1510 do 1515 bio upravitelj samostanske škole u Fuldi, 1517 ga nalazimo u Italiji, a 1524—30 na dvoru pruskog vojvode Albrechta u Königsbergu. Premda je pristajao uz reformaciju, ipak je 1531 bio imenovan kanonikom u Halleu, što je dovelo do loma s Lutherom. I drugi erfurtski humanisti, kao na pr. Mutianus Rufus, simpatizirali su s reformacijom, ali kada je nastala seljačka buna kao posljedica Lutherova naučanja o evanđeoskoj slobodi, vratio se C. R. s erfurtskim humanistima opet u krilo katoličke crkve.

LIT.: Brecht, *Die Verfasser der »Epistulae obscurorum virorum«* (1904). G. Š.

CROUPIER → **Roulette.**

CROW (ili **Absároka**), pleme sjeveroameričkih Indijanaca, koje pripada velikoj grupi Sioux; tek poslije 1775 prešlo je lovačkom nomadskom životu među podnožjem Hridnoga gorja i parkom Yellowstone te postalo tipični predstavnik ove vrste Indijanaca (→ Amerika sjeverna, žiteljstvo → Sioux). Naziv od engl. *crow* »svraka«. M. G-i.

CROWE, Sir Eyre Alexander, ✻ Leipzig 30. VII. 1864, † London 28. IV. 1925, engleski političar, sin poznatog povjesničara umjetnosti Sira Josepha Archera C. (→ Cavalcaselle) i majke Njemkinje. Učio je u Düsseldorfu, Berlinu i Parizu. G. 1885 stupio je u službu britanskoga Foreign Officea, u kojem je najposlije bio stalni državni podtajnik. Zastupao je Englesku 1907 na mirovnoj konferenciji u Haagu, a 1908 na međunarodnoj pomorskoj konferenciji u Londonu. Premda mu je i žena bila Njemkinja, ipak je svojim djelovanjem, a osobito spomenicom od 1912, koja obrađuje njemačko-engleske odnose, povećavao napetost između Velike Britanije i Njemačke. I zapljena njemačkih brodova u engleskim lukama izvršena je 1914 na njegov poticaj. Zastupao je Englesku i poslije prvoga svjetskog rata na mirovnim konferencijama i sudjelovao u izrađivanju pravilnika Društva naroda.

LIT.: H. Lutz, *E. C., der böse Geist des Foreign Office*, Stuttgart 1931. F. C.

CROY, plemićka obitelj, podrijetlom iz Francuske, prozvana po imanju Croy (départ. Somme), koje je uživala već na početku 12. st. G. 1598 podignuto je to područje na vojvodinu, no brojni ogranci toga roda, koji je Francuskoj, Burgundiji, Njemačkoj, Nizozemskoj i Španjolskoj dao čitav niz odličnih ličnosti (između njih 28 vitezova zlatnoga runa!), nose od zgode do zgode i mnoštvo drugih naslova (vojvode Aerschot, Harvé; knezovi Chimay, markizi Chièvres i t. d.). Vilim C.-Chièvres (1458—1521), odgojitelj i pouzdanik Karla I., svojim je utjecajem na vladu izazvao Španjolce na ustanak t. zv. Comunerosa (1520). Jedan od ogranaka C., koji i dandanas postoje pod tim imenom, a potekao je od grofova Solre, dobio je 1803 imanje Dülmen kod Münstera (stoga C.-Dülmen); drugom ogranku, koji je imao imanja u franc. Dauphinéi (C.-Chanel), pripadao je François Claude

Auguste (1793—1873), koji je tvrdio, da njegov rod C. potječe od Arpadovića, i zato je za čitavoga svoga dugog i burnog života tražio za se ugarsku i modensku krunu. — Od grane grofova C.-Roeux potekli su Karlo Eugen († 1702) i Ferdinand († 1697), koji su kao vojskovođe u austrijskoj službi sudjelovali u ratu protiv Turaka 1683—99. Ferdinand se poslije uzmaka iz Beograda 1690 zatvorio u Osijek, a zatim je zajedno s banom Nikolom Erdedijem zapovijedao vojskom između Save i Drave.

LIT.: Jumel, *Monographie de C.*, Amiens 1869; Biographie Nationale, sv. IV., Bruxelles 1873. F. C.

CROYDON, predgrađe London (233.032 stan., 1931), križanje željeznica, omiljelo boravište londonskih trgovaca; u njem je crkva sv. Ivana i gotska sv. Mihajla, ruševine nadbiskupskog dvora, vijećnica, bolnica, veliko uzletište zrakoplova, veleobrt strojeva, poljodjelskog oruđa, zvona, obuće i platna. Blizu je park Addington, ljetno sjedište nadbiskupa od Canterburya. A. M. S.

CROZAT, 1. Joseph-Antoine, Baron de Thiers, Marquis de Tugny, ✻ Toulouse 1696, † Pariz 1740, francuski prijatelj umjetnosti i sabirač. U njegovoj je glasovitoj zbirci bilo 400 slika starijih i novijih majstora, mnogo mramornih i brončanih skulptura, dragocjenog porculana, devetnaest tisuća crteža i bakroreza i dvadeset tisuća knjiga. Izdao je 1729 prvi svezak djela *Cabinet Crozat*, u kojemu su bile reproducirane u bakrorezima najznatnije slike iz kraljevskih galerija i njegove vlastite zbirke. Djelo je nastavio 1742 P.-J. Mariette pod naslovom *Recueil d'estampes d'après les plus beaux tableaux qui sont en France*. C. se istakao i kao amater-grafičar nekolikim bakrorezima po Boucheru. Poslije njegove smrti njegova je zbirka prodana na dražbama. A. Sch.

2. Antoine, markiz Du Châtel, ✻ Toulouse 1655, † Pariz 1738, francuski financijer. Osnovao je francusku naseobinu Louisianu u Sjev. Americi i dao izgraditi po njemu nazvani **Crozatov prokop** (Canal Crozat) u sjeveroistočnoj Francuskoj. Taj prokop spaja rijeke Oise i Somme od grada Chaunyja do grada St. Simona. Dio je saintquentinskoga prokopa, a dug je 41 km. A. M. S.

CROZET, vulkanska skupina nenaseljenih otoka od 523 km² u južnom dijelu Indijskog oceana, postaja za lov na tuljane. Otkrio ju je francuski pomorac Crozet 1772, proučio njemački istraživač Antarktika E. Drygalski 1908. Pod vlašću je Francuske. N. Ž.

CROZOPHORA TINCTORIA (L.) Juss., zeljasta biljka iz por. mlječikovica. Raste na području širega Sredozemlja (do Istočne Indije), gdje se mjestimice i uzgaja (na pr. u Francuskoj). Sadržava crveno mastilo, turnesol, koje pod utjecajem amonijaka prelazi u modru boju. Upotrebljava se u različne svrhe (na pr. za bojenje sira i sl.). F. K-n.

CRTA → **Krivulja.**

CRTANJE je vještina oblikovati na nekoj ploštini s pomoću šiljatog crtala crte, da označe ili prikažu predmete bilo stvarne bilo one, koji su nastali u našoj mašti. Kad ta vještina postane sredstvom darovite umjetničke svijesti u svrhu likovnog izraza, tada nastaje umjetničko c.; a kad je ta vještina sredstvo za prikazivanje tehničkih predmeta, koji se izvode prema tom c-u, nastaje tehničko c.

I. Umjetničko crtanje ili umjetnost c-a prvobitna je i i osnovna djelatnost za sve grane umijeća. Umjetnost c-a veže sva tri likovna područja: ono, koje ostvaruje prostor (arhitektura), koje tvori obline i volumene (kiparstvo) i koje stvara jedinstvo volumena i prostora, projicirano na jednu plošninu (slikarstvo). Ta se umjetnost ograničuje uglavnom na bijelo-crnu suprotnost ostvarujući izraz od slobodnog obrisa — čiste linije — do baršunastog tona (→ grafika). Po lapidarnom oblikovanju bliza je skulpturi (Mantegna, Dürer), isto je tako bliza slikarstvu, štoviše, ona podaje ograničenim sredstvima potpunu sugestiju tonskog bogatstva slikarskih realizacija (Rembradt-Goya), a konačno bez umjetnosti c-a ne mogu se ni zamisliti predodžbe o prostornosti, stoga je ona od presudne važnosti u arhitekturi (Vitruvije — Alberti).

Umjetniku crtaču glavno je sredstvo crta ili potez ili linija ili rez. A to sredstvo, ta crta ne postoji stvarno nigdje u prirodi, ona je umišljena granica, neko priviđenje zapaženih i viđenih likova i oblina. Prema tome je to sredstvo c-a čista apstrakcija naše svijesti. I nije drugo nego znak, kojim naša svijest označuje sebe prema vanjskom svijetu stvarnosti. Početci razvoja te svijesti obično su vezani o početke neke igre, nekog šaranja, što ih nevješta dječja ruka slaže u hijeroglife svoje duše. Kasnije se ti fantastični spletovi raspleću, naša se svijest razvija, ona raste, dok ne postigne, da se ti znakovi pretvore u izraziti i jasni likovni izraz te da budu u neku ruku likovni govor.

Ako se stoga može nazvati na tom stepenu razvoja jednostavni obris (kontura), u stvari oivičena i zacrtana granica uokolo doživljenih likova i oblina, govorom, mogu se to prije nazvati pjevom one pune i bogate crtarije, koje je iznijela osjećajnost ingeniozne darovitosti. Jednostavni obris — čista kontura je opisna, ona priča i pripovijeda, dok je puni umjetnički nacrt, prava umjetnička crtarija, pjesma. I kao što pjesma ima svoj ritam, svoje akcente, arze i teze, svoj stih i rimu, tako i umjetnički crtež posjeduje slično i ritam i zamah i tok crta i akcente. A skladna se cjelina postizava na taj način, da se živa pokretnost crta suprotstavlja miru same podloge, a ton podloge miješa se i sklapa s tonom crtala sveđer u nove varijante. Iz toga živog suprotstavljanja i sveđer novog miješanja nastaju ostvarenja, koja nisu stvarni oblici vanjskog svijeta i koja im ne liče, a opet imaju toliku sugestivnu moć, da upravo sile našu fantaziju, da u njihovu spletu crta doživljujemo vanjski svijet.

Valovi i more, rijeke i jezera, drvo i drveće, šume i šumarci, polja i livade, humci i bregovi, oblaci i magle, kiše i oluje, daleki horizonti i zamagljena nebesa, let ptica i pokret životinja, lica i osobe, maske i gomile, grupe i povorke — sve to u stvarnosti nema u sebi konkretnih crta, a na crtežu, na ostvarenju darovite ruke sve to počinje živjeti crtom i među crtama svojim naročitim životom: i voda, i šuma, i polje, i stablo, i oblaci, i živi stvorovi u letu i u miru, i ljudi i njihove maske. U tom sveobuhvatnom prijevodu mijenjaju se oblici crta: čas su to usporedne crte, čas isprekrižane, čas su se opet te crte pretvorile u točke i točkice pa postale kuke i vitice, a onda se propele u valovite ili krivudaste, da se smire kao prave i cštre, što podaju dojam smirenja i ravnoteže. Mijenjaju se te crte i crtice i po svojoj oštrini i tvrdoći, znadu biti opore i jasne, da za čas postanu maglene, providne i prozirne. Sugeriraju u svom toku i u svom rukopisu pokrete i snagu, dinamične su, a isto tako mogu biti nježne i sasvim profinjene i kao takve mogu se doimati ili izazivati dojam prave strukture najraznolikijih tvari. Njihov tok, njihovi odnosi i njihovi spletovi čvore se u tajno, ali izravno pismo naših raspoloženja, naših radosti, naših klonulosti i naših raspojasanih ushita. Izlomljene i isprekidane, ravne i uznosite, banalne i rafinirane, jednostavne i komplicirane, mirne i neobuzdane redaju se tako crte u toj velikoj pjesmi, što je zovemo umjetničkim crtežem. Ta velepjesan prati čovjeka od iskona na ovom globusu od onih prapočetaka, što ih je zabilježila povijest umjetnosti kao znakove i grebotine spiljskog čovjeka preko crta i vitica primitivaca brončanog i željeznog doba sve do visokih ostvarenja u čistoj i skladnoj liniji antiknog Sredozemca, što ju je urezao u crno-crvenu pečenu zemlju svojih lonaca i vaza. Na drugim i suprotnim dijelovima zemaljske kugle pratila je likovni razvoj slična pjesma linija i crta, samo drugog sadržaja, od izraza primitivaca Polinezije kroz različite stupnjeve i razine do bajke linija, što su se zaplele kao neko produženje priča iz tisuću i jedne noći, a bile su pričane u Perziji, u Indiji, a napose u Kini i Japanu. Toj su priči kao daleka jeka zakovrčane crte u fantastičnim arabeskama Irana i pustinjske Arabije, što su zapljusnule čitav jug Evrope i vladale dugo na tlu prošlog helenizma u hijeratskom ruhu bizantske veličajnosti opajajući i očaravajući plemena i narode sa sjevera i juga, što su nadirali na toplo more, i stvarajući kaos seobe naroda. U tom svjetskom kaosu, na prelomu vjekova i u smjesi rasa nije zamukla velepjesan crta, kaos je tek tom trajnom pjevu utisnuo svoj pečat, koji će domalo poprimiti različno obličje. I crte su na iluminiranim svetim knjigama kao i one reze na kamenju tumači nove izražajnosti romantike i gotike. Tumačit će nove narode i njihove osjećajnosti, njihovu divljinu i njihovu sirovu svježinu. Odat će, kako su ti novi narodi počeli na starom tlu novi život prihvaćajući stare oblike. Tako smo i mi Hrvati, koji smo jedini od Slavena doprli do toploga mora,

u to doba sudjelovali u tom velikom spjevu. Znamenovali smo skromno kamenje rezama, našim imenima i znakovima općih tada oblika. Još stoljećima ječi slični i istovjetni ritam među linijama, što su ih otkale i isprele seljačke ruke u likovni izraz našeg primitivnog pučkog umjetnika.

Svega tog zbivanja u kovitlanju i pletenju crta bio je kasniji nasljednik gotski linearni zahvat, što se propeo zanosno spram nebeskih visina. Na njega se nadovezalo trečentističko uznemireno traženje. I što su se više crte smirivale i što su se više uklapale u ravnotežu, to je bilo novo doba u kvatročentu bliže. A kad je ta ravnoteža dostignuta i kad se pomirio osjećaj s razumom, crte su postale staložene, mirne, snažne i otmjene, pune draži poput onih mladolikih likova, što su ih svojom vedrinom u svom skladu prikazivale. Taj razvitak traje od groteskne crte preko Pisanellova heraldičkog spleta te preko Masacciovih punoća do Pollajuolovih i Verrocchijevih sažetih linija, koje će Sandro Botticelli isplesti u kićeni i melankolični ritam rane renesanse. Jedan čas će se činiti, kao da je tad ravnoteža poremećena i da je razum prevladao svojim perspektivnim crtama i sapeo živi tok linija. No linija se nije dala sputati, ona se, štoviše, osilila i ojačala. Na perspektivnim matematskim osnovama rasla je visoka renesansa u svoje veličajne zrele realizacije. Prije dlijeta Buonarrotijeva i kista Vincijeva ucrtala su njihova pera sklad i čežnju bilo u napetim tjelesima proroka, sibila i robova, bilo u magijskom i misterioznom smiješku svetaca ili svetica ili prerušenih ljepotica i demona. Upravo tim perom Buonarrotija i srebrenkom Leonarda slavili su crta i crtanje, kao sredstva umjetničkog izraza, svoj najveći uspon, da se poslije toga prebace u grč i patos baroka te da obuhvate namještenu gestu veličajnosti i da odglume tragičnu igru protureformacije. Taj veliki zamah uzlaza i silaza svršava nakon različnih stupnjeva u igri rokokoa kaćiperskom koketerijom. Treperenje i palucanje među tuševima Tiepola i Guardija posljednji su akord. Taj još ječi u Goyi, kad se zaprela crta na prelazu i prelomu 18. st. pod njegovom iglom u snoviđenja i buntovni krik, koji usmjeruje daljnje gibanje u 19. st. Poslije mirne i staložene faze klasicističkog Ingresa zadrhtala je crta ponovno u romantičnom zahvatu temperamenta jednog Delacroixa. Između ta dva pola nastavila je u prošlom vijeku svoje lutanje. Začvorila se u grimasi i protestu Daumiera, lirski je opjevala krajolik crtalima Barbizonskih majstora, da u Corotu naiđe na nenadmašivog svog liričara. Pratila je i realizam kao i sav nemir i rasplinuće oblika u maglenu atmosferu impresionista, crta je postala njihova najvjernija službenica. Odrazila je svijet Degasa i Renoira, a pogotovo predala skelu za gradnju sklada posljednjem velikom slikaru Evrope, kao što je bio Cézanne; a sunčanoj mahnitosti Van Gogha darovala je ista ta linija sve svoje dobre i loše osobine. Jednom riječju, ta su crta i to neobuhvatno crtanje bili veliki dijagram čitavog ljudskog umijeća. Kao takvi točno su označivali lom i katastrofu ne samo početka stoljeća ili prošlih desetljeća, već su snosili zanos i predanje i priviđenja novih izgleda, koji nas čekaju u sutrašnjici bilo kao teški sumorni suton, bilo kao nova zora.

Sav taj golemi umjetnički razvoj crtanja kroz stoljeća stvoren je u prerazličnim materijalima počevši od surih boja čađe i zemlje do kineskog tuša, sepije, crnila, bistera. Izveden je isto tako prerazličnim crtalima, kao što su: pero i trska, srebrenka i olovka, grafit i rötel, kreda i ugljen, šarena kreda i konačno pastel. Igla, kist i graverski kamen poslužili su isto tako tom velikom ljudskom dokumentiranju. Kistom su radili Japanci, mnogo su se i napose služili njim svi od reda impresionisti stvarajući svoje bilješke, kao što se i danas služe brojni umjetnici današnjice.

Različne su i vrste umjetničkog crtanja: 1. *Bilješke* (skizze) su u brzini tek nabačene obične zamisli. Odlikuju se svojom svježinom i izravnošću. 2. Suprotno su izvedeni *crteži* u sebi zaokruženo i brižno izrađeno umjetničko djelo. 3. *Studije* su crteži izvedeni ili kao podloga kasnijem radu ili kao rad, koji služi za vježbu i bogaćenje vlastitog iskustva. 4. *Akt* su crteži nagog tijela (→ akt). 5. *Kartoni* su crteži, koji služe kao osnova za zidne dekoracije. Obično se izvode kao osnova za fresko. 6. *Pauze* su crteži, koji se izvode na prozirnim papirima u svrhu, da se točno s originalnog kartona ili crteža za sliku prenesu glavni obrisi na onu ploštinu (zid, ploča ili platno), na kojoj će se izvoditi origalno djelo.

II. Tehničko crtanje. Kako većina tehničkih crteža služi za osnovu same izvedbe, to nisu crtani kao većina umjetničkih prema perspektivnom shvaćanju vizuelnog iluzionizma, već su izvedeni u projekciji proreza i tlocrta te u stanovitom mjerilu, da se uzmognu što bolje upotrijebiti kod izvedbe samih predmeta. Iz tog slijedi, da je za tehničko crtanje potreban poseban pribor, koji omogućuje praktično i lagano konstruiranje takvih crtarija.

Od tih su pomagala: crtaći stol s pomičnom kosinom, obična crtaća daska, posebno ravnalo (Reisschiene), trokuti, šestar (v.), sprava za usporedno liniranje (Schraffierungsapparat), različna pera za izvlačenje (Reisfeder), šestar za elipse, pantograf, perspektograf, mjerilo krivulja, planimetar i t. d. Izvučene su tušem tehničke crtarije, u svojim posebnim dijelovima redovno stalnim bojama, tako da boja tumači samo tvorivo, u kojem se ima izvesti predmet. Obično se gotova tehnička crtarija prenosi na pauze ili platnene ili papirnate, a te se umnažaju posebnim načinima (Sichtpausverfahren). Posebne su grane tog velikog kompleksa tehničkog crtanja: građevno crtanje (v.), crtanje planova i terensko crtanje. Golemi razvoj tehnike u posljednjih stotinu godina proširio je tehničko crtanje u goleme razmjere i ostvario crtarije, koje djeluju kao neko suvremeno kabalističko i mistično pismo sa svojim bezbrojnim znakovima, krivuljama i geometrijskim oblicima u svim mogućim šarama. Taj se fantastični novi likovni svijet približuje reklamnom crtanju naših dana.

III. Reklamno crtanje (→ grafika — reklama, pismo).

IV. Crtanje vrijednosnih papira (→ novac). Lj. B.

CRTANJE, CRTEŽ → **Geometrijsko crtanje.**

CRUCIFERAE → **Krstašice.**

CRUIKSHANK, George, ✱ London 27. IX. 1792, † London 1. II. 1878, engleski karikaturist, slikar i grafičar. Učio je od svog oca Isaaca (1756—1810), poznatog karikaturista i ilustratora, ali je ipak uglavnom ostao samouk. Istakao se već 1804 svojim radovima *(Children's Lottery Picture).* Od 1819 dalje ilustrirao je Chamissov roman *Peter Schlemihl* i *Priče* braće Grimma. G. 1835 izlazi prva zbirka njegovih karikatura *Cruikshankiana.* Umjesto dojakošnjeg bakroreza služio se kasnije pri svojim ilustracijama drvorezom, koji su izlazili u godišnjacima *Comic Almanach* (1835—1853) i *Punch's Almanach* (od 1853 dalje). G. 1836 ilustrira djela W. Scotta i Dickensa *(Sketches by »Boz«).* Svoje malobrojne slike izlagao je u izložbama Kraljevske akademije i Britanskog instituta. Bio je izvanredno plodan. Knjižnica Victoria and Albert Museuma čuva njegovih 3500 crteža i bakropisa, a Print-room Britanskog Muzeja 3869 crteža. U nizu velikih engleskih karikaturista, u kojemu su najznatniji Hogarth, Rowlandson, Gillray i Heblot Browne, zaprema C. značajno mjesto. Političke i društvene prilike njegova vremena pružale su mu obilne poticaje.

LIT.: Th.-B. *ALBK*, VIII. A. Sch.

CRURALIS ARTERIA → **Krvotok.**

CRUSCA, Accademia della, talijanska akademija u Firenci, osnovana 1583 sa zadaćom, da njeguje narodni jezik i posebno ukloni barbarizme. Simboličko joj ime (tal. crusca »mekinje«) označuje svrhu: da pročisti jezik od pljeve onako, kao što se sitom od brašna odvajaju mekinje; zato joj je u grbu sito s mottom »Il più bel fiore ne coglie« i akademska su imena članova u vezi s meljavom. Ulaskom kritičara Leonarda Salviatija (l'Infarinato) u akademiju došlo je do ostvarenja njenog glavnog cilja, da izda rječnik narodnog jezika. Prvo je izdanje, *Vocabolario degli Accademici della Crusca,* izašlo 1612 u Mlecima u jednom svesku, drugo 1623, također u Mlecima, treće, prošireno u tri sveska, 1691 u Firenci, četvrto u šest svezaka 1729-38, također u Firenci. To veliko i korisno djelo izazvalo je mnogo polemike. Poslije toga je rad akademije jenjao, tako da ju je 1783 nadvojvoda ukinuo i pretvorio je u odio Accademia Fiorentina. Naredbom Napoleona 1811 ona se obnavlja i osamostaljuje, imajući kao glavni cilj rad oko rječnika. Ali je i dalje velika sporost ostala njena nepopravljiva mana, pa je rad oko petoga izdanja rječnika počeo tek 1842, a prvi je svezak izašao 1863, iza

koga je u velikim razmacima vremena sve do 1923 slijedilo ostalih šest svezaka, s kojima se doprlo samo do kraja slova O. Kako polemike oko akademijinih kriterija još uvijek nijesu prestajale i kako ona nije potpuno odgovarala novim pogledima filologije, 1923 naredbom ministra nastave (G. Gentile) prekida se s izdavanjem rječnika, akademija se preustraja i dobiva drugu zadaću: da sprema kritička izdanja talijanskih klasika i jezičnih tekstova i da u svom zborniku *Studi di filologia italiana* (od 1927 do 1938 izašlo je pet svezaka) objavljuje pripravne rasprave o istom predmetu. Dosad je objelodanila ova kritička izdanja: *Testi fiorentini del Dugento e dei primi del Trecento*, a cura di A. Schiaffini (Firenca 1916), i G. Boccaccio, *Teseida*, a c. di S. Battaglia (Firenca 1938). Izdavanje rječnika povjereno je 1934 novoj akademiji, Accademia d'Italia u Rimu, koja ima izdati novi talijanski rječnik u pet svezaka (prvi je svezak, *Vocabolario della lingua italiana* [A-C], izašao 1942 u Milanu).

Akademiju C. i njen rječnik poznavali su i izvan granica Italije, tako da je ona služila kao uzor sličnim pothvatima drugih naroda u Evropi; na pr. u nju se ugledaju Fruchtbringende Gesellschaft u Weimaru (1617), francuska i španjolska akademija, koje izdaju svaka svoj rječnik (I. izd. francuskog 1694, a španjolskog 1726—39), i S. Johnson, koji daje engleski rječnik (1747—55). Kod nas se također osjetio utjecaj te ustanove u osobitom zanimanju za narodni jezik, što dokazuju tadašnji brojni pothvati, da se izrade različiti hrvatski rječnici. U to doba izlaze (iza Vrančićeva 1595) naši prvi dvojezični rječnici: Giacomo Micaglia izdaje svoj 1649—51, Juraj Habdelić 1670, Ardelio Della Bella 1728, Ivan Belostenee 1740, Andrija Jambrešić 1742. Osim toga imamo iz prve polovine 18. st. više hrvatskih rječnika, koji nijesu tiskani: Ivan Tanzlinger-Zanotti 1704, a Pavao Ritter Vitezović oko 1708 svršavaju svaki svoj rječnik; prvih godina toga stoljeća dubrovačka Akademija Ispraznih zaključuje, da će izraditi novi rječnik, koji je Đuro Matijašević sastavio i spremio za tisak (1700—1716); negdje u sredini vijeka i dubrovački franjevac Lorenco Cekinić sastavlja također jedan rječnik, koji je ostao u rukopisu.

LIT.: C. Marconcini, *L'Acc. d. C. dalle origini alla prima edizione del vocabolario*, Pisa 1910; C. De Lollis, *Crusca in fermento*, Firenca 1922; M. Maylender, *Storia delle accademie d'Italia*, II., Bologna 1927; Š. Urlić, *I. Tanzlinger-Zanotti*, Građa za pov. knjiž. hrv. 5, Zagreb 1907; P. Mitrović, *Četiri nepoznata dubrovačka rječnika*, Nastavni Vjesnik XVII, 1909; V. Klaić, *Život i djela P. Rittera Vitezovića*, Zagreb 1914; M. Deanović, *Odrazi talij. akademije »degli Arcadi« preko Jadrana*, Rad HA 248, Zagreb 1933. M. D-ić.

CRUSIUS, 1. Christian August, ✳ Leuna 10. I. 1712, † Leipzig 18. X. 1775, njemački filozof, učenik Andrije Rüdigera (1673—1731), protivnika Leibniz-Wolffove škole. Svojim je spoznajnoteorijskim razlaganjima o odnosu iskustva i razuma donekle pripravio Kantovu nauku, da se razumska sinteza po principu nužde mišljenja, koji u filozofiji postaje načelo »pomišljivosti«, može odnositi samo na podatke našega iskustva. Napose je prije Kanta osporavao vrijednost ontologijskoga dokaza o bitku Boga, jer se ne može iz pojma zaključivati na stvarno postojanje. Odbijajući racionalističku pretpostavku, da se naši razumski rasporedi (kategorije) podudaraju sa stvarnošću izvan našega osjećanja, C. kao konsekvencije toga realizma nalazi i pobija materijalizam, mehanizam i determinizam. Isto tako odbacuje Leibnizov optimizam: svijet je samo relativno dobar, ali ne najbolji.

BIBL.: *Entwurf der notwendingen Vernunftwahrheiten* (1745); *Weg zur Gewissheit und Zuverlässigkeit der menschlichen Erkenntnis* (1747). A. B-a.

2. **Otto,** ✳ Hannover 20. XII. 1857, † München 29. XII. 1918, njemački klasični filolog, sveučilišni profesor u Tübingenu, Heidelbergu i Münchenu. G. 1888—1918 uređivao je časopis *Philologus*. Napose se posvetio proučavanju Babrijevih basana i Herondinih mimijamba.

BIBL.: Osim mnogobrojnih rasprava važnija su mu djela: *De Babrii aetate*, Leipz. Stud. 2., 1879; *Babrii fabulae Aesopeae*, Leipzig 1879 i 1896; *Untersuchungen zu den Mimiamben des Herondas*, Leipzig 1892; *Die Mimiamben des Herondas*, Göttingen 1893; *Die delphischen Hymnen*, Göttingen 1894. V. P-k.

CRUSTA → Krasta.

CRUSTACEA → Raci.

CRUZ E SILVA, António Dinís da, ✳ Lisabon 4. VII. 1731, † Rio de Janeiro 5. X. 1799, portugalski pjesnik i sudac, u Arkadiji poznat pod imenom *Elpino Nonacriense*, osniva portugalsku Arkadiju (»Arcadia Ulyssiponense«), kojoj je bio na čelu s pjesnicima A. P. Corrêa Garção i D. dos Reis Quita, sa zadaćom, da pobija gongorizam i prekine sa španjolskim utjecajem uopće.

U lirici se povodi za klasicima Pindarom i Horacijem, ali i za Francuzima, otkud dvostruko obilježje njegovih pjesama: u *Odes pindáricas*, unatoč Bocageovim pohvalama, suh je sljedbenik grčkog pjesnika, kojega ne dostiže ni u zanosu ni u snazi. U heroikomičnom spjevu *Hyssope* nadmašuje Boileaua u *Lutrinu*. Kao Tassoni u *Secchia Rapita* ili Pope u *The rape of the Lock* daje satiru društva i običaja, pisanu živo, nepretenciozno i neusiljeno. Žrtvom satire bijaše D. Lourenço de Lencastre, biskup od Elvasa, s kojim se zavadio, te je pred njim, kako vele, pjesnik morao pročitati svoje djelo svemoćnome ministru markizu Pombalu, koji na to pjesnika posla u Braziliju. Slavom pjesnika ne odlučiše ni *Odes pindáricas*, ni *Anacreônticas*, ni soneti i metamorfoze, u kojima se javlja brazilska slikovitost, nego ova satira, koja je dugo vremena kao rukopis išla od ruke do ruke, a objavljena je tek 1802.

BIBL.: *Poesias . . .*, 1807—1817; *Hyssope* ima više izdanja, najznatnije 1879, s tumačem Ramosa Coelha.

LIT.: T. Braga, *A Arcadia lusitana*, Porto 1899. J. Tbk.

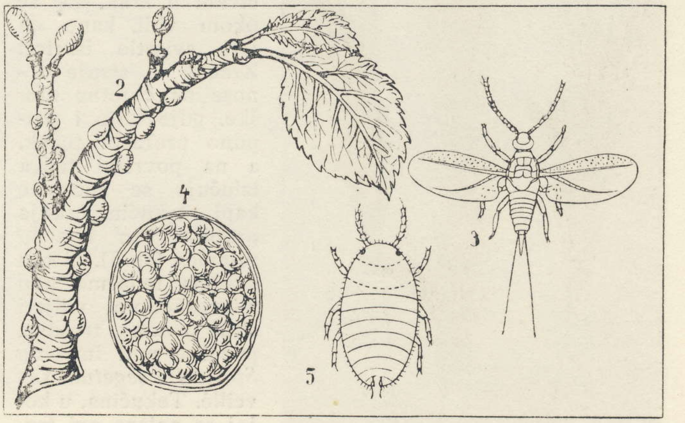
CRUZ Y CANO OLMEDILLA, Ramón de la, ✳ Madrid 28. V. 1731, † Madrid 5. III. 1794, španjolski dramatik. Štićenik vojvode Albe i grofice Benavente, miljenik kazališne publike, umro je ipak siromašan. Počinje u stilu Calderóna klasicističkim komedijama i tragedijama, no kasnije majstorski crta pučki madridski život u kratkim duhovitim komadima, zvanim »sainetes«, poput starih »entremeses« (intermezzi, međučinovi) i Ruedinih »pasos« (dramskih međuigara u prozi, od kojih se svaka zasniva na nekome događaju iz svagdanjeg života).

Na Cruzovoj pozornici žive obješenjaci i šiparice, dangube i pučani, podrugljivci i protuhe iz predgrađa. Kao dobar promatrač maloga svijeta C. je iznosio život pun pokreta i humora, oštre zajedljivosti i šarolikosti uličnog jezika (*Tragedija para reir o sainete para llorar*, *El Manolo*, *El Muñuelo*, *La presumida burlada*, *El Prado por la noche*, *Las Castañeras picadas*, *Las Tertulias de Madrid*, i t. d.). Svojim dramskim radom zabavljao je 30 godina madridski puk. Prevodio je i Shakespearea (*Hamlet*), i to prvi u Španjolskoj.

LIT.: E. Cotarelo y Mori, *Don Ramón de la Cruz y sus obras* (1899). J. Tbk.

CRVANJ, planina, što se strmo izdiže na *S* Nevesinjskog polja u Hercegovini i pruža *SZS-JIJ*. U sastavu prevladavaju vapnenci, na kojima su razvijeni krški oblici. Šumski je pokrov veoma slabo razvijen. U sjevernom, nižem dijelu, iznad doline gornje Neretve, ima stalnih (Kruševljani) i privremenih stočarskih naselja. Najviši je vrh Zimomir (1921 m).

CRVCI (*Coccidae*), kukci, rilčari, porodica jednakokrilaca. Ženke su široka štitasta tijela bez krila s dugačkim rilcem, kojim se ubuše na bilju i ne miču više s toga mjesta, a oko sebe izlučuju voštane niti. Mužjaci su manji, s velikim prednjim krilima, ponajviše bez stražnjih krila, sa zakržljalim rilcem, jer se ne hrane. Ženka, uginuvši, pod štitastim svojim tijelom čuva jaja i potomke i poslije smrti. Mlade ličinke s početka gmižu sa šest kratkih nožica, imaju dva jednostavna oka, ticala i rilce za sisanje; poslije se preobražavaju u nepokretne ženke ili dvokrilne mužjake. Mnogi su crvci štetni u gospodarstvu, pogotovu zbog toga, što se brzo umnožavaju. U našim šljivicima pravi veliku štetu šljivin crvac (*Eulecanium corni*). Na različnim voćkama vrlo je štetan San-José-crvac (*Aspidiotus perniciosus*), iznajprije poznat u Kaliforniji, poslije se rasprostranio i drugdje; s američkim voćem unesen je i u Evropu, ali mu ne prija srednjoevropska klima. Koliku silnu štetu može počiniti ovaj crvac, razabire se iz njegova umnožavanja: ženska koti oko 400 mladih, od toga ima godišnje do 4 legla i u jednom ljetu ima jedna jedina ženka 3 milijarde (3 tisuće milijuna) potomaka, koji isisavaju i katastrofalno uništavaju sve zaražene biljke. Među opasne štetnike u Italiji i u zemljama blage klime ide



ŠLJIVIN CRVAC

1. Mlade ženke; 2. odrasle ženke na grančici šljive do 6 mm velike; 3. mužjak do 5 mm velik; 4. pod štitom ženke jaja velika $\frac{1}{3}$ mm; 5. mlada ličinka velika $\frac{1}{2}$ mm

dudov crvac *(Aulacaspis pentagona)* na različnom bilju, osobito na dudovima (coccinigiia del gelso), a domovina mu je Japan. Na palmama i oleandru čini štetu oleandrov crvac *(Aspidiotus hederae) (nerii)*. Neki drugi crvci mogu biti čovjeku i korisni. Tako manin crvac *(Eriococcus mannifer* ili *Gossyparia mannifera)* u Siriji, Arabiji, Maloj Aziji i Egiptu siše sok iz kore jedne metlike *(Tamarix mannifera)* i izlučuje slatke izmetine, koje na uzduhu otvrdnu te se prodaju kao mana. Kaže se, da su se Izraelci hranili tom manom na povratku iz Egipta. Azijski lakovac *(Tachardia lacca)* živi u šumama Azije na smokvini *(Ficus religiosa)* i drugdje, pa iz sokova različnog bilja stvara izlučine pod imenom šelak; taj je veleobrt star već više stoljeća. Crvac babušar *(Kermes ilicis)* živi u južnoj Evropi na hrastu babušaru *(Quercus coccifera)*; njegove su osušene ženke poznate u trgovini pod imenom »Kermes tinctorum«; njihovo se crvenilo prije upotrebljavalo u mediteranskim zemljama za bojadisanje odjeće, a danas ga upotrebljavaju Arapi. Od pravoga crvca *(Coccus cacti)* iz Meksika dobiva se crvena boja karmin (→ cochenille). K. B.

CRVČANIN, Milivoj, ✻ Kraljevo 1892, srpski skladatelj. Po zvanju svećenik. Skladao je vokalna i instrumentalna djela; među većim njegovim djelima ističu se *Simfonijske varijacije s fugom* za veliki orkestar, *Opelo* za mješoviti zbor, ženski zborovi i popijevke uz pratnju klavira. B. Š.

CRVENA GLAVNICA (*Claviceps purpurea* [Fr.] Tul.) je gljiva, koja često zaražava raž, dolazi rjeđe na pšenici i ječmu, a nalazimo je često na različnim travama. Nije od tako velikog značenja po šteti, koju uzrokuje umanjenjem priroda raži (rijetko preko 5%), no veoma je pogubna za čovjeka i domaće životinje. Brašno od raži, koja sadržava sklerocije te gljive, uzrokuje teška otrovanja (ergotizam [v.], ignis sacer) već onda, ako sadržava samo 1 desetinu postotka sklerocija gljive. Crvena je glavnica i korisna, jer nalazi dobru upotrebu u medicini pod imenom *Secale cornutum* (v.). Najlakše opazimo gljivu, kad se u klasovima raži stvore sklerociji (sl. 1), koji joj omogućuju prezimljenje na tlu i ponovnu zarazu u idućoj godini. U nekim klasićima vidimo, kako iz pljevica poput rožića strše i do 3 cm dugi sklerociji gljive tamno ljubičaste boje. U jednom klasu nalazimo po jedan, često tri do četiri, a kadšto i po desetak sklerocija. Već prije žetve vjetar ih trusi na zemlju, no mnogi padnu na zemlju istom za vrijeme žetve. Kasnije ih kiše zabiju u tlo i tu preleže na oko nepromijenjeni do kraja travnja. U svibnju počinje njihov razvoj, te iz njih izraste po više 1 do 2 cm visokih stapčica, koje završavaju okruglom glavicom, a boje su crveno ružičaste (sl. 2). To su peritecijske strome, a u nutrini glavice nalaze se mali vrčići (periteciji) s uskim otvorom na površini glavice. U njima nastaju mješinice (asci) s iglastim trusovima (askosporama) gljive. Kad raž cvate, tada su trusovi upravo sazorili, te bivaju snažno izbacivani u zrak, što se okom vidi, kano da lete svijetle iskrice. Zračne ih struje donose na cvjetne njuške, gdje kliju i potpuno prorastu tučak, a na površini tučka izlučuju se žućkaste kapi tekućine, koja probija van između pljevica (sl. 3). U tim kapima možemo pod mikroskopom vidjeti sitne ovalne trusove, poznate pod imenom *Sphacelia segetum* Léveillé. Tekućina, u kojoj se nalaze ovi trusovi, slatkasta je okusa (»medna rosa«), te privlači brojne



Sl. 1. KLASOVI RAŽI SA SKLEROCIJIMA GLJIVE *Claviceps purpurea* (Fr.) Tul.



Sl. 2. PERITECIJSKE STROME GLJIVE *Claviceps purpurea* (Fr.) Tul.

insekte, koji je sišu i na svojim rilcima prenose u potrazi za slatkim sokom trusove na nezaražene cvjetove. Uporedo s izlučivanjem tekućine i stvaranjem trusova uvećava se i raste gljiva, te potpuno razara tučak i zamjenjuje svojim gljivnim nitima. Kasnije vanjski sloj postaje ljubičaste boje, i tako se stvaraju novi sklerociji. Osim ove vrste poznata je u nas na mnogim travama još *Claviceps microcephala* Tul., a na travi beskoljenki — *Claviceps Moliniae* Stäg.

Ako sklerociji crvene glavice dođu dublje u zemlju, ne mogu se dalje razvijati, pa je tako spriječena ponovna zaraza, stoga se i borimo protiv te bolesti dubokim zaoravanjem sklerocija. Da se zaštitimo protiv te bolesti, ne smijemo uzgajati raž na istom mjestu, gdje se bolest pojavila, a sklerocije možemo ukloniti iz ražena sjemena, ako sjeme namačemo u 32 do 37 postotnoj otopini kalijeva klorida, jer su sklerociji lakši i isplivaju na površinu, pa ih možemo lako odgrabiti.



Sl. 3. KAPLJA »MEDNE ROSE« na klasu raži

LIT.: D. Atanasoff, *Ergot of grains and grasses*, U. S. Dept. Agr. Bur. Pl. Ind. Stenc. Publ., Washington 1920; H. B. Brown i E. M. Ranck, *Forage poisoning due to Claviceps paspali on Paspalum*, Miss. Agr. Exp. Station Techn. Bull. 6, 1915; R. Falck, *Über die Luftinfection des Mutterkorns und die Verbreitung pflanzlicher Infectionskrankheiten durch Temperaturströmungen*, Zeitschr. für Forst- u. Jagdwesen 43, 1910; E. K. Seymour i F. F. Mc Farland, *Loss from rye ergot.*, Phytopathology 11, 1921; F. Stäger, *Infectionsversuche mit Gramineen-bewohnenden Clavicepsarten*, Bot. Zeitung 61, 1903. V. Š-ć.

CRVENA HRVATSKA → **Dalmacija; Hrvatska, povijest. Dukljanin.**

CRVENA KREDA, crvenjača zemlja. Vrsta crvene željezne rude, koja je mnogo izmiješana s glinom. Služi kao boja. U našim je krajevima ima oko Topuskoga i u Gorskom Kotaru. F. T.

CRVENA ZEMLJA, crvenica, terra rossa, je crvena zemlja, koja se nalazi u karbonatskim stijenama, vapnenjacima i dolomitima krša. Sastavljena je uglavnom od glinenaste tvari, koja je adsorbirala toliko željeznoga oksida i hidroksida, da je od njih dobila crvenu boju, pa je u naučnoj literaturi zovu najviše talijanskim imenom terra rossa (zemlja crvenica). Postala je, kao i boksit, otapanjem vapnenjaka i dolomita, pa je s boksitom u najužoj genetskoj vezi. Zato ćemo u njoj naći i one minerale, koji se nalaze u boksitu. Za krajeve našega krša vrlo je važna, jer je jedino plodno tlo, na kojem uspijeva biljka. A nema je u tim krajevima mnogo, i to zato, što je nema mnogo ni u onim stijenama, iz kojih postaje, u vapnenjacima i dolomitima. Vapnenjaci i dolomiti sadržavaju 0,5% u vodi netopljivih mineralnih tvari. Voda (u









Gore: CRTEŽI ŽIVOTINJA NA STIJENI U SPILJI KOD ALTAMIRE, KAMENO DOBA;
u sredini gore: PIJANE MENADE, CRTEŽ S JEDNE HIERONOVE POSUDE, Berlin, Neues Museum;
u sredini dolje: ŽIVOTINJE, *(Crteži tušem iz psaltira),* Utrecht, Universitätsbibliothek;
dolje: PISANELLO, ČAPLJE, *(Crtež perom),* Pariz, Louvre.

PRILOG U BAKROTISKU 14







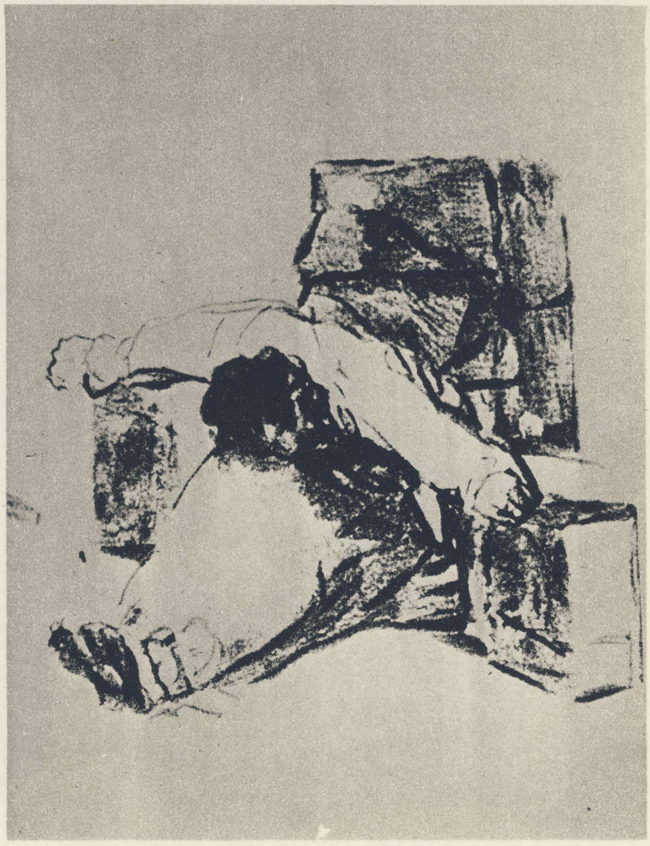


Gore lijevo: SANDRO BOTICELLI, DANTE I BEATRICE, *(Crtež perom)*, Berlin, Grafička zbirka;
gore desno: ANTONIO POLLAIUOLO, HERKUL i GIGANTI, *(Studija)*, Cambridge, Museum Fagg;
dolje lijevo: RAFAEL SANTI, STUDIJE MADONE, *(Crtež perom)*, London, British Museum;
dolje desno: LEONARDO DA VINCI, SKICA ZA TRIVULSIJEV SPOMENIK, *(Tinta preko retla)*, Windsor, Royal Library.









Gore lijevo: ALBRECHT DÜRER, AUTOPORTRET OKO G. 1493., *(Crtež perom),* Lavov, Museum Lubomirski; *gore desno:* REMBRANDT VAN RIJN, STUDIJA, *(Crtež perom),* Beč, Albertina; *dolje lijevo:* VELÁSQUEZ, STUDIJE JAHAČA, *(Crtež ugljenom); dolje desno:* FRANCISCO GOYA, GALILEI, *(Crtež ugljenom).*

PRILOG U BAKROTISKU 16









Gore lijevo: J. A. DOMINIQUE INGRES, AKT MUŠKARCA, *(Crtež crayonom)*, Montaban,, Musée Ingres; *gore desno:* EUGÈNE DELACROIX, JAHAČ, *(Crtež tušem); dolje lijevo:* VINCENT VAN GOGH, STUDIJE, *(Crtež tušem); dolje desno:* PIERRE-AUGUSTE RENOIR, STUDIJA DJEČJE GLAVE, *(Crtež perom).*









Gore lijevo: CRTEŽ 8-GODIŠNJE DJEVOJČICE; *gore desno:* IVAN GENERALIĆ, SEOSKI KRAJOLIK, *(Crtež perom),*
u sredini: KRSTO HEGEDUŠIĆ, TISA, ČALE NA! . . . *(Crtež perom);*
dolje: ERNEST TOMAŠEVIĆ, IZ DALMATINSKE HRVATSKE, *(Crtež perom).*

PRILOG U BAKROTISKU 18







Gore lijevo: LJUBO BABIĆ, ŽENA IZ MIKULIĆA, *(Crtež tušem)*; *gore desno:* VLADIMIR BECIĆ, LIKOVI, *(Crtež tušem)*; *dolje:* JEROLIM MIŠE, STUDIJA DJEVOJČICE, *(Crtež perom)*

zajednici s ugljičnim dioksidom) otapa te dvije stijene pretvarajući ih u kalcijski i magnezijski kiseli karbonat. Te karbonate odnosi voda, a ostaju neotopljene one mineralne tvari, kojih je bilo u vapnenjacima i dolomitima oko 0,5%. Vrlo mala količina, pa je potrebno i dugotrajno vrijeme i goleme količine vapnenjaka i dolomita, da se otope i da dadu znatniju množinu crvenice. Nju lako raznesu vjetrovi ili je nanesu vode u šupljine, propuklice, udoline, ponikve, dulibe i doce, gdje se sabira kao tle, a ostaju gole stijene vapnenjaka i dolomita. Zato su krajevi našega krša pretežno goli.

LIT.: F. Tućan, *Die Kalksteine und Dolomite des kroatischen Karstgebietes*, Geološki anali Balkanskoga Poluostrva, knj. VI., 2.; F. Tućan, *Terra rossa, deren Natur und Entstellung*, Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie, sv. 34; F. Tućan, *Sull' origine della Terra rossa*, Giornale di geologia pratica, XII., 1914. F. T.

CRVENA ŽELJEZNA RUDA, hematit, spekularit. Kristalizira heksagonski. Većinom se javlja u jedrim tvorevinama, a kadikad je gust, zrnast, lisnat, ljuskav, koncentrično lupinast, vlaknast, radijalno vlaknast, zemljast i poput caklovice. Nalazi se i u pseudomorfozama, naročito po piritu. Pseudomorfoze hematita po magnetitu zovu se *martit* (po bogu Martu). Može biti metalnoga, polumetalnoga i gotovo staklastoga sjaja. Jedre su tvorevine mutne. Obično je neproziran, pa tek u tanušnim listićima propušta crveno svijetlo. Željezno crn, tamno ocalno siv. Guste i zemljaste vrste crvene su, a crven mu je i ogreb (otuda ime hematit, grč. *αἷμα* »krv«). Kadikad je magnetičan. Spoj je željeza s kisikom, Fe_2O_3 sa 70,02% željeza, pa je od njega samo magnetit bogatiji željezom (72,41% Fe). O veličini zrnja u nakupini zavise sjaj i boja hematita, pa s obzirom na taj sjaj i boju dijelimo ga u: 1. *Željezni sjajnik*, koji je jaka metalna sjaja (otuda ime spekularit, lat. speculum »ogledalo«) i smeđe crvena ogreba. Javlja se ili u jasnim kristalima ili u krupnim kristalastim nakupinama. Kad se razvio u listićima, zovemo ga *željeznim tinjcem*, koji se veoma lako ljušti u metalno sjajne tanušne listiće i ljuščice. 2. *Crvena željezna ruda* ili *crveni željezni kamen* je jedri hematit, gusta, sitno vlasasta i zemljasta sastava. Negdje je u formi oolita (bobica). Tvrdoće je kolebljive. Koji su kremenasti, imaju tvrdoću i do 7 (zovu ih *crvenim kremenastim željeznim kamenom)*, a zemljasti su tako mekani, da se daju mrviti prstima, pri čem bojadišu prste crveno. Boje je tamno crvene, crveno smeđe, smeđe i crvene. Katkad je bubrežasta, pa na površini crna i smolasta sjaja; to je crvena caklovica (zbog crvena ogreba). Crvena željezna ruda zalazi kadšto u neke minerale kao pigment, koji im daje crvenu boju. Tako je od nje crveno mnogo eruptivno stijenje, neki vapnenjaci i pješčanici. *Krvni kamen* je gusta crvena željezna ruda; boje je tamno ocalno sive, koja kadikad prelazi u crvenu; strukture je vlaknaste. Upotrebljava se za brušenje kao uresni kamen. *Crveni oker* je zemljasta crvena željezna ruda; služi kao boja. Crvena željezna ruda, izmiješana znatnom količinom gline, zove se *crvenjača* ili *crveni kamen*. Služi kao boja. Ako je u crvenoj željeznoj rudi primiješano nešto manje gline, onda je zovu *glinenim željeznim kamenom*. Škriljavac, koji je uglavnom sastavljen od željeznoga tinjca, te veoma bogat željezom, zove se *itabarit*. Od njega je izgrađen masiv Pic Itabira kod Serra da Pieda u Braziliji, pa mu otuda ime.

Za željezni veleobrt od najveće su važnosti rudišta hematita, a to zato, što je nesamo željezom najbogatija ruda, već se na nekim mjestima razvio u golemim količinama. U našim krajevima dosta je raširen, a negdje se razvio čak u vrlo velikim količinama stvarajući bogate željezne rudnike, na pr. u okolini Vareša, kod Desinića, u Samoborskoj gori (gust), u Petrovoj gori (nađe se lijepoga željeznoga tinjca), u Zagrebačkoj gori kod Psarjeva (željezni tinjac), u Gorskom Kotaru, gdje je postao preobražajem iz pirita (više puta željezni sjajnik), u okolini Rduča, Gračaca i Bruvna u Lici (rasuti komadi po poljima), u Dilj-gori (ljuskavi hematit), u gradiškom kraju kod Tisovca (sitno ljuskavi hematit), u Kalniku (ljuskav i vlaknast), u Očuri kod Lepoglave (željezni tinjac), u Gorama kod Gline (ljuskav), na Kokirni kod Žirovca (ljuskav, zrnast). U Bosni su na glasu hematitski rudnici u okolini Vareša. Tu se nižu ležaji hematita u dužinu od nekoliko kilometara. Najveće količine razvile su se na jugu od Vareša, gdje se šire s jedne i druge strane doline potoka Stavnje. Tu je hematit različne boje: ili je kao krv crven ili crveno siv. Većinom je krupno zrnast, pa zrna negdje prelaze u ljuske sjajući se polutamnim sjajem. Među ljuskavim i sitnozrnastim hematitima ima i takvih, koji su ljubičaste boje, ali su tamni. Gusti hematiti, kojih ima također u tom kraju, crveni su kao trešnja, smeđe crveni, tamno smeđi i posve crni (od mangana). Ima ih i po obroncima Droškovca, Pržića, Potoka, Ponikve i Borovice. Vareški je hematit postao metasomatozom iz vapnenjaka, pa se nađe u njemu lijepih hematitskih okamina od amonita. Ima ga u Bosni još kod Čevljanovića kod Srednjega oko potoka Rače, u rudnom kraju između Une i Sane, na pr. u Ljubiji (uz glavne željezne rude limonit i siderit), u Motajici planini, na zapadnoj strani Mahnače planine kod Blatnice, u Hercegovini kod Jablanice.

Za svjetski veleobrt željeza od velike su važnosti hematitska ležišta u Švedskoj, Rusiji i Sjevernoj Americi. Željezni švedski rudnici sastavljeni su pretežno od magnetita, ali ima ondje i vrlo mnogo hematita, a negdje je izmiješan magnetit s hematitom. Najveći švedski željezni rudnici nalaze se kod Kiirunavaare, Haukivaare, Svappavaare, Ekströmsberga. U Rusiji su veliki željezni rudnici kod Krivoga Roga na Herzonu; tu se razvio pretežno magnetit, ali ima i mnogo hematita i martita. Na Uralu su golemi željezni rudnici u rudnom kraju Bogoslovska, gdje se razvio najviše hematit uz martit i magnetit. Tu se nalaze pseudometamorfoze magnetita po hematitu, poznate pod imenom *mušketovita*. Kod Mjedno-Rudjanska na magnetskom brdu Visokaja Gora razvio se u gornjim dijelovima magnetit, a u dubljini hematiti i martit. Vrh Magdalinskoga Kamena sastavljen je sav od hematita. Na magnetskom brdu Ulla-Utasse-Tau u okrugu Verhne-Uralsk nalazi se martit slično kao na Visokoj Gori. Magnitnaja Gora sastavljena je uglavnom od magnetita, ali ima dosta hematita i martita. U Trojickom se razvila crvena željezna ruda, ali ima i kristala željeznoga sjajnika. Po guberniji Jenisejskoj javljaju se svuda magnetit i hematit u velikim količinama. U Sjevernoj Americi ima mnogo hematita u Koloradu, u Georgiji u Lincol Co. Među najgolemija ležišta željeznih ruda ubrajaju ona u Michiganu, Wisconsinu, Minnesoti i po zapadnim stranama Lake Superiora.

Koliko se proizvede godišnje željeza u veleobrtnim državama, neka pokaže samo ovaj primjer: Njemačka je 1938 proizvela 11 milijuna tona željeza od 33 milijuna tona, kolika joj je godišnja potreba.

LIT.: F. Beyschlag-P. Krusch-J. H. L. Vogt, *Die Lagerstätten der nutzbaren Mineralien und Gesteine*, sv. II., str. 442; L. Djupark i L. Mrazek, *Troickoe mjestorođenie željeznih rud v Kizelovskoj Dače na Uralje*, Trudi Geološkoga Komiteta. Nova serija, sv. 15., S. Peterburg 1904; C. Hintze, *Handbuch der Mineralogie*, sv. I., str. 1782; F. Katzer, *Die Eisenerzlagestätten Bosniens und Hezegowina*, Berg- und Hüttenmännisches Jahrbuch, sv. 58; F. Tućan, *Specijalna mineralogija*. F. T.

CRVENDAĆ *(Erithacus rubecula)*, ptica pjevica naših gajeva i šuma. Ponešto je manji od slavuja, odozgo maslinasto smeđ, odozdo zamazano bijel, a čelo, grlo i prsa rđasto crveni; zato ga i nazivamo rusogrli crvendać. Seli se u listopadu, vraća u ožujku, a mnogi ostaju i preko zime kod nas; hrane se bobicama. Gnijezdi se blizu zemlje, na jajima sjede izmjenice oba roditelja.

LIT.: St. Gjurašin, *Ptice*, Zagreb 1899. K. B.

CRVENICA → Crvena zemlja.

CRVENI KAMEN → Crvena željezna ruda.

CRVENI KREMENASTI ŽELJEZNI KAMEN → Crvena željezna ruda.

CRVENI KRIŽ, međunarodna humana ustanova za pružanje pomoći. Njezin se rad temelji na odredbama Ženevske konvencije za poboljšanje sudbine ranjenih i bolesnih vojnika u ratu od 27. VII. 1929, na odredbama Konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima od 27. VII. 1929 i Konvencije o Međunarodnoj uniji za pomoć od 12. VII. 1927. Organi ustanove jesu: Međunarodni odbor C. K. sa sjedištem u Ženevi; Liga društava C. K. sa sjedištem u Parizu (od rujna 1939 u Ženevi); međunarodne konferencije C. K. i narodna društva C. K.

Međunarodni odbor C. K. čuvar je osnovnih načela C. K. On potiče na osnivanje narodnih društava C. K. i pazi, da njihovo djelovanje bude u skladu s međunarodnim konvencijama. Za vrijeme rata posreduje između društava C. K. zaraćenih zemalja i preko svojih izaslanika obavješťava se o životu zarobljenika i zatočenika u logorima. Osniva urede za pružanje pomoći ratnim žrtvama i za obavješćivanje o palim, umrlim, zarobljenim i nestalim osobama.

Liga društava C. K. nastoji, da se narodna društva C. K. što bolje organiziraju i da ideje C. K. prodru u sve slojeve naroda. Potiče narodna društva, da u svojim školama i tečajevima spremaju stručno bolničarsko osoblje i da surađuju pri suzbijanju zaraza i pružanju prve pomoći u slučaju poplava, potresa, požara i drugih nesreća. Radi na poboljšanju higijenskih prilika. Udruživanjem školske i izvanškolske mladeži kod narodnih društava stvara pomladak C. K. i daje upute za njegov teorijski i praktički odgoj po načelima C. K.

Međunarodna konferencija C. K. vrhovno je tijelo ustanove C. K., a sačinjavaju je izaslanici Međunarodnog odbora, Lige, narodnih društava C. K. i država potpisnica konvencije. Konferencija odlučuje o svim pitanjima C. K. i određuje dužnosti Međunarodnom odboru, Ligi i narodnim društvima. Do 1938 održano je 16 međunarodnih konferencija.

Narodna društva C. K. osnivaju se na području pojedinih zemalja. Ona su izvršni organi za izvođenje programa C. K. Organizacija narodnih društava vrši se po načelima: dotična zemlja mora biti potpisnica Ženevske konvencije; u istoj zemlji može postojati samo jedno društvo C. K. i mora biti priznato od vlade svoje zemlje; društvo mora nositi ime i znak C. K. i imati svoj središnji odbor; ono mora obuhvatiti cijelu zemlju; članom društva može biti svaki građanin bez razlike vjere, spola i političkog naziranja; društvo prihvaća načelo moralne solidarnosti, koje spaja sva narodna društva C. K. u svijetu, i obvezuje se, da će podržavati vezu s Međunarodnim odborom i drugim narodnim društvima. Članstvo je narodnih društava C. K. dobrovoljno. Inače su narodna društva C. K. slobodna u svojoj organizaciji.

Dužnosti su narodnih društava C. K. uvjetovane programom ustanove C. K. uopće, a zakonskim propisima dotične zemlje i pravilima dotičnoga društva napose. U vrijeme mira ona su dužna pružati prvu pomoć u slučajevima velikih narodnih nesreća, spremati osoblje i sredstva za slučaj rata, odgajati pomladak u duhu C. K. i raditi, da se ostvare drugi zadatci prema uputama Lige i svojih pravila. Za rata su dužna pomagati zdravstvo državne vojne snage kod evakuacije, prijevoza i liječenja svojih i neprijateljskih ranjenika i bolesnika. Svojim osobljem i svojom opremom dužna su ublaživati i sve ostale ratne nevolje kao i posredovati u dopisivanju zarobljenika i zatočenika s njihovom rodbinom.

Općenito uzevši, C. K. vodi misao milosrđa i dobrovoljne pomoći bližnjemu. C. K. strogo je neutralan; on stoji daleko od svake politike i u svome djelovanju gleda samo čovjeka kao ljudsko biće.

Društvo C. K. na području Nezavisne Države Hrvatske osnovano je zakonskom odredbom br. CLXIII-495-Z. p.-1941 od 5. VII. 1941, koja je godinu dana kasnije zamijenjena novom zakonskom odredbom br. CXCV-1627-Z-1942 od 4. VII. 1942, kojega je dana objavljen i propisnik Predsjedništva vlade br. 21660-VII-1942 o društvenoj organizaciji. Potanji propisi o djelovanju društva izneseni su u društvenom poslovniku, odobrenom od Predsjedništva vlade 21. VIII. 1942. Društvo nosi ime *Hrvatski Crveni Križ* sa sjedištem u Zagrebu. Ono stoji pod zaštitom i nadzorom države. Oslobođeno je od plaćanja svih državnih i samoupravnih daća, poreza i prireza na svoju imovinu kao i na sve priredbe u korist svojih ciljeva, a uživa i različne druge povlastice. Članom društva može biti svaki državljanin Nezavisne Države Hrvatske, koji uživa časna prava. Organi društva jesu: 1. predsjednik, 2. središnji upravni i izvršni odbor, 3. župski, gradski i mjesni odbori, 4. nadzorni odbori (povjerenstva). Predsjednika, kao i dva podpredsjednika te središnji upravni i nadzorni odbor društva imenuje i opoziva Poglavnik N. D. H. na suglasni prijedlog ministra hrvatskog domobranstva i zdravstva. Središnji upravni odbor bira iz svoje sredine izvršni odbor. Župske i gradske odbore imenuje izvršni odbor društva. Župski odbori imenuju mjesne odbore. Društveni se članovi dijele na: počasne, koje takvima prizna središnji odbor radi osobitih zasluga za društvo; dobrotvore, koji uplate društvu najmanje 10.000 Kuna; prijatelje, koji uplate najmanje 2.000 Kuna; radne, koji djelatno učestvuju na ostvarenju društvene svrhe; prinosnike i podupiratelje, koji plaćaju ustanovljenu godišnju članarinu.

Povijest. Prvu misao o osnivanju ustanove, koja bi se imala brinuti za sudbinu ranjenih i bolesnih vojnika, iznio je Švicarac Jean Henry Dunant (1828—1910) poslije bitke kod Solferina (1859), kada je oko 40.000 poginulih i ranjenih vojnika prekrilo bojno polje i kada je Dunant organizirao prvu pomoć ranjenicima. Svoja opažanja o patnjama ranjenika iznio je Dunant u djelu *Un Souvenir de Solferino* (1862), u kojem postavlja prijedlog, da se osnuju dobrotvorna društva, koja bi u ratno doba njegovala ranjenike i bolesnike, a u vrijeme bi mira spremala sve, što treba za to njegovanje. Dunantovo djelo imalo je odjeka, i već 1863 osniva se u Ženevi odbor (»odbor petorice«) sa zadatkom, da radi na ostvarenju Dunantove zamisli. Na poziv toga odbora sastala se u Ženevi međunarodna konferencija (od 26. do 29. X. 1863), na kojoj je bilo zastupano 16 država, pa su tom zgodom bili udareni temelji međunarodnoj ustanovi C. K. Kao svoj simbol (znak) ustanova je usvojila izmijenjene boje švicarskog federalnog grba: crveni križ na bijelom polju. Da bi pak ovo nastojanje bilo i službeno priznato od vlada pojedinih država, osobnim zauzimanjem Dunanta i ostalih članova »odbora petorice« došlo je i do saziva diplomatske konferencije u Ženevi (od 8. do 22. VIII. 1864), na kojoj je zaključena Konvencija za poboljšanje sudbine ranjenih vojnika u ratu. Ovom se *Ženevskom konvencijom* od 22. VIII. 1864 utvrđuje: Ranjenici i bolesnici u ratu, kao i ambulante, bolnice i sanitetsko osoblje (službeno i dobrovoljno) uživat će neutralnost. Na zgradama, u kojima se vrši njega bolesnika i ranjenika, istaknut će se zastava Crvenoga Križa na bijelom polju. Sanitetsko osoblje nosit će traku s istim znakom, a jednako će se obilježavati i materijal, koji služi u spomenutu svrhu. Ranjenici i bolesnici njegovat će se bez obzira na narodnost. Neizlječivi vraćat će se svojim kućama. Konvenciju je odmah potpisalo 16 država, ostalima je prepušteno na volju, da joj pristupe, kad hoće. — U toku vremena, prilagođujući se modernom načinu ratovanja, Ženevska je konvencija revidirana 1906 i 1929 i upotpunjena Konvencijom o postupanju s ratnim zarobljenicima od 27. VII. 1929. Do 1906 pristupilo je Ženevskoj konvenciji 36 država. G. 1929 bilo ih je 55, a danas ih ima 63 s više desetaka milijuna članova. Hrvatska formalno još nije pristupila Ženevskoj konvenciji, i ako stvarno provodi njezina načela i postupa prema njezinim odredbama.

LIT.: *Manuel de la Croix-Rouge internationale* (izdanje Međunar. odbora i Lige 1930); *Les Conventions de Genève de 1929;* D. Werner, *Histoire de la Croix-Rouge*, Pariz 1938; H. Deslandes-Grandpré, *La Convention de Genève et ses réformes successives*, Pariz 1938; F. Barbey, *La Croix-Rouge dans le monde*, Pariz 1939; M. Huber, *Genfer Konvention und Rotes Kreuz*, Zürich 1939; F. Grüneisen, *Das Deutsche Rote Kreuz in Vergangenheit und Gegenwart*, 1939; M. Huber, *Croix-Rouge, quelques idées quelques problèmes*, Lausanne 1941; *Revue internationale de la Croix-Rouge* (mjesečnik, Ženeva); *Revue et Bulletin d'Information (Publication mensuelle de la Ligue des Sociétés de la C. R.*, Pariz); *Das Deutsche Rote Kreuz* (mjesečnik njemačkog C. K., Berlin); *Jahrbuch des Deutschen Roten Kreuzes* (godišnjak, Berlin). N. Z.

CRVENI OKER → Crvena željezna ruda.

CRVENI POLUMJESEC na bijelom polju je simbol (znak), kojim se — umjesto crvenim križem — služe narodna društva Turske, Egipta i Iraka, osnovana na temelju Ženevske konvencije (→ Crveni Križ). N. Z.

CRVENI VJETAR → Vrbanac.

CRVENI ŽELJEZNI KAMEN → Crvena željezna ruda.

CRVENKAPICA (njem. Rotkäppchen, franc. Chaperon rogue), priča o djevojčici, koju proždire vuk, ovoga ubija lovac, a crvenkapica izlazi živa i zdrava iz njegove utrobe. Prvi put obradio ju je na latinskom jeziku Egbert Lüttiški u 11. st. pod naslovom *Puella a lupo servata* (djevojčica izbavljena od vuka). G. 1697 dao je priči poznati oblik Francuz Perrault, a 1800 obradio ju je na njemačkom jeziku romantik Ludwig Tieck. Motiv nalazimo u verzijama na germanskom i romanskom jezičnom području. Priča počiva na mitu, kako slabijega proždire neka neman. Analogan motiv nalazimo u nordijskoj Eddi, gdje gorostasni vuk Fenris proguta sunce, našto nastaje propast svijeta. Ali i vuka Fenrisa ubija neko božanstvo. t. j. sunce će se opet ukazati i svijet će se pomladiti. G. Š.

CRVENO JEZERO (u narodu Crljeno jezero), vrtača okruglog otvora sjeverozapadno od Imotskog, kojoj je donji dio ispunjen vodom. Strane padaju gotovo okomito

do vodene razine. Vrtača se nalazi na nagnutom zemljištu (između 415 i 500 m), razina vode koleba između 280 i 320 m, a vodena površina iznosi oko 0,03². Pri razini vode na 294 m izmjerena je dubina od 275 m, što znači, da je dno jezera samo 19 m iznad morske razine. Dubina je vrtače, dakle, prema najvišem rubu 481, a prema najnižem 394 m. Najvjerojatnije je, da je provalija postala rušenjem tavana velike podzemne šupljine. Strmoglava dubina i veličina C. j. izazvali su legendu, da su se ovdje prosjeli dvori bogatog i bezdušnog Gavana. J. R-ć.

CRVENOKICA *(Scardinius erythrophthalmus)*, koštunjača riba naših slatkih voda iz porodice šaranka; narod nju i neke druge ribe pozna pod imenom »bjelice« (v.). Naraste do 30 cm; ime joj potječe otuda, što na zlatnoj očnoj šarenici ima crvenu pjegu. Meso joj je dlakavo, pa ne valja, a ako se ulove veće količine te ribe, onda njome gnoje polja ili hrane svinje. K. B.

CRVENO MORE (Mare erythraeum), sporedno more Indijskog oceana, zauzima 448.800 km². Prvi zametak njegova postanka pada u miocen, kada se duga plasina prosjela, tako da je Sredozemno more moglo kao u plitku dragu prodrijeti na J. Kasnije se more povuklo do današnjega Sueza, dok je po sredini uleknine zaostao niz slanih jezerskih ostataka. Koncem pliocena nastao je prolom dubokog korita. Kako su u isto doba na J provalili vulkani i ispeli se neki otoci, uleknuo se i Adenski zaliv, i tako je mogla ovamo prodrijeti voda Indijskoga oceana. Od toga su se doba staložile po obalama grede školjaka i koralno vapno, koji su se onda ispeli u obliku grebena. Crveno je more duboko korito (2190 m). Njegovo se modro površje nalazi među žutim nizinskim obalama, a uvaljeno je u gole kamene terase afričkih i arapskih plasina; paklenski je vruće, nezdravo, a i nezgodno za promet. Zbog vrlo visoke toplote zraka i velike suše, dakle pustinjske klime, jednako su mršavi bilinski i životinjski organizmi na obim primorjima. Ali i primorski su žitelji, čini se, među sobom slični: tamne su boje kože Arapi (možda ukršteni s predarapskim rasnim elementima); žive kukavno od ribarenja i obalnog brodarenja. Crveno je more od davnine bilo važnim provoznim putem iz Indijskoga oceana (Ofir i Levante) u Evropu. Kad je pak pronađen put u (azijsku) Indiju oko Afrike, opustjelo je C. m. Pošto je probijen Sueski kanal (1869), ono je opet oživjelo pod protektoratom Velike Britanije, koja je zaposjela Aden (g. 1839), otok Perim (1857) i Egipat (1882). Privredna važnost crvenomorskih primorja vrlo je neznatna, jer nemaju prirodnih bogatstava, a k tomu je posve teška veza među obalom i bregovitom unutrašnjosti okoline.

LIT.: A. Issel, *Morfologia e genesi del Mar Rosso*, Firenca 1899; E. Banse, *Die Erythräis*, Beč 1911. A. G.



CRVENO MORE

CRVENREPKA *(Phoenicurus, Ruticilla)*, ptica pjevica crvenoga repnog perja, kojim trepeće. Vrlo korisna ptica, jer tamani kukce i gusjenice. Kod nas živi šumska crvenrepka ili kovačić *(Phoenicurus phoenicurus)* na drveću u šumi, gaju i vrtu. Za vrijeme seobe u jesen i proljeće ima ih mnogo u Dalmaciji. Gnijezdi se u dupljima drveća i zidovima, a jaja su joj modrozelena, kadšto i crvenopjegava. Domaća crvenrepka *(Phoenicurus ochruros gibraltariensis)* je crnkasta, osim žućkastorđastocrvena repa. Živi i u Hrvatskoj, u gorskim krajevima Bosne; gnijezdi se u pukotinama, u gorskom kamenju, a jaja su joj bijela. K. B.

CRVENJAČA → Crvena kreda.

CRVI *(Vermes)*, mnogostanične životinje, u nauci obuhvataju tipove, različite po građi i načinu života. Po današnjem naučnom mišljenju izvodimo crve od radijski simetričnih mješinaca posredovanjem životinjskih oblika, koji pužu, pa su crvi zbog toga dobili dvostran simetrički oblik tijela. Baš među rebrašima *(Ctenophora)* ima oblika, kao što je *Coeloplana*, koji puže trepetljikama po morskome dnu, a donja mu je strana plosnata s usnim otvorom u sredini. Tako možemo sebi predstaviti, kako su se razvili najniži dvostrano simetrični crvi od mješinaca. Takvi najprimitivniji crvi poznati su u nauci kao virnjaci ili turbelarije, a od ovih su se opet razvili drug crvi plošnjaci, zatim kolutićavci.

Crvi nisu jedinstvena naučna hrpa životinjâ, pa je za njih gotovo nemoguće dati zaokruženu sliku i zajednički građevni plan. Pod imenom crva shvaćamo bilateralno simetrične životinje ispružena tijela, plosnate kao metilj i trakavica ili zaobljene kao gujavica i glista. Crvi su mekane kože, a u životu su kadšto posuti trepetljikama, izuzevši gliste. Kožu crva sastavljaju epidermalne stanice, koje zaštićuje hitinozna kutikula, a posebne žljezdane

stanice u epidermi izlučuju sluz, da im koža bude uvijek vlažna, ili te stanice stvaraju oko tijela kožnate ili vapnene cijevi. Mišići se crva vežu kožom u kožnomišičnu mješinicu, s pomoću koje se pokreću. Neki se crvi pokreću i nečlankovitim privjesnim nožicama ili parapodijama s čekinjama kao čekinjaši (v.) ili prijanjalkama kao pijavice (v.). Uz ektoderm i entoderm razvio se kod crva i treći srednji klični list ili mesoderm.

Crvi su, uzevši strogo naučno, celomati (Bilateria), pa u skupini protostomia (izuzevši sagite [strjeličare] i žiroglavce, koji se ubrajaju u deuterostomia) obuhvataju dvije hrpe: *Scolecida*, crve jednostavnije organizacije, bez sekundarne tjelesne šupljine, i *Coelhelmintha*, crve sa sekundarnom, pravom tjelesnom šupljinom (oblići ili gliste i kolutićavci).

Neki crvi žive stalno u vodi, u moru ili slatkoj vodi, neki na kopnu slobodno ili u izlučenim cijevima (prirasli na podlozi), neki opet kao nametnici (parasiti) u bilju ili životinjama. Druge značajke različitih skupina crva prikazat ćemo kod svake hrpe napose.

Scolecida obuhvataju plošnjake (Platyhelminthes) i kolnjake (Rotatoria).

Plošnjaci se, kao crvi niže građe, naslanjaju na mješince (rebraše); kod najprimitivnijih plošnjaka, a to su virnjaci (Turbellaria), nalaze se u kožnom epitelu žljezdastih stanica štapićasta tjelešca ili rabditi, koji nalikuju na žarnike mješinaca. Oni u dodiru s vodom nabubre, pa se oko crva stvori sluzav ovoj za obranu ili za hvatanje malih životinja za hranu. Plošnjaci su kao list plosnata tijela, mekani i bez udova; mesenhim im je veoma razvijen i vezivom ispunja šupljine između epitela i crijeva, pa su u tom vezivu unutrašnji organi kao utaknuti, u parenhimu; zbog toga i zovemo plošnjake parenhimatoznim životinjama. Plošnjaci nemaju crijevnog otvora (anusa), a osim nekih iznimaka oni su dvospolci. Pravi su plošnjaci: virnjaci, metilji i trakavice.

1. Virnjaci *(Turbellaria)* imaju crijevo i po tijelu trepetljike; žive slobodno: *Planaria*.

2. Metilji *(Trematodes)* imaju crijevo, trepetljike samo u mladosti kao ličinke; oni su nametnici: žablji metilj *(Polystomum integerrimum)*, čudnovati metilj *(Diplozoon paradoxum)*, ovčji metilj *(Fasciola hepatica, Distomum)*, ptičji metilj *(Urogonimus macrostomus)*, krvni metilj *(Schistosomum haematobium, Bilharzia;* v.).

3. Trakavice *(Cestodes)* su bez trepetljika i crijeva, nametnici su; tijelo im se sastoji od članaka u lancu (v.).

4. Vrpčari *(Nemertini)* razlikuju se od tri spomenute hrpe, ali kako su i oni skolecidi, spomenut ćemo ih ovdje. Vrpčari su produženi poput vrpce, imaju trepetljikastu kožu, kožni mišičasti sloj im je debeo, crijevni otvor razvijen. Na prednjem kraju tijela imaju ispružljivo rilo, dvije sjetilne jamice na glavi i krvotočni sustav. Dugi su od nekoliko milimetara do više metara, a širine uvijek malene; manje vrste žive u Jadranu *(Cerebratulus)*, pretežno u morskome mulju pod kamenjem. U Sjevernom moru živi golemi vrpčar *(Lineus longissimus)*, koji naraste preko 10 m.

5. Kolnjaci *(Rotatoria)* rijetko su veći od 1 mm; žive u slatkoj vodi, manje u moru. Sprijeda na tijelu imaju trepetljikasto kolo ili trepčanik, koji neprestano trepeće; njime se pokreću i strujanjem dovode hranu u usta.

6. Gliste *(Nematodes)* su parasitički crvi ili žive slobodno u prirodi; cjevasta su ili nitasta oblika; zaštićeni su kutikulom, pod kojom su četiri odebljanja: dva sa strana, a po jedno na leđnoj i trbušnoj strani. Pod kutikulom su uzdužni mišići između spomenuta četiri odebljanja mekane subkutikule. Na tijelu sprijeda su usta, koja vode u jednjak, a taj u epitelu ima radijarna mišićna vlakanca, kojima poput teglice usisava tekuću hranu. U postranim subkutikularnim odebljanjima smješten je po jedan izmetni kanal; oba se sjedinjuju u prednjem dijelu tijela i s otvorom istječu na trbušnoj strani. Izmetni su organi gliste dakle ekskretorne kožne žlijezde; oni su intracelularne cijevi jedne jedine velike stanice, pa se tako cijeli izmetni sustav sastoji ovdje samo od 2 stanice. I inače su u tijelu glistâ osobito velike i druge stanice, koje su baš zbog svoje veličine često služile histološkom istraživanju finije strukture i diobe stanica. Gliste su redovno rastavljena spola. Neke su nametnici u životinjama, rjeđe biljkama, neke žive slobodno u slatkoj vodi, moru ili u zemlji, a neke u trulim tvarima, kao na primjer octena glistica. Gliste se hrane organskim sokovima. a neke krvlju. Glista *(Ascaris)*, trihina *(Trichinella)*, pšenična glistica *(Tylenchus)*, blitvena glistica *(Heterodera)*, octena glistica *(Anguillula aceti)* od 1—2 mm u ljepilu i uzavrelom octu, potkožnjak *(Filaria)*; tanke gliste bez anusa su *Mermis*-oblici, od kojih ženke, velike do 10 cm, a mužjaci manji, koji imaju proširen repni kraj, žive u zemlji, kadšto međusobno smotani u klupko. Kad se zemlja navlaži, osobito iza tople noćne kiše, iziđu napolje i iznenada se pojave u velikoj množini *(Mermis nigrescens)*. To daje povod vjerovanju u crvnu kišu (Wurmregen).

7. Crvi nalik na gliste *(Nematomorpha)* posebna su hrpa životinja, koje na stijenci tijela nemaju bočnih odebljanja, a nametnici su samo u mladosti do spolne zrelosti; tada žive u tjelesnoj šupljini člankonožaca, a zbog razmnožavanja idu u vodu, gdje spolno dozriju. Kod nas su poznati u slatkoj vodi pripadnici porodice strunica *(Gordiidae)*: *Gordius, Parachordodes*.

8. Kukaši *(Acanthocephali)* su mješinasta tijela; na njemu sprijeda s natrag zakrenutim kukama nalazi se rilo, koje mogu uvući u mišićastu kesu. U koži pod nježnom kutikulom mrežaste su šupljine s hranljivom tekućinom; njima koža služi za primanje hrane, jer nemaju probavila. Odrasli kukaši prikvačeni su rilom za sluznicu crijeva u kralježnjacima i hrane se crijevnim sadržajem. Golemi kukaš *(Echinorhynchus hirudinaceus* ili *gigas)* naraste preko pol metra; odrastao živi u tankom crijevu svinje, a kao ličinka u grčici hrušta i drugih kornjaša, srodnih njemu.

9. Kolutićavci *(Annelida)* pokazuju na crvoliku tijelu jednolike kolutiće ili segmente (metamere), pa kažemo, da su jednomjerno ili homonomno metamerni. Spoljašnjoj kolutićavosti tih crva odgovaraju položajem i unutrašnji organi. U svakom je kolutiću, osim u glavi, par celomnih vreća, koje su u vezi s vanjskim svijetom s pomoću savitih segmentalnih cijevi ili nefridija. One počinju u tjelesnoj šupljini s otvorenim trepetljikastim lijevkom, a drugi kraj završuje s otvorom na površini tijela. Nefridije služe kao bubrezi i za ispražnjivanje spolnih produkata. I živčevlje je metamerno od ganglijskog trbušnog lanca, pa od ganglija izlaze živci u osjetila i mišiće. Sprijeda su s trbušnom moždinom u vezi dva ganglija pod jednjakom i dva nad jednjakom kao mozgovni gangliji; ovi parovi ganglija sastavljaju živčani prsten oko jednjaka. Od osjetila razvijene su oči. Krvotok je zatvoren, krv je crvena, a veće žile kucaju kao srca. Kolutićavci se razvijaju preobrazbom s pomoću par milimetara velike ličinke, lovénove ili trohofore, koja morfološki odgovara kolnjacima i predstavlja glavu kolutićavca; neki su mišljenja, da su kolnjaci spolno zrele ličinke kolutićavca (→ *neotenija)*. Kolutićavci maločekinjaši i pijavice razvijaju se izravno. Neki kolutićavci, kao što su čekinjaši (v.), imaju u koži čekinje; one su mnogočekinjašima usađene u postrane privjeske ili parapodije, a maločekinjaši (gujavice) i pijavice nemaju parapodija. Kolutićavce dijelimo u čekinjaše i pijavice (bez čekinja).

10. Zvjezdani *(Gephyrea)* su posebna hrpa čekinjaša, među kojima nas zanima stanovnik Jadranskog mora: zelena kesica *(Bonellia viridis)*, do 8 cm velika kuglasta ili jajolika zelena ženka; zadržava se u pukotinama kamenja na morskoj obali. Ta kesica pruža iz pukotine do pol metra dugo, rastežljivo, na kraju rascijepano rilo. Trepetljikama donje žljebaste strane hvata rilo i dovodi k ustima sitnu hranu iz mora. Mužjaci su tog crva trepetljikasti, slični virnjacima i samo 1 mm dugi: žive kao nametnici u probavilu ženke, a poslije u njenim spolnim organima.

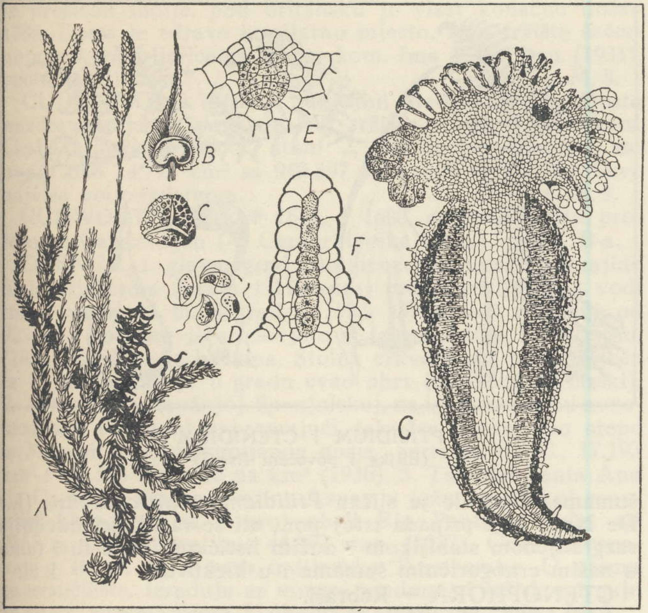
11. Sagite ili strjeličari *(Chaetognatha)* prozirni su i uski crvi: žive na morskoj površini u velikim jatima. Njihov razvoj iz jajeta pokazuje sličnost s razvojem kralježnjaka, plaštenjaka i amfioksa, ali zbog metamerije njihove tjelesne šupljine smatramo ih ipak srodnicima kolutićavaca.

12. Žiroglavci ili balanoglosi *(Enteropneusta)* su kao i sagite deuterostomne životinje, kojima crijevni otvor nastaje od prostome, a usni se otvor sekundarno probije na trbušnoj strani. Žiroglavci su crvima slične životinje s predusnim dijelom tijela, nalik na žir. To je tijelo vrlo stežljivo i služi, da se životinja njime ubuši i provlači kroz morski pijesak. Iza rila je debela ogrlica, na kojoj se ventralno nalazi usni otvor, a dalje je sa svake strane na leđima niz otvora, koji odvode vodu za disanje iz škržnoga crijeva. Balanoglosi razvijaju se iz valjkaste, pelagičke ličinke, tornarije, koja ima sličan razvoj kao ličinke bodljikaša, pa se po tom naslućuje srodnost između crva i bodljikaša i drži, da su se bodljikaši razvili iz oblika, sličnih crvima. Žiroglavci žive u hodnicima morskoga pijeska, koje oblijepe sluzju, a hrane se poput gujavice i trpa malenim životinjicama u pijesku. Kijačasti žiroglavac *(Balanoglossus clavigerus)* od 20 cm poznat je i u Jadranu, a golemi žiroglavac *(B. gigas)* od 2 i pol metra dužine živi u vodama Brazilije. K. B.

CRVOTOČINA je fina žućkasta drvena prašina, što je »crvi« toče iz rupica u suhom drvetu, vrlo često u pokućstvu. To se drvo »crva« od blijedih i duguljastih ličinaka nekih kornjašića, koje su nalik na crve (i voću i povrću izbušenom od gusjenica i drugih ličinaka kaže se, da je crvljivo). Ličinke nekih kornjašića progrizaju se kroz drvo, te iza njih ostaju crvotoči, hodnici puni neprobavljenih ostataka drveta, crvotočine. One istoče drvo potpuno na sve strane i pretvore ga u crvotočinu, ali tako, da ne nagrizu posve tanki površni sloj. Kad gotovi kukci izlaze napolje, progrizu na površini bezbrojne »crve«, t. j. malene okrugle rupice, iz kojih onda sipi crvotočina. Najviše su to kornjašići kuckari *(Anobiidae)* i drvotočci *(Lictidae)* i sl., a nagrizaju različito drvo, neki bjelogorično, kao hrastovo, bukovo, orahovo, vrbovo i dr., a drugi crnogorično, kao jelovo, borovo i sl., pa kadšto načine mnogo štete na pokućstvu, gredama, stupovima, daskama i t. d., a mnogi i u šumama. N. F-k.

CRVOTOČINA (*Lycopodium*), biljni rod trajnih, zeljastih papratnjača iz istoimene por. crvotočinica. Stablo im je uspravno ili puzavo sa središnjom žilom, u kojoj je drvenasti dio (ksilem) rastavljen u posebne ploče. Listići su razmjerno maleni, neki produženo-zašiljeni ili ljuskavi, nemaju na gornjoj strani jezičca (ligule), a poredani su ili u pršljenima ili u nepravilnim zavojima. Okruglasti trusnici nalaze se u pazušcima listića u gornjem dijelu stabljike ili u posebnim klasićima i stvaraju sitne jednovrsne truske, koje raznosi vjetar. Iz njih se razvija podzemni, gomoljasti ili repi sličan protalij, koji živi saprofitski u zajednici s gljivom (→ mikorhiza). Spolni se organi razvijaju na vršku protalija, anteridiji su udubljeni, dok je vrat arhegonija na površini. Iz oplođenoga jajeta izraste nova c.

Preko 100 vrsta c. rašireno je po cijeloj zemlji osim suhih područja. Žive na zemlji, kamenju ili epifitski na drveću. U Hrvatskoj je poznato nekoliko vrsta. *Planinska c. (Lycopodium selago* L.) nema jedina od naših vrsta listiće s trusnicima u posebnim klasićima, nego u gornjem dijelu stabljike. Česta je u planinskim krajevima, napose u kle-



CRVOTOČINA
Biljka u naravi (A), pojedini listić s trusnikom (B), truska (C), spermatozoidi (D), anteridij (E), arhegonij (F), spolna generacija (G)

kovini. *Obična c. (Lycopodium clavatum* L.) s razgranjenom, puzavom stabljikom, dugom do 1 m, i gustim zašiljenim listićima, raste na kiseloj podlozi u svijetlim šumama i vrištinama, pa se sabire u našim sjevernim krajevima za pletenje vijenaca. *Smrekina c. (Lycopodium annotinnum* L.) sa sličnom puzavom stabljikom i uspravnim listićima raste u smrekovim šumama, dok je *cretna c. (Lycopodium inundatum* L.) vrlo rijetka u cretovima. *Plosnata* i *alpska c. (Lycopodium complanatum* L. i *L. alpinum* L.) vrlo su rijetke; potonja je poznata samo s planine Vranice.

Porodici crvotočinica *(Lycopodiaceae)*, koja pripada razredu crvotočinka (v.), a odlikuje se razvijenim protalijem, spermatozoidima s dva biča, listićima bez jezičca i jednovrsnim trusnicima, pripada još rod *Phylloglossum* s jednom australskom vrstom. I. H.

Svijetlo žuti prah vrlo laganih i sitnih truska obične c-e lako prianja uz predmete, pokretljiv je, pliva na vodi i ne kvasi se; u dodiru s plamenom lako plane. Zbog navedenih svojstava nalazi svakovrsnu primjenu. Tako se od 17. st. upotrebljava u medicini kao *Sporae Lycopodii* (krivo *Semen L.*). U promet dolazi uglavnom iz Rusije, manje iz Poljske, Njemačke i Švicarske. U truskama ima oko 50% masnog ulja, zatim sladora, dušikovih spojeva i t. d. Upotrebljava se kod pravljenja pilula, kao prah za posipanje naribane i upaljene kože i sl. Osim toga se upotrebljava i u tehnici.

Za liječenje se upotrebljava i čitava biljka obične c-e *(Herba Lycopodii clavati)*, koja sadržava glikozidsku gorku tvar. F. K-n.

CRVOTOČINKE (*Lycopodinae*) su posebni razred trajnih zeljastih ili drvolikih papratnjača (v.) s vrlo razvijenom, često dihotomski razgranjenom stabljikom, koje kod drvolikih oblika rastu u debljinu. Listovi su im razmjerno maleni, zašiljeni ili tupo ljuskavi i imaju kod nekih predstavnika na gornjoj strani posebni jezičac (ligulu), pa se prema tome dijele c. u dvije skupine: prve bez jezičca — eligulatae, i druge s jezičcem — ligulatae. Trusnici se razvijaju pri dnu listova na gornjoj strani i stvaraju jednovrsne (izosporne c.) ili raznovrsne truske (heterosporne c.). Kod jednotrusnih oblika izraste spolna generacija u obliku ovećega protalija, sposobnog za samostalan život, dok se kod raznotrusnih oblika razvija spolna generacija s vrlo reduciranim protalijima, i to iz malenih truska (mikrospora) muški, a iz velikih (makrospora) ženski protalij, koji stvaraju jedino spolne organe, anteridije, odnosno arhegonije. C. se dijele u četiri samostalna reda, s nekoliko porodica.

1. *Lycopodiales* s por. *Lycopodiaceae* (crvotočinice). Živi rodovi crvotočina (v.) i *Phyloglossum*. 2. *Selaginellales* s por. *Selaginellaceae*, zeljaste biljke, listići s jezičcem, dvovrsni trusnici. Rod *selaginela* (v.). 3. *Lepidophytales* s više por. sačuvane samo u okamenjenom stanju, uglavnom drvoliki oblici s rastenjem u debljinu, linealnim listićima najčešće s jezičcem, koji su ostavljali posebne značajne brazde na stabljici, dvovrsni trusnici. Por. *Lepidodendraceae*, brazde na stabljici u zavojima; važniji rodovi *Lepidodendron* (v.) i *Lepidostrobus*. Por. *Sigillariaceae*, brazde u uzdužnim nizovima; glavni rod *Sigillaria* (v.). 4. *Isoetales* s por. *Isoetaceae*, zeljaste biljke, listići s jezičcem, dvovrsni trusnici. Rod *isoetes* (v.).

C. se odlikuju mnogim značajnim oznakama, koje upućuju na najstarije papratnjače, prve stanovnike zemaljskog kopna. S druge strane javljaju se kod njih već dvovrsni trusnici (mikro- i makrosporangiji), koji se nalaze u posebnim klasićima i predstavljaju praoblik cvijeta; zato su c. u sistematskom pogledu vrlo važne. One su vrlo stari stanovnici zemlje, koji su bili najbolje razvijeni u paleozoiku, poimence u karbonu i devonu, kad su njihovi drvoliki oblici izgrađivali glavni dio raslinstva i stvarali goleme naslage kamenog ugljena. Današnji živi rodovi c-a samo su zakržljali ostatci nekadašnjih gorostasnih pređa. I. H.

CRVULJAK → **Appendix.**

CRYPTOBRANCHUS ALLEGHANIENSIS → **Štur.**

CRYPTOGAMAE → **Tajnocvjetke.**

CSÁKY, prvobitno **Csák**, madžarska velikaška porodica (od 1560 grofovska); njezino davno podrijetlo nije potpuno utvrđeno. Od 2. polovine 13. st. sve do danas mnogi su njezini članovi imali istaknute položaje u Ugarskoj. Temelj kasnijoj moći porodice položio je **Petar** (✻ prije 1291), koji je u službi Stjepana V. i Ladislava IV. Kumanca bio glavni protivnik Joakima Pektara i Gisingovaca. G. 1274 oslobodio je iz njihova zarobljeništva kralja Ladislava odlučno ih porazivši, a u daljoj borbi s njima odlikovao se i 1275 kao palatin. Petrov polubrat **Matija** bio je 1272/3 hrvatski ban (→ Čak 1.), najznačajniju pak povijesnu ulogu imao je Petrov sin **Matija**, prozvan **Trenčinski** (→ Čak 2.).

U novije vrijeme istakli su se kao političari:

1. **Albin Cs.**, ✻ Krompach 19. IV. 1841, † Budimpešta 15. XII. 1912. Kao ministar školstva 1888—94 proveo je znatne reforme, a zakonom o obvezatnim dječjim zabavištima 1890 podupro je u mnogome madžarizaciju. G. 1900—06 i 1910 bio je predsjednik Gornjeg doma.

2. **Stjepan Cs.** (✻ Segesvár 18. VII. 1894, † Budimpešta 26. I. 1941) posvetio se diplomatskoj službi. Poslije pada monarhije u Španjolskoj 1931 bio je otpravnik poslova i 1934 poslanik u Madridu, a 1935 pozvao ga je ministar vanjskih poslova Kanya za šefa svoga kabineta. Surađivao je na »rimskim protokolima« 1935, a za sudetske krize 1938 vodio je pregovore s Italijom i Poljskom o madžarskim zahtjevima prema Čehoslovačkoj. Poslije smrti K. Kanye preuzeo je 10. XII. 1938 ministarstvo vanjskih poslova, na kojem je položaju i umro. Za njegova ministrovanja stekla je Madžarska bečkom arbitražom 2. XI. 1938 neke dijelove Čehoslovačke; kad se ta država raspala, zaposjela je Madžarska u ožujku 1939 i cijelu Karpatsku Rusiju, a 1940 odstupila joj je Rumunjska ponovnom arbitražom u Beču dio Transilvanije.

CSALLÓKÖZ (slovač. Velký žitný ostrov; njem. Grosse Schütt), veliki (1540 km²) otok između glavnog toka Dunava i lijevog odvojka Malog Dunava i donjeg Vaga. I na desnoj strani rijeke je sličan manji (275 km²) otok između glavnog toka i Györ Dunava ili Malog Dunava. C. je odličan poljodjelski kraj (žito, povrće i peradarstvo). Glavno je mjesto Komoran, na krajnjem jugoistoku, jedno od glavnih lučkih mjesta na Dunavu. Izlazeći iz bratislavskih vrata, prolaza između Leitha gorja i Malih Karpata, natALožio je Dunav veliku plavinu, na kojoj je imao nestalan tok, dijelio se u rukave i ponovno spajao u jedan tok; tako su postali ovi riječni otoci.

CSANÁD, 1. od starine županija u Ugarskoj, u plodnoj nizini donjeg Maroša (žito, sočivo, duhan, vino, konoplja). Glavni je grad Makó. 2. Grad u madžarskoj županiji istog imena, ima 34.038 stan. (1938). Sjedište je prastare biskupije, koja je 1702 preseljena u Szegedin i 1738 u Temišvar. Grad je od 1552 do 1718 bio turski. U njemu ima nešto Hrvata. A. M. S.

CSANGÓ → **Madžari.**

CSÁNKI, Dezsö, ✻ Füzes Gyarmat 18. V. 1857, madžarski povjesničar. Na osnovi bogate arhivalne građe proučavao je osobito 15. st., u kojem je između moćnoga velikoposjedničkog madžarskog i hrvatskog plemstva veliko značenje imala obitelj Hunyady. Plod toga njegova rada veliko je djelo *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Povijesni zemljopis Madžarske za doba Hunyadyja), 5 sv., Budimpešta 1890—1913. U njemu je Cs. obradio i hrvatske župe Srijem, Vukovo, Baranju i Požegu. Za Hrvate važno je i njegovo djelo *Körösmegye a XV-ik században* (Križevačka županija u 15. st.), Budimpešta 1893. Cs. je u tim djelima iznio mnoštvo povijesno-zemljopisne građe za područje između Save, Dunava i Drave. Ona je dragocjen prilog proučavanju hrvatskoga naselja na tom zemljištu, položaja i veličine posjeda i posjedovnoga plemstva 14. i 15. st. S. P-ć.

CSANYI, László, ✻ Csány 1790, † Pešta 10. X. 1849, madžarski političar. Isprva husar, izabran je u zaladskoj županiji zastupnikom opozicije na ugarskom saboru. U ožujku 1848 organizirao je u Pešti građansku gardu i brinuo se s uspjehom o unutrašnjem redu. Kad je izbio sukob s Hrvatskom, bio je povjerenik na Dravi, a zatim u Pešti i Erdelju, gdje je najkrvavije suzbijao težnje Rumunja za slobodom. Poslije proglasa nezavisnosti 1849 postao je ministar prometa i do posljednjeg je časa ustrajao u Pešti. Pošto se madžarska vojska kod Világosa predala Rusima, oni su ga zarobili i izručili austrijskim vlastima, koje su ga objesile.

CSENGERY, Antal, ✻ Nagyvárad 2. VI. 1822, † Budimpešta 13. VI. 1880, madžarski javni radnik, gospodarski i politički pisac. Od 1845—49 urednik lista »Pesti Hirlap« i dugogodišnji urednik lista »Budapesti Szemle«. G. 1861 ušao kao nar. zastupnik u parlament, bio član svih važnijih odbora za nar. gospodarstvo i financije, sudjelovao pri donošenju važnijih zakona i u državopravnim pitanjima između Madžarske i Austrije te pri izrađivanju nacrta hrvatsko-ugarske nagodbe.

CSEPEL, otok na Dunavu na *J* od Budimpešte, plodan, naseljen i obrađen. Na njemu je 10 općina. Najveće je mjesto istog imena. Na otoku su pretpovijesna groblja. Arpadovci su ovdje ljetovali. Z. Š-a.

CSIKY, Gergely, ✻ Pankota (Aradska županija) 8. XII. 1842, † Budimpešta 19. XI. 1891, madžarski pisac. Književni je rad počeo romantičnim dramama *Jóslat* (Proroštvo) i *A mágusz* (Mag), ali pravi uspjeh postizava družštvenim kazališnim komadima, koji se odlikuju zdravim realizmom i izvrsnim prikazivanjem osoba.

Najbolja su mu djela ove vrste: *Proletárok* (Proleteri), *A Stomfay család* (Obitelj Stomfay), *Czifra nyomoruság* (Sjajno siromaštvo), *Mukányi* (Mukanyi), *Buborékok* (Mjehurići), *A kaviár* (Kavijar), *Örök törvény* (Vječni zakon), *A nagymama* (Baka), između kojih je Akademija mnoge nagradila. Pisao je i tragedije *Spartacus*, *Vas ember* (Željezni čovjek), a odlikovao se i na polju komike *Jo Fülöp* (Dobri Filip), *A nagyratermett* (Rođen za nešto više). Ovo su mu najbolji romani i novele: *Sisiphus, Arnold, Az Atlasz család* (Obitelj Atlas). Prevodio je Sofoklove tragedije i Plautove komedije. M. N.

CSÓK, István, ✻ Puszta-Egeres 13. II. 1865, madžarski slikar. Učio je u Budimpešti, Münchenu (Löfftz) i Parizu (Bouguereau i Robat-Fleury). Na prve njegove, naturalističke, slike utjecali su Bastien-Lepage i Dagnan-Bouveret. Među njima su najznatnije *Pričest* i *Sirote*, obadvije u Budimpešti. Poslije se C. sve više priklanja impresionizmu. Živio je i radio ljeti u Nagybányu i Mohácsu (slikajući genre-prizore iz seljačkog života), a zimi u Parizu, gdje su, ponešto pod utjecajem Matissea, nastale njegove slike *Coin d'atelier, Vampiri* i *Nirvana*.

LIT.: B. Lázár, *C. I.*, Budimpešta 1924; Z. Vitéz Nagy, *Új magyar müvészet*, Budimpešta 1941. A. Sch.

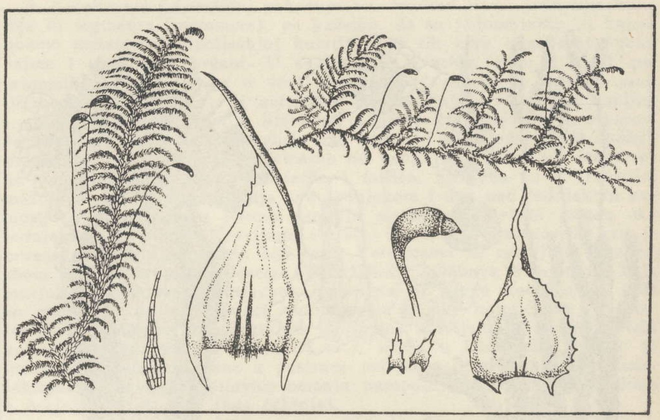
CSOKONAI, Mihály, vitéz, ✻ Debrecin 17. XI. 1773, † Debrecin 28. I. 1805, madž. pjesnik. Učio je i poučavao u debrecinskom kolegiju, a iza toga je obišao cijelu zemlju lutajući od grada do grada. Učio je filozofiju, povijest, religiju, prirodne nauke i strane jezike, s kojih je mnogo prevodio. G. 1800 svršio je svoj komični ep *Dorottya* (Doroteja) i vratio se svojoj majci. On nije toliko originalan pjesnik, više je majstor jezika i stihova. *U Dorottyji* upotrebljava i neke strane motive, no uza sve to ovo je djelo jedno od najvrednijih u madž. književnosti. Slabije su mu drame i komedije: *Tempefői, Gerson du Malheureux, Az özvegy Karnyóné*, no pojedine likove dobro prikazuje. M. N.

CSOMA, Sándor → **Körösi Csoma Sándor.**

CSONGRÁD, glavno mjesto csongrádske županije u Madžarskoj, na desnoj obali Tise, nasuprot otoka Körösa. Ima 24.938 stan. (1938); u okolini je pješčani teren zasađen vinovom lozom. C. je jedan od najstarijih gradova madžarskih, po Anonymusu, notaru Bele IV., grad su sagradili zarobljeni Slaveni (zato mu i ime Črnigrad). Z. Š-a.

CSÜRY, Bálint, ✻ 1886, † 1941, madžarski filolog. Bio je profesor sveučilišta u Debrecinu, osnovao Madžarski zavod za proučavanje jezika i pokrenuo naučno istraživanje madžarskih narječja. Odgojio je mladu gardu učenjaka. Njegov rječnik madžarskog jezika savršena je monografska obradba madžarskoga jezičnog blaga. Pisao je fonetičke i jezične rasprave. L. G-y.

CTENIDIUM MOLUSCUM (Hedw.) Mitt., vrlo razgranjena, žuto-smeđe-zelena mahovina por. *Hypnaceae* (→ *Hypnum*) s jajasto zašiljenim listićima i nagnutim tobolcem. Raste u velikim zbijenim busenima prekrivajući poput mekanog saga trupce vapnenaca i dolomita u našim



PTILIDIUM I CTENIDIUM
(Biljke i povećani listići)

šumama. Donekle je sličan *Ptilidium crista castrensis* (L.) De Not., koji pripada istoj por., ali se razlikuje pravilnije razgranjenom stabljikom i dužim listićima; raste tu i tamo u našim crnogoričnim šumama i u klekovini. I. H.

CTENOPHORA → **Rebraši.**

CUANZA (Ku-, Ko-, Qu-), najvažnija rijeka portugalske kolonije Angole, u *jz* Africi. Duga je 950 km, a porječje zaprema 150.000 km². Izvire na zaravni (oko 2000 m) gorja Bihé, protječe stepskim zemljištem, a samu rijeku prati pojas šuma. Ima više vodopada i brzaca, pa je plovna samo u najnižem dijelu toka.

CUBA → **Kuba.**

CUBICULARIUS (od lat. cubiculum »spavaća soba«), naziv za sobare i komornike rimskih velikaša i republike i carstva kao i careva; bili su na ruku gospodaru na svakom koraku: u spavaćoj i radnoj sobi kao i na putovanjima, pa i kod igre i zabave. Budući da su imali priliku dopuštati i odbijati posjete k svojim gospodarima, postali su vrlo uplivne ličnosti. Na carskom dvoru bio je većemu broju sobara na čelu poseban komornik s naslovom »a cubiculo« (grč. ἐπὶ κοιτῶνος), koji je s vremenom (u 2. i 3. st. pos. Kr.) bio važna osoba na dvoru (Pertinaks je s pomoću jednoga postao car). Ustanova pod nazivom c. postojala je i na dvoru franačkih kraljeva. V. P-k.

CUBICULUM (lat. »spavaća soba«) ili cella u rimskoj je kući soba za spavanje, a bilo ih je više, lijevo i desno od atrija (v.). Bile su manjega prostora i služile za djecu i članove obitelji osim domaćina i domaćice, koji su obično imali krevet (lectus genialis) u glavnoj sobi kuće, zvanoj tablinum, koja je služila za blagovaonicu. Po nazivu c. prozvani su cubicularii (v.). U carsko doba naziva se c. i prostorija u cirku, iz koje car promatra igre. C. je naziv i grobnoj komori u katakombama. V. P-k.

CUBINEC, mjesto u križevačkom kotaru, koje je, sudeći po dvjema poliranim kamenim sjekirama, što se nalaze u zagrebačkoj prethistoričkoj zbirci, imalo neku važnost u neolitsko doba. Ć. T.

CUBRAS, potomci od mulata i crnaca u J. Americi.

CUCULIĆ, 1. Milorad, ✻ Zagreb 17. VIII. 1851, † Zagreb 12. X. 1939. Služio je u upravnoj službi, većinom kod vlade, gdje se među ostalim istakao i u zakonodavnom radu (osnova zadružnog zakona od 1888). Od 1910—13 veliki je župan županije zagrebačke. Od 1886 do 1910 uređivao je stručni časopis *Občinar*, u kome je i mnogo pisao, a pisao je stručne članke, naročito iz zadružnog prava, i u *Mjesečniku* i dr.

BIBL.: *Studia o zadružnom zakonu*, Mjesečnik 1884—85; *O postanju, promjenama i stanju zakladnih blagajna kraljevine Hrvatske i Slavonije*, Občinar 1899.

2. Tomislav, ✻ Mrkopalj 15. XII. 1817, † Zagreb 25. III. 1884, otac Miloradov. Iznajprije odvjetnik, 1847 vijećnik grada Zagreba, ulazi 1850 u sudačku službu te 1874 postaje vijećnikom stola sedmorice. Bio je zastupnik Vrbovskog i Ravne Gore na saboru 1848, Mrkoplja na saboru 1861 i kotara delničkog 1873—75 te je djelatno sudjelovao u radu sabora. G. 1864 dobio je plemstvo s predikatom Bitorajski.

CUDDALORE, stari grad i luka na Coromandelskoj obali, 201 km južno od Madrasa, u Indiji. Grad je poznat

iz prošlosti Indije, pod britansku je vlast konačno došao 1785. Dosta je zdravo i prijatno mjesto, živo tržište šećernom trskom, uljaricama i pamukom. Ima 59.057 stan. (1931), većinom Hindusa. M. Š.

CUDDAPAH, 1. grad u pokrajini Madras, Indija. Dosta nezdravo mjesto, poznato kao tržište rižom i pamukom. G. 1931 imao je 22.602 stan. 2. Istoimeno okružje, zahvaća oko 14.795 km² sa 949.397 stan. (1931), koji se bave najviše poljodjelstvom. M. Š.

CUDWORTH, Ralf, ✻ 1617, † 1688, engleski filozof, profesor u Cambridgeu (→ Cambridgeska škola). A. B-a.

CUENCA, 1. glavni grad istoimene španjolske pokrajine nad sutjeskama Jucara i Huecara; preko posljednjeg vodi most, visok 42 m, sagrađen 1523. Grad leži u visini od 923 m i potpuno je sredovječnog izgleda. Ima 15.599 stan. (1930). Sjedište je biskupa. Stolna crkva s pet lađa potječe iz 13. st. Nekad je u gradu cvao obrt (tkalački, zlatarski). 2. Pokrajina u srednjoj Španjolskoj, na istočnom rubu novokastilske visoravni zapremajući također istočni dio stepe u Manchi i dio zašumljenog gorja Serrania de C., 17.193 km² i 309.526 stan., 10 na km² (1930). 3. Također Santa Ana de C., glavni grad pokrajine Azuay u južnoameričkoj republici Ekvadoru, na lijevoj obali Rio Paute u visini od 2355 m nad morem, ima 44.992 stan. (1937). Grad je osnovan u 16. st. na mjestu indijanske Tumibambe. U njemu je sveučilište. Izrađuju se vuneni predmeti i šeširi, a trguje se žitom, voćem i sirom. U okolici su sumporna vrela. N. Ž.

CUEVA (Cuëva, starije Coiba), 1513/14 od Balboe otkriveni stari »indijanski« narod u pokrajini Dariji i Coclé na razmeđu južne i srednje Amerike. Imali su visoku uljudbu, srodnu onoj starih kolumbijskih naroda; i jezično su bili srodnici Čibča (v.), a usko su se vezali i uz srednjoameričke domorodne kulture. Vješti su bili kulturi bilja (mandioka, kukuruz, batata i dr.), a iskorišćivali su osobito listove peteljke i liko biljke *Heliconia (Musaceae)*; razvili su rukotvorstvo i prometanje proizvoda (lonci, pokrivači, zlato, sol, vino voćno i paomino i dr.). U odjeći i nakitu odlikovali su se nekim posebnostima (grudnjaci u žena, nakiti od zlata i školjkinih pločica — ovih i preko 10 kg u žena o vratu). Velike su društvene razlike bile između nasljednog plemstva, strogo držanog od strane poglavica, koji su ga mogli i smrću kažnjavati, i roblja; te su se razlike obilježavale i tatauiranjem. Osim vjere u tvorca svijeta *(Čikume)* i druga mitska lica i demone u C. je bio razvit kult pokojnika, koje su s popudbinom i zlatnim nakitom sahranjivali mumificirane u naročitim prostorijama. → Cuna. M. G-i.

CUEVA, Juan de la, ✻ Sevilla oko 1550, † oko 1610, španjolski pjesnik i dramatičar. Smatraju ga jednim od osnivača španjolske narodne drame; on je među prvima dramski obrađivao motive iz pučkih romanca i legenda, a služili su mu često i događaji iz suvremenog, svakodnevnog života, kao i oni iz antičke povijesti. Poznate su njegove drame: *Los siete infantes de Lara, El Saco de Roma, El Infamador, El viejo enamorado.* Napisao je i epsku pjesan *La conquista de Bética.*

LIT.: E. Walberg, *J. de la C.*, Acta Univ. Lund., XXXIX., 1904.

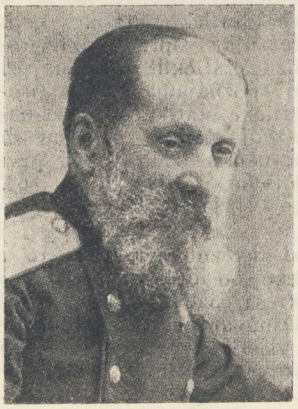
CUEVAS DE VERA, španjolski grad u pokrajini Almeriji, na rijeci Almanzori. Ima 20.403 stan. (1920). Starinu mu odaje maurska tvrđava, a vjerovatno je postojao i u rimsko doba; postojanost grada osigurali su rudnici željeza, olova i srebra i poljodjelski proizvodi okolice (rano povrće i južno voće). N. Ž.

CUGNOT, Nicolas Joseph, ✻ Vrid (Meuse) 1725, † Pariz 1804, izumitelj. Izumio je samovoz na paru postavivši mali kotao i parostroj na trokolicu, kojom je postigao brzinu od 4 km na sat. Ta se kola čuvaju u muzeju »Arts et métiers« u Parizu. Đ. S.

CUGŠVERT, Miroslav, ✻ Vesely (Moravska) 6. II. 1844, † Zagreb 8. I. 1894, učitelj i glazbenik. U Hrvatsku je došao kao dijete. Škole je učio u Zagrebu. Bio je pučki učitelj u Lupoglavu, Bednji, Ivancu i Donjoj Stubici, napokon upravitelj vježbaonice u Zagrebu. G. 1892 bio je umirovljen. Uređivao je časopis »Opća pučka škola« i »Školski vrt«. Pokrenuo je i prvi hrvatski glazbeni časopis »Sv. Cecilija«, koji je izlazio 1877—78 i 1883. Prva dva godišta uređivao je uz pomoć skladatelja Ivana pl. Zajca. Časopis je donosio tekst i skladbe (Zajca, Kostanjevca, Cugšverta i dr.). C. je skladao i plesove za glasovir.

LIT.: B. Širola, *Pregled povijesti hrvatske muzike*, Zagreb 1922; Isti, *Hrvatska umjetnička glazba*, Zagreb 1942. B. Š.

CUI, Cezar Antonovič, ✻ Wilno 6. I. 1835, † Wilno 24. III. 1918, ruski skladatelj, po zvanju profesor na vojničkoj akademiji. Glazbu je učio privatno najprije u St. Moniuszka, a kad se priklonio narodnom ruskom smjeru, još je dalje proučavao glazbu pod vodstvom Dargomiškoga i Balakireva. Smatraju ga članom mladoruske »petorice« (uz Balakireva, Musorgskoga, Borodina i Rimskog-Korsakova). Kao dopisnik ruskih listova toplo se zauzimao za mladoruski skladateljski smjer. Skladao je najviše vokalna djela, među kojima ima i nekoliko opera te preko 200 popjevaka i različnih skladba za glasovir.



CEZAR CUI

LIT.: Mercy - Argenteau, *S. C. Esquisse critique*, Pariz 1888. B. Š.

CUJAS, Jacques (prema pravom očevom imenu Cujaus, lat. Jacobus Cujacius), ✻ Toulouse 1522, † Bourges 4. X. 1590, najveći francuski pravnik 16. st. Djelujući ponajprije kao profesor prava u različitim francuskim gradovima (Toulouse, Cahors, Valence, Bourges, Pariz), a jednu godinu i u Turinu, odabrao je konačno kao trajno sjedište svoga prof. rada Bourges (1577—90). C. je glavni predstavnik francuske humanističke historičke pravne škole. Do njega su se i francuski pravnici služili skolastičkom metodom bolonjskih glosatora i postglosatora tumačeći Corpus iuris civilis iz njega samoga bez povijesnoga razumijevanja njegova postanka *(mos italicus docendi)*. C. pod utjecajem humanizma polazi novim putem, koji je ukazao Alciatus, te povijesnom i kritičkom filološkom metodom ispituje i vrela predjustinijanova prava kao i ostalu latinsku književnost pokazujući, kako je Justinijanovo pravo proizvod djelovanja prijašnjih pravnika iz različitih razdoblja i smjerova. Taj t. zv. *mos gallicus docendi* pripravlja put kasnijoj modernoj Savignyjevoj historičkoj školi. Svojom kritičkom metodom otkriva C. već mnoge interpolacije u Corpus iuris civilis.

BIBL.: *Observationes et emendationes; Tractatus ad Africanum; Commentaria ad Papinianum; Paratitla ad Codicem Iustiniani; Observationes et recitationes.* Ukupna djela (*Opera omnia*) izdao je C. A. Fabrot, Pariz 1658.

LIT.: Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain, suivie de l'histoire de Cujas*, Pariz 1821 (njemačka obradba od Spangenberga, *Jacob Cujas und seine Zeitgenossen*, Leipzig 1822); Girard, *La jeunesse de Cujas* (Nouvelle revue historique de droit français et étranger, 1916). M. H-t.

CUJUS REGIO, EJUS RELIGIO → **Augsburški vjerski mir.**

CUKIĆ, Kosta, ✻ Kraljevo 13. IV. 1826, † Beč 5. III. 1879, profesor liceja i državnik u Beogradu. Učio je u Heidelbergu zanimajući se napose za narodnu ekonomiju. Taj je predmet predavao u liceju od 1848 do 1853 i za njega napisao prvu školsku knjigu te vrste u Srbiji. Za druge vlade kneza Mihajla bio je ministar financija i zamijenio strani novac kovanjem bakrenog novca, a osnovao je i Upravu fondova, kasniju Državnu hipotekarnu banku. Kao zamjenik ministra prosvjete pretvorio je 1863 licej u Veliku školu i mjesto Društva srpske slovesnosti odobrio osnivanje Srpskoga učenog društva. Poslije kneza Mihajla bio je u diplomatskoj službi u Bukureštu i Beču. J. D. M.

CULIACÁN, glavni grad savezne države Sinaloa u sjeverozapadnom Mexicu, na istoimenoj rijeci. Grad je udaljen 60 km od luke Altate na Kalifornijskom zalivu, leži u bogatoj okolini (pamuk, šećerna trska, riža, kukuruz, voće) i znatno je tržište zemaljskim proizvodima. U blizini su rudnici srebra, a razvit je veleobrt tekstila i rafinerija šećera. C. je osnovan u 16. st., na mjestu staroga grada Azteka, ima lijepu stolnu crkvu, visoku školu (Colegio Rosales) i kovnicu. N. Ž.

CULLERA, grad i luka s 13.335 stan. (1930) u španjolskoj pokrajini Valenciji, nedaleko ušća rijeke Jucara u Sredozemno more, izvozi rižu, južno voće i ribu. Ondje je stajao rimski grad Sucro, a iz doba maurske vladavine sačuvane su ruševine palače. N. Ž.

CULLINAN, rudarsko naselje istočno od Pretorije u Transvaalu. Tu je nađen veliki dijamant, od koga se bru-

šenjem dobilo više manjih, među njima Cullinan I. ili »Zvijezda Afrike« (516,5 karata), dosada najveći brušeni dijamant. Cullinani I., II. i III. pripadaju britanskoj kruni. (→ Dijamant). S. R.

CULMANN, Karl, ✳ Bergzabern (Njemačka) 10. VII. 1821, † Zürich 9. XII. 1881, profesor tehn. vis. škole u Zürichu, utemeljitelj suvremene grafičke statike, t. j. nauke o određivanju sila i naprezanja u opterećenim građevnim konstrukcijama s pomoću grafičkih metoda, pri čemu se u velikoj mjeri služio spoznajama novije projektivne geometrije. Osnutak grafičke statike imao je dalekosežne posljedice za brzi razvoj velikih suvremenih inženjerskih konstrukcija. Svoju nauku iznio je C. prvi put u klasičnom djelu *Die graphische Statik*, Zürich 1864.

LIT.: Viesti kluba inž. i arh., IV., Zagreb 1883. S. S. N.

CUMAE → **Kuma.**

CUMANÁ, luka i glavni grad savezne države Sucre u republici Venezueli, 5 km daleko od obale na zdravoj uzvisini, koja trpi često od potresa, pa je grad bio potresom potpuno razoren 1929. Osnovan je 1523 pod imenom Nueva Toledo, do 1821 u vlasti Španjolaca. G. 1926 imao je 18.737 stan. Tržište je kakaa, šećera, duhana, kokosovih oraha, vina, pamuka i kože, prerađuje pamuk. Znatan je promet i na moru parobrodima i na kopnu željeznicom. Sjedište je biskupa. N. Ž.

CUMBERLAND, 1. engleska pokrajina na krajnjem *SZ*. Izuzevši dobro obrađeno primorje uz Solway Firth i na *I* plodnu dolinu rijeke Edena, ispunjena je gorjem (Cumbrian Mountains, Scafell 978 m) i iskićena mnogim jezerima. Pretežno je gorovita i podesna za stočarstvo (ovce), ali je zemljište bogato rudama i korisnim kamenjem. Mnogo se kopa ugljen, željezo, olovo, srebro, kositer, bakar i sumporna rudača, zatim granit, mramor, sadra i vapno. Podneblje je oštro i kišovito, osobito u Penninskom gorju istočno od Edena. Na površini od 3.938 km² živi 263.151 stan. ili 67 na km² (1931). Glavni je grad Carlisle, pored kojega je prolazila rimska granica protiv Pikta (limes).

Ime C. nose mnoge zemlje Britanskoga carstva od Kanade do Australije, pa gradovi u USA, rijeka i zalivi, poluotok i otoci, gorje i slapovi, ponajviše u Sjevernoj Americi.

2. Grad u saveznoj državi Maryland, USA, na rijeci Potomacu i kanalu Chesapeake-Ohio te na raskršću željeznica; ima rudnike ugljena i jak veleobrt (željeza i ocjela, lima i stakla, strojeva i vagona), 37.747 stan. (1930).

3. Grad u saveznoj državi Rhode-Island, USA, na rijeci Blackstone-River; izradba strojeva i prometala na kopnu i trgovina pamukom; 10.304 stan. (1930).

4. C. River, lijevi pritok Ohija, izvire u gorju C., protječe državama Kentucky i Tennessee, u gornjem toku pada preko 17 m visokih slapova i više brzica. Dug je 915 km, od kojih je plovan na 310 km do Nashvillea za parobrode i još 515 km do Burnsidea za manje lađe. Porječje zaprema 50.000 km².

5. C. Sund je zaliv na jugoistočnoj obali Baffinove Zemlje, između poluotoka C. i Pennylanda, dug 325 km i širok do 120 km, otkrio ga 1585 Davis.

6. C. Island, uz obalu savezne države Georgije u USA.

7. C. Isles, otočje uz obalu Queenslanda u Australiji.

8. C. Mountains, planinski lanci u istočnom dijelu USA, u saveznim državama Kentucky i Tennessee, čine zapadni rub velike doline Great Valley. C. M. je zapravo uskim dolinama raščlanjeni ravnjak od 600 m visine s vrhom Big Black Mountain 1170 m, bogat ugljenom, rudačama i naftom. Prijevoj C. Gap, gdje je bila pozornica mnogih bitaka između federalaca i konfederalaca u građanskom ratu 1861 i još više 1863. N. Ž.

CUMBRIA, lat. ime samostalne države Strathelyde, koja je postojala do polovice 10 st. i zapremala južni dio Škotske s manjim dijelom sjeverne Engleske (Cumberland).

CUMBRIAN MOUNTAINS, po prirodnim ljepotama poznato pogorje u grofovijama Cumberlandu, Westmorlandu i Lancashireu na *SZ* Engleske, ograničeno sa tri strane morem i na *I* dolinama rijeka Eden i Lune, izgrađeno od paleozojskih slojeva i vulkanskih izliva, s najvišim isponima Scafell-Pike 978 m, Helvellyn 960 m i Skiddaw 931 m. Diluvijalni ledenjaci razvili su ljepote, koje su često opjevane (Wordsworth, Ruskin) i turistički mnogo pohađane. Ima mnogo ledenjačkih jezera, t. zv. Lake Distrikt (glavna jezera Windermeere Lake i Derwent Walter), iz kojih dobivaju pitku vodu ne samo veleobrtno područje u grofoviji Lancashireu nego i grad Manchester (akveduktom od 170 km dužine). Žiteljstvo je mnogo zaposleno u tkalačkom veleobrtu (vuna, pamuk i lan). U primorju ugljenici, izvozna luka za ugljen Whitehaven. N. Ž.

CUMONT, Franz Valéry Marie, ✳ Alost (istočna Flandrija) 3. I. 1868, belgijski povjesničar religija i orijentalist. Živi u Rimu. Kao plod svojega istraživalačkog putovanja Malom Azijom i Sirijom objelodanio je: *Studia Pontica* (Bruxelles 1906), *Recueil des inscriptions du Pont* (sv. 1, Bruxelles 1910) i *Études syriennes* (Pariz 1917). G. 1926 izašlo je njegovo istraživalačko izvješće *Fouilles de Doura-Europos 1922—23.* Već g. 1898 objelodanio je *Catalogus codicum astrologicorum Graecorum*, a kasnije je obradio antiknu astrologiju u knjizi *Astrology and Religion among the Greeks and Romans* (New York 1912). Temelje za upoznavanje prednjoazijskih religijskih tvorba postavljaju osobito njegove radnje: *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* (1899—1901) i *Recherches sur le Manichéisme* (u suradnji s M. A. Kugenerom, Bruxelles 1908—1912). Odnose orijentalnih kultura prema grčko-rimskom politeizmu razjašnjuje njegovo djelo *Les religions orientales dans le paganisme romain* (1913), a antikne nazore o životu poslije smrti spis *After Life in Roman Paganism* (New Haven 1922). Izdao je Filonovo djelo *De aeternitate mundi* (1891) i pisma Julijana Apostate: *Juliani imp. epistulae, leges* i t. d. (u suradnji s Bidezom, Pariz 1922). F. C.

CUMULUS → **Oblaci.**

CUNA, današnje srednjoameričko pleme u južnoj Panami, nasljednici jezika, a dijelom i visoke uljudbe starih Cueva (v.). Služe se i sada za neke svrhe preobličenim negdašnjim likovnim pismom, srodnim pismu nekih udaljenih sjeveroameričkih naroda. Još su živo održana različna vjerska predanja i mitske predodžbe (o drugom svijetu, kulturnim herojima i t. d.). M. G-i.

CUNARD, Sir Samuel, ✳ Halifax u Kanadi 21. XI. 1787, † London 28. IV. 1865, najznamenitiji engleski brodovlasnik, koji je prvi parobrodom Sirius 1838 uspostavio redovitu plovidbenu i poštansku službu između Engleske i Sjeverne Amerike. G. 1840 osnovao je parobrodarsko društvo Cunard Line, koje je nakon fuzije sa White Star Line u 1935 postalo najveće englesko brodarsko društvo za linijsku plovidbu između Evrope i Sjeverne Amerike pod nazivom Cunard White Star Limited. To društvo raspolaže plovnim parkom od oko 700.000 br. reg. t., a među brodovima nalazi se i najveći brod svijeta »Queen Elizabeth« od 86.000 br. reg. t. A. P.

CUNDINAMARCA, okružje (departemento) usred republike Kolumbije, između Srednjih i Istočnih Kordiljera. C. je plodan kraj (različna žita, povrće i voće). Dobiva se također srebro i kamena sol. Indijanci čine većinu. Na površini od 22.300 km² stanuje 1,056.000 stan. ili 48 na km² (1936). Glavni je grad Bogotá, ujedno glavni grad čitave republike. N. Ž.

CUNEO, 1. talijanska pokrajina u Piemontu, 7435 km² i 608.912 stan. (1936), 82 na km². Rodi žito, vino, lan, konoplja; stanovnici se bave i stočarstvom, rudarstvom, vađenjem mramora i svilarstvom. — 2. Glavni grad C., 534 m nad m., na sastavcima rijeka Gesso i Stura, 35.321 stan. (1936), križanje željeznice Torino—Ventimiglia, sjedište biskupije, biskupsko sjemenište, ostatci stare tvrđave, gotska franjevačka crkva (12. st.), škole, trgov. komora, vijećnica s visokim tornjem. Razvijen je tekstilni i svilni veleobrt. G. 1382 pripao je Savoji. Ovdje su 1744 Francuzi i Španjolci pobijedili Austrijance i Sardince. A. M. S.

CUNEUS (lat. »klin«), u obliku klina svrstan odred vojske zbog navale na neprijateljski bojni red. Imali su ga i Grci (ἔμβολον), Gali, Kartažani i Hispanci. Rimski su ga vojnici od šale zvali *Caput porci* (»svinjska glava«). Z. D.

CUNHA, Tristão da, † oko 1550, portugalski pomorac, bio s Almeidom protiv Bengala i vratio se s pet bogato nakrcanih brodova u Evropu. G. 1515 isposlovao od pape Leona X. priznanje Portugalu svih zemalja, koje je od nevjernika oružjem osvojio. — Njegov sin *Nuña da C.* (✳ oko 1487, † 1539) bio je potkralj Indije, razorio je Mombassu i osvojio Diu g. 1537. A. M. S.

CUNNINGHAM, William, ✱ Edinburgh 29. XII. 1849, † Cambridge 10. VI. 1919, engleski ekonomist. G. 1884—91 predaje povijest; 1881—97 profesor je ekonomije na King's Collegeu u Londonu. Zatim predaje istu nauku u Harwardu i Cambridgeu. G. 1875 postaje član Britanske Akademije.

BIBL.: *Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages* (1890) i *Growth of English Industry and Commerce in Modern Times* (1882) temeljna su djela za ekonomsku povijest Engleske i stavljaju pisca u prvi red ekonomskih historičara. M. A-ć.

CUNOW, Heinrich, ✱ Schwerin 11. IV. 1862, † 1936, njem. političar, sociolog i etnolog. Bio je trgov. činovnik, kasnije urednik socijalističke revije »Die Neue Zeit« i socijaldem. dnevnika »Vorwärts«, a nakon 1918 profesor sociologije i polit. ekonomije na berlinskom sveučilištu. Nastojao je, da s pomoću etnologije izgradi osnove marksističkog učenja o podrijetlu društvenih odnosa, te je u tom pravcu izveo niz ispravaka na Morgan-Engelsovoj teoriji o podrijetlu porodice i društva. Njegovo djelo o povijesti gospodarstva još je danas važno. U socijaldemokratskoj stranci bio je ugledan predstavnik desnice, zbog čega je imao duge polemike s predstavnikom ljevice K. Kautskim. Glavna djela: *Die Verwandschaftsorganisationen der Australneger,* 1894; *Die soziale Verfassung des Inkareichs,* 1895; *Urgeschichte der Religion und des Gottesglaubens,* 1924; *Zur Urgeschichte der Ehe und Familie,* 1912; *Die Marx'sche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie,* Berlin 1923; *Technik der Wirtschaft des europäischen Urmenschen,* Berlin 1927; *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte,* 4 sv., Berlin 1926—1931; *Geschichte und Kultur des Inkareichs,* Amsterdam 1937. M. K. N.

CUOCO, Vincenzo, ✱ Civitacampomarano 1. X. 1770, † Napulj 14. XII. 1823, povjesničar, političar i pokretač narodnog odgajanja. Sudjeluje u političkim pokretima 1799 protiv Burbona, a kad se ovi vraćaju u Napulj, protjeran je, te u izgnanstvu piše svoje glavno djelo: *Il saggio storico sulla rivoluzione napoletana del 1799.* Živi u Milanu za francuske vladavine i tu počinje ostvarivati svoje zamisli oko duhovne obnove talijanskog naroda. Postavlja temelje narodnom odgoju, kojoj svrsi služi i njegov filozofski roman: *Platone in Italia.* U Napulju je 1809 podnio znamenit prijedlog za temeljitu obnovu nastave i organizaciju prosvjete u *Rapporto e progetto di decreto per l'ordinamento della P. I. nel Regno di Napoli.* Ovaj glasoviti *Rapporto* predstavlja odgojni program i ideologiju V. C., prožetu živim spekulativnim i historijskim smislom. Predlaže tri stupnja javne nastave: najviši, srednji i osnovni. Uniformnim odgojem dajući najglavniju važnost elementarnoj obuci, »koja je potrebna svim ljudima«, C. je postavio snažne temelje za oblikovanje narodnog duha i narodnog odgojnog sustava u Italiji te zacrtao prave putove njezinu ujedinjavanju.

BIBL.: *Opere,* I.-V., Bari 1924; *Rapporto . .,* Firenca 1938²; *Il pensiero politico,* Mleci 1940⁴ (antologija).

LIT.: F. Battaglia, *L'opera di V. C.,* Firenca 1925; G. Gentile, *V. C.,* Mleci 1927; M. Romano, *V. C. nella storia del pensiero e dell'unità d'Italia,* Firenca 1933; M. Ruffini, *V. C.* Turin 1936; R. Perua, *V. C.,* Padova 1940. M. D.

CUPERTINO, hrvatska naseobina u plodnoj dolini Santa Clare u Kaliforniji. Iseljenici su ponajviše primorci (Konavljani, Župljani, Mljećani, Komižani i Neretvanci). Ima ih do 3.000, a bave se najviše obrađivanjem zemlje, osobito voćarstvom, pa obrtima, trgovinom i pomorstvom. Osnovali su klub i dom te ogranak Hrvatske sveze na Pacifiku, Napredak, pa Hrvatski kulturni klub »Iskra slobode«, Austro-amerikansko dobrotvorno društvo, Slavonic Alliance of California, ogranak Hrvatske bratske zajednice »Milan Glumac« i podmladak Hrvatske sveze na Pacifiku. Društvo »Napredak« drži na okupu naselje prosvjetnim radom; 1936 podignulo je krasnu zgradu (Lawrence Road & San Francisco Highway), središte, koje se brine za napredak i narodno održanje iseljenika. M. B.

CUPERUS, Nicolas Jan, ✱ Antwerpen 1842, † Antwerpen 1928, promicatelj njemačkoga gimnastičkog sistema, a protivnik švedskoga, predsjednik belgijskoga gimnastičkog saveza od 1878. Utemeljio je u Lüttichu Féderation Européen de Gymnastique, kojoj je bio predsjednikom do 1924. Izdao osam godišnjaka o radu Međunarodnog gimnastičkog saveza. Napisao je *Recueil d'articles, conférences, exposés etc. sur la gymnastique suédoise,* Anvers 1907. F. B.

CUPIDO → Eros.

CUPRESSACEAE → **Čempresovke.**

CURAÇAO, nizozemski otok u Karipskom moru pred obalom republike Venezuele, zbog strmih obala teško pristupačan, topao i kišom vrlo oskudan. Na površini od 543 km² živi 55.463 stan. ili 102 na km² (1935), koji se bave ponajviše stočarstvom (koze, ovce), manje obrađivanjem zemlje i ponešto obrtom (pletenjem slame, šeširi »panama« i pravljenjem likera C. iz kore gorke naranče), dok su ležišta fosfata već iscrpljena. Glavni je grad Willemstad izgrađen u nizozemskom stilu, ima 27.331 stan. (1935). Blagostanje i napredak grada i otoka postignuti su zadnjih godina preradbom nafte, koja se dovozi iz Venezuele. Nizozemski guverner u njemu upravlja i otocima »pod vjetrom« (C., Buen Ayre ili Bonaire i Aruba) i otocima »nad vjetrom« (St. Eustatius, St. Martin i Saba), a to sačinjava nizozemsku koloniju Antillâ s površinom od 1.044 km² i 87.104 stan. (1935). C. su Španjolci otkrili 1499, ali je u vlasti Nizozemaca od 1634 do danas, izuzevši englesko gospodstvo od 1807 do 1814. N. Ž.

CURAÇAO, liker žute boje, napravljen od kore curaçao-naranče. Kore se od naranče moče u alkoholu pa se ekstrakt zatim destilira. Često se dodaju i druge primjese radi poboljšanja mirisa. Liker ima 35—40% alkohola po obujmu i 27—36% šećera. J. R-ić.

CURCULIONIDAE, kukci, kornjaši, porodica pipe (v.).



CURCUMA

CURCUMA, biljni rod iz por. đumbiri (v.), kojemu pripada preko 30 trajnih zeleni, raširenih u tropskim krajevima Azije i Australije. Kod svih su ovih biljaka vrlo razvijeni podzemni dijelovi, podanci, iz kojih izbijaju nadzemne stabljike sa zbijenim cvatovima žućkastih cvjetova. Cvjetovi su jednosimetrični, s krpastim i usnatim privjescima i s nekoliko neplodnih prašnika, koji su razvijeni u obliku latica. Listovi su obično vrlo veliki i usko ovalni. Zbog izvjesnih tvari u podzemnim dijelovima, a koje se mogu i praktički iskorišćivati, neke se od ovih biljaka uzgajaju već od najstarijih vremena. Takve su vrste: *C. longa* L. i *C. Zedoaria* Roscoe, koje danas više i ne dolaze samonikle, nego samo u kulturi na prostranom području tropske istočne Azije. Prva se najviše iskorišćuje zbog žutog mastila, *curcumina,* indijskog šafrana, koje se nalazi u podanku — *Rhizoma Curcumae longae* i *rotundae.* Gomoljasti dijelovi druge vrste odavna se upotrebljavaju kao lijek i začin. Vrste *C. angustifolia* Roxb. i *C. leucorrhiza* Roxb. iz Istočne Indije imaju u podanku mnogo škroba te daju istočnoindijski arrow root ili tikhur. F. K-n.

Curcuma longa služi u južnoj Aziji kao začin (žuta boja i oštri okus). Žuta boja c. isto je tako neškodljiva kao na pr. naš šafran. C. se nalazi još u t. zv. »Curry« (»Currypowder«), oštroj miješanoj mirodiji iz Azije. Najpoznatije je jelo, gdje se upotrebljava »Curry«, t. zv. »indijski obrok riže«. Za evropske prilike »Curry« je u dijetetskom pogledu preoštar začin, koji oštećuje sluznice crijeva, a i jetra. E. M.

CUREL, François de, ✱ Metz 10. VI. 1854, † Pariz 25, V. 1928, francuski dramski pisac. Njegovi prvi romani bili su osrednji (*L'Été des fruits secs,* 1885, *Le Sauvetage du grand duc,* 1889), ali su pružili prigodu Maurrasu, da ustanovi, da je pravo njegovo zvanje kazalište. Nakon prva dva prikazana komada u kazalištu (*L'Envers d'une sainte,* 1892, i *Les Fossiles,* 1892) C. je priznat kao veoma darovit dramski pisac. Mjesto komada s tezom uveo je idejne drame: ne nastoji proučavati ili rješavati općenita pitanja, ideje ga zanimaju svojom ulogom u psihologiji pojedinaca kao uzroci unutrašnjih sukoba. U *La nouvelle idole,* na primjer, učenjak počinje sumnjati u svoj idol pred duhovnošću jednoga priprostog djeteta. Pronicavošću svojih

osoba, sklonošću za stanovite jasne i pune volje ženske likove on katkada sjeća na Corneillea. Komade gradi po strogoj logici, upotrebljava malen broj osoba, a malo ima i vanjskih događaja. Zanimljivost izvire iz analize značajeva, koji igraju u potresnim situacijama. Ne ustupa ukusu općinstva ni vještini pozorničke struke. Njegov jezik, pun blistavih slika, uspinje se do lirizma. C. je primljen u Francusku akademiju 1919.

BIBL.: *L'invitée*, 1893; *L'amour brode*, 1893; *La figurante*, 1896 (prikazivana u Zagrebu pod naslovom *Lutka* 1896); *Le repas du lion*, 1897; *La fille sauvage*, 1902; *Le coup d'aile*, 1906; *La danse devant le miroir*, 1914; *L'âme en folie*, 1919; *La comédie du génie*, 1921; *L'ivresse du sage*, 1921; *Terre inhumaine*, 1922; *La viveuse et le moribond*, 1926; *Orage mystique*, 1926. — *Théâtre complet*, 6 sv., s popravljenim tekstom, Pariz 1919—24.

LIT.: R. Le Brun, *F. de C., biographie critique*, Pariz 1905; C. Welter, *F. de C., ein moderner Dramatiker*, Langensalza 1921; P. Blanchart, *F. de C. et son oeuvre*, Pariz 1924. J. D-e.

CURES → **Kur.**

CURETON, William, ✻ Westbury (Shropshire) 1808, † 17. VI. 1864, engleski orijentalist; protestantski svećenik u Oxfordu, konzervator rukopisa u British Museumu (1837), kapelan kraljičin i kanonik Westminstera (1850). Objelodanio je u engleskom prijevodu i protumačio znatne sirijske rukopise nađene u samostanu S. Maria Deipara u Nitrijskoj pustinji kraj Kaira.

BIBL.: *The festal letters of Athanasius* (1848); *Corpus Ignatianum* (1849); *Specilegium Syriacum* (1855); *Remains of a very ancient recension of the four gospels in Syria* (verzija Sv. Pisma, koja je nazvana po C-u: *versio syriaca curetoniana*, 1858); *Ancient syriac documents relative to the earliest establishment of Christianity in Edessa and the neighbouring countries* (1864).

CURETTE je instrument u obliku male žlice s dugačkim drškom. Rubovi žličice su oštri, tupi ili nazubljeni. C. služi za struganje materice ili za odstranjivanje sluznice materice u dijagnostičke ili terapeutske svrhe. S. V-ć.

CURIATII → **Horaciji.**

CURIE, 1. Irène → **Joliot-Curie Irène.**

2. Marie, rođena Skłodowska, ✻ Varšava 7. XI. 1867, † Sancellomoz (Haute-Savoie) 4. VII. 1934, francuska fizičarka i kemičarka, rodom Poljakinja, kći profesora matematike i fizike. Nekoliko je godina privatno poučavala i bila odgojiteljica. Najposlije joj uspije 1891 doći u Pariz na Sorbonnu, da uči matematiku i fiziku. G. 1894 upozna je fizičar Pierre Curie, koji se 1895 njom oženi. Zajedno s mužem dobije 1903 Nobelovu nagradu za fiziku, i to polovicu, dok je druga polovica pripala Becquerelu. Iza smrti muževe 1906 odmah joj dodijeliše njegovu katedru na Sorbonni. G. 1911 dobiva nanovo Nobelovu nagradu, ovaj put za kemiju. Za svjetskog rata (1914—18) posvetila se rentgenskoj službi u bolnicama francuske vojske. G. 1922 unišla je kao prva žena u parisku akademiju (académie de médecine), i to bez kandidacije i jednoglasnim izborom. Zadnje su joj godine bile otešćane bolešću očiju. Život njezin bijaše pun pregaranja, ali i najvećih uspjeha. Na tešku oskudicu u doba nauka i na skučene prilike prvih godina braka slijedila su priznanja, te postaje najslavnijom ženom svoga vremena. Od znanstvenih ustanova primila je nebrojena najveća odlikovanja, a prigodom posjeta Americi i Poljskoj iskazali su joj uz opće sudjelovanje najviše počasti. Radi goleme važnosti njezinih otkrića za liječenje raka (curie-terapija) slavili su je kao dobrotvorku čovječanstva. Doživjela je i veliki uspjeh kćeri *Irene Joliot-Curie* (v.) i zeta *Joliota* (v.): otkriće umjetne radioaktivnosti. Druga joj kći, *Eva*, napisa majčin životopis.

Znanstveni rad Marije Curie tiče se radioaktivnosti. Da polući doktorat, dala se na istraživanje tada otkrivenih uranovih (Becquerelovih) zraka i pokaza 1898, da elemenat uran izašilje te zrake bez obzira na to, u kakvom je kemijskom spoju, i da je prema tomu radioaktivnost atomsko svojstvo. Ujedno je našla (onda, kada i G. C. Schmidt u Erlangenu), da je i elemenat torij radioaktivan. Izmjerila je, da su neke rudače jače radioaktivne, nego što bi se očekivalo prema množini urana ili torija, koja se nalazi u njima, te je iz toga naslutila, da one sadržavaju sićušne množine nepoznate tvari goleme radioaktivnosti. To su potvrdila istraživanja, koja je izvela zajedno s mužem, te su oni već 1898 mogli najaviti, da postoji radioaktivni elemenat »polonij«, koji je po analitičkim svojstvima »bliz« bizmutu (doista polonij u periodičkom sustavu elemenata slijedi neposredno iza bizmuta). Još iste godine Curiei i njihov suradnik Bémont saopćuju, da postoji i radioaktivni elemenat »radij«, koji je »vrlo bliz« bariju; a naskoro, 1900, mogli su Curiei točnije reći, da je radij upravo »viši homologni elemenat barija u nizu kovina alkalijskih zemalja«. Osim toga su oni 1899 otkrili pojav, koji za onda okrstiše induciranom aktivnošću, a kasnije se objasnio stvaranjem i taloženjem kratkotrajnih radioaktivnih elemenata. U teškom poslu kemijskoga odjeljivanja novih elemenata, novoj kemijskoj analizi, vođenoj mjerenjima radioaktivnosti, Marija C. imala je glavni udio. Na sve čistijim pripravcima radijeva klorida određivala je ona sve točnije atomnu težinu radijevu i našla broj, koji u svezi s atomnom težinom uranovom odlično potvrđuje nauku o raspadanju atoma. G. 1910 Marija C. i Debierne prirediše radij u elementarnom stanju.

BIBL.: M. Curie, *Thèse de doctorat*, Pariz 1903; Mme Pierre Curie, *Traité de radioactivité*, I., II., Pariz 1910; Ista, *L'isotopie et les éléments isotopes*, Pariz 1924; Ista, *Radioactivité*, Pariz 1935.

LIT.: E. Curie, *Madame C.*, Pariz 1937; Wertenstein, *L'oeuvre scientifique de Madame Marie Skłodowska-Curie*, Acta physica polonica IV., Varšava 1935.

3. Pierre, ✻ Pariz 15. V. 1859, † Pariz 19. IV. 1906, francuski fizičar, vrlo poznat po radovima iz područja radioaktivnosti i po Nobelovoj nagradi (v. prijašnji članak). U



MARIE CURIE



PIERRE CURIE

pariskoj visokoškolskoj nastavi dugo je vrijeme zauzimao samo čednija mjesta, s mnogo dužnosti, te je radio u nepovoljnim laboratorijskim prilikama. Najposlije je za njega osnovana stolica na Sorbonni 1904, a 1905 izabran je za člana pariske akademije znanosti. Izgubio je život pregažen teretnim kolima.

Osim radova, koje je izveo u suradnji sa svojom suprugom, zasijecaju u radioaktivnost još i druga njegova istraživanja osnovne važnosti. Tako je na primjeru elementa radona otkrio 1902 zakon, po kojemu radioaktivnost nestaje; uz to je našao, da je brzina toga nestajanja kod svih temperatura jednaka. On i Laborde našli su 1903, da radij sam od sebe neprestance stvara toplinu; njihova mjerenja toga pojava u dobrom su skladu s naukom o raspadanju atoma. Od C-ovih uspjeha u drugim područjima fizike ističe se otkriće pijezoelektričnosti: njegov stariji brat, Jacques Curie, i on našli su 1880, da izvjesni ledci, na pr. kvarc, zgodnim mehaničkim naprezanjem dobivaju na suprotnim mjestima površine jednake i protivne električnosti. Godinu dana kasnije oni otkrivaju i obrnuti pojav, mehanički učinak, što ga kod takvog ledca stvara električka sila. T. zv. pijezoelektrički kvarc, plod tih istraživanja, odlično je poslužio supruzima C. pri mjerenjima radioaktivnosti. Proučavajući ledce C. se uvjerio, da je predodžba simetrije, kojom se obilno služe u kristalografiji, i za fiziku osobito važna; C-ovo načelo simetrije (v.). Znatno je unaprijedio nauku o magnetizmu (doktorska radnja, 1895); Curieov zakon (v.). Poznata je njegova precizna vaga, s uzdušnim mirenjem (iz 1895).

BIBL.: *Oeuvres de Pierre Curie*, Pariz 1908.

LIT.: Mme Curie, *Pierre Curie*, Pariz 1924. St. H.

Radijevo razorno djelovanje na živu tvar opazio je Becquerel. Curie, da provjeri tu pojavu, stavio je samomu sebi na kožu podlaktice kroz neko vrijeme malu količinu radioaktivne tvari. Na tom mjestu pojavilo se najprije crvenilo, a za nekoliko dana rana. Nakon toga opažanja predao je Curie g. 1901 svom prijatelju Danlosu, liječniku u Hôpitalu St. Louis u Parizu, takvu malu količinu radioaktivne tvari, da je pokuša upotrijebiti u svrhe liječenja, i to na taj način, da s pomoću radioaktivne tvari

razori bolesno tkivo. Od tog vremena počela se razvijati terapija radijem, koja prvenstveno služi za liječenje raka. Majka Pierrea Curiea bila je već u to vrijeme umrla od raka na grudima.

Fondation Curie u Parizu je posebnička organizacija, službeno priznata 27. V. 1921, kojoj je cilj olakšavati razvoj instituta za radij u Parizu pribavljanjem sredstava. Osim toga ta fundacija uzdržava i upravlja posebnu svoju sekciju za primjenu radija u liječništvu.

Imenom **»Pierre Curie«** prozvana je u Parizu ulica (5 arrondissement), u kojoj se nalazi institut za radij.

Curie zove se francuska poštanska marka sa slikom supruga Curie, koju je 1938 izdala francuska pošta u spomen 40-godišnjice otkrića radija. Slične marke izdale su države Monaco i Turska.

Po Curieu bila je prozvana **francuska podmornica** (od 500 tona nadvodno), koja je potopljena g. 1914 kod pokušaja da prodre u austrijsku ratnu luku Pulu. J. K-r.

Curie (čit. kirî), jedinica za mjerenje množine radioaktivnog plina radona (radon ili radijeva emanacija), prihvaćena na kongresu radiologa u Bruselju 1910 i imenovana u čast supruzima Curie. To je ona množina radona, koja stoji u radioaktivnoj ravnoteži s 1 gramom radija. Potreba uvođenja takve jedinice u svezi je s time, da se sićušne množine radona ne daju odvagnuti, već se određuju mjerenjem radioaktivnosti. Objašnjenje: Radon se brzo gubi raspadanjem atoma, te od dane množine radona preostane za 3·82 dana samo polovica. Kako on nastaje raspadanjem radija, može se dobiti praktički nepromjenljiva množina radona, ako radij zatvorimo i čekamo; raspadanjem radijevih atoma nastaju radonovi, kojih najposlije bude toliko, da od njihove zalihe svake sekunde toliko njih propadne, koliko ih se iz radija stvori; odonda množina radona više ne raste, već je u »ravnotežju«. Dade se izračunati, da 1 curie radona važe $6{\cdot}5 \times 10^{-6}$ grama, no taj je broj za nekoliko % svoje vrijednosti nepouzdan. Kada bismo dakle neku množinu radona, koja se odredila radioaktivnim mjerenjima, preračunali na grame, dobili bismo broj, koji u točnosti zaostaje za točnošću mjerenja. — 1 curie radona pogledom na radiaktivnost velika je množina tvari. Zato se obično upotrebljavaju manje jedinice, milicurie, mikrocurie i t. d. — Za radioaktivne tvari, koje nastaju raspadanjem radona, može se također uvesti jedinica curie, te je na pr. 1 curie elementa polonija i opet ona množina, koja je u ravnotežju s 1 gramom radija. Njezina je težina $2{\cdot}24 \times 10^{-4}$ grama. St. H.

Curieovi zakoni odnose se na svezu magnetičke susceptibilnosti i temperature. T. zv. molekularna magnetička susceptibilnost χ (→ magnetizam) po Curieu kod diamagnetičkog tijela ne zavisi o temperaturi. χ paramagnetičkog tijela *približno* je obrnuto razmjeran s apsolutnom temperaturom T, t. j. $\chi = C_1/T$. Faktor razmjernosti C_1 toga »prvoga« Curieova zakona zove se Curieova kostanta. Ona je za različite tvari različita. Grijemo li feromagnetičko tijelo (u magnetičkom polju srednje jakosti), njegov magnetizam opada, i to s višim temperaturama sve brže, dok konačno kod neke temperature T_C ne iščezne, te feromagnetičko tijelo postane paramagnetičkim. Ta se temperatura zove Curieova točka, i iznad nje vrijedi »drugi« Curieov zakon $\chi = C_2/(T - T_C)$. V. V.

Curieovo načelo. Pierre Curie, istražujući simetrije ledaca, postavio je 1894 ove općenite tvrdnje:

»Ako izvjesni uzroci proizvode izvjesne učinke, elementi simetrije uzroka moraju se nalaziti u proizvedenim učincima«. »Ako izvjesni učinci pokazuju izvjesnu nesimetriju, ta se nesimetrija mora nalaziti u uzrocima, koji su je stvorili«. Obrnuto ne može se tvrditi, te »proizvedeni učinci mogu biti više simetrični nego li uzroci«. Skup tih rečenica zove se Curieovo načelo.

LIT.: P. Curie, *Sur la symétrie dans les phénomènes physiques*, Oeuvres, Pariz 1908; Sellerio, *Les symétries en physiques*, Scientia, vol. 58, Milan 1935; Renaud, *Analogies entre les principes de Carnot, Mayer & Curie*, Pariz 1937. St. H.

CURINALDI, Alojzije, ✱ Zadar 12. IV. 1865, † Sarajevo 26. I. 1940, hrvatski isusovac (od 30. VII. 1920). Nakon svršenih pravnih nauka u Beču službovao je (od 1887) kod okružnog suda u Mostaru, gdje je 1909—13 bio državni odvjetnik, od 1913 u Sarajevu pri vrhovnom sudu (1914 savjetnik), za prvog svjetskog rata 2 godine kod zem. vlade za Bosnu i Hercegovinu, zatim opet pri vrhovnom sudu, a 1919 umirovljen je na vlastitu molbu. Bio je općenito priznat kao vrstan pravnik i savjestan sudac. Nakon studija teologije, što privatno što u nadbiskupskom sjemeništu u Sarajevu, zaređen svećenikom stupi u Zagrebu u isusovački red. Kao profesor kanonskog prava u nadbiskupskom sjemeništu u Sarajevu izdao *Priručnik parbenog postupka kod crkvenih ženidbenih sudova po novom crkvenom zakoniku* (Split 1930). M. V.

CURIT → Kirit.

CURITYBA, glavni grad savezne države Paraná u Braziliji, 908 m nad morem na brežuljastoj visoravni kod vrela rijeke Yguassu, u željezničkoj vezi s lukom Paranaguá i drugim brazilijanskim gradovima. C. je osnovan 1654 u zdravom kraju, 116.632 stan. (1935), od kojih je petina Nijemaca. Ima sveučilište i druge prosvjetne zavode. Grad izvozi čaj mate, kukuruz i duhan, a industrija prerađuje drvo i pravi pivo. N. Ž.

CURLING (engl.), škotska zimska društvena igra, koja se raširila i po Americi, Norveškoj i Švicarskoj (St. Moritz). Igra se glatko izbrušenim i pločastim komadima granita, 80—110 cm veličine, a 15—20 kg težine. Kameni komadi imadu u sredini metalni držak za bacanje po ledu. Igraju na igralištu (rinku) od 42 m dužine, a 6—8 m širine po dvije momčadi sa 4 igrača, od kojih svaki ima po dva kamena i jednu metlu za čišćenje igrališta, kako bi se mogao kamen što dalje otklizati. Igra se od početne crte. Svaki igrač nastoji da baci svoj kamen što bliže cilju na suprotnoj strani igrališta ili da potjera kamene ploče protivnika što dalje od cilja. Slična je igra na jezerima južne Njemačke pod imenom Eisschiessen, gdje se igra teškim komadima iz drveta. Cilj se kod ove igre zove Taube (golubica). F. B.

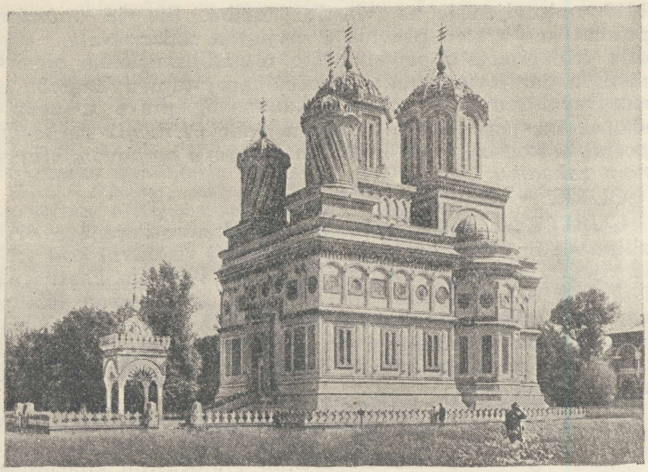
CURRAN, John Philpot, ✱ Newmarket (Cork u Irskoj) 24. VI. 1750, † Brompton 14. X. 1817, irski političar. Učio je u Trinity Collegeu u Dublinu. G. 1775 stupio je u sudačku službu i istaknuo se u parnici protiv lorda Donerailea, koji je napao jednog svećenika. G. 1783 postade članom irskog parlamenta, u kome se zalagao za emancipaciju katolika i kritizirao upravne zloporabe. Protivnik sjedinjenja Irske s Engleskom istakao se kao branitelj u različnim političkim parnicama, osobito u obrani onih, koji su bili upleteni u ustanak 1798, kao Edwarda Fitzgeralda i Wolfe Tonea. Kad je bio uapšen Robert Emmet, pala je sumnja i na C-a, ali se njegova sukrivnja nije mogla dokazati. Kad je 1806 došao na vlast Fox, C. postade *Master of the Rolls* i *Privy Councillor* (član tajnog vijeća). Nakon osam godina službe povukao se i živio je u Londonu u *Society of Wits*. Smatran je prvim govornikom svog vremena.

LIT.: C. Philips, *Recollections of Curran and some of his Contemporaries*, London 1818; W. H. Curran, *Life of J. Ph. Curran*, London 1819, New York 1855; W. O'Regan, *Memoirs of Curran*, Dublin 1818. J. N.

CURSCHMANN, Heinrich, ✱ Giessen 28. VI. 1846, † Leipzig 6. V. 1910, njemački liječnik, g. 1876 ravnatelj berlinskog gradskog lazareta (Moabit), 1879 ravnatelj opće bolnice u Hamburgu, od 1888 profesor interne medicine u Leipzigu. Mnogobrojne njegove radnje odnose se na sva područja unutrašnje medicine. U djelu *Über Bronchiolitis exudativa und ihr Verhältnis zum Asthma bronchiale* (Deutsches Arch. f. klin. Med. 32, 1882) opisao je za dijagnozu važne, a odonda po njemu nazvane »Curschmannove spirale« (spiralne ugruške u ispljuvku). V. B.

CURSOR MUNDI, spjev nepoznata pisca, spjevan u sjevernom narječju srednjoengleskog jezika početkom 14. st. U 30.000 stihova sa srokom pripovijeda se biblijska povijest od stvorenja svijeta dalje. Djelo je bilo namijenjeno širokim slojevima naroda, jer pisac kaže, da pjeva na engleskom jeziku, da bi ga mogli razumjeti i oni, koji nisu vješti francuskom, koji je tada bio jezik obrazovanih slojeva. Sudeći po velikom broju sačuvanih rukopisa djelo je omiljelo kao priručnik vjerske pouke. Najbolje moderno izdanje priredio je R. Morris (Early English Text society, 1874—93). J. T-a.

CURTEA DE ARGEŞ, glavni grad rumunjskog okružja Argeş, slikovito smješten duž rieke Argeş, na južnom podnožju Transilvanskih Alpa, ide u red najstarijih gradova u Rumunjskoj, odavna je sjedište pravoslavnoga biskupa, a dugo vremena bijaše i sjedište vlaških vojvoda. Ovdje su najvredniji građevni spomenici Vlaške i Rumunjske iz srednjega vijeka: ruševine crkve sv. Nikole iz 14. st., tragovi vojvodskoga dvora, vojvodska crkva



CURTEA DE ARGEŞ, Biskupska crkva

(Biserica Domnească) s fresco-slikarijama iz 14. st. i biskupska crkva, sagrađena po nalogu vojvode Neagoie Basaraba na početku 16. st. i restaurirana od Andréa Lecomtea de Nouy u 19. st., najznamenitija crkvena građevina u Rumunjskoj. Tu su grobnice obitelji Basarab i sadašnje vladarske kuće rumunjske. Ima 6.831 stan. (1930). N. Ž.

CURTIS (od lat. cohors »kućno dvorište, dvorište za stoku, obor, ograda, plot«), općenita riječ u poznijoj latinštini, pa i u našim ispravama. Znači: 1. zemljišni posjed sa zgradama; 2. zemljišni posjed s naseljem kmetova, koji taj posjed obrađuju; 3. zgradu, dvorac (curia); 4. dvorište.

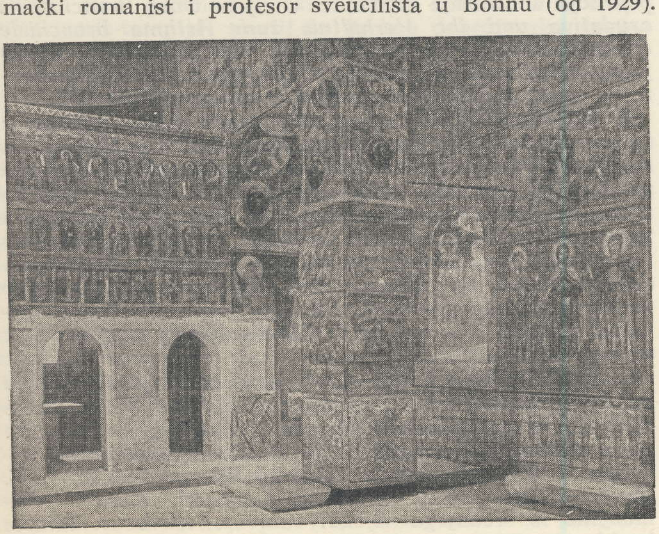
LIT.: F. Rački, *Nutarnje stanje*, Rad 99 (1890); P. Skok, *Curtis* u Star. prosvjeti, N. S. II. (1928). M. B-a.

CURTIS, Charles Gordon, ✳ Boston 20. IV. 1860, konstruktor. Svršio nauke na sveučilištu Columbia. Vodio je 8 godina patentni ured, a onda se posvetio industriji te osnovao više koncerna u strojarstvu i elektrotehnici. Konstruirao je parnu turbinu (Curtis-turbine), koja je od osobite važnosti za izravan pogon brodskih vijaka bez redukcije broja okretaja. I danas moderne turbine imaju početna kola po Curtisu. Đ. S.

CURTIUS, 1. Ernst, ✳ Lübeck 2. IX. 1814, † Berlin 11. VII 1896, njemački arheolog, povjesničar i klasični filolog. Bio je profesor na sveučilištu u Berlinu i Göttingenu. Od 1853 bio je član Kr. akademije znanosti u Berlinu. Više puta je putovao u Grčku, da izvrši priprave za iskapanja, što ih je Njemačka kanila vršiti u Olimpiji.

BIBL.: Glavna su mu djela *Peloponnesos*, 2 sv., Gotha 1851—2; *Griechische Geschichte*, 3 sv., Berlin 1857—61; *Die Stadtgeschichte von Athen*, Berlin, 1891. K tomu je napisao još mnogo rasprava, tako: *Naxos*, Berlin 1846; *Olympia*, 1872; *Die Jonier*, 1855; *Ephesos*, 1874. U Gothi je izdao 1868 *Sieben Karten zur Topographie von Athen nebst erläuterndem Text*; s Kaupertom je izdao *Atlas von Athen*, Berlin 1878, i *Karten von Attika*, Berlin 1881—94 i dr. Z. D.

2. Ernst Robert, ✳ Thann u Elzasu 14. IV. 1886, njemački romanist i profesor sveučilišta u Bonnu (od 1929).



CURTEA DE ARGEŞ, Unutrašnjost biskupske crkve

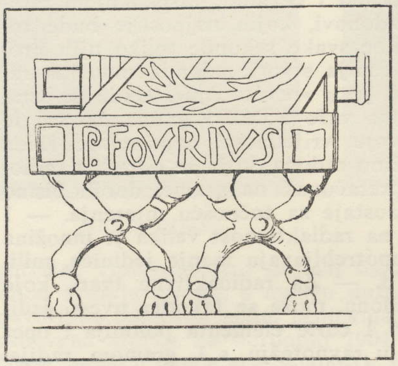
Osobite je zasluge stekao za razumijevanje francuskoga duhovnog života poslije prvog svjetskog rata, a sudjelovao je i na sastancima u tu svrhu u Pontignyju.

BIBL.: *Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich*, 1919; *M. Barrès und die geistigen Grundlagen des französischen Nationalismus*, 1921; *Der Syndikalismus der geistigen Arbeiter in Frankreich*, 1921; *Balzac*, 1923; *Französischer Geist im neuen Europa*, 1925; *Die französische Kultur*, 1930. F. C.

2. Georg, ✳ Lübeck 16. IV. 1820, † Hermsdorf kraj Warmbrunna 12. VIII. 1885, njem. filolog, brat Ernstov. Sveučilišne je nauke svršio u Bonnu i Berlinu. G. 1849 postao je izvanredni, a 1851 redoviti profesor u Pragu. Zatim je bio profesor u Kielu i Leipzigu. On je osnivač proučavanja grčkog i latinskog jezika na osnovi poredbenog jezikoslovlja.

BIBL.: Njegovo glavno djelo, *Griechische Schulgrammatik*, Prag 1852, doživjelo je vrlo velik broj izdanja i bilo dugo najraširenija slovnica u Njemačkoj. Druga su mu djela: *Grundzüge der griechischen Etymologie*, Leipzig 1858—62; *Das Verbum der griechischen Sprache*, 2 sv., Leipzig 1873—76; *Die Sprachvergleichung in ihrem Verhältnis zur klassischen Philologie*, Dresden 1845; *Die Bildung der Tempora und Modi im Griechischen und Lateinischen*, Dresden 1846 i dr. Z. D.

4. Julius, ✳ Duisburg 7. II. 1877, njemački političar. Po zanimanju bio je odvjetnik; proučavao je političke znanosti. G. 1920 dođe u Reichstag kao zastupnik njemačke pučke stranke (Deutsche Volkspartei) i 1926 stupi u drugi kabinet kancelara Luthera kao ministar za narodno gospodarstvo, na kojem mjestu ostade i u kabinetu Marxa kao i u ljevičarskom kabinetu Müllera. U siječnju 1927 uzalud je pokušao obrazovati kabinet desnice i centruma. Kao suradnik Stresemannov preuzima nakon njegove smrti njegovo političko nasljedstvo i postavši g. 1929 ministar vanjskih posala zastupa Njemačku na konferenciji u Haagu 1929—30, a odlučno se založio i za prihvat Youngova plana. U ožujku 1931 povede pregovore s Austrijom u pitanju austro-njemačkog carinskog saveza. Podupirao je Brüninga u akciji oko Hooverova moratorija i putovao s njim u Pariz, London i Rim. Kako je njemačko javno mišljenje tražilo odlučniju vanjsku politiku, a njemačka pučka stranka prešla u opoziciju, C. odstupi 6. X. 1931. J. N.



SELLA CURULIS

5. Theodor, ✳ Duisburg 27. V. 1857, † Heidelberg 9. II. 1928, profesor kemije u Kielu (1889), Bonnu (1897) i kao nasljednik Viktora Meyera u Heidelbergu (1897). Istakao se radovima na području organske kemije, naročito pak istraživanjem diazo-spojeva. S pomoću diazooctenog estera, koji je on pronašao, omogućene su raznovrsne sinteze u organskoj kemiji. Otkrio je hidrazin (1887), te mu je s ovim uspjelo dobiti mnoge nove organske tvari (hidrazide, hidrazone, azide). Prvi je našao azoimid N_3H (1890) i dobivanje primarnih amina hidrolizom supstituiranih uretana (1894). H. I.

CURTIUS, Marcus i **Rufus** → **Kurcije.**

CURULIS SELLA (lat. currus »kola« i sella »stolica«), kurulski stolac rimskih viših, t. zv. kurulskih, činovnika (magistratus curules), koji su isprva bili birani između patricija. Bio je od slonove kosti, bez naslona, često s ukrasima, a mogao se sklapati. Izvan Rima, na pr. u taboru (sella castrensis), upotrebljavali su se jednostavniji. Simbol je sudačke vlasti, a uspomena na sjedalo u kolima (odakle po Th. Mommsenu i naziv curulis), s kojega je sudio kralj. Pripadao je činovnicima, koji su imali liktore (kurulski edili, kvestori, pretori, konzuli, cenzori, diktatori, magistri equitum, flamen Dialis). Plebejski činovnici (na pr. tribuni) nemaju pravo na nj. I činovnici municipija, kad su izricali osude, sjedjeli su na kurulskoj stolici. V. P-k.

CURWEN John, ✳ Heckmondwike 1816, † Manchester 26. V. 1880, osnivač t. zv. tonic-sol-fa metode za obuku u pjevanju. Metodu je izgradio, kad je kao duhovnik morao poučavati u pjevanju ljude nevješte notnom pismu. Osno-

vao je posebne škole, u kojima je poučavao po svojoj metodi, a napisao je i više priručnika za obuku u pjevanju. B. Š.

CURZON, George Nathaniel, od 1921 **maquess C. of Kedleston,** * Kedleston (Derbyshire) 11. I. 1859, † London 20. III. 1925, engleski državnik. Kad mu je bilo tek dvadeset i pet godina, uze ga Salisbury za svoga privatnog tajnika. G. 1886 dođe u parlamenat i priključi se konzervativnoj stranci. Velikim se marom posveti izučavanju kolonijalnih pitanja i u tu svrhu poduze mnoga putovanja. G. 1891—92 C. je državni podtajnik za Indiju, 1895—98 državni podtajnik u ministarstvu vanjskih poslova, 1899—1905 podkralj i generalni guverner Indije. Na ovo je odgovorno mjesto došao naskoro, kako je buknuo opasan ustanak pograničnih plemena (1897), pa je počeo provoditi reforme, koje je nastavio do kraja svoje službe. Osobitu je pažnju posvećivao ruskim težnjama u smjeru prema Indiji. Po svršetku običajnog trajanja guvernerstva (pet godina) bio je ponovno imenovan. Došavši u sukob s vojnim zapovjednikom Indije lordom Kitchenerom, a ne našavši potporu u londonskoj vladi, C. je dao 1905 ostavku i vratio se u domovinu; imenovan je kancelarom sveučilišta u Oxfordu i izabran u Gornju kuću, u kojoj je pobijao liberalnu vladu. G. 1915 bijaše član Asquithova koalicionog kabineta, u kome se zalagao za osnutak posebnog ministarstva za municiju, a 1916 izabran je leaderom većine u komori lordova. Bio je i jedan od četvorice članova državnog ratnog kabineta, a 1919 i 1922/23 ministar vanjskih poslova u vladama Lloyd Georgea, Bonar Lawa i Baldwina. U tom svojstvu predsjedao je konferenciji u Lausanni, koja je rješavala pitanje Turske. Sastavio je oštru notu, kojom je osuđeno francusko zaposjedanje Ruhra, kao zalog za reparacije. Njegovim posredovanjem došlo je do osnutka savjetodavnog odbora stručnjaka, iz kojeg se kasnije razvio t. zv. Davesov odbor. U drugoj Baldwinovoj vladi, u jesen 1924, naslijedio ga je Austen Chamberlain, a on je dobio u vladi mjesto predsjednika tajnog vijeća.

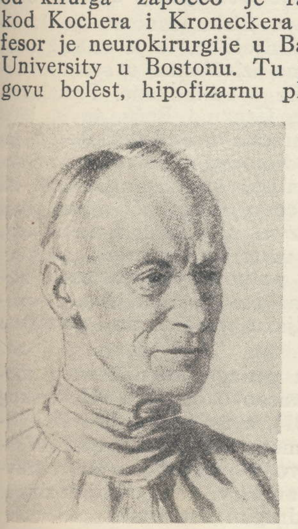
BIBL.: *Russia in Central Asia*, 1889; *Persia and the Persian Question*, 1892; *Problems of the Far East*, 1894; *The Place of India in the Empire*, 1909; *Modern parlamentary Eloquence*, 1913; *Subjects of the day*, 1915; *Tales of Travel*, 1923; *The Story of the Viceroys and Bovernment Houses*, 1925.

LIT.: Lord Ronaldshay, *Life of Lord C.*, 3 sv., London 1928; Lovat Fraser, *India under Curzon and after*, London 1911. J. N.

CUSANI, Francesco, * Milan 14. XI. 1802, † Carate Brianza 12. XII. 1879, talijanski povjesničar. U Paviji je svršio pravne nauke. Da se može prehranjivati, prevodio je romane Scotta, Bulwera, Hugoa i dr. G. 1840 putovao je po Dalmaciji i opisao to putovanje. Najvažnije mu je djelo *Storia di Milano* (1861—1873). Za to se djelo poslužio bilješkama iz javnih i posebničkih arhiva. Kanio je napisati povijest do 1859, kada se povijest Milana stopila s poviješću uskrsle Italije, ali ga je u tomu spriječila smrt.

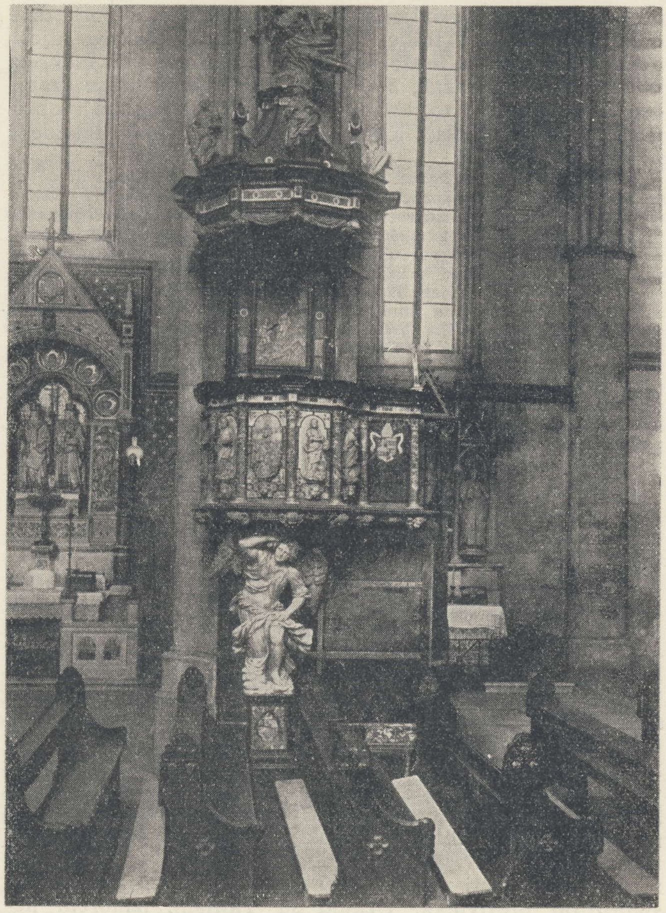
CUSANUS → **Nikola iz Kuze.**

CUSHING, Harvey, * Cleveland (Ohio) 8. IV. 1869, † Newhaven 7. X. 1939, američki kirurg. G. 1900 kao prvi od kirurga započeo je rad na kirurgiji mozga učeći kod Kochera i Kroneckera u Bernu. G. 1903—1912 profesor je neurokirurgije u Baltimoru, 1912—32 na Harvard University u Bostonu. Tu je 1932 opisao t. zv. Cushingovu bolest, hipofizarnu pletoru (pituitary basophilism), bolest prednjeg režnja mozgovne žlijezde. Bio je pionir i tvorac kirurgije mozga i leđne moždine te najslavniji operater ove struke svoga vremena. V. B.



HARVEY CUSHING

CUSSA (Kussa, Kuscha, Kuska), **Mihael,** * oko 1657, † Ljubljana 8. X. 1699, kipar. U Ljubljani se prvi put spominje kao klesar 1687. Njegovi su radovi: oltar Sv. Tri kralja od crna mramora, sada u franjevačkoj crkvi u Ljubljani (iz 1690); mramorni oltar sa četiri svetačka kipa i dva anđela (iz 1694), rađen za franj. crkvu u Ljubljani, a od 1787 u župnoj crkvi u Hrenovicama; 1695/6 izradio je crni mramorni oltar sv. Antuna Padovanskoga za crkvu klarisa u Mekinjama; najbolje mu je djelo mramorna barokna propovjedaonica u stolnoj crkvi u Zagrebu, koju je izradio 1696 na trošak kanonika Ivana Znike. Propovjedaonicu podržava velik krilati anđeo, ograda joj je u sredini ukrašena reljefom dvanaestgodišnjeg Isusa u hramu, a postrance likovima četiriju evanđelista i grbom donatora. Još je njegov rad mramorni glavni oltar u franj. crkvi u Karlovcu iz 1698.



MIHAEL CUSSA, Propovjedaonica

LIT.: I. Kukuljević, *SUJ*; I. K. Tkalčić, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada*, Zagreb 1885; V. Steska, *Ljubljanski baročni kiparji*, Zbornik za umetnostno zgodovino, V., Ljubljana 1925. Ž. J.

CUSTINE, Adam Philippe, grof, * Metz 4. II. 1740, † Pariz 28. VIII. 1793, francuski general. Odlikovao se u 7-godišnjem ratu i u borbi sjeveroameričkih kolonija za nezavisnost. Kad se vratio u domovinu, postao je guverner Toulona. Za revolucije priključio se kao član Narodne skupštine »trećem staležu« i u ratu s Pruskom 1792-3 upravljao jednim odjelom rajnske vojske. Premda je izvojevao više značajnih pobjeda i zauzeo Worms, Speyer i Mainz, morao se 1793 povući iza Rajne. Poslije izdaje Dumourieza preuzeo je vrhovno zapovjedništvo u Nizozemskoj, ali kako nije imao uspjeha, optužen je i sam zbog izdaje i pogubljen. Njegove uspomene objelodanio je Baraguay d'Hilliers 1794 u 2 sv.

CUSTODIA (lat. »skrovište«) je posuda, u kojoj se čuvaju posvećene hostije. Ima biti od čvrste i dostojne kovine. Obično je od srebra, iznutra pozlaćena. Ima oblik kaleža s poklopcem, koji ima na vrhu križ. Takva se custodia zove i ciborij (lat. cibus »hrana«); a u najužem je smislu custodia malena posudica, u kojoj se nosi sv. pričest, ili u kojoj se čuva velika hostija za izlaganje Presvetoga oltarskog sakramenta. B. S.

CUSTODIA HONESTA (časni zatvor) zove se kazna oduzimanja slobode, kad su kažnjeniku odobrene posebne olakšice. Po našem pravu mora sud, kadgod osudi optuženika za djelo političke prirode, u osudi izreći, da li mu odobrava ili mu ne odobrava te olakšice. Sud će mu ih priznati, ako djelo nije poteklo iz nečasnih pobuda i ako

ne pokazuje, da okrivljenik ima zao karakter, a posljedice djela nisu osobito teške. I kod osude za kažnjivo djelo nepolitičke prirode može sud okrivljeniku odobriti olakšice pri izdržavanju kazne, ako kazna glasi na tamnicu (zatočenje) ili zatvor, i to, kad sud to smatra umjesnim s obzirom na narav djela, ličnost počinitelja, povod pobude i posljedice djela.

Olakšice su ove: a) kazna se izdržava u posebnom zavodu ili u posebnom odjelu kojega kaznenog zavoda ili sudskog zatvora; b) kazna se izdržava u zajedničkom zatvoru, a u ćeliji samo onda, ako kažnjenik na to pristane; u odjel za slobodnjake kažnjenik se ne upućuje; c) sobe za one, kojima su odobrene olakšice, udobnije su od soba određenih za ostale kažnjenike. Takvi kažnjenici mogu za razliku od ostalih kažnjenika: primati češće posjete i poštu, nabavljati knjige i novine i izvan zavodske knjižnice, birati sami sebi rad, nositi vlastitu odjeću i obuću, nabavljati o svom trošku hranu izvan zavoda, trošiti na poboljšanje hrane veći dio odobrene im nagrade za rad, puštati kosu i bradu, izlaziti na svježi zrak najmanje dva sata dnevno i baviti se tjelovježbom, pušiti duhan o svom trošku. Stegovne kazne, koje se primjenjuju protiv tih osuđenika, blaže su od kazna, koje se primjenjuju protiv ostalih kažnjenika, a mogu se sastojati i u privremenom ili trajnom oduzeću pojedinih ili svih olakšica. Mrtvo tijelo takvih osuđenika može se predati javnom zavodu samo po njihovoj posljednjoj želji. V. B-r.

CUSTOS (lat. »čuvar«) u starijim tiskanim notama, prije toga još u rukopisima, znak na kraju notnog retka, koji je pjevača upozoravao na prvu notu slijedećeg notnog retka. B. Š.

CUSTOZA (Custozza), seoce u sjevernoj Italiji, *ji* od Lago di Garda, nedaleko Verone. Kod C-e vodile su se 1848 i 1866 bitke, značajne za povijest ujedinjenja Italije. — Pošto je privremena vlada u Milanu odbila primirje, koje joj je nudila Austrija uz priznanje nezavisnosti za Lombardiju, a turinski parlamenat 27. VI. 1848 zaključio sjedinjenje Lombardije s Piemontom, maršal Radetzky nenadano je noću 23. VII. napao sardinsku vojsku kod Sommacampagne i prodro od Verone do rijeke Mincija. On je time prekinuo i onako slabu vezu između generala Sonnaza kod Peschiere i kralja Karla Alberta, koji je bio na putu prema Mantovi. Potaknut ovim prodorom kralj navali 25. VII. s leđa na Radetzkoga kod C-e; kako nije mogao uspostaviti veze sa Sonnazom, bio je brojem znatno slabiji od protivnika. Uzalud su Talijani, izmoreni neobičnom vrućinom i žegom, punih devet sati jurišali na vrlo prikladne austrijske položaje po uzvišicama oko C-e. Kraljev uzmak nije se više dao zadržati, pa je rasap sardinske vojske doveo napokon do toga, da je Karlo Albert 9. VIII. morao sklopiti primirje i napustiti sva područja izvan svojih granica. — Za rata Italije s Austrijom 1866 pobijedio je 24. VI. kod C-e nadvojvoda Albrecht I. i III. zbor talijanske vojske pod La Marmorom. Talijani su, doduše, odbili prvi neočekivani napadaj, ali su najzad morali napustiti C-u. La Marmora, koji je prije vremena smatrao, da je bitka izgubljena, nestao je u odlučnom času. Zbog toga, što nije bilo vrhovnog vodstva, spriječeno je izvršenje osnove, koju je nasljednik prijestolja Umberto pravilno zamislio, pa je u taj poraz upleten i njegov II. zbor. Talijanska vojska povukla se zatim iza rijeke Oglia.

CUTCH (»primorje«), urođenička država u sjeverozapadnoj Indiji, pokrajina Bombay. C. ima djelomice otočni položaj; na *S* i *SI* velike su slane močvare Rann (60.000 km²), koje su nastale 1827, kad je Ind za vrijeme potresa provalio nasipe; u suhim godinama sasvim presuše. S južne su i jugozapadne strane zalivi C-a i Arabijski. Kraj je brežuljast i uglavnom pjeskovit, suh i veoma topao. Na višim dijelovima oborine padaju češće, te rode šećerna trska, pamuk, žito i juta. Radi čestih suša i gladi broj je stanovništva kolebljiv. G. 1931 živjelo je na 19.700 km² 514.307 stan. M. Š.

CUTICULA → **Kutikula.**

CUTIS → **Koža.**

CUTTACK (»jaki«), 1. grad i važno prometno raskršće u vrhu delte rijeke Mahanadi, u pokrajini Orissa, u Indiji. C. je važno tržište rižom, a poznat je po lijepim filigranskim radovima. Nekoć prijestolnica Mogulâ, a kasnije maharadžâ, pao je pod britansku vlast 1803. G. 1931 imao je C. 65.263 stan. — 2. Okružje C. poznato je po velikoj plodnosti (uglavnom riža). Na površini od 9.025 km² živi gusto naseljeno (241 stan. na 1 km²) stanovništvo, 2,176.707 (1931). M. Š.

CUTVARIĆ, Dragutin, ✻ Bjelovar 21. X. 1903. Polazio je ekonomsko-komercijalnu visoku školu u Zagrebu, gdje je 1937 postigao doktorat, a diplomiran je na institutu za međunarodne visoke nauke u Parizu. G. 1931—40 tajnik je ekonomsko-komercijalne visoke škole, a od 1940 upravitelj ekonomskog instituta banovine Hrvatske, koji je izgradio u Hrvatski državni društvovno-gospodarski zavod. Izdaje i uređuje od 1941 »Izvješće« kao službeno izdanje zavoda, u kome izlaze rezultati znanstvenog rada zavoda. G. 1935 osnovao je »Ekonomist«, mjesečnik za suvremena gospodarska i društvovna pitanja.

BIBL.: Rasprave iz područja narodnog gospodarstva i gospodarstvene politike u stručnim časopisima, većinom u »Ekonomistu«, posebno *Hrvatski državni društvovno-gospodarski zavod, njegov značaj, rad i razvoj*, Zagreb 1942. M. I.

CUVAJ, 1. **Adolf, barun od Ivanske,** ✻ Zagreb 1882. Poslije svršenih pravnih nauka služio je u upravnoj službi u Bosni, u zajedničkom ministarstvu u Beču, u hrvatskom ministarstvu u Budimpešti, a nakon 1918 u ministarstvu socijalne politike u Beogradu. Osnovao je Glavni iseljenički komesarijat u Zagrebu, umirovljen je 1923. Razvio je veliku djelatnost kao glavni tajnik Komore za trgovinu, obrt i industriju (kasnije Trgovinsko-industrijske komore) u Zagrebu. Njegova opsežna godišnja izvješća o radu komore važan su prilog za poznavanje hrvatskog prirada u onom razdoblju. G. 1937 imenovan je glavnim povjerenikom Jugoslavije na svjetskoj izložbi u Parizu. Iza toga djeluje u ravnateljstvima različitih veleobrtnih poduzeća. G. 1923 i 1935 sudjelovao je na međunarodnoj konferenciji rada u Ženevi, zastupao je hrvatski prirad na više kongresa Međunarodne trgovačke komore 1925—35. Uz ostali svoj književni i organizatorski rad napisao je djelo *Privredne komore*, Zagreb 1927. M. I.



ANTUN CUVAJ

2. **Antun,** ✻ Bjelovar 5. VI. 1854, † Zagreb 7. VI. 1927, učitelj i pedagog, školski nadzornik, osnivač i organizator hrvatskih učiteljskih i školskih ustanova. Pučku školu i realku polazio je u rodnom mjestu. Svršio je gospodarsk-šumarsko učilište u Križevcima, zatim učiteljsku školu u Petrinji. Službovao na maloj realci u Bjelovaru. G. 1875 imenovan je privatnim učiteljem u Sisku, gdje je 1876 postao pravi učitelj i ravnatelj tada jedine građanske škole u civilnom dijelu Hrvatske i Slavonije; 1887 imenovan zemaljskim školskim nadzornikom za pučke škole; 1913 umirovljen na vlastitu molbu. Sastavio je nastavne osnove te računice za više i niže pučke škole, za šegrtske, opetovne i produžne škole, kao i rukovođe računicama i čitankama. Nastojanjem Cuvajevim znatno je proširena Naklada školskih knjiga, te se dohodak ove ustanove upotrebljavao u korist pučkoga školstva i učiteljstva (za gradnju školskih zgrada, za putne stipendije i pripomoći pučkim učiteljima, za stipendije učiteljskoj djeci i dr.).

Kao učitelj građanske škole u Sisku osnovao je 1. X. 1881 prvu školsku radionicu za dječake, te je radnje svojih učenika i svoje izlagao i na izložbama u stranim zemljama, gdje su te radnje bile i odlikovane. Proučavao je uređenje izložbi u Celovcu, Grazu i Beču, te je 1900 na izložbi u Parizu preuzeo uređenje školstva, kojom je prilikom hrvatsko školstvo odlikovano najvećom nagradom »Grand prix«. Kao zemaljski školski nadzornik za pučke škole okupio je učiteljice u »Klub učiteljica«, koji se pod njegovim okriljem razvio u »Udrugu učiteljica«. Zatim je osnovao zakladu za učiteljski sanatorij, za konvikt učiteljskih kćeri, kao i za potpomaganje bolesnih učiteljica. Brinuo se za materijalno stanje učiteljstva i osnovao 3. XI. 1898 Hrvatsku učiteljsku pripomoćnu i posmrtnu zadrugu.

Kao predsjednik Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora ostvario je Filipovićevu zamisao o osnutku »Hrvatskog školskog muzeja« (otvoren 1901), a ustanovio je i Učiteljsku čitaonicu. Za svoj rad imenovan je kraljevskim savjetnikom te primio i plemstvo s pridjevkom od Carevdara. Bio je pravi i počasni član Hrv. pedag. knjiž. zbora. Surađivao je u »Napretku« i drugim listovima.

Najvažnije mu je djelo *Građa za povijest školstva* (Zagreb 1908—1913), sabrana u prvom izdanju u pet knjiga, a u drugom izdanju

u jedanaest knjiga. Ostali radovi: *Risanje u pučkoj školi* (1879); *Naše građanske škole* (1880); *Školska radionica sisačka* (1884); *Zemljopisna obuka u III. razredu pučkih škola* (1884); *Ručni rad i pedagogija* (1886) i dr.

LIT.: *Pedesetgodišnjica Hrv. pedagoško-književnoga zbora*, Zagreb 1923; A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, 2. izd., svezak IV., VII., VIII., IX., X. i XI., Zagreb 1911 i 1913; *Antunu Cuvaju — hrvatsko pučko učiteljstvo 8. VI. 1912*, Zagreb 1912. J. D.

3. Slavko pl. od Ivanske, barun, ✳ Bjelovar 26. II. 1851, † Beč 31. I. 1931, ban i kraljevski povjerenik u Hrvatskoj. Posvetio se zarana upravnoj službi, koju je kao računarski činovnik započeo već u Vojnoj krajini. Od 1885—1905 bio je podžupan u Osijeku i u Požegi, 1905/6 veliki župan ličko-krbavski, 1908/9 vrhovni načelnik u Zagrebu i 1909—10 predstojnik odjela za unutrašnje poslove u vladi bana P. Raucha. Kad je 19. I. 1912 primljena ostavka bana N. Tomašića, C. je istoga dana postavljen za bana.

Poslije Tomašićeva razlaza s koalicijom i njegova poraza na izborima mjeseca prosinca 1911 peštanska je vlada pod grofom Khuenom-Héderváryem počela sustavno pripremati apsolutizam u Hrvatskoj. Uoči obnove financijalne nagodbe i u jeku borbe protiv željezničarske pragmatike, zbog njezine madžarizatorske svrhe, raspoloženje hrvatskog naroda dobiva značajan izraz u spomenici, koju je sjedinjena stranka prava predala 31. I. 1912 kralju. Zastupnici te stranke, okupljeni u Zagrebu 12. I., obratili su se na Franju Josipa I. s molbom, da zajedno sa saborom svih hrvatskih zemalja uredi unutrašnje prilike i odnošaj Hrvatske prema Monarhiji. Kraljevskim reskriptom od 25. I. raspušten je sabor prije nego se i konstituirao. Raspis novih izbora, na koje C. u zbilji nije pomišljao, doveli su do sporazuma opozicionih stranaka o suradnji na izborima i u budućem saboru; neposredni je cilj te suradnje bila financijalna samostalnost. C. je odmah počeo progoniti protivničko novinstvo i istaknutije pojedince, ali je njegov postupak izazvao čitav niz političkih demonstracija nesamo u Zagrebu nego i u Sarajevu, Splitu, Dubrovniku, Mostaru i dr., ujedinivši tako sav hrvatski narod u otporu protiv madžarskog imperijalizma. Općenito se raspoloženje odrazilo u prosvjedu katoličkih i muslimanskih zastupnika u bosanskom saboru kao i u jednodušnoj osudi, koju je C-u uputio dalmatinski sabor, a očitovalo se napokon i u općem štrajku srednjoškolaca u Hrvatskoj mjeseca ožujka. Pred same izbore imenovan je C. kraljevskim ručnim pismom od 31. III. »kraljevskim komesarom u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji«; ustavno stanje, koje se još prividno održavalo, zamijenio je otvoreni apsolutizam, po drugi put u nagodbenjačkoj eri poslije 1883. Zadaća je komesara bila, da prije svega učvrsti »nedjeljivu zajednicu sa sestrinskom kraljevinom Ugarskom«. Naredbenim putem, kojim se obilato služio, C. potpuno skuči novinstvo, ukine slobodu sastajanja, ograniči gradsku samoupravu i raspusti više općinskih vijeća, uvede obveznu arbitražu u radnim sukobima, a sabor nadomjesti 4. VI. »stalnim povjerenstvom za zakonodavne radnje«. Tiskana riječ mogla je izraziti osjećaje naroda još samo u feljtonima A. G. Matoša. Obustava hrvatskog ustava odjeknula je u uličnim demonstracijama po nekim gradovima Cislajtanije (v.) i izvan Monarhije, a bečki parlamenat kao i zajedničke delegacije bile su pozornica značajnih izjava i prosvjeda. U sparnom ozračju različitih sukoba međunarodnih, nacionalnih i društvenih, koji su tada potresali Evropom i napose Monarhijom, pao je 8. VI. 1912 promašeni hitac sveučilištarca Luke Jukića, koji je u C-evoj osobi trebao pogoditi njegovu diktaturu (→ Jukić); tim je atentatom omladina samostalno ušla u političku borbu. Smrtna osuda, kasnije pretvorena u doživotnu tamnicu, opet je pobudila ogorčenje, koje je izvan Hrvatske dalo sebi oduška u novim demonstracijama. Moćan odjek, na koji je balkanska vojna, od listopada 1912, naišla na jugu Monarhije, pojačao je to ogorčenje i doveo do represivnih mjera u Dalmaciji, koje su u mnogome sjećale na C-ev režim. Još je jednom sveučilištarac Ivan Planinšćak pokušao 31. X. ubiti C-a, ali ni taj atentat nije uspio.



SLAVKO CUVAJ

Sve je to jasno svjedočilo o neuspjehu apsolutizma u Hrvatskoj i o teškim posljedicama, kojima bi on mogao uroditi po cjelinu Monarhije. Prikriveni uzmak peštanske vlade pod Khuenovim nasljednikom L. Lukácsem pokazao se najprije 22. XII. 1912 u C-evu dopustu, koji se produljivao do njegova konačnog opoziva 21. VII. 1913. Kroz to vrijeme prijelaznog režima, koji će zatim do 29. XI. 1913 nastaviti novi komesar, Ivo barun Skerlecz, upravljao je Hrvatskom dr. K. Unkelhäuser, dotada visoki činovnik hrvatskog ministarstva u Budimpešti. C. je poslije svoga pada napustio Hrvatsku.

LIT.: J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, I., Zagreb 1936; A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, VIII., Zagreb 1913; M. Durman, *Hrvatska pod komesarijatom* i *Generalni đački štrajk*, Književnik, XII., Zagreb 1939; R. W. Seton-Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913. J. Š-k.

CUVIER, Georges Dagobert, ✳ Mömpelgard 23. VIII. 1769, † Pariz 13. V. 1832, zoolog, komparativni anatom, francuski prirodoslovac. Već kao dječak pokazivao je sklonost prema prirodnim naukama i strastveno volio prirodu. Svoje obrazovanje stekao je na Karlovoj školi u Stuttgartu; bio je vrlo darovit, izvanredna pamćenja, marljiv i neobično sposoban; poslije je postao velik učenjak. Za Napoleona postao je ravnatelj visokih škola. G. 1794 preselio se u Pariz, gdje je predavao prirodopis na francuskim školama; na Collège de France bio je Daubetonov nasljednik, a poslije profesor poredbene anatomije na Jardin des Plantes, gdje je osnovao čuvenu prirodopisnu zbirku. Vršio je i različna druga zvanja i obnašao časti; od generalnoga nadzornika javne nastave postao je barun, francuski pair i član Francuske akademije.

U Parizu se posvema predao poredbenoj anatomiji, pa je najodličniji predstavnik toga smjera u zoologiji. C. je osnivač toga naučnog područja i paleontologije i po njemu su te naučne grane dobile stupanj znanosti.



GEORGES CUVIER
F.-A. Vincent

Naučno je istraživao mekušce, mješince, člankonošce i kralježnjake, sadašnje i fosilne. G. 1799—1805 izdao je djelo *Leçons d'anatomie comparée*, Pariz, u 5 sv., a poslije u novom izdanju u 8 sv., gdje je sistematski obradio poredbenu anatomiju životinjâ. G. 1812 objelodanio je veliko standard-djelo o fosilnim kostima oko Pariza (*Recherches sur les ossements fossiles*); njime je podigao zoopaleontologiju na stupanj znanosti.

Temeljno C-ovo mišljenje o razdiobi životinja nalazimo u djelu *Le règne animal distribué d'après son organisations*, 1817. Na osnovi poredbene anatomije postavio je četiri temeljna tipa životinja. U toj teoriji tipova zaključuje, da su životinje građene po četiri građevna plana, koji se među sobom razlikuju. C. razlikuje ove tipove: kralježnjake, mekušce, articulata (segmentirane životinje) i radiata (radijalno simetrične životinje). Tip »radiata« nije bio najzgodnije ograničen, jer je C. sjedinio pod tim imenom nesamo životinje radijalne građe nego i bilateralno simetrične crve (Vermes intestinales) i asimetrične jednostanične životinje (Infusoria).

C. je vjerovao u stalnost, nepromjenljivost vrsta, u preformaciju embriona i u postanak bića bez roditelja (generatio spontanea), a s obzirom na teoriju razvitka bijaše protivnik svojega suvremenika Lamarcka. C. je poznat kao otac teorije katastrofa (kataklizma) u geologiji, prema kojoj su pojedini periodi na Zemlji rastavljeni velikim preokretima, kada su stara flora i fauna propadale, a poslije svake su katastrofe nanovo stvorene. C. je tom teorijom htio objasniti nestajanje fosilnih životinjskih hrpa vjerujući u generatio aequivoca i u preformaciju; tako je zapao u zabludu prešavši od opažanja u spekulaciju.

C-ova teorija glavnih životinjskih grana (embranchements) ili tipova po Blainvilleu reformirala je Linnéov životinjski sustav, a njegovi radovi na poredbenoj anatomiji dali su mnogima poticaj na dalji naučni rad, pa se tako pojaviše kao njegovi istaknuti nasljednici u Francuskoj (Milne-Edwards, Lacaze-Duthiers), u Engleskoj (R. Owen, Huxley), u Americi (anatom E. D. Cope), u Njemačkoj (J. Friedr. Meckel, M. H. Rathke), pa najveći fiziolog 19. stoljeća Johannes Müller i čuveni anatom Karl Gegenbaur, pa Fürbringer, Waldeyer i dr.).

C. se proslavio istraživanjem o građi riba; s Valenciennesom izdao je djelo o ribama *Histoire naturelle des poissons* u 22 sv., Pariz 1828—49. C. se zanimao i za historijski razvitak prirodnih znanosti, pa su njegove publikacije o tom najbolje, što imamo.

Poslije je Geoffroy St. Hilaire postao C-ov protivnik i g. 1830 vidimo ih pred pariskom Akademijom u živahnoj i znamenitoj diskusiji. Geoffroy St. Hilaire je pristajao uz mišljenje Lamarckovo o podrijetlu biljaka i životinja; prepirali su se o jedinstvu tipova, o stalnosti ili varijabilnosti vrsta kod bića. Ta je debata uglednih učenjaka uzbudila čitavu duhovnu Evropu, pa je C. začudo, kao vještiji branilac, ostao ipak triumfalni pobjednik i descendentna je teorija doživjela tada odlučan poraz. Ali ne zadugo, jer C-ove pretpostavke i razlozi nisu bili točni.

Istodobno s C-ovom »pobjedom« pojavila se u Engleskoj Lyellova publikacija *Principles of Geology*, koja je C-a ametom potukla, i time je uspostavljena teorija o promjenljivosti vrsta. Povijest se prošlosti prema tome objašnjava procesima sadašnjosti, i dokazano je, da je površina Zemlje podvrgnuta polaganim promjenama poradi djelovanja različitih čimbenika. C-ov utjecaj na mlađe zoologe i njegov ugled bijaše na početku 19. st. vrlo velik u francuskom narodu, pa su svi pristajali uz njega i onda, kada nije imao pravo; značajno je, da je Francuska pod njegovim silnim utjecajem bila zadnja, koja je priznala teoriju razvitka.

LIT.: J. V. Carus, *Geschichte der Zoologie*, München 1872; W. A. Locy, *Die Biologie u. ihre Schöpfer*, Jena 1915; E. Nordenskiöld, *Die Geschichte der Biologie*, Jena 1926. K. B.

CUVILLIÉS (Cuviller), **François de, stariji**, ✻ Soignies (Hennegau) 23. X. 1695, † München 14. IV. 1768, njemački graditelj francuskog podrijetla.

Došao je 1706 kao dvorski patuljak u družinu bavarskoga izbornoga kneza Maxa Emanuela. Na povratku u München uzeo je knez dječaka sa sobom, a zatim ga poslao na dalju izobrazbu pariskom graditelju François Blondelu. Od 1725 radio je C. kao bavarski dvorski graditelj najprije zajedno s Josephom Effnerom, od kojega je primio mnoge poticaje. Od 1763 upravljao je samostalno kneževskim građevinarstvom, a od 1726 do 1732 podigao je u Münchenu *Palais Piosasque de Non*. Od 1727 neprestano je zaposlen u paradnim sobama prijestolničkog dvorca; 1731—36 izgrađena je pod njegovim vodstvom palača *Portia*, 1733—37 palača *Holnstein* (sada nadbiskupski dvor); 1734—39 nastao je draženi lovački dvorac *Amalienburg* u parku dvorca Nymphenburga kod Münchena; 1750—53 podigao je u Münchenu *Residenztheater*, najbolje sačuvano i najljepše njemačko kazalište iz onoga vremena. Dražest je njegovih djela u tom, što je umio spojiti bogatu maštu njemačkoga kasnog baroka s dražešću francuskoga stila Luja XIV.

LIT.: Bérard, *Catalogue de l'oeuvre de C. père et fils*, Pariz 1859; O. Aufleger i K. Trautmann, *Die Amalienburg*, München 1894; K. Trautmann, *C. d. Aeltere und sein Schaffen in Altbayern*, u Monatsschrift des hist. Vereins für Oberbayern, sv. IV., 1895; F. Dechant, *Das Jagdschloss Falkenlust*, Aachen 1901; J. Laran, *F. de C. dessinateur et architecte*. Pariz s. a.; A. Feulner, *Bayr. Rokoko*, München 1923; N. Lieb, *Der junge C.*, Berlin 1941. F. C.

CUXHAVEN, grad i luka na kraju ušća Labe, ima 26.180 stan. (1933). Grad leži na poluotoku između ušća Labe i Wesere; to je moderna prednja luka velikoga grada Hamburga, koja drži parobrodarske veze s Hamburgom, Helgolandom, Brunsbüttelom na suprotnoj obali Labe kod kanala cara Vilima i s mnogim otocima na Sjevernom moru. U luci su posebni odjeli za oceansku plovidbu i za ribarske brodove, a puna je brodova, kad led u Labi ne dopušta rad u Hamburgu. Obilježje daju gradu također svjetionik, morsko kupalište i raznovrsne pomorske i trgovačke ustanove. N. Ž.

CUYABA, 1. rijeka u Braziliji, na ravnjaku Mato Grosso, pritok Paraguaya, plovna od grada istog imena na dužini od 400 km. 2. Glavni grad savezne države Mato Grosso u Braziliji, na rijeci C., 228 m nad m., u vezi je riječnim parobrodima s Montevideom i željeznicom sa São Paolom na atlantskom primorju, a ima 43.885 stan. (1933). Trgovina je živahna. Grad ima evropsko lice. Ističu se stolna crkva, nadbiskupska palača, arsenal i kazalište. Trpi od potresa, od koga je 1746 bio uništen. N. Ž.

CUYAHOGA FALLS, grad u saveznoj državi Ohio, USA, jugoistočno od Clevelanda; na slapovima rijeke Cuyahoge, koji se iskorišćuju u industriji strojeva i papira; ima 19.797 stan. (1930). N. Ž.

CUYP, Aelbert, ✻ Dordrecht 1620, † Dordrecht 15. XI. 1691, nizozemski slikar, sin i učenik slikara Jakoba Gerritsza C. (1594—1689). C. se brzo razvio u vrlo ugledna umjetnika. Njegovo je najbolje razdoblje stvaranja između 1655 i 1660. Poslije 1675 nije, čini se, više slikao. Uspješno je prikazivao široke krajolike uz rijeku, sa svim atmosferskim dražima, oživljene stadima i lađama. U pozadini se često uzdižu tornjevi rodnoga mu grada. Slikao je i životinje, mrtve prirode, skupine jahača, genre-slike i marine, nekoliko religioznih slika, kao i mnogobrojne portrete.

Iz početka naginje jednobojnim smeđezlatnim tonovima, koji su svojstveni riječnim krajolicima J. van Goyena, a kasnije postizava tehniku, koja je bliža prirodi, ali se ipak odlikuje izvanrednim sjajem boja. Njegovo djelovanje na razvoj slikarstva došlo je do izražaja istom u 18. st.

Najranija njegova slika, izrađena načinom Goyena (1639), nalazi se u Besançonu. Osobito je bogata njegovim djelima Engleska, gdje je već za života bio vrlo cijenjen. Na evropskom kopnu nalaze se između znamenitih njegovih djela *Proljetni krajolik* u Berlinu, *Krave u vodi* u Budimpešti, *Mirno more na mjesečini* u Petrogradu, *Pogled na Dordrecht* u Montpellieru, *Krajolik s ovcama* u Frankfurtu. F. C.

CUZA, 1. Alexandru, ✻ Jassy 8. XI. 1857, rumunjski političar i učenjak, nećak kneza Aleksandra C. Pohađao je gimnaziju u Dresdenu, sveučilište u Parizu i Bruxellesu. U svojem publicističkom radu odlučno je istupao protiv humanističkih i liberalističkih težnja. G. 1890 izdao je knjigu o srednjem staležu i o Židovima. G. 1892—95 bijaše poslanikom u komori. Istaknuo se i kao prvoborac rumunjskog pokreta za trijeznost te 1897 osnovao s A. D. Xenopolom Ligu protiv alkoholizma. Svoje nazore o političkim i društvenim pitanjima skupio je u djelu *Teorija nacionalizma* (1905, 3. izd. 1927). G. 1901—27 bio je profesor političke ekonomije na sveučilištu u Jassyu. G. 1910 osniva s profesorom Nikolom Jorgom narodno-demokratsku stranku, a 1923 s profesorom Paulescuom Kršćansko-narodni obrambeni savez s programom sličnim nacionalsocijalističkom. G. 1935 njegova se stranka spojila sa strankom Oktavijana Goge i dobila naziv Kršćansko-nacionalne stranke Rumunjske, a zastupala je politiku suradnje s Njemačkom. Kad je nakon izbora 20. XII. 1937 povjeren sastav vlade Gogi, C. je u njegovu kabinetu bio ministar bez lisnice. Kabinet je odstupio 10. II. 1938.

2. **Georg Alexandru**, ✻ Jassy 23. II. 1896 rumunjski političar i učenjak, sin Aleksandra C. Pravne je nauke učio na sveučilištu u Jassyu, 1916—18 sudjelovao u ratu, a nakon rata postao odvjetnikom u rodnom gradu. G. 1929 postade docentom za rimsko pravo na sveučilištu u Jassyu, a 1936 redovitim profesorom. Kad su njegov otac i profesor Nikola Jorga osnovali nacional-demokratsku stranku, stupio je i on u borbu protiv Židovstva. G. 1923 postaje članom Kršćansko-narodnog obrambenog saveza, surađuje u nacionalističkom novinstvu i istupa kao govornik, organizator i propagandist. G. 1931 izabran je u komoru. G. 1932 organizirao je »modre košulje«. G. 1935 spojila se njegova stranka s Goginom, a C. je preuzeo tajništvo nove (Narodno-kršćanske) stranke. Od 28. XII. 1937 do 10. II. 1938 bio je ministar javnih radova u kabinetu Goge.

3. **Alexandru Ioan**, ✻ Galati 20. III. 1820. † Heidelberg 15. V. 1873, knez Moldavske i Vlaške. Potomak male plemićke porodice iz Jassya, bio je prvi vladar današnje Rumunjske. Pohađao je vojničke škole u Parizu, a sveučilište u Paviji i Bologni; na Zapadu se zagrijao za demokratske ideje. Kad se je vratio u domovinu 1839, stupio je u vojsku, ali je doskora napusti. G. 1848 sudjelovao je u moldavskom ustanku i zbog svoga demokratskog uvjerenja bio uhićen i prognan od kneza Sturze. Skloni se zatim u Beč, ali se opet vraća i 1850 postaje pokrajinski glavar u Galaţiu. Odstupio je 1857, kad je turski guverner Nikola Vogorides htio ugušiti unionističke i autonomističke težnje Rumunja. G. 1858 kao zastupnik u skupštini u Bukureštu zalagao se za sjedinjenje kneževina, a 1859 postade generalom i ministrom rata. Da obuzdaju težnje Rumunja za nezavisnošću, velike su sile osnovale sjedinjene kneževine Moldavsku i Vlašku pod sultanovim vrhovništvom uz uvjet, da njima vladaju dva različita kneza. G. 1859 C. bi izabran knezom Moldavske, a odmah zatim i knezom Vlaške, te uze ime Alexandru Ioan I. Prije samoga čina pristane, da će u



GROZDASTI CVATOVI
1. Grozd (zanovijet). 2. Klas (trputac). 3. Klip (kukuruza). 4 Metlica (jorgovan). 5. Sastavljen štitac (kumin). 6. Štitac (trešnja). 7. Glavica (jarmen).

slučaju izbora odstupiti i vrhovnu vlast predati stranomu kojem knezu. Kad je Porta 1861 priznala njegov izbor, nije poštivao spomenutu obvezu. Pristajao je sad uz konzervativce, sad uz liberalce, ali se konačno svi okrenuše protiv njega. Vojska bijaše u lošem stanju, država nije imala kredita, uprava je bila slaba, a osobna se sigurnost nije poštovala. Zapleten u borbu bojara i seljaka knez pokuša provesti neke reforme. Kako je u komori većina bila bojarska, knez izvede 1864 državni udar, koji ni Porta ni velike sile nisu odobrile. Knežev put u Carigrad spasi, doduše, načas situaciju, ali zbog porasta dugova i nutarnjih nereda bukne noću 22.—23. III. 1866 revolucija, koja ga prisili na odreknuće i odlazak u inozemstvo.

LIT.: E. Driault, *La Question d'Orient. Depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres*, 8. izd., Pariz 1921; M. A. Silvestri, *Couza e Cavour*, Rim 1920; P. Henry, *L'abdication du Prince Cuza et l'événement de Hohenzollern au trône de Roumanie*, Pariz 1931. J. N.

CUZCO (»pupak«), 1. grad u srednjem dijelu Perua. Leži u dosta plodnoj dolini, na visini od 3.496 m. Danas C. ima prilično tužan izgled, uske ulice, niske i neugledne kuće, nad kojima se ističu raskošne crkve, uspomene na španjolsko gospodstvo. U središtu je četverokutan trg »Plaza Mayor«, na kome su najljepše građevine. Osim toga, što je grad upravno i trgovačko središte okružja C-a, ima i razvijen veleobrt (pamuk, koža, šećer, sapun i dr.). Sjedište je katoličkog biskupa, od 1692 ima sveučilište, željeznica ga veže s pacifičkom lukom Mollendo. G. 1927 imao je grad 40.000 stan.

Današnji je grad slaba slika negdašnjeg, kad je bio vjersko, prosvjetno i upravno središte Inka. Najljepše današnje zgrade sagrađene su na temeljima i građom negdašnjih građevina. Na mjestu današnjega glavnog trga bio je Huacaypata (»mjesto veselja«), oko koga su bile najvažnije zgrade: hram Sunca s astronomskim napravama, zlatna palača, samostan djevica Sunca i dr. Na brežuljku, sjeverno od grada, bila je velika tvrđava, okružena s tri ciklopska zida i s vrlo složenim vojničkim uređajima. Sve su zgrade građene vješto povezanim velikim granitskim blokovima, ali su prozori bili mali. Pizzaro je osvojio grad 1533, a kasnije su ga porušili sami Inka i Španjolci.

2. Okružje (departamento), koje se širi po pretežno stepskim padinama istočnih Anda, u porječju rijeke Urulambe i u gornjem dijelu porječja Apurimaca. Oko riječnih tokova guste su prašume. Većinom indijansko stanovništvo malobrojno je: na 144.344 km² živi oko 700.000 stan. ili 5 na km² (1927), a bavi se najviše stočarstvom (ovca i lama) i sakuplja plodove prašume (kaučuk i koka). N. Ž.

CVANCIKA (prema njem. Zwanziger »20 novčića«), novac od slabijeg srebra (583 tisućine), kovan odlukom Marije Terezije počevši od 1754 na bazi konvencione stope i emitiran od svih austrijskih careva sve do Franje Josipa I., i to do 1857. C. su se kovale i u onim njemačkim državama, koje su prihvatile konvencionu stopu. Kroz dobrih sto godina bila je c. vrlo omiljelo plaćevno sredstvo nesamo na području austrijske carevine nego i u pokrajinama Turske, na pr. u Bosni, gdje joj je bilo narodno ime *pleta*. I. R-o.

CVAT ili infloréscencija (inflorescentia) više je ili manje obilno razgranjeni dio biljnoga stabla, koji na svojim ograncima nosi cvjetove, a listova ili uopće nema, ili pak mjesto običnih vegetativnih listova ima samo male i jednostavno građene ovršne listove; time se on kao cjelina redovito jasno razlikuje od onih dijelova stabljike, koji služe samo vegetativnim zadatcima. Ovršni se listovi u području cvata nazivaju *zalistci* ili brakteje (bracteae), ako iz njihovih pazušaca tjeraju pojedini cvjetovi ili pojedini veći dijelovi cvata, *predlistići* (bracteolae), ako se nalaze na samim stapkama cvjetova, i *ovojni listići* ili ovojne ljuske (squamae [phylla] involucri), ako oko čitavih cvatova ili njihovih pojedinih dijelova sačinjavaju posebne ovoje. Tvorbom cvata ostvarena je kod većine kritosjemenjača posve razumljiva potreba, da se broj cvjetova na pojedinoj biljnoj jedinki što više uveća. No s time u vezi ujednostavnjuje se često — što je vrlo značajno — u većoj ili manjoj mjeri građa dotičnih cvjetova, a to dovodi nerijetko do diobe rada među pojedinim dijelovima cvata. Kad su pak u takvim slučajevima pojedini cvjetovi u cvatu još i gusto međusobno zbijeni, kao na pr. kod glavočika, može čitav cvat poprimiti dapače i izgled (pa i funkciju) jednog jedinog cvijeta. U krajnjim slučajevima mogu na taj način nastati čak tvorbe, t. zv. pseudantiji, koji se uopće teško luče od pojedinačnog cvijeta (na pr. t. zv. cijatij kod por. mlječikovica, v.).

Cvatovi se općenito dijele u grozdaste i paštitaste.

I. *Grozdasti* ili *racemozni* (botritski, centripetalni ili monopodijalni) cvatovi nastaju na osnovi monopodijalnog razgranjivanja glavne osi. Za njih je prema tome značajno, da im glavna os kroz čitavo vrijeme njihova razvitka raste na svom vrhu neograničeno, te pri tom neprestano stvara postrane sporedne osi, koje nose cvjetove. One su to mlađe, što su bliže vrhu, odnosno središtu cvata, i obratno, a to se obično razabira i iz redoslijeda rascvjetavanja; taj je kod ovih cvatova akropetalan, odnosno centripetalan, t. j. cvjetovi se otvaraju redom jedan za drugim u smjeru od dna prema vrhu cvata (ako je glavna os produžena), odnosno od oboda prema središtu cvata (ako je glavna os skraćena i raširena).



PAŠTITASTI CVATOVI
1. Dvokraki paštitac (rumenika). 2. Pravi paštitac (mlječika). 3. Kovrčica (bradavka). 4. Pahalica (perunika).

Najobičnije vrste grozdastih cvatova jesu ove: 1. *Grozd* (racemus). Glavna je os (t. zv. šipurina) produžena, a cvjetovi su na duljim ili kraćim stapkama (na pr. zumbul, zanovijet). 2. *Klas* (spica). Glavna je os produžena, a cvjetovi su bez stapki, dakle sjedeći (na pr. trputac). Posebnu promjenu klasa predstavlja t. zv. *klip* (spadix), koji se odlikuje mesnato odebljalom glavnom osi (na pr. kozlac, kukuruz). Osim toga pripada ovamo i jedan dio onih cvatova, koji se obično nazivaju *mace* ili *rese* (amentum), a koje predstavljaju klasove jednospolnih cvjetova s mlohavom i najvećma otoboljenom glavnom osi (na pr. topola, vrba). Drugi dio maca ili resa (na pr. kod breze) predstavlja naprotiv dosta zamršeno građene sastavljene cvatove. 3. *Štitac* (umbella). Glavna je os skraćena, a cvjetovi su na stapkama, koje su, izlazeći iz iste točke, sve približno jednako duge (na pr. jaglac, drijen). Pri dnu štitca razvijen je vrlo često ovoj od ovršnih listova. 4. *Glavica* (capitulum). Glavna je os skraćena, uz to često raširena, a cvjetovi su sjedeći (na pr. glavočike). Pri dnu glavice razvijen je također gotovo redovito ovoj (involucrum) od ovršnih listova.

Osim ovih jednostavnih cvatova poznajemo i sastavljene grozdaste cvatove, kao što su na pr. *sastavljeni klas*, kod kojega su na glavnoj osi mjesto pojedinačnih cvjetova smješteni mali klasići (spiculae, na pr. ljulj, pirika i mnoge druge trave) i *sastavljen štitac*, kod kojega sporedne osi prvoga reda nose na sebi male štitce (mjesto pojedinačnih cvjetova), kako je to kod najvećeg dijela štitarkâ.

II. *Paštitasti* ili *cimozni* (centrifugalni ili simpodijalni) cvatovi nastaju na osnovi simpodijalnog razgranjivanja. Njihova glavna os prestaje, dakle, ubrzo rasti, pošto je na svom vrhu stvorila cvijet, a daljnju tvorbu cvjetova preuzimaju na sebe sporedne osi, koje tjeraju ispod vrha glavne osi. Jednako glavnoj osi završavaju svoj rast (tvorbom vršnog cvijeta) doskora također sporedne osi I. reda, na kojima se zatim mogu razviti njima u svemu jednake osi II. reda i t. d. Prema tome nalazi se kod ovih cvatova najstariji cvijet uvijek na vrhu relativne glavne osi, dakle u središtu cvata, pa je stoga redoslijed rascvjetavanja kod njih obratan negoli kod grozdastih cvatova, t. j. on je bazipetalan, odnosno centrifugalan.



SHEMATSKI PRIKAZ CVATOVA
Gornji niz redom: grozd, klas, klip, metlica, štitac, sastavljen štitac, glavica
Donji niz redom: pahalica, srpak, svitak, kovrčica, dvokraki paštitac (po Wetzlu)

Najčešći paštitasti cvatovi jesu ovi: 1. *Pravi paštitac* (pleiochasium). Ispod vršnog cvijeta glavne osi razvijaju se više od dvije sporedne osi, koje tvore daljnje cvjetove (na pr. mnoge mlječike). 2. *Dvokraki paštitac* (dichasium). Ispod vršnog cvijeta glavne osi tjeraju samo dvije sporedne osi, koje tvore daljnje cvjetove (na pr. vrlo mnoge karanfiljke). 3. *Jednokraki paštitac* (monochasium). Ispod vršnog cvijeta glavne osi tjera samo jedna sporedna os, koja stvara daljnje cvjetove. Ovamo spadaju četiri vrste cvatova, koji se međusobno razlikuju ovako: A. Sporedne osi svih redova leže u istoj ravnini s glavnom osi; u tom se slučaju cvat naziva: a) *pahalica* (rhipidium), kad se sporedne osi razvijaju naizmjence sad na jednoj, sad na drugoj strani (na pr. perunika), ili b) *srpak* (drepanium), kad se sve sporedne osi razvijaju uvijek na istoj strani (na pr. sit, *Juncus bufonius*). B. Sporedne osi stoje uvijek poprečno (transverzalno) prema ravnini svoje matične osi; u tom se slučaju cvat naziva: c) *svitak* (bostryx), kad sporedne osi nastaju uvijek na istoj strani (na pr. blitva), i d) *kovrčica* (cincinnus), kad sporedne osi nastaju naizmjence na jednoj i na drugoj strani (na pr. bradavka).

Paštitasti cvatovi sačinjavaju često sastavne dijelove pojedinih sastavljenih cvatova, koji su katkada građeni dosta zamršeno. To vrijedi osobito za one slučajeve, kad su brojni manji paštitasti dijelovi združeni u sastavljen cvat grozdaste osnove, kako to vidimo na pr. kod divljega kestena i dr.

Osim već dosad navedenih naziva za pojedine vrste cvatova upotrebljavaju se u botaničkoj literaturi vrlo često još neki izrazi, koji s morfološkog gledišta većinom nisu posve strogo precizirani. Najčešći su takvi izrazi na pr. metlica i gronja. Imenom *metlica* (panicula) označuju se obično sastavljeni cvatovi piramidalnog oblika (na pr. kod jorgovana, ali i kod trava), dok se izraz *gronja* (corymbus) odnosi na takve sastavljene cvatove, koji su odozgo plosnati (na pr. kod bazge, udikovine i dr.). S. H-ć.

CVEČIĆ, Juraj, rodom iz Pazina, suradnik u pokretu hrv. reformacije. Na poticaj Flacija pošao je na sveučilište u Wittenberg, gdje je učio teologiju. Mjeseca travnja 1552 upisan je na sveučilištu kao »Ilir«. Poslije svršenih nauka postao je svećenikom u Istri. Pošto je pristao uz protestantsko naučavanje te se i oženio, njegov ga je biskup 1561 otpustio iz službe. Nato pođe u Metliku, da bude propovjednikom, a poslije u Ljubljanu, gdje bude uzet za suradnika u hrvatskoj protestantskoj tiskari u Urachu.

Tada je počeo prevoditi na hrvatski (glagoljicom) *Augsburšku vjeroispovijest* i Spangenbergovu *Postilu*. Ungnad ga je slao na jug, da se ispita valjanost njegova prijevoda, kao i Konzulova prijevoda Sv. Pisma. Na jugu je tražio stariji hrvatski prijevod Sv. Pisma, brinuo se oko raspačavanja hrvatskih protestantskih knjiga, a doveo je i nove suradnike za hrvatsku tiskaru u Urach. Kako je osim hrvatskoga znao i latinski, njemački i talijanski, a donekle i grčki i hebrejski, sudjelovao je uz Konzula kod prevođenja Sv. Pisma. Preveo je nekoliko apostolskih poslanica. Značajno je, da se njegovo ime ne spominje nigdje na izdanjima hrvatske protestantske tiskare u Urachu, ma da je sigurno, da je za to poduzeće prevodio. Sve daljnje osnove na prevođenju za tiskaru u Urachu propale su smrću Ungnadovom. C-a nalazimo 1565 upisana na sveučilištu u Padovi kao juristu. Kasnije je bio još propovjednikom u Kranjskoj te se posljednji put spominje 1581 u Idriji. Nije poznato, gdje i kada je umro.

LIT.: F. Bučar, *Povijest hrvatske protestantske književnosti*, Zagreb 1910; I. Kostrenčić, *Urkundliche Beiträge zur Gesch. der protestantischen Literatur der Südslaven in den J. 1559—1565*, Beč 1874. F. B.

CVEJIĆ, Nikola, ✳ Dobanovci, kotar Zemun, 23. XII. 1896, operni pjevač. Šumarski je fakultet završio u Zagrebu, gdje je istodobno učio pjevanje, a usavršio se u Milanu. Angažiran je 1922—25 u Ljubljani, 1925—30 u Zagrebu, 1930—39 u Brnu, a od 1940 u Beogradu. Pjevao je u operama i na koncertima u Pragu, Bratislavi, Varšavi, Beču, Budimpešti, Kjöbenhavnu, Stockholmu i Oslu. S. B.

CVETIĆ, Miloš, ✳ Čurug (Šajkaška) 26. VI. 1845, † Beograd 29. I. 1905, srpski glumac i dramski pisac. Bio je najprije član pozorišne družine u Velikoj Kikindi, zatim narodnog pozorišta u Novom Sadu (1862), Narodnog pozorišta u Beogradu (1864/5), Narodnog kazališta u Zagrebu (1864—69), a poslije toga je živio u Beogradu do smrti kao redovni član i glavni redatelj. Napisao je više historijskih drama, od kojih su najpoznatije *Nemanja* i *Todor od Stalaća* (izdanje S. K. Zadruge). D. P.

CVETIŠIĆ, 1. Klotilda, ✳ Zagreb 4. V. 1853, ravnateljica kr. zem. ženske stručne škole u Zagrebu. Nakon svršene učiteljske škole u Zagrebu slušala 3 godine pedagogiju u Beču. Zatim služi na višim djevojačkim i ženskim stručnim školama u Zagrebu, Osijeku i 4 godine u Sofiji. Uredila je posebni odsjek ženskih radova u »Hrvatskom školskom muzeju« u Zagrebu, koji je osnovan 1901 pod okriljem Hrvatskoga pedagoškoga zbora. G. 1915 umirovljena je kao profesor učiteljske škole. Njezina predavanja objavljena su u više novina i časopisa. Zaslužna je za reformu i unapređenje nastave za djevojke kao i za nastavu narodnih ženskih ručnih radova kod nas.

BIBL.: *Kućanstvo za školu i dom*, Zagreb 1893; *Nešto o organizaciji zemaljske stručne škole*, Narodne novine 1899, br. 90; *Vrijednost rada*, ibid. 1900, br. 109; *Ženska stručna obuka*, ibid. 1901, br. 109; *Produžno naobražavanje naših djevojaka*, ibid. 1911; *O ustrojstvu i zadaći više djevojačke škole*, Izvještaj pučkih škola u Osijeku 1885—86.

LIT.: A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, 2. izd., sv. IX., X. i XI., Zagreb 1913. J. D.

2. Vjekoslav, ✳ Zagreb 11. VI. 1881, književnik. Pučku školu i trgovačku akademiju svršio je u Zagrebu. Bio isprva činovnik kod drž. računovodstva, kasnije tajnik Umjetničke akademije u Zagrebu. U mladim godinama pisao je književne i kazališne ocjene (Prosvjeta, Nada) te crtice, pripovijesti, feljtone, ponajviše pod pseudonimom Vj. C. Albertinov. Izdao je zbirku *Pripovijesti i crtice* (Zagreb 1916). Istaknut je planinar. Planinarske doživljaje opisivao u »Hrv. planinaru« i po novinama. Izdao 4 knjige s natpisom *Sa planina i gora* (Zagreb 1925, 1928, 1930, 1933). To je najbolja hrv. planinarska književnost. U tim je knjigama pisac zbito, jasno, informativno opisao svoje mnogobrojne uspone: na Velebit, Učku, Triglav, Durmitor, Biokovo, Medveđak, Mont Blanc i t. d. Sve je svoje sastavke ove vrste pisao ujedno kao čovjek, koji osjeća svu poeziju bregova, veličanstvo visina, samoće i dodir s beskrajnošću. A. B-c.

CVETKO, 1. Dragotin, ✳ Vučja vas (kod Ljutomera) 19. IX. 1911, slovenski glazbenik. Filozofiju je učio na sveučilištu u Ljubljani, a kompoziciju najprije na konzervatoriju u Ljubljani, a zatim na majstorskoj školi praškoga konzervatorija. Sada je honorarni profesor za glazbenu psihologiju, pedagogiku i metodiku na ljubljanskoj Glazbenoj akademiji.

Sklada solističku, komornu i zbornu glazbu i radi u smjeru umjereno moderne kompozicijske arhitektonike. Glavni mu je rad teoretski, te je dosada objelodanio više eseja i rasprava iz područja glazbene psihologije, estetike, pedagogije i povijesti. Osim ostalih različitih stručnih i opće kulturnih prinosa napisao je još i studije o suvremenom slovenskom, češkom i slovačkom te ruskom glazbenom radu, što ih je objavio u slovenskim, srpskim, češkim i bugarskim revijama. Radi i kao glazbeni kritičar.

BIBL.: *Problem občega muzikalnega vzgajanja ter izobraževanja* (inaug. disertacija, 1938); *Glasbena kultura v slovenskem vzgojstvu*, Pedagoški Zbornik, XXXII.; *Glasba v sistemu kulturno-pedagoških vrednot*, ibid., XXXIII.; *Umetnost in nacionalizem*, Umetnost, IV.; *Češkoslovaško muzikalno vzgojstvo v teoriji* (Popotnik, LIX.) *in v praksi* (Popotnik, LX.); *Pomen glasbe za sodobno življenje*, Ljubljanski Zvon, LX., i dr. J. G.

2. Josip, ✳ Zagreb 11. III. 1876, bankovni činovnik, najprije u službi Hrvatske dioničke vjeresijske banke, a zatim Hrvatske Eskomptne banke; g. 1902 prešao je Hrvatskoj poljodjelskoj banci, kojoj je od 1909 ravnatelj.

Bavio se teoretski i praktično zadrugarstvom; osnivao je i nadzirao mnoge zadruge, organizirao zadrugarske tečajeve, držao predavanja, surađivao dulji niz godina u zadrugarskom glasilu Hrvatski udrugar, kojemu je bio više godina i urednik. Osnovao je Hrvatsku zadružnu knjižnicu i napisao brošuru *Što je hrvatska seljačka zadruga i kako se osniva*, Zagreb 1908. M. I.

CVETKOVIĆ, 1. Dragiša, ✳ Niš 15. I. 1893, srpski političar. Polazio je tehniku u Beogradu, Francuskoj i Švicarskoj. Za vrijeme rata bio je predsjednik emigrantske mladeži u Švicarskoj te je s Vladimirom Gaćinovićem osnovao u Lausanni društvo »Skerlić«. Nakon rata svršio je pravo u Subotici te se posvetio novinarstvu i politici. Od 1923—1929 predsjednik je općine u Nišu. G. 1927 ulazi u Narodnu skupštinu kao pristaša radikalne stranke te 1928 postaje ministrom vjera. Povodom proglašenja diktature 6. I. 1929 povukao se iz političkog života. Za Jeftića postaje ponovo predsjednik općine u Nišu. Na izborima od 5. V. 1935 kandidira na listi B. Jeftića, a na izborima od 11. XII. 1938 na listi M. Stojadinovića (za niški kotar). G. 1935 bi imenovan ministrom socijalne politike i narodnog zdravlja u kabinetu Milana Stojadinovića. U veljači 1939 daje s nekolicinom ministara ostavku, kojom izaziva pad Stojadinovićeve vlade, te sam sastavlja vladu. Kao glavnu točku programa svoje vlade označio je u svojoj deklaraciji od 16. II. 1939 sporazum s Hrvatima i rješenje hrvatskog pitanja. Sporazum između njega i predsjednika Hrvatske seljačke stranke dra. Vladka Mačeka bi uglavljen 24. VIII. 1939. Na položaju predsjednika vlade ostao je C. do državnog udara 27. III. 1941. J. N.

2. Natalija, ✳ Smederevo 6. VI. 1888, † Beograd 1928, srpska slikarica. Učila u Münchenu i Parizu (na umjetn. akademiji »Julien«). Bila je nastavnica crtanja na Zanatskoj školi u Beogradu. Njeni veliki portreti, rađeni akvarelom, odaju ruku odličnoga crtača, koji s malo sredstava daje uspjele slike. Odlični su joj i veliki akvareli: *Kalemegdan* (Opć. muzej, Beograd), *Krojačnica* (Burza rada, Beograd), *Alkoholičari* i *Lončarnica*. Z. S. M.

CVETLIN, selo u Hrv. Zagorju, u kotaru ivanečkom, 11 km sjeverozapadno od Lepoglave, na samoj granici Hrvatske. Sjedište je općine i kat. župe, koja je osnovana 1792, ima 690 stan. (1931). U C. kao i u susjednim selima Jazbini i Jamnu nađeni su komadi oruđa iz mlađeg kamenog doba. Z. D-i.

CVIJANOVIĆ, Svetislav, ✳ Županja 13. VII. 1877, knjižar-izdavač u Beogradu. Izučio knjižarstvo u Kuglijevoj knjižari u Zagrebu i u antikvarijatu Alfreda Lorentza u Leipzigu. G. 1902 preuzeo je knjižaru u Beogradu i izdao u lijepoj opremi niz prijevoda pretežno zabavnih djela francuske moderne književnosti i niz hrvatskih i srpskih izvornih djela te prijevode naučnih knjiga, među kojima pojedina djela Gustava Le Bona, Schopenhauera i Nietzschea. M. B-r.

CVIJEĆE UKRASNO. Osim ukrasnog drveća i grmlja sadimo u vrtu različno zeljasto bilje — jednogodišnje cvijeće i trajnice, u prvom redu zbog lijepih cvjetova, neke i zbog ukrasnog lišća.

Jednogodišnje cvijeće sije se obično u proljeće, cvate pretežno ljeti (odatle također naziv »ljetno cvijeće«) i završava svoj razvitak u jesen. Uzgaja se razmjerno lako, pa je dosta jeftino, a kako se odlikuje vrlo živim bojama, sade ga rado u vrtovima. Prema načinu uzgoja razlikujemo dvije skupine jednogodišnjeg cvijeća: cvijeće, koje se sije

izravno na određeno mjesto, i cvijeće, koje zahtijeva pretkulturu u klijalištu. U prvu skupinu ubrajamo vrste, koje rastu razmjerno brzo i zahtijevaju malo njege, te ih možemo sijati u proljeće na dobro pripravljene gredice, gdje će odrasti i cvasti. Čim se u proljeće tlo toliko osušilo, da se može obraditi, počinjemo sa sjetvom. Neke vrste sijemo već u ožujku, na pr. mirisnu grahoricu, neven ili žutelj, klarkiju, kalifornijski mak *(Eschscholzia californica* Cham.), vrtne odlike turčinka (*Papaver Rhoeas* L.) pod imenom »Shirley« te ukrasne odlike vrtnoga maka *(Papaver somniferum* L.). Druge sijemo nešto kasnije u travnju, na pr. ukrasni suncokret, različak, crniku i t. d., a neke osjetljivije vrste istom u svibnju, kao dragoljub, noćurak, šćir i dr. Neke vrste ljetnoga cvijeća cvatu dosta kratko vrijeme, na pr. godecija (*Godetia grandiflora* Lindl., por. *Onagraceae*), ognjivac (*Iberis coronaria* D. Don., por. krstašica), crnika, klarkija, pa ih sijemo uzastopce po više puta u razmaku od dva do tri tjedna, da im tako produžimo vrijeme cvjetanja u vrtu. Jednako možemo ranijom ili kasnijom sjetvom kod pojedine vrste postići razmjerno ranije ili kasnije cvjetanje. Napokon neke vrste sijemo već u jesen i time postižemo ranije cvjetanje u proljeće. Tako postupamo s jednogodišnjim makovima, kokotićima (*Delphinum Ajacis* L. i *D. Consolida* L.), katkada i s mirisnom grahoricom. — Osjetljivije vrste jednogodišnjeg cvijeća zahtijevaju više pažnje i njege, osim toga je njihov razvoj osobito u mladosti dosta polagan, pa ih uzgajamo u sobi do prozora u sandučićima ili još bolje u toplom ili mlakom klijalištu, katkada i u stakleniku. Sijemo ih u ožujku i travnju, dijelom već i u veljači. Kad je sjeme isklijalo, doskora biljke pikiramo (gdjekoja vrsta pikira se i po dva do tri puta). Opreznim zračenjem priučavamo ih na hladniji uzduh. U svibnju, kad mine opasnost kasnih mrazova, u toplijim krajevima primorja i ranije, sadimo ih u vrtu na gredice. U tu skupinu ubrajamo najljepše i najplemenitije vrste jednogodišnjeg cvijeća, kao »lijepe Kate«, zijevalice, petunije, »Chabaud« karanfile, »lijepe dečke«, različno »slamnato cvijeće« ili imortele (na pr. smilje, *Helichrysum monstrosum* Hort), australsku glavočiku *(Ammobium alatum* R. Br.) i druge, zatim kadificu, kobeju, ukrasni skočac, ciniju (*Zinnia elegans* Jacq.) i t. d. — Neke vrste goje se u dvogodišnjoj kulturi, t. j. siju se od svibnja do kolovoza na zaštićene usjevne gredice ili u hladno klijalište. Kasnije se presade na gredice, gdje će prezimiti pod laganim pokrovom od granja ili dapače i bez ikakve zaštite. Među takvo »dvogodišnje cvijeće« ubrajamo nekoje proljetno cvijeće, kao maćuhice, potočnice i šeboj, od ljetnih vrsti sljez, zvončić (*Campanula Medium* L.), karanfil poznat pod imenom »trator« (*Dianthus barbatus* L.) i druge. — Jednogodišnje cvijeće možemo upotrijebiti u vrtu na različne načine. Većim se dijelom sadi na ukrasne gredice te nam ljeti živahnim šarenilom boja ukrašuje vrt, a mnoge nam vrste daju i obilje cvjetova za ukras u vazama. Niske vrste i odlike sade se obično kao obrubi gredica ili se od njih prave šareni cvjetni sagovi i tratine. Za tu svrhu mogu dobro poslužiti tarica (*Alyssum maritimum* Lam.), zvjezdolika australska glavočika *(Brachycome iberidifolia* Benth.), niske odlike ognjivca, lobelija, plamenac (*Phlox Drummondii* Hook.), portulak, narančasto žuta i smeđa mehička glavočika *(Sanvitalia procumbens* Lam.) i mnoge druge vrste. Visoke vrste, kao skočac, sljez, suncokret, japanski kukuruz, ukrasni duhan i t. d. sade se pojedince ili u manjim skupinama. Jednogodišnje povijuše i penjačice, kao dragoljub, ukrasni slakovi *(Ipomoea)*, kobeja, kajofora, mirisna grahorica i druge sade se uz ograde, sjenice, na balkonima i verandama. Neke se vrste mogu saditi u sanduke kao ukras balkona i prozora (→ balkonske biljke).

Trajnice kao ukras vrta. Pod trajnicama razumijevaju vrtlari redovno samo trajnice u užem smislu riječi, t. j. zeljaste biljke, kojima u kasnu jesen ili zimi uginu nadzemni dijelovi, a pod zemljom prezimi njihovo korijenje ili podzemne stabljike. U proljeće izbijaju iz podzemnih dijelova opet nove mladice. Biološki idu također sve cvjetne lukovice i gomolji među trajnice, ali ih vrtlari luče od trajnica kao posebnu grupu, jer se s njima zbog njihovih naročitih zahtjeva mora postupati drugačije nego s običnim trajnicama. Trajnice se većim dijelom odlikuju lijepim i dugotrajnim cvjetovima, a osobita im je prednost, što se jedamput zasade u vrtu i onda uz neznatnu njegu redovno cvatu dugi niz godina.

Trajnice se obično sade u vrtu na posebnim gredicama, koje su isključivo ili pretežno njima zasađene. Takva gredica mora biti barem 1,5 m široka (u velikim vrtovima i do 4—5 m), po više metara duga, na otvorenom prisojnom položaju, u zgodnoj perspektivi ispred prikladne pozadine (na pr. ispred zelene živice ili grmlja). Tlo treba vrlo dobro pripraviti, u jesen duboko prekopati ili pače rigolati te obilno pognojiti dobrim zrelim kompostom. Trajnice se sade obično u proljeće; one, koje cvatu u rano proljeće, sade se u jesen. Razmak biljaka ravna se prema veličini odrasle trajnice. Visoke i široke trajnice, kao jesenski zvjezdani, visoke odlike kokotića, božuri, visoka žuta glavočika *(Helenium autumnale* L.) i druge sade se na razmak od 75—100 cm, osrednje trajnice, kao perunike, plamenac, vučika, ivančice sade se na 30—50 cm razmaka, a niske trajnice na 10—20 cm.

Nasadi trajnica na gredicama slažu se prema boji cvjetova i visini biljaka, te prema godišnjem doba, kada pojedine vrste cvatu. Nemoguće je sastaviti gredicu, koja bi cvala neprekidno od ranog proljeća do kasne jeseni. Stoga se obično sastavljaju posebne proljetne, ljetne i jesenske gredice. Vrlo velike i bujne trajnice, kao gunera, rabarbara, juka, divizma, solidago, eremurus sade se obično pojedince ili u malim skupinama na tratini. Rane su proljetne trajnice većim dijelom niske (na pr. različni jaglaci, jetrenke, kukurijek, bergenia, trajni ognjivac i t. d.), pa ih često sade zajedno s različnim proljetnim cvjetnim lukovicama, kao što su visibabe, drijemovci, malene perunike, procjepak, kockavica u proljetnim cvjetnim nasadima.

U novije vrijeme rado se sade trajnice, slobodno razmještene, tu i tamo pojedince, ili u većim i manjim nepravilnim skupinama, tako da se čini, kao da ih je sama priroda na njihovu mjestu naselila. Pri tome se nastoje pojedine vrste skupiti prema njihovim ekološkim osobinama tako, da se po mogućnosti oponašaju prirodne zadruge bilja. Na pr. biljke, koje traže sjenovit položaj i svježije tlo, sade se na rubovima grmlja ili pod drvećem, močvarno bilje sadi se uz rub basena i potočića, bilje prisojnih krševitih ili pjeskovitih mjesta sadi se na kamenjarama i t. d. Takvi se slikoviti nasadi po prirodnim motivima izvode najuspješnije u parkovima i u većim vrtovima, teže u malenom vrtu.

Posebnu skupinu predstavljaju *trajnice za kamenjare.* To su dijelom planinske biljke, dijelom biljke stepa, pjeskulja i vriština, a sade se na umjetne kamenjare, koje mogu biti pravilne arhitektonske ili naturalističke, t. j. izgrađene slikovito po prirodnim motivima. Kamenjara je obično smještena prisojno i zasađena pretežno niskim, često jastučastim trajnicama, koje dobro podnose sunčanu pripeku i sušu te ne zahtijevaju naročite njege (na pr. guščarica, aubriecija, rožac, različni divlji karanfili, ognjivac, kamenike, žednjaci, čuvarkuće i t. d.). Nadalje su tu zasađene sitne cvjetne lukovice, kao mrazovac, podlesak, drijemovac, procjepak, baluška (*Muscari comosum* Mill.), pasji zub, različni divlji tulipani i t. d. Na kamenjari se sade i različni patuljasti grmovi, kao sitna kruščica *(Cotoneaster Dammeri* Schneid.), vrijesak i crnica, majčina dušica, različne vrste likovca i t. d. te niske odlike različnih pačempresa, borovica, tuja, smreka, borova i t. d.

Konačno na ukrasne gredice u vrtu sade se i različne vrste bilja, koje su po svojoj naravi trajnice ili im mladice pače djelomično i odrvene, ali one ne podnose našu zimu (izuzevši u primorju), jer su podrijetlom iz toplijih krajeva. Zato ih svake jeseni vadimo s gredica i spremamo u podrumu, u sobi ili u hladnom stakleniku. To su na pr. fuksije, pelargonije, sunčac (*Heliotropium peruvianum* L.), crvena kadulja *(Salvia splendens* Ker.-Gawl.), različne cvjetne i lisnate begonije, cinerarije, kane, koleus i t. d., koje često služe i kao balkonske biljke (v.).

LIT.: P. L. Biankini, O uzgoju i njegovanju cvieća, uresnog grmlja i drveća, Šibenik 1888; osim toga različni članci Z. Arnolda u »Vrtnom kalendaru Hortikulturnog društva« 1933 i u »Našem Vrtu« 1936, 1938, 1939, 1940, te članci P. Ungara u »Našem Vrtu« 1934—36. Z. A.

CVIJEĆE UMJETNO, od najrazličitijih tvoriva načinjeni ukrasi, koji oponašaju prirodno cvijeće. Može se praviti od tkanina, metala, stakla, voska, dragulja, porculana ili od kombinacije tih tvoriva. C. u. u velikoj je cijeni kao ukrasni predmet, što se uz svježe cvijeće upotrebljava već od najstarijih vremena. Italija ga je preuzela od Grčke i Egipta, dok je u 15. st. proizvodnja prenesena u Francusku, najprije u Lyon, a onda u Pariz, koji je do danas ostao središte toga veleobrta. Iz početka je proiz-

vodnja u. c. kućni obrt i samo ručni posao, no od 19. st. dalje nastajale su velike tvornice, koje uposluju mnogo radnika i tako čine važnu granu narodnog prirada. M. S-ć.

CVIJET (lat. flos). Kao što je pojam biljke, tako je i pojam cvijeta prenesen u znanost iz svakodnevnog pučkog govora, stoga je bio u botaničkoj znanosti tokom vremena različno definiran: jedni su ga shvaćali u užem, drugi u širem smislu.

Danas je najobičnija ova definicija c-a: C. je biljni izdanak ili dio izdanka, koji nosi na sebi posebno preobražene listove, što služe spolnome rasplodu; ti su izdanci prema vegetativnim dijelovima biljke redovito oštro omeđeni, a rastenje im je gotovo uvijek ograničeno. — Ovako shvaćen c. svojstven je svim cvjetnjačama, nekim izumrlim papratnjačama te rodu *Selaginella* iz razreda crvotočinki.

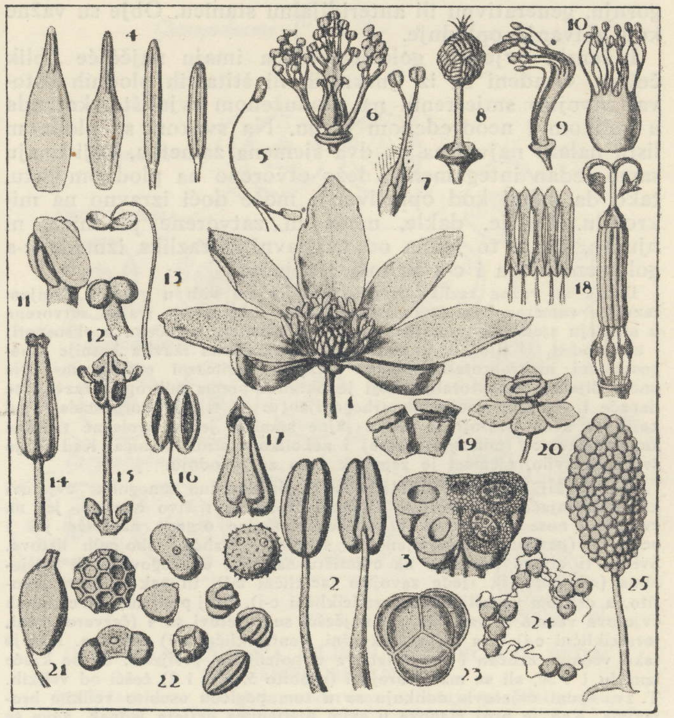
I. POJAM. Po najstarijem shvaćanju, koje je vrijedilo još u 18. st., bijaše — u skladu s pučkim naziranjem — pojam c-a ograničen jedino na organe, koji služe spolnom rasplodu t. zv. javnocvjetki *(Phanerogamae)*, a koji kod t. zv. tajnocvjetki *(Cryptogamae)* nisu još bili poznati. Kasnija otkrića filogenetske srodnosti među obim skupinama dovela su do znatno šireg shvaćanja pojma c-a. Kod toga je bila od najodlučnije važnosti spoznaja, da najbitniji dijelovi c-a, prašnici i plodni listovi, odgovaraju s filogenetskog gledišta zapravo t. zv. sporofilima (to su listovi, koji nose trusnike) papratnjača (v.). Otada bijaše jasno, da je c. viših biljaka u biti samo izdanak, koji na sebi nosi skupinu sporofila. A budući da su skupine sporofila kao posebno omeđene cjeline značajne i za neke papratnjače, poimence za preslice *(Equisetum)* i crvotočinke *(Lycopodinae)*, to se s ovog gledišta može o c-u u širem smislu govoriti i kod pomenutih predstavnika papratnjača, pa to mnogi suvremeni botaničari i čine, dok drugi (na pr. Wettstein) smatraju s pravom da je ovakvo shvaćanje pojma c-a preširoko. U definiciji c-a kao izdanka sa sporofilima nije naime uvaženo jedno od najznačajnijih svojstava pravog c-a cvjetnjača, t. j. spolni dimorfizam, koji se vidi u građi i funkciji njegovih bitnih dijelova, t. j. u razlikama između prašnika kao muških i pestića kao ženskih organa.

II. OPĆENITO O GRAĐI CVIJETA. Među živim biljkama nalazimo najprimitivniji tip c-a kod roda *Selaginella* (v.). Taj se c. razvija na vrhu stabljike u obliku klasu slične skupine ljuskastih listića, koji u pazušcima nose dvovrsne trusnike (sporangiji): jedne s malenim truskama ili mikrosporama (mikrosporangiji) i druge s velikim truskama ili makrosporama (makrosporangiji). Dotični se listići — već prema tome, nose li na sebi mikrosporangije ili makrosporangije — nazivaju mikrosporofili, odnosno makrosporofili, a drugih listova u c-u selaginele i nema. Primitivnost ovoga c-a sastoji se, dakle, poglavito u tome, što u njemu osim sporofila nema drugih listova, koji bi služili rasplodu, zatim u tome, što makrospora redovito ispada iz makrosporangija, kad je zrela, i napokon u tome, što se oplodnja vrši posredovanjem vode, u kojoj plivaju spermatozoidi. To su ujedno najglavnije značajke, po kojima se c. selaginele razlikuje od tipičnog c-a pravih cvjetnjača.

I kod cvjetnjača su bitni dio c-a mikrosporofili i makrosporofili, samo se oni ovdje od davnine nazivaju drugim imenima. Mikrosporofilima odgovaraju u c-u cvjetnjača t. zv. prašnički listovi ili prašnici (stamina), muški organi c-a. Oni su kod različnih skupina cvjetnjača građeni vrlo različito, ali je za njih uvijek značajno, da imaju na sebi t. zv. peludnice ili polenovnice (loculi). Peludnice su potpuno homologne mikrosporangijima, pa se i unutarnjom građom podudaraju s trusnicima papratnjača. Imaju, naime, izvana višeslojnu stijenku, ispod nje t. zv. tapetni sloj (tapetum), koji služi prehrani peluda za dozrijevanja, i u unutrašnjosti t. zv. arhespor. Iz stanica arhespora nastaju redukcijskom diobom t zv. peludna zrna (pelud, pollen), koja odgovaraju mikrosporama. Poput trusaka papratnjača imaju i peludna zrna stijenku od dva sloja: debljeg vanjskog, zvanog eksina (odgovara eksosporiju trusaka), i tanjeg unutrašnjeg, zvanog intina (odgovara endosporiju trusaka).

Makrosporofilima papratnjača odgovaraju u c-u cvjetnjača t. zv. plodni ili karpelni listovi ženski organi c-a. Za njih je značajno, da na t. zv. placentama tvore osobite organe, što ih zovemo sjemeni zametci (ovula). Svaki ima poseban držak, t. zv. funikul (funiculus), kojim je pričvršćen za placentu; glavni dio njegova tijela čini središnje čvrsto staničje, nucel (nucellus), homologno makrosporangiju raznospornih papratnjača. Iz dna sjemenog zametka, koje se zove halaza (chalaza), izlaze redovito jedan ili dva ovoja — to su t. zv. integumenti — kojima je nucelus obavijen. Jedino na vrhu zametka, koji se nalazi nasuprot halazi, ostavljaju integumenti mali otvor u obliku uskog kanala. Taj se otvor zove mikropila i omogućuje pristup do nucelusa. Kad je nucelus ravan, a mikropila se nalazi u ravnoj crti, točno nasuprot funikulusu, zove se sjemeni zametak atropan ili ortotropan. Kad je sjemeni zametak na dnu obrnut, tako da je funikulus s njime sa strane uzdužno srastao, zove se anatropan. Kad je i sam nucelus svinut, zove se sjemeni zametak kampilotropan. U nutrini nucelusa nalazi se — kao i u trusnicima papratnjača — arhespor, ali se u ovome obično samo jedna stanica dijeli redukcijski u četiri haploidne stanice kćeri. Pa i od te četiri stanice tri redovito propadaju, a samo se jedna razvija u t. zv. zametnu ili embrionalnu kesu. Ona je potpuno homologna makrospori raznospornih papratnjača, ali ostaje trajno unutar sjemenog zametka i u njemu se razvija dalje. U tome vidimo jednu od naglavnijih razlika između c-a pravih cvjetnjača i c-a papratnjača (roda *Selaginella*).

Osim toga značajno je za cvjetove cvjetnjača, da osim prašničkih i plodnih listova imaju često još i t. zv. cvjetni



OBLIK I GRAĐA PRAŠNIKA I PELUDA

1. uzdužni prerez cvijeta žabnjaka ledinjaka; 2. prašnik bunike; 3. prerez kroz prašnicu; 4.—21. prašnici raznih biljaka (4. lokvanj, 5. kadulja, 6. pljuskavica, 7. vrba, 8. sljez, 9. grašak, 10. Erythroxylon, 11. Popowia, 12. zmijinac, 13. mrtva kopriva, 14. pomoćnica, 15. Persea, 16. Calandrinia, 17. skrižalina, 18. Cosmos, 19. Garcinia, 20. Phyllanthus, 21. kruščica); 22. razni oblici peluda; 23. peludno zrno medvjedike; 24. pelud vrbovke; 25. polinij kaćunovica

ovoj ili ocvijeće (perianthium); ono je sastavljeno iz posebno preobraženih listova, koji ne sudjeluju izravno kod spolnog rasploda, nego služe dijelom zaštiti samih spolnih organa, a dijelom primamljivanju kukaca. Više ili manje skraćeni dio biljnoga stabla, na kojem su prirasli svi ti dijelovi c-a, zove se cvjetište (receptaculum, torus).

C-i, koji imaju i muške i ženske organe, dakle i prašničke i plodne listove, zovu se dvospolni ili monoklinski (hermafroditski, monoklinija), a c-i, koji imaju samo jedne ili samo druge rasplodne organe, zovu se jednospolni ili diklinski (→ diklinija). Jednospolni se c-i zovu prašnički ili muški, ako sadržavaju samo prašnike, a plodni ili ženski, ako sadržavaju samo plodne listove. Biljke s jednospolnim c-ima zovu se jednodomne ili monecične (jednodomnost, monecija), kad na istoj jedinki nose i muške i ženske c-e, a dvodomne ili diecične (dvodomnost, diecija), kad na jednoj jedinki nose samo muške, a na drugoj samo ženske c-e. O poligamiji, odnosno o poligamnim c-ima (i biljkama) govorimo, kad se na istoj biljci razvijaju i dvospolni i jednospolni c. U mnogim drugim pojedinostima znatno se razlikuje c. golosjemenjača od c-a kritosjemenjača, pa je stoga potrebno razmotriti ih zasebno.

III. CVIJET GOLOSJEMENJAČA. Cvjetovi golosjemenjača većinom su neugledni, bez živih boja, jer se najčešće oprašuju s pomoću vjetra, a ne s pomoću kukaca. Uvijek su jednospolni i građeni razmjerno jednostavno, jer imaju na više ili manje produženom cvjetištu obično veći i neodređeni broj prašničkih, odnosno plodnih listova, a nemaju nikakva ocvijeća, ili je slabo razvijeno (→ bor).

Muški cvjetovi imaju oblik resa ili češera. Oni nose u donjem dijelu često po nekoliko neplodnih listića primitivnog ocvijeća, ali su uglavnom građeni iz ljuskastih ili štitastih prašničkih listova, koji su na cvjetištu poredani zavojito ili pršljenasto, obično u većem broju (i po više stotina). Na donjoj strani imaju prašnici veći i neodređeni broj peludnica, koje se u zrelom stanju otvaraju djelovanjem vanjskog sloja stijenke, t. zv. eksotecija. Kad se je zrela peludnica otvorila, ispada iz nje pelud. Svako je peludno zrno iz početka jednostanično. Kasnije se u njemu razvija ono, što možemo smatrati homolognim muškom protaliju (mikroprotaliju) raznospornih papratnjača. To se zbiva ovako: najprije se u peludnom zrnu izdvoje jedna ili dvije sitne stanice, t. zv. protalijske stanice, koje odgovaraju sterilnom dijelu muškog protalija i obično doskora zakržljaju. Preostala stanica peludnog zrna dijeli se u dvoje: u veću donju, t. zv. vegetativnu stanicu, i manju

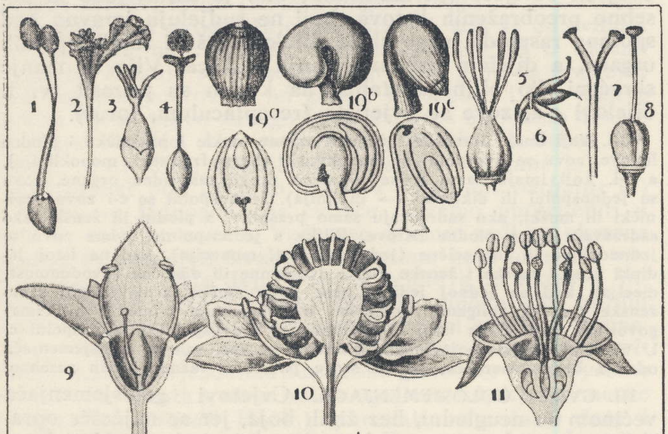
gornju, generativnu ili anteridijalnu stanicu. Obje su važne kod zbivanja oplodnje.

I ženski cvjetovi golosjemenjača imaju najčešće oblik češera. Građeni su iz ljuskastih ili štitastih plodnih listova, zavojito smještenih na produženom cvjetištu, katkada u velikom i neodređenom broju. Na svakom se plodnom listu nalaze najvećma po dva sjemena zametka, koji imaju samo jedan integument i leže otvoreno na plodnom listu, tako da pelud kod oprašivanja može doći izravno na mikropilu. Ovdje, dakle, nema ni zatvorene plodnice, ni njuške, pa je to jedna od najglavnijih razlika između c-a golosjemenjača i c-a kritosjemenjača.

Druga se važna razlika između oba ta c-a vidi u građi i dalnjem razvitku zametne kese (makrospore). Ona, iako ostaje trajno zatvorena u staničju sjemenog zametka, ima ipak stijenku razlučenu u eksosporij i endosporij. U njoj se unutar sjemenog zametka razvija kasnije mnogostanični makroprotalij, obično nazivan »primarni endosperm«. Na onom dijelu makroprotalija, koji je okrenut prema mikropili, razvija se dapače i nekoliko uronjenih arhegonija (to su t. zv. »corpuscula«), od kojih se svaki sastoji iz velike jajne stanice, jedne prolazne trbušne kanalne stanice (odnosno jezgre) i nekoliko vratnih stanica. Kad se je sve to razvilo, sjemeni je zametak zreo za oplodnju.

IV. CVIJET KRITOSJEMENJAČA. Izvanredno mnogoliki cvjetovi kritosjemenjača najvećim su dijelom dvospolni i živo obojeni, jer na cvjetištu nose uz muške i ženske rasplodne organe najčešće još i ocvijeće (perijant), sastavljeno iz sterilnih, različno obojenih listova. Svi su ti organi poredani na cvjetištu najčešće u krugovima ili pršljenima (ciklični c-i), rjeđe zavojito (aciklični c-i), ili pak dijelom zavojito, a dijelom u pršljenima (hemiciklični c-i). Broj pršljena kod cikličnih cvjetova veoma je različan, no najčešći su cvjetovi sa 4 (četverokružni, tetraciklični c-i) i sa 5 (peterokružni, pentaciklični c-i) pršljena. Isto je tako veoma različan i broj članova u pojedinom pršljenu; on se kreće između 1 i 30, ali su manji brojevi (osobito 5, 4, 3 i 2) češći od velikih. T. zv. »puni cvjetovi« odlikuju se u tom pogledu osobito velikim brojevima. Kad je broj članova u svim pršljenima cvijeta jednak, zove se istočlan, izocikličan ili izomeran, a kad to nije, zove se raznočlan, heterocikličan ili heteromeran. Organi cikličkih cvjetova razmješteni su najčešće tako, da svaki pojedini član jednoga pršljena stoji iznad prostora, što se nalazi između dva susjedna člana najbližeg nižeg pršljena; tada kažemo, da se pršljeni međusobno izmjenjuju (alterniraju). Rjeđi su slučajevi, da su članovi neposredno susjednih pršljena jedni drugima superponirani, t. j., da stoje jedni nad drugima.

S obzirom na simetričnost razlikujemo: 1. pravilne ili aktinomorfne (radijalne, polisimetrične) cvjetove, koji imaju više od dvije ravnine simetrije (na pr. žednjak, ruža); 2. bilateralne ili disimetrične c-e, koji imaju dvije ravnine simetrije (na pr. srdašce); 3. zigomorfne ili dorziventralne (monosimetrične) c-e, koji imaju samo jednu ravninu simetrije (na pr. lepirnjače, usnjače); 4. nesimetrične (asimetrične) c-e, koji nemaju ni jedne ravnine simetrije (na pr. Canna). U prirodi su najčešći pravilni i zigomorfni c-i, a rijetki bilateralni i nesimetrični.



GRAĐA PESTIĆA KOD RAZNIH BILJAKA
1. muhar; 2. podljesak (njuška); 3. topola; 4. zimzelen; 5. lan; 6. jedić; 7. stolisnik; 8. duhan; 9. vrkuta (obrasla plodnica); 10. žabnjak (nadrasle plodnice); 11. kruška (podrasla plodnica); 12. Sarracenia (osobit oblik njuške); 13. *Arctotis*; 14. *Brunonia*; 15. pšenica; 16. skočac; 17. perunika (pestić sa podr. plodnicom i krpastim njuškama); 18. svjetlica (cvijet); 19. sjemeni zametci, cijeli i uzdužno razrezani (*a* atropan, *b* kampilotropan, *c* anatropan); 20. oblici placentacije: *a* parietalna marginalna, *b* parietalna laminalna, *c* centralna (sve u jednogradnoj plodnici), *d* parietalna marginalna, *e* parietalna laminalna, *f* centralna aksilna (sve u srasloj jednogradnoj plodnici)

Na potpuno razvijenu c-u kritosjemenjača razlikujemo ove glavne dijelove: 1. cvjetište, 2. ocvijeće, 3. andrecej i 4. ginecej.

1. Cvjetište je kod ovih cvjetova — za razliku od golosjemenjača — najčešće veoma skraćeno, a po obliku više ili manje izbočeno, ravno, pliće ili dublje vrčasto izdubljeno. Za pojedine je biljne skupine osobito značajno, na koji su način na cvjetištu prirasli pestići.

2. Ocvijeće ili cvjetni ovoj (perianthium) obavija izvana ostale dijelove c-a te ih zaštićuje, a živim bojama služi i primamljivanju kukaca, koji kod kritosjemenjača vrlo često vrše oprašivanje. Cvjetovi bez ocvijeća (kakve imaju na pr. vrbe, šaševi i neke druge biljke, od kojih su mnoge vrlo vjerojatno ocvijeće izgubile naknadno, tokom svojeg filogenetskog razvoja) zovu se goli ili ahlamidejski. No takvi su cvjetovi kod kritosjemenjača razmjerno rijetki. Kod njih je, naprotiv, ocvijeće redovito razvijeno, i to na dvojak način: ili su svi njegovi listovi međusobno jednaki ili su različiti. U prvom slučaju govorimo o istoovojnom ili homojohlamidejskom, a u drugom o raznoovojnom ili heterohlamidejskom c-u. Ocvijeće homojohlamidejskog c-a sastavljeno je ili iz jednog pršljena listova, pa se naziva perigon, ili iz dva, pa se naziva pseudoperigon (ili i perigon); listovi takvog ocvijeća nazivaju se tepala i oni su ili živo obojeni (dakle vjenčiću slični, korolinični, na pr. tulipan) ili neugledni, zelenkasti (na pr. joha, kopriva). Dvostruko ocvijeće heterohlamidejskog c-a razlučeno je u vanjsku, ponajviše zelenu čašku (calyx) i unutarnji, obično živo obojeni vjenčić (corolla); listovi čaške zovu se lapovi (sepala), a listovi vjenčića latice (petala).

Listovi su ocvijeća ili potpuno slobodni ili međusobno više ili manje srasli. Potonji je slučaj na pr. kod sulatičnica (v.). S filogenetskog gledišta nisu oni uvijek istovrsni, budući da jedni odgovaraju preobraženim ovršnim listovima, to je česti slučaj kod lapova čaške, a drugi preobraženim prašnicima, to je najčešći slučaj kod latica vjenčića. Velika raznolikost listova ocvijeća, koja je vidljiva osobito u njihovu obliku, veličini i boji, u najužoj je vezi s njihovom životnom zadaćom. Lapovi čaške imaju na pr. najčešće oblik ljusaka ili zubaca i zelene su boje, budući da čaška ima u prvom redu zadaću zaštite i asimilacije; naprotiv, latice su vjenčića redovito razmjerno velike i živo obojene, budući da vjenčić ima u prvom redu zadaću primamljivati kukce u svrhu oprašivanja. S potonjom zadaćom mogu se dovesti u vezu i neki sasvim osobiti oblici vjenčića, koji su značajni za čitave sistematske skupine, kao što je na pr. lepirast vjenčić lepirnjača, usnat vjenčić usnjača, jezičast vjenčić mnogih glavočika i t. d.; a s istom su tom zadaćom u vezi i one posebne tvorbe na vjenčiću nekih biljaka, što se nazivaju imenima pavjenčić, krunica (paracorolla) i sl.

3. Andrecej (androeceum) je skup sviju prašnika jednoga c-a. U cikličnim cvjetovima sastoji se on rjeđe iz jednog pršljena, prašnika (haplostemonski andrecej), a češće iz dvaju pršljena, pa se tada prašnici vanjskoga kruga ili izmjenjuju s listovima najbližeg pršljena ocvijeća (diplostemonski andrecej) ili stoje nad njima (obdiplostemonski andrecej). Po obliku i građi su prašnici izvanredno raznolični. No najčešće je razlučen pojedini prašnik u dva glavna dijela: u držak ili nit (filamentum) i u prašnicu (anthera). Prašnica je sastavljena iz dviju polutki ili teka (thecae), koje su međusobno vezane t. zv. konektivom. Svaka teka ima u sebi po dvije peludnice, tako da čitav prašnik ima u pravilu četiri peludnice. Zrele se peludnice otvaraju s pomoću posebnog kohezijskog mehanizma u t. zv. endoteciju, naročitom sloju stanica ispod epiderme višeslojne peludnične stijenke. Peludna zrna imaju najčešće okruglast ili eliptičan oblik. Njihova je eksina građena iz teško razorljivih tvari i nosi na sebi često raznolična odebljanja u obliku bradavica, bodlja i sl. Kod biljaka, koje se oprašuju s pomoću vjetra, odvajaju se zrela peludna zrna redovito jedno od drugoga, kako bi vjetar mogao takav »brašnati« pelud što lakše raznositi. Kod onih pak biljaka, koje se oprašuju s pomoću kukaca, ostaju zrela peludna zrna često međusobno više ili manje slijepljena u grudaste mase. Kod nekih biljaka (na pr. vrijesnjača) srasla su po četiri peludna zrna u t. zv. peludne tetrade, a kod nekih drugih (na pr. kaćunovka i svilenjača) srasla su dapače i sva peludna zrna jedne teke u t. zv. polinije.

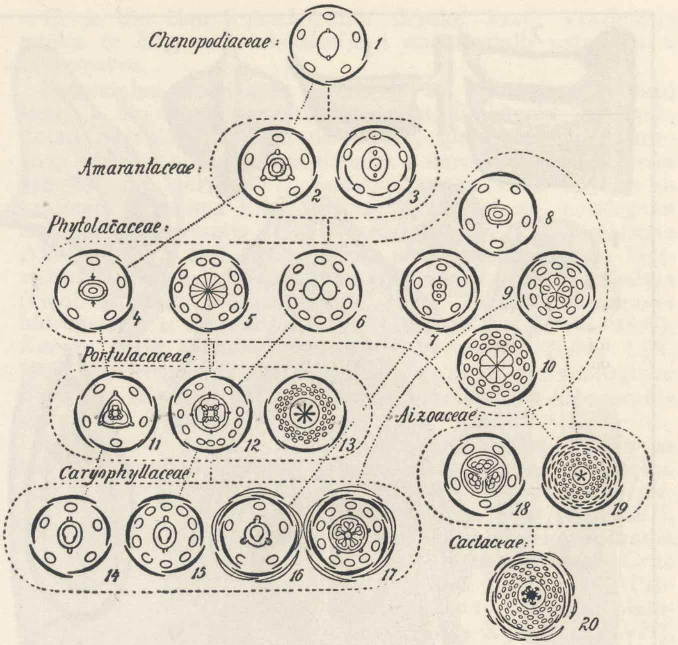
Svako peludno zrno sadržava u početku samo jednu stanicu. No ta se stanica kasnije dijeli u dvije, koje redovito nisu odvojene membranom. Jedna je od njih veća i čini t. zv. vegetativnu stanicu (odnosno vegeta-

tivnu jezgru), a druga je manja i po obliku redovito lećasta, te čini t. zv. generativnu ili anteridijalnu stanicu (odnosno jezgru). U takvom je stanju pelud mnogih biljaka već sposoban za oprašivanje. No kod nekih se drugih biljaka dijeli generativna stanica prije oprašivanja u dvije spermalne stanice (odnosno jezgre), tako da tada zrelo peludno zrno ima u sebi već prije oplodnje tri jezgre. Prašnici, koji su izgubili sposobnost stvaranja plodnog peluda, zovu se staminodiji. Oni su ili jednostavne zakržljale tvorbe, ili su poprimili kakav drugi oblik, na pr. oblik latica, a često služe i kao mednici (nektariji).

4. Ginecej (gynoeceum). Tim se imenom označuje skup plodnih ili karpelnih listova nekoga c-a zajedno s pripadnim sjemenim zametcima. Jedna je od najglavnijih razlika između kritosjemenjača i golosjemenjača u tome, što su u c-u kritosjemenjača plodni listovi uvijek srasli u zatvorene tvorbe, koje se zovu pestići ili tučkovi (pistillum). Donji, najširi dio pestića zove se plodnica (ovarium); u njoj su zatvoreni sjemeni zametci. Budući da zbog toga peludna zrna prigodom oprašivanja ne mogu doći u izravni dodir sa sjemenim zametcima, razvila se je na gornjem dijelu pestića t. zv. njuška (stigma), koja služi prihvaćanju peluda. Njuške su po obliku u različnim cvjetovima vrlo različne, no na površini su redovito bradavičasto dlakave i sluzasto ljepljive, kako bi što bolje mogle vršiti svoju zadaću. Između plodnice i njuške umetnuo se vrlo često još i t. zv. vrat (stylus), tanak, dršku sličan dio pestića, kojemu je zadaća, da dovede njuške u što povoljniji položaj za oprašivanje, i da u svojoj unutarnjosti provodi i prehranjuje peludnu cijev za vrijeme oplodnje. — Ginecej je sastavljen ili iz jednog ili iz više plodnih listova. U potonjem slučaju može ginecej biti dvojaki: nesrastao (apokarpan), ako svaki plodni list tvori zasebni pestić, ili srastao (sinkarpan), kad su svi plodni listovi međusobno srasli, tako da zajedno sačinjavaju jedan pestić c-a. Plodnice nesraslog gineceja obično su jednogradne, dok plodnica sraslog gineceja može biti ili jednogradna ili višegradna, prema tome, jesu li se plodni listovi svojim rubovima naprosto srasli, ili su se osim toga još i savili prema sredini plodnice. Jednogradan srasli ginecej zove se parakarpan, a pretini višegradnog gineceja nazivaju se septe. S obzirom na to, kakav je položaj plodnice na cvjetištu, razlikujemo nadraslu, obraslu i podraslu plodnicu. Nadrasla plodnica stoji na izbočenom ili ravnom cvjetištu iznad ostalih dijelova c-a ili u istoj visini s njima; sam je c. u tom slučaju hipoginski. Obrasla plodnica stoji na dnu vrčasto izdubenog cvjetišta, ali nije s njime srasla, nego je slobodna; sam je c. tada periginski. Podrasla plodnica stoji također na dnu vrčasto izdubenog cvjetišta, ali je s njime ujedno i tijesno srasla; c. se tada naziva epiginski.

S obzirom na to, kako su u plodnici razmješteni sjemeni zametci i kako se odnose prema dijelovima plodnih listova, razlikujemo više vrsta t. zv. placentacije. O parijentalnoj placentaciji govorimo, kad su sjemeni zametci prirasli na samoj stijenci plodnice, a o centralnoj, kad se sjemeni zametci nalaze na posebnom središnjem staničju, koje prolazi uzdužnom osi plodnice; o marginalnoj placentaciji govori se onda, kad se sjemeni zametci nalaze na samim rubovima karpelnih listova, o laminalnoj, kada oni sjede na unutarnjoj površini plodnih listova, a o aksilnoj, kad su smješteni centralno, a ne pokazuju jasnih odnošaja prema dijelovima karpelnih listova. Placentacija može dakle biti na pr. parijetalna marginalna, parijetalna laminalna, centralna marginalna i t. d. — Sam sjemeni zametak ima jedan ili dva integumenta. Njegova zametna kesa (makrospora) ima u početku samo jednu jezgru, koja se zove primarna jezgra zametne kese. No doskora počinje zametna kesa rasti snažnije, a njena se primarna jezgra razdijeli obično najprije u dvije jezgre, od kojih svaka putuje prema jednom polu i razdijeli se ovdje ponovno dva puta uzastopce. Na taj način nastaje u zametnoj kesi 8 jezgara — 4 na jednom, a 4 na drugom polu — koje su u c-u kritosjemenjača još jedini predstavnik ženskog makroprotalija. Jedna jezgra iz gornjega i jedna iz donjega pola putuju zatim prema sredini zametne kese i tu se stapaju u t. zv. sekundarnu jezgru zametne kese. Ostale 3 jezgre na gornjem, a jednako i one na donjem polu, obaviju se istodobno plazmom i postaju samostalne stanice. Tri stanice gornjega pola čine t. zv. jajni aparat: jedna je od njih jajna stanica, a dvije su t. zv. pomoćnice ili sinergide. Tri stanice donjega pola nazivaju se antipode. One se nakon nekog vremena obaviju membranom, te imaju vjerojatno neku prehrambeno-fiziološku zadaću. Ovako razvijena zametna kesa sposobna je za oplodnju. No osim ovog najčešćeg, normalnog tipa zametne kese poznati su kod nekih kritosjemenjača još i drugi, rjeđi tipovi, koji se odlikuju poglavito time, što imaju veći ili manji broj jezgara.

V. CVJETNI DIJAGRAMI I FORMULE. Cjelokupnu građu c-a možemo zorno predočiti tako, da sve njegove dijelove u njihovu međusobnom odnosu projiciramo na jednu ravninu, te na taj način dobijemo njegovu shematsku sliku, koja se zove cvjetni dijagram. Vjerne slike takvih dijagrama predstavljaju često poprečni prerezi kroz mlade cvjetne pupove. — Cvjetni dijagrami mogu biti empirički i teoretski. Empirički su, u kojima je vjerno prikazano samo ono, što se na dotičnom c-u može izravno vidjeti. Teoretski su, naprotiv, oni, u kojima su prikazane i neke hipotetske tvorbe i odnošaji, kojih izravno ne možemo vidjeti, ali ih možemo znanstveno dovoljno opravdati; u takve se dijagrame unose u svrhu prigodnih znanstvenih razlaganja na pr. i oni prašnici, za koje smatramo vjerojatnim, da su se tokom filogenetskog razvoja iz dotičnog cvijeta izgubili, i sl. Iznad samog dijagrama označuje se redovito i matična os (stablo ili ogranak) dotičnog c-a, a ispod njega pripadni zalistak. Ravnina, koja prolazi kroz os c-a i njegovu matičnu os, zove se medijana, a ravnina, koja pada okomito na medijanu, transverzala.



DIJAGRAMI CVIJETA BILJNIH PORODICA IZ REDA CENTROSPERMAE

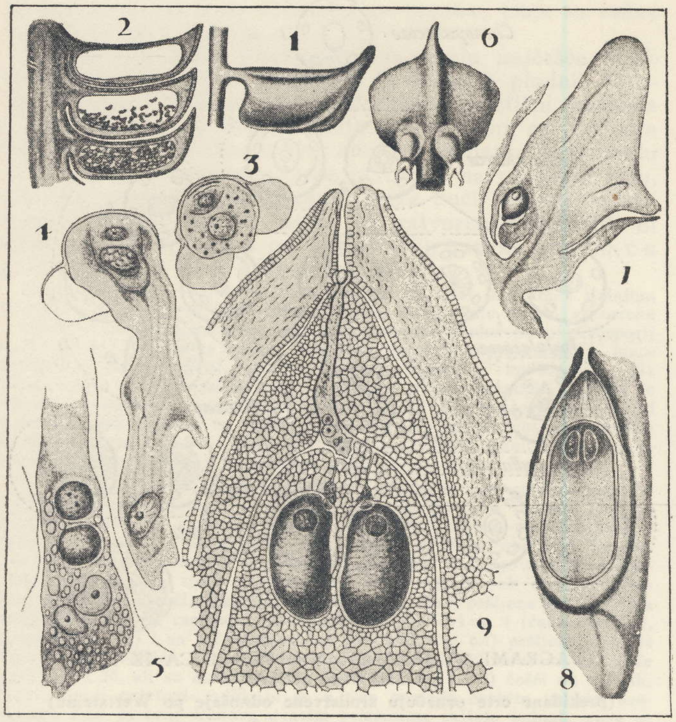
(prekidane crte označuju srodstvene odnošaje po Wettsteinu)

Drugi način skraćenog prikazivanja građe c-a predstavljaju t. zv. cvjetne formule. One se sastavljaju tako, da se pojedini glavni dijelovi c-a označe određenim slovima, a ovima se dodaju brojevi, koji pokazuju, iz koliko je članova pojedini pršljen dotičnog dijela c-a sastavljen. Glavni dijelovi c-a označuju se ovim slovima: P = perigon (ocvijeće), K = čaška, C = vjenčić, A = andrecej i G = ginecej. Ima li koji dio c-a velik i neodređen broj članova, označuje se to znakom ∞. Ako su članovi kojeg dijela c-a međusobno srasli, kao na pr. kod sulatičnog vjenčića i sinkarpnog gineceja, stavlja se dotični broj u zagrade. Nadrasla se plodnica označuje crtom ispod, a podrasla crtom iznad broja plodnih listova. Da bi se pak označila i simetričnost cvijeta, stavlja se ispred formule znak zvjezdice (✱) za pravilan cvijet, a znak strelice prema dolje (↓) za zigomorfan c. Evo radi primjera nekoliko cvjetnih formula: Visibaba: ✱ P 3+3 A 3+3 G(3); žabnjak: ✱ K5 C5 A∞ G∞; krstašice: ✱ K 2+2 C4 A2+4 G (2); usnjače: ↓ K(5) C(5) A4 G(2).

VI. OPRAŠIVANJE (pollinatio). Da bi se iz sjemenih zametaka c-a mogle razviti klijave sjemenke, potrebno je najprije, da peludna zrna budu na bilo koji način prenesena iz peludnice na njuške pestića (kod kritosjemenjača), odnosno na sjemene zametke (kod golosjemenjača). To se prenašanje peluda na ženske organe c-a naziva oprašivanje, i ono je predmet istraživanja posebne grane botanike, koja se zove ekologija c-a.

Kod dvospolnih cvjetova mogu njuške pestića biti oprašene peludom iz istoga c-a, pa takav način oprašivanja nazivamo samooprašivanje (samooplodnja) ili autogamija. No ima razmjerno malo takvih biljaka, kod kojih je autogamija jedini i redovni način oprašivanja. Slučaj je to na pr. kod mnogih vrsta roda ljubica (v.), kod kojih se redovito ili povremeno razvijaju t. zv. kleistogamni cvjetovi. Za te je cvjetove značajno, da su u svom razvoju zaostali te se uopće ne otvaraju; njihove se njuške uspješno oprašuju vlastitim peludom već u zatvorenom cvijetu. Inače je samooprašivanje razmjerno rijetka pojava i ono ostaje najčešće bez pravog posljetka, budući da se u dotičnim cvjetovima zameće i razvija samo malo klijavih sjemenaka ili se one uopće i ne razvijaju (na pr. kod mnogih voćaka).

Stoga se velika većina cvjetnjača redovno oprašuje peludom iz drugoga c-a, a kod biljaka s jednospolnim cvjetovima to je, naravno, jedino i moguće. Takvo se oprašivanje naziva općenito stranooprašivanje (stranooplodnja) ili alogamija. Stranooprašivanje vrši se na dva načina: oprašuju li se cvjetovi peludom drugih cvjetova iste biljne jedinke, govorimo o susjedskom oprašivanju ili geitonogamiji; radi li se pak o oprašivanju cvjetova različnih biljnih



OPLODNJA KOD BORA (GOLOSJEMENJAČA)
1. prašnik; 2. dio uzdužno prerezanog muškog cvijeta; 3. peludno zrno s vegetativnom i generativnom stanicom; 4. klijanje peludnog zrna u peludnu cijev; 5. kraj peludne cijevi neposredno prije oplodnje; 6. i 7. plodna ljuska; 8. uzdužni prerez za oplodnju zrelog sjemenog zametka; 9. oplodnja

jedinki iste vrste, govorimo o križanom oprašvanju ili ksenogamiji.

Kod nekih je biljaka s dvospolnim cvjetovima mogućnost stranooprašivanja na različne načine posebno osigurana. Prvi takav način vidimo u pojavi t. zv. dihogamije. Pod dihogamijom razumijevamo pojavu, da prašnici i pestići nekoga c-a nisu zreli za oprašivanje istodobno, kao kod t. zv. homogamskih cvjetova, već jedni ranije, a drugi kasnije. Dozrijevaju li pri tom prašnici prije pestića, govorimo o protandriji, ako pak najprije dozrijevaju pestići, govorimo o protoginiji. Protandrički su cvjetovi u prirodi veoma česti; oni su značajni na pr. za vrlo mnoge glavočike, štitarke i dr. Protoginski su cvjetovi naprotiv rjeđi, a nalazimo ih na pr. kod rodova trputac (v.), kozlac (v.), vučja stopa (v.).

Drugi način osiguranja stranooprašivanja sastoji se u t. zv. herkogamiji. Tim se izrazom označuje pojava, da su muški i ženski organi c-a prostorno tako odijeljeni, te je samooprašivanje u velikoj mjeri otešćano. Kao primjer može poslužiti c. perunike (v.).

Treći je način sprečavanja samooprašivanja pojava t. zv. raznovratnosti ili heterostilije. Sastoji se u tome, da različne jedinke iste biljne vrste imaju dvojake (pa čak i trojake) cvjetove: jedne s dugim vratovima pestića i nisko smještenim prašnicima, a druge s visoko smještenim prašnicima i kratkim vratovima. Lijep primjer heterostilije vidimo kod roda jaglaca (v.).

Stranooprašivanje vrši se dosta često s pomoću vjetra, još češće s pomoću životinja, osobito kukaca, a rjeđe s pomoću vode. Oprašivanje s pomoću vjetra zove se anemofilija ili anemogamija, a biljke, koje se tako oprašuju, zovu se anemofilne. Za njih je značajno u prvom redu, da stvaraju razmjerno velike količine peluda, kako bi se oprašivanje što bolje osiguralo (na pr. lijeska, bor i dr.). Pelud je kod njih »brašnat«, t. j. zrna su odvojena jedno od drugoga, da bi ih vjetar što lakše zahvatio. Organi, koji nose peludnice, redovito su lako gibljivi, te je već i najmanji vjetar dovoljan, da ih potrese; to vidimo na pr. kod trava, koje imaju duge i tanke prašničke niti, zatim kod visećih maca lijeske, hrasta i dr. Peludna su zrna redovito sitna i imaju često glatku površinu, da bi što lakše lebdjela u zraku; stoga ih vjetar može ponijeti i stotine kilometara daleko kao i tisuće metara visoko. Njuške su kod anemofilnih biljaka često razmjerno velike i udešene tako, da se pelud može za njih što lakše prihvatiti (na pr. peraste njuške trava). Da bi pak pelud imao što lakši pristup do njuški, imaju cvjetovi ovih biljki slabo razvijeno ocvijeće ili su bez njega, a osim toga cvatu one redovito rano u proljeće, t. j. prije nego li prolistaju.

Kod velike većine cvjetnjača, osobito kritosjemenjača, vrši se oprašivanje s pomoću životinja. To je t. zv. zoidiofilija ili zoidiogamija, a dotične se biljke nazivaju zoidiofilne. U umjerenim klimatskim područjima prenose pelud u prvom redu kukci (to je entomofilija ili entomogamija), pa takve biljke nazivamo entomofilne, a u nekim tropskim i suptropskim krajevima prenose pelud ptice (ornitofilija ili ornitogamija), pa dotične biljke nazivamo ornitofilne.

Za entomofilne biljke značajno je u prvom redu, da one svojim cvjetovima pružaju kukcima potrebnu hranu. Time je postignuto, da kukci dotične cvjetove redovito posjećuju i dovoljno se dugo u njima zadržavaju. Hrana, što je cvijeće pruža kukcima, sastoji se poglavito u obilnom peludu i u t. zv. nektaru. Nektar je sladak sok, koji sadržava šećera, a izlučuje se iz posebnih žlijezda, t. zv. mednika ili nektarija. Mednici su kod različnih biljnih skupina razvijeni na različnim, ali strogo određenim mjestima u području c-a: na lapovima čaške, na laticama vjenčića, na prašničkim ili karpelnim listovima, a kod nekih predstavljaju oni čitave preobražene prašnike (staminodije) ili dijelove cvjetišta. Osim toga osigurale su si neke biljke dovoljno dugo zadržavanje kukaca u svojim cvjetovima još i na druge načine, tako na pr. lovkama, kakve nalazimo kod kozlaca i vučje stope, ili pak time, što dotičnim kukcima omogućuju rasplod (na pr. smokva, v.).

Entomofilne biljke imaju nadalje sposobnost primamljivanja kukaca. To se vrši optičkim i kemijskim sredstvima. Optička su sredstva te vrste u prvom redu različne žive boje pojedinih dijelova c-a, zatim česti kontrasti u tonovima boja, raznolike šare i pjege, mnogoliki oblici pojedinih dijelova c-a i t. d. U tom pogledu nalazi se suvremena eksperimentalna ekologija c-a još pred mnogim važnim pitanjima, kojih je rješenje u velikoj mjeri ovisno o poznavanju fiziologije osjeta onih životinja, koje vrše oprašivanje.

Kemijska su sredstva primamljivanja u prvom redu različne mirisave tvari, što ih dijelovi c-a u sebi proizvode i izlučuju. Pri tom su katkada vrlo važni i takvi mirisi, koji su čovjeku neugodni i odvratni, kao na pr. kod cvjetova, koji »zaudaraju« poput izmetina ili poput strvine (na pr. kozličine).

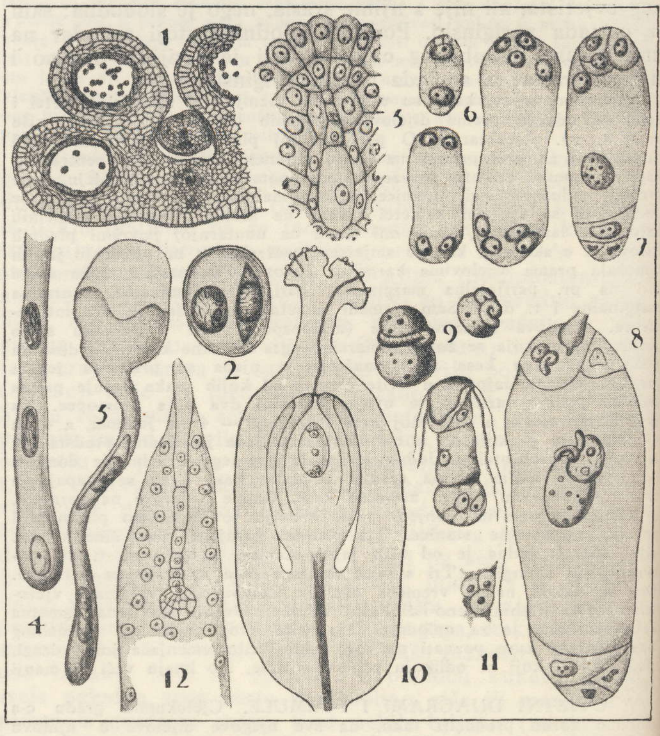
Za veliki su broj entomofilnih biljaka značajne i sasvim posebne mehaničke uredbe, kojima je svrha, da na upravo »prepreden« način dovedu određene kukce u položaj, koji je najpovoljniji za što sigurnije i što uspješnije stranooprašivanje. Takve uredbe vidimo na pr. kod livadne kadulje (v.), kod kozlaca, kod vučje stope i dr.

Od nemale je važnosti za oprašivanje i oplodnju entomofilnih biljaka napokon i to, da njihov pelud obiluje redovito uljevitim ljepljivim tvarima, koje omogućuju, da se zrna drže zajedno u grudastim skupinama, što ih kukci raznose kao cjeline. Isti je cilj na još savršeniji način postignut tvorbom polinija, kakvi su značajni na pr. za porodicu kaćunovki. Uopće, za peludna zrna entomofilnih biljaka značajno je, da im površina eksine redovito nije glatka, već da ima na sebi najraznoličnije izrasline u obliku bodlja, bradavica i sl., koje olakšavaju prihvaćanje za životinjsko tijelo.

Cvjetovi tropskih ornitofilnih biljaka razlikuju se u mnogom pogledu od entomofilnih cvjetova. Kod njih nema na pr. gotovo nikakvih mirisa, ali zato imaju vrlo žive, blještave boje, a što je za njih osobito važno, oni redovito izlučuju obilan nektar, kojim dotične ptice utažuju svoju žeđu.

Kod nekih malobrojnih biljaka (na pr. kod nekih kozličina) mogu katkada izvršiti oprašivanje i puževi. Takve se biljke nazivaju malakofilne.

Hidrofilnih biljaka, koje se oprašuju s pomoću vode (to je t. zv. hidrofilija), ima među cvjetnjačama zapravo vrlo malo, budući da se niti mnoge od onih biljaka, koje žive pod vodom, ne oprašuju s pomoću vode. Kao primjer prave hidrofilije može se spomenuti morska trava (v.), koja svoje cvjetove otvara pod vodom, tako da nitasta peludna zrna mogu putem vode dospjeti do njuški.



OPLODNJA KOD KRITOSJEMENJAČA
1. poprečni prerez kroz prašnicc ljiljana; 2. peludno zrno s vegetativnom i generativnom stanicom; 3. i 4. peludna cijev; 5. četiri zametnute makrospore, najdonja je mlada zametna kesa; 6. razvoj zametne kese kod Petrovog krsta; 7. potpuno razvijena zametna kesa ljiljana; 8. i 9. stapanje spolnih jezgara; 10. uzdužni prerez pestića sa jednim sjemenim zametkom kod dvornika; 11. i 12. razvoj klice (embrija)

VII. OPLODNJA. Kad je oprašivanje izvršeno, počinje proces oplodnje. Prvi se korak pri tom sastoji u tome, da peludno zrno, koje se sada nalazi na mikropili sjemenog zametka (kod golosjemenjača), odnosno na njuški pestića (kod kritosjemenjača), počne na poseban način klijati. Eksina peluda pukne, i to najčešće na jednom točno određenom mjestu, a njegova vegetativna stanica, obavita intinom, izraste u t. zv. peludnu cijev. Tvorba peludne cijevi veoma je značajna za cvjetnjače, jer se s pomoću nje vrši sama oplodnja, t. j. kroz nju dospijevaju kod velike većine cvjetnjača muške spermalne stanice iz peluda do jajnih stanica u sjemenim zametcima. Kod cvjetnjača nije dakle više potrebna voda kao posredovni čimbenik pri zbivanju oplodnje, pa je i to jedna od najvažnijih razlika između njih i svih papratnjača.

S obzirom na dalji tok oplodnje razlikuju se dosta znatno golosjemenjače od kritosjemenjača. Kod golosjemenjača prodire peludna cijev izravno u staničje nucelusa. Istodobno dijeli se generativna stanica peluda najprije u dvoje: u t. zv. »stanicu stijenke«, koja se odmah priljubi uz protalijske stanice, i u spermatogenu stanicu; ova se ponovno razdijeli u dvije spermalne stanice, koje ulaze u peludnu cijev. Kod najprimitivnijih golosjemenjača, poimence kod razreda *Cycadinae* i *Ginkgoinae*, zadobiju spermalne stanice na koncu oblik dvaju spermatozoida, koji se s pomoću brojnih, zavojito poredanih cilija mogu aktivno gibati; kad se peludna cijev na svom kraju otvori, dospiju ti spermatozoidi u naročitu tekućinu, koju izlučuje sjemeni zametak, i plivajući po njoj dopru do arhegonija, gdje se stapaju s jajnim stanicama. No kod svih ostalih golosjemenjača dospijevaju obje spermalne stanice, bez prethodne pretvorbe u spermatozoide i jedino putem peludne cijevi, do jajnih stanica u makroprotaliju. Tada se peludna cijev na kraju otvori i jedna se spermalna stanica stopi s jajetom, dok druga obično propada. Time je oplodnja završena. Iz oplođene jajne stanice razvija se zatim na poseban način klica (embryo) buduće biljke, a iz čitavog sjemenog zametka sjeme, koje leži otvoreno na plodnom listu.

I kod kritosjemenjača ulazi generativna stanica peluda odmah u početku u peludnu cijev, te se u njoj — ukoliko se to nije zbilo već prije — razdijeli u dvije spermalne stanice (odnosno jezgre). Peludna cijev mora međutim ovdje, da bi dospjela do sjemenog zametka, prevaliti razmjerno dugi put, jer mora prorasti čitav vrat pestića, od njuške do plodnice. Pri tom slijedi ona u unutrašnjosti pestićeva vrata put najmanjeg otpora, a djeluju na nju vjerojatno i neki kemijski podražaji. Kad napokon dospije do plodnice, ulazi peludna cijev i u sam sjemeni zametak, i to ili kroz mikropilu — pa tada govorimo o porogamiji — ili kroz koji drugi dio sjemenog zametka, pa tada govorimo o aporogamiji. Poseban je i česti primjer aporogamije t. zv. halazogamija, o kojoj govorimo onda, kad peludna cijev ulazi u sjemeni zametak kroz halazu. U svakom pak slučaju dopire peludna cijev konačno do zametne kese, a s njom i obje spermalne stanice, odnosno jezgre, koje se u tom času nalaze zajedno s vegetativnom jezgrom na vrhu cijevi. Kad dođe i do jajnog aparata, peludna se cijev na vrhu otvori i ispusti svoj sadržaj, i to obično najprije u jednu sinergidu. Vegetativna jezgra zatim propada, dok se od obiju spermalnih stanica (jezgara) jedna stapa s jajetom, a druga sa sekundarnom jezgrom zametne kese. Tu se, dakle, zbiva neke vrsti dvostruka oplodnja, što je za kritosjemenjače veoma značajno. Iz oplođene jajne stanice razvija se zatim klica (embryo) buduće biljke, iz oplođene sekundarne jezgre zametne kese razvija se t. zv. endosperm (hranjivo staničje), a iz čitavog sjemenog zametka sjeme, koje je zatvoreno u plodu (v.).

LIT.: J. B. Payer, *Traité d'Organogénie comparée de la fleur*, Pariz 1857; R. Wettstein, *Handbuch der systematischen Botanik*, 4. izd., Beč 1935; R. Wettstein, *Blüte, Handwörterbuch der Naturwissenschaften*, 2. sv.; W. Troll: *Organisation und Gestalt im Bereich der Blüte*, Berlin 1928; A. Eichler, *Blütendiagramme*, Leipzig 1875 i 1878; H. Fitting—R. Harder—H. Sierp—F. Firbas, *Lehrbuch der Botanik für Hochschulen*, 20. izd., Jena 1939.

S. H-ć.

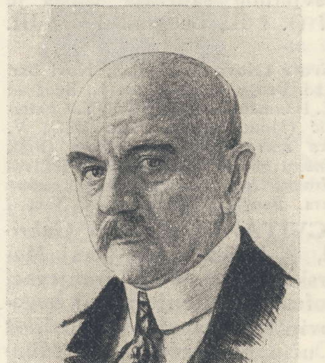
CVIJETA ZUZORIĆ, društvo → **Zuzorić Cvijeta.**

CVIJIĆ, Jovan, ✱ Loznica 29. IX. 1865, † Beograd 16. I. 1927, profesor sveučilišta u Beogradu. Učio je gimnaziju u Loznici, Šapcu i Beogradu, a Veliku školu u Beogradu, gdje je 1888 svršio matematičko-prirodnjački odsjek. G. 1889—93 usavršavao se na sveučilištu u Beču, pa je 1893 postavljen za redovitog profesora Velike škole. Udario je dobre temelje geografskoj nauci u Srbiji. U vrijeme prvoga svjetskog rata poduzeo je 1915 s engleskim prijateljima u Londonu akciju za političku i materijalnu pomoć svome narodu. U jesen iste godine dodijeljen je generalu Sarrailu u Solunu kao znanstveni savjetnik. Iduće godine davao je u Švicarskoj znanstvena obavještenja o ciljevima južnih Slavena. Od početka 1917 do lipnja 1918 predavao je na Sorbonni, a 1918—19 bio je predsjednik teritorijalne sekcije jugoslavenske delegacije na konferenciji mira u Parizu; polovinom 1920 predstavnik je Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kod plebiscita u Koruškoj, ali mu zbog bolesti nije prisustvovao. Rektor sveučilišta u Beogradu bio je 1907/8 i 1919/20. Zimskog semestra 1924/25 ponovo je predavao na Sorbonni.

C. je bio član i predsjednik Srpske kralj. akademije nauka te član više akademija i znanstvenih ustanova u inozemstvu.

Samostalna ispitivanja počeo je za učenja na Velikoj školi, a cio život posvetio je nauci. Balkanski poluotok, dotad najvećim dijelom neistražen, glavno je polje njegova rada, a proučavanje zemalja i naroda južnih Slavena osnovni mu je cilj. U početku svoga rada najviše se zanimao pitanjima krša, kojima je posvećena i njegova doktorska disertacija (*Das Karstphänomen*, Geographische Abhandl. V/3, Beč 1893); njima se i kasnije vraćao. Najvažnija su od ovih *Geografska ispitivanja u oblasti Kučaja* (Geol. an. Balk. Poluostrva, V, 1893), *Pećine i podzemna hidrografija u Istočnoj Srbiji* (Glas SKA XLVI, 1895), *Karsna polja zapadne Bosne i Hercegovine* (Glas LIX, 1900), *Hydrographie souterraine et évolution morphologique du Karst* (Recueil des travaux de l'Institut de Géographie alpine VI, Grenoble 1918).

U drugom periodu svoga rada, 1896—1904, počeo se baviti tragovima ledenog doba na Balkanskom poluotoku. On ih je prvi opazio oko vrhova Rile (*Tragovi starih glečera na Rili*, Glas LIX, 1897), zatim na najvišim planinama Bosne, Hercegovine i Crne Gore (Glas LVII, 1899), Prokletijama i drugim planinama (Glas XCI, 1913 i 1921), a sve svoje rezultate o tome pitanju objavio je u *L'époque glaciaire dans la peninsule Balkanique* (Annal. de Géogr., Pariz 1917).


JOVAN CVIJIĆ Ilija Šobajić

Poslije 15 godina neumornog proučavanja u prirodi izdao je *Osnove za geografiju Makedonije i Stare Srbije* u 3 velike knjige (Pos. izdanja SKA I. i II., 1906, III., 1911), s atlasima i kartama. U tome djelu napose odskače raznovrsnost C-eva rada. Prepleću se geološka, geomorfološka, klimatološka, limnološka, antropogeografska i etnografska promatranja, tako da se taj rad uzima i sada kao izvor za potanja istraživanja.

C. je obratio pažnju i velikoj grupi jezera Makedonije, Stare Srbije i Epira (izd. SKA, 10 karata, 1902) i onih na Jadranskom primorju (*Kriptodepresije u Evropi*, Glas LXIII, 1902), kojima su površine iznad, a dna ispod morske razine. U kasnijim godinama proučava druge probleme: povijest razvitka Đerdapa, najveće probojnice u Evropi (Ergänzungsheft No. 160 zu Petermanns Mitt., Gotha 1908), pliocensku riječnu dolinu na južnoj strani planine Balkana (Abhandl. d. k. k. Geogr. Ges., Beč 1908), jezersku plastiku Šumadije (Glas LXXIX, 1909) i velikih makedonskih kotlina (*Život diluvijalnog Eordejskog Jezera*, Glas LXXXI, 1910). U posljednjim godinama rada utvrdio je veze između faza riječne erozije i nekadašnjih morskih i jezerskih razina (Glas XCVII, 1921; Glasnik geogr. društva, knj. 6. i 7.—8., Beograd 1921 i 1922).

C. je napisao nekoliko važnih rasprava o složenoj građi Zemljine kore na Balkanskom poluotoku. Ovi radovi zahtijevaju solidno znanje geologije i neobičnu sposobnost sinteze, a tiskani su u Glasu (LXIII, 1902), Bečkoj akademiji nauka (1902), Izvještaju IV. Međunarodnog geološkog kongresa u Beču (1903) i u Petermanns Mitteilungen (1909).

Širim krugovima pristupačniji je C-ev rad na antropogeografiji. C. je, kao istraživač prirode, bio u stalnom dodiru s narodom, različitim po podrijetlu, prosvijećenosti, mišljenju i po duhovnim osobinama; prolazio je krajevima različitog društvenog uređenja i različnog načina života, što je sve u vezi s razlikama geografskih sredina. Već krajem prošlog stoljeća napisao je upute za ispitivanje sela, a zatim je osnovao zbirku studija pod imenom *Naselja srpskih zemalja* (poslije prvog svjetskog rata *Naselja i poreklo stanovništva*). U prvoj od njih tiskao je značajno i osnovno djelo *Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva* (1902). U ovu grupu ide i jedan od najvećih C-evih radova, *La peninsule Balkanique, Géographie humaine* (Pariz 1918), koje je izašlo i u prijevodu (Beograd, knj. I.

i II., 1922 i 1931; Zagreb, knj. I., 1922), kao i *Metanastazična kretanja, njihovi uzroci i posledice* (Naselja 12, 1922).

Svojim istraživanjima pridonio je, da je Balkanski poluotok postao jedno od najbolje i najsvestranije proučenih područja u geomorfološkom i antropogeografskom pravcu. Sintezu svojih shvaćanja o postanku i razvitku oblika Zemljine površine iznio je u svome posljednjem, ali nedovršenom djelu *Geomorfologija* (Beograd, I. knj. 1924; II. knj. 1926).

C. je osnivač Geografskog društva u Beogradu (1910) i njegova Glasnika (1912), kome je bio najrevniji suradnik i urednik sve do smrti, a ima isto tako veliku zaslugu za ostvarenje i uspjeh prvog kongresa slavenskih geografa i etnografa, koji je održan u Pragu 1924, a kasnije u drugim slavenskim zemljama.

Njegove rasprave: *Kulturni pojasevi Balkanskog Poluostrva* (SKG, 1902), *Glavne osobine centralnih oblasti Balkanskog Poluostrva* (ibid. 1904) i dr. su manje više geografsko-političkog karaktera. C. i u ovim radovima nastoji ostati na znanstvenoj visini. Gotovo u svakom takvom radu ima i njegovih osobnih uvjerenja. Zbirka C-evih studija nacionalno-prosvjetnog sadržaja izašla je pod naslovom *Govori i članci* (I. i II., Beograd 1921; III. i IV. Beograd 1923).

LIT.: J. Cvijić, *Iz uspomene i života* (Nova Vojvodina, Novi Sad 1923), J. Daneš, *Jovan Cvijić* (Pos. izd. Beogr. društva, sv. 1., Beograd 1927); A. Gauvain F. de Martonne-E. Haumant-S. Spalajković-Y. Chataigneau, *En mémoire de Jovan Cvijić* (Monde Slave, Pariz 1927); V. Radovanović, *Jovan Cvijić i srpska antropogeografska škola* (Bibl. »Volja« 3 Skoplje 1927); Isti, *Nacionalni zavet Jovana Cvijića* (»Život i rad«, Beograd 1929); P. Vujević, *Jovan Cvijić kao nacionalni radnik* (»Vardar«, kalendar Kola srp. sestara, Beograd 1928). P. V-ć.



NADGROBNA PLOČA LUKE CVITKOVIĆA U BIHAĆU

CVITANOVIĆ, fra Gabrijel, ✻ Baška Voda (kraj Makarske) 8. II. 1887, franjevac, profesor na franjevačkoj bogosloviji u Makarskoj. Povijest je učio na sveučilištu u Münchenu. U prvom svjetskom ratu dragovoljno je pošao za dušobrižnika s hrvatskim zarobljenicima u Italiju. Neko je vrijeme bio dušobrižnik hrvatskih iseljenika u Sjevernoj Americi. Surađuje s apologetskim člancima u časopisu Nova revija. Napisao je povijesno djelo *Die Franziskanerprovinz SS. Redemptoris u. die franz. Regierung in Dalmatien in den Jahren 1809/13*, München 1920. L. B.

CVITKOVIĆ, Luka, bihaćki sudac i plemić 16. st. Pokopan je u crkvi sv. Antuna u Bihaću (danas džamija Fetija), gdje se donedavno sačuvala njegova nadgrobna ploča s grbom (ptica raširenih krila na otrgnutoj grani između dvije zvijezde) i natpisom: SEPVLTVRA NOBILIS LVCE CVITCHVICH IVDICIS BIHIC... EX CIVITATIS PIETATE SIBI SVISQVE HERED FIERI FECIT 1. 5. XXIIII. (1524). Poslije pada Bihaća 1592 ta je ploča s drugim pločama poslužila za popločenje džamije te je početkom ovog stoljeća prenesena u lapidarij sarajevskog muzeja. V. Ž.

CVITULJE, CVITAK → **Smokva.**

CVJETAČA → **Kupusnjače.**

CVJETAEVA, Marina, ✻ Moskva 1892, vrlo nadarena ruska pjesnikinja. Odlikuje se originalnošću oblika i smjelošću misli. Pjeva strast i ljubav. Crpi građu iz narodnih izvora (folklora). Od 1910 do 1928 izdala je ove zbornike pjesama: *Večernij Aljbom, Iz dvuh knig, Volšebnyj fonarj, Versty, Razluka, Stihi k Bloku, Carj-Djevica, Posle Rossiji* i dramu u stihovima *Konec Kazanovy*. N. F.

CVJETIŠTE → **Cvijet.**

CVJETARI *(Cetoniini)*. Rutavi cvjetar *(Tropinota hirta Poda)* je 8—13 mm dugi i 6—7 mm široki crni tvrdokrili kukac s gustim sivo žutim dlakama i bijelim nepravilnim pjegama. Dlakavi cvjetar *(Oxythyrea funesta Poda)* nešto je manji, crn, s kovinastim prelijevom, 6 bijelih točaka na nadvratnjaku i bijelim pjegama na pokrilju. Hrane se s proljeća najprije cvijećem divljih biljaka, zatim prelijeću na cvjetove voćaka, a poslije cvatnje voćaka na pšenicu ili raž u cvijetu. Hrane se cvjetnim dijelovima i uništavaju ih. Suzbijanje: sakupljanje kukaca stresanjem s voćaka ranim jutrom i uništavanjem. F. O.

CVJETKOVIĆ, Božo, ✻ Suđurađ (Šipan) 16. XII. 1879, profesor. Poslije svršenih nauka na sveučilištu u Beču bio od 1907 profesor na nautičkim školama u Dubrovniku i Kotoru, zatim na gimnazijama u Zemunu i Zagrebu, a od 1921 upravitelj pomorske akademije u Bakru i realne gimnazije u Ogulinu do umirovljenja 1932. Bavio se naučnim radom s područja povijesti Dubrovnika i oceanografije. Radovi su mu tiskani kao posebne knjige i članci u različitim stručnim časopisima.

BIBL.: *Život i rad Eugena Gelcicha*, Dubrovnik 1910; *Rad R. J. Boškovića na polju atomistike, meteorologije i geodezije*, Dubrovnik 1911 (Spomenica Ruđera Josipa Boškovića); *Kaluđerske i kompaske karte*, Dubrovnik 1912; *Oceanografija* (fizička), Dubrovnik 1913; *Biograd* (historička studija), Dubrovnik 1915; *Uvod u povijest Dubrovačke republike*, Dubrovnik 1916; *Povijest Dubrovačke republike*, knj. I., Dubrovnik 1917; *Dr. Konstantin Jireček* (biografija), Dubrovnik 1918; *Estetska oceanografija, Ljepota mora i obale*, Dubrovnik 1920; *Dubrovački dvor*, Zagreb 1922, *Dubrovačka diplomacija*, Dubrovnik 1923; *Dubrovnik i Svete Lige*, Narodna starina 2; *Dubrovnik i Petar Veliki*, Bulićev zbornik, Zagreb—Split 1924. S. R.

CVJETNE BOJE → **Prirodne boje.**

CVJETNICA (lat. Dominica in ramis palmarum), etimološki dolazi od riječi cvijet, a označuje zelenilo općenito, a maslinove i paomine grančice napose, koje se tog dana blagoslivlju i nose u svečanom ophodu. Ophod potječe iz 4. st. iz Jeruzalema. Obavlja se u spomen Isusova svečanog ulaska u Jeruzalem pred smrt. Nekoć su ga franjevci u Jeruzalemu obavljali iz zaselka Betfage, iz kojega je Isus poslao učenike po magaricu i oslića. U nekojim su zemljama nosili u ophodu evanđelistar ili nezastrto raspelo, ukrašeno grančicama, što se do danas sačuvalo u dominikanskom obredu. Ophod je svečane naravi, ali sv. misa odmah preuzima obilježje pokore. Cvjetnica je neposredni uvod u velika otajstva Otkupljenja, koje se te sedmice dokončava u žrtvi Križa i slavi Uskrsnuća.

LIT.: D. Kniewald, *Liturgika*, Zagreb 1937; O. S. B. Schuster, *Liber Sacramentorum*, Marietti 1925. D. B.

Prema starom zagrebačkom obredu, kako je zabilježen u liturgijskim knjigama 11.—18. st., ophod na Cvjetnicu bio je veoma svečan. Gotovo da se približavao obrednoj igri. U subotu prije Cvjetnice, nakon matutina i lauda za Cvjetnicu, išao je svečani ophod iz crkve sv. Ivana u Novoj Vesi do stolne crkve. To je bilo pravo skazanje. Ovaj je ophod dokinut 1782.

LIT.: D. Kniewald, *Proprium de tempore zagrebačke stolne crkve 1094—1788*, Zagreb 1941. D. K-d.

Običaji na Cvjetnicu uglavnom su srodni drugima iz čitavoga proljetnoga ciklusa, kao i mnogi ostali u doba oko Uskrsa (v.). Amo idu osobito običaji s nekim vrstama bilja, koje se drži za zdravonosno, osobito u to proljetno doba, pa se ili jede (na pr. gutaju se mace ili list masline) ili se sprema zbog zdravlja; ta se moć na C-u pridaje osobito drijenku. Istu tu ulogu imaju i neke druge biljke, kojih se cvijeće stavlja u vodu i njom umiva. Još i više takvih moći, posebno moć odbijanja groma, dobivaju te biljke na C-u blagoslovom u crkvi, kamo se nose gotovo u svim hrvatskim krajevima u različnim oblicima udešene mace vrbe i lijeske, pa lovor, maslina, drijenak, ružmarin (kao kotarice ili krošnjice na vrhu štapa, ili u obliku lukova savijene grančice drijenka i sl.); u jadranskom području uobičajena je od davnih vremena grančica masline i paomin list, za taj dan osobito vješto spleteni i nošeni u procesiji. U Slavoniji je uobičajeno na C-u, da djevojke kite bunar, đeram, kabao odabranome momku, običaj, koji je u bitnom srodan onome s majskim drvom (→ maj). M. G-i.

CVJETNIĆ je prije turskoga gospodstva u Pounju bilo veliko naselje Unačke župe, u kojoj je zapremalo sjeverozapadni dio, nalazeći se između rijeka Une i Unca i planina Vučjaka i Ilice. Tu je živjelo desetak razgranatih hrvatskih plemićkih obitelji, od kojih su u 15. st. zabilježeni Drugnetići, Grupšići, Ježevići i Mladušići. Njihovi su posjedi na Uncu graničili s Velikim Psetom, a na Uni sa županom Lapačkom i Srbskom, te se plemićke porodice i navode u vezi s plemstvom iz tih krajeva. Starosjedilačko cvjetničko naselje govorilo je čistim čakavskim narječjem,

kao i ono u susjedstvu. Tu je bilo i katoličkih pohrvaćenih Vlaha, doseljenih iz Poneretavlja, od Duvna, Hlivna i Glamoča, a njihovo je narječje bilo štokavskočakavsko, kako se govorilo na području, odakle su došli Vlasi u C. Turci su u Unačku župu počeli prodirati poslije 1510. Oko 1520 oni su u njoj već potpuni gospodari i drže svoje središnje naselje u gradu Uncu i njegovu podgrađu. Cijelo to područje oni su zadobili bez borbe, te tu i nije bilo gubitaka u ljudskim životima i odvođenju u roblje. Starosjedioci Hrvati ili su se s toga zemljišta odselili, kao i inače iz Pounja, Krbave i Like, u sjevernije sigurnije krajeve, ili su prišli Turcima, primili islam i unišli u muslimansko tvrđavno naselje u gradu Uncu i u posjedovno povlašteno stanovništvo po ostalom unačkom području. Takvu je sudbinu imalo i drugo hrvatsko naselje, koje nije bilo plemićkoga podrijetla. Ima dokaza, da su upravo oko Unca nekadanji pohrvaćeni katolički Vlasi pod turskim gospodstvom prevedeni na pravoslavlje, kada su turske vlasti na puste zemlje dovele svoje pravoslavne Vlahe iz Podrinja i Poibarja. Danas na starom cvjetnićkom području postoje C. Veliki i Mali, a oko njih je nastanjeno još nekoliko sela.

LIT.: H. L. Thallóczy i S. Horváth, *Alsó-Szlavóniai okmánytár*, Budimpešta 1912; V. Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322—1527*, Zagreb 1917; L. Thallóczy i A. Hodinka, *A horvát véghelyek oklevéltára*, V., Budimpešta 1903. S. P-ć.

CVJETNJAČE *(Anthophyta, Spermatophyta)* su poseban odjeljak stablašica (v.), kojemu pripada golemi broj biljaka najvišeg razvojnog stupnja. Nasuprot svim drugim skupinama bilja odlikuju se poglavito tvorbom cvijeta i sjemena.

Iako je srodnost c-a s arhegonijatama (v.), a osobito s papratnjačama, danas posve dokazana, postoje ipak među njima tako bitne razlike, da se njihovo lučenje u dva zasebna odjeljka može smatrati opravdanim. Najbitnija je razlika u tome, što je kod c-a izmjena generacija (v.) posve prikrivena, t. j. izvana nevidljiva, budući da je spolna generacija (gametofit) u tolikoj mjeri smanjena, da je posve izgubila svoju fiziološku samostalnost te ostaje trajno u vezi s nespolnom generacijom (sporofitom), koja je i prehranjuje kao sastavni dio svoga tijela. Obazremo li se u vezi s tom bitnom značajkom c-a na poznatu činjenicu, da već kod arhegonijata cjelokupan razvoj ide za sve jačim smanjenjem spolne generacije i postepenim prenošenjem spolnog dimorfizma iz organa gametofita na nespolnu generaciju (što se opaža, ako se isporede papratnjače s mahovinama, a još jasnije, ako se isporede raznosporne papratnjače s jednakospornima), onda vidimo, da su c. zapravo samo daljnji nastavak u tom razvoju. Kod njih su, naime, rasplodni organi nespolne generacije postali spolnim organima, a ovi tvore bitni dio t. zv. cvijeta (v.). Spolna je generacija kao samostalni razvojni stadij nestala, a sačuvala se još jedino u veoma smanjenom obliku unutar spolnih organa cvijeta.

Stoga se kod c-a i sama oplodnja vrši unutar cvijeta. Da bi se pak ona mogla izvršiti, nije potrebno posredovanje vode, već jedino prethodno oprašivanje, kod kojega vrše glavnu zadaću vjetar i životinje, a samo iznimno voda. Nakon izvršene oplodnje počinje se dapače i mlada klica (embryo) buduće jedinke razvijati već unutar cvijeta. No kasnije predstavlja ona glavni sastojak t. zv. sjemena (v.), koje se u zrelom stanju otkida napokon od matere biljke i klije nakon određenog vremena u novu jedinku. Sjeme je, dakle, kao specifični organ razmnožavanja uz cvijet najznačajnija tvorba c-a, koje se baš zbog toga nazivaju također imenom sjemenjače *(Spermatophyta)*.

C-e se dijele u dva pododjeljka: golosjemenjače (v.) i kritosjemenjače (v.). S. H-ć.

CVJETOŽDER JABUKOV → Rilaši.

CVOLINA (*Biasolettia cynapioides* [Guss.] Drude) trajna je zelen iz por. štitarki (v.). Ima pod zemljom okrugao, crnosmeđi gomolj, iz kojega tjera uspravna nadzemna stabljika sa dvostruko perasto razdijeljenim listovima i bijelim cvjetovima u ovršnim sastavljenim štitcima. Plodovi su linealni, u zrelom stanju crnkasti. Raste po planinskim travnicima srednje i južne Italije te Balkanskog poluotoka, na pr. na Velebitu i Biokovu. S. H-ć.

CVRČCI *(Cicadidae)*, kukci, rilčari, porodica iz skupine jednakokrilaca *(Homoptera)*. Na kratkoj je glavi izbočeno čelo, a rilce smješteno straga na donjoj strani glave blizu prsa. Krila su u miru položena kao krov, prednja duža od stražnjih. Mužjaci cvrče, jer imadu ozdo, lijevo i desno na prvom kolutiću zatka po jedno cvrčalo; ispod dva poklopca su udubine, preko njih je razapeta kožica, koja stezanjem mišića titra, i tako se izvodi glasno cvrčanje. Cvrčci se danju zadržavaju među lišćem u krošnji drveća i hrane se biljnim sokovima mladih izdanaka, ali ne prave osobitu štetu. Cvrče satima pod sunčanim žarom u toplijim šumovitim krajevima. Iz jaja izvaljene ličinke ispadaju na zemlju i prednjim se lopatastim nogama duboko zakopaju; tu sišu na korijenju drveća, rastu i presvlače se, popnu se na drvo, leđna koža im pukne i iz nje iziđe krilati cvrčak. U hrvatskoj fauni poznamo tri veća cvrčka: obični cvrčak (*Cicada plebeia*), crvenožilni cvrčak *(Tibicen haematodes)* i jasenov cvrčak (*Tettigia orni*). Ovaj, sišući na crnom jasenu, uzrokuje, da od cvrčkova uboda iz jasena istječe sladak biljni sok, koji se skrutne u »manu«. U sjevernoj Americi živi cvrčak (*Tibicina septemdecim*), kojega ličinka treba 17 godina za svoj razvoj. Na Borneu i Sumatri živi carski cvrčak (*Pomponia imperatoria*); velik je 6,5 cm, a raskriljen ima do 18 cm. K. B.



CVRČAK

CVRTILA, Josip, ✳ Jastrebarsko 8. III. 1896, omladinski pisac. Učiteljsku školu svršio je u Zagrebu. Kao učiteljski pripravnik pokrenuo je i uređivao list »Vrelo«. Iz književnog kruga, nastalog pokretanjem toga lista, izišlo je više istaknutih hrvatskih književnika. Od 1915 bio je C. učitelj u Šartovcu kod Kutine, u Cagincima kod Ivanić-grada, u Bjelovaru, a od 1937 u Zagrebu. Njegovi književni radovi za djecu izišli su u zbirkama *Ivanjska noć*, 1922, II. izd. 1930; *Tri dječaka*, 1925 (1939 ponovno izdano u knjižicama *Kalifov turban* i *Mudri mandarin*); *Mali pelivan*, 1926, II. izd. 1939; *Gradić u dolini*, 1939; *Seoce za gorom*, 1940. G. 1933 izišlo mu je *Bijelo prijestolje*, roman iz života seoske inteligencije. Od 1937 uređuje »Knjižnicu za mladež«, što je izdaje Hrv. pedagoško-književni zbor. I. Hvt.

CWOJDZIŃSKI, Antoni, ✳ Brzežany 9. X. 1897, poljski književnik, glumac i redatelj. Učio fiziku u Lavovu i Varšavi. Pisac komedija: *Teorja Einsteina* (1934), *Epoka tempa* (1935), *Freuda teorja snów* (1937). J. B-ć.

CYANIT → Cijanit.

CYANOPHYCEAE → Alge, sinje.

CYATHOPHYLLUM, koralj čunjastog ili valjkastog oblika, koji je u mnogo rodova i vrsta živio kao jedan od najznačajnijih koralja u doba prije karbona, osobito u devonu, pojedinačno i u nakupinama. U unutrašnjem dijelu koralja poredane su okomite pregrade (septa) radijalno. U središnjem dijelu šupljine koralja razvijene su vodoravne pregrade (tabule), dok su u perifernom dijelu jako razvijene prečke među septima. F. Š.

CYBELE → Kibela.

CYBICHOWSKI, Zygmunt, ✳ Poznanj 1879, poljski pravnik. Učio u Berlinu, Münchenu i Breslauu, doktorirao u Strassburgu, zatim učio u Francuskoj i Engleskoj, habilitirao se 1911 u Freiburgu; od 1912 je u Lavovu, gdje je predavao enciklopediju pravničkih znanosti i filozofiju prava, a od 1916 u Varšavi državno i međunarodno pravo.

Djela: *Das antike Völkerrecht* (1907), *Studien zum internationalen Recht* (1912), *Międzynarodowe prawo wojenne* (1914), *Nauka o państwie* (1918), *O pojęciu i istocie przynależności państwowej* (1920), *Międzynarodowe prawo karne* (1927), *La compétence des tribunaux à raison d'infractions commises hors du territoire* (1917), *Encyklopedja Podr. Prawa Publicznego* (1926—29), *Polskie prawo państwowe* (3 sv., 1925—29). J. B-ć.

CYBIS, Jan, ✳ Wróblin u Šleskoj 10. II. 1897, poljski slikar. Pravo je učio u Breslauu, slikarstvo u Krakovu. Suradnik je lista »Głos plastyków« i član grupe Kapista, slika seljačke portrete u stilu naivnih seoskih slikara, efekti svijetla u stilu Caravaggia. Izlagao po poljskim gradovima, zatim u Münchenu, Düsseldorfu, Ženevi i Parizu. J. B-ć.

CYBULSKI, Wojciech, ✻ Komin u Poznanjskoj 10. IV. 1808, † Breslau 16. II. 1867, poljski književni historik. Sudjelovao je u ustanku 1830, ranjen kod Ostrołęke, pao u rusko zarobljeništvo, vratio se nakon 3 godine i odsjedio još pol godine u pruskoj tamnici. Učio u Berlinu, Pragu, Beču i Zagrebu, habilitirao se raspravom o podrijetlu, razvitku i diobi slavenskih jezika (1841); profesor slavenskih jezika i književnosti u Berlinu (1842—1859) i u Breslauu (do 1867). Osim slavističkih radova najviše je pisao o Mickiewiczu i o poljskom pjesništvu u prvoj poli 19. st. (poljski i njemački). U kritičkom radu C. je romantik, smatra književnost najpotpunijim izrazom narodnoga duha, a genije personifikacijama cijeloga naroda. Takvim smatra Mickiewicza. J. B-ć.

CYCADOFILICINAE → Pteridospermae.

CYCLANTHERA je američki biljni rod iz por. bundevnjača (v.), kojemu pripada oko 40 vrsta. Neke se vrste odlikuju time, što im plodovi na poseban način mehanički izbacuju svoje sjemenke. U tom je pogledu osobito poznata vrsta *C. explodens* Naud. iz tropske Južne Amerike. Njeni se zigomorfni plodovi u zrelom stanju zbog jakog unutarnjeg pritiska raspuknu u 2 polovice, a jedna se od njih naglo svine natrag i time izbaci sjemenke. S. H-ć.

CYCLOSTOMATA → Kružnouste.

CYGANOV, Nikolaj G., ✻ 1797, † 1833, ruski pjesnik, autor mnogih popularnih pučkih pjesama kao na pr. *Crveni sarafan, Ne šej ty mnje matuška, Po polju, polju čistomu* i dr. J. B.

CYGNAEUS, Frederik, ✻ Tavastehus 1. IV. 1807, † Helsinki 7. II. 1881, finski pjesnik i književnik. Od 1854 je profesor estetike i moderne književnosti na sveučilištu u Helsinkiju. Istakao se radom oko preporoda narodne umjetnosti pobijajući švedski utjecaj. S estetskog je gledišta proučavao narodni ep Kalevalu. Osim rasprava o umjetnosti i kritika pisao je i drame. Sveukupna su mu djela izišla u Helsinkiju 1851—70 u 6 sv. F. B.

CYMODOCEA → Morska trava.

CYNEWULF, staroengleski pjesnik, živio krajem 8. ili početkom 9. stoljeća.

Napisao je četiri nabožna djela: *Uzašašće, Legenda o sv. Julijani, Elene,* povijest o tome, kako je sv. Helena otkrila drvo Križa, i *Život apostola.* Djela su se sačuvala u dva rukopisa iz početka 11. stoljeća u zapadnosaksonskom narječju, ali se naslućuje, da je izvornik bio u northumbrijskom narječju. Osim toga C-u se pripisuju pjesme o Kristovu rođenju i Posljednjem sudu, koje su zajedno s *Uzašašćem* poznate pod naslovom *Christ.* S manje vjerojatnosti pripisuju mu se *Sv. Guthlac, Andreas,* slikovita obrada legende o putovanju apostola Andrije u zemlju ljudoždera, da izbavi sv. Mateja, zatim *Phoenix* i *The Dream of the Rood* (San o Križu), najbolja staroengleska nabožna pjesma.

LIT.: M. Trautmann, *Kynewulf, der Bischof und Dichter* (1898); I. Gollancz, *Cynewulf's Christ* (1892); A. S. Cook, *Cynewulf's Christ* (1900); F. Ramhorst, *Andreas und C.* (1885). J. T-a.

CYNOSURA → Corpus iuris hungarici.

CYON, Élie, ✻ Telsch u Litvi 25. III. 1842, † Pariz 5. XI. 1912, fiziolog. G. 1872 redoviti profesor anatomije i fiziologije najprije na fizikalno-matematičkom fakultetu, a onda na medicinskoj akademiji u Petrogradu. Na poziv Cl. Bernarda došao u Pariz i ondje se naturalizirao. Izdao je udžbenik fiziologije i mnoge rasprave iz područja fiziologije, a proučavao je i »tabes dorsalis«. Za svoja istraživanja živaca: nervus depressor, n. acceleratorius i vazomotorne funkcije nervi splanchnici dobio je 1867 Montyonnagradu. Radnju *Principes d'électrothérapie* (Pariz 1873) nagradila je pariska akademija znanosti.

LIT.: Haberling-Hübotter-Vierordt, *Biog. Lex.*, II. izd. 2, 161/2, Ergbd. 208. — Popis djela do 1910 nalazi se u djelu: *Die Gefässdrüsen als regulatorische Schutzorgane des Zentralnervensystems* (1910). V. B.

CYRANO DE BERGERAC, Savinien, ✻ Pariz 6. III. 1619, † Sannois 28. VII. 1655. Učio je humaniora u beauvaiskom kolegiju u Parizu, gdje mu je, kažu, bio sučenik Molière. Jedan od nastavnika, profesor retorike Jean Grangier, poslužio mu je kao uzor za »Nasamarenog nadriučenjaka« *(Le Pédant joué).* Nakon toga se zagrijao za filozofijske nauke, slušao Gassendija, družio se s Campanellom i Michel de Marollesom. Oko 1638 stupio je u vojsku (Compagnie des gardes), sudjelovao u vojnama 1639 i 1640, bio ranjen i napustio službu 1641. Tada je izašao na glas kao kavgadžija i razbijač. Imao je nebrojene dvoboje, posvadio se gotovo sa svima prijateljima, poimence s Molièreom, Scarronom i Dassoucyom. Među



CYRANO DE BERGERAC

njegovim pustolovinama ima i šaljivih dogodovština. Tako je u nastupu srdžbe mačem udario Briochéova majmuna. Konačno je 1653 stupio u službu vojvode d'Alençona. Suvremenici su ga držali luđakom i vizionarom. Njegova su djela u svojoj neobičnosti puna domišljatosti i izvornih misli. Molière se za svoje *Scapinove vragolije* ugledao u dva prizora iz *Pédant joué* (Scapin II, 7 = Pédant II, 4; Scapin III, 3 = Pédant III, 2). Komedija *Pédant joué,* napisana 1645, a prikazivana i objelodanjena 1654, dosta je slabo sastavljena, bez velike brige za vjerojatnost, sa značajevima, koji su pretjerani, ali se ističe pojedinostima, sretnim crtama i okretnošću stila. Tu je prvi put prikazan lik istinskog seljaka, a Molière će se nekoliko puta ugledati u taj uzor. Tragedija *La Mort d'Agrippine* (1653) ima uspjelih stihova i snažnih prizora. Neki kritičari drže, da su Swift i Voltaire *(Micromégas)* ponešto uzeli iz C-ove *Histoire comique des États et Empires de la Lune,* koju je 1656 izdao Lebret, i iz njegove *Histoire comique des Étatts et Empires du Soleil* (1662).

BIBL.: Većina njegovih djela nedavno je ponovno izdana: *Oeuvres diverses: Lettres satiriques, amoureuses etc., Les Entretiens pointus, Le pédant joué, Le Mort d'Agrippine* objelodanio F. Lachèvre, Pariz 1933; *L'autre Monde ou les États et empires de la Lune et du Soleil,* s uvodom L. Lachèvrea, Pariz 1933; *Les oeuvres libertines (1619—1655),* s uvodom F. Lachèvrea, Pariz 1921.

LIT.: P. Brun, *C. de B., l'histoire et la légende,* Pariz 1908; F. Lachèvre, *C. de B.,* Pariz 1920; L.-R. Lefèvre, *La vie de C. de B.,* Pariz 1927. J. D-e.

CYRTOCERAS (grč. »zavinuti rog«), izumrli glavonožac iz reda Nautilida. Njemu je ljuska, za razliku od uspravne ljuske Orthocerasa, zavinuta poput roga. Poznat je iz kambrija do perma. F. Š.

CYSARZ, Herbert, ✻ Oderberg 29. I. 1896, njemački književni povjesničar. G. 1928 imenovan, bio je profesorom na njemačkom sveučilištu u Pragu. Izdavao tu *Prager Dichterstudien.* Sad je profesor u Münchenu.

BIBL.: *Erfahrung u. Idee* (1921); *Deutsche Barockdichtung* (1924); *Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft* (1926); *Von Schiller zu Nietzsche* (1928); *Schiller u. unser 20. Jahrhundert* (1928); *Geschichtswissenschaft, Kunstwissenschaft, Literaturwissenschaft* (1928); *Über Unsterblichtkeit* (1930); *Zur Geistesgeschichte des Weltkriegs* (1931); *Goethe u. das geschichtliche Weltbild* (1932); *Dichtung im Daseinskampf* (1934); *Schiller* (promatran kao »vječni Nijemac«, 1934); *Das deutsche Schicksal im deutschen Schrifttum,* Leipzig 1942.

LIT.: A. Schmidt, *H. C. Das Weltbild des Literarhistorikers,* 1935. F. C.

CYSTICERCOSIS (cisticerkoza, bobičavost, ikričavost) je oboljenje domaćih životinja, poglavito svinja, goveda, ovaca i kunića, a sastoji se u tome, da se ikrice, razvojni oblik različitih trakavica, smjeste u mišičju. Javlja se osobito u krajevima s primitivnim držanjem životinja, gdje je i ljudska higijena na niskom stupnju. Ima je i kod nas dosta. Kod svinja dolazi *Cysticercus cellulosae* (v.), ikrica čovječje trakavice *Taenia solium;* kod goveda *C. bovis,* ikrica trakavice *Taenia saginata,* kod ovce *C. ovis* trakavice *T. ovis* (u Evropi samo izuzetno). Životinje se zaraze uživanjem hrane, onečišćene izmetinama ljudi, koji imaju trakavice. U izmetinama se nalaze trakavičja jaja, iz kojih se razviju ličinke i rašire iz probavnog kanala putem krvnog optoka po čitavom tijelu. Ova je bolest važna, jer se čovjek može zaraziti jedući meso ikričavih životinja i dobiti trakavice. (→ Crijevo: bolesti c-a kod čovjeka; klinika, splošteni crvi). Ikrice se smještaju na naročitim mjestima, a to su mišičje oko lopatice, duboko prsno mišičje, trbušno mišičje, nadalje mišičje šije, vrata, ošita, jezika, srca i dr. Lakše se zaraze mlade životinje. Znakovi se oboljenja mogu opaziti samo u slučaju, ako ima mnogo ikrica, a tada upadaju u oči mršavost, slabokrvnost, edemi,

promuklost, kašalj, svrbež na glavi, teže uzimanje hrane i sl. Na svinjskom se jeziku mogu naći ikrice kao čvorići u veličini leće ili graška. Važno je suzbijanje cisticerkoze. Izvodi se uništavanjem ikrica u mesu, a s druge strane širenjem higijene, u prvom redu podizanjem propisnih zahodskih jama.

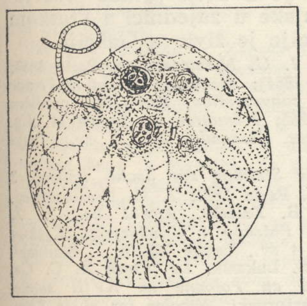
Cysticercosis hepatis (cisticerkoza jetara) obilježena je smještanjem ikrica u jetra, na jetrnjoj čahuri, na potrbušnici, a katkada i na porebrici. Javlja se kod goveda i svinje kao *Cysticercus tenuicollis*, a to je ikrica pasje trakavice *Taenia hydatigena*, i kod kunića i zečeva kao *C. pisiformis* (ikrica pasje trakavice *T. pisiformis)*. Životinje se zaraze hranom, zagađenom izmetinama trakavičavih pasa.

LIT.: Hutyra-Marek-Manninger, *Spez. Patholog. u. Therap. d. Haustiere*, II., 1938. B. O.

CYSTICERCUS (ikrica) je razvojni stupanj nekih trakavica iz roda *Taenia*. Kad konačni nosilac pojede ikricu, u njegovu se crijevu razvije dotična trakavica. Prema tome razlikujemo ove ikrice: *Cysticercus cellulosae* iz mišičja svinje, *C. inermis* iz mišičja goveda, *C. tenuicollis* iz potrbušnice ovce, svinje, goveda, koze i t. d. (→ cysticercosis). U klaonicama se prilikom pregleda mesa mnogo pazi na ikričavost goveda i svinje, jer se čovjek zarazi trakavicom jedući ikričavo meso. (→ Crijevo: bolesti kod čovjeka; klinika, splošteni crvi). D. M.

CYSTITIS → **Mokraćni mjehur**, bolesti.

CYSTOFLAGELLATA, jednostanične životinje, razred mjehurićastih bičaša (v.); dosada su poznata samo tri oblika u moru. To su životinje sitna hladetinasta tijela, omotana membranom, na kojemu su jedan ili dva biča; hrane se kao životinje. Najpoznatiji je oblik, koji živi u velikim množinama i u Jadranu, sićušni svijetnjak (*Noctiluca miliaris*), velik kao zrno prosa. Nalikuje na breskvu, jer je na jednom kraju udubljen. Tu mu je usni otvor, a u njegovoj je blizini poprijeko isprutana nit za pokretanje i nježan bič. Pod ustima nakupila se protoplazma s jezgrom, a odatle mrežoliko izlaze protoplazmatički konopci kroz hladetinasto tijelo do njegova oboda. Svijetnjak se hrani biljnim i životinjskim organizmima, pače i sitnim racima. Množi se uzdužnom diobom ili pupanjem dinoflagelatnih lutalica (gameta). Ime ovom biću potječe odatle, što svijetli na podražaj dodirom ili kod uzburkanog mora. K. B.



SIĆUSNI SVIJETNJAK
(*Noctiluca miliaris*)

CZACHÓRSKI, Władysław, ✳ Lublin 22. IX. 1850, † München 13. I. 1911, poljski slikar. Učio je slikarstvo u Varšavi, Dresdenu i Münchenu, gdje se stalno naselio te postao počasni profesor umjetničke akademije. Svojim je slikama popularizirao poljsku umjetnost po Njemačkoj, Engleskoj i Sjedinjenim državama. Odlikuje se vanrednom izdjelanošću predmeta i objektivnim gledanjem na stvarnost. Slike se nalaze većinom u Lavovu i Bremenu: *Za klavirom, Glumac deklamira pred Hamletom, Hoćeš li ružu?, Dragulji, Ljubavno pismo, Čitateljica, Cvjetarica, Dama uz prozor, Harfistica, Ulazak u samostan* — portreti, genre-slike, dame u blistavim opravama 17. i 18. st. J. B-ć.

CZACHOWSKI, Kazimierz, ✳ Lyskowice 28. XI. 1890, književni kritičar poljski. Učio u Varšavi, Češkoj i Švicarskoj. Djela: *Współczesna powieść polska* (1931), *Współczesna literatura polska od 1863 do 1930, Obraz współczesnej literatury polskiej od 1884 do 1933.* Studije o piscima: Kasprowiczu, Sienkiewiczu, Kaden-Bandrowskomu, Rodziewiczównoj i t. d. J. B-ć.

CZAJKOWSKI, 1. Józef, ✳ Varšava 1872, poljski slikar. Učio u Münchenu i Parizu; osnivač društva za primijenjenu umjetnost u Poljskoj. Slika portrete, krajolike, genre-slike, profesor lijepih umjetnosti na sveučilištu u Vilnu. Slike: *Skice s puta po Holandiji, Pred knjižarom u Parizu, U nedjelju pred crkvom, Oproštaj, Unutrašnjost seoske crkve, U parku, Guslač, Zima.* Naročito se posvetio ukrasnoj umjetnosti i arhitekturi.

2. **Michał**, ✳ Halczyniec kod Berdyčeva 1804, † Borki 4. I. 1886, poljski pisac i politički emigrant. Odrastao među poljskim plemićima u Ukrajini, koji su živjeli bujnim i bučnim životom, provodio mladost u radosti, lovovima i zabavama, pokušao učiti pravo u Varšavi. U ustanku (1831) sudjelovao kao poručnik, emigrirao u Francusku, gdje je (u Parizu) pristupio taboru kneza Adama Czartoryskoga, čiji je bio politički agent u Rimu i u Turskoj. U Parizu izdao 1837 *Powieści kozackie*, zatim u kratkim razmacima (1838—1841) romane: *Wernyhora, Kirdżali, Anna, Stefan Czarniecki* (najpopularniji roman svoga vremena), *Gawędy, Hetman Ukrainy, Owruczanin, Koszowata* i *Ukrainki.*

Teme za te romane crpao je iz uspomena i mašte, bez dovoljnoga poznavanja povijesnih činjenica. Romani su mu puni čežnje za Ukrajinom i maštanja o nekadašnjem kozačkom životu. Prevedeni su na francuski, njemački, češki i hrvatski (»Kirdżali«, izdala Matica Hrvatska 1878, prev. Lavoslav Vukelić). Kao agent kneza Adama Czartoryskoga u Turskoj podržavao je žive veze s bosanskim franjevcima i utjecao na izbor kneza Aleksandra u Srbiji, dopisivao s Kossuthom, primio 1850 islam, organizirao kozačke čete kao Mehmed Sadik-efendija, kasnije paša (Sadik-paša), beglerbeg Rumelije, a 1870 nakon neuspjeha u Turskoj primio rusko državljanstvo, živio u Kijevu, ostavio memoare u ruskom jeziku, ustrijelio se u selu Borki.

3. **Stanisław**, ✳ Varšava 1878, poljski slikar, učenik Malczewskoga i Wyczólkowskoga u Krakovu, Herterichа u Münchenu te B. Constanta i J. P. Laurensa u Parizu. Slika ponajviše krajolike. Izlagao od 1902 u Poljskoj i izvan Poljske. J. B-ć.

CZARNIECKI, Stefan, ✳ 1599, † 1665, poljski vojskovođa. Sudjelovao je u borbama protiv Gustava Adolfa, u ekspediciji Vladislava IV. na Smolensk, borio se s Kozacima i Tatarima. Zarobljen je kod Žutih Voda, pušten nakon zborowskog sporazuma, istaknuo se kod Beresteczka. Branio je Krakov od Šveda (1655), morao kapitulirati, ali je dalje sudjelovao u četničkoj borbi. Krenuo je 1657 na primorje, 1658 u Dansku, potukao moskovske čete 28. VI. 1660 kod Polovke i ušao u Ukrajinu 1663. Umro 16. II. 1665 od rana, što ih je zadobio pri osvajanju Stawiszcza. Bio odličan napadač u konjaničkoj borbi, strog prema podložnima, okrutan prema neprijatelju. J. B-ć.

CZARNOCKI, Adam, ✳ Podhajna kod Nieświeża 4. IV. 1784, † Petrovskoje 17. XI. 1825, pseud. Zorjan Dolęga Chodakowski, poljski etnograf i arheolog. Prvi je pokrenuo ispitivanje pučkoga duševnoga života, sabirao arheološko i etnografsko gradivo. Prognan kao vojnik u Sibiriju umaknuo je 1811 iz ruske vojske i stupio u poljsku. Zbog progona mijenjao je ime i osobne podatke, lutao po južnoj Rusiji sabirući legende i pučke pjesme, zanesen mišlju o sveslavenskoj zajednici. Izdao je *O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* (1818), ali nije našao potpore od poljske strane, a ruska je bila vrlo kratkotrajna. Ostavio je u rukopisu zbirku poljskih i ruskih pučkih pjesama i gradivo za povijesno-zemljopisni rječnik. Djela su mu objelodanjena nakon smrti *Ukrajinskija narodnyja piesni* (1834). Smatra se ocem poljske etnografije i učenjakom kako ruskim tako i poljskim. J. B-ć.

CZARNOWSKI, Stanisław, ✳ Staszów 14. V. 1847, † Kielce 9. I. 1929, poljski književnik i arheolog. Živo je surađivao po časopisima i novinama poljskim, izdao putopise *(Szkice z wędrówki po ziemiach słowiańskich*, 1884). o periodičkoj književnosti *(Dziennikarstwo słowiańskie*, 1895), osnovao pokrajinske muzeje u Miechowu i Ojcowu, gdje se bavio arheologijom. Izdao *Pamiętniki* (1921—28 u 25 svezaka). J. B-ć.

CZARTORYSKI, rod poljskih knezova, vjerojatno litavskoga podrijetla, poznat od polovine 15. st. (ime potječe od dvorca Czartorysk u Volinju). Kralj Vladislav IV. priznao ga je 1442 »braćom i rođacima Jagiellovića«, pa je rod Cz. stekao 1569 inkolat u Poljskoj. Isprva bijaše pravoslavne vjere, a od kraja 16. st. katoličke. U prvoj polovini 18. st. postade rod Cz. u Poljskoj prvi politički čimbenik, koji je imao neobično velik utjecaj na političku sudbinu države i naroda. Prednjačio je političkim smislom, obrazovanjem i širokim pogledom na svijet, a slabe strane njegova značaja bijahu častohleplje, ponositost i moralna neodgovornost. Najznatniji članovi roda bijahu:

1. **Jerzy** († 1622), koji je preveo rod Cz. na katoličanstvo.

2. **Florian** (1620—1674), nadbiskup u Gnieznu, koji je pomogao izbor Michała Wiszniowieckoga za kralja.

3. **Michał Fryderyk**, ✳ Klewań 26. IV. 1696, † Varšava 13. VIII. 1775, veliki kancelar litavski, jedan od najvećih poljskih državnika prije diobe Poljske. U mladosti boravio je u Francuskoj i Italiji; vrativši se u Poljsku prionuo je

uz ministra kralja Augusta II., feldmaršala J. H. Flemminga, koji ga je uveo u političke poslove. Kao veliki domoljub služio je domovini bez sebičnosti i taštine djelujući u doba najnesređenijih političkih prilika. Vršio je različite državne službe i nastojao unijeti red u rastrovanu državu za posljednjih kraljeva iz saske dinastije, da tako spriječi slom, koji je predviđao, osobito u teškim borbama stranaka (Potockih i Radziwiłła) prigodom izbora novoga kralja. Oštra mu je politička brošura *Réplique à la réponse au Parallèle des deux élections de Pologne* (izašla i na talijanskom jeziku). Kao poglavar »familije« vodio je njezinu politiku. Gotovo šest desetljeća njegova političkog rada ispunjeno je borbama nutarnjim i vanjskim, a i različitim političkim orijentacijama: protiv Pruske uz Austriju i Englesku, i uz Rusiju i Austriju, a protiv Rusije uz Prusku, Dansku i Englesku. Doživio je prvu diobu Poljske 1772, što ga je shrvalo. Reče tom prilikom: »Pedeset sam godina u ministarstvu, ali ništa slično nije se dogodilo na svijetu«. — Uza svu veliku literaturu o njemu, uz različna mišljenja povjesničara, koji ga većinom osuđuju, nema u poljskoj historiografiji dostojnog životopisa (v. Wł. Konopczyński, *Polski słownik biograficzny).*



ADAM CZARTORYSKI
Lavov, Osolineum

4. **Aleksander August** (1697—1782), muž bogate i moćne baštinice roda Sieniawskih, tvorac »familije«, prve političke stranke u Poljaka s programom reformiranja države, od 1740 podoljski general. Proti ruskomu kandidatu na poljsko prijestolje Stanislavu Poniatowskomu pomišljao je na kandidaciju svoga sina Adama (→ pod brojem 6.), a poslije prve diobe Poljske (1772) ponudio je poljsku krunu austrijskom nadvojvodi Maksimilijanu nadajući se, da će tako Poljska biti spasena od daljih dioba i propasti, ali ta ponuda nije prihvaćena.

5. **Adam Kazimierz** (1734—1823), zaslužni prosvjetitelj, skloniji naučnom radu nego javnom političkom djelovanju. Od 1775 ugledni član prosvjetnoga povjerenstva (Komisja Edukacyjna), živio je poslije druge diobe Poljske sa ženom Izabelom, rođ. groficom Flemming († 1835), u Puławama, gdje su sabrali goleme zbirke umjetnina i stvorili središte prosvjete i društvenoga života, među ostalim muzej »Sibilin hram« 1800. Oboje su se istakli književnim radom: od njega potječe među ostalim komedija *Kawa* (1779), prvi poljski salonski komad, a od nje *Pielgrzym w Dobromilu* (1818), omiljela povijest Poljske za seljake, i mnogo cijenjene *Myśli o zakładaniu ogradów* (s područja vrtlarstva, 1805 i češće).

6. **Adam Jerzy** (1770—1861), sin Adama Kazimierza i Izabele, jedan od najodličnijih poljskih državnika, koji je snažno utjecao na evropsku politiku svoga vremena. Sprijateljen s velikim knezom, a kasnije ruskim carem Aleksandrom, postao je 1803 prosvjetni kurator za okrug vilnanski i ministar vanjskih poslova. Zaslužan za prosvjetu u litavsko-ruskim gubernijama, koje su do 1772 pripadale Poljskoj, namjeravao je u vezi s Rusijom podići Poljsku i oteti od Pruske nekadašnje dijelove Poljske, koji su joj diobom Poljske pripali. Kad je car, zanesen isprva za tu osnovu, odustao od rata s Pruskom, A. J. se povukao iz političkoga života u kulturni. Poslije kolebanja između cara i Napoleona bio je na bečkom kongresu 1815 neslužbeni predstavnik Poljske. Za ustanka 1830/1 bio je predsjednik Vrhovnoga vijeća i neko vrijeme predsjednik Narodne vlade u Varšavi, a onda je pobjegao u Pariz, gdje je 30 godina bio pročelnik aristokratskoga tabora (prozvanog po njegovoj palači Hôtel Lambert). Otada promiče poljske interese u Francuskoj i Engleskoj te razvija živahnu djelatnost u Turskoj i među južnim Slavenima proti Rusiji. Od svojih pristaša proglašen 1838 »Adamom I., kraljem de facto«, uveo je u svoj dom dvorski ceremonijal, zbog čega je žestoko napadan od poljskih demokrata. Najvažnije mu je književno djelo *Bard polski* (1795, izd. 1840), gdje kao putnik po opustošenoj Poljskoj prikazuje patnje i povijest Kościuszkove ustaške borbe. O njegovim vezama s A. T. Brlićem → Brlić.

7. **Władysław** (1828—1894), sin prvašnjega i Ane, rođene kneževne Sapieha, poljski političar, koji je naslijedio očevu politiku u Parizu, gdje je i odgojen u emigraciji. Politika Hôtela Lambert doživjela je kod Napoleona III. slom i počela se stoga obraćati Austriji. Za vrijeme poljskog ustanka 1861—1863 imenovan je W. Cz. glavnim diplomatskim predstavnikom Poljske kod vlade u Francuskoj, Engleskoj, Italiji, Švedskoj i Turskoj, pa je uz pomoć novinstva stvorio gotovo jedinstvenu frontu proti Rusiji i Pruskoj, no bez konačnog uspjeha. Osnovao je u Krakovu muzej Cz., kojemu je početak dala njegova baka Izabela. U tom su muzeju pohranjene porodične i narodne poljske povijesne uspomene. U arhivu je muzeja 6.000 rukopisa, preko 250.000 knjiga, 5.600 umjetničkih djela (talijanskih, flamanskih, nizozemskih, francuskih i poljskih slika, osobito od Leonarda da Vinci, Rafaela, Rembrandta), 12.000 bakroreza, 2.000 crteža, mnoštvo predmeta umjetničkog obrta, tkanina, turski šator osvojen pod Bečom 1683, poljski sagovi i gobelini, vezovi, čipke, keramika, oružje, grčke i rimske vaze i t. d.

8. **Jerzy** (1828—1912), vođa galicijskih federalista, pristaša slavenske uzajamnosti i poljsko-ruskoga sporazuma, od 1869 do 1891 vođa kršćanske konzervativne stranke u bečkom parlamentu.

9. **Roman** (1839—1887), predsjednik poljskih zastupnika u njemačkom Reichstagu, gdje je u dvije prilike prosvjedovao proti pripojenju Poznanjske u zajednici s Pruskom Savezu njemačkih država. Kasnije je živio u Galiciji.

BIBL.: *Bard polski* (1840); *Żywot J. U. Niemczewicza*, Pariz 1860; *Essai sur la diplomatie* (Pariz 1830 i 1864); *Alexandre Ier et le Prince Cz., Correspondance particulière et conversation, 1801—1823*, publiées par le prince Ladislas Cz., Pariz 1865; *Mémoires du prince A. Cz. et sa Correspondance avec l'empereur Alexandre Ier*, 2 sv., Pariz 1887.

LIT.: Biedermann, *Cz. und seine Stellung zur Sache Polens*, 2 sv., Leipzig 1848; Lauzun, *Mémoires*, Pariz 1822; J. U. Niemczewicz, *Pamiętniki 1830—1831*, Krakov 1909; B. Zaleski, *Żywot ks. A. J. Cz-go*, Pariz 1881; A. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*, Krakov 1887; L. Dębicki, *Puławy 1762—1830*, 4 sv., Lavov 1887/8; J. Bieliński, *Żywot A. J. Cz-go*, Varšava 1905; S. Lukasik, *Le prince A. C. Cz. et la renaissance du théâtre national en Pologne au XVIII siècle*, Grenoble 1926; M. Handelsman, *Czartoryski, Nicolas Ier et la Question du Proche Orient*, Pariz 1934; Isti, *Ks. Adam*, Viadomošci Literackie, 1937; *Polski Slownik Biograficzny*, Krakov 1938. J. B-ć.

CZARTORYSKI I HRVATI. Još kao ruski ministar vanjskih poslova pomišljao je knez Adam Cz., u vezi s preuzimanjem Kotora 1806, da se od Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, Boke i Dubrovnika osnuje posebna politička jedinica pod ruskom zaštitom; ta je osnova propala s njegovom ostavkom iste godine. Kad je poslije neuspjela ustanka 1830/1 stvorio od Hôtela Lambert u Parizu središte poljske vanjsko-političke djelatnosti, nastojao je različitim putovima potkopati međunarodni položaj Rusije, da tako omogući obnovu Poljske. Istočna kriza 1839—40 skrenula je njegovu pažnju na Balkan, napose na južne Slavene. Diplomatski rad na Istoku usredotočio je od 1841 u Carigradu, a posebne je misije osnovao 1842 u Beogradu i 1848 u Zagrebu; odluke o misiji u Bosni (1844) nije uspio provesti. Politika poljske emigracije bila je u to doba zapravo poluslužbena politika Francuske; njezin je cilj održanje Turske u suradnji s kršćanskim narodima pod vrhovnom vlašću sultana.

Knežev agent L. Zwierkowski, poznatiji kao Louis Lenoir, najživlje sudjeluje u obaranju rusofilskih Obrenovića (1842); otad i počinju tijesne veze između srpskih »ustavobranitelja« i Hôtela Lambert, koje su potrajale do 1856. Na početku 1843 knez Adam je, štaviše, sastavio nacrt rada za vanjsku politiku Srbije; tim se nacrtom poslužio Lenoirov nasljednik Čeh F. Zach, da 1844 izradi spomenicu o »Slavenskoj politici Srbije«. Odbacivši »južno slavensku« misao, koju je Zach smatrao bitnom za tu politiku, ministar I. Garašanin preradio je njegovu spomenicu i izrazito velikosrpski program. Garašanin je vanjskoj politici Srbije stavio za cilj »novo preporođenje srpskoga carstva« i sjedinjenje »svih naroda srpskih« — »pod zaslugom svetog prava istoričeskog« — a posebno značenje namijenio je pri tom Bosni i tamošnjim franjevcima.

U dugogodišnjem sporu s biskupom R. Barišićem bosanski su franjevci našli dragocjenu pomoć u kneza Adama. Kroz svoga rimskog agenta L. Orpiszewskog znao im je on steći milost sv. Stolice, a na Porti djelovali su u tom pravcu Lenoir i Zamoyski. I Zach ih je — prema fra J. Baltiću — pomagao »gdigod je mogao«. Dajući svojim političkim težnjama donekle i vjersko obilježje knez Adam je od 1845 mnogo radio na crkvenom jedinstvu među Slavenima; smatrao je uniju sredstvom za njihovu emancipaciju od ruskog utjecaja, a u Bosni i sredstvom, koje bi pomoglo oslabiti utjecaj Austrije. Bosna je upravo trebala dati glavni poticaj tome radu uvođenjem narodnog jezika u rimski obred i razgranatom dobrotvornom akcijom.

Zach je 1844 pravilno ocijenio utjecaj Hrvatske na tamošnje franjevce, obzirući se vrlo ozbiljno na »horvatski upliv« u Bosni. Kasnije je dopisivao s Gajem, a uz M. Bana, P. Čavlovića, S. Herkalovića i dr. bio je članom tajnoga društva, koje je potkraj 1844 osnovano u Beogradu radi nacionalne propagande među južnim Slavenima. To se

društvo jamačno brinulo oko ilirskoga *Branislava* (v.), a bilo je u vezi i s Gajem. Djelatnost poljske emigracije, nazivana ukratko »Propaganda«, pobuđuje tada u austrijskim krugovima zamašne bojazni. U povjerljivim izvještajima pojavljuje se 1845 i ime vladike Njegoša kao tobožnjega glavara nekog tajnoga društva sa ciljem »kršćansko-slavenske konfederacije«; ni sam Metternich nije isključivao mogućnost, da je vladika pristao uz prevratne težnje Poljaka.

G. 1844 pokušao je knez Adam zahvatiti svojom akcijom i Zagreb, ali je od toga morao odustati iz osobnih razloga. Značenje Zagreba pogotovu je u njegovim očima poraslo potkraj 1847, kad je zbog ugušenog ustanka u Galiciji (1846) dao svojoj politici prije svega protuaustrijski pravac. Uporedo s tom promjenom nastojao je što više približiti se Sardiniji, a napose papinskoj državi, prekidajući s dotadašnjom »čisto francuskom politikom«; krajnji mu je cilj najzad bilo razbijanje Austrije i okupljanje austrijskih Slavena oko madžarske zastave. Kad je 1848 propala i nada u neposrednu obnovu Poljske ratom uz pomoć Francuske i Pruske, postao je hrvatski pokret pod Jelačićem pokretna točka u kneževu daljem radu. U skladu s tadašnjom politikom Francuske i Piemonta Cz. je postavio sebi zadaćom izmiriti Hrvate i Srbe s Madžarima i Talijanima; prema potonjima trebala se buduća suradnja očitovati u što skorijem opozivu krajiških četa iz Italije. U tu svrhu nastojao je već u početku 1848 upoznati talijansko stanovište o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i odcjepljenju Hrvatske od Ugarske. Odlučio je ujedno premjestiti Zacha u Zagreb, a njegov djelokrug proširiti i na Bosnu. Zach je, međutim, na glas o praškoj revoluciji požurio u domovinu, pa ga u Zagrebu zamijeni Lenoir.

Posebna uloga dopala je u tim događajima Gaja. Kad je 1846 sa znanjem Metternicha putovao u Srbiju, da se tobože uputi u tamošnji rad francusko-poljske i ruske propagande i tako posluži Beču, on je glavnu pažnju posvetio Zachu. Preporučivao je, štaviše, bečkoj vladi, da ga pokuša predobiti, jer Zach i onako suzbija ruski utjecaj u Srbiji. G. 1848 Gaj je očiti pouzdanik kneževa agenta u Carigradu M. Czajkowskoga; na prolazu kroz Zagreb Zach ugovara s njime neka pobliže nepoznata utanačenja, koja je zatim Lenoir trebao provesti. Prema vjerodajnim pismima Czajkowskoga Gaju i banu Jelačiću cilj je Lenoirova rada bio savez između bana i kneza Cz-og, da bi na kraju slavenstvo postalo »slobodno i nezavisno o svakom tuđem utjecaju«. Lenoir je boravio u Hrvatskoj gotovo 3 mjeseca, ali se namjere kneza Cz-og nisu dale ispuniti.

Već prije dolaska u Zagreb Lenoir je uspio patrijarha Rajačića uvjeriti o opravdanosti kneževih savjeta. U tom se pravcu kretala i misija L. Bystrzonowskoga potkraj 1848, ali je ona doživjela potpuni neuspjeh, jer su Madžari — prema kneževim riječima — »učinili nemogućim dokončanje sporova«, a ni opoziv krajišnika iz Italije nije se u bana Jelačića mogao postići. U tom položaju ponudio se Gaj, potisnut krivnjom bana iz javnosti, da ga uz znatnu novčanu pomoć ukloni i nadomjesti drugim, koji bi bio skloniji kneževim prijedlozima. Premda je potkraj veljače 1849 Gajev prijedlog preporučio i sardinskom ministru Giobertiju, Cz. se ipak ponadao, da će Jelačić iz vlastite pobude promijeniti svoje gledište.

Cz. je u to doba već bio napustio misao o uništenju Austrije; njegovi napori propadali su zbog duboke opreke između Madžara i slavenskih naroda. Uz ostale momente, koji su na kneza u tom smislu djelovali, značajan je i utjecaj A. T. Brlića (v.). Taj je pred Cz-im branio banovo držanje prema Talijanima i zagovarao federativno uređenje Austrije »kao potrebu proti-rusku«. Napokon je sklonuo kneza, da njegovim posredovanjem piše banu; želio je, da se obojica »slože u djelovanju«. U pismu Jelačiću 12. III. 1849 — kada je već austrijska konstituanta bila rastjerana — Cz. smatra federalizaciju jedinim načinom, da se Austrija sredi, i preporuča, da se obrazuje »opozicija jaka, ali miroljubiva, zakonita, ustavna«; glavnu zadaću dosuđuje u tome banu. Potanje upute o »razvoju cijele stvari« isporučio je usmeno po Brliću. Ishod toga pokušaja potpuno je opravdao kneževu suzdržljivost; Jelačić je o njegovu radu imao slabo mišljenje. Čini se, da Brlić nije smatrao zgodnim, da banu preda knežev dopis, pa ga na to nije moglo potaknuti ni pismo kneževa sina Vladislava od 5. VI. 1849.

To je pismo svjedočilo o posljednjem uzaludnom naporu Cz-og, da poslije ponovnog poraza Piemonta 1849 pokuša spasiti bar madžarsku revoluciju. Nadu u uspjeh dala mu je nagodba, koju je 18. IV., uz suradnju Čeha Riegera, postigao s madžarskim izaslanicima u Londonu i Parizu Telekyjem i Pulszkim: zajednički cilj treba da je podunavska federacija bez Nijemaca i Talijana, s potpunom autonomijom Hrvatske, Banata i Erdelja i širokim jezičnim pravima za ostale ugarske narodnosti. Akciji, koju je i taj put neposredno vodio Bystrzonowski, odlučno se usprotivio Kossuth i napokon je i upropastio. Madžarska katastrofa kod Vilagoša 13. VIII. 1849 učinila je kraj »poljskim nadama i predvidanjima Cz-oga«.

Osamljena pojava E. Kvaternika povezala je još jednom ime kneza Vladislava Cz. s hrvatskom prošlošću i pokušala s pomoću Poljaka izvojevati slobodu domovini. Već 1860 pomišlja Kvaternik na kneževu kandidaturu »za kralja Hrvatske«, ako tu čast ne primi princ Jérôme (→ Bonaparte), a za poljskog ustanka 1863/4 usko surađuje s Poljacima sve dotle, dok se u većini nisu odlučili za republiku.

LIT.: M. Handelsman, *La question d'Orient et la politique yougoslave du P-ce Cz. après 1840*, Séances et travaux de l'Académie des sc. morales et politiques, Pariz 1929; Isti, *Polska polityka jugosłowiańska w latach 1840—48*, I., Bulletin intern. de l'Académie Polonaise, 1929, Krakov 1930; Isti, Cz., *Nicolas Ier et la Question du Proche Orient*, Pariz 1934; Isti, *Rok 1848 we Włoszech i polityka ks. A. Cz.*, Rozprawy wydziału hist.-filol., S. II., sv. XLV/1, Krakov 1933; J. Feldman, *Sprava polska w roku 1848*, Krakov 1933; D. Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«*, Spomenik XCI/II, 70, Beograd 1939; V. Ćorović, *Jedan memorandum Ljudevita Gaja o prilikama u Srbiji iz 1846 godine*, Spomenik 62, Beograd 1925; R. Maixner, *A. T. Brlić, émissaire du ban Jelačić en France*, Annales de l'Institut français de Zagreb, 1939. J. Š-k.

CZECHOWICZ, 1. Józef, ✻ 1903, † 1939, pjesnik poljskog sela, jedan od najsamostalnijih talenata suvremenog poljskog pjesništva. Poginuo je kod bombardiranja Lublina u rujnu 1939. Djela: *Kamień* (1927), *Dzień jak codzień* (1930), *Ballada z tamtej strony* (1932), *Z błyskawicy* (1934), *Nic więcej* (1936).

2. **Szymon,** ✻ Krakov 28. VIII. 1689, † Varšava 21. VII. 1775, poljski slikar. Učio je u Rimu, gdje je proveo 30 godina i slikao većim dijelom nabožne slike, od kojih su najstarije u crkvi S. Stanislao dei Polacchi, a druge u franjevačkoj crkvi u Rimu. Preselio se 1740 u Krakov, zatim 1750 u Varšavu, gdje je osnovao prvu slikarsku školu. Bezbroj njegovih slika (portreti, svetačke slike) razasut je po mnogim poljskim gradovima, a sve se odlikuju skladom i mirom. Cz. je najznamenitiji poljski slikar prije ostvarenja narodne poljske umjetnosti potkraj 18. st. J. B-ć.

CZEKANOWSKI, Jan, ✻ Głuchów 6. X. 1882, poljski antropolog i etnolog. Učio je u Zürichu i Berlinu. G. 1906—09 asistent je berlinskoga muzeja za etnografiju, 1907—09 putuje s ekspedicijom kneza Adolfa Friedricha Meklenburškoga u središnju Afriku, 1910 je kustos etnografskoga muzeja u Petrogradu, a od 1913 profesor antropologije i etnologije u Lavovu. Djela: *Forschungen im Nil-Kongo-Zwischengebiet* (Leipzig 1911—27), *Badania antropologiczne Polski* (1910), *Wstęp do historji Słowian* (1927), *Das Typenfrequenzgesetz* (1928), *Człowiek w czasie i przestrzeni* (1934). J. B-ć.

CZERLIEN, Marko → Crljen Marko.

CZERMAK, J. Nepomuk → Čermak.

CZERMAŃSKI, Zdzisław, ✻ Krakov 1896, poljski slikar i karikaturist. Suradnik je humorističkog lista »Cyrulik Warszawski«, slikao je cikluse: Pariz, London, Sport u karikaturi, Liga naroda u karikaturi, Varšava u karikaturi. Najpoznatije su njegove karikature maršala Piłsudskoga (1931). J. B-ć.

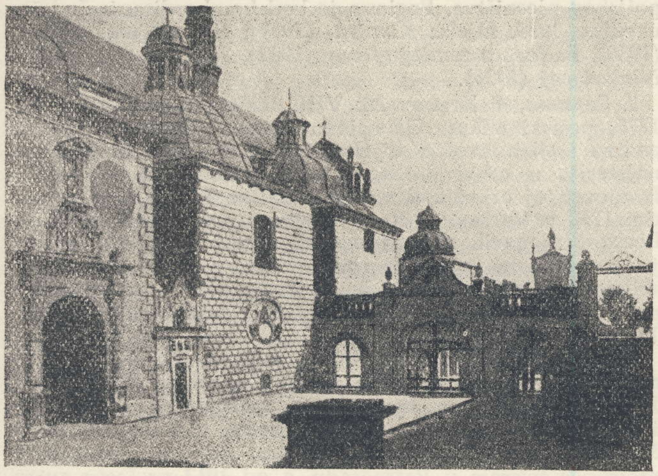
CZERNIN, von und zu Chudenitz, Ottokar, grof, ✻ Dymokury (Češka) 26. IX. 1872, † Beč 4. IV. 1932, austrijski državnik iz češke grofovske porodice *Černinâ z Chuděnic* (v.). U mladim godinama stupio je u austro-ugarsku diplomatsku službu, ali je doskora napusti i posveti se upravi svojih dobara. G. 1903 uđe u češki sabor, a 1912 bi imenovan doživotnim članom gospodske kuće. Bio je član ustavne stranke i zalagao se za sporazum između Čeha i Nijemaca. Za balkanskih ratova zagovarao je odlučniju unutarnju i vanjsku politiku Monarhije. Kad je nasljednik prijestolja nadvojvoda Franjo Ferdinand počeo utjecati na politiku Monarhije, Cz. mu je stajao vrlo blizu. G. 1913—16 bijaše poslanik u Bukureštu; da bi sklonio Rumunjsku na ulaz u rat na strani Trojnog saveza, bio je sklon, da joj se ustupi Sedmogradska i dio Bukovine, čemu se protivila Ugarska. G. 1916 postade ministar carske kuće i vanjskih poslova; 19. II. 1918 sklopi mir s Ukrajinom, 3. III. 1918 s Rusijom, a 14. IV. 1918 odstupi. Nije sigurno, da bi Czernin bio točno upućen u pregovore princa Siksta Bourbnskog u Parizu u ožujku 1917 i da bi poznavao pismo cara Karla, u kome je taj izražavao svoje simpatije za Francusku. Svakako je Cz. zagovarao u Berlinu koncesije Francuskoj s obzirom na Elsass-Lothringen, ali bez uspjeha. Kad je Clemenceau objelodanio pismo cara Karla, Cz. je uzeo u zaštitu svoju vladu, koliko mu je to bilo moguće. Nakon rata bijaše član Narodnog vijeća Republike Austrije, a u ožujku 1924 napusti politički život. Svoje uspomene objelodanio je pod naslovom *Im Weltkriege*, Berlin-Beč 1919.



OTTOKAR CZERNIN

LIT.: K. F. Nowak, *Der Weg zur Katastrophe*, Berlin 1919; Isti, *Der Sturz der Mittelmächte*, München 1921; A. Demblin, *C. und die Sixtus-Affäre*, München 1920; A. P. Pribram, *Austrian foreign policy*, London 1923; A. v. Wegerer, *Der Ausbruch des Weltkrieges 1914*, Hamburg 1939. J. N.

CZERNY, Karl, ✻ Beč 20. II. 1791, † Beč 15. VII. 1857, skladatelj i glasovirski pedagog. Učio je kod svog oca Wen-



CZĘSTOCHOVA, Samostanska crkva

zela, zatim tri godine (1800—1803) kod Beethovena. Već je rano stekao glas odličnog pedagoga i odgojio velik broj znamenitih umjetnika. Sjajni virtuoz Liszt, pa Thalberg, Döhler, Theodor Kullak, Anna Belleville-Oury i dr. bili su njegovi učenici. Putovao je samo zbog koncerata, na pr. u Leipzig, London, Pariz i t. d. Od njegovih brojnih (preko 1000) skladba trajnu su vrijednost zadržale samo one, koje su namijenjene obuci u glasoviru. One su temelj svoj glasovirskoj tehnici od prvih početaka do najvišeg stepena, te ih druga slična djela, koja su nastala poslije, nisu mogla potisnuti.

BIBL.: *Erster Lehrmeister*, op. 599; *Hundert Übungsstücke*, op. 139; *160 achttaktige Übungen*, op. 821; *Vorschule der Fingerfertigkeit*, op. 636; *Schule der Geläufigkeit*, op. 299; *Schule der Fingerfertigkeit*, op. 740; *40 tägliche Studien*, op. 337; *Schule des Virtuosen*, op. 365; *Schule der linken Hand*, op. 399; *Toccata C-dur*, op. 92; *Schule des Legato und Staccato*, op. 335; *Schule der Verzierungen*, op. 355; *Schule des Fugenspieles*, op. 400. Cz. je napisao i »potpunu teoretičko-praktičku školu za kompoziciju«, te jedan kratak prikaz cijele povijesti glazbe (*Umriss der ganzen Musikgeschichte*, Schott, Mainz 1851, tal. prijevod kod Riccordija).

LIT.: H. Steger, *Beiträge zu C. Czernys Leben und Schaffen*, disertacija, München 1924. S. S-i.

CZERWIEŃSKI, Bolesław, ✻ Lavov 3. IV. 1851, † Lavov 3. IV. 1888, poljski pjesnik. Filozofske nauke svršio je u Lavovu, posvetio se novinarstvu i književnosti, naročito u radničkom socijalističkom pokretu, kojemu je 1878 stao na čelo. Izdao je knjigu stihova *Poezje* (1881), dramu *Niewolnik* (1882), a njegova pjesma *Czerwony Sztandar* (1881) prihvaćena je kao poljska socijalistička himna, kojoj je napjev uzet od francuske komunardske himne »Le drapeau rouge« iz g. 1871. Osnovao je 1885 popularni satiričko-humoristički list »Śmigus«. J. B-ć.

CZĘSTOCHOWA, grad na lijevoj obali Warte, 243 m nad morem, željeznička pruga Krakov—Varšava, 133.000 stan. (1937). Premda grad ima povoljan prometni položaj, a zbog ugljenika u blizini razvio se veleobrt (preradba pamuka, vune, kože, cikorije, jute i izradba papira), ipak mu je najveća važnost zbog hodočašća (godišnje do 200.000) iz čitave Poljske »Crnoj Bogorodici«, koja se nalazi u crkvi kraj pavlinskoga samostana na brežuljku Jasna gora. Slika Majke Božje izrađena je na cedrovini i iskićena dragim kamenjem. Papa Klement XI. okrunio ju je 1717 zlatnom krunom. Bizantskoga je podrijetla; iz Carigrada su je donijeli ruski knezovi, a Jagelovci su 1382 podigli crkvu i utvrđeni samostan za njezine čuvare. Legenda kaže, da slika potječe od sv. Pavla i da je bila vlasništvo sv. Jelene. N. Ž.

CZIESZYN, od 1920 zaseban poljski grad na desnoj obali Olše, nasuprot zasebnom češkom gradu *Těšínu* na lijevoj obali iste rijeke, koja teče u Odru, a u stvari jedan isti grad, koji Nijemci zovu *Teschen*. Ovdje je postaja željezničke pruge Košice (Kassa)—Bohumín (Oderberg). U Cz. se izrađuje roba od pamuka, kovina i drva (pokućstvo). Kneževski stari grad s tornjem potječe iz 13. st. N. Ž.

CZÖRNIG, Karl, ✻ Czernhausen (Češka) 5. V. 1804, † Gorica 5. X. 1889, austrijski statističar. Izučio je filozofiju i pravo u Pragu i Beču. G. 1841 imenovan je ravnateljem upravne brojidbe u Beču. U pronicu 1862 nakon dvogodišnjeg raspravljanja, kojemu su prisustvovale vrhovne vlasti Austrije, Ugarske, Hrvatske i Erdelja, zaključeno je, da se osnuje organ, koji će obuhvatiti djelatnost ravnateljstva upravne brojidbe, upravne vlasti i nauku ujedno. Prema toj osnovi uređena je Središnja statistička komisija, koju je Czörnig organizirao. Ona je otpočela radom dne 31. siječnja 1863. Do 1868 njezina se djelatnost protezala i na Hrvatsku. Czörnig ostade na čelu te vrhovne brojidbene ustanove do umirovljenja 1870. Najglavnija su mu djela *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, Beč 1846, i *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, u tri sveska, Beč 1855—57, s mapom o naseljavanju svih naroda u bivšoj podunavskoj monarhiji.

LIT.: Meitzel, *Czörnig Karl, Freiherr von Czernhausen*, Handw. der Staatswiss., III. R. S-r.

CZUCHNOWSKI, Marjan, ✻ Polna 1909, poljski pjesnik proletarijata. Čista mu je lirika u zbirci *Poranek goryczy* (1930), *Kobiety i konie* (1931), *Reporter róż* (1932), *Tak* (1933), *Powódź i śmierć* (1936), naturalističke vizije iz seljačkog života, i *Cynk* (1937), slike iz uzničkog života. J. B-ć.

CZUCZOR, Gergely, ✻ Andód 17. XII. 1800, † Budimpešta 9. IX. 1886, madž. pisac. Austrijska ga je vlada za ustanka 1848 osudila na dvogodišnju tamnicu zbog njegove pjesme *Riadó* (Budnica). Sav život je posvetio lijepoj književnosti i znanosti. Znamenit je njegov ep *Botond* kao i njegove narodne pjesme i pripovijetke, kojima je utro stazu Petőfiju. Kao član i bilježnik akademije surađivao je na velikom rječniku akademije. M. N.

CZYŻEWSKI, Tytus, ✻ Przybyszów na Podhalu 1885, poljski pjesnik i slikar. Učio je slikarstvo u Krakovu i Parizu. Osnivač je slikarske i pjesničke grupe »Formiści«. Izdao *Śmierć fauna* (1907), *Elektryczne wizje* (1920), *Noc-Dzień* (1922), *Zielone oko, Osioł i słońce w metamorfozie* (1922) i *L'art polonais d'aujourd'hui* (1925). J. B-ć.

Č

Č, četvrto slovo hrvatske, češke, lužičke, slovačke i slovenske abecede. Izgovara se simultanom artikulacijom zatvornoga *t* i strujnoga *š (tš,* vidi njemački *tsch)* te označuje poseban glas (bezvučnu palatalnu afrikatu), kojega nije bilo ni u starom grčkom ni u latinskom jeziku. U glasovnom je srodstvu s nepalatalnim *c*, te se u mlađim latiničkim abecedama obično piše sa dva ili više suglasnika, od kojih je jedan *c*, tako u engleskom *(ch:* child, čit. čaild, ili *tch:* sketch, čit. skeč), španjolskom i portugalskom *(ch:* mucho, čit. mučo), madžarskom *(cs:* kincs, čit. kinč), poljskom *(cz:* czas, čit. čas), njemačkom *(tsch:* deutsch, čit. doič). U početku srednjega vijeka (4.—6. st.) stalo se mlađe lat. *c* ispred *e* i *i* izgovarati palatalno (kao *č*), i taj se način pisanja održao i postao pravilo u današnjem talijanskom i rumunjskom pravopisu (cento, cinci, ciano čit. čento, činči, čano). U fonetici se za ovu afrikatu danas općenito uoptrebljava znak *č*. — U starijoj se hrvatskoj latiničnoj abecedi *č* pisalo na 18 različnih načina, najčešće kao *c* ili *ç*, ili kombinirano, kao *ch, tch* ili *cs*. Neki su se od tih brojnih znakova upotrebljavali regionalno, tako se na pr. *ç* pisalo ponajviše u jugozapadnim krajevima (u Dubrovniku, u Dalmaciji i u Bosni), a *cs* u sjevernima, napose u djelima slavonskih franjevaca, dok su kajkavski pisci radije pisali *ch* i *tch*. Slovo *č* uveo je (1830) u hrvatsku abecedu Ljudevit Gaj, i to iz češkog pravopisa, u kojem su Češka braća Husovu dijakritičku točku zamijenila određenijom i praktičnijom dijakritičkom kvakom. — Glagoljski znak za *č* (Ⱍ), koji u natpisima (na pr. na Baščanskoj ploči) i u starijoj hrvatskoj i crkvenoslavenskoj književnosti ima posebnu brojnu vrijednost (1000), stoji u azbučnom nizu na 27. mjestu te se obično izvodi iz ligature glag. *t-š* (Fortunatov) ili iz hebrejskoga *tzade* צ (Vondrák). Od hebrejskoga *tzade* izvode i ćirilsko Ч (Karskij), koje se po grafiji i brojnoj vrijednosti (90) povelo za grčkim *koppa*. J. H-m.

ČAADAJEV, Pjotr Jakovljevič, ✻ Moskva 7. VI. 1794, † Moskva 26. IV. 1856, jedan od najistaknutijih ruskih mislilaca. Kao mlad časnik sudjelovao je s ruskom vojskom nakon Napoleonova pada pri zauzeću Pariza. Boravak u srcu najnaprednijega dijela zapadne Evrope s jedne strane, a s druge strane uzak dodir s ruskim naprednijim krugovima te dobe (»dekabristi«: Pestelj, Jakuškin, Volkonski, Muravjev-Apostol, pa onda književnici: Griboedov, Puškin, Belinski, Herzen) rano su pobudili darovitog analitika Č. na razmišljanje, a zatim i na negativnu ocjenu političkog i kulturnog stanja u tadašnjoj Rusiji.

Isporeďujući, naime, kulturno-političke i društvovne prilike u tadašnjoj zapadnoj Evropi s prilikama u Rusiji dolazi Č. do spoznaje, da se Rusija, priklonivši se u vjerskom i kulturnom pogledu »gnjilom« Bizantu, umjesto naprednom katoličkom Zapadu, kobno odvojila od evropske obiteljske zajednice, a time i od svih kulturnih tekovina napredne Evrope.

Na tom temelju nastaje onda i njegovo životno djelo *Filozofska pisma* (Filosofičeskie pis'ma), niz filozofskih traktata (u obliku pisama), u kojima Č. nastoji dati opću koncepciju ruske povijesti i odrediti ruskom narodu i njegovoj kulturi pravo mjesto u svjetskom razvojnom procesu. Prvo Č-evo »pismo«, objavljeno u petrogradskom časopisu »Teleskopu« g. 1832, zauzelo je u ovom pitanju odlučan, a vlastima toliko zazoran stav, da je iza toga »pisma« bio časopis »Teleskop« obustavljen, Č. proglašen luďakom, cenzor (rektor sveuč. Boldyrev) umirovljen, a urednik Nadeždin zatočen. Stav Čaadajevljev kulminirao je u tom pismu u riječima: »Kad smo već svrgnuli sa sebe tuđi jaram, tada nam je naša odvojenost od obiteljske zajednice (evropske), od zajedničke obitelji (evropske) omela, da se nismo mogli okoristiti idejama, koje su nikle za to vrijeme kod naše zapadne braće — te smo tako pali u još okrutnije ropstvo, posvećeno pritom čak i činjenicom našega oslobođenja!« Pravi pak smisao opstanka ruskoga naroda nazire Č. u njegovu stvaranju novoga i savršenijega poretka na zemlji u duhu najuzvišenijih kršćanskih ideja, t. j. u izgradnji pravoga carstva Božjega na zemlji, u kojemu će nestati svih društvenih nejednakosti i nepravica. U daljim svojim »pismima« (M. Orlovu 1837), pa onda u *Bezumnikovoj obrani* (Apologia bezumca) i dr. razrađuje Č. svoj stav u pogledu potrebe ostvarivanja idealnoga sveljudskoga poretka, u uvjerenju, »da će njoj (Rusiji) biti udijeljena milost posljednjih i najdivnijih nadahnuća«. Priznaje, da je to kraj tadašnjega stanja u Rusiji nemoguće provesti, ali živo vjeruje u takvu budućnost ruskoga naroda.



PJOTR J. ČAADAJEV

Prožet upravo mističnom vjerom u naročito poslanje ruskoga naroda Č. je duhovni preteča ruskih *slavenofila* i *zapadnjaka* istodobno, a ne manje i t. zv. *eurazijaca*, koji nalaze u sintezi evropskog i azijskog načela (Zapada i Istoka) ideološku osnovku za nov i savršeniji sveljudski poredak.

Utjecao je Č. nesumnjivo i na svoga zemljaka, a prijatelja našega biskupa J. J. Strossmayera, Vl. Solovjeva, kasnijega borca za sjedinjenje Istočne i Zapadne crkve u korist ostvarenja carstva Božjega na zemlji.

BIBL.: *Sočinenija i pis'ma P.J.Č.* pod red. M. Geršenzona, sv., 1.—2., Petrograd 1913—14; *Oeuvres choisies de Pierre Tchadaïeff*, publiées pour la première fois par le P. Gagarine, Pariz 1862.

LIT.: M. O. Geršenzon, *Čaadajev, Žiznj i myšlenie*, 1908; M. Winkler, *P. J. Čaadajev*, Königsberg 1927; D. Šahovskoj, *P. J. Čaadajev* (Enciklop. Slovarj, 7. izd.), Petrograd; V. Bogučarski, *P. J. Čaadajev* (Enciklop. Slovarj), Petrograd 1903; I. Prijatelj, *P. J. Čaadajev (1794—1856)*, Nova Evropa, knj. III., Zagreb 1924; Isti, *Predhodniki in idejni utemeljitelji ruskega realizma*, Ljubljana 1921; T. G. Masaryk, *Rusija i Evropa*, I., Zagreb 1932; S. Štejn, *Moj put k Bogu*, Zagreb 1940. J. B.

ČAB, Veliki i **Mali** (u starom vijeku Lykos i Kapros), lijevi pritoci Tigrisa. *Veliki Č.*, dug oko 400 km, izvire istočno od Vanskog jezera, protječe planinskim krajevima i tek 25 km prije svog ušća razlijeva se nizinom *ji* od Mosula. Nešto južnije ulijeva se u Tigris *Mali Č.*, dug 280 km, koji izvire na granici Iraka i Perzije.

ČABAR, mjesto u Gorskom Kotaru, u kotlini (»čabar«), kojom teče Čabranka. Sjedište je kotarske oblasti i suda, općine i drž. šumske uprave, a ima 344 stan. (1931). Katolička je župa osnovana 1663. Svoj postanak zahvaljuje Č. ležajima pirita i limonita. Osnovao ga je Petar Zrinski, koji je 1651 podigao ujedno talionicu željeza i kovnicu. Rad je kasnije nastavila ugarska i austrijska komora, sve do 1785, kad je ponestalo rudače. Željezna roba, izrađena u Č., prodavala se i u inozemstvu. G. 1798 dobili su imanje Č. Paravići, a preko njih kasnije Ghyczy. Od Zrinskog dvora sačuvali su se samo ostatci, a do njih je podignut današnji vlastelinski dvor.

LIT.: E. Laszowski, *Gorski Kotar i Vinodol*, Zagreb 1923. Z. D-i.

ČABEJ (Çabej), Eqrem, ✳ Gjinokastër (grč. Argirókastron), ✳ 6. VIII. 1908, albanski lingvist. Maturirao je u Celovcu (Klagenfurt); učio je poredbenu indoevropsku lingvistiku u Gracu i Beču kod P. Kretschmera i N. Jokla te povijest Balkana kod C. Patscha; promoviran je u Beču 1933. Zatim je bio profesor albanskoga jezika i književnosti u Skadru, Elbasanu i Gjinokastru 1935—6, glavar odjela u ministarstvu nastave u Tirani (1935—6), 1937 svršio časničku školu, 1939—40 ravnatelj gimnazije u Tirani i od 1940 radi kod Kr. talijanske Akademije na velikom *Lingvističkom Atlasu albanskoga jezika.* Za nj je već tiskao upitnik *(Questionnaire).*

Glavna mu je struka indogermanistika u vezi s albanskim jezikom u poređenju s ostalim balkanskim jezicima. Kao učenik N. Jokla, obnovitelja albanologije, proučava albansku književnost i folklor, naročito narodnu pjesmu, sve sa gledišta balkanističkoga.

Objavio je niz zapaženih studija u »Revue internationale des Études balkaniques« (Beograd), »Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa«, »Südost-Forschungen« (München) i u albanskoj franjevačkoj reviji »Hylli i Dritës« (Zvijezda svijetla, Danica). Izradio je i najbolji priručnik albanskoga jezika i književnosti *Elemente të gjuhës e të literaturës shqipë për shkolat e mesme* (Osnovi albanskoga jezika i književnosti za srednje škole). Značajna mu je studija o postanku albanske književnosti *Për gjenezën e literaturës shqipe* (Skadar 1939), i *Die albanische Volksdichtung* (Leipziger Vierteljahrsschrift, III. 1939), najbolji prikaz problema albanske narodne pjesme. P. S.

ČABRANKA, rječica u Gorskom Kotaru, duga 17,5 km, izvire sjeverozapadno od Čabra, teče prema *Jl* i *J*, a utječe u Kupu kod Osilnice. Z. D-i.

ČABULJA, planina u Hercegovini, zapravo južni nastavak Čvrsnice. Počinje nešto istočnije od Duvanjskog polja i pruža se s ograncima s desne strane srednjeg toka Neretve i južno od Drečanke gotovo sve do Mostara, te na jug do Širokog Brijega. Najviši je vrhunac (Velika Vlajina) visok 1780 m, a nalazi se na istočnom dijelu te prostrane planine. N. P.

ČAČAK, grad u Srbiji na *si* podnožju planine Jelice, s desne strane Zap. Morave, ima 7376 stan. (1931). Č. se u srednjem vijeku zvao Gradac. U njemu je knez Stracimir, brat Nemanjin, podigao crkvu sv. Bogorodice, koja je do danas sačuvana. U 15. st. bila je tu i mitropolija. Okolina Č-a rodi voćem, povrćem, grožđem; ima mnogo stoke, a bogata je i rudama (ugljenom, kromitom, magnetitom). U gradu postoji pivovara, tvornica crijepa i električna centrala, gimnazija i više obrtnih poduzeća. P. V-ć.

ČAČILOVIĆI, aginska porodica u Bosanskom Novom, iz koje su bili novski kapetani u 2. poli 17. st. Zadnji kapetan Č. bio je Sulejmanaga, oko 1700. Č-i su izumrli. H. K.

ČAČINCI, selo u kotaru našičkom, župi Baranji, 15 km *ji* od Podr. Slatine. Ima 2217 stan. (1931). Sjedište je općine iželj. postaja na pruzi Slatina—Našice. Selo ima pilanu, mlin i munjaru. Z. D-i.

ČAČKOVIĆ-VRHOVINSKI, 1. Franjo Ksav., ✳ Zagreb 1779, † Zagreb 2. II. 1875, flautist i skladatelj-amater. Kao flautist živo je surađivao u priredbama zagrebačkog Glazbenog društva, a kao solist nastupao je u Zagrebu i Njemačkoj. Napisao je dvadesetak skladba (plesova za glasovir i za orkestar, te djela i udezba za solo-flautu i orkestar). Njegove izvorne skladbe nemaju većeg značenja.

LIT.: F. Š. Kuhač, *Ilirski glazbenici,* Zagreb 1893; B. Širola, *Pregled povijesti hrvatske muzike,* Zagreb 1922; Isti, *Hrvatska umjetnička glazba,* Zagreb 1942. B. Š.

2. Ivana rođ. grofica Schmidegg, ✳ Berka 2. X. 1814, † Zagreb 25. XI. 1880, vrlo aktivna rodoljupka u doba ilirizma. G. 1835 udala se za Josipa pl. Čačkovića, te je njihov gostoljubivi dom na imanju u Omilju (Bjelovar-Moravče) postao stjecište mladih iliraca; osobito ga spominje Stanko Vraz. Zajedno sa Dragojilom Štauduarovom i Paulinom Krizmanićevom osnovala je prvo Gospojinsko društvo, kojemu je bila prva predsjednica. I u politici je živo sudjelovala, na pr. kod izbora i u radu regnikolarnih kongregacija. Bila je vrlo obrazovana, poznavala je više jezika, a govorila je i pisala latinski. Z. M-ć.

3. Miroslav, ✳ Zagreb 28. IX. 1865, † Zagreb 29. VI. 1930, liječnik i pisac. Obitelj starinom iz Bosne. Osnovnu školu i gimnaziju svršio u Zagrebu, medicinu u Beču. Od 1895 služio u Bolnici milosrdnih sestara u Zagrebu. G. 1918 imenovan profesorom za kiruršku propedevtiku i njegu bolesnika na novoosnovanom medicinskom fakultetu u Zagrebu, koji je tek trebalo organizirati. Tu je razvio veliku djelatnost, a usto je radio kao primarni liječnik na kirurškom odjelu Bol. mil. sestara.

Č. je radio u medicini, socijalnom i kulturnom životu, te u književnosti. S područja medicine tiskao je 66 naučnih radova i bar toliko kraćih referata i članaka o znanstvenim i staleškim pitanjima (popis radova u Liječničkom vjesniku 1930). O hrv. medicini referirao je u stranim časopisima (Zentralblatt für innere Medizin, Zentralblatt für Chirurgie, Zentralblatt für Gynekologie). Neki radovi izišli su mu na njem. i franc. jeziku. Najveći broj hrv. radova izišao mu je u Liječničkom vjesniku, kome je u nekoliko navrata (1897—1905, 1915—1918, i kasnije) bio i urednik. Mnogo je radio u liječničkim društvima (bio je predsjednik Zbora liječnika i Jugoslavenskog ljekarskog društva). Sudjelovao je kao predstavnik hrv. liječnika na mnogim međunarodnim liječničkim kongresima. — Svojim radom istaknuo se u kulturnim i karitativnim društvima (Đački dom, Prosvjetni savez, Pučko sveučilište, Matica hrvatska, Društvo za spasavanje). Ostavio je velike legate Matici i Akademiji.

Pod pseudonimom Ladislav Ladanjski tiskao je Č. po časopisima i zbornicima (Prosvjeta, Vienac, Hrv. kolo) crtice i novele. Zasebno je izdanje: *Iz liječnikove duše* (Zagreb 1924). — Korektan, osjetljiv, tjelesno slab čovjek Č. je u svojim književnim sastavcima iznosio svoja osobna opažanja i osjećaje. Ti su sastavci napisani bez mnogo književnih pretenzija, nastavši velikim dijelom iz iskustva liječnika, koji k bolesniku pristupa kao čovjek, a ne samo kao stručnjak.



MIROSLAV ČAČKOVIĆ

LIT.: Liječ. vj. 1930. A. B-c.

ČAĆE, Ivan, ✳ Vodice kraj Šibenika 26. IV. 1903, pisac i slikar. Svršio šest razreda osnovne škole, a iza toga se je bavio ratarstvom, stolarstvom i t. d.; samouk. Isticao se u seljačkom pokretu, te bio češće zatvoren. Piše pjesme (časopis Naše selo, Zbornik hrv. seljaka) i slika. Zasebna izdanja: *Pjesme i crteži* (Zagreb 1938), *Gospodarske i prosvjetne težnje hrvatskih seljaka* (Zagreb 1938). Sa seljacima slikarima izlagao je u više gradova. A. B-c.

ČAD, 1. prostrano i plitko jezero u Sudanu u srednjem dijelu sjeverne Afrike. Obale su mu dosta niske i redovito obrasle trskom, a pred istočnom obalom su brojni otoci, na kojima žive odlični ribari. Površina i dubina su promjenljive i kolebaju usporedo s klimom. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća jezero je zahvatalo 35.000 km², ali se površina 1904 počela zbog opadanja kiša naglo smanjivati, tako da 1906 iznosi samo 20.000 km², a 1914 tek 10.000 km². Kad su 1916 nastupile normalne klimatske prilike, počela se površina jezera povećavati, ali još ni danas nije dostigla prijašnju veličinu. Srednja dubina koleba između 1,5 i 2,5 m. Prema različitom prostranstvu neki istraživači razlikuju Mali (kad je ispod 14.000 km²), Normalni (kad je između



ČADSKO JEZERO,
Crnačka piroga

22.000 i 24.000 km²) i Veliki Čad (iznad 25.000 km²). Jezero nema otoka, a hrane ga tri važnija pritoka: Šari i Jadzeram, pritječu iz vlažnijih predjela na *J*, a povremena Komadugu-Jobe sa *Z*, dok je udio oborina (24%) od manjeg značaja. Iako vodu gubi ishlapljivanjem, jezero ima slatku vodu; srednja razina je na 240 m.



POPLAVE OKO ČADSKOG JEZERA

Današnji Čad je ostatak mnogo prostranijeg diluvijalnog jezera (»paleočadsko more«), koje je zahvatilo (do 2 milijuna km²) prostrane susjedne predjele i kroz suhu dolinu Bahr el Ghasal činilo cjelinu s jezerom u zavalama Bodole i Borku, južno od gorja Tibetsi. Ima podataka, da su ostatci jezera južno od Tibetsija i njihove veze sa Čadom kroz Bahr el Ghasal postojali još krajem 18. st. i smanjivanjem oborina konačno presahnuli tek početkom 19. st.

Dok se klimatskim kolebanjima mijenja samo površina jezera, njegov je opstanak u geološkoj budućnosti ugrožen jakom regresivnom erozijom rijeke Tuburi iz riječne mreže Nigera. Danas Tuburi izvire samo 350 km daleko od Logone, glavnog pritoka Šarija. Piraterijom rijeke Logone izgubio bi Č. dvije trećine vode, koja mu pritječe, i sigurno bi potpuno presahnuo. Već se raspravljalo o toj opasnosti i radovima, koje bi trebalo učiniti, da se ona spriječi.

Zbog svog položaja i pustinjske prirode okolnog zemljišta Č. ima veliki gospodarski, prometni i politički značaj. Na vlažnom zemljištu oko jezera širi se pojas zelenila i gaje različne kulture, a pripadnici plemena Buduma na otocima pred istočnom obalom su poznati kao dobri ribari i stočari (goveda). Čad je važno čvorište karavanskih puteva, koji dolaze iz različnih pravaca. Sve kolonijalne države nastojale su zbog ovih odlika izbiti na obale jezera. Danas veći dio obale pripada Francuskoj (kolonije Čad i Niger), a manji Engleskoj (kolonija Nigeria) u omjeru 5:1; prije prvog svjetskog rata je i Njemačka (Kamerun) imala jedan dio obale.

Razumljivo je, da je jezeru zbog njegove važnosti već od prvog upoznavanja krajem 15. st. posvećena osobita pažnja. Vršeno je mnogo znanstvenih istraživanja flore, faune, kolebanja razine i kemijskih osobina vode. Glavna su istraživanja izvršena tek, kad je Francuska zauzela i konačno umirila susjedne krajeve. Većina su istraživača i bili Francuzi, među kojima treba naročito istaći radove Tilhoa od 1904 do 1917.



KROZ MOČVARNO PODRUČJE ČADSKOG JEZERA

LIT.: H. Freydenberg, *Le Tchad et le bassin du Chari*, Pariz 1908; H. Tilho, *Devons-nous sauver le Tchad?*, Revue scientifique, Pariz 1927; Isti *Variations et disparition possible du lac Tchad*, Annal. de Géographie, Pariz 1928.

2. Jedan od četiri dijela, koji prema odredbi vlade od 1920 sastavljaju francusku koloniju Ekvatorijalna Afrika. Na *Z* je jezero Čad, dalje granica ide od najsjevernije točke jezera pravcem preko Tibetsija do libijske granice, na *I* je Anglo-egipatski Sudan, na *J* je pokrajina Ubangi-Šari, a na *JZ* Kamerun. Č. zahvata pustinjsko zemljište i na velikoj površini od 1,248.000 km² živi samo 1,095.717 stan., ili manje od 1 na 1 km² (1936) — od toga samo 378 bijelaca. Stanovnici su pripadnici različnih plemena sudanskih crnaca, koji su muslimani, manje bezbošci. Na ograncima Tibetsija živi rijetko stočarsko stanovništvo, u srednjem dijelu su puste i suhe zavale Bodole i Borku, dijelovi diluvijalnog paleočadskog mora; pustoš prekidaju rijetke oaze datuljinih palma i zeleni pojas oko jezera Č. Krajevi na *J* primaju više oborina te su obrasli travama, a oko tokova i izvora su šume. Stanovništvo je u ovim predjelima gušće i bavi se nešto poljodjelstvom (kukuruz, proso, pamuk i sl.), a glavna je gospodarska grana stočarstvo (goveda, deve, magarci, konji, koze i ovce). U gospodarstvu je važno i dobivanje različnih soli. Glavni grad je Fort-Lamy sa 6000 stan. (1936) i Fort-Archembault sa 1.586 stan. (1936). J. R-ć.

ČADA, František, ✻ 6. IV. 1865, † 14. XII. 1918, češki mislilac, profesor filozofije u Pragu, istakao se naročito na polju dječje psihologije. → Česi, filozofija. A. B-a.

ČADEK, Gustav, ✻ 7. XI. 1883, † 7. V. 1913, češki političar, profesor trgovačke akademije u Plznju. Prvak mladog pokoljenja češke napredne stranke državnog prava, koja je željela urediti položaj čeških zemalja u bivšoj Austro-Ugarskoj na temelju personalne unije s Austrijom. Napisao je: *Sociální tendence ve studentstvu německém* (1913), *Sociální musea* (1913).

LIT.: *Památce Gustava Čadka*, Pokroková Revue, IX., 1913. Lj. J-e.

ČAĐA je najčistiji ugljik u amorfnom stanju. Boje je tamnosive do baršunastocrne. Specifična se težina kreće između 1,65 do 1,8, pa i do 2. Prostorna težina čađe iznosi 30—50 kg/m³, a vrlo se lako zgušćava, tako da prostorna težina one čađe, koja dolazi u prodaju, iznosi 120—200 kg/m³. Promjer zrna poprečno je ispod 0,001 mm, a kod vrlo finih vrsta čađe i mnogo manje, pače do 0,000050 mm. Od veličine zrna zavisi i aktivitet, kao i dubina tona. Aktivitet se obično određuje adsorpcijom metilenskog modrila, otopljenog u vodi. Čađa se u praksi dobiva bilo sagorijevanjem ugljikovodika uz nedovoljan pristup zraka ili termičkom razgradnjom ugljikovodika. Pri visokim tempera-

turama raspada se, naime, molekula ugljikovodika sve do atomarnog ugljika. — Kao sirovine za dobivanje čađe služe sve vrsti mineralnih i vegetabilnih ulja, smole, razlièiti otpadci iza destilacije i rafinacije, nadalje gorivi plinovi sa sadržajem ugljika i t. d. Što sirovina ima manje ugljika, to je dobivena čađa bolja. Kod sagorijevanja uz nedovoljan pristup zraka dolazi do izražaja osobitost vodika, da brže sagorijeva od ugljika, pa zato se nastoji, da se potonji odmah, čim se izluči, obori na hladnim plohama, čime se polučuju dva važna momenta: 1. izlučeni se ugljik očuva od daljeg utjecaja povišene temperature, pri kojoj bi se izlučene čestice ugljika aglomerirale u veće čestice, čime bi se aktivitet, odnosno finoća zrna umanjila; 2. ohlađeni ugljik ne može izgorjeti, pa se time povećava iskorišćavanje cijeloga rada. Nastala čađa sadržava u sebi neki postotak predestilirane sirovine ili novonastalih spojeva, koji smanjuju njenu vrijednost. Ti se sastojci nazivaju skupnim imenom empireuma, a smije ih biti najviše 0.5%.

Čađa poglavito služi za priređivanje crnih boja i lakova, te u veleobrtu kaučuka kao punilo ili kao sredstvo za pojačavanje kaučuka. Ako je čađa fine vrste, imade kod boja svojstvo da zgušćuje ulje, tako da se s malo čađe već može postići vrlo gusta boja. Kod upotrebe čađe u veleobrtu kaučuka važno je, da čađa ne sadržava željeza, bakra ili njihovih soli, jer ti elementi, odnosno njihovi spojevi, kvare kvalitet kaučuka; pa i pepela kao takvog mora biti što manje, odnosno najviše 0,01—0,1%.

Kod nas se proizvodi čađa u Osijeku i u Kutini. Tvornica u Osijeku proizvodi čađu po postupku nepotpunog sagorijevanja ugljikovodika, u tom slučaju od otpadaka iza destilacije nafte. Čađa se tu skuplja u posebnim komorama, tako da je najfinija ona čađa, koja se istaložila najdalje od vatre. Tvornica u Kutini proizvodi čađu iz zemnog plina (metana), koji se dobiva na Gojilu u blizini Kutine. Radi na principu termičke razgradnje metana, a iz dimnih plinova vadi čađu elektrofiltracijom. Osječka čađa predstavlja posve inaktivnu vrstu čađe, koja se može upotrebljavati samo za prostije vrste boja, a u veleobrtu kaučuka služi samo kao punilo, dok je kutinska čađa finije vrste, pa se može upotrebljavati i za finije boje i lakove, a u veleobrtu kaučuka svrstava se u red poluaktivnih vrsta čađe, koje mogu služiti ne samo kao punilo, već imadu do izvjesne mjere i pojačavajućih svojstva za kaučuk. A. Pe.

ČAĐAVAC, vrsta kremena. Crno smeđ ili crn kao čađa i proziran. Potpuno crni čađavac zove se *morion*. Crnina mu nije postojana. Pri temperaturi od 360°C postaje potpuno bezbojan, prelazi u pravi kremen prozirac. Ali ako ovako obojadisan i bezbojan kremen stavimo u blizinu radijskog bromida, postaje ponovno crn, kakav je bio prije grijanja. Domovina mu je po kristalastim škriljavcima, gdje izraste u kristalima, dugim i više od 80 cm, a u obimu od 100 cm, s težinom od 127 kg. Kod nas se nalazi redovno po pegmatitskim žilama u granitima i gnajsima, na pr. u Moslavačkoj gori i u planini Motajici. Na svjetskom su glasu nalazišta čađavca po švicarskim, francuskim i talijanskim Alpama. Čiste, posve crne čađavce, morione, bruse kao poludrago kamenje za ukras i nakit. F. T.

ČAĐAVICA je crna, hrapava ili glatka, čađi slična prevlaka na lišću, plodovima i granama šljiva, vinove loze, smokava, bresaka, maslina, hmelja, vrba, topola, hrasta i mnogog drugog bilja. Ona se u početku čvrsto drži na zaraženim biljnim dijelovima, a kasnije se sušenjem raspucava i otkida poput tankih crnih korica. Tu prevlaku sačinjava mješavina gljiva tamnih hifa, te su to ponajčešće nesavršene gljive iz rodova Cladosporium *(Cl. herbarum* Link), Aureobasidium *(A. pullulans* [Debary] Arn.), Alternaria, Monosporium, Triposporium, Torula, Coniothecium i Hormodendrom *(H. cladosporioides* [Fres.] Sacc.). U nekim slučajevima nalaze se i plodna tijela gljiva mješinarka *(Ascomycetes)* iz rodova Capnodium *(C. salicinum* [Montagn.] Tul. i *C. oleae* Arn.), Limacinula *(L. citri* Sacc.), Ceratocarpia *(C. tectorum* Rolland) i dr. Te gljive nisu parasiti nego epifiti, pa se pojavljuju na biljkama samo onda, ako su napadnute od ušenaca, koji izlučuju mednu rosu. U mednoj rosi ima šećera, pektinskih i dušičnih spojeva, koji su pogodni za razvoj i rast tih gljiva, pogotovu onda, ako ima dovoljno vlage u zraku. Ako postoje kakve štete za biljke, na kojima se pojavi čađavica, treba ih pripisati gotovo isključivo djelovanju ušenaca. Stoga je potrebno u prvom redu suzbiti ušence, jer suzbijemo li njih, ne će biti ni čađavice.


ČAĐAVICA NA LIŠĆU MASLINE

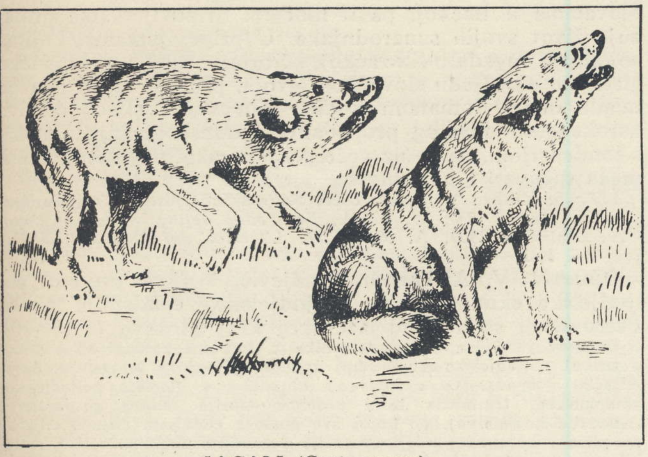
LIT.: G. Arnaud, *Contribution à l'étude des Fumagines*, I., II., III. Ann. Ec. Nat. Agric., nouv. série IX-XII., Montpellier 1910—1912; F. W. Neger, *Experimentelle Untersuchungen über Russtaupilze*, Flora, N. S. X., 1917; B. Varićak; *Studije o čađavici*, GHPD XXXIV., 1922; N. N. Woronichin, *Zur Kenntnis der Morphologie und Systematik d. Russtaupilze Transkaukasiens*, Annales Mycologici, svezak XXIV., 1926. V. Š-ć.

ČAĐAVICA, prije Turaka poveće selo blizu sastavaka istoimenog potoka i Drave u staroj Vaščanskoj župi, u kojoj se nalazila već u skrajnjoj sjeveroistočnoj međi. U njoj je postojala župa s crkvom sv. Martina, a pripadala je vaščanskom arhiđakonatu. I u njemu je ta župa bila granična prema području požeškog arhiđakonata, koji se tu u Podravinu uklopio kao klin između osuvačkoga i vaščanskog arhiđakonata svojim župama Viljevom i Suhomlakom. Za turskoga prodora očuvalo se u Č., kao i u susjednom kraju, dosta starosjedilaca. Premda su u Podravini oko Moslavine i Donjega Miholjca hrvatski starinci u velikom broju pristali oko 1550 uz kalvinski pokret, Čađavičani su ostali vjerni svojoj staroj crkvi, te su kroz cijelo vrijeme turskoga vladanja održali i svoju župu, koja je za to doba obuhvatala područje od Moslavine do Vaške u uskoj Podravini. Poslije turskog odlaska prešlo je u Č. u 18. st. dvadesetak starosjedilačkih obitelji, koje su se dalje dobro razvijale. Od njih i od nešto kasnijih došljaka ima u tom selu 1657 (1931) stan. Po narječju su Čađavičani, kao i drugi podravski hrvatski starosjedioci od Aljmaša do Virovitice, uz male iznimke, štokavci, po govoru ekavci, a u naglašivanju pripadaju skupini starinaca, koja zauzimlje kraj između Papuka i Psunja sa zapadne i Fruške gore s istočne strane. Tome je naglašivanju Č. skrajnja sjeverozapadna granica. — Č. je sjedište općine.

LIT.: D. Csánki, *Körösmegye a XV-ik században*, Budimpešta 1893; Starine, IV., Zagreb 1872; T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II., Zagreb 1891. S. P-ć.

ČAGALJ *(Canis aureus)* je zvijer iz porodice pasa, sivkasto žute dlake, koja je na leđima izmiješana s crnkastom. Naraste visok 50 cm, a dug 110 cm, s repom 30 cm, koji nosi vodoravno. Težak može biti do 10 kg, a od vuka se razlikuje šiljastijom gubicom i vrlo kitnjastim repom, koji je na kraju crn. Potječe iz Azije, a živi i u Africi i Evropi u južnoruskim stepama oko Kaspijskog mora, u Turskoj, Grčkoj, kod nas na otoku Korčuli i poluotoku Pelješcu, odakle se rasprostranio i u Hercegovinu (osobito u Orahov Dol, Ljubinje), a u Hrvatskom državnom zoološkom muzeju čuva se primjerak iz Slavonije, kamo je zalutao preko Bosne. Č. živi u šumovitom i otvorenom području, na bregovima i u ravnicama, danju negdje sakrit, lukav i oprezan, ali čovjeku nije opasan. Noću neugodno zavija, tuli i urliče. Polazi u lov za hranom pojedince ili u čoporima. Zalazi i u sela i staje, vrlo je smion, proždrljiv i krvoločan, napada stoku, manju divljač, perad, ali ždere i voće i grožđe, vrlo rado pak strvinu, na koju se i lovi. Krzno mu nije u cijeni. Ženka okoti oko 4—5 mladih, koje je nosila 9 tjedana, a mlado se dade lako pripitomiti, te prati čovjeka kao pas. Od čaglja ili od njegovih srodnika vjerojatno potječe domaći pas. K. B.

ČAGATAJ (umro 1240), mongolski kan, drugi sin Džingiskana. Nakon očeve smrti 1227 pripale su mu zemlje Uigurâ, Turkestan, porječje Ilija i međurječje Amudarje i Sirdarje. Č. je nastavio očeve vojne protiv Kine 1211—16 i protiv carstva Hovarezmijaca oko Kive 1219—24. Njegovi su se nasljednici održali do dolaska Timura 1370. H. Š.



ČAGALJ (*Canis aureus*)

ČAGATAJ, naziv za istočnu grupu turskih jezika. Potječe od imena Džingiskanova sina. Osim pravog čagatajskog jezika, kojim se govori u Buhari, Kivi i Kokandu, nazivaju se tako i ostala turska narječja u Turkestanu. Za Timurovih nasljednika razvio se u 15. st. iz ujgurskog jezika kao književni jezik, kojim su pisali pjesnik Nevai (oko 1440—1502) i Babur (1483 do 1530), osnivač mongolske dinastije u Indiji.

ČAGLIĆ, selo u kotaru pakračkom, 7 km *jz* od Pakraca, ima 734 stan. Katolička župa se spominje 1334, za Turaka je propala, a obnovljena je 1813. Osim toga je sjedište upravne općine. Z. D-i.

ČAGLIĆI su bili hrvatsko pleme, koje je svoje posjede imalo južno od Vranograča i Podzvizda uz Bužimski potok. Tu su oni, kao i ostala slobodna hrvatska plemena u Pokuplju i Pounju, sačinjavali plemenitu općinu, kojoj je područje graničilo sa sjevera s Kreščićima, s juga s Kostajnicom, a s istoka sa Stabanđom. Čaglići su pripadali staroj Gorskoj upravnoj župi, kojoj su prema župi Goričkoj činili dio zapadne granice. Kao i ostala hrvatska plemena bili su po posjedovanju ili plemići jednoselci, ili su držali više selišta s kmetskim naseljem. Oko 1550 bilo ih je do 100 plemićkih kuća, a toliko su imali i kmetskih. U glavnom naselju, uz potok Čaglicu, stajala im je crkva, posvećena sv. Križu, a zapisana već 1334. Crkvena župa oko nje spadala je Gorskom arhiđakonatu. U turskom prodiranju oko 1575 Čaglići su ili primili islam, ili su se iselili u sjevernije krajeve, uglavnom, kao i susjedni Kreščići, u Gradišće. Oni, pomuslimanjeni, održali su to naselje sve do danas, samo je naselju staro ime kasnije promijenjeno u Čaglica.

LIT.: L. Thallóczy, *Cod. dipl. comitum de Blagay*, Budimpešta 1857; R. Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890; E. Laszowski, *Habs. spomenici*, III., Zagreb 1917; J. Cvijić, *Naselja*, 20., Beograd 1925. S. P-ć.

ČAHURAC (lat. atheroma) je retenciona cista, koja se razvila iz mješinice korjena kose, ili iz žlijezde lojnice. Ako se ta mješinica ili lojna žlijezda začepi, ne može loj iz njih izlaziti, te njegovo nakupljanje izazove širenje mješinice, odnosno žlijezde. One se tako mogu proširiti do veličine oraha, a razvijaju se u potkožnom vezivu. Č. pod opipom ostavlja utisak napetoga glatkog čvora. Razvije se na kom bilo mjestu kože. Ako se nalazi u kosmatim dijelovima kože, onda vlasi obično iznad č. otpadnu. Stijenka je č. iznutra obložena s nekoliko slojeva pločastog epitela. Sadržaj je kašasta lojnata masa. Liječi se kirurškim izljuštenjem. S. S.

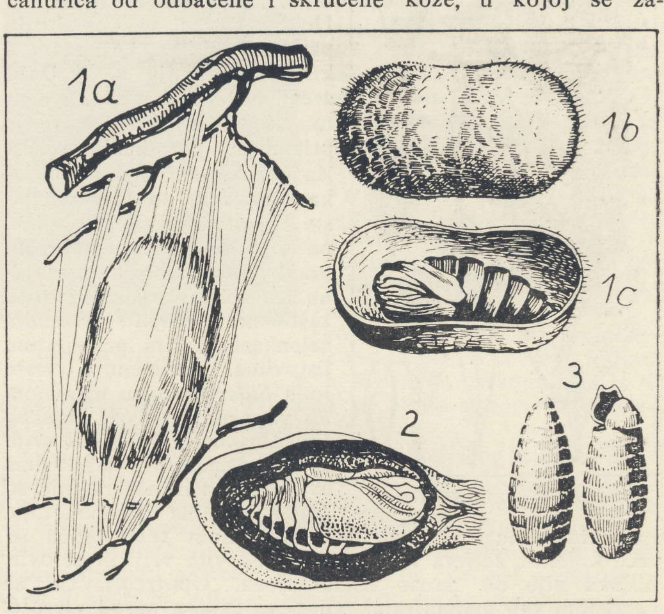
ČAHURICA je najobičnije zapredak ili kokon, zaštitni ovoj, koji od svilenastih niti opredu gusjenice mnogih leptira i u njem se zakukulje. Svilena nit za predenje čahurice izlazi iz žlijezda zajedničkim kanalom iznad donje usne. One su kao predljive žlijezde poznate kod leptira i opnokrilaca. Gusjenice opredu svoje čahurice iz čiste svile; one su vrlo različite: kod dudova svilca čvrsto su i gusto opredene, a posve su slabe i rijetke kod gubara. I mnogi opnokrilci se zakukulje u svilenim čahuricama, na pr. »mravinja jaja« ili t. zv. »gusjenička jaja«, čahurice najeznica oko uginulih gusjenica, u kojima su ličinke nametnički živjele te su se izvan njih zakukuljile.

No osim čahurice od prave svile iz predljivih žlijezda opredu ih neki kukci i iz svilenaste izlučine izmetnih organa, malpigijevih mješinica, na pr. ličinke nekih kornjaša i pravih mrežokrilaca, tako trčkova, ušenjkara, mravolovca i sl. Oni u čahuricu upredu i vanjske tvari, kao zrnca pijeska, treščice i dr. Ali ima kukaca, koji načine i jednostavnije čahurice, na pr. kornjaš *Potosia* od svojih izmetina; zlatna mara načini čahuricu od zemlje i drvca, što slijepi pljuvačkom. Konačno je još čahurica t. zv. kukuljica bačvičarka. Ona je nastala od zadnje kože ličinke, iz koje kukuljica nije izišla nego je ostala u njoj, a koža se odigla i otvrdla u bačvastu čahuricu.

Svrha je svih tih čahurica, da zaštite osjetljivu i ukočenu kukuljicu za preobrazbe u savršena kukca, koji se mora opet osloboditi često vrlo čvrste čahurice. Na bačvastoj čahurici muha predviđeni su šavovi, gdje se ona otvori, kad gotova muha nadme posebni mjehur na glavi. I mnogi leptiri raskidaju slabije čahurice tako, da se nadmu. Za otvaranje jačih čahurica neki leptiri ispljuju poseban sok, koji predivo toliko razmekša, da ga lako mogu razvaliti, ili pak imaju na glavi i prednjem prsnom kolutiću načelak od oštrih i čvrstih trnića i zubića, kojima raskidaju predivo. No mnoge gusjenice se već pri opredanju čahurice pobrinu, kako će iz nje izići, kad se preobraze u slabog leptira. One kod glave načine čahuricu mnogo slabiju, da je leptir može lako probiti, ili ostave otvor, kroz koji će izići; ipak ga posebnim nitima i dlačicama dobro osiguraju, da se nitko ne može uvući u čahuricu. Opnokrilci imaju dobre čeljusti i njima progrizu č.

Čahuricama se označuju i različiti čvrsti i tvrdi omoti (ciste), u koje su zavijena trajna stanja mnogih slatkovodnih životinja. Takve čitave životinjice začahurivanjem, encistiranjem, prelaze u latentno stanje. Ta je sposobnost osobito razvijena kod životinja, koje žive u nestalnim lokvicama ili u busenima mahovine. Tu voda presahne, pa bi one bez nje uginule, da se ne začahure. U čvrstoj i nepropusnoj čahurici mogu dobro zaštićene preživjeti najnepovoljnije prilike, mogu se osušiti i smrznuti, da ipak ostanu dugo vremena žive (→ anabioza), te ih vodene ptice, kukci i vjetar raznesu svuda naokolo. Radi toga su takve životinje raširene širom svijeta (kozmopolitske).

Čahurice stvaraju mnogi praživi, osobito naljevnjaci, bičaši i promjenljivci, neke glistice i kolutićavci (*Aelosoma* i dr.), račići veslonošci (*Cyclopidi*, *Canthocamptidi*) pa dugoživci (*Tardigradi*). Kuglaste čahurice praživa složene su od više uklopljenih ovoja, koji se pri začahurivanju izlučuju na površini njihova tijela; kako se tijelo sve više steže, postaju ti ovoji sve manji. Veslonošci imaju u koži mnogo žlijezda, koje pri začahurivanju izlučuju mnogo sluzi. Ona se skrutne u čvrstu čahuricu, koja omota čitavo tijelo tih račića. Kod glistica i dugoživaca nastane čahurica od odbačene i skrućene kože, u kojoj se za-



ČAHURICA
1. Čahura dudovog svilca, *a* zapredena među nitima, *b* izvađena, *c* prerezana, s kukuljicom — leptir je mora razmekšati, da može izići. — 2. Čahura kruškovog prelca s otvorom za izlaz leptira, koji je osiguran jakim dlakama. — 3. T. zv. kukuljica bačvičarke muhe, zatvorena i otvorena na šavovima.

drže te životinje. Kad čahurice dođu u vodu, životinje se opet prenu iz prividnog mrtvila. Dobro to vidimo na pr. kod naljevnjaka, kad nalijemo vode na listove salate, na trunje sijena i sl.

Čahuricama nazivamo i posebne ovoje nekih životinja, u kojima je spremljeno više jaja. Tako mnogi pauci oko hrpica jaja opredu čahuricu od paučine. Neki crvi kolutićavci načine oko odloženih jaja trećoredni jajni ovoj, koji isto tako nazivamo čahuricom. Mnoge pijavice izlučuju oko jaja sluzavu čahuricu, a i gujavice na odebljalom pasu izlučuju sluz, koja se stisne u čahuricu oko jaja.

U bubregu slažu bubrežne (ili Bowmanove) čahurice (glomeruli) bubrežni okorak.

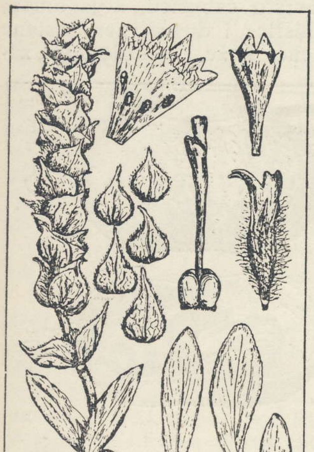
I kod zrakaša *(Radiolaria)* u protoplazmatskom tijelu ima središnja čahurica, koja dijeli unutrašnju čahuričnu protoplazmu od izvanje vančahurične. N. F-k.

ČAJ → **Čajevac kineski.**



ČAJ GRČKI

ČAJ GRČKI, gorski, ljubotenski, macedonski. Pod tim i sličnim imenima upotrebljava narod po Balkanskom poluotoku jednogodišnje izdanke s listovima i cvjetovima biljaka *Sideritis clandestina* (Ch. et B.) Hayek, *S. scardica* Gris. i *S Roeseri* Boiss. et Heldr. kao i velikog broja prelaznih oblika, koji rastu u krajevima, gdje se križaju areali navedenih vrsta. Sve su to višegodišnje biljke, koje pripadaju porodici usnjača. Za čaj sabrani dijelovi biljaka sastoje se od četverouglaste i gusto dlakave stabljike, na kojoj se nalaze malobrojni pravi listovi i brojne nakupine žućkastih usnatih cvjetova, zaštićenih naročito građenim zelenkasto žutim pricvjetnim listovima. Spomenute vrste roda *Sideritis* rastu uglavnom na vapnenoj podlozi brdskog i planinskog područja. U svim se nadzemnim dijelovima ovih biljaka nalaze razmjerno velike količine eteričnih ulja, treslovina, sluzi i t. d. Od mineralnih tvari ističu se veće količine željeza i mangana. Ljekovita vrijednost ovih biljaka nije do danas ustanovljena. Upotrebljavaju se uglavnom kao nadomjestak kineskog čaja, a narod vjeruje, da pomažu kod prehlade.



SIDERITIS SCARDICA

LIT.: F. Kušan, *Ljubotenski čaj*, Farmaceutski vjesnik 1941. F. K-n.

ČAJÁK, Ján ml., ✳ 1863, slovački pripovjedač, koji se uz Vajanskog i Kukučina ubraja među predstavnike realizma u slovačkoj književnosti. Živio je kao učitelj među Slovacima u Bačkoj, pa u mnogim pripovijetkama prikazuje život svojih sunarodnjaka. U pripovijetkama, kojima se radnja događa u Slovačkoj, očituje se njegovo realističko gledanje na bijedu slovačkog života, prožeto sjećanjem na mlade dane. Romanom *Rodina Rovesných* (1909) otkriva uzroke gospodarskog propadanja i odnarođivanja Slovakâ s tendencijom, da se uz veće gospodarsko blagostanje lakše može sačuvati i narodnost.

LIT.: S. Hurban Vajanský, *Diela slovenských spisovatel'ov*, Turčiansky Sv. Martin 1936; W. Bobek, *Prehl'adné dejiny slovenskej literatúry*, Bratislava 1939; A. Mráz, *Die Literatur der Slowaken*, Berlin-Prag-Beč 1942. J. A-ć.

ČAJANOV, Aleksandr Vasiljevič, ✳ 1888, profesor poljodjelske ekonomike na poljodjelskoj akademiji, nekad Petrovskoj, sada Timirjazevskoj kraj Moskve (1913—30).

Čajanov je jedan od predstavnika t. zv. »neonarodničeske« struje u ruskoj poljodjelsko-ekonomskoj znanosti. Njegova je zasluga, da je seljačko gospodarstvo znanstveno obrađeno s gledišta poljodjelsko-ekonomskog. Izgrađena je i posebna teorija *radnog gospodarstva* (trudovoe hozjaistvo), po kojoj sve poslove obavljaju članovi seljačke porodice i koje zbog toga drugačije prosuđuje ekonomičnost i rentabilnost ulaganja rada i kapitala u proizvodnju nego t. zv. kapitalističko gospodarstvo, na kome se upotrebljava plaćeno osoblje. Zbog ove osnovne razlike seljačka (radna) gospodarstva su drugačije uređena nego kapitalistička, pa se na seljačkim gospodarstvima često uzgajaju takvi usjevi, koji su nerentabilni za gospodarstva, koja plaćaju ljudski rad. Isto tako mnoge narodno-ekonomske pojave (na pr. o veličini seljačkih gospodarstava, o cijenama poljodjelskih proizvoda, o cijenama zemljištu, o visini nadnica) odstupaju u seljačkim zemljama od zakona klasične narodne ekonomije baš zbog posebnog značaja seljačkih gospodarstava.

Evropska stručna javnost upoznala se s rezultatima ove poljodjelsko-ekonomske škole poglavito iz radova A. Čajanova, prevedenih na njemački jezik. To su ovi radovi: *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft*, Berlin 1923; *Die optimalen Betriebsgrössen in der Landwirtschaft*, Berlin 1930. Od ruskih djela (koja nisu prevedena) treba spomenuti *Selsko-hozjaistvenaja taksacija*, Moskva 1925; *Bjudžetnie issledovanija*, Moskva 1929.

Primijenivši rezultate nauke o radnom gospodarstvu u zadrugarstvu, Čajanov je znatno produbio teoriju poljopr. zadrugarstva u svome djelu *Osnovnie idei i osnovnie formi seljsko-hozjaistvenoj kooperacii*, Moskva 1927.

O metodici, kako da se unaprijedi poljoprivreda djelovanjem na volju i znanje seljaka (s pomoću savjetovanja, promičbe, nastave i sl.), govori njegovo djelo *Obščestvennaja agronomija*, koje je prevedeno na njemački pod naslovom *Die Sozialagronomie*, Berlin 1924; pod naslovom *Socijalna agronomija* izišlo je ovo djelo i u Beogradu g. 1928 u prijevodu M. Đurića s njemačkoga.

Na političkom polju Čajanov se istakao kao jedan od vođa Radne seljačke stranke (Trudovaja krestjanskaja partija). Kako se ova stranka protivila izvođenju prinudne kolektivizacije na selu, vlast ju je raspustila g. 1930. Poslije toga vremena nepoznata je sudbina Čajanova. M. K-f.

ČAJEVAC KINESKI, *Camellia (Thea) sinensis* (L.) Ktze, por. čajevci (red *Guttiferales* → prostolatičnice. Kao i ostale vrste ovog roda, kojih ima oko 16, a koje su razvijene u obliku drveća na području Indije, Kine i Japana, raste i čajevac kao zimzelena biljka duguljastih i nazubljenih trajnih listova i pravilnih, mirišljivih cvjetova; oni se razvijaju pojedinačno ili u manjim nakupinama. U dvostrukom ocvijeću — koje je sastavljeno od pet malenih lapova i pet većih i slobodnih latica, veličine latica u cvijetu trešnje — nalazi se tučak, okružen brojnim i vrlo nježnim prašnicima. Domovina je čajevca, u kome danas razlikujemo uglavnom dvije odlike *(Thea sinensis* L. i *Th. Assamica* Mast.), po svoj prilici gornji Assam, Burma i otok Hainan. Danas je kultura ove važne biljke raširena i izvan područja Kine i Japana. Zbog naročitog sadržaja služe posebno preparirani i osušeni listovi čajevca — *Folia Theae* — kao sredstvo za uživanje (u obliku čaja) i kao lijek. Za čaj se uzimlju i listovi



ČAJEVAC KINESKI

srodne vrste *Camellia Japonica* L., koja se inače mnogo više uzgaja kao ukrasna biljka.

I ostali su članovi ove porodice, kao na pr. rodovi *Gordonia, Stewartia, Visnea* i dr., rašireni u obliku zimzelenog drveća ili grmova pretežno u suptropskim i tropskim krajevima te se naročito ističu velikim i lijepim cvjetovima s mnogo prašnika. F. K-n.

Proizvodnja čaja. Glavna područja proizvodnje čaja (odnosno čajevca) jesu Prednja Indija s Ceylonom, Sumatra i Java, Kina i Japan s Formosom. U manjim količinama proizvodi se oko Kavkaza i u Braziliji.

Bere se samo najmlađe, nježno lišće, i to s vrha grančice, obično samo gornja tri lista, od kojih prvi nije još odmotan. U tropskim krajevima berba se vrši kroz cijelu godinu, u Kini i Japanu četiri do pet puta godišnje. Posljednje berbe daju najslabiji čaj. Prilikom branja toliko se pazi na čistoću, da se najfinije vrste beru u rukavicama. Ubrano lišće, koje još nema nikakva mirisa ni ukusa, podvrgne se prerađivanju, i to u Indiji s pomoću strojeva, u Kini i Japanu ručnim načinom.

Prema načinu preradbe nastaju *crni čaj* ili *zeleni čaj*, a naknadnim tiještenjem t. zv. *pločasti* (Tafeltee) odnosno *ciglasti čaj* (Ziegeltee). *Crni čaj* se dobiva tako, da se lišće ostavi na zraku, da u hladu uvene, pa se zatim uvija prstima ili između dlanova, a u Indiji pomoću posebnih strojeva. Pritom list pušta sok i dobiva aromu; sada se čaj slaže u košare i pokrije čohom, te nastaje fermentacija, koja traje 2—3 sata, pa se zatim pažljivo prži u plitkim tavama na otvorenoj vatri, pri čemu treba paziti, da čaj ne zagori. Ovim se postupkom lišće smekša, zatim se ponovno uvija. Ovo se prženje i uvijanje ponavlja, dok lišće ne prestane puštati sok. — Kod *zelenog čaja* postupak je sličan, ali bez fermentacije. Ovdje se svježe lišće grije nekoliko časova u zagrijanim tavama uz neprestano miješanje, zatim se lišće uvija i suši. Umjesto grijanja na tavama može se lišće grijati u pari povrh kipuće vode. Grijanjem i izostavljanjem fermentacije zadrži čaj zelenu boju. Zeleni se čaj često namiriše mirisom cvijeća. — *Čaj u pločama* ili *čaj u ciglama* dobiva se tiještenjem u hidrauličkim prešama crnog ili zelenog čaja ili pak otpadaka prilikom preradbe čaja. Ovaj se čaj mnogo troši u Aziji.

Izvoz čaja g. 1931 iznosio je iz Britanske Indije i Ceylona 263.000 tona, iz Kine 43.000 tona, iz Japana i Formose 17.000 tona, iz Nizozemske Indije 76.000 tona. J. R-ić.

U dijetetskom pogledu čaj je veoma važna droga. Kuhanjem, odnosno i stajanjem »kineskog« čaja u toploj vodi prelaze alkaloid tein (identično s kofeinom), nadalje tanin i flavon (djeluje kao vitamin) u naljev (infusum), odnosno u uvarak (decoctum). Piće od pravog kineskog čaja nije samo uživalo nego je i dijetetsko i — zbog sadržaja kofeina i flavona (vitamina) — i medikamentozno sredstvo (→ avitaminoza). Baš kineski čaj jasan je primjer za novo shvaćanje, koje ukida prijašnje oštre granice između uživala, odnosno dijetetskih sredstava i živežnih namirnica s jedne strane i pravih medikamenata s druge strane.

Kineski čaj služi u medicini, osobito zbog sadržaja tanina, kod otrovanja i kod akutnih crijevnih bolesti. Tako se upotrebljava čaj kod teških akutnih gastroenteritisa dojenčadi (»alimentarna intoksikacija«) kao uvod u cijelo dijetetsko liječenje (»čajna dijeta« sa šećerom ili bez njega). — Poznat je s druge strane veoma velik potrošak kineskog čaja kao pravog uživala u mnogim zemljama. Tako se na pr. vidi po starijim statističkim podatcima, da se razmjerno najviše troši čaj u Engleskoj (poznati engleski narodni običaj kod radnika, a i u kavanama kao »Five o'clock-čaj«) i to 2,9 kg godišnje na 1 stanovnika. Iza toga dolaze redom: Nizozemska (0,8 kg — čaj u formi punča!), USA (0,6 kg), onda Rusija (0,5 — samovar-čaj), Njemačka (samo 0,062 kg u 1912 g.) i konačno Francuska (0,03 kg). — Na tržištu najpoznatije vrsti jesu: Peko (Pekon ili Pekko), Souchong (Souchon), Kongar (Çongu, Konchu), Imperial Perl-Tonkay-čaj, Bohea, Oolong, Teebou, Gunpowder, Haysan i t. d. Negdašnje razlikovanje »ruskog« čaja (dragocjena »karavanska« roba kopnenim putem) i običnog »kineskog« čaja (manje vrijedna roba morskim putem) uslijed modernog parobrodarskog transporta danas više ne postoji. Od svih vrsti čajeva ima Ceylonski čaj najviše taninskih sastojina. — Čaj se patvori na raznolik način: kao već ekstrahirana (upotrebljena droga), zatim bojadisanje, dodavanje pijeska ili kakvog drugog lišća i sl. Kemijskom i botaničkom pretragom lako se mogu otkriti takve patvorine. Kao nadomjestak (surogat) *sa sadržajem* alkaloida služe ove droge: listovi kavina grma (»folia Coffeae«), zatim Paraguay-čaj (Yerba ili Caa ili Maté od *Ilex paraguarensis* i drugih vrsti Ilexa). — Svi surogati iz naših domaćih biljka *ne sadržavaju alkaloida*. Baš za vrijeme rata, kad je otešćan uvoz pravog čaja, sve se više uživaju čajevi od naših domaćih biljaka, kao što su na pr. lipov čaj, bazgov čaj (*Sambucus niger*), kamilica (titrica = *Matricaria Chamomilla*), Salvia-čaj (kadulja ili »ljekovita slavulja« = *Salvia officinalis*), Sideritis-vrsti iz bosanske Romanije, zatim korijenje i vunenasto lišće bijelog sljeza (*Althaea officinalis*), lišće od breze (*Betula verrucosa, alba* i *lenta*) i sl. Od nekad omiljelih tropskih surogata bez alkaloida spominjemo još Faham-čaj. Mnogima od domaćih čajeva pripisuje narod neka ljekovita djelovanja. I u ljekarnama nalazimo mnoštvo različitih smjesa čajeva, t. zv. »species«. Najpoznatije su: Species Althaeae; amaricantes (gorki čaj); aromaticae; diureticae (za olakšanje mokraćne sekrecije); laxantes St. Germain (za olakšanje defekacije); Lignorum; pectorales (čaj protiv kašlja); zatim i različni čajevi za vanjsku upotrebu, za obloge (species pro cataplasmate, emollientes) i t. d. E. M.

ČAJIĆ, Mašo, ✻ Cazin oko 1844, umro Cazin 20. II. 1937, posljednji »pivač« narodnih junačkih pjesama one vrsti, kakvi su bili oni, koji su pjevali za zbornik Matice Hrvatske. Znao je oko 100 pjesama. Preko 30 godina živio je bez kuće i kućišta. Njegov otac Mahmut i djed Ćerim bili su također pjevači. Ćerim (umro oko 1845) bio je pjevač u Murat-bega Beširovića, zadnjeg kapetana u Ostrošcu, a znao je, kako se priča, 366 junačkih pjesama.

LIT.: H. Kreševljaković, *Cazin i okolina*, Kalendar Narodna uzdanica za 1935. H. K.

ČAJKA, morski čamac ukrajinskih zaporoških Kozaka (16.—18. st.), dugačak do 20 m, širok 3—4 m sa 20—30 vesala; imao je jarbol i nekoliko laganih topića; moglo je stati u nj 50—70 kozaka. Na njima su Kozaci išli »u pohode« Dnjeprom preko Crnog mora na turske gradove (Skutari, Trapezunt, Sinopa), čak i na sam Carigrad, ponekada i s 200—300 čamaca. A. I.

ČAJKANOVIĆ, Veselin, ✻ Beograd 28. III. 1881, profesor klasične filologije na sveučilištu u Beogradu. Učio je na Velikoj školi u Beogradu i na sveučilištima u Leipzigu i Münchenu. Docent je od 1908 i profesor od 1919 dalje. Proučava srpske narodne umotvorine i vjerovanja poredbenom metodom.

BIBL.: *O Zenobijevoj zbirci poslovica i njenim izvorima* (Spomenik SKA LII, 1914; *Nekolike primedbe uz srpski Badnjidan i Božić* (God. N. Čupića 34, 1921); *Studije iz religije i folklora* (Srpski etn. zbornik 31, 1924); *T. M. Plauta odabrane komedije* (SKZ knj. 175, 1925); *Srpske narodne umotvorine* (Srp. etn. zb. 41, 1928); *Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji* (God. N. Čupića 41, 1932); *Plautus poeta an Istmiis interfuerit* (Prilozi za knjiž. 6, 1926); *Dva praznika iz životinjskog kulta* (Glas SKA CLIII. 1933); *De numinibus apud Serbos coniugalibus* (Belićev zbornik 1937); *De nucibus in Romanorum nuptiis usurpatis* (Prilozi 17, 1937); *De daemonibus quibusdam neohellenicae et serbicae superstitionis communibus* (Comptes rendus du V congrès byzantologique); *De diis et daemonibus Serborum medicis* (Medicinski pregled 1938); *Poetae Serborum epici quid et de interitu et de renovatione mundi sibi finxerint* (Prilozi 18); *Život sv. Save episkopa, sina Simeona Stefana, kralja Raške od Ivana Tomka Mrnavića* (Svetosavski zbornik knj. 2, 1939); *Facultas colloquia animalium intelligendi quo modo concedatur et auferatur* (Strani pregled 1940). R. M.

ČAJKOVAC, Sigismund, ✻ Prkovci kraj Vinkovaca 2. V. 1876, pedagog, profesor Visoke pedagoške škole u m. i narodni zastupnik HSS. Učiteljsku je školu i gimnaziju svršio u Osijeku, a filozofski fakultet u Zagrebu, gdje je kao prvi učitelj promoviran. Službuje najprije kao učitelj, zatim kao profesor učit. škole u Zagrebu, pa ravnatelj učit. škole u Čakovcu, koja je za njegove uprave pretvorena u hrvatsku. Tada je uz nju osnovan i internat za učiteljske pripravnike. Tu je uređivao i »Međimurske novine« za međimurske seljake. G. 1919 postaje zemaljski školski nadzornik kod hrv. slav. dalm. zemaljske vlade u Zagrebu. Tada je izradio odlične čitanke za I., II., III. i IV. razr. pučkih škola u Hrvatskoj i Slavoniji, koje su i kasnije izlazile u dvadesetak izdanja. Istakao se radom na nastavnim osnovama, izradbom zakona za pučke škole te radom u školskom zakonodavstvu i organizaciji školstva. Posebno se bavio radom na usavršavanju praktične pedagogije.



SIGISMUND ČAJKOVAC

God. 1925 dignut je s položaja zemaljskog školskog nadzornika zbog hrvatskog djelovanja, dok ga nije Stjepan Radić kao ministar prosvjete pozvao u svoje ministarstvo za načelnika osnovne nastave. Padom Stj. Radića kao ministra prosvjete ostavio je i Č. ministarstvo. Poslije je postao redovni profesor pedagogije na Visokoj pedagoškoj školi u Zagrebu, gdje je djelovao do svoga umirovljenja.

Zbog proučavanja školstva i pedagogijske nauke poduzimao je više putovanja u Njemačku, Austriju, Švicarsku, Češku i Italiju. Svoje dojmove s tih putovanja i svoje pedagoške poglede iznosio je u različitim predavanjima, govorima i člancima.

Iza smrti Stjepana Basaričke postao je urednikom »Napretka« (uređivao ga 19 godina), a surađivao je u različitim pedagoškim časopisima i drugim izdanjima (Napredak, Škola, Hrv. Prosvjeta, Seljačka Prosvjeta, Božićnica, Evolucija i dr.). Napisao je i mnogo političkih članaka i rasprava u novinama u obranu prava hrv. naroda. Bio je 12 godina predsjednikom Hrv. ped. knjiž. zbora, kojemu je i počasni član. Urednik je za pedagogiju i školstvo u Hrv. enciklopediji. Svojim radom odgojio je niz naših pedagoških stručnjaka i mnogo pridonio promicanju hrv. pedag. književnosti.

Svojim radom kao pedagoški pisac i profesor pedagogije na Visokoj pedagoškoj školi otvorio je nove vidike, objasnio i utvrdio mnoga načela nove metodike. Po Č. manuelni rad, sam po sebi, ne čini školu radnom. »Rad u školi ne smije biti sam sebi svrhom, nego ima biti samo sredstvom u službi pedagogije; rad mora biti oduhovljen, da se njime znanje stiče, bistri, primjenjuje i utvrđuje«. Ručni rad je didaktički princip za sve predmete u školi, a nastavnim predmetom može biti samo u stručnim školama. Odlučno zabacuje nastranosti radne škole. Protivi se kopiranju tuđih škol. sistema. »Valja upotrebljavati opće rezultate pedagogijske nauke, ali ih treba prilagoditi našim prilikama. Škola ima odgajanjem uvoditi djecu u našu hrvatsku narodnu kulturu iznoseći pred njih moralne vrline naših ljudi, ljepote naših krajeva, događaje naše prošlosti, djela našega pjesništva, naše melodije i običaje«. Svojim radom u pedagogiji i politici Č. je pridonio mnogo utvrđenju nazora, da je prosvjeta širokih slojeva naroda najsigurniji temelj ekonomskoga i kulturnoga razvitka i njegove političke snage. Prosvjeta je »točno mjerilo narodne privrede, higijene, socijalne pravice, znanosti, umjetnosti svih grana, poštenja i političke svijesti. Prosviješćen i organiziran narod iskonska je neslomljiva snaga u politici«. Glavna su mu sredstva za ovu svrhu: narodna književnost i nar. povijest. »Škola ima da jezičnim narodnim blagom podržava kontinuitet prošlosti, sadašnjosti i daleke budućnosti. Ima da osigurava narodu trajan opstanak«. Č. ističe, da povijesna nastava ima položiti temelje državljanske zrelosti i osjećanja pripadnosti svojemu narodu. Taj osjećaj ostaje budan cijeloga života. Pod utjecajem povijesne nastave treba da učenik sudjeluje u velikim povijesnim činima djedova svojim mislima, čuvstvima i željama. Č. naglašuje vrijednost kauzaliteta u povijesnoj nastavi. »Događaji sami po sebi bez otkrivanja njihove idejne podloge, njihovih posljedica i uzročne povezanosti nemaju nikakve vrijednosti; samo su teret pamćenja«. Povijesna nastava treba da kod učenika razvije ljubav za domovinu u tolikoj mjeri, da je u kasnijem životu pripravan zaštititi je svojim životom, te da osjeća svojom svetom dužnošću tu naslijeđenu baštinu uzdržati i namrijeti je svojim budućim pokoljenjima.

BIBL.: O *slobodnom crtanju u osnovnim školama* (Napredak, 1906); *Kako da uklonimo analfabetizam* (Nar. Novine, 1906); *Vjenceslav Novak. Studija* (Napredak, 1906); *Logički i psihološki momenti u obuci* (Napredak, 1912); *Uputa u poučavanju odraslih nepismenih* (Zagreb 1914); *Zadatak naše osnovne škole* (Napredak, 1922); *Otac učitelja. Studija o Ivanu Filipoviću prigodom 50 god. jubileja Hrv. ped. knjiž. zbora* (Zagreb 1923); *Zadatci pedagogije u naše doba* (Napredak, 1923); *Pestalozzi i njegovo značenje za noviju metodiku* (Napredak, 1927); *Naša prosvjetna uprava* (Napredak, 1928); *Osnovna načela novog školskog zakona* (Napredak, 1928); *Stjepan Radić o reformi škola* (Napredak, 1929); *Zadatak naših građanskih škola i njihova organizacija* (Napredak, 1929); *Savremeno mišljenje o pismenim sastavcima* (Napredak, 1934); *Psihološka osnova jezične nastave* (Napredak, 1934); *Osmogodišnje školovanje* (Napredak, 1938); *Temeljna načela za škol. zakon* (Zagreb 1940). Doktorska mu je disertacija *Seljačka zadruga u slavonskoj Posavini s antropo-geografskoga gledišta.*

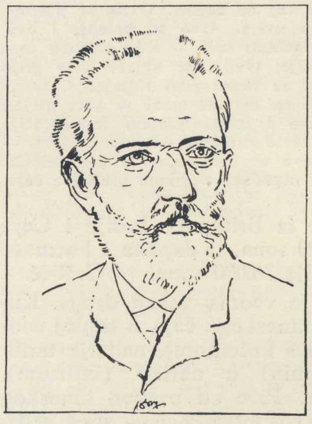
LIT.: *Pedesetgodišnjica Hrv. ped. knjiž. zbora*, Zagreb 1923; J. Demarin, *Građa za povijest pedagogije Hrvata, Srba i Slovenaca*, Zagreb 1940.

J. D.

ČAJKOVSKIJ, 1. Andrej, ✻ Kolomij 1857, galičko-ukrajinski pisac, po zanimanju odvjetnik, počasni član društva »Prosvita«, poznat po svojim novelama i pripovijetkama iz života galičko-ukrajinskoga plemstva *(U tuđem gnijezdu, Svojim snagama* i dr.) i povijesnim pripovijetkama *(Kozačka osveta, Sagajdačnij, Kornienko* i dr.). Kao mlad vojnik sudjelovao je u okupaciji Bosne 1878. Svoje uspomene iznio je u djelu *Spomini z pered deset ljit.* Na hrvatski je prevedeno nekoliko njegovih pripovijesti: *Gruzinačka crkva, Orlik i orlenko, Ataman Kunicki, Zaporoščeve zaruke* (sve u »Viencu« 1870). V. R.

2. Nikolaj Vasiljevič, ✻ Vjatka 1850, † 1926, ruski političar, kemičar po struci. Rano je stupio u politički život pod utjecajem pozitivističkog nazora o svijetu. Iz društva sveučilištaraca, što ga je osnovao, razvila se kasnije narodna stranka, t. zv. »narodniki«. Nije se slagao s terorističkom djelatnošću stranke, zato je otišao u Ameriku, da ondje kuša ustrojiti naselje na kršćansko-društvovnim zasadama. Kad u tom nije uspio, vratio se u Evropu, gdje je nastojao iz inozemstva promicati ruski pokret za oslobođenje, baveći se napose osnivanjem strukovnih organizacija. Po svršetku prvoga svjetskoga rata dao se u domovini ponajprije na promicanje društvovne ljubavi (skrb za snabdijevanje siromašnih krajeva). Kasnije je djelatno učestvovao u borbi protiv boljševizma. U vojsci tako zvane bijele fronte povjeravali su mu vodstvena mjesta. Morao je napustiti Rusiju, te je umro u tuđini. U.

3. Pjotr Iljič, ✻ Votkinsk (gub. Vjatka) 7. V. 1840, † Petrograd 6. XI. 1893, ruski skladatelj. Premda je njegov glazbeni talenat rano izišao na vidjelo, nije u mladosti dobio redovnu glazbenu pouku, pa se tek 1863, napustivši državnu službu (nakon završenih pravnih nauka bio je činovnik u ministarstvu financija) upisao u petrogradski konzervatorij. Tu ga je, među ostalima, poučavao i Ant. Rubinstein. Po završenim naukama otišao je u Moskvu, kamo ga je pozvao Nikola Rubinstein, da predaje teoriju u konzervatoriju. Tu je proveo 11 godina i kroz to vrijeme preveo Gevaertovu nauku o instrumentaciji i napisao nauku o harmoniji. Među njegovim učenicima isticao se Sergej Tanjejev. Mnogo se u to doba bavio skladanjem; no sasvim mu se prepustio, kad mu je izdašna pomoć gospođe von Meck, obožavateljice njegove umjetnosti, omogućila, da se potpuno oslobodi materijalnih briga (od nje je dobivao godišnju rentu u iznosu od 6000 rubalja; od 1888 dobivao je i počasnu plaću od ruskog cara u iznosu od 3000 rubalja godišnje). Č. je često boravio u inozemstvu (u Švicarskoj i Italiji), gdje su nastala neka njegova važnija djela (opera *Onjegin*, IV. simfonija). Po naravi plah, nije nastupao u javnosti, pa se tek u zrelijim godinama odvažio na dirigiranje svojih djela u Rusiji i inozemstvu. Sveučilište u Cambridgeu podijelilo mu je 1893 naslov dr. mus. hon. c. Umro je od kolere u Petrogradu, gdje je još devet dana prije smrti ravnao izvedbom VI. simfonije. Njegov brat Modest uredio je u njegovoj kući u Klinu poseban arkiv.



PJOTR ILJIĆ ČAJKOVSKIJ

U povijesti ruske glazbe Č-omu pripada posebno mjesto. U doba, kad je zap. Evropa baš preko njegovih djela pobliže stala upoznavati rusku glazbu, u samoj su Rusiji postojala među glazbenicima dva tabora oprečnih težnja. Dok su glazbenici oko mladoruske »petorice« (Balakireva, Borodina, Cuia, Musorgskog, Rimskog - Korsakova) promicali glazbeni nacionalizam, koji je težio, da iskoristi duh pučke melodike i ritmike te općih folklornih obilježja, njihovi su protivnici stajali na stajalištu, da treba naslijedovati zapadnoevropske uzore. Glavnim predstavnikom te skupine glazbenika bio je smatran Č., i ako se baš u njegovim djelima (uza sve utjecaje sa Zapada, što se u njima mogu zamijetiti) očituje čistoća ruske lirske duše s obilježjima pučkog melosa. Č. je bio rođeni liričar, sentimentalni romantik, čije su glazbene zamisli redovno bile obavijene sjetom (golema većina njegovih tema je zamišljena i ostvarena u molu). Kao stvaralac Č. je obilovao tonskim idejama, koje su doduše katkada ponavljanjem stalnih melčkih obrazaca izazivale utisak ukalupljenosti, ali motivi, u kojima je Č. potpuno izvoran (a tih ima velik broj), pripadaju svakako među najizrazitije teme ne samo ruske, već i cjelokupne evropske glazbe. Č. je stvarao na gotovo svim glazbenim područjima, ali je po formalnom i sadržajnom značaju svojih djela naročito važan kao instrumentalni skladatelj. Njegove tri posljednje simfonije (IV., V., VI.) predstavljaju vrhunac ondašnjega ruskog simfoničkog stvaranja. Njihov naglašeni subjektivizam, u kojemu prevladava odmjenjivanje lirske kontemplacije i strastvenog zanosa, opaža se nada sve u tragičnoj »patetičnoj« VI. simfoniji, koja oblikom, a u mnogočemu i sadržajem pokazuje sumornu bol umjetnikove duše, koja kao da je predosjećala skori kraj života. Č. je pisao i opere, no one, uza svu popularnost *Onjegina* i *Pikove dame*, ne idu među njegova najznačajnija djela. I u njima su najuspjeliji lirski odlomci, srodni elegici njegove naravi, dok mu je za glazbeno tumačenje dramskih sukoba nedostajalo izvorne snage.

Ovo su najvažnija djela Č-oga: orkestralna: *6 simfonija*, t. zv. *»Manfred-simfonija«, Talijanski capriccio, Serenada za gudački orkestar* op. 48, *Ouverture »1812«, Romeo i Ju-*

lija, *Francesca da Rimini, Glasovirski koncert b-mol* op. 23, *Violinski koncert D-dur* op. 35; komorna: *3 gudačka kvarteta, Trio a-mol;* glasovirska: *Godišnja doba;* operna: *Evgenij Onjegin, Pikova dama* (Č. je napisao 10 opera); baleti: *Labuđe jezero, Ščelkunščik.* Uz ova djela skladao je veći broj popijevaka i dueta uz pratnju glasovira, kantata, zborova, crkvenih skladba *(Liturgija sv. Ivana Zlatoustoga),* manjih skladba za violinu te za violoncello. G. 1898 Laroche je izdao sve njegove kritičarske članke.

LIT.: M. I. Čajkovskij, *Život P. I. Č.*, 1900—1902 (njem. prijevod 1904, engl. prijevod 1904); I. Knorr, *P. I. Č.*, Berühmte Musiker, Berlin 1900; O. Keller, *Č.*, Kleine Musikerbiographien, Leipzig 1914; M. Steinitzer, *Č.*, 1925; R. Stein, *Č.*, 1927. B. Š.

ČAJNA GLJIVA, japanska ili kineska, *kombucha*, sluzava je, prozirna i amorfna masa, sastavljena od živih kvasovaca i bakterija, uglavnom vrsta roda *Bacterium*, kao što su *B. xylinum* Koch, *B. xylinoides* Koch, *B. gluconicum* Koch i dr. »Gljiva« se održava i stalno obnavlja, ako se u maloj količini stavlja u zaslađeni ruski čaj. U takovom se čaju ovi organizmi intenzivno razvijaju i doskora okupljaju na površini čaja u obliku tanke kožice. Djelovanjem kvasaca i bakterija nastaju u čaju procesi vrijenja, koji tako nastaloj tekućini daju ugodan miris i okus. U tekućini ima sada ugljične kiseline, alkohola, octene i mliječne kiseline, vitamina i drugih spojeva. Ovako prerađeni čaj ima zbog sadržaja navedenih spojeva neko ljekovito djelovanje, koje je navodno i klinički dokazano, a očituje se u snižavanju povišenog krvnog tlaka i umanjivanju teškoća kod arteriosklerotičara. Kao lijek, koji se s uspjehom može uzimati kod teškoća, koje dolaze sa starošću, i kod arterioskleroze, poznata je ova »gljiva« i kod naroda Evrope, kamo su je u vrijeme prvog svjetskog rata vjerojatno vojnici prenijeli s Istoka. F. K-n.



ČAJNIČE

ČAJNIČE, grad u istočnoj Bosni sa 1350 stan. (1931). Mjesto se nalazi na Janji, pritoku Drine, u visinskom (816 m) i šumovitom kraju ispod Metaljke planine. Zbog bogatstva šumama ima u Čajničima i okolici nekoliko manjih pilana. Najlakši i najbolji pristup mjestu je od željezničke postaje Goražde (12 km) cestom Goražde—Pljevlje. N. P.

ČAJUP (Çajúp, pseudonim za Andon Çako), ✻ Sheper (u južnoj Albaniji) 1866, † Kairo 1930, albanski pjesnik. Mlad se iselio u Egipat, gdje je kao odvjetnik proveo čitav život i bio maran član ondješnje albanske kolonije. Glavno mu je djelo zbirka pjesama *Baba-Tomorri* (Otac Tomor), nazvana po ovom svetom albanskom brdu, gdje kao pučki pjesnik, držeći se ritma južnotoskičke narodne pjesme, opijeva seoski i pastirski život, ljubav prema rodnoj grudi i nostalgiju iseljenika. Zbog jednostavnosti izražaja mnoge su njegove pjesme ušle u narod kao pučke pjesme. Prevodio je La Fontaineove basne *(Fables)* kao i indijske pjesme u *Lulet e Hindit* (Cvijeće iz Indije). Njegova tragedija o Skander-begu pod naslovom *Burri i dheut* (Veliki junak) ostala je u rukopisu.

LIT.: G. Petrotta, *Popolo, lingua e letteratura albanese*, Palermo 1932; E. Çabej, *Elemente të gjuhësisë e te literaturës shqipe, me pjesa të zgjedhura, për shkollat e mesme* (Osnovi jezikoslovlja i književnosti albanske s izabranim štivom za srednje škole), Tirana 1936. E. Ç.

ČAK, 1. Matija, † 1283, hrvatski ban iz staroga madžarskog roda Csák (→ Csáky). Kralj Stjepan V. imenuje ga sibinjskim vojvodom, a 1272 »banom čitave Slavonije«. U tom je svojstvu 20. IV. 1273 održao prvi poznati sabor »regni Sclavoniae«, na kome su »plemići i službenici tvrdih gradova« stvorili više važnih zaključaka, poglavito o sudstvu. Iste godine upao je s vojskom u Štajersku i Korušku i tako ponovno započeo rat sa češkim kraljem Přemyslom II. Otakarom. G. 1273 postaje dvorski sudac, a 1278 pomaže s ugarskim pomoćnim četama kao palatin cara Rudolfa u bitci na Moravskom polju. Umro je na položaju kraljeva tavernika (neke vrsti ministar riznice).

2. Matija, † 18. III. 1321, sinovac bana Matije i gospodar sjeverne Ugarske, prozvan *Trenčinski* po svome sjedištu Trenčinu u Slovačkoj. Uz Bribirske knezove bio je najznatniji predstavnik oligarhijske vladavine u zemljama krune sv. Stjepana na početku 14. st. Od oca je naslijedio Komaron na Dunavu, a od strica Matije Prešov i neke druge posjede u slovačkim krajevima. Za Andrije III. (1290—1301) bio je palatin, a vršio je i druge visoke službe. Ponajviše nasiljem, što je u znatnoj mjeri pogodilo i crkvu i kralja, proširio je svoje posjede u državinu, koja je najzad obuhvatila veći dio slovačkoga narodnog područja od Dunava do poljske i moravske granice. Na trenčinskom gradu, koji je prisvojio 1299, držao je gotovo kraljevski dvor oslanjajući se na vojsku nižih plemića i čeških plaćenika. Kad su Arpadovići 1301 izumrli, pristao je uz Přemyslovića Ladislava V., koji mu je dao u nasljeđe trenčinsku županiju, zatim uz Anžuvinca Karla I. Posljednjih deset godina vladao je samostalno ne priznajući uopće kraljevske vlasti, premda ga je kardinal Gentilis 1311 udario crkvenim izopćenjem, a njegove zemlje interdiktom. G. 1316—17 izgubio je doduše Višegrad i Komaron, ali je do kraja ostao nesavladan. Kako nije imao potomka, propala je s njegovom smrću 1321 i njegova državina, a 1322 doživjela je istu sudbinu i banovina Bribirskih. Uspomena na njegovu vladavinu, koja se odlikovala uzornim redom i mirom na njegovu području, očuvala se kroz stoljeća u pučkom nazivu »Matijine zemlje« (Mátyus-föld, Matschakkerland).

LIT.: J. Rys, *Matouš Čák Trenčanský*, Věstník kr. čes. spol. nauk, Tř. I., Prag 1927 (s ostalom literaturom). J. Š-k.

ČAKA, poglavica Zulua → **Zulu.**

ČAKANIĆ, Janko, ✻ Samobor 8. XII. 1848, † Zagreb 7. VI. 1898, hrvatski kriminalist. Pravo polazio u Zagrebu i Beču, gdje je 1873 postigao doktorat. Poslije daljih nauka u Beču i Berlinu habilitirao se na zagrebačkom pravnom fakultetu 1875 te je od 1876—96 bio profesor kaznenoga prava.

BIBL.: *Mnenje prof. zbora pravo- i državoslovnoga fakulteta . . . ob osnovi novoga kaz. zakona o zločinstvih i prestupcih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb 1880. J. A.

ČAKANOVANJE je narodni naziv, kojim se, napose u Bosni, označuje tehnika oko izrađivanja iskucanog reljefnog ukrasa na površini plemenitih i neplemenitih kovina. Riječ je postala od tursko-arapskog čakan, čekić. Njim se služi majstor, kad po dlijetima različnih oblika udara u lim različnih debljina, koji je nalijepljen na podlogu od smole; time izvodi na drugoj strani lima reljef, kojim se ukrašuje posuđe, nakit i drugi predmeti. → Bronca, cizeliranje, kovinarstvo i dr. M. G-c.



RAZLIČITI OBLICI ČAKA

ČAKAVAC, Hrvat, koji govori čakavskim dijalektom. S. I.

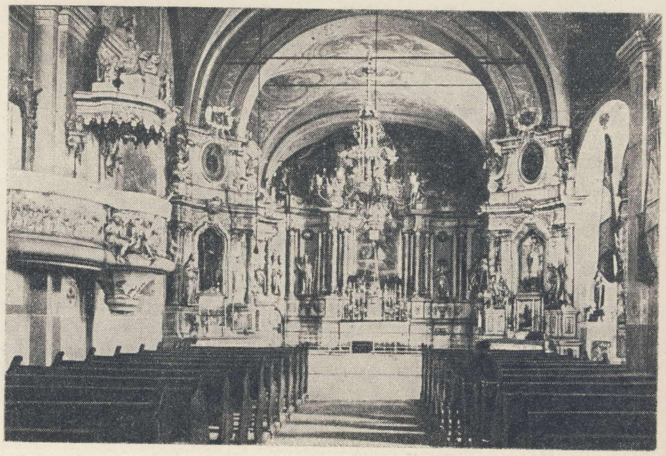
ČAKAVSKI DIJALEKAT, jedan od tri glavna hrvatska dijalekta, nazvan po upitnoj zamjenici *ča* (= što). → Hrvatski jezik. S. I.

ČAKO, vrsta kalpaka, kakav se tijekom vremena razvio osobito kod Madžara. Tu su kapu g. 1806 preuzeli Francuzi u svoju vojsku, a odatle je ušla i u druge vojske. Hrvatski su je vojnici zvala čaka. Imala je visok tuljak, koji se prema vrhu proširivao ili suživao, a vrh joj je bio ravan ili uleknut. Nad oči je padao kožnat zaslon, a remen podbradač uokvirivao je lice i bradu. Na kapi su bile katkada različne vrste perjanice i drugih ukrasa.

ČAKOVAC, zaselak kod Josipdola u ogulinskom kotaru, ima 109 stan. Po nađenom natpisu iz doba cara Diokleci-



ČAKOVEC, Gradska kuća (Fotozadruga)



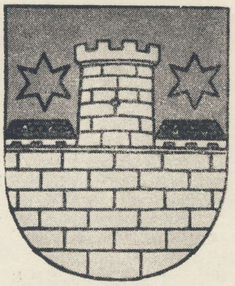
ČAKOVEC, Unutrašnjost župne crkve (Fotozadruga)

jana utvrđeno je, da je ovdje stajao rimski municipij Moetulum, prije toga glavni grad Japoda. Odavle potječu starine iz prijelaza brončanog doba u starije željezno, koje se nalaze u prethistoričkoj zbirci zagrebačkoga muzeja: dvije fibule kobanskog tipa, jedna sukana brončana ogrlica u obliku otvorenog koluta, t. zv. torquis, i jedna brončana narukvica. Ć. T.

ČAKOVAC je bio tvrd grad na sjevernoj strani Psunja u blizini sastavaka potoka Rakovca i Pakre. Kako je tim krajem vodila velika cesta od Kamengrada i Požege na Pakrac i Međurič, ta je tvrđava trebala štititi promet po tom važnom putu. Ispod grada razvilo se jako podgrađe istog imena, koje je pod konac 15. st. već steklo stupanj trgovačko-obrtničkoga mjesta. Područje čakovačko obuhvatalo je planinski kraj, koji se nalazi s obje strane Pakre između Pakraca i Kamenskoga, oko današnjih sela Dragovića, Španovice, Šumetlice i Grahovljana. Prema položaju Č. je bio najistočniji posjed stare Pakračke župe, a kasnije najistočnija tvrđava velike Križevačke županije na području oko Psunja, jer je tu oko izvora Pakre i Orljave počinjala Požeška župa. U tom kraju bila je prije Turaka i stara granica kajkavskoga i štokavskoga govora, zapravo je tu bio prelazan pojas, te je oko Čakovca prevladavao kajkavski, a oko Kamenskoga štokavski govor. Samo ime toga mjesta zapisivano je još u početku 16. st. u kajkavskom obliku *Čakovec*. Područje toga grada i posjeda pripadalo je od početka 13. st templarima, koji su tu u susjedstvu držali i Pakrac, Ljesnicu i Rašu, te su u tom kraju bili veliki posjednici dugo vremena. Poslije je Č. češće mijenjao gospodare i u početku 16. st. bio imanje i bana Petra Keglevića, a poslije i Franje Tahyja. Iz ruku ovoga posljednjega oteli su ga Turci 1544, koji su ga onda zapalili i područje mu opustošili. Oni tvrđavu nisu kasnije ni obnavljali, premda je ona bila u svojim osnovima jaka i prostrana, te je dobro poslužila u ratovanju od 1537 do 1544. Pokraj staroga naziva postojao je već i prije Turaka i oblik *Čaklovac*, koji je kasnije i prevladao. Danas se tim imenom zovu i ruševine staroga grada i selo ispod njih.

LIT.: V. Klaić, *Acta Keglevichiana*, Zagreb 1917; E. Laszowski, *Habsburški spomenici*, III., Zagreb 1917; F. Šišić, *Hrv. saborski spisi*, II., Zagreb 1915; D. Csánki, *Körösmegye a XV-ik században*, Budimpešta 1893. S. P-ć.

ČAKOVCI, selo u Srijemu, kotar vukovarski, župa Vuka, 13 km *ji* od Vukovara. Sjedište je općine i želj. postaje na pruzi Vukovar—Šid. Ima 964 stan. (1931). Z. D-i.



GRB GRADA ČAKOVCA

ČAKOVEC, grad župe Zagorje usred Međimurja, raskrsnica željeznica Kotoriba—Pragersko i Varaždin—D. Lendava. Ima 6192 stan. (1931), od toga 4962 pripadnika hrvatskog jezika, 567 madžarskog (većinom Židovi), 365 slovenskog i 204 njemačkog. Po vjeri je 5326 katolika, 533 židova i 225 pravoslavnih. Sjedište je kotarske oblasti i suda, gradskog poglavarstva, općine Čakovec-Okolica i drž. bolnice. Kat. župa postojala je od davnine u susjednom Mihovljanu (spominje se 1334), gdje je i danas gradsko groblje. G. 1789 prenesena je župa u Č. i njom upravljaju franjevci, koji tu imaju veliki samostan. Č. je privredno središte Međimurja. Ima razvijenu trgovinu zemaljskim proizvodima i stokom te znatan veleobrt: klaonicu peradi, tvornicu konzerva i ledanu, dvije tvornice pamučne robe, dvije tvornice čarapa, tvornicu kandita, mlin i munjaru.

Č. je osnovao ban Dimitrije Čak, po kojem je dobio i ime. G. 1546 dao je Ferdinand Č. banu Nikoli Zrinskom, koji je obnovio utvrde i u tvrđavi sagradio renesansnu palaču. Iza 1671 preuzela je Č. dvorska komora, a kasnije



ČAKOVEC, Pogled na grad



ČAKOVEC, Grad Zrinskih (Fotozadruga)

su ga dobili Festetići, koji su bili vlasnici veleposjeda Čakovec—Pribislavec do 1922. Zrinska se palača dobro sačuvala, a od utvrda gradska vrata i dosta zidova, oko kojih je danas uređeno šetalište.

LIT.: A. Matasović, *Čakovec prije i poslije 1918*, Čakovec 1935; Z. Dugački, *Međimurje*, Čakovec 1935. Z. D-i.

ČAKRA, Emil, ✻ Novi Sad 1837, † Novi Sad 1884, književnik. Bio je odbornik Matice srpske i urednik listova *Slovenka* (1860), *List za narod* (1861), i *Putnik* (1863). Napisao je dva putopisa *Sto dana po Jugoslaviji* (1858) i *Na Neretvi* (1862), i knjigu *Slovenska azbuka, kirilica i latinica, jedna prema drugoj* (1859). D. P.



(Fotozadruga)

ČAKOVEC, Ulaz u grad Zrinskih

ČAKSTE (Tschakste) Jahnis, ✻ Lielsesava 14. IX. 1859, † Riga 14. III. 1927, letonski državnik. Srednju školu polazio je u Jelgavi (Mitau), a sveučilište u Moskvi. Služio je najprije kod kurlandske pokrajinske vlade (1886), a zatim se posvetio odvjetničkom zvanju (1888) u Jelgavi, gdje je također izdavao političko glasilo *Tevija* (Domovina). G. 1906 bude izabran zastupnikom u prvoj ruskoj Dumi. Za prvog svjetskog rata, kada su 1915 njemačke čete zaposjele Kurlandiju, otišao je iz Jelgave u Petrograd. G. 1916 napustio je Rusiju, da se u Stockholmu posveti borbi za letonsku neovisnost. Tu je objelodanio na njemačkom jeziku knjigu *Die Letten und ihre Latvija*. Nakon ruske revolucije bude 1918 izabran predsjednikom Letonskog narodnog vijeća. U tom svojstvu predvodio je letonsko izaslanstvo na mirovnoj konferenciji, kojemu je bila svrha, da postigne priznanje letonske neovisnosti. G. 1920 postade predsjednikom ustavotvorne skupštine, ujedno je imenovan profesorom međunarodnog prava na sveučilištu u Rigi. G. 1922 i ponovno 1925 bude izabran predsjednikom republike. J. N.

ČALIŠEV, Konstantin, ✻ Kupjansk (Rusija) 18. III. 1888, tehnički stručnjak. Tehniku svršio u Kijevu, 1913/14 nastavnik tehn. vis. škole za prometne inženjere u Petrogradu, 1921 asistent kod prof. Timošenka na tehn. vis. školi u Zagrebu, od 1922 profesor iste škole i predstojnik zavoda za ispitivanje gradiva, u kojem je svojstvu mnogo pridonio ispitivanju i upoznavanju domaćeg gradiva. Bavio se statičkim studijama, od kojih treba spomenuti: *Način izračunavanja okvirnih nosača sistema Vierendeel* (Zagreb 1921) i *Izračunavanje višestruko statički neodređenih sistema pomoću postepenih aproksimacija* (Zagreb 1923). S. S. N.

ČALMA → **Ahmedija.**

ČALOGOVIĆ, Milan, ✻ Vinkovci 10. IX. 1878, inženjer, profesor tehničkog fakulteta u Zagrebu. Tehniku svršio u Budimpešti, do 1907 u javnoj tehničkoj službi, 1907—14 kao civilni inženjer na Rijeci razvio mnogostranu djelatnost. Kod osnutka tehn. visoke škole u Zagrebu 1919 imenovan kao redoviti profesor u kolegij trojice profesora, kojima je bila povjerena organizacija hrvatske tehnike, u kojoj predaje mostogradnje. Projektirao je prve željezne konstrukcije, građene u domaćim tvornicama. Mnogo se bavio armiranim betonom, koji je među prvima primijenio kod inženjerskih konstrukcija u Hrvatskoj, na pr. kod gradnje crkve sv. Blaža u Zagrebu, kod gradnje velikih željezničkih i lučkih skladišta na Rijeci i dr. S. S. N.

ČAMAC. U današnjem hrvatskom književnom jeziku označuje se u običnom govoru nazivom č. općenito svaka manja lađica, bilo na moru ili na slatkoj vodi, pa se govori



POTPUNO OPREMLJEN ESKIMSKI KAJAK OD KOŽE, juž. Grönland (po jednoj fotografiji)

o morskim, riječnim, ribarskim, bojnim, motornim, torpednim č-ima, na jedra ili vesla i t. d. Ipak se pod riječju č. obično misli u prvom redu jednostavni č., koji se tjera veslima ili motkama. Od većih brodova i lađa č. se razlikuje uglavnom tek po veličini, a bitno se razlikuje od drugih prometnih sredstava na vodi, naročito od splavi.

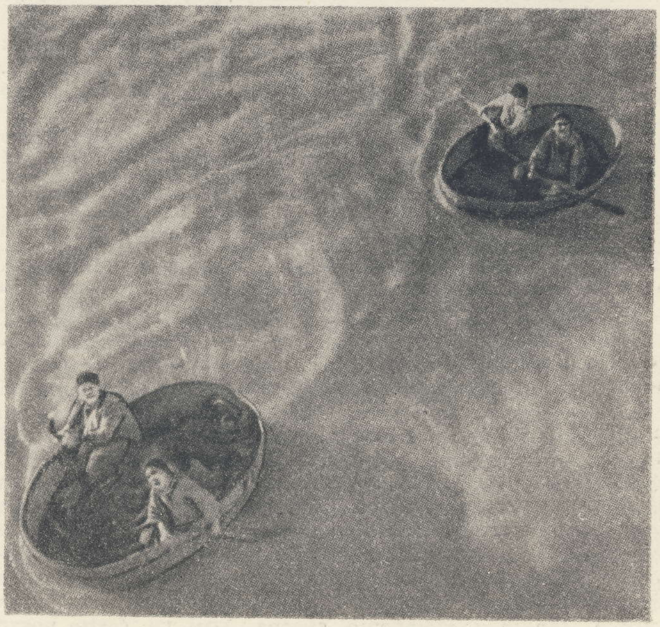
Jednostavan č. na vesla neobično je važan u razvoju brodarstva i kao praoblik i ishodište većih brodova i kao najvažnije prometno sredstvo velikog dijela čovječanstva još i danas. Č-a ima mnogo vrsta i oblika, koji se razlikuju po veličini i obliku, po materijalu i po svrsi. Najlakše se dadu svrstati prema vrsti materijala.

Vrlo su jednostavni **čamci od kore,** koja se od drveta odlupi u jednom komadu, pa se na krajevima skupi i sveže (crtež 1), a da se ne sklopi, umetne se u sredinu nekoliko prečaka, koje ujedno služe kao sjedala.

Takve č-e imaju naročito stanovnici južne i jugoist. Australije, zatim neki narodi ist. Sibirije i otoka Sahalina (Golde, Ainu), pa stanovnici u nekojim, osobito tropskim krajevima Juž. Amerike (Bakairi u Braziliji, pritoci Amazonke i Orinoca, Chaco).

Č. se može napraviti i od više komada kore, koji se sašiju i napnu na kostur od gibljiva drveta (crtež 3). U tom je slučaju vanjska strana kore okrenuta unutra.

Takvi su č-i tipični za Indijance u subarktičkom području Sjev. Amerike (algonkinska plemena u Kanadi i oko velikih američkih jezera), za nekoje ist. Sibirce (Jakuti) i stanovnike Ognjene zemlje (Jamana, Alikuluf), a javljaju se gdjegdje i na obalama Afrike (Moçambique, zap. Afrika) i u Australiji (u sredini i na središnjoj ist. obali). Neki drže, da su takvi nekad bili i č-i Eskima, koji su danas od kože. Č-e od kore imaju i nekoji stariji malajski narodi (Džakun na Malaki, nekoji Dajaki na Borneu).



KOŽNI ČAMCI NA GORNJEM JANG-CE-KJANGU (po Bernatziku)

Kod arktičkih naroda upotrebljava se poglavito **čamac od kože** s kosturom od drveta, u prvom redu u Eskima i i Aleuta, zatim dijela kanadskih Indijanaca (Athapaski, stari Algonkin, Beothuk) i nekih ist. Sibiraca.

Među tim č-ima ističe se eskimski *kajak*.

To je lagan, dugačak i uzak č., koji redovno ima samo jedno sjedište (u juž. Alaski i kod slične aleutske *bajdarke* i dva do tri). Kostur mu se pravi od komada (doplavljena) drveta, pomno spojenih životinjskim žilama, što daje č-u veliku gibljivost, a presvlači se potpuno svježom tuljanovom kožom. Samo je u sredini otvor tolik, da može ući čovjek, ali i taj se hermetično zatvara tako, da veslač oko njegova ruba sveže donji kraj svoje neke vrste košulje od tuljanovih crijeva. Tako ne može prodrijeti unutra ni kap vode ni onda, ako se č. prevrne. Kajak služi uglavnom samo za lov, a kako je posve zatvoren, mora lovac sve, što nosi sa sobom, smjestiti na površini č-a. Sve ima svoje određeno mjesto: koplje i harpuna u zamkama od remenja sa strane, uzica harpune smotana na posebnom stalku sprijeda, a nadunuta mješina, koja je privezana za stražnji kraj uzice i koja pokazuje mjesto harpunom pogođene životinje, smještena je iza lovca. Veliki »ženski« č. *(umiak)* jednake je građe, ali otvoren i sličniji našim č-a, a služi za prijevoz, u boju i u lovu na ptice.



ČUN MONOKSIL,
Čokó, Kolumbija
(*Encyclopédie Française*, sv. VII.)

Posebna je vrst č-a od kože okrugli (ili eliptični) č. s kosturom od granja ili od pletera, kakav je t. zv. *bullboat* mnogih prerijskih Indijanaca u Sjev. Americi, od bizonske kože s dlakom okrenutom unutra, zatim *coracle* (crtež 9) u Irskoj i Walesu (pa slični č-i kod starih Friza, možda i Sasa), okrugli čamci od kože u Tibetu (*kudru*) i na gornjem toku Jang-Ce-Kjanga, u Sudanu (juž. od Nigerove okuke, jezero Čad), juž. Indiji, a nekad i u Mezopotamiji. Na Tigrisu i Eufratu danas ih zamjenjuju slični okrugli č-i, pleteni od trske ili šaša, a premazani asfaltom (*kufa, gufa*). Slične »košare« upotrebljavaju se (valjda kao zamjena »bullboata«) i u jugozap. dijelu Sjev. Amerike (donji Colorado, Rio Gila) pod nazivom *corita*. Kožna okrugla *pelota* u Juž. Americi (Chaco, Patagonija) možda je novija. Ovamo ide i č. od pečene zemlje, poput velike zdjele, u nekim krajevima sjev. Indije.

Najrašireniji su **č. od drva**, i to u dva glavna oblika: čunovi od izdubena debla i č-i, sastavljeni od dasaka. *Čun*, izduben od jednoga stabla, neobično je rasprostranjen po svem svijetu.

Upotrebljava se u največem dijelu crnačke Afrike, zatim gotovo u cijeloj Juž. Americi, osim njezina najjužnijeg dijela (osobito kod Aruaka i Karaiba), u Sred. Americi (Mísquito), uz zap. obalu Sjev. Amerike (Kalifornija, pa naročito krasno izrađeni č. sjeverozap. Indijanaca: Tlingit, Haida, Kvakiutl i t. d.), u sred., jugoist. i ist. Aziji (Sibirija, stari Kitaj, Ainu), Maloj Aziji, Andamanima, sjev. i jugoist. Australiji (Kap York, N. J. Wales), pa u Oceaniji, gdje je u svom prvobitnom obliku nešto rjeđi (na pr. na Hebridima i nekim drugim otocima Melanezije); u Evropi je mnogo puta iskopan u prethistoričkim nalazištima, a i danas je još razmjerno dosta čest, naročito kao ribarski č., u etnografski sačuvanijim područjima, osobito na Balkanu, u ist. Evropi, na alpskim jezerima (Bavarska, Salzburg), a i drugdje.

Naš je narodni naziv za njega *čun*, a kao stručni nazivi služe još i *monoksil* (grč. μονόξυλος »od jednoga drveta«, čemu odgovara i njem. *Einbaum*), zatim *kanoa, kanu* (od španj. *canóa*, po tom i engl. *canoe*) i *piroga* (španj. *pirágua*, franc. *pirogue*). Monoksila ima od sasvim malih (1—2 m dužine), koji jedva nose jednog čovjeka, do najvećih (preko 20 m), izdubenih od velikih tropskih stabala, u koje stane 70—80 ljudi. Šupljina im se dube, često i ispaljuje vatrom, a izradba im također znatno koleba između grubih klada i najpomnije izrađenih primjeraka, vitka trupa, tankih i izglađenih stijena, koji su često posve pokriti ukusnom slikarijom i ukrašeni rezbarenim ukrasima, naročito na pramcu i krmi. Mnogo je manje bio rasprostranjen č. *od dasaka* (crtež 10), koji se tek u novije doba jače širi s prodiranjem evropske civilizacije.



ČAMAC OD DASAKA, Sred. Salomoni
(*Erdball*, 1931)

Prevladava u današnjoj Evropi, ali se nalazi i u drugim dijelovima svijeta kao staro kulturno dobro. To su nekoji otoci Oceanije, naročito Melanezije (Salomoni, N. Irska i susjedni otoci), N. Zealand, ist. Indonezija (Kei-oi), mali otok Botel Tobago (jugoist. od Formoze), pa Karolini i Maršali (nešto promijenjen i savršeniji oblik); u Africi Sudan, Gvineja, Uganda i dio najjužnije Amerike (Alikuluf, Čono).



ČAMAC ZA DEBELO MORE S PLOVCEM
Dno od izdubena debla, gornji dio od dasaka. Sjeveroist. N. Gvineja
(*Erdball*, 1931)

Č. od dasaka redovno je iznutra pojačan drvenim rebrima (premda može biti i bez njih), a daske se prvobitno jedna uz drugu prišivaju likom ili čim sličnim, dok se pukotine među njima redovno zatrpavaju lišćem, mahovinom ili premazuju kakvom smolom. Č. t. zv. preklopne građe (njem. *Klinker*), kod kojih stoji jedna daska preko druge kao crijep na krovu, tekovina su evropske brodogradnje. — Često se nalazi i mješoviti tip, gdje donji dio čini čun (monoksil), a gornji je napravljen od dasaka.

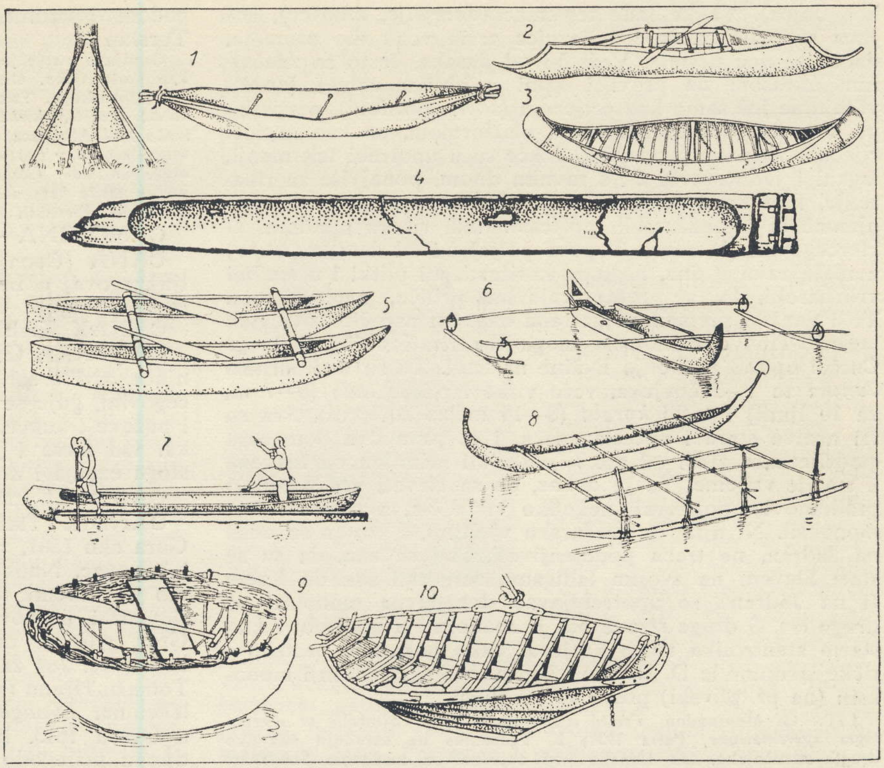
Takvi su obično veći č-i: u Polineziji (na pr. Tahiti, Tonga), Mikroneziji, Karolini, Maršali), Melaneziji (N. Gvineja, Admiralski i susjedni otoci, N. Britanija, N. Irska), jugoist. Aziji (u Stražnjoj Indiji s Malakom), a ima ih i u Africi (Uganda), Juž. Americi (Karaibi) i ist.



»LAĐA« OD IZDUBENA DEBLA U DONJOJ DOLINI NA SAVI
(po Ćurčiću)

Aziji (Ainu). Katkad je kod takvih č-a monoksil vrlo uzak i nizak, zapravo samo dno, pa se ta vrsta često uzima kao ishodište modernih morskih č-a s kobilicom i svedenim dnom. Vrlo neobična kombinacija monoksila s č-em od dasaka nalazi se na Prespanskom i Ohridskom jezeru, gdje se dno č-a sastoji od dva monoksila, dok je sve ostalo od dasaka; takav *čun* (domaći naziv!) vrlo je siguran na vodi za vrijeme najveće oluje.

Č-i od drveta izrađuju se pomnije, pa se osobito pazi, da na vodi budu što stabilniji. To se postizava na različite načine (jedan je od njih i netom spomenuti makedonski). U Poljskoj se stablo, od kojeg će se praviti čun, najprije porine u vodu i gleda, gdje mu je prirodno težište, pa se prema tome određuje gornja i donja strana čuna. S istoga razloga ostavlja se katkad i dno, nerazmjerno debelo (oko 20 cm, dok druge stijene imaju često tek 2—3 cm). Osim toga ima još dva glavna načina, da se poveća stabilnost i nosivost: ili se šupljina č-a proširuje ili mu se dodaje potporanj izvan samoga trupa. I monoksil se dade umjetno proširiti tako, da se stijene učine gipkima s pomoću vatre i vruće vode, a onda se među njih postepeno zabijaju sve dulje priječke, dok korito ne dobije željenu širinu (Juž. Amerika, Indonezija, Kamerun, zap. Sibirija, Rusija). — Drugi je način, da se uz č. — u nekoj udaljenosti — položi balvan od lakoga drveta, t. zv. *plovac* (franc. *balancier*, engl. *outrigger*, njem. *Ausleger*), koji se motkama nepomično učvrsti uz č. (crtež 8), ili se na sličan način povežu zajedno dva čamca (crtež 5). Motke, koje spajaju č. s plovcem ili drugim čamcem, mogu biti prekrite granjem, daskama i sličnim, pa tako dobivena ploha (platforma) znatno povećava korisnu površinu č-a. Ovaj je način osobito tipičan za malajo-polinezijske narode, a naročito se visoko razvio u Oceaniji, gdje su ovako gradili ne samo manje č-e, nego i veće jedrenjake, s kojima su prevaljivali udaljenosti od nekoliko tisuća kilometara između pojedinih otočnih skupova. Na širokoj platformi imali su ti čamci često posebne kućice, a katkad i znatnu posadu (na pr. dvojni ratni čamci na otočju Tahiti i preko 180 ljudi).



1. Australski čamac od jednoga komada kore i način, kako se kora odlupljuje od drveta (po Montandonu). — 2. Čamac od jednoga komada kore, Ainu (po jednoj fotografiji). — 3. Čamac Nenenot-Indijanaca (sjev. Amerika), sašit od komada brezove kore (po Heilbornu). — 4. Prehistorički čamac od izdubena debla iz D. Doline na Savi (po Ćurčiću). — 5. Dvojni čamac, Tahiti (po Montandonu). — 6. Čamac sa dva plovca, otok Ceram, Indonezija (po Buschanu). — 7. Albanski čamac sa dva plovca na Drimu (po Nopcsi). — 8. Čamac s plovcem sa sjeveroistoka N. Gvineje (po jednoj fotografiji). — 9. Okrugli čamac od kože s kosturom od pruća, Irska (po Buschanu). — 10. Velika lađa od dasaka s Popova polja (po Ćurčiću).

Premda se oštre granice ne daju povući, ipak se može reći, da su dvojni č-i najznačajniji za Polineziju, č-i s jednim plovcem za Mikroneziju, Melaneziju i otoke na Indijskom oceanu, a č-i s dva plovca (crtež 6) za Indoneziju (osim Bornea). Č-i s jednim ili dva plovca javljaju se zajedno na krajnjem istoku Polinezije (Uskršnji otok) i na Madagaskaru, kamo su vjerojatno dospjeli posredstvom malajskih Hova pa se odatle raširili i na komad susjedne obale afričkog kopna (oko Zanzibara). — Č. s jednim plovcem obično je monoksil ili monoksil s gornjim dijelom od dasaka, rjeđe potpuno od dasaka (Maršalovo otočje). Osim u Mikroneziji i Melaneziji upotrebljava se i u Polineziji (manji č-i), sjev. i jugoist. Australiji, na obalama Juž. Indije (Malabarsko i Koromandelsko primorje), a spominje se i za staru Koreju. — Č. sa dva plovca nalazi se i na rijekama Stražnje Indije (Mekong, Iravadi), ali su tu plovci posve uz trup čamca. Nešto slično ima i u Evropi, i to ili pravi balvani (crtež 7) ili sa strane pričvršćene daske (»krila«), da se č. tako lako ne izvrne (zap. Fini, Letonska, Litva, jugoist. Poljska, Bijela Rusija, Albanija). U Str. Indiji kao plovci služe katkad i snopovi šaša, a isto se spominje i za kozačke šajke na Dnjepru u 16. st. — Polinezijski dvojni č. s platformom dolazi i na Fidži-otocima, N. Kaledoniji, a nekad i na N. Zealandu. Oba čamca nijesu uvijek jednaka, jedan je često manji (Tonga, Samoa, Tahiti, Fidži). Dvojni se č. spominje i u ist. Indoneziji (Nanusa-otoci, sjeveroistočno od Celebesa), na Ceylonu, malabarskoj obali i sred. Gangesu. Za riječnu plovidbu služe dva spojena čamca i na N. Gvineji, u Stražnjoj Indiji (gornji Laos, Mekong), na ušću Konga, u Evropi (vrlo grubo izrađen dvostruki čun na sjeveru Vel. Rusije, Tatre, Čeremisi, Votjaki), a i skele za prelaženje preko rijeka često se sastoje od dva čamca s platformom (Albanija, naši krajevi).

Sve dosad spomenute vrste čamaca mlađi su razvojni stupanj prema splavi, koja je vjerojatno najstarije prometno sredstvo na vodi. Njihova izradba ovisi često od prirodnih prilika (obilje ili nestašica pogodnog drva ili kore, kože i krzna u Arktiku) ili o načinu gospodarstva (koža kod lovaca na bizone). S druge strane mnogo odlučuju kulturna tradicija i stupanj tehničke vještine. Čini se, da se na pr. č. od kore u prvom redu javlja u starijim kulturama, dok je u mlađim ponajviše od drva. Pri tom je zanimljivo, da u pogledu sastava svi oblici od kore imaju odgovarajuće oblike od drva. Predstavnici kulturno-historijske škole u etnologiji pripisuju neke vrste č-a određenim kulturnim krugovima, i to monoksil i č. od jednoga komada kore t. zv. totemističkom ili eksogamno-patrijarhatskom, č. od dasaka ili sašit od kore eksogamno-matrijarhatskom, a č. s jednim plovcem slobodno-patrijarhatskom (»polinezijskom«). Neki idu još i dalje pa i druge oblike č-a dovode u svezu s izvjesnim kulturnim krugovima, na pr. okrugli č. od kože s nomadsko-stočarskim kulturnim krugom (Montandon). Podrijetlo č-a od kože većinom se izvodi iz nadute mješine, svezane o pojasu kod prelaženja preko rijeka (→ Splav), pa se takvi č-i katkad smatraju starijima nego čamci od sašite kore (tako je po Birket-Smithu u Sjev. Americi). Bez obzira na još neriješena pitanja u razvoju prometnih sredstava na vodi ističu se tri glavna smjera, od kojih je svaki općoj ljudskoj kulturi donio svoj trajan i vrijedan prinos: prvi tehnički gotovo savršeni i prilikama do krajnosti prilagođeni eskimski kajak, drugi pomorski vanredne jedrenjake Polinezije i Mikronezije, koji imaju neke prednosti i pred evropskima (veća brzina uz istu težinu čamca; veća stabilnost pod vjetrom sa strane, što se naročito ističe kod manevriranja protiv vjetra), treći napokon najveće moderne brodove. Prvome je podloga običan č. od kože, a drugim dvjema čun monoksil i jednostavni č. od dasaka.

Kod Hrvata treba razlikovati morske i slatkovodne č-e. Prvi se mnoštvom oblika (→ Barka) nadovezuju uglavnom na staro i razvijeno mediteransko brodarstvo, kao što je i prirodno. Pokazuju to i nazivi, dobrim dijelom stranoga podrijetla: ponajviše romanski, pa grčki i nekoji još nerazjašnjeni, vjerojatno stari ilirski. A i hrvatski nazivi stvoreni su većinom tek ovdje. Drukčije je s č-ima na rijekama i unutrašnjim jezerima. Tu se javljaju plitki č-i od dasaka s plosnim dnom, koji danas prevladavaju, premda nisu nikakva rijetkost ni monoksili, naročito na jug od Kupe i Save (bosanske rijeke, Plitvička jezera, jezero Plive

kod Jajca). Velike lađe teglenice (*dereglije, žitarice*), kojima se prije gradnje željeznica vršio velik dio prometa, danas su već nestale. Veći č-i od dasaka, često sa značajnim ukrasom na provi i krmi u obliku voluta (*spuž*), viđaju se još samo kao prijevozi (*skele, brodovi*), nerijetko po dva, spojena zajedničkom platformom, pa kao nosioci riječnih mlinova (*vodenica*). Inače su u upotrebi tek manji, lagani i jednostavni č-i s ravnim dnom, ponajviše za ribarenje, kod kojih se na sjeveru dijelom očituju i utjecaji njemačkih i madžarskih profesionalnih ribara i lađara. U Hercegovini (Neretva, Popovo polje) č-i od dasaka (*trupe*) nemaju ravnog dna, nego su koritasti, ali plitki i u sredini vrlo široki, dok se prema krajevima prilično naglo suzuju. To i vanjski premaz od katrana daje im naročito značajan izgled. Tipove monoksila mogu ilustrirati oblici, koje je Ćurčić opisao iz Donje Doline na Savi. To su mali šiljasti *čunovi* za 1—2 čovjeka, veće vitke i plitke *lađe* (6—7 m, za 10 ljudi) i teški *korabi* (8—14 m, za 20 ljudi). Sva su tri naziva stara i općeslavenska, i to prva dva domaćega podrijetla, a treći od grč. *κάραβος*, ali primljen od Slavena u starije vrijeme. To je dokaz, da su Hrvati već u svojoj pradomovini poznavali nekoliko vrsta č-a, a naročito čun monoksil. Ni njihovu brodarsku vještinu, s kojom su došli na Jadran, ne treba podcjenjivati, kad se zna, da su se stari Slaveni na svojim lađicama zalijetali sve do Krete (i na Jadranu se upotrebljavao donedavna monoksil uz druge č-e. S druge strane bio je monoksil u upotrebi i kod starih stanovnika naših krajeva, kako pokazuju prethistoričke iskopine iz D. Doline i Ripča. Nekoji današnji monoksili (na pr. plivski) posve su im slični.

LIT.: G. Montandon, *Traité d'ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systématique*, Pariz 1934; L. Frobenius uz suradnju nekoliko drugih stručnjaka, niz članaka pod zajedničkim naslovom *Schiffahrt und Schiffsbau*, Erdball, V., Berlin 1931; G. Buschan, *Illustrierte Völkerkunde*, I.—II., Stuttgart 1922—26; A. Heilborn, *Allgemeine Völkerkunde*, II., Leipzig-Berlin 1915; M. Schmidt, *Die materielle Wirtschaft bei den Naturvölkern*, Leipzig 1923; K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, I., Krakov 1929; L. Niederle, *Slovanské starožitnosti. Oddil kulturní*, II., 2, Prag 1925; F. Nopesa, *Albanien*, Berlin 1925; S. Stanković, *Tipovi ribarskih čamaca na južno-balkanskim jezerima*, Glasnik Etnograf. muz. u Beogradu, IV., 1929; P. Lorini, *Ribanje i ribarske sprave na istoč. obalama Jadrana*, Beč 1901; Krisch, *Die Fischerei im Adriatischen Meere*, Pula 1900; V. Ćurčić, *Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini*, GIZM 1910, 1915. B. B-ć.

Čamac u mitima i obredima. Č. ima znatnu ulogu i u mitskim nazorima i obredima primitivnih i drugih naroda, i to kao simbol Mjeseca. Tako Eskimi, neka plemena Nove Gvineje i stari Sumerani u Mezopotamiji izričito tvrde, da Mjesec ili »čovjek na Mjesecu« plovi u č-u (=mlađak!) ne samo po nebeskom svodu nego i na moru. Slično govore na pr. neki Indijanci Sjev. Amerike o mitskim bićima, pod kojima razumijevaju Mjesec, kako se razabira iz opisa ili drugih okolnosti, premda ga otvoreno ne spominju. Ovamo ide i Haronov č., koji u pričama starih Grka prevozi duše preko rijeke Stiksa u podzemlju, jer po nazoru mnogih primitivnih naroda duše ili dolaze na zemlju s pomoću Mjeseca ili poslije smrti odlaze na Mjesec ili su s njime inače u vezi; takvih je mišljenja bilo i među samim Grcima. Mjesečev č. predočuju u različitim modelima ili prigodom stanovitih svečanosti: na pr. na Gazelinu poluotoku N. Britanije u zapadnoj Melaneziji kod primanja u tajno društvo Ingiet (kandidati plešu u velikom č. na vrhu skele, visoke do 20 m); ili trajno, na pr. u obliku idola u sjeverozapadnoj N. Gvineji (sličan je č. od metala nađen u području Urala), kao simbolički ukras na vrhu različitih građevina u Indoneziji, slično i drugdje. Č. služi u različnih prethistorijskih i mladih naroda kao lijes kod pokopa (naročito kod sjev. Germana, zap. Fina, pa i starih Rusa. → Pogreb). A. G-s.

ČAMERIJA (Çamëria) je kraj na južnom okrajku albanskog jezičnog područja; stanovnici se zovu *Çamen*. Ime je, čini se, izvedeno od *çam* »jela«. Od 1912 nalazi se Č. najvećim dijelom u grčkoj vlasti. U Č-i ima više gradova i trgovišta. Na albanskoj strani su Konispól s okolicom, a na grčkoj Filát, Ajdonát (Paramithi), Margëllëç (Margarit) i Filipiadhe, okružena znatnim brojem sela. Dade se dokazati, da je znatan dio sadašnje grčke okolice gradova Arta i Preveza bio nekada također albanski. Mjesto Suli, kojemu su stanovnici (Sulioti) stekli žalosnu slavu u junačkim borbama s Ali-pašom janinskim, očuvali su djelomice još i danas albanski jezik. Dio muslimanskih albanskih stanovnika Č-e bio je smatran za Turke i prigodom grčkoturske izmjene stanovništva otpremljen u Tursku.

Čamijsko narječje može se zbog svojih starinskih osobina označiti kao periferijsko. Ono je u pogledu glasova, tako rekavši, živ ostatak staroalbanskoga. Tako su očuvane suglasne skupine *kl, gl*, primjerice u *klishë* (gegički *kishë*) »crkva«, *gluhë* (gegički *gjuhë*) »jezik« kao i inače kod Albanaca u Grčkoj i Italiji (kao i kod Buzuka). Mjesto mlađeg samoglasnika *y* (*ü*) sačuvao se još stariji stupanj iz govora, *u*, primjer *ature* »njima«. Glagoli na *-nj* sačuvali su se kao takvi. Zbog tih odlika može čamijski dijalekat služiti kao sredstvo poređenja pri proučavanju albanskih narječja u Grčkoj i Italiji. E. Ç.

ČAMOVINA → Jelovina.

ČANA (Čona), rijeka u istočnoj Sibiriji, utječe u Viljuj, a ovaj u Lenu. Na njezinim obalama su poznata nalazišta dragoga kamenja. Z. D-i.

ČANAK KALLE → Dardanele.

ČANČARA GRČKA (*Testudo graeca*) kopnena je kornjača, živi u suhim krajevima kod nas u Dalmaciji i Hercegovini, gdje se skriva u grmlju, hrani zelenjem, ali jede i puževe i kukce. Držana u vrtovima čisti ih od tih štetnika. Od mesa i jaja priređuju se vrlo slasna jela, pa se stoga uzgaja i donosi na prodaju. K. B.

ČANDALI, kasta u Indiji **→ Indija.**

ČANDIK (Tschandik, Tsandek, Zhandik), **Janez,** ✻ Višnja Gora oko 1581, † Graz 8. X. 1624, slovenski nabožni pisac i isusovac. Nauke je svršio u Ljubljani i Grazu. Od 1613 bio je svećenik u Ljubljani te je prigodice djelovao i kao slovenski propovjednik u Celovcu. G. 1624 otišao je u Graz, gdje je umro od kuge, koju je dobio posjećujući bolesnike. Još za vrijeme svojih nauka u Grazu poslao je Tomažu Hrenu (v.) na pregled prema Dalmatinu sastavljeni lekcionar *Evangelia inu Lystovi*. Hren je tu knjigu izdao u Grazu 1613. Iako je knjiga sastavljena prema Dalmatinovu prijevodu Sv. Pisma, ipak pokazuje jasnu tendenciju, da se po mogućnosti Dalmatinove tuđice zamijene slovenskim izrazima. Osim toga preveo je Č. i Canisijev mali (a možda i veliki) katekizam. I ta je knjiga izišla bez njegova imena, a izdao ju je stolni dekan Mihael Mikec pod naslovom *Catechismus Petri Canisii, skuzi malane figure naprej postavlen*, Augsburg 1615. Z. D.

ČANDRAGUPTA, »onaj, koga mjesec čuva« (grčki Sandrakottos), indijski vladar 315—291 pr. Kr., osnivač dinastije Maurja. Budhisti mu izvode podrijetlo iz porodice Sakja, iz koje je potekao i Budha. Poslije 316 oslobodio je Pandžab makedonske vlasti i postepeno zavladao Indijom od Hindukuša do Gangova ušća; prijestolnica mu je bila u Pataliputri (danas Patna). Kada ga je napao Seleuk Nikator, prisili ga Č. 304/3 na odstup nekih krajeva i obdari s 500 slonova, koji Seleuku dobro poslužiše u povijesnoj bitki za nasljeđe Aleksandra Velikoga kod Ipsa 301.

ČANG-CO-LIN, kineski vojskovođa, ✻ u pokrajini Fengcien 1873, umro 4. VI. 1928. Dijete siromašnih roditelja, nije polazio nikakve škole, već je najprije bio čuvar svinja, zatim sluga, željeznički radnik, pa član hajdučke čete, na čelu koje se za rusko-japanskog rata borio na strani Japanaca. Njihovim zagovorom stupio je u kinesku vojsku i postigao visoke činove. G. 1918 je vrhovni nadzornik Mandžurije, gdje je doskora postigao diktatorsku vlast i ostvario stanovit napredak na području uprave i gospodarstva. Svoj posebni položaj u Mandžuriji sačuvao je do kraja života, proglasivši 1921 čak neovisnost Mandžurije od ostale Kine. No uspjeh njegovih ponovnih pothvata protiv Šantunga i Pekinga (koji je četiri puta zauzeo) bijaše uvijek samo privremen: 1928 njegove su čete konačno podlegle pobjedonosnoj vojsci nankinške vlade pod vodstvom Čang-Kaj-Šeka (v.). Na povlačenju u Mandžuriju Č. je poginuo kao žrtva atentata bombom, izvršenog na njegov vlak.

LIT.: Kung-Te-ping, *The tragic death of Chang-Tso-Lin*, Peking 1932.

ČANGČAU (Chang-chow), 1. grad u kineskoj pokrajini Kiangsu, *sz* od Šanghaja. Ima 100.000 stan. Nalazi se na Carskom kanalu i na željezničkoj pruzi Šanghaj—Nanking. Razvijen je tekstilni veleobrt i znatna trgovina.

2. Grad u kineskoj pokrajini Fukien, *z* od luka Amojeva. Ima 200.000 stan. Važan je svileni veleobrt. Znatno je i tržište duhanom. Z. D-i.

ČANG-KAJ-ŠEK (tako se izgovara u kantonskom dijalektu, dok mu je pravo ime *Čang-Čung-Čeng*), ✻ Fenghua (pokrajina Čekiang) 1887, kineski vojskovođa i državnik. Učio je u Tokiju, sudjelovao u kineskim revolucijama 1911, 1912 i 1917 te se pridružio Kuomintangu (v.). Od 1917—

1922 bio je u stožeru Sun-Jat-Sena (v.), a 1923 pohađao vojnu akademiju u Moskvi. G. 1924 postade glavarom kineske vojne akademije u Whampou kod Kantona, koju je tek bio osnovao sovjetski neslužbeni izaslanik Mihajlo Borodin. Za kantonsku vladu, tada pod utjecajem Kuomintanga i Sovjetske Rusije, organizirao je uzornu četu od pitomaca vojne akademije i nadvladao 1925 pobunjene južnokineske generale. Poslije smrti Sun-Jat-Sena naslijedio ga je u vodstvu Kuomintanga i postao vrhovni vojni zapovjednik, a 1926 osvojio Šanghai. U ožujku 1927 raskrsti se s komunistima, svlada ih u Šanghaju i 15. IV. 1927 osnuje vlastitu vladu u Nankingu, protivnu vladi Kuomintanga, koja je ostala sklona komunistima. Posljedica te antikomunističke orijentacije bilo je povlačenje sovjetskih savjetnika Borodina, generala Galena i drugih. U kolovozu 1927 je odstupio, zatim posjetio Japan, ali u prosincu, pošto su se nankinška i kantonska vlada ujedinile, ponovno je generalisimus u borbi protiv Čang-Co-Lina. U to doba oženi se Mayling Sungovom (Soong), sestrom Sun-Jat-Senove žene i novčara, ministra financija T. V. Soonga. Početkom 1928 zauzeo je Peking, porazio maršala Čang-Co-Lina (v.), koji je malo zatim poginuo, a čiji se sin Čang-Hsüch-Liang pridružio nankinškoj vladi: tako je cijela Kina došla pod vlast nankinške vlade. Č. K. Š. bude izabran 10. X. 1928 predsjednikom kineske narodne vlade i postade stvarnim diktatorom. No građanski sukobi su se nastavljali, jer se ljevičarska vlada u Kantonu protivila maršalu. G. 1931 dao je ostavku kao predsjednik vlade, ali je iduće godine ponovno preuzeo tu funkciju. U početku japanskog prodiranja na sjeveru i osnutka Mančukuo (v.) Č. K. Š. je pristaša popuštanja, držeći, da je Kina preslaba za otvoreni rat. G. 1936 bio je neko vrijeme zarobljen od generala Čang-Hsüeh-Lianga, ali je sukob izravnan. Kad se latentan sukob s Japanom pretvorio u srpnju 1937 u stvaran (još ne formalan) rat, Č. K. Š. odstupi s predsjedništva vlade, da bi se sav posvetio zapovjedništvu vojske. Organizirao je politički i vojnički otpor protiv Japana, a nakon pada Nankinga (prosinac 1937) povukao se dalje u unutrašnjost i prenio sjedište vlade u Čungking, odakle nastavlja borbu. J. N.



(Foto Atlantic)

ČANG KAJ ŠEK

ČANG-ŠA *(Chang-Sha)*, glavni grad kineske pokrajine Hunan, ima 606.972 stan. (1936). Nalazi se na plovnoj rijeci Sian-Kiangu, pa ima parobrodarsku i željezničku vezu sa sjevernijim krajevima. Razvijen je tekstilni i drvni veleobrt; brodogradilište i ljuštionice riže. Z. D-i.

ČANG TAU-LING, umro oko 150 pos. Kr. u pokrajini Sečuan, kineski osnivač vjerske sekte, koja spaja magičke elemente s taoističkom naukom. T. zv. »taoistički pape«, koji i dandanas stoluju u sjeveroistočnom Kiangsiu, smatraju se pitomcima Č-a i njegova unuka Čang Lua, koji je uz pomoć sekte, što ju je njegov djed osnovao, kroz čitavu četvrt stoljeća (190—216) držao vlast u jednoj samostalnoj državnoj jedinici u južnom Šensiu.

LIT.: Imbault-Huart, *La légende du premier pape des Taoistes*, Journal Asiatique, 1884.

ČANI, jezero u stepama (Baraba stepe) *jz* Sibirije, južno od pruge Omsk—Novorosijsk. Prima više manjih pritoka, a vodu gubi ishlapljivanjem. Sastoji se iz dva dijela s ukupnom površinom od 3369 km². Zbog velikog broja podvodnih grebena »grivi«, koji djelomično izbijaju kao otoci i poluotoci, dubina je promjenljiva i iznosi najviše 10 m. Jezero je gospodarski vrlo važno zbog bogatstva ribom, kojom opskrbljuje gradove u okolici. Kad se zimi stvori debeo sloj leda, hvataju se u jezeru velike količine zamrznute ribe. J. R-ć.

ČANIĆ, Đuro, ✻ Kaniža kraj Gospića 2. XII. 1849, † Beč 2. I. 1911, podmaršal, vojnički pisac i kulturni dobrotvor. Svršio je tehničku vojnu akademiju u Beču i kao časnik služio u mnogim mjestima Monarhije. G. 1878 sudjelovao je kao kapetan u okupaciji Bosne i bio odlikovan ratnom kolajnom. G. 1879 došao je glavnom zapovjedništvu u Zagreb, gdje je 1881 dobio vojnički križ za zasluge. G. 1886 služio je kao bojnik i pročelnik glavnoga stožera 18. pješačke divizije u Pragu, 1887 bio je pridijeljen ratnom ministarstvu u Beču, a 1889 imenovan podpukovnikom i pročelnikom glavnoga stožera 24. pješačke divizije u Krakovu; 1891 postao je pročelnikom glavnoga stožera 6. zbora u Košicama, gdje je u studenom iste godine imenovan pukovnikom. Pošto je služio neko vrijeme u Požunu i u Budimpešti, postao je 1897 zapovjednikom 83. domobranske brigade u Zagrebu i generalom. U studenom 1898 imenovan je podmaršalom, a 2. XII. 1898 zapovjednikom VII. domobranskoga okružja u Zagrebu. Tražio je, da svi domobranski časnici znadu hrvatski i da nose na čaki hrvatski natpis »Za kralja i domovinu«. Uveo je u domobranstvo analfabetske tečajeve i hrvatske pučke knjižnice. Dne 1. VIII. 1903 bio je umirovljen radi sukoba s grofom Khuenom, kojemu nije dao domobranskih četa za ugušivanje demonstracija u Hrvatskoj. Njegova knjiga *Misli o izobrazbi pješaštva* (1905) sadržavala je vrlo napredna pravila, do kojih je došao u svojem dugom vojničko-organizatornom radu. Pratio je i podupirao razvoj hrvatske narodne misli i književnosti (Družbi sv. Ćirila i Metoda darovao je 25.000, a Društvu sv. Jeronima 20.000 kruna). Sahranjen je na bečkom središnjem groblju. Svoj imutak ostavio je hrvatskim prosvjetnim i dobrotvornim društvima.



ĐURO ČANIĆ

ČANKIR, od franc. chancere, znači čir. Taj se izraz gotovo isključivo upotrebljava za označivanje zaraznih, spolnim općenjem dobivenih čirova, smještenih na spolovilu, a to su: tvrdi čankir (→ sifilis), meki čankir i mješoviti čankir (→ sifilis).

Meki čankir (meki čir, lat. ulcus molle, franc. chancre mou) jedna je od t. zv. spolnih (veneričkih) bolesti. Uzročnik je određeni streptobacil. Pola dana do dva dana iza zaraze nastaje na tome mjestu gnojni čvorić, koji se brzo raspada, te nastaje vrlo bolni, prilično duboki čir s neravnim, gnojnim dnom, koje lako krvari, i s izgrižnim, podrovanim rubovima. Na opip je obično mekan za razliku od sifilitičnoga tvrdog čira. Zaraza nastaje gotovo bez izuzetka kod spolnog općenja; zato se m. č. nalazi gotovo uvijek na muškom ili ženskom spolovilu. Prilično često vidimo istodobno veći broj mekih čankira. Meki je čankir obično veličine leće do graha. Rijetko je velik kao proseno zrno ili veći od graha. Katkad se proširuje i gmiže tjednima i mjesecima po spolovilu pa sve do trbuha i susjednih područja; tom prigodom djelomično zacjeljuju prvobitne i starije promjene, te se ukazuju zmijoliki oblici (serpiginozni čankir). Rijetki je i fagedenični, odn. gangrenozni m. č. (→ gangrena), gdje se tkivo brzo i duboko raspada i ugiba; veliki dijelovi spolovila mogu biti razrovani. U mnogim slučajevima nastaju kod mekog č. buboni (v.) u preponama kao područnom limfnom slivu u obliku sljubljenih limfnih žlijezda poput paketa, koje se mogu (no ne moraju) smekšati, zagnojiti i provaliti. Rjeđe nastaju i bubonuli (v. bubonulus). Uz bubone često je poremećeno i općenito stanje bolesnika (smalaksalost, povišenje temperature i t. d.). Nakon preboljelog mekog čira ne zaostaju za organizam nikakve općenite posljedice. Prijenosa na potomstvo nema, zaraznost je oboljele osobe velika. Oboljenje traje uz liječenje obično nekoliko sedmica. F. K.

ČANTAVIR, općina u Bačkoj, 8.000 madžarskih i nešto hrvatskih stan. Spominje se 1462 kao Chantafeyer. Kasnije ga je kralj Matija poklonio svojoj majci Jelisavi Szilagyi. G. 1509 sačinjava posjed grofa Georga Brandenburga. Za vrijeme Turaka pripojen je segedinskoj nahiji te 1590 ima 43 oporezovana doma. U 17. st. propao. Prilikom organiziranja vojne krajine pripojen je Subotici. G. 1779 Marija Te-

rezija dala ga je u posjed Subotici, koja do danas ima nad njim patronatsko pravo. G. 1782 naseljavaju Č. Bunjevci-Hrvati, a zatim Madžari, koji već od prošloga stoljeća čine veliku većinu. G. 1934 sagrađena je krasna rimokatolička crkva u romanskom stilu. U Č. su željeznička stanica, građanska čitaonica, 3 mlina. P. P.

ČANJI (Chanyi), **Ivan,** ✳ Koprivnica 1762, † Vrbovac 31. III. 1835, župnik i podarciđakon u Vrbovcu kod Križevaca, prigodničarski pjesnik. Pjevao je latinske i hrvatske prigodne pjesme, od kojih su poznate: *Carmen... Emerico Raffay* (1816); *Spomenek pok. gr. Bartula Patachicha* (prigodom njegove smrti 14. V. 1817); *Prezvelichenomu... g. Aleks. de Alagovich... aldovano u Karlovcu 25. serp. 1830; Festivus applausus dum Franc. I. b. Vlassich... banus... inauguratur X. Kal. jun. 1832..., provincia Crisiensis.* E. L.

ČAPARAL. U kalifornijskom području američkog holarktisa (Amerika, Kalifornijska regija) vladaju klimske prilike, koje su veoma nalik na prilike u Sredozemlju. To područje, koje se nalazi uz Pacifik, nije oskudno padalinama, ali je raspored padalina takav, da je ljeto dugo (travanj do rujna), vruće i suho, a zima blaga i vlažna. Gotovo ista ta klimska obilježja ima i južno Sredozemlje. Krajevi u kalifornijskoj regiji prekriveni su uglavnom šikarom, visokom jedan do tri metra. Kalifornijska se šikara sastoji pretežno iz tvrdolisnog bilja te je po svojoj fizionomiji veoma nalik na sredozemnu makiju. Kalifornijska šikara zove se *čaparal* (chaparal, prema španjolskoj riječi chaparra, koja znači »hrastov grm«. Sličnost je s makijom i u tom, što su i jedna i druga formacija sastavljene od bilja iz veoma raznoličnih porodica. Do fizionomske sličnosti došlo je radi konvergentnosti klime, a do sličnosti u bizarnosti sastava zbog sličnih prilika u genezi kalifornijske i sredozemne flore i vegetacije. Zanimljivo je, da je floristički sastav č-a posve drukčiji od florističkog sastava makije. Ono, što su bušini u Sredozemlju, ovdje je kestogubičarka *Diplacus glutinosus* Nutt. Cytisus vrste Sredozemlja zamjenjuje ovdje glavočika *Ericameria arborescens*. Sredozemne vrijesove zastupa u č-u slična ružatica *Adenostoma fasciculatum* Hook et Arn. Č. nalazimo duž kalifornijske obale i na nižim obroncima gorskog lanca Sierra Nevada. Samo na zaštićenim i vlažnijim mjestima, uglavnom u uvalama, nalazimo drveće, odnosno šume. Sva izložena suha mjesta obrasla su čaparalom. U č-u nalazimo na prvom mjestu hrastove, i to dijelom zimzelene *(Quercus agrifolia* Nee, *Q. dumosa* Nutt i *Q. oblongifolia* Torr), a dijelom listopadne *(Q. Kellogii* Newberry). Za č. je značajna medvjetka: *Arciostaphyllos tomentosa* Lindl. i *A. manzanita* Parry, zatim ružičnjača: *Adenostoma fastigiatum* D. C. i *Prunus ilicifolia* Walp. Od glavočika nalazimo u č-u rod *Ericameria*, a iz porodice krkovina *Ceanothus cuneatus* Nutt. Nadalje nalazimo u č. zastupnike porodica: Anacardiaceae, Resedaceae, Zygophyllaceae, Hydrophyllaceae i Papilionaceae. W. S. Cooper navodi 74 različite vrste grmova, iz kojih je sastavljen č.

LIT.: A. F. W. Schimper i F. C. Faber, *Pflanzengeographie auf physiologischer Grundlage*, 3. izd., svez 2., 1935; W. S. Cooper, *The broad-sclerophyll vegetation of California*, 1922; F. G. Plummer, *Chaparral*, 1911. I. P.

ČAPEK, 1. Emanuel, ✳ Jičín 24. XII. 1880, češki publicist i urednik političkih časopisa. Jedan je od vođa radikalno napredne mladeži, koja je prišla t. zv. češkoj naprednoj stranci prava, što su je osnovali Rašin, Baxa i dr. 1899. Pisao je uglavnom o političkim prilikama u Češkoj (*O straně státoprávně pokrokové*, 1912; *K literatuře o dějinách studentstva*, 1914; *Politické poměry v ČSR*, 1924), izdao zbornik *Směr radikálně pokrokový ve studentstvu 1898—1908*, 1910 i 1912, i uređivao političke časopise: *Časopis pokrokového studentstva, Pokroková revue* i *Československé sjednocení*. Prevodio je sa stranih jezika (A. Fouillée: *Výchova se stanoviska národního*, 1907; R. Rolland: *Mahátma Gándhi*, 1924, i dr.).

2. **Jan Blahoslav,** ✳ Třeběchovice pod Orebem 1903, češki književni povjesničar i književnik, docent sveučilišta u Pragu. Pisac je povijesne pripovijetke *Zlomený kmen* (1925), pjesnik misaone i religiozne lirike *Slovo nad světlem* (1929) i *Boj o milost* (1931). Glavno mu je književno-povijesno djelo *Československá literatura toleranční 1781—1861* (1938, u 2 sv.). Vrlo je plodan pisac o različitim književnim pitanjima.

3. **Josef,** ✳ Hronov 23. III. 1887, češki slikar i književnik. Učio je slikarstvo u Pragu i u Parizu; zavolio je pučko slikarstvo. O svojim slikarskim simpatijama pisao je u knjigama *Nejskromnější umění* (1920), *Málo o mnohém* (1923), *Umění přírodních národů* (1938). Zajedno s bratom Karlom napisao je dvije misaone drame (*Ze života hmyzu*, 1920, i *Adam Stvořitel*, 1927), u kojima dolazi do izražaja skepticizam, dvije zbirke pripovijedaka, dramoleta i crtica *(Zářivé hlubiny*, 1916, i *Krakonošova zahrada*, 1918), u kojima izražava ljubav prema životu, i veselu igru *Lásky hra osudná* (1910). Sam je napisao ova prozna djela: *Lelio* (1917), *Pro delfína* (1923), *Země mnoha jmen* (1923), *Stín kapradiny* (1930) i *Kulhavý poutník* (1936). Ovaj posljednji, metafizički roman, filozofska je ispovijed umjetnika mislioca s osjećajnim srcem. J. Č. zagledava u svojim proznim knjigama s ljubavlju u tmine svijesti i podsvijesti, pa je označen kao prethodnik nadrealističkog književnog pravca. J. Č. surađuje u istaknutim dnevnicima i umjetničkim časopisima, pa je kao novinar izdao dvije feljtonističke knjige: *Umělý člověk* (1924) i *Ledacos* (1928).

LIT.: V. Nezval, *J. Č.*, Postavy a dílo, sv. XIV., 1937.



KAREL ČAPEK

4. **Karel,** ✳ Male Svatoňovice 9. I. 1890, † Prag 25. XII. 1938, češki književnik i novinar. Bio je sin liječnika; gimnaziju je učio u Kraljičinom Gradcu, Brnu i Pragu, filozofiju u Pragu, Berlinu i Parizu, a 1915 doktorirao je disertacijom o filozofiji pragmatizma. Živio je od književnog i novinarskog rada.

Č. je vrlo istaknuti češki književnik, a njegov je književni rad vrlo obilan i raznolik. Zajedno s bratom Josefom napisao je više zbirki pripovijedaka i drama (→ Josef). G. 1920 napisao je vitalističku komediju *Loupežník*.

Kao pristalica filozofije pragmatizma, koji propovijeda vjeru u čovjeka i njegovo djelo, prikazuje nam se Č. u književnim djelima kao poklonik čovječnosti. Odatle njegov otpor prema pretjeranoj uljudbi i natprirodnim, titanskim snagama. U zbirci pripovijedaka *Boží muka* (1917) još ga muče nerješive tajne svemira i ljudske duše, dok u zbirci *Trapné povídky* (1921) saučestvuje u bolu potištenih. U kolektivnoj utopističkoj drami *R. U. R.* (1920) buni se protiv uljudbene mehanizacije i titanizma, koji prijete, da i čovjek bude pretvoren u stroj. Komedijom *Věc Makropulos* (1922) uzima na nišan težnju za tjelesnom besmrtnošću. Utopistički roman *Továrna na Absolutno* (1923) pokazuje opasnost, koja prijeti čovjeku od natprirodnih sila. Isto tako i titanizam nauke može čovječanstvu donijeti samo nevolje, kako on razlaže u utopističkom romanu *Krakatit* (1924). Čovječja toplina i usrdnost, ljubav i požrtvovnost vrijede više od spomenutih veličina. To je temeljni sadržaj njegovih zbirki pripovijedaka: *Povídky z jedné kapsy* (1929) i *Povídky z druhé kapsy* (1929), a upravo je kao uzor izneseno u romanu požrtvovnosti *První parta* (1937). Humor i satira progovaraju u utopističkom romanu *Válka s mloky* (1936), u prikazu borbe slabog čovjeka s pobunjenim amfibijskim robotima.

Pitanjem relativnosti ljudske spoznaje pozabavio se K. Č. u noetičkoj trilogiji romanâ: *Hordubal* (1933), *Povětroň* (1934) i *Obyčejný život* (1934), kojima je želio pokazati, kako je odlučno za spoznaju, tko stvar promatra i s kojeg je gledišta prosuđuje. Od humanista nije daleko do pacifista, kakav je Č. u utopist. drami *Bílá nemoc* (1937) i djelomično u tragediji materinstva *Matka* (1938).

Č. se afirmirao i kao putopisac. *Italské listy* (1923), *Anglické listy* (1924), *Výlet do Španěl* (1930), *Obrázky z Holandska* (1932) i *Cesta na sever* (1936) daju o pojedinim zemljama umjetnička gledanja krajina, ljudi, kulture i duše zemlje. — *Hovory s T. G. Masarykem* (1928—35, 3 sv.) i *Mlčení s T. G. Masarykem* (1935) prikazuju mislioca Masaryka na osobit način: Masaryk sam kao u razgovoru ispovijeda svoje nazore i tumači svoje djelovanje. — Priredio je i izbor francuske lirike *(Francouzská poesie nové*

doby (1920 i 1936) i napisao čitav niz kozerija *(Zahradníkův rok*, 1929, *Jak se co dělá*, 1938, i dr.) i popularno pisanih knjiga o filozofiji i književnosti *(Pragmatismus čili Filosofie praktického života*, 1918, *Marsyas*, 1931, i dr.). Za djecu je napisao *Devatero pohádek* (1932).

K. Č. odlikovao se dubokim gledanjem u čovječju dušu i bolove, jakom pjesničkom imaginacijom, velikom obrazovanošću, izgrađenim stilom i majstorskim pričanjem, tako da se broji među prvake češke knjige. Nekoliko puta je postigao državn nagradu, a najviše je prevođen na strane jezike od svih suvremenih čeških književnika.

Na hrvatski jezik preveo je *Prvu smjenu* i *Razgovore s Masarykom* B. Vračarević (Zagreb 1940), *Dnevnik iz Engleske* I. Esih (Zagreb 1939), a po koja pripovijetka ili odlomak prevedeni su u književnim časopisima. U zagrebačkom kazalištu prikazivala se 1937 njegova *Bijela bolest* (prev. Nina Vavra). U *Književnim horizontima* 1935 pisao je o njemu Lj. Jonke.

LIT.: V. Černý, *K. Č.*, Postavy a dílo, sv. VI., 1936; predgovor J. Mukařovskog u *Výboru z prozy K. Č.*, 1934; J. Haller, *O slohu K. Č.*, Přítomnost, 1937; F. Götz, *Básnický dnešek*, 1931. Lj. J-e.



KAREL ČAPEK-CHOD

ČAPEK-CHOD, Karel Matěj, ✳ Domažlice 21. II. 1860, † Prag 3. XI. 1927, češki književnik i novinar. Potječe iz junačkog chodskog kraja, pa je svom prezimenu dodao pridjevak Chod. Istakao se likovnom kritikom. S njime je češka književnost doživjela vrhunac naturalističkog romana i pripovijetke. Piše brojne pripovijetke iz različitih životnih područja i opsežne društvene romane. Uz glavnu radnju niže obilje sporednih slika, koje su same za sebe gotovo male cjeline. Potanko poznavanje životnih pojava, bujan pripovjedački talenat, umjetničko proživljavanje iznošenih sudbina i smisao za ironiju i karikaturu obilježavaju ovog prvaka češkog romana. Po svojem determinističkom shvaćanju zapada u neki pesimizam, iz kojega ga uzdiže samo ljubav prema životu.

Počeo je sa socijalnom pripovijetkom *(Povídky*, 1892), ali je naskoro dao roman iz života praških nižih slojeva *(V třetím dvoře*, 1895). Iza toga se opet vraća pripovijetki, uzimajući često sadržaje iz zapadnočeškog života. G. 1908 tiska eksperimentalni roman *Kašpar Lén, mstitel*, zapravo studiju o postanku zločina u duši zidara, kómu je zavedena djevojka. Glasovit mu je roman *Antonín Vondrejc* (1917—18), u kojem slika sudbinu pjesnika, koji se mukotrpno probija kroz život i usprkos uspjesima nailazi na toplinu samo kod konobarice, koja ga poslije sloma spasava, da ne umre od gladi. Praški visoki društveni život naširoko je prikazao u romanu *Turbina* (1916), u kojem zahvaća u veleobrtnički, tehnički, glazbeni, kazališni, športski i bibliofilski svijet. U opširnom romanu *Jindrové* (1921) obradio je odnos oca i sina s problemom moralne odgovornosti roditelja prema djeci. Za romane *Vilém Rozkoč* (1925) i *Řešany* (1927) uzeo je sadržaj iz umjetničkog života: stvaralačka snaga kipara V. Rozkoča gubi se u lakomislenu životu bohemskog i velegradskog svijeta; poslije stradanja u ratu on ozdravljuje i spoznaje veličinu umjetnosti, kojoj se odano vraća. Čarobnu i poraznu moć umjetnosti za strastvene ljubitelje dočarava u omanjem romanu *Humoreska* (1924).

Zbirke njegovih pripovijedaka jesu: ***Nejzápadnější Slovan*** (1893), ***Nedělní povídky*** (1897), ***Dar sv. Floriána*** (1902), ***Patero novel*** (1904), ***Nové patero*** (1910), ***Patero třetí*** (1912), ***In articulo mortis*** (1915), ***Z města i obvodu*** (1913), ***Siláci a slaboši*** (1916), ***Ad hoc*** (1919), ***Romanetto, Tři chodské grotesky, Pohádka*** (1920), ***Větrník*** (1923), ***Čtyři odvážné povídky*** (1926), ***Psychologie bez duše*** (1928).

Ovom bujnom, jedrom, ironičnom i sarkastičnom pripovjedaču prigovara se ipak, da neka njegova djela nose značaj konstruiranosti i da više puta glavna radnja trpi od prevelikih zastranjivanja. Ipak je on jedan od najboljih čeških pripovjedača. Na hrvatski jezik nije prevođen.

LIT.: F. Kovárna, *K. M. Č. Ch.*, Postavy a dílo, sv. VIII., 1936. Lj. J-e.

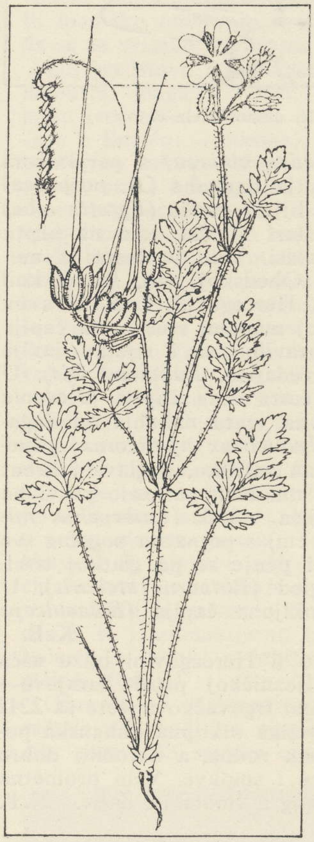
ČAPIGIN, Aleksandr P., ✳ 1870, ruski pripovjedač, »pjesnik ruskoga sjevera«. Pripovijesti i romani: *Neljudimye* (Samotnici), *Belyj skit, Razin Stepan.* J. B.

ČAPLOVIČ, 1. Jan, ✳ Horní Pribelci 21. IX. 1780, † Beč 4. V. 1847, potomak male slovačke plemićke porodice. Bio je odvjetnik i vršio različite pravničke funkcije kod crkvenih oblasti; 1809 boravio je kao biskupov tajnik u Pakracu i tako upoznao neke hrvatske krajeve, koje je kasnije opisao u djelu *Slavonien und zum Theil Croatien* (Pešta 1819, 2 sv.). U pitanju slovačkoga književnog jezika pristao je uz reformu A. Bernoláka (v.) i spjevao u tom duhu *Slovenské verše* (1822). Kao odlučan branilac Slovaka od pomadžarivanja pisao je članke u novinama, a 1842 objelodanio o tome u Pragu spis *Rozjímání o zmaďařování země Uherské aneb o Nemaďarů v Uhřích na Maďary obracování*. Glavno mu je djelo prikaz Ugarske pod naslovom *Gemälde von Ungarn* (Pešta 1829, 2 sv.).

BIBL.: *Der Sprachkampf in Ungarn*, Zagreb 1814; *Enchiridion lexici corporis juris regni Hungariae*, Bratislava 1816; *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn*, Beč 1821, 2 sv.; *England und Ungarn, Eine Paralelle*, Halle 1842; *Ungarns Industrije und Kultur*, Leipzig 1843.

2. Vavřinec, ✳ Jasenová Orava 1778, † Bratislava 1853, slovački rodoljub i novinar. Bio je arhivar i tajnik u grofa F. Zichyja te sabrao do 60 tisuća knjiga, koje je 1839 predao javnosti. Danas upravlja tom knjižnicom župa u Dolnom Kubínu.

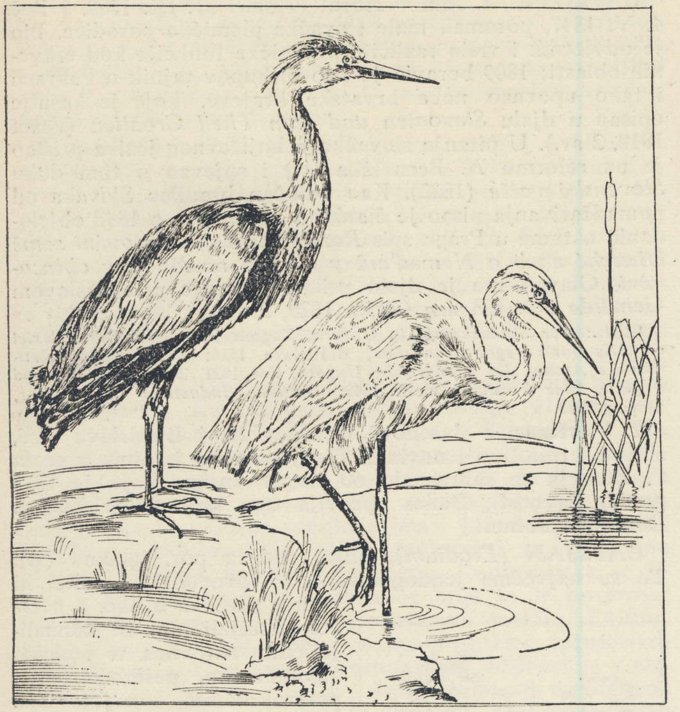
ČAPLJAN *(Erodium)*, biljni rod iz por. igličine (v.). To su najveća jednogodišnje ili dvogodišnje, više ili manje dlakave biljke, s perasto razdijeljenim ili nerazdijeljenim listovima te ponešto zigomorfnim, peteročlanim i peterokružnim cvjetovima. Vrlo je značajan plod kalavac: on se u zrelom stanju raspada u 5 dijelova, koji se zajedno s pripadnim sjemenkama otkidaju od skupne osi na taj način, što se njihovi kljunasti, više ili manje dlakavi i veoma higroskopični nastavci naglo saviju poput zavojnice (spirale). Zbog higroskopičnosti ti se »kljunovi« u vlažnom stanju izravnavaju i tako izvode značajna gibanja, koja omogućuju utiskivanje sjemenaka u zemlju. A zbog istog se tog svojstva neke vrste čapljana (na pr. *E. ciconium*) upotrebljavaju kao higroskopi.



ČAPLJAN

Najviše vrsta čapljana živi u području Sredozemlja. Kod nas je posvuda dosta česta vrsta *E. cicutarium* (L.) L'Her., koja ima rasperjane listove, svijetlo grimizne cjetove i gole prašnike. U našim pak primorskim krajevima rastu i vrste *E. ciconium* (L.) L'Her. (s rasperjanim listovima, svijetlo modrim cvjetovima i trepavičastim prašnicima) i *E. malacoides* (L.) Willd. (s nerazdijeljenim, srcastim listovima). S. H-ć.

ČAPLJE *(Ardeidae)* pripadaju porodici pticâ, koje su u srodstvu s rodama i ražnjima, a gaze plitku vodu visokim nogama ili gigaljama, zbog čega i dobiše ime »gigaljače« (po Gjurašinu). U č. je glava malena, dugačak kljun oštrobridast, a prsti dugački i tanki. Žive uz vode tekućice, bare i močvare, a hrane se najradije ribama, ali love i žabe, miševe i kukce. Lete izvrsno, a sve su naše vrste selice. Č. danguba i bijela velika grade gnijezda od suhih grančica, koje iznutra oblažu travom i šašem, među trskom i šašem, a ostale na drveću. Jaja su im zeleno modra i služe čovjeku kao hrana. Č. su štetne po ribarstvo. Njihovo se perje, osobito na hrptu mužjaka velike bijele čaplje, cijeni, pa se seljački momci i djevojke rado njim kite, a gospođe upotrebljavaju takve perjanice (»aigrette«) na svojim šeširima. U hrvatskoj fauni poznamo 9



ČAPLJE, lijevo siva č., desno bijela č.

vrsta čapalja: Siva čaplja *(Ardea cinerea)* s perjanicom na zatiljku i pod vratom. Čaplja danguba *(A. purpurea)* na tjemenu crna, inače rđasta. Bijela čaplja *(Egretta alba)* veća je i vitkija od sive, a stari mužjak ima na hrptu krasne isperke, dugačke kao vlasi. Vrlo je česta ta močvarica u slavonskim barama, Obedskoj bari, Palači kod Osijeka, na Hutovom blatu u Hercegovini i dr. U svim našim močvarama živi u velikoj množini srebrnasta čaplja (mala, *Egretta garzetta)*. Nepravilno se i rijetko javlja kod nas slavonska čaplja (govedarica, *Bubulcus ibis*). U močvarama Neretve vrlo je česta žuta čaplja *(Ardeola ralloides)* rđasto žute boje, a na vratu nabuhla od dugačkog perja. Gak kvakavac *(Nycticorax nycticorax)* pepeljasto je siv s tri duga pera na zatiljku, a glava i hrbat su mu crni; leže se u velikoj množini, gnijezdo pravi na drveću; meso mu jedu. Čapljica voljak *(Ixobrychus minutus)* najmanja je čaplja (40 cm) s pernatim nogama sve do stopala, skače po drveću i penje se po glatkoj trsci. Ovamo ide i bukavac nebogled *(Botaurus stellaris)*. U Africi živi zanimljiva krupnokljuna čaplja *(Balaeniceps rex)*. K. B.

ČAPLJINA, kotarsko mjesto u Hercegovini blizu ušća Trebižata u Neretvu, na željezničkoj pruzi Sarajevo—Mostar—Dubrovnik. To je važno trgovačko mjesto sa 2242 stan. (1931), gdje se nalazi i velika otkupna duhanska postaja. Okolica Čapljine je dosta rodna, a naročito dobro uspijeva duhan, dinje, lubenice i smokve. Vrlo prometna cesta vodi iz Č. preko Ljubuškog u Imotski i dalje. N. P.



VODOPAD KRAVICE KOD ČAPLJINE

ČAPOJEV → **Gurjev.**

ČAPORCI, čapci, su rožane tvorevine tuljkasta oblika, koje su smještene na vršcima prstiju. Čaporke imadu gmazovi, ptice i sisavci. Oni odgovaraju noktima čovjeka, samo imadu drugačiji oblik i značenje. Kopita i papci odgovaraju čaporcima, a razlika je u tome, što su se čaporci prilagodili posebnome načinu upotrebe prstiju. O čaporcima može se općenito govoriti samo kod ptica, a kod domaćih životinja jedino kod psa i mačke, kod kojih su spomenute rožane tvorevine na njihovu vršku manje više zašiljene, te su u duljini manje zavijene nego u poprečnom pravcu. Č. služe zaštiti vršaka prstiju, zatim kopanju, a kod mačke penjanju i hvatanju plijena. J. S.

ČAR → **Čaranje.**

ČARANJE (magija) je djelatnost, osnovana na vjerovanju u mogućnost neobičnog, odnosno tajanstvenog, mimonaravnog djelovanja čovjeka na živa bića, nebeska tijela i druge predmete te na pojave u svijetu, odnosno na tok prirodnoga zbivanja tako, da se zadovolji težnja onih, koji čaraju, a ne može se zadovoljiti naravnim putem. Č. može biti dobronamjerno ili zlonamjerno, i to svagda bilo posredno bilo neposredno na dobro, odnosno na štetu pojedinaca ili cijelih ljudskih zajednica. Po uobičajenom vrstanju č-a (po J. G. Frazeru) dijeli se ono u dvije vrste: *homeopatsko* ili *imitativno* (ili mimetičko) i *kontagiozno* ili *dodirno;* obje se vrste osnivaju na 2 »zakona«: zakonu sličnosti i zakonu dodira, kontakta (a oba ta zakona po Frazeru obuhvata zakon simpatije). Homeopatsko se č. zbiva na pr. u slučaju, kada se hoće kiša izazvati tim, da se kakav naročit predmet, a osobito živo biće, kvasi vodom. Osniva se na pretpostavci, odnosno vjerovanju, da



MAGIČKA CEREMONIJA AUSTRALACA ZA MNOŽENJE TOTEMA-ŽIVOTINJE WALLABY

slično izaziva slično. Kontagiozno se č. vrši s ma kakvim predmetom, koji je bio u dodiru s onim, kome je č. namijenjeno, ili je to bio njegov dio (na pr. kosa, nokti i dr.), pa se č. upravlja na taj predmet s vjerom, da će na tome, što se učini s tim objektom, imati dio u punoj mjeri i onaj, kome je č. namijenjeno (zbog toga, jer se vjeruje u neprestano trajanje žive veze između onoga bića i dotičnog predmeta). Često se govori i o *analogijskom* č., a to se uglavnom podudara s gornjim homeopatskim ili imitativnim č. Međutim navedene dvije vrste ne iscrpljuju sve faktične vrste i suvrstice č. Potanju općenitu diobu izveo je K. Moszyński, koji ga dijeli najprije u submagičko i pravo magičko (kod prvoga je čin racionalan, ali objekt, odnosno osobine objekta, na koje se odnosi, nisu onakve, kako se vjeruje; kod drugoga je i sam čin iracionalan). Pravo magičko č. vrsta on u translacijsko (prenošenje magičkoga učinka izravno na željeni objekt), transmisijsko (slanje magičkoga učinka na željeni objekt na neku udaljenost), simpatetičko (umišljeno djelovanje na neki objekt zbiljskim sličnim činom na nekom drugom predmetu, obično njemu sličnom ili s njim vezanom), kreacijsko (fiktivno stvaranje nekoga objekta ili bića primanjem njegove spodobe ili stvaranje predmeta, koji ga prikazuju) i incepcijsko (davanje povoda nekom budućem činu ili stanju tim, da se ono samo započne). — Naravno je i opravdano



PLES AMERIČKIH INDIJANACA (HOPI) SA ZMIJAMA ZA IZAZIVANJE KIŠE



ČARANJE ZA LOV BIZONA U DOBA PALEOLITSKO
(Strelice u tijelu)

razlikovanje aktivnoga i pasivnoga (ili bolje defenzivnoga, obrambenoga ili preventivnoga) č. Aktivno č. obuhvata sve ono, gdje je neki magički čin (koji može trajati dulje ili kraće vrijeme) upravljen na uzrokovanje i postizavanje željenoga učinka, s nebrojeno različnih mogućnosti, smjerova, ciljeva i načina č., pa bi primjeri bili upravo neiscrpni. Što se tiče ciljeva i sredstava č., treba neke naročite i češće slučajeve zabilježiti. Tu je u prvom redu č. za dobar prirod bilja: magičko izazivanje kiše na pr. kvašenjem nekoga lica (→ dodola) ili naročitih kamenčića, ili s pomoću magičkih slikarija, koje prikazuju oluju, kišu i t. d.; prenošenje priroda jedne godine na drugu na pr. miješanjem sjemenaka prošlogodišnjega priroda među sjeme iduće godine (tako kod nas žitnoga zrnja sa žetvenoga vijenca među sjeme). Zatim č. za dobar priplod životinja, posebno za osobito poželjnu vrstu (na pr. poznatim čistim analogijskim č. o Božiću: koliko iskara izazove udaranje po drvetu, toliko da bude mladunčadi domaćih životinja; ili za množenje šarenih jaganjaca na taj način, da se pred bređe ovce kod napajališta stave našarani prutovi, pa će pogled na njih uzrokovati šarenilo, što je potvrđeno već u Sv. Pismu, a i u novija vremena). Dalje č. za postizavanje punoće, težine, vrijednosti, čvrstoće i t. d. nekoga proizvoda (na pr. stavljanje među sjeme predmeta teška kao što je brus ili olovo, ili predmeta puna, obla kao što je jaje, ili čista odnosno mnogo vrijedna kao što je srebrn novac, ili predmeta, koji je gust kao što je češalj ili četka, među žitak za sijanje ili sadnju, pa će od toga porasti gusto, čisto, puno i teško, i dobro će se plaćati). Treba zabilježiti i magičko davanje životne odnosno zdravonosne snage živim bićima (na pr. udaranjem naročitim šibama ili grančicama, osobito u proljeće, kad su pune životne snage i po narodnim vjerovanjima zdravonosne, koja se izravno prenosi na udarano biće). Slično se, osobito u primitivnijih naroda, vrši č. i s nebeskim tijelima, a još više s različnim atmosferskim pojavama (kišom, dugom, vjetrom i t. d.). Napokon naročiti smjer magičke djelatnosti čini ljubavno č. u nebrojenim oblicima i načinima. — Jednako kao dobronamjerno č. može biti zlonamjerno s tim, da nekome biću naškodi, oduzme nešto ili ga uništi (tako na pr. magičko oduzimanje mlijeka tuđem blagu oponašajući muzenje na konopu, ularu ili sl.; ili magičko ometanje bračne veze među mladencima tim, da se za vrijeme vjenčanja zatvori tome namijenjeni lokot).

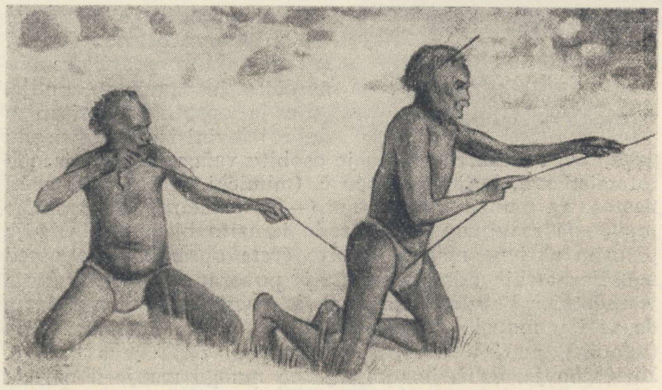
Od sredstava i pomagala za č. ističu se, osim već spomenutih: magičke riječi, redovno kao već ustaljene formule (rečenice, stihovi, na pr. pri gore spomenutom običaju o Božiću; → basma), geste (pokazivanje »rogova« ima prvobitno takvu svrhu), različni likovi i znakovi (osobito pentagram i heksagram, katkada i kukasti križ i dr.), pisane magičke formule (sator, abracadabra i dr.), magički krug (izveden na bilo koji način: kretnjom, konopom, koncem, lancem, oranjem uokrug i t. d.), čim se ili magički zaštićuje ono, što je unutar kruga (obrana od pošasti brazdom, oboranom uokrug oko tora ili sela, i sl.), ili se moću kruga zadržava na okupu sve, što je u njemu ili na njemu (na pr. kokoši u krugu od konopca na »kokošnji Badnjak«), dalje lik ili slika nečega (na pr. lik ruke, osobito u bližem Orijentu, ima odbojnu moć), — da se ne nabrajaju i nebrojeni predmeti, kojima se pridaje i iskorištava moć za č. (osim već spomenutih talismanai [v.], neke naročite kovine, osobito željezo, izvjesno drago i poludrago kamenje: karneoli, ametisti i dr., bolemniti, t. j. pretpovijesni kameni artefakti, koji se najčešće tumače kao pali s neba udarom groma, i otuda im posebna moć, dijelovi mrtvaca ili njegove odjeće, napose kost, koja može magički izazvati umrtvljenje i t. d.).

Naročito je sredstvo č. oštar pogled urokljiva oka, uricanje, t. j. zlonamjerno izazivanje neke nedaće, redovno bolesti (→ urok; prvobitno je to izricanje određenih magičkih riječi).

Obrambeno (defenzivno i preventivno) č. ima svrhu, da sačuva od škodljive magičke djelatnosti bilo s neke naročite strane, ili sasvim općenito, od nepoznatoga eventual-



KONJSKE LUBANJE I KOŽE KAO OBRAMBENA MAGIJA
(Altaj — Sibirija)



AUSTRALCI NA DALJINU ČARANJEM UZROKUJU SMRT PROTIVNIKA



MASKA OD VUČJE GLAVE KAO MAČIČKO SREDSTVO
(Eskimi na Alaski)

noga č. bilo od koga i na bilo koji način vršena; prema tome ovo obrambeno č. može biti namijenjeno da pobija, uklanja, uništava neki već izvršeni neželjeni magički učinak ili da ga unaprijed odbija, priječi, štiti od takva učinka, koji bi mogao negdje zaprijetiti. Tome služe: osobiti predmeti, koji po vjerovanjima trajno nose neku odbojnu moć protiv č. i stavljaju se na sam objekt, koji je u opasnosti da bude učaran, ili bar u njegovu blizinu, a mogu to biti najrazličnija apotropejska sredstva protiv zlih sila, čaranja, napose protiv uroka (→ urok, apotropej), a takvi su ponajviše i prerazlični amuleti, hamajlije (→ amulet) i zapisi (v); tome služe i neki čini i pojave, koji prigodično imaju, odnosno steku apotropejsku, obrambenu moć za sve, što im je na dohvatu (na pr. dim nekih obrednih vatara, kao što su kod nas ivanjske, uskrsne i dr.; ugarci od tih vatara, napose od izgorjela badnjaka; oštri zvukovi, kao pucanj biča, puške; oštri mirisi, na pr. dima, češnjaka i sl.; ljuti okusi, kao onaj češnjaka; žive boje, osobito crvene i t. d.); tome služi i križanje ljudi, životinja, oblaka i t. d., kucanje o drvo, na pr. stol, da ne bude makar i nenamjerna začaranja, pljucanje u istu svrhu, kazivanje određenih obrambenih riječi protiv čari, osobito uroka. I velik dio zabrana *tabu* (v.) u najužoj je vezi s obrambenom magijom, t. j. u slučaju, da se krše, prijeti opasnost, da će branjeno biće, predmet, pojav biti zahvaćeni č-em, koje im prijeti.

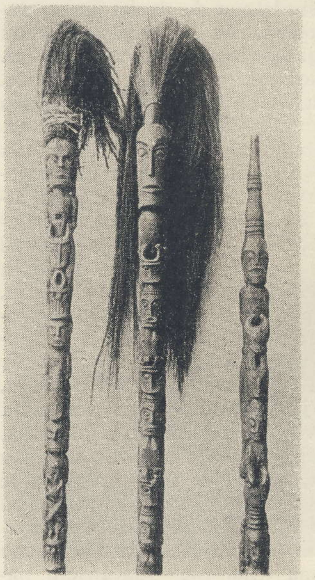


DRVENE FIGURE ZA ZADAVANJE ZLA PROTIVNIKU
(Loango — zapadna Afrika)

Č. poznaju u bilo kojem obliku gotovo bezizuzetno svi narodi i kulture svijeta. No naročito je razvijeno ondje, gdje je opstanak zavisan o dobroj lovini i dobru prirodu uzgajanoga bilja. Stoga mu je osobito važna uloga u naroda totemističkih, koji s pomoću č. (mimički, plesovima i slič.) nastoje razmnožiti svoj totem (→ totemizam). No jednako je veoma razvijeno č. u naroda izrazito biljogojskih, gdje je osim aktivne magije osobito česta obrambena, a usred matrijarhatskih odnosa najuže je povezana sa ženom (koja je začetnica kulture bilja), i tu je, zacijelo, korijen pojavu, da se i u mnogih drugih naroda i kultura, etnološki viših (mlađih), pa i u evropskih, u prvom redu žena bavi č. Značajno je, da č. ima razmjerno mnogo manje u naroda na najprimitivnijem stupnju, tako u prakulturnih lovaca i sabirača (→ kultura). U istočnjačkoj pismenosti (islamskoj, indijskoj, židovskoj i dr.) ima čitavih traktata o č., čarobnjačkim sredstvima, metodama, receptima i t. d., osobito za ljubavno č.

Na osnovi nekih predmeta i likova opravdano se drži, da je č. bilo poznato i u starijim, a pogotovu u mlađim pretpovijesnim kulturama (takav je vjerojatno na pr. iz jednoga nalazišta u Srijemu lik čovjeka od gline s urezima kao zabodenim strelicama, koji odgovara suvremenim takvim figurama u nekih afričkih, evropskih i dr. naroda, koje služe za zadavanje muka i smrti protivnika tim, da se u njih zabijaju čavli, šiljci i slič.). Uostalom, paralelizam mnoštva drugih kulturnih elemenata pretpovijesnih kultura s odgovarajućima recentnim u krugu etnologije sam po sebi izaziva pretpostavku č. u pretpovijesnim vremenima.

O korijenu i starini magizma ima više nazora. Jedan stavlja početke č. u najstarije doba razvoja kulture među prve izražaje čovjekova vjerovanja, čim je naslutio opstojanje nekih tajanstvenih sila, odnosno nazirao njihovo djelovanje; neki zastupnici toga mišljenja posebno ističu, da je magizam starija pojava nego animizam (v.), pa prvome stoga daju naziv preanimizam (R. R. Marett, K. Th. Preuss i dr.; → preanimizam). Korijen i povod magizmu nalaze neki u vjerovanju, konstatiranu u različnih naroda, u neku tajanstvenu moć, koju nosi u sebi svaki (odnosno samo izvjesni) objekt u svijetu (mana, manito orenda, wakan i dr.), kojom se čovjek može poslužiti u svrhu č.; po tome je taj nazor, koji se tiče i č., dobio naziv dinamizam (J. H. King; → dinamizam).



ŠTAPOVI ZA ČARANJE SA SUMATRE

U životu i običajima Hrvata kao i većine drugih Slavena č. ima i danas ne malu ulogu, premda je kroz nedavnu prošlost mnogo toga napušteno, prosvjetom potisnuto, a u mnogo slučajeva živi samo kao relikt, puki vanjski čin, ustrajnošću tradicije kod zgode ponavljan, ali bez pravoga ili bez ikakvoga vjerovanja u zbilju i mogućnost magičkog učinka. Osobito je mnogo č. kod nas povezano s godišnjim i životnim običajima (oko Božića, Uskrsa, Jurjeva, Ivanja, 1. svibnja, o porodu, u djetinjstvu, šišanom kumstvu, posebno mnogo o svadbi i pokopu); dalje s gospodarskim radovima (oranje, sjetva, izazivanje kiše, žetva, neki stočarski, a osobito pčelarski običaji), manje u vezi s lovom, ribarstvom i rukotvorskim poslovima; kao u svih evropskih naroda ljubavno je č. i kod nas veoma mnogostrano, često i zamršeno, na oko i kuriozno (→ ljubav). — S pojmom *čaranje, čari, čarke* istoznačni su u hrvatskom jeziku i izrazi *vračanje, vračke* i *bajanje, bahorenje* (premda se kod ovoga posljednjeg pomišlja više na čaranje magičkim riječima, formulama, inkantacijama, kao i kod izraza *šapljanje* za č.

LIT.: J. G. Frazer, *The Golden Bough* I., II., The Magic Art and the Evolution of Kings. London 1926[3]; Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, II/1, Krakov 1934; Th. W. Danzel, *Magie und Geheimwissenschaft*, Stuttgart 1924; W. Schmidt, *Ursprung und Werden der Religion*, Münster i. Westf. 1930; ZNŽO (u mnogim prilozima iz različitih krajeva); E. Lilek, *Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine*, GIZM VI.
M. G-i.

ČARAPA → Odijelo.

ČARDAK, stražarnica na Krajini, koja je služila za to, da se iz nje podesnim sredstvima obavijesti vojska i susjedno stanovništvo o dolasku neprijatelja. Č. je u kasnije doba stajao redovito na stupovima, da bude na stanovitoj visini, a bio je izgrađen od dobroga drveta i čvrste građe. Posada mu je bila malena, ali je po naravi službe morala biti vrlo požrtvovna, jer je budno morala paziti na kretanje neprijatelja. Približavanje njegovo javljala je na tri načina: paljenjem vituljače (njem. Kreidfeuer), tako da se vatra na daleko vidjela, ili pucanjem u određenom obliku (Kreidschuss) i zvonjenjem na okolnim crkvama (Glocken-



LIK LJUDSKE GLAVE ZA KIŠNU MAGIJU (Melanezija)

schlag). Ustrojba č-a sastojala se u tome, da su svaki od tih načina prihvaćali određenim redom susjedni č-i, te se tako skupljala dovoljna vojska na obranu i opominjalo stanovništvo na oprez. Takva obavještajna služba uvedena je na Krajini već u prvim godinama njena opstanka. Službeno je uvedena 1522 i provedena po Hrvatskoj, Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj i Ugarskoj na granici prema Turcima i dijelom u unutrašnjosti. U Hrvatskoj je njeno ustrojstvo bilo isprva povjereno Frankopanima u Tršcu i Brinju, Ivanu Kobasiću na gornjoj i Nikoli Zrinskom na donjoj Uni. Ti visoki časnici na Krajini postavili su stalne straže i č-e na putove, kojima su turske vojske obično ulazile na krajiško područje. Ubrzo je takva obavještajna služba provedena i na zemljištu između Drave, Save i Kupe. S vremenom je ona još bolje uređena, te je dobila svoj stalan pravilnik i posebno plaćenu momčad. Tada je točno određeno, u kojem će se obliku davati vatra vituljačom, koliko će se pucanja odapinjati, kako će se zvoniti u zvona, koji će čardaci u daljnoj unutrašnjosti smjeti te obavještajne znakove širiti dalje i dokuda. Oblik pucanja bio je već u prvo vrijeme određen tako, da se najprije puklo uzastopce jedanaest puta, a zatim poslije male stanke još tri puta. Zvona po crkvama zvonila su u stranu, što se na Krajini zvalo »na šturmu« ili »na uzbunu«. Po pravilniku daljne su širenje obavijesti u daleku unutrašnjost smjele vršiti samo središnje stanice pukovnijske ili bataljunske. Obavještajnu službu s pomoću čardaka uvela je rano i turska vojska na granici. Od nje je i preuzeta riječ »čardak«, mjesto koje su Hrvati prije govorili »straža« ili »stražbenica«. Na turskoj strani č-e su često izgrađivali u većem obliku, te je u njima mogla postojati i veća posada i s jačim oružjem. Čardaci na Krajini ispunili su svoju zadaću već u ratovanju 16. i 17. st. Ipak su oni veliko značenje dobili i u novom ustrojstvu Krajine, koje je provedeno poslije turskoga poraza koncem 17. st., kada se granica pružila prema cijeloj Uni i uza Savu sve do Zemuna. Tada su na toj dugoj državnoj međi podignuti mnogobrojni čardaci po stanovitom redu i u određenim razmacima. U tako velikom broju oni su morali imati i posebnu ustrojbu, koja je njihovo uzdržavanje određivala i osiguravala. Prema tome pravilniku svaka je krajišnička satnija na granici držala po nekoliko č-a. Brodska i gradiška pukovnija imale su na pr. oko 60 č-a, tako da su na svaku satniju otpadala po tri. Čardaci su s vremenom stekli i svoja imena ili po najbližem selu ili po kojem znatnijem prirodnom obilježju. Oni i danas postoje na svom zemljištu u jakoj uspomeni, i na njih upućuju ili nazivi »čardačište« ili koje drugo važnije obilježje.



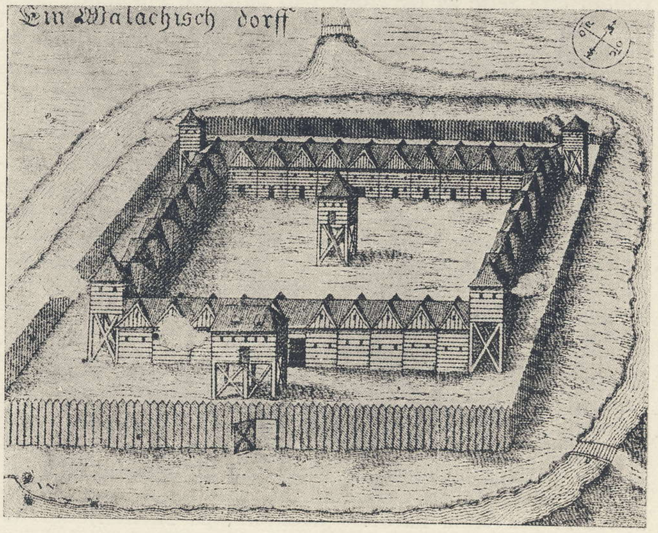
MAKSIMILIJAN VANKA, Copranje proti buri

LIT.: L. Thallóczy i A. Hodinka, *A horvát véghelyek oklevéltára*, I., Budimpešta 1903; G. Bodenstein, *Povjest naselja u Posavini godine 1718—1733*, GlZM 1907; V. Klaić, *Krapinski gradovi i predaja o njima*, VHAD, X., Zagreb 1909; R. Lopašić, *Prilozi za povjest Hrvatske XVI. i XVII. v.*, Starine, XVII., Zagreb 1885; J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, XII. S. P-ć.

ČARDAK → Kuća seljačka.

ČARDAK, vapnenačka i dobro pošumljena planina u zapadnoj Bosni između Glamočkog polja, Vitoroga i Crne Gore s najvišim vrhuncem od 1604 m. N. P.

ČARDAK. Tim imenom naziva se više sela na području Herceg-Bosne (Č. u kotaru Žepče; Č. kod Glamoča, katastralna općina Hasanbegovci; Č. kod Bileća, katastr. opć. Baljke). Važniji je međutim Č., hrvatsko selo 8 km sjeverozapadno od Gradačca (748 kat. stan., 1931). Nazvano je po begovskom č. znamenite obitelji Gradaščevića; taj se č. dizao na otoku usred rječice Tolise. Tu je Husein-kapetan, Zmaj od Bosne, vršio dogovore s fra Ilijom Starčevićem, koji je s kat. narodom bosanske Posavine pomagao Huseinov ustanak protiv Visoke Porte 1831/2. Danas selo Č. ima svoju ekonomiju (od 1908), pučku školu, samostan i lijepu crkvu, koju je osnovao nadbiskup Stadler. U blizini, prema selu Ledenicama, veliko je imanje Vrhbosanske nadbiskupije, koje je kupio također nadbiskup Stadler za uzdržavanje sjemeništa u Travniku i Sarajevu. Uz crkvu u Č-u je sjedište gradačačke župe.



ČARDAK
(Iz Valvasorove knjige *Die Ehre des Herzogthums Krain*, XI. knjiga, 9. svezak)

LIT.: *Rezultati popisa žiteljstva u B. i H. od g. 1910*; M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II., Sarajevo 1912; *Opći šematizam Katol. crkve u Jugoslaviji*, Katol. Tjednik, br. 22., 1942. K. D-ć.

ČARDAŠ. Ovaj se madžarski narodni ples pleše u dvoje sa oštrim izražajem ritma (poput našeg drmeša). U početku u polaganom tempu, zatim brzo u različitim neodređenim likovima i živim okretima. Pleše se i cijelo vrijeme samo u jednom tempu. Čardaš dobro plesati teško je naučiti bez prirođenog osjećaja. Madžari kažu, da je najbolji učitelj čardaša vrela madžarska krv. Time se dade protumačiti i činjenica, da se čardaš kao društveni ples nije mogao udomiti izvan granica svoje domovine. V. K-ć.

ČARDŽUI → Leninsk-Turkmenskij.

ČAREK, Jan, ✻ Heřmaň kod Píska 29. XII. 1898, češki pjesnik. Rođen na selu nosi u sebi ljubav prema seoskom životu, zemlji, ognjištu i obitelji. Kao lirik sa sklonošću prema baladičnosti pjeva o bolu seljaka, otkinutog od zemlje i izgubljenog u gradu. Smiruje se sa slikom toga života u svojoj duši. U ratarima i seoskim obrtnicima vidi svoju braću, s kojom se osjeća vezan po čitavom svijetu. Zbirke su mu: *Vojna* (1920), *Chudá rodina z Heřmaně* (1924), *Temno v chalupách* (1926), *Smutný život* (1929), *Hvězdy na nebi* (1934), *Všechny chalupy* (1936).

LIT.: J. Knap, Predgovor zbirci *Všechny chalupy*. Lj. J-e.

ČARKAR (od tur. čarka »mali boj, zametanje boja«), vojnik strijelac, naoružan puškom ili drugim ručnim vatrenim oružjem, upotrebljen u razvitim postrojima za borbu. Čarkanje je nepovezana borba pojedinih strijalaca, sa svrhom ili da se otkriju položaji i snaga neprijatelja pa da se uzmakne natrag, ili da se zadrži neki položaj, dok ne dođu jače snage, koje se mogu upustiti u redovitu bitku.

ČARNOLUSSKIJ, Vladimir I., ✻ 1865, ruski socijalnopedagoški pisac i prosvjetni radnik. Važnija djela: *Nastoljnaja kniga po narodnom obrazovanju* (Priručnik za pučko prosvjećivanje), *Osnovnye voprosy narodnago obrazovanja*, 1909—1912, 4 sv., i dr. J. B.

ČAROBNJAK je u neciviliziranih naroda čovjek, koji vrši čaranje kao svoju manje ili više stalnu djelatnost; rjeđe mu je to jedino zvanje, nego redovno uz drugo životno zanimanje bavi se i čaranjem. Tako su osobito često u nekih afričkih i azijskih naroda kovači č-i. Često u djelatnosti ovakvih č-a prevladava jedan određeni smjer, osobito ljekarsko čaranje (otkuda im naziv *medicinman*, uveden u stručnoj književnosti različnih jezika). U afričkih crnaca na pr. u Kongu mnogi se takvi č. bave zadavanjem muka, bolesti i smrti čaranjem po narudžbi, obično povodom čije želje za osvetom, i to najčešće s pomoću naročite (drvene) ljudske spodobe, u koju zabijaju čavle i slično je »muče« (→ čaranje). U mnogih naroda tropskoga i umjerenog pojasa važna je djelatnost č-a izazivanje kiše (odnosno oluje), u naroda biljogojaca magički naspor priroda bilja, u lovačkih uzrokovanje obilja lovine. Jedva bi trebalo među tim smjerovima djelatnosti zabilježiti ljubavno čaranje, no u neciviliziranih naroda nema to, poprijeko uzevši, toliku važnost kao ostale djelatnosti. Uz rečeno bave se č-i veoma često i proricanjem i gatanjem, pronalaze ukradene predmete ili zlikovce, odbijaju oluje, ljudske i stočne zaraze i druge nedaće, koje prijete njihovoj zajednici. Tako je osobito mnogostrana magička djelatnost na pr. u sjevernoazijskih šamana, koji mogu služiti kao uzorak č-a u neciviliziranih naroda; ovi kao i njihovi srodnici u drugim kulturama svijeta (na pr. *angekok* u Eskima) imadu pri čarobnjačkoj djelatnosti i naročitu opremu i čarobnjačka pomagala (→ šamanizam, derviši). U pismenih naroda s religijama višega reda bave se takvi ljudi i pisanjem čarobnih zapisa (v.). — Veoma su često č-i neuropati, a i inače tjelesno ili duševno nenormalni (na pr. osobito sibirski), pa i nakazni, ali katkada s druge strane u nekim pravcima naročito nadareni, pa su nerijetko nosioci ili pače stvarači duhovnoga blaga svoje zajednice: legenda, priča, pjesama, kazivači su i čuvari plemenskih vjerskih i drugih predanja, svirači i pjevači (rapsodi) pripovjedne poezije i t. d. i kao takvi također cijenjeni. Svoje moći i vještine brižno čuvaju i sakrivaju, često je njihova djelatnost u obitelji nasljedna (kao što su im nasljedne i nastranosti ili posebne sposobnosti), ali se može steći i učenjem i praksom u njih, pa čak gdjekada i kupiti (na pr. u Sibiru). Okolina pokazuje prema njima ponajviše znatno strahopočitanje, makar ih inače drži za ljude niže od sebe (na pr. kovače-vrače u Africi), boji ih se i treba ih, ugađa im i mrzi ih u isti mah. Treba zabilježiti, da se ovi č. svijesno služe i vještom sljeparijom među ostalim sa svrhom, da i tim sredstvom, koje neupućena okolina prima kao pravu čaroliju, uzdrži čarobnjački ugled (na pr. izvlačenje bolesti iz tijela u obliku vješto podmetnutih kamenčića ili drugih manjih predmeta, kako je uobičajeno na pr. u č-a mnogih američkih naroda). Ulogu č-a često imaju žene (što treba razlikovati od običnoga najraznovrsnijeg prigodičnog čaranja, koje vrše pretežno baš žene; → čaranje, osobito u nekih azijskih naroda.

Nije lako u neciviliziranih naroda, a i mnogih s višom civilizacijom, svagdje povući granicu između č. i svećenika, kao ni između č-a u gornjem opsegu pojma i č.-profesionala, koji izvodi pred ljudstvom za naplatu čarolije, služeći se pri tome i sljeparijama i vještinom hipnoze masa i drugim takvim sredstvima (na pr. u poznatih č-a u Prednjoj Indiji). M. G-i.

Čarobnjak se u novije vrijeme zove i čovjek, koji izvodi takve vještine, za koje se čini u prvi mah, da nadilaze prirodnu ljudsku sposobnost. Takve se vještine osnivaju ne samo na tjelesnoj uvježbanosti, nego katkada ili na optičkim varkama ili na sugestiji (v.) ili na hipnozi (v.).

ČAROJICE (čarajice), običaj najviše o Nikolj-danu, na Badnjak, rjeđe o pokladama, a još rjeđe o kojem kasnijem blagdanu (Spasovo i dr.), odnosno u vrijeme među navedenim datumima. Običaj s tim imenom raširen je osobito među pravoslavnima, manje među muslimanima i katolicima, i to u području Korduna, Like, sjev. Dalmacije i (većega dijela) Bosne. U krajevima, gdje je stanovništvo miješano, išli su često katolici kao č. pravoslavnima i obrnuto, ili muslimani katolicima i pravoslavnima (osobito uoči Božića). Značajno je, da je u nekim krajevima (na pr. na Kordunu) išla u č. samo sirotinja, napose Cigani.

To je ophod kroz sela od kuće do kuće, u kome sudjeluje redovno po više osoba (*čarojičara*), od kraja do kraja različnih. Jedna je od njih glavna, zvana *starješina, jarac, ded* (i *baba*) i k tomu manja ili veća hrpa pratilaca. Gotovo je svagda bar donekle prerušena: nagaravljena, s bradom od kučina, u prnjavoj odjeći i obući, s kakvim repom straga i t. d., a osim rijetkih izuzetaka ima svagda o vratu, o pojasu ili u ruci veće zvono, kojim bučno zvoni i najavljuje č. Često je još po koja osoba prerušena: »baba« (muškarac u prnjavoj ženskoj nošnji), »cura« (i »momak«), »djever« (i »djeveruša«), pa »mačak«, katkada još i »zec« i »miš« i dr., sve sami muškarci; veći je broj takvih prerušenih »čarojičara« po selima sjeverne Bosne (Krajine), inače samo »starješina« ili »đed« i »baba«. Pred pojedinim kućama (ili unutra, ako je običaj, da ih puštaju) otpjevaju č. redovno za to uobičajenu popijevku, kao na pr. na Kordunu:

Dobro jutro, gospodar,
Bog ti dobre goste da
I od Boga i od nas!

Pred kućom ti zelen bor,
Za nj privezan vranac konj,
Na vrancu ti sedalce,

Na sedalcu sinak tvoj,
Na sinku ti svilen pas,
Bio ti ga pošten glas
I od Boga i od nas!

Na to traže: »Daj, mamice, što ti je donio Bog i Božić. Jarcu bradu, mamice!« (t. j. povjesmo konoplje). S ukućanima zbijaju šale, a osobito glavni od č. sam ili s »babom« ili »curom« izvodi koješta opsceno, a i drugi iz družine pridaju tome svoje. Netko od č. često nosi pepela pa njim posipa osobito žene, no i ukućani gdjegdje posipaju č. Svagda imadu sa sobom torbu, vreću, lagvić i slično za dobivene darove, koji su najviše u naravi, manje u novcu; za naticanje mesa ili slanine netko od č. često nosi dug nož ili staru sablju. Obavezno je, da ih svaka kuća počasti jelom i još više pićem, a na kraju je red, da ih obdare. Ako to ne učine ili inače odbijaju č., znadu im za uzvrat otpjevati pogrdne stihove, na pr. u bosanskoj Krajini:

Ova kuća lipova,
U njoj nema nikoga,
Ne bilo ga nikada!

Od sabranog živeža priređe na kraju ophođenja gozbu ondje, odakle su pošli, ili dio ubranoga dijele, osobito novac, na jednake dijelove učesnicima; samo 1 ili 2 glavne osobe dobiju više.

Č. imadu mnogo sličnosti s drugim nekim godišnjim običajima, tako osobito s nekim hrvatskim pokladnim ophodima: »didi« ili »didi i babe« po dinarskim krajevima, »zvončari« sjevernoga jadranskog područja i dr. (→ poklade). Ali ima i štošta zajedničko s koledanjem (osobito u tekstovima popjevaka), a i s »vučarima« o Božiću, tako da je običaj č., kakav je poznat iz posljednjih vremena, po svoj prilici već mješavina različnih sastavina uz neku stariju prvobitnu jezgru. Mišljenja, da je ime običaja u vezi s glagolom *čarati* ili s tal. *ciarliero* »brbljavac« ili *ciarlatano* »čarobnjak, sljepar«, nisu dovoljno opravdana (a č. doista ništa ne čaraju; u nekim se slučajevima bilježi samo vjerovanje, da su korisne za naspor priroda); vjerojatnije je, da je ime u vezi s rumunjskim dijal. *cioróica* »vrana; Ciganin« (pa dalje i sa istoznačnim dijal. *cioróe*, ovo posljednje zacijelo u vezi s našim Čoroje [v.]). U tom bi slučaju i ime, a vjerojatno i jezgra sama običaja mogli biti rumunjskoga, balkansko-vlaškog podrijetla, pri čemu ne bi bilo bez značenja, što je tu i tamo zabilježeno, da su Cigani išli u č.

LIT.: ZNŽO VII. (Ardalić), XI. (Šajnović), XXII. (Milčetić); GIZM V. (Ugljen), XI. (Lilek); N. Begović, *Život i običaji Srba graničara*, Zagreb 1887. M. G-i.

ČARŠIJA, naziv za obrtnički i trgovački centar u smislu tržišta, pijaca, forum, a uz to oznaka za javno mišljenje.

1. Bosanski se gradovi razdvajaju na jedan dio u ravnici, obično na obali rijeke, koji se zove č., gdje se obavlja cio promet, i na drugi dio, koji služi za stanovanje i nalazi se na brdu, a zove se mahala (mn. mahale). Ova razdioba od prilike odgovara podjeli sredovječne gradske naseobine na grad (die Burg) i podgrađe, gdje mahala dolazi u smislu prvog naziva, a č. u smislu potonjeg.

Č. (perz. čahar je ono, što ima četiri strane) uzima se opet u dvostrukom značenju: a) cjelokupno tržište, b) skupina dućana s istim ili srodnim poslovanjem (→ bazar).



BAŠČARŠIJA U SARAJEVU

Č. u pojedinim gradovima Bosne i Hercegovine zapravo su imitacije orijentalnih tržišta, pa je stoga razumljivo, da turski putopisac Evlija Čelebija, koji je proputovao Bosnom u 6. desetljeću 17. st., ispoređuje sarajevsku č. s halepskom i brusanskom. Turska pak č. ugledala se u mnogočemu na bizantski uzor, kao na pr. u pogledu grupiranja radnja po pojedinim strukama obrta i trgovine. Stoga je u bosanskoj č., poimence u Sarajevu, po nepisanom statutu obrtnik mogao otvoriti dućan samo u svojoj č., a ne u č. drugoga obrta; kovač u kovačkoj, bravar u bravarskoj č. i t. d. Prema istraživanjima Hamdije Kreševljakovića, koji je temeljito proučio prošlost bosanskog obrta, u tome su činili izuzetak u Sarajevu jedino stolari, kahvedžije, mesari, bakali i još neki brojno slabiji obrtnici.

Dućani u staroj bosanskoj č. građeni su najviše od drvenog materijala, a karakterističniji su po ćefenku (v.); nasuprot tome magaze, koje kao spremišta dolaze iza mnogih dućana, podizane su od čvršće građe (kamena, gvožđa). Ispod dućana postojala su gdjegdje u sarajevskoj č. i t. zv. kreveta, t. j. mali i niski dućani, u kojima se čovjek nije mogao ispraviti, nego je u njima obrtnik sjedeći radio svoj posao. Kreveta su iščezla, samo se mogu vidjeti još u Visokom. Na sedmičnim i dnevnim sajmovima (pazar) obavljali su se pojedini trgovački poslovi i izvan dućana, i to u Sarajevu od davnine na glavnom trgu, zvanom Baščaršija (v.). Redovito u sredini svake veće č. dolaze bezistani (v.), a kao svratišta za putnike trgovce i njihove karavane služe hanovi (v.). Osim magaza, koje su stajale bilo uz dućane, bilo odvojeno od njih po hanovima, ili u posebnim ulicama, postojale su u č. kao skladišta robe i *daire* (arap. »krug«), skupovi od više magaza, nanizanih oko četverokutnog dvorišta, opasanog visokim zidom, s gvozdenim vratima i prozorima. U dvorištu, koje je bilo suvlasništvo svih vlasnika magaza, driješili su se i vezali tovari, što su dolazili i odlazili. Radi solidne građe daire su bile prilično dobro zaštićene od požara, a sigurne su bile i od krađe. Zbog čestih požara, koji su se javljali, gradila su se, prema navodu Pavla iz Rovinja od 1640, i trgovačka skladišta pod zemljom. Poslovalo se u č. svaki dan od ranog jutra pa do zalaza sunca, izuzevši vrijeme molitve, kada se posao prekidao. Jedino su Židovi držali svoje dućane zatvorene počevši od petka pred zalazak sunca pa subotom čitav dan, dok se za kršćanske obrtnike i trgovce ne zna pouzdano, jesu li u starije doba zatvarali radnje nedjeljom po cijeli dan. Po danu se č. zatvarala katkada i u znak protesta protiv nepoćudnog fermana iz Stambola, bujruldije iz Travnika ili kakve odredbe i osude sarajevskog mule. Noću su pak, kad je č. bila zatvorena, čuvali dućane od požara i krađe t. zv. posvandžije, koje su plaćali obrtnici i trgovci onoga rajona, u kojem su čuvari obdržavali službu. Čim se č. zatvorila, dužnost je posvandžije bila pregledati, da li su katanci zaključani, a po tome cijelu noć paziti, da ne bi nastao požar ili bilo krađe.

2. Pojam č. uzima se nadalje i u smislu javnog mišljenja, koje je dolazilo kao protuteža politici vladajućih krugova. Č. je stoga važan čimbenik i u političkom životu. Što se tiče Bosne i Hercegovine, pri tome je najznačajniju ulogu igrala sarajevska čaršija. Sarajevo, gdje su se koncentrirali obrt i trgovina, postalo je naime ekonomski centar čitave Bosne i Hercegovine, a ovo mu je s druge strane pribavilo i opsežnu političku moć. Sve do 1851 ono je, predvođeno esnafskim i jeničarskim prvacima (→ esnafi), bilo središte autonomnog bosanskog života i gotovo nezavisno o pokrajinskom paši. »Beglerbezi«, veli Chaumette des Fossés u svom francuskom putopisu s početka 19. st., »ostaju u Sarajevu samo kao musafiri (gosti) i ne pušta im se, da tu stanuju više od tri dana«, a zatim ističe, da se ovaj grad, »vrlo važan po svome stanovništvu i trgovini, pretvorio u općinu, koja samo prividno priznaje beglerbega«. Francuski pak konzul u Travniku David piše svojoj vladi 1808, kako u Sarajevu postoji neka vrsta oligarhijske republike, koja namjerno radi u svemu protiv onoga, što vezir čini. Drugi jedan Francuz (Charles Partusier, *La Bosnie*, Pariz 1822) ističe, da Sarajevo daje ton čitavoj Bosni i Hercegovini, dok spomenuti Chaumette des Fossés još jasnije naglašava političku ulogu Sarajeva, odnosno njegove čaršije, kad napominje, da Sarajevo »privlači na svoju stranu i stanovnike drugih gradova pokrajine te nad njihovim mišljenjem vrši apsolutnu vlast«. Ali onda, kad je sredinom prošloga vijeka Sarajevo izgubilo značaj gradske republike, postavši ponovo sjedište pokrajinskog namjesnika, sarajevska je č. ostala neki politički čimbenik u oblikovanju javnog mišljenja u manjim gradovima Bosne i Hercegovine, a time i u političkom orijentiranju seoskog stanovništva. Politički upliv uopće, a napose sarajevske č. nije dapače ni danas bez praktičnog znamenovanja.

LIT.: H. Kreševljaković, *Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti*, Nar. Starina 14; Isti, *Esnafi i obrti u Bosni (1463—1878)*, Zagreb 1935. M. Hj.

ČARTIZAM, revolucionarno-demokratski pokret u Engleskoj između 1830 i 1850. Ime je dobio po t. zv. »peoples charter«, rezoluciji, u kojoj su izneseni politički zahtjevi pokreta. Pokret je odraz društvenih i gospodarskih prilika, pod kojima je živio radnik u Engleskoj u doba t. zv. »industrijske revolucije«, kao i težnje radništva za političkom ravnopravnošću s ostalim staležima. Č. ima svoj korijen u radničkim organizacijama u Londonu, otkuda se proširio po čitavoj Engleskoj. Najjaču aktivnost pokazuje pokret između 1838 i 1842, te nakon kraćeg zastoja opet oko 1848. Prvi čartistički konvent (sabor) bio je održan u Londonu 1839. Na njemu je odobrena prva čartistička rezolucija (charter). Iste godine je čarter predložen parlamentu na odobrenje, ali bude odbijen. Na to bude proglašen opći strajk, koji nije uspio jednako kao ni pokušaj ustanka. Nakon 1846 pokret je u opadanju, što se ima pripisati poboljšanju gospodarskih i društvenih životnih uvjeta engleskog radništva (ukidanje uvoznih carina na žito, Shaftesburyjevo socijalno zakonodavstvo) kao i jačanju legalnih radničkih organizacija (Trade Unions). Č. je među ostalim upozorio na vrijednost novinstva u političkoj borbi (glavni čartistički list »The Northern Star«). On se može smatrati polaznom točkom razvoja ideologije (Marx, Engels i dr.) i organizacije (Trade Unions) radničkih sindikata. M. F-r.

ČAS, češki časopis, koji je 1886 osnovao i uređivao književnik i povjesničar Jan Herben. Okupljao je oko sebe pristaše t. zv. realizma, bio je posvećen češkim javnim pitanjima, a T. G. Masaryk bio mu je duhovni vođa. Izlazio je najprije svakog 5. i 20. u mjesecu, od 1889 svake sedmice, a od 1901 do 1915 svaki dan. G. 1920 obnovljen je pod drugim uredništvom i izlazio do 1923. Od 1896 imao je književni prilog *Beseda Času*.

Češki realizam kulturni je »pravac, zasnovan osamdesetih godina prošlog stoljeća na češkom sveučilištu, po kojem se češki narodni pokret imao dovesti u suglasnost s intelektualnom Evropom, a osloboditi nekritičnog ocjenjivanja svega domaćeg«. Prvu vatru prošao je u raspravi o ispravnosti Kraljodvorskog i Zelenogorskog rukopisa, pri kojoj se češki znanstveni svijet podijelio u dvije skupine: tradicionalističku i realističku. *Čas* je vodio borbu za pobjedu realističkog pravca u znanosti, politici, javnom životu, društvenim pitanjima, književnosti i školstvu. Realisti su upirali prstom na narodne rane, na pretjerano oduševljavanje i predrasude, pa su tako otkrivali stvarnost, bez obzira na to, je li bila ugodna ili ne. U području književnosti *Čas* se borio protiv formalizma, a za etički sadržaj; tražio je od književnika proživljenost i rješavanje glavnih životnih pitanja u romanu i drami, pokazujući na ruske uzore; cijenio je književnu kritiku zbog važne vodeće uloge, koju joj je u književnosti pridavao.

U *Času* se istakao J. Herben kao spretan i vješt publicist, koji je uzimao riječ o temeljnim češkim narodnim pitanjima: o smislu češke povijesti, narodnog preporoda i religioznog reformatorstva. Feljtonist i oštar polemičar časopisa bio je pjesnik Josef S. Machar, a književnu kritiku vodio je Jindřich Vodák.

Kada je prevladala u češkom javnom životu realistička skupina, istupila je (1900—1917) i kao samostalna politička stranka, a osim *Časa* raspolagala je i drugim časopisima (*Česká stráž, Naše doba*).

LIT.: K. Hoch, *Dějiny novinářství od r. 1860 do doby současné*, Vlastivěda, 7, 1933; A. Novák, *Přehledné dějiny literatury české*, 1936—39. LJ. J-e.

ČASLAV, češki grad nedaleko Praga u plodnoj dolini Labe, gdje odlično uspijeva šećerna repa. Sjedište je okružnoga suda. Ima preko 10.000 stan., gotovo samih Čeha. Prvi put se spominje 1134; 1421 održan je u njemu sabor, koji nije uspio riješiti vjerske sporove husitskih stranaka, a u 30-godišnjem ratu stradao je mnogo i od Habsburgovaca i od Šveda. Povjesničari nisu načistu, da li je ovdje pokopan Jan Žižka. N. Ž.

ČASLAV (oko 931—960), knez srpski, sin pretendenta Klonimira, koji je živio u Bugarskoj i tamo se oženio. Bugari su iskoristili Č-a u borbi protiv župana Zaharije (oko 924), pristaše Bizanta. Kad su neki župani prišli Č-u, koga je bugarska vojska dovela u Srbiju, bili su zatvoreni i zajedno s Č-om poslani u Bugarsku, a Srbija je opustošena i priključena Bugarskoj. Č. je iskoristio oslabljenu Bugarsku poslije smrti cara Simeona (927), prebjegao u Srbiju i oslobodio je oslanjajući se na Bizant. Prema popu Dukljaninu poginuo je u borbi s Madžarima, koji su ga zarobili i bacili u Savu.

LIT.: V. Ćorović, *Pril. za knjiž., jez., ist.*, 14, 1934. M. J. D.

ČASLOVAC (od časoslov, horarium), bogoslužna knjiga u pravosl. crkvi. U njemu se nalaze stalne molitve preko cijeloga dana za: polnoćnicu, jutrenje, časove, međučasove, izobrazitelnu, večernju i povečernju. Časlovac u skraćenom obliku služio je i za osnovu nastavu prema starim crkveno-školskim metodama odmah poslije bukvara, te su ga svi učenici učili naizust; ta se knjiga u školskoj upotrebi nazivala i Nausticom. R. G.

ČASNE SESTRE → **Redovnice.**

ČASNIK, u prijašnje vrijeme svaki onaj, koji je imao kakvu javnu službu i vlast. Od 19. st. počinje se taj naziv (kao i u njem. Offizier, franc. officier, tal. ufficiale) ograničavati na činove u vojsci, koji počinju od časti poručnika. Podređeni časnicima jesu dočasnici i obični vojnici. → Vojska.

ČASOPIS je povremena publikacija sa svrhom, da redovito prati pojave s nekog određenog područja znanosti, književnosti, umjetnosti, politike, društvenog i gospodarskog života, uopće s nekog područja duhovnog ili materijalnog interesa. Zato pojedini svesci č-a izlaze i nižu se kao dijelovi jedne cjeline, u više ili manje jednakim vremenskim razmacima, obično mjesečno, polumjesečno ili tjedno. Vrijeme trajanja č-a nije unaprijed određeno.

Po svojoj namjeni č. ima, kao i novine, značaj glasila, pa i onda, kad se obraća zatvorenom krugu čitača, jer teži da svojim prilozima utječe na mišljenje i sklonosti stanovitog dijela javnosti. Na taj se način stvara između č-a i njegovih čitača duhovna veza, toliko da su sami čitači zainteresirani na održanju svojega glasila. U tom će se č. u načelu razlikovati od almanaha, godišnjaka i drugih povremenih izdanja. Teže je postaviti granicu između č-a i novina, no jedno je od bitnih obilježja novina, da im je prva i ponajglavnija zadaća obavještavanje o suvremenim, pa i svakodnevnim događajima i pojavama, dok č. i onda, kad teži za aktualnošću, više ide za tim, da razmatra događaje i pojave i raspravlja o njima, nego da ih kroničarski bilježi.

Vrste časopisa. Č-a ima različitih vrsta, od strogo znanstvenih, stručnih i književnih do svakojakih zabavnih. Pojedine vrste ne mogu se međusobno točno lučiti. Zato je tek približno točno, ako za č-e, koje nazivamo revijama, smotrama, kažemo, da redovito nastoje oko što svestranijeg obrađivanja svojih područja i da im je kritičnost jednim od glavnih obilježja. Slično bi se moglo reći i za znanstvene magazine; ipak su magazini poznatiji kao č-i, koji idu za tim, da predobiju čitače raznolikim i bogatim sadržajem, od pripovijesti, stihova, putopisa, eseja do članaka o politici i nauci i aktualnih vijesti. Svoju zanimljivost povećavaju magazini opremom i ilustracijama. Uostalom, časopisi se općenito mnogo služe ilustracijama.

Značenje časopisa. Po značenju č. ne zaostaje za novinama. Veliki ilustrirani č-i rašireni su kod naprednih naroda poput novina te uvelike utječu na mišljenje i ukus širih slojeva. Č-i imaju odlučnu ulogu u politici i ekonomiji; dandanas jedva bi bilo moguće zamisliti književni život bez č-a. Rezultati znanstvenih istraživanja redovito se i najprije objavljuju u č-ima.

Pregled razvitka. Povijest č-a počinje sa *Journal des savants*, tjednikom, koji je Denis de Sallo osnovao u Parizu 1665. Taj č., koji izlazi i danas, donosio je tada objave knjiga, vijesti iz znanstvenog i književnog svijeta i odluke crkvenih i svjetovnih sudišta. Doskora su slični enciklopedijski č-i osnovani i drugdje na Zapadu, a već 1670 izlazi prvi stručni č., i to leipciška *Miscellanea curiosa medico-physica*. U 18. st. ima sve više č-a za pojedine struke, osobito za književnost i književnu povijest, te oni postepeno potiskuju enciklopedijske č-e.

Rano se javlja i prvi zabavni č., *Le Mercure galant*, što ga je J. Donneau de Visé pokrenuo u Parizu 1672. Taj se č. bavio događajima na dvoru i u društvu donoseći i priloge u stihu i prozi. Vrijeme prosvjetiteljstva pogoduje novoj vrsti zabavno-poučnih časopisa, koji su po uzoru *Tatlera* Richarda Steelea i Josepha Addisona (London 1709) žigosali praznovjerje i opačine zalažući se za vjerski i za laički moral. Zanimljiva su novina 18. st. magazini, na čelu s londonskim *Gentleman's Magazine* (1731). U 18. st. stvara se tip revije, kakva je bila *Monthly Review* (1749).

Premda se č. mnogostrano razvio već do kraja 18. st., ipak je do pravoga značenja došao tek u 19. st. Dok romantika pogoduje književnim č-a, znanstveni su č-i u naglom porastu nešto kasnije, oko sredine 19 st.; to osobito vrijedi za č-e medicine i prirodnih nauka. Na njih se vremenski nastavljaju č-i tehničkih nauka, a zatim č-i za društvene i ekonomske nauke.

Kao odraz novoga vremena, u kojem se ukrštavaju raznoliki interesi, javlja se već od prve polovice prošloga stoljeća mnoštvo č-a, glasila različnih obrta, veleobrta, staleža, zvanja, struka i društava. Ukusu i sklonostima širokih slojeva ugađaju zabavni č-i svake vrste; osobito se mnogo šire ilustrirani č-i, među kojima se, po ugledu *Penny Magazine* Charlesa Knighta (1832), stvara tip jeftinog pučkog lista. U ovo vrijeme nastaju veliki ilustrirani č-i: *Illustrated London News* (1842), *L'Illustration* (1843) i leipciška *Illustrierte Zeitung* (1843).

Francuska. Najstariji časopis, *Journal des savants*, izišao je u svojoj prvoj godini, 1665, tek u 13 brojeva, a na to je obustavljen zbog opreke s crkvenim krugovima. Iduće godine obnovljen je i odonda nastavlja s izlaženjem uz prekid od 1792 do 1816. Č. se poglavito bavi starinom, Istokom i srednjim vijekom. Po ugledu na Journal des savants bio je P. Bayle pokrenuo č. *Nouvelles de la république des lettres* (1684—1718), a H. Basnage č. *Histoire des ouvrages des savants* (1687—1709). Niz nastavljača imala je *Bibliothèque universelle et historique* (1686—93): *Bibliothèque choisie* (1703—13), *Bibliothèque ancienne et moderne* (1714—27), *Bibliothèque raisonnée* (1728—53) i *Bibliothèque des sciences et des beaux — arts* (1754—80). Isusovački je č. *Mémoires pour servir à l'histoire des sciences et des arts* (1701—67), poznatiji po mjestu izlaženja, kao *Journal de Trévoux*. Znatni su još bili *Journal encyclopédique* (1756—73), *Correspondance littéraire secrète* (1774—93) i *Esprit des Journaux* (1772—1818). Od zabavnih listova spomenut je *Le Mercure galant*, od 1714 do 1825 izlazi kao *Mercure de France*. Zabavni č-i 18. st. dolaze i u Francuskoj pod utjecaj engleskih moralnih tjednika. Prema Addisonovu Spectatoru uređuje P. de Marivaux na živahan način svoj časopis *Le Spectateur français* (1722—23). *Le Pour et le Contre* (1723—40) opata Prévosta prati nepristrano nauku i književnost baveći se uz to i društvenim pitanjima. Niz znamenitih časopisa javlja se u 19. st. *Revue des deux mondes*, osnovana 1829 i preustrojena 1831, uspinje se do svjetskog značenja: najprije se bavi književnošću, zatim ustupa mjesto nauci, kasnije i politici; izlazi i danas. Neko vrijeme imala je takmaca u *Revue de Paris* (1829—44, 1852—58), u kojoj su surađivali tadašnji najpoznatiji francuski književnici. Nova *Revue de Paris* pokrenuta je 1894. Od ostalih č-a spominjemo *Revue contemporaine* (1851), *Revue politique et littéraire* (1863), po boji omota prozvana *Revue bleue*, *Nouvelle revue* (1879), novi *Mercure de France* (1890), *La Revue hebdomadaire* (1892), *La Nouvelle revue française* (1909), *Revue universelle* J. Bainvillea (1920) i M. Prévosta *Revue de France* (1921). Od posebnog su interesa *Revue des études slaves* (1921) i *Le Monde slave* (1924).

Engleska. Najstariji je č. *Philosophical Transactions* (1665); izdavala ga je Royal Society of London. Od znanstvenih č-a, pokrenutih nešto kasnije, duže se je održao *History of the Works of the Learned* (1699—1712). Moralno-poučni č-i, kakav je prvi *Tatler* (1709—1711), imali su odličnog predstavnika u *Spectatoru* (1711—1912, 1914), koji su izdavali R. Steele i J. Addison. — Najstariji magazini, *Gentleman's Magazine* (1731) i *London Magazine* (1732—84), obilježuju u Engleskoj početak duge tradicije, kako pokazuju kasnije osnovani magazini, među njima *Blackwood's Magazine* (1817), *Chamber's Journal* (1832), *All the Year Round* (1859), *The Cornhill Magazine* (1860), *Temple Bar* (1861) i dr. Kritički časopisi na visokoj su razini već u 18. st.; prednjači *Monthly Review* (1749—1845), koja u književnosti i znanosti zastupa političke poglede whigovaca, torijevska je *Critical Review* (1756—1817). U svoje vrijeme bila je najuglednija *Edinburgh Review* (1802—1929), č. za nauku, književnost i politiku. Slične su *Quarterly Review* (1809), *Westminster Review*

(1824), zatim uz druge *Fortnightly Review* (1865), *Contemporary Review* (1866) i po političkom utjecaju znatna *The Nineteenth Century* (1877), od 1901. *The Nineteenth Century and After*, zatim *The New Statesman and Nation* i *The Economist*. Od posebnog je interesa *Slavonic Review* (1922).

Italija. Ugledajući se u Journal des savants pokrenuo je F. Nazzari u Mlecima prvi talijanski č. *Giornale de'letterati* (1668—81); znatniji po suradnicima bio je *Giornale dei letterati d'Italia* (1710—40), osnovan od A. Zena, S. Maffeija i A. Vallisnierija. Kasnije izlaze među ostalim *Novelle letterarie* u Firenci (1740—92), *Giornale de'letterati*, također u Firenci (1742—45), č. istoga imena u Pizi (1771—96), i *Giornale Arcadico* (1819—68). Najbolji je talijanski č. svojega vremena *Biblioteca italiana* (1816—40), pokrenuta u Milanu pod okriljem austrijske vlade. Bavio se znanošću, književnošću i umjetnošću. Nezadovoljnici oko Bibliotece osnovali su kratkotrajni liberalni *Il Conciliatore* (1818—19). Iza njega je čisto talijanske interese zastupala firentinska *Antologia* (1821—33), znanstveni i književni č., kojemu je bio duša G. P. Vieusseux. Odlične suradnike (M. d'Azeglio, V. Gioberti, Cavour i dr.) okupljala je *Antologia italiana* (1846—48). Znamenita je i danas *Civiltà Cattolica* (1850), č. za crkvena i teološka pitanja. Po ugledu na Revue des deux mondes jesu *Rivista contemporanea* (1854—70) i *Nuova Antologia* (1866). Ovaj drugi najznatniji je č., osnovan u drugoj polovici prošloga stoljeća; u njemu su surađivali najbolji talijanski pisci. Pod Carduccijevim vodstvom izlazi *Propugnatore* (1868—77). Od velikog je utjecaja Croceova *Critica* (1903). Kao odraz živosti u talijanskom kulturnom i književnom životu pojavili su se *Leonardo* (1903—07) i *La Voce* (1908—16) G. Papinija i Prezzolinija, *Lacerba* (1913—15), Papinija i A. Sofficija, zatim *Rassegna contemporanea* (1909—15) i Ojettijevi listovi *Dedalo* (1920—28), *Pegaso* (1929—33) i *Pan* (1933). Ogledalo su političke i društvene misli novijega vremena *Politica* (1918), *Gerarchia* (1920), *Critica fascista* (1923) i *Civiltà fascista* (1934). Književno-povijesni č-i jesu *Giornale storico della letteratura italiana* (1883) i *Giornale Dantesco* (1893). Hrvatskih se prilika dotiču *Archeografo triestino* (1829), *Atti e memorie della Società istrana di archeologia e storia patria* (1885), *La Rivista dalmatica* (1899—1909, 1922), *L'Europa orientale* (1921), *Fiume* (1923), *Archivo storico per la Dalmazia* (1926), *La Porta orientale* (1931).

Njemačka. Prvi časopis, leipciška *Miscellanea curiosa medicophysica* (1670—1706), bio je namijenjen prirodoznanstvenoj struci. Opće znanstveno obilježje imali su *Acta eruditorum* (1682—1731), također leipciški č., nastavljen kao *Nova acta eruditorum* (1732—82). Niz č-a na njemačkom jeziku otvaraju *Monatsgespräche* (1688—90) Chr. Thomasiusa. Omiljeli su bili povijesno-politički č-i, među njima osobito *Gespräche im Reiche der Todten* (1718—39). Od moralno-poučnih č-a najuspjeliji je hamburški *Der Patriot* (1724—26), koji skuplja oko 6.000 pretplatnika, za ono vrijeme vrlo velik broj. Slični su č-i *Die Discourse der Mahlern* (1721—23) J. J. Bodmera i J. J. Breitingera i *Die vernünftigen Todlerinnen* (1725—26) J. Chr. Gottscheda. U drugoj polovici 18. st. najznatniji je književni č. Wielandov *Der Deutsche (Teutsche) Merkur* (1773—1810), od 1790 *Der neue Teutsche Merkur*, uza nj *Deutsches Museum* (1776—88), kasniji *Neues Deutsches Museum* (1789—91). Schillerov časopis *Die Horen* (1795—97) mogao je imati vodstvo samo na kratko vrijeme. Kao opće znanstveni odnosno kritički časopisi ističu se *Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen* (1739—52), poslije pod nazivom *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (1753—1801), a od 1802 pod nazivom *Göttingische gelehrte Anzeigen*. Znatna je bila i *Allgemeine deutsche Bibliothek* (1765—92), nastavljena kao *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek* (1793—1806), zatim *Allgemeine Literaturzeitung u Jeni* (1785—1803), 1804 prenesena u Halle, a u Jeni zamijenjena s *Jenaische Allgemeine Literaturzeitung*; oba č-a izlazila su do 1848. Povijesno-politički č-i jesu *Deutsche Chronik* (1774—78), *Staatsanzeigen* (1782—95) A. L. Schlözera i *Patriotisches Archiv* (1784—90) F. K. Mosera. Od novijih č-a široko zanimanje za kulturna ptanja pokazivali su *Preussische Jahrbücher* (1858—1935) i *Deutsche Rundschau* (1874), koja izlazi i danas. Uz ove spominjemo *Die Literatur* (1924), prije, od 1898—1923, *Das literarische Echo*, *Volk u. Reich* (1925) i *Nationalsozialistische Monatshefte* (1930).

USA. Č-i se razvijaju pod engleskim utjecajem. Prvi je Franklinov kratkotrajni *General Magazine and Historical Chronicle* (1741), pokrenut po ugledu na engleske magazine. Ni drugi č-i 18. st. nisu bili duga života. Znatniji č-i 19. st. jesu: *Port Folio* (1801—27), *The Antology and Boston Review* (1803—11), koji je preteča *North American Review* (1815), najuglednijeg američkog časopisa, slijedi *Atlantic Magazine* (1824), kasnija *New York Monthly Review*, *Boston Quarterly Review* (1838), koja se 1842 spaja s *Democratic Review* (1837). Osobit uspjeh imao je *Knickerbocker Magazine* (1833—60). Poznatiji su još *Harper's Monthly Magazine* (1850), *The Atlantic Monthly* (1857), *Scibner's Monthly* (1870), od 1887 *Scribner's Magazine*, *The Century* (1881) i *The Forum* (1886).

LIT.: G. Menz, *Die Zeitschrift*, 1928; J. Kirchner, *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens*, sv. 1—2, 1928—1931; *Lexikon des gesamten Buchwesens*, sv. 1—3, 1935—1937; *Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur*, 1897 . . .

Hrvatska. Budući da će većina znatnijih č-a biti prikazana na svojem mjestu, ovdje se daju samo obrisi njihova razvitka u cjelini; stoga svi ne će biti ni spomenuti. Radi nedostatka bibliografije i posebnih studija ovi se podatci uglavnom osnivaju na građi Hrvatske narodne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Č-i, kojima nije označeno mjesto izlaženja, izlazili su u Zagrebu

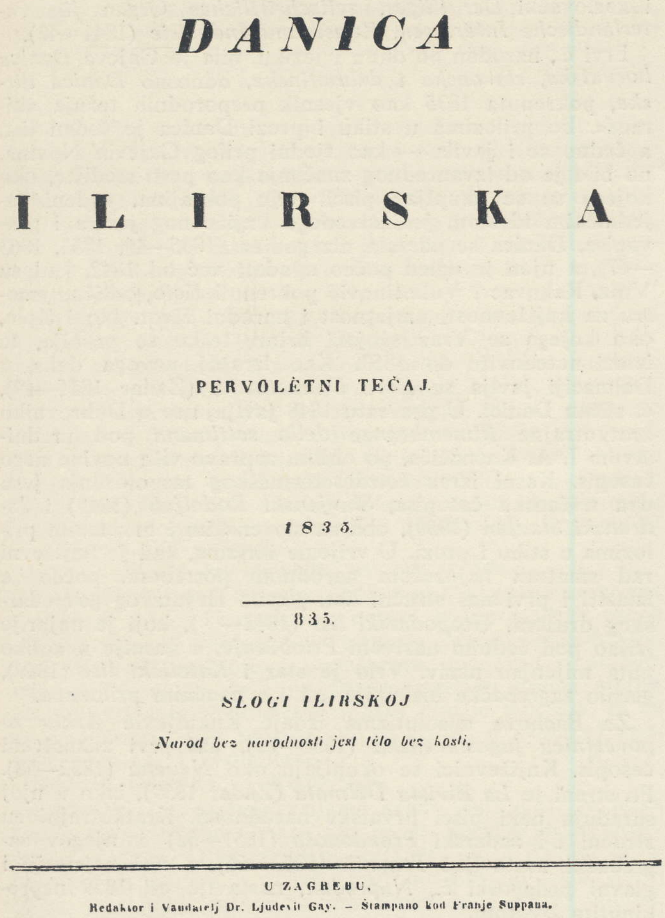
Najstariji č. u Hrvatskoj, *Agramer Theater Journal*, pojavio se 1815; od njega je poznat samo prvi broj. Razmjerno duga života bila je *Luna, Agramer Zeitschrift* (1826—58), zabavno-poučni č., koji je donekle pratio i hrvatsko kulturno zbivanje. Veću pažnju posvećivala su hrvatskim prilikama druga dva njemačka časopisa, slična Luni, i to dobro uređivana zagrebačka *Croatia* (1839—42) i karlovački *Der Pilger, zeitschriftliches Organ für vaterländische Interessen, Kunst und Industrie* (1841—47).

Prvi č., narodan po duhu i jeziku, bila je Gajeva *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, odnosno *Danica ilirska*, pokrenuta 1835 kao vjesnik preporodnih težnja »iliraca«. Po prilozima u stihu i prozi Danica je čedan list, a čedno se i javila — kao tjedni prilog Gajevih Novina, no bila je od izvanrednog značenja kao prvo središte, oko kojega su se okupljali pisci sviju pokrajina, vođeni zajedničkim idealom jedinstvenoga književnog jezika i pravopisa. Danica se održala niz godina (1835—49, 1853, 1863 —67), a njen je ugled počeo opadati već od 1842, kad su Vraz, Rakovac i Vukotinović pokrenuli *Kolo*, odličnu smotru za književnost, umjetnost i narodni život. No i Kolo, oko kojega se Vraz svojski brine, teško se probija, te izlazi neredovito do 1853. Kao izražaj novoga duha u Dalmaciji javlja se *Zora Dalmatinska* (Zadar 1844—49), č. sličan Danici. U prevratu 1848 javljaju se u Dubrovniku kratkotrajne *Rimembranze della settimana* pod uredništvom I. A. Kaznačića, po obliku zapravo više novine nego časopis. Kasni izraz četrdesetosmaškog raspoloženja jesu dva tršćanska časopisa, *Slavjanski Rodoljub* (1849) i *Jadranski Slavjan* (1850), oba sa slovenskim i hrvatskim prilozima u stihu i prozi. U vrijeme ilirizma, kad je književni rad smatran najprečom narodnom potrebom, počeo je izlaziti i prvi naš stručni list, glasilo Hrvatskog gospodarskog društva, *Gospodarski list* (1842—), koji je najprije izišao pod čednim nazivom *Priobćenje*, a kasnije nekoliko puta mijenjao naziv. Vrlo je star i *Katolički list* (1849), glasilo zagrebačke biskupije, ali i s naučnim prilozima.

Za Bachova apsolutizma izdaje Kukuljević *Arkiv za pověstnicu jugoslavensku* (1851—75), naš prvi znanstveni časopis. Književnici se okupljaju oko *Nevena* (1852—58). Po strani je *La Rivista Dalmata* (Zadar 1859), iako u njoj surađuju neki pisci hrvatske narodnosti. Kratkotrajni su stručni č-i zadarski *Pravdonoša* (1851—52) i njegov zagrebački nastavljač *Pravnik* (1853—54), a naš najstariji i glavni pedagoški č., *Napredak*, nastavlja od 1859 neprekinutim životom.

Nakon povratka ustavnosti nastaju povoljnije prilike i za č-e, pa se već u prvim godinama javlja nekoliko književnih časopisa. U Zagrebu izdaje Mijo Krešić *Naše gore list* (1861—66), u Karlovcu izlazi *Glasonoša* (1861—65) Abela Lukšića, isprva više novine nego č., a tek od 1864 književni časopis; tečajem g. 1864 seli u Beč, gdje Lukšić izdaje *Slavische Blätter* (1865—66). Kratko se vrijeme drži i požeški *Slavonac* (1863—65), kojemu je od štete naglašeno slavonstvo njegova izdavača Miroslava Kraljevića. Prazninu, nastalu prestankom tih časopisa, ispunja *Dragoljub* (1867—68) Đure Deželića, a onda ustupa mjesto *Viencu* (1869—1903), s kojim naša književnost dobiva svoj središnji časopis za dugo razdoblje. Iza Vienca stoji neko vrijeme Matica Hrvatska, suradnici su mu priznati književnici, a niz godina (1874—81) urednik mu je August Šenoa. Vienac je najprije zastupnik romantičkog smjera, u osamdesetim godinama priklanja se realizmu, u zadnjoj svojoj godini dospijeva u ruke predstavnika Moderne. Javljaju se i naskoro nestaju *Hrvatski Sokol* (1870) i *Hrvatska lipa* (1875), a ni *Bunjevačka i šokačka vila* u Kaloči (1871—76) nema duga života. Krug književnika u Dalmaciji kupi se oko *Slovinca* (1878—84), najvrednijeg pokrajinskog č-a toga razdoblja. List za mladež je *Bosiljak* (1864—68); više uspjeha ima *Smilje* (1873), koje izlazi i danas. Šaljivi je list *Zvekan* (1867).

Znanstveni radnici okupljaju se prije osnutka Akademije oko *Književnika*, č-a za jezik, povijest hrvatsku i srpsku i prirodne znanosti (1864—66); urednici su mu F. Rački, V. Jagić i J. Torbar. Jagić, koji odlazi u tuđinu, pokreće u Berlinu svoj znameniti *Archiv für slavische Philologie* (1876—1929). Inače su u Hrvatskoj u mnogočem otpali razlozi za pokretanje znanstvenih časopisa, kad su stala izlaziti redovita Akademijina izdanja. Ipak je duže vrijeme u životu *Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga družtva* (1879—92), a u Splitu iskrsava 1878 *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, od 1920 pod nazivom *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, (zadnji, 51. sv., izišao 1940). Već dugo izlaze neki stručni č-i: *Mjesečnik Pravničkoga družtva* (1875), *Liječnički vjesnik* (1877) i *Šumarski list* (1877).



DANICA

ILIRSKA

PERVOLÈTNI TEČAJ

1835.

835.

SLOGI ILIRSKOJ

Narod bez narodnosti jest tèlo bez kosti.

U ZAGREBU,
Redaktor i Vandatelj Dr. Ljudevit Gay. — Štampano kod Franje Suppana.

NASLOVNI LIST »DANICE ILIRSKE«

U razdoblju osamdesetih i devedesetih godina č-i su u porastu po broju i vrstama. Među književnim č-a najzanimljivi su *Hrvatska vila* (Sušak 1882, Zagreb 1883—85) i *Balkan* (1886—87), listovi naraštaja realista. Prestankom Vile i Balkana Vienac je jedini opći književni časopis. Pokrajinskog su značenja subotički *Neven*, pokrenut u Baji 1884, do pred prvi svjetski rat uglavnom časopis, a iza rata novine, nadalje mostarski *Bosiljak* (1884), *Iskra* (1884—87, 1891—94) N. Šimića i *Hrvatska* (1884—90, 1892—97) I. Prodana, i *Lovor* (1897), tri zadarska časopisa, zatim sarajevska *Vrhbosna* (1887—), namijenjena katoličkoj prosvjeti i jednako općenitijeg književno-poučnog interesa sarajevski *Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevaca* (1877—1901, od 1896 *Franjevački glasnik*), na koji su kasnije nastavili *Serafinski perivoj* (1902—13), *Naša misao* (1914—19), i *Franjevački vjesnik* (1927—41). Ni kasniji zagrebački časopisi ne dostižu Vienca; *Smotra* M. Grlovića (1887) tek, je mjesečnik za opću prosvjetu, prvi takve vrste, Kuglijev *Dom i sviet* (1888—1923) magazin je prema pučkom ukusu, a *Prosvjeta* (1893—13), za književnost važnija, ostaje uglavnom obiteljskim časopisom. Ipak se 1895 javlja takmac Viencu, kad je Zemaljska vlada u Sarajevu počela izdavati *Nadu*, održavši je do 1903. Znatna je, iako kratka vijeka, *Mlada Hrvatska* (1894—95) D. Politea, smotra za politiku i knjigu. List za mladež bio je *Pobratim* (1891—1914, 1916).

Od novih znanstvenih časopisa samo nekoliko godina izlazi *Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt* (1886—88). Znameniti su *Glasnik Hrvatskoga naravoslovnoga društva* (1886—), sarajevski *Glasnik Zemaljskog muzeja* (1889—), *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* (1895—1914, 1935—) i *Vjesnik zemaljskog arhiva u Zagrebu* (1899—1920, 1925—); Starinarsko društvo u Kninu izdavalo je *Starohrvatsku prosvjetu* (1895—98, 1900—04; 1927—28). Kao stručni č-i ističu se *Viesti Kluba inžinira i arhitekta* (1880—1914), kasniji *Tehnički list* (1919—39), onda *Inženjer* (1940), najzad od 1941 *Tehnički vjesnik;* nadalje *Nastavni vjesnik* (1893—).

U porastu su č. različnih gospodarskih grana, napose obrta, no malo se koji časopis uspijeva održati, kao *Slavonska pčela* (Osijek 1881—83, 1884—), *Hrvatska pčela)* ili *Obrtnik* (1884—97). U ovom razdoblju javlja se priličan broj glasila različitih struka, kakvih nije prije bilo, na pr. *Lovačko-ribarski vjesnik* (1892—), *Gimnastika* (1891—99), *Šport* 1896—98), *Vatrogasni vjesnik* (1896—), *Hrvatski planinar* (1898—1909, 1914, 1922—) i dr.

Previranje u hrvatskom kulturnom životu, započeto krajem prošloga stoljeća, odrazilo se i na č-ma, i to osobito na onima, koji su bili namijenjeni književnosti ili raspravljanju javnih pitanja. Đaci u Pragu, realisti, naprednjaci, pokreću *Hrvatsku misao* (1897), zatim u Pragu *Novo doba* (1898), a u Zagrebu *Glas* (1899—1900). *Hrvatska misao* javlja se 1902 kao novi časopis, koji od 1903 do 1905 izdaje Stjepan Radić. Za samu književnost znatnija je *Mladost* (1898) bečkih đaka, u Zagrebu *Hrvatski salon (*1898) i *Život* (1900—01). Oporbeno stanovište prema Modernoj zauzima *Novi viek* Tresića-Pavičića (Split 1897—98, Zagreb 1893—99). Konzervativnog obilježja je *Glas Matice hrvatske* (1906—09). Kroz nekoliko godina održava se u životu Obzorov *Vijenac* (1910—13). U Dalmaciji izlaze u tom razdoblju *Glasnik Matice dalmatinske* (Zadar 1902—04) dubrovački *Srdj* (1902—08) i *Lovor* (Zadar—Zagreb 1905). Središnje je književno glasilo *Savremenik* (1906—23, 1926—31, 1936—37, 1938, 1940—41), ali poslije prvog svjetskog rata nema više prijašnjega značenja. Inače idejne protivštine izbijaju i dalje i daju književnom radu političku boju. Pravaši imaju *Hrvatsku smotru* (1906—10) i *Mladu Hrvatsku* (1908—14), dok krugovima oko hrvatsko-srpske koalicije pripadaju *Zvono* (1907—11), splitski *Jug* (1911) i *Jug (Zvono)* (Zagreb-Split 1912), zatim *Hrvatski đak* (1907—1911). Katolički su č-i *Luč* (1905—), đački časopis, i *Hrvatska prosvjeta* (1914—); Muslimani imaju *Behar* (1900—10) i *Novi Behar* (1927—).

Za rata provodi *Hrvatska njiva* (1917—18, od 1919—26 *Jugoslavenska njiva)*, okupljanje kulturnih snaga, uz nju i *Književni jug* (1918—19). Sav nemir ratnih i poratnih prilika dolazi do izražaja u *Kokotu* (1916—18) U. Donadinija, *Vijavici* (1917—18) i *Jurišu* (1919), listovima A. B. Šimića, u *Plamenu* (1919) M. Krleže i A. Cesarca i njihovoj *Književnoj Republici* (1923—27), u *Orkanu* (1923—26). Mirniji ton unosi *Kritika* (1920—22, 1928), koja se pod uredništvom Lj. Wiesnera i M. Begovića razvija (1921—22) u pravcu središnjeg književnog časopisa, za čim uz stari Savremenik teži i novi *Vijenac* (1923—28). A. B. Šimić pokušava s *Književnikom* (1924—25), no bolje uspijeva kasniji *Književnik* (1928—39). Kao vodeći č. izdvaja se *Hrvatska revija* (1928), koju pokreće Matica Hrvatska. Od kasnije pokrenutih književnih č-a i danas izlazi *Hrvatska Smotra* (1933), koja mnogo pažnje posvećuje političkim i ideološkim pitanjima, no množina je č-a kratka vijeka, iako su neki od njih svojom pojavom pobudili znatno zanimanje; među ostalima spominjemo *Književne horizonte* (1934—38), *Danas* (1934) i *Pečat* (1939—40), časopise M. Krleže, i *Izraz* (1939—41). Kao listovi za mladež predvode *Omladina* (1918), od 1941 *Hrvatska mladost* i *Mladost* (1923—40).

Ženski su listovi: *Na domaćem ognjištu* (1901—14), »list za porodicu«; *Hrvatska žena* (1917—20), koja od 1918 izlazi kao *Jugoslavenska žena; Ženski list* (1925—38) i njegovi nastavci *Novi ženski list* (1938—39) i *Hrvatski ženski list* (1939—).

Kao posebna skupina mogu se spomenuti neki ilustrirani č-i, namijenjeni širim slojevima: *Pučka prosvjeta* (1907—11), splitska *Pučka Prosvjeta* (1921—32) Frana Ivaniševića, *Ilustrovani list* (1914—19), *Svijet* (1926—39), *Kulisa* (1927—35, 1937—39), *Cinema* (1927—41), *Obitelj* (1928—), *Danica* J. Matošića (1931—38). Od šaljivih listova najdulje se održaše *Koprive* (1906—41).

Pokraj književnih č-a manji je broj onakvih č-a, koji su svoju pažnju u prvom redu posvećivali pitanjima nauke, politike i društva dodirujući književnost tek usput. Takva je bila, uz *Hrvatsku misao* i neke druge časopise u ovom stoljeću, *Südslavische Revue* (1912—13), *Nova Evropa* (1920—41), *Socijalna misao* (1928—33), *Evolucija* (1931—34, 1936), *Socijalna revija* u Šibeniku (1931—1937).

Među znanstvenim č-ima prolazne su pojave časopis za filozofiju *Univerzum* (1922—23), *Revija za filozofiju i psihologiju* (1927). Uspješniji su č-i, namijenjeni raspravljanju vjerskih i drugih pitanja u savezu s vjerom, tako *Hrvatska*

Straža (Krk 1903—09, Senj 1910, Rijeka 1911—18), *Bogoslovska smotra* (1910—19, 1923—), isusovački *Život* (1919 —), *Nova revija* u Makarskoj (1922—41), *Duhovni život* (1929—42). Crkvenom poviješću bavi se *Croatia sacra* (1931—39), a poviješću isusovačkoga reda zbornik *Vrela i prinosi (*1932—); povijesni je č. i *Narodna starina* (1922—). *Annales de l'Institut français* (1937—) bave se poglavito francusko-hrvatskim vezama, *Alma Mater Croatica* (1937—) zastupa probitke Hrvatskoga sveučilišta, dok *Croatia* (1941—) Hrvatskog izdavalačkog bibliografskog zavoda želi vanjskom svijetu prikazati kulturne napore Hrvata. Glazbene su smotre *Sveta Cecilija* (1907—) i *Sklad* (1932—). Za etnografiju je *Vjesnik Etnografskog muzeja* (1935—38).

Priličan je broj č-a s područja prirodnih nauka, tek su tu pokrenute neke godišnje publikacije, koje nadomiještaju časopise; takva su izdanja *Vijesti Geološkoga povjerenstva* (1910—15) i njihov nastavak *Vijesti Geološkoga zavoda* (1926—29), zatim *Acta botanica* (1925—). Od č-a spominjemo *Veterinarski vjesnik* (1906—21, 1942—), *Farmaceutski vjesnik* (1907—14, 1919—) s prilogom: *Arhiv za hemiju i farmaciju* (1927—39), *Gospodarsku smotru* (1909—19), *Vjesnik ljekarnika* (1919—), *Revue chimique* (1921—1923), *Hrvatski geografski glasnik* (1929—), *Agronomski glasnik* (1930—41), *Glasnik za šumske pokuse* (1926—), *Veterinarski arhiv* (1931—) i *Poljodjelsku znanstvenu smotru* (1939—). Popularan je č. *Priroda* (1911—).

Među č-ima ostalih struka može se zabilježiti porast kod ekonomske struke; radi primjera navodimo: *Bankarstvo* (1924—32), *Indeks* (1929—37), *Financijski arhiv* (1931—) i *Ekonomist* (1935—). Razumljiv je i porast drugih stručnostaleških glasila, pa se može reći, da je iza prvoga svjetskoga rata jedva bilo obrta, koji nije pokušavao izdavati č. ili novine. Spomen zaslužuje *Grafička revija* (1923—37).

Porastu č-a pogoduju svakojaka društva i pokreti, jer im č. služe kao podesno sredstvo za promicanje njihovih težnja. Tako je Sokol izdavao časopis *Sokol* (1903—14), prvi nakon starog i kratkotrajnog *Sokola* (1878); poslije su izlazili *Hrvatski Sokol* (1914—19); *Sokolski vjesnik* (1919—29) i *Sokolski glasnik* (1919—41). Raširena je bila *Jadranska Straža* u Splitu (1923—41).

Među svim vrstama č-a književni č-i su imali bez sumnje najviše utjecaja na duhovni razvitak. Oni su bili i najbrojniji te su redovito naširoko zahvatili u naše kulturno zbivanje, sve u želji, da služe ne samo »zabavi« nego i »pouci«, kako su sami rado isticali sve do vremena Moderne. Naglašeni utilitarizam nije im dizao vrijednosti, no bio je odraz naših prilika i izraz svijesne težnje, da se nađe put do čitača. Zanimljivosti časopisa imale su pridonijeti i ilustracije. Već je Luna od 1848 donosila slike, još više kasniji književni listovi, napose Vienac, Hrvatska Vila, Balkan, Nada i Savremenik. Svakako su zabavni ilustrovani pučki č-i mogli, kao Kuglijev Dom i sviet, s više izgleda računati na sklonost širokih građanskih slojeva.

Pokraj književnih č-a i novina malo je bilo prilike za razvitak č-a, koji bi se u prvom redu bavili političkim i društvenim pitanjima. Takva je bila *Nova Evropa* (1920) prva koja se uspjela održati niz godina.

Jaka sklonost za povijesna istraživanja dovela je već od sedamdesetih godina prošloga stoljeća do osnutka nekoliko znatnih povijesnih časopisa. Manje je pokrenuto č-a ostalih nauka; nešto više č-a prirodnih nauka osnovano je u ovome stoljeću; najkasnije su se javili č-i za ekonomske nauke.

Izdavanje č-a bilo je redovito skopčano s velikim poteškoćama. Smatralo se uspjehom, kad se za 1. svezak Vrazova Kola nabralo oko 600 pretplatnika; tolik broj pretplatnika imala je od prilike Gajeva Danica. Deželićev Dragoljub imao je 1867 oko 600 pretplatnika, a iduće godine 800. Svakako je bio velik uspjeh, kad je Hrvatska Vila u vremenu svojega cvata mogla računati na 3000 pretplatnika. Inače je kod nas malo koji č. mogao živjeti sam o sebi. Matica Hrvatska podržavala je Neven, Književnik, Vienac, Hrvatsku reviju, a iza Savremenika stajalo je Društvo hrvatskih književnika. Naprotiv, staleške organizacije s brojnim članstvom mogle su osigurati dug život svojim stručnim časopisima.

Najveći broj časopisa pokrenut je u Zagrebu. U tom pogledu uloga Zagreba bila je stalno u porastu. Udio pokrajine bio je razmjerno veći u prošlom stoljeću. Mogu se istaknuti Karlovac, Zadar, Split i Dubrovnik. Sarajevo je došlo do značenja nakon okupacije (1878).



NASLOVNI LIST »ZORE DALMATINSKE«

LIT.: J. Lakatoš, *Hrvatska štampa* (Jugoslavenska štampa, Referati i bibliografija, 1911); *Hrvatska bibliografija,* 1911 . . .; P. Kasandrić, *Il giornalismo dalmato dal 1848 al 1860*, 1899; I. Hergešić, *Hrvatske novine i časopisi do 1848*, Zagreb, 1936; V. Klaić, *Knjižarstvo u Hrvata*, Zagreb 1922; D. Prohaska, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, Zagreb 1921; D. Bogdanović *Pregled književnosti hrvatske i srpske*, knj. 2., dio 1. i 2. M. R.

BUGARSKI ČASOPISI. Početak bugarskih č-a udario je Konstantin Fotinov, koji je 1842 izdao u Smirni pokusni broj č-a *Ljuboslovije*, koji je od 1844 do 1846 izlazio u istom gradu kao mjesečnik. Ivan Dobrovski (Dobrović) počeo je u Beču izdavati *Mirozrenie spisanie pomesjačno* (izašlo 1850—1851 pet knjiga po 16 str.), a obnovio ga 1870 kratkotrajno u Bukureštu. — U Carigradu izlazi od 1858—1861 kao polumjesečnik *Bălgarski knižici*. — U Moskvi izlazi povremeni č. *Bratski trud* (od 1860—1862 izašla četiri sveska), u kojem su surađivali L. Karavelov, V. D. Popovič, G. Teoharov i dr. — Bugarska čitaonica u Carigradu izdaje od 1870 do 1875 *Čitalište* (polumjesečnik, pod kraj mjesečnik). — L. Karavelov izdavao je u Bukureštu 1875—76 polumjesečnik *Znanie — izdanie za nauka i literatura*, a obnavlja ga u Trnovu 1878.

Najznatniji je časopisni bugarski pothvat prije oslobođenja *Periodičesko spisanie na bălgarskoto knižovno družestvo.* Spomenuto društvo, preteča Bugarske akademije, izdavalo je taj č. u Braili neredovito od 1870 do 1876, a 1882 obnovio se u Sofiji. Kad se spomenuto društvo pretvorilo u akademiju, taj se časopis, koji izlazi i danas, zove *Periodičesko spisanie na Bălgarska akademija na naukite*.

Poslije oslobođenja, a prije rata, znatniji su č-i: *Misăl*, *Nauka* (1881—1884), *Sbornik za narodni umotvorenija* (izlazi i danas u Akademiji), *Bălgarska sbirka* (1894—1925) pod uredništvom S. S. Bobčeva, *Bălgarski pregled* (1893—1900), *Ljetopisi* (1899—1905), *Naš život* (1901), *Demokratičeski pregled* (1902—1925), *Hudožnik* (1905—1907), *Nabljudatel* (1909—11), *Savremena misăl* (1910—1914), *Obšto djelo* (1900—1905), *Novo vreme* (1897), *Musikalen vestnik* (1903), *Medicinska misăl* i dr.

Poslije prvoga svjetskog rata izlaze *Makedonski pregled* (izlazi i danas kao organ Makedonskoga naučnog instituta), *Vezni* (1919—1922), *Umjetnost* (1929—1930), *Bugarski turizam* (1907—1925), književni *Zlatorog* (od 1920, danas ga uređuje kritik Vladimir Vasilov), *Hyperion*, *Razvigor* (uređuje prof. A. Balabanov, prvi svoje vrsti u Evropi, kako veli sam urednik, 1921—1927, 1937), *Ekonomska borba*, *Advokatski pregled*, *Ilustrovana sedmica*, *Ženska sedmica*, *Iskustvo i kritika* (uređuje književni kritik i povjesničar Georgi Canev, od 1937 i danas), *Učilišten pregled* (glasilo ministarstva narodne prosvjete u Sofiji, od

1901 do danas), *Prosvjeta* (uređuje prof. Petar Mutafčiev, od 1934 do danas, organ »Prosvjetnog sojuza u Bugarskoj« u Sofiji), *Filozofski pregled* (urednik i vlasnik prof. D. Mihalčev, izlazi i danas), *Sociologija i filozofija, Otec Pajsij* (uređuje G. Konstantinov, suradnik Hrvatske enciklopedije, kao glasilo Svebugarskog društva istog imena), *Bălgarska misăl* (uređuje sveuč. prof. M. Arnaudov, od 1925 do danas) i dr.

Bugari imaju vrlo velik broj stručnih časopisa s područja stvarne kulture, organa ministarstva, različnih saveza, ustanova, a ima ih i u pokrajini lijepi broj. O Bugarima pišu i č-i izvan Bugarske, među kojima su osobito spomena vrijedni *Bulgaria* u Rimu (glavni urednik Enrico Damiani, direktor E. Morelli, od 1938 do danas) i *Zagreb—Sofija* (izdaje Hrvatsko-bugarsko društvo u Zagrebu, u uredništvu tajnika Đ. Teufela, od 1942).

LIT.: B. M. Andreeff, *Die bulgarischen Zeitschriften und die Presseverhältnisse Bulgariens*, Sofija 1927; *Bugarska štampa u epohi preporoda* (na bugarskom), Sofija 1932; *La presse bulgare, son développement et ses traits caractéristiques*, Sofija 1937; S. S. Bobčev, *Pregled bugarske periodičke štampe od 1844 do 1894* (bugarski), Sofija 1894; I. Ivanov, *Bugarska periodička štampa od svog početka do naših dana* (bugarski), Sofija 1893; N. P. Nicolaeff, *Le journalisme en Bulgarie*, Sofija 1924; P. Petkoff, *La presse en Bulgarie*, Pariz 1910; E. Popoff, *Entwicklung und Charakter des bulgarischen Zeitungswesens*, Berlin 1937; V. Pundev, *Periodička štampa prije oslobođenja*, sv. 1—2, Sofija 1927 i 1930; S. Stojanov, *Početak i razvitak periodičke bugarske štampe*, Sofija 1936; R. S. Chandan, *La presse bulgare de son origine à nos jours*, Pariz s. a.; *Sto godina bugarske periodičke štampe* (1842—1942, Sofija 1942, uredili P. Dinekov i K. Seizov); I. Esih, *Stota obljetnica bugarskoga povremenog tiska*, smotra Zagreb—Sofija I., 1942. I. E.

ČEŠKI ČASOPISI. U Češkoj se osnivaju prvi književni i znanstveni č-i u vrijeme češkog klasicizma i rodoljubne romantike u početku 19. st. *Hlasatel český* (1806—08, 1818) J. Nejedloga, *Prvotiny pěkných umění* (1813—17) J. N. Hromádka iz doba klasicizma i romantične *Rozličnosti* J. Linde (od 1826) prvi su pokušaji ostvarenja književnog č-a u današnjem smislu. Prvi su znanstveni č-i *Krok* (1821—40), komu je urednik bio J. S. Presl, i *Časopis českého museuma*, koji je 1827 utemeljio F. Palacký. Od 1826 izlaze *Květy*, koji postaju glasilo romantičara pod uredništvom J. K. Tyla. F. L. Čelakovský uređuje od 1834 beletristički list *Česká včela*. Od 1846 uređivao ga je K. Havlíček. Šafařík je bio urednik poučnog č-a *Světozor* od 1834 do 1835. — U doba kasne romantike osniva F. B. Mikovec 1851 književni č. *Lumír*, koji je od 1862 uređivao V. Hálek. Godišnjak *Máj*, koji je izlazio od 1858, dao je ime književnoj generaciji »Majevaca«; urednik mu je bio najprije J. Barák, a zatim V. Hálek. G. 1864—5 izlazi *Zlatá Praha* (urednik V. Hálek), a 1866—72 *Květy* (urednici V. Hálek i J. Neruda). G. 1872 ponovno je J. Neruda pokrenuo časopis *Lumír*, koji je naskoro postao središnji č. kozmopolitske književne struje za razliku od narodne struje, koja se okupljala oko č-a *Ruch*, osnovanog 1868 od J. V. Sládka. Središnjim organom narodne struje postala je *Osvěta*, koju je osnovao 1871 V. Vlček kao beletrističko-znanstveni časopis. Protiv kozmopolitske struje istupao je strogo katolički književno-znanstveni časopis *Vlast* (osn. 1884). — Realističko doba donosi osnivanje znanstveno-kritičkih i političkih č-a. T. G. Masaryk pokrenuo je znanstveno-kritičku reviju *Athenaeum* (1884—93), u kojoj se borio za objektivnost u znanstvenom radu. G. 1886 osnovao je J. Herben *Čas*, koji je do prvoga svjetskog rata zastupao realističko-kritički pravac u cijelom narodnom životu. Masaryk je u istom duhu uređivao od 1893 mjesečnik *Naše doba*, a poslije njega filozof F. Drtina. Živahne političke borbe pokrenule su političke č-e *Časopis českého studentstva* (1889—92) i *Časopis pokrokového studentstva* (1893—96, 1901—14). G. 1897 osnovan je politički č. *Samostatnost*, koji uređuje pjesnik V. Dyk ističući kao cilj češku državnu samostalnost. Srodan mu je č. *Pokroková revue* (1905—14). Dugo je godina bio glavni češki književni i kritički č. *Literární listy* (1880—99), koji je veliku pažnju obraćao analizi umjetničkih djela, a urednik mu je bio F. Dlouhý. Književni su č-i toga vremena i *Nové proudy* (1893—1909) i *Rozhledy* (osn. 1892). Češka Moderna progovorila je svojim manifestom 1895 preko *Rozhleda*. A. Procházka i J. Karásek pokrenuli su č. *Moderní revue* (1894—1925), glasilo simbolista i dekadenata. Anarhistička načela zastupao je č. *Nový kult* (1897—1904), osnovan od St. K. Neumanna. Kad je između »starih« i »mladih« došlo do pomirenja, iznova je pokrenut 1899 *Lumír* (urednik V. Hladík). Glasilo češke Katoličke moderne bio je *Nový život* (1896—1907) pod uredništvom K. Dostála Lutinova. Naslijedio ga je književno-znanstveni č. *Meditace* (1908—1912) za uredništva V. Bitnara. — Kritik F. Ks. Šalda pokrenuo je č-e *Novina* (1908—13), *Česká kultura* (1913—14), za prvoga svjetskoga rata *Kmen*, a poslije rata *Kritiku, Tvorbu* i *Šaldův zápisník* (1928—37). U njima je objelodanio većinu svojih studija i eseja. Skupina pragmatista s K. Čapkom na čelu izdavala je od 1911—14 *Umělecký měsíčník*. Kritik M. Rutte okupio je književnike bez razlike pravaca i dobi oko č-a *Cesta* (1918—30). Poslije prvoga svjetskog rata izlazilo je vrlo mnogo književnih č-a, među kojima se ističu *Červen, Host, Index, Rozmach, Akord, Tvar, Čin, U, Listy pro umění a kritiku, Panorama, Rozpravy Aventina* i *Kritický měsíčník*. — Za pojedine znanosti osnovani su posebni č-i: za filozofiju *Česká mysl* i *Ruch filosofický;* za psihologiju *Psychologie;* za sociologiju *Sociální revue, Sociologická revue, Sociální problémy;* za bogosloviju katoličku *Filosofická revue*, a evangeličku *Křesťanská revue;* za pedagogiju *Pedagogické rozhledy, Věstník pedagogický, Nové školy, Střední škola;* za filologiju *Listy filologické, Časopis pro moderní filologii, Sborník filologický;* za slavistiku *Slavia, Byzantino-slavica*, za bohemistiku *Naše řeč, Slovo a slovesnost;* za arheologiju *Hlídka archeologická*, za proučavanje germansko-slavenskih veza *Germanoslavica*, za povijest *Český časopis historický, Dějiny a přítomnost*, za poznavanje književnosti i života Slavena *Slovanský přehled*, za likovnu umjetnost *Život* i dr.

LIT.: J. i A. Novák, *Přehledné dějiny literatury české*, Olomouc 1936—1939. Lj. J-e.

SLOVAČKI ČASOPISI književnoga, umjetničkoga, prosvjetnoga, naučnoga i gospodarskoga značaja povezani su najuže s narodnim razvojem Slovaka. Uz Štúrov *Orol tatranski*, koji je bio Slovacima ono, što je Hrvatima bila Gajeva *Danica*, ostavio je duboke brazde u slovačkom životu osobito časopis *Slovenské pohl'ady*, osnovan 1846 u Skalici, koji je prestao izlaziti 1852, ali su ga 1881 obnovili književnici Svetozár Hurban Vajanský i Jozef Škultéty, te izlazi s nekim prisilnim prekidima sve do danas, a izdaje ga Matica Slovačka u Turčianskom Sv. Martinu kao glavni slovački književni časopis. Drugi glavni slovački književni časopis *Kultúra* pokrenulo je društvo sv. Vojtjeha u Trnavi 1928, a časopis *Elán*, glasilo Društva slovačkih književnika, koji je izlazio mnogo godina u Pragu, izlazi od 1939 u Bratislavi. Od 1940 izdaje evangeličko izdavalačko društvo Tranoscius u Lipovskom Sv. Mikulášu književni časopis *Tvorba*. Osim toga izdaje društvo sv. Vojtjeha za svoje članove *Pútnik svätovojtešský*, pokrenut 1864 od dra. Andreja Radlinskoga. Matica Slovačka izdaje za svoje članove časopis *Slovensko*, a Društvo slovačkih žena časopis *Živena*. Ženama je posebno namijenjen tjednik *Nová žena*. Slovačka krugovalna postaja izdaje tjednik *Slovenský rozhlas*, a slikovni su časopisi *Nový svet, Nové Slovensko* i *Panoráma*. Matica Slovačka izdaje još jezikoslovni časopis *Slovenská reč*, zatim *Filozofický sborník, Pedagogický sborník, Sborník Matice Slovenskej*, za djecu *Slniečko*. Društvo sv. Vojtjeha izdaje za mladež *Plameň*, a Hlinkina mladež časopise *Vlča, Nová mládež, Stráž* i *Slovenská deva*.

Osim mnogih gospodarskih, stručnih, promičbenih i različnih drugih časopisa zauzimaju važno mjesto vjerski. G. 1874 počeo je izlaziti *Kazatel'* za propovjednike, koji je g. 1891 izdavao i prilog *Literárne listy*. On je 1908 prestao izlaziti, a obnovljen je 1917 pod imenom *Duchovný pastier*, kojemu su urednici bili Andrej Hlinka i dr. Jozef Tiso; izdaje ga Društvo sv. Vojtjeha u Trnavi s prilogom *Katolícke kázne*. Nabožni glasnici slovački jesu: *Král'ovná Sv. Ruženca*, osnovan 1891, *Posol Božského Srdca Pána Ježiša* osnovan u Trnavi g. 1897, *Svätá Rodina* osnovan u Štiavniku g. 1908. Franjevci izdaju *Serafínsky svet* u Kremnici, dominikanci *Smer*, osnovan g. 1941 u Trenčínu, salezijanci *Saleziánske zvesti* u Bratislavi, grkokatolici *Jednotu sv. Cyrila a Metoda*, osnovanu g. 1942 u Michalovcima i t. d. Slovački protestanti izdaju *Evanjelický posol* u Liptovskom Sv. Mikulášu, *Nový rod* u Bratislavi i t. d.

Ukupno je na tlu Slovačke Republike g. 1942 izlazilo 212 novina i časopisa, i to 129 u Bratislavi i 83 u ostaloj Slovačkoj. Početkom g. 1943 obustavljeno je od toga radi štednje papira 95 listova, pa ih je ostalo 117. Osim toga izdaju Slovaci u Mađarskoj 1 dnevnik i 2 druga časopisa te veći broj novina i časopisa u Americi i drugdje u svijetu. J. A-ć.

SLOVENSKI ČASOPISI (do god. 1941). — Sve do potkraj 19. st. postoje kod Slovenaca samo njemački časopisi, važni i za Slovence ne samo zato, što su se bavili slovenskom zemljom i njenom prošlosti, nego i zato što su donosili priloge o slovenskom jeziku i slovenskoj knjizi. Takvi su časopisi *Illyrisches Blatt* (1818) i *Carniolia* (1838). Prvim slovenskim časopisom može se smatrati čedan zabavno-poučni list *Slavjanski rodoljub* (Trst 1849), koji kao i njegov nastavljač *Jadranski Slavjan* (Trst 1850) ima i priloga na hrvatskom jeziku. Književniji su celjska *Slovenska čbela* (1850) i celovački časopisi *Slovenska bčela* (1850—53) i *Slovenski glasnik* (1858—68). Od posebno je značenja *Zvon* (Beč 1870, 1876—80), kojim J. Stritar uz pomoć svojeg suradničkog kruga pridonosi podizanju vrijednosti slovenske književnosti. Za Zvonova prekida javlja se mariborska *Zora* (1872—77), neposredno na Zvon nadovezuje se *Ljubljanski Zvon* (1881) zadržavajući za čitavo vrijeme izlaženja ugledno mjesto u slovenskom književnom životu. Nekoliko godina izlaze *Kres* (1881—86), časopis za književnost i znanost i *Slovan* (Ljubljana 1884—87), časopis za politiku i književnost, no tek se *Dom in svet* (1888), časopis katoličkoga smjera, uspijeva, pored Zvona, trajno održati. Bojovni duh unosi *Rimski katolik* (Gorica 1889—96). A. Mahniča zadirući naši 'roko u slovenski kulturni život. Kasnije ističu se *Slovan* (Ljubljana 1902—16), mesečnik za književnost, umetnost in prosveto i ljubljanski *Čas* (1907) i gorička *Veda* (1911—15), revije znanstvenog i općekulturnog značaja. Nakon prvoga svjetskog rata pokrenuta je u Celju *Mladika* (1920), obiteljski list i u Ljubljani književni časopis *Modra ptica* (1929), zatim *Sodobnost* (1933) i *Misel in delo* (1934), dva časopisa za raspravljanje kulturnih, političkih i društvenih pojava.

Neki znanstveni i stručni časopisi: *Mitteilungen des Museal-Vereins für Krain* (1866, 1889—1907) i s njima u savezu *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* (1891—1909), *Carniola* (1908—19) i *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* (1919); zatim izlaze pedagoški časopis *Popotnik* (1880), *Slovenski pravnik* (1881—83 i od 1888), *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Maribor 1904), *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (1918—31) i *Geografski vestnik* (1925). Svi ti časopisi, osim onog mariborskog, pokrenuti su u Ljubljani.

LIT.: K. Glaser, *Zgodovina slovenskega slovstva*, 4. sv., Ljubljana 1898; F. Simonič, *Slovenska bibliografija*, Ljubljana 1903—05; J. Šlebinger, *Slovenska bibliografija za l. 1907—12*. Ljubljana 1913; *Jugoslovenski bibliografski godišnjak za 1933 god.*, Beograd 1935. M. R.

SRPSKI ČASOPISI (do god. 1941). — *Slaveno-serbskij magazin* (Mleci 1768). Z. Orfelina predstavljao je sa svojim jedinim sveskom tek pokušaj; do najnovijega vremena se održaše *Lětopisi serbske* (Pešta 1825—64, Novi Sad od 1865), potonji *Letopis Matice srpske*, glavni književni i naučni časopis prečanskih Srba. Prvi časopis u kneževini Srbiji je *Podunavka* (Beograd 1843—48), zabavni i poučni dodatak Srbskih novina, a prvi znanstveni časopis *Glasnik Društva srbske slovesnosti* (Beograd 1847—92). U pedesetim godinama književnici se okupljaju oko *Sedmice* (Novi Sad 1852—58) M. Medakovića i jednako važne *Šumadinke* (Beograd 1850, 1852, 1854—57) Lj. Nenadovića. Književni rad u doba romantike ogleda se u novosadskoj *Danici* (1860—71), prvom izrazito književnom časopisu i u časopisima mladih, Omladine, u *Javoru* (Novi Sad 1862—63), koji uređuje Zmaj Jovan Jovanović, u *Matici* (Novi Sad 1866—70) i *Mladoj Srbadiji* (Novi Sad—Beograd 1870—72). Težnje Omladine u Srbiji dolaze do izražaja u *Vili* (Beograd 1865—68) St. Novakovića. Nakon prestanka Danice i Mlade Srbadije javljaju se *Javor* (Novi Sad 1874—92, Zemun 1893), nastavak Zmajeva Javora, *Srbadija* (Beč 1874—77, Beograd 1881—83), *Srpska zora* (Beč 1876—81) i *Straža* (Novi Sad 1878—79), no sve ih nadvisuje *Otadžbina* (Beograd 1875, 1880—83, 1887—92), koju je kao časopis za književnost, nauku i društveni život pokrenuo V. Đorđević ugledajući se u Revue des deux mondes. Znatni

su časopisi toga vremena *Stražilovo* (Novi Sad 1885—94), *Bosanska vila* (Sarajevo 1886—1914), *Kolo* (Beograd 1889—92, 1901—03), *Brankovo kolo* (Hrvatski Karlovci 1895—1914) i *Zora* (Mostar 1896—1901), no nakon *Otadžbine* glavni je časopis *Delo* (1894—99, 1902—14). U ovom stoljeću središnji je književni časopis *Srpski književni glasnik* (Beograd 1901—14 i od 1920), kojemu je osnivač B. Popović, ujedno je SKG dosada najznatniji književni časopis srpski. Od ostalih časopisa za književnost i opće kulturne i društvene pojave spominjemo *Misao* (Beograd 1919—37), *Književni sever* (Subotica 1925—35), *Južni pregled* (Skoplje od 1926), *Pregled* (Sarajevo od 1927), *Život i rad* (Beograd od 1928). *Javnost* (Beograd 1935—37).

Neki znanstveni časopisi: *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* (Beograd od 1874 neredovito, redovito 1895—1914 i od 1919), *Starinar Srpskog arheološkog društva* (Beograd od 1884 uz prekide), *Arhiv za pravne i društvene nauke* (Beograd 1906—14, opet od 1920), *Glasnik Srpskog geografskog društva* (Beograd 1912—14, opet od 1920), *Južnoslovenski filolog* (Beograd 1913, opet od 1921), *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* (Beograd od 1921), *Glasnik Etnografskog muzeja* (Beograd od 1926), *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu* (od 1928), *Jugoslovenski istoriski časopis* (Beograd 1935—39).

Časopisi u Crnoj Gori bili su redovito kratkotrajni, kako pokazuju *Crnogorka* (1884—85), *Zeta* (1885), *Nova Zeta* (1889—91), *Luča* (1895—99) i *Dan* (1911—12). Dulje se drže *Zapisi* (1927—33, opet od 1935), koji su, kao prije spomenuti, izlazili na Cetinju.

LIT.: *Srpska štampa* (Jugoslovenska štampa, Referati i bibliografije, Beograd 1911); J. Skerlić, *Istorija srpske književnosti*, 2. izd., Beograd 1921; *Jugosl. bibliografski godišnjak* za 1933 god., Beograd 1935. M. R.

ČASOPIS MUSEA KRÁLOVSTVÍ ČESKÉHO, češki znanstveni časopis, utemeljen 1827 na pobudu F. Palackoga; osnovan je kao glasilo Muzeja kraljevine Češke. Prvi mu je urednik bio Palacký, a izlazio je od 1827—32 u dva jezika, češkom i njemačkom. Njemačko izdanje izlazilo je jednom mjesečno *(Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen)*, a češko četvrtgodišnje *(Časopis Společnosti vlasteneckého museum v Čechách)*. Od 1832 izlazi samo na češkom jeziku pod nazivom: *Časopis českého museum*, a od 1855 *Časopis Musea království Českého*. Palacký je časopis uređivao do 1837, a P. J. Šafařík od 1838 do 1842. Za uredništva Vocelova i Nebeskoga časopis je postao središtem književnog rada, a 70-ih i 80-ih godina priklonio se uglavnom povijesnim znanostima, što je zadržao i u 20. st. pod uredništvom Zíbrtovim i Bidlovim. List izlazi još danas.

LIT.: J. Volf, *Dějiny novin a časopisů do r. 1848* i K. Hoch, *Dějiny novinářství od r. 1860 do doby současné*, Čs. vlastivěda, díl 7, Prag 1933; A. Novák, *Přehledné dějiny literatury české*, Prag 1936—39. Lj. J-e.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE. Historijski časopis, koji je 1904 počelo izdavati *Zgodovinsko društvo v Mariboru* sa svrhom, da obrađuje slovensku povijest, narodni život te povijest slovenskog jezika i književnosti. Od 1904—15 č. je uređivao Anton Kaspret, od 1917—38 Fran Kovačič, a od 1938 i dalje Franjo Baš i Janko Glaser. Od 1932 izdaje Društvo *Arhiv za zgodovino in narodopisje* kao naučni prilog č-u, u kojemu su objavljeni naučni izvori iz slovenske narodne i kulturne povijesti, književnosti i narodnoga blaga. G. 1937 izišao je u 32. knjizi č-a zbornik u čast urednika i osnivača Društva prelata Frana Kovačiča povodom njegove sedamdesetgodišnjeg života. M. O.

ČASOSLOV → **Brevijar.**

ČAST je uvaženje, koje imade pojedinac ili skupina pojedinaca unutar neke zajednice. Razlog za podavanje časti različne su odlike, koje po svom stupnjevanju služe i kao mjerilo časti: ćudoredne osobine, vanjsko vladanje, tjelesne i duševne sposobnosti, izvršena djela, postignuti uspjesi, pripadnost odličnom rodu ili nekoj skupini (staležu, zvanju i t. d.), obnašanje neke službe. Pojedine od tih odlika ili više njih zajedno izazivaju unutar zajednice sud o vrijednosti, koji rađa osjećanjem poštovanja. Odatle proizlazi očekivanje zajednice u pogledu vanjskog ponašanja u dva pravca. S jedne strane traži se od članova zajednice određeno vladanje, kojim se daje izražaj osjećanja poštovanja prema dotičnom pojedincu ili skupini. Ali i od ovih se očekuje i traži određeno vladanje, pa svako protivno — »nečasno« — djelo dovodi do umanjenja ili gubitka poštovanja, časti. U svakoj zajednici izgrađuju se pravila (redovito nepisana) toga ponašanja, koja vrijede za sve pripadnike zajednice ili za stanovite pojedince, odnosno skupine. I unutar različnih manjih skupina postoje takva pravila. Ona nemaju prisilnog značaja pravnih propisa, ali društvena reakcija na njihovo nevršenje može biti toliko jaka i redovita, da se ona često vrlo strogo održavaju.

Tim pravilima odgovara osjećaj vlastite časti. S jedne strane je to zahtjev savjesti, da vanjsko vladanje bude u skladu s nekim pravilima, bilo takvima, koja su izraz općega shvaćanja, bilo takvima, koje pojedinac sam sebi izgradi. Kod toga često dolazi do odstupanja od općega shvaćanja ili do krive predodžbe o pravilima, koja vrijede u zajednici, pa tako nastaje sukob između općeg i subjektivnog shvaćanja časti. Do takvoga sukoba dolazi i onda, ako se za subjektivno shvaćanje časti uzima drugo mjerilo (po vrsti ili po stupnju) ili drugi propisi o ponašanju. S druge strane osjećaj časti je očekivanje i zahtjev pojedinca ili skupine, da ponašanje drugih članova zajednice prema dotičniku bude u skladu s pravilima, kako ih je ta zajednica izgradila ili kako ih dotičnik zamišlja.

Uz posebnu čast, koja se temelji na zasebnim odlikama pojedinih članova ili skupina unutar neke zajednice, postoji i *opća čast*. To je u jednu ruku najmanja mjera poštovanja, koja ide svakoga člana te zajednice, a u drugu ruku zahtjev zajednice, da se svaki njezin član ponaša po nekim pravilima, kojih kršenje izaziva sud o nečasnosti i dovodi do umanjenja ili uskrate redovitoga poštovanja.

Skupna čast postoji opet kod različnih širih i užih skupina: obitelji, udruženja, zavoda, zvanja, staleža. Članovi takve skupine očekuju, da se svakomu od njih ili skupini kao takvoj pridaje određeno poštovanje, a isto tako traže od svakoga člana skupine vladanje po pravilima, koja je ta skupina za sebe izgradila ili postoje za nju unutar društvene zajednice. U protivnom slučaju nastupa reakcija sviju članova skupine ili same skupine kao takve, bilo prema vani, bilo u vlastitoj sredini (prezir, bojkot; u organiziranim skupinama stegovne kazne, isključenje). Skupna čast postoji i kod naroda i države. Što je narod povezaniji, to brže i jače reagira na povredu narodne časti. Države su naročito osjetljive na svoju čast, koja se može povrijediti napadajem na njezine predstavnike ili vanjske znakove (zastava, grb), prema prilikama i na obične pripadnike, ali i neudovoljavanjem zahtjeva, koje smatraju bezuvjetno opravdanim. To je bio povod mnogih sukoba i ratova (primjer razmjerno malog događaja, koji je zbog pitanja časti doveo do znatnih posljedica: uvreda, koju je alžirski daija zadao francuskom konzulu udariv ga lepezom, dovodi do rata i osvajanja zemlje 1830). Od časti u tom smislu valja razlikovati *prestiž*, koji je važan čimbenik u međunarodnoj politici velikih država.

Ponašanje, kojim se iskazuje čast, poprima najrazličitije oblike: ono može biti spontano, unaprijed dogovoreno ili čak organizirano, jednokratno ili trajno. *Počasti* su takvi oblici iskazivanja poštovanja, koji su društvenim — ili (→ ceremonijal, etiketa) i državnim — pravilima točnije određeni pogledom na povod i način davanja.

Osjećaj časti može služiti i kao osiguranje za djelovanje ljudi u pravcu, koji im određuju pisana ili nepisana pravila (pa i zakonski propisi) zajednice. »Časna riječ« pojačava ili nadomješta zakonsku obvezu na ispunjenje ili propust, zajamčuje istinitost neke izjave. I mimo toga se često u ime časti traži ispunjenje nečega, za što ne postoji zakonska obveza (kartaški dug kao časni dug). Naročito je jako pozivanje na osjećaj časti u staležima ili zvanjima s jakom tradicijom, katkada samo za neke određene čine (puštanje zarobljenih časnika na slobodu uz časnu riječ, da ne će više sudjelovati u ratu).

Različne skupine unutar iste zajednice mogu imati različite propise ponašanja u određenom slučaju. Takvi su sukobi za pojedinca, koji pripada dvjema skupinama ili više njih, česti i gdjekad vrlo teški. I u skupinama, koje zajednica smatra manje časnima ili »nečasnima«, postoje pravila časti, koja pripadnici tih skupina (na pr. tatovi) među sobom strogo obdržavaju.

Težnja za polučenjem vanjske časti (poštovanja) jak je pokretač ljudske djelatnosti. Njezino je djelovanje kod pojedinaca vrlo različito po jakosti i po smjeru. Jednima je više do samoga suda zajednice, drugima do vanjskih znakova poštovanja, prolaznih (pljesak, bakljada, spominjanje u novinama) ili trajnih (naslov, počasti, odlikovanje, služba). Jaka težnja za čašću izrađa se u *častohleplje* ili *slavičnost*, a težnju za uvaženjem, koje kod većine nije u tolikoj cijeni, nazivamo *taštinom*.

Umanjenje ili gubitak časti nastaje po vlastitom djelovanju. Posljedice se prema ozbiljnosti slučaja mogu lakše ili teže popraviti, kod najtežih slučajeva su nepopravljive. Vanjsko ponašanje drugih može povrijediti čast, a društvo obično očekuje na uvredu reakciju povrijeđenoga u bilo kojem obliku. U nekim skupinama postoje posebna sredstva za čuvanje ili uspostavu povrijeđene časti, kod čega



ZLATNA ČAŠA IZ VAPHIJA, Kretsko-mikenski umjetnički krug iz sredine 2. tisućljeća pr. Krista (Atena, Narodni muzej)

se osobito pazi na formalnosti (dvoboj). Često postoje za pitanja časti »časni sudovi«, koji postupaju i sude po pisanim ili nepisanim pravilima u slučajevima uvrede časti sa strane drugih kao i nečasnog vlastitog ponašanja. Država, koja svagdje nastoji istisnuti samopoć, uzela je u većoj ili manjoj mjeri u zaštitu i čast (→ Kažnjiva djela protiv časti). Čast je već odavna i predmet kažnjavanja: proglašenje nečasnim, izvrgavanje ruglu i sl. u starije doba, gubitak stanovitih »časnih prava« u današnjem kaznenom pravu (→ kazne). J. A.

Svaka uljudba, pa i naša samorodna, izgradila je određen kodeks časti i vladanja prema roditeljima, zadrugarima, ukućanima, prema kumu, rodbini, crkvenim i svjetovnim predstavnicima, kao i o držanju u određenim prilikama. S pitanjem časti kod nas je vezana otmica, zatim krvna osveta, kumovska čast. Narod cijeni čast nada sve: »Sve za obraz, a obraz ni za što«. Sinjski alkar bori se za čast, koju dobiva javnim priznanjem društvene skupine. U zadruzi je domaćina u kući najčasniji. On predstavlja u kući i izvan kuće pred oblastima čast i vlast svoje kućne zadruge. Uz osjećaj časti vezani su i vjerski ratovi »Za krst i časni i slobodu zlatnu«. Različni uzroci doveli su u novije doba do odnemarivanja samorodnih zakona o časti i vladanju u velikoj mjeri. Dok se ne ustale nova pravila, nastaje katkada u takvom slučaju kolebanje u naziranju o časti. V. H-t.

ČASTUŠKE, moderni tip narodne pjesme, osobita vrsta ruskoga folklora; narod ih zove »pribautkama« (pripjevkama). To je niz kratkih strofa (kupleta) i kratkih stihova; redovito se sriču dva po dva stiha; ritam im je jampski ili horejski (četverac). Č. se izvode uz pratnju glazbe (harmonike ili balalajke); njihov brzi tempo upravo je stvoren za ples, a sadržaj im je uzet iz suvremenog



SREBRNA RIMSKA ČAŠA IZ NALAZA U HILDESHEIMU 1. st. pos. Krista

života, obično ljubavnog, a nekad su i političko-satiričkog karaktera.

LIT.: G. I. Uspenski, *Novye narodnyje stiški*, Rus. Vedomosti 1889; Zbirke pod ured. Ek. Eleonske, Moskva 1914, P. Florenskoga, Kostroma 1910 i V. Gomakova, Jaroslavlj 1913. V. R.

ČAŠA, manja posuda različitog oblika za ispijanje tekućina, pravljena od različitih tvrdih tvari. Njezin razvoj daje uvid u navike i običaje ljudi različnih vremena i krajeva. Uz prvobitnu upotrebu ruke čovjek je u najdavnije vrijeme mogao za čašu upotrijebiti raznovrsne ljevkaste šupljine različnih plodova i lišća, te se kod toga nije naročito trebao brinuti za oblik posude, koji mu je pružala sama priroda. Ipak je vrlo vjerojatno, da je već u staro kameno doba, kao i danas kod t. zv. primitivnih naroda, čovjek načinio čašu tako, da je iskoristio šupljinu koštanoga valjka, kojega je vanjsku površinu mogao gladiti ili drugačije ukrasiti. Iskorišćujući nadalje svoju spretnost i domišljatost naročito je pripremao i sušio osobite vrsti tikava, iz kojih je tada sam oblikovao željene i skladne oblike. Baš su ti tako stari oblici i način njihova iskorištavanja tako duboko usađeni u čovjeku, da ih nikakav napredak uljudbe ne može istisnuti iz njegove svijesti. Kod svih visoko kulturnih starih i suvremenih naroda živjeli su i žive oblici čaša, koji — iako u izmijenjenim oblicima i tvarima — nesumnjivo dokazuju svoje pravo podrijetlo iz svijeta biljaka i njihovih plodova. Njima se iz razumljivih razloga zatim pridružuju životinjski i ljudski likovi. Pa i tu se osjeća značajna podvojenost, jer dok biljni motivi i njihovi likovni derivati nastoje oko usklađivanja samog oblika čaše, životinja i čovjek, uza svu usklađenost i povezanost s njom, svakako naglašuju simbolički snagu sadržaja tekućine u čaši. Ta simbolička strana ukrasa čaše jasno je uočljiva ne samo kod obrednih čaša svih naroda, nego i kod onih, koje su određene za društvene priredbe, na kojima je uobičajeno



DRVENA PASTIRSKA ČAŠA IZ OKOLICE PETRINJE

uživanje alkohola ili drugih ugodnih napitaka. Sve su te oznake naročito istaknute na čašama, izrađenima od neprozirnog tvoriva, drva, kosti, pečene zemlje, kovina, pa i kamena, kao i njihovih najraznolikijih kombinacija.

Dok tako s jedne strane možemo nesumnjivo utvrditi razvojni put čaše od njezina funkcionalnog praoblika do završene dekorativno-simboličke kompozicije, ne smijemo nikako pustiti s vida činjenicu, da jednakom ustrajnošću i upotrebni momenti utječu na oblikovanje njezina sklada. To nam uz sve ostale primjere svrsishodnosti i skladnog oblika najbolje ilustrira pastirska čaša hrvatskog naroda kao i svi iz sličnog razloga nastali oblici od starine do danas među svim narodima. Pastirsku čašu nosi njezin vlasnik uvijek uza se, radi toga se ona splošćuje i mora biti providena ručkom ili drškom, kroz koji se provlači vez, kojim se veže o prikladno mjesto, o pasu. Tako jednostavnom principu podvrgnuta čaša dopušta ipak bezbroj oblikovnih inačica, kojima je svima zajednički niski reljefni ornamentalni ukras. Pa i sve one čaše, koje pretežno vise, ako i ne na čovjeku, a ono moguće na klinu u kući, koliko su izgubile prvotnu plošnost, redovno su ukrašene niskom reljefnom ili oslikanom ornamentikom. Bezbrojni su za to primjeri od pretpovijesnih vremena primitivnih naroda, seljačke umjetnosti ili gradskog obrta ili veleobrta.

Prihvatni oblik, skladni ukras, a možda i simbolika same čaše još ne iscrpljuju svih mogućnosti, s kojima računaju ukus i volja čovjeka stvaraoca i umjetnika. Čaša je nastala radi prikladnog prinošenja i čuvanja najprije vode, a uz nju i drugih pitkih tekućina; a kako čovjek prema tom sadržaju čaše nije ravnodušan, pronašao je način, kako da oblik same čaše poveže s ugodnošću ili vrijednošću sadržaja. Dok je čaša radi toga tvoriva neprozirna, teku-

ćina je u njoj pasivni motiv postojanja, ali kada piće samo po sebi posjeduje prijatnu boju uz ukus, čovjek osjeća potrebu, da tu prednost tekućine upotpuni prozirnošću same čaše, te tako pojača estetski dojam čitavog postupka ispijanja ili obrednog izlijevanja tekućine. Već su stari Egipćani fino brusili stijene čaša od šarenog kamena i time pojačavali igru svijetla ne samo na površini čaše nego i u samoj tekućini. Pronalazak stakla toj je težnji pružio neizmjerne mogućnosti ne samo lomom svijetla na šarenim stijenama nego i mogućnostima brušenja i izvođenja najraskošnije igre svijetla na čaši i u njoj. Prozirnosti, boji i urezivanom ukrasu u staklu pridošla su u pomoć i sva ostala lako primjenljiva sredstva ukrasa i u drugim tehnikama i materijalima, tako da je staklena čaša raznolikim oblicima, fantastičnim ukrasom i savršenom tehnikom bila pravo kulturno-umjetničko mjerilo vremena i sredina.

Čaša je u novije vrijeme mehaniziranjem proizvodnje i šabloniziranjem uzoraka izgubila svoju životnu snagu, gotovo se izrodila u neukus, dok je opet od najnovijeg vremena bar djelomično spasava oblikovna svrsishodnost i spoznaja o njezinoj povezanosti sa svojim vremenom. → Bilikum; kalež; obredno posuđe; pehar; posuđe; staklo i proizvodnja čaša; uopće pregled svih umjetnosti, a naročito t. zv. umjetničkog obrta.

LIT.: H. Th. Bossert, *Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker*, sv. 1—6, Berlin 1929—36; *Propyläen Kunstgeschichte*, sv. 1—16 i dodatci, Berlin 1923—39; Hoernes-Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Beč 1925; L. Frobenius, *Kulturgeschichte Afrikas*, Zürich-Beč 1933; E. Furmann, *Der Sinn im Gegenstand*, München 1923; G. Lehnert, *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, sv. 1—2, Berlin s. a.; J. René, *Les arts de la terre*, Pariz 1911; A. Kissa, *Das Glas im Altertume*, sv. 1—3, München 1908; E. G. Pazaurek, *Gläser der Empire und Biedermeierzeit*, Leipzig 1923. M. G-c.

ČAŠICA (iver, lat. patella) je kost na prednjoj strani koljena, uložena u jaku tetivu četveroglavog mišića. Oblik joj je trouglast, s vrškom okrenutim prema dolje. Prednjom stranom je vezana za tetivu, a stražnja je podijeljena na dvije ploštine, koje su obložene hrskavicom, pa se kod pregibanja koljena slobodno skližu u udubini između čvora bedrene kosti. V. D.

ČAŠKA → **Cvijet.**

ČAŠKA (lat. acetabulum), u anatomiji naziv za udubinu u obliku šuplje polukugle na vanjskoj strani zdjelične kosti. Č. je konkavno zglobno tijelo bedrenog zgloba, u koje je uložena glava bedrene kosti. V. D.

ČATALDŽA (Çatalca), grad u Evropskoj Turskoj, 45 km na Z od Carigrada, na željezničkoj pruzi Drinopolje —Carigrad. Poznat je radi utvrđene linije, koja se pruža preko cijele širine Tračkoga poluotoka od Karaburuna na Crnom moru do Büyük Čekmedže na Mramornom moru. Linija je utvrđena g. 1877—78 radi obrane Carigrada. Za Balkanskoga rata bilo je pred njom zaustavljeno napredovanje Bugara (17.—22. XI. 1912), koji su bili odbijeni s teškim gubitcima. Z. D-i.

ČATALINAC, Matija, ✳ Kolut 6. XI. 1878, † Bački Breg 19. II. 1929, svećenik Bačke biskupije. Zaređen je za svećenika 1903, zatim postaje kapelan u Čonoplji, Subotici i Novom Sadu, a 1919 župnik u Bačkom Bregu. Mnogo je radio na prosvjećivanju bunjevačkih i šokačkih Hrvata. Kao urednik »Naših Novina« (1912—14) pisao je poučne i rodoljubive članke. M. E.



FERDINAND ČATLOŠ

ČATEŽ, selo u Kranjskoj na desnoj obali Save blizu ušća Krke, južno od Brežica. Ima ljekovite *Čateške toplice* (50° C), koje su manje poznate, a posjećuju ih uglavnom mjesta u obližnjoj okolici; kao lječilište služe od 1854. Povjesničar Valvasor spominje Č. još u 17. st. kao hrvatsko selo. U njemu su bila dva dvora hrvatskih plemića: dvor gospode Draganića u selu, a drugi nedaleko ušća Krke u Savu, zvan i danas Dvorić.

LIT.: Valvasor, *Ehre des Herzog. Krain*, III. V. Ž.

ČATLOŠ, Ferdinand, ✳ Lipt. Sv. Peter 17. X. 1895, slovački general i ministar. U prvom svjetskom ratu pao je u rusko zarobljeništvo, odakle se vratio u domovinu kao časnik čehoslovačkih legija, pa je kasnije djelovao u čehoslovačkom glavnom stožeru. U listopadu 1938 postade glavarom vojnog ureda u zemaljskoj vladi Slovačke, a kad je osnovana samostalna republika Slovačka dne 14. III. 1939, imenovan je ministrom za obranu zemlje.

ČATMA → **Pleter.**

ČATRNJA → **Cisterna.**

ČAUŠ (turski čavš »vratar i sluga u sudu«) označivao je nekada skup od 630 sudskih sluga, koji su pri nacionalnim svečanostima išli naprijed. Njihov zapovjednik (poglavica) zvao se čaušbaša; on bijaše podpredsjednik sudbenog stola velikog vezira, ministar policije, vodič poklisara i nadceremonijar. Osim toga on je bio zapovjednik kumpanije od 200 zaima gediktimara (v.), koji su nosili zapovijedi za pokrajine, i vodio je nadzor o doživotnim zakupima poreza (malikjana). Čaušima se zvahu i glazbenici, koji su potjecali iz zbora paževa i nosili isto odijelo kao i patuljci, nadalje u vojsci zbor dočasnika jeničara, 330 ljudi, koji su se izabirali između najstarijih ratnika. U ratu su služili kao krilni pobočnici, u miru kao brzi vjesnici, a osim toga izvršivali su nad jeničarskim časnicima dosuđene kazne (kulčauši). Njihov poglavica »baščauš« zapovijedao je petom ortom. U novoj turskoj vojsci zvao se donarednik čauš, a narednik baščauš. Svaki je ceh imao svoga čauša, koji je bio izvršni organ uprave ceha ili esnafa. U Bosni ima prezimena Čaušević i Baščaušević i sela s imenom Čauševac, Čaušev Do, Čauševići, Čauševina i Čaušlije.

Č. se zove i redatelj u svatovima. Njegov je posao zabavljati svatove, pa se radi toga redovito za čauše uzimlju duhoviti ljudi, koji imadu veliko iskustvo u ženidbenom ceremonijalu, koji je baš u krajevima, u kojima postoji svadbeni čauš, vrlo zamršen. U tim krajevima ne postoje pisani propisi, po kojima se odvija ženidbeni ceremonijal, ali čauši paze, da se tradicijski oblici ženidbenih običaja vrše do sitnica; njima se moraju svi pokoravati. Ovakva ustanova čauša postoji u našim jugozapadnim krajevima; drugdje se ovakvi čauši zovu krtan, hrcan, sukalo ili varimeso. — U Dalmaciji č. se zove seoski glasonoša, koji razglasuje općinske naredbe i oglase.

LIT.: *Enzyklopaedie des Islam*, I., 864. H. K.



DŽEMALUDDIN ČAUŠEVIĆ

ČAUŠ → **Vinova loza.**

ČAUŠEVIĆ, Hadži Mehmed Džemaluddin, ✳ Arapuša (Bosanska Krajina) 28. XII. 1870, umro Sarajevo 28. III. 1938, reis-ul-ulema. Početne vjerske nauke učio pred svojim ocem Ali-hodžom, a zatim medresu (srednju vjersku školu) u Bišću. G. 1887 otišao u Carigrad, gdje je ostao na naukama do 1903. U Carigradu je pohađao srednje i visoke škole slušajući predavanja ondašnjih najglasovitijih turskih učenjaka. Pošto je svršio jednu carigradsku medresu 1898, stupio je u Mektebi-nuvvab, a kratko vrijeme iza toga prešao je na pravni fakultet (Mektebi hukuk), koji je svršio 1903. Za boravka u Carigradu proputovao je veći dio Turske, zatim Hidžaz, Jemen i Egipat upoznavajući se tom zgodom s različnim ideološkim stručnjacima u islamskom svijetu i dolazeći u dodir s vodećim osobama islamskog istoka. Povrativši se s nauka u Sarajevo dobio je u rujnu 1903 mjesto učitelja arapskog jezika na ondješnjoj gimnaziji, a u veljači 1905 bude imenovan članom Ulema-medžlisa. U veljači 1910 postavljen je za profesora na šerijatskoj sudačkoj školi, a u srpnju 1912 na vlastitu je molbu riješen profesorske dužnosti. Godinu dana kasnije, kad se je zahvalio na časti reis-ul-uleme Sulejman ef. Šarac, Č. je od zemaljske vlade potvrđen za reis-ul-ulemu muslimana u Bosni i Hercegovini nakon ponovnog izbora Hodžinske kurije. Carsko rješenje došlo je 27. X. 1913, a svečano ustoličenje je obavljeno 26. III. 1914. Uz mešihatsku menšuru (→ autonomija bosanskih muslimana)

odlikovan je tim povodom od kalifa velikim vjersko-hijerarhičkim odlikovanjem »haremejni muhteremejn pajom«. Ukazom od 4. IV. 1930 postavljen je za reis-ul-ulemu u bivšoj Jugoslaviji, ali u vezi s ukidanjem vjersko-prosvjetne autonomije nije nastupio dužnost, te je bio ubrzo umirovljen.

Vjersko-prosvjetni rad. Sve do početka 19. st. u muslimanskim vjerskim školama udžbenici su bili isključivo na turskom i arapskom jeziku, pa je Č. počeo sistematskim nastojanjem uvoditi knjige, pisane narodnim jezikom, nailazeći pri tome na jači otpor u konzervativnim krugovima. U tu je svrhu preudesio arapsko pismo za pisanje hrvatskim jezikom, uvodeći neka slova i znakove, kojih nema u arapskom i turskom pismu (o, i, e, đ, nj, lj, ć → aljamiado literatura kod Hrvata). Po njegovu nagovoru Islamska je štamparija u Sarajevu nabavila slova te nove abecede, koja je izradio Čauševićev prijatelj u Plovdivu Agof ef. Zeronian. Računa se, da je tim pismom, nazvanim rjeđe »hrvatica«, a od Č-evih protivnika »matufovača«, izdao, zajedno sa svojim suradnicima, oko 520.000 primjeraka različitih djela. Na području islamskog školstva Č-u se još pripisuje u zaslugu rad oko reorganizacije Darul-muallimina, zatim oko osnivanja okružne medrese i šerijatske gimnazije te oko reformiranja Gazi Husrev-begove medrese. Izradio je i nastavni nacrt za islamski vjeronauk u pučkim i srednjim školama. Vodio je iza rata ustrajnu borbu protiv vjerskih svečanosti u državnim školama (primjerice protiv slavljenja sv. Save) i protiv udžbenika s protuislamskom tendencijom. Poznat je kao najbolji džamijski propovjednik u svoje doba, pa je u svoje retorski uzorne vazove — propovijedi — unosio liberalno shvaćanje u tumačenju islamskih zasada. Radio je osim toga na staleškom organiziranju islamskog svećenstva. U pogledu muslimanske vjersko-prosvjetne i vakufske autonomije zalagao se za jedinstvo vjerske i imovinske uprave. To je svoje stanovište izložio i u članku »O potrebi revizije autonomnog statuta«, tiskanom u II. god. Nov. Behara. Trudio se, da sačuva vjersku samoupravu od političkog uplitanja, te se napose istakao 1929 i 1930 u borbi protiv intencija ministra pravde Milana Srškića, koje su išle za tim, da se što više skuči vjersko-prosvjetna i imovinska samostalnost islamske vjerske zajednice. Tim je povodom Č. zatražio umirovljenje na položaju reis-ul-uleme.

Publicistički rad. Već kao đak Č. se bavio novinarstvom, te je boraveći u Hidžazu i Jemenu bio dopisnikom turskih listova *Terdžumani-hakikat* i *Tasviri-efkar*. Po povratku u domovinu pokrenuo je u »matufovači« 1908 i 1910 izdavanje časopisa *Tarik* i *Muallim*, a za muslimanske godine 1325 i 1326 izdao je kalendar *Mekjteb*. Uredio je najzad VII. godište sarajevskog *Behara* (1906/07). Sve do konca života surađivao je u mnogim muslimanskim novinama, časopisima i drugim periodičkim publikacijama (Novi Behar, Gajret, kalendar Narodne Uzdanice, Gajretova predavanja, Islamski Svijet, Islamski Glas i t. d.). Što se tiče originalnih radova, poznato je, da je Č. napisao i u »matufovači« izdao u Sarajevu *Vazove* (bez oznake godine izdanja). G. 1914 objavila je Musl. biblioteka u Mostaru pod pseudonimom Dedin prijatelj Č-eve *Dedine menakibe* (doživljaje). Pod kraj života Č. je u zajednici s Hfz Muhamedom Pandžom počeo prevoditi Kur'an, uglavnom na temelju turskog prijevoda Omera Rize, posredno prema engleskom prijevodu Indijca Muhameda Alije. Prijevod je izdao Č. 1937 pod naslovom *Kur'an časni, prevod i tumač*. Ako se isključi Ljubibratićev srpski prijevod Kur'ana te djelomični hrvatski prijevod i komentar, što ga je izdao Š. Alagić (I. i II. knjiga, prvo izdanje, Sarajevo 1926, 1927), Pandžin i Čauševićev prijevod prvi je potpuni rad ove vrsti kod nas.

Društvovni i narodni rad. Svjetski je rat imao značajnih posljedica na društvovni život muslimana, pa je stjecajem prilika i muslimanska žena bila nerijetko prisiljena aktivno sudjelovati i izvan uskog kruga porodice. Naročito su bili ekonomski pogođeni zbog ratnih neprilika imućstveno slabiji muslimanski slojevi, pa je stoga Č. za vrijeme rata mnogim muslimankama pokušao naći zarade u tvornicama, otvarajući time put emancipaciji muslimanke. Koncem 1927, nakon povratka iz Turske, a nešto kasnije na jednoj konferenciji muslimanske inteligencije, održanoj 6. XII. 1927 u Sarajevu, Č. je formulirao na slobodouman način svoje stajalište o pokrivanju muslimanke, o nošenju šešira i o iskorišćavanju starih muslimanskih groblja, što je izazvalo odlučan otpor kod konzervativne muslimanske javnosti. Taj je spor zagladen t. zv. takrirom Hodžinske kurije iz 1928.

Politikom se Č. aktivno nije bavio, ali je odmah nakon stvaranja države Srba, Hrvata i Slovenaca energično ustao na zaštitu muslimana u istočnoj Herceg-Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori od različnih šikanacija neodgovornih elemenata. Sačuvalo se o tome obilno dopisivanje Č. s Narodnom vladom i vojvodom Stepom Stepanovićem, koje ga obilježuje kao odvažna i hrabra čovjeka. U narodnom pogledu priznavao se uvijek Hrvatom, pa je još prigodom izbora za reis-ul-ulemu Ante Radić pisao, da je Č. »Hrvat, to jest svijestan Hrvat po svom srcu, osjećaju i po politici — jer da je po plemenu Hrvat, to se razumije« (»Obzor« od 12. IV. 1914).

LIT.: *Misbah* od 26. III. 1914; *Sarajevski džematski medžlis i Reisove izjave*, Sarajevo 1928, izdao H. M. Merhemić; *Novi Behar* od 15. IV. 1938, god. XI.; R. Roter Progonski, *Dokumenti o borbi Dž. Č.*, »Obzor« od 23. III. i 11. V. 1940. M. Hj.

ČAVA, hrvatsko pleme u staroj Gorskoj župi, koje je svoje posjede i naselja imalo oko istoimenoga potoka na području današnjega mjesta Bužima. Pleme je nosilo svoje ime i u množinskom obliku *Čavići*, pod kojim se češće javlja u društvovnom životu Pounja, osobito Gorske župe. Ono je sagradilo i svoj grad, koji se zvao Čavnik, Čavica ili Čavički, a nalazio se na povišem humku iznad potoka. Bio je tako čvrst, da je poslužio dobro i u obrani od Turaka, kada su šezdesetih godina 16. st. prodirali u područje Gorske župe.

Dio čavskoga zemljišta našao se na početku 14. st. i u rukama kraljevim, i to osobito dio, koji je ležao oko potoka Bužimnice. To je zemljište na osnovi darovnica češće mijenjalo gospodare te je pripadalo i jednoj lozi Frankopana i glasovitom hrvatskom plemiću Jurju Mikuličiću, a preko njega je prešlo i na njegove šurjake Ivana i Petra Keglevića. Ta je znamenita hrvatska porodica prenijela pod konac 15. st. iz Zrmanje svoje sjedište na taj posjed, koji je držala nekoliko desetljeća. Na tom kraljevu dijelu podignut je i tvrdi grad, koji je dobio ime Bužim (Bužin), svakako prema nazivu zemljišta; već samo to čavsko područje nazivalo se i jednim i drugim imenom. Kada se kasnije bužimski dio sasvim odijelio, počelo je točno razlikovanje jednoga posjeda od drugoga. Č. je ostala plemenita općina sa svojim tvrdim gradom, u kojemu je najprije samo pleme, a poslije i hrvatska ratna postrojba držala stalnu posadu. Većinu plemena činili su plemići jednoselci, kojih je sredinom 16. st. bilo oko 40 domova. Među bogatijim posjednicima ističu se Farkašići i Kozli. U čavsku općinu ušli su s vremenom i članovi plemena Kačića, koje je u susjedstvu držalo velik posjed Kostajnicu na području današnjega sela Varoške Rijeke. U Č. je već 1334 zapisana župa s crkvom sv. Klimenta, — posvete vrlo rijetke u pounskim krajevima. Sredinom 16. st. računali su tu crkvu kao bužimsku. Turci su Č-u kao i Bužim osvojili 1576 i kako su na tom zemljištu odmah podignuli džamiju, zaposjeli su ih i naselili ubrzo. Čavsko pleme kao i drugo hrvatsko stanovništvo u dolini prešlo je u velikom broju na islam. Od njih potječe i dio muslimana u današnjem Bužimu, kojemu Č. čini zaselak. Sredinom 15. st. živio je u Zagrebu Marko od Čave ili Čavšaković (de Chawa, Chawschakowych), imućni građanin, dobrotvor stolne crkve zagrebačke.

LIT.: R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb 1890; L. Thallóczy i S. Barabás, *Codex comitum de Blagay*, Budimpešta 1867; E. Laszowski, *Habsburški spomenici*, III., Zagreb 1917; R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine*, III., Zagreb 1889. S. P-ć.

ČAVAO je sredstvo za spajanje i pričvršćivanje. Prema svrsi, kojoj služe, možemo razlikovati ove vrste čavala: a) č. izrađeni od žice, cilindričnog tijela različne dužine (za brodarske svrhe do 30 cm dugi, za drvene podove 7—11 cm, za daske i letve 5 do 8 cm, najkraći do 2,5 cm), sa zašiljenim krajem i obično plosnatom glavicom; b) č. za cipele i potplate s razmjerno velikim glavicama različita oblika te tankim i kratkim cilindričnim tijelom; c) č. za potkove, klinastog oblika, tijelo je okruglog ili uglastog presjeka, često bez posebne glavice; d) č. za tapetarske radove, s velikim i često polukuglastim glavicama; e) č. za željezničke svrhe, na pr. za spajanje tračnica s pragovima; f) č. za posebne svrhe, na pr. u ljevaonicama željeza i metala kod izradbe kalupa, kod izradbe stropova za pričvršćenje trstike i dr. — Č. se većinom prave od čelika, rjeđe od bakra, mjedi, bronce i dr. Izrađuju se kovanjem, prešanjem, rjeđe valjanjem i rezanjem. Čavli pod a) izrađuju se s pomoću kovanja i prešanja od žice na posebnim strojevima posve automatski. Proizvodnja ovisi o veličini čavla, a iznosi oko 30 komada u minuti za čavle od žice od 7 mm promjera i dužine 60 do 100 mm. Za posve sitne čavle iznosi proizvodnja više stotina komada u 1 min. Loša je strana takvih strojeva velika buka, koju stvaraju prilikom rada. Kod nas se čavli izrađuju samo u nekoliko tvornica u Zagrebu, Karlovcu i Zenici. J. H.



1. Rimska čaša iz Daruvara. 1. st. pos. Kr. Beč, Kunsthistorisches Museum. 2. T. zv. rimska čaša, Njemačka 17. i 18. st. Weimar, Schlossmuseum. 3. Kasnoantikna čaša, Egipat 5. ili 6. st. pos. Kr. Zbirka Stora New York. 4 Islamska čaša s emajlnim slikarijama. Sirija 14. st. pos. Kr. Kassel, Hess. Landesmuseum. 5. T. zv. opasana čaša, Njemačka 16. st. pos. Kr. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum. 6. Bidermajerska čaša s urezanim ukrasom Hrv. drž. muzej za umj. i obrt u Zagrebu. 7. Mletačka bogato urešena čaša. Hrv. drž. muzej za umj. i obrt u Zagrebu. 8. Kasno barokna i klasicistička čaša s dvostrukim stijenama i dnom 2. pol. 18. st. Hrv. drž. muzej za umj. i obrt u Zagrebu.



1. Čaša od kore sušene tikve. Kongo, Afrika. Hrv. drž. etnogr. muzej u Zagrebu. 2. Čaša od pečene zemlje. Kongo, Afrika. Hrv. drž. etnogr. muzej u Zagrebu. 3. Grčka čaša od zlata iz 5. st. pr. Kr. 4. Čaša od srebra iz Petrosse. Vrijeme seobe naroda. 5. Drvena rezbarena pastirska čaša iz Slavonije, 19. st. 6. Čaša (rezbarena bjelokost u obliku antilopine glave). Benin, zap. Afrika, Berlin, Museum für Völkerkunde. 7. Peruanska čaša iz domene Inka. 8. Čaša od steatita. Kretsko-mikenski umjetnički krug. Oko sredine 2. tisućljeća pr. Kr. Kandija, Muzej. 9. Zlatna čaša sa ukrasom tirkiza iz Perua, vrijeme Inka. 10. Zlatna čaša iz Troje, 3. tisućljeće pr. Kr. 11. Čaša od pečene zemlje iz Braqua u Siriji, 16. st. pr. Kr.

ČAVČAVADZE, Ilia, knez, ✻ Kvaleri 8. XI. 1837, † Zizamuri 12. IX. 1907, gruzijski književnik. Bio je najznatniji predstavnik svoga vremena u književnosti i javnom životu Gruzijaca. Napisao je više povijesnih epova i mnogo lirskih pjesama, a u svojim novelama pobijao je kmetstvo. Sva novija gruzijska književnost razvija se pod utjecajem njegova snažnog jezika. Od 1874—1905 bio je predsjednik zemaljske banke u Tiflisu, a 1907 ubijen je od razbojnika.

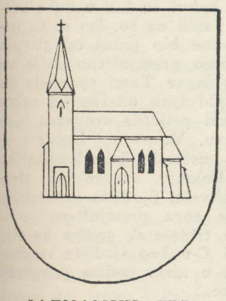
ČAVČIĆ → **Vetranović.**

ČAVKA *(Coloeus monedula)* pripada porodici vrana (v.), manja je od vrane, odozgo gotovo crna, živi u jatima zadružno i s drugim vranama. Kod nas je u sjevernim krajevima dosta obična, u Dalmaciji rijetka. Gnijezdi se u tornjevima, gradinama ili u dupljima drveća. Korisna je, jer tamani štetne kukce, gusjenice i kornjaše. Ljudi je rado drže pripitomljenu, a može se naučiti oponašati tuđe glasove i fućkati. Rado krade i skriva svijetle predmete. K. B.



ČAVKA

ČAZMA, trgovište u Moslavini pokraj rijeke Česme u župi Bilogori. Sjedište je kotarske oblasti i suda, upravne općine i šumarije imovne općine križevačke, sa 1137 stan. (1931). U mjestu je pilana i ciglana. — Kad je Ladislav oko 1094 osnovao zagrebačku biskupiju, poklonio joj je Č-u s Dubravom. U Č-i su često boravili zagrebački biskupi, hercezi i banovi, a držali su se i sabori. G. 1242 opustošili su je Tatari, a 1552 osvojili Turci, koji su je zadržali do kraja 16. st. G. 1232 osnovan bi u Č. zborni kaptol, a iste je godine sagrađena i crkva sv. Magdalene, kasnija župna crkva. Župa se spominje 1334. U Č. su do Turaka bili samostani dominikanaca, premonstratenza, ivanovaca i dominikanki. Z. D-i.



ČAZMANSKI GRB

Č. se kao posjed i naselje navodi već potkraj 11. st., kada je kralj Ladislav zajedno sa susjednom Dubravom i Ivanićem daruje novoosnovanoj zagrebačkoj biskupiji. Tada se tim imenom zvalo cijelo zemljište između potoka Čazme, Grabrovnice i Sredske, na humovitom tlu, na kojem se danas nalazi tridesetak sela s mnogobrojnim stanovništvom. Središte je naselja i posjeda bilo mjesto Č., koje je ležalo na položaju današnjega sela Ivanjske, u istočnom dijelu toga područja. U njoj je rano sagrađena crkva sv. Ivana, koja je postala župna za svoju bližu okolinu.

Na području Č-e u to su vrijeme bile podignute crkve i oko njih uređene župe: sv. Stjepana na položaju sadašnjega sela Štefanja, Bl. Djevice u Dragancu, Svih svetih u Narti, sv. Elizabete u Sredskoj, sv. Đure u Đurđicu, sv. Križa u Križiću i sv. Martina u Martincu. U područje čazmanskoga posjeda zagrebačke biskupije spadao je i kraj, koji se zvao Dubnica; ta je dopirala do potoka Šimljane, a graničila je s juga s Ružićem i preko juga s Garićem i s Moslavinom. Središte je Dubnice bilo oko crkve sv. Petra, u naselju, koje je kasnije po crkvi prozvano Petrićka. U Dubnici bile su u to vrijeme podignute još četiri crkve: sv. Franje na zemljištu današnjega Bereka, sv. Katarine u Samarici, sv. Mihajla u Bijeniku i sv. Nikole u Miklošu. Od ta dva velika posjeda zagrebačka je biskupija uredila svoju upravnu župu Čazmu, kao što je u susjedstvu načinila i upravne jedinice Dubravu i Ivanić, koje su dobile značaj župa. Tridesetih godina 13. st. osnovao je zagrebački biskup Stjepan II. novo naselje u velikoj okuci potoka Č-e na vrlo povoljnom položaju i visokom tlu, nasuprot humovitom zemljištu Bosiljeva i Marče. Ono je dobilo ime Nova Č., za razliku od Stare Č-e oko crkve sv. Ivana na potoku Moravici. Biskup Stjepan II. sagradio je tom prilikom u Novoj Č-i i dvije crkve, sv. Marije Magdalene i sv. Duha. Prvu od njih uredio je kao župnu u novom naselju, a za drugu, koja je bila prostrana i lijepa, odredio je, da bude sjedište dviju novih i znatnih crkvenih ustanova, koje je on 1232 osnovao u Novoj Č-i: prepozituru i kaptol. Te je ustanove ustrojio spomenuti biskup, da se taj zapušteni kraj što više duhovno i tvarno odgaja i poučava. Da to što bolje provede, namijenio im je što na području same Č-e, što opet na susjednom zemljištu između srednje Drave i Save velike posjede. Prepozit je čazmanski tako dobio pravo arhiđakonatstva u arhiđakonatima Svetačju i Gušću i potpuni posjed sela Bijenika. Kaptolu su tom darovnicom pripali posjedi Stare i Nove Č-e, Martinca, Križića, polovina dohotka trga u Novoj Č-i, pojedini veliki vinogradi i desetina cijele Moslavine. Ovako obilato obdarene obje su se te crkvene ustanove u Novoj Č-i mogle vrlo uspješno razvijati, te su i svoj zadatak do dolaska Turaka potpuno izvršile. U Novu Č-u preneseno je u to vrijeme sjedište čazmanskoga arhiđakonata, što je duhovni život u njoj još pojačalo. Najposlije su u Novoj Č-i i dominikanci sagradili svoj samostan.

Biskupija je u Novoj Č-i na visokom tlu i vrlo pogodnom položaju sagradila tvrdi grad. Njemu nasuprot, na zemljištu današnjega Bosiljeva, zagrebački je biskup imao tvrđavu Gumnec, koja je s Čazmom činila cjelinu. Naselje u Novoj Č-i snažno se razvijalo. Ono je bilo slobodno trgovište s velikim povlasticama, kojima je odgovaralo i prostrano područje naselja; granice su mu bile potok Grabrovnica i sela Miklouš, Draganec i Komuševac. U tako znatnom naselju često su stanovali i sami biskupi, koji su u njemu imali svoju službenu palaču i posebnu kuriju. Svoje prostrane stanove imalo je tu i 12 kanonika čazmanskoga kaptola, prepošt, arhiđakon i dekan, a već su i te zgrade, zajedno s dominikanskim samostanom i kućama službenika biskupije, prepošta i kaptola, davale naselju značaj bogatoga i važnoga mjesta. Osim kaptolske crkve sv. Duha i župne sv. Marije Magdalene podignute su u toku 13. st., a pogotovo u 14. i prvoj poli 15. st. crkve sv. Andrije, sv. Ivana, sv. Katarine i sv. Stjepana. Prva od njih bila je velika, a nalazila se u jugoistočnom dijelu, gdje se i danas kotar čazmanski zove Jandrije. Ostale tri bile su samo kapele. U tom velikom naselju s trgovačkim značajem bio je, prema tadašnjem običaju, i prostran hospital, koji je imao i samostalnu crkvu. Na čelu toj važnoj društvovnoj ustanovi stajao je jedan od svećenika biskupije.

Nova Č. postala je i središte biskupske upravne župe, te je u njoj stanovao i župan s mnogobrojnim činovništvom i potrebnom oružanom snagom. U njoj je bilo i sjedište ustrojbe predijalaca, koju su sačinjavali seljaci, posjednici biskupove zemlje. Oni su za tu zemlju davali biskupu određena podavanja, ali su zato imali poseban povlašteni društvovni položaj, koji se u nekoj mjeri približavao plemićskom. Čazmanska je župa imala oveći broj tih predijalaca. Značaj trgovišta stekla su na području župe još dva jača naselja: Narta i Sredska, koja su se nalazila uz potok Čazmu na plodnoj zemlji i na prometnom putu. U Sredskoj bio je svake srijede velik sajam, odakle joj i ime. Pred dolazak Turaka mogla je Čazmanska župa imati do 8000 stan. s oko 1500 domova. Po narječju naselje je bilo kajkavsko, a po govoru ekavsko.

Za obranu od Turaka Čazmanska je župa imala dvije jake tvrđave, spomenutu u samoj Č-i i drugu u Svibovcu, na otoku, koji se nalazi prema Narti, na močvarnom zemljištu. Osim toga branile su to područje i tvrđave u Gariću, Gračenici, Moslavini i Česmi. Ipak su Turci 1552 s lakoćom osvojili Č. i cijelo njeno područje, kad su u neprestanom četovanju od 1537—52 postupno opustošili i lišili stanovništva cijelo zemljište s obje strane Ilove i dalje sve do potoka Čazme. I u tako pustome kraju zaposjeli su oni 1552 tvrđavu u Č-i i u Moslavini i Jelengradu. Kako je čazmanska utvrda u ratovanju bila ponešto stradala, oni su je popravili i osigurali, i tada su u Č-i uredili sjedište sandžakata, koji su ustrojili na novoosvojenom zemljištu zapadno od Ilove i po lijevoj strani te rijeke. Turci su tada u Č-i nastanili jako muslimansko stanovništvo, koje se sastojalo od ratne posade, područnoga činovništva, potrebnih obrtnika i trgovaca i ostaloga ljudstva, koje je posjedovalo i obrađivalo zemlje. Turci su u velikoj mjeri naselili i susjedne tvrđave Moslavinu, Jelengrad i Bršljanicu, a u blizini vrlo je snažno njihovo stanovništvo bilo u Zdencima, Međuričju i Velikoj. Sve su to bila čista tvrđavna naselja, obična na turskoj granici, koja su se sama branila i uzdržavala. Turci su inače u pravilu pokraj takvih utvrđenih i dobro osiguranih mjesta naseljavali i Vlahe, koji u im služili kao neredovita vojska u četničkoj i martološkoj službi i obrađivali zemlju, te su tvrđavnom stanovništvu mnogo koristili velikim brojem sitne i krupne stoke. U dijelu čazmanskoga sandžakata zapadno od Ilove oni nisu naselili Vlahe, svakako zbog toga, što im to zemljište za cijelo vrijeme njihova vladanja u tom kraju, dakle od 1552—94, nije nikada bilo sasvim sigurno, jer je kao klin zadiralo u slavonsku krajinu u Polonju, Posavini i Podravini. Kako tu nisu naselili ni drugoga ratarskoga muslimanskog stanovništva, to je čazmansko zemljište, kao i ono u Moslavini, Gračenici i Gariću, osim u navedenim tvrđavama, i za vrijeme turskoga vladanja bilo sasvim pusto. Spomenici iz početka 17. st. kažu za nj, da je potpuno zaraslo šumom i šipragom, između kojih se ovdje-ondje nađe po koji pašnjak. Tim su pustim zemljištem prolazili samo turski četnici, koji su na Č-i nadzirali i čuvali granicu. Najposlije su Turci napustili i samu čazmansku tvrđavu, te su sjedište sandžakata prenijeli najprije u susjednu Moslavinu, a kasnije u Pakrac i Cernik. Načinili su to stoga, što im naselje u tako pustom kraju i na izloženom mjestu nije odgovaralo. Značajno je, da su oni napuštanje toga tvrđavnoga naselja u Č-i opravdavali i njegovim nezdravim položajem, zbog kojega da im je u desetak godina poumiralo mnogo vojske, činovništva i vodećih ličnosti u ustrojstvu sandžakata. Turci su Č-u napustili oko 1570 i od toga vremena ona je ostala nenaseljena tridesetak godina. Kad su Turci u ratovanju od 1592—94, koje se vodilo u Petrinji, Sisku i u okolini tih mjesta, potisnuti iz toga kraja, tada su i Č., Moslavina, Gračenica i zapadni dio Garića dopali u ruke hrvatske krajiške ustrojbe. Otad počinje i mnogo veća sigurnost na području oko Donje Lonje i Čazme, a mnogo je pojačana, kada je u prvim godinama 17. st. krajina počela držati svoje stalne straže u Gračenici i Gariću, a postupno i na Ilovi. Tada se opet nastojalo u Č-i izgraditi jaku tvrđavu. Najprije je tu osnovu predložio hrvatski sabor, a zatim ju je prihvatio zagrebački biskup, te je zauzimanjem vodećih hrvatskih čimbenika ona i provedena. Tvrđava je u Č-i bila potpuno sagrađena 1610, a od 1599 do te godine bila je krajina već nastanila u jakoj mjeri desnu stranu Č-e u Obedu, oko Kloštra i Marče, a bila je zahvatila čvrsto i počela naseljavati i zemljište oko Bjelovara, Gu-



ČAZMA

dovca, Farkaševca i Svibovca. U Č-i je, dakako, najprije nastalo tvrđavno naselje, kojemu su većinu činili Predavci, dovedeni s područja ivanićkoga. Ubrzo se ispod tvrđave razvilo i podgrađe, a oba su dijela do 1653 dosegla 30 domova, te se je u tom naselju mogla osnovati i župa, kojoj su, da bude jača, bila priklopljena s desne strane rijeke sela Palančani (20 kuća), Cerine (10 k.), Bunjani (20 k.) i poslije napušteni Benedikovčani (12 k.). U mirnijim prilikama poslije 1650 nastanjena je i okolina Č-e. Do 1664 nastali su Milaševac, Draganac, Siščani, Komuševac i Štefanje, a ubrzo poslije 1650 i Vagovina i Pobijenik u susjedstvu Č-e, a Vlaminec (danas Laminec), Zdenice i Ivanjska u okolini Štefanja. Sve su to mjesta, koja leže pokraj rijeke, te su bila na dohvatu krajišničkih sela s one strane vode. Već 1664 osnovana je župa i za to gornje područje. Na njemu su prije Turaka postojale dvije stare crkve, Bl. Djev. u Dragancu i sv. Stjepana u Štefanju, a oko njih nastala je župa u Dragancu, a do 1679 i u Štefanju; prva je imala 148 kuća, a štefanska 88. Do 1683 nastanjeno je u toj župi i selo Deskatica, a u čazmanskoj Suhaja. Do 1687 cijelo je to čazmansko područje u tri župe imalo preko 360 kuća u 13 mjesta. Prema krajišničkom naselju oko Bjelovara i Gudovca na starom čazmanskom zemljištu s obiju strana rijeke doseljeni Vlasi uspjeli su već u početku 17. st. naselili Nartu Gornju i Donju, Blatnicu, Utiskane, Kolarevo selo i Sredsku. U svojem naseljavanju Hrvati su već našli to zemljište nastanjeno, te nisu isprva ni ulazili u njega, ili su to činili u malom broju. U toku ili odmah poslije velikoga ratovanja 1687—92 provedeno je napokon i naseljivanje onih dijelova staroga čazmanskoga područja, koji su dotad ležali pusti. Bili su to krajevi više u gori, uvijek nesigurni zbog napadaja četnika. U blizini Č-e nastali su tada Bojana i Miklouš, južno od Ivanjske u gustoj šumi Križić, Šušnjara, Babinac, Borak i Martinac, a u staroj Dubnici oko sačuvanih crkava Petrićka, Samarica, Šimljana i Đurđic. Već oko 1700 našlo se u tim selima do 300 hrvatskih domova, tako da je tada na cijelom čazmanskom području bilo oko 660 kuća novoga hrvatskoga naselja. Tome valja dodati i jedno 80 vlaških domova u skupini sela na zemljištu od Narte do Sredske. Prema tome to je novo stanovništvo u staroj čazmanskoj župi, poslije oslobođenja od Turaka, oko 1700, bilo jedva za polovinu tako jako, kao što je bilo ono, koje nalazimo na tom tlu u vrijeme pred turske ratove. Po podrijetlu to je hrvatsko naselje s različitih strana zapadnoga, sjeverozapadnoga i jugozapadnoga čazmanskoga zaleđa, kako je to bilo i naravno. Veće su skupine preseljene po stanovitoj osnovi osobito iz Kalničke podgorine, srednjega i donjega Polonja i bližega Turopolja. Poveći ih se broj doselio iz lijeve susjedne Posavine, koja je kroz cijelo 17. st. davala preseljenike okolnim naseljavanim krajevima. Najposlije, u tom su nastanjivanju sudjelovali i bliži krajišnici od Križa, Ivanića, Dubrave, Gradca i Čvrstca. Osobit je značaj tom naseljavanju davala ipak struja sa zemljišta od Kalnika, Križevaca, Gradca i Vrbovca. Stoga je u toj struji bilo i članova velikih plemenskih rodova iz Kalničke podgorine: Pompera, Crnčića, Vrčaka, Levaka, Salaja, Baguna, koji su se osjetili poglavito u Ivanjskoj i u selima oko nje, gdje je struja iz starosjedilačkoga kalničkoga naselja i bila najjača. Sela, koja su nastala istom oko 1690 (Križić, Martinac, Babinac, Utiskani, Đurđic, Berek, Petrićka, Samarica, Šimljana, Suhaja i Šušnjara), velikim su dijelom dobila stanovništvo mjesta s lijeve strane Čazme, koja su naseljena do 1679, dakle iz Štefanja, Laminca, Siščana, Komuševca, Draganca, Vagovine i Milaševca, pa sa zemljišta s one strane Čazme iz Treme, Čvrstca, Cirkvene, Topolovca i Mostova. Ta je struja dala većinu naseljenika i Gariću i sjevernom dijelu Gračenice i Moslavine. U samom mjestu Č-i, koja je na svom području i prva naseljena, osjećao se u 17. st. i jak utjecaj Predavaca; oni su u njoj još oko 1680 sačinjavali veći dio stanovništva. To je i shvatljivo, jer su prvi naseljenici na čazmanskom zemljištu bili s desne strane rijeke, iz nasela, koje je u velikom dijelu bilo predavačko. U ostalim čazmanskim selima predavačkoga je podrijetla samo po koja obitelj.

Stoga je u samoj Č-i, kao i u selima na desnoj strani rijeke, u 17. st. prevladao štokavski govor Predavaca. Na ostalom području kajkavci su uvijek imali veliku većinu, a različita njihova narječja postupno su stvorila jedno, koje je danas značajno za taj kraj.

Novo hrvatsko naselje na čazmanskom području razvijalo se u 18. st. povoljno, ali je to napredovanje od 1870 zaustavljeno posljedicama teškoga gospodarskoga razvitka i bijele kuge. Od toga vremena nastupilo je opet novo doseljavanje, razmjerno vrlo snažno po svom broju. Sve do posljednjih godina selili su na nj Zagorci, Kalničani, Podravci, Ličani i Gorani, ali najviše Zagorci. Danas na starom čazmanskom području ima do 25.000 Hrvata. Veću polovinu od toga čine ti novi doseljenici, koji se, dakako, osjećaju i govorno.

LIT.: *Diplomatski zbornik*, II.-XV., Zagreb 1904—30; *Habsburški spomenici*, I., II., III., Zagreb 1915—17; *Hrvatski saborski spisi*, I-V, Zagreb 1912—18; *Spomenica hrvatske krajine*, I.-III., Zagreb 1884—89; R. Lopašić, *Prilozi za poviest Hrvatske*, XVI. i XVII. v., Starine XVII., Zagreb 1885, i XIX., Zagreb 1887; I. Tkalčić, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije*, Zagreb I., 1873., II., 1874; B. Krnic, *Parnica između prebendara čazmanskih i zagreb. biskupa*, Vjesn. zem. ark., IX., Zagreb 1907. S. P-ć.

Čazmanski sandžakat bosanskoga pašaluka zauzimao je najzapadniji dio turskoga područja na zemljištu između Save i Drave, zapadno od požeškog sandžakata. Osnovali su ga Turci, pošto su 1552 osvojili Viroviticu i Č-u i velika područja oko njih, koja su pripadala kotarima virovitičkom, grđevačkom, komarničkom, rovišćanskom i čazmanskom.

Već prije toga, u stalnom ratovanju i četovanju od 1537—45, zadobili su s desne strane Ilove Garić, Gračenicu i Moslavinu, a s lijeve strane cijelu Toplicu, Pakru, Svetačje i dio Dubice na lijevoj strani Save. U donjem Poilovlju i Polonju trebali su zavladati još samo Ustilonjom, što su i uspjeli 1552. Tako su 1552 postali potpuni gospodari ne samo cijeloga Poilovlja, nego i Počesamlja, te su se u velikoj mjeri mogli nadati, da će granicu moći ubrzo pomaknuti i dalje na zapad. Otkad su 1537 zavladali srednjom Slavonijom, osnovali su i ustrojili sandžakat požeški, koji je na istoku dopirao do Vuke, Bosuta i Biđa. Osvojenjem Svetačja, Pakre i Toplice već su turske upravne vlasti osjetile, da im je područje požeškog sandžakata suviše veliko, pa su već poslije 1545 postupno prebacivale sandžakatsku upravu zapadnijega požeškoga dijela u Cernik i Pakrac. Shvatljivo je stoga, da su Turci poslije osvojenja Počesamlja ubrzo ustrojili zapadno od Požege i nov sandžakat. Razlog, zašto su njegovo sjedište stavili u Č-u, svakako će biti u tome, što su samo tu mogli smjestiti mnogobrojno upravno činovništvo i vojsku. Kao staro središte župske vlasti i sjedište kaptola i prepoziture, dominikanskog samostana i arhiđakonata, s biskupskom palačom i stanom i mnogobrojnim gospodarskim zgradama Č-a je Turcima bila upravo dobro došla kod osnivanja novoga sandžakata. Onako poletni, kakvi su bili u doba svojega vrlo uspješnoga napredovanja, oni nisu pazili na to, što se Č. nalazila na samoj granici. Ipak je upravo u tome bio jedan od glavnih razloga, da je sjedište novog sandžakata ubrzo premješteno dalje na istok. Već su 1559 hrvatski krajišnici znali, da se Turci spremaju na rušenje čazmanske tvrđave. Sandžakat se u Č-i ipak održao još nekoliko godina, ali je već poslije 1560 toj tvrđavi prijetila sve veća opasnost. Krajina je u Ivaniću, Kloštru, Bosiljevu, Vrbovcu i Dubravi — sve utvrdama, koje su ležale prema Čazmi — ustrojila jake krajišničke vojske. Turske vojske, koje su udarale na Polonje, sve su više stradavale, a hrvatska se krajina sve više učvršćivala. Sjedište sandžakata u Č-i nalazimo još 1565, a naskoro poslije toga premješteno je u Pakrac, gdje je bilo mnogo sigurnije. Još su tridesetak godina kasnije navodili Turci kao razlog, zašto su napustili Č-u kao sjedište sandžakata i njezin položaj usred bara to, što su u malo godina poumirali mnogi viđeni njihovi članovi uprave i vojske.



PEČAT OPĆINE ČAZMA

Za tih desetak godina na čelu je sandžakatu u Č-i stajao Ferhatbeg. Ponajviše u zajednici s požeškim i bosanskim sandžakom poduzimao je on navale i četovanja u Polonje i zapadniju Posavinu. Osobito je zabilježeno njegovo sudjelovanje s čazmanskim sandžakatom u obrani Podravske Moslavine. Čini se, da je uz njegovu osobu i vezano trajanje sjedišta sandžakata u Č-i, jer je novi sandžak stanovao već u Pakracu.

Cijelu sandžakatsku vojnu i građansku upravu turske vlasti nisu odmah prenijele iz Č-e u Pakrac, odnosno u Cernik; ta su mjesta bila i previše daleka za krajeve u Počesamlju i donjem Polonju. Stoga su jedan dio uprave iz staroga središta u Č-i smjestili u Moslavini, koja se nalazila, doduše, blizu državne međe, ali već na planinskom tlu i bliže turskim posavskim tvrđavama. U tom mjestu mogle su im za tu svrhu poslužiti mnoge prostrane zgrade, koje su ostale iza odbjegloga staroga stanovništva i upravnih, vojnih i crkvenih ustanova. I moslavačka tvrđava bila je jaka i na podesnom položaju. Kad su 1591 banska i krajiška vojska osvojile Moslavinu, zatekle su u njoj 24 age, mnogobrojnu tursku vojsku i jako stanovništvo. Turci su poslije toga gubitka, doduše, pokušavali, da mjesto u Moslavini svoju upravu na tom zemljištu pokraj Č-e usredotoče u susjednom Jelengradu, što im je trebalo već radi poduzete vojne na Petrinju i Sisak. Potpuni poraz kod ta dva mjesta 1594 oduzeo im je najposlije svu nadu, da će se na području između Čazme i Donje Ilove još moći učvrstiti. Poslije mira u Žitvatoroku 1606 naravna je granica sandžakata, kojemu je isprva bila sjedište Č., postala rijeka Ilova u svojem srednjem i donjem toku, te je tom suženom turskom upravnom okružju ime bilo cernički, ili, prema sijelu zapovjednika, katkad i pakrački sandžakat.

LIT.: R. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine*, I.-III., Zagreb 1884—89; Isti, *Prilozi za poviest Hrvatske*. Starine, XVII. i XIX., Zagreb 1886 i 1889; F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, III. i V., Zagreb 1918. S. P-ć.

Čazmanski arhiđakonat zagrebačke biskupije obuhvata zemljište srednjega i donjega Polonja i Počesamlja i dopire

na istok do rijeke Ilove. Kako je nastao oko 1100, a u svojoj osnovi i prije, daleko prije nove upravne diobe, možemo pretpostaviti, da u svojem opsegu odgovara staroj čazmanskoj župi, koja je na tom području opstojala u doba hrvatske plemenske uprave.

Zagrebačka je biskupija za svojega osnivanja upravo u tom kraju oko Lonje i Čazme stekla velike posjede, na kojima je uredila tri upravne župe: Ivanićku, Dubravsku i Čazmansku. Na ostalom zemljištu arhiđakonata nastale su još Moslavačka, Gračenička i Garićka župa, tako da je u svemu bilo šest manjih upravnih jedinica. Vjerojatno je, da je svakoj od župa odgovarao u crkvenoj upravi po jedan dekanat. Sjedište arhiđakonata bilo je isprva u Staroj Č-i, današnjoj Ivanjskoj, a kada je u početku 13. st. osnovana Nova Č. te kad su u njoj utemeljeni prepozitura i kaptol, preneseno je u to mjesto i sijelo arhiđakonata. Prema sačuvanim popisima župa zagrebačke biskupije iz 1334 i 1501 te drugim suvremenim vijestima vidi se, da je u tom razdoblju u čazmanskom arhiđakonatu bilo 56 župa, što je odgovaralo i veličini područja. Od njih je na čazmanskom upravnom području postojalo 14, i to u Novoj Č-i s crkvom sv. Marije Magdalene, u Dragancu Bl. Djevice, u Štefanju-Rakitnici sv. Stjepana, u Narti Svih svetih, u Staroj Č-i ili Ivanjskoj sv. Ivana, u Hejmovcu (kasnije Đurđicu) sv. Đure, u Sredskoj sv. Elizabete, u Križiću sv. Križa, u Petrićkoj sv. Petra, u Dubnici sv. Franje, u Martincu sv. Martina, u Samarici sv. Katarine, u Mikloušu sv. Nikole i u Bijeniku sv. Mihajla. U Novoj Č-i opstojao je nekoliko stoljeća i dominikanski samostan.



ČAZMANSKI ARHIĐAKONAT I NASELJA U NJEMU U 15. ST.

Na području garićkom, koje je obuhvatalo zemljište *si* i *i* od gore i jedan dio njezin, bilo je 15 župa. U zapadnom dijelu one su postojale u Gariću Podgrađu s crkvom Bl. Djevice, u Gariću Trgu i u Pongračevcu (u kraju oko Šimljanika). Po sredini toga zemljišta one su se nalazile u Plošćici, gdje su bile dvije župe, sv. Petra i sv. Jakoba, u Komorju (danas Trnovica) sv. Martina, u Ravnu (danas Kostanjevac) sv. Andrije, u Novim Dvorima (Mlinska) sv. Nikole, u Dišniku Bl. Djevice i u Garinjici (Pašijan) nepoznate posvete. Ostalih 5 župa ležalo je u dijelu prema Ilovi, i to u Ladislavu sv. Ladislava, u Crnoj Reki (danas Hercegovac) sv. Stjepana, u Paličnі Bl. Djevice, u Utorčecu (Torčecu, kasnije Tomašici) sv. Tome i u Berivojićima (Berivoju, danas Kajgani) sv. Ivana. Na garićkom području imali su i pavlini svoj samostan na južnoj strani gore. Gračenica zauzimala je južni dio Garićke gore i dalje zemljište sve do Save na jugu, Ilove i Pakre na istoku i Paklenice na zapadu. Južni njezin dio u Posavini i Polonju bio je vrlo slabo naseljen, te na njemu nije bilo ni samostalne župe. Gušće je naselje u Gračenici ležalo u srednjem, a pogotovu u sjevernijem, gorovitijem dijelu. U tom jačem stanovništvu bilo je prije Turaka 13 župa: Na zapadu, pored granice kraj Paklenice ispod gore, nalazila se župa u selu Kaptolovcu, s kojim je međašilo veliko selo Podgorje s dvije župe, sv. Mihajla, na položaju današnjega Selišta, i sv. Nikole, u selu Mikleuški. Uz to naselje nalazio se selo Čeknovo s crkvom i župom, na području današnje Kutinice, a *ji*, na zemljištu sadašnjih sela Čaira i Brinjana, ležali su Tomaševci s crkvom sv. Tome. U Podgrađu grada Bršljanovca (Bršljanice) stajala je crkva sv. Martina s jakom župom, a dalje na istok, na zemljištu današnje Kapelice, bilo je veliko selo Vlatkovina ili Latkovina (nazvano tako po posjedniku Vlatku Vukoslaviću) s bogatom župom sv. Ivana. Prije posjedovanja spomenutoga Vlatka to se je selo zvalo Sloboština, te je pod tim imenom i zapisano u popisu iz 1334. Jugoistočno odatle, prema ušću potoka Mečenice, ležalo je na tlu današnjih sela Kaniške Ive i Maloga Vukovja selo Mečenica sa župom Bl. Djevice. Njoj na *Z* na zemljištu Velikoga Vukovja i Stupovače prostiralo se selo Desnica, zapisivano i Dišnica, u kojoj je također stajala crkva Bl. Djev. Marije. Te iste posvete bila je i župa u Gojilu, koja se nalazila na krajnjem *JI* arhiđakonata, na položaju, koji i danas nosi ime staroga sela. Kutina, koja je i prije Turaka bila znatnije mjesto, te se dijelila na dva naselja, imala je i dvije župe, sv. Katarine i Svih svetih. I župsko središte Gračenica bilo je izgrađeno u brdu i na ravnici, u dva dijela. U jednom od njih bila je župa sv. Nikole.

Moslavina je zauzimala područje između Gračenice, Čazme i Ivanića, te je na istoku dopirala do potoka Paklenice i Volodera, sa sjevera do sjevernoga podnožja Garjevice, a na zapadu do Čazme, samo je uz Lonju i Zelinu granica tekla dalje na zapad te prelazila i Savu u malom dijelu. Posavski dio Moslavine bio je vrlo slabo nastanjen. Gušće se stanovništvo nalazilo samo na višem tlu, osobito pod gorom na vinorodnom zemljištu. Tu je bilo 9 župa i 1 samostan. Glavni im je položaj bio oko upravnoga središta, gdje su na okupu bile 4 župe: u samom mjestu Moslavini, u Podgrađu, u okolini i u trgovištu pod gradom, koje se zvalo Sloboda. U mjestu Moslavini bila je jaka župa, u kojoj je bio i hospital s crkvom. U sjevernijem dijelu ležale su dvije župe: u Vrtlini ispod grada Košućaka i u Dugom Brdu (de Longo monte), posvećena sv. Martinu. Od ostalih dviju jedna se nalazila u Popovači, a druga, Svih svetih, u Osekovu. Samostan je bio franjevački, a stajao je u bogatom Moslavačkom Podgrađu. Bio je posvećen Bl. Dj. Mariji.

Područje Ivanićke upravne župe bilo je razmjerno vrlo veliko, jer se prostiralo između Čazme, Glogovice i Lonje, sve do potoka Črnca, ali je bilo slabo nastanjeno, pogotovu u Polonju i Posavini. Jače je naselje bilo samo na višem tlu ispod brda. Stoga su na cijelom tom zemljištu prije Turaka postojale svega 4 župe, i to sv. Križa u Obedu, u mjestu, koje je po crkvi i nazvano, u Ivaniću Bl. Djev. Marije, u Marči Svih svetih i u Lupoglavu sv. Nikole. U Ivaniću su osim toga bili samostani monijalki i dominikanaca, po čemu je taj dio naselja i dobio ime Kloštar.

Župa Dubrava obuhvatila je područje između Čazme, Glogovice i crte. potegnute od Tučenika ispod Hagnja na Farkaševac. Njoj je pripadao i Gradec s okolinom. Na tako malenom i slabo naseljenom prostoru bilo je 5 župa. Od njih su 2 bile uređene na zemljištu samoga mjesta Dubrave i bliže okoline, s crkvama sv. Margarete i sv. Martina, treća, sv. Petra, obuhvatala je Gradec i njegovo područje, četvrta, sv. Nikole, koja je stajala između sela Lubene i Tučenika, zauzimala je zemljište s lijeve strane Glogovice, zapadno od Hagnja i Sv. Ivana, a peta je stajala u selu Bontuševcu, na području današnjega sela Kapele, te je služila području sela Habjanovca, Kukšinca i Farkaševca.

Za turskog prodiranja izgubio je č. a. u ratovanju 1537—52 cijelo svoje naselje. Nešto je stanovništva ostalo jedino u zapadnijim župama, ivanićkoj, lupoglavskoj, dubravskoj i gradečkoj, te su se u njima održale i crkve, a donekle i uprave. Novo nastanjivanje toga zemljišta vršeno je postupno od polovine 17. st., pa su prema tome popravljene ili građene i crkve i osnivane župe. Danas u cijelom čazmanskom arhiđakonatu ima 28 župa u 4 dekanata. Ovi odgovaraju gotovo potpuno starim upravnim župskim jedinicama: čazmanskoj, garićkoj, moslavačkoj i ivanićkoj. Dvije stare upravne župe, Gračenička i Dubravska, nisu pri tome uzete u obzir, jedno zbog toga, što na nekadanjem gračeničkom području danas postoje samo dvije župe, u Kaniškoj Ivi i Kutini, a drugo opet stoga, što je velik dio staroga dubravskoga kotara u novoj crkvenoj upravi dopao pod arhiđakonat kalnički. I sjedišta sadašnjih župa odgovaraju gotovo potpuno doturskim, samo je broj župa na tom zemljištu danas za polovinu manji, nego je bio prije Turaka.

LIT.: Starine, IV., Zagreb 1872; Diplomatski zbornik, II.-XV., Zagreb 1904—1934; D. Csánki, *Körösmegye a XV században*, Budimpešta 1895; K. Draganović, *Opći šematizam Katoličke crkve* . . ., Sarajevo 1939; I. Tkalčić, *Povjestni spomenici zagrebačke biskupije*, Zagreb I., 1873, II., 1874. S. P-ć.

Čazmanski zborni kaptol (insigne Capitulum Chasmense). 1. *Osnutak i boravak Čazmanskog kaptola u Čazmi*. Zborni kaptol u Č-i osnovao je 1232 zagrebački biskup Stjepan II. (1225—42), da dobije pomoć u upravi biskupije i asistenciju kod biskupske mise izvan Zagreba. On je u selu Novoj Č-i, što ga je sam naselio, sagradio crkvu na čast Duha Svetoga, i tu sporazumno sa Zagrebačkim kaptolom osnovao kaptol s prepozitom i 12 kanonika. Prema ispravi iz 1232, koju je papa Inocencije IV. odobrio, zadržava biskup pravo postavljati prepozita i kanonike. Prepozita biraju čazmanski kanonici između trojice ili četvorice kanonika Zagrebačkog kaptola, koje odredi biskup. Biskup Stjepan opskrbio je posebnim imanjima prepozita, a posebnim kanonike. Prepozituri dao je arhiđakonat Gušće s pravom da ubire četvrtinu svih desetina kao i arhiđakonalnih prihoda te predij Bijenik. Kanonicima pak dao je, uz ostalo, Staru Č-u sa svim prihodima i desetinom.

Kaptol je jedva deset godina postojao, kad 1242 postrada od Mongola Č., Č. k. i crkva, ali ih poslije odlaska Mongola biskup Stjepan opet obnovi. Biskup Timotej (1262—87) povećao je posjed Č. k-a kupivši u županiji Berzencze imanje, koje je poslije prozvano »Kaptolom«; taj je posjed kralj 1277 izuzeo ispod sudbenosti bana i župana. Tomo pl. Ebreš darovao je Č. k-u 1423 Botinovec kraj Koprivnice. Kralj Ladislav Posmrče (1445—57) izdao je povelju, kojom Č. k-u dopušta, da može kupovati i prodavati te primati na dar posjede do 50 selišta.

Zagrebački biskup Luka (1500—11) rano je uvidio, da će Turci prije ili poslije osvojiti Č-u; kupio je dakle novcem, koji je biskup Osvald ostavio crkvi, za 5000 forinti posjed Svibovec s utvrđenim kaštelom, da se kanonici mogu nekamo sklonuti. Č. k. je već prije osvojenja Č-e dao prenijeti u svibovečki kaštel crkvene dragocjenosti, a pohranili su ondje i depozite susjednih crkava kao i kaptolski arhiv i javne spise. Kanonici su ipak i dalje boravili u Č-i, a u Svibovcu su namjestili uz malobrojnu posadu nekoliko čuvara. Ali su neki »domaći tirani« 1540 orobili Svibovec, a nešto kasnije dočepao ga se neki Đuro Poličanin, koga nisu mogle otjerati ni kraljevske odredbe. Napokon se on nagodio s Kaptolom, da će mu plaćati zakupninu. Ipak, prisiljen oštrim naredbama kraljevskim, obvezao se 1545 povratiti s kaštelom sve pronađene predmete, koje je prenio na svoj posjed u Zlatar. Kaptol pak ustupio je njemu i njegovim potomcima 6 selišta od jednoga svog posjeda kod Svibovca, a osim toga obećao mu u potrebi pod svojim pečatom izdavati sva pisma. Pošto su kanonici morali uzmaći i iz Č-e i iz Svibovca pred Turcima, zaključili su stališi i redovi, da se u tvrđavu Zelin otpreme spisi, koji su se ticali javne uprave; ondje su oni ostali do 1601. Primjer biskupa Luke slijedio je i kninski biskup Brcko od Egervara, koji je 2. VII. 1522 pred dva izaslanika Č. k-a oporučno ostavio Kaptolu sve dijelove, koji su njemu pripadali u ovih 15 posjeda: Česmice, Opatovine ili Crne Reke, Jastrebine, Kernina, Dubovca, Železa, Bulgovca, Bukovca, Ivaniševca, Matevca, Žalosja, Sigeta, Drežja, Kvasovca, Častosinca i Cukovca u križevačkoj županiji. Ne zna se, je li Č. k. stupio u posjed toga legata.

Kraj kaptolske crkve postojalo je »vjerodostojno mjesto« (locus credibilis), sagrađeno pod krovom crkve. Kaptoli su se, naime, bavili pravnim poslovima, koje su kasnije vršili javni bilježnici. Različiti spisi o posjedima dolazili su »na vjerodostojno mjesto«, a i stranke su tu pohranjivale svoje spise i kraljevske povelje, da se čuvaju i zaštite od vatre, sile i razbojstva. Č. k. bio je »vjerodostojno mjesto« od svog osnutka i imao svoj pečat. Sada se ti spisi i povelje čuvaju u arhivu Č. k. u Varaždinu.

2. *Čazmanski kaptol u Zagrebu*. Borbe s Turcima u 16. st. bile su i za Č-u kobne. G. 1544 Ulambeg, da se odšteti za gubitke na Uni, provali u Moslavinu i popali Č-u, a 1552 je i osvoji. Ne zna se sigurno, kada je Č. k. napustio Č-u; prema Ivančanu bilo je to prije zauzeća biskupske tvrđe, dakle 1548 ili najkasnije početkom 1549.

Kad se Č. k. smjestio u Zagrebu, nije se spojio s tamošnjim kaptolom, jer su oba kao vjerodostojna mjesta obavljali svoje pravne poslove. Za provale Turaka izgubio je Č. k. i sva imanja u Č-i i okolici. Ali i nakon odlaska Turaka Č. k. nije mogao doći do svojih bivših posjeda, jer su ih dobili što Vlasi, a što vojna vlast. Kroz 250 godina tražio je Kaptol, da mu se oteto vrati, pa je i na saborima 1715 i 1741 stvoren zakon u tom smislu, ali bez uspjeha. Zasluga je samo zagrebačkih biskupa, da Č. k. nije sasvim propao. Budući da nije imao dohodaka, podjeljivali su biskupi čazmanski kanonikat uglednijim župnicima u gradovima i selima, a najviše prebendarima stolne crkve, među kojima je bila većina čazmanskih kanonika.

Č. k. podržavao je i za boravka u Zagrebu vezu s Č-om, pa su u 18. st. kanonici dvaput na godinu morali ići onamo, da služe svetu misu i da propovijedaju. Kada je to prestalo, nije zabilježeno, ali je 1932 ta veza opet obnovljena.

G. 1788 kanonicima su oduzete prebendarske kuće u korist vjerozakonske zaklade i određeno je, da se nastane u biskupskom sjemeništu, da zajednički žive i da kao kapelani u Zagrebu pomažu u duhovnoj pastvi. Zagrebačko je sjemenište bilo tada prazno, jer je Josip II. osnovao za klerike Ugarske i Hrvatske centralno sjemenište u Pešti i Požunu. Zauzimanjem biskupa M. Vrhovca, koji je i sam prije bio čazmanski kanonik, uspjelo je obustaviti carevu odluku. Č. k. doživio je u Zagrebu još jednu važnu promjenu: 1800 oduzeo je Franjo I. zagrebačkim biskupima pravo, da imenuju kanonike, i zadržao ga za sebe i svoje nasljednike, a i broj kanonika snižen je od 12 na 7.

3. *Čazmanski kaptol u Lepoglavi*. Napokon je Č. k. 11. VIII. 1806 dobio odštetu za izgubljene posjede u Č-i; Franjo I. darovao mu je dominij Lepoglavu, bivši posjed pavlina. Uz točan popis zemljišta u darovnici su određeni i godišnji dohodci za 7 kanonika; prepošt Č. k-a bio je zagrebački kanonik te je ondje imao beneficijalni dohodak. S Lepoglavom morao je Č. k. preuzeti i ondješnju župu. Župnikom je bio jedan kanonik, koji nije bio podređen arhiđakonu, već je uredovao izravno s njime. Gospodarstvo je vodio kanonik prefekt (nadstojnik), a pomagali su mu providnik i drugi službenici.

4. *Čazmanski kaptol u Varaždinu*. Preseljenje Č. k-a u Varaždin bilo je potrebno i stoga, što je Č. k. bio »vjerodostojno mjesto« i kao takav vršio do 1848 pravne poslove, a čuvao i zemaljski arhiv. G. 1810 arhiv je prenesen u sakristiju gimnazijske crkve Bl. Dj. Marije u Varaždinu, gdje su kanonici obavljali i službu Božju, a od 1811 nalazi se nad sakristijom župne crkve sv. Nikole, gdje je danas i kaptolska knjižnica.

Kanonici su isprva bili protivni preseljenju u Varaždin, ali budući da je preseljenje požurivao biskup Vrhovac, nađoše se napokon 1811 u Varaždinu svi kanonici. U crkvi sv. Nikole obdržavaju kor i služe konventualne mise. U Varaždinu je jedan od kanonika bio gradski župnik, jedan ravnatelj gimnazije, a jedan duhovnik uršulinskog samostana. G. 1854 dobio je Č. k. nastojanjem kardinala i nadbiskupa J. Haulika t. zv. insignia ili znakove odlike za 7 kanonika.

Do te godine upravljao je gospodarstvom u Lepoglavi sam Kaptol. Tada je zemaljski erar preuzeo samostan za kaznionu uz godišnju najamninu. G. 1906 i kasnije rasprodan je i najveći dio zemljišta lepoglavskog posjeda. Dobarce Botinovec pa Rinkovec i Merenje prodani su već prije.

5. *Čazmanski prepozit i prebendari*. Po zakladnici prepozit se morao birati između zagrebačkih kanonika, ali se to nije provodilo, nego je prepozit od osnutka Č. k-a bio njegovim članom, a u Č-i je i rezidirao. Kad se Č. k. preselio u Zagreb, prepozit se odijelio od svoga kaptola i zauzeo mjesto u Zagrebačkom kaptolu. Već u 14. st. čazmanski kanonici ne priznaju prepozita svojom glavom, nego samostalno obavljaju sve poslove. Ali čazmanski je prepozit bio tuđ i Zagrebačkom kaptolu, a nije bio ni pravno i zakonski ustaljen nego toleriran. Napokon je 1942 izlučen iz krila Prvostolnog kaptola zagrebačkog i uspostavljen u Zbornom k-u kao prvi dostojanstvenik. U buduće imenovat će se čazmanski prepozit iz krila Č. k-a, a stolovat će u Varaždinu. Po novom crkvenom zakoniku imenuje ga Sveta Stolica na prijedlog nadbiskupa.

Č. k. imao je od davnine i svoje prebendare, koji su od zagrebačkoga biskupa i nekih plemića dobili zemlje u Č-i i oko nje. G. 1402 izdao je biskup Eberhard privilegij, kojim doznačuje prebendarima zemljišta za gradnju kurija. Biskup Benedikt I. dao je 1451 Č. k-u patronatsko pravo, da podjeljuje prebendarska mjesta. I darovnicom 1806, kojom je Č. k. dobio Lepoglavu, određuje se dotacija za dva prebendara i jednoga kaptolskog bilježnika. Neko su vrijeme kapelani župne crkve u Varaždinu obavljali službu prebendara, ali je radi slabih dohodaka Kaptol obustavio imenovanje prebendara kod zborne crkve u Varaždinu.

U krilu Č. k-a bilo je odličnih muževa, koji su se istakli učenošću, položajem i uzornim životom: zagrebački biskup M. Vrhovac; dakovački biskup (od 1806) Antun Mandić; Josip Žalec, pomoćni biskup Vrhovčev 1821 i čazmanski prepošt; Stjepan Ilijašević, pisac i pjesnik, vrlo zaslužan za hrvatsko školstvo; Josip Lehpamer, zastupnik u hrvatskom saboru i suosnivač društva sv. Jeronima 1867; Matija Stepinac (1840—1921), odličan teolog i filozof, prijatelj sirotinje, koji je umro na glasu svetosti.

IZVORI: I. Tkalčić, *Monumenta Historica Episcopatus Zagrabiensis*, I. i II., Zagreb 1873—74; *Transumpta Capitulum Chasmense concernentia in quibus possessorium et jura Capituli hujus docentur de anno 1768* (Arhiv Č. k-a, ovjerovljeni prijepis); *Statuta Venerabilis Capituli Chasmensis*, od 1602 i 1651 (Arhiv Č. k-a, original); *Conscriptio Dominii Lepoglava*, od 1804; *Liber Memorabilium Parochiae Lepoglavensis* (original u Hrvatskoj akademiji).

LIT.: T. Smičiklas, *Poviest hrvatska*, sv. I. i II., Zagreb 1879—82; M. Kučenjak, *Crtice povjesničke o kaptolu čazmanskom*, Naše pravice, Varaždin 1912; Lj. Ivančan, *Čazmanski kaptol*, Croatia Sacra, III., Zagreb 1932; I. K. Tkalčić, *Sbor prebendara Prvostolne crkve*, 1884; J. Čuk, *Oko stare i nove Čazme*, Hrvatska prošlost, II., Zagreb 1941; M. P., Hrvatska straža, br. 102 i 103, Zagreb 1932. M. Pr.

ČEBOKSARI, glavni grad autonomne republike Čuvaške (SSSR), ima 12.000 stan. Leži pokraj ušća Siguške i Čeboksarke u Volgu, zapadno od Kazana. Poznata je izradba juhte te trgovina žitom i životinjskim proizvodima. Z. D-i.

ČEBUŠNIK, Valentin, ✻ Samobor 14. II. 1874, † Zagreb 20. X. 1916, nadarbenik i župnik sv. Marije u Zagrebu. G. 1901—12 uz mali prekid službovao je u Nadb. sjemeništu. Za to je vrijeme uređivao Glasnik sv. Josipa, a 1908 i pučki tjednik Istinu. Društvo sv. Jeronima (kojemu je bio bilježnik) izdalo je njegove pučke knjige: *O kunićima*, *Melem na rane*, *Sv. Elizabeta* i mnogo članaka u kalendaru Danici. Njegov prijevod *Sv. Pismo Staroga i Novoga Zavjeta* (Zagreb 1911—13 u 2 sv.) ide do uključivo knjige o Esteri. Pregledao je i bilješkama popratio *Sv. Evanđelje i Djela Apostolska* u izdanju Vrhbosanskog kaptola. Izdao je *Ritual* za zagrebačku nadbiskupiju. U Kat. Listu napisao je *Svećenik i pčele*, *Collectanea* i *Kritičaru mojega prijevoda S. Pisma*. Zanimao se i za socijalna pitanja te su njegovim nastojanjem priređivani u sjemeništu socijalni tečajevi za bogoslove i mlade svećenike. K. P.

ČEBYŠEV, Pafnutij Lvović, ✻ Okatov kod Kaluge 26. V. 1821, † Petrograd 8. XII. 1894, veliki ruski matema-

tičar. G. 1841 svršio sveučilište u Moskvi, a 1847—82 bio sveučilišni profesor u Petrogradu.

Uz Lobačevskoga Č. je bez sumnje najveći ruski matematičar; bavio se vrlo raznovrsnim pitanjima čiste i primijenjene matematike. Osnovni su mu pronalasci iz područja teorije brojeva, računa vjerojatnosti i infinitezimalne analize. Osnivač je jake ruske škole u računu vjerojatnosti i u nauci o najboljoj aproksimaciji funkcija.

U teoriji brojeva *(Teoria uravnenij*, 1849; *Mémoire sur les nombres premiers*, 1850) dao je bitan prilog o raspodjeli prim-brojeva dokazavši, da se kvocijent $(n) : \frac{n}{l_n}$ nalazi zatvoren između dva čvrsta broja nezavisna o n (→ aritmetika); prvi je dokazao Bertrandov teorem, da je bar jedan od brojeva $n+1, n+2, \ldots, 2n-1$ prim-broj. — U računu vjerojatnosti prvi je strogo dokazao (1846 odn. 1866) važni »zakon velikih brojeva«, od kojega je Bernoullijev princip specijalan slučaj; nadalje je dao temelje t. zv. »graničnih teorema«, u čemu se kasnije toliko proslavio učenik mu Markov.

U Analizi ime Č. vezano je uz binomske integrale, no najvažniji i najoriginalniji prilog sastoji se u tome, što je odredio algebarski polinom stupnju *n* s koeficijentom *1* uz x^n, koji se polinom priljubljuje nuli bolje od ikojeg drugog takvog polinoma; to je t. zv. *Čebyševljev polinom*, a glasi: $T_n(x) \equiv \frac{1}{2^{n-1}} \cos(n. \operatorname{arc.} \cos x)$; stavi li se još

$T_0(x) \equiv 1$, onda je $\frac{1-t^2}{1-2tx+t^2} = \sum_{n=0}^{\infty} T_n(x) \cdot (2t)^n$,

$$T_{n+1}(x) - x T_n(x) + \frac{1}{4} T_{n-1}(x) = 0.$$

Č. polinomi zadovoljavaju diferencijalnu jednadžbu $(1-x^2)y'' - xy' + ny = 0$. U savezu s tim polinomima proučavao je Č. i crtanje geografskih karata.

Koliko su znanstveni pogledi i interes Č. bili široki, vidi se iz toga, što je on našao i način za izračunavanje obujma broda, konstruirao i stroj za računanje i t. d.

BIBL.: Sveukupna djela Č. izdala su njegova dva najvažnija učenika, A. Markov i N. Sonjin *(Oeuvres*, Petrograd 1899—1907). Đ. K.

ČECH, 1. Edmund, ✻ Stračov (Češka) 1893, češki matematičar. Polazio je češko sveučilište u Pragu 1912—15 i 1918—19, gdje je položio i doktorat 1920 i postao privatni docent 1922. Od 1923 profesor je matematike na sveučilištu u Brnu. Radi poglavito na području diferencijalne geometrije, i to specijalno projektivne, o kojoj je izdao 1926 knjigu *Projektivní diferenciální geometrie*. U zajednici s talijanskim matematičarom G. Fubinijem izdao je 1927 djelo *Geometria proiettiva differenziale*, a 1931 *Introduction à la géométrie projective des surfaces*. Ta djela znače ujedno početak sustavnog i potanjeg obrađivanja projektivne diferencijalne geometrije. R. C.

2. Leander, ✻ 27. II. 1854, † 27. VII. 1911, češki književni kritičar i srednjoškolski profesor. Među njegovim radovima ističe se programatska studija *O úkolu krásné literatury české na Moravě* (1885) i estopsihološkom metodom (→ Hennequin Émile) pisana kritička studija *Karolina Světlá* (1891). Najbistriji i najučeniji član t. zv. moravske kritike.

3. Svatopluk, ✻ Ostředek kod Benešova 21. II. 1846, † Prag 23. II. 1908, češki književnik. Sin je gospodarskog činovnika; učio je pravo u Pragu. Bio je odvjetnički vježbenik, ali je 1878 napustio pravničko zanimanje i posvetio se književnosti. G. 1870 i 1871 bio je urednik »Světozora«, od 1873—76 suurednik novog »Lumira«, a od 1879—99 zajedno sa S. Hellerom urednik književnog mjesečnika »Květy«. Putovao je mnogo po domovini i po Evropi. Njegova je smrt oplakana kao narodna žalost.

Č. je mnogostran i plodan književnik: pjevao je lirske i epske pjesme, pisao pripovijetke, romane, putopise, feljtone i prikaze. Njegov se velik glas zasniva na pjesništvu. On je pjesnik čeških narodnih ideala sedamdesetih i osamdesetih godina 19. st.: narodna čežnja za slobodom, žarko slavensko osjećanje, borba za građanska prava i humanitet našli su u njemu svoga pjesnika. Gradivo crpe iz češke i svjetske prošlosti te suvremenog života, a oko njega niže svoje misli i čuvstva o slobodi, čovječnosti, pravdi, ljubavi i harmoniji. Češki pjesnički jezik obogaćuje izražajem i točnošću stiha te pravilnošću ritma. Nije ipak dovoljno siguran u kompoziciji i psihologiji kod epskih pjesama. U lirskom pjesništvu Č. pjeva o ljubavi prema narodu i zemlji, o potrebi narodne sloge i smisla za napredak, o različitim političkim i društvenim pitanjima (*Ve stínu lípy*, 1879; *Jitřní písně*, 1887; *Nové písně*, 1888). Kao narodni mudrac i prorok u najslavnijoj svojoj zbirci, *Písně otroka* (Pjesme roba, 1895), govori svojem narodu, da je ropstvo mučno i sramotno, da je sloboda divna i da će ona doći, jer će među narodima zavladati bratstvo. Ali najradije je Č. progovarao narodu u obliku epskih spjevova. Upućivao je na primjer narodne sloge i čovječnosti u rapsodičkoj kompoziciji iz husitskih vremena *Žižka* (1879) i na mučno stanje pokorenog naroda poslije bitke na Bijeloj Gori u opširnom epu *Václav z Michalovic* (1880). Protiv ruskog imperijalističkog slavenofilstva postavlja Slavenstvu u pjesmi *Slavie* (1882) zadatak, da se međusobno poštuje, pomaže i zasniva odnose na ljubavi i bratskoj jednakosti. Prigovara domaćemu plemstvu i veleobrtu nenarodnost (*Zpěvník Jana Buriana*, 1887; *Lešetinský kovář*, 1883), istupa protiv materijalizma (*Adamité*, 1873) i nasilne socijalne revolucije (*Evropa*, 1878). Tuguje polazeći u polapskoslavensku prošlost (*Dagmar*, 1883—84), a s radošću slavi borce za narodnu slobodu (*Čerkes*, 1875; *Handžar*, 1876; *Zimní noc*, 1879). — Č. se ogledao i u satiričkom pjesništvu (*Petrkliče*, *Hanuman* i dr.), ali bez pravog uspjeha. Ispjevao je i nekoliko većih pjesama autobiografskoga značaja (*Václav Živsa* i dr.), a ispovjedio se i o svom religioznom shvaćanju (*Modlitby k Neznámému*, 1896).



SVATOPLUK ČECH

Kao pisac romana Č. nije uspio, ali je u pripovijetkama iznio nekoliko uspjelih tipova sanjarskih mladića i neshvaćenih djevojaka. Glavna su zbirka njegove pripovjedačke proze *Povídky, arabesky a humoresky* (1878—83). Osebujne su satiričke putopisne pripovijetke *Výlety pana Broučka* (1886—92). O svojim putovanjima pisao je putopise (*Kresby z cest*, 1884; *Upomínky z Východu*, 1885, i dr.).

Književni su mu uzori bili K. H. Mácha, Byron, Puškin, Ljermontov, Mickiewicz i Krasiński. U doba narodne borbe protiv austrijskog pritiska Č. je narodu dočaravao ljepšu budućnost. Zbog toga je ovaj programatski, idealistički i romantički pjesnik postao narodni miljenik.

Na hrvatski jezik prevođene su Č-ove pripovijetke i pjesme. J. Procházka preveo je knjigu *Izlet g. Broučeka na mjesec*, S. Rakošev *Pripovijesti*, *Prve brige* i *Žrtvu lihvara*, te *Izlet g. Broučeka u 15. st.* (»Dom i svijet«, 1921). Prijevodi pripovijedaka i pjesama razasuti su po Vijencu, Hrvatskoj vili, Nadi, Domu i svijetu, Pobratimu, Prosvjeti, Omladini i dr. Pisao je o njemu M. Vrbanić (Savremenik, 1908), M. Fabkovićka (Hrv. Smotra, 1908) i dr.

BIBL.: *Sebrané spisy Sv. Čecha*, 20 sv., 1899—1908 (u redakciji samog pjesnika); *Vydání posmrtné*, 10 sv., 1908—10 (brigom F. Strejčka).

LIT.: A. Novák, *Sv. Č. — Dílo a osobnost*, 1921 i 1923. Lj. J-e.

ČEČENCI (Čečeni, ime po selu Čečen na donjem toku rijeke Arguna), kavkaski narod, oko 370.000, muslimani. Područje Č-a *(Čečnja)*, danas autonomna čečensko-inguška republika (v.) u sastavu RSFSR, obuhvaća sjeverne obronke Kavkaza na istok od velike gruzinske ceste i gornjeg toka Tereka, naročito porječja rijeke Sunže, Asse i Arguna, pa i dio nizine južno od srednjeg toka Tereka, između Mozdoka i Groznoga. U tu su nizinu Č. naseljeni 1866, pa ne čine cjeline s ostalima, kao što je i dio sjeverozapadnih Č-a (Inguša) odijeljen od svojih južnih i istočnih sunarodnjaka pojasom ruskih naseljenika. Manjih grupa ima i na južnoj strani Kavkaza.

U najranije vrijeme Čečnja je bila pod utjecajem Gruzina, zatim dijelom pod tatarskom vlašću, a polovicom 19. st. Č. su živo sudjelovali u vjersko-nacionalnim borbama kavkaskih muslimana protiv Rusa. Na zao glas došli su kao okrutni razbojnici, naročito *Inguši*, koji stanuju sjeverno i južno od Ordžonikidzea (Vladikavkaza), a sami se nazivaju Lamur (»brđani«), Galgaj (rus. Galgajevci) ili Šalha. Druga su važnija čečenska plemena: *Čečenci* u užem smislu (vlastitim imenom Nahčuj, sing. Nahčuo, od *nah* »narod«) južno od Tereka, oko Groznog, zatim *brdski Čečenci* na Argunu, dalje na istok *Ičkerinci* (Ičkerijci) s *Akincima* (Akki, A'uch) između Arguna i Aksaja, *Mičiko* na rijekama Mičik i Gums, u juž. Kavkazu *Kisti(ni)*, na sjever

od mjesta Dušet i Tioneti i oko izvora Alazanja, pa *Karabulaki* (većinom iseljeni u Tursku). Pojedina plemena dijele se na manje skupove ili rodove, koji imaju posebna imena. Tako na pr. pripadaju plemenu Inguša manji ogranci: Cori (rus. Corinci), Džerah (rus. Džerahovci), Galaš, Hamhal, Mechal (Metzchal), Nasran i dr. — Č. su redovno visoki i vitki, kratke glave (često i superbrahicefalni), tamnih očiju i smeđe kose, ravna nosa, premda nijesu rijetki ni ljudi svijetle kose i očiju, a na istoku predstavnici prednjoazijskog tipa debela kukasta nosa. Jezično Č. pripadaju istočnom (čečensko-lezgijskom) skupu kavkaskih (jafetidskih) naroda (→ Kavkaz). Značajka čečenskog jezika, kojim govori i dio kartvelskih Tušâ (Baci), između ostaloga je i to, da vokali rado prelaze u dvoglase i nazale. — Č. se ponajviše bave stočarstvom (ovce, goveda, bivoli, konji, nekad i svinje), pri čem stoku gone u brda samo kroz ljeto. Ratarstvo (ječam, zob, pšenica) je slabije razvito, i to ne samo u brdima, gdje nema dovoljno obradive zemlje, nego i u ravnici. Naselja Č-a *(a'ul)* mala su i raštrkana, jedino su u nizini ruskim nastojanjem nastala u novije vrijeme veća sela. Kuće su jednostavne, od drva, kamena ili opeka, izvana pobijeljene, često na kat, s ravnim krovom. Kod Inguša i Kista utvrđeno je svako gospodarstvo visokim zidom, unutar kojega je čvrsta, četverostrana, 20—25 m visoka kula. Prizemlje kule služi kao staja, u prvom je katu prostorija za žene i za kuhanje, a u drugom — koji ima balkon — stan gospodarev. Uz kulu je još posebna manja kuća za goste. Odjeća je slična kao i po ostalom Kavkazu. Muškarci nose preko lanene košulje još kao neku drugu, otvorenu, od katuna ili svile (u našim krajevima takva se gdjekad zove *anterija*), zatim *čerkesku* (→ Čerkesi) ili sličan dug kaput od sukna, smeđe, sive ili žute boje, suknene hlače s kožnim gamašama, kožne cipele (često posebna vrsta za penjanje), pojas i šubaru (*papaha*), pa čupav ogrtač od pusta (*burka*). Glavu briju, a obično i bradu, dok brkove ostavljaju. Od oružja nose redovno ravni kavkaski bodež, rjeđe pušku, sablju i dr. Inguši su još u prošlom vijeku upotrebljavali štitove, kratka koplja i željezne kacige s pletivom od karičica. Žene oblače široke dimije, crvenu košulju, na prsima i ramenima ukrašenu vezivom, kao što su i rubovi dimija, suknju i pojas, zimi i kožuh. Kosu sprijeda podrezuju, a pletu je udate žene u dvije, djevojke u mnogo manjih pletenica. Na glavi im je kapica, opšita novcem, katkad straga kao s nekom vrećicom, u koju umataju kosu, ili rubac. Na rupcu ili na posebnom traku prišiti su kovni ili stakleni koluti, koji vise kraj ušiju. Zimi obuvaju čizme od pusta, a ljeti su bose. Tkaju odjeću i ćilime i prave pokrivače od pusta. Žito melju u mlinovima kašičarima s kolom na vertikalnoj osi (kao u Bosni), a glavna im je hrana pogača (od prosena, kukuruzna ili ječmena, rjeđe pšenična, brašna), mlijeko, sir (od čega služe drvene posude) i luk, a piće crno pivo, rakija i buza. Kao glazbeni instrumenti spominju se svirale, gajde i vrsta tambure s tri žice (*pandyr*). Plesali su posebno muškarci, i to pojedince, u kolu ili u redovima, a posebno žene. — Otac ima veliku vlast, ali ni položaj žene nije loš. Žene se po propisima islama. Redovno imaju samo jednu ženu, no znalo je biti i drukčije, na pr. kod Inguša, gdje je sin nekad nasljeđivao sve žene svoga oca osim vlastite matere. Za ubojstvo se vrši krvna osveta. Djeci se nadijevaju većinom životinjska imena: Vuk, Zec, Orao, i t. d. Mrtve stavljaju bez lijesa u grobove, obložene kamenim pločama ili daskama, a nekad su ih polagali u stožaste ili četvorostrane kamene kućice *(kaša)*, 8—10 m visoke, koje su im bile grobnicom za cijeli rod. Sličnih grobnica ima i podzemnih, a te su starije, pa su možda pripadale i kojem drugom narodu. Uz mrtvaca stavljali su hranu, oružje i drugo, a ima znakova, da su mu davali i njegova konja, pa i ženu (kasnije se sačuvalo samo bacanje konjskog uha i ženine pletenice u grob). Za muške pokojnike držale su se posmrtne gozbe s utrkama i natjecanjima i mrtvačke svečanosti u određeno vrijeme sve do četvrte godine poslije smrti. — Č. su nekad bili kršćani, kako pokazuju ostatci brojnih starih crkava, križeva i računanje dana u tjednu. Islam su primali pomalo od 16. do 19. stoljeća, premda je prolazno bio dopro do njih već i ranije. Od starijih vjerovanja ostalo je: naročito poštovanje i svetost ognjišta, u svezi s kultom predaka; zatim vjerovanja u vještice, *džinove, šajtane, ilbise* (nazivi pod utjecajem islama), *almas* (šumski duhovi, muški i ženski, od kojih posljednji sjećaju na vile). Do nedavna su još poštovali svoje stare bogove, među kojima su najvažniji: svemogući bog stvoritelj i otac bogova (Dele, Dala), zatim gromovnik Seli i njegova kći (Seli Sata), zaštitnica djevojaka; tri mnogo poštivana, no ne sasvim jasna božanstva plodnosti: Mäceli, božica Tušoli (kojoj su se ponajviše utjecale žene radi djece), Tamyž-erda (kod čijih su svetkovina pojedinci padali u zanos i proricali); dalje sunce (Dela Molh) i njegova majka (Asa), »majka vodâ« (Hi-nana), »majka olujâ« (Dardzanänilk), koja stanuje na Kazbeku, jednooki Elta, bog lova i divljači, pa mnogi drugi bogovi prirode i njenih pojava. Osim toga bilo je mnoštvo lokalnih, porodičnih i plemenskih božanstava-zaštitnika (*erda*, inguški *cu, tsu*). Svima tima božanstvima bila su posvećena posebna svetišta (*elgyc, elgyts*), slična mrtvačkim kućicama (*kaša*), ili stare kršćanske crkve, a prinosili su im (krvne i nekrvne) žrtve posebno birani svećenici uz svečane obrede. Uz ove bilo je i ljudi, koji su proricali budućnost, i ženskih gatalica.

LIT.: A. Byhan, *Die Kaukasischen Völker* (u Buschan, Illustrierte Völkerkunde II/2, Stuttgart 1926); A. Dirr, *Die alte Religion der Tschetschenen*, Anthropos III., St. Gabriel-Mödling 1908; A. Dirr, *Der kaukasische Wild- und Jagdgott*, Anthropos XX., St. Gabriel-Mödling 1925.
B. B-ć.

ČEČENSKO-INGUŠKA autonomna socijalistička sovjetska republika ima 15.000 km² i 650.000 stan. Obuhvaća dio središnjeg Kavkaza sjeverno od planinskog grebena Bašlama i niže predgorje na sjeveru do rijeke Tereka. Stanovnici su pretežno Čečenci i Inguši muslimanske vjere i stočari. Glavni grad je Groznij (210.000 stan.). Z. D-i.

ČEČETKA, František Josef, ✻ 1871, češki književnik. Napisao je niz pripovijedaka i romana iz češke i svjetske povijesti. U romanima obrađuje husitsko doba (*Ve lví stopě*, 1925—26), napoleonske ratove (*Orlové velké armády*, 1928 i 1929), vjerske i staleške bune (*Selská vojna*, 1931) i dr. Omilio je pisac širih slojeva. Lj. J-e.

ČEDAD → Cividale.

ČEDADSKI RUKOPIS, najstariji vremenski točno određeni spomenik slovenskoga jezika. Čuva se u čedadskom muzeju. Taj je rukopis popis zakladnih misa (liber fundationum) bratovštine sv. Marije u Črnjevu. Prvobitno je napisan latinskim jezikom (najstariji zapis potječe iz g. 1497). G. 1497 je carski notar Johannes iz Krka na molbu predsjednika bratovštine i črnjevske mjesne općine preveo sve dotadašnje zaklade na slovenski jezik. Kasnije su (1502, 1508 i t. d.) bili dodani još novi latinski i slovenski popisi, premda je većinu rukopisa napisao čakavski Hrvat; pravopis je talijansko-furlanski.

LIT.: I. Grafenauer, *Kratka zgodovina slovenskega slovstva.* Z. D.

ČEDOMIL JAKŠA → Čuka Jakov.

ČEDOMORSTVO je ubijanje novorođene djece.

I. Kod nekih naroda imao je otac u određenim granicama vlast usmrtiti svoju djecu, na pr. kod Kineza, Židova i Rimljana. Ipak kod Rimljana tu vlast nad životom i smrću (ius vitae necisque) svoje djece nije smio upotrijebiti bez opravdana razloga; u protivnom slučaju bio bi kažnjen kao ubojica. Sigurno je, da te vlasti nije bilo kod svih primitivnih naroda. Vrlo je često imao otac pravo, pa čak i dužnost, oduzeti život novorođenom djetetu. Kod mnogih primitivnih naroda vlada običaj ubijati dojenče, ako je nezakonito, ako mu je majka umrla, ako je unakaženo ili bolesno ili ako ima kakvo neobično ili tajanstveno svojstvo (na pr. rođeno sa zubima), ako postoji bojazan, da će donijeti nesreću (na pr. porod naglavce, ako je rođeno za oluje, u nekim određenim mjesecima ili u neke određene dane). Osobito je raširen običaj ubijanja jednog djeteta kod blizanaca. Često određuje običaj, koliko djece smije imati pojedina porodica.

Za izvršivanje čedomorstva navode se različni razlozi. Govori se o brigama oko odgoja, o gubitku ljepote, o dugom vremenu dojenja, koje kod primitivaca traje do četiri godine. Ali očito je glavni razlog kruti način života primitivca. Nemoćno dijete smeta roditeljima pri seljenju i traženju hrane. U nekim slučajevima ubijaju djecu i kao žrtvu bogovima ili u praznovjerne medicinske svrhe. Običaj ubijati novorođenčad postoji i kod poluuljuđenih i uljuđenih naroda, na pr. žensku djecu u Kineza, Arapa, i Hinda; kod Grka, Germana i Rimljana, u ranijem stepenu njihova razvoja, izlagali su nesposobnu djecu odmah nakon poroda. Platon i Aristotel zagovarali su taj običaj, potonji očito iz populacionih razloga. Međutim toga običaja ne nalazimo kod svih primitivaca. Kod mnogih se pojavio tek na višem razvojnom stepenu. Narodi, koji tog običaja nisu imali, osuđivali su ga i kažnjavali, ali i oni, koji su ga vršili, činili su to često s osjećajem, da rade zlo.

II. Gotovo do polovice 19. st. kaznilo se č. najtežim kaznama. Po kaznenom zakoniku cara Karla V. (Carolini) čedomorku su zakopali živu ili utapali, a prije toga su joj tijelo proboli kolcem. I starije hrvatsko pravo poznavalo je osobito stroge kazne za čedomorku. Poljički statut (1440) u čl. 84b određuje: »Ako bi se grihom našla ženska glava ka bi dite udavila, volja kako goder hoć na svitu, ali kim hoć putem ali načinom, ima biti po svaki put ognjem sažgana, ako se najde; i ako se obnajde ta i takova, ima svaki človik, tako muška glava tako ženska, tu i takovu, kad ju obočiti, ima ju hititi pod zarok libar 46«. Taj propis obuhvata sve slučajeve čedomorstva bez obzira na dob djeteta, iako bi se iz okolnosti, da govori samo o ženskoj glavi, možda moglo zaključiti, da ima u prvom redu pred očima novorođenu djecu. Statut grada Trsata (1640, čl. 35. i 36.) propisuje: »Ako bi ka umorila dite, tere ne bi po nesreće, i bi se otela čista činiti, i da joj grc glava, i onomu ki bi ju naputil. — Ako bi ka mat dite u zibele umorila po nemarljivosti i nepomnji, da plati crikve lib. 25, a pravde drugih lib. 25«. U tom se propisu razlikuje slučajno, nakanjeno (dolozno) i nehatno lišenje života, a iz riječi »u zibele« možemo zaključiti, da zakon, iako ne misli samo na novorođenu, to svakako na djecu u njeznoj dobi, posve nemoćnu. To bi slijedilo i iz osude suda u Trsatu (1749), kojom je kažnjena Katarina Filinić sa Cresa, »da joj se mačem odrubi glava i desna ruka od lakta, tako da i umre«, jer je ubila svog sina Martina »dobe leta i pol«. Postupanje sudova, kada se radilo o novorođenoj djeci, bilo je blaže: Jelena, pastorka postolara Veverice, usmrtila je svoje dijete, pa je po propisima suda u Zagrebu zaslužila kaznu sažganja, ali ju je grad pomilovao na sramotnu kaznu: da joj se rubovi ili optoci otparaju, a halje i kite s glave da joj se odrežu i da se šibama istjera iz grada. Kaznom za čedomorstvo kaznili su i pometnuće.

III. Za bolje upoznavanje čedomorstva kao kažnjiva djela u sadašnjici mogu poslužiti neke brojke. Po Gleispachu suđeno je u staroj Austriji radi čedomorstva u razdoblju 1892—1903 ukupno 929 žena. Od tih su bile 794

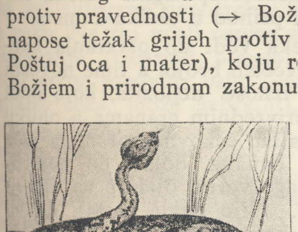
neudate, 54 udovice i 81 udata. Ako udovice pribrojimo neudatima, onda broju 848 stoji nasuprot 81, u postotcima 91,2 prema 8,7. Veći dio tih žena bio je bez imovine. Na području Banskog stola u Zagrebu te prizivnih sudova u Splitu i Sarajevu suđeno je u razdoblju 1932—38 radi čedomorstva 259 žena. Zanimljivo je pratiti sve stupnjeve, koje je čedomorstvo kao kažnjivo djelo prošlo u zakonodavstvima evropskih država. Od osobito teškog (kvalificiranog) zločinstva lišenja života postalo je ono lakše kažnjivo (privilegirano) lišenje života, ali samo pod uslovima propisanim u zakonima. Za blaži postupak sa čedomorkom odlučne su duševne (psihopatološke), tjelesne (fiziološke) i društvene okolnosti. Kako sve te okolnosti postoje gotovo samo kod majke u vrijeme poroda, to ovo kažnjivo djelo kao lišenje života, koje se osobito blago kažnjava, može izvršiti samo majka. Zakon uvažuje vanredno duševno i tjelesno stanje, u kojem se rodilja nalazi u vrijeme porođaja ili neposredno iza porođaja, ali dok traje poremećaj, što ga izaziva porođaj. Ako majka uzrokuje smrt svog djeteta činjenjem ili propustom izvan ovog stanja ili nehatno, bit će kažnjena za obično lišenje života. Kao neizravni razlog za iznimno postupanje s tim djelom služe i društvene prilike, jer majka u stanju poroda, napose nezakonita i neimućna, ne može mirno prosuđivati društvene posljedice poroda, nalazi se nekako u društvenom stanju nužde (infanticidio per causa d'onore, Ehrennotstand).

Po današnjem shvaćanju svako je č. (§ 170. K. z.) posebna vrst lišenja života. Druge osobe, koje same ili zajedno s majkom izvršuju to djelo i koje nju navode na djelo ili joj pomažu, bit će kažnjene za obično lišenje života (§ 167. K. z.). Majka nasuprot, koja drugoga navodi na to djelo ili mu pomaže, bit će kažnjena samo za čedomorstvo. Djelo je prestup, kazna strogi zatvor ili zatvor od 7 dana do pet godina. U osobito lakim slučajevima sud može kaznu vanredno ublažiti, nije vezan ni na mjeru ni na vrstu kazne (može je kazniti na pr. samo novčano).

LIT.: E. Westermarck, *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*, sv. 1., Leipzig 1907 (njemački prijevod); M. Schwarz, *Wechselnde Beurteilung von Straftaten in Kultur und Recht*, sv. I.: *Die Kindestötung*, Berlin 1935; W. Gleispach, *Kindesmord*, Handwörterbuch der Kriminologie, Berlin 1933; R. Pannain, *Infanticidio per causa d'onore*, Nuovo digesto italiano, Turin 1938; E. v. Liszt, *Die vorsätzlichen Tötungen*, 1919; Bahtz-Beck, *Kindestötung*, Hwb. der gerichtlichen Medizin und naturwissenschaftlichen Kriminalistik, Berlin 1940; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravnopoviestni rječnik;* S. Frank, *Kazneno pravo*, II., *Posebni dio*, sv. I., Zagreb 1934 S. F-k.

S moralnog gledišta je čedomorstvo osobito težak zločin. Ne vrijeđa samo pozitivnog prava o nepovredivosti tuđega života i o potrebi dužne ljubavi, nego počinjen od roditeljke ili s njezinom privolom vrijeđa prirodni zakon u najosnovnijem njegovom dijelu. Roditeljska je ljubav prirođena mnogim nerazumnim bićima (životinjama), a pogotovu razumnim ljudima. Čedomorstvo je po shvaćanju kršćanskog morala dvostruk grijeh: ne samo težak grijeh protiv pravednosti (→ Božja zapovijed: Ne ubij), nego napose težak grijeh protiv ljubavi (IV. Božja zapovijed: Poštuj oca i mater), koju roditelji duguju svojoj djeci po Božjem i prirodnom zakonu. A. Ž.

ČEGRTUŠE su ljutice zmije s dubokom jamicom između nozdrva i oka, pa pripadaju jamičarkama. Na kraju repa im je čegrtaljka od rožnih kolutova, utaknutih jedan u drugi, a ostatci su od presvlačenja rožnatih košuljica. Čegrtaljka služi vjerojatno, da se spolovi međusobno nađu. Č. ima u ustima sa svake strane dugačak, šupalj svinuti otrovni zub pokraj pričuvnih zubi (otrovnice cjevozubice, *Solenoglypha*). Č. narastu do 2 m, a žive u suhim pješčanim pustinjama, poznato ih je oko 16 oblika, većinom u Sjevernoj Americi, a samo jedna vrsta u Južnoj Americi (čegrtuša zastrašna, *Crotalus terrificus* u Braziliji). Ugriz im je vrlo opasan, pa ih se sve životinje instinktivno boje i uklanjaju im se. Hrane se malenim sisavcima, pticama i žabama. Čovjek ih ubija i zbog kože, koja se upotrebljava za torbice, pojase i drugo. K. B.



ČEGRTUŠA

ČEHONIN, Sergej Vasiljević, ✻ Valajka (Novgorodska gubernija) 1878, ruski grafičar i keramičar. Učio je u Petrogradu, a istakao se najprije svojim keramikama uzimajući za njihovu dekoraciju motive staroruske, perzijske, kineske i japanske. Od 1917 djeluje ponajviše kao grafičar i postaje glavni predstavnik grafike t. zv. »sovjetskog empirea«. Ilustrirao je izvanredno otmjeno djela Puškina *(Rusian i Ljudmila)*, Lunačarskoga i Čajkovskoga, izradio brojne knjižne opreme i pojedinačne grafičke listove. A. Sch.

ČEHOSLOVAČKA → **Česi.**

ČEHOTINA → **Đetinja.**

ČEHOV, Anton Pavlović, ✻ Taganrog 29. I. 1860, † Badenweiler 15. VII. 1904, ruski novelist i dramatičar. Djetinjstvo je njegovo bilo vrlo teško i teklo je u slabo kulturnoj, iako dosta imućnoj sredini. Klasičnu je gimnaziju svršio u Taganrogu, a liječnički fakultet u Moskvi (1885). Za vrijeme školovanja u Moskvi morao je uzdržavati brojnu porodicu. To ga je ponukalo, da se dade na književnost. Radio je za male šaljive tjednike u Moskvi i Petrogradu, kao što su Strekoza, Budiljnik, Oskolki, Zritelj, Razvlečenie i dr. Takav je rad trajao od 1880 do 1887. Što je Č. napisao u ovo vrijeme, nije imalo gotovo nikakve umjetničke vrijednosti, ali je zato potpuno svladao književnu tehniku i postao pravi majstor male pripovijetke. Tada se sprijateljio s poznatim humoristom N. A. Lejkinom, koji je na nj blagotvorno djelovao. Postepeno se Č. udaljuje od humoristike: humor se njegov pretvara u satiru, a bezbrižan smijeh zamjenjuje se tugom i zamišljenošću, katkada gorkim sarkazmom. Od veselog feljtonista pretvara se u umjetnika dubokoga sadržaja, širokoga vidokruga i oštroga pogleda. Pisac D. V. Grigorovič pomaže mu ući u najozbiljniji ruski dnevnik Novoje Vremja (A. S. Suvorina), gdje se prvi put javlja pod pravim imenom. U ozbiljnu književnost Č. je stupio zbornikom *Pestryje razskazy* (1886). Kad je svršio liječništvo, neko se vrijeme uz književnost bavio i njim, ali se uskoro posvetio samo književnosti. G. 1887 prelazi u mjesečnu smotru Severnyj Vestnik. Iste godine dobiva od Akademije nauka Puškinovu nagradu za zbornik *V sumerkah.* G. 1892 počinje njegova suradnja u najuglednijem književnom mjesečniku Russkaja Myslj. Što je više Č. upoznavao život, to se jače očitovala u njegovu stvaranju tragična nota beskrajnoga razočaranja. U traženju izlaza obraća se »tolstojevstvu«. Ovaj period (1886—92) jasno se osjeća u njegovu stvaranju: *Pripadok, Skučnaja istorija, Pari, Knjaginja.* Međutim Č. napušta i »tolstojevstvo«, jer je »stekao vjeru u napredak«; počeo je opet vjerovati u čovjeka, u vječne ideale: čovjek može načiniti život prekrasnim, ako se primi rada. Prvi znakovi razočaranja »tolstojevstvom« javljaju se u pripovijesti *Palata № 6* (1892). Ovoj promjeni znatno je pomogao njegov put (1890) u Sibir, na otok Sahalin, gdje su se nalazili po zlu čuveni kazneni zavodi za robijaše (»katorga«). Njegova čuvena knjiga putnih utisaka *(Ostrov Sahalin,* 1893—95) pokazuje, da je ovaj nježni i povučeni umjetnik imao velik smisao za društvovna pitanja.



ANTON ČEHOV

Slava se Č. širila, učvršćivalo se njegovo materijalno blagostanje; g. 1900 ruska Akademija nauka izabrala ga je svojim počasnim članom, ali se on već 1902 iz načelnih razloga odrekao toga izbora. (Izbor M. Gorkoga za akademika nije potvrdila vlada.) G. 1899—1901 izišla su njegova sabrana djela, za što je dobio za ono vrijeme vrlo veliku nagradu od 75.000 rubalja.

Stvaralački rad Č. vrlo je originalan i zanimljiv, pa je prema tome i njegovo značenje za povijest ruske književnosti, a osobito za razvitak ruskoga kazališta, veoma veliko i označuje vrlo važno i posebno doba u ruskoj umjetnosti. Č. je tipičan zastupnik i slikar ruske »besklasne inteligencije« posljednjih dvaju desetljeća 19. st. To je bilo vrijeme, kad je teška vladina reakcija u svoja

nemila upravna kliješta zahvatila sav život i rad ruskoga društva. Rusku javnost zahvatilo je razočaranje; društveni život pretvorio se u ustajalu baruštinu, a ljudi — u »zemne crve«, o kojima ne će nitko nikada »ni priče kazivati, ni pjesme pjevati«, prema izrazu M. Gorkoga. I eto, Č. se latio opisivanja baš ovoga tmurnog vremena i njegovih sivih bezličnih junaka, pokazujući, da se pod ovom, prividno mirnom, društvenom površinom krije prava tragedija, koja pritište dušu i guši srce. Č. je odbacio za rusku književnost toliko značajan oblik glomaznoga romana i počeo pisati male pripovijesti, novele. Zapravo je Č. napisao već u mladosti (1884) roman *Drama na ohotje*. Ovaj pustolovno-kriminalni roman zauzima sasvim osamljeno mjesto u stvaranju Č. Kasnije se Č. nekoliko puta obraćao misli o romanu, ali se je svaka na kraju ipak završavala nizom samostalnih pripovijesti i novela, koje su bile bliže njegovim mislima, raspoloženjima i ciljevima. Č. je učvrstio u ruskoj književnosti novelu i postao jedan od najboljih njezinih majstora ne samo u Rusiji. U njegovoj se noveli sjedinjuje lakoća pričanja s unutarnjim dramatizmom i psihološkom dubljinom proživljavanja, sa zanimljivošću sadržaja i skromnošću vanjskih sredstava. Njihova je suština *sažeta produbljenost*. U tome je novina i individualnost Č. proze. Nastavljajući Puškinovu tradiciju Č. piše jednostavno, iskreno, jasno, bez suvišnog poniranja u psihiku ili osjećaje, bez oštrih prosvjeda i vatrenih propovijedi.

Kao dramatičar Č. je ruskom kazalištu dao sasvim nov pravac, preporodivši ga odlučno i svestrano. Č. je volio i poznavao kazalište i posvećivao mu pažnju ne samo u svojim kazališnim komadima nego i u pripovijestima, feljtonima, pismima i razgovorima. Prema njegovu mišljenju rusko se kazalište posve odvojilo od svoga vremena i pretvorilo u mrtvu predaju, pa treba da bude potpuno preporođeno i na ruševinama staroga sagrađeno novo. Č. se vrlo rano latio pisanja kazališnih komada; prvi je njegov ozbiljni komad bio *Ivanov* (1887). Poslije toga posvetio je glavnu pažnju dramaturgiji. Od daljih komada važniji su *Lješij*, *Čajka*, *Djadja Vanja*, *Tri sestry*, *Višnjevyj sad* i nekoliko uzornih, veselih aktovki. Č. je stvorio poseban *teatar nastrojenja*. Međutim, njegovo je kazalište bez svake teatralnosti: junaci su mu obični živi ljudi bez zanosnih riječi i nastupa s osobitim učincima, ali s dubokim proživljavanjem onoga, što se događa na pozornici. Č. otkriva unutarnji dramatizam misli i osjećaja: njegovi kazališni komadi zapravo su pripovijesti u obliku razgovora. U temeljima Č. kazališta ne leži volja nego osjećaj; njemu nije toliko važna dramska radnja, koliko proživljavanje; kod njega odlučnije govori šutnja (pauza) negoli riječ; važnija mu je zajednica (ensemble), nego pojedini glumac, odlučniji redatelj od glumca. Idealno tumačenje Č. komada dao je Moskovski hudožetveni teatar.

Hrvatsko kazalište u Zagrebu s uspjehom je davalo: *Medvedj* (1897); *Predloženie* (Uprosi, 1902); *Lebedinaja pjesnja* (Labuđi pijev, 1902); *Djadja Vanja* (Ujak V., 1902); *Višnjevyj sad* (Trešnjik, 1916) i dr.

BIBL.: Sabrana Čehovljeva djela izišla su 1899—1901 (10 sv.); 1902 (16 sv.); 1911 (dodatak); 1918 (23 sv.); 1929 (24 sv.). Posebno su izdana njegova pisma različnim adresatima (6 sv.), njegovoj ženi O. L. Knipper-Čehovoj (3 sv.), njegovo dopisivanje s M. Gorkim, pisma njemu od njegova brata Aleksandra i dr. Od osamdesetih godina prošloga st. pa do današnjih dana zaokupljao je Č. zanimanje naših prevodilaca s ruskoga, među kojima se naročito ističu Mareković, A. Harambašić, M. Lovrenčević, S. Rakošev, I. Škorjač, A. Demerec, J. Badalić i dr. U njihovim je prijevodima objavljeno u hrvatskoj književnosti oko 150 što većih što manjih Č. radova.

LIT.: Andreevič (E. Solovjev), *Knjiga o Gorkom i Č.*, Petrograd 1900; K. I. Čukovskij, *Ot Č. do naših dnej*, 1908; Zbornik članaka i uspomena nekolicine autora »*O. Č.*«, Moskva 1910; J. Aleksandrovič, *Č. i ego vremja*, Moskva 1911; M. Kurdjumov, *Serdce smjatannoe*, Pariz 1934; Zbornik *Č. i naš kraj*, Rostov na Donu 1935.

O Č. su kod nas pisali: V. C. Albertinov (Prosvjeta, 1904); J. Pasarić (Vijenac, 1899); J. Badalić, *Čehovska drama*, predgovor njegovu prijevodu Ujaka Vanje, Zagreb 1922; N. Fedorov, *Pjesnik sutona* (Obzor, 15. VII. 1924); Isti, *Čehovljev teatar* (Hrv. Revija, 1929); Isti, *Č. i revolucija* (Nova Evropa, 1935). N. F.

ČEHULJA (*Myrrhis odorata* [L.] Scop.) trajna je zelen iz por. štitarka (v.), koja miriše poput anisa. Ima debeo, razgranjen podanak i do 1,2 m visoku, šuplju, u gornjem dijelu razgranjenu, na koljencima dlakavu nadzemnu stabljiku s velikim, trokutastim, dvostruko ili trostruko perasto razdijeljenim listovima, koji su, osobito odozdo, gusto mekano dlakavi. Sastavljeni su štitci odozgo plosnati, a bijeli su cvjetovi poligamni. Plodovi su preko 2 cm dugi, duguljasto piramidalni, s boka stisnuti, u zrelom stanju tamno smeđi ili crni. Raste kod nas po vrtićima i torovima planinskog pojasa. S. H-ć.



ČEHULJA

ČEK.

1. **Povijesni razvoj.** Povijesno se mjenica i ček razvijaju prilično uporedo. Tragove im nalazimo već u grčko i rimsko doba; tadašnji bankari — trapeziti i argentarii — obavljali su različite novčane poslove uz pomoć isprava, koje podsjećaju na današnji ček i mjenicu. Jasnije oblike i širu upotrebu dobivaju isprave, koje se u 13., 14. i 15. st. javljaju u talijanskim trgovačkim gradovima (Genova, Napulj, Mleci) u vezi s depozitnim poslovima bankara toga vremena. Sličan razvoj opaža se nešto kasnije (16. st.) i u sjevernim njemačkim gradovima (Hamburg) i u Holandiji.

Konačni oblik današnjem čeku dala je Engleska. Londonski zlatari 16. i 17. st. primali su također na čuvanje pologe pojedinaca, jer su raspolagali sigurnim blagajnama. Tako su se oni počeli baviti sve više i kreditnim poslovima i otvarati tekuće račune. Za primljene depozite izdavali su isprave, nazvane »goldsmiths notes«, koje su glasile na donosioca. Broj i promet tih isprava bio je vrlo velik, pa su one imale gotovo isti značaj, što ga danas imaju novčanice. Kad je osnovana Engleska banka (1684), koja je u toku 18. st. uspjela osigurati mnoge povlastice i postepeno zadobiti monopol izdavanja novčanica, ostali bankari iznašli su ipak način, da spase svoj već razgranjeni depozitni posao. Oni su sada umjesto »goldsmiths notes« davali svojim mušterijama male knjižice, sastavljene od istovrsnih listića, na kojima je bio tiskan tekst naloga dotičnom bankaru, da donosiocu isplati svotu, koju je trebalo rukom ispuniti. U nalogu pozivao se izdavalac na svoj polog kod bankara i stavljao pod tekst svoj potpis. Tako nastade suvremeni ček.

2. **Gospodarska važnost.** Ček je u prvom redu platežno sredstvo, koje dobro zamjenjuje isplatu u gotovom, u zemlji i u inozemstvu (→ Beznovčani promet). Gospodarski značaj čeka vrlo je velik. Za taj način plaćanja nije potrebno držati velike iznose gotovine u blagajnama, a time se izbjegavaju mnoge opasnosti (krađa, provala, vatra), koje su s tim spojene, pojednostavljuje se i pojeftinjuje blagajnička služba. Novac, koji bi u većim ili manjim iznosima ležao neprestano besplodno u blagajni, ulaganjem na bankovni račun, s kojim se može raspolagati čekom, donosi neki, iako obično skroman prihod u obliku kamata.

S druge strane, upotreba čeka vodi do otvaranja bankovnih čekovnih računa u sve većem broju, a time novčani zavodi dobivaju sve znatnije iznose depozita, koje opet mogu staviti na raspolaganje privrednim granama u obliku zajmova. Na taj se način jačanjem čekovnog prometa jača i gospodarska uloga i značaj banaka, dolazi do pojeftinjenja kamatne stope, koje blagotvorno djeluje na čitavu proizvodnju i promet dobara. Nije dakle slučaj, da su zemlje s najraširenijom upotrebom čeka ujedno i zemlje s najnižom kamatnom stopom, jer su te dvije pojave u tijesnoj uzročnoj vezi.

Raširena upotreba čeka smanjuje osim toga u velikoj mjeri i sâm opticaj novčanica pa time pridonosi jačanju valute. I u međunarodnim plaćanjima ček ima sve značajniju ulogu. Na tom području ček kao deviza dobiva sve veće značenje na štetu mjenice, kojoj upotreba u međunarodnim plaćanjima slabi, izuzevši kod prekomorskih poslova.

Uza sve te koristi raširenost čeka u mnogim zemljama nije velika, iako postoje dobri zakoni o čeku. Ček je proizvod višeg stupnja gospodarskog života pa traži za svoj uspješan razvoj neke pretpostavke, napose: pouzdanost i točnost bankovnih ustanova i povjerenje općinstva u njih, oslobođenje čeka od fiskalnih tereta (biljegovine), koji otešćavaju njegovu uporabu i promet, i napokon razvijen

poslovni i društveni moral, koji isključuje, odnosno svodi na najmanju mjeru zloupotrebe čeka. M. Š-ć.

3. **Čekovno pravo.** Ček je uputnica na platež novca, koja je izdana prema propisima čekovnog zakona. Da netko uzmogne izdati ček (izdatnik, *trasant),* treba da kod drugoga, na koga ček upravlja, trasira *(trasat),* ima pokriće, kojim može raspolagati putem čeka prema izričnom ili prešutnom sporazumu s tom osobom. Izdavanje čekova bez pokrića, t. zv. nepokrivenih čekova, kažnjivo je. U praksi postoje za čekove tiskanice. Ako je predviđen duži poslovni saobraćaj, izdatnik redovito dobiva knjigu tiskanica od onoga, na koga će čekove trasirati, pa iz te knjige prema potrebi trga i ispunjuje čekove. Na taj je način olakšana i trasatu kontrola o istinitosti čeka. Etimološki se izraz ček izvodi iz engleskoga. Engleski kralj, kaže se obično, izdavao je platežne doznake na svoju blagajnu (saccarium, exchequer); ovakva se doznaka zvala bill de saccario, odatle kasnije ček.

Da se neka isprava uzmogne smatrati čekom, mora imati sve, što je u zakonu predviđeno kao potrebno. Napose je važno, da se u samoj ispravi upotrijebi naziv ček, kako ne bi bilo sumnje, da se radi baš o čeku.

Ček je zamjena za novac, on se daje zato, da se uštedi platež u gotovu. U tu svrhu može služiti i mjenica. No mjenica je u prvom redu kreditni papir, a tek u drugom redu platežno sredstvo. Obično se kaže, da se mjenica stavlja u promet, kad pojedinac nema novaca, a ček, kad ga ima. Ova upotreba čeka, da bude zamjena za novac, naglašena je i kod nas time, što se ček ne može trasirati na svakoga, nego samo na onoga, kod kojega je isplata novca uobičajena i ustaljena — koliko, dakako, izdatnik ima pokrića — dakle u pravilu na koju banku. To se izriče riječima, da je pasivna čekovnopravna sposobnost ograničena. Po našem čekovnom zakonu ček se može trasirati samo na tvrtke, registrirane kod suda, koje se obrtimice bave bankarskim poslovima, te na poštansku štedionicu, banke javnopravnih tijela i druge zavode, koji su po svojim pravilima ovlašteni da preuzimaju tuđi novac. Slično je i po njemačkom, a šire po francuskom čekovnom zakonu. Zadaća čeka, da bude zamjena za novac, naglašena je nadalje zakonskom odredbom, da se ček plaća po viđenju, dakle praktički odmah, kad to korisnik ushtjedne. Nije moguće drugačije označiti dospjelost, kao na pr. kod mjenice; isprava, u kojoj bi dospjelost bila drugačije označena, nije ček. No u drugu ruku treba da se ček, kad je jednom izdan, podnese što prije na isplatu, pa naš zakon propisuje rokove za podnošenje.

Rečeno je, da je ček zamjena za novac, no valja istaknuti, da praktički ne dolazi uvijek na osnovi čeka do isplate u gotovu. U poslovnom prometu običajnije je, da pojedine banke na računima svojih mušterija vrše knjiženja i da provode obračune. Učinak je za pojedinu mušteriju isti kao kod plateža u gotovu, jer mušterija može uvijek raspolagati svojim novcem. Korist je toga postupka, da se izbjegava nepotrebni stvarni prenos novca iz ruke u ruku. Na toj misli osniva se i ustanova zavoda za obračunavanje (clearing houses, chambres de compensation). Naš zakon predviđa osim toga, da izdatnik, a i svaki drugi imalac čeka, može zabraniti, da se ček isplati u gotovu novcu. Zbog toga on mora na prednjoj strani čeka, a preko njegova sloga, staviti naznaku: »samo za obračun« ili drugi kakav izraz, koji to isto znači. U tom slučaju ne dolazi, dakle, do isplate čeka u gotovu već s obzirom na tu upotrebljenu zaporku.

Ček se može izdati na ime, po naredbi ili na donosioca. Ček na donosioca ima se isplatiti onomu, tko ček donese. No i ček, koji je izdan na ime ili po naredbi, može se lako prenijeti na trećega, jer je i jedan i drugi takav ček po samom zakonu papir po naredbi, pa se prenosi izjavom o prenosu na samom čeku. Izjava na čeku o prenosu čeka na drugoga zove se naleđe, indosament, jednako kao i kod drugih vrijednosnih papira po naredbi, pa i kod mjenice. Svojstvo prenosivosti naleđem može se međutim u pojedinom slučaju oduzeti čeku, koji glasi na ime. U tu svrhu izdatnik mora na čeku staviti riječi: »ne po naredbi« ili izraz, koji to isto znači.

Ako trasant ne plati ček, kad mu se on predoči, dolazi do izražaja solidarnost obveze svih potpisnika čeka. To su izdatnik (trasant), avalisti (čekovni jamci), ako ih ima, i svi prenositelji (indosanti), koliko je ček prenašan, pa se sve te osobe nazivaju *zavratnim (regresnim)* obvezanicima. Na njih se imalac čeka vraća, kad trasat ne plati (*zavrata, regres*) i može ih u tom slučaju po načelu solidarnosti goniti, bilo sve zajedno, bilo više njih ili pojedinog po svom izboru. No svaki kasniji potpisnik čeka, koji plati ček, ima opet pravo tražiti sa svoje strane naknadu (regres) od svojih prednika (opet od svih ili od nekih po svom izboru), pa to ide redom tako dalje, sve dok se ne dođe do izdatnika (trasanta). Ovaj ne može ništa tražiti od trasata na temelju samoga čeka, nego jedino temeljem ugovora, koliko takav postoji između njega i trasanta o izdavanju čekova, na čemu se to izdavanje i osniva. Da imalac čeka sačuva sebi prava zavrate (regresa), valja da podnošenje na isplatu i neisplata budu utvrđeni na način, kako je to propisano u čekovnom zakonu. U obzir dolazi javna isprava (protest) od javnoga bilježnika, odnosno sada od suda, jer je ustanova javnih bilježnika kod nas ukinuta, no ima i drugih načina.

Ček je sličan mjenici, no ipak ima razlika između oba papira već s obzirom na njihov različiti zadatak u prometu, kako je prije razloženo. S tim u vezi stoje pojedine razlike: ček se plaća po viđenju, kod mjenice se dospjelost može i drugačije označiti; kod čeka ne treba naznake vjerovnika, jer može glasiti i na donosioca, što kod mjenice nije moguće; kod čeka nema prihvata (akcepta), nema prema tome ni regresa zbog neprihvata, nema nadalje regresa zbog nesigurnosti isplate i t. d. No usprkos tim razlikama pravna konstrukcija čeka i mjenice u biti je ista. Zato i čekovni zakon u mnogom upućuje na propise mjeničnoga zakona.

Čekovni zakon, koji vrijedi u Hrvatskoj, izdan je zajedno s mjeničnim zakonom 29. XI. 1928, pa su oba zakona istoga dana, t. j. 19. XII. 1928, i proglašena. Obvezatnu snagu dobio je zajedno s mjeničnim zakonom godinu dana nakon proglašenja. I kod čekovnoga prava očituje se težnja za izjednačenjem, t. j. za stvaranjem svjetskoga čekovnog prava. Ta nastojanja idu usporedno s nastojanjima za izjednačenjem mjeničnoga prava. Napose su u Ženevi g. 1931 izrađeni tekst jedinstvenoga čekovnog zakona, konvencija, kojom se države ugovornice obvezuju, da će taj zakon uvesti u svojim zemljama kao svoj domaći zakon, zatim popis rezerva, t. j. pitanja, u kojima mogu ugovornice odstupiti od jedinstvenoga čekovnoga zakona, te konačno još neke konvencije. Bivša Jugoslavija potpisala je (naknadno) konvencije, pa bi ih bila morala ratificirati najdulje do 1. IX. 1933 i prema tome uskladiti svoje čekovno pravo. To međutim nije učinila.

LIT.: Eisner, *Ženevske konvencije o čeku*, Mjesečnik 1932; M. Stražnicky, *Uniformno čekovno pravo*, Mjesečnik 1916; E. Sladović, *Ček. pravo*, Zagreb 1926; J. Vrbanić, *Ček. pravo kralj. SHS*, Zagreb 1929. P. R.

4. **Vrste čekova u prometu.** Najvažnije je razlikovanje po načinu isplate, odnosno krugu ovlaštenika na isplatu.

a) *Ček na isplatu u gotovom* (kasa-ček). Svaki ovlaštenik iz tog čeka može tražiti od trasata isplatu označene svote u gotovom, i ovaj je dužan ček na taj način iskupiti.

b) *Obračunski ček.* Kod njega je isključena isplata u gotovom. To se postiže na taj način, da trasant ili bilo koji kasniji indosant stavi na ček oznaku »samo za obračun« ili izraz, koji to isto znači. Jednom stavljena oznaka ne može se više opozvati. Isplatu takva čeka vrši trasat samo putem obračuna, t. j. odobrenjem odnosnog iznosa na tekućem računu remitenta bilo neposredno bilo preko zavoda za obračunavanje. Obračunski čekovi uvedeni su najprije u Njemačkoj, i to poglavito, da bi se spriječile zloupotrebe i opasnosti, koje nastaju u slučaju gubitka čeka.

c) *Prekriženi, krosirani (crossed) ili barirani (barré) ček* nastao je također iz potrebe, da se neovlaštenom posjedniku čeka onemogući isplata. Prekriženi ček može naime podnijeti na isplatu samo određena banka, odnosno banka uopće. To se postiže na taj način, da trasant čeka, ili koji kasniji sticatelj, prevuče poprijeko na prednjoj strani čeka dvije paralelne crte. Ako se između tih crta upiše još i ime banke, onda naplatu čeka može izvršiti samo ta označena banka (specijalni krosing), a ako se između crta ne upiše ništa, odnosno stavi samo »banka« ili koja slična oznaka, onda takav ček može naplatiti samo neki novčani zavod (općeniti krosing). Razlika između obračunskog i prekriženog čeka je u tome, što se obračunski ček ne može isplatiti u gotovu, dok se prekriženi ček može isplatiti u gotovu pod uvjetom, da ga na isplatu podnese banka.

Prema tome, isplaćuje li trasat ček iz pologa izdatnika ili iz otvorene vjeresije, razlikuje se *pologovni (depozitni)* i *vjeresijski (kreditni) ček*. Za razliku od *mjesnog (lokalnog) čeka*, koji je izdan i plativ u istom mjestu, kod *udaljenog (distantnog) čeka* mjesto izdanja različito je od mjesta isplate.

Posebno treba još spomenuti:

Potvrđeni (certified) ček, koji se upotrebljava u Sjevernoj Americi; odlikuje se time, što na njemu trasat daje potvrdu ili vizu, da je ček dobar, t. j. da ima pokriće i da će kod predočenja biti isplaćen. Ta se potvrda od strane trasata zabilježuje na čeku obično riječima »good« ili »certified«, a trasat istodobno blokira iznos čeka na tekućem računu trasanta. Naravno je, da se tako potvrđeni ček mnogo lakše prima u prometu, jer stavljanjem vize i sama banka preuzima jamstvo za isplatu čeka, ako se isti na vrijeme predoči za isplatu. Vidiranje čeka podsjeća mnogo na akcept, iako trasat u stvari ne preuzima na sebe samostalnu obvezu, kao što je to kod akcepta mjenice, nego samo potvrđuje, da pokriće čeka uistinu postoji.

Cirkularni ček, uređen u Italiji posebnim zakonom od g. 1923. Značajka mu je, da ga izdaje novčani zavod, a plativ je na vid kod bilo kojeg od mnogih isplatnih mjesta, koja izdatnik označi. Kako je kod cirkularnog čeka trasant i trasat ista osoba (trasat je podružnica, odnosno agencija trasanta ili obrnuto), postoji opasnost inflacije takvih čekova u prometu. Da se to spriječi, propisano je, da cirkularne čekove mogu izdavati samo napose za to ovlašteni zavodi, i to samo do visine pokrića komitenta. Osim toga su ti zavodi dužni položiti i posebne jamčevine u državnim vrijednosnim papirima za taj posao. Cirkularni čekovi pogodni su kao sredstvo za lako prebacivanje gotovine iz jednog mjesta u drugo, a moraju se predočiti na isplatu najkasnije u roku od trideset dana od dana izdanja.

Travellers čekovi (Money orders) su zapravo u neku ruku privatni bankovni novac, a upotrebljavaju se u međunarodnom prometu ponajviše za turističke isplate (Tourist-Drafts). Ti se čekovi izdaju na okrugle svote (na pr. 20, 50, 100 dolara), a mogu se naplatiti kod velikog broja isplatnih mjesta razasutih po cijelom svijetu. Prednost je tih čekova napose u tome, da se oni kupuju i plaćaju u domaćoj valuti, a isplaćuju u stranoj valuti uz stalan tečaj, označen na samom čeku. Da bi se smanjila razmjerno velika opasnost krivotvorenja, kao i štete zbog mogućeg gubitka ili krađe čeka, te čekove potpisuje remitent prvi put odmah prigodom uručenja, a drugi put pred činovnikom prigodom isplate, tako da se potpisi mogu sravniti. Izdavanjem tih čekova bavi se napose American Express Company u New Yorku, koja raspolaže s desetcima tisuća isplatnih mjesta.

Hrvatska državna banka upotrebljava poput drugih novčaničnih banaka u svom poslovanju dvije vrste čekova, koji se razlikuju po boji papira: bijele i crvene. Bijeli čekovi služe vlasnicima žiro-računa za podizanje gotovine, a crveni čekovi služe samo za vršenje prijenosa (virman) s jednog žiro-računa na drugi. M. Š-ć.

ČEKA, skraćenica za Vserossiskaja črezvyčajnaja komissija (Sverusko izvanredno povjerenstvo), tajno političko redarstvo boljševičke vlade u prvo doba revolucije. Osnovano je 20. XII. 1917 kao poseban odjel pučkog povjereništva za unutarnje poslove, kad se obrana revolucije po pojedinim revolucionarnim odborima smatrala nedovoljnom. Njezino središte nalazilo se u Moskvi u zgradi osiguravajućeg društva »Rossija« na Ljubljanci, pa je Č. poznata i pod imenom »Ljubljanka«. Cilj joj je bio suzbijanje proturevolucije, spekulacije i sabotaže. Prvi predsjednik Č-e bio je Uricki, a kad je ovaj 1918 pao žrtvom atentata, naslijedio ga je F. Dzierżinskij. Službeno je bila raspuštena odlukom od 6. II. 1922, a suzbijanje proturevocionarnih težnja povjereno je komesarijatu za nutarnje poslove, koji je u tu svrhu osnovao novu ustanovu G. P. U. (v.). J. N.

ČEKADA, 1. Čedomil, ✻ Posušje 6. XI. 1896, publicist i kanonik. Otac mu Andrija, pučki učitelj iz Istre, bio je istaknuti hrvatski prosvjetni radnik u Bosni. Gimnaziju polazi u Travniku, bogosloviju u Sarajevu i u Innsbrucku, gdje doktorira 1922. Poslije kratke katehetske službe sudjeluje od 1923 u upravi Vrhbosanske nadbiskupije kao nadbiskupski tajnik, kasnije kao kancelar i kanonik. Ide u red najboljih katoličkih novinara kod Hrvata. Napisao je više tisuća snažnih i stilski dotjeranih članaka u sarajevskom *Katoličkom tjedniku* i *Vrhbosni*, obično nepotpisanih ili pod različitim pseudonimima (Dr. Ins., Č. Č., Liber i sl.), a piše i duhovite satire o suvremenim prilikama.

2. Smiljan, ✻ Donji Vakuf 30. XI. 1902, skopski biskup, mlađi brat Čedomilov. Gimnaziju polazi u Travniku, bogosloviju u Sarajevu i u Rimu, gdje doktorira 1928. Od 1928 do 1933 uređuje *Katolički tjednik* u Sarajevu. G. 1939 imenovan je naslovnim biskupom od Farbeta i pomoćnikom vrhbosanskog nadbiskupa I. Šarića, a 1940 postaje biskup u Skoplju. Na Cvjetnicu 1941 ranjen je pri zračnom napadaju na Skoplje, kojom je prilikom biskupski dvor razoren i katedrala teško oštećena. U najtežim vremenima ostaje na čelu svoje biskupije, podijeljene na tri države. Vrstan je govornik i publicist. K. D-ć.

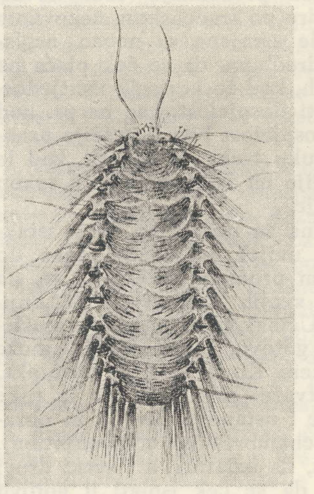
ČEKANOVSKIJ, Aleksandr, ✻ 1832, † 1876, ruski geolog. Zbog političke krivice prognan je u Sibiriju, gdje se posvetio naučnom radu. Istraživao je geološki sastav i izradio geološku kartu irkutske gubernije. Svoja istraživanja proširio je na krajeve sjeveroistočno od Bajkalskoga jezera. Pred smrt se vratio u Petrograd, jer su mu naučni radovi pribavili pomilovanje. N. Ž.

ČEKI (cheky), prijašnja turska utezna mjera za plemenite kovine, dragulje i lijekove.

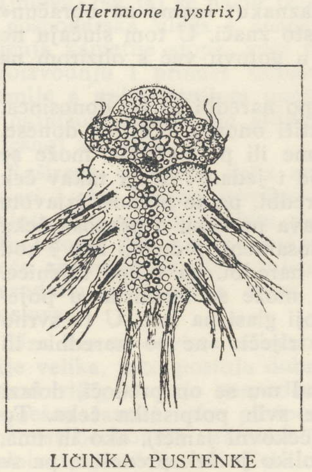
ČE-KIANG (Che-Kiang), najmanja pokrajina u Kini, ima 103.058 km² i 21,230.749 stan. (1936), pa je iza pokrajinâ Kiangsua i Šantunga najviše naseljena, 206 na km². Nalazi se na obali Istočnog kineskog mora oko zaliva Hangčou. Sjeverni dio je aluvijalno tlo rijeke Jang-cekianga i Tsientang-kianga. Na gorje južnog dijela pokrajine nadovezuje se otočje Ču-san. Čitavo je zemljište dobro navodnjeno, vrlo plodno, te ima bujnu vegetaciju. Proizvodi se riža, pamuk, čak i svila. Ima dosta i šuma. Glavni grad je Hang-čou, a luke su Ning-po i Ven-čou.

LIT.: G. Wegener, *Das Chinesische Reich* (Klute, Hdbuch d. geog. Wissenschaft), Potsdam 1931 Z. D-i.

ČEKIĆ → **Bat** → **Mehanički bat.**



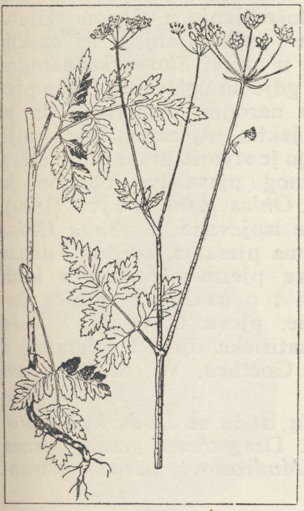
PUSTENKA DLAKUŠA
(Hermione hystrix)



LIČINKA PUSTENKE DLAKUŠE

ČEKINJAŠI *(Chaetopoda)* su crvi (v.), kolutićavci (v.), kojima strše čekinje iz kolutića tijela kao kutikularne tvorevine jedne jedine stanice u jamicama kožnog epitela. Čekinje mogu biti nasađene na postrane privjeske ili parapodije kod mnogočekinjaša. Parapodiji su dvogranati ili jednogranati ili ih nema. Maločekinjaši, pijavice i zvjezdani nemaju parapodija, pa su im čekinje, ako ih ima, utaknute u jamice kože. Na tijelu čekinjaša vidimo još pipala, škrge i cirre. U čekinjaše ubraja nauka: mnogočekinjaše *(Polychaeta)*, maločekinjaše *(Oligochaeta)*, pijavice *(Hirudinea)* i zvjezdane *(Echiuroidea* ili *Gephyrea chaetifera)*. Mnogočekinjaši (v.) su većinom morski oblici, gotovo svi rastavljena spola, a mužjaci se kadšto razlikuju od ženka oblikom tijela, osjetilima i pokretačnim organima, pa tu pojavu u nauci zovemo dimorfizam spolova *(Nereis* v., *palolo* v.). Mladi se razvijaju preobražavanjem. Neki prozirni oblici žive na površini mora, ali većina kod obala. Kreću se vijuganjem tijela i pomicanjem parapodija, a hrane se drugim životinjama. Neki su uvučeni u pijesak i mulj, a drugi pričvršćeni u izlučenim cijevima kao cjevaši i hrane se biljnim tvarima, što ih dotjeraju pipci perjanice na glavi u usta. Neki oblici

svijetle pipalima, leđnim ljuskama ili kožom. U Jadranu je običan oblik pustenka dlakuša *(Hermione hystrix)*, zatim *Hermodice carunculata*, koji odbacuje čekinje na podražaj, pa ga se ribari boje. Kod naših morskih obala lijep je cjevaš *Spirographis spallanzanii*, utaknut u pijesku, pa u mirnoj vodi pruža iz kožnate cijevi prekrasnu perjanicu, a u hercegovačkim spiljama otkrita je *Marifugia cavatica*. Maločekinjaši (v.) su dvospolci, nemaju parapodija, pa su im čekinje izravno u koži; obični su oblici gujavica *(Lumbricus)*, crvena glibnjača *(Tubifex)*. Pijavice (v.) su bez čekinja, sploštena tijela i dvospolci. Zvjezdani (v.) su čekinjaši valjkasta tijela, kamo pripada zelena kesica *(Bonellia viridis)* iz Jadrana (→ crvi). K. B.



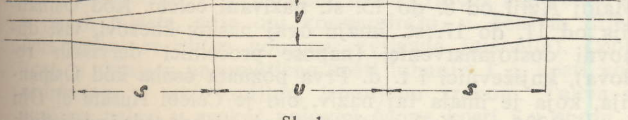
ČEKINJAVKA

ČEKINJAVKA *(Torilis)*, jednogodišnje ili dvogodišnje zeleni iz por. štitarka (v.) s perasto razdijeljenim listovima, malim, bijelim ili crvenkastim cvjetovima, koji su združeni u sastavljene štitce, i s kratko jajastim, s boka stisnutim plodovima, koji imaju na površini na gusto poredane bodlje u obliku hrapavih čekinja (odatle hrvatsko ime). U području hrvatske flore najviše su rasprostranjene vrste *T. anthriscus* (L.) Gmel. (koja raste po šumama, šikarama, živicama i sl.) i *T. arvensis* (Huds.) Lk. (po šikarama, poljima i zapuštenim mjestima), a rjeđe su na pr. vrste *T. nodosa* (L.) Gärtn. i *T. heterophylla* Guss. (obje rasprostranjene poglavito u primorskim krajevima). S. H-ć.

ČEKME, toke → **Toke.**

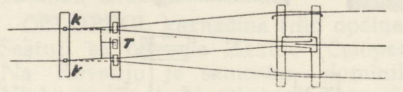
ČEKRK (turc.), prema Broz-Ivekoviću znači uopće kolo, kotač; vitao, kojim se diže što u visinu ili spušta; napokon ono, na što se nešto nasadi tako, da se obrće oko njega kao oko osovine. U Bosni narod naziva čekrkom kosinu, providenu tračnicama, niz koju se spuštaju kolica, natovarena drvima, s pomoću užeta, vitla i kočnice (Bremsberg), a isto tako i kosinu, uz koju se na sličan način dižu drva s pomoću kakvog stroja (Aufzug). Čekrk se redovno upotrebljava u šumarstvu, kad treba u kratkom razmaku svladati razmjerno veliku visinsku razliku prenoseći velike gomile šumskih proizvoda nizbrdo, a izuzetno i uzbrdo. U svakom slučaju pogon na čekrku izvršuje gravitacija (čekrk-spuštaljka), a u drugom naročiti kakav pogonski stroj (čekrk-uspinjača).

1. *Čekrk-spuštaljka.* Sastoji se od gornje i donje stanice pa od strme pruge među njima. Linija pruge je u pravilu pravac, nagiba od 15 do 70%. Najpovoljniji je nagib 30 do 40%. Nagib gornjega dijela redovno je nešto veći od nagiba donjeg dijela pruge (poradi toga, da se svlada teret užeta praznih kolica i trenje mirovanja u času polaska). Linija gdjekad i odmiče neznatno od pravca kao u situaciji, tako i u uzdužnom profilu, no svaki je lom smjera ublažen lukom, po mogućnosti što većega polumjera. Dužina pruge rijetko preseže 500 m. Uz veću dužinu obično se grade dva čekrka ili više njih (jedan ispod drugoga). Donji stroj čekrk-pruge izvodi se poput donjeg stroja željezničke pruge. Izbjegavaju se veće zemljoradnje, naročiti viši nasipi, jer čekrk-pruga posvuda treba da leži na čvrstom, od pomicanja sigurnom tlu. Gornji stroj se sastoji od kamenog nastora, pragova, tračnica i sitnog materijala za spajanje kao kod željezničke pruge. Na kraću kosinu obično se polažu dvije usporedne pruge naskroz u razmaku potrebnom za mimoilaženje punih i praznih kolica. Na dužu

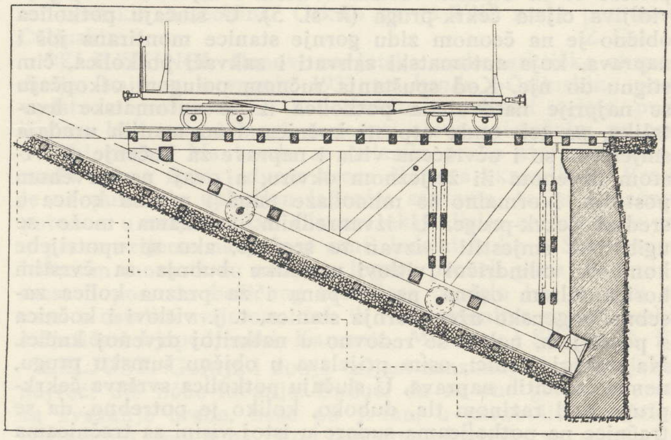


Sl. 1.

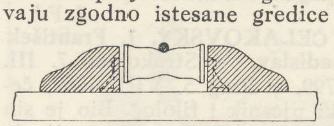
kosinu stavljaju se danas redovno samo tri tračnice: dvije vanjske i zajednička nutarnja, koja se razilazi u dvije nutarnje tračnice samo na ugibalištu (sl. 1). Ako kola prelaze neposredno sa željezničke pruge na prugu čekrka, prelaženje sa dvotračne na trotračnu prugu omogućuje normalna skretaljka s pomičnim jezicima ili jednostavnija s pomičnim tračnicama prema shematskoj sl. 2. (Krajevi dvotračne pruge okreću se oko zglobova *K* tako, da jednom skreću kola lijevo, drugi put desno; točno i čvrsto pristajanje tih krajeva uz tračnice čekrk-pruge osigurava trnak *T*). U takvom slučaju kolosijeci čekrk-pruge jednaki su kolosijeku dvotračne pruge (redovno 0,76 m). Uz veći nagib (> 40%), da se spriječi ispadanje natovarene robe, pa anormalno naprezanje odviše nagnutih kola, obično se upotrebljavaju naročita potkolica (sl. 3), a kolosijek čekrk-pruge izgrađuje širi (1,0 m) od kolosijeka šumske pruge (0,76 m). Do nagiba od oko 50% polažu se tračnice čekrk-pruge na poprečne pragove. Da se pruga ne omiče niz kosinu, poduprta je stupićima, zabitima u tlo barem uz svaki peti prag. Kameni nastor leži mnogo sigurnije, ako je obzidan na oba kraja, na visinu gornjeg ruba praga. Dostaje u tu svrhu 50 cm jaki suhozid, režaka zapunjenih na površini žbukom. Uz nagib veći od 50% tračnice leže sigurnije na uzdužnim podvalama, a ove opet zakačene na drvenim jarmovima ili na zidu. Strma je čekrk-pruga dakle skuplja. Poradi toga je strma pruga redovno kratka, a prosječan nagib dugačkih čekrk-pruga redovno je manji od 50%. Pogonsko žično uže, na kojem vise kolica ili potkolica, poduprto je valjčićima, montiranima diljem pruge na pragovima, u razmacima od 8 do 20 m. Na taj način giba se uže u određenom smjeru, ne puže i ne struže po tlu, manje se troši i ne uzrokuje suvišno trenje. Uže mijenja smjer prolazeći s kolicima kroz ugibalište, silazi s jednih valjčića i uspinje se na druge. To silaženje i uspinjanje olakšavaju zgodno istesane gredice (sl. 4), pričvršćene uz valjčiće, a smanjuju i trošenje pogonskog užeta. Pravilno vođenje pogonskoga užeta otešćano je na čekrk-pruzi, koja leži u krivulji ili krivuda: tu su, osim normalnih, potrebni još i naročito konstruirani čvršći valjčići i provodni točkovi. Puna i prazna kolica šumskog čekrka redovno vise danas na krajevima istog pogonskog žičnog užeta, koje obilazi dva pločasta vitla sa čvrstim vertikalnim osima, montirana na gornjoj stanici (sl. 5). Prije su se često upotrebljavali vitlovi u obliku bubnja sa čvrstim horizontalnim osima, ali kako ovi traže viši prostor za smještenje, upotrebljavaju se sve manje. Položaj užeta određuju i učvršćuju užljebine, urezane u obode jednoga i drugoga vitla, a uže je omotano toliko puta, koliko je potrebno, da se ne smiče oko vitla i uz najveću razliku opterećenja na jednom i drugom svom kraju. Puna kolica silazeći obrću vitao i dižu prazna kolica. Brzina kretanja uređuje se s pomoću kočnih ploča i paočanica ili čeličnih vrpca, mon-



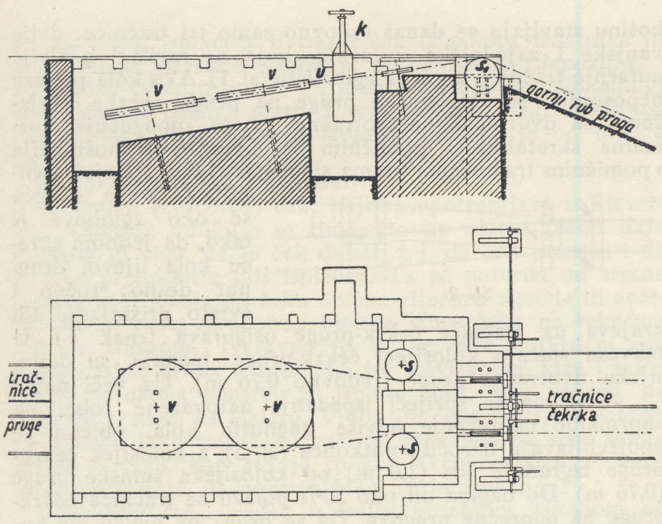
Sl. 2.



Sl. 3.



Sl. 4.



Sl. 5.

tiranih ispod ili iznad svakog vitla na istoj osovini. Tako udešena kočnica s pomoću naprava za prenošenje rada priteže se ili otpušta ručnim točkom s mjesta, s kojeg je vidljiva cijela čekrk-pruga (*k* sl. 5). U slučaju potkolica obično je na čeonom zidu gornje stanice montirana još i naprava, koja automatski zahvati i zakvači potkolica, čim stignu do nje. Kod spuštanja ručnom polugom otkopčaju se najprije natovarena potkolica iz te automatske hvataljke, pa tek onda otpusti kočnica. Kod manjih uređaja smještena su i učvršćena vitla i naprave za kočenje u čvrstom drvenom ili željeznom okviru, a ovaj na drvenom postolju. Normalno se mimoilaze puna i prazna kolica u sredini čekrk-pruge. U izvanrednim prilikama može se ugibalište smjestiti i izvan te sredine, ako se upotrijebe konični i cilindrični vitlovi u obliku bubnja sa čvrstim horizontalnim osima, pa za puna i za prazna kolica zasebno pogonsko uže. Gornja stanica, t. j. vitlovi i kočnica s postoljem, nalazi se redovno u natkritoj drvenoj kućici. Na donjoj stanici, osim prijelaza u običnu šumsku prugu, nema naročitih naprava. U slučaju potkolica svršava čekrk-pruga pod razinom tla, duboko, koliko je potrebno, da se tračnice na potkolicama sudare u istoj visini sa tračnicama pruge, na koju se priključuje čekrk (sl. 3).

2. *Čekrk-uspinjača.* U načelu gradi se poput čekrk-spuštaljke. Redovno se upotrebljavaju vitlovi u obliku bubnja s horizontalnom osovinom. Kako prazna kolica silaze, a puna uzlaze, kakav pogonski stroj (na paru, ulje, elektriku, turbina i t. d.) treba da obrće vitao i pokreće uže s kolicima. Kod manjih uređaja može se gdjekad mimoići upotreba ovakvih skupih strojeva pa za pogon iskoristiti gravitacija ili voda tekućica. U prvom se slučaju umjetno pretvori čekrk-uspinjača u čekrk-spuštaljku: kamenom, vodom i t. d. natovarena naročito pogonska kolica spuštaju se i dižu puna kolica, a ova, kad se isprazne, spuštajući se dižu opet dovoljno rasterećena pogonska kolica. U drugom slučaju manju čekrk-prugu pogoni vodenica (vodeni točkovi). S. F-l.



FRANTIŠEK LADISLAV ČELAKOVSKÝ

ČELAKOVSKÝ, 1. František Ladislav, ✱ Strakonice 7. III. 1799, † Prag 5. VIII. 1852, češki pjesnik i filolog. Bio je sin seoskog obrtnika. Gimnaziju je učio u Č. Budjejovicama, Písku i Pragu, a filozofiju u Č. Budjejovicama, Lincu i Pragu. Za studija čitao je mnogo djela njemačkih klasika: Lessinga, Herdera, Schillera i Goethea. Najprije je bio odgojitelj baveći se mnogo slavistikom i skupljanjem narodnog blaga, potom urednik novina *(Pražské noviny, Česká včela)*, pa knjižničar grofova Kinskih. G. 1841 postao je profesor slavistike u Breslauu, a 1848 na sveučilištu u Pragu.

Živio je u prijelazno doba iz klasike u romantiku, pa se to ogleda u čitavu njegovu radu. Prva pjesnička zbirka, *Smíšené básně* (1822 i 1830), još je u znaku traženja vlastitog izražaja. U to se vrijeme Č. oduševljava za narodno pjesništvo prema tadašnjem oduševljenju u učenom svijetu i počinje sa sabiranjem čeških i prikupljanjem slavenskih narodnih pjesama. Izdao ih je u zbirci *Slovanské národní písně* (3 sv., 1822, 1825 i 1827), gdje su uglavnom lirske pjesme. Pritom je toliko zavolio narodno pjesništvo, da je počeo pjevati pod njegovim jakim utjecajem. Ipak nije zapao u puko oponašanje, nego je stvorio prava umjetnička djela. U stilu ruskoga narodnog pjesništva obradio je ruske motive u krasnoj zbirci *Ohlas písní ruských* (1829). U duhu češke narodne pjesme ispjevana je zbirka *Ohlas písní českých* (1839), u kojoj ima pjesama, koje se i danas ubrajaju među najljepše češke pjesme (*Toman a lesní panna* i dr.). O svojoj ljubavi i o uzvišenom pozivu čovjeka, da stoji u službi istine, pjeva Č. u zbirci *Růže stolistá* (1840). — Pisao je i satirička djela i epigrame, a prevodio na češki Herdera, Goethea, W. Scotta i sv. Augustina.

U njegovu znanstvenom radu ističu se *Dodavky ke Slovníku Jos. Jungmanna* (1851). Dragocjeno gradivo pruža zbirka slavenskih poslovica (*Mudrosloví národa slovanského v příslovích*, 1852).

Velika je zasluga Č-oga, što je osvježio češko umjetno pjesništvo upućivanjem na narodno pjesništvo kao na nepresušiv izvor jedrog jezika, narodne jednostavnosti i lakoće stiha.

Pjesme Č-oga prevodili su na hrvatski S. Vraz, I. Trnski *(Iz slavenske rodbine)*, J. Milaković (Hrvatska vila, Nada) i M. Sabić (Prosvjeta). Pisao je o njemu J. Milaković (Nada, 1899).

LIT.: J. Jakubec, *Literatura česká XIX. stol.*, 2. sv., 1917. Lj. J-e.

2. **Jaromír,** ✱ Breslau 21. III. 1846, † Prag 16. X. 1914, češki pravni povjesničar. Od 1883 je docent, zatim profesor pravne povijesti u češkim zemljama na češkom sveučilištu u Pragu, a od 1892 bio je i arhivar grada Praga. Bavio se i politikom te je bio 1879—90 zastupnik na češkom zemaljskom saboru, a 1879—90 i 1907—11 zastupnik carevinskog vijeća u Beču. Sudjelovao je najaktivnije u različnim češkim kulturnim i znanstvenim ustanovama. Njegov obilati znanstveni rad sastoji se poglavito u izdavanju vrela i raspravama o pravnoj povijesti gradova u Češkoj i Moravskoj.

BIBL.: *Úřad podkomořský v Čechách*, 1881; *Codex municipalis regni Bohemiae*, I., 1886, II., 1892; *Povšechné české dějiny právní*, 2. izd., 1921; *O vývoji středověkého radního zřízení v městech Pražských* (Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy), 1922; *O domácích i cizích registrech*, Zprávy Společnosti nauk, 1890. F. B-d.

3. **Ladislav,** ✱ Prag 1834, † Prag 1902, češki botaničar. Bio je profesor botanike na češkom sveučilištu u Pragu od 1871. Č. je uvaženi morfolog i sistematičar, a napisao je uz brojna ostala djela i *Prodromus květeny české* (Prag 1867—1881). I. P.

ČELANSKÝ, Ludvik, ✱ Něm. Brod 1879, † 1931, češki dirigent i skladatelj. Kao kazališni dirigent djelovao je u Zagrebu (za intendanta Hreljanovića), Lavovu, Kijevu i Parizu. U Pragu je utemeljio Češku filharmoniju i bio joj proslavljenim dirigentom. Skladao je popijevke i melodrame, te operu *Kamila*, simfonijsku trilogiju *Adam, Noje, Mojsije; Himnu suncu, Te Deum* i jednu simfoniju. B. Š.

ČELEBI. Podrijetlo i prvobitno značenje ove riječi u turskom jeziku nije sigurno. Turski leksikograf Ahmed Vefik paša, a po njemu i mnogi evropski orijentalisti misle, da je imenica *čeleb* i iz nje izvedeni pridjev *čelebi* došla u turski jezik ovako: Tatari i istočna turska plemena učili su pismo najprije od kršćanskih misionara. Ovi su im iz sirskoga jezika donijeli izraz *čalîpâ*, koji je značio križ. Iz te imenice izvedeni pridjev značio bi dakle onoga, koji se moli križu. Na taj način je riječ *čalab, čalâb* ili *čalap*, pored turskih izraza *tengri* i *ogan*, dobila značenje Bog, a izraz *čelebi* značio je — pismen ili obrazovan čovjek, a onda plemić ili knez. Mnogi su turski knezovi u Maloj Aziji od 8. do 15. st. nazivani čelebi. Kod Osmanlija od 11. do 17. st. imaju ovaj naslov knezovi, viši duhovni dostojanstvenici (napose pročelnici derviških redova), književnici i t. d. Prva poznata osoba kod Osmanlija, koja je imala taj naziv, bio je Čelebi Husâm el Dîn (umro 1284 pos. Kr.), poglavar mevlevijskog reda i nasljednik



ČELENKA
Hrvatski narodni arheološki muzej u Zagrebu



FES SA ČELENKOM I HAMAJLIJOM IZ VELIKE KLADUŠE

slavnoga Dželâl el Dîn Rûmije. I sve do ukinuća derviških redova u Turskoj zvao se pročelnik mevlevijskog reda *čelebi efendi.* U smislu »gospodin« ili »pismen čovjek« potisnut je u novije doba taj izraz riječju *efendi,* koja potječe iz grčkoga jezika. Š. S.

ČELEKEN, otok uz istočnu obalu Kaspijskoga mora, zatvara s južne strane Krasnovodski zaliv. Poznat je radi dobivanja velikih količina nafte i soli. Z. D-i.

ČELENKA (tur. čelenk), ures za kalpak, kacigu ili zastavu, načinjen obično od srebra ili zlata u obliku jednoga ili više pera. Iz središnje osi izlazi više grančica ili šipaka. U bojevima čelenku su dobivali kršćanski i muslimanski junaci kao odlikovanje. Narodna pjesma opisuje junake, koji nose za kalpakom i po dvanaest čelenaka.

ČELIĆ-KOSA, planinski greben (Lokveni vrh 916 m), koji se sa sjeveroistočne strane pruža usporedo *(SZ—JI)* s Grmeč-planinom i prema *JI* se nastavlja u Saničku kosu. Sastavljena je od vapnenaca, ali bogat šumski pokrov sakriva kraške oblike.

ČELIČNA RUDA → Cinabarit.

ČELIĆ, Mustafa, ✻ Stolac 14. I. 1893, umro Sarajevo 19. III. 1940, novinar. Svršio realku u Sarajevu, a potom učio tehniku u Njemačkoj, ali se konačno posvetio novinarstvu. Ispva bijaše suradnik nekih dnevnika, a 1929 je uređivao u Sarajevu različite listove panislamskoga karaktera. H. Š.

ČELIK → Željezo.

ČELNIK (čeonik), od »čelo«, prvotno je vjerojatno služio kao naziv za vladara kod Slavena, a poslije za glavara (praefectus) nekog zanimanja, osobito pastirâ. U potonjem značenju upotrebljavao se u Splitu, Trogiru i Korčuli već u 13. st., u Bosni i Srbiji u 14. st., a danas kod Aromuna i u sjevernoj Grčkoj.

LIT.: V. Mažuranić, *Prinosi,* Zagreb 1908—22; K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba,* I., 52 i III., 115/6. M. B-a.

ČELO (lat. frons) je za čovjeka značajna, kosom nepokrivena izbočina prema naprijed u gornjem dijelu glave. Koštanu podlogu daje mu čeona kost, i to onaj njezin dio, koji je formiran u obliku zavijene ploče (squama, ljuska). Kod odrasloga je čeona kost neparna, ali nastaje iz dvije simetrične polovice, koje se rano spoje u jednu cjelinu, ali mogu izuzetno ostati i samostalne. Sastavljena je od ljuske, koja se spaja s krilima klinaste kosti i tjemenim kostima, zatim od srednjeg nosnog dijela, uz koji se priključuju nosne kosti, i od dvije horizontalno položene ploče (partes orbitales), koje čine krov očnih šupljina. Na donjem kraju ljuska prelazi u orbitalne dijelove izrazitim pregibom kosti, koji pravi gornji rub očnih šupljina. Iznad njega savijaju se u luku dvije koštane izbočine, t. j. nadočni lukovi (arcus superciliaris), a povrh mjesta, gdje oni konvergiraju, u donjem dijelu čela nalazi se plitka udubina: zvijezda (glabella). Čeona kost se ubraja u pneumatične kosti lubanje, t. j. kosti, koje sadržavaju u sebi šupljinu, ispunjenu zrakom. Takva se šupljina nalazi u svakoj polovici čeone kosti i u spoju je s odnosnom odgovarajućom nosnom šupljinom. Ljuska čeone kosti je u svim smjerovima prema naprijed izbočena. To izbočenje stoji u vezi s razvitkom velikog mozga. Zbog toga se čelo pračovjeka i razlikuje od današnjeg čovjeka. Kod njega je ono bilo niže i položenije. Ispod kože na čelu nalaze se mišići, koji svojim stezanjem proizvode na njemu karakteristične nabore, koji daju licu poseban izražaj. V. D.

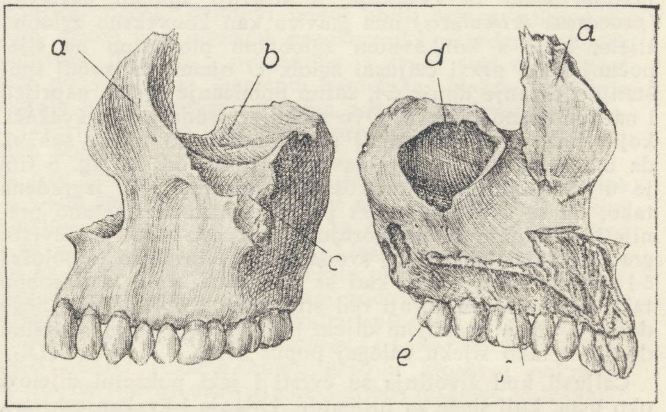
ČELOPECI, kaznačina (dio općine) u Župi Dubrovačkoj. Sastoji se od sela Zakule (Čelopeci), Rovanja i Lazina. Na Rovanju je samostan dominikanaca sa crkvom sv. Vinka iz 17. st. Na glavnoj oltarnoj slici naslikana je okolina crkve iz doba njezina postanka, a u unutrašnjem zidu ima i starohrvatskih kamenih ukrasa. Na brežuljku Maćelu stara je grobna crkvica sv. Matije; na nekom grobu kod crkvice uklesani su starohrvatski ukrasi. T. M.

ČELJABINSK. grad u Rusiji, istočno od Urala, na rijeci Mijasu. Grad se naglo razvija, pa dok je g. 1926 imao 60.000 stan., broji danas 210.000. Važan je kao željeznička raskrsnica i početak transibirske pruge. U središtu je uralskog zlatonosnog područja, a u okolini grada kopa se lignit. Ima veliku tvornicu traktora, a poznata je i izradba posebnih vrsti čelika. Ovdje je 3. VIII. 1919 crvena vojska porazila admirala Kolčaka. Z. D-i.

ČELJUSKIN, najsjeverniji rt Azije, na poluotoku Tajmiru, na 77°34′ sjev. širine. S obje strane rta ima nekoliko samojedskih naseobina. Otkrio ga je 1742 ruski pomorac Čeljuskin. Z. D-i.

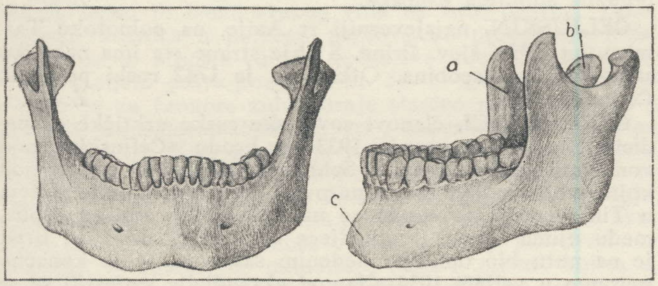
ČELJUSKINCI, članovi sovjetske ruske arktičke ekspedicije, koji su u srpnju 1933 na brodu »Čeljuskin« pod vodstvom profesora O. J. Schmidta istraživali uvjete, pod kojima bi brodovi mogli putovati sjevernoistočnim putem u Tihi ocean. Na brodu se nalazilo preko stotinu osoba, među njima žene i dvoje djece članova ekspedicije. Brod je na putu bio opkoljen ledenim santama, te je konačno potonuo u veljači 1934. Članovi ekspedicije smjestili su se u pravo vrijeme na jednoj santi leda duboko u Sjevernom ledenom moru te su ondje u logoru proveli puna dva mjeseca. S pomoću bežičnog brzoglasa uspjelo im je doći u vezu s ostalim svijetom, dok ih nisu avionima spasili ruski avijatičari Ljapedjevski, Kamanin, Molokov i Slieper. A. P.

ČELJUST. Gornja i donja čeljust zauzimaju kod čovjeka najveći dio lične lubanje. Budući da su one glavni aparat za žvakanje hrane, nose po jedan, u paraboličnom luku postavljeni red zuba. Kod embrija obadvije se razvijaju na osnovi prvoga škržnoga luka. Gornja je č. sastavljena od dvije simetrične polovice, desne i lijeve čeljusne kosti *(maxilla).* Ta ima trup u obliku vodoravno položene piramide, od koje baza gleda prema nosnoj šupljini, prednja strana ulazi u sastav lica, gornja omeđuje očnu duplju odozdo, a stražnja se izbočuje prema krilno-nepčanoj udubini. Sav je trup gornje čeljusne kosti pneumatičan, t. j. zatvara veliku šupljinu, obloženu tankom sluznicom i ispunjenu zrakom (čeljusna duplja, *sinus maxillaris*). Čeljusna duplja stoji u spoju s nosnom šupljinom, odakle se i razvija uraštavanjem sluznice u prvobitno od spužvaste koštane supstancije građeni trup ove kosti. Iz trupa iz-



LIJEVA GORNJA ČELJUSNA KOST
Lijevo, pogled s vanjske strane: *a) čeoni nastavak, b) dno čeone duplje, c) sponični nastavak*
Desno, pogled s vanjske strane: *a) čeoni nastavak, d) čeljusna duplja, e) nepčani nastavak, f) zubni nastavak*

rastu 4 nastavka, koji su čvršće građeni. Jedan je od njih upravljen prema čelu te se spaja s čeonom kosti, na koju kod žvakanja prenosi pritisak od strane prednjih zuba, pa se zove čeoni nastavak *(processus frontalis)*. Sprijeda se uz taj nastavak priključuje nosna kost, i tako se uokviruje nosni otvor na lubanji *(apertura piriformis)*. Drugi je nastavak kraći i širi, okrenut prema vani i spaja se sa sponičnom kosti *(processus zygomaticus)*, preko koje prenosi pritisak zuba na stražnji dio čeone kosti. Od donjeg dijela trupa s unutrašnje strane nastavlja se jedna poprečna koštana ploča, nepčani nastavak *(processsus palatinus)*, koji s onim druge strane tvori najveći dio tvrdoga nepca i odjeljuje nosnu od usne šupljine. Prema dolje razvija se alveolarni nastavak *(processus alveolaris)* iz donjeg dijela trupa s njegove vanjske strane. On stoji u vezi s razvitkom zuba, pa se u njem nalaze duboke udubine zubne alveole, u kojima je uloženo kod odrasloga 8 trajnih zuba. U predjelu kutnjaka i premolarnih zuba alveolarni je nastavak upravljen ravno prema dolje, a u području sjekutića i očnjaka nešto i prema naprijed. On postoji, dok nosi zube, a kad zubi ispadnu, on doskora iščezne.



DONJA ČELJUSNA KOST
Lijevo: pogled s prednje strane
Desno: pogled s lijeve strane
a = mišićni nastavak, b = zglobni nastavak, c = brada

Donja čeljusna kost (lat. *mandibula)* neparna je kost, nastala iz dvije jednake polovice, koje rano srastu. Njen trup ima oblik potkove, koja ima na oba kraja uzlaznu granu. Na vanjskoj strani trupa, i to ispod drugog premolarnog zuba, nalazi se otvor, kroz koji izlazi jedan živac iz kanala, što se ispod zuba provlači kroz kost, a počinje na unutrašnjoj strani uzlazne grane. Na gornjem rubu trupa alveolarni je nastavak sa zubnim alveolama za po 8 donjih zuba u svakoj polovici. Prednja strana trupa završava s izbočinom, značajnom za današnjeg čovjeka (→ brada). Na prijelazu trupa u grane postoji kut, koji je kod djece tup, a kod odraslog se približava pravom kutu, za koji se veže s unutrašnje i s vanjske strane po jedan mišić za žvakanje. Uzlazna grana završava gornjim krajem s dva nastavka, koji su odijeljeni jednom usjeklinom. Prednji je mišićni nastavak *(processus muscularis)*, za koji se veže sljepočni mišić *(musculus temporalis)*, koji također služi za žvakanje, a stražnji zglobni nastavak *(processus articularis)* ima glavicu kao konveksno zglobno tijelo, koje s konkavnom zglobnom ploštinom na sljepočnoj kosti pravi čeljusni zglob. U njemu se izvodi spuštanje i dizanje donje č-i, zatim pomicanje prema naprijed i natrag, desno i lijevo. Ovo gibanje izvode mišići žvakači, kojih ima po 4 na svakoj strani i koji su toliko snažni, da mogu na gornju č. proizvesti pritisak od 400 kg. S tim je u vezi i arhitektura koštane supstancije č. izgrađena tako, da se i ovako veliki pritisak može nesmetano prenijeti od donje č. na gornju, a od ove opet na čvrsto građene kosti lubanjskog svoda i dna. Normalan je položaj č-i kod čovjeka onda, kad se oba reda zuba međusobno tako zglabaju, da gornji red strši prema obrazu više nego donji, a oni u prednjem dijelu pokrivaju prednju površinu donjih i tako sijeku zalogaj poput škara. V. D.

Čeljusti kod životinja su čvrsti i jaki pokretni dijelovi oko usta, koji služe za primanje, kidanje i žvakanje hrane. Prema prirodi hrane i načinu prehrane one su vrlo različito izgrađene, štaviše, postoji uzajamni odnos između hrane i čeljusti. Prema različitim koljenima životinja čeljusti su vrlo različitog postanka i različite građe, a kod svih su neobično važne za život.

Kod kralježnjaka čeljusti su postale od onog dijela utrobnoga kostura glave (splanchnocraniuma), koji se neposredno drži usta. Koštane su, osim kod prečnoustih riba, gdje su hrskavične kao i svi ostali dijelovi kostura. Gornja čeljust kod kralježnjaka je obično jače povezana s lubanjom, odk je donja čeljust zglobno spojena s njom i djeluje suprotno prema gornjoj čeljusti.

Od kralježnjaka nema čeljusti samo njihov najniži odio kružnoustih *(Cyclostomata)*. Oblik i veličina čeljusti izravno su ovisni o načinu prehrane i vrsti hrane. U čeljustima kralježnjaci prvenstveno imaju zube (v.), kojima većina njih samo pridržava hranu; radi toga su im čeljusti slabe. Jedino sisavci njima grizu i žvaču hranu; radi toga su im čeljusti kratke i čvrste. Da se prilagode hrani, neki kralježnjaci ili nemaju zubi ili su im reducirani, a ptice, kornjače i sisavci kljunaši imaju čeljusti prevučene rožnom navlakom, kljunom.

Sasvim drugačije čeljusti ima najveće životinjsko koljeno: člankonošci. One su preudešeni udovi, pa su radi toga parne i u istome redu, a prilagođene su hrani; istovrsne djeluju međusobno suprotno. Kod kukaca tako su preudešena tri para udova, ali samo prva dva su čeljusti, i to gornje (mandibulae) jake, kratke i nazubljene i donje č. (maxillae), člankovite, s donjočeljusnim pipalima. Treći par je donja usna.

Čeljusti kukaca, koji primaju tekuću hranu, znatno su izmijenjene. Mogu biti preudešene za lizanje (pčele), za sisanje (leptiri), bodenje (komarci i rilčari), šuplje čeljusti za usisavanje tekuće hrane (krijesnice) i t. d.

Od člankonožaca uglavnom imaju jednake čeljusti još stonoge i paučnjaci, samo se kod paučnjaka zovu chelicere. Raci imaju slične usne organe, jedino uz gornje čeljusti imaju po dva para donjih čeljusti, a kod desetonožnih još tri para čeljusnih nogu.

Čeljustima zovemo i tvrde kutikularne dijelove u ustima mekušaca. Kod glavonožaca su one parne, vrlo čvrste i nalik na papigin kljun, pa i djeluju na isti način jedna prema drugoj; kod puževa su čeljusti jedna ili dvije tvrde pločice s gornje strane usta nasuprot trenici.

Čeljusti imaju i neki crvi kolutićavci. Grabežljivi mnogočekinjaši imaju u ustima parne oštre i jake hitinske čeljusti, a kod čeljusnih pijavica *(Gnathobdellidae)* čeljusti su tri oštro nazubljene polukružne pločice, kojima zarežu kožu. Jače čeljusti imaju i kolnjaci.

Posebne čeljusti nalazimo još u koljenu bodljikaša kod ježinaca, koji imaju oko usta posebno žvakalo »Aristotelovu svjetionicu«. U njem ima pet pomičnih tvrdih vapnenastih piramida, složenih od po tri različita dijela, a u svakoj je čvrst zubić. N. F-k.



ČEMERIKA

ČEMERIKA *(Veratrum)*, biljni rod por. ljiljanka (v.). Njegove malobrojne vrste (9) rastu u šumskom i planinskom području sjevernog umjerenog pojasa. Iz podanka se ovih biljaka razvija dosta visoka i zeljasta stabljika, na kojoj se nalaze gusto smješteni, dosta veliki i široki listovi. Pravilni i tročlani cvjetovi bijele, zelene ili tamno crvenkaste boje razvijaju se u velikom broju u vršnom cvatu. U našoj flori dolaze čemerika crna, *V. nigrum* L. i čemerika bijela, *V. album* L. Prva se ističe gotovo crno grimiznim cvjetovima, koji su kod druge vrste svijetlo zeleni. Bijela je čemerika znatno više raširena i zastupana s više oblika, a raste u obilju po livadama brdskog i planinskog područja Evrope i sjeverne Azije. Od nje se dobiva droga *Rhizoma Veratri albi*. Crna čemerika raste u šumama i krčevinama nizinskog i brdskog područja, te je

manje raširena i rjeđa. Obje su vrste vrlo otrovne. Ostale vrste rastu u istočnoj Aziji i Sjevernoj Americi. F. K-n.

ČEMERNA, planina u srednjoj Bosni između Misoče i Ljubine, pritoka Bosne, u kraju bogatom rudama. Najviši joj je vrh Dernek (1466 m). N. P.

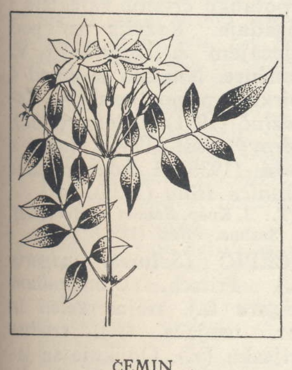
ČEMERNICA, planina u sjeverozapadnoj Bosni s desne strane Vrbasa i sjeverno od ušća pritoke Ugra. Najvećim je dijelom šumovita, a najviši vrh je visok 1338 m. N. P.

ČEMERNO, 1. sedlo (1329 m) u istočnoj Hercegovini između planine Lebršnika i Živnja. K istoimenom selu na njemu vodi kolski put iz Gacka. — 2. Krševita vapnenačka visoravan s mnogobrojnim bezdanima i pećinama nedaleko Pljevalja, visoka 1419 m. P. V-ć.

3. Katolička župa (z. p. Semizovac) i kraj u planinskom predjelu između Sarajeva i Vareša; postala je odcjepljenjem od župe Sarajevo, u kojoj se taj kraj više puta spominje pod imenom Gora prema njegovu najvećem selu. Katolički živalj (1782 duše), razasut u pedesetak zaselaka, čini omanji otok u inovjernom moru. U župi je razvijen veleobrt drveta (pilana u Srednjem) i rudarstva (manganov rudnik u Čevljanovićima, nalazišta barita). Sredovječnih ostataka ima na više mjesta: grad Dubrovnik kod sela Kopošćića, nekropola nedaleko od sjedišta župe na Taračinu Dolu (crkva sv. Ilije) sa stećkom kneza Batića iz prve polovine 15. st. (→ Batić-Mirković) te neistraženom crkvinom na putu iz Sarajeva u Olovo kod Krivojevića. K. D.

ČEMIN (jasmin, *Jasminum*), biljni rod iz por. maslinjača (v.), kojemu pripadaju grmovi s troprstim ili neparno perastim (rjeđe prividno nerazdijeljenim) listovima i dvospolnim, pravilnim, bijelim, crvenim ili žutim, vrlo mirisavim cvjetovima, združenim u paštitaste, najvećma metlicama slične cvatove. Plod je boba s 1—2 sjemenke.

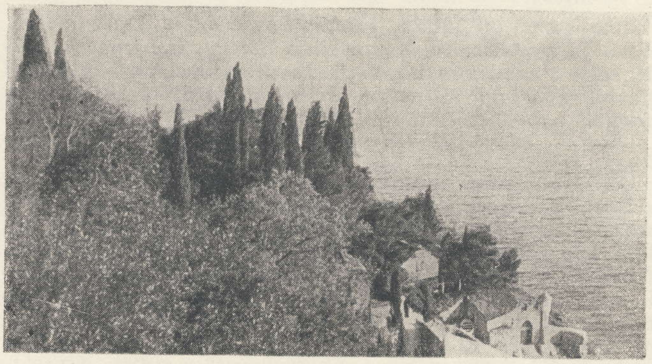
Rodu pripada oko 200 tropskih i suptropskih vrsta iz Azije, Australije, Afrike i Južne Amerike. Nekoje se od njih radi jako mirisavih cvjetova upotrebljavaju već od pradavnih vremena na različne načine u parfumeriji. U tom je pogledu poznata na pr. u Indiji vrsta *J. Sambac* (L.) Ait., od koje se dobiva mirisava jasminova voda i posebno eterično ulje, a i kineski čaj ima od nje svoj značajni miris. Flori Sredozemlja pripada jedino vrsta *J. fruticans* L. (sa žutim cvjetovima), ali se u tom području uzgajaju i vrste *J. odoratissimum* L. (endemična na Kanarskim otocima i Madeiri, sa žutim cvjetovima), *J. grandiflorum* L. (iz Himalaje) i *J. officinale* L. (iz Kašmira i Perzije). Ova potonja vrsta predstavlja t. zv. pravi jasmin, koji se radi ugodno mirisavih, bijelih cvjetova uzgaja kao uresno i ljekovito (olakšava na pr. mokrenje, pospješuje znojenje i dr.) drvo i u Srednjoj Evropi, jednako kao i vrste *J. nudiflorum* Lindl., *J. primulinum* Hemsl., *J. fruticans* i dr. Imenom »jasmin« označuju se obično također brojne uzgajane vrste roda skobotovina (*Philadelphus*, v.), koji pripada posve različnoj por. kameničnica (v.). S. H-ć.



ČEMIN

ČEMPRES, *Cupressus*, rod drveća iz por. *čempresovkâ*. Cvjetovi su mu jednodomni, izbijaju na kraju grana. Muški cvjetovi su maleni i duguljasti, a ženski od više pari unakrsnih plodnih ljusaka. Češeri su okruglasti, drvenasti, sa 6—14 ljusaka, dozrijevaju u 2. godini. Češerne ljuske su prema vrhu znatno odebljale. Pod svakom ljuskom ima mnogo sjemenki. Sjeme ima uska postrana krilca. Klije sa 2, odnosno 3—4 klice. Grančice su četverobridne ili okrugle. Lišće je ljuskavo. Ima oko 12 vrsta čempresa, a rastu u toploj klimi.

Obični čempres, *C. sempervirens* L., do 20 m visoko drvo, četverobridnih, do 1 mm debelih grančica. Lisne ljuske su tamno zelene, tupe i čvrsto prilegle. Češernih ljusaka ima 8—14. Češeri su 2—3 cm široki, poput oraha veliki. Habitus uskočunjast, gotovo stupolik (grane prilegle uz deblo), ili je širokočunjast (grane dugačke i otklonjene). Prema tome postoje odlike: ***vitki čempres***, *C. s. var. pyramidalis* Nym., i ***široki čempres***, *C. s. var. horizontalis* Gord. Kora mu je tanka, dugo vremena glatka, sivosmeđa.



ČEMPRESI U TRSTENOM KRAJ DUBROVNIKA

Raste od prirode u gorju sjeverne Perzije, u Maloj Aziji, na Rodu, Kreti i Cipru. Već u staro doba proširen je u Italiju, a sada se uzgaja u svim zemljama Sredozemlja. Kod nas se često uzgaja u području sredozemske klime. Kod Orebića na Pelješcu odlično se množi prirodnim putem.

U kulturama uzgaja se i **kalifornijski č.**, *C. macrocarpa* Hartw. (grančice do 1,5 mm debele, na kraju lagano objesene, češerne ljuske vrlo odebljale, a sjeme s obje strane grbičasto); **arizonski č.**, *C. arizonica* Greene (lisne ljuske plavkastosive, s jasno izraženom smolnom žlijezdom); **himalajski č.**, *C. torulosa* Don (grančice vitke, na kraju zavinute). M. A.

Uzgojna svojstva: Č. uspijeva u toploj primorskoj klimi, na različnim tlima. Održi se i na slabijim vapnenastim i krševitim terenima. Za dobro uspijevanje traži nešto plodnije tlo. Dobro izdrži sušu, ne podnosi zasjenu. Uzgaja se iz sjemena ili sadnjom 3- do 5-godišnjih biljaka. Nakon požara šumica, u kojima je bilo čempresovih stabala, često se obnavlja iz sjemena. Stradava dosta od *č. krasnika*, *Buprestis cupressi*, koji mu buši drvo. A. P-ć.

Čempresovina (drvo čempresa) ima žutu do svijetlocrvenkastu, bijelu i žutosmeđu srž, jaka je i oštra mirisa, dosta je tvrda, gusta i cjepljiva, čvrsta i trajna. Upotrebljava se u stolarstvu i tokarstvu. Ravna debla mnogo se traže za jarbole. Tehnička svojstva: srednja spec. tež. 0,55 g/cm³, volumno utezanje 8,8%, čvrstoća pritiska 540 kg/cm², savijanja 550 kg/cm², tvrdoća 620 kg/cm². I. H-t.

ČEMPRESOVKE *(Cupressaceae)* čine posebnu porodicu četinjača (v.), kojoj pripadaju zimzelena, jednodomna ili dvodomna crnogorična drveta i grmovi s vrlo pravilno, monopodijalno razgranjenim stablom. Listovi su najvećma ljuskasti, rjeđe razvijeni kao iglaste četine; oni su kod svih domaćih predstavnika porodice poredani bilo po 2 nasuprotno, bilo po 3 u pršljenima. Time se por. čempresovka bitno razlikuje od svih ostalih četinjača domaće flore. Od por. tisovki razlikuje se veoma znatno i građom svojih cvjetova, osobito ženskih. Muški cvjetovi imaju oblik resa (→borovica), njihovi su prašnici poredani nasuprotno ili u pršljenima (po 3), a svaki nosi po 2—8 (kod domaćih vrsta po 3—5) peludnica; peludna su zrna bez zračnih mjehurića. Ženski cvjetovi imaju oblik češera, njihovi su plodni listovi kod domaćih predstavnika poredani također nasuprotno ili po 3 u pršljenima, a svaki nosi na gornjoj strani po 1 do više sjemenih zametaka. Nakon oplodnje razvijaju se iz ženskih cvjetova redovito odrvenjeli »plodni češeri«, a samo kod roda borovica »mesnati češeri« u obliku boba.

Iz ove por. pripada domaćoj flori jedino rod borovica (v.). Osim toga udomaćio se je u nekim našim primorskim krajevima i čempres (v.), dok se neki strani rodovi, kao što su na pr. tuja (*Thuja*, v.), *Thujopsis* (v.), *Chamaecyparis* (v.) i dr., susreću dosta često u kulturi. Posebnu potporodicu sačinjavaju oni strani rodovi, koji se odlikuju izmjenito poredanim vegetativnim i plodnim listovima, a to su mamutovac (v.), *Cryptomeria* (v.) i *Taxodium* (v.). S. H-ć.

ČENG-ČOU (Cheng-chow), grad u kineskoj pokrajini Honanu na lijevoj obali rijeke Lui-ho i raskršću željezničke pruge Pejping—Hankou s prugom Hajčou—Tungkvan. Pored staroga grada podiglo se uz kolodvor novo naselje s nekih 100.000 stan. Z. D-i.

ČENGIĆ, fra Augustin, * Stara Rijeka 7. II. 1855, † Petrićevac kod Banje Luke 22. VI. 1911, bosanski franjevac. Učio u Fojnici, Đakovu, Ostrogonu i Firenci.

Postao generalni lektor, župnik Banje Luke i provincijal. Pisao je u »Glasniku bosanskih i herceg. franjevaca« 1888 do 1889 o različnim bogoslovnim pitanjima, pa i crkvenoj glazbi. Posebno je tiskao *Priručnu knjižicu ili kratak pregled nauka kršćanskoga*, Mostar 1902.

LIT.: J. Jelenić, *Bio-bibliografija franjevaca Bosne srebreničke*, Zagreb 1925. V. Š.

ČENGIĆI, stara begovska porodica, podrijetlom iz Azije, u Bosni naseljena od 1550. Isfendijarbeg prvi je po imenu poznati član ove porodice, a prvi put se spominje 29. III. 1498 kao moćan vazal dinastije Karamanovića u Pontu u Armeniji oko izvora Eufrata i Tigrisa. Kad je sultan Selim I. zauzeo one krajeve 1518, premjestio je Isfendijarbega i potomke mu u gradić Čangri (sjeverno od Ankare), po kome su u Bosni zvani valjda najprije Čangrlići, a onda Č. Kara Osmanbeg, prvi član ove porodice, došao je u Bosnu oko 1553 kao carski namjesnik. Njegova tri sina dobila su veliko imanje u Borijama na Zagorju (kotar Foča) i ondje se stalno nastanila. Jedan se brat zakući kasnije na Ustikolini, a drugi na Rataljima. Od ova tri brata potječu svi kasniji Č., koji se dijele na ove grane: Č. Rataljci, Č. Trešnje, Č. Hotovci, Č. Mrežice, Č. Presjeničani, Č. s Ustikoline, Č. s Jelašaca i Č. s Gatačkog polja. Neki se Č. odseliše iza 1878 u Tursku (Carigrad i Brusa), gdje im potomci još žive.

Č. su dali više znamenitih ljudi:

1. Ali paša, sandžakbeg na Hercegovini (1650—58), proslavio se u bojevima s Mletačkom za kandijskoga rata (1645—69). U istom svojstvu služio je u Zvorniku i Ćustendilu, a od 1661 kao beglerbeg u Temišvaru. Na tužbu raje pogubljen je 1663. Sva je prilika, da je on junak narodne pjesme *Čengić Alibeg i Biserka, šćerca zadarskoga bana*, tiskane u II. knjizi Hörmannovih *Narodnih pjesama*.

2. Bećir paša (I.) sa Zagorja bio je od 1732 sandžakbeg na Hercegovini. G. 1733/4 čuvao je s bosanskom vojskom Kefu na Krimu. G. 1736 otišao je kao serasker (vojskovođa) s Bošnjacima na rusko-tursko bojište i 14. V. 1737 poginuo u Oziji (Očakovu).

3. Bećir paša (II.) bio je muselim hercegovački u drugoj poli 18. st.

4. Dedaga (Derviš paša), sin Smailagin, rođen u Gacku oko 1814, bio je od 1851 serdžeđa (poglavica) pandura na crnogorskoj granici. Umro krajem siječnja 1876 u Jablanici i pokopan u Konjicu. On je s Dragom Kovačevićem dijelio mejdan pred dvjema vojskama i pobijedio protivnika. To je ujedno zadnji mejdan u Hercegovini.

5. Durmiš paša, hercegovački alajbeg (1688—1703), a onda paša na Hercegovini. U toj službi poginuo je kod Dabrice 1716. Njegov sin Murat bio je također paša na Hercegovini, 1737 i 1738.

6. Džaferbeg, sin Bećir paše (I.), bio je 1771 muselim na Hercegovini, a 1777 kliški sandžakbeg.

7. Osman Mazhar paša, sin Dedagin, živio je od 1881 u Carigradu i ondje umro 1913. Bio je jedno vrijeme civilni adjutant vojvode Württenberga. U *Nadi* (1895) je obradio velike vezire iz naših krajeva, a na turski je preveo hrvatsku narodnu pjesmu o boju pod Banjom Lukom 1737 i tiskao je u Carigradu.

LIT.: Bašagić, *Najstariji ferman begova Čengića*, GlZM 1897; Šišić, *Pogibija Smailage Čengića*, Hrv. Kolo IV., 1908; Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci*, Zagreb 1931; A. Olesnicki, *Bosanska vojska pod zapovjedništvom Bećir paše Čengića u rusko-turskom ratu 1737*, Rad 269, Zagreb 1940. H. K.

8. Smail-aga, ✻ Jelašci (kot. Foča) oko 1780, poginuo na Mljetičku (Drobnjak) 5. X. 1840. G. 1814 postavljen je za muselima u Gackom u Hercegovini, a kupnjom je stekao čiflik u selu Lipniku, gdje se i nastanio. Iz ondješnje kule nadzirao je »vlaški put«, kojim su stočari iz Donje Hercegovine izgonili ovce u pašu na Zagorje; bio je to »kvasac Smail-aginom bogatstvu«. Istaknuo se u prvom srpskom ustanku i nekim ratovima, a 1831 priključio se Ali-paši Rizvanbegoviću u otporu protiv pokreta Husein-kapetana Gradaščevića sudjelujući 1832 u odlučnim bitkama na Brnjcu i kod Sarajeva. Potkraj 1832 dobije od sultana naslov »carskoga kapidži-baše«, a negdje između 1820 i 1830 muselimstvo u Drobnjaku i u Pivi; od pljevaljskih Selmanovića otkupi i skupljanje harača u Drobnjaku. Kad su se Grahovljani na granici Crne Gore odmetnuli i počeli četovati po turskom zemljištu, Ali-paša Rizvanbegović, tada već hercegovački vezir, napadne ih 1836. U bitki, koja se zametnula s Grahovljanima, pomognutim od Crnogoraca pod vodstvom devetorice Petrovića, Smail-aga opkoli Crnogorce i mnoge od njih isiječe. Pogibija Petrovića, rođaka vladike Petra II. Njegoša, prisilila je Grahovljane, da ponovno priznaju tursku vlast. Kroz iduće četiri godine Smail-aga nije zalazio među Drobnjake niti je ondje kupio harač. Drobnjaci su već otprije nastojali pridružiti se Crnoj Gori; cetinjski je vladika i onako sudjelovao u vlasti nad njima, a na glas o aginu dolasku smišljali su, da ga pogube i tako se zauvijek riješe harača. U toj ih je namjeri učvrstio i sam vladika, koji je odlučio osvetiti smrt svojih rođaka. Kad je Smail-aga najzad došao u Drobnjake, napadnu ga u zoru 5. X. 1840 udruženi Drobnjaci i Moračani i u zasjedi pogube, a njegovu glavu odnesu vladici na Cetinje. — Smail-aga je bio »veoma pravedan i čovjekoljubiv gospodar, zaštićujući na svakom koraku svoju raju«; »nada sve resila ga mirnoća i trijeznost, a rijetko kad bi planuo gnjevom« (Šišić). Narodni pjevač proslavio je njegovo junaštvo i smrt, a Mažuranić ga je 1845 opjevao u poznatom epu, koji historijski nije vjeran.

LIT.: F. Šišić, *Pogibija Smail-age Čengića*, Hrvatsko Kolo, 1908; L. Đ. Popović, *Pogibija Smail-age Čengića*, Cetinje 1912; S. Tomić, *Smail-aga Čengić*, Godišnjica N. Čupića 36, 1927; S. Drljević, *Jedan pogled na smrt Smail-age Čengića*, Letopis M. S., N. Sad 1931; K. Gujić, *Smrt Smail-age Čengića*, Hrvatsko Kolo 1936. J. Š-k.

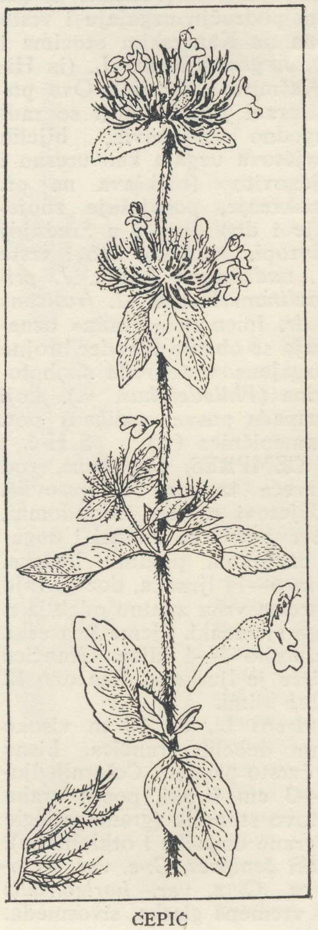
ČENG-TING (Cheng-ting), grad u kineskoj pokrajini Hopeh, na lijevoj obali rijeke Hu-tu-ho. Kod Č. se odvaja od glavne željezničke pruge Peiping—Hankou ogranak prema zapadu do Tai-yüana. Z. D-i.

ČENG-TU (Cheng-tu), glavni grad kineske pokrajine Sečuana, ima 450.000 stan. Nalazi se na rijeci Min-ho usred vrlo plodne i gusto naseljene ravnice, a smatra se jednim od najljepših gradova u Kini. Za visoke vode od svibnja do studenoga plove džunke Jangcekiangom i Minhom od preko 100 tona do Čeng-tua, iako je grad 3000 km daleko od mora. Ima razvijen svilni i željezni veleobrt, a poznati su i proizvodi tkalačkog, bojadisarskog i nožarskog obrta. Z. D-i.

ČEN-TSI → **Čon Tun.**

ČEP, Jan, ✻ Myslechovice u Litovle 31. XII. 1902, suvremeni češki književnik. Pripadnik je književnog ruralizma, poklonik sela, rodne zemlje i tradicije. Najčešći je motiv njegovih pripovijedaka povratak selu i Bogu nakon razočaranja u gradu. Prikazuje i seoski život sa sukobima otaca i djece i sa sporovima o zemlju. U pripovijetke unosi mnogo lirizma, a izražaj mu je biran i jak. Ne ulazi u potanko crtanje karaktera i događaja. Razvija se pod utjecajem J. Durycha i V. Vančure. Napisao je dosad 4 zbirke pripovijedaka: *Zeměžluč* (1931), *Letnice* (1932), *Děravý plášť* (1934), *Modrá a zlatá* (1938) i jedan roman: *Hranice stínu* (1935).

LIT.: J. Knap, *Básníci selství* (1932); K. Sezima, *Mlázi* (1936.). Lj. J-e.



ČEPIĆ

ČEPIĆ (*Satureia vulgaris* [L.] Fritsch, *Clinopodium vulgare* L.), trajna zelen iz por. usnjača (v.), srodna vrijesku (v.). Odlikuje se jajastim, plitko napiljenim listovima, koji su na stablu razmjerno jako razmaknuti, i kuglastim, gusto zbijenim tobožnjim pršljenima ružičastih (rijetko bijelih), dvousnatih cvjetova. Raste kod nas posvuda po šikarama, svijetlim šumama, živicama i krčevinama. S. H-ć.

ČEPIĆI (suppositoria) su čvrsti lijekovi različnih oblika, koji se stavljaju u različite otvore tijela. Obično se priređuju od kakova ulja (masla), rjeđe iz tutkala s glicerinom i vodom ili od drugih tvari. Masa se mora

rastopiti kod tjelesne topline, tako da primiješani lijekovi mogu djelovati na određenom mjestu. U prvom redu služe za liječenje *lokalnih* oboljenja, kao što su šuljevi, gonoroičke upale, fluor, zatim kao sredstvo za pospješenje ili ispražnjenje stolice. Nadalje se u obliku č. s uspjehom propisuju i mnoga sredstva *općega* djelovanja, na pr. za ublaživanje boli i grčeva, za srce i druge organe, napose onda, kad je iz bilo kojega razloga spriječeno ili nepoželjno uzimanje lijeka na usta. Razlikuju se uglavnom *crijevni č.* čunjastog oblika, *vaginalne kuglice* okruglog ili jajastog oblika i *uretralni č.*, koji su prutasti. I. I.



PONOR KOD ČEPIĆKOG JEZERA U ISTRI

ČEPIĆKO JEZERO, g. 1930 isušeno i pretvoreno u polje u Istri s površinom od 7 km². Voda, kojoj je obujam iznosio samo 0.0077 km³, jer je prosječna dubina jezera bila neznatna (0.9 m), odvedena je podzemnim prokopom od 4 km dužine u more kod Plomina. Jezero je ležalo 24 m nad morem u južnom dijelu krškoga polja i na zapadnom podnožju gorske kose, kojoj su najviši isponi na *S* Učka (1396 m) i na *J* Sisol (833 m). U kotlinu bivšega jezera utječe sa *S* potok Boljunčica, a iz kotline istječe na *Z* rijeka Raša. Ovdje su ruševine pavlinskoga samostana (glagoljaša), a na suprotnoj strani je gospoštijska gradina Kozljak. Na isušenje jezera mislilo se već u vrijeme cara Josipa II. U tu je svrhu 1835 čišćeno korito Raše. Ono je očišćeno 1891/2, kad je uzaludno čišćen i prirodni ponor na južnoj strani jezera, ali isušenje nije onda postignuto.

LIT.: A. Gavazzi, *Die Seen des Karstes I.*, Abhandlungen geogr. Ges. V., Beč 1904; V. Largaiolli, *Notizie fisiche e biologiche sul lago di Cepich*, Izvještaj tal. gimn. u Pazinu, Poreč 1904. N. Ž.

ČEPIN, selo u Slav. Podravini, u kotaru osječkom, u velikoj župi Baranji, 10 km jugozapadno od Osijeka. Ima 3392 stan. (1931). Sjedište je općine, katoličke župe sv. Trojstva, osnovane 1898. Ima željezničku postaju na pruzi Osijek—Đakovo, pecaru žeste s električnom središnjicom, kudeljaru i mlin. Z. D-i.

Čepin je prije Turaka bio središte velikoga posjeda Vukovske župe. Prije no što je kralj Bela IV. počeo neke madžarske plemićke obitelji darivati velikim posjedima na zemljištu između Save i Drave, osobito u Vukovu, Č. je bio središte velikoga gradokmetskoga područja, koje je obuhvatalo sjeverni i sjeverozapadni dio bare Palače i kraj prema Dravi. Već 1258 Bela je Č. darovao plemićima Korоćskima, u kojih je posjedu ostao do njihova izumrća 1472. Poslije toga Č. je mijenjao svoje posjednike, dok ga nisu 1526 osvojili Turci. U području čepinskom zapisana su sela: Ivanci, Popovci, Čokadinci, Bahonja, Križevci, Orašje, Bizarevci, Novo selo, Atanasovci, Biljanci, Brckovci, Ižakovci, Građanci, Hatanci, Lacići, Habjanovci, Tomaševci i Sebeševci. Od njih postoje danas jedino Habjanovci, ali su druga ostavila svoja imena velikim hatarima na mjestima, gdje su postojala. Po tom se vidi, da je čepinsko područje zapremalo zemljište oko današnjih sela Č-a, Martinaca, Poganovaca i Brođana, koja su postojala izvan čepinskoga posjeda. Na tom posjedu stajale su 4 crkve sa svojim župama, od kojih je najstarija ona u Č-u, posvećena sv. Stjepanu Kralju, kao i crkva u Erdutu i nekim susjednim mjestima.

U Martincima bila je crkva sv. Martina, u Križevcima, istočno od Brođanaca, sv. Križa, a u Ivancima, nešto zapadnije od Martinaca, sv. Franje. Sve su te župe pripadale osuvačkom arhiđakonatu, koji se u Podravini pružao od Miholjca do Ivankova i Cerne u Pobiđu. Čepinsko je područje tu bilo već skrajnje u Vukovskoj župi, otkad je utjecajem veleposjedničkoga plemstva kraj oko Karašice pripojen Baranjskoj, inače prekodravskoj župi. Prije toga pripadala je i Koška i istočni dio valpovačkoga područja Vukovu. Iako je bio u prvom susjedstvu Osijeka, Č. je polovinom 15. st. postigao i stepen trgovačko-obrtničkoga mjesta s velikim sajmovima, koji su donosili bogatu carinu. U to vrijeme podignute su u Č-u još dvije crkve, što pokazuje, da je u njemu narastao u većoj mjeri i broj stanovništva. Č. leži u kraju, na kojem se prije Turaka miješalo naselje hrvatsko i madžarsko, a u hrvatskom i dvije struje, dinarsko-posavska i podravska. Upravo u sjevernom dijelu bare Palače i istočno i zapadno od nje do Drave uspjelo je Madžarima u 10.—12. st. nastaniti nešto plemenskih rodova, od kojih su potekli plemići posjednici i gradokmetovi toga naroda. Oni su unišli u hrvatsko naselje, koje nisu mogli potisnuti, nego su se samo s njima izmiješali tvoreći ovdje ondje većinu. Prema tome uspjeli su stvoriti i svoje nazive i nametnuti ih pojedinim naseljima, koji su se donekle održali i do danas. Madžarskoga je podrijetla i ime Č., koje je postalo od starijega Csapa; u tom obliku zapisano je do početka 18. st., kada je prevladao današnji naziv. Na čepinskom posjedu sva su područna sela imala hrvatska imena, a tako je uglavnom bilo i u najbližem susjedstvu. Prema tome je naselje u samom Č-u prije Turaka bilo hrvatsko, a sudeći po imenu Csapa, i madžarsko. Takav je slučaj bio i u drugim većim susjednim mjestima: Osijeku, Aljmašu i Dalju. U hrvatskom naselju podravska je struja na tom zemljištu bila upravo na svojoj istočnoj granici, koja je išla uglavnom donjom Vukom i barom Palačom. I danas, poslije tolikih promjena naselja, ekavski govor podravske struje počinje odmah zapadno od Č-a, u Martincima, Brođancima i Habjanovcima, u kojima su se sačuvali hrvatski starosjedioci. Ali prije Turaka i za njihova vladanja ležalo je nešto južnije od Habjanovaca, a zapadnije od Martinaca, selo Biljanci, koje svojim ikavskim oblikom imena jasno pokazuje, da mu je stanovništvo pripadalo dinarskoposavskoj struji. Iz nje su, svakako, bila i sela na području današnjih Poganovaca. Tu je, dakle, ta struja zahvatala i lijevu stranu Povučja i dopirala u cjelini ili u klinu sve do Č-a.

Turci su čepinsko područje zadobili 1526 i priklopili ga novoosnovanom osječkom kotaru. Kako im je kraj zapadno od bare Palače pripao bez borbe, nije bilo ni većih gubitaka, te je i starosjedilačko naselje prešlo pod novu vlast u velikom broju. Promjena je nastala u tom, što je Č. izgubio položaj trgovačko-obrtničkog mjesta. Ipak je u njemu ostalo razmjerno gusto naselje, koje je oko 1680 imalo 50 kuća. Od područnih sela pod Turcima su ostali nastanjeni: Habjanovci s 4 kuće, Čokadinci s 3, Ivanci sa 6, Biljanci s 3, Tomaševci sa 6 i Križevci s 8 kuća. Na tom su zemljištu tada postojali i Brođanci s 15, Martinci s 12, Domanovci sa 4, Vojnovci s 10, Poganovci sa 7, Kučinci s 8 i Kupčinovci s 20 kuća. Na tom malom prostoru bilo je, dakle, pred turski odlazak preko 150 starosjedilačkih domova. Neposredno prema Dravi i na zapad u petnaestak sela još je bilo do 200 starosjedilačkih kuća, tako te je taj kraj i pod Turcima bio dobro naseljen. Značajno je, da u tom gustom stanovništvu nije bilo muslimana, nego su se starinci, primivši islam, preselili u Osijek, gdje je bilo preko 2000 muslimanskih domova. Inače je ovo zemljište zapadno od bare Palače oko 1550 zahvatio kalvinski pokret, kao i cijelu Podravinu od Erduta do Miholjca, ali je baš oko Č-a i taj vjerski razdor pojačao dvojnost, koja je već postojala u naselju na osnovi podrijetla. Tu su starosjedioci Hrvati ostali katolici, a Madžari su primili kalvinstvo, kao što su to učinili u cijelom njihovu naselju između donje Vuke i donje Drave. Tako se dogodilo, da je u Č-u, koga je hrvatsko pučanstvo pod Turcima ubrzo napustilo, osnovana u madžarskom stanovništvu kalvinska župa s crkvom sv. Stefana, koja se održala za cijelo tursko vrijeme obuhvatajući 50 kuća čepinskih i tridesetak iz susjednih madžarskih sela. Hrvatski katolički starosjedioci zapadno od Č-a imali su isprva tri župe: sv. Križa u Križevcima, sv. Franje u Ivancima i sv. Martina u Martincima. Potkraj 16. st. napustili su dvije posljednje, jer ih nisu mogli održati. Oko 1620 imala je križevačka župa do 1500 vjernika.

Iako taj kraj nije u većoj mjeri stradao za turskoga prodiranja, dogodilo mu se to za rata 1683—99. Već 1683 legla je velika turska vojska na zemljište južno od Osijeka i trla ga nekoliko godina tolikom težinom, da se cijelo starosjedilačko naselje potpuno rasulo. Raselila su se sva sela od Č-a do Habjanovaca, a narod se sklonio u sigurna velika tvrđavna naselja Osijek i Valpovo, gdje je do 1699 nekako živoraio u prostranim hatarima tih mjesta i napuštenih sela. Poslije 1699 počelo se ponovno naseljavati napušteno zemljište. Ubrzo su naseljeni Habjanovci, Brođanci i Martinci, ali u njih se nisu vratili stari stanovnici, nego novi, iz bliže okoline. Č. i Poganovci dobili su novo naselje poslije 1702 iz Podrinja, pravoslavne vjere i jekavskoga govora. S desetak obitelji ono je ušlo i u Martince. Pravoslavni došljaci bili su osobito jaki u Č-u, gdje ih je oko 1740 bilo do 100 kuća. Od 1750 počela je u Č. i seoba Hrvata, koji su dolazili iz okoline, iz Bačke i ponešto iz zapadnijih krajeva. Za njih je već 1761 sagrađena kapela sv. Trojstva. U toku 16. st. hrvatsko je naselje u Č-u naglo raslo neprestanim doseljavanjem. Na prostrani plodni hatar selili su mnogo i Nijemci i Madžari, dok su Srbi od 1850 prestali rasti. Danas će Hrvata katolika u Č-u biti do 2000, te oni imaju u mjestu razmjernu većinu. Kako su ulazili postupno u čisto jekavsko naselje, primili su i oni taj govor kao i Hrvati u susjednom Dalju. Vrlo su se dobro Hrvati razvijali i u starim područnim selima čepinskoga kraja — Habjanovcima, Brođancima i Martincima. Tu ih danas ima do 3500, a sačuvali su i svoju staru ekavštinu i druge govorne i običajne značajke hrvatskih starosjedilaca. Zajedno s čepinskim Hrvatima oni tvore danas veliku većinu stanovništva na tom zemljištu zapadno od Palače, kojemu i sada daju narodno obilježje, kao što je to činilo i staro hrvatsko naselje prije Turaka.

LIT.: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IV.—XV.; D. Csánki, *Magyarország történelmi földraiza a Hunyadiak korában*, Budimpešta 1854; T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II., Zagreb 1891; K. Draganović, *Izvješće apost. vizitatora Petra Masarchija*, Starine, XXXIX., Zagreb 1939. S. P-ć.

ČEPLJEZ (čeprlja, *Asphodelus*), biljni rod iz por. ljiljanka (v.). To su jednogodišnje ili trajne zeleni s prizemnim linealnim listovima i bezlisnim, do preko 1 m visokim stablom (batvom), koje na vrhu nosi jednostavan



(Foto I. Horvat)

ČEPLJEZ NA GALIČICI

ili razgranjen, gust grozd bijelih cvjetova. Pojedini cvijet ima lijevku slično, na 6 linealno suličastih režnjeva duboko razrezano ocvijeće, 6 prašnika sa pri dnu raširenim nitima i nadrastao pestić s nitastim vratom i glavičastom njuškom. Plod je tobolac, koji se otvara uzdužno sredinom pregradaka (lokulicidno). Našoj flori pripadaju 3 vrste: *A. albus* Mill.; ima do 1 m visoku stabljiku, oko 3 cm dugi cvijet s tamno smeđim središnjim rebrima listova ocvijeća, 1,5 cm dugi tobolac i gomoljasto odebljalo korijenje; raste po brdskim i pretplaninskim livadama, pašnjacima i šumama, osobito u području krša; *A. microcarpus* Salzm. et Viv.; razlikuje se od prednje vrste poglavito znatno manjim, samo 5—6 mm dugim tobolcima; raste (katkada u velikom mnoštvu) po kamenjarama, travnicima i maslinicima naših primorskih krajeva; gomoljasto korijenje obiju tih vrsta upotrebljavalo se u starom vijeku zbog obilnog sadržaja sluzi i drugih ugljikovodika kao lijek i hrana, a može se upotrijebiti i za pravljenje ljepila; *A. fistulosus* L.; jednogodišnja vrsta s vrlo uskim, gotovo cjevastim listovima i malim plodovima, a bez gomoljastog korijenja; raste po primorskim pašnjacima i poljima. S. H-ć.

ČEPNJAK *(Streptopus amplexifolius* DC.), trajna biljka iz por. ljiljanka (v.). Ima do 1 m visoku nadzemnu stabljiku s izmjenito u 2 reda poredanim, duguljasto jajastim, zašiljenim, pri dnu srcastim te napola obuhvatnim listovima i zelenkasto bijelim, visećim cvjetovima, koji su po 1—2 smješteni na poduljim stapkama u pazušcima listova. Ocvijeće je zvoncu slično i na 6 uzvraćenih režnjeva duboko razrezano, a plod je crvena boba. Raste kod nas poglavito u klekovini i u planinskim vrtićima. S. H-ć.

ČEPOVI su gvale od neprobavljenih dlaka, perja, ljusaka, kosti i t. d., koje izbacuju na usta ptice, koje se hrane sisavcima, pticama i sl., kao sokolovke, sove, čaplje, roda, vodomar i dr. One izbace te ostatke iz želuca, da ne zađu dalje u probavilo i da ga ne ozlijede. Za početak probave te su im krute tvari vrlo potrebne, jer takve ptice, hranjene čistim mesom, vrlo oslabe. N. F-k.

ČERALIJE, selo u kotaru Podr. Slatina, u velikoj župi Baranji, 9 km južno od Slatine. Sjedište je općine i željeznička postaja na pruzi Donji Miholjac—Voćin. Ima 958 stan. (1931). Z. D-i.

ČERDIN, grad u Rusiji, u području Urala na rijeci Kolvi, ima 5000 stan. Podignut je u 15. st. kao kolonija Novgorođana, pa je u njemu još prošloga stoljeća bilo porodica, koje su držale, da potječu od novgorodskih kolonista. Podržava trgovinu s porječjem Pečore, odakle prima ribe, a prodaje žito i ostala prehrambena sredstva. U okolici ima znatnih nalazišta ugljena. Z. D-i.

ČEREMHOVO, grad u Sibiriji, sjeverozapadno od Irkutska, ima 15.000 stan. Nalazi se na transibirskoj željeznici. U okolini se kopa kameni ugljen, na koji se nailazi na prostoru od 270 km². Z. D-i.

ČEREMISI (vlastitim imenom Mari, t. j. ljudi), finski narod na istoku evropske Rusije, 428.192 (g. 1926), pravoslavne su vjere, a ima nešto i nekrštenih.

Zajedno s Mordvinima (v.) Č. pripadaju povolškoj grani istočnih Fina. Najveći ih dio živi s obje strane Volge u nekadašnjim gubernijama Kazanj i Vjatka, uglavnom između rijeka Vjatke i Vetluge, pa tu danas imaju autonomnu republiku Mari. Dijele se na t. zv. »brdske Čeremise« (rus. *gornye čeremisy)* na uzvisinama s južne strane Volge i na mnoge brojnije »nizinske Čeremise« (»livadske« ili »šumske«, rus. *lugovye č.)* na niskoj i šumovitoj sjevernoj obali. Druga je veća grupa Č-a, koja se obično naziva »istočnim Č-ima«, u nekadašnjoj guberniji Ufa (nešto i u permskoj), danas većinom u Baškirskoj ASSR, među rijekama Ufom i Kamom, osobito uz Kamin pritok Bjeluju, a ima ih još raštrkanih na području autonomnih republika tatarske i votjačke i u vjatskoj (kirovskoj) oblasti. Nekad su Č-i živjeli više na zapad dotičući se zapadnih Fina. Ruski ljetopis Nestorov iz 12. st. spominje ih (u obliku *Čeremisa)* među narodima, koji su plaćali Rusima danak, oko utoka Oke u Volgu, a vjerojatno je, da se oni — ili bar jedno njihovo pleme — kriju i pod imenom inače nepoznatoga naroda *Merja* (= Mari), koji je prema istom ljetopisu stanovao još dalje na sjeverozapadu. Tomu odgovaraju i imena naroda Sremiscans (ili Imniscaris) i Merens, kako ih bilježi gotski pisac Jornandes u 6. st. Stoga je manje vjerojatno tumačenje, prema kojem bi ime Č-i bilo postalo od čuvaške riječi *čaremyš* (od prilike kao *branitelj, suzbijač)*, kako su ih navodno u borbama protiv Rusa nazvali njihovi negdašnji saveznici Čuvaši (v.). Od 8. do 13. st. Č-i su u tijesnim vezama s povolškim Bugarima i njihovom državom, zatim pod vlašću Mongola (Tatara), dok nisu nakon pada Kazanja (1552) došli u sklop ruske države. Od toga doba počinje i obraćanje Č-a na pravoslavlje, ali ne bez otpora, pa se i radi toga u 17. st. jedan dio njih odselio pod Ural, gdje se među današnjim istočnim Č-ima poganstvo sačuvalo sve do naših dana.

Č-i su vrlo konzervativni i etnografski vrlo dobro sačuvani (donedavna su na pr. uništavali svaki komad kupovne odjeće, kao »proizvod nečistoga duha«). I stara finska kulturna baština sačuvana je kod njih bolje nego kod mnogih drugih njihovih srodnika, a vidljive su i davne kulturne veze na jednu stranu s tursko-tatarskim, na drugu s indoevropskim narodima. Po svemu tome oni daju zanimljivu sliku stare i razvijene seljačke kulture, koja osim mlađih tatarsko-islamskih i rusko-pravoslavnih utjecaja pokazuje i veliku srodnost s prvobitnom kulturom ne samo susjednih Velikorusa, nego i ostalih Slavena (i baltičkih naroda).

Glavno je zanimanje Č-a ratarstvo (g. 1897 ratara 98,8%), kod brdskih Č-a i stočarstvo, zatim pčelarstvo (dobrim dijelom šumsko pčelarenje bez košnica), ribarstvo na rijekama (mrežama, ogradama, ostima) i lov (osobito zamkama, ne davno još i lukom i strelicom). Važnost lova pokazuje to, što se novčanom jedinicom smatrala vjeverica, najobičnija lovina čeremiskog lovca. Osim toga bave se Č-i splavarstvom i brodarstvom (čunovi, često i po dva spojena zajedno), a i nekim domaćim obrtima, naročito takvima, koji su u svezi sa šumom (obradba drveta, kore i lika, paljenje katrana). Ženski je posao tekstilno rukotvorstvo, ponajviše obrađivanje konoplje, manje lana.

Opanci od lika i brojni drugi proizvodi te vrste (različne škatulje, košare, vodiri, tokovi za kose i sjekire, mnoštvo posuda, držci za noževe, rogovi, kolijevke, pa i gornji dijelovi kola i saonica) nisu služili samo za kućnu upotrebu, nego su se i nadaleko prodavali.



ČEREMISI, Zimski poslovi. Jedna žena snuje, druga prede, muškarac priređuje liko za opanke (po Buschanu)

Sela su bila mala i raštrkana, često sakrivena u zelenilu, istom u novije vrijeme zbijena pod ruskim utjecajem. Kuće *(pört)* su od oblih brvana s uglovima unakrst, pokrivene daskama, s visokim prizemljem (dolje je prostorija za sitnu stoku), obično trodjelne (predvorje i dvije sobe, rjeđe samo jedna). U sobi je velika peć s otvorenim ognjištem sprijeda i krevetom odozgo. Odijeljeno su naokolo dvorišta smještene gospodarske zgrade: ljetna kuhinja *(kúdê)* s ognjištem u sredini (često i s posebnom pregradom u pozadini, koja služi kao spremište, a katkad i kao neke vrste svetište), hambar *(klät, Kêlat)* na stupovima, staje za konje i goveda, različne šupe, sušnica za žito, često povezana s natkritim gumnom, pa sjevernjačko parno kupatilo (rus. *banja,* nekad u Č-a rijetka i zajednička cijelom selu). Katkad mjesto drugih gospodarskih zgrada služi jednostavna platforma na stupovima. — Istočni Č-i oblače se slično kao Tatari i Baškiri, dok je kod zapadnih muška nošnja slična ruskoj, a ženska osebujnija, s mnogo veza i nakita, i različita prema pojedinim krajevima (naročito opremom glave) i prema prilikama (svečana, svadbena nošnja), a sva je uglavnom domaći proizvod.

Glavno, a u kući i ljeti kod rada jedino odijelo žena je košulja do koljena, bogato vezena (pretežno crveno) na prsima, ramenima i donjem rubu, katkad i uz šavove, a kod nizinskih Čeremiskinja i uzduž rukava. Nosi se često izvučena nad pojasom, da pada preko njega (kao kod Bugarkinja i Rumunjki). Drugi su važniji dijelovi ženske nošnje: platnene gaće, gornja platnena haljina ili suknen kaput (različna kroja, bijel ili tamno smeđ, ukrašen gajtanima), prepasan pregačom, sprijeda vezenom, opanci od lika i karakteristični, nadebelo omotani, crni ili smeđi sukneni obojci, koji sežu do koljena (i čine nogu nerazmjerno debelom). Žene su gologlave samo kod zapadnih brdskih Č-a, dok inače imaju glavu uvijek pokritu (naročito pred muškarcima), i to kod djevojaka običnim rupcem, u nekojim krajevima i okruglom kapicom, ukrašenom novcem, a kod žena različnim — mi bismo rekli — poculicama, uz koje pripadaju i osobite frizure, a preko kojih se još veže rubac. Najobičnije je takvo pokrivalo u obliku šiljaste kapice na tjemenu (s tuljcem od brezove kore kao podlogom, koji je pričvršćen na čvoru od kose), kojoj široki vezeni kraj visi niz pleća (v. slike). Kod nakita se ističe obilna upotreba novca, kovnih pločica i malih školjkica (kauri). Najupadljivije su ve-



ČEREMISKINJE KOD PRANJA RUBLJA (po Buschanu)

like četvoraste kožne ploče, potpuno prekrite novcem kao crijepom na krovu, koje nose (1 ili 2 komada) na prsima udate žene brdskih Č-a.

Č-i vole slana i kisela jela, među kojima se osobito ističu tjestenine s različitim nadjevima *(kögêl'ê,* rus. *pirogi),* jelo od ukiseljena brašna *(kêšäl,* rus. *kysel')* i kuhano kiselo mlijeko sa zobenim brašnom *(lapaš).* Meso, osobito konjsko i ovčje, jede se ponajviše samo kod vjerskih žrtvenih svečanosti. Pića su medovina, pivo i vrsta rakije od raži i slada *(kumyška).* Najobičniji su muzički instrumenti rogovi od kore ili od drveta, omotanog korom, gajde (zapravo mješnice) i neka vrsta citre s 15—20 žica *(küs'l'e,* od *gusly),* na koju u nekim krajevima sviraju samo žene.

Obitelj je patrijarhatska. Srodne porodice čine rod i stanuju obično u jednom selu, koje ima često po njima ime. Zemlja je zajedničko vlasništvo čitave porodice, pa je sinovi zajedno obrađuju i poslije očeve smrti, makar i podijeljeni. Žena nije potpuno ravnopravna muškarcu, pa ne smije na pr. sudjelovati ni kod nekih vjerskih svečanosti. Muž je može i ustupiti kojem svom rođaku (na pr. dok je on u vojsci). U jesen djevojke, sakrivene u kući, trube u rogove i daju tako znak, da je u kući djevojka za udaju. Kod ženidbe ima mladenka obično 20—25 godina, dok je mladoženja često znatno mlađi. Svadba se vrši vrlo svečano, s mnogo običaja, od kojih neki sjećaju na naše (svatovska povorka na kolima uz svirku mješnica i bubnja, pokrivanje lice mladenki, polazak mlade po vodu drugo jutro, gdje žrtvuje božanstvu vode i t. d.). Osim mladenaca među svatovima su najvažniji starješina, nekoliko žena (nešto kao posnašnice) i *saus* (kao *čauš, čajo* u nekim našim krajevima). Nekad je bilo i otmice, i davala se otkupnina za djevojku. I kod ukopnih običaja ima sličnosti s našima i ostalim slavenskima (umirućega skidaju s kreveta na slamu; mrtvačka straža; klanje kokoši na pragu kod odlaska sprovoda; vožnja mrtvaca na saonicama, katkad i ljeti; ritualno čišćenje i gozba poslije ukopa). U grob meću sve, što će pokojniku biti potrebno na drugom



ČEREMISI, Prizor iz svadbenih običaja
(Verneau, *L'homme)*

svijetu, koji se smatra nastavkom ovoga: jelo, oruđe, posuđe, pa i štap, kojim će se braniti od ondješnjih pasa i zmija. Na grobu se često postavlja kao neka drvena kućica ili lik, koji sjeća na čovjeka. Treći, sedmi i četrdeseti dan nakon smrti drže se podušja, od kojih je najsvečanije posljednje, pa kod njega »sudjeluje« i sam pokojnik (po njega šalju kola na groblje, a predstavlja ga koji rođak u njegovu odijelu). Osim toga ima i godišnjih svetkovina, posvećenih mrtvima. Duhovi pokojnika poštuju se i dalje, pa je to poštivanje i važan sastavni dio stare religije Č-a, koja se još uvijek dobrim dijelom održava na životu, pa i kod pripadnika pravoslavne crkve (g. 1897 bilo je među istočnim Čeremisima 15/16 nekrštenih, pogana, a ima ih još i danas). U drugoj polovici prošlog stoljeća nastala je čak i jedna nova asketska sekta, očito pod utjecajem kršćanstva. Uz duhove pokojnika i božanstva, koja su postala od njih, poštuje se u prvom redu veliki i dobri nebeski bog *(jumê* »nebo«, prvobitno samo nebo kao takvo), zatim velik broj božanstava i duhova prirode. Svima tim božanstvima upravljaju se molitve i prikazuju žrtve uz zamršen ritual. Obredi se vrše u posvećenim, redovno ograđenim šumicama, gajevima, kojih ima više vrsta. Žrtve prinose posebno izabrani svećenici *(kart, molla,* ili naprosto *kuguzá* »starac«). Religija pokazuje znakove dugog razvitka i izvjesnu visinu, a i mnogo lijepih poetskih i etičkih crta.

Podrijetlom su od pokojnika i neki duhovi u ljudskom obliku, među koje pripadaju: kućni duhovi, na pr. *kudê-vodêž* (vjerojatno duh predaka, prebiva u ljetnoj kuhinji — *kudê* — koja je prvobitno po svoj prilici bila jedini stan Č-a; tu su nekad bili i drveni kipići pređa u posebnoj škatulji ili ormariću), zatim šumski duhovi *(targêldêš, ovda,* s nogama okrenutima natrag, postali od ljudi, poginulih u šumi), pa vodeni duhovi (među njima i ženski, slični vodenim vilama, postali od utopljenika). Sličnog će postanja biti i neki drugi niži, pretežno zli duhovi *(keremet,* riječ je tursko-arapskog izvora), lokalnog značaja, u kojima su vjerojatno sačuvane uspomene na pojedine istaknute ljude



ČEREMISI, Žrtvovanje guske božanstvima u posvećenom gaju
(po Buschanu)

i junake ili na stare domaće, a djelomice valjda i strane (tatarske, bugarske) knezove. Od viših duhova, koji često nemaju određenog, ljudskog. lika, poštuju se uz glavnog boga *jumê* još njegova majka, zatim bogovi groma i munje, pa čitav niz drugih prirodnih božanstava (»majka-sunce«, »majka-mjesec«, »majka zemlja, »majka voda«, »majka vatra«, božanstva zvijezda, vjetra, oblaka, magle, topline, mraza i t. d., što muška, što ženska). Glavni bog *jumê*, a i mnogi drugi imaju uza se veliku pratnju manjih božanstava, pomoćnika. Nekoji istraživači spominju kod brdskih Č-a 70, a kod nizinskih čak 140 različitih božanstava. Osim toga sve se u prirodi shvaća živim, pa čak i stvari (oruđe, kuća), a uz to svaka pojava i stvar ima još i posebnu dušu *(ört)*, kojoj se iskazuje poštovanje Slična su i božanstva pojedinih funkcija: *perke* (= *blagoslov, uspijevanje, sreća;* na pr. posebno *perke* polja, stoke, kuće, pčela, maslaca, novca i t. d.; riječ je tursko-tatarska, istoga korijena kao i naše *berićet), šočên* (= od prilike *rod, rast* svega, što se razvija, na pr. *šočên* djece, stoke, žita i t. d.), *puiršê* (od prilike *udjelitelj*, božanstvo, koje nešto daje, na pr. posebno *puiršê* obitelji, kuće, stoke, žita, pčela, vatre, vode, cvijeća, novca i t. d.), duh zaštitnik *sakčê (sakt'šê*, opet poseban za svaku stvar i pojavu), pa božanstva s preuzetim tursko-tatarskim nazivima *serlagêš, pijambar (= pejgamber)*, i on, *χan* (= kan), kojih opet ima mnoštvo (na pr. stočni *serlagêš*, stočni *pijambar*, stočni *on*, pa pčelinji, žitni i t. d.), i još mnoga druga. Svima tima, upravo bezbrojnim božanstvima prinose se i žrtve. U posvećenim gajevima svako važnije božanstvo ima svoje drvo, i to viša, prirodna božanstva bjelogorično (u prvom redu lipu, pa hrast ili brezu), a niži, podzemni duhovi *(keremet)* crnogorično. Pod tim drvetima prinose im se za žrtvu obredni kruhovi, piće i mlade životinje bez mane, i to muškima muške, ženskima ženske, nebeskim i prirodnim božanstvima u prvom redu bijele (ili smeđe), a nižim, podzemnim crne. Kod većih svečanosti potrebno je stoga mnoštvo konja (najodličnija žrtva, osobito glavnom bogu *jumê*), goveda, ovaca, gusaka, pataka i druge peradi. Žrtvuje se uz dugotrajne i različite obrede (među ostalim ritualno pranje, mnogo gatanja, paljenje svijeća, određene formule molitava, katkad uz tihu pratnju svirke na *küs'l'e*, često uz upotrebu naročito ukrašenog žrtvenog posuđa). Neke su molitve slične našim narodnim zdravicama i čestitkama (na pr. o Božiću), a moli se u njima za zdravlje, sreću, veselje, uspjeh kod žita, stoke, pčela i u svakom drugom poslu, pa i za pravicu i mir svim narodima na svijetu. Od svakog dijela životinje ostavi se komadić kao žrtva božanstvu, dok preostalo meso pojedu učesnici svečanosti, ili se spravi za zimu. Osim javnih žrtvenih svečanosti u određeno doba godine ili u povodu osobitih događaja ima i privatnih, kućnih žrtava i zavjeta (naročito za slučaj bolesti).

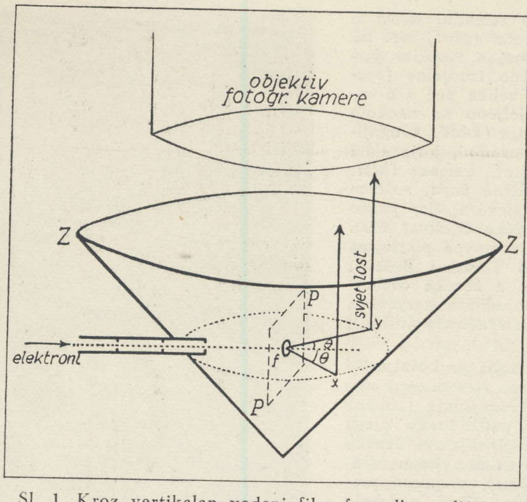
Brojne su godišnje svečanosti i običaji. Tako »plužni blagdan« *(aga-pairam)* u proljeće (s blagoslovom jela, bojenjem jaja, obrednim njihanjem, paljenjem vatre na brežuljku, skakanjem preko vatre, međusobnim prskanjem vodom, stavljanjem jajeta u prvu brazdu, čaranjem, kod istočnih Čeremisa i »tjeranjem đavla«), ljetne svečanosti, ponajviše u lipnju i srpnju (s obrednim paljenjem nove vatre trenjem, krijesovima, tjeranjem stoke između vatre, »tjeranjem đavola« iz sela s pomoću šiba i rogova od kore, ophodom po selu i kupljenjem darova), završne ratarske svečanosti poslije žetve (kod čega se malo žita ostavlja nepožetog na polju), stočarski i pčelarski praznici s mnogo čaranja za napredak stoke, zimske novogodišnje svečanosti (s maskama, ophodima s »djedom« i »babom«, mnogo gatanja i čaranja, naročito djevojačkih) i dr. — Osim žrtvenih svećenika ima i vračašamana *(omê užšê)*, koji proriču u zanosu i gataju po snu, i različnih drugih gatara i čarobnjaka.

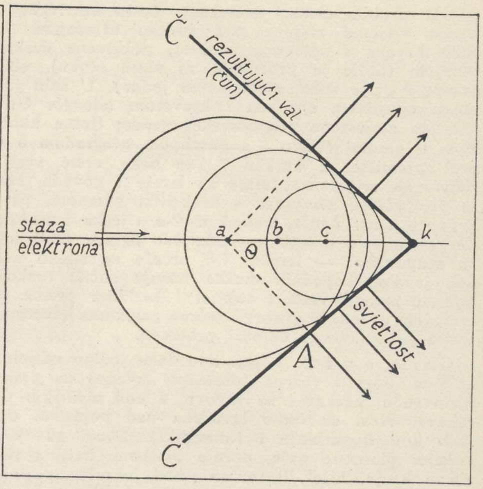
LIT.: A. Byhan, *Die finnischen Völker* (u Buschan, Illustrierte Völkerkunde, II./2., Stuttgart 1926); I. Manninen, *Die finisch-ugrischen Völker*, Leipzig 1932; U. Holmberg, *Die Religion der Tscheremissen* (FF Communications, No. 61), Porvoo 1926; Y. Wichmann, *Tšeremissit éli Marilaiset* (Suomen suku II., Helsinki 1928). B. B-ć.

ČEREMŠYNA, Marko (pseudonim Ivana Semanjuka), ✱ Kobany 13. VII. 1874, † Snjatyn 25. IV. 1927, ukrajinski novelista. Seljački sin. Gimnaziju polazi u Kolomiji, a sveučilište svršava u Beču. Jedan je od najboljih književnika u novijoj ukrajinskoj književnosti. Zbirke su mu: *Karby* (Rovaši), *Selo vyhybaje* (Selo propada) i *Verhovyna* (huculski dio Karpatâ). A. I.

LIT.: I. Krypjakevyč, *Istorija ukrajinskoji kuljtury*, Lavov 1937. A. I.

ČERENKOVLJEV POJAV (p. Č.) jest pojav svjetlosti, koja izlazi iz tekućeg ili krutog tijela, kada kroz nj lete elektroni, koji su brži od svjetlosti. Otkrio ga je i opisao 1934 *P. A. Čerenkov* (Moskva). S vodom se pojav može izvesti ovako. U vertikalnoj tankoj bakrenoj ploči *PP* (sl. 1.) nalazi se okrugla rupica (promjer na pr. 2 mm), u koju se uhvati film od vode *f* (debljina 0·3 mm); kroz taj film pušta se okomito na *PP* uzak svežanj elektronskih zraka (promjer svežnja 0·5 mm), u kojemu svi elektroni imadu jednake brzine (na pr. 290 000 km/sek, dok je brzina svjetlosti u vodi 225 000 km/sek). Voda izašilje svjetlost. Kako je to svijetljenje simetrično oko osi svežnja, dosta je ispitati svjetlost, koja od filma ide u horizontalnim smjerovima *fx,fy*. Zato se film nalazi u osi koničnog zrcala *ZZZ*, koje odbija horizontalne zrake svjetlosti vertikalno uvis, prema fotografskoj komori. Kada bi se umjesto vodenog filma stavila pločica, koja pod udarcima elektrona fluorescira, pločica bi svjetlila u sve smjerove, te bi zrcalom odbijena svjetlost načinila na fotografskoj ploči svijetao prsten. U p. Č. film ne svijetli na sve strane, već samo u smjerovima, koji s elektronskom stazom čine određen šiljat kut. Prema tome horizontalno film svijetli samo u dva smjera, tako da u fotografiji ne izlazi svijetao prsten, već samo dva kratka luka (sl. 3.). Ako je brzina elektrona manja od brzine svjetlosti, film ne svijetli.





Sl. 1. Kroz vertikalan vodeni film *f* prodiru s lijeva elektroni brži od svjetlosti; film svijetli naprijed i to tako, da zrake svjetlosti čine sa stazom elektrona određen šiljat kut
Sl. 2. Elektron leti kroz vodu i stvara čunjast val svjetlosti

Frank i *Tamm* tumače pojav ovako (g. 1937): Elektron, leteći kroz vodu ili drugo sredstvo, na svakom mjestu *a, b, c*... svoje staze stvara val svjetlosti, koji se širi u sve veće kugle (sl. 2.). Ti su valovi »koherentni«, t. j. povezani ili sposobni, da se sastavljaju, te svi zajedno — poznatim Huygensovim načinom — daju rezultujući val svjetlosti, koji se širi u obliku čuna *ČkČ*. Os je toga čuna staza elektrona, a elektron je u vrhu *k* čuna. Dok elektron stigne od *a* do *k*, svjetlost se iz točke *a* raširila u kuglu polumjera *aA*, te je

$aA : ak$ = *brzina svjetlosti : brzina elektrona*.

Smjer *aA* okomit na površini čuna je smjer širenja svjetlosti; on čini s elektronovom stazom kut $\Theta = \sphericalangle kaA$, pa je

$\cos \Theta$ = *brzina svjetlosti: brzina elektrona*.

Budući da samo rezultujući val primjećujemo, nema druge svjetlosti nego u smjerovima pod tim kutom. Prema tome bi se u prvi mah očekivalo, da bi slika 2. imala pokazivati samo dvije svijetle mrlje, a ne dva luka. Međutim od prvobitnog svežnja elektronskih zraka pojedini se elektroni raspršivanjem odvajaju i usporuju, a time se za njih mijenja kut Θ. Doista, ako se uzme vodeni film nešto deblji, raspršivanje je još veće, te i oba svijetla luka u fotografiji postaju dulja. Uostalom mjerenje pokazuje, da je smještaj najsvjetlijih mjesta u lukovima u dobrom skladu s Frankovom i Tammovom formulom; pri tom treba uzeti u račun, da se svjetlost lomi, kad izlazi iz filma u zrak. *Wyckoff* i *Henderson* također su potvrdili tu formulu ispitujući p. Č. u tankom listiću od tinjca, pri čem su brzinu elektrona, mijenjali od 220 000 do 277 000 km/sek.



Sl. 3.
Čunjasto zrcalo odbija obje horizontalne zrake u vis prema fotografskoj ploči, na kojoj se javljaju dva svijetla luka (Snimili: Collins i Reiling)

Prema tome je p. Č. optička analogija pojavu zvuka kod taneta, koje je brže od zvuka; → Aerome-

hanika sl. 13. Kut Θ komplementaran je kutu *akA*, koji se u aeromehanici zove Machov kut.

Svjetlost u p. Č. je modrikasto bijela, i to bez obzira na to, kroz koju tvar elektroni putuju. Spektar te svjetlosti je neprekidan i seže od onog mjesta u infracrvenom, gdje prestaje osjetljivost fotografske ploče, do onog područja u ultraljubičastom, dokle je ispitivana tvar za svjetlost propustljiva.

Čerenkov je pokazao, da je svjetlost u p. Č. polarizovana, i to tako, da smjer titranja, t. j. smjer električne sile, zgađa elektronovu stazu. Frank i Tamm našli su, kako se može jakost svjetlosti u tom pojavu teoretski odrediti; Čerenkov i drugi potvrdili su njihovu formulu mjerenjem.

LIT.: Čerenkov, *Physical Review 52*, New York 1937; Collins and Reiling, *Phys. Review 54*, 1938; Tamm, *Journal of Physics 1*, Moskva 1939. St. H.


ALEKSANDR ČEREPNJIN


NIKOLAJ NIKOLAJEVIĆ ČEREPNJIN

ČEREPNJIN, 1. Aleksandr Nikolajevič, ✳ Petrograd 1899, ruski skladatelj. Učio je u petrogradskom konzervatoriju (u oca i Sokolova). Od 1918—21 bio je ravnatelj kazališta u Tiflisu. Mnogo je putovao kao glasovirski virtuoz po Evropi i Americi; u Zagrebu je nastupio 1933. U svojim skladbama iskorišćivao je različne neobične ljestvice. Djela su mu: opera *Ol-Ol*, balet *Ajantas frescoes;* orkestralne skladbe, koncerti, gudački kvarteti, sonate i manje i veće skladbe za glasovir, popijevke, pa različne koncertne skladbe za violinu i violoncello uz pratnju glasovira kao i transkripcije i glume s pjevanjem.

2. Nikolaj Nikolajevič ✳ Petrograd 1873. Uz pravo učio je i glazbu u petrogradskom konzervatoriju (u Rimskoga-Korsakova). Carsko glazbeno društvo nagradilo ga je 1902 za muške i mješovite zborove op. 14. Pisao je balete, kantate za sola, zborove i orkestar, popijevke, dvopjeve i glasovirske skladbe. Kao dirigent Č. je bio zaposlen u Parizu; upravljao je gostovanjima ruske opere i glasovite Djagiljevljeve baletne družine. Od 1921 živi u Parizu, gdje se bavio i pedagoškim radom. Poznata je njegova redakcija nedovršene opere Musorgskoga *Sajam u Soročinsku*, izvedene i u Zagrebu. B. Š.

ČEREVIĆ, trgovište na naplavljenoj desnoj obali Dunava u velikoj župi Vuki, u kotaru iločkom. Ima 2300 stan. (1931). Sjedište je općine, katoličke župe, osnovane 1752. Ima ugljenik i kamenolom za žrnjeve. Sredovječni je grad Č. pripadao Gorjanskima i Ivanišu Korvinu. Z. D-i.

ČERIN, Josip, ✳ Komenda kod Kamnika 29. III. 1867, slovenski glazbenik. Konzervatorijske nauke je svršio u Beču. Ujedno je ondje na sveučilištu učio pravo i filozofiju. Od 1894—96 je orguljaš u bečkoj dvorskoj crkvi sv. Augustina, od 1896—98 koncertni vođa ljubljanske Glazbene matice, od 1898 kapelnik na bečkoj Volksoperi, od 1905 vojnički kapelnik u Beču, Budimpešti i Pragu, a od 1919 u Ljubljani. Sada živi u mirovini u Ljubljani.

Kao skladatelj obrađivao je zbornu i orkestralnu glazbu. Među njegovim stručnim glazbenim djelima najvažnija je studija o Trubarovim pjsmaricama (Zbornik Slovenske matice, 1908). No najviše je zasluga stekao svojim nastojanjem oko reproduktivne slovenske simfonijske glazbe kao koncertni vođa Glazbene matice, a još više kao vojnički kapelnik u Ljubljani, gdje je od 1920 do 1931 s vojničkim orkestrom priređivao koncerte najvažnijih stranih i domaćih skladatelja. D. C.

ČERINA, Vladimir, ✳ Split 9. V. 1891, † Šibenik 29. II. 1932, književnik. Pučku školu svršio u Splitu, gimnaziju polazio u Splitu, Zagrebu i Sušaku. Ostavivši školu dao se na književnost i rad među mladeži. Bio je jedan od prvaka predratne nacionalističke mladeži. Putovao po Italiji i Srbiji. Surađivao u velikom broju revolucionarnih listova za mladež. Uređivao Val (Zagreb 1912), izdavao i uređivao Vihor (Zagreb 1914). Poslije sarajevskog atentata prebjegao u Italiju. Za vrijeme rata živio u Italiji, Švicarskoj i Francuskoj. Vratio se duševno bolestan i umro u šibenskoj bolnici. Literarnim prilozima (pjesme, književne ocjene, eseji) surađivao je u književnim listovima (Savremenik, Zvono, Bosanska vila, Srpski književni glasnik, Grič). Zasebna izdanja: *Raspeće* (pjesme, Rijeka 1911), *Beograd bez maske* (brošura, Split 1912), *Janko Polić Kamov* (studija, Rijeka 1913). Uredio zbirku feljtona Janka Polića Kamova pod naslovom: *Ćaskanja*, Rijeka 1913. Pjesmama istupio i u Mladoj hrvatskoj lirici (Zagreb 1914). U hrvatsku kritiku unosio je Č. ideje futurizma, bujan i patetičan stil, ličnu i lirsku notu, prožimajući veći dio svoga rada revolucionarnim nacionalističkim idejama. U lirici je pasatist.

LIT.: M. Radošević (Savremenik 1913); Lj. Wiesner (Narodne novine 1932, br. 32). A. B-c.

ČERKASK, ime dvaju gradova u južnoj Rusiji nedaleko ušća Dona. Stari Č. je zaostao u razvitku iza Novočerkaska, koji leži na ušću Tuslova u Aksaj, sjeverni rukav rijeke Dona. Novočerkask ima luku i željezničku stanicu, napreduje naglo (90.000 stan.) u bogatoj i gusto naseljenoj okolici, koja rodi žitom i vinom, obiluje stokom i ribom te kamenim ugljenom. N. Ž.

ČERKASY, grad u Ukrajini, glavni grad okruga Ševčenko. G. 1926 imao je 38.000 stan. (polovica Ukrajinaca, trećina Židova i šestina Rusa). Nedaleko se rodio pjesnik Ševčenko. Čerkasy je riječna luka na Dnjepru, te je važna postaja na pruzi Bahmut—Odesa. Ima Ševčenkov muzej (dijelom uništen 1941), velike tvornice šećera, ciglanu i tvornicu ćilima. K. R. V.

ČERKESI (ili prema turskom izgovoru **Čerkezi**, nekad zvani i Cirkasijci, kod starih grčkih pisaca *Κερκέται, Κερκεταῖοι, Κερκέτιοι*), narod u srednjem i sjeverozapadnom Kavkazu, gdje danas živi još samo njihov ostatak (oko 300.000), muslimani. Sami se nazivaju *Adygé (Adyγe, Adighe, Adzyge*, na Kosovu *Adiže* t. j. »ljudi« ili, po drugom tumačenju, »stanovnici obala«). Osim toga zovu se još *Dzihurš* (sing. *Dzih*, kod starih grčkih pisaca *Zygoi, Ζυγοί, Zinhoi, Ζυγχοί*), a i *Kosogi* ili *Kasagi* starih ruskih ljetopisa bili su vjerojatno Č. (→ Kasezi). Nekad su zapremali čitav kraj ispod sjevernih obronaka srednjeg i zapadnog Kavkaza, od istočne obale Crnoga mora sve do preko Kubana i Kume. U kasnijim borbama s Tatarima i Rusima razdijeljeni su i potisnuti dalje na jug prema brdima, pa danas žive rastavljeno jedni od drugih u tri odsjeka, kojima uglavnom odgovara i današnja upravna podjela. U srednjem Kavkazu nalazi se najbrojnije čerkesko pleme *Kabardinci* (oko 140.000), i to unutar velikog koljena Tereka i zapadno odatle u porječju Tereka sve do Malke (danas Kabardino-balkarska ASSR). Manji dio Kabardinaca živi dalje na zapadu, na gornjem Kubanu oko Sulimova (Batalpašinska, danas Čerkeska autonomna oblast) i oko Armavira. Napokon je kao treća grupa u području srednjeg Kubana i njegova pritoka Labe, od Krasnodara do Majkopa (danas Adygejska autonomna oblast) nekoliko manjih plemena: *Abadzehi, Bžeduhi* (ili *Medovejci*, rus. = »medojedi«), *Bezlenej(ev)ci* (po tatarskom »stanovnici željeznog sela«) i dr. — U *Natuhadzi* (rus. Natuhajci, »torbari«, »kućarci«) i *Temirgoj(ev)ci* (po tatarskom »stanovnici željeznog sela«) i dr. — U 13. st. bili su Čerkesi pod vlašću Gruzina i pokršteni, no već u 15. st. slobodni, zatim prolazno ruski vazali, pa dalje u neprestanim bojevima s Tatarima, kojima su bili sad podanici, sad gospodari. U prvoj polovici 19. st. vode žestoke borbe s Rusima, u kojima su konačno poraženi, pa ih se god. 1864 većina (preko 400.000) odselila u Tursku, koja ih je naselila u Maloj Aziji, Siriji i Palestini pa kao pojačanje muslimanskog elementa na Balkanu (u Bugarskoj, Macedoniji i Srbiji, gdje su doskora postali prava nevolja nesamo za kršćansko stanovništvo nego i za same Turke; poslije oslobođenja tih krajeva od Turaka odselili su se većinom opet dalje u Tursku, pa im danas ima samo još

ostataka, na pr. na Kosovu polju). — Jezično Čerkesi pripadaju sjeverozapadnoj grani kavkaskih (jafetidskih) naroda (→ Kavkaz) i to t. zv. spirantskoj grupi, a u tjelesnom su pogledu dosta izmiješani. Neka plemena (Bžeduhi, Natuhadzi, Šapsugi) najčistiji su predstavnici t. zv. pontskog tipa među kavkaskim narodima: visoki, razmjerno duge glave (subdolihokefalni), duga lica, bujne kose i brade, ponajviše svjetlooki. Inače su Čerkesi većinom tamnooki, srednjega stasa i mezokefalni, Kabardinci (navodno pod tatarskim utjecajem) i kratkoglavi. Poznati su kao lijepi ljudi (vitak stas, široka ramena, uski bokovi, uzak i ravan nos, velike oči), a naročito su kao ljepotice na glasu njihove žene i djevojke, kojih su zato nekad bili puni haremi turskih mogućnika. Opisuju se kao ponosni, ratoborni, smioni, izdržljivi, ali i kao osvetljivi i podmukli, a uz to i veliki razbojnici, skloni krađi i prevari (za Čerkese, naseljene u Bugarskoj, kaže na pr. Jireček, da su im glavni prihod bili krađa stoke, razbojstva i prodaja djevojaka). — U kulturi Čerkesa prevladavaju stočarski i patrijarhatski elementi s vidnim utjecajem Tatara i islamsko-orijentalne kulture na starijoj kavkaskoj podlozi i s nekad razvijenom feudalnom organizacijom.



ČERKES (po Buschanu)

Uz ovce, koze i goveda goje naročito plemenite pasmine konja, pa su poznati kao izvrsni jahači. Ratarstvo je dobilo veću važnost tek u novije vrijeme (značajna kultura prosa, bez upotrebe gnojenja, seljenje na drugo mjesto, kad se zemlja iscrpe). Dosta je znatno i pčelarstvo (»medojedi«!) s košnicama od pruća, omazanima zemljom i balegom (kao na Balkanu) ili od lipove kore. U hrani se ističu složena jela od brašna (ili kaše, naročito prosene), riže, mesa s različnim umacima i začinima (paprika, luk, češnjak, med, kiselo mlijeko), pa slatka jela s medom, sušeno i ukuhano voće (na pr. kajsije u vinu ili medu). Brojna su i pića (različna vina, pivo od prosa i obično, medovina, buza, šerbe i različno pripravljeni voćni sokovi). Kuće su im niske, od opeka ili pletera, omazane zemljom i pobijeljene, a pokrivene slamom, s velikom strehom (preko 1 m). U kući su dvije do tri prostorije s ognjištem (nad njim dimnjak od pletera, kao nekad *odžak* u Slavoniji), a između njih je pod istim krovom i karakteristično otvoreno kao predvorje. Nekad su na putovanju upotrebljavali i kupolaste pustene šatore (→ kibitka) po tatarskom uzoru. Uz kuću je još okrugla staja od pletera, pokrivena slamom (ako nije bila pod istim krovom s kućom), otvoreni tor i hambar na stupovima, s pregradama za različne vrste žita (osim toga žito se još sprema u podzemnim jamama). Sela su prije bila utvrđena. Žene mnogo obrađuju vunu, tkaju i prave odjeću sebi i muškarcima. Od obrta je razvijen samo kovački i zlatarski (kujundžijski), u prvom redu za ukrašivanje oružja. Nekad su Čerkesi trgovali solju, medom, voskom, krznom, tkaninama, domaćim kabanicama *(burkama)* i robovima. — Muško se odijelo sastoji od bijele ili crvene košulje, širokih hlača, svilene vezene donje haljine, pa od naročito značajne *čerkeske* (domaćim nazivom *cié)*, t. j. dugoga otvorenog kaputa od sukna crne ili sive boje, koji je u pojasu jako stegnut, dolje širok, straga nabran, s dva reda prišivenih kesica za naboje na prsima. Kod lošeg vremena uz to još ogrtač od kostreti ili vune s kukuljicom *(burka, čauka)*, a zimi dug kožuh, također straga nabran. Na nogama su čizme ili neka vrsta opanaka od kože ili od lipove kore, a na glavi visoka (kod Kabardinaca vrlo niska) šubara. Na inače obrijanoj glavi ostavljali su perčin. Uz *čerkesku* pripada i kožan pojas i na njemu sprijeda obješen karakterističan dug ravan bodež *(kama)*, oštar na obje strane i sa žljebićem za krv u sredini. Kama se nosi još i danas, dok je prije Čerkes imao uza se redovno još sablju, pištolje, knut pa pušku, a nekad i luk i strijele (kod plemića ukrašene bijelim orlovim perima), koplje, željeznu kacigu i oklopnu košulju, spletenu od karičica. *Čerkesku* i *kamu* preuzeli su i svi drugi narodi sjevernog Kavkaza, pa i neki s južne strane, a isto tako i ruski kozaci, kod kojih je s vremenom postala i službena uniforma. Jednako se na susjedne narode proširila i slikovita ženska čerkeska nošnja, koja opet s druge strane pokazuje dosta tatarskih utjecaja (dimije, dugi zobuni, nanule). Preko duge, tanke košulje širokih rukava od crvene svile Čerkeskinje su oblačile još svilene dimije (obično žute), zatim donju haljinu od prugaste svile, zobun s gajtanima i srebrnim kopčama na prsima, dotično zvonasto krojenu, u struku stisnutu dugačku gornju haljinu do poda, s vrlo dugim vezenim rukavima, razrezanima, da kroz njih proviruju rukavi košulje i donje haljine. Na glavi je bila valjkasta visoka baršunasta kapa, prekrivena koprenom (premda se ne kriju kao Turkinje), a na nogama kožna obuća (kao meki opanci), izvan kuće još posebne gornje cipele. Sva je ta odjeća ukrašena vezom, zlatnim i srebrnim gajtanima. Djevojke su uz to nosile neposredno na tijelu tijesan prslučić od crvene kože, koji je skidao istom mladoženja u prvoj bračnoj noći. — Muzički su instrumenti frula od trstike ili kovine, trokutna harfa sa žicama od strune i vrsta epskih gusala, uz koje su putujući pjevači na gozbama pjevali junačke i šaljive pjesme i zdravice. Ima kola s pjevanjem, posebnih djevojačkih i ratničkih plesova pojedinaca. — Čerkesi su se dijelili na plemena i rodove, a unutar ovih na knezove, plemiće, slobodnjake i kmetove, nekad i na robove. Te su robove, naročito djevojke, katkad i vlastitu djecu, mnogo prodavali u Tursku. I danas je još na snazi krvna osveta i plaćanje krvarine, a gostoprimstvo je u velikoj cijeni. Položaj žene je prilično dobar. Prije je bilo otmice, poslije se žena plaćala novcem i stokom. Kod svadbe, koja je trajala dva do tri tjedna, ima mnogo običaja, od kojih neki podsjećaju na naše (pokrivanje mladenke, ulaženje u novi dom preko svježeg ovčjeg runa, pružanje slatkog jela), no najneobičnije je, da mladoženja za prvo vrijeme nije nazočan, nego se mora sakrivati. Plemićka i kneževska djeca davala su se odmah poslije rođenja na odgoj tuđim ljudima (pomajci i poočimu), koji su ih roditeljima vraćali istom nakon punoljetnosti. — Razvijeni su i običaji kod ukopa: naricanje za mrtvima, gozba poslije pokopa, bacanje desnog konjskog uha gospodaru u grob, tuženje ženske rodbine (majke, žene, pomajke) na grobu kroz 40 dana, podušja nakon 40 dana i 2 godine, kad se uzima, da se pokojnik konačno dijeli od ovoga svijeta, svoje kuće i konja. Grobovi su obloženi daskama, a na njima se podižu kućice od brvana s krovom od šindre i sade voćke. Umrle plemiće izlagali su nekad tjedan dana na polju, zatim sahranjivali u izdubenoj kladi, davali im u grob mnogo priloga i nasipali nad njima mogilu, a nad grobom im kod žrtvu prinosili nevinost jedne djevojčice od 12—14 godina. Premda su Čerkesi nekad bili kršćani, a i dosta rano (posljednji krajem 18. st.) primili islam, ipak su dobrim dijelom zadržali i svoju staru vjeru. Poštovali su jedno najviše biće, gospodara neba (Teka), bogove prirode (bog vjetra i vodâ Seozeres, bog munje Šible, gospodar šuma Mezith, Mezetha, koji jaši na nerastu zlatnih čekinja i dr.), bogove zaštitnike pojedinih poslova i vještina (bog kovača Tlepš, Tliebske, zaštitnici ratarstva Jemiha, Skus'ha i Naohatha, gospodar pčela Merisa ili Mereime), tri sestre, zaštitnice kućnog života, ratnika i putnika, i t. d. Njima u počast prinosili su žrtve (ovce, janjad, koze, volove) i slavili svečanosti u određeno doba godine. Imali su i posvećene gajeve, u kojima su se nekad držale skupštine, pa vješali zavjetni darovi, lovačke i ratne trofeje. Na nekadašnje kršćanstvo vjerojatno upućuje poštovanje kamenih i željeznih križeva.



ČERKESKINJA-KABARDINKA (po Buschanu)

LIT.: A. Byhan, *Die kaukasischen Völker* (u Buschan, Illustrierte Völkerkunde II./2., Stuttgart 1926); T. R. Đorđević, *Čerkezi u našoj zemlji* (Glasnik skop. naučn. društva, III. 1927., Skoplje 1928); N. Županić, *Etnološki značaj kosovskih Č-a* (Etnolog V. i VI., Ljubljana 1933); J. M. Sokolov i M. E. Taljpa, *Kabardinskij foljklor*, Moskva 1936. B. B-ć.

Njihov jezik računa N. Trubeckoj, najbolji poznavalac kavkaskih jezika, u zapadnu grupu, koju naziva abasgo-kerketskom. Značajno je, što taj jezik ima, kao i rumunjski, bugarski i arbanski, postpozitivni član u obliku sufiksa -r (primjer: *zak'e* »brada« sa članom *zak'er*). Osebujnost njihova jezika tvore glagoli, složeni od dviju glagolskih osnova. Primjer: od kabardinskih glagola *nesin* »doći« i *žen*

»trčati« pravi se novi složeni *neženin* »dotrčati, doći trkom ili trčeći«, tako da se drugi umetne u prvi.

LIT.: N. Trubetzkoy, *Langues caucasiques septentrionales*, u zborniku Meillet-Cohen, *Les Langues du Monde*, Pariz 1924; A. Dirr, *Einleitung in das Studium der kaukasischen Sprachen*, Beč-Leipzig 1928; T. Đorđević, *Čerkezi u našoj zemlji*, Glasnik Skopskog naučnog Društva III. (1928); N. Županić, *Etnološki značaj kosovskih Čerkeza*, Etnolog V. i VI., Ljubljana 1933; E. Pittard, *Les peuples que les Turcs ont amenés dans les Balkans*, Revue des Etudes balkan. II., Beograd 1935. P. S.

ČERKESKA, vrsta kabanice → **Čerkesi.**

ČERMAK, Ivica, ✳ Petrinja 14. XII. 1909, pisac. Pošto je svršio pučku školu u rodnome mjestu, živio je kao radnik. Brijački je obrtnik u Zagrebu. Od 1934 objavljuje stihove, ponajviše u dječjim listovima. Izdao knjigu pjesama za djecu *Zvuci mladosti* (Zagreb 1936) i pjesme *Radovi umornih ruku* (Zagreb 1932). A. B-c.



JAROSLAV ČERMÁK

ČERMÁK, 1. Jaroslav, ✳ Prag 1. VIII. 1830, † Pariz 23. IV. 1878, češki slikar. Učio je jednu godinu u praškoj akademiji kod Chr. Rubena, a poslije u Münchenu, Düsseldorfu i Antwerpenu, gdje mu je bio učitelj Gustav Wrappors. Ali je na njegov razvoj najjače utjecao Louis Gallait u Bruxellesu. G. 1850 putuje po Nizozemskoj i Normandiji, a 1853 naselio se u Parizu. U Prag se vraćao samo na kraće vrijeme. G. 1858 putuje po Hrvatskoj i Dalmaciji, 1862 boravi u Dalmaciji i Crnoj Gori, od jeseni 1862 do proljeća 1865 živi u Mandaljeni (Župa Dubrovačka), od 1865 do 1867 u Rimu, a od 1867 naizmjence u Bretagni (Roscoff kraj Morlaixa) i Parizu. U Č-ovu se razvoju odvajaju dva razdoblja. U prvom, koje traje do 1858, slika Č. povijesne slike po načinu Gallaitovu, koje se odlikuju sočnim koloritom i sigurnim crtežom. Motivi su njihovi uzeti iz češke povijesti *(Slovački iseljenici, Husitsko odaslanstvo u Baselu, Otokar II. prije bitke na Moravskom polju, Šimon Lomnicky prosjači na praškom mostu, Prokop Veliki pod Naumburgom)*. U drugom su razdoblju motivi uzeti gotovo isključivo iz života bosanskog, hercegovačkog i crnogorskog. Među većim slikama ovog razdoblja najvažnije su: *Ratni plijen* (Bruxelles), *Crnogorke u haremu, Ranjeni Crnogorac* (Strossmayerova galerija u Zagrebu), *Bosna godine 1877* (Amsterdam) i *Crnogorka napaja konje* (nekad u posjedu Vincenta Van Gogha). U svima njima prevladavaju genre-crte, sve su one prožete romantizmom, a kazuju često neku nujnu sladost u tipovima i u izboru motiva. Kolorit, koji je u slikama prvog razdoblja bio nešto taman i »galerijski«, biva poslije — zacijelo pod utjecajem francuskog impresionizma — svjetliji, bogatiji i zanimljiviji. Č. je naslikao i nekoliko dobrih portreta, a ostavio velik broj crteža, slika i studija.

LIT.: R. Eigenberger u Th.-B. *ALBK*, VIII.; V. Černý-F. V. Mokrý-V. Náprstek, *Život i dílo J. Č.*, I/II, Prag 1930. A. Sch.

2. (Czermak) J. Nepomuk, ✳ Prag 17. VI. 1828, † Leipzig 17. IX. 1873, fiziolog. G. 1855 profesor fiziologije u Grazu, 1856 u Krakovu, 1858—1860 u Budimpešti, 1865 u Jeni, a od 1870 u Leipzigu. Pokazao je velik smisao za izumljivanje liječničkih sprava i uređivanje znanstvenih zavoda. U djelu *Zur Physiologije des Gesichtssinnes* obradio je pojave akomodacije, a mnogo je radio i na fiziologiji osjetila. Usavršio je i za praksu priredio zrcalo za gledanje u grkljan, kakvo je već 1855 preporučio pjevač Manuel Garcia (1803—1906) u Londonu. V. B.

ČERMELJ, Lavo, ✳ Trst 10. X. 1889, slovenski fizičar. Svršivši srednju školu u Trstu učio je najprije pravo u Pragu, zatim matematiku i fiziku u Beču. Surađivao je u »Slovanu«, tršćanskoj »Njivi«, »Demokraciji«, »Učiteljskom listu«. Među ostalim izdao je knjige: *Boškovićev nauk o materiji, prostoru, času v luči relativne teorije*, Ljubljana 1923, i *Materija in energija v sodobni fiziki*, Ljubljana 1923.

ČERNA HORA (Čorna hora, Czernagora, Czarnagora), najviša planina u Šumovitim Karpatima na razmeđu Ugarske i Galicije, izgrađena od pješčanika sa značajnim oblicima iz ledenog doba. Najviši vrhunac Hoverla (2058 m) u povirju je Bijele Tise i Pruta. N. Ž.

ČERNEČA HORA, mjesto kod Mukačeva, glasovito poradi vasilijanskoga manastira sv. Nikole, kamo hodočasti cijela Potkarpatska Rusija. Prvobitno je to bio pravoslavni manastir, ali je 1622 pristupio uniji. Kasnije je bio sjedište mukačevskih biskupa. Mnogo je značio za katolicizam. G. 1926 darovao mu je Pio XI. dragocjenu sliku Majke Božje iz g. 1453. Otada ga ponovno mnogo posjećuju hodočasnici, napose o Velikoj Gospi. J. P-ć.

ČERNIGOV (ukraj. Černihiv), grad u sjevernoj Ukrajini, na desnoj obali rijeke Desne, kojom plove parobrodi do Kijeva na Dnjepru. Ima željeznički ogranak na glavnu prugu Kijev—Moskva. Staro je kulturno središte Ukrajinaca. Od 1204 je glavni grad udjelne kneževine. G. 1239 postrada od Tatara. Od 14. st. pripada Litvi, od 1618 Poljskoj i od 1654 do danas Rusiji. Okolica je vrlo rodna žitaricama i šećernom repom. Stoga je u gradu, pored tekstilnog i kožnog veleobrta, razvijen veleobrt alkohola i šećera. Od 45.000 stan. jedna trećina su Židovi. Z. D-i.

ČERNÍN Z CHUDENIC, stara češka grofovska porodica, koja se spominje već potkraj 12. st., a nosi pridjevak prema svome prvobitnom sijelu u plzenjskom kraju. U 16. st. podijelila se u više grana. Mnogi njezini članovi istakli su se kao državni dostojanstvenici, političari i diplomati. *František Josef Č.* (1697—1733) sagradio je na Hradčanima u Pragu palaču, poznatu i danas pod imenom »Černinove palače«, u kojoj se nalazilo ministarstvo vanjskih poslova Československe republike. Njegov unuk *Jan Rudolf Č.* (1757—1845) osnovao je znamenitu »Černinovu galeriju« u Beču. Iz te porodice potječe austrougarski ministar vanjskih poslova Otokar Czernin (v.).

ČERNOHORSKÝ, Bohuslav, ✳ Nimburg 1684, † Graz 1740, jedan od najuvaženijih crkvenih skladatelja u prvoj polovini 18. st. i osnivač samostalne češke skladateljske škole. Bio je franjevac, a vršio je isprva službu regensa chori u crkvi sv. Antuna u Padovi. Oko 1715 bio je orguljaš samostana u Assisiju (poznat pod imenom »padre Boemo«), pa je tada bio učiteljem znamenitog guslača G. Tartinija. Vrativši se u domovinu djelovao je oko 1735 u crkvi sv. Jakova u Pragu kao ravnatelj crkvene glazbe; tu su mu bili učenici kasnije slavni skladatelji Gluck, Tuma, Zach, Seeger. Na ponovnom putu prema Italiji zateče ga smrt u Grazu. Č. je originalan skladatelj, koji je položio temelje bogatoj crkvenoj glazbenoj kulturi u Češkoj, zastupanoj kasnije imenima Tuma, Zach, Sehling, Brixi, Koželuh. Od njegovih skladba sačuvale su se 4-glasni ofertorij *Laudatur Jesus, Regina coeli* za sopran, obl. violoncello i orgulje, motet *Quem capitaverunt* i nekoliko fuga.

LIT.: O. Schmid, *Musik und Weltanschauung*, 1901; A. Hnilička, *Portreti*, 1922; V. Heifert-E. Steinhard, *Histoire de la musique dans la republique Tchecoslovaque*, Prag 1936. S. S-i.

ČERNOJEVIĆ ARSENIJE III. → **Crnojević.**

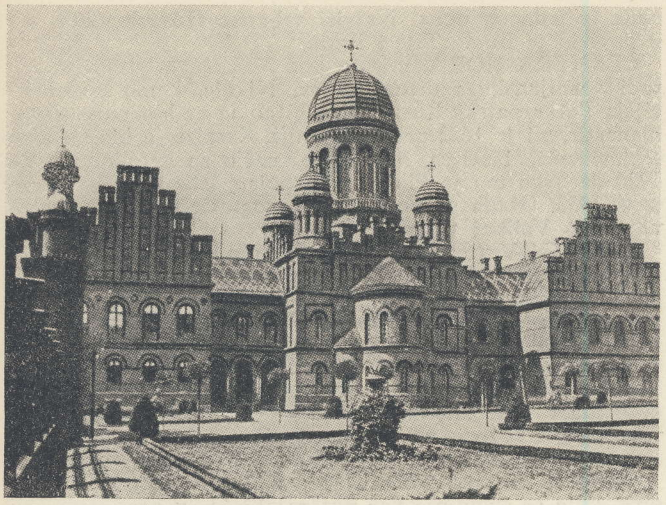
ČERNOMEN (danas Čirmen), selo na desnoj obali Marice sz od Drinopolja, znamenito zbog pobjede, koju su Turci ovdje izvojevali nad Srbima 26. IX. 1371.

U vrijeme raspada srpskoga carstva poslije 1355 Turci su s osvojenjem Drinopolja 1363 postali susjedi srpskih dinasta na jugu i zaprijetili državi despota Uglješe, gospodara Drame i Sera. Odlučivši, da ih potisne iz Evrope, Uglješa je sa znatnom vojskom uz pomoć brata, kralja Vukašina, i nekih dinasta provalio do Č-a. Premda se sultan tada nalazio u Maloj Aziji, a u Drinopolju bilo malo vojske. Evrenosbeg iznenadi pred zoru protivnika i odlučno ga razbije. Na bojištu su ostali među brojnim žrtvama Uglješa i Vukašin. Suvremeni monah Isaija bilježi, da je poslije bitke došlo do turskog pustošenja i strahovite gladi; politički najznatnija bila je posljedica, da su sve srpske države južno od Šar-planine izgubile nezavisnost i da su Turci naglo prodrli prema zapadu. »S bitkom na Marici počinje tursko gospodstvo nad južnim Slavenima« (Jireček), a već 1385 Turci su prvi put upali u Bosnu. Na papinskom dvoru u Avignonu, gdje su vijest o porazu primili tek u proljeće 1372, pravilno su ocijenili njegovo značenje, ali nastojanje Grgura IX., da stvori kršćansku koaliciju, nije imalo uspjeha. — Bojište kod Č-a ostalo je u sjećanju tamošnjeg pučanstva kao *Sirf-Sindidži* »srpska pogibija«.

LIT.: Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, III., Beograd 1905; S. Novaković, *Srbi i Turci XIV. i XV. veka*, Beograd 1893; J. Mišković, *Jedan prilošćić maričkom boju 25./26. septembra 1371 god.*, Glas 58, Beograd 1900. J. Š-k.

ČERNOV, Viktor Mihajlović, ✳ 1876, vođa ruske stranke socijalista-revolucionaraca, prozvanih prema kratici svog imena (S. R.) es-eri.

Boraveći od 1899 izvan Rusije izdavao je 1903/4 u Parizu list *Socijalist revoljucioner* i na osnovi negdašnjeg narodnjačkog učenja izgradio ideologiju svoje stranke. Poslije ožujske revolucije 1917 vraća se u Rusiju, gdje su eseri postali najmoćnija stranka. Premda je 1905 branio misao o revolucionarnoj ulozi seljaštva bez obzira na stupanj



ČERNOVICE, Pravoslavna metropolija

razvoja, koji je kapitalizam u Rusiji postigao, pridružio se 1917 menjševicima u potpuno pasivnom držanju prema revoluciji i postao ministar poljodjelstva u koalicionoj vladi s građanskom većinom. Kao »seljački ministar« uzalud je nastojao provesti umjerene zahtjeve svoje stranke u agrarnom pitanju prepuštajući njegovo konačno rješenje konstituanti; seljaci su uostalom i sami već počeli dijeliti plemićke zemlje. Kad su boljševici, pomognuti lijevim krilom esera, došli do vlasti, Č. je otišao u glavni vojni stan u Mohilev, a na početku 1918 bio izabran predsjednikom ustavotvorne skupštine, u kojoj je selo dalo pretežnu većinu desnim eserima. Kako su boljševici već prvoga dana skupštinu rastjerali, Č. je s pomoću čeških legija organizirao oružani otpor u Samari, ali je najzad potkraj 1918 napustio Rusiju. Osim ideoloških spisa Č. je objelodanio *Meine Schicksale in Sowjetrussland* (Berlin 1921) i *Zapiski socialista revoljucionera* (1922). J. Š-k.

ČERNOVICE (rum. Cernăuţi), glavni grad Bukovine na desnoj obali gornjeg Pruta. Grad se razvio na lakom prijelazu preko Pruta i na mjestu, gdje se od puta, koji vodi iz sjeverne Evrope na Crno more, odvaja ogranak za vlašku ravnicu, t. j. Bukurešt i dalje Carigrad. Od 1922 izravno je spojen željeznicom preko Karpata s Kološvarom. Čini se, da je grad postao već u 12 st., ali se prvi put spominje tek početkom 14. st. Č. često mijenjaju gospodare: u početku su pod poljskom vlašću, poslije pripadaju Moldavcima, ponovno Poljacima, pa Austriji, u prvom svjetskom ratu drže ih više puta Rusi, a poslije ovoga rata pripadoše Rumunjima. Kako leži na prometnoj raskrsnici, grad ima veliku vojničku važnost, zbog čega je često osvajan i svaki put teško stradao. Počeo se brže razvijati u 19. st., kad je postao upravno i prosvjetno središte Bukovine, a zbog prednosti položaja razvili su se trgovina i veleobrt (pivarstvo, preradba drva, tkalački veleobrt i dr.). Dok su Č. 1775 imale samo 2280 stan., 1880 imaju 45.600, 1919 g. 91.852, a 1930 već 112.427 stan. Sastav stanovništva je, kao što odgovara položaju i prirodi grada, veoma šaren. Najviše je bilo Židova, koji su imali u rukama gospodarski život, a za njima su dolazili Nijemci, Rumunji, Ukrajinci i Poljaci. Od 1875 Č. imaju sveučilište, sjedište katoličkog nadbiskupa i pravoslavnog vladike. Od građevinskih spomenika ističe se šarena i bogato ukrašena palača vladičanstva i pravoslavna crkva. Grad je dobro uređen, što odgovara njegovu bogatstvu, važnosti i napretku.

LIT.: J. Ionascu, *Populatia oraşului Cernăuţi*, Bul. statistic al României, Bukurešt 1929; R. Kaindl, *Geschichte von Czernovitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Černovice 1908. J. R-ć.

ČERNÝ, 1. Adolf, ✳ Hradec Králové 19. VIII. 1864, češki pjesnik i promicatelj slavenske uzajamnosti. Ispjevao je pod pseudonimom Jan Rokyta nekoliko zbiraka pjesama. Izašavši iz škole Jaroslava Vrchlickoga u svojem refleksivnom pjesništvu pjeva o idealnim ženama i čistoj ljubavi, o tihom bolu i o blagim utiscima s Jadrana. Oživljuje slike iz husitskog vremena (*Hus*, 1919) i slavi narodno oslobođenje. U češku književnost nije unio nešto novo i pjesnički snažno, ali ju je obogatio svojim prijevodima iz hrvatske (osobito Kranjčevića), poljske i lužičkosrpske književnosti. G. 1898 pokrenuo je časopis *Slovanský přehled*, koji je donosio informacije iz politike, kulture, povijesti i književnosti svih slavenskih naroda, a izlazio je do rata 1914. U tom časopisu surađivao je i Stjepan Radić. Poslije rata časopis je obnovljen pod drugim uredništvom, ali i dalje pod duhovnim vodstvom A. Černoga.

Č. je osobito s velikom ljubavlju pisao o Lužičkim Srbima (*Lužické obrázky*, 1890; *Různé listy o Lužici*, 1894; *Lužice a Lužičtí Srbové*, 1911, i dr.).

Pjesme Č-oga prevodili su na hrvatski J. Milaković, M. Kuntarić, R. Klaić i M. Fabkovićka u Pobratimu, Nadi, Smilju, Iz slavenskih lugova, a pisao je o njemu J. Milaković u Savremeniku 1912, 1915 i 1919, M. G. u Nastavnom Vjesniku 1925 i P. D. u Jug. Njivi 1924. Lj. J-e.

2. Josef, ✳ Vinary 4. V. 1863, češki pedagog. Zanimanjem pučki učitelj istaknuo se svojim odgojnim, prosvjetnim i političkim radom. U češku pedagogiju uveo je poglede Tolstoja i njemačkih socijalnih pedagoga zastupajući načela slobodne škole.

BIBL.: *Úkoly výchovy individuální a sociální*, 1897; *Rodina, škola a společnost*, 1897 i 1916; *Snahy a práce učitele*, 1904; *Svobodná, volná škola*, 1907. U.

3. Václav, ✳ 1905, češki suvremeni kritičar, docent za romanske književnosti na sveučilištu u Pragu. Učio je književnost u Švicarskoj, a uzorima su mu češki kritici V. Tille i F. Ks. Šalda. Napisao je studije: *Ideové kořeny současného umění* (1929), *Essai sur le titanisme dans la poésie romantique entre 1815—1850* (1935), *Karel Čapek* (1936), *Esej o baroku* (1937). U časopisu *Kritický měsíčník* (od 1938) iznosio je svoje estetsko-kritične nazore o umjetnosti pišući eseje, kritike i prikaze. Ide među prvake mlađe kritičke generacije. Lj. J-e.

ČERNYJ, Saša (A. M. Glikberg), ✳ 1880, † 1932, ruski pisac. Kao pjesnik on je lirski satiričar, u kojemu se židovska sentimentalnost sjedinila sa slavenskom rezignacijom. Kao pripovjedač prilično je surov, naklon groteski i karikiranju. Mnogo je i prekrasno pisao za djecu.

Od njegovih knjiga (1910—33) spomena su vrijedne: *Satiry, Satiry i lirika, Žažda, Neserjeznye razskazy, Soldatskija skazki, Živaja azbuka, Djetskij ostrov, Košačja sanatorija, Čudesnoje ljeto, Rumjanaja knižka.* N. F.

ČERNYŠEV, ruska grofovska i kneževska (od 1841) porodica poljskog podrijetla, iz koje su potekli neki znatniji vojskovođe. — **1. Aleksandr Ivanovič Č.**, ✳ 10. I. 1786, † Castellammare 20. VI. 1857, odlikovao se u oslobodilačkim ratovima protiv Napoleona 1812—14. G. 1813 zauzeo je Berlin i razbio generala Moranda kod Lüneburga, a osvojivši Kassel učinio kraj westfalskom kraljevstvu kralja Jérômea. Od 1828—52 bio je ministar vojske, 1848 predsjednik ministarskog vijeća. — **2. Grigorij Petrovič Č.** (1672—1745) borio se kao general Petra Velikoga s uspjehom protiv Šveda i 1730 postao vrhovni zapovjednik ruske vojske. — **3. Zahar Grigorjevič Č.** (1722—84), sin Grigorijev, istakao se u 7-godišnjem ratu, osobito u bitki s Fridrikom II. pruskim kod Zorndorfa 1758, a zajedno s austrijskom vojskom zaposio je 1760 privremeno Berlin. Kad je 1762 novi car Petar III. raskinuo savez s Marijom Terezijom i pristao uz Fridrika, pomagao je kralja. Premda je poslije Pavlova umorstva primio od carice Katarine II. nalog, da se vrati, omogućio je još Fridriku pobjedu kod Burkersdorfa (1762).

ČERNYŠEVSKIJ, Nikolaj Gavrilovič, ✳ Saratov 24. VII. 1828, † Saratov 29. X. 1889, ruski kritičar. Bio je srednjoškolski profesor i spremao se za naučnu karijeru, ali prisiljen tadašnjim prilikama u Rusiji morao se baviti samo književnim radom. Surađivao je u dnevniku *Peterburgskija Vjedomosti* (1853) i u revija-ma *Otečestvennyja Zapiski* (1853) i *Sovremennik* (1854—1863). Naročito je važan i obilan njegov rad u Sovremenniku, kojemu je bio urednik glasoviti pjesnik N. A. Nekrasov. Č. je pisao o stvarima iz najrazličitijih područja i pokazivao jednako zanimanje za pitanja književnosti, umjetnosti, nauke, društvenosti, politike. Živio je i radio u veoma zanimljivo i važno doba ruske povijesti: na Zapadu se javljaju znaci nezadovoljstva, a u Rusiji je gospodarila mračna reakcija, koja je gušila svaku slobodu. Bio je idol naprednih krugova ruskoga društva, koje je s osobitom sklonošću pratilo nje-



NIKOLAJ ČERNYŠEVSKIJ



RANJENI CRNOGORAC
Zagreb, Strossmayerova galerija

PRILOG U BAKROTISKU 20





Gore: MOSTAR; *dolje:* BOSNA GODINE 1877, Amsterdam, Gradski muzej

gov rad, dok je vlada u njemu vidjela opasna buntovnika te ga kroz niz godina zadržavala najprije u Petropavlovskoj tvrđavi u Petrogradu, a zatim u Sibiru. Značenje Č. za razvitak ruske društvene misli i ruske kritike vrlo je veliko: kao mislilac Č. je bio pod utjecajem Hegela i Feuerbacha i zastupnik je utilitarističke etike i utopističkog socijalizma. Marx ga je cijenio i nazivao »velikim ruskim ekonomistom«. Bio je protivnik »čiste« umjetnosti, tražeći, da ona služi t. zv. društvovnoj pravdi. Č. je kritičar-publicist socijalno-etičkog pravca. Od svakoga umjetničkog djela tražio je prije svega društvenu vrijednost, a tek zatim estetske odlike. Kao kritičar posjedovao je veliku pronicavost i finu intuiciju. Od kritičkih njegovih djela navodimo: *Estetski odnosi umjetnosti spram stvarnosti; Antropološko načelo u filozofiji; Eseji Gogoljeva doba ruske književnosti;* od romana: *Što da radimo?* (Čto djelatj); *Prolog; Prolog prologu.* Unatoč slabim čisto umjetničkim vrlinama ovi su romani imali uspjeha ne samo u Rusiji nego i u inozemstvu. Roman *Čto djelatj?* preveden je na hrvatski jezik pod naslovom *Što da se radi? Pripovijest o novim ljudima,* Zagreb 1921. Č. je mnogo i prevodio.

BIBL.: Sabrana djela izdana su u 4 i 12 sv., Petrograd 1890 i 1906.
LIT.: G. V. Plehanov, *N. G. Černyševskij,* Petrograd 1909. N. F.

ČERNJAJEV, Mihajlo Grigorjević, ✻ 1828, † 16. VIII. 1898, ruski general i panslavist. Ističe se kod obrane Sevastopola 1855, a 1865 osvaja Taškent. Kao panslavist odriče se 1875 službe i izdaje časopis Russkij mir. Prije rata s Turcima 1876 odlazi u Srbiju, zapovijeda u ratu srpskom vojskom na Moravi, a naskoro postaje zapovjednik čitave srpske vojske. Poduzima neozbiljan pokušaj, da kneza Milana proglasi kraljem. Poslije poraza kod Aleksinca vraća se u Rusiju, gdje zauzima visoke položaje u vojsci. Zbog napadaja na rusku politiku u Aziji potpuno se povukao 1886. J. D. M.

ČERNJAVSKIJ, Mikola, ✻ Katerinoslavščina 1867, ukrajinski književnik. Sin svećenika, učiteljuje u rodnom kraju, zatim prelazi u službu u černihovsku pokrajinu. Toplom nježnošću i lirikom stoji najbliže Mihajlu Kocjubinskomu. Poslije zbirki *Pisnji kohanja* (1896) i *Donecki soneti* (1898) objavljuje djela u različitim književnim nakladama, a izdaje također zbornik *Zori* (1903).

Nastoji uvjeriti čitaoce, kako je najbolje opraštati svaku nepravednost i platiti ljudima dug praštanjem. Svježim bojama slikovito oživljava stepsku prirodu (na pr. *Stepovi ohnji, Pislja buri, Son, Speka, Silska osin, Silskij večir, U oseni, Žuravlji, Ribaljki* i dr.), te ga zbog toga zovu i pjesnikom stepe. Izrazito lirsko čuvstvo javlja se u njegovim pripovijetkama kao i u ostaloj prozi. Najvrednija su mu djela pjesnička proza *Hljib naš nasušniji.*

BIBL.: *Pisnji kohanja* (1896), *Donecki soneti* (1898), *Zori* (1903), *Z rosputiv žitja* (1903), *Vae victis* (1905), *Vesnjana povid* (1906), *Bohovi nevidomomu* (1913).
LIT.: N. S., *Pojezija M. Černjavskaho,* Kijevskaja Starina, 1904; I. M. Jevšan, *M. Černjavskij, »Pid praporom mistectva«,* Kijev 1910; A. Barvinskij, *Istorija ukrajinskoj literaturi,* Lavov 1921, II. dio. S. G-ć.

ČEROKI (Cherokee), ogranak Irokeza (v.).

ČERTKOV, 1. Aleksandr Dmitrijević, ✻ 1791, † 1858, ruski arheolog. Stupivši 1809 u vojničku službu sudjelovao je u ratu s Napoleonom 1812, a s 31 godinom umirovljen je kao pukovnik. Otad se sasvim posvetio znanstvenom radu. Najznatnije mu je djelo *Opisanije drevnih russkih monet* (Moskva 1834, prilozi 1837—42).

2. Vladimir Grigorjević, ✻ 1853, † 1936, ruski književnik, odani prijatelj i najuplivniji savjetnik Lava Tolstoja; prvi tolstojevac; aristokrat, ostavio je službu u carskoj gardi, da bi mogao slijediti i širiti Tolstojev nauk; on je jedan od osnivača u Moskvi tolstojevskog izdavačkog poduzeća »Posrednik«. Odvraćao je Tolstoja od čiste umjetnosti. Prekrasno je u Moskvi uredio posljednje jubilarno izdanje Tolstojevih djela u 100 svezaka.

LIT.: N. Fedorov, *Odani prijatelj Tolstojev* (Jut. list 29. XI. 1936).

ČERVÍNKOVÁ-RIEGROVÁ, Marie, ✻ 1854, † 1895, češka književnica. Pisala je rasprave o češkom racionalističkom filozofu i matematičaru Bernardu Bolzanu (»Osvěta« 1881), izdavala *Vlastní životopis Fr. Palackého* (»Osvěta« 1885) i *Vzpomínky z mladých let* od Fr. Riegra (»Osvěta« 1903). Ispjevala je operne tekstove (na pr. za A. Dvořáka: *Dimitrij, Jakobín*) i prevodila libreta *(Evžen Oněgin).* Lj. J-e.

ČERVONEC (od červonnyj »crven«), u Rusiji, počevši od 18. st., ime za inozemne zlatne novce, osobito za holandske dukate. Od vremena carice Ane (1730—40) pa do 1867 kovala je državna vlast u Rusiji u velikim količinama imitacije holandskih dukata. Ti č. su se tek u neznatnim pojedinostima crteža razlikovali od originala. Č., koji su kovani između 1849 i 1867, nose redovito kao datum kovanja godinu 1849. Rusija je obustavila to kovanje tek na protest holandske vlade 1868. Komadi od 3 rublja, kovani 1868—85, zamijenili su holandske dukate i nazivali su in također č. Ruskim č. zvali su se i komadi novca od 3 rublja, kovani 1834—41 u Petrogradu i Varšavi za rusku Poljsku. — Č. je i 1922 od sovjetske vlade izdana banknota od 10 zlatnih rubalja i zlatnik od 8,6 g, kovan 1923, s državnim grbom na aversu i sa sijačem, suncem na izlazu i tvorničkom zgradom na reversu. I. R-o.

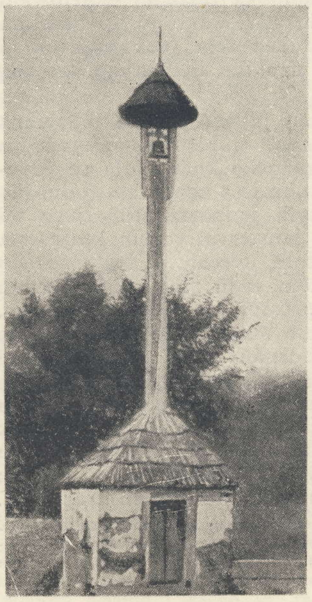
ČESI.

SADRŽAJ: Ime, 233; Broj, 233; Etnografija, 233; Zemlja, 239; Jezik, 246; Književnost, 249; Filozofija, 256; Glazba, 257; Likovne umjetnosti i graditeljstvo, 259; Školstvo, 264; Novinstvo, 264; Povijest, 265.

Ime. Imenu Čeh (sg. *Čech,* pl. *Češi, Čechové*) kuša se objasniti postanje na različne načine, od J. Dobrovskoga do najnovijih vremena. Osim starijih pokušaja, filološki slabijih, vrijedi zabilježiti novije: da je to skraćeni lik od imena kao što su Čestislav, Česlav, Česta (po Prusíku, Slavíku, Jagiću — slično kao u drugim nekim takvim slučajevima), ili da je neobično skraćena izvedenica od *člověk* (po Hošeku, pa bi Česi značilo »ljudi« kao u mnogo drugih takvih istih imena naroda), napokon da je ime kavkaskoga podrijetla (lezgijski *čih* znači »čovjek«; među Čerkesima ima pleme *Dzih,* kome vjerojatno odgovara u starih izvora grč. Zinhoi pa lat. Cissi i slič.; tako po N. Županiću i drugim nekima, koji i korijen Pračeha traže među kavkaskim plemenima, kao i za neke druge slavenske narode). Ne može se reći, da bi ikoje od dosad pokušanih rješenja ovoga pitanja moglo posve zadovoljiti.

Broj. Čeha ima danas u svemu oko 8 milijuna. Točan se broj ne može utvrditi u prvom redu radi toga, jer ih ima razasutih u manjim i većim grupama na sve strane svijeta, pa su tu statistički podatci često nepouzdani ili nepristupni. Osim toga je i nejasno njihovo brojenje u nekim brojidbama (pa ih na pr. u Beču nije jasan broj, računa se pače na oko ½ milijuna; u drugu ruku u novije su vrijeme često brojeni zajedno sa Slovacima kao Čehoslovaci, pa je razlikovanje nemoguće). Koliko ima pouzdanijih brojitaba, bilo ih je: u Čehoslovačkoj republici (1930) 7,300.000 (od toga 4,700.000 u Češkoj 2,600.000 u Moravskoj i Šleskoj), na području Nezavisne Države Hrvatske oko 50.000, u USA (1931) oko 650.000. Znatan broj Čeha živi i u Poljskoj i Sovjetskoj Uniji.

Etnografija. Unutar cjeline češkoga naroda razabira se nekoliko pokrajinskih, donekle diferenciranih grupa. Č. u užem smislu, t. j. oni u samoj užoj Češkoj (bez Moravske), broje među sobom na jugozapadu razmjerno najbolje etnografski održane *Chode* (u kraju Chodsko oko Domažlica), koji su donekle održali do naših dana i svoju nošnju; a i cijeli južni pojas Češke većma se etnografski ističe, napose na *JI* Blata s *Blaťáci-ma* (među Soběslavom i Třeboňom). Moravci su još većma diferencirani: glavni su i etnografski dosta izrazit skup u srednjoj Moravskoj (Hana) *Hanáci,* širokogrudniji, veseliji, flegmatičniji od ostalih Moravaca i Čeha (dijele se u crvene i žute, prema boji hlača), osim njih niz manjih skupova: *Horáci, Blaťáci, Baňáci, Zabečáci, Moravčíci.* Na *SI* Moravske, u području, zvanu Lašsko (oko Opave sve do u Těšín), ima skup, sastavljen od manjih grupica, kao što su *Dulané, Horalé, Valaši* i dr., nazvan skupnim imenom *Lachy,* kojima govor pokazuje prijelaz prema poljskim dijalektima Šleske. Njima na *J* smješteni su u području oko Vsetína etnografski i dijalektički dobro održani *Valaši* (veća grupa nego malo prije spomenuti), koji su dobili svoje ime po



»ZVONIČKA« U BOHUSLAVICAMA



BOJADISAN ULAZ SELJAČKE KUĆE U TVRDOVICAMA

stočarima »Vlasima« (rumunjskoga podrijetla), koji su svojim planinskim putevima (valjda od 12. st. ili još kasnije) zašli ovamo, tu se staložili i svojom konzervativnošću dali poseban pečat narodnom životu i kulturi ove zanimljive miješane grupe, to lakše, što su tu starosjedioci do dolaska Valacha bili zapravo ogranak jednako konzervativnih Slovaka. *Jl* Moravske (Moravské Slovensko) zauzima također svojevrstan ogranak Slovaka. Oni su prelazna grupa između Čeha-Moravaca i pravih Slovaka, a etnografski se više prislanjaju uz Slovake. Uopće je za ove istočne i južne skupove u Moravskoj gotovo jednako opravdano vrstati ih čisto etnografski među Čehe kao i među Slovake, što u ovom etnografskom pregledu treba imati stalno pred očima.

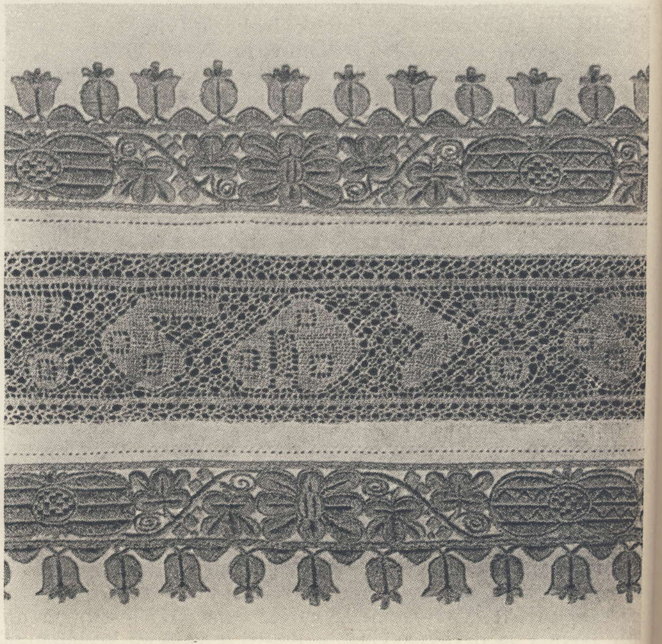
Češko se selo razvijalo od davnine razmjerno mirno, napose, otkad se uglavnom završilo useljavanje stranih elemenata u neke prvobitno češke krajeve (na pr. u Moravskoj njemačkoga, na Valašsku i Lašsku nešto rumunjskoga, na jugu u Moravskoj nešto hrvatskoga → Hrvati). Stoga se i lik naselja manje više organski lagano razvijao, što se može iz mnogo primjera pratiti historijski daleko u prošlost, i utvrditi nekoliko osnovnih današnjih oblika: ulična sela, s kućama dosta gusto poredanim u jednoj glavnoj, dužoj ulici (s čelima pri ulici) i s po kojom sporednom ulicom, tako po nizinskim krajevima; rastepena sela, gdje svaki dom ili manji skupovi domova različno orijentirani čine manje više samostalan dio sela, kako je po brdskim krajevima; i vrlo značajna kružna sela (»okrouhlice«) s kućama, poredanima uglavnom naokolo središnjega seoskog prostora.

Češka seljačka kuća uglavnom je već znatno dotjerana i kroz dugu prošlost modificirana; u bitnom se vrsta u krug srednjoevropske, t. zv. franačke kuće, koja se prvobitno sastoji od sobe s peći i kuhinje s ognjištem (odnosno još jedne sobe, komore). Takvih jednostavnijih kuća od dva ili tri prostora ima još u konzervativnijim krajevima na istoku. Inače je broj prostora uvećan, a često se (po stranim uzorima) nižu u jednom redu pod istim krovom dalje i različni gospodarski prostori (smočnica, komore, staje i t. d.). Ipak, osim većine zidanica ima po cijelom prelaznom češko-slovačkom području još i brvnara, pa i katnica s trijemovima, a napose nađe se još dosta seljačkih kuća, uredno slamom pokrivenih. Kao značajka starijih seljačkih kuća može se zabilježiti malen (sveden) pristrešak povrh zabata, zatim često arhitektonski lijepo izveden ulaz u kuću *(»žebračka«, župro)*, a mnogo puta i sasvim osebujno oslikan u više boja u južnomoravskim krajevima.

U opremi doma i pokućstva lako se razabira, kako su kroz prošlost usvajana brojna kulturna dobra srednjoevropske građanske (i poluseljačke) civilizacije, pa su se dijelom do najnovijih vremena održala konzervativnošću, koja je u nekim smjerovima osobito vidna značajka duha češkoga sela. To vrijedi na pr. za oblike i opremu postelja, ormara, ladica, koljevaka i t. d., gdje ima mnogo zaostataka starijih građanskih stilova, u prvom redu baroka; a to vrijedi i za njihov ukras: raznobojno bilje (s petnjacima), cvjetove i listove, ptičice, a samo malo strožih geometrijskih šara, sve redovno dosta šareno izvedeno (no ne s toliko živih boja, kao u Slovaka); dalje za tokarene ukrasne dijelove kućne opreme, stolice s različno oblikovanim naslonima s izrezima (srcastim, dobro poznatoga tipa cijele srednje Evrope sve do u sjevernu Hrvatsku). Sklonost bojadisanim šarenim ukrasima izražava se (osim spomenutih šaranih *župra)* i na različnim dijelovima unutrašnjosti doma, pa se čak na pr. u južnoj Moravskoj može naći uredna i čista mala kuhinja, sva bojadisana motivima u živim šarama (bez šablona, po vlastitim kompozicijama i ukusu ondješnjih seljakinja, kojih je to vlastiti posao).

Koliko se god gospodarstvo Čeha seljaka u svim češkim zemljama utjecajem gospodarski školovanih ljudi, škole, promičbe i t. d. dotjeralo i daleko odmaklo od priprostih tradicija staročeškoga doba, ipak se može štošta u tom smjeru zabilježiti ili iz različnih data rekonstruirati kao etnografska starina, u pravom smislu prvobitno češka (odnosno opća slavenska). Tako su Č. u starija vremena poznavali nekoliko suvrstica jednostavnih oraćih sprava (ralo — *hák*, osobito u brdskim krajevima, a osim toga i drveni *pluh);* mlaćenje žita mlatovima bilo je, a i do danas je dosta održano, osobito u svezi s potrebom pokrivanja nekad mnogobrojnih slamnih krovova; kultura i obradba bilja za predivo isto je tako u čeških seljaka do danas intenzivna, s mnogim prastarim tradicijama u preradbi i u pomagalima za obradbu lana, uglavnom onako, kako je i kod nas, ali ipak ima i tu po koja značajna mlađa promjena (od kojih se, kao primjer za mijenjanje komponenata češkoga narodnog života i kulture uopće, može zabilježiti brojenje prediva, odnosno osnove, sistemom četrdesetinskim, kako je po nekim srednjoevropskim zemljama, mjesto starijega napuštenog sistema slavenskoga šezdesetinskoga). Seljačko stočarstvo pokazuje značajnije etnografske starine u istočnim krajevima (Valašsko, Lašsko), gdje su u gorskim krajevima u spomenutoj slovačko-rumunjskoj podlozi bile pogodnije prilike za to, napose za jače zastupano ovčarstvo. S tim u vezi iskaču jače i neke druge etnografske značajke tih krajeva: uloga pastira, osobine pastirskoga života i običaja, umjetničke tvorbe i dr. Ipak treba zabilježiti, da su održanju, pače i ojačanju toga stočarstva i pastirstva ovih dijelova Moravske vrlo mnogo pridonijeli onamo pridošli doseljenici, prvobitno »Vlasi« (Rumunji), kao i blizina gorskih krajeva slovačkih i karpatoruskih s razvitim upravo tim tipom seljačkoga gospodarstva. I u seljačkom pčelarenju nalazi se dosta još održane starine, na pr. košnice od izdubene klade, na prednjoj strani rado ukrašene slikarijama ili plastički.

Seljačko je rukotvorstvo u Čeha većim dijelom u rukama seljaka-obrtnika, i tek prema *I* i *Jl* to se stanje mijenja znatnije u korist individualnoga rukotvorstva pojedinaca seljaka (drveni radovi, tkanje, vezenje).



VEZIVO I ČIPKA S PLAHTE »KOUTNICE«,
Luhačovské Zálesí

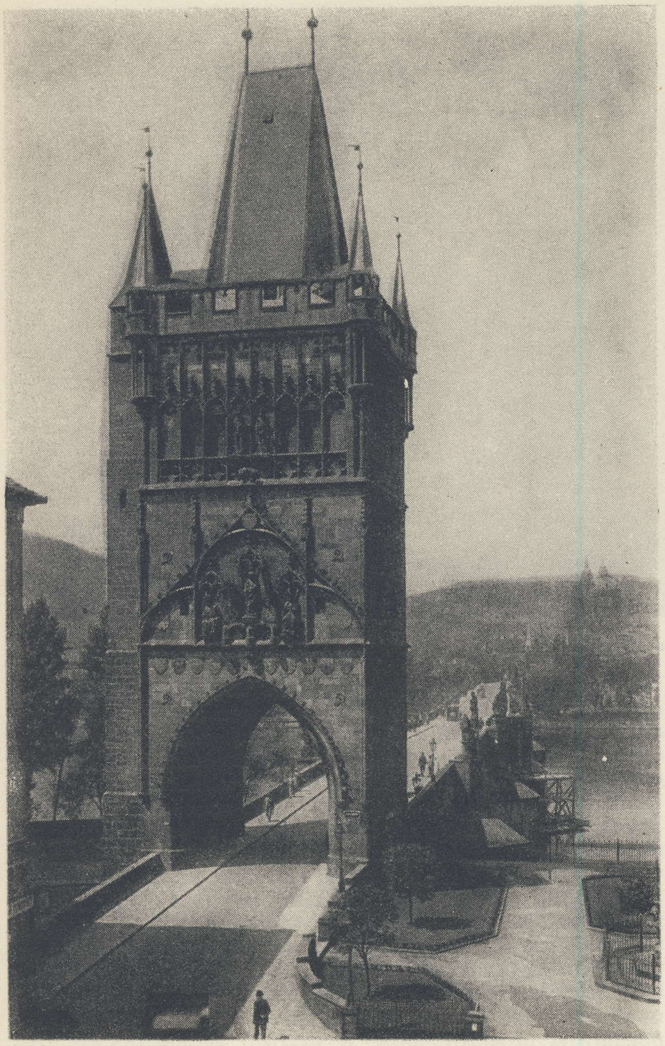


PRAG, Malá Strana s Hradčanima

Narodno je lončarstvo osobito razvijeno i u tehničkom i u dekorativnom pogledu kao i u raznolikosti vrsta proizvoda. Osim jednostavnijih sudova za svakodnevnu porabu, malo ukrašenih i prostije izrađenih, na kojima ima bez sumnje tradicija velike starine, koje su se kroz prošlost malo mijenjale, može se inače dobro pratiti razvoj češkoga narodnog lončarskog rukotvorstva kroz prošla stoljeća, i to dijelom samostalan razvoj, dijelom pod različitim gradskim i susjednim stranim utjecajima (na pr. iz Bavarske, Šleske i dr.), koliko u stilu, tehnici rada, pečenja, stakljenja i bojadisanja, toliko i u oblicima posuđa i motivima ukrasa. Sve je to keramika pravih lončara obrtnika, koji rade na dotjeranom nožnom kolu, solidno stakle robu i peku je u dosta savršenim lončarskim pećima (s »muflom«); roba je redovno bojena i ostakljena, ukras, osim malo geometrijskih šara, pretežno biljni i figuralni. A velik dio te proizvodnje i jest namijenjen upravo ukrasu u kući: šareni tanjuri, zdjele i osobito peharčići (majolike), najčešće s osnovnom bojom bijelom, nekada mnogo više duboko plavom, pa zelenom, s ukrasom u bojama ili utisnutim, odnosno plastičnim, većinom biljnim, ali i sa zvjezdicama, pticama, jelenima i drugim (među stilski osebujnom keramikom ističe se napose ona iz Vyškova, Berouna, Ždanica, Telča i drugih centara kao i »habansko« lončarstvo po majstorima Habanima, uneseno ovamo u 16. st. iz Italije). Jednostavniji su proizvodi na pr. malo upotrebljavani smeđe cakljeni vrčevi od kamenštine (*kameňáky* ili *buncláky*).

Nošnje su češke dobrim dijelom danas izgubljene ili su samo održane reducirane (t. j. tek po koji dio negdašnje potpune nošnje održan, ili pak u cjelini, ali samo kao svečane). Za muškaračku starinsku nošnju svuda su značajne hlače od bijela, modra, mrka pa i crvena sukna, koje usko priliježu uz noge, a utiču se u čižme, s ukrasom redovno od gajtana; kao gornja odjeća služili su mnogo dugi kožusi s apliciranim kožnim ukrasom i prostrane kabanice od (žućkasto-bijela) sukna, klobuci nekada sa širokim obodom, a kao obuća osim cipela većinom čižme. Za žensku su nošnju općenito značajne dosta široke nabrane suknje, u pojedinim krajevima vrlo različne po boji i ornamentu (od kupovne tkanine), redovno manje više kratke; košulje, jedne s dugim užim rukavima, druge s kratkima do lakta ili malo preko njega, tu stegnutima i iznad toga raširenima (i plisiranima); preko košulje prslučak (*živůtek, lajbl*), često vrlo malen ili vrsta korseta (*šněrovačka);* pojas je ženski gdjegdje vrlo širok (tako oko Litomyšla), zaslon (*zástěra)* redovno vezen (oko Kyjova značajno modar); na glavi različnih oblika kapice (*čepec*), srodne našima, preko glave marame (*plena, šátek*), jedne i druge redovno vezene, ukrašene šupljikom, osobito u novijim vremenima, zatim čipkama i drugim ukrasom (zrncima, srmom); među maramama su često raskošno ukrašene *úvodnice*, veliki rupci na plećima žena, kad se uvode u crkvu iza poroda (a nosile su ih i na samoj svadbi, često kao jedan od najljepših dijelova opreme); i pojasi su ženski vrlo često ukusni seoski obrtnički radovi (*tkanice, pletenice);* obuća su ženska ili čižme ili različni oblici cipela s raznobojnim čarapama. Svuda, gdje se održavala narodna nošnja, bile su vidne razlike u nošnji među mladeži, udatima, odnosno oženjenima, te među starim ljudima. Dok su kod ovih posljednjih ukrasi malobrojniji i boje čednije, a čitav lik nošnje jednoličniji, nošnje mlađih ljudi isticale su se u Čeha kao i u nekih susjednih naroda šarenilom boja pojedinih sastavina (na pr. crne čižme, tamno plave uske hlače, bijela košulja, crn klobuk sa šarenim vrpcama ili perom). — Za češke narodne nošnje uzete u cjelini, koliko su uopće održane, odnosno poznate iz prošlosti, može se utvrditi veoma mnogo utjecaja starijih i novijih građanskih nošnja, koje su ih konačno većinom i istisle, zatim nešto sastavina, usvojenih od susjednih naroda; no ipak se može utvrditi uza sve to i nešto prvobitne starine, baštine iz doba slavenske zajednice. Takvo je u prvobitnom obliku žensko *oplecko, opleči* ili *rukávce* (srodno našim oplećima), vjerojatno i jednostavna ženska košulja (*rubáš*), ovješena s jednim ili sa dva traka preko ramena, bez rukava, pa i nekadašnja prostija obuća u istočnim konzervativnijim krajevima, slična našim opancima (*krpce*), po svoj prilici i uske duge suknene hlače te druge neke pojedinosti. U vezi s nošnjom i opremom ističe se kao značajka muškarca gotovo svuda brijanje brade i brkova, a među nakitom primjećuje se svuda u Čeha sklonost šarenim (brokatnim) trakovima na različnim odjevnim dijelovima (šeširu, kapicama, prslucima i dr.), a u momaka pijetlovo (ili ždralovo ili nojevo) pero za šeširom (*kosírek*) kao znak punoga momaštva.

O češkoj narodnoj likovnoj umjetnosti vrijedi gotovo isto, što je rečeno o opremi i uređaju doma, o nošnjama i nekim običajima: ona kao cjelina proističe iz slijevanja već oslabljene struje davnih baštinjenih predanja slavenskih (odnosno pračeških), zatim mlađe srednjoevropske malograđanske struje različnih stilova i napokon vrutka samobitnih tvorba i modifikacija mnogočega od starije baštine. Po količini, etnografskoj osebujnosti, a i skladnosti starih (»primitivnijih«) dekorativnih tradicija ne može se mjeriti na pr. sa susjednom slovačkom, ali je ipak veoma često tehnički na znatnoj visini; srdačna ljubav i pijetet prema čitavoj, pa i izobičajenoj baštini svoje narodne umjetnosti u Čeha su primjerni, a to je i razlog, da se iz prošlosti sačuvalo mnogo dragocjenih, pa i vrlo starih primjeraka (na pr. lončarskih proizvoda, datiranih iz konca 17. st.). Još se razmjerno najviše starine, na pr. geometrijske ornamentike, nalazi u drvorezbarstvu (preslice, prakljače i dr.), zatim na pisanicama (koje imaju štošta



PRAG, Toranj na Staroměstskom mostu

zajedničko sa slovačkima pa poljskima i ostalim slavenskima, u prvom redu ukusne južnomoravske, na pr. čuvene oko Uherskoga Hradišta), a nešto od toga i među vezenim i tkanim ukrasima. Ostalo blago likovne umjetnosti pritjecalo je u mlađim vremenima iz različnih izvora, i to gotovo preko mjere i često stereotipno biljni motivi (grančice, cvijeće, kitice, osobito često »životno stablo«, neki plodovi, na pr. granatna jabuka i t. d.), nešto manje, ali još uvijek često, figuralni životinjski (osobito pijetao i druge ptice, jelen i dr.) pa i neki drugi likovi (srce i dr.). Tako je to i kod čipaka *(krajka)* i pletenih trakova, šarenih ukrasa od aplicirane kože na kožusima, kod originalno bojenih ornamenata ukrašenih zidova seljačkih kuća u unutrašnjosti i napolju; tako je i u plastičkom rezbarenom ukrasu različnih drvenih predmeta (drvena glačala za tekstilija — *mandlovací prkno*, prakljače — *píst* i dr.), na pokućstvu, gdje se i tokarska vještina nastoji umjetnički iskoristiti, dalje kod lončarskih proizvoda (na vrčićima — *džbánek*, zdjelama — *mísa*, tanjurima — *talíř*, petnjacima — *kachle* i dr.), a da se i ne govori o vezivu *(výšivka)*, pa i tkanom ukrasu. Stil i kompozicija pokazuju na izvore počevši u najmanju ruku od renesanse dalje, dok nije barok ostavio svoj najjači i najobilniji pečat na različnim proizvodima češke seljačke umjetnosti, gdje je on poseljačen donekle još i danas održan. Otuda dijelom i potječe sklonost živom šarenilu boja, ali je pri tome bez sumnje bila još odlučnija i blizina srodnika, odnosno susjeda s još većom sklonošću šarenilu boja (Slovaka, Madžara). Značajno je za Mor. Slovensko više geometrijske ornamentike, a u pogledu boja značajna su veziva u crnoj i žutoj (*Jl* prema Slovačkoj) pa bijeloj i crnoj boji (oko Lanžhota, Kyjova).

Narodno je pjesništvo veoma obilno i razgranjeno u svim vrstama izuzevši epsko, kojega u pravom smislu nema. Osobito je obilno ljubavno, nešto i baladno, a značajna sklonost šaljivom i prigodičnom dolazi u mnogo prilika do izražaja (tako u mnoštvu *písniček* u vezi s lokalnim prilikama i događajima); mnogovrsno je i nabožno pjesništvo, predajom prenošeno osobito od starica i staraca, ali negda i preko veoma omiljelih rukopisnih pjesmarica, koje su uopće bile dosta pisane, često i različno ukrašene. Među tim pjesništvom, gdje su neprestano jedne pjesme padale u zaborav, a nove nastajale, ipak je zaostalo i nešto starih ostataka, kao što je na pr. utvrđeno za (svadbenu) popijevku chodsku »Chmelíčku, chmeli, chmeli zelený, bez tebe, chmelíčku, pivečka není,« koja je jedna od najstarijih utvrđenih čeških narodnih popijevaka (vjerojatno iz 11. st.) Na češku je narodnu pjesmu kroz duga stoljeća bilo i različnih vanjskih utjecaja u stilu, stihu, frazeologiji i motivima (a naročito mnogo utjecaja malograđanske poezije, često posredstvom stihotvorstva učitelja i sl.; k tome treba pribrojiti i utjecaje narodne pjesme susjednih Nijemaca, Slovaka, a u južnim krajevima Moravske, gdje je bilo hrvatskih doseljenika, usvojeno je i nešto od njihovih donesenih hrvatskih pjesama). Međutim sve do naših dana veoma je živa i posve samobitna tvornost češkoga, napose moravskoga elementa, u prvom redu u ljubavnom i prigodičnom pjesništvu. — Poslovično narodno češko blago također je vrlo obilno; postanje mnogim poslovicama seže mnogo stoljeća unatrag (najstariji je izvor za češke poslovice, a i zagonetke, pisac Claretus de Solentia iz sredine 14. st.), pače nekima od njih zacijelo sve do doba slavenske zajednice, koje su jednake ili vrlo slične poslovicama nekih drugih slavenskih naroda. — Pripovjedno blago dosta je šaroliko i zamršeno u pogledu pripovjednih motiva. Utjecaji literature iz prošlih stoljeća, nabožne i svjetovne, kao i susjednih naroda, bilježe se jednako kao i obogaćivanje prijenosom motiva često iz izvora u dalekih naroda i različnim posredstvima; uz to treba zabilježiti neke prastare motive i druge osobine u stilu i pripovjedačkoj tehnici čeških narodnih pripovijedaka, koje su, zacijelo, dijelom još baština iz slavenske zajednice. Po većini sadržaja, duha i svijeta fantazije prislanja se češka narodna pripovijetka u prvom redu uz srednjoevropsko pripovjedno blago i po tome se dosta razlikuje na pr. od većega dijela hrvatskoga pripovjednog pjesništva.

Za isto tako golemo mnoštvo čeških narodnih melodija kao što je mnoštvo pjesama (tekstova) vrijedi, uz potrebnu zamjenu, gotovo sve, što je rečeno za pjesmu, osobito za veliku melodičku sposobnost stvaranja češkoga sela, koja stalno tvori mnoštvo novih melodija ili bar novih varijanata namjesto starih, koje padaju u zaborav. Kao prosječne značajke mogu im se sasvim općenito dati: ponajviše jasan (pravilan) ritmički sastav i oblik, suvremeni dur i mol (a uz njih, rjeđe, koji srednjovječno-antikni tonus), često sklonost većim intervalima i rastavljenim sazvucima u melodičkoj građi (čim su dane uglavnom i krupnije razlike prema narodnoj glazbi na pr. većega dijela južnih Slavena). Svircima služe, odnosno služile su u Čeha frule i labijalne svirale, redovno tokarski radovi, zatim pastirski rogovi od roga ili lima, dalje violine (i bas), uz koje se često pridružuju još i klarineti, pa je ovakav skup bio redovno glazbena pratnja pri narodnim običajima i zabavama. Prvo mjesto među glazbalima negda su imale *dudy* (slične u bitnom našim dudama), kako potvrđuju spomeni o ulozi duda u narodnom životu i zabavi Čeha u prošlosti; ukrašene su bile redovno raznovrsnim rezbarenim i kovnim ukrasom, s velikim rožanim lijevcima, a na prebiraljci i s kozjom glavicom; rado su se kombinirale i s drugim gore navedenim instrumentima. Sasvim je izašla iz upotrebe *niněra* s nizom struna i tipkama, a *cymbál* (osobito na Moravskom Slovensku) se više udruživao s drugim instrumentima i tako nešto dulje održao.

Od godišnjih običaja ističu se neki svojom osebujnošću, osobito o Duhovima *jízda králů, hra na krále* (mlađi ljudi, gdjegdje u ženskoj opremi, na konjima, sa sabljama, u povorci obilaze vodeći odabranoga mladića kao kralja od kuće do kuće), odnosno *královničky* (djevojke vode odabranu *královnu* selom plešući naročite plesove), zatim također o Duhovima djevojački običaj obrednog čišćenja zdenaca, pri čemu su ih kitile vijencima; o Pokladama u jednu ruku ophodi mladića, da sabiru slaninu (Mor. Slo-



PRAG, Mostovi na Vltavi

vensko), s ražnjem, katkada i s drvenim mačevima, s kojima su znali plesati naročit ples, a u drugu ruku iznošenje iz sela i potapanje ili spaljivanje figure, načinjene od slame, dronjaka i dr., a ta je često puna nanizanih ljusaka jaja *(čaramura)*, koji običaj *(vynášení smrti, smrt /h/olky, mařeny* i sl.) predstavlja vrstu analogičko-magičkoga uništenja mrske zime, odnosno njezine srodnice smrti (običaj vjerojatno vrlo davan u Čeha); dalje u isto pokladno doba ili poslije (na Cvjetnicu) običaj u nekim češkim krajevima, da se unosi u selo »ljeto« u obliku vršike stabalca s različnim privjescima, ili pače, da predstavnik »ljeta« bude osobito opremljena djevojčica (redovno odmah poslije iznošenja zime-smrti). Pri nekima od ovih značajnijih godišnjih običaja vide se jasno i sličnosti s hrvatskima (»kraljice«, kićenje bunara u proljeće), pa i nesumnjivo njihov zajednički izvor. Premda su u samim pojedinostima često vrlo osebujni, neki su u jezgri jednaki kao i drugdje u srednjoj Evropi, na pr. različne krabulje o Pokladama, među kojima su česti djed i baba, zatim medvjed, sav ovijen suhim mahunama ili slamom, dalje postavljanje drvca maja, šaranje uskrsnih jaja *(kraslice, rejsky)*, udaranje o Uskrsu djevojaka šibama *(pomlázka)* od strane momaka, za koji čin, shvaćen kao zdravonosan, dobivaju momci šarena jaja; dalje različna svetačna peciva, napose darivana o Uskrsu (također zvana *pomlázka*, od korijena u glagolu »pomladiti«) i drugim blagdanima; ophod strašila o sv. Luciji (katkada i tu s darovima) ili pred Božić *krvave Perchte* (utjecaj susjednih Nijemaca); blagoslov maca i šibica o Uskrsu i njihova upotreba za magičku obranu doma, stoke u staji i polja od nepogode, odnosno za osiguranje dobra priroda; obilaženje nekih posebnih krabulja pred Božić (tako *klibna*, udešena kao konj od dva pokrivena čovjeka s drvenom konjskom glavom, ili *kozy, kozlíci*). Dobro održane *koledy* i u Čeha su u jezgri baština još iz doba slavenske zajednice, premda su se u pojedinostima, a napose popijevke, koje koledari pjevaju, kroz stoljeća izmjenjivale i veoma umnožile, od kraja do kraja vrlo različne; izraz *koleda* znači u Čeha i »novogodišnji dar«.

I neki gospodarski običaji, uza sve posebnosti u pojedinostima, očituju veoma vjerojatan stari slavenski korijen, u najmanju ruku isti izvor kao i jednaki običaji na pr. kod nas. Tako je svuda uobičajeno pletenje žetvenih pletiva u različnim oblicima, osobito za vješanje o strop ili svjetiljku, u obliku vijenaca ili kruna (u južnoj Moravskoj), još i kojekako ukrašavanih; isto je i s posljednjom rukoveti žita, koja se ostavlja na polju pod imenom *baba, barbora, starý, nevěsta, stodola* i dr., pa poslije donese kući. U ovaj krug ide donekle i *stínání kohouta, kačera* ili *berana* (t. j. smaknuće pijetla, patka ili ovna) već pri dožetvi ili poslije u jesen, kada obijest po završenoj gospodarskoj godini dolazi do izražaja tim, da ljudi zavezanih očiju nastoje odrubiti glavu na pr. pijetlu, ili ga drukčije ubiti. — Porodni, svadbeni i pogrebni običaji imaju osobito mnogo zajedničko s onima kod ostalih Slavena. Tako je to vrlo jasno s običajem, da se porodilja zakloni u kutu sobe zaklonom od ponjava, naročito čipkama i vezivom ukrašenih (zvanih *koutnice*), pri čemu se radi o preventivnoj mjeri, zaštiti rodilje od demona odnosno uroka; zatim kod svadbe s blagoslivljanjem mladenaca, obrednim klanjem pijetla, davanjem meda mladenki ili objema mladencima i t. d. Pri svadbi valja zabilježiti važnu ulogu onih, koji vode riječ *(řečník, mluvčí)* kod pregovora, prošnje *(námluvy)* i na svadbi, zatim ulogu pratioca i pomagača mladoženje *(družba)* kao i ostalih nekoliko parova u svadbenoj sviti (zvanih *mládenci* i *družky*), preodjevenoga židova, koji hoće štošta da kupuje, zatim ulogu svadbenoga drvca *(strom, -ek)*, kao i često veoma velikih obrednih peciva *(koláč, »věnec«* i dr.), u kojima se također nađe koječim, osobito šarenim trakovima ukrašena svadbena grana, drvce. — I kod običaja ukopa ponavljaju se većinom neke poznate slavenske pa srednjoevropske tradicije, tako stavljanje popudbine u lijes, osobito novca, ženama lončića i konca, muškarcima lule i sl., davanje naročite svijeće *(hromnice)* pri umiranju, čuvanje mrtvaca, kićeno naricanje za mrtvacem, često po ustaljenim oblicima, prenošenim s generacije na generaciju ili improviziranim po seoskoj inteligenciji.

Među vjerovanjima ima ih, koja su za češki folklor osobito značajna, u prvom redu nekoliko demona: *skřítek*, koga izvora potvrđuju već u 13. st.; *rarásek* pa *diblík* ili *hospodáříček* — uglavnom dobar kućni duh, koji pomaže ukućanima u njihovu blagostanju; *vodník* ili *hastrman* (= Wassermann), vodeni demon; *rusalky*, demonizirani utopljenici ženskoga roda s dugom kosom, koji se zadržavaju oko voda i mame ljude; podnevni demon *poludnice;* neki su usvojeni od susjednih Nijemaca (na pr. *rybecoul* = Rübezahl), dok su *sudičky* prastare slavenske suđenice; napokon jedva bi trebalo i spomenuti vjerovanja o *vampýru*. Kako među predodžbama o ovim demonima, tako i među ostalim češkim narodnim vjerovanjima i magijom nalazimo mnoštvo sličnosti s onima u ostalih Slavena na jednoj strani, a sa srednjoevropskima na drugoj; tako u vjerovanjima i zaklinjanjima od uroka, kod različnih bolesti, u davanju amuleta, osobito crkveno posvećenih stvari (na pr. »Agnus Dei« o Uskrsu).

Mnogo osebujnih etnosocioloških starina nije u čeških seljaka do naših vremena ostalo. Obitelj je samovlasnička, uglavnom samačka već odavna; za obiteljsku je zadrugu

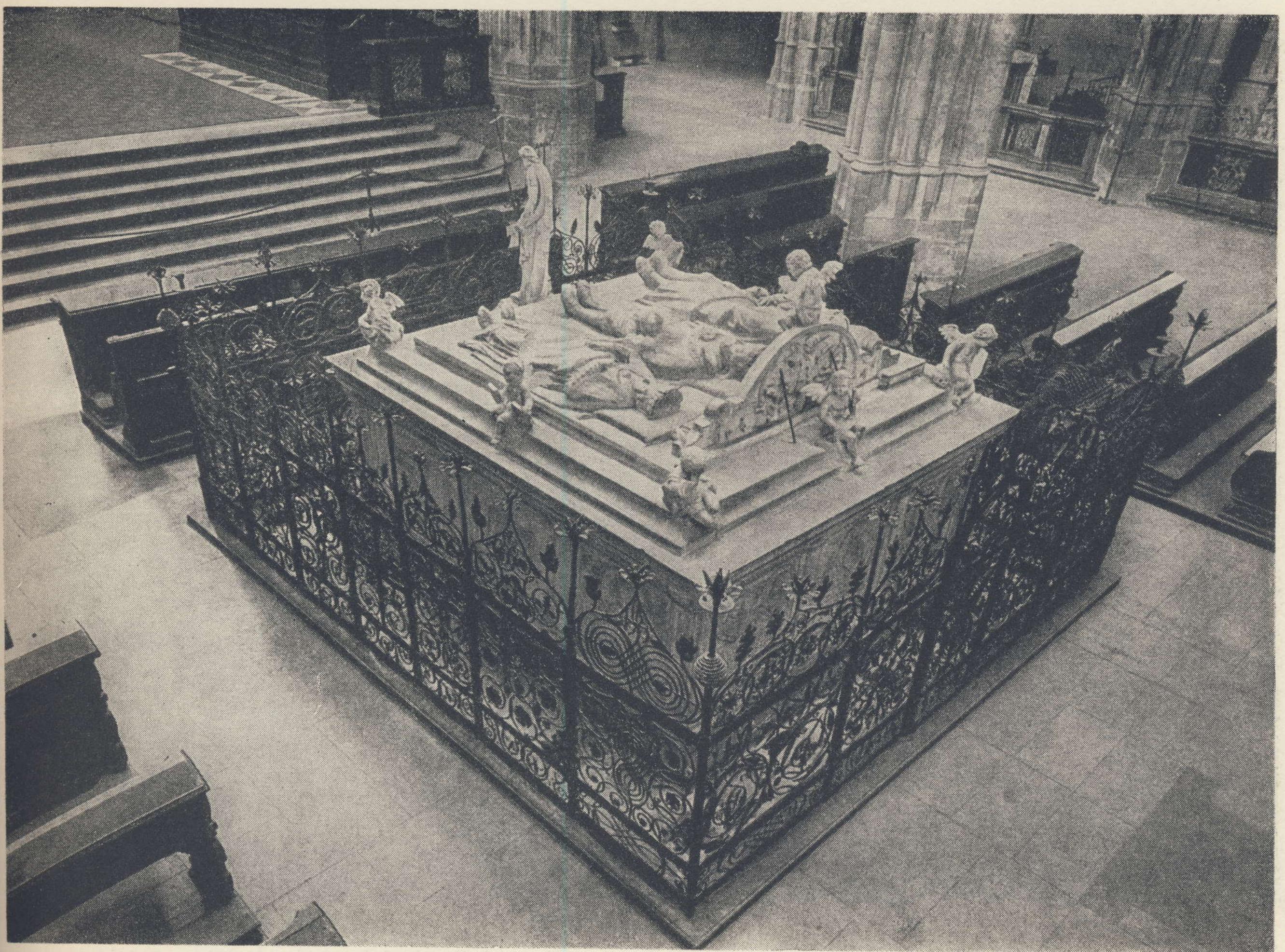


PRAG, Václavské náměstí

zabilježeno tek nešto rudimenata (s nazivom *nedil, nedilní bratři* ili *strýcové, hromada, spolek*). Normalno je, da se u Čeha seljaka oženjeni sin odijeli od oca i dobiva svoj dio za samostalni život *(na výměnek)*. Nešto je značajnije nego u drugih nekih naroda Evrope, čini se, formiranje seoskih družbi prema dobi i spolu, osobito vršnjaka momaka i djevojaka, pa se i primanje u družbu odraslih momaka vršilo svečanim obredom, odnosno čašćenjem u gostionici, iza čega je momak u nekim krajevima dobivao i vanjski vidljiv znak (na pr. pero za šeširom). U životu češkoga sela imaju odvajkada osobito vidnu ulogu revno održavana sijela naizmjence u pojedinim domovima, kamo se okuplja, dakako, osobito mladi svijet, ženski na predenje *(přástky)*, a to su odvajkada bila ognjišta narodne popijevke i druge poezije.

Narodnih plesova imadu Č. veliko mnoštvo s nekoliko stotina imena za vrste i suvrstice. Znatan dio tih plesova zapravo su (poseljačeni) građanski plesovi srednjoevropski, što često odaju njihovi nazivi; ima nešto usvojenih od istočnih slavenskih i drugih susjeda, a nesumnjivo i samobitnih čeških tvorba. Od većma poznatih mogu se spomenuti *sousedská, kolo, do kolečka, židovka* i sl., *obkročák, rejdovačka, ovčár* i dr. Vrlo je značajno, da među njima ima kudikamo više onih s $3/4$ nego onih s $2/4$ mjerom. Osim toga ima ih i vrlo karakterističnih s promjenljivom mjerom (na pr. *sedlák* $3/4+3/4+2/4+2/4+3/4+3/4$; *Jidáš* $2/4+2/4+3/4+3/4$ i sl.).

Poslije nepovezanih, često slučajnih opisa narodnoga života i običaja Čeha do 18. st. počinju tek od J. Dobrovskoga dalje većma sustavna etnografska nastojanja i stručna proučavanja. Imena P. J. Šafaříka, F. L. Čelakovskoga, K. J. Erbena i dr. bilježe se vidno i u povijesti češkoga narodopisa. A poslije nesigurnih, danas već većinom prevladanih naučanja s područja ove nauke, kao što su B. Hanuša, J. Kollára, V. Krolmusa i dr., osobito u pogledu bajoslovlja (mitologije), narodnih običaja i pripovijedaka, počinje oko 50-ih g. 19. st. stručno etnološki temeljitiji i kritičniji rad, no ipak još donekle nepovezan, katkada posve slučajna nastojanja, odnosno samo u nekim smjerovima razvijana. Ipak ovdje treba zabilježiti zaslužna imena folklorista F. Sušila, B. M. Kulde pa poslije što sabirača narodnoga blaga, što stručnih proučavača kao P. Sobotke, plodnoga F. Bartoša, M. Wankelove, F. V. Vykoukala, L. Kube i drugih. Novo razdoblje za češko narodoznanstvo počinje oko g. 1895, upravo u vezi s velikom »Národopisnom výstavom (= izložbom) českoslovanskom« te godine u Pragu; tu su zametci samostalnoga etnografskoga muzeja u Pragu (sada dio »Narodnoga muzeja«) i »Národopisné společnosti českoslovanské«, iz koje potječe mnogo novih pobuda, tako i glavni češki etnografski časopis »Národopisný věstník (najprije »sborník«) českoslovanský« (od 1897). Niz neumornih radnika u ovoj struci ovdje se okuplja, a na prvim mjestima stoje Lubor Niederle kao organizator i inicijator, slično i J. Koula, dok Č. Zíbrt ustrajno vodi zaslužan i svestran časopis »Český lid« (od 1898). U 20. st. veoma se množi broj stručnih etnografa-etnologa i njihovih radova, dijelom već u specijalnim smjerovima, gdje se ističu imena kao O. Hostinský i O. Zich (nar. glazba), V. Tille i J. Polívka (pripovijetke), J. Horák (nar. poezija), D. Jurkovič, Z. Wirth i B. Vavroušek (likovna umjetnost), D. Stránská (kuće, nošnje, običaji, muzeologija), A. Václavík (likovna umjetnost, pokrajinske monografije), F. Pospíšil (plesovi, muzeologija), L. Lábek (pokrajinska etnografija i muzeologija), J. Húsek (granice etničkih skupova), J. Klvaňa (nošnje), M.



KRALJEVSKE GROBNICE U KATEDRALI SV. VITA NA HRADČANIMA U PRAGU

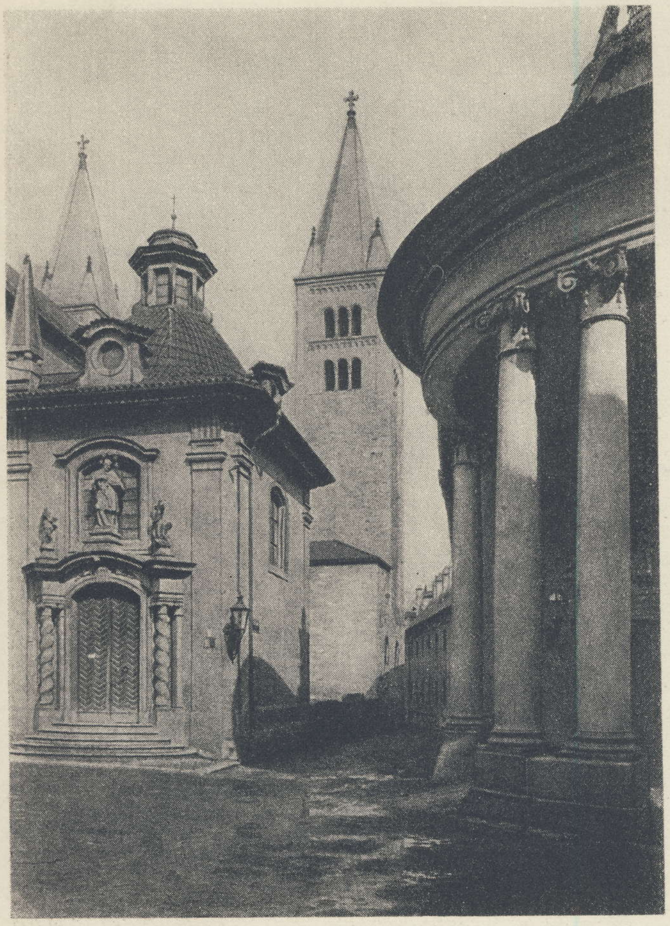
Václavek (folklor), i mnogo drugih. Poslije prvoga svjetskog rata još se jače razvija u nekim smjerovima češko narodoznanstvo, sa sveučilišta (katedra u Bratislavi) djeluje mnogostranom pobudom i suradnjom prof. K. Chotek (pokrajinske monografije i dr.), osniva se i »Státní ústav pro lidovou píseň«, u kome je sabrano mnogo desetaka tisuća nar. melodija, osobito zaslužnih sabirača K. Plicke, J. Št. Kubína, O. Zicha i dr.

LIT.: A. Boháč, *Národnostní mapa ČSR*, Prag 1926; J. Húsek, *Hranice mezi zemi Moravskoslezskou a Slovenskem*, Prag 1932; K. Chotek, *O povaze a významu kultury československého lidu (Československá vlastivěda* sv. 2), Prag 1925; Č. Zíbrt, *Dějiny kroje v zemích českých*, Prag 1892; R. Tyršová, *Lidový kroj v Čechách, na Moravě a ve Slézsku*, Prag 1918; J. Šima, *Studie výšivek lidových z Čech, Moravy a Uh. Slovenska*, Brno 1909; M. Smolková-R. Bíbová, *Krajky a krajkářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slézsku a na Uh. Slovensku*, Prag 1907; Z. Wirth-L. Lábek-A. Matějček, *Umění československého lidu*, Prag 1928; D. Jurkovič, *Práce lidu našeho*, Beč 1905—1913; L. Niederle, *Lidová keramika v Čechách, na Moravě a na Slovensku* (Národopisná výstava československá), Prag 1895; M. Wanklová, *Moravské ornamenty* I-III, Prag 1889—1891; B. Vavroušek-Z. Wirth, *Kostel na dědině a v městečku*, Prag 1929; Č. Zíbrt, *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*, Prag 1889; Isti, *Veselé chvíle v životě lidu českého I—VIII*, Prag 1909—1911; Isti, *Máje*, Prag 1923; F. J. Čečetka, *Od kolébky do hrobu*, Prag 1901; D. Stránská, *Lidové obyčeje hospodářské*, Prag 1931; F. Bartoš, *Moravský lid*, Telč 1892; Isti, *Naše děti*, Brno 1888; Isti, *Moravská svatba*, Prag 1892; F. V. Vykoukal, *Česká svatba*, Prag 1894; J. Piprek, *Slavische Brautwerbungs- und Hochzeitsgebräuche*, Stuttgart 1914; L. Kuba, *Slovanstvo ve svých zpěvech* (I. Písně české, II. Písně moravské a slezské), Prag 1884, 1885; Č. Holas, *České národní písně a tance* I—V, Prag 1908—1910; Č. Zíbrt, *Jak se kdy v Čechách tancovalo*, Prag 1895; O. Hostinský, *Česká světská píseň lidová*, Prag 1906; F. Bartoš, *Národní písně moravské v nově nasbírané*, Prag 1901; F. Myslivec, *Slezské národní písně, tance a popěvky*, Prag 1930; Č. Zíbrt, *Bibliografický přehled českých národních písní*, Prag 1895; V. Tille, *Verzeichnis der böhmischen Märchen* I (FF Communications VI), Helsinski 1921; Isti, *Soupis českých pohádek I*, Prag 1930; J. Št. Kubín, *Povídky kladské* I-II, Prag 1908—1914; Isti, *Lidové povídky z českého Podkrkonoší*, Prag 1922—1926; F. Stavař-J. Tvrdý, *Povídky lidu opavského a hanáckého*, Prag 1916; V. Flajšhans, *Česká přísloví* (I. Přísloví staročeská, 1, 2), Prag 1911, 1913; J. Máchal, *Nákres slovanského bájesloví*, Prag 1891; *Národopis lidu československého:* I. *Moravské Slovensko* I, II, Prag 1918—22, II. *České Kladsko*, Prag 1925, III. *Moravské Horácko*, Prag 1930; A. Václavík, *Luhačovské Zálesí*, Luhačovice 1930; J. Vyhlídal, *Naše Slézsko*, Prag 1903; M. Václavek, *Naše Valašsko*, Vsetín 1894; J. Dufek, *Naše Horácko jindy a nyní*, Velké Meziříčí 1893; E. Frýšová, *Jihočeská Blata*, Prag 1913; K. Chotek, *Cerovo* (Nár. Věst. českoslov. I), Prag 1906; D. Stránská, *Průvodce sbírkami národního musea v Praze* (II. *Sbírky národopisné* — s kratkim etnografskim pregledom i glavnom literaturom); A. Žalud, *Česká vesnice*, Prag 1919; K. Chotek, *Lidová kultura a kroje v Československu*, Prag 1937; J. Horák, *Národopis československý* (u *Československá vlastivěda*, sv. 2. — pregled razvoja s obilnom literaturom), Prag 1933. M. G-i.

Zemlja. Češka i Moravska su u središtu Evrope geografski različita i dobro određena kraja. Pod prvim imenom razumijevamo oštro ograničenu i izdvojenu krajinu, koju u obliku četverokuta zatvaraju planine: Češka šuma s jugozapada, Krušne gore (Erz-Gebirge) sa sjeverozapada, Krkonoše (Riesengebirge) s manjim sporednim vijencima sa sjeveroistoka, a prostrana i niska masa Češko-moravskog gorja s jugoistoka. Ulazi i izlazi iz ove prirodne utvrde su rijetki; najvažniji su oni na četiri dodirne točke rubnih gorja.

Jezgra je Moravske otvoren i nizak kraj oko Morave i njenih pritoka. Sjeverozapadnu granicu čini razvođe na Češko-moravskom gorju, a na jugoistoku i istoku ogranci Bijelih Karpata i zapadni ogranci Beskida; naprotiv, prema sjeveroistoku Moravska neosjetno prelazi kroz »moravska vrata« u dolinu Odre, a prema jugozapadu se spušta i širi u dolinu Dunava.

Dok je Č. prirodno dobro izdvojen kraj, pošteđen od velikih povijesnih kretanja i važnih prometnih putova, M. je važan prolaz, kojim su išla velika kretanja, a i danas vode prvorazredni prometni putovi. Ove osnovne crte reljefa odražavaju se u svima fizičkogeografskim i antropogeografskim odlikama Č. i M.



PRAG, Okolina crkve sv. Jurja

Geologija. Tlo Češke ide među najstarije dijelove Evrope i sastavljeno je najvećim dijelom od prastarih stijena. Arhajski škriljavci, uglavnom gnajsevi, tvore gotovo polovicu toga kraja, a prate ih izlivi starih granita, koji su također vrlo prostrani. Do izražaja dolazi koncentričan raspored različitih stijena; u vijencu škriljavaca i vulkanskih stijena ima u središtu kraj slojevitih stijena, koji je jače izražen u sjevernom dijelu. Vijenac škriljavaca i granita sastavlja uglavnom rubno gorje, a najviše je rasprostranjen u jugoistočnom dijelu, gdje čini prostrano Češko-moravsko gorje. Tercijarne naslage, koje mjestimično prekrivaju osnovne naslage ovog gorja, nemaju veće značenje.

Slojevite stijene srednjeg i sjevernog dijela Č. različite su starosti, od stratigrafski najstarijih algonkijskih do ugljenom bogatih mladotercijarnih naslaga. Jugoistočno od Praga slojevi počinju algonkijskim naslagama, preko kojih su se očuvale krpe različitih naslaga iz svih paleozojskih perioda. Uz taj kraj možemo spomenuti i pojas permskih naslaga, protkanih izlivima mezozojskih melafira, koji se prostire na jugoistočnim padinama Krkonoša, a s prekidima se veže uz odgovarajuće slojeve u sjeverozapadnoj Moravskoj. U sjeveroistočnom dijelu zemlje, oko rijeke Labe i njenih pritoka, širi se prostrani pojas naslaga gornje krede. Uzduž toka Ohře (Egera) očuvale su se u brojnim i prostranim zavalama tercijarne (uglavnom miocene) naslage glina i pješčanika; iste su starosti i naslage u zavalama oko Budějovica i Třeboňa.

Granicu stijena različne geološke starosti često čine rasjedi, među kojima su geološki i topografski najbolje izraženi oni, uzduž kojih se dodiruju prastare stijene Krušnih gora i tercijarne naslage u dolini Ohře. Oko glavnih rasjednih linija izlile su se u tercijaru velike količine bazičnih lava, koje su izgradile impozantni masiv Doupovskih brda (925 m) i romantično Sredogorje (835 m), poznate po lijepim oblicima bazaltnih stijena i čuvenoj sutjeski Labe. Mladi izlivi kiselih lava (poglavito trahita) nisu tako znatni. I čuvena mineralna vrela u sjeverozapadnom dijelu zemlje u vezi su s mladim vulkanizmom.

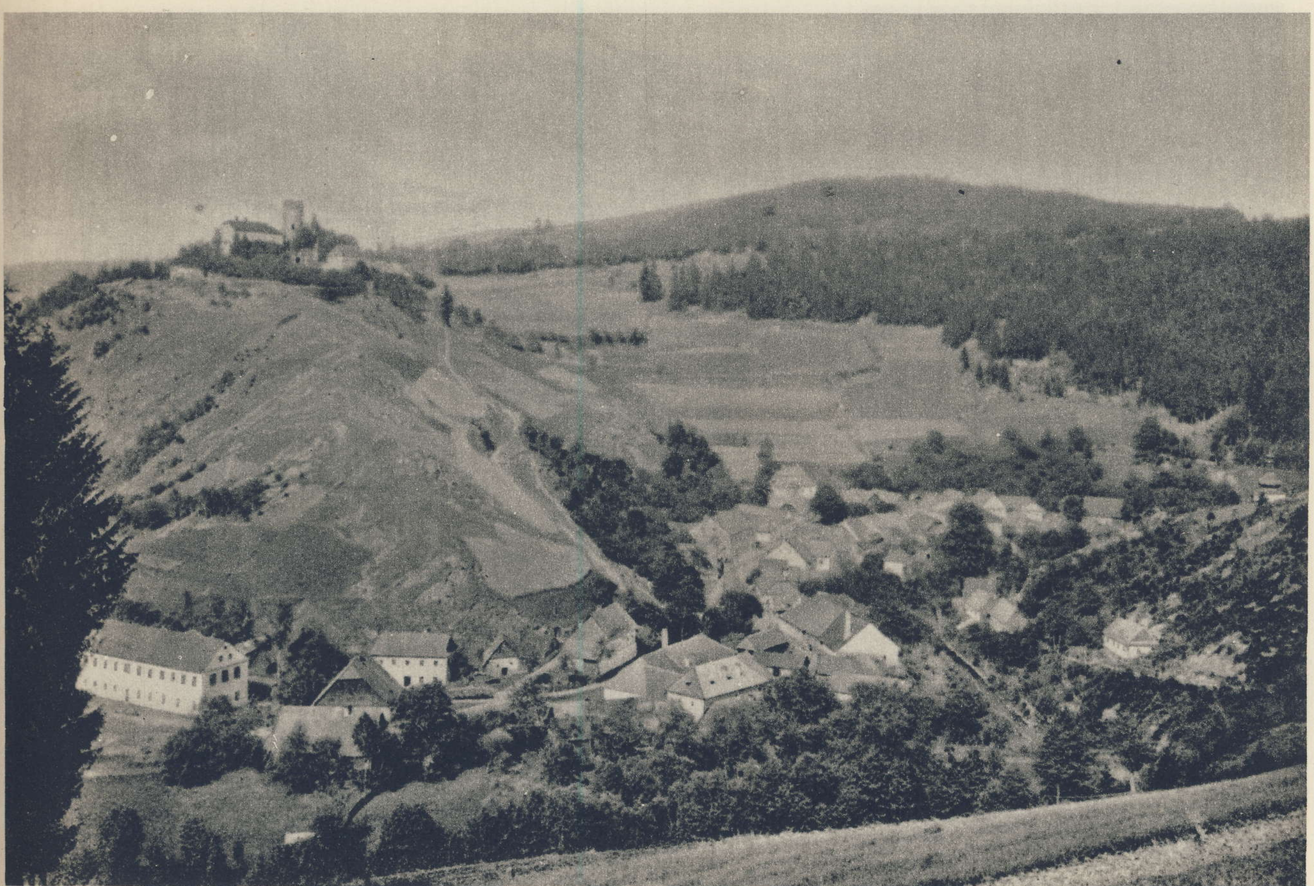
Stariji slojevi su poremećeni u karbonu hercinskim nabiranjem, ali planine, koje su time nastale, bile su gotovo sasvim zbrisane mlađim erozivnim procesima. Glavne crte današnjeg reljefa nastale su mlađim radijalnim pokretima, kojima su pojedini dijelovi uravnjenog tla izdignuti, spušteni i izvijeni. Ovako su nastale rubne planine, ostatak jedinstvenog hercinskog masiva, koji je prvobitno obuhvatao cijelu Češku.

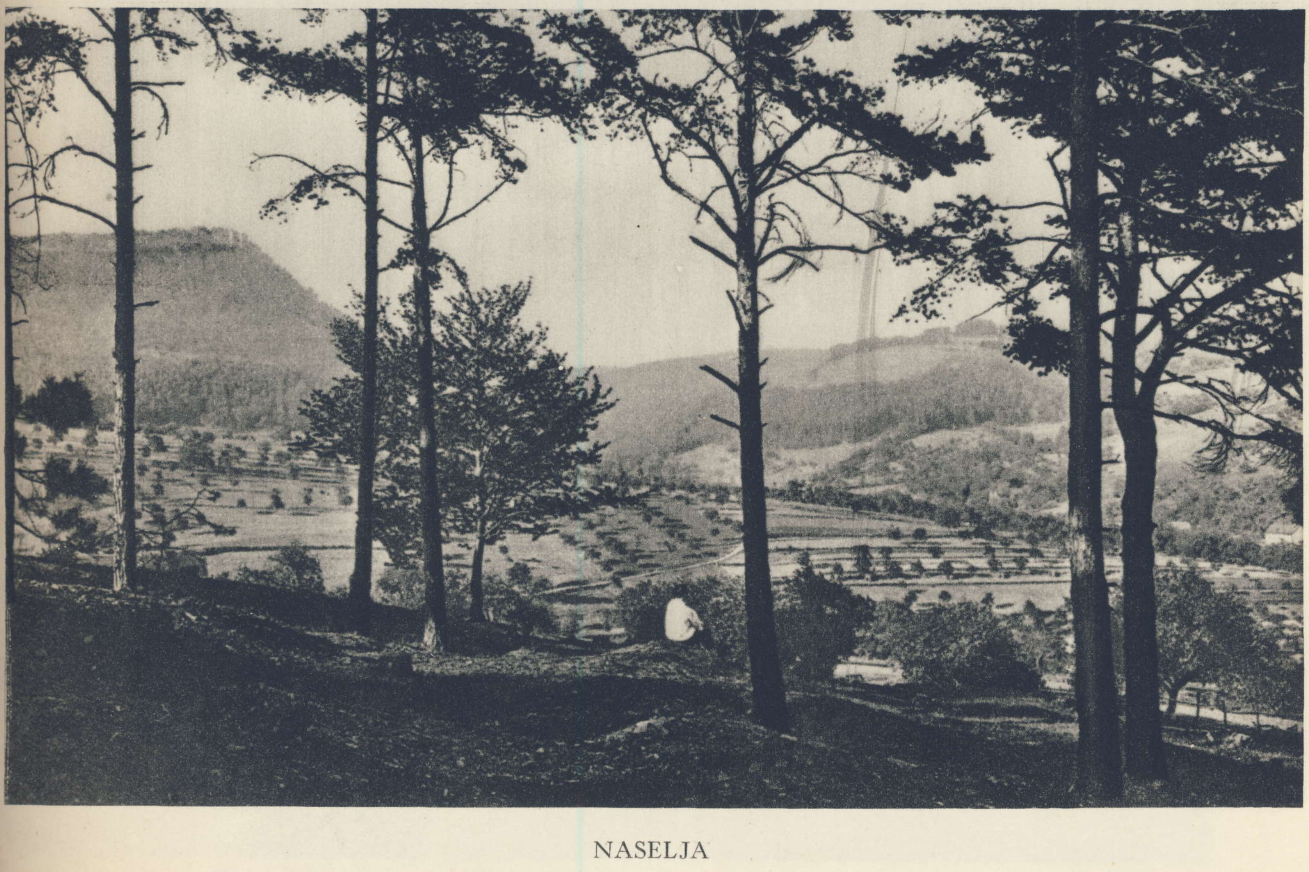
Središnji i glavni dio Moravske sastavljen je od raznolikih tercijarnih naslaga, sačuvanih između starijih stijena u geološkom rovu, koji se spustio duž rasjeda pravca *SI-JZ*. Na *S* i *SZ* tercijarne naslage dodiruju se neposredno s donjokarbonskim naslagama gorja Jeseníky (Gesenke) i sa škriljavcima i granitima Češko-moravskog gorja. I niska brda (Žďánské vrchy i Chřiby) srednje Moravske sastavljena su od tercijarnih naslaga i izdvojena mladim erozivnim dolinama Morave i njenih pritoka. Pravcem pružanja, tektonskom građom i stratigrafsko-petrografskim sastavom moravski jarak čini izrazitu granicu između starih hercinskih planina Češke i mlađih karpatskih grebena.

Reljef Č. i M. u tijesnoj je vezi s petrografskom građom i tektonskim procesima. Razlikuju se morfološki dva dijela: prostrane zaravni na ostatcima starog hercinskog gorja i neravniji dijelovi na mlađim stijenama. Prvi su oblici jače razvijeni na *JI* i jugu Č., a drugi na sjeveru i u Moravskoj. Prostrane zaravni Češko-moravskog gorja nastale su na mjestu erodiranih hercinskih planina, a kasnije su izdignute. Tu se ne radi o jedinstvenoj zaravni, već o više erozivnih zaravni, kojih je obrazovanje uvjetovano uzastopnim pokretima zemljišta. Izvijanjem zaravni postalo je razvođe između Č. i M. kao i greben Češke šume. Sa zaravni se izdižu uzvisine, sastavljene od otpornijih vulkanskih stijena, a presijecaju je brojni tokovi, kojih rad ovisi o eroziji glavnih tokova u sjevernom dijelu. Rijeke su u otpornim stijenama podloge izradile uzane doline s terasama, koje odgovaraju glavnim periodima zastoja u eroziji Labe. U reljefu se ističu jedino erozivne zavale Budějovica i Třeboňa, nastale odnašanjem manje otpornih tercijarnih glina i pješčanika, dok je manja plzenjska zavala nastala poglavito erozijom manje otpornih permokarbonskih glina i pješčanika. U glavnim crtama reljefa Brda i kraja jugozapadno od Praga dolaze do izražaja prvobitni pravac *(JZ-SI)* hercinskih bora i nejednaka otpornost različitih paleozojskih naslaga. Morfološki razvoj sjeverne Češke bio je uvjetovan usjecanjem sutjeske Labe u Sredogorje. Obrazovanje ove slikovite i duboke sutjeske mlađe je od gornjeg pliocena, kad je u ovim krajevima prestao vulkanski rad. U krednim pješčanicima i glinama izradila je Laba sa svojim pritocima prostranu i razgranatu ravnicu Polabí. Dolina Ohře dobila je raznolik izgled: proširenja u mekšim tercijarnim naslagama, a sutjeske u otpornijim vulkanskim stijenama. Zbog mladih tektonskih pokreta prijelazi su između zavala duž toka Ohře i pitomog Polablja s jedne, a grebena Krušnih planina i Krkonoša s druge strane oštri, što dolazi do izražaja i u uzdužnim profilima pritoka Ohře i Labe.

Prema *JI* dolinama Svitave i Třebůvke laki su prijelazi u razgranatu moravsku ravnicu, u kojoj uz debele aluvijalne naslage ima velikog udjela i prapor. Padine su Češko-moravskog gorja kao i na češkoj strani dio izdignutih i izvijenih zaravni. Sjeverno od Brna razvijeni su u vapnencima veoma lijepi krški oblici, poznati po brojnim i prostranim pećinama (→ Macocha) i ponornicama. Između ravnice oko Morave i one oko Svitave i njenih pritoka zaostala su niska brda Žďánské vrchy i Chřiby. Tim pobrđem podijeljena je M. u dvije uzdužne udoline: na *I* je prostrana i djelomično močvarna ravnica oko Morave, a na *Z* nešto suša i važnija udolina Přerov-Znojmo. Prema *J* dolina Morave postaje sve šira i vlažnija, a na *S* prelazi sutjeskom kod Napajedle u zapadnu udolinu, iz koje je dolinom Bečve lak prijelaz u dolinu Odre.

Klimatske prilike u tijesnoj su vezi s reljefom, što se ogleda u svima meteorološkim elementima. Klimatski se mogu jasno odijeliti dvije zavale i rubne planine. Ljeta su u češkoj zavali topla, a na rubnim planinama svježija; u najvećem dijelu srednje Češke prosječna je temperatura srpnja iznad 20°, a na okolnim planinama pada ispod 19°. Utjecaj reljefa još je izrazitiji u rasporedu temperatura mjeseca siječnja: u sredini zavale su temperature ispod —1°, a sjeverno od Praga oko ušća Vltave u Labu postoji

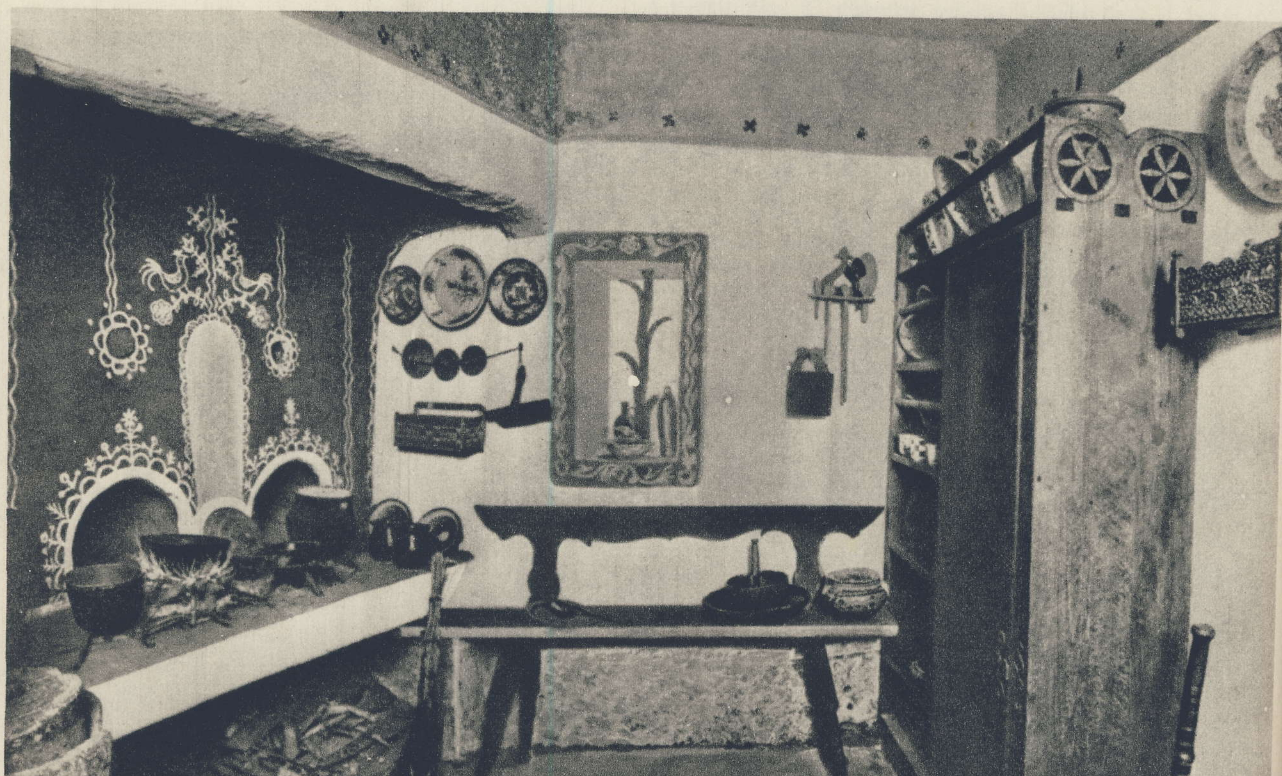




NASELJA

Gore: TVRDI GRAD SVOJANOV IZ 13. ST.; Tipični krajolik u češko-moravskom gorju;
dolje: DOLINA GORNJE LHOTE I TUTKOVO SEDLO, Luhačovské Zálesí u Moravskoj





NASELJA

Gore: SELJAČKO STANJE U SELU PRADLISKA; *dolje:* SELJAČKA KUHINJA U SELU BISKUPICE

Luhačovské Zálesí u Moravskoj

NOŠNJA I TIPOVI

Luhačovské Zálesí u Moravskoj



MLADENCI U NEGDAŠNJOJ NOŠNJI



MLADENKA U NEGDAŠNJOJ NOŠNJI

PRILOG U BAKROTISKU 24





NOŠNJA I TIPOVI

Gore: NEGDAŠNJA NOŠNJA IZ BLATA U JUŽNOJ ČEŠKOJ; *dolje:* KOD NAKIĆENA SVADBENOG KOLAČA

Brezová — Moravské Slovensko.





GRADOVI

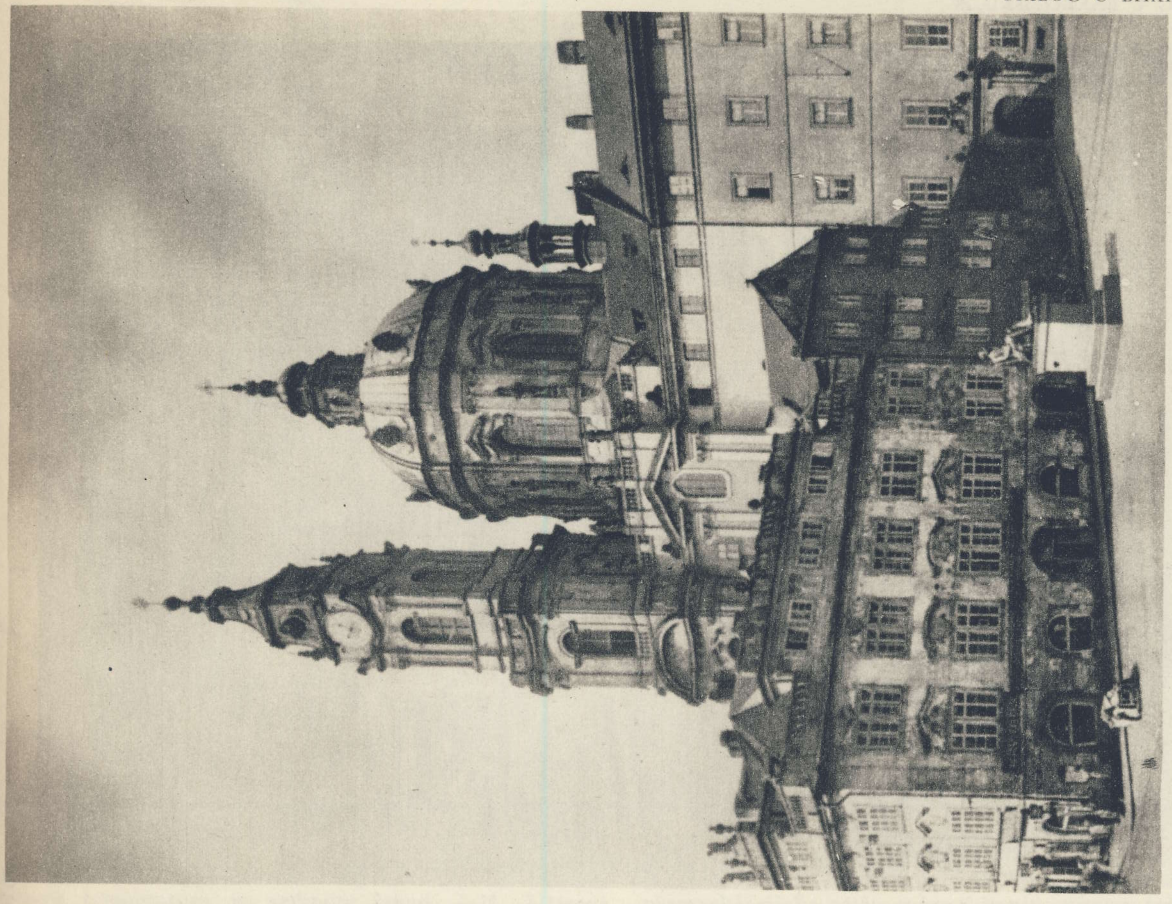
Gore: KOLIN; *dolje* PODĚBRADY





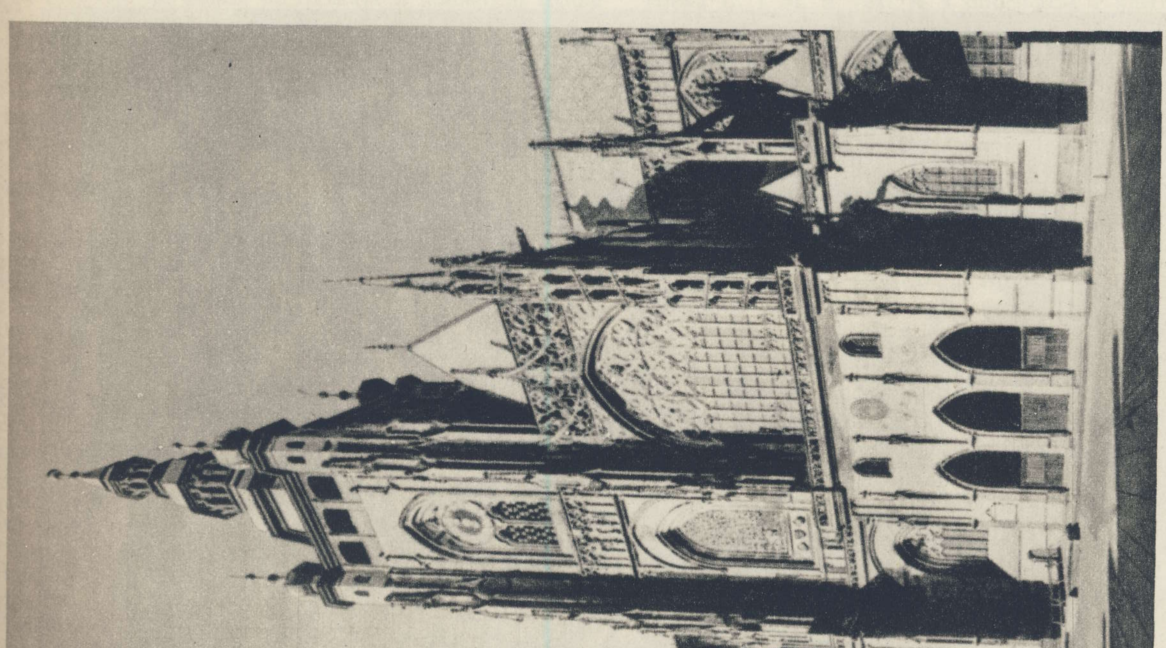
GRADOVI

Gore PRACHATICE; *dolje:* DVORAC BUČOVICE U MORAVSKOJ



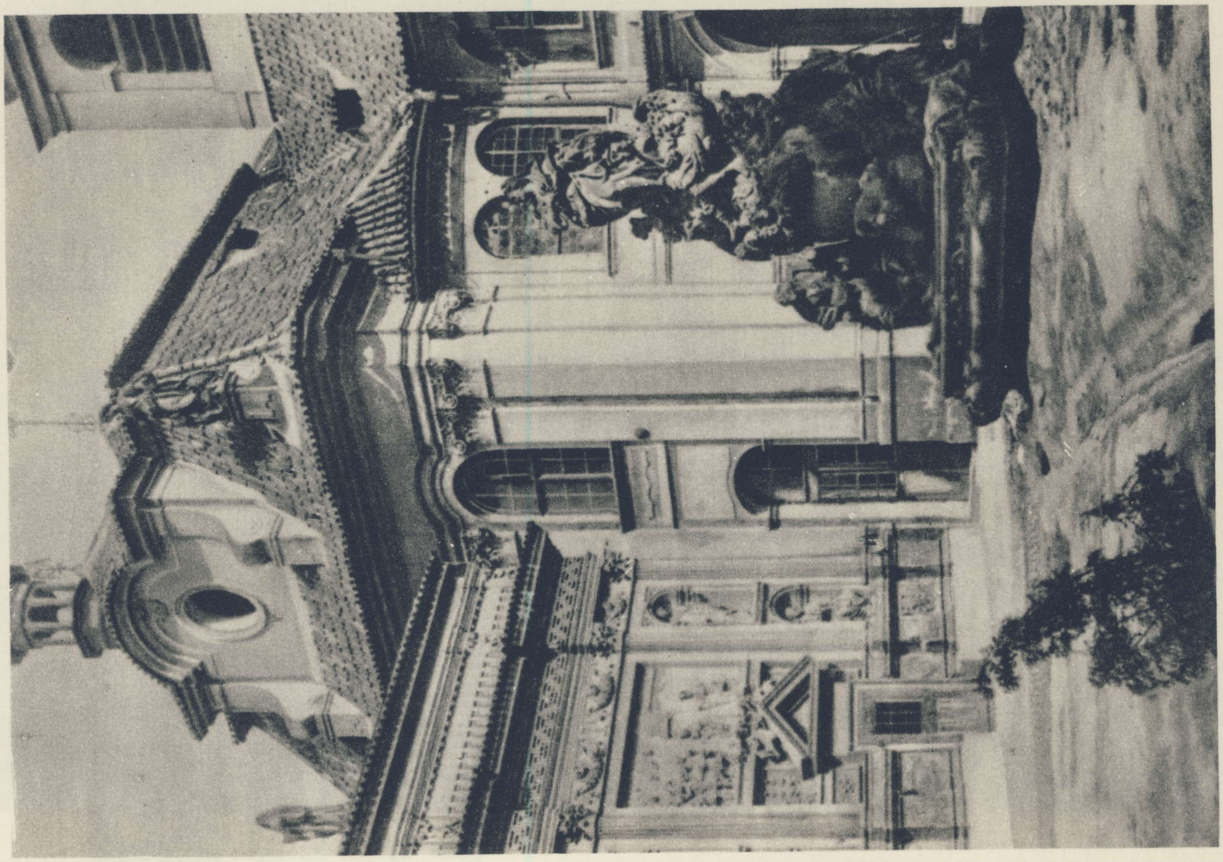
CRKVA SV. NIKOLE NA MALOJ STRANI

PRAG



PRVOSTOLNA CRKVA SV. VIDA NA HRADČANIMA

PRILOG U BAKROTISKU 28



PRAG — LORETO



GROBNICA SV. IVANA NEPOMUČKOGA U PRVOSTOLNOJ CRKVI SV. VIDA



PROTEKTORAT ČEŠKA I MORAVSKA

otok hladnoće s temperaturama ispod —2⁰; na rubnim planinama temperatura je većinom iznad —1⁰. Utjecaj zimske inverzije ne dolazi do izražaja u godišnjim temperaturama, koje normalno opadaju: najviše su u najnižim središnjim dijelovima, a s visinom i geografskom širinom opadaju.

Rubne planine ne dopuštaju pristup zapadnim vlažnim vjetrovima u češku zavalu, koja se ističe malom količinom oborina: prosječno pada godišnje ispod 600, a mjestimice i 500 mm. S visinom se količina oborina povećava, tako da u rasporedu oborina svaka planina dolazi do izražaja. Najviši dijelovi rubnih planina primaju preko 1000, a Krkonoše i preko 1400 mm. Zapadne padine redovito primaju više oborina od istočnih strana. Niske povije Češko-moravskog gorja zadržavaju najmanje oborina (redovito ispod 800 mm), tako da je prijelaz u toplije i suše moravske ravnice postepen.

Razlika je između Češke i Moravske u tome, što u Moravskoj srpanjske (od 21^0 do 19^0) i siječanjske temperature (od -1^0 do -2^0) s visinom opadaju, a količina se oborina povećava, tako da najniži dijelovi primaju ispod 500 mm oborina. Dok je Češka klimatski zatvoren kraj, Moravska predstavlja klimatski zaliv bečke kotline, t. j. panonske zavale. Klimatski prijelaz između Češke i Moravske je preko niskih polja Češko-moravskog gorja i kroz brojne udoline postepen.

Hidrografske prilike u tijesnoj su vezi s orografijom. Sve rijeke Češke pripadaju porječju Labe pritičući s rubnih planina prema najnižem sjevernom dijelu zavale. Laba je usjekla duboku i slikovitu sutjesku u vulkanskim stijenama Sredogorja i pješčanicima ogranaka Krušnih planina. Tim je sutjeskama otvoren put vodama češke zavale prema sjeveru, što je od osobitog značenja za gospodarski i politički život zemlje. Glavni dio čeških voda prikuplja glavna domaća rijeka Vltava (v.), koja izvire na sjeveroistočnoj padini Šumave i u početku teče prema *JI*, a zatim skreće prema *S*. U ravnicama starih masiva rijeke imaju uske, duboke i neprohodne doline, a u mladim mekšim stijenama izradile su šira korita.

I rijeke Moravske pripadaju uglavnom jednom porječju. Morava (v.), kojoj je Dyje glavni pritok, odvodi prema Dunavu većinu moravskih voda. Preko prostranih ravnica moravske rijeke otiču sporo i imaju vijugav tok. Vodostaj rijeka Č. i M. u vezi je s oborinama i koleba paralelno s njima. Najviši je u proljeću (travanj—svibanj), kad kopni snijeg.

Na Šumavi ima malih ledenjačkih jezera, ali među stajaćim vodama imaju daleko veće značenje umjetni ribnjaci (najveći površinom od 720 ha), koji su osobito brojni i prostrani u tercijarnim naslagama oko Budějovica i Třeboňa. Uređivanjem ribnjaka napravljeni su i dugi dovodni i odvodni kanali. Brojna su manja jezera, napravljena ustavama, ali u izgledu kraja manjega su značenja.

Biljni pokrov je u tijesnoj vezi s klimom i reljefom, a manje sa sastavom tla. Nizine oko Labe, Vltave i Berounke kao i niži dijelovi Češko-moravskog gorja imaju pontijsko-panonsku vegetaciju. To su krajevi malih oborina i viših temperatura, na kojima najbolje uspijevaju termofilne i kserofilne biljke travnih formacija, ponekad čisto stepskog značaja. Ističu se lugovi hrastovih i grabovih šuma, a u nižim vlažnijim krajevima oko rijeka su livade, prošarane lugovima barovitih šuma. Na višim dijelovima prevladavaju zbog veće količine oborina šume. Prvobitni biljni pokrov nižih dijelova danas je mnogo izmijenjen; na njegovo mjesto su došle kulturne biljke (sladorna repa, različita žita, krumpir, umjetne livade i sl.). Oko ovog najnižeg pojasa dolazi zona niskih brežuljaka s bjelogoričnim šumama, u nižem pojasu prevladava hrast, iznad njega dolazi bukva, a preko pojasa četinjara prelazimo u najviše predjele s alpinskim smrekama i planinskim pašnjacima. Najviši travni pojas dobro je razvijen samo na najvišim dijelovima Krkonoša. Kraj Krkonoša ima bogatu i raznoliku floru, jer pored hercinske flore, koja obilježava ostale dijelove Češke, ima dosta karpatskih tipova i arktičkih endema, zaostalih poslije glacijacija. U planinskim krajevima Češke značajna su tresetišta, koja su floristički najzanimljiviji dijelovi češkog tla.

Viši zapadni dijelovi Moravske imaju odlike susjednih čeških krajeva, dok se u istočnim krajevima javljaju karpatske forme. Prvobitna vegetacija termokserofilnih pontijskih biljaka na ravnicama srednje i južne Moravske očuvala se je još samo djelomično, jer ih potisnule razvijenije kulture.



PRAG, Katedrala sv. Víta. Mozaik na južnoj fasadi iz 14. st.

Životinjski svijet, koji je prvobitno morao biti veoma raznovrstan zbog ukrštanja atlantskih, mediteranskih, nordijskih i istočnoevropskih vrsta, izmijenjen je čovječjim radom još više od biljnog pokrova. Iako sredinu ne uvjetuje jači razvoj zasebnih životinjskih područja, ipak je prvobitna fauna utjecajem čovjeka znatno i nejednako izmijenjena, tako da možemo ustanoviti neke razlike. Krčenjem šuma, širenjem kulturnog zemljišta, isušivanjem močvara, kanaliziranjem i onečišćavanjem rijeka izmijenjeni su prvobitni životni uvjeti, te je mnogih životinja nestalo, iako su prije bile veoma raširene. Ris i medvjed sasvim su iskorijenjeni, vuk zađe sa susjednih Karpata u Moravsku samo za preoštrih zima; nestalo je dabra, dok se tvor u novije doba jako namnožio. Orao je rijetkost, a gavran i ždral su iskorijenjeni. Jelen i divokoza su se održali samo u zabranama. Kod vodenih životinja postoji zbog odvojenosti razlika između čeških i moravskih rijeka; u češkim rijekama nalazimo borealne tipove, a u moravskim pontijske i mediteranske. Isušivanjem močvara, reguliranjem tokova i razvojem veleobrta osiromašio je vodeni životinjski svijet; jedino su uređenjem prostranih ribnjaka dobivene nove vodene površine, u kojima se gaji u prvom redu šaran.

Antropogeografske prilike. Češka i Moravska su fizičkogeografski dobro odvojene i dosta različite cjeline, ali su prijelazi preko niskih i pitomih padina graničnog Češkomoravskog gorja postepeni. Veze među obje zemlje pojačava etnička srodnost njihovih stanovnika. Ove razlike, veze i sličnosti ogledaju se i u osobinama ljudskog života i rada i njihova razvoja. Različit geološki sastav, reljef i klima uvjetovali su razvoj raznovrsnih privrednih predjela u tim zemljama, koje se gospodarski veoma dobro dopunjavaju. Rudarskoveleobrtnička Č. čini dobru gospodarsku cjelinu s pretežno poljodjelskom M. Gospodarske sličnosti, razlike i dopunjavanja još ćemo bolje uočiti promatrajući osobine i uvjete pojedinih priradnih grana.

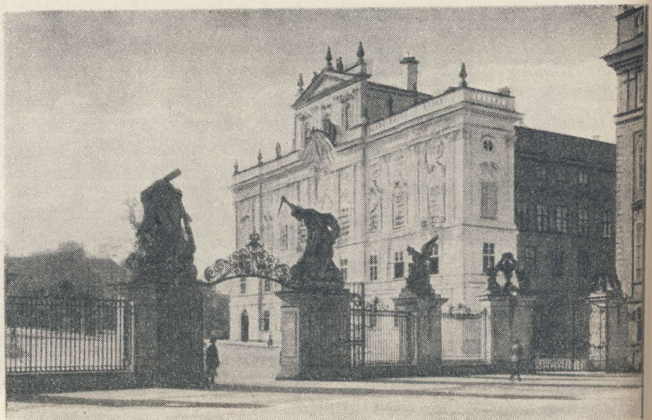
Gospodarski život Č. i M. ne može se objasniti jedino prirodnim uvjetima. Pri proučavanju današnjeg stanja ne smije se gubiti s vida velik utjecaj čovjeka, koji je prirodne uvjete u velikoj mjeri i na dobar način iskoristio, a u mnogim stvarima i izmijenio. Pred sobom imamo veoma napredno i složeno gospodarstvo, u kome nije odlučivalo ono, što je najlakše, već se išlo za onim, što najbolje odgovara prilikama i potrebama. Nisu odlučivali samo fizičko-geografski uvjeti, već su često svladavane i velike prirodne poteškoće.

Poljodjelstvo. U nekim krajevima srednjeg dijela češke zavale, koji su vjerojatno prvi naseljeni, povoljni su uvjeti za gajenje žita. Kasnije uređenje riječnih tokova i krčenje šuma u okrajnim krajevima učinili su aluvijalne krajeve oko rijeka sjeverne Č. glavnim poljodjelskim područjem. Danas 48,3% zemlje otpada na obrađeno zemljište. Razvoj veleobrta potisnuo je gajenje žita, koja su prije bila glavni elemenat, dok su industrijske biljke s vremenom dobile veće značenje. Danas u višim brežuljkastim krajevima ima glavno značenje krumpir, uz koji se ističu lan i konoplja, a u nižim različna žita. Polablje, glavni poljodjelski kraj Č., uglavnom je zasađen sladornom repom. Razvoj pivarstva povećao je gajenje ječma i hmelja, koji još uvijek ne podmiruju domaće potrebe. Povećano gajenje veleobrtnih biljaka išlo je u prvom redu na štetu žita, koja se moraju uvoziti. Prirast stanovništva i povećanje gradova donijeli su veći razvoj vrtlarstva (u gradskoj okolici) i voćarstva (osobito šljiva).

Dok su obrađeni krajevi u Č. i po vrsti kultura i načinu gajenja veoma raznoliki, M. je jedinstveno i jednolično poljodjelsko područje s 53% obrađenog zemljišta. Moravske aluvijalne ravnice i više praporne zaravni veoma su plodne i obrađene žitima, veleobrtnim kulturama (sladorna repa oko rijeka) i velikim količinama povrća; posljednje je u vezi s razvojem velikih gradova, koji su u blizini (Beč, Brno i dr.). Po pitomim padinama moravskih brežuljaka dosta se gaje i vinogradi, koji su u Č. rijetkost i daju slabiji plod.

Uz vrste i raspored kultura veliko značenje ima i način gajenja. Opći prosvjetni i gospodarski napredak ogleda se i u poljodjelstvu. U težnji, da se dobije što bolji prinos, biraju se za svaku kulturu zemljišta, koja joj najbolje odgovaraju, pazi se na dobru izmjenu kultura, slabom tlu dodaju se umjetno hranjive sastojine i upotrebljavaju suvremene poljodjelske sprave. Prosvjetnim napretkom može se objasniti, što je u Češkoj hektarski prinos prosječno veći nego u M., iako je zemljište u M. daleko bolje: na pr. (za 1922—24) pšenica u Č. 16,0 kv., u M. 14,6 kv.; raž u Č. 12,8 kv., u M. 13,0 kv.; ječam u Č. 16,5 kv.; u M. 16,7 kv.; zob u Č. 15,0 kv.; u M. 14,8 kv. i t. d.

Stočarstvo je važna gospodarska grana, ali je novijim gospodarskim razvojem zemlje pretrpjelo velike promjene. Razvoj veleobrta u gradovima privukao je seosko stanovništvo, što je sa sobom donijelo nazadovanje stočarstva, ali je s druge strane mnogo učinjeno na izboru i popravku vrsti stoke. Napose je opalo stočarstvo sitnog zuba (ovce), dok je zbog velikih potreba mlijeka i mliječnih prerađevina te mesa gajenje goveda manje opalo. U najnovije doba mehaniziranje prometa i poljodjelstva potisnulo je napredno gajenje konja; naprotiv se povećalo gajenje svinja, kunića i peradi, koji ne traže posebnu radnu snagu. Već odnos u količini stalnih livada između Č. (10,9%) i Moravske (7,7%) pokazuje, da je stočarstvo za Češku važnije. Stočarstvo Č. i M. veoma je napredno, jedino su se na



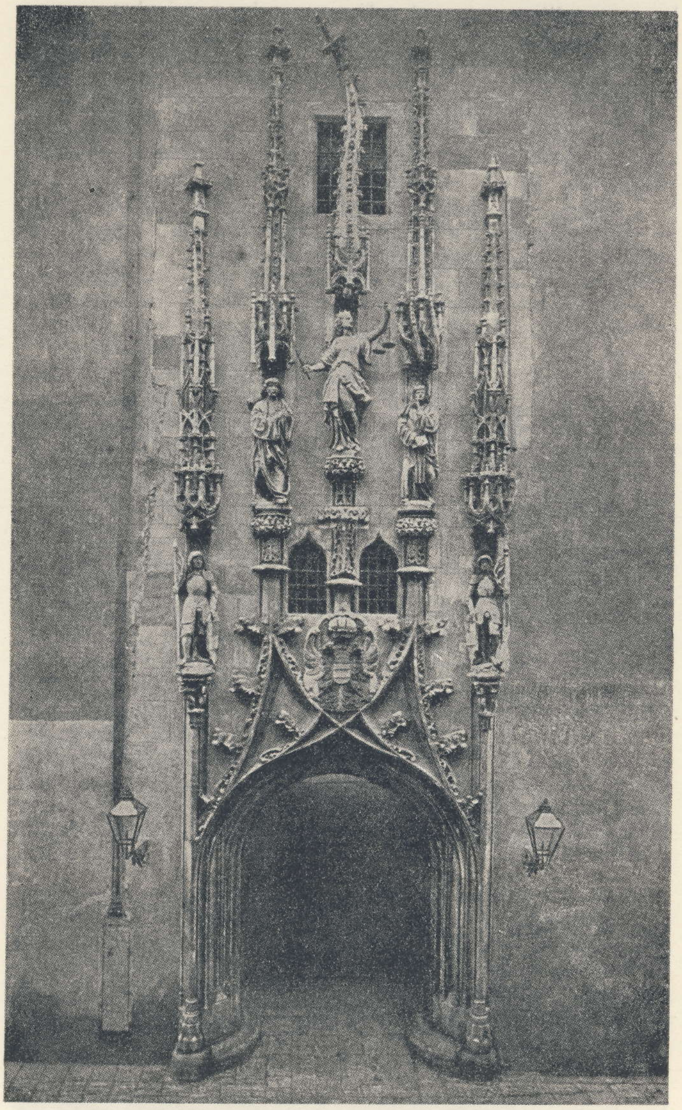
PRAG, Nadbiskupska palača na Hradčanima

višim dijelovima rubnih planina zadržali tragovi zaostalijega stočarstva. Raznovrsne potrebe brojnoga stanovništva potiču razvoj stočarstva, ali ga ometa nedostatak radne snage kao i mogućnost brže i lakše zarade, osobito u veleobrtu. Č. i M. su upućene na uvoz stočnih kao i poljodjelskih proizvoda. Ribarstvo je razvijeno napose u prostranim ribnjacima južne Č.

Šumarstvo je još uvijek važna gospodarska grana, iako su šume u površini znatno potisnute, a u sastavu izmijenjene. G. 1922 iznosio je postotak šuma u površini Č. 30,2%, a M. 28,8%. Prvobitno je bilo malo šuma samo u najnižim polustepskim krajevima češke zavale, dok su rubne planine činile šumski vijenac, prekinut jedino na najnižim povijama Češkomoravskog gorja. Sječom i krčenjem, zbog porasta stanovništva i dolaska doseljenika, dobrim dijelom je prorijeđen i izmijenjen šumski pokrov Č. i M. Između obrađenih polja, livada, izgrađenog i neobrađenog zemljišta ističu se na višim dijelovima prostrane šume, koje su najbujnije u najvišim dijelovima Šumave, Brda, Krušnih gora i Krkonoša, dok su šume moravskih brda manjeg značenja. Utjecaj čovjeka još se bolje vidi kod promjena sastava šuma. Danas se češke šume sastoje 78% od četinjača, 13% mješovite šume, a 9% bjelogorične. Prvobitno je ovaj odnos bio obrnut, ali su bjelogorične šume većinom isječene. Zbog velikih potreba drva u rudarstvu, veleobrtu i uopće gospodarstvu šume su jedan od glavnih osnova narodnog bogatstva. Briga, da se otkloni opasnost brzog uništenja ovog bogatstva, donijela je mnoge mjere za čuvanje i sustavno iskorišćivanje postojećih i stvaranje novih šumskih površina.

Rudarstvo. Rudno bogatstvo je u tijesnoj vezi sa sastavom tla. U češkom zemljištu, raznovrsnom po sastavu i starosti, ima mnogo ruda; njihovo iskorišćivanje došlo je u prvi red među narodnim bogatstvima i izmijenilo je na mnogo mjesta izgled kraja kao i gospodarski, narodni i društveni sklop stanovništva. Razvoj veleobrta, koji se temelji na rudnom bogatstvu, znači odlučan i sudbonosan preokret u životu i zemlji. Mjesto feudalnih posjednika glavnu ulogu preuzeli su veleobrtnički bogataši. Težište gospodarskog života prenijelo se iz poljodjelsko-stočarskih u okrajne dijelove zemlje, iz mirnih i kićenih dvoraca u bučne veleobrtničke gradove.

Raspadanjem i izmjenom rasprostranjenih granita i drugih kiselih eruptiva postale su bogate naslage kaolina i kvarcne zemlje. U žicama eruptivnih stijena srednje Č. — a manje i rubnih planina — bilo je bogatih ležišta srebra. Bogatstvo srebrom bilo je jedan od glavnih razloga, što je Č. u srednjem vijeku bila omiljelo sjedište moćnih kraljeva, kojih su posjedi prelazili daleko preko granica zemlje. Zemlja ima i drugih skupocjenih minerala, ali je njihovo značenje u narodnom gospodarstvu manje od ruda, koje imaju veću primjenu u veleobrtu. Glavna ležišta gvozdenih ruda nalaze se u paleozojskim naslagama srednje Č., gdje se i razvio glavni metalni veleobrt. Uz ova ležišta ističu se ona u sjevernoj Moravskoj. Razvijeni veleobrt ne dobiva u zemlji dovoljno željezne rude, već se velike količine uvoze. Glavno rudno bogatstvo zemlje su brojna ležišta ugljena. U gornjokarbonskim slojevima srednje Č. dva su velika bazena: Kladna, koji je 1924 dao 24,8 mil. tona ugljena, i Plzenja, koji je mnogo manjeg značenja (1924 samo 1,050.000 t.). Uz njih se ističu bogati rudnici, koji čine dio velikog šleskog bazena. Iako su manje izdašni, važni su zbog svog položaja (blizina Brna) rudnici oko Boskovica i Rosica u srednjoj M. Daleko veće značenje imaju veoma bogate i prostrane naslage smeđeg ugljena u tercijarnim naslagama uzduž toka Ohře i u srednjoj M. Krajevi, bogati smeđim ugljenom, izmijenili su jakim iskorišćivanjem rude vanjski izgled. Velikom iskorišćivanju pogoduju znatna izdašnost i mala dubina ležišta kao i velika potreba i opća primjena smeđeg ugljena. Rudnici u dolini Ohře idu među najbogatija evropska ležišta smeđeg ugljena. Daleko su poznata i ležišta grafita kod Krumlova. Uz rudno bogatstvo treba podsjetiti i na brojna i čuvena termička vrela, posljednji trag ugašenog vulkanizma.



BRNO, Ulazna vrata gradske vijećnice iz 16. st.



HOŘICE, Kamenolom

Veleobrt je u Č. i M. razvijen više nego što bi odgovaralo bogatstvu u rudama i drugim sirovinama. U vezi s prastarim iskorišćivanjem skupih ruda srednje Č. i jačanjem političkog značenja zemlje razvili su se vrlo rano u glavnim mjestima i trgovištima obrti, koji su se postepeno preobrazili u suvremeni veleobrt. Sjedište starih zanata bio je Prag; u njemu kao i u njegovoj bližoj i daljoj okolici razvio se veoma raznovrstan i jak veleobrt, koji iskorišćuje povoljne prometne veze i blizinu velikog tržišta, tako da se ne osjeća skup dovoz sirovina, na pr. željeza. Bogatstvo dobrim ugljenom i blizina željeznih rudni-

ka omogućile su razvoj teškog metalnog veleobrta u nedalekom Kladnu. Dalje prema jugozapadu, kroz željezom bogati kraj Brda, ima više starih središta metalnog veleobrta. Taj se pojas završava Plzenjom, glavnim središtem teškog veleobrta. Izvanredno povoljni uvjeti prometnog položaja doveli su i u Brnu do novijeg razvoja teškog metalnog veleobrta, dok je u Přerovu i Vitkovicama pogodovala tome blizina glavnih sirovina.

U vezi je sa starim obrtima keramički i staklarski veleobrt sjeverozapadnih i sjeveroistočnih rubnih dijelova, poznat po cijelom svijetu. Rad, prenošen s pokoljenja na pokoljenje, dostigao je takvo umijeće, da se njegovi proizvodi lako prodaju na svjetskim tržištima. Umješnost veleobrtnika i vještina radnika daju proizvode, koji su prilagođeni najrazličitijim zahtjevima i ukusima kupaca.

Tkalački veleobrt je također u vezi sa starom preradbom lana i konoplje u naseljima rubnih planina. Jaki razvoj tkalačkog veleobrta u nekim velikim gradovima srednjeg dijela razvijen je kasnije i po osnovi; na pr. u Brnu se bio razvio zbog blizine Beča, t. j. državnih potreba Monarhije i zbog veoma povoljnog prometnog položaja. Umješnost starih obrtnika znala se prilagoditi i promjenama, koje su nastale pojavom i velikom primjenom pamučne sirovine. Danas glavni dio tkalačkog veleobrta prerađuje pamuk i na tržištu se održava u prvom redu zbog vrsnoće izrađevina. Vješta radna snaga i dobri proizvodi osigurali su i razvoj tkalačkog veleobrta, koji prerađuje uvezenu vunu. Tkalački veleobrt je dobro razvijen i u drugim granama (prerada prirodne i umjetne svile i dr.).

Na velikom bogatstvu domaćih sirovina razvio se veleobrt šećera, »bijelog zlata«, koji proizvodi i za izvoz. U izvozu šećera Č. i M. su među prvim zemljama svijeta. U bivšoj Čehoslovačkoj proizvelo se 1928—29 u 151 tvornici 10,213.000 tona šećera, od čega je preko 7 mil. ostalo za izvoz i bilo jedan od glavnih izvora narodnog bogatstva. Polablje je glavni predjel gajenja repe kao i proizvodnje



PARDUBICE, Gradska vijećnica iz 18. st.

šećera. Mala proizvodnja vina i brzi porast stanovništva, osobito veleobrtničkih gradova, doveli su do velikog i naglog razvoja starih pivarskih poduzeća. Daleko su poznate pivovare Plzenja, Praga, Budějovica i dr. I kraj velike proizvodnje izvoze se samo male količine piva.

Razvojem gradova, prometa i povećavanjem općih zahtjeva stanovnika nastale su i razvile se druge grane veleobrta, kao kožarski veleobrt — koji je osobito povoljne uvjete našao u M., gdje su prije bili dosta razvijeni slični obrti (papučari) — raznovrsna preradba drveta, izradba papira, kemijski veleobrt, izradba različnog posuđa, predmeta za nakit i različnih kućnih potreba. Danas veleobrt Č. i M. proizvodi raznovrsnu robu ne samo za domaće tržište, već i za daleki svijet, na svjetskom tržištu uživa velik ugled.

Trgovina. Porast gradskog stanovništva, razvoj posebnih gospodarskih grana i proizvodnja različne robe u neograničenim količinama kao i potreba raznovrsnih sirovina donijeli su živu razmjenu dobara u zemlji i veliki razvoj vanjske trgovine. Svaki veći grad je i živo trgovište. Č. i M. uvoze životne namirnice, raznovrsne sirovine i kolonijalnu robu, a izvoze najrazličitije tvorničke proizvode. Razmjena i trgovina vrše se ne samo sa susjednim zemljama, već i s najudaljenijim kontinentima. Prije prvoga svjetskog rata češkomoravski veleobrt dobivao je sirovine i prodavao fabrikate u mnogim dijelovima prostrane Monarhije. Velik glas izrađevina i umješnost proizvađača lako su svladali zapreke, koje su sa sobom donijele sužene političke granice. Strojeve, tkalačke proizvode, staklo i drugu robu kupuju zemlje jugoistočne Evrope, koje su zaostale u veleobrtu, a iz njih Č. i M. uvoze životne namirnice i neke sirovine (gvožđe). Šećer i raznovrsnu porcelansku i staklarsku robu poglavito kupuju gusto naseljene zemlje (Engleska, Amerika i Njemačka) i daleki kolonijalni krajevi, iz kojih se uvoze raznovrsne sirovine i posebni proizvodi.

Promet. Velik razvoj veleobrta, gradova i živa trgovina traže razvijen promet. Nije bez značenja, da je prva željeznička pruga u bivšoj Austriji i jedna od prvih evropskih pruga uopće sagrađena na češkom zemljištu (konjska željeznica Budějovice—Linz 1827). Nema, na žalost, točnih podataka o današnjem željezničkom prometu, jer se posljednji popis odnosi na bivšu Čehoslovačku, a u njoj je taj promet bio nejednako raspoređen: u zapadnim dijelovima mnogo gušći nego u istočnim. Mnogo više pokazuje prosječan broj automobila, kojih je 1938 bilo 1 na 145 stan., po čemu je bivša Čehoslovačka išla među prve evropske zemlje. Ali je i taj broj premalen za Č., jer je automobilizam kao i promet uopće u istočnim karpatskim krajevima bio mnogo manje razvijen. Automobilizam su pomagale dobro uređene ceste. U vezi s velikim prometnim potrebama bilo je uspostavljeno mnogo zrakoplovnih pruga.

Za gospodarstvo i trgovinu od osobitog su značenja dva važna vodena puta, koji idu prema glavnim tržištima, na koje su Č. i M. upućene. Dunavom odlaze velike količine izvozne robe, a dovoze se sirovine i životne namirnice iz jugoistočne Evrope. Laba je upravo vrata, kroz koja domaća roba odlazi u daleki svijet, a ulaze najglavnije sirovine. Ona je prometno skrenula Češku prema sjeveru i učinila Hamburg njenim glavnim pristaništem. Namjeravana izgradnja plovnog kanala Laba—Dunav znatno bi olakšala promet i učinila velike usluge veoma razvijenom veleobrtu.

Postoji izrazita prometna razlika između Češke i Moravske. Glavne prometne pruge prve idu zrakasto u četiri pravca: najvažnija prema *S* niz Labu, druga prema *I* uz Labu, treća prema *J* uz Vltavu i četvrta prema *Z* dolinom Ohře. Njihovo je čvorište u blizini sutoka Vltave i Labe (Prag). Dok je Češka izvor i čvorište putova, Moravska je prolazni kraj, kojim idu važni putovi: iz hranom i rudama (Šleska) bogate sjeveroistočne Evrope prema Dunavu, glavnoj prometnoj žili srednje Evrope, i prema sredozemnim krajevima. Izgradnja plovnog kanala Odra-Dunav, s kojim će se spajati kanal Laba—Dunav, još će više povećati značenje ovog prolaznog područja.

Stanovništvo. Sve do 11. st. glavni naseljeni dijelovi bili su suši središnji krajevi; u njima je živjelo slavensko stanovništvo, koje je čuvao širok obruč pošumljenih planina i močvarnih nizina. Otkrivanje ruda i jačanje zanata privlačilo je u glavna trgovišta njemačke doseljenike, koji su brzo postali nosioci gradskog života. Njihovo doseljava-



OLOMOUC, Masarykov trg sa stupom Sv. Trojstva i vijećnicom



ŘEZNOVICE, Romanska crkva

nje pomagali su vladari, plemstvo i crkva. Husitski otpor je samo za kratko vrijeme zaustavio taj val i ojačao češki živalj. U 17. st. je oživjelo doseljavanje njemačkog stanovništva. U toku 17. i 18. st. Nijemci su zauzeli i naselili šumovite i slabo naseljene rubne dijelove, a pojedine su grupe prodrle i u središte same zemlje osnivajući njemačke jezične otoke. Novonaseljeni rubni dijelovi razvili su se gospodarski neobičnom brzinom. Osobito je ojačao veleobrt, koji je trebao velik broj radnika, a ti su u toku 19. i 20. st. najviše pritjecali iz središnjih dijelova, što je pojačavalo češki živalj u rudnim krajevima. Isti razvoj i slične promjene dali su analogan raspored stanovništva u M. Vidjeli smo, da su u fizičko-geografskim odlikama veze Č. najjače s M. Ove veze i sličnosti učvršćene su etničkim jedinstvom i kulturnom povezanošću, tako da obje zemlje daju nedjeljivu cjelinu.

Naseljenost i raspored stanovnika su dakle u tijesnoj vezi s fizičko-geografskim uvjetima i povijesnim razvojem Č. i M. Brojevi za prosječnu naseljenost Č. (139) i M. (138) ne kažu mnogo, jer postoje velike razlike među pojedinim krajevima. Naseljenost je najmanja na zaravnima srednje i jugoistočne Č., gdje mjestimice pada i ispod 50, a u najvećem dijelu je manja od 80. Naprotiv, u rudarskim i veleobrtničkim predjelima sjeverne i srednje Č. i plodnim ravnicama M. sa znatno razvijenim veleobrtom naseljenost prelazi 150, a u nekim veleobrtničkim okruzima (Plzenj, Prag, Brno i dr.) čak i 400 na 1 km². Naseljenost najbolje odražava današnju gospodarsku vrijednost pojedinih krajeva. Sadašnji je raspored naseljenosti prema tome potpuno drukčiji od onoga u prošlosti, kad su poljodjelsko-stočarski srednji dijelovi bili gušće naseljeni od rubnih krajeva.

U oblicima i položajima naselja postoje također razlike između ranije naseljenih srednjih i novonaseljenih rubnih dijelova. Kod prvih se u obliku naselja bolje očuvao utjecaj sredine i povezanost s okolicom. Zbijena, kružna i cestovna sela s niskim kućama i prostranim dvorištima nose još uvijek staroslavenski biljeg, naprotiv, nova su kolonistička sela rubnih dijelova više prilagođena vrsti zanimanja i prometnim vezama, te po svom pravilnom uređaju i tipu kuća podsjećaju na gradska naselja. I u gradskim naseljima postoji razlika između srednjeg dijela i rubnih pojasa. Kod naselja srednjega slavenskog dijela mogu se istaknuti stari utvrđeni gradovi kao jezgre, oko kojih su se razvila novija i prostrana predgrađa. U rubnom pak pojasu središte je građa prostran i pravilan trg, na kojem su glavne javne ustanove, a okolo se šire dobro odvojene stambene i obrtničke četvrti. Najbolje su uvjete za razvoj imali oni gradovi, koji su se nalazili na raskršćima važnih prometnih linija, kao Prag i Brno, ili uz glavna rudarska i veleobrtnička područja, kao Plzenj, Kladno, Vitkovice i dr.

U Č. i M., koje predstavljaju dvije fizičkogeografske, a srodnu etničku cjelinu, možemo dakle zbog povijesno-etničkih razloga prepoznati središnji dio i rubni pojas. Prema ovim razlikama utvrđena je 1939 granica protektorata Č. i M. s površinom od 49.087 km² i 6,811.262 stan. (1939), s gustoćom stanovništva od 138,5 na 1 km².

LIT.: F. Weil, *Wirtschaftsatlas des tschechosl. Staates*, Reichenberg 1920; Emm. de Martonne, *L'État tchecoslovaque*, Ann. de Geogr., Pariz 1920; C. Eisenmann, *La Tchecoslovaquie*, Pariz 1921; J. Moscheles, *Wirtschaftsgeographie der tschechosl. Republik*, Beč—Leipzig 1921; E. Proschwitzer, *Geographie der Tschechoslowakei*, Beč—Prag 1922; E. Pfohl, *Orientierungslexikon der tschechoslowakischen Republik*, Reichenberg 1922; V. Dvorský, *Základy politické geografie a československý stát*, Prag 1923; F. Weil, *Tschechoslowakei*, Gotha 1923; H. Hassinger, *Die Tschechoslowakei, Ein geographisches, politisches u. wirtschaftliches Handbuch*, Beč—Leipzig—München 1925; V. Novák, *Přirozené zemědělské krajiny a výrobní oblasti v Republ. Československé*, Prag 1925; Laznovský, *Průvodce po Československé Republice*, Prag 1926; F. Machatschek, *Landeskunde der Sudeten- u. Westkarpatenländer*, Stuttgart 1927; J. Blau, *Landes- u. Volkskunde d. Tschechoslowakei*, Reichenberg 1921; F. Machatschek, *Die Tschechoslowakei*, Berlin 1928; J. Kral, *Reiseführer durch die Čechoslowakische Republik*, Prag 1928; *Deset let Čsl. Republiky*, Prag 1928; Emm. de Martonne, *La Tchecoslovaquie*, Geographie universelle, sv. IV., Pariz 1931; J. Kral, *Geografski pregled Čehoslovačke*, Beograd 1933; M. Durach, *Böhmen u. Mähren wieder Glieder des Reiches*, Peterm. Mitt., Gotha 1939; P. Počla, *Stručný přehled geologie Čech*, Prag 1911; I. Woldřich, *Geologická mapa Českosl. Republiky*, 1:400,000, Prag 1924; H. Schnidler, *Klimatologie von Mähren u. Schlesien*, Beč 1918; J. Moscheles, *Les regions morphologiques du massif bohemien*, Ann. de geogr., Pariz 1923; G. Beck-Managetta, *Entwicklungsgeschichte der Pflanzendecke in den Ländern der Tschechosl. Republik*, Hochschulenwissen, Warnsdorf 1924; W. Friedrich, *Die histor. Geographie Böhmens bis zum Beginne der deutschen Kolonisation*, Abh. geogr. Ges., Beč 1911; J. Peters, *Uhlí v Čsl. Republice*, Prag 1927; *Rudy, tuha, sůl a nafta v Čsl. Republice*,

Prag 1927; *Hospodářská politika českosl. průmyslu 1918—28*, Prag 1928; J. Gruber, *Dopravni politika*, Prag 1924; J. Čikaš, *Národohospodářský atlas Českosl. Republiky*, Prag 1928; K. Redlich, *Die Zukunft der tschechoslowakischen Zuckerindustrie*, Brno 1919; K. Janowsky, *Zwei Studien über die Textilindustrie in der Tschechoslowakei und Deutschösterreich*, Beč 1920; H. Streblow, *Nordböhmens Glaskunstindustrie*, Böhmerland-Jb., 1923; L. Benedikt, *Die Porzellanindustrie, ihre Lage und Zukunft in der tschechoslowakischen Republik*, Die Wirtschaft, Prag 1929. J. R-ć.

Češki jezik pripada skupini slavenskih jezika. Razvio se iz slavenskog prajezika, i to iz jednog njegova narječja. Zajedno sa slovačkim, poljskim, polapskim i lužičkim jezicima čini zapadnu skupinu slavenskih jezika, koja se odlikuje nekim posebnostima prema istočnim i južnim slavenskim jezicima. Po tome, što je član zapadne skupine slavenskih jezika, ima s njima zajedničke jezične osobine, a zbog svoga susjedstva u pradomovini s južnom skupinom slavenskih jezika ima i neke zajedničke osobine s južnom skupinom. Sa *zapadnom skupinom* veže ga ponajprije refleks prasl. *ť*, *ď*, za koje imamo u češkom *c*, *z*, na pr. *svíce* (hrv. *svijeća*), *meze* (hrv. *međa*), dok je u hrvatskom *ć*, *đ*. Prema prasl. **květъ*, **gvězda* u češkom dolazi *květ*, *hvězda* (hrv. *cvijet*, *zvijezda*), jer *ě* nije djelovalo palatalizacijom na guturale *k*, g, kad je od njih bilo odijeljeno sugl. *v* (dakle u skupini *kv*, *gv*), dok je u hrvatskom obrnuto. Skupine *-tl-*, *-dl-* ostaju nepromijenjene *(rostla, sádlo)* za razliku na pr. od hrvatskoga, u kojem *t*, *d* ovdje otpadaju *(rasla, salo)*. Značajna je osobina zapadne skupine i u tom, što se u završnim slogovima gubi epentetsko *l* (č. *země*: hrv. *zemlja*). I u oblicima ima zapadna skupina zajedničke osobine. Tako su u deklinaciji imenica m. r. u instr. sg. prevladale bivše *u*-osnove nad *o*-osnovama, pa prema hrv. *rodom* nalazimo u češkom *rodem*. Isto tako u gen. sg. i nom. i ak. pl. imenica *ia*-osnova *(duša)* za č. j. u starije vrijeme dolazi nastavak *-ě* prema najstarijem hrvatskom *-ę*, što kasnije daje *-e*. Mora se pretpostaviti, da je zapadna skupina uz pretežnu većinu zajedničkih slavenskih riječi imala i stanovito svoje rječničko blago.

Dodir s južnom slavenskom skupinom vidimo u refleksu prasl. skupina *-tort-*, *-tolt-*, *-tert-*, *-telt-*, koje su u češkom dale *-tra-*, *-tla-*, *-tře-*, *-tle-*, na pr. *brada*, *hlava*, *středa*,



PLZENJ, Vijećnica



JIČÍN, Glavni trg

mléko prema hrvatskom *brada*, *glava*, *srijeda*, *mlijeko*. Isto takav dodir vidimo u samoglasnicima *l*, *r* *(vlk, vrba)*, koje ima i hrvatski jezik *(vuk* od starijeg *vlk, vrba)* bez popratnih samoglasnika.

Češkim jezikom govori danas oko 8,000.000 Čeha, koji žive kompaktno u Češkoj, Moravskoj i Šleskoj, a kao manjine i iseljenici u Njemačkoj, Americi, Slovačkoj, Hrvatskoj, Poljskoj, Rusiji i dr. Tim je jezikom pisana bogata književnost, umjetna i narodna. U starije vrijeme govorilo se češkim jezikom na većem području nego danas, jer se on izravno dodirivao s lužičkim i slovenskim jezikom.

U razvoju č. j. razlikujemo tri doba: staročeško do pojave J. Husa u početku 15. st., srednjočeško do kraja 16. st. i novočeško od 17. st. do danas. Ova doba zaokružuju razvojni napredak jezika, koji je osobito u području glasova doživio znatne promjene.

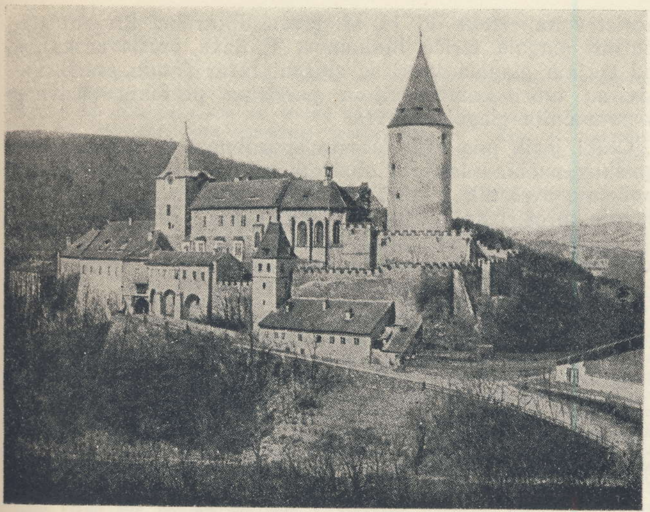
U današnjem č. j. treba razlikovati *književni jezik*, kojim se govori u školi, kazalištu, pri javnim nastupima, od t. zv. *govornog jezika*, koji mu je vrlo bliz, a kojim govore obrazovani slojevi u užem krugu, porodičnom i prijateljskom. Temelj je govornom jeziku književni jezik s malim primjesama iz narječja. Od govornog jezika valja razlikovati *pučki govor*, koji se dijeli u nekoliko narječja.

Suvremeni književni jezik dijeli *samoglasnike* na jednostavne i složene. Jednostavni su: *a (á)*, *o (ó)*, *u (ú, ů)*, *i (í)*, *y (ý)*, *e (é)*. Složeni su samoglasnici dvoglasi: *au*, *ou (óu)*, *eu*. U zagradi označeni su dugi samoglasnici. Samogl. *ú*, *ů* jednako se izgovaraju kao dugo *u*, a *ů* se piše samo u onim riječima, kod kojih je dugo *u* postalo od starijeg dugog *o (bůh, boha; důl, dolu)*. Samogl. *y (ý)* izgovara se jednako kao samogl. *i (í)*, a samo nekad s malom razlikom. U pučkom govoru u zapadnim krajevima izgovara se *ej* mjesto *ý*: *strejc, dobrej* mj. *strýc, dobrý*. Glas *ě* izgovara se kao *je (běh)*, a iza *m* isto tako ili češće kao *ně (město* — čit. *mnjesto)*. Skupina *ia* izgovara se u č. riječima kao *ja (napial, vypial)*, a u stranim riječima kao -ija- *(fiasko)*. Skupine *ie*, *iu*, *io*, *ii* izgovaraju se kao *ije*, *iju*, *ijo*, *iji* *(Marie, stadium* i dr.).

Književni jezik ima ove *suglasnike*: *b*, *p*, *v*, *f*, *m*, *d*, *ď*, *t*, *ť*, *j*, *n*, *ň*, *r*, *ř*, *l*, *z*, *s*, *ž*, *š*, *c*, *č*, *g*, *k*, *ch*, *h*. U tuđim riječima pišu se još: *q*, *w*, *x*. Znakovi *ď*, *ť* označuju mek izgovor glasova *d*, *t*; *ň* se izgovara kao hrv. *nj*; *h* zvučno grkljansko, koje se artikulira na istom mjestu, na kojem naše štokavsko bezvučno *h*; *ř* spaja u sebi dva glasa, *r* i *š* (ili *ž*), ali je jedan glas po izgovoru. Pri izgovoru titra vršak jezika kao kod izgovora *r*, ali je dio jezika iza vrška, koji titra, položen kao pri izgovaranju sibilanata. Sugl. *ch* jedino je slovo, koje se piše sa dva znaka, a valja ga čitati kao velarno bezvučno *h* (kao njemačko *ch*).

Naglasak je u č. jeziku ekspiratoran i dolazi na prvom slogu riječi. No kod trosložnih i višesložnih riječi uz glavni naglasak na prvom slogu javlja se i sporedni na kojem od idućih slogova.

Današnje jezično stanje plod je mnogostoljetnog razvoja, koji se dade pratiti po sačuvanim jezičnim spomenicima. Iz vremena prije dolaska Čeha u današnju postojbinu sve do primanja kršćanstva i djelovanja sv. braće Ćirila i Metodija nisu sačuvani nikakvi jezični spomenici, pa o



DVORAC KŘIVOKLAT

tom jeziku (pretpovijesnom), koji je još bio vrlo srodan praslavenskom, možemo govoriti samo na temelju znanstvenog zaključivanja. U novoj postojbini jezični razvoj ide brzim tempom, pa potkraj 11. st. imamo lijepo razvijen i samostalan češki jezik. Davši Slavenima posebnu slavensku pismenost sv. braća dala su poticaj, da i češki jezik naskoro postane književnim jezikom. Preko staroslavenskih spomenika, kakvi su Kijevski listići (oko g. 900), koji pokazuju neke čehizme, preko Praških odlomaka (iz 11. st.) i češke crkvenoslavenske legende o sv. Većeslavu (podrijetlom iz 10. st.) ulazi č. j. u književnost prolazeći različite mijene, koje je moguće pratiti na pisanim spomenicima.

Češki pretpovijesni jezik imao je među samoglasnicima i poluvokale ъ i ь i nosne vokale ę i ǫ, koje je ponio iz praslav. zajednice; ъ i ь (reduciran glas *u* odnosno *i*) razvili su se u č. j. već prije sačuvanih jezičnih spomenika u samogl. *e*, ako su se nalazili u jakom položaju (*sъnъ* daje *sen*), a izgubili su se u slabom položaju (*pьsa* daje *psa*). Da su u pretpovijesnom č. j. postojali nosni samoglasnici, među ostalim znade se i po zapisivanju čeških riječi s nosnim samoglasnicima u tadašnjem grčkom, latinskom i njemačkom jeziku (*Σφεντόπληκτος*, *Sventopulcus:* nč. *Svatopluk; Venceslaus:* nč. *Václav*). Današnji književni č. j. mjesto starijega ǫ ima *u* ili *ou (ruka, ženu, houba)*, a mjesto starijega ę dolazi prema položaju i naglasku ili *a, á* *ě* ili *í (hovado: hovězí; pátý: pět; více)*. Zamjenjivanje nosnih glasova posve je završeno u 10. st.

Polazeći od pretpovijesnog jezičnog stanja u povijesno č. j. doživljava i druge promjene. U 12. st. suglasnik g mijenja se u zvučni stražnjojezični, a poslije u grkljanski spirantski glas *h (mohu, noha)*, a naskoro (u 13. st.) palatalno r prelazi u *ř (moře, Řím)*. U toku 12. st. izvršen je u određenim slučajevima i prijeglas samoglasnika *a* u *ě*, *á* u *ie*, razumije se, iza mekog suglasnika (*orača — oračě —* nč. *oráče; znameňá — znamenie —* nč. *znamení*). Ovaj posljednji zakon djelovao je u moravskim narječjima samo djelomično.

U daljem razvoju jezika došlo je i do novih prijeglasa. Nekako u 14. st. samogl. *u* prešao je iza mekog suglasnika najprije u *iu* (*ú* u *iú*), što daje u novijem jeziku *i* (*í*). Tako se od starijega *ľud* razvilo najprije *liud*, a zatim *lid*. Tako stariji ak. sg. *dušu* i instr. sg. *dušú* daju najprije *dušiu, dušiú*, a zatim *duši, duší*. Ova se promjena zbila na zapadnom području č. j-a i širila se prema istoku, pa je u moravskim narječjima samo djelomična. Isto se tako razvio na zapadu i napredovao prema istoku t. zv. retrogradni prijeglas *-aj-* u *-ej-*, pri kojem se *a* promijenilo u *e*, ako je iza njega slijedilo istosložno *j*. Tako se *najlepší* promijenilo u *nejlepší, vajce* u *vejce, krajčí* u *krejčí*. Taj je prijeglas izvršen u toku 15. i 16. st.

Staročeški jezik imao je još i palatalno *l (ľ)*, tvrdo *l (ł)* i srednje *l*. U 15. st. *ł* i *ľ* prešli su u srednje *l*, pa starije *chvala, chvaliti, chvaľen* u današnjem č. j. glasi *chvála, chváliti, chválen.*

Samoglasničko stanje znatno se promijenilo samoglasničkim suzivanjem i razvijanjem dvoglasa iz dugih samoglasnika. Samoglasničko suzivanje *é* u *í* (iza tvrdih suglasnika u *ý*) javlja se u književnom jeziku samo ograničeno *(říci, obilí, stehýnko)*, dok je u narječjima vrlo rašireno *(dobrý mliko* mjesto *dobré mléko)*. Na sličan način razvilo se iz dugog samogl. *o* (ó) dugo *u* (ú), koje se piše *ů*. Jak labijalni izgovor samoglasnika *o* prouzročio je najprije razvitak dvoglasa *uo*, što je opet asimilacijom dalo dugo *u*. U 14. i 15. st. nalazi se još *uo*, a od 16. st. je *ů*: *móžeš — muožeš — můžeš.*

Sličan razvoj vidi se kod razvijanja dvoglasa iz dugih samoglasnika *u (ú)* i *y (ý)*. Prema starijem *kúpiti* u 14. st. razvilo se *kaupiti*, što je opet u 16. st. dalo današnje *koupiti*. U književnom jeziku nalazi se *ou* mjesto *ú* samo u tvrdim slogovima, dok je u mekim slogovima provedena palatalizacija. Ipak se u nekim narječjima palatalizacija nije izvršila. Samogl. *ý* razvio se u većini narječja u *ej*, pa se mjesto *býti, týden* izgovara *bejt, tejden*. U nekim narječjima takvo se *ej* razvilo i iz dugog *i (í)*, pa se mjesto *cítiti, zíma* izgovara u narječju *cejtit, zejma*. To je došlo odatle, što su se *ý* i *í* u 14. st. u određenim slučajevima po izgovoru zbližili, a i u današnjem jeziku samoglasnici *i* i *y* izgovaraju se uglavnom jednako.

Značajna su za češki jezik stezanja (kontrakcije) slogova, u kojima su dva samoglasnika bila spojena suglasnikom *j*. Sugl. *j* izgubio se u izgovoru, a dva se samoglasnika stežu u jedan dug. Tako od starijeg *lajati, chudiji, dobruju, znamenьji, dělaješь, stojati, mojemь* u novočeškom dolazi *láti, chudí, dobrou* (od *dobrú*), *znamení, děláš, státi, mém.* Kontrakcija nije provedena u svim slučajevima, a ni u svim narječjima.

Što se tiče kvantitete i naglaska č. se j. znatno udaljio od praslav. stanja. Došlo je do mijenjanja kvantitete slogova s obzirom na intonaciju, na mjesto naglaska i na promjene intonacije u vezi s pojedinim oblicima i formantima. Stari pokretni naglasak zamijenio se ustaljenim ekspiratornim naglaskom na prvom slogu riječi već u 13. st., a izmjenjivanje kvantitetâ znatno je poraslo u vrijednosti i došlo oštrije do izražaja. Osim onoga, što je



DVORAC PERNŠTÝN



DVORAC KOKOŘÍN

već rečeno o naglasku, treba spomenuti, da naglasak prelazi s riječi na jednosložni prijedlog, koji je pred njom: *do ciziny, do kostela* izgovara se zajedno s naglaskom na prijedlogu.

Za češka narječja značajno je razvijanje suglasnika *v* na početku onih riječi, koje počinju samoglasnikom *o*. Tako se u Češkoj, zapadnoj Moravskoj i u nekim hanačkim narječjima mjesto književnog *okno, ocet, oves* i sl. govori *vokno, vocet, voves*.

I u morfološkom pogledu doživio je č. j. mnogo promjena, osobito kod glagolskih oblika. U deklinaciji oslabio je dual, pa od njega postoje samo neznatni ostatci. U konjugaciji nema dualu traga. Broj padeža (7) sasvim je sačuvan, pa se ni u pluralu ne izjednačuju tri padeža kao u hrvatskom jeziku.

Deklinacija imenica dijeli se po rodovima, jer se kod vokalskih i konsonantskih osnova, koje su preuzete iz praslavenskog jezika, u toku stoljeća razvilo nastojanje, da se približuju i izjednačuju deklinacije istoga roda, slično kao u hrvatskom jeziku, ali ponešto u drugom pravcu. O-osnove i *u*-osnove djelovale su jedne na druge, pa se kod o-osnova nalaze nastavci *u*-osn. i obratno, na pr. gen. sg. *dubu, syna*. Konsonantske osnove uglavnom su se povele za vokalskim osnovama, ali čuvaju još dobro svoje tragove. Naoko poseban tip sklonidbe razvio se kod imenica, kod kojih je posljednji slog nastao stezanjem *(Jiří, paní, znamení)*.

Pridjevi su zadržali imeničku i složenu sklonidbu, ali je imenička sasvim stegnuta i po upotrebi i po broju padeža. Upotreba neodređenog oblika pridjeva bila je u starom češkom jeziku raširenija nego danas.

Suvremeni češki jezik ima znatno reducirana glagolska vremena i načine: prezent, futur, perfekt, imperativ, infinitiv, kondicional za sadašnjost i prošlost. K tome još particip prezenta, dva participa perfekta aktivnog i particip perfekta pasivnog. Za izražavanje prošlosti danas se č. j. služi perfektom i donekle pluskvamperfektom, dok su aorist i imperfekt od 15. st. izvan upotrebe. Prezent trenutnih glagola izriče budućnost (pojava praslavenska), a od trajnih glagola tvori se složeni futur *(budu psáti)*. Pasiv se tvori kombinacijom participa perfekta pasivnog s pomoćnim glagolom *býti*.

Češki jezik ima vrlo razvitu sposobnost izražavanja glagolskog načina radnje s obzirom na trajanje, ponavljanje, početak, svršetak i količinu. To se postiže s pomoću prijevoja, proširivanja osnove i dodavanja prepozicija *(nésti — nositi — nosívati; pozapomněti, popoletěti* i dr.) ili različitim riječima *(jíti — choditi — chodívati)*. U tom je č. j. postigao visok stupanj.

NARJEČJA ČEŠKOG JEZIKA dosta su brojna, i ako nema među njima velikih razlika. Razlike su uglavnom glasovne prirode i odnose se u prvom redu na samoglasnike. Razdioba i smještaj narječja podudaraju se većim dijelom s povijesnim češkim pokrajinama, pa razlikujemo tri glavne skupine narječja: *češka u užem smislu, srednjomoravska i šleska narječja*. Srednjomoravska narječja nazivaju se i hanačkim, a šleska laškim narječjima. Češka se narječja u užem smislu protežu po Češkoj i zapadnoj Moravskoj, hanačka po srednjoj Moravskoj sve do prelaznih moravsko-slovačkih narječja na granici češkog i slovačkog jezika, a laška po Češkoj, Šleskoj i djeliću Moravske. Češka i hanačka narječja s obzirom na to, što imaju duge i kratke samoglasnike, čine zajedno posebnu cjelinu prema laškim narječjima, kojima je temeljna oznaka, što imaju samo kratke samoglasnike. Laška narječja čuvaju starije stanje, pa razlikuju dva sugl. *l (ł — l*, na pr. *młaťiť — košula)*, ne sužuju *é (dobreho mleka)*, čuvaju *dz (dochadzam)*, ne mijenjaju *-aj-* u *-ej- (vajco)*, *'a* u *e (jasle)*, ne razvijaju *v* ispred početnog *o- (okno, oči)*. Još se razlikuju od čeških i hanačkih narječja po tome, što imaju samostalno razvijen naglasak na pretposljednjem slogu riječi. U tom ne valja gledati utjecaj poljskog jezika, jer susjedna poljska narječja imaju naglasak na prvom slogu. U laškim narječjima umekšavaju se suglasnici jače nego u ostalima *(veďeťe, nes'eťe: vedete, nesete);* izgubilo se i samoglasno *l (vylk, dluho)*, a i uz samogl. *r* razvija se popratni samoglasnik *(vyrba, vryba)*. Naprotiv češka i hanačka narječja imaju naglasak na prvom slogu, imaju samogl. *l* i *r (vlk, vrba)*, nemaju *dz*. Razlika između čeških i hanačkih narječja svodi se na nebitnije pojave. Gdje u češkim narječjima dolazi skupina *sch-* (mjesto starijeg *sh-)*, *šť* (mjesto starijeg *šč)*, u hanačkim je narječjima *zh-*, *šč (ještě, schořet: ješče, zhořet)*. Hanačka narječja zadržavaju stariju mekoću suglasnika *(kosť, (h)říb'ata, kameň)*, koja se u češkim narječjima izgubila *(kost, (h)říbata, kamen)*. U imenicâ tipa *skála, bláto* hanačka narječja imaju kratke slogove *(skala, blato)*, a iza pračeških mekih suglasnika čuvaju *-u-* mjesto *-i-* (han. *kožuch:* č. *kožich)*. Znatna je razlika u oblicima, jer hanačka narječja nemaju u nekim slučajima razlike između tvrde i meke sklonidbe (č. *slepice, do pole:* h. *slepica, do pola)* i odlikuju se posebnostima (na pr. h. *mluvijó, dělajó:* č. *mluvějí, dělají* i dr.).

Češka narječja (u užem smislu) dijele se opet na srednjočeško (Prag i okolica), zapadno (Plzenj), chodsko, jugočeško (Budějovice), doudlebsko (sasvim na jugu) i sjeveroistočno narječje (Hradec Králové). Razlike su među njima glasovne, i to neznatnije, a sasvim neznatne u oblicima i rječniku. Doudlebsko narječje pokazuje najveću starinu. Chodskim narječjem govori se u selima jugozapadno od Domažlica, a označuje ga primetanje glasa *h- (hučitel, humřil)* i promjena *ej* u *ij (dobrij)*. Između čeških i hanačkih narječja nalazi se prelazni češko-moravski pojas (Nové Město, Polná), u kojem se miješaju osobine obaju narječja.

Hanačka narječja dijele se na središnje (Prostějov), zapadno (Letovice, Vel. Meziříčí), južno (M. Budějovice, Znojmo), pogranično (Slavkov, Přerov, Kroměříž, Zábřeh, Kunštát) i istočno narječje (Kojetín). Ova je dioba među njima izvršena u prvom redu po sustavu kratkih samoglasnika.



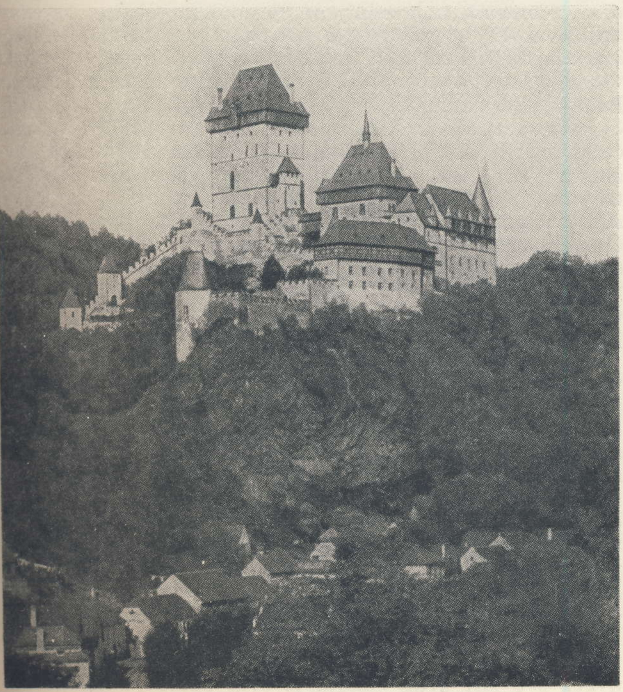
STARI GRAD VELHARTICE

I među laškim narječjima razlikuju se tri skupine govora: moravska (Štramberk), ostravska (Mor. Ostrava) i zapadna skupina (Opava).

ČEŠKI KNJIŽEVNI JEZIK nalazi se na vrlo visokom izražajnom stupnju. Briga o njegovu pravilnom razvitku i upotrebi vrlo je stara. Već je *Jan Hus* ukazivao na štetne pojave u č. j. i uputio književni jezik na vjernost duhu narodnog jezika. On je i začetnik reforme češkog pravopisa. Uvidjevši nespretnost u tom, da se jedan glas piše kombinacijom više slova, Hus je svojim spisom »De ortographia bohemica« uveo nov sustav u bilježenju značajnih čeških glasova i duljina. Za bilježenje dugih samoglasnika uveo je znak ´ nad dugim samoglasnikom, a za oznaku pojedinih palatalnih suglasnika (i tvrdog sugl. *l*) stavljanje točke uz srodan nepalatalni suglasnik. Time je udario temelje češkom dijakritičnom pravopisu, koji su u život provela Češka braća. Taj je pravopis kasnije postao uzorom slavenskim latiničkim pravopisima, pa su ga i Hrvati poprimili općenito Gajevom reformom. Znatne zasluge za dotjerivanje književnog jezika stekao je *Jan Blahoslav* svojom »Gramatikom« (1571) i prijevodom »Novoga Zavjeta« (1564), koji je poslužio kao temelj za stvaranje »Bible kralicke«, temeljnog djela za razvoj češkog književnog jezika. Učeni pripadnici Češkobratske zajednice *(O. Štefan, I. Cibulka, M. Albrecht, L. Helic* i dr.) nastavili su djelo Blahoslavljevo i dali prijevodom Sv. Pisma (1579—93) obrazac jezika, koji je služio kao uzor sve do najnovijeg vremena. Poslije poraza na Bijeloj Gori (1620) došlo je do teških vremena za književni č. j. U njegovu obranu digao je glas *Bohuslav Balbin* rodoljubivim djelom »Dissertatio apologetica pro lingua slavonica praecipue bohemica«, koje je napisano 1672 ili 1673, a tiskano tek 1775. U prosvjetiteljsko doba dao je *Josef Dobrovský* zapuštenom jeziku nov život ukazivanjem na izvorni narodni govor i na dotjerani književni jezik Češke braće. Opsežno djelo Dobrovskoga »Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache« (1809 i 1819) govori opširno o češkim glasovima, oblicima, etimologiji, narječjima i povijesti jezika. S Dobrovskim, ocem slavistike, započinje ujedno čitav niz istraživača češkoga jezika i skupljača jezičnog blaga. Krunom toga nastojanja oko književnog jezika smatra se *Josefa Jungmanna* »Slovník česko-německý« (1835—39) u 5 dijelova, rječnik, u kojem pisac prikazuje razvitak č. j-a, njegovu vitalnost i vezu s ostalim slavenskim jezicima. U rječniku je protumačeno 180.000 riječi. *František Š. Kott* prikupio je u svom rječniku (»Česko-německý slovník«, 7 svezaka, 1878—93) još veće jezično blago.

U drugoj polovici 19. st. proučava se sustavno prošlost jezika, pa *Jan Gebauer* piše historijsku gramatiku (»Historická mluvnice jazyka českého«, 1894—98) i započinje historijski rječnik (»Slovník staročeský«). Na čelo nastojanja oko čišćenja češkog jezika (»Naše řeč«, 1917) stao je s *V. Ertlom* u početku 20. st. *Josef Zubatý*, vrsni proučavatelj jezičnog blaga i sintakse. Na temelju novijih rezultata nauke prikazao je sintetički povijest češkog jezika *Oldřich Hujer* u djelu »Úvod do dějin jazyka českého« (1914). U redakciji *O. Hujera, E. Smetánke i M. Weingarta* počela je Češka akademija 1935 izdavati »Příruční slovník jazyka českého«, od kojega su izašla 2 sveska. Za praktično poznavanje modernoga češkog jezičnog blaga vrlo je koristan »Slovník jazyka českého, pravopisný, kulturní a fraseologický« (2 dijela, 1937), koji su zajedno sastavili *Pavel Váša* i *František Trávníček*.

Nova znanstvena gledanja na moderni češki književni jezik zastupa »Pražský linguistický kroužek«, osnovan 1926, oko kojega se okupila većina čeških filologa. *Bohuslav Havránek, Vilém Mathesius, Roman Jakobson*, djelomično *František Trávníček* i *Miloš Weingart* smatraju, da se suvremeni češki književni jezik ima osnivati na književnoj praksi posljednjih 50 godina, a ne na starijem književnom jeziku, niti na pučkom jeziku. Ovi strukturalni filolozi svraćaju najveću pažnju suvremenoj književnosti i književnom jeziku, socijalnim vrednotama jezika, sustavnom proučavanju narječja, argota i slanga, ritmici i metrici. U tom smislu zanimljiva je studija B. Havránka »Vývoj spisovného jazyka českého« (1936).



RESTAURIRANI GRAD KARLŠTEJN



ŽELEZNÝ BROD, Stara gradska vijećnica iz 18. st.

Sintetičku raspravu *o češkim narječjima* napisao je *B. Havránek* (»Nářečí česká«, 1934).

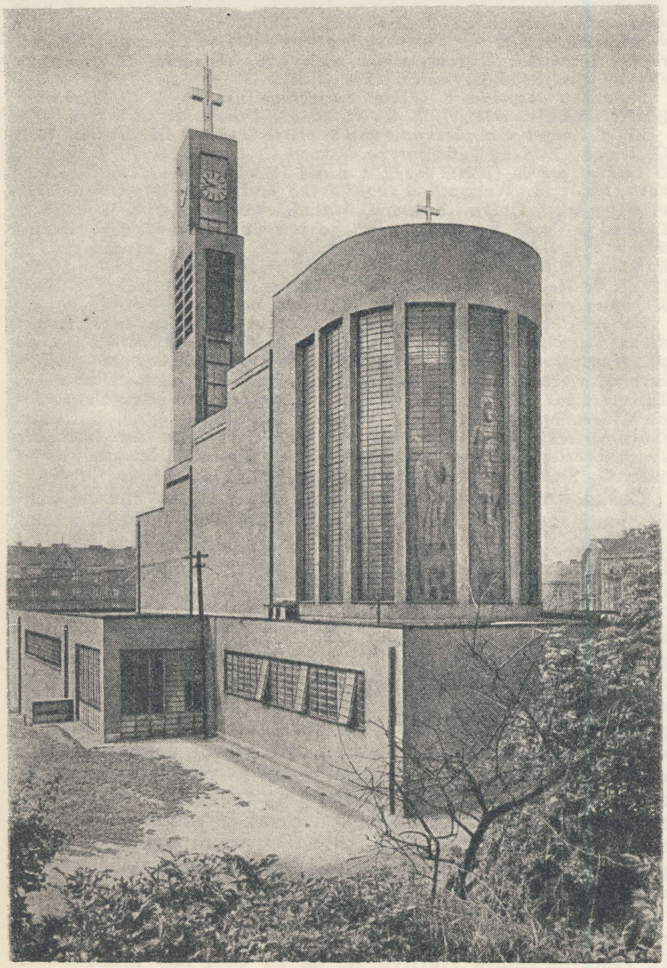
LIT.: *Znanstvena: Československá vlastivěda*, díl III., *Jazyk*, 1934; O. Hujer, *Úvod do dějin jazyka českého* (2. izd., 1924); F. Trávníček, *O českém jazyce* (1924), *Jazyk a národ* (1930), *Správná česká výslovnost* (1935); M. Weingart, *Vývoj jazyka českého* (1918), *Český jazyk v přítomnosti* (1934), *Zvuková kultura českého jazyka* (1932); J. Chlumský, *Česká kvantita, melodie a přízvuk* (1928); V. Ertl, *Časové úvahy o naší mateřštině* (1929); J. Zubatý, *Výklady etymologické a lexikální* (1910—22); V. Vondrák, *Vývoj současného spisovného jazyka* (1926); J. Haller, *Problém jazykové správnosti* (1930 i 1931); B. Hála, *K popisu pražské výslovnosti* (1923).

Za praktičnu upotrebu: S. Radić, *Češka vježbenica za srednje i njima slične škole*, Zagreb 1911; S. Musulin, *Češka gramatika i uputa u češko trgovačko dopisivanje*, Zagreb 1924; J. Merhaut, *Veliki češko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1941; E. Smetánka, *Tschechische Grammatik, Tschechisches Lesebuch mit Glossar, Tschechisch-deutsches Gesprächsbuch, Sammlung Göschen*, sv. 721, 722 i 723, Berlin-Leipzig; J. Herzer, *Česko-německý slovník*, 2 dijela, Prag; F. Kabesch, *Langenscheidts Taschenwörterbuch der tschechischen und deutschen Sprache*, Berlin 1929; O. Stehlík, *Slovník česko-francouzský*, Prag 1936. Lj. J-e.

Češka književnost najstarija je od svih slavenskih književnosti zahvaljujući povoljnom smještaju češkog naroda u Češkoj i Moravskoj, t. j. u središtu Evrope. Njezin hiljadugodišnji razvitak dijeli se na tri dijela: 1. *na staru češku književnost* — od najstarijih vremena do početka 15. st., t. j. do pojave Jana Husa; 2. *na srednju češku književnost* — od početka 15. st. do početka narodnog preporoda (oko 1780); i 3. *na novu češku književnost* — od početka narodnog preporoda do danas. Ova dioba odgovara razvoju češkoga književnog jezika kao i velikim povijesnim razdobljima, koja su dala nov pravac životu češkoga naroda: počeci češke književnosti u vezi su s početkom kršćanstva u češkoj zemlji; srednjočeška književnost u znaku je crkvene reformacije i protureformacije; novočeška književnost izražaj je preporođenog naroda poslije stoljeća dekadanse. U ovim trima velikim povijesnim razdobljima razlikujemo kraće periode prema umjetničkim i duhovnim pravcima, koji su prevladavali.

1. STARA ČEŠKA KNJIŽEVNOST. O češkoj književnosti u pretkršćansko vrijeme nemamo nikakvih pouzdanih vijesti. Iz kasnijih zapisa vidljivo je, da su Česi kao mnogobošci imali bogato razvijenu usmenu književnost: pjesme, poslovice, bajke, priče. Velikih epskih pjesama iz poganskog

vremena, kojih odjeke nalazimo na pr. u hrvatskoj narodnoj epici, kod Čeha ne nalazimo. Česi su imali znatan udio pri stvaranju *crkvenoslavenske književnosti.* Apostolska djelatnost sv. Ćirila i Metodija razvijala se u 2. polovini 9. st. na području Velike Moravske. Češki jezični elementi nalaze se u znamenitim crkvenoslavenskim spomenicima (Kijevski listići iz početka 10. st., Praški odlomci od prilike iz 11. st., neki crkvenoslavenski spomenici južnih Slavena). Najznamenitije češko djelo iz crkvenoslavenskog razdoblja jest *legenda o sv. Većeslavu,* koja je nastala oko 940 u srednjoj Češkoj i sačuvala se kao prekrasno djelo zrele književne umjetnosti u 5 hrvatskih glagoljskih rukopisa. Crkvenoslavenska književnost nije u Češkoj dugo potrajala. Bila je potisnuta zapadnim utjecajem latinskog kršćanstva. Ali tragovi crkvenoslavenske kulture pojavljuju se u prvim početcima češke književnosti, pisane češkim jezikom: u Svetogrgurskim glosama (uz dijaloge pape Grgura), u Bečkim glosama (uz evanđelje sv. Mateja) i osobito u najstarijoj češkoj duhovnoj pjesmi *Hospodine, pomiluj ny,* kojoj je autorom bio smatran sv. Vojtjeh. Već su u ovom crkvenoslavenskom razdoblju između češke i hrvatske književnosti bile uspostavljene čvrste veze, koje je ponovno oživio car Karlo IV. u 14. st. pozvavši u Prag hrvatske benediktince. Umjesto potisnute crkvenoslavenske liturgije u češkim se zemljama pojavila latinska kultura, koju je iz susjedne Njemačke osobito od vremena sv. Većeslava donosilo sa sobom zapadno kršćanstvo. Po jeziku *latinska,* ali po duhu i sadržaju češka književnost, stvara tako drugo doba prije početka prave književnosti, pisane domaćim jezikom. Kao najstarije latinsko djelo češkog sadržaja smatra se Vita et passio s. Venceslai et s. Lidmilae, anae eius, koje je napisao redovnik *Kristian,* prema mišljenju nekih povjesničara, već potkraj 10. st. (992—994). Ali najznatniji plod ove latinske književnosti u Češkoj za romanskog vremena jest opširna Chronica Bohemorum. Napisao ju je praški kanonik *Kosmas* (1045—1125), čovjek evropske naobrazbe i finog ukusa, koji je po uzoru rimskih povjesničara napisao povijest češke zemlje od najstarijih vremena do svojeg doba i zapisao u svojoj kronici najstarije češke priče od dolaska Čeha u domovinu do suvremenih političkih događaja. Njegovu kroniku nastavljalo je nekoliko latinskih pisaca sve do kraja 13. st.



VRŠOVICE, Crkva sv. Václava (osnova arh. Gočára)

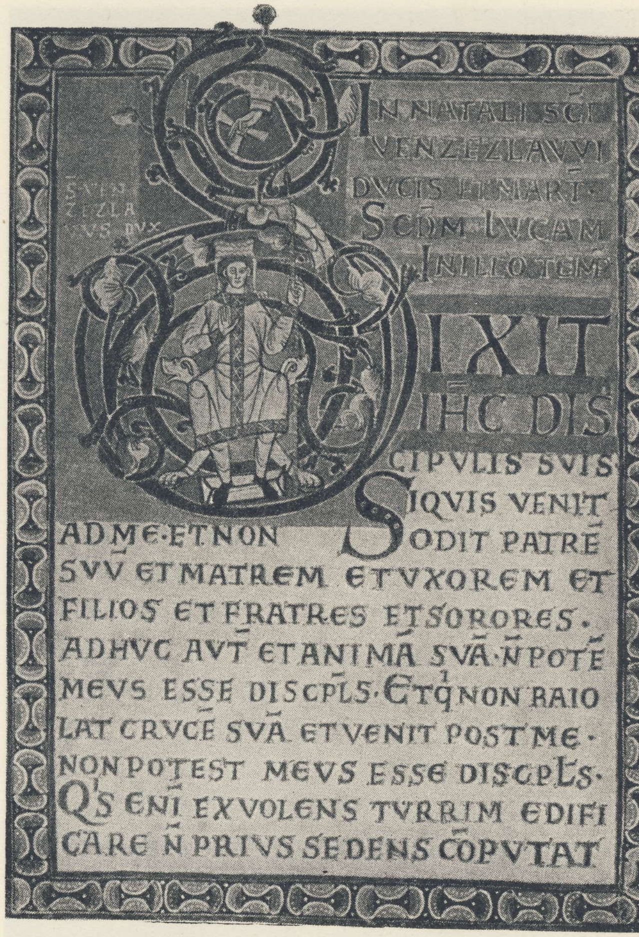
Prava *češka književnost romanskog doba,* pisana češkim jezikom, počinje prijevodom glavnih kršćanskih *molitava* (Očenaša i Vjerovanja) i *psaltira* (Glosirani psaltir i Wittenberški psaltir). Možda već iz 12. st. potječe velebna *pjesma sv. Većeslavu* (»Svatý Václave, vévodo české země«), koja moli zaštitnika češke zemlje, da zaštiti »nas i buduća« pokoljenja. Iz 13. st., iz vremena posljednjih vladara domaće dinastije Přemyslovića, potječu i dvije dalje duhovne pjesme, *Ostrovska pjesma* i *Kunhutina pjesma.* Procvat češkoga kraljevstva za posljednjih Přemyslovića u 13. st. bio je plodno tlo i za razvitak češke književnosti. Prag je postajao ne samo značajno političko središte nego i traženo utočište stranih pjesnika, koji su otvarali putove viteškoj i ljubavnoj poeziji. Posljednji češki kraljevi iz kuće Přemyslovića bili su bogati mecene njemačkih pjesnika, koji su slavili njihova djela. Tako dolazi pod kraj vlade Přemyslovića do velikog procvata češke književnosti, koja se ističe na prijelazu od romanskog doba prema gotičkomu nizom izvanrednih pjesničkih i proznih djela.

Stil *rane gotike* imaju legende u stihovima o mukama Gospodnjim, o apostolima, o Djevici Mariji, o Judi, o Pilatu, o sv. Aleksiju i t. d. Iz svjetovne epike najopširniji je viteški ep o Aleksandru Velikom, *Alexandreis* (oko 1310), od koga su se sačuvali samo odlomci (oko 4.000 stihova). Ova češka Aleksandrida ističe se samostalnošću obradbe. Jaka povijesna tradicija, pojačana s nekoliko proznih kronika, očitovala se osobito u prvoj kronici u stihu, u t. zv. *Dalimilovoj kronici* (iz 1308—1314); njezin autor, možda Hynek Žák iz Dube, tumači češku povijest s jakom rodoljubnom sviješću. Moralistički djeluju ne samo češke obradbe međunarodnih motiva Katonovih distiha i Ezopovih basna nego i originalni češki sastavi u stihovima u *Hradeckom rukopisu* (oko 1340), gdje naročito privlače pažnju basna o lisici i vrču, satirički-tendenciozno tumačenje deset zapovijedi Božjih i satire o obrtnicima. Dotjeranom pjesničkom tehnikom ističe se religiozni dramatički dijalog *Spor duše s tělem* (oko 1330). Duhovna lirika obogaćena je nadalje uskrsnim pjesmama.

Procvat gotike za vladanja luksemburške dinastije, kad su češke zemlje za cara Karla IV. postale i središtem carstva, donosi i češkoj književnosti neviđeni razvitak u 2. polovini 14. st. Brojno legendarno pjesništvo, koje je nadahnula Legenda aurea i njezin češki prijevod u »Pasionálu«, doseže vrhunac u prekrasnoj versificiranoj *legendi o sv. Katarini,* najvrednijem pjesničkom djelu stare češke književnosti. Iz poštovanja prema domaćem svecu nastaje legenda o sv. Prokopu. Prevode se i opširni prozni sastavi vjerskog nadahnuća: Životi sv. otaca, romani o Solfernu, Belialu, Barlaamu i Josafatu, Josipu Egipatskom i t. d. *Svjetovna epika* u stihu zastupana je viteškim i romantičkim sadržajima o Tristanu, Tandariašu i Floribeli, Ružinom vrtu i dr. Čitaju se prozne pripovijetke: Kronika trojanska, O Aleksandru Velikom, Gesta Romanorum, o Apoloniju, o Štilfrídu i Bruncvíku i t. d. Prema njemačkom uzoru učinjen je dijalog Tkadleček. Poslije osnutka sveučilišta u Pragu 1348 ulazi u književnost s mnoštvom veselih đaka i obilna *ljubavna lirika,* većinom anonimna; od njezinih autora najpoznatiji je *mistr Záviše,* koji je pjevao umjetničke pjesme s glazbenom melodijom prije 1379. Moralizatornu tendenciju ima izvorna sličica iz života praških đaka i dvorana, *Podkoní a žák,* vesela pjesma o bijedi mladog pokoljenja. Poučnu tendenciju pokazuje opširno alegorično djelo Nová rada (1394), kojega autor *Smil Flaška* (1349—1403), tvorac čitave pjesničke škole, daje kralju-lavu na usta različitih životinja savjet, kako treba vladati. Gotička književnost stvara i prve *dramske igre* iz biblijske inspiracije: to su uskrsne igre triju Marija, igre o uskrsnuću Isusovu i njegovu uzašašću, plač Majke Božje, dirljiv zbog žarkog religioznog čuvstva. Suprotna im je obijesna đačka igra o *Mastičkáři,* lakrdija o trgovcu, koji prodaje mast pobožnim Marijama na njihovu putu do groba Isusova. Od 2. pol. 14. st. možemo pratiti i snažan tok *znanstvene književnosti,* koja obuhvaća sve širi krug znanja iz svih područja ljudske djelatnosti sve do katastrofe na Bijeloj Gori (1620) i do

protureformacijske reakcije. U ovom kratkom pregledu češke beletristicke književnosti nije moguće upozoriti niti na najznamenitije predstavnike češke nauke i na njihovu opsežnu književničku djelatnost. Radilo se mnogo u području povijesti, filologije (rječnici), prava, u teologiji i t. d. Na samom svršetku gotičkog razdoblja češke književnosti strši značajna pojava vjerskog mislioca, prvoga češkog filozofa *Tomáša iz Štítnoga* (1331—1401); njegove Řeči besední i Knížky šestery o obecných věcech kresťanských daju u obliku razgovora ili rasprave pouke o svijetu i o životu u duhu skolastičkog naziranja, iznošena s jezgrovito pučkom bistrinom.

2. SREDNJA ČEŠKA KNJIŽEVNOST dijeli se na tri doba: na doba *husitsko* u 15. st., kad je čitavo književno stvaranje u Češkoj bilo u službi crkvene reformacije; doba prodiranja *humanizma i renesanse* u 16. st. sve do bitke na Bijeloj Gori; i doba *baroka* — od pobjedničke protureformacije do početka narodnog preporoda. Češka književnost 15. st. potpuno je u znaku crkvene reformacije, kojoj je dao poticaj *Mistr Jan Hus* (rođen oko 1369, spaljen u Konstanzi 1415). Hus ima za razvitak češke književnosti veliko značenje u prvom redu zbog toga, jer je svojim spisima utvrdio češki književni jezik prema tadašnjem govornom jeziku bez arhaizama i jer je pojednostavio češki pravopis približivši ga fonologičkoj strukturi čeških glasova. Osim mnogo latinskih teoloških spisa napisao je čitav niz čeških religioznih rasprava: *Výklad viery, desatera božieho přikázánie a páteře, Postillu* (tumačenje evanđelja), *Dcerku* (uputa kršćanskim djevojkama), *Kniežky o svatokupectví* i dr. Krasna su njegova pisma *(Listy)*, koja je pisao svojim prijateljima iz zatvora. Preporodu vjerskog života služili su i ostali književnici 15. st., počevši s vojvodom husitskih vojska *Janom Žižkom*, koji je izdao vojnički pravilnik, sve do prvih husitskih (kaležnjačkih) svećenika, kao što su bili *Jakoubek iz Stříbra, Jan Rokycana* i dr. Najoriginalniji mislilac češke reformacije je južnočeški seljak *Petr Chelčický* (1390—1460): proučio je Sv. Pismo zdravim seljačkim razumom i tražio, da se kršćani vrate čistom evanđelju bratske ljubavi iz


IN NATALI SCI VENZEZLAVVI DVCIS ET MARTI- SCDM LVCAM IN ILLO TEMP DIXIT IHC DISCIPVLIS SVIS SI QVIS VENIT AD ME ET NON ODIT PATRE SVV ET MATREM ET VXOREM ET FILIOS ET FRATRES ET SORORES ADHVC AVT ET ANIMA SVA N POTE MEVS ESSE DISCPLS ET Q NON BAIOLAT CRVCE SVA ET VENIT POST ME NON POTEST MEVS ESSE DISCPLS QS ENI EX VOLENS TVRRIM EDIFICARE N PRIVS SEDENS COPVTAT

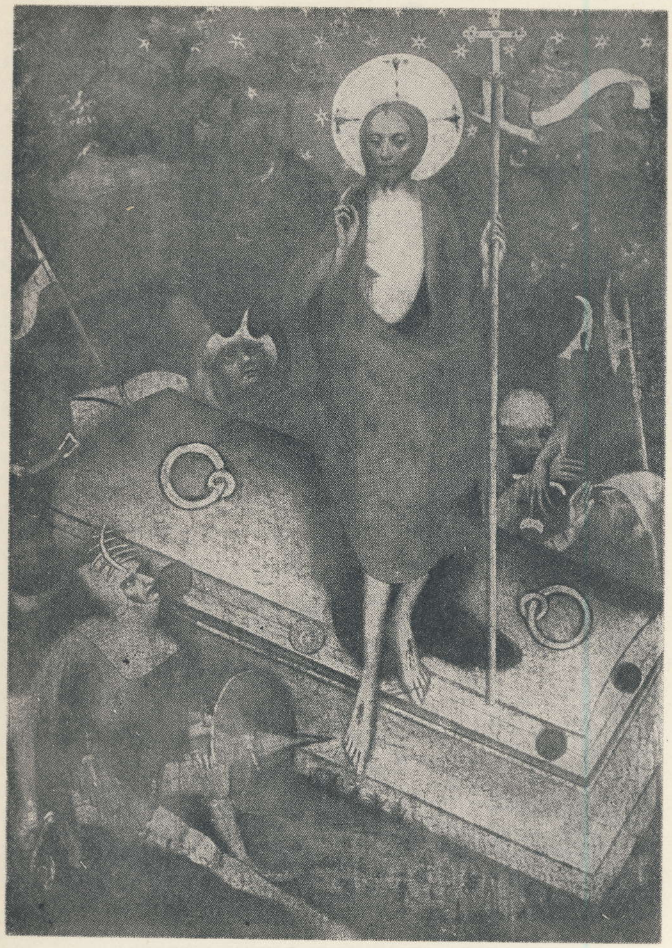
STRANICA IZ VYŠEHRADSKOG KODEKSA

prvih kršćanskih vremena. U nizu njegovih spisa ističe se osobito tumačenje evanđelja *Postila* i rasprava o pravoj kršćanskoj crkvi *Sieť viery pravé* (1440—43). Njegovu nauku, da se dobri kršćanin ne smije protiviti zlu, prihvatio je Lav Tolstoj, koji je pozdravio u Chelčickom svoga velikog preteču. Živ vjerski život bio je povoljno tlo za postanak polemičkih spisa, za duhovne pjesme (od kojih je najslavnija husitski koral Ktož jsú Boží bojovníci), za nove prijevode i tumačenja Sv. Pisma, vjerska razmatranja i t. d. Umjetničku visinu dosegao je alegorijski spis Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich, u kojem moravski pravnik *Ctibor Tovačovský iz Cimburka* rješava spor o crkvenim posjedima. Od naučnih područja mnogo se radilo u pravu, povijesti i prirodnim naukama. Novi humanizam prodire u češku književnost već u 2. polovini 15. st. Neki književnici pišu u njegovu duhu samo latinski (katolički plemić Bohuslav Hasištejnský iz Lobkovica), a drugi ga spajaju s mišlju vjerske reformacije: najslavniji od njih, pravnik *Viktor Kornel iz Všehrda*, dao je tumačenje češkoga prava. *Řehoř Hrubý z Jeleni, Václav Písecký, Mikuláš Konáč iz Hodištkova* i dr. uvode u Češku prijevodima, tumačenjima i parafrazama antičku književnost i spise velikih evropskih humanista. Široki slojevi čitalaca čitaju pripovijetke o Valteru i Kryseldi (Griseldis), o Bryzeldi, o Mageloni, Meluzini, Genovevi, o Jurjevoj viziji i t. d., kako ih nalazimo u tadašnjoj svjetskoj književnosti.

Češka književnost humanizma i renesanse nije ni izdaleka umjetnički tako bogata kao na pr. hrvatska renesansna književnost. Misao vjerske reformacije potiskivala je još i u 16. st. u češkim zemljama življe estetsko zanimanje. Italija, kolijevka renesanse, bila je daleko od Češke. Radosni smisao za pjesništvo i za ljepotu stiha, koji je stvorio u Češkoj za gotičkog vremena toliko velikih pjesničkih djela, bio je potisnut u 15. i 16. st. — jednako kao i u tadašnjoj ostaloj srednjoj Evropi — od ozbiljnog vjerskog razmišljanja i od praktične znanstvene radoznalosti. Tada ima duhovno vodstvo u Češkoj Bratska zajednica (*Jednota bratrská*), vjerska zajednica, koja je utemeljena prema naučavanju Chelčickoga već u 2. polovici



NASLOVNA STRANA BIBLIJE VÁCLAVA IV.



TŘEBONSKI MAJSTOR, Uskrsnuće
(Prag, Galerija rodoljuba-prijatelja umjetnosti)

15. stolj. i koja je nastojala bratskom ljubavlju i životom jednostavnim i punim odricanja ostvarivati načela evanđelja. U duhu Chelčickoga odbacivala su iz početka Češka braća višu obrazovanost kao đavolju izmišljotinu. Ali djelovanjem svojih prosvijećenih muževa pomirili su se sa stvarnim životom i postali su ubrzo središtem kulturnog i moralnog napretka. Najviši predstavnik ovog obraćanja Češke braće prema kulturi i književnosti, biskup *Jan Blahoslav* (1523—71), koji je pokazao svoju ljubav prema jeziku »Gramatikom«, napisao je znamenit spis o teoriji propovijedanja (Vady kazatelů), sastavio kancional bratskih duhovnih pjesama i osobito dao poticaj za novi prijevod Sv. Pisma. Njegov prijevod Novoga Zavjeta nadopunila su Braća prijevodom Staroga Zavjeta s originala. Prijevod čitavog Sv. Pisma, tiskan 1579—93 u bratskoj tiskari u Kralicama u Moravskoj, jest slavna biblija kralička (*bible Kralická*), dragulj češke reformacijske književnosti i temelj češkoga književnog jezika novoga vremena. U mnoštvu pobožne i znanstvene književnosti, nadahnute humanizmom, ističe se religiozno-politički spis *Václava Budovca iz Budova* Antialkoran (1614), u kojem pisac poziva kršćanske narode na slogu protiv turske opasnosti. Među kroničarima, koji su prikazivali češku povijest i povijest drugih naroda, najznamenitiji je bio katolik *Václav Hájek iz Libočana*. Njegova *Kronika česká* (1541) bila je više plod fantazije, ali je svojim polemičkim katoličanstvom i žarkom ljubavi prema domovini postala omiljelo štivo u kasnija vremena dekadanse za protureformacije. Humanistički procvat nauke dao je češkoj književnosti obilje knjiga ne samo povijesnih nego i leksikografskih, političkih, prirodoznanstvenih (herbari), pravničkih i putopisnih. Da ih prošire u svijet, brinule su se knjižare; najslavniji češki humanistički izdavači i tiskari bili su *Jiří Melantrich iz Aventina i Daniel Adam iz Veleslavína*. Beletrističko izvorno stvaranje u to je doba sasvim skromno. *Vavřinec Leander Rvačovský* napisao je alegorijsku satiru *Masopust*. *Šimon Lomnický z Budče* pjevao je u stihu moralističke pjesme. Moralističku tendenciju pokazuju i *Mikuláš Dačický iz Heslova*, *Bartoloměj Paprocký iz Hlohola* i dr. Prema biblijskim i vjerskim motivima pisale su se i dramske igre, umjetnički slabo značajne.

Oštar preokret, koji je zadesio čitav kulturni život *poslije bitke na Bijeloj Gori 1620*, imao je, dabome, dubok utjecaj i na razvitak književnosti. Nekatolički su književnici potjerani iz zemlje pa u inozemstvu izlaze najznamenitija djela reformacijske književnosti 17. st.: vjerskopovijesni spisi *Pavla Skále ze Zhoře* Chronologie církevní i Historie církevní te cjelokupna slika Češke, Respublica Bohemiae (1634) od Pavla Stranskoga. U tuđini također dozrijeva veliko književno i mislilačko djelo »učitelja naroda« *Jana Amosa Komenskoga* (1592—1670). Taj posljednji biskup Bratske zajednice upozorio je na prolaznosti svjetske u snažnoj pjesničkoj alegoriji *Labyrint světa a ráj srdce* (1623), prozaičkoj satiri, koja po svojem sadržaju o Putniku, koji luta svijetom, sjeća donekle na Piligrina od M. Vetranovića. Protiv labirinta svijeta propovijedao je Komenský povratak k Bogu (u mističkom djelu *Hlubina bezpečnosti*). Epohalan plan za preodgoj čovjeka daje njegova *Didaktika*, napisana najprije češki za reformu škola u Češkoj, a tek poslije prerađena latinski za svjetsku javnost kao Didactica Magna, temeljno djelo moderne svjetske pedagogike. Od mnogih djela, koja je Komenský napisao latinski, postigli su svjetsku slavu priručnici jezika Janua linguarum reserata i Orbis pictus, prva školska knjiga sa slikama. Poslije tridesetgodišnjeg rata, kada je sudbina reformacije u Češkoj bila zapečaćena, napisao je Komenský prekrasni *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské* (1650), kojim se jedan od najvećih čeških književnika svih vremena oprostio u ime Bratske zajednice s češkim narodom, izrazivši ujedno živu vjeru u političko uskrsnuće češkoga naroda.

Katolička barokna književnost nije imala u zemlji povoljne uvjete za razvoj. Njezinom zaslugom ponovno je oživjela duhovna lirika, kako su je njegovali pjesnici *Adam Michna iz Otradovica* i *Bedřich Bridel* (1619—80), autor refleksivne duhovne lirike, poezije jaslica i legende o češkom svecu: Život sv. Ivana, prvního v Čechách poustevníka. Obilnije se prevodi na češki jezik njemačko barokno pjesništvo (Fr. Spe). Mnogo se šire katolički kancionali, zbirke propovijedi, vjerskih razmatranja, života svetih, legende i t. d. Nanovo je uređen prijevod Sv. Pisma prema Vulgati (*bible Svatováclavská* 1677—1715). Protiv propadanja češkog jezika borio se plemeniti isusovac *Bohuslav Balbín* (1621—88) svojom Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica. Latinsku gramatiku češkoga jezika napisao je *Václav Jan Rosa* (1620—89): njegova Čechořečnost poziva se i na srodnost slavenskih jezika. Rodoljubnu tendenciju pokazivali su barokni povjesničari, osobito Moravljanin *Tomáš Pešina iz Čechoroda* (1629—80) i *Jan František Beckovský* (1658 do 1725), čija je kronika Poselkyně starých příběhů českých nastavljala kroniku Hájkovu. U ovo doba opće narodne dekadanse, kad je narod više nego ikada bio upućen sam na sebe, cvala je narodna usmena književnost: lirske pjesme, balade, priče, pripovijetke, pučke igre i t. d. S pravom se naziva osobito prva polovina 18. st. vremenom »tamnim«, kojemu su socijalne i kulturne tmine raspršila nova prosvjetiteljska vremena u 2. polovini 18. st.

3. NOVA ČESKA KNJIŽEVNOST obaseže najkraće razvojno razdoblje, t. j. od svršetka 18. st. do naših dana, ali u ovom razmjerno kratkom vremenu poraslo je silno značenje književnosti: broj književnika, knjiga i čitalaca tako se prema prošlim starijim razdobljima razmnožio, da bi bio potreban podroban prikaz, da se bar u temeljnim crtama prikaže kompliciran književni razvitak. Ovdje pružamo samo pregled glavnih putova, kojima je razvitak išao.

Prosvjetiteljstvo, koje je u čeških zemljama predstavljao car Josip II., imalo je sretan utjecaj i na preporod češke književnosti. Unatoč teškom socijalnom pritisku za vrijeme kmetstva ostao je češki seoski puk u srži narodnosno nedirnut. Prosvjetiteljske misli novog vremena donijeli su mu obrazovani ljudi iz viših staleža. G. 1773 osnovano je *Privatno znanstveno društvo* (Soukromá společnost nauk, kasnije Kraljevsko češko učeno društvo), u kojem su se okupljale nove misaone struje. Prvi prosvjetiteljski učenjaci pisali su njemački, jer je češki književni jezik bio u pravom propadanju, a čeških viših škola nije bilo. Prosvjetitelji *Gelasius Dobner* (1719—90),

Mikuláš Adaukt Voigt (1733—87), *Karel Rafael Ungar, František Martin Pelcl* (1734—1801) i dr. uprli su prstom ponovno na češku prošlost, očišćenu od sjena, koje je u češku povijest unijela protureformacija. *Václav Fortunát Durych* (1735—1802) i *Frant. Faustin Procházka* (1749 do 1809) brinuli su se, da se ponovno pojavi zaboravljena stara češka književnost. Ali najveće značenje u ovom novom kritičkom ocjenjivanju češke književne prošlosti ima *Josef Dobrovský* (1753—1829), utemeljitelj slavenske filologije. Njegovo djelo Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur (1792) dalo je ne samo prvi sustavni pregled češke književne povijesti nego i povijest češkoga jezika. U jezičnu anarhiju unio je Dobrovský ponovno čvrst red svojom pionirskom gramatikom (Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache, 1809 i 1819), reformirao je češki pravopis i ustanovio pravila za poremećenu prosodiju. Kao autor prve sustavne gramatike crkvenoslavenskog jezika (Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, 1822) i izdavač zbornika Slavín i Slovanka postao je općenito priznatim »patrijarhom slavenske filologije«. Svojim autoritetom poticao je manje značajne radnike, koji su nastojali oko preporoda češke književnosti, bili to brojni branitelji češkog jezika (Frant. Jos. grof Kinský, Jan Alois Hanke iz Hankenšteina, Karel Hynek Thám, Jan Rulík), osnivači novoga češkog kazališta (braća Karel Hynek i *Václav Thám*, Prokop Šedivý, A. J. Zíma, *Jan Nepomuk Štěpánek*), prvi novočeški nakladnik i izdavač narodne književnosti *Václav Matěj Kramerius* (1753—1808), ili prvi novočeški pjesnici (Václav Thám, Antonín Jaroslav Puchmajer [1769—1820], *Šebestián Hněvkovský, Vojtěch Nejedlý* i dr.).

Ovo *prvo novočeško pjesništvo* s kraja 18. i u početku 19. st. nastavljalo se još na odjeke starijih književnih razdoblja (humanizma i baroka); ali bilo je u njemu i mnogo prosvjetiteljske anakreontike. U prvim desetljećima 19. st. prevladava *klasicizam*, koji u jezičnom izražavanju oponaša antičku književnost. Ali sadržajno prodire u književnost sve više duh *romantike*. Oboje je spajao u sebi *Josef Jungmann* (1773—1847), učenik i nastavljač Dobrovskoga. Njegova književna djelatnost stoji već potpuno na češkom tlu. Stvorio je nov književni i pjesnički jezik s jedne strane vlastitim spisima, a s druge brojnim prijevodima i stručnim filološkim radom. Blago češkoga jezika sakupio je u monumentalnom rječniku Slovník česko-německý (1835—39). Njegova Slovesnost (1820) tumači teoriju književnosti, a Historie literatury české (1825) predstavlja vrhunac preporodnog nastojanja, da se upozna i oživi češka književna prošlost. Oko Jungmanna okupila se mlada pjesnička škola. Osim *Antonína Marka* (1785 do 1877) i *Milote Zdirada Poláka* (1788—1856), autora opsežne klasicističke pjesme Vznešenost přírody, bili su to osobito pisac mitskih slika iz češke davne prošlosti *Josef Linda* (1789—1834) i *Václav Hanka* (1791—1861), gorljivi promicatelj slavenskih jezika i književnosti, sâm lirski pjesnik u duhu narodnog pjesništva. U vezi je s Hankinim i Lindinim imenom glasovita novočeška književna krivotvorina *Rukopis Královédvorský a Zelenohorský* (1817 i 1818). Kraljičinodvorski rukopis je zbornik tobožnje staročeške epike i lirike, a zelenogorski rukopis prikazuje — prema najstarijim češkim pričama — sud kneginje Libuše u mitsko doba. Oba djela trebala su dokazati, da su Česi imali lijepu književnost već u najstarija vremena. Oba podmetnuta rukopisa koristila su mnogo romantičkoj generaciji za jačanje narodne samosvijesti, ali je književna kritika potkraj 19. st. dokazala, da su to novočeške krivotvorine, učinjene vrlo spretno (i prema hrvatskom i srpskom narodnom pjesništvu, prema Kačićevu »Razgovoru« i Vukovoj »Pěsnarici«). Klasici po izražaju i pjesničkoj teoriji, ali romantici po ideologiji bili su povjesničar *František Palacký* (1798—1876), koji je napisao Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě, i njegov prijatelj *Pavel Josef Šafařík* (1795—1861), čija su djela Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten (1826) i Slovanské starožitnosti (1837) imala znatan odjek i u romantičkoj književnosti južnih Slavena. Na slavenski romantizam (kod Hrvata na ilirizam) snažno je djelovao i *Jan Kollár* (1793—1852), koji je jednako kao i Šafařík bio Slovak po rodu. Njegova Slávy dcera (1824) postala je pjesničko evanđelje slavenske književne uzajamnosti, koju je on i protumačio u posebnoj programatskoj raspravi (njezin hrvatski prijevod donijela je Gajeva »Danica« 1836).



J. V. MYSLBEK, Libuša i Přemysl (spomenik na Mostu Palackoga u Pragu)

Češko pjesništvo ovog vremena sve se više priklanjalo od klasicizma prema romantičkoj inspiraciji narodne češke i slavenske književnosti. Tako je gotovo čitavo pjesničko stvaranje *Františka Ladislava Čelakovskoga* (1799—1852) oponašanje narodnih pjesama (Ohlas písní ruských, Ohlas písní českých). Tako su pjevali i njegovi prijatelji Josef Vlast. Kamarýt, Josef K. Chmelenský, Jos. Jar. Langer, pa i rodoljubni svećenik Boleslav Jablonský. Majstorstvo je postigao u pjesmama prema narodnim motivima čistokrvni romantik *Karel Jaromír Erben* (1811—1870), čija knjiga narodnih balada Kitice ide stalno među najljepše proizvode češke književnosti. Uspješno se razvijala u preporodno doba i proza i drama. Sadržaje iz češke prošlosti odabirao je većinom *Václav Kliment Klicpera* (1792 do 1859). Uz povijesne sadržaje obrađivao je socijalne teme i teme iz suvremenoga češkog života *Josef Kajetán Tyl* (1808—1856); njegova je pjesma Kde domov můj postala češka narodna himna. Za povijesnim sadržajima južnih Slavena posegnuo je *Prokop Chocholoušek* (1819 do 1864). Osnivač humorističke pripovijetke i stihova je Frant. Jaromír Rubeš.

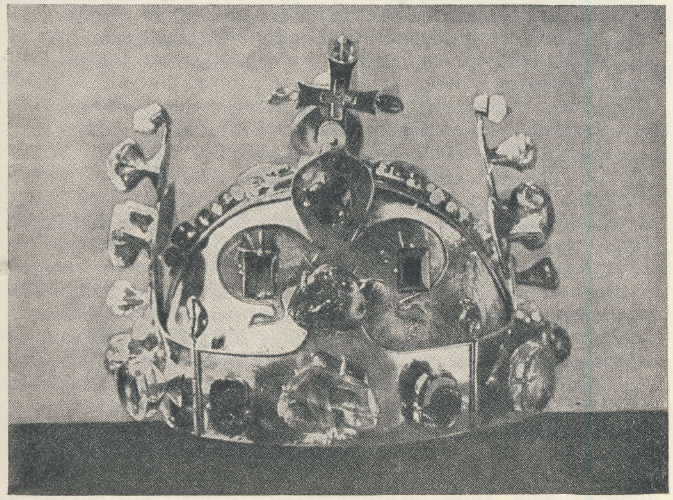
Od ove povijesne i narodne romantike oštro se razlikuje karakteristično pjesništvo stvarnog romantika u životu i u književnosti, prvog češkog modernog pjesnika *Karla Hynka Máche* (1810—1836), nježnog lirika. U svom kratkom i tragičnom životu izvršio je pionirsko djelo, koje su nastavljala buduća pokoljenja. Češkom pjesničkom jeziku dao je novu pjesničku snagu i ritam, otvorio je ćutila za najfinije dojmove i čuvstva, misaono se uzdigao do najsmionijih ideja titanizma i užasa pesimizma, kako ga uz njegovu sitnu liriku, romane, pripovijetke i drame izražava osobito lirsko-epska pjesma Máj (1836). S Máchom započinje niz književnika, koji svojim djelom stalno žive i u naše doba. Kasni romantik bila je prva velika češka književnica *Božena Němcová* (1820—1862), autorica mnogih pripovijedaka iz seoskog života (najopsežnija je među njima Pohorská vesnice). Nju označuje žarko socijalno osjećanje, saučešće sa siromašnima i optimistička vjera u dobrotu svih ljudi. Autobiografska slika iz djetinjstva Babička (1855) ide među najljepše i najomiljelije češke

knjige. Vrijedne su njezine zbirke priča, za koje je sakupljala gradivo i u Slovačkoj. Utemeljitelj češkog novinarstva *Karel Havliček Borovský* (1821—1856), neromantički racionalist usred romantičkog doba, najbolje je izrazio burno raspoloženje revolucionarne godine 1848 i u svojim epskim pjesmama Křest sv. Vladimíra, Tyrolské elegie i Král Lávra udario temelje političkoj satiri. Mučno raspoloženje za reakcije pedesetih godina zahvatio je osim Jana P. Koubka i V. B. Nebeskoga novinar i svestrani književnik *Karel Sabina* (1813—1877), autor libreta za Smetaninu operu Prodaná nevěsta, i buntovni lirik *Josef Václav Frič* (1829—1890).

Od romantizma se postepeno priklonila novom *realizmu* sa socijalnim tendencijama mlada generacija, koja je ušla u književnost na pragu novoga ustavnog života u početku šezdesetih godina. Izjasnili su se za Máchu i njegov Máj; odatle im i ime — generacija »Majevaca«. Među njima su se isticala tri pjesnika: *Vítězslav Hálek* (1835—1874), čisti lirik ljubavnih pjesama (Večerní písně) i prirodnih ugođaja (V přírodě), plodan dramatik prema nedostižnom uzoru Shakespeareovu i autor uspjelih realističkih pripovijedaka iz seoskog života. Uzaludno se s njim takmičio u prirodnoj i ljubavnoj lirici neumorni pjevač *Adolf Heyduk* (1835—1923), autor dražesne epske priče Dědův odkaz. Ali najdublji lirik iz kruga »Majevaca« bio je *Jan Neruda* (1834—1891), koji dugo nije bio pravilno ocijenjen. Svaka je njegova zbirka bila pjesničko djelo: od pesimističke zbirke Hřbitovní kvítí preko zbirkî Knihy veršů, Písně kosmické, Ballady a romance do intimne ugođajne zbirke Prosté motivy i rodoljubne Zpěvy páteční. Od njegove brojne proze ističu se majstorske Malostranské povídky i zbirke feljtona. Cvat proze, romana i pripovijetke predstavljaju *Karolina Světlá* (1830—1899) i njezina sestra Sofija Podlipská, socijalni romanopisac Gustav Pfleger Moravský, jedri konzervativac *Alois Vojtěch Šmilovský* (1837—1883) i osobito *Jakub Arbes* (1840—1914), autor fantastičnih »romaneta« i snažnih socijalnih romana iz života tvorničkih radnika. Nove realističke drame pisali su Frant. Věnc. Jeřábek i uspješni *Emanuel Bozděch* (1841—1889).

Od kraja sedamdesetih godina vladala su u češkoj književnosti dva protivnička tabora, po kojima je poezija dosegla jedan od svojih vrhunaca: *rodoljubni pravac*, okupljen oko almanaha *Ruch*, i *kozmopolitski pravac*, orijentiran međunarodno oko časopisa *Lumír*. Zapravo su oba pravca imala mnogo zajedničko u pjesničkoj tehnici i u cilju, da podignu češku književnost na evropski stupanj. Preteča »Ruchovaca« bio je prerano umrli lirik *Václav Šolc* (1838—1871). Njihov predstavnik postao je *Svatopluk Čech* (1846—1908), najpopularniji pjesnik češkog nacionalizma prije prvoga svjetskog rata. U opsežnim epskim kompozicijama dao je slike iz češke prošlosti (Adamité, Žižka, Václav z Michalovic) i iz gorućih socijalnih pitanja sadašnjosti (Lešetínský kovář, Zpěvník Jana Buriana), pisao je radosne seoske idile (Ve stínu lípy, Václav Živsa), riješio je pitanje češke budućnosti u Evropi (u alegoričnim spjevovima Evropa i Slavie), a svoje liberalističko-građansko vjerovanje opjevao je u knjigama lirike (Jitřní písně, Písně otroka, Modlitby k Neznámému i dr.). Srodna Čechu bila je Eliška Krásnohorská. Po srijedi između oba protivna pravca stajao je izdavač »Lumíra«, *Josef Václav Sládek* (1845—1912), jedan od najčistijih čeških lirika, pjesnik seoske zemlje i prevodilac anglo-američkih pjesnika. Pravi svjetski građanin po širini književnih interesa bio je melanholični samotnik i novoromantik *Julius Zeyer* (1841—1901). Široki epski talent okušao je s uspjehom u pjesničkim spjevovima iz češke prošlosti (ciklus Vyšehrad i mit o dolasku Čeha, Čechův příchod), iz starofrancuske povijesti (opsežna Karolinská epopeja iz vremena Karla Velikoga), iz povijesti litavske, irske i t. d. I za svoje romane uzimao je građu iz čitavog svijeta i iz svih vremena, najradije iz srednjeg vijeka, i nazivao ih je »obnovljenim slikama«: viteški Román o věrném přátelství Amise a Amila, Ondřej Černyšev iz vremena carice Katarine, japanski roman Gompači a Komurasaki i dr. Najbolji je njegov autobiografski roman Jan Maria Plojhar. Od Zeyerovih drama postigla je najveći uspjeh slovačka priča Radúz a Mahulena. Ali sve svoje suvremenike nadmašio je pjesničkom svestranošću i općom popularnošću veliki lirik *Jaroslav Vrchlický* (1853—1912), koji najbolje karakterizira neviđeni procvat češke književnosti u 2. polovini 19. st. Njegovo je djelo tako opsežno, da nije moguće ni izdaleka navesti ni njegove najznamenitije zbirke. Sam je znao, da njegovoj svjetskoj popularnosti smeta samo pripadnost malom narodu, u kojega jeziku pjeva. S udivljenja vrijednom plodnošću preveo je u stihu najveće evropske pjesnike od Dantea do Shelleya. U svojoj epici sanjao je o »epopeji čovječanstva« i dao nekoliko »odlomaka epopeje čovječanstva«: Duch a svět, Perspektivy, Fresky a gobeliny, Bozi a lidé i t. d. Trajnu vrijednost ima njegova lirika (Z hlubin, Eklogy a písně, Písně poutníka, Meč Damoklův i t. d.), u kojoj je obuhvaćen čitav lirski dnevnik njegova života, čudnovato osjetljivog za najfinije titraje intimnih dojmova i prirodnih ugođaja. Češki pjesnički jezik razigrao je Vrchlický do neviđene virtuoznosti i raširio izražajne mogućnosti češke poezije mnoštvom novih pjesničkih forma (zbirke: Sonety samotáře, Hudba v duši, Moje sonata, Fanfáry a kadence i dr.). Uz opsežne epe u stihu (Hilarion, Twardowski i dr.) s uspjehom se ogledao i u drami sa sadržajima antičkim, češkim (vesela igra Noc na Karlštejně) i dr. Vrchlický i njegova škola podigli su češku književnost na evropsku visinu, tako da je u početku devedesetih godina češka književnost konačno nadoknadila ono, što je zanemarila u prošlim stoljećima dekadanse. Iz škole Vrchlickoga izašao je čitav niz lirikâ visokog stupnja: *Antonín Klášterský*, *Jaromír Borecký*, *Jaroslav Kvapil*, katolički pjesnici na čelu s *Ksaverom Dvořákom* i mnogi drugi. Osim poezije i proza je osvajala sve veći krug čitalaca. Idejni sumišljenici rodoljubnog pravca »Ruchovaca« bili su veliki pisci povijesnih romana: idealističko-romantički pripovjedač *Václav Beneš Třebízský* (1849—1884), znanstveno-dokumentarni romanopisac i pripovjedač *Zikmund Winter* (1846—1912), koji se proslavio osobito svojim opsežnim romanom iz vremena bjelogorske bitke Mistr Kampanus, i češki Šenoa — ljubimac najširih čitalačkih krugova *Alois Jirásek* (1851—1930). Njegovi romani obuhvaćaju češku povijest od najstarijih čeških priča preko husitskog doba (Proti všem, Bratrstvo), preko doba poslije bjelogorske bitke (Temno) sve do narodnog preporoda (F. L. Věk, U nás, Filosofská historie i dr.). I motivi iz češke zemlje pobuđuju stalno veću pažnju. Poslije K. Světle, koja je opisala život puka u sjeveroistočnoj Češkoj, oživjeli su zanimanje za regionalizam istaknuti prozaici: *Karel Klostermann* (1848—1923) svojim slikama iz Šumave, *Josef Holeček* (1853—1929), slavenofilski iskreni prijatelj južnih Slavena, snažnom epopejom seljačkog roda iz južne Češke Naši, *Teréza Nováková* (1853—1912) socijalnim i idejnim romanima iz istočne Češke, *Karel Václav Rais* (1859—1926) popularnim slikama iz života puka u Potkrkonošima i t. d.

Dok je u svih ovih velikih književnika i pjesnika s kraja 19. st. prikazivana idealizirana stvarnost, mladi naraštaj, koji je ušao u književnost početkom devedesetih godina, izjašnjava se iznova svijesno za *kritični i socijalni realizam*. U pjesništvu predvodili su *Josef Svatopluk Machar* (1864—1942), borbeni slobodni mislilac, protukršćanski poštovalac poganske antike (epski ciklus Svědomím věků, V záři hellenského slunce i t. d.), politički satirik (Tristium Vin-



KRUNA ČESKIH KRALJEVA (Prag, katedrala sv. Vita)



GROBNICA KRALJA PŘEMYSLA OTAKARA I.
(Prag, katedrala sv. Víta)



GROBNICA KRALJA PŘEMYSLA OTAKARA II.
(Prag, katedrala sv. Víta)

dobona, Božími bojovníky i dr.), protivnik habsburškog Beča, i *Petr Bezruč* (✱ 1867), patetički pisac balada o socijalnom pritisku nad rudarima oko Mor. Ostrave (Slezské písně). U prozi se razlio u širinu realistički roman, kako su ga njegovali *Matěj Anastazia Šimáček*, kroničar rodnog kraja *Jan Herben* (1857—1936, Do třetího a čtvrtého pokolení, Hostišov), *František Ksaver Svoboda* (✱ 1860, Rozkvět), naturalistički slikar građanskog staleža i proletarijata *Karel Matěj Čapek-Chod* (1860—1927, Antonín Vondrejc, Turbina, Jindrové, Vilém Rozkoč, Řešany), saučesni i protestni *Josef Karel Šlejhar* (Peklo, Lípa), promicatelj ruskoga romana i Zolina naturalizma *Vilém Mrštík* (1863 do 1912, Pohádka máje), Josef Merhaut, Václav Hladík i mnogi drugi. I drama ima značajne predstavnike u kazališnom organizatoru i dramatičaru *Frant. Adolfu Šubertu* (1849—1915), u dramaturgu i dramatičaru *Ladislavu Stroupežnickom* (1850—1892, Naši furianti, Na Valdštejnské šachtě) i u velikom, modernom piscu drama punih radnje *Jaroslavu Hilbertu* (1871—1936, Pěst, Falkenštejn, Druhý břeh, Blíženci, Michael) i dr.

Ali u isto doba nastupa u svijesnom odvraćanju od realizma niz velikih pjesnika *simbolista*, koji znače vrhunac češkog pjesništva devedesetih godina i početka 20. st.: veliki lirik intimnih i prirodnih raspoloženja *Antonín Sova* (1864—1928, Vybouřené smutky, Ještě jednou se vrátíme, Zápasy a osudy, Žně, Básníkovo jaro, Drsná láska, Hovory věcí i dr.), reprezentativni lik češke poezije u prvim desetljećima našega stoljeća; i zajedno s njim *Otokar Březina* (1868—1929), u čijih se pet zbirki (Tajemné dálky, Svítání na západě, Větry od pólů, Stavitelé chrámu, Ruce) raspjevala kozmička poezija najzanesenije u veličanstvenu pjesmu sveljudskog bratstva; na njega se ujedno nadovezuje najmlađa češka generacija. Pesimističko raspoloženje potkraj 19. st. predstavljaju »dekadenti« *Jiří Karásek ze Lvovic* (✱ 1871, Hovory se smrtí, Sodoma, Endymion, Ostrov vyhnanců i dr.), *Karel Hlaváček* (1874-98, Pozdě k ránu, Mstivá kantiléna), Jan Opolský i dr. Nasuprot tome pjesnik je naturalističkog vitalizma siloviti socijalni lirik *Stanislav K. Neumann* (✱ 1875, Kniha lesů, vod a strání, Nové zpěvy i dr.). Impresionizmu se približava nježno melodički *Karel Toman* (✱ 1877, Torso života, Sluneční hodiny, Hlas ticha i dr.) i vječno mladi *Fráňa Šrámek* (✱ 1877), lirik (Života bído, přec tě mám rád, Splav, Nové básně), romanopisac (Stříbrný vítr, Tělo) i dramatik. U prozi su najbolje izrazile impresionizam književnice *Růžena Svobodová* (1868—1920, Milenky, Zahrada irémská i dr.) i njezina učenica *Božena Benešová* (1873—1936), a od književnika romanopisac *Karel Sezima* (✱ 1876, V soumraku srdcí, Dravý živel). Posebno mjesto zauzimao je u poeziji, prozi i drami muževno nacionalni *Viktor Dyk* (1877—1931, A porta inferi, Zmoudření Dona Quijota, Anebo, Okno), pjesnik iz pokreta mladeži devedesetih godina. Od devedesetih godina pripadalo je u češkoj književnosti značajno mjesto i *književnoj kritici;* njoj na čelu stajao je kritik evropskog horizonta, pun života i pobuda *František Ks. Šalda* (1867—1937, Boje o zítřek, Duše a dílo) i uz njega *Frant. V. Krejčí* (1867—1941) i utemeljitelj kazališne kritike *Jindřich Vodák* (1867—1940).

Pjesničko pokoljenje, koje je dozrelo neposredno *pred prvi svjetski rat*, manifestiralo je svoj mnogostruki program izdavši Almanach na rok 1914. Oko njega su se okupili vrlo različiti talenti: patetički metafizičar i bergsonovski poštivalac slobodnog stiha *Otakar Theer* (1880—1917), koji je klonuo kao i njegov dramski Faethón usred rata; dječački čisti lirik *Petr Křička* (✱1884, Šípkový keř); lirski i poslije muževno borbeni epik — romanopisac *Rudolf Medek* (1890—1940, Ostrov v bouři). Postrance od njih stajao je opor i samotarski katolički borac *Jakub Deml* (✱1878, Šlépěje). Prvi svjetski rat ojačao je osim rodoljubnih žica osobito socijalnu tematiku. Najveći predstavnik ove »proleterske poezije« bio je *Josef Hora* (✱1891), koji je u svom kasnijem razvoju sazrio u jednoga od najčistijih lirika (Struny ve větru, Jan houslista, Zahrada Popelčina). Obožavanim ljubimcem mlade generacije, koja je stupila na poprište poslije svjetskog rata, postao je mladenački propovjednik bolje socijalne sutrašnjice *Jiří Wolker* (1900—24, Host do domu, Težká hodina). Odvraćanje od proleterske lirike prema čistom poetizmu predstavlja *Jaroslav Seifert* (✱1901, Na vlnách T. S. F., Ruce Venušiny). Njegov drug *Vítězslav Nezval* (✱ 1900) ostvario je u svojoj elementarnoj lirici najsmjelije pobjede poetističkih i nadrealističkih eksperimenata (Básně noci, Sbohem a šáteček, Praha s prsty deště, Matka Naděje). Poetizmu pripada i *František Halas* (✱ 1901), *Vilém Závada* (✱ 1905) i dr. Pjesnikom seoske grude je *Jan Čarek* (✱1898). Tradiciju Ot. Březine nastavljaju katolički pjesnici *Jan Zahradníček* (✱ 1905), *Václav Renč* (✱ 1911) i dr.

Suvremenu češku prozu označuje jaka socijalna nota. Od starije generacije naturalista opisala je udes građanstva i radništva *Anna Marie Tilschová* (✱ 1873) u opsežnim generacijskim romanima (Stará rodina, Synové, Haldy). Rat i poratne prilike inspirirale su romane i pripovijetke *Ivana Olbrachta* (✱ 1882, Podivné přátelství herce Jesenia, Zamřížované zrcadlo, Nikola Šuhaj loupežník), *Marije Majerove* (✱ 1882, Nejkrásnější svět, Siréna), *Marije Pujmanove* (✱ 1893, Lidé na křižovatce) i dr. Osobito mjesto zauzima katolički ekspresionist, lirik i romanopisac *Jaroslav Durych* (✱ 1886), koji je osvojio opću pažnju osobito opsežnom slikom iz vremena tridesetgodišnjeg rata, romanom Bloudění. Poratni pragmatizam i relativizam izrazio je najbolje popularni romanopisac i dramatik *Karel Čapek* (1890—1938, Hordubal, Obyčejný život, První parta), pjesnik socijalnih utopija budućnosti (Továrna na Absolutno, R. U. R., Krakatit, Válka s mloky). Ekspresionizam i nadrealizam u prozi predstavlja originalni *Vladislav Vančura* (✱ 1891, Pekař Jan Marhoul, Markéta Lazarová, Útěk do Budína), a uz njega *Benjamin Klička* (✱ 1897), *Čestmír Jeřábek* (✱ 1893) i dr. Doživljaje iz svjetskoga rata obradili su romanopisac *Josef Kopta* (✱ 1894, Třetí rota), *František Kubka* (✱ 1894), *Karel Nový* (✱ 1890), *Zdeněk Němeček* (✱ 1894), *Jaroslav Hašek* (1883—1923, Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války) i dr. Češko selo oživljava mnogostrani romanopisac *Jan Vrba* (✱ 1889, Dolina, Boží mlýny, Jan Martin Šanda), a od mlađih pjesnika *Josef Knap* (✱ 1900, Cizinec), *František Křelina* (✱ 1903), katolički orijentirani *Jan Čep* (✱ 1902, Hranice stínu), Šležanin A. C. Nor (✱ 1903) i dr. I češka *drama* ima nekoliko istaknutih pisaca. Iz impresionizma je izašao *Jiří Mahen* (1882—1939), povijesne su motive obrađivali *Arnošt Dvořák* (1881—1933), *Stanislav*



J. V. MYSLBEK, Spomenik sv. Václava u Pragu

Lom (✻ 1883) i *František Zavřel* (✻ 1885), a problematika suvremenoga života ispunjava drame *Viléma Wernera* (✻ 1892, Lidé na kře), *Franka Tetauera* (✻ 1903, Veřejný nepřítel) i dr. *Književna kritika* poslije svjetskog rata dosegla je vrhunac u tradicionalizmu *Arne Nováka* (1880—1939, Mužové a osudy, Myšlenky a spisovatelé, Duch a národ), uz F. Ks. Šaldu najvećeg češkog kritika. Od mlađih kritikâ imaju značajno mjesto impresionist *Miroslav Rutte* (✻ 1889), *František Götz* (✻ 1894), poetistički pjesnik *Antonín Matěj Píša* (✻ 1902) i dr. Najmlađa češka književnost, koja traži novu orijentaciju za drugog svjetskog rata, okupljena je sa svojim najboljim predstavnicima oko časopisa *Kritický měsíčník*, koji uređuje *Václav Černý* (✻ 1905).

LIT.: *Dějiny literatury české*, opširna povijest od najstarijih vremena do generacije »Majevaca«, potanko je obradio Jan Jakubec (I. 1929, II. 1934); za novu i najnoviju književnost najbolje je temeljno djelo Arne Nováka: *Přehledné dějiny literatury české* (zajedno s J. V. Novákom, 4. izdanje 1936—1939). U tim je knjigama potanko navedena i ostala bibliografija J. H-ch.

Filozofija. Početci češke filozofije padaju u 14. stoljeće, gdje se kao prvi predstavnik njezin spominje *Tomáš iz Štítnoga* (1331—1401), koji u svojim djelima, pisanim na češkom jeziku, zastupa uglavnom skolastičku nauku, ne bez nekoga zanosa u mistiku. Češka reformacija u nauci *Jana Husa* i *Petra Chelčickoga* s obnovom vjerske i moralne svijesti ističe duh istine i ljubavi i dolazi do vrhunca u kršćanskom humanizmu *Jana Amosa Komenskoga*. S propadanjem državne samostalnosti nakon poraza na Bijeloj Gori nastaje općenit narodni i kulturni zastoj, iz kojega češki narod ustaje na nov život tek početkom 19. stoljeća. Prosvjetiteljske tendencije spojene s idejama romantike, napose J. G. Herdera, dolaze do izražaja u preporodnom pokretu, koji je obuhvatio ne samo izučavanje narodnoga jezika i povijesti, ne samo vlastiti izražaj u književnosti nego i samosvojni razvitak znanosti. U tom nastojanju javljaju se *A. Marek* s prvom logikom (1820), udarajući njom ujedno temelje češkoj filozofijskoj terminologiji, *Ferd. Hyna* s prvom psihologijom (1844), historijski važnom, iako ju je Fr. Čupr podvrgao oštroj kritici, *Matouš Klácel* s prvom etikom (»Dobrověda«). Historiozofske misli u duhu Herderovu razvija i smisao češke povijesti izlaže *Fr. Palacký*. Slobodarske političke nazore iznose *Karel Havlíček-Borovský* i *V. Gabler* priklanjajući se više francuskim i engleskim ideolozima i ruskim misliocima nego njemačkim. Ideju narodne češke filozofije izgrađuje *Karel Boleslav Štorch* u priključku na Komenskoga, čiju je nauku osobito osvijetlio *Fr. Boleslav Květ*. Drugi mislioci stoje pod utjecajem njemačke filozofije. Na Schellinga se oslanja *Karel Slavoj Amerling* i *Jan Ev. Purkyně*, glasoviti fiziolog, za Hegelom se povodi osim već spomenutoga M. Klácela još *Ignacije Jan Hanuš* i *Augustin Smetana*, od Bolzana zavisan je *Vinc. Zahradník*. U borbi za filozofijsku orijentaciju, koja se vodila oko polovine 19. st., pobijedila je za nekoliko desetljeća njemačka struja, a u ovoj je opet prevladala Herbartova nauka napose u sveučilišnom krugu. Uveo ju je zapravo u Češku publicist *Frant. Čupr*, a najznatniji predstavnik bio joj je *Josef Durdík*, profesor filozofije u Pragu. Uz njega osim Nijemaca Fr. Exnera, W. F. Volkmanna, R. Zimmermanna, G. Lindnera zastupaju Herbartov smjer, unoseći i samostalne poglede, *Jos. Dastich* (v.), *O. Hostinský* napose u estetici, *P. Durdík* u etici, *Jan Kapras* u psihologiji naroda (pod utjecajem M. Lazarusa), *G. Zába, Oldřich Kramář* i dr.

S osnutkom samostalnoga češkoga sveučilišta dolazi u Prag za profesora filozofije *Tomáš Garrigue Masaryk*. Uz njegov se rad i ime veže promjena duhovne orijentacije u pozitivističkom pravcu. Sam Masaryk zastupa u »konkretnom mišljenju« umjereni pozitivizam i realizam, što funkciji znanja i težnji za istinom daje potpunu vrijednost i slobodu razvitka, ali ujedno ističe njezin odnos i važnost u izgradnji života. U povodu toga pada mu težište interesa uza sve usavršavanje teorijskoga duha u praktičko područje, i tu se očituje u rješavanju konkretnih problema životnih. Umovanje mu postaje filozofija života, kojoj glavno obilježje daje rad. Aktivizam njegov ide za poravnanjem individualnoga i socijalnoga principa, a osniva ga na suradnji (sinergizmu) samosvijesno obrazovanih ličnosti, radi kojih se u punoj mjeri uvažava ideja slobode i demokratska misao provodi ne samo u političkom nego i društvenom i kulturnom značenju. Središte zanimanja čine društveni problemi, među kojima se naročito ističe temeljita kritika marksizma, raspravljanja o češkom pitanju, narodnom i kulturnom, o smislu češke povijesti, o filozofijskoj orijentaciji češkoj, koju Masaryk nalazi u priključku na češku reformaciju, napose na pokret Češke braće (v.). Svi nazori njegovi sastaju se najzad u humanističkom idealu, koji bi imao kroz »svjetsku revoluciju« dovesti do »nove Evrope«, a zaokružuju se religijski, vjerom u Boga i zahtjevom aktivne suradnje na ostvarenju »carstva duha«.

Pristaše, učenici i suradnici Masarykovi okupljaju se oko časopisa »Česká Mysl«. Njegovu krugu pripadaju *František Drtina* (v.), pedagog i suradnik njegov u uredništvu časopisa »Pedagogické Rozhledy« *František Čáda* (v.), kojemu se pridružuje čitav niz pedagoga (Ot. Kádner, Ot. Chlup, Václav Příhoda, Stanislav Velinský i dr.), zatim *František Krejčí* (v.), istakavši se napose radom na području psihologije, kojemu se priključuju G. Tichý, Vilem Forster, Frant. Šeracký i dr., onda znatan broj sociologa, kao *Arnošt Bláha, Eduard Beneš* (v.), *Břetislav Foustka, Josef Král*. Ovamo se može pribrojiti *J. L. Fischer*, zastupnik »socijalnoga pragmatizma«, i *E. Chalupný*. Iz Masarykova je kruga potekao i *Josef Tvrdý*, koji se pored općih filozofskih problema naročito bavi filozofijom slavenskih naroda (*Soudobá filosofie polská; Dnešní filosofie u jižních Slovanů*, Prag 1932). Tome krugu pripada donekle i *J. B. Kozák*, koji se bavi filozofijom religije. Masarykov je učenik i *Emanuel Rádl*, ali se od njega odvojio i pošao prema nekom pragmatizmu.

Nasuprot pozitivističkoj struji stoji fiziolog *František Mareš* (v.), zastupnik vitalizma, prislanjajući se nekom idealizmu, te postaje glavnim predstavnikom sličnih nastojanja. Uz njega pristaje botaničar *Josef Velenovský;* učenik mu je *Ed. Babák*. Zasebni krug mislilaca protivnih



J. V. MYSLBEK, Bedřich Smetana

pozitivizmu, a okupljenih ponajviše oko časopisa »Ruch filosofický«, čine *Ferd. Pelikán, Karel Vorovka, Vladimír Hoppe, Tomáš Trnka*, koji se na različit način odnose prema idealizmu i priklanjaju pragmatizmu zanoseći se i iracionalističkim tendencijama. Ovamo se može pribrojiti i *Karel Čapek*. Ekstremni voluntaristički idealizam zastupa *Ladislav Klíma*.

Katoličku filozofiju zastupaju *A. Hlavatý, J. Pospíšil, Eug. Kadeřávek, P. Vychodil, Jos. Kratochvíl, Jos. Matocha;* psihologijom se napose bavi *N. K. Černocký*, sociologijom *Fr. Reyl, Bedřich Vašek, Jaroslav Hruban*. Među protestantskim se misliocima ističe *Fr. Žilka, J. L. Hromádka, Fr. Linhart* i dr.

U oblasti pojedinih filozofijskih nauka spominju se napose još kao istaknutiji radnici na području psihologije *R. Souček, Mihajlo Rostohar* (rodom Slovenac), *Kratina Josef Heinrich, Jan Uher*, na području logike *Albina Dratvová, Fr. Rieger*, na polju estetike *Ot. Zich, Zdeněk Nejedlý, Josef Bartoš, Mirko Novák, Karel Svoboda, J. B. Krejčí, J. Voďák* i dr., u sociologiji *Karel Engliš, Ivan Žmavc (rodom Slovenac), Antonín Uhlíř, Ot. Machotka*, teoriju socijalizma obrađuju *Frant. Modráček, Jos. Macek*, pravnu filozofiju *Jarosl. Kallab, Fr. Weyr, Emil Svoboda, B. Trnka*, filozofiju religije *Ot. Pertold, Lad. Kunte*.

LIT.: *Prikaz češke filozofije* od F. Pelikána u Fr. Ueberweg, Grundriss der Gesch. der Philosophie, V.: Die Philos. des Auslandes, izdao Traugolt Konstantin Oesterreich, Berlin 1928; Jos. Král, *La philosophie en Tchécoslovaquie*, Knihovna »Sociálních problémů«, sv. 2., Prag 1934; J. Tvrdý, *Savremena čehoslovačka filozofija*, kritička studija, Prilozi za filozofiju i etnopsihologiju, Skoplje 1931; *La philosophie tchécoslovaque contemporaine*, Prag 1934, s prilozima U. Lorvaga, F. Pelikána, J. B. Kozáka, Ivana Ljapčina, J. L. Hromádke, J. Krála, V. Hoppea i bibliografskim podacima za suvremenu čehoslovačku filozofiju od 1918—1934; F. Pelikán, *Boj za svobodu české filozofije*, Prag 1937 (osvrt na ovu raspravu od Fr. Krejčija, »Česká Mysl«, 1938). A. B-a.

Glazba. Česi pokazuju živo zanimanje za pjesmu i glazbu i u doba samostalne države, kao i kasnije u doba najtežih stradanja. Već je sv. Václav promicao liturgijski pjev pred više od tisuću godina. Kako su kršćanstvo u Češkoj naučavali njemački vjerovjesnici, narod je prihvatio mnogu latinsku duhovnu popijevku, pa u pripjevu »krleš« i danas još ostade trag latinskom »Kyrie eleison«. No narod se nije zato odrekao svoga narodnog pjevanja ni onda, kad je crkva ustala protiv njegovih napola poganskih običaja. Pomalo se stvarala i samostalna češka duhovna pučka popijevka, pa je najstariji zapis iz 1397 još i danas poznata popijevka »Hospodine, pomiluj ny«. Uz nju je postala popularna i himna sv. Václavu.

Umjetnički pjev — menzuralni i polifoni — našao je pravo mjesto svog razvitka u mnogim samostanima i velikim crkvama. Uz to su u vrijeme Minnesängera znali neki pjesnici-skitnice dolaziti na dvorove čeških kraljeva, gdje su ih rado slušali. U crkvenoj glazbi uz gregorijanski pjev odzvanjao je tu i tamo još i ambrozijanski; samostanci iz Emausa pjevali su staroslavensku liturgiju po predaji sv. Metoda. U manjim mjestima bila su utemeljena posebna društva pjevača (laika), pa su biskupi prigodice morali čak braniti čistoću liturgijskog pjevanja, jer bi takvi pjevači znali zapjevati i koju veselu narodnu popijevku, pa i plesnu. Napose se takvo prepletanje svjetovnih i duhovnih elemenata očituje u češkim božićnim i uskrsnim popjevkama.

U 14. st. postojala je prava češka pjevačka škola: popijevke na način njemačkog Meistergesanga, ali i češke kao »Jižt' mne vše radost ustává«, »Dřevo se listem odieva« i dr. mnogo su se pjevale; no danas im najvećma ne znamo za autora.

Novi polet razvitku češke duhovne popijevke dao je husitski pokret. Premda je poglaviti cilj toga pokreta bio ćudoredni preporod, ipak je duhovna češka popijevka za njega procvala upravo zbog toga, što se je mogla povoljno razvijati: čitava je vjerska općina sudjelovala kod liturgijskog obreda. Neke je popijevke sastavio sam Hus, a pjevale bi se po napjevima poznatih narodnih popijevaka. No Taborićani, gorljivi i borbeni Husiti, ispjevali su i posebne borbene popijevke, od kojih su mnoge postale i ostale trajnom tekovinom češke glazbe: »Kdož jste boží bojovníci«, »Dětky v hromadu se sendáme« i dr. Veliki broj takvih popijevaka sačuvao se u krasnom kancionalu iz 16. st., koji potječe iz Kraljičina Gradca.

U 16. st. razvila se u Češkoj polifona glazba iz nespretne dijafonije husitskog doba. Taj su razvitak pomagala društva zvana »literatski zborovi«, slična današnjim građanskim pjevačkim društvima. Poslije bjelogorske bitke (1620) ti su zborovi bili raspušteni. I »Češka braća« gojila su pučko pjevanje; 1519 objelodanili su prvi češki kancional. Kasnije su izašli i drugi kancionali. U to doba ima i Čeha skladatelja, koji su gajili višeglasje (Turnovský).

Dok se u manjim gradovima i u pokrajini razvijala narodna popijevka i manje pijevne forme, u Pragu — koji je Rudolf II. načinio svojom prijestolnicom — sastavljena je bila glazbena kapela, najznamenitija za svog doba. Posljednji Nizozemci nalaze se još u toj kapeli.

Tridesetogodišnji rat Češku je osiromašio, pa je i kulturni život u njoj zahirio; no protureformacija nije uništila češku duhovnu popijevku, najljepšu kulturnu glazbenu tvorbu prijašnjega stoljeća. *Češki kancional* iz 1683 sadržava mnoge husitske popijevke, dakako s promijenjenim tekstom. Ali je protureformacija unosila mnogo baroknog sjaja u crkvene obrede; uvodila se tada talijanska glazba, čemu su osobito pogodovali velikaši. U Pragu su se izvodile velike, svečane latinske mise tadašnjih znamenitih talijanskih skladatelja. Domaći glazbenici odlazili su na izobrazbu u Beč ili u Italiju, pa je većina ostajala izvan domovine, a mnogi je od njih postigao i svjetsku slavu. Od čeških skladatelja duhovne glazbe u to doba ističu se *Bohuslav Černohorský* (1684—1740), nazvan »češkim Bachom«, i *František Brixi* (1732—71).

Osim skladatelja putovao je Evropom čitav niz vanrednih virtuoza, izobraženih u Češkoj. Velikaši su posjedovali veće ili manje orkestre (glazbene kapele), i premda su u njima svirali redovito samo sluge i podvornici, ipak je na čelu takvih kapela bio po koji znameniti glazbenik tadašnjeg doba; tako je i klasičar Haydn neko vrijeme bio kapelnikom u grofa Morzina u Lukavcu. Tih kućnih kapela nestalo je u drugoj polovini 18. st. No kad su se članovi tih kapela razišli po Češkoj, proširili su tradiciju instrumentalnog muziciranja u najšire krugove.



JOSEF MAŘATKA, Antonín Dvořák

Poslije dekreta cara Josipa II. 783/4 znatno je oslabilo zanimanje za crkvenu glazbu, pa je utoliko više oživjela svjetovna glazba, u prvom redu opera. Izvodile su se uglavnom talijanske opere, često bezvrijedne, no bilo je i pokušaja, da se prikažu i ozbiljna djela, na pr. Gluckova. Izvodili su se i njemački »Singspieli«. Među umjetnicima, koji su upravljali izvedbama talijanskih opera, jedan je od najistaknutijih svakako *Pasquale Bondini*. Upoznavši Mozartovu genijalnost izveo je s neobično velikim uspjehom majstorovu operu »Figarov pir«. Sav se Prag zanio lijepim Mozartovim napjevima, pa su ih doskora pjevali i svirali u najraznovrsnijim preradbama. Pozvali su u Prag i samog Mozarta i dočekali ga vrlo svečano, a Bondini je od Mozarta naručio novu operu; Mozart je tada za Prag skladao »Don Juana«. To je svoje najgenijalnije operno djelo u tom gradu i dovršio. Prva izvedba — krajem listopada 1787 — pretvorila se u slavlje. Prag je Mozartovu uspomenu vjerno čuvao i u daljnjim desetljećima.

U to su se doba u Pragu izvodile i opere čeških glazbenika, među kojima su se isticali *Florijan Gassmann* (1729—74), *Jan Koželuh, Josef Mysliveček* (1737—81), koji je djelovao u Italiji, gdje je bio veoma omilio, te *Jiří Benda* (1722—95), član istaknute glazbeničke obitelji.

Početkom 19. st. utemeljene su u Pragu nove ustanove, kojima je svrha bila promicati razvitak glazbene kulture u središtu češke države: konzervatorij (1810) i orguljaška škola (1830). Oba zavoda su ubrzo postala poznata i izvan Češke, pa su u njima učili glazbenici iz mnogih zemalja; u njima je kasnije i mnogo Hrvata steklo svoju stručnu spremu. U to je doba i *Vilém Pixis* (1785—1842) utemeljio svoju glasovitu školu guslača. Na čelu konzervatorija bio je isprva ugledni teoretičar *Diviš Weber*, koji je utemeljio i koncertno društvo; kao uvjereni Mozartovac nije promicao ni Beethovenovih djela. Uz Webera isticali su se svojim nastavničkim radom i *Václav Tomášek*, skladatelj glasovirskih kompozicija, i zborovođa praške katedrale *Jan Witasek*, znameniti glasovirač. Ta trojica glazbenika pokretali su, tako rekavši, sav glazbeni život u Pragu; samo u operi nisu sudjelovali. Baš je u to doba postepeno nestajala prevlast talijanske opere, koju je nadomještala njemačka. Tako je nekoliko godina u praškoj operi radio i znameniti njemački skladatelj K. M. v. Weber.

Kad je uvaženi učitelj glazbe i sjajni glasovirač *J. Proksch* utemeljio svoj zavod, počelo je promicanje nesamo Beethovenove glazbe, nego i stare vokalne polifonije 16. st. Postepeno se počelo i s promicanjem suvremene evropske glazbe, pa ni kazalište nije u tom moglo zaostati: tako se počela prikazivati i Wagnerova djela.

Tada je narodni preporod oživio zapretane stvaralačke energije. Oduševljeni rodoljubi shvatili su Herderova nastojanja, pa su pošli u narod, među seljački svijet, da kod njega zapisuju usmenu predaju. Prenuli su se i glazbenici. U kratko vrijeme sabralo se i izdalo mnoštvo narodnih popijevaka s napjevima; sam K. Erben objelodanio je do 800 napjeva, a uza nj su radili i drugi.

Živa narodna popijevka postaje putokazom novih nacionalnih glazbenih nastojanja. Stvarati češku glazbu znači tada u prvi čas stvarati na narodnu. Premda se na prvi pogled čini, kao da je ta narodna melodika nastala pod utjecajem instrumentalne plesne glazbe — češki narod posjeduje obilje starinskih plesnih obrazaca, kao furiant, dupák, skočná i sl., te novijih, kao polka — ipak je u toj glazbi bilo obilje posebnih ritmičkih i melodijskih osobina, a uza to i neobičnih harmonijskih mogućnosti: sve je to moralo poslužiti skladateljima kod stvaranja češke umjetničke glazbe. Češka je narodna melodika puna ljupke dražesti, umilne srdačnosti i vedrog, snažnog seoskog humora, premda u njoj ima i dosta neobično nježne i čeznutljive melankolije. Prvi sabirači narodne melodike u Češkoj bili su seoski kantori. Oni su prvi počeli i pisati nove napjeve »na narodnu«, a uz njih se prihvatiše posla oko skladanja takovih melodija i mladi umjetnici, zaneseni nacionalnim preporodom. Škroup i A. Jelen počeše skladati češke tekstove, a Jelen je stao udešavati narodne popijevke za muške zborove. Već prvi zanos narodnog preporoda nuka preporoditelje, da segnu i dalje od male forme popijevke, da stvore češku operu. Pa kad su s uspjehom izvedene prve strane opere u češkom prijevodu, okušao se *František Škroup* na području opere svojim djelom »Dráteník« (1826); on je u tom smjeru stvarao i dalje. No sva takova djela, nastala u prvom zanosu preporoda, još su prosječan rad darovitih i vještih dirigenata, u kojima nema zanosa velikog stvaraoca. A i narodnost se očituje najvećma u samom tekstu, a ne u glazbi, koja je trebala proniknuti duhom narodnosti događaje na pozornici. Sam narodni zanos, pa i predana ljubav prema narodu, nisu mogli stvoriti jedinstveno i savršeno narodno umjetničko djelo, kao što je opera; napose se to nije dalo postići s pomoću tako jednostavnih sredstava, kakve su male, neznatne — ma kako dražesne inače bile — narodne popijevke.

Tvorac je narodne češke glazbe *Bedřich Smetana* (1824 do 1884), prvi genijalni umjetnik, koji je u cijelosti osjetio čar pučke umjetnosti te označio put, kojim je valjalo poći njegovim suvremenicima i nasljednicima. Svojom djelatnošću stvorio je Češima i operu i orkestralnu i komornu glazbu. U doba, kad se Smetana, zadojen rodoljubnim idealima, pojavio sa svojim prvim značajnim djelima, češka glazbena umjetnost nije još bila dala trajnih djela, skladbâ, koje bi spajale češko podrijetlo s temeljima evropske glazbene kulture. U tom je pravcu Smetanina djelatnost doista epohalna. Njegova velebna djela — spomenimo ovdje samo opere »Prodaná nevěsta«, »Libuše«, »Dalibor«, besmrtni simfonijski ciklus »Má vlast«, glasovirske »České plesove« i gudački kvartet »Z mého života« — dosežu vrhunce umjetničkog doživljavanja. Udružujući epsku širinu pogleda na zbilju i legendu češke prošlosti s proćućenim lirizmom i posebnim smislom za glazbeni humor stvorio je jedinstvena djela, koja su morala postati tekovinom svega kulturnog svijeta. Smetanin genij potisnuo je u zaborav slabije nadarene suvremenike, kakvi su bili *F. Skuherský* (1830—92), *V. Hřímalý* (1842—1908), *K. Šebor* (1843—1903) i *V. Blodek* (1834—74). — Njegov nasljednik morao je posjedovati daleko izražajniju i osebujniju umjetničku fizionomiju. Takav je bio *Antonín Dvořák* (1841 do 1904). Značenje djelatnosti ovog umjetnika izbija u punom svijetlu, kad je usporedimo sa Smetaninom. Dok je Smetana novoromantičar Lisztovih smjernica i kao takav pristaša programnih nastojanja u glazbenom stvaranju, Dvořák se približava Brahmsu: vanredno plodan stvara čistu,

apsolutnu, ponajčešće instrumentalnu glazbu (simfonije, komorne skladbe, koncerte), iz koje izbija golemo melodijsko bogatstvo i sjajno svladavanje glazbenog oblika. U njegovim se djelima odražava ne samo ljepota duha češke pjesme, nego i glazbenog bogatstva drugih naroda (za boravka u Americi poslužio se sugestivno napjevima domorodaca Indijanaca). Svoj bogati umjetnički interes očitovao je i skladanjem djela sa svih ostalih područja (opere, oratorija, pjesme). Dvořákova djelatnost dopunjuje prema tome Smetaninu dajući time, štoviše, sliku tadašnjeg stanja u glazbenoj Evropi. — U krug ove dvojice velikana češke glazbe ide i *Zdeněk Fibich* (1850—1900), sljedbenik Wagnerova novoromantizma, autor brojnih opernih djela i uspjelih intimnih glasovirskih skladba schumannovskog ugođaja, u kojima se ističe težnja za subjektivnim iživljavanjem; napose su važni njegovi melodrami. No Fibich je u glazbi više kozmopolit nego Čeh.



M. ALEŠ, Husitski tabor. Prag, Moderna galerija

Odnos Fibicha prema Smetani i Dvořáku važan je i s gledišta daljeg razvoja češke glazbe. U njoj će se i nadalje isticati i prepletati suprotni elementi glazbenog nacionalizma i kozmopolitizma.

Novija pokoljenja daju Češkoj čitav niz vrijednih glazbenika, među kojima se nadasve ističu četvorica: Foerster, Novák, Suk i Janáček. *Josef Bohuslav Foerster* (✳ 1859), plodan umjetnik, stvara u zanosu čiste ljubavi, prožet etičkim zasadama, dajući umjetnički oblik svojim čuvstvima prema majci, domovini, prirodi, Bogu (i on je mnogostruk: piše opere, oratorije, simfonije, koncerte, komorne i glasovirske skladbe, brojne cikluse pjesama, glazbene eseje). — *Vítězslav Novák* (✳ 1870) je drugačija, složenija narav. U početku pristaša Brahmsovih smjernica apsolutne glazbe prilazi kasnije novoromantičarima, pobornicima programnog smjera, te s velikom gipkošću duha preuzima elemente impresionizma, slovačkog pučkog pjeva, a katkada i suvremenih ekstremnih nastojanja. Njega nadasve privlači ljepota žene i prirode, kojoj je ispjevao nekoliko slavospjeva (»Bouře«, »Pan«). Kao vrijedan nastavnik odgojio je brojne učenike, među njima i nekoliko Hrvata (Dobronića, Odaka, Štolcera). — *Josef Suk* (1874 do 1935) izraziti je simfoničar, koji u mogućnostima polifonog izražavanja putem orkestra traži način, kojim će podati oblik svojem umjetničkom doživljavanju. Suk je povučena priroda; sudbina ga je pogađala teškim udarcima, pa su mnoga njegova djela autobiografskog značenja: u njima je označen put, kojim je polazio od boli k svladavanju njezine težine i utapanju njezine oštrice u svemoći plodnoga rada. I on je bio vanredan pedagog. — Posebno mjesto zauzima *Leoš Janáček* (1864—1928). Kao pravi umjetnik-realist, u mnogočemu srodan Musorgskomu, polazio je od života na selu; oštrim darom zapažanja pratio je svu modulatornu snagu jezičnog izraza i elemente tona, koji se u njemu javljaju, osobito kao pratioci emocionalnih stanja. Na takvom proučavanju sazdao je svoj glazbeni jezik, sastavljen iz sitnih motiva, što tvore instrumentalno-vokalno tkivo. Njegov je najveći uspjeh opera »Jenůfa«, primjer njegova umjetničkog naziranja. Značajne su njegove veze s ruskom kulturom, koja je uvjetovala nastajanje mnogih njegovih radova. Janáček se bavio i teoretskim radom, te je proučavao mnoge harmonijske i ritmičke probleme. Čuvene su njegove riječi: »Kad u akordu ne bi gorjela misao, on bi bio nalik na cvijeće, koje mraz slika na prozoru«.

Bliži suvremenici ovih skladatelja jesu: *Karel Kovářovic* (1862—1919), slijepi skladatelj *Stanislav Suda* (1865—1931), *Vojtěch Říhovský* (✳ 1871), *Oskar Nedbal* (1874—1930), istaknut i kao dirigent, i *František Neumann* (1874—1929), koji je skladao operu »Ekvinokce« prema istoimenoj drami Ive Vojnovića.

U trećem, posljednjem odsjeku razvoja češke glazbe ističe se u prvom redu skupina Foersterovih i Novákovih učenika: *Jaroslav Křička*, skladatelj uspjelih solo-pjesama, u kojima se ističe njegov smisao za humor; *Karel Boleslav Jirák*, instrumentalni skladatelj i vanredan dirigent; *Ladislav Vycpálek*, skladatelj pretežno vokalnih, polifonih skladba, iz kojih izbija njegova sklonost misticizmu; *Emil Axman*, *Václav Štěpán*, vrijedan i kao sakupljač i obrađivač narodnih napjeva, *Boleslav Vomáčka*, *Vilém Petrželka*, *Vladimír Polívka*, *Miroslav Krejčí*, *Iša Krejčí*, *Jindřich Jindřich*.

Uz njih se ističu u suvremenoj češkoj glazbi i ovi glazbenici: *Otakar Ostrčil* (1879—1935), *Otakar Zich* (1879 do 1934), *Rudolf Karel*, *Jaromír Weinberger*, *Jaroslav Kvapil*, *Bohuslav Martinů*, *E. F. Burián*, *Otakar Šin*, *Otakar Jeremiáš*, *Pavel Bořkovec*, *Miroslav Ponc*. Po strani stoji *Alois Hába* (✳ 1893), pobornik četvrttonskog glazbenog sustava; on je već našao mnogo pristaša po cijelom svijetu. Svi suvremeni češki skladatelji pokazuju u prvom redu čvrsto znanje, koje im omogućuje uspješno rješavanje i najtežih kompozicijskih problema.

Češka glazbena nauka na zavidnoj je visini. Nju predstavljaju muzikolozi *Ot. Hostinský*, *Zd. Nejedlý*, *Vl. Helfert*, *O. Černušák*, *D. Orel* i dr.

U češkom reproduktivnom umjetničkom svijetu ima udruženja, koja su već davno stekla svjetsku slavu. Takova su pjevačka društva »Moravski učitelji« i »Hlahol«, pa glasoviti »Češki kvartet«, kvartet Ševčík-Lhotský i Zika-kvartet. »Češka filharmonija« s pravom se smatra jednim od najboljih orkestara na svijetu; njezini dirigenti *V. Čelanský* i *V. Talich* idu među prve dirigente Evrope. Posvuda su poznati češki umjetnici-solisti, napose brojni guslači (*Ondříček*, *Kubelík*, *Kocián*, *Přihoda*, pedagog *Ot. Ševčík*), glasovirači (*R. Firkušný*) i pjevači (*E. Destinnová*).

LIT.: O. Hostinský, *Hudba v Čechách*, Prag 1900; Z. Nejedlý, *Česká moderní zpěvohra po Smetanovi*, Prag 1912; Isti, *Katechismus dějin české hudby*; R. Batka, *Die Musik in Böhmen*, Berlin 1906; V. Helfert i E. Steinhard, *Die Musik in der Tschechoslovakischen Republik*, Prag 1940. B. S.

Likovne umjetnosti i graditeljstvo. Kako su češki i nečeški elementi u okviru češko-moravske grupe zemalja dugo zajednički živjeli, često su umjetnička strujanja iz čeških krajeva povukla u svoj krug nečeška područja i obratno, a s druge je strane po sebi jasno, da narod, koji živi u samom središtu velikih evropskih kulturnih strujanja kao Česi, nije uvijek mogao iz vlastitih sila udovoljavati svojim gotovo svagda živim potrebama za umjetnošću; svijesno nacionalnu češku umjetnost donijela je zapravo tek druga polovina 19. st. Pa ipak je umjetničkom životu češkog područja u svako doba davao svoje obilježje snažan genius loci; premda se razilaze mišljenja o tom, na koji je od velikih evropskih krugova nadovezao njegov najstariji tip sakralnih građevina — malih rotunda, često



PRAG, Unutrašnjost crkve sv. Nikole na Maloj Strani

povišenih laternama i snabdjevenih emporama — ipak možemo naslućivati, da se toga građevnog tipa (koji se zajedno s kršćanstvom najprije pojavljuje u Šleskoj i Moravskoj, a istom kasnije u Češkoj — Levý Hradec oko 880) uporno držao do daleko u 12. st. upravo onaj narod, koji od prirode u svemu voli oblinu (upor. kružni tip sela, plesove u kolu i dr.). S vremenom je ipak tijesan oslon Přemyslovića uz carstvo kao i pretežno njemačko podrijetlo prvih praških biskupa donijelo sa sobom i romansku bazilikalnu shemu, za koju je uzore najprije pružilo sasko područje.

Tako je 1142 nastala crkva sv. Jurja u Pragu, 1197—1228 crkva u Velehradu, starom središnjem svetištu Moravske, a i tadašnje najranije samostanske crkve (katkad na kasnijem njemačkom području) bile su sagrađene u tom stilu. Tek s velikim krzmanjem pristupilo se kasnije i gradnji na svodove. Česi su uostalom u 12. st. već podizali kamene utvrde, a prema njemačkom uzoru i kneževske nastambe; Prag se, štaviše, mogao podičiti, da ima poslije Regensburga najstariji kameni most u srednjoj Evropi.

Kiparska je umjetnost polaganije dopirala do Čeha; ne ulazeći u vijesti kroničara o svestranom umjetničkom radu opata *Božetěcha* iz Sázave (11. st.), reljefi iz sv. Jakuba kod Kutne Hore i iz mjesta Záboří, koji potječu iz 2. polovice 12. st., još su dosta bespomoćni početnički pokušaji, i tek gornji dio oltara u crkvi sv. Jurja u Pragu iz 1228 pokazuje stanovitu zrelost.

Zidne slikarije u toj crkvi, koje su nastale gotovo u isto vrijeme, izrađene su pod bizantskim utjecajem posredstvom saskih uzora, ali su nam ipak sačuvane i starije zidne slikarije (rotunda u Znojmu, crkva sv. Klementa u St. Boleslavi), koje su vrlo srodne istodobnim radovima na slikarskom ukrasu knjiga. Ni Václavova legenda iz 1006 (u Wolfenbüttelu), bliza umjetničkom krugu Otonâ, kao ni Vyšehradski kodeks (1085), više slikan po regensburškom načinu, ne zaostaju za prosječnom razinom tadašnje Evrope.

I početci gotike, koja u Češkoj odmah nastupa kao posve izgrađen novi stil — samo Moravska poznaje u samostanskim bazilikama u Třebiču i Tišnovu dva znatna primjera romanskog prijelaznog sloga — povode se većinom za njemačkim uzorima, jamačno u vezi s tada moćnim prilivom njemačkih naseljenika. Uz bazilikalne oblike, kakve pokazuju tada u Pragu i u južnoj Češkoj osnovane opatijske crkve, nastaju i crkve u obliku trijema prema westfalskom načinu (Plzenj, Kraljičin Gradac, Augustinska crkva u Brnu), kojih najraniji primjer (Teplá) pripada dakako još romanskom dobu. I praška »Staronova« sinagoga nastala je očito u doba visoke gotike. Posebno mjesto pripada samostanskoj crkvi u Sedlecu, izgrađenoj u stilu francuske katedralne gotike. Na portalu u Tišnovu plastika se tada (oko 1250) s uspjehom prihvaća zamršenijih figuralnih zadataka, a zidne slikarije u Průhonicama iz 1320 ravne su suvremenim slikama u knjigama, koje u dražesnom pričanju Velislavljeve biblije, zatim u rukopisima, koji su 1317 sastavljeni za kraljicu Elizabetu, a pogotovu u izražajnim i plastički zaobljenim likovima Kunigundina pasionala (1312—14) daju naslućivati, da je umjetnička djelatnost među Česima već značajno uznapredovala.

To naslućivanje doista ne vara: prelat Jan iz Dražicâ, koji je 1329 iz Avignona došao u Prag, doskora doziva s papinskog dvora jednog francuskog graditelja, koji po njegovu nalogu gradi kod mjesta Roudnice most preko Labe, a nešto kasnije nasljednik prijestolja Karlo, odgojen na francuskom kraljevskom dvoru, povjerava Francuzu *Matiji iz Arrasa* novogradnju stolne crkve sv. Víta u Pragu. Ta je novogradnja postala potrebna, jer je praška biskupija bila 1344 podignuta na nadbiskupiju. Najprije se 1356 počela graditi partija kora; gradnju je kasnije preuzeo i dalje vodio njemački majstor *Peter Parler* iz Schwäbisch-Gmünda.

I praški dvor bio je tada »more Gallico« pregrađen, a i novi dvorac kralja Karla (Karlův Týn), što ga je također počeo graditi francuski graditelj (1348), pokazuje bitne značajke francuskog châteaua, okupljenog oko središnjeg donjona. Gradnju Karlova mosta započeo je naprotiv 1357 sam Parler, a isto tako i gradnju kora u crkvi sv. Bartolomeja u Kolínu te Staromjestskog tornja na Karlovu mostu. Vjerojatno treba i početke gradnje Týnske crkve u Pragu kao i crkve sv. Barbare u Kutnoj Hori pripisati Parlerovoj radionici; ta je nakon dovršenja korske partije dodala crkvi sv. Víta još i nadogradnju Václavove kapele (1373) i jedan toranj (1399).

No premda su sve te građevine izveli drugi, a ne Česi, one su odgovarale njihovu prirođenom snažnom nagnuću za ukrašivanje (tako se ističe osobito naklonost prema motivu, da glavne tornjeve prate naokolo pokrajni tornjići). Svakako je i njihova sklonost prema zaokruženim oblicima, kojoj meke obline Parlerova stila barem nesvijesno udovoljavaju, donekle odlučivala kod izgradnje u gotičko doba upravo neobičnoga djela, kakvo je poligonalna centralna građevina smiono nadsvođene crkve Karlov u jednom praškom predgrađu, podignuta iz opeka (1350—77).

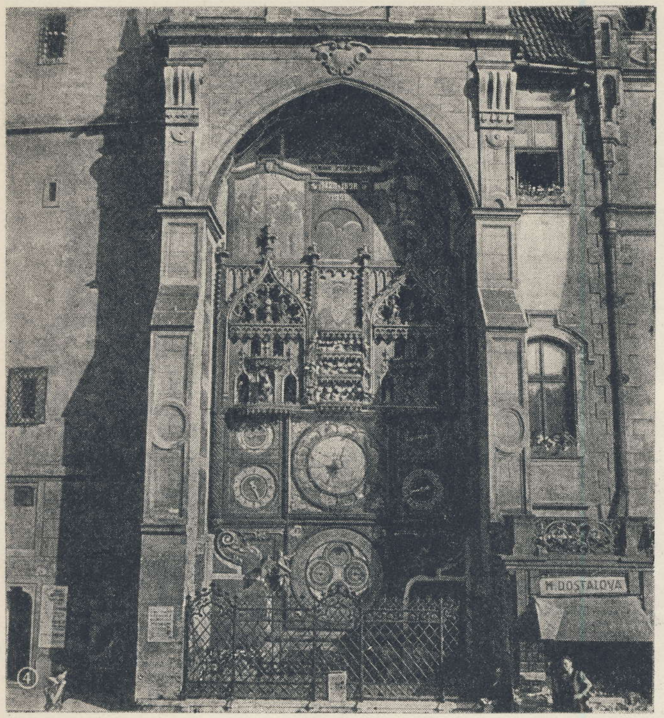
Karlovska gotika pokazuje i izvan Parlerova kruga gdjekoju lijepu građevinu: tako je na ulazu u praško Novo Mjesto, koje je baš Karlo osnovao, nastala crkva Marije Snježne, a izvan glavnoga grada susrećemo već i imena domaćih graditelja. Od njih je Petr Lutka (Skuteč 1391), sudeći po imenu, zacijelo bio Čeh, kao što je to možda i majstor »Staněk«, koji je potkraj 14. st. radio u Krumau (Krumlov). Parleri međutim nisu bili samo graditelji, nego po sredovječnom običaju i vrsni kipari, pa su tako svoje građevine opremili bogatim mnoštvom biljnih ornamenata i figuralnog ukrasa, koji se toliko približava zbilji, da katkad prethodi renesansi (poprsja majstora, utemeljitelja i vladara na triforijskoj galeriji u crkvi sv. Víta, kipovi u kapeli sv. Václava u istoj crkvi i na Staromjestskom tornju, kraljevski grobovi u sv. Vítu). Njihovu se načinu približavaju i mnogi radovi, koji su već u 15. st. nastali, kao Ludmilin grob u crkvi sv. Jurja i plastike na portalu Týnske crkve, dok idealni tip »lijepih Madona«, koji se oko 1400 pojavljuje u južnoj Češkoj, izražava neko drugo, u biti konzervativnije shvaćanje. Možda još važnije mjesto zaprema doba Karla IV. u povijesti slikarstva, jer su nasljedne zemlje vladara, koji je bio tako blizak talijanskim ranim humanistima, prve posredovale evropskom sjeveru duh ranorenesansnog slikarstva. U tom pogledu ne ističu se toliko zidne slikarije (premda slike na križnom putu praškoga Emauskog samostana, oko 1370, odaju već osjećaj za prostor Giottova obilježja), koliko tada još posve nova vrsta umjetnosti slikanja na tablama. Na Karlovu dvoru zastupaju je Talijan Tommaso da Modena iz Trevisa i majstor Theodorich, koji je kapelu sv. Križa u Karlovu Týnu uresio slikama na tablama (1365—67). Njegov izrazito realističan način odjeknuo je i izvan čeških zemalja, tako naročito u Franačkoj. No izvan praškoga dvorskoga kruga nailazimo na značajan procvat slikarstva i u južnoj Češkoj, počevši od nježnoga, još posve sredovječnoga blaženstva na slikama *majstora iz Třeboňa* (80-ih godina 14. st.); njegovo umijeće u raspodjeli svijetla i sjene, plastičnost i realistička pokretljivost kao da ga već čine bliskim radovima Van Eycka. Uporedo s tim djelima cvate još i tada slikanje knjiga; pošto su njegovi proizvodi već u 40-tim godinama dosegli tadašnju talijansku razinu (koralne knjige crkve sv. Víta, brevijar iz Rajhrada), rukopisi *Liber viaticus* i *Missale*, koji su



SREBRNI DENARI BOLESLAVA I.
(10. st.)



LONČARSKI RADOVI IZ ČESKE I MORAVSKE
(Iz djela: M. Haberlandt, *Österreichische Volkskunst*, Beč 1907)



OLOMOUC, Astronomski sat

izrađeni za kraljevskog kancelara Jana iz Střede, odnose se prema svojem talijanskom uzoru već potpuno samostalno (oko 1364). Za Karlova sina Václava IV. priklanjaju se dvorski iluminatori opet sve više francuskom načinu, ali ipak ne gube vezu s tvorbom Karlove epohe, kako to pokazuje na pr. Hasenburški misal iz 1409, što ga je slikao Vavřinec iz Klatova. I umjetni obrt procvao je za luksemburške dinastije, koja je voljela sjaj; tada su stijene Václavove kapele u crkvi sv. Víta i kapela sv. Križa u Karlovu Týnu bile obložene poludraguljima, a češkoj kraljevskoj kruni dali su 1347 konačan oblik Karlovi dvorski zlatari. Inače je tada nastalo dosta finih sitnih radova.

Tu djelatnost prekida husitsko razdoblje, kada je dašto više umjetnina razoreno negoli stvoreno, no i tada su se barem na području goleme Rosenberške feudalne gospoštije u južnoj Češkoj još prigodice gradile crkve, a i Týnska crkva u Pragu dobiva 1437 novu kalvarijsku grupu, dok su se kipari općenito povukli u mirniju Šlesku. Za ilustrirane biblije pokazuju pače i husitski dostojanstvenici neko zanimanje.

Uostalom, pošto se umjetničko djelovanje za vladanja Jurja Poděbradskoga ograničavalo uglavnom na obnavljanje onoga, što još nije bilo potpuno razoreno, donosi doba Jagelovića nov procvat umjetnosti s nesumnjivo kasnogotičkim obilježjem. Tada se već javlja i veći broj domaćih majstora.

Južna Češka doduše još uvijek prednjači drugim dijelovima čeških zemalja, ali stara umjetnička središta Prag i Kutná Hora ne dadu se ipak potisnuti sa svojega mjesta. U to doba dograđena je praška Týnska crkva; srebrom bogata Kutná Hora puni se lijepim patricijskim kućama; praška vijećnica dobiva lijepo novo pročelje (1473—90), a na trgovima gradova nastaju udobni trijemovi. I Moravska se opet hvata u kolo nizom gradskih vijećnica, crkvom sv. Jakuba u Brnu (1480—1550) i raskošnim dvorcem Pernštýnom. Premda je doba njegova nekadašnjeg sjaja bilo već izblijedilo, ipak je i u gradu Táboru upravo tada majstor Staněk iz Praga sagradio svodove glavne crkve. Osobito se ističu dva velika umjetnika: sjajni dekorator *Matija Rejsek iz Prostějova*, koji je sagradio prašku Barutanu i nastavio izrađivanje kora u crkvi sv. Barbare u Kutnoj Hori, zatim smioni graditelj svodova meštar Beneš, kojega izvori nazivaju ili prema glavnom mjestu njegova stanovanja Lounský ili njegovim obiteljskim imenom *Beneš Riet* (ili *Rejt*) *Pístovský*. Potonji je glavni graditelj cijeloga Vladislavljeva krila praškoga kraljevskog dvora i osobito veličanstvene »Vladislavljeve dvorane« (1486—1502). Načinio je u katedrali sv. Víta i kraljevsku molitvenu ložu, dao je koru crkve sv. Barbare u Kutnoj Hori njezino konačno divno obilježje, puno poleta i mašte, i napokon natkrio glavnu crkvu u Lounima divnim mrežastim i zvjezdastim svodovima. Majstori iz Češke razvili su tada živu djelatnost i izvan zemlje, na pr. majstori iz Prachaticâ kod gradnje bečke, a »praški junkeri« kod gradnje strassburške katedrale. U plastici je doba Jagelovića donijelo manje novih djela, no ipak je tada pod njemačkim utjecajem nastalo mnogo izrezbarenih oltara, a stvoren je bio i poseban tip Pietà-grupe, koji je kongenijalno izrazio osjećanje vremena. Među kiparima susrećemo uz Rejseka još i glasovitoga rebraza Jakuba iz Kutne Hore i graditelja Antuna Pilgrama iz Brna. Više imena nalazimo u kasnogotičkom slikarstvu čeških zemalja, koje unatoč tome nije mnogo značajnije. Pod njemačkim i holandskim, a gdjegdje i šleskim i poljskim utjecajem postaju boje slika na tablama šarenije, a njihov izražajni oblik tvrđi i uglatiji. Mnoge plemićke dvorce (Blatná, Zvíkov), patricijske kuće i crkvene građevine (prašku kapelu sv. Václava i crkvu sv. Barbare u Kutnoj Hori) uresiše umjetnici novim zidnim slikarijama. Slikarstvo u knjigama potencira do krajnosti veličinu formata i ljepotu opreme, a kod toga nastaje gdjegdje djelo, koje je upućivalo na nove putove, kao na pr. velik i slobodno komponiran koncilski prizor u litoměřičkom pasionalu iz 1520.

Renesansa ulazi u češke zemlje pretežno kao ukrasni stil, pa zato dovodi samo malo do prilagođivanja južnjačkom osjećaju oblika.

Tako su u plastici, koja je značajna za češku kulturnu zonu 16. st., Talijani radili ponajviše samo kao štukatori (osim Giorgia Gialdija, koji je djelovao u Moravskoj). Inače tu pretežu Nijemci, na pr. Benedikt Wurzelbauer, Nizozemci, na pr. Adrian de Vries i Alex. Collin, koji je 1570—73 sagradio reprezentativnu kraljevsku grobnicu u katedrali sv. Víta, ali se ističu i domaći sinovi, na pr. nadljevač Tomáš Jaroš iz Brna (zdenac u praškom dvorskom vrtu 1564—68) ili onaj Vincenc Strašryba iz Lounâ, od kojega doduše ne potječe poznata ograda na zdencu praškoga Malog Rynka, ali mu pripada okvir na zdencu u njegovu rodnom mjestu i jedan epitafij u praškoj katedrali (1576). Od različnih grana umjetnog obrta na praškom dvoru Rudolfa II. samo je brušenje dragulja pridržano južnjacima (to je dovelo do stalnog naseljenja obitelji Miseroni), a radove u emajlu izvode isključivo Nijemci. Uostalom, graviranje na staklu, koje je tada u Pragu izumio Kaspar Lehmann, imalo je i na češkom etničkom području odlučno značenje za budući razvoj umjetnosti na staklu. Dvorski slikari cara Rudolfa bili su također Nijemci i Nizozemci (Barth. Spranger, Aeg. Sadeler, Hans v. Aachen), ali ni oni ni domaći umjetnik J. G. Widmann, koji je oslikao dvorac Kratochvíle, ne ostaviše u češkom umjetničkom životu neizbrisiva traga. Glavni plod renesansnog razdoblja za povijest tamošnjega slikarstva ostaje veliko proširenje sadržaja i tehničkih mogućnosti, što je s jedne strane vodilo do proširenja tehnike al fresco i platna, a s druge strane do pojave portreta i mrtve prirode, krajolika i slikanja životinja, tako da je slikarstvo dobilo pretežno svjetovno obilježje. Na polju graditeljstva nije inače tako sjajno umjetničko mecenatstvo habsburškoga čudaka urodilo nekim osobitim plodovima, pa se tim više mora istaći, da je pod njegovim prethodnicima iz iste porodice sagrađena u Pragu građevina, koja je s one strane Alpa možda najljepši primjerak visoke talijanske renesanse, naime dvorac Belvedere (1536—60).

Premda su u Češkoj i Moravskoj bili velikim dijelom zaposleni kao graditelji majstori iz gornje Italije, ipak je temeljno obilježje davala neka suvrsta nordijske renesanse, za koju se može opravdano upotrijebiti naziv češke renesanse.

Plemićki dvorci iz toga doba u mnogom se razlikuju od talijanskog načina gradnje svojim visokim pročeljima, jako izbočenim krovovima, obilatom upotrebom šarenog uresa, gomilanjem motiva (dvostruki prozori). Ako se u vezi s Lutherovim pokretom i mogu katkad u Češkoj zabilježiti neki neposredni utjecaji njemačkog renesansnog shvaćanja u graditeljstvu, ipak taj posljednji umjetnički reprezentacijski oblik plemićke staleške samosvijesti djeluje u češkom kulturnom području uglavnom prkosnije nego građevine t. zv. njemačke renesanse, te se svojom neprikrivenom ljubavlju prema šarenilu mnogo otvorenije oslanja na bogatstvo motiva pučke umjetnosti. I ljubav prema zaobljenim oblicima opet se u »češkoj renesansi« javlja u čestoj upotrebi lunetnih prozora; kao primjeri takvih građevina mogu se navesti praška Schwarzenbergova palača (1545—63), vijećnica u Plznju (1551) i građanska kuća u praškom Týnskom dvoru (1560). I zvjezdoliki dvorac Hvězda kod Praga ima unatoč mnogoj upotrebi štukaturnog rada pretežno sjevernjačko obilježje, a ni tješnje približavanje talijanskom renesansnom duhu nije se postiglo, premda se uvriježio talijanski način dekoriranja pročelja sgrafittima i slikanjem al fresco i u clair-obscuru.

Posve je drugačiji odnos čeških zemalja prema slijedećem stilu, koji nije bio orijentiran u smjeru klasicizma, naime prema baroku. S njime se opet jednom pojavilo graditeljsko shvaćanje, koje je bilo doista adekvatno njima svojstvenom osjećaju oblika i koje su talijanski arhitekti, zadugo još jedini njegovi posrednici, mogli odmah potpuno i nesmetano izraziti.

Doduše, ni najraniji proizvodi toga novoga stila, koji su se ugledali u Palladia i Vignolu [Spasiteljeva crkva u Pragu, započeta 1590, sv. Marija od pobjede u Pragu (1611—13), isusovački kolegij od Carla Luragha (1640—60), palače Michna i Waldstein (1623—30) ni građevine u duhu dostojanstvenoga rimskoga punoga baroka [Černínova palača od Carattija i djela u Rimu školovanoga Burgunđanina Matheya, kao praška crkva reda »Križovnika« (1679—87), Toskanska palača (1685—92) i samostan Plasy] ne dadoše završnog obilježja baroknom graditeljstvu čeških zemalja.

Barok je ondje stekao potpuno zavičajno pravo tek u interpretaciji, koju su graditeljskim mislima upravo najradikalnijih talijanskih baroknih graditelja (Borrominija i Guarinija) dali u 18. st. graditeljski talenti s njemačkoga juga.

Još je sporno, je li Bavarac Christoph Dientzenhofer, koji je počeo u tom duhu graditi crkvu sv. Nikole u Pragu na Maloj Strani, ostvarivao samo ideje većeg umjetnika (Luke Hildebrandta?). Svakako je sigurno, da je njegov genijalni sin Kilian Ignaz, rođen 1690 u Češkoj, dovršio tu divno pokretnu građevinu, a usto dao Pragu i Češkoj niz lijepih kasnobaroknih građevina (crkva sv. Ivana na pećini, Vila Amerika u Pragu, župna crkva u Karlsbadu 1727—34), i da pravim i najvišim oživotvorenjem baroknog osjećaja, koji potpuno odgovara duhu zemlje i kraja, treba smatrati baš te građevine, a ne crkvu sv. Nikole u Starom Mjestu, koja zastupa stroži stil njegova staračkog doba. U njegovu duhu radili su i mlađi pripadnici graditeljske obitelj Luragho, a njegov duh odjeknuo je i u radovima Pražanina Kaňke. Značajno je nastojanje darovitoga praškoga gradi-

telja G. Santinija, koji je pokušao da duhovni geometrizam Guarinijeva stila ucijepi na gotičku podlogu i da tako stopi zajedno umjetničke smjerove, koji su zemlji bili najdraži. Ignaz Bayer, koji je dovršio prašku crkvu sv. Ignacija, bio je Moravac iz Znojma, a u samoj Moravskoj, gdje se utjecaj Austrije uvijek mnogo više osjećao nego u Češkoj, razvio je živu djelatnost veliki bečki graditelj Fischer v. Erlach (dvorci Kroměříž i Buchlovice), koji je u Pragu sagradio samo palaču Clam-Gallas. Jasno je, da se u tako živom području sjevernoga kasnoga baroka nije mogla razviti umjetnost pravoga rokokoa. Najviše se približio stilu rokokoa J. Wirch, koji je pregradio prašku nadbiskupsku palaču (1785—87).

Sa sjajnom poviješću barokne arhitekture podudara se i povijest baroknoga kiparstva toliko, što i njegov najsnažniji razvoj pripada tek 18. st., a glavni su mu predstavnici Nijemci.

I tu djeluje posredno duh rimskoga visokog baroka, premda prije toga na polju plastike nisu mogli u češkim zemljama osobito ojačati neposredni talijanski utjecaji. Slučaj dvojice Brokoffa, uostalom, posve je sličan slučaju dvojice Dientzenhofera: otac je doseljenik, a natkrilio ga je njegov sin Ferdinand Maksimilijan, koji je već rođen u Češkoj (1688). Ta dvojica — zajedno s M. Braunom, rođenim Tirolcem, koji je naginjao još strastvenijoj raskošnosti izraza — napučiše Karlov most baroknim kipovima i figuralnim grupama te dadoše praškim velikaškim palačama veličanstvene portalne skulpture. Domaća dinastija Platzera iz Plznja vodila je napokon barokno vajarstvo kroz mnoge čudnovate nastranosti posljednjega kasnoga baroka do granice klasicističke reakcije, ali prije njezine pojave odjeknula je u djelima Šležanina Fritscha još jednom dostojanstvena snaga baroknoga klasicizma (groblje Střilky, 1743).

Tako dugo cvjetanje baroka dalo je naravno i umjetnom obrtu mnogo lijepih prilika za rad: iz toga razdoblja doista su nam poznata imena drvorezbara, umjetnih bravara i zlatara (tada je bio izrađen glasoviti srebrni kovčeg sv. Nepomuka), a izvrstan obrtnik češkoga podrijetla, Dominik Auliczek, postao je dapače jedan od najvećma cijenjenih njemačkih porcelanskih plastičara. Staklarska umjetnost, koja se od davnine u zemlji lijepo razvijala, pokušala se konkurenciji upravo toga novoga keramičkoga materijala oduprijeti različitim izumima (mliječno staklo, tamno hijalitsko staklo). Još osjetljiviji bili su gubitci Čeha u korist inozemstva za velikih vjerskih seoba, koje su na daleko poznatog bakroresca *V. Hollara* i darovitog slikara portreta *J. Kupeckoga* prisilile da napuste domovinu.

Uza sve to mogli su i u samoj zemlji s uspjehom prodrijeti daroviti barokni slikari, rođeni Česi, kao *Karel Škréta* (1610—74) i *Petr Brandl* (1668—1735), a i Reiner (1684—1743), koji je Pozzov iluzionizam crkvenih freska prenio u Češku, bio je — ako ne Čeh — a ono barem svakako Pražanin, kao i slikar rokokoa Norbert Grund (1717—67), koji je pokazao naročitu zrelost u svladavanju atmosferskih pojava.

No barokno slikarstvo u cijelosti nije moglo doseći visinu suvremenoga graditeljstva i kiparstva, premda su još i Šležani Willmann i Liška s uspjehom radili u Češkoj, a Šležanin Balcko (✻ 1724) nastojao da nešto produhovljene dražesti Tiepolove škole presadi i u češke zemlje.

Kratkotrajan i za likovnu umjetnost uopće ne baš plodan cvat evropskoga klasicizma i nove gotike donio je umjetničkom životu kod Čeha tek nešto poticaja.

Neke građevine, dosta ugodne i usto ozbiljne vanjštine — praško Staleško kazalište od 1783 i tamošnji Hibernski samostan (kasnija carinarnica) — podigli su Austrijanci, a i proširenje Hradčana izveo je umjetnik poslan iz Beča. Tadašnje vladine centralističke težnje ne bijahu uopće povoljne za samostalan kulturni rad u »provincijama«. A i relativno najvažnije domaće umjetničko djelo toga doba, novogotički spomenik Franje II. na obali Vltave u Pragu (1844), ne izdiže se svojim arhitektonskim ni kiparskim dijelovima nad stanovitu pristojnu suhoparnost. Ne treba se dakle ni odviše čuditi, ako su teže zadaće povjeravali i saskim umjetnicima (tako je Hähnel iz Dresdena stvorio spomenik Karla IV.), iako su grobnu plastiku doista dostojno zastupali domaći umjetnici, kao Malinský i Prachner. I upravitelj novoosnovane umjetničke akademije (1799) Bergler bio je Austrijanac i klasicist; tek u potpunoj povučenosti mogli su još neki tvrdoglaviji autohtoni slikari provoditi skroman život, kao na pr. slikari krajolika L. Kohl, K. Postl i A. Mánes, zatim dobri portretist A. Machek, a napose J. Navrátil (1798—1865), koji se istakao svojim malim slikama žarkih boja i nabro improviziranim dekoracijama.

Novi zamah donijelo je razdoblje romantike; ono je, kao i razdoblje gotike i baroka, bilo jedno od onih neklasički nastrojenih razdoblja, koja su prema shvaćanju J. Pekařa oduvijek u češkom narodnom duhu budila najživotnije snage. U grupi mlađih čeških umjetnika oko slikara *Josefa Mánesa* (sina Antunova) dozrijela je tada značajna odluka, da češki umjetnički život stave sasvim na osnove umjetničkog stvaranja vlastitoga naroda. Kako je Mánes (1820—71) taj kulturnopolitički cilj potkrijepio i težnjom za istinitošću, suvremenošću, poznavanjem vlastitoga naroda i usavršivanjem izrazito slikarskih izražajnih sredstava, mogao je mnoge nadobudne talente predobiti za svoj pokret. Sam je u prikazivanju domaćih krajolika, pučkih tipova i povijesti dosegao katkad veličinu i snagu jednoga Milleta. Njegov daroviti brat *Guido* (✻ 1828) prikazivao je više svagdašnji život u gradu, a rano umrli *Ad. Košárek* (✻ 1830) posvetio se isključivo krajoliku. Drugi su naprotiv bili mišljenja, da svoje narodne i umjetničke ciljeve mogu samo tako postići, ako se prije usavrše u krugu napredne zapadnoevropske umjetnosti.

Raznolikost uzora dovela je do toga, da je *J. Čermák* (poznat po tom, što osobito rado obrađuje crnogorske motive) uza svu svoju kolorističnu nadarenost ostao patetički akademik, dok su naprotiv *S. Pinkas* (✻ 1827), *K. Purkyně*, *V. Barvitius* (obojica ✻ 1834) i *A. Chitussi* (✻ 1847), kao učenici kruga u Fontainebleau, postigli umjetnička ostvarenja, koja su preživjela svoje doba.

Kako je nacionalna konsolidacija Čeha tokom 19. st. češće poticala umjetnike na obrađivanje povijesne i alegorične građe, osobito kod ukrašivanja nove zgrade Narodnog kazališta, to se t. zv. »generacija Nar. divadla«, u poredbi s tim protoimpresionistima, opet tješnje povezala sa svojim vremenom, pa čak bila i nazadnjačka, naročito u djelima omiljeloga povijesnog slikara *V. Brožíka* (✻ 1851), u gotovo suviše otmjenim skicama *L. Marolda* (✻ 1865), pa i u radovima mnogostranog *V. Hynaisa* (✻ 1854). Ima dakako i tu izuzetaka; najznatniji su *A. Mucha* (✻ 1860), koji se svojim studijem u Parizu i vlastitim pokušajima stiliziranja dovinuo do historijskih vizija punih žarkoga života, te snažni i smioni crtač i ilustrator *M. Aleš* (✻1852), koji je od svih Mánesovih nasljednika njemu najbliži. Među češkim plastičarima suvremen je Mánesu *V. Levý* (✻ 1820), koji je u svojim mnogostrukim pokušajima iscrpao svukoliku građu romantičkoga razdoblja (uz ostalo izradio je i jednu Madonu za biskupsku privatnu kapelu u Đakovu). Kao najznatniji kipar iz »kruga Narodnog divadla« ističe se *V. Myslbek* (✻ 1844), čije veliko, ozbiljno i poletno umijeće zadivljuje unatoč suvremenoj teatralnosti u pojedinostima, dok su *Č. Vosmík* i *F. Hergesel* istodobno vrlo darovito stvarali u pojedinim vrstama plastike.



JOSEF DOBROVSKÝ,
Josef Šejnost

Graditeljstvo se toga vremena doduše oslobodilo klasicizma, ali se tim više različito povezalo s historičkim eklekticizmom.

Uza sve to je brojnim graditeljima, koji su nastojali da stručno i udno reprezentativno zadovolje potrebe svoga vremena, pošao za rukom gdjekoji sretni pothvat, tako naročito *A. Barvitiusu* (✻ 1823) s njegovim (nažalost porušenim) kolodvorom Franje Josipa i pogotovu *J. Zíteku* (✻ 1832) s njegovom harmonički oblikovanom gradnjom češkoga Narodnog divadla (1867—81). Kako je Ign. Ullmann (✻ 1822) tada već utro put obnovi sgraffitotehnike, dao se A. Wiehl (✻ 1846) uopće na obnavljanje »češke renesanse«. Restauracija crkve sv. Víta došla je napokon u ruke *J. Hilberta*, koji je takvoj zadaći bio doista dorastao, a kako se osnovala i škola za umjetnički obrt (1885), promicanje umjetničkoga obrta brzo je dovelo do značajnih djela, koja su i na izložbi u Parizu 1900 stekla veliko priznanje.

Gledajući u Mánesu s pravom putokaz u budućnost mlađa generacija češk. h umjetnika dala je društvu, koje je 1887 osnovala za promicanje specifično modernoga umjetničkog stvaranja, ime »Mánes«.

Po primjeru Monetova učenika *V. Radimskoga* razvio se među njima *A. Slavíček* (✻ 1870) u impresionističkoga stvaraoca velikoga stila, dok su se *Lebeda* i *Hudeček* posvetili pojedinim smjerovima impresionističkoga umjetničkog stvaranja. I *F. Šimon* pošao je za češke slikare već tradicionalnim putem preko Pariza; *J. Úprka* (✻ 1861) crpao je naprotiv svoje svijetlom preplavljene vizije većinom iz života svoje uže domovine, moravskog Slovenska. *Jan Preisler* (1872—1918) zastupao je više misaoni smjer, koji se borio za nove stilske oblike, a *Max Švabinský* (✻ 1873) sretno je svoj snažni i bezbrižni talenat prokušao na različitim područjima slikanja i crtanja (među ostalim i kao sjajan crtač portreta).

Razvoj češke umjetnosti nije dakako zastao na impresionizmu; grupa mladih slikara, potaknuta izložbama stranih umjetnika, nastoji, da najrazličitijim temperamentima postigne nove osnove stila. Najdosljedniji je u tom pogledu literarno aktivni *E. Filla*, a istaknuti valja i *V. Špálu*, *J. Zrzavoga* i *O. Kubina-Coubinea*, koji je u Parizu stekao međunarodan ugled.

Za plastiku mogao je slikarski impresionizam Rodinova kova već unaprijed značiti samo prolazan stadij. Češki su kipari dakako s mnogostranim sposobnostima prelagodnje nastojali iskoristiti njegove mogućnosti.

Pri tomu su *F. Úprka*, *J. Mařátka* (neposredni učenik Rodinov) i *F. Bílek* (težnja za mističko-ekstatičnim izražajem) uspjeli stvoriti značajna zaokružena djela.

Nova borba za još izrazitijim govorom oblikâ nije se ipak dala izbjeći, ali je tragična sudbina prerano otela Česima upravo najznatnije među tim neumornim pregaocima — *A. Gutfreunda* i osobito genijalnoga *J. Štursu* (1880—1925), koji je preko razdoblja snažnoga erotizma bio dozrio do ganutljive dubine ratnoga doživljaja.



PRAG, Kapela sv. Križa

I za razvitak graditeljstva postavilo je to najnovije doba važnu etapu oslobađajući se programatski svakoga historizma: u prvim redovima ovoga pokreta stajao je *Jan Kotěra* (✻ 1874).

Njegovo pristajanje uz čistu svrhovitost donijelo je znatnih uspjeha, više zbog njegova primjernog djelovanja na najmlađu generaciju graditelja (*Jar. Krajcar*, ✻ 1895) i na umjetni obrt (koji se danas osobito razvija na polju keramike i primijenjene grafike), nego zbog njegovih vlastitih umjetničkih realizacija. Jaču stvaralačku snagu pokazali su neki njegovi učenici, među kojima su *V. Janák* i *J. Novotný* obogatili izgled Praga s nekoliko građevina duhovite apstraktnosti (Škodina zgrada, Mánesov paviljon).

No najveći talenat toga kruga jamačno je *J. Gočár* (✻ 1880). On je najprije u Kraljičinu Gradcu izveo u velikom stilu građevni program s beskompromisnom neslomljivošću, a u novije se vrijeme, čini se, vraća vedrijem idealu oblika, koji dopušta i mogućnost obojenih dekoracija, što s obzirom na cjelokupnu razvojnu liniju češkoga umjetničkoga duha treba pozdraviti kao početak, koji mnogo obećaje za budući daljni razvoj.

LIT.: Topografsko-leksikalni radovi: *Soupis památek histor. a uměl. v Rep. Českosl., A., Země Česká*, 46 sv., Prag 1897—1930; A. Prokop, *Die Markgrafschaft Mähren in kunstgesch. Beziehung*, 5 sv., Beč 1904; G. J. Dlabacz, *Allgem. hist. Künstlerlexikon für Böhmen*, 3 sv., 1815 (dodatci 1912); P. Toman, *Slovník českosl. výtvarnich umělců*, 2. izd., 1934.

OPĆI PRIKAZI: J. Neuwirth, *Gesch. der bildenden Kunst in Böhmen*, I., Prag 1893; F. J. Lehner, *Dějiny umění národa českého*, 3 sv., Prag 1902—07; F. X. Harlas, *České umění*, 2 sv., Prag 1910—11; *Dějepis výtvarného umění v Čechách*, I., Prag 1923—31; A. Matějček, *Dějepis umění*, II.—V., Prag 1924—32; Z. Wirth, *Periodisace dějin českého umění*, godišnjak »Kruh« za 1918; isti, *Die tschechoslovakische Kunst von der Urzeit bis zur Gegenwart*, Prag 1926; *Československá vlastivěda, VIII. (Umění)*, Prag 1935.

ALBUMI: J. Koula, *Památky umeleckého průmyslu v Čechách*, 1882—88; Z. Wirth, *Umělecké poklady Čech*, Prag 1911—13; K. Teige, *Moderní architektura v Československu*, Prag 1930; A. Matějček i H. Frankensteinová, *Sto let českého umění*, Prag 1930. F. C.

Češko školstvo. Česi su živjeli kroz vjekove jakim duhovnim životom, a rezultate toga susrećemo u obilju kulturnih tekovina, čemu su mnogo pridonijele njihove narodne škole kao istinska ognjišta svestranoga prosvjetnog rada. I onda, dok su češke zemlje bile u sklopu Austro-ugarske monarhije, Česi su činili sve, da svojoj prosvjeti dadu svoje narodno obilježje. Pojačan i svestran rad na odgajanju naroda nastade poslije 1918. Od tog vremena podižu brojne škole sviju tipova i smjerova, a uz to naročitu brigu posvećuju unutarnjoj školskoj reformi, u prvom redu reformi naučne osnove i obuke. Bitna raspodjela školstva (pučke, srednje i visoke škole) ostaje gotovo ista. Školska obveza u Češkoj počinje s navršenom šestom godinom i traje do navršene četrnaeste godine. *Pučka škola* ima 5 razreda; na nju se nastavlja trogodišnja *građanska* škola s jednogodišnjim dopunidbenim razredom te osmogodišnja *gimnazija* i sedmogodišnja *realka*. S navršenom petgodišnjom pučkom školom najviše učenika odlazi u građanske škole, ali velik dio posjećuje i opće srednje škole (gimnazije i realke). Zato su Česi od 1918 uz pučke škole najviše podizali građanske, iz kojih odlazi najviše učenika u praktična zvanja. Učeći različne zanate oni moraju posjećivati šegrtske škole, i to jednom u sedmici, gdje ostaju cijeli dan. Uz predmete općeg obrazovanja uče šegrti naročito predmete, koji odgovaraju njihovoj struci, a uz to se usavršuju radeći praktično u svojim zanatima. Međutim znatan broj učenika građanskih škola odlazi u *srednje stručne škole* različnih smjerova, tako u gospodarske, trgovačke, šumarske, tehničke i učiteljske; sve te stručne škole obično traju po 4 godine. Učenici građanskih škola mogu prelaziti u gimnazije i realke. — Česi su počeli s reformom opće srednje škole (gimnazije) postepeno od 1923. Ustanovljeni su ovi tipovi: klasična gimnazija, realna gimnazija, modificirana realna gimnazija i realka sa 7 godina. Prva su dva razreda gimnazije u sva tri tipa posve izjednačena u naučnoj osnovi. U klasičnoj gimnaziji počinje učenje latinskog jezika u trećem razredu, a u realnoj gimnaziji u četvrtom. U modificiranoj realnoj gimnaziji počinje se u trećem razredu s učenjem francuskoga jezika kao i u realci. Razlike u naučnoj osnovi ovih tipova nastaju tek u petom razredu. — Najznatniju reformu proveli su Česi u građanskoj (měšťanskoj) školi. U tu se svrhu u Pragu osnovala dvogodišnja *Pedagogijska akademija*, gdje su učitelji ne samo slušali predavanja, nego su u zajednici sa sveučilišnim profesorima izrađivali osnovu novih građanskih škola. G. 1929—30 otvorene su pokusne građanske škole u Pragu i Zlínu, nazvane *jedinstvene* i *elektivne*. Jedinstvene su zato, jer su obavezne za sve učenike, a elektivne, jer se učenicima dopušta, da pod nadzorom učitelja biraju smjer obrazovanja. Imaju dva odsjeka: tehnički se odsjek grana u *obrtni* i *veleobrtni*, a humanistički u *latinski* i *francuski*. Na taj način učiteljima je, kao i učenicima, olakšano utvrditi, kamo će koji s navršenom građanskom školom: u praktično zvanje ili u koju stručnu ili opću srednju školu. U Pragu i Brnu su sveučilišta. Osim sveučilišta (s 5 fakulteta) postoje brojne visoke stručne škole: politehnička, gospodarska, veterinarska, umjetnička i škola političkih znanosti. Osim dvogodišnje učiteljske akademije osnovana je jednogodišnja u Brnu. Učitelji pučkih škola stječu svoju spremu na učiteljskim školama. Učitelji građanskih škola polažu još poseban ispit. Za učitelje (profesore) gimnazija i srednjih stručnih škola traži se uz gimnazijski (stručni školski) ispit zrelosti još i fakultetska sprema. Učiteljske akademije služe samo za pedagogijsku nauku, a ne daju svjedodžbe za nastavu u određenoj školi. — Kako u Čeha postoje brojna *zabavišta* za djecu predškolskog doba, koja podižu općine, to se učiteljice za njih spremaju u učiteljskim školama, ali u posebnom dvogodišnjem tečaju.

LIT.: V. Příhoda, *Racionalisace školství*, Prag 1930; *L'organisation de l'instruction publique*, Genève, Bureau international d'éducation; *Pedagoška Čehoslovačka*, Učitelj, br. 7.—8., Beograd 1938; Salih Ljubunčić, *Školstvo i prosvjeta u Čehoslovačkoj*, Zagreb 1934. S. Lj.

Novinstvo. Prvi češki letak, skromni prethodnik kasnijega razvijenog novinstva u Čeha, izašao je 1515, ali su se već iz 1495 sačuvale pisane *Noviny leta Božieho tisícího 495*. Takve pisane novine izlazile su pod različnim nazivima do 1672, kad su bile zabranjene. Premda je Karel iz Dobroslavína potkraj 17. st. tiskao u Pragu svoje »novine«, mogu se pravim novinama smatrati tek *Outerni a sobotní Pražské poštovské noviny*. One su s malim prekidima i nekim promjenama u naslovu izlazile od 1719 dalje; 1848 postale su službeni list, a od 1918 izlazile kao *Československá republika* i napokon opet kao *Pražské noviny*. Uporedo s tim najstarijim češkim novinama izdavao je V. M. Kramerius, prvi izraziti češki novinar, u Pragu *Cis. král. vlastenecké noviny* (od 1789), a J. Hro-

mádka u Beču *C. kr. povolené Vídeňské noviny* (1812—16). Moderno češko novinstvo utemeljio je Karel Havlíček-Borovský, koji je 1846 preuzeo uredništvo »Praških novina«, a zatim pokrenuo vlastite *Národní noviny* (1848—50) i *Slovana* (1850—51). Prema nacionalno-liberalnom djelovanju Havlíčkovu kupe se radikalno-demokratski novinari oko večernjeg dnevnika *Pražský večerní list*, kojem je na čelu Karel Sabina. Osim Praga bila su 1848 središta češkog novinstva Olomouc i Brno. Bachov je apsolutizam ušutkao češke novine, kojih je još 1851 bilo 32, a 1855 svega 10. Novo je razdoblje započelo s obnovom ustavnog života 1860; tada nastaju liberalne novine *Čas* (1860—63) A. Kráse, *Národní Listy* Julija Grégra (osnovane 1861, izlaze i danas), zatim *Národ* (1863—66) i *Národní pokrok* (1867—68).

Devedesetih godina prošlog stoljeća češko novinstvo postaje važan čimbenik duhovnog strujanja. U češkom narodu, gdje u to doba nije više bilo nepismenjaka, postaje novinstvo snažan motor i sredstvo političkog i duhovnog odgoja i općega napretka. Iz tog su doba *Čas* (1866 kao tjednik, od 1900 dnevnik) kao glasilo češkog realizma, i *Samostatnost* (1898) kao napredni list najradikalnije protuaustrijske opozicije. G. 1918 nastaje pravi preporod češkog novinstva. Mnoge novine izlaze dnevno u dva izdanja. G. 1928 osnovalo je ministarstvo školstva i narodne prosvjete i novinarsku školu.

Dojavnu službu vršila je poslije 1918 *Československá tisková kancelář* (ČTK), koja je bila u vezi sa srodnim ustanovama u svijetu i imala posvuda razgranjenu mrežu dopisnika. G. 1939 imali su Česi i Slovaci oko 2509 čeških i slovačkih listova; u čsl. republici bilo je iste godine 702 njemačkih, 68 madžarskih, 30 ukrajinskih i ruskih, 10 poljskih i 33 ostalih novina i časopisa.

U Pragu su izlazili ili izlaze *Národní listy*, *Národní politika* (od 1882), poslije 1918 listovi narodno-demokratske stranke dra. K. Kramáŕa, *Venkov* (osnovan 1906) i *Večer* kao listovi republikanskih agraraca. Čsl. pučka stranka imala je svoje *Lidové listy* (od 1921), čsl. socijalno-demokratska stranka *Právo lidu* (osnovano 1891, od 1897 kao dnevnik), čsl. narodni socijalisti V. Klofáča *České slovo* (od 1907), komunisti *Rudé právo* (od 1921), obrtnička stranka *Reformu*. Legionari su imali svoj list *Národní osvobození* (od 1925), a veleobrtnici *Tribunu* (od 1918). Neki od spomenutih listova izlaze i danas kao glasila narodnog sporazuma (součenství). Poluslužbeno glasilo čsl. ministarstva vanjskih poslova bila je *Prager Presse* (osnovana 1921). Značajna za praško novinstvo bila je poslije 1918 pojava brojnih i vrlo jeftinih »bulvarskih« listova, kojih su se naslovi svakog sata preko dana izvikivali na praškim ulicama.

Izvan Praga izlazile su izvrsno uređivane *Lidové noviny* (Brno, 1892), nakon svjetskog rata u tehničkom pogledu najbolji i najrašireniji dnevnik (dva puta dnevno), koji izlazi i danas i koji je vrlo mnogo pisao o Hrvatskoj i Hrvatima; nadalje konzervativno-katolički dnevnik *Našinec* (Olomouc) i liberalni dnevnici *Pozor* (Olomouc), *Moravsko-slezský denník* (Moravská Ostrava), *Duch času* (Mor. Ostrava). I. E.

Povijest. Područje, na kojem živi češki narod, trajno je nastanjeno od 5. tisućljeća pr. Kr. Premda prva vijest o njegovim stanovnicima potječe tek iz vremena neposredno prije 113 pr. Kr., čini se, da je to područje pripadalo srednjoevropskoj kolijevci Kelta. Od imena keltskog plemena Bojâ (v.) izveli su njihovi germanski susjedi naziv *Baiahaim*, koji se najzad u oblicima Bohemia i Böhmen ograničio na prirodnu cjelinu Češke; i danas još kriju u sebi imena nekih tamošnjih rijeka keltske tragove. Kad su Boji, na svojem putu prema jugu u 1. st. pr. Kr., većim dijelom uništeni bili od panonskih Dačana, njihova su sjedišta zaposjela germanska plemena. Već u 2. st. pr. Kr. ulazila su ona probojnom dolinom Labe u Češku, a pritisak Rimljana na gornjoj Majni potisnuo je g. 9 pr. Kr. Markomane u Češku i Kvade u Moravsku. Njihov vazalski odnos prema Rimu, u kojem su ustrajali do kraja 4. st. po Kr., često su prekidala neprijateljstva; za markomanskog rata 166—180, koji je prvi put navijestio duboke etničke poremećaje u Zakarpaću, prodrli su čak u samu Italiju. Seoba naroda potkraj 4. st. zahvatila je dio Kvada i bacila ga s Vandalima preko Pireneja, a i većina Markomana prešla je poslije pokraj 4. st. zahvatila je dio Kvada i bacila ga s Vandalima preko Pireneja, a i većina Markomana prešla je poste-peno od kraja 5. st. u Bavarsku. Tokom 5. i 6. st. još se poneko germansko pleme zadržalo na obalama gornje Labe, Vltave i Morave, ali su Slaveni pri svom dolasku u te krajeve naišli samo na rijetka naselja. Vrijeme njihova doseljenja znanost dosada nije mogla utvrditi; arheološki nalazi u sjevernoj Češkoj i u sjeverozapadnoj Moravskoj kao da upućuju na postojanje slavenskog življa pored Markomana i drugih germanskih plemena, ali se njegova pojava može pouzdano pratiti tek od 2. polovice 6. st.

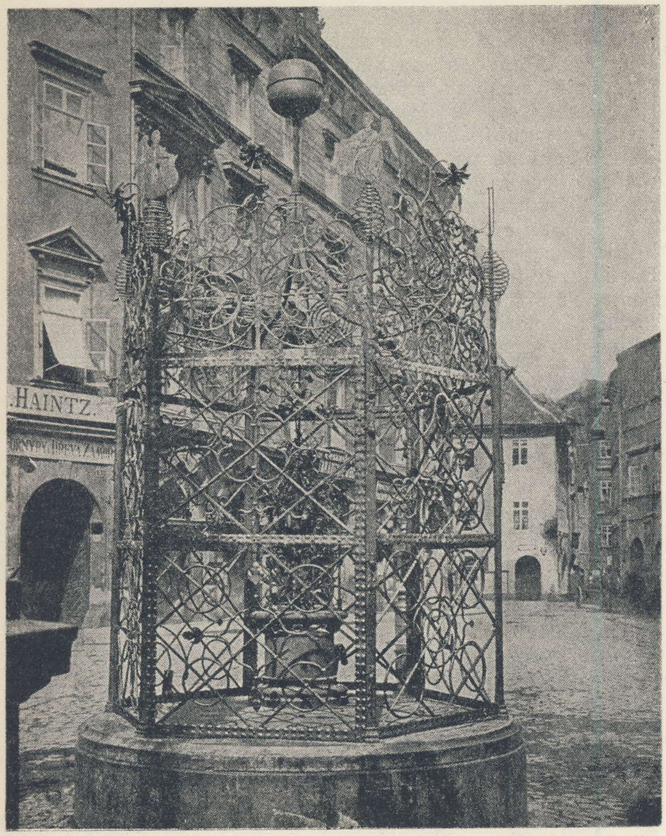
1. *Stvaranje češke države.* Gotovo tri puna stoljeća prohujila su golemim prašumama i rijetkim čistinama njihove nove postojbine, dok su slavenska plemena, iz kojih će nastati češki narod, počela ulaziti u pisanu povijest. U borbi s Avarima, koji su ih na kraju 6. st. podjarmili, iskrsnula je među njima doduše iznenadna pojava franačkog trgovca-ratnika *Sama;* njegovom je zaslugom Češka oko 623—658 bila središtem nezavisne države, koja je okupila mnoga slavenska plemena, od polapskih Slavena do karantanskih Slovenaca, a 631 odrvala se i Francima. Ali se ona poslije Samove smrti opet raspala u prvobitna plemenska područja, kojih je samo u Češkoj bilo oko petnaest. Kad su njihovim zemljištem potkraj 8. st. prolazile franačke vojske protiv Avara i kad su one 805/6 udarile i na njih, ta su se plemena zapravo tek stvarala iz zajednice rodova, pûka; »država« im se dijelila u župe i mjesto zajedničkog vladara jamačno joj je na čelu bio samo zbor cijeloga pûka (Hauptmann). Čini se, da je razvoj prema čvršće izgrađenoj plemenskoj državi pospješila i vrhovna vlast franačkih vladara; početak te vlasti, izražen u obvezi danka, doveli su kasnije Česi u vezu s imenom Karla Velikoga. Politička ovisnost urodila je naskoro i duševnim utjecajem: 845 primilo je 14 plemenskih knezova iz Češke krst na kraljevu dvoru u Regensburgu.

Unutrašnji razvoj plemenâ, koja su živjela na izloženijem području Moravske, bio je naprotiv znatno brži. Od njihovih imena, danas gotovo nepoznatih, očuvalo se samo ime Moravljana, koji su ostala plemena ujedinili. Utvrđeno središte njihove države, koje svojim obujmom od dvanaest i pô kilometara toliko podsjeća na tabore avarskih i bugarskih kanova, dopušta, uz ostalo, misao o nekom »poslavenjenom iveru avarskoga naroda« (Hauptmann), koji bi to sjedinjenje bio i proveo. Već prvi poznati knez moravski *Mojmir* podlaže svojoj vlasti slovačku kneževinu u Nitri, *Rastislav* (846—870) nastoji, da je ratnim naporima učini nezavisnom o Francima i da joj s pomoću Bizanta dade i samostalnu crkvu, a *Svatopluk* (870—894) stvara »velikomoravsku državu«, obuhvativši njome češka plemena i Bijelu Hrvatsku s Krakovom, koji je najzad učinio i svojom prijestolnicom. Pri tom je napustio velike zamisli svoga prethodnika, a kad je početkom 80-ih godina otvorio dijelu Madžara put u panonsku nizinu, pripravio je tim i skoru propast svojoj državi (907).

Svojom je vlašću, međutim, Svatopluk prinio zbijanju čeških plemena oko Praga, tada već znamenitoga tržišta.



J. ÚPRKA, Ophod »kraljeva« na Duhove



PRAG, Česma iz 16. st. na Malom trgu u Starom Mjestu

Njegova gospodara, kneza *Bořivoja*, pokrstio je malo poslije 880 Metodije, a ponovno priznanje franačkog vrhovništva 895 izvršili su plemenski glavari, predvođeni od Přemyslovića Spytihněva i još jednoga kneza, vjerojatno Slavníkovca iz plemena Hrvata. Jedinstvo se dakle postizavalo jačanjem kneževske vlasti unutar pojedinih plemena i ujedno njihovim podvrgavanjem vlasti dvaju najmoćnijih među njima; postignuto je pak trajnom prevlašću plemena Čeha, kojih je ime prešlo napokon na državu i cijeli narod.

U surovu sredinu, u kojoj je ratarstvo imalo podređeno značenje, a trgovina se velikim dijelom sastojala u prodaji roblja, unijela je ličnost Bořivojeva unuka *Václava* (Većeslava) produhovljene crte kršćanskoga zanosa, koji je zemlji bio još tuđ, ali je svojim plodovima položio temelj daljnim kulturnim naporima. Premda je crkveno središte u Regensburgu tim naporima utiskivalo sve više latinsko obilježje, oni su u znatnoj mjeri izvirali iz duhovne baštine sv. Braće. Crkvenoslavenska legenda o sv. Václavu, sastavljena između 932 i 940, dala je Česima prvi povijesni spis, a uz latinsku pismenost razvijala se do kraja 11. st. i češko-crkvenoslavenska književna tvorba na glagoljskom pismu.

Václavova mučenička smrt 929 posljedica je otpora protiv naglog porasta crkvenog utjecaja na kneževu dvoru, ali širenje kršćanstva nije time bilo ugroženo; ono se potpuno ukorijenilo s osnutkom biskupije u Pragu (jamačno 973). Pod vrhovništvom njemačkih kraljeva, kome se češki vladari nisu opirali, uspijevali su održati, a s vremenom i učvrstiti, svoju samostalnost; *Boleslav I. i II.* (v.) proširili su štaviše granice države preko Moravske i Šleske na istok od gornjeg Povisalja, a u borbi sa starim kneževskim rodovima, osobito Slavníkovcima, dovršili 995 njezino unutrašnje jedinstvo. Plemenske zbjegove zamjenjuju pomalo kneževski gradovi kao stalna središta centralizirane uprave, na čelu s »comesima«, koji upravljaju neposredno čitavim zemljištem plemena.

Zamah, koji se u doba prve dvojice Boleslava (929—999) očitovao u svakom pogledu — od trgovačkog značenja Praga i kovanja srebrnih denara do gradnje benediktinskih samostana i stvaranja vrijednih književnih djela — nenadano je malaksao i doveo napokon u opasnost sam opstanak države. Zemljišne tekovine 10. st. preoteo je Boleslav poljski, koji je 1003/4 zavladao i Češkom; poslije njegove smrti priključi *Břetislav* Moravsku trajno češkoj državi (1029), a 1038 osigura joj i vlast nad Šleskom.

2. *Uspon plemstva i borba za državno jedinstvo.* Stoljetni sukobi, u koje su se češki vladari zbog Šleske zapleli s Poljskom, omogućili su doduše Břetislavu, da prisvoji ostatke sv. Vojtěcha, ali mu ovi nisu donijeli nadbiskupije, pa prema tome ni crkvene samostalnosti. Uspio je naprotiv, da redom nasljeđa po starješinstvu kao i udjelima za mlađe članove u Moravskoj spriječi kroz više desetljeća prijestolne borbe.

Bilo je to tim potrebnije, jer se pored kneževe patrimonijalne vlasti, oslonjene na golemo zemljišno vlasništvo i centraliziranu upravu, postepeno izdizao sloj službovnoga plemstva, kojemu su baš dinastičke borbe pružile najbolju polugu za dalji uspon. Jednostavnost društvenih odnošaja počela je od početka 10. st. uzmicati pred velikim posjedom, u kojem se izrazilo povećano značenje obrađene zemlje kao i zavisnost domaćih prilika o razvojnim smjernicama Zapada. Veliki posjed, koji je s vremenom razvio ratarsku i obrtnu proizvodnju u širokim razmjerima, upoślio je znatan dio stanovništva kao roblje i pogoršao položaj malih seljaka, koji se od 12. st. nazivaju »pauperes«, »chudí« (siromasi). U tom gospodarskom razvoju, koji je postigao vrhunac u 2. polovici 12. st., prednjačio je sam vladar. Premda se time društvena ravnoteža jako uskolebala, društveni slojevi nisu se još ogradili neprohodnim zaprekama: rob se mogao iskupiti, slobodnjak postati plemić, a pojedini plemićki rodovi pasti u ropstvo.

Materijalnom bogatstvu plemstva odgovarao je i njegov politički utjecaj; skupština »svih Čeha«, kojoj se dotad novi knez samo predstavljao, počela je s vremenom doista odlučivati o prijestolju, a 1109 prešla je, štaviše, preko careve potvrde i odlučila u prilog drugoga kandidata. A baš lenski gospodar nalazio je u tim prilikama poticaj, da svoju vlast učini što neposrednijom. Povod mu je uostalom dao sam Břetislav II., kad je s carevom pomoću 1099 prekršio djedov red nasljeđa. Značenje češkoga kneza raslo je, doduše, s novim častima: *Vratislav* je 1085 nagrađen kraljevskim naslovom, a *Vladislav I.* dobio je 1114 nasljednu čast kraljevskog peharnika, koja je češke vladare 1257 uvela u kolegij izbornih knezova. Uza sve to nisu oružani sukobi između vazala i seniora bili rijetki, pa je *Soběslav I.* samo pobjedom na bojnom polju 1126 mogao od cara postići priznanje svog izbora. Ni nasljedna kraljevska čast, koju je 1158 udijelio *Vladislavu II.*, nije Fridrika Barbarosu priječila da iskoristi duboko opadanje političke vlasti Přemyslovića poslije 1173 i razbije cjelovitost čeških zemalja. Nije on samo poništio svoju odluku iz 1158, nego je 1182 Moravsku izuzeo ispod vlasti češkoga vladara i kao markgrofiju podredio je izravno sebi, a 1187 priznao je i praškog biskupa državnim knezom. No vladari češki znali su se uspješno oprijeti tim presizanjima. Već 1184 prisiljen je moravski markgrof ratom da prizna vrhovništvo čeških vladara, a kad je naskoro i sam sjeo na kneževski stolac, morao je u svom probitku zastupati ovo gledište. U istom se položaju našao i Jindřich Břetislav, koji je 1193—97 spojio u sebi časti češkoga kneza i praškog biskupa; novi biskup položio je vazalsku prisegu opet u ruke svoga vladara. Formalnu potvrdu ovih činjenica postigao je napokon *Přemysl I. Otakar*, kad je u stranačkim borbama između Staufovaca i Velfa pristao uz Filipa Švapskoga. Taj mu je 1198 priznao nasljednu kraljevsku čast, cjelokupnost čeških zemalja i pravo investiture za domaće biskupe.

Svojim promišljenim držanjem u velikim političkim sukobima na početku 13. st. ishodio je Přemysl I. g. 1204 u pape potvrdu nasljedne kraljevske časti, a 26. IX. 1212 uspio je, štaviše, sicilskom zlatnom bulom cara Fridrika II. osigurati gotovo potpunu samostalnost svojoj državi. Njezine obveze prema carstvu svedene su na najmanju mjeru: češki je kralj dužan polaziti državni sabor samo u tri obližnja mjesta, a pomoć u vojsci za carev put u Rim može otkupiti novcem.

3. *Njemačka kolonizacija i društvene promjene u 13. st.* Preporođaj evropske trgovine u vezi s križarskim vojnama i prodor novčanoga gospodarstva na Zapadu proizveli su duboke promjene i u društvenim odnošajima čeških zema-

lja, napose Češke. Veliki posjed značio je nesumnjiv gospodarski napredak: proširio je obradivo tlo, oživio trgovinu i potakao specijalizaciju obrta. U podgrađima začela su se kasnija gradska naselja. Povećana vrijednost rada podigla je društveno značenje roba; istodobno opadanje sela, koje je dijelom izgubilo i svoju slobodu, završilo je napokon općim izjednačenjem u temeljnim slojevima društvene zgrade. Struktura društva izmijenila se; na početku 13. st. nestaje ropstva i njemu sličnih odnošaja, a prevladava zakup.

U tim promjenama, a osobito u njihovu ubrzavanju, pripada odlučan udio kolonizaciji gospodarski naprednijeg življa iz njemačkih krajeva na zapadu. Njemačko naselje pojavljuje se doduše već u 2. polovici 11. st. u Pragu, ali prva sela s njemačkim doseljenicima osniva na svojim imanjima 1196 samostan u bavarskom Waldsassenu. Težnju vladara i ostalih velikih posjednika za iskorišćenjem još netaknute zemlje u prostranom šumskom pojasu na granici nije moglo zadovoljiti malobrojno domaće stanovništvo. Pogotovu to vrijedi za kopanje srebrnih i zlatnih ruda kao i za sve veću potražnju obrtnih proizvoda. Pored sela osnivaju se tako od početka 13. st. gradske općine, a sva ta naselja donose sa sobom nova slobodnija pravna shvaćanja, koja — u skladu s općim razvojem — utječu i na životne prilike domaćih stanovnika.

Gospodarski napredak otvorio je zemlju i novom kulturnom strujanju sa zapada. Plodove tako obogaćenog života ubrao je u prvom redu vladar, ali su oni u znatnoj mjeri dopali i visoko plemstvo. Njegov uspon potkapao je postepeno dotadašnje upravno ustrojstvo utirući put feudalnom poretku; negdanji kneževski grad gubi svoje značenje, njegovi se kotari spajaju u veće »kraje«, a središta uprave prelaze u kraljevske slobodne gradove. Naličje toga razvoja bio je za češki narod gubitak etničke homogenosti unutar prirodnih granica Češke i Moravske te otuđenje najvišega društvenog sloja. Češka država za posljednjih Přemyslovića utjecala je osjetljivo na politički razvoj u srednjoj i istočnoj Evropi, ali je bila na najboljem putu da dobije njemačko obilježje.

4. *Rješavanje podunavskog pitanja.* Od 1226, kad je zbog sukoba porodične naravi Přemysl I. upao prvi put u Austriju, podunavsko je pitanje postalo središnjom točkom u vanjskopolitičkim osnovama čeških vladara. Poslije smrti posljednjeg Babenbergovca izabere plemstvo u Austriji i Štajerskoj 1251 *Přemysla (II.)* vojvodom; dio Štajerske odstupio je doduše 1254 Beli IV., ali ga je ponovno stekao 1261. Osam godina kasnije naslijedio je po Spanheimovcima Korušku i Kranjsku, a oko 1270 proširio vlast i na hrvatsko Zagorje s okolicom Samobora. Uz ostale posjede na jugu prostrla se tako njegova država kao os sredinom evropskog trupa i svom težinom svojega geopolitički istaknutog položaja i velikih materijalnih sredstava pritisnula cijelo susjedstvo. Tolika moć davala je Přemyslu II. Otakaru pravo, da za dugotrajnog interregnuma poželi i carsku krunu, ali su opasnosti toga za njemačke knezove bile suviše očite, a da ih ne izbjegnu izborom podatnijeg kandidata. U odsutnosti Přemyslovoj izaberu stoga 1273 Rudolfa Habsburškoga za kralja i nalože mu, da carstvu vrati otuđena lena. Přemysl odrekao se doduše svoje prvotne namjere, ali Rudolfova izbora nije priznao. U odlučnom času morao je uzmaknuti zbog izdaje plemstva, koje se u alpskim zemljama kao i u Češkoj opiralo kraljevu nastojanju, da s pomoću gradova potisne njegov utjecaj. G. 1276 odrekao se dakle alpskih zemalja, a češke je od Rudolfa primio u leno. Kad je, međutim, Rudolf odbio da potvrdi zlatnu bulu iz 1212, a češko plemstvo stavio pod svoju zaštitu, Přemysl je 1278 obnovio borbu, u kojoj je izgubio život.

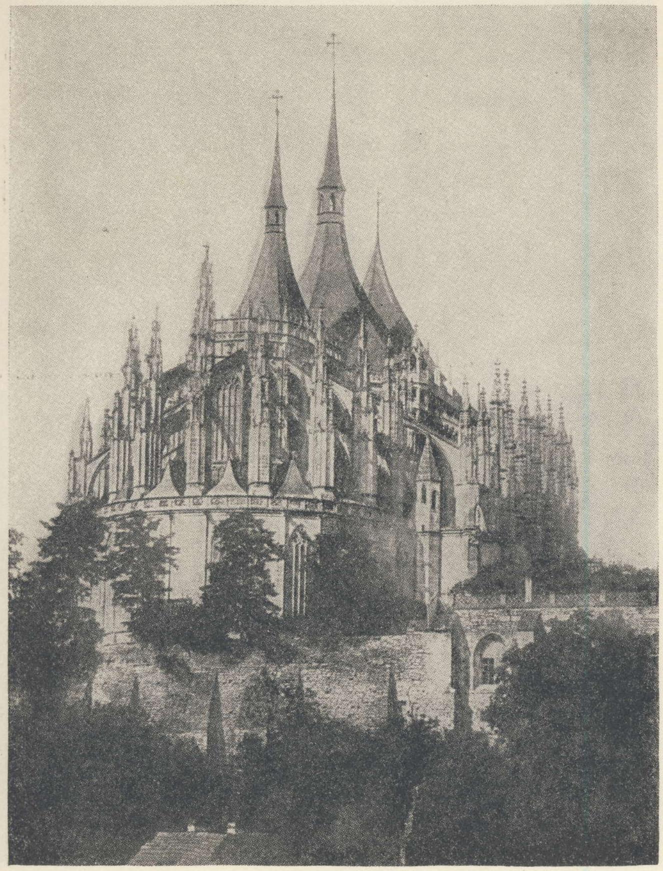
Václav II. pokušao je još jednom bez uspjeha da 1292 oduzme Habsburgovcima sporne zemlje, a zatim se obrati na istok: 1300 ovjenča se poljskom krunom, a 1301 dade sina Václava okruniti za ugarskoga kralja. Sjedinjenje tih zemalja u osobi mladoga *Václava III.* nije odgovaralo zbiljskom odnošaju političkih snaga: g. 1305 Václav se morao odreći Ugarske, a kad je 1306 krenuo u Poljsku, da barem nju održi, bude ubijen iz zasjede.

5. *Buđenje narodne svijesti i pokret za reformu crkvenovjerskog života.* U razdoblju između dviju dinastija, Přemyslove i luksemburške, koje obilježuju borbe za prijestolje (1306—10), probile se na površinu dotle više-manje prikrivene crte budućeg razvoja. Skupština »svih Čeha« razvila se doduše u sabor, ali taj nije imao zakonodavne moći; bogati kraljevi nisu još ovisili o porezima, koje bi im on dopuštao ubirati. Ali »domini terrae«, moćna gospoda već su bila uspjela da u javnom životu stupe na mjesto zajednice slobodnih ljudi i da najvažnije ustanove i službe u državi pridrže za sebe. Već u doba Přemysla II. javlja se među njima snažna ličnost Záviša iz Falkenštejna, a poslije 1306 domogli su se i državnog vodstva. Da su se pri tom pokušaju odmah sukobile nezasitne težnje pojedinaca za moći, bilo je sasvim prirodno. Dolazak Luksemburgovaca na češko prijestolje morao je, prema tome, započeti s plemićkim povlasticama, koje su 1310/1 prvi put pravno ograničile kraljevu vlast. Plemićke zemlje bile su u načelu oslobođene poreza, njihovo nasljedno pravo prošireno, vojničke dužnosti snižene, a državne službe otvorene samo domorodcima.



PRAG, Crkva sv. Marije pred Týnom

Nastojanja gospode nailazila su na znatne smetnje od strane gradova. Premda razdoblje njihova osnivanja traje uglavnom do kraja 13. st., zastupnici većih gradova već za vladavine Přemysla II. javljaju se na saboru, a moćni patricijski rodovi ulaze početkom 14. st. u otvorenu borbu s predstavnikom gospode, Jindřichom iz Lipe. U tim istupima građanstva nije se bila još pravo izrazila kolektivna volja jedne društvene klase, ali u nacionalnom pogledu djelovali su određeno i jasno. U svom socijalnom otporu visoko plemstvo pokušalo je toga takmaca na putu k vlasti suzbiti osjetljivim sredstvima jezičnih i narodnih opreka, ali je pri tom i samo doživjelo temeljit narodni preporod. Ovim raspoloženjima plemstva dala je pjesničkim jezikom značajan izražaj češka *Dalimilova kronika* (v.) iz početka 14. st. Reakcija je otad opsegom rasla, a osobito je snažan poticaj primila s vremenom od širokih obrtničkih slojeva, koji su u gradove dolazili iz češkog sela. Društvenoj protivnosti između građanstva i plemstva pridružila se tako opreka između patricijata i puka po gradovima. Iz te činjenice crpla je kasnije husitska revolucija svoju udarnu snagu.



KUTNÁ HORA, Crkva sv. Barbare

Kako su gradovi u početnom stadiju svoga razvoja — u sredini, iz koje nisu organski izrasli, nego su joj bili tako rekavši nametnuti — uvelike ovisili o pomoći krune, to je dugogodišnje lutanje kralja *Ivana* (1310—46) tuđinom donijelo nepredviđenu dobit velikašima. Pustolovni duh kralja-viteza nalazio je svoje opravdanje u nesređenim unutrašnjim prilikama; uz novu domaju nije ga, uostalom, ništa vezalo osim najužega porodičnog probitka. Ozbiljno je pomišljao, da je zamijeni za Falačku, a svraćao bi u nju samo da iznudi nova sredstva za svoje ratne pothvate. Dinastički obziri upravljali su njegovim uspjelim nastojanjem, da češkoj kruni na duga stoljeća osigura pripadnost Gornje Lužice i šleskih vojvodina. Vjekovni sukob zbog Šleske riješio je 1335 tako, da se za priznanje njezina posjeda odrekao poljskoga kraljevskog naslova. Težnja, da bilo kako i ma gdje uveća porodično područje, odvela ga je čak u sjevernu Italiju, ali je to protiv njega dizalo na mahove pola Evrope, a i njegovu je kraljevstvu prijetila opasnost, da bude napadnuto od svega susjedstva. Samo kraljeva diplomatska umješnost znala je naći pogodan izlaz i iz najtežeg položaja.

Vlada gospode i porezni pritisak oslabili su do kraja vlast krune. Kad se 1333 vratio kući, da zamijeni oca, mladi *Karlo* nije — prema vlastitim riječima — našao kraljevskog grada, koji ne bi bio založen s cijelim imanjem; morao se dakle nastaniti u običnoj građanskoj kući. Tri desetljeća njegova doista očinskog vladanja (1346—78) nisu više mogla zaustaviti razvojni tok. Kad je zakonikom Maiestas Carolina (1348) htio učiniti kraj pravnoj samovolji i kodificirati običajno pravo, morao je uzmaći pred moćnom gospodom, koja su bila navikla po volji krojiti pravo.

Karlo, koji je kao kandidat papinske kurije 1346 izabran rimskim kraljem (1355 ovjenčao se i carskom krunom), koristio se svojom moći, da s nekoliko zakona učvrsti cjelovitost i nedjeljivost zemalja češke krune, utvrdi zlatnom bulom od 1356 njezina prava prema carstvu i uveća porodični posjed. Nijedan od čeških vladara nije svojem razdoblju udario takav osobni pečat i dao toliko i danas još vidljivih dokaza svoje skrbi u svim granama javnog djelovanja. U jednom pogledu prinio je i on daljnjoj diferencijaciji društvenih odnosa: u doba razgranatog fiskalizma, kojim je papinski dvor u Avignonu napose pogodio češke zemlje, Karlo je razmjerno najviše brige i sredstava posvetio crkvi. Još za očeva života uspio je provesti davnu želju svojih prethodnika: osnutkom praške nadbiskupije 1344 učinio je češke zemlje nezavisnima u crkvenom pogledu. Nije zatvarao očiju pred potrebom dubljih reforama u životu svećenstva, ali je s naročitim marom razvijao u crkvi spoljašnji sjaj i gomilao njezino materijalno bogatstvo. Kad je 1348 osnovao i sveučilište u Pragu, povezao je češke zemlje s duhovnim razvojem na zapadu. Time je češkom narodu pružio mogućnost da dobije svoj obrazovani sloj i da neposredno surađuje u rješavanju zamršenih problema u one uznemirene dane, kad je papinska shizma uzdrmala temeljima sredovječne religioznosti. Društvena struktura obogatila se tako dvjema, u budućnosti odlučnim komponentama: bogatim klerom, koji je na početku 15. st. posjedovao u Češkoj više od trećine zemljišta, i magistrima praškog sveučilišta, koji su postepeno uzeli u svoje ruke pitanje crkvene reforme. Bogatstvo crkve i svjetovnjačke sklonosti svećenstva izazvale su odrješit otpor laika, napose plemstva. Težnja pak za obnovom vjerskog života u duhu prvobitnog kršćanstva privukla je češke magistre k suvremenom engleskom reformatoru Wycliffu; njegova kritika, a donekle i nauka, dala im je duhovno oruđe, s pomoću kojega su napokon pokušali razriješiti protivnosti tadašnjega društva i postaviti ga na nove temelje.

Od 1363, kad su kralj i nadbiskup pozvali u Prag istaknutog propovjednika Konrada Waldhausera, prodiralo je uvjerenje o potrebi crkvene reforme s vremenom u sve šire slojeve. Još za života Karlova potkrijepio ga je *Milič iz Kroměříža* navještenjem Antikristova dolaska i budućega tisućgodišnjeg carstva Kristova — mislima, kojima će se poslije Husove smrti obilno hraniti revolucionarni zanos puka. S Milíčem započinje pučka struja reformnog pokreta, koja je doskora urodila plodnim književnim radom na češkom jeziku, a primila je neke značajnije poticaje i od valdenske sekte, koja se održala među seljacima na češkom jugu. S djelima *Tomáša iz Štítnoga* zauzela je ta struja dostojno mjesto kraj brojnih latinskih traktata, koji su bili sastavljeni u krugu sveučilišnih nastavnika i među kojima je od osobitog utjecaja bio spis *Matěja iz Janova* »De regulis veteris et novi testamenti«. Obje struje sjedinio je svojim djelovanjem *Jan iz Husinca*, prozvan *Hus.*

Husov rad, koji se ne odlikuje izvornošću misli, ali je svojom djelotvornošću uspio izraziti bitne značajke jedne doista revolucionarne situacije, pripada vladavini *Václava IV.* U mračnoj sjeni crkvenog raskola, kojemu nitko nije mogao dogledati kraja, taj se vladar upravljao više strastima nego razborom; za punih četrdeset godina uspio je pokopati ostatke autoriteta, na kojima je počivala crkvena i svjetovna vlast. U neprekidnim i teškim sukobima s crkvom i gospodom (od 1393) on se oslanjao na niže plemstvo i građanstvo, ali protivnici, pomognuti od njemačkih knezova i njegova roda, lomili su kraljev otpor utamničenjem njegovim i izdajom. Da ukloni crkveni raskol, približio se reformnoj struji na sveučilištu, koju je zastupao samo češki dio visoke škole. Nastavnici i đaci iz različnih njemačkih zemalja, koji su još uvijek na njemu tvorili većinu, protivili su se odlučno i reformi i kraljevim osnovama. Oba tabora, koja su se u tom obliku pojavila već 1384, razilazila su se i u osnovnim filozofskim nazorima; baš ta idejna opreka navela je češke magistre, da se upoznaju najprije s filozofskim, a zatim i teološkim spisima Wycliffovim. U pitanju pak pravovjernosti ovih spisa zauzela su oba tabora od 1403 krajnje neprijateljsko držanje. Da za svoj pristanak uz koncil u Pizi dobije potporu sveučilišta, kad je nije mogao naći u nadbiskupa, kralj Václav je na poticaj magistra Jeronima Praškog 18. I. 1409 promijenio razmjer glasova na sveučilištu u korist češkog naroda. Njemački profesori i đaci ostavili su tada Prag, a Hus je postao prvi rektor potpuno češkog sveučilišta.

Hus je u to doba bio nesumnjivi vođa narodnog i reformnog pokreta. Od 1402 omilio je praškom puku svojim propovijedima i reformom crkvene popijevke, 1406 dao je temelj današnjem češkom pravopisu, a 1407 stavio se odlučno na stranu seljaka u pitanju nasljednog prava. Osobno blizak malim plemićima, »zemanima«, zastupao je doduše sredovječnu teoriju o božanskom podrijetlu dru-

štvene podjele na puk, plemstvo i svećenstvo, ali je svojim pogledima o dužnosti poglavara prema podložnom puku i — za sebe toliko značajnim — načelom subjektivne poslušnosti udario o temelje tadašnjega društvenog reda. U tom pogledu samo je do kraja izveo nastojanja mnogih prethodnika, jer je »u posljednjih 30—40 godina prije Husove smrti seljačko pitanje bilo i postalo bitnom komponentom u ideologiji husitske Češke« (Chaloupecký). Premda su se životne prilike seljaka u koječem popravile, ipak je on teško podnosio teret mnogih davanja, redovnih i izvanrednih, a pogađala ga je i samovolja vlastelina; težio je za materijalnom i osobnom slobodom. Kad je 1412 Hus, progonjen od praškog svećenstva i optužen zbog pobijanja oprosta, po drugi put udaren bio izopćenjem, jer se nije odazvao pozivu Sv. Stolice, sklonio se na selo i neposredno ga upoznao s reformnim pokretom. Tada je, među ostalim, prihvatio i Wycliffovo učenje o Crkvi kao nevidljivoj zajednici izabranih na čelu s Kristom. Tim shvaćanjem, kao i zahtjevom, da vidljiva crkva prizna Bibliju jedinim izvorom vjere, Hus je stao na gledište, u biti protivno crkvenoj nauci. Izmirenja nije tu moglo biti; 5. VII. 1415 Hus je bio spaljen kao heretik. Pred smrt odobrio je još učenje svog druga *Jakoubka iz Stříbra* o potrebi pričesti pod obje prilike i za laike. Njegova mučenička smrt spojila je različne komponente dotadašnjeg razvoja u jedinstveni pokret svih društvenih slojeva, koji je u kaležu dobio i svoj simbol.

6. *Češka revolucija.* Svojim protestom od 2. IX. 1415 plemstvo je osudilo čin koncila u Konstanci, navijestilo slobodu propovijedanja na svojim imanjima i priznalo praško sveučilište sucem u vjerskim sporovima. Pošto je koncil 1417 osudio i pričešćivanje pod obje prilike, češki se narod odjedamput našao izvan zajednice katoličke crkve. Posljedice toga pokazale su se naročito u prisvajanju crkvenih dobara, progonima nepoćudnih svećenika i razaranju samostana, ali su se počeli napuštati i različni crkveni običaji i uredbe. Nasilne mjere, kojima je kralj Václav htio ukloniti novotarije i obnoviti vjerski mir, završile su ljeti 1419 pobunom praškog puka i naglom kraljevom smrću. Revolucionarna bujica otplavila je napokon posljednje ustave.

Već suvremenici utvrdili su u husitskom pokretu bitnu značajku svake prave revolucije: jedna misao udružila je sve slojeve naroda, slobodne i neslobodne. Ali pažljiviji promatrači uočili su zarana i duboke protivnosti, koje su različiti društveni slojevi nastojali unijeti u zajednički misaoni okvir. Idejnim predstavnicima pokreta, zajedno s Husom, bila je daleka pomisao na neku nasilnu promjenu odozdo; željeli su, da njihove reformne težnje ostvare zakonitim putem kralj i gospoda. Puk po gradovima i selima nije se osvrtao na te težnje i baš njegov samostalan udio dao je pokretu obilježje revolucije. Od 1415/6 oblikuje on postepeno vlastite nazore na domašaj revolucije, predvođen u prvom redu gradskim obrtnicima, kojima se naskoro priključilo i malo vojničko plemstvo. I kod kuće i vani bili su na čistu s time, da se radi o »ustanku prostog puka i malog plemstva, koje živi od rata«. Ukoliko je taj ustanak bio pogibeljniji za društveni red, praško sveučilište, koje je govorilo u ime gospode i odličnijeg građanstva na praškom Starom Mjestu, postajalo je umjerenije u reformnim zahtjevima i najzad uopće odbacilo Husov radikalizam. Ono je puku izričito poreklo pravo na ustanak i upotrebu sile.

Učinilo je to u času, kad je puk već bio zahvaćen hiliastičkim zanosom, vjerom u sveopći požar, u kojem treba uništiti sve nevjernike, da se tako utre put Kristovu tisućgodišnjem carstvu na zemlji. A to će »kraljevstvo biti predano puku zemaljskomu« i među ljudima bit će potpuna jednakost. Tek ovo vjerovanje, povezano za godinu 1420 kao početak propasti starog svijeta, dalo je revoluciji potrebnu fizičku snagu. Seljaci, okupljeni po gorama oko svojih propovjednika, pretvarali su se u »Božje bojovnike«, koji će s oružjem u ruci nesmiljeno širiti spoznatu istinu.

Hiliastički zanos bio je plod jakih kolektivnih uzbuđenja, koji je nikao iz misli i nastojanja svih znatnijih preteča revolucije. Zahvatio je i gradski puk, i premda je kasnije jenjao, javljao se uvijek u novim oblicima. U njemu se



TÁBOR, Crkva iz 16. stoljeća

ukorijenio žilav duh otpora, koji je 1420 i 1421 pod vodstvom maloga plemića *Jana Žižke iz Trocnova* pobijedio dvije križarske vojske, a 1421 otjerao kralja Žigmunda i na saboru u Čáslavi proglasio ga nedostojnim krune. Tada je već Žižka podigao grad Tábor (1420), husitska gospoda, — kao i katolička — zaokružila su svoje posjede crkvenim dobrima i pristala u znatnom broju uz Žigmunda, a Pragom je vladao, u skladu s Táborom, pučki diktator svećenik Jan Želivský. Uspjeh revolucije nije, međutim, prešao granica Češke; u sporednim zemljama očuvao se dotadašnji red uglavnom nepromijenjen. Ni u Češkoj, s njezinih milijun stanovnika, revolucija nije postigla vjersko jedinstvo. Ali zato uspjelo joj je u jednom naletu osvojiti gotovo sve gradove i dati im češko obilježje.

Kralja je privremeno zamijenilo upravno vijeće, u kojem su gradovi zajedno s malim plemstvom imali nadmoć nad gospodom. Gradovi, koje je revolucija podigla na čelo zemlje, udružili su se u četiri konfederacije sa središtima u Pragu, Táboru, Kraljičinu Gradcu i Žatcu. Njihov politički utjecaj osnivao se na znatnoj vojnoj moći, koja je neuporedivo porasla, kad je Žižka 1423 stvorio i stalnu operativnu vojsku. Novi način ratovanja i sredstva, koja je u borbi primijenio, stvorila su od tih vjerskih boraca izvježbanu vojsku, kojoj se jedva tko mogao oprijeti. Bila je to velikim dijelom zasluga Žižkinih staleških drugova, malih plemića ratnika, kojima je u daljem razvoju pripala doista odlučna uloga. Oni su zapravo vojnički organizirali revoluciju i dali joj trajniju otpornost, ali su ujedno promijenili socijalnu strukturu i društvene ciljeve prvobitnog Tábora, tê pokretne sile čitave revolucije. Pučki Tábor, koji je u hiliastičkim snovima težio za općom jednakošću i potpunim oslobođenjem seljaka, pretvorio se pod vodstvom zemana u izrazito sredovječnu gradsku državu, koja je seljaka učinila svojim kmetom. Mnogi seljaci uspjeli su doduše postići slobodu odlaskom u gradove, koji su tek nastajali ili su baš doživljavali temeljitu mijenu svoga stanovništva, a tvorili su i pretežnu većinu u »polním vojskama« Táborskog i Žižkina bratstva, ali seljački stalež kao cjelina revolucijom nije dobio ništa. Bila je to u svojoj biti revolucija građanstva i malog plemstva.



KARLO IV. (oko 1370)

Različne društvene težnje odrazile su se i u nazorima o novom ustrojstvu crkve i dalekosežnosti vjerskih novotarija. Gospoda, magistri i imućni praški građani nastojali su da što skorijom uspostavom kraljevske vlasti i crkvenog jedinstva s Rimom osiguraju svoje tekovine u revoluciji. Taborićani i Sirotci, baštinici Žižkini, nisu imali određenog programa; ujedinivši u svojim redovima građanstvo i malo plemstvo nisu bili protivni Žigmundovu povratku, a željeli su da se vrate i jedinstvu Crkve. Ali s gledišta vjere oni, a napose Taborićani, daleko su već bili odmakli od katoličanstva i odbacili mnogo od njegovih bitnih učenja i uredaba. Svim strujama bilo je zajedničko uvođenje češkog jezika u crkvene obrede, veće značenje žive riječi i neposrednije sudjelovanje vjernika. Svoj minimalni program dobila je revolucija u praškim člancima još 1420: zahtijevala se sloboda popovijedanja za svećenstvo, pričest pod obje prilike, siromaštvo Crkve i kažnjavanje smrtnih grijeha po javnoj oblasti.

Ni Žigmund ni Crkva nisu taj program prihvatili, nego su zahtijevali potpunu poslušnost. Premda su društveni sukobi često dovodili u pitanje sposobnost otpora, a ni ustavno stanje nije nikako dobivalo određeniji oblik, ipak su Česi, vođeni genijalnim vođama Žižkom († 1424) i *Prokopom Velikim* (Holým), razbili kraljevce i križare u nizu bitaka, od 1426 prenijeli bojište u susjedne zemlje i najzad 1431 pobjedom kod Domažlica slomili posljednji, peti pokušaj, da budu upokoreni križarskom vojnom. Tada je tek općenito prevladalo uvjerenje, da se crkveni koncil, koji se upravo sastao u Baselu, treba odazvati starom zahtjevu Čeha i stupiti s njima u pregovore. Česi su postigli značajan načelan uspjeh: koncil 1432 prizna, da sucem u njihovim rasprama bude zakon Božji i običaj prvotne kršćanske Crkve. Došavši, međutim, u neposredni dodir sa strahovitim protivnikom, koncilski izaslanici upoznali su i njegove slabosti. Svojim diplomatskim umijećem znali su produbiti jaz, koji je gospodu i Pražane dijelio od bratstava; koristili su se pri tom i općenitom potrebom za mirom i sve većim otporom prema »polním vojskama«, koje su živjele od rata. Koncil je 1433 t. zv. baselskim kompaktatima odobrio donekle praške članke, a husitskoj gospodi dao svu moralnu i materijalnu pomoć, da najzad uklone zajedničku opasnost, vojničku silu Taborićana i Sirotakâ. G. 1434, 30. V., gospoda su kod Lipanâ blizu Praga promišljenim taktičkim potezom uništila vojsku od dvadeset i tri grada obiju bratstava.

7. *Dogradnja staleškog društva.* Sporazumom sa Žigmundom, koji je prethodno morao pristati na izbor nadbiskupa i otuđenje kraljevskih i crkvenih imanja, kao i prihvatom kompaktata od strane sabora u Jihlavi 5. VII. 1436 gospoda su najzad i formalno zaključila razdoblje revolucije.

Njezin rezultat nije bio u razmjeru s uloženim naporima i podnesenim žrtvama. Češka je doduše postala nacionalno homogenija, a javni je život dobio češko obilježje; latinski jezik ustupio je mjesto češkomu. Crkva je izgubila svoj zemljišni posjed i politički utjecaj; užitnici te najveće sekularizacije crkvenog imetka u srednjem vijeku postala su gospoda, niže plemstvo, a ponešto i gradovi. Srednji slojevi zadržali su i poslije svoga vojničkog poraza mjesto u saboru, ali je političko vodstvo prešlo u ruke gospode. Političke veze matice s ostalim zemljama češke krune nešto su oslabile, jer se njihova struktura sada pogotovu razlikovala od promijenjene strukture Češke. Ni ona sama nije u tom pogledu bila jedinstvena, a vjerski dualizam prijetio je uvijek novim sukobima. Taj je bio tim opasniji, jer utrakvisti nisu u Rimu uspjeli postići ni priznanje kompaktata ni potvrdu izabranoga nadbiskupa. Zemlja je bila teško poharana, a nestašica radnih ruku nepovoljno je utjecala na društveni položaj seljaka.

Sve je to poslije Žigmundove smrti pogoršalo i nerijешeno pitanje o nosiocu krune. Već 1438 pojavila su se zbog Žigmundova zeta Albrechta Habsburgovca dva protivnička tabora, koja su dobila i neku narodnu i vjersku boju. Pošto zemlja nije priznala nasljedno pravo Albrechtovu sinu Ladislavu, morala je brigu za red povjeriti izabranim vladama po »krajima«; tako je nastupio dugotrajni interregnum (1440—53). Tek 1444, kad je vodstvo »narodne« stranke, baštinice umjerenog, ali odlučnog utrakvizma, preuzeo mladi *Juraj iz Poděbrada,* ta je stranka brže uznapredovala. G. 1448 Juraj zauzme Prag, a 1452 izabere ga sabor zemaljskim upraviteljem; otpor Tábora svrši 1. IX. 1452 potpunim uništenjem njegove gradske države i sekte. Izbor kralja Ladislava 1453, kojom je prilikom češko državno pravo stavljeno na nove temelje, nije dirao u Jurjevu vlast, a kad je Ladislav 1457 umro, Juraj je napokon bio izabran kraljem (1458—71).

To narodno kraljevstvo, kojem su Juraj i njegov najbliži suradnik nadbiskup *Jan iz Rokycanâ* dali izrazito husitsko obilježje, bilo je izloženo mnogim opasnostima; Juraj je nastojao, da ih izbjegne živom diplomatskom djelatnošću. Otpor njemačkoga katoličkog življa u sporednim zemljama svladao je donekle oružjem, ali potpuno priznanje postigao je u njima tek posredovanjem pape. Pored zagovora kralja Matijaša i nade u pomoć protiv Turaka Sv. Stolica upravljala se pri tom mišlju, da će Jurjevom pomoću ukloniti posljednje smetnje obnovi katoličanstva u Češkoj. Kralj je doduše u tajnoj prisezi obećao papi poslušnost, ali se javno zakleo na sve sloboštine zemlje, a



PŘEMYSL ORAČ, legendarni osnivač češke dinastije (Freska iz početka 13. st.)

1461 izričito potvrdio i kompaktata. No baš u tom pitanju nije Rim htio znati ni za kakav ustupak; uza svu umjerenost baselska su kompaktata pružala suviše očito svjedočanstvo o uspjelom prodoru u neke od osnovnih uredaba Crkve, a svojim podrijetlom podsjećala su na pokušaj koncilijarizma, koji je za Crkvu mogao postati koban. Poslije uzaludnih pregovora Pije II. poništi 31. III. 1462 kompaktata, a 1464 optuži kralja zbog hereze. Premda Juraj svoj nacrt općeg evropskog saveza, koji bi Sv. Stolici oduzeo svaki politički utjecaj, nije mogao provesti, znao je spriječiti jedinstveni nastup susjedstva. Prava pogibao pojavila se naprotiv u njegovu vlastitom vladanju.



CRKVA SV. JURJA NA ŘIPU (1126)

Promjena u odnosima staleža poslije poraza gradova 1434 dobila je značajan izražaj u samom činu Jurjeva krunjenja, koji su izvršila — gospoda. Gradovi i plemstvo osjećaju sve jači pritisak gospode, koja ne žele ni s kim dijeliti vlast. Još jednom su Jurju pomogli zauzdati moguénike, ali papin poziv na križarsku vojnu doskora je tu ravnotežu razbio. G. 1465 udružila su se katolička gospoda i 1467 započela novo razdoblje vjerskih ratova, koje je s prekidima potrajalo do 1478. Njihov neuspjeh privukao je i kralja Matijaša, koji je u izbornoj časti češkoga kralja mislio pronaći najpogodniji put do njemačke krune. Prilazak sporednih zemalja i dijela Češke donio mu je 1469 čast češkoga kralja; konačni pak uspjeh osigurala mu je samo smrt kralja Jurja, koji je za nasljednika dao izabrati Jagelovića Vladislava. Taj je 1479 morao pristati na privremeni gubitak sporednih zemalja, ali je izborom za ugarskoga kralja poslije Matijaševe smrti 1490 opet uspostavio zajednicu zemalja češke krune.

Prvobitna svrha, radi koje je papa tu dugotrajnu borbu potakao, nije bila postignuta. I opet se zastalo na pola puta; češki utrakvizam, koji je Crkva tako žestoko suzbijala, još uvijek se nije odvažio na formalan prekid. Zbog nesklonosti dvora i držanja domaćih katolika prijetio je 1483 novi oružani sukob, i tek tada uvidjeli su na objema stranama potrebu hitna rješenja. Ugovorom, koji su 1485 utrakvisti i katolici sklopili u Kutnoj Hori i koji su 1512 obnovili »na vječna vremena«, uredili su svoj odnos prema načelu snošljivosti ne isključujući od toga ni proste podložnike.

Ovo smirenje bilo je plod saveza, koji su 1484 gradovi ugovorili s plemstvom. Njihov se zajednički nastup nije ipak mogao održati; vjerske probitke potisnule su najzad gospodarske brige, koje su stavljale u pitanje sam opstanak plemstva, velikog i malog. Već potkraj 14. st. počela je opadati vrijednost domaćeg novca; njezin porast za kralja Jurja značio je samo kratkotrajan odah. Posljedica je toga bila gospodarska kriza, koju su revolucija i »drugi husitski rat« još više zaoštrili. Kako su putovi evropske trgovine tek postepeno kretali prema zapadu, gradovi su uglavnom očuvali svoje blagostanje, a pad u vrijednosti novca bio je od neke koristi i seljaku. Opasnost potpune propasti, koja je rasla s padanjem zemljišne rente, moglo je plemstvo ukloniti, ako teret krize otvorenim nasiljem ili političkim pritiskom prevali na druge staleže i usto promijeni dotadašnji način gospodarenja. Od 1437 selo trpi od nedovoljne radne snage, koju je revolucija dosta prorijedila. G. 1479 i 1487 plemstvo ograničava mogućnost seljenja i osobnu slobodu podložnih seljaka, a 1499 završava taj razvoj vezanjem za zemlju i najnižeg sloja nadničara, ribara i sl. Plemstvo povećava ujedno kmetska davanja i rabotu, a seljacima otima zemlju. Ta je eksproprijacija zahvatila i niže plemstvo, pa su gospoda — ponajviše kupnjom — stekla mnogobrojne posjede i sijela osiromašenih zemana. Većinu tih imanja pretvorila su u ribnjake, kojih je pojava uz varenje piva na njihovim majurima najočitije izrazila temeljitu promjenu u načinu njihova gospodarenja; jake poticaje u tom pravcu dao je velikaš *Vilém iz Pernštejna*. Veliki posjed prelazio je na gospodarstvo u vlastitoj režiji, a njegova su trgovina i obrtna proizvodnja sve osjetljivije potkapale gospodarsku podlogu gradova.



VÁCLAV BUDOVEC IZ BUDOVA

Duboki nemir potresao je društvom, ali je revolucija u koječem promijenila uvjete i oblike društvenog iživljavanja. Uzaludni napori sela, koji su dostigli vrhunac u hilijastičkom zanosu 1419—20, još su našli odjeka u samoniklim djelima seljaka *Petra Chelčickoga* († 1460). Jezgrovitim i snažnim jezikom pobijao je on društvenu nejednakost; bijeda sela, koja je katkad u njemu budila osjećaj mržnje, dovela ga je do spoznaje, da se takav društveni red ne može pozvati na božansko podrijetlo. Ali taj je prosvjed odmah zamro u bijegu iz tvrde društvene zbilje u tišinu smirene pobožnosti. U tom ozračju ponikla je 1457 *Jednota bratrská* (→ Češka braća), koja je nedostignuti vjerski ideal revolucije pokušala ostvariti putem unutrašnjeg preobražaja. Udarci, koji su selo pogađali potkraj 15. st., urodili su naprotiv bunama, koje nisu više umuknule kroz puna tri stoljeća.



JURAJ IZ PODĚBRADA

Nagodba s plemstvom, koju su gospoda 1486 svojim ustupcima provela, zauvijek je raskinula zajedničku obranu srednjih slojeva. Oba su se plemićka staleža pravno ogradila, a 1497 priznao im je kralj i potpunu nasljednost dobara. Da potisnu utjecaj gradova, koji se dijelom osnivao samo na običaju, postavila su i zahtjev za kodifikacijom prava. *Zřízení zemské* (Zemaljsko ustrojstvo) za Češku iz 1500 postalo je moćnim oružjem njihove staleške borbe, a 1502 potkrijepila su ga zabranom svih zakona, koji su bili protivni njegovim odredbama. Gradovi su tada, uz ostalo, izgubili punopravan glas u saboru; ne priznavši te promjene, koje su i onako izvršene bez njihove suradnje, trideset i dva grada sklopila su 1502 obrambeni savez. Plemstvo, koje je svojim otporom omogućilo postanak brojnih razbojničkih družina, priznalo je gradovima tek 1508 glas na saboru, ali je tom prilikom učinilo kralja u svemu ovisnim o gospodi, koja su kao najviši činovnici stajala na vrhovima uprave. Kraj neodlučnog i slabog vladara usredotočila se tako 1511 vlast u rukama skupine velikaša oko *Zdeňka Lava iz Rožmitála*, koji su čak postali i kraljevi vjerovnici. Izlaz iz bezvlađa, koje je zbog rascjepa u redovima gospode poprimilo i neke osobnije crte, nastojali su gradovi naći u obnovljenoj vlasti krune; od nje su se nadali i pomoći u obrani svojih sudskih i gospodarskih prava. Dinastija međutim, koja je pala na prosjački štap, nije se mogla trajno opirati bogatoj gospodi, a gradovi su 1517 morali pristati na t. zv. svatováclavski ugovor, koji im je za neke znatnije žrtve gospodarske naravi donio zakonsko priznanje njihovih prava.

Staleške borbe, koje su ti događaji uglavnom dokrajčili, odrazile su se na svoj način u nekim pravničkim djelima, koja uz spise Clečickoga daju biljeg češkoj duhovnoj tvorbi poslije revolucije. U djelu *Kniha Tovačovská* (1490)

daje *Ctibor Tovačovský iz Cimburka* izraza težnjama gospode, a *Viktorin Kornel iz Všehrdâ* oživljava u spisu *O práviech země české knihy devatery* (1495—99) staro češko pravo, koje je za njegova života propadalo zajedno s družtvom, iz koga je proizašlo. Kornelova namjera, da svojim djelom, koje ide među najbolje plodove češkog humanizma, opravda borbu protiv gospode, slomila se napokon pod tlakom plemstva; u drugoj redakciji 1502—08 morao je pisac prigušiti svoju ljubav prema seljaku. Premoć plemićkih staleža iznudila je još jedan značajan uzmak: Češka braća otvorila su 1494 svoju zajednicu plemićima i bogatašima i pomirila se tako s društvenim redom. Odbacila su doduše radikalne poglede Chelčickoga, ali s priznanjem intelektualnog rada utrla su put nadasve plodnom radu u budućnosti.

Prekid duhovnih veza sa Zapadom, do čega je husitstvo nužno dovelo, u mnogom je pogledu oslabio stvaralačke porive. Praško je sveučilište vidljivo propadalo, a humanistička nastojanja prihvatili su ponajviše katolici; većeg zamaha nije ta književna struja pokazala, ali je i ona pridonijela najvećem blagu, koje je 15. stoljeće namrlo mlađim naraštajima — ljepoti češkoga književnog jezika. Duhovno stvaranje kočile su i staleške borbe, ali one ipak nisu spriječile Kutnu Horu i Prag, da dovedu do cvata kasnu gotiku, koju su pod Vladislavom II. u graditeljstvu razvili naročito *Matouš Rejsek iz Prostějova* i *Benedikt Rejt*.

8. *U borbi s počecima apsolutizma i protureformacije.* Smrt posljednjeg Jagelovića na mohačkom razboju 1526 povezala je sudbinu podunavskih zemalja kroz puna četiri stoljeća s porodicom Habsburg. Težnja za ujedinjenjem javljala se već odavno u nastojanjima njihovih dvorova i vladara. Od 1306 sjedila su dva Habsburgovca na češkom prijestolju, a 1439—57 proširili su nominalno vlast na cijelo Podunavlje. Baštinski ugovor između kralja Karla i vojvode Rudolfa 1364, kojem su se za vlade Jagelovića priključili novi ugovori te vrste, proveden je najzad u



PRVI DIO KRALIČKE BIBLIJE (1579)

obliku, koji nitko nije predvidio. Češki staleži izabrali su 22. X. 1526 Ferdinanda za kralja svojom »dobrom i slobodnom voljom«; sporedne pak zemlje priznale su nasljedno pravo njegovoj ženi, Jagelovki Ani.

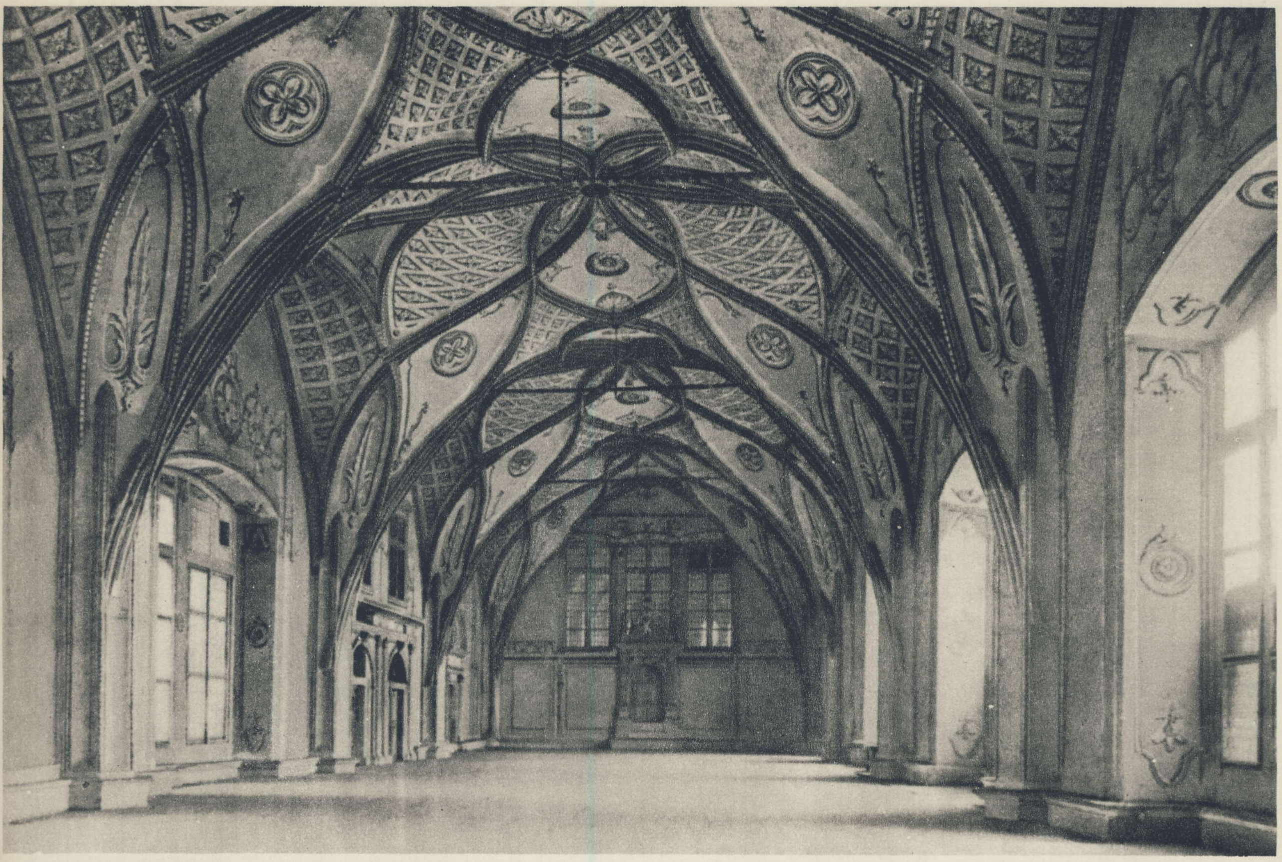
Zemlje češke krune nisu čak ni u vrlo važnim pitanjima nastupale svagda suglasno. Unutar zajedničkog državnopravnog okvira razvijala se svaka samostalno, ali etničko jedinstvo češkog naroda uskladilo je unutrašnji život Češke i Moravske i dalo mu u suštini isti smjer. Razlike, koje su mogle utjecati na daljni razvoj narodne cjeline, izjednačivale bi se u većim ili manjim vremenskim razmacima. Kao državna matica Češka je prednjačila i u gospodarskom pogledu; u sredini 16. st. podmirivala je gotovo polovicu svih poreza. U odlučnim časovima njezini bi staleži govorili u ime cijele državne zajednice, ali su baš time podupirali pokrajinski partikularizam.

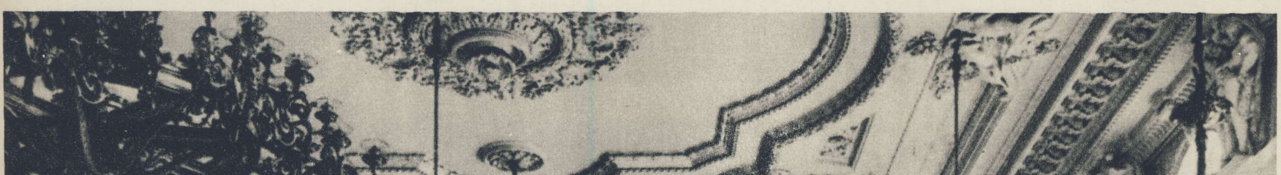
Premda su češki staleži stavili Ferdinanda pred gotov čin uzakonivši neke članke, kojima su ograničili kraljevu vlast, Ferdinand je tim člancima uskoro znao otupiti oštricu. Posredno priznanje nasljedstva u muškoj lozi uspio je već 1545 zamijeniti neposrednim; preuzevši isplatu krunskih dugova izbio je staležima iz ruku najjače oružje u borbi s krunom; i gradove je skučio u nekim slobodama, a izvanredne poreze, namijenjene turskim ratovima, učinio pomalo redovitima. Sabor je doduše zadržao pravo zakonske inicijative, ali se s vremenom pretvorio u kraljevo poslušno oruđe. U takvim prilikama personalna unija dobivala je zapravo obilježje realne, premda su češke zemlje imale svoje središnje ustanove, a sam kralj nije hotice išao za centralizacijom.

Ferdinand je, štaviše, nastojao pripomoći vjerskom smirenju, ali je u tome daleko zaostao za događajima. Stari utrakvizam, koji se još zadovoljavao kompaktatima, naglo se povlačio pred naletom Lutherove reformacije; nije doduše u njoj utonuo, ali je u zbilji raskinuo sa Crkvom tražeći drugačije oblike ustrojstva. Taj »novoutrakvizam« opet je pokrenuo ustajali javni život, ali je to bio samo blijedi odsjev nekadašnjih istinskih borba; u navodnim vjerskim raspramа pritajila su se politička nastojanja staleža, oskudna velikim mislima i težnjama. U prvi se mah činilo, da će gradovi, predvođeni Pragom, unijeti u pokret neki jači zamah. Tada je oružani otpor njemačkih protestanata bacio njihove češke suvjernike u tešku kušnju: da mu se pridruže ili da ga kao vjerni podanici svoga vladara pomognu skršiti. Bojazan pred apsolutizmom kao i pozivi iz Njemačke olakšali su im odluku: gradovi i većina plemstva odbili su 1547 kraljev zahtjev za vojničku pomoć, obvezali se među sobom ugovorom, izabrali privremenu vladu i proglasili opći ustanak. Kako taj pokret nije izvirao iz vlastitih snaga, poraz saskog kneza izbornika uplašio je plemstvo i osamio gradove. Kraljev je udarac pao na njih sa svom težinom; morali su izručiti oružje, privilegija i općinska imanja i podložiti se nadzoru kraljevskih činovnika kao i sudbenosti kraljevskoga prizivnog sudišta. S promijenjenim privilegijima zauvijek su izgubili političku samostalnost.

Kraljeva je nemilost 1548 pogodila i Češku braću smatrajući ih opravdano unutrašnjom okosnicom otpora. Brojem slaba, ali duhom i stegom jaka, ta je predstraža češke reformacije podnijela teške progone i idućih desetljeća obogatila duhovni život naroda odličnim književnim djelima. Stvaralačka djelatnost Braće, napose povezana s imenom *Jana Bohuslava* (v.), postigla je puni izražaj u Kraličkoj bibliji (1579—93), dotad najzrelijem spomeniku češkog jezika, i u glazbenom blagu njihovih kancionala. Braći je pripadao i neumorni »arhitipograf« *Adam Daniel iz Veleslavína*, kojega je tiskara bacila u svijet čitavu knjižnicu njegovih i tuđih radova.

U obilatoj književnoj proizvodnji toga doba, prozvanog zlatnim ili Veleslavínovim, prevladava praktičan interes i ljubav prema prirodnim znanostima, ali se u njoj odražava i općenita unutrašnja malaksalost narodnog organizma. Tada je »nekih 50—80 plemića, možda s nekoliko Pražana, stvaralo češku povijest« (Pekař). Gradska je trgovina opadala, a seljak kao da se pomirio s novim redom. Kronike ne bilježe još većih seljačkih buna, ali različiti mjesni sukobi, požari i agrarni zločini svjedočili su o prigušenom otporu sela; odbjegli kmetovi tvorili su družine skitnica i prosjaka, koje su remetile javni mir.





UMJETNOST

Gore: B. REJT, Vladislavska dvorana na Hradčanima u Pragu; *dolje:* Španjolska dvorana na Hradčanima u Pragu.





UMJETNOST

Gore: A. MÁNES, Bujica u šumi; *dolje:* A. KOSÁREK, Češka krajina.







UMJETNOST

Gore: A. CHITUSSI, Ribnjak u Třeboňu; *dolje lijevo:* J. MAŘAK, Učinak sunca; *dolje desno:* A. SLAVIČEK, Seoska cesta.





UMJETNOST

Gore: M. ŠVABINSKÝ, Portret porodice; *dolje:* V. NECHLEBA, Portret slikara T. F. Šimona.









UMJETNOST

Gore lijevo: A. MACHEK, Portret jedne gospođe; *gore desno:* J. MÁNES, Jozefina;
dolje lijevo: K. PURKINĚ, Mrtva priroda; *dolje desno:* J. NAVRÁTIL, Iznenađenje.



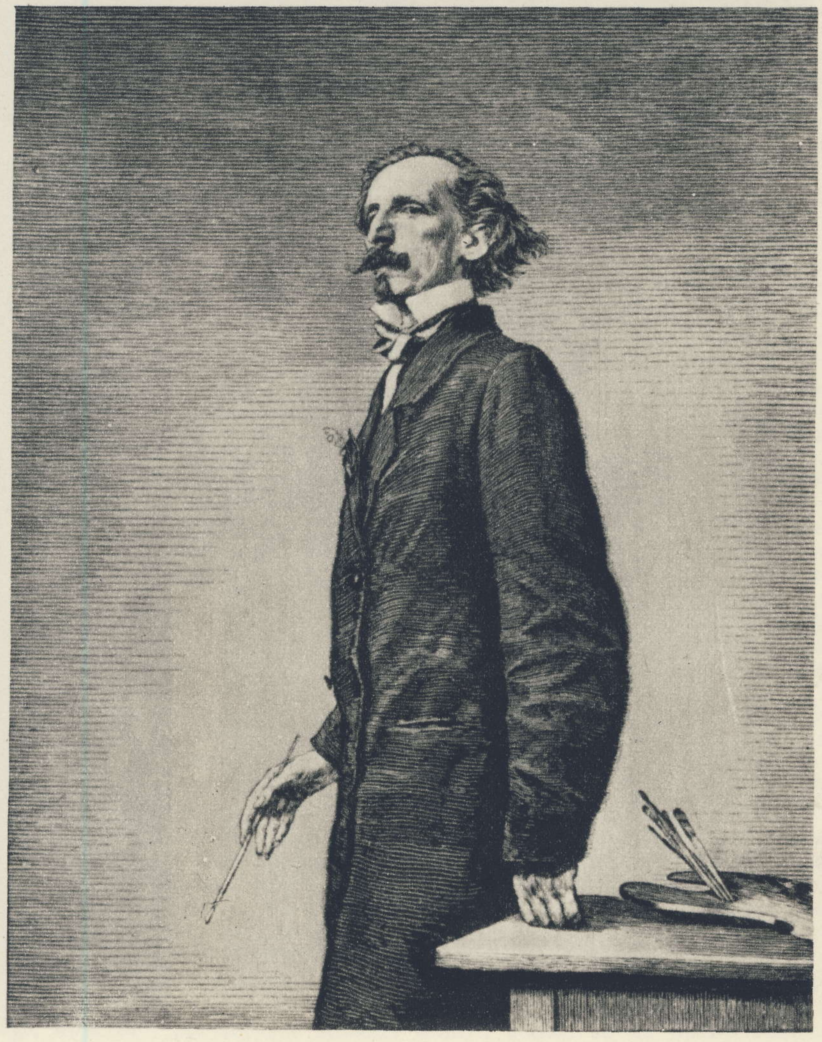


UMJETNOST

Gore: V. BROŽIK, Poslanstvo češkoga kralja Ladislava francuskom dvoru; *dolje:* A. MUCHA, Pojedinosti iz »Propovijedi Jana Husa«.





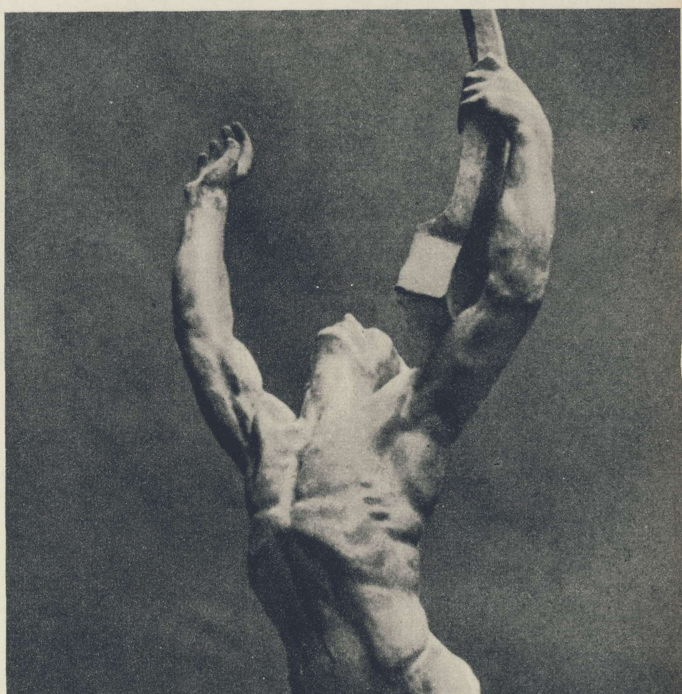


UMJETNOST

Gore: J. C. VONDROUS, Hradčani sa žičanim mostom; *dolje lijevo:* T. F. ŠIMON, Prašná brána; *dolje desno:* M. ŠVABINSKÝ, Slikar J. Mánes *(drvorez)*.

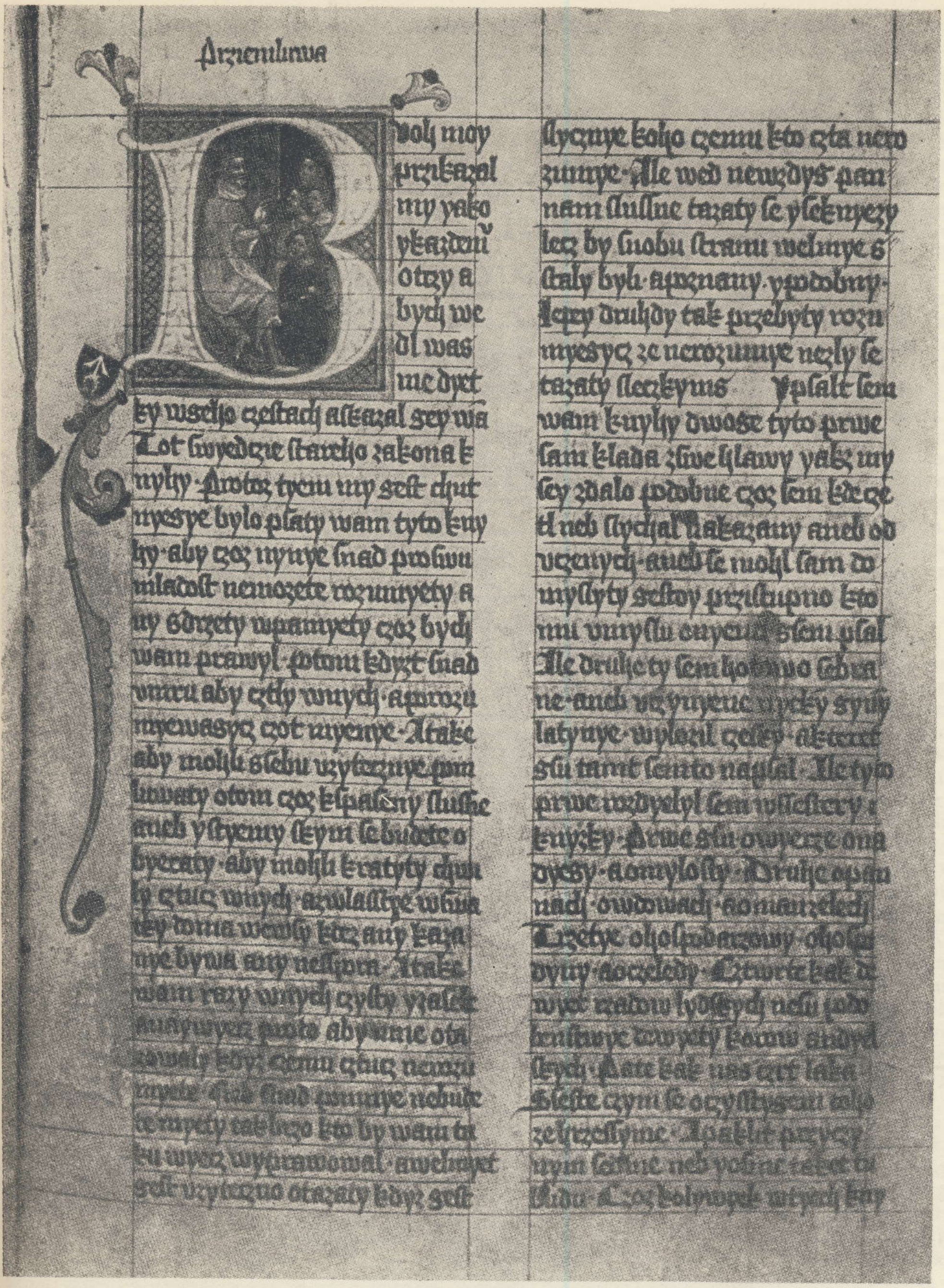






UMJETNOST

Gore: L. ŠALOUN, Spomenik M. J. Husa u Pragu; *dolje lijevo:* J. ŠTURSA, Ranjenik; *dolje desno:* B. KAFKA, Orfej.



STRANA IZ JEDNOG RUKOPISA TOMÁŠA IZ ŠTÍTNOG (1376)

Ako je husitstvo u borbi s njemačkim katoličanstvom razvilo u Čeha svijest o narodnoj samobitnosti, njegov izdanak — novoutrakvizam — oslonio se u tolikoj mjeri na njemačku reformaciju, da je tu svijest znatno oslabio. Nov priticaj doseljenika iz njemačkih zemalja podržavao je i sam dvor, a narodna mlakost zahvatila je više društvo. U početku 17. st. donose već staleži Češke i Moravske zaključke, kojima nastoje osigurati upotrebu češkog jezika kao službenoga.

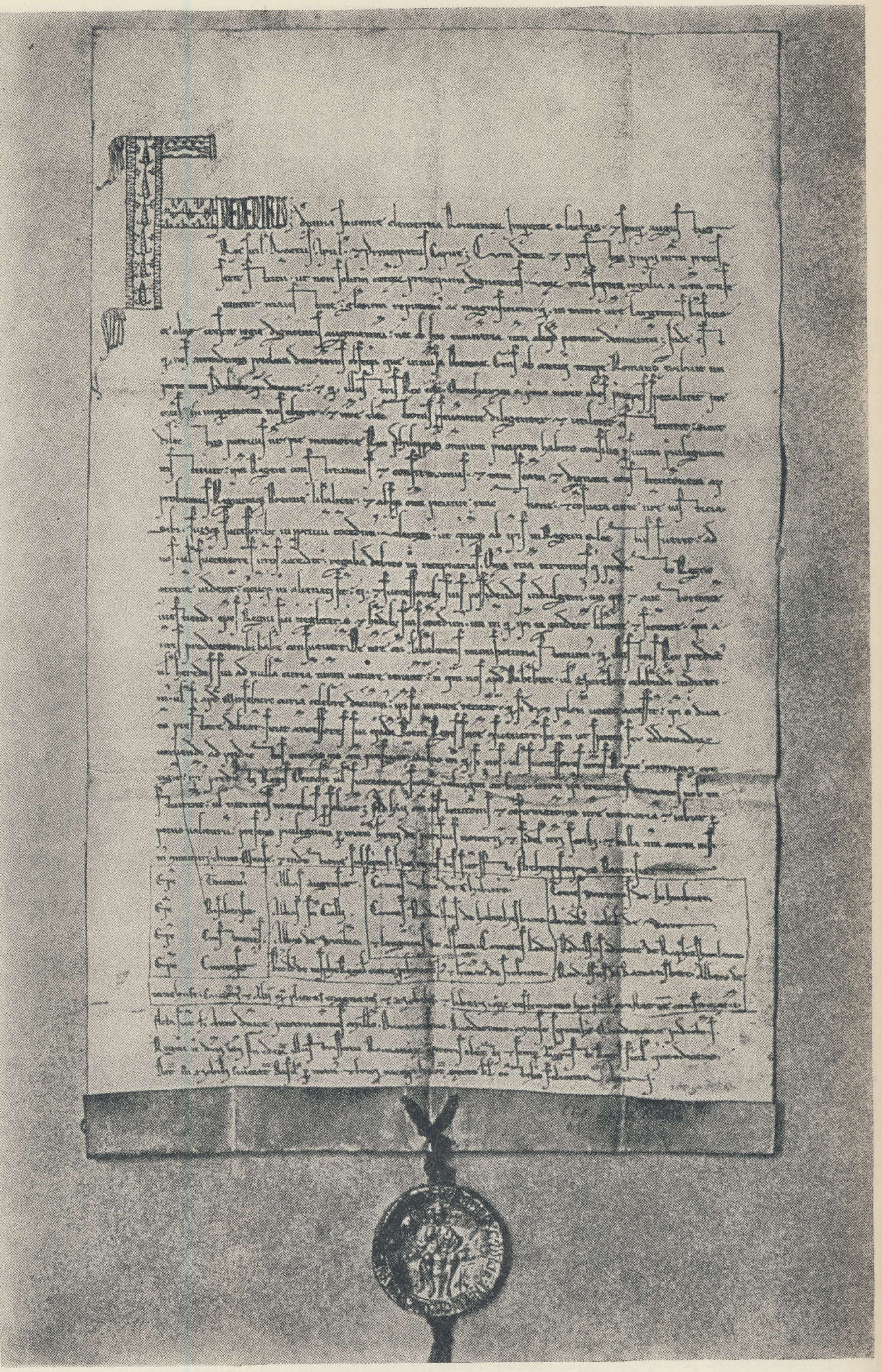
Još uvijek je vjersko pitanje određivalo oblike, u kojima se sukobljuju oprečne političke težnje, a s protureformacijom poraslo mu je i značenje. G. 1556 pojavili su se u Pragu isusovci, 1561 obnovljena je nadbiskupija, a 1564 odobrio je papa primanje pričesti pod obje prilike. Na protivnoj strani osjetila se zbog toga potreba za skupljanjem snaga i postignućem zakonske podloge, koja bi pravno izrazila promijenjene prilike. Kolebljivost kralja Maksimilijana i vanjskopolitički zapleti omogućili su napokon 1567 poništenje kompaktata. Husitski je »staroutrakvizam« nestao, a kompaktata je 1575 nadomjestila *češka vjeroispovijest* (v.). Polovičnost rješenja, tako značajna za češki vjersko-politički razvoj u prošlosti i bližoj budućnosti, nije poštedjela ni taj vjerozakonski izražaj češke reformacije. Tek 1609 za prijestolnih borbi između braće Rudolfa II. i Matije, kad je otpor čeških staleža dostigao krajnju granicu, češka vjeroispovijest postigla je *Majestatom* od 9. VII. zakonsku potvrdu. Evangelička općina dobila je u cijelosti posebno ustrojstvo; sa svojim defensorima, skupštinama i daćama značila je ona osjetljiv prodor u kraljev apsolutizam. Pod utjecajem Češke braće i njihova političkog borca *Václava Budovca iz Budova* (v.) — od 1603 vođe staleške opozicije — sklopljen je s katoličkom manjinom i ugovor o uzajamnoj snošljivosti. Posebnim »Poravnanjem« *(Porovnání)* izašla je većina ususret i drugim željama katolika, ali je time kao i nedovoljno jasnim člankom o gradnji evangeličkih crkava na kraljevskim posjedima olakšala dalji rad protureformaciji. Kad je Rudolf 1611 s pomoću pasovskih plaćenika pokušao slomiti staleže i brata, staleži ga prisile da krunu preda Matiji; doskora su međutim poveli pregovore sa saskim knezom izbornikom o detronizaciji Habsburgovaca uopće. Opravdanje pružali su im uvijek novi sukobi, koji su se još zaoštrili kraljevom odlukom 1616, da na crkvenom zemljištu evangelici ne smiju podizati bogomolja i da on smije na svojim posjedima po volji namještati katoličke svećenike. Primjena te odluke na dugotrajan spor radi gradnje evangeličkih hramova u dva njemačka mjestanca potakla je gospodu, da t. zv. defenestracijom kraljevskih namjesnika 23. V. 1618 prekinu dalje pregovore. Na taj čin utjecala je i opravdana bojazan pred novim vladarom Ferdinandom II., koji je još za Matijina života 1617 »primljen« za kralja. Uzdajući se u pomoć njemačke protestantske unije gospoda su digla zemlju i narod na ustanak.

9. *Staleški ustanak i pobjeda apsolutizma.* Široki slojevi, društveno pritiješnjeni i politički bespravni, nisu mogli osjećati svojom stvar gospode i plemića, makar ona imala i neko općenitije vjersko značenje. Narod je uglavnom ostao po strani, premda ni njega nisu mimoišle teške posljedice neuspjelog ustanka. Od istaknutijih velikaša samo je *Karel st. iz Žerotína* pokazao veliku suzdržljivost, utječući time i na držanje moravskih staleža.

Promjena na prijestolju početkom 1619 ubrzala je konačnu odluku. Prešavši preko ponude Ferdinanda II., da potvrdi sve slobode zemlje, staleži su na općem saboru češke krune u mjesecu srpnju dali državi novi ustav s izrazito staleškim obilježjem, a 26. VIII. izabrali kraljem poglavara protestantske unije Fridrika Falačkog. U prvi se mah činilo, da će pristup austrijskih evangelika i Madžara

konfederaciji čeških zemalja vezati snage protivnika, koji je već od početka raspolagao premoćnijom potporom katoličkog svijeta. Splet različitih političkih i vjerskih probitaka, kojima su se u tom času upravljale protestantske države i knezovi, dopustio mu je da ubrzo prebrodi sve teškoće. Ustanak je 8. XI. 1620 slomljen bitkom na Bijeloj Gori kod Praga. Ništa nije jasnije svjedočilo o slabosti društvene podloge, na koju se ustanak opirao, negoli ta jednosatna borba plaćeničkih četa. Jedan vojnički poraz bio je dovoljan, da kralj i vrhovni zapovjednik potraže idućeg dana spas u bijegu, a da se pet dana kasnije pokaju i najznatniji vođe ustanka.

Pošto su dvadesetsedmorica njih 21. VI. 1621 izgubila život na stratištu, a svima su oduzeti posjedi, kralj pomiluje ostale buntovnike pod uvjetom, da priznaju krivnju i iskažu veličinu svog imutka (1622). A kako se u krivnju ubrajalo i plaćanje daća staleškoj vladi, pretežna većina češkog plemstva pretrpjela je potpunu ili djelomičnu zapljenu dobara. Uporedo s ovim razbaštinjenjem protestantskog plemstva provodila se svima sredstvima protureformacija. Različne mjere postigle su vrhunac 1627, kad se i plemstvo pod prijetnjom izgona moralo odreći svoje vjere. Tada se uz prosti puk iselila gotovo četvrtina svih plemića i građana iz Češke i Moravske; među posljednjima ostavila su 1628 domovinu i Češka braća sa svojim biskupom *Janom Amosom Komenským.* Gospodarski i vjerski prevrat dopunila je 1627—28 temeljita izmjena ustava. »Obnovljeno ustrojstvo zemlje« *(Obnovené zřízení zemské)* nije doduše učinilo kraj češkoj državnoj samostalnosti, ali je uzakonilo kraljevu neograničenu vlast i dvojezičnost javnoga života. Društveni poredak nije se pri tom promijenio.



SICILSKA ZLATNA BULA IZ G. 1212

Nasilan prekid s dvjestogodišnjom prošlošću, u kojoj su se narodne snage bujno razvile, izvršen je u vrijeme 30-godišnjeg rata, koji se samo privremeno udaljio od čeških zemalja. Upad Sasa, s kojima su se u Češku vratili i brojni iseljenici, prouzročio je 1631 novi preokret: protestanti, među kojima je bilo mnogo nedavnih otpadnika, obnovili su stalešku vladu i Majestat. Politički obziri Sasa, a 1632 i njihov uzmak iz zemlje spriječili su, da taj pokušaj uhvati dublji korijen. Ali je njegov neuspjeh opet pokrenuo smjenu vlasničkog sloja, i to u korist jednog jedinog čovjeka — *Albrechta iz Valdštejna.* Taj siromašni plemić zgrnuo je poslije 1620 toliko zaplijenjenih dobara, da je kao knez i zatim vojvoda od Fridlanda osnovao u sjevernoj Češkoj posebnu feudalnu kneževinu. Takav uspon dugovao je svojim vojničkim uspjesima, pa mu je baš poraz Sasa donio zbog neisplaćenih potraživanja pravo na daljne samovlasne zapljene. »Fridlandsko povjerenstvo« razbaštinilo je 1632—34 oko 340 osoba, ali prije nego što je završilo s radom, izgubilo je svoju prvotnu namjenu. Valdštejn, koji nije mogao prežaliti svoj otpust 1630, snovao je poslije povratka u vojsku 1632 osvetu. Potražio je dakle vezu s protivnikom i češkom emigracijom; obećavao je, da će poraditi oko povratka na stanje od 1618, ali je pomišljao i na mogućnost, da steče češku krunu. Urota, koju je na početku 1634 skovao, propala je ponajviše njegovom osobnom krivnjom; on je umoren, a njegova su imanja pripala carskoj blagajni. Posjedovni odnosi postigli su na kraju svoj završni oblik: u Češkoj su konfiska-

cije poslije poraza na Bijeloj Gori obuhvatile 491 gospoštiju od sveukupno 926. Budući da je zapljena uz ostale pogodila i 275 velikih dominija, dobile su pune tri četvrtine zemlje nove posjednike. Sada tek dopala su mnoga vlastelinstva strance iz različitih zemalja, kojima je tako dvor naplatio njihove službe.

Češke zemlje morale su tokom dugotrajnog rata podnijeti mnoga iskušenja. Kroz godine pustošile su ih švedske čete, koje su se još uoči sklopljenog mira 1648 dočepale jednog dijela Praga, a tek 1649—50 povukle iz zemlje. Kad je poslije trideset godina, ispunjenih bezbrojnim žrtvama, život krenuo novim stazama, češki je narod bio gospodarski i kulturno upropašten. U samoj Češkoj broj se stanovnika prepolovio i jedva je iznosio 1 mil., a gotovo trećina zemljišta ležala je pusta. Protureformacija, koja je htjela neposredno nadovezati na predhusitsku prošlost, gledala je sa sumnjom na književnu tvorbu utrakvističkog razdoblja i sve je više potiskivala. Baštinici starih plemićkih i građanskih rodova nisu imali razumijevanja za njezin jezik, a pogotovu im je bio stran njezin sadržaj. S plodnim radom Komenskoga († 1670), koji je neumorno obijao tuđe pragove, da izmoli pomoć svojoj domovini, presahnulo je gotovo sasvim vrelo češkoga duhovnog stvaranja. Već dvije godine kasnije (1672) osjetio je učeni isusovac *Bohuslav Balbín* (v.) potrebu, da se u svojem djelu *Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica* obrati s molitvom sv. Václavu: »Nedej zahynouti nám i budoucím!« Ali ta apologija nije smjela ugledati svijetla.

10. *Češki narod u razdoblju baroka i jozefinizma.* Dok su se po gradovima podizali raskošni barokni domovi plemića, selo je stenjalo pod dvojakim jarmom: svoga vlastelina i države. U doba, kad je apsolutizam radi izgradnje moderne države i svojih vanjskopolitičkih težnja gutao sve više novčanih sredstava, plemstvo je porezno opterećenje gotovo sasvim prebacilo na seljaka. Novi prohtjevi, koje je u njemu budio istančani ukus baroka, kao i potreba za radnim rukama prouzročili su nerazmjerno povećanje tlake. Od polovice 17. st. do kraja 18. st. česte su bune seljaka; sve više skreću one pažnju državi na prilike, u kojima se nalazi to vrelo njezine brojčane i financijalne moći. Veliku bunu, koja je 1680 zahvatila sav češki sjever i čak zaprijetila Pragu, carska je vojska doduše ugušila, ali je to prvi put navelo državnu vlast, da posreduje u odnosima između vlastele i kmetova. Patentom od 28. VI. 1680 nastojala je ublažiti tlaku, ali je postavljanje nekog maksimuma — i tada kao i kasnije — urodilo samo općenitim podizanjem tlake do visine maksimuma. Takve pokušaje osudilo je na neuspjeh tadašnje upravno ustrojstvo, koje je u svemu ovisilo o vlasteli; ponovna buna na sjeveru 1776 potakla je, štaviše, izdanje patenta, koji je dotadašnju tlaku proglasio zakonitom. Odlučnu promjenu donijele su selu tek reforme Josipa II. S danom 1. XI. 1781 dobio je seljak opet osobnu slobodu, a urbarijalnim patentom od 10. II. 1789 trebalo je njegovo porezno opterećenje pasti gotovo na trećinu. Premda ta reforma nije potrajala, jozefinski katastar (1785—89) vrijedio je i dalje, pa je oporezovanje svih zemljišta bez razlike znatno rasteretilo seljaka.

Porezni teret, koji ga je osobito u 18. st. pritiskao, rastao je s ratovima, od kojih su se neki zbivali i na češkom tlu. Rat, koji je 1740—48 Marija Terezija morala povesti za svoje nasljedstvo, odnosio se zapravo na zemlje češke krune; polovica je plemstva pače priznala 1741 kraljem bavarskoga kneza izbornika. Kuća Habsburg zadržala je i dalje u vlasti Češku i Moravsku, ali je češka država prestala tim ratom postojati kao samostalna državna jedinica. Poslije predaje obiju Lužica Saskoj (1635) ona je sada izgubila gotovo svu Šlesku, a ostatak je baš zbog toga gubitka pretrpio osnovne ustavne promjene. Dotad je »Češka dvorska kancelarija« u Beču bila najviša politička i sudbena oblast za sve zemlje češke krune; 1749 je ona ukinuta, a istu sudbinu doživjele su i staleške vlade u Češkoj i Moravskoj. G. 1762 kancelarija je doduše obnovljena, ali je tom prilikom spojena s austrijskom u zajedničku »Češku i austrijsku kancelariju«. Marija Terezija položila je time temelj jedinstvenoj državi čeških i austrijskih zemalja, a utrla je i put budućem dualističkom uređenju habsburške monarhije.

Unifikacija javnih uredaba, kojoj su se tako širom otvorila vrata, podjednako je zahvatila upravu, sudstvo, zakonodavstvo i učilišta. Reforma od 1774 uvela je u viša godišta gradskih pučkih škola njemački jezik kao nastavni; od 1770—81 nestao je češki jezik iz gimnazija, a 1784 i latinski sa sveučilišta. To širenje njemačkog jezika, koje se opaža na svim područjima javnog života, bilo je prije svega posljedica postepenog opadanja češkog jezika i književnosti kroz prošlih stotinu godina. Viši slojevi, iz redova kojih je zemlja primala činovnike, postajali su sve više dvojezični, pa ih je već Marija Terezija 1763 poticala, da uče sinove češki. Ako je ona pri tom i slijedila samo praktičan razlog, njezin poziv — uz ostalo — dokazuje, da se u to doba prosvijetljenog apsolutizma nije pomišljalo na notimično odnarođivanje. Sam Josip II., koji je jezično jedinstvo smatrao najpogodnijim sredstvom, da što uže poveže svoje zemlje i narode, brinuo se i za češki jezik. Njegovo nastojanje, da u isti čas dade državi unutrašnje jedinstvo i čvrstoću, a široke slojeve privede blagostanju i prosvjeti, bilo je u sebi protivurječno. Kako se puku mogao obraćati samo posredstvom njegova jezika, podigao mu je značenje. Isti učinak imao je patent o toleranciji i naročito sloboda tiska, koju je car uveo 1781. Koniášov indeks zabranjenih knjiga, koji je osudio gotovo svu češku književnost iz razdoblja 1414—1635 i koji je još 1767 doživio svoje treće izdanje, prestao je te godine vrijediti.

Društvo je tada ubrzano mijenjalo svoju strukturu i proživljavalo pravu revoluciju odozgo. Gospodarski napredak vodio ga je iz feudalne učmalosti u slobodniji dah budućih građanskih oblika. Uporedo s razvojem gradskog života oslobađao se i seljak vjekovnih stega. Niži slojevi na selu i u gradu, koji su češki jezik spasili od potpune propasti, surađuju otad sve više u podizanju opće gospodarske i prosvjetne razine. Kako je pak vladavina Josipa II. svojom pojačanom težnjom za političkim i jezičnim izjednačenjem habsburških zemalja pobudila otpor povlaštenog sloja i obrazovanih pojedinaca, stvorila je nehotice sve preduvjete za novi preporod češkog naroda.

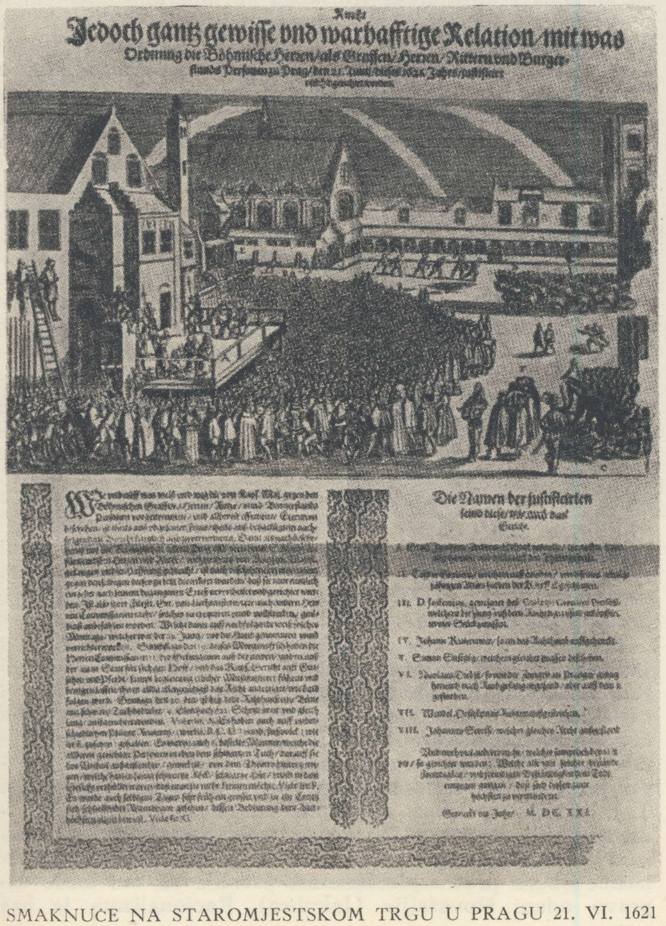
11. *Preporod češkog naroda.* Već suvremenici smatrali su, da spis Franje grofa *Kinskoga* »Erinnerung über einen wichtigen Gegenstand, von einem Böhmen« (1773) otvara nove vidike češkom jeziku. U iduća dva desetljeća pojavilo se više »obrana« češkog jezika, i njihova je pojava — za razliku od Balbínova vapaja — jasno izrazila pojačanu svijest o vrijednosti materinske riječi. Opsežna praktična književnost, koju je prosvijetljeni apsolutizam nastojao unijeti u široke slojeve, kao i razvoj školstva naskoro su odgojili brojno čitalačko općinstvo; tek ono je stvorilo trajnije uvjete za ozbiljan književni rad. Pažnja, koja se u to doba posvećivala češkom jeziku, potjecala je iz širih krugova, osobito građanskih. Izlaze različite slovnice i rječnici, češke priredbe ispunjaju *Vlastenecké divadlo* u Pragu (od 1786), a *V. M. Kramerius* prvi je književnik od zvanja, koji se kroz svoje novine, osnovane 1789, neposredno obraća malom češkom čovjeku.

Spis grofa Kinskoga svjedočio je, da su se nove misli sa zapada dotakle i ponekoga češkog plemića. Ukoliko je plemstvo, tako raznolikog podrijetla, moglo nešto pridonijeti obnovi češkog duhovnog života, nalazilo je poticaje za to naročito u svojoj oporbi prema reformama Josipa II. Njegova je reakcija, doduše, poslije careve smrti bila općenito skromna, ali se na krunidbenom saboru 1791 napadno govorilo češki, a sabor je uzeo u obranu i češki jezik u školama. Želje plemstva otvorile su mu put na sveučilište: 13. III. 1793 održao je *F. M. Pelcl* svoje prvo predavanje o češkom jeziku i književnosti.

Tihi otpor plemstva prema Josipovu vladanju imao je u jednom pogledu odlučno značenje za produbljenje preporodnih težnja. U Češkom učenom društvu *(Česká společnost nauk)*, koje je 1784 postalo javna ustanova, plemstvo je napose promicalo povijesna istraživanja. Suvremenom jozefinizmu, koji je svijesno prelazio preko prošlosti, odupro se sa svom težinom znanstvenih razloga historicizam. Taj je našao potpore u sličnim težnjama raspuštenih redova, kojih je rukopisno blago tada postalo pristupačno istraživanju. Dogodilo se tako, da se češki povjesničari nehotice »bore protiv jozefinizma, premda su mu inače zapravo odani štovatelji« (Jakubec). Racionalizam je baš

svojim kritičkim stanovištem prema prošlosti razvio smisao za proučavanje dalekih i tamnih razdoblja. Češki povjesničari oživljavaju najstariju povijest svoga naroda nastojeći je očistiti od bajki i neistine; u tom ih pomaže kritički smjer biblijskih nauka, od koga su preuzele izgrađenu metodu. Njemu pripada i zasluga, da je češke učenjake upozorio na staroslavenski prijevod Sv. Pisma i time ih potakao na uporedno proučavanje slavenskih jezika kao i češkog jezika u njegovu razvoju. Time je udaren temelj novoj znanosti — slavistici; ona je, uostalom, dala najstarijoj češkoj povijesti potrebnu podlogu proučavanjem kulturne baštine, zajedničke slavenskim narodima. Preporodne težnje crple su iz te znanstvene spoznaje novu snagu; malen narod, u kojem se tek budila svijest o njegovoj posebnosti, nije se više osjećao osamljen.

Znanstvena djelatnost, koju je razvilo prvo pokoljenje preporoditelja, sastojala se poglavito u marljivom skupljanju građe; radovima *J. Dobrovskog* udarila je, međutim, čvrste osnove za sav kasniji kulturni napredak. Umni napori toga svećenika znanstvene istine pokazuju već neke tragove rousseauovske reakcije na racionalizam, ali je tek romantički pokret dao mlađem pokoljenju zamah, koji je nove duhovne vrednote znao iz uskog kruga njihovih stvaralaca prenijeti u šire slojeve naroda. Domovinsku ljubav i skepticizam svojih racionalističkih preteča zamijenili su romantičari — predvođeni *J. Jungmannom* i Slovacima *J. Kollárom* i *P. J. Šafaříkom* — snažnom vjerom u narod i njegovu budućnost. U kratkom razdoblju od napoleonskih ratova do 1830 češki je narod postigao nove kulturne tekovine: muzej (1818), znanstveni Časopis Českého Musea (1827) i Maticu češku (1830). Odjeci srpanjske pariške revolucije 1830 naskoro su se osjetili u prvim izražajima političkog htijenja, koje se više nije zadovoljavalo staleškim oblicima. Velikaška je opozicija doduše 1845 nastojala saboru vratiti nekadašnje značenje, a staleži su 1847 predali kralju spomenicu o povijesnim pravima češkog kraljevstva. Politički pak nacionalizam građanstva, oplođen liberalnim i demokratskim idejama, dobio je napokon svoje predstavnike u povjesničaru *F. Palackom* i novinaru *K. Havlíčku*.



SMAKNUĆE NA STAROMJESTSKOM TRGU U PRAGU 21. VI. 1621

Već 40-ih godina probijaju se iz dotle nedovoljno diferenciranih društvenih odnošaja pojedine komponente budućeg socijalnog razvoja. Plemstvo, koje osim rijetkih pojedinaca ne sudjeluje u preporodnom pokretu, zastupa još uvijek misao staleške borbe zadržavajući vodstvo državnog života. Bogato građanstvo, na koje se oslanjao i vodeći obrazovani sloj, bilo je još brojčano i materijalno slabo i najzad se pridružilo plemstvu. Na taj korak natjerala ga je prije svega bojazan pred radikalnijim geslima, koja su se širila među malim obrtnicima i radnicima. Industrijski prevrat, koji je svojom mehanizacijom mnoge od njih osudio na nerad, naglo je u njima razvio svijest o njihovu društvenom položaju. G. 1843/4 praške su ulice bile prvi put poprište novih društvenih sukoba. Nemir u gradovima povećavala je od 1846 glad i porast cijena, a na selu sve izrazitija volja za socijalnom slobodom. Ove težnje, u kojima je preporod naroda — od duhovnog stvaranja pojedinaca preko političkog osvješćenja građanstva — dopro napokon do same društvene podloge, prigrlio je i manji dio inteligencije. Značajan je u tom pogledu teoretski utjecaj hegelovca *A. Smetane* i publicistički rad književnika *K. Sabine*. Češki radikali okupili su se 1847 u tajnom udruženju »Repeal«, koje je 1848 postalo pokretnom silom češkoga revolucionarnog pokreta.

Na njihov se poticaj 11. III. 1848 održala u Pragu skupština građanstva, koja je češkom narodu dala prvi politički program. Osim državnopravnog ujedinjenja čeških zemalja i potpune ravnopravnosti češkog jezika s njemačkim zahtijevao je on i opće političke, građanske i gospodarske slobode. Prijedlog radikala, da se napose istakne potreba »organizacije rada i nadnice«, nije u nj ušao; program je bio izraz suradnje radikala s konzervativnijim liberalima. Nova skupština 29. III. postavila je naknadno zahtjev, da češka kruna dobije odgovorno ministarstvo za unutrašnje poslove. Kralj se 8. IV. odazvao željama Čeha, ali je osnovno pitanje zemljišnog jedinstva pridržao budućem državnom saboru. Tako je državnopravni program zapravo pretrpio neuspjeh, a predviđeni sastav novoga češkog sabora očuvao je plemstvu povlašteni položaj.

Pokretom je otad upravljao Narodni odbor, u kojem se uz *F. Braunera* i *F. L. Riegera* osobito isticao Palacký. Pred opasnošću, da se zajednica habsburških zemalja žrtvuje jedinstvu njemačkog naroda, Palacký je 11. IV. 1848 odlučno odbio poziv, da i Česi sudjeluju u radu svenjemačkog parlamenta u Frankfurtu. Tom prilikom izrazio je uvjerenje o potrebi opstanka Austrije kao zajednice slobodnih naroda i odbio misao o sjedinjenju slavenskih naroda pod ruskim žezlom. Polaznu točku njegova »austroslavizma« tvorila je pretpostavka o mogućnosti, da u federalistički uređenoj Austriji odlučuje slavenska većina sa češkim vodsvom. Poslije neuspjeha, koji su izbori za frankfurtski parlament doživjeli u češkim krajevima, prijedlog I. Kukuljevića o sveslavenskom kongresu potakao je Čehe, da u Pragu sakupe predstavnike austrijskih Slavena i tako ojačaju svoj otpor prema Frankfurtu.

Slavenski kongres ostao je međutim samo epizoda. Vijećao je u danima, kad je uzbuđenost širokih slojeva pogibeljno rasla. Životne prilike, kao ni društveni odnošaji nisu se promijenili, a upravni je stroj sve više otkrivao svoju nemoć. Utjecaj radikala širio se dobro vođenim tiskom i brojnim ograncima političkog društva »Slovanská Lípa«. Povodom vojničkih priprema kneza Windischgrätza, kojih je svrha bila očita, izbilo je najzad opće nezadovoljstvo; sukob praškog puka s vojskom 12. VI. izazvao je »duhovske nemire«, koji su završili bombardiranjem Praga i njegovom kapitulacijom. Bila je to prava pobjeda reakcije nad revolucionarnim pokretom austrijskih naroda. Liberalno građanstvo, a s njime i Palacký, protivilo se doduše revoluciji, ali reakcija nije ni njega poštedjela. Češki ustavotvorni sabor nije se sastao; češki političari morali su svoj rad prenijeti u austrijsku konstituantu, ali je i ona prešla preko njihovih državnopravnih zahtjeva.

Slom ustavnih težnja na početku ožujka 1849 urodio je još jednim pokušajem radikala da spase revoluciju. Začetnik te beznadne »svibanjske urote« bio je M. A. Bakunjin, koji je za svoga boravka na slavenskom kongresu stekao uvjerenje, da se ognjište slavenske revolucije nalazi u Češkoj. Do kraja 1851 nestao je posljednji trag četrdesetosmaških nastojanja, od kojih se održao samo

zakon od 7. IX. 1848 o ukinuću kmetstva; s Havlíčkovim zatočenjem umuknuo je na kraju i češki tisak.

12. *Državnopravno-jezična borba i diferencijacija češkog društva.* Bachov apsolutizam ušutkao je doduše političke snage, ali nije mogao spriječiti, da težnja za slobodom progovori kroz usta pjesnika; novi romantički zanos, oličen u *J. Nerudi* i njegovim vršnjacima, osvježio je češki duhovni život (almanah *Máj*, 1858). Obnova pak ustavnog života, kako ju je 1860 navijestila listopadska diploma, u mnogom bi se približila češkom gledišu iz 1848. Česi su dakle stupili u carevinsko vijeće s nakanom, da postignu reviziju Schmerlingova ustava (1861) u duhu listopadskih načela i tako podignu branu dualističkim prohtjevima. Pošto je ta osnova pala s nemogućnošću, da se u vijeću doista okupe predstavnici sviju habsburških zemalja, Česi su ga 1863 napustili. U napetoj atmosferi međunarodnih prilika 1863/4 Bakunjin je posljednji put bez uspjeha pokušao razbiti Austriju. Kao i 1849 taj je pokušaj najuže povezan s imenom najvećeg češkog urotnika — Kvaternikova druga *J. V. Friča.*

Težište svoga političkog djelovanja prenijeli su tada Česi u zemaljske sabore, kojih je nadležnost bila vrlo ograničena, a sastav prilagođen potrebama narodne i staleške manjine. Uza sve to postigli su s pomoću »povijesnog« plemstva, da svojem jeziku otvore put u nastavu. Češki sabor predao je 1864 pučko školstvo općinama i 1866 zaključio, da se obuka u češkim školama vrši samo češkim jezikom. Od 1866 rastao je pomalo broj čeških srednjih zavoda, a praška tehnika razdijelila se 1863 u češku i njemačku. Dalje uspjehe osigurala im je dosta široka samouprava općina i kotara (1862) i naročito sustavna organizacija svega narodnog života (1862 *M. Tyrš* osnova Sokol).

Obustava Schmerlingova ustava, pa izborna pobjeda »povijesnog« plemstva, koja je 1865 češkom saboru dala prvi put češku većinu, oživjela je opet stare nade. Češki je sabor pod utjecajem plemstva stao na izrazito državnopravno gledište i u adresi kralju 1865 ponovio svoj zahtjev iz 1861, da se on okruni češkom krunom. Palacký je te godine u spisu *Ideja austrijske države* još jednom iznio svoj velikoaustrijski program, ali je poraz Austrije u ratu s Pruskom (1866) doveo napokon do pobjede dualizma. Pogibao, koja je zbog toga prijetila, pogotovu je digla značenje državnopravnim zahtjevima plemstva; češki sabor izjavio je u studenom 1866, da ne priznaje carevinskog vijeća, ako ono ne obuhvati čitavu Monarhiju. U odlučnim događajima 1867 češki narod nije imao dijela: dualizam je postao zbilja, a novi ustav »kraljevstava i zemalja zastupanih u carevinskom vijeću« od 21. XII. 1867 učvrstio je i centralizam austrijske polovice. Premda je ustav ponešto proširio zemaljsko zakonodavstvo, nije to Česima bilo od koristi; zemaljski sabori u Češkoj i Moravskoj opet su 1867 dobili njemačku većinu, i češki su ih zastupnici napustili.

U trogodišnjoj upornoj borbi, koja je svojim »taborovanjem« zahvatila sav narod, njegovi se politički vođe nisu žacali ni veza s inozemstvom. G. 1867 pohodili su demonstrativno Rusiju, a 1869 Rieger je svojom spomenicom nastojao uvjeriti francusku vladu o njezinu interesu na federalizaciji Austrije. U tom smjeru kretale su se i značajne izjave, u kojima su Česi izrazili svoje poglede na pitanja unutrašnje i vanjske politike: deklaracijom od 22. VIII. 1868 postavili su zahtjev za personalnom unijom, a spomenicom od 8. XII. 1870 načelo narodnog samoodređenja.

Domaće i vanjske teškoće, na koje je Austrija sve više nailazila, potakle su vladara, da Čehe privuče na suradnju. Ljeti 1870 grof Hohenwart ugovorio je s njima t. zv. fundamentalne članke, koje je Franjo Josip odobrio, a novi sabori u Češkoj i Moravskoj 1871 prihvatili; reskriptom od 12. IX. 1871 kralj je obećao, da će prava češkog kraljevstva potvrditi krunidbenom prisegom. Tom nagodbom, koja je bitno mijenjala politički sustav Austrije, zemlje češke krune došle bi u državnopravni položaj sličan odnošaju Hrvatske prema Ugarskoj. Otpor dualističkih krugova našao je u neuspjeloj buni E. Kvaternika poželjnu izliku, da nagodbu još potkraj listopada 1871 ponište. Češki državnopravni program bio je time osuđen na propast, iako ga se češke građanske stranke nisu ni kasnije odrekle. Od 1873, kad je austrijski centralizam ojačao i neposrednim izborima u carevinsko vijeće, češki su se zastupnici stali postepeno vraćati u zakonodavna tijela; 1879 stupili su poslije 16-godišnje apstinencije i u bečki parlament. Njihov dolazak toliko je oslabio njemačke liberale, da se konzervativna vlada grofa E. Taaffea mogla s pomoću Slavena održati na vladi do 1893.

Faktično priznanje ustavnog stanja, ma kako ga prikrivali državnopravnim ogradama, donijelo je Česima nesumnjivih koristi. Kroz to vrijeme je napredak industrije, plaćen bijegom seljaka sa zemlje i pauperizacijom obrtnika, uzdrmao samom osnovkom društva; češki je narod ušao napokon u razdoblje ubrzane društvene diferencijacije, koja će naskoro dokrajčiti nacionalnu idilu građanske epohe. Ali je ta još uspjela podići čvrste okvire narodnog i duhovnog jedinstva, kojih društvene opreke nisu više mogle raskinuti. Uporedo sa samostalnim političkim nastupom radništva — 1878 osnovana je u Češkoj socijalno-demokratska stranka — češki narod dovršava, ponajviše vlastitim sredstvima, svoju kulturnu izgradnju. G. 1880 osniva Maticu školsku, 1881 dobiva podjelom Karlova sveučilišta svoje sveučilište, 1883 otvara Národní Divadlo (kazalište), a 1890 dobiva zaslugom mecene J. Hlávke akademiju znanosti i umjetnosti. Doba je to svestranog duhovnog sazrijevanja, koje je obilovalo velikim stvaraocima i neprolaznim djelima. Ono je napokon dalo snage narodu, da se odrekne romantičkih sanja, ma kako mu one bile drage, i da se uzda u vlastite realne moći. U tom pogledu označava »rukopisna borba« protiv pjesničkih krivotvorina V. Hánke (Kralodvorski i Zelenohorski rukopis) jednu od najznačajnijih raskrsnica u cjelokupnom češkom razvoju. Na pragu novog razdoblja stoji jaka idejna ličnost *T. G. Masaryka.*

Tome razdoblju daje obilježje i jezična borba, u kojoj je pitanje saživljavanja obaju naroda smjeralo sve više prema konačnom načelnom rješenju. Od 1880, kad je naredbom ministra Stremayera češki jezik u vanjskom uredovanju izjednačen s njemačkim, Nijemci u Češkoj nastoje postići takvo razgraničenje kotara, koje bi im omogućilo stvaranje njihova posebnog područja. Uzmak »Staročeha«, koji su 1890 t. zv. punktacijama privoljeli na podjelu zemlje u dva dijela s njemačkim kao unutrašnjim službenim jezikom, spriječila je izborna pobjeda odlučnijih »Mladočeha« pod *E. Grégrom* (1889 i 1891). Ta je pobjeda pridonijela i Taaffeovu padu te prouzročila obustavu rada u češkom saboru i proglašenje iznimnog stanja. Napetost češke javnosti izbila je u uličnim demonstracijama i radikaliziranju omladine, koje je 1894 dovelo pred sud 76 članova tajnog udruženja *Omladina.*

Premda su »Mladočesi« na zemaljskim izborima 1895 do kraja potisli »Staročehe«, nisu mogli spriječiti pojave različitih pravaca i grupa, u kojima je unutrašnja diferencijacija češkog društva dobila svoj politički izraz. Devedesetih godina odvajaju se od njih radikali i posjednici (1899), kojih je agrarna stranka naskoro zauzela mjesto bivše matice. Negativno stajalište socijalista prema državnom pravu potaklo je 1898 stvaranje stranke narodnih



ŽIŽKA SA SVOJOM VOJSKOM *(Drvorez iz g. 1510)*

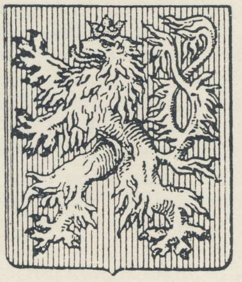
socijalista, a u isto vrijeme pojavilo se i više katoličkih stranaka. Ovo cijepanje snaga nije oslabilo narodni organizam, koji je svoju otpornost posvjedočio velikim izložbama: gospodarskom 1891 i etnografskom 1895.

Jezično pitanje, koje je zapravo bilo pitanje narodne budućnosti, dominiralo je političkim životom češkog naroda do Svjetskog rata. Pokušaji grofa K. Badenija, da ga 1897 riješi »jezičnim odredbama« o potpunoj ravnopravnosti obaju jezika u vanjskoj i unutrašnjoj službi, nije uspio. Ni njegov nasljednik Gautsch nije 1898/9 mogao sklonuti Nijemce na podjelu Češke u tri jezična područja, od kojih bi se mješovito područje služilo s oba jezika. Izmjenična opstrukcija sve više je kočila radnu sposobnost zakonodavnih tijela; opće pravo glasa (1907) nije u tom pogledu ništa promijenilo. G. 1908 obustavila je vlada sjednice češkog sabora, 1913 zamijenila njegov zemaljski odbor činovničkim povjerenstvom, a 1914 odgodila i sam parlament. Sva su sredstva za poravnanje toga spora zatajila; Monarhija ga više nije znala ni mogla riješiti.

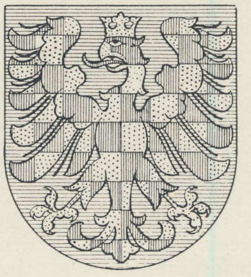
LIT.: F. Palacký, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, 5 sv., 1898 i d. (5. izd.); V. V. Tomek, *Dějepis města Prahy*, 12 sv., 1891 i d.; Isti, *Děje království Českého*, 1898 (7. izd.); J. Dobiáš-V. Novotny-I. Odložilík-R. Urbánek-J. Prokeš, *Dějiny* (Československá vlastivěda, Díl IV. i Doplněk I.), 1932 i 1933; J. Pekař, *Dějiny československé*, 1921; V. Novotný, *České dějiny*, I., 1—4, 1912 i d.; B. Dudík, *Dějiny Moravy*, 7 sv., 1860 i d.; R. Dvořák, *Dějiny Moravy*, 5 sv., 1899 i d.; J. V. Šimák, *Kronika československá*, I., 1—3, 1921; A. Rezek-J. Svátek-J. Prášek, *Dějiny Čech a Moravy nové doby*, 10 sv., 1892—1905; K. Krofta, *Malé dějiny československé*, 1931; Isti, *Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě*, 1919; V. Novotný, *Náboženské hnutí české ve XIV. a XV. stoleti*, I., 1915; J. Pekař, *Žižka a jeho doba*, 3 sv., 1927 i d.; J. Slavík, *Husitská revoluce*, 1934; V. Chaloupecký, *Selská otàzka v husitství*, Bratis]ava 1926.

A. Bachmann, *Geschichte Böhmens*, 2 sv., Gotha 1899 i 1905; B. Bretholz, *Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Přemysliden*, München—Leipzig 1912; Isti, *Neuere Geschichte Böhmens*, I., Gotha 1920; E. Denis, *Fin de l'indépendance bohême*, 2 sv., Pariz 1890; Isti, *La Bohême après Montagne-Blanche*, 2 sv., Pariz 1901.

Z. V. Tobolka—K. Kramář, *Dějiny české politiky* (Laichterova Česká politika, III.), 1909; Z. V. Tobolka, *Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby*, 2 sv., 1932/3; H. Traub, *Naše politické dějiny v 19. stoleti* (Knihy pro každého, 17), 1926; A. Srb, *Politické dějiny národa českého od r. 1861*, 2 sv., 1899; K. Kazbunda, *České hnuti roku 1848*, 1929; J. Goll-J. Šusta, *Posledních padesát let české práce dějepisné*, 1926. (Ostalu literaturu vidi pod: Austrija — Povijest). J. Š-k.



ČEŠKI GRB



MORAVSKI GRB

13. *Postanak Čehoslovačke Republike.* Svjetski rat iznenadio je češke političke krugove. Tek neuspjesi centralnih sila na bojištima u jesen 1914 doveli su do preokreta i omogućili zauzimanje određenijeg gledišta; u tom pravcu utjecali su i progoni, koje je vlada poduzela u vezi s napredovanjem ruske vojske. Od znatnijih političara uhapšen je u rujnu 1914 vođa narodnih socijalista *V. Klofáč*, a u proljeće 1915 pomirljivi vođa Mladočehâ *K. Kramář* i *A. Rašin*, koji su kasnije stavljeni pred vojni sud. T. G. Masaryk je iz vlastite pobude, preko posrednika i osobno, stupio u dodir s inozemstvom, a u prosincu 1914 definitivno napustio Prag i otputovao u Rim. Da se postupak kod kuće i vani uskladi, neki su političari osnovali u Pragu tajno udruženje, poznato pod imenom češke *Mafije*. Nezavisnu akciju pokrenuli su češki iseljenici u Rusiji, koji su 20. VIII. 1914 predali caru spomenicu o osnutku samostalne države; u rujnu 1914 stvorili su unutar ruske vojske i posebnu *Češku družinu*. Protivno Masaryku ruski su Česi težili za kraljevstvom pod Romanovima. Tokom 1915 emigrirali su s pristankom čeških političara agrarac *J. Dürich* i *E. Beneš*, koji su s Masarykom i sa Slovakom *M. R. Štefánikom* osnovali u Parizu *Český komitét zahraniční* (od veljače 1916 pod imenom *Československá národní rada)*. Taj je 14. XI. 1915 objelodanio prvi proglas



UMORSTVO SV. VÁCLAVA
(u wolfenbüttelskom rukopisu Gumpoldove legende)

postavivši zahtjev za osnivanjem nezavisne čehoslovačke države, koji povoljno odjeknu u državama Antante. U časopisu *La nation tchèque*, koji je u dogovoru s Masarykom 1915 pokrenuo povjesničar E. Denis (v.), dobio je odbor svoje javno glasilo. Dalji rad kočile su duboke razlike u političkoj orijentaciji češke emigracije na zapadu i u Rusiji. Dürichovim odlaskom u Rusiju postigao se doduše u kolovozu 1916 sporazum, kojim je pariškom Vijeću priznato vrhovno vodstvo pokreta. Carska vlada, koja ni inače nije bila sklona Masaryku, uspjela je, međutim, da se osnuje samostalno češko vijeće pod samim Dürichom; ono je trebalo odlučivati i o češkoj vojsci u Rusiji. Sukob, koji je time pokretu zaprijetio, Štefánik je u veljači 1917 uklonio isključenjem Düricha. U novim prilikama, koje su nastale zbog ruske revolucije, savez čeških društava u Rusiji podredio se napokon vijeću i osnovao njegovu rusku podružnicu. Češka družina, koja je tada već narasla na brigadu s tri puka, istakla se u bitki kod Zborova 2. VII. 1917, pa je to napokon dovelo do stvaranja posebne češke vojske u većim razmjerima, o čemu se bez uspjeha pregovaralo još s carskom vladom.

Od srpnja 1915, kad je prvi put javno nastupio u Zürichu, Masaryk je sa svojim drugovima razvio najživlju publicističku i diplomatsku djelatnost protiv Monarhije, a za osnivanje Čehoslovačke republike. Taj su rad svojim osobnim vezama osobito pomogli Štefánik, Supilo, W. R. Seton-Watson, W. Steed i E. Voska. Narodno vijeće je s vremenom osnovalo podružnice u svim savezničkim zemljama, a na početku 1916 obećao mu je svoju potporu i francuski ministar predsjednik Briand. Pokret je često nailazio na poteškoće, jer se u državama Antante nije još jednako gledalo na sudbinu Austro-Ugarske; na jednoj se strani računalo s njezinim raspadom, a na drugoj pomišljalo na njezino održanje radi evropske potrebe. Ipak je poslije upornih nastojanja uspjelo, da Antanta stavi među svoje ratne ciljeve, kako ih je 10. I. 1917 saopćila Wilsonu, i »oslobođenje... Čeha i Slovaka od tuđeg gospodstva«.

Političku agitaciju podupiraše osnivanje čehoslovačkih legija u Rusiji, Francuskoj i Italiji. G. 1917 je Narodno vijeće proglasilo mobilizaciju svih Čeha u inozemstvu i u tu svrhu raspisalo narodni zajam od 20 mil. fr., koji je

i uplaćen. O pravnom položaju i izdržavanju tih legija Francuska i Italija sklopiše nekoliko utanačenja s Narodnim vijećem. Na molbu Vijeća Francuska je vlada izdala pod datumom 16. XII. 1917 odluku o ustrojstvu čehoslovačke vojske u Francuskoj.

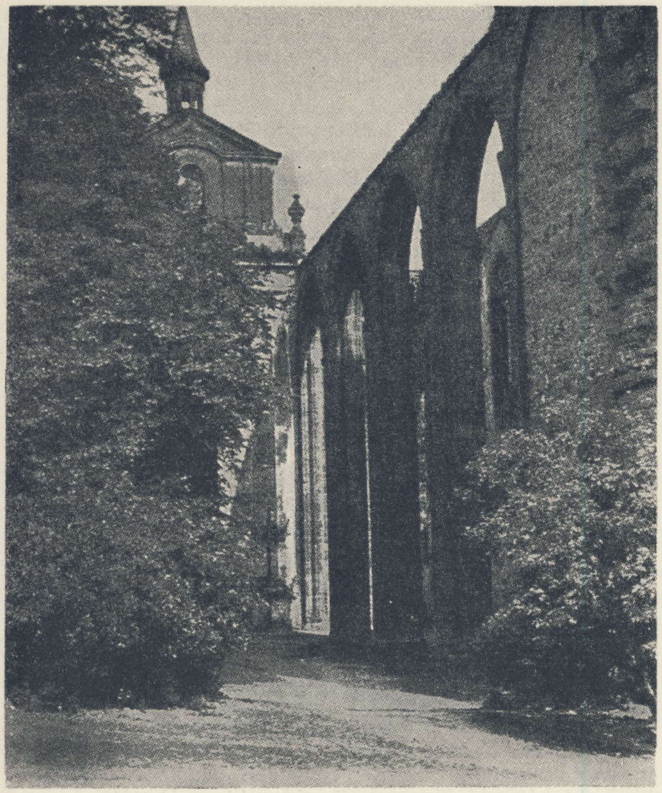
Tom odlukom dobiše Česi i Slovaci pravo da osnuju autonomnu vojsku pod francuskim vrhovnim zapovjedništvom i političkim vodstvom Narodnog vijeća. Brigu za njezinu ratnu opremu preuze francuska vlada. Odluka je izdana u *Journal Officiel* Francuske Republike i uvrštena u *Bulletin des Lois*. Takvim odlukama i očitovanjima sa strane antantinih država Narodno vijeće bilo je priznato kao vlada *de facto*, a legije kao saveznička i ratujuća vojska. Kad su nakon deset mjeseci spremanja bile u Francuskoj obrazovane prve čehoslovačke vojne jedinice, ministar vanjskih poslova S. Pichon uputi Benešu 29. VI. 1918 pismo, u kojem ističe, da francuska vlada svečano objavljuje prava Čeha i Slovaka na potpunu nezavisnost te politički i službeno priznaje Narodno vijeće kao vrhovni organ njihovih narodnih interesa i zametak buduće čehoslovačke vlade. Izjavljuje nadalje, da će Francuska zagovarati njihove zahtjeve na nezavisnost u povijesnim granicama njihovih pokrajina. 9. VIII. 1918 saopćio je i ministar vanjskih posala Velike Britanije Balfour Narodnom vijeću, da Velika Britanija smatra Čehoslovake savezničkim narodom, a njihovu vojsku redovitom vojnom snagom u borbi protiv Austro-Ugarske i Njemačke; Narodno vijeće priznaje kao vrhovni organ, koji predstavlja njihove narodne interese i kao predstavnika buduće čehoslovačke vlade s pravom vršenja vrhovne vlasti. Isto učiniše Sjedinjene Države 3. IX. i Japan 9. IX., a 3. X. izjavio je predsjednik talijanskog ministarskog vijeća Orlando, da je talijanska vlada sklopila već 21. IV. 1918 ugovor s Narodnim vijećem u pitanju obrazovanja legija i da ta činjenica znači priznanje de facto.

U to vrijeme već se razvijao pokret i u samoj Austriji u smjeru odvajanja od nje. Atentat F. Adlera protiv ministra predsjednika K. Stürgkha potkraj 1916 kao i ruska revolucija 1917 potakli su bečke krugove na pomirljivije držanje. Smrtna osuda nad Kramářom, Rašínom i dr. nije se izvršila, a za 30. V. 1917 sazvan je i parlament. Popuštanje napetosti pokazalo se i u iznuđenom protestu Češkog saveza, osnovanog od čeških stranaka potkraj 1916, protiv antantine formulacije ratnih ciljeva. Opasnost, koja je zbog toga prijetila radu Narodnog vijeća, nastojahu ukloniti češki pisci pozivom zastupnicima u parlamentu, da odlučno brane narodnu stvar, makar položili i svoje mandate. Izjava Češkog saveza na dan otvorenja parlamenta 30. V. 1917 izrazila je u okviru dužne lojalnosti pravo Čeha i Slovaka na svoju državu unutar austrijske federacije. 6. I. 1918 sastali su se u Pragu češki zastupnici iz bečkog parlamenta i zemaljskih sabora i postavili napokon zahtjev za obrazovanje suverene čehoslovačke države u njezinim povijesnim granicama i s područjem, na kojem žive Česi i Slovaci; taj je zahtjev zastupao dalje Narodni odbor, osnovan u srpnju 1918. Tako je domaći pokret na kraju jasno izrazio zajednicu cilja s pokretom u inozemstvu. Međutim već 14. X. saopći Beneš kao glavni tajnik Narodnog vijeća zaključak o konstituiranju privremene vlade, u koju kao članovi ulaze Masaryk, Beneš i Štefánik; tu su vladu do kraja listopada priznale *de jure* sve savezničke vlade. Masaryk objavi na to u Washingtonu 18. X. 1918 čehoslovačku nezavisnost i osnovna načela budućeg ustava. Tri dana kasnije (21. X.) obavijesti Wilson austrijsku vladu, da autonomija ne može više odgovarati težnjama Čeha; oni imadu pravo prosuditi, koje odluke austro-ugarske vlade stvarno zadovoljavaju njihove težnje i prava. Predsjedništvo Narodnog odbora na čelu s Kramářom krenu 24. X. sa znanjem cara Karla u Ženevu, da se sporazumije o daljnjem radu s Benešom, tada već priznatim ministrom vanjskih poslova u privremenoj vladi. Sastavši se 28. X. na zajedničko vijećanje izabraše predsjednika privremene vlade Masaryka predsjednikom Republike. Istoga dana bi proglašena čehoslovačka nezavisnost i u Pragu. Posljednji povod dala je tome nota novog austro-ugarskog ministra vanjskih poslova grofa Andrassyja, prema kojoj će se austro-ugarska vlada upravljati Wilsonovim izjavama. U odsutnosti Kramářa predsjedao je Narodnom vijeću *A. Švehla*, a najistaknutija njegova ličnost bio je Rašín. Narodni odbor *(Národní výbor)*, u kojem bijahu zastupane sve češke stranke, preuze vlast i zakonom od 28. X. 1918 objavi, da je Čehoslovačka država stupila u život; austrijska vlast bijaše uzmakla pred revolucijom bez borbe. Dan 28. X. 1918 dan je rođenja Čehoslovačke Republike u državnopravnom i međunarodnopravnom smislu; njezina samostalnost nije osnovana tek mirovnim pregovorima, na kojima je sudjelovala kao ravnopravni član. Zastupnici Slovaka i Potkarpatskih Rusina bijahu već prije sklopili sporazume o sjedinjenju s Češima. Organizacije sjeveroameričkih Čeha i Slovaka zaključiše u Pittsburgu 30. V. 1918 pod predsjedanjem Masaryka stvaranje zajedničke države, u kojoj će Slovaci imati svoj sabor, upravu i sudove, sa slovačkim kao službenim i nastavnim jezikom. 30. X. 1918 osnovaše zastupnici slovačkih političkih stranaka u Turč. Sv. Martinu slovačko Narodno vijeće pod predsjedništvom M. Dule; proglasivši jedinstvo Čeha i Slovaka zatražiše neograničeno pravo samoodređenja na osnovi potpune nezavisnosti i pristadoše uz izjavu predsj. Wilsona od 18. X. 1918. O pristupu potkarpatskih Rusina odlučilo je njihovo Narodno vijeće u studenom 1918 i plebiscit američkih sunarodnjaka u prosincu te godine; njima bi zajamčena autonomija na njihovu području. To je obećanje dobilo međunarodnopravnu podlogu ugovorom između Čehoslovačke i saveznika od 10. IX. 1919 o zaštiti manjina.

Zahtjev samoodređenja postaviše međutim i Nijemci, pa Njemačka Austrija zahtijevaše Nijemcima nastanjena područja Češke i Moravske sa Šleskom. Austrijski zakon od 22. XI. 1918 označava Njemačku Češku (Deutschböhmen), Sudete (Sudetenland) i Nijemcima naseljena područja Brna, Jihlave (Iglau) i Olomouca kao državnopravno sastavne dijelove Njemačke Austrije. Njemački krajevi u južnoj Moravskoj pridružili se Donjoj Austriji, a Njemačka Češka i Sudeti ustrojiše se ustavnim zaključcima kao posebne zemlje sa svojim zemaljskim upravama. Kako se te vlade nisu mogle održati, prenijeće sijelo u Beč. Mirovna konferencija u Parizu nije priznala zahtjeve Njemačke Austrije na spomenuta područja. Ugovor o miru u Saint Germainu od 10. X. 1919 dosudio ih je uz krajeve Vitoraza i Valčicâ Čehoslovačkoj, a ugovor o miru u Trianonu od 4. VI. 1920 potvrdio joj je posjed Slovačke. Navedenim ugovorima kao i mirom u Versaillesu 28. VI. 1919, kojim je od Njemačke dobila mali Hulčinski kraj, Čehoslovačka je sastavljena od povijesnih zemalja Češke, Moravske (sa Šleskom) pa slovačkih i potkarpatskih krajeva. Povijesne granice čeških zemalja priznala je Antanta naknadnim ugovorima od 10. IX. 1919 i 10. VII. 1920. Spor s Poljskom zbog Těšína i Javorine (u Slovačkoj) riješen je Antantinim posredovanjem 1920 i 1924.

U postanku Čehoslovačke kao i njezinom unutrašnjem razvitku 1918—19 posebno je značenje imalo upletanje legija u ruski građanski rat. Vojsku od 50 tisuća dobro naoružanih boraca mogla je u tamošnjim nesređenim prilikama zapasti odlučna uloga. Postavljanje generala M. Janina, bivšeg načelnika francuske vojne misije u Rusiji, na čelo posebnom stožeru potkraj 1917 kao i proglašenje legija u Rusiji za autonomni dio francuske vojske u svezi je s prvotnom namjerom saveznika, da legije budu u Rusiji jezgra nove fronte; poslije boljševičke revolucije došle su one u obzir i za oružanu intervenciju u građanskom ratu. Kako je Masaryk zagovarao neutralnost i dokazivao nemogućnost svake intervencije, legije su se postepeno pomicale sibirskom željeznicom u Vladivostok, da odatle prijeđu u Francusku. Međutim, u svibnju 1918 izbio je zbog zahtjeva za djelomičnim razoružanjem sukob sa sovjetima, koji je dao posljednji poticaj za stvaranje fronte na Volgi. U kolovozu imale su legije u vlasti cijelu sibirsku prugu i opet se vraćale na zapad. Ali već potkraj 1918 pokazala se sva bezuspješnost toga pokušaja, i legijama je povjereno čuvanje sibirske pruge. Pod pritiskom javnosti i socijalista u Čehoslovačkoj pristupilo se najzad evakuaciji, koja je potrajala do ljeta 1920.

LIT.: T. G. Masaryk, *Světová revoluce*, Prag 1925; E. Beneš, *Světová válka a naša revoluce*, 2 sv., Prag 1927; J. Opočenský, *Konec monarchie rakousko-uherské*, Prag 1928; P. Molisch, *Vom Kampf der Tschechen um ihren Staat*, Beč-Leipzig 1929; R. Freissler, *Vom Zerfall Österreichs bis zum Tschechoslowakischen Staate*, Berlin 1921; U. Nani, *T. G. Masaryk e l'unità cecoslovacca*, Milan 1931; J. Papanek, *La Tchécoslovaquie. Histoire politique et juridique de sa création*, Prag



RUŠEVINE NEKADA GLAGOLJAŠKOG SAMOSTANA U SÁZAVI

1923; Ch. Pergler, *America in the struggle for Czechoslovak independence*, Philadelphia 1926; B. Mirkine-Guetzevitsch i A. Tibal, *La Tchécoslovaquie*, Pariz 1929; Z. V. Tobolka, *Česká politika za světové války* (zbornik »Politika«, I.), Prag 1923; L. Sychrava-J. Werstadt, *Československý odboj*, Prag 1923.

14. *Čehoslovačka nutarnja politika (1918—38).* Čehoslovačka bijaše parlamentarna i demokratska država. Sastav zakonodavnih tjelesa, vlade i javne uprave ovisio je o javnom mnijenju, koje dolažaše do izraza kod izbora i odluka političkih stranaka. Posljedica je toga bila, da je slika političkih stranaka bila vrlo šarena, a utjecali su na nju i tragovi prošlih vremena. Svaka od teritorijalnih jedinica, koje uđoše u područje Republike, sačuvala je svoje posebne oznake. Razlog je tome, što se one nisu razvijale u istim prilikama; historijske zemlje Češka, Moravska i Šleska bijahu kroz više stoljeća u austrijskoj upravi, Slovačka i Potkarpatska Rusija u ugarskoj. Osim toga historijske zemlje imađahu svoje sabore pa su uz općenitu državnu politiku vodile i posebnu zemaljsku. U stranačko-političkom sustavu odražavahu se socijalne i gospodarske prilike, a u svakom pojedinom dijelu i različne narodne i vjerske težnje. U svemu postojaše pet teritorijalnih jedinica: Češka, Moravska, Šleska, Slovačka i Potkarpatska Rusija i pet manjina; njemačka, madžarska, poljska, rusinska i židovska.

Osnovno obilježje davahu stranačko-političkom životu četiri orijentacije: *liberalistička*, koja se razvila u krugu naprednog građanstva i našla oslon u industriji, srednjem staležu i uopće političkom i gospodarskom razvoju naroda; *agrarska*, koja je u ratarskim krajevima zauzela mjesto liberalističko-građanske orijentacije, a s razvojem demokracije prešla od kruga bogatijih seoskih elemenata na čitavo ratarsko pučanstvo; *socijalistička*, koja je izrazila težnje radništva, kad je industrijski razvoj postigao stupanj velike produkcije; *konzervativno-katolička*, kao odjek internacionalno organizirane katoličke crkve i njezina djelovanja u pojedinim državama pa kulturnog i političkog konzervativizma, kao protuteže prebrzom političkom razvoju drugih smjerova. Sve te orijentacije najjače su se očitovale u historijskim zemljama, koje su već za austrijske vlasti u polovici 19. st. pokazale jaku narodnu i političku svijest.

Pravi nosilac svega političkog razvoja 1918—38 bila je koalicija od pet najvećih čeških stranaka. Republikanska stranka poljodjelskih radnika i malih seljaka, obično nazivana agrarnom, bila je po broju i nutarnjoj koheziji najjača, pa joj je nakon 1925 pripalo mjesto predsjednika vlade i zastupničke kuće, a usto lisnice poljodjelstva i redovito narodne obrane i unutarnjih poslova. Odličnog vođu imala je u A. Švehli, a poslije njegove smrti 1933 postade joj predsjednikom R. Beran. Radnička socijalno-demokratska stranka, koja je potekla iz radničkog pokreta, bila je doduše 1920 na prvome mjestu, ali je naskoro njezin utjecaj oslabio radi sukoba između desnice i ljevice; potonja se 1921 potpuno odvojila kao komunistička stranka. Najistaknutiji vođe socijalnih demokrata bijahu V. Tusar i A. Hampl. Narodno-socijalistička stranka pojavila se 1896 kao reakcija protiv socijalnih demokrata i okupila u svojim redovima manji dio radnika, niže javne i posebničke činovnike, obrtnike i mnoge intelektualce. Kroz godine vodio ju je njezin osnivač V. Klofáč, a pripadao joj i E. Beneš. Narodno-demokratska stranka, kojoj su jezgru tvorili Mladočesi s K. Kramářom, zastupala je u doba prevrata većinu građanstva i inteligencije. Kasnije se s nekim manjim grupama spojila u »Narodnu uniju«. Čehoslovačka pučka stranka nastala je 1922 iz različitih katoličkih stranaka, a vodio ju je msgr. J. Šrámek. Njezina je moć izvirala iz konzervativnog sela u Moravskoj i Šleskoj, gdje je bila najjača stranka. Relativnu većinu u Slovačkoj imala je Slovačka pučka stranka na čelu s A. Hlinkom, a kod Nijemaca isticale su se do pojave Sudetsko-njemačke stranke K. Henleina 1935 Njemačka socijalno-demokratska stranka te Savez njemačkih posjednika i Njemačka kršćansko-socijalna stranka, koje su od 1926 surađivale sa češkim vladinim strankama (»aktivisti«).

G. 1918, 14. XI., sastala se u Pragu Narodna skupština *(Národní shromáždění)*, sastavljena najzad od 270 predstavnika svih čeških i slovačkih stranaka; ona je istog dana detronizirala Habsburgovce, izabrala Masaryka predsjednikom republike i usto prvo ministarstvo na čelu s Kramářom. Njegova vlada išla je prije svega za tim, da državu postavi na što čvršću demokratsku podlogu, zajamči joj integritet, odvoji je gospodarski i novčano od Austrije i donese prve agrarne mjere kao i zakone političko-socijalnog značenja. Vlada i skupština nastojale su u prvom redu ostvariti težnje, koje ispunjavahu revolucionarni pokret u inozemstvu. Općinski izbori od 15. VI. 1919 pokazaše, da kabinet pod nacionalno-demokratskim vodstvom ne odgovara pravom raspoloženju naroda, pa je u srpnju 1919 obrazovana nova vlada sa socijalnim demokratom V. Tusarom kao predsjednikom. Ta je vlada bila sastavljena od socijalnih demokrata, narodnih socijalista, republikanaca i Slovaka. Ona je nastavila djelo prvog ministarstva, posebnu brigu poklonila financijalnoj konsolidaciji zemlje, uvela porez na imovinu i nastavila s reformama na agrarnom i društvenom polju.

Njezino glavno djelo bijaše ustav od 29. II. 1920. Po njemu je Č. demokratska i parlamentarna republika. Predsjednika bira narodna skupština većinom od $^3/_5$ glasova na 7 godina; on imenuje i otpušta ministre te ima pravo raspuštanja parlamenta. Narodna skupština (Národní shromáždění) sastoji od dvije kuće, senata sa 150 članova iznad 45 g. i zastupničke kuće (Poslanecká sněmovna) s 300 članova iznad 30 g.; obje se biraju tajnim i neposrednim glasovanjem uz razmjernu podjelu mandata. Aktivno izborno pravo imaju muškarci i žene iznad 21 (za zast. kuću) odnosno 26 g. (za senat). Mandat zast. kuće traje 6, a senata 8 g. Ministri moraju imati povjerenje zast. kuće, koja ih može optužiti senatu. Protiv zakona, koji prihvate obje kuće, ima predsjednik pravo veta, ali on postaje zakonom, ako ga one ponovno prihvate apsolutnom većinom svih svojih članova ili zast. kuća većinom od $^3/_5$. Ako pak senat odbije neku osnovu, ona postaje zakonom, kada je ponovno odobri zast. kuća kvalificiranom većinom. Vladin zakonski prijedlog, koji je odbačen u parlamentu, može vlada iznijeti na pučko glasovanje. Ustav još zajamčuje građanske slobode i prava manjina u skladu s ugovorom o zaštiti manjina, koji je Čehoslovačka sklopila u St. Germainu 10. IX. 1919 s glavnim saveznićkim silama. Posebnim zakonom izvršena je podjela države na 21 župu, koje su upravne i samoupravne jedinice, ali je 1927 provedeno novo ustrojstvo podjelom na zemlje (Češka, Moravska sa Šleskom, Slovačka, Potkarpatska Rusija) uz široku decentralizaciju uprave i uvedenje zemaljskih sabora, koji se biraju u $^2/_3$, dok ostatak članova imenuje vlada.

Poslije prihvata ustava provedeni su izbori za Zastupničku kuću i Senat (18. IV. i 25. IV. 1920); time je prestala Narodna revolucionarna skupština. Nova skupština brojila je 199 čeških i slovačkih zastupnika, 72 njemačka i 10 madžarskih. Pošto socijalističke stranke bijahu dobile polovicu svih glasova i 136 zastupnika (od 281), a u nesocijalističkom taboru bijaše republikanska (agrarna) stranka najjača, koalicijom tih stranaka bi u svibnju 1920 obrazovan drugi Tusarov kabinet. Glavnu je brigu posvetio socijalno-političkim pitanjima. Kako se zbog jačanja ljevičarskih tendencija sve više zaoštravala kriza u socijalno-demokratskoj stranci, Tusar i drugi socijalno-demokratski ministri predadoše već u rujnu 1920 ostavku. Ali se bez socijalnih demokrata nije mogla postići većina u parlamentu, pa bi imenovano činovničko ministarstvo J. Černoga, koje se održalo na vlasti punu godinu dana. U parlamentu se ono oslanjalo na sve češke stranke, radeći na jačanju državne vlasti i sprječavanju nereda, koji dolažahu sa strane krajnjih elemenata u socijalno-demokratskoj

stranci. Likvidacija trgovine žitom i financijski plan ministra K. Engliša naiđoše na velike zapreke i teškom su mukom mogli biti ostvareni. Nakon što se socijalno-demokratska stranka bijaše učvrstila, činovnički kabinet bi u rujnu 1920 zamijenjen parlamentarnim na čelu s Benešom oslanjajući se na t. zv. nacionalnu uniju, naime koaliciju najvećih stranaka. Društveni nemir postigao je tada vrhunac i stavio u pokret radikalizirano radništvo; u veljači 1922 izbio je štrajk rudara, u svibnju štrajk kovinarskih radnika. Vlada je uspjela primiriti zemlju i konačno stabilizirati tečaj krune. Kabinet agrarca A. Švehle (1922—25), koji je također bio koaliciona vlada petero stranaka, obilježio je unutrašnju konsolidaciju očitim skretanjem na desno. Vlada je smanjila proračunski manjak, snizila porez na kameni ugalj, lignit i imovinu, poboljšala obrt i poljodjelstvo i provela osiguranje radnika. Pitanje carina za poljodjelske proizvode zaoštrilo je u lipnju 1925 u tolikoj mjeri nesuglasice između agraraca i socijalista, da se parlament morao raspustiti. Izbori u studenom 1925 doniješe znatne promjene u položaju i moći pojedinih stranaka, od kojih ojačaše republikanska, češka i slovačka pučka te njemačka kršćansko-socijalna stranka; socijalistička stranka naprotiv izgubi znatan broj zastupnika. Smanjeno značenje socijalističkog dijela kabineta prouzročilo je promjenu vlade 9. XII. 1925 na osnovi koalicije između nacionalne unije i stranke malog i srednjeg obrta i trgovine pod Švehlinim vodstvom. Kabinet je u veljači 1926 objelodanio jezični zakon. Potiskivanje socijalista dovelo je do novih nesuglasica, koje su kabinet prisilile, da u ožujku 1926 odstupi. Naslijedio ga je po drugi put činovnički kabinet na čelu s J. Černým. U glavnim pitanjima poljodjelskih carina i činovničkih plaća podupirale su vladu ne samo čehoslovačke građanske stranke, nego i agrarci i njemački kršćanski socijali, dok su socijalisti bili u opoziciji. Zakon o carinama primljen je poslije burne rasprave 12. VI. 1926, a nešto kasnije i zakon o činovničkim plaćama; istog mjeseca doneseni su i zakoni o plaćama svećenstvu i trošarinama na šećer i alkohol. Suradnja čeških i njemačkih građanskih stranaka omogućila je ponovno obrazovanje parlamentarne vlade 12. X. 1926 pod Švehlom, a 15. I. 1927 uđoše u kabinet i zastupnici slovačke pučke stranke Gážik i Tisó.

U nutarnjoj politici Čehoslovačke stajahu uvijek na prvome mjestu uz gospodarske zadaće i narodnosna pitanja. Na osnovi ugovora u Saint Germainu bi 1920 objelodanjen zakon, koji zajamčuje manjinama u okružjima s više od 20% njihova stanovništva pravo na službenu upotrebu njihova jezika. Suradnja Nijemaca u trećem Švehlinu kabinetu stvorila je preduvjete za rješavanje i toga važnog pitanja. Vlada je sada mogla provesti široku financijsku reformu, a 1. VII. 1927 donijeti i zakon o upravnoj reformi. Švehlino povlačenje zbog bolesti nije imalo političkih posljedica; stranački sastav vlade, koju je u veljači 1929 sastavio F. Udržal, promijenio se u toliko, što su pred nove izbore u listopadu 1929 istupili predstavnici Hlinkine stranke. Sami izbori međutim nisu donijeli značajnijih promjena. Vlade F. Udržala, koji je predsjedništvo ministarskog vijeća zadržao do listopada 1932, nisu ni sad uspjele pomiriti protivne gospodarske i društvene probitke, kojih je opreke gospodarska kriza još više zaoštrila. Pitanje zakona o uređenju zaklade za nezaposlene i pitanje uvoznih sindikata za žito i stoku izazvalo je nove teškoće i prouzročilo čak odgodu parlamenta. Udržalovi nasljednici I. Malypetr (1932—35) i M. Hodža (1935—38), koji su svaki obrazovali po tri kabineta, upravljali su se i dalje dotadašnjim političkim smjernicama. Za Hodžina ministrovanja povukao se 14. XII. 1935 Masaryk s položaja predsjednika Republike; u ispravi o svom odstupu istakao je potrebu dobre vanjske politike i pravednosti prema svim građanima bez obzira na narodnost, a za svoga nasljednika preporučio je Beneša. Narodna skupština doista je Beneša izabrala s 340 od 440 predanih glasova.

Od 1935, kad je Sudetsko-njemačka stranka K. Henleina izašla iz izbora kao najveća njemačka i ujedno brojčano najjača stranka u državi, narodno je pitanje dobivalo sve veće značenje. U vezi s usponom Njemačke ono je doskora postalo pitanjem odnošaja prema njemačkom narodu i Njemačkoj uopće. Hodžina vlada nastojala je da sporazumom s predstavnicima njemačkih aktivista od 18. II. 1937 izađe u susret zahtjevima sudetskih Nijemaca za ravnopravnošću, osobito na području gospodarske i socijalne politike, pa u pogledu primanja u državnu službu kao i službenog jezika. Kako je Henlein odbijao sporazum kao nedovoljan, zahtijevajući temeljitu promjenu unutrašnje i vanjske politike, njemačke su stranke potkraj ožujka 1938 istupile iz vlade i — osim socijalnih demokrata — stopile se s Henleinovom strankom. Sukob između vlade i te stranke postigao je vrhunac 16. IX. 1938, kad je stranka raspuštena. Ali tada to pitanje nije više bilo samo unutrašnje-političko; i ostali narodi u Čehoslovačkoj postavili su međutim svoje zahtjeve, a 4. VI. 1938 slovačka pučka stranka odlučno je izrazila svoje nazore o autonomiji Slovačke. Neuspjeh njegovih nastojanja prisilio je Hodžu da 22. IX. odstupi, a idućeg dana sastavio je novu vladu general J. Sirový.

LIT.: J. Borovička, *Zehn Jahre tschechoslovakischer Politik* (Politische Bücherei, VIII.), Prag 1929; E. Čapek, *Politická příručka ČSR*, Prag 1931; Ch. Hoch, *Les partis politiques en Tchécoslovaquie*, 2. izd. (Sources et documents tchécoslovaques, 28.), Prag 1936; K. Šedivý (J. Chmelař), *Cesty československé vnitřní politiky 1918—1925*, Prag 1926.

15. *Vanjska politika Čehoslovačke Republike.* Od osnutka Privremene čehoslovačke vlade 14. X. 1918 do 1935 vanjsku je politiku bez prekida vodio *E. Beneš* (v.). U prvom razdoblju 1918—23 radilo se poglavito o likvidaciji ratnih prilika, osiguranju mira i naročito o tome, da se Čehoslovačkoj odredi stalno mjesto u novom političkom sistemu Evrope. U tom pogledu bila je odlučna činjenica, što već revolucionarni pokret u inozemstvu i prevrat u unutrašnjosti bijahu odredili odnos nove države prema inozemstvu.

Čehoslovačka je sudjelovala na svim sastancima, na kojima se pregovaralo o primirju i miru. Već u prosincu 1918 uspjelo joj je postići odluku o privremenim granicama Slovačke i spriječiti nastojanje madžarske vlade, kojoj su saveznici primirjem od 13. XI. dopustili, da do konačne odluke upravlja čitavom bivšom Ugarskom. Naskoro bilo je riješeno pitanje o historijskim granicama čeških zemalja, kao i pitanje o priključku Potkarpatske Rusije. U pitanju reparacija Čehoslovačka je odbila bilo kakvo sudjelovanje u isplati ratne štete, austro-ugarskog ratnog duga i bankovnog zadužničkog duga i postavila zahtjev na ratnu odštetu, koju joj je reparaciona komisija 14. IV. 1924 odobrila, a preuzela je samo dio austrijskog predratnog duga. Na osnovi čehoslovačkog zakona o zemljišnoj obustavi mirovna je konferencija 10. VIII. 1919 prihvatila načelo, da Čehoslovačka može sa zemljišnim posjedom stranih državljana postupati kao i s vlasništvom svojih podanika.

Nakon potpisa ugovora o miru čehoslovačka je vanjska politika prije svega težila za izgradnjom srednjoevropskog političkog sistema na osnovi načela, koja bijahu uglavljena već za rata; taj je sistem trebao biti dopuna političkom sistemu Lige Naroda.

Rješavanje pitanja odnosa sa susjednim zemljama započelo je sređivanjem trgovačkih i političko-pravnih odnosa s Austrijom; 7. VI. 1920 bila je u Brnu potpisana konvencija o narodnostima i manjinama, a malo kasnije došlo je na red privremeno trgovačko i carinsko utanačenje. Trgovačka i gospodarska konvencija s Njemačkom bila je potpisana 29. VI. 1920, s Jugoslavijom 18. X. 1920, s Italijom 2. III. 1921, a s Rumunjskom 23. IV. 1921. Politika suradnje u Srednjoj Evropi pokazala se i na konferencijama nasljednih država Austro-Ugarske u Rimu i Porto-Rose 1921. Pokušaji oko restauracije Habsburgovaca, koji se pojaviše u Ugarskoj, doveli su do osnutka Male Antante (v.). Njezin temelj sačinjavahu: čehoslovačko-jugoslavenski ugovor od 14. VIII. 1920, obnovljen i proširen 31. VIII. 1922, čehoslovačko-rumunjski ugovor od 23. IV. 1921 i jugoslavensko-rumunjski ugovor od 7. VI. 1921. Da se ustale pravilni odnosi s Austrijom, Čehoslovačka je s njom sklopila ugovor od 16. XII. 1921, kojim jedna drugoj zajamčiše granice određene ugovorima o miru. Obvezaše se nadalje, da će potpuno ispuniti gospodarske i financijske ugovore pa i ugovore o manjinama, koji su već sklopljeni ili će se sklopiti, te da će na prijateljski način i presudom obraničkog suda (arbitraže) rješavati sporove, koji bi se među njima pojavili; ugovor o arbitraži od 5. III. 1926 označuje potanje izvršenje ovog obećanja.



GRAD KARLŠTEJN U PRVOJ POLOVICI 16. ST.
Crtež A. C. Wolfa

Drugo razdoblje Benešove vanjske politike obuhvaća godine 1924—29. Njegova nastojanja oko jamstva za sigurnost Čehoslovačke dovela su do ugovora o savezu, prijateljstvu i uzajamnoj pomoći između Čehoslovačke i Francuske od 25. I. 1924, a 5. VII. 1924 bi potpisan ugovor o srdačnoj suradnji s Italijom.

Sudjelovanje Čehoslovačke u međunarodnoj politici nije se ograničilo na pitanja, koja se je neposredno ticahu, nego je ona htjela sudjelovati u svakom pojedinom slučaju, koji se odnosio na Srednju Evropu. Ona je supotpisala Ženevski protokol od 2. X. 1924 o mirnom rješavanju međunarodnih sporova i ugovore u Locarnu od 16. X. 1925, među kojima se nalazio i ugovor s Njemačkom o arbitraži. G. 1927 uredila je svoj odnos prema Vatikanu ugovorom, poznatim pod nazivom »Modus vivendi« od 17. XII.

U trećem razdoblju 1930—35 Benešova je težnja išla u prvom redu za izgradnjom kolektivnog sistema u svrhu čuvanja sigurnosti i mira. Ugovori o savezu i prijateljstvu između država Male Antante bili su 27. VI. 1930 obnovljeni, a pakt o organizaciji Male Antante bio je potpisan 16. II. 1933. Mala Antanta stupila je preko Čehoslovačke i Rumunjske u diplomatske odnose sa Sovjetskom Rusijom, a na drugoj strani stvorila mogućnost za pregovore između Francuske, Čehoslovačke i Rusije. Te su države potpisale zapisnike, kojima su se obvezale, da bez prethodnog utanačenja ne će sklapati političke ugovore s drugim državama. 16. V. 1935 bi potpisan i ugovor o uzajamnom pružanju pomoći između Čehoslovačke i Sovjetske Rusije kao nadopuna francusko-sovjetskog ugovora i u okviru sustava sigurnosti, predviđenog Paktom Lige Naroda.

Poslije Benešova izbora za predsjednika Republike 18. XII. 1935 vodstvo vanjske politike bi povjereno ministru predsjedniku M. Hodži, a 29. II. 1936 poznatom povjesničaru *K. Krofti*. Čehoslovačka se i dalje zalagala za načela kolektivne sigurnosti i nastojala sistem Locarnskih ugovora, koje je Njemačka 7. III. 1936 otkazala izuzevši arbitražne konvencije s Poljskom i Čehoslovačkom, zamijeniti novim sustavom sigurnosti. Ali već u proljeće 1937 postao je vanjsko-politički položaj Čehoslovačke težak radi slabljenja Male Antante, do koga je dovelo približavanje jugoslavenske politike Reichu i Italiji. Značajni su događaji u tom razvoju govor kancelara Hitlera 20. II. i priključak Austrije 12. III. 1938. Odnosi Čehoslovačke prema Reichu osobito su se zaoštrili, a sudetski Nijemci potaknuti su, da ostvare svoje težnje. Uporedo s rješavanjem narodnih pitanja u Čehoslovačkoj tekla je i vanjsko-politička akcija, koja je svjedočila o sve većoj zaoštrenosti međunarodnog položaja. 14. III. francuski ministar predsjednik L. Blum i ministar vanjskih poslova Paul-Boncour izraziše spremnost Francuske, da u slučaju napadaja vojnički pomogne Čehoslovačku, a Paul-Boncour istaknu 23. III. ponovno obveze Francuske prema Čehoslovačkoj. Engleska se u isto vrijeme izjavi spremnom da brani Francusku i Belgiju protiv neizazvanog napadaja, ali izuzme od toga Čehoslovačku. Sporazumjevši se u svim srednjoevropskim pitanjima Francuska i Engleska poduzeše 7. V. zajednički korak u Pragu i Berlinu, ali se sukob između praške vlade i Henleina nije više dao ublažiti. Noću 20./21. V. ubijena su na bijegu dva Nijemca, a još iste večeri proširila se vijest o skupljanju njemačke vojske na granici. Čehoslovačka je idućeg dana provela djelomičnu mobilizaciju, našto je njemačka vlada izjavila, da je ta vijest bez temelja.

Pitanje Čehoslovačke postalo je žarištem, u kojem su se ukrštale i izoštravale velike smjernice međunarodne politike. Premda je Engleska obavijestila Njemačku o svojem interesu za sukob, u koji bi Francuska bila uvučena, Njemačka nije uzmakla pred njezinim opomenama. Držanje Sovjetske Unije, koja je bila voljna ispuniti svoje savezničke dužnosti barem pothvatom zračnih snaga, utjecalo je na Poljsku u smjeru daljeg odvajanja od velikih sila na zapadu.

Općinski izbori od 22. V. pokazali su, da je 90% njemačkih izbornika prišlo Henleinu, ali da češka manjina u mnogim mjestima iznosi 15—30%. Praška vlada pristala je dakle, da kao podlogu za pregovore uzme spomenicu Henleinova opunomoćenika Kundta, koja je polazila s gledišta, da državu valja preustrojiti na »nacionalno-regionalnoj« osnovi. Pošto vlada nije napuštala misao o podjeli države na pokrajine, u kojima bi se sabori sastojali od narodnih kurija, činilo se, da su neposredni pregovori potkraj mjeseca srpnja dospjeli na mrtvu točku. Engleska tada odluči, da s pristankom Francuske pošalje u Prag posebnog posrednika u osobi lorda Runcimana, bivšeg ministra trgovine, koji je svojim savjetima trebao pomoći tamošnjoj vladi. Vodstvo čehoslovačke vanjske politike prešlo je tim časom zapravo u ruke lorda Runcimana. Za vrijeme njegova boravka u Čehoslovačkoj vlada doduše nastavi pregovore s Henleinovom strankom, ali Francuska poduzme 4./5. IX. mjere vojnog opreza, a navijesti ih i Sovjetska Unija. Kad Hitler 1. IX. istaknu pravo sudetskih Nijemaca, da sami odluče o svojoj sudbini, u sudetskim krajevima izbiju nemiri, praška vlada poduzme iznimne mjere, a njemačko-sudetska stranka odgovori 13. IX. ultimatumom, u kojem zatraži, da se državno redarstvo povuče iz krajeva s njemačkom većinom. Praška vlada ne popusti.

Da bi se postiglo mirno rješenje, predsjednik britanske vlade N. Chamberlain sastane se u Berchtesgadenu s Hitlerom: Engleska i Francuska obavijeste zatim 19. IX. prašku vladu, da se na osnovi Runcimanova izvještaja ne mogu više bez opasnosti za Čehoslovačku i evropski mir zadržati u granicama Čehoslovačke područja nastanjena Nijemcima; treba ih dakle odstupiti Reichu. Prihvati li vlada taj prijedlog, Engleska će se pridružiti međunarodnom jamstvu za njezine nove granice protiv svakog neizazvanog napadaja. Pod pritiskom Engleske i Francuske, koja više nije pomišljala na ispunjenje svojih obveza iz obrambenog saveza, vlada pred zoru 21. IX. prihvati prijedlog, i razgovori između Hitlera i Chamberlaina nastave se 23. IX. u Godesbergu; Chamberlain preuzme dužnost, da praškoj vladi preda spomenicu Reicha, koji je zahtijevao, da se prema priloženoj karti odmah isprazni sudetsko područje. Čehoslovačka vlada iznijela je u odgovoru 25. IX. neke primjedbe u pogledu momentalne evakuacije i okupacije smatrajući je s gledišta narodne obrane neizvedivom. 26. IX. Chamberlain predloži njemačkoj vladi, da se pitanje o provedbi ugovorenih načela raspravi na posebnoj konferenciji. Sastanak između Hitlera, Chamberlaina, Daladiera i Mussolinija održao se u Münchenu 29. IX. 1938 i u pojedinostima odredio način, na koji će Njemačka preuzeti sudetsko područje (→ Münchenski sporazum). U prvoj točki priloga tome sporazumu Njemačka i Italija priključiše se načelno jamstvu, koje su Engleska i Francuska dale Čehoslovačkoj u pogledu novih granica, ali učiniše to s ograničenjem, da će jamstvo dati, kad se riješi i pitanje poljske i madžarske manjine. 30. IX. 1938 njemačke čete prijeđu granicu Čehoslovačke.

LIT.: J. Papoušek (prev. J. Urzidil), *Dr. Edvard Beneš. Sein Leben*, Prag 1937; C. G. Picavet, *L'Europe politique de 1919 à 1929*, Pariz 1931; G. M. Gathorne-Hardy, *A short history of International affairs 1920 to 1934*, London 1934; *Eduard Benesch und die tschechische Aussenpolitik von 1918—1935* (Berliner Monatshefte, XVI.), Berlin 1938; *Frankreich und sein Bündnis mit der Tschecho-Slowakei* (Berliner Monatshefte, XVI.), Berlin 1938; J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918—38*, 2 sv., Beograd 1938—39; Ed. Beneš, *Problémy Nové Evropy a zahraniční politika československá*, Prag 1924; Zahraniční politika (Prag), od 1920—38; L. Damblanc, *Comment fut sauvée la paix*, Pariz 1939; *L'Esprit International*, XII. i XIII., Pariz 1938—39; W. Frauendienst, *Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten* 1937—38, Internationale Politik, Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten, V., Essen 1940. J. N.

16. *Čeho-Slovačka*. Münchenski sporazum, koji su velike sile sklopile 29./30. IX. 1938, dodijelio je Njemačkoj pogranične krajeve Češke i Moravske; 2. XI. pala je u Beču i odluka Njemačke i Italije u korist madžarskih zemljišnih zahtjeva, a već 1. X. udovoljila je čehoslovačka vlada ultimativnom zahtjevu Poljske, da joj preda okružja Těšín i Fryštát. Rujanski događaji doveli su do odstupa predsjednika Beneša 5. X.; do izbora novog predsjednika, koja je zadaća namijenjena novoj Narodnoj skupštini, preuzeo je vrhovnu vlast u državi Sirový. Sporazumom slovačkih stranaka 6. X. stvorena je autonomna vlada za Slovačku, a uskoro se za tim primjerom povela i Potkarpatska Rusija (kasnije P. Ukrajina). Te su promjene dobile zakonsko odobrenje 19. XI., kad je novi parlament primio zakone o autonomiji navedenih zemalja. Svaka zemlja dobila je svoj sabor i njemu odgovornu vladu. Za zajedničke poslove postojao je zajednički parlament i zajednička vlada s tri ministarstva: vanjskih poslova, zemaljske obrane i financija. Predviđena su posebna jamstva, da Slovaci ne budu nadglasani u zajedničkim poslovima; zajednička vlada morala je imati također povjerenje većine slovačkih zastupnika. Čehoslovačka Republika pretvorila se tako u federaciju triju država, pa je ta promjena vidljivo izražena u novom imenu države: Čeho-Slovačka. Za predsjednika republike izabran je 30. XI. predsjednik upravnog sudišta *E. Hácha*, koji je istoga dana imenovao novu vladu na čelu s agrarcem R. Beranom.

U novim granicama imala je država 98.912 km² i 9,308.119 stan. (prosinac 1938), od toga 8,227.154 Čeha i Slovaka, 512.289 Ukrajinaca, 337.830 Nijemaca i 100.379 Madžara.

Unutrašnja struktura naglo se prilagođivala izmijenjenim prilikama. Nova Narodna skupština sastojala se uglavnom iz dviju stranaka: »državne stranke narodnog jedinstva«, u koju uđoše bivša republikanska agrarna stranka, češki narodni socijalisti, narodna unija i polovica katoličke pučke stranke; zatim »narodne stranke radnog naroda«, koja je proizašla iz socijalne demokracije. Kad se potonja 12. XII. konstituirala, odrekla se misli klasne borbe; 23. XII. raspustila je vlada i komunističku stranku. Političko ustrojstvo trebalo je, prema zamisli Beranovoj, dobiti oblik »autoritarne demokracije« s izrazito kršćanskim obilježjem; težište državne politike prenijelo se s političkih zadaća na gospodarske.

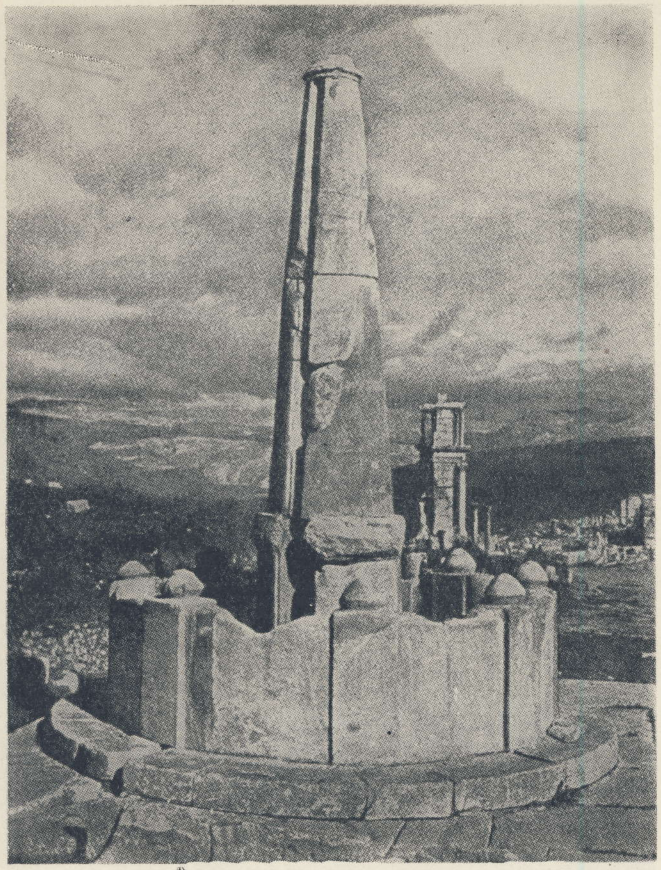
Praška vlada, koja se poslije Münchena morala uglavnom povoditi za događajima, pokušavala je od početka 1939 ojačati svoj utjecaj na opću državnu politiku. Kao trećeg ministra u karpatsko-ukrajinskoj vladi imenovao je predsjednik Hácha 16. I. češkog generala L. Prchalu, čime je izazvao prosvjed same te vlade. Kad je 5. III. skinuo i njezina predsjednika, a Prchali povjerio ministarstvo unutrašnjih poslova, novi je predsjednik ponovno prosvjedovao, ali bez uspjeha. U to vrijeme vodili su se i pregovori sa slovačkom vladom u pitanju samostalne vojske i vanjske politike, pa su 8. III. slovački ministri pozvani, da svakako dođu u Prag. Kad se većina njih tom pozivu nije odazvala, predsjednik je J. Tisó skinut, u nekim je mjestima proglašeno opsadno stanje, vojska je okupirala Bratislavu i razoružala Hlinkinu gardu, a najznatniji njezini vođe su uhapšeni. Praška vlada opravdavala je te mjere težnjama nekih slovačkih krugova, da razbiju državno jedinstvo. Već idućeg dana obratio se Tisó posebnom notom na Führera, a 13. III., kad je K. Sidor preuzeo predsjedništvo vlade, otputovao je u Berlin i vrativši se ishodio u Háche saziv slovačkog parlamenta. Taj je 14. III. 1939 donio zakon o nezavisnosti Slovačke, a sam Tisó obratio se za pomoć Führeru. Toga dana otputovao je u Berlin i Hácha s ministrom vanjskih poslova F. Chvalkovským, a njemačke su čete ušle u Moravsku Ostravu i Vitkovice.



DVORAC BÚZOV U MORAVSKOJ

Ultimatum pak madžarske vlade, koji je zahtijevao ispražnjenje Potkarpatske Ukrajine, nije praška vlada u cijelosti primila, pa su i madžarske čete prešle granicu. Poslije pregovora noću 14./15. III. 1939 potpisano je u Berlinu »utanačenje o zaštiti češkog naroda«; prema njemu je Führer primio Háchinu izjavu, kojom on »sudbinu češkog naroda i zemlje polaže s punim pouzdanjem u ruke vođe njemačkog Reicha«. Führer je nato izrazio svoju odluku, »da će češki narod primiti pod zaštitu njemačkog Reicha i osigurati mu autonomni razvoj njegova narodnog života u skladu s njegovom osebujnošću«. 15. III. njemačka je vojska zaposjela Češku i Moravsku, a 16. III. 1939 objelodanio je Führer na Hradčanima svoju odredbu o *»Protektoratu Češkoj i Moravskoj«*. U.

17. *Pravni položaj protektorata Češke i Moravske* uređen je odredbom Führera, izdanom u Pragu 16. III. 1939. Njom je ustanovljena posve nova vrst državnopravnog zaštitnog odnošaja posebne naravi. Zemlje protektorata spadaju području velikonjemačkoga Reicha i stoje pod njegovom zaštitom. Protektorat ima vlastite državne pripadnike, ali u njemu boraveći Nijemci po narodnosti njemački su državljani odnosno pripadnici i potpadaju pod njemačku sudbenost. Protektorat nije subjekt međunarodnog prava. Reich vodi njegove vanjske poslove prema zajedničkim probitcima i štiti njegove podanike u inozemstvu, uzima protektorat u vojničku zaštitu i u tu svrhu drži ondje posade i vojničke uređaje, neposredno nadzire promet, poštu i brzojav. Carinski je protektorat uključen u područje Reicha i potpada njegovu carinskom vrhovništvu. Preostala vrhovnička prava vrše vlastiti organi protektorata u skladu s političkim, vojničkim i gospodarskim probitcima Reicha. Glavar autonomne uprave treba za vršenje svoje službe povjerenje Führera. On uživa zaštitu i počasti državnoga glavara, a zastupnik protektorata kod vlade u Berlinu ima službeni naslov poslanika. Za čuvanje probitaka Reicha postoji u Pragu protektor, kojeg imenuje Führer. Njegova je zadaća, da se kao Führerov zastupnik i opunomoćenik vlade Reicha brine za održavanje političkih smjernica Führerovih. On potvrđuje



NUMIDSKA ČESMA U DŽEMILI

članove vlade protektorata i može tu potvrdu opozvati. Vlada protektorata mora ga obavijestiti o svakoj svojoj mjeri, a on ima pravo davati joj savjete i prosvjedovati proti mjerama, koje mogu škoditi Reichu. U slučaju pogibli u odvlaci može on izdati odredbe potrebne u zajedničkom probitku. Prigovor protektora obustavlja proglašenje zakona, naredaba i drugih propisa te izvršenje upravnih mjera i pravomoćnih presuda. Moguća su i dalja ograničenja položaja protektorata glede a) područja: Führer može za pojedine dijelove odrediti drugo uređenje,

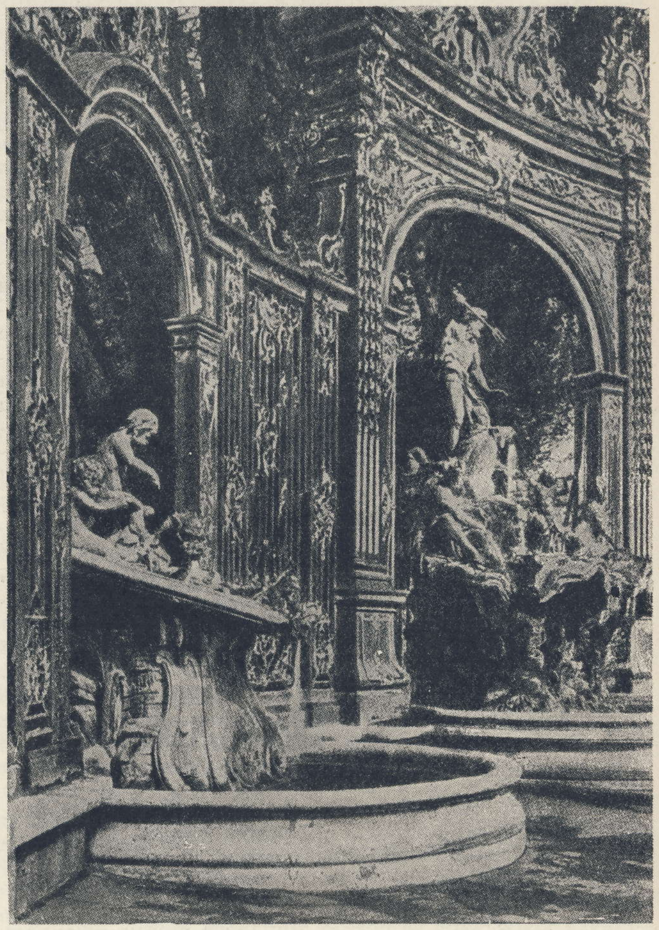


JAVNA ČESMA U POMPEJIMA

ako to traži obrana Reicha; b) izdavanja propisa: Reich može izdavati propise za protektorat, ako to traži zajednički probitak; c) upravnog ustrojstva: Reich može u zajedničkom probitku preuzeti pojedine grane uprave i ustrojiti vlastite organe Reicha; d) upravne djelatnosti: Reich može sam odrediti mjere potrebne za održanje sigurnosti i reda. Za unutarnju sigurnosnu službu ima protektorat vlastite postrojbe, ali Reich propisuje njihovu jačinu, ustrojstvo i oružanje.

LIT.: Huber, *Verfassungsrecht des grossdeutschen Reiches*, 1939; Grewe, *Protektorat und Schutzfreundschaft*, Monatshefte für die auswärtige Politik 1939; F. Klein, *Die staats- u. völkerrechtliche Stellung des Protektorats Böhmen u. Mähren*, Archiv des öffentlichen Rechts, 1940. J. A.

ČESLAV, bl., ✳ Gornja Šleska 1180, † Breslau 1242, gdje je i pokopan; dominikanac, Poljak. Primio ga u red u Rimu sam sv. Dominik. Č. je kasnije pošao u Njemačku, u



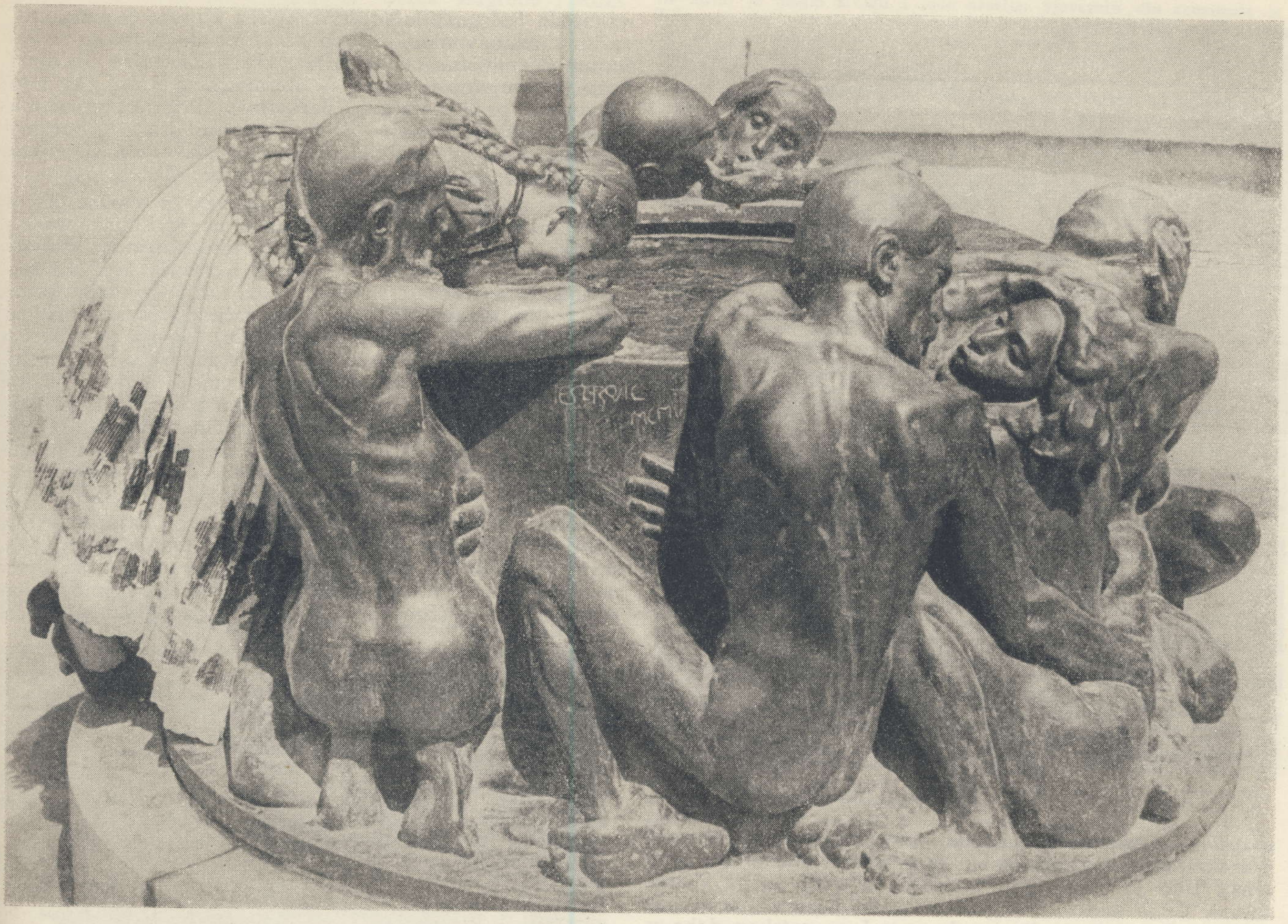
ČESMA NA STANISLAVOVU TRGU U NANCYJU

Friesachu 1217 osnovao samostan i tako udario prve temelje njemačkoj dominikanskoj provinciji. Bio je i prior breslavskoga samostana i provincijal poljske provincije toga reda. G. 1713 papa Klement XI. potvrdio je njegov kult.

LIT.: *Acta SS*, iuli, IV, 1725; B. Altaner, *Die Dominikanermissionen im 13 Jahrh.*, 1924. H. B.

ČESMA (grč. κρήνη, lat. fons, franc. fontaine, njem. Springbrunnen, engl. fountain), izvor, koji pušta vodu u jedan ili više ornamentalnih prostora, iz kojih se voda mehanički potiskuje u niskim ili visokim mlazovima na ornamentalne zdjele (basene) kao i na sam mlaz vode. Osnova je gradnje kiparska ili arhitektonska kompozicija ili obje zajedno, i to u obliku, koji je određen da prima prirodnu ili umjetnu vodu te je daje dalje za korisnu svrhu (piće, pranje), ili joj je svrha samo estetsko-dekorativna. Ima ukrasnih i praktično korisnih č-a. Kod prvih je osnovna zamisao, da se stvori ukrasni predmet određenog kraja ili prostora, gdje je bitna samo ljepota. Druga su vrst č-e, koje služe javnosti. Danas se gube postepenim uvođenjem vodovoda.

Rani primjer č-e sačuvan je u izdjelanom (izdubenom) babilonskom basenu (3000 pr. Kr.), nađen kod Tella (stari



IVAN MEŠTROVIĆ, Zdenac života
Zagreb, Trg I.

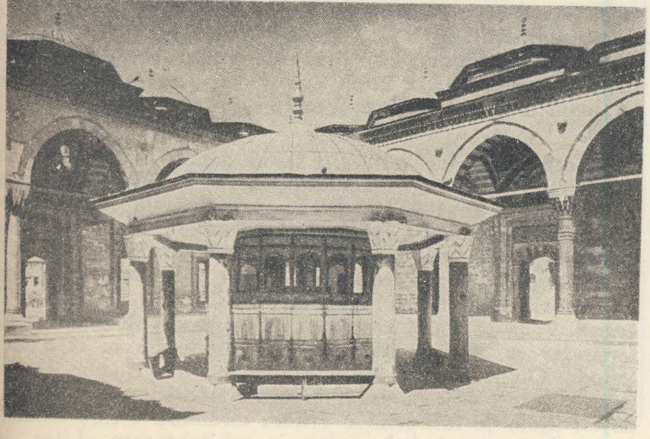
Lagaš), a Layard spominje *Asirski zdenac*, što ga je našao u klancu rijeke Gomel, koji se sastoji iz niza basena, udubljenih u živu stijenu, a spuštaju se poput stuba do rijeke.

Iz doba Filistejaca našlo se česama u Siriji i Palestini u obliku obzidanih rovova (*Jobov zdenac* u Jeruzalemu, *Jakobov* kod Sihema). U srednjoj Evropi nađene su naprave u obliku drvenih okvira oko izvora, i to već iz brončanog doba (St. Moritz u Švicarskoj i Panigina u Italiji). Ovakvo ograđivanje izvora nalazi se i kod starijih č-a Grka (Homer) i Rimljana. Za vrijeme egejske kulture mnogo su se upotrebljavale i druge naprave za opskrbu vodom, a javljaju se i u obliku okomitog rova (Troja).

U staroj Grčkoj č-e su bile smatrane svetim mjestima, uz koje su izgrađivali žrtvenike, a sama je voda utjecala u umjetne basene. U povijesno doba vidi se iz književnih napomena i obilja iskopina, da je već bilo mnogo javnih č-a, koje su krasile trgove. Često je sam prostor bio opkoljen zidom (popločen je bio mramorom), a neposredno uz njega i manji, koji je služio kao svetište. Pojedine č-e bile su opkoljene stupovima, a bilo je uz njih i lijepo uzgajanih lugova. U Korintu je bila znamenita č., posvećena nimfi Pireni, kojoj su suze bile začetak izvora, kad je plakala za sinovima, što ih je ubila Artemida.

U rimsko doba voda se dovodila iz rezervoara (castellum) u kupatila, kuće i javne prostore. Č-e su bile na uglovima ulica s ukrasom ljudskih i životinjskih, kadšto groteskno modeliranih glava, iz kojih je izlazila voda. Značajan je primjer u Pompejima na uglu ulice, blizu kuće Panze. Uz manje č-e izgrađivane su i velike monumentalne gradnje, nimfeji (nymphaea), isključivo u ukrasne svrhe, a bili su, kao i u Grčkoj, smatrani svetištima nimfa. Za vrijeme carstva bile su č-e bogato ukrašene; lijep je primjer *Agora* kod Efeza. Č-e kao vrtne dekoracije bile su kod Rimljana također česte.

U 12. st. počinju ponovno s gradnjom javnih č-a, ali je razvijenija arhitektonska obradba (veliki basen, u koji se dolazilo stubama, s pokrivalom za vodu, na pr. Poitiers *Fontaine Joubert*, 14 st., rest. 1597). Na Istoku su često građeni zdenci u vrtovima i dvorištima (staroperzijske palače i rezidencije), a glasovito je i u Španjolskoj *Lavlje*



ČESMA U DVORIŠTU BAJAZITOVE MOŠEJE



S. ROKSANDIĆ, Ribar



ONUFRIJEVA MALA ČESMA U DUBROVNIKU

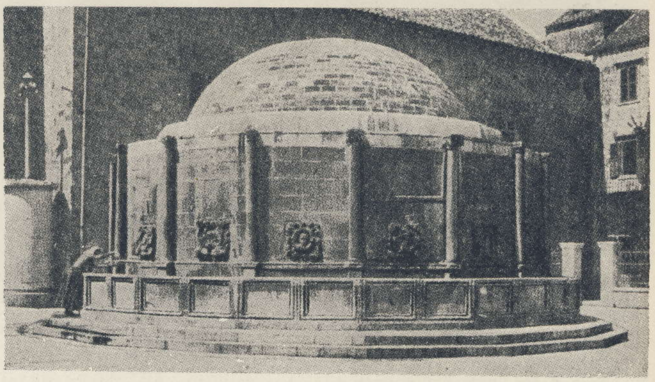
dvorište u Alhambri, započeto 1377. Predvorje (atrium) starokršćanske bazilike imalo je u sredini obično č-u (piscina). Bilo je zasađivano cvijećem, a zvali su ga »paradisus«. Č. je kadšto bila pokrivena baldahinom na stupovima; tada su je zvali »cantharus«. I za gotskog doba u Italiji kućne i javne č-e velike su umjetnine, a renesansa ih razvija od širokih korita i zdjela do monumentalnih oblika. Za baroka dolazi do djelâ, urešenih likovnim umjetninama. U stilu kasnije renesanse s prijelazom u rani barok postoji lijep primjer *Neptunova č.* u Bologni (Giovanni da Bologna) i *Neptunova č.* u Firenci (Ammanati), zatim monumentalna č. pred senatorskom palačom u Palermu (Camilliani i Bagherino, 1550). Značajno je djelo barokne umjetnosti č. od L. Berninija u Rimu (na trgu Navona i pred palačom Barberini). Primjer otvorenih loggia s više lukova je *Aqua Paola* u Rimu (Giovanni Fontana 1616) ili u obliku starinskog slavoluka, ugrađena u kolonadu palače Poli, *č. Trevi* u Rimu (Salvi, 1743).



SENJ, Barokna česma

U Njemačkoj se primjenjuje uzor, uzet iz starine (zidna č. u ukrašenoj udubini s dječacima na delfinima, maske, meduze i dr.). Primjer je kasne gotike *Č. zida sramote* (Schwabisch-Hall, 1509). Renesansa okružuje udubinu stupovima (pilastrima). Taj se oblik, koji je dala kasna gotika (Reutlingen, 1522), razvija dalje u renesansi (č. na trgu u Mainzu od Petra Flötnera, 1526). Gotski se oblik č-e s tornjićem poput tabernakula (*Lijepi zdenac* u Nürnbergu, 1385—96) mijenja u kameni stup okrunjen likovima (*Č. sv. Đurđa, Rolanda, Neptuna).* Za vrijeme baroka i rokokoa poprimaju č-e sa stupovima i stupićima poseban ukras. Zdjela se uređuje u višestruke stube, dolaze groteskne grupe tritona, potočnih konja, nimfa i dr. (Dresden, Salzburg, Beč).

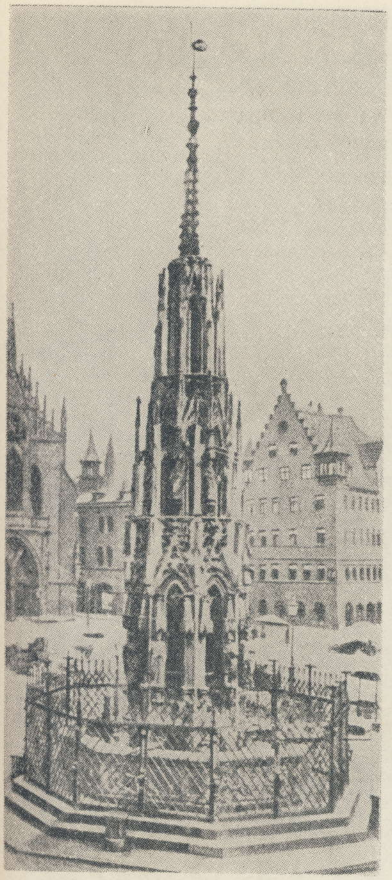
Francuska kao i Njemačka slijede uzor, a najpoznatiji su primjeri *Mojsijeva č.* u Dijonu (Claus Sluter, oko 1400), zatim *Fontaine des Innocents* u Parizu (Jean Goujon, 1550), nadalje primjer niša, i to *Č. Medici* u Luxemburškom parku u Parizu (Brosse, rano 17. st.), pa u Nancyju i dr.



ONUFRIJEVA VELIKA ČESMA U DUBROVNIKU

Stari hrvatski sredovječni gradovi rijetko su imali izvore unutar samoga grada ili u njegovoj neposrednoj blizini. Kopani su zdenci ili cisterne. Rušenjem se mnogo zarušilo i danas tek naslućujemo mjesta, gdje su bili. Velika je cisterna postojala u Novom Vinodolskom. Od poznatih i do danas sačuvanih č-a nalazi se jedna u Senju. U Dubrovniku je monumentalna č. u sredini trga u obliku šesnaesterostranog basena s uzdignutim središnjim zidom, ukrašenim šesnaesterostranim uglovima i sa šesnaest stupića. Iz sredine svake plohe bacao je lisnati maskeron vodu. Iznad kapitela bili su listići (kasna gotika), a na njima likovi životinja (jedan se čuva u zbirci starina u Dubrovniku). Danas ova č. završava s kalotom od opeka. Ovu č-u kao i malu č-u izveo je donosilac južno-italske gotike Onofrio de la Cava iz Napulja (izrađena 1438). Mala se č. nalazi u dnu dubrovačkog trga, a sastoji se iz osmokutnog basena s tordiranim stupom, koji drži osmostranu školjku s fantastičnim glavicama, iz kojih štrca voda; završava je mala piramida s četiri delfina i školjke, a na vrhu je završni cvijet.

Devetnaesti vijek odlikuje se ukrasnim č-ma, na pr. u Njemačkoj č. na trgu u Lübecku (1873) i berlinska dvorska č. od R. Begasa (1892); u Francuskoj *Fontaine de l'Observatoire* u Parizu od Carpeauxa i Frennieta, zatim *Château d'eau* u palači Longehamp u Marselju. U Hrvatskoj vrijedan je spomena *Zdenac života* u Zagrebu. Prikazuje kolo muškaraca, žena i djece, sjedinjenih u ljubavi i čežnji, kako se žedni života priljubljuju o stijenu č-e. Ovu temu izvora, kao darovatelja života, izradio je Ivan Meštrović. On je izradio i *Vrelo života* (Wittgensteinova palača u Beču), gdje je izvor života simboliziran u majčinoj dojci; djelo je izvedeno u crnom mramoru s fino modeliranim figurama i jednostavnom arhitekturom. Lijep je



GOTSKA ČESMA U NÜRNBERGU

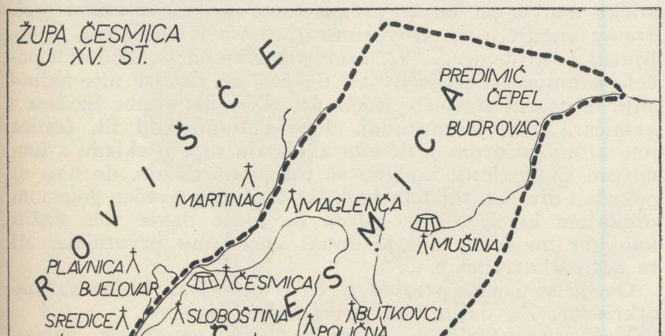
ukras Zagreba i Roksandićeva č. *Ribar* u Gornjem gradu.

Danas su č-e mnogobrojnije nego ikad prije, a služe kao ukras trgova, dvorova, parkova i sl., odlikuju se dekorativnošću i monumentalnim djelovanjem s golemim mlazovima vode. Veliko je udivljenje pobudila svijetleća č. u Parizu (*Art decoratif*, 1925 [René Lalique]), zatim *Les fontaines du Trocadéro* te *Fontaine du Champ-de-Mars* u Parizu (G. i Y. Lambert, 1937). V. M.

ČESMA (Čazma), rijeka u Hrvatskoj, lijevi pritok Lonje. Postaje iz nekoliko izvorišnih krakova (Grđevica, Barna, Grbavac i dr.) pod Bilogorom (Tromeđak), a ime Č. nosi od sela Pavlovca. Teče vrlo vijugavim tokom i ulijeva se u Lonju južno od sela Okola. Tok je dug 123,5 km, a porječje joj obuhvata 2608,5 km². Z. D i.

ČESMICA. Tim imenom zvali su se u doba prije Turaka: potok, koji danas nosi naziv Bjelovarska, a teče iz južnoga dijela Bilo-gore pokraj Trojstva i Bjelovara u Čazmu; — tvrđava i mjesto pod njom i najposlije upravna župa, kojoj je ta utvrda bila središte.

Česmička župa obuhvatala je područje, kojemu je južna granica bila rijeka Česma (Čazma), zapadna spomenuti potok Česmica, istočna Bedenički i Ribnjački potok, a na sjeveru crta, potegnuta ispod današnjih sela Kalinovca i Mičetinca. Pripadala su joj, prema tome, zemljišta današnjih općina Severin i Trojstvo, veći dio gudovačke i južni dio đurđevačke. U doba starih plemenskih župa Č. je svakako pripadala tadašnjoj Komarnici, koja se prostirala od Bedeničkoga potoka do Velike i od Čazme do Drave. U novom uređivanju župskih jedinica u 12. st. Komarnica se raspala na tri manje župe, te su uz maticu osnovane još Rovišće i Č. u južnijem dijelu staroga područja. Č. je tada prozvana imenom potoka, na koji se jednom stranom naslanjala. Zapravo su se po njem nazvali tvrdi župski grad, koji je podignut na humu s lijeve strane potoka, na tlu današnjih Novoseljana, i naselje ispod njega, koje je to ime nosilo već otprije, a po župskom gradu dobila je ime i cijela župa. Južniji dio česmičkog područja niži je, ispresijecan pitomim humovima, s dobrom zemljom, na kojoj je moglo živjeti i jače naselje. Sjeverniji dio zauzimala je Bilo-gora, te je tu i stanovništvo bilo rjeđe. Posjedovanje u Č-i bilo je, kao i u drugim novim hrvatskim županama, ili staro plemensko ili župskoga grada. U drugom slučaju zemlje su držali gradokmetovi, nižega povlaštenoga položaja od plemenitih ljudi, ali u župi mnogobrojni. Plemstvo se već u 13. st. u Č-i dijelilo u više velikih plemena, između kojih se u sačuvanim spomenicima izrijekom navode Butkovići i Drživojići, prvi većma u južnijem, a drugi u sjevernijem dijelu župe. Na cijelom župskom području bilo je 10 crkvenih župa, koje su pripadale komarničkom arhiđakonatu: u južnijem dijelu u Č-i crkva Bl. Dj. Marije, u Sloboštini sv. Nikole, u Otni sv. Pavla i u Obrovni nepoznate posvete. Č-e su bile dvije, Donja i Gornja, a crkva se nalazila u Donjoj, koja je ležala na tlu današnjih Novoseljana, dok je Gornja zapremala područje sadašnjih Prokljuvana. Sloboština je zabilježena u najbližem susjedstvu mjesta i posjeda Č-e, a položaj joj je jasan, jer je ostavila ime potočiću, koji teče južno od Novoseljana, a istočno od Bjelovara prema Česmi; nalazila se dakle na položaju današnjega Brezovca. Sredovječno ime Sloboština (Slobošćina) označuje naselje ispod tvrdoga grada, obično župskoga, koje uživa posebne slobode, od čega je i dobilo ime. Prema tome položaj ove Sloboštine potpuno dokazuje, da je do nje stajao grad Č., što nam potvrđuju i drugi spomenici, koji ga navode u međi s Bjelovarom i sa Sredicama. Prema značaju svoga naselja Sloboština je imala i stupanj trgovačko-obrtničkog mjesta s velikim nedjeljnim i godišnjim sajmovima, kako ga danas na istom tlu ima Bjelovar. Područje Sloboštine obuhvatalo je i šest manjih sela. Otna je ležala na plodnom tlu s desetak područnih sela, od kojih je u jednom stajala i crkva sv. Pavla. To se selo po njoj zove Pavljani, dok je Otna za turskih vremena propala. Obrovna, danas Obrovnica, bila je središte velikoga vlastelinstva s 13 sela. Kako je ležala u bogatom kraju, postigla je u 15. st. stupanj velikoga trgovišta, iako se nalazila u susjedstvu Sloboštine, Sredica i Rače. U srednjem dijelu područja postojale su crkvene župe: u Paličnі sv. Petra, u blizini oko današnjega Kokinca sv. Margarete, u Butkovcu, na tlu sadašnjega Orovca, sv. Nikole i u Maglenči sv. Trojstva. Oko potonje nastalo je polovinom 17. st. novo selo istoga imena. Mjesto Palična ležalo je na području današnje Prespe i Ciglene. Tu se oko Ciglenskoga potoka nalazio i velik posjed Črešnjevica, koji su, kao i Paličnu i Sv. Margaretu, držali Drživojići (Dersffy), dok je Butkovcu dalo ime pleme Butkovića. Sjevernije u gori, na nižem zemljištu oko izvora Šandrovačkoga potoka, razvilo se veliko naselje s dvadesetak sela, kojemu je središte bilo mjesto Mušina. Tu su imali posjede osobito Drživojići. Na dobrom položaju, Mušina je u 15. st. postala jako trgovište, koje je snabdijevalo cijelu okolicu; crkva je bila posvećena Bl. Dj. Mariji. Na kraju 15. st. bio je u njoj posjednik, koji se zvao Šandor (Sandorfi), a po njemu se grad, koji je sagradio u gori na visokom brijegu, nazvao Šandrovac. Još u 16. st. to se ime počelo upotrebljavati i za cijelo okolno naselje, te je staro ime Mušina postupno nestajalo; od 17. st., pogotovu, otkad je poslije Turaka došlo ovamo novo naselje, spominje se samo pod imenom Šandrovac. Ono je tako prešlo i na potok, koji se do 16. st. zvao samo Mušina. Nešto sjevernije, na drugoj strani Bila, izviru dva potoka, koji se danas zovu Sirova i Suha Katalena; prvi je do 17. st. nosio ime Grabrovnik, drugi Suha Rijeka. Preko Ribnjačke česmička je međa na tom zemljištu tekla pokraj Suhe Rijeke, te je Prugovac ostajao Grđevačkoj župi, s kojom je Č. graničila na istoku. Gdje je od kraja 17. st. selo Sirova Katalena, tu je do polovine 16. st. ležalo mjesto Grabrovnik-vrelo (u madž. obliku Gorbonokfő), koje se razlikovalo od Grabrovnika-Odorjana u Grđevačkoj župi. U Vrelu postojala je župa arhiđakonata komarničkoga, posvećena Svim Svetima. U blizini su već rano nastala naselja, koja su po njihovim osnivačima nazvana Budrovac i Čepelovac.



Česmička župa trajala je kroz cijelo 13. st. i nekoliko desetljeća 14. st. Polovinom 14. st. nalazimo je u sklopu Komarničke župe, u kojoj je posjedom i ugledom jako plemstvo privuklo malobrojne plemiće Česmičke župe. Tada je prestao djelovati tvrdi župski grad, koji je i napušten te se počeo rušiti. U 15. st. već se na njegovu mjestu nahodi Gradac, pod koji se računao stanovit posjed, te mu je posjednik nosio pridjev Gradački. Međutim je i Komarnička župa počela postupno prelaziti u Križevačku, što se od konca 13. st. osjećalo i kod Č-e. Tako se dogodilo, da su i Komarnica i s njome Č. u 14. st. prešle u Križevačku župu, koja se u tom stoljeću širila na sve strane na zemljištu između Save i Drave; Č. i Komarnica postale su tada kotar ili distrikt velike Križevačke župe. Pred turski dolazak moglo je staro česmičko područje imati oko 1500 kuća sa 7000—8000 stanovnika. Naselje bilo je kajkavskoga narječja i ekavskoga govora, kao i ostalo stanovništvo u susjedstvu. U turskom prodiranju stradavalo je vrlo mnogo od četnika i martoloza, te je u razdoblju od 1537—52 potpuno raseljeno. Turci ga, doduše, nisu osvojili, ali je ležalo pusto osamdesetak godina, i samo je krajina na njemu držala pokretne straže. U početku 17. st. počelo je ponovno naseljavanje, koje je postupno, do početka 18. st., uglavnom osnovalo sva današnja sela.

LIT.: Diplomatički zbornik, II.-XV.; D. Csánki, *Körösmegye a XV-ik században*, Budimpešta 1893; Fr. Rački, *Popis župa zagr. bisk. 1334 i 1501*, Starine, IV., 1872; E. Laszowski, *Habsburški spomenici*, II., 1917; J. Ćuk, *Plemeniti Križevčani do postanka županije križevačke i Podravina do Bednje i Vočinke i susjedna područja do polovice četrnaestoga vijeka*. Vjes. zem. arkiva, XVIII., Zagreb 1916. S. P-ć.

ČESMIČKI, Ivan (Johannes de Chesmicze), * na plemićkom dobru Česmice kod Čazme 29. VIII. 1434, † na Medvedgradu 30. XI. 1472, čuven latinski pjesnik-humanist, koji se proslavio pod imenom *Janus Pannonius*. Njegova se plemićka porodica spominje u listinama od 13. do 16. st. Majka mu Barbara bila je sestra Ivana Viteza od Sredne, nadbiskupa ostrogonskog, prvostolnika ugarskog i kancelara kralja Matijaša Korvina. Za njegov se odgoj brinuo ujak Ivan Vitez; on uputi trinaestgodišnjeg dječaka na

nauke u Italiju, gdje je proveo cijelih 11 godina, i to u Mlecima, Padovi i drugdje, a ponajviše u Ferrari kao đak Giovannija Guarina (1370—1460). Napredujući izvrsno u znanju latinskog i grčkog jezika te književnosti rano se razvio do duhovita i plodna pisca i pjesnika. Među prvim mu se radovima spominje *Carmen pro pacanda Italia* (1452), što ju je bio posvetio caru Fridriku III. prigodom njegova dolaska u Italiju, pjesma knezu od Mantove Lodoviku Gonzagi (1453), zatim stihovi, namijenjeni Leonellu d'Este, pa mletačkom patriciju Jacopu Antoniju Marcellu, kao i *Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum*. Bilo je češće prigovora razvratnom sadržaju jednog dijela njegovih pjesama, ali to valja pripisati duhu onoga doba. Nasuprot tomu njegova poezija obiluje u tolikoj mjeri stihovima poleta i sklada oblika i sadržaja, da mu je donijela naslov najvećega latinskog pjesnika njegova vremena. Od 1455 boravio je u Padovi učeći kanonsko pravo. Tu ga je slikao slikar Andrija Mantegna, kojemu za uzdarje ispjeva (1458) elegiju *Laus Andreae Mantegnae pictoris patavini*. Svršivši nauke vrati se u domovinu, pa zaslugom svoga ujaka bude imenovan predstojnikom titeljske crkve u kaločkoj biskupiji, zatim kanonikom crkve varadinske, a najposlije 1459 biskupom pečujskim. U svojoj je biskupiji malo boravio, već se po želji kralja Matijaša priključio na njegovu dvoru u Budimu nizu uglednih dvorjanika, među kojima se istakoše i mnogi Hrvati na čelu s Ivanom od Sredne. G. 1465 pođe Č. po kraljevoj želji na čelu sjajnog poslanstva u Rim, na poklon novom papi Pavlu II., da ga zamoli za pomoć u ratu s Turcima. U Italiji je obnovio stare veze i nabavio važnih latinskih i grčkih rukopisa te time dobio nov poticaj gajenju humanističkih nauka. Ovom vremenu pripadaju njegovi prijevodi iz Plutarha, Demostena, Homera i Plotina kao i jedno pjesničko djelo o suvremenim zgodama u Hrvatskoj i Ugarskoj, koje se nije sačuvalo.



GRB PORODICE ČESMIČKIH

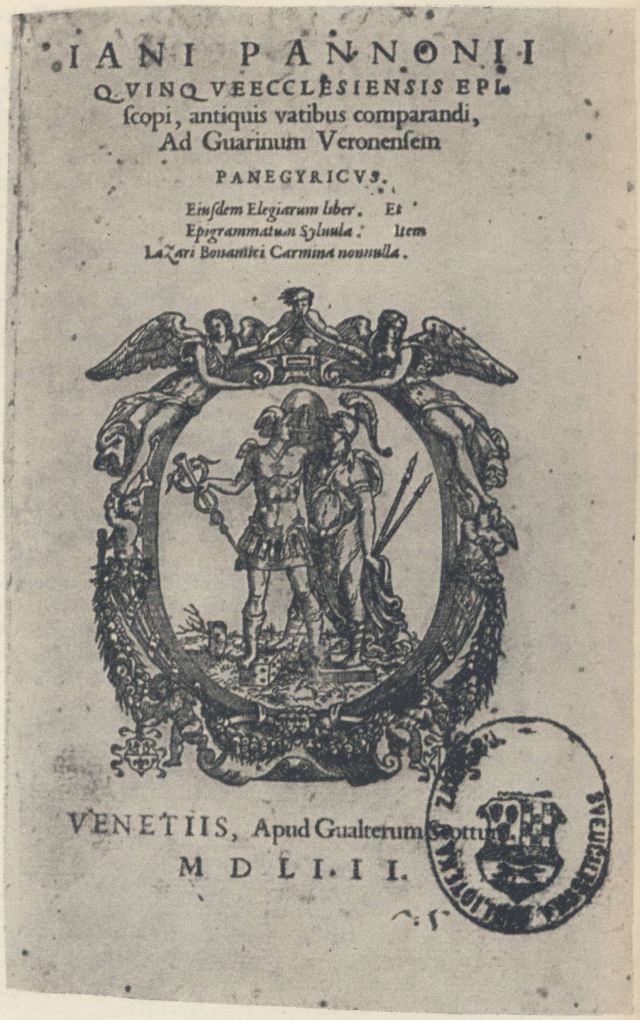
Jedini njegov pjesnički sastavak, tiskan još u 15. st., bila je elegija u pohvalu česme, posvećene staroitalskoj božici Feroniji; tiskana je na kraju mletačkog izdanja Polibijeve povijesti od 1498 pod naslovom: *Naiadum Italicarum Principi Divae Faeroniae devotus hospes Janus Pannonius cecinit in reditu ex Urbe* (1458). Ostala njegova djela: *Panegyrica*, *Elegiae* i *Epigrammata*, kao i prijevodi grčkih klasika, tiskana su tek od 1512 dalje u različnim izdanjima u Beču, Bologni, Krakovu, Mlecima i Baselu. Od onih, koji su se trudili oko sakupljanja njegove književne ostavštine, spominje se kao prvi Stjepan Brodarić već na početku 16. st., ali njegovo nastojanje ne urodi željenim plodom. Dosad najpotpunije izdanje Ivanovih djela priredio je i objelodanio 1784 u Utrechtu te ga popratio životopisom autora erdeljski dvorski kancelar grof Samuel Teleky.

G. 1468 bio je Č. u pratnji kralja Matijaša u ratu protiv češkoga kralja Poděbrada. G. 1469—70 bijaše ban »cijele Slavonije« kao drug Ivana Tuza (»regnorum Bozne, Dalmatie, Croacie ac tocius Sclavoniae banus et capitaneus generalis«). Poslije toga javljahu se sve više u ugarskom i hrvatskom plemstvu znakovi nezadovoljstva protiv kralja, koji je težio za neograničenom vladavinom, a na štetu povlastica plemstva. Č. se uz Ivana od Sredne priključio urotnicima, koji su pozvali na ugarsko-hrvatsko prijestolje Kazimira, sina poljskoga kralja. Stoga je morao napustiti Ugarsku i potražiti zaklon u domovini kod svoga prijatelja, zagrebačkog biskupa Osvalda Tuza, na Medvedgradu. Ovdje doskora umre, te bude pokopan u samostanskoj crkvi B. D. Marije u Remetama.

LIT.: Jenö Abel, *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Budimpešta 1880; Guarino Veronese, *Epistolario*, I.—III., Mleci 1915—19; J. Huszti, *Janus Pannonius*, Pečuh 1931; I. Kukuljević, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb 1886; V. Reforgiato, *Gli epigrammi di Giano Pannonio*, Catania 1896; R. Sabbadini, *La scuola e gli studi di Guarino Veronese*, Catania 1896; Ludovici Tuberonis, *Commentariorum de rebus, suo tempore, nimirum . . . gestis l. XI.*, Frankfurt 1603; Vespasiano da Bisticci, *Vite d'uomini illustri del sec. XV.*, Firenca 1859.

M. B-r.

ČESNICA → **Badnjak, Božić.**



IANI PANNONII
QVINQVEECCLESIENSIS EPI-
scopi, antiquis vatibus comparandi,
Ad Guarinum Veronensem
PANEGYRICVS.
Eiusdem Elegiarum liber. Et
Epigrammatum Syluula. Item
Lazari Bonamici Carmina nonnulla.
VENETIIS, Apud Gualterum
M D L I I I.

(Fotogr. labor. sveuč. knjižnice u Zagrebu)

NASLOVNI LIST PJESMOTVORA IVANA ČESMIČKOGA

ČESNIK, Ivo, ✳ Sanabor kod Cola u Vipavskom 4. XI. 1885, slovenski pisac. Gimnaziju je svršio u Ljubljani, a pravo u Grazu. Bio je odvjetnik u Novom Mestu. Piše po različitim časopisima uglavnom crtice iz seljačkoga života. Prema Jurčiču priredio je za pozornicu igrokaz *Domen*. Napisao je i lakrdiju u dva čina *Pogodba*.

ČESTICE ELEMENTARNE (e. č.) jesu u fizici najsitnije, prema našemu mišljenju nesložene čestice. Kada je Dalton početkom 19. st. stao tumačiti kemijske pretvorbe spajanjem i rastavljanjem sićušnih čestica, držalo se, da su upravo te čestice one zadnje nedjeljive čestice atomističke nauke, pa im se prema tome dalo ime atomi (grč. *ἄτομος* »nedjeljiv«). Govorimo o atomu 1. vodikovu, 2. helijevu, 3. litijevu, ... 92. uranovu. Zarana se međutim počelo sumnjati o nedjeljivosti tih čestica, dok se nije najposlije u našem stoljeću jasno utvrdilo, da atomi fizičara i kemičara nisu jednostavni. Prema tomu kod tih čestica ime atom po svom jezičnom značenju nije u skladu s tom novom spoznajom; no ono se toliko uvriježilo, da nisu ni pokušali dirati u taj terminološki običaj, posvećen golemom predajom kemije. Riječ atom ne može dakle više služiti kao ime za čestice, koje danas smatramo prvotnima. Mi te čestice zovemo e. č.

Ovdje se iznosi pregled e. č., i to redom, kojim su one otkrivene. Za daljnje v. pojedinačne članke.

Već prije otkrića e. č. zaključilo se na osnovu pojava elektrolize, da postoji određena sitna »množina« elektriciteta, pozitivnog ili negativnog, od koje su sve druge množine mnogokratnici. Prema tomu, a u svezi s prvim krupnim računom broja atoma našao je Stoney 1874, da spomenuta množina elektriciteta iznosi kojih 10^{-20} »ampera« (tadašnje ime jedinice kulon). U istinu je ona

$$e = 1{\cdot}60 \times 10^{-19} \text{ kulon} = 4{\cdot}80 \times 10^{-10} \text{ el.-st. c-g-s-jed.}$$

To je najmanja množina elektriciteta, što je poznajemo



Gore: ČIŽAK; *dolje:* ČEŠLJUGAR; *lijevo:* ČEŠLJUGOVINA



U Wilsonovoj komori nalazi se smjesa plinova metana (mnogo vodika!) i argona i zasićena vodena para. Bijele crte jesu maglice, koje su nastale na stazama protona, što su ih neutroni izbili iz metanovih molekula. Izvor neutrona bio je lijevo gore. Najdulje maglice odgovaraju protonima, koji su udareni centralno; njihov je smjer isti kao i smjer (nevidljivih) neutronskih staza. (Snimili: *Dee i Gilbert*, v. Gentner-Maier-Bothe, *Atlas typischer Nebelkammerbilder*, Berlin 1940)

Elektron je negativno električna e. č., u kojoj su nerazdruživo spojeni elektricitet množine *e* i tvar mase

$$m_0 = 9{\cdot}10 \times 10^{-28} \text{ gram.}$$

Ta je masa $^1/_{1840}$ mase najlakšeg atoma, običnog atoma vodikova. Elektroni su prisutni posvuda. Svaki atom, koji kao cjelina nije električan, veže u okolišu svoje jezgre toliko elektrona, kolik je njegov redni broj u periodičkom sustavu elemenata. U katodnim i sličnim zrakama lete »slobodni« elektroni manjih ili većih brzina sve do blizu brzine

$c = 3{\cdot}00 \times 10^{10}$ cm/sek (brzina svjetlosti u praznom prostoru), tako u rentgenskim cijevima i u cijevima radioaparata; pa i beta-zrake radioaktivnih tvari jesu elektronske zrake. Električna struja u bakrenoj žici jest strujanje elektrona.

Uz elektron povezana su mnoga otkrića osnovne važnosti. Tako se ispitivanjem osobito brzih beta-zraka potvrdilo, da masa čestice nije stalna veličina, nego da raste, kada raste brzina. To biva u skladu s teoretskom formulom $m = m_0 : \sqrt{1-\frac{v^2}{c^2}}$, gdje je *m* masa čestice, kada je brzina *v*, m_0 »masa u mirovanju« $(v=0)$. Prema toj formuli brzina *c* za česticu je nedostiživa. Kako klasična (Newtonova) mehanika smatra masu konstantnom i ne zna ni za kakvu granicu brzina, ta mehanika kod velikih brzina prestaje vrijediti.

Drugo je osnovno otkriće, da elektronu treba pripisati valnu prirodu: u izvjesnim prilikama on se vlada, kao da s njim putuju valovi dužine $\lambda = h : mv$, gdje je *v* brzina elektrona,

$$h = 6{\cdot}61 \times 10^{-27} \text{ erg sek (Planckova konstanta).}$$

Bližu predodžbu o tom valovitom pojavu ne umijemo izgraditi. U ostalom, na njemu se osniva izum elektronskog nadmikroskopa.

Pojavi spektara upućuju, da se elektron u mehaničkom pogledu vlada, kako bi se vladala čestica, koja se vrti, i to sa sasvim određenim impulzom vrtnje. S obzirom na to govori se o elektronu zvrku, čime se ipak ne želi reći, da elektronu pripisujemo prostornu strukturu i zbiljsku vrtnju. Možemo pomišljati, da je s elektronovim impulzom vrtnje povezano drugo svojstvo njegovo: da je magnetičan. Elektron je magnetić sa sasvim određenim sićušnim magnetskim momentom.

Kako za druge e. č. tako ni za elektron ne mislimo, da je od vijeka i vječan. Elektroni u beta-zrakama izlijeću iz atomskih jezgara, premda držimo, da u tim jezgrama nema elektrona. Da jezgra izbaci elektron, treba dakle da se elektron tekar stvori (→ neutron). O stvaranju elektrona iz fotona → pozitron.

Fotoni su svjetlosne čestice; oni lete kroz prostor brzinom svjetlosti. Pojam svjetlosti uzimlje se ovdje u najširem smislu, te obuhvata i rentgenske i gama-zrake. U 19. st. upoznala je fizika valnu prirodu svjetlosti; u 20. st. otkriveni su pojavi, koji nesumnjivo upućuju na svjetlosne čestice (korpuskule). Različnim vrstima svjetlosti pripadaju različiti fotoni, te je foton obilježen svojom energijom. Fotoni ljubičaste svjetlosti imaju veće energije negoli fotoni crvene svjetlosti, još su veće energije rentgenskih fotona. Energija je fotona naime jednaka $h \times v$ erg, gdje je *v* frekvencija svjetlosti (broj titraja u sekundi). Fotoni nisu sastojina tvari. Kada se svjetlost emitira, fotoni se tekar stvaraju, a kad neka tvar upija svjetlost, fotoni u tvari gube svoj bitak. Prema tvrđenju nove fizike, da je masa jednakovaljana s energijom i da je masa od 1 grama isto, što i energija c^2 erg, može se reći, da foton ima i masu, naime $hv : c^2$. To je masa u gibanju, pri brzini $v = c$. Iz zavisnosti mase o brzini slijedi, da bi fotonova masa mirovanja bila *0*. Tim se foton bitno razlikuje od »tvarnih« e. č.

Proton je pozitivno električna e. č. s elektricitetom $+\,e$ i masom $1{\cdot}67 \times 10^{-24}$ gram. On je jezgra najlakšega atoma, vodikova; zato mu je masa približno jednaka masi toga atoma, te iznosi u kemijskim jedinicama 1·0076. Proton je istovjetan s običnim ionom vodikovim. Iz protona i neutrona izgrađuju se i sve druge atomske jezgre, te je broj protona u atomu ujedno i redni broj atomov. On daleko više negoli broj neutrona odlučuje o kemijskim i optičkim svojstvima atoma. Poput elektrona i proton se vlada kao zvrk, a i magnetičan je, tek je njegov magnetski momenat mnogo manji od elektronova.

Neutron je e. č., koja ima masu približno jednaku masi protonovoj, a za razliku od protona i elektrona nije električan. Od te električke neutralnosti dobio je neutron svoje ime. Njegova je masa 1·0090 kemijskih jedinica, te je samo za 0·0014 veća od protonove. Budući da nije električan, lakše prodire kroz tvari negoli elektron ili proton. Ako naime ne pogodi baš atomsku jezgru, prođe kroz atom nesmetano, jer atomski elektriciteti na nj ne djeluju. Broj neutrona u atomskoj jezgri ponešto je veći — uz nekoliko iznimaka — od broja protona. Slobodni neutroni, neutronske zrake, dobivaju se iz tih jezgara, ako ih iz njih tjeramo zgodnim udarcima. Tako na pr. kada se smiješa berilij i polonij, alfa-čestica, koju je izbacio atom polonijev, te je udarila u jezgru berilijevu, iz te jezgre izbije neutron.

Poradi neelektričnosti neutronove ne možemo neposredno motriti njegove putove (→ Wilsonova komora); međutim te putove dokučujemo posredno, po stazama električnih čestica, koje je neutron stavio u gibanje (v. sl.).

Pomišljamo, da se neutron može pretvoriti u proton. To biva u atomima tvari, koja je radioaktivna, te izašilje beta-zrake. Neelektrički neutron (elektricitet = *0*) jezgre pretvori se u proton (elektr. = + *e*), koji u jezgri ostaje, i u elektron (elektr. = — *e*), koji kao beta-čestica iz jezgre izleti. Ta je pretvorba u skladu sa zakonom uzdržavanja elektriciteta $[0=(+e)+(-e)]$. Velika je uloga neutrona u istraživanjima o umjetnoj pretvorbi atoma. Budući da nije električan, atomske ga jezgre ne odbijaju, pa kada jezgru pogodi, može u nju lako i ući i pretvoriti je u jezgru novoga atoma. I neutron ima svojstvo zvrka, a i magnetičan je, što se nije očekivalo, jer nije električan.

Pozitron je srodan elektronu. Jedna i druga čestica imaju jednake mase (možda čak točno jednake), i dok je elektronov elektricitet — *e*, pozitronov je + *e*. Ta je e. č. otkrivena u visinskim zrakama, a malo kasnije umjetno su dobivene radioaktivne tvari, koje izbacuju pozitrone. Najposlije našlo se, da se pozitron zajedno s elektronom može stvoriti uništenjem jednog fotona. Nestaje foton, a rađaju se »dvojci«: elektron i pozitron. I ovdje iz elektriciteta *0* nastaju jednake množine pozitivnog i negativnog elektriciteta, što zajedno čini opet *0*, u skladu sa zakonom uzdržavanja elektriciteta. I zakon energije kod te se »materijalizacije« fotona potvrđuje na zanimljiv način. Prema nauci jednakovaljanosti mase i energije računamo, da za stvaranje mirnoga elektrona (masa m_0 gram) treba utrošiti

energiju m_0c^2 erg. Isto tolika energija treba, da nastane mirni pozitron. Za oboje treba dakle foton, kojemu je energija $h\nu = 2m_0 c^2$ erg. Frekvencija je toga fotona 248×10^{18} titraja u sek, što je ½ milijuna puta više od frekvencije žute svjetlosti; to su fotoni gama-zraka. Od fotona manje frekvencije ne mogu nastati dvojci, a kada se foton frekvencije veće od ν materijalizira, onda na račun njegova viška energije obje stvorene čestice dobivaju brzine (kinetičke energije). Mjerenja toliko dobro potvrđuju teoretski račun, da ih smatramo odličnom neposrednom potvrdom nauke o jednakovaljanosti.

Mezotroni jesu e. č. s elektricitetom $+ e$ ili $- e$ i masom, koja je veća od elektronove, a manja od protonove. Poradi te »srednje« vrijednosti mase čestice dobile su svoje ime (grč. μέσος »srednji«). U ostalom, ta masa nije dobro poznata. Ona je jednaka kojih 150 elektronovih masa. Za mezotrone znamo samo u visinskim zrakama i držimo, da nastaju pod utjecajem kozmičkih zraka u atomima gornjih slojeva naše atmosfere. Silno su prodirni. Značajno je za te e. č., da su radioaktivne, te je srednje trajanje života mezotronova možda ½ milijuntine sekunde. Mezotronova je radioaktivnost u tom, da se mezotron raspadom uništi i da od negativnoga mezotrona nastaje elektron, od pozitivnoga pozitron. Druga čestica, koja tim raspadom nastaje, bila bi hipotetični neutrino.

Sve u svemu, današnje znanje obuhvata šest tvarnih e. č., od kojih po dvije imadu približno ili točno (?) jednake mase. Onima od njih, koje su električne, pripisujemo jednake elektricitete, $+ e$ ili $- e$. Obje najteže jesu pozitivni proton i neelektrički neutron; neke srednje mase imaju pozitivni i negativni mezotron, a najmanje su mase negativnog elektrona i pozitivnog pozitrona. Udara u oči nesimetrija svojstava protonovih i neutronovih; ona nam daje misliti na česticu jednake mase i negativno električnu, no takve čestice ne poznajemo. Oba mezotrona upućuju na česticu jednake mase, koja bi bila neelektrična; ni taj neutralni mezotron nije poznat. Konačno ne poznajemo neutralne čestice, kojoj bi masa bila jednaka elektronovoj i pozitronovoj.

Simetrija svojstava elektrona i pozitrona nameće pitanje, kako to, da se s pozitronom samo rjeđe susrećemo, dok nas elektroni posvuda prate. Ima ih, koji drže, da je to slučajan pojav, značajan za zvijezdu, na kojoj živimo. Kada se pozitron stvori, naskoro u svom lijetu naiđe na elektron, pa se oni srazom unište. Za elektron ne postoji takva obilna prilika nestajanja. Drukčije bi bilo u svijetu, u kojemu bi atomske jezgre bile negativne (ako je to po prirodnim zakonima moguće), te bi oko njih kružili pozitroni, a ne elektroni. U takvoj bi »kontraterenoj« (protuzemaljskoj) tvari elektroni bili neobičniji pojav, kako su to u nas pozitroni.

Neutrino je hipotetična e. č., koja nije električna, a masa joj je mnogo manja od elektronove. Da ima takvih čestica, na to upućuju pojavi beta-radioaktivnosti. Elektron, izbačen iz atoma neke radioaktivne tvari, može imati različite energije (brzine) počevši od neke najveće pa na niže. No kako treba za različite atome iste tvari pomišljati, da im se emisijom elektrona energija jednako smanji, nije jasno, kako izbačeni elektroni mogu imati različite energije, a ne samo uvijek onoliku, koliko iznosi smanjenje energije atomove. I kada bi elektron bio jedina čestica, koja izleti iz atoma, bio bi povrijeđen zakon energije. Međutim, ako pretpostavimo, da emisiju elektrona prati emisija hipotetičnog, nama neprimjetljivog neutrina, i pomišljamo, da se energija izgubljena od atoma u pojedinim primjerima različito razdijeli među elektron i neutrino, zakon energije nije više povrijeđen.

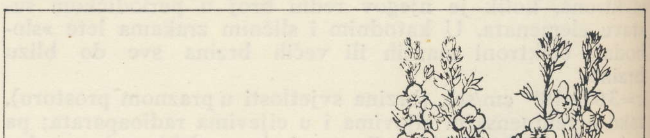
Nije samo pouzdanje u zakon energije, koje nas vodi na neutrino. Prema onome, što znamo o impulzu vrtnje atoma i elektrona, emisija samoga elektrona ne bi bila u skladu sa zakonom stalnosti impulza vrtnje. Ako uvedemo neutrino i damo mu primjereni impulz vrtnje, nestaje i ta teškoća.

Neutrino ne može biti električan, jer je i bez njega bilanca elektriciteta kod beta-radioaktivnosti u redu. Ta neelektričnost i onda sićušnost neutrinove mase čine nevjerojatnim, da bi se ta čestica mogla otkriti. Poletjevši iz radioaktivnoga atoma silnom prodirnošću vjerojatno prevali dug put ne ostavljajući nikakva traga. St. H.

ČESTIKA → **Češljika.**

ČESTITKA, stereotipna, manje više ustaljena formula, kojom se izražava ili radost zbog nekoga uspjeha ili, mnogo češće, želja za uspjeh, i to redovno upravo u tradicijom određenim prilikama. Osim samoga izricanja dobrih želja kao takvoga č-e imaju često prvobitno značaj magije riječi, koja ima izazvati željeni učinak, a da je doista tako, vidi se i po tome, što č-e kao magiju riječi često prate i neki propisani čini, osobito analogičke magije (→ čaranje). Stoga nije svagda lako povući granicu između čestitke i magičke formule, kao na pr. kod šišanoga kumstva u nekim hrvatskim krajevima, kada kum, nakon rezanja kose kumčetu, diže kumče uvis uz riječi: »Cura do grede, kosa do pete!« što je po obliku i sadržaju vrsta č-e. Slično je i s čestitkama, koje kazuju kod nas u božićno doba »polaznici«, »položajnici«, kad udaraju o badnjak, da vrcaju iskre, i pri tome izriču č-u u vezi s mnoštvom iskara (→ Božić). Č. ima često dijaloški oblik: na čestitku ili pojedine dijelove njezine slijede stereotipni odgovori, pa je tako osobito često u našim narodnim čestitkama. — Od nebrojenoga mnoštva vrsta i oblika čestitaka u svih naroda evo za primjer nekoliko uobičajenih na hrvatskom selu. U bosanskoj Posavini čestita se Badnjak: »Čestitam ti Badnjak! Bog u kuću, badnjak na kuću!« (badnjakgrana stavlja se na strehu); oko Čapljine u Hercegovini, u Imotskom i dr.: »Na dobro vam došla Badnja večer i sveto porođenje Isusovo!« uz odgovor: »I s tobom zajedno!«; u okolici Travnika, kad starješina doma donosi stelje: »Faljen Isus! Čestit vam Božić i sveto porođenje Isusovo!« s odgovorom: »Čestita ti i vira i duša!«; oko Preloga u Međimurju na Stjepanje »polježar« čestita: »Faljen bodi Jezuš Kristuš! Na to mlado leto zdravi, veseli, tusti, debeli, kak jani (= jedni) jeleni! Daj vam Bog: konjiče, voliče, praščiče, puriče, drobno drobnino, črno hajdino, zlato i srebro, dušnoga zveličejna največ, amen. Rodilo vam polje zobjom, ječmenom i velikim lenom, hiže s kinči, z mladimi detiči, ke ne milojo (= koji se ne žacaju) puške, sablje gore zdiči, za krščansko vero krv preljati. Bog poživi ove hiže gazdu i gazdaricu. Na fnoga leta, amen!« M. G-i.

ČESTOSLAVICA *(Veronica)*, opsežan biljni rod iz por. strupnikovka (v.). Pripada mu oko 240 vrsta, koje su dijelom jednogodišnje ili trajne zeleni, a dijelom grmovi. One se odlikuju nasuprotnim listovima i značajno građenim cvjetovima, koji stoje bilo pojedinačno u pazušcima listova, bilo u vršnim ili pazušnim grozdovima ili klaso-



ČESTOSLAVICA
(1. *Veronica hederifolia*, 2. *V. chamaedrys*)

vima. Cvijet se sastoji iz četverodjelne ili peterodjelne čaške, zigomorfnog, sulatičnog vjenčića, koji obično lako otpada, 2 prašnika s dugim nitima i iz pestića s nadraslom plodnicom i jasno razvijenim vratom; vjenčić je najvećma koturast — pa tada ima vrlo kratku cijev i na četiri režnja razrezan obod (jer su se 2 najgornje latice potpuno srasle) — rjeđe zvoncu sličan ili dvousnat. Plod je dvogradni, obično plosnati tobolac, srcasta ili okruglasta oblika.



BRONČANI UKRASNI PRIVJESAK KONJSKE ORME IZ PRVE POLOVINE 19. ST. (Popovac kod Sesveta) Zagreb, Hrv. državni etnografski muzej

Našoj flori pripada oko 30 vrsta. Najviše su rasprostranjene na pr. vrste *V. spicata* L., *V. Jacquini* Baumg. (obje po suhim brdskim livadama i pašnjacima), *V. serpyllifolia* L. (po livadama, pašnjacima i zapuštenim mjestima), *V. hederifolia* L. (osobito po poljima), *V. chamaedrys* L. (po livadama i šumama), *V. officinalis* L. (po šumama i vrištinama; cijeni se, osobito u pučkom ljekarstvu, kao veoma ljekovita), *V. beccabunga* L. (po vlažnim jarcima i potocima), *V. anagallis-aquatica* L. (po obalama i močvarama) i dr. S. H-ć.

ČESVINA → **Hrast.**

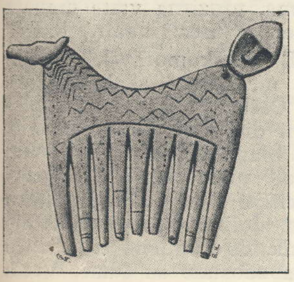
ČEŠAGIJA → **Zootehnika.**

ČEŠALJ, priručno sredstvo za uređivanje ljudske kose, a zatim i ukras glave. Izvedeni od najrazličitije tvari (kost, drvo, rožina ili kovina), prsti, t. j. zupci, prilagodili su se tvorivu, a č. načinu upotrebljavanja, poprimajući prikladni i skladni oblik, koji je udešavan prema potrebi ili običaju pojedinaca i čitavih kulturnih zajednica.



DRVOREZBARENI ČEŠALJ IZ KONGA Zagreb, Hrv. državni etnografski muzej

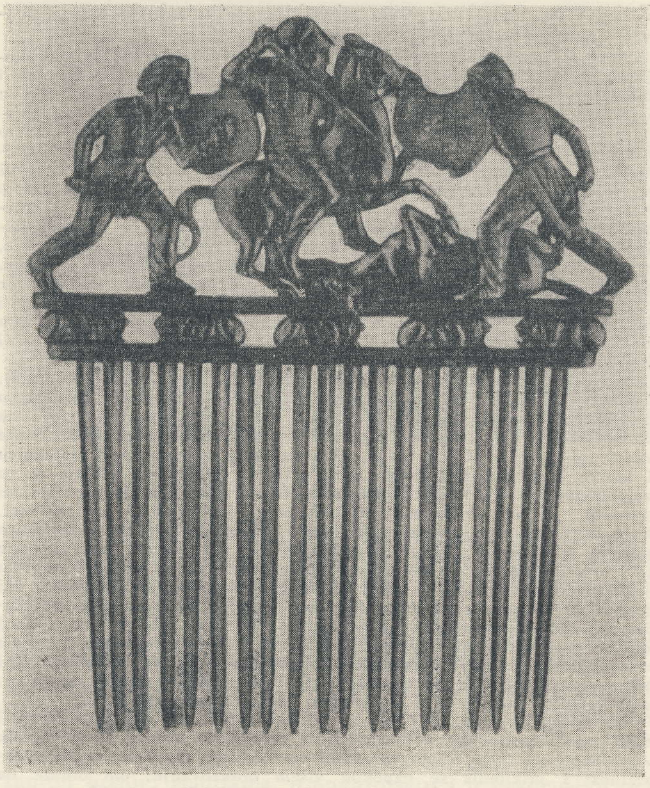
Pretpovijesni stanovnici Evrope imali su koštane, drvene, a kasnije i kovinske češljeve, uglavnom u praktične svrhe. Naprotiv, još danas, kod većine t. zv. primitivnih, a jednako i kod starih i suvremenih, t. zv. civiliziranih izvanevropskih naroda, ima češljeva od najrazličitijih tvari izvanredne ljepote, a sadržavaju magičke i simboličke elemente, s kojima je usko povezan život njihovih nosilaca. Kod starih Grka i Rimljana č. nije tako važan, ali je važniji u životu srednjega vijeka te u kasnijem evropskom kulturnom razvoju. S vremenom se pojednostavnjuju njegovi oblici, ali se širi područje njegove uporabivosti. Osim običnih imamo ukosne češljeve, češljeve za bradu, brkove, trepavice i obrve, a ima češljeva i za češljanje životinjskog krzna i drugih vlaknastih tvoriva.



KOSTANI ČEŠALJ IZ GOTLANDA

Češljeve su stoljećima proizvodili rukotvorci, koji su bili ujedinjeni u češljarskim cehovima, dok ih u 19. st. nisu istisnuli veleobrtnici. M. G-c.

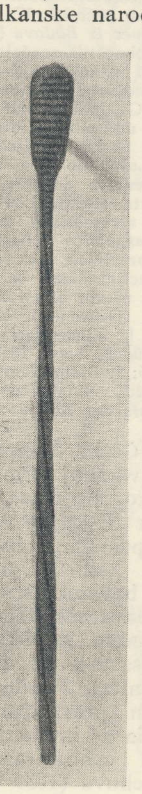
ČEŠALJKA, pomagalo za češanje, osobito leđa, gdje je



(Foto L. R. Horvat)

SKITSKI ČEŠALJ OD ZLATA, nađen u Solokli, distrikt Dnjepar. 5. st. pr. Kr.

češanje rukom nespretno, ali i za hvatanje uši. Od drva je (rjeđe od kosti ili kovine), duga obično oko ½ m, ima tanak, dug držak, na kraju je (ovalno ili kao jezik) raširena, često malo svedena, a ispunjena pravilno urezima (nešto slično češeru); obično se utiskuje pod odjeću ozgo kod šije ili pod gaće, pa se katkada tako i ostavlja, da viri (na Balkanu). Poznaju je različni azijski i američki narodi; iz Prednje Azije je vjerojatno dospjela među balkanske narode; služe se njom i derviši i kaluđeri (zovući je *kalugerica, popadija;* Mijaci i Torbeši udovci zovu je starica). Ali su se č-om služili i Evropljani, pače i iz visokih krugova; bit će, da je još ovdje ondje u upotrebi. Iz srednje Evrope prodrla je tu i tamo i u sjev. Hrvatsku u građanske krugove, no do naših je dana napuštena. Prvobitna č. može se zabilježiti u obliku oklasine kukuruza ili češera, nataknuta na štap.



ČEŠALJKA

LIT.: T. Vukanović, *Alatke za češanje i hvatanje vašaka* (Socijalno-medicinski pregled X), Beograd 1938. M. G-i.

ČEŠER → **Četinjače.**

ČEŠIHIN, 1. Vasilije E. (pseud. Vjetrinskij), ✱ 1866, † 1923, ruski književni povjesnik, kritik i publicist. Pripadao školi Pypina i izučavao povijest književnosti u uskoj svezi s kulturnom poviješću. J. B.

2. Vsjevolod Jevgrafovič, ✱ Riga 1865, ruski glazbeni pisac. Po zvanju pravnik, dugo je službovao u Rigi, gdje je bio glazbeni kritičar u »Rigaer Bote« i u drugim časopisima. Prevodio je na ruski Wagnerove tekstove *(Tristan, Parsival).* Najveće je djelo njegovo *Povijest ruske opere od 1674 do 1903* (dva izdanja: u Petrogradu 1902, u Moskvi 1904). Napisao je kritički prikaz o djelima Čajkovskoga. B. Š.

ČEŠKA BRAĆA (poznata i kao **Moravska braća**), pravim imenom **Jednota bratrská** »bratska zajednica«, najznatnija vjerska zajednica u Čeha 15.—17. st. Osnovao ju je oko 1457 br. *Řehoř* (Grgur), nećak husitskog nadbiskupa Jana

Rokycane, udruživši više vjerskih općina, koje su ponajviše nastale oko nekih uzornih svećenika.

Misaonu podlogu pružili su im spisi Petra *Chelčickoga* (v.), u kojima je izrazio težnje malog čovjeka za povlačenjem »iz svijeta« i moralnom obnovom poslije polovičnih uspjeha husitske revolucije u društvenom i moralnom pogledu. Nisu, dakle, marili za nauku, a izbjegavali su i dodir sa svjetovnom vlašću. Izvorom vjere bila im je samo Biblija, a svrhom života smatrali su strogo ispunjavanje šest »najmanjih« zapovijedi iz Kristove propovijedi na gori. G. 1467 stvorili su hijerarhiju, nezavisnu o Rimu, ali su dosljedno proveli i načelo općeg svećenstva i napustili mnogu crkvenu predaju, osobito u pojednostavljenom bogoslužju. Raspre o spasenju vjerom ili dobrim djelima, koje su se poslije Řehořove smrti (1474) među njima pojavile, opet su ih postavile pred pitanje o njihovu odnosu prema društvu. Sve veći utjecaj plemića i imućnijih građana promijenio je 1494/5 iz temelja dotadašnju strukturu zajednice: odbacivši spise Chelčickoga i br. Řehořa ona se pomirila s društvenim i državnim redom, a neka braća iz puka odijelila se pod br. Amosom (odatle im ime *Amositi*) i s vremenom se raspala u više sljedba.

Novoj zajednici dao je obilježje učeni teolog *Lukáš Praški* († 1528), koji je Braći ucijepio mesijanističko shvaćanje o njezinom božanskom podrijetlu, a promijenio je i njezino ustrojstvo. Otad joj stoje na čelu 4 biskupa *(starši)*, a najstariji *(sudi)* predsjedava vijeću *(úzká rada)* od najviše 14 doživotnih članova, koje zapravo vodi zajednicu i saziva sinodu svih službenika. S prvobitnom Braćom spajala je tu zajednicu samo ćudoredna stega, koju je zadržala do kraja zahvaljujući ponešto i stalnim progonima (od 1461 dalje), kao i velika suzdržljivost, koja je Braću odbijala od prozelitstva i moći. Ali je nova zajednica postala pristupačna kulturnim poticajima, a za biskupa *Jana Auguste* (v.) bila je, štaviše, na putu, da s pomoću inozemstva postane jezgrom jake protestantske crkve, kojoj bi prišli i nezadovoljni utrakvisti. Taj je pokušaj propao zbog otpora Braće i progona, koje su ona 1548 doživjela zbog neuspjelog ustanka staleža. Njihovi »zborovi« u Češkoj bili su gotovo sasvim raspršeni, i Braća su težište svoga rada prenijela u snošljiviju sredinu Moravske i Poljske (sa središtem u Lešnu). Od toga vremena počela je zajednica dobivati i međunarodno značenje, a u Poljskoj razvila se u najmoćniju protestantsku zajednicu.

Uz živog Augustu, koji se nije odricao svojih namjera uznemirujući tako zajednicu do smrti (1572), isticao se osobito načelni mu protivnik *Jan Blahoslav* (v.). Njegovom zaslugom očuvala su Č. b. svoju samostalnost i priklonila se napokon višem obrazovanju; oni odlaze na strana sveučilišta, poglavito kalvinska, i kalvinizam potiskuje dotadašnje luteranske utjecaje u tolikoj mjeri, da poslije 1580 smatraju zajednicu ponajviše njegovim samostalnim ogrankom. Potkraj 16. st. Č. b. razvijaju plodnu kulturnu djelatnost u svojim školama i tiskarama. G. 1579—93 objelodanjuju dotad najbolji češki prijevod Sv. Pisma *(Kralička biblija)*, a od 1576 glazbeno i slikarski savršene kancionale; bogatstvo građe za njihovu povijest, od čega je do nas došlo 13 folijanata, prinijelo je mnogo razvoju češke historiografije. Sav je taj rad najuže povezan s Blahoslavovim imenom; svojim pak svestranim književnim i izdavalačkim nastojanjima br. *Adam Daniel iz Veleslavína* dao je svoje ime »zlatnom doba« češke književnosti.

Poslije 1557, kad je u demokratiziranom ustrojstvu zajednice prevladao laički elemenat, plemstvo je sve više dolazilo do vodstva, pa je baš zaštita moćne gospode ublažila mnoge progone i omogućila joj uglavnom nesmetani razvoj, premda ona do Majestata Rudolfa II. od 1609 nije mogla postići zakonsko priznanje. Na početku 17. st. predstavljaju je vođa staleške opozicije *Václav Budovec iz Budova* (v.) i *Karel st. iz Žerotína*, koji su i češku književnost obogatili značajnim prinosima. Odlučna politička uloga Č. b. u staleškom ustanku 1618—20, kad su oni na češko prijestolje doveli i svoga kandidata, pripremila je s porazom na Bijeloj Gori i njihovu propast. G. 1628 morali su najzad napustiti domovinu; većina ih se sklonila u Lešno i druga poljska mjesta, a ostatak većinom u Slovačku i Sasku. Posljednji njihov biskup, *Jan Amos Komenský*, boravio je u Lešnu do 1656, kad je poljska vojska grad teško poharala. Rasap zajednice dovršile su izgubljene nade u povratak poslije 30-godišnjeg rata (1648). I u to najteže doba svog opstanka Č. b. nisu se odrekla stvaralačkog rada: uz znamenita djela Komenskoga ističe se napose *Respublica Bohemiae* od Pavla Stránskoga (1634). Samo neke općine preživjele su smrt Komenskoga (1670) i sve jači pritisak protureformacije; danas se težište Č. b. nalazi u Sjev. Americi i u Engleskoj, a njezin arhiv čuva istoimena vjerska zajednica u lužičkom Herrnhutu (Ochranov), koju je u duhu tadašnjeg pijetizma 1722 obnovio grof N. L. Zinzendorf.

LIT.: A. Gindely, *Geschichte der böhmischen Brüder*, 2 sv., 1857/8; J. Goll, *Petr Chelčický a Jednota v XV. století*, 1916; J. Bidlo, *Jednota bratrská v prvním vyhnanství*, 3 sv., 1900—09; Isti, *Akty Jednoty Bratrské*, 2 sv., 1915 i 1923; J. Th. Müller, *Geschichte der Böhmischen Brüder*, 3. sv., Herrnhut 1922—31. J. Š-k.

ČEŠKA ŠUMA, granično gorje između Češke i Bavarske; prema Češkoj pada blago, a prema Bavarskoj strmije. Proteže se u dužini od 250 km, od chebskog prijelaza na *SZ* do Vyšebrodskoga (713 m) prijelaza na *JI*, kojim vodi put Budějovice—Linz. Gorje se u sredini spušta u važnom prometnom sedlu Domažlica do 500 m. Sedlo Domažlica dijeli gorje u dva dijela: Český Les (s bavarske strane Oberpfälzer Wald) na *SZ* i Šumavu (kod Bavaraca Böhmischer Wald u užem smislu) na *JI*. Usporedno sa Šumavom pruža se Bavarska Šuma. Gorje se sastoji od prastarih škriljavaca i eruptiva (granita i sienita). Mlađe se stijene javljaju pojedinačno i u manjem prostranstvu. Gorje je postalo pokretima duž rasjeda i izvijanjem zemljišta. Český les (»Češka šuma«) je niži i manje raščlanjeni greben; najveću visinu dostiže u Čerchovu (1039 m), na krajnjem *JI*. Šumava je mnogo prostranija; najviši vrhovi su joj u srednjem dijelu Gr. Arber (1458 m), Gr. Rachel (1452 m) na bavarskoj strani, Jez. Stěna (1343 m), Luzny (1370 m), Blöckenstein (1378 m) i Knížecí Stolec (1235 m) na češkoj strani. Samo su na najvišim dijelovima bili razvijeni diluvijalni ledenjaci, kojima duguju svoj postanak lijepa i šumom ovjenčana jezera. Svojom visinom i pravcem utječe Č. Š. na klimatske prilike i zadržava padaline, koje donose zapadni vjetrovi. Ovo uz sastav gorja uvjetuje gustu riječnu mrežu i bogatu vegetaciju, što potvrđuje i samo ime gorja. Rijeke teku plitkim i dobro pošumljenim dolinama. Nekoć neprekidan šumski pokrov najbolje se održao na Šumavi, gdje su u narodnim perivojima Boubina (1362 m) očuvani dijelovi prvobitnih prašuma. Guste šume zadržavaju vlagu i uvjetuju velik razvoj hidrofilnih biljaka, te su brojna tresetišta važna odlika Šumave. Zbog naseljivanja šume su iskrčene u nižim dijelovima, te ih je malo ostalo u gorju Český Les i u Bavarskoj šumi. Šume su bile najvažniji izvor bogatstva, te su se u vezi s njima razvili i obrti, koji prerađuju drvo i izrađuju staklenu robu; za ovu daje sirovinu kvarcom bogata podloga. Povećavanjem stanovništva sve više se razvijaju i druge gospodarske grane (veleobrt, poljodjelstvo, promet stranaca i dr.). Prije pošumljen kraj bio je naseljen samo duž rijeka i glavnih prometnih puteva, na pr. duž puta Domažlice—München i Budějovice—Linz, a tek je poslije naseljen njemačkim doseljenicima, koji danas čine većinu. Važna sedla na krajevima i u središtu omogućila su prolaz od davnine poznatih trgovačkih putova: Nürnberg—Cheb, München—Domažlice i Linz—Budějovice. J. R-ć.

ČEŠKA VJEROISPOVIJEST (České vyznání, Confessio bohemica), zajednička vjeroispovijest čeških evangeličkih zajednica, stvorena 1575. Za Maksimilijana II. Česi su u većini napustili husitski utrakvizam, kako je on utvrđen u praškim kompaktatima (1436), i priklonili se »novoutrakvizmu«, vrlo bliskom Lutherovu učenju. Kako su novoutrakvisti 1567 uspjeli, da se članak o kompaktatima briše iz zemaljskih privilegija, a uzalud molili kralja, da im dopusti augsburšku konfesiju, nisu više imali zakonom odobrene vjeroispovijesti. U politički pogodnom trenutku izabere stoga sabor u Pragu 1575 s carevim pristankom odbor, koji je izradio zajedničku vjeroispovijest za sve nekatoličke vjerske zajednice. Ta č. v. osnivala se na starim saborskim zaključcima i nauci obiju glavnih struja u evropskoj reformaciji, a napose je uzela u obzir učenje »Češke braće« (v.) omogućujući donekle slobodan razvoj različitim strujama. Maksimilijan je, doduše, usmeno obećao saborskom poslanstvu, da u pogledu vjere ne će plemstvu praviti smetnja, ali je od toga izuzeo Braću i kraljevske gradove. Napustivši Češku zabranio je, štaviše, da se č. v. tiska, ali je ona i nadalje ostala »duhovnom vezom čeških evangelika«. Tek 1609 uspjelo je »Češkoj braći«, da na osnovu č. v. ishode od Rudolfa II. priznanje t. zv. Majestatom; tim je aktom osnovana zajednička utrakvistička crkva, koja je obuhvatila gotovo sav češki narod. Dalji razvoj u tom pravcu prekinuo je poraz na Bijeloj Gori 1620, a ni 1781 nije patent Josipa II. o toleranciji priznao č. v. Tek 1918 nastala je jedinstvena »češkobratska crkva evangelička« na temelju č. v. i učenja »Češke braće« (prema izdanju Komenskoga 1662).

LIT.: F. Hrejsa, *Česká konfese, její vznik, podstata a dějiny*, Prag 1912. J. Š-k.

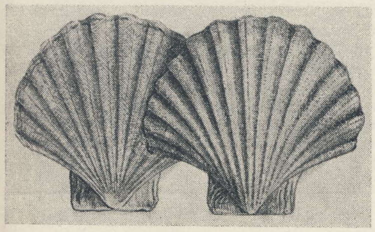
ČEŠKI DIJAMANTI. Poput arkanzaških dijamanata to su također posve bezbojni čisti i bistri kremeni kristali, koji služe kao poludrago kamenje za nakit. Ima ih vrlo lijepih u Češkoj. F. T.

ČEŠKI GRANAT, lijepa crvena, prozirna vrsta granata piropa; služi kao poludragi kamen za ures i nakit. F. T.

ČEŠKO-MORAVSKO GORJE (Českomoravská vrchovina), povijarci (Javořice 825 m, Devět skal 837 m), koji zahvataju jugoistočni dio Češke i zapadni dio Moravske. To je izdignuti i izvijeni dio stare Češke zaravni. Prema Češkoj gorje pada veoma blago, a prema Moravskoj nešto strmije; sastavljeno je od prastarih škriljavaca i eruptivnih stijena; u njima su pritoci Vltave i Labe usjekli plitke, a pritoci Morave dublje doline. Gorje čini dio glavnog srednjoevropskog razvođa. Uz obrađena polja ističu se livade, a na višim dijelovima zaostale su šume. Većih naselja nema, zbog čega kroz gorje, iako je lako prohodno, ne prolaze važnije prometne linije. J. R-ć.

ČEŠKOVIĆ, Pavao Antun, ✻ Bednja 1652, † Zagreb 1724, kanonik, veliki prepošt i apostolski protonotar zagrebačkog kaptola, opat sv. Margarete od Bele i prior Vranski. Bio je 1678—1681 rektor bolonjskoga kolegija, gdje je prije i svoje nauke svršio. Ostavio je kronološke bilješke, među kojima su vrijedne one o turskim ratovima, kojima je češće dodavao i latinske stihove. Tiskom je izdao: *Sermo funebris, to jezt saloztno govorenye nad pokopom G. Imbriha kneza Erdoedia, vu Zagrebu 1690.* To je najstariji dosad poznati tiskopis prve zagrebačke tiskare, koju je preuzeo Pavao Ritter-Vitezović.

LIT.: Lj. Ivančan, *Podatci o zagrebačkim kanonicima* (1192—1924, rukopis u kaptol. arhivu); P. J. Šafarik, *Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur*, Prag 1865. M. B-r.



JAKOVSKA KAPICA, visoka 10 cm

ČEŠLJAČE ili kapice *(Pecten)* su školjkaši lepezasto rebrastih ljuštura, koje su kod brave izrasle u krilaste nastavke. Neke č. imaju ljušture simetrične i jednake kao kapica mala *(Pecten glaber)*, koja se prihvaća predmeta u moru koncima morske svile (byssus). Kod oblika jakovske kapice *(Pecten jacobaeus)* ljušture su nejednake, jedna dublja, a druga plosnata kao poklopac, pa jakovska kapica leži na morskom dnu i može naglim sklapanjem ljuštura otplivati. Č. imaju na rubu plašta među pipalima mnoge sjajno zelene oči, kojima zamjećuju približavanje neprijatelja (morsku zvijezdu). Meso kapica jede se, a ljušture upotrebljavaju kod otmjenih gozba za držanje ukusnih jela, raka i riba. K. B.

ČEŠLJAR, Teodor → **Ilić Teodor.**

ČEŠLJASTA KERAMIKA → **Keramika.**

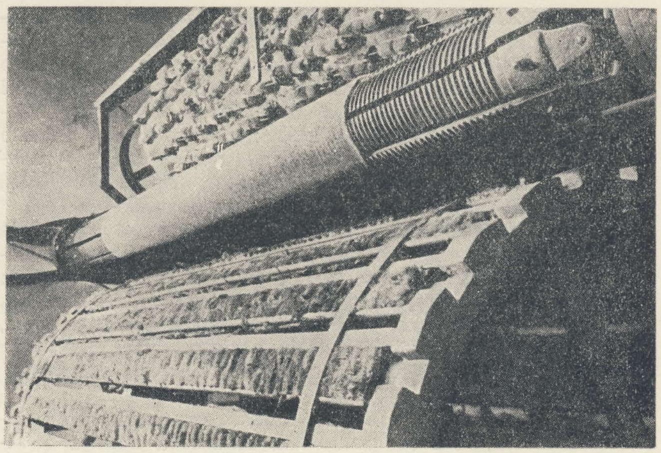


ČEŠLJIKA

ČEŠLJIKA *(Scandix)*, biljni rod iz por. štitarka (v.). To su jednogodišnje zeleni, koje predstavljaju veoma značajan sastavni dio vegetacije korova na oranicama. Odlikuju se višestruko perasto razdijeljenim listovima, oskudnim sastavljenim štitcima bijelih cvjetova i linealno duguljastim plodovima, koji su neobično dugački (i do 8 cm), jer imaju vrlo duge, oporo dlakave »kljunove«. Kod nas je po oranicama među žitom svuda dosta rasprostranjena vrsta *S. Pecten-Veneris* L., a u primorskim krajevima rastu na jednakom staništu također vrste *S. australis* L. i *S. grandiflora* L. S. H-ć.

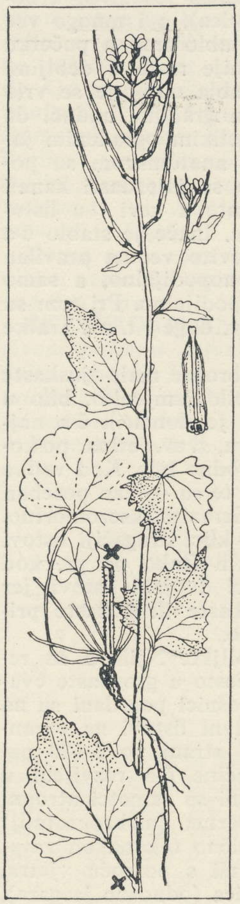
ČEŠLJUGAR ili **štiglić** *(Carduelis carduelis)* obična je naša pjevica, koja živi kao stanarica u malenim jatima, gdje ima drveća, pa se tu i gnijezdi. Ima je po čitavoj Evropi, sjevernoj Africi i jugozapadnoj Aziji. Odrastao češljugar hrani se sjemenjem češljuge, strička i različitog korova. K. B.

ČEŠLJUGOVINA *(Dipsacus)*, biljni rod iz por. češljugovka (v.). Pripadaju mu trajne ili dvogodišnje zeleni s paštitasto razgranjenim, bodljikavim stabljikama, koje nose na sebi parove nasuprotnih, pri dnu međusobno najčešće sraslih listova i veoma značajne, čunjaste, također bodljikave cvjetne glavice. Ove su odozdo obavite malim brojem bodljikavih ovojnih listova, a glavno im obilježje daju brojni, dugi, oštro bodljikasti zalisci, što se nalaze po jedan uza svaki cvijet glavice. Kod nas se uz putove, polja i jarke susreću vrlo često vrste *D. silvester* Huds. (s narovašeno pilastim listovima) i *D. laciniatus* (s više ili manje rasperjanim listovima), a mnogo su rjeđe vrste *D. pilosus* L. (s listovima na peteljkama) i *D. sativus* L. (kao podivljala biljka). → Slika u prilogu. S. H-ć.



VALJCI S GLAVICAMA ČEŠLJUGOVINE NA STROJU ZA IZVLAČENJE UTKANIH VUNENIH NITI U SUKNU

Ova potonja uzgaja se radi dobivanja glavica s tvrdim pricvjetnim listovima, koji svršavaju oštrim kukama. Na njima se češljaju nekoje vrste sukna, da se izvuku krajevi utkanih vunenih niti. Glavice moraju biti odgovarajuće duljine, a kuke zašiljene i otporne. Kod nas rastu divlje češljugovke kao korov, a kulturna č. goji se najviše u toplim južnim zemljama, u Španjolskoj i u Francuskoj oko Avignona.. U prvoj godini dobiju se biljke za presad, koje u drugoj godini cvjetaju; 3—5 dana nakon cvatnje pristupa se rezanju glavica s dršcima 18—20 cm dužine, poslije čega se berba suši i prirod razvrstava po kakvoći. Prirod 20—35.000 komada po jednom hektaru. Sjeme se upotrebljava za ptičju hranu. P. K.



ČEŠNJAČA

ČEŠLJUGOVKE *(Dipsacaceae)*, biljna por. iz reda *Rubiales* (→ sulatičnice). To su zeljaste ili polugrmolike biljke s nasuprotnim listovima, koji su pri dnu često u parovima srasli, a nemaju palistića. Cvjetovi su združeni u glavičaste ili klasaste cvatove, koji su odozdo obavijeni ovojem ovršnih listova. Čaška pojedinog cvijeta razvijena je u obliku perasto dlakavih bodlja ili zubaca, kojih ima 5 ili više, ili je jako zakržljala. Izvan nje razvijena je vrlo značajna vanjska čaška, koja je nastala potpunim sraštenjem dvaju predlistića, a ima najčešće vrčast ili zdjeličast oblik. Vjenčić je zigomorfan i na obodu razrezan na 4—5 režnjeva. Unutar vjenčića nalaze se 4 (rjeđe samo 2) prašnika sa slobodnim prašnicama. Plodnica je jednogradna i podrasla, a iz nje se razvija jednosjemena roška. — Por. pripada 11 rodova, od kojih su u domaćoj flori zastupani ovi: češljugovina (v.), glavatinka (v.), piskavica (v.), preskočica (v.), prženica (v.), rešetarka (v.) i zvjezdoglavka (v.). Nekoji su od tih rodova svojim cvatovima, čaškama i plodovima veoma slični por. glavočika (v.); ipak se ne može govoriti o kakvoj neposrednoj filogenetskoj srodnosti tih dviju porodica.

LIT.: S. Gjurašin, *Povijest razvoja inflorescencije kod Dipsakaceja.* Rad 158., Zagreb 1904. S. H-ć.

ČEŠMEDŽIJEV, Josif, ✻ Skoplje 1890, bugarski skladatelj i muzikolog. Učio u carigradskom duhovnom seminaru, a od 1909 do 1912 u leipziškom konzervatoriju. Neko je vrijeme bio dirigent u Hamburgu, od 1914 gimnazijski učitelj u Bugarskoj, a od 1920 profesor u Glazbenoj akademiji u Sofiji. Njegove su skladbe: tri simfonijske pjesme (g-mol, d-dur, es-dur), 1 simfonija (nedovršena), 7 parafraza narodnih popjevaka za orkestar, opera *Meglena*, harmonizacije makedonskih pučkih popjevaka. B. Š.

ČEŠNJAČA *(Alliaria officinalis* Andrz.), dvogodišnja ili trajna zelen iz por. krstašica (v.). Ima srcasto okruglaste ili gotovo trokutaste, grubo narovašene listove na uspravnoj stabljici, bijele cvjetove u grozdovima i linealne, do 6 cm duge komuške. Trljaju li se listovi među prstima, mirišu snažno na češnjak (odatle narodno ime). Raste uz rubove živica i u svijetlim šumama. S. H-ć.

ČEŠNJAK → **Luk.**

ČEŠSKAJA GUBA, prostrani i dosta otvoreni zaljev Barentsova mora, između poluotoka Kaninska zemlja i Timanskog primorja. More je plitko (najveća dubina ispod 50 m), a obale su niske i bez naselja. Dijelovi blizu obale zamrznu se zimi kao i zemljište okolnih tundra, iz kojih pritječe ljeti više manjih pritoka. Jedan se zove Češa, i po njemu je prozvan ovaj zaljev. Guba znači »morski zaljev«. Č. g. je poznato lovište riba i tuljana.

ČETINA je jaka, debela i kruta dlaka, izrasla u brkovima sisavaca, osobito kod morža, po tijelu svinja, u repu slona, u grivi dikobraza i sl. I kod nekih ptica ima četinastoga perja. Česte su četine osobito kod mnogih člankonožaca s dlakavom kožom. Kod njih su neke dlake pojačane u čvršće četine, najviše na nogama, oko glave, kod nižih kukaca na kraju zadka kao zadčana četina (terminalni filament kod voden-cvjetova, nekih beskrilaca i dr.). Na četine nailazimo i kod nekih ramenonožaca, a vrlo su značajne hitinske četine (chaetae), koje su izrasle iz kože velikog dijela crva kolutićavaca. Streličari (*Chaetognatha*) imaju oko usta jake svinute četine, kojima kao čeljustima hvataju plijen. N. F-k.

ČETINJAČE *(Coniferae)* su poseban razred golosjemenjača, kojemu pripada najveći dio danas još živog crnogoričnog drveća i grmova (→ crnogorica), a i mnogo već izumrlih (fosilnih) tipova. Njihovo stablo ima u početku kolateralne otvorene žile (v.), a kasnije raste u debljinu s pomoću kambija. Drvo odraslog stabla odlikuje se vrlo jednoličnom i pravilnom anatomskom građom, budući da je sastavljeno jedino iz traheida s velikim ograđenim jažicama na radijalnim stijenkama. U anatomskom su pogledu značajne i t. zv. smolenice; to su žljezdasti kanali sa smolom, koji su razvijeni vrlo često u kori i u listovima, a kod por. borovaka i u drvetu. Inače je stablo č-a uvijek obilno razgranjeno i ima redovito veoma pravilan uzrast. Razgranjenje je najčešće monopodijalno, a samo kod nekih eksotskih čempresovki simpodijalno. Pri tom su pojedini ogranci često razlučeni u t. zv. duge i t. zv. kratke izdanke.

Ogranci stabla nose na sebi mnogobrojne male ljuskaste ili iglaste listove, koji su poredani bilo izmjenito, bilo u pršljenima ili nasuprotno. Kod naših je domaćih č-a najčešći i najznačajniji tip iglastih listova, t. zv. četina, po kojima je čitav razred i dobio svoje narodno ime. Kod velike većine č-a traju četine po više godina, te su — kao poseban tip koncentričnog lista — građene izrazito kseromorfno. Kod nekih č-a razvijaju se na mladoj klici drugačiji listovi negoli na odrasloj biljci, a kod nekih (tako na pr. kod bora) razvijeni su i na odrasloj biljci dvojaki listovi, jer na pr. dugi izdanci nose samo ljuskaste ili kožaste pridankove listove, a kratki prave četine.

Č. su jednodomne ili dvodomne biljke. Njihovi su resama slični muški cvjetovi združeni često u grozdaste cvatove (→ bor). Ljuskasti ili štitasti prašnici poredani su na cvjetištu na isti način kao i vegetativni listovi na ograncima stabla, a svaki nosi na donjoj strani po 2—20 peludnica. Ženski su cvjetovi kod većine č-a razvijeni u obliku t. zv. češera ili šišarica. Sjemeni su zametci atropni ili anatropni, a primarna se endosperma (makroprotalij) razvija u njima razmjerno kasno, obično tek nakon završenog oprašivanja. Oprašivanje se vrši s pomoću vjetra, a oplodnja s pomoću spermalnih stanica (odnosno jezgara), koje — jer nemaju značaj aktivno gibljivih spermatozoida — dolaze u dodir s jajnim stanicama putem peludne cijevi. Iz oplođenog jajeta razvija se najprije t. zv. pretklica (proembryo), a tek iz ove klica (embryo), koja je u zrelom sjemenu obavijena hranljivim staničjem primarnog endosperma. Istodobno pretvara se čitava ženska šišarica u suhi, tvrdi, odrvenjeli »plodni češer« (strobilus ili conus — odatle ime *Coniferae*), koji među svojim ljuskama nosi brojne sjemenke. Jedino kod borovice (v.) i por. tisovka (v.) razvijaju se mjesto suhih plodnih češera posebni »mesnati plodovi«.

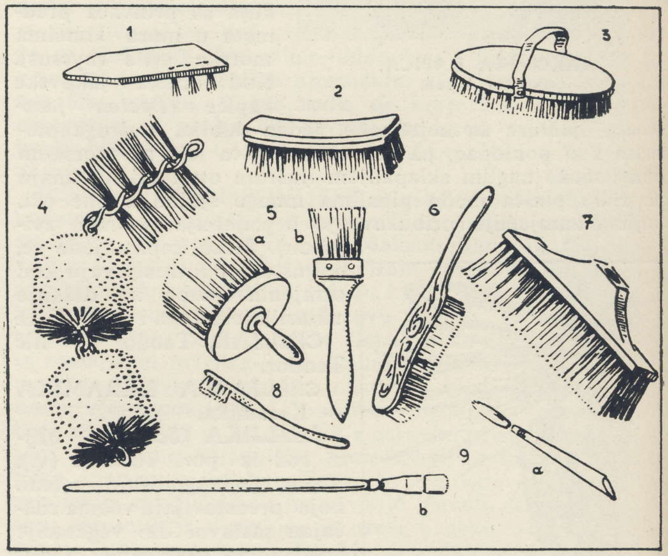
Dijele se u 3 porodice, koje se — uzmemo li u obzir samo predstavnike iz domaće flore — razlikuju međusobno ovako:

1 a) Vegetativni, prašnički i plodni listovi poredani su nasuprotno ili u pršljenima . . . por. *čempresovke* (v.).

b) Vegetativni listovi poredani su izmjenito, pri tom često u čupercima ili u 2 reda; prašnički i plodni listovi poredani su također izmjenito, rjeđe je u ♀ cvijetu samo 1 plodni list . . . 2.

2 a) Jednodomne biljke sa po 2 peludnice na svakom prašniku i po 2 sjemena zametka na svakom plodnom listu; sjemenke u odrvenjelom plodnom češeru . . . por. *borovke* (v.).

b) Dvodomne biljke sa 5—8 peludnica na svakom prašniku; ♀ cvijet iz jednog plodnog lista s 1 sjemenim zametkom; sjemenka obavijena crvenim, mesnatim ovojem, pa stoga slična bobi . . . porodica *tisovke* (v). S. H-ć.



NAJOBIČNIJE VRSTE ČETAKA

1. Blatarica, 2. za odjeću, 3. za konje, 4. dimnjačarska, 5a. soboslikarska, 5b. ličilačka, 6. stolna, 7. za prašinu, 8. zubna, 9a. i b. slikarske četkice

ČETKA ili **kefa** (lat. scopa) sprava je za različite poslove u domaćinstvu, obrtu i veleobrtu. Sastavni su joj dijelovi daščica (držalo, ručka) i perajice. Njome se ponajviše čiste, peru, mažu i glačaju predmeti. Prema upotrebi izrađuju se četke od različnog tvoriva te u različitom obliku i veličini. Č., odnosno vrsta metle, javlja se kod starih Grka i Rimljana. Oni je upotrebljavaju za kućne potrebe i za čišćenje hramova. Služba čistilaca hramova bila je počasna, a zvali su se *scoparii*.

Četkarstvo je bilo prije mali obrt, no danas se četke izrađuju ponajviše u tvornicama od četina oštre i opružne dlake sa svinjskog hrbta (peraje), strune konjskog repa i grive, kravljeg repa, kostrijeti, jazavčeve, mačje i kunine dlake, rižine slame, metlice sijerka, biljnih vlakna i korijena, pamučnih konaca, pruća, ptičjeg perja, gume i raznovrsne kovinske žice. Perajice ovog tvoriva učvršćuju se u vrtlje na drvo, rožinu, kosti, kornjačevinu, kovinu, galalit, ebonit, celuloid i dr. Vrtlje se vrtaju tako, da su dolje nešto uže. Neke četke imaju perajice kruto utisnute u vrtlje, koje ne prolaze sasvim kroz daščice ili drške. Drugim su četkama povučene perajice u vrtlje vrpcom ili žicom. Ima četaka, kod kojih su perajice poput većeg snopića nastavljene i povezane na držak vrpcom, žicom i zalivene četkarskom smolom. Slikarske su četkice utisnute u badrljice ptičjeg pera ili učvršćene na štapić limenom cjevčicom. Utisnute, a i povezane četke poslije se obrezuju ili šišaju ravno, izbočeno ili udubljeno; prema tome, čemu je četka namijenjena, odgovara i način obrezivanja. Poleđina četke može biti obložena oplatom od najjednostavnijeg drvenog do najskupocjenijeg tvoriva, ukrašenog raznovrsnim tehnikama. U domaćinstvu se četke



ČETVEROPREG NA GRČKOJ ANTIKNOJ VAZI
Pariz, Louvre

upotrebljavaju za njegu tijela: četkice za pranje zubi, za ribanje tijela, za češljanje kose i za pranje ruku i nokata; č. za čišćenje predmeta: četkanje odijela, čišćenje i laštenje obuće, pranje staklenog posuđa, čišćenje kamiša, pranje podova i drvenih predmeta, čišćenje prašine, laštenje štednjaka, četkanje konja i drugih domaćih životinja. Kod preradbe lana, konoplje i vune čiste se vlakna četkom, zvanom *češalja*.

Mnogi obrtnici imaju naročite četke za svoje radove. Tako su poznate dimnjačarske četke od brezova pruća i čelične žice, ličilarske, slikarske, zidarske i brijačke četke od svinjskih četina. Stolari, postolari, strugari, mlinari, pekari, slastičari, krojači, kožušari i dr. upotrebljavaju četke od strune konjskog repa i grive za čišćenje radionica, oruđa i sprava, te za čišćenje svojih proizvoda. Kovinarski obrtnici imaju četke od čelične žice za čišćenje zarđalih predmeta i turpija. Za čišćenje pokućstva od prašine upotrebljavaju se četke od mekog ptičjeg perja i četke od pamučnih konaca.

U tvornicama ima strojeva, koji su upotpunjeni četkama. Mlinarski veleobrt ima u strojevima četke za čišćenje žitarica. Strojevi za dobivanje munjine providđeni su četkicama od bakra. U predionicama i tkaonicama prtene i vunene robe ima strojeva, koji četkama prerađuju površinu tkiva. U velikim gradovima čiste se i peru asfaltirane i popločene ulice četkama u obliku velikih valjaka, smještenih pod kolima, koja vuku konji ili koja su s pogonom na motor. U tiskarama se upotrebljava č. za pranje i čišćenje slova te za dobivanje prvih otisaka složenih sastavaka. Kovine i tvrda guma (ebonit) čiste se i poliraju četkama ili rukom ili strojem.

Četkarstvom se kao obrtom bave ponajviše slijepci. Ima tvornica, koje se, uz izrađivanje raznovrsnih drvenih predmeta za domaćinstvo, bave još i izrađivanjem daščica za četke.

LIT.: C. Schreiber, *Verarbeitung der Haare, Borsten und Därme* u Das Buch der Erfindungen, sv. 8., Leipzig 1898; O. Lueger, *Lexikon der gesamten Technik*, svezak 2., Leipzig 1926; Daremberg Saglio, *Dizzionnaire des antiquités*, Pariz; M. Markovac, *Tkanje, koža, krzno*, Zagreb 1939. M. A. M.

ČETNICI → **Komite** → **Srbija, Povijest.**

ČETRDESET MUČENIKA, slavi se u rimskoj liturgiji 10. III. Ti su kršćani, kapadočki vojnici, mučeni početkom 4. st. u Sebasti Armenskoj za tiranije Licinija, protivnika cara Konstantina. Prema jednoj homiliji sv. Bazilija ostavljeni su kroz cijelu noć po cičoj zimi u zamrznutu jezeru, zatim su im polomljeni udovi, bačeni u vatru, a potom u vodu. Naš narod govori, da je takovo vrijeme (vedro ili kišno) kroz 40 dana, kakovo je na dan 40 mučenika.

LIT.: Bolland, *Acta Sanctorum*, mart, sv. II., dan 10.; *Bibliotheca hagiogr. latina*, sv. II., Bruxelles 1900—1901 (pod Sebasteni). D. N.

ČETRDESETNICA, korizma, 40-dnevni je post pred Uskrs; počinje s Čistom srijedom. Od apostolskih se vremena kršćani pripravljaju molitvom i postom za Uskrs. Od 4. st. traje ta priprava 40 dana. U staro je doba bila osobito potrebna katekumenima, koji su se imali krstiti na Veliku subotu. Danas je crkva znatno ublažila post, ali se starokršćanski duh priprave sačuvao u korizmenoj liturgiji. U mnogim našim krajevima seljaci još i danas strogo poste, pače ima danâ, u kojima žive samo o kruhu i vodi.

LIT.: O. S. B. Gueranger, *L'année liturgique*, *Le Carême*, Pariz 1880[6]. B. S.

ČETRNAEST WILSONOVIH TOČAKA → **Wilson.**

ČETRUN → **Narančevica.**

ČETVERAC → **Stih.**

ČETVEROKUT → **Višekut.**

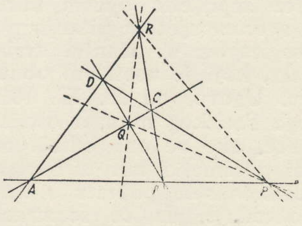
ČETVEROPREG (lat. quadriga) su kola, u koja su uporedo upregnuta četiri konja. Rimljani su ih preuzeli za utrke od Grka. Kasnije se č. upotrebljavao za triumfe i druge povorke. Kola imaju dva niska kotača kao dvopreg (→ biga). Č. je često prikazivan na novcima (tako na tetradrahmi iz Sirakuze i dr.). Radi slikovitosti č-i su bili često obrađivani u kiparstvu. Poznati su brončani konji č-a iz Neronova doba, što se danas nalaze nad glavnim portalom crkve sv. Marka u Mlecima, a doneseni su odmah na početku 13. st. iz Carigrada. Od novijih skulptura spominjemo č. od Schadowa na Brandenburškim vratima u Berlinu (→ slika u prilogu Berlina) pa grupu od Thorwaldsena u Aleksandrovoj povorci u Rimu.



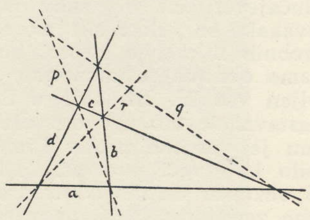
POBJEDNIČKI ČETVEROPREG NA TETRADRAHMI IZ SIRAKUZE
(rezao Euenet oko g. 400 pr. Kr.)

Danas se č. zovu četiri konja, upregnuta u kola, ponajviše u svečanim povorkama. Konji nisu upregnuti uporedo, već dva i dva. Z. D.

ČETVEROSTRAN i ČETVEROVRH. To su pod nazivom *potpuni četverostran*, odnosno *potpuni četverovrh* dvije osnovne figure projektivne geometrije zbog osobitih svojih svojstava. Definiramo ih ovako: Potpuni četverovrh je sustav od bilo koje četiri točke u ravnini (od kojih ni koje tri ne leže na istom pravcu) i njihovih šest spojnica; ove se zovu *stranice*, a zadane točke *vrsi* četverovrha. Ako su to točke A, B, C, D (sl. 1), tada su AB, CD; AC, BD i AD, BC tri para *suprotnih stranica*. Sjecište svakog tog para zove se *dijagonalna točka* četverovrha (u slici su to točke P, Q, R); one čine t. zv. *diagonalni trovrh* potpunog četverovrha. Potpuni četverostran je sustav od četiri pravca a, b, c, d ravnine (od kojih ni koja tri ne idu jednom istom točkom) i njihovih šest sjecišta; ovo su *vrsi* četverostrana, dok su zadani pravci njegove *stranice* (sl. 2).



SL. 1



SL. 2

Vrsi se vrstaju u tri para *suprotnih* vrhova: *ab, cd; ac, bd* i *ad, bc;* njihove spojnice *p, q, r* zovu se *dijagonale* potpunog četverostrana i čine t. zv. *dijagonalni trostran.* Ova dva pojma uveo je u nauku L. Carnot u svojim djelima *De la corrélation des figures en géométrie* (1801) i *Géométrie de position* (1803). (O svojstvima tih figura → *Desargues, Harmonitet i Projektivna geometrija*). R. C.

ČETVORINA → **Kvadrat.**

ČETVORKA je bakreni krupni novac od 4 novčića, koji je Austrijska carevina počela kovati 1860 u teškim financijalnim prilikama iza nesretno vođenog rata u Italiji i gubitka Lombardije. I. R-o.

ČETVORKA (Quadrille française), francuski društveni ples, nastao 1821 od pet najraširenijih contredansa (v.): *le pantalon, l'été, la poule, la trénis* i *la pastourelle,* s dodatkom šeste slike *finale,* koja se izvodi u različitim neodređenim oblicima. Č-u su isprva plesala po četiri para u četverokutu (en carré), pa navodno odatle potječe i ime plesu. Č. je bila najrašireniji društveni ples 19. st. U Hrvatskoj se raširila iza francuske okupacije. Iza prvog svjetskoga rata četvorku su potisnuli novi plesovi, ali se u nekim krajevima Evrope održala do danas. V. K-ć.

ČETVORNI SAVEZ (franc. Quadruple-Alliance), oznaka za više političkih saveza, sklopljenih između četiri države, ponajviše četiri velike sile, da se suzbije opasnost od političke premoći jedne ili više sila ili očuva postojeći sustav u međunarodnom životu.

1. **Č. s. od 28. X. 1666** bio je ugovoren u Haagu između generalnih staleža Holandije, kralja Danske, izbornog kneza brandenburškoga Fridrika Vilima i vojvode od Braunschweig-Lüneburga, da bi se obranila nezavisnost slobodnoga državnog grada Bremena prema Švedskoj. Podjedno je zamišljen kao protuteža politici Luja XIV.

2. **Č. s. 1718.** Na poticaj francuskoga prvog ministra Duboisa i engleskog ministra vanjskih poslova Stanhopea bi 2. VIII. 1718 sklopljen savez između Engleske, Francuske, Holandije i Austrije protiv Španjolske, koja je za ministra Alberonija nastojala poništiti Utrechtski ugovor iz 1713. Politika osamljivanja Španjolske utvrđena je već 1716 i 1717 trojnim savezom Engleske, Francuske i Holandije, kojemu je poslije Požarevačkog mira s Turcima pristupila i Austrija. Holandija je, doduše, ugovor potpisala tek 16. II. 1719, ali se njezine namjere i prije podudarahu s politikom ostalih saveznika. Posljedica je toga saveza bio 1719 pad Alberonija i poraz Španjolske.

3. **Č. s. 1815.** Iz težnje, da bi se privelo kraju djelo Bečkog kongresa, rodila se misao o stvaranju *evropske konfederacije.* Time se trebao dati završan oblik odnosima između velikih sila i učvrstiti njihova veza radi očuvanja mira. U tu svrhu moralo se najprije udovoljiti zahtjevima Rusije i Engleske; Rusiji se udovoljilo ugovorom Svete Alijanse od 26. IX. 1815 (→ Alijansa sveta), a Engleskoj ugovorom između Engleske, Pruske, Rusije i Austrije, sklopljenim u Parizu 20. XI. 1815. Tim je ugovorom udaren temelj *četvornom savezu.* Svoju lozu vuče on iz Chaumontskog pakta od 1. III. 1814, koji stvaraše mogućnost *intervencije,* čim bi se pojavio kakav revolucionarni pokret. Ali baš u tom pitanju ne bijahu Rusija i Engleska istog mnijenja: Rusija je zastupala potrebu intervencije u svakom slučaju, a Engleska ju je htjela ograničiti samo na slučajeve, kad bi takav pokret zaprijetio općem miru. Svakako se velike sile moraju sporazumjeti u pitanju potrebnih mjera, a za to, po engleskom shvaćanju, treba samo obnoviti Chaumontski pakt, koji je uostalom obnovljen već 25. III. 1815 u Beču. Ugovor od 20. XI. 1815 sastavni je dio ugovora drugoga Pariskog mira, a oštrica mu je uperena protiv Francuske, ako se ona odluči na bilo koji veći pothvat, koji bi poremetio mir u Evropi. S obzirom na mogućnost revolucionarnih pokreta u drugim zemljama čl. 6. ugovora određuje, da će se strane ugovornice sastajati na vremenski određenim kongresima, na kojima će povesti riječ o velikim zajedničkim interesima i o potrebnim mjerama za očuvanje mira među državama. Ta odredba uvrštena je u ugovor prema političkom programu engleskog diplomata Castlereagha (v.), koji je trajan dodir između glavnih predstavnika političkog života smatrao najboljim sredstvom kod rješavanja vanjsko-političkih pitanja i održanja evropske ravnoteže.

4. **Č. s. 1834.** G. 1832 izbila je u Portugalu revolucija zbog pothvata Pedra I., bivšeg brazilskog cara (→ Brazilija, Povijest), protiv njegova brata don Miguela, koji je Pedrovoj kćeri Mariji da Gloria 1828 oduzeo prijestolje. Iz porodične svađe razvio se građanski rat, u kojem su pobijedili liberalni pristaše don Pedra. Te su prilike dovele do takmičenja između Francuske i Engleske. Kad je don Pedro 1833 ušao u Lisabon, Engleska se požurila da prizna kraljevsko dostojanstvo njegovoj kćeri, a učinila je to i Francuska. Kako se don Miguel spremao na otpor, engleski ministar vanjskih poslova Palmerston odluči Španjolsku sklonuti na intervenciju i tako spriječiti intervenciju Francuske, a don Miguela prisiliti na kapitulaciju. Francuska se tada priključi već sklopljenom sporazumu Engleske s Portugalom i Španjolskom, i tako bi 22. IV. 1834 u Londonu sklopljen ugovor između Engleske, Francuske, Španjolske i Portugala. Svrha mu je bila, da ukloni pretendente don Miguela u Portugalu i don Carlosa u Španjolskoj u korist kraljice Marije, odnosno španjolske kraljice Izabele II. i da se u obje iberske zemlje uvede ustavna vladavina. Španjolska regentkinja Marija Kristina obveza se u ime kćeri Izabele, da će poslati u Portugal vojsku protiv don Miguela, koju bi podupiralo englesko brodovlje. Ako bi se pokazala potreba za sudjelovanjem Francuske, francuski se kralj obveza, da će u sporazumu sa saveznicima poduzeti potrebne korake. Don Pedro kao regent obeća primjerenu rentu don Miguelu, kad ostavi kraljevinu, i amnestiju njegovim pristašama; istu obvezu preuzme Marija Kristina prema don Carlosu. Palmerston je ovaj savez karakterizirao riječima: »Ugovor između zapadnih ustavnih država polaže temelj četvornom savezu, koji će biti jaka protuteža istočnoj Svetoj Alijansi.« Postavljeni je cilj savez na Pirenejskom poluotoku i postigao.

5. **Č. s. od 15. VII. 1840.** U 19. st. više puta se težnja za održanjem međunarodne ravnoteže spojila s »istočnim pitanjem«, t. j. pitanjem Bližega Istoka; evropske velike sile nastojale su odrediti područja svojih probitaka u Egiptu i Maloj Aziji. Egipatski paša Mehmed Alija suzbijao je u uspješnim vojnama 1831—40 vrhovništvo turskog sultana i zaposjeo Siriju. Kako je uza nj stajala Francuska, obrazovaše 15. VII. 1840 Engleska, Austrija, Pruska i Rusija č. s., da ga primoraju na napuštanje Sirije. Dok su na jednoj strani podupirale Tursku, na drugoj su je sklonuli, da Mehmed Aliji podijeli nasljedno namjesništvo u Egiptu. Time je Turska napokon priznata kao nezavisna država.

6. **Č. s. 1915** (obično nazivan **Četvorni sporazum).** Nastao je priključkom Japana Trojnom sporazumu između Francuske, Rusije i Engleske. Države Trojnog sporazuma računale su na početku svjetskog rata 1914 s mogućnošću, da bi težnje Japana za njemačkom kolonijom Kiaučou u Kini mogle dovesti do prekida veza između Japana i Njemačke i priključka Japana Trojnom sporazumu. Dok je Francuska bila povezana s Japanom ugovorom o teritorijalnoj garanciji iz 1907, između Japana i Rusije postojaše uzajamno nepovjerenje kao posljedica nedavnog sukoba. Poticaj za priključak Japana Trojnom sporazumu došao je sa strane Francuske. Poklisar u Tokiju Regnault predložio je nacrt francusko-japanskog ugovora po uzoru englesko-japanskog iz 1905, koji je obnovljen i upotpunjen 1911, i predložio ga ministru Kato (v.) 8. VIII. 1914. Poteškoća bijaše u tome, što englesko-japanski ugovor zabranjivaše stranama ugovornicama, da sklope bilo kakvo utanačenje s nekom trećom državom, ako jedna prethodno ne obavijesti drugu. Veza između Pariza i Tokija trebala je dakle ići preko Londona. Do riječi je došao čl. 2. englesko-japanskog ugovora, koji određivaše njihovu uzajamnu pomoć u slučaju, kad bi jedna strana bila napadnuta i tako se zaratila zbog obrane svojih teritorijalnih interesa i interesa posebno navedenih u tom ugovoru. Japanska vlada stala je na gledište, da za Japan doista postoji obveza ulaska u rat, i predložila engleskoj vladi neposrednu zajedničku akciju protiv Kiaučoua, a 23. VIII. objavila je, da se Japan nalazi u ratnom stanju s Njemačkom. Francuska je u Londonu postavila pitanje, bi li se odredbe englesko-japanskog ugovora mogle protegnuti na Francusku i Rusiju i tako vojni savez pretvoriti u četvorni. Francuska, Rusija i Engleska stajale su doista 1914 nasuprot Njemačkoj i Austro-Ugarskoj, ali Trojni sporazum, koji bi imao u vidu ostvarenje zajedničkih ciljeva, nemaše oslona u nikakvom diplomatskom dokumentu. Stvarno samo Rusija i Francuska bijahu ugovorom obvezane, da zajednički istupaju protiv Trojnog saveza; Engleska bijaše 1904 i 1907 riješila različna sporna pitanja s njima. Tek 5. IX. 1914 sve tri potpisaše u Londonu zajedničko očitovanje,



JUDITA I HOLOFERNO
Zagreb, Dvor

zapravo posebno utanačenje, da ne će sklapati posebnog mira i da će uvjete budućeg mira uzeti u razmatranje nakon zajedničkog prethodnog sporazuma. Ruski ministar vanjskih poslova Sazonov (v.) predložio je, da Japan jednostavno pristupi očitovanju od 5. IX. 1914. Za tu se mogućnost zagrijao francuski ministar vanjskih poslova Delcassé (v.), a i japanski poslanik u Parizu Ishii (v.) zagovarao je politiku zbliženja s Rusijom. Akt o pristupu Japana bio je potpisan u Londonu 19. X. 1915, a objavljen 30. X. Njime Japan nije prihvatio nikakvu posebnu obvezu s obzirom na vođenje rata, nego se jedino obvezao, da ne će sklopiti separatan mir.

LIT.: A. M. Young, *Japon ander Taisho Tenno 1912—26*, London 1928; A. Pingaud, *Les projets d'intervention japonaise, 1914—17. Études diplomatiques*, Revue des Deux Mondes, 1. IX. 1930; Isti, *Histoire diplomatique de la France pendant la Grande Guerre*, 2 sv., Pariz.

7. **Č. s. 1933** (poznat kao **Četvorni pakt).** Povodom boravka predsjednika engleskog ministarskog vijeća Mac Donalda i Sir John Simona u Rimu u ožujku 1933 predsjednik talijanskoga ministarskog vijeća B. Mussolini iznio je pitanje o praktičnom značenju § 19. Pakta Lige naroda, koji govori o preispitivanju onih međunarodnih ugovora, koje nije moguće primijeniti, i o onim međunarodnim prilikama, koje bi mogle ugroziti svjetski mir. U vezi s time postavio je pitanje sklapanja pakta između četiriju velikih sila: Francuske, Italije, Njemačke i Velike Britanije u duhu Pariskog i Briand-Kelloggova pakta iz 1922 i izjave o razoružanju od 11. XII. 1932. Učinio je to s obzirom na rasprave i trvenja u evropskoj politici u pogledu zahtjeva za revizijom teritorijalnih odredaba mirovnih ugovora iz. g. 1919. No 23. III. jedno je francusko saopćenje istaknulo, da se prema mnijenju francuskih i engleskih državnika suradnja četiriju velikih sila može provesti samo u okviru Lige naroda, a države Male Antante iznijeće u službenoj noti svoje rezerve protiv pakta, koji bi mogao raspolagati pravima trećih. Mac Donald je izjavio u Donjoj kući, da plan o četvornom savezu ne isključuje male države, kojima je više nego velikim silama potrebno, da se odstrane povodi nemira. Francuski ministar predsjednik Daladier naglasio je, da bi prijedlog mogao biti vrlo koristan, ali se založio za načelo jednakosti svih država. Novi pakt ne bi po njegovu mišljenju značio direktorij velikih sila, koji bi mogao nalagati reviziju ugovora. 10. IV. podnijela je francuska vlada talijanskoj vladi spomenicu, koju je saopćila i Velikoj Britaniji, Maloj Antanti i Poljskoj; pridružujući se talijanskim namjerama naglasila je potpuno pristajanje uz pakt Lige naroda s primjedbom, da novi pakt ne bi smio donositi odluke o pojedinim državama bez njihova pristanka. Na sastanku u Pragu 30. V. odredilo je vijeće Male Antante svoje stanovište prema četvornom paktu. Pošto je dobilo jamstvo od francuske vlade, da četvorni pakt ne bi dirao u životne interese pojedinih država, vijeće je izrazilo nadu, da bi odluke velikih sila u pitanjima, koja se tiču njih samih, mogle dovesti do uzajamnog zbliženja. Napokon je u Rimu 7. VI. 1933 parafiran, a 15. VII. 1933 potpisan *Pakt o sporazumu i suradnji između Francuske, Italije, Njemačke i Velike Britanije*. Strane ugovornice sklapaju ugovor svijesne odgovornosti, koju imaju kao stalni članovi vijeća Lige naroda, i uvjerene su, da se neprijatno osjećanje, u kome se nalazi svijet, može odstraniti samo jačanjem solidarnosti i vjernim održavanjem obveza iz odredaba Pakta Lige naroda, Locarnskog i Kelloggova pakta te izjave o neupotrebi sile od 2. III. 1933. One će nastojati, da se odredbe pakta Lige naroda doista provode; poštivat će prava svake države, a ni o jednoj ne će odlučivati bez njezina sudjelovanja. Prema čl. 1. sporazumijevat će se one u svim pitanjima, koja ih se tiču, a učinit će sve, da u krugu Lige naroda provode politiku djelovorne suradnje u svrhu održanja mira. Prema čl. 2. zaključuju, da će, s obzirom na pakt Lige naroda, osobito čl. 10., 16. i 19., a pod uvjetom, da jedino redoviti organi Lige naroda donose odluke, ispitivati među sobom prijedloge, metode i načine postupka, koji ove odredbe mogu učiniti djelotvornima. Prema čl. 3. nastojat će osigurati uspjeh konfereniji za razoružanje; pitanja, koja ih se posebno tiču, a ostanu i dalje otvorena, pomno će razmotriti, da bi se riješila na prikladan način. Prema čl. 4. sporazumjet će se u pitanjima gospodarske naravi, koja bi se mogla riješiti u okviru odredaba Lige naroda, osobito u pitanjima gospodarske obnove Evrope. Čl. 5. određuje trajanje ugovora na deset godina. Saopćivši vladi Čehoslovačke tekst pakta francuski je ministar vanjskih poslova Paul-Boncour 7. VI. posebnim pismom istakao još jednom, da pakt nipošto ne uvodi pitanje revizije izvan pravila određenih u čl. 19. Ligina pakta i da francuska vlada ne će primiti nikakav prijedlog, kojemu bi bila svrha, da te uvjete promijeni. Budući da je za zaključke Ligine skupštine potrebna jednoglasnost, to se revizija na temelju čl. 19. ne može provesti bez pristanka interesirane stranke. Protupismom je čehoslovački poslanik u Parizu Osuský primio na znanje i odobrio takvo shvaćanje. Dok je dakle Mala Antanta pristala na ovako protumačeni č. p., Poljska — smatrajući sebe velevlašću — nije htjela priznati hijerarhiju četvero velikih sila, koja se po njezinu mnijenju protivi paktu Lige naroda. Ni konačni tekst nije ublažio njezino neraspoloženje. U toj prilici nije se mogao zatajiti početak otuđivanja između Francuske i Poljske, koje je dovelo do očitovanja o političkim odnosima između Njemačke i Poljske od 26. I. 1934. J. N.

ČETVRTA BOLEST naziva se u pedijatriji posebna samostalna infekciozna bolest, naročito kod djece. Ona obično prolazi veoma lako i u kratko vrijeme uz skarlatoidni ili uz rubeolarni, morbiloidni osip. No etiološki treba strogo razlikovati č. b. od pravoga škrleta, od rubeola i od morbila. Baš taj naziv »četvrta bolest« (njem. Vierte Krankheit, engl. Fourth disease) upućuje nas na razliku između te bolesti i tih triju spomenutih osipa. — Moskovski dječji liječnik *Filatov* izvijestio je 1885 prvi o toj novoj bolesti, a kasnije ju je (1909) opisao londonski liječnik *Dukes*. Zbog toga nosi č. b. i ime po autorima »Filatov-Dukesova bolest«. Osim toga naziva se č. b. još i Rubeola scarlatiniformis, Skarlatinoid ili Rubeola scarlatinosa. — Inkubacija je duža nego kod škrleta, odnosno rubeola ili morbila (9 do 21 do 26 dana). — Osip se javlja neposredno, t. j. *bez* povraćanja (suprotno od škrleta) i *bez* ikakvih teških prodroma, samo uz nisku groznicu, i to ponajprije na licu (osobito oko usta, *suprotno* od škrleta), a zatim se proširuje na trup, ruke, a najkasnije na noge. Osip prolazi brzo i gotovo uvijek bez težih pojava. — Kod *diferencijalne dijagnoze* dolaze u obzir osim te tri navedene dječje bolesti još medikamentozni eksantemi (kinin, aspirin, antipirin, piramidon, jodoform, salvarsan, atropin i njegovi preparati, luminal, nirvanol, santonin, živa, odnosno njezini preparati), zatim alimentarno-toksički osipi, različni eksantemi od seruma ili različnih vakcina, nadalje i drugi rjeđi eksantemi, kao na pr. megalerythema epidemicum (»peta bolest«), t. zv. »šesta«, odnosno i »sedma bolest«, te neki slični eksantemi kod gripe, tuberkuloze, a poslije i kod poliomielitičkih infekcija. Odrediti, dakle, točnu i sigurnu dijagnozu č. b. kadkad je vrlo teško. Ima već malih endemija č. b. kod djece, opisanih i zajamčeno potvrđenih gotovo u svim većim gradovima, pa i u Zagrebu. Ostale kliničke pojedinosti predmet su stručne literature u svim jezicima. E. M.

ČETVRTA DIMENZIJA (u mat. smislu) → **Višedimenzijalni prostori.**

ČETVRTAK — ČETVRTIŠTE, imena za sredovječna trgovišta po hrvatskim krajevima, u kojima su nedjeljni sajmovi držani četvrtkom; prvi je oblik običniji. Odgovaraju im mjesna imena Sredska, Sredice, Subotska, Subotište, Nedjeljište, u kojima su takvi sajmovi bili srijedom, subotom ili nedjeljom. U Babogredskoj Posavini na desnoj strani Save postojalo je selo Utorković, a u Gariću Utorčec, te je vjerojatno, da su ta mjesta dobila svoje ime po sajmu u utorak, iako je to inače rijedak sajmeni dan.

1. Znatno trgovačko i obrtničko mjesto na zemljištu današnjega Daruvara, kraljevski posjed s posebnim trgovačkim povlasticama, samoupravom i bogatom carinom, koju je donosio nedjeljni sajam. U njemu je stajala crkva Bl. Dj. Marije sa župom, koja je već u 15. st. imala dva kapelana. Sajam u Č. tako je bio važan, da su se na njemu oglašavale odluke sabora i županije. Nedaleko Č-a postojale su ljekovite toplice, koje su i u srednjem vijeku bile mnogo posjećivane. Oko njih se, doduše, razvilo veliko naselje pod imenom Toplica, koje je imalo i svoju župu Bl. Djev. Marije i povlašten položaj trgovačkoga mjesta, dakle sve kao i Četvrtak, ali su se u početku 16. st. ta dva naselja toliko raširila, da su se gotovo spojila, i već su ih oko 1530 računali kao jedno. Blizu Č-a bilo je prije Turaka i mjesto Podborje s crkvom sv. Ladislava, a nad Toplicom tvrđava, koja se zvala Kamengrad. Tako je oko trgovačko-obrtničkoga Č-a živjelo u srednjem vijeku mnogobrojno naselje, a dobro je bila nastanjena i okolica. Stoga su kraj Č-a i franjevci osnovali svoj samostan, koji je nosio posvetu sv. Ladislava. Naselje je u 16. st. bilo u punom cvatu, ali ga je potpuno uništilo tursko prodiranje, u kojem su sudjelovali mnogobrojni četnici i martolozi. Novo tursko naselje nije naslijedilo ime

Č-a; na njegovu području nastao je poslije odlaska Turaka Daruvar u jednom svojem dijelu, a ime Č. se zaboravilo.

2. Trgovačko-obrtničko mjesto stare župe Moravče, na području Sv. Ivana Zeline, a na tlu, koje se sada zove Tršci. U blizini stajala je i župna crkva sv. Ivana. Kako su u Č-u držani nedjeljni sajmovi, to se u njemu kroz nekoliko stoljeća sastajala i skupština župe Moravče. Stoga župani moravački i zovu Č. »sedes nostra kathedralis«, u kojem se obdržavaju »congregationes generales«. U Č-u su izdane, prema tome, i mnoge javnopravne isprave Moravačke župe. U 17. st. potisnuto je staro ime, a novi naziv Sv. Ivan Zelina obuhvatio je i područje četvrtačko i njemu susjedno oko crkve.

3. Sajmeno mjesto u blizini Gorjana u Vukovskoj župi na vinorodnom zemljištu. U njemu držali su se nedjeljni sajmovi bogatoga trgovačko-obrtničkoga Gorjana, na koje je dolazila i dobro naseljena okolina. Stoga je u tom Č-u bila podignuta i crkva sv. Ivana, koja je pripadala župi gorjanskoj.

4. Tržni je značaj imao i onaj Č., koji je pripadao u veliko blinjsko vlastelinstvo blizu današnje Sunje. Njegovo je ime i sad sačuvano u obliku Četvrtkovac.

5. Pod imenom Četvrtište postojalo je mjesto sa znatnim trgom na desnoj strani Bosuta, u hataru današnjega sela Komletinaca, nedaleko Nijemaca, u vinkovačkom kotaru. U njemu je stajala crkva sv. Stjepana Kralja sa župom, koja je zapisana već 1332. Kako se trg dizao na visokoj obali Bosuta, u blizini crkve, to je spram njega na toj rijeci održavan brod, koji je trg spajao s dobro naseljenim područjem grada Slakovaca i zemljišta oko Đeletovaca i Banovaca. Brod i trg donosili su unosnu carinu. Četvrtište je pripadalo velikom vlastelinstvu Vir-grada, a kasnije Otoka. Pod Turcima je raseljeno, a trg je prenesen u susjedne Nijemce, u kojima je u 17. st. osobito procvao, a nalazio se također na obali Bosuta. Crkva sv. Stjepana Kralja sačuvala se u doba Turaka i prešla i u 18. st., kada je zbog starosti porušena. Oko nje su pod Turcima imali groblje Komletinčani, Nijemčani i druga susjedna sela. Oko ostataka crkve i danas postoji naziv Četvrtište, koji upućuje na staro naselje i njegovo značenje.

LIT.: D. Csánki, *Magyarország a Hunyadiak korában*, Budimpešta 1894; G. Wenzel, *Codex diplom. Arpadianus continuatus*, I.-XII., Budimpešta 1860—74; J. Brüsztle, *Recensio universi cleri Dioecesis quinqueecclesiensis*, Pečuh 1876; Csánki, *Körösmegye a XV.ik században*, Budimpešta 1893; Diplomatički zbornik, X., XI. i XII.; F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije*, Starine, IV., 1872; Đ. Szabo, *Dobra Kuća*, VHAD, X., 1909; E. Laszowski, *Habsburški spomenici*, II., 1916. S. P-ć.

ČETVRTAR je u Bosni i Hercegovini ratar, koji od nekoga vlasnika zemlje uzimlje zemlju ili stoku u uživanje uz obvezu, da će od plodova davati vlasniku četvrtinu. Ovaj odnos, kojemu su slični i odnosi *kesimlija, ortaklija* i dr., posve je privatno-pravne naravi i ne potpada pod zakone o kmetskom odnosu, koji se u Bosni i Hercegovini po tadašnjoj upravi do g. 1919 smatrao *javnopravnim* odnosom. U Hrvatskoj i Slavoniji nazivao se četvrtarom kmet, obvezan davati četvrtinu plodova svome »zemaljskom gospodinu«; zato se ta daća zvala »četvrtina«. O. F.

ČETVRTINA → **Četvrtar.**

ČETVRT-TONSKA GLAZBA. Četvrt-tonove prvi je praktički iskoristio Rich. von Stein 1906. Nekako u to doba prikazao je svoj bihromatski harmonij s četvrt-tonovima i Willi v. Möllendorff (početkom 1907). Jörg Mager izdaje 1916 svoju brošuru o četvrt-tonovima. Sva ta teorijska i tehnička traganja mogla su, dakako, zanimati samo stručnjake. Pa iako se tokom 19. st. sve većim prevladavanjem hromatike kao i u početku 20. st. kidanjem tonaliteta kao temeljnoga konstruktivnog sredstva harmonike tragalo za novim sredstvima glazbenog izražaja i novim harmonijskim temeljima glazbene umjetnosti, to je impresionizam svojim sve većim diferenciranjem zvučnoga kompleksa, koji više i nije bio akord u harmonijski konstruktivnom smislu, navodio smione novotare, da posegnu za četvrt-tonovima, pače i za još manjim intervalima od šestine cijelog tona. Široka javnost počela se za to zanimati tek onda, kad su napisane i prve skladbe u tom četvrt-tonskom sustavu. Prvi skladatelji te sasvim nove glazbe bili su Rus I. Višnjegradski i Čeh Alois Hába, koji je dobio i posebnu stolicu za proučavanje četvrt-tonske glazbe u državnom konzervatoriju u Pragu. Hába svoj četvrt-tonski sustav propagira ne samo u djelima raznog sadržaja (napisao je i prvu četvrt-tonsku operu), nego i u predavanjima (jedno takvo predavanje održao je i u Zagrebu prikazujući svoja opažanja kod proučavanja pučkog pjevanja Hrvata-čakavaca na otoku Krku) i teorijskim spisima, nastojeći otkriti novu zakonitost u zvukovnim odnosima. Drugi pak (prof. Ars. A. Avramov u Moskvi) odbijajući četvrt-tonski sustav žele natrag uvesti t. zv. čisto ugođene intervale umjesto temperiranih, jer je doista svako daljnje cijepanje temperiranog sustava opet sasvim samovoljna konstrukcija ljudskog uma.

LIT.: I. Kallenbach-Greller, *Die historischen Grundlagen der Vierteltöne*, Archiv für Musikwissenschaft, 1927; R.Westphal, *Moderne Musik*, Leipzig 1928; A. Hába, *Neue Harmonielehre*, 1927. B. Š.

ČEU-TSE (**Čeu Tun I**), ✻ 1017, † 1073, kineski mislilac, osnivač hsing-li-škole, tako nazvane od Čeu-Čuna (1151 do 1216) kao smjera, koji traži posljednji osnov prirode, a zastupaju ga osim Čeu-tsea još Čang-tsai, braća Čeng Hao i Čeng Čuan i najpoznatiji među njima Ču-hsi, poznati pod imenom »petero učitelja« (wu-tse). Čeu-tse dao je Konfucijevoj nauci konačni oblik, koji ima još i danas. Od mnogobrojnih spisa njegovih sačuvana su samo dva: *Ploča o praosnovu* i *Osnovne misli pustinjaka, I.*, u kojima je svoju nauku prikazao u zbitom obliku (→ kineska filozofija, Konfucije).

LIT.: V. Grube, *T'ung-šu des Čeu-tsi mit Ču-hi's Kommentare nach dem Sing-li tsing-i, chinesisch mit mandschurischer und deutscher Uebersetzung und Anmerkungen*, Leipzig 1882; E. W. Zenker, *Chines. Philosophie*, II., Reichenberg 1927. A. B-a.

ČEVAPOVIĆ, Grgur → **Ćevapović.**

ČEVLJANOVIĆI, rudnik mangana na jugozapadnoj padini planine Hodžaka (1081 m), 21 km sjeveroistočno od Sarajeva. Rudarsko područje zahvata 300 ha, a kraj se odlikuje bogatim šumama. Preko verfenskih naslaga leže vapnenci, u kojima su manganske rude (prilomen) u obliku manjih leća, a ponekad i slojeva, debelih nekoliko cm; osim toga ima i cinobara. Č. su rudarskom željeznicom vezani sa Semizovcem, gdje su uređena i p締rališta. Rudnik radi već od kraja 19. st.

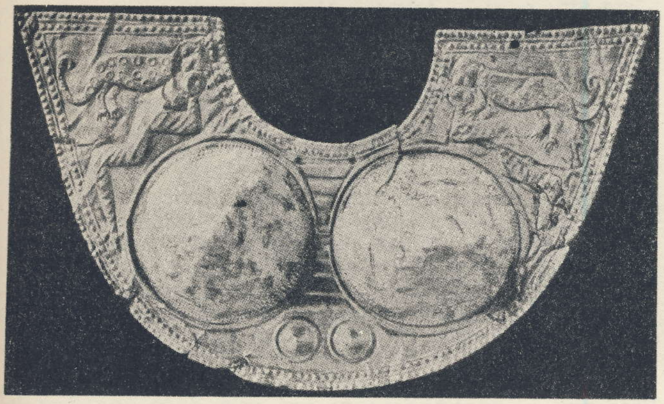
ČI (novije *Akan*), naziv za jezični skup crnaca Gvinejskoga zatona, kome pripadaju od znatnijih plemena Ašanti i Fanti. M. G-i.

ČIATURA (Čiaturi), selo sa 5.000 stan. u sovjetskoj autonomnoj republici Georgiji u dolini rijeke Kvirile, koja je pritok Riona. Nalazi se na ogranku željeznice Tiflis—Batum. U dolini se nalaze bogati ležaji manganove rudače s godišnjom proizvodnjom do 1 milijun tona. Z. D-i.



ZEMLJANA FIGURA BOŽANSTVA ČIBČA
sa (zlatnom) ukrasnom pločom pod nosom. Kolumbija (jezero Guatavita)

ČIBČA (Chibcha), skupni etnološki naziv za grupu naroda od prilike od Nicarague pa do Ecuadora, od prekolumbijskih vremena do danas (sada već dosta prorijeđeni, izmiješani su dosta i s ograncima drugih skupova, Aruaka i Karaiba, a i sa stranim neameričkim elementima), dijelom povučeni sa svojom baštinjenom kulturom u zatočna područja. Kao središte cijeloga kompleksa Č., dijelom državnopolitičko dijelom kulturno-ekspanzivno, uzima se redovno dolina Cauca i visoravan, gdje je Bogotá (nekada Muikitá) u Columbiji. Tu su bili smješteni stari Č., po kojima je čitav skup dobio etnološki naziv. Čitav ovaj skup čini samostalnu jezičnu obitelj među jezicima južne i srednje Amerike (→ Amerika, jezici), a pripadaju joj još i neka dalja plemena u Ecuadoru. Od negdašnjih plemena važnija su: sami Č. u užem smislu (pravi im je negdašnji naziv *Muiska*), kojih su jezik i kultura još donekle održani u plemena *Kagaba* i *Ihka (Ijca)* u Sierra Nevadi de Santa Marta; zatim u središnjoj Kordiljeri *Paez* i *Pihao (Pijao)* pa *Kimbaja (Quimbaya)* i dr., na *S* prema Karipskom moru negdašnje pleme *Tairona*, današnji *Čimila (Chimila)*; uz negda brojnije primorsko ecuadorsko-columbijsko pleme *Barbakoa* nadovezuju se negdašnji *Kueva (Cuëva* ili *Coiba)*, odnosno njihovi današnji nasljednici *Kuna (Cuna)* pa *Talamanka*, kojima su ogranci negdašnji *Guetar (Guëtar)* i *Koto (Coto)* pa današnji *Bribri*, *Teraba* i drugi neki manji, a na *S* napokon *Guatuso* i *Rama* te srodnici Tairona *Guaimi* i *Doraske (Dorasque)*. — Kultura cijeloga skupa Č. nije ni u starini ni danas



PRSNI NAKIT ČIBČA OD ZLATNOGA LIMA (gore borba jaguara i anakonde). Kolumbija.

jedinstvena, štoviše, rascjepkana je u manje kulturne pokrajine, svaka sa svojim osobinama, što je jasno vidljivo i po tamošnjim brojnim arheološkim iskopavanjima. Ali ipak osim jezične povezanosti ima i u kulturi nekih crta, koje cio skup vežu u jedno.

Kao u svih »viših« kultura južne i srednje Amerike, i kod Č. je društveno uređenje vrlo značajno: pored nekih matrijarhatskih pojava (v. niže) gospodovao je kod puka patrijarhat; žena se sticala kupnjom, dosta je bilo mnogoženstva, ali je inače položaj žene bio dosta povoljan. Osim običnoga puka bilo je u starih Č. i dosta robova (ratnih zarobljenika), a na drugoj strani »viši« sloj plemstva (uglavnom ratničko, odlikovalo se naokolo ošišanom kosom, otuda mu naziv *geča* »šišani«), svećenstva i poglavica, odnosno vladara. Svećenstvo je bilo zaseban sloj, gotovo šamanskoga značaja (vračanje, osobito kod bolesti, proricanje i dr.), kod Muiska nasljedno, a obvezivalo se na čistoću. Za vladarsku funkciju može se dobro razabrati, da se razvila iz prvobitne uloge visokoga svećenika. Ti su vladari (uobičajeni im je naziv *kazik*, tako u samih Č., *soko* ili *kevi* u panamskih plemena) često bili shvaćani kao utjelovljenje ili solarnoga ili lunarnoga božanstva, tako na pr. oba kazika suparnika u doba španjolskoga osvajanja *Zake (Zaque* — utjelovljenje sunca) i *Zipa* (utjelovljenje mjeseca); i druge su posebnosti odlikovale te manje i veće vladare: redovno podanik nije smio pogledati vladara u oči, leš se često mumificirao i ukapao u posebnim grobnicama, nosili su neke sasvim posebne nakite, na pr. zlatne ploče na prsima, a naslijeđe je značajno bilo kod njih matrilinearno, t. j. kazika je naslijedio najstariji sin njegove sestre. Ovo je posljednje, međutim, vrijedilo u nekih plemena ovoga skupa i kod svećenstva, pa i spomenutoga plemstva. U religiji se jasno vide dvije osnovne sastavine: solarne i lunarne, različno izražene kod pojedinih ogranaka ovoga skupa naroda; tako je u samih Muiska pored (starijega) mjesečnog božanstva *Bačue* osobito važan i puku bliži sunčani heroj kulturonosac (a u današnjih je Kagaba pače i stvoritelj svega pramajka lunarnoga značaja). U vezi s kultom sunca bilo je i ljudskih žrtava (djece), no i inače se općenito, pa i u vezi s kultom, mora zabilježiti dosta barbarstva. Kod pokopa poglavice u nekih se plemena na pr. ubijala opijena i sva pratnja, sluge i žene. U grob se svagda davala obilna popudbina prema tradiciji pojedinih plemena; u nekih je bilo uobičajeno pokapanje (grob obložen kamenim pločama), u drugih dvostruko (Talamanca, Guaimí), pri čemu su se očišćene kosti stavljale u urne. Za vjerske, odnosno kozmologijske predodžbe značajna su vjerovanja Č. o potopu, koji je uzrokovala srdžba božanstva *Čibčačum*, iza čega se zemlja izdiže na 4 drvena stupa i sada tako stoji. Dalje je osobito razvijeno štovanje jezera, tako i poznatoga jezera Guatavita, u kome se kod svoga nastupa na vlast svaki novi kazik morao okupati, pošto mu je cijelo tijelo bilo naprašeno zlatnim praškom (otuda i naziv *Eldorado*=el dorado=pozlaćeni, poslije krivo uzeto kao oznaka za »zemlja bajoslovnoga bogatstva«); pri takvim su se prilikama u jezera bacale kao žrtve velike količine zlatnih predmeta, pa ih se sa dna diglo veliko mnoštvo, kao što se mnoštvo dragocjenosti otkapalo i iz starih grobova i grobnica Č. Otuda i legende o bajnom bogatstvu nekih naroda ovoga skupa, koje je bilo doista golemo ne samo u zlatu, nego i u drugim vrijednostima; ali mnoštvo je toga zlata završilo uskoro po osvajanju ovih dijelova Amerike u španjolskim zlatarskim taljikama.

Zlato se obrađivalo na više načina: pravio se zlatni lim i taj dalje obrađivao iskucavanjem reljefa (po kamenoj formi), na pr. kod prsnih ukrasnih ploča odličnika, ili su se na površini aplicirali motivi od nizova zlatnih zrnaca (kao granulacija) ili od zlatne žice, a i suptilni filigran nije rijedak; zlatom su se optakali različni nakitni i obredni predmeti (na pr. ušne stapke od dragoga kamena sa zlatnom fasetom i sl.); ali su umjeli i pozlaćivati s pomoću jetkih biljnih sokova, dalje lijevati, napose u izgubljenoj formi zlato samo ili pronađenu leguru s bakrom (poznatu pod imenima *tambaga*, *karakoli*, *guanin*), a i sam se bakar veoma mnogo obrađivao (sječiva i dr.). No i ostalo je rukotvorstvo bilo znatno razvito (premda se ni u tehničkom ni u ukrasnom pogledu ne takmiči sa starim peruanskim ili mehičkim): obradba kamena, lončarstvo (koje se u ukrasu pače povodilo za zlatarstvom), osobito pletenje (napose hasura) i tkanje (pamuka) pa preradba likovine (v. tapa) za odjeću i druge svrhe. Slično kao u starom Peruu bila su i tu u bolje organiziranim državicama na većim uređenim cestama skladišta robe i živeža, periodički sajmovi služili su dosta razvitoj trgovini, a kao platežna sredstva bile su određene količine smole kopal, nizovi pločica od školjke, tapiri i dr. Gospodarstvo i prehrana svih naroda osnivala se u prvom redu na kulturi bilja, i to mandioke (od koje se prvobitno pravi alkoholni napitak *čiča*, v.), kukuruza, kinoe (quinoa), krumpira, batate, duhana, pamuka, agave i dr.; i lov je bio dosta važna grana, a kao osobito značajno treba zabilježiti držanje jedinoga tapira kao domaće životinje (u Costarici), od koga se iskorištavala osobito koža (na pr. za štitove).

Razvito rukotvorstvo i živi promet sirovina i prerađevina uzrokovali su razmjerno dosta blagostanja u većine plemena, odnosno državica ovoga skupa, i kod puka i još više kod privilegiranih slojeva, plemstva, svećenstva i vladarskih rodova. To se očitovalo osobito u nakitima, različnima u različnih socijalnih slojeva, a i drukčije od plemena do plemena, kao što je i u odjeći bilo značajnih razlika: tako na pr. za neke od Muiska i Kueva zabilježena je gotovo potpuna nagost, dok su inače glavni dijelovi odjeće bili suknjica oko bokova i neke vrste pelerina na plećima, oboje jednako u muškaraca i u žena, ali u nekih i jednostavne duge košulje, provlake među nogama, ogrtači, a napose *pončo* (v.), značajan za niz južnoameričkih naroda. Nakita je bilo obilno, u prvom redu svetačnih i obrednih, od dragocjenih tvari, osobito zlata i dragoga kamenja (karneola, ahata, a osobito smaragda), pa je i sam Kolumbo vidio predke Guetar sa zlatnim pločama u obliku stilizirana raskriljena orla na prsima; privilegirani su slojevi imali redovno pravo na nošenje svojih posebnih nakita, napose u ušima i nosu, a odlikovali su se neki i drugim posebnim obilježjima (šišani *geča)*, pa i različno tatauiranje je ponegdje bilo znak različne socijalne pripadnosti (na pr. kod Kueva); puk je imao redovno dosta nakita od manje vrijednih tvari (školjke, pasjih, veprovih i dr. zubi, cjevčica od kamena i dr.). Od ostale opreme treba spomenuti oružje, i to luk i strjelice (bez letnih pera), koplja, bacana često s pomoću metaljke kao i u drugih nekih naroda po Americi, jake praće (Guetar), strijelni tulac s kuglicama od zemlje, kijače. Često ratovanje, osvajački pohodi jačih naroda, državica i njihovih kazika tražili su dobru ratnu spremu, pa otuda upotreba negdje i oklopa od pamuka, inače štitova od tapirove kože; u vezi je s tim i veća briga za obranu, pa su naselja Č. često smještena na strateški povoljnim položajima, ili su utvrđena na pr. jakim bambusnim utvrdama. Inače su naselja dosta rastepena, kako je to u ondješnjem terenu i razumljivo, kolibe puka građene od zemlje, s pretežno slamnim krovom, većinom kružne ili duguljaste i zaobljene, dok su sakralne građevine i od kamena, u mnogočemu zasebne arhitekture, ne manje zanimljive nego u ostalih starih kultura južne i srednje Amerike, ako se i ne mogu s ovima mjeriti veličinom, ukrasom i drugim. Kamen je u davnini uopće bio važno građevno i tehničko tvorivo, za mnogo svrha obrađivano i upotrebljavano, pored drva, zemlje i dr. Hramovi (katkada na piramidnim brežuljcima), grobnice i dr. gradili su se mnogo od kamena, sjedalice i velike posude klesale od njega.

Mnogo je toga od negdašnjih kultura ovih plemena kroz prošla stoljeća propalo ili napušteno, osobito u socijalnim uredbama i odnosima; više se održalo do danas u materijalnoj kulturi, a štošta i u duhovnoj, osobito u vjerovanjima, poeziji, pa dakako i jeziku. Osobito su sadašnji Kuna sačuvali mnogo od negdašnje civilizacije Kueva, a Kagaba i Ihka negdašnjih Čibča-Muiska, konzervativno čuvaju koješta i Paez pa Guetar i drugi neki. Od negdašnjeg imperijalizma i osvajačkih težnja nekih jačih drža-



KAMENA SJEDALICA ČIBČA. Ecuador.

vica, kao što je bila ona samih Č., i to gotovo na vrhuncu upravo nekako u doba osvajanja, nije ostalo ništa; plemena i kulture su se opet rascjepkale, pale pod različne domaće američke i strane evropske utjecaje. Presudno je i nada sve značajno za kulturu čitavoga ovog skupa, što je na razmeđu i sudaru velikih ekspanzivnih kultura i strujanja srednjoameričkih (Azteki, Maja i dr.) i južnoameričkih andskih (Peru), pa se na svakom koraku primjećuje trag i naplavina sad s jedne sad s druge strane (na pr. metalurgija dijelom pod staroperuanskim utjecajem, neke vjerske predodžbe i kult pod srednjoameričkim, lončarstvo u mlađa vremena pod peruanskim, tako dijelom i odijevanje i oprema i t. d.).

LIT.: W. Krickeberg, *Amerika* (Bernatzik, *Die grosse Völkerkunde* III., Berlin 1939); Isti, *Amerika* (Buschan, *Illustrierte Völkerkunde* I., Stuttgart 1922); A. Ubbelohde Doering, *Das Kunstgewerbe der alten Kulturvölker Nordwestargentiniens, Ecuadors und Columbiens* (H. Bossert, *Geschichte des Kunstgewerbes* II., Berlin, Beč, Zürich 1929); Trimborn, *Das Recht der Chibcha in Columbien (Ethnologica* IV., Leipzig 1930); F. Verneau-P. Rivet, *Ethnographie ancienne de l'Equateur*, Pariz 1912; M. Uhle, *Kultur und Industrie südamerikanischer Völker* I.-II., Berlin 1889, 1890. M. G-i.

ČIBU, BILJNA SMOLA → **Bursera.**

ČIBUK → **Lula.**

ČIČA (chicha), alkoholni napitak različnih starih i sadašnjih naroda srednje (do juga Mexica) i južne Amerike (tu osobito u području Anda i inače u sjev. dijelu). Ime č. označuje pretežno napitak, priređen od kukuruza uglavnom tako, da se, raskvašen u vodi, pusti alkoholnom vrijenju, koje omogućuje dijastaza, sadržana u samu kukuruzu, te se škrobna sadržina pretvori u šećer, ali se pravi i od mandioke i drugih nekih plodova.



AMFORA ZA ČIČU IZ CUZCA (Berlin, Museum für Völkerkunde)

Postupci i procesi su u različnih grupa naroda različni u pojedinostima: U nekih se kukuruz pusti da klija, zatim suši pa za pravljenje č-e to nakvasi; redovno se dodaje nešto sažvakanih zrna, koja s ptijalinom sline potiču vrijenje (tako u starom Peruu, gdje je naziv piću *akha*). Dodavanje žvakanog zrnja redovno je, ali ima i slučajeva, da se to ne čini, a zapravo je i nepotrebno, jer se vrijenje može razviti i bez sline (zbog spomenute dijastaze). To upućuje na to, kao da je č. od kukuruza možda mlada tekovina kultura srednje i južne Amerike (a ime č. vjerojatno potječe iz jezika srednjoameričkog naroda Kueva), a da je stariji napitak ove vrste bio od mase gomolja mandioke, koje za priredbu napitka treba svakako žvakati, t. j. bez pomoći sline ne bi uopće došlo (ili bi došlo teže i sporije) do vrijenja, pa se to prvobitno nužno žvakanje ustrajnošću održalo i kod kukuruzne č-e (ali ne svagdje!), gdje zapravo nije bilo potrebno.

Ovakav se napitak pravi u nekih naroda navedenih područja Amerike i od prosa, kinoe (quinoa), batata, pa i banana. Ima č-e različne i po kakvoći, pa na pr. u Boliviji »Indijanci« piju svoju *chicha colla*, a Španjolci *chicha cruzeña*, koja se proizvodi bez žvakanih ispljuvaka, za razliku od prve.



ČIČAK

Č. služi kao opojno piće, trošeno u velikim količinama, osobito kod nekih svečanosti (na pr. u starom Peruu o blagdanu suncovrata, kad je prvi okusio obredne č-e sam Inka, a narod se poslije mogao duže vrijeme njom opijati); njom su se vršile i neke libacije, zalijevanje novih predmeta, obredno čišćenje na pr. rodilja i dr., a osobito se često davala uz pokojnike kao popudbina.

LIT.: C. Hartwich, *Die menschlichen Genussmittel*, Leipzig 1911; A. Maurizio, *Gesch. der gegorenen Getränke*, Berlin 1932. M. G-i.

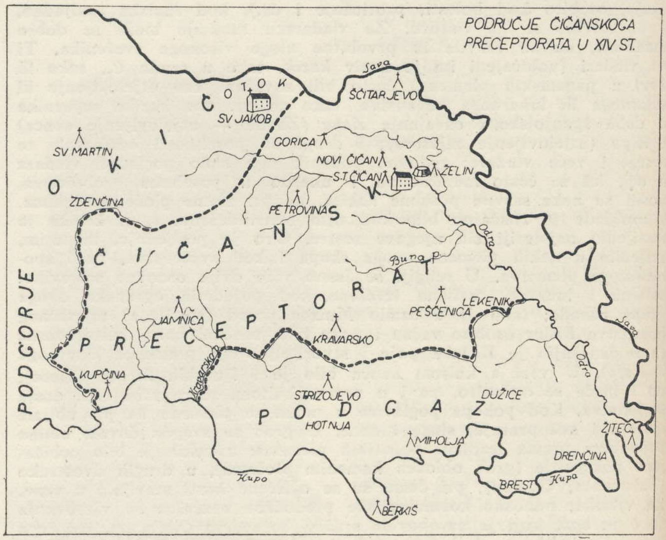
ČIČAK, *Arctium*, biljni rod por. glavočika (v.), pripada malobrojnoj skupini međusobno vrlo tijesno povezanih oblika. Nalazimo ih po čitavoj Evropi i izvantropskoj Aziji, a naknadno su raširени i u Sjevernoj Americi. Rastu kao dvogodišnje biljke, koje su bujno razvijene te imaju velike i okruglasto-jajaste listove. U grozdovima na krajevima ogranaka nalaze se smještene okruglaste cvjetne glavice, kojih ovojni listovi imaju najčešće kukasto zavinute vrhove, zbog čega čitava cvjetna glavica lako prianja uz krzno i odjeću. Svi su cvjetovi u glavici dvospolni i cjevasti. Plod je jajasta roška s perutkom. Ove biljke nalazimo najviše u blizini naselja, uz putove i željezničke nasipe, dakle na mjestima, gdje im širenje omogućuju životinje ili ljudi. Najraširenije su vrste *A. Lappa* L., *A. minus* (Hill.) Bernh., *A. tomentosum* Mill i *A. nemorosum* Lej. et Court., vrste, koje rastu i kod nas u svim krajevima. Jako razvijeni mesnati korijen ovih biljaka — *Radix Bardanae* — upotrebljava se već vrlo dugo kao lijek u različitim bolestima. F. K-n.

ČIČE, dva sela u Turopolju, u velikogoričkom kotaru, 4—5 km jugoistočno od Velike Gorice.

1. **Staro Č.** ima 310 stan. (1931). Katolička se župa spominje 1334. Budući da je stara župna crkva srušena, postala je župnom crkvom kapela sv. Marije od Pohoda u susjednom selu Vukovini.

2. **Novo Č.** je sjedište općine i katoličke župe, koja se spominje 1334. Ima 594 stan. (1931). Z. D-i.

Č. je u srednjem vijeku bilo znatno naselje, kojemu se razvitak može pratiti na osnovi mnogih pisanih spomenika. Do 16. st. nazivani su mjesto i posjed u obliku Čičan, koji je bio vezan osobito uza stariji dio naselja. Novo ime javilo se u 15. st. i češće je već u drugoj poli toga stoljeća.



Povijest naselja.

Posjed Čičan stekli su već u 12. st. ivanovci zajedno s mnogim drugim bogatim imanjima u Hrvatskoj. U Poodarju i donjem Pokuplju oni su tom prilikom dobili i velike posjede u susjedstvu Čičana, i to Peščenicu, Lekenik, Kravarsko, Jamnicu i Kupčinu. Tome posjedovanju ivanovci su odredili središte u Čičanu, u kojemu su sagradili svoj samostan i potrebne uredske i gospodarske zgrade. Tu je svoje sjedište imao i preceptor ivanovački, te se i cijelo to područje zvalo *čičanski preceptorat*. Taj je po prostoru veliki posjed bio na glasu zbog velikih hrastovih šuma, u kojima je napredovalo unosno svinjogojstvo. Većoj ratarskoj obradbi počeli su taj šumski kraj privoditi istom križari ivanovci, koji su iskrčili na podesnim mjestima stoljetne šume i naveli na njih i jača naselja. Samom Čičanu podijelili su povlasticu samoupravnoga trgovačko-obrtničkoga mjesta, te su ga nastanjivali sa svih strana. Da to građansko stanovništvo na tom šumskom zemljištu što bolje zaštite, ivanovci su u Čičanu podigli i tvrd grad, koji je oko 1290 izgorio. Trgovačko-obrtničko naselje sačinjavalo je u Čičanu u 13. st. poseban dio, koji se razvio nešto odijeljeno od ivanovačkoga naselja. U njemu je stajala i crkva sv. Đure, s bogatom župom. Iz Čičana vodila je velika i prometna cesta s jedne strane na Hrašće i odonud na Zagreb, a s druge strane na susjedni Želin i odande preko Peščenice i Lekenika na Žitec (Sisak). Ivanovci su čičanski preceptorat održali do 1328. Tada su to područje od Kupčine do Želina zamijenili s kraljem Karlom za kraljeve posjede Starču i Trnavu. Ta dva imanja ležala su u Požeškoj župi na zemljištu oko današnjih sela Bogićevaca, Trnave, Medara, Dragalića i Smrtića i zadirala duboko u Psunj. Sa zapadne strane graničila su s ivanovačkim velikim posjedom Ljesnicom, koji je ležao s lijeve strane potoka

Ljesnice ili Sloboštine. Kako su Ljesnica, Starča i Trnava zajedno činile vrlo podesan, unosan i cjelovit posjed, shvatljivo je, da su vitezovi sv. Ivana Jeruzalemskoga rado dali svoj stari preceptorat čičanski, da dobiju Starču i Trnavu. Čičansko je područje doduše bilo mnogo veće, ali je uglavnom bilo pokriveno šumom, a koliko je i bilo privedeno u to vrijeme ratarskoj obradi, nije se u tom dijelu moglo mjeriti s dobrom zemljom ispod Psunja. Tako je Čičan prešao u ruke kralja, koji ga je onda uvrstio u područje grada Želina. U Turopolju, izvan posjedovanja čičanskoga ivanovačkoga proceptorata, Želin je bio središte južnoga dijela Zagrebačke župe, te je u njemu rano sagrađen tvrd grad, u kojem se nalazilo potrebno činovništvo za upravljanje područjem. Želin se nalazio u prvom susjedstvu Čičanu, tako te mu je naselje u tom trgovištu moglo činiti podgrađe. Stoga se i dogodilo, da su poslije 1328 u 14. st. grad Želin nazivali i Čičan (castrum regale Zelin alio nomine Chichan), što dokazuje s druge strane, da su oba ta mjesta u to vrijeme smatrali jednim posjedom i naseljem. Otuda je shvatljivo, da je Čičan zadržao svoj stari značaj područnoga središta i dalje u 14. i 15. st. U njemu kao dobro izgrađenome trgu s mnogobrojnim zgradama ivanovaca okolni su plemići držali svoje skupštine i sudove, a župsko se činovništvo sastajalo i izdavalo službene isprave. I sam Karlo Dački boravio je 1371 u Č. i izdao tu povelju o sloboštinama Turopoljaca. Otkad je Č. prešao u ruke kralja te otkad se i ratarsko naselje moglo nastanjivati na tom zemljištu, pokraj trga Č. nastalo je mjesto, koje je steklo ime Novi Čičan. Otada i trgovište nosi u svojem nazivu pridjev »Stari«, a to je razlikovanje potrajalo sve do danas. Novi Čičan, nalazeći se u blizini trga i župskoga središta, dobro se razvijao, te je i u njemu sagrađena uskoro crkva i osnovana župa. Kada su pod kraj 15. st. Želin s područjem stekli grofovi Erdedi, Čiče nije izgubilo svoj značaj. I novi su posjednici u njemu imali svoj dvorac, u kojem su često boravili. Stoga su i mnoge isprave obitelji Erdedi pisane upravo u Čiču. Naselje čičansko u jakoj je mjeri stradalo oko 1530, kada su Turci provalili i oplijenili Turopolje. Staro Čiče izgubilo je tada potpuno značaj trga. Kada su u 18. st. Erdedi uredili upravu svoga turopoljskoga područja u Želinu, Č. je prešlo na položaj sela, u kojem se i danas nalazi.

LIT.: Diplom. zbornik, III.-XV., Zagreb 1905—34; E. Laszowski, *Povjesni spomenici plem. općine Turopolje*, Zagreb I.-IV., 1904—08; Starine, IV., Zagreb 1872. S. P-ć.

ČIČERIĆ (Csicserics), Maksimilijan, de Bacsány, ✳ Arad 3. III. 1865, austrijski general. Podrijetlom je iz krajišničke hrv. porodice u titelskom kraju. G. 1889 svršio je ratnu školu u Beču, na kojoj je kasnije (1893—1902) predavao ratnu povijest i vojni zemljopis. Kako je još 1892/3 bio u Rusiji, da nauči ruski, poslan je 1904 kao vojnički ataše u Mandžuriju, gdje je ostao do kraja rusko-japanskog rata 1905. Svoja iskustva iz toga rata iznio je 1907 u književnom obliku. General je postao 1911. Potkraj lipnja 1914 postao je glavar glavnog stožera V. armeje u ratu protiv Srbije, ali je taj položaj napustio poslije neuspjeha rujanske ofenzive. Sudjelovao je zatim u borbama na ruskom bojištu 1915—17 i u mirovnim pregovorima u Brest-Litovsku 1917/8. G. 1917 otišao je na talijansko bojište, gdje se na Piavi održao do svršetka borbi 30. X. 1918. Živi od 1942 u Zagrebu. I. P-ć.



MAKSIMILIJAN ČIČERIĆ

ČIČERIN, 1. Boris N., ✳ 1828, † 1904, znameniti ruski pravni povjesnik i filozof, profesor moskovskog sveučilišta. Mnogo je boravio u zapadnoevropskim znanstvenim središtima, koja su onda u utjecajima čitavog niza tadašnjih prvaka evropske misli ostavila odlučna traga u njegovu znanstvenom radu. Kao filozof pristajao je Č. uz filozofiju Hegela kao »posljednju riječ filozofijskoga idealizma«. Dosljedno tome zastupao je i kao sociolog i političar stalno i odrješito stav »prosvijećenog apsolutizma« napisavši čitav niz znanstvenih radova u duhu hegelijanstva. Kao ekonomist i pravnik stajao je pod utjecajem Smitha, Bastiata i Savignyja zastupajući u svojim djelima stajalište pristalica liberalnog gospodarstva i »mančesterstva« (*Sobstvennost i gosudarstvo*, Moskva 1882, *Kurs gosudarstvenoj nauki*, Moskva 1894—98), ali je istodobno odlučno ustao protiv upletanja države u posebničko gospodarstvo. Iako odrješiti poklonik naprednoga Zapada, Č. je sav svoj život ostao upravo dogmatični konzervativac boreći se pritom jednako žestoko protiv »jeftinoga liberalizma« tadašnje ruske socijalno-političke misli (Bakunin, Hercen, marksizam) kao i protiv patrijarhalnosti ruskoga slavenofilskog historizma.

BIBL.: *Istorija političeskih učenij*, sv. 1—5, Moskva 1869—1902; *Oblastnye učreždenija v Rossii v XVII v.*, Moskva 1856; *Opyty po istorii russkago prava*, Moskva 1859; *O narodnom predstaviteljstve*, Moskva 1866; *Neskoljko sovremennyh voprosov*, Moskva 1862; *Filozofija prava*, Moskva 1898—1900; *Voprosy politiki*, Moskva 1896—1900; *Nauka i religija*, Moskva 1879; *Misticizm v nauke*, Moskva 1880; *Položiteljnaja filosofija i edinstvo nauki*, Moskva 1882; *Osnovy logiki i metafiziki*, Moskva 1894; *Voprosy filosofii*, Moskva 1904.

LIT.: I. V. Golubinski, *B. N. Čičerin, Bio-bibliografičeskij očerk*, Moskva 1914; P. N. Miljukov, *Juridičeskaja škola v russkoj istoriografii* (Russk. Mysl, 1886, br. 6); B. Syromjatnikov, *V. O. Ključevskij i B. N. Čičerin* (Sbornik B. O. Ključevskij) Moskva 1912; B. N. Čičerin, *Iz vospominanij*, Moskovskij universitet, Moskva 1929. J. B.

2. Georgij Vasiljevič, ✳ Karaul (pokrajina Tambov) 12. XI. 1872, † Moskva 8. VII. 1936, ruski političar. Sin je diplomata, plemića V. N. Čičerina; pravo je učio u Petrogradu. G. 1896 stupio je u ministarstvo vanjskih poslova (arhiv), ali se naskoro pridružio revolucionarcima. Napustivši službu krenu 1904 u Njemačku, gdje pristade uz marksizam. G. 1905 pristupi ruskoj boljševičkoj organizaciji u inozemstvu, ali potkraj 1907 bi uhapšen i protjeran iz Pruske. Kasnije se iz Dresdena preseli u Pariz. Kraj rata dočekao je u Londonu; dolazak boljševika na vlast 1917 dao je povoda njegovu uhapšenju, ali je 3. I. 1918 zamijenjen s britanskim poslanikom u Rusiji Buchananom i namješten u komesarijatu vanjskih poslova. Naslijedivši Trockoga kao komesar za vanjske poslove potpisao je mir u Brest-Litovskom 3. III. 1918. G. 1922 zastupao je S. S. S. R. na međunarodnoj konferenciji u Genovi i sklopio s Njemačkom 16. IV. 1922 (u Rapallu) ugovor o prijateljstvu. Pod njegovom upravom većina sila priznala je 1924—25 S. S. S. R. (Vel. Britanija 1. II. 1924, Italija 7. II. 1924, Francuska 28. X. 1924, Japan 1 I. 1925), a 17. XII. 1925 sklopljen je s Turskom ugovor o uzajamnoj neutralnosti. U srpnju 1930 povukao se iz zdravstvenih razloga.

LIT.: P. Milioukov, Ch. Seignobos i L. Eisenmann, *Histoire de Russie*, Pariz 1933. J. N.

ČIČEVO, nekadašnje sjedište trebinjskog biskupa, danas je omanje muslimansko selo 4 km južno od Trebinja uz cestu u Konavle i na more, koju su već Rimljani upotrebljavali. Leži u plodnoj krškoj uvali, punoj vinograda. Pravoslavni narod toga kraja posebno časti mjesto, koje naziva »Petrovim manastirom« i tu se od davnih vremena skuplja na Petrovo. Na tom mjestu, zapadno od spomenute ceste, niže sela Crnča, nalaze se ruševine dviju starih crkava, koje narod zove »Petrovom« i »Pavlovom«; tloris obiju crkava je križ. Čini se, da su iskapanja provodile osobe s nedovoljnom spremom; tako se pronašlo malo vrednijih stvari, među njima i novac bizantskog cara Nikefora Foke (963—969). Važni sredovječni natpisi, navodno pisani narodnim jezikom, potpuno su propali, a jedan je sastrugan i kamen mu uzidan u novu pravoslavnu crkvu nešto prije 1912. Poznajući slične pojave iz Bos. Krajine i Dalmacije smatramo to potvrdom, da je kamenje svjedočilo katoličku i hrvatsku starinu. Iskapanja u Č. vršio je i V. Ćorović, ali rezultate rada nije objelodanio (Starinar, III/2, 1923, 77). — Car Porfirogenet spominje sredinom 10. st. polunezavisnu oblast *Τερβουνία*, Travuniju. Njezinim opstankom dan je preduvjet za osnutak biskupije u tom kraju. Biskupija se spominje u papinskim bulama 1167 (Smičiklas, Cod. diplom. II, 113) pod imenom trebinjske crkve, ali postoji nesumnjivo već 1022, kad je papa Benedikt VIII. udario temelje dubrovačkoj metropoliji (Acta Albaniae, I, br. 60, s. 16) i među drugim biskupijama podložio joj i »regnum Tribuniae«. Zaštitnikom biskupije bio je odvajkada sv. Petar. Međutim u samom Trebinju nije nam poznata nikakva sredovječna crkva sv. Petra, nego — prema Dukljaninu — sv. Mihovila, u kojoj je bio zakopan tobožnji kralj Pavlimir. Dukljanin naprotiv govori o crkvi i samostanu (očito benediktinskom) sv. Petra u Polju (S. Petrus in Campo); tamo je (po njemu) »bio pokopan dobri i miroljubivi kralj Radoslav s velikim počastima«. Orbini tvrdi to i o raškom županu Desi, što Jireček ne smatra vjerodostojnim. Stvar možda nije ipak isključena, jer Nemanjina obitelj potječe od katoličke dukljanske dinastije, pa je i sam Nemanja bio u Ribnici (današnja Podgorica) kršten »latinskim krstom«. Među benedikt. crkvama, koje papa Klement VI. traži natrag od St. Dušana 1345, nalazi se i naša sv. Petra u Polju. U dubrov. zbirci »Lamenta« od 1401 i 1411 spominje se i crkva sv. Petra »di Tribigna«. Trebinjska je biskupija uopće mnogo stradala od Nemanjića. Tako je već Uroš I. 1252 protjerao njezina biskupa Slava (Salvius) i doveo na njegovo mjesto

»shizmatičkog« episkopa; o tom je biskup Krizostom Antić našao autentične akte u arhivu dubrovačke kapelice relikvija. Prema Luccariju tvrdi Farlati, da je trebinjski biskup Mihajlo, pošto je 1456 napustio biskupiju i povukao se u Dubrovnik, povjerio brigu nad crkvom i narodom »kanonicima« (Farlati ispravlja »zboru svećenika«) sv. Petra u Polju. Kad je katolički narod stare trebinjske biskupije u turskoj eri postepeno prešao na pravoslavlje, sačuvali su se još dugo katolici, kako izvješćuje isti biskup Krizostom, »u Trebinju, Čičevu, Ljubomiru, Dračevici, Popovu, Zažablju i po svoj dijecezi«. Od Jirečeka i Evansa prevladalo je mišljenje, koje su, uostalom, zastupali i stariji pisci, da je u Č. bilo sjedište Trebinjske biskupije.

LIT.: Farlati, *Illyr. Sacrum*, VI., 291 i d.; F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd 1928; K. Jireček, *Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer*, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 33.; Dučić, *Petrov manastir*, Zora, Mostar 1896; St. R. Delić, *Petrov manastir kod Trebinja*, GlZM 1912; K. Draganović u Croatia Sacra 1935, 199-200. K. D-ć.

ČIČIĆ, Augustin, ✳ Kreševo 14. IV. 1889, književnik. Pučku školu svršio u rodnome mjestu, gimnaziju kod franjevaca u Visokom, bogosloviju kod franjevaca u Sarajevu; doktorat teologije u Beču; franjevac. Služio kao dušobrižnik u Bosni, kao profesor i ravnatelj franjevačke bogoslovije u Sarajevu. Od 1922 u drž. službi. Načelnik ministarstva pravde za katoličku vjersku upravu u Beogradu. Piše pjesme, literarnohistorijske studije, putopise: *Proljetni stihovi* (Sarajevo 1918), *Monografija o fra Grgi Martiću* (Zagreb 1930), *S Vardara na Soču* (Beograd 1931), *Imenik Osvetnika fra Grge Martića* (Beograd 1940). G. 1916 do 1919 uređivao u Sarajevu franjevački časopis Naša misao. A. B-c.

ČIČIMAK → **Žižula.**

ČIČIMEKI (Chichimeki), stari narod u Mexicu iz (jezične) grupe Nahua, prethodnici Azteka, koji su sebe pače označavali pravim Č-ima, a to je ime bilo i počasni naslov aztečkih vladara. Epoha Č-a ide negdje do g. 1430. Iz nje se sačuvalo mnogo njihovih građevnih i drugih spomenika i tvorevina (freske, mozaici, polihromne posude, drvorezbarije, zlatarski radovi, slikovnice i dr.), no općenito zaostaju za tvorbama još starije civilizacije Tolteka. M. G-i.

ČIČKOVAC (*Lappula echinata* Gilib.) jednogodišnja je (ili dvogodišnja), dlakava biljka iz por. oštrolistka (v.), koja ima razgranjenu stabljiku, sulićaste ili linealne listove i sitne, poput neba modre cvjetove, združene u kovrčice. Zreli se plod kala u 4 dijela, koji imaju piramidalno trokutast oblik, a nose na sebi po 2 reda kukastih bodljika. Raste kod nas po suhim poljima, zapuštenim mjestima, uz putove i drugdje. S. H-ć.

ČIETEK, Ján → **Smrek.**

ČIFČIJA (→ čiftlik) nazivao se u turskom agrarnom sustavu težak, koji je držao u zakupu čiftlik i u ime odštete davao vlasniku dio prihoda prema običaju dotičnog kraja, a iznosio je polovinu, trećinu, četvrtinu, a negdje i petinu. T. zv. ramazanski zakon od 1858 zove čifčiju mustedžirom (zakupnikom). Ni čifčija ni mustedžir nisu istovjetni s pojmom kmet.

LIT.: Ć. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo 1915. H. K.

Čifčija u Makedoniji imao je pravo dobiti dosadašnji svoj čitluk u neograničeno vlasništvo bez ikakve naplate dosadašnjem vlasniku, jer tu naplatu u ime odštete za oduzeti čitluk namiruje čitluk-sahibiji država (kao u Bosni i Hercegovini). O. F.

ČIFLUK → **Čiftlik.**

ČIFTLIK (u nas pogrešno: čitluk i čifluk), od perz. džuft, što u širem smislu znači »par«, a u užem smislu u plug ujarmljene volove; komad zemlje, koji se može uzorati za dan s jarmom volova; obrađeno polje; ratarstvo. Čift s turskim nastavkom »lik« znači zemlju, koja se ore, majur. U turskom agrarnom sustavu čiftlik je agrikulturna jedinica, koja je u rukama jednoga seljaka. Čiftlik je imao određenu veličinu, koja se nije izražavala jedinstvenom površinom, nego jedinstvenom ekonomskom vrijednošću. Po bonitetu dijelila se zemlja u tri razreda: površina čiftluka prvog razreda iznosila je 70 do 80, drugog do 100, a trećeg (loša zemlja) do 130 dunuma (v.). Sastavnim dijelom svakog čiftluka smatrale su se i zgrade, staje, stoka, ratarsko oruđe i usjevi na njivama, premda je to bilo mulkovno vlasništvo posjednikovo, dok je zemlja bila državna.

LIT.: *Enzyklopaedie des Islam*, I., Leiden-Leipzig 1913; Ć. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo 1915. H. K.

ČIFU (**Chefoo**), grad u Kini, na sjevernoj obali poluotoka Šantunga, na ulazu u Pečilski zaliv. Ima 132.000 stan. Za veleobrt svile Č. je vrlo važno središte. Z. D-i.

ČIGALA → **Cikada.**

ČIGIRIN, gradić u Ukrajini na Tjasmini, pritoku Dnjepra. Ima 10.000 stan. (1925). Osnovan u 16. st. postao je g. 1546 glavnim mjestom ukrajinskih Kozaka. Kasnije su se za nj borili Rusi i Turci. Z. D-i.

ČIGORIN, Mihajlo Ivanovič, ✳ Gačina kod Petrograda 31. X. 1850, † Lublin 26. I. 1908, ruski šahist. Sudjeluje u mnogim natjecanjima. Dvaput se borio za svjetsko prvenstvo. Pobjednik je u natjecanju u New Yorku 1889 (s M. Weissom), u Budimpešti 1896 i Beču 1903; drugi je po redu bio u Hastingsu 1895. Bio je neodoljiv napadač i najznačajniji predstavnik stare škole. Đ. B.

ČIGRA → **Mlin na čigre.**

ČIGRE pripadaju skupini galebova, odlikuju se ravnim šiljastim kljunom, kratkim nogama i rašljastim repom. Kod nas ih ima više vrsta. Hrane se ribom i drugim živim u vodi, a pobiru i kukce na polju kao crna č. Č. dolaze k nama koncem travnja, a ostavljaju nas koncem srpnja. Kod nas je česta obična čigra (*Sterna hirundo*), velika kao grlica, na glavi crna, po tijelu odozgo modrikasto pepeljasta, odozdo bijela, a okrajci su joj krila crni. Noge su crvene, a crveni kljun na kraju crn. Druga je česta č. kod močvara, rijeka i mora crna čigra (*Hydrochelidon nigra*) crnog, tankog i dugačkog kljuna. Ostale su vrste rjeđe. K. B.

ČIHAČEV, Pjotr Aleksandrovič, ✳ Gačina kod Petrograda 1812, † Firenca 1890, ruski geolog i prirodnjak. Poslije dvije godine diplomatske službe ostavlja je i sudjeluje u znanstvenoj ekspediciji po gorju Altaj. U šest navrata putovao je po Maloj Aziji i zapadnoj Armeniji. Osim toga proputovao je Španjolsku, Tunis i Alžir.

BIBL.: *Voyage scientifique dans l'Altai oriental* (1844—45); *Asie Mineure* (4 sv. i 3 atlasa, 1853—69); *Lettres sur la Turquie* (1859); *Reisen in Kleinasien und Armenien* (1867) i dr. Z. D-i.

ČIHORIĆI (Cichorich, Cicurich, Gichurich i sl.), ugledna porodica u Travuniji na Popovu polju u 14. st. Do 1356 poznata je i pod imenom Drugovića (izvedeno od osobnog imena Drug). Pojedini pripadnici te porodice kao i njihovi podložnici (ljudi) spominju se u dubrovačkim vrelima na području od Neretve do Onogošta (Nikšića), a 1334 i u Brskovu. Jedan od Čihorića sahranjen je, štoviše, u crkvi sv. Nikole kod Kuršumlije. Nalaze se ponajviše u službi srpskih vladara (braća: tepčija Stipko, župani Vratko i Nenac, »sluga« Dabiživ), a od 60-tih godina 14. st. dalje i bosanskih vladara (župan Dabiživ, sin Nenca). Od 1335/6 javljaju se kao rođaci još moćnije humske porodice, prozvane kasnije Sankovići. Župan Nenac uzima za kućnicu (ženu) Radaču iz te porodice, koja umire kao monahinja Polihranija u vrijeme kraljevanja Tvrtka I. Natpis na njezinu grobu u Veličanima blizu manastira Zavale pripada znatnijim povijesnim spomenicima. Osim navedenih Čihorića spominju se još tijekom 14. i 15. st. mnogi nosioci toga prezimena, samo dijelom pripadnici istoimene porodice. Značajna je u tom pogledu pojava *Vlahâ Čihorićâ*, koji prelaze na dubrovačko zemljište s konjima, stokom i stanovima radi paše (1407), zbog čega Dubrovčani prosvjeduju na bosanskom dvoru.

LIT.: K. Jireček, *Vlastela humska na natpisu u Veličanima*, GlZM, IV., Sarajevo 1892; Ć. Truhelka, *Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka*, GlZM, XIII., Sarajevo 1901; V. Ćorović, *Historija Bosne*, I., Beograd 1940. J. Š-k.

ČIKA (**Cicca, Ciccha, Cicka**), kći Dujma i Većenege iz Zadra. Po majci bila je unuka zadarskog priora i prokonzula Madija, a tim u rodu s hrvatskom kraljevskom porodicom, zbog čega je Petar Krešimir IV. poneki put naziva »sestrom«. Poslije nasilne smrti muža Andrije, sina Papova, odluči zajedno sa starijom kćerkom Domnanom povući se u samostan. Budući da u Zadru tada nije bilo samostana, poduze sve, da ga osnuje. Uz prethodno dopuštenje mjesnih crkvenih i građanskih vlasti te bliže rodbine osnova oko 1066 ženski benediktinski samostan uz crkvu sv. Marije, koju joj u tu svrhu ustupiše benediktinci sv. Krševana. Prva opatica novog samostana posta Č., koja ga bogato nadari, a mnogo mu pribavi kupnjom i vezama. Iskoristivši rodbinske veze s hrvatskim kraljevskim dvorom ishodi, da je u Šibeniku na sam Božić 1066 Petar Krešimir podijelio samostanu t. zv. kraljevsku slobodu (imunitet ili indemnitet), po čemu je samostan bio oslobođen svih po-

reza, daća i sudbenosti svjetovnih vlasti. Tu slobodu potvrdio je na molbu iste opatice Č-e samostanu sv. Marije 8. X. 1087 i kralj Zvonimir. Poslije Čikine smrti naslijedi je kao opatica mlađa kći Većenega oko 1091.

LIT.: F. Rački, *Documenta* 65—67, 96, 124, 125, 145, 147 i 160; F. Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925. M. B-a.

ČIKAMACU MONZAEMON, * oko 1653, umro Osaka 1724, najglasovitiji japanski dramatičar. Obitelj mu je pripadala staležu samuraja. Japanska je drama prije njega bila smjesa epskog pripovijedanja, lirskih recitacija i ritmičkih igara, a on je unio u nju pravu radnju, individualno izrađene karaktere, povezanost i cjelovitost svih dijelova. U povijesnim dramama (jidai-mono) prikazivao je junake japanske narodne predaje (među njima se ističe junak Jošicune i njegova ljubovca Jornoi); u društvovnim dramama (seva-mono) iznosio je značajnije događaje iz suvremenog života. Pisao je komade i za kazalište lutaka. Premda mu je stil katkada previše kićen i nadut, ipak se u svakom djelu vidi pravo pjesničko doživljavanje. On je japanskoj drami dao dotjeran umjetnički oblik.

ČIKOLA, lijevi i glavni pritok Krke, u koju se ulijeva iznad Skradinskog buka. U pojedinim dijelovima toka ima različita imena; pojav čest kod rijeka u kršu. U gornjem toku se zove Vrba, a tek u Petrovu polju Č. Izvire kod Vrbe (na 491 m) sjeverozapadno od Muća. U početku teče prema *SZ* dinarskim pravcem, duž tektonske linije, koja prati južnu stranu Svilaje. Dolina ovog dijela sastoji se od erozivnih proširenja, u kojima rijeka sporo teče, i sutjeskâ. Kod Otavica skrene prema *Z* i preko ravnice Petrova polja teče sporo i vijugavo. Kod Drniša ulazi u višu vapnenačku zaravan, kroz koju teče sve do ušća kanjonskom dolinom, dubokom 80 do 170 m. Mali mlinovi, smjelo sagrađeni uz teško pristupačni tok, povećavaju slikovitost gudure, koja prema ušću rijeke postaje sve dublja. Tok je dug 47,8 km, a porječje zahvata 836,8 km². Zbog vapnenačkog sastava zemljišta i klimatskih prilika Č. ima veoma promjenljiv vodostaj. Za vrijeme vlažnih zima nosi velike količine vode, a ljeti je donji dio često suh, što je posljedica i upotrebe vode za natapanje obrađenih polja oko gornjeg i srednjeg toka. J. R-ć.

ČIKOTA → **Suncokret.**



BELA ČIKOŠ-SESIJA, Iz »Apokalipse«



BELA ČIKOŠ-SESIJA, Autoportret

ČIKOŠ-SESIJA (Csikos-Sessia), Bela, * Osijek 27. I. 1864, † Zagreb, 11. II. 1931, hrvatski slikar. Otac mu se kao krajiški kapetan istaknuo pod Radeckim u borbama na rijeci Sessiji u Italiji te je dobio zbog hrabrog držanja plemstvo s pridjevkom »de Sessia«. Č. je polazio krajišku trivijalnu školu u Bjelovaru, zatim građansku u Trstu te vojnička učilišta u Günsu (Kisegu) i Karlovcu, odakle je 1882 izašao kao kadet. Dodijeljen 78. Šokčevićevoj pukovniji u Osijeku napušta nakon petgodišnje službe vojsku. Sa željom, da se sasvim posveti slikarstvu, upisuje se 1887 u bečku akademiju, na kojoj je bio do 1892. Da se usavrši u komponiranju, polazi 1893 na akademiju u Münchenu (učitelj mu prof. Lindenschmidt), odakle ide u Italiju te nakon godinu dana opet u München, gdje se usavršava u školi prof. Maara. Poslije toga postaje učitelj crtanja na građanskoj školi u Ogulinu. Kad se Bukovac (1894) preselio iz Pariza u Zagreb, Č. se, premješten za učitelja crtanja na zagrebačku obrtnu školu, priljubi sasvim uz njega te postade ne samo najiskrenijim štovateljem njegove umjetnosti nego i njegovim najodanijim prijateljem pomažući mu svojim teoretskim znanjem pri izradbi perspektivnih prospekata u njegovim velikim kompozicijama. U zajednici sa slikarom Crnčićem otvorio je (1907) privatnu školu za umjetnost i umjetnički obrt, koju je banska vlast pretvorila u umjetničku akademiju; na ovoj je školi djelovao do smrti kao profesor.

Otkako se je Č. smjestio u Zagrebu, razvijao se pod utjecajem izgrađenog Bukovca i klasički obrazovanoga pjesnika Vidrića. Bukovac mu je svojom sigurnošću u crtanju, sjajnim bojama i lakoćom u slikanju služio za uzor, a talentirani i poletni Vidrić, iako daleko mlađi, davao mu je sugestije pri izboru motiva za kompozicije.

Č-evi se umjetnički radovi kreću u okviru slobodnih i zadanih mu kompozicija, u vizijama likovnih improvizacija i ilustracija te u malobrojnim pokušajima portretnog slikanja.

Već na bečkoj akademiji dokazuje, da mu je slobodno komponiranje najmilije, kako se to može prosuditi po

prvijencima *Potop* (u gvašu), *Kain i Abel* te *Odisej ubija prosce* (za ovu je sliku dobio na akademiji prvu nagradu). U granicama historijsko-biblijskim stvorio je slike: *Tabubu, Gradnja piramida, Našašće Mojsijino, Penelopa, Kirka, Saloma, Judita i Holoferno, Sappho, Mrtva straža, Viviana, Ostavljena, Svećenica, Antonije nad lješinom Cezarovom, Pokrštenje Hrvata, Posljednji bogumili.* Nove probleme rješava u slikama: *Walpurgina noć, Dante u čistilištu, Psiha, Pietà* te *Inocencija* (ciklus) i *Madona* (iz Apokalipse). Među ovim radovima najbolji su mu: Kirka (u galeriji Narod. muz. u Budimpešti), Antonije nad lješinom Cezarovom (u zgradi ministarstva nastave NDH), Pietà (u Strossmayerovoj galeriji u Zagrebu), Judita i Holoferno (u Poglavnikovu dvoru). Od portreta najuspjeliji su mu portreti gđe P. i portret njegove žene (u Galeriji umjetnina u Zagrebu).

U težnji za savršenošću izrađivao bi po dvije tri varijante prije nego li bi pristupio konačnoj izradbi zasnovane kompozicije. Pretjerano umno analiziranje jednog sižea i njegova preosjećajna fantazija, koja ga je katkada odvodila preko granica slikovnih mogućnosti, razlog su, te on često slikovno nije izveo ono, što je u svojoj mašti zamislio. Po svome djelovanju pravi umjetnik, a po svome davanju širokogrudni učitelj svojim drugovima i učenicima Č. je pridonio vrlo mnogo izgrađivanju hrvatske moderne slikarske umjetnosti.

LIT.: I. Kršnjavi, *Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba*, Hrvatsko Kolo M. H., 1905; V. Lunaček, *Csikos Sessia Bela*, 1920; Lj. Babić, *Umjetnost kod Hrvata u XIX stolj.*, Zagreb 1934; Kušan, *Ars et artifex*, Zagreb 1941.

2. Julije, ✻ Zagreb 1898, kipar, sin je slikara Bele Čikoša-Sesije. Svršivši srednju školu nastavio je nauke na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, gdje se osposobio za nastavnika prostoručnoga crtanja. Nakon produljenih nauka u Pragu i Münchenu postao je srednjoškolski nastavnik; sada službuje na realnoj gimnaziji u Križevcima. Među njegovim kiparskim radovima ističu se svojom dotjeranošću neke portretne biste. A. J-k.



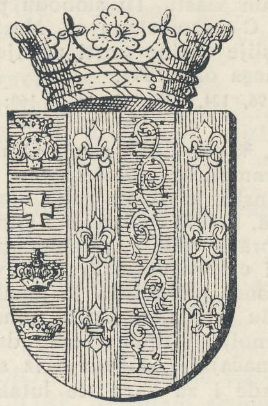
ČIKOV

ČIKOV (*Misgurnus fossilis*) je slatkovodna riba iz skupine šaranka. Malene je glave na oblom i do 30 cm dugačkom tijelu. Na gornjoj mu usni vise 4, a na donjoj 6 brčića. Crna mu je koža mekana i sluzava, s pet žutih uzdužnih pruga, a trbuh svijetao s crnim prugama. Živi u vodi s muljevitim dnom, u koje se uvuče preko zime ili ljeti, kad voda presuši. Diše i crijevom, pa guta zrak i ispušta ga kroz prohod. Uhvaćen ciči istiskujući zrak kroz mjehur. Prije oluje osobito je nemiran, jer osjeća promjenu vremena, pa ga drže u staklenci, da proriče vrijeme (Wetterfisch). Kod pripreme za jelo stavljaju ih prije u posudu, gdje se kreću živahno i pritom ostružu i očiste od blata i sluzi, odakle je i nastala riječ »vrti se kao čikov (u loncu)«.

LIT.: M. Kišpatić, *Ribe*, Zagreb 1893. K. B.

ČIKUGO-GAVA, najduža rijeka (141 km) na japanskom otoku Kiušiu, útječe u zaliv Šimbaru. Z. D-i.

ČIKULIN (Ciccolini, Chikolini, Cicculini), hrvatska porodica talijanskog podrijetla. **Franjo Č.** došao je iz Pesara na Rijeku, gdje je 1518 bio rektor i sudac. Njegov sin **Ludovik Č.** oboružao je o svom trošku jedan brigantin i došao u pomoć Klisu, koji podsjedahu Turci; tu je u borbi i poginuo. U isto doba živio je **Ivan Č.**, koji je poginuo 1543 braneći Stolni Biograd od Turaka. Kao upravitelji zrinskih imanja u Vinodolu poznati su **Ludovik Č.** († 1599), osnivač riječke loze Č-a (od 1613 plemićke), i **Julije Č.**



GRB PORODICE ČIKULINA

(† 1628), koji je 1613 dobio hrvatsko plemstvo, a 1628 barunat, te je izravni predak hrvatske loze Č-a. Ta se loza s vremenom obogatila držeći neka imanja u Zagorju i oko Zagreba (Susjedgrad, Šestine, Lužnica kod Brdovca i dr.); nosila je pridjevak »od Susjedgrada i Medvedgrada«. **Franjo Č.,** sin Julija i Sofije Rattkajeve, odlikovao se u borbi kod Kaniže pod Nikolom ml. Zrinskim, a kao poslanik hrvatskih staleža mnogo je djelovao na bečkom dvoru. S Juditom Keglevićevom imao je sina **Stjepana Č-a,** koji je neko vrijeme bio namjesnik banske časti. Stjepanov sin **Ivan Franjo Č.** (✻ Oroslavje 1681, † Konjšćina 17. VI. 1746) učio je u isusovačkom zavodu u Trnavi, gdje je postigao bakalaureat filozofije, odlikovan od kralja zlatnim lancem; 1706 dobije grofovstvo. Mnogo se isticao na hrvatskom saboru, a bavio se i pjesništvom. Spjevao je hrvatskim jezikom *Žalost i javkanje turskih, a radost krščanskih duš, koje se leto 1697 na Ivanje pod Biščem z teli razlučiše* (Zagreb 1703). U većem pjesničkom djelu *Ideae magnanimitatis Illyricae et Pannonicae viginti quatuor* (Zagreb 1703) slavi hrvatske i ugarske junake, a u *Josephidos Carolinae libri XII* slavi cara. Idejno se naslanja na Vitezovića. S njime je izumro rod Č-a u muškoj lozi. Njegova jedinica udade se za bar. Moskona, a unuka za grofa Sermagea, pa je velik imutak Č-a pripao Sermageima. Sačuvala se pučka popijevka, koja slavi posljednjega Č-a (»Čikulin gospodin vrana konja jaši«). E. L.

ČIKULJI → **Škopci.**

ČILAŠ → **Eksterijer.**

ČILE (Chile), republika u Južnoj Americi između sljemena Anda i pacifičkih obala u širini od 15 do 300 km; protegla se kroz 4225 km od 17° 57' juž. š. do krajnjega juga kontinenta (Cap Hoorn) na 55° 59' j. š. Zauzima 741.767 km²

Geomorfologija (→ Amerika Južna). Čile je uglavnom položen na zapadnim, pacifičkim pristrancima Anda, koje izgrađuju nekako »leđa« te države. Među njima i pacifičkom obalom proteže se nekoliko nizova ispona, koji su među sobom rastavljeni nizom longitudinalnih dugodolina.

U Č. su tri glavne strukturne linije, koje označuju andske gorske lance. Pored oceanske obale, a naročito izrazito između 21° i 26° j. š., protegao se primorski lanac (Cordillera de la costa). Od krajnjega *J* kontinenta (»Ultima esperanza«) do otoka Chiloe (43° j. š.) raskinut je u mnogo otoka i otočića; odatle dalje prema *S* postaje jedinstvenim. Usporedno s tim lancem vuče se po unutrašnjosti kopna dugi lanac, a među obima su uvaljene manje ili veće udoljine, kao na pr. pustinja Atacama. U ovom drugom lancu ispinje se 14 vrhunaca preko 6000 m a. v.; među njima je najviši Aconcagua, 7040 m visoki vulkan. Treći se lanac (Cordillera Real) počinje ispinjati iz sjeverozapadnog tla argentinskih Pampa i vuče se dalje k *S*, ali ne pripada Č-u. Među drugim i ovim trećim lancem duga je dolina (Valle de Chile), koja je prečkama (»nudos«) rascijepljena u nekoliko povećih zavala. Od njih su neke ispunjene vodom, kao što su jezera Aullagas i Titicaca, koja politički ne pripadaju Č-u. Ta je duga dolina prava kulturna zemlja Čilea i njegova jezera, koja se zove i »pampa«; u visini je nekako od 1000 m, dok prema *J* slazi do mora.



ČILSKI GRB

Geologija. Dok je golema većina istočnog dijela Juž. Amerike izgrađena od prakamenja, od staropaleozojskih slojeva i vulkanskih izljeva, Andske su krajine izgrađene i od mlađih sedimenata. One ipak nijesu pojas, koji je neprekinuto bio pod morem. Sav je andski kraj naime duga geosinklinala, koja se tijekom geol. doba negdje i u neko doba ispinjala, kasnije silazila, da se ponovno nešto pridigne. Tek su se — tako reći — konačno ispele u terci-



POKRŠTENJE HRVATA

Zagreb, Ministarstvo narodne prosvjete

(Dabac)

PRILOG U BAKROTISKU 38



PIETA

Zagreb, Strossmayerova galerija





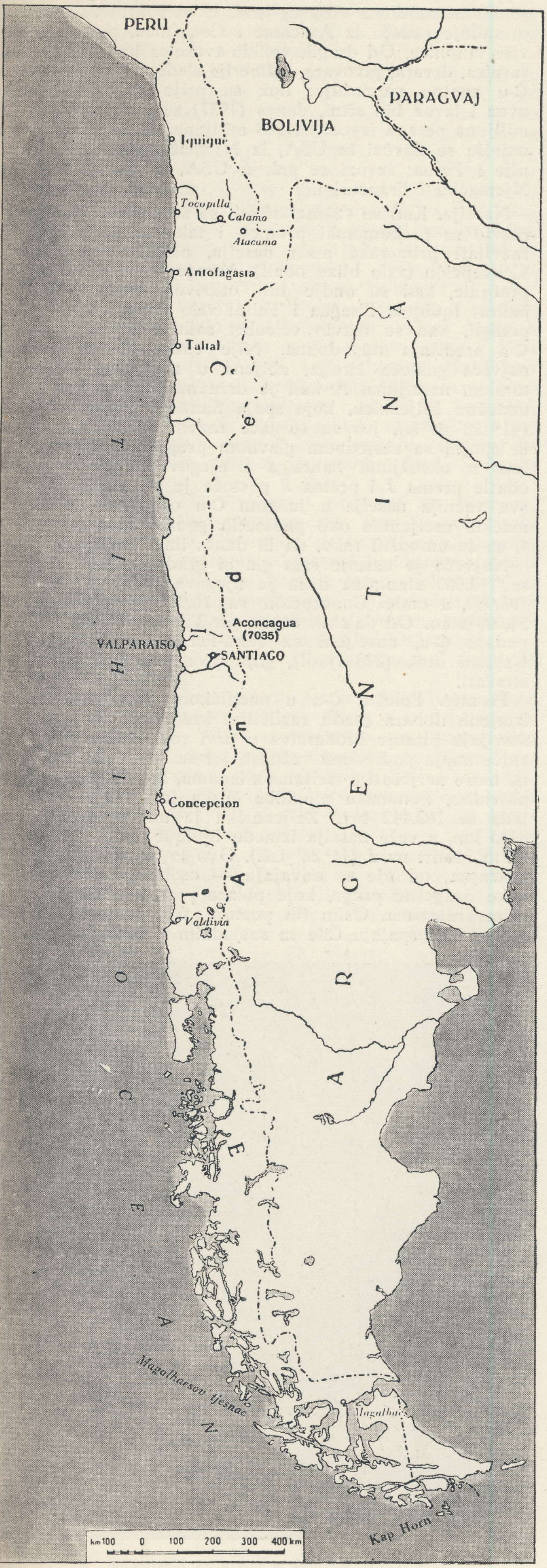
Gore: ODISEJ UBIJA PROSCE, Zagreb, Ministarstvo narodne prosvjete, *(Dabac)*;
dolje ZASTOR KAZALIŠTA U OSIJEKU





Gore: PLITVIČKA JEZERA; *dolje* KRAJOLIK

Zagreb, Privatni posjed



jaru, dakle u doba, kad su tektonski pokreti zahvatili i veći dio eurazijskoga, pa i afričkoga kopna.

Obalni isponi izgrađeni su na *S* osobito od granitna i porfirna kamenja, a na *J* od gnajsa i tinjčevih škriljavaca, koji prevladavaju i na otocima. Mnogo je mlađeg podrijetla glavni lanac Anda. Izuzevši pojedine slučajeve arhajskoga kamenja na jugu, on je izgrađen od sedimenata, koji su mlađi od permskih, a sudeći po zaostalim okaminama ti sedimenti odgovaraju onima evropske jure i krede. Na mnogo su mjesta ovakvi mezozojski slojevi probijeni andezitnim i trahitnim, a u Patagoniji bazaltnim intruzijama, koje su u vezi s bogatim ležištima rudača. U pohumlju među obalnim isponima i Andama ističu se sedimenti, koji sadržavaju smeđeg ugljena ili soli. Na obali je na više mjesta razvijen tercijar, u kojem su i glasoviti ugljenici Lota. Da se tektonski pokreti u Chileu, osobito u južnom dijelu, još nisu smirili, dokazom su potresi, koji se ondje često pojavljuju. Strahovit je bio potres 1751, koji je uništio i morem potopio grad Concepción kao i sva naselja među 34⁰ i 40⁰ j. š. Uz to ima ondje mnogo živih vulkana, solfatara i vrućih vrela.

Klima. Čile se u klimatskom pogledu raspada u tri velika odsjeka: po sjevernim krajevima temperature su zraka visoke — koliko nije velika aps. visina stanica — a množina je kiša vrlo malena, dapače neznatna. U srednjem su dijelu temperature umjerene, množina je kiše sve veća (pa i do 3000 mm), a u trećem, najjužnijem dijelu, zrak je hladan i vlažan, tlo pod gustim šumama. Na sve te prirodne odnose utječu u pretežnom dijelu morske struje, ali i vjetrovi: pored čilske obale, naime, dolazi s *J* hladna morska struja, po kojoj je i zrak hladan. Kako se ona pomiče prema *S*, dakle prema ekvatoru, postaje sve toplija, a po njoj i zrak. To utvrđuju i opažanja uz obalu:

	aps. v.	mj. prosj.	u mjes.	mj. prosj.	u mjes.	koleb.
Evangelistas na jugu	55 m	4,1⁰	VIII.	8,0⁰	I.	4,5⁰
Melinka	5 „	7,3⁰	VIII.	13,3⁰	I.	6,0⁰
Pta. Lavapies	46 „	10,4⁰	VIII.	16,6⁰	I.	6,2⁰
Caldera	28 „	12,9⁰	VII.	19,4⁰	II.	6,5⁰
Arica	5 „	16,2⁰	VII.	22,8⁰	II.	6,6⁰

na sjeveru.

Prema tome i kolebanje među krajnjim mjesečnim prosječnim temperaturama od *J* raste prema *S*. U pogledu množine padalina u čilskom primorju vladaju goleme razlike. Evo dokaza:

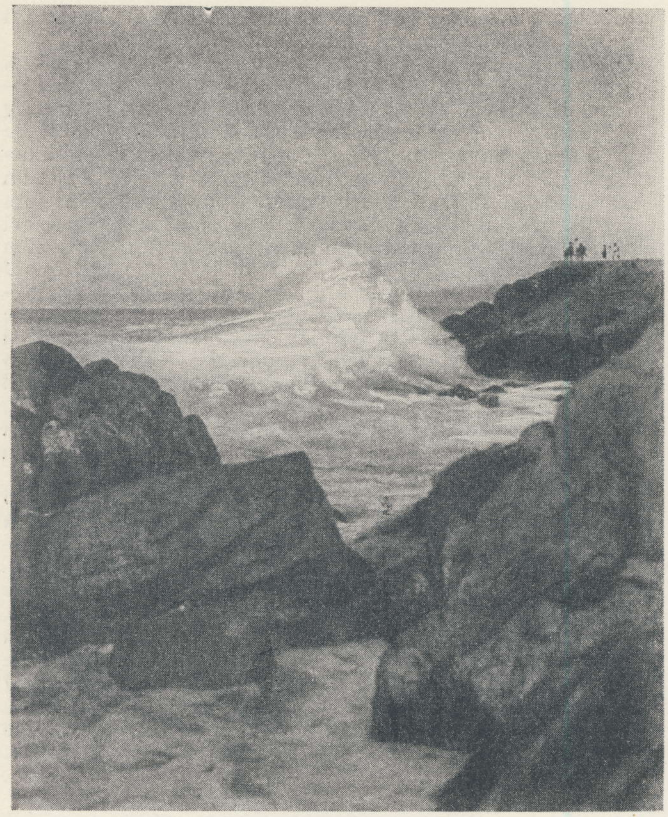
	aps. v.	geogr. šir.	god. množina
Arica	5 m	18⁰ 28′	1 mm
Caldera	28 „	27⁰ 3′	16 „
Valparaiso	50 „	33⁰ 2′	515 „
Concepción	15 „	36⁰ 50′	1206 „
Valdivia	15 „	39⁰ 49′	2698 „
Ancud	50 „	41⁰ 52′	2092 „
Pta Arenas	10 „	53⁰ 10′	470 „

Dok po krajnjem *S*, u Arici, pada godišnje samo 1 mm, 21⁰ južnije, u Valdiviji, pada više od 2⅔ m. Na tu znatnu količinu padalina utječe zrak južnopacifičkog ciklona, koji dolazi do tih krajeva ravno s oceana, zasićen vodenim parama, da ih ondje poruši.

Geomorfologijski i klimatski odnosi tumače pojav, što u Č-u ima vrlo malo dugih a plovnih rijeka. Samo je površje, naime, te krajine usko, nekih 350 km, tako, da se na njem može razviti dulja rijeka samo vijuganjem (Rio Loa, 440 km). Što pak te rijeke imaju vrlo promjenljivu množinu vode tijekom godine, odraz je promjenljive množine padalina. Kako pak polazimo na *J*, rijeke nose sve više vode, ali i redovitije; prema tome bi bile i važnije za plovidbu. Ali i ta nije duga, jer površje zemlje ima mnogo strmaca, preko kojih se voda ruši kao vodoskoci i brzice.

Rudstvo. Davno je u Č-u započelo iskapanje ruda; najprije se iskapalo zlato i srebro, onda bakar, a sada ponajviše salitra (1,3 milijuna tona) i ugljen (2 milijuna tona). Od drugih prirodnina zemlja daje joda (1,2 milijuna kg), željeza (1,5 milijuna tona), zlata (9.800 kg), srebra (56.000 kg), bakra (413.000 tona) i t. d.

Vegetacija pokazuje, kao i klimatski odnosi, tri odsjeka. U sjevernom odsjeku raširena je ponajviše pustinja (Atacama), gdje su biljke vrlo malog broja (414), a do krajnosti kserofilne. Značajne su kompozite *Pluchea* i *Baccharis,* nekoliko *Teucrium,* pa i niskih stabala, kao *Prosopis siliquastrum* i *Gourliaea chilensis.* Široka rasprostra-



ČILE, Obala kod Playa Ancha (Valparaiso)

njenost nerodne Atacame sprečava miješanje perujske flore s čilskom.

Zoogeografija. Značajne su čilske životinje glodavci. Po Andama penje se do 4000 m činčilija *(Chinchilla brevicaudata)*, cijenjena radi svoga krzna. To je najfinije krzno, što ga sisavci uopće imaju. Posve joj je sličan zecomiš *(Lagidium peruanum)*, koji se penje i do 500 m a. v. Pored rijeka klati se močvarska nutrija *(Myocastor coypus);* vrlo je slična golemu štakoru. Radi krzna mnogo je love, pa svake godine dođe na tržište nekih 1,5 milijuna komada. Vrlo joj je srodan grmni štakor ili degu (*Octodon degus*), a dakako, i obični miš *(Mus musculus)*. Od grabežljivaca živi po šumama puma *(Felis concolor)*, a po Andama posebna vrsta medvjeda: naočarski medvjed *(Ursus fremactos ornatus)*. Radi meke vune vrlo je cijenjena vicuña (*Llama vicugna*); to je kićena i okretna, a nije bojažljiva životinja. Kao vrijedne domaće životinje poznate su alpake i ljame. Alpaka (*Llama pocos*) posve je crna, ili posve bijela ili šarena životinja, slična devi; drže ih u krdima, ali žive na poludivlji način. Ljama (*Llama glama*) pripitomljeni je guanako; nešto je veća od njega i različite je boje. Teret nose samo mužjaci. Još ondje živi patuljasti jelenčić (*Pudu pudu*). Iz reda krezubica vere se onuda rijetki krtični pasanac (*Chlamydophorus truncatus*). Među pticama posebno se ističe dugokljuna papiga (*Henicognatus leptorhyncus)*. Čilski labud *(Cignus melanocoryphus*), koji je bijel, samo su mu vrat i glava crni. Golemi kondor (*Sarcorhamphus gryphus*), raskriljen, mjeri 2,75 m; živi najviše u visini od 3000 do 5000 m. Oni kruže visoko zrakom tražeći hranu oštrim okom; a kad nešto spazi, pa se spusti, lete svi za njim. Kondor se hrani strvinom i premda se kloni ljudi, ipak bez straha dolijeće po odbačenu utrobu ljama. Od gmazova ima zmija i guštera; a ima, dakako, i različnih vrsta riba.

Privreda. Dok se rudarstvo odnosi najviše na sjeverne krajeve, po srednjim se dijelovima gaji *ratarstvo* i stočarstvo. Na nenaplavljenom tlu jedne se godine sije žito, a onda nekoliko godina ono služi kao pašnjak. Na naplavljenom tlu izmjenjuje se žito s ječmom, krumpirom, kukuruzom i dr. *Stočarstvo* se gaji po cijeloj zemlji. U sjeverne krajeve uvozi se mnogo argentinskog blaga, da se ondje ugoji po poljima lucerne. Dok po *S* uspijevaju magarci i mazge, po *J* pasu mnoge ovce (više od 6 milijuna). Golema je u Čileu množina peradi. Veleobrt se ne razvija snažno, jer Č. nema dosta svog ugljena. U veleobrtu željeza, koji prerađuje rudaču iz Atacame i Coquimba, postoje ponajviše talionice. Od drugih velikih tvornica ima mlinova, kožarnica, drvara, pivovara, rafinerija sladora i dr. Trgovina u Č-u znatno napreduje; dok su prije pedesetak godina uvoz i izvoz bili sitni, danas (1937) se uvozi robe za 429 milijuna pesa, a izvozi za 948 milijuna. U rasporedu uvoza najviše se dovozi iz USA, iz Njemačke, iz Velike Britanije i Perua; izvozi se pak u USA, u Veliku Britaniju, Njemačku i Francusku.

Naselja. Kad su Čilenci stresli sa sebe španjolski jaram, razvio se prekomorski promet, i tako su se počela jače razvijati primorska mala naselja, naročito Valparaiso i Concepción (vrlo blizu obali). Mnoge su luke u sjev. Č-u procvale, kad su ondje bili otkriveni rudnici srebra i bakra; Iquique, Pisagua i Taltal vrlo su se brzo i snažno podigli, kad se razvio veleobrt salitre. Prava je žitnica Č-a središnja dugodolina. Nije čudo, da se tu nalazi najveća gustoća žitelja, zbijena u manjim i većim ratarskim naseljima. A kad je državna vlast počela graditi uzdužnu željeznicu, koja spaja Santiago s Puerto Montt (41° 28′ j. š.), još su se jače razvila ta naselja, jer su ih spojili sa susjednom glavnom prugom. Najviše žitelja ima u okružjima Santiaga i njegove luke Valparaisa; odatle prema *J* i prema *S* gustoća je sve manja. Gotovo sva važnija naselja u južnom Č-u osnovana su od njemačkih useljenika oko pedesetih godina prošlog stoljeća; ti su se umnožili tako, da ih danas ima ondje oko 11.000.

Najveće je naselje sam glavni grad Santiago de Chile sa 713.000 stan.; za njim je njegova luka Valparaiso sa 193.000, a onda Concepción sa 76.000 i Antofagasta sa 54.000 stan. Od dalekih otoka po Tihom oceanu, koji pripadaju Č-u, naseljeni su Juan-Fernandez (217 ljudi) i Uskrsni otok (228 ljudi), gdje žive prognanici i njihovi stražari.

Promet. Položaj Č-a u pacifičkom primorju i mnoge izmjene dobara među različitim krajevima republike postavljaju pitanje brodarstva u prvi red. Zaista pak željeznice imaju podređenu važnost, jer se longitudinalna pruga ne može natjecati u tarifama s lađama, koje služe za obalnu plovidbu. Pomorska plovidba čilska ima (1938) nekih 99 lađa sa 162.442 brt. Željeznička je mreža duga (1936) 8745 km, a veže naselja između Iquique na *S* (20° 12′ j. š.) i Pto Montt na *J* (41° 28′ j. š.). Ovo je glavna arterija saobraćajna; od nje se odvajaju — osobito u sjev. Č-u — neke drugotne pruge, koje polaze prema važnijim rudarskim krajevima. Osim tih postoje tri međunarodna odvojka, koji spajaju Čile sa susjednim državama: iz Arike



ČILE, Krajolik u pokrajini Llanquihue

u bolivijsku La Paz, iz Antofagaste također u Boliviju, gdje se sastaje s krakom, koji vodi u Buenos Aires, iz Valparaisa ravno u Buenos Aires.

Žiteljstvo Č-a broji 4,597.000 duša (1938); od njih je Čilenaca 4,083.000, od kojih su u pretežnoj množini mješanci davnih španjolskih useljenika i urođenika; manji dio su čisti potomci starih španjolskih obitelji. Ostali su u novo doba doseljeni Španjolci (23.000), Talijani (11.000), Nijemci (11.000) i dr. Pražitelji žive u Č-u u tri skupine: inkaski Indijanci u sjev. krajevima (Quichue i Aimara), zatim Araukani i Patagonski narodi. — *Od inkaskih Indijanaca* sačuvali su se mali ostatci na istočnom rubu sjevernih pokrajina. Čistunaca jedva da ima, jer su manje više izmiješani španjolskom krvi. Prije nego što su Inke počeli osvajati Čile, stanovali su *Pehuenći* ili Araukani — kako su ih nazivali Španjolci — sigurno u cijelom srednjem dijelu Č-a; bilo ih je tada nekih 250.000; danas ih je samo 100.000. Na velikom otoku Chiloe, a na *J* i na Guaitecas-otočju stanuju *Ćiloti*, koji pripadaju Huillićima (»žiteljima juga«). Protivno Araukanima Ćiloti su se brzo i dobre volje podložili Španjolcima i prihvatili katoličku vjeru. Oni su dobroćudni, gostoljubivi, skromni, ali nečisti, dok se Araukani rado i često kupaju. Odlični su pomorci, koji danas čilskoj mornarici daju najbolju momčad.

Zapadni ili Pacifički *Patagonci* prirodna su plemena, koja žive po pacifičkim otocima Č-a. Ima ih danas vrlo malo: Alakalufa nekih 250 duša, a Jaghana (Jamana) samo 70; svi ti stoje pod zaštitom anglikanskih misionara. Kako veliki otok Ognjena Zemlja pripada samo djelomice Č-u, tako i njezini žitelji, urođenici *Ona*, stoje djelomice pod vlasti Č-a; ostalo je pod Argentinom. *One* su pod zaštitom Salezijanaca i zbog toga su prihvatili kršćanstvo.

Uprava. Čile je podijeljen u 17 pokrajina i 2 teritorija (Aysen i Magallanes).

Školstvo. G. 1920 uvedeno je prisilno školovanje djece na 4 godine; ima mnogo srednjih škola, a u Santiagu je sveučilište (osnovano 1843) s odsjecima za obrazovanje liječnika, ljekarnika, stomatologa, pravnika, tehničara i dr.

Pravo. Osnova pravnog reda je Codigo civil od g. 1857.

Crkva. Ako i postoji sloboda vjeroispovijedanja, ipak je rimokat. vjera državna. U Chileu ima 4,189.000 katolika, 62.000 evangelika i 4000 Židova.

Povijest. Prvi Evropejac, koji je prodro u Čile, bio je Diego de Almagro (g. 1535). Na čelu male ekspedicije pošao je s bolivijskoga visočja i prekoračio Cordillere pod vrlo teškim prilikama. Ali kako su u Perúu bile nastale poveće razmirice među osvajačima, morao se povratiti. Tek je Pedro de Valdivia, komu je Fr. Pizarro dao nalog da osvoji Čile, provalio tamo i osnovao 1541 grad Santiago, U južnom Č-u živjeli su od davnine hrabri, ali surovi urođenici Araukani, koji su dugo vremena odolijevali nasrtajima Španjolaca. Valdivia je imao s urođenicima teških neprilika, koje nije mogao svladati s pomoću svoje čete vojnika. Morao je radi toga dignuti veliku vojsku, a kako je bio energičan i bezobziran, nije se žacao upotrijebiti i najkrvavija sredstva, da ih upokori. Ali nije uspio. U jednoj odlučnoj bitci pade. Borbe, koje su urođenici i dalje vodili protiv nepozvanih došljaka, bile su jedinstven lanac njihovih junačkih djela i okrutnih činova Španjolaca. Tek je 1882 uspjelo čilskim Španjolcima, da upokore Araukane; dadoše im tada ipak neku autonomiju, da ih primire na taj način. Pored te borbe imali su Čilenci u isto doba da se odupru i svojim gospodarima, evropskim Španjolcima.

Do 1797 pripadao je Č. španjolskoj vicekraljevini Perú, ali je bio silno zapostavljen u svakom kulturnom pogledu. Kao što u drugim španjolskim kolonijama, tako se i u Č-u uzbudio duh otpora, kad je Napoleon I. zauzeo Španjolsku i kad su francuske revolucijske ideje i tamo prodrle. Dana 18. IX. 1810 proglasila se u Santiago prva samostalna drž. vlada (junta de gobierno). U krvavim borbama 1817 i 1818 čilenci su srušili španjolsku nasilnu vlast i proglasili samosvojnom svoju zemlju. Nakon teških borba morali su Španjolci napokon popustiti i priznati slobodu Č-u g. 1846.

Nakon diktature O'Higginsa (do 1823) slijedile su stranačke borbe, dok nije D. Portales s konzervativnom strankom dao zemlji ustav g. 1833 i osnovao jaku vladu. On je u Č-u osigurao mirni razvitak odnosa, po kojem se snažno istakla država pred cijelom ostalom Južnom Amerikom. Kao stvaralac procvata zemlje vrijedi Manuel Montt (1851/61); on se pobrinuo za ratarstvo i kolonizaciju juga, a za školstvo i pravo uvelike je zaslužan. Pod predsjednikom Pintom (1876/1881) zapleo se Č. u rat s Bolivijom i Perúom. Bolivijski primorski teritorij među 23° i 26° j. š. tražio je za se i Čile, jer se ondje u sjevernom dijelu Atacama našlo golemih naslaga salitre i guana. Borbe su trajale do 1884, a Čile je uspio u svojim zahtjevima: Bolivija mu je prepustila primorje Antofagaste, a Perú pokrajinu Tarapaca, dok mu pokrajine Arica i Tacna dade na 10 godina.



ČILE, Antofagasta

Iza toga je život u Čileu bio donekle mirniji; tada bude rastavljena crkva od države (1925). Te je godine ukinut parlamentarni sistem, a onda je (1927) zavladala vojnička stranka na čelu s generalom Ibáñezom. Njegova diktatura kroz 4 godine dovela je — u vezi sa svjetskom privrednom krizom (nazadak izvoza salitre i bakra iz Č-a) — u srpnju g. 1931 do revolucije i propasti samoga predsjednika. U listopadu 1931 izabran je predsjednikom Montero.

Naučno pretraživanje Čilea započinje oko 1825, nakon što je ta zemlja postala samostalnom. U tom su radu sudjelovali Englezi (Parker King i Fitz Roy; 1827—1836), Francuzi (Claude Gay), Nijemci (na pr. Eduard Popping, J. Tschudi, H. Steffen i dr.).

LIT.: Stange, *Landeskunde von Chile*, Berlin 1914; Bürger, *Chile als Land der Verheissung*, 2. izd. 1926; Reiche, *Grundzüge der Pflanzenverbreitung in Chile* (Engler i Drude, *Vegetation der Erde*, br. 8;



ČILE, Puntiagudo na jezeru Todos los Santos

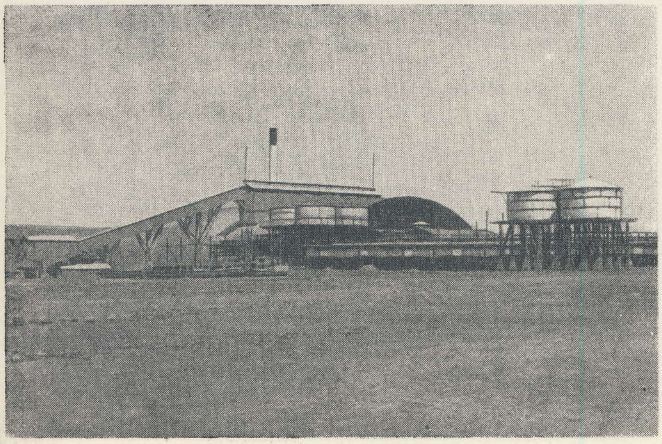


ČILE, Cutter Core
(Enciclopedia Italiana)

Leipzig 1911); Martin, *Landeskunde von Chile*, 2. izd. 1923; *J. Amerika*, H. E. I. sv. A. G.

Ustav. Iza privremenih ustavnih uređenja prvoga razdoblja stvoren je ustav od 1833, koji je ustanovio jaku predsjedničku vladu, ali izmjenama od 1871—88 utrt je put parlamentarnom sustavu, koji u praksi prevladava iza revolucije od 1891. Ustav od 18. IX. 1925, prihvaćen plebiscitom od 30. VIII. 1925, vraća se k predsjedničkoj vladavini. Predsjednika republike bira narod izravnim općim glasovanjem na 6 godina; dosadašnji predsjednik ne može se neposredno iznova birati. Ako nijedan kandidat nije dobio apsolutnu većinu, bira kongres predsjednika između dva kandidata, koji su dobili najveći broj glasova. Predsjednika može zastupnička kuća optužiti senatu, koji može izreći svrgnuće. Predsjednik imenuje ministre, koji ne mogu biti članovi kongresa, ali ih on može staviti pod optužbu kao i predsjednika. Zakonodavno tijelo je kongres, sastavljen od dvije kuće. U zastupničku kuću bira se po jedan zastupnik na 30.000 stanovnika. Senat ima 45 članova nad 35 godina, izabranih na 8 godina, svake 4. godine polovica. Izbori za obje kuće su izravni s općim pravom glasa i razmjernom podjelom mandata. Zakonodavni poticaj može dati vlada ili koji član kongresa. Zakon postaje prihvatom sa strane obiju kuća i potvrdom predsjednika. Predsjednik može u roku od 30 dana vratiti zakonski nacrt kongresu, ali ga mora potvrditi, ako ga kongres iznova prihvati većinom od dvije trećine glasova. Za izmjenu ustava potrebna je apsolutna većina svih članova u svakoj kući i potvrda predsjednika, koji može staviti primjedbe na nacrt izmjene, a ako kongres zabaci te primjedbe, može predsjednik staviti nacrt na pučko glasovanje. J. A.

Književnost. U Čileu se književnost polagano i postepeno razvijala, što je pojmljivo, kad se pomisli, pod kakvim se prilikama morao razvijati kulturni život u razdoblju, dok se stvarala ova španjolska kolonija (prvo se sveučilište osniva tek 1756 u San Felipe). Prvi početci književnosti nose historičko-epski odraz borbâ, koje su se dugo



ČILE, Tvornica salitre u pustinji Atacami

vodile između urođeničkih Araukanaca i španjolskih osvajača. Njima su prožeta djela, kakva su napisali *Alonso de Ercilla* (Araucana, 1569), *Pedro de Oña* (Arauco domado, 1590—96), *Fr. Núñez de Pineda* (Cautiverio feliz). Kad su težnje za političku slobodu i nezavisnost počele sve jače odjekivati u javnom životu Čilea, nastaju u književnosti nadasve rodoljubne pjesme. Tada su bili najpoznatiji pjesnici *Camilo Henriquez* (1769—1825) i *Bernardo de Vera* (1780—1827). U toku 19. st. razvoj čilske književnosti počiva na naglašavanju narodnih obilježja, na iskorištavanju pučkih legendarnih motiva i osebina narodne duše. Među prvim zrelijim književnicima tog doba ističu se: *Salvador Sanfuentes* (1817—1860) svojim epsko-lirskim legendama (El Campanario i dramama (Caupolicán), *Guillermo Blest Gana* (1829—1905), *Guillermo Matta* (1829—1899), *Luis Rodríguez Velasco* (1838—1919), *Juan R. Allende* (1850—1905; »Poesías del Pequén«), *José A. Soffia* (1848—1886; »Michimaloneo«, epska pjesma). Čisti su lirici: *M. Magallanes Moure, Pedro Prado, Gabriela Mistral.* Više je uspjeha u Čileu imao roman. Gojili su ga osobito *Manuel Bilbao* (1827—1895; »El inquisidor mayor«), *Alberto Blest Gana* (1830—1922), pa predstavnici historičkog romana: *Daniel Barros Grez* (1834—1904) i *Ramón Pacheco* (1845—1888) te naturalističkog i socijalnog: *Visente Grez* (1847—1909), *A. Silva de La Fuente, E. Rodriguez Mendoza* i drugi. Novelom i crticom bave se naročito *Baldomero Lillo* (1867—



ČILE, Rio Aconcagua
(Enciclopedia Italiana)

1923) i poznati *Eduardo Barrios. Federico Gana, Fernando Santivan, Daniel Riquelme, Alberto del Solar* drugi su suvremeni čilski književnici.

ČILIĆ (Karaga), **fra Luka,** ✻ kod Baje 1707, † Baja 21. IV. 1771, franjevac. Učio je u Italiji i ondje neko vrijeme djelovao kod austrijske vojske na Korzici, a zatim bio dugo godina učitelj novaka i lektor na franjevačkom učilištu u Osijeku. Bio je asket i izdao asketsku knjigu *Directa ad coelum via*, Osijek 1755. Njegova je jamačno i prigodna pjesma *Paeana festivum illustrissimo... Josepho Ant. Chiolnich*, Osijek 1752.

LIT.: J. Jelenić, *Bio-bibliografija franjevaca*, Zagreb 1925; J. Bösendorfer, *Povijest tipografije u Osijeku*, Građa XIV. V. Š.

ČILINGIROV, Stilijan, ✻ Šumen 26. XI. 1881, bugarski književnik. Pučko, srednje i pedagoško obrazovanje stekao je u rodnom gradu. Najprije je služio kao telegrafist, a zatim je bio učitelj. U povodu pobuna 1899 stao je na stranu naroda, pa je bio otpušten iz službe. Kasnije uči filologiju i pedagogiju na Visokoj školi u Sofiji. Poslije svršenih nauka postade učitelj na II. sofijskoj muškoj gimnaziji, a kasnije prijeđe u Narodnu knjižnicu. G. 1911 kao tajnik progresivno-liberalne stranke uređuje list »Bălgarija«. Izabran je i za narodnog zastupnika u sobranju. Iza balkanskog rata je podravnatelj, a kasnije i ravnatelj knjižnice u Sofiji do 1922. Poslije toga vrši različne službe u prosvjeti. Kao predsjednik Saveza bugarskih pisaca bio je gost hrvatskih književnika u Zagrebu 1942.

G. 1900 izdao je *Buketče*, knjigu stihova za djecu. G. 1910 izdaje *Slavjansku antologiju* (u kojoj su zastupani i Hrvati). Slijedi mnoštvo njegovih pjesničkih, beletrističkih, znanstvenih i poučnih djela, među kojima valja spomenuti



STILIJAN ČILINGIROV

Ravna Dobrudža, putopisni dojmovi (1920), *Hleb naš nasuštnij*, roman (1926); *Šinel bez pogoni*, roman (1926); *Deca na Ada*, roman (1932); *Prva žertva*, roman (1935); *Nevižđan vrag*, roman (1936); *Bălgarskite čitališta predi Osvoboždenije* (1931), veliko djelo o bugarskim čitaonicama; *Srbite i nie* (1930); *Protiv čuždite učilišta* (1940); *Kakvo je Bălgarin dal na drugite narodi* (1941); *Pomoravlje* po srpskim svjedočanstvima — povijesna istraživanja (2. izdanje, Skoplje 1942); *Po Makedoniji* (Sofija 1942). M. Nikolov ističe, da je najuspjelije djelo Čilingirova roman iz života bugarskih obrtnika memoarističkog značaja: *Hleb naš nasuštnij*. Č. je vrlo djelatni prosvjetni radnik u najširem smislu riječi; jedan je od najplodnijih bugarskih književnika uopće.

LIT.: S. Ilijev, *S. Č. — život i tvorčestvo*, Malka encikl. biblioteka br. 71; G. Canev, *Pisateli i tvorčestvo*, 1932; G. Konstantinov, *Bălgarskata literatura sled vojnata* (1939); Isti, *Tvorci na bălgarskata literatura*, Sofija 1941; M. Nikolov, *Istorija na bălgarskata literatura* (Sofija 1941). I. E.

ČILKAT *(Chilkat)* → **Tlingit.**

ČILSKA OMORIKA → **Araukarija.**

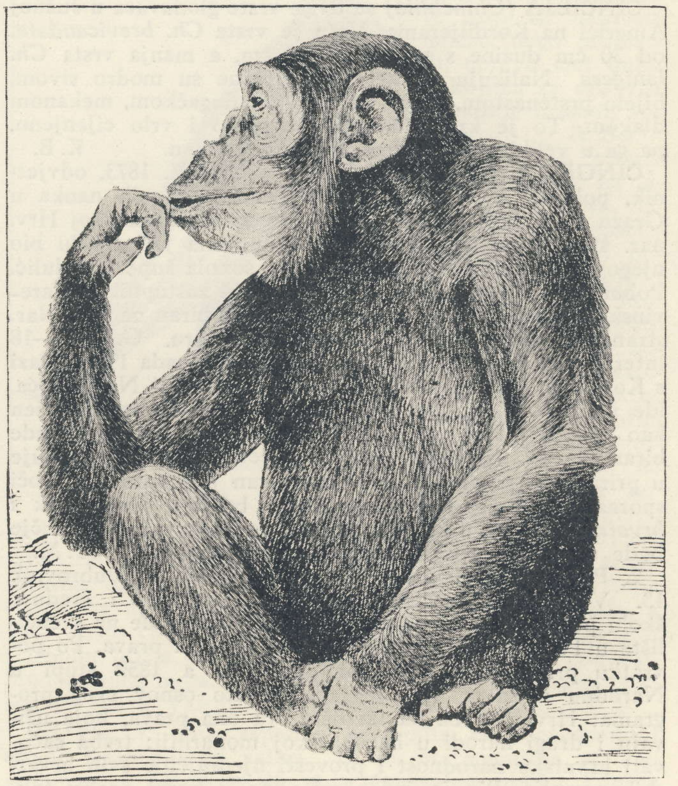
ČILSKA SALITRA, natrijska salitra, nitrat. Kristalizuje se heksagonski. Razvila se najviše u kristalastim agregatima i zrnju. Staklenasta je sjaja. Prozirna je do providna; bezbojna ili svijetlo bojadisana. Natrijski je nitrat, $NaNO_3$. Topljiva u vodi, pa i na vlažnom uzduhu, jer je higroskopična. Javlja se često u suhim krajevima, ali u malim količinama, više puta kao eflorescencija (cvjetanje) iz tla. Najveće njene količine nalaze se u sušnim krajevima na sjeveru južnoameričke države Čile (otuda joj ime). Tu se prostiru salitrena ležišta u zoni, dugoj 800 km, s pet salitrenih okružja, gdje je prate glauberova sol, gorka sol, kamena sol i sadra: s tim mineralima izmiješanu zovemo *caliche*. Ima je još u Perúu, Kolumbiji, u Sjev. Americi u Kaliforniji, Koloradu, Nevadi i dr., u Alžiru, po Sahari, u Maroku i t. d. Za turskoga doba vadila se u znatnijoj količini u okolini Skoplja za priređivanje baruta. Od cjelokupne proizvodnje salitre četiri njene petine upotrebljavaju se kao tvorivo za gnojivo. Ostala petina upotrebljava se u kemijskom veleobrtu za priređivanje kalijske salitre, dušične kiseline, pri izradi gnoja, za priređivanje amonijskog nitrata, pri izradi čelika i t. d. F. T.

Č. s. dobiva se iz »caliche«, koja u pustinjama južnoameričkih država Čilea, Perúa i Bolivije čini na sloju nepropusne gline i škriljavca 1 do 5 m debele naslage, pokrivene slojem pijeska, šljunka i zemlje. Pošto se taj zemljani pokrov s pomoću dinamita razori, vadi se iz otvorenih rovova surova salitra ili kaliča (caliche), koja sadržava 47—60% (kadšto i preko 70%) natrijeva nitrata uz 7 do 17% natrijeva klorida, 4 do 26% natrijeva sulfata. 0,2 do 0,73% kalijeva jodida, male količine jodata i perklorata, dok ostatak čine nerastopljiva onečišćenja: šljunak, pijesak i glina. Kod tehničke preradbe rastapa se surova salitra u vreloj vodi ili u vreloj ocjedini od prijašnje kristalizacije sve do zasićenja, a procijeđena bistra rastopina ohlađuje se u željeznim basenima do kristalizacije. Kad temperatura spadne na 20° C, iskristalizira se iz rastopine više od polovine natrijeva nitrata. Od rastopine odvojeni kristali oplahnjuju se hladnom vodom i ostavljaju 4 dana na kosoj podlozi, da se potpuno ocijede i prosuše, dok se iz ocjedine ponajprije vadi jod, a zatim ona ponovno služi za rastapanje surove salitre. Tehnička čilska salitra sadržava 94 do 97% natrijeva nitrata (15,5 do 16% nitratskog dušika), a pored toga ima u njoj do 0,5% natrijeva sulfata, oko 2,5% natrijeva klorida, nešto natrijeva i kalijeva perklorata i vlage. Gnojidbi namijenjena čilska salitra ne smije sadržavati više od 0,5% perklorata (računano kao $KClO_4$). Kemijski čista natrijeva salitra ($NaNO_3$) leđi se u prozirnim, bezbojnim, u vodi vrlo lako rastopljivim romboedrima, koji su nalik na kocke (odatle naziv »kubička salitra«). Postanak prirodne salitre tumači se kao posljedica jake nitrifikacije pri truležu organskih dušičnih tvari, što su se na dotičnim mjestima nakupile prije geoloških perturbacija. Prema jednom mišljenju mogle bi vrelom tih dušičnih tvari biti velike množine alga, što ih je izbacilo more, dok prema drugom mišljenju čilska salitra potječe od velikih množina guana, koje su bile podvržene nitrifikaciji na drugom mjestu, a salitra je odatle bila naplavljena na današnje svoje nalazište. M. M.

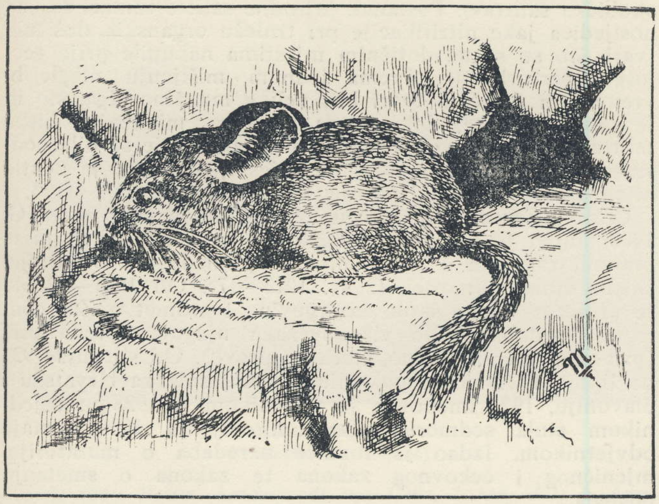
ČIMIĆ, Ernest, ✻ Bjelovar 13. I. 1876, pravni pisac. G. 1900 stupio je u sudačku službu te se istakao kao pisac pravnih rasprava u Mjesečniku i kao izdavač zbirke rješidaba stola sedmorice (2 sv. 1913—17). Od 1921—22 bio je profesor visoke škole za trgovinu i promet u Zagrebu; u to je doba izašlo više svezaka njegovih predavanja (privatno, javno, obrtno, stečajno pravo). Od siječnja 1923 do lipnja 1924 bio je pokrajinski namjesnik za Hrvatsku i Slavoniju, 1925 imenovan je vijećnikom, a 1928 predsjednikom stola sedmorice. Iza umirovljenja 1936 postaje odvjetnikom. Izdao je tumače naredaba o moratoriju, mjeničnog i čekovnog zakona te zakona o smetanju posjeda.

ČIMKENT (znači »zeleni grad«), grad u Kazakstanu, ima 30.000 stan. U središtu je dobro obrađene oaze oko rijeke Arisa, koja je pritok Sir Darje. Na golemom se prostoru uzgaja ovdje kserofitni polugrm *Artemisia Cina*, od kojeg se dobiva santonin, sredstvo protiv crva. Tvornica u Čimkentu opskrbljuje ovom ljekarijom cio svijet. U zadnje doba podignut je u Č. metalurgijski veleobrt. Grad se nalazi na turkestansko-sibirskoj željeznici. Z. D-i.

ČIMPANZA (*Anthropopithecus troglodytes* ili *Pan*) je antropoidni majmun (v.), u bližoj srodnosti s gorilom, samo je manji od njega, a kosturom i mišičjem je najslabiji antropomorfni majmun. Crne je dlake, uške su mu velike kao u čovjeka i do 7 cm visoke te 5,5 cm široke. Lice, ruke i noge su mu blijedo crvene ili smeđe, usne vrlo pokretne i daleko ispružljive, a zubi postavljeni koso. Č. se često zadržava na tlu i drži poluuspravno, a vješto se penje i po drveću, gdje se hrani plodovima, lišćem i pupovima. Živi u manjim zadrugama u tropskoj zapadnoj Africi, od obale daleko u unutrašnjost do jezera Tanganjike. Č. je poznat u nauci od g. 1613, a najsjeverniji i najzapadniji je gambijski oblik (*A. troglodytes* ili *Pan chimpanse*). U 19. st. otkriše ćelavi oblik (*A. calvus*), kojemu su goli dijelovi tijela crni ili tamno smeđi, a na glavi je



ČIMPANZA



MALA ČINČILJA *(Chinchilla lanigera)*

ćelav. U Kamerunu i Gabunu živi oblik čego *(A., Troglodytes, tchego)*. Iz Sierra Leone i Liberije poznat je gvinejski oblik *(P. leucoprymnus)*, iz zemlje Njam-Njam Schweinfurthov *(P. Schweinfurthi)*, a sa zapadne obale jezera Tanganjike tamnoga je lica marungu *(P. marungensis)*. Ima i drugih č. K. B.

ČIMU *(Chimu)*, pleme sa zasebnim jezikom i državicom u davnom Perúu još prije Inka. Jezik je i danas održan u dolini Lambayeque → Perú. M. G-i.

ČIN → **Javni službenik.**

ČIN, skupni naziv za skupinu od neko 13 plemena u sjevernoj Birmi. M. G-i.

ČINAB (Chenab, stari Akesines), pritok Inda, 1200 km dug, izlazi iz Chandre u Himalaji, protječe, zapravo tvori Pundjab (petoriječje Ind, Chenab, Ihelum, Rawi i Sutley). Kanalizacijom je okolina Č-a dobila kulturnoga zemljišta za 20.000 ljudi. M. Š.

ČINAMPAS, »plivajući vrtovi«, način gojenja povrća kod starih Meksikanaca. Među malim nasadima geometrijskog lika brojni su kanali s vodom, pa se čini, kao da vrt pliva. Danas ovakih vrtova ima oko jezera srednjeg Meksika.

ČINČILJA *(Chinchilla)* su dvije vrste glodavaca u Južnoj Americi na Kordiljerama. Veća je vrsta *Ch. brevicaudata*, od 30 cm dužine s repom od 13 cm, a manja vrsta *Ch. lanigera*. Nalikuju na zeca; pokrivene su modro sivom, bijelo prstenastom, finom, preko 2 cm dugačkom, mekanom dlakom. To je krzno naoko srebrnasto i vrlo cijenjeno, pa ga u velikim količinama izvoze u Evropu. K. B.

ČINGRIJA, 1. Melko, ✳ Dubrovnik 1. IV. 1873, odvjetnik, politički i priradni radnik. Nakon pravnih nauka u Grazu ulazi 1896 u javni život. Pripada dalmatinskoj Hrv. nar. stranci, od 1905 Hrv. stranci, kojima je na čelu bio njegov otac Pero. Prvi starosta Hrv. sokola župe Gundulić. Pobornik hrv.-srp. koalicije. G. 1911—14 zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču i član delegacije, biran na listi Nar. stranke u primorsko-neretvanskom kotaru. G. 1914—18 interniran u Gornjoj Austriji. Krajem listopada 1918 dolazi s Korošcem i Žerjavom u Ženevu kao delegat Nar. vijeća, ide u Pariz u diplomatskoj misiji. 1918—20 uspostavljen kao načelnik. 1926 stupa u Nar. radikalnu stranku i bude biran za opć. vijećnika. Već od početka stoljeća sudjeluje u priradnom životu. G. 1939 imenovan je senatorom. Uoči sporazuma Maček-Cvetković izdaje brošuru *Dubrovnik i hrvatsko pitanje*, u kojoj se zalaže, da dubrovačko područje bude u sklopu srpskih zemalja u Jugoslaviji. T. M.

2. Pero, ✳ Dubrovnik 23. VIII. 1837, † Dubrovnik 13. VII. 1921, hrvatski političar. Osnovnu i srednju školu pohađao je u rodnom gradu, g. 1856 pođe na sveučilište u Padovu, gdje je stekao čast doktora prava. Po povratku priključi se narodnom pokretu, a 1859 stupi u Narodnu stranku. Već je tada izradio osnov svog programa: Hrvati treba da izvojšte sva ona prava, koja uživaju i drugi narodi u habsburškoj monarhiji; treba sačuvati hrvatsku narodnost i provesti ujedinjenje svih hrvatskih zemalja. Bio je jedan od vođa u borbi protiv talijanske većine u dubrovačkoj općini. Kad je ova bila oborena 1864, Č. postade drugim prisjednikom. G. 1878 postade gradskim načelnikom i na tom mjestu ostade prvi put do 1882. Ponovno je načelnik 1899 do 1911. G. 1870 izabran je za zastupnika na dalmatinskom saboru, u kome je sjedio preko četrdeset godina i radio skupa s Klaićem i Pavlinovićem. Nakon njihove smrti preuze vodstvo Narodne stranke. U saboru je mnogo značila njegova riječ u gospodarskim, školskim i financijalnim pitanjima. Mnogo se trudio baš oko jačanja narodne svijesti. Njegovim je nastojanjem došlo do suradnje, a 27. IV. 1905 i do spajanja narodnjaka i jednog dijela pravaša u »hrvatsku stranku«. Kako je pokret u Hrvatskoj protiv bana Khuena naišao 1903 na jak odjek u Dalmaciji, Č. predvede u Beč dalmatinske zastupnike, da u ime cijeloga naroda caru podnesu prosvjed protiv madžarskih nasilja u Hrvatskoj. Ove deputacije car nije primio. Kao predsjednik hrvatske stranke u Dalmaciji i hrvatskog kluba dalmatinskog sabora Č. je predsjedao sastanku opozicionalnih zastupnika i delegata Dalmacije, Hrvatske i Istre na Rijeci, koji je 2.—3. X. 1905 sastavio Riječku rezoluciju (v.). Pododboru, u kome bijahu uz Č-ju Trumbić, Vicko Milić i Zagorac, povjereno je provođenje zamisli rezolucije. Nakon rata 1914—18 bio je Č. predsjednik Narodnog vijeća u Dubrovniku pa predsjednik Jugoslavenske Matice. Od njegovih nedovršenih uspomena, koje je ostavio u rukopisu, objelodanjena su dva odlomka *(Hercegovačka buna* i *Sastanak s Pekom Pavlovićem)* u dubrovačkom listu Rad br. 86 i 87 od 23. VII. 1921.



PERO ČINGRIJA

LIT.: R. W. Seton Watson, *The Southern Slav Question*, London 1911 (njemačko izdanje pod naslovom *Die Südslavische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913); B. Cvjetković, *Dubrovnik u našem političkom i kulturnom pokretu ol 1861 do danas*, u jubilarnom broju Narodnoga lista, Zadar 1912; Lj. Leontić, *Dr. Pero Čingrija*, u dubrovačkom listu Rad br. 86 i 87 od 23. VII. 1921; R. Horvat, *Hrvatski preporod u Dalmaciji*, Zagreb 1935; J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1936. J. N.

ČIN-KIANG (Chin-kiang), grad u kineskoj pokrajini Kiangsu, ima 200.000 stan. Kod njega se ukrštava Carski kanal s rijekom Jangtse-kiangom. Ugovorom je luka otvorena međunarodnoj trgovini, a izvozi se najviše soja, sezam i zemni orah. Nalazi se na željezničkoj pruzi Šanghai—Nanking. Z. D-i.

ČINOVNIK → **Javni službenik.**

ČINTULOV, Dobri, ✳ Sliven 1822, † Sliven 27. III. 1886, bugarski književnik. Najprije je bio crkveni pjevač; pošto je proživio strahote kuge 1835, otputuje u Trnovo, zatim u Bukurešt i Brailu, gdje je dalje učio sam se uzdržavajući. Kasnije ode u Odesu, gdje je već živjela velika i nacionalno svijesna bugarska kolonija na čelu s Aprilovom, Palauzovom, Nik. M. Toškovom i dr. G. 1841 ulazi kao ruski stipendist u odesko sjemenište, gdje je upoznao pjesništvo Puškina i istaknutog slavjanofila Homjakova. Tu je Č. počeo pisati domoljubne pjesme, među kojima i *Stani, stani, junak balkanski*. Kao bogoslov bavio se i bogoslovskim problemima. Ljeti 1850 Č. je učitelj u Slivenu. Tu vodi borbu protiv grkomana za konačnu pobjedu bugarskih kulturnih nastojanja; osnuje čisto bugarsku školu, gdje je učiteljevao do 1857 i pjevao budnice.

G. 1857—61 Č. je učitelj u Jambolu, zatim u Klucohorskoj općini i napokon nadzornik slivenskih škola. Pritom se ističe u podizanju čitaonica i pučkih kazališnih družina. Pošto je 1870 izdan ferman o samostalnoj bugarskoj crkvi, Č. je izabran u narodni sabor, koji je sazvan u Orta-köju 1871. Kad se vratio iz Carigrada, postaje vođa cijeloga prosvjetnog rada u svom kraju do 1875, kada zbog narušena zdravlja napušta učiteljsku službu. G. 1878 radosno je dočekao rusku oslobodilačku vojsku. Vrlo je cijenjen kao rodoljubni pjesnik.

LIT.: V. Pundev, *D. Č. 1822 do 1922* (izd. Bugarske akademije kao br. 17. »Bugarske biblioteke«); Zbornik *Dobri P. Čintulov* uredio N. Tabakov, Sliven 1922; *Izbrani tvorenija* Čintulova uredio je N. Tabakov (izd. »Hemus«, Sofija 1939); G. Konstantinov, *Tvorci na bălgarskata literatura*, Sofija 1941. I. E.

ČINŽENE ZEMLJE su takve, koje je kmet (podložnik) s privolom zemaljskoga gospodina (vlastelina) pretvorio u vinograd ili voćnjak uz obvezu, da će od te zemlje plaćati »činž« (njem. Zins) u naravi ili novcu. Te zemlje nisu potpadale pod ostale podložničke zemlje prigodom raskidanja kmetskog odnosa cesarskim patentom od 2. III. 1853. Razrješenje se »činženog« odnosa jednako kao i »gornjeg« odnosa, koji ima posve isto značenje, prepuštalo slobodnoj pogodbi između zemaljskoga gospodina i kmeta (§ 38—50). Pobliže odredbe glede razrješenja č. (i »gornjega«) odnosa sadržava zakon od 10. I. 1876 o konačnom razrješenju tih odnosa. Po tom zakonu sve dotad neuređene odnose i obveze u naravi imaju urediti ureda radi upravne vlasti, i to uz odštetu u gotovom novcu: jedno vedro vina s 3 forinta, jedan puran sa 60 novčića, jedan kopun ili par pilića s 30 novčića, jedno svinjče s 2 forinta, jedno jaje 1 novčić, jedan funt lana ili konoplje 20 novčića (§ 5). Ostala podavanja proračunana su po cijeni provizorija zemljarine (→ zemljarina), od koje se odbija jedna šestina za upravne troškove, a ostatak množi s dvadeset, te se tako izračuna otkupnina glavnice. Vlastelin je dobio uime otkupa ili od kmeta neposredno cijelu svotu ili, ako potonji to traži, od državne vlasti hipotekarne otkupnice po nominalnoj vrijednosti. Činženjak (→ urbanski odnosi) naprotiv imao je državi otplatiti otkupninu u roku od 22 godine otplaćujući godišnje 2½% uime amortizacije, 5% uime kamata i ½% uime upravnih troškova. O. F.

ČINJENICA (lat. factum, franc. fait, njem. Tat-sache), mnogo upotrebljavan izraz, ima više značenja. 1) U najširem smislu, kako sama riječ kaže, znači naprosto sve, što je činom postalo, *učinjeno*, upravo reći, stvoreno i kao takvo ušlo i sveudilj ulazi u sastav svijeta i postaje dio stvarnosti. Nalaz činjenicâ (u tom smislu) obrađuje se u mogućnosti iskustva i obuhvaća prema običnoj, pradavnoj razdiobi dva velika reda stvaranja: izvanjski i unutrašnji. Činjenice izvanjskoga reda pojave su u prostoru pred nama, bez obzira na to, da li su doista ono, što se kažu, ili nam se samo tako prikazuju, odnosno priviđaju, jer i kad nam ne bi pokazivale svoje »pravo« lice, njihov bi izgled bio onaj »na-čin«, u kojem nam se daju i za nas postoje; čak i kad bismo mi sav taj šareni svijet samo sanjali ili maštom proizvodili (sebi »utvarali«), onda bi taj oblik postojanja bio činjenično stanje, makar i ne imalo značaj samostalne, od nas nezavisne pozicije. To se zbog nedostatka pune snage postojanja u hrvatskom jeziku osobito lijepo obilježava kao »pri-čin«, koji je manje nego pravi, pravcati čin. Drugi red činjenica nužno satvaraju unutrašnja stanja bez razlike, kakva su (osjeti, predodžbe sjećanja i maštanja, čuvstva, težnje, misli, ideali, iluzije) i bez obzira na to, jesu li originalni podatci doživljajne stvarnosti ili su prikazi u oblicima znanja (»predmeti« svijesti). Za značenje činjenice u tom najširem smislu irelevantno je nesamo, kakve je vrste ostvarenje (fizičko ili psihičko), nego i kakav mu je način postojanja: činjenicama se nazivaju jednako »konkretni«, zajedno srasli skupovi (kompleksi) pojava kao i pojedini momenti (svojstvena očitovanja, stanja, promjene) i međusobni odnosi tih skupova ili stvari u običnom značenju riječi. Prema zakonu stvaranja razlikuju se onda prirodne činjenice, učini u području prirode (v.), koji nastaju uzročno-posljedičnom nuždom, a sačinjavaju red tvarnih i duševnih pojava, i kulturne činjenice kao učini po svrhovitom zahtijevanju (»trebanju«) i određivanju, a spadaju u područje duha. Svijet je neiscrpljiv u beskrajnom obilju stvaranja, a to čini »povijest« njegovu, što je metaforički izraz za stvarno izlaganje njegove radinosti kao pričanje njegovo o svojim činjenicama. I što je jednom u knjizi svijeta kao događaj zabilježeno, ne može se opozvati: facta infecta fieri nequeunt. Kao gola činjenica ono predstavlja jednu mogućnost u redu stvaranja. 2) Uže značenje dobiva riječ činjenica kao izraz za *stvarno stanje* (ponašanje, položaj) u opreci sa slučajnim, časovitim, pojedinačnim (individualnim) načinom motrenja ili prikazivanja, dakle za objektivni nalaz prema subjektivnom dojmu, koji zavisi od posebnoga stajališta ili pravca gledanja, od mogućnosti opažanja i spremnosti za primanje utisaka, od »primisli«, koje se utiscima pridružuju i upravo ih očaravaju, od čuvstvenoga raspoloženja, uzbuđenja i drugih momenata psihologijske, a donekle i fiziologijske prirode, te u povodu toga nastaje razlika između onoga, što je do same stvari, i onoga, što se nama čini i kako se vidi. Pokazalo se, da i kraj najbolje volje nije ni svagda ni jednako moguće osloboditi opažanje od subjektivnih pridavaka (»pri-čina« u pravom značenju kao u njem. »Zu-taten«), stoga i iskazivanje o činjenicama, t. j. događajima, kako su se desili, tko je u njima učestvovao, gdje i kako, može nehotice i neznalice (nesvijesno) pasti pod utjecaj subjektivnih faktora. To je vrlo važno nesamo u svagdanjem životu, kad je pitanje o tom, što se zbilo, što je tko rekao ili učinio (quaestio facti), nego i u sudskom postupku, napose u kaznenoj praksi, kod utvrđivanja činjeničnoga stanja stoji do svjedočanstva učesnika, većinom očevidaca. Prosuđivanjem stvarne vrijednosti svjedočanstva teorijski se bavi »psihologija iskazivanja«. Subjektivni momenti u prikazivanju događaja, napose nehotične asocijacije i akcenti mogu odati učesnika u nekom činjeničnom stanju. Utvrđivanje učešća na osnovi takvih momenata zove se »dijagnostika činjeničnoga stanja«. 3) U naročitom se značenju upotrebljava riječ činjenica kao izraz za *znanstveno utvrđen sadržaj stvarnosti*. U tom pogledu činjenice nisu neposredno date, nego su na osnovi iskustvenih podataka prema potrebi shvaćanja i razumljiva prikazivanja obrađeni predmeti znanja. Sav posao znanosti sastoji se u tom, da mjesto subjektivnih, pojedinačnih i slučajnih slika o stvaranju pruže nuždan i općenito prihvatljiv, cjelovit i ujedinjen misaoni iznos svega opažanja. Taj se iznos pomalo izvodi već u predznanstvenom mišljenju, a metodički i sustavno se izrađuje u pojedinim znanostima. Prema području zanimanja i načinu obrađivanja, koji mu odgovara, razlikuju se onda činjenice fizike, kemije, biologije, geologije, sociologije, etike i dr. S obzirom na spoznajnu vrijednost tako dobivenih rezultata, koji predstavljaju »pravo« činjenično stanje ili ono, što »uistinu« jest, i kako se stvarnost ima promatrati, razilaze se nazori u više smjerova, koji se uglavnom orijentiraju na opreci empirizma (v.) i racionalizma (v.) prema tome, koji udio u konstrukciji znanstvenih činjenica pripisuju iskustvu, a koji razumskim operacijama. Sve to čini razumljivim, da u pitanju, što se ima smatrati činjenicom, dolazi do različitih nazora i sporova među učenjacima. Proširenje iskustva, iznalaženje metoda obrađivanja, traženje primjerenoga stajališta, s kojega će se što potpunije obuhvatiti i srediti iskustvena građa, sačinjava život znanosti, u kojem se objektivni sadržaj znanja razvija i napreduje. Znanstvene činjenice nisu mirujući predmeti, koji se naprosto nalaze, nego proizvodi, upravo čini duha, u kojima se sve više izgrađuje misaoni svijet. A. B-a.

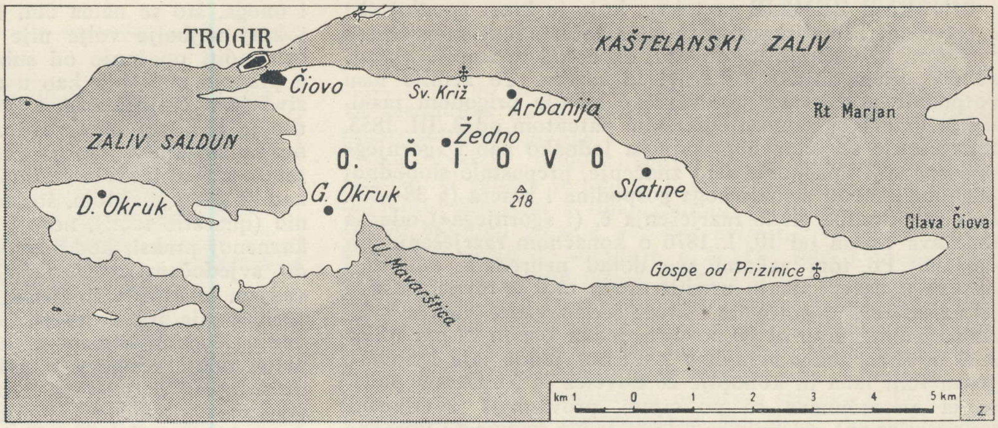


ČIOPA

ČIOPA ili pištara je ptica, nalik na lastu; nije pjevica, nego pripada cipselomorfnoj skupini pticâ. Mrke je boje i neugodno pišti. Širokim kljunom vješto lovi u letu sitne kukce, mušice, a razrezanim repom i uskim, dugačkim, svinutim krilima brzo i ustrajno leti, od zore do mraka. Kratkim nogama s četiri prsta, okrenuta naprijed, i pandžicama prihvata se za stijene. Gnijezda oblijepljuje obilnom slinom, koja na zraku skrutne. Selica je. Kod nas žive dvije vrste: *crna čiopa* (Cypselus apus) lijeće posvuda oko tornjeva i zgrada, a veća *bijela čiopa* ili *planinska pištara* (C. melba), na grlu i trbuhu bijela, sa smeđim vezom preko prsiju, živi oko Sredozemnog mora, u Alpama i talijanskim planinama; kod nas je ima u Velebitu, Dalmaciji i Hercegovini. K. B.

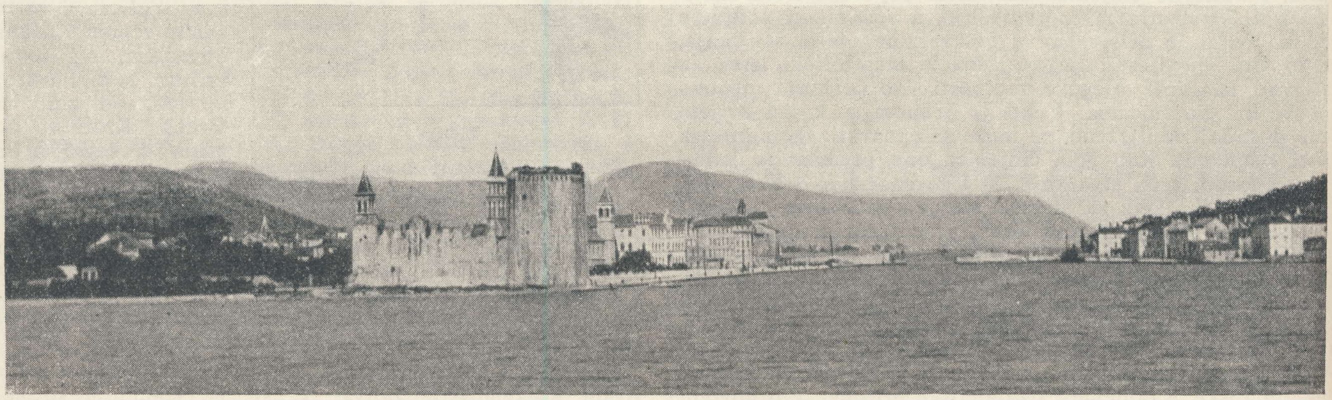
ČIOVO, 1. otok zapadno od Splita na jugozapadnoj strani Kaštelanskog zaliva. U 15. st. spominje se kao »Čihovo«, a početkom 18. st. u današnjem obliku. Pitanje

o podrijetlu imena nije sigurno riješeno. Po P. Skoku Č. je »adjektiv od nekoga nepoznatog slavenskog imena«. A. Belas misli, da bi ime moglo potjecati od upitnog »čihovo?« odnosno »čigovo?«, što bi bilo u vezi s čestim trogirskim prepirkama o pravima i vlasništvu nad otokom. Manje je poznato i vjerojatno mišljenje, po kome je ime u vezi s latinskim nazivom »caput Iovis«, skraćeno »c. Iovis«, iz čega je postao današnji oblik. U starim izvorima spominje se Č. pod imenom Bova, Boa (v.) i Buva. — Otok se pruža 14,3 km u pravcu *I-Z*, dok mu širina iznosi najviše 4,3 km, a površina približno 29 km². Č. ima nepravilan klinasti oblik: prema istoku sve uži i završava se rtom Glava Čiova. Istočni dio dijeli od poluotoka Marjana uzan kanal, kroz koji se ulazi u Kaštelanski zaliv. Na zapadnom kraju otok se račva u dva poluotoka, između kojih je zaljev Saldun. Sjeverni poluotočić Cimprijan znatno se približava kopnu i na zapadu završava istoimenim rtom. Malu udaljenost od kopna još više smanjuje otočić, na kome je sagrađen Trogir. Trogirski otočić je mostovima vezan s Č. i kopnom. Poluotok Okruk, s južne strane Salduna, veći je i razgranjeniji i na zapadu se završava istoimenim rtom. Prema *Z* Č. se nastavlja nizom otočića i školjeva (Kraljevac, na koji se navodno sklonio Bela IV. bježeći pred Tatarima, Eufemija, Pijavice, Zaparinac, Galeva i dr.). Otok je uglavnom sastavljen od krednih vapnenaca, samo u uskom pojasu uzduž južne obale, zatim na sjevernoj strani Okruka i na južnoj strani Cimprijana ima paleogenih naslaga. Sve su naslage nabrane u obliku polegle bore; slojevi južnoga krila padaju mnogo strmije, mjestimice su okomiti ili čak padaju prema sjeveru. Tektonska građa dolazi do izražaja u asimetričnom izgledu otoka, kome su najviši (212 m) dijelovi bliže južnoj obali. I morsko dno se pred strmim južnim stranama naglo spušta do dubine od 40 m i više. Usto su valovi, koje diže jugo, isprali i izradili strme i nepristupačne hridine, među kojima se u blizini Glave Čiova krije teško pristupačni i napušteni samostan sa svetištem Gospe od Prizinice (sagrađen 1546). Prema drugim stranama površina pada blaže, i obale su pristupačnije. Na vapnenačkom zemljištu razvijeni su oblici krša (škrape, vrtače, drage i dražice). Otok je siromašan vodom, te se za suhih ljeta voda brodovima dovozi sa susjednog kopna (Divulje). Prirodni biljni pokrov je prorijeđen i kržljav, a ističu se samo zasađene i čuvane borove šume. Svi su dijelovi, gdje to omogućuju sastav podloge i nakupljanje rastresitog tla, pretvoreni u obrađeno zemljište i zasađeni lozom i maslinom (što čini glavni dio zelenila), smokvom i drugim sredozemnim kulturama. Zbog blizine većega gradskog tržišta (Split) zastupane su i neke gospodarske grane, za koje inače uvjeti nisu povoljni (povrtlarstvo, držanje stoke zbog mlijeka i sl.). Poljodjelstvo je bolje razvijeno na većem, zapadnom dijelu, gdje ima više obradiva tla. Stočarstvo je manjeg značenja, ali je u istočnom dijelu razmjerno važnije nego u zapadnom. Ribolov je kao sporedna gospodarska grana dosta važan u naseljima, koja su bliže obali (Arbanija, Okruk i Slatine). Slatine su jedino naselje na manjem istočnom dijelu, dok je na većem zapadnom Žedno s Arbanijom, blizu koje je dominikanski samostan Sv. Križ (sagr. u 15. st.), zatim Gornji i Donji Okruk na istoimenom poluotoku. Najveće je naselje Čiovo, koje je zapravo dio Trogira. Okruk, Žedno i Slatine, najstarija naselja, nisu na obali. Slatine pripadaju splitskoj, a sva ostala naselja trogirskoj općini. I u srednjem vijeku, vjerojatno od 13. st., bio je otok podijeljen između Trogira i Splita. Kad je počela opadati moć rimskoga carstva, na Č. su zatočivani politički kažnjenici. U dugom periodu srednjeg vijeka otok nije bio naseljen. Uz osamljene crkvice, od kojih mnoge (sv. Teodor, sv. Andrija, Gospe kraj mora, Gospe od Prizinice, sv. Mauro i dr.) i danas postoje, živjeli su pobožni pustinjaci, koje je zaštićivala i pomagala trogirska kneževina. Prilike su se promijenile poslije 1420 g., kad je Trogir pao pod mletačku vlast. Zbog sve češćih turskih provala dopustila je mletačka vlada 1451, da se stanovnici dalmatinskog kopna mogu naseljavati na susjedne otoke. Ovom dozvolom narušen je negdašnji mir Č., pustinjačke molitve zamjenjuje marljivi rad doseljenika. U prvoj polovici 16. st. spominju se na Č. naselja Okruk, Žedno i Slatine. Ova su tri naselja radi veće sigurnosti sagrađena na mjestima, koja se s obale ne vide. Selo Arbanija osnovano je početkom druge polovice 17. st.



OTOK ČIOVO

2. Naselje na istoimenom otoku, zapravo dio Trogira, s kojim ga veže pokretan most. Zbog sve veće turske opasnosti na molbu trogirskih građana ukinuo je mletački senat 1467 prijašnju zabranu i dopustio, da se na susjednoj čiovskoj obali može stanovati i da se mogu graditi kuće. Samostalna trogirska kneževina nije to prije dopuštala. Razvoj predgrađa na mjestu zračnijem i zdravijem od samog grada bio je i poslije ometan; tako je 1625 bila ponovljena stroga zabrana, da se na Č-u ne smiju graditi nove kuće.



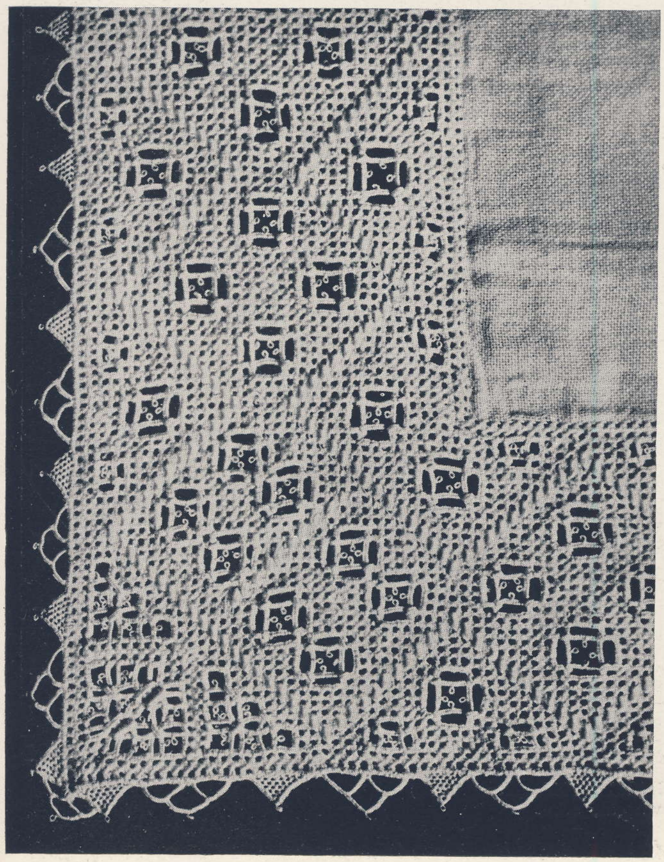
MOST, KOJI SPAJA TROGIR S NASELJEM ČIOVOM NA ISTOIMENOM OTOKU (desno).



ČIPKA NA BATIĆE S MISNOG RUHA (oko g. 1700)
Zagreb, Riznica prvostolne crkve









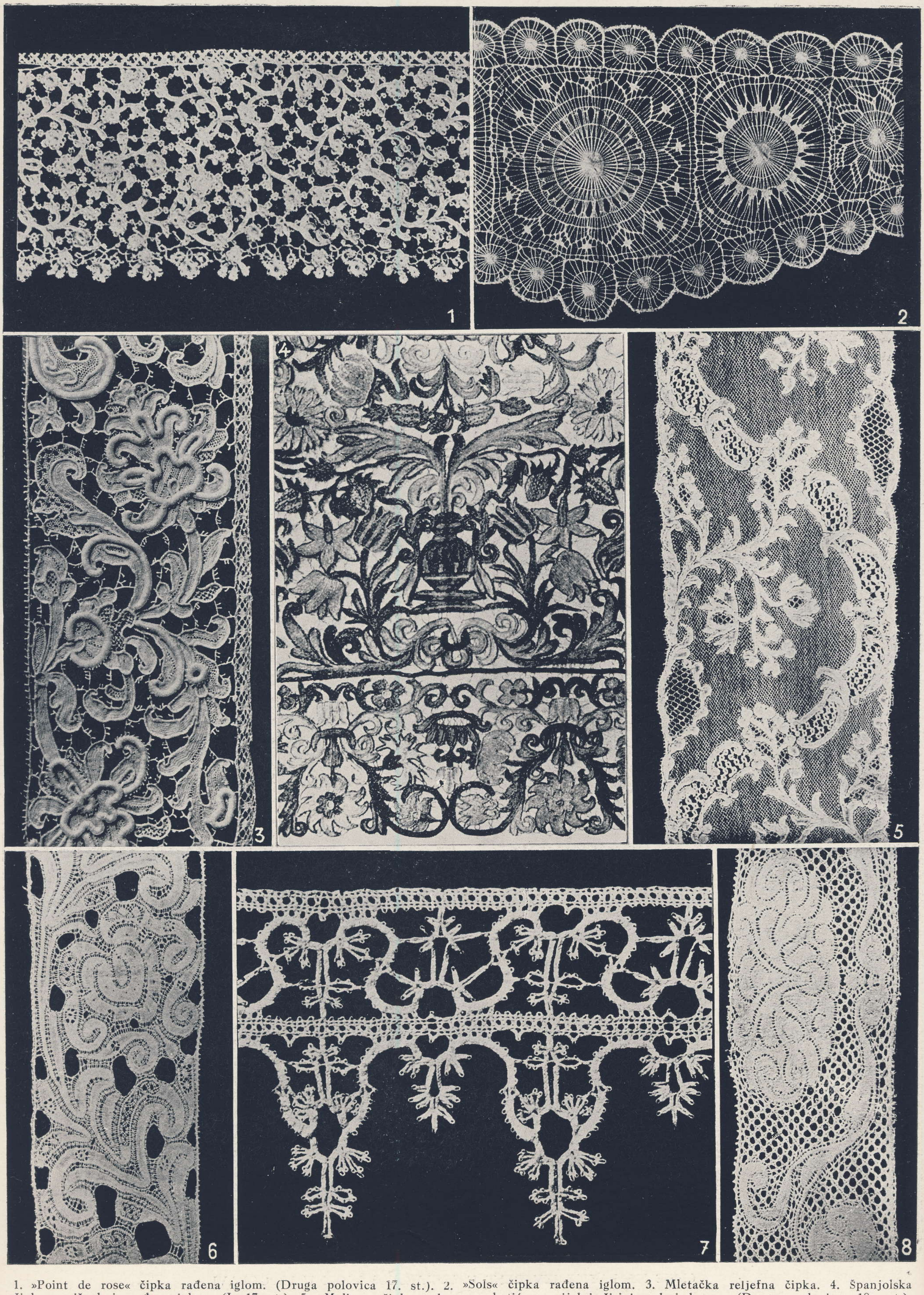
ČIPKE S OTOKA PAGA

Gore lijevo: Čipka rađena iglom; *gore desno:* Čipka rađena iglom na prsima stare ženske košulje; *dolje lijevo:* »Rizano i micano«, rad iglom izveden u čipkarskoj školi prema starom uzoru; *dolje desno:* Čipka rađena iglom, izvedena u čipkarskoj školi.

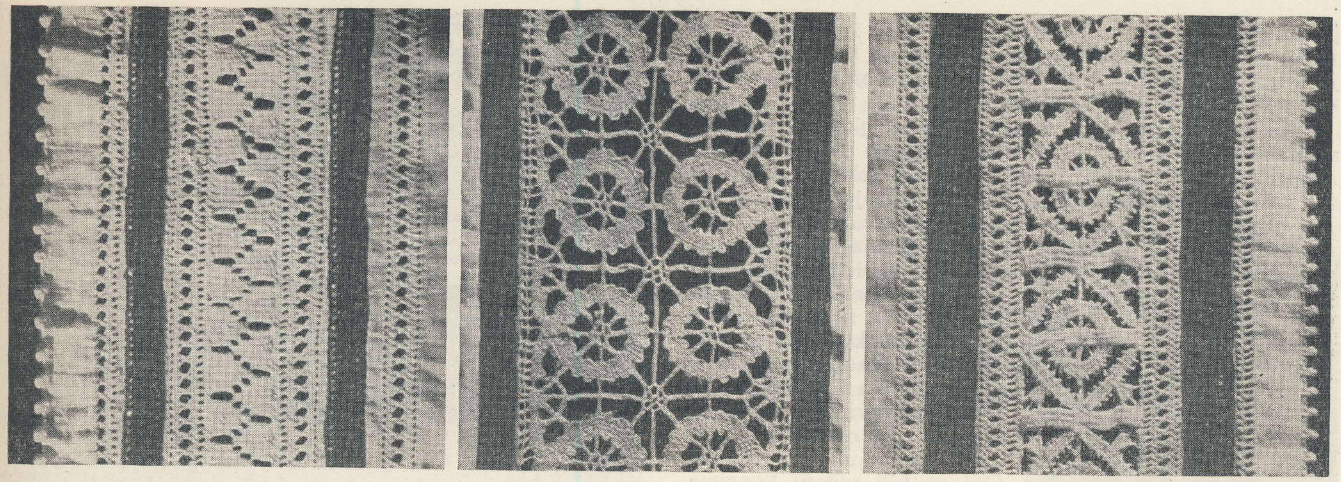
ČIPKE



ČIPKE NA BATIĆE IZVEDENE U ČIPKARSKOJ ŠKOLI U LEPOGLAVI



1. »Point de rose« čipka rađena iglom. (Druga polovica 17. st.). 2. »Sols« čipka rađena iglom. 3. Mletačka reljefna čipka. 4. Španjolska čipka u više boja rađena iglom. (Iz 17. st.). 5. »Malines« čipka rađena na batiće u cijeloj širini od jednom. (Druga polovica 18. st.). 6. Milanska čipka na batiće (Druga polovica 17. st.). 7. Čipka na batiće. Početak 17. st. 8. Nizozemska čipka na batiće.



Sl. 1.

OBIČAN RASPLET iz Dalmacije — ČIPKA NA BATIĆE iz Dalmacije — ČIPKA RAĐENA IGLOM iz Dalmacije

LIT.: V. Klaić, *Opis zemalja, u kojih obitavaju Hrvati*, sv. II., Zagreb 1881; B. Ž. Milojević, *Tipovi dinarskih ostrva*, Beograd 1928; A. Belas, *Otok Čiovo*, Hrvatski glasnik, br. 8., Split 1938; Isti, *Čuvari najstarijih crkava na otoku Čiovu*, Hrvatski dnevnik, br. 236., Split 1938; Isti, *Naselja na Čiovu* (u rukopisu). J. R-ć.

ČIPČIĆ → **Ćipiko.**

ČIPEVE(J) *(Chipeway, -ans, Tschippewe)*, pleme iz skupa Atapaska (v.) u Sj. Americi, prozvani po donjim šiljastim okrajcima njihova tipičnog haljetka. M. G-i.

ČIPKE (njem. Spitzen; franc. dentelles, points; engl. laces; španj. encajes; tal. punti; flaman. kanten) su prozračne, šupljikave tvorevine, izrađene rukom iz niti (lana, pamuka, svile, kovine, vune, agave i t. d.) s pomoću igle,

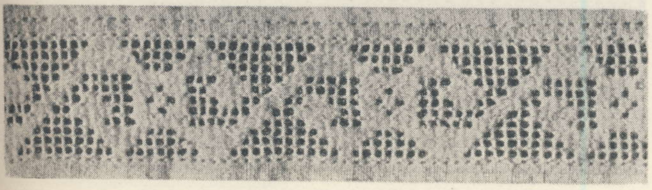


Sl. 2. OBIČAN RASPLET iz Slavonije

batića, kačkalice ili čunića, a kojima ne služi kao podloga neko drugo tkivo ili mreža. Svrha im je samo ukrasna (dekorativna). To je obilježje prave, rukom rađene č-e. Č., rađena strojem, tvornička č., oponašanje je prave, rukom rađene, pa je zato kud i kamo manje vrijedna. Šupljikavi radovi na tilu ili mreži ne smatraju se č-om, jer po načinu izradbe idu među veziva. Dvije glavne vrste rukom izvedenih č-a rađene su jedne iglom, druge batićima (Nadelspitzen, la dentelle à l'aiguille; Klöppelspitzen, la dentelle aux fuseaux).

Gotovo svi stručnjaci slažu se u tome, da je početak č-e nastao najprije kao nuždan završetak tkanine. Poslije, zbog ljudima prirođene težnje, da sve ukrašavaju, razvio se taj završetak (rub, okrajak) u rasplite i vezane rese, od kojih su, kako se misli, jedni prethodnici šivene č-e, a drugi č-e na batiće.

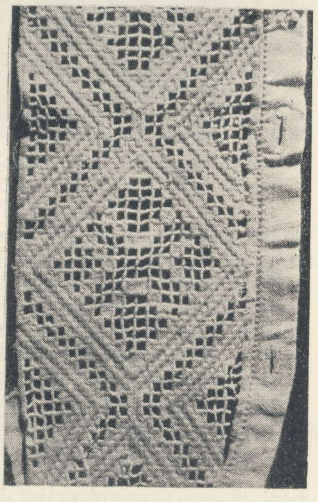
Sama naime priroda tkanine zahtijeva, da se spriječi otplitanje niti na početku i svršetku tkanja, koje se stoga počelo podrubljivati iglom ili vezati u rese. Taj prijelaz od nužnog završnog ruba do samostalnog proizvoda, nevezanog za tkaninu, koji nazivamo č-om, osobito je jasan kod razvoja šivene č-e. Da rub bude ravan, izvukla se najprije nit i duž nje podrubljivala podvinuta tkanina. Tako je nastala šupljika. Poslije se izvlačilo više niti, pa se obamitale koncem, i tako su se dobili *raspliti* (einfacher Durchbruch; punto tirati; vidi sl. 1a i 2), onda su se po-



Sl. 3. SLAVONSKI RASPLET OBAMITAN U OBA SMJERA

jedine skupine niti izrezivale i obamitale u oba smjera, t. j. uzduž i poprijeko, i tako dobivale tehnike kao što je *»rizano i micano«*, rad s otoka Paga ili slični radovi iz Slavonije i gornje Posavine, te danas opće poznat rad pod imenom *toledo* (Doppeldurchbruch; punto tagliato; vidi sl. 3, 4 i tablu II.). Ti su oblici još uvijek strogo vezani za okomite i vodoravne niti tkanine. U želji, da se postigne što više oblika, ostavljalo se sve manje niti, t. j. samo one, koje su mogle poslužiti kao osnovica (kostur), a rezale se suvišne. Dijagonalno se tada napinjala posebna nit i tako dobivala osmerokraka osnovica, oko njenog križanja stavljali se usporedni krugovi, a spojkama se dobivali trokutići. Klasičan su primjer za taj dio razvoja č-e stare ženske košulje s otoka Paga (vidi tablu II.). Kod njihovih se najstarijih primjeraka jasno vidi, kako je č. još organski srasla s tkaninom. Malo pomalo č. se osamostalila, odvojila od tkanine i počela živjeti i razvijati se zasebnim životom. Umjesto osnovnih i poprečnih niti tkanine napinjala se posebna nit, koja je služila kao kostur. Iskustvom se došlo do bezbroj novih mogućnosti i načina izražaja, pa bi se moglo reći, da u tom uopće nema granice. Još se i danas, iako je zlatni vijek č-e već odavno prošao, ipak stvaraju novi oblici i postizavaju sasvim novi efekti, što najbolje dokazuju moderne češke šivene čipke.

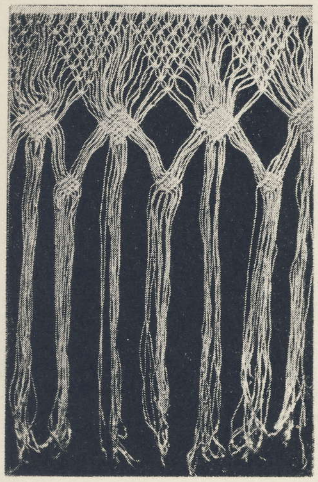
Drugi način, da se spriječi otplitanje niti na početku i završetku tkanja, bio je vezanje u rese. Isprva se nekoliko niti skupilo i vezao uzao, potisnut do vodoravnih niti, ili se od njih splitale pletenice. Doskora, u želji za ukrasom, razdvojile se rese te preplele unakrst i opet vezale i tako dobivali različiti uzorci. Vezanje resa razvijalo se usporedo s tkanjem. Takvih se radova nalazi na pr. u starim egipatskim grobovima, a kasnije kod svih naroda, koji su gajili tkanje, osobito kod Slavena (vidi sl. 5.). Naravno, kad se je već došlo do načina, kako se vežu niti, i do spoznaje, da je to lijepo, tada se to nije činilo samo iz nužde, nego su se za ukras vezale posebne niti na rubove tkanina ili vješale o vodoravno napetu nit i vezale u rese. Tako je nastala tehnika *macramé* (vezanje ili uzlanje resa). Da bolje razumijemo, kako je od resa moglo doći do č-e na batiće, moramo poznavati bit same tehnike č-a na batiće, za koju *Tina Frauberger* kaže, »... da je pleteni rad (Flechtwerk) s mnogo niti, kojima su spletovi nastali od četverodjelne pletenice, tkanja i končanja (sukanja). Pribor je valjkasti ili četverouglasti jastuk, na kojemu je



Sl. 4. IZREZANAC, plosni vez brojem, iz Posavine

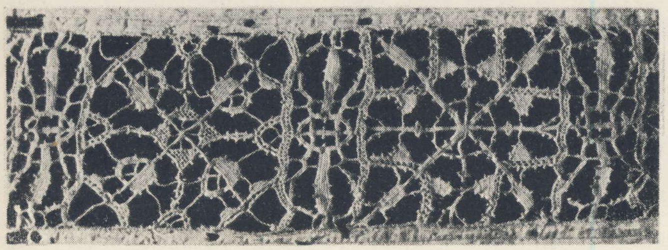
gumbašnicama prihvaćen jedan kraj niti, i batići, kojima je na gornjim polovicama namotan drugi kraj niti. Donji je dio batića držak, koji služi za rukovanje kod pletenja, križanja, končanja i tkanja niti«.

Prve č-e na batiće u Francuskoj i Engleskoj označuju se imenom »passements«. *Ernest Lefébure* tvrdi, da se to ime dalo č-ama na batiće zato, jer se taj veleobrt razumijevao kao gajtanarstvo — passementerie — koje je jedino imalo **pravo** izrađivati sve vrsti gajtana (pruja) od č-e na jastucima s batićima, gumbašnicama i rukama. Passement je opći izraz za gajtane, vrpce i kitice, koje su se izrađivale od zlata, srebra, svile, lana, pamuka i vune. Većina ovih primitivnih č-a ili passementa diferencirala se pomalo gajtanom ili vrpcom. Oni su bili rađeni koncima, koji su prolazili (franc. passer »prolaziti«) jedni ispod drugih, pa otuda i naziv. Ovaj je rad napredovao, poljepšavao se različitim uzorcima, i upotrebljavao se vrlo fin konac, te tako usavršen passement postaje s vremenom č-a.



Sl. 5. RESE NA PLAHTI iz sela Prilišća, općina Netretić, kotar Karlovac

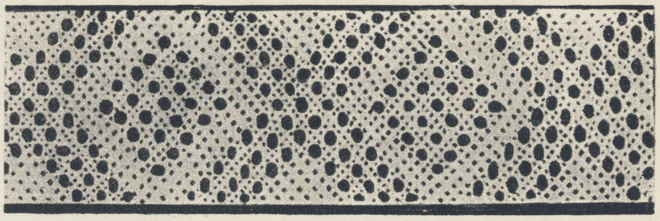
Postanak č-e kao samostalne tvorevine, neovisne o tkanini, pada po mišljenju većine stručnjaka u konac 15. ili početak 16. st. U povijesti čipkarstva mnogo je toga još neistraženo i nepoznato. Tek proučavanjem starih portreta te starih dokumenata, kao što su testamenti, darovnice, računi, ugovori i slično, uspjelo je unijeti u nju nešto svijetla. Italija i Flandrija svojataju za sebe pravo, da su kolijevka č-e, ali to pitanje nije raščišćeno, jer dokaza ima i na jednoj i na drugoj strani. Međusobni kulturni utjecaj obiju zemalja bio je vrlo velik kako u slikarstvu, tako i u drugim granama umjetnosti, pa ne bi bilo nikakvo čudo,



Sl. 6. ŠIVENA ČIPKA, rađena iglom, s rukava ženske košulje u Dalmaciji

da su č-e već u svojim prvotnim oblicima i njihov način izradbe preneseni iz jedne zemlje u drugu. Tako na pr. 1593 izdaje Cesare Vecellio knjigu uzoraka, što je najbolji dokaz, da je potreba takve knjige u ono doba bila velika, ali je zanimljivo, da najljepše uzorke autor naziva »punto fiamengo«. Predaleko bi nas odvelo navoditi sve ostale dokaze jedne i druge strane. Činjenica, da je Venecija dostigla najveće savršenstvo u č-i, rađenoj iglom, a Flandrija u č-i na batiće, daje naslućivati, da je do kulminacije i došlo u domovini svake pojedine č-e.

Č. je velikom brzinom osvojila cijelu Evropu. U 16. st. nosi je sav otmjeni svijet i sve je zemlje počinju doskora proizvoditi. Već u prvoj polovici 16. st. proizvodi č-u na batiće Genova i Milan (v. tablu IV.). G. 1560 uvodi Barbara Uttman č-u na batiće u Sasku, pa je za to dovela radnice iz Flandrije. Polovicom 17. st. raskoš je u nošenju č-a tolik, da Francuska mora izdavati bajoslovne svote novca za kupnju stranih č-a. Stoga g. 1660 Colbert, u suglasnosti s Ljudevitom XIV., osniva »Kraljevsku trgovinu čipaka«. U tu je svrhu, prema navodima Pierra Verhaegena, pozvao u Francusku 30 mletačkih i 200 flamanskih radnica. I Engleska i Španjolska proizvode tada također č-u. G. 1662 nastoji engleski parlamenat zabranom



Sl. 7. UZORAK ZA PRUJU RAĐENU BATIĆIMA (iz djela K. Froschower, *New Modellbuch*, Zürich 1561—62)

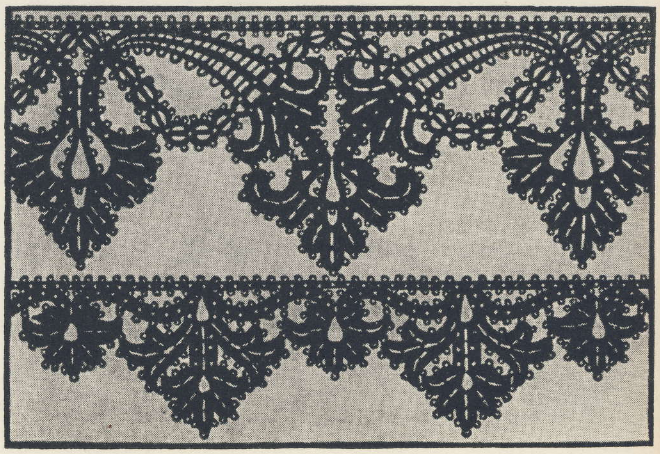


Sl. 8. ČIPKE NA BATIĆE iz Moslavine

uvoza stranih č-a zaštititi domaću proizvodnju; ali kako je i sam dvor trebalo opskrbljivati velikim količinama č-a, a osim toga domaća proizvodnja nije bila dorasla flandrijskim i talijanskim proizvodima, to se č-a kriomčarskim putem i nadalje uvozi i prodaje kao »engleska čipka«.

Obilježje je č-e 16. st., šivene kao i one ne batiće, strogost njenih geometrijskih oblika, kao što smo ih još danas navikli vidjeti na našim čipkama s otoka Paga (vidi Tablu II.). Što je kod šivene čipke obamitano iglom i koncem, to je kod č-e na batiće pleteno od četiri niti, stoga i nazivaju tu vrst *pletena čipka* (Flechtspitze). Nose ih dame i gospoda 16. st. kruto uškrobljene kao rub na ovratnicima i orukvicama. Ti ovratnici poprimaju često takve razmjere, da se glave u njima jedva kreću.

Zanimljivo je spomenuti, da se je č. na batiće, iako teža i zamršenija u svojoj izvedbi, prva počela služiti bujnijim, raznolikijim uzorcima. Razlog će biti tomu taj, što se je velika vještina baratanja s batićima postigla već u proizvodnji pozamenterije, pa tako prijelaz k novoj primjeni tog načina rada nije bio težak. Između 1561 i 1562 kod



Sl. 9. UZORAK ZA ČIPKU NA BATIĆE (iz knjige *Le pompe*, Mleci 1562)



Sl. 10. Gore: TIP APLICIRANE ČIPKE u doba Empira
U sredini: »VALENCIENNES« — čipka na batiće (rađena u cijeloj širini) iz kasnog baroka
Dolje: »BINCHA« — čipka na batiće (rađena u cijeloj širini) do kasnog baroka

Christoffa Froschowera u Zürichu izašla knjiga »New Modelbuch« donosi različite uzorke za guste i rijetke čipkaste trake, koje često još sjećaju na gajtane, pa kako se iz samoga teksta vidi, treba da posluže za poduku naučnicama i svim drugim pletačima gajtana (Schnurwirker). Neki uzorci iz te knjige napadno su slični uzorcima čipaka na batiće, koje su se kod nas još donedavna radile oko Lepoglave, te duž Moslavine i Podravine. To su č-e iz grubog lanenog konca, rađene s 30 do 50 pari batića, većinom u širini od 5—8 cm. S jedne strane posve su ravne, a s druge su samo »picots«, koji nastaju obamitanjem oko gumbašnice (sl. 7 i 8). Knjiga »Le Pompe« (Mleci 1562), dakle u isto vrijeme, kad i knjiga, izašla u Zürichu, donosi već uzorke bogatih, oblih, veličanstvenih oblika (vidi sl. 9), koji ipak posve odgovaraju prirodi č-e na batiće, t. j. izbjegavaju prekidanje niti. Ti nas uzorci mnogo sjećaju na č-e, koje neki stručnjaci nazivaju »point de Raguse« ili »Ragusanerspitze«.



Sl. 11. Slika iz knjige C. Vecelija *Abiti antichi e moderni*, Mleci 1589

Premalo imamo podataka, a da bismo prošlost dubrovačke čipke mogli rekonstruirati, a sadašnjost nam, na žalost pruža još manje podloge, jer se č-e u Dubrovniku više ne izrađuju. Za nas je svakako zanimljiv spis od 12. X. 1666, koji citira i M. Dreger, a koji se odnosi na uvođenje čipkarstva u Francuskoj: »...les villages du Quesnoy, Arras, Reims, Sedan, Châteaux-Thierry, Loudon, Alençon, Aurillac et autres du royaume, tant à l'éguille qu'au coussin, en la manière des pointes qui se font a Venise, Gennes, Raguse, et autres pays estrangers, qui seraient appellés points de France«.

»...sela Quesnoy, Arras, Reims, Sedan, Châteaux-Thierry, Loudon, Alençon, Aurillac i druga iz kraljevine, iz manufakture svih vrsti radova koncem, kako iglom, tako na jastuku, na način sličan čipkama, koje se prave u Mlecima, Genovi, Dubrovniku i drugim stranim zemljama, koje bi se zvale francuske čipke«.

Ch. Magué u knjizi »Les Dentelles anciennes« posvećuje također kratak odlomak dubrovačkim č-ama, pa kaže, da su u prošlosti morale imati veliku vrijednost, jer postoji pjesma rugalica, zabilježena 1660, u kojoj mletačka čipka govori dubrovačkoj:

»Encor pour vous, point de Raguse
Il est bon, crainte d'attentat,
D' en vouloir purger un Estat.
Les gens aussi fins que vous êtes
Ne sont bons que comme vous faites,
Pour ruiner tous les Estats«.

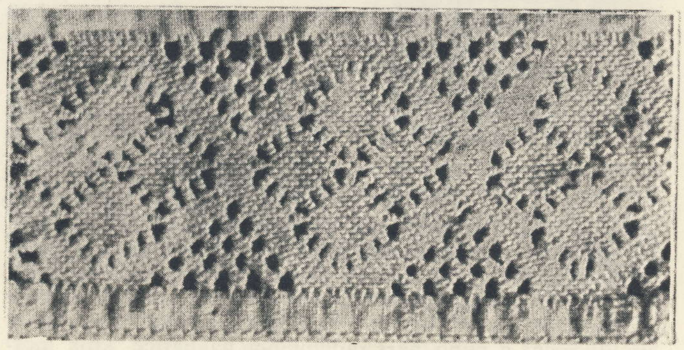
(»I za vas je, čipke dubrovačke, dobro, što ste odlučile, iz straha pred atentatom, da se pokupite iz države. Takva čeljad, kao što ste vi, dobra je samo za to, da uništava druge države«.)

Dubrovnik je nekad zacijelo morao biti važno čipkarsko središte, jer u Dalmaciji na staroj ženskoj odjeći duž obale i kod otočanki nalazimo vrlo lijepe primjere šivene č-e i č-e na batiće (v. sl. 6 i Tabla II). Motivi su strogih geometrijskih oblika kod jedne i druge č-e, kao kod č-a rane renesanse u Italiji i Flandriji. Nose se na rukavima košulja od ramena do gležnja, na ošvicama rukava, na prsima ili na maramama za glavu.

M. Dreger u knjigi »Entwicklungsgeschichte der Spitze« donosi sliku iz knjige Cesara Vecellija »Abiti antichi e moderni«, koja prikazuje gospođu u prostranoj haljini, nalik na košulju s dugim rukavima, a po dužini teku umetci, po svoj prilici od č-e. M. Dreger citira iz originala, što se odnosi na tu odjeću »usano questo habito di seta, o tela leggiera chiamato schiavonesco« (vidi sl. 11). M. Dreger navađa, da je Mlečanima pojam »slavonsko i dalmatinsko« bio isti, jer kod opisa figure 411 u istoj knjizi od Vecellija stoji »Schiavone, overo Dalmatino«, te misli, da su Mlečani preuzeli samo kroj i stoga ga tako nazivali. Zanimljivo je međutim spomenuti, da se u različitim krajevima naše domovine, gdjegod žene nose široka nabrana odijela, još i danas t. zv. pole, spajaju č-om ili vezom, pa tako baš i u Slavoniji spajaju pole šivenom č-om, t. zv. pripletom (vidi sl. 12) ili bogatim zlatnim vezom na svetačkom ruhu.

Natalia Bruck-Auffenberg u djelu »Dalmatien und seine Volkskunst« tvrdi, da je č-a donesena iz Dalmacije u Mletke, no to nije osnovano ni na kakvim dokazima nekoga ozbiljnog istraživanja. Zadovoljavamo se činjenicom, da se je č-a kod nas već mnogo radila, dok je neke kulturne zemlje još nisu proizvodile.

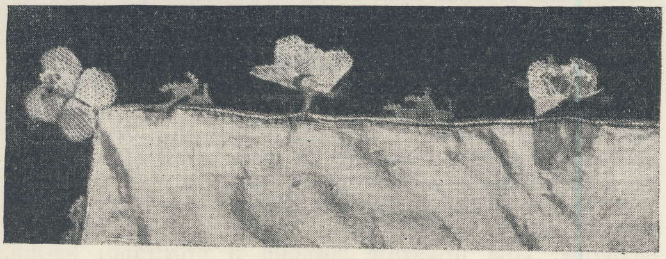
Kao što smo već spomenuli, javljaju se u drugoj polovici 16. st., a pogotovo početkom 17. st., osim čisto geometrijskih oblika sve više novi, kao na pr. cvjetovi (v. Tabla IV.), ptice pa i ljudske figure, ali sve još strogo stilizirano, simetrično, a zubići (Zacken) su na č-i izrazito naglašeni. Č-a sve više gubi značaj završnog ukrasa na rublju, postaje većih razmjera; što se više približuje baroku, gubi



Sl. 12. PRIPLET, čipka rađena iglom (Mali Bukovec, kotar Ludbreg)

se dosadašnja ismetrija, a prevladava glavni motiv, obično fantastična cvjetna grana. Reljef se sve više javlja, dok ne stigne vrhunac u mletačkoj čipki u drugoj polovici 17. st. (v. tablu IV). Izrazito naglašenih zubića nestalo je, a sitni zubići na rubu služe više kao spojka i potpora glavnom srednjem motivu.

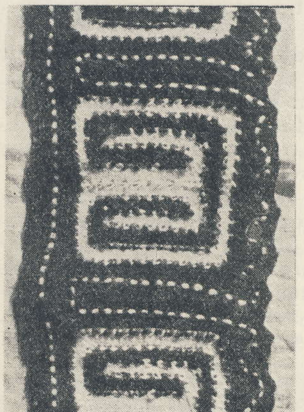
S kovrčavom, do ramena spuštenom kosom u gospode, dolazi i moda ovratnika glatkih, priljubljenih više uz vrat i ramena, kao što ih vidimo na portretima Colberta, po kome je u Francuskoj izrađena reljefna č. i dobila svoje ime (→ Colbert). Kod č-a na batiće nastoji se postići sličan učinak time, što uzorak prati deblja nit ili se vraća pruja, koja stvara uzorak, zbog čega nastaje reljefan rub, kako to vidimo kod nekih bruseljskih č-a. Motivi su i kod č-a na batiće cvjetni, bujni, isprepleteni, pa se na prvi pogled čini, da se uopće ne ponavljaju. Ornamenat je tako gust, da je povezan među sobom samo spojkama ili je pak rijedak, izrađen zasebno, a tek poslije mu je pozadina ispunjena mrežicom, izrađenom batićima, a gdjekada iglom. Obilježje je flandrijskih i holandskih čipaka toga doba raznoliko primjenjivanje ukrasnih mrežica bilo u tkanju same vrpce, koja stvara uzorak, bilo u ispunjavanju cvjetova ili pozadine, koja povezuje sam ornamenat.



Sl. 13. KERICE U VIŠE BOJA
S marame za glavu

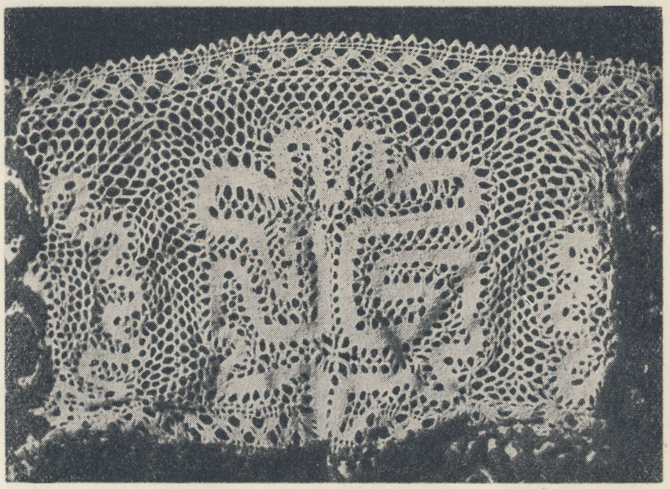
Koncem 17. i početkom 18. st. sve se više javljaju č-e, rađene u cijeloj širini odjednom, a kako je konac bio tada vanredno tanak, bilo je č-a, koje su rađene sa 600 i više pari batića. Baš u toj vrsti u cijeloj širini rađenih čipaka (Grundspitzen) postigla je Flandrija savršenstvo kao ni jedna druga zemlja.

Krasni stil Luja XIV. naročito je markantan u č-i. Izrađuju se č-e širokih razmjera, osobito za crkvena ruha. Uzorak je svečan kao i cijelo ono doba. Prevladava središnji motiv često u obliku baldahina, stilizirane vaze ili je središte kakva figura ili simbol onog doba, sunce. Uvijek je jedna polovica ogledalo druge, ali je bujnost motiva nenadmašiva. Jedan vanredno lijepi primjerak č-e iz tog doba posjeduje riznica prvostolne crkve u Zagrebu (v. tablu I.).



Sl. 14. VUNENA ČIPKA NA BATIĆE sa poculice

U naponu baroka cijeni se više šivena č., osobito mletačka reljefna, te njoj posve slična i prema njenu uzoru rađena čipka Colbert u Francuskoj. Flandrija u to doba također izrađuje šivenu č-u, a č-u na batiće nastoji uzorcima približiti šivenoj č-i. U Italiji viđamo č-u, kojoj je ornamenat izrađen batićima, a tek pojedini reljefni dijelovi i spojke nadorađeni su iglom. Prema tome je to kao neki nadomjestak, jer je tim posao bio ubrzan. Ali što se više približavamo rokokou, sve više nestaje impozantnih oblika u č-i, uzorak postaje sitniji, reljef se gubi, a u prevladavanju podatnih tvorevina u tekstilu počinje prevladavati č. na batiće. Flandrija sve više proizvodi u cijeloj širini s puno pari rađenu č-u na batiće, koja potpuno odgovara duhu vremena, jer je meka, podatna, lako se nabire, a ukrašena je do posljednjega kutića minijaturnim girlandama cvijeća i voća fantastičnih oblika. Nenadmašivu finoću u tome dostigle su č-e Binche, Malines i Valenciennes (v. sl. 10).



Sl. 15. ČIPKA NA BATIĆE na poculici iz sela Mali Bukovec (kotar Ludbreg)

Zanimljivo je promatrati, kako se sada šivena č. prilagođuje toj gustoj, a ipak prozračnoj i laganoj č-i na batiće. Spojki u šivenoj čipki posve nestaje, a ornamenat se stapa s pozadinom, koja je ispunjena finim različitim bodovima, što posve nalikuju ukrasnim mrežicama č-e na batiće. Francuska i Italija dostigle su u toj vrsti č-e izvanrednih rezultata. Tako na pr. iglom rađene č-e iz Alençona čine nam se na prvi pogled kao one, rađene na batiće iz Malinesa. Koliki je raskoš bio u č-i, najbolje pokazuje ono, što navodi Pierre Verhaegen, da su u to doba nazivali zimskim č-ama č-e iz Alençona i Argentana, a one, posve lagane iz Malinesa, t. zv. engleske, i one iz Valenciennesa, smatrali su ljetnim č-ama.

Na prijelazu od baroka k rokokou javlja se t. zv. punto rosalino, point de rose, Rosalinenspitze (v. tablu IV), č., rađena iglom, još reljefna, ali sitnih oblika, puna malih cvjetića, tako da cijela č. djeluje kao gusta, nerazmrsiva, cvjetna mreža.

Empire u svojem oponašanju jednostavnih klasičnih oblika ne traži od č-e ni svečan ukočen izgled kao renesansa, ni naduven dekorativni ornamenat kao barok. Cijene se prozračne tkanine, pa ni č. nije drugo nego lagan oblak oko ruku i vratnog izreza haljine. Okrajak č-e nešto je gušći bez izrazitih zubića, ali prema sredini razasute su samo točkice, cvjetići ili kitice po prozračnoj mreži (v. sl. 10). Neke logične povezanosti u ornamentu više nema. Cijene se osobito č-e Lille, Malines, Valenciennes, Alençon. Potrošnja č-e još je uvijek velika, pa je na pr. raskoš gospođe Récamier u č-i upravo poslovična.



Sl. 16. JALBA, čipkasta poculica iz Trga kod Ozlja



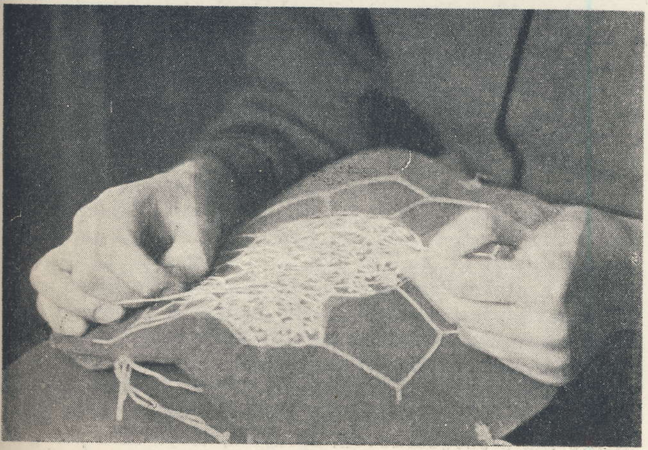
Sl. 17. LEPOGLAVA, izrađivanje čipke na batiće

Napoleon propisuje č-u za svečana odijela i nastoji podići stara čipkarska središta, koja su u revoluciji zamrla. U Francuskoj mu to ne uspijeva osobito, ali Flandrija i Brabant proizvode dotada nezapamćene količine. No s Lujem XIV. č-a je prešla zenit, pa je sve ono, što slijedi iza toga, samo polako silaženje k zalasku.

Početkom 19. st. s dolaskom u promet tila, rađenog strojem, počinje proizvodnja poluvrijedne, aplicirane č-e. Na pozadinu od tila apliciraju se iglom ili batićima rađeni cvjetovi, grančice, vijenci i t. d. Na taj način oponaša se t. zv. engleska č-a, valencienneska te kasnije i č., zvana Duchesse. Originalna č. Duchesse sastavljena je od pojedinih dijelova, od kojih su jedni rađeni iglom, drugi batićima, a izrađivala se najviše u Bruxellesu.

Već g. 1836 javljaju se prve č-e cijele izrađene strojem, ali se č-a, rađena rukom, još uvijek mnogo traži i proizvodi. Naravno, da se č. i opet prilagođuje ukusu svog doba, pa stoga č-e, što su ih nosile naše prababe i bake, obiluju naturalistički prikazanim kitama i vijencima cvijeća, a na lepezama javljaju se kasnije čak i amoreti, glazbala, leptiri i sl. Sredinom 19. st. cijene se mnogo crne svilene č-e, t. zv. dentelles de Chantilly, te njihove prethodnice, t. zv. Blondes, rađene od sirove nebijeljene svile. I jedne i druge nalazile su osobito veliku prođu u Španjolskoj. Jedne su i druge č-e na batiće. Chantilly radi se u prujama, širokim 8—10 cm, koje se vješto sastavljaju iglom, tako da se to prostim okom i ne primjećuje. Belgija do prvoga svjetskog rata proizvodi crne svilene č-e.

Početak 20. st. dosegao je vrhunac neukusa u romantično-naturalistički obrađenim motivima na č-i, pa se može reći, da su kasniji kubistički pokušaji ipak bolji. Zgotavljanje rukom rađenih č-a u današnjem ubrzanom načinu života nema izgleda, da bi se ikad više moglo razviti do razmjera u prijašnjim stoljećima. Č. će ostati proizvod siromašnog pučanstva pasivnih krajeva, gdje nema nikakve druge mogućnosti zarade, i proizvod ljubiteljica



Sl. 18. PAG, izrađivanje čipke »na iglu«

ručnog rada, koje je izrađuju za sebe. U posve agrarnim zemljama kao što je i naša i sa seljačkim pučanstvom, koje voli svoj dom te nerado odilazi od kuće, ima čipkarstvo nekih izgleda kao privremeno zaposlenje kroz zimske mjesece ili u nekim pasivnim krajevima kao izvor skromne zarade za pripomoć kućanstvu.

Dosada smo se namjerno osvrtali najviše na razvitak čipke u Italiji i Belgiji, a manje na razvitak u drugim zemljama, i to s razloga, što su baš te dvije zemlje i bili glavni nosioci te umjetnosti.

Francuska razvija čipkarski veleobrt istom za Luja XIV., pa premda doskora opseg tog veleobrta doseže goleme razmjere a proizvod izvanrednu finoću, ipak su dugo vremena francuske č-e tek kopija talijanskih i belgijskih. Kasnije nastaju razlike, ali teško da ima stručnjaka, koji bi sa sigurnošću mogli ustvrditi za bilo koju č-u kasnog baroka, ukoliko nije točno poznat izvor, je li izrađena, ako je šivena č-a, u Italiji ili Francuskoj, ili ako je č. na batiće, je li proizvod Belgije ili Francuske. Razlog je tome, što je promet tih zemalja već u ono doba bio vrlo živ, a moda onda, kao ni danas, nije poznavala strogih granica. Unatoč svih zakona o zaštiti uzoraka povodili su se jedni za drugima, a vještina kriomčara nije bila manja nego danas.

Engleska proizvodnja č-e nije dosegla nikad ni po kakvoći ni po količini proizvodnju drugih zemalja Evrope.



Sl. 19. MODERNE LEPOGLAVSKE ČIPKE (iz god. 1935—38)

Kad je riječ o t. zv. engleskoj č-i, obično se radi o proizvodu Francuske ili Belgije za izvoz u Englesku ili prema engleskom ukusu izrađenim čipkama, koje su se nosile mnogo i u Francuskoj.

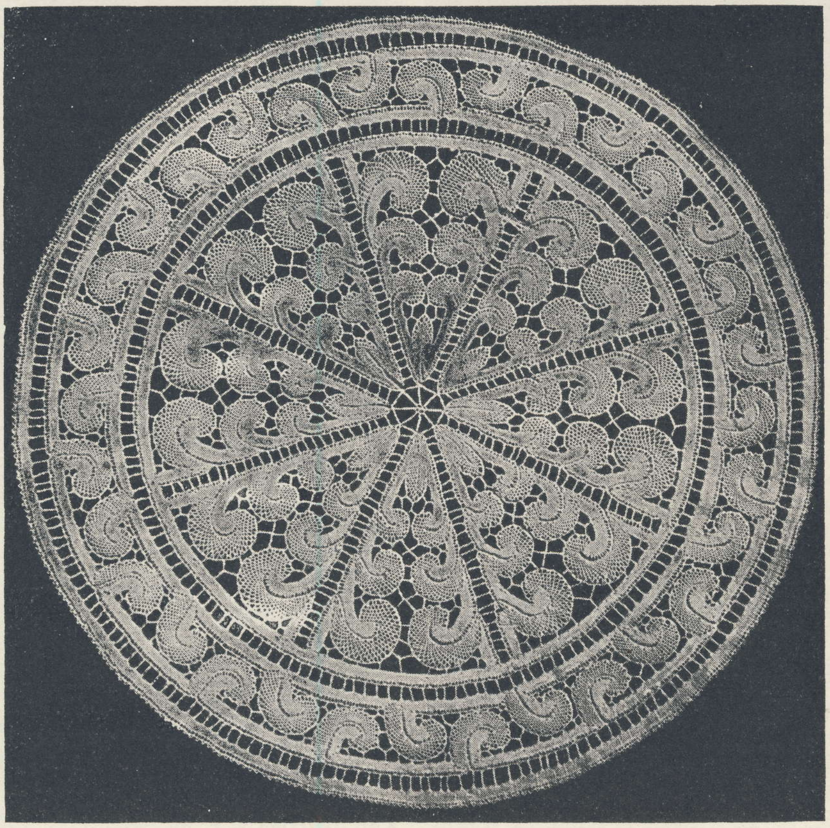
Sjeverna Nizozemska, t. j. današnja Holandija, kulturno usko povezana s južnom Nizozemskom, t. j. Flandrijom i Brabantom, današnjom Belgijom, proizvodila je početkom 17. st. lijepe č-e, kojih je izvoz u Englesku bio znatan. Č-a je gusta, glatka, oblici nisu jasno ocrtani nego se stapaju sa spojkama, odnosno jednoličnom mrežom, pa cijela č. djeluje kao prozračno tkanje (v. Tabla IV.). Kasnije se čipkarstvo razvija više u južnim krajevima: Anversu, Malinesu, Bruxellesu, Ypresu, Liègeu, Gentu, Bruggeu.

U Njemačkoj se počela č. proizvoditi, kako je već spomenuto, u drugoj polovici 16. st., ali nije nikad dosegla ni izdaleka tako znatan razvoj kao u Belgiji, Italiji ili Francuskoj.

Španjolska č. spominje se rano, već u vrijeme renesanse u Italiji pod imenom »punto di Spagna«, ali se ipak čini, da se tu ne radi o španjolskoj č-i, nego o proizvodu Italije za izvoz u Španjolsku. Značajne su međutim za Španjolsku č-e od zlatnih i srebrnih niti, kako ih još danas viđamo na crkvenom ruhu, te č-e u boji (v. tabla IV.). Španjolska pod jakim uljudbenim utjecajem Maura razvila je sasvim drugi ukus nego srednja Evropa. Njena ukočena i vanredno kićena plemićka nošnja više traži bogatu skalu boja i zlato

kao kod arabeska, nego snijежno bjelilo rublja i č-e kao u Italiji. U Španjolskoj č. nije bila završetak na rublju, koje proviruje ispod gornjeg odijela, kako je to za doba renesanse u Italiji. Kad se je bijela č-a u Španjolskoj udomaćila, bila je već sastavni dio odijela, a ne rublja. Č-e od zlatnih i srebrnih niti te one u boji, što ih viđamo na starim španjolskim portretima, djeluju više kao gajtani nego kao č., pa ih i ne možemo zamisliti drugačije nego na teškom brokatu ili baršunu. Kasnije i Španjolska proizvodi č-u po uzoru drugih evropskih zemalja, ali toliko poznate čipkaste koprene (t. zv. mantilla) španjolskih žena od crne i svijetlo žućkaste svilene č-e uvezene su većinom iz Belgije i Francuske. Španjolska je po svoj prilici domovina mlađe vrsti šivene č-e, t. zv. Sols, sunčane č., paragvajske čipke, Teneriffe (v. tablu IV.). Obilježje te čipke jesu niti, koje služe kao kostur, napete u krugu ili četvorini, a sve se križaju u središtu, tako da izgledaju kao zraci sunca; otuda je i č. dobila ime. Iz Španjolske prenesena je ta č. u Južnu Ameriku, a udomaćila se i u svim evropskim zemljama.

Ono, što se u stručnoj književnosti naziva ruska ili slavenska č-a, i što nalazimo u svim slavenskim zemljama, pa i kod nas (v. sl. 15), jest bijela č. u dvije (v. sl. 14) ili više boja, rađena na batiće. Uzorak čini obično pruja, koja stvara cvjetove, koji su gdjekada toliko stilizirani, da se njihov praoblik jedva nazire. Držimo, da nemaju pravo stručnjaci, koji tvrde, da je č., donesena iz Italije i Njemačke u naše krajeve, Češku, Slovačku, Rusiju i t. d., ovdje zahirila, te su ti oblici iskrivljeni oblici prvotnog uzora. Iako je sama tehnika možda i donesena te postala posve primitivna prilagodivši se tvorivu, od kojega je rađena, ipak ti oblici nisu iskrivljeni oblici ostalih evropskih č-a, nego tipični oblici, koje nalazimo i u vezivu; kod č-a, rađenih u cijeloj širini, nalazimo opet posve srodne oblike u tkaninama.



Sl. 20. MODERNA ČIPKA NA BATIĆE, izrađena u Lepoglavi (iz god. 1937)

Kod nas se je č. razvila svakako pod sasvim drugim uvjetima nego u ostalim evropskim zemljama. Kod nas, osim u Dubrovniku, nije prvotno postojalo čipkarstvo kao privredna grana, nego je narod proizvodio č-u za svoju potrebu iz čiste želje za ukrasom. Je li se čipkarska proizvodnja razvila u Dubrovniku stoga, što je narod u Dalmaciji već za sebe proizvodio č-u, ili je ona iz Dubrovnika, kao uljudbenog središta, prešla u narod, nemoguće je ustanoviti, jer nemamo o tome nikakvih podataka. Ali imamo bezbroj dokaza na ženskim narodnim odijelima duž obale i na otocima, kako je č. bila važan ukras, nošen uvijek na isti tradicionalni način pojedinog kraja.

Pogledamo li ovalne čipke u boji (rađene na batiće) s poculica, što ih nose žene u kotaru Pisarovini te kasnije, u istom obliku i boji kačkane č-e iz istog kraja, uvjerit ćemo se, kako se je samo tehnika izmijenila, a učinak je namjerice ostao isti.

Kačkana čipka u našem narodu mnogo se raširila unatrag 50—60 godina. Svakako je znatno mlađa od šivene č-e i č-e na batiće. Od stranih kačkanih č-a najpoznatije su *irske čipke*, kojima su pojedini cvjetići i grančice posebice izrađeni, pa onda sastavljani. Cvjetići su često posve reljefno izrađeni, tako da jedna čaška upada u drugu.

U Bosni i Hercegovini, među muslimanskim življem našeg naroda, osobito je omiljela t. zv. *kerica*, vrst šivene č-e, poznate inače pod imenom armenska č., smiranska č., grčka č. ili palestinska čipka. K nama su je, svakako, donijeli s Istoka Turci. Radi se odmah na rub tkanine ili, kako kasniji oblici pokazuju, od središta prema van. Naše muslimanke nose je kao ukras na rukavima i oko vrata na svojim bijelim košuljama od beza ili na rubovima šarenih prozirnih marama za glavu. Č-e su na košuljama bijele i obično zupčaste (v. sl. 21), dok one na maramama čine šarene plastične cvjetiće s laticama i listićima (v. sl. 13).

Kod nas je donedavna još rađena i mnogo nošena prastara vrst č-e (ako je tako uopće možemo nazvati) t. zv. *jalba*. Nosile su je žene iz okolice Ozlja i Ludbrega na poculicama (v. sl. 16). Ta je tehnika inače poznata pod imenom »egipatsko pletivo«, a radi se na okomitom okviru, u kom su preko dvije vodoravne niti napete okomite niti (prema širini č-e, koja se želi postići, odnosi se i broj okomitih niti), koje se u sredini prepleću prstima, a uzorak se stvara u isti mah na oba suprotna kraja. Kao pomagalo služi plosnato drvo, koje se ubaci među niti, kada je pojedini red prepleten. Zanimljivo je spomenuti, da su u Slovačkoj žene također nosile istu vrst č-e na kapicama za glavu. Ta je tehnika međutim poznata i u sjevernim zemljama i primjenjuje se danas u umjetnom obrtu za ženske torbice, šalove i sl.

Frivolité, Tatting, č. Occy, čipka na čunak imena su za jednu vrst č-e, koja kod nas u narodu nije poznata, tek tu i tamo u gradovima. Izrađuje se s jednim ili dva čunića. Cijela č. sastoji se od malih krugova ili polukrugova, opletenih uzlićima, pa zbog tih uzlova ima neke srodnosti s vezivanjem resa.

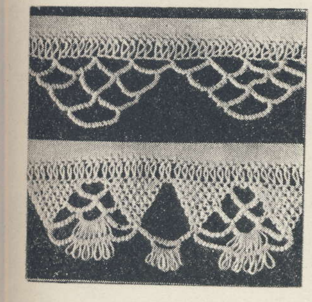
Unatrag 12 godina postoji u Lepoglavi i na otoku Pagu čipkarska škola (na otoku Pagu radila je već i prije prvog svjetskog rata). Te su škole posljednjih godina postale redovne državne škole, a zadaća im je, da u tim starim središtima čipkarstva održe i po mogućnosti razviju č-u i time ujedno pomognu siromašno pučanstvo. Škola u Lepoglavi nastojala je primjenom starodrevnih motiva s hrvatskih narodnih veziva, rezbarija, kamena, oružja i t. d. stvoriti č-u, koja će odisati našim narodnim duhom. a ipak posve odgovarati potrebama grada, s čim se već radi prođe mora računati (v. sl. 17, 19 i 20 i tablu III.).

Škola s otoka Paga postigla je također vrlo lijepe uspjehe obnavljanjem krasnih starih motiva s košulja te njihovom primjenom za stolno rublje, crkveno ruho, te različne ukrasne predmete (v. sl. 18 i tablu II.).

Č., rađena strojem, javlja se u 19. st. G. 1808 usavršio je Heathcoat tkanje tila. G. 1835—36 spojen je stroj za tkanje tila s Jacquardovom spravom, te je tako postignut uzorkovan til, iz kojeg se razvila tkana čipka.

God. 1828 izradio je Josua Heilemann iz Elzasa stroj za vezenje, koji je Švicarska usavršila te tako došla do ručnog stroja za vezenje. G. 1857/58 priređena je prva izložba ručnih strojeva za vezenje u Plauenu. G. 1863 sagradio je Švicar Grobli stroj za vezenje na čunak, a malo zatim automatski stroj, koji je kombinacija stroja za vezenje na čunak i Jacquardova sistema.

G. 1881—82 dolazi do proizvodnje strojem na tilu vezenih č-a t. zv. jetkanih č-a (Ätzspitzen). To su strojem vezene č-e na podlozi naknadno odstranjenoj kiselinom.



Sl. 21. KERICE, č. rađene iglom

Strojem oponašana č. na batiće javlja se oko g. 1800 pronalaskom stroja za pruje, kojim se izrađuju gajtani i pletiva od gajtana. G. 1872 spaja Francuz Malhère stroj za pruje s Jacquardovim strojem. Matitsch u Beču usavršio je stroj za č-e na batiće tako, da se većina pravih, rukom rađenih č-a, mogu vanredno dobro oponašati.

Napominjemo, da se najbolje mogu oponašati č-e na batiće, rađene u cijeloj širini, i to tako, da se jedva raspoznaju od rukom rađenih. Druge vrsti č-a i slabiji poznavaoci mogu lako prepoznati kao strojem rađene.

LIT.: Verhaegen, *La Dentelle belge*, Bruxelles 1912; E. Van Overloop, *Dentelles anciennes da le collection Alfred Lescure*, Bruxelles 1914; E. Plasky, *La Dentelle belge en péril*, Bruxelles 1936; A. Lefébvre, *Dentelles et guipures*, Pariz; Ch. Magué, *Les dentelles anciennes*, Pariz; B. Palliser, *A History of Lace*, London 1902; Mrs Lowes, *Chats on old Lace and Neeedlework*, London; P. G. Trendell, *Guide to the Collection of Lace*, London, Victoria and Albert Museum 1930; T. Frauberger, *Handbuch der Spitzenkunde*, Leipzig 1894; M. Dreger, *Entwicklungs-Geschichte der Spitze*, Beč 1901; M. Schuette, *Alte Spitzen*, Berlin 1921; A. Henneberg, *Stil und Technik der alten Spitze*, Berlin 1930; M. Heiden, *Handwörterbuch der Textilkunde aller Zeiten und Völker*, Sufflay, *Hrvatska čipka u domu i na oltaru*, Beč 1908; *Spitzen* u Luegers Lexicon der gesamten Technik, sv. 6., Berlin-Leipzig 1929; M. Kraft, *Die Stickerei und Spitzenfabrikation* u Das Buch der Erfindungen, sv. 8. Leipzig 1898. D. B-r.

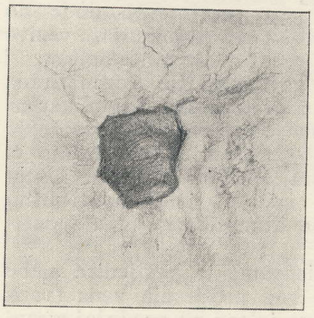
ČIPROVEC (Kiprovec, Ćiprovec, Čiporovci), sredovječno rudarsko naselje na zapadnoj obali rijeke Ogosta u *sz* Bugarskoj. U srednjem je vijeku bilo naseljeno saskim rudarima katolicima, koji su s vremenom postali najprosvjećeniji Bugari, ali su svoj katolicizam sačuvali, ma da zanemaren, sve do obnove i procvata katolicizma u Č-u i okolici na kraju 16. st., otkad je Č. postao središtem katolicizma u Bugarskoj. Tada su naime ondje bosanski franjevci započeli misionarski rad na čelu s Petrom Zlojutrićem (Tuzlakom). Kad je 1601 obnovljena sofijska biskupija sa sjedištem u Č-u, prvi joj je biskup bio isti Zlojutrić, ali su mnogi kasniji katolički biskupi Sofije kao i drugih biskupija po Balkanu bili Čiprovčani. Iz Č-a širi se katolicizam i po ostaloj Bugarskoj, osobito među pavlikijancima. G. 1624 postao je čiprovački franjevački samostan sjedištem novoosnovane bugarske franjevačke kustodije, dok su prije bugarski franjevci spadali pod bosansku kustodiju. G. 1625 osnovana je u Č-u dobra katolička škola, u kojoj je nastavni jezik bio hrvatski. Hrvatski su jezik (i književnost) donijeli Bugarima bosanski franjevci, a učili su ga i na naukama u Italiji, gdje su bili u uskom dodiru s Hrvatima, pa su ga bugarski katolici smatrali svojim književnim jezikom i njime pisali svoja tiskana djela, kao na pr. P. B. Bakšić, F. Stanislavov i K. Pejkić.

Č. je bio izrazito rudarsko, obrtničko i trgovačko mjesto, pa je u drugoj polovici 17. st. imao preko 4000 duša. Stanovnici su mu bili vrlo napredni, svijesni Bugari i odani katolici. Za turske uprave uživao je povlašten položaj u toliko, što je bio središte autonomne jedinice (vojvodstva), kojoj su pripadali Železno, Kopilovec i Klisura. No 1688, kad je austrijska vojska zauzela Beograd, čiprovački su katolici, nadajući se skorom uslobođenju od Turaka, podigli ustanak, ali su bili od Turaka poraženi kod Kutlovice te istrijebljeni i oni i sve, što je podsjećalo na katolicizam. Što je ostalo živo, razbjeglo se u Vlašku i južnu Ugarsku, a odavle je jedna skupina došla kasnije i u Osijek. To je bio kraj bugarskoga katolicizma, koji je bio u 17. st. nosilac ideje bugarske slobode i preteča bugarskog preporoda u 19. st. ne samo protiv Turaka nego i protiv presizanja grčkoga klera. Danas ima Č. oko 2.300 stanovnika.

LIT.: D. Marinov, *Čiporovci ili Kiprovec*, Sbornik za narodni umotvorenija, XI., Sofija 1894; E. Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica*, Zagreb 1887; N. I. Milev, *Katolička propaganda v Bălgarija prěz XVII věk*, Sofija 1914; P. Kolendić, *Sofijski nadbiskup fra Petar Bogdan Bakšić*, Glasnik skopskog naučnog društva, II., 1927; J. Bösendorfer, *Kolonija Ćiprovčana u Osijeku*, Narodna starina, XI., 1932; I. Dujčev, *Il cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII*, Rim 1937. V. Š.

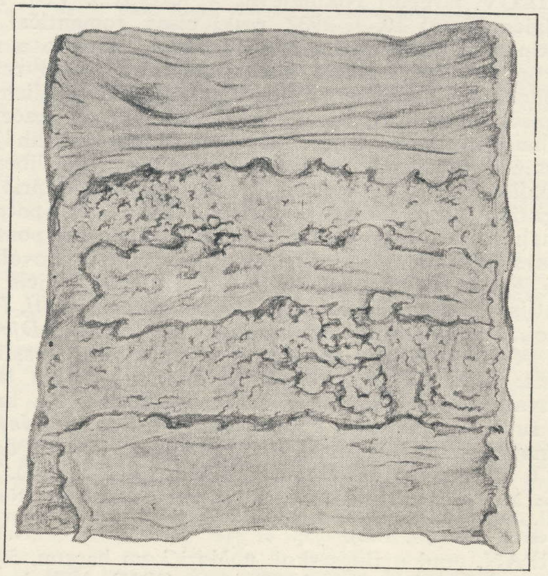
ČIR označuje u medicinskoj terminologiji defekt i udubljenje na sluznici i koži, nastalo najčešće iza upala, ali nastaje i kao posljedica dugotrajnog pritiska i kod nekih malignih novotvorba, najčešće raka. U tom značenju se još upotrebljavaju izrazi: vrijed i grizlica (lat. ulcus). Kao posljedicu upale najčešće nalazimo č-ve u crijevima, i to kod tifusa (v.), srdobolje (v.), tuberkuloze (v.) i sifilisa (v.). Uslijed pritiska nalazimo široke defekte i udubljenja na koži kod dugotrajnoga ležanja, napose za teških bolesti, koje i inače oslabe organizam. Takvi č-i nastaju naročito na krstači (ulcus decubitale sacrale) i na petama, dakle na izbočenim koštanim dijelovima. Kako pritisak, tako i upala izaziva katkad na koži ili na sluznici nekrozu i otpadanje nekrotičnih masa, iza kojih preostanu oštro ograničena udubljenja. Narod razlikuje č. na koži, želučani č. i č. na nozi.

Kod tako zvanog č. na koži (furunculus) postepeno se stvara crvena oteklina, jako bolna na pritisak. Kasnije se u sredini otekline stvori žuti čep od nekrotičnih masa i gnoja. Kad taj čep ispadne, počne iz č. curiti gnoj kroz nastali otvor (krater). Kada gnoj iscuri, počne č. cijeliti. Č. na koži nastaje iz gnojne upale žlijezde lojnice, a ova je prouzrokovana infekcijom gnojnim mikroorganizmima. Gnojna upala iz žlijezde lojnice prijeđe i na okolno tkivo, ali ipak ostaje ograničena. Ima slučajeva, kad se na manjem prostoru kože stvori veći broj č., koji su u međusobnoj vezi; tada se govori o karbunkulu. Ovi se najčešće razvijaju na šiji i leđima.

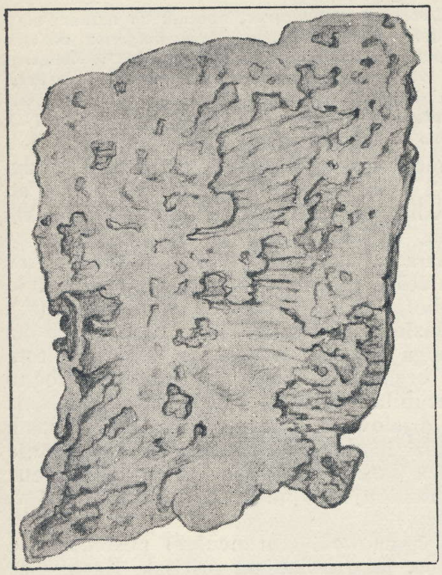


Sl. 1.
Čir želuca

Č. želuca (ulcus ventriculi chronicum) je dosta često oboljenje. Češće se nalazi kod muškaraca. Na sluznici želuca vidi se udubljenje ljevkastog oblika, kojega je vrh okrenut kranijalno, a zidovi su mu stepeničasti. Pojedine stepenice odgovaraju slojevima stijenke želuca. Rubovi č. su odebljali i čvrsti, jer sadržavaju čvrsto vlaknato vezivo. U dnu č. nalaze se obično nekrotične mase. Tkivo stijenke prožeto je upalnim stanicama. Veličina č. je vrlo različita; poneki su poput ljudskog dlana veliki. Obično je smješten u blizini male krivine ili na njoj samoj. Češće nalazimo



Sl. 2.
Dva tuberkulozna poprečno postavljena čira debelog crijeva



Sl. 3.
Mnogobrojni čirovi sluznice debelog crijeva kod srdobolje

želučani č. u donjim partijama želuca, u pilorusu. U istom želucu može postojati više č. odjednom. Čirovi želuca se razvijaju iz sitnih površnih defekata sluznice, koji se daljim djelovanjem fermenata i upalom povećavaju i proširuju. O uzroku postanka početnih defekata sluznice (erozije) postoji veći broj teorija. Najvjerojatnije je, da su najčešći uzroci poremetnje cirkulacije krvi u sluznici želuca (embolije, grčevi kapilara), te kemijski i fizikalni. Ako dođe do iscjeljenja, vezivo ispuni defekt i stvori na tom mjestu ožiljak, koji prekrije regenerirana sluznica. Čirovi želuca izazivaju često teške komplikacije. Ako č. u svom širenju naiđe na veću krvnu žilu, može je prekinuti i izazvati smrtonosno krvarenje. Od širenja č. u dubinu može doći do prodora želučane stijenke. U takvim slučajevima se želučani sadržaj izlije u trbušnu šupljinu, i nastane vrlo opasna komplikacija upale potrbušnice (→ želudac).

Č. na nozi (ulcus cruris varicosum) je posljedica slabe cirkulacije krvi. Takva postoji kod proširenih vena (varices cruris). Č. je gotovo uvijek smješten na prednjoj strani potkoljenice. Na tom mjestu koža je tamno ljubičasta, zabeljana, pokrivena bjelkastim ljušticama. U sredini se nalazi različito opsežno raspadanje tkiva i udubina. Cijela potkoljenica je jako otečena. S. S.

Čir kod domaćih životinja je ograničeni defekt kože ili sluznice. Razvija se zbog obamrlog tkiva (necrosis), upalnih procesa ili raspadanja specifičnih granuloma, kao tuberkuloze (ulcus tuberculosum), aktinomikoze (ulcus actinomycoticum), sakagije (ulcus malleosum), blastomikoze, zbog raspadanja novotvorina (tumora), naročito raka (carcinoma exulcerans, ulcus rodens) na vanjskoj koži ili u nutarnjim šupljinama ili cjevastim organima. Č-e mogu imati sve velike i male domaće životinje u različnim oblicima i zbog različitih uzroka, prema vrsti životinje. Lj. J.

ČIRIKOV, Evgenij Nikolajevič, ✱ Kazanj 5. VIII. 1864, † Dejvice (Prag) 10. I. 1932, ruski pisac, romantičar starijeg tipa. Zaljubljen je u život čovjeka, naročito u mladost; on je sentimentalan, melodramatičan, nešto retoričan, filozofski neoriginalan; osvaja svijetlim idealizmom, mladenačkim oduševljenjem i iskrenošću. Prožet načelima socijalne pravednosti Č. je oduševljeni branitelj malih ljudi, nedužnih i izbačenih iz životnoga kruga. Kao liberalni nacionalist Č. je poslije boljševičke revolucije približio beletristiku umjetničkoj publicistici. Iako nije potpuno regionalni pisac, ipak je znatan dio svojih djela posvetio opjevavanju Volge i njezina područja (t. zv. Povolžje). Počeo je s književnim radom 1886. Od njegovih djela najpoznatija su: *Žiznj Tarhanova, Cvjety vospominanij, Pljen strastej, Semja, Zvjerj iz bezdny, Moj roman, Djevičji slezy, Meždu nebom i zemljej, Otčij dom.* Od kazališnih komada: *Evrei, Ivan Mironyč, Koldunja, Ljesnyja tajny.* Njegova su djela prevedena na mnoge jezike. Na hrvatskom su izišle: *Porodica Tarhanova* i *Moj roman, Jevreji, Tanjina sreća,* te niz omanjih pripovijesti. *Jevreji* davali su se u Hrvatskom narodnom kazalištu (5. IX. 1907).

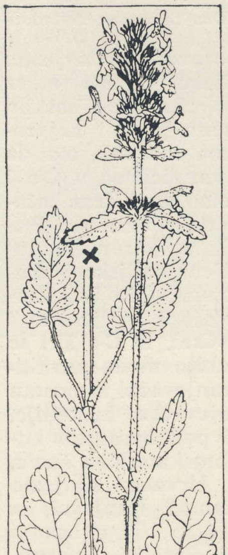
LIT.: M. Petanjek (Novosti 14. XII. 1929); N. Fedorov (Novosti, 13. XII. 1929 i 21. I. 1932); J. Badalić, *Č. u hrvatskoj književnosti,* u »Hrvatskoj Reviji«, 1932). N. F .

ČIRPAN, grad u Bugarskoj, u Maričkom basenu, 59 km istočno od Plovdiva, ima 12.288 stan. (1934). Nalazi se na željezničkoj pruzi Plovdiv—Stara Zagora. Okolica je poznata poradi vinogradarstva, svilarstva i proizvodnje ružičnoga ulja. Z. D-i.



VELIKI TRANSBAJKALSKI LAMA S ČISLOM

ČISLO ili **brojanice,** pomagalo za brojenje kod duljih nizova molitava ili drugih pobožnih čina; sastoji se od manjih ili većih zrna, nanizanih na (kružnoj) uzici, katkada od krutih plodova nekih biljaka, ali većinom izrađenih od drva, nekih vrsta kamena, osobito dragocjenih, jantara, bisera i dr. Č-om se služe pripadnici budhizma (u istočnoj Aziji, napose Japanu), lamaizma, islama (arap. *tasbîh* ili *sebhah)* i kršćanstva, ne svuda i u svih pripadnika jednako (tako se na pr. kod lamaista č. nalazi u prvom redu kao atribut samih lama), a i veličina č-a i njegovih zrna dosta koleba (velika su č-a i zrna na pr. u lama, dok su na pr. kod nas na selu katkada od maljušnih biljnih zrnaca). Kao *tespih* poznato je i u našim muslimana. Grčki monasi imadu kao č. vrpcu sa 100 uzlova (*κομβολόγιον*) za brojenje pokleka ili križanja. M. G-i.



ČISTAC

ČISTAC, *Stachys officinalis* (L.) Trevis., biljka iz por. usnača, obuhvaća više samostalnih podvrsta, vezanih na pojedina područja velikog dijela Evrope i jednog dijela Azije. Kod nas ih ima najviše na brdskim livadama i u svijetlim šumama. Iz koso položena podanka izbijaju kod ovih trajnih biljaka na dugim peteljkama nasađeni listovi i do pola metra visoka stabljika s listovima i cvjetovima, koji su smješteni u gustim i prividnim klasovima na vrhu stabljike. U usnatom je cvijetu cijev vjenčića bijela, a usne crvene. Čitava je biljka sad manje, sad više dlakava. U pučkoj se medicini, i to kao lijek u bolestima pluća, kod astme, uloga, slabih živaca, padavice, za rane, u bolestima mjehura, bubrega i t. d. upotrebljava čitava biljka — *Herba Betonicae,* sabrana u vrijeme cvatnje.

Rodu *Stachys* pripada još mnogo vrsta, među kojima su najraširenije

i u hrvatskoj flori zastupane: *S. Germanica* L., *S. Jacquini* (Gren. Godr.) Fritsch, *S. palustris* L., *S. recta* L. i dr. Neobično je mnogolika vrsta *S. Germanica*, koja nastava suha mjesta po rubovima šuma, na čistinama, krčevinama, po kamenim obroncima čitavog šireg Sredozemlja sa susjednim zemljama. Ova vrsta razvija i do 1 m visoku, dosta razgranjenu i obično jače ili slabije dlakavu stabljiku, iz koje izbijaju duguljasto ovalni i na rubu nazubljeni listovi. U gustim cvatovima razvijeni cvjetovi imaju crveno obojeni vjenčić. Uzgaja se i u vrtovima. — Za planinsku je vegetaciju hrvatskih krajeva vrlo značajna vrsta *S. Jacquini*, koja ima i do pola m visoku stabljiku sa srcastim i okruglastim i na rubu duboko narovašenim listovima i sa žutim cvjetovima. Svi su dijelovi ove biljke dlakavi. Na vlažnom i močvarnom tlu raste i kod nas *S. paluster*, preko 1 m visoka biljka s crvenkasto ljubičastim cvjetovima. Na jugu je Evrope naročito mnogolika vrsta *S. recta*, koja nosi na stabljici, dugoj i preko pola m, znatno uže i nazubljene listove. Cvjetovi su žućkasto bijeli. Raste na suhom, najčešće vapnenom tlu i penje se dosta visoko u planinsko područje. Kod nas je zastupana s više podvrsta. — U flori Hrvatske ima još nekih vrsta roda *Stachys*. F. K-n.

ČISTILA su ljekovita sredstva, koja izazivaju ili pospješuju ispražnjenje crijevne sadržine (stolice). Od davnine se razlikuju: laksancije (povećavaju broj stolica bez fizikalnih promjena), purgativi (proizvode tekuće stolice), hidragogi (tvore vodene stolice) i drastici (izazivlju ispražnjenja uzrokujući upalne promjene crijeva). Dijelimo ih u č. tankoga crijeva i č. debeloga crijeva. Granica među njima nije oštra, jer č. tankoga crijeva djeluju u izvjesnoj mjeri i na debelo crijevo. Ona prva su posebno važna radi toga, što svojim djelovanjem i učincima u tankom crijevu djeluju u isti mah i na probavne žlijezde, napose jetru. Među njima čine prvu skupinu mineralne soli i vode te voćni sokovi. Djelovanje im počiva na usporenoj ili spriječenoj resorpciji tekućine u crijevu, odnosno na privlačenju tekućine u crijevo. Tako se time, što se povećava punjenje crijevne cijevi, potiče peristaltika, koja pospješuje ispražnjenje. U istom smislu djeluju mliječni slador, med i dr., pa i agar-agar. U drugoj skupini tih sredstava nalaze se: sumpor, kalomel i ricinovo ulje, koji izravno podražuju sluznicu tankoga crijeva.

Č. debelog crijeva nemaju onoga poželjnoga djelovanja na probavne žlijezde. Naprotiv, djeluju nepoželjno na organe male zdjelice, što može biti i opasno. No inače su ta sredstva, uz prvenstveno važne dijetetičke i ostale higijenske mjere, osobito podesna za liječenje kronične opstipacije (zatvorenosti, začepljenja), koja je redovno uvjetovana zastojem u debelom crijevu ili promjenama u njegovu uzlaznom ili u silaznom dijelu. Među njima se nalaze antraglikozidna č. (krkovina, pasjakovina, rabarbara, Cascara sagrada, senino lišće, Aloe), fenolftalein i parafin, te klizme. Posebno mjesto među tim č. zapremaju drastična sredstva, kojih nadražajni učinak na crijevnu sluznicu izaziva ozbiljne upalne promjene (Ol. Crotonis, Tub. Jalapae, Podophyllin, Extr. Cholocynthidis i dr.). Njihova upotreba iziskuje velik oprez. I. I.

ČISTILIŠTE (purgatorium) je po kršćanskoj nauci mjesto i stanje onih duša, koje su preminule u milosti Božjoj, ali se prije ulaska u nebo moraju podvrći čišćenju kaznama (satispassio), i to ili zato, jer su umrle s još neoproštenim lakim grijesima, ili zato, jer za oproštene teške i lake grijehe nijesu na zemlji učinile dovoljnu zadovoljštinu.

Katolička nauka uči, da č. doista postoji i da dušama, koje se u njem nalaze, živi mogu svojim zagovorom pomoći. Ona je definirana na saboru lionskom II. (1274), firentinskom (1439) i tridentskom (1563). Č. su poricali u starini neki gnostici i arijevci, zatim albigenzi, valdenzi i reformatori 16. st. Luther u svom naučanju nije dosljedan: do 1519 držao je, da u opstojnost č-a »treba čvrsto vjerovati«; g. 1530 (u spisu »Widerruf des Fegfeuers«) opozvao je nauku o č-u, dok u Postilli (1543) dopušta molitvu za mrtve. Kalvin zove č. »pogubnom izmišljotinom sotone«. Č. je poricao i Zwingli, dok je Melanchthon ostao neodlučan. — Istočnjaci su od 6. st. često zastupali mišljenje o mjestu i kaznama čistilišnim oprečno latinskim bogoslovima. Raspra o tom pitanju nastala je među istočnim i zapadnim bogoslovima početkom 13. st. O vjeri istočne crkve u samu opstojnost č-a ne može biti sumnje. Na temelju nauke, koja se odražava u liturgičkim knjigama istočne crkve, zatim u njezinim dogmatskim izjavama (simbolima) i u djelima gotovo sviju bogoslova tvrdi ruski bogoslov P. Svjetlov (19.-20. st.), da je razlika mišljenja između istočne i zapadne crkve »o srednjem stanju« nekih duša iza smrti bez osnova i ishitrena od polemičara. Isto tvrdi Aleksije Petrović Malcev (19.-20 st.). Istočna crkva i njezini bogoslovi ne spominju, doduše, izrijekom riječ č., ali govoreći o »srednjem stanju« duša uključivo priznaju u biti istu dogmatsku nauku kao i katolička Crkva. Ne slažu se s kat. Crkvom samo u nebitnim pitanjima o naravi i mjestu kazni i o načinu, kako se duše oslobađaju iz č-a.

Opstojnost č-a osnovana je na nauci Sv. Pisma, koje, doduše, ne spominje č. izrijekom, ali iznosi ono, što tu nauku pretpostavlja. Tako se u St. Zavjetu u 2. Mak. 12, 32. sl. pripovijeda, da je Juda Makabejac za one, koji su pali u ratu, poslao 12.000 drahma srebra u Jeruzalem, »da se za grijehe mrtvih prinese žrtva . . . Sveta je i spasonosna misao moliti za mrtve, da budu odriješeni od grijeha«. — U Nov. Zav. pretpostavljaju opstojnost č-a Kristove riječi: »Ako tko kaže riječ na Sina čovječjega, oprostit će mu se, ali tko reče na Duha Svetog, ne će mu se oprostiti ni na ovom ni u budućem svijetu« (Mat. 12, 32.). Isto tako Krist govori o tamnici, iz koje se ne izlazi, dok se ne plati posljednji dinar (Mat. 5, 26.). — Osobito odlučan i nesumnjiv dokaz za opstojnost č. pruža predaja. Tertulijan češće spominje č. i žrtve, koje se prinose za pokojnike (De anima c. 42. n. 58., De corona militis 3.). Sv. Ivan Zlatousti: »Nije uzalud ovo ustanovljeno apostolskim zakonima: da u štovanja dostojnim i časnim tajnama bude spomen na one, koji preminuše.« (In Phil. hom. 3, 4.). Izrijekom spominje č. Bazilije, In Is. 9, 230; Ciprijan, Epist. 10. n. 20; Ambrozije, In Ps. 118 serm. 3. n. 17, Augustin, De civ. Dei l. 21. c. 13; Confess. IX. 13; Serm. 172.

Vjera crkve u č. očituje se u običaju moliti za pokojne. To svjedoče natpisi u katakombama i liturgijske knjige zapadne i istočne Crkve i sljedbi, koje su već u 5. st. otpale od kat. Crkve.

Katolička nauka o č. osniva se na nauci o opravdanju, osobito na nauci, da se oproštenjem smrtnog grijeha i vječnih kazna ne otpušta uvijek i sva vremenita kazna; nadalje na nauci o oprostima, kojih dionici mogu biti i duše u č-u.

Opstojnost č-a opravdava i razum. Shvatljivo je, naime, da u nebo može doći samo ono, što je posve čisto (Otkr. 21, 27.), a u pakao samo onaj, koji umre u teškom grijehu. Odatle se opravdano zaključuje, da postoji mjesto, gdje oni, koji još nisu posve čisti, trpe, dok postanu vrijedni i dostojni neba.

Nauka o č-u u skladu je s osnovnim istinama i duhom kršćanstva, jer pokazuje neograničenu Božju svetost, pravednost, milosrđe i mudrost. Ona čuva čovjeka od očajanja i odvraća od lakoumnosti. Uvjerenje pak, da pokojnicima možemo svojim molitvama, žrtvama i dobrim djelima pomoći, potiče žive na djela ljubavi i zahvalnosti, te uspomenu na pokojnike čini istinskom i stvarnom.

Vjera u č. u bitnim oblicima nalazi se u predaji sviju naroda. Egipćani i Babilonci vjeruju, da iza suda prolazi duša tamne krajeve, pune pogibli i teškoća. Perzijci drže, da svaka duša po mostu »šinoat« prelazi preko ponora. Proklete duše padaju u ponor, a druge nakon putovanja i čišćenja u ognjenoj rijeci dolaze k Bogu. Slično su vjerovali i Grci. Čišćenje duše poznaju i religije starih Rimljana, Germana i Slavena. Molitve za mrtve imadu i muslimani. Ovo općenito vjerovanje ili je ostatak praobjave ili razumno zaključivanje, da duša iza smrti ima još trpjeti te da joj se molitvom i žrtvom može isprositi mir i pokoj.

Kazna u čistilištu dvostruka je: privremeno lišenje gledanja Boga (poena damni) i pozitivna bol, zadana od nekog čimbenika izvan duše (poena sensus). Kazna privremenog gubitka gledanja Boga (poena damni) jest najteža žalost i najveća muka u č-u. Rađa se iz jasne spoznaje, da je duša lišena dobra, za kojim čitavim bićem čezne, i da je od uživanja najvećeg dobra isključena svojom krivnjom, zbog prestupaka, za koje je na zemlji tako lako mogla učiniti dovoljnu zadovoljštinu. Da uz kaznu gubitka postoji i pozitivna kazna, koju svojim djelovanjem zadaje neki čimbenik izvan duše, zajednička je nauka istočne i zapadne Crkve. Da li je u č-u pravi i materijalni oganj, nije definirano. Na firentinskom saboru grčki su oci (Besarion) protiv latinskih izjavili, da oni ne uče, da je u č-u oganj, premda priznaju, da duše trpe pravu kaznu. Grčko mišljenje nije osuđeno. Nauka o istinskoj i pravoj vatri u č-u oslanja se na latinske oce na saboru firentinskom, na gotovo jednodušnu nauku zapadnih i nekih istočnih otaca i na općenito mišljenje suvremenih bogoslova.

Pitanje, kako oganj može mučiti dušu, → pakao.

Kraj svih muka duše su u č-u ipak utvrđene u dobru. Boga ljube, ne mogu više griješiti i sigurne su za svoje spasenje. Savršena ljubav prema Bogu olakoćuje im muke, tako da Crkva (Kanon mise) čistilište, unatoč patnja, zove snom mira (somnus pacis). Vjernici na zemlji mogu dušama u č-u pomoći oprostima, dobrim djelima, postom i molitvom, a napose misnom žrtvom, prikazanom za pokojnike. Općenito treba držati, da pomoć, namijenjena određenoj duši, baš njoj donosi korist bilo na koji način. Zato je Pio VI. (1794) zabacio nauku pistojskog sabora, koji osuđuje primjenu misne žrtve određenoj osobi.

O zazivanju duša u č-u nije Crkva ništa određeno ustvrdila. Sv. Toma drži, da one niti imadu spoznaju zemaljskih stvari, niti nam mogu pomoći. Bogoslovi, međutim, danas općenito drže, da nam duše u č-u svojim molitvama mogu pomoći. Razlog svoje tvrdnje nalaze u tome, što duše u čistilištu poznaju naše zemaljske prilike, što su svete i Bogu drage, zbog čega se opravdano zaključuje, da Bog njihove molitve za nas prima. Za to svjedoči i zaziv: Pete pro nobis (moli za nas), koji se često nalazi nesamo na grobovima mučenika, koji su sigurno u nebu, nego i drugih pokojnika, za koje takva predmnjeva ne postoji. U Crkvi, doduše, ne postoji nikakav službeni

obrazac za zazivanje duša u č-u, no ona za to zazivanje znade i šutke ga odobrava.

LIT.: F. Hettinger, *Apologie des Christentums*, IV.; F. Schmid, *Die Seelenlaüterung im Jenseits* (1907); D. Mannaioli, *L'atto eroico di carità in suffragio delle anime in purgatorio* (1932); J. P. Kirsch, *Die Akklamationen u. Gebete der altchristlichen Grabschriften* (1897); B. Bartmann, *Das Fegfeuer* (1929); L. Petit, *Document relatifs au Concile de Florence, I; La question du purgatoire à Ferrara*, Pariz 1920; A. d'Alès, *La question du purgatoire au Concile de Florence en 1438* (Gregorianum 1922, 9 sl.). St. R.

ČISTOĆA. Porivi za čistoću razvili su se kod životinja i ljudi vjerojatno iz nagona za samoodržanje, iz kojega izviru djelatnosti čovjeka za održanje zdravlja i života, kao i za udovoljenje velikih životnih potreba. Čovjek se trudi za č-u tijela, uma i duše te okoliša, u kojem živi. Vrste su se i stepeni č. mijenjali prema znanju čovjekovu, jer može značiti za njegove životne uspjehe i sreću, a nečistoća neuspjehe i boli. Č. dijelimo na intelektualnu, s obzirom na istinitost ideja, koje vladaju našim mišljenjem, moralnu, s obzirom na valjanost ideja, po kojima naše djelovanje ocjenjujemo, estetsku, s obzirom na ljepotu ideja, koje oblikuju naše djelovanje, i higijensku, s obzirom na ideje, koje tvore navike čovjeku, da održi i unaprijedi zdravlje. Danas higijena traži i biološku č-u, a ne samo kemijsku i fizikalnu. Mi ne možemo vidjeti klica bolesti na rubu čaše ili boce, na žlici ili tanjuru, premda su oprani i obrisani, t. j. fizički čisti. Biološki mogu biti nečisti, jer ih je netko uprljao slinom, dodirom ruku, ili je muha puzila po njima, a prije toga bila na ispljuvku, izmetini, gnoju. Mi ne vidimo biološku nečistoću ni na ručniku, olovci, nožu, kojim se porežemo, na trnu, ni u mlijeku, hrani, ili u vodi, premda milijuni, a i milijarde klica leže na njima ili u njima plivaju. Higijena pozna *nevidljivu* nečistoću, jer nemamo mikroskopskih očiju, da vidimo oko sebe klice *bolesti*. Higijena nastoji o č. klica (biološkoj), — jer je ona najpotrebnija za dobrobit čovjeka. Ona znači uklanjanje svega onoga iz okoliša čovjeka, što drži klice bolesti u sebi (krmelj, ispljuvak, izmet i mokraća, krv i sukrvica, gnoj s ognojenih mjesta, mlijeko, dakle ono, što ljudi i životinje iz sebe izlučuju) ili gamad, što prenosi klice od čovjeka na čovjeka i životinju, ili sa životinje na čovjeka ili životinju. Zato postoji s gledišta higijene nečista čistoća, jer su na predmetima klice, kao i higijenski čista nečistoća, jer nema na pr. u prašini klica. Nije dom čist, ako se u njem pljuje na pod, kašlje i kiše bez higijenskih navika, makar se pokućstvo blista od brisanja i glačanja. Tako i dom bez zahoda, s buhama, ušima, stjenicama, miševima, štakorima, muhama, žoharima i drugom gamadi ne daje sliku higijenske čistoće. Desinfekcija je čišćenje od klica, što uzrokuju bolesti, sterilizacija je čišćenje od svih klica, uzrokovale one ili ne uzrokovale bolesti. Asepsa znači, da nema klica od bolesti. Asepsa je važna u kirurškom radu. Sanitacija je očišćenje mrtve okoline čovjeka (dvorište, ceste, okoliš, prostorije i t. d.) od mogućnosti zaraze.

Č. je srž zdravstvenih mjera. Već obično čišćenje skida klice s predmeta, koje leže na površini, a pranje i ribanje ubija ih ili barem smeta u životu i množenju. Sušenje i sunčanje predmeta čisti ih brzo od klica. Prašenje predmeta izgoni ih u uzduh, ali opet padaju na predmete, ako ih ljudi prije ne udahnu u sebe. Čišćenje stvari ne skida samo klice, nego i organske tvari (na pr. prašinu), u kojima se klice duže drže i bolje množe. Nečistoća pomaže klice, jer je dobro tlo za njihovo održanje na životu. Opasna je nečistoća (na pr. prašina), koja u sebi drži izlučine čovjeka (na pr. ispljuvak i t. d.). Obična prašina na cesti nije za disala opasna, jer u njoj nema zaraznih klica od bolesti disala. Poginule su od sunca i suhoće.

LIT.: Rosenau, *Preventive medicine and hygiene*, 1927; W. Rose, *An Outline of modern knowledge*, 1931. J. R-n.

ČISTOĆA je krepost pravilnog odricanja ili uživanja spolne naslade prema svrsi od Boga određenoj. Pravilno odricanje obvezuje mladež do zakonitog braka *(djevičanska čistoća)* i udovce (udovice) do drugoga braka *(udovička čistoća)*, a stoji u potpunom odricanju hotimične spolne naslade. Pravilno uživanje u zakonitom braku dopušta uživanje spolne naslade isključivo u svrhe braka (rađanje djece, stišavanje strasti, gojenje međusobne ljubavi). To je *bračna čistoća*. Svako je uživanje spolne naslade u braku, koje namjerno isključuje prvobitnu svrhu braka (rađanje djece), teški grijeh, jer se protivi prirodi čovjekovoj i prijeti opstanku roda ljudskoga, što u svojim posljedicama nosi tešku povredu moralnoga reda.

Zavjet čistoće ozbiljno je dano obećanje čovjekovo Bogu, da će se doživotno ili privremeno odricati spolne naslade. Redovnici i redovnice tako polažu zavjet čistoće.

LIT.: A. Vermeersch S. I., *De castitate*, Rim 1921; H. Noldin S. I.-A. Schmitt S. I., *De Sexto Praecepto*, 27. izd., Innsbruck 1935. Z. M.

ČISTOĆA (finoća) KOVINE odnos je između plemenite i obične kovine u jednom komadu kovanog novca, t. j. pod tim se nazivom razumijeva omjer, u kojem je izvjesna količina zlata ili srebra smiješana s neplemenitim metalom (na pr. bakrom). Danas se svuda u svijetu osim u Engleskoj čistoća kovine označuje u tisućinama kemički čistog metala, pri čemu se jedinica mjere označuje razlomkom $^{1000}/_{1000}$. Kad se na pr. kaže, da je neki novac kovan od smjese od $^{800}/_{1000}$ (800 tisućina) srebra ili zlata, to znači, da u njemu ima 800 dijelova plemenite kovine, a 200 dijelova bakra. U srednjem je vijeku za određivanje i mjerenje toga odnosa služila *marka*. Marka za zlato dijelila se na 24 karata po 12 zrna, a marka za srebro na 16 lota po 18 zrna. Prvi put se javlja marka u trgovački istaknutom sredovječnom gradu Kölnu i širi se pod imenom *kolonjska marka* (marka Coloniae) po cijeloj Evropi (težina 233,812 g), ali je u različnim državama poprimala različitu težinu. Tako je kod nas u staroj Slavoniji (kovnice Pakrac i Zagreb) bila u upotrebi *slavonska marka* (marca Sclavoniae ili marca Zagrabiensis) u težini od 224,4917 g. Mješavina kovine u slavonskim srebrnim banovcima 13. i 14. st. označivala se latinskim nazivima. Hrvatski novci, kovani između 1237 i 1272 g., imali su smjesu, zvanu sedecima combustio, koja se zvala i 15-lotno srebro, a sastojala se od 15 lota srebra i 1 lota bakra, t. j. od $^{938}/_{1000}$ srebra. God. 1272 do 1342 kovali su se hrvatski novci u Zagrebu od 14-lotnog srebra (quarta combustio), a do svršetka kovanja oko 1360 od 13-lotnog srebra (quarta combustio), t. j. $^{725}/_{1000}$ čistog srebra. Hrvatski se novac iz slavonske kovnice u Zagrebu odlikovao velikom čistoćom srebra pa je prekoračio stupanj čistoće najboljih novaca svoga vremena i ubrajao se među najsolidniji tadašnji novac. — Druga najvažnija kovnica hrvatskog novca bila je u Dubrovniku, gdje je Republika dubrovačka kovala svoj srebrni i nešto bakrenog novca kroz punih 500 godina, od 1337 do 1803. Za mjerenje plemenitih kovina služila je u Dubrovniku *tanka litra*, teška 327,932 g, a dijelila se na 12 unča po 6 aksađa po 24 karata. Tom mjerom određivala se u Dubrovniku i finoća srebra. Prvi put je određena smjesa dubrovačkoga srebrnog novca g. 1337, kada je veliko vijeće zaključilo, da se za dinare na 11 unča čistog srebra uzimlje 1 unča bakra, a to je smjesa od 916,67 tisućina. G. 1452 određeno je, da se na $10^1/_2$ unča čistog srebra uzme $1^1/_2$ unča bakra. Iza velikog potresa 1667 odlučio je dubrovački senat, da se kuje novac od smjese, u kojoj će biti $^{750}/_{1000}$ čistog srebra, t. j. na 15 karata srebra neka se doda 4 karata bakra. Dalje opadanje unutarnje vrijednosti dubrovačkog novca razabire se iz jednog izvješća iz 1782, gdje se vidi, da je smjesa u tadašnjem novcu bila načinjena na svakih 100 litara od 56 litara i 8 unča čistog srebra i 43 litre i 4 unče bakra, a to odgovara čistoći od 566,66 tisućina srebra. Zadnji put je u dubrovačkoj kovnici promijenjena smjesa 1801, kada je određeno, da se kuje srebrni novac od 489,41 tisućine finog srebra. Spekulativni duh i želja za što većom zaradom navedoše Dubrovčane, da su kroz stoljeća stalno slabili unutarnju vrijednost svoga novca smanjujući mu količinu srebra. Zato se dubrovački novovjeki novac ubraja među slabije svjetske novce. I. R-o.

ČISTOKRVNOST, ČISTA RASA. Čistokrvnost je pripadnost jednog individuuma čistoj rasi ili pasmini, koja je kao takva priznata. Nisu čistokrvni, nego su križanci takvi individuumi, koji su nastali križanjem različitih pasmina. Pripadnicima čiste rase ili čistokrvnim se individuumima smatraju potomci, koji su nastali parenjem individuuma iste rase (pasmine), ili strogo uzevši, istog soja (bagre) jedne pasmine. Čistokrvne individuume ili pripadnike čiste rase odlikuje uz zajedničko podrijetlo još i jednoličnost u bitnim rasnim oznakama i svojstvima morfološke i fiziološke naravi, koja se postojano prenose na potomstvo. U strogo naučnom smislu smatramo u stočarstvu čistokrvnim samo takve individuume, koji su nastali parenjem roditelja, u kojih za neka značajna svojstva ili osobine (t. zv. rasna svojstva) postoje u spolnim stanicama samo homozigotne (čisto-

svojstvene) nasljedne tvari ili geni (→ nasljeđivanje). Takve se tvari sigurno prenose na potomstvo. A sigurnost i postojanost u nasljeđivanju najvažnija je odlika gajenja u čistoj krvi. Što je čistija pasmina, to je sigurnije nasljeđivanje. Budući da su pojmovi »pasmina, bagra (soj)« u uzgajačkoj praksi vrlo relativni (→ pasmine i pasm. svojstva), nije uvijek lako odrediti, kada se pripadnici jedne pasmine (rase), koji su dobrim dijelom proizašli iz križanja, t. j. nakon koliko se generacija uzgoja u čistoj krvi, mogu smatrati čistokrvnima. A. O.

ČISTOPOL, grad u Tatarskoj autonomnoj republici SSSR na lijevoj obali Kame, ima 20.000 stan. Veliko je tržište žitarica i drva. U Č. je biologijska stanica Kazanskog sveučilišta. Z. D-i.

ČIŠĆENJE MRLJA NA TKANINAMA (»detaširanja«, od fr. détacher) stoji u tome, da se mrlja odstrani iz tkanine, a da se tkanina ili njezina boja ne ošteti. To uvijek nije moguće postići, pogotovu, ako su mrlje starije. Izbor sredstava za uklanjanje mrlja zavisi o vrsti tkanine i o naravi mrlje. Ako se ne zna, kakve je naravi mrlja, moraju se iskušati različna sredstva. Mrlje, koje su očigledno nastale od vodenih otopina, mogu se očistiti samo vodom ili vodenom otopinom sredstva za čišćenje. Masne mrlje uklanjaju se primjerenim otapalima za masti, kao što su benzol, benzin, kloroform, trikloretilen, tetraklormetan, alkohol, eter i t. d. Vrlo dobro mogu se ukloniti masne mrlje posipavanjem zamrljanog mjesta kredom ili milovkom, ili kod starijih mrlja tako, da se na mrlju stavi pasta od krede ili milovke i otapala za masti (benzina, trikloretilena), a kad se otapalo ispari, dobro se iščetka. Mrlje, nastale vodenim putem, najbolje je prati čistom (mekanom) vodom; ako nema uspjeha, onda uz dodatak malo alkalija (sode ili amonijaka). Kod toga treba dobro paziti, jer prejako alkalična otopina može lako oštetiti vunu ili svilu, a i pamuk može stradati. Ako alkalični postupak nema uspjeha, onda se pokušava razrijeđenim kiselinama, i to u prvom redu organskima: octenom, mravljom i oksalnom kiselinom. Mnoge se mrlje mogu ukloniti izbjeljivanjem (oksidacijom ili redukcijom). Najčešće se upotrebljava izbjeljivanje klorom u obliku natrijeva hipoklorita ili klornog vapna ili pak kod osobito tvrdokornih mrlja i osjetljivih tkanina izbjeljivanje kalijevim permanganatom. Tu treba osobito oprezno postupati, prvo, da se ne ošteti tkanina prejakom oksidacijom, i drugo, da se ne razori boja tkanine, ako se radi o bojadisanoj tkanini. Prethodnim se pokusom mora ustanoviti, da li boja tkanine podnosi takav postupak. Često se upotrebljavaju i redukciona sredstva za izbjeljivanje, kao hidrosulfit, rongalit, blankit i dr. U svakom slučaju važno je, da se poslije izbjeljivanja dobro ispere ostatak kemikalija, kako ne bi ove naknadno najedale vlakna ili ostavile vlastite mrlje. Uopće, treba kod obojenih tkanina ustanoviti, je li boja tkanine dovoljno postojana, da podnese ikakav mokri postupak. Ako je boja nepostojana prema vodi, može se donekle spriječiti izlaženje boje (»krvarenje«) kod vunenih tkanina, bojadisanih kiselim bojama tako, da se vodi, u kojoj se pere, doda malo kiseline, a kod pamučnih tkanina, bojadisanih supstantivnim bojama, da se doda vodi malo soli; to je osobito važno kod šarenih tkanina, gdje bi boje jedne šare prelazile na podlogu ili na drugu šaru. Osim općenitih sredstava, kao kiselina, alkalija, sredstava za izbjeljivanje postoje i posebna sredstva za posebne vrsti mrlja. Mrlje od joda uklanjaju se s pomoću natrijeva tiosulfata (»antiklora«); tinta se uklanja vodom ili izbjeljivanjem klorom, te naknadnim djelovanjem ceceljnom soli; mrlje od rđe uklanjaju se ceceljnom soli ili smjesom oksalne i octene kiseline uz kakav željezni predmet (ključ ili sl.). Mrlje ostalih kovina (bakra i t. d.) najbolje se uklanjaju s pomoću otopine kalijeva cijanida (cijankalija, otrov!). Općenitog sredstva za čišćenje mrlja nema. Čistilac mora većinom sam iskušati zgodna sredstva, jer sam ne zna, kakve je naravi mrlja. Osobitu pažnju treba posvetiti svilenim tkaninama i tkaninama od umjetne svile, jer su ove po svojoj naravi najosjetljivije. Kod tkanina od umjetne svile treba paziti na prisustvo acetatne svile, koja se topi u nekim otapalima, kao kloroformu, acetonu, octenom esteru, alkoholu te u jakoj octenoj kiselini; u takvom slučaju moraju se za čišćenje masnih mrlja upotrijebiti druga otapala, kao benzin, tetraklormetan ili trikloretilen (»etilen«), u kojima se acetatna svila ne topi. Samo čišćenje provodi se tako, da se s pomoću staklenog ili drvenog štapića ili s pomoću spužvice nanese primjereno sredstvo na zamrljano mjesto; vodene otopine kemikalija nakon djelovanja dobro se isperu vodom (najbolje destiliranom), posipaju se gipsom ili milovkom ili se s pomoću kožnate krpe ukloni voda i brzo suši u toplom prostoru, da se spriječi razlijevanje boja. M. Ž.

ČIŠĆENJE OBREDNO ILI LUSTRACIJA (lat. lustratio »očišćenje« od lustrare »rasvijetliti, čistiti«), čin, kojim se očišćuje neko ljudsko biće ili čitav skup ljudi, katkada i životinja, pa i predmet, naselje, grad, znajući, odnosno vjerujući, da je takav objekt onečišćen nekom (ne fizičkom) ljagom, i da ga taj čin može osloboditi od onečišćenja. Vjerovanja o načinima, prilikama i povodima takva onečišćenja ima mnogo (primjere v. niže). — Povoda za obredno č. ima mnoštvo, ako se uzmu na oko svi narodi i kulture, stare i današnje. Od glavnijih se mogu spomenuti: onečišćenja, za koja mnoštvo naroda vjeruje, da im podliježe svaka rodilja (gdjekada i novorođenče), pa treba da se izvrši obredno č. Tako se vrši č. kod katolika (na pr. hrvatskih seljaka gotovo svuda) posebnim svećenikovim uvodnim obredom u crkvu (*uvod*, kajk. *vpelivanje* i sl.), nakon čega se tek drži očišćenom i dostojnom, da može ići i u crkvu; dalje onečišćenje ma kakvom vezom s mrtvacem (pa se na pr. svi učesnici kod sprovoda moraju očistiti obično samim pranjem ruku), jer mrtvo sve zarazuje i onečišćuje; i kod svadbe ima povoda obrednom č., osobito za mladenku (pa se tim pokušava protumačiti u mnogih naroda propisano obredno kupanje mladenke prije svadbe); menstruacija se osobito često nalazi u vezi s vjerovanjem o onečišćenju; i s tim se u vezi vrše različne lustracije; pretpostavljano onečišćenje ognjišta kroz godinu također je (osobito u evropskih naroda) povod obrednom č. tim, da se stara vatra utrne i obnovi novom, posvećenom; osobito je čest povod obrednom č. vjerovanje, da se čovjek onečisti (zapravo ogriješi), kad dođe u bilo kakvu vezu s nečim tabuiranim (→ tabu); često se ono, što se ima prinijeti kao žrtva, osobito živo biće, mora lustrirati. U starom Rimu žrtvena životinja (*egregia eximia)*, izlučena iz stada, pere se i posipa ječmom i solju kao očisnim sredstvima, a u starih Inda za sličnu svrhu služi maslac. Povod lustraciji u mnogih je naroda polazak vojske u boj, pa povratak iz njega; sjetva je osobito često prilika za obredno č. sjemena na pr. vatrom, a i pred početak oranja katkada se vrši obredno č. nad oraćim spravama, na pr. zapali se nešto na lemešu pluga i sl. Jedan je od veoma čestih slučajeva obrednog čišćenja č. osoba, osobito posvećenih svećenika, prije nego pristupaju kojem obrednom činu (na pr. postom), magičkom ili kultnom, što se čini ne samo onda, kada takva osoba zna, da je nekim činom, dodirom ili sličnim, onečišćena, nego i u slučaju, ako toga i nije svijesna, dakle u neku ruku preventivno. Slično je obredno č. propisano i prije svakoga jela (obroka), na pr. pranje ili drugo, što nije samo prvobitno uklanjanje fizičke nečistoće. Sredstava za obredno č. ima mnogo među različnim kulturama i religijama. Od čestih i važnijih su: *Voda*, koja prvobitno ima očisnu ulogu od fizičke nečisti, a onda i od duhovnoga, vjerskom predajom utvrđenoga onečišćenja (u starom Rimu *aqua lustralis*), a osobito moćnu očisnu snagu imadu neke posebne vrste vode: rosa, kiša, pa napose voda iz poštovanih vrela i sl., da se i ne govori o blagoslovenoj vodi. *Vatra* je isto tako kao i voda od davnine znana kao sredstvo za očišćenje, i to jednako svaka obična vatra kao i posebna za tu svrhu paljena (odnosno izvijena, živa) obredna vatra, kao što su godišnji kresovi (uskrsni, ivanjski i dr. → Vatre obredne); no ne samo vatra, nego i dim od nje uzrokuje očišćenje, pa ugarci i njezin pepeo. Pa i različni *predmeti* po naročitim vjerovanjima imadu očisnu moć, na pr. često posvećeni predmeti u hramovima (dijelovi svećeničkih haljina i pribora), zatim neke biljke (grančice masline ili lovorike), neko osobito štovano kamenje ili druge tvari (spomenuti već maslac, sol i ječam, tamjan i dr.). Očisnu moć mogu imati i određene *kretnje*, kao što je osobito u kršćana često križanje, pa i čitavi obredi, koji s molitvom, kretnjom, dodirom, škropljenjem vodom i t. d. uklanjaju onečišćenje (v. primjer s rodiljom). Napokon očišćuje i *suzdržanje* od kakva čina (spolna apstinencija kao sredstvo za očišćenje) ili jela (post, s poznatom tako važnom očisnom ulogom ne samo kod kršćana nego i u

drugih mnogih vjera). — Načina obrednog č. ima također mnoštvo: kupanje u vodi ili bar pranje pojedinih dijelova tijela (makar i sasvim površno, više kao simbolsko) ili pače samo prskanje vodom, preskakivanje preko vatre (kod nas preko kresova), dodirivanje gore spominjanih različnih predmeta ili provlačenje kroz njih ili ispod njih (gdje se dijelom radi upravo o prenošenju bolesti s čovjeka na biljku).

Da obredno č. bude uspješno, često se mnogo pazi na prilike, u kojima se izvodi, osobito na vrijeme čina, pa su u mnogo slučajeva vrlo odlučni datumi za obredno č. (tako za poznato očisno umivanje na Veliku subotu prigodom razvezivanja zvona, za lustraciju vatrom na Ivanje. Uskrs i druge neke datume, za očisni crkveni obred s rodiljom u različnih se naroda Evrope uzima 40. dan ili 6 nedjelja) iza poroda i t. d.

LIT.: Hoffmann-Krayer-Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, s. v. Lustration, rein, Reinheit; Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, s. v. Lustration. M. G-i.

ČIŠĆENJE VODE → **Voda.**

ČITA, grad u istočnoj Sibiriji, ima 81.900 stan. (1936). Nalazi se u širokoj dolini na ušću rijeke Čite u Ingodu, koja postaje od tog grada plovnom. Osnovan je g. 1653, a 1827 naseljeni su ovdje deportirani dekabristi. Značenje joj je poraslo, otkad je sagrađena transibirska željeznica, koja se ovdje cijepa u poamursku i mandžursku granu. Preko Čite se vrši živa trgovina s Mongolijom. Urođenici Burjati žive od lova u šumama i rijekama te od poljodjelstva i stočarstva. Z. D-i.

ČITAK, 1. tur. çitak (čitäk), od çit »plot, ograda«. Tako se zovu stalno naseljeni stanovnici turskih sela u okolini Štipa, Kočana, Radovišta, Valandova i nekih drugih mjesta na lijevoj obali Vardara. Veoma su vrijedni težaci i ističu se u gajenju mnogih kulturnih biljaka, koje drugi zemljoradnici ni po imenu ne znaju. Proizvode pored domaćih žitarica još i rižu (pirinač), susam (sezam), mak, pamuk, kikerike (fistik), izvrsno grožđe, odličan duhan, breskve, kajsije, dinje i lubenice. Pored običnih domaćih životinja gaje još bivolice i dvogrbe deve. Govore turski, ali s naglaskom, koji sjeća na izgovor Pomaka (Bugara islamske vjere), pa se misli, da bi mogli biti potomci poturčenih Bugara. Govor im upadno odudara od govora turskih Juruka, kojima su susjedi, a koji se od Čitaka potpuno razlikuju i po karakteru i mentalitetu, a različit im je i način života.

Juruci govore starinskim dijalektom turskog jezika, ali potpuno u njegovu duhu, a Čitaci se i u građi rečenica i u načinu izražaja povode za duhom slavenskih jezika. Na pr. Jürüci vrlo točno izgovaraju slova *ö*, *ü*, *ı* (muklo i), meko g i *k* i pridržavaju se strogo vokalne harmonije, a Čitaci govore *o* mjesto *ö*, *u* mjesto *ü*, *i* mjesto *ı*, *đ* mjesto mekoga g, *ć* mjesto mekoga *k*, te otežu pojedine vokale.

Čitaci su mirni i povučeni ljudi, tjelesno krepki i izdržljivi. Na žalost i veliku štetu za privredu tih krajeva mnogi su se iselili u Tursku, a nema ih nitko nadomjestiti, jer su oni odnijeli sa sobom selekcionirano i aklimatizirano sjemenje i vještinu, stečenu kroz vjekove.

2. Ime arnautskom selu na putu između Istoka i Kosovske Mitrovice, blizu Rakoša. Kod stanovnika je sačuvana tradicija, da su starosjedioci, kojih je starenike tu zatekao sultan Murat, kad je osvojio Kosovo. Selo je bogato voćem, naročito se ističu odlične kruške buzdohanlije. D. M. K.

ČITALNIČKI SLOG. Početkom »narodnog preporoda« u 80-tim godinama bile su u slovenskim krajevima osnivane *Čitalnice*. One su postale kulturna središta s kulturnim obzorjem, koji je bio primjeren tadašnjim Slovencima. U tim su čitaonicama bila pjevačka društva, a po mogućnosti i mali orkestri. Ako je tko za njih skladao, morao je raditi s minimalnim tehničkim sredstvima. Dakako da je i invencija bila primjerena tadašnjem malenom kulturnom horizontu. Ta je priprostost jedva nešto iznad narodne pjesme, a slog, u kojem su takve skladbe skladane, zove se *čitalnički slog*. A. L-c.

ČITANKA je zbornik štiva, koje je namijenjeno školskoj mladeži, rjeđe odraslima. Naziv joj je novijeg vremena, i to iz sredine 19. st. Zadatak č-e je višestruk te koleba prema različnim kulturnim razdobljima, no općenito č. hoće: da usavršava tehničku vještinu čitanja, da razvija estetsko-etičko odgajanje, da bude sredstvom jezične nastave i da pomaže nastavu stvarnoga znanja. U Grka i Rimljana, pošto su učenici naučili slova, prelazilo se još na čitanje kojega pisca (osobito Homera), ma da su i kod njih postojale zbirke književnih odlomaka (→ antologija i hrestomatija). U srednjem vijeku su se u školama, poslije potrebne upute o slovima i spajanju u slogove i riječi, čitale molitve, psalmi, pa Evanđelje i sveti oci. U doba humanizma vraćaju se u škole klasični pisci.

Kako je svrha č-e u različnim kulturno-povijesnim razdobljima različita, to je i sadržaj čitanke vrlo različit.

I. ČITANKA KAO KNJIGA VJERSKIH POUKA započinje u 16. st., ma da kod nje nije odijeljen pojam početnice i katekizma od pojma čitanke, pa takva knjiga služi za sve to. Prva je, valjda, takva knjiga Lutherova ili Melanchtonova *Der Kinder Handbüchlein*, koja je sadržavala: slova, Očenaš, Vjerovanje, Deset zapovijedi, neke molitve, brojke do 1000, naslove za različne osobe i staleže, početke katekizma i neke crkvene pjesme. Ovakav je tip knjiga karakterističan za 16. i 17. st. Na hrvatskom jeziku bilo je također sličnih knjižica. Za protestante su u Tübingenu izašli u priredbi Stjepana Istranina: *Tabla za dicu* (1561) i *Katehismus* (1561). Za katolike bio je tiskan jedan bukvar već 1528, a jedna *Kratka abekavica i kratak krstjanski katoličanski nauk Petra Kanizija* doživjela je od 1634 više izdanja latinicom i ćirilicom pod sličnim naslovima.

II. ČITANKA KAO KNJIGA POUKA O MORALU nastala je u 18. st., jer se tada u školi obraća veća pozornost na razvitak ćudorednosti i razuma. Pedagog Friedrich Eberhard Rochow složio je prvu čitanku u današnjem smislu, i to *Kinderfreund, ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen* (1776—77). Prva tri odjeljka sadržavaju pripovijetke moralnoga sadržaja, a u ostala dva odjeljka prikazuju se odnosi staleža i daju pouke iz prirode. Ovakav uzorak nasljedovali su zatim mnogi.

III. ČITANKA KAO KNJIGA STVARNOGA ZNANJA nastaje, kad se u novim prilikama razvilo zanimanje za povijest (nakon napoleonskih ratova), za zemljopis (nakon amcričkog rata za slobodu) i za prirodne nauke. Tada čitanke postaju male enciklopedije. Čitanka, što ju je 1802 izdao Friedrich Wilmsen, sadržavala je ove odjeljke stvarne građe: svijet, Zemlja i njeni stanovnici, proizvodi zemlje, životinjstvo, bilje, rudstvo, čovjek, nauka o zdravlju, vjeronauk, Sv. Pismo, kalendar, glavni prirodni pojavi, Evropa, prava i dužnosti podanika. Članci iznose znanje u općim crtama sa suhoparnim podatcima. Wilmsen je pravi osnivač realističkih č-a. Mnogi su ga slijedili u prvoj polovici 19. st. Hrvatske čitanke ovoga vremena imaju uglavnom isti smjer, a usto, pod utjecajem Ivana Felbigera, školskog reformatora za Marije Terezije, nastoje pomoći i vjersku obuku.

Tiskane su ove knjige: *ABC knixica za narodnih shkol haszen*, Budim 1791; *Imen knixica za haszen varoshkih shkol horvatzkoga orszaga*, Budim 1796; *Imen knixica za haszen ladanzkih ucsilnic horvatzkoga orszaga*, Budim 1822; *ABC iliti knjixica slóvoznánya za potribu narodnih ucsionicah u kraljevstvu Slavonie*, Budim 1823; *Kratka pripovedanja za ladanjske škole*, Varaždin 1825; *Mali shtivenik za ucsenike nixjih ucsionicah u ces. kralj. deržavama*, Beč 1831; *Knjižica slovoznanja za potribu narodnih učionicah u c. k. Slavonsko-Srimskoj Kraini*, Budim 1840; *Kratka pripovedanja za potrebovanja Ladanjskih Škol vu cesarsko-kraljevskih deržavah*, Zagreb 1842; *Male pripovesti za porabu seoskih škola*, Zagreb 1843; *Čitanka ili ćudoredne pripovesti*, Varaždin 1846; *Čitanka za pervi razred glavnih i građanskih škola*, Trst 1846; isto za drugi razr., Trst 1846; Petar Zoričić, *Čitanka za pučke učionice u Hèrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1850. Većina je označenih knjiga izdavana u više izdanja. Nekoje su imale prije građe same čitanke pripravu za početno čitanje.

IV. SLOVNIČKA ČITANKA. Zagovornici formalne strane obrazovanja ustadoše protiv realističko-enciklopedijskih č-a zabacujući nagomilavanje znanja i naglašujući potrebu razvitka tvorne duhovne snage djeteta kao subjekta. Izoštriti mišljenje bijaše im glavni zadatak obrazovanja, ne raširivanje duševnoga horizonta novim objektima, nego produbljivanje bistrinom logičkih zaključaka i oštroumnih perspektiva. Pestalozzi je prethodnik ove struje. Pedagog Friedrich Diesterweg smatrao je jezičnu nastavu najprikladnijim sredstvom za izoštravanje razuma. Da se postigne taj cilj, ima č. služiti samo jezičnoj nastavi: čitanju, slovnici, pravopisu i stilistici. S tim zadatkom sastavio je on dvije č-e: g. 1826 i 1831. Pojedini dijelovi jezične nastave oslanjali su se na određena poglavlja č-e, a članci su bili udešeni prema tim svrhama, makar i s nategom.

Prema tom uzoru izradio je 1851 bečki profesor Vernaleken slovničke č-e (Sprach- und Lesebücher), koje su se u prijevodima, uz neke preinake, upotrebljavale u Austro-Ugarskoj, pa tako i u hrvatskim školama. G. 1851 sazvano je povjerenstvo za priredbu čitanaka. Ivan Filipović priredio je *Slovničku čitanku za drugi razred*, a Matija Mesić *Slovničke čitanke za treći i četvrti razred*. Te čitanke, u duhu Diesterwegovu, bile su kod nas u upotrebi, uz neke izmjene, sve do čitanaka, izdanih na osnovi školskog zakona od 1874.

V. HRVATSKE ČITANKE NOVIJEGA VREMENA. Slovničke se č-e nisu mogle održati, jer č. treba u pučkoj školi služiti cjelokupnoj obuci, a ne samo jezičnoj. Poslije škol. zakona od 1874 povjerila je vlada bana Mažuranića Hrv. ped. knj. zboru zadaću, da sastavi nove č-e. On je to izvršio od g. 1876 do 1880. Sudjelovali su prvi pedagoški stručnjaci: Ivan Filipović, Skender Fabković, Ljudevit Modec i Tomislav Ivkanec. Priredili su početnicu i čitanke za pučke škole. Prema zahtjevima školskih propisa imala se tada u našim pučkim školama učiti stvarna obuka na osnovi čitanaka. Ove su č-e stoga uz estetsko-etički dio sadržavale i stvarnu građu, koja se učila u pučkim školama. Uz neke promjene upotrebljavale su se do 1895. Tada je izdana nova nastavna osnova za pučke škole. Odjelni predstojnik Iso Kršnjavi pozvao je nekoje profesore, da iz stranih čitanaka prevedu bolje članke za naše čitanke, i to: Gojtan iz francuskih i ruskih, Gršković iz talijanskih, Divković iz čeških, A. Lobmayer napisao je članke iz zdravstva, I. Hoić za zemljopis i povijest, M. Kišpatić za prirodopis. Već iste godine izrađene su i tiskane te nove č-e. Bile su to realističke č-e. Na temelju nastavne osnove 1905 izrađene su nove č-e 1906. Izradba je povjerena Stjepanu Basaričku uz sudjelovanje Milana Pejnovića, Davorina Trstenjaka i još nekojih pedagoških stručnjaka. Ove č-e znače velik napredak naprama prijašnjima.

Po uzoru Basaričkovih priređene su č-e u hrvatskim krajevima izvan Hrvatske i Slavonije. Do kraja prvoga svjetskoga rata upotrebljavane su u *Dalmaciji* č-e, koje su zajednički priredili: J. Peričić, V. Danilo, J. Devčić, A. Kriletić i M. Zglav; u *Istri* tri čitanke, što ih je priredio Vladimir Nazor uz sudjelovanje više školskih stručnjaka; u *Bosni* su bile posebne č-e.

VI. SUVREMENA ČITANKA — ANTOLOGIJA KNJIŽEVNIH UMJETNINA. U dugom nastojanju oko usavršavanja č. nije bio uočen glavni momenat kod izbora i sastava građe za č-u, a taj je, da put u dušu djeteta vodi preko srca. Srce hoće ono, što je lijepo. Utjecaj na čuvstvo djeteta s namjerom, da ga oplemenimo književnim umjetninama, postaje glavnim mjerilom kod sastavljanja č-a. Estetsko obrazovanje plodno je tlo, na kojem se razvija ćudoredna značajnost. Estetika je jaka potpora etici. Put k razumu djeteta vodi preko čuvstava. Trajnom duševnom svojinom djeteta ostaje ono, što je duboko seglo u srce putem ljepote. Velika je odgojna moć pravog pjesništva. Ono pokreće srce, stvara težnje, ustaljuje sklonost, jača energiju. Književne čitanke javiše se kod Nijemaca već sredinom 19. st. (Zerrener, Wackernagel i dr.). Uklanja se t. zv. »dječja literatura« bez pravog pjesništva, a upotrebljava se pjesništvo, namijenjeno odraslima, ako je pristupačno shvaćanju djece i ako odgovara nastavnoj osnovi. Od suvremene književne č-e traži se, da bude *narodna*. U njoj treba da budu zastupani najbolji proizvodi domaće književnosti. Najbolji pjesnici postaju na taj način odgojitelji djece. Nikakvih prijevoda iz stranih književnosti u čitankama, jer su tuđi narodnom duhu! Iz č-e treba da izbija rodoljubni osjećaj i da se prenosi u djecu. Članci s umjetničkim izražavanjem misli i čuvstava ne nastaju po odredbi, nego se stvaraju slobodno i bez nametnute tendencije. *Estetsko-etički članci* ne smiju nametati moralnu tendenciju; nju mora osjetiti srce djeteta. Moderna č. ne isključuje *stvarnu građu*. Prima je u obliku, prikladnom za dušu djeteta. To su žive i zanimljive slike, pune života, a ne sustavno izloženo znanje. Ishodište stvarne obuke same su stvari, modeli i slike, a č. je pomagalo, koje obuku oživljuje, daje joj estetski kolorit, probuđuje čuvstvo, učvršćuje znanje. U č. zastupane su sve grane stvarne obuke: iz *povijesti:* povijesne pjesme, koje slikovito prikazuju događaje, opisi očevidaca i izvori; iz *zemljopisa:* slikoviti opisi krajeva i gradova, putopisi i pjesme; iz *nauke o prirodi:* umjetnički napisani članci iz životinjstva, bilinstva i rudstva, plastični opisi pojedinih životnih zajednica i prirodnih pojava. Sadržaj ima biti takav, da ga čitaju ponovno i rado ne samo učenici, nego i odrasli, tako da su čitanke, osobito one za više razrede, *narodne knjige*. *Jezik* ima biti uzoran, da djeca nauče pravilan govor, *stil* jednostavan, ali slikovit, *slike i ukrasi* pristupačni dječjem shvaćanju, izrađeni od umjetnika, *tehnička oprema:* papir, korice, uvez čvrsti; slova različne veličine za više i niže razrede; razmještaj teksta za oko zdrav i ugodan.

Poslije prvoga svjetskog rata, nakon više stručnih anketa, *S. Čajkovac*, pozvan od hrv. zem. vlade, priređuje nove četiri čitanke za pučke škole u Hrvatskoj i Slavoniji od g. 1919 do 1921 u smislu gore izloženih načela. G. 1929 izašle su četiri č-e od Vladimira Nazora i Stjepana Bosanca. One su 1937 spojene s Čajkovčevima u jedno. G. 1941 izašle su čitanke za pučke škole u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Za produžnu naobrazbu poslije niže pučke škole bile su ove čitanke: Franjo Klaić, *Č. za gradske opetovnice* (Zagreb 1876); Franjo Klaić, *Č. za seoske opetovnice* (Zagreb 1877); Ferdo Ž. Miler, *Č. za seoske opetovnice* (Zagreb 1891); Šiler-Pinter-Pirnat, *Č. za produžne škole* (opetovnice, Zagreb 1925); Horvat-Beer-Nikolić, *Č. za peti r. osnovnih škola i za opetovnice* (Zagreb 1928); Šiler-Nemet, *Č. za više nar. škole* (u dva sveska: za I. r. i za II. r., Zagreb 1933). Konačno su 1942 izdane u po dva sveska: *Č. za gradske produžne škole* i *Č. za seoske produžne škole*.

NADOPUNA ČITANAKA. U novoj školi učenici »vlastitim radom« nadopunjuju rad, koji se vrši na osnovi književnih čitanaka. U razredima se nalaze *razredne knjižnice* s djelima, prikladnim za djecu, u kojima se iznosi stvarno znanje, propisano za učenje u dotičnom razredu. Knjižnice sadržavaju djela iz svih grana nastave: domaće književnosti, narodne i umjetne; iz zemljopisa, povijesti, nauke o prirodi i iz gospodarstva. Zastupani su tu i *izvori* dotičnih nastavnih predmeta, iz kojih se vidi organski razvitak znanja. Knjige ovih knjižnica čitaju i odrasli ljudi iz sela. Dalja su nadopuna čitanaka *radne knjige*, priređene za pojedine nastavne predmete. U višim razredima osmogodišnje školske obvezatnosti izgrađuju učenici sami svoje znanje s pomoću radnih knjiga, a na osnovi čitanaka i lektire iz razredne knjižnice. Znanje, izgrađeno svojom mukom i trudom, zamjenjuje golo znanje, primano na osnovi predavanja i školskih knjiga.

SREDNJOŠKOLSKE ČITANKE nisu prošle izmjene kao one za pučke škole, jer srednje škole imaju posebne knjige za stvarno znanje, pa nije bilo kolebanja u čitankama između književne i stvarne građe. Č-e za niže razrede srednjih škola osim čisto književne građe redovno imaju i takve, koja je u uskoj vezi s nastavom realnih predmeta; one za više razrede čisto su književne. Č-e za srednje škole javljaju se kasnije od onih za pučke.

Kod nas su izašle: *Č. ilirska za gornje gimnazije*, knj. I. (Beč 1856), knj. II. (Beč 1860). Na ovim čitankama radili su Antun Mažuranić, Adolf Weber i Matija Mesić; Adolf Weber, *Č. za III. i IV. r.* (Beč 1857); *Č. za I. i II. r.* (Beč 1869). Poslije toga tiskane su u Zagrebu čitanke za srednje škole u Hrvatskoj i Slavoniji, i to ove: Franjo Marković, *Č. za IV. r.* (1874); Tade Smičiklas tri čitanke: *za I. r.* (1875), *II. r.* (1875), *III. r.* (1880); Tomo Maretić, *Č. za II. r.* (1884). Č-e redovno imaju više izdanja. Neka nova izdanja ovih čitanaka priređivali su: Mirko Divković (Markovićevu i Smičiklasove), Ivan Šarić (Maretićevu). Poslije priređuju oni svoje čitanke, i to: M. Divković tri čitanke: za I., III. i IV. r., I. Šarić za II. r. Nova izdanja Divkovićeve č. za III. i IV. r., priredio je J. Pasarić, Šarićeve F. Nikolić. Franjo Petračić priredio je *Hrvatsku č. za više razr. sred. učilišta*. Nova izdanja ove č. priređivali su: Hugo Badalić, Ivan Broz, Ferdo Ž. Miler, Đuro Zagoda, Josip Pasarić i David Bogdanović. Čitanku književnih starina priredili su Đ. Šurmin i S. Bosanac (Zagreb 1896). Za dalmatinske srednje škole tiskane su tri čitanke od Marcela Kušara: za I. r. (Beč 1890), za IV. r. (Beč 1895), za III. r. (Beč 1897). U novo vrijeme izašle su ove čitanke za srednje škole: Branko Drechsler, *Hrv. č. za više razrede sred. škola*, knjiga I. i II. (Zagreb 1916); Vladimir Nazor i Antun Barac četiri čitanke: za I., II., III. i IV. r. sred. šk. (u više izdanja); Dragutin Prohaska, *Hrv. čitanka za I. i II. r. viših trg. škola* (Zagreb 1910); *Hrv. č. za III. i IV. r. trg. akademije* (Zagreb 1918); Vlado Petz, *Hrv. č. za II. r. sr. šk.* (Zagreb 1928). U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj izišle su 1941 ove čitanke: *Prve brazde, hrv. č. za I. i II. r. sred. šk.; Sjetva, hrv. č. za III. i IV. r. sred. šk.*; obadvije priredio Mate Ujević uz suradnju Vjekoslava Štefanića i Pavla Tijana. Za više razrede sred. šk.: I dio: *Žetva, hrv. č.* od Ljubomira Marakovića; II. dio: *Hrv. č.* od Mihovila Kombola; III. dio: *Plodovi uma i srca, hrv. č.* od Mate Ujevića.

U višim pučkim (građanskim) školama upotrebljavale su se uglavnom č-e, priređene za niže razrede srednjih škola. Nekoje su posebno priređene za ove škole; to su: dvije č-e od Josipa Vitanovića za više djevojačke šk.: za V. r. (1884), za VI. r. (1886); dvije č-e za više p. šk. od S. Basarička: knj. I. (1890), knj. II. (1890); Mijo Sušec četiri čitanke za građ. škole; Mihovil Kombol četiri č-e za građ. šk. Čitanke za naše srednje, stručne i građ. škole iznose naše književno blago, da se učenici

njim oplemene i postanu svijesni članovi hrvatske kulturne zajednice, a čitanke za stručne škole donose još i građu, s pomoću koje će učenici steći razumijevanje i ljubav za buduće strukovno zvanje.

LIT.: S. Basariček, *Pedagogija:* III. *Posebna nauka o obuci* (1917); IV. *Povijest pedagogije* Zagreb 1916; A. Rude, *Die Neue Schule und ihre Unterrichtslehre*, II. sv., Leipzig 1931; C. L. Pretzel, *Künstlerische Erziehung auf dem Gebiete der deutschen Sprache und Dichtung* i Otto Glöckel, *Die Wiener Schulreform*, obadvije rasprave u Die Neuzeitliche deutsche Volksschule, Berlin 1929; J. Demarin, *Maternji jezik u savremenoj školi*, Zagreb 1933; A. Messer, *Pedagogik der Gegenwart*, Leipzig 1925; S. Ljubunčić, *Materinski jezik. Metodika radne obuke čitanja, gramatike i pism. sastavaka*, Zagreb 1933; M. Demarin, *Idejne komponente radne škole*, Zagreb 1933; A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 2. izd., sv. I., II., III. i IV., Zagreb 1910, sv. VIII., Zagreb 1913. S. Č.

ČITAONICA je prosvjetno društvo, sa svrhom okupljanja članova, koji imadu svoje prostorije, gdje se sastaju na čitanje novina, časopisa i knjiga, a katkada i na predstave, proslave i zabave. G. 1838 osnovana je »Narodna čitaonica« u Zagrebu, koja je postala središtem hrvatskoga narodnoga preporoda. Po njezinu uzoru osnivale su se i druge hrvatske čitaonice. Nastao je čitav prosvjetni pokret, koji je donio čitaonicu ne samo svakomu hrvatskomu gradu, nego i mnogom selu. Osobito su veliku zadaću izvršile čitaonice u dalmatinskoj i bosanskoj Hrvatskoj. Neke su čitaonice bile opće narodne, a neke su imale stranačko-političko, kulturno, vjersko ili društvovno-ekonomsko obilježje.

ČITLUK → **Čiftlik.**

ČITLUK, 1. zaselak na desnoj obali Cetine u proširenju Hrvataca, 5 km sjeveroistočno od Sinja. Zemljište, na kome se goji žito i povrće, nisko je i močvarno. Mjesto je poznato po tragovima rimskoga grada Col. Claudia Aequum (→ Aequum). — 2. Donji i Gornji Č., selo na raskršću putova u općini Promini, između planine Promine i srednjeg toka Krke. Sjedište je katoličke župe i ima 584 stan. (1931). — 3. selo uz rub maloga i dosta plodnog polja, na putu Brotnjo—Ljubuški—Mostar. Sjedište je općine Donje Brotnjo (→ Brotnjo) i katoličke župe s poštom i pučkom školom. Ima 1467 stan. (1931).

ČITRAL (Chitral), kraj u *sz* Himalaji, posve izoliran, sa starim arijskim stanovništvom, koje se zove Dardi, a njihova zemlja Dardistan; spojna je točka stare grčke i stare indijske kulture. M. Š.

ČIURLIONIS, Mikolajus Konstantinus, ✳ Varena 1875, † kraj Varšave 1911, jedna je od najznačajnijih i najosebujnijih pojava litavske glazbe. Bio je jednako snažan i kao glazbeni i kao slikarski talenat. Sin orguljaša, već je s pet godina udarao u glasovir, a s četrnaest pisao svoje prve skladbe. Poslije je stupio u kapelu kneza Oginjskoga te uz njegovu pripomoć učio na konzervatoriju u Varšavi skladanje kod Noszkowskoga i u Leipzigu kod Reineckea. Vrativši se u Varšavu bio je tu privatni učitelj, a kasnije je živio u Vilni. Jednu je godinu (1903—04) učio na umjetničkoj školi, a već prije toga osnovao je s još dva druga slikara litavsko umjetničko društvo, u kojem je s velikim uspjehom izlagao i svoje slike. Kao skladatelj nadahnuo se mnogo glazbenim folklorom svoje domovine; on je narodnu glazbu svog naroda marljivo proučavao. Skladao je: simfonijske pjesni *Miškas* (šuma) i *Jura* (more); ovu je kasnije preradio kao operu *Jurata* (nedovršeno). Za orkestar napisao je još *Polonezu*, kantatu *De profundis*, i druga glasovirska i vokalna djela.

LIT.: Rosa Newmarch, *The Russian Arts* (Jenkins). S. S-i.

ČIVIĆ (CSIVICH), 1. Ignjat, barun Rohrski, ✳ Vinkovci 1752, † Vinkovci 30. XI. 1822, generalmajor. Sudjelovao je u turskom ratu 1788—91 u Bosni. G. 1793 ističe se pri obrani Killstädta, 1805 ratuje po južnom Tirolu, a 1809 odlikuje se u bitkama kod Sacile, Monte Bella, Villanuove i St. Daniela. Iste godine dobio je barunat i red Marije Terezije. G. 1813 imenovan je generalmajorom i u ratu protiv Napoleona ponovno daje dokaze svoje hrabrosti kod Cirknice, Maunica i Palmenuove.

LIT.: C. Wurzbach, *Biographisches Lexicon*, III., Beč 1858. S. A.

2. Ignjat, barun Rohrski, ✳ Zagreb 1804, † Graz 29. II. 1862, general i pisac. Služio je kao časnik u ogulinskoj, slunjskoj, brodskoj i đurđevačkoj graničarskoj pukovniji. U Otočcu je napisao knjigu, koju je 1844 u Karlovcu s ilustracijama tiskao i posvetio grofu J. Draškoviću, a naslov joj je glasio *Basne i kratke pripověsti od različitih klasičkih spisateljah iz latinskog, francezkog, němačkog i našeg jezika skupljene, na novo predělane i novimi sobstvenimi umnožene.* U predgovoru te zbirke od 275 basna i pripovijesti veli, neka ga ne ubrajaju »u red popravitelja hrvatskoga jezika«, jer, veli on, svoj materinski jezik samo toliko znade, »da u njemu svoje misli za nuždu popisati mogu«. U srednjoj Podravini nastojao je sagraditi dobre ceste i urediti tokove močvarnih potoka. Između Đurđevca, Kalinovca i Sesveta Podravskih dao je prokopati kanal, kojim je spojio i sredio potoke Krnišćak, Stražnicu, Bistru i Rog. Novi potok, koji je tako nastao, zove se *Čivićevac.* Iz đurđevačke pukovnije pošao je u Beč k ratnom ministarstvu. G. 1850 bio je suradnik i stručnjak kod stvaranja krajiškog zakona. Iz Beča je premješten u Karlovac kao general i zapovjednik brigade. Bio je umirovljen g. 1862. P. G.

ČIVIJA → **Klinac.**

ČIVITNJAČA → **Amorfa.**

ČIZMA → **Obuća.**

ČIŽAK ili zelenčica *(Chrysomitris spinus)* je ptica pjevica, odozgo mutno žuto-zelena, na glavi i čelu crna, na vratu i prsima zeleno-žuta. Viđa se u jatima po poljima, a gnijezdi se u gorskim crnogoričnim šumama. Jaja su joj modrikasta s tamnijim pjegama. Zimuje u Dalmaciji i drugdje na jugu. Č. je živahna ptičica, pa je zbog toga i zbog ugodnog cvrkutanja rado drže u kavezu (v. tablu Češljugar iza str. 288). K. B.

ČKALJ, šikalina, *Cnicus Benedictus* L., jednogodišnja biljka iz por. glavočika (v.), ima vrlo razgranjenu i do 40 cm visoku stabljiku, koja nosi produžene i krpaste listove s bodljikavo nazubljenim rubom. Cvatne se glavice razvijaju pojedinačno na krajevima ogranaka i imaju ovojne listove, produžene u dugu bodljiku. Cvjetovi su cjevasti i žuti. Domovina je ove biljke u području Sredozemlja, odakle se kulturom raširila i po ostalim zemljama, gdje raste i poludivlja. Kod nas je poznata najviše u vrtovima, rjeđe u slobodnoj prirodi, gdje raste poludivlja, i to kao korov u blizini kultura. Najviše je ima kod nas u južnoj Hrvatskoj. Za lijekove se sabiraju listovi i ogranci s cvatovima — *Herba Cardui Benedicti.* U tim se dijelovima nalazi veoma gorka tvar kinin, zatim tri-



ČKALJ

jeslovina, etersko ulje, smola, različite soli i t. d. Upotrebljava se za liječenje najrazličitijih bolesti.

Imenom čkalj označuje narod različite biljke iz porodice glavočika, i to uglavnom one, koje rastu u blizini naselja te imaju bujno razvijene zelene dijelove s bodljikama na lišću i u cvatovima. F. K-n.

ČKALJI → Škopci.

ČLAN (prijevod lat. gramatičkog naziva *articulus*, kojim se opet prevodi grč. gramatički naziv *arthron*) označuje u gramatici različnih jezika nenaglašenu riječ, kojom se izričito veli, da je pojmovni sadržaj imenice nazočan u duhu govornika ili slušaoca, da mu je poznat ili pobliže određen, da ga on gleda, da je gramatički određen drugom dopunom ili da se ima uzeti u smislu općeg opsega vrste, što je označuje imenica. To je *određeni* ili *determinativni* član. Obratna vrsta člana je *neodređeni* ili *indeterminativni* član, koji izričito kaže, da pojam imenice nije pobliže poznat ili određen govorniku ili slušaocu.

Po postanju određeni je član pokazna zamjenica za treće lice u nenaglašenom obliku, a neodređeni je brojni pridjev *jedan*. Franc. *le père* = njem. *der Vater* = grč. *ὁ πατήρ* znači upravo »onaj otac, koga vidim ili znam«, a fr. *un roi* = njem. *ein König* »jedan (= neki) kralj, koga ne vidim ili ne znam«. Tal. *chiudi la porta* = franc. *ferme la porte* = njem. *mache die Tür zu* znači skraćeno »zatvori ona vrata, koja gledam«.

Član može vršiti u jezicima, koji ga imaju, i različite morfološke funkcije, točnije, može označivati rod (odatle njemački naziv *Geschlechtswort)*, broj (naročito plural) ili pretvarati pridjeve u imenice.

U pogledu člana jezici se veoma razlikuju. Mnogi ga ne poznaju, kao latinski, gotski, golema većina slavenskih jezika, turski i t. d. Svi ovi jezici nadomještavaju značenje člana savezom riječi ili kontekstom.

Druga serija jezika pozna determinativni član: rumunjski, bugarski, albanski, grčki, madžarski i t. d., a ne pozna indeterminativni, dok svi zapadni romanski jezici, njemački, engleski i t. d., upotrebljavaju obje vrste člana.

I po položaju člana, nalazi li se pred imenicom kao prefiks ili poslije nje kao sufiks, razlikuju se jezici. Njemački, svi zapadni romanski jezici, arapski i t. d. poznaju t. zv. prepozitivni član, koji se nalazi pred imenicom. Rumunjski, bugarski, albanski, svi nordijski germanski jezici (danski, norveški, švedski i t. d.) upotrebljavaju t. zv. postpozitivni član, koji se dodaje imenici kao dodatak ili sufiks.

Romanski član (kao njemački *der, die, das*, grčki *ὁ, ἡ, τὸ* po postanju je nenaglašena pokazna lat. zamjenica *ille, illa, illud* »onaj«, koja se u klasičnom latinskom jeziku nikada nije upotrebljavala kao član. Romanski se član počinje razvijati istom u vulgarnom latinitetu. Primjeri određenog člana: tal. *il, lo, la*, franc. *le, la*, španj. *el, lo, la*, rum. *-ul*, *-(u)a*, tal. *il padre*, fr. *le père*, šp. *el padre* »otac«; tal. *la madre*, franc. *la mère*, španj. *la madre* »mati«; rum. *lup-ul* »vuk«, *stea-uă* »zvijezda«; arb. *mbret-i* »kralj«, bug. *čovek-ăt* »čovjek«, *kăšta-ta* »kuća«, madž. *az ember* »čovjek«, arapski *el kadi* »sudac«, danski *kong-en* = njem. *der König*, danski *hus-et* = njem. *das Haus* »kuća« i t. d., engleski *the war* »rat«.

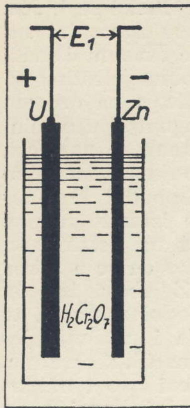
LIT.: P. Skok, *Pregled francuske gramatike*, sv. I., Zagreb 1938; Isti, *Osnovi romanske gramatike*, sv. III., Zagreb 1940; Seidel, *Zu den Funktionen des Artikels (vorzugsweise an rumänischem, französischem, englischem und deutschem Material. Mit einem Excurs über das Čechische*, Bulletin linguistique, VIII., Bukurešt 1940. P. S.

ČLANAK kao književni proizvod zove se cjelovit sastavak u dnevnim novinama, povremenim (periodskim) časopisima ili zbornim djelima, u kojima su obrađeni različiti predmeti, kao na pr. u enciklopedijama. U općenitom smislu mogu se pod tim nazivom razumjeti svi samostalniji sastavci za novine (bilješke, zapisci, feuilletoni i sl.), ali u užem i pravom smislu novinski su članci uvodnici, kritički prijegled (ako je pisan kao sintetički prikaz položaja), pa zaokruženi, samostalni sastavci iz različitih struka (književnosti, gospodarstva i dr.). Domaće vijesti, dopisi i druge dnevne obavijesti nisu članci. Članak obrađuje neko pitanje ili neki određeni znatniji stvarni predmet u savezu sa životom ili sa strukom, kojoj je časopis namijenjen. Lj. M.

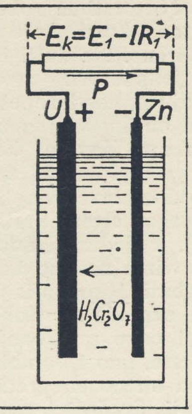
ČLANAK (lat. phalanx) u anatomiji je naziv za kosti u prstima ruke, odnosno noge. Na svakom su prstu 3 članka, i to osnovni, srednji i završni, samo su na palcu 2, t. j. osnovni i završni članak. Na prstima ruke članci su kraće, cjevaste i donekle sploštene kosti, koje su u sredini sužene, a na krajevima proširene. Najdulji je osnovni članak. On ima na svojoj bazi jednostavnu zglobnu ploštinu za spoj s glavicom odgovarajuće kosti zapešća, a na drugom kraju je zglobno tijelo u obliku valjka ugnutog u sredini za spoj sa srednjim člankom. Završni članak je najkraći, on stoji jednim krajem u zglobnom spoju sa srednjim člankom, a drugim slobodno završava. Slobodni kraj završnog članka je na dlanskoj strani prsta izrazito hrapav (tuberositas unguicularis). Pojedini članci na prstima su međusobno spojeni zglobovima na kut, tako da se u njima mogu prsti jedino pregibati i pružati. Zglobovi između osnovnih članaka i kosti zapešća su slobodni zglobovi, te se u njima može izvoditi osim pregibanja i pružanja još primicanje i odmicanje prsta, kao i kombinacija tih kretnja. Članci na nožnim prstima slično su građeni kao i oni na ruci, samo su kraći i tanji. Srednji i završni članci 2. do 5. prsta vrlo su maleni i zakržljali. Zglobovi između pojedinih članaka na nozi, kao i između njih i kosti zastoplja građeni su slično kao i na ruci. V. D.

ČLANAK ELEKTRIČKI, u najširem smislu naprava za proizvođenje trajnih električkih struja uz utrošak kemijske, toplinske ili svjetlosne energije (za razliku od mehanički pokretanih *strojevnih* izvora električke struje po principu elektromagnetske indukcije, gdje se energija električke struje dobiva na račun privedene mehaničke radnje). Već prema tomu, da li se struja podržava energijom kemijskih reakcija u članku ili potrošnjom topline ili svjetlosti, treba razlikovati električne članke u užem smislu, nazivane također kemijskim izvorima struje ili galvanskim člancima (galv. elementima), od toplinskih članaka ili termočlanaka (→ termoelektrički pojavi) i od svjetlosnih članaka ili fotočlanaka (→ fotoelektrični pojavi). Na ovom mjestu bit će govora o električkim člancima kemijskog tipa; no i kod njih ograničit ćemo se na još uže područje *primarnih* članaka (primarnih galv. elemenata). Kod ovih se za podržavanje struje iskorišćuje kemizam reakcija sastavnih tvari članka, tako da se ove postepeno iscrpljuju radom članka, a da nije uopće ili nije bar potpuno moguće iscrpljeni članak povratiti u prvotno stanje (regenerirati) suprotnom strujom, podržavanom kroz članak nekim vanjskim izvorom; time se primarni članci baš i razlikuju od *sekundarnih* članaka, građenih, da se naizmjence iscrpljuju, dajući sami »struju izbijanja«, i regeneriraju izvana privedenom »strujom nabijanja« (→ akumulatori).

Princip se kemijskih izvora struje lijepo razabire na karakterističnom primjeru nekoć mnogo upotrebljavanoga *članka s bikromnom kiselinom* po shemi U-$H_2Cr_2O_7$-Zn, sastavljenom po sl. 1. od dvije različite ploče (elektrode), od ugljena U i cinka Zn, uronjene u vodom razrijeđenu bikromnu kiselinu $H_2Cr_2O_7$ (koja se dobiva dodajući razrijeđenoj sumpornoj kiselini H_2SO_4 kalijskoga bikromata $K_2Cr_2O_7$). Iz elektrokemijskih razloga (→elektroliza) uspostavlja se trajna razlika električkih stanja među elektrodama, ne samo u navedenom slučaju, nego i općenito kod svake druge kombinacije dvaju *različitih* vodiča »kovnoga« karaktera (t. j. takvih, koji ne pokazuju kemijskih promjena kod prolaza struje), vodljivo spojenih posredstvom vodiča »elektrolitičkoga« karaktera (vodiča poput vodenih otopina soli, baza ili kiselina, kod kojih je prolaz struje uvjetovan kemijskim reakcijama). Spomenuta se razlika očituje time, da već uz *otvoren* članak, kao u sl. 1., jedna elektroda, u promatranom primjeru ugljena, izlazi pozitivno električka prema drugoj, u odabranom primjeru i inače u praksi gotovo uvijek cinčanoj, te da se kod »zatvorena« strujnog kruga članka, odnosno uz članak *zatvoren*, po sl. 2., priključkom nekoga vanjskog potrošača (na pr. kovnog vodiča) P, kroz otpore R_1 i R oma (Ω), »nutarnji« članka i »vanjski« potrošača, podržava struja u smislu U-P-Zn-$H_2Cr_2O_7$-U s (lako izmjerivom) jakošću $I = E_1(R_1+R)$ ampera (A), kakvu po Ohmovu zakonu kod danoga (i također mjerenju pristupnoga) ukupnog otpora R_1+R kruga struje treba očekivati kod određene *elektromotorne sile* EMS E_1 volta (V). Za tu EMS, očito proizvedenu u članku, treba po relaciji $E_1=IR_1+IR$ uzimati, da se dijelovima IR_1 *i* IR volta troši na pokrivanje gubitaka napona uvjetovanih prolazom struje kroz članak i priključeni



Sl. 1.



Sl. 2.

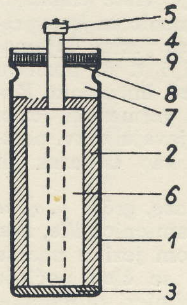
potrošač. Prema tome će članak, opterećen po sl. 2, pokazivati napon između elektroda (»napon stezaljki«) $E_k = E_1 - IR_1$ volta manji od EMS, a tek kod *otvorena* članka (sl. 1.) sa $I = 0$ napon će stezaljki dosegnuti iznos EMS E_1, pa se u praksi E_1, ovisan tek o tvarima članka i po tomu neovisan o geometrijskim odnosima u njemu, mjeri najjednostavnije kao »otvoreni napon« članka priključkom voltmetra (sa zanemarenim potroškom struje) struje između stezaljki članka (kod članka s bikromnom kiselinom E_1 iznosi gotovo 2 V).

Međutim gornja razmatranja vrijede samo za članke bez elektrolitičke *polarizacije* (v.), kakav je praktički baš onaj s bikromnom kiselinom. Općenito kemijske reakcije kod prolaza struje elektrolitičkim vodičima, a po tomu specijalno i one u kemijskim izvorima struje izazivlju polarizacione pojave na elektrodama. Ove se kod sekundarnih članaka korisno primjenjuju, no kod primarnih su članaka škodljive, jer izlaze na isto, kao da se u članku *elektromotornoj sili E* članka suprotstavlja neka protivna EMS (protu-EMS polarizacije) E', zbog čega struja članka umjesto iznosa $I = E_1 (R_1 + R)$ u slučaju da nema polarizacije dosegne samo iznos $I' = (E_1 - E')/(R_1 + R)$ to bliži ništici, što tokom upotrebe članka E' više raste prema E_1.

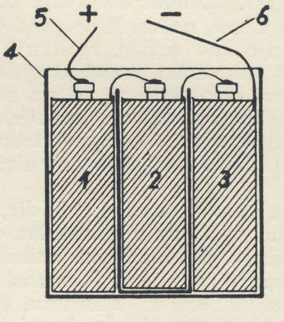
Člancima s polarizacijom, kakav je na pr. bio najstariji t. zv. Voltin članak Cu-H_2SO_4-Zn sa $E_1 = 1$ V, djelovanje dakle naglo slabi kod ikoliko jačih opterećenja, oni nisu dovoljno »konstantni«, a praktički dolaze u obzir oni s uglavnom spriječenom polarizacijom i po tomu dovoljno »konstantni« kod predviđenih opterećenja. Praktički se polarizacija dade sprječavati bilo prikladnim kombinacijama elektroda i tekućina (kovina uronjena u otopinu vlastite soli, što vodi na članke s dvije tekućine, kakav je na pr. Daniellov članak po shemi Cu-$CuSO_4$=$ZnSO_4$-Zn (u komu su otopine $CuSO_4$ i $ZnSO_4$ međusobno u doticaju, no ipak odijeljene šupljikavom »dijafragmom«), bilo na članke s dodanim kemijskim sredstvima za sprečavanje polarizacije, t. zv. *depolarizatorima.* Kako je redovito glavni uzrok polarizacije vodik, izlučivan na pozitivnoj elektrodi članka, za depolarizatore su prikladni spojevi, koji djeluju oksidaciono, t. j. jednim dijelom svoga kisika oksidiraju škodljivi vodik u neškodljivu vodu.

Kod danas najviše raširenoga članka *Leclanchéova* tipa s ugljenom kao pozitivnim i cinkom kao negativnim polom s otopinom salmijaka NH_4Cl kao tekućinom depolarizator je piroluzit (suri kamen, MnO_2); ovaj, smrvljen i stisnut uz pridodatak smrvljenoga ugljena, čađe i grafita oko ugljene elektrode, pretvara se kod rada članka u spoj kisikom siromašniji Mn_2O_3. No moguća je u izvjesnoj mjeri depolarizacija i kod jednostavne kombinacije ugljen-salmijak-cink *bez* piroluzita, jer porozni tvrdi ugljen pozitivne elektrode kod crpljenja slabijih struja iz članka uzimlje iz okolnoga uzduha dovoljno kisika za vezanje polarizacionog vodika (»članci s kisikom iz zraka«). Kod t. zv. *kupron-članaka* po shemi Cu(CuO)-NaOH-Zn depolarizator CuO na Cu-ploči kao nosiocu pretvara se kod rada članka u Cu, no CuO opet se stvara, ako se elektroda iz članka izvadi i izloži neko vrieme struji vrućega zraka. Pojedinim Leclanchéovim člancima dosežu se EMS oko 1,5 V, Daniellovima i onima s kisikom iz zraka nešto iznad 1 V, kupron-člancima nešto ispod 1 V, a spajanjem *n* članaka s EMS E_1 »u seriju«, t. j. u *bateriju* od *n* članaka tako spojenih, da se na negativni pol prvoga priključi pozitivni drugoga, na negativni drugoga pozitivni trećega i t. d. sve do *n*-toga, dobivaju se *n*-struki iznosi EMS $E = nE_1$.

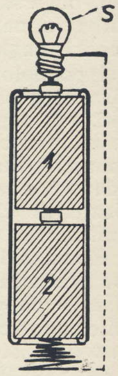
U dobrim člancima potrošak materijala jedva je viši od teoretskih iznosa, računanih po zakonima elektrolize, tako da je na pr. stvarni potrošak cinka u Leclanchéovim člancima jedva nešto veći od teoretskoga iznosa 1,22 grama po ampersatu (→ električne jedinice); ipak članci ne dolaze u obzir kao rentabilni *veći* izvori električne energije, jer su im sastavne materije i gradnja skupi, budući da se materijal u njima ne da do kraja iskoristiti, jer bi za veće napone i veće struje trebale baterje s velikom množinom velikih članaka u velikim prostorijama i t. d. No ako se primarni članci po tehničkoj važnosti ne mogu nikako usporediti sa strojevnim izvorima (generatorima) električkih struja, koji jedini dolaze u obzir za proizvođenje struja u velikom, te ako se i akumulatorima, uz pretpostavku pristupačne električke mreže kao izvora struja nabijanja, mora priznati veća tehnička upotreba nego primarnim člancima, ovi posljednji ipak su vrijedni pažnje ne samo teoretski i povijesno kao u prvo vrijeme jedini izvori struja, nego i čisto suvremeno gledani kao udobni prenosivi izvori struja u najmanjem (rasvjeta džepnim svjetiljkama, pogon prenosivih prijamnih radioaparata, signalizacione naprave i sl.). No za ove svrhe trebalo je članke dotjerati: u tu svrhu Leclanchéovim člancima dan je oblik t. zv. *suhih članaka* s doduše vlažnim, ali ipak prikladno (na pr. dodajući tekućini članka pšeničnoga brašna i kuhajući do uškrobljenja) zgusnutim elektrolitičkim vodičem (posve »suhih« članaka uopće nema). Suhi elementi pokazali su se za svoje svrhe toliko prikladnima, da je na pr. u zadnje vrijeme njihova proizvodnja u Njemačkoj, u Sjedinjenim Državama Amerike i t. d. bila godišnje po nekoliko stotina milijuna komada u vrijednosti od nekoliko milijuna RM., odn. $ i t. d., makar da cijena po kilovatsatu (kWh) električne energije, dobivene suhim člancima, izlazi na stotine i tisuće puta viša nego kod proizvodnje struje strojevima u velikim električkim centralama. Katkada se i članci s kisikom iz zraka izvode u obliku suhih članaka.



Sl. 3.

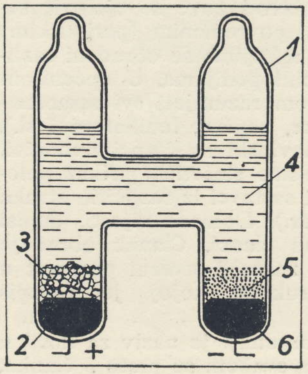


Sl. 4.



Sl. 5.

Shematski presjek suvremeno građenog suhog članka vidi se u sl. 3. (1=cinčana posudica, ujedno negativna elektroda; 2 = zgusnuti elektrolitički vodič; 3 = izolaciona podloga; 4 do 6: pozitivna elektroda 4 s kovnom kapicom 5 i depolarizacionom masom 6; 7=šupljina za razvijene plinove; 8 i 9: poklopac i smolasti preliv. Na sl. 4. vide se smještena u kutiju 4 s dva pregratka tri članka 1 do 3 po sl. 3., spojena u bateriju s ukupnom EMS $E = 4{,}5$ V (5 i 6 su priključna pera); na sl. 5. dva manja članka spojena su u t. zv. štap-bateriju sa $E = 3$ V, prikladnu za pogon male sijalice S za oko 2,5 V.



Sl. 6.

Važna je i upotreba izvjesnih primarnih članaka, t. zv. *normalnih članaka,* u električnoj mjernoj tehnici za vrlo točno realiziranje određenih električnih napona, odn. EMS. Za ove svrhe poslije prvobitno upotrebljavanoga *Clarkova* članka danas se općenito upotrebljava *Westonov normalni članak* (»kadmijski članak«, jer mu je kadmij negativni pol), kojemu se sastav razabire iz slike 6. (1=stakle-

klena posuda članka u obliku H; 2 = živa kao pozitivni pol; 3 = pasta merkurosulfata Hg_2SO_4 kao depolarizator; 4 i 5: koncentrirana otopina 4 kadmijskog sulfata $CdSO_4$ sa suviškom 5 ledaca $CdSO_4$; 6 = kadmijev amalgam Cd+Hg kao negativni pol; kod 20° C opisani članak daje otvoreni napon $E_1 = 1{,}01865$ V (po konvenciji o jedinici »volt«, za koju je predviđeno, da stupi na snagu 1. I. 1940). Normalne elemente dopušteno je opterećivati samo s posve neznatnim strujama (ispod 0,00005 A); no u mjernim spojevima (kompenzatorima), s kojima se u vezi oni upotrebljavaju, jače struje nisu ni potrebne. J. L.

ČLANAK na stabljici, internodij → **Stabljika.**

ČLANKONOŠCI *(Arthropoda)* su protostomne životinje, koje su se razvile od kolutićavih crva dobivši heteronomnu kolutićavost tijela s postranim člankovitim udovima, koji preuzeše zadaću pokretanja. Kod većine kukaca razviše se još i krila, koja omogućuju život u zraku i na kopnu. Od slivenih prednjih kolutića nastala je glava, u kojoj je smješten mozak i usni otvor, a od udova ticala i čeljusti. Kod pravih se člankonožaca dijeli trup u prsa i zadak. Prsa nose najvažnije udove za kretanje, a zadak je često bez udova. Tijelo zaštićuje čvrsta hitinozna kutikula, koja je na zglobovima tanka, pa se tijelo i udovi mogu svijati, ali samo u jednoj ravnini. Kod nekih postaje kutikula još čvršća od primiješanih vapnenih soli. Taj oklop postaje rastom tijela pretijesan, pa ga člankonožac odbacuje (presvlači se), a pod njim se stvara novi. Na taj kožni kostur pripinju se mišići, koji se kod većine člankonožaca sastoje od poprijeko prutastih mišićnih vlakanaca. Živčevlje počinje u glavi mozgom, koji se spaja s trbušnom moždinom ispod crijeva u nizu ganglijskih pari u svakom kolutiću tijela. Člankonošci kao živahne životinje imaju dobro razvita osjetila, pa su oči kod pravih pripadnika te skupine, mrežaste ili sastavljene, od mnogobrojnih dugih i uskih očica, kojima dobro vide i osjetljivo zamjećuju gibanja u okolišu. Kod raka su statički, a kod kukaca hordotonalni i timpanalni organi. Kemičko osjetilo njuha su dlačice na ticalima u vezi sa sjetilnim stanicama, a za opip služe ticala, pipala čeljusti, vršci udova, čekinje i dlačice u koži, koje su u vezi sa živcima.

Člankonošci imadu prostranu tjelesnu šupljinu, a nastala je od primarne šupljine i coeloma. Povrh probavila na leđima je cjevasto srce, koje prima krv na otvorčiće iz osrđa, a ovo opet od dišnih organa, pa je prema tomu srce arterijsko. Člankonošci različito dišu: veći raci škrgama, kukci uzdušnicama ili trahejama, a paučnjaci plućima ili lepezastim trahejama. Izmetni organi su različiti. Rasplod je ovih životinja spolan, a u nekim samo slučajevima razvijaju se mladi iz neoplođenih jaja, partenogenezom. Spolovi su obično rastavljeni, a spolne žlijezde parne, pa iz njih izlaze pred prohodom kroz kanaliće jaja ili sjeme. Ličinke se preobražavaju.

U člankonožaca pokazuje građa tijela veliku radnu sposobnost, okretnost i snagu, pa se mogu prilagođivati na najrazličitiji način života. Radi opsežnog životnog rada razvio se kod člankonožaca golem broj različitih oblika, koji daleko premašuju broj vrsta ostalih životinja.

Nauka dijeli člankonošce u dvije skupine: 1. u mekonošce ili Malacopoda, koji obuhvataju crvaste mekonošce ili Onychophora (peripatidi) i tromokretalce ili Tardigrada; 2. u prave člankonošce ili Euarthropoda, u koje pripadaju raci ili Crustacea, paučnjaci ili Arachnomorpha, jezičari ili Linguatulida, morski paučnjaci ili Pantopoda i pravi traheati ili Eutracheata (stonošci, strige, beskrilci, kukci). K. B.

ČMAR → **Anus.**

ČO (engl. chow), idealna računska veličina, s pomoću koje se u prednjoj Indiji izračunava vrijednost bisera. U Bombayu se težina bisera, izražena u tenkima od 4,6655 g, množi sama sobom i brojem 330, i onda se produkt dijeli brojem bisera; dobiveni broj označuje traženu vrijednost. I. R-o.

ČOBANIN → **Pastirstvo.**

ČOBARNIĆ, Josip, ✱ Makarska 16. III. 1790, † Makarska 10. XI. 1852, jedan od posljednjih dalmatinskih latinista. Učio je u sjemeništu u Padovi, zatim je bio nastavnik grčkoga i latinskog jezika u Asolu pa u Splitu (1817—21); do 1824 nastavnik je biblijskih znanosti u Ilirskom sjemeništu u Zadru, a zatim je u Splitu ravnatelj gimnazije i od 1832 do 1842 ravnatelj arheološkog muzeja. Istodobno postaje kanonik, a od 1835 do 1842 i župnik splitski. Tada prelazi u Makarsku kao prepozit ondješnjega konkatedralnog kaptola.

Bio je dobar govornik i vješt latinski versifikator. Pjesme mu, odreda latinske, imaju vjerski i prigodan značaj (osobito u slavu carske kuće); ozbiljniji su mu spjevovi: *Ecclesia Jadertina, Ecclesia Salonitana* i *Martyres Salonitani*, a osobito *Dioclias*, koja obrađuje posljednje dane Dioklecijana i početke splitske crkve.

BIBL.: *Dioclias* je tiskana 1881 kao prilog časopisa Bulletino di archeologia V., a zatim ju je preveo na talijanski Gregorio Zarbarini (I. knj., Zadar 1887, II. knj., Split 1890); većinu ostalih pjesama tiskao je L. C. Pavišić zajedno sa životopisom u knjizi *I carmi imperatorii ed altri latini di mons. Giuseppe Ciobarnich*, Rovereto 1892; od govora tiskan je samo *In funere Pauli Clementis Miossich episcopi spalatensis*, Beč 1838. V. Š.

ČOHA → **Tkanje.**

ČOHADŽIĆ-RADOVANOVIĆ, Vera, ✱ Beograd 28. III 1910, srpska slikarica. Svršila je Umjetničku školu u Beogradu i učila u Parizu. Slika uljem krajolike, ponutrice i portrete. Izlaže na izložbama »Cvijete Zuzorić«. Izlagala je i samostalno i sa slikaricama drugih naroda. Z. S. M.

ČOKEŠINA, selo i manastir sv. Bogorodice ispod Cera. Manastir je dobio ime po Bogdanu Čokeši, kome je pripadao. Godina njegova postanka nije poznata. G. 1458 prešao je u svojinu velikog logoteta Stepana Ratkovića. U 18. st. bila je pri njemu škola; 1823 iz temelja je sazidao crkvu knez Miloš. V. P-ć.

Za ustanka 1804 pobijedili su 28. IV. iznad visa Džajevca kod Č. bosanski muslimani pod Ali-pašom Fidahićem iz Zvornika srpske ustaše pod braćom Nedićima. Bošnjaci su time ipak bili spriječeni da dođu u pomoć opsjednutom Šapcu, koji se predao istoga dana. Zbog poraza ustaša, koji su svi sasječeni, naziva L. v. Ranke Č. »srpskim Termopilama«. Istočno od Č. uništene su uoči cerske bitke 14. VIII. 1914 tri pukovnije 21. austrijske divizije.

LIT.: S. Stanojević, *Čokešina*, Južnoslovenski filolog, 1928/9. U. T.

ČOKIĆI, su starinom iz Temišvara. U selo Kovače kod Tuzle naselili su se krajem 17. st.

1. Abdurahman Adil, ✱ Brčko 1888, profesor gimnazije u Tuzli. U Carigradu je svršio teološki fakultet. Od 1917 služi kao gimnazijski nastavnik. Glavno mu je djelo *Islam* (Sarajevo 1924). Napisao je do dvadesetak radnja u različitim časopisima i kalendarima.

2. Ibrahim Hakki, ✱ Brčko 1872. U Sarajevu je svršio šerijatsku sudačku školu 1897, a na bečkom sveučilištu položio je ispit iz arapskog jezika. Do 1900 služio je kao šerijatski sudac, a do 1925 kao gimnazijski profesor. Od 1934 do 1936 bio je tuzlanski muftija. Od 7. VI. 1929 do 14. XI. 1936 izdavao je i uređivao teološki časopis *Hikjmet*. Napose je izdao polemički spis *O teset-turu* (pokrivanju muslimanki), Tuzla 1928. H. K.

ČOKOLADA (franc. chocolade, preko španj. chocolate od staromehičkog chocoatl »piće od prevrelog kukuruza«), sredstvo za uživanje i hranu, u kojemu se nalaze kao osnovne sirovine kakaova masa i kakaov maslac te šećer i lecitin. Tome se često dodaju različiti dodatci prema ukusu i svrsi: kakaov maslac, mandule, lješnjaci, vanilija, mliječni prah, saharin (za dijabetičare) i dr.

Sam se kakao dobiva od zrnja, što se nalazi u plodu kakaovca (v.). To zrnje treba najprije očistiti, a zatim se prži u bubnjevima, koji se okreću, i zagrijava s pomoću vrućeg zraka, dok zrno ne postane gipko. O tome poslu mnogo ovisi, kakva će biti aroma dobivenog proizvoda. To je prženje neka vrsta sušenja. Kad se zrno ohladi, dolazi u posebni stroj za ljuštenje. Tri su vrste oljuštenog zrna: 1. kakaovo zrno s pljevom, t. zv. grus, što se upotrebljava za najprostije vrste čokolade; 2. kakaova klica, zrna s nešto čistog zrna; 3. čisto kakaovo zrno. Iz drugog se proizvoda uklanja klica, koja je tako tvrda, da se ne da mljeti, zatim se čisto zrno dodaje ovom očišćenom i zajedno melje. Stroj za meljavu sastoji se od čeličnih valjaka. Dobivena kakaova masa u toplom je stanju tekuća i sadržava najviše 56% kakaova maslaca. Ona je osnovna sirovina za proizvodnju čokolade.

Budući da kakaova masa sadržava premalo masnoće, da bi mogla primiti potrebnu količinu šećera, treba joj još dodati i kakaova maslaca. To se čini ovako: Jedan se dio kakaove mase priređuje u vakuum-strojevima tako, da joj se dodaju različite kemikalije: pepeljika, salmijak, vinska kiselina i dr. Svrha je tome, da se olakša prešanje kakaova maslaca. Priređena se masa u toplom stanju puni u pre-

tince hidrauličkih preša, gdje se otpreša veći dio kakaova maslaca (40—45%). Preostale kakaove pogače s kojih 10% maslaca melju se u kakaov prah, koji ovakav dolazi na tržište.

Osnovne sirovine (kakaova masa, šećer s lecitinom) s ostalim dodatcima (mandule, lješnjaci i t. d.) miješaju se u spravi za miješanje (mélangeur). Ovamo se meću postepeno te dobro i sitno izmiješaju. Miješanje se vrši u hladnom stanju. Poslije toga prebacuje se masa u strojeve, t. zv. konče, gdje se uz miješanje zagrijava, a pri tom joj se dodaje toliko kakaova maslaca, koliko je potrebno. Ovo miješanje traje po više sati, da masa postane jednolična (homogena) i da se dobro izmiješa.

Ovako dobivena čokoladna masa puni se u zagrijane kalupe te pušta preko stolova, koji se tresu, da se kalupi ispune jednolično, i tada prenosi preko tekuće vrpce u ledanu. Ohlađena masa lako ispada iz kalupa, a zatim se zamata ručno ili s pomoću strojeva.

Posebne vrste čokolade, kao na pr. različne mase za fine bonbone, razlikuju se od obične čokolade samo različitim postotnim sastavom pojedinih osnovnih sirovina i različitim karakterističnim dodatcima. D. B-t.

ČOKOR, Jovan, ✻ Beč 4. IV. 1849, † 7. I. 1911, profesor bečke veterinarske visoke škole i sveučilišta. Starinom srpska porodica Čokor potpuno se udomila u Beču, no nikada ne napušta vezu s rodnim krajem i svojim narodom. J. Č. školuje stric mu Julijan Čokor, arhimandrit manastira Grabovca. Gimnaziju uči u Srijemskim Karlovcima, gdje gotovo redovno boravi i kasnije kao profesor preko školskih praznika. Svršivši u Beču medicinu posvećuje se veterinarskim naukama te ih svršava 1876. Već kao đak bavi se mikroskopsko-anatomskim studijama, a kao asistent drži predavanja iz histologije i parasitologije. Kasnije prelazi kao adjunkt na patološku anatomiju, a vodi i nastavu iz pregledbe blaga i mesa. Kod svih tih disciplina ističe važnost točnijega studija histologije i bakteriologije. G. 1881 postaje redovni profesor opće patologije i patološke zootomije te sudskog veterinarstva, a 1889 i docent na medicinskom fakultetu u Beču za nauku o zarazama i invazijskim bolestima. Od 1895 neplaćeni je izvanredni profesor za veterinarstvo na bečkom sveučilištu.

Područje njegova naučnog rada je vanredno veliko kako na polju histologije i parasitologije, tako i na patološkoj anatomiji, zarazama i sudskom veterinarstvu (napisao udžbenik). Njegovom zaslugom osnovana je na bečkoj veterini posebna katedra i zavod za parasitologiju. Č. je već onda ispravno uvidio važnost te discipline za veterinarstvo. Osim toga drži živu vezu s veterinarima praktičarima i različnim liječničkim ustanovama, ističući uvijek važnost veterinarstva za narodno zdravlje i gospodarstvo.

Bio je počasni član Udruženja srpskih lekara u Beogradu i Naučnog društva u Harkovu.

LIT.: F. I. Zavrnik, *Prof. dr. Jovan Čokor*, Jug. Veterin. glasnik 1926. T. V.

ČOLIĆ 1. Karlo Nikola (✻ Brinje 1784, † Senj oko 1850), svršio je inžinjersku vojnu akademiju u Beču. G. 1809 vojevao je protiv Francuza, 1810 posta profesorom zemljopisa i povijesti na kadetskoj školi u Olomucu, a 1841 bi izabran gradskim sucem u Senju. Mnogo se bavio matematikom i građevnom znanošću, pa je izradio nacrte za lančani most između Pešte i Budima i napisao priznato djelo o sistemu utvrda. E. L.

2. Marko, barun, ✻ Privlaka 15. IV. 1766, † Petrovaradin 14. IX. 1844, general topništva. Od 1792 sudjeluje u borbama protiv revolucionarne Francuske; 1796 ističe se u bitki kod Würzburga, 1799 kod Stockaua i Züricha, 1809 kod Rohra, Landshuta, Neumarka, Ebelsberga, Asperna i Wagrama, te postaje vitez reda Marije Terezije. G. 1812 imenovan je generalmajorom i 1813 dobiva jednu brigadu, s kojom se odlikuje u bitkama kod Dresdena, Chluma i Hochheima. Poslije toga služi u različnim austrijskim krajevima. G. 1834 postaje zapovijedajući general u Slavoniji i Srijemu, a 1841 general topništva.

LIT.: C. Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österzeich*, III., Beč 1858.

3. Pavao, ✻ Otočac 3. XI. 1768, † Pančevo 30. IV. 1838, podmaršal. Svršio je vojnu akademiju u Wiener-Neustadtu; 1830 imenovan je brigadirom i generalom u Pančevu, a 1836 podmaršalom i zapovjednikom divizije u Velikom Varadinu. Sudjelovao je u svim ratovima svoga vremena. Radi sličnosti s velikim Korsikancem prozvan je »Napoleon«. S. A.



JOSIP ANTUN ČOLNIĆ

ČOLNIĆ, Josip Antun, ✻ Vivodina kod Jastrebarskog 11. III. 1699, † Đakovo 17. II. 1773, biskup. Potekao od plemićke vojničke obitelji, koja je starinom iz Čolke u Bosni. Humaniora učio kod isusovaca u Zagrebu, filozofiju u Beču, a teologiju u Rimu. Bio je župnik u Brdovcu i kanonik u Zagrebu te rektor hrvatskog kolegija u Bologni, a 1751 imenovan »bosanskim« biskupom u Đakovu. Vrlo je zaslužan za duhovno i materijalno podizanje svoje biskupije: gradio je nove crkve, osnivao župe, naseljavao prebjege iz Bosne, podigao biskupsku rezidenciju, osnovao prvu pučku školu u Đakovu i t. d. On je posljednji »bosanski« biskup, jer se odmah nakon njegove smrti spojila biskupija bosansko-đekovačka sa srijemskom. Njegovu je uspomenu proslavio i pjesnik Antun Ivanošić alegorijom *Opivanje slično rično groba Josipa Antuna Čolnića*, koju je izdao u Zagrebu 1785. Tu se raznolikim stihovima prikazuje, kako Čolnić sa svojom lađom kroz buru i oluju uz pomoć djevice Vječnosti i Ufanja i »zvizde morske« Bl. Djevice Marije ulazi u raj.

LIT.: M. Pavić, *J. A. Č.*, Glasnik biskupije đakovačke 1896; N. Žic, *J. Č.*, Napredak (Sarajevo) VIII (1933). E. G.



GRB PORODICE ČOLNIĆ

ČONO *(Chono)*, pleme u južnom Čileu, po zanimanju pretežno ribari, koji su primili u svojoj prvobitno vrlo oskudnoj kulturi čamac (od dasaka), nešto biljogojstva i drugih materijalnih dobara od sjevernih susjeda Araukanaca (v.), a nešto od južnih Alakalufa, napose luk i strjelicu, bolu i praćku. Već nestali jezik vjerojatno je prvobitno bio srodan alakalufskom. M. G-i.

ČONOPLJA, općina u Bačkoj pored Telečnih brda na željezničkoj pruzi Sombor—Stari Bečej s 5.000 hrv., njem. i madž. stan. (1931). Prvi put se spominje 1447 kao posjed Blaža Bakaia. G. 1580 broji 20 oporezovanih domova. U doba vojne krajine pripadala je somborskom šancu. G. 1747 postade samostalna općina pod županijskom vlašću. Oko 1750 doselili su se u Č. Bunjevci-Hrvati, nešto kasnije Madžari i Nijemci. Stanovništvo se bavi ratarstvom i stočarstvom. P. P.

ČON TUNI, Čeu-Tsi, ✻ Jing-tau (Hunan) 1017, † Nan-k'ang (Kiang-si) 1073, kineski filozof. Vršio je visoke činovničke službe. Obradio je prema napretku svojega vremena Konfucijevu filozofiju, a osobito njezin astronomsko-kozmogonijski dio, i tako je postao utemeljitelj neokonfucijanizma.

ČOP, 1. Antun, ✻ Karlovac 19. I. 1827, † Karlovac 8. IV. 1887, tehnički stručnjak. Kao austrijski ženijski časnik sudjelovao u ratovima 1859 i 1866 u Italiji, zatim bio civilni mjernik u Karlovcu. Mnogo se bavio željezničkim i kulturnotehničkim pitanjima. Gradio željezničku prugu od Siska preko Kostajnice do Dobrlina i trasirao prugu od Sunje preko Jasenovca do Novske. Bavio se pitanjem isušenja Lonjskog polja. Kao tehnički pisac među ostalim objavio je studije: *Hrvatsko-slavonske željeznice* (Zagreb 1870) i *Lonjsko polje, eine kritische Entgegnung*... (Sisak 1870), a surađivao je u tehničkim pitanjima u zagrebačkom dnevniku »Agramer Zeitung«. G. 1871 i 1872 bio je zastupnik u Hrvatskom saboru, a kasnije kr. zem. kulturni vijećnik. Istakao se i kao veleobrtnik.

LIT.: Tehn. hist. arkiv Tehn. fakulteta u Zagrebu. S. S. N.

2. Matija, ✻ Žirovnica 26. I. 1797, † Tomačevo kod Ljubljane 6. VII. 1835, slovenski filolog i literarni povjesničar. Pučku školu svršio je u Ljubljani, gdje je u 4

godine svršio i francusku gimnaziju i dvije godine filozofije učio je u Beču. G. 1817 stupio je u ljubljansku bogosloviju, iz koje je nakon 3 godine istupio i postao profesor na Rijeci (1820). Kad je 1823 Ilirija Hrvatskoj vratila riječki i karlovački kotar, Č. je otišao za gimn. profesora u Lavov, gdje je 1825—27 bio na sveučilištu suplent za klasične jezike. G. 1827 vratio se za profesora u Ljubljanu, gdje je od 1828 bio privremeni, a od 1830 stalni knjižničar licejske (kasnije studijske) knjižnice sve do svoje tragične smrti (utopio se kupajući se u Savi).

Č. je jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena: poznavao je gotovo sve evropske jezike i njihovu književnost. Bio je napredan — mada više receptivan duh — i na narodnopolitičkom i književnom polju. Na aktivan rad nagovorio ga J. Kopitar 1828, pa je za Šafaříka napisao prvi pregled slovenske književnosti s bibliografijom, koji je izašao u Šafařikovoj *Geschichte der südslavischen Literatur*, sv. I., istom 1864. Kad je u Ljubljani 1830 osnovana Kranjska čbelica (v.), Č. je postao njen duhovni vođa. Poticao je na osnivanje svjetovne i moderne slovenske književnosti na narodnoj i estetskoj osnovi (pristaša Schlegela i Hegela). Bio je pravi mentor F. Prešerna, koji je pod njegovim utjecajem uveo u slovensku književnost evropske književne oblike i subjektivnu liriku. Kopitar je, naprotiv, zagovarao kao uzor Vukove narodne pjesme. Kad je Čop preveo na njemački kritiku Čbelice od Čelakovskoga sa svojim primjedbama o ulozi književnosti (Illyrisches Blatt, 1833), bio je to presudan događaj za razvitak slovenskog pjesništva i kritike. Č. zagovara građenje slovenskih heksametara na temelju naglaska. U t. zv. »abecednom boju« Č. je svojim člancima osigurao pobjedu stare bohoričice (v.) nad metelčicom (v.).



MATIJA ČOP

BIBL.: M. Čop, *Izabrano delo 1835—1935*, Celje 1935.

LIT.: L. Grafenauer, *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*, I., Ljubljana 1919; Fr. Kidrič u Slov. biograf. leksikonu, Ljubljana 1925 uz navod čitave literature. Z. D.

3. **Vjekoslav**, ✻ Gerovo 11. II. 1866, † Karlovac 13. IV. 1932, omladinski pisac. Svršio učiteljsku školu u Zagrebu; služio kao učitelj u Ozlju, Novom Vinodolskom, kao učitelj Više djevojačke škole u Karlovcu i kao županijski školski nadzornik. Izdao za djecu knjige pripovijesti: *Ruže i trnje* (Karlovac 1899), *Izabrane priče* (Karlovac 1900), *Plemenita osveta* (Karlovac 1905 — po A. Fogorowitzu). Spominju se i njegove *Priče za mladež*. Priče su Č. prožete poučnim i moralnim tendencijama, a motivi ponajviše nisu crpljeni iz stvarnoga života. A. B-c.

ČOP-MARLET-BERKS, Mara, ✻ Livorno 10. VIII. 1858, † Gorica na Soči 25. V. 1910, književnica; podrijetlom Karlovčanka. Otac joj je bio austrijski ženijski satnik, nastanio se kao civilni inžinjer u Hrvatskoj, u Turopolju, gdje je Č-M-B. počela pisati svoje prve novele. Udala se za franc. odvjetnika Lenger-Marleta, s kojim je mnogo putovala svijetom i proširila svoje obrazovanje; poslije se preudala za Huga viteza Berksa i živjela na njegovu imanju Rifniku kod sv. Jurja (kraj Celja). Pisala je novele i drame na njemačkom jeziku, ali je građu uzimala iz domaćeg života; osobito je mnogo razumijevanja pokazala za našu etnografiju.

BIBL.: *Kroatische Novellen, Aus den Edelhöfen des Balkans*, 1887, *Südslavische Frauen*. Auf Höhen und Tiefen der Balkanländer, 1888, historijska drama *Der Bogomile*, 1891 i dr.

LIT.: Nagl u. Leidler, *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*, III., Beč 1933. Z. M-ć.

ČOPOTAC *(Listera)*, biljni je rod iz por. kaćunovki (v.). Ima pod zemljom puzavi podanak, a nad zemljom stabljiku s 2 nasuprotna lista u donjem dijelu i s grozdom zelenkastih cvjetova na vrhu. Pojedini cvijet ima samo 1 prašnik i prema dolje okrenutu, dvokrpu ili trokrpu mednu usnicu, koja je bez ostruge. — Našoj flori pripadaju 2 vrste: *L. ovata* (L.) R. Br., s jajastim listovima i dvokrpom mednom usnicom; raste po šumama i šumskim livadama; *L. cordata* (L.) R. Br., sa srcastim listovima i trokrpom mednom usnicom; raste poglavito u smrekovim šumama. S. H-ć.

ČORAK, Mia, ✻ Brod na Savi 20. II. 1916, hrvatska plesna umjetnica svjetskoga glasa. Plesanje je počela učiti kao mala djevojčica kod učiteljice baleta zagrebačkog kazališta Jozefine Weiss, a nastavila kod primabalerine Margarete Froman prošavši školu ruskog klasičnog baleta. Na prvoj izvedbi Baranovićeva baleta »Licitarsko srce« 1924 istaknula se kao »malo srce«. G. 1928 usavršavala se u modernoj plesnoj umjetnosti u Beču kod Duboisa i Gertrude Kraus. U zagrebačkom kazalištu bila je angažirana 1929—30 kao prva solistica baleta, a 1934—35 kao primabalerina. G. 1935 pošla je u inozemstvo, i tada počinje njezin uspon do svjetskoga glasa. Pod imenom Mia Slavenska nastupa 1935 u Parizu, 1936 prigodom Olimpijade u Berlinu, 1937 u Parizu, Montecarlu i Sjevernoj Africi, a zatim odlazi u Ameriku i postizava sjajne uspjehe, između ostalog i na operi Metropolitan u New Yorku. Iza toga djeluje ponovno u prvim evropskim metropolama. Plesala je u klasičnim i modernim baletnim djelima, a u divertissementima je redovito izvodila i stilizirane hrvatske narodne plesove. Glumila je i plesala glavnu ulogu u filmu »Smrt labuda«. Njezin od prirode savršeno graciozni plesni talenat usklađen je savršenom tehnikom, koja se osniva na načelima klasičnog baleta; plesno mimičko izražavanje joj je osobito profinjeno i nježno, prožeto osjećajnošću i poezijom. Najveća je i najnadarenija plesna umjetnica, koja je do danas proizašla iz hrvatskog naroda. S. B.



MIA ČORAK

ČORIĆ (CSORICH) DE MONTE CRETO, 1. Aleksandar Franjo, barun, ✻ Senj 3. X. 1772, † Temišvar 4. III. 1847, podmaršal. Od 1792 sudjeluje u bojevima po Njemačkoj, a 1799 odlikuje se u bitci na Adigi i drugdje u Italiji, gdje je pomrsio mnoge osnove Francuza. G. 1800 ističe se hrabrošću za vrijeme blokade Genove, a napose na Monte Cretu (odatle mu 1818 i pridjevak). G. 1802 dobiva viteški red reda Marije Terezije. G. 1809 ratuje u Italiji, 1813 odlikuje se kod Arbesana i Leipziga. Teško je bio ranjen kod Arcis sur Aube. G. 1832 imenovan je podmaršalom i divizionarom u Galiciji, 1839 zapovjednikom u Tirolu, a 1842 zapovjedajućim generalom u Banatu.

2. **Antun, barun**, ✻ Mahično 1795, † 1864, podmaršal i ministar rata. Sudjelovao je u ratovima protiv Napoleona 1809 i 1813—15. Bio je duže vremena pobočnik princa Aloisa Liechtensteina. G. 1842 postaje generalmajor i brigadir u Italiji, kasnije u Beču, a zatim zapovjednik tvrđave u Salzburgu. G. 1848 imenovan je podmaršalom i dobio diviziju u Beču, gdje je prilikom nemira svojom prisebnošću i hrabrošću spriječio namjere buntovnika, zauzeo unutrašnji dio grada i carski dvor; s uspjehom je sudjelovao u ugušenju bune u Ugarskoj, a napose odlikovao se u bitki kod Kapolne, Šćavnice, Bratislave i Komorana. Od 1850—53 je ministar rata.



ČOPOTAC

LIT.: C. Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich*, III., Beč 1858; I. Tomičić, *Nekoliko naših junaka*, Pro-

svjeta 1898 br. 20; I. Bojničić, *Der Adel v. Kroatien u. Slavonien*, Nürnberg 1899. S. A.

ČORNYJ PEREDĚL, »nova podjela zemlje crnice«, ruska socijalno propagandistička tajna grupa 1879—81, koja je 1880—1 pod istim imenom izdavala svoj časopis. Ime joj potječe od lozinke, koju je agrarno pitanje narodu učinilo vrlo milom, a u kojoj se s vremenom izrazila misao o ponovnoj podjeli »sviju dobara, prema načelu potpune jednakosti i ravnopravnosti«. Kao posebna struja unutar narodnjačke, socijalno-revolucionarne organizacije *Zemlja i Volja* (»zemlja i sloboda«) pojavila se ona već prije, a potpuno samostalna postala je 1879, kad je pobjeda terorističke struje urodila rascjepom dotle jedinstvene organizacije. Č. P., poznat i pod imenom *Narodniki*, bio je protivan upotrebi nasilnih sredstava, a i svakoj političkoj djelatnosti, posvećujući se isključivo širenju misli o potrebi socijalne revolucije. Neuspjeh toga rada na selu potaknuo je neke, da prijeđu u terorističku *Narodnu volju*, a ostali, predvođeni G. V. Plehanovom, odbacili su misao narodnjaštva o seoskoj »obščini« kao polugi specifično ruskog socijalizma i pristali uz Marksovo učenje. Tako je 1883 nastala *Gruppa Osvobožděnija Truda*, iz koje se 1892 razvila ruska socijaldemokratska stranka. J. Š-k.

ČORNYJA SOTNJI (u jednini *čorna sotnja*) »crne satnije«, isprva pogrdni naziv za ruske terorističke grupe, koje su u revolucionarnom razdoblju 1903—07 silovitim sredstvima suzbijale prevratničke težnje. U borbi za postojeći društveni i politički poredak tvorile su č. s. krajnju desnicu u tadašnjem ruskom političkom životu: zastupale su načelo carskog samodržavlja s pravoslavljem kao državnom vjerom i poricale svaku opravdanost seljačkom i radničkom pitanju. Pomognute s najviših službenih mjesta č. s. ubijale su pripadnike obrazovanih slojeva i đaštva, a od 1903 priređivale brojne pogrome protiv Židova. Osobitu djelatnost razvile su za revolucije 1905, kad su se uz nasilnu borbu obilato služile javnim skupštinama i proglasima. Premda su svoje ljude poslale i u prve dvije dume 1906—07, zahtijevale su raspust sabora i povratak neograničenom carskom apsolutizmu. Uporedo s privremenim opadanjem revolucionarnog pokreta nestale su 1907 i crne satnije. J. Š-k.

ČOROK, vilajet u Maloj Aziji, na rijeci, koja teče u Crno more, ima 8830 km², a 270.688 stan. (1935). M. Š.

ČOROTEGI ili **MANGE** (Mangue-Chorotegi), jedna od neko 4 glavne grupe naroda »više« pretkolumbijske civilizacije u Srednjoj Americi. Područje im je bilo od prilike od zatona Fonseca do poluotoka Nicoya, a živjeli su i u zapadnoj Panami. Bili su dijelom pod pritiskom narodâ Maja, dijelom izmiješani s ogr估ncima Nahuâ, pa se u vezi s potonjima tumače neka značajna kulturna dobra, koja su i Č. razvili, osobito likovno pismo, piramidne vjerske građevine, kameni kipovi božanstava i dr. Posebno su se odlikovali osebujnim ukrašenim lončarskim proizvodima, koje su nadaleko prometali. Inače su osobito u materijalnoj kulturi bili dijelom na stupnju tamošnjih primitivnijih plemena, ribari, biljogojci i lovci, s malo odjeće, odličnici tatauirani. Jezik im je pao u zaborav, a bliži su srodnici s Otomima u Mexicu. M. G-i.

ČORTANOVCI, selo na istočnom ogranku Fruške gore u župi Vuka, kotar Stara Pazova, 9 km jugoistočno od Karlovaca. Sjedište je općine te željeznička postaja na pruzi Zemun—Petrovaradin, koja prolazi ovdje tunelom ispod Fruške gore (660 m dug). Z. D-i.

ČORTANOVIĆ, 1. Pavle, ✻ Novi Sad 6. II. 1830, † Beograd 31. III. 1903, srpski slikar. Učio je u bečkoj akademiji. Poslije je djelovao kao učitelj crtanja u Srbiji. Izradio je brojne ikonostase u crkvama u Slavoniji i Srijemu. Izveo je i nekoliko litografija s prizorima iz srpske povijesti. Č. je čedan talenat i slab slikar. Mnogo je griješio restaurirajući i preslikavajući bezobzirno vrijedne stare slike.

LIT.: I. Kukuljević, *SUJ*, Zagreb 1858; Brankovo Kolo 1898.

2. Petar, ✻ u Srijemu, † Novi Sad 21. I. 1868, srpski slikar. Učio je u Beču, a djelovao u Srijemu, gdje je izveo mnoge ikonostase, a u samostanu Ravanici-Vrdniku nekoliko slika iz srpske povijesti. Osim toga ima od njega mnogo ikona i portreta. Bio je otac Pavla Č., a veoma slab slikar.

LIT.: Šematizam karlovačke mitropolije, 1910. A. Sch.

ČORTOMLYK, stepska rječica u Ukrajini, koja se nekih 20 km južnije od Nikopola ulijeva u Dnjepar. Na jednom od ondješnjih brojnih otoka, prozvanom Sič, koji leži nasuprot Č-ova ušća, nalazila se od 1652 do 1709 utvrđena *Čortomlyčka* ili *Stara sič* (»koš«, upravna jedinica) zaporoških Kozaka. Odatle su oni napadali krimske Tatare te tursko i poljsko područje. Kad se 1709 ataman Kostja Hordienko Holovka zajedno s hetmanom Mazepom pridružio Karlu XII. švedskom u borbi protiv Rusa, car Petar I. dao je tu sič razoriti. Preostali Kozaci umakli su na tursko zemljište, gdje su osnovali novu sič.

ČORUM, glavni grad istoimenoga turskog vilajeta, u kojem na 11.240 km² živi 286.751 stan. (1935); nalazi se u voćarskoj dolini istoimenog pritoka, koji teče u Ješil Irmak; ima 21.000 stan.; tu se izrađuju sagovi. N. Ž.

ČOVIĆ, 1. Jelena, ✻ Subotica 13. VII. 1897, hrvatska slikarica. Srednje je škole svršila u Subotici, zatim se posvetila slikarstvu te učila u Berlinu, Münchenu i Parizu. Priredila je uspješne izložbe svojih slika u Münchenu, Budimpešti i Subotici.

LIT.: P. Pekić, *Povijest Hrvata u Vojvodini*, Zagreb 1930. P. P.

2. Marko, ✻ Subotica, 17. XII. 1915, književnik. Gimnaziju polazio u Travniku i Subotici, filozofski fakultet svršio u Zagrebu. Namješten kod prosvjetnog odjela Banovine Hrvatske, zatim tajnik ministra nastave Nezavisne Države Hrvatske. Ušao je u književnost romanom *Doktor filozofije* (Zagreb 1937), u kome je prikazao udes mladoga siromašnog intelektualca; g. 1941 izdao zbirku novela *Žito zove*. Surađivao u mnogim časopisima i novinama (Omladina, Hrv. revija, Hrv. smotra, Hrv. kolo, Klasje naših ravni) pripovijestima, crticama, književ. prikazima. Uredio *Liriku hrv. sveučilištaraca* (Zagreb 1939), a s A. Kokićem izdao brošuru *Bunjevci i Šokci* (Zagreb 1939), u kojoj prikazuje narodnu borbu Bunjevaca i Šokaca i ističe njihovo hrvatstvo. Od 1941 do 1943 urednik Hrv. revije. A. B-c.

ČOVJEČANSTVO je skupno ime za sav ljudski rod (lat. genus humanum, njem. Menschheit, »ljudstvo«), bez razlike rasa, plemena i naroda. Općena neka, bliže neodređena misao o zajedničkoj pripadnosti ljudi javlja se već u pričama o postanju čovjeka, koje s predodžbama o božanskim silama i stvaranju svijeta sačinjavaju pradavno blago svih naroda. U tim se pričama ljudski rod ističe kao posebna vrst stvorenja, bilo da se u čisto naturalističkom shvaćanju stvaralačkih sila smatra navlastitim porodom matere Zemlje, bilo da se u osjećaju duhovnoga bistva ljudskoga drži makar i smrtnim srodnikom besmrtnih bogova, s kojima zajedno stoji pod očinskom vlasti vrhovnoga božanstva ili mu je, u najmanju ruku, bliži od ostalih zemaljskih bića, iako se otud ne izvodi ni religijski odnos, koji bi išao dalje od ovisnosti o nadmoćnoj prirodnoj sili ni uzajamnost društvena, koja bi znatnije prelazila prirodne veze među ljudima. U povodu toga se zapravo pored pojedinačnih izjava o čovjeku-pozemljaru i o narodima svijeta i općeno-ljudskih pogledâ, kakvih se može svuda naći, osjećaj zajedništva ograničuje na poseban životni krug, određen podrijetlom, krvnim vezama, privrženošću zavičajnom tlu, povezanošću životne muke i sudbine i samo unutar toga kruga razvijaju se međusobni obziri i obveze, suradnja i saučešće, skupna svijest i volja u borbi za održanje, na obrani vlastitoga posjeda, zemlje i duhovnoga imanja, životnoga reda, običaja, mišljenja i vjerovanja, a u sukobima sa susjednim, doseljeničkim i osvajačkim grupama jače se oblikuje plemenski ponos i svijest, pa i kad se nacionalno proširi, ostaje socijalno-politički ne samo zaokružen nego gotovo nepristupačan općeno-ljudskom gledanju i uvažavanju. Ljudske se zajednice ukazuju kao prilično zatvorena udruženja, u kojima se svojim, bližnjim i drugarom smatra samo suplemenik (sunarodnjak) — s njim su čovjeku zajednički bogovi, koje poštuje, zakoni, kojima se podvrgava, dužnosti, koje preuzima na se, običaji, kojih se drži. Stranac, budući izvan toga životnoga kruga, ujedno je izvan reda i zakona, što u njem vlada; on je neprijatelj, prema kojemu nema obveza i ograničenja, osim koliko se bezobzirnost ublažuje gostoprimstvom i smilovanjem prema pribjegaru. I skupni odnos tako zaokruženih zajednica postavljen je na međusobno nepovjerenje i prisiljenu, nuždom prilika nametnutu uzdržljivost i snošljivost. Plemena i narodi nalaze se u stavu pritajena neprijateljstva i samo privremena primirja, koje može svaki čas prijeći u ratnički

pohod. U toj naturalistički određenoj uzajamnosti čak ni unutar pojedinih plemenskih, odnosno narodnih organizacija, ne dolazi pravo ni potpuno do izražaja ideja ravnopravnosti i dostojanstvo ljudskoga bića. Sociologijski momenti, napose staleška razdioba, privredni i radni odnosi određuju udio na ljudskom uvažavanju, kako se to jasno vidi na položaju robova i postupku s njima. Tu naturalistički odmjerenu uvjetovanost nije potpuno prevladao ni jedan narod staroga vijeka. Grčki je narod zacijelo najdalje pokročio u razvitku ljudskoga smisla, ali se ni on nije oteo djelomičnosti (partikularizmu) čovječanske misli. Istina, već od Homera ovamo provlače se kroz grčko pjesništvo značajni sveljudski motivi, grčka je lirika i drama iznijela duboke poglede na život i udes čovjeka, grčki su mislioci unaprijedili zanimanje čovjeka, da spozna sama sebe, svoju prirodu i zadatak u svijetu. Uza sve to ostaje ljudski osjećaj ograničen u odnosima grčke gradske države (πόλις) i ne prelazi svijest o jedinstvu Helena, kojoj se, unatoč svih plemenskih opreka i borbi, dovija pod utjecajem vjerskih i kulturnih veza, ali se u isti mah ponosno odvaja od ostalih naroda, koje kao barbare ne drži ravnopravnima ni vrijednima slobode, koja ujedno znači plemenštinu. To ograničenje nije prevladao ni Platon, idući zapravo samo za reformom državnoga života grčkoga, iako je u umnosti imao načelo općega ljudskoga značenja, ni Aristotel, koji je s isto tako općenim principom društvene prirode (»čovjek je od prirode društveno biće«) stao pri uvrštenju pojedinaca u realnu narodnu vezu. I koliko god se u toj sociologijskoj ovisnosti zamjerno razvio smisao za prijateljstvo i domoljublje, ideja čovječanske ljubavi ne dolazi do izražaja u nacionalno-historijskom razvoju grčkoga duha.

Istom u doba helenizma, kad je rijeka grčke kulture izašla iz nacionalnoga korita i razlila se po carstvu Aleksandra Velikoga, zadobila je ljudska misao opće (univerzalno) značenje, i to u obliku kozmopolitske zajednice: čovjek postaje član društva, koje obuhvaća sve ljude (»universi generis humani societas«, po Ciceronu), građanin svjetske države, kojemu je domovina čitav svijet. Osnov humanizma (ideja čovječanstva) u to doba, napose, kako ga je postavila stoička filozofija, svijesni je um, kao zajednička priroda ljudi (»fizičko nam je«, veli Epiktet, »neko zajedništvo jednima prema drugima«) — umnost čini čovjeka čovjekom, u umnoj se misli sastaju svi ljudi, po prirodi, t. j. po umnom bivstvu oni su braća, članovi jedne duhovne zajednice. Posljedak je stoičkoga humanizma visoko uznesena ideja čovječnosti (humaniteta) sa zahtjevom poštovanja prema ljudskom biću (»čovjek je sveta stvar čovjeku«, po Seneki), dobrohotnosti, uzajamne brige i pomoći. Na etičke se motive onda nadovezuje religijski zanos u panteističkom duhu: čovjek je uključen u kozmičku cjelinu i umom se svojim uzdiže do suradnika na ostvarenju njezina smisla, postaje dioničar božanske moći (»svet u nama prebiva duh, stanuje Bog«, kaže Seneka). Naročito značenje dobiva čovječanska misao u stoika kao podloga političke teorije, po kojoj je rimski narod pozvan, da pod jednom državnom vlasti ujedini sve narode (»spomeni se, Rimljanine, da ti je vlašću upravljati narodima« — pjeva Vergilije). Ideja čovječanstva postaje stvarnost povrh pojedinih naroda, internacionalna organizacija prevladava nacionalni princip.

Poseban značaj dobiva ljudska misao u uvjerenju židovskoga naroda, da je Bogom odabrani i zavjetom obvezani čuvar monoteizma, koji je tu nacionalno rezerviranu ulogu vršio u univerzalnoj namjeni, da pripravi put budućem spasenju svega čovječanstva, ne bez pogibli, da u historijskom razvitku svojem povremeno podlegne političkoj okolini, da se zavjetnom idejom uvjetovani životni red ukoči u »nomizmu« književnikā i farizeja, u pustom tumačenju i obdržavanju slova zakona, i da se prava svrha zavjeta zamete, da se, bez obzira na strane, osobito grčke utjecaje, u aleksandrijsko doba misao o povjerenoj zadaći nacionalno politički stegne i poveže s očekivanjem zemaljske vlasti te tako naturalističkim i partikularističkim tendencijama zamuti misao o dolasku Spasitelja svijeta. Povijest židovskoga naroda ukazuje se kao priprava u planu otkupljenja, koje se veže uz božansku osobu Kristovu. Kršćanstvo poziva ljude na ujedinjenje u obećanju prava, blažena života, po vjeri u Boga i predanosti u volju njegovu. Oživljavanje, koje se u izgled stavlja, znači primanje u očinstvo Božje i saopćenje višega, pravoga života; taj je odnos čisto duhovan, a sastoji se u unutrašnjoj, voljnoj usmjerenosti na vrednote duha, u težnji za nebeskim blagom, istinom i pravdom Božjom. Navještenje spasa nije upravljeno na očitovanje prirodne sile, ni na razvijanje prirodnoga reda, nego na prevladavanje prirode duhom, nužde umnošću, uzročne sile smisleno-svrhovitim zahtjevom, sile zakona ljubavlju, grješnosti svetošću. Ne u zajedničkoj prirodi, nego u zajedničkom umnom cilju ima da se ujedine svi narodi svijeta. Božji duh treba da prožme vaseljenu (prema grč. οἰκουμένη), čitav ljudima naseljeni svijet. U težnji za svijetom duhovnih dobara kršćanstvo postaje »nasljedovanje prirode Božje«, za razliku od panteističkoga uzvisivanja čovjeka u božansko stanje. Ideja čovjeka, upućena u visokom luku na osobni dodir s Bogom, drži sve držanje i djelovanje u misli na Boga i ljubavi k njemu, te osnivajući na religijskom odnosu moralne obveze (etika je osnovana na religiji) uključuje u njima čovječnost (humanitet) pod imenom ljubavi bližnjega, dok prema ostalim životnim sustavima (socijalnom, pravnom, političkom redu) zauzima samo načelno stajalište religijske sankcije, prepuštajući konkretno određivanje nacionalno-historijskoj uvjetovanosti i razvitku. Po odnosu ljudskoga zvanja k vječnom životu zaoštrava se onda dvojstvo (→ dualizam) čovjekova bivstva u opreku tijela i duha, pod tim zaoštrenjem ne prenosi se samo interes na duhovnu stranu, nego i cilj života u transcendentni, nadzemski svijet, u pretpostavci, da nije moguće služiti dva gospodara (est autem homo constitutus inter res mundi et spiritualia bona in quibus aeterna beatitudo constitit ita quod, quando plus inhaeret uni eorum tanto plus recedet ab altero, veli T. Akvinski), a uporedo s tim ide i otuđenje od svijeta i obescjenjivanje prirodnoga čovjeka za volju natprirodne posvete i života iza smrti. Na osnovi svega toga nadaje se internacionalna veza, koja obuhvaća sve narode kao »općinstvo živih i mrtvih«, s teokratskim oblikom uređenja, koje se za razliku od unitarizma duhovne i svjetovne moći kod Židova očituje kao supremacija crkvene vlasti nad državom i dosljedno tomu i kao podređenje svih kulturnih funkcija, napose znanosti i umjetnosti, pod vjersko gledište. Organizacija ljudskoga društva u tom vidu predstavlja se u ideji »božanske države« (civitas Dei), koja se suprotstavlja svjetskoj državi.

S preporodom antiknoga duha, na prijelazu u novi vijek, započinje se moderni humanizam, koji u vezi s promjenom filozofijske orijentacije polazi od misli o opravdanju zemaljskoga bića i žića te ne bježi od svijeta, nego u njem upravlja ljudski rad i poziv, upirući se na sile, koje leže u čovječjoj prirodi (prema riječima: homo sum, humani nil a me alienum puto — čovjek sam i ništa ljudsko nije mi tuđe). Taj zaokret naziranja na svijet i život stavlja čovječansku misao na razvijanje sposobnosti ljudskih u vječno obnavljanom i sveudilj nastavljanom naprednom procesu obrazovanja, koji se od pusta iživljavanja prirodno datih možnosti razlikuje smisleno-svrhovitim oblikovanjem užitka, držanja i rada ljudskoga. Grčki izraz παιδεία upućuje proces obrazovanja na funkciju uzgajanja djetinjski nedorasle snage do ljudske vrline, drugi izrazi označuju ga kao oplemenjivanje sirovih nagona i pripitomljenje divlje ćudi, kao njegovanje (kultiviranje) vrednota, koje čovjeku daju ugled i dostojanstvo, jednom riječi, kao uljuđivanje, postajanje čovjekom, to će reći uzdizanje u stanje, koje odgovara prirodi njegovoj, što se označuje Pindarovim riječima: »Budi, što jesi«. Čovječanska misao očituje se kao idealni zahtjev na osnovi prirodne stvarnosti. Čovjek i čovječanstvo predstavljaju kulturnu vrijednost, a ne samo prirodnu stvarnost. Prema tome, koja se strana ljudskoga bića smatra osobito značajnom i koja se u tipičnoj vezi naročito ističe, dobiva humanistički ideal različit oblik: u doba renesanse pretežito je estetski, literarnim i umjetničkim smislom obilježeno prosvjetiteljstvo (v.) stavlja težište na razvijanje razumske sposobnosti, romantika (v.) polaže važnost na »naivni«, u bezazlenosti svojoj ljudski značajan izražaj srca (čuvstva i nagona), novohumanistička struja (v.) zanosi se idealom harmonički razvite prirode ljudske, etički pokret smjera na podizanje moralnoga duha. Po opsegu je proces humaniziranja aristokratski ograničen ili demokratski proširen. Kao svrha

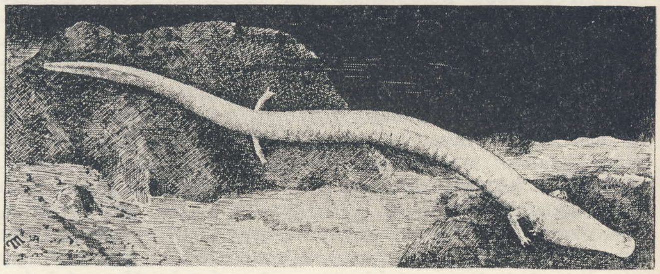
uljuđivanja označuje se osobna kultura (razvijanje samosvijesti i slobode, → liberalizam) poboljšanje socijalnoga položaja (meliorizam) i usavršavanje ljudskoga stanja uopće (perfekcionizam) ili objektivno razvijanje kulture, ostvarenje političkoga sustava na osnovima pravde i slobode, ostvarenje carstva Božjega na zemlji i drugo slično.

Čovječanska se misao tako u smisleno-vrijednosnoj određenosti svojoj očituje dinamički, u pokretu teženja prema idealnom (uviđenom i uvaženom) cilju. Osnovana na prirodi ljudskoj, ona je u svako doba mjerilo kulturne volje, znak kvaliteta i intenziteta zahtjeva na viši život. Ta upravljenost na ideal zajednička je nota različitih konkretnih određenja svijesti o čovjeku i njegovu radu (čovječanstvu), ujedno je i dodirna točka svjetovno orijentiranoga procesa humaniziranja i stvaranja duhovnoga svijeta (carstvo duha, koje nastaje) s kršćanskom misli o vječno postojećem nadzemaljskom kraljevstvu Božjem kao i s antiknim panteističkim uzdizanjem čovjeka do uloge organa kozmičke stvaralačke sile. U svrhovito (teleologijski), nad prirodnu nužnost (kauzalno zbivanje) ponesenoj, upravo ljudski ponosnoj aktivnosti određuje se onda i stav prema religijskoj svijesti. Apstrahirajući od misli, što nastaje u precjenjivanju prirodoznanstvenoga duha o konačnom prevladavanju religije razumskom spoznajom i od fantazijski zanesena panteizma, koji se priključuje na razumski otriježnjeno shvaćanje kao nadomjestak religije, humanistički se pokret razilazi s kršćanskim nazorom na transcendentnom (natprirodnom, nadzemaljskom) odnosu ljudske težnje, ne uvijek u negativnoj opreci, nego s naglašavanjem svjetske stvarnosti kao poprišta ljudskoga rada i zaslužnosti toga rada prema duhovnim vrednotama u njoj izraženima. U vezi s tim ograničuje se opravdanje idealne zazbiljnosti na prirodnu religiju u deizmu (v.) čast i slavu ljudske dostojnosti u prosvijetljenosti i dobroti, u pozitivizmu (po A. Comteu), na uvaženje religijskoga momenta u ekonomiji ljudskoga života u pragmatizmu (po F. C. S. Schilleru), na posvetu čovjeka u uzdizanju prirodnoga bistva do duhovne vrijednosti (→ antropologija, antropologizam). Neizbježivo je, dakako, da u napetosti života između prirodne nužde i umnih zahtjeva povremeno prevladavaju naturalističke tendencije, a i u teoriji se ljudsko zbivanje shvata kao posljedak djelovanja prirodnih čimbenika, i prema tome ljudsko stanje izvodi iz isprvične nedruževne, egoistične, amoralne dispozicije pod pritiskom životnih uvjeta i prilika, proces uljuđivanja svodi se na utjecaje prirodne okoline (fizička determinacija), u borbi rasa (antropologijska d.) i klasa (sociologijska determinacija), no očito se tako može razviti samo civilizatorna forma, a ne unutrašnji preobražaj, koji bi bio osnov prave čovječnosti i vodio do duhovnoga i moralnoga jedinstva ljudskoga roda.

Osnivanje procesa humaniziranja na prirodnim osnovima i stavljanje ljudskoga rada u životnu stvarnost donosi sa sobom uvažavanje nacionalne misli, ukoliko naime upućuje na to, da na velikom djelu postajanja čovjeka čovjekom ne sudjeluje čitav ljudski rod kao nerazdijeljena cjelina nego kao skup razlučenih narodnih jedinica. Svaki je čovjek prirodno uvršten u jednu narodnu zajednicu. U njoj treba da izvrši ljudsko određenje prema specifičnoj, fizičkoj i psihičkoj konstituciji, prema posebnim prilikama, na naročitom položaju svijeta i tek po kulturnom prinosu svojega narodnoga bića da učestvuje u ostvarenju čovječanskoga duha. Narodi su samostalne jedinice u procesu izgradnje čovječanskoga smisla i voljenja; samo preko njih ulazi se u sveljudsku zajednicu duhovnoga uzdizanja. Ostvarenje uljuđenoga bitka u mogućnosti ljudskoj iziskuje najprije unutra svakoga naroda ustav, u kojem će sposobnosti njegove doći do puna izražaja. To je (po Kantu) cilj historijskoga razvoja narodnih zajednica uopće, u kojem se i opravdava obuhvaćanje pojedinaca i sređivanje skupnoga života pod državnom vlasti. U drugu ruku iziskuje taj, na naponu duha osnovan i izgrađivan kulturni svijet uređenje i međunarodnih odnosa, ne možda samo u negativnoj namjeri, da se ne sprečava ljudsko obrazovno djelo, nego upravo u pozitivnoj odluci, da se omogući i unaprijedi uzajamna suradnja na zajedničkom zadatku svih naroda.

Integracija diferenciranih radnih jedinica narodnih vodi sveđer nanovo k oživljavanju kozmopolitske misli s manje ili više izraženim ireničkim (na svjetski mir upravljenim) tendencijama, kakve se mogu naći u prosvjetiteljskoj, filantropskoj i novohumanističkoj struji, ili se očituje u traženju međunarodnih veza, dogovorno postavljenih uredaba i ustanova u cilju kulturne suradnje, saobraćaja i humana obzira. No čini se, da sve sinteze međunarodnog značaja, bilo kako zamišljene i provedene, dobivaju životnu snagu samo onda, kad i koliko imadu oslona u širokogrudnoj, duboko zahvaćenoj kulturnoj volji, koja pojavu čovjeka (»homo phaenomenon«, po Kantu) uznosi do umno određene čovječnosti (»homo noumenon«). I kaogod što samo moralni i socijalni sadržaj daje vrijednost empiričkom faktu nacionalne razlikosti, tako samo umna uviđavnost i oplemenjeno htijenje može ograničiti naturalističku »volju k moći«, zaustaviti imperijalističke nagone, ma u kojem se obliku javili, i svim narodima omogućiti sudjelovanje u radu na uzgojnom zadatku ljudskoga roda. Na tom sinergetičkom osnovu opravdava se mnogolikost kultura, u kojima, prema nacionalnoj osebujnosti, dolazi do izražaja i smisao i vrijednost ljudskoga postojanja. Ideja čovječanstva uključuje sveopću dužnost, a prema tome i pravo svih naroda, da u svojem mišljenju i maštanju, čuvstvovanju i htijenju, djelovanju i dopuštanju prikažu, kako sebi zamišljaju i žele ljudski život, da na osnovi svoje prirode izrade dostojnu sliku ljudskoga življenja (to znači razvijati nacionalnu filozofiju). Sprečavanje narodâ u tom zadatku postaje grijeh prema čovječanstvu, jer tek svi narodi zajedno sačinjavaju punu čovječnost. Samo u poštovanju ljudski obrazovne umnosti prelazi prirodno zbivanje u kulturno stvaranje, samo kulturna historija prava je povijest čovječanstva. A. B-a.

ČOVJEČJA PRAVA → **Prava čovjeka i građanina.**



ČOVJEČJA RIBICA (PROTEUS ANGUINUS) U PODZEMNOJ VODI KRŠA

ČOVJEČJA RIBICA *(Proteus anguinus)* je vodozemac repaš široke plosnate gubice, produžena crvenkastobijela tijela, oko 23—25 cm, s četiri slabašne noge, prednje sa po tri, a stražnje sa po dva prsta. Kako živi u mraku u podzemnim vodama, oči su joj zakršljale i skrivene pod kožom, pa ne vidi, nego hranu nanjuši i napipa. Hrani se gujavicama, punoglavcima, žabljim jajima, pužićima, školjčicama, račićima, ličinkama kukaca i t. d. Iako ima razvita pluća kao dvije glatke dugačke kesice, zadržao je taj vodozemac doživotno i dvije škržne pukotine i vanjske razgranjene škrge (trajnoškržnjak). Čovječja ribica živi kod nas u Hrvatskoj u podzemnim vodama Krša, srednjoj i južnoj Hrvatskoj do zapadne i južne Hercegovine.

LIT.: S. Bolkay, *Ein Beitrag zur geogr. Verbreitung des Proteus anguinus*, Glasnik Zem. muz., 41., Sarajevo 1929. K. B.

ČOVJEČNOST u najširem smislu je isto, što *čovještvo*, ukratko skup svojstava, koja čine čovjeka, priroda ljudska (lat. natura humana, njem. Menschentum), za razliku od prirode ostalih bića. U užem smislu č. znači stanje, koje dolikuje čovjeku, ali se ne dobiva od rođenja, nego se postizava uzgojem, obrazovanjem, njegovanjem ljudskih sposobnosti. Čovječnost u tom smislu vrednosni je pojam, kojim se označuje ljudski uvaženo, dostojno i čestito vladanje, što se očituje u razborito vođenoj osjetnosti, oplemenjenom čuvstvovanju, uglađenom ukusu, razumnom mišljenju, umnom htijenju i uživanju. Izrazi: uljuđen čovjek, čovječan čovjek nisu pleonazmi, nego su oznake za kultiviranu prirodu ljudsku (→ humanitet). Na to upućuje W. Wundt, kad kaže, da čovječanstvo mora pripraviti putove čovječnosti (Menschlichkeit, lat. humanitas). Opreka čovječnosti u tom smislu je stanje ispod čovjekova dostojanstva, nedostatak ljudskoga obraza, izopačenost pravoga

lika, po kojoj postaje nečovjek, izrod ljudski, odljud. U još užem smislu uzima se č. kao izraz za mekoću i toplinu srca, blagost duše, prijazan postupak, samilosnu dobrotvornost. Oprečna tomu je bešćutnost, nesmiljenost, surovost, okrutnost i dr., što je protivno pojmu milosrđa, saučešća i ljubavi čovjeka prema čovjeku (→ filantropija). A. B-a.

ČOVJEK. — Čovjek je najsavršeniji stvor među živim bićima na zemlji: on je na vrhu ljestvice kao prvak i vladar životinjskog carstva. Razlike između čovjeka i njemu najsličnijih životinja primata (majmuna i polumajmuna) s obzirom na tijelo i dušu veoma su velike. Engleski antropolog Keith navodi 312 ustrojstvenih osobina, koje su svojstvene isključivo čovjeku. Duševne su razlike još očitije: čovjeka resi govor kao manifestacija misli, etika i ostala kultura kao plod raznovrsne djelatnosti ljudskog duha, do čega se nije podigla nijedna životinja. Zato se č. mora izdvojiti iz zoologije, te po izgradnji tijela postaje unutar *bioloških znanosti* predmet napose *antropologije* (v.), a po duševnim sposobnostima predmet *prehistorije, etnologije, lingvistike* i *psihologije*. A. G-s.

Čovjek u biološkim znanostima.

A. Položaj čovjeka u živoj prirodi.

Čovjek *(Homo sapiens* L.) ima s obzirom na građu tijela, na fiziološke funkcije i kemijske sastojine u sistemu živih bića svoje mjesto u carstvu životinja. Već je Linné uvrstio čovjeka među sisavce, i to, zajedno s majmunima i još nekim grupama, u red Primates (prvaci). Pripisujući naročitu važnost oblikovanju krajnjih dijelova ekstremiteta Cuvier je svrstao čovjeka u zaseban red Bimana (dvorukci), dok je majmunima odredio mjesto u redu Quadrumana (četverorukci). Istoj podjeli priklonio se i Owen. Točnija su pak anatomska iskustva pokazala, da krajnji dijelovi zadnjeg ekstremiteta majmuna nisu nikakva ruka, nego lih noga, udešena za hvatanje, građena u biti kao noga kod čovjeka. I ostale anatomske razlike između čovjeka i majmuna nisu nipošto takvog omjera, kakav je u sistematici mjerodavan za razlikovanje redova (ordo), nego odgovaraju tek obilježjima, koja su značajna za porodice (familije) istog reda (→ sistematika). Izim poredbene anatomije od naročitog je značenja za položaj čovjeka u sistemu velika sličnost kemijske građe tijela čovjeka i antropomorfnih majmuna, koju nam pokazuju serološke reakcije po Friedenthalu, Uhlenhuthu i Nuttalu. Na isto nas upućuje i gotovo jednaka osjetljivost viših majmuna za specifično ljudske bolesti, napose sifilis i trahom. Svi su ovi razlozi bili mjerodavni, da se opet prihvatio za čovjeka, majmune i polumajmune Linnéov red Primates. Točan položaj čovjeka u sistemu živih bića vidi se iz priključene tabele, iz koje proizlazi i prirodoslovna definicija čovjeka.

Sadašnji je čovjek jedna jedinstvena prirodna vrsta (species). Pokušaji, da se unutar sadašnjeg ljudskog roda razlikuje više vrsta, kako je to napose činio Haeckel, koji je podijelio ljudski rod na 12 vrsta, pokazali su se neosnovanima. Razlike između različnih ljudskih rasa nisu veće nego su razlike između rasa i varijeteta kojegod životinjske rase. No kao kriterij za razlikovanje prirodnih vrsta nipošto ne mogu dolaziti u obzir intelektualne sposobnosti ili kulturni stupanj, nego samo fizička obilježja. Uz to su sve ljudske rase među sobom neograničeno plodne. Ma da to nije apsolutan kriterij za pripadnost istoj vrsti, ipak ukazuje na zajedničko podrijetlo svih sadašnjih ljudskih rasa. Jedinstvenost ljudskoga roda potvrđuje i oblik i broj kromosoma (v.); kod svih dosele ispitanih ljudi različnih rasa nalazimo po 48 kromosoma koji su morfološki posve istovetni (vidi sliku).

Položaj čovjeka u sustavu živih bića određen je samo fizičkim obilježjima. Glavna je pak, i to golema razlika između čovjeka i ostalih organizama na duševnom polju. Duševni život uzdiže čovjeka visoko iznad ostalih živih bića, te mu određuje zasebno i najviše mjesto među živim stvorovima. Svijesno svrhovito udešavanje svih pothvata, od kojega ima i kod najviših životinja tek skromnih tragova, a koje je dovelo do toga, da čovjek sebi prilagođuje prirodu, te se time rješava potrebe prilagođivanja prirodi, pojmovno mišljenje i izražavanje misli artikuliranim govorom, smisao za moralne i estetske vrednote, to su obilježja, koja određuju čovjeku njegovo vlastito duhovno carstvo. B. Z-k.

B. Građa ljudskog tijela → Anatomija, kao i članke o pojedinim ondje navedenim organskim sustavima čovječjeg tijela. U.

C. Podrijetlo čovjeka.

I. OPĆE SMJERNICE PROBLEMA.

Pitanje o postanku čovjeka kao pripadnika fizičkog svijeta dopušta dvije mogućnosti: ili postoji čovjek na Zemlji već oduvijek, ili je čovjek nastao jednom u toku povijesti Zemlje. Prva je mogućnost neodrživa, jer je gotovo sigurno, da je Zemlja u davnini bila žarko žitka, a život je bio moguć tek, kada se toliko ohladila, da se na površini pojavila voda tekućica. Uz to dosele nisu poznati fosilni tragovi čovjeka sve do najzadnjeg geološkog doba, do kvaternara. Ostaje samo druga mogućnost, da je čovjek nastao u toku razvitka žive prirode, i to u najzadnjoj fazi tog razvitka.

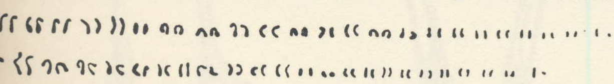
Tu se opet otvaraju dvije mogućnosti: ili je čovječje tijelo nastalo u biti takvo, kakvo je danas, kao zaseban stvor, neovisno od ostale žive prirode, ili se razvilo u zajednici s cijelim živim svijetom postepenim usavršavanjem u smislu teorije descendencije.

Neovisan postanak čovjeka dao bi očekivati, da je ljudsko tijelo građeno u potpunom skladu sa životnim funkcijama i potrebama čovjeka, te da je razvitak čovječjeg zametka tako udešen, da se u tom razvitku izravnim i najkraćim putem izgrađuje čovječje tijelo; isto bismo morali očekivati, da fosilni ostatci čovjeka pokazuju ista bitna obilježja, kao što ih ima i sadašnji čovjek. Treba dakle ispitati, odgovaraju li podatci anatomije, embriologije i paleoantropologije tim očekivanjima.

II. GRAĐA LJUDSKOG TIJELA KAO INDICIJ ZA NJEGOVO PODRIJETLO.

Točnije promatranje građe ljudskog tijela otkriva različne tragove, kao da naše tijelo nije neka tvorevina, izgrađena samo za sadašnje njegove funkcije i funkcije njegovih organa, nego kao da je na našem tijelu koješta preudešavano, kao kod neke građevine, koja je bila prvobitno drugojačije zamišljena, pa je za vrijeme gradnje preuređivana i pregrađivana, kako pokazuju slijedeći primjeri.

Jedan od najvažnijih organa, naše oko, i to u najbitnijem svom dijelu, mrežnici, građeno je tako, da osjetni dijelovi, štapići i čunjići, gledaju prema vani, pa da svjetlost, umjesto da izravno pogađa osjetne elemente, mora prolaziti, dok dopre do tih elemenata, kroz devet slojeva, koji kvare i svjetlost nešto raspršuju. Ako uvažimo građu jednostavnog svjetlosnog osjetila kod *Amphioxusa,* tada se čini, kao da je i naše oko bilo nekoć ovako građeno, pa je poslije toga dalje u tom smislu izgrađivano, i da je



KROMOSOMI ČOVJEKA (PO PAINTERU) (1300×povećano) Gornji red od bijelca, donji od crnca.



Tvrdo nepce lemura ($^{9}/_{10}$ prir. vel.) i čovjeka ($^{2}/_{3}$ prir. vel.) s poprečnim naborima (po G. Retziusu).

Regnum (carstvo)	*Animalia* (životinje), organizmi, koji se hrane organskom, u pravilu formiranom hranom										
Subregnum (podcarstvo)	*Metazoa* (mnogostanični), životinje, izgrađene iz mnogo stanica, raznoliko diferenciranih										
Divisio (odio)	*Coelomata* ili *Bilateria*, metazoi s tjelesnom šupljinom, građeni dvostrano-simetrički										
Subdivisio (pododio)	*Deuterostomia*, bilateriji, kod kojih se u zametku iz otvora gastrule stvara anus, dok se usta stvaraju na suprotnoj strani zametka										
Phylum (deblo)	*Chordata*, deuterostomiji s unutarnjim skeletom duž osovine, koji se prvobitno osniva u obliku korde										
Subphylum (poddeblo)	*Vertebrata* (kralježnjaci), kordati sa segmentiranim tijelom.										
Cladus (grana)	*Craniota*, kralježnjaci s lubanjom i u kralješke razdijeljenom hrptenicom.										
Subcladus (podgrana)	*Gnathostoma*, kranioti s pokretnom donjom čeljusti i 2 para ekstremiteta.										
Cladoma (ogranak)	*Amniota*, gnatostomi, kojima se zametak razvija u košuljici (amnion), s potpuno koštanim skeletom i s trajnim bubregom (metanefros) i dr.										
Classis (razred)	*Mammalia* (sisavci), homoiotermni amnioti, pokriveni dlakama, prehranjuju mlade izlučevinama kožnih žlijezda, s ošitom, četverodijelnim srcem, lijevim aortnim lukom, dvostrukim zatiljnim zglobom, s donjom čeljusti, koju zglob neposredno povezuje s lubanjom, s 3 slušne koštice i dr.										
Subclassis (podrazred)	*Placentalia* ili *Monodelphia*, viviparni sisavci s jedinstvenom maternicom, kojima se zametak prehranjuje s pomoću placente (posteljice).										
Ordo (red)	*Primates* (prvaci), placentaliji, koji hodaju potplatima, s 5 prstiju, od kojih je palac zasebno pokretan, s naprijed obrnutim očima, s očnom šupljinom bar na rubu zatvorenom, s ključnom kosti, jedinstvenim želucem, s najviše 4 sise.										
	»POLUMAJMUNI«										
Subordo (podred)	*Chiromyoidea*	*Lemuroidea*		*Tarsioidea*	*Anthropoidea*, primati s potpuno zatvorenom očnom šupljinom, povećanim mozgom, usko poredanim sjekutićima i dr.						
Tribus (pleme)	–	–		–	*Platyrrhina* (širokonosci)		*Catarrhina* (uskonosci), antropoidi s uskim nosnim pretincom, dugim slušnim vodom, sa sigmoidnim zavojem debelog crijeva, sa zubnom formulom $\frac{2123}{2123}$				
					»MAJMUNI«						
Familia (porodica)	*Chiromyidae*	*Lemuridae*	*Lorisidae*	*Tarsidae*	*Hapalidae*	*Cebidae*	*Cynomorphidae*		*Anthropomorphidae*		*Hominidae* (čovječnjaci), uskonosci s jako povećanim velikim mozgom i moždanim dijelom lubanje, usko poredanim zubima jednake visine, uspravnim hodom, stražnjim ekstremitetom duljim od prednjega, ravnim stopalom s palcem, koji od ostalih prsta nije odijeljen i dr.
Subfamilia (podporodica)	–	1. *Lemurinae* 2. *Chirogaleinae* 3. *Indrisinae*	1. *Lorisinae* 2. *Galaginae*	–	–	5 podporodica	*Cercopithecinae*	*Semnopithecinae*	*Hylobatinae*	*Anthropopithecinae*	–
Genus (rod)	*Chiromys*	10 rodova	6 rodova	*Tarsius* (sablasni maki)	2 roda	12 rodova	7 rodova	6 rodova	1. *Hylobates* (gibon) 2. *Symphalangus* (siamang)	1. *Simia* (orang) 2. *Gorilla* 3. *Pan* (*Anthropopithecus*) (čimpanza)	*Homo* (čovjek)

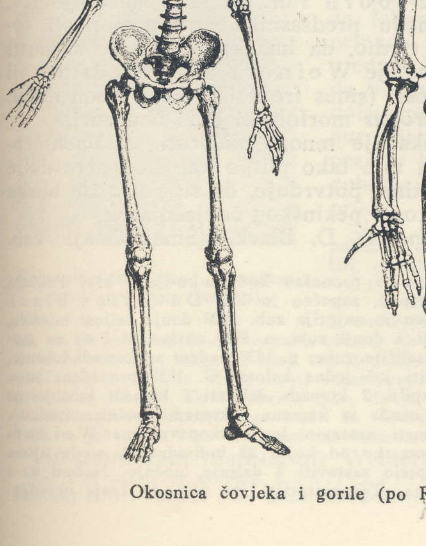
POLOŽAJ ČOVJEKA U ZOOLOŠKOM SISTEMU
s naznakom najbitnijih obilježja sistematskih skupina.
U obzir su uzete samo forme, koje sada žive.

odatle sadašnji nezgodni položaj osjetilnih receptora u mrežnici. Kao da bi se htjelo toj neprilici u građi oka donekle doskočiti, na jednom mjestu, u središnjoj udubini, u mjestu najoštrijeg vida, slojevi su razmaknuti tako, da bar na tom jednom mjestu svjetlosne zrake izravno dolaze do osjetilnih čunjića. Kao da je bila, dakle, građa oka isprva drukčije zamišljena, a zatim preudešavana.

U nutarnjem kutu oka nalazi se mali polumjesečasti nabor, koji nema nikakvog značenja. Kod nižih kralježnjaka također se nalazi ondje takav nabor, samo je vrlo prostran i služi kao treća vjeđa (membrana nictitans), koja igra izvjesnu ulogu kod zaštite oka. Čini se, kao da je i naše oko imalo prije takvu kožicu, od koje sada ima tek jedan neznatan ostatak. Druga takva tvorba bez značenja jest ono par neznatnih nabora, koji se nalaze sprijeda na tvrdom nepcu. Kod drugih sisavaca ti su nabori prošireni po većem dijelu tvrdog nepca, sa svrhom, da se na njima pod pritiskom jezika gnječi hrana. Nabori su na našem nepcu, čini se, kao neki ostatak iz prijašnjih vremena, kada su i kod naših predšasnika ti nabori imali takav zadatak. Na lopatičnoj kosti imamo kljunasti nastavak (processus coracoideus), koji ima isti položaj kao kljunasta kost kod nižih kralježnjaka. Ima slučajeva, da se taj nastavak i kod čovjeka razvija kao zasebna kost i ostaje od lopatice trajno odijeljen. Na kraju kosti krstače, gdje se kralježnica kod većine kralježnjaka nastavlja u kralješke repa, nalazimo kod čovjeka trtičnu kost, koja nema nikakvog značenja, a građena je tako, kao da je to 4—5 preudešenih i jako umanjenih repnih kralježaka, kao da je to neki ostatak prijašnjeg repa. Oko uha imamo 3 ušna mišića, prednji, gornji i stražnji, koji su kod većine ljudi bez funkcije, dok su kod drugih sisavaca jako razvijeni i djelatni, te pokreću ušku. Ima različnih mišića kod drugih



Kost krstača čovjeka s trtičnom kosti. Trtična kost je crno ispunjena.



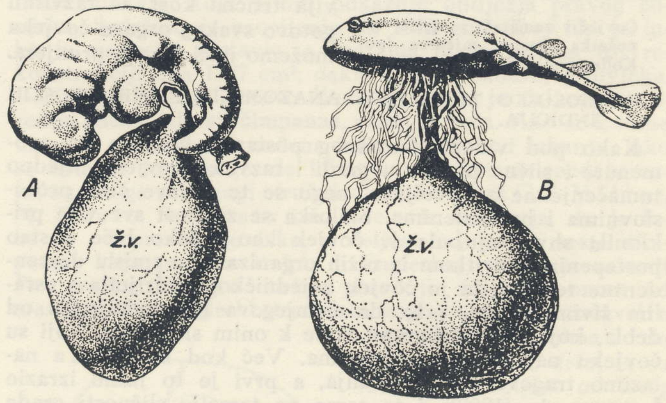
Okosnica čovjeka i gorile (po Ranke-u).

sisavaca, koji su ondje u punoj djelatnosti, a kod čovjeka se na istom mjestu tek katkada javljaju kao neznatni mišićni tračci bez značenja, a još češće kao vezivni tračci, koji pogotovo nemaju nikakve djelatnosti. Wiedersheim nabraja do stotinu tvorevina u našem tijelu, koje su kao neki ostatci bez prave funkcije.

S nazorom o neovisnom postanku čovječjeg tijela već je teško spojiva i sama činjenica, da je čovječje tijelo građeno po istom nacrtu kao tijelo drugih sisavaca, napose antropomorfa, da se radi samo o nešto drugojačijim omjerima pojedinih dijelova, dok te dijelove nalazimo tu i tamo u istom poretku. Ova činjenica odražava se i u položaju čovjeka u sistemu živih bića.

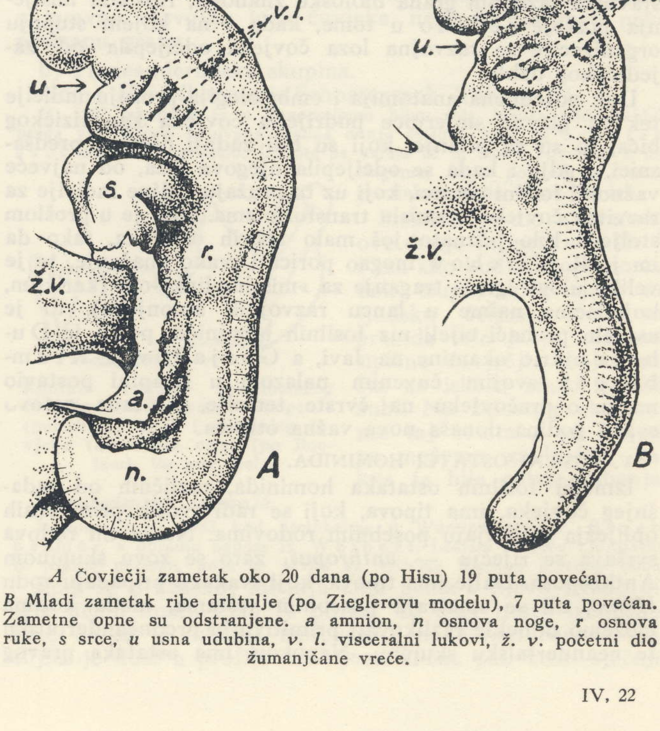
III. GRAĐA ZAMETKA KAO INDICIJ ZA PODRIJETLO.

Još napadnije pojave suvišnih tvorbi, koje je pogotovo teško složiti s nazorom o neovisnom postanku čovjeka, nalazimo u embrionalnom razvitku. Ma da sićušno jaje čovjeka nema gotovo nikakva žumanjka, stvara se, već prije nego se osniva tijelo zametka, žumanjčana vreća,



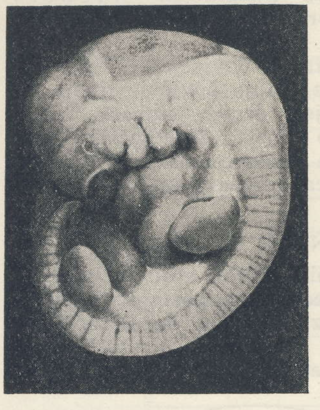
A Čovječji zametak iz početka drugog mjeseca (po Corningu), 11 puta povećan.
B Stariji zametak ribe drhtulje (po Rückertu), 2 puta povećan.
ž. v. žumanjčana vreća.

kao da se radi o zametku, koji se razvija iz jajeta, bogato opremljenog žumanjkom. U zidu te vreće stvaraju se krvne žile, kao da bi trebale dovoditi zametku hranljive tvari iz žumanjka, kojega nema. Na tijelu zametka razvijaju se u prednjem dijelu visceralni lukovi, točno kao visceralni lukovi kod riba, od kojih se stvaraju škrge. Tada zapremaju



A Čovječji zametak oko 20 dana (po Hisu) 19 puta povećan.
B Mladi zametak ribe drhtulje (po Zieglerovu modelu), 7 puta povećan. Zametne opne su odstranjene. *a* amnion, *n* osnova noge, *r* osnova ruke, *s* srce, *u* usna udubina, *v. l.* visceralni lukovi, *ž. v.* početni dio žumanjčane vreće.

gotovo četvrti dio tijela. U njima se stvaraju škržne krvne žile, kao da se ima razviti neko biće, koje će živjeti u vodi i disati škrgama, ali se kasnije veći dio tih lukova i njihovih žila razgrađuje. Prvobitna čeljust čovjeka stvara se iz prednjeg luka, kao kod nižih kralježnjaka; kao tu se posebna t. zv. kvadratna hrskavica povezuje s lubanjom, a da bude u kasnijem razvitku zametka veći dio te čeljusti razgrađen i zamijenjen novom čeljusti, koja je neposredno zglobovno spojena s lubanjom. U početku drugog mjeseca čovječji je zametak opremljen repom, koji kasnije zakršlja, a ostatak njegova skeleta predstavlja trtična kost. U razvitku gotovo svakog organa čovjeka možemo naći takvih primjera.



Čovječji zametak s repom iz početka drugog mjeseca (po Kollmannu), 5 puta povećan.

IV. BIOLOŠKO TUMAČENJE ANATOMSKIH I EMBRIOLOŠKIH INDICIJA.

Kako pod vidom neovisnog postanka čovjeka za spomenute i slične pojave u građi i razvitku čovjeka nijedno tumačenje ne zadovoljava, nego se te pojave čine protuslovnima i besmislenima, biološka se znanost sve više priklonila shvaćanju, da je čovjek kao fizičko biće nastao postepenim razvitkom iz nižih organizama u smislu descendentne teorije, da je čovjek zajedničkog podrijetla s ostalim živim bićima, i to, da se njegova loza odcijepila od debla, kojega ostale grane vode k onim sisavcima, koji su čovjeku najsličniji, majmunima. Već kod Buffona nalazimo tragove tog shvaćanja, a prvi je to jasno izrazio Lamarck (1809), i to samo na temelju sličnosti građe čovjeka i majmuna. Kad je Darwin izašao sa svojom teorijom (1859), primijenio je Th. Huxley (1863) na temelju anatomskih obilježja kao prvi tu teoriju na čovjeka. Za njim su slijedili drugi biolozi, napose E. Haeckel (1866), pa i Darwin sam, koji je u posebnom djelu (1871) sabrao tada poznate indicije za razvitak čovjeka iz nižih forma. Vulgarno se često taj nazor naziva »majmunskom teorijom«, što međutim nije točno, jer osim Lamarcka nitko nije tvrdio, da se čovjek razvio iz majmuna, nego jedino, da je čovjek zajedničkog podrijetla s ostalim primatima, da su čovjek i drugi sadašnji primati vršci razvojnih grana, koje su se u davnini odvojile od zajedničkog debla. To je današnje gotovo jednodušno shvaćanje predstavnika različnih grana biološke znanosti; različita mišljenja postoje jedino u tome, kada i na kojem stupnju organizacije se razvojna loza čovjeka odcijepila od zajedničkog debla.

Dok poredbena anatomija i embriologija pružaju indicije tek za glavne smjernice podrijetla čovjeka kao fizičkog bića, to su za pitanje, koji su bili zadnji njegovi predšasnici, i gdje i kada se odcijepila njegova loza, od najveće važnosti fosilni ostatci, koji uz to pružaju daljne indicije za razvitak čovjeka u smislu transformizma. Dok je u prošlom stoljeću bilo poznato još malo takvih ostataka, tako da im je R. Virchow mogao poricati svako značenje, te je veliku ulogu igralo traganje za »missing-link«-om (karikom, koje nema, naime u lancu razvojnih stupnjeva), to je uspjelo pronaći cijeli niz fosilnih hominida, pošto je Dubois otkrio okamine na Javi, a Gorjanović-Kramberger svojim čuvenim nalazom u Krapini postavio nauku o pračovjeku na čvrste temelje, i otada gotovo svaka godina donaša nova važna otkrića.

V. FOSILNI OSTATCI HOMINIDA.

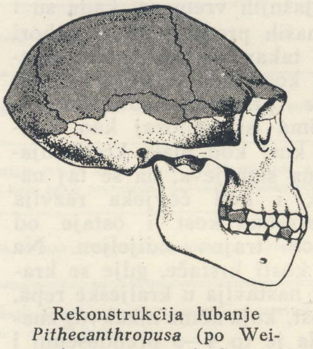
Između fosilnih ostataka hominida, različnih od sadašnjeg čovjeka, ima tipova, koji se radi svojih primitivnih obilježja pribrajaju posebnim rodovima. Naziv tih rodova svršava se riječju — *anthropus*, zato se zovu skupinom Anthropusa. Dalje ima tipova, koji svakako pripadaju rodu *Homo*, ali se smatraju posebnim vrstama, među kojima možemo donekle razlikovati primitivniju predneandertalsku te neandertalsku skupinu. Napokon, ima ostataka pravog čovjeka, koji pripadaju drugim rasama nego su sadašnje; tu skupinu nazivaju *Homo sapiens fossilis*. Najvažnije od tih dosele poznatih fosilija bile bi u morfološkom redosljedu slijedeće:

a) Anthropus-skupina.

Pithecanthropus erectus E. Dubois. (πίθηκος »majmun«, ἄνθρωπος »čovjek«, erectus »uspravan«). Tab. sl. 3—6.

Pronašao ga je 1891/92 E. Dubois kod Trinila na Javi, i to najprije 1 kutnjak, nato kalotu (gornji dio moždane lubanje), još 1 kutnjak, a 15 m dalje lijevu bedrenjaču (femur). Kasnije je Dubois među svojedobno sakupljenim okaminama pronašao još komadić donje čeljusti i komade od 4 bedrenjače. Poslije 40-godišnjeg traganja različnih istraživača uspjelo je 1937 Koenigswaldu u istom ležištu kod Sangirana pronaći još jednu kalotu uz velik komad donje čeljusti, a 1938 kod Kedung-Brubusa isti je istraživač pronašao još komade treće lubanje. Ležište se sastoji iz vulkanskog tufa i nalazi se neposredno na morskim pliocenskim naslagama. Stoga je Dubois držao, da ležište pripada gornjem pliocenu, ali se kasnije ispostavilo, da je mlađe. Van Es drži, da pripada srednjem diluviju. Do istog je rezultata nakon pomnih istraživanja došao Koenigswald (1939), naime, da trinilsko ležište vjerojatno potječe iz interglacijalnog doba Mindel-Riss.

Kalota pokazuje jake nadočne nabubrine (torus supraorbitalis), iza očne šupljine jako je sužena, što sjeća na antropomorfe. U istom se smislu ističe brid na zatiljnoj kosti i jako plitko čelo. Prva kalota, koja potječe od muškog bića, odgovara lubanji sa sadržajem od kojih 900 cm³, novo pronađena, vjerojatno ženska, sa sadržinom od 750 cm³ (gornja granica kod gorile 600 cm³, donja granica kod čovjeka — žene australske rase — 950 cm³, kod Evropejca je srednja vrijednost 1300 cm³). Odljevak lubanje pokazuje, da je treći česni zavoj mozga, Broca-ov zavoj govora, imao samo polovicu opsega kao kod sadašnjeg čovjeka. Čeljust je masivna, za 1/3 jača nego kod sadašnjeg čovjeka, jednako su kutnjaci veliki i široki, zadnji kutnjak još ne pokazuje nikakve redukcije. Bedrenjače pak gotovo su jednake kao kod sadašnjeg čovjeka, tako da je izražena sumnja, pripadaju li istoj vrsti kao i kalota, pogotovu, jer je najbliža nađena 15 m dalje od kalote. Ali kako je nađena u istom sloju, a fosilizacija je točno ista kao kod kalote, opravdava se time mnijenje, da je iste vrste, dapače, od istog individuuma, ma da se u zadnje vrijeme opet sve više javlja shvaćanje, da su to bedrenjače od drugovrsnog, čovjeku sličnijeg bića.



Rekonstrukcija lubanje *Pithecanthropusa* (po Weinertu), 1/5 prir. vel. Sačuvani dijelovi su sivi.

U početku je taj nalaz različito prosuđivan. R. Virchow, Krause, Waldeyer, Ranke, Sergi, R. Martin tvrdili su, da je kalota od velikog antropomorfnog majmuna, a bedrenjača od čovjeka; Topinard, Houzé, Lydekker, Turner, Cunningham, da se radi o primitivnom čovjeku; većina stručnjaka, Dubois, Verneau, Manouvrier, Nehring, Schwalbe, Haeckel, Klaatsch, Duckworth, Sollas, Keith, Marsh, Osborn i dr., da je to »missing-link«, prelazna forma između predšasnika antropomorfa i čovjeka. Dubois je tvrdio, da ima kalota mnogo sličnosti s gibonom, ali je kasnije Weinert upozorio, da postoji šupljina u čeonoj kosti (sinus frontalis), koje gibon nema, pa da je *Pithecanthropus* morfološki bliži čimpanzi.

Treća lubanja pokazuje mnogo sličnosti sa *Sinanthropus*-om. Čelo, naime, nije tako plitko kao kod prve dvije lubanje, tako da se time potvrđuje, da su postojale bliske veze između javanskog i pekinškog čovječnjaka.

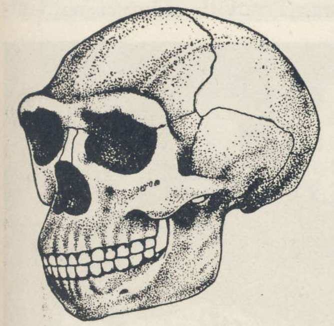
Sinanthropus pekinensis D. Black. (Sina=Kina). Tab. sl. 7—9.

Pošto je 1923 Zdanski pronašao kod Šu-ku-tjena kraj Pekinga jedan zub, nalik na čovječji, započeo je 1927 Dawidson Black s iskopavanjima. Pronađen je najprije zub, 1928 donja čeljust mladića, komadi čeljusti odraslog a i donji zubi, a 1929 naišao je Pei na moždani dio lubanje i na različite zube; g. 1930 nađeni su komadi lubanje, iz kojih se dala sastaviti još jedna kalota. G. 1931 pronađena su u susjednoj Kot-dze-tang-spilji 2 komada čeljusti i komadi lubanje uz tragove garišta, a 1932 oruđe iz kamena i komadi paočnice (radius). Poslije Blackove smrti nastavio je s iskopavanjima Weidenreich i naišao na ostatke od kojih 28 individuuma, među njima komade, iz kojih je uspjelo sastaviti 3 daljnje lubanje. Nađeni su i komadi kosti ekstremiteta. Taj materijal još nije do kraja obrađen.

Ležište kod Šu-ku-tjena sastoji se iz naslaga u nekoj spilji, kojoj se svod srušio. Svi su slojevi zajedno debeli do 50 m. U najnižem sloju pronađena je prva lubanja, a ostale kosti u svim slojevima. Tu pronađeni ostatci različnih sisavaca pokazuju, da naslage potječu iz doba vlažne i umjerene klime, pa se zaključuje, da je ležište iz Mindel-Riss-interglacijalnog doba, dok ga P e i (1939) drži starijim, naime iz interglacijala Günz-Mindel.

Ovo, dosele najznatnije paleoantropološko otkriće u 20. st., pokazuje nam vrstu hominida, koja je vrlo bliska *Pithecanthropus*-u, te bi bilo opravdano i pekinški nalaz prozvati tim imenom. Razlika se sastoji u tome, što čelo nije tako plitko, nego lako izbočeno iznad uvlake, koja se nalazi iza jakih nadočnih nabubrina. Sljepočni je šav gotovo ravan kao kod antropomorfa, zatiljna kost ima jaki brid. Gledana odozgo, lubanja iza očne šupljine nije tako jako sužena kao kod *Pithecanthropus*-a. Sadržina lubanja koleba između 850 i 1220 cm^3. Doljnja je čeljust masivna, bez bradnog šiljka, ali je, u poredbi sa čeljusti čimpanze ili gorile, jako kratka. Prema čovječjoj čeljusti od strane gledana izvanredno je visoka, što joj daje neobičan izgled. Zubi su čvrsti i veliki te pokazuju u nekim obilježjima mnogo sličnosti sa zubima antropomorfa, napose čimpanze, ali ima i svih prijelaza k zubima sadašnjeg čovjeka. Kasnije pronađene lubanje su na tjemenu nešto izbočenije, te se donekle približuju neandertalskom pračovjeku.

Nakon nalaza prve lubanje S e r a je držao, da nije normalna, jer pokazuje t. zv. platibaziju (splošteno dno); no ovaj je prigovor oboren daljnjim nalazima jednakih lubanja. D u b o i s je izrazio mišljenje, da *Sinanthropus* ide u varijacioni opseg neandertalca, a Sera je našao sličnosti napose s gibraltarskom lubanjom. Nalazi pak daljnjih lubanja pokazuju, da je to bio zaseban, jasno ograničen tip, koji ima najbliže veze s *Pithecanthropus*-om, ali već čini morfološki prijelaz k pračovjeku. Weidenreichu je uspjelo pronaći i lične dijelove lubanje, i to ženske, tako da je mogao s pomoću tih komada sastaviti cijelu žensku lubanju *Sinanthropus*-a. Iz te restauracije lubanje proizlazi, da je bila jako kosozuba (prognatna), mnogo jače, nego kod ikoje sadašnje ljudske rase. Kosti ruke i noge, od kojih je najveća 31 cm dugi komad bedrenjače, tipično su čovječje, bez naročitih sličnosti s udovima antropomorfa.



Restaurirana lubanja *Sinanthropus*-a (po Weidenreichu). ¹/₅ prir. vel.

Od osobite je važnosti činjenica, da su u istom ležištu pronađeni tragovi garišta i kameno oruđe, iz čega slijedi, da su *Sinanthropus*, a prema tome i njemu tako slični *Pithecanthropus*, bili inteligentna bića, koja su poznavala priređivanje vatre i proizvodila i upotrebljavala kameno oruđe. Time je pogotovo obeskrijepljeno mnijenje, da lubanja *Pithecanthropus*-a pripada velikom majmunu, a ujedno je to daljnji indicij, da bi femur iz Trinila mogao doista pripadati *Pithecanthropus*-u, jer samo biće, koje uspravno hoda, može se služiti rukama, da sebi priređuje oruđe.



Rekonstrukcija lica *Sinanthropus*-a (po Elliot Smithu).

Nalaz oruđa i tragova garišta pokušao se, doduše, i tako tumačiti, da nije *Sinanthropus* palio vatru i služio se oruđem, nego neki viši pračovjek-ljudožder, koji je *Sinanthropus*-e ubijao i pržio na vatri, pa da su kosti *Sinanthropus*-a ostatci tih gozba. Ali bi čudno bilo, da nema nikakvog traga od kosti tog ljudoždera. Uz to bi se morale baš onda naći i različne druge kosti *Sinanthropus*-a, a pronađene su gotovo samo lubanje. To se shvaća tako, da je *Sinanthropus*, zbog nekih mističnih predodžbi, običavao nositi sa sobom lubanje umrlih drugova, kako to još danas čine urođenici na Andamanskim otocima.

Africanthropus njarassensis Weinert. Tab. sl. 10.

G. 1935 našao je etnolog K o h l l - L a r s e n kod Njarasa-jezera u istočnoj Africi komade jako mineraliziranih lubanja. Komadi su virili iz pješčenjaka, očito razgrađenog djelovanjem vjetra. Komadi potječu od 2 ili 3 lubanje. Starost se nije dala točno odrediti, a to vrijedi za većinu afričkih nalaza fosilnog čovjeka. Fauna se onog ležišta sastoji iz sadašnjih i nekih izumrlih forma. R e c k drži, da se radi o gornjem diluviju, dok W e i n e r t tom nalazu daje mnogo veću starost, no jedino s obzirom na mineralizaciju. Po različnim iskustvima u tropskoj Africi kosti se brzo mineraliziraju. Svakako pitanje starosti nije razjašnjeno i valjda se ne će moći nikad sigurno riješiti.

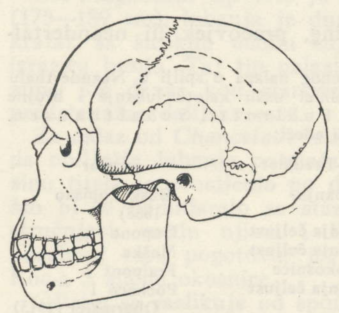
U koliko je uspjelo komade sastaviti, što su najprije pokušali R e c k i L e a k e y, a nato W e i n e r t, predočuju nam moždani dio lubanje, vrlo slične *Pithecanthropus*-u, samo što zatiljna kost nema tako izrazit brid, nego je lako zaobljena. Sadržina lubanje iznosila bi oko 1100 cm^3.

Eoanthropus dawsoni Smith-Woodward. Tab. sl. 16 i 17.

G. 1909 iskopali su seljaci na jednoj njivi kod Piltdowna (Sussex) u Engleskoj okamenjenu lubanju, koja je kod toga razbijena, i bacili te komade na gomilu šljunka. Geolog D a w s o n, koji je saznao za to, pretražio je ovaj šljunak i dalje kopao, pa su pronađeni još neki ostatci, a 3 km dalje u jednakom ležištu donja čeljust, od koje nema prednjeg dijela. Fauna, pronađena u tim naslagama, odgovara pliocenu ili najstarijem diluviju. Nije pak sigurno, nisu li ostatci one faune već kao fosili došli u to ležište, pa da je samo ležište mlađeg datuma.

S m i t h - W o o d w a r d sastavio je iz pronađenih komada lubanju, koja u biti pokazuje obilježja pravog čovjeka. Sadržinu je procijenio na 1070 cm^3. K e i t h je lubanju na novo sastavio, a sadržina bi joj prema toj rekonstrukciji bila 1377 cm^3, dakle kao kod sadašnjeg čovjeka.

Dok je lubanja gotovo ljudska, donja je čeljust izvanredno slična čeljusti čimpanze, samo je veća. Ako se k tome uzme u obzir, da je nađena 3 km daleko od lubanje, lako se nameće tumačenje, da lubanja i čeljust ne spadaju zajedno. Stoga su mnogi stručnjaci, među njima G. S. M i l l e r, M. B o u l e, R u n n s t r ö m, W e r t h, mnijenja, da je lubanja od pravog čovjeka, a čeljust od velike vrste čimpanze, koja je tada živjela u Engleskoj, pa su je nazvali *Pan vetus*. F r e d e r i c k s poređuje čeljust s onom od oranga. No svi engleski stručnjaci, koji su ostatke proučavali u originalu, među njima i vrlo kritični K e i t h, drže, da su lubanja i čeljust od istog bića. I H r d l i č k a, koji je 1925 ispitao originalne kosti, priključuje se tom mišljenju. W e i n e r t, koji je isprva bio prihvatio mišljenje o dvostrukom podrijetlu čeljusti i lubanje, također se izrazio za jedinstvenost, kad je proučio originalne kosti. Po svemu je, dakle, ipak vjerojatnije, da se tu radi o izumrlom hominidu svoje vrste, ali koji s obzirom na donju čeljust ne bi spadao u izravnu razvojnu lozu čovjeka, nego bi zastupao neku postranu granu.



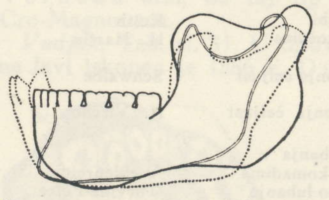
Rekonstrukcija lubanje *Eoanthropus*-a (po H. Weinertu). ¹/₅ prir. vel.

b) Preneandertalska skupina.

Homo Heidelbergensis Schoetensack. Tab. sl. 14.

G. 1907 iskopana je u kamenolomu blizu sela Mauer kod Heidelberga vrlo dobro sačuvana fosilna donja čeljust, koju je S c h ö t e n s a c k svestrano proučio. Ležište se nalazi 25 m ispod površine u naslagama, koje potječu iz interglacijalnog doba Günz-Mindel.

Stražnji je dio (ogranak) ove donje čeljusti vrlo širok i jak kao kod antropomorfa, dok trupac više sjeća na ljudsku čeljust. Zubi su, premda vrlo jaki i masivni, tipično čovječji, očnjak ništa ne iskače iznad ostalih zubi. Na žalost, postoji samo taj ostatak, po kojem ne možemo zaključiti, kakva je bila ostala lubanja.



Konture čeljusti heidelberškog čovjeka (debela crta), čimpanze (punktirana crta) i sadašnjeg čovjeka (dvostruka crta) (po Boule-u), ⁷/₂₅ prir. vel.

Steinheimska lubanja.

Iskopao ju je 1933 kod Steinheima u Württembergu F. B e r c k h e i m e r, a obradio napose H. W e i n e r t. Ležište potječe vjerojatno iz toplije periode, koja se javila za vrijeme Risskog ledenog doba.

Radi se o ženskoj lubanji, koja nema s lijeve strane dijela ličnih kosti. Čelo je plitko, ali ipak nešto izbočeno, tako da se ta lubanja nadovezuje na *Sinanthropusa*. Zatiljna je kost u profilu zaobljena. Lične pak kosti sjećaju

u mnogome na sadašnjeg čovjeka, tako da bi se od Steinheimskog čovjeka mogla izvesti izravna loza, koja vodi k sadašnjemu. Pogotovu je dobilo ovo shvaćanje oslona u građi lubanje, pronađene kod Swanscombea, koja ima mnogo sličnosti sa steinheimskom, ma da je već savršenija. Sadržina Steinheimske lubanje iznosi oko 1070 cm³.

Homo rhodesiensis Smith-Woodward. Tab. sl. 11. i 12.

U rudniku kod Broken-Hilla u Rodeziji (Juž. Afrika) iskopana je 1921 lubanja odraslog muškarca, a 1 m dalje lijeva cjevanica (tibia) i komadi različnih kosti, valjda od više osoba. Ležište sadržava faunu, koja se od sadašnje afričke faune gotovo ne razlikuje, tako da se starost ležišta, kao kod većine afričkih kvarternarnih ležišta, ne može sigurno odrediti. Svakako, nije starije od gornjeg diluvija, a možda je i mlađe. Za potonje govori činjenica, da zubi pokazuju tragove karijesa (gnjiloće), a zubni karijes javlja se tek u novije doba.

Na ovoj lubanji, koju je obradio S m i t h - W o o d w a r d, zapanjuje plitko čelo i upravo goleme nadočne nabubrine, najjače od svih lubanja fosilnih hominida. Zatiljna kost ima oštar brid. Sadržina je procijenjena na 1300 cm³, dakle je relativno velika. Odljevak moždane šupljine pokazuje, da su čeoni i sljepočni režanj mozga bili na vrlo primitivnom stupnju. Rodezijskog čovječnjaka možemo shvatiti kao zadnji vršak neke postrane loze, koja se u Africi sačuvala još do vremena, kada je u ostalom svijetu već davno preuzeo vlast sadašnji čovjek.

Homo modjokertensis Koenigswald. Tab. sl. 15.

G. 1936 iskopan je kod Modjokerte na Javi gornji dio lubanje 1½ godišnjeg djeteta. Ležište je iz donjeg diluvija, dakle starije od ležišta *Pithecanthropus*-a.

Dok je kod dječje lubanje sadašnjeg čovjeka čelo okomito ili naprijed izbočeno, ova lubanja ima dosta nagnuto čelo, donekle nalik na čelo dječje lubanje fosilnog antropomorfa *Australopithecus*-a. Sadržina iznosi 730 cm³, što bi odgovaralo sadržini lubanje odraslog od 1100 cm³. Svakako se radi o biću, koje je bilo na višem stupnju nego *Pithecanthropus*, pa se ta lubanja može najispravnije pripisati čovječnjaku predneandertalske skupine.

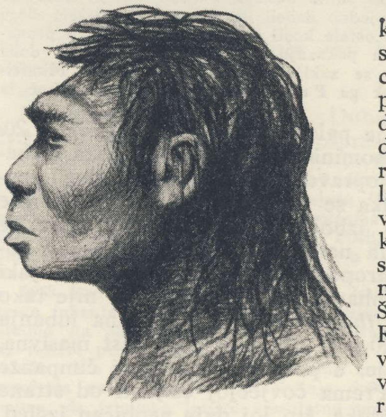
c) Neandertalska skupina.

Homo neanderthalensis King, pračovjek ili neandertalski čovjek. Tab. sl. 18—23.

Svoje ime nosi ta forma od čuvenog nalaza u spilji u Neanderthalu kod Düsseldorfa, gdje su 1856 radnici našli kalotu lubanje i brojne dijelove okosnice, koje su opisali F u h l r o t t i S c h a f f h a u s e n. Daljnji su pronalasci pračovjeka slijedeći:

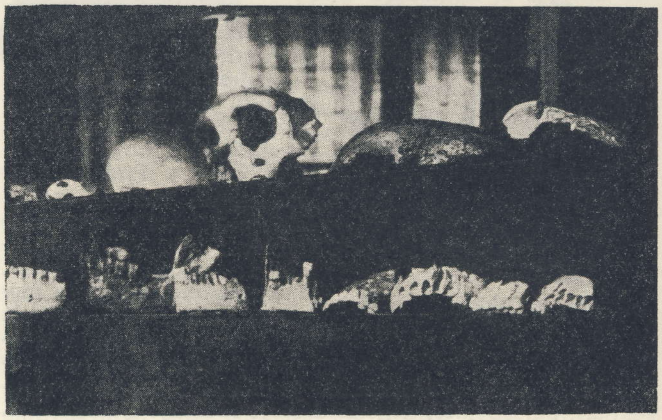
God.	Nalazište	Predmet	Autor
1848	Gibraltar	lubanja	Busk (opisao 1868)
1865	La Naulette (Belgija)	donja čeljust	Dupont
1882	Šipka (Moravska)	donja čeljust	Maška
1886	Spy (Belgija)	2 okosnice	Fraipont
1887	Bañolas (Španjolska)	donja čeljust	Pocheco i Obermaier (1915)
1889	Malarnaud (Francuska)	donja čeljust	Filhol
1895	Taubach (Njemačka)	2 zuba	Nehring
1899	Krapina (Hrvatska)	brojne okosnice	Gorjanović-Kramberger
1906	Ochoz (Moravska)	donja čeljust	Rzehak
1908	Le Moustier (Francuska)	okosnica	Klaatsch i Hauser
1908	La Chapelle-aux-Saints (Francuska)	okosnica	Boule
1909	La Ferassie (Francuska)	2 okosnice	Peyrony
1909	Pech de l'Azé (Francuska)	dječja lubanja	Peyrony
1910	St. Brélade (Francuska)	zubi	Keith
1912	La Quina (Francuska)	okosnica	H. Martin
1914	Ehringsdorf (Njemačka)	donja čeljust	Schwalbe
1916	Ehringsdorf (Njemačka)	donja čeljust	H. Virchow
1925	Ehringsdorf (Njemačka)	lubanja u komadima	Weidenreich
1925	Tabgha (Galileja)	dio lubanje	Turville-Petre
1926	Gibraltar	dječja lubanja	Carrow
1929	Saccopastore (Italija)	2 lubanje	Sergi
1931	Kiik-Koba (Krim, Rusija)	2 okosnice	Bonč-Osmolovskij
1931/32	Sukul (Palestina)	10 okosnica	Garrod, Mac Cown i Neuville
	Tabun (Palestina)	čeljust i ženska okosnica	
	Džebel Kafze (Palestina)	5 okosnica	
1939	Monte Circeo (Italija)	lubanja	Blanc

Ležišta pračovjeka popraćena su faunom, koja odgovara toploj klimi zadnjeg interglacijalnog doba (Riss-Würm), ili faunom, koja odgovara već hladnijoj klimi, dakle početku zadnjeg (würmskog) ledenog doba, što znači, da je pračovjek vladao zemljom više od 100.000 godina.



Rekonstrukcija lica rodezijskog pračovjeka, prema kipu bečkoga antropološkoga zavoda, ali s glatkom kosom.

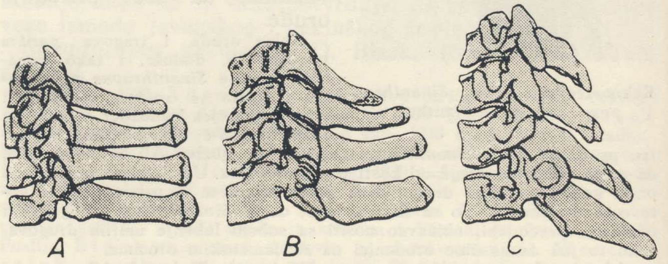
Lubanja pračovjeka pokazuje vrlo masivne kosti, tako da je R. V i r c h o w, s obzirom na nepotpune nalaze u Neanderthalu i Spyju, tvrdio, da su to bolesno pretvorene kosti. Kasniji su nalazi, počevši s Gorjanovićevima u Krapini, pokazali, da je taj »bolesnik« bio svojevrsna forma čovjeka, proširena od Španjolske sve do južne Rusije i Palestine. Glavna su obilježja pračovjeka: Tijelo niskog uzrasta s masivnim jakim kostima. Glava velika. Lični dio lubanje mnogo jače razvijen nego kod sadašnjeg čovjeka. Donja čeljust sprijeda koso odsječena bez bradnog šiljka, njezin stražnji dio širok. Nosni otvor vrlo širok. Očne šupljine upravo goleme, a nad njima jake nadočne nabubrine. Čelo plitko. Moždani dio lubanje splošten, tako da ima zatiljna kost jako kos položaj. Noge relativno kratke. Bedrenjača (femur) ukrivljena. Trnoviti nastavci na vrat-



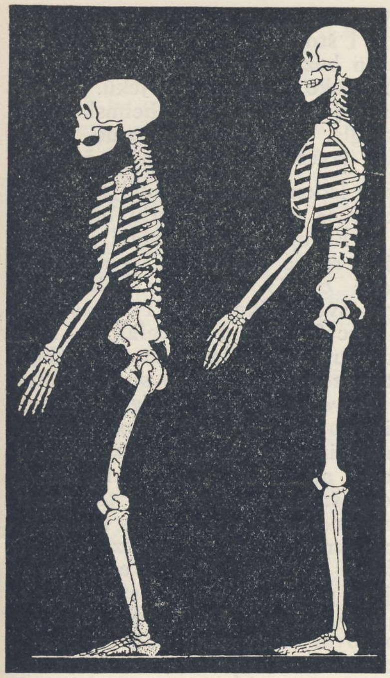
Komadi lubanja krapinskog pračovjeka u Geološko-paleontološkom muzeju u Zagrebu.

nim kralješcima stoje gotovo vodoravno, ne koso, kao kod nas. Uz to još cijeli niz sitnijih obilježja, koja sjećaju na prilike kod antropomorfa.

Sadržina lubanje prilično je velika, prosječno 1450 cm³, dakle nipošto manja nego kod sadašnjeg čovjeka. Kod toga treba naravno uvažiti, da za prosuđivanje kakvoće mozga sadržina lubanje ne znači baš mnogo. Površina moždane kore ovisi prije svega o razbrazdanosti mozga. Neki se zavoji mozga mogu još donekle razabrati na odljevcima nutrine lubanje. Od najbitnijeg pak značenja po kakvoću mozga jest gustoća i poredak stanica u kori, t. zv. citoarhitektonika, o kojoj nam sadržina lubanje ne može ništa kazati. Odljevci moždane lubanje pračovjeka u ostalom pokazuju, da su moždani zavoji bili primitivni i široki, napose je treći čeoni zavoj, gdje se nalazi središte govora, bio dosta jednostavan. B o u l e drži, da pračovjek nije



Tri donja kralješka šije i prvi grudni kralježak kod: *A* čimpanze, *B* pračovjeka, *C* sadašnjeg čovjeka (po Boule-u). ³/₇ prir. vel.



Okosnice pračovjeka iz La Chapelle-aux-Saints i sadašnjeg Australca (po Boule-u).

hodao sasvim uspravno, nego, radi položaja trnovitih nastavaka, s prignutom šijom, dok Weidenreich to s obzirom na građu kukovlja poriče. Kameno i koštano oruđe i tragovi garišta, koji popraćuju nalaze kosti pračovjeka, pokazuju, da je pračovjek znao sve to priređivati i upotrebljavati.

Ostatci pračovjeka s različitih nalazišta pokazuju izvjesne razlike. Tako se gibraltarska lubanja ističe po nekim obilježjima, upravo golemim otvorom nosne šupljine i jakom sploštenošću moždanog dijela. Na nju podsjeća i lubanja iz Saccopastore. Čeljust iz Ehringsdorfa na sredini (simfizi) je jako naprijed izbočena. Napose pokazuju veliku varijabilnost nalazi iz Palestine. Tu su razlikovali tabunski tip s obilježjima tipičnog neandertalca i sukulski tip, koji je izglađeniji i sjeća na fosilnog čovjeka iz Cro-Magnona. Donja čeljust ima kod potonjeg već kao neki početak bradnog šiljka. Ima pak i forma, koje ona dva tipa povezuju. M. F. Ashley-Montagu dolazi stoga do zaključka, da bi se moglo raditi djelomično o križancima između neandertalca i pravog čovjeka, dok drugi u onim posrednim tipovima vide prijelaze između neandertalca i najstarijih forma pravog čovjeka. Svakako ta raznolikost pokazuje, da je pračovjek bio pocijepan na rase, pa da je i inače pokazivao varijabilnost, što je i s obzirom na razdoblje bar od kojih 100.000 godina njegova opstanka razumljivo. Kao neka oštrije odijeljena rasa pračovjeka ili kao zasebna vrsta može se smatrati



Rekonstrukcija lica neandertalskog pračovjeka. Na osnovi rekonstrukcije mišića glave po Boule-u i očito po toj rekonstrukciji priređenog crteža po uputi O. Abela.

Homo soloensis Oppenoorth, nazvan i *Javanthropus*, pračovjek s otoka Jave. Tab. sl. 24.

Uz rijeku Solo, uz koju se nalazi i Trinil, nalazište *Pithecanthropus*-a, i to 10 km od tog nalazišta, kod Ngandonga, iskopao je 1932 Oppenoorth brojne ostatke od 11 lubanja, od kojih je 6 sačuvano kao kalote. Ležište je diluvijalno, i to vjerojatno iz Riss-Würmskog interglacijalnog doba.

Lubanje pokazuju uglavnom obilježja Neandertalca, ali se sve ističu naročitom plitkošću čela i na zatiljku osobito velikim pričvršćenim poljem mišića šije. Sadržina im se kreće između 1200 i 1300 cm³.

d) Skupina *Homo sapiens fossilis*. Tab. sl. 25—30.

Iz naslaga zadnjeg (würmskog) ledenog doba, te napose iz prapora (Löss), koji su vjetrovi nanosili u stepe onog hladnog vremena, ima brojnih ostataka pravog čovjeka. Sob, mamut, dlakavi nosorožac, spiljski medvjed bili su njegovi suvremenici. Među tim čovječjim fosilijama ima tipova, koji se vrlo približuju obilježjima izvjesnih rasa sadašnjeg čovjeka, a ima i tipova, koji sjećaju još na pračovjeka. Svima tim tipovima diluvijalnog čovjeka dao je Schwalbe ime *Homo sapiens fossilis*. Svakako je i diluvijalni čovjek bio pocijepan na rase, ali su svi ti tipovi povezani prelaznim likovima, tako da se mišljenja razilaze o tome, možemo li ograničiti pojedine rase.

Klaatsch i Hauser su na osnovi okosnice, pronađene 1909 u spilji Combe Capelle u južnoj Francuskoj, ovaj tip zajedno s nekim sličnim tipovima proglasili posebnom *Aurignacskom* rasom.

Istoj grupi pribrajaju još slijedeće nalaze: okosnicu iskopanu 1891 u Brnu; brojne nalaze iz Předmostí u Moravskoj, gdje su iskopavali od 1882 dalje Maška i na to Kříž, i to okosnice od 8 odraslih i 12 mlađih osoba; kalotu iz Brüxa od 1871; lubanju, koju je 1883 iskopao Frič u praporu u Podbabi kod Praga; napokon ima slična obilježja i lubanja od Galley-Hilla na ušću Temze, koju je iskopao Elliot 1888. Za potonju lubanju, doduše, nije sigurno, nije li tek naknadno došla u one diluvijalne naslage.

Čelo je kod tih tipova još dosta plitko, lubanja uska i dugačka, zatiljak već zaokružen. Lični je dio uzak i visok. Donja čeljust kod nekih lubanja ne pokazuje još jasan šiljak na bradi, nego je brada ravno odsječena. Ostala okosnica mnogo je gracilnija nego ona u pračovjeka. Klaatsch nalazi izvjesne sličnosti sa sadašnjom australskom rasom.

Iz gornjeg diluvija, napose iz doba, kada su se već počeli würmski ledenjaci povlačiti, potječu okosnice s obilježjima, koja bi se mogla shvatiti kao odlike naročite t. zv. *Cro-Magnonske* rase.

Ovamo idu okosnice, koje je 1868 Lartet iskopao u Cro-Magnonu, u dolini rijeke Vezère; dalje okosnica, koju je 1872 kod Laugerie-Basse u istoj dolini pronašao Massénat; okosnica, koju su 1888 našli Féaux i Hardy kod Chancelade; ostatci iz Duruthya i Les Hoteauxa; okosnice iz gornjih slojeva spilje kod Mentonea, gdje su od 1872 do 1892 kopali redom Rivière, Julien, Abbo i napokon Verneau; 2 okosnice, muška i ženska, pronađene 1914 kod Oberkassela kod Bonna i obrađene od Verworna, Bonneta i Steinmanna i dr.

Cro-Magnonski tip vrlo je robusne građe, visokog stasa (175—189 cm), lubanja je dugačka, ali je lični dio širok i kratak sa širokim očnim šupljinama. Donja čeljust ima izrazitu bradu. Taj tip nalazimo u bitnim njegovim potezima još danas kod stanovnika Kanarskih otoka i kod predstavnika dalijske rase.

Za nalaz od *Chancelade* istaknuo je već Testut (1890), da obilježja lubanje potsjećaju na eskimske lubanje. Visinu tijela je procijenio po duljini bedrenjače na 159 cm, što bi se podudaralo sa stasom Eskima. Zato drže neki stručnjaci, među njima i Eickstedt, da se radi o posebnoj rasi, pogotovu, jer su 1928 pronađene kod Le Roc-a 3 slične okosnice.

Oštrije se razlikuje od spomenutih tipova *Grimaldi-rasa*.

Radi se o 2 okosnice, od mlađeg muškarca i starije žene, koje je 1901 knez Albert od Monaka iskopao u najdonjem sloju naslaga u spilji »Grotte des enfants« kod Mentonea, a obradio ih je R. Verneau.

Lubanje su uske i dugačke, kosozube (prognatne), pa u tome kao i nekim obilježjima pokazuju mnogo sličnosti s lubanjom današnjih Crnaca. Stas je bio nizak, 156—159 cm. Noge su jako dugačke zbog relativno velike duljine golijeni, a jednako je i podlaktica relativno dugačka, što sve također sjeća na Crnce, a još više na Negrite. Ipak time nije kazano, da bi bila ova rasa predšastnik Crnaca. Verneau drži, da taj tip predočuje primitivnu formu Cro-Magnonaca.

Vadjak. Tab. sl. 31. U diluvijalnom ležištu kod Vadjaka na Javi iskopao je 1886 E. Dubois komade čeljusti i lubanju, koja pokazuje plosnato čelo s jedva naznačenim izbočenjem, svojim pak širokim očnim šupljinama podsjeća na Cro-Magnonce. Dubois je taj tip nazvao protoaustralskim. Weinert drži, da je to daljni razvojni stupanj pračovjeka iz Ngandonga i predšasnik sadašnjih Australaca.

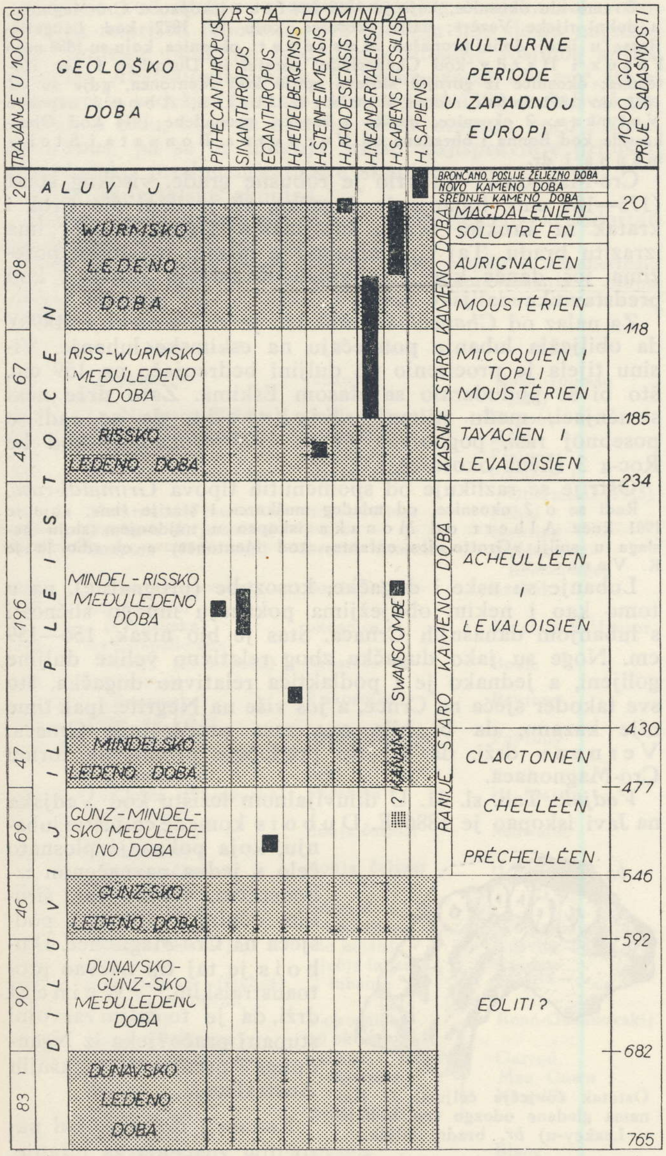


Ostatak čovječje čeljusti iz Kanama gledane odozgo (po L. S. B. Leakey-u) *br.* bradni šiljak.

Kanam i *Kanjera*. Od naročitog značenja za pitanje, kada je nastao pravi čovjek, *Homo sapiens*, mogao bi biti nalaz u Kanamu kod Viktorijina jezera u središnjoj Africi, gdje je 1931 L. S. B. Leakey pronašao prednji dio ljud-

ske čeljusti s tipičnim bradnim šiljkom, dakle tipične čeljusti vrste *Homo sapiens*, ali u ležištu, u kojem su pronađeni ostatci izumrlih slonova *Dinotherium* i *Mastodon*, što bi odgovaralo donjem diluviju. Ležište sastoji iz naslaga Viktorijina jezera, kojega je razina u ono doba bila mnogo viša nego danas. To je ležište mnogo starije nego ležišta *Pithecanthropus*-a ili neandertalca. Nešto je mlađe, iz srednjeg diluvija, ležište u Kanjeri, gdje je L e a k e y pronašao ostatke čovječje lubanje. Komisija brojnih stručnjaka, koja je u Londonu 1933 ispitala te okamine, izjavila se za njihovu visoku starost, kao i za to, da pripadaju vrsti *Homo sapiens*. Geolog B o s w e l l, koji je poslije toga ispitao ona ležišta u središnjoj Africi, izrazio se vrlo skeptički i ne vjeruje u tako veliku starost tih ostataka. L e a k e y pak i nakon toga ostaje kod svoje tvrdnje o starosti onih fosilija.

Swanscombe. S time, da bi već u srednjem diluviju, a možda i ranije, živio pravi čovjek, slaže se i nalaz kod Swanscombea na donjoj Temzi u Engleskoj, gdje je 1935 A. T. M a r s t o n pronašao u šljunku t. zv. 100-stopne terase rijeke Temze zatiljnu kost nalik na čovječju, a godinu dana kasnije 7 m dalje tjemenu kost. Ležište potječe bez sumnje iz Mindel-Riss-interglacijalnog doba. Kosti, koje je ispitala komisija stručnjaka, spadaju j e d n o j lubanji, i to vjerojatno ženskoj. Sadržina čitave lubanje procijenjena je na 1325 cm³. Odljevci nutrine pokazuju



Kronologija kvaternarnog doba s oznakom nalaza fosilnih Hominida (debele crte). Duljina razdoblja prema astronomskim računima Milankovića. Crtkane pruge označuju hladnu arktičku, bijele pruge topliju klimu. Druge dvije faze često se pribrajaju pliocenu.

dobro razvijene zavoje. Od sadašnjeg čovjeka razlikuju se te kosti po širini zatiljka, i što su vrlo debele. U profilu je zatiljak lijepo zaokružen bez ikakva brida. Svakako se dakle radi o formi, vrlo bliskoj pravom čovjeku. Mnogo zajedničkih obilježja ima taj nalaz sa Steinheimskom lubanjom, tako da bi se mogla, kako već istakosmo, odatle preko Swanscombskog tipa izvesti loza sadašnjeg čovjeka.

Na prekretnici würmskog ledenog doba i aluvija javljaju se čovječji tipovi, na koje se već priključuju oblici današnjeg čovjeka. To su u Europi napose nalazi iz spilje *Maş d'Azil* u Francuskoj i spilje *Ofnet* u Bavarskoj, u kojoj su pronađeni ostatci od 33 okosnice. Lubanje iz spilje Ofnet pokazuju već sve oblike, koje i danas nalazimo u Evropi, ima dolihocefalnih i brahicefalnih. I na nalaze jednake starosti u drugim zemljama isto se priključuju današnji tipovi u tim zemljama. Tako su u Australiji kod *Cohune*, kod *Jervoisa* i kod *Talgaja* nađeni ostatci čovjeka, od kojih potječe potonji, dapače vjerojatno iz gornjeg diluvija. Njima se, doduše, pokušalo pripisivati naročito značenje, ali su se napokon ispostavili kao forme vrlo slične današnjim urođenicima tog kontinenta. Isto vrijedi za različne nalaze u Africi, među kojima je neko vrijeme bio vrlo važan nalaz iz sutjeske *Oldoway* u istočnoj Africi, gdje je 1913 R e c k našao čovječju okosnicu, kojoj je pripisao veliku starost. Nalaz u Oldowayu sastoji se iz 5 slojeva. Donja 4 potječu iz pluvijalnog doba, koje odgovara ledenomu doba u Evropi. U 2. sloju nalazila se okosnica, ali u položaju čučanja, što znači, da je bila u tom položaju pokopana i tako došla u ono ležište. B o s w e l l je našao u grudnom košu te okosnice zemlju iz najgornjeg sloja, što znači, da je okosnica iz doba stvaranja te površne naslage ili je još mlađa. Kako su M o l l i s o n i G i e s e l e r pokazali, specifična je težina tih kosti ista kao svježih ljudskih kosti. M o l l i s o n je upozorio na to, da lubanja ima sličan tip, kao sadašnji Crnci plemena Masai. S time se slaže i visina tijela od 180—184 cm.

Svi nalazi fosilnih hominida iz diluvija potječu, kako je vidljivo, iz staroga svijeta. Argentinski paleontolog F. A m e g h i n o je, doduše, opisao više, tobože tercijarnih ostataka čovjeka iz Južne Amerike. Radi se o komadima lubanja, komadima nekih drugih kosti, dalje o prvom vratnom kralješku (atlasu), nađenom na Monte Hermoso i dr. A m e g h i n o je na tim ostatcima, koje pripisuje ljudskim predšasnicima, nazvanima *Tetraprothomo, Triprothomo, Diprothomo* i t. d., osnovao tvrdnju, da se čovjek u toku tercijarnog doba razvio u Južnoj Americi. Kako je to pokazao H r d l i č k a pokazao, svi ti ostatci potječu od sadašnjeg čovjeka, komad bedrenjače pak od velikog grabežljivca iz porodice mačaka, a starost je onih ležišta nesigurna. Radi se, dakle, o tome, da je inače tako zaslužni A m e g h i n o s onim svojim tvrdnjama potpuno zastranio.

VI. NAZORI O PREDŠASNICIMA ČOVJEKA.

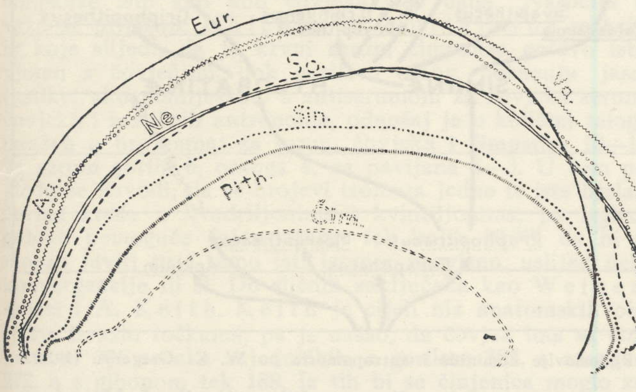
Na osnovi činjenica, koje pružaju paleoantropologija, anatomija i embriologija, izražena su o podrijetlu čovjeka kao fizičkog bića brojna mišljenja, koja možemo svrstati u dvije grupe: poligenistička (polifiletička) i monogenistička (monofiletička). Poligenisti smatraju, da je današnji ljudski rod produkat više konvergentnih loza, koje su se već u donjem tercijaru odcijepile od zajedničkog debla, i da je svaka od tih loza bila izvorom nekih majmuna i neke ljudske grupe.

Glavni je predstavnik poligenizma bio H. K l a a t s c h (1910), koji drži, da su se gorila i neandertalac razvili iz zajedničke loze, koja se dalje nastavila s Crncima, a druga, orangoidna loza, da je dala izvor orangu i preko aurignacske rase Mongolima. Sličnim nazorima naginje Th. A r l d t (1915), koji zastupa hipotezu, da su se od eocenskih Tarsioidea odcijepile 3 grane, jedna, kojoj bi vršci bili Cebidi, Semnopithecini, orang i Mongoli, druga, koja vodi Hapalidama, gibonima, izumrlom *Dryopithecus*-u, čimpanzi, *Pithecanthropus*-u i europidnoj rasi, i treća, koja je dala izvor izumrlom *Sivapithecus*-u, gorili i Crncima. G. S e r g i (1913) predviđa, dapače, pet razvojnih loza, od kojih je jedna *Dryopithecus* s Neandertalcem i heidelb. čovjekom) izumrla, isto i druga (neki Ameghinov »pračovjek«), samo što je ostao od nje odvojak, iz kojeg su se razvili kao posebna loza američki urođenici. Treća loza

obuhvaća gorilu, čimpanzu, Crnce i bijelu rasu, a četvrta orangutana i Mongole.

Poligenistički pokušaji nisu našli mnogo pristaša, jer je, kako je to napose H. V. Vallois iscrpljivo objasnio, isključeno, da bi mogle sve brojne prilagodbe, koje su tipično ljudske i zajedničke svim sadašnjim ljudskim rasama, u više navrata neovisno nastati. Golema većina stručnjaka zastupa stoga monogenističko gledište, naime, da je današnji ljudski rod jedinstvenog podrijetla, ma da se razilaze nazori o tome, u koje se je doba i iz koje grane zajedničkog debla primata odvojila ljudska loza.

Što se neposrednih predšasnika čovjeka tiče, to se pripisuje glavno značenje fosilnim ostatcima, ma da ima i u



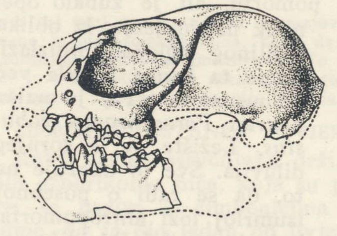
Profilne konture moždanog dijela lubanja: čim. čimpanze, Pith. *Pithecanthropus*-a, Sin. *Sinanthropus*-a, So. javanskog pračovjeka, Ne. neandertalskog pračovjeka, Va. čovjeka od Vadjaka, Au. sadašnjeg Australca, Eur. sadašnjeg Evropljanina. $^1/_3$ prir. veličine.

njihovu ocjenjivanju različitih mnijenja. Najviše pristaša ima nazor, da je čovjek prošao morfološke stupnjeve, koje nam predočuju *Pithecanthropus, Sinanthropus, Homo neanderthalensis* i *Homo sapiens fossilis.* Da *Pithecanthropus* spada u izravnu lozu čovjeka, za to se već izjavio E. Dubois i s njime svi stručnjaci, koji u *Pithecanthropus*-u vide prelaznu formu; napose je pokušao Schwalbe (1899) točnom anatomskom analizom potkrijepiti nazor, da je razvitak čovjeka pošao preko *Pithecanthropus*-a i Neandertalca. Kasniji su nalazi taj nazor još upotpunili, pa ako uspoređujemo profile lubanja, pruža nam se od *Pithecanthropus*-a do čovjeka gotovo potpuna razvojna serija. Napose i E. Fischer i H. Weinert zastupaju to mišljenje.

No time se ne postavlja tvrdnja, da bi bio baš onaj *Pithecanthropus,* čija nam je lubanja sačuvana, ili baš jedan od pronađenih *Sinanthropus*-a ili Neandertalaca naš neposredni predšasnik. Pa bio bi zbilja malo vjerojatan slučaj, da bi se baš ostatci onih individuuma sačuvali, koji sačinjavaju neposrednu ljudsku lozu. Nego one ostatke shvaćaju vrlo malo promijenjenim potomcima izravnih predšasnika čovjeka, isto tako kao što se današnji Australci smatraju malo promijenjenim potomcima predšasnika svih ostalih ljudskih rasa. Jedino kao *morfološki stupanj* možemo Australce nazvati pređima ostalih ljudskih rasa, ma da time nitko ne misli kazati, da je neki sada živući Australac otac nekog Evropljanina. Zato i starost fosilnih nalaza hominida nipošto nema onu važnost, kakvu bi joj često htjeli pripisivati. Po tom mnogo zastupanom nazoru ljudski bi se predšasnici vrlo slični *Pithecanthropus*-u dalje razvili u forme poput *Sinanthropus*-a, ovi bi se upotpunili u pravcu Steinheimca i još dalje u pravcu Neandertalca, a konačno bi iz Neandertalcu sličnih forma nastao pravi čovjek. *Eoanthropus,* ako zbilja spadaju čeljust i lubanja zajedno, bio bi jedan postrani izumrli ogranak; jednako bi bio *Homo rhodesiensis* krajni ogranak loze, koja je drugim smjerom pošla od Neandertalca.

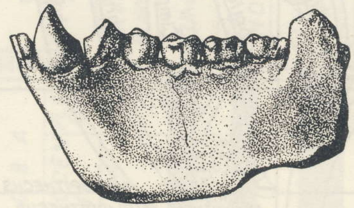
Ima i nazora, da Neandertalac ni morfološki ne spada u neposrednu lozu čovjeka. Već je Sera držao, da je to posebna forma čovjeka, prilagođena na ledeno doba; zato tako robustna okosnica. Ali to se ne slaže sa činjenicom, da je Neandertalac živio već kroz čitavo toplo Riss-Würmsko interglacijalno doba, a da ima i pravi čovjek iz ledenog doba. Ističe se također, da postoji izvjesna poteškoća za mnijenje, da je Neandertalac izravan predšasnik sadašnjeg čovjeka, u činjenici, da ima ostataka pravog čovjeka starijih nego su ostatci Neandertalca. Tu dolazi napose u obzir lubanja iz Swanscombe-a, pogotovu, jer se ona priključuje na steinheimsku lubanju.

Kojim bi putem bio pak pošao razvitak od nižih stupnjeva do stupnja *Pithecanthropus*-a, za to ima prilično malo oslona u okaminama. Ostatci primata poznati su sve od donjeg eocena dalje. Dosele je poznato od fosilnih primata: 15 rodova Chyromioidea, svi iz eocena, 12 rodova Lemuroidea, od eocena do diluvija, 22 roda Tarsioidea, svi iz eocena, 1 rod širokonosaca, *Homunculus* iz miocena, 4 roda Cercopithecina iz miocena i pliocena, 3 roda Semnopithecina iz pliocena, 4 roda Hylobatina, od oligocena do pliocena i 7 rodova Anthropopithecina iz miocena i pliocena. Radi se većinom o zubima ili donjoj čeljusti, ima sačuvan i koji desetak lubanja i par okosnica, dakle vrlo skučen materijal. Jedan od najstarijih fosilnih primata je Tarsioid *Tetonius (Anaptamorphus)* iz donjeg eocena u Wyomingu, kojemu su već Cope, a kasnije i mnogi drugi, pripisivali naročito značenje kao zajedničkom predšasniku i majmuna i čovjeka. Za međusobne veze antropomorfa ima nešto više podataka. Za gibone drži Schlosser, da im je praotac *Propliopithecus* iz oligocena, na kojega povezuje *Pliopithecusa* iz miocena, a dalje sadašnje gibone.

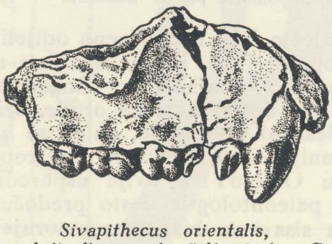


Tetonius (Anaptamorphus) homunculus, lubanja (po Cope-u) $1^1/_5$ prir. vel.

Više ostataka antropomorfa, zubi i donjih čeljusti, iz miocena u Evropi i Indiji pribraja se rodu *Dryopithecus. D. Fontani* iz Francuske pokazuje izvjesne sličnosti sa zubalom gorile, *D. germanicus* ima više sličnosti sa čimpanzom, a kutnjaci *D. Darwini* naliče na čovječje, tako da i Gregory i O. Abel i H. Weinert dolaze do zaključka, da njegov položaj nije daleko od loze hominida. S *Dryopithecus*-om je već Dubois doveo u srodstvenu vezu *Palaeopithecus*-a iz donjeg pliocena u Indiji, od kojega je sačuvana gornja čeljust; Gregory pak smatra, da je *Palaeopithecus* forma bliska gorili. Drugi veliki antropomorf, *Sivapithecus,* poznat je iz miocena u Indiji, i to po komadima čeljusti. Kutnjaci su po svom obliku sličniji čovječjima nego kutnjaci sadašnjih antropomorfa, tako da je G. E. Pilgrim (1915) pokušao ovu formu smjestiti među hominide, što se međutim ne slaže s oblikom očnjaka, koji strši preko ostalog zubala kao kod ostalih antropomorfa. Kod Taungsa u Južnoj Africi, u ležištu iz donjeg diluvija, pronađena je 1924 dječja lubanja uz dio donje čeljusti. R. A. Dart, koji ju je ispitao, nazvao je taj nalaz *Australopithecus africanus.* Sadržinu lubanje odredio je Dart s 520 cm^3, što bi odgovaralo sadržini odrasle lubanje od 625 cm^3, pa je bio stoga mnijenja, da je to neka prelazna forma k hominidima. Kasnije je W. Abel odredio sadržinu s 390 cm^3, odrasla lubanja imala bi prema tome tek 450 cm^3; naročito s obzirom na zubalo W. Abel dolazi do zaključka, da *Australopithecus* ne stoji u neposrednoj vezi s lozom hominida. G. 1937 pronašao je R. Broom kod Sterkfonteina u Trans-



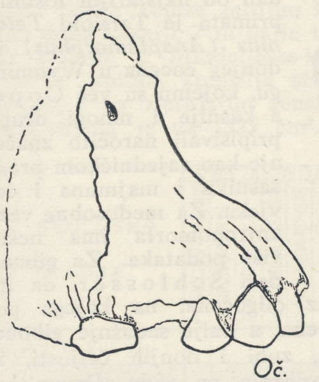
Dryopithecus Fontani, prednji dio donje čeljusti (po Abelu) $^1/_2$ prir. vel.



Sivapithecus orientalis, prednji dio gornje čeljusti (po G. E. Pilgrimu iz Abela) $^2/_3$ prir. vel.



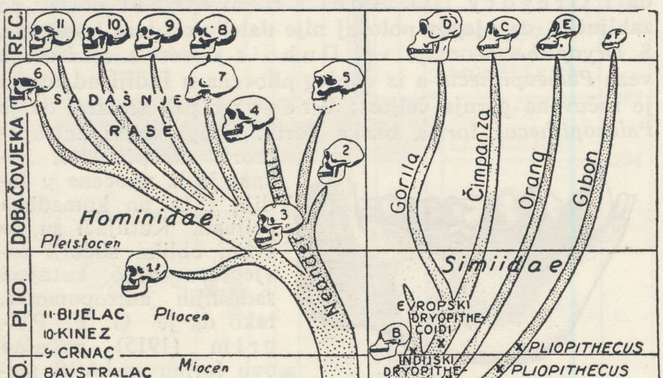
Australopithecus africanus Dart, dječja lubanja (po Dartu). $^1/_3$ prir. vel.



Australopithecus, prednji dio gornje čeljusti odrasloga (po R. Broomu) $^1/_3$ prir. vel. *Oč.* očnjak.

valu ležište iz srednjeg diluvija različne ostatke slične, ali gotovo odrasle forme. Najvažniji je komad gornje čeljusti, koji pokazuje, da je zubalo bilo izvanredno slično čovječjemu, jer očnjak ništa ne iskače iznad ostalih zubi. S obzirom na zubalo B r o o m je za tu formu predložio naziv *Plesianthropus*. Drugu ovoj blisku formu pronašao je B r o o m 1938 kod Kromdraaia nedaleko od Sterkfonteina. Radi se o većem dijelu lubanje, koje se sadržina procjenjuje sa 600 cm². Lubanja pripada velikom antropomorfu, ali je zubalo opet nalik na čovječje. Iz oblika zatiljnog zgloba proizlazi, da je ta forma hodala već poluuspravno. Taj je nalaz nazvan *Paranthropus robustus*. Ležište je iz gornjeg diluvija. Sve to ukazuje na to, da se radi o posebnoj izumrloj lozi antropomorfa, koja je morfološki bliža čovjeku nego sadašnji antropomorfi.

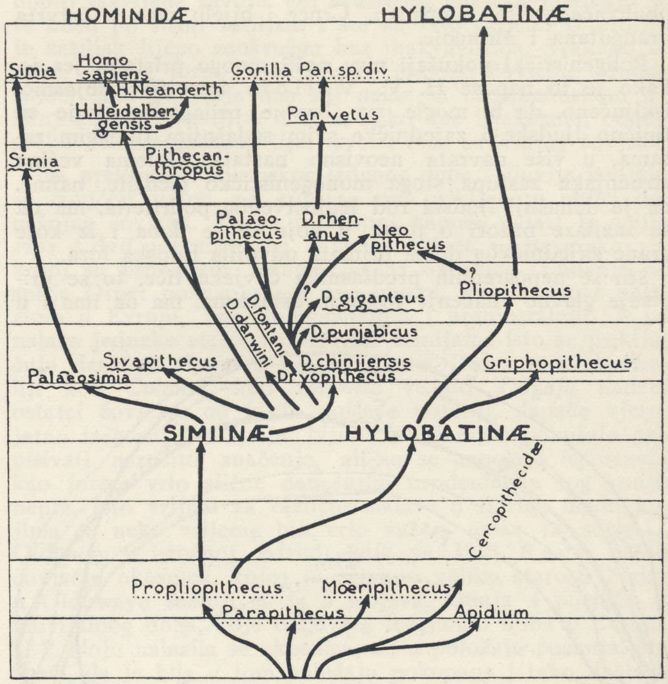
Kako bi imali zamišljati srodstvene veze čovjeka s ostalim primatima, u zadnje su vrijeme pokušali izraziti rodoslovnim crtežima H. F. O s b o r n, W. K. G r e g o r y, A. N a e f i H. W e i n e r t.



Rodoslovlje hominida i antropomorfa po H. Osbornu.

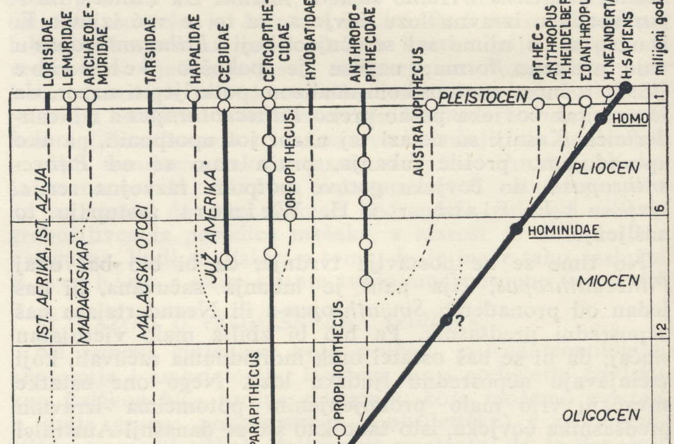
O s b o r n drži, da se čovječja loza u oligocenu odijelila od loze, koja vodi k antropomorfima, i to s obzirom na kameno oruđe iz Red-craga i Fox-halla u Engleskoj. M o i r, koji je pronašao to već dosta savršeno oruđe, drži, da potječe iz pliocena, iz česa bi proizlazilo, da su se hominidi razvili već mnogo ranije. Loze hominida i antropomorfida bile bi po nazoru O s b o r n a dvije usporedne grane, kakve nam i inače paleontologija često predočuje kod različnih drugih grupa sisavaca. Napose upozoruje i W. E. L e G r o s C l a r k na to, da treba pretpostaviti kod primata više usporednih razvojnih loza, pa da međusobne sličnosti ne moraju biti izraz neposrednog srodstva, nego samo jednako ili slično usmjerenog usporednog razvitka.

G r e g o r y drži, da je loza hominida i velikih antropomorfa bila sve do miocena zajednička, dok bi se loza gi-



Rodoslovlje hominida i antropomorfa po W. K. Gregoryu (1920).

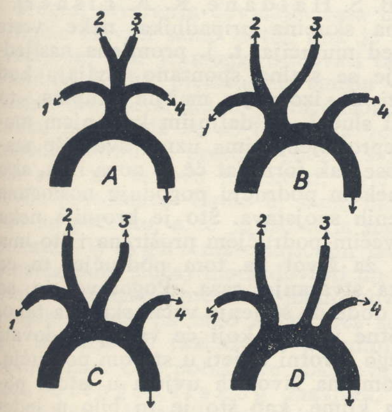
bona već na početku oligocena bila ocijepila. I N a e f stavlja razvitak hominida u tercijarno doba, i to na svršetak miocena, te drži, da se loza antropomorfa odvojila od ljudske već sredinom oligocena, ali po njegovu nazoru dolazi poslije odvajanja antropomorfa još jedan nepoznati razvojni stupanj na početku miocena, koji u daljnem razvitku napokon dovodi do stupnja hominida.



Rodoslovlje primata po Naefu (1933).

W e i n e r t, čiji su crtež rodoslovlja primata prihvatili i mnogi drugi antropolozi (E. F i s c h e r, V e r s c h u e r, E i c k s t e d t i dr.), stavlja odvajanje loza hominida i antropomorfa u mnogo kasnije doba, u pliocen. On napose

ističe, kako od svih antropomorfa ima čimpanza najviše zajedničkih obilježja s čovjekom: poredak izlaska žila kucavica iz luka glavne odvodnice (aorte) jednak je kao kod čovjeka, što vrijedi, doduše, i za gorilu; šupljina u čeonoj kosti ima oblik, iz kojega se može izvesti oblik te šupljine kod *Pithecanthropus*-a i dalje kod Neandertalca i sadašnjeg čovjeka; poseban otvor, foramen spinosum, na donjoj strani lubanje za prolazak nekog živčića i nutarnje čeljusne kucavice postoji kod čimpanze jednako često kao kod čovjeka, dok je kod gorile rjeđi; mjesto, gdje se na lubanji pričvršćuju mišići šije, kod čimpanze je izbočeno kao kod čovjeka, dok je kod gorile i oranga plosnato; bubreg čimpanze ima isto kao čovječji više papila, dok gorila i orang imaju samo 1 papilu. Trudnoća traje kod čimpanze isto kao kod čovjeka, 280 dana. Naročita se važnost pripisuje Uhlenhuth-Nuttalovoj reakciji, iz koje slijedi, da je krvni serum čimpanze gotovo istovjetan s čovječjim, dok gorila i orang pokazuju jasne razlike; ako pomiješamo s antiserumom za čovjeka serume čovjeka i različnih antropoida, odnošaj je u količini taloga, izražen u brojkama: za serum čovjeka i čimpanze 10—12, za serum gorile 6, oranga 4, za pavijana 4—3. U tom pogledu se navodi, da se brojevi izomera jedne te iste bjelančevine kreću u kvadriljonima i kvintiljonima, pa izgleda gotovo nemoguće (vjerojatnost tek kojih 10^{-24}), da bi se mogao javiti tu i tamo isti izomer neovisno, uslijed neke konvergencije ili sl. Do sličnih zaključaka kao Weinert dolazi i A. Keith. Keith je cijeli niz anatomskih obilježja izrazio točkama, pa je našao, da čovjek ima sa čimpanzom 396 točaka zajedničkih, s gorilom 385, s orangom 272, a s gibonom tek 188. Iz tih bi se činjenica moglo zaključiti, da postoji između čovjeka i čimpanze bliža filogenetska veza nego s ostalim antropomorfima, da bi se, dakle, predšasnici čimpanze bili najkasnije odcijepili od loze hominida, i to po Weinertovu nazoru u gornjem pliocenu. Svakako, Osborn i Gregory griješe, kada stavljaju u svojim rodoslovnim crtežima gorilu bliže čovjeku nego čimpanzu.

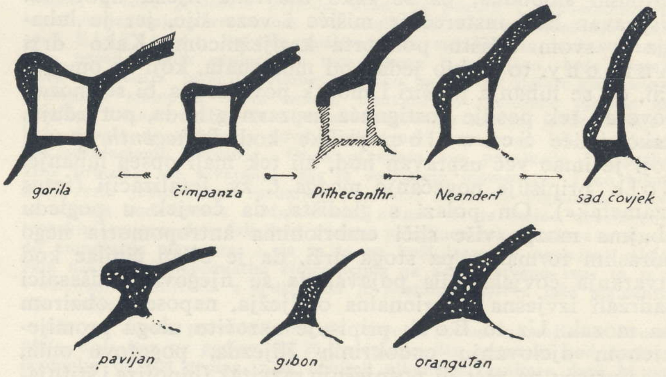


Izlazak žila kucavica iz glave odvodnice (po H. Weinertu)

A niži majmuni; *B* giboni; *C* orangutan *D* gorila, čimpanza i čovjek. *1* desna, *4* lijeva podključna kucavica; *2* desna *3* lijeva kucavica glavnica.

Malo je pristaša našlo shvaćanje, koje je zastupao već Cope (1882), a zatim Hubrecht (1897), da bi se loza hominida već na početku razvitka primata bila odvojila od ostalih loza. Kasnije se za taj nazor zalagao Wood-Jones (1919). Potonji tvrdi, da se čovječja loza već u eocenu odcijepila od zajedničke loze, i to izravno od Tarsioida (makija), što motivira time, da maki hoda donekle uspravno stražnjim nogama. Ali taj uspravan hod kod makija prilagodba je na skakanje, kao kod klokana ili kod skočimiša, pa se ne može porediti s čovječjim hodom. Građa makijeve noge s produljenom petnicom i čunicom (calcaneus i naviculare) pokazuje, da je to specijalizirana grupa, koja nikako ne bi mogla spadati u neposrednu lozu čovjeka. Izravni razvitak čovjeka iz primitivnih primata zastupa i Montandon (1928), koji drži, da čovječja loza izravno potječe od Lemuroidea.

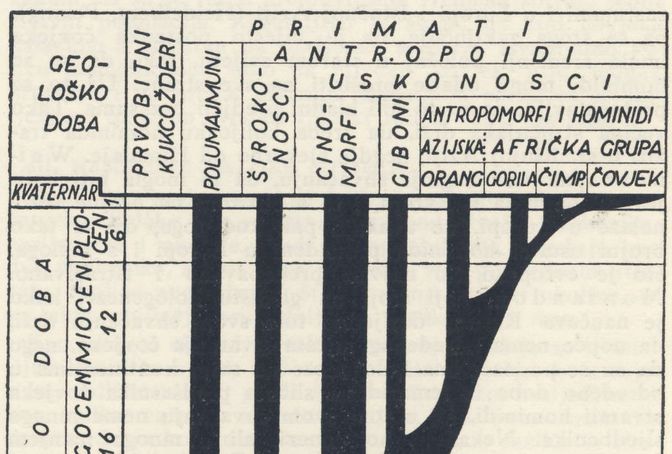
Sasvim izoliran je Westenhöfer (1930) sa svojim nazorom, da se ljudska loza već najranije odcijepila izravno od općeg tipa sisavaca. On to opravdava građom našeg stopala, koje da pokazuje, da su već naši najraniji predšasnici hodali po zemlji, a da su se forme, koje žive na stablima, kasnije odcijepile od te loze i promijenile, tako da bi se majmuni i polumajmuni razvili iz ljudskih predšasnika, a ne obrnuto. Još dalje ide E. Dacqué, koji, napose, u popularnim spisima, brani tezu, da su predšasnici čovjeka već od paleozoičkog doba tvorili zasebnu lozu, koja nema nikakvih veza s razvojnim lozama životinja. Ti predšasnici da su imali, doduše, u početku oblik sličan vodenjaku, kasnije sličan gmazu, ali da su imali ipak ljudska svojstva. On motivira taj svoj nazor pričama o zmajevima i aždajama, koje da su uspomene iz mezozoičkog doba, kada da su naši predšasnici živjeli među tadašnjim orijaškim gmazovima. To je, naravno, samo neka fikcija, jer iz onih doba nema nikakvih tragova kakvoga inteligentnog bića, pa taj nazor znanost uopće nije uvažila.



Shema položaja čeone šupljine kod raznih antropoida i hominida (po H. Weinertu).

ČIMBENICI POSTANKA ČOVJEKA.

Kako većina stručnjaka drži, da su predšasnici čovjeka bili arborikolna bića, koja su provodila život na stablima, svi se nazori o čimbenicima ljudskog razvitka slažu u tome, da je bio jedan od uvjeta, koji su pospješili humanizaciju, taj, da su predšasnici čovjeka radi promijenjenih prilika bili prinuždeni ostaviti šume i provoditi život u otvorenim predjelima. Barrel i Osborn pripisuju važan utjecaj dizanju gorskog nabora zemljine kore, koji je stvorio današnje gorske lance od Alpa preko Kavkaza, Irana, Himalaje do kineskih gorja. Time su nastali sjeverno od tog gorja hladni i otvoreni predjeli, s mnogo većim zahtjevima na životnu borbu, što je prisililo čovječje pređe da promijene svoj život i prihvate uspravan hod. Hod na stražnjim ekstremitetima povlači za sobom njihovo produljenje (klokan, skočimiš, maki i t. d.) uz izvjesne modifikacije u građi. Zbog uspravnog hoda postala je ruka



Rodoslovlje primata po H. Weinertu (1932). Brojke označuju trajanje razdoblja u milijunima godina.

potpuno slobodna, pa se tako usavršila njena upotreba. Uspravan hod rasterećuje mišiće i veze šije, jer je lubanja u svom težištu poduprta kralježnicom. Kako drži Anthony, to bi bio jedan od momenata, koji su omogućili, da se lubanja proširi i mozak poveća. Da bi se mozak povećao tek poslije postignuća uspravnog hoda, potvrđuju, kako ističe Schwalbe, prilike kod *Pithecanthropus*-a, koji je imao već uspravan hod, ali tek mali opseg lubanje. Bolk pripisuje povećanje mozga t. zv. fetalizaciji (fetus »zametak«). On polazi s gledišta, da čovjek u pogledu obujma mozga više sliči embrionima antropomorfa nego odraslim formama, pa stoga drži, da je bitan činilac kod stvaranja čovjeka bila pojava, da su njegovi predšasnici zadržali izvjesna embrionalna obilježja, napose s obzirom na mozak. Uz to Bolk pripisuje naročitu ulogu promijenjenom djelovanju endokrinih žlijezda, pogotovu onih, koje utječu na rast ili pospješuju razvitak (hipofiza i štitnjača). Bolk drži, da je taj momenat doveo do toga, da su se stanice u mozgu još jedamput razdijelile i tako svoj broj podvostručile. Povećanje bi mozga, dakle, uslijedilo jednim korakom. Promijenjenom djelovanju endokrinih žlijezda pripisuje Bolk i gubitak dlaka na tijelu. Za to, da su promjene u endokrinom djelovanju imale važnog utjecaja, zalaže se i Versluys. Protiv hipoteze o fetalizaciji oštro je istupio Neuville, koji ističe, da je opća pojava u embrionalnom razvitku svih životinja, da se centralno živčevlje ranije osniva nego ostali organi, pa svi embrioni imaju relativno veći mozak nego odrasli stadiji. Weinert nalazi u otkriću pravljenja vatre momenat, koji da je pospješio razvitak čovjeka i omogućio njegovu sve veću nezavisnost od klimatskih prilika, a uživanje vatrom priređene hrane da je povuklo za sobom umanjenje zubala, napose očnjaka, i mišića za žvakanje, što se s obzirom na zubalo ne slaže s time, da imamo i kod *Australopithecus*-a već izravnano zubalo i smanjene očnjake. Većina vidi važan poticaj za usavršavanje čovjeka u teškim klimatskim prilikama ledenoga doba, koje su iziskivale sve veće sposobnosti u borbi s prirodom.

MJESTO POSTANKA ČOVJEKA.

Za pitanje, gdje je bila kolijevka ljudskoga roda, mjerodavno je, da su hominidi bili već u srednjem diluviju zastupani i u Europi i istočnoj Aziji (Heidelberg, Peking), pa se stoga zaključuje, da je mjesto postanka čovjeka imalo središnji položaj u starom svijetu, tako da su se hominidi mogli odatle proširiti na sve strane. Uz to se pretpostavlja, da su to bili hladni predjeli bez šuma. Tako većina stručnjaka drži, da treba kolijevku hominida tražiti u središnjoj Aziji, negdje sjeverno od Himalaje. Weinert pak više naginje shvaćanju, da bi mogla biti kolijevka hominida u Evropi, i to s obzirom na brojne stare nalaze u Europi, ne uvažuje pak kod toga, da su tako brojni ostatci hominida pronađeni u Evropi i s razloga, što je evropsko tlo najviše prekopavano i istraživano. Montandon, koji stoji na gledištu hologeneze, kako je naučava Rosa, dosljedno tom svom shvaćanju drži, da uopće nema određenog mjesta stvaranja čovjeka, nego da su se po načelima hologeneze na svim kontinentima u određeno doba iz lemuridima sličnih predšasnika čovjeka stvarali hominidi, ali u tom svom shvaćanju nema mnogo sljedbenika. Nekakvoj hologenezi, ali u mnogo manjem opsegu, naginje u zadnje vrijeme F. Weidenreich. On drži, doduše, da su hominidi jedinstvenog, monofiletičkog porijetla, ali zastupa mnijenje, da se čovjek dalje razvijao policentrički, naime na više mjesta, tako Cromagnonac u Maloj Aziji (s obzirom na nalaze u Palestini), Crnci u Africi kao potomci Rodezijca, Mongoli u Kini iz *Sinanthropus*-a, a Australci na Sundskim otocima iz javanskog pračovjeka.

LIT.: O. Abel, *Die Stellung des Menschen im Rahmen der Wirbeltiere*, Jena 1931; L. Bolk, *Das Problem der Menschwerdung*, Jena 1926; M. Boule, *Les hommes fossiles*, Pariz 1923; Ch. Darwin, *The Descent of Man and on Selection in Relation to Sex*, London 1871 (njemački prijevod: *Die Abstammung des Menschen*, Leipzig, Reclam); K. Gorjanović-Kramberger, *Der diluviale Mensch von Krapina*, Wiesbaden 1906; *Human Biology and Raciale Welfare*, Ed. by E. V. Cowdry, New-York 1930; H. Klaatsch, *Der Werdegang der Menschheit*, Berlin 1920; L. S. B. Leakey, *Stone Age Africa*, London 1936 (njemački prijevod: *Steinzeit-Afrika*, Stuttgart 1938); A. Naef, *Die Vorstufen der Menschwerdung*, Jena 1933; G. Schwalbe, *Die Abstammung des Menschen und die ältesten Menschenformen;* Die Kultur der Gegenwart III/5, Leipzig 1923; B. Škerlj, *Človek*, Ljubljana 1932; H. Weinert, *Ursprung der Menschheit*, Stuttgart 1932; Isti, *Entstehung der Menschrassen*, Stuttgart 1938; E. Werth, *Der fossile Mensch*, Berlin 1928; R. Wiedersheim, *Der Bau des Menschen als Zeugnis für seine Vergangenheit*, Tübingen 1908.

D. *Čovječje rase.*

I. POJAM I DEFINICIJA RASE.

Rasa je skupina pripadnika iste prirodne vrste, koji se, osim u obilježjima svoje vrste, podudaraju još u izvjesnom broju daljnjih nasljednih osebina, te se po tim osebinama razlikuju od drugih sličnih skupina. Nasljedna svojstva su, dakle, mjerodavna za rasu, a nipošto ne raznolike njihove variacije proizvedene utjecajem okoline. Već se i prije naglašavalo značenje nasljednih svojstava za pojam rase. O njima govore već Kant (1785), Prichard (1839), De Quatrefages (1867), Topinard (1885), dok su drugi naglašavali zajednička somatička svojstva uopće, ili zajedničko podrijetlo. Neki su, tako već G. R. Forster (1786), rasu jednostavno identificirali s narodom, a napose su se kod manjih rasnih grupa pridržavali lingvističke podjele. Uvid u pravu bit rase, kako je izražena gornjom definicijom, omogućen je tek u ovom stoljeću napretkom nauke o nasljeđivanju, koja je objasnila, da su nasljedstveni faktori ono, što sačinjava suštinu organizma, dok su somatička svojstva tek jedan odraz tih faktora. Somatička su obilježja samo neki indikator za nosioce nasljedstva, jer ona ovise i o utjecaju vanjskih čimbenika, okolini, u kojoj se organizam slučajno nalazi. Opažati možemo, doduše, samo somatičke osebine, pa je, dakle, za ispravno razlikovanje rasa od važnosti, da se iz somatičkih svojstava izluči ono, što je proizvedeno utjecajem okoline, kako se ne bi u rasne značajke uvukle i modifikacije uzrokovane vanjskim čimbenicima.

II. POSTANAK RASA.

O stvaranju rasa u živoj prirodi donijela je brojnih iskustava eksperimentalna genetika Morganova smjera u vezi s genetičko usmjerenim biogeografskim istraživanjima, na kojima mnogo rade i ruski genetičari (T. Dobžanski, Dubinin, Romašov i dr.), a kod nas Z. Lorković. I matematički je taj problem obrađen u tančine (S. Wright, J. B. S. Haldane, R. A. Fisher).

Prvobitno jedinstvena skupina pripadnika neke vrste cijepa se na rase uslijed mutacija, t. j. promjena nasljedstvenih čimbenika, koje se stalno spontano javljaju kod pojedinaca. Ako dolazi do izolacije manjih skupina, to može odrediti već puki slučaj, da daljnjim križanjem mutiranih pojedinaca s nepromijenjenima uzmu sve više maha nova svojstva. Napose pak formirat će se nova rasa, ako vanjski čimbenici na nekom području pogoduju nosiocima jedne vrste promijenjenih svojstava. Što je brojnija neka vrsta (species), što je većim područjem proširena i što ima više raznolikih uvjeta za život na tom području, to će biti više mogućnosti za stvaranje rasa. Pogotovo će se stvarati nove rase, ako dođe do seljenja većih skupina tako, da postignu nove životne uvjete, koji će više pogodovati drugim mutacijama, nego životni uvjeti u starom području. Slično će djelovati promjena životnih uvjeta u istom području radi mijenjanja klime, kao što je to bilo u ledenim i međuledenim dobima. Od velikog su značenja i geološke promjene zemaljske površine, dizanje bregova i transgresije mora, koja rastavljaju prije spojene zemlje.

To zbivanje, da se javljaju nove mutacije i time nove mogućnosti za bolje prilagođivanje okolini, nastavlja se stalno dalje. Rase, dakle, nisu ništa postojano, nego su, tako reći samo faze u tom zbivanju i podvrgnute su sve daljem cijepanju i preobražavanju, naravno, tek u razdobljima od više tisuća generacija.

Što su rase starije po svom postanku, to će veće i jasnije biti razlike između njih. Mlađe će skupine imati više zajedničkih svojstava, a bit će u svakoj skupini još velik postotak vrlo sličnih pojedinaca. Zbivanje, koje dovodi do stvaranja rasa, ne zahvaća, naime, odmah sve pojedince neke skupine, nego tek mali broj, koji će se s vremenom, zbog djelovanja prikazanih čimbenika, povećavati. Mada nije još cijela skupina jedinstvena, mogu djelovati već daljnji izolacioni i migracioni procesi, i nastupit će novo cijepanje, ma da se prvo još nije dovršilo. Do »čistih« rasa doći će stoga vrlo rijetko, jer će te skupine stalno još sadržavati neki postotak pojedinaca, koji će pokazivati osebine prvobitne skupine, a prije nego svi takvi iščeznu, javit će se već nova cijepanja.

Za stvaranje novih rasa važno je i križanje onih, koje već postoje. Kod toga dolazi do novih raznolikih kombinacija među nasljednim osebinama izlaznih rasa, a za te kombinacije vrijedi isto, što za mutacije, da će se naći među njima takve, kojima će pogodovati uvjeti okoline, pa će se sve dalje množiti. Baš među čovječjim rasama ima nekih, koje su, bez sumnje, proizvod križanja dviju vrlo raznolikih rasa, kao što su na pr. Etiopidi, Turanidi i različne skupine u Istočnoj Indiji.

Izloženi uvjeti, koji su mjerodavni za sve organizme u slobodnoj prirodi, znatno se mijenjaju, ako je neka skupina zaštićena od različnih nepovoljnih utjecaja prirode, kao što su domaće životinje, koje čovjek njeguje i čuva. Svakojaka svojstva, koja se ne mogu održati u divljem stanju, jer se tu njihovi nosioci gotovo istrijebe, moći će se sačuvati pod zaštitom čovjeka, na pr. najraznovrsnije boje dlaka. Volja čovjekova odlučuje kod domaćih životinja, koje će se kombinacije osebina i koja mutirana svojstva održati, jer čovjek izabire za rasplod nosioce onakvih nasljednih svojstava, koja smatra prikladnima za svoje potrebe. Zato nalazimo kod domaćih životinja kud i kamo veću pocijepanost na rase nego kod sličnih životinja u divljem stanju. U donekle sličnom položaju kao domaće životinje nalazi se i ljudski rod, na što je napose upozorio E. Fischer (1914). Čovjek je, naime, već od davnine u stanju neke autodomestikacije, jer udruživanje pojedinaca u skupove, u kojima si pružaju međusobnu pomoć, omogućuje, da se dalje rasplođuju nosioci onakvih mutiranih svojstava, koja se ne bi mogla sačuvati u slobodnoj prirodi izvan ljudskog društva.

Zaštita, koju je pružao socijalni život već od prvih njegovih početaka, svakako je, dakle, uvelike ublažila djelovanje nekih momenata, koji surađuju kod stvaranja rasa. Unutar skupina, koje su bile izvorom novih rasa, moglo se je stoga održati mnogo više pojedinaca s osebinama izlazne populacije, tako da, pogotovo kod čovjeka, nikad nije moglo doći do stvaranja »čistih« rasa, naime skupina, gdje bi svi pojedinci bili opremljeni osebinama, koje su mjerodavne za pravac razvitka.

Procesi stvaranja čovječjih rasa mogli bi se prema izloženome zbivati samo dotle, dok je bila zemlja još rijetko naseljena, dok je mogla djelovati borba s prirodom i međusobna borba plemena u smislu očuvanja nosilaca podesnih svojstava. Kada je međusobna zaštita postigla već toliku mjeru, da su se formirala veća plemena i napokon narodi, morali bi prestati gotovo svi procesi stvaranja novih rasa na osnovu prednosti, koje pružaju izvjesne mutacije pojedinaca. Ostao bi samo momenat, koji istakosmo već na početku, a to je izolacija manjih skupina. Kako je pokazao Wright matematičkim izvodima, u takvim skupinama puki slučaj mora dovesti do toga, da u jednoj skupini s vremenom prevlada jedno novo svojstvo, a u drugoj skupini drugo, pa tako dolazi bez sudjelovanja kojih drugih utjecaja do razilaženja pojedinih skupina u njihovim obilježjima. Ove poteškoće pokušava uz to prebroditi hipoteza ortogenetskog razvitka, kako je zamišlja i E. Fischer. Mutacije, promjene nasljednih faktora, uzrokovane su još gotovo nepoznatim izvanjim utjecajima, koji djeluju svakako neposredno na nasljedne faktore, da ih promijene. Svaka bi okolina izazivala ponajviše svojevrsne mutacije, pa bi stoga boravak u istoj okolini stalno proizvodio u istom pravcu usmjerene mutacije, tako da bi se započeti razvitak automatski nastavljao u dotičnom pravcu. Tako bi unatoč zaštiti nemutiranih pojedinaca mogao, kroz dugi niz generacija, oteti maha neki novi nasljedni tip, jer bi mutacije zahvaćale sve više i više pojedinaca.

Svako je obilježje proizvod nasljedstva i okoline. Napredak civilizacije i kulture stvara stalno nove životne uvjete, što se mora odraziti i na somatičkim osobinama. U slijedećem poglavlju upozorit ćemo na neke vrlo značajne rezultate u tom pogledu.

U gornjim izvodima prikazani postanak rasa osniva se na iskustvima postignutim eksperimentalnim proučavanjem mutacionih pojava, kao i proučavanjem mutacija u prirodi na različnim podesnim životinjama i biljkama, dakle proučavanjem mikroevolucije, t. j. djelovanja onih malih nasljednih promjena, koje se stalno javljaju kod organizama, te su pristupačne eksperimentu. Većina biologa, među njima i većina u pravcu nauke o nasljeđivanju usmjerenih antropologa, shvaća razvitak rasa i vrsta, kao uopće i cijelo evoluciono zbivanje, u smislu tih eksperimentalnih iskustava.

Mnogo paleontologa, koji imaju pred očima velike promjene organizama u toku geoloških perioda, drže, da postoji i neposredno prilagođivanje, koje s vremenom biva nasljedno. Za ovo shvaćanje zalaže se i Eickstedt. Po tom mišljenju od važnosti su kod stvaranja rasa pored ostalih evolucionih mehanizama i promjene, koje nastaju uslijed utjecaja izvanjih čimbenika. Ako, naime, ovi djeluju kroz mnogo generacija stalno u istom smislu, izazvane bi promjene postale nasljedne. Priznati treba, da bi ovakvo zbivanje mnogo jednostavnije i brže dovelo do stvaranja novih jedinstvenih rasa nego lih kumulacija mikroevolucionih zbivanja. Onda otpadaju sve poteškoće i zapreke, koje proizlaze za stvaranje rasa iz socijalnih momenata. Tako bismo mogli vrlo jednostavno razumjeti pojačano stvaranje pigmenta, kakvo se očituje kod Crnaca i Melanezida, naime, da je stalno obasjavanje tropskim suncem dovađalo kod svakog pojedinca tokom njegova života do umnažanja pigmenta, a da je ta na koži izazvana promjena djelovala nekim još nepoznatim čimbenicima na nasljedstvenu tvar te je s vremenom promijenila u smislu, da je postalo svojstvo jače pigmentacije nasljedno.

Ali svi dosele provedeni pokusi, napose pokusi s mušicom *Drosophila*, koja ima na godinu do 20 generacija, što odgovara kod čovjeka razdoblju od 600 godina, nisu donijeli nikakvog rezultata, koji bi govorio u prilog takvom tumačenju; svi pokusi, koji bi mogli poslužiti kao dokaz za nasljeđivanje svojstava postignuti utjecajem okoline, pokazali su se kod točnijeg ispitivanja nedostatnima. Eickstedt i drugi pristaše ovog nazora upozoruju na *vremenski čimbenik (faktor)*, koji da nije dostatno uvažen, jer da treba kud i kamo dužih razdoblja od više tisuća generacija, da bi svojstva, inducirana od okoline, postala nasljedna.

Kao daljnji čimbenik kod stvaranja rasa navodi Eickstedt »harmonizaciju« osebina. On pretpostavlja neki posebni mehanizam kod djelovanja nasljednih faktora, koji da dovodi do toga, da se kod križanja rasa time kombinirani nasljedni faktori obadviju rasa među sobom tako uravnoteže, da se generacijama bez naročitog izbora i eliminacije harmoniziraju svojstva križanaca, usklade u novu harmoničku cjelinu, koja će tvoriti novu rasu. On upozoruje u tom pogledu na Etiopide, koji su očito proizvod križanja bijele i crnačke rase.

Montandon, koji stoji na gledištu hologenetskog razvitka, tumači stvaranje rasa pod vidikom nutarnjih čimbenika, koji automatski, u smislu hologeneze, djeluju u izvjesnom pravcu i dovode prema izvanjim uvjetima do stvaranja novih nasljednih svojstava i time novih rasa. I tu bi igrao vidnu ulogu vremenski faktor, koji nije pristupačan eksperimentu.

Čovjek se već prije više desetaka tisuća godina proširio svim kopnima od ekvatora do njihova krajnjeg juga i daleko preko sjevernog polarnog kruga, u svim raznovrsnim klimama s brojnim raznolikim uvjetima života. Visoki lanci bregova i široki morski putovi ili čitavi oceani dijele ta obitavališta čovjeka, te su još donedavno činili gotovo neprolazne zapreke između pojedinih područja. Uz to znamo, da su se već u pretpovijesna vremena zbivale seobe čitavih populacija. Razumljivo je stoga, da kod čovjeka nalazimo s obzirom na nasljedna svojstva izvanredno veliku mnogoličnost, tako da nijedan čovjek nije jednak drugome i da prema glavnim nasljednim somatičkim obilježjima možemo svrstati ljudski rod u velik niz rasa.

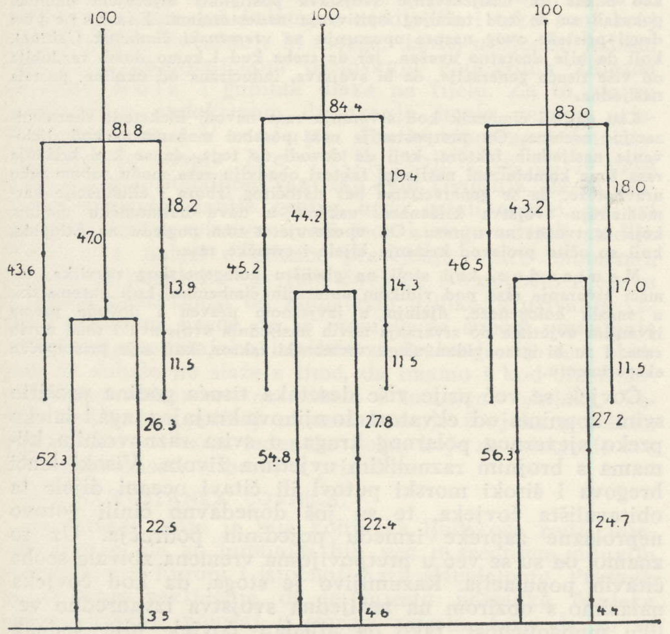
III. NASLJEDNE RAZLIKE ČOVJEKA

Kako već istakosmo, kao kod svakog živog bića, i kod čovjeka fizička su svojstva proizvod dvaju čimbenika: nasljedstva i okoline. Kod svakog obilježja surađuju ova dva čimbenika, ali su neka obilježja više podvrgnuta utjecaju okoline nego druga. Što je manji utjecaj okoline, to su takva obilježja prikladnija za razlikovanje rasa.

Kao rasnom obilježju, veliko značenje pridaje se i visini tijela, koja je u biti, kao većina onih obilježja, koja mjerimo, vidljivi izražaj građe kostura. Svakako, nasljeđivanje ima veliku važnost za visinu tijela. Ali treba imati na pameti, da je kostur u svom rastu ovisan o različnim čimbenicima, koji su podvrgnuti vanjskim utjecajima. Na rast utječe prehrana, a utječu i endokrine žlijezde, napose hipofiza, koja u svom djelovanju opet ovisi o drugim žlijezdama s nutarnjim lučenjem, a na sve te sustave djeluju i vanjski čimbenici. Kako je Bolk ustanovio, Holandijci su zadnjih 70 godina postali veći prosječno za 10,9 cm. Valjda su tome bile uzrokom poboljšane ekonomske prilike. Irisava je također našao, da su japanski novaci sada prosječno veći nego prije 30 godina. Kod Indijanaca u Sjev. Americi, koji su preseljeni iz brda u nizinu, pokazalo se, da su postali veći, nego što su njihovi suplemenjaci, koji su ostali u brdima. U većini kulturnih zemalja pokazalo se, da su stanovnici gradova veći nego narod na selu. Visina tijela ima, svakako, kod istog nasljedstva varijacionu širinu od kojih 15%.

Kod normalnih ljudi različnih rasa visina se kreće između 121 do 209 cm. Kod većine rasa žena je za 6—8% niža od muškarca. Slijedeća tabela prikazuje poprečnu visinu (u cm) nekih populacija (po raznim autorima):

Etnička skupina	muš.	žen.	Etnička skupina	muš.	žen.
Mavambo-Pigmeji (Afr.)	140,8	135,6	Sjev. Kinezi	167,6	—
Negriti (Ist. Indija)	146,3	137,8	Poljaci	167,9	—
Senoi (Malaka)	152,0	142,0	Maori (Nova Zel.)	168,0	—
Laponci (Norv.)	152,3	145,0	Slovenci	168,3	—
Veda (Cejlon)	153,3	143,3	Armenci	168,5	152,9
Ainu (Sahalin)	156,7	147,1	Apaši (Amerika)	169,1	156,8
Polarni Eskimi	157,0	145,0	Hrvati sa sjev. i istoka	169,5	—
Japanci	158,5	145,0	Ukrajinci	170,1	—
Siamci	159,9	—	Hrvati iz Dalmacije	170,8	—
Južni Kinezi	162,2	149,8	Švеđani	170,9	—
Tatari s Volge	162,8	—	Srbi iz Srbije	170,9	—
Talijani	164,0	—	Norvežani	172,1	—
Francuzi	164,1	157,0	Sioux-Indijanci	172,6	159,5
Cigani iz Rumunjske	164,9	153,2	Englezi	172,8	—
Bavarci	165,6	—	Hrvati iz Hercegovine	173,3	—
Eskimi s Alaske	165,8	155,1	Škoti	174,6	—
Velikorusi (Tver)	166,0	154,0	Masai-Crnci	174,7	—
Crnci iz Toga	166,1	—	Patagonci	175,0	—
Bugari	166,5	155,7	Malajci iz Sumatre	175,5	—
Hrvati iz Istre	166,8	—	Crnogorci	178,3	—
Nijemci iz Salzburga	167,0	—	Sara-Crnci	181,7	167,6



Proporcioni likovi plemena Senoi i Veda te Crnca (po R. Martinu)

Rasnim obilježjima smatraju se i različne proporcije tijela, omjer između širine ramena i visine tijela, između duljine trupa i udova, između duljine ruku i nogu, između pojedinih dijelova ruke i noge i dr. Sve ovakve proporcije izrazuju se u t.zv. indeksima, t.j. kvocijentom $\frac{\text{kraća mjera} \times 100}{\text{dulja mjera}}$. Indeks nam, dakle, izražava kraću mjeru u postotcima dulje.

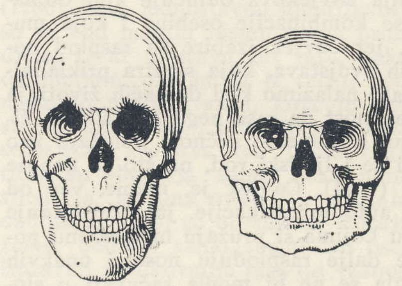
Velika se pozornost posvećuje obliku glave, odnosno lubanje, koja može biti, gledana odozgo, ili duguljasto ovalna, okruglasta ili gotovo sasvim okrugla, što se izražava s indeksom duljine i širine, dakle brojem, koji odgovara širini izraženoj u postotcima dužine: $\frac{\text{širina} \times 100}{\text{dužina}}$. Što je indeks veći, to je glava okruglija. Tu govorimo o dolihocefalnoj (indeks do 75), mesocefalnoj (71,1—80), brahicefalnoj (80,1—85), hiperbrahicefalnoj (85—90) i ultrabrahicefalnoj glavi (iznad 90). Indeks duljine i širine, mjeren na lubanji, manji je od prilike za 1,5—2 jedinice od indeksa mjerenog na živom čovjeku.



Brahicefalna, mesocefalna i dolihocefalna lubanja, gledane odozgo.

Slijedeća tabela prikazuje prosječni indeks glave nekih etničkih skupina (po različnim autorima).

Australidi iz sred. Australije	71,9	Poljski Židovi	81,8
Melanezidi s Loyalty-otoka	72,5	Velikorusi	82,4
Stari Španjolci (lubanja)	73,2	Poljaci	82,6
„ Germani (lubanja)	73,7	Rumunji	82,9
„ Englezi (lubanja)	74,7	Ukrajinci	83,4
„ Rusi (lubanja)	74,9	Nijemci iz Badena	83,6
Arnauti	76,9	Nijemci iz Saske	84,0
Englezi	77,6	Slovenci	84,3
Irci	77,9	Talijani iz Lombardije	84,5
Norvežani	78,0	Hrvati-muslimani	84,6
Španjolci	78,1	Hrvati sa sjevera i istoka	85,2
Balkanski Cigani	78,2	Armenci	85,7
Sicilijanci	79,6	Hrvati-katolici iz Bosne	86,8
Bugari	79,7	Hrvati iz Dalmacije	87,0
Belgijanci	80,5	Laponci	87,6
Letonci	80,5	Kirgizi	89,4
Danci	80,7	Kalifornijski Indijanci	89,7
Bjelorusi	81,5		



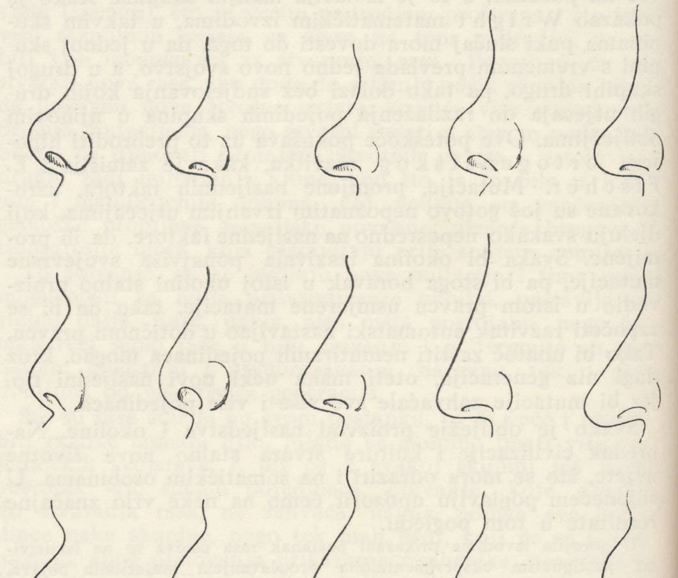
Lubanja s uskim i visokim, te sa širokim i niskim ličnim dijelom, Švicar i Rus (po Martinu).

Druga mnogo upotrebljavana mjera glave je morfološki indeks lica, koji izražava visinu lica od donjeg ruba brade do gornjeg kraja nosa u postotcima najveće širine, dakle $\frac{\text{visina lica} \times 100}{\text{širina lica}}$. Taj se indeks kreće između 70 i 100; što je veći, to je lice dulje i uže.

Evo nekoliko indeksa lica:

Kirgizi	79,0	Kinezi	87,0
Filipinci	81,3	Tirolci	87,1
Kamčadali	83,3	Čukči (Sibirija)	88,0
Suaheli-Crnci	83,3	Bjelorusi	88,0
Tunguzi	84,4	Tatari	88,4
Krećani	85,5	Eskimi	88,8
Nijemci iz Badena	85,8	Švicari iz Safientala	93,3

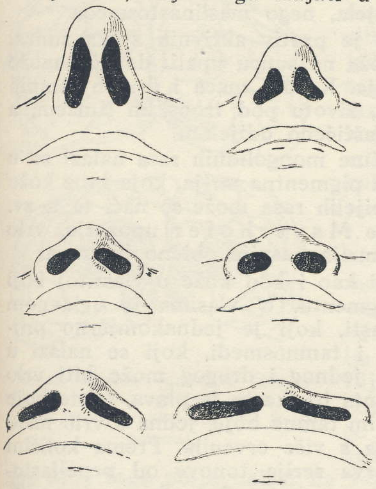
Ima cijeli niz drugih mjera i omjera glave. Ove metode mjerenja uveo je švedski antropolog A. R e t z i u s (1842), te su brzo svestrano prihvaćene za izračunavanje rasnih razlika. S vremenom su se te metode izrodile. Tako je koncem 19. st. T ö r ö k došao do nekih 5000 mjera, koje se mogu izvesti na lubanji. U novije vrijeme ne pripisuje se više toliko značenje tim različnim mjerama, jer se ustanovilo, da mnogo ovise o vanjskim utjecajima te da se u novoj okolini mogu promijeniti već u prvoj generaciji.



Oblici nosova, gornji red konkavni, srednji ravni, donji konveksni, lijevo primitivni, desno progresivni (po Martinu).

Kako je Boas ispitivanjem naseljenika u Sjev. Americi pokazao, omjeri glave ovise mnogo o vanjskim čimbenicima. Kod dolihocefalnih južnih Talijana biva glava u Americi nešto okruglija, a kod brahicefalnih Židova iz Poljske nešto dulja i uža; opažene razlike iznose do 2 jedinice indeksa.

Značajno je obilježje kut, u kojem se sastaju gornji i donji zubi, koji mogu stajati u okomitoj ravnini ili pak u tupom, s tjemenom prema vani okrenutom kutu, dakle koso, pa govorimo o ortognatiji (ravnozubosti), i prognatiji (kosozubosti). Potonja može imati svoj uzrok samo u koso smještenom položaju alveola (udubina za zubne korijene) ili u kosom položaju cijele čeljusti.

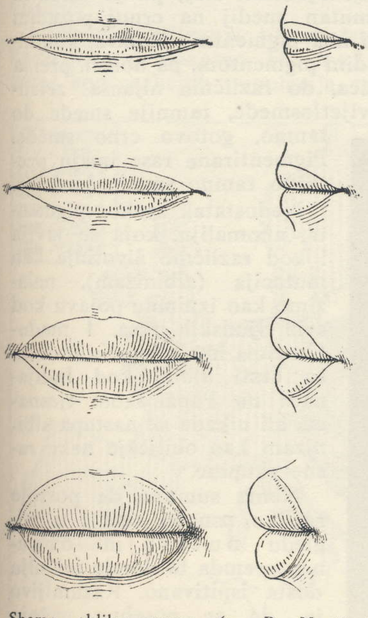


Oblici donje strane nosa (po Topinardu). Gornja dva od bijelaca, ostali od drugih rasa, donji napose od Crnaca i Australida.

Dok su svojstva, koja ispituje antropometrija, određena oblikom kostura, to ima brojnih obilježja i u mekanim dijelovima; mnogo tih osebina prilično je manje ovisno o vanjskim utjecajima nego mjere kostura. Oblik nosa vrlo je značajno obilježje, napose njegov profil i njegova širina. Za prikazivanje širine nosa upotrebljava se indeks visine i širine nosa, koji izražava širinu u postotcima visine $\frac{(\text{širina} \times 100)}{\text{visina}}$ što je indeks manji, to je nos uži.

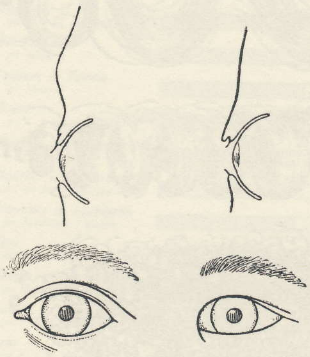
Evo nekoliko indeksa nosa različitih etničkih skupina:

Armenci	60,4	Ukrajinci	71,6
Sjeverni Francuzi	62,0	Kitajci	72,9
Eskimi	64,1	Kalmiki	73,9
Gruzini	64,5	Anamiti	76,8
Škoti	65,1	Malajci	82,6
Nijemci iz Badena	65,7	Filipinci	83,8
Oseti	66,8	Kambodžani	86,0
Francuzi uopće	67,3	Polinezijci	89,8
Grci	67,6	Suaheli	92,1
Flamani	67,7	Duala-crnci	95,4
Bjelorusi	67,9	Sanidi (Bušmani)	102,5
Bugari	68,1	Ašanti-crnci	107,5
Velikorusi	69,9	Australci	107,6
Tatari	70,8	Tasmanci	108,9
Cigani	70,8		



Shema oblika usana (po R. Martinu) Od gore prema dolje: uske, srednje, debele, izbubrene.

Usne također ne ovise mnogo o vanjskim čimbenicima. Njihov se oblik kreće između sasvim uskih, gdje se jedva primjećuje nešto crvenila sluznice, do debelo izbubrenih, koje su značajne za Crnce. Napose iskaču debele usne, ako su popraćene od prognatije. Oblik i razmjerna veličina uha pokazuju dostatnu mnogoličnost. Najdulju ušku ima dinarska rasa. Poseban oblik uha s odmaknutim gornjim krajem i priraslom jagodicom nalazimo kod Sanida (Bušmana). Formacija vjeđa i otvor za oko imaju mnogo različnih tipova. Ili su široko otvoreni ili čine među sobom usku pukotinu, a uz to su prema vani zategnute, kako se to opaža kod različnih Mongolida. Ako vjeđe čine širok otvor, taj može biti u obliku sferičkog dvokuta, ili s oštrijim kutom vani, a tupljim unutra, tako da otvor ima oblik badema, kako se opaža kod Orijentalida. Za Mongole je značajna formacija gornje vjeđe, koja ima poprečan nabor, a taj prelazi prema nosu u polumjesečni nabor, koji pokriva nutarnji kut oka, t. zv. mongolski nabor. Kod Hotentota vjeđe imaju mnogo masti, pa su debele kao kobasice. Oko može ležati duboko u očnoj šupljini ili je izbuljeno, što ovisi o količini masti iza oka. Rasno svojstvo je i formacija i položaj ženskih grudi, koje mogu biti okruglaste, čunjaste ili u obliku šiljate vreće, kao kod nekih crnačkih plemena. Razvitak i jačina mišića unutar svih rasa individualno su različiti; ovisni su mnogo i o vježbanju te radu, ali ima tu i nasljednih momenata. Kao rasno obilježje dolaze u obzir naročito mišići na sjedalu i na golijeni. Dok su prvi kod Europida napose dobro razvijeni, to se kod drugih rasa manje ističu. Mišići na golijeni kod Europida naglašeni su, dok su kod nekih crnačkih i američkih rasa manjeg opsega, tako da je golijen kao uzak stup.



Shema europidnih (desno) i mongolidnih (lijevo) vjeđa. Gore u prosjeku: dolje od sprijeda. (Po Baeltzu iz Martina).

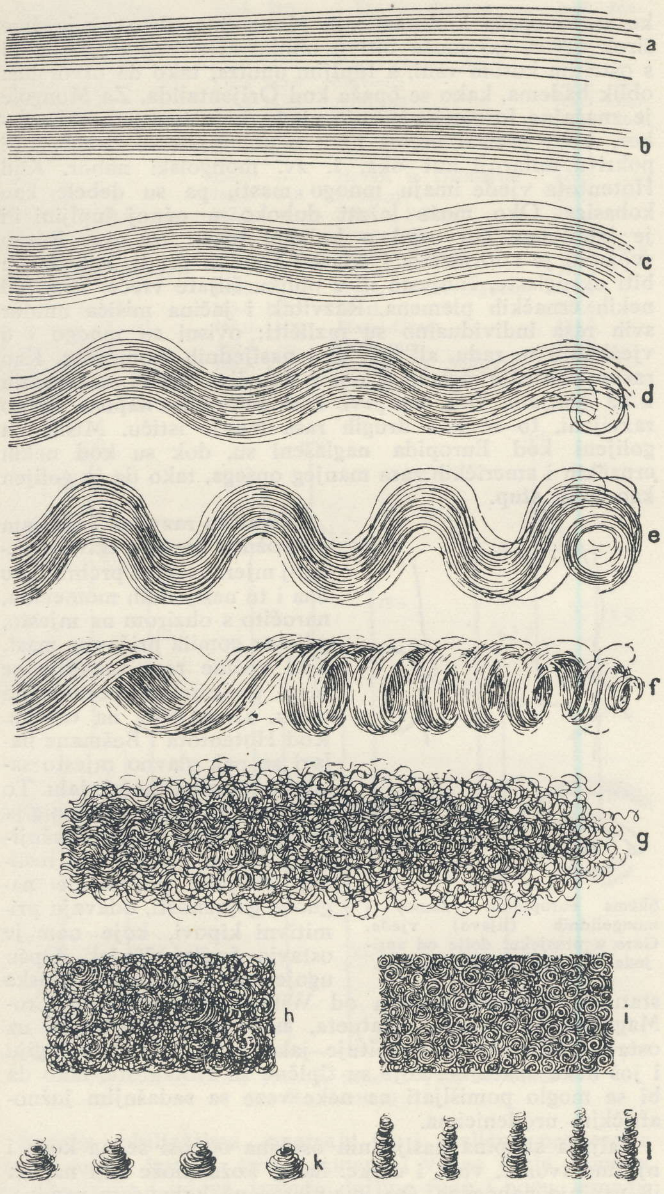
Makar su razvitak i obujam potkožnog masnog tkiva u velikoj mjeri ovisni o prehrani, to ima i tu nasljednih momenata, naročito s obzirom na mjesto, gdje se gomila pričuvna mast. Kod većine rasa sakuplja se mast po cijelom potkožnom tkivu, ali najjače na trbuhu. Kod Hotentota i Bušmana nalazi se pak glavno mjesto sakupljanja masti na sjedalu. To svojstvo zovemo steatopigija (στέαρ »mast«, πυγή »stražnjica«). Da su i neke rase fosilnog čovjeka pokazivale nagnuće gojaznosti, odavaju primitivni kipovi, koje nam je ostavio fosilni čovjek. Opću ugojenost pokazuje ženska statueta, nazvana Venera od Willendorfa, proizvod Cro-Magnonskog čovjeka. Statueta, nađena u Mentone-u uz ostatke Grimaldi-rase, očituje jako razvijenu steatopigiju i još neke značajke, koje su tipične za Hotentote, tako da bi se moglo pomišljati na neke veze sa sadašnjim južnoafričkim urođenicima.

Daljnja skupina nasljednih osebina odnosi se na kožu i njezine tvorbe, vlasi i dlake. Sama koža može biti napeta ili naginje naborima, što je uvjetovano kakvoćom usmine, kožnog vezivnog sloja. Oštre nabore u licu nalazimo kod Dinarida, a kod Koisanida (Hotentota i Bušmana) počinje se koža već u srednjim godinama po cijelom tijelu, a napose u licu, slagati u brojne fine nabore. Dlakavost



Presjeci vlasi Kineza, plavog Evropida, Crnca, Melanezijca, 210 × povećani (Po Martinu).

tijela kod većeg je dijela ljudskih rasa slabo razvijena. Najjaču dlakavost, a s njom i najbolji razvitak terminalnih dlaka te brade i brkova kod muškarca, nalazimo kod Europida, i to kod Ainua na Sahalinu i otoku Jeso, ali i neke evropske rase ne zaostaju mnogo za njima kao ni Australci. Kao naročito važno rasno obilježje smatra se oblik vlasi. Presjek vlasi nije kod svih rasa jednak. Ako je presjek okrugao, tada vlas strši kao slama. Što je presjek ovalniji, to vlasi više naginju valovitom i kudravom poretku. Korijen je vlasi u koži obično ravan; ako je ukrivljen, tada je vlas već od prvog početka, kada se stvara, ukrivljena, pa se njezina stabljika počinje spiralno kovrčati, čim dopre nad površinu. Kod najgušćeg kovrčanja pojedine se skupine vlasi među sobom spletu u tvorbe poput pupoljaka; to je



Različni oblici kose (po R. Martinu).
a) opora, b) meka, c) valovita, d) širokih valova, e) uskih valova, f) kovrčasta, g) kuštrava, h) rahlo kudrava, i) gusto kudrava, k) fil-fil, l) spiralna.

t. zv. fil-fil kosa, kakvu nalazimo kod nekih Crnaca, a napose kod Koisanida.

Kompleksije se zovu ona obilježja, koja ovise o količini i kakvoći pigmenta (boje): boja kože, boja kose i dlaka te boja šarenice. Boja kože ovisi o vlastitoj boji površnog roženog sloja, koji je žućkast ili gotovo bezbojan. Kako je taj sloj providan, to manje ili više prosijavaju žilice vezivnog sloja, pa ima takva koža ružičastu boju. Ako je koža manje prozirna i ako nije tako nježna, naginje boja više na blijedo-žućkasto. U stanicama na donjoj strani površnog sloja može se stvoriti smeđi pigment u obliku malih zrnaca. Pigment se može stvarati i u vezivnom sloju, i to u naročitim pigmentnim stanicama. Prema količini i poretku pigmenta, prema prosojnosti površnog sloja i razvitku žilica u vezivnom sloju, koža pokazuje najraznovrsnije boje: žućkastu, svijetlosmeđu, crvenkastosmeđu, tamnosmeđu poput kave, tamnosivkastosmeđu i gotovo sasvim crnu, ali to su samo najglavniji tonovi. Luschanova skala boje kože ima 36 brojeva, a još ćemo naći tonova, koji u toj skali nisu zastupani.

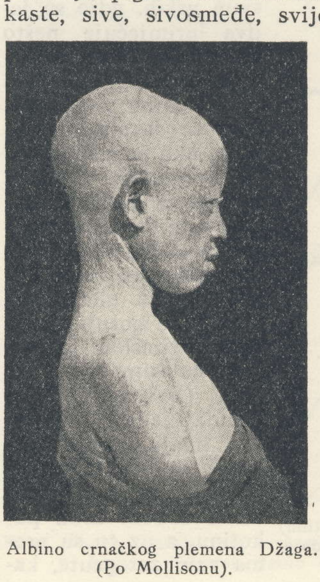
Ima bijele kože, koja uopće nema sposobnosti da stvara pigment, koja ni kod najjačeg sunčanja ne potamni, nego samo pocrveni, to je koža plavovlasih rasa, samo ta je koža uistinu bijela, odnosno ružičastobijela. Koža većine bijelih rasa ima pak sposobnost stvarati pod utjecajem aktivnih zraka pigment, pa može nakon duljeg sunčanja jako potamniti, ali većina tog pigmenta s vremenom opet iščezne, kada je sunčanje prestalo. Kod svih rasa osim evropske grupe, koža je stalno pigmentirana, kod tamnijih je rasa napose vezivni sloj natrpan pigmentnim stanicama, a ima ih i u potkožnom vezivu. Ne samo koža nego i sluznica na usnama i spolovilu pigmentirana je kod nekih Crnaca kao i sluznica u ustima. I bjeločnica sadržava tu pigment, tako da nije bijela, nego maslinastosmeđa.

Pigment u koži zaštita je protiv aktivnih zraka sunca, dok se nepigmentirana koža na suncu upali; dapače, može doći do ozbiljnih oštećenja. Koža Crnaca i drugih tamnih rasa prilagodba je, dakle, životu pod tropskim suncem, a da tijelo ne treba biti zaštićeno odijelom.

Kod novorođenčadi većine mongolidnih rasa nalazi se u kožnom vezivu na krstima pigmentna mrlja, koja kroz kožu modro prosijava. I kod bijelih rasa može se naći ta t. zv. mongolska mrlja, kako je Mayerhofer upozorio, vrlo često kod Dinarida. Ta mrlja kasnije obično iščezava.

Boja vlasi i dlaka ovisi kao i kod kože o vlastitoj boji rožne tvari kose i o pigmentu. U vlasima je uglavnom dvojak pigment, crvenkasti, koji je jednakomjerno proširen u kosi i proziran, i tamnosmeđi, koji se nalazi u malim zrncima. Količina jednog i drugog može biti vrlo različita. Kosa bez pigmenta bjelkasto je plava, od te boje vode dvije serije do sasvim tamne boje, jedna s vrlo malo crvenog pigmenta i druga s više crvenila. Prema količini tamnog pigmenta ima prva serija tonove od pepeljastoplavog, pepeljastosmeđeg, mrkosmeđeg do mrkocrnog, a druga tonove od zlatno plavog, zlatno žutog, toplo smeđeg (kestenastog) do smeđe crnog. Ako nema tamnog pigmenta, nego samo crvenkasti, kosa je crvena. Crvena se kosa javlja kao anomalija kod rasa, koje imaju inače i tamni pigment u kosi, i to ne samo kod bijele rasne grupe, nego vrlo često i kod nekih crnih rasa u istočnoj Indiji. U odmaklo doba u srčiku vlasi ulazi zrak, koji bijelo prosijava, a može prestati i stvaranje pigmenta u vlasi, pa kosa posijedi odnosno pobijeli. I to je u velikoj mjeri nasljedno i rasno svojstvo, kao što i prerano ispadanje kose. Kod većine indijanskih rasa kosa uopće ne posijedi, dok kod mediterane rase biva vrlo rano sijeda i bijela, pa u području te rase često susrećemo ljude mladenačkog lica i bijele kose. Ćelavost značajna je za alpinsku rasu.

Kao što boja kose, ni boja šarenice nije ovisna o vanjskim utjecajima. Boja šarenice uzrokovana je bjelkastom bojom mreže vezivnih vlakana i vezivne sluzi u tkivu šarenice i pigmentnim stanicama, koje mogu biti raznoliko smještene u tom tkivu. Stražnji sloj šarenice krcat je pigmentom. Ako inače nema pigmenta u šarenici, prosijava crni sloj kroz prednji bjelkasti sloj, pa je šarenica modre boje, kao svaki mutan medij na crnoj pozadini (na pr. nebo ili dim). Ako ima pigmentnih stanica, kombinira se modra boja sa smeđim pigmentom, pa dolazi, prema položaju pigmentnih stanica, do različnih nijansa: zelenkaste, sive, sivosmeđe, svijetlosmeđe, tamnije smeđe do tamno, gotovo crno smeđe. Pigmentirane rase imaju pretežno tamno smeđu šarenicu.

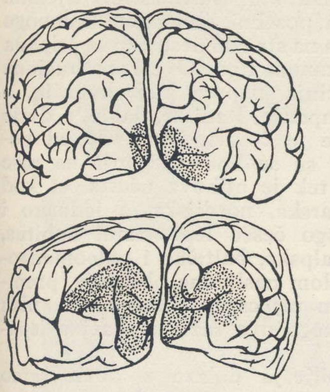


Albino crnačkog plemena Džaga. (Po Mollisonu).

Nedostatak svakog pigmenta, anomaliju, koja se javlja i kod različnih životinja kao mutacija (albinizam), nalazimo kao iznimnu pojavu kod svih ljudskih rasa. I među Crncima ima albina, a osobito su česti albini kod Indijanaca na Panamskom tjesnacu, ali nikada ne nastupa albinizam kao obilježje neke rasne skupine.

Nema sumnje, da postoje razlike između rasa i u pogledu nutarnjih organa, premda to dosele još nije dosta ispitivano. Razumljivo je, da se posebna pažnja posvećuje mozgu kao organu duševnih funkcija. Već je

Tiedemann (1837) ispitao mozak Crnca i usporedio ga s mozgom bijelca i orangutana. No koliko su više ispitivani mozgovi različnih rasa, toliko se više činilo, da u tom pogledu nema rasnih razlika, jer se pazilo samo na opću građu i poredak moždanih zavoja. Prema novijim istraživanjima J. L. Shellsheara, koji je ispitao 44 mozga Australaca te ih usporedio sa 100 mozgova Kineza, ipak postoje rasne razlike. Mozak je Australca jednostavnije razbrazdan nego kineski, napose ima razlika u zatiljnom režnju, koji kod Australaca pokazuje primitivnije prilike. Za kakvoću mozga najvažnija je njegova citoarhitektonika, t. j. poređaj i gustoća stanica u različnim dijelovima moždane kore. U tom pravcu ima rezultata, u koliko se odnose na opseg vidnog polja kore (area striata na zatiljnom režnju), koje je kod Crnaca pronađeno većim nego kod Europida, uz to se kod ispitana 4 crnačka mozga 27% toga polja nalazi na vanjskoj površini mozga, a kod Europida tek 9,8%. Ovi početci pokazuju, da se može još mnogo očekivati od točnijeg ispitivanja citoarhtitektotektonike.

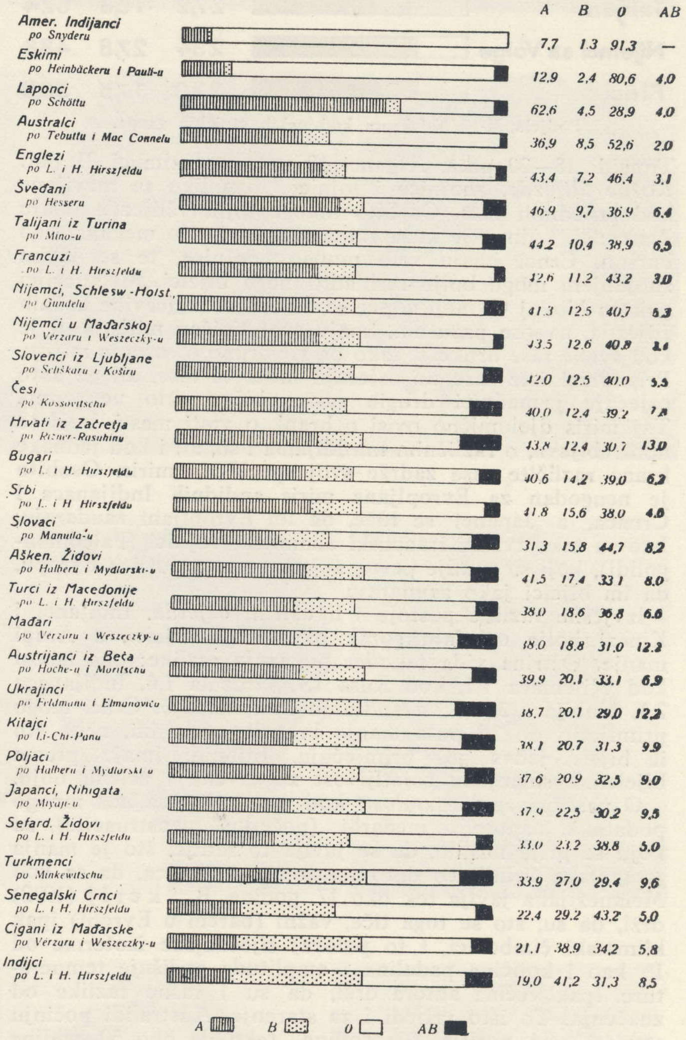


Mozak bijelca (gore) i Herero-Crnca (dolje) gledan od straga. *Area striata* punktirana (po Brodmannu).

Krvna tjelešca	Krvni serum			
	0	*A*	*B*	*AB*
0	—	—	—	—
A	+	—	+	—
B	+	+	—	
AB	+	+	+	—

Ima važno fiziološko svojstvo čovjeka, koje je ovisno isključivo o nasljedstvu, te se ne može promijeniti nikakvim vanjskim utjecajem: to je *kakvoća krvi* s obzirom na neke osebine njenih bjelančevina, kako se javlja u krvnim grupama (v.). Radi se o sposobnosti seruma (sukrvice), da krvna tjelešca drugih ljudi aglutinira (sljepljuje u veće gomile) ili ne, i o svojstvu krvnih tjelešaca, da li ih serum drugih aglutinira ili ne. S obzirom na ta svojstva razlikujemo četiri vrste krvi, koje se označuju sa *0* (nula), *A*, *B*, i *AB*. Međusobni odnošaj tih vrsta krvi, ako miješamo serum jedne krvi s krvnim tjelešcima druge krvi, može se vidjeti iz gornje skrižaljke, u kojoj križić označuje aglutinaciju, a crtica, da nema aglutinacije.

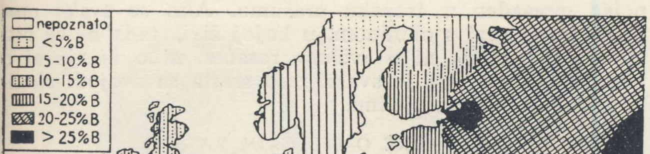
Način nasljeđivanja tih svojstava poznat je u tančine. Kako je prvi pokazao Hirzsfeld, postotci su krvnih grupa kod različnih populacija veoma različiti, makar kod svake rase nalazimo sve četiri grupe. Kod pojedinca nam, dakle, njegova grupna pripadnost ne može kazati ništa, ali ako ispitamo nekoliko stotina ljudi neke populacije, već ćemo moći stvoriti (bez obzira na druga svojstva) neke zaključke o njihovoj rasnoj pripadnosti. Postotci krvnih grupa mogu napose poslužiti kao putokaz, ako se radi o pitanju srodstva nekih rasnih grupa. Tako je ispitivanjem krvnih grupa Cigana, koje su proveli Vérzar i Weszeczky, ustanovljeno, da se njihovi postotci poklapaju s postotcima krvnih grupa Indijaca, što potvrđuje indijsko podrijetlo Cigana. Jednako potvrđuju krvne grupe srodstvo Eskima i Indijanaca. Značajna je podjela krvne grupe *B* u Evropi, kojoj postotak od zapada prema istoku sve više raste. Svojstva, koja se odrazuju u krvnim grupama, ne



Postotci krvnih grupa kod nekih etničkih skupina.

odnose se samo na krv, nego se radi, kako je to napose Schiff pokazao, o svojstvima svih sličnih bjelančevina u tijelu. Neko naročito značenje tih svojstava za život organizma dosada nije uspjelo ustanoviti. Landsteiner, pronalazač svojstava krvnih grupa, i Lewine otkrili su još neka slična svojstva krvi, od kojih je ispitan udio faktora *M* i *N* kod različnih populacija. Radi se o svojstvu ljudskih krvnih tjelešaca, da budu aglutinirana od naročito priređenog seruma kunića. Krvna tjelešca mogu imati obadva svojstva, *M* i *N*, iii samo jedno od obadvaju. Postotci u nekim populacijama vide se iz tabele na str. 352.

Ima još daljnjih fizioloških rasnih razlika. *Bilo* ne kuca kod svih rasa jednakom brzinom; kod Evropljana prosječno 71—72 puta na minutu, kod Kirgiza 77, kod Tungida 65, kod Maja-Indijanaca samo 35—40 puta. Broj *udisaja* također nije jednak; dok Evropljanin udiše 16 puta u minuti,



Učestalost krvne grupe B u Evropi.

	M%	N%	MN%
Indijanci	60,0	4,9	35,1
Šveđani	35,6	17,1	47,3
Francuzi	33,0	21,2	45,8
Sjev. Amerikanci	30,5	21,2	48,2
Japanci	30,2	23,8	46,0
Nijemci (Berlin)	29,7	19,6	50,7
Danci	28,3	26,3	45,4
Amer. Crnci	27,6	24,9	47,5
Talijani	27,2	15,3	57,4
Nijemci sa Volge	23,4	27,8	48,8
Finci	23,0	17,5	59,5

Podjela M- i N-faktora kod nekih etničkih grupa.

Tungidi 18—20 puta, Afganci 18 puta, a Kalmuci 21 put. *Kožne žlijezde*, znojnice i lojnice, raznoliko su razvijene kod pojedinih rasa. Osobito mnogo lojnih žlijezda imaju Australci, kojima je koža stalno masna i vrlo mekana, kao baršun. Crnci imaju vrlo mnogo znojnica, te se jakim znojenjem mogu bolje rashladiti nego bijelci. Melanezijci pak na Novoj Gvineji uopće se ne znoje. Izlučevine kožnih žlijezda, napose pazušnih, imaju svoj tipičan miris, koji je kod svake rase drukčiji, tako da govorimo o *rasnom mirisu*. Pripadnici iste rase ne osjećaju miris te rase, ali ga zato osjećaju pripadnici drugih rasa, obično vrlo neugodno. Taj miris djelomično ovisi o hrani, o vrsti masti, koja se upotrebljava, o različnim mirodijama i sl., ali i kod jednake hrane različite rase zadrže svoj specifičan miris. Osobito je neugodan za Evropljane miris andidnih Indijanaca i Crnaca, a Japanci se tuže, da im Evropljani zaudaraju. Isto su tako tvrdili francuski anamitski vojnici (Paleomongolidi), koji su poslije prvog svjetskog rata došli u Evropu, da im bijelci jako zaudaraju.

Izvjesne razlike postoje i u oštrini *osjetila*. Indijanci i Kinezi bolje osjećaju gorak okus nego bijelci, a Arapi manje. Oštrina vida također pokazuje razlike: ona iznosi kod Nijemaca 1,1, kod Rusa 1,4, Gruzina 1,6, Indijanaca 2,1, Nubijaca 3, a kod andidnih Indijanaca 5. Crnci mogu primijetiti do 10 puta manje kretnje u daljini, nego što ih bijelci jedva još primjećuju. Etiopidi imaju prema bijelcima smanjenu osjetljivost za crvenu i zelenu boju.

O nastupu *spolne zrelosti* kod različnih rasa ima mnogo podataka, napose o menarhi (početku menstruacije), za koju se prije mislilo, da se javlja to ranije, što je manja geografska širina. To oprovrgava već činjenica, da se kod Melanezijaka javlja tek oko 17. godine. B. Š k e r l j (1932) drži, da su, što se toga tiče, važni (barem u Evropi) ipak klimatski čimbenici, i to položaj siječanjske izoterme od 1°, kao i količina padalina i amplituda godišnje temperature. Ipak većina autora drži, da su i rasne razlike od značenja. To isto vrijedi i za starenje. Australidi počinju starjeti već poslije 40. godine, tako da oko 50. godine umiru od starosti. Kod žena nekih rasa, napose kod indidne, orijentalidne i polinezijske, opaža se, da rano sazriju, ali i rano venu, tako da počinju starjeti već s 20 godina, dok žene nordidne i nekih drugih rasa spolno sazrijevaju tek s 20 godina.

Ipak su fiziološka rasna svojstva slabo ispitana, pa znanost u tom pogledu ima još široko polje rada. Isto vrijedi za *rasnu patologiju*. Nesumnjivo se izvjesne bolesti kod nekih rasa češće javljaju nego kod drugih. Tako se navodi, da se šećerna bolest kod Židova javlja 6½ puta češće nego kod autohtonih evropskih rasa. Kod Japanaca postoje neke nasljedne očne bolesti (Ogučijeva bolest), koje kod drugih rasa nisu poznate. Kod mnogih bolesti, koje se negdje češće javljaju nego drugdje, teško je odrediti, nijesu li tu po srijedi lih utjecaji klime i životnih uvjeta.

Kao što kod svih rasa nalazimo zastupane sve četiri krvne grupe, tako se slično kod svih rasa javljaju ona opća svojstva građe i reakcione sposobnosti tijela, koje zovemo *konstitucijom* (v.). Već su stari Indijci razlikovali tri tipa žene: gazelu, košutu i slonicu, što nije drugo nego K r e t s c h m e r o v i leptosomni, atletski i piknički habitus. Francuzi (S i g a u d, C h a i l l o u, M a c A u l i f f e) razlikuju još četvrti, cerebralni (moždani) tip. U biti se radi o dva habitusa: *leptosomnom*, s uskim tijelom i dugim udovima, i *eurisomnom*, sa širokim bucmastim tijelom. Ostala dva habitusa samo su posebni oblici leptosomnoga odn. eurisomnoga. Od lubanja na str. 348 desno, prva pripada leptosomnom, a druga eurisomnom tipu. Ove konstitucione tipove nalazimo i kod životinja, napose kod domaćih, a naći ćemo ih na pr. i kod čimpanze. Radi se, dakle, o dvije vrste oblikovanja tijela, koje je čovjek imao već od početka svog postanka, a koje su se kod cijepanja na rase uvukle u sve pojedine rase, tek je njihova učestalost kod različitih rasa različita. Dinarska, nordijska, a jednako i nilotska rasa pokazuju mnogo češće leptosomni habitus, dok je eurisomni češći kod alpske, baltičke i paleomongolidne rase. I to su većim dijelom nasljedna obilježja, premda ovise mnogo i o izvanjim utjecajima, samo što nisu neposredna rasna obilježja, nego dva različna načina ispoljavanja rasnih osebina.

Budući da kao rasna obilježja dolaze u obzir samo nasljedna svojstva, vrlo je važno ustanoviti, u koliko se pojedina svojstva nasljeđuju i kojim se načinom prenose. Za to je pitanje od naročita značenja proučavanje križanaca između različnih rasa. E. F i s c h e r (1913) ustanovio je na narodiću bastarda između Bura i Hotentota u Rehobotu u *jz* Africi, da se sva bitna rasna obilježja čovjeka prenose po Mendelovu zakonu, što znači, da su nasljedna. Slične su rezultate postigli R o d e n w a l d t (1928) na holandsko-indonezijskim križancima na otoku Kisar kod Timora i C. B. D a v e n p o r t (1929) na križancima između njemačkih naseljenika i Crnaca na Jamaiki. Po ovim ispitivanjima kao i po istraživanjima rodoslovlja različnih porodica ustanovilo se, koja svojstva kod križanja prevladavaju (dominiraju), a koja su kod križanaca sakrivena (recesivna). To je od važnosti, ako želimo po somatskim osebinama miješane populacije prosuditi, koji je udio pojedinih rasa u toj populaciji.

Osim somatskih razlika, kako između pojedinih ljudi, tako i između rasa, svakako postoje razlike i u duševnim svojstvima, napose u temperamentu. Postoje li s obzirom na ona svojstva, koja se očituju u inteligenciji, među rasama kao cjelinama bitne razlike, o tome nema dosada takvih podataka, da bi mogli poslužiti kao podloga za sigurne znanstvene zaključke. Baš su u tome pogledu važni vanjski uplivi, što pokazuju iskustva na jednojajnim blizancima (dvojcima), koji su uzrasli u različitoj okolini i imali različiti odgoj.

Uz to treba kod prosuđivanja ljudskih rasa imati na umu, da je svaka rasa, kao i svaki organizam, što je bolje moguće, prilagođena životnim uvjetima svog područja. Razumljivo je stoga, da se ne će odmah snalaziti afrički Pigmejac ili cejlonski Veda, ako budu presađeni iz svoje prašume u evropski velegrad, a ne će bolje proći ni Evropejac, presađen u tropsku prašumu. Ako se svaka rasa promatra u vezi s okolinom, u kojoj živi, tada ne će biti govora o »nižim« ni o »višim« rasama, ni o manje ni o više vrijednima, jer je svaka rasa srasla sa svojom okolinom u harmoničku cjelinu.

IV. RAZVITAK NAUKE O LJUDSKIM RASAMA.

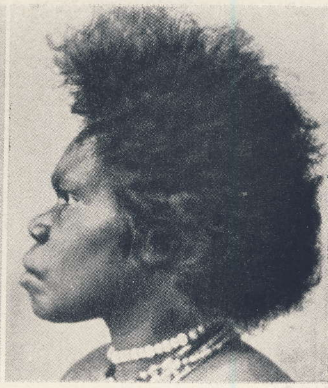
Već su sa staroegipatskih spomenika poznati likovni prikazi rasnih tipova, koji su tada živjeli u egipatskom carstvu, a pokazuju nam, da su Egipćani znali dobro opažati ljudska rasna obilježja.

Prvi pokusi, da se sustavno svrstaju ljudske rase, potječu od konca 17. st. Za te je pokuse svuda od najveće važnosti boja puti. Kod F. B e r n i e r a (1684), G. W. L e i b n i z a, G. B u f f o n a (1749) J. H u n t e r a (1775) nastupaju pored tri glavne boje puti Laponci kao posebna rasna grupa. Svakako su ih tada bolje poznavali nego izvanevropske rase. U kasnijem izdanju svog djela (1789) L i n n é razlikuje 5 rasa: *Homo albus* (Evropejci, sjev. Afričani i Eskimi), *H. badius* (Mongoli), *H. fuscus* (Malajci), *H. niger* (Crnci) i *H. cupreus* (Indijanci). I. K a n t (1775) pored bijelaca, hunske rase (Mongola), crnaca i Amerčana razlikuje još posebnu hindustansku rasu i »rasu sjeverne obale Azije« (Sibiridi). Boju puti obrazlaže K a n t (u »Predavanjima o fizičkom zemljopisu«) utjecajem klime: pod utjecajem vlažne studeni nastali su plavi evropski sjevernjaci, suhe studeni bakreno crveni Indijanci, vlažne vrućine crnci i suhe vrućine maslinastožuti Indijci.

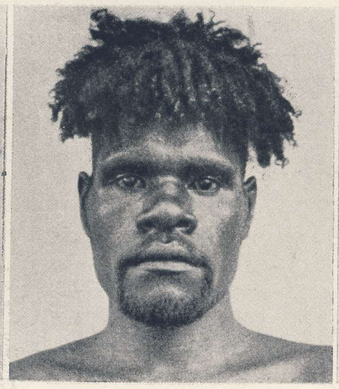
Od najtrajnijeg utjecaja bilo je djelo J. F. B l u m e n b a c h a *De generis humani varietate nativa liber* (1776). Kroz 150 godina vrijedila je njegova podjela rasa kao konačno ispravna, te je bila kao takva donedavna još sadržana u svim školskim knjigama. On razlikuje:



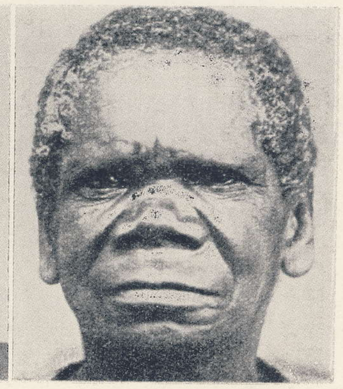
1



2



3



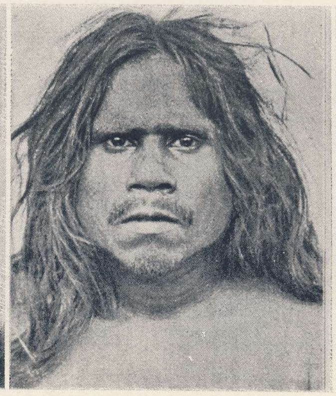
4



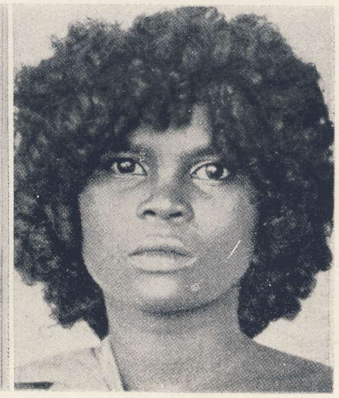
5



6



7



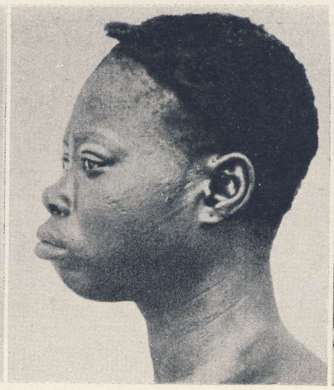
8



9



10



11



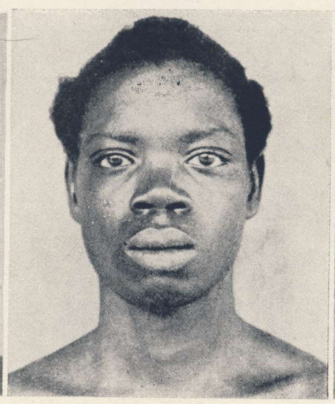
12



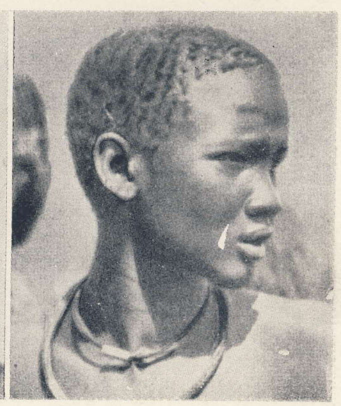
13



14



15



16

1., 2. AUSTRALIDNA RASA: Urođenik (po R. Martinu) i urođenica (snim. R. Bonaparte) iz Queenslanda. — *3.* PALEOMELANIDNA R.: Novo-Kaledonac (sn. F. Sarasin). — *4.* TASMANIDNA R.: Trukanini, zadnja Tasmanka (po Patty-u). — *5.* NEOMELANIDNA R.: Papuanac iz Nove Guineje (po Hagenu). — *6.* NEGRITIDNA R.: Žena iz Vel. Andamana (sn. Eickstedt). — *7.—9.* VEDIDNA R.: Veda iz Ceylona (sn. F. Sarasin). — 8. Malidna podrasa: Djevojka iz plemena Panjer, Indija (sn. Eickstedt). — 9. Gondidna podr.: Muškarac iz plemena Kui, Indija (sn. Eickstedt). — *10.* INDOMELANIDNA R.: Mladić iz plemena Munda, Indija (sn. Eickstedt). — *11.* PALEONEGRIDNA R.: Žena iz plemena N'Dzem, Kamerun (po A. Cottesu). — *12.* BAMBUTIDNA R.: Bambuti iz Konga (sn. M. Gusinde). — *13.*, *14.* KAFRIDNA R.: Bečuanac i Bečuanka, j. Afrika (sn. L. Schultze). — *15.* SUDANIDNA R.: Crnac iz Toga (po E. Fischeru). — *16.* NILOTIDNA R.: Žena iz plemena Nuer, sred. Afrika (po H. A. Bernatziku).

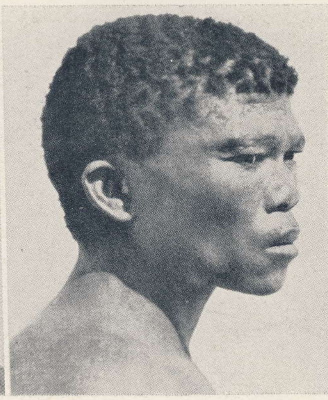
ČOVJEK II.



1



2



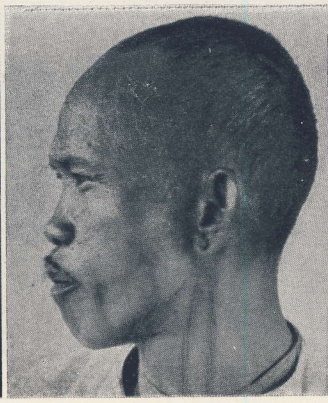
3



4



5



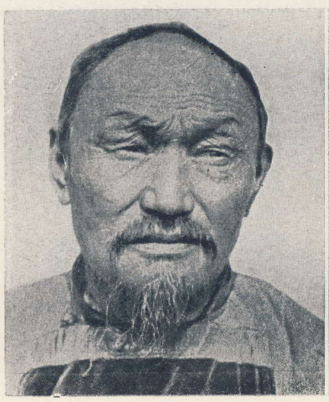
6



7



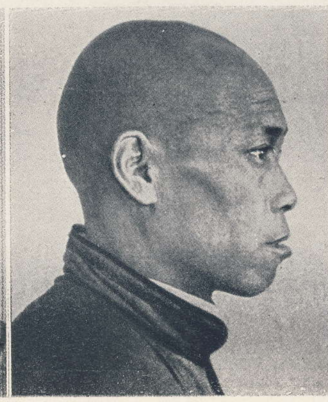
8



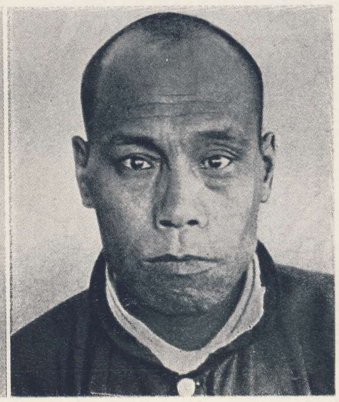
9



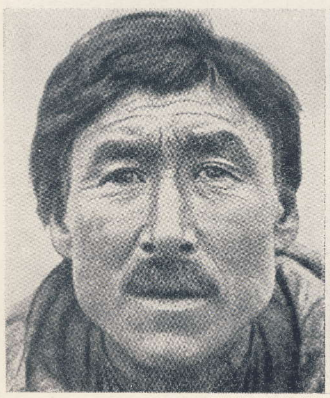
10



11



12



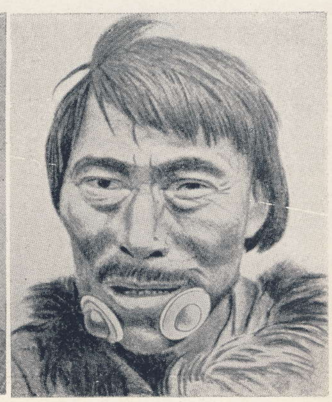
13



14



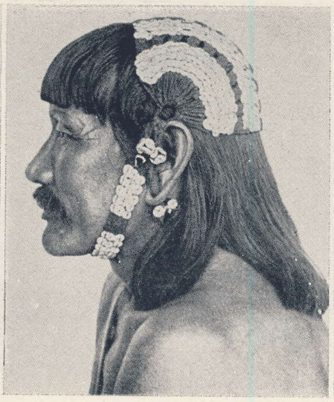
15



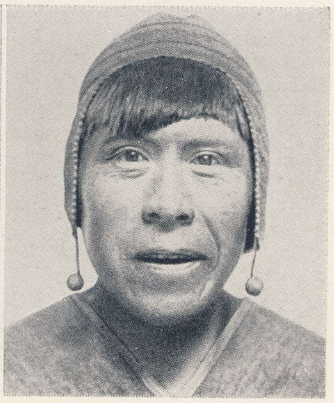
16

1., *2.* ETIOPIDNA RASA: 1. Somalijac (po G. Fritschu), 2. Amhara-djevojka, Abesinija (snim. M. Grühl). — 3. SANIDNA R.: Gobanin-Bušman, j. Afrika (sn. L. Schultze). — *4.* KOINIDNA R.: Stara Hotentotkinja, j. Afrika (sn. L. Schultze). — *5.–7.* PALEOMONGOLIDNA R.: 5. Muškarac i 6. žena iz plemena Palaung, Malaka (sn. Eickstedt). — *7.* Japanka Satsuma-tipa (po Baelzu). — 8. Japanka Okajama-tipa (pretežno sinidna) (po Baelzu). — *9–10.* TUNGIDNA R.: Tunguz (sn. Czaplicka). — *10.* Mongolka iz Urge (sn. A. Enke). — *11.*, *12.* SINIDNA R.: Kinez iz sjev. Kine (sn. Montandon). — *13.* SIBIRIDNA R.: Korjak (sn. Jochelson). — *14.* TURANIDNA R.: Knez od Hunze (po Le Coqu). — *15.*, *16.* ESKIMIDNA R.: *15.* Eskimka iz Grönlanda (sn. Heim). — *16.* Eskim iz Aljaske (po Eickstedtu).

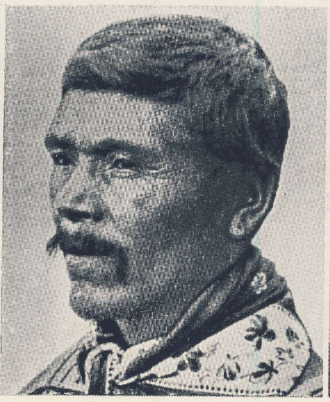

1


2

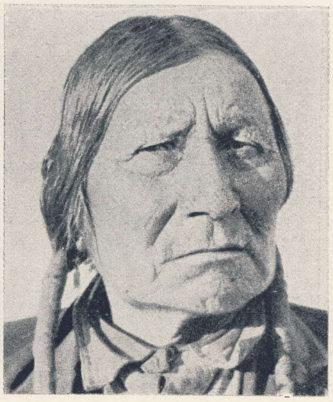

3

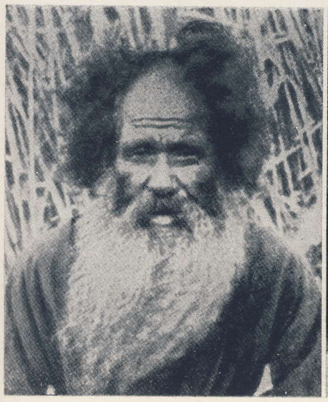

4

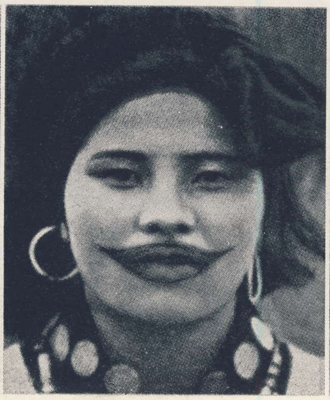

5

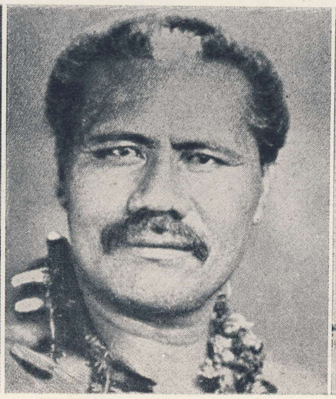

6


7

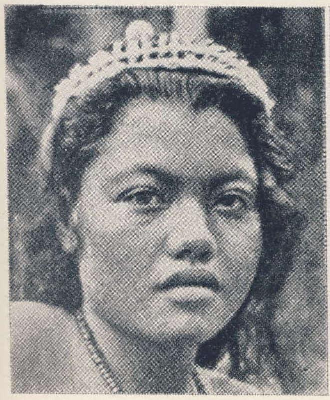

8


9


10


11


12


13


14


15


16

1. LAGIDNA RASA: Karaja-poglavica, J. Amer. (snim. F. Krause). — *2.* PATAGONIDNA R.: Čoroti-Indijanac (sn. R. N. Wegner). — *3.* BRAZILIDNA R.: Taulipang-Indijanac (sn. T. Koch-Grünberg). — *4.* ANDIDNA R.: Ajmara-Indijanac iz La Paza (sn. R. N. Wegner). — *5.* CENTRALIDNA R.: Tarask, Sred. Amerika (sn. F. Starr). — *6.* MARGIDNA R.: Maidu iz Kalifornije (sn. F. Boas). — *7.* PACIFIDNA R.: Šušvapac, Sjev. Amerika (po H. J. Smithu i R. B. Dixonu). — *8.* SILVIDNA R.: Siju-Indijanac (sn. M. Gusind.e). — *9., 10.* AINUIDNA R.: *9.* Ainu (po R, Martinu). — *10.* Ainu-djevojka (po Baelzu). — *11—13.* POLINEZIDNA R.: *11.* Samoanski poglavica (po P. Hambruchu). — *12.* Djevojka iz Samoe (sn. Andrew). — *13.* Mikronezidna podrasa: djevojka iz Nauru-a (po P. H. Hambruchu). — *14., 15.* INDIDNA R.: (sn. Eickstedt). *14.* Iz Bengalije (R. Tagore). *15.* Seljak iz dravidskog područja. — *16.* ORIENTALNA R.: Arapin iz Jemena (po Ch. Parainu).

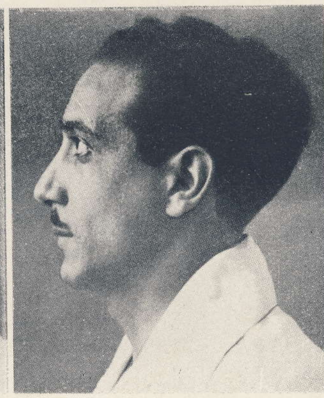
ČOVJEK IV.



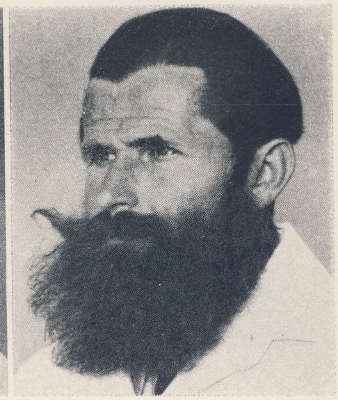
1



2



3



4



5



6



7



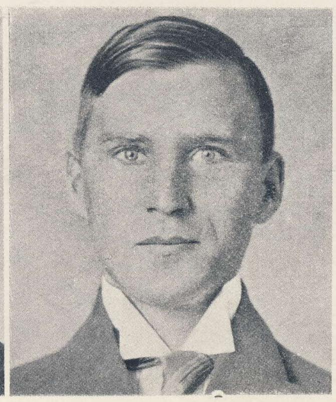
8



9



10



11



12



13



14

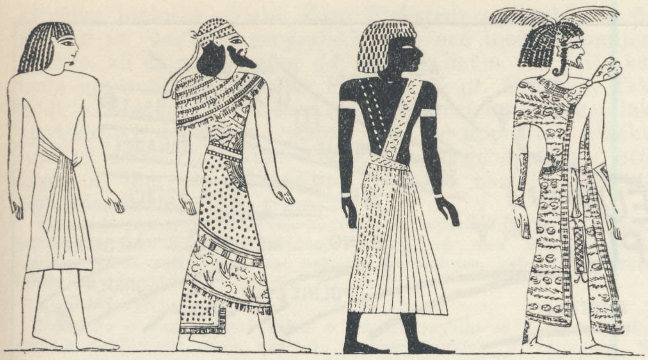


15



16

1. ANATOLIDNA RASA: Sirijac (snim. F. Luschan). — *2., 3.* MEDITERANIDNA R.: Talijan iz Napulja (sn. Zarnik). — *4.–7.* DINARIDNA R. (sn. Zarnik): *4.* Hrvat iz okolice Šibenika, *5., 6.* Hrvat iz Podstrane, Dalmacija, *7.* Slovenka iz Ljubljane. — *8.–10.* ALPIDNA R.: *8.* Lapidna podrasa: Laponac (po Lundborgu). — *9., 10.* Tipična alpidna r.: Ukrajinac (sn. Zarnik). — *11.–13.* NORDIDNA R. (po Lundborgu). *11., 12.* Šved iz Svealanda. — *13.* Švedinja iz Götalanda. — *14.* DALIDNA R.: Seljak iz Dalarna, Švedska (po Lundborgu). — *15., 16.* BALTIDNA R.: Slovenka iz Brežica (sn. Zarnik).



Staroegipatski prikaz ljudskih rasa (po Chantre-u): Egipćanin (Mediteranid), Asirac (Anatolid), Crnac (Nilotid), Libijac (Orientalid).

1. *Kavkasku rasu*, svijetle puti, crvenih obraza, crne ili smeđe kose, okrugle glave, ovalnog lica, uskog, lako ukrivljenog nosa i malih usta. Njoj pripadaju svi Evropljani osim Finaca i Laponaca, stanovnici sjev. Afrike, Azije do Oba, Kaspijskog mora i Gangesa. Na plavokose Evropejce ne uzima se naročiti obzir.

2. *Mongolsku rasu*, žuto smeđe puti, crne, tvrde kose, četverouglate glave, plosnatog lica, utisnutog nosa i uskog otvora vjeđa. Ostali stanovnici Azije osim južnih otoka, Laponci, Finci i Eskimi.

3. *Etiopsku rasu*, crne puti, crne kudrave kose, uske glave, kosozubu, s izbubrenim usnama, tupog nosa. Stanovnici Afrike osim sjevernog ruba.

4. *Američku rasu*, bakrene puti, crne tvrde kose, niskog čela, tupog nosa, širokog, ali ne plosnatog lica, s oštrim potezima. Urođenici Amerike osim Eskima.

5. *Malajsku rasu*. Smeđe puti, od svijetle mahagoni-boje do najtamnije kestenasto smeđe, s gustom crnom kudravom kosom, širokim nosom i velikim ustima. Stanovnici južnih otoka ili petog kontinenta sve do istočne Indije, s uključenjem pravih Malajaca.

O Australcima se ne izjašnjava pobliže, pa bi svakako pripadali ovoj petoj rasi. Da naziva bijelu rasu kavkaskom, koji je naziv, kakogod se činio zagonetan, ipak tada i kasnije općenito prihvaćen, ima svoj uzrok u pukom slučaju, da je Blumenbach imao u svojoj zbirci lubanju mlade Gruzinke, za koju kaže, da je tako lijepa lubanja, »da mora privući svako, za ovakvo što ikako osjetljivo oko«.

G. Cuvier (oko 1800), osnivač poredbene anatomije i oštar promatrač, bio je skromniji, istaknuo je samo ono, što je našao osnovano na tadašnjem znanju, pa razlikuje tri glavne rase: leukodermnu (bijelce), ksantodermnu (žutu) i melanodermnu (crnu). U tom krugu Blumenbacha i Cuviera kreće se većina kasnijih podjela prošlog stoljeća, samo su pojedine grupe djelomično pocijepali, bilo s geografskih, bilo s lingvističkih gledišta. Značajna su izlaganja J. Geoffroy-St. Hilairea (1863), koji ističe Hotentote i Bušmane kao posebnu glavnu grupu. Već su A. Desmoulins (1825), Bory de Saint Vincent (1863) i E. Haeckel (1868) odijelili Australce kao posebnu rasu, pored brojnih drugih rasa, koje razlikuju. Da su Australci jedna od temeljnih ljudskih rasa, jasno je istaknuo drugi veliki poredbeni anatom i oštar promatrač, T. H. Huxley (1870), koji razlikuje negroidnu, australoidnu, mongoloidnu, ksantokroidnu (plavokosi sjevernjaci) i melanokroidnu (tamnokosi bijelci) glavnu rasu, a uz to kao pododjele glavnih rasa 13 sekundarnih rasa. Tako se Huxley dosta približio prirodnoj genetskoj sistematici č-a.

Od velikog utjecaja bili su radovi švedskog antropologa A. Retzius, koji je počeo 1842 svojim kraniometrijskim istraživanjima i dao poticaja za razlikovanje različnih tipova unutar evropskog pučanstva, ma da je to dovelo do toga, da su se precjenjivali rezultati mjerenja. Ta su mjerenja pokazala, da svako pučanstvo pokazuje najraznovrsnije mjere, pa da se uopće ne može izlučiti neke »čiste rase«, tako da je B. Topinard (1885) došao do zaključka, da ima samo različnih tipova, a da zapravo više nema pravih rasa, koje bismo mogli svrstati u genealoški sistem.

Zato je od najvećeg značenja djelo ruskog antropologa J. Denikera (1900), koji je radio u Parizu. On je na osnovu svih dotada sakupljenih morfoloških podataka pristupio sustavnoj podjeli ljudskih rasa. Ma da Deniker naglašava, da mu se čini, »da se ne može govoriti, kada se radi o ljudskom rodu, ni o vrsti, ni o varijetetu, ni o rasi u onom smislu, kao u zoologiji ili zootehnici«, to je ipak njegovo djelo postalo temeljem za noviju nauku o rasama, kakva se razvila upotrebom iskustava moderne nauke o nasljeđivanju, u nastojanju, da samo nasljedna svojstva budu uvažena kao rasna obilježja, pa da se tako dođe do prirodnog genealoškog sustava ljudskih rasa. Kao najvažnije osebine za sustavnu podjelu upotrebljava Deniker: boju puti, boju šarenice, boju i oblik kose, oblik nosa, oblik glave i visinu tijela. On razlikuje 29 rasa, koje grupira u 17 skupina, i to:

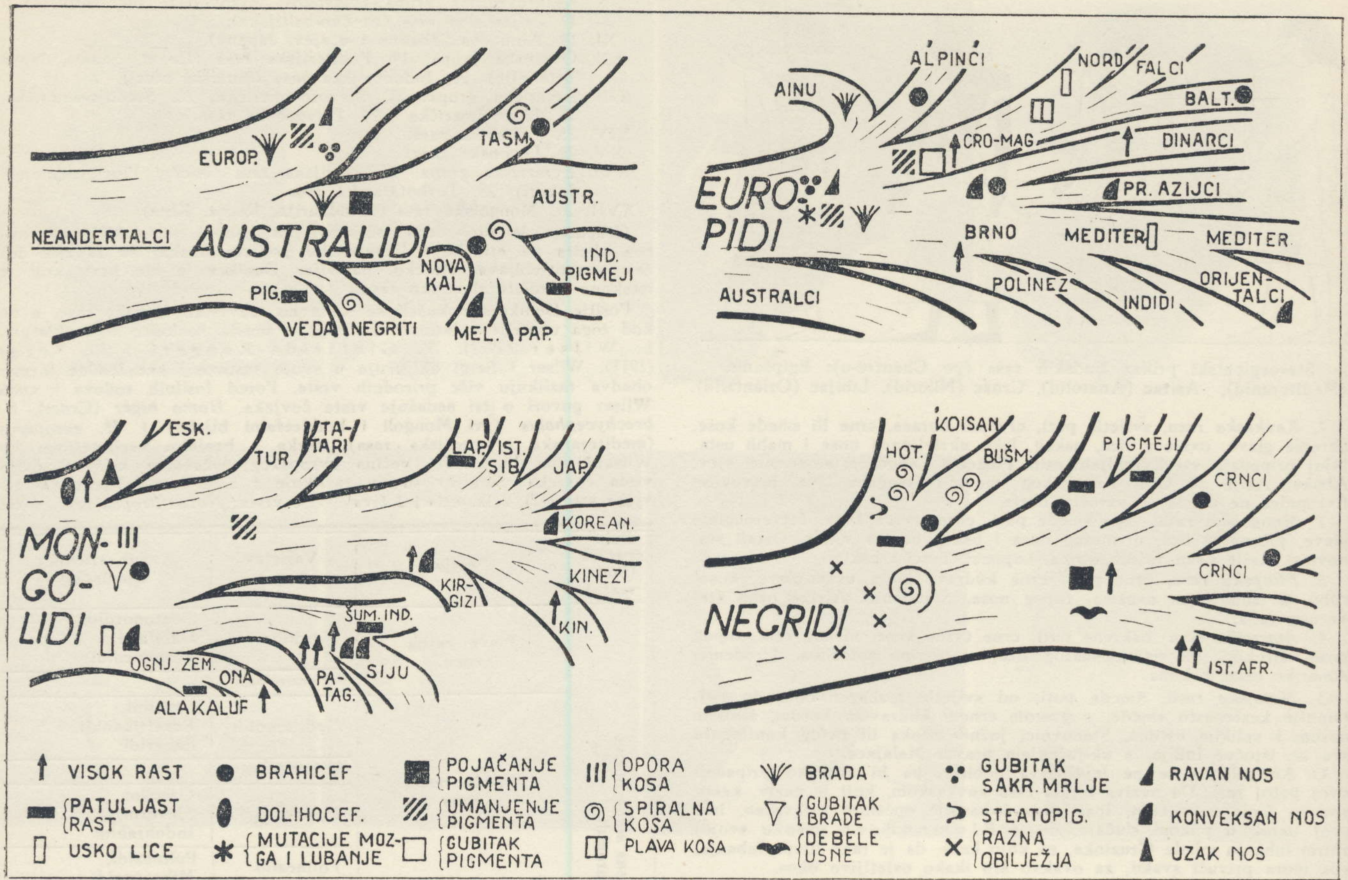
I. 1. Bušmanska rasa (Bušmani i Hotentoti).
II. Negroidna grupa: 2. Negriti (afrički i indijski Pigmejci). 3. Crnci. 4. Melanezijci (Nova Gvineja i susjedni otoci).
III. 5. Etiopska rasa (Somalija, Abesinija).
IV. 6. Australska rasa.
V. 7. Dravidska rasa (ist. Indija).
VI. 8. Asiroidna rasa (dio Armenaca, Perzijanaca, Kurda i Židova).
VII. 9. Indo-afganska rasa.
VIII. Sjevero-afrička grupa. 10. Arapska ili semitska rasa. 11. Berberi.
IX. Melanokroidna grupa (Tamnokosi Evropejci): 12. Litoralna ili Atlanto-mediteranska rasa. 13. Ibero-inzularna rasa (ove dvije danas se označuju kao mediteranska rasa). 14. Zapadna rasa (današnja alpska). 15. Jadranska ili dinarska rasa.
X. Ksantokroidna grupa (plavokosi Evropejci): 16. Nordijska i 17. orijentalna rasa (istočno-baltijska).
XI. 18. Ainu (na Sahalinu i u sjev. Japanu).
XII. Oceanska grupa: 19. Polinezijska rasa (Havai, Samoa, Nova Zelandija). 20. Indonezijska rasa (Sundski otoci).
XIII. Američka grupa: 21. Sjevero-američka, 22. Srednjo-američka, 23. Južno-američka i 24. Patagonska rasa.
XIV. 25. Eskimska rasa.
XV. 26. Laponska rasa.
XVI. Evrazijska grupa: 27. Ugrijska rasa (istočni Finci, Samojedi Jakuti). 28. Turkotatarska rasa.
XVII. 29. Mongolska rasa (Mandžurija, Korea, Kina).

Grupacija je provedena isključivo na osnovi somatskih svojstava bez obzira na etničku i lingvističku podjelu, makar se za rase još često upotrebljava etničko nazivlje. Deniker je bio prvi, koji je istaknuo naročitu dinarsku rasu.

Poslije Denikera pokušali su sustavno razvrstati ljudske rase, a da kod toga upotrijebe latinsko nazivlje u smislu zoološke nomenklature, L. Wilser (1912). V. Giuffrida-Ruggeri i G. Sergi (1911). Wilser i Sergi uključuju u svoje sustave i sve fosilne forme; obadva razlikuju više prirodnih vrsta. Pored fosilnih rodova i vrsta Wilser govori o tri sadašnje vrste čovjeka, *Homo niger* (Crnci), *H. brachycephalus* (svi Mongoli i brahicefalni bijelci) i *H. europaeus* (mediteranska i nordijska rasa), svaka s brojnim varijetetima. Po Wilseru bila bi, dakle, većina evropskog pučanstva križanci dviju vrsta čovjeka. Sergijev sustav razlikuje 5 rodova (→ Podrijetlo čovjeka str. 242), 2 izumrla i 3 živa ... više vrsta: *Notanthropus* (grč. νότος

Subspecies (podvrsta)		Serija	Varietas (rasa)	Subvarietas (podrasa)
Homo sapiens albus Imelin	Europidi	Plava rasna zona	Nordidi	Teutonordidi, Dalofalci, Fenonordidi
			Ist. Europidi	—
		Smeđa rasna zona	Mediteranidi	Gracilni, Eurafrikanidi, Saharidi
			Orijentalidi	—
			Indidi	Gracilni, Sjeverni, Indobrahidi
			Polinezidi	Polinezidi, Mikronezidi
		Brdska rasna zona	Alpinci	Zapadni Alpinci, Lapidi
			Dinaridi	—
			Armenidi	—
			Turanidi	Aralidi, Pamiridi
		Staroeuropidi	Vedidi	Veda, Gondidi, Malidi, Toalidi, Senoidi
			Ainuidi	—
Homo sapiens leiotrichus Bory	Mongolidi	Polarna rasna zona	Sibiridi	Zapadni, istočni
			Eskimidi	—
		Istočni Mongolidi	Tungidi	—
			Sinidi	Sjeverni, srednji, južni
			Paleomongolidi	Palaungidi, Šanidi, Protomalajidi, Deuteromalajidi
		Koisanidi	Koisanidi	Koidi, Sanidi
	Amerikanidi	Sjeverni Indijanidi	Pacifidi	—
			Centralidi	—
			Silvidi	—
			Margidi	—
		Južni Indijanidi	Andidi	—
			Patagonidi	—
			Brazilidi	—
			Lagidi	—
			Fuegidi	—
Homo sapiens afer L.	Negridi	Kontaktna rasna zona	Etiopidi	Sjeverni, središnji, južni
			Indomelanidi	Sjeverni, južni
		Zapadni Negridi	Sudanidi	—
			Nilotidi	—
			Kafridi	—
			Paleonegridi	—
		Istočni Negridi	Neomelanezidi	—
			Paleomelanez.	—
			Australidi	—
		Pigmidi	Bambutidi	—
			Negritidi	Aetidi, Semangidi, Andamanidi

Sistem ljudskih rasa po Eickstedtu (1937)



Rodoslovlje ljudskih rasa po E. Fischeru. Oznake odgovara ju mutacijama, koje su dovele do stvaranja pojedinih rasa.

»jug«) *eurafricus* (dolihocefalni bijelci, Etiopljani, Polinezijci, Dravide, Ainu), *N. afer* (Crnci), *N. australis* (Hotentoti); *Heoanthropus* (grč. ἕως »istok«) *eurasicus* (brahicefalni bijelci), *H. arcticus* (Laponci, Sibiridi), *H. orientalis* (Mongoli); *Hesperanthropus* (grč. ἑσπέρα »zapad«) *Columbi* (Indijanci, Eskimi), *H. patagonicus*. Svaka je vrsta s više varijeteta, a neke su od ovih podijeljene i na subvarijetete. Kako se vidi, Sergi pribraja različnim rodovima i one rase, koje sačinjavaju evropsko pučanstvo. Sergijev sustav polazi s gledišta, da su dolihocefalni Evropejci u bližoj genealoškoj vezi s Crncima i Hotentotima, tako da bi bila svojstva, koja su im zajednička s brahicefalnim bijelim rasama, samo posljedica konvergentnog razvitka, pa je razumljivo, da taj sustav nije našao mnogo pristaša.

Giuffrida-Ruggeri nabraja 8 glavnih rasa: 1. *Homo sapiens australis*, 2. *H. s. pygmaeus*, 3. *H. s. indoafricanus* (Dravida i Etiopljani). 4. *H. s. niger*, 5. *H. s. americanus*, 6. *H. s. asiaticus*, 7. *H. s. oceanicus* (Polinezijci, Ainu), 8. *H. s. indoeuropaeus* (evropski, sjeveroafrički i južnoazijski bijelci). Ovomu se sustavu s morfološkog gledišta ne može mnogo prigovoriti.

Montandonov sustav (1928) predočuje drugu mogućnost primjene morfoloških značajaka. Montandon razlikuje 20 rasa, koje su poredane u 5 grupa:

A. *Pigmoidna* skupina sa steatopignom (Hotentoti i Bušmani) i pigmejskom rasom.

B. *Negroidna* skupina s tasmanskom, papuanskom, negridskom, etiopskom i dravidskom rasom.

C. *Vedoaustralska* skupina s Veda i australskom rasom.

D. *Mongoloidna* skupina s paleoamerindnom, neoamerindnom (obadvije Indijanci), eskimskom, paleosibirskom, mongolskom i turanskom (Tatari, Turci) rasom.

E. *Evropidna* skupina s laponskom, Ainu, plavom, alpsko-armenskom i smeđom rasom (potonja bi obuhvatala dolihocefalne tamnokose bijelce).

Najznatniji pokušaj, da se ljudske rase poredaju u genealoški sustav, potječe od E. Fischera (1932). Velike poteškoće za sistematiku rasa činile su osebine, koje nalazimo slično razvijene kod inače različitih rasa, na pr. orlovski nos kod Dinarida, kod Kirgiza, kod amer. Indijanaca, ili spiralna kosa kod Crnaca i kod Tasmanaca, visoki rast kod brojnih, inače vrlo različnih rasa. Zbog toga je bilo različnih mišljenja, koje zajedničke osebine treba shvaćati kao izraz zajedničkoga podrijetla, a koje kao konvergencije sporednog značenja. S obzirom na eksperimentalna genetička iskustva drži Fischer, da nasljedni čimbenici čovjeka naginju k tome, da lakše mutiraju u izvjesnim pravcima nego u drugima. Prisutnost pojedinačnih sličnih ili jednakih svojstava kod inače različitih rasa tumači stoga Fischer tako, da su se javile neovisno iste mutacije kod različnih loza, pa da takva obilježja ne znače neku genealošku vezu nego samo konvergenciju. To je svoje shvaćanje Fischer prikazao u rodoslovnim crtežima ljudskih rasa, u kojima je naznačio, kada su se javile pojedine mutacije, koje su dovele do odvajanja različnih loza.

Kao podlogu svom rodoslovlju uzima Fischer gledište, koje je već i prije istaknuo, da postoje 4 glavne grupe ljudskoga roda, australska, crnačka, mongolska i evropidna, i da Australci imaju u morfološkom pogledu svoj položaj na korijenu sadašnjeg ljudskog roda. Razumije se, da ima ovaj prvi, na temelju pogleda moderne genetike provedeni genealoški sustav, još mnogo što hipotetsko, ali će svakako biti teško prigovoriti bitnim njegovim smjernicama.

U pravcu Fischerovih nazora kreće se i Weinert kod svog pokusa, da prikaže postanak ljudskih rasa. On razlikuje tri razvojne loze, srednju liniju bez naročito specijaliziranih obilježja i dvije postrane, svaku specijaliziranu u drugom pravcu. Na bazi srednje linije, koju nadovezuje na Neandertalca, stavlja Australce, a na gornjem kraju završava srednja linija s Evropidima. Indonezijce, kojih Fischer ne navodi u svom rodoslovlju, drži Weinert za proizvod križanja australidnih i mongolidnih elemenata. Što se tiče Laponaca, slaže se s Eickstedtom, da su pripadnici Evropida i da potječu od onih prvobitnih Alpida, koji su već u davnini odgurnuti na sjever.

Najmoderniji prikaz ljudskih rasa potječe od E. Eickstedta, izvrsnog poznavaoca stanovništva istočne Indije, koji je unio mnogo izvornih misli u promatranje ljudskih rasa u vezi s geografskim čimbenicima njihova razvitka. Eickstedt je sakupio i kritički obradio svu građu, koju je pribrala antropološka znanost o ljudskim rasama, da svakoj što jasnije odredi njezino mjesto i njezinu značajku, tako da njegovo djelo pruža zaokruženu sliku sadašnjeg stanja nauke o rasama. Eickstedt je i dosljedno proveo nazivlje rasa. Dugi latinski nazivi od tri do četiri riječi, kako ih je predložio Sergi, nezgrapni su. Nije ispravno upotrebljavati etničke ili, dapače, lingvističke nazive za rase, jer se time stvara zabuna, pa se rase nekako poistovjetuju s pripadnicima nekog naroda ili neke jezične grupe. Tā rasa je is-

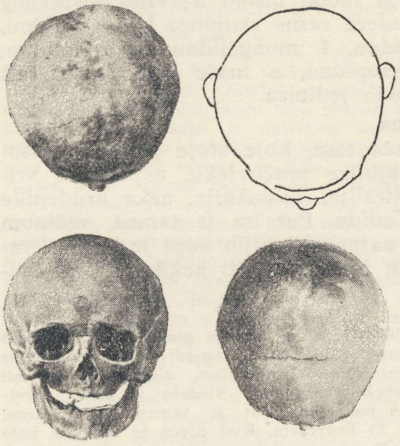
ključivo biološki pojam. Zato Eickstedt upotrebljava dosljedno za rase bilo geografske, bilo već inače udomljene oznake, ali sa završetkom *-id*, koji je način već prije katkada upotrebljavao napose Fischer, na pr. Dinaridi, Eskimidi, Orijentalidi. To su kratke i precizne oznake, lako upotrebljive u govoru i pismu, koje ne dopuštaju nikakve sumnje, da se radi samo o rasi, a ne o geografskom, etničkom ili lingvističkom pojmu. Ovo se nazivlje sve više prihvaća, jer je jasno i praktično.

Eickstedt govori o tri glavne podvrste (subspecies): europidnoj, mongolidno-amerikanidnoj i negridnoj. Svaku od njih dijeli na više serija, a te na rase, neke rase pak još na podrase, kako to predočuje tabela na str. 353.

Rasna teorija.

Neovisno o znanstvenoj nauci o rasama razvilo se koncem prošlog stoljeća naučavanje, koje nazivaju *rasnom teorijom* ili *rasizmom*. Bit je rasizma uvjerenje, da je neka rasa najbolja i najsposobnija, da po duševnim sposobnostima natkriljuje ostale rase, pa da je stoga »od Boga izabrana« da upravlja svijetom i sudbinom ostalih rasa. Ima različnih rasizama, a napose postoji velika literatura o nordijskom rasizmu, koji je osnovao francuski povjesničar J. A. Gobineau (1853), a dalje su ga izradili J. Vacher de Lapouge (1899), H. S. Chamberlain (1899) i dr. Promatrajući povijesni razvitak kultura indoevropskih naroda Gobineau nalazi, da su stvaranju tih kultura vidan dio pridonijeli ljudi one rase, koju danas zovemo nordijskom. Ova je konstatacija, doduše, vrlo vjerojatna, ali zaključak, da je ta rasa jedina sposobna za stvaralački polet, ovom konstatacijom nikako još nije logički osnovan. Tom konstatacijom, naime, nije dokazano, da i druge rase ne bi mogle postići pod prikladnim uvjetima slične uspjehe i razmahnuti se u stvaralačkom poletu. Sigurno je, da ima među rasama razlika kako u somatskim, tako i u duševnim obilježjima, makar o potonjem pitanju nema mnogo eksaktnih podataka, jer je baš kod duševnih svojstava teško izlučiti utjecaj vanjskih čimbenika. Ali ako i ima razlika između rasa u njihovu duševnom stilu, time još nije kazano, da je neka rasa vrednija od druge. Svakome će biti duševni stil njegove rase subjektivno najbliži, najvredniji, pa će ga ljudi njegove rase privlačiti, tako da će se između ljudi jednake rase lakše razviti društvovne veze nego između ljudi tuđih po rasi. Ali takvi subjektivni momenti ne mogu biti podlogom za određivanje objektivne vrednote rasa. Pa eksaktna znanost uopće i ne pozna određivanje vrednote, nego konstatira postojeće pojave i istražuje njihove uzroke.

Rasizam teži za tim, da se u korist napretka kulture sačuva što čišća ona rasa, koju smatra najsposobnijom. Ima, međutim, činjenica, koje bi se mogle i u suprotnom smislu tumačiti; da naime baš miješanje nekih rasa pospješuje razvitak onih duševnih snaga, koje dovode kulturnom napretku. I E. Fischer se jednom izjavio u tom smislu, a napose zastupa to gledište Kretschmer. Gerlach je sakupljanjem podataka o mjestima rođenja istaknutih kulturnih radnika došao do zaključka, da se u Njemačkoj u svako doba rađalo najviše pjesnika i slikara u onoj zoni, gdje su se miješali Nordidi s Alpidima i Dinaridima. Ovo još nije neki dokaz, da je stvaralačka snaga onih kulturnih radnika bila posljedica baš miješanja rasa, jer ima i drugih stvari, koje bi mogle doći u obzir, ali svakako one činjenice dopuštaju Gerlachovo tumačenje, i nikako ne govore u prilog »čiste rase«. Uistinu, može se često ustanoviti, da su istaknuti ljudi miješane rase. O. Ammon (1893) dolazi, doduše, na osnovu antropološkog ispitivanja 30 članova nekog znanstvenog društva u Karlsruhe do zaključka, da su »u velikoj mjeri dolihocefalni svi učenjaci, koji su postigli znatnih uspjeha«. Ako tu tvrdnju, na koju Lapouge nadovezuje dalekosežne zaključke, ispitamo na stvarnim činjenicama, lako ćemo se uvjeriti, da se radi kod Ammona o prenagljenoj generalizaciji slučajnog nalaza. Ta ima podataka o nekim antropološkim obilježjima najvećih umova i stvaralačkih duhova, iz kojih proizlazi, da mnogi od njih nisu imali nordidna obilježja, makar su potjecali iz djelomično nordidnih područja. Lubanja veleuma G. W. Leibniza, koju je istražio W. Krause, jest ultrabrahicefalna, s indeksom 90,3, što odgovara indeksu 92 u životu. Drugi veleum, I. Kant, imao je indeks glave od 90, bio je dakle hiperbrahicefalan, kako su to utvrdili Kupffer i Bessel-Hagen; indeks njegove lubanje iznosi 88,5. Sadreni odljevak glave A. Schopenhauera, koji je opisao Gwinner, pokazuje mjere, po kojima se može, kako ističe Weidenreich, izračunati indeks od 90, bio je dakle također hiperbrahicefalan. Za Beethovena je poznato, da je imao crnu kosu, a lice mu je bilo tipično alpidno. Goetheov šešir pokazuje, da mu se kretao indeks glave oko 88, bio je hiperbrahicefalan; kosa mu je bila smeđa, isto tako i šarenica, kako je utvrđeno po slikama. Put mu je bila žućkasta, te je na suncu smeđe potamnila, a lice mu odaje mnogo dinaridnih crta.

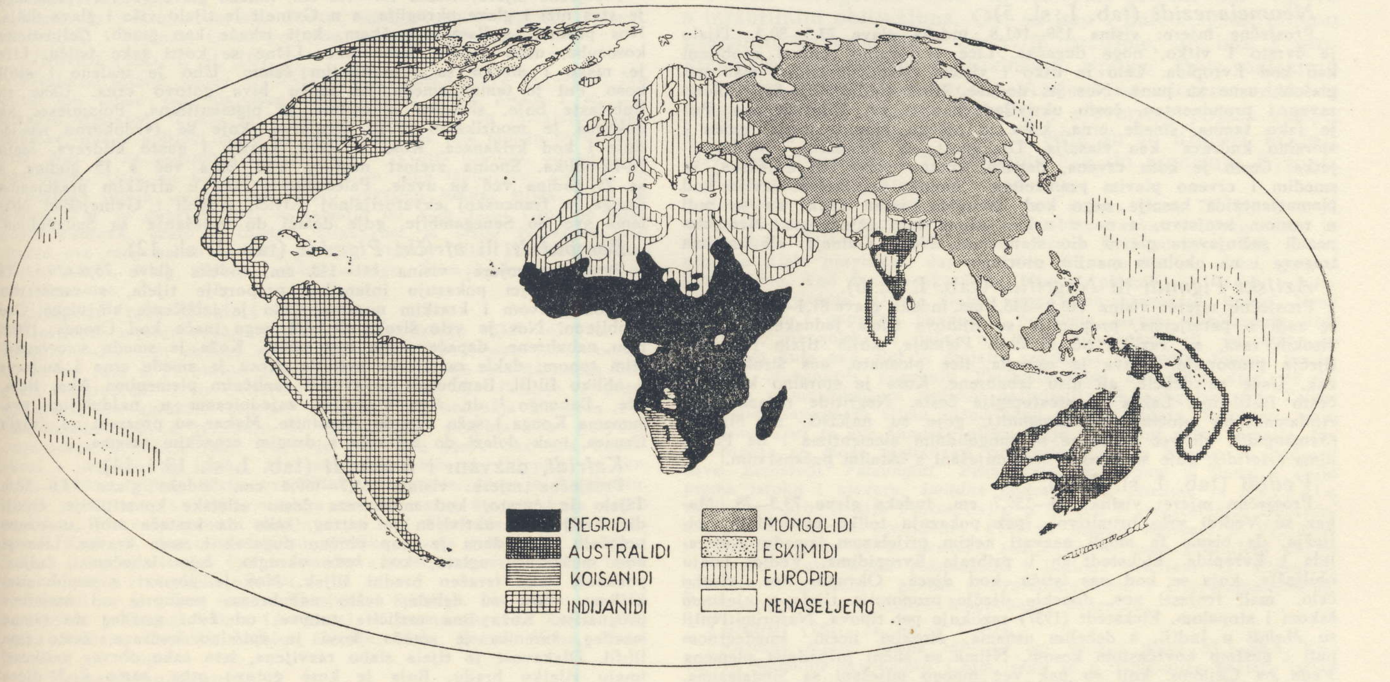


Gornji red: lubanja Leibnizova i odljevak Schopenhauerove glave gledani odozgo; donji red: lubanja Kanta od sprijeda i odozgo (Po Weidenreichu).

Iz ovakvih se i sličnih primjera vidi, da smo daleko od toga, da bismo mogli sa somatskim rasnim svojstvima neposredno vezati neke specifične duševne osebine i sposobnosti, pa da rasistička nastojanja nemaju oslona u znanosti o rasama.

V. PODJELA I OPIS LJUDSKIH RASA.

Sustavna podjela ljudskih rasa ili *antropografija* mora nastojati, da kao biološka nauka prikazuje rase po načelima, koja su inače mjerodavna kod sustavnog prikazivanja živih organizama, naime u prirodnom sustavu, u kojem su manje skupine prema svom srodstvu udružene u veće, a ove svrstane u morfološkom redosljedu, u kojem se odrazuju pravci prirodnog razvitka. Gotovo svi antropolozi slažu se u tome, da postoje 3 glavne rasne grane, bijela, žuta i crna, a da ih veže na korijenu australska grupa, koja je najbliža pračovjeku. Ali ima i jedna grupa, kojoj je teško odrediti položaj u jednoj od tih grana, s različnim vlastitim obilježjima; to su Koisanidi, koje je već J. Geoffroy-St. Hilaire istaknuo kao posebnu skupinu. Većina je, doduše, pribraja Crncima, Eickstedt pak Mongolima. Pa i Eskimidi i Indijanidi čine jasno ogra-



Podjela glavnih rasnih skupina na zemlji prije ekspanzije Evropejaca (po Eickstedtu).

ničene skupine. Svi se slažu u tome, da su se ove dvije grupe razvile iz Mongolida, pa kako ni u zoološkom sustavu poznavanje podrijetla neke skupine nije zaprekom, da bude istaknuta kao posebna skupina, ako je oštro ograničena, tako možemo dosljedno i Eskimide i Indijanide smatrati posebnim skupinama, ma da tim nikako ne poričemo njihov razvitak iz prvobitnih Mongolida.

Na temelju izloženoga mogli bismo u svrhu sustavnog prikaza razlikovati slijedeće rasne skupine: 1. australidnu, 2. negridnu, 3. koisanidnu, 4. mongolidnu, 5. eskimidnu, 6. indijanidnu i 7. evropidnu, a inače ćemo se držati Eickstedtovih sistematskih jedinica.

1. Australidna skupina.

Ova skupina obuhvaća rase, koje stoje po svojim somatskim svojstvima najbliže pračovjeku, napose to vrijedi za urođenike Australije, Tasmanije, neke urođenike Nove Gvineje i za Vedide. Put im je tamna, većinom gotovo crna i baš kod najprimitivnijih kosa je gusta i valovita. Ima i patuljastih forma, a kod nekih je kosa spiralno kovrčasta.

Australidi (tab. I. sl. 1 i 2)

Prosječne mjere: visina 167—171,5 cm, indeks glave 71,7—74,7. Stas je vitak, noge relativno duge, čelo plitko, iznad očiju nalaze se obično jake nadočne nabubrine, nos je povišen, ali širok, čeljusti kosozube, kosti lubanje debele i masivne. Sjedalo je slabo razvijeno Palac je na nozi jako pokretan. Put je tamno smeđe crna, kosa tamno smeđa, valovita ili kovrčasta. Kod djece je katkada kosa svijetla poput lana. Kod muškaraca su jako razvijeni brada i brkovi. Unatoč toliko primitivnih obilježja Australidi ipak pokazuju neke evropidne crte: prominentan nos, zaobljeno lice, oblik kose, bradu i brkove. S druge strane od svih živih rasa najsličniji su pračovjeku, tako reći živi fosili Prvobitno prošireni čitavim australskim kopnom danas su potisnuti u neplodne središnje i sjeverne krajeve.

Paleomelanezidi (tab. I. sl. 3).

Prosječne mjere: visina 166,4—167,7, indeks glave 72,5—76,5 Tijelo je zdepasto, ruke dugačke, čelo obično ravno i natkriljuje oči jakim nadočnim lukovima, oko usana lice je mesnato, tako da usne strše naprijed. Nos je nizak, konkavan i vrlo širok, indeks nosa od 92—100. Put jako tamna, ali s nešto crvenkaste primjese. Usne tamno ljubičaste, kosa crnosmeđa, spiralno kudrava. Katkada se javlja crvena kosa. Dlakavost prilično razvijena, isto tako brada i brkovi. Najgrublje crte nalazimo u Novoj Kaledoniji, nešto ublaženi tipovi žive na Novim Hebridima i Salamonskim otocima. Tragova Paleomelanezida ima na Novoj Gvineji i otocima južno odatle. Oni su tvorili i prvobitno stanovništvo Nove Zelandije, ali su ih u historijsko vrijeme evropidni Maori većim dijelom istrijebili te se s ostatcima pomiješali.

Tasmanidi (tab. I. sl. 4).

Prosječne mjere: visina 166 cm, indeks glave 76—77. Ove bivše stanovnike otoka Tasmanije smatraju neki kao H. B a s e d o w, R. B i a s u t t i i E. F i s c h e r posebnom rasom, a drugi, među njima D e n i k e r i E i c k s t e d t, samo južnim odvojkom Paleomelanezida. Na žalost istrijebili su ih engleski kolonisti u toku od 70 godina. Zadnja Tasmanka, Trukanini, umrla je g. 1876. Lice je Tasmanida bilo plosnato s debelim usnama i najširim nosom, što postoji kod čovjeka. Uho veliko. Put je bila tamno smeđa, kosa gusta, spiralno kudrava, dlakavost tijela jaka s gustom bradom kod muškarca.

Neomelanezidi (tab. I. sl. 5).

Prosječne mjere: visina 158—161,8, indeks glave 73,5—80,3. Tijelo je čvrsto i vitko, noge dugačke. Lice je ovalno, obrazi zaobljeni kao kod Evropida. Čelo je usko i visoko. Nadočni lukovi nisu naglašeni, usne su pune. Nos je, doduše, širok (indeks 85—88), obično ravan i prominentan, često ukrivljen, kao t. zv. židovski nos. Put je jako tamna, smeđe crna, kosa je obično tamno smeđa, gusta i spiralno kudrava kao vlasulja. Dlakavost je neznatna, brada rijetka. Često je kosa crvena, dapače, crveno plava, ili miješana, sa smeđim i crveno plavim pramenima. Spolna se zrelost javlja kod Neomelanezida kasnije nego kod Evropida, jasan znak, da se radi o rasnom svojstvu, a ne o nekim klimatskim utjecajima. Neomelanezidi sačinjavaju glavni dio stanovnika Nove Gvineje, ali im ima tragova i na okolnim manjim otocima.

Azijski Pigmidi ili *Negritidi* (tab. I. sl. 6).

Prosječne mjere: visina 146,8—148,1 cm, indeks glave 81,4—83,5. Makar se radi o patuljcima, proporcije su njihova tijela jednake kao kod visokih rasa, za razliku od afričkih Pigmeja, kojih tijelo pokazuje dječje proporcije. Glava je okrugla, lice plosnato, nos širok i nizak. Usne su debele, ali nisu izbubrene. Kosa je spiralno kudrava, često fil-fil-tipa. Lakša je steatopigija česta. Negritide nalazimo na Andamanskim otocima *(Andamanidi)*, gdje su najčišći, na Malaki, *(Semangidi)*, ali već miješane s mongolidnim elementima i na Filipinima *(Aetidi)*, gdje su također već miješani s ostalim pučanstvom.

Vedidi (tab. I. sl. 7—9).

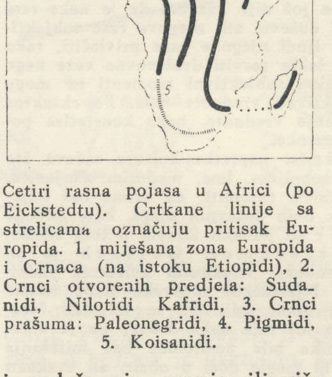
Prosječne mjere: visina 154—159,7 cm, indeks glave 73,3—78. Makar su Vedidi vrlo primitivni, ipak pokazuju toliko evropidnih obilježja, da bismo ih mogli nazvati nekim prijelazom između Australida i Evropida. Eickstedt ih i pribraja Evropidima. Vedidi imaju obilježja, koja se kod nas ističu kod djece. Okruglo lice, visoko čelo, mali frnjasti nos, donekle dječje proporcije tijela s nježnom šakom i stopalom. Eickstedt (1937) razlikuje pet tipova. Najprimitivniji su *Malidi* u Indiji, s debelim usnama, širokim licem, smeđecrnom puti i gustom kovrčastom kosom. Njima su slični pripadnici plemena *Veda* na Cejlonu, koji su pak već mnogo miješani sa Singalezima. *Gondidi*, koji žive na Dekanskoj visoravni, viši su po stasu, imadu uži i ravan nos te mnogo svjetliju put. *Toalidi* su ostatci Vedida na sundskim otocima, gdje su već prilično pomiješani s Paleomongolidima; isto vrijedi za peti tip, *Senoide* na Malaki, u Siamu i Burmi. Vedidi su bez sumnje prvobitni prastanovnici prednje i stražnje Indije, koji su od kasnijih useljenika potisnuti u šumovite predjele ili u džungle, kao na Cejlonu, gdje provode skroman život prezreni od Indijaca, koji vide u njima »neku vrstu indijskih životinja«. Uistinu, to su skromni, čestiti i čestiti ljudi, o kojima govore svi istraživači simpatično.

Indomelanidi (tab. I. sl. 10).

Prosječne mjere: visina 159,4—162,9, indeks glave 76,2. Ovim imenom označuje E i c k s t e d t crnu rasu u Indiji, koja bi uglavnom odgovarala dravidskoj ili melanoindijskoj rasi D e n i k e r o v o j. Lice je pravokutno, čelo uspravno, nos ravan, ali širok, usne pune. Put tamno smeđa, kosa lako kovrčasta. Svakako, Indomelanidi nisu neka prvobitna rasa, nego proizvod križanja tamnoputih elemenata s evropidnom indskom rasom. pa bi bili nešto analogno s Etiopidima u istočnoj Africi. Pretežno su melanidne rase Tamili u pokrajini Madras i pleme Munda na sjeveroistoku Dekana, ali tu ima mnogo gondidne primjese.

2. Negridna skupina.

Kako već ime ove skupine kazuje, glavno joj je obilježje tamna put, koja je kod najtipičnijih predstavnika crna sa sivkastim tonom. Kosa naginje spiralnom kovrčanju. Dlakavost je slaba, a tako i terminalne dlake, brada i brkovi. Koža je nježna i jako glatka. Lice je slabo profilirano, s niskim, širokim nosom, bez izrazitog bradnog šiljka. Kratko tijelo često je zdepasto, s dugim udovima, napose su noge duge i vitke, jer su mišići golijeni slabo razvijeni. Šaka je gracilna, a stopalo veliko. Negridi su isključivo stanovnici Afrike, gdje se valjda stvorila ta rasna grupa. Dugo se za Crnce držalo, da su jedinstvena rasa. I E. F i s c h e r drži, da su razlike nastale tek u kasnije vrijeme. M o n t a n d o n (1928) se prvi izjasnio, da treba razlikovati središnji blok Crnaca afričkih šuma i skupinu afričkih stepa, koje su dalje diferencirane i sadržavaju manje ili više evropidne primjese. Podjela Negrida pokazuje prema tome četiri pojasa, kojima je poredak posljedica pritiska evropidnih elemenata sa sjeveroistoka.



Četiri rasna pojasa u Africi (po Eickstedtu). Crtkane linije sa strelicama označuju pritisak Europida. 1. miješana zona Europida i Crnaca (na istoku Etiopidi), 2. Crnci otvorenih predjela: Sudanidi, Nilotidi Kafridi, 3. Crnci prašuma: Paleonegridi, 4. Pigmidi, 5. Koisanidi.

Paleonegridi (tab. I. sl. 11).

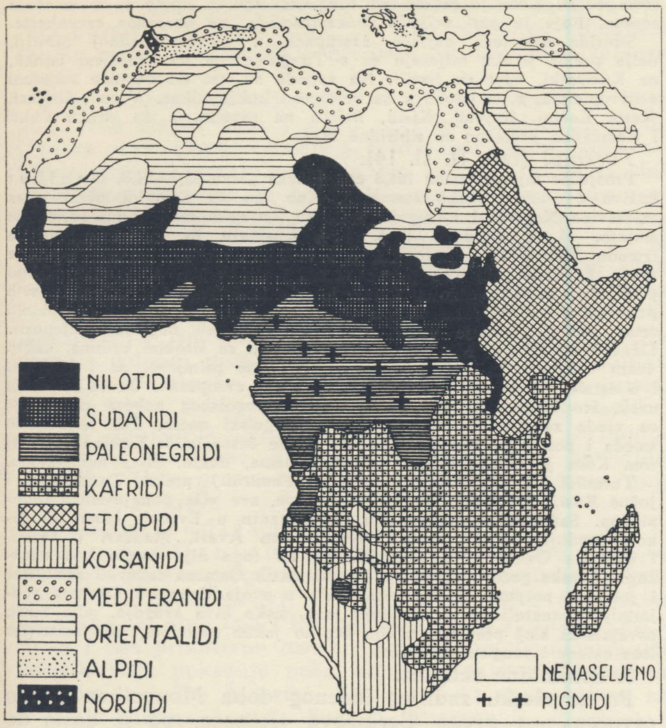
Prosječne mjere: visina 157—166 cm, indeks glave 74—78. Na Kongu je stas niži i glava okruglija, a u Gvineji je tijelo više i glava dulja. Nos plosnat, sedlast, s vrškom, koji iskače kao gumb. Čeljusti su kosozube, usne debele, nabubrene. Lične se kosti jako ističu. Lice je nisko i široko sa zaokruženim čelom. Uho je maleno i stoji koso. Put je tamno smeđa, na suncu biva gotovo crna. Usne su ljubičaste boje, sluznica u ustima je pigmentirana. Polumjesec na noktima je modrikasto crven, svojstvo, koje se tvrdokorno nasljeđuje i kod križanaca. Kosa je crna, kratka i gusto kudrava, često fil-fil-oblika. Spolna zrelost nastupa kod žena već s 15 godina, a sa 25 godina već su uvele. Paleonegridi žive u afričkim prašumama Konga, u francuskoj ekvatorijalnoj Africi, Angoli i Gvinejskim obalama sve do Senegambije, gdje dolazi do miješanja sa Sudanidima.

Bambutidi ili *afrički Pigmidi* (tab. I. sl. 12).

Prosječne mjere: visina 141—143 cm, indeks glave 75,6—79,4. Ti afrički patuljci pokazuju infantilne proporcije tijela, s razmjerno velikom glavom i kratkim nogama. Čelo je izbočeno, ali nisko, lice zaobljeno. Nos je vrlo širok, ali viši nego inače kod Crnaca. Usne nisu nabubrene, dapače mogu biti tanke. Koža je smeđa s crvenkastim tonom, dakle razmjerno svijetla. Kosa je smeđe crna i kudrava u obliku fil-fil. Bambutidi sa svojim različnim plemenima Aka, Bata, Efe, Babongo i dr. žive u malim zajednicama u najdubljim prašumama Konga i sežu sve do Abesinije. Makar su prezreni od drugih Crnaca, ipak dolazi do križanja s drugim crnačkim rasama.

Kafridi, nazvani i *Bantuidi* (tab. I. sl. 13 i 14).

Prosječne mjere: visina 165,7—169,6 cm, indeks glave 74,0—77,0. Tijelo je čvrsto, kod muškaraca često atletske konstitucije. Donji dio kralježnice ukrivljen je natrag, tako da krstača stoji u kosom položaju. Kod žena je trup obično dugačak i noge kratke. Lice je kod muškaraca uglato, kod žena okruglo, čelo izbočeno. Čeljust pokazuje lako izražen bradni šiljak. Nos je plosnat s napuhnutim krilima. Usne su debele, nešto nabubrene, poduprte od umjerene prognatije. Koža ima različite tonove, od žuto smeđeg do tamno smeđeg. Šarenica je smeđa, kosa je spiralno kudrava, često tipa fil-fil. Dlakavost je tijela slabo razvijena, isto tako obrve; muškarci imaju rijetku bradu. Boja je kose gotovo crna, samo kod djece katkada crvenkasto smeđa Kod nekih skupina ima i evropskih crta.



Rasna karta Afrike iz vremena prije ekspanzije Evropejaca (po Eickstedtu)
Na označenim područjima nalazi se dotična rasa bar u relativnoj većini.

napose kod Herera i Zulukafra. Kafridi živu u istočnoj i južnoj Africi. Njihovo su obitavalište stepe i savane, ali su prodrli i duboko u prašume.

Stanovnici Madagaskara bili su prvobitno ove rase, ali su poslije dobili mnogo mongolske primjese, koja tamo nije jednakomjerno proširena. Dok kod Sakalava prevladava kafridni elemenat, Hove su pretežno mongolidni.

Sudanidi (tab. I. sl. 15).

Prosječne mjere: visina 168,2—175,2 cm, indeks glave 72,6—79,4. Kod Sudanida su tipično crnačke osebine najjače razvijene. Tijelo je još čvršće nego kod Kafrida, širokih ramena, s opsežnim grudnim košem, evropidnih proporcija, samo što su podlaktica i golijen nešto dulje. Mišići golijeni bolje su razvijeni nego kod drugih Negrida. Gležnjevi su uski, ruke uske i nježne. Čelo je usko, tako da je lice preko obraza najšire. Nos je konkavan s vrlo širokim napuhnutim krilima. Usne su jako debele i izbubrene, te strše uslijed kosozubih čeljusti naprijed. Put je tamno smeđo crna, usne su ljubičaste ili modro sive, kratka crno smeđa kosa gusto je kudrava, ali rijetko postizava fil-fil-tip.

Centar je Sudanida zapadni Sudan, Senegambija i Nigerija. Ašanti, dahomejski i beninski Crnci pretežno su sudanidne rase.

Nilotidi (tab. I. sl. 16).

Prosječne mjere: visina 172,8—182,2 cm, indeks glave 71,7—79,7. Nilotidi idu među rase najvišeg stasa, visina tijela preko 2 m nije nikakva rijetkost. Tijelo je vitko i čvrsto, noge su razmjerno jako dugačke, mišići golijeni slabo su razvijeni. Lice ima mnogo evropidnih crta. Nos je na korijenu lako povišen s ravnim hrptom, ali su krila napuhnuta. Usta su malena, a usne nisu jako izbubrene. Čeljusti su ravnozube, donja čeljust ima dobro razvijen bradni šiljak. Lice je ovalno. Put je gotovo crna, najtamnija od svih rasa. Crna je kosa gusto kudrava, često fil-fil-tipa. Dlakavost je slabo razvijena. Područje ove rase nalazi se oko gornjeg Bijelog Nila. Plemena Dinka, Nuer, Atvot, Šiluk, Džaluo, Ačoli, Lango, Sara i dr. pretežno su nilotidne rase.

Etiopidi (tab. II. sl. 1 i 2).

Prosječne mjere: visina u sjevernom području 163,6—167,4, u južnom 170—180 cm; indeks glave 72,0—76,1. Tip Etiopa jasno odaje, da se ne radi o prvobitno jedinstvenoj rasi, nego o križancima Negrida i Evropida, i to Orijentalida. Stoga im E. Fischer i drugi ne priznavaju karakter zasebne rase. Ali su obilježja Etiopida već tako izjednačena, a razlikuju ih od drugih skupina, da potpuno odgovaraju definiciji rase. Prije je ova rasa često nazivana hamitskom s obzirom na jezike, koji su ondje običajni. Etiopidi su čvrstog, visokog, vitkog tijela, evropidnih proporcija. Lice je dugoljasto, lijepo profilirano, s uskim visokim nosom, samo što su krila nešto proširena. Usne su pune i deblje nego kod Evropida, ali nisu izbubrene. Kosa je, naprotiv, tipično crnačka, gusta i kudrava. Brada i brkovi slabo se očituju. Put je smeđa, s primjesom crvenkastog tona. Ima svjetlijih i tamnijih nijansa.

Etiopidi su temeljna rasa u Abesiniji i Somaliji. Na istoku su jače pomiješani s Orijentalidima (Arapima), a prema jugu su čistiji. Plemena Amhara, Danakil, Kafičo, Gurage, Gala, Somal, Hima, Masai pretežno su etiopidne rase.

3. Koisanidna skupina.

Naziv ove skupine složen je po prijedlogu L. Schultzea (1907) od riječi *Koi*, kako sebe nazivaju Hotentoti, i *San*, njihove oznake za Bušmane. Niski stas, plosnato lice, nabor na gornjoj vjeđi, steatopigija, posebni oblici spolovila, žućkasta put, uz to fil-fil-kosa, crnačke usne ovu skupinu oštro dijele od svih drugih rasa, tako da je najispravnije dodijeliti joj posebno mjesto. Svakako se radi o rasnoj skupini, koja se valjda rano odijelila od zajedničkog debla Mongolida i Crnaca.

Sanidi (tab. II. sl. 3).

Prosječne mjere: visina 157,7 cm, indeks glave 75,0. Tijelo Bušmana ima uglate forme, tanke su ruke razmjerno kratke, šaka i stopalo uski i mali. Osovine stopala otkrenute su jako jedna od druge, tako se Sanidi mogu lako prepoznati već po tragovima. Donji kraj kralježnice tako je ukrivljen prema straga, da krstača ima gotovo vodoravan položaj. Uglate lične kosti jako iskaču, korijen nosa leži u istoj ravnini s očima, gornja vjeđa ima nabor, koji se spušta preko njenog ruba često prelazeći u pravi mongolski nabor. Usne vire naprijed poput rila, ali nisu izbubrene kao kod Crnaca. Uho je maleno, bez jagodice i koso smješteno. Put je blijedo žućkastosmeđa ili crvenkastožuta, kao lišće na jesen, dakle prilično svijetla. Potkožne masti gotovo nema, osim na sjedalu, gdje obično stvara prominentan jastuk. Kosa je crna, najgušće kudrava, i stvara male smotane pupoljke. Inače je tijelo bez terminalnih dlaka, brade i brkova. Sanidi živu u suhim stepama sjeverozapadnog dijela kapske zemlje i dalje prema sjeveru.

Koidi (tab. II. sl. 4).

Prosječne mjere: visina 157,9 cm, indeks glave 73,4. Ova rasa, koju su holandski kolonisti nazvali Hotentotima, što znači holandski mucavci, manje je primitivna od Sanida. Stas je nešto viši, glava duža, lice više, sa šiljastom bradom. Otvor vjeđa još je uži nego kod Sanida, a usne su još jače ispupčene, poput rila. Boja kože, oblik i boja kose isti su kao i kod Sanida. Područje Hotentota je istočni dio kapske zemlje i prijašnja njemačka jugozapadna Afrika.

Danas ima u tim područjima već vrlo mnogo različnih mješanaca između Koisanida i drugih rasa, napose bijelaca i Kafrida; naročito su poznati već gore spomenuti križanci u Rehobotu, potomci holandskih useljenika i Hotentotkinja.

4. Mongolidna skupina.

Najznačajnije je obilježje svih Mongolida njihova žućkasta put, koja, doduše, može biti gotovo bijela ili i smeđa, ali uvijek sa žućkastim tonom, zatim glatka, opora, crna ili crno smeđa kosa, a terminalne dlake slabo su razvijene. Kod proporcija tijela upada u oči razmjerno velika dužina trupa. Lične su kosti pomaknute jako naprijed, da nabubruju lice, koje je radi toga, kao i radi udubljenog korijena nosa, plosnato. Otvor vjeđa je uzak i nešto koso smješten, tako da izvanji kraj leži više nego nutarnji. Uz to je kod tipičnih Mongola gornja vjeđa opremljena mongolskim naborom. Mongolidi su bili donedavna brojčano najveća skupina ljudskog roda, te su sačinjavali više od polovice stanovništva čitavoga svijeta. Naziv »Mongoli« potječe od kineske riječi *mong-ku,* »hrabri«, jer su srednjo-azijski Mongoli svojim upadima i svojom borbenošću zadavali strah svim okolnim narodima.

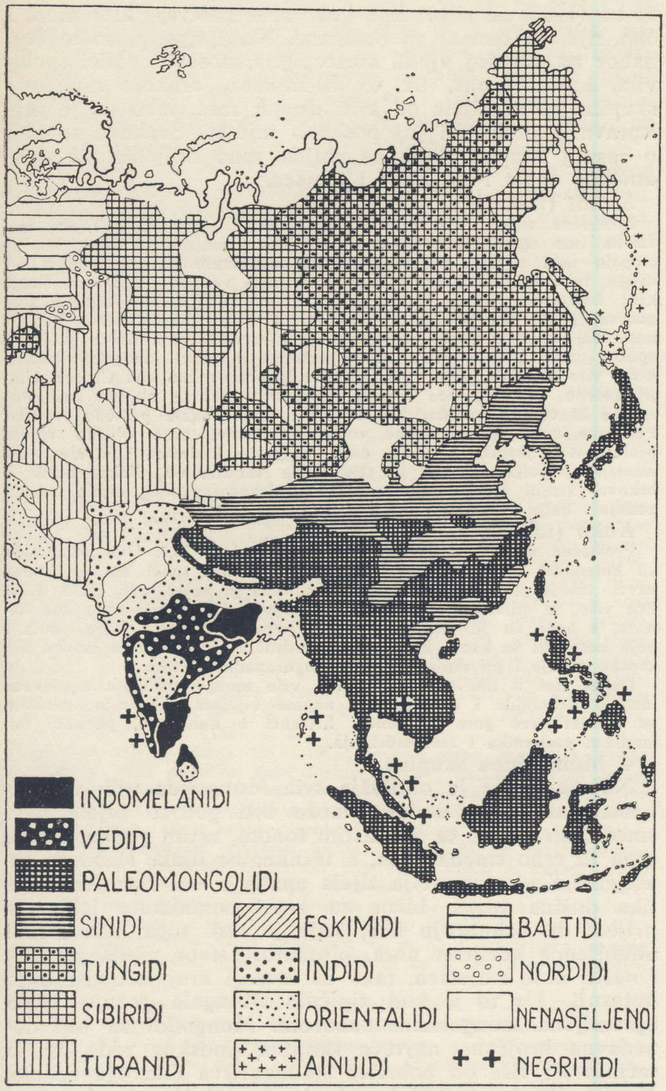
I kod Mongolida ima morfološki primitivnih tipova s infantilnim obilježjima. Ovi su kao i Paleonegridi obično potisnuti u šumovite i brdovite predjele, ali ima i progresivnih, ekspanzivnih, nizinskih tipova. Prve nalazimo u južnim predjelima istočne Azije i na otocima, dok su drugi prošireni diljem srednjeg i sjevernog pojasa Azije, a došli su i daleko u Evropu, gdje su se njihovi krajnji odvojci pomiješali s Evropidima sve do središnje Evrope.

Paleomongolidi (tab. II. sl. 5—7).

Prosječne mjere: visina 158—162 cm, indeks glave 79—83. Ova je rasa temelj onog pučanstva, koje se obično zove *malajsko.* Stas je nizak, kod tipičnih predstavnika u južnoj Kini zdepast, dok je na otocima tijelo pravilnije, dapače vitko. Lice je široko, nisko, gotovo kvadratično, kod žena zaokruženo. Nos je plosnat, ali ravan s udubljenim korijenom. Donja čeljust ima slabo naznačenu bradu. Usne su mesnate i naprijed povučene, poduprte lakom alveolarnom prognatijom. Mongolski je nabor na vjeđi naznačen, ali ne seže do nutarnjeg kuta oka. Put je svijetlo smeđa sa žućkastim tonom. Prema ostalim Mongolima pokazuju Paleomongolidi infantilne crte, te su svakako u morfološkom pogledu najprimitivniji mongolski tip. Paleomongolidi zapremaju cijelu južnu Kinu sve do Tibeta, Indokinu, Siam i Burmu, a uz to sve Sundske otoke, gdje im je put nešto tamnija. Na kontinentu se može razlikovati progresivan tip u Burmi; tu podrasu zove Eickstedt *Palaungidi.* Primitivniji su tipovi u Siamu i dalje prema istoku i sjeveru, *šanidna* podrasa. Na otocima je Sarasin razlikovao primitivnije Protomalajce u nutrini i progresivnije Deuteromalajce u obalnim predjelima. Prvi su mnogo miješani s Vedidima i Melanidima, te su se svakako ranije uselili nego profinjeni obalni stanovnici, koji imadu polinezidne i indidne primjese. I Eickstedt prihvaća tu podjelu i govori o *Protomalajidima* i *Deuteromalajidima.* Paleomongolidi su i znatna komponenta Japanaca.

Tungidi (tab. II. sl. 9 i 10).

Prosječne mjere: visina 162—164 cm, indeks glave 83,5—88,8. Kao što su Sudanidi najtipičniji Crnci, tako se u Tungidima najjače ističu mongolidna obilježja. Stas je zdepast, ruke i noge razmjerno kratke. Lice plosnato, tako da se obrazi nalaze u istoj ravnini s niskim



Rasna karta Azije iz vremena prije ekspanzije Evropejaca (po Eickstedtu)
Na označenim područjima nalazi se dotična rasa bar u relativnoj većini.

čelom i korijenom nosa. Otvor vjeđa stoji koso, a rub gornje vjeđe pokriven je od mongolskog nabora, koji se uz nos nastavlja sve do donje vjeđe. Usne su nešto punije od evropidnih, bradni šiljak donje čeljusti dobro je razvijen. Kosa je opora, glatka, tamnosmeđe boje. Obrve, brkovi i brada vrlo su rijetki, a tijelo je gotovo bez dlaka. Put je blijedo žuta, bez crvenila. Područje Tungida seže od pustinje Gobi do sjeverne sibirske obale, gdje su pomiješani s Sibiridima; zapremaju veći dio Mandžurije, a razasuti su i po zapadnoj Sibiriji sve do Volge i Kavkaza. Tunguzi, Mandžui, Giljaki, Burjati, Kalmiki, Ojrati, Tumiti, Kešikti i dr. pretežno su tungidne rase.

Sinidi (tab. II. sl. 11 i 12).

Prosječne mjere: visina 164—168 cm, indeks glave 72—79. Kod Sinida nalazimo sva tungidna obilježja ublažena. Stas je viši i vitak, glava je mesocefalna, dapače dolihocefalna. Nos je uži i nešto povišen, tako da lice nije plosnato. Brada na čeljusti ne iskače tako jako. Često postoji alveolarna prognatija. Otvor je vjeđa širi, ali mongolski nabor obično pokriva nutarnji kut oka. Lice koleba od okruglog do duguljastog, dapače uskog oblika. Uslijed ovog ublaženja mongolidnih obilježja sinidno se lice nešto približava evropidnom tipu. Put je jako svijetla, svijetlo smeđe žuta ili bjelkasto smeđa. Crvenilo je obraza ipak rijetko. Kosa je tipično mongolidna. Sinidi sačinjavaju glavni dio pučanstva središnje Kine, najglavnija su komponenta Koreanaca, a u Japanu su već od davnine pomiješani s Paleomongolidima i Ainuidima. Kod Japanaca postoje dva tipa, finiji Okajama-tip (tab. II. sl. 8) s uskim licem i uskim ravnim nosom, u kojem se ističe sinidna komponenta i grublji Satsuma-tip (tab. II. sl. 7) sa širokim plosnatim licem, gdje prevladava paleomongolidna komponenta.

Sibiridi (tab. II. sl. 13).

Prosječne mjere: visina 156—160 cm, indeks glave 78,5—79,3. D e n i k e r je nazvao ovu rasu ugrijskom, često ih zovu i Paleoazijate. Kao kod Sinida i tu su mongolidna obilježja ublažena. Tijelo je krepko, zbijeno, s dugačkim trupom, ramena široka i čvrsta, silno su otporni protiv studeni, dakle izvrsno prilagođeni na sibirsku klimu. Lice nikako nije plosnato, samo što veliki razmak očiju kvari inače evropidne crte. Nos je obično dosta visok, dapače katkada i kukast. Boja je šarenice svijetlo smeđa, na zapadu ima do 36% modrih i sivih očiju. Kosa je mekša od tungidne, smeđa, često s crvenkastim tonom. Boja je puti svijetlo žućkastosmeđa, na obrazima crvenkasta.

Sibiride nalazimo najjače zastupane u sjeverozapadnoj Sibiriji, dalje prema istoku miješaju se s Tungidima, a na krajnjem istoku, na Kamčatki, opet su čistiji. Na zapadu su već od davnine miješani s Evropidima, a na istoku s Eskimidima i Indijanidima. Voguli, Ostjaci, Keto, Kačini, Kajbali, Kisili, Beltiri na zapadu, a na istoku Čukči i Kamčadali pretežno su sibiridne rase.

Turanidi (tab. II. sl. 14).

Prosječne mjere: visina 166,8 cm, indeks glave 83,6—84,8. D e n i k e r naziva ovu rasu turko-tatarskom. Kao što su Etiopidi očito stara mješavina Negrida i Evropida, tako su Turanidi mongolidno-evropidna smjesa. M o n t a n d o n i K e i t h smatraju ih nekim prijelazom između Mongolida i Evropida, a E i c k s t e d t ih, dapače, uvršćuje među Evropide, ali tko pozna tatarski tip, teško će se bezuslovno priključiti tom shvaćanju. Istina je, da kod Turanida nalazimo svih prijelaza od Tungidima sličnih tipova do tipova s mnogo evropidnih crta. Stas je srednje visok, tijelo pravilno, ali naginje ugojenosti. Lične kosti iskaču. Nos je ravan i uzak, ali sa širokim krilima, kakva često opažamo kod Rusa s nešto turanidne primjese, pa i kod nas i u ostaloj srednjoj Evropi. Usne su uske, evropidne. Otvor je vjeđa uzak, što daje licu neki oštar izraz. Mongolskog nabora nema, ali su vjeđe zategnute prema vani na mongolski način. Put je svijetlo smeđa i pokazuje lako crvenilo, ma da se često ističe i nešto žućkasti ton. Kosa je smeđa i lako valovita, nema, dakle, ništa mongolidno.

Turanidi se protežu od Pamira *(Pamiridi)* preko Turkestana i južne Rusije *(Aralidi)*, do u srce Evrope, sve više pomiješani s Evropidima. Sačinjavaju mongolidnu komponentu u Evropi, kamo su tokom srednjeg vijeka često prodirali kao Avari, Madžari i Tatari. I stari su Osmani bili Turanidi, ali od toga nije ostalo kod današnjih Turaka gotovo ništa, već su od starih Osmana sačuvali samo ime i jezik, a potpuno je preuzela maha u svoje doba od Osmana podjarmljena anatolidna (armenidna) rasa, kako biva svagdje, gdje tanak osvajalački sloj prevlada nekim brojno jakim narodom, čija neiscrpna loza ostane i proguta osvajače.

5. Eskimidna skupina.

Po završetku zadnjeg ledenog doba Mongolima je bio otvoren put preko Beringova tjesnaca, pa je došlo do invazije u Ameriku, a možda se to zbivalo i ranije, u zadnje interglacijalno i glacijalno doba. Na sjeveru Azije tada je bilo i Evropida, što nam posvjedočuju evropidni Ainuidi, koje nalazimo na krajnjem istoku Azije kao zadnji ostatak Evropida. Mongolidi, koji su prodirali u Ameriku, nisu, dakle, bili čisti Tungidi, nego miješani s evropidnim elementima; stoga se ne smijemo čuditi, što se kod američkih urođenika, Eskimida i Indijanida, javljaju mnoga evropidna obilježja. Eskimidna je skupina zastupana jednom jedinom rasom, ali je ta obilježena tolikim posebnim svojstvima, da za služuje položaj naročite skupine.

Eskimidi (tab. II. sl. 15 i 16).

Prosječne mjere: visina 157,4—164,8 cm, indeks glave 77,6—80,7. Tijelo je nisko i zdepasto; visina je tijela kod Eskima na zapadu veća, a prema istoku sve manja. Trup je dugačak, udovi, napose bedra, kratki su. Ramena su krepka i široka. Mišići su čvrsti, ali golijeni tanke. Šaka su i stopalo veoma kratki i maleni. Glava je prema niskom tijelu vrlo velika, često nezgrapna, čelo nagnuto. Preko tjemena proteže se uzdužna uzvisina. Lice je plosnato i veoma široko, najšire od lica svih ljudskih rasa, jer su lične kosti široke, i stražnji uglovi donje čeljusti jako razmaknuti. Nos je ravan, s visokim hrptom, prilično uzak (indeks 68—72). Usne su evropidne, samo se često javlja lagana alveolarna prognatija, koja usne nešto izdiže. Uho je veliko i usko. Put je smeđe žuta ili crvenkasto smeđa. Obrazi su crvenkasti, kao kod Evropida. Šarenica je smeđa rijetko (1%) modra. Kosa je glatka ili lako valovita, crna. Obrve su obično jako razvijene. Dlakavost je slaba. Brada je slaba i rijetka, katkada crvenkasto smeđa. Ma da su Eskimidi prošireni velikim područjem, u somatskim su svojstvima prilično jedinstveni.

Eskimidi sežu od Alaske (i nešto naselja na azijskoj strani Beringova tijesna) do istočne Grönlandije, ali su njihova obitavališta rijetka, tako da ih ima ukupno kojih 40.000.

6. Indijanidna skupina.

Prema brojnim indicijama prešli su predšasnici Indijanida u vrlo rano kulturno doba iz Azije u Ameriku. Oni tada još nisu poznavali pisma, a nije im bio poznat ni kotač. Svakako se prelaženje iz Azije dešavalo u više valova. Jesu li se zbile prve seobe već za vrijeme diluvija ili tek poslije zadnjeg ledenog doba, u tome su mišljenja podijeljena. H r d l i č k a, R i v e t i S t e i n m a n n zalažu se za postglacijalnu seobu, dok B o a s, P e n c k, B i r k e t-S m i t h, G o d d a r d i dr. drže, da je bilo seoba i u diluviju. Ima u Americi i nekih ostataka kamenog oruđa od Trentona, kojemu i B o u l e pripisuje diluvijalnu starost. U wisconsinsko ledeno doba, koje u biti odgovara würmskom u Evropi, bilo je u Americi više povlačenja i napredovanja leda, tako da je bilo u onim toplijim fazama moguće prelaziti preko Beringova mora. Valovi kasnijih useljenika potiskivali su ranije useljenike prema jugu, tako da imamo baš u Južnoj Americi očekivati potomke najranijih useljenika. Vjerojatno je, da pojedini valovi useljenika nisu bili po svojoj rasi jednaki i da je to jedan

od uzroka rasne pocijepanosti Indijanida. Svakako je moralo dovesti i prilagođivanje na tako raznolike klimatske prilike pojedinih američkih predjela do daljnjeg stvaranja rasnih razlika.

Svim Indijanidima zajednički je žućkasto smeđi ton boje puti, crna glatka kosa i slabo razvijena dlakavost tijela. Oznaka »crvenokošci« nema s prirodnom bojom kože nikakve veze, već potječe odatle, što su neki Indijanci običavali kod pripreme za borbu i u svečanim zgodama mazati lice crvenom bojom. Šarenica oka je smeđa, a otvor vjeđa uzak. Katkada se javlja i mongolski nabor. Nos je prominentan, dapače velik, često orlovski i prilično uzak (indeks 70—76). Kralježnica je malo ukrivljena, tako da su leđa plosnata. H r d l i č k a ističe, da je kod svih Indijanida omjer između nadlaktice i podlaktice kao i između bedra i goljeni gotovo isti. Širina je ramena i kukovlja jednaka. U drugim svojstvima, na pr. u visini tijela, indeksu glave, intenzitetu boje puti ima velikih razlika.

Rase Indijanida možemo podijeliti u dvije, izvjesnim razlikama obilježene grupe, južnoameričku i sjevernoameričku. Prva grupa, koja je i najstarija, sadržava najprimitivnije tipove.

a) J u ž n i I n d i j a n i d i.

Već je A. d'O r b i g n y (1839) razlikovao 3 rase u Južnoj Americi: andsko-peruansku, pampasku i brazilsko-guajansku. Ovima treba dodati još rasu, koja živi u brazilskim brdima, a od koje ima i fosilnih ostataka u spiljama Lagoa Santa i onu primitivnu rasu u Ognjenoj zemlji (Tierra del Fuego), koja pokazuje neka obilježja najstarijih fosilnih ostataka iz južne Amerike. E i c k s t e d t upotrebljava za te rase nazive: Lagidi, Fuegidi, Patagonidi, Brazilidi i Andidi.

Lagidi (tab. III. sl. 1).

Prosječne mjere: visina 158,6—161,8 cm, indeks glave 76,8—80,2. U istočnoj Braziliji, u spiljama tamošnjeg vapnenačkog gorja, g. 1840 pronašao je L u n d fosilne ostatke čovjeka. Najbogatija je nalazima bila spilja u području Lagoa Santa, sa kojih 30 okosnica. Starost se nije dala točno odrediti, ali svakako su kosti vrlo stare, jer su potpuno okamenjene. Lubanje imadu naročiti tip s uzvišenim tjemenim dijelom kao sljeme na krovu. Te su nalaze nazvali Lagoa-Santa-rasom. Već g. 1876 ustanovio je L a c e r d a, da ta rasa nije, kako se mislilo, izumrla, već da se fosilne lubanje poklapaju u bitnim potezima s lubanjama današnjih Botokuda, a R i v e t (1908) je pronašao, da isto vrijedi i za različna druga plemena onog područja. Radi se, dakle, o rasi, koja je svakako vrlo stara, za to ju je D e n i k e r nazvao paleoameričkom.

Trup Lagida je čvrst i muskulozan, i udovi su čvrsti, a mišići goljeni dobro razvijeni. Lice je primitivno i grubo, u obliku pravokuta, nadočni su lukovi naglašeni. Nos ima široka naduvena krila. Kosa je opora, glatka, crna. Put je svijetlo žutosmeđa, kod novorođenčadi svijetlo ružičasta kao kod Evropida. Područje Lagida su brdoviti predjeli u istočnoj Braziliji. Plemena Karaja, Nahukva, Botokudi, Ges lagidne su rase. Tragova lagidne rase ima primiješanih Patagonidima sve do Ognjene zemlje, gdje se lagidni tipovi opet jasnije ističu, tako napose kod plemena Alakaluf i Jamani, koji su vrlo niskog stasa (154,7 cm).

Fuegidi.

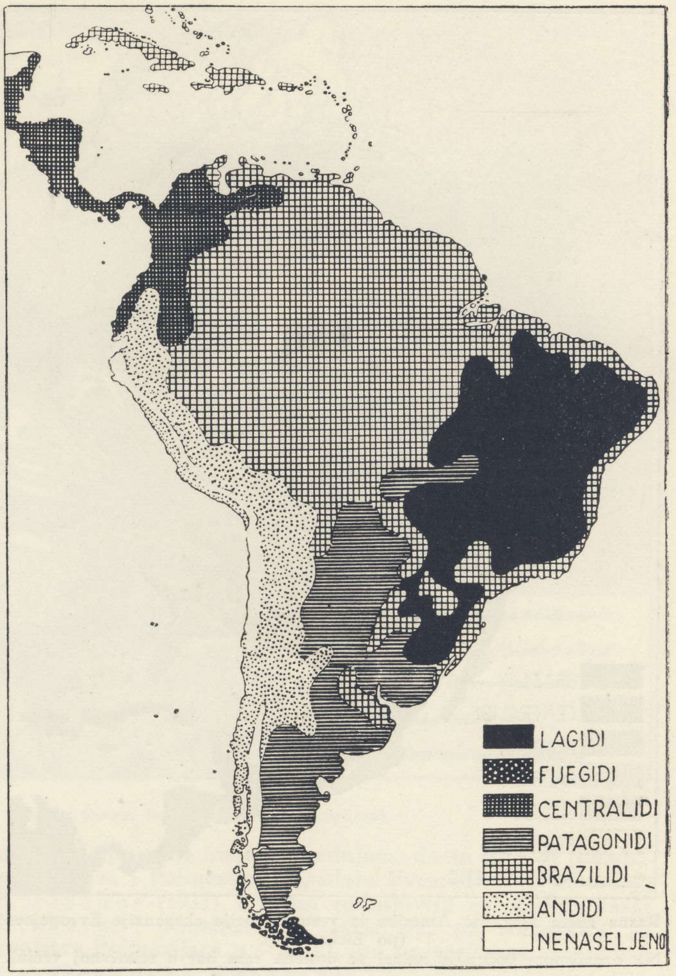
Prosječne mjere: visina 172,9 cm, indeks glave 78,8. Uz brazilsku obalu nađene su u naslagama fosilnih školjaka lubanje, koje pokazuju, kao i vrlo stara — možda diluvijalna — fosilna lubanja, nađena kod Punina u Ekvadoru, australidna obilježja, nadočne nabubrine uz prognatiju i sljemenasto tjeme, kojim se ističe i lubanja iz Lagoa-Sante. Neki potezi tog australidnog fosilnog tipa nalaze se kod nekih sadašnjih plemena u Ognjenoj zemlji, napose kod plemena Ona. Inače pokazuju Ona-Indijanci mnoge crte Patagonida. Osobito su visokog stasa i herkulske konstitucije. Australidne poteze te i s obzirom na kulturni stupanj vrlo primitivne rase možemo samo tako razumjeti, da se radi o najstarijim useljenicima Amerike, koji su došli preko Alaske, kada je živio u susjednoj Aziji još prvobitni australidni sloj.

Patagonidi (tab. III. sl. 2).

Prosječne mjere: visina 161,6—172,9, indeks glave 77,6—78,8. Po fantastičnim pripovijestima španjolskih putnika o patagonskim orijašima već je ova rasa dugo poznata, samo što se kasnije ispostavilo, da nisu viši od prosječnog Evropejca. Patagonidi su rasa lovaca u prostranim Pampasima. Tijelo im je širokih ramena, jako mišićavo, tako da se često javljaju atletske konstitucije. Čelo je nisko, s jakim nadočnim lukovima, otvor vjeđa, koje su zategnute, vrlo je uzak. Uglovi su donje čeljusti razmaknuti, tako da je lice uglato i široko. Obrazi su naduveni. Nos je prilično velik i ravan. Put je obično smeđa. Kosa je glatka i crna. Područje su te rase stepe Pampasa, Chaca i Patagonije sve do Ognjene zemlje. Plemena Baikuru, Čoroti, Čarua, Puelče, Tehuelče pretežno su patagonidne rase. Prema sjeveru su zadnji ogranci Patagonida plemena Čikito u Chacu i Bororo na gornjem Rio dos Montes.

Brazilidi (tab. III. sl. 3).

Prosječne mjere: visina 157,3—160,6 cm, indeks glave 79,1—81,2. Tijelo je čvrsto, muskulozno, ali ni izdaleka ne tako, kao kod Lagida. Ruke su i noge prilično tanke. Lice je ovalno, s ravnim čelom, lične kosti ne iskaču mnogo. Nos je srednje dužine i ravan. Ima mnogo evropidnih crta u licu Brazilida. Koža je žutosmeđe boje kao glina. Kosa je



Karta Južne Amerike iz vremena prije ekspanzije Evropejaca (po Eickstedtu).
Na označenom području nalazi se dotična rasa bar u relativnoj većini.

glatka ili valovita, tamno smeđa. Šarenica također tamno smeđa, a bjeločnica ima žućkasti ton. Brazilidi su naseljeni u prašumama uz rijeku Amazonku, u brdovitim predjelima Guajane, gdje se spuštaju do obale i sežu preko svih antilskih otoka, a prema jugu do ušća rijeke La Plata. Glavne su etničke grupe brazilidne rase Karaibi, Aruak i Tupi. U Guajani ima mnogo križanaca između bivših crnačkih (sudanidnih) robova i Brazilida, tako da tvore posebna plemena t. zv. šumskih Crnaca.

Andidi (tab. III. sl. 4).

Prosječne mjere: visina 157,0—158,4 cm, indeks glave 82. Tijelo je nisko i zdepasto, s jako proširenim grudnim košem poput bačve, što je prilagođivanje rijetkom zraku visokoga gorja. Trup je dug, tako da se čini, da su noge, ispoređene s trupom, slabunjave, ma da je njihovo mišićje i na golijenima dobro razvijeno. Vrat je kratak, kao da glava sjedi neposredno na trupu. Čelo je nisko i široko, a tjeme se uzdiže polagano, tako da postizava svoj vrh daleko straga. Lične kosti su naglašene. Oči su prilično razmaknute. Rub gornje vjeđe s trepavicama nastavlja se preko nutarnjeg kuta oka, dok je mongolski nabor rjeđi. Iz plosnatog lica jako iskače visoki nos, ravan ili kukasto ukrivljen. Oštri se nabori povlače od nosnih krila prema kraju usta, kao kod Dinarida. Koža je maslinasto smeđa i prilično tamna, napose kod stanovnika suhih sunčanih visoravni. Kod žena pokazuju obrazi, unatoč tamne boje, jasno crvenilo. Obrve su rijetke. Kosa je gusta, glatka, smeđe crna. Šarenica je tamno smeđa, a bjeločnica žućkasta. Andidi su rašireni diljem lanca visokih Anda, u području nekadašnjeg carstva Inka, sve do južnih čilskih bregova. Andidi se javljaju u tri glavna tipa, koji se podudaraju s etničkim grupama Kečua u Peruu, nižeg stasa, Ajmara u Boliviji, koji su višeg stasa, i borbenih Araukanaca u Čileu, koji su najvišeg stasa (oko 164 cm), s crtama, koje često sjećaju na evropidna obilježja, pogotovo, jer su svjetlije puti.

b) S j e v e r n i I n d i j a n i d i.

U somatskom pogledu pokazuju Indijanidi sjeverne i središnje Amerike više evropidnih crta nego južnoamerički, naročito s obzirom na svjetliju boju kože i oblik nosa kod progresivnih tipova. Mogu se razlikovati četiri skupine: središnji Indijanidi, onda primitivan mesocefalan tip srednjeg stasa na jugozapadnom rubu i Floridi, brahicefalan tip niskog stasa uz ostali dio obale Tihog oceana i progresivan mesocefalan tip vrlo visokog stasa u prerijskom području USA i Kanade. E i c k s t e d t upotrebljava



Rasna karta Sjeverne Amerike iz vremena prije ekspanzije Evropejaca (po Eickstedtu).
Na označenom području nalazi se dotična rasa bar u relativnoj većini.

za te rase nazive: Centralidi, Margidi (lat. margo »rub«), Pacifidi i Silvidi (lat. silva »šuma«).

Centralidi (tab. III. sl. 5).

Prosječne mjere: visina tijela na sjeveru 169—172 cm, u srednjem dijelu 155—159 cm, na jugu 158—166 cm; indeks glave 79—86. Centralidi su ona rasa, koja je proizvela najviše američke samorodne kulture, Azteki i Maja su centralidnog podrijetla. Tijelo pokazuje donekle evropidne razmjere, jer trup nije velike dužine. Lice je kod sjevernih grupa razmjerno usko, dok se visoko čelo prema tjemenu suzuje, što je za Centralide osobito značajno. Budući da su uglovi čeljusti dosta razmaknuti, ima lice pravokutan oblik. Otvor je vjeđa širi nego inače kod Indijanida. Mongolskog nabora gotovo nema. Šarenica je tamno smeđa; glatka, crno smeđa kosa naraste vrlo duga i lako valovita. Za razliku od većine drugih Indijanida kosa Centralida vrlo rano posijedi. Dlakavost je nepotpuna, i na bradi. Boja puti je varijabilna, obično je srednje tamno smeđa. Vrlo se često javlja albinizam, najčešće kod plemena San-Blas na Darjenskom tjesnacu. R. O. M a r s h je g. 1924 ponovno otkrio te bijele Indijance, pa je poslana posebna ekspedicija, da ih proučava, jer se držalo, da se radi o nekim evropidnim elementima, ali se ispostavilo, da je to albinotička pojava, koja se je radi endogamije veoma umnožila.

Centralidi su prošireni od Kolumbije i Venezuele preko Panamskog tjesnaca i istočnog Mehika do donjeg Misisipija i atlantske obale sjeverno od Floride. Pojedini ekskalvi dostižu Mičigensko jezero. Čičimeki, Azteki, Mixteki, Zapoteki, Maskoki uglavnom su Centralidi. I danas se ovi potomci tvoraca visokih kultura, unatoč zapostavljanju od bijelaca, ističu svojom odrešitošću i razboritošću. Centralidi su danas mnogo miješani s bijelcima, napose u Mehiku i u državama tjesnaca, to su Mestici ili Ladinos; ima mnogo i indijansko-crnačkih križanaca, nazvanih Zambo ili Kaboklo.

Margidi (tab. III. sl. 6).

Prosječne mjere: visina 163—170 cm, indeks glave 78,5—79,5. Sjeverniji tip ove rase nižeg je koščatog stasa, dok je južni višeg stasa. Čelo je plitko, tjeme pokazuje uzdužnu uzvisinu kao kod Eskima. Malo je oko natkriljeno izrazitim nadočnim lukovima. Korijen konkavnog nosa leži duboko. Vjeđe su bez mongolskog nabora i nisu napete. Lice ima dosta mekane crte. Boja je kože tamno smeđa s crvenkastim tonom. Kosa je glatka, crna, dlakavost slaba. Kalifornija i visoravni između obadva lanca Kordiljere sve do tjesnaca obitavališta su ove rase. H r d l i č k a je po lubanjama pratio taj tip sve do središnjeg Mehika, gdje je ova rasa sačinjavala prastanovništvo prije nego su došli Azteki. Pojedini ostatci te rase raštrkani su i preko tjesnaca, sve do južne Amerike, gdje ih ima u Britskoj Kolumbiji. Šošoni, Juma, Otomi plemena su pretežno margidne rase.

Pacifidi (tab. III. sl. 7).

Prosječne mjere: visina tijela 167,3—169,7 cm, indeks glave 84,2—88,8. Tijelo je masivno građeno, trup kratak, a ruke duge. Šaka i stopalo su veliki i široki. Čelo je visoko, nos vrlo sličan nordidnome nosu, samo što je njegov hrbat nešto širi, a tako i donji dio. Kako ni lice nije plosnato, njegov je izraz sličan evropidnom licu. Usta su uska, a prednji dio donje čeljusti masivan, kako to često vidimo i kod evropskih naseljenika u Americi. Nazolabijalni nabori naglašeni su. Mongolskog nabora na vjeđi nema. Boja kože je jako svijetla, svijetlo smeđa ili žućkasta, tako da neki izvještaj prvih španjolskih osvajača kaže: »tan blancos que los mejores Españoles« (bijeli, kao najbolji Španjolci). Kosa je valovita i tamno smeđe boje, češće i svjetlija. Područje su Pacifida šumoviti predjeli zapadne Kanade uz otoke i susjedna Alaska, a prema jugu sežu do sjeverne Kalifornije. Plemena Tlinkit, Haida, Cimšijan, Kvakjutl, Nutka, Heilcuk gotovo su čisto pacifidne rase.

Silvidi ili *Šumski Indijanci* (tab. III. sl. 8).

Prosječne mjere: visina 170—175 cm, indeks glave 79—81. Silvidnoj rasi pripadaju oni »pravi« Indijanci, koji su nam poznati iz omladinske književnosti po svojoj hrabrosti i svom dostojanstvu. Algonkini, Delavari, Huroni, Tuskarore, Siu, Komanči, Odžibve i t. d. pretežno su Silvidi.

Tijelo se Silvida razlikuje od evropidnih proporcija po tome, što je trup razmjerno kratak, ali širok; trup se čini zdepast, a udovi su dugački. Napose široka ramena daju tijelu izražaj čvrstoće i jakosti, pogotovu, jer je grudni koš prostran. Glava je razmjerno velika, čelo široko i nisko, lične kosti dosta široke, mongolidne, otvor je vjeđa uzak, ali stoji vodoravno, mongolskog nabora nema. Usta su široka, s uskim usnama. Nos je visok i velik, obično orlovski ukrivljen, vrlo sličan dinaridnom nosu, oštri nazolabijalni nabori protežu se od nosa prema krajevima usana, pa tako lice dobiva odrješit izražaj. Kosa je glatka, crna, dlakavost pak neznatna, a gotovo nema ni brkova ni brade. Šarenica je tamno smeđa, a koža svijetlo smeđa, slična kao kod pigmentiranih Evropida, na suncu dobivaju lak crvenkasti ton, jer prosijavaju krvne žilice. Tako je i koža na obrazima djevojaka crvenkasta.

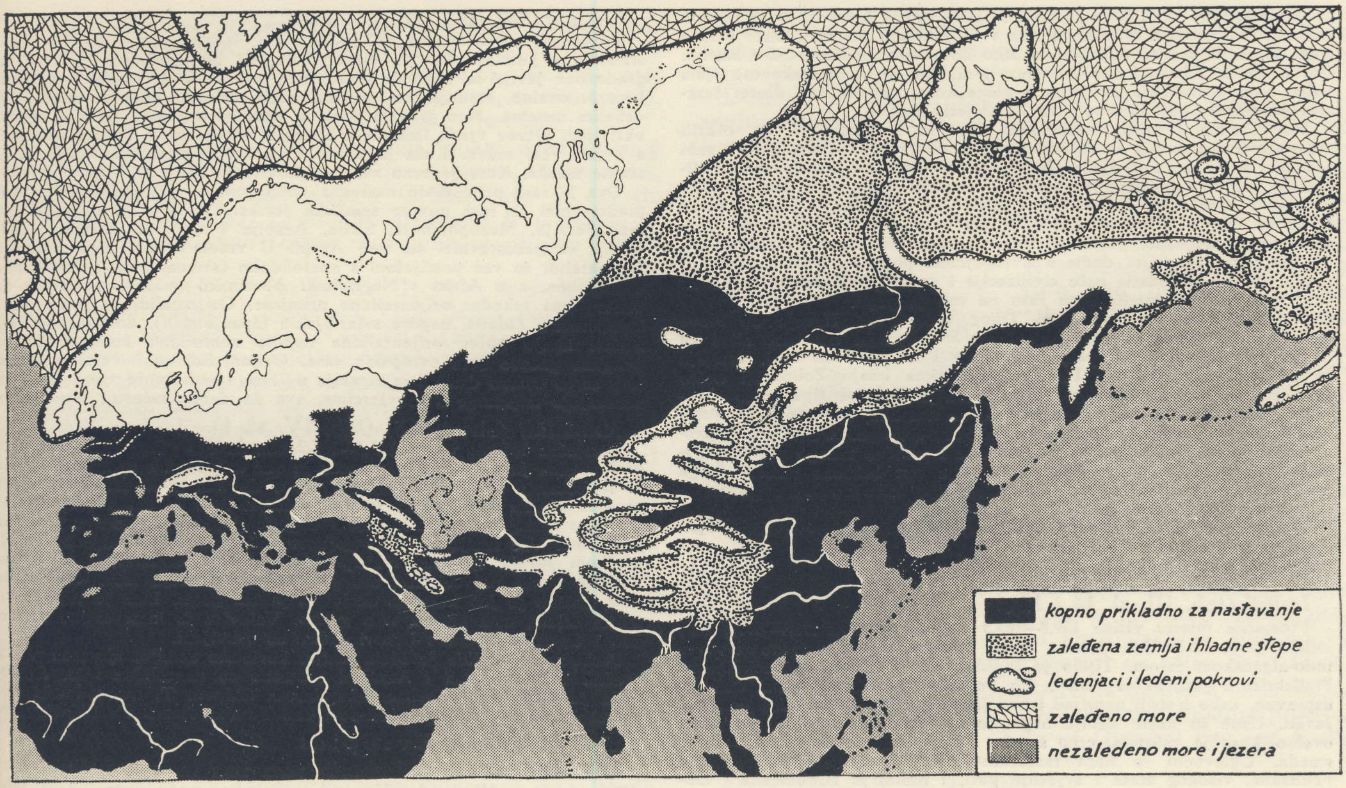
Svih Silvida ima danas u Kanadi još kojih 100.000, a u prerijama, u rezervacijama USA kojih 80.000, žalosni ostatci nekad tako moćne i ponosne rase.

7. Evropidna skupina.

Svijetla put, na obrazima ružičasta, bujna, tanka, valovita kosa, priličan razvitak terminalnih dlaka, obrazi u poprečnom smjeru zaokruženi, najšire mjesto jagodica natrag pomaknuto, ravno visoko čelo, uzak nos s uskim krilima i uzvišenim korijenom (među očima), ravnozube čeljusti, donja s naprijed izbočenim bradnim šiljkom, proporcije tijela, koje donekle odgovaraju umjetničkom kanonu; to bi bila obilježja, koja jasno ograničuju evropidnu skupinu. Ako je zovemo evropidnom, to još ne znači, da je nalazimo samo u Evropi. Jednake tipove, bilo u kompaktnoj masi, bilo razasute i miješane, naći ćemo kao autohtone u cijeloj sjevernoj Africi i dalje do Burme, pa opet na južnom dijelu otoka Sahalina i na otoku Jeso te dalje preko polinezijskih otoka sve do Nove Zelandije. Odakle potječu ti ljudi? Da to razumijemo, treba se obazreti na prilike u zadnje ledeno doba. Neprohodne zapreke, ledenjaci i ledene stepe dijelile su tada središnji dio Azije od jugozapadnih, južnih i jugoistočnih predjela. Vrlo uska staza, negdje u području današnjeg grada Kazana, vodila je u onaj dio Evrope, koji nije bio pod ledom, ali je zato bio većim dijelom hladna stepa, koja nije pružala mnogo mogućnosti za opstanak. Neandertalac je tada ondje gospodovao. Lako je bilo doći u Evropu od juga i jugoistoka. Možda je aurignacski čovjek došao tim putem, pa njegova obilježja imaju neke australidne crte. Jednako je očito, da je došao od juga i grimaldijski čovjek.

Ali i Cro-Magnonac već je bio izabrao negostoljubive predjele tadašnje Evrope svojim obitavalištem. On je bio očiti Evropid. Evropidi na Sahalinu i Jesu nipošto nisu mogli doći onamo preko Kine i Mandžurije, jer bi se prije utopili u ondješnjem pučanstvu, nego su mogli doći samo iz sjeverne Azije, kad je iščezla početkom aluvija ledena barijera na istoku Sibirije. Sve nas to upućuje na to, da Evropidi potječu iz središnje Azije. Cromagnonci su bili njihova prethodnica. Kada se počeo led otapati, nastupile su u središnjoj Aziji povoljnije životne prilike, pučanstvo se počelo razmnažati, njegova je ekspanzija bivala sve veća. Na jugoistoku naišla je na otpor Mongolida, te su se probile na istoku samo manje skupine do Sahalina, i to valjda, sudeći po primitivnom obilježju Ainuida, vrlo rano. Na zapadu, u onoj tada nenastanjenoj Evropi, nije bilo otpora, pa su počeli dolaziti bijelci u migracionim valovima u novu, od leda oslobođenu zemlju. I iranska je barijera popustila, pa su druge iseljeničke struje upale u Indiju, Mezopotamiju, odatle u Malu Aziju i prema jugozapadu u Siriju i Arabiju te dalje u Afriku, u Španjolsku i ostala sredozemna područja.

Bijelci tih različnih migracionih valova bili su svakako već pocijepani na rase, jer je u središnjoj Aziji bilo toplijih



Eurazija u würmsko ledeno doba za vrijeme najjače navale leda (po raznim autorima).

i hladnijih predjela, više ili manje odijeljenih, koji su pogodovali stvaranju rasa. Poslije Cro-Magnonaca najprije su doprli brahicefalni ljudi, kako pokazuju fosilne brahicefalne lubanje iz tog ranog doba, a za njima preko male Azije drugi brahicefalan val, iza kojega su slijedili jedan dolihocefalan val na sjeveru, kroz južnu Rusiju, a drugi na jugu preko Mezopotamije u Afriku i Mediteran. Valjda je počela tada već ekspanzija Mongolida, koji su od istoka dopirali u središnju Aziju i potiskivali bijelce prema zapadu. Kao zadnji došao je u Evropu opet val brahicefalnih bijelaca već u povijesno doba, a za njima su nagrnuli u Evropu Mongolidi, kao Huni, Avari, Madžari, Pečenezi, Kumani i Tatari, jer je i njima postala središnja Azija tijesna. To je najispravnija slika, u koju se mogu složiti geološke činjenice, podatci fosilnih i pretpovijesnih nalaza, kao i povijesne tradicije.

Evropidi, pogotovu njihovi primitivniji tipovi, imadu mnogo crta zajedničkih s Australidima, tako da je vjerojatno, da su njihovi predšasnici bili australidni tipovi, koji su u srednjem diluviju doprli u središnju Aziju te se tu dalje diferencirali u Evropide. Aurignacski tip bio je možda početni stadij.

Do sredine prošlog stoljeća Evropidi, nazvani kavkaskom ili leukodermnom rasom, bili su smatrani većinom kao jedinstvena rasa, ma da je već D e s m o u l i n s (1825) razlikovao skitsku, kavkasku, indijsku, atlantsku i kurilsku (Ainu) »vrstu«, a B o r y d e S t. V i n c e n t (1827) jafetitsku, arapsku i indijsku »vrstu«. Tek mjerenja A. R e t z i u s a pokazala su, da ima dolihocefalnih i brahicefalnih bijelaca, pa da ima i u Evropi između njih rasnih razlika. W. Z. R i p l e y (1900) razlikovao je u Evropi tri rase: teutonsku, alpsku i mediteransku. Prva bi odgovarala Denikerovoj nordijskoj rasi, mediteranska sadašnjem shvaćanju, a u alpsku rasu udružio je sve brahicefalne tipove. Već je F. v. L u s c h a n (1889) istaknuo, da treba razlikovati poseban armenoidni ili hetitski tip, koji danas obično zovu prednjoazijskom ili armenidnom rasom. S obzirom na načelo rasnog nazivlja, da se za rase nikad ne upotrebljavaju etnička ili lingvistička imena, mi ćemo ovu rasu zvati anatolidnom (Anatolija »Prednja Azija«). Napokon je D e n i k e r (1900) dao svoju podjelu rasa, koja je u bitnim crtama općenito prihvaćena. Već je L a P é r o u s e (1797) ispravno naglasio, da su Ainu bijelci, ali je to zaboravljeno, dok nije M o n t a d o n (1927), najbolji poznavalac tog tipa, naišao na opće priznanje svojom tvrdnjom, da se tu radi o Evropidima. Da i Polinezijci pripadaju Evropidima, istaknuo je E. F i s c h e r (1931) u svom rodoslovlju evropidnih rasa; E i c k s t e d t zauzima isto stajalište, pa somatička su svojstva Polinezijaca u svim bitnim smjernicama evropidna.

a) O c e a n s k i E v r o p i d i.

Ainuidi (tab. III. sl. 9 i 10).

Prosječne mjere: visina 157,2—158,0 cm, indeks glave 76,8—77,8. Trup je širok, masivan. Lice je nisko. Čelo iskače s nadočnim lukovima naprijed, te oči leže duboko. Donja je čeljust jako krepka i sprijeda plosnata, jer bradni šiljak nije naglašen. Često postoji, za razliku od svih ostalih Evropida, lagana alveolarna prognatija. Nos je srednje visine, prilično širok, često s konkavnim hrptom, da su otvori sprijeda vidljivi, napose kod žena. Koža je blijedo bijela, često ružičasta. Kosa je bujna, gusta, lako kovrčasta, smeđe boje. Kod muškaraca ima dugih brada; prsa i leđa, isto i bedra pokriveni su gustom dlakom. Od svih rasa Ainu imaju najrazvijenije vlasi i dlake, pa se po tome osobito oštro razlikuju od okolnih Mongolida, koji su gotovo bez dlaka i imaju rijetku bradu. Kako su brkovi i brada kod Ainu u cijeni, pokazuje navika žena, da sebi tatauiraju brkove, kako ne bi imale tako praznu usnu. Oblik glave pokazuje, da su Ainuidi stara primitivna rasa, koja se donekle priključuje na australsku skupinu, najprvobitniji bijelci. Većina je lako miješana s Mongolidima, što pokazuju široki obrazi s naglašenim jagodicama. Katkada se javlja i mongolski nabor. Ali ima i pojedinaca bez ikakvog mongolidnog obilježja.

Ainuidi žive na najsjevernijem japanskom otoku Jeso, na južnom kraju Sahalina i na Kurilskim otocima, koji se odatle protežu do Kamčatke. Prije je njihovo područje bilo veće. U srednjem vijeku postojale su na glavnom japanskom otoku Hondo posebne Ainuske kneževine. Poslije su se ti Ainu utopili u japanskom pučanstvu, koje često pokazuje pojedine ainuidne crte.

Polinezidi (tab. III. sl. 11 i 12).

Prosječne mjere: visina 173,7—171,1 cm, indeks glave 77,7—84,0. Da ovu rasu navodimo poslije Ainuida, to ne znači, da su Polinezidi po svom podrijetlu u nekoj bližoj vezi s Ainuidima, već jedino to, da i oni sačinjavaju prema ostalim Evropidima neku zasebnu skupinu, ali više s obzirom na neevropidne rasne elemente, koje nalazimo u manjoj ili većoj mjeri primiješane Polinezidima. Evropidna komponenta je dapače bliska Mediteranidima. Polinezijci su kao drski i odrešiti pomorci došli u svoja sadašnja obitavališta dosta kasno, u toku zadnjih dvaju tisućgodišta. Najkasnije, oko 1400 g., zaposjeli su Novu Zelandiju i podjarmili melanezidne prasjedioce. Predaja Polinezijaca govori o tome, da su njihovi predšasnici došli iz zemlje, gdje su stabla samo pol godine zelena i gdje se moglo hodati po vodi (led!), uz to govori njihova tradicija o plavokosim ljudima.

Tijelo je Polinezida vitko, muskulozno, s evropidnim proporcijama. Mišići golijeni osobito su jako razvijeni. Žene su znatno manje od muškaraca, njihovo tijelo naginje bucmastom obliku, gležnjevi su nešto deblji nego kod Evropejaca. Lice je ovalno, čelo visoko i široko, nos prilično uzak, ravan, s visokim korijenom i nešto mesnatim krilima. Usne su uske, tipično evropidne. Otvor je vjeđa širok, samo što se kod 50% svih Polinezijaca javljaju tragovi mongolskog nabora, a kod 5% je nabor jače izražen, posljedica toga, što imaju primiješane nešto

paleomongolidne krvi. Boja je kože svijetlo smeđa s crvenkastim tonom, katkada je i sasvim svijetla, a ima svih prijelaza do maslinasto smeđe boje. Kosa je bujna, valovita do lako kovrčaste, obično tamno smeđa. Obrve, brada i brkovi dobro su razvijeni, dok je inače dlakavost tijela slaba. Kod pojedinaca javlja se i plava kosa, napose kod djece. Šarenica je smeđa, pojedinačno siva ili svijetlo zelena.

Već Cook i ostali moreplovci, koji su sredinom 18. st. otkrili oceanske otoke, ostali su začuđeni, da su ondje našli ljude, gotovo sebi jednake, a ne neke divljake. Napose hvale svi, koji su upoznali Polinezijce, njihovu otmjenu suzdržljivost, veselu i otvorenu ćud, te prijaznost i srdačnost. Polinezijci vrijede kao vrlo lijepi ljudi, napose ističu se žene velikom ljupkošću, a ima ih mnogo, koje se mogu uvrstiti među najljepše, prema evropskom estetskom mjerilu. Na žalost, djeluje i na taj svijet dodir s Evropejcima porazno. Sifilis, alkohol i druge slične »blagodati« naše civilizacije i gramzljivost kolonista doveli su i ovu žilavu i inteligentnu rasu na rub propasti.

Područje Polinezida su otoci Tihog Oceana od Havaja do Nove Zelandije. Najčišća se rasa nalazi na Samoanskim otocima, ali i tu imaju primiješane nešto paleomongolidne i melanezidne krvi, drugdje je ta primjesa jača. Na Havajskim otocima imaju Polinezidi nešto grublje crte lica, jednako na Tongi, glava je kod tog tipa nešto okruglija. Melanezidna primjesa najjača je na otocima, koji su bliže melanezidnim područjima, tako napose na Fidži-otocima. Stanovnici Mikronezijskih otoka imadu pored melanezidne i prilično mnogo paleomongolidne primjese, pa im je lice plosnato, a put bakreno smeđa. Stoga predstavljaju poseban jasno ograničen tip; Eickstedt govori o *mikronezidnoj* podrasi (tab. III. sl. 13).

U novije doba ima mnogo križanaca Polinezida s evropskim bijelcima, a na Havajima i s Kinezima.

b) Azijski Evropidi.

Indidi (tab. III. sl. 14 i 15).

Prosječne mjere: visina 159,8—163,3 cm, na sjeveru 171,9—172,1 cm; indeks glave 72,2—75,9. Oznaka Indidi poklapa se s Denikerovom indo-afganskom rasom. Tijelo je Indida vitko i lijepo proporcionirano. Podlaktice i golijeni su tanke, što povećava gracilnost tijela. Čelo je uspravno, usko i stoji naprijed iznad jakog korijena nosa. Nos je uzak, ravan. Usne su nešto deblje nego kod evropskih rasa. Lice je usko, ovalno, kosa je valovita, crno smeđa. Put je svijetlo do srednje-tamno smeđa. Uglavnom se daju razlikovati dva tipa: sjeverni Indidi iz Pandžaba, visokog stasa i svjetlije puti, i Indidi iz Hindustana i Dekana, koji su manji po stasu, gracilniji, ali i nešto tamniji.

Područje Indida obaseže srednji i istočni Afganistan, Beludžistan, sjeverni dio obale Indije kao i središnji Dekan. U različnim predjelima tog područja ima mnogo lokalnih tipova te rase. Indidna je rasa bitna komponenta cijelog niza indijskih naroda i južnih grupa, ne samo onih, koji govore arijske jezike. Ma da propisi kasta donekle zaštićuju Indide od miješanja s drugim indijskim rasama, ipak je iz nižih slojeva postepeno doprla vedidna i melanidna krv, sve do najviših kasta.

Indidne rase bili su prvobitno *Cigani;* još danas je kod njih indidna komponenta vrlo jaka, ma da su kod svojih seoba primili i rasne komponente svih zemalja, kroz koje su prolazili.

Orijentalidi (tab. III. sl. 16).

Prosječne mjere: visina 162,8—169,8 cm, indeks glave 76—78,8. Kod stanovnika pustinja stas je vitak, žilav, ali kod prijelaza na život u gradovima javlja se napuće gojaznosti, napose se to opaža kod žena. Lice je ovalno, srednji dio lica ima neku mekoću, koja se očituje na debelim usnama. Nos je vrlo uzak s visokim hrptom, ravan i lagano ukrivljen. Otvor vjeđa ima oblik badema, u nutarnjem kutu zaokružen, a prema vani sužen. Koža je smeđa u različnim nijansama. Šarenica je tamno smeđa. Kosa je crno smeđa i kovrčava.

Ova je rasa prije često nazivana *semitskom* u vezi s tim, što mnogi predstavnici te rase govore semitske jezike. Područje je orijentalidne rase Perzija, Mezopotamija, Sirija, Arabija i sjeverna Afrika. Najtipičniji su predstavnici te rase Arapi. U većem dijelu toga područja Orijentalidi su već pomiješani s anatolidnim (armenidnim) i turanidnim elementima, a u Africi s Negridima. Abesinsko pučanstvo, napose na istoku, ima također orijentalidne primjese. Orijentalidi su bitna rasna komponenta *Židova*, napose sefardijskih (španjolskih), dok aškenazijski Židovi imaju pored orijentalidne napose anatolidnu komponentu uz primjese gotovo svih evropskih rasa. Orijentalidi su i Parsi u Indiji, koji su se onamo doselili iz Arabije u 7. st. i radi svoje vjere, koja im zabranjuje miješanje s inovjercima, sve do danas sačuvali svoju rasu.

Anatolidi (Armenidi) (tab. IV. sl. 1).

Prosječne mjere: visina 165,5—167,2 cm, indeks glave 84,2—85,2. Ova brahicefalna južnjačka rasa poznata je već s hetitskih spomenika, kako je to pokazao Luschan. Dakle već u drugom tisućljeću pr. Kr. ova se rasa istakla kao tvorac visokih kultura. Stas je nešto zdepast, jer su noge razmjerno kratke. Tijelo naginje gojnosti, napose u kasnijim godinama. Već ranije ističe se gojnost kod žena, pa to odgovara istočnjačkom idealu ljepote. Najtipičnije obilježje Anatolida je veliki ukrivljeni nos, najveći nos, što ga ima neka ljudska rasa. Krajnji dio nosa obično je još kukasto ukrivljen prema dolje. Lice je usko s visokim čelom, usta široka, uho veliko. Valovita je kosa tamno smeđa, isto i šarenica; brada i brkovi dobro su razvijeni.

Područje Anatolida je Mala Azija, kavkaske zemlje, sjeverna Sirija, istočna Perzija, Turci i Armenci pretežno su anatolidne rase. Anatolidna je rasa i bitna rasna komponenta Židova. T. zv. židovski nos anatolidni je nos, kakav nalazimo i kod Turaka, Armenaca i Kavkazaca.

c) Evropski Evropidi.

Dok kod dosele prikazanih rasa ima ipak pojedinih središta, pa i većih područja, gdje dotična rasa čini glavni dio izvjesnog sloja pučanstva, kao na pr. u Indiji, u Evropi ni izdaleka ne postoje više takve prilike, nego su tu rase jako ispremiješane, tako da možemo naći diljem cijele Evrope sličnih tipova, samo što su pojedini tipovi u različnim predjelima brojčano raznoliko zastupani. Samo na krajnjem jugu i krajnjem sjeveru nalazimo donekle neku jedinstvenost. Tek ako promatramo prosječnu podjelu somatskih svojstava, kao visinu tijela, indeks glave, lični indeks, pigmentaciju, ustanovit ćemo: 1. da se u južnim predjelima gomilaju tipovi nižeg stasa, tamnih kompleksija, duge glave, uskog lica; 2. u jugoistočnim tipovi visokog stasa, brahicefalni, tamnih kompleksija, uskog lica; 3. u srednjem pojasu tipovi niskog stasa, okrugle glave, širokog lica, tamnijih kompleksija; 4. dalje prema istoku ljudi sličnog stasa i glave, ali svijetlih kompleksija; 5. u sjevernim predjelima ljudi visokog stasa, jako svijetlih kompleksija, dolihocefalni, uskog lica. Tako dolazimo do pet glavnih rasa u Evropi: Mediteranida, Dinarida, Alpida, Baltida i Nordida. Uz to ima i nekih manjih skupina: na sjeverozapadu i sjeveru Dalide, a kao odvojak Alpida na krajnjem sjeveru Lapide (među Laponcima).

Mediteranidi (tab. IV. sl. 2 i 3).

Prosječne mjere: visina 162—165,6 cm, indeks glave 76,3 do 78,4. Ova rasa spada južnom pojasu Evropida, koji počinje na istoku s Indidima, pa se nastavlja u Orijentalide i dalje u Mediteranide, jedan danas izolirani odvojak bili bi Polinezidi. Cijeli pojas ima kao zajednička obilježja dolihocefaliju i tamne kompleksije. Napose postoji, što se tiče kostura, velika sličnost ili gotovo istovjetnost između Orijentalida i Mediteranida, samo mekani dijelovi pokazuju bitne razlike.

Niži, ali vitak i gracilan stas, vrlo harmoničan u svojim proporcijama, koje gotovo točno odgovaraju umjetničkom kanonu, odlikuje sve te tipove. Usko, fino modelirano lice, nos ravan, srednje veličine, mala usta s punim usnama, jako naglašen bradni šiljak, lične kosti u istoj ravnini s uglom donje čeljusti, tako da uopće ne



a b c d

Podjela nekih rasnih obilježja u Evropi (po Strucku iz Günthera): *a* visina (tamno: visoko tijelo, što svjetlije, to niže); *b indeks* glave (tamno: brahicefalna, što svjetlije, to dulja); *c* morfološki indeks lica (tamno: široko, što svjetlije, to uže lice); *d* kompleksije (što svjetlije polje, to svjetlije kompleksije).

iskaču, obilježuju fiziognomiju Mediteranida. Sve je harmonično, ništa nije nezgrapno. Put je svijetlo smeđa s ružičastim tonom; na suncu jako potamni, tako da nije mnogo svjetlija od indidne. Kosa je valovita, tamno smeđa, a može biti gotovo crna s modrikastim ljeskom.

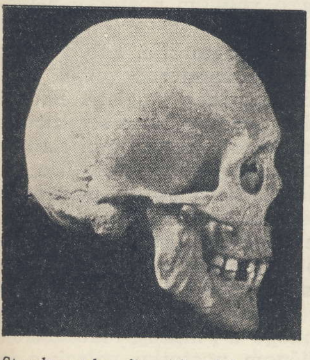
Glavno su područje Mediteranida obale Sredozemnog mora, Egipat, Libija, Tunis, Alžir, Maroko, Španjolska, južna Francuska, južna Italija i Grčka; jače je taj tip zastupan i u zapadnoj Engleskoj, a razasut je u većem ili manjem postotku kao rasna komponenta diljem cijele Evrope.

Već je Deniker razlikovao tri tipa: ibero-inzularni, atlanto-mediteranski i berberski, koje danas podređujemo pojmu mediteranidne rase. Haddon (1924) govori o starijem robustnijem eurafričkom sloju i mlađem sredozemnom. Svakako ima razlika između mediteranidnih tipova. Profinjeni tip nalazimo na sjevernom rubu Sredozemlja i odanle sve do Engleske. Na pojedinim područjima, u Liguriji, sjevernoj Španjolskoj, pa i ponekuda u Sjevernoj Africi ima uz to tip nižeg stasa i grubljih crta, a napokon diljem Sjeverne Afrike sve do srednje Sahare tip srednjeg stasa i tamnije, često žućkaste puti, s pomiješanim orijentalidnim i negroidnim elementima. Eickstedt naziva ta tri tipa ili tri podrase *gracilnim Mediteranidima, Eurafrikanidima* i *Saharidima.*

Već u ledeno doba doprli su kao aurignacski ili brnski tip, ljudi slični, ali primitivnijih obilježja u Evropu. Na te se forme nadovezuju Evrafrikanidi, dok su ostali sadašnji Mediteranidi potomci vala, koji je tek u kasnije doba preko Mezopotanije i Egipta zaposio Sredozemlje.

Dinaridi (tab. IV. sl. 4—7).

Prosječne mjere: visina tijela 167,0—178,3 cm, indeks glave 84,6—88,6. U donekle sličnom odnošaju, kao Mediteranidi prema Orijentalidima, stoje Dinaridi prema Anatolidima (Armenidima), tako da Škerlj govori o dinarmenskoj rasi.

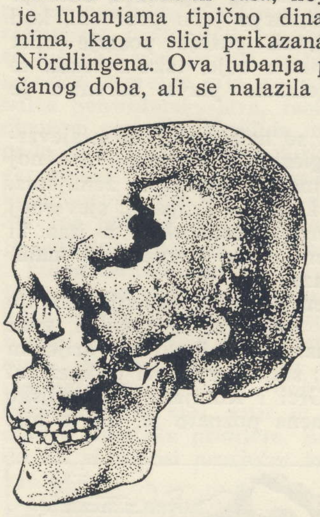


Starohrvatska dinaridna lubanja iz Svinjarevaca (po Schwidetzkyjevoj)

Tijelo je Dinarida visoko i vitko, noge dugačke i trup kratak, dok je kod Anatolida obrnuto. Lice je usko, čelo visoko, nos velik, orlovski, dakle u tupom kutu ukrivljen, ne zaokruženo ukrivljen kao kod Anatolida. Nazolabijalni nabori jako se ističu i daju muškom licu odlučan muškarački izraz, što djeluje na žene drugih populacija vrlo privlačivo. Uho je usko i vrlo veliko. Bradni šiljak jako iskače, tako da je lice oštro profilirano. Usne su tanke. Koža je svijetlosmeđe ružičasta i na suncu potamni, ali ne tako jako kao kod Mediteranida. Kosa je glatka, smeđa, ili tamno smeđa, dlakavost je tijela prilična, napose pak pokazuju brada i brkovi jaki rast. Šarenica je oka, koje leži duboko, smeđa, ali često i siva. Pigmentacija, dakle, nije tako jaka kao kod Mediteranida. No najtipičnija je značajka Dinarida oblik lubanje, koja je straga sploštena, tako da se pričinja, kao da je glava okomito odsječena, te se kontura zatiljka i šije nalazi u istom pravcu. Drugovrsne brahicefalne lubanje, na pr. alpidne ili baltidne, straga su zaobljene.

Dinaridi su najgušće zastupani na zapadnom Balkanu, dakle u Hrvatskoj, Crnoj Gori i zapadnoj Srbiji. Odavle sežu nešto više miješani preko Alpa do Dunava i srednje Bavarske. U Tirolu je također gušći centar. Druga grana seže preko Moravske u Šlesku i preko Karpata u Ukrajinu. U alpskim dolinama, pa već i djelomično na Balkanu, postoji tip s dinaridnim formama, ali svijetlim kompleksijama, svakako krajevni tip, nastao miješanjem Dinarida i Nordida, a možda i Baltida. Lebzelter je označio taj tip *noridnom* (Noricum-Štajerska) rasom. Kod Slovenaca i u Hrvatskoj češći je dinaridni tip tamne kose, ali svjetlije puti i modrih očiju; taj tip Škerlj naziva *savidnim* (savskim). Dinarska obilježja nalazimo uz to razasuta po cijeloj Evropi, napose srednjoj. Jedan dinaridni eksklave nalazi se u Biskajskom zalivu, to je baskičko područje Francuske i Španjolske, ma da su ondje Dinaridi jako pomiješani s Mediteranidima. Drži se, da je baskički jezik zadnji ostatak onog jezika, kojim su prvobitno govorili Dinaridi.

Dinaridi su prodrli već rano u Evropu. Možda već u srednje kameno doba, a sigurno u novo kameno doba. Kultura zvonastih čaša, koja spada u to doba, popraćena je lubanjama tipično dinaridnog oblika, straga sploštenima, kao u slici prikazana lubanja, koja je nađena kod Nördlingena. Ova lubanja potječe, doduše, iz ranog brončanog doba, ali se nalazila na mjestu, gdje je bilo naselje iz neolitske kulture zvonastih čaša, što možemo razumjeti tako, da su Dinaridi skoro preuzeli brončanu kulturu.



Dinaridna lubanja iz početka brončanog doba nađena kod Nördlingena (po Weinertu).

Kultura zvonastih čaša može se pratiti sve do Engleske. Ukoliko je ova kultura povezana samo s Dinaridima, to bi značilo, da su oni postojali već u ono staro doba diljem cijele srednje i zap. Evrope. Poteškoća je u tome, što bi prema pretpovijesnim nalazima kultura zvonastih čaša došla iz sjeverne Afrike preko Španjolske u Evropu, a Dinaridi su očito došli iz M. Azije na Balkan i onda dalje. Svakako nam lubanje pričaju, da su Dinaridi bar već kojih 6—8 tisuća godina naseljeni u Evropi.

Alpidi (tab. IV. sl. 9 i 10).

Prosječne mjere: visina 161,4—165,9 cm, indeks glave 84,8—86,5. Naziv Alpida potječe odatle, što su prije zvali taj tip Dissentis-tip, po nekoj švicarskoj populaciji, koja izrazito pokazuje tu formu. Lapouge je stoga upotrijebio naziv *Homo alpinus;* prihvatio ga je Ripley, pa se tako to ime općenito udomilo, ma da tog tipa ima više izvan Alpa nego u alpskim zemljama. Deniker je upotrijebio naziv »race occidentale« (zapadna rasa). Da je Ripley i Dinaride podredio tom tipu, proizlazi samo iz nedovoljnog poznavanja prilika, jer Alpidi imaju osim tamnih kompleksija baš suprotna obilježja od Dinarida.

Stas je nizak, zbijen i bucmast, tijelo naginje ugojenosti. Trup je razmjerno dugačak, a udovi kratki. Lice je nisko i široko, glava okrugla, nos malen s konkavnim hrptom, tako da se vide otvori nosa sprijeda, pogotovu kod žena. Kosa je glatka i nešto svjetlije smeđa od dinarske, šarenica je smeđa ili siva, koža je blijedo svijetlo smeđa s nešto crvenila.

Alpidi se nalaze najčešće zastupani u pojasu, koji se proteže preko srednje Francuske, zapadnih Alpa, jugozapadne Njemačke, Češke i Slovačke, a jedan ogranak nalazimo u sjevernoj Italiji. I u Mađžarskoj ima dosta tog tipa, isto u zapadnoj Ukrajini. Inače je taj tip rjeđe razasut po čitavoj ostaloj Evropi. Poseban odvojak Alpida, koji su prije češće držali zasebnom rasom mongolidnih obilježja, nalazimo kod Laponaca na krajnjem sjeveru Skandinavije (*lapidna* podrasa). I E. Fischer shvaća Laponce kao rano od mongolidne loze odcijepljenu granu. Ali Laponci nemaju zapravo nikakvih mongolidnih obilježja, nego samo obilježja Alpida u nešto pojačanoj mjeri. Manji su po stasu (157,4 cm), lice im je šire i još okruglije, kosa tamnija, dok je šarenica smeđa, a često i siva. Eickstedt, komu se i Weinert priključuje, svrstava ispravno Laponce među Alpide, i to kao skupinu, koja je nadiranjem Nordida već u pretpovijesno doba odrinuta prema sjeveru (tab. IV. sl. 8.)

Alpidi su doprli u Evropu još ranije nego Dinaridi. U spilji Ofnet ima brahicefalnih lubanja alpidnih obilježja, dakle iz srednjeg kamenog doba, koje leži za nama bar 8—10.000 godina.

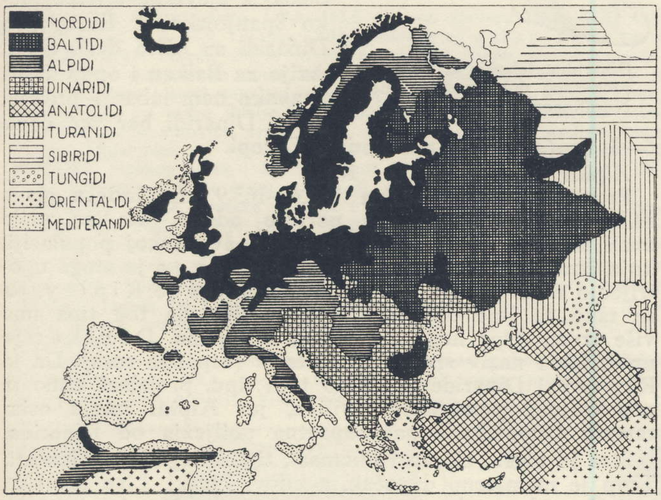
Nordidi (tab. IV. sl. 11—13).

Prosječne mjere: visina 172,4—173,5 cm, indeks glave 77,8 do 78,2. Ova je rasa prije nazivana teutonskom, germanskom ili indogermanskom, dok nije Deniker upotrijebio naziv nordijska. Stas je visok, vitak, s razmjerno kratkim trupom. Lice je usko duguljasto, čelo ravno visoko, s nad-

očnim lukom, otvor vjeđa stoji ravno ili se nešto malo spušta prema vani, oko leži, kao kod Dinarida, duboko. Usne su uske, bradni šiljak jasno iskače, lične kosti na obrazima nisu primjetljive, nos je velik, uzak i ravan, katkada lako orlovski ukrivljen. Dugačka se glava straga izbočuje iznad šije. Koža je bez ikakvog pigmenta, zato je ružičasta, na suncu ne potamni, nego jako pocrveni, kod jakog se sunčanja upali, oguli, ali poslije postaje opet bijela. Kosa je bujna, zlatno plave boje, tako i brada te brkovi; kod djece je kosa bjelkasto plava. Šarenica je modra.

Kako već ime kaže, Nordidi se nalaze najviše u sjevernim dijelovima Evrope, u Englezkoj i Škotskoj, istočnoj Irskoj, Norveškoj, Švedskoj, Finskoj, baltijskim zemljama, sjevernoj Rusiji i na gornjem Donu, u Poljskoj, sjevernoj Njemačkoj, Holandiji i sjevernoj Francuskoj, a ima ih raštrkanih i pomiješanih diljem cijele Evrope do malih eksklava na Atlasu i na Kavkazu.

Ova je rasa bila prije proširenija, kako pokazuju lubanje iz povijesnih i pretpovijesnih vremena te različni stari likovni proizvodi. U svih se naroda, koji govore arijskim jezicima, ova rasa vidno ističe; stari Perzijanci prikazivani su kao plavokosi, isto stari Grci i Rimljani; za indijsku brahmansku kastu starih vremena poznato je, da je bila



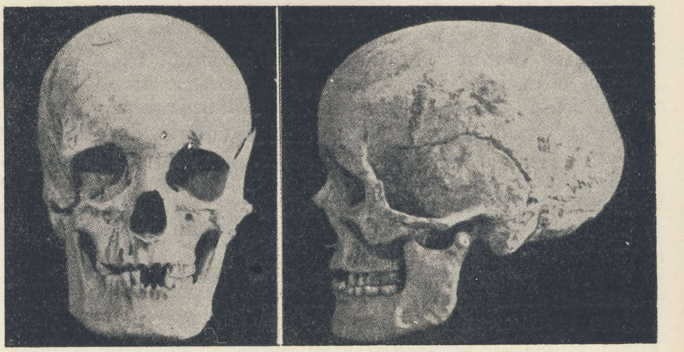
Rasna karta Evrope (po Eickestedtu).
Na označenim područjima nalazi se dotična rasa bar u relativnoj većini.

bjeloputna i plavokosa. Po tome se ispravno zaključuje, da su bijeli ljudi nordijske rase tvorci indoevropskog prajezika.

Nordijska je rasa doprla u Evropu valjda dosta kasno i zauzela sjeverne krajeve, odakle je u valovima navaljivala prema jugu; prije kojih 5000 godina probila je iz svog prvobitnog središta u srednjoj Aziji u Indiju. Ima i mnijenja, da se već rano razvila u sjevernoj Evropi pa da se odatle širila na sve strane.

Nordijska je rasa imala svoje prethodnike u Evropi već koncem ledenog doba u Cro-Magnonskim tipovima, koji su možda praoblik nordijskih. Neki, kao W e i n e r t, zalažu se za to, da je nordijska rasa nastala uopće u Evropi iz Cro-Magnonske. Svakako, još danas ima ostataka Cro-Magnonske rase; to je *dalidna* ili *falska rasa* (tab. IV. sl. 14). P a u d l e r (1924) je upozorio, da ima u Dalarnu u južnoj Skandinaviji poseban plavokosi tip, ali sa sivkastom šarenicom, tijela širih dimenzija i širokog uglatog lica. Sličan se tip nalazi češće i u Westfalskoj, a napose je zastupan na Kanarskim otocima među *Guančima*. Lubanja tog tipa podudara se s Cro-Magnonskom, te se očito radi o ostatcima tog evropskog prastanovništva. Tragova Cro-Magnonskog tipa nalazimo usto u sjevernoj Africi, u Alžiru i Tripolisu, što znači, da se proširila ta stara rasa iz svojih sjevernih obitavališta daleko prema jugu još na prekretnici diluvija.

E i c k s t e d t smatra tu rasu granom nordidne te je zove *dalo-nordijskom*, dok Nordide evropskog sjevera i zapada svrstava u *teuto-nordijsku* podrasu, a Nordijce na sjeveroistoku, napose među Velikorusima i Mordvincima, u *feno-*



Starohrvatska nordidna lubanja iz Biskupije kod Knina (po Schwidetzky-jevoj).

nordijsku. Potonji imaju više uglate oblike, crvenkasto plavu kosu i vodeno modru šarenicu.

Baltidi (tab. IV. sl. 15 i 16).

Prosječne mjere: visina 165—166 cm, indeks glave 80,9 do 83,2. Već je D e n i k e r, kao dobar poznavalac tipova na slavenskom istoku, razlikovao posebnu plavokosu i brahicefalnu »race orientale« (istočnu rasu), a R. V i r c h o w (1874) i A. R e t z i u s (1878) već mnogo ranije istaknuli su t. zv. tip iz Finske. Č e p u r k o v s k i (1906) je taj tip nazvao valdajskim, a poslije su se P ö c h, C z e k a n o w s k y, B u n a k, N o r d e n s t r e n g i dr. složili u tom, da se radi o posebnoj rasi, te je ovo stajalište općenito prihvaćeno. N o r d e n s t r e n g je upotrijebio naziv *istočno-baltijska* rasa, E i c k s t e d t ju zove *istočno-evropidnom*, B u n a k *baltijskom*, kojim se nazivom služimo i ovdje, jer je najjednostavniji i najjasniji. Neki su prije tumačili plavokose brahicefale kao križance Nordida i Alpida, ali kako je plava kosa recesivno svojstvo, iz takvog križanja ne bi mogli izaći u tako velikom postotku plavokosi potomci.

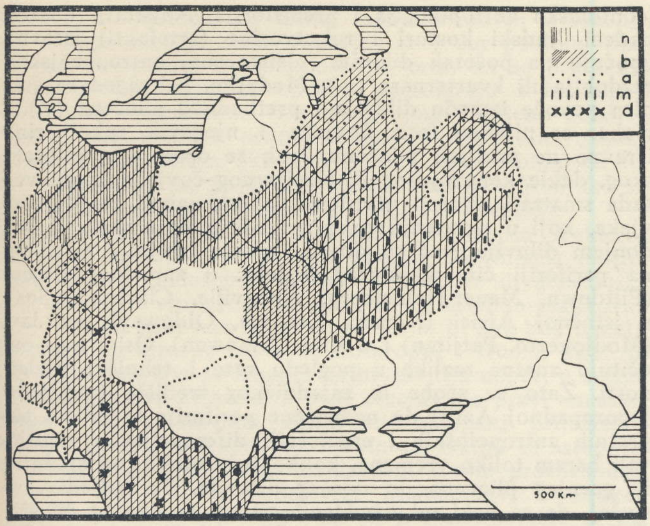
Tijelo Baltida pokazuje slične proporcije kao Alpidi; dugi trup i kratke udove. Glava je razmjerno velika. Čelo je široko, a i lice; donja je čeljust jaka i uglata. Budući da su jagodice pomaknute nešto naprijed, lice se pričinja plosnato. Nos je malen s tupim vrškom. Koža je bijela kao kod Nordida, samo ne prosijavaju toliko krvne žilice, pa koža ima žućkasti ton. Kosa je glatka, mekana, pepeljasto plava, a šarenica bjelkasto modra ili sivo modra.

Ova je rasa nazvana i »slavenskom«, jer se jedan dio njenog područja proteže preko slavenskih zemalja. Središte je te rase svakako Bijela Rusija i Poljesje. Proširena je čitavom srednjom Rusijom do Sibirije, a prema zapadu se proteže u Njemačku, ima je mnogo u Finskoj, Madžarskoj, u Hrvatskom Zagorju; u priličnom postotku nalazimo je uopće na čitavom području slavenskih jezika, a rjeđe raštrkanu diljem cijele Evrope kao rasnu komponentu svih evropskih naroda.

Prvi se tragovi baltidne rase javljaju već na prekretnici novog kamenog i brončanog doba. Ovamo spadaju lubanje tipa I iz Šleske i Češke, koje je opisao O. R e c h e, lubanja iz Langenloisa u Austriji, pa lubanje, koje je C z e k a n o w s k y opisao kao predslavenski tip. Istog su tipa lubanje iz novog kamenog i brončanog doba, nađene kod Kijeva. Svi ti nalazi nemaju još nikakve veze sa starim Slavenima, nego potječu očito od fino-ugrijskih plemena. I neke mlađe lubanje baltidne rase, kao one iz Malog Poloma kod Vjatke, koje potječu iz 9. st. poslije Kr., nađene su u finskim grobovima.

B a l t i d i i S t a r i S l a v e n i.

Baltidna je rasa, dakle, već pojedinačno dosta rano dopirala u Evropu, i to kao nosilac fino-ugrijskih etničkih elemenata. U većoj mjeri prodrla je u Evropu sa starim Slavenima. Najstarije lubanje, za koje se može donekle sigurno ustanoviti, da su pripadale starim Slavenima, potječu tek iz 10.—12. st. po Kr., jer su tek tada prešli stari Slaveni od spaljivanja na pokapanje mrtvaca. Dok u starogermanskim grobovima nalazimo gotovo isključivo nordidne lubanje, u svim slavenskim grobovima pored nordidnih zastupane su i lubanje širokog lica, mesocefalne ili brahicefalne, koje pripadaju, kako je to napose istakla I. S c h w i d e t z k y, ponajviše baltidnoj rasi. Nema sumnje, da su i Praslaveni bili nordidne rase, ali što su



Podjela rasa na području tadašnjih obitavališta starih Slavena (po Schwidetzky-jevoj)
n Nordidi, *b* Baltidi, *a* Alpid., *m* Mediteranidi, *d* Dinaridi.

njihovi grobovi mlađi, to više ima primiješanih baltidnih elemenata, a uz to ponekuda i drugih rasa. Jasno se to vidi iz poredbe prosječnog indeksa dužine i širine lubanja iz ranijih i kasnijih grobova, kako to pokazuje ova tabela:

Etn. skupina	starije nalazište	indeks	mlađe nalazište	indeks
Česi	Žalov	73,8	Levý Hradec	76,7
Slovaci	Uh. Skalice	72,2	Děvín	80,4
Obotriti (Macklemburg)	Alt Bartelsdorf	75,4	Gamehl	77,6
Dregovići (Sjev. Poljska)	Zemni kurgani	74,6	kameni kurgani	76,7
Polani (Juž. Poljska)	kurgani	76,6	groblja	77,6
Severjani (Zap. Rusija)	kurgani	73,5	groblja	80,1

Starija nalazišta s manjim indeksom (dakle dužim lubanjama) sadržavaju pretežno nordidne lubanje, napose to vrijedi za Ughersku Skalicu, gdje ima isključivo nordidnih lubanja. Iz te poredbe proizlazi, da su nordidni Praslaveni već rano sebi asimilirali finske etničke grupe baltidne rase. Ove su prvobitno zauzimale tek podređeni položaj, ali su vremenom sve više pronicale u gospodujući sloj i, valjda uslijed veće plodnosti, sve više zauzimale maha tako, da je njihov udio skoro iznosio do 50%.

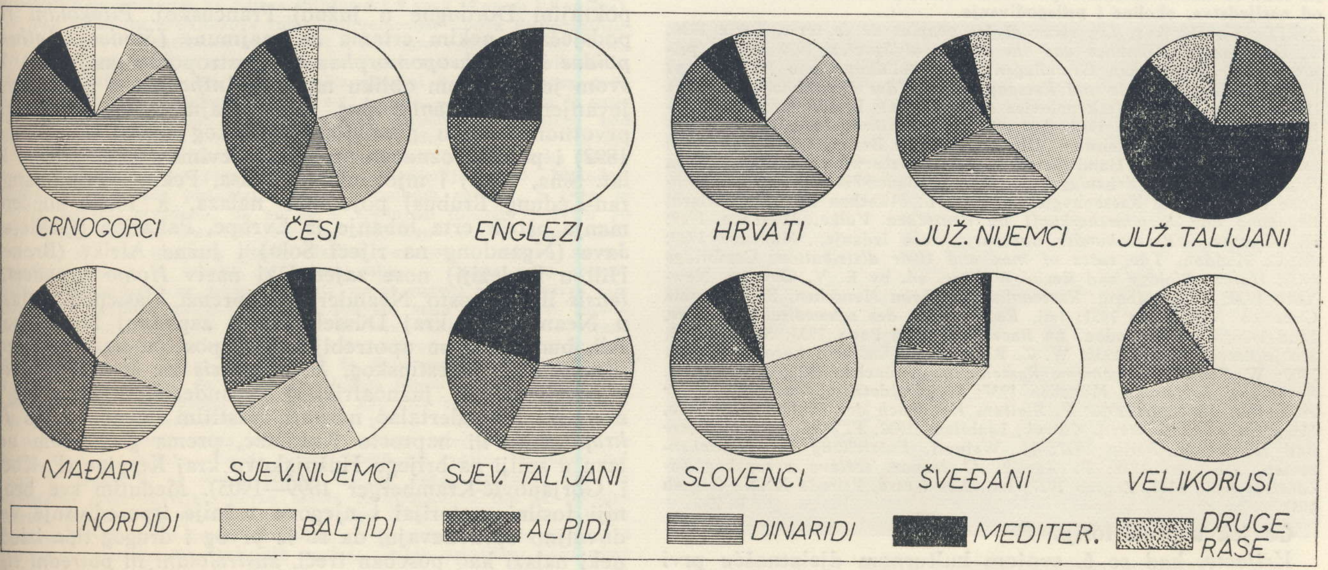
Nešto nordidne krvi primili su Slaveni ponovno od nekih germanskih plemena. F. K. W o l f f drži, da bi mogli doći u obzir germanski Bastarni, ali se čini, da su se ti sastali sa Slavenima samo nakratko i nato nastavili svojom seobom u južnu Ukrajinu, gdje tada nije bilo Slavena. Nešto su više možda pridonijeli Istočni Goti, kojima su bili neko vrijeme podložni Slaveni na gornjem Dnjepru. Ali i to gospodstvo nije trajalo dugo. Svakako su asimilirali zapadni Slaveni, kada su prodrli na zapad, ostatke ondješnjih germanskih plemena, što je bio možda još najjači ponovni priljev nordidne komponente. Napokon su nešto nordidnih elemenata pridonijeli Normani, koji su prodrli u Rusiju te joj dali ime (ruotsi »veslači«). Ali sav taj priljev germanskih Nordida nije mogao biti od većeg značenja. Kako ističe Schwidetzky-jeva, raščlanjenost je starih Slavena s obzirom na udio Nordida usmjerena od istoka prema zapadu, dok se u pravcu, kojim su doprla među Slavene germanska plemena, ne opaža nikakvo pojačanje nordidne komponente. Po tom ona zaključuje, da nordidni temelj Slavena potječe od prvobitno nordidnih Praslavena te da je germanski priljev bio vrlo neznatan.

Pored Baltida stari su Slaveni primili skoro i druge rase, tako da se već rano među sobom razlikuju po rasnim komponentama. Alpidne primjese primili su u srednjoj Evropi; što je ima na sjeveru, radi se valjda više o Lapidima. Na jugoistoku i na istočnom Balkanu pristupaju mediteranidni elementi, dok je na zap. Balkanu onaj nordidno-baltidni sloj, koji je donio slavenski jezik, primio mnogo dinarske primjese. Kod lubanja iz Hrvatske iz 10. do 12. st. iznosi prosječni indeks još 78,8, a iz 13.—15. st. već 81,4.

V. *Rasa i narod.*

Nazivlje rasa načelno izbjegava upotrebu etničkih imena i lingvističkih oznaka za rase, jer je rasa sasvim drugovrsni pojam nego pojam naroda ili pojam jezične skupine. Narod je skupina ljudi sa zajedničkom tradicijom, zajedničkim kulturnim i drugim duhovnim dobrima, zajedničkim ekonomskim interesima, spremna da sačuva i dalje izgrađuje tu zajednicu, s težnjom za zajedničkom državnosti. Važno je zajedničko kulturno dobro iezik, ma da ima i slučajeva, da se pripadnici istog naroda služe različnim jezicima, a pripadnici različnih naroda istim jezikom, kao na pr. neki Grci u Anatoliji, kojima je materinji jezik bio turski, ali su ga pisali grčkim slovima, a glavno im je zajedničko dobro bila pripadnost grčkoj crkvi.

Rasa je pojam biološke klasifikacije, i gotovo nigdje na svijetu ne podudara se više područje neke rase s područjem nekog naroda, a evropski su narodi jedan konglomerat onih pet evropidnih rasa, samo što je udio pojedinih rasa kod svakog naroda drugačiji, kako to objašnjavaju sheme u donjoj slici, u kojoj su u svrhu zorne predodžbe prikazani prema p r i b l i ž n o j p r o c j e n i udjeli pet glavnih rasa kod nekih naroda. Nema, dakle, ni romanske ni germanske ni slavenske *rase*, nego postoje samo jezici i narodi te oznake. Govoriti na pr. o romanskoj rasi isto tako je besmisleno, kao da bi netko govorio o dolihocefalnim glagolima, radi se o disparatnim pojmovima. Svaki je evropski narod četverostrukog ili petero-



SHEMA RASNOG SASTAVA NEKIH EVROPSKIH NARODA PREMA PRIBLIŽNOJ PROCJENI.

strukog podrijetla, svaki ima rasnu komponentu, koja mu je donijela ime i jezik, ali i druge su komponente od jednake važnosti, katkada baš one odlučuju o duševnom stilu naroda.

Rasni sastav nekog naroda ima, naime, izvjesno značenje. Kaošto se rase razlikuju po svojim fizičkim obilježjima, naravno je, da se razlikuju i po duševnim kvalitetama; način duševne reaktivnosti različit je, ljudi različnih rasa reagirat će pod istim uvjetima raznoliko, što se očituje u njihovu različnom temperamentu i različnom duševnom stilu. Udio pojedinih rasa, koje surađuju kod sastava kojeg naroda, suodlučivat će, dakle, o kakvoći duhovnih dobara tog naroda i njihove izgradnje. Naravno, rasni je sastav naroda samo jedan od čimbenika uz niz drugih, ekonomskih, geografskih, socijalnih i dr.

Još jedan drugi biološki momenat proizlazi iz narodne zajednice. Narod je, naime, u izvjesnoj mjeri rasplodna zajednica, jer se u velikoj većini sklapaju brakovi između pripadnika istog naroda. Radi toga se sve više među sobom miješaju nasljedni faktori rasa, koje sačinjavaju narod, tako da postoji težnja, da se stvori neka specifička mješavina nasljednih obilježja. Nije tko samo unutar jednog naroda, nego se svaki narod sastoji iz više takvih rasplodnih zajednica. Svaki, donekle ograničen kraj takva je rasplodna zajednica, jer se većina brakova sklapa unutar toga kraja. Kako narod nije homogena mješavina rasa, koje ga izgrađuju, nego ima prema različnim krajevima različnog udjela pojedinih rasa, to će se kroz više generacija u svakom kraju razviti njima svojstvena mješavina rasa. Ali rasa je samo jedan od čimbenika, specifički uvjeti života u tom kraju također su vrlo važan čimbenik. Tako će nastati krajevni tipovi, kao što su na pr. Zagorci, Ličani, Dalmatinci. Svaka rasplodna zajednica s vremenom dovodi do takve tipizacije; ima i rasplodnih zajednica, koje nisu krajevno određene, nego pripadnošću jednoj vjerskoj zajednici, ili, što je u prijašnja vremena bilo vrlo važno, pripadnošću nekom staležu, napose plemićkom. Ako je rasplodna zajednica vrlo uska, mogu se javiti uz tipizaciju i degenerativne pojave.

Kakvo je biološko značenje takve rasplodne zajednice, najlakše se može razumjeti, ako uvažimo teoretski i istinski broj predšasnika svakog pojedinca. Teoretski bi morao svaki čovjek imati u svakoj ascendentnoj generaciji 2n predšasnika, ako *n* znači redni broj dotične generacije, dakle 2 roditelja, 4 djeda i bake, 8 pradjedova i prababa, 16 šukundjedova i šukunbaba, a prije 1000 godina, ako se na 100 godina računaju 3 generacije, dakle u 30. generaciji, morao bi svatko imati 2^{30} = 1.073,741.824 predšasnika! To, naravno, nije moglo biti tako, jer u ono vrijeme svih ljudi na zemlji nije bilo toliko. U istinskom bismo rodoslovlju našli, da se isti predšasnik izvjesne generacije nalazi na više mjesta rodoslovlja, da postoji t. zv. gubitak predšasnika, a uz to da ima, što više idemo natrag, to više istih predšasnika u rodoslovljima različitih ljudi neke rasplodne zajednice. Teoretski bi morao imati današnjih 6 milijuna Hrvata, a da nisu među sobom u krvnom srodstvu, prije 1000 godina astronomski broj od nekih 6 tisuća bilijuna predšasnika, a svih je Hrvata tada bilo jedva pol milijuna. Uz to je mnogo njihovih loza u toku godina izumrlo, tako da jedva kojih 100.000 Hrvata onoga doba dolaze u obzir kao predšasnici današnjih Hrvata, uz to možda isto toliko ljudi od susjednih naroda, a to znači, da su svi članovi jednog naroda među sobom u krvnom srodstvu, i to mnogo bližem nego s ostalim ljudima, a napose to vrijedi za krajevne ili staleške rasplodne zajednice. Tako su, dakle, u svakom narodu svi nasljedni faktori davnih predšasnika najintenzivnije ispremiješani, svaki član takve zajednice ima neke istovjetne faktore s drugim članovima.

Čimbenici, koji su već u davnini djelovali kod stvaranja rasa, stalno su i sada djelatni u svakom narodu i u svakom njegovom dijelu, ali civilizacija sprečava daljnji njihov utjecaj, tako da ima samo početnih pojava, krajevnih tipova, a da opet skoro nastane neka pregrupacija, pa tako se kao u kaleidoskopu stalno mijenjaju slike, koje se stvaraju od nasljedstva, okoline i prilagođivanja.

LIT.: G. Deniker, *Les races et les peuples de la terre*, Pariz 1926; T. Dobzhansky, *Genetics and the Origin of Species*, 1937 (njem. prijevod: *Die genetischen Grundlagen der Artbildung*, Jena 1939); E. v. Eickstedt, *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit*, Stuttgart 1934, 2. izd. 1937—42 (tek polovica općeg dijela); E. Fischer, *Die Rehobother Bastards*, Jena 1913; Isti, *Spezielle Anthropologie und Rassenlehre*. Kultur der Gegenwart, III. 5., Leipzig i Berlin 1923; Isti, *Rassen und Rassenbildung*. Handwörterbuch der Naturwissenschaften, VIII., Jena 1939; Isti, *Die Erbanlagen der Rassen*, Bauer-Fischer-Lenz, Menschliche Erblehre und Rassenhygiene, 4. izd. I., München 1936; K. Gerlach, *Begabung und Stammesherkunft im deutschen Volke*, München 1929; H. Günther, *Rassenkunde Europas*, treće izdanje, München 1929; A. C. Haddon, *The races of man and their distribution*, Cambridge 1924; *Human Biology and Racial Welfare*, ed. by E. V. Cowdry, New-York 1930; H. Lundborg, *Rassenmischung beim Menschen*, Bibliographia Genetica, VIII., Hag 1931; Isti, *Rassenkunde des schwedischen Volkes*, Jena 1928; G. Montandon, *La Race, les races*, Pariz 1933; S. Ratković, *Što je narod*, Zagreb 1935; W. Z. Ripley, *The Races of Europe*, London 1900; W. Scheidt, *Allgemeine Rassenkunde*, München 1925; J. Schottky, *Rasse und Krankheit*, München 1937; I. Schwidetzky, *Rassenkunde der Altslawen*, Stuttgart 1938; P. Steffan, *Handbuch der Blutgruppenkunde*, München 1932; B. Škerlj, *Človek*, Ljubljana 1932; F. Weidenreich, *Rasse und Körperbau*, Berlin 1927; H. Weinert, *Entstehung der Menschenrassen*, Stuttgart 1938; B. Zarnik, *O rasnom sastavu evropskog pučanstva*, Kolo MH, Zagreb 1927; Isti, *Krv i rasa*, Priroda XXX., Zagreb 1930.

B. Z-k.

Čovjek u prehistoriji.

Vrijeme, kad se č. svojom kulturnom djelatnošću prvi put pojavljuje na zemlji, mogu približno ustanoviti paleontološka antropologija i prehistorija. Najstariji dosada nađeni ljudski kosturi i rukotvorine (artefakti) izravno upućuju na početak diluvija (pleistocena) antropozojskog razdoblja ili kvarternara (v.). Međutim, kakvagod se granica povuče između diluvija i prethodnog pliocena (v.), i makar se nijedan fosil čovjeka i njegovih rukotvorina izravno ne pridijeli pliocenu, ipak se opstojnost pliocenskog, dakle kenozojskog ili tercijarnog čovjeka, mora već sada smatrati sigurno utvrđenom. Oni, naime, tragovi čovjeka, koji u najmanju ruku pripadaju početnom, ili bar donjem diluviju, već su dosada veoma brojni i raštrkani na periferiji čitavog starog svijeta: u zapadnoj Evropi (Piltdown, Mauer-Heidelberg, Abbeville, Clacton-on-Sea), u istočnoj Africi (Kanam, Kanjera, Oldoway), na Javi (Modjokerto, Patjitan) i u Kini (Nihowan). Osim toga oni očituju znatne razlike u pogledu rase i tehničke djelatnosti. Zato su seobe iz zajedničkog središta (negdje u jugozapadnoj Aziji) do naznačene periferije te proces popratnih antropoloških i ergoloških diferencijacija zahtijevali barem toliko vremena, koliko je proteklo od srednjeg ili gornjeg pliocena do donjeg diluvija. To vrijedi i za slučaj, da se neki od navedenih nalaza iz donjeg diluvija djelomice osumnjiče u pogledu svoje geološko-paleontološke autentičnosti, jer ih još uvijek ostaje znatan broj jednako raštrkanih, koji su sigurno datirani. Jedinstveno pak podrijetlo ljudskog roda, barem u smislu monofiletizma, t. j. nazora o jednoj ishodnoj vrsti, usvajaju danas općenito i evolucionisti, a to neizravno pretpostavlja i neko ograničeno područje »prvih ljudi«, odakle su počele seobe njihovih potomaka (Weinert).

Priloženi pregled tipoloških i kronoloških rezultata paleontološke antropologije i prehistorije sastavljen je u okviru kvadriglacijarnog sistema (→ Kvarternar), tako da bi I., II. i III. interglacijar označivao jezgru ili središte donjeg, srednjeg i gornjeg diluvija ili pleistocena. U triglacijarnom sistemu, koji danas imade već mnogo pristaša, donji se pleistocen mora priključiti završnom ili uopće gornjem pliocenu.

A. JEDINSTVO PREHISTORIJSKOG I SADANJEG ČOVJEKA

Kad se promotre znatne razlike u izgledu fosilnih lubanja, moglo bi se činiti, kao da su to bitno različita bića. A ipak ih međusobno povezuje zajednička kulturna djelatnost. Ta se povezanost međutim očituje i u fizičkom pogledu.

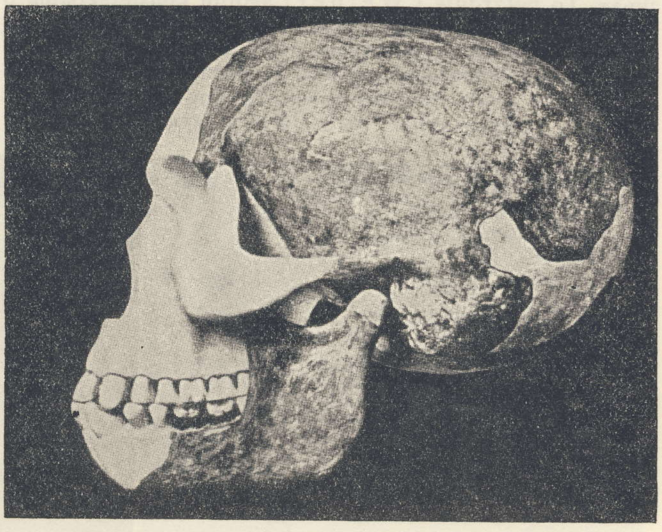
Morfološki, t. j. po obliku, diluvijalne lubanje dadu se ponajprije razvrstati u dva glavna tipa: europoidni i pitekoidni. *Europoidni* je *tip* manje ili više sličan današnjim evropskim ljudima. Njegovi su stariji fosili iz donjeg i srednjeg diluvija nazvani prema pojedinim nalazištima (Ipswich, Piltdown i Swanscombe u Engleskoj, Kanam-Kanjera u istočnoj Africi, *Capensis* prema Cape Flats, uz druga mjesta, u južnoj Africi, Trinil na Javi), a mlađi fosili iz gornjeg diluvija zajedničkim imenom *Homo s. cromagnonensis* prema klasičnom nalazu u Cro-Magnon u pokrajini Dordogne u južnoj Francuskoj. *Pitekoidni tip* podsjeća u nekim crtama na majmune *(Simiae) Anthropoidae* ili *Anthropomorphae* (→ Antropoidni majmuni). U svom je izrazitom obliku nazvan *Anthropus* s podrazumijevanjem *Pithecanthropus*, t. j. »majmun-čovjek«, prema prvotnom nazivu glasovitog trinilskog fosila (E. Dubois 1892) i pobliže označen prema krajevima (Afrika, Kina ili lat. Sina, Java) i mjestima (Njarasa, Peking, Trinil-Sangiran-Kedung Brubus) pojedinih nalaza, a fosili uopćeno manje oštrih crta lubanje iz Evrope, Palestine (Galileje), Jave (Ngandong na rijeci Solo) i južne Afrike (Broken Hill u Rodeziji) nose zajednički naziv *Homo neandertalensis* ili naprosto Neandertalac, prema klasičnom nalazu u Neandertalu kraj Düsseldorfa u zapadnoj Njemačkoj. Ali, budući da se upotrebljavaju i posebni nazivi, *H. galilaeensis* za palestinskog, *H. soloensis* za javanskog i *H. rhodesiensis* za južnoafričkog Neandertalca, može se i evropski Neandertalac nazvati vlastitim imenom, i to *H. krapinensis* ili naprosto Krapinac, prema glasovitom nalazu u spilji na brijegu Hušnjakovu kraj Krapine (F. Koch i Gorjanović-Kramberger 1899—1905). Međutim sve brojniji fosilni materijal i njegovo točnije ispoređivanje već dovoljno opravdavaju, da se iz prvog i drugog tipa izluče neki nalazi kao poseban treći, *australoidni* ili *posredni tip*. To su uglavnom fosili ili neandertaloidni, t. j. više manje

slični Neandertalcu, ali toliko manje bridoviti u lubanji, da očituju također neke značajne crte europoidnog tipa, ili pak europoidni s toliko oštrijih crta, da se približuju Neandertalcu; zato se općeno podudaraju s fosilnim i današnjim Australcima (i s plemenima Ognjene zemlje), koji u sebi spajaju neandertalidne i europidne oznake (Klaatsch, Lebzelter, Škerlj, Weinert). Australoidni su fosili nazvani prema pojedinim nalazištima kao Modjokerto, Mauer-Heidelberg, Steinheim i t. d. (v. Pregled).

Stariji antropolozi, a i neki sadašnji (napose Weinert), stalno su nastojali, da u duhu strogog darvinizma morfološke tipove međusobno povežu u filetičke ili genealoške t. j. »razvojne stupnjeve«, koji bi se međusobno razlikovali kao vrste ili pače kao rodovi, i od kojih bi dva bila temeljna za smjer čitavog razvoja: *Anthropus* i *Homo*. Tako bi *Javanthropus*, čija je lubanja najbridovitija uopće, u smislu prvotnog naziva *Pithecanthropus erectus* bio pravi »missing link«, a čitava skupina *Anthropus* »stupanj prijelaznog oblika« između *antropoida* i *hominida*. Daljni bi »stupnjevi« imali biti: neki dosta neodređeni *Homo praeneandertalensis* kao Mauer-Heidelberg, Steinheim(!) i Broken Hill(?!), zatim »*H. primigenius*« t. j. Neandertalac prema staroj terminologiji, onda opet neki pobliže neodređeni *H. postneandertalensis* (djelomice bi ovamo pripadali australoidni fosili iz gornjeg diluvija), konačno »*H. sapiens*« (uglavnom australoidni i napose europoidni tip), i to najprije *diluvialis* (poglavito *H. s. cromagnonensis)* i za njim *recens* sa svim sadašnjim rasnim skupinama; između ovih bi australidi tvorili završnu točku fosilne »srednje linije« i polaznu točku takve recentne linije s izravnim nastavkom u europidima (bijelcima) i s »postranim linijama« u negridima (crncima) i mongolidima (žuta i bakrenasta rasna skupina). Tako Weinert. Međutim je jasno, da čitava konstrukcija mora pasti, ako pripadaju makar samo *istoj* geološkoj periodi oblici »stupnjeva« *Anthropus* i *Homo*, pogotovo »*H. sapiens*«. To će još više vrijediti, ako su ovi drugi od onih prvih ili »*H. sapiens*« od »*H. primigenius*«, odnosno australoidni Neandertalci od pitekoidnih, geološki još i *stariji*. A da je uistinu tako, očituje već letimična *isporedba geološke kronologije* fosilnih *hominida* u priloženom Pregledu. Zato se zadnjih godina sve više množe glasovi antropologa, koji ili u pojedinostima ili uopće naglašuju sinhronizam oprečnih tipova, odnosno anahronizam pretpostavljenih »razvojnih stupnjeva«. Evo ih nekoliko.

»... Piltdown, kao i Kanam, pripada donjem diluviju. Srednjem diluviju pripadaju ... Ehringsdorf, Steinheim, Mauer-Heidelberg, Šukutien *(Sinanthropus)*, Trinil *(Javanthropus)* i Kanjera, a gornjem diluviju ... La Chapelle-aux-Saints, La Quina ... (i ostali evropski Neandertalci) ... Tipovi Mauer-Heidelberg i Neandertalac (iz Ehringsdorfa i Steinheima), suvremenici *Sinanthropusa* i *Javanthropusa*, ne mogu biti njihovi potomci ...« (Hopwood prema L'Anthropologie 1936). — *Javanthropus* i *Sinanthropus* sigurno pripadaju samo srednjem diluviju i zato su suvremenici evropskih (starijih t. j. australoidnih) Neandertalaca, pa ne mogu biti njihovi preći (van Stein-Callenfels 1936, Königswald 1937, Vaufrey 1938). — »Ne mogu, a da ponovno ne upozorim na nalaze Piltdown i Kenya (Kanam i Kanjera), koji ipak dokazuju u najmanju ruku istovremenost tipova *Pithecanthropus* i *Homo* ... (Odatle) se mora doći k logičkom zaključku, da Neandertalac ne predstavlja izravnog praoca, nego bratića naših pravih preda. Mnogo je lakše priključiti Neandertalca skupini *Pithecanthropus* nego današnjeg čovjeka Neandertalcu« (Škerlj 1937). — »U Evropi je prije nekoliko godina lubanja, po Berckhemeru stručnjački iskopana kod Steinheima a. d. Murr, proizvela preokret u našim nazorima o razvoju diluvijalnog ljudskog roda. Ta lubanja, koja potječe iz početka trećeg glacijara (Riss), u mnogom je pogledu razvijenija nego Neandertalčeva, koju dosada poznajemo samo iz mlađih naslaga. S time je prvput sigurno utvrđeno, da su se u srednjem diluviju pojavili po vrsti ili rasi različiti *hominidi*. Mora se uočiti kao naročito sretna okolnost, da je ova spoznaja dobila daljnu potporu u jednom novom engleskom nalazu, u lubanji iz Swanscomba ... Prema gore spomenutim nalazima jedva se može sumnjati, da se razvoj čovječanstva nije odvijao po jednom stablu u ravnom pravcu, nego da su već zarana nastala cijepanja. Ako u srednjem diluviju dolaze s jedne strane oblici kao (javanski) *Pithecanthropus* i *Sinanthropus*, a s druge strane, samo nešto mlađi, takvi kao čovjek iz Swanscomba ili Steinheima, to se ne može držati, da su se ovi ljudski tipovi u tako kratko vrijeme razvili iz onih primitivnih oblika, naprotiv su ti različiti *hominidi* mogli biti suvremenici. Tome je u prilog također okolnost, da je pokraj *Pithecanthropusa* (na Javi) veoma vjerojatno već živio *Homo*, koji je, doduše, dosada poznat samo po svojim bedrenim kostima ... Dakle bi se stablo *Homo* već od ranog srednjeg diluvija samostalno dalje razvijalo pored stabla *Anthropus*. S tim se također ukazuje ponovno na obzorju Leakey-ev *Homo kanamensis;* njegov pronalazač svakako se čvrsto drži toga, da ostatci lubanja iz Kanama i Kanjere ... potječu iz netaknutih naslaga, dakle pripadaju najdonjem srednjem diluviju ili donjem diluviju ...« (Grahmann 1939). — »Što se tiče kronološke strane problema, čini se, da postoji nesavladiva poteškoća, ako se primitivni tipovi kao azijski *prehominidi (Sinanthropus* i *Javanthropus)* proglase »predima« naprednijih *hominida*, kakve predstavljaju n. pr. ljudi iz Steinheima ili Swanscomba u Evropi, koji su živjeli otprilike u isto doba ...« (Weidenreich 1940). Istaknutu »nesavladivu poteškoću« ilustriraju Weidenreichove dvije popratne tabele. Na prvoj su tabeli hominidni fosili svrstani u »morfološkom slijedu«: *prehominidi, Homo neandertalensis, H. sapiens intermedius* (Steinheim i Swanscombe), *H. sapiens fossilis* (Piltdown, Kanam-Kanjera i dr.). Na drugoj su tabeli isti fosili poredani prema svom »kronološkom slijedu«: Piltdown i Kanam-Kanjera u prvom glacijaru Günz (odnosno u okviru triglacijarnog sistema na koncu pliocena!), *Sinanthropus* i *Javanthropus* u prvom interglacijaru Günz-Mindel i u drugom glacijaru Mindel (ali isp. prethodni tekst s onim, što ovdje slijedi, odnosno v. gore Hopwood, van Stein-Callenfels, Königswald, Vaufrey i Grahmann!), Swanscombe i Steinheim u drugom interglacijaru Mindel-Riss, najstariji pravi Neandertalci u trećem interglacijaru Riss-Würm... (Weidenreich 1939 i 1940). Kronološki dakle slijed stavlja tako reći na glavu morfološki slijed, a lubanja iz Piltdowna s pravom nosi naziv »Eoanthropus« (čovjek u praskozorje), ali to je čovjek ne pitekoidnog nego europoidnog tipa (Weinert). — I sam je Weinert već g. 1938 morao s obzirom na *H. modjokertensis* iz donjeg diluvija priznati: »... Upravo je Java u zadnje vrijeme iznijela na svijetlo toliko novih fosila pračovjeka, da se time iznova zatalasala znanstvena rasprava o (Javi kao) klasičnom pretpovijesnom području. Ali uspjeh ovih novih plodova iskapanja na žalost je obratan od onoga, što bi se moralo očekivati... Nova su otkrića na Javi izazvala razilaženja u mišljenju, koja treba uzeti ozbiljno ... Moramo u najmanju ruku nabaciti i ostaviti otvorenim pitanje, da li su u diluvijalnim slojevima postojali ljudski oblici, koji dopuštaju tipove *Anthropus, Neandertalensis* i *Sapiens diluvialis* zamisliti i u drukčijem vremenskom slijedu«.

Međutim pored geološke kronologije, koja već sama za sebe stvara »nesavladivu poteškoću« u pretvaranju poredbenog slijeda morfoloških tipova u konstruirani slijed »razvojnih stupnjeva« i s obzirom na niže biološke tipove sili antropologe na usvajanje strmoglavih mutacija i nekih misterioznih »razvojnih težnja« (ortogeneze) uz sve veće ustupke konvergenciji t. j. genetički neovisnom razvoju sličnih oblika (tu se vidi presudna važnost geološke kronologije!), dakle pored toga treba još uočiti *križanje varijacijskih raspona* različitih tipova i oblika, i to naročito unutar pitekoidnog tipa te između njega i australoidno-europoidnog tipa. Odatle naime slijedi, da između njih ne postoji oštra granica, koja bi omogućila neko stupnjevanje na uštrb jedinstva vrste ljudskog roda u prošlosti i sadašnjosti. Sam Weinert, raspravljajući o pretpostavljenom »postneandertalskom stupnju«, mora ustanoviti: »... Kako na pojedinim lubanjama i kosturima tako i u cijelim skupinama nalazimo sad ovaj sad onaj dio kostiju još neandertalidan, dok su drugi (dijelovi) već u obliku od *H. sapiens*. Da se to ne pojavljuje istom u ovo doba (t. j. u gornjem diluviju), trebalo je uzgred spomenuti već kod nekih starijih nalaza; sjetimo se samo lubanje iz Steinheima. A isto tako se variranje između obadva stupnja (neandertalskog i australoidno-europoidnog) nastavlja dalje sve do današnjeg doba. Imade lubanja, koje bi se nesumnjivo uvrstile u neandertalski stupanj, kad njihove popratne okolnosti (t. j. geološko-paleontološki i prehistorijski podatci) ne bi jasno upućivali na kasnije doba. Zato sada ne možemo već neku pojedinačnu luba-



H. piltdownensis; bjelina označuje nadopunu manjkavih dijelova *(Die Kultur der Gegenwart,* V/3 sv. *Anthropologie)*



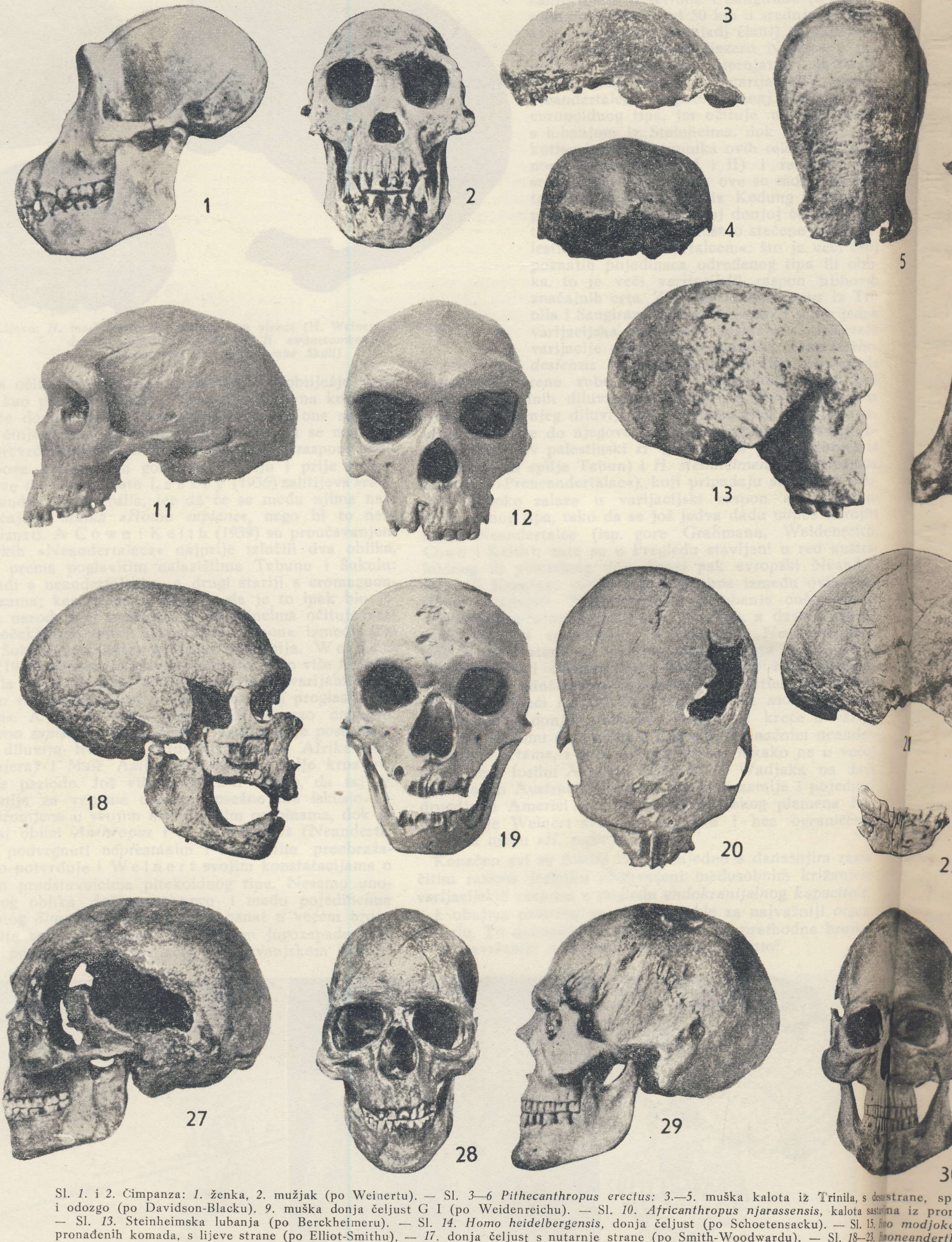
Lijevo: *H. modjokertensis* sprijeda i sa strane (H. Weinert, *Entstehung der Menschenrassen*); desno: *H swanscombensis* (*Report on the Swanscombe Skull*)

nju, koja očituje ovo ili ono neandertalsko obilježje, upotrijebiti kao provodni fosil... Ova se negativna konstatacija može doduše primiti kao neprijatna, ali ona se podudara s činjenicama, pa zato nema smisla, da se na tome štogod prevrće nasilno«. Dakle se varijacijski rasponi različitih tipova križaju i u gornjem diluviju i prije toga i poslije sve do danas. Zato L e a k e y (1936) zahtijeva »reviziju« neandertalskih fosila, jer da će se među njima naći više slučajeva oblika *»Homo sapiens«*, nego bi to neki htjeli priznati. A C o w n i K e i t h (1939) su proučavanjem palestinskih »Neandertalaca« najprije izlučili dva oblika, nazvana prema poglavitim nalazištima Tabunu i Šukulu: prvi mlađi s neandertalskim, a drugi stariji s cromagnonskim vezama; kasnije su ustanovili, da je to ipak bio jedinstven narod, koji međutim u pojedincima očituje »sasvim neočekivano veliki varijacijski raspon« između Tabuna i Šukula kao dviju krajnjih varijacija. W e i d e n r e i c h (1940) konstatira sasvim općenito: »Što više fosilnog materijala izlazi na javu, očituje se to veća varijabilnost i odatle to veća nesigurnost o tome, što treba proglasiti primitivnim«. A još je prije toga (1939) morao naglasiti: »... *Homo sapiens*, t. j. sadašnji čovjek, već je postojao u donjem diluviju Evrope (Piltdown), istočne Afrike (Kanam-Kanjera) i Male Azije (Palestina) i dalje kroz sve glacijarne periode. Još više može biti čudno, da taj *H. sapiens* nije za vrijeme ovakve opsežne ere iskusio nikakvih promjena u svojim morfološkim osebinama, dok su suvremeni oblici *Anthropus* i *H primigenius* (Neandertalac) bili podvrgnuti neprestanim i značajnim preobražajima«. To potvrđuje i W e i n e r t svojim konstatacijama o pojedinim predstavnicima pitekoidnog tipa. Nesamo unutar čitavog oblika *Anthropus* nego i među pojedincima jednog istog *Sinanthropusa*, koji je poznat u većem broju iz glasovite spilje Šukutien (oko 200 km jugozapadno od Pekinga), postoje velike varijacije i u izvanjskom izgledu lubanje i u endokranijalnom kapacitetu (v. dolje). Oštre se crte ističu najviše kod *Javanthropusa* iz Trinila i Sangirana (u međusobnom razmaku od 50 km u srednjem dijelu Jave, vjerojatno najmlađi član!), a najmanje kod *Africanthropusa* (jezero Njarasa u pokrajini Tanganyika, vjerojatno najstariji član!), koji zalazi u varijacijski raspon Neandertalca i dapače u onaj australoidno-europoidnog tipa, jer očituje neke sličnosti s lubanjom iz Steinheima, dok u spilji Šukutien imade zastupnika ovih relativnih krajnosti (*Sinanthropus* I i II) i različitih posrednih oblika, a među ove se može ubrojiti također *Javanthropus* iz Kedung Brubusa i po svom čelu i po svojoj donjoj čeljusti. Sve to samo potvrđuje iskustvo stečeno već s palestinskim »Neandertalcem«: što je veći broj poznatih pojedinaca određenog tipa ili oblika, to je veći varijacijski raspon njihovih značajnih crta. Zato su *Javanthropus* iz Trinila i Sangirana te *Sinanthropus* I samo jedna varijacijska krajnost i ništa više. Još veće varijacije očituje Neandertalac. Tako *H. rhodesiensis* (svakako najmlađi član, jer imade *caries*, pokvarene zube, što je sasvim nepoznato kod sigurno datiranih diluvijalnih fosila!) i *H. soloensis* iz javanskog gornjeg diluvija predstavljaju pitekoidni tip u velikoj mjeri sve do njegove krajnje varijacije u *Javanthropusu*. Naprotiv palestinski *H galilaeensis* (osim kostura iz gornjeg sloja spilje Tabun) i *H. steinheimensis* (Weinertov poglaviti »Preneandertalac«), koji pripadaju srednjem diluviju, duboko zalaze u varijacijski raspon australoidno-europoidnog tipa, tako da se još jedva dadu uopće ubrojiti među Neandertalce (isp. gore Grahmann, Weidenreich, Cown i Keith); zato su u Pregledu stavljeni u red australoidnog ili posrednog tipa. Pravi pak evropski Neandertalac ili Krapinac varira u pojedincima između ovih relativnih krajnosti. Najbridovitija je lubanja onoga iz La Chapelle-aux-Saints iz zadnjega glacijara, a da se ipak ne izjednačuje s rodezijskim ili javanskim Neandertalcem, dok se neki stariji iz zadnjeg interglacijara kao fosili iz Ehringsdorfa i okolice Rima znatno približuju australoidnom tipu, odnosno steinheimskom i palestinskom »Neandertalcu«. Treći izraziti član tog tipa, *H. modjokertensis* iz javanskog donjeg diluvija, općeno se kreće u varijacijskom rasponu europoidnog tipa s pojedinačnim neandertaloidnim crtama, i to u manjoj ili bar nikako ne u većoj mjeri nego fosilni Austlci i lubanja iz Wadjaka na Javi ili današnji Australci, plemena Ognjene zemlje i pojedinci drugdje u Americi (na pr. iz algonkinskog plemena Piegan), koje Weinert sve bez izuzetka i bez ograničenja svrstava među *»H. sapiens«*.

Konačno svi su fosilni tipovi zajedno s današnjim različitim rasama jednako obuhvaćeni međusobnim križanjem varijacijskih raspona u pogledu *endokranijalnog kapaciteta*, t. j. obujma prostora za mozak, dakle za najvažniji organ u tijelu. To dokazuju slijedeći podaci uz prethodne brojke za najsavršenije majmune, sve izraženo u cm^3.



Lijevo: *H capensis* iz Floridsbada, u sredini: *H. steinheimensis*; desno: *H. galilaensis* iz Šukula (H. Weiner, *Entstehung der Menschenrassen*)



Sl. *1.* i 2. Čimpanza: *1.* ženka, *2.* mužjak (po Weinertu). — Sl. *3—6* *Pithecanthropus erectus:* *3.—5.* muška kalota iż Trinila, s desne strane, sp
i odozgo (po Davidson-Blacku). *9.* muška donja čeljust G I (po Weidenreichu). — Sl. *10.* *Africanthropus njarassensis*, kalota sastavljena iz pron
— Sl. *13.* Steinheimska lubanja (po Berckheimeru). — Sl. *14.* *Homo heidelbergensis*, donja čeljust (po Schoetensacku). — Sl. 15. *Homo modjoke*
pronađenih komada, s lijeve strane (po Elliot-Smithu), — *17.* donja čeljust s nutarnje strane (po Smith-Woodwardu). — Sl. *18—23.* *Homo neandert*
O. Abelu), *21.* ženska lubanja iz Gibraltara I (po Hrdlički), *22.* donja čeljust iz Ehringsdorfa I (po Werthu), *23.* kalota iz Neanderthala s li
— Sl. *25—30.* *Homo sapiens fossilis:* *25.* i *26.* lubanja mladića iz Mentone-a, »Grimaldi-rasa« (po Verneau-u), *27* i *28.* lubanja iz Combe Capelle,
lubanja iz Vadjaka s lijeve strane (po Weinertu). — Sl. 32. i 33. Lubanja s
Sve slike osim *7.* ¼ prir. veličine, sl. 7



strane, sprijeda i odozgo, 6. lijeva bedrenjača (po Duboisu) — Sl. 7—9 *Sinanthropus pekinensis:* 7. i 8. lubanja I s lijeve strane
jena iz pronađenih komada, s lijeve strane (po Weinertu) — Sl. *11.* i *12.* *Homo rhodensiensis,* s lijeve strane i sprijeda (po O. Abelu).
mo modjokertensis, dječja lubanja (po Koenigswaldu). — Sl. *16.* i *17.* *Eoanthropus Dawsoni:* *16.* moždani dio lubanje, sastavljen iz
moneanderthalensis: *18—20.* lubanja iz La Chapelle-aux-Saints, s desne strane, sprijeda (sadreni odljevak) i odozgo (po Boule-u i
erthala s lijeve strane (po Schwalbeu). — Sl. *24.* *Homo soloensis (Javanthropus),* lubanja V s lijeve strane (po Oppenoorthu):
mbe Capelle, »Aurignacska rasa« (po Weinertu), *29.* i *30.* muška lubanja iz Obercassela. »Crô-Magnonska rasa« (po Bonnetu). — Sl. *31.*
3. Lubanja sadašnjeg čovjeka nordidne rase (po Güntheru).
veličine, sl. 7 1/5 prir. veličine.



Lijevo: evropski Neandertalac iz *La Chapelle-aux-Saints* (H. Obermaier, *Der Mensch der Vorzeit);* u sredini: javanski N. ili *H. soloensis;* desno afrički N. ili *H. rhodesiensis* s donjom čeljusti od *H. heidelbergensis* (H. Weinert, *Entstehung der Menschenrassen)*

Antropoidi:

diluv. Australopithecus I 450;
,, Paranthropus robustus 600;
čimpanza najviše 440 (ž.) i 470 (m.);
gorila ,, 555 (ž.) i 585 (m.).

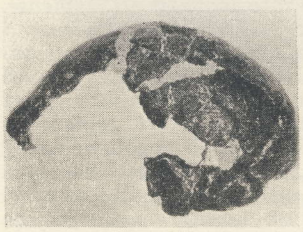
Hominidi- diluvijalni:

Piltdown 1070 ili 1300 (ili 1500?)
Swanscombe 1325
Modjokerto 1100
Steinheim 1070;
Africanthropus 1071 ili 1099
Sinanthropus 850, 918 (ml. m.), 1050, 1100, 1150 (st. ž.), 1200, 1260...
Javanthropus: Trinil 950 (m.) i Sangiran 750 (ž.);
H. neandertalensis (inače rasa srednjeg rasta):
Gibraltar 1100
Tabun (Palestina) 1260
Ngandong (Java) između 1200 i 1300
Broken Hill (Rodezija) 1300
La Quina 1368
prosječno 1400
Neandertal 1408
La Chapelle-aux-Saints 1626;
H. s. cromagnonensis (katkad do 2 m visine): do 1600;

recentni:

Evropljani uopće: prosječno 1300 ili 1350 (ž.) i 1500 (m.);
alpska rasa: prosječno 1333 (ž.) i 1429 (m.);
,, ,, u Tirolu: varijacije između 880 i 1950;
od izvanevropskih rasa visoka rasta:
stari Egipćani: prosječno 1336;
afrički crnci (i Melanezijci Nove Kaledonije): od 100 izmjerenih
11 (6) između 1100 i 1300,
45 (49) ,, 1300 i 1500,
41 (45) ,, 1500 i 1700,
3 (0) iznad 1700;
Melanezijci Nove Britanije: prosječno 1186 (ž.) i 1370 (m.);
Australci: prosječno 1154 ili 1146.4 (ž.) i 1310 ili 1295.3 (m.);
od izvanevropskih rasa srednjeg rasta:
Malaji: prosječno 1223 (ž.) i 1414 (m.);
,, na Javi: prosječno 1278 (ž.) i 1437 (m.);
od pigmoida:
Bušmani: m. prosječno 1240, ž. najmanje 900;
Vedda na Ceylonu: najmanje 960 (ž.?), odnosno i 918 (ž.);
od pravih Pigmejaca:
Andamanci na istoimenom otočju pred Birmom: prosječno 1148 (ž.) i 1281 (m.).

Iz navedenih podataka ponajprije slijedi, da od diluvijalnih vremena sve do danas razlika u endokranijalnom kapacitetu između ž. i m. iznosi 150 do 200 cm³. Nadalje se vidi, da se i danas u Evropi mogu naći pojedinci s kapacitetom lubanje od 880 ili samo 833 cm³: »Možemo primijetiti, u endokranijalnom se kapacitetu *Pithecanthropus* (trinilski *Javanthropus*) nalazi pače u krugu varijacije modernog čovjeka. Hechst... izvješćuje o nekom duševno normalnom čovjeku, čiji mozak važe samo 788 grama... (To znači), njegov je endokranijalni kapacitet morao iznositi oko 833 cm³. To je dakako izuzetan slučaj, ali sigurno endokranijalni kapacitet od 1000 cm³ dobro pristaje u granice normalne varijacije za modernog čovjeka« (Le Gros Clark 1937). A 1000 cm³ uistinu je prosječan kapacitet lubanje oblika *Anthropus*, jer se kreće između 750 i 1260 cm³, odnosno pretežna većina njegovih članova i k tomu svi suvremeni ili još stariji članovi australoidnog i europoidnog tipa nadmašuju taj prosjek. Evropski pak Neandertalac sa svojim maksimumom od 1626 cm³ (i to baš onaj najbridovitije lubanje iz La Chapelle!) i sa svojim prosjekom od 1400 cm³ naprosto je »hipermoderan«: nadmašuje naime prvom brojkom svog europoidnog suvremenika *H. s. cromagnonensis*, a drugom brojkom nesamo svoje daleke potomke Australce nego i neke druge recentne rase, među njima i visoko civilizirane stare Egipćane. Prema tome kapacitet lubanje kao njezina najznačajnija oznaka očituje kroz sve (Weinertove) »stupnjeve« i unutar pojedinih »stupnjeva« takove varijacije, da se nikakva brojka ne da odrediti kao isključiva svojina nekog »stupnja«, i da pogotovo ne može biti ni spomena o nekom uzlaznom stupnjevanju tog kapaciteta od oblika *Anthropus* preko Neandertalca do *»Homo sapiens recens«*.



Africanthropus
(H. Weinert, *Africanthropus* . . . Quartär, sv. 1.)

Dodavši ostalo križanje varijacijskih raspona različitih tipova i njihovu geološku kronologiju, prema kojoj ovi »stupnjevi« uopće nijesu susljedni nego su većinom paralelni (ili pače »naopako susljedni«!), onda antropološka načela (isp. Kohlbrugge, Lebzelter, Weinert i dr.) traže, da se mjesto »filetičkih stupnjeva« upotrebljavaju neutralni nazivi kao tipovi, oblici i varijacije, odnosno kao temeljni rasni ogranci, rasne skupine i rase (Lebzelter). Sve navedeno naime dokazuje, da fosilni *hominidi* — i to jednako oni prognati (s izbočenim čeljustima) ili s niskim čelom ili s više manje istaknutim nadočnim i zatiljnim nabubrinama (u njima se ni sam Weinert pravo ne snalazi: sad su mu slučajne »hiperostoze«, onda opet »prave« izbočine, zatim jači »obrvni lukovi«, a kojiput samo nevažni »zafrkači«, sve to pak kolebanje radi »nezgodne« geološke kronologije dotičnih fosila!) kao i oni ortognati ili s visokim čelom ili bez frontalnih i okcipitalnih izbočina — stoje na istom »stupnju« sa sadašnjim čovjekom, i da između različitih fosilnih tipova i oblika ne postoje bitno veće razlike nego između današnjih rasnih ogranaka ili skupina.

Prema antropologu Lebzelteru među sadašnjim rasama postoje i takve morfološke razlike, da bi se po kriterijima biološke sistematike moglo govoriti nesamo o različitim vrstama nego pače i o različitim rodovima (na pr. između afričkog Pigmejca i Evropejca), a ipak danas nitko više ne poriče jedinstvo vrste svih živih rasa. Dubois pak, proučavajući kod različitih bioloških tipova t. zv. realnu cefalizaciju (omjer između veličine mozga i cijele muskulaturne mase), utvrđuje, da je ona kod Australca i





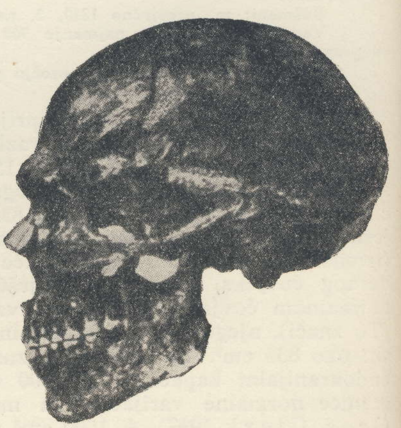
Lijevo: *Sinanthropus I* (H. Breuil, *Le gisement à S. de Chou-Kou-Tien . . .)*; u sredini: *Javanthropus trinilensis (Die Kultur der Gegenwart: Anthropologie)*; desno: *Sinanthropus II* (H. Weinert, *Entstehung der Menschenrassen)*

Evropejca jednaka, dok je kod Neandertalca, Japanca i Eskima, kako se čini, veća nego kod Evropejca, pa odatle zaključuje: »To opet dokazuje, da čovjek nije postepeno napredovao u ljudskom ustrojstvu, nego da je nastao kao gotov rod *(as one finished genus)*, i da uistinu svi mnogoliki tipovi čovjeka, u sadašnjosti i prošlosti, pripadaju jednom istom stupnju *(to one and the same stage)* prirodne animalne organizacije«. Dakle ne mogu ni članovi oblika *Anthropus* biti manje ljudi nego pripadnici pojedinih oblika i tipova *Homo*, niti Neandertalci opet manje nego *»H. sapiens«*, diluvijalni ili današnji. Tako se isti Dubois, zaslužan za otkriće trinilskog *Javanthropusa*, ne ustručava reći za *Sinanthropusa*, da je »istovetne rase s *H. soloensis* (javanskim Neandertalcem) t. j. veoma primitivan *H. sapiens*«. A to konačno i naročito potvrđuje njihova zajednička i istovetna kulturna t. j. duševna djelatnost (v. dolje). Uistinu su svi fosilni tipovi kao i sve današnje rase jednako *»H. sapiens«*. O tome naime, da li neko biće jest ili nije *»sapiens«* i prema tome uistinu čovjek, uopće ne može odlučivati antropologija proučavanjem kostiju, jer to mogu uglaviti samo prehistorija i etnologija proučavanjem kulture. Stoga bi bilo već krajnje vrijeme, da taj naziv *»H. sapiens«* u smislu ograničenog dijela ljudskog roda ili pogotovu nekog »stupnja« antropologija napusti, ako hoće ostati na svom području rada. S druge strane opet psiholog Bühler i za njim antropolog Lebzelter ističu: »... Čovjek ne biva prilagođen pomoću selekcije ili drugih bioloških faktora nego sam sebe prilagođuje pronićući uvjete života. Time čovjek zauzimlje apsolutno izuzetan položaj u (biološkom) sistemu, te se vrsta i rasa pod utjecajem razuma izgrađuju uz sasvim druge preduvjete nego u ostalom živom svijetu«.

B. KULTURNA DJELATNOST PREHISTORIJSKOG ČOVJEKA. Ponajprije treba naglasiti, da sve današnje rase moraju pripadati istoj vrsti nesamo poradi neograničene plodnosti međurasnih brakova nego naročito i radi iste kulturne t. j. duševne djelatnosti. Kraj svih varijacija u kulturnim tipovima današnjih rasa temeljni kulturni elementi svima su zajednički: svi imadu neko gospodarstvo i neku ergologiju (oruđe, oružje, stan i t. d.), neku socijalnu organizaciju i neki jezik, neku umjetnost, znanost i religiju. Pače i u mnogim užim oblicima ovih temeljnih kulturnih elemenata postoji dalekosežna istovjetnost. Sve to dokazuje svima zajedničku istovjetnu ljudsku narav. Fosilne pak rase također jasno očituju kulturnu djelatnost, koliko su se ostatci i tragovi takve djelatnosti uopće mogli sačuvati u zemlji. Zato su nađeni većinom samo ostatci i tragovi elemenata materijalne kulture, i to naročito: upotreba vatre, izradba i upotreba oruđa i oružja od kamena, kosti i drva, pače u oblicima, koji se mogu susresti i kod današnjih rasa. To je već dosada nađeno kod svih fosilnih tipova, pa dokazuje nesamo bitnu istovjetnost kulturne djelatnosti njihove i današnjih rasa nego i njihovu pravu ljudsku duševnu, pobliže intelektualnu sposobnost. I najneznatnije naime oruđe, a pogotovu upotreba vatre (divlje se životinje boje vatre!), otkriva i zasvjedočuje ljudski duh, koji djeluje svijesno i shvaća odnos između uzroka i učinka, tako da taj odnos znade i praktički primijeniti kao odnos između sredstva i cilja. To je temeljna misao i najpriprostijih i najgenijalnijih otkrića. Nijedna životinja nije svijesno i praktički preskočila taj Rubikon (to priznaje i materijalist Bogoraz-Tan s obzirom na pokuse sa čimpanzama na Tenerifi!), te zato i nije proizvela kulture. *Spoznaja principa kauzaliteta* pak pretpostavlja stvaranje općih pojmova, koji su također temelj govoru i brojenju, a primjena principa uzročnosti izgrađuje govor i potiče nesamo na traganje za pojedinim uzrocima različitih pojava u prirodi nego također i na pitanje zadnjeg uzroka, i tako dovodi do ideje Najvišeg Bića t. j. do temelja religije, koja se uistinu nalazi, kao i govor, kod svih današnjih rasa, i to u takvom stanju, da pretpostavlja silno kompliciranu i dugu prošlost.

U pogledu *sposobnosti govora* kod članova fosilnog pitekoidnog tipa, kojima većinom sasvim manjka prednja izbočina donje čeljusti (imadu naime t. zv. negativni mentum), važna je izjava Weidenreicha, kustosa svih nalaza iz spilje Šukutien: »... Ne vjerujem, da previše riskiram, kad pretpostavljam, da se *Sinanthropus* već znao očitovati pomoću riječi. Mnoge indikacije, što ih pruža njegov kulturni život, podržavaju tu misao«. To vrijedi onda još u većoj mjeri za Neandertalca, a osim toga Weidenreich neizravno upozorava na prave kriterije za rješenje postavljenog pitanja: bitan je naime preduvjet za sposobnost govora ne dakako kakva kost, odnosno ovakav ili onakav oblik čeljusti, koja je uostalom »najvarijabilnija kost« (Virchow i Weinert), nego razuman i slobodan duh, a taj se očituje u kulturnom djelovanju uopće; zato bitnu sposobnost govora posjeduje i njemak, pa može svoje misli i nakane





Lijevo i u sredini: *H. cromagnonensis* iz Cro-Magnona; desno: njegova australoidna varijacija iz Předmosti (H. Weinert, *Entstehung der Menschenrassen)*

izražavati pismom ili drugim znakovima. *Sinanthropus* je također ostavio jasan trag svojih *umjetničkih sposobnosti:* komad šljunka s crtežima, koji prikazuju zdjelice; uistinu je on izrađivao i prave zdjele i čaše iz lubanje jelena (Breuil). A na kamenoj ploči, koja leži na neandertalskom kosturu u La Ferassie u Francuskoj, mogu se razabrati bojadisane crte: slabe su doduše, ali »bez maštanja, nego s nekom dobrohotnošću« dadu se u njima prepoznati orisi nekakve životinje (Comte Bégouen). U spilji Šukutien, gdje je *Sinanthropus* stanovao dugo vrijeme i ostavio iza sebe veliko ognjište uz obilato oruđe i oružje od kamena i kosti, nađene su i njegove vlastite kosti, ali najvećim dijelom samo lubanje i donje čeljusti, i to veoma brojne. U tom se pogledu njegova spilja upravo napadno podudara s naseljem današnjih Pigmejaca Andamanaca. Ovi naime obavljaju dvostruko *sahranjivanje mrtvaca* (→ Pokop) uz posebne obrede, koji očituju čvrstoću obiteljskih veza i veliku ljubav prema pokojnicima, a svršavaju s time, da nakon potpunog raspada leša najbliži rođaci uzmu i trajno na sebi nose ili kod sebe drže pokojnikovu donju čeljust ili lubanju, rijetko pak koju drugu kost; slične takve obrede imadu također Pigmejci Aeta na Filipinima, Tasmanci i jugoistočni Australci, a sve su to narodi, koji su nosioci najstarijih primitivnih kultura i među današnjim rasama zastupaju njihove najstarije ogranke. Na slične običaje upućuju nalazi javanskog Neandertalca (11 lubanja i k tomu samo 2 goljenice). Naprotiv su palestinski i europski Neandertalac većinom bili sahranjeni u pravim grobovima (zato je od njih nađeno dosta potpunih kostura); priloženo kameno oruđe uz nešto cijelih ili polomljenih životinjskih kosti kao ostataka hrane očituje vjeru u prekogrobni život. Ovakvi suglasni nalazi Neandertalaca iz različitih geoloških perioda u Palestini (u Šukulu čitavo groblje!) i na suprotnim krajevima Evrope (na Krimu, pa u Belgiji i Francuskoj) dozvoljavaju zaključak, da Neandertalčeve razbijene i porazbacane kosti u spilji kod Krapine najvjerojatnije upućuju na dvije mogućnosti: ili su grobovi bili raskopani od kasnijih stanovnika spilje, kako je to utvrđeno za spilju Kiik-Koba na Krimu, ili je Krapinac svoje mrtvace spaljivao, kako su to prigodice prakticirali današnji neandertaloidi t. j. plemena Ognjene zemlje i Tasmanci, a i neki Pigmejci Negrili u srednjoj Africi. Konačno je u spilji Šukutien nađeno na jednome mjestu zajedno više lubanja majmuna makaka. To napadno sjeća na ostatke *lovačkih primicijskih žrtava* glave (i velikih nožnih kostiju, odnosno mozga i moždine) spiljskog medvjeda u inventaru iz zadnjeg interglacijara u spiljama »Alpiena«, poglavito u Wildenmannlislochu i Drachenlochu u Švicarskoj i u Petershöhle u Bavarskoj; iste žrtve još danas prinose različiti narodi u arktičkom području Eurazije i Sjev. Amerike (napose Samojedi i Eskimi, i to poglavito od medvjeda i soba), zatim Vedda na Ceylonu i Pigmejci Negrili na Gabunu u Africi (ovi zadnji također od malih majmuna!). S tim je u vezi značajno, da Weidenreich nalazi na donjoj čeljusti i na gornjim sjekutićima *Sinanthropusa* neke osebine, koje da su posebno značajne za današnje Eskime, odnosno uopće za »mongolsku rasu«, kojoj se pribrajaju i Samojedi; povrh toga *Sinanthropusa* veže s Alpienom i s današnjim arktičnim prinosiocima spomenutih žrtava izrazita koštana industrija.

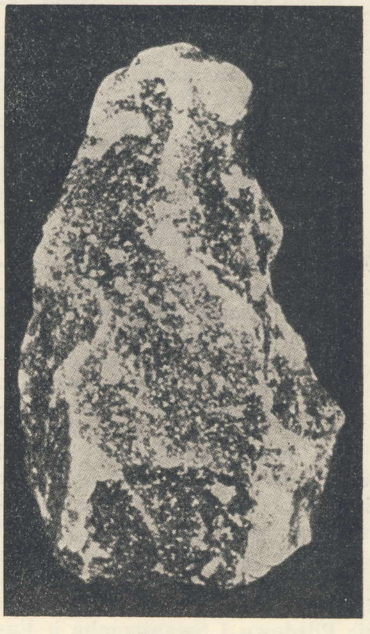
S obzirom na raznovrsno *oruđe i oružje* fosilnih *hominida* važno je istaći znatnu razliku ponajprije u upotrebi kosti i kamena, a onda u obradbi kamenog materijala (većinom kremena). Po svemu izgleda, da su članovi australoidnog tipa poglavito izrađivali *koštano* oruđe i oružje (isp. Mauer-Heidelberg i Steinheim). Najviše takvih rukotvorina imade u nalazištima, gdje dosada još nijesu otkrivene ljudske kosti (Nihowan u sjev. Kini i spomenuti Alpien u Evropi). U spilji Šukutien i koštani i kameni artefakti zastupani su podjednako (i to je značajno s obzirom na australoidne varijacije među pojedincima *Sinanthropusa!*). Naprotiv su sigurno članovi pitekoidnog i europoidnog tipa izrađivali svoje oruđe i oružje poglavito od *kamena*, ali na različan način.

Abbé Breuil, danas neosporni prvak u istraživanju *protolitika ili starijeg kamenog doba* (v.), dovoljnom je sigurnošću utvrdio, da od početka diluvija, i to svakako počevši od prvog interglacijara (prema kvadriglacijarnom sistemu), kamena industrija tog doba očituje *dva* i po izboru neposrednog materijala i po tehnici izradbe sasvim *različita tipa*, koji se paralelno i neovisno razvijaju kroz čitav diluvij sve do zadnjeg glacijara, tako da su njihovi nosioci sigurno morali biti dvije različite kulturne zajednice s vlastitim izgrađenim predajama, dvije različite grupe narodâ i konačno dvije različite rase. Ovo zadnje poglavito zato: takva dugotrajna međusobna neovisnost razvoja dvaju tipova rukotvorina pretpostavlja i dugotrajnu izoliranost njihovih nosilaca, a to je temeljni uvjet za rasno diferenciranje (Lebzelter). K tome još treba pridodati različitu klimu i hranu jednih i drugih, bar u Evropi: jedni se pojavljuju u suptropskoj šumskoj klimi za punog zamaha svakog interglacijara; drugi pak u početku slijede glacijare u njihovu pridolaženju i odstupanju, t. j. zapravo prelazne periode ili subarktičku stepnu klimu, a iza trećeg glacijara ostaju također preko čitavog zadnjeg interglacijara i kroz veći dio zadnjeg glacijara. Prvi su dakle šumski interglacijalci, a drugi opet stepni glacijalci.



Abbevillien (Chelléen) I

Bliže oznake spomenutih dvaju tipova protolitskih rukotvorina konačno omogućuju rasno identificiranje njihovih nosilaca. Šumski naime interglacijalci poglavito obrađuju jezgru kamena, a stepni glacijalci ovu zanemaruju i svoju tehničku vještinu posvećuju samo iverju, koje doduše upotrebljuju i oni prvi, ali bez posebne obradbe, jednako kao ovi drugi opet jezgru. Zato se prva industrija zove: nukleogena ili *jezgraška,* a druga: asulogena ili *iveraška*. Nadalje se jezgraši i iveraši međusobno razlikuju i u tehnici izradbe svojih rukotvorina. Jezgraši okresuju jezgru kamena preko obje strane ili plohe (odatle Breuilov naziv »bifaces«) i preko svih rubova, koji na taj način postaju oštri. Samo donji odeblji i oširoki kraj ostaje neokvrcan, pa je očito bio ili prihvaćan rukom ili nasađen na držak od roga, kosti ili drveta, već prema veličini i svrsi tog oruđa. Njegov gornji uski kraj svestranim okvrcavanjem prelazi (napose u kasnijem razvoju) u tanak i oštar šiljak. To je onaj tipični ručni klin (»Faustkeil«) u obliku jajeta, srca ili badema, koji je očito bio neki opći instrumenat: za rezanje i struganje, za ubadanje i bušenje, a također upotrebljavan kao oštrica strijele ili koplja, sjekirice i možda motike. Iveraši trebaju za iste svrhe čitav niz oruđa prema prikladnosti pojedinog ivera, pa tako kod njih nastaju različiti instrumenti najrazličitijih oblika: nožići, strugala, svrdlašca i drugi slični šiljci. Pri tom je dotični iver okvrcavanjem zaoštren obično samo na jednom uglu ili manjem dijelu rubova, a strane (plohe) ivera ili uopće nisu okvrcane ili je okvrcana samo jedna.



Abbevillien II

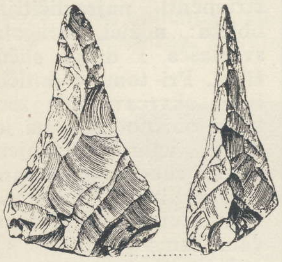
Jezgraška tradicija obuhvata tri glavne faze (nazivi potječu od klasičnih nalazišta poglavito u Francuskoj): Abbevillien (Chelléen) I-II u prvom, Acheuléen I-V u drugom i Micoquien u trećem interglacijaru. *Iveraška* tradicija počinje kao Clactonien I na izmaku prvog interglacijara sa približavanjem drugog glacijara te se pri



Acheuléen I



Acheuléen II
Gornja četiri komada oruđa potječu iz slojeva Oldoway I-IV u ist. Africi (H. Reck, *Oldoway die Schlucht des Urmenschen)*



Acheuléen III
(isti komad sprijeda i sa strane) iz sloja lubanje kod Swanscomba u Engleskoj *(Report on the Swanscombe Skull)*

njegovom odstupanju kod nadolaženja drugog interglacijara nastavlja kao Clactonien II, koji se dalje razvija u dvije odjelite linije: Levalloisien i Tayacien-Moustérien. Levalloisien I-II počinje na izmaku drugog interglacijara sa približavanjem trećeg glacijara i onda se pri njegovu odstupanju nastavlja kao Levalloisien III, da kao Levalloisien IV-VII postepeno proživljuje treći interglacijar i veći dio četvrtog glacijara. Tayacien I nešto se prije nego Levalloisien izdvaja iz Clactoniena na prijelazu iz drugog interglacijara u treći glacijar i pri njegovom odstupanju ostaje još kao Tayacien II, a iz njega se onda u trećem interglacijaru razvija Moustérien I, koji kao Moustérien II proživljuje prvi dio četvrtog glacijara.

Sada se konačno dade poduzeti rasno identificiranje jezgraša i iveraša. Prvi je Moustérien odao svog tvorca, i to Neandertalca. Ta je povezanost u Evropi već odavna uglavljena i općenito poznata, a sada je potvrđena također u Palestini. Javanski pak Neandertalac u gornjem diluviju svakako imade neku priprostu iverašku kamenu industriju, ali njezina udruženost s dotjeranim i tipološki značajnim koštanim rukotvorinama upućuje i na industrije miolitika ili srednjeg kamenog doba (van Stein-Callenfels), i to usprkos onih veoma oštrih crta lubanje tog Neandertalca. Trinilski pak kameni artefakti, koji su sigurno produkt iveraške tradicije, najvjerojatnije potječu od samog *Javanthropusa.* Uistinu su i ostala dva dosada otkrivena pripadnika rase *Anthropus* sigurno proizvodili asulogene kamene rukotvorine, i to: *Sinanthropus* gotovo sve njezine evropske varijante (Clactonien, Tayacien i Moustérien I, ali i druge tipove u vezi s bogato razvijenom koštanom industrijom, v. gore), a *Africanthropus* napose Levalloisien. Mora se dakle zaključiti, da su rase *Anthropus* i *Homo neandertalensis* t. j. *pripadnici pitekoidnog tipa fosilnih hominida izvorni nosioci iveraške tradicije* protolitskih industrija i kao takvi onda u Evropi također *stepni glacijalci.* Tvorci jezgraške kamene industrije dugo su vremena krili svoje prste. Ali već su odavna antropolog Keith i prehistoričari Bayer, Breuil i Bouyssonie izrazili svoju slutnju, da se iza nje krije »*H. sapiens*« t. j. europoidni tip fosilnih *hominida.* Uistinu su postepeno počeli izlaziti na javu članovi tog tipa različite geološke starosti i više ili manje sigurno datirani, a svi od reda povezani s nukleogenom kamenom industrijom, i to sa fazama Abbevillien i Acheuléen. To su nalazi: Piltdown i Swanscombe u En-



Clactonien iz Markkleeberga u Njemačkoj (R. Grahmann, *Abschläge von Clactonienart in Mitteldeutschland,* Quartär, Bd I)

gleskoj, Kanam-Kanjera u istočnoj Africi (pokrajina Kenya) i *H. capensis* (napose Florisbad) u južnoj Africi; dakle opetovani nalazi iz dvaju kontinenata. Naročito je najnoviji nalaz, Swanscombe, koji je i sigurno datiran (drugi interglacijar) i sigurno povezan s obilnim inventarom starije jezgraške tradicije (Acheuléen III), definitivno potvrdio geološku i industrijalnu autentičnost svih ostalih. Zato treba zaključiti, da je *europoidni fosilni tip izvorni nosilac jezgraške tradicije* protolitskih industrija i kao takav onda u Evropi također *šumski interglacijalac.* Zato se dakle njegove kosti pronalaze razmjerno veoma rijetko: na otvorenom zraku i u vlažnoj zemlji tropske ili suptropske šume one su se morale raspasti češće nego kosti pitekoidnog stepnog glacijalca, koji je većinom stanovao i mrtvace sahranjivao u spiljama.

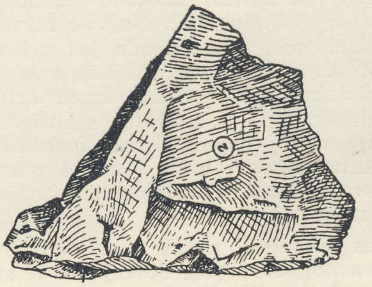
S nalazima Kanam-Kanjera u najužoj je vezi Oldoway u susjednoj pokrajini Tanganyika, gdje su sve starije faze nukleogene tehnike zastupane u susljednim slojevima donjeg i srednjeg diluvija. Osim toga je u Patjitanu na Javi otkriven u slojevima, koji vjerojatno pripadaju donjem diluviju, tipični Abbevillien II uz nešto Clactoniena, a to se najbolje podudara s pojavom tamošnjeg *H. modjokertensis* iz donjeg diluvija, koji u sebi udružuje europoidne i australoidne crte. Obje su tradicije zastupane i u diluvijalnoj Australiji (Fürer-Haimendorf).



Levalloisien (isti komad sprijeda i sa strane) iz Montières u Francuskoj (H. Obermaier, *Der Mensch der Vorzeit)*

Na koncu se dade povući ovaj važan zaključak: ako izradba i upotreba oruđa već kao takvog nedvojbeno dokazuje intelektualne sposobnosti njegova auktora, onda navedene upravo kapriciozne razlike u izboru neposrednog materijala od iste sirovine i za iste svrhe kao i u tehnici obradbe s obzirom na akcidentalne okolnosti (okvrcavanje obiju ploha ili samo jedne, odnosno nijedne, što zapravo znači veće ili manje poljepšavanje oruđa!) isto tako dokazuje *slobodnu volju* njihovih majstora. A ta je također bar suodgovorna za izgradnju one tvrdoglave predaje, uz koju su jedni i drugi ustrajali kroz čitav dugi diluvij.

Navedeni podatci iz diluvijalne geologije, antropologije i prehistorije o šumskim interglacijalcima





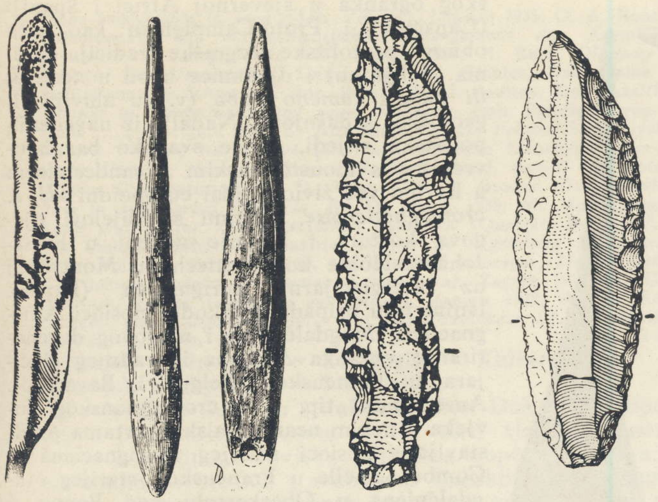
Lijevo: Moustérien I iz spilje Šukutien (H. Breuil, *Le gisement à Sinanthropus . . .);* desno: Moustérien II iz Le Moustier u Francuskoj (H. Obermaier, *Der Mensch der Vorzeit)*

PREGLED DILUVIJALN
RASNIH TIPOVA I NJIHOVIH R

Diluvij (Pleistocen)	Rasni tip: europoidni	australoidni ili posredni	pitekoidni	**Protol**
donji	Ipswich u Engleskoj: lubanja i kostur? 1. *Homo piltdownensis:* lubanja i donja čeljust; Engleska. 2. *H. kanamensis:* donja čeljust (Kanam) te nekoliko razbijenih lubanja i odlomak bedrene kosti (Kanjera); ist. Afrika.	1. *H. modjokertensis:* lubanja; Java. 2. *H. heidelbergensis:* donja čeljust; Njemačka.	*Anthropus:*	Foxha 1. Piltdo léen) 2. Zapad Abbe 3. Kanar = Abb 3. a) Pa
srednji	3. *H. swanscombensis:* dva dijela lubanje; Engleska. 4. *H. capensis:* lubanje i kosturi; Cape Flats, Florisbad i drugdje u juž. Africi. 5. Trinil na Javi: pet bedrenih kosti.	3. *H. steinheimensis:* lubanja; Njemačka. 4. *H. galilaeensis* ili palestinski »Neandertalac«: 10 lubanja i kostura iz spilje Šukul; 5 lubanja i kostura iz spilje Džebel Kafze; donja čeljust iz donjeg sloja spilje Tabun.	1. *Africanthropus njarasensis* (jezero Nj. u ist. Africi): krhotine dviju lubanja. 2. *Sinanthropus pekinensis* (spilja Šukutien): ostaci od 30 osoba otprilike, većinom lubanje i donje čeljusti, k tome 6 femora, 1 humerus, 1 radius, 1 ulna, 1 fibula, 1 clavicula i nekoliko zapešćajnih koščica. 3. *Javanthropus trinilensis* (»Pithecanthropus erectus«): lubanja; *sangiranensis:* lubanja i donja čeljust; nalazi kod *Kedung Brubus:* komadi donje čeljusti (1892) i lubanje (1938).	4. Zapad 4. a) Sw 4. b) Old 4. c) Flor = Ol i d léen
gornji: zadnji interglacijar (Riss-Würm)	6. *H. s. cromagnonensis:* dijelovi lubanje i kostura iz Fürst-Johanns-Höhle u Moravskoj. 6. a) Olmo kod Firence: lubanja.	5. *H. galilaeensis:* čeona kost s očnim šupljinama iz spilje Zuttijeh. 6. Fosilni Australci: po jedna lubanja iz Talgai uz rijeku Darling u istočnoj, iz Cohuna uz rijeku Murray u jugoistočnoj i iz gorja Jervois u središnjoj Australiji. 6. a) Galley Hill u Engleskoj: dvije lubanje. 6. b) Podkumok na Kavkazu: čeona kost.	*H. neandertalensis:* 4. *H. »galilaeensis«* ili palestinski pravi Neandertalac: lubanja i kostur iz gornjeg sloja spilje Tabun. 5. *H. soloensis* (Ngandong) ili javanski Neandertalac: 11 lubanja i 2 golijeni. 6. Evropski Neandertalac ili Krapinac: a) Ehringsdorf kod Weimara: krhotine lubanje i 2 donje čeljusti (možda iz srednjeg diluvija); b) Krapina: preko 500 dijelova kosti od 10 osoba otprilike; c) Castenodolo i Saccopastore kod Rima i Grotta Guattari u srednjoj Italiji: 4 lubanje; d) donji sloj spilje Kiik Koba na Krimu: nekoliko nožnih kosti (ostaci 2 kostura?); e) Le Moustier u juž. Franceskoj: 1 potpun kostur.	5. Zapad ili M 5. a) Zut Mo Spich
zadnji glacijar (Würm): prva polovica	7. *H. s. cromagnonensis:* većinom potpuni kosturi iz spilja u Cro-Magnon, Laugerie-Haute, Grimaldi, Laugerie-Basse, La Madeleine, Chancelade i drugdje u južnoj Franceskoj i na franc.-talijanskoj pograničnoj rivijeri (Grimaldi); isti u ist. Africi. 7. a) Tilbury među dokovima Londona: veći dio lubanje i kostura. 7. b) Vukovar i Brod n. S.: po jedna donja čeljust.	7. Combe-Capelle u juž. Franceskoj: čitavi kosturi (»H. s. aurignaciensis«). 8. Moravska: 14 potpunih kostura iz Předmosta; 3 lubanje iz Brna; jedna lubanja iz Brüxa; čeona kost iz Podbabe. 8. a) Oberkassel kod Bonna: dva potpuna kostura.	f) La Ferassie u juž. Franceskoj: 2 odrasla i 2 dječja potpuna kostura; g) u Belgiji Spy: 2 potpuna kostura, La Naulette: donja čeljust; h) u Franceskoj La Quina: 1 potpuni kostur, La Chapelle-aux-Saints: 1 potpun kostur, Pech de l'Azé: dječja lubanja, drugdje: tri pojedinačne donje čeljusti; i) u Španiji Gibraltar: lubanja, Bañolas: donja čeljust; j) u Njemačkoj Neandertal kod Düsseldorfa: veći dio kostura s lubanjom; k) u Moravskoj Ochoz i Šipka: krhotine donje čeljusti.	a) Mad prvol b) Mor Solut c) spilja Ma d) Ilsen e) Fran Magd f) Špani
druga polovica i t. zv. postglacijar	8. *H. s. cromagnonensis:* Mas-d'Azil i Grenelle u Franceskoj, Furfooz i Engis u Belgiji, Ofnet u Bavarskoj. . .	8. b) Spilja Biscordine u južnoj Franceskoj: dvije lubanje. 9. Wadjak na Javi: lubanja i dio čeljusti.	7. *H. rhodesiensis* (Broken Hill) ili afrički Neandertalac: lubanja, lijeva cjevanica i komadi raznih drugih kosti.	3. Evrop Tar Cam
Aluvij (Holocen)	Uglavnom današnje rasne skupine: europidi, negridi, mongolidi i australidi, proizašli iz gornjih tipova i njihovih kombinacija.			1. Počet Aziji; 2. Puni a) ta gradsl ska M

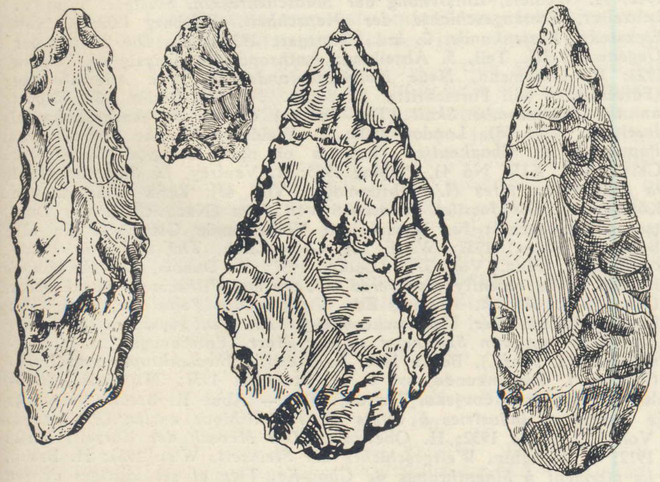
UVIJALNIH
IOVIH RUKOTVORINA

Protolitik: oruđe od jezgre kamena	od kosti	od iverja kamena	Prehistorijske periode
Foxhall-Ipswich; Foxhallien (eolitik)? 1. Piltdown: A b b e v i l l i e n (Chelléen) I. 2. Zapadna Evropa i (sjeverna) Afrika: Abbevillien II. 3. Kanam i Kanjera = Oldoway I i II = Abbevillien I i II. 3. a) Patjitan na Javi: Abbevillien II.	1. N i h o w a n u sjev. Kini: raznovrsno koštano oružje, oruđe i posuđe. 2. Mauer-Heidelberg i Mosbach: koštane rukotvorine.	1. Zapadna i srednja Evropa te Afrika: C l a c t o n i e n I. 1. a) Patjitan na Javi: Clactonien.	Protolik ili starije kameno doba
4. Zapadna Evropa: A c h e u l é e n I-V. 4. a) Swanscombe: Acheuléen III. 4. b) Oldoway III i IV: Acheuléen . . . 4. c) Florisbad i drugdje po južnoj Africi = Oldoway (III i) IV = Swanscombe i drugdje u dolini Temze = Acheuléen . . .	3. Šukutien: obilata koštana industrija sasvim jednaka Nihowanu. 3. a) Trinil: nešto koštanog oruđa. 4. Steinheim: koštano oruđe.	2. Zapadna i srednja Evropa: Clactonien II L e v a l l o i s e n I i II. T a y a c i e n I. 3. a) Njarasa: Levalloisien . . . 3. b) Šukutien: raznoliki iveraški protolitik kao Clactonien, Tayacien i Moustérien I, ali i neki tipovi miolitika . . . 3. c) Trinil: surovi iveraški protolitik kao Moustérien I ili slično. 4. Šukul, Džebel Kafze i Tabun: »Levalloiso-Moustérien«.	
5. Zapadna Evropa: Acheuléen VI i VII ili M i c o q u i e n. 5. a) Zuttijeh: završni Acheuléen uz Moustérien. Spichern u Elsassu: oruđe od drva.	5. A l p i e n = tri spilje u Švicarskoj i jedna u Bavarskoj: koštana industrija tipa Nihowan i Šukutien. **Miolitik:** 1. Srednja Evropa: a) oko 15 spilja od Istre do Šlezije i Galicije: pored Moustériena početni i savršeniji A u r i g n a c i e n s tragovima utjecaja Solutréena; b) spilja Ilsenhöhle u Thüringenu: prvobitni i klasični S o l u t r é e n, i to ispod sloja s Moustérien I! 2. Srednja i zapadna Evropa:	5. Zapadna i srednja Evropa: Levalloisien III-V i Tayacien II ↓ M o u s t é r i e n I. 6. Ngandong na Javi: veoma surovi iveraški protolitik uz dotjerano koštano oruđe određenih tipova iz mlađih kultura miolitika ili t. zv. mesolitika.	Protolitik i Miolitik ili srednje kameno doba: starije kulture
a) Madžarska: u brojnim spiljama djelomice pored i poglavito iza Aurignaciena prvobitni, rani, klasični i završni Solutréen; b) Moravska: u Předmostu i Brnu iza završnog Aurignaciena rani ili »moravski« Solutréen; c) spilja Pekárna u Moravskoj: iza početnog i savršenog Aurignaciena odmah M a g d a l é n i e n; d) Ilsenhöhle: iznad Moustériena I kao u spilji Pekárna; e) Franceska i susjedne zemlje: Aurignacien, klasični Solutréen i prva polovica Magdaléniena susljedno; f) Španija i sjeverna Afrika: C a p s i e n kao ogranak Aurignaciena.		7. Zapadna Evropa: Levalloisien VI i VII te Moustérien II. 7. a) Istočna Afrika u pokrajinama Tanganyika i Kenya: Oldoway V = Moustérien II i Aurignacien uporedo.	
3. Evropa i mjestimice Afrika i Azija: druga polovica Magdaléniena te A z i l i e n kao degenerirani ogranak Magdaléniena, T a r d e n o i s i e n kao nastavak Capsiena, K u n d a i M a g l e m o s e kao nastavak Alpiena i Magdaléniena i P r o t o - C a m p i g n i e n kao nastavak prvobitnog Solutréena i uopće jezgraške tradicije.			Miolitik: mlađe kulture ili t. zv. mesolitik
Neolitik u Evropi, Africi i Aziji: 1. Početni neolitik (VI. do V. milenij?): a) C a m p i g n i e n u sjev. i zap. Evropi, sjev. i središnjoj Africi i u čitavoj istoč. Aziji; b) U r a l i e n kao nastavak od Maglemose u čitavoj sjev. Euraziji. 2. Puni neolitik (mjestimice s bakrom) = 6 poglavitih skupina seoskih, gradskih i stepskih kultura od V. ili IV. milenija dalje: a) t a u r i j s k a od Irana do Balkana (seoska i gradska); b) p o d u n a v s k a (seoska); c) s j e v e r o a f r i č k a (seoska, gradska i stepna); d) z a p a d n o e v r o p s k a uključiv švicarske sojenice (seoska); e) n o r d i j s k a (seoska); f) p o n t i j s k a (stepna).			Neolitik ili mlađe kameno doba
M e t a l n o d o b a: b r o n č a n o u protohistorijskim kulturama u Egiptu, Mesopotamiji (Sumer-Elam) i Pandžabu (Mohenjo-Daro i Harappa) oko 3.000 pr. Kr. i dalje; 2. ž e l j e z n o . . .			



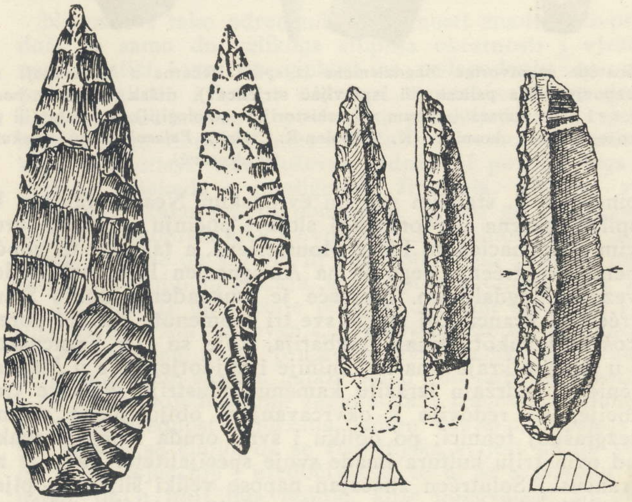
S lijeva na desno: koštano oruđe Alpiena iz spilje Wildenmannlisloch u Švicarskoj (E. Bächler, *Das Wildenmannlisloch am Selun)*; dva komada koštanog i dva komada kamenog oruđa interglacijarnog Aurignaciena iz spilje Potočka Zijalka u Kranjskoj (S. Brodar, *Das Paläolithikum in Jugoslavien,* Quartär, Bd 1)

europoidnog tipa i jezgraške tradicije te o stepnim glacijalcima pitekoidnog tipa i iveraške tradicije upravo napadno potvrđuju ono, što je Lebzelter (1932) ustvrdio na temelju općih bioloških i antropoloških opažanja. On ponajprije ističe, da je fizička inferiornost čovjeka prema drugim biološkim tipovima upravo notorna: čovječje tijelo nije nikako specijalizirano za borbu s prirodom (to naglasuje i spomenuti Bogoraz-Tan). Iz utvrđene pak fizičke slabosti čovjeka zaključuje, da su prvi ljudi mogli živjeti jedino u tropskim i suptropskim šumama, koje su se još u diluvijalno doba povezano protezale kroz čitavu južnu Aziju sve do zapadne Afrike. Tu su prvobitni ljudi za prvu nuždu, dok još naime nisu dovoljno pronikli umjetno užiganje vatre, niti stvorili jače oružje i oruđe, mogli naći: u blagom podneblju zaštitu svoje golotinje i u ogromnom drveću zaklon od grabežljivih zvijeri, a u šumskom voću, korijenju i sitnim životinjama dovoljnu hranu; ukratko, tada su mogli biti samo *šumski frugivori.* Uistinu bi na otvorenim stepama tropskog ili suptropskog i pogotovu umjerenog pojasa brzo postali plijenom studeni, grabežljivaca i gladi. U ove su krajeve mogli prodrijeti i u njima se održati istom nakon toga, što su se jače umnožili, potpuno zagospodarili vatrom i proizveli takvo oružje i oruđe, da su bili sposobni braniti se od grabežljivaca i loviti veliku divljač, naročito stepne i tundrene travoždere, te se onda braniti njihovim mesom i odijevati njihovom kožom t. j. postati *stepni karnivori.* Uzevši zatim u obzir jedinstvo ljudskog roda, što ga općeno prihvaćaju moderni



Dolje s lijeva na desno: prvobitni, rani i klasični Solutréen iz madžarskih spilja u razvojnim fazama velikog kamenog šiljka; gore: mali protolitski ručni klin iz prve faze (M. Mottl, *Faunen, Flora und Kultur des ungarischen Solutréen,* Quartär, Bd 1)

antropolozi, Lebzelter utvrđuje čisto biološkom poredbenom metodom one biljege, što ih je morala imati čovječja prarasa ili *Forma typica* prvobitnih šumskih frugivora. Ta je naime sigurno bila manje diferencirana i specijalizirana nego pojedini rasni ogranci, koji su iz nje proizašli do danas, napose oni fosilnog europoidnog i pitekoidnog tipa, jer u početku jedinstvenog ljudskog roda nisu mogle postojati takve velike opreke. Konačno Lebzelter ustanovljuje, da je fosilni europoidni tip (napose Piltdown) toj neutralnoj i nediferenciranoj *Forma typica* bliži nego pitekoidni tip, naročito oblik *Anthropus,* koji se previše jednostrano specijalizirao. Ovaj se dakle tip morao kasnije diferencirati iz *Forma typica,* i to seobom dijela prvobitnih šumskih frugivora u stepno područje, gdje je on konačno uslijed dugotrajne izolacije u stepama i uslijed prilagođivanja karnivornom (mesojednom) načinu života stekao nove rasne osebine (isp. »Postanak rasa« u prethodnom članku). Ručni klin, to najizrazitije oruđe jezgraške tradicije, Lebzelter izričito povezuje s poslovima frugivornog načina života šumskih interglacijalaca fosilnog europoidnog tipa. A onda bi se i ono znatno diferencirano oruđe iveraške tradicije dalo povezati s potrebama kompliciranijeg karnivornog života stepnih glacijalaca pitekoidnog tipa. Svakako se Lebzelterova teorija povrh svega toga dade



Klasični oblici i izradba solutréenskog šiljka sulice iz Solutré u Francuskoj (H. Obermaier, *Der Mensch der Vorzeit)*

Kameno oruđe Magdaléniena iz spilje Pekárna u Moravskoj

dobro uskladiti s geološkom kronologijom članova ovih oprečnih tipova, a osim toga bi u Pregledu postavljeni fosilni australoidni ili posredni tip i njegova koštana industrija mogli u ocrtanom procesu uistinu označivati prelaznu fazu, sudeći napose po kronologiji i nekim drugim okolnostima njegovih najstarijih članova iz Modjokerta i Mauer-Heidelberga. Ova teorija također najbolje tumači ustanovljeno križanje varijacijskih raspona različitih tipova i oblika.

Što se konačno tiče *miolitika ili srednjeg kamenog doba* (v.), kojega su nosioci isključivo članovi europoidnog i australoidnog tipa t. j. europoidni *»H. s. cromagnonensis«* i njegove neandertaloidne varijacije (ipak isp. industriju javanskog Neandertalca!), ovdje je dosta istaknuti neka novija otkrića u kronološkom i tipološkom pogledu. Donedavna se o miolitiku, poglavito prema nalazištima u Francuskoj (odatle uopće francuski nazivi gotovo svih prehistorijskih industrija i kultura), sudilo uglavnom ovako: njegove su tri starije kulture t. j. Aurignacien, Solutréen i Magdalénien (s Azilienom) shvaćene kao susljedne i kao postepeni razvoj Moustériena II, pa su u tom smislu raspoređane kroz drugi dio zadnjeg glacijara i početak t. zv. postglacijara. Međutim su počela nadolaziti iznenađenja. U istočnoj su Africi Moustérien II i Aurignacien suvremeni. U Krasu, po istočnim rubovima Alpa (spilja Vindija u Hrv. Zagorju i cijeli niz spilja u Kranjskoj i Štajerskoj) i dalje na sjever u Moravskoj (tri spilje), Šleskoj i Galiciji Aurignacien se pojavljuje u zadnjem interglacijaru, dakle istovremeno s Moustérienom I i starijim Kra-



Koštane rukotvorine Magdaléniena iz spilje Pekárna u Moravskoj; s lijeva na desno: »zapovjednička palica« (ili ispravljač strjelica?), držak kamenog bodeža, šiljak harpune s tri reda zubaca (unikum u prehistoriji i etnologiji!), strugalo (ili glačalo?) za obradbu kože i igla ukosnica (K. Absolon-R. Czižek, *Palaeolithický výzkum jeskyně Pekárny na Moravě*)

pincem t. j. starijim pravim evropskim Neandertalcem. U spilji Pekárna u Moravskoj slojevi počinju s nekim surovim Aurignacienom I bez Moustériena, a također tu uopće nema Solutréena, nego se na Aurignacien II odmah nadovezuje Magdalénien. Najveće je iznenađenje donio Solutréen. U Francuskoj naime sve tri spomenute kulture pored koštanih rukotvorina i rezbarija, koje su i u Francuskoj i u drugim krajevima najobilnije i najdotjeranije u Magdalénienu, sadržaju izrazitu kamenu industriju iveraške tradicije, ali redovito s okvrcavanjem obiju ploha prema jezgraškoj tehnici; po obliku i svrsi oruđa i oružja svaka od ovih triju kultura imade svoje specijalitete. Tako je za francuski Solutréen značajan napose veliki šiljak (koplja) u obliku lovorova lista, veoma brižno i fino okvrcan s obje strane. Naprotiv je u brojnim spiljama Madžarske otkriven (djelomice suvremen s Aurignacienom) cijeli niz razvojnih faza tog šiljka i drugih solutréenskih rukotvorina, što je onda izraženo nazivima: prvobitni, rani, klasični i završni Solutréen. U prvoj se fazi nalazi još i pravi ručni klin protolitske jezgraške industrije, a istom u trećoj fazi dosiže veliki šiljak uglavnom (ipak ne sasvim) »klasičan« oblik i izradbu francuskog Solutréena, da konačno zahiri u četvrtoj završnoj fazi. Nadalje se u Předmosti i Brnu pored završnog Aurignaciena nalazi »moravski Solutréen«, koji se otprilike podudara s madžarskom drugom fazom. Nedavno je pak Hülle otkrio u Ilsenhöhle bei Ranis u Thüringenu u Njemačkoj *zajedno i prvobitni i potpuno klasični Solutréen u zadnjem interglacijaru, i to ispod sloja s Moustérien I*, dok istom iznad tog sloja slijede Aurignacien i Magdalénien kao u spilji Pekárna u Moravskoj. To znači pravu revoluciju u nazorima o evropskom miolitiku (Zotz), ali i u nazorima o geološkoj kronologiji europoidnog cromagnonskog čovjeka.

Iz navedenih se podataka dade naime ponajprije zaključiti, da su tri starije miolitske kulture prodirale u Evropu gotovo istovremeno, i to već u zadnjem interglacijaru i pri njegovu prijelazu u zadnji glacijar. A vjerojatno su dolazile s triju različitih strana: Aurignacien (tipični zastupnik iveraške tradicije) s juga ili jugoistoka, prvobitni Solutréen (djelomični baštinik jezgraške tradicije) s jugoistoka ili istoka i Magdalénien (osobiti zastupnik koštane industrije) sa sjevera kao preteča danskobaltičkih i sibirskih kultura Kunda i Maglemose u t. zv. mesolitiku za vrijeme t. zv. postglacijara. U to se završno diluvijalno doba nadaleko po Evropi proširuju još dvije mesolitske ili mlađe miolitske kulture: Tardenoisien (mikrolitik »geometrijskih oblika«) kao nastavak aurignacienskog ogranka u sjevernoj Africi i Španiji (Capsiena) i Proto-Campignien kao jača obnova protolitske jezgraške tradicije (prema Menghinu) i djelomice uvod u *neolitik ili mlađe kameno doba* (v.) u aluviju ili geološkoj sadašnjosti. Nadalje iz navedenih podataka slijedi, da je svakako bar istovremeno s moustérienskim Neandertalcem u Evropi već živio tipični europoidni *»H. s. cromagnonensis«*. Uistinu su dijelovi njegova kostura i lubanje nađeni u Fürst-Johanns-Höhle kod Lautscha u Moravskoj uz interglacijarni Aurignacien (Bayer). Istom tipu pripadaju također nosioci Aurignaciena, Magdaléniena i njegovog degeneriranog ogranka Aziliena iz zadnjeg glacijara u Francuskoj, Belgiji i Bavarskoj. Australoidni tip, t. j. cromagnonskog čovjeka s nekim neandertalskim crtama predstavljaju nosioci starijeg Aurignaciena u Combe Capelle u Francuskoj, starijeg Magdaléniena u Oberkasselu kod Bonna u Njemačkoj i vjerojatno završnog Magdaléniena u spilji Biscordine u južnoj Francuskoj, a isto tako nosioci završnog Aurignaciena i ranog Solutréena u Moravskoj. Među nova iznenađenja svakako spada i to, da je na Javi s tamošnjim Neandertalcem *H. Soloensis* pored Moustériena I nađena industrija kosti i roga, koja u Evropi pripada Azilienu i t. zv. mesolitiku (Königswald i van Stein-Callenfels), dakle zadnjim izdancima miolitika u postglacijaru (zato opet ne bi više moglo iznenaditi, ako bi se u Evropi ili pogotovo u Palestini otkrio kakav Neandertalac kao nosilac nekih miolitskih kultura!). Tim je povodom engleski časopis »Nature« (prema L'Anthropologie 1936) pisao o potrebi »preispitanja« geološke kronologije tog Neandertalca najbridovitije lubanje (to svakako traži i njegov rodezijski srodnik s pokvarenim zubima, v. gore) dodavši: kao u slučaju Swanscomba i Piltdowna treba zaključiti, da je općenito prihvaćena filogeneza čovjeka »nesiguran kronološki vodič«, i da je »čovječji razvoj bio mnogo više zamršen, nego što se dosada mislilo«. Zato bi se s obzirom na razvoj čovječjeg *tijela* mogло s Lunnom, Köppelom i drugima zaključno reći: »zagonetka nije riješena«. Ali to je uistinu *najmanje*, što se reći *mora*, jer su morfološkim poredbenim putem konstruirani »razvojni stupnjevi« već postali neodrživi radi protivne geološke kronologije i radi križanja varijacijskih raspona različitih tipova, i jer kulturna t. j. *duševna* djelatnost u svakom slučaju otvara već od prvih poznatih početaka ljudskog roda nepremostiv jaz između čovjeka, zvao se on *Anthropus* ili *Homo*, i životinje (→ Duša).

LIT.: W. Schmidt, *Völkerkunde und Urgeschichte in gemeinsamer Arbeit an der Aufhellung ältester Menschheitsgeschichte* (Mitteilungen der Naturforschenden Gesellschaft Bern aus dem Jahre 1941), Bern 1942; H. Weinert, *Entstehung der Menschenrassen*, Stuttgart 1938; V. Lebzelter, *Rassengeschichte der Menschheit*, Salzburg 1932; E. von Eickstedt, *Rassenkunde*, 2. izd., Stuttgart 1939 i sl.; *Die Kultur der Gegenwart*, III. Teil, 5. Abteilung: Anthropologie, Leipzig und Berlin 1923; R. Grahmann, *Neue Hominidenfunde und ihre Altersstellung* (Forschungen und Fortschritte, 15. Jahrg., Nr. 26), Berlin 1939; *Report on the Swanscombe Skull* (The Journal of the R. Anthropological Institute, Vol. 68), London 1938; F. Weidenreich, *The Sinanthropus Population of Choukoutien* (Bulletin of the Geological Society of China, Vol. XIV, No 4), Peiping 1935; R. Vaufrey, *Le Sinanthrope et la chasse aux têtes* (L'Anthropologie, Vol. 48), Pariz 1938; R. von Königswald, *Die fossilen Menschen von Java* (Nachrichten der Deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens, No 42), Bandoeng (Java) 1937; W. E. Le Gros Clark, *The status of Pithecanthropus* (Man, Vol. 37), London 1937; E. Dubois, *On the Fossil Human Skulls recently discovered in Java and Pithecanthropus Erectus* (Man, Vol. 37); R. Köppel, *Zur Urgeschichte Palästinas*, Rim 1937; F. Berckhemer, *Der Urmenschenschädel aus den zwischeneiszeitlichen Fluss-Schottern von Steinheim an der Murr* (Forschungen und Fortschritte, 12. Jahrg.), Berlin 1936; B. Škerlj, *Pithecanthropus und Homo* (Ztscht. f. Rassenkunde, sv. 6, 3), Stuttgart 1937; M. Blažić, *Evolucija i postanak čovjeka*, Zagreb, 1939. — Abbé H. Breuil, *Industries à bifaces et industries à éclats du Paléolithique ancien* (Préhistoire, Vol. I/2), Paris 1932; H. Obermaier, *Der Mensch der Vorzeit*, Berlin 1912; O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, Wien 1931; H. Breuil, *Le gisement à Sinanthropus de Chou-Kou-Tien et ses vestiges de feu et d'industrie* (Anthropos, Vol. 27), Mödling-Wien 1932; H. Breuil, *L'état actuel de nos connaissances sur les industries paléolithiques de Choukoutien et de Nihowan (L'Anthropologie*, Vol. 45), Pariz 1935; P. V. van Stein-Callenfels, *Recent discoveries of Skulls and Pleistocene*

Stone Implements in Java (Man, Vol. 36), London 1936; G. A. Bontsch-Osmolowskij, *Die vorgeschichtliche Vergangenheit der Krym* (Der Weltkreis, 2. Jahrg., Heft 9/10), Berlin 1931; H. Reck, *Oldoway die Schlucht des Urmenschen*, Leipzig 1933; E. Bächler, *Das Alpine Paläolithikum der Schweiz*, 2 Bde, Basel 1940; J. Andree, *Der eiszeitliche Mensch in Deutschland und seine Kulturen* (mit Beiträgen von W. Hülle . . .), Stuttgart 1939; K. Absolon-R. Czižek, *Palaeolithický výzkum jeskyně Pekárny na Moravě* (Die palaeolithische Erforschung der Pekárna-Höhle in Mähren), Brno 1932; S. Brodar-J. Bayer, *Die Potočka Zijalka* (Praehistorica, Bd I), Wien 1928; S. Brodar, *Das Paläolithikum in Jugoslavien* (Quartär, Bd I), Berlin 1938; M. Mottl, *Faunen, Flora und Kultur des ungarischen Solutréen* (Quartär, Bd I); P. V. van Stein-Callenfels, *L'industrie osseuse de Ngandong* (L'Anthropologie, Vol. 46), Pariz 1936; D. Gorjanović-Kramberger, *Život i kultura diluvijalnog čovjeka iz Krapine u Hrvatskoj*, Zagreb 1913; A. Gahs, *Krapinski čovjek i njegovi suvremenici*, Zagreb 1928; A. G., *Kopf-, Schädel- und Langknochenopfer bei Renntiervölkern* (P. W. Schmidt-Festschrift), Wien 1928.

A. G-s.

Čovjek u etnologiji → Etnologija → Kultura.

Čovjek u lingvistici → Lingvistika.

Čovjek kao duševno i duhovno biće. Dok se antropologija u prirodoznanstvenom smislu bavi tjelesnim ustrojstvom normalnoga čovjeka pojedinca uopće (fizička a.), i značajnim osobinama i razlikama ljudskih grupa napose (rasna a.), pravi je predmet čovjekova zanimanja za njegovo vlastito bistvo duševna priroda njegova ili antropologija kao teorija unutrašnjega života ljudskoga. U tom smislu po Kantu ona se odnosi na činjenice pojedinačne svijesti obuhvaćajući opću i posebnu psihologiju kao nauku o ljudskoj duševnosti za razliku od psihologije životinja, na pojave skupne svijesti pod imenom kolektivne psihologije »psihičke etnologije« (po Steinthalu), »psihologije narodâ« (po Wundtu) »socijalne psihologije« i sl. i na konkretno očitovanje duševnosti u životu i običajima pojedinih naroda pod imenom etnologije kao izražaja »narodnoga duha« u jeziku, pjesmi i priči, mišljenjima i vjerovanjima, u ćudorednim i pravnim nazorima i ostvarenju njihovu u društvenom redu i ustanovama, što se jednom riječi naziva narodnom kulturom. Na dnu svega toga zanimanja stoji svijesnoj prirodi ljudskoj svojstveni filozofijski nagon, kojemu početci idu u nedoglednu prošlost, na osvit duha do najranijih mitskih pogleda, štono sežu na kraj svijeta i do stana božjega. Metafizika (v.) i religija (v.) najdalji su horizonti mudrosti, osnovane na težnji čovjeka, da spozna sebe. Krajnji problemi ljudskoga bića i žića sačinjavaju filozofijski završetak znanja o čovjeku (filozofijska a.).

Najopćenitiji problem antropologije kao teorije unutrašnjega života čovjekova specifični je značaj njegove duševnosti u vezi s njegovim položajem u svijetu. Oduvijek je bilo među ljudima uvjerenje, da se čovjek odvaja od ostalih živih bića i odlikuje iznad svih. To uvjerenje, nije uzmaknulo ni onda, kad je K. Linnée prvi čovjeka svrstao u razred sisara i u red primata; nisu ga oslabili ni znanstveni rezultati o jednakosti anatomske građe s višim životinjama (»antropoidima«) i srodnosti fiziologijske funkcije, jer sve to, odnoseći se na fizičku prirodu, još nije odlučno za unutrašnje bistvo, osim ako bi se prihvatilo materijalističko stajalište, da je duševnost proizvod ili svojstvo tvari i duševna konstitucija naprosto određena tjelesnim, napose moždanskim ustrojstvom. Ni teorija evolucije ne može oduzeti snagu onom uvjerenju, jer i ona stoji pred činjenicom, da čovjeka od ostalih živih bića dijeli razmak, što preko značenja višega razvojnoga stupnja upućuje na osebiti stvaralački princip, po kojem čovjek stoji sam u svijetu. Neosporno je pri tom, da je čovjek u vremenskom redu pojave bićâ posljednji stvor, ujedno i najviši oblik postojanja, ne možda po tom, što bi u svakom pogledu bio najsavršeniji — naprotiv, različne životinje imaju bolje izgrađene pojedine organe, jače i oštrije razvite osjetne sposobnosti, dok je nagon u svih određeniji i sigurniji, bez obzira na to da ih drži u stalnom (stacionarnom) načinu života — ali po cjelokupnom sastavu bića, kako organskoga ustrojstva tako i duševne opreme, čovjek je vrhunac zemaljskoga stvorenja.

Na to ukazuje izraz, da je čovjek svijet u malom (»mikrokozam«) razumijevajući pod tim, da je u njem skupljeno sve, što ima u velikom svijetu: on je sazdan od tvari i, koliko je do toga, podvrgnut fizičko-kemijskoj zakonitosti i zavisan od uvjeta i utjecaja izvanjske prirode; u njega je živa sila, koju Aristotel naziva vegetativnom dušom, kakvu imadu već biljke, i po njoj je vezan na opći biologijski red (rađa se, hrani, raste, razplođuje se i umire); s životinjskim se svijetom slaže u nižoj duševnosti, koju sačinjava osjetno zamjećivanje, čuvstvovanje i nagonsko teženje. Dovde ide prirodna stvarnost i njezino skupljanje u čovjeku. No s tim nisu iscrpljene mogućnosti ljudske, štoviše, istom preko te granice proteže se djelokrug, kojim samo čovjek vlada. Ta se vlast sastoji u sposobnosti razumnoga mišljenja i umnoga htijenja i uživanja, što se jednom riječi označuje kao duhovna snaga. Na toj se snazi, kako je učio već Aristotel, osniva drukčija vrst duševnosti, koja čovjeka odlikuje nad sva ostala živa bića. Iako se prema shvaćanju suvremene psihologije životinjâ ove ne mogu smatrati automatima, kojih bi se djelovanje sastojalo jedino u refleksnim kretnjama i slijepim nagonima, kako je mislio Descartes, duševni život njihov ne ide dalje od osjećanja i predočivanja s priključenim čuvstvenim dojmovima i instinktivnim, odnosno navikom ustaljenim reakcijama. Izgrađujući se na mehanizmu predočaba (→ asocijacija) životinjska je svijest skup procesa zamjećivanja (»perceptio«), pamćenja i sjećanja, koji stoji pod neposrednim utjecajem upravo aktualnoga utiska ili poriva (impulza), kreće se u odnosu sadašnjosti, koji se proširuje samo reproduciranim momentima prijašnjih iskustava i ne prelazi granicu pasivne (uzročno-posljedičnom nuždom određene), nevoljne djelatnosti.

Na osnovi tako određenih mogućnosti znadu i životinje doći ne samo do velikoga stupnja okretnosti i vještine, nego postići i znatnu gipkost u prilagođenju na nove prilike, lakoću i brzinu učenja i stvaranja nizova predočaba u asocijativnom postupku, ponavljanjem i vježbanjem, mogu donekle pokazati čak i svrhovite reakcije, koje čine utisak više duševne radnje. U povodu toga govori se gdjekada o inteligenciji životinja. No ne valja pregledati, kako sve to ponašanje, koliko ga ima, nastaje jedino u saobraćaju s čovjekom, u okolnostima i prigodama, koje je on stvorio ili namjestio, i da se stoga nalazi samo u pojedinom slučaju, a nije pojava čitave vrsti, koja bi nastajala iz unutrašnje potrebe dotičnih životinja i vodila ih do viših očitovanja. Opravdano se stoga duhovne sposobnosti ne mogu pridavati životinjama. Po Wundtu se u najboljem slučaju nalaze samo kod najviših životinja, i to tek u pojedinačnim zametcima i tragovima. Duhovni je život prednost pridržana jedino čovjeku, i ostaje to, sve ako bi se činilo, da se životinjska svijest ne da svesti na samo osjećanje i predočivanje, te bi se u povodu toga uzelo, da u njoj ima radnjâ, koje odgovaraju ljudskom razumu (koje su »analogon rationis«, kako je mislio Leibniz, a slično i mnogi psiholozi sve do danas), jer bi to bilo ne samo operiranje s drukčijim kategorijama nego bi vodilo i k snalaženju, koje nipošto ne dostiže snagu i značaj čovjekove duševnosti, koji je značaj Aristotel izrazio riječima: u duši je um.

Zanos ljudskoga života preko osjetno-nagonskoga očitovanja do umnoga vladanja ima tipično, za čitav ljudski rod mjerodavno značenje. Nalazi se svuda, gdje čovjek živi i radi, ne izuzevši ni narode na najnižem stupnju kulture, jer i oni u svoj zaostalosti svojoj pokazuju makar kako primitivne pojave i tvorevine duha, koje životinjama svakako nedostaju. Razlika od životinjskoga stanja već je na tom stupnju ljudskoga postojanja tako velika i duboka, da se i sa stajališta teorije evolucije (v.) mora ispuniti silnim vremenskim razdobljem, koje bi opravdalo razvitak višega duševnoga života. Općenito obilježje uzrasta na visinu umnoga držanja jest oslobođenje svijesti od sile časa i određivanje djelatnosti iz unutrašnje sabranosti i ustavnosti, čime se po E. Cassireru pasivni svijet utisaka preobražava u obrazovan (kultiviran) svijet stvaralačkoga izražaja. Osebitost čovjekova ogleda se tako u analitičko-sintetičkoj funkciji mišljenja (u razbiranju i shvaćanju), što vodi do stvaranja pojmova, kojima se mnoštvo iskustvenih podataka skuplja pod općim zajedničkim vidom (universalis consideratio); shvaćanje omogućuje pregled zbivanja u svijetu, izrađivanje slika o stvarima i događajima sa širega gledišta, nezavisno od slučajna opažanja i časovita raspoloženja, vezanje smišljeno utvrđenih uviđaja po sadržaju i odnosima u nizove i sustave sadržaja znanja. Sposobnosti »stvarati ideje« kao nalazu teorijskoga, u razmatranju i spoznavanju zabavljenoga duha odgovara na praktičnoj strani, odnoseći se na čuvstveno i voljno držanje, sposobnost razvijati duševnu snagu u svijesnoj na-

mjeri i u zahtjevu valjanosti, mjesto određivanja pod pritiskom neposredna dojma, u provali ćudi i pustoj samovolji ocjenjivati mogućnosti i postavljati ciljeve djelovanja, ukratko, »upravljati se prema idejama i idealima«. Držanje u odnosu na vrednote i svrhovite izglede (teleologijski stav) vodi onda do sposobnosti »ostvarivati ideje« u umnim djelima i uredbama života. U svem tom stvaralačkom gledanju i upravljanju na vrednote i svrhe, kao i u djelotvornom držanju u odnosu na njih čovjek se otima prirodnoj nuždi, dovija se vlasti nad sobom, koja se očituje u procesu »uljuđivanja« (humaniziranja) kao i vlasti nad prirodom u podređivanju prirodnih sila ljudskim zahtjevima, prilagođenju prirodnih okolnosti potrebama i iskorišćivanju prilika na korist ljudskoga roda. Klasično je to prikazao Sofoklo u »Antigoni« u glasovitoj korskoj pjesmi, koja se počinje riječima: »Mnogo je silno, ali ništa nije silnije od čovjeka« (s. 332 i d.).

Uvjet duhovno uznesenoga i s pravom ponositoga življenja je ljudska svijest po ovim posebnim, samo čovjeku svojstvenim značajkama: 1. ona se nalazi kao »ja«, odnosi stanja i djelatnosti na sebe, zna ih kao svoje (»mojski« naglašene), razvija se do spoznaje sebe i do samosvijesna odlučivanja, izgrađuje se do izrazite ličnosti s određenim smislenim i vrednosnim tendencijama; 2. ljudska svijest je društveno određena, prema pojedinom »ja« stoje druga isto tako sebe svijesna bića, kojima kažemo »ti«, odnosno »vi«, i s kojima stojimo u duševnom saobraćaju, možemo se na osnovi naših doživljaja prenijeti ili zamisliti u njihovo stanje, s njima osjećati, biti drugari u životnoj muci i borbi, u povodu čega se prirodna (biologijska) zajednica proširuje u društvenu organizaciju, pojedinačna svijest obuhvaća osjećaje (»simpatije«) i obzire na druge i uključuje u sebi skupnu svijest; 3. ljudska je svijest historijski određena, nije samo individualno protkana prošlošću, već je i skupno pored organskoga pamćenja vrsti povezana tradicijom, oživljava se na uspomeni primjernoga rada i uspjeha prošlih generacija i, nadovezujući na nj, napreduje u iznalaženju i stvaralačkom obrazovanju mogućnosti opstanka sve dalje ponad prirodnoga toka života. Razvijanju živototvorne djelatnosti pod uvjetima svijesti koncentrirane u znaku »ja«, od silne je pomoći to, što se u osobnom dodiru ljudskih bića isprvično nagonski značaj izražajnih, napose glasovnih kretnja, najprije promijenio u sredstvo saopćenja doživljaja i pozivanja na saučešće, dakle u ulogu posrednika duševnih veza društvenih, a onda se povisio i do znaka, kojim se fiksiraju i predstavljaju misli, pojmovi i idejni zahtjevi i omogućuje sporazumno operiranje s njima. Dok je tako govor poslužio razvijanju ideja, koje je Aristotel kao misaono (logično) određivanje svijesti suprotstavio prirodnom (fizičkom) zbivanju, dotle je ostvarivanju ideja, kao tehničkom proširenju sposobnosti ljudske, poslužila ruka kao »oruđe svega oruđa« i upotreba vatre, koju je, prema simbolički značajnoj grčkoj priči, ljudima s neba donio Prometej. Umno i tehničko sviđanje glavne su poluge ljudskoga uzdizanja, upravo ustajanje na život, koji se odnosi na nešto, što kao ugledano ili poželjno treba da bude. U povodu toga život u vlasti ljudskoj nije tek nastavak ili dotjerivanje prirodnoga zbivanja, možda potencirani izražaj prirodne sile, nego je preobražaj djelatnosti u svrhovito određivanje i stvaranje novoga čovjeka, što duhom prožet živi prosvijetljenim i udostojenim životom. Otud se nadaje idealni značaj ljudskoga rada, koji se u odnosu na ideje opravdava smislom i vrijednošću, a ne pokreće se i ne određuje samo u nužnom slijedu učina iz uzroka. Udešavajući se u umnom vidu i zahtjevu ljudsko je stanje stvar revna i brižna nastojanja i, prema zalaganju, valjano i zaslužno djelo. Pojam čovjeka uključuje kultiviranje dostojanstva ljudskoga, koje je, s obzirom na raspoloživu građu (tjelesno-duševnu konstituciju i izvanjske prilike života), njegovanje rođenoga bivstva (cultura naturae), a s obzirom na cilj njegovanje je duha (cultura animi). Po razvijanju duhovnih značenja na prirodnoj podlozi istom postaje čovjek čovjekom, što se označuje izrazom »uljuđen čovjek, čovječan čovjek«. Pregalački značaj toga postojanja čini, da je ljudsko stanje uvijek u stvaranju, nije siguran i stalan posjed, nije mirno uživanje, ne može se imati nego se mora uvijek nanovo osvajati i svagda je na cilju toliko, koliko je umna zanosa i ponosa uloženo u postizavanje njegovo, uzevši u obzir, da je u vezi s dinamičkim značajem duhovnoga bitka i to, da sadržaj i način života u dostojnosti ljudskoj, osnovan budući na uviđavnosti, nije naprosto dat, nije zakonom prirode određen ni zajamčen, već se mora tražiti i s uvažavanjem provoditi. U tom leži čitava problematika unutrašnjega čovjeka u jednu ruku kao psihologijsko pitanje o bivstvu ljudskoga duha (napose o funkciji mišljenja i volje, o razvitku vrednosne svijesti i savjesti, o samosvijesti i samoodređenju i o duševnom principu uopće), u drugu ruku kao pitanje o svrsi i vrijednosti ljudskoga nastojanja, odnoseći se na pojedine grane, kako teorijskoga tako i praktičnoga duha, na značaj i granice znanja (č. u spoznajnoj ulozi), zahtjeve moralne i religijske svijesti (č. kao ćudoredno biće) na osnove društvene obveze (č. kao društveno biće) na smisao povijesnoga zbivanja i kulturnoga stvaranja (problem filozofije povijesti i kulture). U rješavanje tih i drugih problema, što se tako pletu oko ljudskoga bića i žića, odvajkada zasijeca sudbonosna veza duše s tijelom, koja se od antropologijskoga značenja proširuje do kozmičke zagonetke (do pitanja odnosa duha i tvari) i postaje pitanjem čovjekova položaja i zadatka u svijetu. Stav prema tomu pitanju očituje se onda i u čuvstveno naglašenim pogledima, koji se kreću u protivnom smjeru. Na jednu stranu odrazuje se u njima tugaljivo raspoloženje i žalbe na nesreću i nevolju ljudsku, na poteškoće života i nedostatke prirode ljudske, po riječima Salustijevim, što je »slaba i kratka vijeka i više upravljana slučajem nego vrlinom«. Na drugu stranu odmnijevaju u zanosnom hvalospjevu o veličini i vrijednosti čovjeka, što u sebi gaji iskru božanskoga duha i u pouzdanju u konačnu pobjedu ideje prevladava teškoće položaja i tragiku vječite borbe. Čovjekom biti znači biti borac za duhovne vrednote (»militia vita hominis«). Prava je ljudska postojbina u carstvu duha. A. B-a.

Čovjek u umjetnosti → **Umjetnost, Čovjek.**

ČOVJEŠTVO → **Čovječnost.**

ČOVKA, posjed i tvrđava u staroj hrvatskoj Humskoj župi u kraju *si* od današnjega mjesta Kulen Vakufa na gornjoj Uni. Po položaju nalazila se upravo na granici prema županma Lapcu, Velikom Psetu i Nebljusima. Od Lapačke župe dijelila ju je Una, od V. Pseta šumovita gora Čava, koja na južnom kraju prelazi u planinu Osječenicu, a od Nebljuške župe visoki Ljutoč s Dulibom. Stoga je i Č. zauzimala u jednom dijelu visoko planinsko tlo, a u onome prema Uni pitome ratarske zemlje, nekoliko stotina metara niže od visoravni. U spomenicima navode se kao područna sela na tom posjedu Sraka, Sračica, Gornje selo, Gočići i Stripar Gornji i Donji. Ona su ležala na nižoj zemlji uz Unu, gdje su danas Rajnovci i Orašac. Na njima su zapisane plemenite obitelji Vitanovići, Špirančići i Orlovići (Orlovci, Orlovčići). Iz dviju posljednjih potekli su visoki hrvatski upravni činovnici potkraj 15. i u toku 16. st. (Špirančić, banovac u Kninu oko 1500, Juraj Špirančić, knez ili župan humski oko 1460, Dujam Orlovčić, župan humski 1494, Gregor Orlovčić, kapetan senjski 1526, koji je vodio hrvatsku vojsku u boju na Mohačkom polju i ondje poginuo). Dio Č-e pripadao je i kralju, koji je ondje sagradio vrlo jaku tvrđavu. na visoku položaju iznad tjesnaca, kojim je vodila cesta s gornjih polja od Vrtoča, Lipe i Bjelaja ispod gore Čave na Unu kod Ostrovice. Prema svojem smještaju imala je osobitu važnost, jer je bila dio tvrđavnoga vijenca, koji su u gornjem Pounju i u sjevernom kraju Dinare sagradili kraljevi, da bude obrana od neprijatelja, koji je dolinom Unca i dobrim planinskim putovima lako mogao prodrijeti u Pounje i Pokrčje. U tom tvrđavnom vijencu bile su i jake utvrde u Ripču, Rmnju, Uncu, Srbu, Kninu i Labu, a njemu su pripadala i manja utvrđenja pojedinih plemića, kao što su u blizini Č-e bila u Lipi (Vranograč), Kliševiću, Orašcu, Teočaku, Bjelaju i Ostrovici. Pojedine od svojih tvrđava kraljevi su davali povremeno i u zalog svojim dostojanstvenicima. Tako je Č. neko vrijeme pripadala i Hermanu Celjskom, a poslije njega Nikoli Frankopanu. U početku 16. st. Č-u je stekla jedna grana Orlovčića, koja je po njoj nosila i svoj plemićki pridjevak. Gornje su Pounje Turci osvojili 1524 bez borbe, pošto su već prije toga mirnim putem stekli susjedni V. Pset i Unac. Tvrđavu u Č. ubrzo su napustili, te je i naselje ispod nje prešlo na zemljište u blizini, gdje je okolno stanovništvo,

koje je primilo islam, nastanilo Ostrovicu, Kulen Vakuf i Orašac. Ostalo pučanstvo na tome području, koje je ispred Turaka ostavilo svoje domove, prebjeglo je u sjevernije sigurnije strane, osobito u okolinu Bihaća, gdje je u ondješnjem tvrđavnom vijencu našlo za neko vrijeme zaštite. Tako je Č. ostala pusta, pa kasnije nije više ni nastanjivana. Samo jaki podori stare tvrđave pokazuju još i danas, gdje je ona stajala. Tu je sačuvano i njeno ime, koje su vjerno održali okolni pomuslimanjeni hrvatski starosjedioci. Iz onoga naselja, koje je iz Č-e pred Turcima umaklo u bihaćku okolinu, prešlo je 1562 desetak obitelji (Orlovići, Babići, Šimanovići, Mavračići, Ardići, Pipići, Prebendari, Hercezi) pod Okić, gdje su naselili tada pustu Zdenčinu. Oni su svi dobili pridjevak Hrvati, koji imaju i danas. U taj novi kraj oni su donijeli ikavski govor i čakavsko narječje, koje su im potomci do danas donekle sačuvali. U tom govoru sastavljena je i listina, koju je glagoljicom napisao 1469 knez Juraj Špirančić u gradu Čovci.

LIT.: V. Klaić, *Građa za topografiju ličko-krbavske županije*, VHAD, VII., Zagreb 1903/5; L. Thallóczy i S. Barabas, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, I., Budimpešta 1900; D. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, I., Zagreb 1898; R. Lopašić, *Hrvatski urbari*, I., Zagreb 1894; L. Thallóczy i A. Hodinka, *A horvát véghelyek oklevéltára*, I., Budimpešta 1903. S. P-ć.

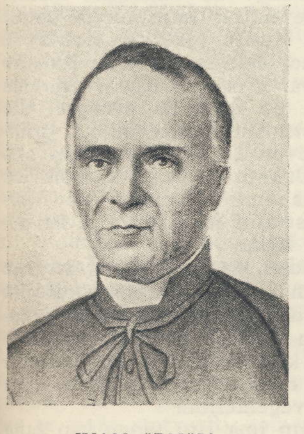
ČREPNJA → **Pekva.**

ČREZVYČAJKA → **Čeka.**

ČRNAC, malo krško polje sjeverozapadno od Jezerana, koje se preko niske prečage nadovezuje na polje Stajnicu, a oba se pružaju u dinarskom smjeru. Dugo je 4·5 km, površina mu iznosi 2·4 km², a dno je 460 m nad morem. Nekoć je voda za poplava dosezala i 20 m visine, no proširenjem ponora, poplave su veoma smanjene.

LIT.: A. Gavazzi, *Die Seen des Karstes*, Beč 1904. Z. D-i.

ČRNČIĆ, Ivan, ✻ Polje (općina Dobrinj), na Krku 2. V. 1830, † Rim 7. I. 1897, hrvatski povjesničar i slavist. Učio je gimnaziju na Rijeci, a dovršio u Senju 1853. Bogoslovlje je učio u Gorici, a kad je 1856 zaređen za svećenika, pođe na usavršavanje u Beč, gdje postane doktor bogoslovlja 1861. Tu se združio s Franjom Miklošićem i slušao je njegova predavanja. Vrativši se u Krk, postane biskupskim kancelarom, ali već 1862 bude na želju biskupa Strossmayera imenovan na mjesto Račkoga kanonikom sv. Jeronima u Rimu. Od 1863 do svoje smrti bio je ravnateljem istoimenoga kolegija.



IVAN ČRNČIĆ

Odlučan utjecaj imao je na Č-a Fran Kurelac, koji mu je bio nastavnik na Rijeci; njemu je Č. ostao vjeran cijelog života i u pogledu jezika i ljubavi za narodnu starinu. Tu je ljubav pojačao dodir s F. Miklošićem. Javni rad započeo je već u Gorici dopisima u ljubljanskim Novicama i zagrebačkom Nevenu, dok mu znanstveni rad počinje 1859 suradnjom u Katoličkom listu. Surađuje u Književniku, Vjesniku zemalj. arkiva i u izdanjima zagrebačke Akademije (kojoj je bio član od 1882), a daje i različna posebna izdanja. Črnčićev naučni rad imao je lokalno-patriotsku pobudu (otok Krk i glagoljska starina), ali se neprestano proširivao na opća slavistička i narodnopovijesna pitanja. Mnogi njegovi radovi sačuvali su do danas znanstvenu vrijednost, jer se uvijek osnivaju na izvornoj građi iz prve ruke, mada su često pisani bez metode i stilom, koji odaje čovjeka čudaka. Naučnih priloga dao je iz povijesti hrvatskog gostinjca sv. Jeronima u Rimu, iz područja glagoljske književnosti i paleografije (tako je najviše pridonio čitanju Baščanske ploče i upozorio na oblu glagoljicu u hrvatskim krajevima. Posebno su za nauku bila važna njegova izdanja: Assemanijeva glagoljskog izbornog evanđelja latiničnim pismom (on je isticao načelo izdavanja glagoljskih tekstova latinicom!), kojim je ispravio izdanje Račkoga: izdanje Krčkog statuta i osobito vrijedno izdanje Ljetopisa popa Dukljanina s tumačem. G. 1888/9 bio je Č. član komisije Sv. Stolice za pitanja slavenske službe Božje.

BIBL.: Znatnije su mu radnje: *Vid Omišljanin, naš pisac XIV. vijeka*, Katolički list 1859; *Krčke starine*, Književnik II., 1865 (gdje je prvi put dao svoje čitanje Baščan. ploče); *Još o glagolskom napisu u crkvi sv. Lucije u Drazi bašćanskoj*, Starine XX.; Najstarija *povijest krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, Rim 1867; *Još oble glagolice na krčkom otoku*, Starine VII (1875); *Slovinski sv. Jerolim u Rimu a Rieka*, Trst 1868; *Popa Dukljanina, Lětopis*, Kraljevica 1875; *Assemanovo izborno evangjelje*, Rim 1878; *Rimsko-slovinska služba sv. Kurilu i Metodu*, Starine XIV. (1882); *Nekoliko južnih Slavena zapisanih 1478—1520 g. u bratovštinu sv. Duha u Rimu*, Starine XV (1883); *Što je pisama skupio P. Blagoslav Bartoli*, Starine XX (1888); *Njekoliko izprava krčkih biskupa*, Starine XXI (1889); *Imenu Slovjenin i Ilir u našem gostinjcu u Rimu poslije 1453 g.*, Rad 78 (1886); *Prilozi k razpravi: Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinjcu u Rimu*, Starine 18 (1886); *Krčki ili bolje vrbanski štatut*, Monumenta hist. jur. Slavorum meridionalium IV. (1890).

LIT.: T. Smičiklas, *Dr. I. Č.*, Ljetopis HA 12; V. Štefanić *Dr. I. Č.*, Obzor 1937 (br. 3). V. Š.

ČRNI (lat. Zerni), **Petar**, sin Gumajev, bogati Splićanin, koji je imao veliki posjed i u Hrvatskoj. Uz more na svom zemljištu u današnjim poljičkim Jesenicama, između Krila i Dugog Rata, sagradi crkvu sv. Petra, koju vjerojatno 1080 svečano posveti splitski nadbiskup Lovro a Č. je bogato nadari. Kasnije u teškoj bolesti zavjetova se, da će u slučaju ozdravljenja sagraditi uz crkvu samostan i sam postati redovnik. Ozdravivši sagradi benediktinski samostan sa svim potrebnim gospodarskim zgradama i selom za služinčad. Opatom učini nećaka Grgura, postavši i sam redovnikom toga samostana, gdje umrije; pokopaše ga u crkvi. S vremenom nestalo je te zadužbine ostavivši samo ime mjestu Supetar.

U poznijim vjekovima — ali ne na starim temeljima — bila je sagrađena nova istoimena crkva, u kojoj za ploču na oltaru upotrebiše nadgrobnu ploču Crnoga s oštećenim napisom, koji čitam:

Tam sordente domo, perspice quid sit omo!
In rebus stultis studui nichil utile multis.
Et dum viguit error in orbe, fui.
Parum aduc dicam de mei corporis . . . .
Dum vicxit in mundo valatus munere/secundo/
Ingenio lucxit Petrus s/uam vita/m bene d/uxit/;
Omnia despecsit cor semper ad et/ern/a vecxit:
Templum fundavit cum menibus e/t d/ecoravit.
Hic obdormivit cum spiritu/s ast/ra petivit.
Domnus qui scribit Dabrus hic me perfecit.

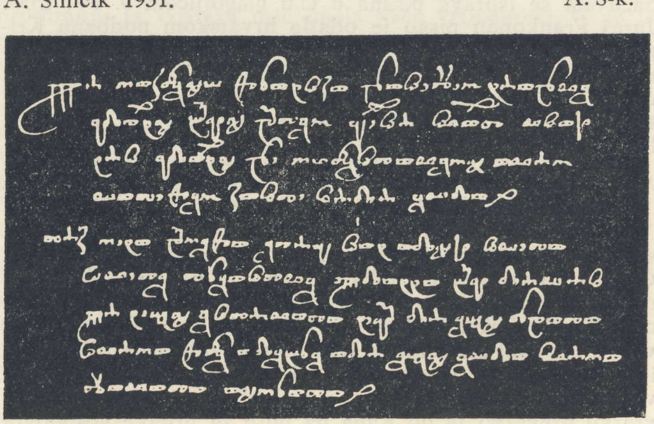
(Prijevod: U tako smradnoj kući pogledaj što je čovjek! U prolaznim stvarima nastojao sam, da ne koristim mnogima. I dok je svijetom vladao raskol (zabluda, shizma)), živio sam. Još ću nešto kazati o mome životu . . . Dok je živio na svijetu u obilju, Petar je svijetlio umom i dobro se vladao, sve je prezreo a srce upravljao k vječnosti. Hram je sagradio okruživši ga zidovima i ukrasio. Ovdje je počinuo, pošto je duh pošao k zvijezdama. Koji piše gospodin Dabro ovdje me dovršio.)

Ne zna se, kada je Č. umro, ali po gradnji crkve 1080 i po shizmi, koju spominje, svakako je živio na prijelazu iz 11. st. u 12. st.

VRELO: F. Carrara, *Archivio capitolare di Spalato*, Split 1844; Šišić, *Priručnik*, Zagreb 1915; Rački, Documenta, Zagreb 1877.

LIT.: D. P. Kaer, *Dvije opatije*, prilog Bull. Dalm., XIII., Split 1890; F. Bulić-P. Skok, *Natpis Petra Crnoga*, GIZM, XXX. Sarajevo 1919; Lj. Karaman, *O značenju »error«-a u natpisu Petra Crnog*, Starohrvatska prosvjeta, N. S. I., I-2, Zagreb 1927. M. B-a.

ČRNKO, Ferenac, djak (pisar) i komornik Nikole Zrinskoga, bio je zasužnjen od Turaka u Sigetu 7. IX. 1566. Pošto ga je Juraj Zrinski otkupio, opisao je podsadu sigetsku u manjem hrvatskom spisu, koji je na latinski preveo Samuel Budina. Budinin prijevod, izdan prvi put u Beču 1568, bio je zatim preveden na njemački i talijanski i bio poglavito vrelo historicima i pjesnicima Sigetskoga junaka (Karnarutiću, Zrinskomu i dr.). Č. je kasnije bio kapetan u gornjoj Ugarskoj; njegov brat ili rođak Ivan Č. bio je također sluga Nikole Zrinskoga i njegovih sinova Jurja i Krištofora. Obitelj Č. živjela je još u 18. st. u Hrvatskoj. Izgubljeni hrvatski spis, nađen u novije vrijeme u glagoljskom prijepisu, izdao je F. Kidrič u mariborskom Časopisu za zgodovinu i narodopis 1912, zatim Stj. Ivšić u Starinama knj. 36, 1913. Pučko izdanje toga spisa s dodatkom narodnih pjesama o podsjedanju Segeta priredio je A. Šimčík 1931. A. Š-k.



FAKSIMILE ZAKLETVE MIKLOUŠA ZRINSKOGA
iz glagoljskog prijepisa Črnkove »Povijesti Segeta grada«

ČRNKOVAČKI, (u pismu majci 1685 **Chernkoci,** inače Cernkoczi i sl.), Franjo, * vjerojatno na roditeljskom imanju u Črnkovcu kraj Turopolja oko 1656, † na početku 1704, pukovnik i poslanik hrvatskog sabora na bečkom dvoru. Podrijetlom je bio iz plemićke porodice Galića-Horvata od Klokoča, koja je 1717 izumrla s njegovim sinom Krstom. G. 1677 spominje se među đacima gradačkoga sveučilišta. — U doba oslobodilačkih ratova potkraj 17. st. i neposredno poslije njih Hrvatskoj je zaprijetila opasnost, da veći dio svoga područja trajno izgubi u korist Vojne Krajine ili gradačke komore. Bečki je dvor zastupao tada mišljenje — koje je napose opravdavao kardinal Kolonić — da pripadaju isključivo caru zemlje, koje je osvojila carska vojska. Smrću pak posljednjega slobodnog odvjetka Zrinskih, Adama (1691), otvorilo se i pitanje zrinsko-frankopanskih posjeda u Primorju, kojima je već dvadeset godina upravljala carska komora. U borbi hrvatskih staleža za zemljišnu cjelovitost Hrvatske Č-og je kao njihova *ablegata* zapala teška dužnost, da na dvoru zastupa i brani ugrožena prava svoje zemlje. Nije doduše mogao izraditi povratak oslobođenih krajeva Hrvatskoj, ali je uspio, da Leopold I. prizna »nepobitno pravo« Hrvatske na Liku i Krbavu (1695) i da vlasti bana preda primorsku baštinu Zrinskih i Frankopana (1695), koju je gradačka komora stekla kupnjom, kao i kraj između Une i Kupe (1703). U vrijeme rata za španjolsku baštinu postigao je, štaviše, da je kralj dekretom od 6. VI. 1703 ukinuo varaždinski generalat, ali je ratno vijeće u Beču već 14. VII. obustavilo provedbu te odluke, jamačno zbog ustanka u sjevernoj Ugarskoj, kome se u mjesecu lipnju stavio na čelo Franjo II. Rákóczy. — Č. je uz ostale službe bio neko vrijeme i član odbora, prozvanoga *banska konferencija,* koji je u tadašnjim ratnim prilikama mjesto sabora pomagao banu A. Batthyányju (1693—1703) pri upravi zemlje.

LIT.: *Znameniti i zaslužni Hrvati* (pod Crnkovački F.), Zagreb 1925; T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije,* I. Zagreb 1891; V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića,* Zagreb 1914; R. Lopašić, *Spomenici hrv. krajine,* III., MHSM XX., Zagreb 1889; Ljetopis HA 48, 1936; VHDA 1941. J. Š-k.

ČRNOJEVIĆ ARSENIJE → **Crnojević.**



GRB GRADA ČRNOMLJA

ČRNOMELJ, trgovište u Beloj Krajini (v.), sjedište sudskoga kotara s nešto preko 1000 stan. Župa sv. Petra, koja je dugo vremena pripadala zagrebačkoj biskupiji, osnovana je 18. X. 1228, a 1938 imala je 4.600 duša. U blizini kod Dobliča nalazi se ugljenik; u okolici napreduje vinogradarstvo i voćarstvo. — Povijest je mjesta povezana najprije s porodicom plemića Črnomeljskih (von Tschernembl), koji su tu imali kastel, koji je poslije prešao u ruke Frankopana. Osim toga sagradio je tu i njemački viteški red kuću, u kojoj je stanovao komendator. Stanovništvo je u starije vrijeme bilo hrvatsko. Upravitelj grada zamolio je 15. IX. 1575 Nikolu Frankopana, da mu pošalje učitelja za tamošnje stanovništvo; bio je poslan Hrvat Bartol Mavrin, koji je učio svoje učenike pisati glagoljskim i latinskim pismom. Sačuvala se isprava pisana u Č-u glagoljicom 9. IV. 1559. Juraj Frankopan pisao je odatle hrvatskom podbanu Kristoforu Mrnjavčiću pismo, koje završuje riječima: »Dano u našem gradu Černomlju 1602. Georgius de Frangepanibus, comes a Tersat m. p.«. Valvasor kaže o stanovnicima mjesta i okolice, da se »svi odijevaju hrvatski, a i govore hrvatski«.

LIT.: Valvasor EHK, XI., 2. izd., Novo Mesto 1877—79; R. Strohal, *Nešto o tako zvanim bijelim Kranjcima,* N. Vj. 36., Zagreb 1928. P. G.

ČRNORIZAC HRABAR → **Hrabar.**

ČRNOTA ili **ČRNOTIĆ,** stara obitelj grada Raba, koja se nazivala i **Črne** (benediktinski opat na Košljunu 1374), **Črnić** i **Črnojević.** G. 1404 unesena je u popis plemićkih obitelji Raba, a izumrla je početkom 19. st. Od ove su obitelji: **1. Jeronim,** koji je 1508 kao kapetan mletačke vojske sa 1500 plaćenika s Kvarnerskih otoka osvojio Trsat i postao njegov upravitelj. G. 1512 obranio je kao zapovjednik rapske galije Kotor od skadarskoga paše. Na povratku prevezao je do Raba na putu za Mletke gospodara Hercegovine Vlatka Vlatkovića, koji mu je podijelio viteštvo (eques pellegrinus).



ČRNOMELJ

LIT.: V. Klaić, *Povijest Hrvata,* II; V. Brusić, *Otok Rab,* Zagreb 1924; Arhiv rapske općine.

2. Stjepan, slikar → Crnota. V. B-ić.

ČRNOZEM. Ruska riječ »črnozem« međunarodna je oznaka za tip crnog ili tamnog tla, postalog procesima »črnozemizacije«. Golemi dijelovi pedosfere (v.) Evrope, Azije, Amerike, a manji Afrike te Australije, izgrađeni su iz ovog tipa tla.

U Evropi ide zona črnozema na jugu od Crnoga mora preko sjeverne Bugarske uz Dunav do Panonske nizine; odavle ulazi u Rusiju, gdje se nalazi najtipičnija oblast črnozema. U zapadnom dijelu Rusije seže sve do 45^0, u istočnom do 57^0 sjeverne širine, dok se na jugu prostire sve do Crnog i Azovskog mora. U samoj Rusiji zaprema č. površinu od 2,459.000 km^2, od čega na evropski dio otpada oko 711.000^2. U Sjevernoj Americi oblast, črnozema leži između 30^0 i 50^0 sjever. širine te zaprema oko tri četvrtine područja sjev. Dakote i Kansasa, polovicu južne Dakote, Nebraske, Oklahome i Texasa (po Marbutu). U Južnoj Americi i Australiji lokaliziran je na područje između 26^0 i 38^0 južne širine.

Črnozem je tip sela semiaridne, kontinentalne, stepske klime, koja se odlikuje vrućim ljetom, niskim godišnjim padalinama i oštrom zimom. Kišni faktor (v.) u zoni črnozema iznosi u Evropi 40—70, a u USA 40—152. Izgrađuje obično ravne ili slabo valovite krajeve pedosfere, a razvija se na različnim petrografskim supstratima, no najčešće na praporu (lesu), pod stepskom vegetacijom.

U historiji pedologije črnozem ima istu ulogu kao žaba u fiziologiji, kalcit u kristalografiji, a benzol u organskoj kemiji (*Vernadski*). Studij ruskoga črnozema najviše je pridonio, da se otkriju zakoni geneze i evolucije tla i da se razvije pedologija kao samostalna prirodna nauka. Na prostranim kompleksima prirodnih stepskih terena ruski su istraživači imali priliku, da izučavaju zakone razvitka, rasprostranjivanja i života tla. Ostavit ćemo po strani rezultate najvećeg dijela tih istraživanja i zaustaviti se samo na najvažnijim znakovima i svojstvima črnozemnoga tipa tla.

Kad bismo u ma kojem području črnozema otvorili profil tla, opazili bismo iste temeljne morfološke znakove; profil je diferenciran u dva, svakom laiku vidljiva, horizonta: gornji, tamni ili crni horizont (A), bogat humusom (v.) i donji, svijetli, obično žućkastosivi ili sivožućkasti, siromašan humusom, izgrađen gotovo isključivo iz čestica mineralnih (C-horizont).

Tamni horizont poprimio je tamnu boju od humusnih tvari, kojih ima u črnozemu prilično velika količina. Tako centralni ruski črnozem sadrži 10—13% humusa, sjeverni oko 4—6%, a južni oko 6—10%. Vojvođanski črnozem sadrži obično oko 3—4% humusa.

Humus črnozema ima i naročita svojstva. Nije on jednak onome humusu, što ga nalazimo u barskim crnicama, niti humusu onih podzoliranih crnica, što ih često susrećemo na planinskim masivima našega bosanskog krša, Alpa i drugdje. Humus črnozema zasićen je bazama za razliku od humusa naprijed spomenutih crnica, koji je

kiseo. Debljina tamnoga, humoznog horizonta iznosi obično 80—100 cm. Teksture (v.) je obično ilovaste do pjeskovitoilovaste, a strukture (v.) mrvičaste do orašaste. U donjem dijelu ovoga horizonta obično nalazimo brojne bijele micelije kalcijskoga karbonata, koji se isprao iz površinskog sloja i ovdje staložio.

Mineralni horizont (C) matični je petrografski supstrat, na kojemu i iz kojega se črnozem razvio procesima »črnozemizacije«. On je u pravilu svijetle boje, a u koliko je prapor, odlikuje se bogatstvom kalcijskoga karbonata.

»Črnozemizacija« obuhvata skup različnih procesa, od kojih su najznačajniji: 1. procesi akumulacije humusa, 2. procesi slabe eluvijacije (ispiranja) alkalija i zemnoalkalnih kovina, 3. procesi ascenzije elektrolita i 4. procesi zasićivanja humusa i mineralnih koloida (v.) bazama, spec. vapnom.

U črnozemu vrlo je dobro razvijen život i flore i faune. U svakom gramu tla milioni bakterija i drugih mikroorganizama žive, rade, grade i razgrađuju; pokraj toga različite životinjice prodiru u tlo do velike dubljine i nalaze u njemu kuću i hranu. Prema nalazima vrlo karakterističnih životinjskih građevina (poglavito »krotovina«) zaključujemo, da je i život faune u č. dosta intenzivan.

Odlična fizikalna svojstva, visok kapacitet vode, dobra propusnost vode i zraka, bogatstvo humusa i fiziološki aktivne hranljive supstancije te intenzivan mikrobiološki život čine, da č. ide u red najplodnijih tipova tla.

Geneza črnozema. Prvi je pokušao objasniti genezu črnozema glasoviti ruski fizičar i kemičar *Lomonosov* (1711—1756), koji je mislio, da je črnozem postao nagomilavanjem i sedimentiranjem vrlo fino humificiranih biljnih i životinjskih tijela u jezerima.

Drugi su istraživači *(Muchison, Pallas* i t. d.) mislili, da je črnozem marinskog podrijetla. Tako je *Pallas* držao, da je črnozem nekadašnje tlo slanih močvara postalih provalom Kaspijskog, Crnog i Azovskog mora, koja su donijela i ostavila vrlo fine, tamne sedimente, bogate organskom tvari. Međutim se otkrićima osnivača pedološke nauke V. V. *Dokučajeva* ustvrdilo, da črnozem nije reliktno nego recentno tlo. Ono se razvilo prema specijalnim klimatskim prilikama, koje vladaju u tome području. Toplo proljeće obilnom vlagom u tlu pomaže, da se vegetacija vrlo bujno razvije i proizvede velike količine organske tvari. Žarko i suho ljeto ograničava sintezu organskih tvari u zelenim stanicama stepske vegetacije, ali istodobno suši površinske slojeve tla do te mjere, da se rad mikroorganizama razarača organske tvari tla gotovo sasvim obustavlja (radi nedostatka vode). Humifikacija (v.) i mineralizacija (v.) organske tvari može se vršiti još samo tijekom kratke jeseni, jer ubrzo nastupa oštra zima, kada opet mikrobi-razarači biljnih i životinjskih ostataka u tlu obustavljaju rad. Posljedica je takvih klimatskih prilika, da se proizvede nešto više organske tvari, nego što se može rastvoriti; mineralni se supstrat radi toga postepeno humizira i poprima onu tamnu boju, koja je za črnozem karakteristična.

Kako je količina padalina u zoni črnozema relativno niska (350—500 mm godišnje), tu ima i malo vlage, pa je ispiranje i premještavanje soli prilično ograničeno. Dio soli, što se za kiše premjesti iz viših slojeva, vraća se nakon kiše opet kapilarnim putem u površinski horizont (p. ascenzije). Zato je č. bogat bazama, a reakcija mu je neutralna do slabo alkalična.

Već je istaknuto, da je č. tip stepske klime i stepske vegetacije. Pokraj klime stepska je vegetacija jedan od najvažnijih pedogenetskih faktora; ona je ujedno faktor stabilnosti črnozemskog tipa. Travna vegetacija zadruga, kojima je glavni predstavnik kovilje *(Stipa capillata* i *S. pennata)*, znatno pridonosi humizaciji i održanju črnozema. Koliko je značenje stepske vegetacije za održanje črnozema, vidi se najbolje na površinama, na kojima je travni pokrov nasilno uništen i zamijenjen šumskim. Na pošumljenom črnozemu povećava se huminiditet tla, počinju stvarati i nagomilavati huminske kiseline, baze se ispiru, a humus se intenzivnije rastvara; črnozem, kako velimo, »degradira«, a na mjestu starog č. razvija se *degradirani črnozem,* iz kojega se osim zemnoalkalnih kovina počinju već ispirati i seskvioksidi. Poraste li humiditet tla još jače, onda degradirani č. može prijeći i u *podzol* (v.).

LIT.: P. Kossovič, *Osnovi učenija o počve*, Peterburg 1911; K. Glinka, *Počvy Rossii*, Moskva 1923; S. Zaharov, *Kurs počvovedenija*, Moskva 1931. M. G.

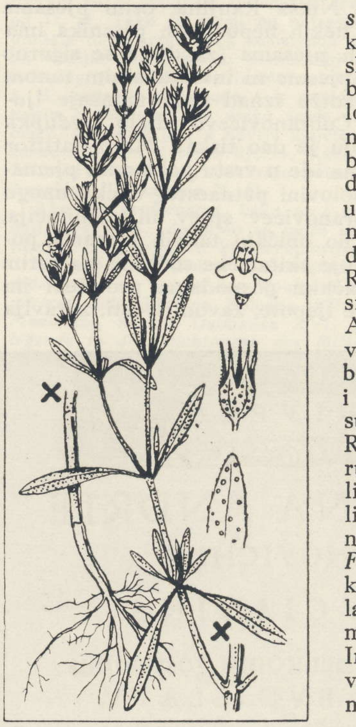
ČU, 1. (također Čuj), rijeka u ruskom Turkestanu, duga 920 km, izvire u Tienšanu, teče pustinjom prema *SZ* i utječe u stepsko jezero Saumal-kul, dok je u diluviju tekla dalje u Sir Darju. Navodnjuje prostrani teren, a u posljednje je doba gradnjom kanala znatno proširen sustav navodnjavanja. Centrala je Čuskaja. Na toj se riječnoj oazi uzgaja poglavito riža i pamuk. Z. D-i.

2. Japanska mjera za poljsku površinu (= 99,57 m²) i za dužinu (oko 110 m).

3. Kitajski vladarski rod u 1. tisućljeću pr. Kr. U.

ČUANG-TSE (u drugoj polovici četvrtoga stoljeća pos. Kr.), kineski filozof, pored Lietsea (kojega stavljaju u vrijeme između g. 500. i 350 pr. Kr.), najznatniji predstavnik starijega taoizma (→ kineska filozofija, Laotse).

LIT.: R. Wilhelm, *Dschuang Dsi, Das wahre Buch von südlichem Blütenlande*, Jena 1912; E. V. Zenker, *Gesch. d. chines. Philos.*, *I.*, Reichenberg 1926. A. B-a.



ČUBAR

ČUBAR, *(Satureja hortensis* L.,) jednogodišnja je biljka iz por. usnjača. Na niskoj u polugrm zbijenoj biljci razvijaju se uski ili lopatasti, obično zatupljeni, na rubu čitavi listovi. Ljubičasti, crvenkasti ili bijeli, dosta sitni cvjetovi nastaju u malenom broju u pazušcima listova. Sva je biljka dlakava i jako mirišljiva. Raste u zemljama južne i srednje Evrope, sjeverne Afrike, zapadne Azije, sjeverne Amerike i t. d. Najbolje uspijeva na kamenim i slabo obraslim mjestima sunčanih i suhih obronaka. Rano je prenesena u kulturu, gdje je drže nesamo za lijek nego i za začin. Za liječenje se upotrebljavaju najviše listovi *(Herba seu Folia Saturejae)*, u kojima kao najvažniji sadržaj nalazimo eterično ulje. Primjena joj je vrlo raznolika. Inače se mnogo upotrebljava i kao začin mesu, ribama, siru i t. d.

Rodu *Satureja* pripada veći broj vrsta poznatih pod imenom *vrisak* (v.). F. K-n.

ČUBIN bilo je hrvatsko pleme u Dubičkoj župi, koje se nalazilo s lijeve strane rijeke Une, u istočnijem dijelu današnje Dubice. Zapisano je sredinom 14. st. zajedno s dubičkim plemenom Konjuh, koje je svoje zemlje imalo tu u susjedstvu, ali s desne strane Une. Dio čubinskoga područja stekli su s vremenom i Ladislavići od plemena Svetačkih, koji su bili veliki posjednici i na zemljištu otuda istočno, u Svetačju. Ladislavići su u Č-u sagradili tvrd grad, koji se pod tim imenom navodi u 15. st. U turskom prodiranju ta tvrđava nije imala veće vrijednosti, te je u početku 16. st. zapuštena. Mjesto nje podignute su jake, suvremene utvrde u Jasenovcu i kod ušća Lonje, koje su Turcima neko vrijeme priječile prodiranje, ali ga ni one nisu mogle zaustaviti. U toku 15. st. u upravnom ustrojstvu postepeno je cijela lijeva strana srednje i donje Une pripojena Zagrebačkoj županiji, te je tako pod kraj toga stoljeća i čubinsko područje odcijepljeno od Dubičke župe. Četrdesetih godina 16. st. Turci su počeli osvajati i to zemljište, i tada je razgranato čubinsko pleme ostavilo svoje stare domove i preselilo uglavnom u zapadnu Madžarsku i u Gradište. Područje raseljenoga Čubina turske su vlasti pripojile Dubici, koja se s desne strane počela širiti u to vrijeme i na lijevu stranu Une. Današnja Dubica na tom zemljištu zapravo i leži na starom čubinskom području.

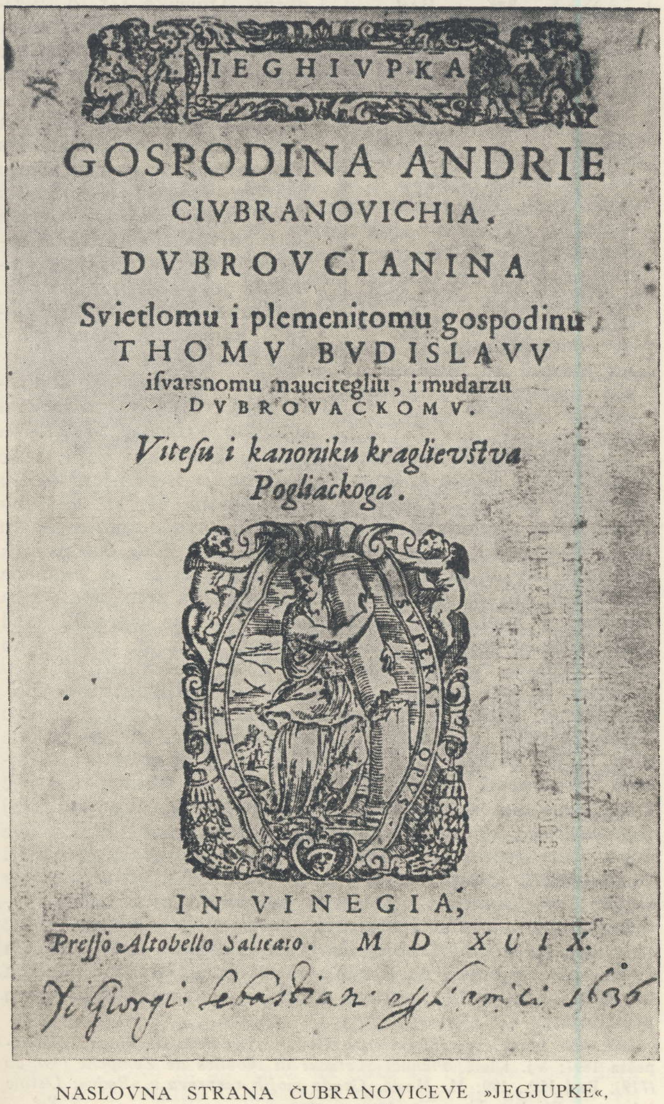
LIT.: L. Thallóczy i S. Barabás, *Cod. dipl. comit. de Blagay*, Budimpešta 1897; Vj. Klaić, *Plemići Svetački ili Nobiles de Zempche (997 do 1719)*, Rad HA, 199; M. Mesić, *Građa mojih rasprava u »Radu«; Listine i isprave*, Starine, V. S. P-ć.

ČUBRANIĆI, hrvatsko pleme podrijetlom iz Livna; živjelo je u Vrličkoj župi i dobilo u 14. st. to ime po jednom pretku Ciprijanu (starohrv. Čubrijan). Kad je 1406 kralj Ladislav Napuljac dao vojvodi Hrvoju čitavu župu vrličku, podložio mu je i Č-e ostavivši im netaknute njihove sloboštine, prava i običaje. U 15. st. članovi su tog plemena rotni suci banskog sudbenog stola u Kninu. Tad se pleme već bilo razgranalo na Berislaviće, Čubretiće, Jurčiniće, Klariće, Lukačiće, Mihaliće i Vladaviće. Jedna grana Berislavića preselila se u Turopolje i drugdje u Posavinu (Berislavići od Male Mlake, de Kys Mlaka).

LIT.: V. Klaić, *Hrvatska plemena od XII. do XVI. st.*, Rad 130, 1897; M. Mesić, *Pleme Berislavića*, Rad 8, 1869. M. B-a.

ČUBRANOVIĆ, Andrija, dubrovački pjesnik, kojemu se ne zna ni godina rođenja ni smrti, a niti što drugo pouzdano o njegovu životu. Zna se samo, da je pjevao početkom 16. st., a predaja tvrdi, da je bio zlatar. Drži se, da u velikom zborniku, što ga je 1507 počeo prepisivati mladi dubrovački vlastelin Nikša Ranjina, osim pjesama Š. Menčetića, Dž. Držića i nekih nepoznatih pjesnika ima i oveći broj Čubranovićevih pjesama (za dvije se sigurno zna, da su njegove). Te se pjesme ni invididualnim tonom ni drugim svojstvima ne izdižu iznad naše tadašnje ljubavne lirike. Glavno je Čubranovićevo djelo *Jeđupka* (= Egipćanka, ciganka), koju je dao tiskati Maro Battitor re u Mlecima istom 1599. Ona ide u vrstu pokladnih pjemama, kakve su se u drugoj polovini petnaestog vijeka mnogo pjevale u Italiji. No Čubranovićev spjev nije imitacija, premda i njegova ciganka po običaju takvih pjesama počinje najprije s crtanjem svoje skitalačke sudbine, da zatim prijeđe na gatanje dubrovačkim gospođama proričući im sreću ili upućujući ih u tajne ljepote, zavodljivosti, zdravlja i ljubavi. Značajan je nerazmjer u kompoziciji: dok ciganka s prvih pet gospođa razgovara podjednako kratko, šestoj se, posljednjoj, obraća dugim govorom (gotovo dvije trećine pjesme) i nagovara je svim razlozima ljubavne dijalektike, da uzvrati ljubav nesretnom i vjernom zaljubljeniku, koji za njom potajno uzdiše. U tom nagovaranju ima mnogo obrata i argumenata tadašnje ljubavne lirike, često jednolične i konvencionalne, ali sve to u ustima ciganke, slatkorječive odvjetnice ljubavi, ne djeluje ni jednolično ni pretjerano. Uopće lik je ciganke s njezinim nastojanjem, da probudi samilost, s njezinim ulagivanjem, nenametljivom proračunanošću, samosvijesnim proricanjem i narodnim uzrječicama vrlo dobro pogođen, dok jezik i stih odaju pjesnika sazrele izrazne snage. Zbog svega je toga *Jeđupka* oduvijek smatrana jednom od najdražesnijih pjesama u hrvatskoj književnosti 16. st., a koliko je bila cijenjena već onda, vidi se ne samo po brojnim imitacijama nego i po tom, što su još i u 17. st. pjesnici, kao Gundulić i Palmotić posuđivali iz nje pojedine stihove.

LIT.: Stari pisci hrv. 8. i 2. (2. izd.); M. Medini, *Dubrovačke poklade u XVI. i XVII. vijeku*, Dubrovnik 1898; Isti AslPh 22 i Rad 153; M. Rešetar, Arch. 22, Rad 127 i 255, Kombol, Biblioteka jugosłowiańska tom VI.; Korner, Hrv. Kolo Mat. Hrv. 22; P. Kolendić, *Nekoliko dubrovačkijeh pjesama* iz XVI. vijeka, »Dubrovnik« 1906; L. Zore, *O Jegjupci A. Č.*, Rad 27; K. Jireček, AslPh 21; Š. Urlić, Građa 10; F. Fancev, N. Vj. 48. M. K-l.


IEGHIVPKA
GOSPODINA ANDRIE
CIVBRANOVICHIA.
DVBROVCIANINA
Svietlomu i plemenitomu gospodinu
THOMV BVDISLAVV
isvarsnomu mauciteglìu, i mudarzu
DVBROVACKOMV.
Vitesu i kanoniku kraglievstva Pogliackoga.
IN VINEGIA,
Presso Altobello Salicato. M D X C I X.

NASLOVNA STRANA ČUBRANOVIĆEVE »JEGJUPKE«, (Mleci 1599)

ČUBRETIĆ, rod hrvatskoga plemena Čubranića (v.). G. 1395 i 1424—34 spominje se *Ivan Č.*, »comes«. Vojvoda *Pavao Č.* spominje se među bosanskom vlastelom 1461. Prema rodoslovu porodice Bukarica iz 1724 ostavio je sinove Valentina, koji se odselio u austrijske zemlje. Josipa, koji se poturčio, i Radomira, franjevca. Oko Steničnjaka kod Karlovca bilo je 1543 *Antićâ-Čubretićâ*, a 1526—31 bio je *Pavao Č.* kastelanom grada Mutnika u bihaćkoj krajini. Potkraj 15. st. doseliše se u Turopolje *Pavao* i *Đuro Č.*, koji su se dali u službu hercega Ivaniša Korvina. Jedna grana Č-a, koja je izvodila svoju lozu od Mihalja (Mihača), prozvala se *Mihačevićima;* od njih se *Vuk M.* proslavio u 16. st. u borbama s Turcima. Oni postadoše i baruni, držeći imanja u karlovačkoj okolini. — Odvjetkom Č-a smatrala se i porodica *Bukarica*, koja je 1804 dobila plemstvo s pridjevkom *Čubretić od Zvornika.* E. L.

ČUBRILOVIĆ, Vasa, * Bos. Gradiška 1. I. 1897, sveučilišni profesor u Beogradu. Još kao učenik gimnazije u Tuzli i Sarajevu sudjeluje u omladinskom pokretu i uroti protiv nasljednika prijestolja Franje Ferdinanda 1914. Zbog toga je osuđen na 16 godina zatočenja. G. 1918 nastavlja školovanje i uči do 1922 povijest na sveučilištima u Zagrebu i Beogradu. Služi kao profesor gimnazije u Hrv. Mitrovici, Sarajevu i Beogradu. G. 1929 pridijeljen je sveučilištu u Beogradu, gdje je 1934 izabran za docenta, a 1939 za izvanrednog profesora na stolici opće povijesti novoga vijeka. Osim znanstvenog rada bavio se i politikom.

BIBL.: *Bosanski ustanak 1875—78*, Beograd 1930; *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, Jug. ist. časopis, Beograd 1935; *Senjanin Ivo*, Spomenica P. Popovića; *Politička prošlost Hrvata*, Biblioteka »Politike«, 1939. J. D. M.

ČUČAVAC (zoo) je mlada, nemoćna, često slijepa i gološava ptica, koja neko vrijeme čuči u gnijezdu, pa je roditelji hrane često posebno pripremljenom hranom. Radi toga takve ptice načine čvrsta i dobra gnijezda, da mogu u njima odgojiti mlade, a njihova su jaja mnogo sitnija nego jaja drugih ptica, i kraće sjede na njima. Većinom su čučavci potpuno gološavi, pa ih majka mora još nekoliko dana grijati, kako to čine pjevice, kričalice, kukavke, vranci, nesiti i sl. Već u pahuljicama izvale se iz jajeta sokolovke, rodarice, burnice, golubovke, sove i dr. Čučavci razmjerno brzo rastu, ali trebaju i mnogo hrane, koju im roditelji neumorno donose; da im sigurnije pogode u kljun, mnogi ptići imaju velike »žvale« svijetle boje. Premda dulje čuče u gnijezdu, ono im je uvijek čisto, jer se č. postavljaju tako, da im izmetine padaju preko ruba gnijezda, a lastavice ih pače odnose u kljunu. Samo su nekoje ptice nečiste, na pr. pupavac. — Drugačiji su ptići potrkušci (v.). N. F-k.

ČUČERJE, selo podno Medvednice u kotaru zagrebačkom, 11 km sjev.-ist. od Zagreba, ima 1479 stan. (1931). Crkva, posvećena kasnijem patronu župe Sv. Mariji od Pohoda, spominje se već 1201, a kat. župa od 1334. Z. D-i.

ČUČEVO, stari hrvatski grad Šubićâ s desne strane Krke nasuprot Nečven-gradu, koji se nalazio u posjedu Nelepićâ, udaljen od njega jedan kilometar. Grad i selo

Č. (villa Chuchevno) spominje se uz Nečven grad u jednoj ispravi iz 1437, a pod imenom *Čučevac* spominje ga i Petar Zoranić u svojim »Planinama« 1536. Č. zovu danas i Trošenj. Turci su ga osvojili kao i Knin 1522. Do 1684 stoluju u njemu aga, dizdar i kadija zakrčki. U njemu je stolovao i Mehmed beg Ljubinčić, krčki kapetan i beg s naslovom sandžaka, čovjek bogat, ali žestok i nasilan. Između Nečvena i Č-a bio je preko Krke podignut most, a tuda je vodio i važan put u Bukovicu i Kotare.

LIT.: G. Urlić Ivanović, *Nečven kule, starohrvatska tvrđava u kninskoj župi;* Starohrvatska prosvjeta, I., br. 1 1895; fra S. Zlatović, *Topografske crtice o starohrvatskim župama u Dalmaciji,* II., br. 2 1896; Don K. Stošić, *Rijeka Krka,* Šibenik 1927. V. Ž.

ČUČIĆ-VUČINIĆ, Simeon ✻ Pećno u Žumberku 14. II. 1784, † 27. I. 1848, latinski i hrvatski pisac. Učio je u grkokatoličkom sjemeništu, a onda na sveučilištu u Pešti, gdje je 1806 postao doktorom filozofije. G. 1807 imenovan je profesorom grčkoga jezika na zagrebačkoj akademiji, a 1808 redovitim profesorom filozofije. Uz to je predavao kao suplent povijest, matematiku i fiziku. G. 1812 postao je prefektom u grkokatoličkom sjemeništu u Zagrebu. Mikloušić spominje njegove *Peszme Horvatzke,* ali se nisu sačuvale. Latinski je izdao *Philosophia critice elaborata* (Beč, 1845) i *Mathesis* (1846). J. Ši-k.

ČUDESA BOGORODICE. Već su od ranoga srednjeg vijeka raširene legende, koje su sadržavale čudesa. Svrha im je bila vjersko-odgojna, pa su se pojedina čudesa uklapala u vjersko štivo ili propovijedi kao primjeri za ilustraciju kršćanskoga života, zvani u latinskom »exemplum«, a u hrvatskoj književnosti »prilika«. Naročito se mnogo takvih »prilika« razvilo o Majci Božjoj. Legendarna Marijina čudesa jedan su od najtipičnijih proizvoda srednjega vijeka, kad se i kult Bogorodice neobično razvio. Pisanih č. B. imamo već od 5. st., no rascvala su se u 11.—13. st.; u 14.—15. st. č. B. su se doduše najviše raširila, ali su se već tada slabo stvarali novi motivi, nego su se obrađivali i prerađivali u svakojake književne oblike stari motivi. Te preradbe nisu prestale ni do danas.

Već od 11. st. skupljaju se č. B. u zbirke, a taj se običaj kasnije veoma razvio po zapadnoj Evropi. Isprva su te zbirke pisane latinski, obično pod naslovom *Miracula B. Mariae Virginis,* a već se od 12. st. javljaju i zbirke na narodnim jezicima. Zbirke se s vremenom pišu i uz neki književni interes, a već od 12. st. sretamo i versificiranih čudesa.

Veći dio zbirka čuva staru jezgru motiva, kojoj se s vremenom dodaju novi. Najzanimljiviji motivi vuku se kroz stoljeća u mlađe zbirke, gotovo nikada od riječi do riječi prepisani. Po cijeloj Evropi križaju se i isprepliću različite redakcije i varijante č. B-ih. Broj čudesa u pojedinim zbirkama varira, rijetke prelaze broj sto. Komparativnim studijem dade se cijelo mnoštvo tih zbirki svesti u jedan razvojni odnos, koji pokazuje na genezu i put tih legendara.

Domovinu č. B. treba, čini se, tražiti u Engleskoj; no klasične velike zbirke i nove književne obradbe nastaju u Francuskoj. U Njemačku su došli već gotovi Marijini legendari iz Francuske, i to vrlo rano. Tako je već u 12. st. postojala u Njemačkoj zbirka *Liber de miraculis S. Dei Genitricis,* koja je bila matica za mnoge kasnije redakcije.

Zbirke su č. B. obično anonimne; ali se već od 13. st. kompiliraju zbirke s poznatim auktorima, koje su postale najpoznatije i služile kao izvor kasnijim obradbama. Takvu je zbirku od 43 čuda sastavio Francuz Vincencije Bellovacensis (Beauvais) († 1264) u knjizi *Speculum historiale;* Cezarije od Heisterbacha († 1250) ima u knjizi *Dialogus magnus visionum atque miraculorum* zbirku od 59 č. B.; Toma Cantipratanus († 1280) u djelu *Bonum universale de apibus,* a Jakov a Voragine († 1298) u zbirci *Legenda aurea* ili *Historia Longobardica* imaju također mnogo č. B.

Marijinih čudesa kao »prilika« ima razasutih po mnogim zbirkama propovijedi, a osobito u propovjedničkim priručnicima sa geslima u alfabetskom redu. Od ovakvih važan je izvor za kasnije obradbe č. B. postao Ivan Gobius ili Junior (iz prve pol. 14. st.) knjigom *Scala coeli* i Ivan Herolt († 1468), poznat i pod imenom Discipulus, i to po djelu *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum exemplorum promptuario et miraculis B. Mariae Virginis.*

Izvore pojedinih motiva č. B. obično je vrlo teško pronaći. Poznati i nepoznati kompilatori nisu ih nikad priznavali svojim plodom, nego se obično pozivaju na neki pisani ili nepisani auktoritet. Oni hrane tako vjersku književnost zabavnim i odgojnim štivom sve do 18. st. Stil čudesa uvijek je naivan i bizaran, ali srdačan.

Na hrvatskom jeziku postojale su već zbirke č. B. barem od 14. st. Najstarija danas poznata hrvatska zbirka č. B. nalazi se u glagoljskom t. zv. Ivančićevu zborniku iz 14. ili 15. st. (*Čudesa blažene dive Marie*), a zatim također u glagoljskom t. zv. Petrisovu zborniku od prilike iz 1468 (*Mirakuli divi Marie*). Tiskom je izašla potpunija zbirka č. B. u Senju 1507 (*Počinju mirakuli slavne devi Marie*) također glagoljskim slovima (ponovno ih tiskao R. Strohal latinicom u Zagrebu 1917). Predložak ovoj senjskoj zbirci je jedna talijanska redakcija. I onim prvim dvjema zbirkama treba tražiti predložak u Italiji, gdje su različiti *Miraculi de la gloriosa Vergine Maria* bili u 15. st. valjda najčitanija knjiga.

Kod Hrvata je osobito dobro bilo poznato spomenuto Heroltovo djelo. Iz njega su manje skupine čudesa ušle u glagoljske rukopisne *Disipule* (u 16. st.), dok je potpunu Heroltovu zbirku od sto čudesa preveo Matej Divković i tiskao bosančicom u Mlecima 1611 (*Sto čudesa aliti zlamenja blažene i slavne Bogorodice Divice Marije*). Poslije Divkovića nalazimo razbacanih č. B. po mnogim vjerskim knjigama, na pr. u S. Margitića, M. Zoričića, J. Filipovića, J. Habdelića, M. Kuzmića i dr., i to bogzna iz koje već ruke.

Na slavenski pravoslavni Istok prodrla je ova zapadnoevropska književna vrsta dosta kasno. Istom pošto je Agapije Landos Krećanin preveo č. B. na grčki jezik u knjizi *Βιβλίον ὡραιότατον καλούμενον Ἁμαρτωλῶν σωτηρία* (Mleci 1641), preveo je odatle č. B. na srpsko-slavenski Samuilo Bakačić 1688. Nov prijevod Agapijevih čudesa priredio je Vićentije Rakić (Mleci 1808, Beograd 1837 i Sarajevo 1894). Na bugarski preveo je Agapijeva čudesa jeromonah Hadži-Joakim Krčovski (Budim 1817, Bukurešt 1846 i Samokov 1851). Na rusku redakciju preveo je Agapijeva čudesa kaluđer Damaskin početkom 18. st.

Motivi č. B. počeli su se zarana i književno obrađivati. Primjeri pretakanja cijelih zbirka čudesa u stihove na latinskom jeziku dolaze u rukopisima od 12. do 15. st. Nekim se versifikatorima znade i za ime, na pr. Nigellus de Longo Campo iz 13. st. i Volpertus iz 14. st. Na narodnom jeziku, i to francuskom, nastala je jedna stihovana zbirka poznata pod imenom *Adgar* već u 12. st., a pjesnik 12.—13. st. Gautier de Coincy prepjevao je zbirku č. B. u 30.000 stihova. Isto tako dramatiziraju se u različnim evropskim jezicima pojedini motivi čudesa već od 13. st. Tako je jedan od najraširenijih motiva č. B. (kako čovjek prodaje dušu vragu zbog zemaljskih dobara, pa ga Bogorodica oslobađa od vražjih ruku) bio u Francuskoj dramatiziran već u 13. st., a do najvećeg je književnog izražaja došao u Goetheovu Faustu. Motivi iz č. B. prelazili su mnogo i u narodnu priču, pa je na pr. spomenuti motiv o prodaji duše vragu češće zastupan i u hrvatskom narodnom blagu, a dospio je i u noviju umjetnu književnost u pripovijesti Janka Jurkovića »Ima i tomu lijeka«. Kako su se takvi motivi znali u književnosti kamuflirati, pokazuje primjer Boccacciove novele o »messer Ansaldu« (Decameron X, 5).

Ako još spomenemo, kako se i crkveno slikarstvo češće nadahnulo motivima č. B., dovoljno se može uočiti veliko značenje č. B. u kulturnom, a posebno u književnopovijesnom zbivanju kršćanske Evrope.

LIT.: J. Th. Welter, *L'exemplum dans la litterature religieuse et didacticque du moyen age,* Toulouse 1927; E. Levi, *Il libro dei cinquanta miracoli della Vergine,* Bologna 1917; P. Pescani, *Alcuni »Miracoli della Madonna«,* Rivista Dalmatica XVI, 1935; K. Plencat, *Die Theophilus-legende in den Dichtungen des Mittelalters,* Berlin 1926; *Miraculorum B. V. Mariae . . . index,* Analecta Bollandiana XXI, 1902; F. Wilhelm, *Deutsche Legenden und Legendare,* 1907; A. Mussafia, *Studien zu den mittelalterlichen Marienlegenden,* Sitzungsberichte der Hist.-Phil. Klasse der Akademie 113, 115, 119, 123, 129, Beč 1888—98; Š. Urlić, *Izvori Divkovićevih priča,* NVj. 19, 1910; Isti, *Nešto o izvorima Divkovićevih Besjeda,* Rad 225; I. Milčetić, *Prilozi za literaturu hrvatskih glagolskih bibliografija,* Starine 23; R. Strohal, *Prilike iz stare hrvatske knjige,* Zbornik za nar. život 23; P. Popović, *Pripovetka o devojci bez ruku,* Beograd 1905; Isti, *Izvor »Mirakula slavne Dive Marie«,* Nastavnik 17, 1906; P. Stevanović, *Pripovetka o čoveku koji se prodao đavolu,* Beograd 1935 (obilno materijala imaju prikazi ove rasprave, i to P. Popovića u Prilozima XV. i H. Barića u NVj. 45); H. Polenaković, *Prilike o čoveku koji se prodao đavolu,* Godišnjak skopskog filozof. fakulteta II., 1938; F. Galinec, *Habdelićev utjecaj u Gašparotijevoj legendi »Cvet sveteh«,* Vrela i prinosi 6. V. Š.

ČUDESA, svjetska. Bilo ih je sedam, a najčešće su se tako u starom vijeku nazivale ove građevine: 1. *Piramide,* grobni spomenici staroegipatskih kraljeva. Najveća je Keopsova piramida kod El Džize, visoka 146 m. — 2. *Sfinga,* tijelo lava s čovječjom glavom; stavljala se obično na ulazu u hramove, a bila je simbol sunčanoga boga Ozirisa. Najveća je ona kraj velikih piramida, duga 73,50 m, a visoka 5 m. — 3. *Mauzolej,* grobni spomenik kralja Mauzola (377—353 pr. Kr.) u Halikarnasu u Maloj Aziji. Spomenik je bio srušen izmedju 12. i 15. st. — 4. *Artemidin hram* u Efezu, sagrađen u 6. st. pr. Kr., dug 110, širok 55 m. G. 336 pr. Kr. zapalio ga Herostrat. Kasnije je bio obnovljen, ali ga 263 razrušiše Goti. Kamenje i mramor toga hrama upotrijebljen je za zidanje kršćanskih crkvi. — 5. *Semiramidini viseći vrtovi* u Babilonu, izgrađeni u obliku terasa jedan nad drugim. Prema Herodotu dala ih je izgraditi asirska kraljica Semiramida 2000 g. pr. Kr. — 6. *Kolos na Rodu,* orijaški kip od pozlaćene mjedi, visok 32 m, posvećen Heliju, bogu sunca. Podignut je oko 290 pr. Kr., a sagradio ga Kar iz Knida, učenik Lizipov. Služio je kao svjetionik. G. 224 pr. Kr. srušen je od potresa. — 7. *Svjetionik kod Aleksandrije;* sagradio ga Sostrat iz Knida u 3. st. pr. Kr. na otoku (sada poluotok) Faru kod Aleksandrije, na ušću Nila. Odatle potječe i riječ »farus«, što znači svjetionik. Bio je visok 160 m, a na vrhu gorio je oganj vidljiv iz daljine od 50 km. — Broj sedam u vezi je sa svetim obilježjem toga broja; ali su u starom vijeku poznavali i više »svjetskih čudesa«, a različni pisci navodili su i različita »čudesa«, tako na pr. i Zeusov kip u Olimpiji, babilonske zidove i dr.). Anthologia Palatina iz 10. st. očuvala je Antipatrovu pjesmu o njima, a Filonu Bizantincu (oko 250 pr. Kr.) pripisivali su grčki spis iz 6. st. po Kr. pod naslovom *περὶ τῶν ἑπτά θεαμάτων.*

ČUDI → **Fini.**

ČUDO (od čuditi se, lat. miraculum, grč. *θαῦμα*). **I. Pojam.** Etimološki označuje sve, što izaziva čuđenje, udivljenje,

sve čemu je uzrok nepoznat, a zbiva se mimo uobičajenog toka događaja. U svom stvarnom i strogom značenju čudo je izvanredan, osjetilima zamjetljiv događaj, koji se nije mogao zbiti običajnim djelovanjem prirodnih sila, nego jedino svemogućnošću Božjom. Prema području, na kome se dešavaju, čudesa se dijele na čudesa fizičkoga, intelektualnoga, i moralnoga reda. Moralna su ona, koja bivaju mimo običajnih zakona moralnog reda, tako da nadmašuju sve, što ljudi svojim silama u tom području mogu izvesti. Intelektualna su ona, koja očituju znanje iznad onoga, što ga ljudi svojim spoznajnim sredstvima mogu doseći, kao što je predviđanje budućih događaja, koji zavise o slobodnoj volji budućih pokoljenja. Ova posljednja nazivaju se proroštvima. Fizička su, napokon, čudesa ona, koja se zbivaju protivno fizičkim zakonima, kao što je trenutno ozdravljivanje teško bolesnih i t. d. Među svim čudesima ova posljednja najviše padaju u oči, pa su bila predmetom i najbrojnijih raspravljanja.

II. **Mogućnost.** Mogućnost čuda nijekale su dvije glavne teorije: determinizam i indeterminizam. Prva je zabacivala mogućnost čuda u ime konstantnosti prirodnih zakona tvrdeći, da bi čudesna intervencija Božja u svijetu značila slom čitavoga prirodnog poretka. Druga je, odlazeći u suprotnu skrajnost, otklanjala čudo kao nešto izvanredno učeći, da je u prirodi sve izvorno, osobito, po sebi izvanredno, pa prema tome, da ono, što je nazivano čudom, ne zaslužuje toga naziva. Indeterminizam (zvan i kontingentizam) dopuštao je opstanak činjenica, ali je nijekao njihovu izvanrednost. Jedna i druga teorija ne dadu se održati kako filozofski, tako ni pred stvarnošću činjenica. Determinizam pretpostavlja, da su zakoni fizičkoga reda u tom smislu apsolutno nužni, da im se mora podvrgavati i sam njihov Zakonodavac, dok je po učenju zdravoga razuma i tradicionalne filozofije ljudskoga duha Zakonodavac neovisan o zakonima, koje je postavio; oni su samo hipotetički nužni. Prirodni naime već faktori, a pogotovo natprirodni faktor, njihov Autor, o kome upravo zavisi njihova primjena, mogu spriječiti u ovom ili onom slučaju njihovo ostvarenje, a da time ukupni prirodni red ne bude narušen. Zasade pak indeterminizma idu odviše daleko, jer svojim nijekanjem izvanrednosti vode konačno, u zadnjim konsekvencijama, do nijekanja zakonitosti u prirodi, što je neodrživo.

Red i zakonitost u prirodi postoje. Ali po naučavanju tradicionalne filozofije, svemoćni Autor toga poretka, Bog, suvereno slobodno raspolaže njime. Može stoga po svojoj volji bilo uskratiti svoju pomoć svaki čas, bilo učiniti, da se nešto zbude drugim načinom nego se zbiva u običnom toku događaja. Takva intervencija po sebi nije nešto nasilno, jer je upravo najtemeljnija značajka cjelokupnog prirodnog poretka, da je sasvim podvrgnut volji svoga Tvorca. Jasno je, da je ovako posvemašnje raspolaganje stvorenjima isključivo pravo i moć Stvoritelja. No tu svoju moć Bog može prenijeti i na stvorenja, dati na pr. ljudima moć, da čine čudesa (to su onda čudotvorci). Po istoj ovoj nauci Bog ni sam, a ni po drugima ne čini čudesa uzalud, nego uvijek s nekom višom svrhom: u potvrdu istinitosti vjerske nauke, u cilju obraćenja čovjeka i sl.

III. **Utvrđivanje.** Je li sa sigurnošću moguće utvrditi, da se radi o izvanrednoj intervenciji Božjoj, o čudu i da nije po srijedi djelovanje nepoznatih prirodnih sila? Jest, i to na temelju dvostrukog reda činjenica, iskustveno i filozofski sasvim zajamčenih. To je, s jedne strane, univerzalnost zakona, kojim djeluju prirodne sile. Mi, doduše, ne poznamo svih prirodnih zakona, ne znamo, šta sve mogu prirodne sile, ali znamo sigurno na temelju svestrano ovjerovljenih činjenica, što ne mogu. Jednako pak, s druge strane, na temelju sličnoga iskustva, a i neoborivih filozofskih dokaza znamo, da ne pripada prirodi, nego Gospodaru prirode, da uskrišava mrtve, da u trenutku i bez liječenja i bez ma kakvih prikladnih sredstava, uz posvemašnju disproporciju između sredstava i učinka ozdravlja od teških, neizlječivih bolesti, da pomnoži ili poveća tvarnu substanciju i t. d. Osim ovih kriterija crkveni dokumenti spominju i druge, fizičkog i moralnog reda, posebno u slučajevima, kad se radi o ozdravljenjima, za koja se drži, da bi mogla biti čudesna. Tako Benedikt XIV. (u De Servorum Dei beatificatione 1. IV., p. I., c. 8) traži nedvojbene znakove fizičkog reda, naime: »da se ozdravljenje ubroji među čudesa, potrebno je, 1. da bolest bude teška i teško ili nikako izlječiva; 2. da ne bude u posljednjem stadiju tako, da bi malo zatim trebala iščeznuti; 3. da se nisu upotrebljavali lijekovi, ili ako jesu, da nisu koristili; 4. da ozdravljenje bude trenutačno; 5. da bude potpuno; 6. da prije ozdravljenja nije nastupilo umanjenje ili kriza bolesti; 7. da se nastala bolest ne povrati«. S moralne strane potrebno je među ostalim znati sigurno, zbog čega navodno čudo biva: da li u potvrdu istine, radi proširenja religiozne istine, ili možda nečega nedostojnog, je li ono, što se događa, u skladu s čestitošću, ozbiljnošću i t. d.; je li onaj, koji čini »čudo« ozbiljan, svet, plemenit čovjek, ili naprotiv pokvaren, nestaložen i t. d. te kakvim sredstvima, kad, gdje ga čini. Ako su sve ove okolnosti pozitivne, to daje moralnu sigurnost o vjerodostojnosti čuda. Fizičku sigurnost mogu, dakako, dati samo fizičke činjenice, no njih, kao ni ostalih činjenica fizičkog reda nije teško ustanoviti. Bitno je pri svem historički ispitati stvar i podvrći je kritičkom rasuđivanju u najstrožem obliku. Crkva katolička ima u tom pogledu veoma strog sudski postupak, koji ni najmanje ne zaostaje za redovnim sudskim postupkom u drugim područjima.

IV. **Povijesne činjenice.** Među najstarijim ozbiljnim dokumentima, koji spominju čudesa (čudesna ozdravljenja, umnoženje tvari, uskrsnuća i t. d.) nalaze se knjige Staroga Zavjeta. Datumski dosta kasnije (bar djelomično) spominju se neka čudesna ozdravljenja i na iskopinama, pronađenim u Epidauru, kao i nekim drugim grčkim mjestima, ali po sadržaju i okolnostima, koje ih prate, teško im je pripisati kakvu vjerodostojnost. Najveći broj čudesa spominju Evanđelja, u vezi s Isusom Kristom, koji u potvrdu istinitosti svoje nauke umnaža hljebove, te njima nahrani preko pet tisuća ljudi, pretvara vodu u vino, ozdravlja teško bolesne, riječju utišava oluju na moru, uskrišava mrtve. I Djela Apostolska spominju čudesa, koja su apostoli činili nakon Kristove smrti: Petar ozdravlja hroma pred vratima hrama, Pavao čovjeka ujedena od zmije i dr. Veliki broj spominju crkveni dokumenti u vezi s postupcima za proglašenje blaženima, odnosno svetima ugodnika Božjih. Znatan dio događaja, koji su predloženi kao čudesni, crkvena sudišta zabacuju, jer se traže samo nesumnjivo provjerene činjenice. Veoma velik broj čudesa spominju zasebne zbirke, poznate pod imenom »Mirakelbücher«, ali s obzirom na način kompozicije tih djela teško je provjeriti, što je u njima autentično, a što legendarno.

Među suvremenim činjenicama, koje su na se obratile pažnju ne samo religioznog, nego i profanoga svijeta, ističu se čudesna ozdravljenja u Lurdu (→ Lourdes).

LIT.: Docteur Le Bec, *Preuves médicales du miracle. Etude clinique*, 7. izd. Pariz 1930; J. de Tonquédec, *Introduction à l'étude du merveilleux et du miracle*, 3. izd. Pariz 1923; Card. Lépicier, *Le miracle*, Pariz 1936; R. Vander Eist, *Vraies et fausses guérisons miraculeuses*, 3. izd., Pariz 1924; A. van Hove, *La doctrine du miracle chez S. Thomas*, Pariz 1927; E. Pfeifer, *Das Wunder als Erkenntnissmittel der Glaubwürdigkeit der Offenbarung*, 1936; Đ. Gračanin, *Čudesna ozdravljenja kod starih Grka*, Zagreb 1939. Đ. G.

ČUDOMIRIĆI (Cuddomirith, Cudomirichy, Cudomyrich, Zuddomirikio), jedno od 12 hrvatskih plemena, koja su 1102 ugovarala s kraljem Kolomanom. Kolijevka je plemena županija Lučka (Luka) nedaleko Zadra u kraju zvanom Čudomirština, gdje se spominju 1207, 1278, u 14. st. i poslije. Na početku 16. st. nalazimo ih u Lici. Tom plemenu pripadaju Pribislavići, Noići i Vrukovići.

LIT.: V. Klaić, *Hrvatska plemena od XII. do XVI. st.*, Rad 130, 1897. M. B-a.

ČUDSKI RUDNICI, prethistorijski rudnici na Uralu. Ime se ne odnosi na određene rudnike, nego se upotrebljava za prethistorijske rudnike na Uralu i u zapadnom Sibiru. Ime od plemena Čud, koje se, kako se čini, prvo bavilo rudarstvom u pomenutoj oblasti. F. T.

ČUDSKO JEZERO → **Pejpus-jezero.**

ČUĐENJE je duševno uzbuđenje (→ afekat), koje nastaje, kad se namjerimo na nešto novo, što doslije nije bilo zapaženo ili se razlikuje od poznatoga, na nešto neobično, što odvaja od toka događanja, kako smo ga navikli gledati, na nešto neočekivano, što je ustaljenom predviđanju protivno. Čudesni nalaz dolazi iznenada i u prvi mah se nadaje kao nešto strano, što nas se neugodno

doima, može nas dovesti u nepriliku i zabunu, a zna zadati i strah. S duševnim uznemirenjem u vezi su jače poremetnje u tijelu: čovjek se trgne, pogled mu se ukoči, on u čudu staje i, štono riječ, od čuda se skameni ili zapanji. Kad se neugodni dojam iznenađenja slegne, pažnja se smiri i prelazi u zanimanje, uz koje se može vezati i ugodan osjećaj dobitka, koji proširuje krug našega opažanja i znanja. Čuđenje tako dobiva znatan udio u razvitku intelektualne svijesti. Fr. Bacon drži ga sjemenom znanja. Po Platonu je ono izvor težnje za mudrošću, i zato ga on naziva pravom filozofijskom strašću i poređuje ga s probuđenjem iz sna sadašnjosti. Aristotel kaže, da č. danas kao i negda potiče čovjeka, da razmišlja najprije o očitim poteškoćama, a onda i dubljim, skrovitim i da traži njihovo rješenje. Već prije njega rekao je Pitagora, da je plod umnoga snalaženja nestanak čuđenja (grč. ἀθαυμασία). I Demokrit nazrijeva u smirenju duha najviše zadovoljstvo. U stoika zahtjev prevladavanja afekata uopće vodi do mirna očekivanja toka događaja i u toj duševnoj spremnosti odnosno suzdržljivosti (»contenance«) i do toga, da se mudar čovjek ničemu ne čudi. Pjesnički je taj zahtjev obradio Horacije (Epod. I. 6) pod geslom: »Nil admirari«. A. B-a.

ČUGA, *Tsuga*, rod drveća iz porodice *borovke*. Iglice su dvoredne. Cvjetovi su dvodomni, vrlo sitni. Češeri su maleni, zaobljenih kožastih ljusaka, vise, dozrijevaju u prvoj godini. Ovome rodu pripada oko 14 vrsta, koje rastu u umjerenoj zoni sjeverne Amerike i Azije. U Evropi uzgaja se više vrsta kao parkovno drveće, koje uspijeva na svježem i inače dobrom tlu.

Kanadska čuga, *Tsuga canadensis* Carr., do 20 m visoko drvo sjeverne Amerike. Krošnja joj je široka, grane vodoravne, a grančice vise. Kora debla je smeđa, u kasnijoj dobi jače ispucana. Iglice su oko 1 cm duge, odozdo sa 2 pruge pùči, na rubu fino napiljene, a na vrhu i na bazi tupo ušiljene, na bazi najšire. Češeri su oko 2 cm dugi. Često se uzgaja kod nas u parkovima i nasadima. M. A.

Uzgojna svojstva: K. č. uspijeva u području bukve na svježem i inače dobrom tlu. Raste dosta brzo, a zasjenu podnosi slično kao smreka. Drvo joj je bez smole, lako, mekano, trajnije od jelovine. A. P-ć.

Kalifornijska čuga, *T. heterophylla* Sarg., odlikuje se uskom vitkom krošnjom, te kratkim i vodoravnim granama. Iglice su joj jednolično široke. Raste u primorskom području zapadnog dijela Sjeverne Amerike. U mladosti škodi joj vjetar i mraz.

Japanska čuga, *T. Sieboldii* Carr., odlikuje se širokom krošnjom, dugim granama i obješenim grančicama. Iglice su joj oko 1,5 cm duge, cijela ruba, na vrhu srcoliko urezane. Uspijeva u području kitnjaka i brdske bukve. M. A.

ČUGUJEV (ukraj. Čugujiv), grad u Ukrajini na desnoj obali Doneca, 40 km jugoistočno od Harkova, ima 20.000 stan., koji žive od poljodjelstva. Kod Č. prelazi preko Doneca željeznička pruga Harkov—Kupjansk. Z. D-i.

ČU-HSI (Hui an), ✳ 1131, † 1200 pos. Kr., najznatniji predstavnik kineske filozofije za dinastije Sung iz kruga petero učiteljâ, koji se naziva sung-ju (→ Čeu-tse). Polazeći od Konfucijeve nauke razvija samostalne poglede u borbi s taoizmom (→ Laotse) i kineskim budizmom na jednu, a na drugu stranu sa školama, koje doduše kao i on grade na Konfucijevoj nauci, ali je drukčije shvaćaju i tumače; to je napose škola, koju je osnovao Hu an Kuo (1074—1138) i ona, koju je osnovao Su Hsün (1009—1066). Glavni filozofijski pogledi njegovi izloženi su u onom dijelu sabranih njegovih spisa, koji nosi naslov *Li Th'i*, a raspravlja kozmološka pitanja o »dahu« kao građi svijeta i o »zakonu« kao pokretnoj sili ili volji svijeta, a u vezi s tim onda o čovjeku i njegovu položaju u kozmičkom procesu, o zakonima ljudskoga života, o krepostima (čovjekoljublju, pravednosti, poštovanju i uviđavnosti) i o odnosu prema vrhovnom principu stvaranja. Č-ova nauka zadobila je naročitu važnost nesamo po utjecaju u učenom krugu kineskom, nego i po tom, što je bila osnov školskim knjigama, koje su je raširile u narodu (→ kineska filozofija).

LIT.: Harlez, *Le Tchou-tze-tsieh-yao ou les principes de la philosophie de Tchou-hi*, Pariz 1886; Stanley Gall, *Le philosophe Tchou-hi*, Shan-gai 1894; H. Hackmann, *Chines. Philosophie, Gesch. d. Philos. in Einzeldarstel.* I., 5., München 1927; E. V. Zenker, *Gesch. d. chines. Philosophie*, I., Reichenberg 1926. A. B-a.

ČUIĆ, fra Mijo, ✳ Bukovica (Duvno) 8. II. 1797, † Travnik 5. XI. 1844, franjevac. Učio u Ugarskoj, zatim bio učitelj redovničke mladeži, propovjednik i župnik po Bosni. Propovijedi ostale su mu u rukopisu, a I. F. Jukić izdao je njegov prijevod iz talijanskoga *Život Isusa Kersta... izvađjen i uredjen iz evangjeljah po Augustinu Kalmetu*, Split 1848.

LIT.: J. Jelenić, *Bio-bibliografija franjevaca Bosne srebreničke*, Zagreb 1925. V. Š.

ČUKA, Jakov, ✳ Zaglav (na Dugom otoku, kod Zadra) 15. VII. 1868, † Rim 1. X. 1928, književnik. Pučku školu, gimnaziju (na talijanskom jeziku) i teologiju učio u Zadru. Bogoslovske nauke nastavio i svršio u Rimu; tu položio i doktorat 1890. Služio u Zadru kao kapelan, biskupski tajnik, gimnazijski vjeroučitelj (1894—1904) i kanonik. G. 1924 postao prepozit kaptola u Splitu, 1926 rektor zavoda sv. Jeronima u Rimu. Pokopan u rodnome mjestu.

Č. je u književnost ušao crticama i pripovijestima, koje je objavljivao u dalmatinskim časopisima i novinama (Iskra 1886, Narodni list 1887). Napustivši pripovijetku dao se na kritiku i bio kroz desetak godina najplodniji i najugledniji hrv. kritik. Prve ocjene tiskao u Narodnom listu 1887 (Vojnović, Draženović). U njima je na osnovi pogleda, koje je stekao proučavanjem talijanske književnosti, ocjenjivao hrvatska književna djela sa stajališta realizma. O realizmu (s obzirom na roman) pisao je i opširniji sastavak (Narodni list 1888). Iza toga je književne kritike objavljivao u zadarskoj »Hrvatskoj«, zadarskoj »Iskri«, zadarskoj »Katoličkoj Dalmaciji«, Tresićevu »Novom vijeku«, sarajevskoj »Nadi« i glavnim zagrebačkim književnim listovima (Vienac, Prosvjeta, Život). Kao tajnik Matice dalmatinske pokrenuo časopis Glasnik Matice dalmatinske (1901—03) i u njemu objavio velik broj ocjena i prikaza.

Osnovna misao Č. kritičkoga rada bila je, da ispita i istakne prave umjetničke vrijednosti hrvatskih književnih djela i da provede reviziju ustaljenih pogleda o pojedinim hrvatskim književnicima. U velikom broju svojih referata i opširnijih studija Č. se dodirnuo gotovo svih znatnijih pojava u hrvatskoj književnosti svoga vremena (Kumičić, Đalski, Kranjčević, Buzolić, Martić, Leskovar). U hrvatsku je književnost sustavno unosio vidike evropske kritike, napose talijanske (Carducci, Bonghi, Nencioni) i francuske (Sainte-Beuve, Taine, France, Lemaître). Potkraj svoje kritičarske djelatnosti ispitivao je etičko i nacionalno značenje književnih pojava u vezi s mislima Brunetièrea). Pored toga nastojao je upoznati hrvatsku publiku sa znatnijim evropskim piscima 19. st. (D'Annunzio, Nietzsche, Pascoli, Fogazzaro, Neera, Shelley, Taine). Pisao je i o nekim pojavama ruske književnosti. Najopsežniji su radovi ove vrste: *Talijansko pjesništvo u 2. polovici našega vijeka*, Vienac 1889; *Talijanski roman*, Iskra 1892; *Književne radnje grofa Lava Tolstoja*, Nada 1896; *Vjerska, filozofska i moralna djela Tolstojeva*, Nada 1897. Najplodniji svoj rad razvio je u Č., kad je u Glasniku Matice dalmatinske referirao o svima važnijim pojavama u hrvatskoj i svjetskim književnostima.

Po idejama, koje je unosio u hrv. književnost i po utjecaju na hrv. književni život, Č. je osnivač hrv. moderne književne kritike i ujedno pionir kritike kao samostalne književne vrste. Najveću djelatnost razvio je u doba borbe između Starih i Mladih, nastojeći da istakne prave umjetničke vrijednosti bez obzira na književne grupe. Tako se zamjerio i jednoj i drugoj struji, a kad su stali dirati i u njegov svećenički stalež, prestao se baviti kritikom.

Pored kritičkih sastavaka na hrv. jeziku Č. je pisao i na talijanskom. U tal. listovima pisao je o hrvatskim i srpskim piscima, Zmaju i Đalskome (Rassegna della letteratura italiana e straniera, Rim 1889; Fanfulla della Domenica, Rim 1892). Kušao je svoje članke o hrvatskoj književnosti proturati i u francuske časopise (Revue de deux mondes), ali u tome nije uspio. Poznavajući dobro tal. jezik i književnost, on je u tal. listovima ocjenjivao i tal. književna djela (Roma letteraria, 1893). I jedan dio njegove studije o Tolstoju prvobitno je napisan na tal. jeziku i tako tiskan (La Fanfulla della Domenica, Rim 1894).

Iako se aktivno prestao baviti kritikom hrv. književnih djela 1903, Č. je i dalje pisao rasprave o različitim kulturnim, vjerskim i nacionalnim pitanjima. U Smotri dalmatinskoj tiskao je na tal. jeziku putopise (*Attraverso la Scandinavia*, 1908 i 1909, *Impressioni del Belgio, Ricordi di Olanda*, 1910); u zadarskom listu Il popolo prikaz hrv.

književnosti u Dalmaciji (*La letteratura croata della Dalmazia*, 1909). Zasebno je izdao *Instructio super jure matrimoniali*, Split 1925. U dnevnim listovima i časopisima (Obzor, Katolički list, Adriatico jugoslavo, Hrvatska u Zagrebu, Il popolo i Narodni list u Zadru, Novo doba u Splitu, Samouprava i Novi život u Beogradu) tiskao je veći broj raznovrsnih članaka.

Kritičke sastave potpisivao je Č. pseudonimom Jakša Čedomil, a usto katkad upotrebljavao pseudonim Paško Zagorčić te različite šifre (J. Č., P. Z., D. C. i t. d.). U cjelini svoga rada bio je Č. veoma plodan i mnogostruk. Od velikoga se rada i razbolio, ali za života nije doživio priznanje, kakvo je zasluživao, te nije mogao izdati ni jedne knjige kritičkih spisa.

LIT.: *Autobiografija*, Korablja, Split 1929; A. Petravić, *Treće studije i portreti*, 1917; A. Barac, *Hrvatska književna kritika*, 1938; Jurin, *Hrvatski književni zbornik*, Zagreb 1940 s bibliografijom Č. radova; A. R. Glavaš, *Č. J.*, Zagreb 1942. A. B-c.

ČUKČÂ, poluotok, najistočniji dio Azije. Na zapadu je ograničen crtom između zaliva Čauna i rijeke Anadira. Južni dio poluotoka Čukčâ zaprema Anadirsko gorje, a na sjeveru je drugi planinski greben, tako da ravnih krajina ima samo na obali. Cio je poluotok pokrit tundrama. Na obali žive Čukči (oko 15.000) i Eskimi, dok je unutrašnjost gotovo nenaseljena. Z. D-i.

ČUKČI su narod na istoimenom poluotoku na skrajnjem sjeveroistoku Sibirije i broje oko 15.000 duša, a pripadaju među rijetke sibirske narode, koji su u porastu. Sami se nazivaju *Luoravetlat* (»pravi ljudi«).

Jezik ih povezuje s južnim susjedima Korjacima i Kamčadalima, a u ostaloj su duhovnoj kulturi blizu i Jukagirima na zapadu; svi zajedno sačinjavaju sjeveroistočne »Paleosibirce« (v.). Jezičnu zajednicu prvih triju navedenih naroda udružuje nadalje s jezicima Indijanaca sjeverne i srednje Amerike t. zv. inkorporiranje, uključivanje različitih dijelova rečenice u jednu određenu riječ. Posebno je značajno za jezik Č-a, da žene imadu vlastiti izgovor, što uz spomenute dvostruke veze sa susjednim narodima i na mješavinu njihove kulture.

Gospodarstveno se dijele u primorske sjedilačke lovce morskih sisavaca (tuljana, morževa, kitova) i u nomadske uzgajače sobova (oko 12.000). Oružje je prvih luk i strelica, koplje, harpuna, a drugih laso i bola (v.). Stočarstvo je treća i najmlađa komponenta i potječe iz zapadne Sibirije. Jukagiri i Č. su se naime prije provale Tunguza Evenki i Turaka Jakuta u istočnu Sibiriju protezali mnogo dalje na zapad (svakako do Lene, a možda i do Jeniseja), kao što su opet Č. najistočniji autohtoni član uzgajača sobova i stočara uopće. Šire su socijalne jedinice: kod stočara »tabor« od 2 do 6 (srodnih) obitelji uz najmljene pastire po načelu »jedan tabor — jedno stado«; kod lovaca pak selo osnovano na teritorijskom načelu bez obiteljske povezanosti, a unutar sela po nekoliko »punih čamaca«, svaki sa 8 ili 9 članova lovačke posade, koji su najbliži srodnici vlasnika čamca i s njime dijele lovinu. Danas svi imadu isti temeljni tip stana: vrstu šatora, kružna, kožom pokrivena, sa zasebnim stožastim krovom, u kojem je šatoru još ugrađena škrinji slična »unutarnja prostorija«. To je očito kombinacija dvaju različitih tipova. Uistinu se kod primoraca na mnogim mjestima susreću ruševine četverougaonih i napola u zemlju spuštenih kuća (sa svedenim krovom), kakve još danas grade Korjaci i Kamčadali. Svijetlo i toplinu daje životinjska mast, koja gori u kamenim posudama (slično kao kod Eskima, s kojih mlađim, neoeskimskim slojem kulture imadu dosta zajedničkih dobara). O braku, obredima vjenčanja, bračnom moralu i o negativnom utjecaju mitskih nazora i magičkih običaja u tom pogledu kod Č. već je dosta rečeno na drugom mjestu (→ Brak: Kritička povijest. Srednji primitivni narodi: Lovci-obrtnici). Inače upravo njihova mitika, magija i religija kao i pripadne brojne svetkovine najbolje osvjetljuju sastavne elemente njihove kulture. Najviše se ističe kult Sunca, i to sasvim svoje vrste: Č. razlikuju u njegovu danjem i noćnom ophodu 22 »položaja« kao zasebna personificirana bića, kojima prinose žrtve. Taj ih izraziti solarizam pridružuje Jukagirima i predstavlja izvornu mitiku i religiju lovaca-obrtnika. Uporedo se očituje veoma razvijeni animizam (v.), pače do krajnosti vjerovanja, da »sve živi«, i mrtvi predmeti (na pr. oruđe — isp. isto takvo vjerovanje u Bataka na Sumatri); s animizmom samanizam, t. j. spiritističko čarobnjaštvo, a i zaokruženi sistem priča o Velikom Gavranu (Mjesecu), koji potječe od Kamčadala i Korjaka, gdje se on izričito naziva praocem i prvim šamanom. Sasvim u pozadini ostaje kod Č. ideja Najvišeg Bića, stvoritelja i gospodara svijeta, i to pod različnim imenima.

Spomenuti miti i magija izvorno su dobro primitivnih i u Sibiriji degeneriranih biljogojaca (priče o Gavranu dadu se slijediti od Sumatre preko Beringovih vrata sve do Kalifornije). Istoj komponenti pripada većina velikih godišnjih svetkovina i primorskih i stočarskih Č., a u nekima se uza sve prilagođivanje njihovu različitom gospodarstvu još jasno ističu obredi šamanističkih tajnih društava, kakva imadu na pr. Indijani zapadne Kanade i južne Alaske, i kojih ostatci postoje ne samo kod alaskanskih Neo-Eskima i starih Aleuta nego također kod Korjaka, Kamčadala i Japanaca.

Imena pak Najvišeg Bića susreću se u sjeveroistočnoj Sibiriji i daleko izvan njezinih granica, sve do centralnih Eskima na istok i do Samojeda na zapad. Ta ideja uz neke obrede potječe ovdje djelomice od arktičnog ogranka prakulturnih lovaca, djelomice pak od sibirskih nomadskih stočara, koji su neposredno proizašli iz toga ogranka.

Tako Č. posjeduju čitav kompendij primitivnih kultura, što je i razumljivo, jer prebivaju, tako reći, na mostu između Azije i Amerike, preko kojega su prešle ili do kojega su bar doprle seobe najrazličitijih naroda.

LIT.: The Jesup North Pacific Expedition, Vol. VII i VIII (W. Bogoras), New York-Leiden 1909 i 1913; Trudy po lingvistikje, sv. III/3 (V. Bogoraz), Moskva-Leningrad 1934. A. G.-s.

ČUKER, položaj na rijeci Zrmanji, od Mokrog Polja na S, nedaleko Kegal-grada. Tu je 1930 Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu otkopalo ranobizantski castrum, koji je branio pristup u sjevernu Dalmaciju kroz dolinu Zrmanje. Taj castrum dio je kasnoga limesa, niza rimskih pograničnih utvrda, koje su branile pristup u Italiju i u Primorje. Tom obrambenom sustavu pripada slični castrum kod Brežica i kaštel Mogorjelo, koji zatvara ulaz u Neretvansku dolinu. Castrum ima dvostruk jak bedem, sobice za vojnike, koje se naslanjaju na bedem, dvorište i crkvicu. Od ovih kasnoantičkih castra razvila se ranosredovječna utvrda. P. P-š.

ČUKOVSKI, 1. Kornej I., ✳ 1882, ruski književni kritičar i pjesnik. Bavi se proučavanjem dječjeg jezika, piše o djeci i za djecu. Talentiran je, originalan, paradoksalan, oštar, impulzivan; ide samostalnim putem. U tisku javlja se 1901. Od njegovih brojnih knjiga treba spomenuti: *Od Čehova do naših dnej, Kritičeskie razskazy, O Leonide Andreeve, Lica i maski, Knjiga o Bloke, Dvje duši Gorkago, Malenjkie djeti.* Od njegovih su dječjih knjiga najpopularniji: *Krokodil, Mojdodyr, Putanica, Čepušinka.* N. F.

2. Nikolaj K., ruski pisac (sin Korneja Č.), član književne skupine »Serapionova braća«. Darovit pisac, vrstan književni tehnik. Počeo je kao pjesnik i izdao knjigu pjesama (pod pseudonimom N. Radiščev), a zatim napisao niz dječjih knjiga i romana *Slava*. N. F.

ČULA → Osjetila.

ČULE, Petar, ✳ Kruševo kod Mostara 18. II. 1898, biskup i pisac. Učio gimnaziju u Travniku, filozofiju i teologiju u Sarajevu, Louvainu i Innsbrucku, gdje je položio doktorat bogoslovlja 1923. Zaređen za svećenika 1920 služi u Mostaru kao prefekt Napretkova konvikta, profesor gimnazije i arhivar bisk. ordinarijata. Po smrti O. A. Mišića imenovan je mostarsko-duvanjskim i trebinjskim biskupom 15. IV. 1942 i posvećen usred strahota, koje je upravo proživljavala njegova biskupija.

Č. je dobar govornik, prosvjetni radnik i pisac. Osim zapaženih članaka u Životu, Vrhbosni i Glasniku prof. društva piše *Misli velikih umova o Bogu i vjeri* (Mostar 1925), *Misli velikih umova o Kristu i katol. Crkvi* (Mostar 1926) i *Kršćanski nauk* (dosada desetak izdanja). S engleskog je preveo F. I. Campbella *Povijest Isusovačkog Reda* (1—2 sv., Zagreb 1941—42). K. D-ć.

ČULIĆ, 1. Inocencije, ✳ Split jamačno 1782, † Dubrovnik 9. VI. 1852, franjevac, sakupljač naših starih književnih djela. Izučio filozofijske i teologijske nauke u Italiji. G. 1806 dođe u Dubrovnik i tu postane profesor u franjevačkom bogoslovskom učilištu. Kroz dugi niz godina sakupljao je blago dubrovačke hrvatske književnosti, koja je kolala u rukopisu od ruke do ruke i tako je spasio od propasti. Kako sam nije dospio srediti te rukopise i napisati katalog, učinio je to uz pomoć franjevaca I. Kaznačić i tiskao katalog pod naslovom *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' P. P. Francescani di Ragusa*, Zadar 1860. U tome popisu ima 1.192 rukopisa i 1904 rijetkih tiskopisa, koji su danas najdragocjeniji dio franjevačke knjižnice. Osim toga Č. je ostavio *Raccolta di varie poesie.* Tu su pjesme različitih autora na hrvatskom, talijanskom i latinskom jeziku. Napisao je i *Vita Petri Ignatii de Sorgo Commentarium de vita et rebus gestis P. Benigni Albertini*,

episc. Scodrensis i nekoliko prigodnih epigrama na latinskom jeziku. U zadarskom državnom arhivu nalazi se bogata epistolarna korespondencija o. Čulića. Ona je od osobite važnosti za političku i nacionalnu povijest Dalmacije pod Austrijom od g. 1818—52.

LIT.: *Necrologium Fratrum Minorum Provinciae S. P. Francisci Ragusii*, Quaracehi, 1917; G. Pulić, *Prefazione alla Biblioteca di Innocenzo Čulić*, Zadar 1860; J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike 1800—1880*, Zagreb 1940. U. T-a.

2. **Matej**, ✳ Split 9. IX. 1749, † Split 1. XI. 1829, splitski kanonik. Kad su isusovci ostavili Split 1771, predali su mu rukopis hrvatskih propovijedi Ardelija della Belle koje je Č. tiskao 1805 u Mlecima kao *Razgovori i propovidanja oca A. d. B.* prenijevši ih u ikavski govor. Istodobno je ondje tiskao *Pisne duhovne različne sastavljene od niki mnogo pošt. crkovnjakov*. Ovo je zbirka pučke duhovne lirike za svece i blagdane u godini, većinom pokupljena iz različnih knjiga, osobito iz *Pisni duhovnih* P. Kneževića (1765). Pjesme su dobrim dijelom izrađene po metričkim kalupima latinskih crkvenih pjesama. V. Š.

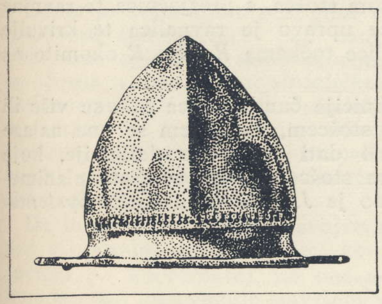
ČULIM, rijeka u zap. Sibiriji, desni pritok Oba, dug je 1775 km. Pri visokom vodostaju plovan je od ušća do Ačinska na sibirskoj željeznici (1000 km). Oko gornjeg toka ima nalazišta zlata, olova i kamenog ugljena (dio Kuzneckog basena). Z. D-i.

ČUMIĆ, Aćim, ✳ Trešnjevica 1836, † Kusatak 27. VII. 1901, srpski političar i državnik. Neko je vrijeme bio profesor na gimnaziji i činovnik suda. G. 1865 postaje profesor kaznenoga prava na Velikoj školi u Beogradu, ali se uskoro daje na politiku. G. 1873 ulazi u vladu J. Marinovića, a 1874 sastavlja sam vladu (do siječnja 1875). Te su dvije vlade bile dosta slobodoumne i donijele značajne izmjene u Srbiji. G. 1878 u vezi s Topolskom bunom osuđen je na smrt pa poslije pomilovan. Kad je pušten iz zatvora (1880), napušta politiku. Bio je dobar govornik.

LIT.: *Godišnjak SKA*, 15; S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Beograd 1926. J. D. M.

ČULKOV, Georgij I., ✳ 1897, † 1939, ruski pisac. Istakao se kao pjesnik, pripovjedač, kritičar i povjesničar književnosti. Simbolist je i osnivač »mističkog anarhizma« kao samostalne grane simbolizma. Zanimljive su njegove knjige: *Kremnistyj putj, Posljednjaja ljubov Tjutčeva, Gody stranstvij*. Sabrana su mu djela izišla u 5 sv. (Petrograd 1909—11). N. F.

ČUNGAR ili **Gradina Čungar**, veliki pretpovijesni nasip kod Osredka, sjeverozapadno od Cazina u bosanskoj Krajini, gdje je u prvo željezno doba bilo utvrđeno naselje. Tu je nađena i grobnica sa skeletom odrasla čovjeka, a s obje strane po jedan dječji skelet. Do nogu muškarca bila je vrlo dobro sačuvana brončana kaciga starijeg etruščanskog tipa, donesena jamačno iz gornje Italije, a jednaka je takvim kacigama iz Kranjske (Idrija, Bača i Dernava), pa onima, što su nađene kod Negana u D. Štajerskoj, nadalje nekim kacigama iz Etrurije i Hallstadta te onoj glasovitoj kacigi, što ju je Hijeron poslao kao zavjetni dar Zeusovu hramu u Olimpiji. Čungarska je kaciga iz 6. st. pos. Kr., na što nas upućuje ulomak jedne srednjoitalske fibule s tri zrnaste izbočine. Ostali su nalazi naseobinski iz prve željezne dobe, a sastoje se od koštanog, rožnog i željeznog oruđa pa od velike množine hrbina lonaca te manjih posuda, kakvih se našlo u Glasincu i Sebunaru. Ć. T.



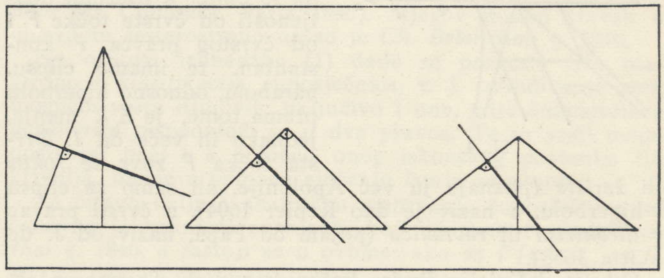
ČUNGAR

ČUNG-KING (Chungking), grad u kineskoj pokrajini Sečuan, ima 635.000 stan. (1936). Nalazi se na ušću plovne rijeke Kialing-Kianga u Jangtsekiang. Č. ima parobrodarsku vezu, te je ugovorna luka, otvorena međunarodnoj trgovini. Gornji dio grada nalazi se 60 m iznad rijeke, i do njeg se dolazi strmim i stepeničastim ulicama. Donji je grad neposredno uz rijeku i svake godine biva potpuno poplavljen, budući da voda u Jangtsekiangu naraste za 22 m. Središte je trgovine za zapadnu Kinu. U ratu s Japanom prenio je Čangkajšek u Č. sjedište svoje vlade, kad su Japanci zaposjeli Hankau, pa je tada i broj njegova pučanstva, veleobrta i t. d. znatno porastao.

LIT.: G. Wegener, *Das Chinesische Reich*, u Klute, Hdbuch d. geog. Wissenschaft, Potsdam. Z. D-i.

ČUNOSJEČNICE (sjekotine stošca, konike). Za te krivulje postoje različite definicije, od kojih ćemo navesti najglavnije vremenskim redom, čime ćemo ujedno označiti najvažnije povijesne momente iz razvoja nauke o čunosječnicama.

1. Grčki geometar *Menehmo* (oko 350 pr. Kr.), za koga se općenito drži, da je pronašao čunosječnice u svrhu rješavanja t. zv. delskog problema (v.), poznaje tri vrsti tih krivulja, i to kao presjeke rotacionog čunja (v.) ili stošca s nekom ravninom, koja je okomita na jednoj izvodnici stošca. To su t. zv. *presjek oštrokutnog, pravokutnog i kosokutnog stošca*, gdje se ovi nazivi odnose na kut, što ga ima osni presjek stošca na vrhu, dakle na t. zv. otvor stošca. U sl. 1. predočena su ta tri stošca s pomoću svojih osnih presjeka (dakle »u profilu«), a pripadni presjeci jače izvučenom dužinom. To su zapravo *elipsa, parabola* i *hiperbola*, ali ti nazivi još ne dolaze kod Menehma. Skupno ime »čunosječnice« odgovara njihovu postanju.

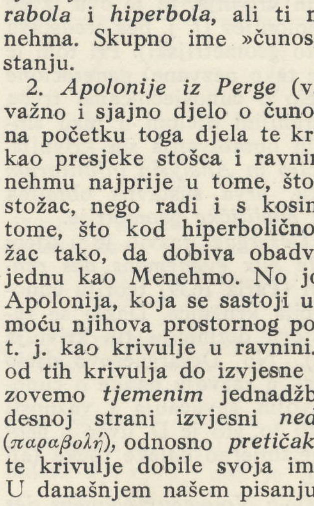


Sl. 1.

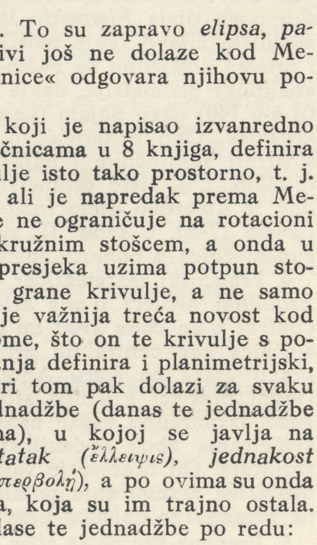
2. *Apolonije iz Perge* (v.), koji je napisao izvanredno važno i sjajno djelo o čunosječnicama u 8 knjiga, definira na početku toga djela te krivulje isto tako prostorno, t. j. kao presjeke stošca i ravnine, ali je napredak prema Menehmu najprije u tome, što se ne ograničuje na rotacioni stožac, nego radi i s kosim kružnim stošcem, a onda u tome, što kod hiperboličnog presjeka uzima potpun stožac tako, da dobiva obadvije grane krivulje, a ne samo jednu kao Menehmo. No još je važnija treća novost kod Apolonija, koja se sastoji u tome, što on te krivulje s pomoću njihova prostornog postanja definira i planimetrijski, t. j. kao krivulje u ravnini. Pri tom pak dolazi za svaku od tih krivulja do izvjesne jednadžbe (danas te jednadžbe zovemo *tjemenim* jednadžbama), u kojoj se javlja na desnoj strani izvjesni *nedostatak* (ἔλλειψις), *jednakost* (παραβολή), odnosno *pretičak* (ὑπερβολή), a po ovima su onda te krivulje dobile svoja imena, koja su im trajno ostala. U današnjem našem pisanju glase te jednadžbe po redu:

$$y^2 = 2px - qx^2, \qquad y^2 = 2px, \qquad y^2 = 2px + qx^2,$$

te odgovaraju sl. 2, 3, 4. Tu su p i q posve određene veličine, koje potječu od smještaja dotične čunosječnice na



Sl. 2.

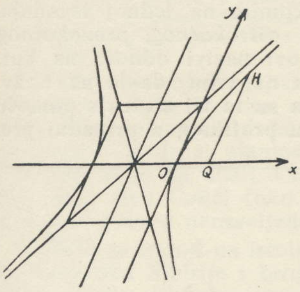


Sl. 3.

stošcu, ili točnije, od smještaja presječne ravnine prema stošcu. Prva jednadžba veli, da kvadratu sa stranicom $y = QE$ *nedostaje* pravokutnik sa stranicama $x = \overline{OQ}$ i qx,

pa da bude jednak pravokutniku sa stranicama $x=\overline{OQ}$ i $2p$; druga veli, da je kvadrat sa stranicom $y=\overline{QP}$ upravo *jednak* ovom pravokutniku, a treća, da kvadrat sa stranicom $y=\overline{QH}$ *premašuje* taj pravokutnik za pravokutnik sa stranicama $x=\overline{OQ}$ i qx. Veličina $2p$ zove se *parametar* (Mydorge 1631) ili *latus rectum,* a veličina $\frac{2p}{q}$ *latus transversum* (kod elipse je to velika, kod hiperbole glavna os); ova su dva posljednja tehnička naziva latinski prijevod odnosnih naziva, koje ima već Apolonije.

3. Grčki geometar *Papo iz Aleksandrije* (oko 300 pos. Kr.) u VII. knjizi svoga djela *Συναγωγή* ili *Collectiones* (*»Zbirka«*, koja u 8 knj. sadržava izvadke i komentare glavnih tadanjih matematičkih djela) daje ovu definiciju: čunosječnica je geometrijsko mjesto točaka, od kojih svaka ima to svojstvo, da je omjer k njezinih udaljenosti od čvrste točke F i od čvrstog pravca r konstantan, te imamo elipsu, parabolu, odnosno hiperbolu prema tome, je li k manje, jednako ili veće od *1*. Čvrsta točka F zove se *fokus* ili *žarište* (poznaje ju već Apolonije, ali samo za elipsu i hiperbolu, a naziv je dao Kepler 1604), a čvrsti pravac r *direktrisa* ili *ravnalica* (pojam od Papa, naziv od J. de Witta 1658).



Sl. 4.

Ovu je definiciju *Ruđer Bošković* u djelu *Sectionum conicarum elementa,* izašlom g. 1754. u Rimu kao III. svezak skupnoga djela *Elementa universae Matheseos,* uzeo kao ishodište čitave svoje teorije tih krivulja, te je ovu izveo i proveo dosljedno na način Apolonijev (t. j. bez sredstava analitičke geometrije, dakle čisto geometrijski). Pri tom je (u §-u 140) uveo pojam (kasnije tako nazvane) *generacione kružnice.* Ovo Boškovićevo djelo o čunosječnicama treba smatrati zaključnim i najdotjeranijim djelom u nizu *sintetičkih,* t. j. čisto geometrijskih obrađivanja tih krivulja, dok je *Eulerovo* djelo *Introductio in Analysin infinitorum* (izašlo 1748), u svom II. svesku, prva sustavna obradba čunosječnica s pomoću metoda *analitičke* geometrije.

4. Francuski matematičar *G. Desargues* razvio je u djelu *Brouillon project d'une atteinte aux événemens des rencontres d'un cone avec un plan* (Pariz 1639) teoriju čunosječnica kao centralnih projekcija kružnice. Dakle se zapravo vraća na staru Apolonijevu definiciju tih krivulja (ravni presjeci kružnog stošca). No Desarguesovo djelo znači izvanredno važan napredak u razvoju nauke o čunosječnicama zbog općenitosti svojih shvaćanja i važnosti rezultata. Od osobite je važnosti to, što je D. uveo u geometrijska razmatranja pojam neizmjerno daleke točke (ali ne neizmjerno dalekog pravca!).

5. Francuz *Ph. de la Hire u djelu Nouveaux élémens des sections coniques* (Pariz 1679) uzima kao prvi na čelo svoje teorije čunosječnica definiciju, po kojoj je elipsa (odnosno hiperbola) geometrijsko mjesto točaka, od kojih svaka ima to svojstvo, da je zbroj (razlika) njezinih udaljenosti od dvije čvrste točke F_1, F_2 stalan (to svojstvo zna već Apolonije u 3. knjizi svojih *Konika). Točke* F_1, F_2 su *fokusi,* a onaj stalni zbroj *»provodnica«* točke elipse je duljina velike osi, a razlika kod hiperbole duljina glavne osi. Praktičnu primjenu toga svojstva poznaje već *Antemije iz Bizanta* (6. st. po Kr.) u obliku konstrukcije elipse s pomoću konopca, a *Descartes* ju 1637 zove vrtlarskom konstrukcijom.

F. Lacroix je tu definiciju g. 1798 u djelu *Cours de mathématiques,* sv. IV., izrazio analitički u obliku jednadžbe

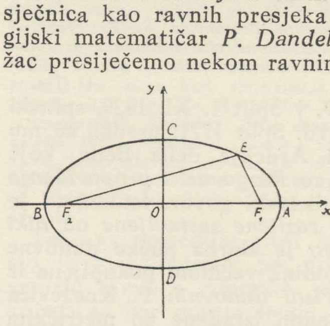
$$b^2x^2 + a^2y^2 = a^2b^2, \quad \text{odnosno} \quad b^2x^2 - a^2y^2 = a^2b^2,$$

gdje su a, b mjerni brojevi poluosi $\overline{OA}$, resp. $\overline{OC}$ (sl. 5, 6). Otada je to svojstvo elipse, odnosno hiperbole, ostalo kao najomiljelije definiciono svojstvo za obrađivanje tih dviju čunosječnica, te se uzima i u srednjim školama. Oblik

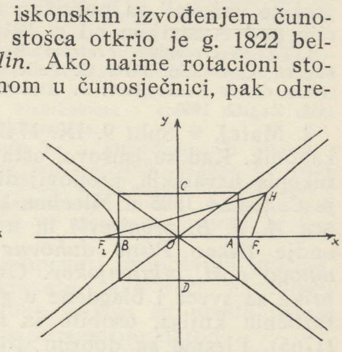
$$\frac{x^2}{a^2} \pm \frac{y^2}{b^2} = 1$$

javlja se prvi put u djelu G. *Lamé, Examen des différentes méthodes employées pour résoudre les problèmes de géométrie* (Pariz 1818).

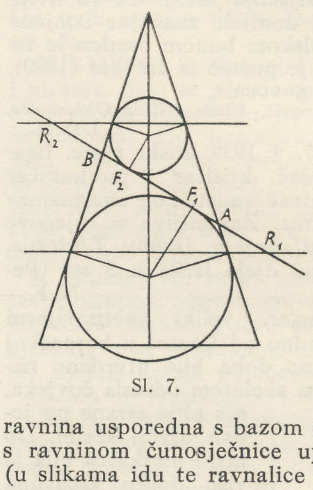
Svezu te definicije s onim iskonskim izvođenjem čunosječnica kao ravnih presjeka stošca otkrio je g. 1822 belgijski matematičar *P. Dandelin.* Ako naime rotacioni stožac presiječemo nekom ravninom u čunosječnici, pak odredimo one stošcu upisane kugle, koje diraju tu presječnu ravninu, tada su dirališta upravo fokusi presječne čunosječnice (sl. 7, 8, 9), jer se vrlo lako izvede, da je zbroj provodnica kod elipse, odnosno razlika kod hiperbole, konstantna. No iz istih prostornih figura možemo izvesti i Papovo svojstvo, spomenuto u točki 3. Svaka od onih upisanih kugala dira naime stožac uzduž kružnice, kojoj je ravnina usporedna s bazom stošca, a presječnica te ravnine s ravninom čunosječnice upravo je ravnalica te krivulje (u slikama idu te ravnalice točkama R_1, R_2, R okomito na ravninu papira).



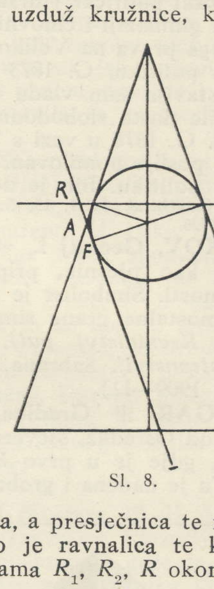
Sl. 5.



Sl. 6.

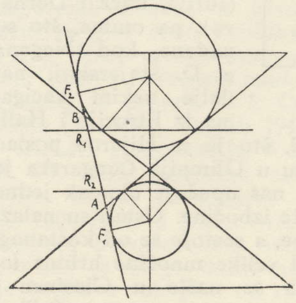


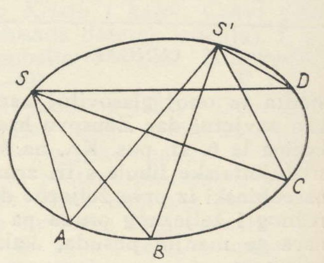
Sl. 7.



Sl. 8.

6. Sve dosadašnje definicije čunosječnica bile su više ili manje očito u svezi sa stošcem, na kojem se one nalaze kao presjeci. Sada ćemo dati još dvije definicije, koje nemaju nikakve sveze sa stošcem, nego su čisto planimetrijske. Prvu od njih dao je *J. Steiner* u djelu *Systematische Entwickelung der Abhängigkeit geometrischer Gestalten von einander* (Berlin 1832), te glasi: Čunosječnica je geometrijsko mjesto sjecišta korespondentnih pravaca dvaju projektivnih pramena (sl. 10). To je shvaćanje t. zv. *projektivne geometrije* (v.), koju je osnovao *V. Poncelet* svojim djelom *Traité des propriétés projectives des figures* (Pariz 1822), gdje projektivno srodstvo ili projektivitet (v.) fundira s pomoću centralne projekcije, dok ga *Steiner,* na-

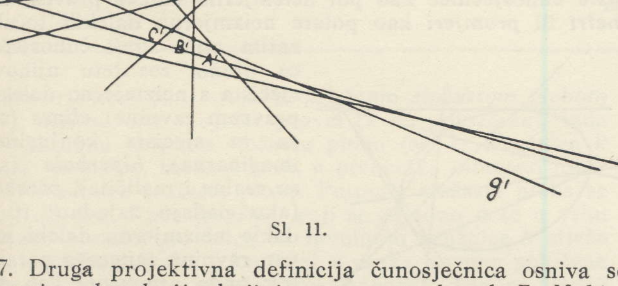

Sl. 9.



Sl. 10.

dovezujući na *Möbiusa*, definira s pomoću jednakosti dvomjera (v.) korespondentnih četveraca.

U projektivnoj geometriji može se čunosječnica definirati i kao anvelopa svojih tangenata, pak je u tom smislu ona generirana s pomoću dva projektivna niza *g (A, B, C,...)*, *g'(A',B',C',...)*, sl. 11. To je izvođenje *dualno* onome s pomoću dva projektivna pramena, a *princip dualiteta*, koji je za projektivnu geometriju, dakle i za teoriju čunosječnica, od fundamentalne važnosti, spoznao je prvi *Poncelet*, dok ga je *Gergonne* 1827—29 utvrdio općeno, a *Möbius* 1827 i *Plücker* 1830 dadoše mu najopćeniji oblik.



Sl. 11.

7. Druga projektivna definicija čunosječnica osniva se na pojmu *korelacije*, koji je uveo u nauku *A. F. Möbius* u djelu *Der barycentrische Calcul* (Leipzig 1827), a koji se sastoji u ovome: Između dviju ravnina postoji srodstvo, po kojemu je a) svakoj točki jedne ravnine pridružen posve određeni pravac druge i obrnuto, te b) točkama nekog pravca jedne pridruženi su pravci nekog pramena druge. Ako te dvije ravnine položimo jednu na drugu, tada možemo pitati, postoji li točka u ravnini, koja leži na svom korelativno korespondentnom pravcu i dualno, postoji li pravac, koji ide svojom korelativno korespondentnom točkom. Na osnovu toga definirao je *Chr. v. Staudt* u djelu *Geometrie der Lage* (Nürnberg (1847) čunosječnicu kao skup točaka, koje imaju to svojstvo, da su incidentne sa svojim korelativno korespondentnim pravcima, resp. kao anvelopu pravaca, koji su incidentni sa svojim korelativno korespondentnim točkama (incidenca točke i pravca znači, da točka leži na pravcu, odnosno, da pravac ide točkom). Općeno su te dvije čunosječnice za zadanu kolokalnu (t. j. u istoj ravnini) korelaciju međusobno različite; ako su istovjetne, tada se korelacija zove *involutorna* ili *polaritet*.

Ovom je definicijom postignut vrhunac u geometrijskom izvođenju čunosječnica, pak nam sada preostaje još da prikažemo uglavnom samu teoriju čunosječnica. Ova nam se očituje u dva oblika: *sintetičkom* i *analitičkom*. U prethodnom prikazu različitih definicija čunosječnica (u kojem je sadržan već i dobar dio povijesnog razvoja teorije čunosječnica) uglavnom smo postupali sintetički, čisto geometrijski, pak ćemo zato teoriju čunosječnica dati u analitičkoj metodi.

Da bi se obuhvatila sva svojstva čunosječnica, treba raditi s općenim projektivnim koordinatama $x_1 : x_2 : x_3$ u ravnini (→ koordinate), jer one u jednu ruku zbog svoje homogenosti omogućuju savršenu simetričnost formula, a u drugu ruku dopuštaju specijalizaciju u afine i ekviformne koordinate (→ koordinate). S pomoću projektivnih koordinata moći će se analitički opisati ili izraziti sva t. zv. projektivna svojstva čunosječnica, t. j. svojstva, koja ostaju uščuvana, ako čunosječnicu projiciramo centralno na neku drugu ravninu; afine koordinate prirodni su analitički aparat za obrađivanje svih onih svojstava čunosječnica, koja ostaju nepromijenjena kod paralelnog projiciranja, dakle svojstva, koja se osnivaju na paralelizmu, dok su ekviformne koordinate (to su obične Kartezijeve koordinate) adekvatni instrument za istraživanje svojstava, koja su u bitnoj svezi s ortogonalitetom ili okomitošću u ravnini.

Kakogod definirali čunosječnice (a osobito to vrijedi za definicije 6 i 7), uvijek će njihova jednadžba u projektivnim koordinatama glasiti

$$f(x,x) \equiv a_{11}x_1^2 + a_{22}x_2^2 + a_{33}x_3^2 + 2a_{23}x_2x_3 + \\ + 2a_{31}x_3x_1 + 2a_{12}x_1x_2 = 0, \quad (1)$$

gdje su veličine a_{ik} poznati realni brojevi, a x_1, x_2, x_3 varijabilne koordinate kurentne točke *P* na čunosječnici. Ta je jednadžba 2. stupnja u tim kordinatama, pak će zato sa svakom linearnom jednadžbom

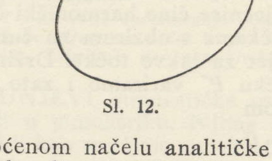
$$c_1x_1 + c_2x_2 + c_3x_3 = 0, \quad (2)$$

gdje su c_i poznate konstante, imati dva rješenja zajednička. No ta linearna jednadžba geometrijski znači neki pravac, pak će ona dva rješenja biti koordinate sjecišta čunosječnice i toga pravca. Dakle svaki pravac ravnine siječe čunosječnicu u dvije točke, a zbog toga se svojstva čunosječnice zovu *krivulje 2. reda*.

U jednadžbi (1) dolazi 6 konstanata, ali ih je samo 5 bitnih, jer s jednom od njih možemo cijelu jednadžbu razdijeliti, pak zadati samo njihove omjere. Odatle slijedi, da je krivulja 2. reda određena sa svojih 5 točaka, što je našao već Papo čisto geometrijskim putem. S pomoću same jednadžbe (1) može se dokazati osobito važni *Pascalov stavak:* ako je šesterovrh upisan u krivulju 2. reda, tada sjecišta triju parova suprotnih stranica leže na jednom istom pravcu, koji se zove Pascalov pravac (*B. Pascal, Essay pour les Coniques*, Pariz 1640). Njegov dualni stavak o opisanom šesterostranu našao je *Ch. Brianchon* g. 1810.

Na osnovu jednadžbe (1) dade se provesti vrlo pregledno i *klasifikacija* čunosječnica, t. j. određivanje svih mogućih *vrsta* njihovih, uključivo i one, gdje čunosječnica *degenerira* raspadajući se u dva pravca. Te se vrsti mogu uostalom naći i s pomoću onog iskonskog postanka tih krivulja, naime s pomoću sječenja čunja ravninom.

Za čitavo daljnje analitičko ispitivanje čunosječnica od osnovne je važnosti postupak, koji je uveo *F. Joachimsthal* g. 1846, a sastoji se u ovome: ako su $P'(x_1' : x_2' : x_3')$, $P''(x_1'' : x_2'' : x_3'')$ dvije točke ravnine, tada tri broja $x_1' - \lambda x_1''$, $x_2' - \lambda x_2''$, $x_3' - \lambda x_3''$, gdje je λ neki po volji odabrani broj, znače koordinate neke točke Q na pravcu *P'P''*, pak varirajući taj broj λ (koji se zove *parametar*, ali nema nikakve sveze s parametrom iz točke 2) na sve moguće načine dobivamo sve točke pravca *P'P''*. Želimo li sada, da točka Q leži na čunosječnici (1), morat će po općenom načelu analitičke geometrije koordinate te točke zadovoljavati jednadžbu te krivulje, t. j. mora biti



Sl. 12.

$$f(x' - \lambda x'', x' - \lambda x'') \equiv a_{11}(x_1' - \lambda x_1'')^2 + \ldots . \\ + 2a_{12}(x_1' - \lambda x_1'')(x_2' - \lambda x_2'') = 0.$$

Ako to razvijemo i sredimo po potencijama od λ, dobivamo jednadžbu

$$f(x', x') - 2\lambda \cdot f(x', x'') + \lambda^2 \cdot f(x'', x'') = 0, \quad (3)$$

gdje su $f(x', x')$, $f(x'', x'')$ izrazi kao u (1) samo pisani za koordinate $x_1' : x_2' : x_3'$, resp. $x_1'' : x_2'' : x_3''$ mjesto za koordinate $x_1 : x_2 : x_3$, dok je veličina $f(x', x'')$ dana formulom

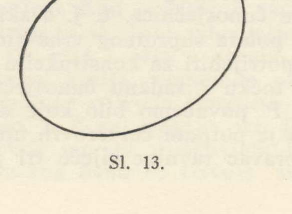
$$f(x', x'') \equiv a_{11}x_1'x_1'' + a_{22}x_2'x_2'' + a_{33}x_3'x_3'' + a_{23}(x_2'x_3'' + x_3'x_2'') \\ + a_{31}(x_3'x_1'' + x_1'x_3'') + a_{12}(x_1'x_2'' + x_2'x_1''). \quad (4)$$

Taj se izraz $f(x', x'')$ zove *polarna forma* kvadratne forme $f(x, x)$ (→ forme). Rješenja kvadratne jednadžbe (3) glase

$$\lambda_{1,2} = \frac{f(x',x'') \pm \sqrt{f(x',x'')^2 - f(x',x') : f(x'',x'')}}{f(x'',x'')}, \quad (5)$$

pak su točke $A(x_1' - \lambda_1 x_1'' : x_2' - \lambda_1 x_2'' : x_3' - \lambda_1 x_3'')$, $B(x_1' - \lambda_2 x_1'' : x_2' - \lambda_2 x_2'' : x_3' - \lambda_2 x_3'')$ sjecišta čunosječnice (1) s pravcem *P'P''*.

Ali nije sva važnost u tome, što smo odredili ta sjecišta, nego se iz formule (5) dadu izvući sva glavna projektivna svojstva čunosječnica. Ako naime točke *P',P''* udesimo tako, da je izraz pod korijenom = 0, tada je $\lambda_2 = \lambda_1$, dakle $B \equiv A$, t. j. pravac *P'P''* je *tangenta* čunosječnice (sl. 13), dok je do sada bila samo sekanta.

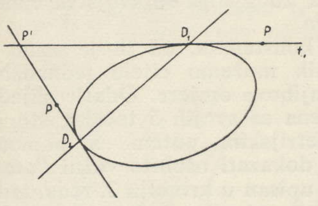


Sl. 13.

Uzmemo li dakle točku P' čvrstom, a točku P'' variramo i kao takvu označimo jednostavno sa P, značit će nam jednadžba

$$f(x',x)^2 - f(x',x') \cdot f(x,x) = 0 \qquad (6)$$

geometrijsko mjesto svih onih točaka $P(x_1 : x_2 : x_3)$ ravnine, koje imaju to svojstvo, da je pravac $P'P$ tangenta od (1). No geometrijski zor kaže nam, da se to geometrijsko mjesto sastoji od dva pravca, naime dvije tangente, povučene iz točke P' na čunosjječnicu (sl. 14), a to nam potvrđuje i jednadžba (6), koja nam te dvije tangente analitički predočuje i zbog čega se ta jednadžba mora dati rastaviti u dvije linearne jednadžbe oblika (2). Jednadžba (6) dakle znači skupnu jednadžbu *para tangenata* iz točke P' na čunosječnicu (1).



Sl. 14.

Našli smo dakle važno svojstvo, da se iz svake točke ravnine daju na čunosječnicu povući dvije tangente; zbog toga se čunosječnice zovu *krivuljama 2. razreda*, a jer je za te krivulje razred jednak redu, zovu se skupno *krivuljama 2. stupnja*. — Ako je točka P' specijalno na samoj čunosječnici, dakle $f(x',x') = 0$, tada se jednadžba (6) steže na $f(x',x)^2 = 0$, a ta znači dvostruki pravac

$$f(x',x) = 0, \qquad (7)$$

koji predočuje tangentu u točki P' krivulje (1). Pri tom je dakako $f(x',x)$ polarna forma od $f(x,x)$, građena prema tipu (4).

Daljna je vrlo važna posljedica formule (5) ova: u elementima analitičke geometrije pokazuje se, da za $\lambda_2 = -\lambda_1$ točke P',P'',A,B moraju biti četiri *harmoničke točke* (→ harmonitet) i obrnuto. No u tom slučaju izlazi iz (5), da je

$$f(x',x'') = 0. \qquad (8)$$

Dvije točke P', P'', koje imaju to svojstvo, da sa sjecištima A, B svoje spojnice $P'P''$ i čunosječnice čine harmonički četverac, zovemo *konjugiranim točkama* s obzirom na čunosječnicu, pa je (8) analitički uvjet za takve točke. Držimo li opet točku P' čvrstom, a točku P'' variramo i zato je označimo sa P, bit će jednadžbom

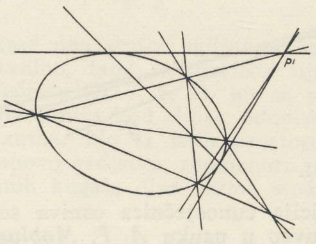
$$f(x',x) = 0 \qquad (9)$$

predočeno geometrijsko mjesto točaka P, koje su sve konjugirane s jednom istom točkom P' s obzirom na čunosječnicu (1). To je geometrijsko mjesto pravac (jer je jednadžba (9) linearna u kurentnim koordinatama x_1, x_2, x_3), te se zove *polara* točke P' s obzirom na čunosječnicu, a točka P' je njezin *pol*. (Treba dobro razlikovati jednadžbu (7) od jednadžbe (9): ona znači tangentu u točki P', koja leži *na* čunosječnici, a ova polaru točke P', koja *ne* leži na čunosječnici; ako P' i u ovom slučaju bude na čunosječnici, tada polara prelazi u tangentu, i tada su one dvije jednadžbe ne samo formalno, nego i geometrijski istovjetne). Sada se može vrlo lako pokazati, da je polara točke P' spojnica dirališta onih dviju tangenata, koje se daju povući na čunosječnicu iz te točke (t. zv. *dodirna sekanta)*, sl. 14. To je početak važne partije teorije čunosječnica, naime *teorije polariteta* s obzirom na zadanu čunosječnicu; tu su najvažniji pojmovi: *konjugirane polare* i *polarni trovrh*. Ovaj je važan za to, jer uzmemo li, da je koordinatni trovrh polaran s obzirom na čunosječnicu, tada se jednadžba ove reducira na *normalni* ili *kanonski oblik*

$$a_{11}x_1^2 + a_{22}x_2^2 + a_{33}x_3^2 = 0,$$

u kojem dolaze samo kvadratni članovi. A taj je oblik mnogo zgodniji za istraživanje nego puna jednadžba (1). Od mnogih stavaka iz te partije o polaritetu spomenut ćemo samo ova dva: 1. Ako vrsi potpunog četverovrha (v.) leže na nekoj čunosječnici, tada je diagonalni trovrh toga četverovrha polarni trovrh te čunosječnice, t. j. svaka je stranica diagonalnog trovrha polara suprotnog vrha (to se svojstvo dade vrlo zgodno upotrijebiti za konstrukciju polare i tangenata za zadanu točku i zadanu čunosječnicu s pomoću samog ravnala: iz P' povučemo bilo koje dvije sekante i t. d., sl. 15); 2. ako je potpuni četverovrh upisan u čunosječnicu, tada svaki pravac ravnine siječe tri para njegovih stranica u tri para točaka neke involucije (v.) točaka na tom pravcu, kojoj su dvostruke točke sjecišta tog pravca i čunosječnice *(Desarguesov stavak)*. U tom polaritetu imamo jedan primjer *korelacije*, s pomoću koje smo dali definiciju 7 čunosječnica; jer tu doista svakoj točki ravnine odgovara posve određen pravac — njegova polara, a svakom pravcu posve određena točka — njegov pol. Taj je polaritet upravo onaj specijalni slučaj korelacije, koji smo na citiranom mjestu pod tim imenom spomenuli.

To je u glavnim obrisima projektivna teorija čunosječnica; druga velika skupina svojstava tih krivulja dobiva se, ako kod projektivnih svojstava uzmemo obzir na neizmjerno daleke točke, odnosno neizmjerno daleki pravac ravnine. To su t. zv. *afina* svojstva čunosječnica: *središte* čunosječnice kao pol neizmjerno daleka pravca, *dia-metri* ili *promjeri* kao polare neizmjerno dalekih točaka, zatim *afine vrsti* čunosječnica prema realitetu njihovih sjecišta s neizmjerno dalekim pravcem ravnine: *elipsa* (ako su ta sjecišta konjugirano imaginarna), *hiperbola* (ako su realna i različita), *parabola* (ako padaju zajedno; tu je dakle neizmjerno daleki pravac ravnine tangenta parabole); onda *asimptote* kao diametri, koji idu tim neizmjerno dalekim točkama čunosječnice i *konjugirani dijametri* kao korespondentni pravci u involuciji, kojoj su asimptote dvostruki pravci.



Sl. 15.

Napokon se još dobije treća skupina t. zv. *ekviformnih* ili *metričkih* svojstava čunosječnica, ako uzmemo u obzir još i ortogonalitet u ravnini: *osi* čunosječnica kao među sobom okomiti konjugirani diametri, *fokusi* kao sjecišta tangenata povučenih na čunosječnicu iz apsolutnih točaka (v.) ravnine (Plücker), *ekscentricitet* linearni i numerički, *ravnalice* kao polare fokusa, *osna jednadžba* čunosječnica, kako smo je uzeli kod definicije 5, *normale, oskulacione kružnice* i t. d.

Sve ovo, što smo do sada govorili, tiče se pojedinačnih čunosječnica, a sada dolazi na red partija o *dvjema* čunosječnicama, uzetima istodobno; tu imamo najprije određivanje njihovih zajedničkih točaka i stavak, da dvije čunosječnice imaju 4 sjecišta, zatim imamo *pramen* čunosječnica kao skup svih ∞^1 čunosječnica kroz ta 4 sjecišta i čitavu veliku teoriju toga pramena; zatim *sličnost čunosječnica* pa *konfokalne* čunosječnice i na tom fundirane t. zv. *eliptične*, odnosno *parabolične koordinate* u ravnini; onda *mreže* čunosječnica i t. d.

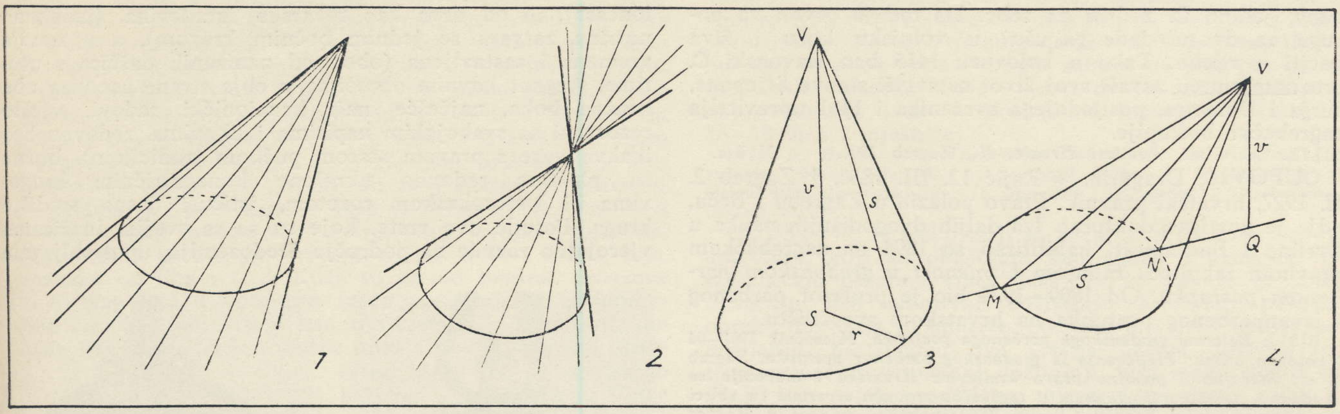
Posebno poglavlje nauke o čunosječnicama čini izračunavanje duljine lukova čunosječnica i površine likova, omeđenih tim krivuljama, to su t. zv. *rektifikacija* i *kvadratura* čunosječnica.

Na koncu još ćemo istaknuti, da čunosječnice nisu samo predmet teoretskih matematičkih proučavanja, nego imaju i izvanredno mnogostranu *primjenu*. To su krivulje, koje se od svih najviše primjenjuju, čak i u najobičnijim prilikama života (osobito elipsa), a onda u obrtu, tehnici, pa u različitim znanostima: mehanici, optici, geografiji, astronomiji te u različnim granama same matematike.

LIT.: Osim djela, koja su navedena u samom članku, važna su još ova: H. Balsam, *Apollonius von Perga, 8 Bücher Kegelschnitte*, Berlin 1861; F. Hultsch, *Pappi Alexandrini collectiones quae supersunt*, 3 sv., Berlin 1876—78; J. Majcen, *Matematički rad Boškovićev, II. dio*, Rad Akademije, knj. 225, Zagreb 1921; F. Dingeldey, *Kegelschnitte und Kegelschnittsysteme*, Enc. der math. Wiss., sv. III., dio II., 1., Leipzig 1903; Heffter-Koehler, *Lehrbuch der analytischen Geometrie*, sv. I., Leipzig 1905, 2. izd., Karlsruhe 1927. R. C.

ČUNTIĆ, u srednjem vijeku Čultić, selo u kotaru Petrinjskom, 10 km *JE* od Petrinje; ima 612 stan. (1931). G. 1552 podigao je tu zagrebački kaptol za obranu od Turaka kulu, koja i danas stoji. G. 1669 sagradili su franjevci pobjegavši iz Bosne samostan, a 1799 iza njihova odlaska osnovana bi župa sv. Antuna Pad., koju su 1936 preuzeli opet franjevci. Z. D-i.

ČUNJ ili STOŽAC. Ako je zadana neka kružnica k i čvrsta točka V, koja ne leži u ravnini te kružnice, pa svaku točku P od k spojimo sa V poluzrakom, kojoj je krajnja točka V, činit će sve te poluzrake plohu, koju



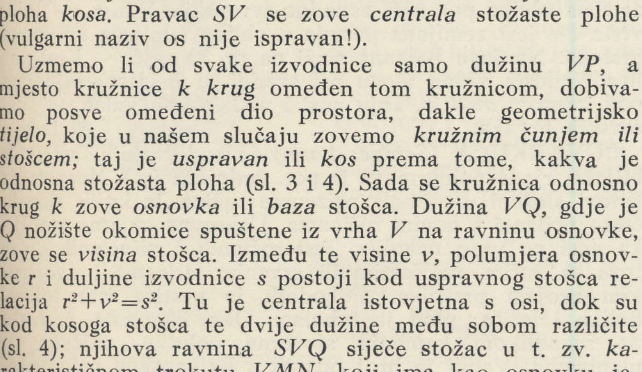
zovemo *kružnom čunjastom* ili *kružnom stožastom plohom* (sl. 1); ako su one spojnice pravci (a ne poluzrake), tada imamo kružnu *potpunu* stožastu plohu (sl. 2). Kružnica k se zove *ravnalica*, točka V *vrh*, a poluzrake odnosno pravci VP izvodnice stožaste plohe. Potpuna stožasta ploha se sastoji od dva dijela *(plašta)*, koji se zajedno drže u vrhu V. Svaka ravnina paralelna sa ravninom kružnice k siječe stožastu plohu također u kružnici, a svaka ravnina položena vrhom V u dvjema izvodnicama odnosno dira ga uzduž jedne izvodnice ili ga uopće ne siječe. Sve ostale ravnine prostora sijeku kružnu stožastu plohu u nekoj krivulji, koja se zove *čunosječnica* (v.), ali među ovima ima još jedan drugi sustav kružnica.

Ako vrh V leži na osi kružnice k, t. j. na okomici dignutoj u središtu S kružnice k na ravninu te kružnice, tada je stožasta ploha *uspravna* ili *rotaciona*, jer se može dobiti vrtnjom kuta SVP oko kraka SV. Inače je stožasta ploha *kosa*. Pravac SV se zove *centrala* stožaste plohe (vulgarni naziv os nije ispravan!).

Uzmemo li od svake izvodnice samo dužinu VP, a mjesto kružnice k *krug* omeđen tom kružnicom, dobivamo posve omeđeni dio prostora, dakle geometrijsko *tijelo*, koje u našem slučaju zovemo *kružnim čunjem ili stošcem;* taj je *uspravan* ili *kos* prema tome, kakva je odnosna stožasta ploha (sl. 3 i 4). Sada se kružnica odnosno krug k zove *osnovka* ili *baza* stošca. Dužina VQ, gdje je Q nožište okomice spuštene iz vrha V na ravninu osnovke, zove se *visina* stošca. Između te visine v, polumjera osnovke r i duljine izvodnice s postoji kod uspravnog stošca relacija $r^2+v^2=s^2$. Tu je centrala istovjetna s osi, dok su kod kosoga stošca te dvije dužine među sobom različite (sl. 4); njihova ravnina SVQ siječe stožac u t. zv. *karakterističnom trokutu* VMN, koji ima kao osnovku jedan promjer baze stošca, a ostale dvije stranice su mu *najdulja* i *najkraća* izvodnica.

Ako se stožac presiječe nekom ravninom, koja je paralelna s ravninom baze, tada se onaj dio stošca, koji leži između tih dviju ravnina zove *prikraćeni* ili *krnji čunj* ili *stožac* (sl. 5 i 6); on ima dvije baze, spojnica njihovih središta je centrala (kod uspravnoga je to ujedno os), a udaljenost ravnina baza je visina prikraćenog stošca. Kosi prikraćeni stožac ima *karakteristični trapez* (sl. 6).

Obujam ili *volumen stošca* dan je formulom $V=\frac{1}{3}B\cdot v$, gdje je B površina osnovke, a v visina stošca, dakle je



$V=\frac{1}{3}r^2\pi v$; kod krnjeg stošca imamo $V=\frac{1}{3}B_1+\sqrt{B_1B_2}+B_2)\cdot v$, gdje su B_1, B_2 površine osnovaka te je $V=\frac{1}{3}v\pi(r_1^2+r_1r_2+r_2^2)$. *Oplošje* uspravnog stošca je zbroj površine osnovke i površine plašta, te je dano formulom $O=r\pi\cdot(r+s)$, gdje je s duljina izvodnice; kod krnjeg uspravnog stošca glasi ta formula $O=\pi\cdot(r_1^2+r_2^2+\frac{1}{2}(r_1+r_2)s$ Za izračunavanje površine plašta kosog kružnog stošca (i prikraćenog) potrebna su sredstva integralnog računa.

Ako za ravnalicu mjesto kružnice uzmemo koju drugu *krivulju 2. stupnja*, dakle elipsu, hiperbolu ili parabolu (→ čunosječnice), tada dobivamo resp. *eliptični*, *hiperbolični odnosno parabolični stožac*, skupnim imenom stožac 2. *stupnja*. No može se pokazati, da na svakom tom stošcu ima i kružnih presjeka, tako da su to zapravo kružni stošci.

Najopćeniju vrst stožaca dobivamo, ako za ravnalicu uzmemo *bilo koju krivulju* (ravnu ili prostornu).

Ako je vrh V neka neizmjerno daleka točka prostora, tada stožasta ploha prelazi u *valjkastu* ili *cilindričnu plohu* (→ valjak).

LIT.: Za bolje upoznavanje svojstava stožastih ploha (osobito 2. st.): Th. Reye, *Geometrie der Lage*, I. sv., 3. izd., Leipzig 1909; Heffter-Koehler, *Lehrbuch der analytischen Geometrie*, II. sv., Leipzig-Berlin 1923.
R. C.

ČUNJEVI, gimnastičke sprave, koje su Englezi u Evropi uveli u gimnastiku. Njima su se služili Indijanci i drugi narodi kao oružjem za obranu i navalu. Čunj je veličine 46 do 50 cm, težine 0,60 do 1 kg. Donji se dio naziva trupom, masivan je i završava se vitkim vratom, na kojem je okrugla glavica. Ima i dvostruki čunj veličine 85—100 cm, koji je glavicom spojen u jednu spravu. Čunjevima se izvode različna kruženja pred tijelom i iza tijela, jednom rukom ili objema, pruženom ili skučenom rukom. U sokolskom sustavu obične su vježbe čunjevima kao jedan dio prostih vježba dnevnoga programa.

LIT.: J. Klenka-F. Bučar, *Gimnastičke vježbe s batinama i čunjevima*, Zagreb 1900.
F. B.

ČUPIĆ, (Kurtović), Nikola, ✳ Šabac 1836, † Oran (Alžir) 1870, srpski narodni dobrotvor. Prezime Čupić uzeo je po majci, kćeri vojvode Stojana Čupića. Svršio je topničku školu u Beogradu i bio časnik, ali je zbog nježnog zdravlja napustio službu, putovao svijetom i najzad se nastanio u Oranu. Imetak je dao za izdavanje naučnih knjiga. Od 1875 do 1940 objavljeno je 49 knjiga almanaha *Godišnjica N. Čupića*.

LIT.: M. Đ. Milićević, *Pomenik znamenitih ljudi u srpskom narodu*, Beograd 1888.
R. M.

ČUPOR (Chupor, Chwpor), **Pavao**, sin Jurja od Moslavine, spominje se od 1410 do početka 1412 kao župan zagrebačke i križevačke županije. G. 1412 postaje slavonski ban i sudjeluje na čelu banske vojske u Italiji za vrijeme prvog mletačkog rata kralja Žigmunda protiv Mletaka. Uvijek je bio otvoren neprijatelj vojvode Hrvoja Vukčića. Tako je jednom javno na kraljevskom dvoru izvrgnuo ruglu Hrvoja dočekavši ga pred svima volujskim mukanjem. Kad je Hrvoje pao u nemilost kralja Žigmunda, uz druge i Č. 1413 oduzimlje Hrvoju imanja po Slavoniji. G. 1414 i 1415 s drugim velikašima ratuje i ban Č. na strani kralja Žigmunda protiv Hrvoja. Ali 10. VIII. 1415 potuče vojvoda Hrvoje s pomoću Turaka, koje je bio dozvao, u Bosni negdje oko Doboja, Žigmundovu vojsku zarobivši mnogo vojskovođa i velikaša, a između njih i slavonskog bana Č. Hrvoje sve odličnike prepusti Tur-

cima, jedino Č. zadrža za sebe. Da mu je osveti za porugu na dvoru, dade ga ušiti u volujsku kožu i živa baciti u rijeku. Tako u kolovozu 1415 ban slavonski Č. groznom smrću završi svoj život ostavivši sinove Stjepana, Jurja i Demetra, posljednjega svećenika i 1461 upravitelja zagrebačke biskupije.

LIT.: V. Klaić, *Povijest Hrvata, II.*, Zagreb 1901. M. B-a.

ČUPOVIĆ, Dragutin, ✳ Rajić 12. III. 1856, † Zagreb 2. II. 1927, hrvatski pravnik. Pravo polazio u Zagrebu i Beču, gdje je postigao doktorat. Iza daljih dvogodišnjih nauka u Berlinu i Budimpešti habilitirao se 1894 na zagrebačkom pravnom fakultetu radnjom *Usmenost u građanskom parbenom postupku.* Od 1899—1924 bio je profesor parbenog i izvanparbenog postupka na hrvatskom sveučilištu.

BIBL.: *Reforma građanskoga parbenoga postupka*, Mjesečnik 1901—04 i poseban otisak; *Predavanja iz građanskog parbenog postupka*, Zagreb s. a.; *Stečajno i pobojno pravo kraljevine Hrvatske i Slavonije sa uvodom i sudbenim postupkom u trgovačko-pravnim stvarima* (u zbirci Handelsgesetze des Erdballs, Berlin 1906); nekoliko prinosa u Magyar jogi lexicon. J. A.

ČUPR, František, ✳ 1821, † 1882, češki publicist i mislilac, politički aktivan u mladočeškoj stranci, uveo je Herbartovu filozofiju u Češku, ali se kasnije priklonio Schopenhaueru (→ Češka filozofija). A. B-a.

ČUPROV, Aleksandar Ivanovič, ✳ Masalsk 8. II. 1842, † München 8. III. 1908, ruski ekonomist. Od 1874 profesor narodne ekonomije i statistike na sveučilištu u Moskvi. Napisao je mnoga djela iz područja tih znanosti. Posebice se bavio nekim pitanjima gospodarske politike (napose željezničkog prometa) i statističkim prikazivanjem gospodarskih pojava (utjecaj cijena žita i žetve na posjedovne promjene).

BIBL.: *Kurs statistiki*, Moskva 1886; *Političeskaja ekonomija*, Moskva 1892; *Statistika*, Kijev 1907. Poslije smrti sabrani su govori i članci u 3 sv. *Rječi i stati*, a glavna znanstvena djela izdalo je moskovsko sveučilište. R. S-r.

ČURKOVIĆ, Mijo, ✳ Arbanasi 1852, † Arbanasi 1936, skladatelj, svećenik. Svršivši nauke u sjemeništu u Zadru, postao je svećenik, pa je vršio službu u mjestu Preko, poslije u župi Diklo. Skladao je većinom crkvene skladbe: tri mise (na staroslavenski tekst), tridesetak litanija, brojne marijanske popijevke za sola, dvopjeve i tropjeve, *Ave Regina*, motete sv. Blažu i sv. Frani (na latinski tekst). Ima i nekoliko svjetovnih zborova. Izdao je zbirku *Dvaest popjevaka uz pratnju glasovira.* B. Š.

ČU-SAN (Chu-san), otočje u Istočnom kineskom moru pred zalivom Hang-Čou-om. Sastoji se od 400 otoka, a najvažniji je Ču-san s izvrsnom prirodnom lukom Ting-haien. Otoci su vrlo rodni i gusto naseljeni (600.000 stan.), a poznati su i radi prirodnih ljepota. Z. D-i.

ČUSOVAJA, 1. Rijeka u istočnoj Rusiji, duga 800 km, a plovna 400 km. Izvire na zapadnoj strani Urala, a utječe u Kamu, sjeverozapadno od grada Perma.

2. Grad u Rusiji na istoimenoj rijeci, ima 20.000 stan. U okolini su nalazišta petroleja i kaolina. Z. D-i.

ČUTURA (od rumun. *ciutură*) ili *ploska, ploskun* (od *flasca)* posuda za tekućine, okrugla, plosna, gore s uskim grljkom i obično s 2 uške za provlačenje remena ili uzice, o koju se vješa, dolje redovno s malenim nožicama, da može i uspravno stajati. Pravi se ili od zemlje, bilo prostom rukom, bilo na lončarskom kolu, ukrašuje, ostakljuje i peče slično kao drugi lončarski proizvodi (kod panonskih

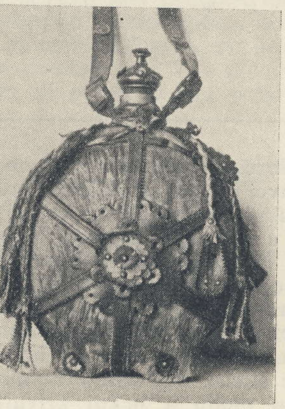


ČUTURA IZ BOSNE

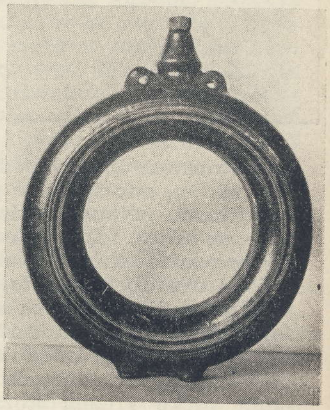


ČUTURA IZ HRV. ZAGORJA

lončara), ili od drva kao tokarska izrađevina (izdubena nutrina zatvara se jednim bočnim krugom), a u novija vremena i sastavljena (obod od nanizanih daščica s utorima, stegnut kovnim obručima, s obje strane usađena oba kružna boka, najčešće naši kaznionički radovi, vješto rezbareni sa svakojakim napisima i likovima, redovno bez ikakve veze s pravom starom pučkom tradicijom). Bočne su ploštine redovno ukrašene koncentričnim krugovima ili šestorokrakom rozetom, ističući jasno središte kruga. Posude ove vrste, koje su se sa svojim inačicama vjerojatno razvile na području Sredozemlja, upotrebljavale



ČUTURA IZ VINKOVACA



ČUTURA IZ SLAVONIJE

su se već u starom vijeku. Hodočasnička č., poznata u povijesti umjetnosti pod imenom »Menina ampula«, u kojoj su hodočasnici nosili kući ulje s groba aleksandrijskoga mučenika Mene, važna je, jer se drži, da je utjecala na oblike potonjih zapadno-evropskih čutura. — Podvrsta č-e jest zemljana posuda u obliku šupljega kružnoga prstena. Na jugu Balkana služi na pr. za ulje. — Kod nas ima č. dosta vidnu ulogu pri svadbi, u južnim krajevima pod imenom *buklija*, koju nosi i nudi pićem jedan od svatovskih prvaka. M. D-a.

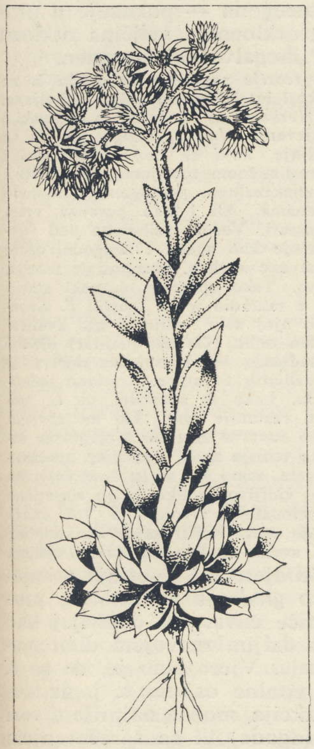
ČUVARKUĆA *(Sempervivum)* je rod trajnih, zeljastih biljaka, rjeđe polugrmova iz por. žednjača (v.). Mesnati su listovi složeni u okrugle prizemne ružice, iz kojih tjeraju često podanci s novim ružicama. Uspravna cvjetna stabljika nosi na vrhu nekoliko šesteročlanih i višečlanih cvjetova sa žutim, ružičastim ili crvenim laticama i dvostrukim brojem prašnika. Slobodnih je pestića isto toliko, koliko i latica; plod je tobolac. Oko 89 vrsta č. raste po raznolikom kamenju sjeverne polutke, najčešće u planinama. Veliki je broj poznat s Balkanskog poluotoka, a mnoge se uzgajaju na kamenjarama u vrtovima. Kod nas se često viđa na krovovima prava č. *(S. tectorum* L.) s ružičastim laticama i do 60 cm visokom stabljikom. Na vapnenim i dolomitnim stijenama i kamenitim rudinama hrvatskih planina vrlo su raširene vrste Schlehanova č. *(S. Schlehani* Schott.) i dlakavi č. (*S. hirtum* Jusl.).

Po pučkom vjerovanju čuva biljka kuću od groma, a često se upotrebljava i za liječenje kod rana, ujeda pčela, kurjih očiju, upala vrata i uha, proti groznici i t. d., a u nekim se krajevima jede kao salata. I. H.

ČUVAŠI, turski narod na istoku evropske Rusije, 1,115.000 duša (1926), pravoslavne vjere, nešto i nekrštenih. Većina ih živi unutar velikog koljena Volge kod Kazanja, između njenih južnih pritoka Sure i Svijage (danas Čuvaška ASSR). Ostali su raštrkani u većim ili manjim otocima među drugim narodima s obje strane Volge, ponajviše na istočnoj obali, na području koje seže na jug sve do ispod Kujbiševa (Samare), a na istok kojih 350 km od Volge. Oni s desne obale zovu se sami Virjal, a oni s lijeve Hirdijal ili Anatry. — Č. su srednjeg stasa, žutkasto smeđe kože, tamnih očiju, crne ili tamno plave kose, guste brade, izbočenih ličnih kosti, uska nosa, a opisuju se kao zatvoreni, blagi, pošteni, gostoljubivi, marljivi i štedljivi. Njihov jezik pokazuje značajke starijeg razvojnog stupnja turskih jezika, naročito u glasovima (pripada t. zv. r-grupi), pa se na pr. dosta razlikuje od susjednog tatarskog, a s druge strane ima nekih sličnosti s mongolskim. Danas se općenito smatra izravnim nasljednikom jezika izumrlih povolških Bu-

gara. Bit će, da su Č. mješavina od staroturskih (bugarskih) i finskih elemenata, što se opaža naročito u kulturi, koja je potpuno slična kulturi istočnih Fina, osobito susjednih Čeremisa (v.), tako da su ih prije i ubrajali u finske narode.

Č. su marljivi i vješti ratari (raž, zob, ječam, grašak, hmelj, heljda, pšenica, lan, konoplja), kod čega se drže sistema triju polja, a oru ili ruskom *sohom* ili teškim tatarskim plugom *(saban);* žito vrše konjima ili mlaćenjem. Slabije im je stočarstvo (ovce, goveda, konji), ali zato znatno peradarstvo, pa pčelarstvo i povrćarstvo. Bave se i ribarstvom, ponešto i lovom (nekad mnogo više) i trgovinom svojih proizvoda: jaja, brašna (u kožnim vrećama), žita, kože i krzna, loja, opanaka od lika i t. d. Kuće su im od brvana, prizemne ili na kat, kao u Tatara, a inače je razmještaj gospodarskih zgrada i oblik sela kao u Čeremisa. Čeremiskoj, dotično ruskoj, slična je i muška nošnja (karakteristični opanci od lika i vuneni obojci do koljena, s desne strane Volge crni, s lijeve bijeli), a i žene kršćanskih Č-a nose se potpuno jednako kao brdske Čeremiskinje. Kod poganskih Čuvaškinja ima više veziva, ali i više tatarskih utjecaja i kupovnih dijelova odjeće. Ispod novcem pokrivene kape, koja kod udatih žena može imati oblik kacige s novcem opšitim trakom pod bradom, povezuju glavu naročitim rupcem *(sarpan,* čeremiski *šarpan).* Od nakita ističe se još ukrašen kožni trak, spušten niz pleća mjesto pletenica, koje se skrivaju pod košulju. — Dnevna je hrana Č-a jednostavna (kiseo ječmen ili ražen kruh, kaša, sir i mliječna jela, riba), a u svečanim zgodama ima i složenih jela od mesa, različnih juha i variva (čemu služe i neke divlje biljke). Pića su kiselo mlijeko, medovina, pivo i rakija *(erek).* — Dobro su još održane velike porodice (kao naše zadruge) i društvena organizacija po rodovima. Položaj žene je bolji nego kod Tatara (rijetke rastave). Brak se vrši kupnjom, rjeđe (dogovorenom) otmicom; mladenka je obično starija od mladoženje (i po 10 g.), a opstoji i ustanova levirata. Svadba je trajala 2—3 tjedna s mnoštvom običaja, na pr.: skidanje mladenkina vela rašljastom granom, svečano pokrivanje kapom udate žene, dijeljenje darova (rublja) svatovima, pohod mladenke roditeljskoj kući nakon nekoga vremena (kod nas *prvići),* uzvratni pohod roditelja nakon pola godine (kao naši *pohođani*), kojom prilikom mladenka dobiva neki miraz (kravu, konja, košnice i sl.). Mnogo je običaja i kod poroda i smrti (na pr. žrtvovanje pijevca i dvoje jaja jednom i drugom prilikom, grobni prilozi). Mrtvaca su znali kroz noge i ispod srca prikovati za lijes čavlima, a lijes obiti željeznim obručima, da ne postane *vavar* (čemu odgovara čeremiski *vuver,* tatarski *ubyr,* naše *vampir).*



ČUVARKUĆA

Nekrštenih ima malo, ali i pravoslavni Č. poštuju još svoja stara božanstva (Č. s lijeve strane Volge, koji su primili islam, pretopili su se u Tatare). Božanstva se dijele — možda pod stranim, kozarskim i tatarskim, utjecajem — na dobra i zla, od kojih su prva duhovi prirode, a druga *(keremet)* potječu od duhova pređa. Njihov kult, često pomiješan s kultom kršćanskih svetaca, kao i vjerske predodžbe uopće, jednaki su uglavnom kao i kod Čeremisa (v.), među ostalim: ograđeni posvećeni gajevi uz vrelo ili potok, gdje posebni svećenici *(jomsja)* prinose žrtve; obredne gozbe nakon toga u posebnoj zgradi; domaća kućna svetišta *(irih);* vješanje kože i glave žrtvovane životinje na kolce ili drveće. Godina počinje 15. studenoga, a dijeli se na 13 mjeseci. Svečani dan u tjednu je petak (kod pravoslavnih nedjelja), a čitav se taj kalendar bilježi na drveni rovaš u obliku štapa. Osim godišnjih svečanosti (žetva, prvo oranje, sjetva, »tjeranje đavla« na Vel. Petak ili Vel. Subotu) ima još prela i drugih zabava uz ples (na pr. mimički ples momka i djevojke u dvoje), pjesme (često i improvizirane) i uz svirku (stari instrumenti: citra sa 16—18 žica i mješnice).

LIT.: A. Byhan, *Die Turkvölker Ostrußlands* (u Buschan, Illustrierte Völkerkunde, II., 2., Stuttgart 1926); R. Bleichsteines, *Die Osteuropäischen Turkvölker* (u Bernatzik, *Die große Völkerkunde,* I., Leipzig 1939).
B. B-ć.

ČUVSTVO. U psihologiji se zovu čuvstvom oni osnovni doživljaji, koji su obilježeni kao ugoda i neugoda. Oni sačinjavaju posebnu vrstu duševnih procesa te se obično označuju kao emotivni doživljaji. Kao što pokazuju opreke duh-duša ili um-srce, poznato je i predznanstvenom mišljenju, da imamo dva glavna načina doživljavanja. Prvome načinu pripadaju doživljaji, koji mogu služiti spoznaji, kao osjet, predodžba, misao, a na drugi način doživljavamo emociju ili čuvstvo. Ipak to razlikovanje nije bilo bez poteškoća, kao što se to vidi po nazivima za čuvstvo u različitim jezicima, pa i iz povijesti psihologije. Dok se pod osjetom razumije elemenat, koji pripada spoznajnom doživljavanju, ipak se katkad u običnom govoru označuje kao »osjećaj« nešto, što je sasvim različito od osjeta i osjećanja. Slično je s franc. riječima sensation (osjet) i sentiment (čuvstvo), gdje se i jedno i drugo izvodi iz lat. sentire, sensus. I njem. riječi empfinden i fühlen služe u običnom govoru i za čuvstvo i za osjet. Riječ »bol« upotrebljava se ujedno i za čuvstvo neugode i za osjet, što ga imamo, kad se ubodemo ili drukčije ozlijedimo. Razumljivo je, dakle, da se i u povijesti psihologije dosta kasno javlja današnje shvaćanje čuvstva kao posve određene vrste doživljaja. Psihologijski pojam čuvstva i poznavanje nekih zakonitosti čuvstvenog života nalazimo možda najprije kod *Locke*-a (g. 1690).

Što je čuvstvo, ne da se lako definirati, nego se kuša odrediti oprekom prema spoznajnim doživljajima: čuvstvo pokazuje uvijek na neko stanje subjekta, dok spoznajni doživljaji — bar osjeti — pokazuju uvijek na neka svojstva objekata (*Lipps* i dr.). Osim toga ima niz karakteristika čuvstva, po kojima ih ne možemo zamijeniti s osjetnim doživljajima. Iz analize različnih čuvstvenih doživljaja proizlazi, da imamo dvije vrste čuvstva, koje su međusobno protivne kao pozitivno i negativno ili kao dva pola: *ugoda* i *neugoda.* Ta dva kvaliteta čuvstva mogu biti različite jakosti, od laganog prijatnog raspoloženja do najintenzivnijega blaženstva, od lake sjete do najdubljeg doživljaja nesreće. Uza sve, što imamo samo dva kvaliteta čuvstva, ipak govorimo o mnogim čuvstvima, koja se ne razlikuju samo po jakosti. Raznolikost čuvstvenih doživljaja dolazi odatle, što se č. nikada ne javlja osamljeno, nego je uvijek usko povezano uz sadržaje različitih drugih doživljaja, pa taj sklop pokazuje neko posebno obilježje kao neki kvalitet kompleksa. Tako su na pr. ugoda kod jela i zadovoljstvo zbog plemenita djela svakako vrlo različiti doživljaji, ali su različiti samo po tome, što se čuvstvo ugode osniva na različitim psihičnim pretpostavkama: u jednom slučaju na osjetima okusa i njuha, u drugom na znanju o etički vrijednom činu. Slično je i kod doživljaja neugode, na pr. kod glavobolje i kod žalosti zbog smrti drage osobe. Svuda su kvaliteti čuvstva samo ugoda ili neugoda, a ono, zbog čega nam je ugodno ili neugodno, sadržaj je nekih intelektualnih doživljaja, koji se prema čuvstvu označuju kao njegova *intelektualna podloga.* Bogatstvo našega čuvstvenog života, u kojem se ističe mnoštvo različitih »čuvstava«, može se lako shvatiti tako, da vrsta intelektualne podloge daje karakteristično obilježje cijelom čuvstvenom doživljaju. Na tim obilježjima, dakle po vrsti intelektualne podloge, osnivaju se poznate razdiobe na estetska čuvstva, intelektualna čuvstva, socijalna, patriotska, moralna, religiozna i sl. Kod svih tih složenih doživljaja ostaje čuvstvena komponenta ipak samo ugoda ili neugoda. Stara razdioba na »niža« i »viša« čuvstva izriče dvovrsnu spoznajnu podlogu, osjetilnu i neosjetilnu (duhovnu).

Zanimljiva je činjenica, da č. nije stalno vezano uz određenu podlogu. Dok na pr. slatko ili gorko kod djece izaziva sigurno ugodu ili neugodu, ne mora to biti jednako kod odraslih. Kad se nešto daruje, treba znati, da ono, što mene raduje, ne mora izazvati jednaku radost i kod drugih. Tu odlučuju različiti individualni interesi, ukus i sl.

Ni kod jedne iste osobe nije č. stalno vezano uz istu podlogu. Poznato je, da otupljujemo za ono, što se prečesto ponavlja, te nam na pr. melodija, koja nas je jednom oduševljavala, može postati indiferentna, dapače i dosadna. Ovamo ide i opće poznata činjenica, kako se zbog promjene mode mijenja ukus.

Osobito je važna pojava, kad č. neopazice prelazi s iskonske podloge na drugu podlogu, što se označuje kao psihologijski *zakon prijenosa.* Mjesto, u kojemu sam doživio nešto neprijatno, postaje mi i samo mrsko. Novac nam vrijedi samo zbog stvari, koje njim možemo nabaviti i koje nam je ugodno imati, ali škrtac, koji uživa u gomilanju novca, prenosi svu ugodu na sam novac. Slučajevi simpatije ili antipatije »na prvi pogled« tumače se tako, da u nekim crtama lica ili u glasu ili u kretnji ima neke sličnosti s drugom osobom, ma da nam to nije svijesno, pa svoje čuvstvo prenosimo na novog poznanika. Jednako je, kad se zbog vlastite orijentacije prema nekoj ideji prenosi antipatija na ljude protivnog mišljenja, na pr. na pripadnike protivne političke stranke ili na sljedbenike drugih životnih nazora. Zbog takvog prijenosa događa se, da u prilikama, kad zavlada fanatizam, nestaje snošljivosti, pa dolazi i do nasilja i okrutnosti. Obrnuto se prenosi i ljubav za neku ideju slijepo na sumišljenike i na sve, što je s tom idejom u vezi. Tako i simboli postaju svetinjama. Štovanje slika, zastava i drugih znakova razumljivo je po istom psihologijskom zakonu. U praksi se zakonom prijenosa služimo kod odgoja, kojim postizavamo, da se neugoda kazne prenosi na kažnjiv čin, te tako neki čini — bez ikakve primisli na kaznu — sami po sebi postaju mrski. U reklami nalazimo vrlo često psihologijski trik, po kojemu se čuvstvo, pobuđeno na pr. slikom ljupkog djeteta, simpatične glave, psa i sl., ima prenijeti na preporučeni proizvod neke tvrtke; i šaljiva reklama djeluje po istom zakonu prijenosa. Čuvstveno stanje, koje je poznato pod imenom raspoloženja, također se tumači prijenosom na druge podloge. Neugodna vijest ili drugi neugodan doživljaj u jutro može nam pokvariti cijeli dan, ništa nas ne veseli, sve nam je nekako krivo. Naprotiv, ugodan doživljaj daje vedrinu, koja se proteže na sve sadržaje: dobre smo volje, sve primamo u »ružičastom« raspoloženju.

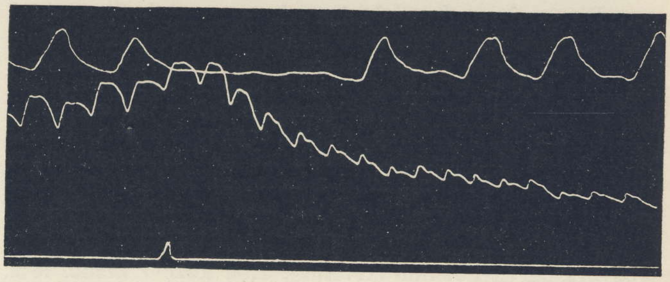
Čuvstva, koja se pojavljuju s velikom snagom, zovu se katkada *afekti.* Pozitivno čuvstvo prevladava kod veselja, oduševljenja, udivljenja i sl., a negativno čuvstvo daje obilježje žalosti, srdžbi, strahu, mržnji. Ipak je u kompleksnom doživljaju afekta čuvstvo samo jedna strana doživljaja. → Afekt.

Kad je afekt na neki način trajno povezan s nekim podlogama, tako da stvara neku neodoljivu težnju na nešto, onda se govori o *strasti:* na pr. strast za igru, strast za sabiranje nekih predmeta, strast putovanja. Psihologijski ide ovamo i strast pušača i alkoholičara, premda su kod težnje na narkotična sredstva drugačiji fiziologijski uvjeti. Ako afekt naliči na neku omamu, strast naliči na bolest (Kant). To shvaćanje strasti kao nekog zla izbija i iz latinskog naziva passio (»trpljenje«) i iz naše riječi strast (stradanje). Ne smije se ipak zaboraviti, da strast — prema tome, koje je vrste predmet težnje — upravo zbog toga, što ona može moćno zavladati cijelim duševnim životom i tako najjače djelovati na cio čovjeka, često ima i pozitivnih učinaka: postanak velikih djela genija ne možemo zamisliti bez trajnog zanosa, bez snažne strasti, koja ih je pokrenula i koja se u njima izrazila.

Da uzmognemo doznati, što netko misli, ili uopće, što intelektualno doživljava, treba da nam to izjavi riječima. Za njegovo čuvstvo doznajemo na drugi način: po različnim nehotičnim *tjelesnim promjenama,* koje prate čuvstvo. U običnom životu čitamo čuvstvo iz mimike lica, iz promjene boje lica, iz modulacije govora i t. d. Te i druge popratne pojave služe i kod znanstvenog proučavanja čuvstva. Glavne su te pojave: promjene u radu srca i krvnom optoku, promjene disanja, promjene u funkciji različnih žlijezda i psihogalvanski fenomen. Našlo se, da čuvstvu ugode i čuvstvu neugode odgovaraju posebne karakteristične pojave. Koje su promjene u disanju, bilu i krvnoj punoći (obujmu) ruke, pokazuje ovaj pregled:

	Disanje	Bilo	Obujam ruke
Ugoda	brže, pliće, pravilno	polaganije, jače	raste
Neugoda	sporije, dublje, nepravilno	brže, slabije	pada

Te se pojave mogu registrirati posebnim spravama (→ pneumograf, pletizmograf, stigmograf), pa se dobivaju o tom točne krivulje. U donjoj je slici bilo zabilježeno na krivulji obujma ruke.



Psihogalvanski fenomen je stvaranje slabe električne struje povodom nekog psihičnog procesa. U psihologijskom laboratoriju Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu uspjelo je dokazati, da je psihogalvanski fenomen simptomatična tjelesna pojava za čuvstvo, te je nađena zakonitost, po kojoj se vrsta čuvstva — ugoda ili neugoda — pokazuje u protivnim smjerovima galvanskog otklona, a veličina otklona odgovara jakosti čuvstva. → Psihogalvanski fenomen.

Dok su neke starije *psihologijske teorije* nastojale da svedu č. na svijest o vlastitom stanju subjekta, koji intelektualno nešto doživljava, na neke odnose među predodžbama *(Herbart)* ili na osjete o organskim promjenama, koje prate naše doživljavanje *(James, Lange),* danas se č. smatra kao posebna vrsta doživljaja, koja se ne da rastumačiti nikakvom intelektualističnom ni senzualističnom teorijom, iako postoji veza među čuvstvom i njegovom intelektualnom podlogom, a i među čuvstvom i nekim tjelesnim promjenama. Ali i kao posebna vrsta doživljaja može se č. različito promatrati. Većina psihologa pod čuvstvom uzima samo ono, što se označuje kao ugoda i neugoda, dakle kao nešto elementarno u smislu znanstvene analize. Izuzetak je teorija, koja č. uzima kao nešto kompleksno. Tako shvataju č. neki stariji njemački psiholozi *(Cornelius Lipps),* a razradio je tu teoriju *F. Krueger* u vidu strukturne psihologije. Po njoj se č. definira kao kvalitet doživljajnog kompleksa ili kao određen oblik (Gestalt-qualität) cjeline svijesnog sadržaja. Zbog različitih sadržaja tih kompleksa dobiva se po toj teoriji nepregledno mnoštvo različitih čuvstava, protivno jednostavnoj razdiobi na ugodu i neugodu. Lako je spoznati, da se pod tim cjelinama s posebnim kvalitetom razumije ono, što mi zovemo »čuvstveni doživljaj«, u kojemu imamo čuvstvo zajedno s njegovom intelektualnom podlogom. Ujedno nas ta teorija sjeća i starijeg naučavanja o čuvstvu kao svojstvu (tonu) osjeta, samo što se tu čuvstveni ton pridaje intelektualnoj cjelini Još nije vidljivo, koliko će to sintetično shvaćanje koristiti proučavanju emocionalnog života, no već danas možemo reći, da se takvo razmatranje može vršiti samo kao dopuna analitičnog postupka, ne isključujući svaku analizu za ljubav cjeline.

U vezi s razvojem psihologije djeteta i životinja primjenjuje se sve većma i *genetičko gledanje* na psihične procese, pa se u tom pogledu ističe čuvstveni doživljaj kao nešto primarno, iz čega su se daljim razvojem diferencirale pojedine vrste doživljavanja. Vjerojatno je, da se č. najprije javlja uz primitivne vitalne osjete, t. j. uz doživljaje kod biološki važnih funkcija, možda najprije u vezi s hranidbom i s množenjem (ugoda) ili sa sprečavanjem zdravog životnog toka kao kod fizičnih povreda, u afektu straha i sl. (neugoda).

S tim se genetičnim gledanjem dobro slažu istraživanja o *anatomsko-fiziologijskim uvjetima* čuvstva. Prema tim istraživanjima *(Cannon, Bechterev* i dr.) najveću važnost za čuvstvo — zapravo za neke afekte — ima thalamus, velika jezgra u međumozgu, koji je razvojno stariji od kore noenkefalona. Tim se tumači i povezanost čuvstva s onim popratnim tjelesnim promjenama, koje nastaju iz thalamusa putem autonomnog sustava.

Čuvstveni život sudjeluje i u svemu, što zovemo *vrednotom.* Već se u starijom razdiobi čuvstava na estetska, etička, socijalna i t. d. ogledava veza s kulturnim vrednotama. Ta je veza bitna, jer sve kulturne vrednote odgovaraju nekim duševnim potrebama ljudskog društva. Te duševne potrebe u obliku »ideje« ili izgrađene ideologije nemaju samo neko teoretsko značenje, nego sačinjavaju podlogu jakim čuvstvima. U toj čuvstvenoj strani pokretna je snaga ideje, bilo da ona vlada životom pojedinca, bilo životom jednog naroda ili možda čitave neke kulturne epohe. Zbog te čuvstvene strane mnogi pojmovi, kao zgusnute ideje, prelaze granice pukog logičnog značenja te dobivaju svoj puni živi smisao. Tako na pr. »domovina« ne živi u nama samo kao geografski pojam, sa statistikom pučanstva i imetka, nego kao ideja, koja u sebi nosi duševne tragove našeg djetinjstva i zavičaja, koja sadržava sve ono, što cijeli narod povezuje u cjelinu: svijest o kulturnoj prošlosti našeg naroda i o zadatcima sadašnjosti, naše težnje na bolju budućnost i još mnogo više toga, što se ne da nabrojiti, jer je individualno različito, nekontrolirano i često nejasno. I u tim i drugim općim vrednotama imamo kompleksne doživljaje, kod kojih se čuvstvo osniva na vrlo raznolikim smislenim sadržajima kao na svojoj intelektualnoj podlozi.

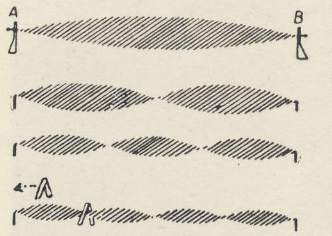
Dok kulturne vrednote odgovaraju duševnim potrebama zajednice, drugi doživljaji vrednovanja odgovaraju više potrebama pojedinog individuuma. U takvim i sličnim slučajevima čuvstveni se doživljaj označuje često kao neka »ljubav«. Pojam ljubavi ne treba stegnuti na jednu vrstu ljubavi. Govorimo u jednakom smislu o ljubavi domovinskoj, o ljubavi roditeljskoj, o bračnoj ljubavi, o ljubavi za neku ideju, pa o ljubavi za životinje, za stvari i t. d. Tu je svuda zajedničko neko vrednovanje ili cijenjenje onoga, što volimo. Taj objekt vrednovanja doživljavamo kao podlogu za čuvstva: ono, što tu cijenimo, cijenimo kao izvor ugode.

Od čuvstva, dakle, zavisi sve, što duboko zahvata u naš duševni život, sve, što god držimo vrijednim i lijepim. Ali čuvstvo nije posljednja postaja u povezanom slijedu: intelektualni doživljaj — čuvstvo. Kao što je čuvstvo izazvano od svoje intelektualne podloge, i samo čuvstvo sačinjava opet podlogu našim težnjama, željama i odlukama. Čuvstvo pokreće sve naše nastojanje i voljno djelovanje po nekom općem zakonu, po kojemu sva živa bića izbjegavaju neugodu, a teže na ugodu. Nema ni čovjeka, koji ne bi težio na sreću, samo je za različite ljude podloga toj najvećoj vrednoti različita. R. B-s.

ČUVSTVA, BOLESTI → **Duševne bolesti.**

ČVOR je u svim opisnim znanstvenim disciplinama kao usporedba mnogo upotrebljavani izraz. Osobitu važnost ima taj izraz u patološkoj anatomiji, jer se mnoge bolesti očituju u stvaranju čvorova na tijelu i na organima. S istim značenjem upotrebljava se i naziv kvrga. Tim izrazima nazivamo podjednako one bolesne promjene, kod kojih nastaju trodimenzionalne okruglaste tvorbe, a te mogu biti na samoj površini organa i potpuno odgovaraju prvobitnom značenju riječi čvor, ili su uključene u tkivo u unutrašnjosti organa pa se mogu vidjeti tek, kad se organ prereže. Novotvorbe su oboljenja, koja gotovo uvijek prouzrokuju stvaranje čvora, odnosno čvorova. Često nastaju čvorovi kod običnih upala, a još češće kod t. zv. specifičnih upala. Stvaranje čvorastih bolesnih tvorba za neka je upalna oboljenja tako značajno, da je tuberkuloza (sušica) dobila svoje ime po latinskoj riječi tuberculum, što znači »čvorić« (lat. tuber »čvor«). U trećem stadiju sifilisa nastaju u organima katkada po veličini znatni čvorovi, t. zv. gume (→ sifilis). Novotvorbe se gotovo uvijek razvijaju u obliku čvora. Kod neopasnih (benignih) novotvorba to je od okoline dobro i jasno odijeljena oteklina, što se za opasne (maligne) novotvorbe ne može reći. Veličina čvorova, kao patološke promjene, vrlo je raznolika; ima ih kao proso sitnih (milijarni tuberkuli), a mogu biti i veći od ljudske glave (stanovite novotvorbe). Katkada nalazimo samo jedan č., na pr. kod nekih neopasnih novotvorba, a katkad je cijeli organizam (svi organi) prožet mnogobrojnim čvorovima, kako to vidimo kod generalizirane tuberkuloze. Ima slučajeva, da su čvorovi u velikom broju izraženi samo na površini kože (neurofibromatosis cutis), ili samo na sluznici crijeva (polyposis intestini). Stvaranju čvora valja prvobitni uzrok tražiti u nagomilavanju stanica na ograničenom mjestu. Pri upali u prvom se redu nakupljaju upalne stranice, koje dolaze iz krvi, a kod novotvorba je to neprestano bujanje tkivnih stanica organa, u kome se č. razvija. U čvorovima tkivo vrlo lako obamire, jer je prehrana središnjih dijelova čvora loša, ili (što je osobito slučaj kod upala) bakterije, koje su je i izazvale, svojim otrovima prouzrokuju obamiranje tkiva. Tada nalazimo u čvorovima sivkastu ili žućkastu, kašastu ili sirastu tvar. Često čvorovi sasvim omekšaju, pa ako su na površini, te razmekšane mase otpadaju; tada preostane na površini organa ili tijela t. zv. čir (v.). Ako je pak č. bio u organu, a postoji mogućnost, da se razmekšane mase odstrane iz njega (na pr. u plućima dišnim cijevima), preostaje šupljina na onom mjestu, gdje se nalazio čvor. Ima slučajeva, da se kod nekih upala, kad su one na putu izlječenja ili u stanju inaktivnosti, u nastale čvorove taloži vapno ili se stvori kost. U tim slučajevima čvorovi su neobično tvrdi. Sitan ovapnjeli čvor možemo naći u organu kao preostatak obamrlog parasita, na pr. ehinokoka ili cisticerka (→ trakavica). Veći broj ovapnjelih čvorića nalazi se u mišićima nakon preboljele trihinoze. Z. K.

ČVOR u fizici, kod tijela, koje titra, jest točka, koja trajno miruje. Kada napeta žica zvuči svojim osnovnim (najdubljim) tonom, postoje dva čvora, t. j. obje njezine krajnje točke *A* i *B* (v. sl.). Ako žica titra kojim gornjim tonom, ima 3, 4, 5 i t. d. čvorova, te je razdijeljena u 2, 3, 4 i t. d. jednakih dijelova, koji su omeđeni čvorovima. Ako na žicu stavimo svinut papirić, onda taj »jahač«, kad žica titra, na čvoru ostaje, ali s drugog kojeg mjesta odskoči (Noble i Pigot g. 1673). Naziv č. u tom značenju uveo je oko g. 1700 Sauveur; ona mjesta, gdje je zamah titranja najveći, prozvao je on trbusima. Kod titranja ploče ima bezbroj mirnih mjesta, te se ona redaju u čvorne *crte* (→ Chladni); kod titranja tijela, protegnutog na sve strane, susrećemo se sa čvornim *plohama*.



U svima tim primjerima titranje je periodično pomicanje čestica tijela, te kažemo, da titra udaljenost kojegod čestice od nekog njezinog srednjeg položaja. Međutim u tijelu može titrati i koja druga fizikalna veličina, pa su uopće čvorovi mjesta, gdje je zamah titranja trajno jednak *0*. Tako u anteni radioaparata titra električna struja, a gornji je antenin kraj zapreka, preko koje struja ne može teći, tako da je taj kraj č. električne struje (→ valovi stojni). St. H.

ČVOR (talij. nodo, njem. Knoten, engl. knot) je pomorski naziv za jedinicu brzine broda, koji u stvari znači jednu morsku milju (1852 m). Naziv je postao od sprave plavčice (obični log, talij. barchetta) za mjerenje brzine broda. Ta sprava sastoji se od jedne daščice u obliku segmenta, tako udešene, da stoji okomito, kad se spusti u more. Privezana je na tanko uže, koje je razdijeljeno čvorovima (uzlovima) na razdjele od 15,43 m, t. j. $\frac{1}{120}$ morske milje. Mjerenje se vrši pješčanim satom od 30 sekunda. Kod mjerenja ostane daščica teoretski na mjestu, a uže se naglo spušta, kako zahtijeva brzina broda. Prema tome označuje broj čvorova, puštenih u more u vremenu od 30 sekunda, brzinu od isto toliko morskih milja u jednom satu. U praksi je uže stvarno razdijeljeno na razdjele od 14,62 m radi korekture mjerenja (nodo prattico). → Log. F. S-ć.

ČVORAK je pjevica, koja je u hrvatskoj nauci poznata pod imenom *obični čvorak* ili *šareni čvorak (Sturnus vul-*



ČVORCI
Lijevo (na zemlji): Ružičasti čvorak — *Desno (na grani):* Obični čvorak



ČVRSNICA, Plasa *(Snimka B. Gušić)*



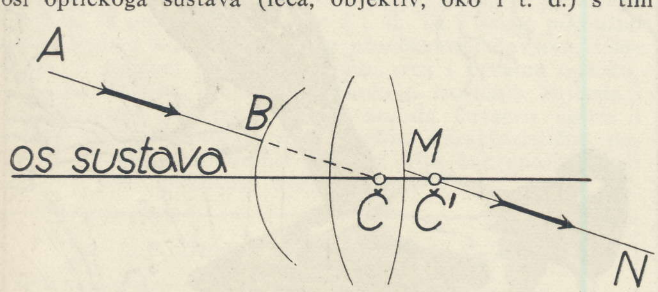
ČVRSNICA, Silaz u Divu Grabovicu *(Snimka B. Gušić)*

garis). Mrko mu se perje zeleno blista i posuto je bjelkastim pjegicama. Ravan kljun dugačak je kao glava. Kod nas u Hrvatskoj živi u krajevima, gdje ima drveća. Vesela je to ptica, koja voli društvo, po poljima traži skakavce, puževe, gusjenice po voćkama, ali jede i trešnje, dudove i grožđe. To je naša najkorisnija ptica, jer tamani mnoge gospodarske štetnike. U voćnjacima se preporučuje postavljati škrinjice za leženje čvoraka. Dadu se lako pripitomiti, a nauče izgovoriti koju riječ ili fućkati pjesmicu. Koncem studenoga sele se na jug, u Dalmaciju, gdje prezimljuju. Čvorak pravi gnijezdo u dupljima drveća od suhoga lišća, sijena, slame i perja, i u nj snese ženka 4—7 zelenih jaja, na kojima sjede 14 dana izmjenice oba roditelja. Pred večer lete čvorci u jatima na noćenje, pa čevrljaju i brbljaju. U istočnoj Hrvatskoj na obalama uz donju Drinu gnijezdi se rođak ***ružičasti čvorak*** ili ***škvrlj kriješvar*** *(Pastor roseus)* s kukmicom na glavi, ružičastog perja, a glava, krila i rep su crnkasti te se modrikasto blistaju. U južnoj Hrvatskoj počinja čvorak štete na trešnjama, a u sjevernu Hrvatsku rado se zalijeće i tamani skakavce. K. B.

ČVORICA (*Spergula arvensis* L.), jednogodišnja je biljka iz por. karanfiljaka (v.). Odlikuje se uzdignutim, golim stabljikama, linealnim, tupim, nasuprotnim (ali prividno u pršljene ili čuperke poredanim) listovima i bijelim, peteročlanim cvjetovima, koji imaju slobodne lapove čaške i 10 prašnika, a smješteni su u rahle dvokrake paštitce. Raste kao korov po poljima. Tu i tamo susreću se po poljima još i neke druge vrste istoga roda. S. H-ć.

ČVORIĆ je ograničeno, solidno, čvrsto nagomilavanje upalnih stanica. Vršak mu može biti izbočen, ravan ili uvučen. Č. se može kombinirati s mjehurićem, ljuskom ili krastom. F. K.

ČVORNE TOČKE u optici jesu dvije točke *Č* i *Č'* u osi optičkoga sustava (leća, objektiv, oko i t. d.) s tim



AB zraka u prvom sredstvu; *MN* ista zraka u posljednjem sredstvu; *MN* // *AB*.

svojstvom, da svaka zraka svjetlosti *AB* (v. sl.), koja je u prvom sredstvu sustava uperena kroz točku *Č*, prolazi u posljednjem sredstvu (zraka *MN)* pravcem, koji ide kroz točku *Č'* usporedno s prvobitnim smjerom zrake. U čovječjem oku te su točke razmaknute 0,3 do 0,4 mm i nalaze se blizu stražnje površine očne leće. → Gauss, Gaussova nauka o optičkim sustavima. St. H.

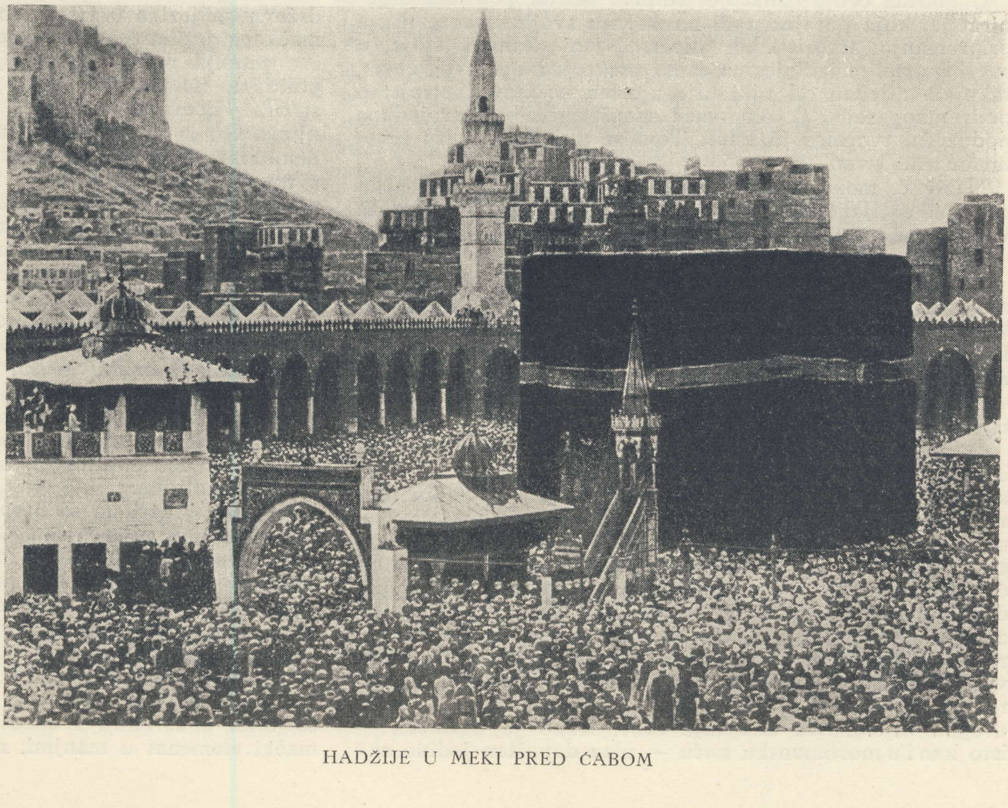
ČVRSNICA, visoka vapnenačka planina u sjeverozapadnoj Hercegovini. Sa svih je strana oštro ograničena: sa *JI* gotovo 1500 m dubokim kanjonom Neretve, sa *SZ* Rudim Poljem i Dugim Poljem, u kome je Blidinje jezero, sa *S* dubokom dolinom Doljanke, a sa *J* Drežanke. Iznad ovih graničnih udubina naglo se izdižu poput prirodnih utvrda sure i gole vapnenačke hridine. Naprotiv, najviši dijelovi Č-e predstavljaju kršku zaravan s visinama od 1800 do 2100 m. Dolina Dive Grabovice i udolina (s visinama ispod 1800 m), koja je spaja s Dugim poljem, dijele planinu u dva dijela: na *SI* Muharnica s vrhovima Veliki Vilinac (2116 m), Mali Vilinac (1988 m), i dr., a na *JZ* je Č. u užem smislu. Č. se dijeli u Vel. Č. s glavnim vrhom Pločno (2228 m), a prema *JI* odvaja se između dolina Drežanke i Dive Grabovice ogranak Mala Č. s glavnim vrhom Ploča (2039 m). U diluviju su na Č. bili razvijeni ledenjaci, koji su stvorili cirkove oko vrhova i staložili morene u zavali Dugog Polja. I Blidinje jezero zahvaljuje svoj postanak i održanje diluvijalnoj glacijaciji. Na visokoj vapnenačkoj zaravni razvijeni su brojni i duboki kraški oblici, vrlo oskudni vodom. Tokovi jugoistočnog podnožja nastaju od izvora, koji izbijaju na dodiru debelog pokrova vapnenaca i nepropustljive podloge verfenskih škriljavaca. Šume četinjače najbolje su se održale na Muharnici i rubnim dijelovima planine. Prostrane, iako oskudne suvati daju uvjete za razvoj planinskog stočarstva i održanje brojnih stočarskih stanova, na koje se ljeti izgoni stoka iz sela srednje i zapadne Hercegovine. Stočarska naselja u prostranim udolinama Dugog i Rudog Polja na *SZ*, i Gornjih i Donjih bara na *J* idu među najvažnija u planinama Bosne i Hercegovine. U stanovima oko Blidinjeg jezera ostaju stočari s dijelom stoke i preko zime, tako da su to polustalna naselja. Divlja alpinska romantika, raznolikost krajolika, daleki i bogati vidici privlačnost su Č., koja pripada među najljepše i najveličanstvenije dinarske planine. Iz godine u godinu budi ova planina sve veće zanimanje kod znanstvenih radnika, smjelih planinara i onih, koji vole svježinu i ljepotu planine.

LIT.: B. Ž. Milojević, *Čvrsnica*, Hrvatski Geografski glasnik, Zagreb 1935. J. R-ić.

Ć

Ć, peto slovo hrvatske i lužičke abecede, dok u poljskoj abecedi, koja nema posebnoga znaka za č, stoji na četvrtom mjestu. Izgovara se simultanom artikulacijom zatvornoga *t* i mekoga strujnoga *ś (tś*, vidi kod s), te kao posebna afrikata čini prijelaz od nepalatalnoga *c* prema palatalnome *č*. Svojom koronalnom artikulacijom hrvatsko je štokavsko *ć* nešto više od poljskoga i lužičkoga, s kojima ga od srodnoga ruskoga (*tь*: skazatь), češkoga (*ť*: tělo), slovačkoga (*ť*: ťulpa), madžarskoga (*ty, tj*: tyúk, látja?) i našega čakavskoga (*ť*: kuťa — kuća) dijeli izrazito spirantsko *š*. — Historijski *ć* nastaje od praslav. *t'* (noć, svijeća) ili od starijeg hrvatskog skupa *tj*, u kojem je već prije bio nestao poluglas (pruće, smeće, smrću). Kajkavci u svom glasovnom sustavu nemaju *ć*. — U starijoj se hrvatskoj latiničkoj azbuci (prije Gaja) piše na 22 različita načina, najčešće kao *ch*. Neki pisci sami upotrebljavaju više različnih znakova (na pr. Kanižlić *ch:* pomoch, bratchu, *chj:* goruchja, bratchju, *tj:* pritisctje, *cs:* necsu i sl.), dok drugi nastoje uvesti neki sustav pa pišu (kao na pr. Katančić) *ch* za iskonsko ili strano, a *tj* (prema *t)* za domaće, izvedeno *ć* (noch, chenar — smutjkati, prasetji). Dijakritičkim se znacima *ć* u starijoj hrvatskoj književnosti nije bilježilo sve do 1835, kada ga uz Babukića, Mažuranića i Vukotinovića prihvaća i Gaj. Hrvati su *ć* u tom obliku uzeli iz suvremenog poljskog pravopisa. Poljaci su ga sve do 16. st. također pisali na različite načine, ponajviše kombinirano. Prvi je dijakritičko pisanje (kvaku ispod c: ç) za taj znak uveo Parkoszowic (1440), a Zaborowski — po uzoru čeških Husovih slova — zamjenjuje kvaku točkama iznad *c (ċ)*. Ujezdziecki i Seklucjan se napokon još više približavaju češkoj abecedi pa pišu *ći*, koje se u Łazarzovim i drugim mlađim izdanjima ortografski raščlanjuje u *ci* i *č* ili *ć*, što se u poljskom pravopisu održalo sve do danas. — Glagoljica nije imala posebnoga znaka za glas *ć*, jer ga nije bilo ni u stslov. jeziku; stoga se u starijim hrvatskim spomenicima ć redovito piše znakom Щ (koji je inače služio za staroslov. *št*). Jedino je bosančica imala poseban znak ꙉ, koji je načinjen prema glagoljskom *đerv* (Ⰼ), a pisalo se njime i *ć*, i *đ*, i *j*. Odatle ga je uzeo i Vuk načinivši od bosanskoga ꙉ za svoju ćirilicu dva znaka: *ћ* (za *ć*) i *ђ* (za *đ*). J. H-m.

ĆABA ili pravije **Ka'ba.** Prvi oblik udomaćio se kod nas od davnih vremena, te se riječ u tom obliku upotrebljava i u narodnoj pjesmi. Ka'ba znači kocku, a kao vlastito ime označuje kockastu zgradu u Meki, glavnu i svetu džamiju muslimana, prema kojoj se okreću za vrijeme molitve. Sve džamije na svijetu okrenute su prema njoj. Obredi hadža (hodočašća) vezani su uglavnom na Ka'bu i mjesta u njezinoj okolici. Oko Ka'be se obavlja tavâf, t. j. propisno vjersko obilaženje, koje počinje od el-Hadžerul-esveda, crnog kamena, uzidanog u sjeveroistočni ugao Ka'be. Desno od toga su vrata, podignuta od tla po prilici jedan i po metra. Ka'ba se svake godine pokriva crnim svilenim vezenim pokrivačem. I prije islama Ka'ba je kod Arapa bila svetište, koje se smatralo središtem duhovnog arapskog života. Prema Kur'anu Ka'bu su sagradili Božji poslanici Ibrahim i sin mu Ismail. Oko Ka'be je velika džamija, koja nosi ime El-Mesdžidul-harâm, t. j. sveta džamija. M. H.



HADŽIJE U MEKI PRED ĆABOM

ĆAFI HASAN → **Hasan Kafi.**

ĆATIĆ, Musa Ćazim, ✻ Odžak (kotar Derventa) 4. III. 1879, umro Tešanj 6. IV. 1915, pjesnik. Svršivši medresu u Tešnju nastavio je nauke u Carigradu, ali se nakon kratkog vremena povratio u domovinu i kao vojni bjegunac odslužio 4 godine mjesto 3 u jednoj madžarskoj regimenti. U Sarajevu je završio šerijatsku sudačku školu (1908). Bio je vrstan poznavalac turskog i arapskog jezika i mnogo je prevodio. G. 1907/8 uređivao je Behar, a 1913 i 1914 Biser i Muslimansku biblioteku u Mostaru. Pjevati je počeo 1900 kao vojnik. Bio je najbolji pjesnik bosansko-hercegovačkih muslimana u hrvatskoj Modernoj.

BIBL.: Dobar dio njegovih pjesama sakupljen je u dvije zbirke; *Pjesme* (1900—1908), Mostar 1914, i *Izabrane pjesme*, Sarajevo 1928. Od 1907 do 1915 tiskano je osam knjiga različitog sadržaja, što ih je preveo s turskog i arapskog (*San* od Namik Kemala, *Islam* od A. Quilliema, *Borba polumjeseca i krsta* od Halil Halida, *Temelji islamskog morala* od Ahmeda Naima, *Muslimanska žena* od M. F. Vadžije, *Teiste i ateiste* od dra O. Namika, *Osnovna načela islama, njegova prošlost i sadašnjost* od A. Naima, *Ramazanski post* od dra H. Hulkije).

LIT.: Sarajevski list 1916, br. 111, 112 i 113; Novi vijek 1920, br. 3; D. Prohaska, *Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti*, Zagreb 1921; *Izabrane pjesme M. Ć. Ćatića*, Sarajevo 1928; Novi Behar, VIII., Sarajevo 1935. H. K.

ĆEFENAK → **Ćepenak.**

ĆEHAJA. Riječ potječe od vulgarnog turskog kehayā, još češće kaya, što dolazi od perzijske složenice kethuda (ked-huda) »gospodar kuće«. U turskim dokumentima nalazi se ova riječ obično u osnovnom obliku, ali i u mnogim varijantama vulgarnog izgovora. Kod nas se rjeđe čuje i *ćaja* mjesto uobičajenog *ćehaja*. Osnovno je značenje ove riječi: gospodar kuće. Riječ ćehaja u turskoj upravi i administrativnom uređenju ima mnogo značenja. Ipak se može svesti na značenje zastupnika ili pomoćnika visokih ili viših činovnika. Ćehajama su se nazivali zamjenici valija, kapetana, dizdara i t. d. Ali ćehaja se zvao i poglavica nekih cehova (esnafa), starješina sela (köy kethudasi). U turskim dokumentima nazivaju se ćehajom i vlaške starješine, knez i primićur (Jireček, *Cesty po Bulharsku*, str. 220.). U Bosni se čuje i glagol *ćehajiti*, na pr. što će on meni ćehajiti, a to znači: što će se netko nekom praviti nezvanim tutorom. B. Đ.

ĆEHOTINA, rijeka u Novopazarskom Sandžaku i Bosni, desni pritok Drine. Izvire na sjevernoj strani planine Stožera, teče uglavnom prema *SZ* dubokom dolinom strmih i krševitih strana sve do Pljevaljskog polja; dalje se dolina mjestimice razvija u pitoma proširenja, koja su obrađena i naseljena. Utječe kod trgovišta Foče. Važniji su joj pritoci Vezičnica, Voloder i Skopotica. Bogata je vodom i usred ljeta. Dužina toka je 112,6 km, površina sliva 1327 km^2, prosječni pad 6,9 ‰. P. V-ć.

ĆEJF, od arap. kejfe »kako?«, raspoloženje naročite vrsti, volja. A. Hangi označuje ćejf nekim posebnim, valjda samo bosanskim muslimanima svojstvenim duhovnim fenomenom. To je čista protivnost francuskom espritu, jer dok se pod potonjim razumijeva nešto spretno, poletno, ć. karakterizira stanje, kada se čovjek smirio, zadubivši se u neku daleku, neopredijeljenu misao, u kojoj se mogu provesti čitavi sati. Ć., čini se, ima temelj u istočnjačkoj senzualnosti i slavenskoj čuvstvenosti, koje su se sastale kod hrvatskih muslimana, pojačane još i njihovim ekonomskim položajem, koji je dominirao.

LIT.: A. Hangi, *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1906. M. Hj.

ĆELAVOST → Alopecija.

ĆELIJA (lat. cella, novogrč. κελλίον »sobica«), u prvo doba kršćanstva kapelica, sagrađena iznad groba kakvoga mučenika ili sveca, uređena kao mjesto molitve za vjernike ili kao dio crkve za službu Božju. Kada se razvilo redovništvo sa stalnim naseljima (κοινοβῖται, coenobitae), dobili su pojedini monasi za stanovanje sobice, nazvane ćelije, koje su bile sagrađene ili napose svaka za sebe kao samostalne kućice ili kao dijelovi iste zgrade.

U politici ćelija označuje jedinicu unutar političke organizacije, koja potajno radi na širenju svojih nazora ili na pripremanju terorističkih djela. Njeni članovi stoje u svezi s ostalim jedinicama samo preko jednoga svog člana, tako da nijedan od njih nije upućen u čitavo ustrojstvo podzemnog rada. Ć. obuhvaća sumišljenike unutar jednog poduzeća, tvornice ili kuće. Tom se metodom služe revolucionarne stranke.

Naziv ć. može imati i drugo značenje. Tako njemačka nacional-socijalistička stranka ima, nakon svog preuzeća vlasti, naziv ćelija (Zelle) za pododjel mjesne skupine.

ĆELIJA u biologiji → Stanica.

ĆEMER, riječ došla od tur. kemer (stgrč. καμάρα »svod«, novogrč. κεμέρι, lat. camera), znači: 1. muški pojas od kože s pregradcima za novac; nosili ga nekad na cijelom Balkanskom poluotoku, danas Bošnjaci i Ličani; 2. ženski, srebrom bogato ukrašen pojas; nosi se u Crnoj Gori; 3. svod, kod nas: bolta, odatle sveden, boltan. — Od ove riječi potječe i riječ »komora«. M. P.

ĆEPENAK, običnije ćefenak, riječ turskog podrijetla, a označuje posebni uređaj u istočnjačkim dućanima. — Sastoji se od tri dijela: dva drvena pokretljiva zaklopca (donji i gornji ć.) te prijevornice (gornji ć.), koji je sastavljen od dva komada, skopčana metalnom sponom (baglamom), stoji pričvršćen nešto niže dućanskog krova, dok je donji ć., koji je uvijek kraći od gornjeg, učvršćen u ravnini dućanskog poda, odignutog barem nekoliko decimetara od zemlje. Dok je dućan otvoren, donji se ć. spušta na naročite kolčiće, zabijene čvrsto u zemlju, ili na posebni veći kamen, te služi jednim dijelom za sjedenje mušterijama (kupcima) i prijateljima, koji dolaze u dućan, a drugim dijelom za izlaganje robe. Kako je u dućan — isto kao i u muslimansku kuću — ulaz dopušten jedino, ako se prije skine obuća, to ć. omogućuje dućanskim posjetiocima, da ne moraju skidati obuće. Turci imaju za donji ć. poseban izraz *peće*, a kod nas se sve skupa naziva ćefenkom. Gornji pak ć., priklopljen dvostruko, dok je dućan otvoren, prikvači se o posebne kuke, koje se nalaze tik pod dućanskim krovom. Nerijetko zna trgovac i po gornjem ćefenku objesiti robu. Pri zatvaranju dućana gornji se ć. spušta, a donji diže, pa se tako sastavljaju, i preko oba stavlja prijevornica, na koju dolazi katanac. U doba, kad u Bosni nije bilo gruntovnice, prijevornica je služila kao mjera za ustanovljavanje površine dućanskih zemljišta nakon požara u čaršiji. Uporedo s nestajanjem stare čaršije iščezavaju sve više i ćepenci. M. Hj.

ĆEPULIĆ, 1. Avelin, ✱ Bakar 7. XI. 1820, † Rijeka 10. XII. 1869, hrvatski sudac i političar. Nakon svršenih pravnih nauka ulazi u službu kod gradskog poglavarstva u Bakru, zatim prelazi u sudstvo kao prisjednik sudbenog stola na Rijeci, odakle za apsolutizma seli u Varaždin i Zagreb, pa opet na Rijeku, gdje ostaje do smrti. Narodni je zastupnik grada Bakra u hrvatskom saboru 1848, uzvanik i bilježnik banske konferencije 1860—61 te zastupnik grada Bakra u saborima 1861, 1865—1867. U mladosti je putovao kao pomorac u Francusku i Englesku. Savršeno je govorio i pisao talijanski, njemački, francuski i engleski, a dobro poznavao uz slavenske jezike i madžarski. Surađivao je u Narodnim Novinama 1848—49, Slavenskom Jugu 1849, Pozoru 1861 (članci pod naslovima *Ispod Hreljina grada* i *Političke misli*), Domobranu i Svietu 1865—66.



AVELIN ĆEPULIĆ ST.

Ć. ulazi u politički život godine 1848 te suzbija odrješito madžarsku djelatnost na Hrvatskom primorju. Suvremenici saborskog zasjedanja 1848 spominju Ć-a kao darovita govornika i dalekovidna političara, a smatrali su ga jednim od najumnijih pravnika i najspremnijih sudaca u Hrvatskoj.

Jak je bio Ć-ev udio u reformatorskom radu sabora 1861. On je član sudskog odbora, koji udara temelje preustrojbi hrvatskoga sudstva. Njegovi govori u raspravi o nazivu državnoga jezika u Hrvatskoj i Slavoniji, o uvađanju njemačkoga jezika kao obveznog predmeta u hrvatske škole i o pitanju političkog odgoja naroda otkrivaju njegovu političku fizionomiju. Ć. je u saboru 1861 član narodne stranke, liberalne, ali jako natrunjene feudalnim shvaćanjima. On je u narodnoj stranci jedini izgrađeni i uvjereni demokrat, koji želi hrvatskoj ustavnosti dati zapadnoevropski pečat i ukloniti iz nje ostatke baroknih tradicionalnih shvaćanja. Hrvatski Primorac, izvrstan poznavalac Zapadne Evrope, poliglot, nastoji dati politici narodne stranke težište u narodu, a ne u državnopravnim načelima i utanačenjima iz prošlosti. Protivi se, da se jezik u Hrvatskoj i Slavoniji službeno nazove pokrajinskim ili jugoslavenskim imenom; ovaj posljednji naziv smatra filološkim i geografskim. Odrješito, no bez uspjeha, zahtijeva, da se u srednje škole u Hrvatskoj uvede kao obvezni predmet jezik diplomacije, francuski, mjesto njemačkoga. Predlaže također, da se u sve škole uvede vrsta »narodnog katekizma«, kojim bi se mladež upućivala u politička i državna načela, jer bez političkoga odgoja ne vidi trajnog uspjeha narodne politike.

G. 1865, videći da se hrvatska politika mora odlučiti ili za Austriju ili za Ugarsku, Ć. je u kolu onih, koji se odijeliše od narodne stranke i osnovaše »samostalnu narodnu stranku« tražeći riješenje hrvatskoga pitanja u izravnoj suradnji s Austrijom. Udara u oči, da tu skupinu gotovo isključivo tvore ljudi iz hrvatskih primorskih krajeva; uz Ć-a tu su Ivan Mažuranić, Ambroz Vraniczany, Ivan Vončina, Adolfo Veber i Ivan Kukuljević. Samostalna narodna stranka misli, da bi budući razvitak hrvatstva bio bolje osiguran u suradnji s austrijskim zemljama, gdje je njemački elemenat u manjini, nego u naslonu na Madžarsku,

gdje bi hrvatstvo bilo u manjini. Uz to se samostalna narodna stranka zalaže za sporazum s Bečom, jer je u Beču čimbenik, koji jedini može udovoljiti zahtjevima hrvatske politike, a to je kralj. U saborskim raspravama Ć. dosljedno tumači koristonosnost politike samostalne stranke. U adresnoj raspravi 1865 upozorava, kako austrijska vlada istodobno ugovara i s Ugarskom; treba paziti, da se ne sporazumiju »prije nego budemo mi gotovi«. Ć. je 1865 znao braniti izgubljenu stvar — većina saborska bila je protivna politici samostalne stranke — ali on je brani s osvjedočenjem, jer vjeruje, da vodi glavnoj svrsi, »sreći domovine«. Najpogubnijom smatrao je političku neodlučnost narodne stranke. Kad je kralj 1866 zatražio od hrvatskog sabora, da uđe u pregovore s ugarskim saborom preko kraljevinskih odbora, Ć. je obrazložio svoje shvaćanje odnošaja Hrvatske prema Ugarskoj. Njegova posljednja politička uloga bijaše izbor u članstvo kraljevinskoga odbora, koji je prekinuo pregovore s ugarskim kraljevskim odborom uoči austro-pruskoga rata. Stvaranjem dualizma i hrvatsko-ugarske nagodbe prošlo je i vrijeme Ć-evih zamisli. Kad je umro, stekao je najveće priznanje, koje može postići politički čovjek u Hrvatskoj: i politički protivnici priznali su mu umnost i čestitost.

Ć. je prethodio svojem vremenu nedogmatičnim shvaćanjem politike, širinom vidokruga, dubokom političkom naobrazbom evropskoga mjerila, trjeznoćom i točnošću prosuđivanja političkih pojava i njihovih vrednota.

LIT.: I. Vončina, *Avelin Ćepulić* (Zatočnik, 1869, br. 88., 89. i 92.); M. Polić, *Parlamentarna povjest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, I. i II., Zagreb 1899 i 1900; J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1936. J. H-t.

2. Avelin, ✳ Bakar 17. VII. 1896, † Zagreb 2. II. 1936, liječnik i kulturno-politički radnik, unuk gornjega. Sveučilišne nauke učio u Innsbrucku, Grazu i Pragu. Vrlo ustrajan radnik u orlovskim i križarskim redovima, a kasnije i u pravaškim političkim i opće narodnim ustanovama pristajući uz ustaški pokret. G. 1934 preuzima list »Hrvatsku smotru«, koju izdaje kao ideološki list ustaškog pokreta (isp. na pr. njegove rasprave *Nacionalna ideja i seljački pokret* H. S., g. IV, *Narodni život i politika*, H. S., III). Bio je neobično požrtvovan, nesebičan i karakteran javni radnik. D. Ž.

3. Drago, ✳ Novi Vinodolski 3. I. 1893, književnik. Osnovnu školu svršio u Jastrebarskom, gimnaziju polazio u Zagrebu i Bjelovaru, romanistiku učio u Beču i Parizu, doktor filozofije. Bio neko vrijeme gimnazijski profesor u Zagrebu, a do 1942. činovnik ministarstva vanjskih poslova. U novinama i časopisima (N. Vj., Hrv. prosvjeta, Hrv. smotra, HR) tiskao velik broj studija, rasprava i prikaza iz francuske književnosti: Voltaire, Leibniz i teodiceja (N. Vj. 1919), Paul Claudel (Hrv. prosvjeta 1922), Francis Jammes (Hrv. prosvjeta 1923), Pascal (Hrv. prosvjeta 1924), i t. d. Zasebna izdanja: *Montaigne*, Zagreb 1936, *Descartesova kriza*, Zagreb 1937, *Racine*, Zagreb 1939, *Eis heauton*, Zagreb 1940; *Ličnosti*, Zagreb 1941; *Večernja škola ili Crno cvijeće*, Zagreb 1942. A. B-c.

4. Ivan, ✳ Novi (Vinodol) 2. I. 1896. Doktorat prava stekao je u Zagrebu 1919, a iza toga učio je još u Jeni i Leipzigu. Od 1923 je odvjetnik u Zagrebu. Izdao je opsežno djelo *Sistem općeg privatnog prava* (1925). U.

5. Vladimir, ✳ Novi Vinodolski 23. III. 1891, najistaknutiji hrvatski ftizeolog i javni radnik na suzbijanju tuberkuloze. Njegov se rad može razdijeliti u tri vremenska odsjeka. U prvom on uči medicinu uopće, a svoj specijalni predmet napose, u drugom izgrađuje ustanove za suzbijanje tuberkuloze u Hrvatskoj, u trećem, postavši predsjednikom Hrv. liječničkog zbora, prelazi svojim radom granice ftizeologije i razvija veliku djelatnost na razvoju hrvatske liječničke znanosti i liječničkoga života uopće.

Liječništvo je učio na trećoj velikoj bečkoj medicinskoj školi. Promoviran 1915 vratio se u Zagreb, gdje je došao u školu T. Wickerhausera i B. Špišića. Prva mu je tiskana radnja iz te škole. G. 1918 polazi opet na nauke najjačim radnicima na polju ftizeologije: Rollieru u Leysin, pa Braueru i Muchu u Hamburg. U tu epohu idu prvi njegovi radovi o tuberkulozi, pretežno imunobiološki.

G. 1920 vraća se u Zagreb, i tu počinje drugi period njegova rada. Iako je postao solidan znanstveni radnik, u svojem je praktičnom radu ubrzo bio prisiljen nuždom tuberkuloznih bolesnika u Hrvatskoj veći dio svojih snaga upotrijebiti za organizaciju borbe protiv tuberkuloze i za organizaciju zavoda, koji će tu borbu provoditi. U to je vrijeme broj njegovih znanstvenih radova s područja klinike, imunobiologije i terapije tuberkuloze vrlo velik, no organizatorni mu je posao bio još veći. Organizirao je u Zakladnoj bolnici u Zagrebu odjel za tuberkulozu, koji je iza rušenja stare Zakladne bolnice na Jelačićevu trgu uređen u sklopu medicinskih zgrada na Zelenom brijegu. Uz taj odjel organizirao je prvi antituberkulozni dispanzer u Hrvatskoj, kojega je djelovanje razvio u svim smjerovima: dijagnostičkom, terapijskom i profilaktičnom. G. 1921 organizirao je prvu školu za sestre bolničarke i sestre pomoćnice na Mlinarskoj cesti, koja se razvila u glavni zavod, iz kojega danas dobivamo odgojene sestre. Druge takve škole kod nas ostvarene su pod utjecajem ove škole. Uza strogo ftizeološki rad Ć. je u to vrijeme vodio mnogo akcija za popularizaciju medicine u gradu i u selima. Mnogo je pažnje kod toga posvetio stambenom pitanju. Nije moguće previdjeti, da je kod svojega rada pokazivao utjecaj i svojih zagrebačkih učitelja, T. Wickerhausera i B. Špišića, pa napose M. Dežmana, prvog ftizeologa u Hrvatskoj, a i A. Štampara. Dok je pod utjecajem prve dvojice radio kao požrtvovan liječnik posvećujući svakom bolesniku individualnu pažnju, pod dojmom druge dvojice razvio je golem rad socijalne i preventivne prirode. G. 1927 postao je profesorom za nauku o tuberkulozi na medicinskom fakultetu u Zagrebu.



VLADIMIR ĆEPULIĆ

Treća epoha njegova rada počinje 1935, kad je izabran predsjednikom Liječničkoga Zbora. Nastavljajući rad na polju ftizeologije i dalje posvećuje osobitu važnost razvoju znanstvenoga rada među liječnicima uopće. Pod njegovim predsjednikovanjem izgrađuju liječnička društva svoj dom u Zagrebu. Ovdje Liječnički zbor razvija svoj znanstveni rad najintenzivnije. Sada se napose razvija djelovanje članova Zbora u međunarodnom naučnom svijetu i suradnja stranih učenjaka u radu Zbora. Sam Ć. prednjači surađujući na mnogim međunarodnim kongresima u Evropi i Americi i dovodeći niz stranih stručnjaka u Zagreb na predavanja. Iz njegova rada oko podizanja Zbora razvio se njegov rad oko povijesti medicine najprije samoga Zbora, a onda hrvatske medicine uopće. G. 1942 osnovao je akademiju za usavršavanje liječnika po uzoru sličnih zavoda u inozemstvu. U toku ostvarivanja je i njegova akcija, da se u Liječničkom domu uredi muzej za povijest zdravstva u Hrvatskoj. Od 4. sv. Ć. je stručni urednik za medicinu u Hrvatskoj Enciklopediji.

BIBL.: *O histeričkim poremećajima motiliteta kod ratnika*, LV 1919; *Leitlinien zur Beurteilung der Quaddelprobe*, Mediz. Klinik 1920; *Biolog. Verwandschaft des Schildkrötentuberkelbazillus mit anderen Säurefesten*, Beitr. z. Klin. d. Tuberkulose 1921; *Neue Einblicke in Blut- und Zellimmunität*, Ibd. 1921; *Tuberkulide der Haut, hervorgerufen durch Reintuberkulin*, Ibd. 1921; *Über die im Harne ausgeschiedenen Tuberkelbazillenpartigene und intrakutane Eigenharnreaktion*, Ibd. 1921; *Verschiedene Reaktivität der Handelstuberkuline*, Ibd. 1921; *Zur Prüfung der Blutimmunität bei Tuberkulose*, Ibd. 1921; *Istraživanja o biološkom srodstvu parcijalnih antigena acidorezistentnih bacila*, LV 1921; *La prophylaxie antituberculeuse dans les familles et l'intervention des infirmières visiteuses*, Cpt. r. confer. internat. c. tbc., Bruxelles 1922; *O specifičnim preparatima za dijagnozu tuberkulozne zaraze i o tehnici njihove aplikacije*, LV 1923; *Existe-il dans la nature ou peut-on créer artificiellement des formes saprophytiques du bacille de Koch qui soient capables de se transformer en bacille tuberculeux virulent* (diskusija), Cpt. r. confer. internat. c. tbc., Lausanne 1924; *Liječenje tuberkuloze kosti i zglobova helioterapijom u kućnoj njezi*, Spom. ortoped. zavoda u Zagrebu 1926; *Raširenost tuberkulozne zaraze kod naše seoske i gradske djece*, LV 1926; *Naša iskustva sa sanokrizinom*, LV 1927; *Plućna tuberkuloza*, Med. bibl., Zagreb 1927; *Tuberculosis an Housing*, American Rev. of Tuberculosis 1927; *Tuberkuloza kosti i zglobova*, Med. bibl., Zagreb 1928; *Odnos između zaraze i oboljenja kod tuberkuloze*, LV 1929; *L'enseignement de la tuberculose aux étudiants et aux médicins*, Cpt. r. confer. internat. c. tbc., Oslo 1930; *Pitanje sanatorija za tuberkulozne u vezi sa postojećim lječilištima i turističkim mjestima*, LV 1930; *Tuberkuloza i stan*, LV 1930; *Tuberkuloza u Zagrebu*, Med. bibl., Zagreb 1931; *Allergie et immunité chez la tuberculose*, Cpt. r. confer. internat. c. tbc., Haag-Amsterdam 1932; *La crysothérapie*, Cpt.

r. confer. internat. c. tbc., Haag-Amsterdam 1932; *Tuberkulozni procesi u drugim organima kod tuberkuloze kosti i zglobova*, Slov. sbor. ortop. 1932; *Ambulantno liječenje pneumotoraksom*, Zdravn. Vesn. 1934; *Principi savremenog liječenja tuberkuloze*, Zdravn. Vesn. 1934; *Klasifikacija plućne tuberkuloze*, LV 1934; *L'utilisation des dispensaires pour le traitement des tuberculeux*, Cpt. r. confer. internat. c. tbc., Varšava 1935; *Organizacija antituberkulozne asanac. rada obzirom na kolapsoterapiju*, LV 1934; *Tuberkuloza*, Zdrav. bibl. Minerve, Zagreb 1934; *Uloga krvotoka u ftizeogenezi*, LV 1934; *Organizacija znanstvenoga rada Zbora liječnika*, LV 1935; *Principi jeftine i svrsishodne antituberkulozne organizacije kod nas*, LV 1935; *Kliničko značenje režnjića vene azygos*, LV 1936; *Kronična milijarna tuberkuloza pluća*, LV 1936; *Lobus inferior accessorius*, LV 1936; *Proširenje arterije pulmonalis*, LV 1936; *Specifična i serološka dijagnoza ranih tuberkuloznih oboljenja*, LV 1936; *La prophylaxie de la tuberculose au domicile*, Cpt. r. confer. internat. c. tbc., Lisabon 1937; *Les aspects radiologiques du hile*, Ibd., Lisabon 1937; *Značenje plućnih okrečina* (Sveslav. kongres u Sofiji), LV 1937; *Bibl. medicinske lit. objavljene u izdanjima Zbora liječnika 1876—1937*, Zagreb 1938; *Hitne intervencije kod bolesti bronha, pluća i porebrice*, Med. bibl. Zagreb, LV 1938; *Kratka povijest Zbora liječnika*, Zagreb 1938; *Medicinski fakultet u Zagrebu i nastojanja oko njegovog osnivanja*, LV 1938; *O superinfekciji*, Ftizeološki glasnik 1938; *O zakonu za suzbijanje tuberkuloze*, Ftizeol. glasnik 1938; *O specifičnim i nespecifičnim oboljenjima hilusnih žlijezda*, LV 1938; *Wickerhauser kao liječnik*, LV 1938; *Socijalno-epidemiološki problemi kod suzbijanja tuberkuloze*, LV 1939; *Jedan primjer uspjeha antituberkulozne propagande u školama*, LV 1939; *Stanje indeksa tuberkulizacije kod nas*, LV 1939; *Negativna tuberkulinska reakcija kod tuberkuloznih oboljenja*, LV 1939; *Naša nastojanja oko podizanja bolnice za tuberkulozne u Zagrebu i izgradnja antituberkulozne organizacije*, LV 1939; *L'intérêt des examens systématiques pour le dépistage de la tuberculose chez les sujets de plus de 15 ans*, Bulletin de l'Union internat. c. tbc. 1940; *Pregled indikacija za klimatoterapiju na našem moru*, LV 1940; *Smjernice za suzbijanje tuberkuloze u Hrvatskoj*, LV 1490; *Rezultati pregledaba na tuberkulozu kod nekih grupa pučanstva*, LV 1940; *Über die Beeinflussung der Tuberkulinempfindlichkeit der Haut durch Hormone und Vitamine*, Beitr. z. Klin. d. Tbk. 1940; *Značenje tuberkuloze kod goveda za oboljenja od tuberkuloze kod ljudi*, LV 1940; *Statistički podatci o tuberkulozi u Hrvatskoj*, Zagreb 1940; *Zakonodavstvo za suzbijanje tuberkuloze u Hrvatskoj*, Zagreb 1940; *Tuberkulinska reakcija kao indikator za određivanje endokrinog spektra*, LV 1940; *Početci naše terminologije*, LV 1940; *Naša nastojanja u borbi protiv tuberkuloze*, Zagreb 1940; *Suzbijanje tuberkuloze*, Zagreb 1940; *Doppelseitiger Pneumothorax*, Wien. kl. Wo. 1941; *Hrvatski liječnici i prva obljetnica N. D. H.* (Naši zadatci na polju zdravstva), LV 1942; *Muzej za povijest zdravstva u Hrvatskoj*, LV 1942; *Studij medicine u Njemačkoj i prijedlozi za studij kod nas*, LV 1942; *Kirurška škola u Zagrebu g. 1812. i ličnost njezinog osnivača Rudolfa Lamprechta*, LV 1942; *Tuberkuloza kod čovjeka* (Referati), Zagreb 1942; *Standardisierung der Terminologie der Tuberkulose*, Tuberculosis 1942., LV 1942; *Die Tuberkulosebekämpfung am Lande*, Tuberculosis 1942. L. T.

ĆERPIČ (od tur. *k'irpič)*, vrsta cigle od zemlje, na zraku i suncu sušene (ne pečene; od zemlje, katkada miješane sa sječenom slamom ili pljevom). Upotrebljava se za gradnju seljačkih kuća i ostalih građevina u istočnim stranama Podunavlja (kod nas u Slavoniji sa Srijemom), po unutrašnjosti Balkana, osobito istočne polovice sve do Egejskog i Mramornog mora, pa dalje po Maloj Aziji i još daljim zemljama prednje i južne Azije. U starih i današnjih naroda latinske Amerike upotrebljavana vrsta ćerpiča ima naziv *adobe*. M. G-i.

ĆESIMLIJA (turski kesim »cijena«), zakupnik nekog zemljišta. Plaća godišnje vlasniku zemljišta neku unaprijed pogođenu svotu novca ili određenu količinu plodova (žita, duhana, afiona i sl.) — obično 140 oka pšenice ili razmjernu količinu drugih plodova. Ćesimlijski se odnos ne smatra »čifčijskim« (kmetskim) i ne potpada pod udar zakona o agrarnoj reformi. Ako je ćesimlijski odnos sklopljen u pogledu stoke, zove se »kesim«. O. F.

ĆESLA, Jan, ✻ H. Boracny 1840, † 1915, lužičkosrpski književnik i rodoljub. Po zanimanju liječnik. Učio je u Pragu. U preporodno doba lužičkosrpske književnosti ističe se plodnim umjetničkim radom. Pjevao je lirske i epske pjesme. Lirske se pjesme odlikuju žarkim rodoljubljem i nježnom erotikom. U epskim pjesmama opijeva lužičkosrpsku povijest (*Serbow kral, Kral Přibysław*) sa znatnim umjetničkim uspjehom. Preveo je s češkoga Klicperinu veselu igru *Rohovín Čtverrohý*.

LIT.: J. Páta, *Zawod do studija serbskeho pismowstwa*, Budyšin 1929. Lj. J-e.

ĆEVAPOVIĆ, Grgur, ✻ Bertelovci kod Požege 23. IV. 1786, † Budim 21. IV. 1830, franjevac, član kapistranske provincije i književnik. Poslije mlade mise postao je lektor filozofije i malo zatim lektor bogoslovije, a još mlad u dva maha je bio izabran za provincijala (1821—1823 i 1827—1830). Vršeći službu izdao je na osnovi građe franjevačkih arhiva i kronika dva latinska djela, koja i danas imaju vrijednosti za proučavanje prošlosti kapistranske provincije, a sadržavaju i vrijednih bilježaka o kulturnom radu u Slavoniji: *Synoptico-memorialis catalogus observantis Minorum provinciae S. Joannis a Capistrano olim Bosnae Argentinae a dimidio saeculi XIII. usque recentem aetatem, ex archivo et chronicis eiusdem recusus* (Budim 1823) i *Recensio observantis Minorum provinciae S. Joannis a Capistrano per Hungariam, Austriam Inferiorem et Slavoniam extensae, commentarius ethnol., philol., statist., geogr., hist. illustrata* (Budim 1830). Hrvatskim jezikom je Ć. napisao u stihovima dramu *Josip, sin Jakoba patrijarke* (Budim 1820), najznatniju franjevačku duhovnu dramu iz Slavonije, prvi put prikazivanu 1819 u Vukovaru od školske mladeži. Prikazivanje je prepleteno pjevanjem, kojemu su zabilježeni i napjevi.

Šire obzorje pokazuje Ć. i time, što u bilješkama uz pjesme ispred drame o Josipu spominje izrijekom, da je osim slavonskih pisaca poznavao djela Barakovićeva, Đorđićeva i Kačićeva, a u pjesmi, što je na početku pjeva zbor »prikazalaca«, izbija živi njegov interes za sve ogranke južnih Slavena (»Ilira«).

Kad je prodircktor zagrebačkog školskog okružja, Tomo Koščak, nastojeći u pravopisu ujediniti Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, namislio školske knjige za zagrebačko okružje tiskati, uz neke samo sitnije promjene, pravopisom, kojim se pisalo u Slavoniji, Ć. je tu misao s veseljem prihvatio, pa se među njim i Koščakom 1816—17 razvila zanimljiva rasprava o uređenju jedinstvenoga pravopisa. — Poslije Katančićeve smrti Ć. je priredio za tisak njegov tekst Biblije, no kako je i Ć-a pretekla smrt, pobrinuo se za tiskanje toga djela njegov učenik i nasljednik u provincijalskoj časti fra Josip Matzek.

LIT.: J. Jakošić, *Scriptores Interamniae vel Pannoniae Saviae*, Građa II.; J. Forko, *Crtice iz slavonske književnosti*, IV (izvješće osječke realke za g. 1887/8); J. Jelenić, *Pravopisna rasprava između Dra Tome Koščaka i Dra fra Grge Ćevapovića*, Zagreb 1930. T. M-ć.

ĆIĆARIJA, vapnenačka visoravan (500—900 m) na kopnenoj strani poluotoka Istre među Trstom i Rijekom u dinarskom smjeru kao veza s Tršćanskim Krasom na *SZ* i s gorskom grbinom Učke na *JI*. Sa *SI* omeđena je flišnom dolinom Reke i sa *JZ* flišnim područjem srednje Istre. Proteže se od Divače do sedla Velike Učke u dužini od 44 km, a široka je 15—20 km. Prema srednjoj Istri, koju su vode jako snizile, spušta se u visokim stepenicama i lomi strmo poput zida. Nigdje nema lakšega silaza ili uzlaza. Nekada su prolaz otešćavali i gradovi navrh strmoga ruba, kao Sacerb, Černikal, Črnica i Lupoglav, s kojih je dalek pogled preko poluotoka i na more. Pravac od Herpelja duž željezničke pruge do Rakitovića i odavle preko Raspora i Lanišća do Bresta nad Vranjom rastavlja istočni dio Ćićarije usporednim gorskim lancima od zapadnoga dijela, u kojemu su nanizani ravnjaci i tavani. Ovaj dio Ćićarije naliči sleđenim dugim valovima, kao da ih je bura ukrutila. Ljeta su jako vruća, a zimi brije ledena bura i pali golu površinu uništavajući sve. Prvi je dio pod gustom šumom, i u njemu žive ugljenari i lovci, a drugi je gol i naseljen pastirima. U istočnom su dijelu tri niza planina: na *S* Slavnik (1029 m), Rasošica (1084), Trstenik (838), Tušar (901) i Žerovica (847), na *J* Žbevnica (1014 m), Orljak (1106) i Planik (1273) te u sredini Gomila (1037 m), Šija (1234) i Lisina (1185), između sjevernoga i srednjeg niza pružaju se dolina Vodicâ i kotlina Munâ, a između srednjega i južnog niza dolina Danâ i kotlina Velike Žabice. Glavno je naselje rijetko naseljene Ćićarije selo Podgrad na samovoznoj cesti Trst—Rijeka (rimska cesta Aquileia—Tarsatica). Sjeverno od sela stanuju Slovenci, a



VISORAVAN ĆIĆARIJA

južno Hrvati, nastanjeni ovdje dijelom od početka srednjega vijeka i dijelom doseljeni iz južnih krajeva hrvatskih u vrijeme turskoga nadiranja, stoga su čakavci, odnosno štokavci različitih govora. S hrvatskim doseljenicima došlo je i nešto Vlaha ili Rumunja iz središnjega dijela Balkanskoga poluotoka. Njih su zvali Ćići, i po njima je visoravan nazvana. Danas Ćić nije etnički pojam, nego znači stanovnika ove visoravni, koja je izrazita pregrada u smislu podnebnom i antropogeografskom.

LIT.: N. Krebs, *Die Halbinsel Istrien, landeskundliche Studie*, Geogr. Abh. Pencks IX./2., Leipzig 1907; N. Žic, *Istra*, I., Zagreb 1936. N. Ž.

ĆIĆI je hrvatski naziv za stanovništvo istočne Istre oko Učke i dalje na sjever. Njihova se zemlja prema ovom imenu zove Ćićarija. Ovo je stanovništvo danas najvećim dijelom hrvatsko ili pohrvaćeno, ali je među njima još ostalo dvojezičnih sela ispod Učke (kao Žejane, Sušnjevica i Noselo), koja su uz hrvatski jezik očuvala i svoje prvobitno posebno rumunjsko narječje. Ovo se u romanistici zove istrorumunjsko. To je četvrto narječje rumunjskoga jezika.

Ovo stanovništvo potječe dijelom od starih hrvatskih Vlaha, koji su kao pastiri živjeli od davnine u staroj hrvatskoj državi oko Cetine i na Velebitu. Frankopani ih naseliše u 15. st. najprije na otoku Krku, a odavde se oni iseliše dalje u Istru, kad je ova zbog različnih pošasti bila opustjela. Njima su se pridružili kasnije i drugi uskoci, koji su bježali pred Turcima iz naših zemalja u Istru. I na njih je bilo preneseno ime Ćić. Talijanska istarska prezimena kao Cicio = Chichio nalaze se od 1420 dalje po svoj Istri sve do Trsta. Ovaj naziv nastao je od udvostručene rumunjske upitne zamjenice *ce* »što«, od latinskoga *quid*, koja je našem svijetu izgledala za njih kao naročito karakteristična, i zbog toga je ovako nazvan ovaj narod. Postoji osim ovoga još i naziv *Ćiribirci* za jedan dio ovoga stanovništva. Ovaj je naziv složenica od istrorumunjskih riječi *cire* »tko« (lat. quem) i *bire* »dobro« (lat. bene »dobro«).

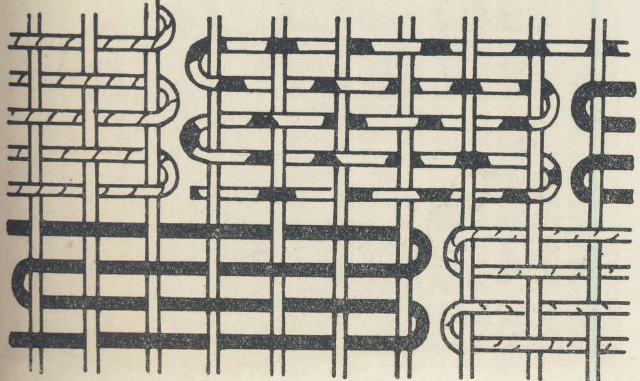
Samo ime Ćić nije novijeg datuma. U hrvatskim se vrelima javlja već 1463 u bilješci glagoljaša Petra Fraščića; Ć. plijene tada u službi kneza Ivana Frankopana istarske krajeve pod Učkom. B. Kuripešić spominje Zisttzn (Zitzen) u svom itineraru carskog poslanstva 1530 kao doseljenike iz sjeverne Srbije u Bosnu. G. 1538 piše Nikola Jurišić caru Ferdinandu o »Valachi, quos vulgo Zytschn vocant« (o Vlasima, koji se obično zovu Ćići). Tršćanski povjesničar Ireneo della Croce (1627—1713) zna, da se Ćići zovu u svom jeziku *Rumeri* »Rumunji«. To se odnosi posve dobro na t. zv. Istrorumunje. Za Ćiće zna i Valvasor (1641 do 1693). Koruški župnik Jakov Unrest spominje 1499 zemlju Ćića (Czyschnlandt), koju stavlja između Bosne i Hrvatske (»zwischn Wossen und Krabaten«). Misli pod time zacijelo cetinsku krajinu (1476 »stara Vlaška«), u kojoj su živjeli kao pastiri gore spomenuti Vlasi stare hrvatske države.

LIT.: J. Ribarić, *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri*, Srp. dijalektološki zbornik, knj. IX, Beograd 1940; Sextil Puscariu, *Studii istroromane*, sv. 3., Bukurešt 1926 i sl. (izdanje Rumunjske akademije, upor. Skokov prikaz ovoga djela u praškom slavističkom časopisu Slavia, sv. VIII., Prag 1929); P. Skok, *Studi toponomastici sull' isola di Veglia*, Archivio glottologico italiano, sv. XXIX., Turin 1938. P. S.

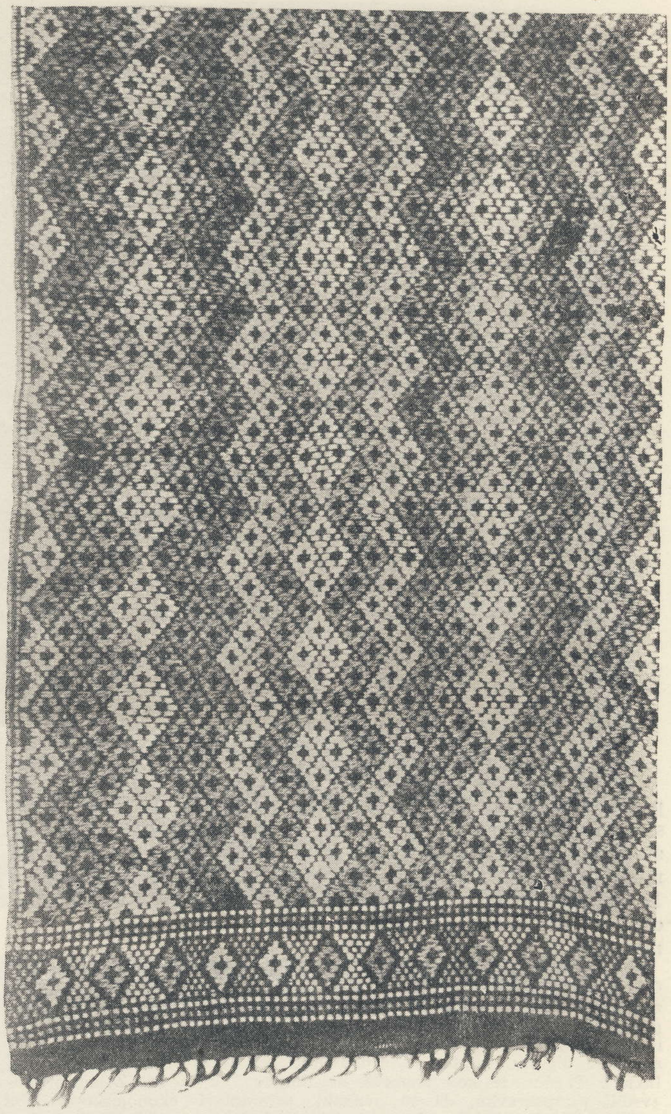
ĆILIBIRI, ISTRORUMENI → Ćići.

ĆILIM (vjerojatno od riječi *cilicia*, vuna kilikijske koze, od koje su u starome vijeku bila načinjena gruba tkiva za ogrtače, zavjese, pokrivače i sl. Odatle možda veza s kasnijom turskom riječi *kilim* i našom riječi *ćilim*).

Ć. se naziva svaki tekstilni proizvod, koji služi za zavjese, pokrivače podova, zidova i pokućstva, a izveden je tehnikom *klječanja* (iveranja, namitanja, njem. Wirkerei, Kilimweberei, Schlitz- ili Schichtenweberei, franc. point de tapisserie, gobelinska tehnika). Ta je tekstilna tehnika već od pretpovijesti uz tehniku lanenog platna prvi početak tekstilne proizvodnje kod sviju naroda u onim geografskim zonama, kojih klimatske prilike traže od čovjeka, da se zaštiti od neugodnih utjecaja vlage, zime ili vrućine u bilo kojem obliku kuće ili šatora, i gdje je čovjek imao sirovine za tekstilne proizvode. Posebno su mjesto imale u namirenju tih konkretnih potreba udobnosti nomadske kulture, kojima su i *sag* (v.) kao i ć. gotovo jedino pokućstvo, i one kulture, u kojima je razvijen običaj »niskog stanovanja«, t. j. običaj odmaranja i uzimanja obroka na golom podu, a napokon i one, koje su vezane (ne samo geografski, nego i proizvodno) sa životinjskim i biljnim vrstama, koje su glavni dobavljači sirovina za te i slične tekstilne proizvode. Područje ć-a proteže se geografskim pojasima umjerene klime, tropi ga ne poznaju, jer ondje čovjeku nije potreban, daleki sjever namiruje te potrebe krznom i kožama. Svuda, gdje se javlja, ć. se izrađuje od istoga tvoriva: kod nomada od vune, kod sjedilačkih, zemljoradničkih naroda od vune, lana, konoplje i pamuka. Ovi, gotovo prirodni uvjeti, polazna su točka pri proučavanju razvitka ćilimarstva uopće, no jedna od naročito važnih činjenica je ta, da se ć. javlja, razvija i da je usko povezan sa seljačkom ili nomadskom kućnom radinosti. Moglo bi se gotovo reći, da je ć. kao proizvodna karakteristika ili upotrebna vrijednost upravo izraz kućne radinosti, kojoj su ekonomski-socijalne karakteristike u prvome redu nepoznavanje tržišta i proizvodnja za vlastite



Sl. 1. TEHNIKA KLJEČANOG ILI KARAMANI ĆILIMA, UJEDNO TEHNIKA TKANJA GOBELINA



Sl. 2. ĆILIM »JAMBOLIJA«, tkan od vune u tehnici platna s pretkivanim ornamentom. Sredina 19. st. Iz Kladuše u Bosni. — Boje: crna, bijela, žuta, modra i svijetlo smeđa. — Zagreb, Hrv. drž. muzej za umj. i obrt.



Sl. 3. KLJEČANI ĆILIM iz sred. 19. st. u Pećima (kot. Cazin). — Boje: smeđa, bijela, modra, žuta i crna. — Zagreb, Hrv. drž. muzej za umj. i obrt.

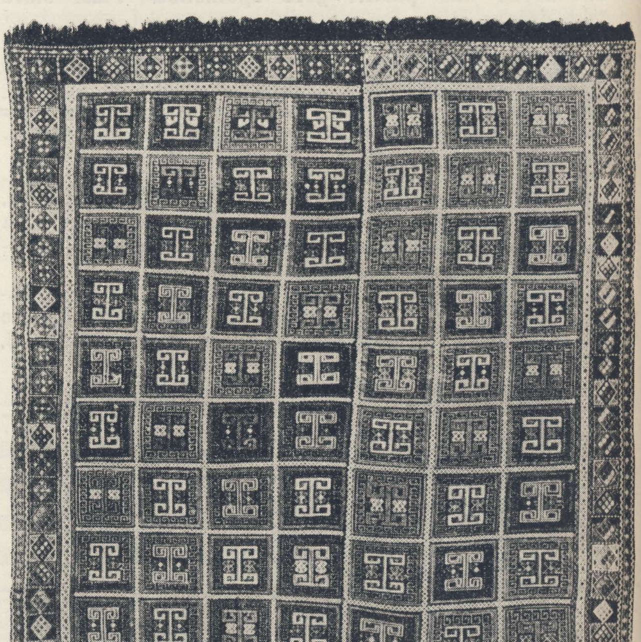
potrebe, te ručni posao s primitivnim oruđem, u ovom slučaju jednostavnim tkalačkim stanom. Razvoj je ćilimarstva pokazao, da je kućna radinost svojim proizvodima mogla namiriti tek ograničeno tržište, no kad je veleobrt 19. st. u svom mehanizovanom velikom pogonu i na tom području htio iskoristiti rad ljudskih ruku, umjetnički je i materijalni kvalitet ć-a osjetljivo spao.

O postanku ć-a vremenski i prostorno postoje danas samo hipoteze. Čini se, da ima najviše razloga vjerovati, da su nomadske kulture dale najjači poticaj njegovu razvitku, kao i to, da je on nastao ondje, gdje i danas još vrši svoju univerzalnu ulogu, a to je kod ratarskih i nomadskih naroda središnje Azije. Povijesni su pak i izvanevropski nalazi u Egiptu, koptičkim grobovima, kod južnoameričkog plemena Inka u Perú-u, te kod plemena na Borneu i u Novoj Zelandiji potvrdili pretpostavku, da su jednaki prirodni i ekonomsko-socijalni uslovi nalagali svuda proizvodnju tkiva, koja su u tehničkom i formalnom pogledu vrlo slična, a često i istovjetna s proizvodima, koje nazivamo ćilimom.

U koliko iz starog Egipta nisu sačuvani gotovi komadi, ostale su zidne slikarije, koje se ornamentalno poklapaju sa ć-om, a upućuju na to, da su nastale po izvornim primjercima. Drži se, da je sva tekstilna umjetnost staroga vijeka stajala u znaku klječanja, a kasna je antika (3.—1. st. pr. Kr.) razvila do nevjerojatnih mogućnosti tu tekstilnu tehniku, o čemu svjedoče nalazi vunenih klječanih tkanja iz grobova pontskih Grka južne Rusije već iz helenističkog doba. Iz kasnijih egipatskih koptičkih grobova sačuvana su tkiva, po svojoj tehnici posve istovjetna s klječanim ć-ima. Južno američke pretkolumbovske civilizacije Inka i Maja proizvodile su tkiva, koja su imala jednaku zadaću kao i ćilim, i koja se u tehničkom i ornamentalnom pogledu začudno približuju istočnjačkom, a i našem ć-u. Zbog same prirode tvoriva nije ostalo suviše dokumenata iz tih davnih vremena, a primitivna tehnika klječanja, ostajući u svojim tradicionalnim oblicima, postavila je granice njegovim razvojnim mogućnostima, zbog čega je usporedno proučavanje vremenski različitih komada ostalo na prilično neodređenim rezultatima, a pomažu mu tek neki vanjski momenti, kao što je trošnost čitavog komada i pojedinih boja, te ornamentalne karakteristike.

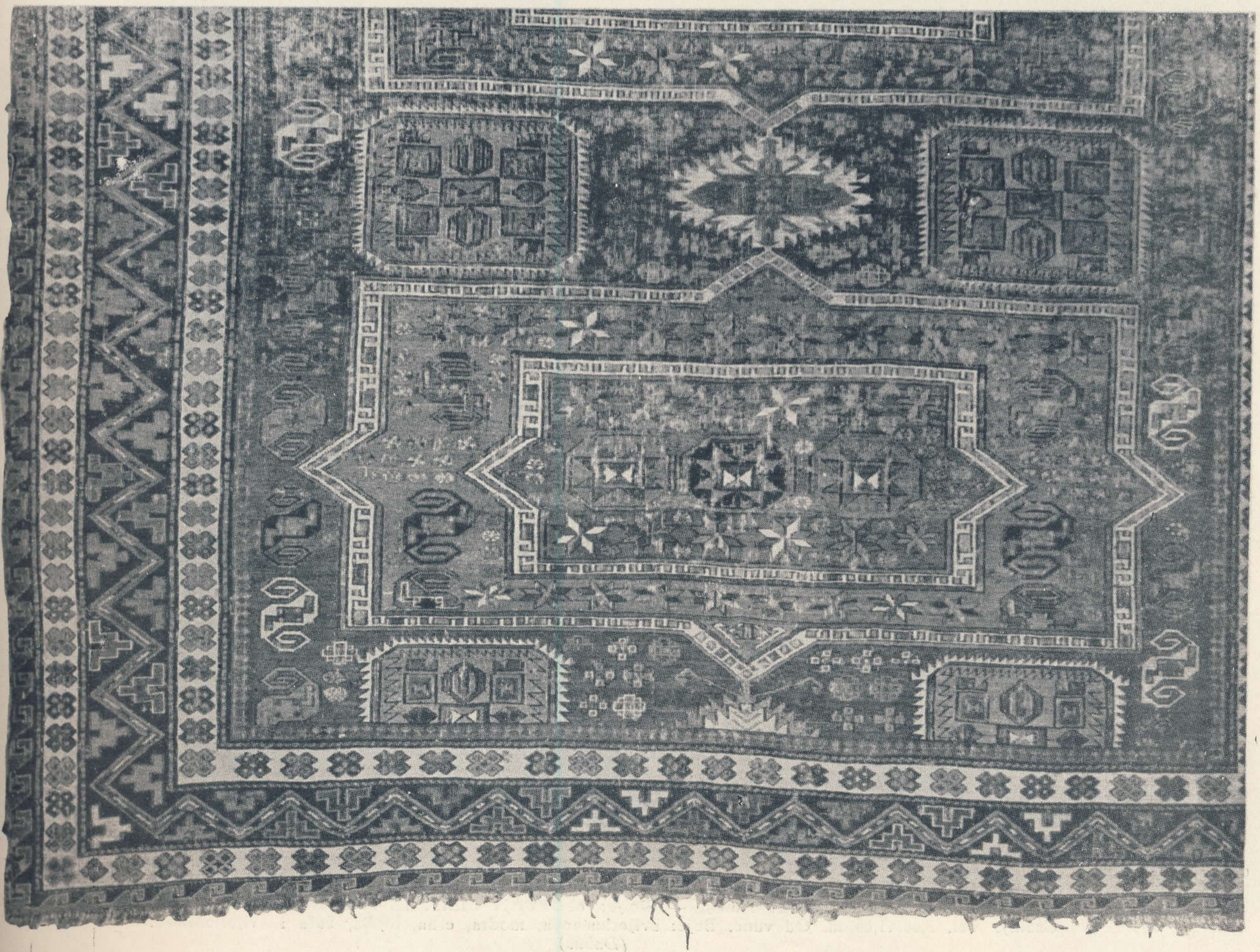
Istražujući istočnjačke sagove i ć-e postavio je A. Riegl za istočno područje *(Ein orientalischer Teppich aus dem Jahre 1202*, Berlin 1895) kao povijesni datum postanka obojega osvajanja Parta, prvoga srednjo-azijskog naroda, koji je zavladao Perzijom i koji je sa sobom u osvojene zemlje donio taj tekstilni proizvod. Parti su svojom vladavinom stoljećima pripremali kulturno tlo za primanje i razvitak saga i ć-a, tako da je sasanidska dinastija početkom 3. st. pos. Kr. našla sag i ć. već rasprostranjen u narodu. Po Rieglu je prvotni nomadski grubi sag (vjerojatno ćilim) bio prema tome prenesen na tlo izgrađene kasno-antikne kulture, da primi i preradi njene formalne zakone i utjecaje. S valovima unutarnjo-azijskih naroda, koji su neprestano zatim dopirali u zapadnu Aziju i kroz nekoliko daljnih stoljeća vršili znatan utjecaj na islamske države, prodirala je i rasprostranjenost sagova i ćilima, koji su konačno bili preneseni u svom istočnom obliku i duboko u Evropu.

U Evropi je tehnika klječanja, poznata i rasprostranjena od pradavnih vremena u svom primitivnom obliku, već u srednjem vijeku službeno upotrijebljena u proizvodnji gobelina (v.), koji su namirivali raskošne potrebe crkve i dvorova, a na Istoku ona ostaje, u svom prvotnom stadiju, do danas tehnika, kojom se izrađuju ć-i nekih područja već Anatolije, zapadne Perzije i Kavkaza, dok je raskošne potrebe Istok namirivao svilenim tkanjima i uzlanim sagovima. U evropskim i istočnjačkim dvorskim manufaktu-



Sl. 4. ĆILIM »SILÉ« iz područja sjeverno i južno od Kavkaza. — Glavne boje: smeđe crvena, žuta i krem.





Gore: KLJEČAN ĆILIM »SENNÉ« IZ 18 ST. (Perzija, okolica grada Sennah. Vel. 1,85×1,38 m. Od vune. Boje: tamnomodra, bjelokosna, crvena, zelena, žuta, breskvina i ružičasta. — *Dolje:* ĆILIM »SUMAK« IZ VREMENA OKO G. 1800. (Jugoistočno kavkasko područje, okolica Sirvana). Vel. 2,80×2,10 m. Od vune. Boje: pretežno crvena, bijela, modra, zelena, žuta i crna. Zagreb, Hrv. drž. muzej za umjet. i obrt. *(Dabac)*





Gore: KLJEČAN ĆILIM IZ SREDINE 19. ST. (Đakovština). Vel. 1,80×1,18 m. Od lana, vune i pamuka. Boje: crvena, zelena, žuta, modra i bijela. Zagreb, Hrvatski drž. etnografski muzej. — *Dolje:* KLJEČAN ĆILIM IZ SREDINE 19. ST. (Bosna, selo Koprive, kotar Cazin): Vel. 2,60×1,65 m. Od vune. Boje: svijetlosmeđa, modra, crna, bijela, žuta i svijetlozelena.
(Dabac)

rama proizvodni je proces klječanih tkiva bio, doduše, kvantitativno veći nego kod primitivne kućne radinosti, no po svom kvalitetu on je ostao neizmijenjen. Potrebe širokih narodnih slojeva u svim područjima Evrope, gdje se izrađivao ć. (Norveška, Podunavske zemlje, čitav Balkan, ist. Evropa, neki dijelovi Italije i Španjolske), te u sjev. ist. Africi i u čitavom orijentalnom području ćilimarstva namirivane su primitivnom kućnom proizvodnjom jednostavnog ć-a (na istoku i sagova). Ta činjenica samo dokazuje, da su ekonomsko-socijalni uvjeti primarniji čimbenik u proizvodnji ćilima, nego sekundarni vanjski utjecaji, koji dolaze na ustaljeni oblik proizvodnje, to više, što se na svim ćilimskim proizvodima te vrsti zbog jednake tehnike poklapaju uglavnom i ornamentalni tipovi (naročito u primitivnom stadiju ornamentike: jednostavne ili dvostrano zupčaste pruge ili drugi jednostavni geometrijski motivi), a tek ovi u pojedinostima i svojoj simbolici pokazuju posebne etničke oznake. To je točka, kod koje ima smisla govoriti o vanjskim utjecajima i o njihovu prožimanju u pojedinim kulturnim sferama.

Najjednostavnija tehnika tkanja je tehnika lanenog platna: na okomito napete niti osnove utkivaju se vodoravne niti poutke, koje sežu od jednog do drugog kraja širine tkiva prelazeći jednu nit osnove odozgo, drugu odozdo, a u drugom redu obratno. Čim se međutim na tkivu javlja ukras u boji, ove se niti poutke prekidaju i idu poprečno samo tako daleko, koliko to dopušta obojena ploha ornamenta (niti poutke nosioci su boje) te se zatim vraćaju natrag. Na granicama između dviju boja nastaje prorez u okomitom smjeru. Da tkivo bude čvrsto, nižu se niti poutke vrlo gusto, tako da su niti osnove posve prekrivene i da se odaju samo svojim reljefom, no na taj način ipak ostaju uzdužni prorezi između dviju niti osnove, a na granicama boja. Njih ornamentom izbjegavaju tako, da upotrebljavaju oblike, koji teku koso preko osnovnih niti, ili, ako ornamenat traži crtež uzduž osnovnih niti, taj se pravac uvijek prekida izmjeničnim dvostru-



Sl. 5. KLJEČAN ĆILIM od vune iz Ripča u Bosni. Sredina 19. st. — Boje: smeđa, bijela, žuta, modra i crna. Hrv. drž. muzej za umjetnost i obrt, Zagreb.

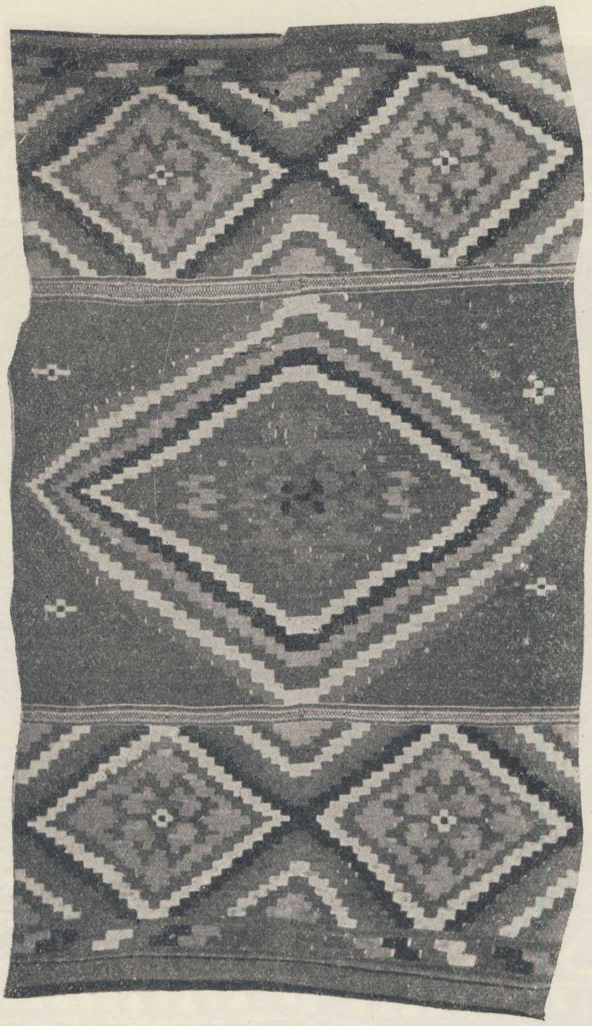


Sl. 6. KLJEČAN I PRETKIVAN ĆILIM iz 2. pol. 19. st. Istočna Slavonija. Tvorivo: lan, vuna i pamuk. — Boje: maslinasto zelena, bijela, crvena, žuta, tamno modra, narančasta i ljubičasta. Drž. etnografski muzej, Zagreb.

kim zupcima ili sličnom kakvom šarom. U nekim su slučajevima ti prorezi naknadno rukom šiveni, a katkada je jedna zajednička nit osnove upotrebljena tako, da se niti poutke dviju susjednih boja naizmjenično obavijaju oko te osnovne niti. Ta tehnika, kojoj su različite plohe ornamenta na zajedničkim nitima osnove, ali prekidane u poutki, zapravo je *tehnika klječanja* ili gobelinska tehnika (v. sl. 1.) i ujedno tehnika običnih ć-a i prva ukrasna tekstilna tehnika uopće. Za nju je potreban jednostavan tkalački stan s vodoravno ili uspravno položenom osnovom, kakav se nalazi u svim područjima jednostavne ekonomske proizvodnje.

Svi su pravi ć-i glatki (bez runa), većinom s obje strane jednako izrađeni, no u slučajevima, kad su rađeni kombiniranim tehnikama klječanja i pretkivanja, nastaje razlika između prave i krive strane. Kod nas su to: ćilimaši, šarenice, jambolije (sl. 2.) i sl.; na Istoku (uz izrazite ćilime: karamani i senné) pretkivani su: sumak-ćilimi, verné i silé.

U Bosni, Dalmaciji, Hercegovini, Lici, Slavoniji sa Srijemom, dakle u svim krajevima Hrvatske, koji klimatski i proizvodno podnose i razvijaju ć. već stoljećima, narodni je kolektivni duh dekoracije imao prilike, da se izrazi na toj dvoplošnoj ravnini. Primitivna je izradba ć-a u spomenutim tehnikama i osnovnom obliku ostala kroz čitavo vrijeme razvoja u svojim tradicionalnim oblicima, tek su boja i ornamenat doživljavali sad veće, sad manje transformacije. Dok je s jedne strane provala Turaka, unoseći naročito u područje Bosne, naturalističke elemente razvijenije perzijske i maloazijske ornamentike, obogatila ornamentiku našeg ćilima, dotle je evropski kemijski veleobrt



Sl. 7. KLJEČAN ĆILIM iz druge pol. 19. st. u Slavoniji od lana, vune i pamuka. — Boje: crvena, modra, zelena, žuta, bijela i crna. Drž. etnografski muzej, Zagreb.

70-tih godina prošlog stoljeća anilinskim bojama, prodavanima na područje Balkana i prednje Azije, učinio mnogo štete kolorističkoj i materijalnoj vrijednosti našeg ć-a. Tim je momentom postavljena određena granica između našeg starijeg ćilimarstva i novijih proizvoda, i to je ujedno jedini siguran datum, koji služi za njihovo izučavanje. Prije anilinskih boja naši su ćilimari i ćilimarice bojili pređu za ćilime osobito sokovima različita bilja, kojih su recepte često čuvali kao obiteljsku tajnu.

Svi se naši stariji ć-i odlikuju naročitim smirenim koloritom biljnih boja, u kojemu su prevladavali tonovi smeđih, žutih, modrih, zemljano zelenih, blijedo ružičastih i bakrenastih boja s naročito efektnim akcentima crne i bijele boje. Noviji proizvodi opterećeni su, međutim, (naročito u Slavoniji i Srijemu) često neugodnim količinama otvorenih, upravo kričavih boja, od najizrazitijeg crvenila preko sviju mogućih ružičasto ljubičastih prelaza do neskladnih neukusnih žutih i modrih. Te kemijske boje svojom jednolikosti i mrtvilom ubijaju draž samog ornamenta, koja je kod starijih ć-a bila mnogo puta još podcrtana nejednoličnim tonovima, koji su nastajali, kad je kod izrade ć-a nestalo boje i kad se potrebna nova pređa bojila nanovo priređenom bojom.

U ornamentalnom pogledu prevladava u našem ć-u geometrijski ornamenat, komponiran na čitavu plohu ć-a bilo kao beskonačni niz jednakih (v. tab.) ili viševrsnih motiva, bez porubne šare, ili uokviren, bilo kao središnji motiv (sl. 3.), uokviren ili bez okvira, što je značajka starijih komada, dok se još primitivna šara ne može zamisliti u organizirano raščlanjenoj i uokvirenoj cjelini. Uz jednostavne poprečne pruge, trokute i različite mnogokute najviše se javljaju ostali geometrijski oblici, kao: poprečne i uzdužne dvostruko zupčaste pruge (cikcak), stepeničasti motivi, zvijezde, rombovi, krstovi, stilizirani meandar i posve geometrizirane vijuge. S obzirom na ornament možemo naše ćilimarstvo podijeliti na dva glavna tipa, koji se poklapaju sa dva etnička područja: bosanskim i ličkim, kao južnim, i slavonskim, kao izrazom podunavskih karakteristika. Prvi je, unatoč prodora Turaka, ostao konzervativan i čuva tradicionalne geometrijske oblike (sl. 5.), drugi podložan naturalističkom smjeru i prema tome bliži degeneraciji ćilimskog ornamenta u njegovu iskonskom obliku (sl. 6.). Kad se međutim kod bosanskog ili ličkog ćilima javljaju drugi negeometrijski (biljni i životinjski) motivi, tradicionalni ih narodni duh prerađuje tako, da se u tom geometriziranom obliku često vrlo teško dolazi do izvornog oblika sviju onih životnih stabala, vaza, cvjetova na grančicama ili posve slobodnih, i konačno različnih životinja. Kod slavonskog ć-a, naprotiv, zamjetljiva je i ta pojava, da prvotna geometrijska šara, koja je uvijek u skladu sa samom tehnikom ć-a, što je znak razvojnog uspona u bilo kojem tvorivu, degenerira u neskladniji naturalistični životinjski ili biljni motiv. Često je taj motiv, nasuprot sitnim motivima starijih ć-a, prema veličini čitavog komada, golem, što je i opet znak opadanja (sl. 7.).

Tvorivo, od kojega se izrađuju ćilimi, uglavnom je vuna, češće ovčja, rjeđe kozja. Za osnovu često se upotrebljavaju konoplja, lan ili pamuk, katkada su i za poutku upotrijebljene niti od lana i pamuka, a vrlo su rijetko niti osnove i poutke od konoplje ili lana.

Veličina ć-a ovisi o njegovoj upotrebnoj namjeni, kao i o tkalačkom stanu, na kojemu je rađen. Kod nas su ć-i većinom sastavljani uzduž sredine od jedne ili više pola, naročito veći komadi. Veličine se naših ć-a kreću od prilike između 90×120 cm (većinom molitveni ć.) i najviše 400×300 cm.

Od ostalih krajeva u Evropi, koji proizvode ć. (Bugarska, Rumunjska, Srbija i Skandinavija) naročito je zanimljiv razvoj ćilimarstva u Norveškoj. Ondje se uporedo s primitivnom narodnom proizvodnjom ćilima razvila službeno od srednjeg vijeka izradba gobelina, te je u pučkim proizvodima norveških ć-a osjetljiv utjecaj figuralnih prikaza s luksusnih tvorevina. Taj je utjecaj izražen u obilju naturalističkih motiva, koji se i danas još povezuju ornamentalno s najjednostavnijim oblicima. Kod nas je razvoj tekao drugim putem, i zato je naše ćilimarstvo vrlo usko povezano sa životom i običajima našeg naroda, koji je ćilim radio, moglo bi se reći, isključivo za svoje vlastite potrebe. Potvrđuju to neki običaji, koji se vežu uz te tekstilne proizvode, među ostalima i običaj, da žene iz istočne Slavonije (Otok) nose sa sobom u crkvu ćilim-ponjavac, na kojem kleče.



Sl. 8. KLJEČAN »KARAMANI« ĆILIM od vune. Južna Anatolija, pokrajina Karaman. Sredina 19. st. — Boje: tamno ljubičasta, ljubičasto crvena, bijela, tamno modra, srednje modra, žuta, dvije zelene. — Hrv. drž. muzej za umjetnost i obrt, Zagreb.

Kad se kod nas koncem 19. st. pristupilo organizaciji kućnog obrta, bilo je s pravom uočeno, da su tekstilne tehnike najvažnija grana naše kućne radinosti. Hrvatsko društvo umjetnosti osnovalo je na pobudu Ise Kršnjavoga tkalačku školu u Brodu na Savi (koja je zatim bila prenesena u Zagreb) s namjerom, da izrađuje sagove i ć-e u t. zv. narodnoj tehnici. Petrovaradinska imovna općina osnovala je putujuću tkalačku školu za obrazovanje narodnog ćilimarstva. Đakovački kanonik M. Cepelić imao je velikih zasluga na tom području baveći se i sam praktički starinskim bojenjem ćilimske pređe i unapređujući primjenu narodnih šara. Jednako se za taj način bojenja zalagao i osječki bojadisar Sachs. Kako su to bili pokušaji posebničke

pobude, ostali su bez većih i značajnijih uspjeha. Veću je otpornost pokazala, poslije 1882 osnovana, sada Drž. tkaonica ćilima u Sarajevu, koje je osnutak i rad obilno potpomagao Ć. Truhelka. I u Splitu je, zaslugom ing. K. pl. Tončića, osnovana tkaonica ćilima, a u Zagrebu su početci nastojanja Ženske stručne škole nastavljeni u muškoj Obrtnoj školi i u današnjoj ženskoj Zanatskoj školi.

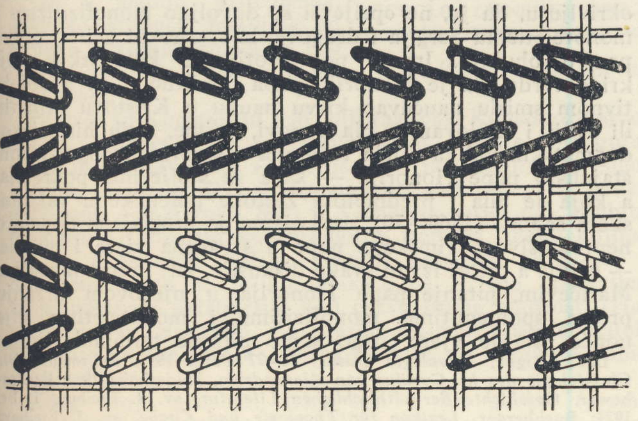
Od istočnjačkih je ćilima po svojoj tehnici najbliži, gotovo istovjetan našemu, *karamani-ćilim* (sl. 8.), prozvan po mjestu i pokrajini Karamanu u južnom dijelu Male Azije. Često se kod ovih i kurdistanskih ćilima upotrebljava tehnička karakteristika klječanja (uspravni prorezi), tako da se dobiva dojam ukrasa na proboj. Karamanski ć-i rađeni su u dvije pole, koje se često (naročito u Evropi) odijeljene upotrebljavaju. Orijentalni smisao za boju razvija na njihovoj površini veće bogatstvo u bojama, katkada i u složenim tonovima (pastelne boje), nego što si to dopušta naš ćilimar. Šare su mu isključivo geometrijske, ako se i javi koji biljni ili životinjski elemenat, njemu se, kao i kod našeg ć-a, gubi izvorni oblik. U ornamentu su uglavnom naglašeni voodravni i kosi smjer, a same šare kolebaju između posve velikih, uklopljenih u odnose sličnih razmjera na čitavoj plohi, i mnoštva sitnih šara, koje kao neprekidni niz ispunjavaju površinu bez okvira. Veličina im je obično oko 350×150 cm.

Senné-ćilim (vidi tablu), koji se izrađuje u gradu Senné (Sennah-Sinneh) pokrajine Kurdistan u zapadnoj Perziji, u tehničkom je pogledu, sa svoje naročite finoće, najbliži gobelinu, tek je za razliku od evropskog gobelina izrađen s obje strane jednako. Ornamentalno se poklapa s istoimenim, manje zanimljivim sagovima. Stariji su komadi ponajviše smirenog kolorita, u kojem prevlađuju boje: ružičasto crvena, tamno modra i svijetlo modra, žuta i svijetlo smeđa, često na bijeloj pozadini. Ti su ćilimi rjeđi, skupocjeniji i bolje rađeni nego ćilimi Male Azije. Obično ne dosežu veću veličinu od 250×160 cm.

Sumak-ćilim (vidi tablu) nazvan je prema hebrejskom imenu Šemaha, glavnom mjestu kavkaske pokrajine Širvan. Tehnika tkanja ovih ćilima slijedeća je: na osnovno tkivo, kojemu su niti osnove i poutke povezane na način platna, utkivaju se istovremeno, dok se ćilim radi, raznobojne niti, koje tvore ornamenat, i to u vodoravnom smjeru između niti poutke. Ove ukrasne niti ne teku od jednog kraja širine do drugog i ne vraćaju se natrag kao kod ć-a, nego nit pojedine boje završava na krivoj strani ć-a Te niti s prave strane prelaze u lakoj kosini po četiri niti osnove, vraćaju se s donje strane preko dvije niti i nastavljaju pravac preko četiri daljnje niti s prave strane. Dvije i dvije usporedne niti teku međusobno u obratnom smjeru, s obzirom na spomenutu kosinu. Između svake od njih (ili između dvije od njih) dolazi po jedna, a nekada i po dvije niti poutke osnovnog tkiva, koje se, zbog gustoće tkanja, s prave strane uopće ne vide (sl. 9.). Ovi se ć-i (u tehničkom pogledu) odlikuju finoćom tkanja. Ornamentalno pokazuju veliku raznolikost upotrebe geometrijskih oblika i stiliziranih biljnih kao i životinjskih motiva, među kojima prevladavaju veliki centralni motivi u glavnom polju ćilima, praćeni mnoštvom sitnih šara po čitavoj površini ćilima. Značajan je za njih zvjezdasti motiv u polju i stilizirani motiv »letećeg psa«, obično u krajnjem, završnom okviru. Kolorit se obično osniva na glavnoj bakrenasto crvenoj ili tamno modroj boji, kojoj je podređen i prilagođen bogat registar ostalih boja tih ć-a. Rađeni su u jednom komadu, obično kvadratičnog oblika, a često doseže veličinu 350×250 cm.

Silé-ćilim (sl. 4.) vrsta je ć-a vrlo slična sumak-ćilimu. Izrađuje se u krajevima sjeverno i južno od Kavkaza. Obično je ornamentalno čitav podijeljen na veće ili manje četvorine. Ornamenat mu je geometrijski, a često u njemu prevlađuje uglati motiv, sličan slovu S, koji je vjerojatno prvotno predstavljao pticu ili zmaja. Glavne su mu boje: smeđe crvena, bakrenasto crvena, žuta, tamno modra, krem i bijela. Iako nisu velikog oblika (oko 170×125 cm), većinom su uzduž sredine sastavljeni.

Po svojoj tehnici približuje im se *verné*-ćilim (sl. 10.), koji izrađuju u području jugoistočnog Kavkaza u mjestu i okolici mjesta Šuša. Vrlo su tanki i meki te izrađivani na obje strane. Ornamentom su slični silé-ćilimu, tek se kod njih često uz četverokutnu javlja i prugasta podjela plohe, s primitivno stiliziranim, gotovo geometriziranim biljnim i životinjskim šarama, izvedenim s mnogo draži. Prevladavaju boje: indijsko crvena, krem, žuta i modra. Veličina im je ponajviše 170×125 cm.



Sl. 9. TEHNIKA »SUMAK« ĆILIMA



Sl. 10. ĆILIM »VERNÉ« iz područja Karabag (okolica grada Šuša): Glavne boje: indijska crvena, krem i žuta.

LIT.: W. Bode-E. Kühnel, *Vorderasiatische Knüpfteppiche aus älterer Zeit*, Leipzig 1914; A. Bogolubow, *Tapisseries de l'Asie Centrale*, Petrograd 1908. Iscrpni prikaz *Cepelićeva* djela o narodnom tkivu i vezivu, osobito o ćilimima, u djelu: J. Ibler, *Jubilarna izložba Hrv.-slav. gospodarskog društva u Zagrebu*, 1891; E. Dunn, *Rugs and their native land*, London 1910; E. Fléming-F. Sarre, *Die Technik des ägyptischen Teppichs*, 1924; B. Frangeš, *Prilog upoznavanju i unapređenju hrvatskog kućnog obrta*, Zagreb 1929; H. Glafey, *Textil-Lexikon*, Stuttgart 1937; W. Grote-Hasenbalg, *Der Orientteppich*, Berlin 1922; W. Hawley, *Oriental Rugs*, New York-London 1913; Heiden, *Handwörterbuch der Textilkunde*, Stuttgart 1904; J. Lessing, *Orientalische Teppiche*, Berlin 1891; Griffin G. Lewis, *The practical book of oriental rugs*, Philadelphia—London; R. Neugebauer—S. Troll, *Handbuch d. orientalischen Teppichkunde*, Leipzig 1930; A. Riegel, *Altorientalische Teppiche*, Leipzig 1891; A. Riegl, *Die aegyptischen Textilfunde im k. k. Oesterreich. Museum*, Beč 1889; A. Riegl, *Ein orientalischer Teppich aus dem Jahre 1202*, Berlin 1895; V. Tkalčić, *Seljačko ćilimarstvo u Jugoslaviji* (Etnološka biblioteka br. 5), Zagreb 1929; H. Uhlemann, *Geographie des Orienttepichs*, Leipzig 1930. Z. M-k.

ĆIMINIT, vulkanska (površinska, eruptivna) stijena, sastavljena od labradora i diopsida uz nešto malo amfibola i olivina, koji kao utrusci leže u osnovi, bogatoj sanidinom s mnogo zelena diopsida; negdje u osnovi ima i vrlo malo leucita. Nalazi se u Italiji kod Viterba u gori Cimino (otuda mu ime). F. T.

ĆIPIKO (→ Cippico) je stara trogirska plemićka obitelj. Po jednom heraldičkom kodeksu iz 18. st. bila bi već 1232 doseljena iz Rima kao *Cepione*, koje bi se ime kasnije iskvarilo u *Cipione, Cipichi, Cypici, Cipchi, Cipčić, Čipčić* i *Cippico;* drugi hoće (J. Morelli), da je humanista Koriolan prvi upotrebljavao latinski oblik *Cepio*. Svakako, kroz stoljeća dolazi to ime u svima navedenim oblicima, pa i u isto vrijeme i za istog čovjeka. Tako i J. Kavanjin u *Povijesti vandelskoj* piše i Cipcich, t. j. *Čipčić* (V, 119, baš za Koriolana) i *Cepiani* (VII, 1).

Bila je to jedna od najuglednijih obitelji Trogira pa je dala Dalmaciji mnogo istaknutih ljudi. Jedni su se proslavili kao zapovjednici galija, među koje ide i *Koriolan*, koji se istaknuo u mletačko-turskom ratu 1470—74, a *Alvise* se odlikovao u bitki kod Lepanta 1571. Koriolanov otac *Petar* bio je jedan od prvih epigrafičara: negdje iza 1435 sabrao

je po Dalmaciji i uz Sredozemno more zbirku natpisa. *Jeronimu*, splitskom kanoniku, posvetio je M. Marulić djelo De institutione bene vivendi. Koriolanov sin *Alvise* (1456—1504) bio je biskup Famagoste (od 1488) i izabrani nadbiskup Zadra (1504); pošto je umro prije nastupa dužnosti, izabran je na to mjesto brat mu *Ivan* (1504—5). *Jeronim* je 1708 izdao u Mlecima Trogirski statut, što ga je bio priredio Ivan Lucić. *Lelije* je bio nadbiskup splitski 1784—1807.

Obitelj se kasnije razgranala, pa se javlja u Dalmaciji (u obliku Čipčić, Ćipiko i Cippico), u Trstu i u Rimu.

LIT.: U. Inchiostri u Archivio storico per la Dalmazia, IV. 129; V, 290; A. Bacotich, ondje XII, 419; L. Donati, ondje XIV; G. Praga, ondje XIII.

Antun, koji se obično zove Čipčić ili fra Antun iz Segeta (kraj Trogira) bio je franjevac provincije sv. Jeronima, kojoj je bio dva puta provincijal (1738 i 1756). Bio je poznat propovjednik, pa je ostavio u rukopisu hrvatski *Korizmenjak za svaki dan* (danas na Krapnju), kojemu je na čelu naslikao obiteljski grb.

LIT.: Šematizam Dalm. franj. provincije sv. Jeronima, 1911. V. B-ić.

Ivo, ✻ Kaštel Novi 1869, † Kaštel Novi 23. IX. 1923, srpski pripovjedač. Po završenoj šumarskoj školi u Križevcima služio je kao šumar na Hvaru i Braču, u Vrlici i Dubrovniku, a od 1912 u Srbiji. Za prvog svjetskog rata živio je u Solunu, a poslije bio u Beogradu nadzornik u ministarstvu šuma i ruda. Književni je rad započeo pod utjecajem seoske pripovijetke, ali se brzo razvio u samostalnog i originalnog pripovjedača. Izdao je četiri zbirke pripovijedaka *(Primorske duše*, 1899; *S jadranskih obala*, 1900; *Sa ostrva*, 1903; *Kraj mora*, 1912), dva romana *(Za kruhom*, 1909; *Pauci*, 1910) i dva sveska bilježaka i dojmova iz balkanskoga i prvog svjetskog rata *(Utisci iz rata, Sa solunskog fronta)* pa kazališni komad *Na granici*. U pripovijestima i romanima opisuje s mnogo topline, južnjačkog temperamenta i realizma svoj rodni kraj dajući osobito žive opise mora i života na moru, a kasnije rješava probleme socijalnoga života i analizira duševna stanja svojih junaka.

LIT.: J. Skerlić, *Pisci i knjige*, I.; A. Wenzelides, *Pauci*, Savremenik V.; B. Livadić, *Utisci iz rata*, Savremenik X.; B. Lazarević, *Impresije iz književnosti*, I.; H. Barić, predgovor izdanju cjelokupnih djela (*Srpski pisci*). D. P.

ĆIPOLIN, zrnasta vrsta vapnenjaka, u kome se nalazi veoma mnogo tinjca i milovke. Zbog ta dva listićava minerala prima katkada i sam strukturu škriljavca i time podsjeća na vapneni tinjčev škriljavac. Ljuštice tinjca i milovke okupljaju se u lupinaste grude slične lukovici, pa mu otuda ime (od tal. cipolla »crveni luk«). F. T.

ĆIRIBIRCI → **Ćići.**

ĆIRIĆ, 1. Irinej, ✻ Hrvatski Karlovci 1. V. 1884, episkop bački u Novom Sadu i crkveni pisac. — **2. Stevan,** ✻ Hrv. Karlovci 30. V. 1886, profesor gimnazije u Hrvatskim Karlovcima i od 1931 srpski političar, ministar i predsjednik narodne skupštine. J. D. M.

ĆIRIL, 1. Aleksandrijski, † 27. VI. 444, naslijedio je kao aleksandrijski patrijarha svoga ujaka Teofila g. 412. On je najistaknutiji borac starih kršć. vremena za ortodoksiju protiv nauke Nestorija, carigradskoga patrijarhe (381—451). Nestorije je, naime, učio, da se od Bl. Dj. Marije rodio čovjek Krist, koji se u svom začetku združio s drugom božanskom osobom, Riječi, tako da je dosljedno čovjek, združen s drugom božanskom osobom, trpio, umro i uskrsnuo. Ć. je držao, da se iz ove Nestorijeve nauke dosljedno izvodi, da su u Kristu dvije osobe: božanska i čovječanska. Dosljedno smatrao je, da je ovom Nestorijevom naukom ugrožena temeljna kršć. istina, prema kojoj je u Kristu jedna, i to božanska osoba, koja je uzela na sebe čovječju narav i u njoj provela djelo otkupljenja. Toga, naime, otkupljenja čovječja narav kao takva, t. j. zbog svoje ograničenosti, nije mogla provesti, budući da je Bogu trebalo dati neizmjernu zadovoljštinu, jer je i grijeh (istočni i osobni), kao uvreda neizmjernoga veličanstva, u sebi neizmjerno zlo.

Ćiril Aleksandrijski napisao je mnogo djela, i to dogmatskih, apologetskih, eksegetskih, homilija i pisama. Među dogmatsko-polemičkim djelima napose se ističu: *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* (35 teza) i *De sancta et consubstantiali Trinitate* (7 dijaloga). U ovim djelima dokazuje protiv arijevaca božanstvo Kristovo. U trim djelima pod naslovom *De recta fide* dokazuje, da je u Kristu samo jedna, i to božanska osoba, pa da se stoga Bl. Dj. Marija, koja je Kristu Bogu dala ljudsku narav, s pravom zove Bogorodica. Kraj toga je napisao *Dvanaest anatematizama* protiv Nestorija, tri apologije ovih anatematizama, pet knjiga protiv Nestorijevih blasfemija, te *Apologeticus ad imperatorem Theodosium II.*, t. j. apologiju, u kojoj brani svoj postupak u efeškom saboru g. 431 protiv Nestorija i njegovih pristaša, zatim *Scholia de incarnatione* (o utjelovljenju Riječi Božje, sačuvano u lat. i armenskom prijevodu) i *Quod unus sit Christus* (da je u Kristu samo jedna osoba, i to božanska). Važnije apologetsko djelo jest *Adversus libros athei Juliani*, protiv cara Julijana Apostate, koji je izdao spis *Protiv Galilejca.* Od eksegetskih djela ističe se komentar, što ga je napisao o evanđelju sv. Ivana.

No dok je Ćiril branio ortodoksnu nauku o Kristu, služio se terminologijom, koju su njegovi protivnici smatrali ispovijedanjem monofizitizma Apolinara, biskupa laodicejskoga, te ga dosljedno objeđivali, da uči jednu jedinu narav u Kristu, koja da je nastala time, što su se obje naravi tako pomiješale, da u Kristu nije bilo ni čiste božanske ni čiste čovječje naravi. Ć je, naime, izraz *φύσις*, koji označuje narav, i izraz *ὑπόστασις*, koji označuje osobu, uzimao kao sinonime. Tvrdio je, naime, da je u Kristu jedna *φύσις*, a mislio je time protiv Nestorija reći, da je u Kristu jedna osoba, a ne dvije, odnosno, jedno djelovanje, a ne djelovanja dvojice ili dviju osoba. Tako je došlo do toga, da je Ć., ustajući protiv Nestorija, morao braniti i svoju ortodoksiju.

Nestorije je morao u progonstvo, a Ć. je nakon duge borbe proveo uniju s Ivanom, patrijarhom, i njegovim pristašama, i to na osnovi vjerske formule, u kojoj Ć. ne samo stvarno — što se samo sobom razumijeva — nego i terminološki priznaje, da su u jednome istomu Kristu, t. j. u jednoj istoj njegovoj božanskoj osobi, ujedinjene dvije naravi, božanska i čovječanska.

O Ć. postoji golema literatura. Strane enciklopedije, historičko-patristička i dogmatska djela registriraju i priprihvaćaju rezultate, što ih je o Ćirilu iznio Marić u raspravi: »Celebris Cyrilli Alexandrini formula christologica de una activitate Christi in interpretatione Maximi Confessoris et recentiorum theologorum« (Zagreb 1926). On je tu pokazao, da je Ć. Aleksandrijski, iako upotrebljava termine, iz kojih se može zaključiti samo na jedno djelovanje (Komentar Ivanovu evanđelju, 6, 54), ipak zapravo htio protiv Nestorija istaknuti, da je u Kristu samo jedna osoba, koja je jedan isti subjekat svega njegova čovječjeg i božanskog djelovanja, a ne dva subjekta, odnosno dvije osobe. U istoj publikaciji dokazuje Marić, da su ovaj, t. zv. terminološki ili nominalni — dakle nipošto stvarni — monofizitizam, što ga je naučavao Ć. Aleksandrijski, kasnije u istom smislu branili glasoviti carigradski arhimandrit Eutih (g. 448 na jednoj carigradskoj sinodi), severijevci i teodozijevci (u 6. st.) te monofiziti, odnosno monoteleti (u 7. st.), t. j. patrijarhe carigradski: Sergije, Piro, Petar i Pavao, Ciro, patrijarha aleksandrijski, Makarije, patrijarha antiohijski, i drugi. Svi su ovi, budući da su govorili o jednoj volji i jednom djelovanju u Kristu, bili osuđeni na općem crkvenom carigradskom saboru g. 680. S njima je osuđen i papa Honorije I. s razloga, što se monofitizmu i monoteletizmu Sergija i drugova nije dosta opro. Svojom analizom monofizitskog i monoteletskog spora postavio je Marić nove temelje za apologiju pape Honorija I., kojega okrivljuju, da je, ne oprijevši se dovoljno monofizitizmu i monoteletizmu Sergija i drugova, kao vrhovni učitelj crkve pao u bludnju. Imade pak protivnika kat. Crkve, koji krivo tvrde, da je Honorije papa direktno, t. j. u objektivnom smislu naučavao krivu nauku o Kristovu htijenju ili volji i djelovanju. Na osnovi, naime, ovih historičko-dogmatskih vidika cijela rasprava o stvarnom dogmatskom stajalištu pape Honorija — koja se stoljećima pokretala, a koja je bila i predmetom žestoke polemike u vatikanskom saboru (1869—70), na kojemu je proglašena dogma o nepogrešivosti rimskoga pape u stvarima vjere i morala, — ostaje a priori izvan svake diskusije, jer, prema izvodima Marićevim, pitanje pape Honorija u njegovom držanju prema spomenutima monofizitima i monoteletima nije uopće pitanje vjere, nego samo pitanje terminologije.

LIT.: Migne, *Patrologia graeca*, 68—77 Pariz 1859; Rehrmann, *Die Christologie des hl. Cyrillus von Alexandrien*, Hildesheim 1902; Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, sv. 4. Freiburg i. Br. 1924; Buchberger, *Lexikon für Theologie und Kirche*, sv. 3. Freiburg i. Br. 1931. St. B.

2. **Jerusalemski,** ✳ 315, † 386, biskup, crkveni učitelj. Kao biskup jeruzalemski podnio je zbog svoga pravovjerja i obrane prava jeruzalemske biskupije ponovna progonstva sa strane arijevaca. Napisao je *Kateheze* (24), koje je održao u crkvi Sv. Groba. U njima obrađuje nauku o krstu i pokori te tumači krsni simbol jeruzalemske crkve. Osobito su vrijedne kateheze (pet posljednjih) o dubljem smislu sakramenata (mistagogičke). Radi jasnoće i pravovjernosti one su klasičan dokumenat nauke grčke Crkve, osobito o Euharistiji. Osim toga sačuvano je *Pismo caru Konstantinu* o pojavi sjajnoga križa u Jeruzalemu, *Homilija o uzetom mladiću* i 4 manja ulomka homilija.

LIT.: Steidle, *Patrologia*, Freiburg 1937; O. Bardenhewer, *Gesch. d. altkirch. Literatur*, III., 1923. N. K.

ĆIRIL I METODIJE, zvani »sveta solunska braća« i »slavenski apostoli«, bijahu sinovi solunskoga drongara (visokoga časnika) Lava. Ć. je između sedmero Lavove djece bio najmlađi, a M. najstariji sin. Ć. se rodio g. 826 ili 827, a M. nešto prije g. 820. Ć. je monaško ime, a takvo će biti i M. Ć. se zapravo zvao Konstantin, a za Metodijevo prvo ime ne znamo. Po rođenju su bili pravi Grci, ali su obojica od djetinjstva govorili i slavenski, jer je u njihovo vrijeme solunska okolina bila slavenska. No misliti, da im je mati bila slavenskoga roda, nije opravdano, jer bi to zacijelo jedan ili drugi njihov slavenski životopisac spomenuo. Kao svece poštuju ih i istočna (11. V.) i zapadna (5. VII.) crkva, kod nas osobito glagoljaška od najstarijih vremena. Njihov život i rad potanko nam prikazuju njihovi životopisi u crkvenoslovjenskom jeziku, za koje se sve više utvrđuje, da nam mogu služiti kao vjerodostojni spisi, samo iz njih treba izlučiti neke hagiografske elemente i izvršiti kritiku teksta, koji nam je sačuvan u slabim prijepisima, nekoliko stoljeća mlađima od njihova postanja između g. 869 (smrti Ćirilove) i 886 (odlaska Metodijevih učenika iz Moravske).



NICCOLÒ CONSONI (1814—84): Papa Hadrijan II. dopušta braći Ćirilu i Metodiju, da se u crkvi služe slavenskim jezikom i da upotrebljavaju po njima uređene liturgijske knjige (Zagreb, Strossmayerova galerija)

Po ćudi su Konstantin i M. bili različni: Konstantin stvoren za učenjaka, a M. za državnika. M. postaje rano upravitelj jedne slavenske arhontije na rijeci Strumi (u jugoistočnoj Makedoniji), a Konstantin, svršivši prve nauke u Solunu, odlazi (oko 843) u Carigrad, gdje uči osobito teologiju i filozofiju kod najboljih učitelja, među kojima je bio i glasoviti Fotije, potonji patrijarh (858—867 i 878—886). Rano se toliko istakao, da je bio postavljen za bibliotekara patrijaršije kod crkve Božje mudrosti (Hagia Sofia) u Carigradu. Za kratko vrijeme postaje učitelj filozofije na carigradskoj visokoj školi, po čemu je dobio naziv »filozof«.

Zbog svoje učenosti, iako tek u 25. godini (prema Ž[ivotu] K[onstantinovu] gl. VI.), ulazi u bizantsko poslanstvo, koje se, kako se prema spomenutoj dobi Konstantinovoj može odrediti, g. 850 ili 851 zaputilo arapskomu kalifu u novu prijestolnicu Samaru (na Tigrisu na sjeveru od Bagdada) radi zaštite kršćana i danka, koji je kalif tražio od Bizanta. Tu je Konstantin imao teološku raspravu s Arapima, koja je zabilježena u VI. glavi njegova »Života«.

No ni M. ni Konstantin ne ostaju na svojem položaju (jedan upravitelja arhontije, a drugi profesora filozofije). M., proboravivši dotad mnogo godina u svojoj arhontiji, uđe kao monah u tada najugledniji bizantski manastir na gori Olimpu u Maloj Aziji (iznad današnje Bruse), po svoj prilici u svezi s državnim prevratom u Carigradu g. 856, kad je mladi Mihail (rođen g. 839), oslobodivši se regentstva svoje matere Teodore, sam preuzeo vladu i kad je bio ubijen dotadašnji njegov i Konstantinov zaštitnik

logotet Teoktist. Za Metodijem je pošao na Olimp i Konstantin, iako se nije zamonašio; on je mogao biti i nezadovoljan tadašnjim crkvenim borbama u Carigradu između patrijarha Ignatija i Fotija, koji je o Božiću g. 858 sjeo na patrijaršsko prijestolje.

No čini se, da su se Konstantin i M. snašli u novim promijenjenim prilikama, jer g. 860, kad u Carigrad dolaze poslanici Kozara, naroda turkotatarskoga (iz današnje južne Rusije), tražeći učitelje kršćanske vjere, car im Mihail šalje filozofa Konstantina, a ovaj vodi sa sobom brata Metodija. Ta je misija za Konstantina bila kud i kamo znatnija nego prijašnja k Arapima, pa je zato i u njegovu »Životu« na široko opisana (u šest glava, u gl. VIII.-XIII., od osamnaest cjelokupnoga »Života«). Na putu Kozarima došao je Konstantin najprije u veliku trgovačku luku Herson na Krimskom poluotoku, i u tome se gradu, u kome je bilo i nadbiskupsko sijelo, zadržao dulje vrijeme proučavajući židovski jezik, napose samarijski dijalekat našavši ondje jednoga Samaranina, koji mu je donio i svoje knjige, koje je Konstantin brzo naučio čitati. Zato je lako prihvatiti mišljenje, da je Konstantin, uskoro po povratku s kozarske misije, sastavljajući glagoljicu, mogao uzeti koje slovo (na pr. *š*) baš iz samarijskoga pisma. Osim toga je u Hersonu Konstantin našao gotski (ŽK. veli »rusьskymi pismeny«) prijevod evanđelja i psaltira i čovjeka, koji je govorio tim jezikom, pa ga je i sam naučio. Da bi se Konstantin, sastavljajući potom glagoljicu, ugledao na gotsko pismo, ili da bi gotski prijevod utjecao na staroslovjenski, ne može se opravdano misliti.

Osim samarijskih i gotskih knjiga našao je Konstantin na jednom otoku u zalivu kod Hersona kosti mučenika Klimenta, kojega je tamošnja tradicija, kojoj je vjerovao i Konstantin, pretvorila u rimskoga papu Klimenta, četvrtoga nasljednika sv. Petra (oko g. 90—101). Nađene kosti ponio je Konstantin sa sobom u Carigrad. Nosio ih je polazeći u Moravsku i odlazeći iz nje, pa su za nj poslije pri svečanom dočeku i ulasku u Rim bile zaista čudotvorne »moći«. O nalasku spomenutih moći sastavio je Konstantin i tri grčka spisa, od kojih nam se jedan sačuvao u latinskom izvatku u glavi II.-VI. t. zv. rimske legende *Vita cum translatione s. Clementis* (u Pastrneka, Dějiny, str. 239—245) i u mlađem crkvenoslovjenskom prijevodu pod natpisom *Slovo na prenesenie moštemъ preslavnago Klimenta* (u Lavrova, Materialy, str. 148—53).

Iz Hersona krenula su braća morem prema Kerčkom tjesnacu, pa su otud došli i pred kozarskoga hana, pred kojim je Konstantin imao dugu vjersku raspru s nekim učenim Židovima, koji su među Kozarima širili svoju vjeru. Konstantin je ostao pobjednik, tako da se dvjesta kozarskih prvaka krstilo. Han je k tomu za zahvalu i nagradu Konstantinu pustio grčke zarobljenike. Tu raspru sa Židovima zabilježio je sam Konstantin grčki, a Metodije ju je preveo na staroslovjenski jezik, ali nam se ni grčki original ni staroslovjenski prijevod nijesu sačuvali; sačuvan nam je samo sadržaj u gl. IX.-XI. KŽ.

Od Kozara vraćaju se braća preko Hersona u Carigrad. Konstantin ostaje pri carigradskoj crkvi Dvanaest apostola, a Metodije se vraća kao iguman u manastir Polihron na maloazijskom Olimpu. Konstantin se i tu proslavljuje; naučivši na kozarskoj misiji židovski jezik, razrešuje dotad nepročitan židovski i samarijski natpis na »Solomunovu« vrču od dragoga kamena, koji se čuvao u crkvi Božje mudrosti.

No uskoro po svršenoj drugoj misiji pade na Konstantina i njegova brata treća, najznatnija, moravska misija, po kojoj su se braća ovjekovječila. Bilo je negdje g. 862. U Carigrad stigoše caru Mihailu poslanici od moravskoga kneza Rastislava (846—870) govoreći mu ovako: »Narod je naš ostavio poganstvo, pa se drži kršćanstva, ali učitelja nemamo takoga, koji bi nam u našem jeziku pravu kršćansku vjeru tumačio, da bi se i druge zemlje, videći to, povele za nama. Zato nam pošalji, vladaru, biskupa (»episkupa«) i učitelja takoga; jer od vas na sve strane svagda dobri zakon izlazi« (ŽK. gl. XIV.).

Iz drugih izvora znamo, da je u Češku i Moravsku kršćanstvo počelo prodirati na početku 9. st.; širili su ga najviše bavarski svećenici iz Passauske dijeceze. Znamo, da se g. 845 krstilo u Regensburgu četrnaest čeških knezova. U Nitri je već oko g. 830 salzburški nadbiskup Adalram posvetio prvu kršćansku »svetinju«. Rastislav je lako mogao vidjeti, da za slobodu njegove države nije zgodno, da crkvene poslove u Moravskoj vode svećenici iz susjedne, njemu neprijateljske franačke države. Nije sasvim nevjerojatna vijest, da se zato radi uređenja samostalne moravske crkve obratio najprije k papi, a ne postigavši u Rimu što je želio, poslao spomenute poslanike caru Mihailu tražeći od njega upravo biskupa, koji bi organizirao moravsku crkvu, a s njime i državni savez za obranu od Ludvika Njemačkoga i njegova bugarskoga saveznika Borisa. Zato je car, kad su stigli Rastislavljevi ljudi, sazvao svoje vijeće, u kojem je bio i patrijarh Fotije, i za misiju u Moravsku odredio filozofa Konstantina, koji se i u posljednjoj kozarskoj misiji pokazao neobično sposoban za takve poslove. Pozvavši ga preda se, car mu je rekao: »Filozofe, znam, da si umoran, ali ti moraš tamo ići; jer toga posla ne može nitko drugi svršiti kao ti« (ŽK. gl. XIV.). Izbor je na Konstantina pao i zato, što je car znao, da filozof Konstantin zna i slavenski, pa mu je još rekao: »Uzmi brata svoga igumana Metodija, pa idi; jer vi ste Solunjani, a Solunjani svi čisto slavenski (»slověnьsky«) govore« (ŽM. gl. V.). Konstantin je caru rekao: »Iako sam umoran i bolestan, rado idem tamo, ako imaju pismo za svoj jezik.« Car mu je odgovorio, da ga nemaju, ali će njemu, ako hoće, Bog dati, da ga složi.

Konstantin je poslušao cara, složio pismo, t. zv. glagoljicu, stiliziravši ponajviše grčka minuskulna slova, i počeo prevoditi evanđelistar, koji se, kako se čita i u Assemanovu evanđelistaru, počinje riječima: »Iskoni bě slovo, i slovo bě u (*otъ* u prijepisu ŽK.) Boga i Bogъ bě slovo« (Ivan 1, 1). Treba istaći, da taj Konstantinov prijevod, kojega se jezik zove obično staroslovjenski, ide među najbolje od svih prijevoda evanđelja, i da glagoljsko pismo odgovara gotovo savršeno glasovima staroslovjenskoga jezika. Kako do dolaska Moravaca nijesu bili primili krst ni bizantski susjedi Bugari (Boris se prema posljednjim istraživanjima krstio tek g. 864, a neki njegovi velikaši g. 863 (v. Revue des études slaves XIII, 1933, 5—15), lako je dopustiti, da je Konstantin već prije mislio i na misionarstvo među Slavenima pa za tu svrhu spremao pismo i prijevod. O jednom i drugom mogao je govoriti već prije s bratom Metodijem, koji je slavenski znao i bolje od njega, živeći zajedno s njim u manastiru. Mi o svemu tome možemo samo nagađati.

U Moravsku je Konstantin s bratom i s nekoliko učenika krenuo u prvoj polovini g. 863 noseći osim slavenskih knjiga moći sv. Klimenta i uz to pismo (prijevod u XIV. glavu ŽK.) i darove cara Mihaila za kneza Rastislava. U Moravskoj je Konstantina i Metodija knez Rastislav svečano dočekao. On im je dao i učenike, koji su brzo naučili svu slavensku crkvenu službu, koja je mnogima omiljela. Uspjeh je Konstantinov i Metodijev uzbunio osobito tuđe, njemačko-latinske svećenike. Oni su ustajali protiv slavenskoga jezika u službi Božjoj tvrdeći, da su za nju određena samo tri jezika, i to: židovski, grčki i latinski, na kojima je bio natpis na Isusovu raspelu. Ti heretici »trojezičnici«, kako ih životopisac zove, osilili su se, pogotovu, kad je u kolovozu g. 864 Ludvik Njemački, provalivši u Moravsku, učinio Rastislava svojim vasalom.

U radu u Moravskoj proborave Konstantin i Metodije tri godine i četiri mjeseca, a nemajući sami biskupske časti i vlasti, izađu (valjada u prvoj polovini g. 867) iz Moravske s nekoliko svojih učenika radi njihova zaređivanja (ispor. u ŽK. gl. XV.: »... ide svętitъ učenikъ svoihъ«). Kamo su zapravo krenuli, ne kazuje ni Konstantinov ni Metodijev životopisac, no bit će u Rim, koji je mogao da riješi i raspru sa »trojezičnicima«.

Iz Moravske su prešli u slovensku Panoniju (zapadnu Ugarsku), gdje je tada vladao knez Kocelj (861—874). On ih je lijepo dočekao u svome gradu na Blatnom jezeru. Zadržao ih je dulje vrijeme kao svoje goste, pa je i sam zavolio slavenske knjige, naučio njihovo pismo i braći dao pedeset učenika. On je, kako ćemo još čuti, ostao do svoje smrti najveći zaštitnik djela Konstantinova i Metodijeva.

Od Kocelja su sv. braća krenula u Mletke, najznatniju zapadnu bizantsku trgovačku luku, i tu su se neko vrijeme zadržali. Mleci su tada u vjerskom pogledu potpadali pod akvilejskoga patrijarha. Konstantin i Metodije nijesu mogli ostati nezapaženi, te i mletački »trojezičnici« navale na Konstantina »kao gavrani na sokola« (ŽK. gl. XVI.). No

Konstantin ih je sve u dugoj raspri (za koju neki misle da ju je pisac ŽK ovamo mjesto u Rim metnuo) pobio Sv. Pismom spomenuvši pri tom nekoliko naroda, koji imaju liturgiju u svom narodnom jeziku (ŽK. gl. XVI.).

Dok su Konstantin i Metodije boravili u Mlecima, dogodio se opet u Carigradu prevrat: vrhovni konjušar, ćesar Vasilije, koji je 29. travnja 866 ubio careva ujaka Bardu po odobrenju carevu, ubije 23. rujna 867 samoga cara Mihaila i sam se proglasi za cara kao Vasilije I. (867—886); patrijarh Fotije, koji je ljeti 867 izazvao raskol između istočne i zapadne crkve, bi skinut, a Ignatije uspostavljen. Zbog takvih prilika u Carigradu mogli su Konstantin i Metodije okrenuti u Rim, ako im je Carigrad isprva i bio cilj. Životopisac veli, da je sam papa Nikola pozvao braću k sebi u Rim, dok su još boravili u Mlecima. No papa Nikola umre 13. studenoga 867 i 14. prosinca iste godine bude izabran Hadrijan II. (867—872), koji je odmah (g. 867) utvrdio dobre odnose i s patrijarhom Ignatijem i s carem Vasilijem. Nije zato čudo, što je sam papa Hadrijan negdje na početku g. 868 svečano dočekao naše Grke, kad je čuo, da sa sobom nose kosti sv. Klimenta. On je slavenske knjige odobrio i posvetio dopustivši, da se slavenska služba Božja odsluži i u samoj crkvi sv. Petra. Dvojici je pak biskupa (Formozu i Gauderiku) naredio, da moravske učenike zarede za svećenike (ŽK. gl. XVII.).



FRESKO SLIKA NAD GROBOM SV. ĆIRILA U CRKVI SV. KLEMENTA U RIMU

No braća se cijele godine 868 nijesu mogla ipak vratiti u Moravsku. Konstantin obolje i stupi u grčki manastir u Rimu uzevši grčko ime Kyrillos (Ćiril). Bolesni Konstantin osjećajući, da će umrijeti ne svršivši svoga djela, molio je brata, da ga on nastavi. Vrijedno je čuti njegove riječi: »Eto, brate, mi smo obojica bili upregnuti u isti jaram, režući istu brazdu. Ja padam na lijesi (slogu) svršivši svoj dan, a tebi je mnogo omiljela Gora (t. j. manastir na gori Olimpu). Nemoj zbog Gore ostavljati svoga učenja. Jer čime bi se prije mogao spasti?« (ŽM. gl. VII.). Umro je 14. veljače 869 u vijeku od 42 godine. Najsvečanije je sahranjen u bazilici sv. Klimenta. U Rimu su ga počeli rano poštovati kao sveca. Danas crkva sv. Klimenta ima dva dijela: pod zemljom je stara crkva, a gornja je iz 12. stoljeća. U podzemnoj se crkvi pokazuje i danas Ćirilov grob, ali kovčega s kostima nema; valjada je negdje zametnut, kad su se godine 1798 francuski vojnici nastanili u crkvi sv. Klimenta. Nad grobom ima jedna stara freska, koja prikazuje Kristov sud Ćirilu. U gornjoj su crkvi, u jednoj kapelici, freske iz života Ćirilova i Metodijeva, učinjene 1886 na poticaj i o trošku biskupa Strossmayera.

Prema naprijed rečenome izlazi, da je Konstantin-Ćiril do svoje smrti (14. II. 869) proboravio zajedno s bratom Metodijem u Rimu godinu dana, a možda i nešto više. Kako je M. još i poslije smrti bratove ostao koji mjesec u Rimu, može se pitati, šta su braća radila sve vrijeme ondje. Moglo bi se dopustiti, da se već u to doba pomišljalo i na slavenske knjige po zapadnom obredu. Možda se već tada počeo izrađivati staroslovjenski prijevod gregorijanskog misala, od koga se dio sačuvao u češkoj redakciji u t. zv. Kijevskim listićima, i koji se zacijelo za drugoga Metodijeva djelovanja u Moravskoj ondje upotrebljavao.

Dok je M. boravio poslije bratove smrti u Rimu, došlo je poslanstvo od panonskoga kneza Kocelja papi moleći od njega, da mu pošalje Metodija. Papa je učinio po kneževoj želji i poslao (g. 869) Metodija kao učitelja ne samo njemu nego i »svima slavenskim stranama« s poslanicom, u kojoj je odobrio slavensku službu Božju odredivši, da se epistola i evanđelje čita najprije latinski i potom slavenski. Poslanica je papina upravljena Rastislavu, Svetopuku i Kocelju, ali nije sačuvana u latinskom originalu, nego samo u staroslovjenskom prijevodu (u VIII. gl. ŽM). Iako neki zato misle, da je staroslovjenski tekst interpolacija prema potonjoj poslanici pape Ivana VIII. iz g. 880, jezgra njezina može biti istinita. (Tako misli i Havránek protiv Hauptmanna).

Kad je M. došao Kocelju, šalje ga ovaj opet papi, da bi ga posvetio za biskupa. Papa zaista g. 870 posvećuje Metodija za panonskoga biskupa i postavlja ga na stolicu sv. Andronika obnovivši time staru srijemsku dijecezu, koja je s propašću grada Sirmiuma za provale Avara g. 582 propala. Sve je to, t. j. odobrio slavensku službu i Metodija posvetio za panonskoga biskupa, učinio papa Hadrijan, kako neki historici hoće, zato, što je htio, da Panoniju izluči iz jurisdikcije salzburškoga nadbiskupa i da zapadni Ilirik privuče u rimsku političku i crkvenu sferu. Jedno se vrijeme činilo, da će u tu sferu ući i Bugarska, gdje se car Boris, kojega je g. 864 krstio grčki patrijarh, g. 866 obratio k Nikoli I. radi rimskih svećenika, ali se opet već g. 870 okrenuo Carigradu.

M. vrativši se sada kao biskup Kocelju nije imao mnogo sreće. Protiv izlučivanja Panonije iz salzburške nadbiskupije digli su se njemački svećenici. Oni su ovećim latinskim spisom *(De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus)*, pisanim valjada g. 871, dokazivati, da je Panonija svagda potpadala pod salzburšku nadbiskupiju i da su njezini misionari, osobito staranjem nadbiskupa Liutprama (836—859) i Adalvina (859—873), stekli najviše zasluga za pokrštenje jugoistočnih alpskih zemalja i Panonije. No ni u Moravskoj nijesu za Metodija bile povoljne prilike. Tamo je njegov zaštitnik Rastislav izdajom svoga sinovca Svetopuka g. 870 izgubio prijestolje, dospio u ropstvo i uskoro jadno umro. Njegov nasljednik Svetopuk (871—894) nije mnogo mario za Metodija. Tako se dogodilo, da su Metodija odmah, kako je došao u Moravsku, njemački biskupi (salzburški nadbiskup Adalvin, frizinški biskup Anno i passauski biskup Hermanrih) uhvatili, iz Moravske odvukli, bezobzirno sudili, mučili i ba-

cilj u tamnicu, u kojoj je ostao dvije i po godine. Papa Hadrijan († 872) nije uopće doznao za Metodijeve nevolje. M. bude na slobodu pušten tek u sredini g. 873 na nalog novoga pape Ivana VIII. Papa je taj sukob s njemačko-latinskim svećenstvom, zbog koga je izaslao jakinskoga biskupa Pavla, htio kompromisom riješiti: odredio je, da se M. vrati u svoju dijecezu, ali mu je u pismu, koje mu je poslao po spomenutom jakinskom biskupu, zabranio slavenski misiti.

M. se doista vraća u Moravsku, a ne u Panoniju svome dotadašnjem zaštitniku Kocelju, kojemu su Nijemci zaprijetili, ako ga primi. Kocelj se poslije g. 873 ne spominje više, pa će biti umro g. 874, možda i nasilnom smrću. Moravci su radosno dočekali Metodija, pa su protjerali njemačke svećenike, koji su se za Metodijeva tamnovanja raširili. M. nije poslušao pape, nego je kao i dotad ostao pri slavenskoj službi Božjoj, ne mogući sam rušiti, što je s Konstantinom sagradio. Imao je mnogo uspjeha, ali mira u svome radu nije imao ni sada. Protiv njega se opet dižu neprijatelji javni i tajni. Optuživali su ga osobito oni, koji su, kako ŽM. veli, bolovali od »hiopatorske herezije«, t. j. oni, koji su se držali odluke sinoda u Wormsu g. 868 učeći, da »Duh izlazi od Oca i Sina« (Filioque). I sam ga je Svetopuk tužio papi, tako da je papa g. 879 poslao jedno pismo Svetopuku i jedno Metodiju; Svetopuku preporučuje, neka se vjerno drži rimskoga učenja, a Metodija oštro kori, što misi u slavenskom jeziku, a ne u latinskom ili grčkom, i poziva ga, da odmah dođe preda nj.

M. odlazi u Rim. Pred papom se potpuno opravdao i dokazao svoju pravovjernost, te je papa potom g. 880 izdao znamenitu bulu Svetopuku *Industriae tuae*, u kojoj izjavljuje, da je M. u svemu pravovjeran, i dopušta, da se služba Božja vrši i na slavenskom jeziku, samo treba da se evanđelje pročita najprije latinski, a onda slavenski. Tom je bulom izvan svake sumnje slavenski jezik priznat kao liturgijski u potpunom opsegu, jer ako tko sumnja u autentičnost Hadrijanove poslanice slavenskim knezovima iz g. 869, koja je sačuvana samo u staroslovjenskom prijevodu, o autentičnosti Ivanove bule iz g. 880, koja nam je sačuvana u originalnom latinskom tekstu, ne može biti sumnje.

M. je pred papom g. 880 ostao pobjednik, ali pobjeda njegova djela u Moravskoj nije bila za dugo osigurana. Svetopuk mu nije bio prijatelj; on je volio slušati latinsku nego slavensku službu. Osim toga je papa Svetopukova ljubimca Nijemca Wichinga postavio za biskupa u Nitri, a on ne samo što se nije htio pokoravati svome nadbiskupu Metodiju, nego je protiv njega intrigirao služeći se pri tom i falsificiranim papinim pismom.

G. 881 ili 882 putuje M. s nekoliko svojih učenika u Carigrad, prema gl. XIII. ŽM. na poziv cara Vasilija I. (867—886). U Carigradu je bio patrijarh Fotije, kojega je tada i papa Ivan priznavao. I patrijarh Fotije i car Vasilije primili su lijepo Metodija odobrivši njegov dotadašnji misionarski rad. Oni su, štaviše, zadržali od njegovih učenika jednoga svećenika i jednoga đakona sa slavenskim knjigama, pa su tako slavenskoj liturgiji i književnom radu otvorili put i među Slavene u bizantskom carstvu.

Vrativši se iz Carigrada, M. prione k poslu oko prevođenja Sv. Pisma. Uzeo je dva popa brzopisca i s njihovom je pomoći za osam mjeseci (od ožujka do 26. listopada 883), kako kazuje njegov »Život« (u gl. XV.), preveo sve knjige osim Makabejskih, jer je prije s bratom Konstantinom preveo samo psaltir, evanđelje s apostolom i izabranim crkvenim službama. Odavna je izrečena sumnja, da bi Metodije tolik prevodilački posao mogao svršiti za osam mjeseci; najviše se dopuštalo, da je preveo samo izabrana čitanja, potrebna za liturgijske svrhe, t. zv. parimejnik. Ipak vijest »Života« može biti istinita, iako nam se do danas u staroslovjenskom tekstu sačuvao samo dio Staroga Zavjeta; no u tome tekstu imamo i takve dijelove (na pr. knjigu o Ruti), koji nijesu ulazili u parimejnik. Potpun staroslovjenski tekst možda je bio zgotovljen samo u jednom eksemplaru, koji je lako mogao propasti s rasulom moravske crkve, koje je uskoro došlo, kako je Metodije svršio cio posao. Zato već Ivan, eksarh bugarski, koji je djelovao za cara Simeona (893—927), ne imajući potpunoga prijevoda veli, da je *čuo*, da je M. preveo svih 60 starozavjetnih knjiga. Za istinitost vijesti »Života« može se i to dopustiti, da M. za rečeno vrijeme od osam mjeseci nije morao svih dijelova Staroga Zavjeta *iznova* prevoditi; mogao je imati i nekih prijevoda, što su poslije smrti Konstantinove († 869) pod njegovim rukovodstvom bili načinjeni, i što ih je trebalo da samo pregleda i složi zajedno s ostalim novoprevedenim dijelovima.

U istoj glavi ŽM. čitamo, da je M. osim biblijskih i liturgijskih tekstova preveo i dva neliturgijska teksta, i to *nomokanon* i *otačke knjige (otьčьskyję kъnigy)*. Nomokanon (ili Krmčaja knjiga) zove se u istočnoj crkvi zbornik crkvenoga prava. Misli se, da je M. preveo nomokanon patrijarha Ivana Sholastika (iz 6. st.) i da se Metodijev prijevod čuva u jednom mlađem rukopisu 13. stoljeća, koji je poznat pod imenom »Ustjužskaja Kormčaja« (v. H. F. Schmid, Die Nomokanonübersetzung des Methodius, Berlin 1922). Drugi prijevod, »otačke knjige«, bit će jedan grčki paterik, t. j. životi svetih otaca. Prema istraživanjima nizozemskoga slavista N. van Wijka mogao bi to biti paterik, poznat pod imenom »*Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος*« (v. Stj. Ivšić, Nekoliko napomena uz starohrv. tekst »Žića sv. otaca«, »Starine« 40, 1939, 226 i d.).

Prije glave o Metodijevim posljednjim danima ima u Ž. vijest o Metodijevu susretu s nekim ugarskim kraljem, koji je Metodija lijepo primio i obdario. Na tu su se vijest mnogi spoticali. No jedan novonađen izvor (t. zv. Admontski anali), poznat od 1921, koji govori o dvije bitke između Nijemaca i Madžara g. 881, objasnio nam je mogućnost takoga susreta i potvrdio istinitost same vijesti.

Kad je M. osjetio, da mu se primiče kraj, sazvao je svoje učenike i jednoga od njih, po imenu Gorazda, rodom Moravca, koji je znao slavensku i latinsku liturgiju, odredi za svojega nasljednika. Na Cvjetnicu (4. travnja) g. 885, iako već posve slab, pošao je u crkvu, blagoslovio svoga, grčkoga cara, kneza i ostale, i za tri dana potom, 6. travnja umro. Opijelo mu je otpjevano u latinskom, grčkom i staroslovjenskom jeziku (ovakav je red prema XVII. gl. ŽM.), a tijelo mu je sahranjeno u njegovoj stolnoj crkvi, negdje u Moravskoj. Na žalost, ŽM. ne kazuje, u kojem je gradu bila ta njegova stolna crkva, a potomstvo mu je zaboravilo i grob. G. 1932 u Moravskoj »otkriveni« njegov nadgrobni spomenik s glagoljskim natpisom — prost je falsifikat.

Smrt je Metodijeva bio težak udarac za njegovo djelo u Moravskoj. Papa Ivan VIII., koji je dopustio slavensku liturgiju, odavno je već bio mrtav († 15. XII. 882), a papa Stjepan V. (885—891), koji je međutim (poslije Marina i Hadrijana III.) došao na papinski prijesto u rujnu 885, dakle poslije smrti Metodijeve, imenuje Metodiju za nasljednika ne Gorazda, nego njegova najljućeg protivnika Wichinga. Iste godine zabrani i slavensku liturgiju okrivljujući samoga Metodija, da je pogazio tobožnje obećanje dano papi Ivanu VIII., da ne će slavenski misiti.

Sam Svetopuk, koji nije mnogo mario za slavensku službu ni za živa Metodija, istjera iz zemlje metodijevce, među kojima su uz Gorazda bili najugledniji Kliment i Naum. Oni, ne hoteći se odreći svoga učitelja, morali su (po svjedočanstvu »Života« Naumova i Klimentova) pretrpjeti teška poniženja i velike muke. Neki su bili prodani u ropstvo, no većina ih se napokon sklonila na Balkan, gdje su, osobito u Bugarskoj pod zaštitom cara Borisa i Simeona (893—927), nastavili Ćirilovo i Metodijevo djelo. Neki su došli i u Hrvatsku, gdje se, iako na malom prostoru, slavenska služba s Konstantinovim glagoljskim pismom do danas očuvala. U Bugarskoj su se ubrzo razvila dva znatna književna središta: jedno u Preslavu u istočnoj Bugarskoj, a jedno na Ohridskom jezeru u Makedoniji. U Preslavu je teška glagoljica zamijenjena lijepim majuskulnim grčkim pismom, popunjenim prema glagoljici za slavenske glasove (t. zv. ćirilicom). U Makedoniji je s velikim uspjehom djelovao Kliment, koji je oko g. 900 postao ondje i biskup († 916).

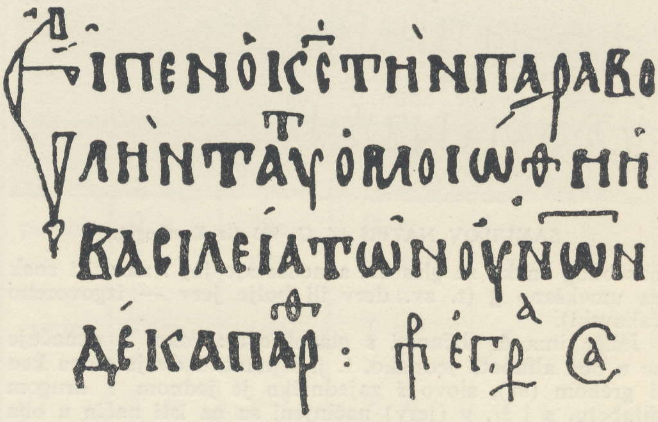
Slavenska služba nije ipak sasvim nestala ni u Moravskoj, a ni u Češkoj, kamo je zacijelo došla još za života Metodijeva. Da je slavenska služba živjela gdješto po Češkoj i poslije smrti Metodijeve, svjedoči nam i glagoljska legenda o sv. Večeslavu († 929), u kojoj se izrijekom spominje, da je sv. Večeslava njegova baka sv. Ljudmila, žena češkoga kneza Borivoja, dala učiti slavenske knjige.

Neke vijesti kazuju, da je Metodije krstio i samoga kneza Borivoja i njegovu ženu Ljudmilu. No mi znamo, da se već 845 krstilo u Regensburgu 14 čeških knezova, pa je i Borivoj mogao biti i bez Metodija kršten. Ne bismo razumjeli, zašto toga krštenja ne spominje MŽ, koji inače nije propustio spomenuti (u gl. XI.), kako je Metodije nekoga poganskoga kneza na Visli pozvao, da se sam krsti, da ne bude na silu kršten.

Slavenska služba Božja čula se u Češkoj još u 11. st. u Sazavskom kloštru (na jugoistoku od Praga) do 1097, kad su slavenski svećenici i otud istjerani. Za kratko ju je vrijeme iznova uveo Karlo IV. pozvavši u Prag u t. zv. Emauski kloštar (posvećen 1372) hrvatske glagoljaše benediktince. Crkvenoslovjenski jezik, koji je zamro u nekadašnjoj Panoniji, pa u Moravskoj i Češkoj, ubrzo se raširio na golemom području, kad su se pod kraj 10. st. Rusi pokrstili i u svoju crkvu uveli slavensku liturgiju, i kad je poslije ušao i u rumunjsku pravoslavnu crkvu.

Značenje je sv. braće Ćirila i Metodija golemo. Oni su prvi jedan barbarski slavenski dijalekat učinili književnim jezikom, i to tako vješto, da je taj jezik kod većega dijela Slavena postao ne samo crkveni jezik, nego je preuzeo uopće službu, koju je drugdje imao latinski jezik. Time su udarili temelje slavenske kulture. Njihovim prijevodom Sv. Pisma g. 863, koji se počinjao riječima: »Iskoni bě slovo...«, rodila se slavenska knjiga. Bez njega ne bi bilo prve češke legende o sv. Većeslavu, a i kod nas bi se književna radnja razvila kasnije i slabije, da nije i k nama došla Ćirilova knjiga. To nam dokazuju i najnovija istraživanja (v. Fancev, Vatikanski hrv. molitvenik... Zagreb, 1934), kojima je utvrđen njezin utjecaj i na našu najstariju latiničku književnost. Da je slavenski jezik preko crkve djelovao i inače, razumije se samo sobom. Kršćanstvo sa slavenskim jezikom pomoglo je brzo slaviziranje neslavenskih Bugara (Rambaud); ono je mnogo stoljeća i same balkanske Slavene čuvalo od greciziranja i romaniziranja. Nije zato čudo, što Slaveni sv. solunsku braću poštuju kao svoje apostole. Njihovoj su se uspomeni i Hrvati 1863 poklonili knjigom »Tisućnica slovjenskih apostolah« (s prilozima I. Kukuljevića, Fr. Račkoga, V. Jagića i M. Mesića).

LIT.: O životu i djelu braće Ćirila i Metodija ima već golema literatura na slavenskim i drugim jezicima. Na hrvatskom jeziku imamo opsežnu monografiju Fr. Račkoga, *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda, slovjenskih apoštolov*, Zagreb I, 1857, str. XI+77, II. 1859, sh. 79—120, i knjigu Svetozara Ritiga, *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku, I. sv. od 863—1248*, Zagreb 1910. — Ćirilometodijevskim pitanjem, koje stoji u središtu slavističkih nauka, bavio se i naš Vatroslav Jagić više nego ikojim drugim, pa je rezultate svojih istraživanja od pola stoljeća iznio u svojoj velikoj monografiji *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache: Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe*, Berlin 1913, str. XII + 540. To je i danas temeljno djelo. Svoje rezultate iznio je Jagić i u popularnoj raspravi *Konstantin (Ćiril) i Metodije* (Brastvo XVI, 1921) i *Izagnanici iz Moravske posle smrti Metodijeve* (Brastvo XVII, 1922). Opsežniji dobar popularan prikaz napisao je i P. Popović pod natpisom *Ćirilo i Metodije* (Godišnjica Nikole Čupića XLV, 1936, 86—120). Informativan je i članak I. Guberine, *Konstantin-Ćiril i izvori glagolice* (Hrvatska Smotra VII, 1939), u kojem se odbijaju izvođenja J. Hamma u člancima *Postanak glagolskoga pisma* (Nastavni Vjesnik 46, 1937/38) i *Glagoljica i sv. Braća* (Hrvatska Smotra VII, 1939). Život i rad sv. braće prikazao je prema najnovijim rezultatima za širi krug čitalaca u dvije knjige Fr. Grivec, *Žitja Konstantina in Metodija* (Celje 1936) i *Slovenski knez Kocelj* (Ljubljana 1938). Od najnovijih studija o životu i radu sv. braće najznatnije je djelo Fr. Dvorníka, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Byzantinoslavica, Supplementa I., Prag 1933, str. X+443. Tu je stručnjak bizantolog dao bizantološki komentar spomenutim slavenskim legendama. Po Dvorníkovu su mišljenju obje legende dragocjeni historijski dokumenti poučni i za bizantologa, jer su ih pisali pisci, koji su dobro poznavali prilike u drugoj polovici 9. st. Studiji je dodan francuski prijevod obadviju legendi (prema Miklošićevu i Pastrnekovu izdanju) i obilat bibliografski indeks. Studiju Dvorníkovu u štočemu ispravljaju i upotpunjavaju povoljne ocjene M. Weingarta (u časopisu Byzantinoslavica V, 1933—1934) i B. Havráneka (u Časopisu Matice Moravske, roč. 58, 1934). Malo povoljan sud o Dvorníkovoj studiji izrekao je Alex. Brückner (Zeitschrift für slav. Philologie X, 1933 i Kwartalnik Historyczny 1933). On je i u ocjeni Dvorníkove knjige ostao pri svome, drukčijem shvaćanju slavenskih legendi, što ga je iznio već prije u knjizi *Die Wahrheit über die Slavenapostel* (Tübingen 1913) i u članku *Cyrill und Method* (u Archivu für slav. Philologie XLII, 1929). Brückner priznaje, da su obje slavenske legende, koje su ponajviše jedini izvor u ćirilometodijevskom pitanju, neobično vrijedne (»von unschätzbarem Werte«), ali misli, da su pisane vrlo tendenciozno: u njima se štošta pretjeruje i prekraja na korist njihovih junaka. Za Brücknerom je u nekim izvođenjima pošao i Lj. Hauptmann u studiji *Uloga Velikomoravske države u slavensko-njemačkoj borbi za Podunavlje* (u Radu 243, 1932). — Neka pitanja u svezi s djelovanjem sv. braće u Moravskoj raspravljaju se i u knjizi *Riša Vel'komoravská. Sborník vedeckých prác* (Prag 1933), što je izdana o tisuću i stotoj godišnjici od osnutka prve kršćanske svetinje u Slovačkoj. — Kratak prikaz o životu i radu sv. braće daju i pisci gramatike staroslovjenskoga jezika: Leskien, Vondrák, Kuljbakin, Diels, van Wijk, Weingart i dr. — Od ostale nepregledne literature spomenut ću još samo najznatnija djela, i to: Fr. Pastrnek, *Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda* (Prag 1902). Tu su uz kritički prikaz o životu i radu braće Ćirila i Metodija odštampane potpune obje slavenske (zvane i »panonske«) legende (o Ćirilu i Metodiju) u dotjeranom staroslovjenskom tekstu s latinskim prijevodom, a zatim t. zv. rimska latinska legenda, tri svjedočanstva bibliotekara Anastazija o sv. Ćirilu, jedanaest papinskih pisama (od Ivana VIII. g. 872 do Stjepana V. g. 885) i napokon spis »De conversione Bagoariorum et Carantanorum« (871). — P. Lavrov *Kyrylo ta Metodij v davňoslovjanskomu pysmenstvi*, Kyjev 1928. U tojopsežnoj monografiji, izdanoj od Ukrajinske akademije (zbornik histor.-filol. odjela br. 78), dotakao se kritički Lavrov različnih pitanja, a u knjizi *Materialy po istoriji vozniknovenija drevnejšej slavjanskoj piśmennosti*, izdanoj 1930 od Akademije nauka SSSR, poslije uvoda na 50 strana skupio je na 200 strana 17 slavenskih izvora (na prvom su mjestu ŽK. i ŽM.), što stoje u svezi s ćirilometodijevskim pitanjem. — Obilatu bibliografiju sadržavaju spisi: 1. G. A. Il'jinskij, *Opyt sistematičeskoj Kirillo-Metodjevskoj bibliografiji*, Sofija, Bălgar. akademija, 1934; 2. Popruženko i St. Romanski, *Kirilometodievska bibliografija za 1934—1940 god.*, Sofija, Băgar. akademija, 1942. S. I.



GRČKA UNCIJALA (iz Karskoga).

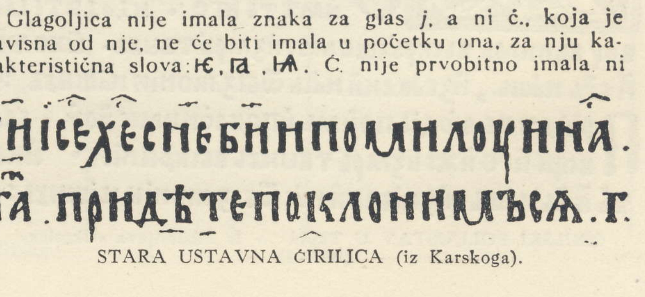
ĆIRILICA. Za Slavene kaže prvi slavenski filolog crnorizac Hrabar, da »črtami i rjezami« brojahu i gatahu, dok su još bili pogani. A kad su se pokrstili, kaže dalje, pisali su slovjenski za nevolju »rimskymi i grč'skymi pismeny bez ustrojenija« (bez sustava). Kad je Konstatin-Ćiril iz Soluna pošao g. 863 među Moravce, da ih utvrdi u kršćanstvu, sastavio je prvi slavenski alfabet, koji zovemo glagoljicom, dok se isprva zvao ćirilicom (kurilovica u 11. st. u Rusiji).

Pismo, koje danas zovemo ćirilicom, nije dakle prvo slavensko pismo; ono nije nastalo za sjeverne Slavene, nego oko 900 za Bugare u njihovu, po vremenu drugom (Preslavskom) središtu pismenosti, valjda na poticaj cara Simeona, koji je glagoljicu htio da zamijeni drugim pismom, kako se ono optički ne bi razlikovalo od ondašnjeg grčkoga pisma u crkvenim knjigama. Ćirilica je koncesija grčkom duhu. Ona je, naime, očita imitacija grčke uncijale, dok je glagoljica na prvi pogled sasvim različita od grčkih pisama 9. stoljeća.

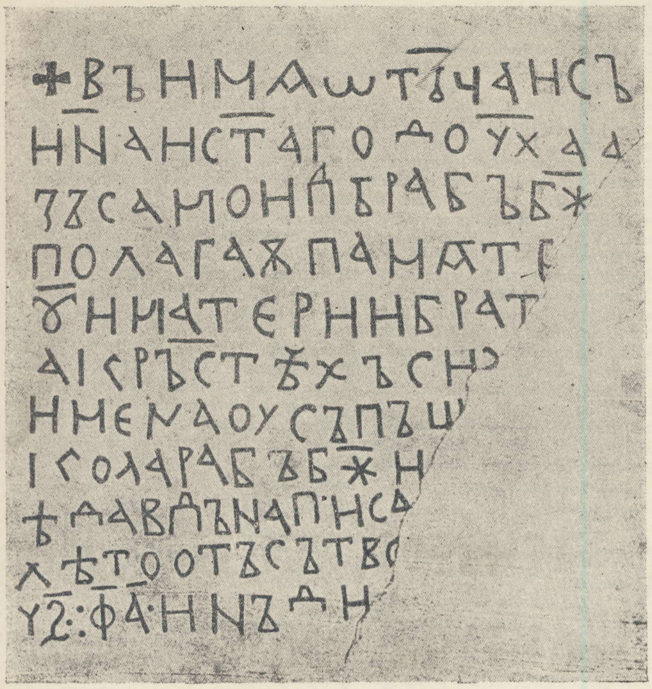
Iako je ć. nastala prema grčkoj uncijali, u njoj ima slova, kojih u grčkome nema. To su slova za slavenske glasove, kojih u grčkom jeziku nema (š, ž, č), ali i ta nova slova prilagođena su duktusu grčke uncijale, a mogu se izvesti iz glagoljice.

Iz sačuvanih spomenika vidimo, kako su oba pisma bila u isto doba poznata i u Bugarskoj i u Rusiji, ali glagoljica brzo uzmiče pred ć., tako da se to prvo slav. pismo od 12. st. uglavnom ograničilo samo na katolike Hrvate.

Glagoljica nije imala znaka za glas *j*, a ni ć., koja je zavisna od nje, ne će biti imala u početku ona, za nju karakteristična slova: Ѥ, Ꙗ, Ѩ. Ć. nije prvobitno imala ni



STARA USTAVNA ĆIRILICA (iz Karskoga).



SAMUILOV NATPIS IZ G. 993 (iz Karskoga).

posebnog znaka za glas *dz*, a nedostaje joj i naročiti znak za umekšano g (t. zv. đerv ili bolje jerv — izgovoreno čakavski).

Inače ima ć. sličnosti s glagoljicom: vokal *u* označuje se u oba alfabeta jednako, t. j. s pomoću dvaju slova kao u grčkom (ου), slovo *š* zajedničko je jednom i drugom alfabetu, a i *št*, *y* (jery) načinjeni su na isti način u oba alfabeta.

Da je sastavljač ć-e imao pred očima glagoljicu, vidi se osobito kod najstarije ćirilice. Ona je nesamostalnija prema grčkom pismu: ropski se drži grč. alfabeta, preuzima iz njega znakove za *ks*, *ps* (ξ, ψ), koji predstavljaju po dva glasa, a to se protivi savršenom fonetskom pismu glagoljskom.

Za pisanje brojeva stara je ć. upotrebljavala slova kao i u grčkom pismu; pri tom se razlikuje od glagoljice time, što slovo *b* nema brojčane vrijednosti, jer se u to doba grčko *b*(eta) izgovaralo *v*(ita). A ni slavensko *ž* nema brojčane vrijednosti.



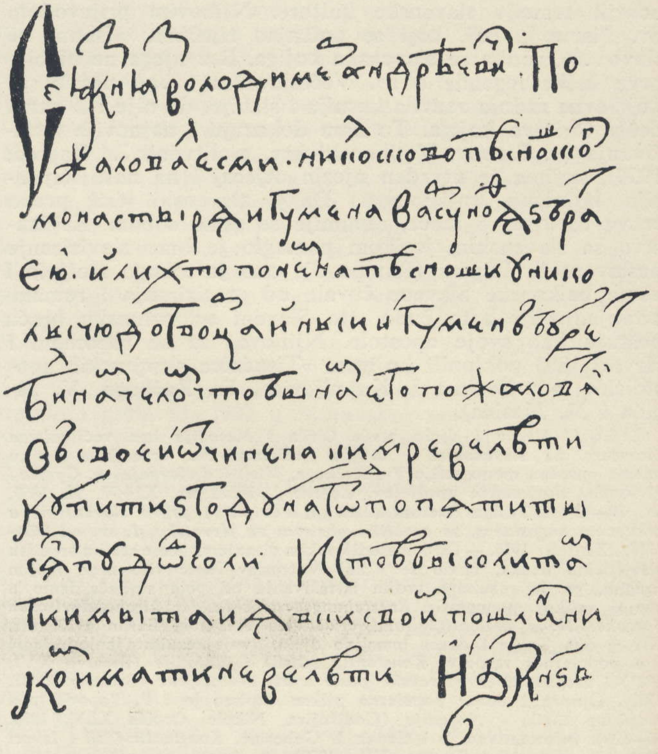
ĆIRILSKI POLUUSTAV U TISKU — Iz Makarijeva »Oktoiha« (1493—4).

Slova su u ć. (kao i u grč. uncijali) uspravna, s pravilnim geometrijskim crtama, i svako slovo stoji za se; glavno je, da bude lijepo, osobito za crkvenu upotrebu, s malo kratica. Taj je ustav (uncijala) iz Bugarske prešao u Rusiju, gdje se u poljepšanom obliku upotrebljavao sve do 17. st. Dok je Bugarska u 10. st. imala svoje zlatno doba književnosti (car Simeon), Srbija se tek koncem 12. st. okupila i ujedinila za Stefana Nemanje.

Poluustav. Kad se pored crkvenih knjiga javlja i književni rad, ustavno pismo ustupa mjesto poluustavnome: pismo postaje komodnije, prostije, crte su manje pravilne, slova kosa, čak neproporcionalna, slovo je od slova udaljenije; ima više kratica, ne pazi se na ljepotu, nego na čitljivost. U to se doba ustav čuva samo u sjajnim crkvenim knjigama, dok inače vlada poluustav, i to kod južnih Slavena već u 12. i 13. st., a u Rusa tek od konca 14. st.

U 13. i 14. st. Bugari i Srbi utječu jedni na druge.

Dok je poluustav u Rusa u 14.—15. st. čisto ruskog tipa, kasniji ruski spomenici (15. i 16. st.) odjek su poluustavnog pisma južnih Slavena 14. i 15. st., što su ga ovi donijeli u Rusiju pobjegavši ispred Turaka (Camblak, Kiprijan, Pahomije).



ISPRAVA KNEZA VLADIMIRA ANDREJEVIĆA IZ g. 1555. Ruska kurziva. (Iz Karskoga)

U Macedoniji već od 13. st. preotima mah srpski utjecaj, a kad je krajem 14. st. pregažena Bugarska, jedni književni ljudi polaze među Rumunje (u Vlašku i Moldavsku), a drugi u Srbiju, kamo donose bugarsku reformu, iz koje se razvija znamenita Resavska škola, koja se širi od 15. do 17. st. ne samo po Srbiji i po zapadnim bugarskim krajevima, nego i po istočnoj Bugarskoj.

Kad je pronađena štampa, upotrijebilo se za tiskanje poluustavno pismo, koje se i danas pokadšto upotrebljava.

Budući da je ć. bila sastavljena za bugarski jezik, morala se kod Srba promijeniti, jer Srbi nisu imali nekih glasova (prema tome i nekih slova), što ih je imao bugarski jezik; njima su, dakle, bila suvišna slova: ę, ǫ, *ję*, *jǫ*, pa mjesto njih dolaze *e*, *u*, *je*, *ju*. Nadalje nisu trebali »dzelo« *(dz)*; mjesto dva poluglasa dosta je bio jedan, a mjesto jery *(y)* obično *i*.

Kurziva. Brzopisna se ć. javljala paralelno s poluustavom, i to najprije u južnih Slavena (listine u 13. st., a knjige početkom 15. st.). U Rusa je dosta raširena u 15. st., a u 16. i 17. st. je u općenitoj upotrebi, i to sve u praktičnom životu (listine, administrativni i sudbeni spisi, računi i t. d.), a u 17. st. i za književna djela.

Ruski poluustav upotrebljava se u štampi sve do Petra Velikoga, koji u svom nastojanju da se približi Evropi uvodi 1708 za svjetovnu književnost t. zv. građanku (ugledajući se u ćirilsku i latinsku kurzivu). Pri tom su Rusi stvorili slovo э za glas *e*, jer se slovo *e* izgovara *je;* poluglasi su ostali: oni ne označuju glasa, nego ь omekšava konsonant (десять = desjać), a ъ je uopće nepotreban; nazali su izbačeni, jer takvih glasova u ruskom nema (rusko я prema negdašnjem izgovara se *ja*), grčko ϑ upotrebljava se u grčkim riječima s izgovorom *f* Theodor-Feodor-Fjodor).

Sovjeti su 1917 izbacili ova slova: *i (i s točkom)*, ѣ *(= ě)*, ъ (debeli poluglas), ѳ (= th).

Građanku su primili i Bugari i Srbi. U bugarskom je uz stare poluglase u pismu ostalo i slovo ѫ, ali ne za nazal (ǫ), nego za poluglas. Vuk Karadžić je kod Srba reformirao građanku odbacivši *i (i s točkom)*, ѣ, ю, я, щ, ъ, ь, ы, (jer tih glasova u srpskom nema) i dodao joj za specijalne srpske glasove: *j* (iz latinice) ћ, ђ (prema pismu bosanskih fratara), љ, њ (kombinacija od l+poluglas i od n+poluglas, što su već zagrebački Isusovci upotrijebili u Jambrešićevu Lexiconu od 1742) i џ (iz starog rumunjskog alfabeta).

Iz staroslovenske ćirilice razvilo se posebno pismo: → Bosančica.

Ćirilicom (i slav. jezikom) služili su se i Rumunji, koji pomalo odbacuju slav. jezik u pismenosti i pišu rumunjski ćirilicom, a oko 1780 počinje pokret i protiv ćirilice, dok nije 1860 službeno i ukinuta. Ipak se neko vrijeme uzdržala samo u crkvi, odakle je brzo nestaje; još 1911 izašao je jedan rumunjski kalendar ćirilicom.

LIT.: E. F. Karskij, *Očerk slavjanskoj kirillovskoj paleografiji*, Varšava 1901; Isti, *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija*, Leningrad 1928; S. Kul'bakin, *Le vieux slave*, Pariz 1929; P. A. Lavrov, *Paleografičeskoe obozrenie Kirillovskago pisma* (Enciklopedija slav. filologii, sv. 4. I), Petrograd 1914; P. Diels, *Altkirchenslavische Grammatik*, I., Heidelberg 1932, G. Il'inskij, u Byzantinoslavica III, Prag 1931. M. T.

Naziv slova	Stara crkvena ćirilica		Građanska ćirilica*	
	Slova	Brojna vrijednost	Tiskana slova	Transkripcija u latinici
az	А а	1	А а	*a*
buki	Б б	—	Б б	*b*
vede	В в	2	В в	*v*
glagoli	Г г	3	Г г	*g* (ukrajin. i bjelorus. *h*)
—	—	—	Ґ ґ (ukr.)	*g*
dobro	Д д	4	Д д	*d*
—	—	—	Ђ ђ (srp.)	*đ*
(j)est	Є є	5	Е е	*e* (iza sugl.), *je* (na početku riječi i iza vok.), (u srp. i bugar. uvijek *e*)
—	—	—	Є (ukraj.)	*je*
—	—	—	ё	*ë*
živete	Ж ж	—	Ж ж	*ž*
dzelo	Ѕ ѕ	6	—	—
zemlja	З з	7	З з	*z*
iže	І і	10	І і (ukraj. i st. rus.)	*i*
—	—	—	ї (ukrajin.)	*ji*
i	И и	8	И и	*i*, *ji* (iza jera), (u bugar. i srp. uvijek *i*, u ukrajinskom *y*).
—	—	—	Й й	*j*
—	—	—	Ј ј (srp.)	*j*
derv	(ћ)	—	Ћ ћ (srp.)	*ć*
kako	К к	20	К к	*k*
ljudije	Л л	30	Л л	*l*
—	—	—	Љ љ (srp.)	*lj*
mislite	М м	40	М м	*m*
naš	Н н	50	Н н	*n*

Naziv slova	Stara crkvena ćirilica		Građanska ćirilica	
	Slova	Brojna vrijednost	Tiskana slova	Transkripcija u latinici
—	—	—	Њ њ (srp.)	*nj*
on	О о	70	О о	*o*
pokoj	П п	80	П п	*p*
rci	Р р	100	Р р	*r*
slovo	С с	200	С с	*s*
tvrdo	Т т	300	Т т	*t*
uk	Оу оу	400	У у	*u*
frt	Ф ф	500	Ф ф	*f*
her	Х х	600	Х х	*h*
ot	Ѡ ѡ	800	—	—
šta	Щ щ	—	Щ щ	*šč*, bug. *št*
ci	Ц ц	900	Ц ц	*c*
črv	Ч ч	90	Ч ч	*č*
—	—	—	Џ џ (srp.)	*dž*
ša	Ш ш	—	Ш ш	*š*
jer (debelo)	Ъ ъ	—	Ъ ъ	' (apostrof, u bug. *ă* (na kraju riječi se izostavlja).
jeri	Ꙑ ꙑ	—	Ы ы	*y*
jer (tanko)	Ь ь	—	Ь ь	´ (akut)
jat	Ѣ ѣ	—	Ѣ ѣ	*ě*
ju	Ю ю	—	Ю ю	*ju*
ja	Ꙗ ꙗ	—	Я я	*ja*
je	Ѥ ѥ	—	—	—
ę (nosno e^n^)	Ѧ ѧ	900	—	—
ję	Ѩ ѩ	—	—	—
—	—	—	Э э	*e*
ǫ (nosno o^n^)	Ѫ ѫ	—	Ѫ (bug.)	*ă*
jǫ	Ѭ ѭ	—	—	—
ksi	Ѯ ѯ	60	—	—
psi	Ѱ ѱ	700	—	—
fita	Ѳ ѳ	9	Ѳ ѳ (star. rus.)	*f*
ižica	Ѵ ѵ	400	—	—

ĆIRILSKA AZBUKA

* Ovdje se u osnovi misli na novu rusku ćirilicu i njenu praktičnu (ne naučnofonetsku) transkripciju; u koliko se koje slovo ili njegova transkripcija tiče samo jednog od drugih slavenskih jezika, to je posebno označeno. Ovom se transkripcijom, koja se većim dijelom temelji na prijedlogu Slavenskog instituta u Pragu, služi i Hrv. Enciklopedija.

ĆIRILO-METODOV KOR je utemeljen 1931 u Zagrebu, da goji crkvenu glazbu u grko-katoličkim crkvama. Strogom stegom pod vrsnim vodstvom zborovođe Borisa Komarevskoga ubrzo se razvio u ugledni mješoviti pjevački zbor, te nije samo redovito pjevao u zagrebačkoj grkokatoličkoj konkatedralnoj crkvi (sv. Ćirila i Metodija, odatle mu i ime) kod služenja liturgije nego je nastupao i u samostalnim koncertima u Zagrebu i drugim mjestima u domovini, kao i u inozemstvu (u Italiji i Parizu prigodom posljednje svjetske izložbe). Izvodio je velika vokalna djela za mješoviti zbor (bez solista) liturgijskog sadržaja, na pr. djela Čajkovskoga (Liturgija sv. Ivana Zlatoustoga), Bortnjanskoga i drugih skladatelja ruskih, ukrajinskih, bugarskih, te novija djela hrvatskih skladatelja, namijenjena izvođenju prigodom liturgijskog služenja po istočnom obredu. B. Š.

ĆIŠINSKI-BART, Jakub, ✱ Kukov u Gornjoj Lužici (Njemačka) 20. VIII. 1856, † Pančicy u G. Lužici 16. X. 1909, lužičkosrpski pjesnik. Prve škole polazio je u Lužici, a s 15 godina došao je u Prag, gdje je svršio gimnaziju i bogosloviju. Desetgodišnji boravak u Pragu bio je odlučan za njegov razvitak. Kao kapelan služio je u lužičkim i njemačkim mjestima (Dresden), a od 1901—1903 bio je župnik u Radebergu. Uređivao je časopise Lipa Serbska i Lužice. Vrlo rano umirovljen vratio se u rodni kraj, gdje je i umro. — U dodiru s češkom i njemačkom književnošću Bart je (pjesničkim imenom Ćišinski) već u Pragu prionuo uz književni rad. Pod utjecajem Goetheova »Hermanna i Dorothee« ispjevao je u heksametru idilički ep sa sadržajem iz lužičkosrpskog života *Nawoženja* (1878/79), u kojem dolazi do izražaja ljubav prema rodnom kraju. U tom raspoloženju posegnuo je i u lužičku povijest, pa u drami *Na Hrodźišću* (1880) sa zanosom prikazuje nesretnu borbu svojeg naroda proti osvajaču Karlu Velikom. U doba književnog traženja samog sebe okušao se i na pripovijetki iz suvremenog života, sve dok nije zbirkom lirskih pjesama, *Kniha sonettow* (1884), otvorio novo razdoblje lužičkosrpske književnosti. Ovom je zbirkom Ć. pokazao, da je lužičkosrpski jezik pogodan za umjetničko pjesničko stvaranje i za izražavanje najfinijih nijansa duševnog raspoloženja, misaone i rodoljubne lirike. Jednako nastavlja i u zbirkama lirskih pjesama *Formy* (1888) i *Přiroda a wutroba* (1889) kao nježni obožavalac prirode, rodnoga kraja, ljubavi, ali i kao satirik društvenih mana. O 50-godišnjici »Maćice Serbske« izdao je *Serbske zynki* (1897), kojima počinje niz borbenih rodoljubnih pjesama *(Z juskom wótčinskim,* 1904; *Wysk a stysk,* 1905). U njima poziva obrazovane Lužičane, da stupe u idealnu službu narodu i da se zajedno s njim bore za narodno pravo i održanje. Intimna, ponosna i misaona lirika zastupana je u zbirkama *Ze žiwjenja* (1899) i *Z křidłom worjołskim* (1904), dok su balade i romance prikupljene u zbirci *Krew a kraj* (1900). Vrhunac duševne smirenosti poslije mnogo borbe i razočaranja našao je pjesnik u rodnom kraju, koji čuva narodnu samobitnost, i izrazio ga pjesnički u osobito uspjeloj knjizi lirike *Za ćichim* (1906). Narodni običaji i život zahvaćeni su u zbirci *Serbske wobrazki* (1908), dok su posmrtno izašle zbirke *Swětło z wyšiny* (1911), *Z domachom* (1911) i *Z doškrabkom* (1913). Osim izvornog pjesničkog rada pisao je Ć. članke o narodnim pitanjima i o lužičkosrpskoj književnosti (LMS, 231), a prevodio je Goethea, Schillera, Shakespearea, Mickiewicza, Vrchlickoga, Kollára, Petrarku i dr. — Ovaj obilan rad Ć-oga zauzima u lužičkosrpskoj književnosti najistaknutije mjesto. Prije Ć. lužičko se pjesništvo razvijalo uglavnom u ovisnosti o narodnom pjesništvu (H. Zejlér), dok mu nije Ć. svojim talentom dao značaj izvornog umjetničkog stvaranja. Istinskom brigom o jeziku i formi unaprijedio je izražajnu sposobnost lužičkosrpskog jezika više nego itko, a i sadržajno je u lužičkosrpsku književnost unio veliku raznolikost. Ideal mu je bio olimpijska jasnoća i čistoća helenske klasičnosti. U njegovim rodoljubnim pjesmama sadržan je čitav narodni program na prijelazu iz 19. u 20. st., a velikom književnom obrazovanošću i snažnim pjesničkim talentom ispoljio se Ć. kao najbolji lužičkosrpski pjesnik i kao dostojan premac pjesnicima velikih naroda. U njemu je lužičkosrpska književnost dosegla vrhunac, a narod imao istaknutog narodnog borca. J. Milaković je preveo nekoliko njegovih pjesama na hrvatski (sarajevska Nada).



JAKUB ĆIŠINSKI

LIT.: M. Krječmař, *B.-Ć.*, Budyšin 1933; A. Černý, *J. Ć. a nová doba hornolužické poesie,* Slovanský přehled, 1907; J. Milaković, *J. B.-Ć.*, u Savremeniku 1906 i posebno u Sarajevu 1914. Lj. J-e.

ĆITAB, ĆITAP → Kitab.

ĆOKVE (Kiokwe, Tšokwe, portug. Kioko), znatnija grupa crnačkih plemena, prvobitno u porječju gornjega Kasai i nekih njegovih pritoka; kako su ekspanzivni, potkopali su negdašnju jaku crnačku državu Lunda, i šireći se prema *JZ*, većina ih se našla u Angoli (kojim se smjerom još u novije vrijeme šire). Jezično i kulturno pripadaju među Bantu-e, izrazite biljogojce, s nekim stranim primjesama, a tih imaju i u rasnom pogledu (paleonegridnih i khoisanidnih), u kome su inače negridni. M. G-i.

ĆOLIĆ (Chiolich), senjska uskočka i patricijska obitelj, vjerojatno starinom iz Bosne, došla u Senj u 16. st., izumrla u polovici 19. st. Dobivši 5. V. 1585 gradski patricijat Ć-i su vršili različite gradske i crkvene službe. Tako je *Andrija* bio gradski sudac koncem 17. i početkom 18. st.; kralj i car Josip I. podijelio mu je ugarsko-hrvatsko plemstvo 1. XII. 1706, a 11. II. 1721 primljen je u plemstvo vojvodine Kranjske. Karlo VI. podijelio je braći *Jurju Vuku, Mati, Ivanu* i *Jurju* 1731 pridjevak de Lewensberg. *Josip* bio je s Matijom Demellijem senjski zastupnik na saboru 1790 i zajedno s njim izdao latinsku knjižicu *Littorale Hungaricum* o uređenju Hrvatskoga Primorja, namijenjenu članovima sabora. — Dvije velike kuće obitelji Ć-a u Senju otkupljene su i adaptirane 1850 za gimnaziju, u kojoj se ona i sada nalazi. Iz obitelji Ć-a posebno su spomena vrijedni:



GRB PORODICE ĆOLIĆ

1. Juraj Vuk, † Rim 3. I. 1764, biskup senjsko-modruški. Bio je kanonik, od 1725 u više navrata generalni odnosno kapitularni vikar u Senju, a 20. II. 1746 imenovan je biskupom senjskim i modruškim. Dne 17. IX. 1753 uzdignut je na čast baruna. Vrlo je zaslužan za proširenje i uređenje senjske katedrale. Napisao je povijesne rasprave: *Catalogus episcoporum Segniensium, Catalogus episcoporum Corbaviensium seu Modrussiensium, Inscriptiones, quae Segniae, Ottocii et in oppido S. Georgii cernuntur,* što ih je izdao Schwandtner u Scriptores rer. hung. III. Radi patricijskih smutnja u Senju, poglavito radi pravde s Domazetovićima, morao je 1752 na opravdanje u Rim, gdje je ostao u progonstvu do svoje smrti. Sumnjičen je radi denuncijacije Mateše Ant. Kuhačevića (v.) tobože radi osvete za jednu rugalicu, ali to se iz sudbenih spisa nije moglo dokazati.



JURAJ VUK ĆOLIĆ

LIT.: E. Sladović, *Pověsti biskupijàh senjske i modruške;* T. Matić, *Der kroatische Schriftsteller M. A. Kuhačević und der Aufstand von Brinje,* AslPh, XXXV; »*Senj*«, izd. H. A., Zagreb 1940, str. 68—69.

2. Karlo Nikola, vitez, podpukovnik, ✱ Brinje 1784, † oko 1850. Poslije svršene vojničke inžinjerske akademije u Beču sudjeluje u ratovima protiv Francuza, a 1810 postaje profesor povijesti i zemljopisa na kadetskoj školi u Olomucu. G. 1834 umirovljen nastani se u Senju, gdje je 1841—49 bio gradski sudac. Bavio se višom matematikom i građevinarstvom, izradio je nacrte za prvi lančani most između Budima i Pešte, a iz područja fortifikacije izdao je priznato djelo: *Neues Befestigungs-System,*

oder das Gleichgewicht zwischen Angreifer und Vertheidiger, Beč 1828.

LIT.: Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, II., 334.

3. **Maksimilijan**, ✳ Senj 1769, † Zagreb 15. IX. 1808, svećenik i crkveni pisac. Svršivši u Rimu bogoslovlje s doktoratom filozofije i teologije, postao je u Zagrebu profesor na kr. akademiji i kanonik. Izdao je više svečanih prigodnih govora na latinskom jeziku i bogoslovno djelo *Synopsis universae moralis theologiae in systema redactae*, Zagreb 1785. Hrvatske propovijedi su mu sabrane u knjizi *Blagorečnik*. P. T.

ĆORDA → **Sablja.**

ĆOROVIĆ, 1. Svetozar, ✳ Mostar 29. V. 1875, † Mostar 17. IV. 1919, srpski pripovjedač i dramski pisac. Svršio je trgovačku školu u rodnom mjestu i ostao u trgovini svoga oca. Surađivao je u svim narodnim, prosvjetnim i književnim društvima mostarskim. Počeo je pisati dječje i rodoljubne pjesme; glavni rad mu je na pripovijetki i romanu. Izdao je više zbirka pripovijedaka *(U časovima odmora, Moji poznanici, Komšije)*, zatim romane *(Ženidba Pere Karantana, Majčina Sultanija, Stojan Mutikaša)*, a po smrti izdan *Među svojima*. Od dramskih radova najpoznatiji i najbolji komadi su mu *Aiša* i *Zulumćar*. Odlike su Ć. kao pripovjedača vjerno i živo slikanje mostarskoga i seoskoga života i sposobnost, da nađe originalne i zanimljive motive.

LIT.: B. Popović, SKG 1901, U. Petrović, SKG 1903, B. Lazarević, SKG 1912, S. Jelača, predg. izd. cjelokupnih djela *(Srpski pisci)*. D. P.

2. **Vladimir**, ✳ Mostar 15. X. 1885, sveučilišni profesor srpske povijesti u Beogradu. Izučio je slavistiku i balkansku povijest u Beču kod V. Jagića i K. Jirečeka, a zbog daljega obrazovanja bio u Münchenu, Parizu i Bologni. Od 1909 je činovnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu i od 1919 profesor na sveučilištu u Beogradu. Glavna su mu djela: *Istorija Jugoslavije* (1933), *Odnosi Srbije i Austro-Ugarske u XX. veku* (1936) i *Historija Bosne*, I. (1940). Popis njegovih radova i biografija u Godišnjaku SKA, 30 i u Srp. knjiž. glasniku za 1934.

BIBL.: *Der Dialekt von Mostar*, AslPh 29, 1908; (zajedno sa S. Kemurom) *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims*, Sarajevo 1912; *Ban Kulin*, Godišnjica N. Čupića 34, Beograd 1921; *Srebrenica za vlade despota Stevana*, Prilozi za književnost . . ., II., Beograd 1922; *Povaljski natpis*, Južnoslov. filolog, II., Beograd 1922; *Luka Vukalović*, Posebna izdanja SKA 56, Beograd 1923; *Despot Đurađ Branković prema konavoskom ratu*, Glas SKA 110, Beograd 1924; *Tvrtko I. Kotromanić*, Pos. izd. SKA 56, Beograd 1925; *Bosna i Hercegovina*, Poučnik S. Knj. Zadruge, I., Beograd 1925, *Pitanje o poreklu Kotromanića*, Prilozi za književnost . . ., V., Beograd 1925; *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodavao Dubrovčanima Konavlje*, Godišnjica N. Čupića 36, Beograd 1927; *Teritorialni razvoj Bosanske države u srednjem veku*, Glas SKA 167, Beograd 1935; *Prošlost Hercegovine*, Glasnik jug. prof. društva, XVII., Beograd 1937; *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka »Politike«, Beograd 1939; *Ban Borić i njegovi potomci*, Glas SKA 182, Beograd 1940. M. J. D.

ĆOSIĆ, Branimir, ✳ Štitari (Mačva) 1903, † Beograd 1934, srpski pripovjedač. Po završenoj srednjoj školi učio je pravo, a potom uporednu književnost i povijest umjetnosti u Beogradu, Parizu i Lausanni. Počeo je pisati vrlo rano i za nekih 12 godina književnog rada dao je 3 zbirke pripovijedaka *(Priče o Boškoviću, Egipćanke* i *Kao protekle vode)* i 4 romana *(Vrzino kolo, Dva carstva, Tuberkuloza* i *Pokošeno polje)*. Vrlo je zanimljiva i njegova zbirka razgovora s različitim književnicima *Deset pisaca, deset razgovora*. U svim romanima, a osobito u *Pokošenom polju*, trudio se prikazati poslijeratni život Beograda.

LIT.: B. Kovačević, SKG 1934. D. P.

ĆOTINA → **Ćehotina.**

ĆUD je osobina, po kojoj netko ima sklonost, da čuvstveno i voljno reagira na poseban način. Ta se naša riječ približno poklapa sa značenjem riječi »temperament«, samo što je posljednji pojam određeniji zbog toga, što je teoretski obrađen (od 5 st. pr. Kr. dalje). Uobičajeno razlikovanje ćudi na »blagu — oštru, veselu — sjetnu, naglu — mirnu, živahnu — spokojnu« i sl. pokazuje na razlike u vrsti, brzini i jakosti emotivnog života. Te osobine sačinjavaju prirođenu osnovicu za ono, što se u daljoj izgradnji označuje kao karakter. U tom smislu je ć. genotipična jezgra značaju, koji se razvija time, što životno iskustvo preobražava prirođenu »narav«. Iz toga slijedi, da se djelovanjem vanjskih prilika, osobito odgojem, može u nekoj mjeri ćud i promijeniti. → Temperament, karakter, ličnost. R. B-s.

ĆUDINA (Chiudina), Jakov, ✳ Sv. Filip i Jakov kod Zadra 1825, † Split 1900, književnik i novinar, javni bilježnik u Splitu, đak splitske gimnazije, a 1847—48 nastavnik hrvatskog jezika i književnosti na nautičko-trgovačkoj akademiji u Trstu. Iza toga uči pravo. S lijepim je uspjehom proučavao hrvatski folklor; narodne pjesme prevodio je na talijanski u tršćanskom književnom listu Favilla i drugdje i izdao ih u Firenci 1878 u dvije knjige. Taj se njegov rad mnogo cijenio i u Italiji. Preveo je i veći broj pjesama Petra Preradovića. Kao novinar surađivao je 1847—48 u Osservatore Triestino. G. 1848—49 uređuje zadarski list Gazzetta di Zara, pa službeni list Osservatore Dalmato, u kojima priopćuje znatan broj priloga za povijest Dalmacije, napose vrijedne prinose njezinoj pravnoj povijesti i povijesti pojedinih gradova, kao *Statuti delle città Dalmate marittime*, pa mnoge druge povijesne crtice iz narodne prošlosti. Premda talijanskog odgoja, isticao se vazda kao prijatelj hrvatskog naroda.

BIBL.: *Canti del popolo slavo, tradotti in versi italiani, Con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi*, I-II, Firenca 1878; *Storia del Montenegro (Crnagora) da'tempi antichi fino di nostri*, Split 1882; *Biografia di Maria Selebam de Cattani*, Split 1884; *Karagjorgje il grande*, Split 1885; *Santuario della beatissima vergine Maria di Poisan, presso Spalato*, Mleci 1887; *Verbicca e il suo distretto*, Zadar 1890 (Hrvatski prijevod: Split 1885); *I pirati d'Almissa*, Split 1890; *Il monastero di Sant'Arcangelo*, Zadar 1891; *Sign e il suo distretto*, Split 1893; *Le Castella di Spalato e Traù*, Split 1895; *Traù ed il suo distretto*, Zadar 1899.

LIT.: A. de Gubernatis, *Dizionario biografico degli scrittori contemporanei*, Firenza 1879—80; P. Kasandrić, *Il giornalismo dalmato dal 1848 al 1860*, Zadar 1899. M. B-r.

ĆUDINOVIĆ (Čudinović, Chiudinovich), senjska patricijska obitelj, vjerojatno starinom iz Dalmacije, javlja se u spomenicima od polovice 17. st., danas izumrla. *Vid* Ć. (✳ 1606, † Senj 12. VIII. 1659), vojvoda senjski, dobio je za svoju obitelj senjski gradski patricijat 1646, ugarsko plemstvo priznao mu je kralj Ferdinand III. 3. V. 1649, a u hrvatsko plemstvo primljen je 25. VIII. 1653. Pokopan je u crkvi sv. Franje u Senju, a nadgrobna ploča s grbom i natpisom sačuvana je do danas; na njoj je prezime Chidinovich, što je jedini slučaj takvoga pisanja toga prezimena. Ostali članovi ove obitelji vršili su različite gradske službe, najčešće službu gradskog suca i zastupnika na saboru, a sudjelovali su i u patricijskoj pobuni 1719—22. *Pavao Vuk* Ć. bio je zajedno s Vitezovićem senjski zastupnik na saboru 1712 i ispjevao Vitezoviću u čast pjesmu, tiskanu u Vitezovićevu djelu »Bosna captiva«. P. T.

ĆUDOREDAN je neki čin ili djelo, ukoliko ga smatramo dobrim (ispravnim, valjanim, čestitim, poštenim), odnosno zlim. Razlikovanje djela u dobra i zla pretpostavlja neko pravilo (normu, regulu): dobar je čin, koji se podudara s pravilom, a zao je, koji se njemu protivi. Hoće li tko dobro pjevati ili slikati, to također zavisi od toga, da li ovo djelovanje (pjevanje i slikanje) odgovara i nekim određenim pravilima; ali ravnalo za ćudorednu različnost ima tu osobitost, da je bezuvjetno obvezatno (apsolutno obligatorno). Dobro moramo, zlo ne smijemo činiti; prvo je zapovjeđeno, drugo zabranjeno, i to bezuvjetno, zakonskom obvezom, bez obzira na našu sklonost. Nije tek u pitanju, hoće li tko po ćudorednom zakonu postati valjan slikar ili glazbenik, nego se radi o tome, kakav je čovjek: da li ćudoredno dobar ili zao. Prema tome je ćudorednost čovjekovih čina zavisna od životne norme, koliko je čovjek pri samom činu uočuje, t. j. koliko prosuđuje ili ocjenjuje normativnost svoga čina, njegov sklad, odnosno nesklad sa životnim pravilom. Ne smatramo ćudorednim dijete ni odrasla čovjeka, kad ne pazi pri svom činu, je li obvezatan. Za ćudorednost se čina traži u prvom redu shvaćanje njegove obvezne pravilnosti ili misaono odnošenje prema životnoj normi: razumnost čina. Osim toga ćudorednost pretpostavlja, da je čin slobodno voljan, a ne usiljen, jer samo slobodan čin povlači uračunljivost i odgovornost. Zapravo se, dakle, ćudorednima nazivaju samo razumno voljni čini; ali se tako naziva i sve, što je s njima u vezi, na pr. ćudoredni zakon, pravilo, načelo, odgovornost, kažnjivost. Nije ćudoredno, što god ne proizvodimo voljno i s naročitim obzirom na apsolutnu normativnost. Izraz »ćudoredno« obuhvata i dobre i zle čine; a kojiput je ćudorednost istoznačna s dobrotom, dok se za zle čine napose kaže, da su nećudoredni.

Prema lat. izrazu mos »običaj«, pl. mores »način života«, kažemo za ćudorednost ili ćudoređe »moral, moralnost«; a prema grč. ἦϑος (ēthos) kažemo ćudoredno ili »etično«. Drugi grčki izraz, naime ἔϑος (éthos), odgovarao bi zapravo latinskome mos ili običaj, a to znači: što pojedinac

ili skupina čini po svojoj volji i nakon višekratnog ponavljanja. Ne kažemo, da čovjek jede i spava iz običaja (na to ga narav sili), ali može biti, da je nekome uobičajeno rano ustajati i umjereno jesti. Iz uobičajenih čina nastaje sklonost prema njima, trajno nagnuće, stečeno stanje: dakle ponavljanje istih čina ili običaj (éthos) prouzrokuje stalnu sklonost ili »drugu narav«, u kojoj postane običaj ukorijenjen. Ta sklonost, napose, koliko je voljno upravljana, znači ethos, uređenu ćud, voljnu dispoziciju, značaj, i u tome se smislu uzima izraz moralan (za oba je grčka izraza njemački Sitte, a otuda je ćudorednost Sittlichkeit). St. Z.



ĆUK

ĆUJDINA UMIHANA, pravije Čuvidina → **Aljamiado literatura kod Hrvata.**

ĆUK *(Athene noctua)* je sivo smeđa tamno isprutana manja sova (v.) bez perjanice nad uhom. Kod nas je vrlo običan po drveću i blizu ljudskih stanova, po sjenicima i tavanima, a gnijezdi se u šupljem drvetu. Noću lovi miševe, pa je koristan. U proljeće se čuje njegov tugaljivi glas. K. B.

ĆUK, fra Bonaventura, ✻ Varaždin 13. VII. 1907, † Varaždin 9. I. 1940, profesor, književnik. Gimnaziju je učio u Varaždinu i Zagrebu, bogosloviju u Zagrebu, a filozofiju u Beču, gdje je položio doktorat na temelju radnje *Evidenz als Wahrheitskriterium oder System des logischen Partialismus.* Hrvatsko sveučilište nagradilo mu je radnju *Najznamenitiji estetičari Čehoslovačke i Jugoslavije prema mojoj definiciji umjetnine.* Bio je profesor na franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Varaždinu. Zasnovao je veliku pentalogiju *Missa triumphalis,* od koje je dovršio samo roman *Metafizički monasi.* Roman je pisan vrlo snažnim stilom. Smrt od sušice spriječila ga je, da nije dovršio svoju *Estetiku.* Bio je neko vrijeme suradnik i urednik »Anđela čuvara«. Djela su mu sačuvana većim dijelom u rukopisu. Z. L-š.

ĆUKOVIĆ, Vasa, ✻ Risan 24. VII. 1858, † Denver (Colorado) 20. XII. 1933, narodni dobrotvor. Kao 12-godišnji dječak pošao u svijet, isprva u Trst, zatim u New-York, San Francisco, Reno (Nevada) i konačno u Denver. Mada je par puta izgubio svu imovinu, konačno je stekao toliko, da je postao jedan od najbogatijih i najuplivnijih ljudi u državi Colorado. Sva je mjesta u Boki Kotorskoj obdarivao školom ili crkvom, a 1922 osnovao je u Risnu zakladu od 5,000.000 din za školovanje siromašne mladeži. Oporukom je ostavio golemu zakladu za neimućne i bolesne, bolnice, ubožišta i sl. Iz ove zaklade sagrađena je u Risnu krasna moderna bolnica.

LIT.: Glas Boke 1934. A. M-ić.

ĆULINOVIĆ (Sclavonus, Dalmaticus, Squarcioni Discipulus ili Scholaris), **Juraj,** ✻ Skradin između 7. XII. 1433 i 7. XII. 1436, † Šibenik 6. XII. 1505, hrvatski slikar. Učio je vjerojatno kod slikara Dujma Vuškovića, kojemu je valjda pomagao pri slikanju poliptiha za oltar Radoslavčićev u šibenskoj stolnoj crkvi, naručen 1448, a dovršen 1452. Dana 28. III. 1456 sklapa Ć. u Mlecima ugovor (obnovljen kasnije još dva puta) s padovanskim slikarom Squarcionom, u kojemu se obvezao, da će tri i pô godine učiti kod njega i pomagati mu. Temelj je Squarcionove slikarske »akademije« padovanske bilo proučavanje i kopiranje antičkih umjetnina iz njegove zbirke, tumačenje crteža starijih majstora, praktično poučavanje u anatomiji i perspektivi. Na osnovu toga ustanovio je Squarcione svoj antikvarno-humanistički stil, koji se zorno ogleda i u djelima njegovih mnogobrojnih učenika. Ć. boravi i uči u Padovi od 1456 do 1459. U jesen 1459 vraća se u Šibenik, gdje se 1463 oženio Jelenom, kćeri Jurja Dalmatina (Dosinija), glasovitog graditelja šibenske stolne crkve. U Padovi je kasnije bio još 1474 i 1476. Mnogobrojne sačuvane isprave o Ć-u, koje je izdao Kolendić, govore ponajviše o sitno-privatnim stvarima, a veoma malo o njegovu umjetničkom radu. A nisu se sačuvale ni one slike, za koje saznajemo iz ovih isprava, da ih je izveo za šibensku stolnu crkvu. Danas se drži, da su sve one slike majstorove, koje se nalaze u javnim i privatnim zbirkama evropskim i američkim, nastale sve od reda u vrijeme njegova boravka u Padovi. Među njima su najznatnije slike *Bogorodica s djetetom* (London, Nacionalna galerija; Turin, Pinakoteka; London, zbirka Bellesi i privatni posjed; jedna nekad u zbirci E. Kaufmanna u Berlinu). Primjerak u berlinskom Kaiser-Friedrich-Museumu bio je isprva srednji dio jednog triptiha, slikanog za crkvu S. Francesco u Padovi, kojega se krila (sa likovima svetaca Prosdokima, Antuna Padovanskog, Franje Asiškog i Antuna Opata) danas nalaze u kanoničkoj sakristiji stolne crkve u Padovi. Najveće je majstorovo djelo poliptih u londonskoj Nacionalnoj galeriji. Osim ovih ima od njega još slika u Mlecima (Aakademija i Museo Civico Correr), Asoli, Baltimoreu (galerija Walter), Firenci (Stibbertov muzej), Canford Manoru (zbirka Wimtorne) i Parizu (Louvre). Ima od njega i jedna freska u padovanskoj Chiesa degli Eremitani, koja prikazuje mrtvog Krista u grobu. Naročito je zanimljiv njegov *Portret mlada muškarca* (Pariz, Louvre). Nije dokazano naslućivanje, da je Ć. izveo i neke freske u Palači Schifanoia u Ferrari. Stil je Ć-evih djela padovanskosquarcioneskni, kojega je glavna značajka nastojanje oko plastično-naturalističkih efekata (jasni obris likova; stav često slikovit, čas pretjeran u svojoj asketskoj strogosti, čas opet maniriran i dražestan; nabori haljina i draperija tvrdi i isprekidani). Humanistički se utjecaj javlja u obilju dekorativnog pribora: antičkih reljefa, kapitela i pilastara,



JURAJ ĆULINOVIĆ, PORTRET MUŠKARCA
Pariz, Louvre, zbirka André

triumfalnih lukova, vijenaca cvijeća i plodova. Kolorit je majstorovih slika naskroz quattrocentističko-mletački. Osnovne su njegove boje: svijetlo žuta sa smeđim sjenama, ružičasta s crvenom, ljubičastom i modro zelena.

LIT.: L. Testi, *La storia della pittura veneziana*, I., Bergamo 1909; A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, VII./3., Milan 1914; P. Kolendić, *Slikar J. Ć. u Šibeniku, Zbirka dokumenata*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1920; F. Drey, *Carlo Crivelli und seine Schule*, München 1927; A. Schneider, *J. Ć., hrvatski slikar XV. vijeka*, Nova Evropa, XXV., Zagreb 1932; A. Uvodić, *J. Ć. (Giorgio Schiavone), dalmatinski slikar XV. stoljeća*, Split 1933; A. Moschetti u Thieme-Beckerovu *ALBK*, XXX., Leipzig 1938. A. Sch.

ĆULUMOVIĆ, Pavao, ✻ Sv. Juraj kod Senja 3. VIII. 1868, liječnik. Liječništvo je učio u Grazu, gdje je 1893 promoviran. Iza kratkoga boravka na odjelu dra Wickerhausera u Zagrebu prešao je u bolnicu u Osijek, odanle 1895 u Ogulin, pa 1909 u Bjelovar. G. 1909 postao je konačno primarijem internog odjela u bolnici milosrdne braće u Zagrebu, koja je 1918 dobila svoje staro ime Zakladne bolnice. U njoj je s kratkim prekidom službovao do 1934. Ć. je jedan od prvih internista u Hrvatskoj, koji je znanstveno radio. Napose se ističu njegovi radovi o pelagri (prvi je jedan slučaj pelagre iz Hrvatske prikazao), o sifilisu i o čiru na želucu. Objavljeni su u Liječničkom vjesniku (1899, 11, 12, 13; 1896, 3; 1910, 6, 7, 8). G. 1931 do 1935 bio je predsjednikom Liječničkog zbora. Uz to je od 1912 do danas član ravnateljstva Glazbenog zavoda, a od 1934 začasni član Rumunjskog društva za povijest medicine. L. T.



Dr. PAVAO ĆULUMOVIĆ

ĆUPRIJA, grad u Srbiji, 8500 stan., na ušću Ravanice u Moravu, na ruševinama rimskoga grada Horreum Margi, gdje je bila tvornica oružja, a nedaleko i most preko Morave (Margus). U srednjem se vijeku spominje pod imenom Ravno, a Ć. je nazvana po mostu, koji su u 17. st. postavili Turci. Ć. ima tvornicu šećera i briketa, a u okolici drž. ergelu Dobričevo i rudnike mrkog ugljena (Senjski rudnik, Resava i Sisevac-Vrčić), koje veže s Ć. željeznica. U Ć. je sud, gimnazija, poljoprivredna škola, bolnica i Pasteurov zavod. P. V-ć.

ĆUPRILIĆI, (Köprülü), turski državnici 17. i 18. st., podrijetlom iz Albanije. *Mehmed*, namjesnik Damaska i veliki vezir 1656—61, istakao se u kretskom ratu, koji je završen za njegova sina *Ahmeda*, velikog vezira 1661—76. Kako je Austrija bila zajednički neprijatelj i Turskoj i Francuskoj, obnovi ovaj veliki vezir s kraljem Lujom XIV. tradicionalnu politiku protiv Austrije. Ta je suradnja bila odlučna u ratu sv. saveza i Turske 1683—99, kad je veliki vezir bio Ahmedov brat, čuveni *Mustafa* (1689—91), koji je poginuo kod Slankamena. Njegov nećak *Husein*, veliki vezir 1697—1702, zaključi karlovački mir 1699. Kraće vrijeme bijaše veliki vezir i *Numanpaša Ć.*, koji kao vezir Bosne za vrijeme vladike Danila 1714 opustoši Crnu Goru. Odlikovao se u borbi protiv Austrije 1717. S malo uspjeha upravljao je Bosnom i *Ahmed Ć.* (1751—52), kad se u njoj sve više pokazivala neposlušnost begova, ajana i janjičara. J. D. M.



MEHMED ĆUPRILIĆ

ĆURČIĆ, 1. Milan, ✻ Zagreb 4. VI. 1883, srpski dramski pisac, pjesnik i pripovjedač. Školovao se u Zagrebu, gdje je završio i pravni fakultet. Služio je najprije kod kotarskog suda u Zagrebu, zatim u Sarajevu kao državni tužilac, upravni sudija i državni nadodvjetnik. Izdao je tri zbirke pjesama (*Soneti, Mozaik, Mletački soneti*) i čitav niz drama iz ciklusa *Heroji*, od kojih je *Olivera* nagrađena 1932. Od komedija prikazivane su *Nasradin hodžina čudesa, Vampir* i *Ljubavnik svih žena*. Ć. je pisao i pripovijetke, putopise i kazališne kritike. D. P.

2. Stevan, ✻ Kać (Bačka) 26. XI. 1850, † Beograd 4. II. 1932, novinar. U Beču izdavao »Srbadiju« 1874—77, poslije i u Beogradu 1881—82. Preko 30 g. bio član uprave Crvenog križa. U Beogradu izdavao: »Beogradski dnevnik«, »Narodni dnevnik« i »Beogradske novine« (1895—1913) i stalno u njima izbjegavao strančarsko raspravljanje. Uređivao službene »Srpske novine« 1877—89. Ć. je osnovao Srpsko novinarsko društvo i dugo bio u njegovoj upravi.

Na poziv kralja Nikole izradio je za Crnu Goru neke zakone i ustav (1905). — S njemačkoga prevodio pripovijetke za djecu. J. D. M.

3. Vejsil, ✻ Sarajevo 1860, kustos muzeja u m. Pohađao je mekteb, medresu i ruždiju te nižu gimnaziju i tehničku školu u Sarajevu, a onda stupio kao vježbenik u entomološki, a kasnije pretpovijesni odjel Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Sudjelovao je kod iskapanja naseobina u Butmiru, Glasincu i Ripču, istraživao rudarstvo i lončarstvo brončanog doba u Bosni, pretpovijesne nakite i dr. Kao asistent poslan je 1905 u Beč, gdje je u Dvorskom muzeju i na sveučilištu upotpunio svoju spremu. Nakon dvogodišnjih nauka preuzeo je pretpovijesni odjel muzeja u Sarajevu. Kod istraživanja sojenica u Donjoj Dolini na Savi izvršio je važna otkrića, kojih su nalazi smješteni u sarajevskom muzeju. G. 1914 imenovan je kustosom, te mu je povjerena i uprava sredovječne i etnografske zbirke, koju je preuredio i nadopunio te ilustrirao modelima i slikama. Proučavao je sredovječne stećke (Kulina bana, Vlatka Vlađevića, vojvode Miotoša) te ih dopremio u Sarajevo. Organizirao je brojne izložbe, a prikupio je građu za izložbu religiozne umjetnosti, koja se imala održati u Zagrebu o 1300-godišnjici pokrštenja Hrvata. U Beogradu je uredio u vojnom muzeju zbirku oružja. Nakon umirovljenja radi na uređenju Hrvatskoga drž. etnografskog muzeja u Banjoj Luci. Ćurčićev je rad neobično plodan i svestran; svojim istraživanjem u struci pretpovijesti i etnografije sabrao je i obradio bogatu građu, koja sačinjava temelje za istraživanje ovih struka u Bosni i Hercegovini.



VEJSIL ĆURČIĆ

BIBL.: *Prilozi poznavanju prehistor. rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni*, 1908; *Alter und Herkunft einiger Fibeln und Tongefässe aus B. H.*, Beč 1908; *Rezente Pfahlbauten in Dolina an der Save*, Beč 1913; *Narodno ribarstvo u Hercegovini*, Sarajevo 1913 i 1915; *Naše starinsko oružje*, Sarajevo 1926; *Narodno vezivo na Kupresu*, Sarajevo 1935; *Muslimanska kuća*, Nar. starina. Osim toga napisao je niz važnih članaka i prikaza u različnim časopisima. S. B.

ĆURČIJA, fra Lujo, ✻ Dubrovnik 8. XII. 1818, † na parobrodu »Messageries« u blizini Napulja 15. VII. 1881. Ušao zarana u franjevački red. Primicirao 1841, tajnik biskupa Jederlinića, profesor fizike i matematike na dubrovačkoj gimnaziji, 1851 provincijal. G. 1853 biskup Lješa u Albaniji, 1859 biskup u Skadru; 1866 naslovni nadbiskup Irenopola, apostolski vikar Egipta za Latine i apostolski delegat Arabije i Egipta za istočnjake sa sjedištem u Aleksandriji. Istakao se osobitim žarom za povjerene mu misije, mnogo je putovao, podizao škole i crkve. G. 1869 je pred carem Franjom Josipom, caricom Eugenijom i drugim vladarima i odličnicima blagoslovio otvorenje *Sueskog kanala*. Prisustvovao je Vatikanskom saboru 1870. Na putu iz Aleksandrije u Dubrovnik nenadano oboli i umre.

LIT.: O. F. Jurić, *Hrvat-franjevac blagoslovi god. 1869 sueški prokop*, Hrvatska duša, II., Zagreb 1923; M. Vodopić, *Tužba Dubrovnika* (elegija za † O. L. Č.). St. P.

ĆURČIN, Milan, ✻ Pančevo 14. XI. 1880, srpski književnik i publicist. Gimnaziju je svršio u Novom Sadu, a u Beču je izučio germanistiku i slavistiku. Od 1907—14 bio je docent na sveučilištu u Beogradu, a za svjetskog

rata član Jugosl. odbora u Londonu. Poslije rata izdavao je od 1920-41 *Novu Evropu* u Zagrebu. Pod utjecajem bečkih modernista izdaje zbirku *Pesme*, 1906, knjigu novih, smionih i prkosno izraženih pjesničkih i estetskih ideja i motiva. Ć. je jedan od prvih srpskih pjesnika, koji se služi slobodnim stihom.

BIBL.: Važnije su mu radnje: *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur*, 1905; *Daudet i ilirstvo*, LMS, 1913; *Fauriel i njegove preteče u Nemačkoj*, SKG, 1911; *Srpsko-hrvatski almanah*, 1910, 1911. *hrvatski almanah*, 1910, 1911.

LIT.: J. Skerlić, *Pisci i knjige*, III. D. P.

ĆUS, Ferdo, ✻ Zagreb 12. IV. 1891, † Crni Vrh (u Srbiji) 12. X. 1914, hrvatski kipar. Već kao dječak primao je od oca, koji je bio vrstan majstor u izgrađivanju finoga pokućstva, pobude za svoje kasnije zvanje. Nakon svršene obrtne škole upiše se u zagrebačku umjetničku akademiju, gdje mu je bio učiteljem R. Valdec.

Na pobudu profesora Kršnjavoga odlazi 1913 u drvorezbarsku školu u St. Kristini Grödle u Tirolu. Tu je radio u školskoj godini 1913—14 vrlo marljivo s velikim uspjehom. Mobiliziran odlazi na srpsko bojište, gdje je na Crnome Vrhu pao i u skupnome grobu pokopan.



FERDO ĆUS

Iako vrlo mlad, ostavio je Ć. iza sebe brojne radove, od kojih se do danas uščuvao samo manji broj. Ističu se osobito poprsja gospođe V. (privatni posjed, sadra), gospođe G. (privatni posjed, sadra) te izvrsno poprsje gospođe G. (privatni posjed, mramor). Od slobodnih kompozicija vrijedne su pažnje *Rob* i *Borac*, koje su se sačuvale samo u fotografskim snimcima. Od njegovih drvorezbarskih radova čuvaju se: *Madona s djetetom, Bijeg Marije* i nekoliko na grubo izrađenih zamišljaja (bozzetta) svetačkih figura (u Hrv. drž. muzeju za umjetnost i umjet. obrt), zatim glava *Tirolske bakice* (u priv. posjedu, raznobojno drvo) te vanredno mekano i osjećajno izrezbarena *Glavica djeteta* (u Drž. galeriji umjetnina u Zagrebu). Ovi, makar i mladenački radovi, nose umjetničko obilježje trajnije vrijednosti. A. J-k.

ĆUSTENDIL (rimska kolonija Ulpia Pantalia), grad u zapadnoj Bugarskoj podno Osogovske planine, u kotlini, kojom protječe rijeka Struma. Ima 16.241 stan. (1934). U sred. vijeku nosio je grad ime Velbužd i poznat je radi odlučne bitke g. 1330, u kojoj su Srbi pobijedili Bugare. Današnje ime znači u turskom jeziku »Konstantinova banja«, a u okolici se jednostavno naziva Banja radi brojnih toplih izvora (65—75^0). Ćustendilska kotlina je gusto naseljena i ima najnaprednije voćarstvo u Bugarskoj. Z. D-i.

ĆUZ, Ivan (Chuz, Chuuz, Chius, Cuz, Zus, Zuus i t. d.) sin je Petra iz šopronjske županije u Madžarskoj, ali je imao posjedâ i u Međimurju oko Štrigove i Čakovca. U odsutnosti Grgura, gospodara grada Resnika i Đurđevca, Ć. zaposjedne te gradove 1351. Te godine ode u primorje kao podban i kninski župan. Grgur oplijeni tada njegova imanja u zaladskoj županiji, na što mu kralj kao odštetu dade dio dobra Borija u toj županiji. G. 1353 Ć. je u službi na kraljevskom dvoru i kastelan grada Tapolcsána. Cijeneći Ć-a kao dobrog vojnika i poznavaoca hrvatskodalmatinskog primorja, kralj Ludovik imenuje ga pred rat s Mlecima banom Hrvatske i Dalmacije. Jedna vojska pod vodstvom samoga kralja udari 1356 na mletački posjed u sjevernoj Italiji, a druga pod vodstvom Ć-a na gradove u hrvatskodalmatinskom primorju. Dok je Ć. 1357 opsjedao Zadar, Split i Trogir, zbaciše mletačku vlast i predadoše se banu, koji im tom prilikom odobri stare gradske privilegije i prava. Za opsade Nina predao mu se Šibenik, kome on 14. XII. 1357 podijeli velike povlastice. Dne 17. XII. osvoji Zadar, ali gradska utvrda ostane u mletačkim rukama. U siječnju 1358 predadoše mu se Brač, Hvar i napokon Nin. Pobjede i uspjesi banovi najviše pridoniješe, da su Mleci zatražili mir, koji je sklopljen u Zadru 18. II. 1358 u nazočnosti kralja i bana. Po tom miru Mleci se odrekoše svih posjeda u hrvatskodalmatinskom primorju, pa se kralju 27. V. predao i Dubrovnik. Odmah poslije provedenih uvjeta toga mira Ć. napušta bansku čast, u kojoj ga već u studenom 1358 zamijeni Nikola Seč. Ne zna se, zašto, ali malo poslije toga dao ga je kralj Ludovik 15. IV. 1359 utamničiti. Dne 25. III. 1362 tuži se Ć., da mu Nikola od Nagymartona uznemiruje imanje Szántó u šopronjskoj županiji, a već 2. VII. iste godine njegov je grad Bistrica u varaždinskoj županiji, a između 1366 i 1368 Ć. dobi i Ludbreg, jer 1366 ima Ludbreg zagrebački biskup Stjepan s bratom, a 1368 kao kraljev poslanik papi Urbanu V. u Avinjonu zove se »de Ludbergh«. G. 1370 dao mu je Ludovik Hasfu (Haschendorf) u županiji šopronjskoj, a 20 III. 1374 vraća Ć. opatiji Borsmonostoru (Klastron) Zsidány. Na životu je još 1379, dok je 1381 već mrtav.

LIT.: T. Smičiklas, *Cod. dipl.*, XI.-XIV., 1913—16; V. Klaić, *Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I.*, Rad 142, 1900; M. Wertner, *Ban Johann Csús und seine Familie*, Vjesnik kr. hrv. sl. dalm. zem. arkiva, VII, Zagreb 1905. M. B-a.



FERDO ĆUS: Glava dječaka (drvo)



BOGORODICA S DJETETOM, SV. FRANJOM I SV. PETROM

Pariz, Louvre



SV. FRANJO I SV. ANTUN OPAT

Padova, Stolna crkva



SV. PROSDOKIM I SV. ANTUN PADOVANSKI

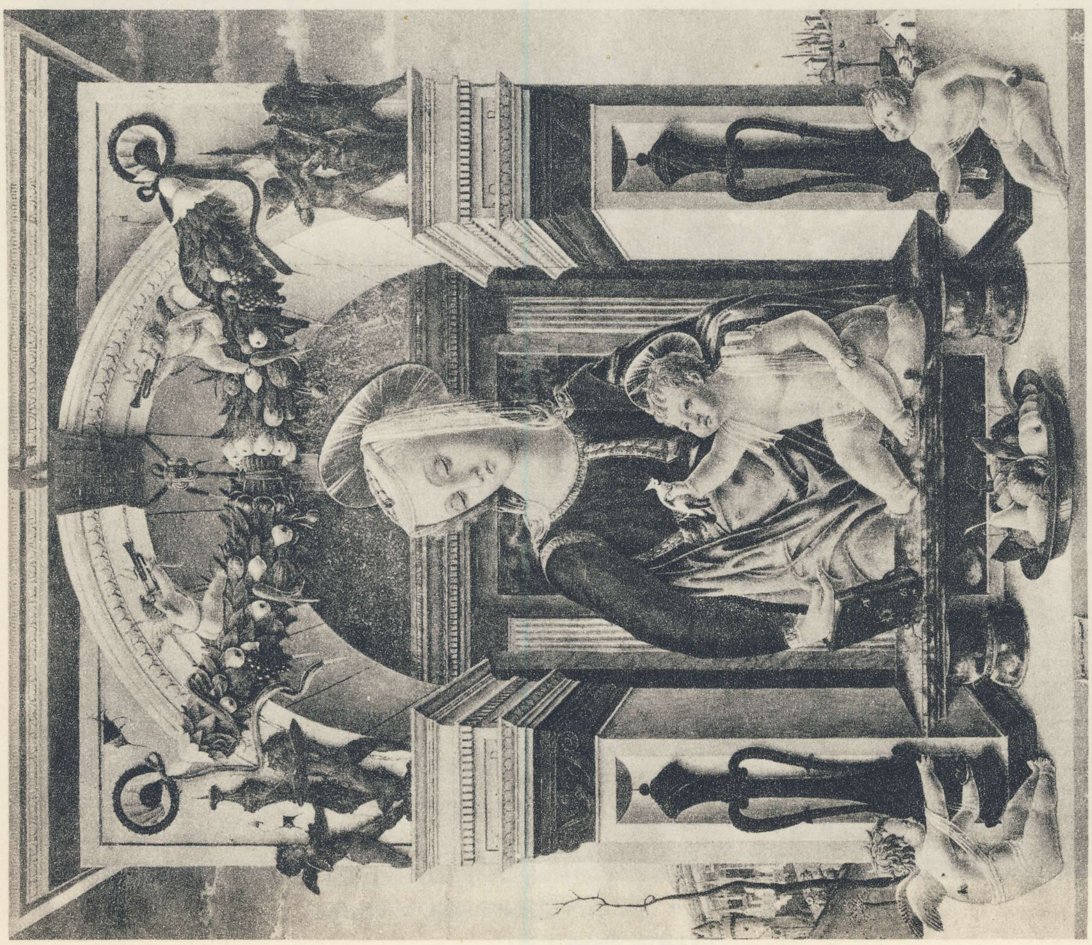
Padova, Stolna crkva

PRILOG U BAKROTISKU 44



BOGORODICA S DJETETOM

Berlin, Kaiser-Friedrich-Museum



BOGORODICA S DJETETOM

Turin, La R. Pinacoteca di Torino

D

D, šesto slovo hrvatske, a četvrto feničke, grčke i latinske abecede, stoji također u većini latiničkih abeceda na četvrtom, a u glagoljici i u ćiriličkim azbukama na petom mjestu. Grčki znak *delta* (Δ) potječe od feničkoga *dāleth*, gdje je u akrostihu značilo vrata (dělěth), a latinsko *D* uzeto je iz mlađeg halkidičkog pisma, u kojem je prvotni trouglasti znak *delte* bio zaobljen. Današnje naše minuskularno i kurzivno *d* nastavak je karolinškog pisanja, u kojem je desni krak produljen u visinu pod utjecajem mlađeg latinskog kurziva (5. i 6. st.). U glagoljici i u ćirilskim azbukama *D* je na petom mjestu zato, što je ispred *B*, koje se već u srednjogrčkom izgovaralo kao *v*, umetnut posebni znak za *b* (Ⰱ , Б). — *D* je zatvorni zvučni suglasnik, koji se u hrvatskom i u većini evropskih i semitskih jezika izgovara tako, da se prednji dio jezika dotiče gornjih zuba. Pomakne li mu se mjesto artikulacije na gornje desni, nastat će desnično ili alveolarno (englesko) *d* (ispor. engl. daughter, dirty), a primakne li mu se srednji dio k tvrdom nepcu, nastat će — već prema mjestu i obliku zatvora — cijeli niz palataliziranih i palatalnih suglasnika, od kojih se u evropskim jezicima osobito ističu umekšano *d* (rus. дядя, ukr. дідько, češ. dívka, madž. *gy:* Magyar) i palatalne afrikate ʒ́ (naše *đ:* svađa, polj. *dź, dzi:* chodźwa, dziecko) i ǯ (naše i gor. luž. *dž:* džep, džed, polj. *dż* džuma). Afrikata ʒ , koja se tu i tamo čuje i u našim južnim govorima, također ide u ovu skupinu, samo što nije palatalna i tvori se tako, da se istodobno artikulira zatvorno *d* i strujno *z* (dakle *dz*, pa je stoga Poljaci ovako i pišu: dzban, sadzawka, dzwon). — U grčkom je Δ nekoć značilo 10 *(deka)*, no kasnije se uz taj znak ustalila brojna vrijednost 4, kao što je to i u ostalim alfabetima, koji su potekli od feničkoga pisma, gdje je pojedinim slovima određena brojna vrijednost prema mjestu u alfabetskom nizu. Ovo je pravilo našlo odjeka i u našoj glagoljici, gdje je slovo *D* (Ⰴ) na petom mjestu, te mu je stoga i brojna vrijednost = 5. U staroj ćirilici, koja se drži grčke numeracije, slovo Д imade vrijednost 4. U latinskom brojna vrijednost D = 500 nema prvotno ništa zajedničko sa slovom *D*, te grafijski predstavlja polovinu znaka CIↃ ili ↀ kojemu je brojna vrijednost bila 1000. — *D* je vrlo često upotrebljava kao kratica. Već je u Rimljana moglo značiti ime *(Deus, Decimus)*, naslov ili oznaku *(Dominus, Divus, Devotus, Dux, Dictator)*, službu *(Decurio)* ili što drugo *(Decretum, datum, dabam, die)*. Odatle se *D (d)* kao kratica i kasnije održalo, samo što mu se daju različna, većinom latinska značenja, pa tako u pravnim knjigama znači *digesta*, u španjolskom titulu *Don*, u portugalskom *Dom*, na receptima *detur*, u knjigovodstvu *debet*, u oftalmologiji *dioptra* u logici silog. *darii*, u željezničkom prometu *direktan* (brzi) vlak, kod brzojava žurnu *(dépêchée)* dostavu, a u nuzmimatici mjesto, gdje je koji novac kovan (na pr. na starom austr. novcu D = Graz na pruskom, Düsseldorf, na bavarskom = München, na francuskom = Lyon). Kraticu *d* = lat. denarius, franc. denier zadržali su Englezi i Nijemci za oznaku sitnog novca, tako da u engl. rač. *d* = penny (pence), u njem. = Pfennig. Nekadašnje D = Doctor Theologiae uzimlju Amerićani u općem značenju pa pišu Ph. D. (Philosophiae Doctor), M. D. (Medicinae Doctor) i sl. Ono, što u tiskarskim korekturama treba izostaviti, označuje se kraticom *d* (₰) = *deleatur* »neka se poništi«. J. H-m.

D — naziv za drugi ton temeljne (c-dur) ljestvice. U solmizaciji to je *re*. Sredovječni tonski sustav (počinjao je od a) imao je ton *d* na četvrtom mjestu. B. Š.

D kao kratica u glazbenom pismu znači *desno*, na pr. d. m. ili m. d. (dextra manus — lat., main droite — franc., mano destra — tal.), ili talijansko *da, dal*, na pr. d. c. ili d. s. (da capo, dal segno), ili pak naziv gornje dionice u starinskim izdanjima (D — discantus, dessus, što znači upravo sopran). U Riemannovoj oznaci harmonijskih funkcija D znači akord dominante. B. Š.

DABAC, Tošo, ✻ Nova Rača kraj Bjelovara 18. V. 1907, fotograf. Gimnaziju je pohađao u Zagrebu i na sveučilištu učio pravne nauke. Djelomično samouk počeo se baviti fotografijom 1930. Potaknut proučavanjem stranih majstora donosi u snimci svoju domovinu: njezin život, ljude i običaje, narodne nošnje i krajobraze. — Sudjelovao je s velikim uspjehom na mnogim međunarodnim izložbama (Prag, Beč, London, Tokio, Pariz, Chicago, Budimpešta, Turin i dr.). G. 1940 priredio je samostalnu izložbu u Debrecinu. V. M.

DABAR *(Castor fiber)* najveći je evropski glodavac, gotovo od 1 m dužine i 30 kg težine. U oči upada njegov 15 cm široki i 30 cm dugački, gore i dolje splošteni, a ljuskavi rep. Njime kormani u vodi, a kod sjedenja se podupire. Dabru su noge kratke i snažne, a među prstima stražnjih nogu je plivaća kožica. Oči su mu malene, nos i uši



DABAR

može pod vodom zatvoriti. Krzno je kestenjasto smeđe, od sjajnog i snažnog osja, te pod njim od kratkog, mekanog i gustog malja. Na dvije kruškaste žljezdane kesice kod crijevnog otvora izlučuje crveno smeđu mast, dabrovicu (castoreum), koja oštro miriše na karbolnu kiselinu, a dabri je ispražnjuju na tlo, da se međusobno primame spolovi. Dabrovica se prije upotrebljavala u ljekarstvu. Dabar ima u ustima velike glodnjake, koji mu pomažu kod gradnje, a njima oglodava koru i trga granje i lišće vrbe, topole, breze, jasena, čime se hrani. On je pravi biljožder, a voli i korijenje močvarnog bilja. Zimi jede spremljeno granje, pa ne spava. Dabar živi u Evropi i Aziji u podzemnim rovovima pojedinačno ili u porodici u izgrađenim kolibama od par metara visine uz obale dubokih rijeka i jezgra, kamo se sklanja za visokog vodostaja. Za gradnju nasipa i koliba upotrebljava oglodano kolje, koje povezuje zemljom, pijeskom i muljem. Obično gradi po noći. Dabrovo je krzno skupocjeno, pa ga zbog toga na mnogim mjestima gotovo istrijebiše. Pod zaštitom zadržao se još oko srednje Labe, u Norveškoj, Rusiji i uz donju Rhonu u Francuskoj. Prije bijaše u Evropi rasprostranjen od sjevera do Sredozemnoga mora, pa od krajnjeg zapada do preko Urala. Spominje se, da ga je 1865 bilo kod nas na otocima između Dunava i Save kod Zemuna. Danas ga u Bosni i Hercegovini nema, ali nađeni ostatci njegovih kosti, pa imena nekih mjesta kao Dabarsko polje (v.) i Dabar daju naslućivati, da je živio i u tim našim krajevima. U Sjevernoj Americi živi kanadski dabar *(C. canadensis)*, kojega je krzno također cijenjeno na tržištima. K. B.

DABAR, selo u Lici, na rubu istoimenog krškog polja, 11 km sjeveroistočno od Otočca. Pripada otočkom kotaru, sjedište je općine, a ima 219 stan. (1931). Frankopanski grad, od kojeg se sačuvalo nešto ostataka, spominje se 1449 i kasnije. Z. D-i.

DABARSKO POLJE. 1. Malo krško polje, 11 km sjeveroistočno od Otočca, sastoji se od dvije uleknine, razdvojene niskom prečagom. Sjeverna je manja (0,47 km²) i viša (520 m), a južna je veća (1,19 km²) i niža (515 m). Kod jačih kiša i naglog otapanja snijega ne mogu ponori progutati brzo svu vodu, pa dolazi do poplava, pri čem voda može doseći 5 do 10 m dubine.

LIT.: A. Gavazzi, *Die Seen des Karstes*, Beč 1904. Z. D-i.

2. D. p. u Hercegovini, istočno od Stoca. Proteže se od *SZ* prema *JI.* U tom se smjeru spušta s 560 do 470 m visine nad m. Dugo je 21 km, a široko 2,2 km. Njim protječu dvije rječice, Opačica i Vrijeka, koje poniru u Ponikvi. Djelomično je poplavljeno (12,5 km²) od studenoga do svibnja, a površina mu iznosi 29,8 km². Najvjerojatnije je nastalo u mlađim tektonskim gibanjima, što se vidi po strmim i gotovo usporednim stranama; stoga se u stručnoj literaturi govori o poljima »dabarskoga tipa«. U.

DABAŠNICA → **Ričica.**

DABINOVIĆ, Antun, ✻ Trst 15. XI. 1882, hrvatski povjesničar. Kao sin pomorskog kapetana poslazio je srednju školu u rodnom mjestu, sveučilište (pravo) u Gracu. Zatim se posvetio pravničkom zanimanju pa je bio namješten kod financijskog odvjetništva i kasnije upraviteljstva u Trstu. G. 1916 upisao se na filozofski fakultet sveučilišta u Beču, a 1921 u Beogradu, gdje je 1926 položio i profesorski ispit. Kao srednjoškolski nastavnik služio je 1922—23 u N. Vrbasu, 1923—25 u Kotoru i 1925—37 u Zagrebu; godine 1929—34 proboravio je radi znanstvenog rada u Parizu i Londonu. G. 1937 imenovan je na pravnom fakultetu sveučilišta u Zagrebu docentom, 1939 izvanrednim, a 1941 redovitim profesorom hrvatske pravne povijesti. Osim samostalnih radova i rasprava u znanstvenim časopisima D. je mnoge priloge objelodanio u »Obzoru«, »Hrvatskoj reviji«, »Jadranskoj Straži«, »Hrvatskom Kolu« i dr., a suradnik je i Hrvatske enciklopedije (od većih prinosa valja istaći prikaz *Bizantske kulture* u 2. sv.).



ANTUN DABINOVIĆ

BIBL.: *Pozadina bokeljskog ustanka god. 1869*, Rad 237, 1929; *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?* Rad 239, 1930; *Vestiges de législation byzantine à Kotor*, Albania, Pariz 1932; *Kotor pod Mletačkom republikom* (doktorska teza, primljena u filozofskom fakultetu u Beogradu 1927), Zagreb 1934; *Prilozi za proučavanje postanka ugovora g. 1102 (pacta conventa) i trogirske diplome*, Mjesečnik 1937; *La France révolutionnaire et les pays balkaniques*, Annales de l'Institut Français de Zagreb 1937; *Kotor u vrijeme drugog skadarskog rata 1419—23*, Rad 257, 1937; *Early Balkan migration*, Slavonic Review, XVI., London 1938; *Zadaća i značaj hrvatske pravne povijesti*, Mjesečnik 1938; *Havarija u suhozemnom saobraćaju*, Mjesečnik 1938—39; *Politički preporod Italije*, 2 sv., Mala knjižnica MH 22 i 23, 1938/39; *L'exemption du »tributum« dans le traité entre le roi Coloman et les Croates (1102)*, Bruxelles 1939; *La Révolution française et le nationalisme croate*, Annales de l'Institut Français de Zagreb 1939; *Les Angevins en Croatie et en Hongrie*, isto 1938—41; *Hrvatska državna i pravna povijest, I.*, Zagreb 1940; *Nomos georgikos*, Mjesečnik 1940; *Od kada postoji kmetstvo u našim krajevima?* Mala knjižnica MH 29, 1940; *Der Patriziertitel der kroatischen Könige*, VAD, XVIII.-XXI., 1940; *Položaj hrvatskoga bana do godine 1848*, Mjesečnik 1941; *Državopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu*, Rad 270, 1941; *Od koga je godine 1000. Venecija imala mandat za osvojenje dalmatinskih gradova?* Alma Mater Croatica, V., 1941/2; *Statutarno pravo grada Zagreba*, Mjesečnik 1943. J. Š-k.

DABIŠA (u ispravama Stefan Dabiša), kralj Bosne iz porodice Kotromanića, 1391—95. Dolazi na prijestolje poslije Tvrtka I., koji mu je bio — po vlastitim riječima — »starši brat«, jamačno stričević, prema Orbiniju nezakoniti sin Tvrtkova strica Ninoslava. Još za života Tvrtkova sudjeluje u ustanku, koji je protiv njega podiglo bosansko plemstvo, i bježi u Dubrovnik (1366). Preuzima vlast poslije velikih uspjeha svoga prethodnika u prilikama, koje više nisu pogodovale održanju tih uspjeha, niti je on sam bio njima dorastao. Pritisak Turaka i kralja Žigmunda na državne granice postaje sve jači, dok je u zemlji započeo proces raspadanja, naglog snaženja bogate vlastele i osjetnog slabljenja središnje vlasti. Uz kralja, već odmakle dobi, ističe se u donošenju važnijih odluka njegova žena i nasljednica »kir Jelena«, a ujedno raste značenje »bosanskog sbora« (stanak, universale colloquium), u kome se, uz predstavnike »krstjana«, okuplja više i niže plemstvo. Na temelju časti i zemljišnoga posjeda, koje su stekli već u vrijeme Tvrtka, izdižu se moćni pojedinci i nastoje u međusobnoj borbi uvećati svoj utjecaj na vlast. Zimi 1391/2, dok D. s uspjehom vodi »turačke boje«, u kojima se ističe gospodar Dolnjih Krajeva, vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, propada u Zahumlju porodica Sankovića, koja je svojim neostvarenim poklonom Konavala i Vitaljine Dubrovčanima 1391 dala prvi primjer za otuđivanje bosanskih oblasti. Baštinu Sankovića dijele među sobom 1392 njihovi pobjednici — vojvoda Vlatko Vuković iz porodice Kosača i knez Pavao Radinović, gospodar Vrhbosne. S udajom Vladike, unuke Dabišine po njegovoj kćeri Stani, za Jurja Radivojevića počinje svoj uspon i porodica Jurjevića-Vlatkovića u neretvanskoj Krajini. U Hrvatskoj zadržava Dabiša isprva neoslabljenu vlast; njezinu učvršćenju poslužila je jamačno i ona »čestita vojska«, koju je 1392 poveo u Dolnje Krajeve. Ladislav Napuljski nije ga u tome priječio, ali se nije odricao ni neposrednog utjecaja na tamošnje prilike. Ipak se u držanju dalmatinskih općina opaža naskoro neko kolebanje, a u mjesecu srpnju 1393 dolazi na poticaj Žigmundov do sastanka njegova s Dabišom u Đakovu. Uglavivši sa Žigmundom mir D. ga priznaje za »kralja i prirodnog gospodara« Bosne, koji će ga naslijediti poslije njegove smrti, a Žigmund mu ostavlja kraljevsko dostojanstvo i uzima ga za »predragog prijatelja«. Ugovor potkrepljuju posebnim ispravama pojedina bosanska vlastela. Premda se još 1394 podložio Hvar vrhovnoj vlasti Dabiše, ipak je poraz hrvatskih ustaša, koje je on napustio pa, štaviše, i suzbijao, imao za posljedicu gubitak kraljevske vlasti u Hrvatskoj. Poslije pada Dobora, bosanskog uporišta svojih protivnika braće Horvata, prisili Žigmund 1394 Dabišu, da se s kraljevskim naslovom odreče i svake vlasti u Hrvatskoj i Dalmaciji. Iduće je godine D. umro.

LIT.: M. Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601; F. Rački, *Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća*, Rad, III., Zagreb 1868; V. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882 (njem. prijevod, Leipzig 1885); Isti, *Povijest Hrvata*, II./1., Zagreb 1900; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb 1902; V. Ćorović, *Historija Bosne*, I., Beograd 1940. J. Š-k.

DABIŠIĆI, utjecajna i politički značajna porodica u Bosni 14. st. Braća Purća, Vuk i Vladislav sudjeluju u ustanku, koji su bosanska vlastela podigla 1366 protiv bana Tvrtka izbacivši ga iz države i učinivši banom njegova brata Vukića (Vlkića). Kad se Tvrtko vratio s pomoću hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika i ugušio pobunu, Purća je — prema Orbiniju — pobjegao u Ugarsku, a njegova su braća bila uhvaćena; Vladislav je oslijepljen, a Vuk bačen u tamnicu. Njihova se imena navode među svjedocima u ispravama bana Stjepana kao i bana Tvrtka od 1351. Posljednji spomen vojvode Purće (s braćom) nalazi se u Tvrtkovoj ispravi knezu Pavlu Vukoslaviću (1367), koja međutim nije sasvim pouzdana.

LIT.: M. Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601; L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*, GlZM XVIII., Sarajevo 1906; F. Šišić, *Iz arkiva u Körmendu*, Vjesnik zem. arkiva VII., 1905; V. Ćorović, *Kralj Tvrtko I. Kotromanić*, Pos. izdanja SKA LVI., 1925; Isti, *Historija Bosne*, I., Pos. izd. SKA CXXIX., 1940. J. Š-k.

DABIT, Eugène, ✻ Pariz 21. IX. 1898, † kolovoz 1936, francuski pisac. Bio je bravarski pomoćnik, okušao se u slikarstvu, a zatim je napisao roman *Hôtel du Nord* (1929), koji, rekbi, pristaje uz »populističku« školu. Sigurnom vještinom opisuje dnevni život u skromnom svratištu; njegov dar promatranja i opisivanja oživljuje sućut, koju iskazuje svojim priprostim junacima. Nakon toga dao je *Petit Louis* (1930), autobiografski prikaz, *Villa Cașis, ou les faux bourgeois* (1932) i *Trains de vie* (1936). U predgovoru ove posljednje knjige, zbirke pripovijesti, rekao je, da oblik pripovijesti potpuno odgovara, da se njome izrazi dramska radnja ili povijest života. Umro je na putovanju u Rusiji. Nakon smrti objelodanjena su tri njegova pronicava eseja, *(Maîtres de la peinture espagnole*, 1937) o El Grecu, Velasquezu i Goyi. J. D-e.

DABROVICA je poseban sekret, a nalazi se u dvjema kesicama, koje su u vezi sa spolnim organima mužjaka i ženke dabra (*Castor fiber* L.). Svježa je žućkasta i masti slična, a osušena smeđa, smolasta i tvrda. U trgovinu dolazi zajedno s kesicama, i to kao sibirska iz područja Jeniseja i Lene te kanadska iz Kanade (Hudson Bay). Mirisa je osebujna i aromatična, nagorka okusa.

Sastojine su joj slabo istražene. Sadržava 1—2% eteričnog ulja, oko 2% t. zv. kastorina, zatim smole, benzojeve kiseline, salicilne kiseline, a upotrebljava se kao sredstvo za ublaživanje grčeva. D. Ma-ć.

DĄBROWA GÓRNICZA, poljski grad u Gornjoj Šleskoj, na željezničkoj pruzi Varšava—Katowice, najstarije rudarsko središte u dolini Czarne Przemsze; ima (1937) 36.900 stan. Ovdje rade 23 ugljenika, najstariji od 1796, i tri rudnika tutije i olova. Slojevi ugljena, koji su paleozojske starosti, debeli su do 16 m i dopiru na nekim mjestima do površine. N. Ž.

DĄBROWSKA, Marja, ✳ 1892, poljska spisateljica, opisuje život seoskog proletarijata i građanski porodični život prošloga pokoljenja. Djela: *Gałąź czereśni* (1922), *Życie i dzieło Edwarda Abramowskiego* (1924), *Uśmiech dzieciństwa* (1924) *Ludie stamtąd* (1925), *Dzieci ojczyzny* (1926), *Przyjaźń* (1927), *Noce i dnie* (trilogija, 1935). Pisala je s mnogo ljubavi i o svom izletu u Hrvatsku 1936 i o dojmovima s otoka Raba. J. B-ć.

DĄBROWSKI, 1. Ignacy, ✳ Varšava 1869, † Varšava 1932, književnik poljski, profesor zemljopisa, veći je dio života proveo u bijedi kao informator, umro od tuberkuloze. Psihološki mu je roman *Śmierć* (1892), dnevnik tuberkuloznog mladića, *Felka* (1893), povijest siromašne švelje, *Zmierzchy* (1914), autobiografski roman o zamiranju stvaralačkog talenta, *Matki* (1923).

2. Jan Henryk, ✳ Pierzchowiec kod Bochnie 29. VIII. 1755, † Winnogóra 6. VI. 1818, poljski vojskovođa. Najprije dobrovoljac u saskoj vojsci, stupa 1792 u poljsku vojsku. Nakon treće diobe Poljske (1795) sastavio je u Lombardiji dvije poljske legije, s kojima je 1798 slavodobitno ušao u Rim, no legije su stradale, naročito na Trebbiji (1799), gdje je u trodnevnoj bitki sa Suvorinom bio ranjen. Pridružio se Napoleonu nakon bitke kod Jene (1806), organizirao ustanak u Poznanjskoj i sudjelovao u Napoleonovoj vojni na Rusiju braneći prijelaz preko Berezine. Kao general i senator-vojvoda ustrojio je vojsku kongresne Poljske. — Ime D-a ovjekovječeno je u poljskoj narodnoj himni, himni legionara Dąbrowskoga, »Jeszcze Polska nie zgineła«, koja se zove i »mazurek Dąbrowskiego«, a ima refrain: »Marsz, marsz, Dąbrowski, z ziemi włoskiej (talijanske) do Polski«. Tu su himnu prisvojili gotovo svi slavenski narodi; početne riječi uzeo je Gaj za svoju budnicu »Još Hrvatska nij' propala«, a po njezinu napjevu pjeva se hrvatska pjesma »Oj Iliri (Hrvati), jošte živi riječ naših djedova«.

BIBL.: *Beitrag zur Geschichte der polnischen Revolution im Jahre 1794*, 1796; *Mémoire militaire des légions polonaises en Italie*, 1801; *Familiengeschichte*, 1802.

3. Marjan, ✳ Mielec 1878, poljski novinar, učio u Krakovu, bio srednjoškolski profesor. Od 1908—10 suvlasnik dnevnika *Głos Narodu*, zatim glavni urednik i izdavač najraširenijega poljskog dnevnika *Ilustrowany Kuryer Codzienny* i ilustrovanih časopisa *Światowid*, *Na szerokim świecie*, *Tempo dnia*, *As*, *Wróblę na dachu*, zastupnik u sejmu 1921—35, predsjednik društva lijepih umjetnosti, ravnatelj i vlasnik krakovskog kazališta »Bagatela«.

4. Raoul, Ritter von, ✳ Prag 3. V. 1833, † Beč 3. IX. 1896, austrijski prirodoslovac, pranećak Henryka Dąbrowskoga; napustio vojničku karijeru i posvetio se gospodarstvu, naročito lovačkoj struci. Osim beletrističkog djela *Harmlose Lieder und harmlose Gedanken* (anonimno u Pragu 1862) izdao niz djela iz lovačke zoologije: *Das Reh* (1876), *Das Edelwild* (1877), *Der Fuchs* (1883), *Die Geweihbildung der europ. Hirscharten* (1885), zatim djela o lovu: *Lehr- und Handbuch des Weidwerks*, *Chronik der Jagdbeute*, *Waldrevier* (1885), *Der Wildpark* (1885), *Zwölf Gebote für den Weidmann* (1886), surađivao u enciklopediji Allgemeine Encyklopädie der gesamten Forst- und Jagdwissenschaften i u priručniku Handbuch der Forstwissenschaften (*Jagd i Das Jagdrevier*, 1890). J. B-ć.

DA CARSO IVAN → **Schiavone Ivan.**

DACCA (ime dolazi od svetog drveta »dhak« — *Butea frondosa*). 1. pokrajina u istočnoj Bengaliji u Indiji. Prostire se po aluvijalnom zemljištu delte Gangesa i Brahmaputre. Na prostoru od 37.962 km² živi 13,864.104 stan. (1931).

2. okružje na niskom i plodnom zemljištu uz desnu obalu donjeg toka Brahmaputre. Na prostoru od 7.025 km² živi 3,125.965 (1931) gusto naseljenih (445 na km²) stanovnika, koji se uglavnom bave poljodjelstvom i gaje prvenstveno rižu i jutu.

3. glavni grad upravne pokrajine i okružja, leži na obali Burhi Ganga, pritoka Brahmaputre. U 16. i 17. st. grad je poznat po proizvodnji muselina i kao veliko tržište, na kome su se sastajali predstavnici glavnih kolonizatorskih naroda (Portugalci, Holandezi, Francuzi i Englezi). U 18. i 19. st. grad je opao zbog naglog napredovanja Kalkute. Od početka ovog stoljeća grad je počeo ponovno napredovati, u prvom redu radi osnivanja jake tkalačke industrije (preradba jute) i razvoja obrta, koji prerađuju zlato i srebro, a zastupane su i druge grane obrta. Danas je D. važno tržište različitom domaćom (riža, juta i dr.) i uvezenom robom. Osim dobrih željezničkih veza s unutrašnjošću Bengalije do D. dopiru i veći parobrodi. G. 1921 pretvorena je komisija kalkutskog sveučilišta u samostalno sveučilište, koje najvećim dijelom pohađaju muslimani. D. ima 138.518 stan. (1931). M. Š.

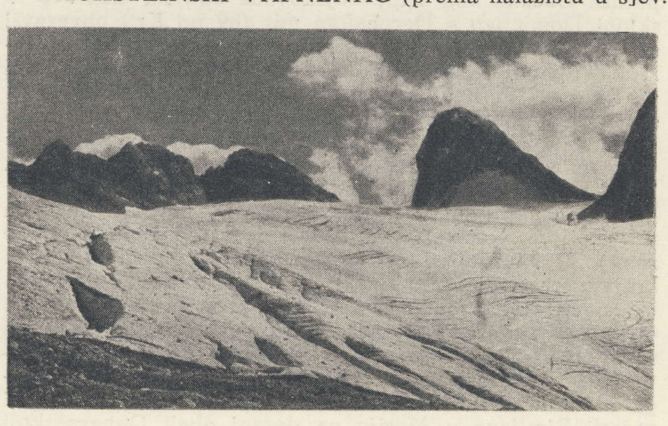
DACH, Simon, ✳ Memel 29. VI. 1603, † Königsberg 15. IV. 1659, njemački pjesnik, profesor poezije na sveučilištu u Königsbergu. Najznatniji je član Königsberškog pjesničkog društva, koje je gojilo i glazbu. Osim prigodnica spjevao je i brojne lirske pjesme, koje se u formalnom pogledu drže, doduše, Opitzovih propisa, ali se odlikuju čuvstvenošću i jednostavnošću, koja podsjeća na narodne pjesme. Njegove religiozne pjesme idu među najbolje te vrsti. S. T.

DACHAU, grad u gornjoj Bavarskoj, 482 m nad morem u šumovitoj dolini blagog podneblja, 20 km na *SZ* od Münchena, glavni grad istoimenog okružja, ima (1933) 8234 stan., najvećim dijelom katolika. Jugoistočno od grada širi se močvarno područje, koje je ponajviše osušeno i pretvoreno u livadu. Atmosferske draži toga kraja potakle su slikara Ludwiga Dilla, da ondje osnuje 1897 slikarsko naselje, koje postoji i danas. U gradu je blatno kupalište, u kojem se liječe srčane i ženske bolesti te reumatizam. Veleobrt prerađuje drvo i proizvodi papir i pivo. N. P.

D. je u ranom srednjem vijeku bio sjedište istoimenih grofova iz kuće Scheyern. Nakon njihova izumrća (1175) stekli su to područje kupnjom Wittelsbachovci. U 30-godišnjem ratu bilo je ondje više bojeva; bojevima oko D. iza prvoga svjetskog rata učinjen je 1919 konac prolaznom gospodstvu komunista u Bavarskoj. Dvorac, sagrađen oko sredine 16. st., pregrađen 1715, pretvoren je nedavno u muzej za pučku umjetnost. F. C.

DACHSTEIN, gorska skupina u Salzburškim vapnenačkim Alpama, južno od Hallstättskog jezera, obuhvaća površinu od 891 km². Najviši joj je vrhunac Hoher Dachstein (2.996 m), ali se ističu još mnogi drugi (Torstein 2.947 m, Grimming 2.351 m). Od šest ledenjaka najveći je Hallstätter Gletscher, koji zaprema površinu od 500 ha. Na sjevernoj su strani te skupine prekrasne spilje. N. P.

DACHSTEINSKI VAPNENAC (prema nalazištu u sjev.



DACHSTEIN
(Orbis terrarum)



OSVOJENJE DACIJE
(Pojedinosti s Trajanova stupa u Rimu)

Dachsteinskim Alpama) uz dolomit čini silne naslage, od kojih se u pretežnom dijelu sastoje tirolske, vorarlberške, bündenske i talijanske Alpe. Naslage dolomita, pod imenom *glavni dolomit*, dolaze po svim našim planinama čas u jačem, čas u slabijem razvoju. U okolici Zagreba ti se dolomiti mrve u pijesak, poznat pod imenom »bijeli pijesak«. Svi ti vapnenci i dolomiti pripadaju gornjem odsjeku formacije trijasa, t. zv. *norijskoj stepenici*. J. P-k.

DACIJA. Početkom 2. st. pr. Kr. postojala je na sjeveru donjeg Dunava država Dačana, koja je na *I* dopirala do Dnjestra, na *Z* do Tise, na *J* do Dunava, a na *S* do Karpata. U 1. st. pr. Kr. vladao je njome kralj Burebista, koji svoje kraljevstvo proširi do Dnjepra (između 60 i 45 pr. Kr.). Poslije njegove smrti raspade se ono u četiri dijela. Dačani su prvi put ušli u sferu rimskih interesa za Cezara, koji je na njih namjeravao povesti rat. Smrću Burebiste nestalo je doduše dačke opasnosti, i prvi rimski carevi lako su suzbijali provale Dačana na Balkanski poluotok, ali su Dačani pod kraljem Decebalom doživjeli novi zamah. Decebal je nastojao uspostaviti veliku Daciju, koja bi obuhvatala zemlje na sjeveru Dunava od Tise do Dnjepra, pa i zemlje na desnoj obali Dunava. Sklopivši saveze sa Svevima, Jazigima i Partima provališe Dačani u Meziju, potukoše tamošnjeg namjesnika Opija Sabina i stanu prodirati dalje. Sam je car Domicijan pošao k vojsci na Dunav. Poslije poraza zapovjednika garde Kornelija Fuska potuče Dačane kod Tape vojskovođa Julijan. Uza sve to sklopi Domicijan s Decebalom mir (89 po Kr.) obvezavši se za novac, da će rimsku granicu braniti od upada u Meziju. Trajan je ipak smatrao, da su Dačani uvijek opasni za Rim; g. 101 navijesti stoga Decebalu rat i napadne ga sa 100.000 ljudi. Dačani su se odlučno branili, ali bijahu poraženi kod Tapare (Željeznih vrata). Decebal priznade vrhovnu vlast Rima (102), ali se usto spremao za nov rat. Zbog toga ga g. 105 Rimljani ponovno napadoše i u žestokim borbama slomiše njegov otpor. D. postade rimskom provincijom. Kako dugi i ogorčeni rat bijaše opustošio zemlju, Trajan odredi, da se ona naseli kolonistima iz svih krajeva carstva. Staro dačko kraljevstvo doskora je bilo naseljeno Mediterancima, a latinski jezik postaje u njemu općim; iz njega se s vremenom razvio rumunjski. Hadrijan razdijeli D-u u D. superior s glavnim gradom Sarmizegetusa i D. inferior; prva je obuhvatala današnji Erdelj, druga Malu Vlašku. Car Aurelijan napusti dački teritorij i preseli Rimljane u Meziju na desnoj obali Dunava, koji kraj nazove D. Ripensis, s glavnim gradom Serdica (Sofija).

LIT.: J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck 1877; Tomaschek, *Die alten Thraker*, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 120; C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajansäule*, 2. sv., Berlin 1896—1900; Isti, *Die Römischen Denkmäler der Dobrudscha*, Berlin 1904; L. Homo, *Le Haut-Empire*, Histoire romaine, III., Pariz 1933. G. N.

DACIT, eruptivna efuzivna (ekstruzivna, površinska) stijena, koja se razvila iz dioritske magme, pa je ekstruzivni odvjetak kremenoga diorita (tonalita). Sastavljen je pretežno od kalcijskonatrijskoga glinenca i kremena, kojima se priključuje biotit, rogovača (amfibol) ili piroksen. Ti minerali leže kao utrusci u sivoj, mrko sivoj ili crnoj osnovi, koja je kod rastrošenih vrsta crvenkasta ili smeđasta. Osnova je sastavljena od kisela plagioklasa, ortoklasa i kremena. S priraštajem kalijskoga glinenca stvara prijelaze u liparite i kremene porfire. Ima ga i sa staklastom osnovom. Kod nas su se vršile vulkanske erupcije dioritske magme, iz koje su se razvili daciti, u Hrvatskom Zagorju kod Jesenja (Krapina), kod Možđenca (Novi Marof), u okolini Lepoglave, u Fruškoj gori kod Vrdnika, u Bosni i okolini Srebrnice, pa u krajevima uz obalu Bosne. Važan je materijal u kamenoj industriji. Ime je dobio po nekadašnjoj rimskoj pokrajini Daciji (današnji Erdelj), gdje se nalazi u većoj količini.

LIT.: M. Kišpatić, *Hiperstenski andezit i dacit iz srebrničke okolice u Bosni*, Rad. 159, 1904; Isti, *Andeziti i daciti uz obalu Bosne*, Rad 159, 1904; Isti, *Mlađe eruptivno kamenje u sjevero-zapadnom dielu Hrvatske*, Rad 177, 1909; F. Tućan, *Zur Petrographie der Fruška gora*, Glasnik Naravoslovnog društva XXV., 1913. F. T.

DACOSAURUS, fosilni krokodilski rod. Pojavljuje se u Bijeloj Juri Njemačke. Duljina životinje iznosi do 6 m., a sama glava ima 1 m. F. Š.

DACQUÉ, Edgar, ✻ Neustadt a. d. H. u Njemačkoj 8. VII. 1878, titularni profesor i konzervator geol.-paleont. drž. zbirke u Münchenu; bavio se najviše paleontologijom, a usto je mnogo radio na polju prirodne filozofije. U svom filozofskom radu nastojao je osnovati neku zasebnu nauku o razvoju, koja u mnogom podsjeća na stariju spekulativnu prirodnu filozofiju Schellinga. Prema toj nauci nije čovjek konačni član organskog razvoja nego *praoblik*, iz kojega su izišli glavni životinjski tipovi u toku povijesnog razvoja zemlje.

BIBL.: *Grundlagen und Methoden der Paläogeographie*, Jena 1915; *Vergleichende biolog. Formenkunde der fossilen niederen Tiere*, Berlin 1921; *Wirbellose der Jura*, 1. i 2. sv., Berlin 1933—1934; *Urwelt, Sage und Menschheit*, 8. izd., München 1938; *Natur und Seele*, 2. izd. München 1927. J. P-k.

DACTYLOPTERUS → **Ribe poletuše.**

DAČIĆ, Živojin, ✻ Batočina 18. VI. 1874, † Beograd 6. VI. 1920, srpski srednjoškolski profesor, najzad upravitelj

Državne štamparije (1914—19), radnik na polju narodnog prosvjećivanja, napose izdavanjem lista Narodne novine (1907—10) i kalendara Narodnih novina (1908—12). Pisao je poučne pripovijetke za narod.

DAĆA, KARMINE → **Podušje.**

DAĆE, u najširem smislu sve ono, što se ima davati ili plaćati onomu, komu pripada porezno vrhovništvo. U tom je smislu riječ daća kod nas već vrlo rano poznata, što najbolje posvjedočuje činjenica, da se u urbarskim propisima obuhvaćaju sva davanja, na koja su obvezani podložnici (u lat. praestationes urbariales), izrazom urbarske daće. U tom slučaju pripadalo je porezno vrhovništvo zemaljskom gospodaru, pa su mu podložnici bili dužni plaćati urbarskim propisima određene daće. Pod konac 19. st. počinje se izraz daće ograničavati na gradske i općinske neizravne poreze, dok se danas upotrebljava kao skupni izraz za sva gradska odnosno općinska podavanja. → Samoupravne financije. Z. H.

DADA (od toga izvedeno **dadaizam**) ime književno-umjetničkog smjera, koji se pojavio oko 1917 kao prosvjed protiv svakoga traženja »smisla« u umjetničkom djelu. Stoga je i sama riječ dada razmjerno besmislena, da pokaže, kako je odnos između riječi labav, ili čak da taj odnos potpuno ukine. »Smisao« kaže jedan od zastupnika dadaizma, »nije vlasništvo riječi, koje bi bilo potpuno osigurano«. Na taj način program te »škole« postaje potpuno negativan, anarhičan, te postizava značajne efekte samo u humoru i mistifikaciji. Dada dovodi do apsurda različita nastojanja (futurizam, ekspresionizam, kubizam i dr.), koja su namjerno pomrsila odnos između realnosti i irealnosti postavljajući sve na osnovicu relativnosti. Glavni su predstavnici: Tristan Tsara, Philippe Soupault *(Rose des vents)*, Francis Picabia, Ribemont-Dessaignes *(L'Empereur de la Chine)*, Eluard *(Répétitions)*, André Breton *(Champs magnétiques*, zajednički sa Soupaultom), Aragon *(Feu de joie, Anicet)*. Izvan zemalja francuskog jezika dadaizam se slabo prihvatio, a i tu je imao samo prolazan značaj. Dadaizam je izrazita tvorevina francuskog poslijeratnog intelektualizma, pa koliko se odrazio u pojedincima drugih zemalja (na pr. u Njemačkoj: Hugo Ball, R. Hülsenbeck, Kurt Schuritters i dr.) utopio se u srodnim smjerovima, koji su jači i specifičniji njihov izraz, kao što je za zemlje Centralne Evrope ekspresionizam (v.). To vrijedi i za Hrvatsku. Lj. M.

DADDI, Bernardo, talijanski slikar. Djelovao je u prvoj polovini 14. st. Iako su njegova djela često signirana i datirana, ipak je teško utvrditi njegov razvoj. D. ulazi u niz najstarijih slikara one generacije, koja je slijedila neposredno iza Giotta. Čini se međutim, da D. nije bio izravan učenik majstorov, iako se u ranim njegovim djelima očituje utjecaj Giottov. Poslije biva stil D. djela sve dekorativniji (osobito na brojnim malim kućnim oltarnim slikama), a oblikovanje mekše. »Strossmayerova galerija« ima od njega fragmenat slike Kristova raspeća.

LIT.: S. Vitzthum, *B. D.*, Leipzig 1903; A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, V., Milan 1907. A. Sch.

DADIĆ, Aliaga, ✳ oko 1750 u Mostaru, gdje je i umro 1809, ajan mostarski. Između njega i Aliage Voljevice, ajana blagajskoga, došlo je 1802 do razmirica. Voljevica udari na Mostar, osvoji zapadnu stranu i konak s topovima u njem. Dadić se izmiri s Voljevicom i ovaj raspusti svoje čete. Dadić je bio prijatelj i zaštitnik kršćana i ljut neprijatelj turske vlade. G. 1806 krene s vojskom, u kojoj je bilo i katolika pod zapovjedništvom fra Nikole Ilića, Smail-kapetana Gavrana od Počitelja na Crnu Goru, ali bez osobita uspjeha. Dadićev ugled bio je toliko porastao, da je postao zazoran i Porti, koja opremi u Mostar Sulejman-pašu s regularnom vojskom. Dadić ne dade paši u Mostar, i on uzmače u Nevesinje. Dok je Porta spremala novu vojsku protiv Mostara, Dadić umre naprečac. Govorilo se, da je bio otrovan.

LIT.: K. Peez, *Mostar und sein Kulturkreis*, Leipzig 1891, H. K.

DADILJA je narodni izraz za njegovateljicu i odgojiteljicu djece. Dadilje treba da su tjelesno i duševno potpuno zdrave i, prije nego što dođu djeci, treba im savjesno pregledati pluća i krv (pregled rentgenom zbog eventualne tuberkuloze). Osim toga treba da su upućene u njegu i hranidbu dojenčeta i malenog djeteta. B. D.

DAEMOROPS DRACO Blume, pripada dosta nepoznatoj skupini palma (v.). Stabljika je ovih palma, koje su najsrodnije vrstama roda *Calamus*, obično vrlo dugačka, rijetko uspravna, najčešće povijena oko drugog drveća. Jednospolni se cvjetovi razvijaju u nizovima na vitkim ograncima mnogostruko razgranjenog cvata, koji je obavijen ovojnim listom. D. d. je raširen u Istočnoj Indiji i na području Malajskog arhipelaga. Važan je za dobivanje najbolje vrste istočnoindijskog crvenila, zmajeve krvi — *Resina Draconis*. To je skrućen sok (smola), koji curi iz plodova ove povijuše. Najviše se toga crvenila izvozi iz Batavije i Singapura. Mnogo se upotrebljava u tehnici. Takve smole daju i neke druge vrste spomenutog roda. F. K-n.

DAEMS, Servaas Domien, ✳ Noorderwijk 4. VI. 1838, † Tongerloo 30. VI. 1903, nizozemsko-flamski pripovjedač. Kanonik i nastavnik filozofije u premonstratskom samostanu u Tongerloou, crta humoristički pučki život u pripovijetkama: *Voor twee vaders* (1868), *De kruiwagens* (1869), *Arme lijderes* (1881). Pjesme su mu u stilu narodne pjesme lake, vedre, naivne: *Gedichten* (1879), *Luit en fluit* (1884), *Het lied der linden* (1890).

LIT.: W. van Neylen, *Kanunnik D., zijne werken beschosuwd als spiegel van zijn karakter*, 1905. Lj. M.

DAENELL, Ernst Robert, ✳ Stettin 28. VIII. 1872, † Münster 17. XII. 1921, njemački povjesničar i sveučilišni profesor u Americi (Chicago 1908—09, New-York 1910—11), od 1914 profesor na sveučilištu u Münsteru. Polazeći sa antropogeografskog stajališta D. zastupa općepovijesno gledište.

BIBL.: *Die Kölner Konföderation von 1367 und die Schonischen Pfandschaften*, Hansisch-dänische Geschichte von 1367—87, 1894; *Die Blütezeit der Deutschen Hanse*, 2 sv., 1906; *Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika*, 1907; *Die Spanier in Nordamerika 1513—1824*, 1911; *Dänemark*, 1919.

DAFFINGER, Moritz, Michael, ✳ Beč 25. I. 1790, † Beč 22. VIII. 1849, austrijski slikar. Učio je u bečkoj akademiji i bio najprije zaposlen u porculanskoj manufakturi slikanichta izradio je D. dvije stotine akvarelnih portreta onih minijaturne portrete. Bio je izvanredan crtač, ali se na žalost malo bavio tom granom. Presudno je na nj utjecao engleski slikar Lawrence za svog boravka u Beču 1814. D. postaje mnogo traženi i uvaženi portretni slikar članova dvora i visokog plemstva. Njegovi su portreti uvijek otmjeni, elegantni, ljubazni i dopadljivi. Za kneza Metternicha izradio je D. dvije stotine akvarelnih portreta onih ličnosti, koje su zalazile u kneževu palaču. Potkraj života slikao je isključivo bilje i cvijeće.

LIT.: L. Grünstein, *H. D. und seine Zeitgenossen*, Beč 1923. A. Sch.

DAFINA *(Elaeagnus)*, biljni rod por. zloljesinka iz reda *Myrtales* (→ prostolatičnice). Toj por. pripadaju drvenaste biljke s dvospolnim ili jednospolnim, četveročlanim ili dvočlanim cvjetovima, koji nemaju vjenčića, a jednogradna im je plodnica spojena s vrčasto izdubenim cvjetištem. Listovi, a i drugi dijelovi najvećma su im srebrno sjajni, jer su gusto pokriveni vrlo značajnim zvjezdastim ili štitastim dlakama. U području naše flore pripada joj osim roda d. samo još rod pasji trn (v.). — Sam rod d. odlikuje se suličastim, srebrno sjajnim listovima cijela ruba i žutim, četveročlanim, dvospolnim ili poligamnim, veoma mirisavim cvjetovima. Kao uresno drvo uzgaja se kod nas po nasadima vrlo često vrsta *E. angustifolia* L., koja je u nekim primorskim krajevima i podivljala. S. H-ć.

DA FLOR, Ruggero, ✳ Brindisi 1280, † Drinopolje 1307, valjda najstariji među glasovitim pustolovima vojnicima. Mlad je stupio u templarski red i borio se u Palestini. Kad je veliki meštar reda posumnjao, da je Da F. nezakonitim putem prisvojio dio templarskog blaga i otpao od vjere, on je umakao, na svoju ruku organizirao četu katalanskih plaćenika (almogàvera) i stupio u službu sicilskoga kralja Friderika Aragonskog. Kasnije (1303) služio je bizantskom caru Androniku II. ratujući protiv Turaka, nad kojima je izvojevao nekoliko pobjeda. Smjestivši se u Galipolju stao je pljačkati okolne zemlje bez obzira, pripadaju li caru ili neprijateljima. Da ga umiri, car mu podijeli naslov cezara i dade mu nećakinju za ženu. To je izazvalo ljubomor prijestolonasljednika Mihajla Paleologa, koji ga je, kako kažu, dao umoriti. Nakon smrti Da F-ove njegova se družina borila protiv Bizanta, te je prešla u Grčku i tu osnovala atensko vojvodstvo.

DAFNA (grč. Δάφνη »lovor«), nimfa u grčkoj mitologiji, nesklona ljubavi. Nju progoni Apolon; na molbu primi je zemlja, i tu izraste lovor. D. se javlja na više mjesta u Grčkoj: sad je kćerka arkadske rijeke Ladona, sad kralja



ANDRIJA MEDULIĆ, Dafna i Apolon (Alinari)
(Mleci, Galleria del Seminario arcivescovile)

Amikla, sad opet kćerka tesalske rijeke Peneja. Po priči iščezla je u tjesnacima Antiohije na Orontu. Motiv o D. često je umjetnički obrađen: Ovidije (Met. I, 452) Stacije, Lukijan i dr.; likovno: Appiani, A. Medulić, Bernini i dr.; glazbeno: u operi Peri 1594 i H. Schütz 1627.

DAFNETIN, dioksikumarin, derivat α-pirona. U otopini fluorescira. Slaba je močilska boja. Nastaje raspadanjem glikozida dafnina, raširenog u Daphne-vrstama. D. B-ć.

DAFNI, samostan, 10 km udaljen od Atene. U 5. st. na ruševinama nekadanjega Apolonova hrama sagrađen je samostan, od kojega se do danas sačuvalo samo par razvalina. Današnji samostan potječe iz 12. st. U bizantsko doba D. bijaše pretvoren u pravu tvrđavu radi obrane od razbojnika. U 13. st. Franci, tadanji gospodari Atike, izvršili su na njemu mnoge promjene. U to doba prepustiše ga franačka gospoda benediktincima-cistercitima, koji su i s vanjske i s unutrašnje strane izvršili neke nadogradnje: sagradili zvonik i stupove u gotskom stilu. Srećom su poštedjeli glasovite bizantske mozaike. U tom razdoblju D. je služio za grobnicu franačkim vojvodama Atene. Istom kad su Grci zauzeli Atenu od Turaka, bio je povraćen redovnicima grčkoistočne vjeroispovijesti. Putnici iz 16. st. pričaju, da se nalazi u zapuštenom stanju. U 18. st. u njemu su svega tri redovnika. I poslije osnutka grčke države taj je divni spomenik ostao napušten, služio je (1840—54) za boravište vojnicima, a 1883 bila je tu kratko vrijeme i ludnica. Od 1885 grčka vlada se stala zanimati za taj spomenik, a 1895 počelo je Arheološko društvo s popravcima



SAMOSTAN DAFNI

toga odličnog bizantskog spomenika, glasovita zbog svojih mozaika. Na nesreću je velik dio tih mozaika upropašten zubom vremena i surovošću neznalica. Nekada je čitava unutrašnjost bila ukrašena mozaicima, dok je danas od toga sačuvan malen dio, među ostalim i glasoviti *Pantokrator* (Svedržitelj) u kupoli, *Proroci* na timpanu kao i nekoliko prizora iz života Isusa i Bogorodice. K. K.

DAFNIJE *(Daphniidae)*, porodica vodenbuha *(Cladocera)*, nekoliko milimetara maleni, splošteni raci listonošci. Tanka prozirna ljuštura od dvije klopke obuhvata trup i udove. Na slobodnoj glavi vidi se veliko sastavljeno pokretno oko, koje nastaje spajanjem od oba postrana oka, te neparno maleno čeono oko. Stražnjim parom velikih rašljastih ticala vesla u vodi. Na trupu je 4—6 pari listastih nogu. Na leđima kratko srce živahno kuca. Mužjaci su manji i javljaju se ponajviše istom u jesen. U proljeću i ljetu, kad obično još nema mužjaka, stvaraju se u ženkama ljetna ili subitana jaja, koja se bez oplodnje (partenogenetski) brzo razvijaju na leđima ljušture u posebnu prostoru. Kad se pojave mužjaci, oplode oni trajna ili zimska jaja, koja se odjeljuju (obično po 2) u posebnom odebljanju leđne ženkine ljušture ili efipiju, jer ga ženka presvlačenjem odbacuje. Taj kutikularni zaštitni ovoj zimskih jaja ima u sebi zraka, pliva na vodi, pa ga vjetar i životinje mogu na sebi prenositi po vodama. Idućeg proljeća razvija se iz tih jaja prvo partenogenetsko pokoljenje. Vodenbuhe žive ponajviše u slatkoj vodi, hrane se sitnim planktonskim bićima, a kreću se tako, da poskakuju. Ti se prozirni račići lako mogu promatrati u sitnozoru, pa se lijepo vidi kucanje srca, optok krvi, okretanje oka i svi unutrašnji organi. U našim potocima i mlakama ima više oblika dafnija, pa je u Plitvičkim jezerima značajan oblik *Daphnia lyalina plitvicensis.* K. B.

DAFNIS je prema priči bio sin Herma i neke nimfe. On je izumio grčku pastirsku pjesmu. Kad je jednom pasao stada na Etni, zaljubila se u njega jedna nimfa. Premda joj je D. obećao vjernost, iznevjerio se, a nato ga je nimfa kaznila sljepoćom. On se u svojoj nesreći tješio svirajući u frulu i pjevajući pastirske pjesme, dok se nije bacio s neke pećine i umro. Iz te je pećine onda probilo vrelo, kod kojega su sicilski pastiri svake godine prinosili žrtve. — Teokrit (I. 64—142, VII. 72—77 i dr.) kaže, da je D. umro od ljubavne čežnje za nekom nimfom, a oplakivala ga je cijela priroda, životinje, pastiri i bogovi. — Priču o D. obradio je Teokritov suvremenik Sositej kao satirsku dramu. — Vergilije veliča u svojoj 5. eklogi pod D-ovim imenom Cezara. Z. D.

DAGEROTIPIJA je postupak u fotografiji (negativ — pozitiv), koji je izumio francuski slikar Louis J. Daguerre (v.). To su fotografije, koje se dobivaju na pločama (od



ANDI (LEZGI) IZ DANGBESŠANA

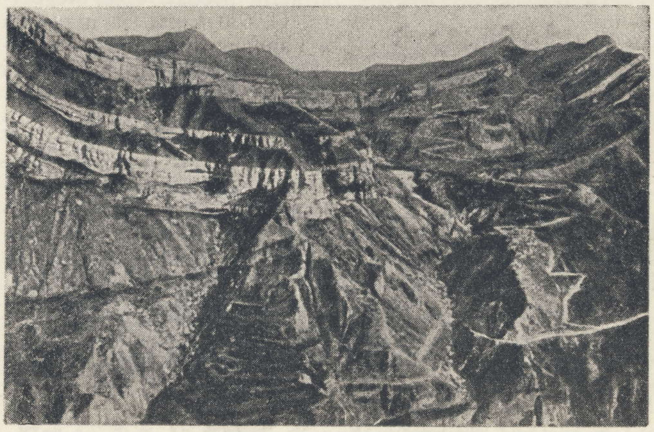
kovine), gdje je Daguerre upotrijebio svojstvo klorova srebra, da na sunčanom svijetlu mijenja boju. Taj je postupak D. pronašao uz suradnju J. N. Niepce-a (1765—1833), a usavršio ga sam 1837. Francuska akademija na prijedlog fibizara Arago-a primi taj izum te je objelodanjen 1839.

U prvo su se vrijeme kod d-e upotrebljavale srebrne ploče, kasnije posrebrene bakrene. Ove se izlažu neko vrijeme u razrijeđenoj dušičnoj kiselini, zatim poliraju i puste, da na njih djeluju jodne pare, koje stvaraju naslagu jodova srebra. Tako ploča postaje osjetljiva na svijetlo. Poslije ekspozicije, koja radi slabe rasvjete traje prema Daguerre-u oko 20 minuta, razvijaju se te ploče u komori (camera obscura) s pomoću živinih para. Pritom se stvara na osvijetljenim mjestima naslaga metalne žive kao fini bijeli oblog. Jodovo srebro uklanja se fiksirom u rastopini kuhinjske soli ili cijankalija. Tako su na ploči svijetla mjesta pokrivena naslagom žive. Ako držimo ploču tako, da ne reflektira nikakvo svijetlo, pokazuje nam se pozadina tamnom, a svjetlija se mjesta vide bijelo.

Kod reprodukcije stavlja d. na fotografa posebne zahtjeve, jer se udubine na površini stvaraju samo onda, ako površina ne odražava svijetlo. Prema tomu mora se tako osvijetliti, da ne reflektira izravno u objektiv, ali ipak toliko, da difuzna refleksija živine oborine dođe do izražaja. Praktično se primjenjuje umjetno svijetlo s obje strane, i to pod što manjim kutom. Svijetli se predmeti moraju ukloniti iz blizini kamere, jer se odražavaju na metalnoj površini, i zato se kamera pokriva crnom tkaninom. Kod obradbe treba paziti na površinu, jer je osjetljiva i na najmanji pritisak, pa se naslaga lako obriše. Radi toga stavljaju se ploče pod staklo, a ako je potrebno čišćenje naslage, obavlja se oprezno mekanim kistom. Budući da su kod d-e izmijenjene strane, treba već snimku načiniti tako, da budu strane zamijenjene. Tako će se dobiti pozitiv sa stranama kao u originalu.

D. je prvi fotografski postupak. U jeseni 1839 uspio je prvi snimak portreta prof. Draper-u u New-Yorku, a doonda su bili snimani samo krajobrazi i arhitekture. V. M.

DAGESTAN, autonomna republika (SSSR) sa 57.300 km² i 950.000 stan. (1935). Zaprema sjeveroistočni dio Kavkaza pored Kaspijskog mora. Unutrašnji D. nalazi se u visokom kavkaskom gorju, a središte mu je dolina rijeke Koisu.



DAGESTAN, Vrletno stijenje kod Guniba (M. Déchy, *Kaukasus*)

Jugoistočno od ovoga pruža se Samur-Dagestan, otvoren s više dolina prema istoku, među kojima je najnaseljenija dolina rijeke Samura. U jezičnom, a donekle i u rasnom pogledu pokazuje D. veliko šarenilo (30 plemena). U unutrašnjem D. najvažniji su Avari, a u Samur-Dagestanu žive azerbajdžanski Tatari, Kumici i planinski Židovi, koji su se doselili vjerojatno iz Perzije. Republici pripada i nisko pustinjsko-stepsko primorje na sjeveru, gdje stanuju turski Nogajci, a ima dosta i koloniziranih kozaka. Stepa služi gorštacima za zimsku pašu. Glavni grad republike je Mahač-Kala (Petrovsk), a strateški je važan Derbent, oba na Kaspijskoj obali.

LIT.: B. Plaetschke, *Kaukasusländer*, u Klute, Hdbuch d. geogr. Wissenschaft, Potsdam. Z. D-i.

DAGNAN-BOUVERET, Pascal Adolphe Jean, ✳ Pariz 7. I. 1852, † Pariz 1929, francuski slikar. Učio je u Parizu (Gérôme) i Rimu. Prvi put izlaže u pariškom Salonu 1875. Dok je najprije slikao portrete i genre-prizore, prikazuje od 1881 dalje gotovo isključivo prizore iz bretonskog pučkog života, kao *Le Pardon en Bretagne* (1889) i *Conscrits* (1891). Poslije slika opet portrete i religiozne slike. Za parišku Sorbonnu naslikao je velike dekorativne slike. U t. zv. »bretonskoj« školi zaprema D.-B. zamašan položaj, ali zaostaje za Cottetom i Lucienom Simonom. A. Sch.

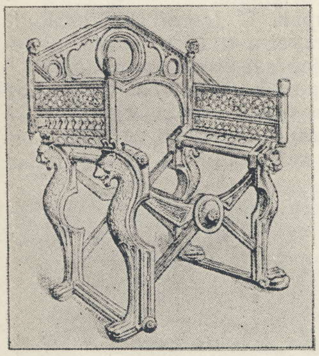


DAGESTAN, Lezgijski gradić Aul Tindi

DAGNJA JESTIVA ili klapunica *(Mytilus galloprovincialis)* je školjkaš iz porodice prelaca, prstastog stopala sa snažnom morskom svilom (byssus). Ljušture su joj izvana tamno ljubičaste, iznutra bijelo modre, 60—120 mm dugačke i jednake. Pod mesnatim duguljastim stopalom izlučuje žlijezda žutkasta vlakanca, kojima se dagnja čvrsto prihvaća za neku tvrdu podlogu u moru. Može i pokidati te konce, pa se povuče na drugo mjesto. U moru se može naći pričvršćena na drvenim stupovima, obalnim hridima u grozdastim kupovima, kod nas u Jadranu posvuda, osobito u Novigradskom moru u velikoj množini. Tečna je mesa, pa je uzgajaju, jer već u jednoj godini izraste do 6 cm. U Jadranu živi i malena dagnja *(M. minimus)* od 15 mm, pričvršćena morskom svilom u gustim hrpama na obalnom kamenju unutar crte plime. K. B.

DAGÖ (estonski Hiiumaa), estonski otok s 960 km² i 16.000 stan. (1930). Od kopna je odvojen Moonsundom, a od otoka Ösela Soëlasundom. Na zapad je istaknut bregoviti poluotok Dagerort, a inače je otok ravan s niskim i pjeskovitim obalama. Stanovnici su Estonci i Nijemci, koji se bave stočarstvom i ribolovom. Do 1645 pripadao je Danskoj, do 1721 Švedskoj, iza toga Rusiji. Iza prvog svjetskog rata pripade republici Estonskoj, s kojom je 1940 pripojen Rusiji, a 1941 zaposjednut od Nijemaca. Z. D-i.

DAGOBERT I., posljednji znatniji franački kralj iz dinastije Merovejića (628—639). Još za života oca Lotara II. primi 623 u upravu Austraziju (v.), kojom je kao majordom vladao zapravo Pipin st., osnivač kasnije moći Karlovića; poslije očeve smrti 628 zavlada i Neustrijom i Burgundijom, a 631 i Akvitanijom. Tako je D. opet ujedinio državu sa sjedištem u Parizu, ali je već 633/4 morao Austraziju predati sinu Siegbertu. G. 630 napao je u savezu s Langobardima prvu slavensku državu kralja Sama; taj ga porazi kod Wogastisburga u zapadnoj Češkoj i utvrdi tako svoju nezavisnost. U borbi s plemstvom, koja je najzad svršila njegovim uzmakom, D. se oslanjao na slobodnjake i galorimsko stanovništvo. Osobitu je brigu posvetio sudovanju i državnim prihodima, koje je povećao i djelomičnom sekularizacijom crkvenih imanja. J. Š-k.



DAGOBERTOVO PRIJESTOLJE



DAGOBERTOVI NOVCI

DAGON (hebr. dag »riba«), idol Filistejaca, polučovjek, poluriba, simbol plodnosti. Kult D-a došao je u Palestinu iz Babilonije; kad se Filistejci useliše u Palestinu, poprimiše taj kult i uzeše D-a za svoga narodnog boga (V. knj. Sudaca 16, 23 i d.). A. J.

DAGUERCHES, Henri (pravo ime Valat Charles), francuski kolonijalni romanopisac, koji je gotovo cio život proveo u Cochinchini; piše o Dalekom istoku. G. 1930 dobio je nagradu »Prix des Français d'Asie«. Ide među najbolje predstavnike današnje eksotične književnosti, dobro poznaje život u Indokini i u Sijamu, pa u svojim prikazima, prožetim realizmom, kao i legendama, uskrisuje tajanstvenu istočnjačku uljudbu.

BIBL.: *Consolata fille du Soleil*, 1906; *Monde, vaste monde*, 1909 (roman); *Le Chemin de Patipata*, 1911 (pjesme); *Le Kilomètre 83*, 1913 (roman); *L'Affaire du port de commerce*, 1923. P. Cl.

DAGUERRE, Louis Jaques Mandé, ✻ Cormeiles-en-Parisis (Seine-et-Oise) 18. XI. 1787, † Bry-sur-Marne 10. VII. 1851, francuski slikar i grafičar, poznat je po svom izumu »dagerotipije« (v.). Slikao je krajolike, prozračne dekoracije i slike za svoje glasovite »diorame«. Istakao se i kao pisac djela *Historique et description des procédés du daguerrétype et du diorame*, Pariz 1839. A. Sch.

DAHIJE, naziv, koji su sami uzeli janjičarski glavari u Srbiji, odmetnici od carske vlade u početku 19. st. Riječ dolazi od arapskog *da'i* »tko što prisvaja«, dakle pretendent, uzurpator. I janjičari u Alžiru i Tunisu već u 16. st. sami su birali svoje glavare, koji su se prozvali daije (francuski dey), tobože od turskoga *dajy* »ujak« (daidža), i s vremenom učinili se gospodari sasvim nezavisni od turskih paša, koje je onamo slala carigradska vlada.

Poslije rata Rusije i Austrije s Turskom 1787—91 Srbima u beogradskom pašaluku, koji su se borili na poziv Austrije protiv Turaka, podijeli turska vlada ne samo amnestiju, nego i različne olakšice u plaćanju poreza, koji nisu više kupili turski haračlije, nego knezovi po knežinama i kmetovi po selima. Osim toga iz pašaluka bili su prognani siloviti i razuzdani janjičari, koji su odavna bili izgubili staru stegu i nisu se pokoravali carskoj vlasti. No 1801 neki janjičari i njihovi zapovjednici *baše* vrate se tajno u Beograd i sami prigrabe vlast. Sedam baša uzeše naslov d., od kojih su četvorica bili »velike dahije«: rječiti Hercegovac *Mehmed-aga Fočić* (Mus-aga, brat mu, bio je sporedna osoba), sin čestitoga kadije u Loznici, staroga Foče, koji je uzalud odvraćao sina i druge d. od zuluma; zatim barjaktar *Aganlija*, Bošnjak ćamdžija, koji je prije vukao lađe na Savi; *Kučuk-Alija Đevrlić* iz Rudnika, koji je oko 1800 bio muselim rudničke nahije; i *Mula Jusuf* iz Novoga Pazara. K njima dođe mnogo pustolova, najviše iz Bosne. »Mnogi su tada u Beograd došli goli i bosi, pak se ondje odmah okovali u srebro i u zlato, i obukli u svilu i u kadifu, i uzjahali na atove s rahtovima. Sad već ni sudija drugih nije bilo u zemlji osim dahija i njihovih kabadahija i subaša«, pripovijeda suvremeni Karadžić. Dahije razdijeliše pašaluk na četiri dijela, u kojima predadoše upravu svojim muselimima i subašama. Mehmed-aga držao je Podrinje i dio valjevske nahije. Mula Jusuf drugi dio valjevske i beogradske, Aganlija sokolsku nahiju, a Kučuk-Alija Šumadiju i Moravu. Samovolja, uzimanje globa i pravna nesigurnost otjerala je mnoge ljude u šumu i rodila potkraj siječnja 1804 otvorenim ustankom, kad su d. stvorile odluku da isijeku sve uglednije glavare, koji bi im mogli biti opasni, i kad su to počeli provoditi. D. su bile na različnim mjestima poražene, njihove ispostave uništene i spaljene, a oni se zatvoriše u tvrde gradove. Kad se ni u Beogradu ne mogoše držati, pobjegoše četiri velike d. niz Dunav s namjerom, da od vidinskoga odmetnika Pasvan-oglije, također Bošnjaka, zaištu pomoć. No na otoku Adakali stiže ih srpska potjera, koja ih s dopuštenjem turskih vlasti pobi noću 24.—25. VII. 1804. Otada je d. sinonim za samovoljne i nasilne držaoce vlasti.



LOUIS JACQUES MANDÉ DAGUERRE

LIT.: S. Novaković, *Ustanak na dahije 1804*, Beograd 1904. A. Š-k.

DAHL, Johann Christian Clausen, ✻ Bergen (Norveška) 24. II. 1788, † Dresden 14. X. 1857, norveški slikar i grafičar. Učio je u Kopenhagenu, ali se doskora zasitio akademizma pa se kao samouk školovao na slikama nizozemskih majstora 17. st. Svojim svježim i neposredno izvedenim krajolicima utjecao je znatno na njemačko slikarstvo krajolika, osobito na Blechena i Menzela. Tijesno ga je prijateljstvo vezalo s C. D. Friedrichom. Bio je profesor u Dresdenu. G. 1820/21 boravi u Italiji. Znatnija se njegova djela nalaze u Elberfeldu, Hamburgu, Dresdenu, Oslo-u, Bergenu i Kopenhagenu. U neku je ruku D. prethodnik Corotov.

LIT.: A. Aubert, *Professor D.*, Oslo 1893. A. Sch.



JOHANN CHRISTIAN DAHL, Breza u oluji

DAHLAK OTOCI, skupina niskih koraljnih otoka u južnom Crvenom moru, među kojima je najveći D. el Kebir (arapski: Veliki Dahlak). Mnogi su od tih otočića nenastanjeni grebeni. Otoci pripadaju tal. koloniji Eritreji, a leže nasuprot luci Massaui. Stanovnici (oko 2000) su po podrijetlu Abesinci, a po vjeri muslimani. Bave se stočarstvom (gajenjem koze), ribarstvom i lovom na kornjače, a nekada su se bavili i vađenjem bisera. S. R.

DAHLGREN, 1. Carl Fredrik, ✳ Kvilinge 20. VI. 1791, † Stockholm 2. V. 1844, švedski humorist, pjesnik i pripovjedač. Bio je pastor u Stockholmu i neko vrijeme član parlamenta. Pristao je uz noviju romantičku školu t. zv. fosforista, koja je izdavala u Uppsali 1820—1821 časopis Phosphor (Lučonoša) protiv starih romantičara, članova akademije. Sudjelovao je kod drugoga dijela satiričnoromantičnog junačkog epa *Markalls sämlösa nätter* (M. besane noći), koji su izdavali fosforisti. Po uzoru veselog ciklusa švedskog pjesnika Bellmanna »Fredmans epistlar« napisao je *Mollberg epistlar*. Među pjesmama ističe se opis prvog svibnja u Djursgårdenu u Stockholmu *(Vårsång på Valborgsmässafton)*. Pisao je i novele i romane, naročito humoristični roman iz svoje mladosti *Nahum Fredrik Bergströms kronika af och öfver honom sjelf* (N. B. kronika od njega i o njemu).

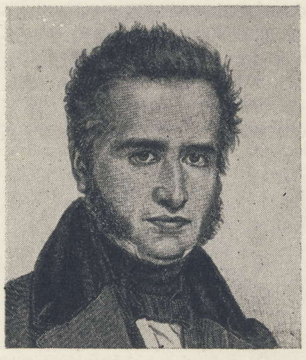
LIT.: Cjelokupna djela *Samlade arbeten* izdao je A. T. Arvidsson u Stockholmu 1847—52, drugo izd. 1875; E. A. Karlfeld, *Minnesteckning över C. F. D.*, Stockholm 1923. F. B.

2. Erik, Wilhelm, ✳ Stockholm 7. VI. 1848, † Stockholm 1934, švedski geograf i bibliograf, sin književnika Frederika Augusta D-a. Bio je knjižničar kod različnih znanstvenih ustanova, a 1903—1906 ravnatelj kraljevske knjižnice u Stockholmu. Od 1910 bio je tajnik odbora švedske akademije za Nobelovu nagradu.

Osim iz područja knjižničarstva i bibliografije objelodanio je brojna geografska djela na švedskom, francuskom i engleskom, na pr. *De äldsta seglingsbekrifningar öfver norden*, 1889; *Bidrag till nordens äldsta kartografi*, 1892; *Voyages français à destination de la mer du Sud avant Bougainville*, 1907; *Les relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'Océan Pacifique* 1911; *Les débuts de la cartographie du Japon* II., *A contribution to the history of the discovery of Japan*, 1914; *The discovery of the Hawaiian Islands*, 1917.

DAHLMANN, 1. Friedrich Christoph, ✳ Wismar 13. V. 1785, † Bonn 5. XII. 1860, njemački političar i povjesničar. Od g. 1812—29 profesor je povijesti u Kielu, gdje se zalagao za oslobođenje tih kneževina od danske vlasti, zatim u Göttingenu, gdje je 1831—33 surađivao na ustavu za Hannover. Kao član *sedmorice* (»Göttinger Sieben«) prosvjedovao je protiv povrede ustava sa strane kralja Ernesta Augusta i zbog toga bio otpušten iz službe. U spisu *Politik auf den Grund und das Mass der gegebenen Zustände zurückgeführt* (Göttingen 1835) zagovarao je ustavnu monarhiju. U Kielu je ustrajno radio na djelu *Geschichte von Dänmark* (3 sv., Hamburg 1840—43), u kome je obradio povijest Danske do reformacije. G. 1830 izdao je u Göttingenu *Quellenkunde der deutschen Geschichte*, jedno od osnovnih djela za proučavanje njemačke povijesti. G. 1842 bi pozvan na sveučilište u Bonnu, gdje je razvio živu akademsku djelatnost i osobito se istakao svojim predavanjima o politici, nauci o državi i modernoj povijesti. Djelima *Geschichte der englischen Revolution* (Leipzig 1844) i *Geschichte der französischen Revolution* (Leipzig 1845) došao je do velikog ugleda među njemačkim nacionalistima i liberalima. Za revolucije 1848 bi kao pouzdanik pruske vlade poslan u Frankfurt na Majni, gdje je izabran potpredsjednikom prethodnog sabora (Vorparlament). Kao i većina sveučilišnih profesora pristajaše uz malonjemačku stranku (»Kleindeutsche«), koja je težila za njemačkim ujedinjenjem bez Austrije. Nakon neuspjeha konstitucionalista objavio je u svibnju 1849, da pristaše malonjemačke stranke, koji se nazivahu *Erbkaiserlichen*, istupaju iz narodne skupštine. G. 1849 bio je član prve pruske komore i parlamenta u Erfurtu, a zatim se vratio na sveučilište u Bonnu. J. N.

2. Josef, ✳ Koblenz 14. X. 1861, † Tokio 23. VI. 1930, njemački isusovac (od 1878), istaknut orijentalist. Učio je sanskrit u Beču i indijske starine u Berlinu (1891 do 1902), a u znanstvenu svrhu proputovao Kinu i Indiju (1902—1905). Od 1903—1930 bio je profesor na katoličkom sveučilištu u Tokiju, gdje je 1914—24 bio i profesor na drž. sveučilištu. Izdao je među ostalim: *Indische Fahrten*, 2 sveska (Freiburg 1908), tri djela o indijskom epu *Mahabhârâta*, o Buddhi (1898), o Nirvani (1896), o najstarijim vezama Japana sa Zapadom (1912). M. V.



F. C. DAHLMANN (po crtežu Pechta)

DAHN, Felix, ✳ Hamburg 9. II. 1834, † Breslau 3. I. 1912, njemački pisac. Od 1863 profesor prava na sveučilištu u Münchenu, Würzburgu, Königsbergu i Breslau. Uz djela iz pravne znanosti izdao je brojna povijesna djela, a najpoznatija su *Die Könige der Germanen* (12 sv., 1861—1911) i *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker* (4 sv., 1881—90). Kao lirik i pjesnik balada stoji pod Geibelovim utjecajem, a najveću je slavu stekao kao vrlo plodan pisac povijesnih romana. Klasik je t. zv. njemačkoga profesorskog romana, kojemu je svrha, da na zabavan način prikaže povijesno zbivanje. Patetika stila, šuplja i površna psihologija, uopće sredstva pariškog novinskog romana, većinom trivijaliziraju ljude i doba, koje prikazuje, premda se romani temelje na savjesnim povijesnim studijama, a prožima ih iskreno rodoljublje. Od velikog broja tih romana najpoznatiji je *Der Kampf um Rom* (4 sv., 1876—78), gdje je prikazana povijest istočnih Gota do njihove propasti u Italiji. Z. Š.

DAHOMEY, francuska kolonija, dio Francuske zapadne Afrike. Izdužena je u smjeru *SJ*, od srednjeg toka Nigera do obale Gvinejskog zaliva, između 6°10' i 12°30' sjev. geogr. širine. Sa zapada graniči s bivšom njemačkom kolonijom Togo, danas pod francuskim i engleskim mandatom, a s istoka engleskom kolonijom Nigerijom. D. zahvata prostor od 112.000 km², na kome živi 1,351.511 stan. (od toga 1.014 Evropljana) ili 12,0 na km² (1936). Zemljište D. spušta se od gorja Atakora (800—900 m) na sjeveru prema primorju na jugu. U tom pravcu teče i glavna rijeka Ouémé. Obala je niska, od pješčanih prudova, iza kojih su prostrane lagune (Grand Popo, Nokoué i dr.). Klima je na *J* žarka, vlažna i dosta nezdrava, dok su viši krajevi prema *S* sve suši. Na *J* kiše padaju u proljeće i jesen, a prema *S* prelaze u ljetnu kišnu periodu. Biljni je svijet u

nižem, južnijem dijelu bujna prašuma, a oko laguna neprohodna šikara, dok su viši, sjeverni dijelovi savane, koje prema godišnjim dobama mijenjaju izgled. Životinje su svojim vrstama i rasporedom prilagođene različitim sredinama; obalske lagune veoma su bogate ribom. D. ima velike izvore gospodarskog bogatstva. U vlažnijim, južnim dijelovima poljodjelstvo ima velike mogućnosti razvoja; najviše se gaji uljana palma. Za prehranu je najvažniji kukuruz, koji daje dvije žetve; u srednjem se dijelu mnogo gaji i proso. Sve više se uzgaja i pamuk, a važne su kulture duhana, kakaa i kave. U siromašnijem sjevernom dijelu značajnije je stočarstvo, dok je na obalskim lagunama veoma razvijen ribolov. Obala je plitka i teško pristupačna, važnije je jedino pristanište Kotonou. U unutarnjost vode dvije željezničke pruge: Kotonou-Ouidah-Save, na koju se nastavlja automobilski put do rijeke Nigera: istočna željeznica veže Porto Novo s mjestom Pobe. Rijeke su plovne samo pri ušću, a glavni je vodeni put pojas laguna, na kojima su i glavna naselja. D. izvozi različne poljodjelske proizvode (palmino ulje i uljane kolače, pamuk, duhan i dr.) i sušenu ribu, i to najviše u Njemačku, Englesku i Francusku, a uvozi različne prerađevine iz Francuske, Engleske i Sjedinjenih država.

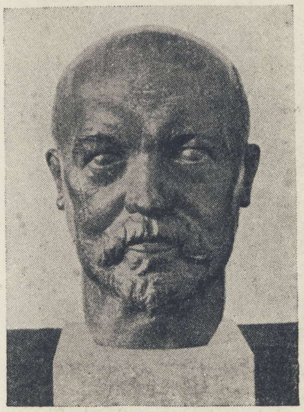
Stanovništvo je dosta složenog sastava. U srednjem dijelu žive Foni ili Dahomejci (42% stanovništva), poznati kao dobri vojnici. Dahomejci su imali dosta naprednu kulturu, odlikovali su se ponosom i smislom za organizaciju te radinošću. U močvarnim prašumama juga žive Nagot 10% stanovništva), u suhim sjevernim dijelovima Bariba (12%) i Fulbe (5% stan.). Većinom su animisti, a ima i muslimana. Glavni grad je Porto Novo s 23.521 stan. (1936); Abomey (11.277 stan.) i Savalu (20.199 stan.) glavna su tržišta u unutrašnjosti, dok Cotonou (6.502 stan.), glavno pristanište, sporo napreduje.

U toku 17. i 18. st. organizirali su Dahomejci jako kraljevstvo i nametnuli vlast drugim narodima. G. 1851 sklopila je Francuska prvi ugovor s D., a kasnije je od vladara obalskog pojasa postigla gospodarske i vojničke pogodnosti. Bahanzin, kralj D., odupro se (1887) iskrcavanju Francuza, što je bio početak dugih i krvavih ratova između više francuskih vojničkih misija i dahomejskog kralja. Ekspedicija pukovnika Dodda (1892—94) pobijedila je i zarobila Bahanzina nakon krvavih borbi. Tada su Francuzi



DAHOMEJAC

proširili vlast prema *S* i uspostavili vezu s drugim svojim kolonijama u Africi. G. 1895 uključen je posjed D. u Francusku zapadnu Afriku, te kolonijom u ime glavnog guvernera, kome je sjedište u Dakaru, vlada njegov namjesnik. Mirovnim ugovorom 1918 pripojen je posjedu D. kao mandat Društva naroda istočni dio njemačke kolonije Togo (v.). J. R-ć.



GOTTLIEB DAIMLER
Hedwig Maria Ley
Untertürkheim, Daimler-Benz-Werke

DAIMLER, Gottlieb, ✻ Schorndorf (Württemberg) 17. III. 1834, † Cannstatt 6. III. 1900, njemački inženjer, Svojim konstruktivnim i izvedbenim poboljšanjima osigurava uspjeh Ottovih atmosferičkih i četverotaktnih plinskih motora. Kad mu je uspio čitav niz izuma i pronalazaka (rasplinjač, paljenje smjese goriva i uzduha s pomoću užarenog štapića, zagon ventila grbinama i t. d.), stvara u zajednici s Maybachom svoje životno djelo: lagani brzoradni, eksplozioni motor. Od 1887 u svojoj tvornici prvi ugrađuje takve motore na benzin i ostala laka goriva u različita prometala, koja je daljim pronalascima uredio za motorni zagon. Njegove izvedbe prvih motornih dvokolica, automobila na četiri kotača, motornih željeznica i tramvaja, motornih čamaca i brodova uzorne su i u ono vrijeme najbolje. V. Kr-n.

DAINGERFIELD, Elliott, ✻ Harper's Ferry (Virginia) 26. III. 1859, američki slikar. Učio je u New Yorku. G. 1897 boravi u Evropi. Vrativši se u Ameriku slikao je osobito rado Madone na način talijanskih majstora 16. stoljeća. Znatnija se njegova djela nalaze u galerijama u New Yorku i Brooklynu. A. Sch.

DAIRE, Louis François Eugène, ✻ Pariz 8. II. 1798, † Pariz 14. VI. 1847, franc. ekonom; kao posebnik bavio se znanstveno narodnogospodarskim problemima. Najveća mu je zasluga, što je sudjelovao kod uređivanja i izdavanja klasične zbirke »Collection des principaux économistes«, koja je izašla u 15 svezaka u Parizu 1843—48. Zbirka sadržava nesamo djela u tekstu, nego je puna bilježaka, tumačenja i životopisnih i bibliografskih prikaza. Sâm D. priredio je ove sveske: *Économistes financiers du XVIIIe siècle* (1843), *Physiocrates* (1846), *Turgot* (2 sv. 1844), *Oeuvres diverses de Say* (1848), *Mélanges d'économie politique: Hume, Forbonnais, Condillac, Condorcet, etc.* (1847). Važnija su mu djela: *Letres à un habitant de Toulouse sur le but et l'illégalité du recensement prescrit par M. Human*, Pariz 1841; *Mémoire sur la doctrine des physiocrates*, Pariz 1847. Surađivao je mnogo u časopisima »National«, »Journal du peuple« i u »Journal des Économistes«. M. I.

DAIREN, ruski Daljnyj, japanska luka na *ji* poluotoka Liaotunga. Ima 386.000 stan. (1937), od tog je jedna trećina Japanaca. Područje Kwantunga dobila je Rusija od Kine u zakup na 99 godina i ovdje sagradila g. 1899 trgovačku luku Dalnij. Mirom u Portsmouthu g. 1905 preuzeo je zakup Kwantunga Japan, i luka je dobila današnje ime. Nalazi se na južnomandžurskoj željeznici i preko Dairena ide 90% mandžurske vanjske trgovine. Dvije trećine cijelog izvoza iz Dairena otpada na soju. Ima veleobrt ulja i pamučne robe.

LIT.: H. Rosinski, *Das japanische Kaiserreich*, u Klute, Hdbuch d. geogr. Wissenschaft, Potsdam. Z. D-i.

DAIWA, Dēv, Dew, demoni u Zaratustrinoj nauci. Poimence ih navodi Avesta; to su u osobe uobličene slike grijeha, bolesti i zla. Stanuju u paklu, a bit će s paklom uništeni na sudnji dan. Mogu se protjerati vatrom, molitvom i vjerskim činima. Najstrašniji je demon Aišma.

DAJACI (Dajak, Dayak), skupni naziv za urođenike Bornea. Ime potječe od Malajaca, a tumači se od prilike kao »stanovnici unutrašnjosti«. To odgovara današnjem stanju, jer su D. — izuzevši samo t. zv. »morske Dajake« u Sarawaku — potisnuti u unutrašnjost otoka, a od obale odijeljeni gotovo svagdje širim ili užim pojasom kasnije

doseljenih Malajaca, Kitajaca ili mješancima, kakvi su na pr. u južnom Borneu t. zv. Bandžarezi. To novije stanovništvo zalazi na mjestima prilično duboko u unutrašnjost, naročito uz obale većih rijeka, i sve više potiskuje, odnosno apsorbira starince Dajake, tako da ih danas ima u nizozemskom dijelu Bornea oko 650.000, dok cjelokupno stanovništvo toga područja iznosi 2,1 mil. A i ti nisu jedinstveni, nego zamršen skup plemena, koja se među sobom razlikuju — često i dosta znatno — i fizički i kulturno, a vjerojatno i po podrijetlu, odnosno po vremenu svoga dolaska na Borneo. Uza sve te razlike ipak svi D. pripadaju t. zv. staromalajskom sloju biljogojskih naroda, pa su razmjerno čisti od stranih primjesa i utjecaja, a imaju i nekih zajedničkih crta, koje su nastale možda kasnije, životom u susjedstvu i istim prilikama. Te se zajedničke crte ističu naročito kod usporedbe s Malajcima, Javancima i drugim susjednim mladomalajskim narodima, koji i u fizičkom i u kulturnom pogledu pokazuju jake indijske, arapske i kitajske utjecaje. S obzirom na to može se unutrašnji Borneo smatrati kulturnom pokrajinom za sebe, a naziv D. opravdanim i s etnografskog gledišta.

Prema jezičnoj, tjelesnoj i kulturnoj srodnosti i razlikama pokušali su nekoji istraživači iz velikog broja izmiješanih narodića i plemena D. izlučiti nekoliko glavnih grupa. Te se podjele ne podudaraju među sobom, a zacijelo nisu ni konačne ni sigurne, pogotovu, jer mnogi D. nisu još dovoljno proučeni. Nizozemske upravne vlasti i nekoji etnolozi razlikuju (po Helbigu) ove važnije grupe: 1. kao vjerojatno najstariji sloj (Kleiweg de Zwaan) u središtu otoka *(Olo) Ot Danum* (Ot Danoem ili Ot Danom, što znači »ljudi na gornjoj vodi, gornjaci«), od kojih se obično kao posebna grupa navode nešto sjeverniji *(Orang) Ulu Ajer* (*Ayer*, ime jednakog značenja), a pribrajaju im se još na jugu *Olo Ngadžu (Ngadjoe, Ngadju)*, među koje idu i *Bjadžu (Biadju)*; 2. poveću, kratkoglavu grupu *Kajan (Kayan) — Bahau — Kenja (Kenyah)* na sjeveroistoku, koja, kao i dvije naredne grupe, prelazi i u britanski dio otoka, a doselila se navodno poslije g. 700 iz Stražnje Indije (Hose i Mc Dougall); 3. *Murut* na sjeveru; 4. *Iban (Batang Lupar*, »morski D.«) na sjeverozapadu, koji bi po nekima (T. I. Bezemer) bili doseljeni istom pred 200 god. s istočnih obala Sumatre (što bi trebalo dokazati); napokon 5. *Klemántan* na zapadu, kojim se skupnim imenom označuju i različna manja plemena u srednjem dijelu britanskog Bornea (najnesigurnija grupa). K tomu treba u britanskom dijelu dodati t. zv. »kopnene Dajake« na sjeverozapadu, a grupe *Kalabit* u sredini i *Dusun* (ili *Idahan*, »sunčani D.«) na sjeveroistoku. Ne idu među Dajake u strogom smislu primitivna plemena *Punan, Bukit, Bukitan, Olo Ot* i dr., koja žive u manjim grupama po velikom dijelu Bornea kao niži lovci i sabirači, dok su pravi D. uvijek ratari.

D. pripadaju srednjoj grupi indonezijskih jezika, koji su grana velike austronezijske (malajo-polinezijske) jezične porodice. Tjelesno su predstavnici dosta čistog malajskog tipa, s manje stranih (na pr. mongolidnih) primjesa, srednje veličine i lijepo izrasli, katkad s nešto vedidnih crta. Opisuju se kao pošteni, gostoljubivi, u potrebi hrabri, prijazni i uslužni, premda su ozloglašeni kao lovci na ljudske glave.

I u kulturnom pogledu sačuvali su D. razmjerno čistu staru baštinu, makar nisu bili pošteđeni od jakih utjecaja susjednih, dobrim dijelom islamiziranih naroda s razvijenijom kulturom, a u novije vrijeme i evropske civilizacije. Tipično je za njih primitivno biljogojstvo (bez upotrebe pluga ili rala), spojeno s krčenjem i paljenjem prašume i seljenjem na drugo mjesto, kad se nakon nekoliko godina zemlja iscrpe ili preotme mah guštara, i svinjogojstvom (goveda imaju samo neki, pod stranim utjecajem). Glavni je usjev riža, vjerojatno također pod utjecajem naprednijih susjeda. Uz to je još dosta važno ribarstvo na rijekama i lov (osobito na divlje svinje radi masti). Vrlo su karakteristične duge kuće na stupovima (sošnice), građene većinom uz rijeke, katkad upravo golemih razmjera (po 200, pa i 300 m duljine, gdje stanuje više puta i čitavo selo), podijeljene često uzduž na dvije polovine, od kojih su u jednoj stanovi pojedinih porodica, a druga je otvoreni trijem, na kojem se odigrava čitav zajednički život i vise lubanje ubijenih neprijatelja. Kod rukotvorina ističe se neobično obilna upotreba bambusa i naročito rotanga (»španjolske trske«) za sve moguće predmete i potrebe (među ostalim na pr. vrlo značajan neki kao steznik od koluta rotanga, od pazuha do polovice bedara, naročito kod žena plemena Iban). Razvita je još obradba drveta i željeza pa tkanje (lijepo ornamentirane tkanine, kod čega se ukras često postizava t. zv. ikat-tehnikom, v.). Porodica je u pravilu monogamna, većinom na matrijarhatskom temelju (gdjegdje djevojka ide u prosce momku, a muž se seli k ženi), uz neke jednakopravne forme. U religiji prevladava animizam i štovanje pređa, s čime je u vezi i kult lubanja (često lijepo ukrašenih rezbarijom, i to nesamo srodnika, nego i neprijatelja, što je povod zloglasnom lovu na glave), zatim različne vrste pogreba, osobito dvostruki (naknadni) pogreb (pri čemu se drugi put sahranjuju samo kosti, očišćene od mesa, često na visokim stupovima ili u posebnim kućicama na stupovima). Znatne su im i umjetničke sposobnosti (skulpture od drva; razvita ornamentika spirala, vitica i jako stiliziranih ljudskih i životinjskih likova u rezbarstvu i tekstilnom rukotvorstvu; poezija, glazba). Uz navedene pojave ima ih još bezbroj, dijelom i specifično dajačkih, koje na karakterističan način popunjuju bogatu i šaroliku sliku kulture Dajaka, premda se nalaze i drugdje u Indoneziji (pa i izvan nje). U toj su kulturi razmjerno najjače zastupani elementi, koje etnolozi kulturno-historijskog smjera pripisuju mlađoj matrijarhatskoj kulturi (t. zv. slobodno-matrijarhatski kulturni krug), a ima i takvih — bar u nekim krajevima — koji se pripisuju drugim kulturnim krugovima, tako totemističkom ili eksogamno-patrijarhatskom i polinezijskom ili slobodno-patrijarhatskom. (V. i slike pod Borneo).

LIT.: R. Heine-Geldern, *Südostasien* (u Buschan, Illustrierte Völkerkunde, II. 1., Stuttgart 1923); A. Krämer, *Borneo* (u Atlas der Völkerkunde 3, Westindonesien, Stuttgart 1927); K. Helbig, *Bericht über eine Reise zu den Dajak* (u Zeitschrift für Ethnologie 71, Berlin 1940); K. Helbig, *Einige Bemerkungen zum Weltbild der Ngadjoe-Dajak* (Baessler-Archiv XXIV. 2., Berlin 1941). B. B-ć.

DAJAMUR → **Himalaja.**

DAJMIO → **Japan.**

DAJNKO, Petar, ✻ Sv. Petar kod Radgone 23. IV. 1787, † Velika Nedjelja 22. II. 1873, slovenski filolog i pisac. Gimnaziju je svršio u Mariboru, a filozofiju i teologiju u Grazu. Službovao je po južnoj Štajerskoj kao kapelan i župnik, a 1871 postao je i začasni kanonik. Zarana se počeo zanimati za književnost i nastojao je u književnost uvesti južnoštajerski dijalekat, koji se govorio između Mure i Drave. Njegova je namjera bila opskrbiti Slovence, koji žive u tom kraju, knjigama, što su im po njegovu mnijenju bile prijeko potrebne. Pisane su bile bohoričicom **(v.). Tako su nastale knjige:** *Začetek vučenja Slavenskega po nedelah, knižica soseb naročena dorašenim in vsem, keri predaleč so od šole farne, ino se v kratkem brati, ino dosta potrebnega navúčiti hčeju*, Graz 1816; *Svetega pisma zgodbe iz starega zakona*, Graz 1821; *Evangeliomi na vse nedele ino svetke zkos leto...*, Graz 1817 i dr. G. 1824 izišla je njegova gramatika slovenskoga jezika *Lehrbuch der Windischen Sprache. Ein Versuch zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur volkommeneren Kenntniss für Slowenen.* U toj gramatici uvodi on mjesto znakova bohoričice nove znakove za c, s, z, i za nj, ž, š, šč te za posebni istočnoštajerski ü. Bio je tvrdo uvjeren, da će njegov pravopis *(dajnčica)* prihvatiti i Slovenci izvan Štajerske, a možda i drugi Slaveni. Pošto je za svoj pravopis predobio vladine krugove, izdao je u 7 godina (1824—31) brojne knjige za puk i za svećenstvo (među njima *Posvetne pesmi med slovenskim narodom na Štajerskem*, 1827).

Dajnčicu su prihvatili mnogi (Rižner, Šerf, D. Veršič, A. Lah), a povoljno su se o njoj izrazili A. Župančîč, Kopitar, Sonnleithner (»zaista vrlo uspjelo«) i sam Dobrovský («dobro napravljeno«). Tako je bilo za D-a sve u najboljem redu do 18. VIII. 1838, kad je štajerski gubernij zabranio daljnje tiskanje školskih knjiga dajnčicom.

D. je bio povrijeđen i povukao se u pozadinu. Poslije poraza njegova pravopisa omrznula mu je sva »kranjska« književnost. On se počinje priklanjati ilirizmu. Za svojih posjeta po Štajeru došao je do D-a, koji je bio dekan u Vel. Nedelji, Stanko Vraz, a bio je gost kod njega i Rus Sreznevski, koji je od D-a dobio preporučno pismo za Gaja i Vraza. D. je prihvatio pravopis ilirski, ali nije prihvatio jezik. On sam piše Gaju 8. I. 1842, da je »krajnji čas, da se sva slavenska narječja late književnosti ozbiljnije nego su to učinila dosada«, a književnost nije moguće ostvariti u jeziku, koji ne bi bio bliz seljačkom puku. Zato je zadržao svoje istočnoštajersko narječje.

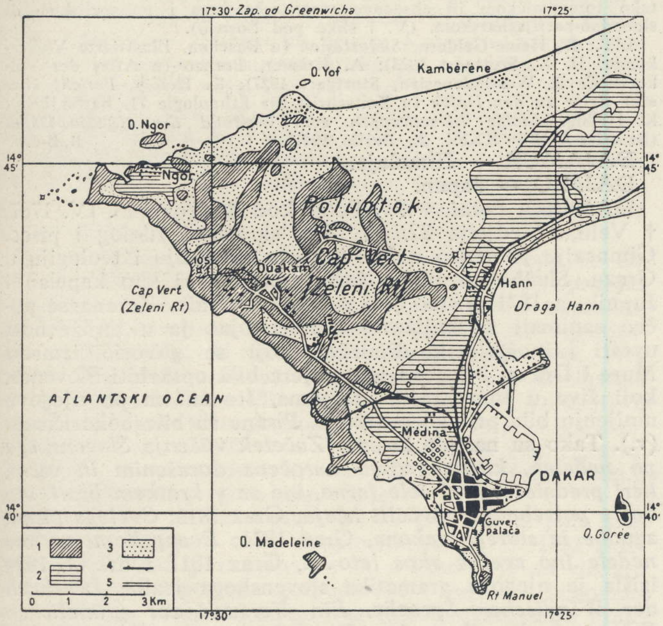
Mnogi su ga napadali zbog njegove *školske politike*. On je držao, da su slovenske pučke škole priprava za treći razred njemačkih normalka i za njemačku vojničku službu te se slagao s time, da je u pučkoj školi potrebno osim slovenskoga jezika učiti i njemački. Zato su mu prigovarali, da je pristao uz narodne protivnike. Ti su prigovori ojačali 1848. D. je bio načelni protivnik svake revolucije, pa se zato udaljio od rodoljubnih Slovenaca i približio konzervativnim Nijemcima.

LIT.: I. Grafenauer, *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*, Ljubljana 1919; F. Kidrič u Slov. biograf. leksikonu, Ljubljana 1925; F. Petre, *Poizkus Ilirizma pri Slovencih*, Ljubljana 1939. Z. D.

Dajnčica je jedan od slovenskih pravopisa u doba filološke romantike kod Slovenaca. Kopitarova zamisao, da treba Trubarov, odnosno Bohoričev pravopis iz 16. st. popuniti s 9 novih jednostavnih pismena, koja bi zamijenila po njemačkom uzoru sastavljene znakove za jednostavne glasove, navela je 1824 i Petra Dajnka, da za svoje književne svrhe, a za glasove istočno-štajerskog slovenskog narječja uvede 8 novih, odnosno u novom značenju upotrijebljenih, i to:

z za današnje *z* (Bohoričevo *s*)
s „ „ *s* („ *ſ*)
c „ „ *c* („ *z*)
x „ „ *ž* („ *sh*)
8 „ „ *š* („ *ſh*)
ч „ „ *č* („ *zh*)
y za istočno-
štajersko *ü*
ŋ za današnje *nj* (Bohoričevo *nj*)

Tim je pravopisom napisao Dajnko i njegovi suradnici 22 nabožne i poučne knjige i knjižice, koje su zašle u narod u nekih 50.000 istisaka. A. S-k.



POLOŽAJ DAKARA
1. Vulkanske stijene; 2. naplavi i bare; 3. pješčane sipine; 4. željeznice; 5. putovi.

DAKAR, grad i luka na poluotoku Cap Vert (Capo Verde), najzapadnijem dijelu Afrike. Osnovu poluotoka čine bazaltni grebeni, koji su pješčanim prudovima spojeni s kopnom. U zaklonu među južnim ogrankom poluotoka i otočićem Gorée osnovan je u zdravoj klimi 1862 grad evropskog izgleda i 1867 otvorena moderna luka. Još 1916 D. ima samo 22.000 stan., 1924 40.057, a 1933 72.752 i 1936 već 92.634. D. je na važnom putu između Evrope i Južne Amerike, najzgodnija postaja i glavno uporište za prijelaz preko najužega dijela Atlantskog oceana. Velike prednosti položaja dolaze do još većeg izražaja u zračnim vezama Evrope s Južnom Amerikom, srednjom i južnom Afrikom. D. ima i željezničke veze s Kayesom, lukom na srednjem Senegalu, a nastavak ide u Bamako na gornjem Nigeru. Druga željeznička pruga vodi na ušće Senegala u St. Louis. Prometnu važnost D. dopunjavaju dobre ceste, karavanske staze i plovni dijelovi Senegala i Nigera. D. je postao i jednima od glavnih vrata Afrike, a s time su u sa vezu i prometne veze sa Sjevernom Amerikom. Prometnu ulogu D. olakšavaju neposredne kablovske veze s Evropom i Južnom Amerikom i brzojavne veze s unutrašnjošću Afrike. D. je od 1903 sjedište guvernera Francuske zapadne Afrike i katoličkog biskupa, a učinjen je također utvrdenim vojničkim uporištem za zaštitu francuskih interesa u svjetskom prometu. Grad zauzima sve važnije mjesto u svjetskom prometu. Stoga je u njemu živa trgovina, osobito za snabdijevanje brodova pogonskim materijalom i životnim namirnicama. Razvija se i obrt, u prvom redu brodogradnja, zatim druge grane, koje raspolažu bogatstvom sirovina ili su izazvane potrebama većega i naprednijeg grada.

LIT.: C. Faure, *Histoire de la presqu'île du Cap-Vert et des origines de Dakar*, Pariz 1914; M. Rustan, *L'avenir du port de Dakar* i *L'avenir de Dakar*, Journal de la marine marchande, Pariz 1930. J. R-ć.

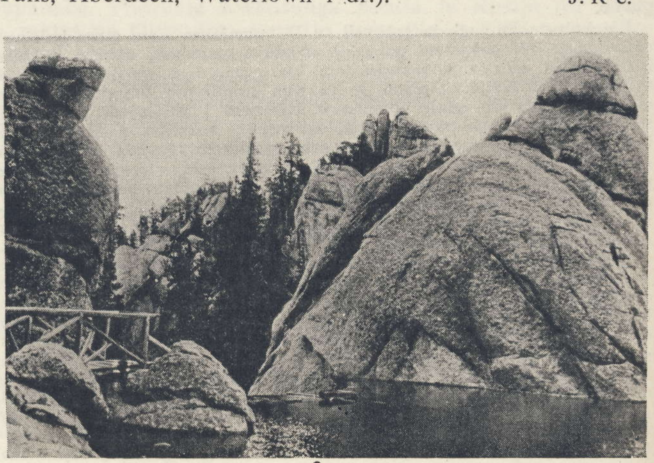
DAKHMA (č. dahma, od sanskrtskog dah »gorjeti«) zovu se *tornjevi šutnje*, kojima na krovu Parsi (v.) u Indiji, naročito u Bombayu, izlažu svoje pokojnike, da ih izjedu ptice grabilice, jer drže vatru i vodu svetima, pa se ne smiju učiniti nečistima ni spaljivanjem mrtvaca vatrom, ni pokapanjem u zemlju. Oniske su to okrugle zgrade, kojima se krov od ruba prema sredini spušta u obliku lijevka. U sredini se nalazi otvor, pod kojim je jama poput zdenca, u koju bacaju posebni nosači mrtvaca od grabilica oglodane kosti pokojnika. Zgrade su građene na osamljenim mjestima, odakle im i ime.

DAKOROMANI → **Rumunji.**

DAKOTA, područje u srednjem dijelu pojasa prerija u Sjevernoj Americi. Prostire se između 49° (do Kanade) i 43° sjever. geogr. širine (do savezne države Nebraske). Zapadna granica je podnevnik od 104° zap. geogr. duž. (prema saveznim državama Montana i Wyoming), dok je istočna granica u sjevernom dijelu rijeka Red River, a u južnom podnevnik od 96°30 zap. geogr. duž. (prema saveznim državama Minnesota i Iowa). Zemljište je najvećim dijelom sastavljeno od glina, s kojih vjetar za dugih suša nosi oblake prašine, a kiše u njima stvaraju brojne i duboke vododerine, što čini kraj neprohodnim »bad lands« (loše zemlje). Klima je kontinentalna i suha (oko 500 mm padalina). Godišnje temperature opadaju od *Z* prema *I*. Za hladnih zima temperature opadaju od *S* prema *J;* česti su zimski valovi hladnoće i ljetni valovi toplote. Dobra je strana, što male količine kiša padaju uglavnom ljeti, kad su za kulture najpotrebnije. D. je obrasla travama, jedino u južnim dijelovima ima prostranih šuma. U D-u su prvi prodrli Francuzi u prvoj polovici 18. st., ali je kraj tada politički pripadao španjolskoj Luisiani. Prodiranje bijelaca u D-u išlo je teško i uz velike borbe s indijanskim plemenima, među kojima su se isticali ratoborni Siouxi. Kraj je konačno umiren 1864. G. 1880 pripala je D. Francuskoj, koja ju je tri godine kasnije (1883) ustupila Sjedinjenim američkim državama. Duž usporednice od 46° sjev. geogr. širine podijeljena je (1889) na Sjevernu (North D.) i Južnu D. (South D.), koje su kao posebne savezne države primljene u USA.

Sjeverna Dakota, zahvaća prostor od 181.821 km², na kome živi 680.845 stan. (od toga oko 7000 Indijanaca) ili 4 na km² (1936). Prije su prostrane prerije iskorišćivane za ekstenzivno stočarstvo i poljodjelstvo (lan, žita, krumpir i dr.). Postepeno se širi obrađivanje zemljišta i gajenje stoke najsuvremenijim načinima, ali velike suše često ugrožavaju žetvu. U vezi je s ovim osnovnim granama oskudan veleobrt, koji prerađuje poljodjelske i stočne sirovine (mlinarstvo, proizvodnja maslaca i kondenziranog mlijeka i sl.). Većinu stanovništva čine doseljenici iz sjeveroevropskih zemalja (Norvežani, Rusi, Nijemci i dr.); stanovništvo je poraslo posljednjih desetljeća (još 1870 samo 2000 stan.). Bismarck je upravno središte, a Fargo i Grand Forks su gospodarska središta bogatijeg istočnog dijela.

Južna Dakota zaprema 199.140 km², na kojima živi 692.849 stan. (od toga oko 16.000 Indijanaca) ili 3 na km² (1936). U ekstenzivnom stočarstvu prevladava gajenje različnih žita, lana i krumpira. Gorje Black Hills (2240 m) u jugoistočnom dijelu svojim rudnim bogatstvom kao i velike šumske površine omogućuju razvoj nekih industrija. U stanovništvu pretežu doseljenici iz sjeveroevropskih zemalja kao u Sjev. D. Političko središte je gradić Pierre, dok su gospodarska središta gradovi istočnog dijela (Sioux Falls, Aberdeen, Waterlown i dr.). J. R-ć.



DAKOTA, Pogled na State Lodge u planinama Black Hills

DAKRYOADENITIS δάκρυον »suza«; ἀδήν »žlijezda«) je upala suzne žlijezde. Akutna i kronična jednostrana infekciozna upala suzne žlijezde razvija se kao posljedica metastaze zaraznih klica, kojih se prvotno žarište nalazi negdje drugdje u organizmu. Obostrana infiltrativna upala suznih žlijezda nastupa kod zaušnjaka i Mikuliczeve bolesti s razvojem otekline sviju žlijezda slinovnica. Tuberkuloza, sifilis, leukemija i limfogranulomatoza mogu biti uzrok otekline suzne žlijezde. A. B. i Z. P.

DAKRYOCYSTITIS KOD DOMAĆIH ŽIVOTINJA → Oko i očne bolesti.

DAKSA, 1. otočić na ulazu u zaliv Gruža i Rijeke Dubrovačke. Broji se u skupinu Elafita (Jelenskih otoka). Dug je oko 500 m, širok od 90—200 m, a najviša točka nad morem doseže 24 m. Na otočiću se nalazi svjetionik.

U starini se nazivao: Dassa, Daxa, Jachxa, Achxa, Acsa, Assa, Axa. Prvi poznati vlasnik Dakse bio je vlastelin Sabo Getaldić. On je prije 1281 sagradio franjevački samostan s crkvom sv. Sabina. Franjevci su podigli i crkvice u čast Gospe i Križa s Dakse. Padom Republike Francuzi zaposjednu Daksu, poruše dobar dio samostana i sve crkvice osim glavne, a od razvaljenih zgrada izrade utvrde. Kasnije austrijska vlada proda otočić poljskomu knezu Aleksandru Poninskom. On obnovi ostatke samostana i crkvu te osnuje knjižnicu od preko 4000 knjiga s više od 200 rukopisa. Knjižnica je propala u prvom svjetskom ratu, a imala je postati poljska knjižnica za Hrvatsku. G. 1914 kupi Daksu Austrijanac Pavao Siebertz iz Beča, ali je 1921 proda Mati Galjufu iz Kupara. Uz raspelo, zvano Križ s Dakse, predaja veže postanak Gundulićeva djela »Suze sina razmetnoga«. Pjesnik je, moleći se pred raspelom u korizmi, dobio inspiraciju za taj spjev.

LIT.: V. Lisičar, *Tri dubrovačka otočića (Daksa, Sv. Andrija i Ruda)*, Dubrovnik 1935. T. M.

DAKTIL je trosložna stopa u stihu (→ stih) poput tri članka prsta (grč. δάκτυλος), Prema staroj grčko-rimskoj metrici prvi je slog dug, a druga dva kratka (— ◡ ◡) prema načelu novijih živih jezika prvi je naglašen, a ostali nenaglašeni (— ◡ ◡), na pr.: kraljica, jutarnji. Lj. M.

DAKTILI (grč. δάκτυλος »prst«) su u grčkoj mitologiji demoni iz pratnje Velike Majke s gore Ide, pa se zato nazivaju i *idski d.*, po Idi, ili onoj u Frigiji, ili onoj na Kreti, gdje im priča meće stan. Prvi su počeli obrađivati kovine, dakle su bili kovači, slični su veličinom našim patuljcima (»*Pedalj* muža, lakat brade«). Po jednima im je ime otuda, što su bili maleni kao *prst*, a po drugima, jer su im prsti bili spretni za svakojaka umijeća. Zamišljaju ih kao vrače i poznavače prirodnih sila te izumitelje različitih vještina i umjetnosti, na pr. glazbe. Kasnije ih smatraju i faličkim božanstvima. Fragmenti epa Φορωνίς, kojemu je sadržaj uzet iz argolske mitologije, spominju tri imena daktila: Kelmis, Damnamenej i Akmon (grč. ἄκμων »nakovanj«).

LIT.: Preller-Robert, *Griechische Mythologie*, I., 1894; Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, 1906. V. P-k.

DAKTILOGRAFIJA → Strojopis.

DAKTILOLOGIJA → Gluhonijemost.

DAKTILOSKOPIJA → Prepoznavanje.

DALADIER, Édouard, ✻ Carpentras 18. VI. 1884, francuski političar. Bio je isprva profesor povijesti na Lycée Condorcet u Parizu, a 16. XI. 1919 bi izabran zastupnikom za département Vaucluse. Stupio je u radikalno-socijalističku stranku, koja ga je 1927 izabrala i svojim predsjednikom. G. 1924 /5 bio je ministar kolonija u kabinetu Herriota, 1925 ministar rata u kabinetu Painlevéa i nastave u kabinetima Brianda i Herriota, 1930 ministar javnih radova u vladi Chautempsa, 1932 ministar u vladi Paul-Boncoura, a od veljače do listopada 1933 prvi put predsjednik vlade (i min. rata). Kao ministar rata bio je u kabinetima A. Sarrauta i C. Chautempsa, a nakon pada drugog kabineta Chautempsa sastavi novu vladu (od 30. I. do 7. II. 1934). U lipnju 1936 postade ministar narodne obrane i rata i potpredsjednik ministarskog vijeća u prvom kabinetu L. Bluma, te na tom mjestu ostade u dva kabineta Chautempsa i u drugom kabinetu Bluma (1938). Dekretom od 22. I. 1938 bi mu povjeren nadzor nad čitavom



DALARNA, Leksand; pogled od Tibblebergeta

vojnom organizacijom; 11. IV. 1938 obrazova kabinet pretežno iz redova radikalnih socijalista. G. 1939 parlamenat mu 18. III. odobri neograničene punomoći do 30. XI., a on prekroji 18. IX. vladu u ratni kabinet, u kojem uz predsjedništvo zadrži i lisnicu vanjskih poslova i rata. Odstupi 20. III. 1940, a pošto je odbio mandat za sastav vlade, uđe kao ministar narodne obrane u vladu P. Reynauda, iz koje istupi prigodom rekonstrukcije 6. VI. 1940. Kad je maršal Pétain sklopio primirje, D. se s nekim članovima Reynaudove vlade nalazio na parobrodu »Massilia«, koji je stigao do Casablance, odakle je vraćen i zatočen. Potkraj 1941 izveden je, zajedno s Gamelinom i Blumom, pred posebni državni sud u Riomu (19. XI.) zbog nedovoljnih priprema za rat. Svoj obrambeni govor držao je 27. i 28. II. 1942 dokazujući, da nije osobno kriv nedovoljnom naoružanju. Vlada u Vichy-u obustavila je privremeno taj postupak 14. IV. 1942. J. N.

DALAJ LAMA → Lamaizam.

DALÄLVEN, najduža rijeka u Švedskoj (520 km). Nastaje od dva toka, koji izviru u šumovitom gorju na granici Norveške i teku usporedo od (Österdalälven i Westerdalälven) prema *Jl.* Lijevi tok teče kroz lijepo jezero Siljan. Udružena rijeka zakreće prema *I*, povisuje se u niz jezera i poslije slapa Älvkarleby utječe u južni dio Botničkoga zaljeva. Nije plovna, ali je bogata ribom i vodom. Na njoj je mnogo električkih pogona. N. Ž.

DALAYRAC, Nicolas, ✻ Muret (Languedoc) 1753, † Pariz 1809, francuski skladatelj; jedan od predstavnika starije francuske komične opere. Skladao je 61 djelo za kazalište, među kojima je osobiti uspjeh postigla opera *Nina ou la folle d'amour*. S lakoćom je pisao melodioznu, jednostavnu glazbu ne zapadajući gotovo nikada u vulgarnost. Skladao je i nekoliko kvarteta (1781), uz Vachonove prve francuske skladbe te vrste.

LIT.: Pixécourt, *Vie de D.* (1810); A. Fouogaud, *Les violons de D.* (1856); J. Combarieu, *Histoire de la musique*, sv. II., 1914. S. S-i.

DALARNA, gorovit i šumovit kraj u srednjoj Švedskoj, uglavnom na plohi današnje pokrajine Kopperberga s 28.167 km² i 248.482 stan. (1937), u porječju gornjeg i srednjeg Dalälvena, gdje je kolijevka švedske slobode. Planinski se dio krajine penje na *SZ* do 1200 m, a male su nizine samo usred krajine oko Siljanskog jezera. Najveći je dio zemlje pokrit crnogoricom. Podneblje je oštro. Poljodjelstvo je neznatno, rude (bakar) su iscrpljene, jače je razvito stočarstvo, a najviše ljudi živi od šume i drva. Tekuća je voda obilno iskorišćena za električki pogon. Kraj je čuven po prirodnim ljepotama i po ulozi njegovih stanovnika u povijesti Švedske. Ovdje je Gustav Wasa digao ustanak protiv vlasti Danaca 1521. U spomen na taj događaj drže se svake godine skijaška natjecanja u dužini od 92 km. N. Ž.



DALARNA, Crkva u Torsångu

D'ALBA, Auro, ✳ Rim 14. III. 1888, pravo mu je ime Umberto Bottone, talijanski književnik. Najprije ga je zanio val futurizma (stihovi *Baionette*, 1915), ali je njegov nemirni duh našao sebe u drugoj humanoj atmosferi nostalgije približujući se skupini t. zv. »sutonskih pjesnika« (i crepuscolari), te pjeva u duhu karakterističnom za poratno doba (*Cosmopolite*, 1920). Preko svoje nezasitne čežnje za dobrotom (*Paradiso della mia tristezza*, 1927) D. prilazi vjeri i vječnoj nostalgiji za neizmjernošću (*La tortura della grazia*, 1932; *Ofelia d'Alba* 1933). Piše i romane (*Il tempo perduto*, 1924; *Nostalgie d'amore*, 1925; *Nostra famiglia*, 1930) i novele (*Capelli sul cuscino*, 1921).

LIT.: G. Urbani, *Un poeta dell'Italia nuova: A. D'A.*, Pisa 1927; L. Fiumi u knjizi *Mélanges Hauvette*, Pariz 1934. M. D-ić.

DALBERG, Karl, barun, ✳ Herrnsheim (Worms) 8. II. 1744, † Regensburg 10. II. 1817, posljednji knez-izbornik od Mainza, zatim vel. vojvoda od Frankfurta i nadbiskup Regensburga. Kad su 1803 crkvena područja pretvorena u svjetovna, D. je zadržao čast nadbiskupa Njemačkog Reicha. Zatim se priklonio Napoleonu i postao knez primas rajnskoga saveza. G. 1810 morao je odstupiti Regensburg Bavarskoj, a za odštetu dobio je Fuldu, Hanau i Frankfurt te bio uzdignut na čast vel. vojvode od Frankfurta, koju je čast zadržao do Napoleonova poraza kod Leipziga 1813; umro je kao nadbiskup Regensburga.

DALBERGIA, biljni rod iz por. lepirnjača (v.), obuhvaća preko 100 vrsta, raširenih u tropima Staroga i Novoga svijeta. Sve su to drveta ili grmovi, često penjačice, s ne parno perastim listovima i s raznobojnim sitnim cvjetovima u sastavljenim cvatovima. Vrijedne su biljke zbog osobitih vrsta drveta. Najpoznatije su u tom pogledu: *D. melanoxylon* Guill. et Perr. iz tropske istočne i zapadne Afrike, koja daje senegalsku ebanovinu, *D. latifolia* Roxb., iz područja od Indije do Jave, od koje se dobiva indijsko ružino drvo, *D. sissoo* Roxb. iz Indije i t. d. F. K-n.

DALBONO, Edoardo, ✳ Napulj 1841, † Napulj 23. VIII. 1915, talijanski slikar. Učio je u Napulju i Rimu. D. je jedan od posljednjih napuljskih slikara, u kojih djelima još živi dekorativni stil napuljske slikarske škole 18. st. Slikao je najprije raskošne dekorativne slike, a poslije krajolike. Osobito je čest motiv njegovih slika zaliv napuljski. Uz to je slikao genre-slike iz napuljskog pučkog života, pa velike dekorativne slike (Palazzo Sirignano u Napulju i Teatro Massimo u Palermu). Istakao se i kao ilustrator knjiga za nakladnike Goupila u Parizu i Trevesa u Milanu.

LIT.: R. Labadessi, *Il pittore E. D.*, Turin 1913; S. Di Di Giacomo, *E. D.*, Milan 1921. A. Sch.

D'ALCANO CIELO → Cielo d'Alcam.

DALCROZE, Emile (zapravo Jacques-Dalcroze) ✳ Beč 6. VII. 1865, osnivač nove ritmičke »Jacques-Dalcrozeove metode«. Nastupio je u Hellerauu kod Dresdena. Kad je nastao prvi svjetski rat, otvorio je svoju školu u Ženevi. Njegove gimnastičke vježbe obavljaju se uz ritmičku glazbu po primjeru švedske Lingove estetske gimnastike, te je svoj sustav upotrijebio napose za žensku gimnastiku. D. je bio najprije profesor na konzervatoriju u Ženevi, a poslije je otvorio samostalan zavod, kojega se podružnice nalaze u svim većim gradovima. Njegovom ritmičkom metodom upotpunjuje se i pedagoška obuka kod gluhonijemih i slijepih te općenito zaostalih, gdje se dopunjaju gimnastika, plastika i glazba.

BIBL.: *Méthode Dalcroze*, u 3 dijela, Ženeva 1910; *Le rythme, la musique et l'éducation*, Ženeva 1922; *Coordination et disordination des mouvements corporels*, Ženeva 1936. F. B.

DALECHAMP, Jacques, ✳ Caen 1513, † Lyon 1588, liječnik u Lyonu. Učio je u Montpellieru. Bio je više filolog (prevodi Plinija, Ateneja, Galijena i dr.) nego botaničar i liječnik. Preko trideset godina radio je na djelu *Historia generalis plantarum in libros XVIII per classes arteficiose digesta* (Lyon 1586). Djelo je nastavio iza njegove smrti Jean Meulins Molinaeus. Tu iznosi D. uz svoja brojna botanička opažanja i pregled rezultata svojih predšasnika.

LIT.: E. Winckler, *Geschichte der Botanik*, Frankfurt 1854. I. P.

DALECHAMPIA, rod tropskih biljaka iz por. mlječikovica (v.). Pripada mu oko 100 vrsta, koje žive najvećma u Americi. Vrsta *D. Roezliana* Muell (iz Meksika) uzgaja se često u staklenicima poradi velikih, bijelih ili ružičastih ovojnih listova, koji se po 2 i 2 nalaze ispod značajno građenih cvjetova. S. H-ć.

DALEKI ISTOK. 1. Daljnevostočnij kraj, obuhvata rusko pacifičko primorje od poluotoka Čukče do Vladivostoka sa 3,068.300 km². Ima samo 1,860.000 stan. (1933), pripadnika od 94 različita naroda, a najviše Rusa (62,5%). Upravno je podijeljen na oblasti: Amursku, Zejsku, Kamčatsku (u ovoj su Korjačko i Čukotsko narodno područje), Donjoamursku, Primorsku, Sahalinsku, Usurijsku i Habarovsku te židovsko autonomno područje Birobidžan. Politicko je središte Habarovsk.

2. Opća oznaka za azijske zemlje uz Tihi Ocean. Z. D-i.

DALEKOVIDNOST ili hypermetropia (ὑπέρ »preko«; μέτρον »mjera«; ὤψ »vid«) ili hyperopia je refrakciono stanje oka, kad se kod potpunog mirovanja akomodacije oka paralelne zrake, koje padaju na rožnicu, lome tako, da se sastaju u žarištu optičkog sistema oka, koje se nalazi iza mrežnice. Zbog toga nastaje na mrežnici ne-

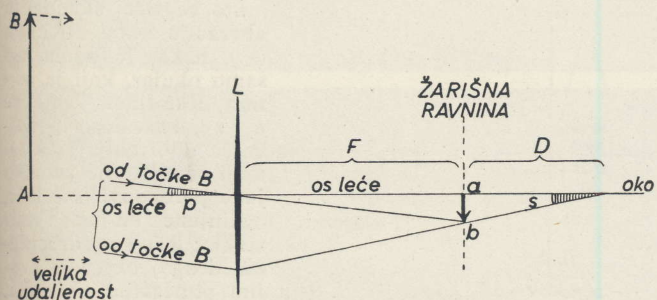


UČENICE DALCROZOVE ŠKOLE U ŽENEVI 1910.

jasna slika predmeta. Prema tome je dalekovidno oko relativno prekratko u odnosu spram snage loma zraka njegova dioptričkog aparata. Samo one zrake, koje padaju konvergentno na rožnicu, lome se u dalekovidnom oku tako, da se sijeku u jednoj točki na samoj mrežnici. Budući da u prirodi ni iz jedne svijetle točke ne izlaze konvergentne zrake, to ne postoji nijedan predmet, koji bi dalekovidno oko bez upotrebe svoje akomodacije moglo jasno punktualno vidjeti. Kod malenog stupnja d-i možemo vlastitom snagom akomodacije toliko pojačati lom zraka svjetlosti u leći, da se ipak slomljene zrake u oku sastanu u jednoj točki na samoj mrežnici. Tako može dalekovidno oko jasno vidjeti u daljinu i blizinu. Ako je d. veća od akomodacione snage oka ili je zbog starenja oslabila, omogućujemo jasan vid umjetno očalima a pomoću odgovarajuće pozitivne, konveksne leće sabirače, kojom se korigira dalekovidna refrakcija oka. D. nastaje zbog zaostatka rasta oka u daljinu, gdje je očna osovina prekratka, ili zbog smanjenja refrakcione snage dioptričkog aparata oka smanjene zaobljenosti rožnice, smanjene sposobnosti loma zraka leće i manjka leće u oku. A. B. i Z. P.

DALEKOZOR. Ako udaljen predmet ne vidimo dosta jasno, nastojimo da mu se približimo. Približavanjem postaje veći vidni kut, t. j. kut, što ga čine pravci povučeni od oka prema dvjema točkama predmeta, a povećava se i množina svjetlosti, koja od predmeta ulazi u oko. Ako se ne ćemo ili ne možemo približiti, postizavamo povećavanje vidnog kuta i veće obilje svjetlosti na taj način, da predmet motrimo kroz dalekozor, dogled, staklo, durbin, teleskop. (Perzijski: dur »daleko«, bin »vid«; grč. τῆλε »daleko«, σκοπέω »motrim«).

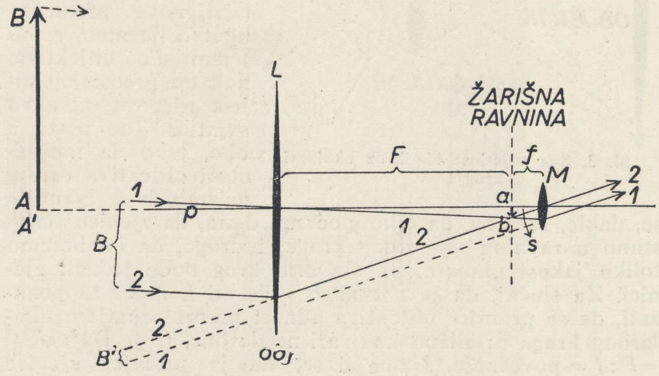
Jedna leća kao dalekozor. Najjednostavniji dalekozor bila bi jedna jedina zbirna leća. Ako je os leće L (sl. 1) upravljena prema točki A vrlo udaljenog predmeta AB, zrake svjetlosti, što padaju od predmeta na leću, lećom se lome i stvaraju sliku ab u žarišnoj ravnini leće,



Sl. 1. POVEĆAVANJE JEDNOM LEĆOM

te je u toj ravnini žarište leće a slika točke A; udaljenost F od leće do žarišta zove se žarišna daljina. Slika točke B nalazi se tamo, gdje pravac, povučen od B kroz sredinu b leće, zgađa žarišnu ravninu. U točki B sastaju se iza prolaza kroz leću sve zrake, što dolaze od B, kao što se u a sastaju zrake, koje su došle iz A. Slika ab je dakle s obzirom na predmet AB obrnuta. Ako je predmet dosta svijetao, možemo sliku njegovu uhvatiti na bijel zastor i motriti je. Nema li zastora, slika lebdi u zraku, pa i tu sliku možemo vidjeti, ako oko O smjestimo u os leće još dalje od žarišne ravnine. Kut s, pod kojim pri tome vidimo sliku, postaje veći, ako D, udaljenost oka od slike, smanjujemo. Ako je $D < F$, taj je kut veći od kuta p, pod kojim vidimo sam predmet, i leća postaje dalekozor. Omjer kutova $s:p$ zove se *povećanje*. On je jednak $F:D$, te je za odabranu leću, t. j. kraj odabranog F, povećanje obrnuto razmjerno sa D. Međutim za približavanje postoji kod svakoga oka granica, te dobrovidno oko odrasla čovjeka ne može jasno vidjeti na udaljenosti manje od kojih 25 cm, tako da je za takvo oko najveće moguće povećanje $F:25$ (F u cm). Ako je leća prejaka, te je $F < 25$ cm, povećanje je nemoguće.

Keplerov dalekozor. Niti je povećanje, što se jednom lećom dobije, znatno, niti je vidno polje pri tom jednostavnom uređaju široko, tako da se jedna leća ne upotrebljava kao dalekozor. Dalekozor dobijemo, ako leći L dodamo drugu zbirnu leću M, i to leću malene žarišne daljine f (sl. 2). Kroz tu leću motrimo sliku ab od prilike onako, kako se lupom (jednostavnim sitnozorom) sitni predmeti vide povećani. Budući da lupa pokazuje predmet uspravno, a slika je ab obrnuta, takav će dalekozor pokazivati predmet *obrnuto*. Tako složen d. zove se Keplerov, jer ga je Kepler prvi opisao.



Sl. 2. NAČELO KEPLEROVA DALEKOZORA

Leća L d-a, jer je okrenuta prema predmetu (objektu), zove se *objektiv*, leća M, jer je bliža oku, zove se *okular*. U astronomiji, gdje Keplerov d. ima golemu važnost, taj se d. često zove *refraktor* (»koji lomi«), za razliku od drugog astronomskog d-a, koji se zove *reflektor* (»koji odbija«), a objektiv mu nije leća i ne lomi svjetlosti, nego zrcalo, te odbija svjetlost.

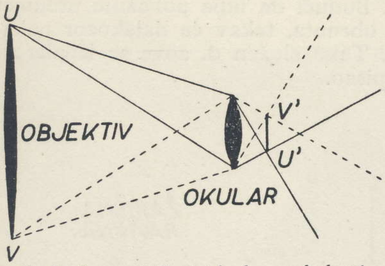
Za dobrovidno oko stavlja se okular u takvu daljinu od slike ab, da je a, žarište objektiva, ujedno i žarište okulara. U tom slučaju zrake, koje su prošle kroz koju god točku b slike ab, poslije loma u okularu idu usporedno; na oko te zrake tako djeluju, kanda su došle iz beskrajno udaljene točke B', koja je prema tome slika točke b, t. j. slika slike točke B. Kod takvog namještaja slike dobrovidno oko gleda bez napora akomodacije.

Kao kod leće tako je i ovdje povećanje (kuta) $s:p$. Iz sl. 2. slijedi, da je približno $s:p = F:f$, t. j. povećanje se nađe tako, da se žarišna daljina objektiva podijeli sa žarišnom daljinom okulara. Prema tome, da povećanje bude veliko, treba da objektiv ima veliku žarišnu daljinu, a okular malenu; drugim riječima, objektiv je »slaba« leća, okular »jaka«. Ako na pr. objektivu, kojemu je $F = 17$ m (na Lick-zvjezdarnici), dodamo okular za $f = 10$ cm $= 0{\cdot}1$ m, povećanje je 170-struko. (Neka je spomenuto, da leća ima *dva* žarišta, od kojih se kod tanke leće jedno nalazi toliko daleko ispred leće, koliko je drugo daleko iza leće; kod Keplerova d-a zanimaju nas stražnje žarište objektiva i prednje žarište okulara).

Prirodno je, da se objektiv i okular sjedinjuju na taj način, da se d-u dade oblik cijevi, koja je na jednom kraju zatvorena objektivom, na drugom okularom. Duljina je te cijevi određena zbrojem žarišnih daljina objektiva i okulara $F + f$. Objektiv i okular treba da su dobro *centrirani*, t. j. površine (kuglaste) leća treba da imadu svoja središta u jednom istom pravcu, koji se zove os d-a. Od objektiva tražimo, da ima dosta velik promjer, tako da hvata mnogo svjetlosti, te je on daleko najskupocjeniji dio d-a. Okular se dade lako ukloniti i zamijeniti drugim, na pr. da se dobije drugo povećanje. Njegov se smještaj lako mijenja, te za kratkovidno oko, kojemu vid nije ispravljen naočarima, treba primjereno smanjiti udaljenost okulara od objektiva.

Okularni krug. Ako Keplerov d. danju upravimo prema nebu, možemo iza okulara na bijel papir uhvatiti sliku $U'V'$, koju okular načini od objektiva UV (sl. 3). $U'V'$ je svijetao krug, jer rub objektiva ima oblik kružnice. Taj se krug zove *okularni krug*. Sva svjetlost, koja prođe kroz objektiv i okular bez odbijanja i stramputica, mora proći kroz okularni krug. Svagdje drugdje iza okulara zrake svjetlosti ispunjaju širi prostor nego li na mjestu okularnog kruga; tu se skup svih svežnjeva svjetlosti najviše suzuje.

Ako je promjer okularnog kruga manji od promjera očne zjenice i ako oko zgodno namjestimo, moći će sva svjetlost, koja je prošla kroz d., ući u oko. Naprotiv, ako je $U'V'$ veće od promjera zjenice, ne možemo toga postići. Na zje-

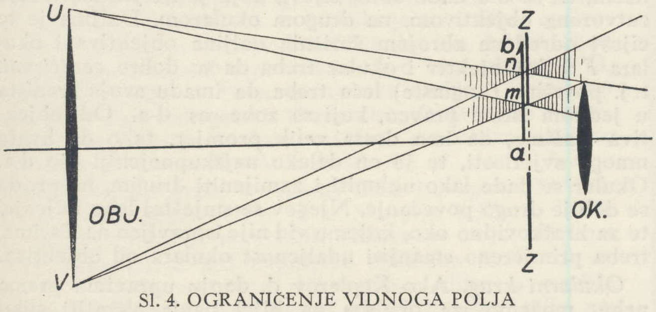


Sl. 3. Sva svjetlost ide kroz okularni krug $U'V'$

nicu može onda pasti samo dio slike objektiva, iz česa onda slijedi, da u tom slučaju pri motrenju udaljenoga predmeta upotrebljavamo samo jedan dio objektiva, dok od preostalog dijela njegova nikakva svjetlost ne ulazi u oko, tako da mogućnosti objektiva ostaju neizrabljene. Nameće se, dakle, zahtjev, da tako gledamo d-om, da zjenicu smjestimo u ravninu okularnog kruga, i drugo, da odaberemo toliku jakost okulara, da okularni krug bude jednak zjenici. Za slučaj, da je F mnogo veće od f, može se pokazati, da se promjer objektiva odnosi prema promjeru okularnog kruga približno kao žarišne daljine, te je $UV: U'V' = F:f =$ povećanje. Uzme li se, da je promjer zjenice 0·6 cm, i ako se zahtijeva, da bude $U'V' = 0{\cdot}6$, treba onda uzeti povećanje $UV : 0{\cdot}6$. Uz manje povećanje ne bi bila izrabljena cijela širina objektiva. Uostalom, promjer se zjenice mijenja, te se ona pri motrenju svjetlijih predmeta suzuje; ako taj promjer pri motrenju punoga mjeseca iznosi samo 0·2 cm, treba u tom slučaju prijeći na veće povećanje $UV : 0{\cdot}2$.

Budući da se površine dvaju krugova odnose kao kvadrati njihovih promjera, izlazi uz takvo povećanje, da je omjer množine svjetlosti, koja ulazi u d., prema množini, koja bi ulazila u prosto oko, jednak kvadratu povećanja. Premda se od svjetlosti, koja pada na d., jedan dio gubi refleksijama i apsorpcijom u staklu, ipak nam spomenuti omjer pruža uporište za prosuđivanje, koliko puta više svjetlosti ulazi u oko, kada gleda kroz dalekozor, nego kad gleda bez njega.

Neka *ab* (sl. 4) znači sliku udaljenog predmeta, koju je načinio objektiv. Nameće se pitanje, koliko od te slike vidimo kroz okular. U sl. 4 prikazan je svežanj zraka, koji je, prošavši kroz objektiv UV, stvorio točku *n* slike, a dotiče se okulara izvana. Točka *n* jest na granici vidljivosti. Točke, koje su bliže osi d-a nego li točka *n*, dakle komad *an* slike, vide se kroz okular, dok se točke udaljenije, naime komad *nb* slike, ne vide. U drugu ruku, svežanj zraka, koji je stvorio točku *m* slike, dotiče rub okulara iznutra, te je *m* krajnja točka među onima, od kojih *sve* zrake, koje su točku-sliku stvorile, pogađaju okular. Sve točke, koje bliže osi nego li točka *m*, vidimo kroz okular u punoj svjetlosti objektiva, dok dalje od *m*, prema *n*, svjetloća opada. Da ne smeta to padanje svjetloće, ono se naprosto tako ukloni, da se u ravninu slike *ab* stavi



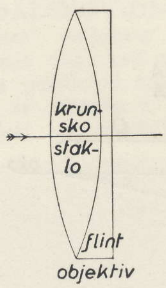
Sl. 4. OGRANIČENJE VIDNOGA POLJA

zaslon ZZ, i to crn okrugao prsten, kojemu je unutarnji polumjer *am*. Time se, doduše, vidno polje smanji, ali samo za jedan rub manje vrijednosti, jer je nejednake svjetloće.

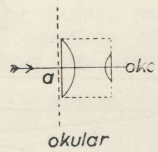
Veličina vidnoga polja d-a određena je kutom *v*, što ga čini os d-a sa zrakama, koje dolaze u oko od ruba vidnoga polja. Predmet, kojemu slika u d-u seže od sredine do ruba vidnoga polja, bez dalekozora se vidi pod kutom, koji mjeri »pravo« vidno polje. Taj se kut približno izračunava tako, da *v* podijelimo s povećanjem.

Objektiv i okular D., kako je do sada opisan i kako se isprva gradio, ima veliku manu. Zrake, koje iz svijetle točke padnu na leću, lećom se lome, a iza toga trebalo bi da se sastanu u *jednoj* točki, slici svijetle točke. No objektiv, koji je jedna jedina leća, ne može tomu zahtjevu dobro udovoljiti. Jedno zato, što se zrake raznobojne svjetlosti, na pr. žute i modre, ne lome jednako, te se sastaju na različnim mjestima; a drugo zato, što se ni zrake svjetlosti iste boje, koje su izašle iz jedne točke i prošle na *različnim* mjestima kroz objektiv, ne će sastati baš u jednoj točki. Slično vrijedi o okularu, ako je on samo jedna leća. Poradi te kromatične i sferne aberacije (→ aberacija 2, → akromatičnost) slike, dobivene najstarijim d-ima, bile su loše, i nikako se nisu dala tim spravama postići znatnija povećanja.

Trebalo je u prvom redu riješiti zadaću, da se aberacija ukloni za žarište objektiva, tako da se zrake zvijezde, na koju je uperena os d-a, sve sastanu u tom žarištu. Sferna aberacija sama dala bi se ukloniti, kako je Descartes pokazao, kada bismo za objektiv uzeli leću, kojoj nisu obje površine kuglaste. Međutim je Huygens našao, da se ta aberacija lakše uklanja, ako se za objektiv uzme sustav od dvije leće kuglastih površina, jedne jače, zbirne, i druge slabije, rastresne; te su leće sasvim blizu jedna drugoj, te skupa djeluju kao jedna zbirna leća, a ako se zgodno odaberu četiri polumjera krivosti površina jedne i druge leće sastavnice, može se sferna aberacija ukloniti. To ide, kako račun pokazuje, čak na bezbrojno mnogo načina. Da nestane i kromatična aberacija, uzme se jedna leća, zbirna, od krunskoga stakla, druga, rastresna, od flintova stakla, pa se i tu može zgodnim izborom polumjera krivosti postići željeni cilj (→ akromatičnost). Uvjeti, koji se jednim i drugim zahtjevom stavljaju izboru polumjera krivosti, ne protuslove jedni drugima nego se dopunjuju i još uvijek ostavljaju bezbroj mogućnosti za građenje akromatičnog objektiva. Redovno je krunsko staklo na prednjoj, izvanjoj strani objektiva, tako da svjetlost, udarajući u d., zgađa najprije krunsku leću objektiva (Sl. 5a).



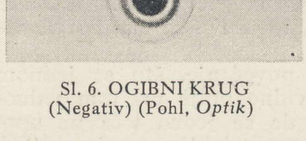
Sl. 5a



Sl. 5b

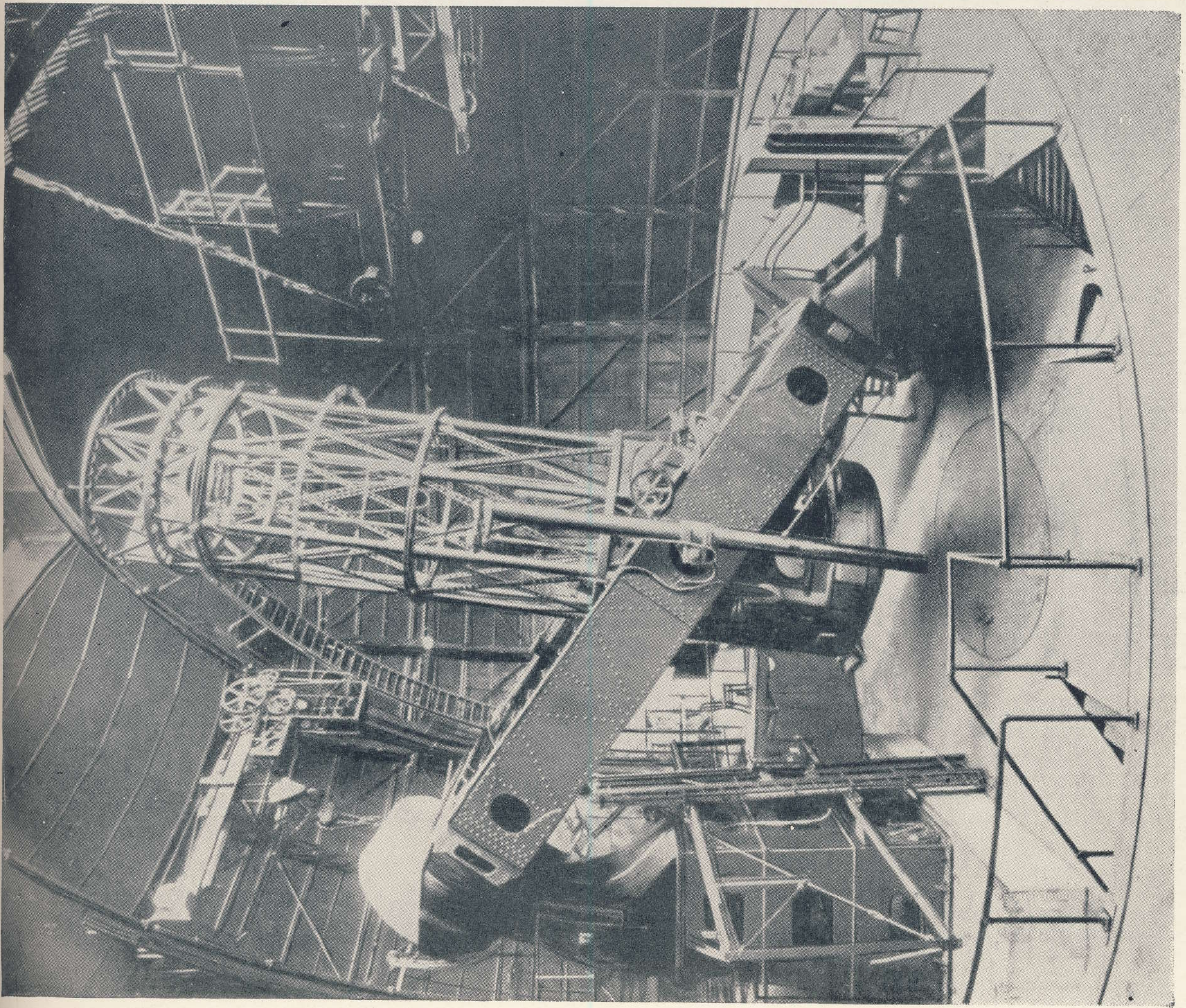
Što se tiče uklanjanja aberacije kod okulara (v.), neka je spomenut samo okular, koji je izumio Ramsden, koji se u zvjezdarnicama najčešće upotrebljava, a sastoji se od dvije jednako jake plankonveksne leće, načinjene od iste vrsti stakla; leće su jedna prema drugoj okrenute svojim pupčastim stranama, dok su im ravne strane okrenute prema objektivu, dotično oku (sl. 5b). Obje leće razmaknute su jedna od druge za nešto manje nego što je njihova žarišna daljina, tako da se rezultujuće žarište *a* okulara nalazi nešto malo izvan okulara. Uz primjenu toga okulara polumjer vidnog polja može iznositi do 30⁰.

Utjecaj ogiba. Dovle se djelovanje dalekozora razmatralo s gledišta t. zv. geometrijske optike, nauke, koja se osniva na pojmu zrake svjetlosti i na zakonima odbijanja i loma. Međutim nauka o valovima svjetlosti u skladu s iskustvom pokazuje, da takvo razmatranje u skrajnjim zaključcima nije više valjano. Zrake, koje dolaze od udaljene svijetle točke, na pr. zvijezde stajačice, i prođu kroz objektiv, mogu se po računima geometrijske optike makar savršeno točno sastati u jednoj točki, pa ipak se u zbilji u toj točki ne sabere *sva* svjetlost, već poradi ogiba (→ difrakcija) nastaje oko te točke zamršenija podjela svjetlosti, koja se može vidjeti dovoljno jakim okularom. Umjesto točke vidi se svijetao krug, kojemu svjetlost pada prema rubu, i oko kruga koncentrični kolobari, bojadisani, ako je svjetlost sastavljena, kako to obično biva (sl. 6.)

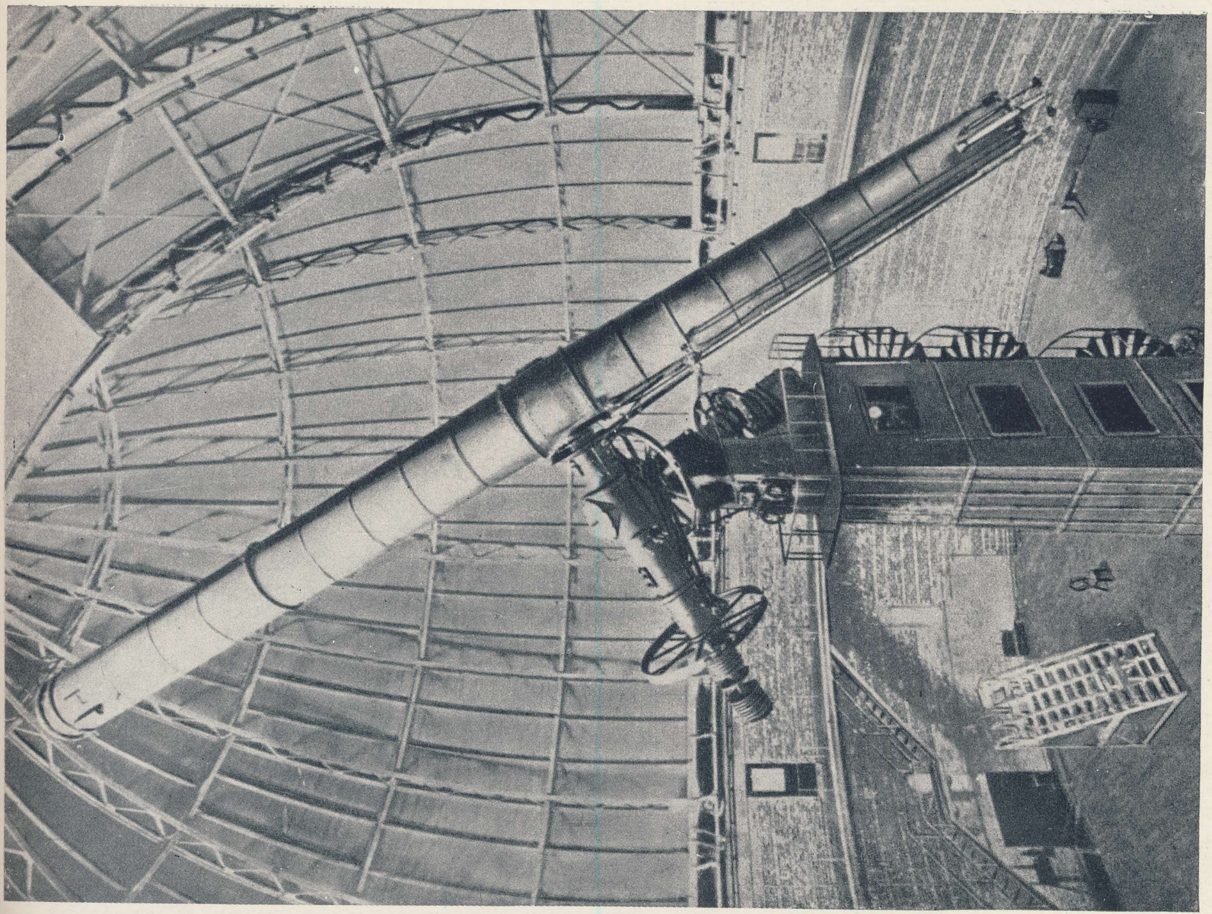


Sl. 6. OGIBNI KRUG (Negativ) (Pohl, *Optik*)

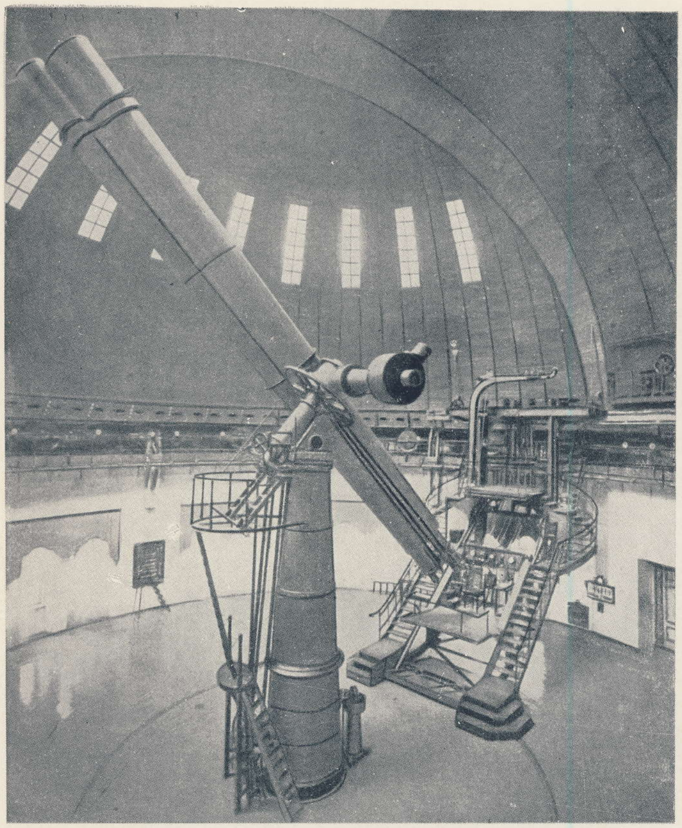
S obzirom na to, da svjetlost kolobara daleko zaostaje za svjetloćom kruga, glavni je učinak ogiba taj *ogibni krug*. On eto nadomješta točku, koju bismo htjeli dobiti kao sliku točkastog izvora svjetlosti. (Kada objektiv ne



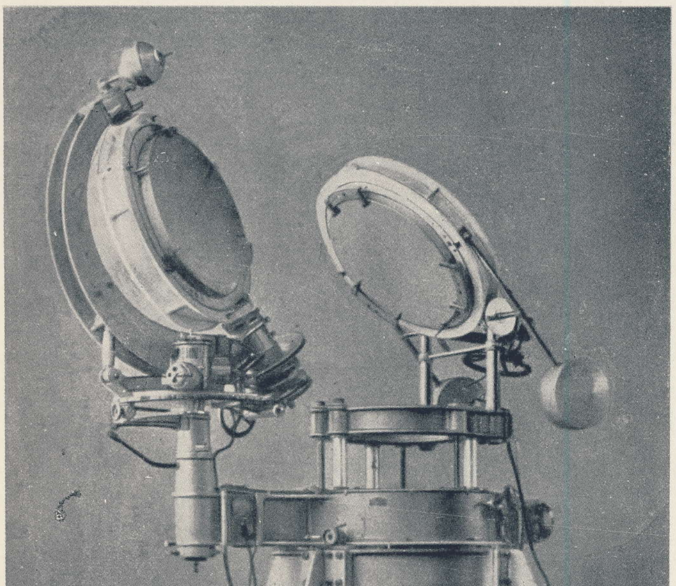
Sl. 1. HOOKER-REFLEKTOR OPSERVATORIJA CARNEGIEJEVA ZAVODA NA MT. WILSONU (Pasadena, Kalifornija). Ima zrcalo s promjerom 257 cm (»100 palaca«).
(Henseling, *Der neu entdeckte Himmel*)

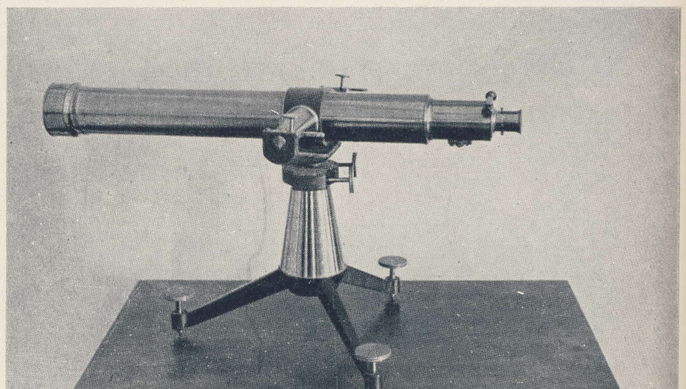


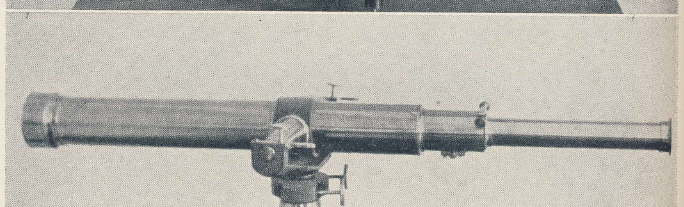
Sl. 2. REFRAKTOR YERKES-OPSERVATORIJA SVEUČILIŠTA CHICAŠKOG (Williams Bay, Wisconsin): Promjer objektiva 102 cm.
(*Enciclopedia Italiana*)



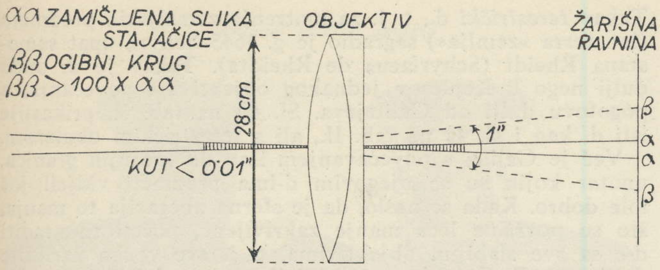








Sl. 1. *gore lijevo:* DVOSTRUKI REFRAKTOR ASTROFIZIKALNOG OPSERVATORIJA U POTSDAMU. Objektivi imadu promjere 80 cm (za motrenje) i 50 cm (za fotografiranje). (Henseling, *Der neu entdeckte Himmel*). Sl. 2. *gore desno:* TORANJ-DALEKOZOR OPSERVATORIJA CARNEGIEJEVA ZAVODA NA MT. WILSONU. Na vrhu tornja nalazi se objektiv i iznad njega celostat; žarišna daljina objektiva 45·75 c, *(Handbuch der Astrophysik)*. Sl. 3. *dolje lijevo:* CELOSTAT TORANJ-DALEKOZORA ASTROFIZIKALNOG ZAVODA U POTSDAMU. Dva zrcala od kojih se jedno urom pomiče, navraćaju svjetlost zvijezde prema dolje, u objektiv vertikalnog dalekozora. *(Handbuch der Astrophysik)*. Sl. 4a. *u sredini desno:* MALEN KEPLEROV DALEKOZOR: Pokazuje predmete obrnuto. Sl. 4b. *dolje desno:* MALEN KEPLEROV DALEKOZOR (kao u 4a) S TERESTRIČKIM OKULAROM. Pokazuje predmete uspravno.



Sl. 7. UTJECAJ OGIBA (Sitne veličine u crtnji su krupne i nerazmjerne).

bi bio omeđen krugom, već otvorom drugoga oblika, na pr. trokutom, izašao bi i pojav ogiba drukčiji).

Ako upravimo d. prema dvojnoj zvijezdi, t. j. k dvjema stajačicama, koje su na nebeskom svodu blizu jedna drugoj, te ih prosto oko vidi kao jednu zvijezdu, ne ćemo moći d-om jednu zvijezdu od druge razaznati ni odličnim objektivom ni uz najveće povećanje, ako su ogibni krugovi zvijezda preveliki, te se djelomice poklapaju. Uopće je za upoznavanje tančina u d-u važno, da ogibni krug bude što manji. Općenito se može reći, da je ogibni krug to manji, što je veći promjer D objektiva. Tako ako je $D = 28$ cm, ogibni je krug ββ (sl. 7) u žarišnoj ravnini objektiva tolik, da bismo ga obuhvatili iz sredine objektiva kutom 1″. No po onome, što se znade o veličini i udaljenosti stajačica, izlazi, da su prividni promjeri i najvećih i najbližih stajačica manji od 0·01″. Prividnoj veličini 0·01″ odgovarala bi prema geometrijskoj optici kod spomenutog objektiva slika αα, kojoj je promjer samo 0·01 promjera ogibnoga kruga. Ta se pomišljena slika tako reći sva utapa u ogibnom krugu, tako da se oblik stajačice današnjim d-ima ne može razabrati. Ni desetak puta širi objektiv ne bi za to imao dosta malen ogibni krug.

Dva objektiva jednakih promjera D, ali različitih žarišnih daljina F, načinit će ogibni krug to veći, što je veće F, te je polumjer ogibnog kruga $F : D \times 0{\cdot}00067$ mm. On je obrnuto razmjeran s veličinom $D : F$, koju zovemo *omjer otvora* objektiva. Da uzmognemo u d-u razaznati što više tančina motrenoga predmeta, treba dakle da bude omjer otvora primjereno velik.

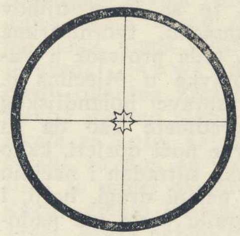
Primjeri. Različiti su uzroci, koji ograničuju veličinu $D : F$. Prvo, veliki refraktori imadu veliku žarišnu daljinu F, da već slika, koju objektiv načini, bude velika; leće takvog objektiva imadu vrlo slabo zakrivljene površine; za njih se aberacije dadu lakše ukloniti nego li kod jače zakrivljenih površina. Što se pak tiče samoga D, on se ne može odabrati veći od nekoliko decimetara, jer je teško načiniti tako veliko staklo dovoljno jednolično (homogeno). Osim toga leća velikoga promjera mora biti radi čvrstoće svoje primjereno debela, a u staklu se svjetlost apsorbira. Pogotovu se jako apsorbiraju zrake ljubičaste i ultraljubičaste svjetlosti, koje dolaze u obzir, kada okular d-a nadomjestimo fotografskom komorom. Uzme li se dakle prevelik objektiv, gubitak je svjetlosti radi apsorpcije na putu kroz debelu ploču veći nego što se naknađuje obiljem svjetlosti, koja pada na široku površinu objektiva. Kraj danas poznatih vrsta stakla može se uzeti, da je kod dalekozora, koji ima služiti fotografiranju, granica za veličinu objektiva, ako je taj složen od dvije leće, $D = 5$ do 6 dm; kod još širih objektiva apsorpcija postaje prevelika. Za objektive d-a, koji služe vizualnom istraživanju, granica je nešto viša.

U tablici popisani su neki najznatniji objektivi refraktora, i to njihov otvor D, žarišna daljina F, omjer otvora, godina namještanja i zvjezdarnica.

D (cm)	F (m)	D:E	god.	tvorničar	zvjezdarnica
24	4·3	1:18	1824	Fraunhofer	Dorpat
69	10·5	1:15	1878	Grubb	Beč
91	17·6	1:19	1888	Clark	Mt. Hamilton (Lick zvjezd.)
102	19·3	1:19	1897	Clark	Williamsbay, Wisc. (Yerkes-zvjezd.)
80fot.	12·0	1:15	1905	Steinheil, Repsold	Potsdam
50	12·5	1:25			

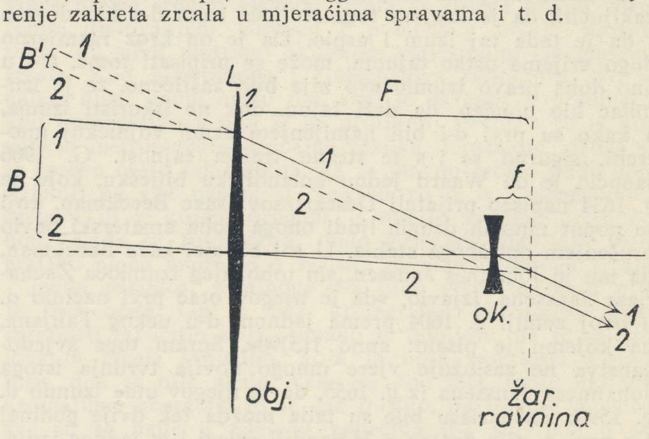
Malen Keplerov d. pokazuje sl. 4a na tab. II.; promjer objektiva iznosi mu 5·3 cm. Najveći današnji refraktor, dar Yerkesov, s objektivom od 102 cm (40 palaca), prikazan je u sl. 2. na tab. I., dok je u sl. 1. na tab. II. Potsdamski instrumenat, u kojemu su sjedinjena dva refraktora, jedan za gledanje, drugi za fotografiranje, te su im objektivi sračunati s obzirom na zrake važne za oko, dotično za fotografsku ploču.

Važnost d-a za mjerenja. Keplerov d. za astronomiju nije samo po tom važan, što pokazuje nebeske pojave, kojih bez njega ne primjećujemo, nego i zato, što omogućuje veliku točnost astronomskih mjerenja. Da nam d. posluži pri mjerenju lukova na nebeskom svodu, treba mu dodati uređaj, kojim se može izmjeriti smještaj zvijezde u vidnom polju; u prvom redu uređaj, kojim se može zvijezda dovesti baš u sredinu vidnoga polja. U tom je slučaju os d-a upravljena prema zvijezdi, te kažemo, da zvijezdu viziramo. Središte se vidnog polja za tu svrhu na taj način obilježuje, da se u žarišnu ravninu objektiva stavi *križ od niti* (na pr. niti iz čahure običnoga pauka), i to tako, da je presjek niti baš u žarištu, dakle u osi d-a. Kada zvijezdu kroz okular vidimo oštro, vidimo oštro i nitni križ, jer je nitni križ na istom mjestu, gdje je i slika zvijezde, koju je načinio objektiv. Zvijezdu viziramo, kada je vidimo baš u presjeku niti (sl. 8.).



Sl. 8. Zvijezda usred vidnog polja

Malen Keplerov d. nalazi se kao sastavni dio u mnogim fizikalnim i drugim spravama i uređajima, poimence mjeraćima, tako kod goniometra, katetometra, spektroskopa, kod Poggendorffove metode za mjerenje zakreta zrcala u mjeraćima spravama i t. d.



Sl. 9. NAČELO GALILEJEVA DALEKOZORA

Galilejev dalekozor. Stariji od Keplerova je *Galilejev* d., koji se zove također ***holandijski.*** Bitno se razlikuje od Keplerova time, što mu je okular *rastresna* leća. Taj se okular stavlja bliže objektivu nego što je samo žarište objektiva, tako da svjetlost, došavši iz objektiva, prije udara na okular, nego što bi načinila sliku predmeta. I ovdje kao kod Keplerova d-a za dobrovidno se oko, koje motri udaljen predmet, okular tako smješta, da se žarište okulara i žarište objektiva podudaraju. No dok se kod Keplerova d-a u tom slučaju stavlja u žarište objektiva prednje žarište okulara, kod Galilejeva dolazi na to mjesto stražnje žarište okulara. Da se razumije djelovanje toga okulara, treba imati na umu, da zrake, koje su ispred okulara upravljene prema jednoj točki stražnje žarišne ravnine okulara, prošavši kroz okular, postaju usporedne. Prema tomu zrake, koje su od udaljene svijetle točke B pale na objektiv i iz objektiva se navratile (konvergirale) prema jednoj točki žarišne ravnine objektiva, okularom se rasiplju, te postanu usporedne, kao da dolaze od beskrajno udaljene točke B', slike, koju je d. stvorio od točke B. U sl. 9 crtane su dvije zrake, koje dolaze od B; jedna, koja ide sredinom objektiva, te se lomi u okularu, i jedna, koja ide sredinom okulara, pošto se lomila u objektivu. Iz tog crteža izlazi, da oko vidi u tom d-u predmet *uspravno.* Povećanje Galilejeva d-a jest kao i kod Keplerova jednako omjeru žarišne daljine F objektiva i žarišne daljine f okulara, t. j. $F : f$.

Nedostatci toga d-a prema Keplerovu jesu manja veličina vidnoga polja, nejednaka svjetloća toga polja, a i to,

da se u njemu ne daju smjestiti onakvi uređaji za mjerenja kao u Keplerovu. Prednost mu je, da predmet pokazuje uspravno, da se odlikuje znatnom svjetlоćom i, najposlije, da mu je dužina dana veličinom $F—f$, te je on kraći nego li Keplerov d. jednakog objektiva i jednakog povećanja. Potonje svojstvo dolazi osobito u obzir kod neznatnih povećanja, na pr. dvostrukog, jer onda razlika između F i f nije velika, pa je zato znatna razlika između $F - f$ i $F + f$. Prema tome Galilejev se d. gradi samo za malena povećanja; u milijunima primjeraka nalazi se on u porabi kao kazališni durbin, mornarski d. i t. d. i to kao dvostruk d. (za dva oka određeni, binokularni).

Povijesni podatci. Kako je i kada nastao prvi d., ostat će možda zauvijek neriješeno pitanje. D-i Galilejeve vrsti javljaju se u Holandiji oko g. 1608, te se izum njihov često pripisuje Lipperheyu, a i Janssenu, tvorničarima naočara u Middelburgu. Sam Galilei, tada profesor u Padovi, doznao je za jednog svog boravka u Mlecima g. 1609, da se u Parizu mogu dobiti sprave holandijskog porijetla, koje pokazuju udaljene predmete kao da su blizu. Vrativši se u Padovu već se prve noći dosjeti, kako treba takvu spravu graditi, te je odmah sutradan i načinio svoj prvi d.; nekoliko dana kasnije načini drugi, bolji, i odnese ga duždu u Mletke. Za nagradu bude mu padovanska profesura proglašena doživotnom, a plaća mu podvostručena. Galilei je prvi d-om sustavno pretražio nebo i pri tome otkrio niz znamenitih astronomskih činjenica; a dotjerao je taj »holandijski« d. toliko, da je vrlo razumljivo, da se on danas obično zove Galilejevim imenom.

Iz različitih podataka, koji potječu iz 16. st., može se zaključiti, da je krajem toga stoljeća izum d-a bio dozreo i da je tada taj izum i uspio. Da je on kroz razmjerno dugo vrijeme ostao tajnom, može se pripisati tome, što u ono doba pravo izumiočevo nije bilo zaštićeno, te je izumilac bio upućen, da drži tajnu, dok ne iskoristi izuma, a kako su prvi d-i bili namijenjeni samo vojničkoj upotrebi, sigurno se i s te strane tražila tajnost. G. 1906 saopćio je de Waard jednu holandijsku bilješku, koju je g. 1634 napisao prijatelj Descartesov Isaac Beeckman, koji se poput mnogih drugih ljudi onoga doba amaterski bavio brušenjem optičkoga stakla. U toj bilješci kaže Beeckman, da mu je Johannes Janssen, sin tobožnjeg izumioca Zachariasa Janssena, izjavio, »da je njegov otac prvi načinio d. u ovoj zemlji g. 1604 prema jednom d-u nekog Talijana, na kojemu je pisalo: anno 1(5)90«. Spram toga svjedočanstva ne zaslužuje vjere mnogo novija tvrdnja istoga Johannesa Janssena iz g. 1655, da je njegov otac izumio d. g. 1590; Zachariasu bile su tada možda tek dvije godine! Da prvi d. nije nastao u Holandiji, izlazi i iz jednog izvještaja, što ga je francuskom kralju Henriku IV. upravio njegov poslanik u Holandiji Jeannin, koji se mnogo zanimao za ratne izume. U tom se izvještaju spominje d. kao »nanovo izumljen u ovoj zemlji«.

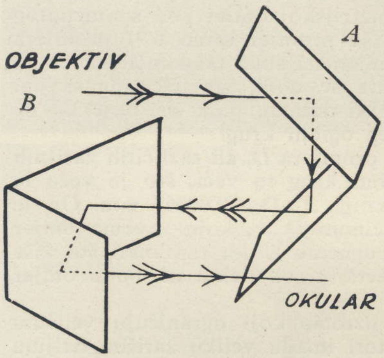
Danjon i Coudé drže, da je Talijan, koji je izumio d., bio Giambattista della Porta, pisac glasovitog nekoć djela »Magia naturalis« (1589). O njemu se već iz g. 1580 sačuvala vijest, da je u Muranu (kod Mletaka) bio zabavljen »pravljenjem sprava za gledanje u daljinu« i da »nije htio pokazati svoje tajne baš nikomu«. On sam već g. 1586 piše kardinalu d'Este, da umije »praviti naočale, koje dopuštaju prepoznati čovjeka udaljenog nekoliko milja«. Uostalom, Porta je već g. 1558 stavio leću u prošireni otvor »tamne izbe« (→ camera obscura) i isporedio oko s tim preinačenim aparatom, te mu je djelovanje leća bilo — s obzirom na tadašnje znanje — bez sumnje dobro poznato.

Ako Keplerov d. isporedimo s Galilejevim u pogledu tumačenja njihova djelovanja, opažamo, da nam je Keplerov u prvi mah lakše shvatljiv: treba naprosto Portinu komoru sastaviti s lećom, koja povećava bližnje sitne predmete, a to je zbirna leća. Kako je ipak Galilejev d. prvi izumljen, očito je, da je taj izum plod pokusa. To, što je Galilejev d. kraći, doista čini vjerojatnim, da je ta sprava bila prije izumljena nego li dulji, Keplerov d. Povrh toga činjenica, da Keplerov d. pokazuje predmete obrnuto, u prvi mah prikazuje taj d. bezvrijednim, te je jamačno i zbog toga sastavljanje toga d-a zakasnilo.

Kepler nije načinio d-a, koji je opisao (g. 1611, u djelu Dioptrice XXCVI). Sastavio ga je tekar isusovac Scheiner g. 1613. Kepler je uputio još i na to, da se umetanjem leće može njegov d. tako preinačiti, da pokazuje uspravno. Takav *terestrički* d., t. j. za motrenje zemaljskih predmeta (lat. terra »zemlja«) sagradio je g. 1645 Schyrl, opat samostana Rheidt (Schyrlaeus de Rheidta). Takav je d. onda dulji nego li Keplerov jednakog objektiva i povećanja, a pogotovu dulji od Galilejeva. Sl. 4b na tab. II. prikazuje isti d. kao i sl. 4a na tab. II., ali s terestričkim okularom.

Već je Galilei s povećavanjem išao do krajnjih granica, unutar kojih su se njegovim d-ima predmeti vidjeli još iole dobro. Kada se našlo, da je sferna aberacija to manja, što su površine leća manje zakrivljene, počeli su graditi d-e sa sve slabijim objektivima, t. j. sve većim žarišnim daljinama F. Dalekozori postajali su sve dulji, te su dugački refraktori značajni za konac 17. i početak 18. stoljeća. Tako je Bradley g. 1722 mjerio promjer planeta Venere dalekozorom, kojemu je objektiv imao žarišnu daljinu od 212 stopa. Ti dugački d-i nisu imali cijevi, da ne budu preteški, a kod najduljih uopće nije bilo mehaničke sveze između objektiva, koji se u visini zasebno namještao prema zvijezdi, i okulara, s kojim se motrilac morao pomicati, da mu zvijezda ostane u vidnom polju. Rad s takvim *uzdušnim* d-ima bio je vrlo tegotan i iziskivao je mnogo spretnosti. Njihovo je doba prestalo uvođenjem d-a reflektora i usavršavanjem objektiva.

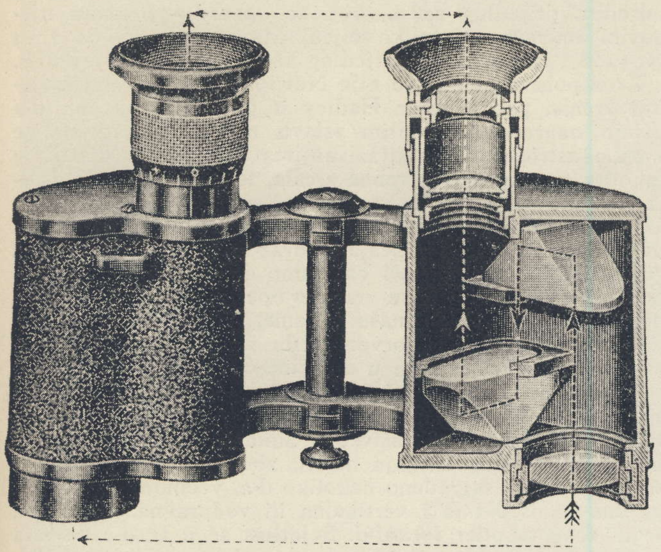
Dalekozori s prizmama. G. 1850 pokazao je Porro, kako se može bez pomoći treće leće udesiti, da Keplerov d. pokazuje uspravno: između objektiva i okulara stave se u put zrakama svjetlosti dvije prizme, u kojima se svjetlost tako odbija, da se slika u žarišnoj ravnini objektiva okrene, te postane uspravna.



Sl. 10. PUT SVJETLOSTI U PORROVU DALEKOZORU

Zamislimo umjesto jedne Porrove prizme dva zrcala A (sl. 10), koja se sastaju u jednoj stranici i priklonjena su jedno spram drugoga za 90^0. Ako je zajednička stranica vodoravna i ako gledamo u kut njihov, vidimo svoj lik obrnut u smjeru gore-dolje. Pojav taj nastaje time, što se svjetlost odbije na jednom zrcalu, onda udari na drugo, na njemu odbije i pođe smjerom natrag. Zamislimo dalje, da taj par zrcala stoji na putu zrakama, što dolaze od objektiva, a iza obiju refleksija na tim zrcalima neka svjetlost pogodi drugi, jednaki par zrcala B, kojima zajednička stranica stoji vertikalno. Kada se svjetlost i na zrcalima B odbila, pođe ona opet naprijed, prema okularu. Kako zrcala A okreću sliku smjerom gore-dolje, tako je zrcala B okreću smjerom vodoravnim, te se slika najposlije iza ove četiri refleksije okrene u svima smjerovima. To je osnovna misao Porrova d-a. Međutim, odbijanjem na zrcalima izgubilo bi se mnogo svjetlosti; zato se mjesto svakoga para zrcala uzme po jedna trostrana optička prizma (sl. 11). Svjetlost ulazi u prizmu kroz njezinu hipotenuznu (širu) površinu, onda se redom odbija na katetnim površinama kao na prije zamišljenim zrcalima, te izađe kroz hipotenuznu površinu iz prizme. Radi se o t. zv. potpunoj ili totalnoj refleksiji, te su gubitci svjetlosti, koji nastaju umetanjem tih prizama, neznatni.

Sl. 11. prikazuje dvostruk (binokularan) Porrov d. Već se izvana razabire njegovo značajno svojstvo, da je os okulara spram osi objektiva usporedno pomaknuta. Još vidimo ove osobitosti toga d-a. Razmak okulara dade se mijenjati, što je učinjeno, jer je razmak očiju u različitih ljudi različit. Okular svakog pojedinačnog d-a u toj spravi dade se napose udesiti prema oku, s obzirom na to, što vid u oba oka čovječja nije vazda jednak. Razmak osi objektiva veći je od razmaka osi okulara, što se kazališnim staklom, sastavljenim iz Galilejevih dalekozora, ne da postići, a dopušta nam, da vidimo prostorno ili plastično u veće daljine nego li bez stakla. Sposobnost prostornog gledanja zahvaljujemo tome, što gledamo sa dva oka, i ona je to veća, što su oči više razmaknute. Povećani razmak objektiva znači dakle isto kao da su oči više razmaknute. Najposlije, prizme u sl. 11. nisu blizu jedna drugoj, nego jedna



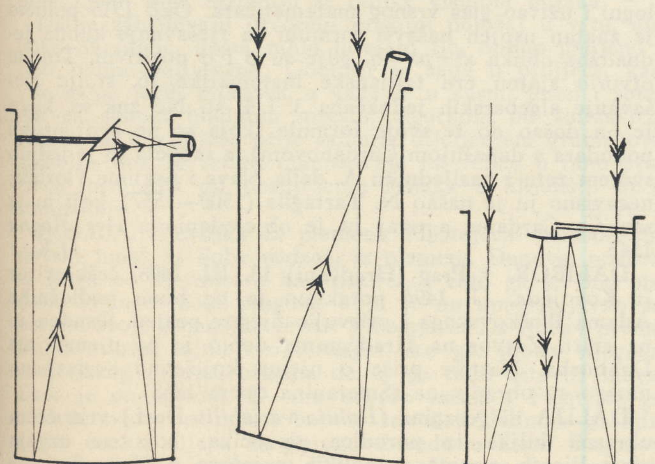
Sl. 11. DALEKOZOR S PRIZMAMA

bliže objektivu, druga bliže okularu; uslijed toga prelomljeni je put zrake od objektiva do okulara razmjerno dugačak, premda okular nije daleko od objektiva, te sam d. nije dug.

Značajno je, kako su tek postepeno uvedene sve prednosti, koje su se mogle crpsti iz Porrova izuma. Tako je tekar Boulanger g. 1859 uzeo patent na binokularni d. s Porrovim prizmama, premda je već Lipperhey gradio binokularne d-e; pri tome, međutim, nije pazio, da razmak objektiva bude veći. U tom je pogledu tekar Abbe tu spravu dotjerao. Abbe je također spravu skratio, naime time, što je prizme rastavio, dok ih je Porro smještao jednu tik druge.

Ima i drugih načina, kako se slika u Keplerovu d-u uspravlja potpunim refleksijama u zgodno građenim prizmama, pa i takvih, gdje se os okulara i os objektiva podudaraju.

Zrcalni dalekozor ili reflektor. Poput zbirne leće stvara slike i ugnuto ili konkavno zrcalo. Na tom se osniva građenje d-a, u kojima se leća objektiva Keplerova d-a nadomješta ugnutim zrcalom. Takav d. reflektor ima okular kao i Keplerov d. Ako taj d. upravimo na udaljen predmet, zrake svjetlosti, udarajući o zrcalo, na njem se odbijaju i onda načine sliku predmeta u žarišnoj ravnini zrcala; ta je ravnina okomita na osi zrcala i presijeca os u žarištu, a udaljena je od zrcala za dužinu *F*, koja se zove žarišna daljina zrcala; središte krivosti zrcala dvaput je dalje, t. j. udaljeno je za *2F*. Kako kod leće pravac, koji spaja svijetlu točku i njezinu sliku, ide kroz sredinu leće, tako kod ugnutog zrcala taj pravac ide središtem krivosti zrcala. Otuda se lako vidi, da je i ovdje slika to veća, što je veće *F*, t. j., što je zrcalo manje ugnuto.



Sl. 12. REFLEKTORI

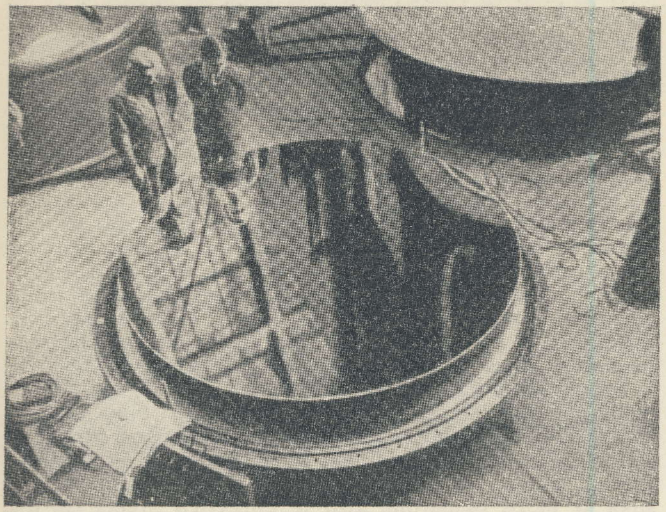
a) Newtonov, b) Herschelov, c) Cassegrainov

Bitna je razlika prema djelovanju leće, da ovdje slika nastaje na istoj strani, na kojoj se i predmet nalazi, pa je u tom znatna teškoća za sastavljanje toga instrumenta, jer kada bismo htjeli motriti sliku, koju zrcalo načini, onako kao kod Keplerova d-a, zastrli bismo glavom svjetlost. Najjednostavnije se ta teškoća obilazi kod Herschelova reflektora (sl. 12b), naime tako, da se zrcalo ponešto nagne, te mu središte krivosti ne stoji u osi d-a. Svjetlost dakle pada ponešto koso na zrcalo, pa se i koso odbija, te je hvatamo okularom, koji se nalazi postrance, blizu gornjega, prema predmetu (zvijezdi) okrenutoga ruba d-ova. Radi kosog dolaženja zraka znatna je aberacija, poimence koma i astigmatizam (→ aberacija, 2). Drukčiji je uređaj Newtonova reflektora (sl. 12a), gdje se između ugnutog zrcala i njegova žarišta, a blizu žarišta, stavlja maleno ravno zrcalo, koje je priklonjeno prema osi zrcala za kojih 45°. Svjetlost, koja se odbila na ugnutom zrcalu, ravnim se zrcalom baca na stranu, načini sliku, i slika se motri okularom, koji je upravljen prema osi d-a. Ravno zrcalo i njegov držak ne zastiru mnogo svjetlosti. Treći, danas najobičniji način građenja reflektora, zamislio je Cassegrain. U njegovu d-u (sl. 12c) konkavno zrcalo ima u sredini okruglu rupu. Njemu nasuprot stoji u primjerenoj daljini manje, pomoćno zrcalo, koje je pupčasto ili konveksno. Iza refleksije na glavnom zrcalu svjetlost zgađa pomoćno zrcalo i od njega se refleksijom navraća prema sredini glavnog zrcala, u kojega blizini združenim djelovanjem glavnog i pomoćnog zrcala nastaje slika. Tu sliku motrimo okularom smještenim iza glavnog zrcala. Kod Newtonova i Herschelova reflektora oko se nalazi blizu onom kraju d-a, koji je okrenut k predmetu, kod Cassegrainova ono je na protivnoj strani, a to je kod velikih instrumenata značajna razlika. Uostalom, danas se te sprave često tako grade, da se glavno zrcalo dade upotrijebiti na više načina, u Newtonovu ili u Cassegrainovu sastavu ili u kojem drugom, u novije vrijeme predloženom. Kada se fotografira, onda gdjekada stavljaju fotografsku ploču naprosto u žarišnu ravninu ugnutoga zrcala.

Jedna prednost zrcalnoga d-a pred refraktorom u prvi je mah očita. On je bez kromatičke aberacije: zrake svjetlosti različitih boja jednako se odbijaju, pa je za djelovanje zrcala svejedno, koja je boja svjetlosti. Poradi toga, dok se nije znalo, kako se kod leća može ukloniti kromatična aberacija ili se čak mislilo, da to nije moguće, sve su se nade u pogledu napretka d-a stavljale u reflektore.

Što se tiče oblika površine ugnutog zrcala reflektora, daleko je najjednostavnije, da se ta površina uzimlje kuglasta ili sferna, pa su se tako prije vazda ta zrcala i brusila. Međutim, od starine poznato svojstvo krivulje parabole upućivalo je na to, da bi bilo dobro, da se ugnuto zrcalo ne načini sferno nego u obliku dijela plohe rotacionoga paraboloida, t. j. plohe, koja nastaje, kada se parabola vrti oko svoje osi. T. zv. vrh paraboloida je onda sredina zrcala. Svjetlost, naime, koja dolazi na takvo zrcalo usporedno s osi njegovom, poslije refleksije sastaje se točno u žarištu, tako da za tu najznatniju točku slike nema sferne aberacije. Sferno se zrcalo ne odlikuje tim svojstvom. Isto tako upućuju svojstva hiperbole, da se pomoćno zrcalo Cassegrainova d-a načini u obliku komada plohe rotacionoga hiperboloida, plohe, koja nastaje vrtnjom hiperbole oko njezine glavne osi. Doista se danas zrcala najvećih reflektora prave prema tima zahtjevima. Nekoć su se zrcala za reflektore pravila iz kovine, danas se prave iz stakla. Ako je zrcalo iz stakla, treba mu prednju stranu prevući slojem kovine, te se ono na pr. posrebruje ili — u najnovije vrijeme — pokrije aluminijskim slojem, jer taj jače odbija ultraljubičaste zrake, važne pri fotografiranju, a i trajniji je, te ga ne treba tako često obnavljati.

Sl. 13. prikazuje paraboloidno zrcalo najvećega današnjega zrcalnog d-a (sl. 1. na tab. I.), postavljenoga g. 1917 na Mt. Wilsonu u Kaliforniji. Promjer toga zrcala jest 257 cm (»100 palaca«!), $F = 12{,}9$ m. Širina je toga zrcala dakle 2½ put veća nego li promjer leće najvećega refraktora, te je i omjer otvora veći i jednak 1 : 5. Dugo je već u gradnji reflektor za zvjezdarnicu na Mt. Palomar, također u Kaliforniji. Njegovo glavno zrcalo ima promjer od 200 palaca,



Sl. 13. PARABOLOIDNO ZRCALO S PROMJEROM 100 PALACA

a načinjeno je iz osobitog pyrex-stakla (s mnogo kvarca), koje kod promjene temperature manje mijenja oblik nego li do sada uobičajena stakla. Da ne bude to zrcalo predebelo i preteško, ono je naneseno kao sloj na jednoj rebrastoj čeličnoj podlozi.

Zrcalni d-i odlikuju se obiljem svjetlosti, ali im je vidno polje neznatno, budući da već iole većim udaljivanjem iz smjera osi d-ove aberacije postaju velike, slika loša. Kod vizualnog opažanja to ne treba mnogo smetati, jer se može zakretanjem d-a predmet dovesti u sredinu vidnog polja, gdje ga vidimo valjano. Smetnja je međutim kod fotografiranja. Među različnim suvremenim nastojanjima, da se reflektori usavrše, treba spomenuti izum B. Schmidta u Hamburgu, koji je g. 1931 pokazao, kako se mogu graditi reflektori sa širokim vidnim poljem, a bez znatnih pogrešaka aberacije. Radi se o kraćim d-ima, s velikim promjerom zrcala, a zrcalo nije paraboloidno nego sferno, što je jednostavnije i jevtinije. Na mjestu, gdje je središte krivosti zrcala, t. j. u daljini $2F$ od zrcala, namješta se zaslon s okruglim otvorom, koji ima manji promjer nego li zrcalo. Time se suzuju svežnjevi svjetlosti, koji padaju na zrcalo, tako da pri stvaranju slike nekog prostranog nebeskog predmeta za svaku točku njegovu pretežu zrake, koje idu kroz središte krivosti. Slika je, doduše, onda zaobljena, jer je rasprostrta u kugli, koja je koncentrična sa zrcalom, a prolazi kroz žarište, ali je slobodna od kome i astigmatizma. Da se i ostatak aberacija ukloni, stavlja se u spomenuti otvor staklena »korekciona ploča«. Ta ploča ima jednu površinu, koja nije kuglasta, a dobiva se osobitim postupkom: za vrijeme brušenja ploča stoji s jedne strane pod tlakom zraka, dok drugom graniči na zrakoprazni prostor. Izobličenje ploče, koje se time dobiva, baš je takvo, da ploča popravlja ostatak pogrešaka konkavnog zrcala. Najveći Schmidtov dalekozor izrađuje se sada u Americi za zvjezdarnicu na Mt. Palomar; njegovo zrcalo ima promjer 180 cm, korekciona ploča 120 cm, pa kako je žarišna daljina 3 m, izlazi za taj reflektor velik omjer otvora $120 : 300 = 1 : 2{\cdot}5$.

Zamisao d-a reflektora naskoro je nikla, pošto su načinjeni prvi holandijski d-i. Tako su Marsili i Galilei raspravljajući o tom g. 1626 bili na čistu, da je takav d. moguć i da za nj treba osim ugnutog zrcala još i leća (okular). Sam Galilei nije iskušao tu stvar, jer nije mogao dobiti konkavnog zrcala. Zucchi opisuje g. 1652 takav d., što ga je načinio uzevši za okular rastresnu leću; iz njegova opisa izlazi, da je radio s kosim zrakama kao i Herschel. Reflektore sa dva zrcala predlagao je već g. 1636 Mersenne, ali je tekar Gregory g. 1663 potanje raspravio taj predmet i postavio zahtjev, da glavno zrcalo bude paraboloidno, a pomoćno ugnuto i elipsoidno.

Prvu dobru izvedbu reflektora zahvaljujemo Newtonu, koji je g. 1672 akademiji Royal Society predložio d. reflektor, kojemu je zrcalo s promjerom 37 mm i žarišnom daljinom 16 cm sam izbrusio. Povećanje je bilo 38-struko, a d. je pokazivao tako dobro kao tadašnji refraktori sa žarišnom daljinom 4 stope. Malo kasnije iste godine iznio je Cassegrain (u Chartresu), čiji se identitet ne da više odrediti, prijedlog za d., koji se danas — prozvan njegovim imenom — toliko cijeni. Zanimljivo je, da su i Newton i Huygens taj prijedlog kao loš najodlučnije odbili.

Kroz pola vijeka nitko nije Newtona dostigao u pravljenju zrcala, pa je tekar Hadley u građenju zrcalnih d-a učinio napredak. Međutim »slavu reflektora« stvorio je svojim astronomskim istraživanjima W. Herschel, koji je također sam brusio potrebna zrcala, te mu je najveći d. — iz g. 1789 — imao promjer zrcala 4 stope, a $F = 40$ stopa. U očima širih krugova reflektor je postao d-om kat' eksohen, čemu nalazimo značajan odraz u francuskom jeziku, gdje riječ télescope znači baš samo d. reflektor. U drugoj poli prošloga vijeka ta se vrst d-a opet manje cijenila. Nov njihov procvat donosi naše vrijeme, koje suvremenim velikim reflektorima, u prvom redu onom od 100 palaca, zahvaljuje nove prodore u dubljine Svemira.

Vertikalni i horizontalni dalekozor. Ako astronomskom d-u želimo dodati spektralni uređaj velike rastvorne snage, naročito pri istraživanju Sunca, obični, pomični d. ne bi mogao tog uređaja nositi, zbog njegove veličine i težine. Zato je sagrađeno nekoliko d-a, većinom refraktora, kojima je os čvrsta i vertikalna ili vodoravna. Vertikalni se d. zove također *toranj-d.* Svjetlost se u te d-e navraća s pomoću *celostata* (lat. caelum »nebo«, stare »stajati«), dvaju zrcala, koja se tako pomiču, da prate nebesko tijelo u njegovu gibanju. Sl. 3. na tab. II. pokazuje celostat Potsdamskog toranj-d-a; celostat je neposredno iznad objektiva. Toranj-d. na Mt. Wilsonu visok je 50 m (sl. 2. na tab. II.), njegov objektiv, širok 30 cm, stvara sliku sunčanu, kojoj je promjer 43 cm. Ispod tornja pod zemljom je rov, dubok 25 m, u kojemu je spektralni uređaj.

LIT.: A. Danjon-A. Couder, *Lunettes et télescopes*, Pariz 1935; von Hofe, *Fernoptik*, 3. izd., Leipzig 1941; von Krudy, *Das moderne Spiegelteleskop in der Astronomie*, Leipzig 1919. St. H.

D'ALEMBERT → **Alembert.**

DALEMINCI → **Glomači.**

DALEN, Nils Gustav, ✳ Stenstorp 30. XI. 1869, † Stockholm 9. XII. 1937, švedski inženjer. G. 1897 svršio je politehniku u Zürichu, a iza toga je radio u Stockholmu u tvornici Dalen & Celsing (1900—05), zatim u tvornici Svenska Karbid & Acetilen. AGA u Stockholmu, gdje se je poglavito bavio rasvjetnom tehnikom s pomoću karbida za svjetionike. Svoj je sistem nazvao svijetlom AGA te izumio automatsku acetilensku rasvjetu kao i masu AGA, koja osigurava protiv eksplozije. G. 1909 postao je glavnim ravnateljem tvrtke svjetskoga glasa Svenska AGA Gasacumulator u Lidingö kraj Stockholma. G. 1912 odlikovan je Nobelovom nagradom iz fizike za iznašašće automatskog regulatora, koji se u kombinaciji s plinskim akumulatorom može upotrijebiti za rasvjetne morske plutače i svjetionike. G. 1913 postao je član Akademije nauka u Stockholmu. Makar je 1912 stradao teško kod eksplozije za eksperimentiranja te poslije i oslijepio, ipak je i dalje još vodio svoju tvrtku kao glavni ravnatelj. F. B.

DAL FERRO, Scipione, ✳ Bologna 6. II. 1465, † Bologna između 30. X. i 15. XI. 1526. Bio je profesor u Bologni i uživao glas vrsnog matematičara. Oko 1515 polučio je znatan uspjeh našavši formulu za rješavanje kubne jednadžbe oblika $x^3+px=q$, gdje su p i q pozitivni. Tim je otvorio sjajnu eru talijanske matematike 16. stolj.: rješavanje algebarskih jednačaba 3. i 4. st. Ne zna se, kako je on došao do te svoje formule (koja se po svoj prilici podudara s današnjom Cardanovom), a saopćio ju je jedino svojem zetu i nasljedniku A. della Nave i nekome Floridu; nezavisno ju je našao N. Tartaglia (1500—1557), koji ju je saopćio Cardanu, a ovaj ju je objelodanio u *Ars Magna* 1545. Đ. K.

DALIBOR, † Prag (Hradčani) 13. III. 1498, češki vitez iz Kozojeda. G. 1496 potaknuo je na bunu podložnike Adama Ploškovskoga i prisvojio njegov posjed. Osuđen je na smrt. Zatvor na Hradčanima dobio je po njemu ime Daliborka. Nastale priče o njemu književno i glazbeno mnogo su obrađivane (Smetanina opera 1868).

DALIJA ili georgina (*Dahlia variabilis* Desf.) vrlo česta ukrasna biljka iz porodice glavočika, koja se uzgaja zbog lijepih, veoma raznolikih cvjetova u živim bojama i šarama. Golemo mnoštvo (preko 10.000) vrtlarskih odlika dalija nastalo je križanjem i oplemenjivanjem nekoliko divljih meksičkih vrsta (*Dahlia imperialis* Roezl, *D. Merckii*



DALIJE
(Iz knjige »*Pareys Blumengärtnerei*«, Berlin 1932)

Lehm., *D. coccinea* Cav. i dr.). Korijenje im je mesnato i gomoljasto odebljalo. Šuplja zeljasta stabljika pri dnu odrveni, grana se te naraste 1—2 m visoka. Napramno lišće je nepravilno rasperjano. Glavičasti cvatovi stoje na dužim ili kraćim stapkama u pazuhu listova. Prema obliku cvata razlikuju se skupine dalija: 1) *jednostavne dalije* imaju oko žute sredine s cjevastim cvjetovima samo jedan vijenac jezičastih cvjetova sa širokim živobojnim laticama; 2) *dalije s ogrlicom* imaju osim vijenca na obodu još jedan kraći unutarnji vijenac cvjetova; 3) *kaktus-dalije* imaju pune cvatove sa šiljastim, često cjevasto smotanim laticama; 4) velike i malene *pompon-dalije* s kuglastim cvatovima, sastavljenim od cjevasto smotanih latica; 5) *orijaške ukrasne dalije* s vrlo velikim cvjetovima širokih latica u prekrasnim bojama i još neke druge manje važne skupine. Osim toga razlikuju se odlike visinom biljaka.

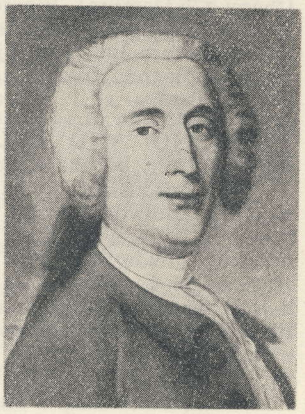
Dalije zahtijevaju otvoreni prisojni položaj u vrtu, duboko obrađeno, dosta rahlo ilovasto tlo, obilno gnojeno i ljeti obilno zalijevano. Gomolji se sade u proljeće, kad više nema jačih mrazova, a vade se u kasnu jesen i spreme na suhom hladnom mjestu, sigurnom od smrzavice. Množe se u proljeće prije sađenja dijeljenjem grumenova gomolja, dok ih vrtlari umnožavaju na veliko u rano proljeće reznicama od pospješenih biljaka u klijalištu ili u stakleniku. Z. A.

DALILA, djevojka iz plemena Filistejaca. Samson, židovski junak iz dobe sudaca, iz plemena Danova, posveti se Bogu od djetinjstva kao nazirej, i zato ga je Bog obdario nadnaravnom snagom, koju je on upotrebljavao za obranu svoje domovine protiv Filistejaca. Za ljubav prema Dalili otkrije tajnu svoje snage: ako ga, protiv njegova nazirejskog zakona, ošišaju, da će ga tada ostaviti snaga. Dok je on spavao, D. mu odreže kosu, a Filistejci ga uhvate, svežu, oslijepe i bace u tamnicu. Jednom ga Filistejci onako slijepa za porugu dovedu u hram Dagonov na neku svoju svečanost. Tu mu oživi stara snaga: on drmnu stupovima hrama i pod njegovim ruševinama zakopa i sebe i veliki broj Filistejaca. A. J.

DALIMILOVA KRONIKA (nazivana i Češkom ili Boleslavskom), prva kronika pisana češkim jezikom, iz prvih desetljeća 14. st. Ispjevana je u osmercima sa srokom, lijepim jezikom, ali na priprost način. Prema mišljenju povjesničara 17. st. sastavio ju je boleslavski kanonik Dalimil iz Meziříčí, pa je po njemu dobila ime, ali je J. V. Šimák 1932 (Češki časopis hist. XXXVIII.) analizom sadržaja s velikom vjerojatnošću utvrdio, da ju je napisao *Hynek Žák iz Dube* († 1333), velikaš, praški kanonik i biskup. Kronika započinje gradnjom babilonske kule, postankom slavenskog jezika i dolaskom Čeha u današnju postojbinu. Za najstariju češku povijest služi se pisac Kozminom kronikom *(Chronica Bohemorum)* iz početka 12. st. Češka povijest od 1230 dalje napisana je prema sjećanjima starijih ljudi i samoga pisca. Kronika se završava događajima g. 1318. Za nauku su najvredniji dijelovi, u kojima se opisuju događaji 13. st. i početka 14. st. — Duh kronike je rodoljuban: piscu je najveća narodna vrednota samostalna češka država; plemstvu prigovara, što borbom protiv kralja slabi državu, a kralju opet, što je previše naklonjen tuđincima; protivi se uvođenju tuđih običaja, nošnje, turnira, udvornosti, a uzdiže domaću dinastiju i stare češke običaje. Pa i kroniku piše zato, da Česima omili domaća povijest. Po plamenom rodoljublju pisac kronike je jedan od najznačajnijih predstavnika češkog duha u srednjem vijeku.

D. k. sačuvala se u 14 rukopisa, koji pripadaju trima recenzijama. Najvažniji rukopis je cambridgeski iz 14. st. Tiskom ju je izdao prvi put P. Ješín 1620, zatim F. F. Procházka 1786 i V. Hanka 1848 i 1851. Kritičko izdanje priredio je J. Jireček 1877. Cambridgeski rukopis izdao je V. E. Mourek 1892 i 1910. Kronika je dvaput prevedena na njemački: prvi put u 14. st., a drugi put u 15. st. Sve to svjedoči o njezinoj raširenosti. Vrlo je značajno, da se pojavljivala tiskom u vremenu jake narodne borbenosti. Lj. J-e.

DALIN, Olof, von, ✳ Vinberg (Halland) 29. VIII. 1708, † Stockholm 12. VIII. 1763, švedski pjesnik i povjesničar. Nauke je svršio u Lundu, a 1737 postao knjižničarom kr. knjižnice u Stockholmu. Putovanjima u inozemstvo, napose u Pariz, razvio se u smislu francuskih »enciklopedista«. Ispriva se priključio stranci Šešira, ali ju je doskora napustio. Od 1751 učitelj je nasljednika prijestolja Gustava i često zabavlja dvorsko društvo svojim prigodnicama. Postao je i plemić i dvorski savjetnik kao i tajnik akademije u Stockholmu, ali je zapao svojim književnim djelovanjem u političke spletke na dvoru, te je čak osuđen na smrt, a onda 1761 pomilovan. D. je utemeljitelj moderne švedske književnosti. Njegov anonimni satirični časopis *Then Swänska Argus* (1732—34) bio je vanredno popularan. U njem je zagovarao napredne ideje. Satirički ep *Saga om hästen* (Priča o konju, 1740) obrađuje konja i viteza jahača počevši od vremena Gustava Wase pa do smrti Karla XII. D. je pisao i tragedije i komedije. Najuspjelija mu je drama *Brynilda eller den olycklige kärleken* (B. ili nesretna ljubav), koja obrađuje Sigurdovu sagu prema Racineovoj Andromahi. Najviše priznanje je D. stekao svojim epom *Svenska Friheten* u aleksandrincima prema Voltaireovoj Henriadi. D. je unio u švedsku književnost tadanji engleski i francuski duh. Pod konac života dao se poglavito na pisanje povijesti Švedske; *Svearikes historia* u 4 sv. (1747—65) do smrti Karla IX. (1611) je prva znatnija švedska povijest. F. B.



OLOF VON DALIN

DALLA COSTA, *Anđeo*, splitski kanonik i ravnatelj ondješnjega sjemeništa. Sastavio je prvi iscrpan priručnik kanonskoga prava na hrvatskom jeziku u 2 sveska: *Zakon crkovni složen i upravljen za naučenje i prosvitljenje redovnikov hrvaskoga naroda*, Mleci 1778. Drugi je svezak posvetio Ivanu Luki Garanjinu, splitskom nadbiskupu »kakono Poglavici (t. j. primasu) sve države Hrvaske«. Tiskao je i dva, jamačno latinska panegirika.

LIT.: A. Ciccarelli, *Opuscoli risguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato*, Dubrovnik 1811; Š. Ljubić, *Ogledalo književne poviesti*, knj. II. 466, Rijeka 1869. V. Š.



DALLAS (USA)

DALLAS, grad u saveznoj državi Texas i jedna od najvećih prometnih raskrsnica u USA. Leži u području prerija i odlikuje se svježim zimama (7,8°) i toplim (28,3°) ljetima. Kiše (oko 950 mm godišnje) padaju većinom ljeti. Poznat je kao veliko tržište pamuka. S tim u vezi razvio se znatan tekstilni veleobrt, pored kojeg je važna preradba raznovrsnih životnih namirnica, a razvijene su i druge industrijske grane, koje treba velik i napredan grad. U D. je veliko metodističko sveučilište, osnovano 1911. Grad je napredovao velikom brzinom, još 1880 imao je samo 10.358 stan., 1900 već 92.104, a 1930 260.435. Velika gospodarska važnost D. se vidi u brojnim prometnim vezama i izrazitom izgledu naprednog američkog grada. J. R-ć.

DALLE MASEGNE Jacobello i Pier Paolo → **Masegne dalle.**

DALLIN, Cyrus Edwin, ✳ Springville (Utah) 22. XI. 1861, američki kipar. Učio je u Bostonu i Parizu (kod Chapu-a i Dampta). Bio je učitelj u Bostonu, a poslije je živio u Arlington Heightsu. Na glas je izišao kipovima, koji prikazuju Indijance Sjeverne Amerike. Veći se njegovi javni spomenici nalaze u Chicagu, Filadelfiji i Kansas City-u. Istakao se i portretima i genre-prikazima.

LIT.: C. H. Caffin, *Amer. Masters of Sculpture*, New York 1913. A. Sch.

DALLING AND BULWER, William Henry Lytton Earle Bulwer, barun, ✳ London 13. II. 1801, † Napulj 23. V. 1872, britanski diplomat i pisac, stariji brat književnika Eduarda Bulwer-Lyttona. Svršivši nauke u Cambridgeu pošao je 1824 u Moreju, da donese novčanu pomoć londonskog grčkog odbora, te je taj put opisao u knjizi *Autumn in Greece* (1826). Od 1825 do 1829 bio je časnik, a tada je stupio u diplomatsku službu boraveći redom u Berlinu, Beču i Haagu. Za revolucije u Belgiji poslan je onamo kao promatrač. G. 1832 i 1834 biran je u parlamenat. U to je doba objelodanio *France-Literary, Social and Political* (1834, 2 sv.) i *The Monarchy of the Middle Class* (1836). Daljnja su mjesta njegove službe Carigrad, Petrograd, Pariz i Madrid, gdje je 1843 bio poklisar i ostao do 1849; zatim je premješten u Washington, gdje je sklopio ugovor o neutralnosti projektiranog prokopa kroz srednju Ameriku (1850), a odatle u Firencu (1852—55) i ponovno u Carigrad (do 1865), kad je prešao u mir. G. 1871 imenovan je peerom. Ostala su mu djela: *Historical characters* (1867, 2 sv.), *Life of Palmerston* (1870, 2 sv., dovršio Ashley), *Sir Robert Peel* (1874).

DALLMANN, Eduard, ✳ Blumenthal (kod Bremena) 18. III. 1830, † Blumenthal 23. XII. 1896, njemački pomorski istraživalac. Mnogo je plovio Tihim oceanom i polarnim morima radi ribolova i istraživanja. Na plovidbi u Antarktik 1873/4 otkrio je Bismarckov put između Palmerova otočja i Grahamove Zemlje. Između 1877 i 1883 poduzeo je više putovanja iz Karskoga mora do rijeke Jeniseja. G. 1884/5 vodio je Finschovu ekspediciju, koja je svršila gospodstvom Njemačke nad dijelom Nove Guineje. N. Ž.

DALL'ONGARO, Francesco, ✳ Mansuè (Oderzo u pokrajini Treviso) 19. VI. 1808, † Napulj 10. I. 1873, talijanski književnik i novinar. Pošto se raspopio, uređivao je u Trstu književni časopis *La Favilla*, zatim republikanski list *Fatti e parole* u Mlecima. Bori se uz Garibaldija za oslobođenje i ujedinjenje Italije te odlazi u inozemstvo, ali se 1859 vraća u domovinu, da svojim perom surađuje u narodnoj borbi. Postaje profesor dramske književnosti u Firenci, a zatim u Napulju. Nesređen i buran život onemogućio mu je ozbiljniji književni rad, ma da je mnogo pisao. Sva su mu djela prožeta romantičko-patriotskim duhom. Od brojnih stihova najbolje su mu neke rodoljubne pučke pjesmice *(Stornelli poemetti e poesie,* izdao N. Schileo, Treviso 1918) i dražesne pjesme u mletačkom narječju *(Alghe delle lagune,* Mleci 1866), od kojih su neke još i danas popularne. Pisao je i drame, od kojih se još uvijek prikazuje *Il fornaretto* (1855), te književne kritike i polemičke letke. Kao i neki njegovi sumišljenici (Mazzini, Vegezzi-Ruscalla i dr.) D. se zanima i za ondašnju oslobodilačku borbu drugih naroda i prijatelj je Slavena. Boraveći u Trstu upoznao je i toliko zavolio naše narodne pjesme, da je napisao dramu *Marco Cralievic*, u kojoj je igrao (1863) onda najbolji talij. glumac Tommaso Salvini u više gradova: u Milanu, Trstu i Firenci. Dramu je posvetio prijatelju Nikoli Tommaseu, te mu u posveti kaže, da je on, Tommaseo, »di stirpe illirico, d'animo e d'arte italiano«. D. je osim toga tiskao u svom listu *La Favilla* (br. 75 od 12. IV. 1840) i svoj članak *Sulle poesie popolari dei popoli slavi*, gdje najviše govori o našim narodnim pjesmama i donosi ih tri u prijevodu; zatim (1842—44) objavljuje niz članaka »Sugli Slavi« od Meda Pucića i Ivana A. Kaznačića, pa svoj prijevod Njegoševe pjesme »Tri dana u Trijestu« (1844, br. 5). Njegova je drama *I Dalmati* (Trst 1845) uzvitlala onda mnogo prašine, ali je i ona pala u zaborav. Prijatelj mu M. Pucić prevodi pjesmu »Polkinja u Italiji« (*Talijanke*, Zagreb 1849), Stj. Ivićević ostavlja u rukopisu prijevode njegovih stihova (Glasnik Matice Dalmatinske I. 1901), Narodne novine u Zagrebu (1888, br. 222—36) objavljuju prijevod njegovih *Golubova sv. Marka*, a Lj. Wiesner u 45. svesku svoje zbirke »Tisuću najljepših novela« njegovu *Crnogorku* (Zagreb 1934).

BIBL.: *La resurrezione di Marco Cralievic, fantasia drammatica*, Si vende a beneficio della Polonia, Firenca 1863; *Fantasie drammatiche e liriche*, Firenca 1866; *Opere scelte*, I-III, Turin 1846—47; A. Le Gubernatis, *E. D. e il suo epistolario scelto*, Firenca 1875; *Il Fornarettto*, Piacenza 1921.

LIT.: N. Meneghetti, *F. D.*, Udine 1914; M. Trabaudi Foscarini, *F. D.*, Firenca 1925; C. De Lollis, *Saggi sulla forma poetica italiana dell' Ottocento*, Bari 1929; C. Curto, *La letteratura romantica della Venezia Giulia (1815—48)*, Piacenza 1931; B. G. Stanganelli, *F. D.*, Napulj 1931; N. Vukadinović, *F. D.*, Prilozi V, VI, 1925—6. M. D-ić.

DALMACIJA

Ime. *Delmatia* javlja se u vrijeme careva kod rimskih i grčkih pisaca, na primjer kod Plinija i Diona, kao ime rimske provincije. Osim ovog oblika upotrebljavaju drugi stari pisci, kao Velej Paterkul i Strabon, vulgarnolatinski oblik *Dalmatia*, koji se osniva na asimilaciji nenaglašenoga samoglasnika *e* prema naglašenom *a*. Ovaj posljednji oblik govori se isključivo u hrvatskom jeziku s naglaskom *Dàlmâcija*. Ovako se piše već od 13. st., i to prvi put u srpskom kraljevskom naslovu (1222—8), a drugi put u naslovu bosanskoga kralja Stjepana Tome Ostojića (1446). *Delmâcija* govori se u gdjekojim našim narječjima, kao u Žumberku, na Cresu i t. d.

Prvobitni je oblik svakako lat. *Delmatia*. On je nastao od imena ilirskoga plemena *Delmatae* s pomoću nenaglašenoga sufiksa *-ia*, koji u latinskom jeziku služi za izvođenje imena zemalja. Pored *Delmatae*, kako pišu Dion i Polibije, pisalo se i govorilo s vulgarnolatinskom asimilacijom *Dalmatae*. Odatle tal. pridjev i imenica *dalmata* s naglaskom na *a* u prvom slogu, od čega mletački pridjev i imenica *dalmatino*. Na ovom se opet osniva naš naziv za čovjeka iz Dalmacije *Dalmàtīn* (potvrđen od 15. st.), koji danas nije više u običaju, nego se govori s našim sufiksima *Dalmatínac, dalmàtīnskī*.

Ovaj ilirski plemenski naziv izveden je s pomoću ilirskog sufiksa *-at* od osnove imena njihova glavnoga grada *Delminium*, koje se očuvalo do danas u imenu polja *Dúmno*



ili *Dúvno*. Pored *Delminium* pisali su Grci i skraćeno *Dálmion*. Na ovom obliku počiva i pisanje Popa Dukljanina, koji naziva čitav teritorij »od mista Dalma (= od Duvna) do Drača« Croatia Rubea »Crvena Hrvatska« ili Superior Dalmatia »Gornja Dalmacija«.

Hrvatski naziv ne odgovara slavenskim glasovnim zakonima, jer na pr. u njemu ne nalazimo t. zv. likvidne metateze, t. j. *la* mjesto lat. *al*. To znači, da ovaj naziv nijesu čuli Hrvati, kad se doseliše ovamo, što je i prirodno, budući da u ono vrijeme rimska provincija Dalmacija nije više postojala. Primijetiti treba, da ni tal. naziv *Dalmazia*, na kojemu se osniva hrvatski, ne odgovara fonetskim zakonima toskanskoga govora. Za *tj* ne nalazimo u njemu *zz*, koje bismo očekivali prema tal. *prezzo* za lat. *pretium*.

Današnji nazivi hrv. *Dàlmācija* = tal. *Dalmazia* učene su riječi, koje su kasno ušle u narodni govor. Postoji ipak mišljenje, da se latinsko ime zemlje *Dalmatia* očuvalo prema slavenskim glasovnim zakonima kao naziv kraja i mjesta *Glàmoč*, koji se u 15. st. pisao *Dlamoč* (kraj u državi bosanskoga kralja Ostoje), kao i u imenu starohrvatskoga plemena *Dlamočani* (g. 1322 terrae Dlamozanorum).

Ime glavnoga grada Delmata *Delminium* ili *Delminum* ili skraćeno *Dalmion* dovodi se danas općenito u vezu s albanskom riječi *delmë* »ovca« prema učenju Gustava Meyera 1891. Ilirsko ime mjesta *Delminium* odgovara, prema tome, našim mjesnim imenima *Jânjče* (Lika), *Ovča* (Dalmacija, Hercegovina) i t. d. Delmatae ne znači »pastiri ili ovčari«, kako se gdjekad ovo plemensko ime krivo prevodi, premda su stari pisci rado isticali, da su oni bili dobri ovčari i pravili dobar sir, nego isto, što i naziv *Romani* (izvedeno od Roma »Rim«) »Rimljani«, t. j. Delmatae označuje ljude, koji Delminium smatraju svojim glavnim gradom, koji se kupe oko njega.

Ovo ilirsko narodno ime ostavilo je traga u rječniku romanskih naroda kao i u crkvenom (liturgijskom) jeziku. *Dalmāta* označuje u retoromanskim narječjima vrstu drvenih cokula, koje nose brđani (ispor. furlansku riječ *dàlmide* ili *dálmine* ovog značenja). Pridjev izveden odatle *dalmatica* označuje u crkvenom latinitetu poznato liturgijsko odijelo, u francuskim narječjima pučku svečanu nošnju, neku vrst duge bluze (ispor. franc. *domère* u narječjima). Kod Rimljana postojalo je i rodovno (gentilno) ime *Delmatius* ili *Dalmatius*.

LIT.: P. Skok, *Studije iz ilirske toponomastike* (GIZM XXIX, 1917); H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925; Patsch, *Delmatae* i *Delminium*, oba članka u PWR IV, 1901. O općim riječima *dalmata* i *dalmatica* ispor. Bartoli, *Das Dalmatische*, sv. I.; Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 3. izd., br. 2462 i 2463; von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, sv. 11; Pirona-Pellis, *Dizionario friulano*. P. S.

Teritorijalni razvoj. Dok je ime D. vezano uz dugu i burnu prošlost, teritorijalna prostranost D-e u toku vremena znatno se mijenjala. U prvom redu kolebale su kopnene granice, koje su pokazivale odnos moći između država u planinskom zaleđu i onih, kojih su vlast i utjecaji dolazili preko mora. Pojas dalmatinskog otočja sa susjednim kopnom geopolitički najvažniji je dio jadranskog primorja i ključ prometnih veza kroz Jadransko more. Zato su države, koje su se koristile tim putovima, težile za vlašću nad ovim krajem i dolazile u sukob s vlasnicima kopnenog zaleđa. Ova činjenica glavni je uzrok povijesnih sukoba na Jadranskom moru i dalmatinskom zemljištu. Osvajanje s mora i održanje vlasti nad tim krajem bilo je i za najjače pomorske države veoma teško i nesigurno. Naprotiv države, koje su vladale planinskim zaleđem, prirodno su težile prema moru i vršile snažan pritisak, pred kojim su prekomorske zemlje prisvojene obalske posjede morale braniti jakim utvrdama. U vrijeme, kad su u zaleđu postojale jake države (Hrvatska, Zeta, Bosna, Ugarska i Turska), ograničavala se D. uglavnom na otoke i jako utvrđene gradove (bizantska, arpadovska, anžuvinska i prva mletačka D.). U doba opadanja i raspadanja kopnenih država širila se D. dublje u poluotok (mletačka D. u 17. i 18. st.). D. je bila najprostranija u doba, kad je jedna



(Fotozadruga)

PAG

prekomorska država vladala primorjem i dalekim zaleđem (rimska D.); teritorijalno smanjivanje i nestalnost D-e posljedica su nemoći, da se ostvari taj uvjet.

Rimska D. Poslije pobjede nad Makedoncima prodrli su Rimljani u unutrašnjost Balkanskog poluotoka i napadajem iz zaleđa pokorili ratoborne primorske Ilire. Rimljani su dinarske planine s primorjem i susjednim otocima obuhvatili u jednu upravnu pokrajinu, koju su nazvali D. prema imenu njima najpoznatijeg plemena; prirodi zemljišta i etničkom šarenilu mnogo bi bolje odgovaralo ime izvedeno od imena planina, u kojima se D. prostirala. Kopnene međe rimske D-e išle su od rijeke Raše u Istri preko Snježnika i Risnjaka na gornju Kupu, odatle preko Petrove gore na ušće Sane, južno od Banje Luke i Doboja na Majevicu, dalje na rijeku Jadro, gornju Kolubaru, Zapadnu Moravu, duž Ibra, preko Kosova polja, obroncima Šar-planine i Koraba na rijeku Mat u Albaniji. Rimska D. izrazito je planinska zemlja, i njene kopnene granice povučene su početcima ravnica oko donjeg toka desnih pritoka Save, a u Srbiji i Albaniji granica uglavnom ide dolinama, kroz koje vode važni putovi; jadransko primorje i susjedni otoci prirodno su po svojim osobinama pripadali toj planinskoj cjelini. Planinsko stanovništvo ovoga dobro ograničenog kraja malo se promijenilo u novim prilikama; rimsko gospodarstvo, duhovno, pa čak i vojničko prodiranje zahvatilo ga je postepeno i slabo. Kao vješti i realni državnici Rimljani su se u početku zadovoljili potpunom vlašću nad rubnim dijelovima, osiguranjem glavnih prometnih putova i izdvajanjem nemirne i teško pristupačne planinske tvrđave od okolnih bogatijih i za njih važnijih krajeva. Sjedišta rimske kulture i vlasti leže u rubnim dijelovima: u primorju i duž kopnene međe. Rimska D. zadržala je vječnu i prirodnu ulogu dinarskoga planinskog skupa: zbjeg poraženih i jezgru otpora i slobode.

Bizantska D. Podjela i slabljenje rimskoga carstva brzo su se odrazili na povlačenju granica i smanjivanju D-e. Kroz dinarsko-planinsku jezgru povučena je međa između Zapadnog i Istočnog rimskog carstva. U prostranu rimsku pokrajinu prodiru sa *S* i *SI* »barbarski« narodi, koji se stapaju s nepokornim starosjediocima i brišu stare međe. Brzo nestaje tragova rimske vlasti u planinskoj jezgri, gdje su njeni utjecaji bili i onako slabi. Uskoro se u dobro odijeljenim i zaštićenim planinskim krajevima pojavljuju samostalne političke jedinice, koje se snažno i brzo šire do mora, pa čak i na otoke. Pred ovim širenjem s kopna ograničila se bizantska D. samo na kvarnerske i zadarske otoke, koji leže postrance, na dobro utvrđene gradove srednjeg i jugoistočnoga dinarskog primorja (Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Kotor, Roze na vrhu poluotoka Ljuštice i Budva) i na manje otoke u njihovoj blizini.

Dalmacija u zajednici s Hrvatskom. Oko 1069 dolazi D. u političku zajednicu s Hrvatskom, »regnum Croatiae et Dalmatiae«. Krajevi jugoistočno od Neretve spominju se sada samo u naslovu Gornja Dalmacija; na ovom će se kraju Dubrovnik s okolicom izdvojiti u samostalnu državu. Poslije propasti hrvatske države dobili su Arpadovići i Anžuvinci kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije kao pravno-političku cjelinu. Kroz ovaj period od dva i po stoljeća granice D-e su zbog političkog jedinstva sa zaleđem dosta neodređene.



UŠĆE PAKLENICE

Mletačka D., također dopire samo do sjeverozapadne granice Dubrovačke republike; otoci Lastovo i Mljet, poluotok Pelješac i kopno jugoistočno od Kleka nisu nikada pripadali mletačkoj D-i. Dijelovi rimske i bizantske D-e jugoistočno od Dubrovačke republike priključeni su mletačkoj Albaniji. Slabljenje moći i nerede u zemljama ugarskohrvatskih kraljeva iskoristili su Mleci da kupnjom stečenu D-u prošire na kopnu i moru (1409—20). G. 1480 predao se je i otok Krk mletačkoj republici. Ali kad je turska sila počela nadirati iz planinskog zaleđa, morali su se Mlečani povući i zadovoljiti vlašću nad otocima i nekim dobro utvrđenim gradovima na primorju. Tek u doba, kad je turska moć počela opadati, počinje se mletačka D. širiti i po kopnu. Poslije Kandijskog rata (1669) proširili su Mleci svoje posjede u Ravnim Kotarima i dobili tvrđave Klis i Omiš. To proširenje nazvano je *acquisto vecchio*, a njegova utvrđena međa poznata je pod imenom *linea Nani;* tada je i otok Krk priključen D-i. Nakon rata Svetog saveza (1699) proširila se mletačka D. još više prema kopnu *(acquisto nuovo)*, i nova utvrđena međa prema Turskoj, *linea Grimani*, oslanja se na bilo Velebita i na tvrđave Knin, Vrliku, Sinj, Zadvarje i Vrgorac. Požarevačkim mirom (1718) oslonili su Mleci kopnene granice svoje D-e na bila Velebita, Dinare i Kamešnice, dalje je



RAB

granica raspolovila Imotsko polje i izbila na Neretvu kod Gabele. Ovo proširenje zove se *acquisto novissimo*, a utvrđena međa, *linea Mocenigo*, oslanja se na imotsku tvrđavu. Pri čitavom tom proširenju nije se pomicala jugoistočna granica D-e. Da bi bila sigurna od mletačke agresivnosti, postigla je Dubrovačka republika na Požarevačkom miru, da Turska sjeverozapadno i jugoistočno od njenog zemljišta, u Kleku i Sutorini, dobije izlaz na more. Granice mletačke republike u D-i poslije Požarevačkog mira ostale su nepromijenjene do propasti republike (1797).

Francusko-austrijska D. Kad su zavladali nekadašnjom mletačkom D-om (1805) i ukinuli samostalnost Dubrovnika (1808), ujedinili su Francuzi mletačku D-u, dubrovačko zemljište i Boku Kotorsku u jednu upravnu jedinicu, pokrajinu D-u, koju su i dalje na kopnu prekidali turski izlazi u Kleku i Sutorini. Francuzi su od D-e odijelili otoke Lošinj, Cres, Krk i Rab pa ih priključili civilnoj Hrvatskoj (1811). Bečkim mirom (1815) Austrija je uz ostale Ilirske pokrajine naslijedila i D-u, kojoj je 1822 povraćen Rab, a Berlinski kongres dodao joj je 1878 i kraj oko Spiča. U tim granicama postojala je kraljevina D. samo 40 g., t. j. do 1918.

Granice D-e su se, dakle, stalno mijenjale. U znanost i u svijest suvremenika prodro je geografski pojam D-e u granicama posljednje, austrijske pokrajine. Iznenađuje, da D-u u tim granicama uzimaju i oni, koji svoja izlaganja osnivaju samo na podatcima iz mletačkog razdoblja, kad je D. bila znatno manja. Kraljevina D. je, kao što smo vidjeli, zapravo povijesni pojam, i ona se od okolnih krajeva ne razlikuje ni krajolikom ni stanovništvom; tragovi povijesnih granica postepeno se gube utoliko brže, ukoliko je granica kraće potrajala. U povijesnom pogledu se kraljevina D. dijeli u dva dijela: sjeverozapadni (uglavnom mletačka D.), kome se kopnene međe nisu mijenjale kroz dvjesta godina (1718—1918) i kome su granični tragovi jače izraženi, dok je jugoistočni dio pripadao D-i samo 110 (1808—1918), odnosno samo 40 (1878—1918) godina, te su u njemu i svijest o dalmatinskoj pripadnosti i tragovi povijesnih granica slabiji.

LIT.: F. Šišić, *La formation du terme géografique actuel de »Dalmatie«*, Narodna starina, sv. 21, 1930. M. B-a i J. R-ć.

Pojam, granice i podjela. Zemljopisne osobine sjeveroistočnog jadranskog primorja u tijesnoj su vezi s Dinarskim planinama u zaleđu. Za glavni i središnji dio ovoga primorja udomaćio se naziv Dalmacija, pod kojim se imenom razumijeva zemljište, koje je obuhvaćala austrijska pokrajina »kraljevina Dalmacija«. U povijesti pojam »Dalmacija« trajno se mijenjao, obuhvatajući na mahove vrlo širok teritorij, da se kasnije suzi na neki trak uz more. Austrijska pokrajina D. veća je od bizantske i mletačke, a neznatna je prema istoimenoj rimskoj pokrajini. Zbog posebnih odlika, ljepota i položaja ovoga kraja, zbog njegove prometne, političke i kulturne važnosti D. je opće poznata i obrađena u bogatoj literaturi, ali kao dosta neodređen geografski pojam, vezan za dugu i bogatu prošlost. S geografskog stajališta bio bi mnogo jasniji i određeniji naziv »dalmatinsko primorje«. Ipak, dosljedno onome, što je uobičajeno, ovdje će se imati u vidu D. u granicama austrijske pokrajine.

Iz pojedinih izlaganja vidjet ćemo, kakve su sličnosti i razlike među pojedinim dijelovima D. i koliko su točna tvrđenja onih, koji u ovoj pokrajini vide »dobro ograničenu prirodnu cjelinu«. Teritorijalni pojam D. rezultat je povijesnih prilika i kulturnih utjecaja, koji su došli do vidljiva izražaja, jer su se na njenim kopnenim granicama upravo kroz 2 stoljeća dodirivali zapadni kršćanski i istočni islamski duhovni pojasi. Poslije promjene ovog stanja prosvjetnim napretkom i ujednačivanjem naglo iščezavaju i posljednji vidljivi tragovi povijesnih granica. Naprotiv, »dalmatinsko primorje« dobiva sve određeniji pojam zbog posebnosti, snage i ljepote svojih krajolika, u kojima se pod bogatstvom svjetlosti kršne i sjenovite gore sa zelenim i pitomim područjem ogledaju u plavom moru.

Na sjeverozapadu ćemo, dakle, obuhvatiti otoke Rab, Pag, Silbu i Premudu. Kopnena granica počinje sjeverozapadno od Tribnja i vuče se dalje bilima Velebita, Dinare, Kamešnice, a odatle je do Gabele (pri ušću Neretve) granica u reljefu dosta neizrazita. U ovom sjeverozapadnom dijelu slažu se granice austrijske i posljednje mletačke D. Jugoistočna D. uzan je primorski pojas, prema zaleđu



UŠĆE ZRMANJE S VELEBITOM U POZADINI

ograničen vrhovima prvih obalskih planina; u ovom je dijelu dalmatinsko zemljište na dva mjesta prekinuto, i Hercegovina izbija na obalu. Veza ovoga uskog primorskog pojasa sa zaleđem još je jača, što je uz povijesne razloge uzrok, da je kod stanovnika slabije izražena svijest o dalmatinskoj pripadnosti. U označenim granicama D. obuhvata 12.829 km² sa 705.897 stan. (1931) ili 55 na km².

D. se sastoji iz dva različita dijela: otočnoga i kopnenog. I kopnenu D. dalje dijelimo na veći i složeniji dio na sjeverozapadu i manji i jednostavniji na jugoistoku od ušća Neretve. U većem (sjeverozapadnom kopnenom di-



(Snimka Griesbach)

BIOGRAD, Panorama

jelu) mogu se dalje izdvojiti obalski ili primorski pojas i zagorski dio, dok se jugoistočni dio sastoji samo od uskog primorskog pojasa. Pred većim dijelom dalmatinske obale nanizali su se brojni otoci, koje otvoreno primorje oko rta Ploče dijeli u dvije grupe: sjeverozapadnu i jugoistočnu. Sjeverozapadna grupa brojnija je, otoci su uski i veoma produženi u pravcu sjeverozapad-jugoistok, a između njih je razasuto mnoštvo manjih otočića i grebena. Glavni otoci jugoistočne grupe pružaju se u pravcu *Z-I*, a širina im je prema dužini veća. Otočje, primorje i Zagora tri su, dakle, glavne prirodne cjeline u D-i.

Sastav i građa. Zemljište D. sastoji se glavnim dijelom od slojevitih stijena mezozojske i tercijarne starosti (razno-



(Fotozadruga)

SPUŽVE IZ ZLARINA



ZADAR, Snimka iz zraka *(Arhiv z. p. J.)*

vrsni vapnenci, dolomiti, laporci i dr.), vulkanske su stijene neznatne prostranosti. Raspored i udio ovih naslaga u vezi je s ostalim dinarskim planinama, kojima D. pripada stratigrafski i tektonski.

Karbon. Najstarije stijene su fosilima bogate karbonske marinske i obalske tvorevine. Nalazimo ih samo u graničnim dijelovima na krajnjem sjeverozapadu i jugoistoku, gdje prodiru iz susjednih krajeva. Oko Budve ima kremenih kršnika i konglomerata, laporaca pješčanika i škriljavaca, dok su u Velebitu oko Velike i Male Paklenice ove naslage zastupane crnim vapnencima, svijetlo sivim i smeđim dolomitima s tankim ugljenim zonama.

Permske naslage nisu sigurno određene; misli se, da njima pripadaju fosilima siromašni velebitski vapnenci i dolomiti, što čine prijelaz između karbonskih i trijaskih slojeva, kao i neki slojevi sličnoga stratigrafskog položaja u srednjoj D-i.

Trijaske su naslage u D. dosta rasprostranjene. Osim velebitskog pojasa iz susjedne Bosne prodiru slojevi ove formacije oko Butišnice, između Velebita i Dinare. Imamo ih sjevernim i južnim podnožjem Svilaje; južnosvilajski pojas prelazi i na istočnu stranu Sinjskog polja dopirući do granice Bosne. U jugoistočnom dijelu D-e proteže se trijaski pojas od planine Rumije gotovo do donjeg toka Neretve. Donji trijas ili verfenske naslage zastupane su na sjeverozapadu raznovrsnim škriljavcima, a na jugoistoku D-e jasno uslojenim sivim i crvenim dolomitima. Među fosilima ovih naslaga ističu se sitni puževi i glavonošci amoniti *(Tirolites illyricus, Dinarites dalmaticus).* Srednji se trijas u Svilaji i okolici Knina i Sinja sastoji od gromadastih vapnenaca i dolomita, u kojima je značajan fosil *Gyroporella annulata:* ovamo idu i naslage kremenastih glina, škriljavaca i vapnenaca, u kojima ima zelenkastog kamenja; njih prati fosil *Daonella Lommeli.* U jugoistočnoj D-i trijasu pripadaju raznolike laporovite i pjeskovite naslage, veoma bogate fosilima: *Spirigera trigonella* S. Bukowski, *Terebratula vulgaris, Rhynchonella dinarica, Myophoria vulgaris,* zatim brojni amoniti i dr. Gornji trijas u Velebitu čine šareni laporci i vapnenci, u kojima ima jaspisa i hematita, u srednjoj ga D-i nema, dok mu u jugoistočnom dijelu pripadaju vapnenci s utruscima kremena.

Jurske su naslage slabo rasprostranjene. U Velebitu, oko Knina i Sinja juri pripadaju vjerojatno vapnenci, dolomiti, škriljavci i lapori, u kojima ima školjkaša *Lithiotis problematica.* U predjelu oko Dubrovnika dolaze preko naslaga litiotis vapnenci s *Nerineama.* Jurskih vapnenaca ima i u okolici Risna. Na krajnjem jugoistoku u paštrovskom primorju zastupane su jurske naslage pješčanicima, vapnencima, laporcima, kršnicima i sl., i u njima ima dosta fosila radiolaria i aptiha.

Kreda. Iz susjedne zapadne Bosne i Hercegovine prostiru se preko kopnene i otočne D-e debele naslage veoma čistih krednih vapnenaca. Ovo su najvažnije stijene u sastavu dalmatinskog zemljišta kao i dinarskih planina uopće. Naročito se ističu t. zv. rudisni vapnenci, najčešće sive i kadšto bijele ili crvenkaste boje. Njihovi su značajni fosili rudisti: radioliti, biradioliti i hipuriti; ove životinje plitkog, toplog i prozirnog mora živjele su u velikim skupinama i imale jaku ljevkastu školjku s poklopcem na gornjoj strani. Ljušture rudista redovito su dobro srasle s vapnencem te se teško odvajaju. Ispod rudisnih vapnenaca ima i kršnika i vapnenaca siromašnih fosilima, koji vjerojatno pripadaju donjoj kredi.

Tercijar. P a l e o g e n. Poslije taloženja krednih vapnenaca izvršili su se jaki pokreti zemljišta, te se more povuklo iz mnogih dijelova ostavljajući za sobom plitke zalive, močvare i zatvorena jezera, u kojima su se taložili laporci, gline i vapnenci. Preko ovih kozinskih slojeva izvršila se nova transgresija, i u tom se moru staložio debeo niz raznovrsnih slojeva srednjega i gornjeg eocena. Najprije su se staložili vapnenci s foraminiferama, koje nisu bile probušene, preko njih dolaze alveolinski i napokon numulitski vapnenci. Poslije taloženja numulitskog vapnenca izmijenile su se prilike u eocenskom moru, te su mlađe naslage zastupane laporcima, pješčanicima, konglomerati-

ma i manjim slojevima vapnenaca. Ove petrografski raznovrsne naslage siromašne su fosilima i nazivaju se općim imenom »fliš«. Krajem srednjeg eocena ponovno se povuklo more prema *SZ*, te su predjele između Velebita, Dinare i mora prekrili plitki i poluslani dijelovi mora ili odvojena jezera. U ovim vodenim udubinama taložili su se konglomerati, gline i pješčanici t. zv. »prominske naslage«. U prostranim i dobro pošumljenim močvarama staložile su se fosilima bogate naslage ugljena (Siverić i dr.), koje imaju veliku gospodarsku važnost. Slične su se prilike, čini se, produžile za oligocena, kojemu su naslage zastupane klastičnim stijenama (konglomerati, breče i dr.), što ukazuje na živu eroziju, izazvanu pokretima zemljišta. Taloženjem ovih naslaga prestaje marinska faza u stvaranju dalmatinskog zemljišta.



SLAPOVI KRKE KOD TOPOLJA

N e o g e n. Poslije taloženja paleogenih flišnih naslaga more se povuklo s dalmatinskog tla, te je neogen zastupan isključivo slatkovodnim slojevima; to su kršnici, lapori i gline, koji su ostali neporemećeni. Ove su naslage bogate biljnim ostatcima, te među njima ima tankih slojeva lignita (Pap) i ugljevitih škriljavaca.

Kvartarne naslage isključivo su kopnene. Među starijim tvorevinama ima valutičnjaka, pješčanika, finih glina i prapora, dok najmlađim stijenama pripadaju crljenica i vapnenačka sedra. — Vulkanske su stijene trijaske i tercijarne starosti, a slabo su rasprostranjene. Najviše ih ima i raznolikog su sustava na krajnjem jugoistoku, oko Budve i Spiča; manje su rasprostranjeni dijabazi kod Sinja i dioriti kod Knina. Eruptivnog je sastava i okolica Komiže na Visu i susjedni otočići Brusnik i Jabuka.

Tokom mezozojske ere vršili su se postepeni pokreti zemljišta, mijenjale dubine mora i kolebala obalska crta, što se ogleda u promjenljivoj rasprostranjenosti i u različitom petrografskom sastavu naslaga pojedinih perioda. Prvi, za današnju građu zemljišta značajni pokreti, dogodili su se poslije taloženja krednih vapnenaca. Tada je počelo nabiranje, kojim su kredni i stariji slojevi izdignuti u niska bila (antiklinale), a između njih su zaostale prostrane uzdužne udubine, ispunjene morskim zalivima i poluslanim jezerima. Tokovi su s kopna donosili mnogo šljunka i pijeska i u plitkoj vodi taložili »kozinske naslage«. Tokom paleogena more postaje dublje, ali regresija krajem eocena i taloženje »prominskih naslaga« nagovješćuju oživljavanje starih i početak novih tektonskih pokreta, kojima su zahvaćeni paleogeni i stariji slojevi. Pod jakim bočnim tlakom nabrane su naslage u bore, koje se pružaju »dinarski«, t. j. od sjeverozapada prema jugoistoku. Zbog jačine tlaka bore su polegle prema jugozapadu i nabrani slojevi dobili uglavnom monoklinalan položaj; starijim i otpornijim vapnencima antiklinala uklije̊štene su i prekrivene mlađe flišne naslage sinklinala. Ovaj raspored i odnos odredio je glavne crte razvoja dalmatinskog i uopće dinarskog reljefa. Istodobno s nabiranjem stvarali su se i rasjedi, duž kojih su se vršili pokreti. Odjeci ovih gibanja nastavili su se dalje kroz neogen. Novija istraživanja nisu potvrdila mišljenja, prema kojima su se vršila i velika navlačenja starijih slojeva sa sjeveroistoka preko mlađih naslaga u primorju. Dinarski pravac pružanja glavna je strukturna odlika dalmatinskog zemljišta. Od ovog pravca odstupa samo srednji dio primorja između rta Ploče i sedla Vrulje; još uvijek za ovo odstupanje nije dano objašnjenje, koje bi zadovoljavalo. Slatkovodne neogene naslage nisu zahvaćene oligomiocenim nabiranjem, ali njihov položaj i razvoj morfoloških oblika ukazuje na mlađe epirogenetske pokrete, kojih ćemo prirodu objasniti i razumjeti istraživanjem postanka i odlika reljefa.



(*Arhiv z. p. J.*)

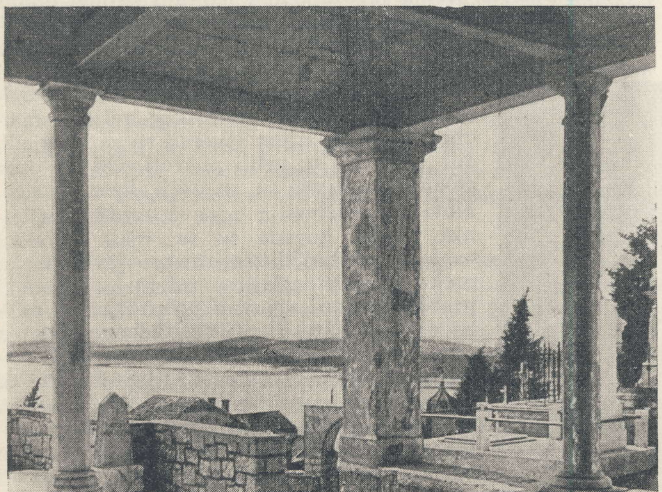
PREBIRANJE RIBE

Reljef. Poslije dinarskog nabiranja nastupila je na dalmatinskom zemljištu kopnena faza i duga perioda mirovanja unutarnjih gibanja. Sile, koje su u vezi s atmosferskim promjenama, počele su mijenjati oblike, stvorene radom unutarnjih gibanja. Prostranstvo flišnih naslaga bilo

je mnogo veće od današnjega. Rijeke su bile bogatije vodom i nosile dosta šljunka, pijeska i mulja, tako da im je erozivna snaga bila dosta jaka. Doline su bile nepravilnog oblika, u flišnim sinklinalama prostranije, a pri prolazu kroz vapnenačke grebene uske, ali su se postepeno sve više proširivale. Rezultat su dugotrajnog rada riječne erozije prostrane zaravni, među kojima se ističe ona u sjeverozapadnoj D-i, poznata u stručnoj literaturi pod imenom »kistanjska« ili »skradinska zaravan«. Slične su zaravni oko Sinjskog polja »podska zaravan«, oko Ugljana i Ciste »ugljanska zaravan« i napokon veoma lijepa zaravan zadvarske ljûti; oko toka Neretve je »brotnjanska zaravan«, uglavnom u Hercegovini. Ove su zaravni jedan od najzanimljivijih elemenata dalmatinskog reljefa. Kako su njima zaravnjene i pliocene jezerske naslage, jasno je, da je erozivni proces trajao još i u gornjem pliocenu. S obzirom na vapnenački sastav stijena morale su zaravni u doba stvaranja ležati u blizini morske razine. U to su doba dinarske planine uopće bile niske, a dalmatinsko zemljište dosta močvarno. Rijeke su tekle sporo i vijugale preko barovitih nizina poput današnje Neretve pred ušćem. Iz nizina su se dizali vapnenački grebeni, na kojima su se stvarali oblici krša. Širenje zaravni prekinuli su pokreti, kojima je zemljište došlo u veću nadmorsku visinu.

Gibanja su se vršila duž rasjeda i izvijanjem zemljišta, tako da su dijelovi jedinstvene zaravni dospjeli u nejednake visine, te nam se čini, da pred sobom imamo različite visoravni. Dalje su se zaravni izvile prema glavnim planinskim, osobito obalskim grebenima. Glavne crte današnjega dalmatinskog reljefa postale su ovim gornjopliocenim gibanjima, koja su izmijenila dotadašnje uvjete i omogućila nove erozivne procese. Prevladao je razvoj krških oblika, a riječna se erozija ograničila na pojase i blizinu nepropustljivih stijena. Izdizanjem zemljišta oživjelo je usijecanje riječnih tokova, s vapnenačke podloge odnijeti su pokrovi riječnih nanosa i u ogoljenoj podlozi počeli su se stvarati oblici krša. Pri ovome su se slabiji tokovi izgubili u kršu, a održali su se samo oni, koji su bili bogati vodom, šljunkom i pijeskom, tako da su mogli usjeći duboke doline; to je bio slučaj kod onih rijeka, kojima je gornje porječje u nepropusnim stijenama (Zrmanja, Krka, Cetina i Neretva).

Doline glavnih rijeka dobile su selektivnom erozijom složen izgled; iz mekših nepropusnih stijena primaju pritoke, u kojima su izradile proširenja »polja«, a pri proticanju kroz vapnence usjekle su uske i duboke doline kanjonskog tipa. Teže usjecanje u vapnencima čuvalo je od jačeg odnošenja nepropusne stijene oko gornjih tokova. Naprotiv, ondje, gdje su nepropusne stijene u donjim tokovima, došla je petrografska granica do izražaja u riječnom padu i u reljefu, te se preko nje rijeke ruše. Kopno je prostranije od današnjega, otoci su većinom dio kopna. Napredovanjem krša izdijeljeni su mnogi tokovi na nekoliko dijelova ponirući na granicama nepropusnih stijena i vapnenaca. Na ovaj su se način obrazovale zatvorene udubine (uvale i polja), koje susrećemo na kopnu, ili se vide na batimetrijskim kartama zaliva (Boka Kotorska) i kanala (Velebitski kanal). Oblici su krša stvarani ispod današnje morske razine, čemu su vidljivi tragovi i podmorska vrela (vrulje). Na dalmatinskom je tlu sve više prevladavao krš, kako to odgovara sastavu zemljišta. Najsuroviji (najljući) oblici krša razvili su se na primorskim planinskim grebenima, što su uz čistoću i debljinu vapnenaca pomagale i velike količine padalina.



ŠIBENIK, Dio groblja

U toku diluvija morska se razina nekoliko puta kolebala: za vrijeme glacijacija spuštala se je zbog zadržavanja leda na kopnu, a za međuledenih doba izdizala. Računa se, da je za vrijeme posljednje glacijacije razina mora bila do sto metara niža od današnje. Pri ovoj niskoj razini bio je sjeverozapadni dio Jadrana do crte Biograd—Grottamare nisko kopno, svi otoci osim Sušca, Sv. Andrije i Jabuke bili su vezani s kopnom; riječna su ušća bila dalje na zapadu. Neretva je utjecala između Korčule i Visa, Cetina se nastavljala Bračkim i Hvarskim kanalom i t. d. Dinarske planine, kojih je nadmorska visina bila za 100 m viša, zaustavljale su veliku količinu padalina, koje su velikim dijelom bile snijeg. Na najvišim planinama (Velebit, Dinara, Biokovo i Orjen) nagomilavao se snijeg od godine do godine i prelazio u led, a s Orjena su se spuštala i dva ledena toka; pri otapanju snijega i leda potoci su donosili mnogo šljunka, od koga su postale naslage grubih konglomerata (ušće Paklenice, potoci podnožjem Biokova i t. d.). Mnoga polja i krške udubine pretvorile su se u bare i jezera, jer su tokovi nanosima zatrpali ponore. Iz studene alpinske ciklone puhali su preko niskog sjeverojadranskog kopna hladni suhi vjetrovi noseći oblake prašine, koju danas nalazimo na mnogo mjesta sjeverozapadne obale Dalmacije. Ovu tužnu i dosta neprijatnu sliku dalmatinskog primorja, što u mnogome odgovara prilikama na današnjem primorju Norveške, gledao je i čovjek. On se pred oštrom kopnenom klimom bio povukao u uski obalni pojas, koji je danas najvećim dijelom pod morem. Konačnim otapanjem leda izdigla se morska razina, i dalmatinsko je zemljište uglavnom dobilo današnji izgled.

Obala. Oblici su dalmatinske obale mladi; postali su potapanjem kopnenog reljefa u postglacijalno doba. Na mjestu erodiranih flišnih pojasa i uzdužnih tektonskih udubina postali su kanali, a otporniji antiklinalni vapnenački grebeni odvojili su se u otoke i poluotoke. Prodiranjem mora u složene erozione i tektonske kopnene oblike postali su karakteristični dalmatinski zalivi, koji se sastoje od prostranijih uzdužnih draga na mjestu erodiranog fliša ili u spuštenim depresijama, dok su s otvorenim morem drage spojene uskim prodorima kroz vapnenačke grebene (Bakarski zaliv, Šibenski zaliv, Boka Kotorska i dr.). Postglacijalnim uzdizanjem mora ispunjene su i mnoge odvojene krške udubine poluslanom i slatkom vodom. Mlađi erozivni i akumulacioni oblici imaju u izgledu obale samo manji značaj. Na otvorenim pučinskim obalama srednjih otoka i u jugoistočnom primorju izradili su valovi juga strme hridi, koje su redovito bile i tektonski uvjetovane. Najjači rad mora vidimo na krajnjem jugoistoku, gdje su obale u vapnenačkim grebenima redovno strme hridi. Naprotiv, na sjeverozapadu se zbog jakih valova od bure rad mora jače izrazio na sjeveroistočnim, kopnu okrenutim obalama otoka (Rab i Pag). Rijeke, koje teku kroz nepropusne stijene, nagomilale su pred ušćima nanose i stvorile deltaste obale (Neretva, Cetina). Paralelizam oblika (otoka, poluotoka, kanala i draga) glavna je oznaka u nauci poznatog »dalmatinskog tipa« obale. Obalski oblici kao i planine u zaleđu pružaju se dinarski, a postali su otapanjem odgovarajućeg kopnenog reljefa.

Tragovi su potapanja svježi. O tome se mnogo pisalo, te je u svijest ljudi prodrlo uvjerenje, da se dalmatinska obala i danas spušta. Izračunat je čak i iznos spuštanja: 1 cm na godinu, i taj se podatak često i naivno ponavlja.



KNIN I OKOLICA

Kad bi to bilo točno, onda bi na pr. Dioklecijanova palača bila više od 16 m (od 305—1943 g.) pod morem; u stvari nitko ne vidi tragova, da leži niže nego u vrijeme, kad je bila sagrađena. Prije nego se arheološki podmorski nalazi upotrijebe za deduktivne zaključke, treba utvrditi, jesu li tu prvobitno bili postavljeni, nisu li dospjeli pod more klizanjem zemljišta, potkopavanjem i otkopavanjem mora i slično. Još se nisu mogli naći sigurni dokazi za opće izdizanje morske razine u toku povijesne ere. Ledenjaci su se povukli u današnje granice prije početka naših povijesnih vremena i tako su dovršena kolebanja morske razine, koja su bila s njima u vezi; s druge strane poslijerimsko je doba prekratko, da bi se u to vrijeme mogli utvrditi tragovi dugotrajnih epirogenetskih pokreta, kojima se ponekad pripisuju pretpostavljena kolebanja dalmatinske obale.

Klimatske prilike D-e određene su utjecajima mora i blizinom dinarskih planina. Nad morem, osobito zimi, postoji nizak zračni pritisak, prema kome struje zračne mase u pravcu suprotnom okretanju kazaljke na satu. Zbog ovoga pravca zračnog kruženja zapadne obale Jadrana prosječno su oko 3° hladnije od istočnih. Planinski se vijenci pružaju usporedno s obalom i ne dopuštaju prodiranje primorskih utjecaja dublje u kopno ni kopnenih prema moru. Najhladniji je mjesec redovito siječanj, a najtopliji srpanj. Temperature najhladnijega i najtoplijeg mjeseca, kao i godišnje, povećavaju se od sjeverozapada prema jugoistoku, ali zimi brže nego ljeti; dok je u siječnju razlika između Raba i Budve 3,2°, u srpnju je samo 1,9°.

	Rab	Zadar	Šibenik	Hvar	Dubrovnik	Budva
Siječanj	5,7°	6,7°	6,8°	8,6°	8,7°	8,9°
Srpanj	24,2°	25,0°	25,6°	25,1°	25,0°	26,1°
Godina	13,4°	15,3°	15,6°	16,3°	16,5°	17,1°
Koleba	18,5°	18,3°	18,8°	16,5°	16,3°	17,2°

Odnos glavnih temperatura u mjestima duž dalmatinske obale.

Ljetne žege opća su odlika dalmatinskog podneblja, utjecaj geografske širine malo dolazi do izražaja. U vezi s ovim termičke amplitude, koje su dobra oznaka maritimnosti, uglavnom opadaju od sjeverozapada prema jugoistoku, a najmanje su na otocima. Poređenje Visa, Splita, Zagvozda i Mostara pokazuje vezu reljefa i prodiranja morskih utjecaja. Zagvozd, koji je manje od 10 km udaljen od obale, ima temperaturu siječnja (2,6°) za 3,8° nižu nego Mostar

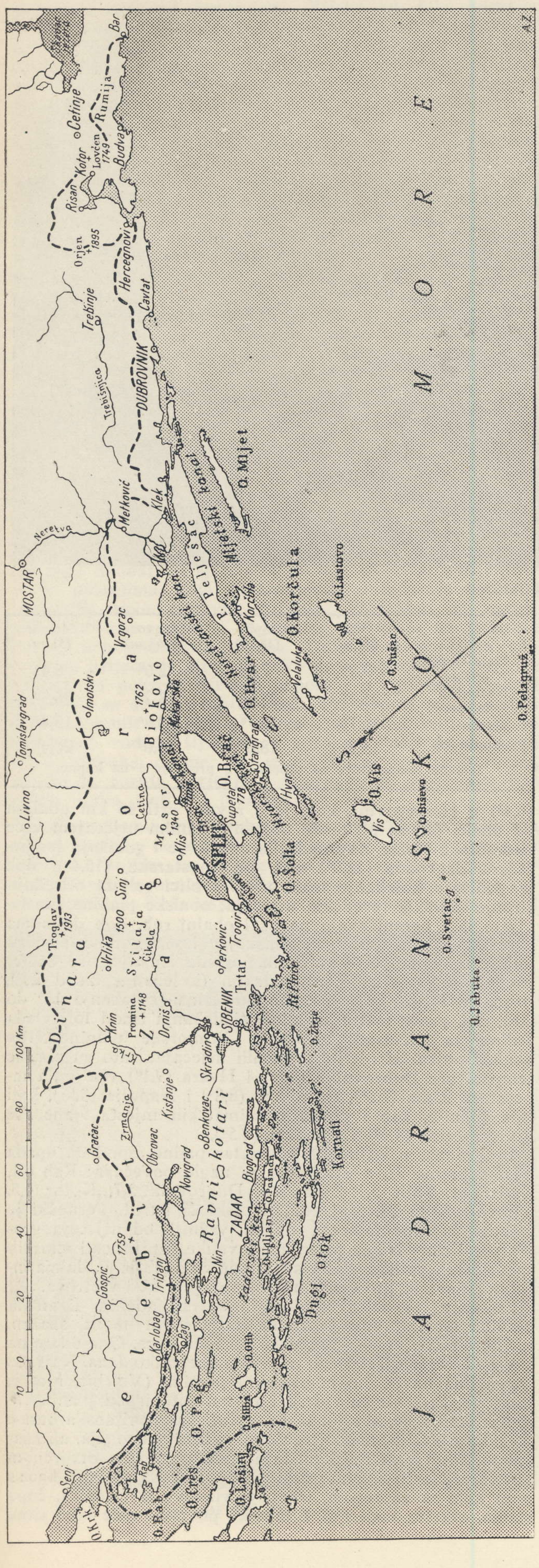
	Vis (25 m)	Split (18 m)	Zagvozd (465 m)	Mostar (51 m)
Najhladniji mjesec	9,8°	7,8°	2,6°	6,4°
Najtopliji mjesec	25,1°	25,6°	23,2°	26,5°
Godina	16,7°	15,7°	12,8°	15,4°
Amplituda	15,3°	18,6°	20,6°	20,4°

Glavne temperature na otocima, u primorju i na kopnu.

(6,4°) u Hercegovini, koji je u ravnoj crti 46 km udaljen od obale, što se ne može objasniti samim utjecajem veće nadmorske visine Zagvozda. Isto tako je i godišnja temperatura Zagvozda (12,8°) niža od mostarske (15,4°), dok je godišnje kolebanje malo veće. Oblici reljefa određuju širenje morskih termičkih utjecaja; obalske planine zaustavljaju ih i ograničavaju na uski obalni rub, dok dolinama u obliku zaliva, osobito u zimskoj polovici godine, prodiru dublje u kopno. U termičkom pogledu izdvajaju se dakle: zagorje s pretežno kontinentskim (kolebanja iznad 20°), primorje i otoci s prelaznim odlikama (kolebanja 15° do 20°), dok prava marinska klima (kolebanja ispod 15°) vlada jedino na pučinskoj Palagruži. Primorske planine štite obalski pojas od oštrih kopnenih utjecaja; zato su zimske temperature Dubrovnika (9,5°) i Hvara (9,1°) više od temperatura Rima (7,5°), Barcelone (8,8°) i Napulja (8,9°), koji leže južnije, kao i poznatih klimatskih mjesta francuske Riviere Nice (8,4°) i Cannesa (8,5°).

Broj dana, u kojima termometar padne ispod 0°, opada od *SZ* prema *JI*, a u zagorju se naglo povećava: Rab 6,1, Zadar 11, Split 5,1, Hvar 4,3, Dubrovnik 3,7, Kotor 4,5, naprotiv Knin 28, Sinj 44,2, Imotski 25 i t. d. Termički je utjecaj kontinentalnosti, dakle, važniji od utjecaja geografske širine. Nagle promjene i velike suprotnosti zimskih vremenskih prilika slaba su strana podneblja u dalmatinskom primorju, što ćemo najbolje vidjeti kod vjetrova.

Sa snijegom pokrivenih ili inače rashlađenih dinarskih planina struji prema toplijem Jadranskom moru snažan, hladan i suh vjetar — nadaleko poznata bura. Ona udara na mahove, »refule«, i obično traje samo nekoliko dana. Najveću snagu ima na podnožju obalskih planina (Velebit, Mosor, Biokovo, Srđ, Orjen i dr.), i to naročito ispod planinskih sedla: »senjska«, »karlobaška«, »vruljska« i »risanska bura«. Dok bura zviždi, nebo je obično vedro i sunce sija, ali snažni udarci vjetra ne dopuštaju zadržavanje na otvorenom prostoru. Na izloženim mjestima obara bura pješake, baca s puta kola sa zapregom, izbacuje vlakove iz tračnica, čupa stabla, otkriva kuće i sl. S morske površine diže bura sitne



kapljice, »praši«, a pri tom se razina pred dalmatinskom obalom nešto spusti. Prema pučini vjetar naglo slabi; iako ne diže većih valova, ipak je na izloženim mjestima bura velika opasnost za brodove i sprječava plovidbu. Posve je drukčijih osobina jugo, vjetar južnog kvadranta, koji puše s mora na kopno. Jugo ponekad traje nedjelju i više dana, donosi mnogo vlage, što se na primorskim padinama planina zgušćuje, iako uvijek ne dolazi do padalina. Južno je vrijeme tmurnovlažno, toplo i neprijatno, more je uznemireno, a razina se pred dalmatinskom obalom nešto izdigne. Ovaj tip vremena obično prekidaju nagli udarci bure. Bura i jugo su vjetrovi, koji prevladavaju u toku zimske polovice godine, od jesenje do proljetne ravnodnevnice, dok su u ljetnoj polovici rjeđi. Izmjenom ovih vjetrova nastaju glavne vremenske promjene u toku zime. Ljetnu podnevnu i popodnevnu žegu ublažuje maestral, prijatan povjetarac s mora; pravac mu koleba između *Z* i *S*, a najčešći je sa *SZ*. Maestral se više osjeća na *SZ* nego na *JI*, na otocima je pravilniji i češći nego u primorju, dok u zagorje prodire samo na nekim mjestima.

Od glavnih vjetrova jedino jugo donosi tmurno vrijeme, zato u dalmatinskom podneblju prevladavaju vedri dani. Prosječna je oblačnost primorja mala (3,5 do 4,5), a trajanje sunčanog sjaja je jedno od najvećih u Evropi, i to na *JI* je duže (do 2750 sati) nego na *SZ* (2100 do 2400 sati godišnje).

Sredozemna značajka dalmatinskog podneblja ogleda se najbolje u godišnjem rasporedu padalina, dok je njihova količina uvjetovana reljefom. Glavne količine kiše padaju u toku zimske polovice godine s maksimumima u jesen i proljeće. U jugoistočnom dijelu padaline su grupirane na zimsku polovicu izrazitije nego u sjeverozapadnom: u Hercegnovom pada u zimskoj polovici $^{2}/_{3}$ (1009 od 1558 mm) godišnje količine, a u Zadru po prilici tri petine (531 od 839 mm). Idući prema *SZ* jesenski i proljetni maksimumi sve se više udaljuju i približavaju prema ljetu, tako da se postepeno prelazi prema ljetnim kontinentalnim kišama (već u Trstu padaju ljeti više nego zimi). Vlagu donose vjetrovi s mora, ali na izlučivanje utječu oblici reljefa, te količina raste od *JZ* prema *SI*. Na otocima i na obalama kanala pada prosječno 800 do 1000 mm ili manje (Hvar 798, Šibenik 802, Split 877 mm i t. d.). Na obali otvorenog mora i u pojasu višeg zemljišta količina je kiša veća (Dubrovnik 1500, Hercegnovi 1588, Sinj 1192 mm). Najveće količine padalina primaju primorske padine obalnih planina (Velebit, Biokovo, Orjen i Rumija), gdje dolazi do izdizanja i hlađenja zračnih masa te zguštavanja vodene pare. U ovom pojasu pada preko 3000 mm padalina, a u Crkvicama (1100 mm) u Krivošijama izmjerena je prosječna količina od 4.626 mm, jedna od najvećih u Evropi. Značajka je kiša, da padaju naglo i odjednom u velikim količinama. U Crkvicama je izmjerena dnevna količina od gotovo pola metra (441 mm), što odgovara polovici godišnje količine padalina u Zagrebu. Padaline uglavnom padaju kao kiša. U primorju i na otocima ima godišnje prosječno jedan dan sa snijegom, koji se kratko zadrži, dok je u zagorju broj snježnih dana već znatan, a na planinama se snijeg dugo zadržava.

Dalmatinsko primorje sa svojim pretežno vedrim nebom, kišovitim i blagim zimama, suhim i toplim ljetima pripada sredozemnom podnebnom tipu, ali u mnogom postoje razlike između jugoistočnog otvorenog i sjeverozapadnog razvedenog dijela. Zagora ima više kontinentalne klimatske osobine.

Vode. Pretežno vapnenački sastav zemljišta određuje glavne hidrografske značajke D-e. Velike količine padalina stuknu kroz pukotine u vapnencima otječući podzemnim šupljinama i kanalima i ponovno izbijaju na dodiru vapnenaca i nepropusnih stijena ili u podmorskim vruljama. Na vapnenačkom zemljištu razvio se krš, kome je siromaštvo vodom glavna hidrografska značajka. Vapnenački sastav učinio je, da je D. i kraj golemih količina padalina poznata kao veoma bezvodan kraj. Za vrijeme kiša poteku potoci, koji brzo presahnu, jer ih ne hrane stalni izvori iz temeljnice. U lokvama, što su iskopane u crljenici i drugim glinama, nakupljaju se male količine vode, ali za suša brzo presahnu. U jame i pećine oko vrhova najviših planina vjetar navije u toku zime snijeg, koji prijeđe u led. Kopanjem i građenjem skupih čatrnja bore se stanovnici

protiv vodene oskudice, koja je naročito teška za vrijeme ljetnih suša. Voda se mora prenositi na velike daljine (na pr. parobrodima iz primorja na otoke), i za to su vrijeme značajne uzrečice: »Voda skuplja od vina«, ili: »Nema vode ni za suzu«. Na nepropusnom flišnom zemljištu i dolomitima javljaju se vrela, koja mnogo pridonose gospodarskoj vrijednosti ovih stijena. Neka su vrela tako jaka, da se iz njih obrazuju pravi tokovi. Posebnu grupu čine podmorska vrela »vrulje«, koja izbijaju na više mjesta pred vapnenačkim obalama, osobito na podnožju Velebita i Biokova.

Dalmatinske rijeke mogu se podijeliti u tri grupe. U prvu idu one, koje izviru na granici primorskog flišnog pojasa i vapnenačkih planina; iako kratkog toka, one obiluju vodom. Ovamo idu Jadro kod Solina, Rijeka dubrovačka kod Gruža i Škudra kod Kotora; njima bi se mogao pribrojiti i veliki broj manjih i povremenih potoka. U drugu grupu idu rijeke, koje izviru na podnožju najvišega dinarskog grebena; vodu primaju uglavnom s nepropustljivih stijena oko gornjeg toka, a kroz vapnenačke zaravni donjeg toka izradile su kanjonske doline. Vrela Zrmanje, Krke i Cetine, triju tokova ove skupine, izbijaju u blizini, odakle zrakasto teku prema *Z*, *JZ* i *JI*. Zasebnu grupu čini Neretva. Ona prima iz nepropustljivih stijena oko gornjeg toka velike količine vode, kojima je prostrugala duboku sutjesku kroz glavni dinarski greben i kanjon kroz vapnenačke zaravni.

U zatvorenim poljima i na flišnim pojasima, koji su okruženi vapnenačkim zemljištem, imamo stalne ili povremene ponornice (Suvaja i Vrlika u Imotskom polju i dr.). U plavljenim dijelovima polja tokovi se obično zovu »maticama«, jer se iz njih voda razlijeva i u njih povlači prije i poslije poplava.

Značajka je glavnih dalmatinskih rijeka, da u kratkom toku moraju svladati veliku visinsku razliku (Zrmanja na 63,9 km 395 m, Krka na 75,4 km 310 m, Cetina na 100,5 km 380 m) i usijecati dolinu u stijenama različite otpornosti. Gospodarska važnost rijeka je u brojnim slapovima i brzicama kao vrelu energije, koja se djelomično već iskorišćuje. Izračunato je, da glavni tokovi mogu dati 144,186 KS (Krka i Cetina same 131.802 KS), od toga se iskorišćuje tek oko 60.000 KS. Slaba je strana dalmatinskih tokova, da su im vodostaji veoma promjenljivi, što je u vezi s velikim kolebanjem padalina i brzim kruženjem vode u kršu. Krka ispred Bilušića buka nosi pri najnižem vodostaju tek 5 m^3/sek, a pri najvišem 194 m^3/sek; ove su vrijednosti kod Jadra 3,15 m^3/sek i 32 m^3/sek, Cetine kod Zadvarja 12 m^3/sek i 1200 m^3/sek., Rijeke dubrovačke 2 m^3/sek i 50 m^3/sek i t. d. Usto minimum vode pada ljeti, kad su potrebe vode i električne energije najveće.

Kao vodeni putovi dalmatinske rijeke imaju malu važnost. Jedino je Neretva plovna do Metkovića, što bi se moglo produžiti do Čapljine, dalje su plovni potopljeni dijelovi doline Zrmanje do Obrovca i Krke do Skradina.

Postglacijalnim izdizanjem morske razine postale su mnoge udubine obalskog pojasa kriptodepresijama i ispunjene su vodom (Vransko jezero, Bačinsko jezero, manja jezera oko ušća Neretve i Krke, blatine na Mljetu i dr.). U nekima od ovih jezera voda je bočata. Posebnu grupu čine duboka jezera u provalijama oko Imotskog polja i po njemu; nejednaka visina njihove razine pokazuje, da su u vezi s izdvojenim kruženjem podzemne vode. Periodična plavljenja polja i drugih krških udubina izazvana su nerazmjerom pritjecanja i otjecanja za vrijeme zimske kišne periode. Izmjena ovih prilika i ograničenje poplava čine glavni zadatak melioracionih radova u D-i kao i u kršu uopće. Ovamo pripada i močvarno zemljište oko ušća Neretve.

Značajke morske vode (→ Jadransko more) u vezi su s odgovarajućim osobinama Sredozemnog mora i geografijom dalmatinskog kopna. Uzduž dalmatinske obale struji voda iz Jonskog mora, a ispred apeninske obale kreće se povratna struja. Plimski val male je visine, ali je u sjeverozapadnim dijelovima znatniji nego u jugoistočnim (Vis 31, Sušak 47 cm). Kolebanja temperature morske vode veća su na *SZ* (14,5°) nego na *JI* (11°) zbog niskih zimskih temperatura u plićem sjeverozapadnom dijelu. Zimske su temperature najniže u blizini riječnih ušća. Prosječna slanost povećava se od *SZ* prema *JI* (33 do 38‰) kolebajući se u toku godine usporedno s temperaturama, i to manje na pučini, a osjetljivije u kanalima i pri riječnim ušćima. Kako smo vidjeli, jugo diže veće valove, a bura manje. More je burnije u vjetrovitoj zimskoj, a mirnije u tihoj ljetnoj polovici godine. Navedene značajke mora u vezi su s nekim geografskim osobinama D-e.

LIT.: R. Schubert, *Geologischer Führer durch Dalmatien*, Berlin 1909; Isti, *Enststehungsgeschichte der vier dalmatinischen Flusstäler (Kerka, Zermanja, Cetina und Neretva)*, Petermanns Mitteil., Gotha 1916; Isti *Geologija Dalmacije*, Zadar 1909; J. Boucart, *Nouvelles observations sur la structure des Dinarides Adriatiques*, Comptes-rendus XIVe Congrès Géol. Intern., Madrid 1926; L. Rutten, *Geologische Untersuchungen in Mittel-Dalmatien und Hercegowina*, Koninklijke nederlandsche akademije van wetenschappen, 1938; A. Grund, *Die Entstehung u. Geschichte des Adriatischen Meeres*, Geograph. Jahresb. aus Oesterreich, VI.; Isti, *Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges*, Geogr. Abh. IX., Beč 1910; J. Daneš, *Uvodi dolni Neretvy*,



SINJ



(*Snimka Z. Arnold*)
KAMENJARE S PINIJAMA KOD VIGNJA

Sborník české společnosti zeměvědné, Prag 1905; J. Cvijić, *Abraziona serija jadranske obale i epirogenetski pokreti*, Glas. Geogr. društva, Beograd 1922; Isti, *Geomorfologija*, sv. I., Beograd 1924; A. Gavazzi, *Pomicanje morske međe u Hrvatskoj i Dalmaciji u istorijsko doba*, Glas. Srp. geogr. društva, Beograd 1912; L. de Marchi, *Variazioni di livello dell'Adriatico in corrispondenza colle espansioni glaciali*, Memorie scientifiche, Padova 1932; O. Maul, *Geomorphologische Studien aus Mitteldalmatien*, Geogr. Jahrb., Beč 1915; C. de Stefani, *I due versanti dell'Adriatico*, Atti dell' VIII Congresso geogr. ital., Firenca 1923; O. Schlüter, *Ein Beitrag zur Klassifikation der Küstentypen*, Zeitschr. d. Gesell. f. Erdkunde, Berlin 1924; B. Ž. Milojević, *Dinarsko primorje i ostrva*, Posebna izd. Srp. kralj. akademije, Beograd 1933; Isti, *Geomorfološka promatranja u dolinama Krke i Čikole*, Glas. geogr. društva, Beograd 1923; Isti, *Geomorfološka promatranja u dolini Cetine*, Zbornik radova posvećen J. Cvijiću, Beograd 1924; H. Baulig, *Le littoral dalmate*, Annales de Géographie, Pariz 1930; J. Roglić, *Biokovo*, Posebna izdanja Geogr. društva, Beograd 1935; Isti, *Imotsko polje*, Poseb. izdanja Geogr. društva, Beograd 1938; M. Maraković, *Studien über die Bora*, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, sv. 18., Sarajevo 1913; F. Trzebitzky, *Studien über die Niederschlagsverhältnisse auf der Südosteuropäischen Halbinsel*, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, sv. 14. Sarajevo 1911; E. Marki, *Klimatske prilike*, Dalmacija, spomen-knjiga, izdana o kongresu udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekta, Split 1923; E. Biel, *Das Klima Dalmatiens*, Geogr. Anzeiger, Gotha 1929; E. Bénévent, *Bora et mistral*, Annales de Géographie, Pariz 1930; Fr. Kerner, *Ueber die morphologischen und hydrographischen Verhältnisse in Dalmatien*, Glas. Geogr. društva, Beograd 1922; A. Celegin, *Vodene snage i njihovo eksploatisanje*, Dalmacija, spomen-knjiga kongresa udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekta, Split 1923. J. R-ć.

Biljni svijet. D. je u botaničkom pogledu nesumnjivo jedna od najzanimljivijih zemalja Evrope. Na njezinu tlu prolazi granica dviju velikih regija holarktisa (v.), regije sredozemne i regije eurosibirsko-sjevernoameričke. Zato ujedinjuje ona u svojoj flori uz veći broj endemičnih vrsta najznačajnije predstavnike Sredozemlja s biljkama kopnenih krajeva, a u vegetacijskom pogledu povezuje zimzeleni pokrov primorja sa šumskim i planinskim raslinstvom svoga zaleđa (→ Hrvatska, biljni svijet, → Bosna i Hercegovina, biljni svijet).

Dalmatinska je flora obrađena prva od svih hrvatskih zemalja. Već pred jednim stoljećem počelo je izlaziti prvorazredno djelo Šibenčanina R. Visianija *Flora dalmatica*, I.—III. (1842—1852), koje je doživjelo kasnije još dva dodatka, a 1901 prikazana je svestrano njezina vegetacija u djelu Becka-Mannagette, *Die Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder*. Osim toga izašlo je 1911 prekrasno djelo Dubrovčanina L. Adamovića pod naslovom *Die Pflanzenwelt Dalmatiens*, koje je pobudilo sveopće zanimanje nesamo u stručnim, nego i u širim krugovima. Suvremena su floristička, biljnosociološka i šumskouzgojna istraživanja na otoku Dugom i Kornatima (I. Pevalek), na Pagu i Rabu (S. Horvatić), na Biokovu i na dalmatinskom dijelu Velebita, Dinare i Orjena (I. Horvat), te na otoku Braču i Mljetu (A. Petračić i M. Anić) utvrdila nove zanimljive činjenice, koje su od posebnog značenja nesamo za poznavanje Dalmacije, nego i za shvaćanje biljnog svijeta cijele južne Evrope.

Flora. U D-i je poznato dosad oko 2400 vrsta i podvrsta cvjetnjača i papratnjača, te veoma velik broj alga, lišajeva i mahovina. Dalmatinska flora sastavljena je iz vrlo raznolikih elemenata. Po Becku pripada eurazijskom flornom elementu u širem smislu oko 42% vrsta, 20% pripada ilirskom, a samo 37% sredozemnom flornom elementu. Razlog je ovomu razmjerno malenom postotku sredozemnog bilja, koje je zastupano uglavnom zimzelenim drvećem i grmljem, polugrmovima i veoma velikim brojem jednogodišnjica, u tome, što sredozemno rašće preteže samo u primorskim krajevima i na otocima, a najveći se dio zagorskih krajeva nalazi već u području polusredozemnih listopadnih šuma hrasta medunca i bijeloga graba, a u višim pojasima i u području bukve. Samo na osobito pogodnim staništima zbijaju se sredozemne biljke i u zagorskim krajevima u značajne zajednice i sežu napose u dolinama Zrmanje, Krke, Cetine i Neretve duboko u unutrašnjost. Na južnim pristancima Velebita, Dinare, Kamešnice, Mosora i Biokova nalazi se često još u visini od 900 m obilje sredozemnih vrsta. Na Kozjaku kod Splita raste u visini do 500 m busina, planika i žuka, a crnika, bjelušina, kositernica i buhač penju se do 770 m. Bjelušina seže na Dinari do 900 m, a na Prologu je raširen piramidalni zvončić do 1173 m. Na Biokovu sastaju se sredozemna kadulja s arktoalpinskom klečicom i medvetkom u visini od 1400 m. Sredozemno se bilje nalazi tako gotovo u cijeloj Dalmaciji, ali se njegov postotak smanjuje s udaljenošću od mora i s nadmorskom visinom, te se na njegovu mjestu javljaju biljke kopnenih krajeva. Neposredno na sredozemno bilje nadovezuju se južnoevropski i ilirski elementi. Oni su i u vegetacijskom pogledu vrlo važni. Najznačajnije su vrste na pr. hrast medunac, crni grab, bijeli grab, dren i dr. Ilirski je elemenat napose obilno



(*Snimka I. Horvat*)
ŽUKA NA KAMENJARAMA MARJANA.





Gore: KAŠTEL GOMILICA; *dolje:* KLIS

(Arhiv z. p. J.)





Gore: MOTIV S PELJEŠCA, OREBIĆ *dolje:* BOL NA BRAČU
(Arhiv z. p. J.)





Gore: POLJIČKO PRIMORJE, KRILO-JESENICE; *dolje:* MOTIV IZ KORČULE
(Fotozadruga)

PRILOG U BAKROTISKU 48



BOKA KOTORSKA
(Arhiv z p. I.)



KLISURASTA OBALA PRED DUBROVNIKOM
(Fotozadruga)



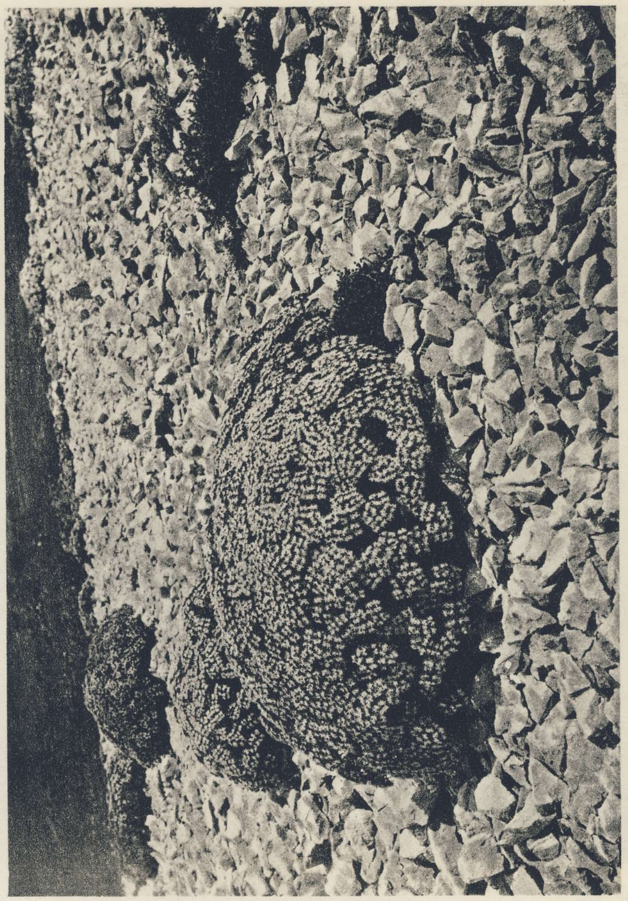


BILJNI POKROV

Gore: OTOK PAG S VELEBITA, Goleme površine primorskih kamenjara;
dolje: OTOCI OKO KORČULE OBRASLI MAKIJAMA, Uz more se vidi rub grebenjača

(Ivo Horvat)









BILJNI POKROV

Gore lijevo: KADULJA (*Salvia officinalis*) na Biokovu; *gore desno:* SMILJE (*Heliochrysum italicum*) na Biokovu;
dolje desno: MISLJAKINJA (*Minuartia graminifolia*) na Biokovu, (*1-3 Ivo Horvat*); *dolje lijevo:* PRIMORSKI MEKINJAK (*Drypis spinosa* ssp. *Jacquiniana*) na Pagu, (*J. Milhofer*).






ŽENSKI TIPOVI I NOŠNJE

Gore lijevo: ŽENA IZ VRLIKE, *(Dabac); gore desno:* DJEVOJKA IZ VRLIKE S CRVENKAPOM, *(Dabac); dolje lijevo:* STARICA IZ KONAVALA, *(Medeot); dolje desno:* DJEVOJKA IZ KONAVALA, *(Dabac).*







PLESOVI I GLAZBA

Gore KOLO VRLIČANA, Pršnjaci djevojaka s nizovima novaca; *dolje lijevo:* POSKOČNICA — PLES KONAVLJANA, Trnovac Majkovi; *dolje desno:* SVIRAČ U DIPLE IZ DONJIH VINJANA KOD IMOTSKOGA

(Dabac)



(J. Milhofer)
ZADRUGA GRMOLIKE CAKLENJAČE NA PAGU U LJETNO DOBA



(J. Horvat)
MLADA ŠUMA CRNIKE NA BADIJI

zastupan u planinama. Njemu pripada i veoma veliki broj endema, koji su različite starosti i podrijetla i koji daju dalmatinskoj flori osobit značaj. Po Turrillu poznato je u D-i 160 ilirsko-balkanskih (uglavnom hrvatskih) i 25 posebnih dalmatinskih endema. Među ilirskim endemima ističe se na pr. grmolika lepirnjača tilovina *(Petteria ramentacea* [Sieb.] Presl.), koja je raširena na istoku od Sinja, pa ljepljiva kozokrvina *(Lonicera glutinosa* Vis.), modro lasinje *(Moltkia petraea* Gris.), dalmatinski podlesak *(Crocus dalmaticus* Vis.), uskolisno i dalmatinsko zvonce *(Edraeantus tenuifolius* [WK.] DC. i E. dalmaticus DC.) i mnogi dr. Od posebnih dalmatinskih endema ističe se u prvom redu dubrovačka zečina *(Centaurea ragusina* L.), koja seže od Dugog otoka do Dubrovnika, zatim različni zvončići *(Campanula lepida* F. i *C. Poscharskyana* Deg.), repice *(Brasica mollis* Vis. i *B. Cazzae* Ginz.), devesilj *(Seseli tortuosum* L.) i dr. Neki su endemi slabo rasprostranjeni, tako na pr. biokovska zečina *(Centaurea biokovensis* Teyb.) i sitno zvonce *(Edraeanthus Pumilio* DC.) ograničeni su na Biokovo, a dinarsko zvonce (*Edraeanthus dinaricus* [Kern.] Wett.) na Mosor, hrvatska vučja stopa *(Aristolochia croatica* H-ić) uglavnom na Rab i Pag i t. d. Posebnim vrlo značajnim endemizmom odlikuju se otoci Palagruža i Jabuka. Na Palagruži raste endemična repica *(Brasica Botteri* Vis.), Fridrikova zečina *(Centaurea Friderici* Vis.), dalmatinsko ptičje mlijeko *(Ornithogalum Visianianum* Tomm.), dok su s Jabuke poznate dvije endemične zečine *(Centaurea Jabukensis* Ginzb. et Teyb. i *C. crithmifolia* Vis.) i prekrasni širokolisni karanfil *(Dianthus multinervius* Vis.), koji je na žalost već iskorijenjen. Razlozi ovom obilnom endemizmu dalmatinske flore nisu samo u mnogolikosti sadašnjih životnih prilika, nego su u prvom redu izraz prošlosti i starosti same flore.

U polusredozemnom području D-e javljaju se uz sredozemne, južnoevropske i ilirske obilno pontskomediteranski i sarmatski florni elementi. Oni se ističu napose u izgradnji kamenjare, a najčešći su na pr. trava rdobrada *(Chrysopogon Gryllus* Trin.), kovilje *(Stipa mediterranea* Trin. et Rupr.), žuti uskolisni oman *(Inula ensifolia* L.) i dr. Srednjoevropski florni elemenat raširen je samo u kopnenim dijelovima zemlje, iako se često javlja već na planinama, koje se dižu neposredno uz more. U tom je pogledu napose zanimljivo Biokovo, na kome su srednjoevropske biljke vrlo obilno zastupane. Čim prijeđemo pri-



(S. Horvatić)
LIVADE KLASULJE NA PAGU



SREDOZEMNA VEGETACIJA U OKOLICI DUBROVNIKA

morski greben planine, javlja se bukva s cijelim nizom značajnih predstavnika srednjoevropske flore, od kojih su najznačajniji: jela (*Abies alba* Mill.), Petrov krst (*Paris quadrifolia* L.), Salamunov pečat (*Polygonatum multiflorum* All.), ljepika (*Adenostyles alliariae* A. Kern.) i dr. U višim je planinama obilno raširen i alpski (arktoalpski) florni elemenat. Po Turillu dolazi u D-i 71 vrsta alpskog podrijetla. Neke su od njih vrlo važne u vegetacijskom pogledu, na pr. klečica (*Juniperus nana* L.), koja pokriva na Biokovu, Velebitu i Dinari velike površine.

Vegetacija. Biljni se pokrov sastoji od veoma velikog broja zadruga. Među njima se u prvom redu ističu šume i kamenjare, koje uz obrađeno tlo uvjetuju izgled kraja i njegovo gospodarsko značenje. U primorskim krajevima i na otocima pretežu zimzelene tvrdolisne i crnogorične, a u kopnenim listopadne šume i šikare. Najznačajnija je zadruga zimzelenog područja šuma crnike (*Quercetum ilicis* Br.-Bl.). Najljepše se površine nalaze na Rabu, gdje je u poznatoj šumi Dundu bilo donedavno prastarih stabala crnike, kakva se rijetko susreću u cijelom Sredozemlju. Velike šume crnike nalaze se i na Mljetu, dok su se manje plohe sačuvale na Ugljanu, Braču, Hvaru, Korčuli, Lastovu, Lopudu i na Lokrumu. U južnim dijelovima često se crniki pridružuje komoravac (*Quercus coccifera* L.). Šume crnike međutim najčešće su pretvorene u makije, a na mnogim mjestima poradi prevelike sječe, paljenja i paše nastale su iz njih puste kamenjare. Uz šume crnike i makije ističu se šume alepskoga ili bijeloga bora (*Pinus halepensis* Mill.). One su raširene u cijeloj zemlji. U sjeverozapadnim dijelovima su sađene, prirodne se nalaze samo južno od Krapnja; najljepše su razvijene na Braču, Hvaru i Mljetu. Šume crnike i alepskog bora izgrađuju najniži pojas sredozemnog područja, dok se u krajevima iznad 400 m javlja šuma dalmatinskoga crnog bora (*Pinus nigra ssp. dalmatica*). Lijepe su te šume na Braču, Hvaru i Pelješcu. U njima se uz veliki broj zimzelenog grmlja javljaju već i listopadne vrste, u prvom redu bijeli grab, crni grab, crni jasen, rašeljka i dr.

Zimzeleno raslinstvo seže samo katkad dublje u kopno, redovno se u unutrašnjosti kopna odmah nadovezuju listopadne šume i šikare hrasta medunca i bijeloga graba (*Carpinetum orientalis croaticum* H-ić). One u zagorskim krajevima zapremaju goleme površine, ali su najčešće u vrlo jadnom stanju. U mnogim su krajevima posve potisnute, te su njihovo mjesto zauzele kamenjare. Među njima se ističu samo manje zelene mrlje branjevina, koje jasno dokazuju, kako i na onom pustom kamenitom tlu mogu izrasti prekrasna stabla hrastova.

Na višim se planinama povrh hrasta razvio pojas bukve. Ona pokriva u dalmatinskom dijelu Velebita, Dinare i na Kamešnici, na Svilaji, Mosoru, Biokovu i Orjenu znatne površine i tvori značajnu zadrugu hrvatske bukove šume (*Fagetum silvaticae croaticum* Horv.). Uz bukvu javlja



(*V. Kratky*)

DALMATINSKO GROŽĐE

se na Dinari, Biokovu i Orjenu i jela, koja stvara na sjevernim padinama manje sastojine. Na Orjenu osim bukve nalazi se posebni pojas munjike (*Pinetum Heldreichii*), a na Velebitu i na Dinari neposredno se nadovezuje na pretplaninsku šumu bukve klekovina bora (*Pinetum mughi croaticum* Horv.). Bukva i klekovina proživljavaju u novije doba najtežu borbu za opstanak i na mnogim mjestima upravo netragom nestaju, da ustupe mjesto planinskim pašnjacima.

Uz šume i šikare zapremaju bez sumnje kamenjare najveće površine. Njihov je izgled vrlo jadan. One su mjestimično dobri pašnjaci, ali stalna bura odnosi i ono malo zemlje, što se među kamenjem sačuvalo. U sredozemnim i kopnenim krajevima ima dosta kamenjara, koje su na prvi pogled jednake. Ipak se one vrlo razlikuju i pripadaju bitno različitim biljnosociološkim jedinicama. Dalmatinska kamenjara u užem smislu ili zadruga razgranjene kostrike (as. *Brachypodium ramosum*) usko je vezana uz područje pravog Sredozemlja (eumediterana), pa se ne nalazi nigdje izvan zimzelenog pojasa. Ona štoviše ne doseže ni sjeverne granice makije, te je nema na pr. na Pagu i Rabu, koji pripadaju već t. zv. krškoj kamenjari ili zadruzi rdobrade (*Chrysopogonetum Grylli* H-ić), koja je zapremila goleme površine kopnenih dijelova D-e.

S usponom gubi se zadruga rdobrade, na njezino mjesto dolazi zadruga šaša crljenike i bodljikave zečine (as. *Carex humilis-Centaurea rupestris* Horv.), u kojoj se napose ističe primorski vrisak (*Saturea montana*). Zadruga je na nekim mjestima vrlo otvorena, dok je na drugim zarasla poput prave gorske livade, kosi se i žanje i daje odlično sijeno. Pravih livada sjenokoša u D-i ima malo, i to samo na vlažnim i poplavnim poljima. One zapremaju najveće površine na Pagu i daju odlično sijeno. Najraširenije su sjenokoše klasulje (*Hordeetum secalini* H-ić) i livade primorske beskoljenke (*Peucedaneto-Molinietum litoralis* H-ić).

Posebnu značajnu pašnjačku vegetaciju nalazimo na visokim planinama, gdje su se razvile planinske rudine. One imaju golemo



POGLED NA DINARU S VRELA CETINE (*J. Horvat*)

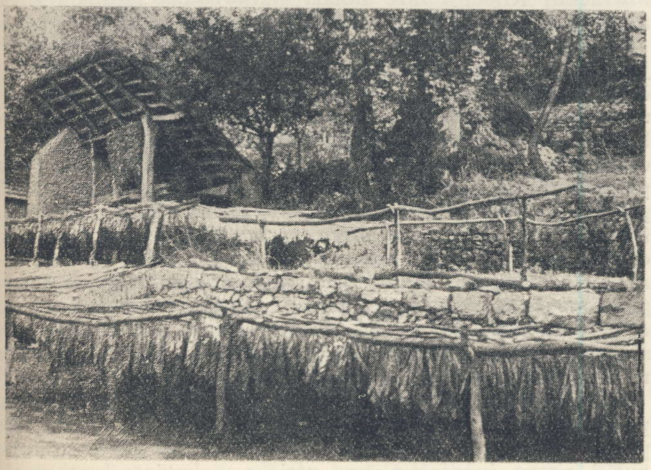
gospodarsko značenje, jer prehranjuju nesamo nebrojena stada preko ljeta, nego daju i znatne količine sijena za zimsku hranu. Osim manjih ploha zadruga, koje su u Hrvatskoj općenito raširene, nalazi se na Biokovu posebna endemična zadruga Pančićeve vlasulje i sitnog zvonca (as. *Festuca Pančićiana-Endraeanthus Pumilio* Horv.). Ona zaprema najizloženije grebene u najvišim pojasima planine. Kud i kamo veće gospodarsko značenje imaju rudine oštre vlasulje *(Festucetum pungentis* Horv.) i rudine srebrolike šašike (as. *Sesleria argentea)*, koje se kose i žanju za zimsku hranu.

Osim ovih zadruga, koje zapremaju znatne površine i određuju izgled krajeva, razvijene su u D-i još mnoge značajne zajednice. U morskoj vodi razvijen je posebni svijet haluga i voga (→ more, biljni svijet), dok se na položitim muljevitim tlima, koje preplavljuje more, nalaze zadruge slanuša. Najniža mjesta zapremile su zeljasta i grmolika caklenjača (*Salicornia herbacea* L. i *S. fruticosa* L.), dok je suša mjesta zauzela endemična zadruga morskog pelina (*Staticeto-Artemisietum coerulescentis* H-ić). Napose je značajna vegetacija na morskim grebenima, koje poprskava more valovima. To je stanište zadruge trputca i mrižice (*Plantagineto-Staticetum cancellatae* H-ić.).

Vrlo mnogoliko i značajno bilje raste na okomitim stijenama od morske obale sve do najviših planina. Na Pagu i Rabu i na susjednim otocima raširena je zadruga dalmatinske zečine i istarskog zvončića (*Campanuleto-Centaureetum dalmaticae* H-ić), koja svojim prekrasnim cvjetićima krasi okomite stijene i zidove. U južnim dijelovima D-e javlja se međutim značajna zadruga dubrovačke zečine (as. *Centaurea ragusina*). Uz snažnu, pustenastosivu zečinu s velikim žutim glavicama raste busina *(Phagnalon rupestre* DC.), bjelušina (*Inula candida* Cass.) i drugo značajno bilje stijena. Na zidovima i ogradama raširena je naprotiv još neistražena zadruga različnih paprati (*Cheilanthes odora* Sw., *Ch. persica* [Bory] Mett., *Ceterach officinarum* DC.) i pučaca *(Cotyledon horizontalis* Guss.). S nadmorskom visinom mijenja se slika raslinstva. U Velebitu se ističe na okomitim stijenama zadruga prozorskog zvončića *Campanuletum fenestrelatae* Horv.), koju na Biokovu zamjenjuje Portenšlagov zvončić *(Campanula Portenschlagiana* R. S.) i prekrasno modro lasinje *(Moltkia petraea* Gris.). U višim pojasima Velebita, Dinare i Biokova nalaze se zadruge različnih kamenika i petolista, u kojima su vrlo česte mnoge endemične biljke. Neobično zanimljivo bilje nalazi se u poluspiljama na Rabu i Pagu, gdje se nastanila zadruga gospinog vlaska *(Adiantum Capillus Veneris* L.) i primorskog jelenka *(Phyllitis hybrida* Milde).

Mnogo je slabije u D-i razvijena vegetacija točila. Na Rabu, Pagu i na kopnu do Obrovca nalazi se zadruga primorskog mekinjaka *(Drypetum Jacquinianae* H-ić), u kojoj se nalazi i endemična hrvatska vučja stopa (*Aristolochia croatica* H-ić). Planinska točila na Velebitu, Biokovu i Orjenu zapremila je zadruga planinskog mekinjaka *(Drypetum Linnaeanae* Horv.), a na Dinari je česta na točilima i zadruga dinarskog rošca *(Cerastietum dinaricae* Horv.).

Posebni biljni svijet nalazi se na pijescima. Strma dalmatinska obala ne pogoduje razvitku pješčane vegetacije, te se ona nalazi samo na ograničenim mjestima. Najljepše je razvijena na Loparu, oko ušća Neretve i kod Budve. Ona je izgrađena iz zadruge primorske pirike (*Agropyretum mediterraneum* Br.-Bl.). Mnogo je raširenija zadruga morskih prudova, u kojoj se javlja veći broj mlječika.



(*J. Roglić*)
SUŠENJE DUHANA U IMOTSKOM POLJU



(*Fotozadruga*)
BOROVA ŠUMA KOD PODGORE

Na smetištima, gnojištima i zapuštenim mjestima razvijeno je vrlo bujno raslinstvo biljaka prilagođenih dušičnim spojevima. Tu su razvijene mnoge zadruge, koje se međutim pod utjecajem kulture sve više gube.

Utjecaj čovjeka na biljni svijet. Čovjek je neobično snažno utjecao na biljni pokrov D-e. To nije ni čudo, jer je zemlja već više tisućljeća naseljena. Snažni utjecaj kulture vidi se u svim područjima, te su već od najstarijih vremena sva povoljna mjesta zauzele poljoprivredne biljke. Poljoprivredno je tlo iskorišćeno — izuzev poplavna polja — upravo savršeno, pa su i u planinskim krajevima i posve malene doline unutar šume i klekovine zasađene gospodarskim biljem, u prvom redu krumpirom i zeljem. Tako je šuma već od davnih vremena potisnuta na isključivo šumsko tlo, ali ni ovdje nije ona ostala sačuvana. Najjače je utjecao čovjek u zagorskim krajevima, dok se na otocima prilično dobro sačuvalo raslinstvo. Općenito se može reći, da je najviše stradala listopadna šuma u zagorskim krajevima, jer ona daje nesamo građevno i ogrjevno drvo, nego i zimsku hranu (brst) za ovce i koze. U D-i kao i u ostalim našim krškim krajevima sukobljuje se potreba za građevnim i ogrjevnim drvom s potrebom stočne hrane za ovce, koze i goveda, te šume padaju kao žrtva u borbi za goli život. Zato se šuma i makija nesamo siječe, nego često i pali, da se stvore povoljni pašnjaci za gladnu stoku. Pa ipak i unatoč svim tim utjecajima nalaze se u samom zimzelenom pojasu nesamo prekrasne prirodne šume crnike i alepskoga bora, nego i rukom uzgojene sastojine, koje upućuju na veliki uljudbeni smisao stanovništva. Osim toga rasijani su diljem cijele zemlje manji perivoji i vrtovi, u kojima se uzgajaju uz domaće bilje i mnoge biljke iz stranoga svijeta, među njima i vrlo rijetki i lijepi primjerci. Poznati su različiti eukalipti, mimoze, pavlovnije, magnolije i cikadeje, koji uz neobične raširene čemprese, pinije i palme bitno utječu i na izgled pojedinih mjesta. Mnoge su se strane biljke, ponajčešće agave i opuncije, tako udomaćile u D-i, da pripadaju sastavnim članovima našeg sredozemnog raslinstva.

LIT.: → Hrvatska, Biljni svijet. I. H.

Fauna Dalmacije osobito je zanimljiva i posebna radi njena geografskog položaja. Svojim bogato razvedenim obalama i otocima širom je otvorena prema moru, koje ima velik utjecaj na njeno podneblje i koje preko njega vrši

jako probiranje među faunom. Od kopna je faunistički zatvaraju ne samo visoke gore, nego još više i njihov krški karakter, pa su tako sa zemljopisne strane pruženi svi uvjeti, koji određuju posebni karakter faune te zemlje.

Od kopna jače odijeljena, a otvorenija prema moru, mogla je D. primiti dosta sredozemskih elemenata. Oni se osobito ističu u južnijoj, užoj polovini, koja, gotovo bez zaleđa, ima samo primorsko-krški karakter. Sjevernija polovina znatno se više širi i u kopno, pa premda i ovdje ostaje krška zemlja, ipak je pridržala više srednjoevropski značaj, jer po šumovitim visinama dolazi još dosta šumsko-gorskih životinja.

Posebni karakter daju toj fauni mnoge životinje staroga tipa, koje su se ovamo povukle pred zaledbom Evrope, otkuda su pod nepovoljnim uvjetima nestale, a ovdje su se mogle održati.

Neke šumsko-gorske životinje zaostale su pače i na većim i višim otocima. One daju zoogeografsku potvrdu toga, da je čitav taj otočni svijet nastao potapanjem kopna i da sadašnji otoci nisu drugo no vrhovi nekadašnjih gora. Neki pak faunistički elementi — kao na pr. kukci, puževi, pa i slatkovodne ribe — potvrđuju još i to, da je kopno sezalo i kroz Jadransko more do talijanskih obala. Tako dolaze posve iste vrste ili geografske suvrste u Dalmaciji, na nekim otocima i u Italiji.

Dakako da su osim toga na pojedinim otocima, poglavito u spiljama, nastali i posebni otočni oblici, osobito kod kornjaša, puževa i gušterica.

Osobit karakter daju dalmatinskoj fauni skupine životinja, kojima prija južno podneblje, izraženo na osebujnostima krškoga tla, a to su prije svega kukci, onda gmazovi i ptice, ali ne manje i kopneni puževi plućnjaci. Premda ovi, baš obrnuto, traže mnogo vlage, upravo svojim prilagođivanjem na njima nepovoljne sušne prilike daju veliki postotak endema, koji su posebno značajni za ovaj kraj. Na taj su način neke skupine puževa postale osobito karakteristične za dalmatinsku faunu, kao na pr. clausiliae, campyleae, xerophilae, pomatiasi i dr. Ali i među kukcima,



(L. Adamović)
ROGAČ (Orašac kod Dubrovnika)

pa i stonogama i paucima također je vrlo jako istaknut endemički karakter dalmatinske faune. On je još više pojačan u osobito bogatoj podzemnoj spiljskoj fauni, koja ima potpuno izraziti endemički karakter. Tu dolaze uz čovječju ribicu spiljski kukci, osobito kornjaši anopthalmus, bathyscia, trechus i dr., raci, rakušci, babure, stonoge, pauci, puževi i t. d.

Ali i kukci i drugi člankonošci kao i puževi vrlo su malene i vlastitom opažanju teško pristupačne životinje, pa je radi toga dovoljno na ovom mjestu samo istaknuti, da oni uvelike pridonose posebnoj zanimljivosti dalmatinske faune. Dosta vrsta iz tih različitih skupina životinja upozoruju već svojim imenom, da su dalmatinski: »dalmatinus«, »dalmatina«, »dalmatinellus«, »dalmatica«, »dalmaticus« i t. d.

Među svim skupinama kukaca ističe se više mediteranskih tipova. Među rilčarima zaglušuju uši bezbrojni cvrčci, a uz obale se na mnogo mjesta nađe vrlo velika golema štipavica. Od mnogobrojnih ravnokrilaca ističe se najveći evropski sredozemski konjic, a osobitim izgledom bogomoljka i evropski paličnjak. Od velikih leptira dnevnjaka, a i drugih, leti dosta sredozemskih, tako neki bijelci, žućak, golupka, pčelke i dr.

Toplo podneblje prija i opnokrilcima, od kojih je najveći u Evropi crvenočela bodljašica, a ističu se i neke pjeskorovke, putarice, cvjetari, pa i mravi. Za njima ne zaostaju ni kornjaši, od kojih dolazi i sveti balegaš, neki trčci, strizibube, pipe i t. d. Prisutnost brojnih dvokrilaca može svatko osjetiti i na svojoj koži, a među komarcima ima dosta i opasnih, malaričnih; vrlo je neugodan i popadač. Veličinom se ističu neki južnjački mrežokrilci, tako vretenčasti golemar, pjegavi leptirak, dugokrili vrpčar i dr. Posve na jugu zadržava se i rijetki evropski zastupnik termita, mračni termit.

Ima mnogo i sredozemskih stonoga, striga, kuglaša, kamenarka, kao i paučnjaka. Među pravim paucima dolazi i otrovni malminjat. Vrlo su česti i veći štipavci.

Osobito su obilno zastupani u dalmatinskoj fauni gušteri i zmije. Svuda je česta otrovnica poskok, a samo u višim gorskim dijelovima manja otrovnica, krški žutokrug. Zatim dolaze još dvije slabo otrovne zmije, crnokrpica i modraš. Od neotrovnih zmija rasprostranjen je četveroprugi kravosas, zatim su česte poljarice šikulja, crnica, drvolaz i plavuša. Crvenkrpica dolazi u oba svoja oblika: zapadnom pjegavom, koji je mnogo češći, i istočnom prugastom.

Vrlo su brojne gušterice, osobito općenito rasprostranjene krška i primorska gušterica. Kod njih se posebno ističu naročite otočne suvrsti: od krške gušterice brusnička, kamička, parsanjska, barjačka, viška i jabučka suvrsta, a od primorske gušterice malopalagruška, suskova i velikopalagruška suvrsta. Osim toga dolazi od primorske gušterice u srednjem dijelu Dalmacije posebna Kolombatovićeva suvrsta i posve na jugu dubrovačka.

U Dalmaciji su još obični veliki zelembać, mrka i oštroglava gušterica, a u gorju mosorska gušterica. Vrlo je čest zmijoliki gušter blavor. Svuda u Dalmaciji dolazi kućni macaklin, a samo se južnog dijela drži zidni macaklin. I kornjače grčke čančare ima svuda, a posve na jugu u Dubrovačkoj Rijeci i niže dolazi slatkovodna plosnata kornjača.

Kao što je Dalmacija istaknuta gmazovska zemlja, tako je jednako vrlo bogata ptičja zemlja s izrazitim južnjačkim karakterom. Taj joj daju, da samo podsjetimo na nekolike, bijeli strvinar, južni sokol, bjelonokta vjetruša, bijela i hridna čiopa, divlji golub, jarebica, manja sivocrna vrana, svjetlija šojka i t. d., a više od svih malene pjevice. Među njima se ističu balkanska rusogrla lastavica, planinska bregunica, svilopera krovarica, blijedi, maslinov i kratkokrili voljić, bjelobrka, mrkoglava, crvenooka i riđasta grmuša, živična crventrtica, istočni primorski kamenjar u ušatom i crnogrlom obliku, modri stijenjak, crvenoglavi svračak, crnoglava, cikava, brkata i močvarna strnadica, sredozemska juričica, mrka sjenica, hridni brglijez, sivoglava i crnoglava pliska, velika čevrljuga, južna kukmasta ševa i t. d.

Po poplavnim poljima i uz ušće Neretve žive još mnoge ptice, koje trebaju za svoj život takav kraj. Dosta različitih ptica iz sjevernih krajeva ovdje i zimuje, a zalete se koji put i posve južnjačke, kao afrička kukavica, kratkorepi jastreb, afrički potrk, afrički vivak i dr. Uz more su česti

galebovi, klaukavac i sredozemski crnoglavi galeb, vranac morovran, sredozemska bjelokrila i bjelobrada čigra i t. d. Međutim ni sisavci ne izostaju u stvaranju osebujnog karaktera dalmatinske faune, premda se nikako ne mogu mjeriti s pticama ili gmazovima. Ali među mnogobrojnim netopirima ima i dosta sredozemskih zastupnika, kao što su oštrouhorasti topir, dugonogi šišmiš, bjelouhi tutumiš, dugokrili pršnjak, a zecousni netopir dolazi ovdje jedini od svog roda u Evropi. Zatim je tu sredozemska rovka, najmanji evropski sisavac od 6,5 cm, pa slijepa krtica i južna suvrsta običnog zeca.

Na Pelješcu i nekim otocima, Mljetu, Korčuli, Šipanu, dopro je čagalj najdalje na sjeverozapad Evrope. Kao pripadnika dalmatinske faune treba još spomenuti malenu indijsku zvijer, sivog munga, kojega su naselili najprije na Mljet 1909, a kasnije na Brač, Pelješac i dr. za tamanjenje poskoka. U uvalama udaljenih otoka zadržava se rijetki morski sisavac, sredozemska medvjedica.

U slatkim je vodama česta jegulja, a od drugih riba ističu se mekousna pastrva i njene suvrste zlousta i solinska. Velika žaba obična hrženica dolazi svuda, a zalazi i u bočatu vodu. Od žutog mukača živi u Dalmaciji posebna Kolombatovićeva suvrsta, a od običnog vodenjaka dolazi uz primorsku suvrstu posve na jugu još i druga, Tomasinijeva suvrsta.

Za morsku faunu → Jadransko more. N. F-k.

Stanovništvo. Kao što voda teče s brda prema podnožju, tako se i ljudska struja stalno kreće iz biološki jačih dinarskih planina prema pitomomu jadranskom primorju. Nekim povijesnim događajima ova se struja tako pojačavala, da se razvijala u bujicu i plavila ne samo kopneno primorje i susjedne otoke, nego je prelazila i na suprotne jadranske obale. Pri izlazu u pitomije Sredozemlje dinarska se migraciona struja stišavala i kanalizirala. Suprotno ovom etničkom strujanju utjecaji, koji su dolazili s morske strane, počivali su na političkim, kulturnim i vojničkim težnjama prekomorskih zemalja; u njima uopće nije bilo biološke snage. Prekomorski duhovni i politički utjecaji nisu mogli sigurno i konačno zahvatiti kopno i odoljeti jakom i stalnom biološkom strujanju iz planinskog zaleđa. Sredozemni utjecaji jače su zahvaćali otoke; pojas kopnenog primorja bio im je nesiguran posjed, a u patrijarhalno zaleđe prodirali su znatno oslabljeni. Nad kopnenom D-om može vršiti jak i stalan duhovni utjecaj onaj, koji vlada i dalekim zaleđem, jer s ovim primorje čini nedjeljivu cjelinu. Premještavanjem duhovnog i gospodarskog težišta iz Sredozemlja u atlantsku i srednju Evropu nestalo je borbe i konačno se riješio sukob između dinarskih strujanja i sredozemnih utjecaja. Pravci biološkoga, gospodarskog i duhovnog strujanja stopili su se u moćan tok, koji se kreće iz kopna prema moru i ne može više naići na trajan otpor ili ozbiljnu struju suprotnog pravca.

Etnička su kretanja dakle stalno dolazila iz dinarskog zaleđa i smirivala se u primorju prisvajajući duhovne tekovine nove sredine; rezultat je toga krvno jedinstvo dalmatinskog primorja i zaleđa, ali do duhovnog ujednačivanja na području D-e nije moglo doći. Kopneno zagorje, prelazni pojas primorja i pretežno sredozemni otoci nisu samo tri različite fizičko-geografske, nego i posebne antropogeografske sredine. Usto među pojedinim dijelovima ovih sredina postoje prema njihovoj izdvojenosti manje ili veće razlike. Biološki tlak vrši se s kopnene strane, te primorje čini prijelaz između zagorskog žarišta i mirnog, otočnog pojasa. Primorac dobro osjeća i čini razliku između otpornog Zagorca i povučenog i štedljivog Bodula; dakle, tri dalmatinske sredine imaju i tri različita tipa stanovnika, među kojima srednji, primorski, čini prijelaz između dvaju krajnjih.

Stanovništvo ovoga povijesno nemirnog i gospodarski veoma osjetljivog kraja bilo je u prošlosti podložno jakim kolebanjima i kretanjima. Jedino se posljednjih desetljeća stanovništvo D-e kao cjeline stalno povećavalo. G. 1880 imala je D. 476.100, a 1900 g. 646.666, dok 1931 g. ima 705.897 stan., ili prosječno 55 na km². Prosječno veliki priraštaj u toku posljednjih desetljeća (za 50 g. 60%) nije bio jednak po cijeloj D-i; u nekim krajevima, osobito na otocima, stanovništvo je čak i opalo. Ove će razlike biti objašnjene istraživanjem gospodarskih osobina zemlje. Naseljenost je u otočnim i u zagorskim kotarima manja (Rab 36, Brač 44, Knin 33 i t. d.), a u primorskim veća (Split 92, Šibenik 71 i t. d.). Prosvijećenost je manja u zabačenijim zagorskim (30—40% pismenih 1931 g.), veća u primorskim (50—60% pismenih), a najveća u mirnim otočnim kotarima (preko 70% pismenih). Velikim dijelom (oko 80%) stanovništvo je katoličko, a manjim (oko 20%) pravoslavno. Pravoslavni su većim dijelom u zagorskim krajevima, dok su primorski i otočki predjeli, osim krajnjega jugoistočnog dijela, katolički.

Gospodarstvo. D. je naseljena već u davno pretpovijesno doba. Stanovnik je imao vremena upoznati i iskoristiti dobre osobine sredine, ukloniti nezgode i prilagoditi se onima, koje se ne mogu odstraniti ili koje su nastupile kao posljedica njegova rada. Današnji način života i gospodarske prilike rezultat su vječne težnje za boljim i borbe protiv poteškoća, koje su pri tom dolazile sa strane prirode ili ljudi. Prirodne smo osobine upoznali; poteškoće sa te strane, kolikogod velike, nisu osjetljivije i trajnije ometale gospodarski i kulturni napredak D-e. Mnogo su teže posljedice imale promjene, koje su dolazile ljudskim utjecajima. Prošlost ovoga kraja bogata je znatnim preokretima; nekoliko velikih povijesnih događaja uništilo je već postignuti napredak, spriječilo dalji nazadak ili nakon zastoja dalo novi polet.

Iskorišćivanje mora i kopna kao gospodarskih površina glavna je osobina primorja i otoka, a od njih se bitno razlikuje zagorje, koje gospodarske izvore crpe jedino na kopnu. Pojedine gospodarske grane u različitim su prirodnim cjelinama nejednako zastupane i razvijene. Napredniji otočani i primorci iskorišćuju gospodarske mogućnosti bolje od zaostalijih zagoraca, što se vidi u svim vrstama rada.

Poljodjelstvo. U D-i je prosječno tek 18% zemljišta obrađeno. U primorju su glavne poljodjelske površine pojasi fliša i dolomita te diluvijalne naslage. U Zagori najveću važnost ima nekoliko krških polja, u kojima, zbog velikih i nepravilnih poplava, znatne površine ostaju izgubljene za kulturu, dok su flišni i dolomitski pojasi od manje važnosti.



(Fotozadruga)

MOTIV IZ OKOLICE MAKARSKE

Plavljenim poljima moglo bi se pribrojiti i močvarno zemljište oko ušća Neretve. Siromaštvo zemljištima pogodnim za obrađivanje jedna je od glavnih značajka dalmatinskog poljodjelstva. Obrađuju se i najmanje površine crljenice po krškim udubinama, pri čem se zemlja i rukama skuplja. Klimatske prilike, osobito blage zime, omogućuju u primorsko-otočnom pojasu gajenje sredozemnih biljaka, kod kojih vegetativna perioda traje preko cijele godine. Pojas sredozemnog poljodjelstva najbolje bi označilo rasprostranjenje maslina. Od *SZ*, gdje obuhvata samo otoke i uzak obalni rub, širi se prema *JZ* pojas sredozemnih kultura u horizontalnom i visinskom pravcu dopirući do visina od 300 m. Ovaj je pojas najuži podnožjem primorskih planina (Velebit, Mosor, Biokovo, Orjen), a niskim zemljištem i riječnim dolinama prodire dublje u kopno.

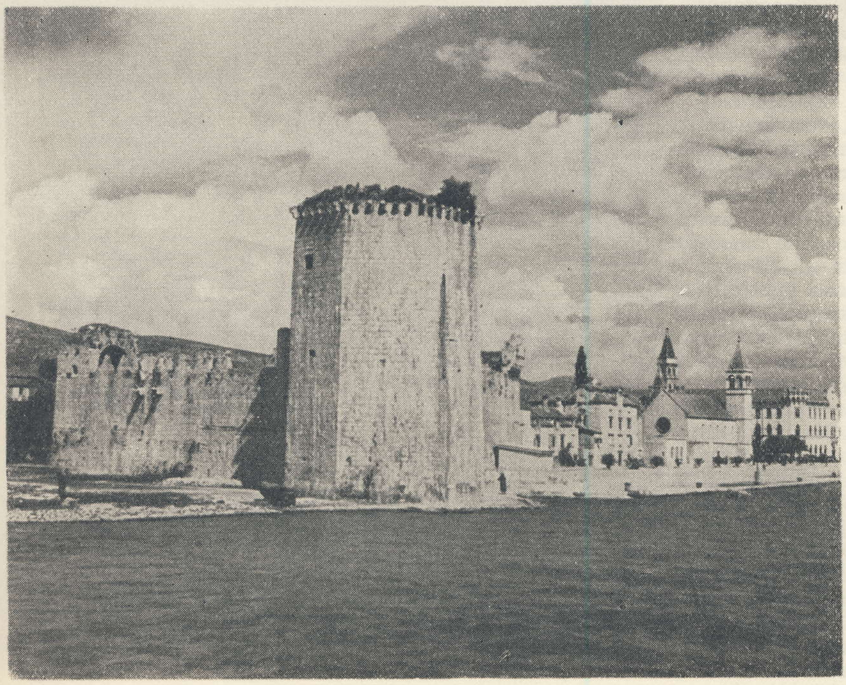
Da bi se nagnuto i obrađeno zemljište sačuvalo od ispiranja prejakih kiša, dijeli se podziđivanjem u »podove« i dovodi u vodoravan položaj. U poljodjelstvu prevladavaju voćne kulture. Poboljšavanjem prometnih veza povećala se gospodarska povezanost sa zaleđem, i to sve više određuje izbor kulturnih biljki. Najglavnija je kultura loze (oko 44.000 ha, koji su 1938 dali oko 775.000 hl vina). Prije se loza bila sadila u tolikoj mjeri, da je u mnogim krajevima uz maslinu bila gotovo jedina kultura. Poslije propasti stare loze vinogradi se sporo obnavljaju, jer je nova loza osjetljivija, traži bolja zemljišta, i treba dulje čekati da rodi. Zbog velikih troškova vinograd više odgovara imućnijim posjednicima, te nema izgleda, da će se on proširiti kao prije. Gajenje masline (1938 oko 4,450.000 stabala dalo je oko 65.000 hl ulja), najznačajnije sredozemne kulture, širi se sve više, jer se van sredozemnog pojasa ne može gajiti, a ulje se i u zaleđu sve više traži. Napreduje i gajenje različnih vrsti voća: smokava (oko 670.000 stabala), višanja (oko 250.000 stabala, i to najviše u okolici Šibenika, Splita i na Braču), bresaka, bajama, dok su naranče i limuni najviše zastupani u toplijim jugoistočnim dijelovima (oko 40.000 stabala), a širi se i gajenje nekih industrijskih biljki (buhač). Voće se zbog svoje kakvoće sve više traži i na tržištima zaleđa, a velike količine troše gosti primorskih kupališta. U novije doba napreduje, s dobrim izgledima za budućnost, gajenje zimskog povrća i cvijeća, koji se izvoze u kontinentalno zaleđe. Gajenje povrća ima najbolje uvjete na nepropustljivim tlima oko većih naselja, koja imaju dobre veze sa zaleđem ili koja gosti iz zaleđa mnogo posjećuju (okolica Splita i Dubrovnika). Nove prometne mogućnosti pružaju dobre uvjete za neograničeno iskorišćivanje klimatskih osobina i



MOTIV IZ TROGIRA

za razvoj primorskog vrtlarstva. Gaje se, dakle, one biljke, kojima klima najbolje odgovara, i to u sve većim količinama i na što napredniji način. Umjetnim navodnjavanjem iskorišćuju se prednosti klime i iz istog zemljišta postiže više plodova. Gajenje žita nema povoljnih uvjeta, a bilo je posljedica krize poslije propasti vinograda i teških ratnih prilika. Prirodni uvjeti za osjetljive sredozemne kulture povoljniji su na *JI*, ali slabe veze sa zaleđem ne dopuštaju njihovo jače iskorišćivanje.

Zagorsko poljodjelstvo ima prelazan tip. Različite vrste zemljišta i nejednake klimatske prilike uvjetuju gajenje sredozemnih i kontinentalnih kultura. Polja su nesamo za neposrednu okolicu nego i za dalje predjele glavne ratarske površine; pored njih su i male površine u krškim udubinama obzidane i marljivo obrađene. U poljima se gaje žita, i to, zbog zimskih poplava, u prvom redu žita s ljetnom vegetativnom periodom (kukuruz, proso, sijerak i dr.), dok se ozima žita siju samo u višim, rubnim i suhim dijelovima. Zbog terenskih značajka i geografske izdvojenosti zagorsko poljodjelstvo, za razliku od primorskoga, teži za gospodarskom samostalnošću, gdje se po mogućnosti gaje sve potrebne kulture, i u mjeri, koja zadovoljava vlastito kućanstvo. U novije doba širenje vinogradarstva mijenja na mnogo mjesta tip zagorskog poljodjelstva.



(V. Kratky)

TROGIR, Kula Kamerlengo

Stočarstvo. Zbog vapnenačkog sastava boljeg zemljišta ima malo, a iskorišćuje se za poljodjelstvo; dobrih pašnjaka uopće nema. Stočarstvo raspolaže uglavnom oskudnim pašnjacima na kršu, koji su obrasli izdvojenim grmljem i rijetkim busenjem trava. Krški su pašnjaci rasprostranjeniji u zagorju, gdje je stočarstvo po važnosti druga gospodarska grana. Koza je najbolje prilagođena ovim slabim ispašama, ali ih brzo uništava. Gojenje ovaca bolje je razvijeno na niskim zaravnima kopna (Ravni Kotari i Kistanjska zaravan) i otoka (Pag, Brač i dr.), gdje se pašnjaci mogu i zimi iskorišćivati, dok dublje u Zagori, pored slabih ispaša gojenje ovaca ometaju i poteškoće skupljanja ozime hrane. Za ljetne suše stočari kopna izgone stoku u pla-



SPLIT (OBALA) *(Arhiv z. p. J.)*

nine (Velebit, Dinara, Biokovo, Orjen i dr.). Gojenje goveda razvijenije je oko polja u Zagori, a u primorju je u blizini većih mjesta već uobičajeno skupo stajsko gojenje krava za mlijeko. Od tegleće stoke prilagođeni su slaboj ishrani u primorju i na otocima magarac i mazga, dok u Zagori oko polja prevladavaju sitni brdski konji. Uz bogatstvo cvjetnim biljkama i voćem kratke i blage zime pogoduju razvoju pčelarstva. G. 1938 bilo je u D-i 33.370 konja, 38.000 magaraca, 11.000 mazga, 87.150 goveda, 75.000 svinja, 890.940 ovaca, 119.900 koza, 695.000 peradi i 39.000 košnica pčela.

Pomorstvo. Za primorski pojas i otoke more je važna gospodarska površina, koja se iskorišćuje na različite načine. Ribolov je kao sporedna gospodarska grana razvijen duž cijele obale, a naročito oko većih mjesta, u prvom redu onih, koja imaju dobre veze sa zaleđem (Split, Šibenik). Tek 13% od svih ribara otpada na profesionalne. Glavni primorski gradovi troše velike količine ribe, osobito u vrijeme posjeta gostiju iz zaleđa, a ubrzavanje prometnih veza omogućuje neposredan izvoz svježe ribe na tržišta u zaleđu. Mogućnosti dobre i lake prodaje uvjet su za sve veći razvoj ribolova, osobito oko glavnih luka i kupališta (Rab, Šibenik, Split, Dubrovnik i dr.). Najveću važnost ima periodički ribolov, koji se vrši u jedno doba godine i na određenim lovištima. U tamnim ljetnim noćima love se srdele, i to najviše na prostranim plićacima »brakovima«, koji su dobro razvijeni oko vanjskih otoka (Vis, Sušac, Lastovo). Velike količine sezonskog lova nisu namijenjene samo brzoj potrošnji, nego se spremaju na različite načine. Ovamo bi pripadao i lov na tunjeve, osobito u kanalima sjeverozapadnog i srednjeg primorja. G. 1931 ulovljeno je na bivšoj jugoslavenskoj obali 6,222.144 kg ribe, od toga 57% otpada na sezonski ribolov. Ovi bi podatci mogli dobro odgovarati za D-u, jer je ribolov u okolici Zadra i na Lastovu bio toliko razvijen, koliko u nedalmatinskim krajevima, koji su tim obuhvaćeni.

More je glavni prometni put, koji neposredno veže najudaljenije zemlje i omogućuje lak i jeftin prijevoz robe. Iskorišćivanje ovog puta je za primorje važna gospodarska grana. Dalmatinsko pomorstvo ima dva zadatka: povezati primorje i otoke kao i pojedine njihove dijelove međusobno, zatim izvršiti posredničku ulogu između kopnenog zaleđa i bližih i dalekih prekomorskih zemalja. Obalno pomorstvo usavršava se i razvija, ali je njegov gospodarski značaj opao. Povećavanjem brzine i većom nosivošću parobrod je zamijenio veliki broj jedrenjaka i tim oštetio brojne porodice. Napredak prekomorskog brodarstva ovisi o vezama primorja i zaleđa. Središta su prekomorskog brodarstva luke, koje imaju dobre veze sa zaleđem (Dubrovnik, Split), i u njima se promet stalno povećava. G. 1931 ima Split za 132%, Dubrovnik za 65% veći promet od prometa g. 1913. U vezi s dugom pomorskom tradicijom Dubrovnik je (sa 141.085 bruto reg. t. u 1939) i dalje glavno središte parobrodarstva, slijedi ga Split (sa 96.592 bruto reg. t.). Razvojem parobrodarstva dobivaju glavne luke u životu okolice onaj značaj, koji su imala velika pristaništa sjevernog Jadrana. Veliki broj primorskih porodica živi od zarade članova, koji rade na brodovima. Pored neposrednih prihoda parobrodarstvo oživljava i unapređuje druge gospodarske grane, diže cijenu domaćim proizvodima, pojeftinjuje kupljenu robu, ubrzava i olakšava promet robe i putnika.

Posjet stranaca najmlađa je, ali za primorje veoma važna gospodarska grana, koja je prvenstveno uvjetovana morem. Primorski predjeli svojom ljepotom, a prije svega osvježavanje u moru, privlače veliki broj gostiju iz zaleđa. Odlike dalmatinskog primorja, koje ide među najljepše dijelove Sredozemlja, težnja kod stanovnika kontinenta za morem, unapređivanje prometnih veza i potreba, da se promijeni sredina u suvremenom brzom i napornom doživljavanju, daju najbolje izglede za razvoj ove gospodarske grane. Kod ove su grane dakle još više nego kod ostaloga gospodarskog života glavni uvjet dobra veza sa zaleđem. Posjetioci dolaze i odlaze glavnim željezničkim vezama, a na njihovu obalskom izlazu razilaze se kao rijeka u delti po okolnom primorju i na susjedne otoke. Preko Sušaka dolaze posjetioci u mjesta na sjeverozapadu (Rab), preko Splita posjetioci okolnog primorja (Kaštela, Omiš, Makarska) i srednjo-dalmatinskih otoka (Hvar, Korčula i dr.), dolinom Neretve posjetioci dubrovačke okolice, Boke Kotorske i krajnjeg jugoistočnog dijela primorja. Koliko su za razvoj ove gospodarske grane važne veze sa zaleđem, najbolje se vidi u slučaju jugoistočnog primorja, koje je i usprkos najvećih klimatskih prednosti, dobre izvorske vode i prekrasnih žala slabije posjećeno; uzrok su tome posredne i duže veze sa zaleđem, a s tim su u vezi i manje udobnosti. Uređenje dobrih i brzih veza glavni je uvjet razvoja ove gospodarske grane. Udobnost boravka popravlja se iz godine u godinu, a sposobnost i umješnost gostoprimaca brzo se prilagođavaju zahtjevima posjetilaca.

Promet stranaca uz pomorstvo je neosporno najkorisnija gospodarska grana i najveća pobuda gospodarskom i prosvjetnom napretku primorja. Njegovim razvojem svi su domaći proizvodi dobili na vrijednosti, a necijenjene i nezapažene osobine postale su izvor prihoda. Povećavanje udobnosti i prilagođivanje zahtjevima posjetilaca nose sa sobom osjetljiv materijalni napredak domaćeg stanovništva. Može se zato bez pretjerivanja reći, da ni jedna gospodarska grana nije pokazala tako brze i dobre rezultate.

Rudarstvo. Stijene, iz kojih je sastavljeno dalmatinsko zemljište, razmjerno su siromašne rudama. Od laporaca (»tupine«) iz paleogenih flišnih pojasa pravi se cement. Laporci se najviše iskorišćavaju u okolici Splita, gdje leže



(Arhiv z. p. J.)

KAŠTEL GOMILICA

u neposrednoj blizini mora, tako da se mogu lako izvoziti kao sirovine ili kao prerađevine. Krpe i džepovi boksita, postali rastvaranjem vapnenaca, najrasprostranjeniji su po zaravnima, na kopnu i otocima. Radi velike vrijednosti i potražnje ova se ruda vadi i u teže pristupačnim krajevima. Naslaga ugljena ima u slatkovodnim tercijarnim slojevima. Najznatniji su rudnici na podnožju planine Promine, dok su ugljene naslage Sinjskog polja i na Pagu manje vrijednosti i izdašnosti. Posebnu važnost imaju različite vrste građevnog kamena, koji se prvenstveno vadi u blizini obale, odakle je lakši prijevoz. Od davnine su poznati kamenolomi bijeloga bračkog kamena, zatim segetski kamen, neki hvarski kamenolomi i dr. Ljepote spomenika stare Salone i Dioklecijanove palače u vezi su s ovim kamenolomima. Naslaga gipsa ima u okolici Sinja i na Visu. Manje su važni rudnici asfalta, nalazi željeza i gline za pečenje opeke. Ovamo ide i dobivanje soli iz mora na plićacima tercijarne sinklinale kod Paga i dolomitskog zemljišta kod Stona.

Obrt i industrija uvjetovani su u D-i potrebama, posebnim izvorima snage i dobrim prometnim vezama, ali im glavnu poteškoću čini siromaštvo sirovinama. Na bogatim ležištima paleogenih lapora i s pomoću uvezenog ugljena razvila se u okolici Splita velika industrija cementa, koja prerađevine izvozi u prekomorske, osobito suptropske zemlje, gdje se cement mnogo troši kao građevni materijal. Primjenom novih načina proizvodnje nikle su u potrošačkim zemljama samostalne industrije cementa, pa je to dovelo dalmatinsku industriju u krizu. Zbog slabih veza i skupog prijevoza kontinentalno tržište ne može zamijeniti prekomorsko. Na vapnenačkoj sirovini i električnoj energiji zasnovana je kemijska industrija (Dugi Rat i Šibenik), koja izrađuje karbid i umjetna gnojiva. Ovamo idu i preradba boksita (Lozovac), preradba građevnoga kamena (različna mjesta na Braču, Seget i dr.). Najstarije su i najbolje vezane za geografsku sredinu one industrijske grane, koje prerađuju domaće poljodjelske sirovine: proizvodnja likera (Zadar, Šibenik, Split), preradba vina (Dubrovnik, Split, Šibenik i dr.), preradba ulja (Dubrovnik, Murter) i dr. U ovu grupu ide i konzerviranje ribe, što se vrši u većem broju poduzeća, osobito na vanjskim otocima, zatim preradba buhača (Trogir) i proizvodnja eteričnih ulja (Hvar i dr.). Potrebe stanovništva, obilje radne i mehaničke energije i povoljan prometni položaj omogućili su osnivanje industrija, koje prerađuju uvezene sirovine ili polusirovine. Kako su veze sa zaleđem još uvijek dosta slabe, to su ove industrije vrlo osjetljive i mnoge su morale biti napuštene; održale su se one, koje zbog velikih potreba mogu izdržati i veće troškove: brodogradnja (Korčula, Split), izradba tjestenina i sl.

Promet na kopnu i na moru tijesno je povezan i međusobno uvjetovan. Priroda i razvoj gospodarskih grana u vezi su s prometnim vezama među pojedinim dijelovima D-e, a još više s vezama između D-e i drugih bližih i daljih zemalja. Seljački je posjed u primorskom dijelu često podijeljen između kopna i otoka ili između više otoka, a u Zagori između dalekih polja, izdvojenih udubina u kršu i dolaca na planinama. Ovako razbijen posjed traži uređenje i održavanje unutarnjih prometnih putova. Pored toga prometno se privlače primorje i otoci, koji su gospodarski veoma složeni, s poljodjelsko-stočarskom Zagorom. Obalni planinski grebeni mnogo otešćavaju veze između ovih predjela. Ove su poteškoće prema prosvjetnom napretku i razvoju trgovine u različito vrijeme svladavane na različite načine. Slabim putovima vršio se u početku tovarni karavanski promet, a na manjim udaljenostima se vršio i prenašanjem. Izgradnjom putova u toku 19. st. dolazi na mjesto karavanskog kolni promet, koji su kasnije dijelom zamijenile željeznice. Automobil najbolje odgovara malim udaljenostima, poteškoćama reljefa i velikim prometnim potrebama, zato je u novije doba ova vrsta prometa neobično brzo napredovala i potiskivala druge.

D. ne može sama sebe gospodarski podmiriti, te je uvijek postojala potreba dobrih prometnih veza s dalekim zaleđem, koje ima drukčiji gospodarski tip. Ovaj promet nailazi na najveće poteškoće. Usporedni dinarski lanci ne dopuštaju veze između ovih predjela, koji se gospodarski privlače. Uza sve poteškoće i opasnosti od najranijih vremena iskorišćivana su planinska sedla, preko njih su se održavale prometne veze primorja s bogatom Posavinom i bosanskim dolinama. Najbolji od ovih putova ide dolinama Neretve i Bosne. Pred močvarnim ušćem Neretve skreće ovaj put prema jugoistoku. Važni su putovi išli uzduž Trebišnjice prema gornjoj dolini Drine, zatim iz doline Krke prema Posavini i srednjoj Bosni i dr. Koliko su važne ove veze, najbolje pokazuje slučaj Dubrovnika, koji je zbog otvorenih veza sa zaleđem postigao blagostanje i velik napredak u doba, kad su drugi gradovi, odvojeni od zaleđa, tek životarili. Slab i naporan karavanski, a kasnije kolni put preko Klisa i Prologa bio je jedan od glavnih izvora života za Split. Poprečni dinarski putovi za D-u su arterije života. Teškoće ovih putova (visina sedla, veliki pad, daljina i zimski snijeg) teško su svladavale karavane i kola, a i automobil im ne može uvijek odoljeti. Suvremeno građene željeznice najbolje bi odgovarale zadaćama i poteškoćama poprečnih putova. Iako ni jedna današnja pruga nije građena na suvremen način i najboljim pravcem, ipak se njihov utjecaj osjeća u gospodarskom životu cijelog primorja. Željezničke pruge utjecale su i na razvoj pomorskog prometa, te su se na njihovim obalnim izlazima razvila glavna prometna središta.

Pomorske veze tijesno su spojene s razvojem kopnenih veza. Od najstarijih vremena održavao se živ promet između naselja na kopnu i otocima kao i pojedinih otoka međusobno. Ovaj unutarnji promet ima ograničenu važnost, a mijenjao je svoje oblike usavršavanjem brodarstva. Najnovija i najveća je promjena izvršena, kad je brži parobrod zamijenio mnogo sporiji i manji jedrenjak.

Uzdužni i prolazni pomorski promet imao je prije razmjerno veći značaj, jer je D. politički bila odijeljena od zaleđa. Iskorišćujući povoljne vjetrove i struju jedrenjaci su pri dolasku i odlasku iz velikih luka na sjevernom Jadranu (Mleci i dr.) prolazili duž naše obale. Mjesta, gdje su ovi putovi dodirivali dalmatinsko otočje, razvila su se u važna uporišta i pomorska središta: Silba na *SZ*, Korčula i Orebić na *JI*. Staro pomorstvo Boke Kotorske



(V. Kratky)

TROGIR-ČIOVO



SPLIT (LUKA) *(Arhiv z. p. J.)*

bilo je uvjetovano u prvom redu siromaštvom kraja i dobro zaštićenim zalivom. Od ovoga prolaznog pomorstva D. je imala malo koristi. Jedino je dubrovačko pomorstvo bilo u skladu s prometnom ulogom D-e, jer se je nastavljalo na poprečne kopnene veze.

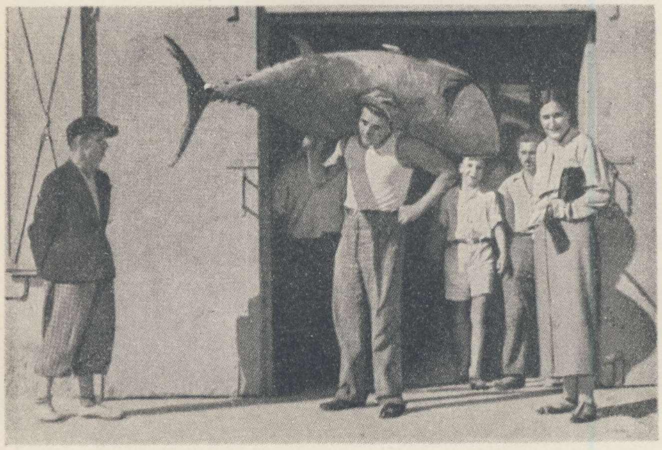
Promjenom političkih prilika i otvaranjem prometnih veza s daljim zaleđem dolazi prometni položaj D-e do izražaja. Poprečni putovi i pomorske veze, koje se na njih nastavljaju, postaju glavnim prometnim pravcem. D. postaje gospodarski i prometni posrednik između kopnenog zaleđa i dalekih prekomorskih zemalja. Prometna središta prešla su konačno na kopnenu obalu; njihovu važnost određuje značaj kopnenih i pomorskih putova, koji se u njima sastaju. Povijesno važna mjesta (Dubrovnik, Orebić, Korčula i dr.) ustupaju prvenstvo onima, koji u novim prilikama imaju povoljniji položaj (Split). Uzdužne prometne veze spajaju sporedne luke s glavnima i udovoljavaju potrebama i zahtjevima sve većeg kretanja putnika. Ove promjene i prometna uloga kopnene obale još se bolje vide u izmjeni dobara.

Trgovina je živa između poljodjelsko-stočarske Zagore i primorja, koje ima složenije gospodarstvo; primorju pripadaju i pretežno poljodjelski otoci. Pravac izmjene dobara između ovih pojasa poprečan je na produženje D-e, i glavna su tržišta na kopnenoj obali, koja je u sredini. Na ovim tržištima zamjenjuje Zagorac prvenstveno stočarske proizvode, a manje žito za proizvode primorja i otoka (ulje, vino, so, riba i t. d.). Ali proizvodi, koje prodaje Zagora, ne mogu podmiriti potrebe primorja i otoka, a Zagorci ne mogu preuzeti sve primorske i otočke proizvode; zato je potrebna izmjena dobara s dalekim zaleđem. Krajevi u zaleđu kupuju sredozemne proizvode primorja i otoka, a ovima daju žito, drvo, stočne proizvode i dr.

Uređenje trgovačkih veza omogućuje primorju da bude posrednik između dalekog zaleđa i prekomorskih, u prvom redu sredozemnih predjela. Sredozemlje je siromašno gotovo svim proizvodima dalmatinskog zaleđa (drvo, žito, stoka, rude i dr.), a samo zaleđe treba raznovrsne prekomorske i kolonijalne proizvode. Posrednička uloga dalmatinskog primorja osnova je njenoga gospodarskog napretka. Mjesta na kopnenoj obali središta su posredničke trgovine, a najveće prednosti imaju ona, koja uz pogodne luke imaju i dobre veze sa zaleđem (Split, Dubrovnik, Šibenik).

Opće gospodarske osobine. S gospodarskog gledišta u D-i se dakle izdvajaju: Zagora, primorje i otoci. Sva tri pojasa zastupana su samo u srednjem dijelu, dok prema *SZ* ostaju primorje i otoci, a prema *JI* samo primorje. Zagora je svojim poljodjelsko-stočarskim (preko 90% stan. bavi se tim zanimanjem) gospodarstvom najsamostalnija, ali zbog prenaseljenosti i nestalnosti žetve (česte suše) kao i zbog prosvjetne zaostalosti trpi ovaj kraj od čestih kriza, i životna je razina dosta niska. Otoci su najviše razvili posebne grane poljodjelstva, a upućeni su na izmjenu dobara; slično je i s kopnenim primorjem (poljodjelsko stanovništvo ispod 70%). Povoljan položaj učinio je kopneno primorje glavnim gospodarskim pojasom i omogućio razvoj posebnih grana: pomorstvo, industrija, posjet stranaca, trgovina i dr. Zbog tih je prednosti obalni pojas nesamo najgušće naseljen i nesamo da su u njemu glavna naselja, već on privlači stalno ili povremeno stanovnike otoka i Zagore. Imućniji otočani i Zagorci rado se sele u gradove kopnenog primorja; mnogi Zagorci rade u primorskim poduzećima, gdje se često stalno nasele. Gospodarski razvoj i blagostanje D-e uvjetovani su dobrim vezama i razmjenom dobara sa zaleđem. Dalmatinsko gospodarstvo osim Zagore nesamostalno je i veoma osjetljivo na promjene, koje sprečavaju kretanje i izmjenu dobara. Neke gospodarske grane moguće su samo u sređenim i mirnim prilikama (pomorstvo, posjet stranaca i dr.). D. crpi gospodarsku snagu nesamo s vlastitog zemljišta, nego i iz dalekog zaleđa, a napredak joj omogućuje sloboda kretanja na moru i veze s dalekim zemljama. Prekid jednog ili drugog od ovih izvora života izaziva krize i brigu, da se one svladaju. Nastojanje, da se izvori rođene zemlje što bolje iskoriste, i borba protiv brojnih i nepredviđenih poteškoća stvorile su kod primoraca hitar i poduzetan gospodarski duh.

Iseljavanje je u prvom redu posljedica gospodarskih prilika. Na siromašnom vapnenačkom zemljištu, pod varljivim klimatskim prilikama život je težak i rad maćuhinski nagrađen. Dosta je jedan nepredviđen udarac, pa da se čovjek odluči potražiti bolje, to tim lakše, što je primorac u pomorstvu naučio kretati se i što se uvjerio, da ima zemalja, gdje se lakše živi. Propast starog brodarstva i pojava parobroda, zatim propadanje vinograda bili su udarci, koji su se odrazili u brojnom iseljavanju. Primorci i otočani odlaze poglavito u daleke prekooceanske zemlje, dok Zagorci radije idu na rad u susjedne i različne evropske krajeve. Priroda gospodarstva kod kuće, putovanje i poznavanje mnogih zemalja i ljudi preduvjeti su, koji su osigurali uspjeh većine prvih iseljenika iz primorja i s otoka. Ovo je imalo i loših psiholoških i gospodarskih posljedica, jer je kod ostalog stanovništva stvorilo uvjerenje, da se drugdje može lakše živjeti, i olakšalo odluku, da se napusti očinski dom. Vrijednost novca je porasla, dok je opala cijena rada i ljubav prema zemlji, zbog toga su se smanjili i prihodi poljodjelstva. Previše se računalo na novac »iz Amerike«, koji se je dosta lakoumno trošio; prekid ovog izvora značio je propast za mnogu porodicu. U mnogim je krajevima stanovništvo nazadovalo, a obrađeno zemljište opustjelo (Brač ima 1910 g. 22.969, a 1931 samo 17.321 stan.). Iseljavaju se poglavito muškarci. U krajevima većeg iseljavanja sklapa se manje brakova, opada priraštaj, ima mnogo više žena od muškaraca, na pr. u otočnim kotarima 17% (Rapski kotar čak 23%), a u zagorskim samo 1%.



TUNJ TEŽAK 150 KG

Iseljenici su donijeli ili poslali u očinsku zemlju velike zarade, te se iseljavanje mora uzeti kao gospodarska priradna grana. Ali su se s vremenom počele sve više pokazivati i slabe strane. Među prvim iseljenicima bili su stari pomorci, koji su s pojavom parnog broda izgubili zaradu u domovini. Uz prirođenu bistrinu i radinost oni su ponijeli u svijet i veliko iskustvo, što je najviše pridonijelo njihovim uspjesima u novoj sredini, gdje su uvjeti za zaradu bili povoljni. Kao zaraza širio se iz primorja u Zagoru val iseljavanja zahvaćajući sve nepripravnije i nevještije stanovništvo. U isto vrijeme prilike su za život i rad u zemljama naseljavanja postajale sve teže. Zarađeni novac upotrebljavao se sve lošije, malo se učinilo, da se unaprijede stari domaći i stvore novi gospodarski izvori. Većinu naivnih »amerikanaca« zaslijepilo je relativno bogatstvo, koje se redovno brzo potroši u gradnji velike i nepotrebne kuće i nekoliko godina udobnog života. Poslije »amerikanci« zaostaju za svojim siromašnim i skromnim susjedima. Iseljavanje dakle najčešće ne donosi očekivanih rezultata, i teško zarađene svote novaca nisu ravne fizičkim i moralnim gubitcima. Od gospodarskog pitanja iseljavanje postaje sve više narodno pitanje. Ono je posljedica osjetljivosti i poremećaja ravnoteže primorskog gospodarstva; koliko gospodarstvo bude stabilnije, toliko će i iseljavanje opadati.

Naselja su položajem, izgledom i veličinom u vezi s gospodarskim i prometnim osobinama jednog kraja. Gradovi



(V. Kratky)
OZNAKA NA BRODOVIMA ZA PRODAJU DRVA I ULJA U DALMACIJI

su najvećim dijelom na kopnenoj obali, što najbolje odgovara nesamo gospodarskom značaju, nego i prometnoj ulozi ovog pojasa. To su u prvom redu luke, koje leže u zaštićenim zalivima, rjeđe na pogodnim obrambenim položajima. Njihov je napredak odraz gospodarskog napretka zemlje. Najbolje uvjete razvoja imaju gradovi, koji uz dobre luke raspolažu i takvim vezama sa zaleđem. Kad su u rimsko doba bile otvorene i slobodne veze sa zaleđem, razvili su se na obali veliki gradovi (Salonae). Kad su Turci kasnije zavladali zaleđem, postali su primorski gradovi male utvrde, sjedišta plemića-posjednika i crkvene uprave, a njihova je gospodarska uloga neznatna. Iz ove grupe malih gradskih središta, koja su bila pod prekomorskim političkim i gospodarskim utjecajima, izdvaja se slobodni Dubrovnik. Politička samostalnost i duhovni utjecaj Dubrovnika počivali su prvenstveno na dobrim gospodarskim i narodnim vezama s dalekim zaleđem. Kad je u bliskom zaleđu nestalo političkih granica i kad su oživjele prometne veze, najbolje smješteni gradovi izlaze iz sredovječnih zidina, počinju se slobodno razvijati i brzo napreduju (Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik). Prednosti centralno smještenog Splita dolaze sve više do izražaja. Gradovi, koji nisu na izlazu glavnih veza sa zaleđem, slabo napreduju, te su sačuvali sredovječni izgled (Trogir, Kotor, Budva i dr.). Otočki gradovi, kojih ima samo na većim otocima, iako bogati uspomenama iz prošlosti (Rab, Pag, Hvar, Korčula i dr.), ostali su u novim prilikama samo upravna središta od male gospodarske važnosti.

Gradovi u rjeđe naseljenoj poljodjelsko-stočarskoj Zagori malobrojniji su, a nastali su kao upravna i gospodarska središta u glavnim poljima, koja su najvažnije gospodarske površine (Knin, Drniš, Sinj, Imotski i dr.). Značaj zagorskih gradova ovisi u prvom redu od njihove gospodarske uloge, koja se najbolje ogleda u nedjeljnim sajmovima. Slično kao i otočnim gradovima opada usavršavanjem prometnih veza i gospodarski značaj zagorskih središta na korist primorskih gradova. Opstanak i napredak lučkih gradova počiva na prometnim vezama. Koliko se veze usavršavaju, toliko i gradovi napreduju i preuzimaju uloge okolnih gradića; ovaj se proces događa u odnosu Splita, Dubrovnika i Šibenika prema manjim gradovima u okolici. Teže posljedice ovog razvoja sprečava donekle posjet stranaca, jer ovi vole boraviti u mirnim primorskim i otočkim gradićima.

Najviše zajedničkih sredozemnih odlika imaju primorski i otočni gradovi. Obala je gospodarsko središte grada i najveća slobodna površina. Obzidani prostor utvrđenih gradova bio je malen; stoga su kuće zbijene i visoke. Od uskih ulica one, što vode nagnutim zemljištem prema obali, mnoge su sa stepenicama. Dok se na obali vršio istovar i utovar robe na brodove, dotle su uske ulice imale zadovoljiti samo tovarnom i pješačkom prometu. Noviji dijelovi naprednih gradova izgrađeni su van gradskih zidina i po srednjoevropskom tipu: široke ulice odgovaraju potrebama kolnog i automobilskog prometa. I u Zagori prevladava zbijeni tip grada, koji je redovito smješten u podnožju stare tvrđave (Knin, Sinj, Imotski, Drniš i t. d.). Središte je grada i glavna slobodna površina trg, na kome su se prije držali nedjeljni »pazari«.

Sela u primorju leže u dodiru gospodarski različitih površina: kopna i mora, flišnih pojasa i vapnenačkog zemljišta, dok su u flišnom pojasu tek onda, ako je prostraniji. Sela uzduž granice obrađene površine u flišu i pašnjaka na vapnencima brojnija su i starija, dok su se obalna sela razvila tek kasnije, kad se povećala sigurnost na moru i kad je napredovalo pomorstvo. Obalna su sela u dobro zaštićenim zalivima, koji im služe za pristaništa, ili su okupljena oko utvrda, uz koje su nastala (Kaštela), dok su naselja u susjedstvu fliša i vapnenaca najčešće grupirana oko vrela. Sličan je položaj i izgled sela i na otocima.

U Zagori sličan položaj imaju sela, koja leže na rubu polja, odnosno flišnih pojasa, dok su sela na vapnenačkim površinama razbijena u više manjih plemenskih skupina, »komšiluka«, kojima je veličina u razmjeru s obrađenom površinom, oko koje leže. Brojem su daleko manjeg značaja nova sela duž glavnih putova i oko prometnih raskrsnica. U primorju dakle prevladava zbijeni tip sela, a u Zagori razbijeni.

Kuće su kamene, u primorju i na otocima redovito na kat, a u Zagori više potleušice. Ovo je pored prosvjetnog

napretka uvjetovano i gospodarskim razlikama. Prizemni ili podzemni dio »konoba« primorske kuće služi kao spremište vina, ulja i drugih mediteranskih plodova, prema unutrašnjosti nestaje ovih prinosa, pa prema tome i potreba kuće na kat. Ranija primorska kuća, građena s vapnom »u klak«, a pokrivena vapnenačkim pločama, odlično je pristajala uz krajolik. Teški i skupi kameni krov sve više zamjenjuje kupljeni crijep. Zagorska potleušica prvobitno je zidana »u suho« bez vapna i grubo tesanim kamenom, a pokrivena slamom od žita, »krovom«, dok su »u klak« zidane i vapnenačkim pločama pokrivene imali samo bogatiji stanovnici. Razvojem prometa i pojeftinjavanjem kupljene građe nestaje teškog i skupog kamenog kao i trošnog slamnatog krova — zamjenjuje ih crveni crijep; pri tome oblici primorske kuće sve više prodiru u zagoru. Zamjena kamene građe jeftinijim tvorničkim cementom dala je, uz druge nedostatke, banalan tip, koji mnogo zaostaje za veselim izgledom kamene kuće. Stara gradska kuća bila je uglavnom dotjeran i povećan tip primorske kuće, prilagođen potrebama feudalnog gospodara, trgovca i zanatlije. Novije su gradske kuće građene prema srednjoevropskim uzorima i prilagođene suvremenim potrebama gradskog života i sredozemnoj klimi.

LIT.: V. Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, sv. I., II. i III., Zagreb 1880; A. Philippson, *Mittelmeergebiet*, Leipzig 1907; E. Oberhummer, *Zur historischen Geographie von Küstenland, Dalmatien und Hercegovina:* Dalmatien und das österreichische Küstenland, Beč 1911; H. Kretschmayr, *Istrien und Dalmatien, das ostadriatische Reich der Republik Venedig:* Dalmatien und österreichisches Küstenland, Beč 1911; G. Novak, *Topografija i etnografija rimske pokrajine Dalmacije*, Zagreb 1918; J. Cvijić, *Balkanski poluotok*, sv. I., Zagreb 1922 i sv. II., Beograd 1931; S. Ožanić, *Poljoprivreda:* Dalmacija, spomen-knjiga izdana o kongresu jugoslavenskih inženjera i arhitekata, Split 1923 — u istoj knjizi A. Torre, *Ribolov i ribarska industrija na Jadranskom moru;* M. Mladineo, *Industrija;* D. Matošić, *Naše pomorske luke;* S. Wulpe, *Ceste;* I. Gattin, *Brodarstvo i pomorski saobraćaj;* F. Baučić, *Rudarstvo;* Ć. Žnidaršić, *Melioracije;* S. Štuk, *Trgovina;* I. Sindik, *O naseljima i migracijama u Dubrovniku i okolini.* Glasnik Geogr. društva, Beograd 1924; L. Marčić, *Antropogeografska ispitivanja po sjeverodalmatinskim ostrvima (Rab, Pag i Vir):* Naselja i poreklo stanovništva, knj. 23., Beograd 1926; Isti, *Zadarska i šibenska ostrva:* Naselja i poreklo stanovništva, knj. 26., Beograd 1930; A. Jutronić, *Naseljavanje Poljičana i drugih Dinaraca na Braču*, Glasnik Geogr. društva, Beograd 1928; A. Krause, *Dalmatinische Städte*, Geogr. Anzeiger, Gotha 1929; H. Spethmann, *Dalmatien von heute*, Geogr. Anzeiger, Gotha 1929; I. Rubić, *Gravitacija susjednih žitelja Splitu*, Hrv. geograf. glasnik, Zagreb 1930; Isti, *Gravitacijske zone važnijih luka na istočnoj obali Jadrana.* Hrv. geograf. gl., Zagreb 1939. F. Šišić, *La formation du terme géographique actuel de Dalmatie*, Zagreb 1930; H. Goll, *Das jugoslavische Küstenland als Wirtschaftsraum*, Beč 1932: H. Hochholzer, *Die Küste der Adria als Kultur-, Siedlungs- und Wirtschaftsbereich*, Geogr. Zeitschrift, Leipzig 1932; Isti, *Die Hafenorte Südslawiens in Siedlung-, Wirtschaft- und Wehrgeographischer Hinsicht*, Geogr. Wochenschrift, 1933; J. März, *Die Adriafrage*, Berlin-Grunewald 1933; Michalski, *Die Jugoslawen der dalmatinischen Küste*, Varšava 1936; M. Storelli, *Ragusa di Dalmazia centro turistico*, Bari 1939; L. Sroka, *Das Wirtschaftsleben Dalmatiens*, Geogr. Anzeiger, Gotha 1939; G. Morlandini, *Spalato e i suoi quartieri geografici*, Rivista geografica italiana, Roma 1941; A. Modi, *La Dalmazia*, Rim 1942; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931*, knj. I.—IV., Opća drž. statistika, Beograd 1937—40; *Poljoprivredna godišnja statistika za 1938*, Ministarstvo poljoprivrede, Beograd 1939; *Pomorski godišnjak za 1939—40*, Ministarstvo saobraćaja, Beograd. J. R-ć.

Etnografija. — D. se etnografski može podijeliti u tri područja: jadransko, t. j. primorsko-otočku D-u od sjeverne njene granice od prilike do Neretve i Pelješca, dinarsku, t. j. unutrašnju (planinsku) D-u u zaleđu prvoga područja do granica Like, Bosne i Hercegovine, i južnu, jadransko-dinarsku D., kao izrazitu etnografsku mješavinu obojega prvoga, uglavnom od Neretve i Pelješca na jug. To se može postaviti dakako samo relativno, ne uzimajući u obzir različne prijelaze i miješanja među tima od prilike omeđenim područjima. To znači, D-u u ovdje obuhvaćenim granicama zahvataju 2 (od 3) osnovna etnografska pojasa hrvatskih zemalja (odnosno Balkana): jadranski i dinarski (→ Hrvatska, Balkan), i ti su u većem sjevernom dijelu D-e jasnije odvojeni svaki sa svojim etnografskim značajkama, dok se u manjem, južnom dijelu D-e tijekom vremena stvorila neke vrste smjesa jadransko-dinarska u dugotrajnom strujanju stanovništva i njegovih kulturnih dobara iz unutrašnjosti prema tamošnjem primorju i otocima i obrnuto. Dakako, i u sjevernom dijelu D-e ne može se govoriti o strogoj granici jadransko-dinarskoj, nego su i tu prijelazi lagani kroz posrednu, sad širu, sad užu mješavinsku zonu, odnosno, u svakom od ta



(*Arhiv z. p. J.*)
SEOSKE KUĆICE U DALMACIJI

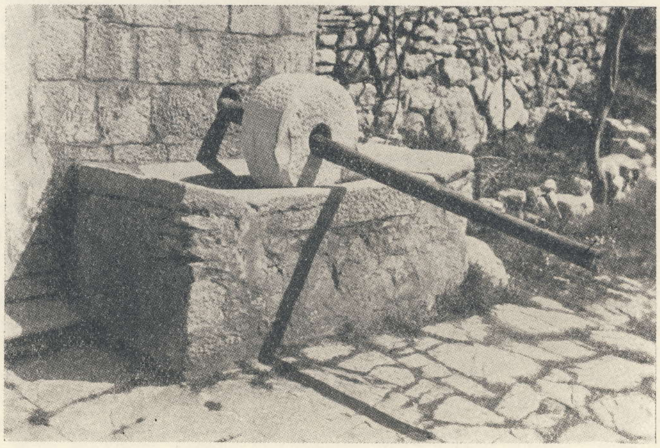
oba dalmatinska etnografska pojasa nalazi se s vremenom preneseno i staloženo štošta iz susjednoga, no tako, da je često upravo i primjetno kao nešto strano.

Jadranski (primorsko-otočki) etnografski dio D-e sastavni je dio dakako cjelokupnog ostalog jadranskog

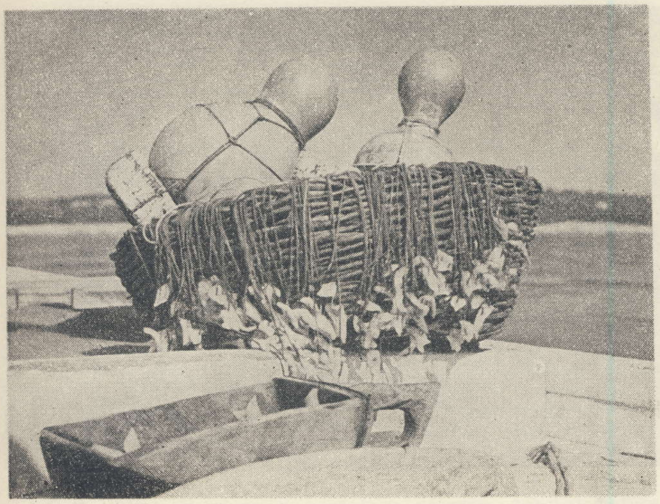


(*M. Gavazzi*)
»KAŠTEL« OBITELJI PETKOVIĆ, Blato-Korčula.

kompleksa, a po ovom još širega sredozemskoga. Stoga tu nalazimo tolike etnografske značajke sredozemske, odnosno općeno-jadranske, od kojih za primjer mogu poslužiti (→ Balkan, Hrvatska, Sredozemlje): kamena kuća uopće, napose kamene *bunje* (kružne kućice, v.), tip košnice u obliku škrinje, preslica s gornjim dijelom, rascijepljenim i raširenim kao jabuka (ili buzdovan), upotreba mješina za tekućine, a dakako i mnogo baštine staroga i mlađega



(*M. Gavazzi*)
»VALJAVAC« ZA MASLINE. Viganj-Pelješac.



(V. Kratky)

SPREMLJEN PALANGAR

mediteranskog ribarstva, brodarstva i uopće pomorskih tradicija. Planinski unutrašnji dio D-e kao sastavni dio velike dinarske etnografske cjeline pokazuje pak sve važnije značajke toga područja, kao na pr.: čestu diobu naselja na manja ili veća *plemena* (=bratstva, redovno uže grupe srodnika s istim prezimenom); još i danas dijelom održan zadružni život, premda često izrođen ili dijelom i sasvim napušten (za razliku od sjeverne primorsko-otočke D-e, gdje toga već odavno gotovo uopće nema); otmicu (većinom fingiranu); danas već rjeđe, ali u prošlosti veoma dobro održano pobratimstvo i posestrimstvo s pripadnim obredima sklapanja (a i uz crkveni obred); krvnu osvetu i umir (vraždu) sve do 19. st.; tipično je tu (polupokretno) stočarstvo s mnogo sitne stoke i s izgonom na ljetne planinske pašnjake (osobito u Bosnu već od davnina); razmjerno mnogo vune, odnosno sukna u nošnji, sa osobito značajnim vunenim pregačama, široki različno ukrašeni kožni pojasi sa zataknutim oružjem, oko glave (kape) ovijen crven ovoj (šal, sada već rijetko), vrlo značajno ojkanje (v.) i t. d. Velik dio ovih navedenih kulturnih dobara čine razmjerno najstarije etnografske slojeve u D-i (staromediteranski i starobalkanski). Treba zabilježiti dalje i ono, što je u kulturu sela D-e priteklo iz rimske kulture kroz cijelu epohu njena neposrednog utjecaja; tako je na primjer vrlo vjerojatno korijen ili bar jedna komponenta



(V. Kratky)

PRIPREMA ZA RIBARENJE

običaja »biranja kralja« zacijelo u rimskim saturnalijama, iz istoga je rimskoga izvora i uloga zelenila (lovorike, bršljana i dr.) o Božiću, prvobitno Novoj Godini. — I potonji italski utjecaji pridolaze kroz duga vremena na dalmatinsko selo, pogotovu za doba mletačke vladavine, pa se tome kulturnom strujanju sa susjednog poluotoka ima pripisati na pr. nerijetka upotreba čipaka na različnim dijelovima nekih dalmatinskih nošnja i opreme, mnogo toga u narodnim jelima, opremi doma, među različnim lončarskim proizvodima (uvoženima na pr. osobito iz Puglie), a da se i ne spominju strujanja ovamo i u duhovnoj kulturi, odražena osobito u narodnim anegdotama, šalama, poslovicama, pa i u izvjesnim primorsko-dalmatinskim melodijama, koje su donekle zahvatile i selo jadranskoga pojasa. — A preko svega toga razlijeva se čitavom D-om stara slavenska, upravo stara hrvatska etnografska baština s mnoštvom kulturnih dobara, daleko pretežnim u poredbi sa svakim od prije nabrojenih skupova, većma u duhovnoj nego u materijalnoj kulturi (potanje → Hrvatska). Koliko je otporan i ustrajan bio ovaj temeljni hrvatski etnografski sloj u D-i, svjedoče neka kulturna dobra ove pripadnosti, koja bi se jedva očekivala održana u toj sredini sredozemsko-dinarskoj. Tako će se na pr. stari obični vodoravni tkalački stan i danas naći, makar još samo lokalno, čak na nekim otocima (Korčula, Lopud i dr.), potpuno onako u svim svojim sastojinama, nazivlju i tehnici rada, kao što je u ostalih Hrvata i drugih Slavena baštinjeno još iz pradomovine; a s tim u vezi još i mnogo drugo iz te vrste rukotvorske baštine, tako osobito značajni tip praslavenske preslice sa stožastim gornjim dijelom, održan i na nekim otocima (na pr. Mljetu). Ovoj starini pripadaju pače i neke ribarske sprave, koje su, unatoč usvajanja vrlo razvitoga ribarstva davnih jadranskih starosjedilaca, koje su Hrvati ovdje našli, održali s njihovim prvobitnim nazivima kao baštinu, donesenu sa sjevera (na pr. *sak*, *vrša*). Među običajima ide ovamo na pr. dobro očuvano *koledanje* oko Božića (gdje je pače jedna južno-dalmatinska koledska popijevka vjerojatno uglavnom održana još iz doba slavenske zajednice na sjeveru), zatim cijela osnova svadbenoga obreda, sprega (suvez), mnogo pojedinosti u poštovanju pokojnika, vjerovanja o vilama, vješticama, vukodlacima. Pojedinačno i jedva očekivano ima pače i takvih slučajeva održavanja starih slavensko-hrvatskih tradicija, kao što je s perunikom, zacijelo Perunovom biljkom, koja u južnoj D-i ima značajan drugi naziv *bogiša*. Ovaj je stari hrvatski etnografski sloj u pojedinim krajevima D-e različno održan, negdje kompaktniji, bolje odolijevajući navali nehrvatskih, starih i novijih kulturnih struja, a drugdje slabije zastupan, no svagdje bezizuzetno vežući D-u usko s cijelom ostalom Hrvatskom u jednu jedinstvenu etnografsku cjelinu.

Kraj gore nabrojenoga i svega ostaloga, što potanka etnografska analiza D-e pokazuje, kako se ova zemlja povezuje na nekoliko različnih strana u dalje šire etnografske zajednice, ima na tlu D-e i nekih posebnosti, kojih u drugim hrvatskim zemljama nema, ili ih nema takvih, a i u drugih naroda ne ćemo naići na slično. Tako je D. zemlja još i danas održanih nekoliko t. zv. viteških igara ili viteško-dramskih prikaza kao što je sinjska *alka*, korčulska i lastovska *kumpanija*, korčulska *moreška* odnosno *debeli kralj;* a takvih je u prošlosti bilo po D-i i u mnogim drugim krajevima i mjestima (→ Alka). I običaj »biranja kralja« može se ovdje navesti, premda je postojao i dalje na sjeveru Jadrana, jer se upravo na području D-e najduže održao (na pr. u Tučepima, još poslije prvoga svjetskoga rata, u Bibinju kod Zadra, bar u nekim ostatcima); i koledanje oko Božića (→ Božić, Kolede) održano je u D-i, osobito južnoj, bolje nego igdje u hrvatskim zemljama. Za velik dio D-e (izuzevši sjevernu napose primorsko-otočku) osobito je značajno, da katolici od davnine *služe* krsno ime (»pale svìću«), premda je danas taj običaj donekle izblijedio, no na pr. u seljaka konavoskih još se svečano održava. Od starohrvatske baštine održana je također upravo kao posebnost D-e mjera zemljišta *vrit* (ili *vreten*).

Od narodnog pjesništva treba zabilježiti kao nigdje drugdje razvijenu pripovjednu poeziju (romance, balade i sl.), vanredno tankoćutnu i skladnu, tradicijom održanu do novijih vremena u ustima već rijetkih obdarenih starijih žena pjevačica (recitatorki); upotreba glazbenog instru-



(M. Gavazzi)
TKALJA VUNENIH TORBA. SEGET

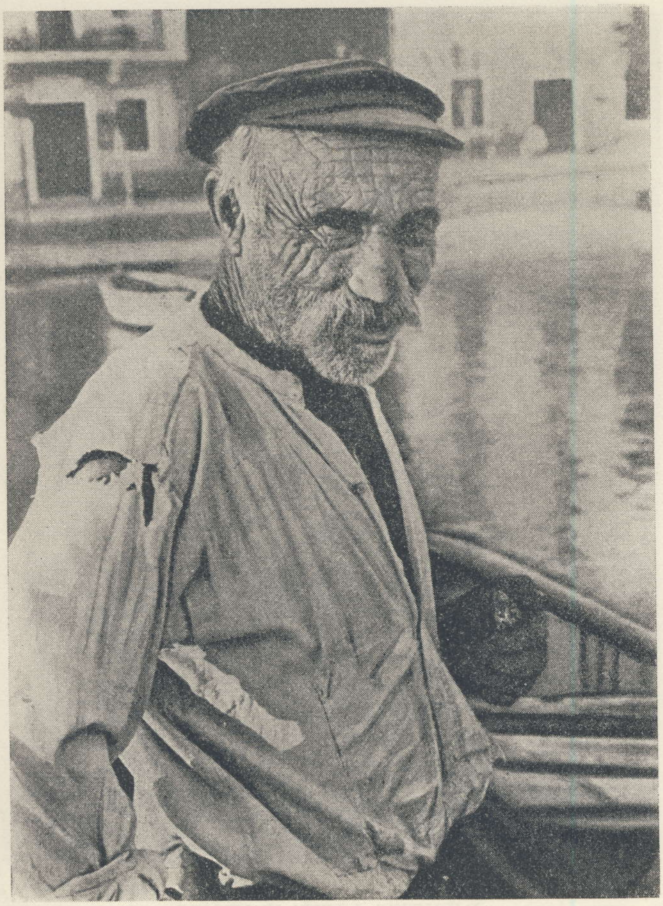


(Arhiv z. p. J.)
DJEVOJKA I ŽENA IZ VRLIKE

menta *lirice* (v.), koja je također u prošlosti bila svojina naroda čitavog hrvatskog Jadrana, ograničena je danas samo na D-u, i to južnu. Dalje osobitosti pokazuju i neke grane likovne narodne umjetnosti: tako u rezbariji, osobito reljefnoj, u zagorskoj D-i, gdje se može naći ne samo motiv rakovice, nego katkada i elementi pletenca, što bi se moglo s razlogom svesti na utjecaj ondješnje starohrvatske ukrasne umjetnosti u kamenu na seljačko rezbarstvo; takve su posebnosti i šarena uskrsna jaja južne D-e, značajna u crvenoj boji s motivima (srca, rozete i dr.), izvedenima od sitnih elemenata u obliku oduljene kaplje. U ovom nizu treba zabilježiti i neke osobine tekstilnoga rukotvorstva i nošnja (ako i ne moraju biti autohtone, kao ni ostalo ovdje nabrajano): tako osobito visoko razvijeno vezivo lančancem na raznobojnoj čohi (na pojasima, terlucima, ženskim zobunima i dr.), zatim neki posebni oblici opreme ženske glave, kao što je *hondelj* u okolici dubrovačkoj (→ nošnje); dalja su osobitost muške povisoke kape sjeverne D-e (pretežno cigleno crvene boje) i na njima crni (većinom spiralni) ukras, a tako su i sasvim male kapice sinjske krajine naročita posebnost. I među narodnim jelima i pićima ima takvih dalmatinskih osebujnosti, kao što je slatki *ćukter, mantala* od prekuhanoga mošta s različnim dodatcima (→ jela narodna), pa *bikla*, piće, danas već rijetko, od mješavine vina (ili mošta) i mlijeka ili sirutke (→ pića narodna) i t. d.

Ako se pokuša izvesti unutrašnja krajinska etnografska diferencijacija D-e, moći će se razlučiti nekoliko manje više zaokruženih cjelina, karakteriziranih ponajviše osobinama u nošnji, plesu, popijevci, seljačkom gospodarstvu, umjetnosti. To bi bili od *S* prema *J* u unutrašnjoj D-i Kotari s Bukovicom (v.), dalje sinjska krajina (→ Sinj), cetinska krajina (→ Poljica), imotsko-vrgorska, dubrovačko područje, Boka Kotorska (koja etnografski čini i danas veoma vidljiv prijelaz Crnoj Gori); primorsko-otočka D. manje je diferencirana, izuzevši južnu, gdje se Pelješac, Korčula, Lastovo, Vis, Mljet, Šipan i drugi ondješnji otoci nešto osebujnije ističu čineći ipak s kopnenim dijelom južne D-e užu etnografsku vezu. Ipak to većma vrijedi za prošlost, jer se do danas mnogo etnografskih osobina D-e izgubilo. Tako se spomenute uže krajine D-e u nošnjama već manje primjetno razlikuju nego negda, i pojedine od krajinskih nošnja D-e još su se razmjerno dobro žive održale samo u nekih lokalnih skupova: primorsko-otočke mogu se bolje održane vidjeti na *S* u nizu sela kod Šibenika (Zlarin, Betina i dr.), a na *J* na Mljetu; sjeverne zagorske najpotpunije u selima oko Knina (Vrlina, Kijevo i dr.); cetinske u nekim selima Poljica (Gata i dr.); u južnoj primorskoj D-i nošnja je najbolje očuvana, gotovo u cijelosti, muška i ženska u Konavlima. Kraj toga svega mnogo je izrazitija, dakako, gore već spomenuta etnografska dvojnost D-e, koja je često vrlo osjetljivo primjetna i za laika promatrača, unatoč svemu mnogostoljetnom strujanju, izjednačivanju između ta dva etnografska pojasa, koje je mnogo toga izmiješalo i ublažilo prvobitno bez sumnje još veće razlike. Pa tako na pr. možemo naći izrazito dinarske epske gusle kao i epsku poeziju, prenesenu čak na neke otoke i do naših vremena održanu, ili preslice kopljastoga gornjeg dijela po primorsko-otočkoj D-i, gdje je taj oblik prvobitno bio nepoznat, napose na otocima; slično je tako s opancima prepletašima, uspravnim tkalačkim stanom i drugim nekim dobrima, koja su pouzdano doseljenicima iz unutrašnjosti prenesena u ovaj uži jadransko-sredozemni pojas D-e. Ipak sve to još nikako ne briše osnovne razlike obaju pojasa, a te se razlike pojačavaju donekle još i dijalektičkima, a onda osobito još razlikama mentaliteta, da napokon dobiju svoj dobro poznati pregnantni izražaj u nazivima Vlah (v.), odnosno u prošlosti pored toga i Morlak (v.) za pripadnike dinarske gorovite unutrašnjosti, a za razliku od primorca i otočanina (ovdje rijetko zvana Bodul kao na sjevernom Jadranu); no i otočani i primorci sami često se izričito nastoje razlikovati, na pr. otočani dubrovački od seljaka ondješnjega Primorja — ali ovakvo se razlikovanje osniva tek na malobrojnim etnografskim, psihičkim ili dijalektičkim razlikama, ako te i jesu često dosta vidljive (na pr. u nošnji).

LIT.: A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, Mleci 1774; I. Lovrić, *Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate A. Fortis* etc., Mleci 1776; S. Ljubić, *Običaji kod Morlakah*, Zadar 1846; F. Carrara, *La Dalmazia descritta*, Zadar 1846; *Dalmacija* (Austro-



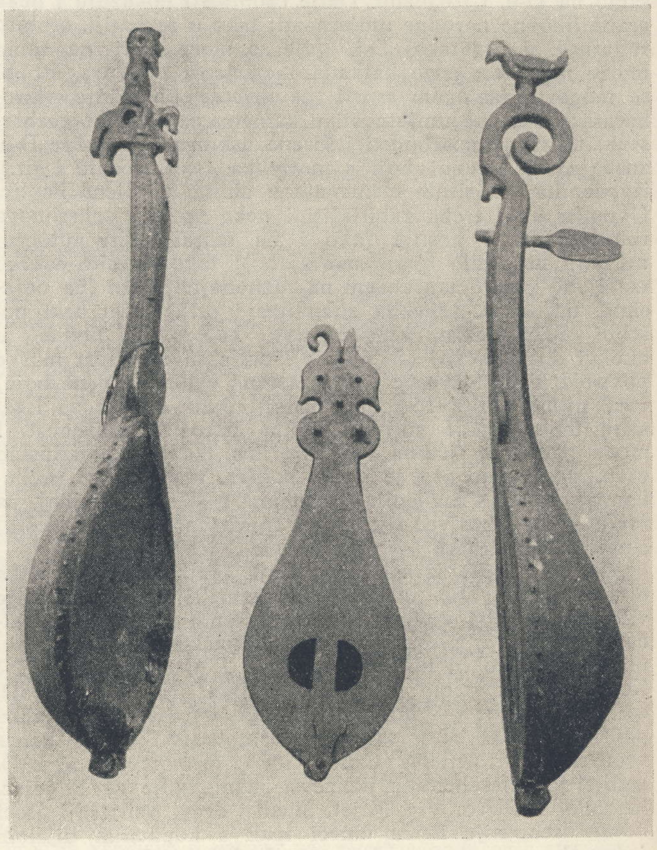
(Arhiv z. p. J.)

TIP STAROG RIBÁRA

ugarska monarhija, opisana i ilustrovana), Split 1892 (= Österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild, sv. VI.: Dalmatien); [L. Salvator], *Das was verschwindet*, Leipzig 1905; A. Bruck-Auffenberg, *Dalmacija i njena umjetnost*, Beč 1911 (= Dalmatien und seine Volkskunst, Beč 1912); *Koledar Pokrajinskog muzeja za nar. umjetnost i obrt*, Split 1913 i 1914; L. Kuba, *Narodna glazbena umjetnost u Dalmaciji*, ZNŽ III., IV.; Isti, *Čtení o Dalmácii*, Prag 1936; A. Mitrović, *Ženidba i udadba u sjevernoj Dalmaciji*, Beograd 1906; V. Vuletić Vukasović, *Narodni običaji na otoku Korčuli (»Moreška« i »Debeli kralj«)*, Zagreb 1891; F. Ivanišević, *Poljica*, Zagreb 1900 (=ZNŽ VIII., IX., X.); V. Ardalić, *Bukovica* (ZNŽ IV., V., VII., X., XI., XIII., XV., XVII., XIX., XX., XXII., XXIII., XXV., XXVI., XXX.); različni radovi u ZNŽ, GlZM, Zeitschr. f. österr. Volkskunde. M. G-i.

Narodna glazba. U cjelokupnom području hrvatskoga glazbenog folklora sreću se najraznovrsniji tonalitetni temelji narodne glazbe, bez obzira na povijesne i geografske granice pojedinih pokrajina, jer su se mnoge osobine prenosile usmenom predajom preseljenika, koji su povremenim migracijama doprli u područja, daleka od njihova prvog zavičaja. Tako se i u Dalmaciji mogu naći uglavnom dva tipa hrvatske narodne melodike. Na tu je činjenicu upozorio već Ludvik Kuba, kad je — prema izjavi čobanina iz Brštenika — seosko pjevanje nazvao »pivanjem«, a gradsko »kantanjem«. Bolje je razlikovati te dvije vrste popjevaka po njihovim tonalitetnim osobinama. Dalmatinska »gradska pismica« domaća je tvorba; ona je nastala i nastaje još pod najraznovrsnijim utjecajima, koji su u prvom redu unošeni u hrvatski folklor po domaćim pomorcima, na povratku s mnogih putovanja nesamo po Jadranu nego i po Levantu i po daljim morima; a onda su i strani pomorci dolazili u dalmatinske luke, pa su i oni pjevali svoje popijevke i na brodovima, dok su stajali u luci, pa i u lučkim gostionicama, kamo su se svraćali. Ipak je najsnažniji bio utjecaj sa zapada; dalmatinska gradska pismica, njezina pokretna i jednostavna melodika pokazuje mnoge osobine, koje su karakteristične i za talijansku narodnu melodiku, iako se ritmijski prilagođuje potpuno hrvatskoj tradiciji, jer je tekst tih popjevaka i onako čisto hrvatski. Od svih melodijskih značajka najjasnije se ističe dosezanje vodice (sedme stupke) tonaliteta vrhuncem melodijske linije, koja se zatim postepeno spušta prema terci toničnog suzvuka. Ne treba posebno isticati, da je u toj glazbi potpuno prevladao suvremeni dur-način (vrlo malo ima popjevaka u izrazitom mol-načinu). Način pjevanja tih gradskih pismica redovito je u višeglasnom zboru: čuje se i u samom ženskom zboru i u samom muškom zboru troglasje, četveroglasje, pa i peteroglasje. Nema tu pisanih pravila, svaki pjevač pjeva dionicu, koja je njegovu grlu najprikladnija, a dodaje one tonove akorda, što ih, pomičući se najčešće paralelno prema gornjoj dionici, najlakše dohvaća. Zato će se redovito pojaviti i paralelne oktave i kvinte kod prijelaza iz subdominante u dominantu; pravila o protupomaku za taj slučaj pjevači ne znaju, pa i ostajanje na istom tonu susjednih suzvuka izvađaju oni nesvijesno. Sva je ta tehnika vrlo stara, contrapunctus a mente sredovječnih teoretika. Mnoštvo se općenito poznatih, ali i manje poznatih lokalnih napjeva može čuti i po manjim primorskim lukama na kraju i na otocima. I tu popijevke još danas nastaju, a mnoge i nestaju, jer već novo pokoljenje ima svoje omiljele popijevke, pa se starijih zaboravljenih samo starci sjećaju kao ugodne mladenačke uspomene.

Od toga su sasvim različite hrvatske narodne popijevke iz Dalmatinske Zagore i drugih krajina, koje su podalje od mora. Tu je glazbeni izražaj bitno različit od primorskoga, premda živi u njegovoj neposrednoj blizini, štaviše — dešava se, da ponekad isti pjevači znadu pjevati i gradske pismice i težačke (tako u Dalmaciji nazivlju seljake) popijevke; dakle isto se pokoljenje znade glazbeno izražavati na obadva načina. U tom težačkom pjevanju nema još izgrađenog tonaliteta. Već uski opseg ljestvičnog niza tog pjevanja svjedoči o drevnoj starini tradicije, koja je tražila produbljivanje izražaja u dvoglasju, u kome se još nije razvio ni paralelizam u tercama (ili sekstama), kakav je uobičajen u hrvatskom narodu gornjeg Hrvatskog Primorja i Kvarnerskih otoka. Melodijska linija jedne i druge dionice uglavnom se doduše kreću paralelno, ali dolazi kod toga i do jednoglasja, do zaostajanja jedne dionice na jednom tonu, a i do dosta češte upotrebe sekunda (ev. i do povremenog paralelnog pomicanja u sekundama). Zato je takve dvopjeve L. Kuba nazvao »sekundnima«. Sekundom se čak može i završiti dio stavka, ali i čitav glazbeni stavak. Cijeli je dojam tog pjevanja,



(M. Gavazzi)

GUSLE i LIRA (u sredini) — Blato (Korčula)



(*Arhiv z. p. J.*)
ŽENA S KOLIJEVKOM, Marina kod Trogira.

kao da se napjev kreće u mol-tonalitetu, no harmonijsko poimanje uopće još nije razvijeno, a snošajima kvintne ili tercne srodnosti nema traga. Još nije razvijen i smisao za završnu notu, jer se baš na završetku takvog pjevanja često razvije dugačka koloraturna melizmatika u gornjoj dionici na slogu *oj* (zato se takvo pjevanje nazivlje ponegdje i »ojkanje«), pa kad se to živo melodičko kretanje gornje dionice na arhitektonski istaknutim mjestima smiri u završnoj otegnutoj mirnoj noti, još se druga dionica od nje odvoji, pa završi stavak dodajući donju sekundu. Nikome još nije uspjelo naći paralele toj staroj pjevačkoj tradiciji, koja se je u usmenoj predaji hrvatskog naroda sačuvala iz pradavnih vremena, kad su se u težnji za produbljivanjem glazbenog izražaja počele dvije dionice jedna od druge odvajati.

No nije samo pjevanje u dalmatinskoj Zagori takvo; i guslarsko recitiranje služi se jednakom tehnikom dvoglasja, pa se u njemu pjevačeva dionica od dionice gusala baš tako mjestimice odvaja kao i prva dionica pjevačke od druge u sekundnom dvopjevu. Takva je i svirka na dvostrukoj prebiralici dvojnica (u Dalmaciji ih nazivaju »sviralama«), kao i na dvostrukoj prebiralici dipala, bile to diple bez mijeha ili diple s mijehom, mješnice (kako su ih stari dubrovački pjesnici obično nazivali). Samo je svirka na kaveli (jednocijevnoj labijalnoj sviralici) jednoglasna. Osim ovdje spomenutih svirala i gusala u Dalmaciji upotrebljava se u okolici Dubrovnika, pa na nekim srednjodalmatinskim otocima još i lirica (lira), starinska gudaljka sa tri crijevne žice, napete povrh kruškolike trupine, slične praobliku evropske violine (francuskoj vielle, njemačkoj Fiedel). Lirica je mediteransko kulturno dobro, koje su Hrvati duž obale Jadranskog mora već davno primili uz druge tekovine mediteranske kulture. U Hrvata nije se lirica općenito raširila kao u Bugara u Macedoniji i Bugarskoj »gidulka«. Negda se valjda našlo liričara po svemu jadranskom otočju, koji su znali dobro zvoniti u liricu. Zna se za liricu i s otoka Lošinja. Danas više ne zvone u liricu toliko uz plesanje različnih plesova, a još manje uz pjevanje junačkih pjesama ili pjesama iz Kačićeve pjesmarice.

Iz Dalmacije se sačuvaše i najstariji notni zapisi hrvatskih narodnih popjevaka u Hektorovićevu »Ribanju i ribarskom prigovaranju« iz 16. st. I kasnije se našlo melografa, tako dr. Julije Bajamonti, pa neki nepoznati dubrovački redovnici u 18. st. U drugoj polovini 19. st. zapisivao je hrvatske narodne popijevke F. Š. Kuhač, poslije njega Ludvik Kuba, a najposlije Vladoje Bersa (1906—07), čija je zbirka spremna za tisak u izdanjima Hrvatske Akademije u Zagrebu.

LIT.: F. Š. Kuhač: članak o glazbi u »Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild«; L. Kuba, *Narodna glazbena umjetnost u Dalmaciji*, ZNŽO III. i IV.; A. Dobronić, *Ojkanje*, ZNŽO XX.a, Zagreb 1915; M. Gavazzi, *Jadranska »lira«-»lirica«*, Narodna starina LX, Zagreb 1930; B. Širola, *Hrvatska narodna glazba*, Zagreb 1942. B. Š.

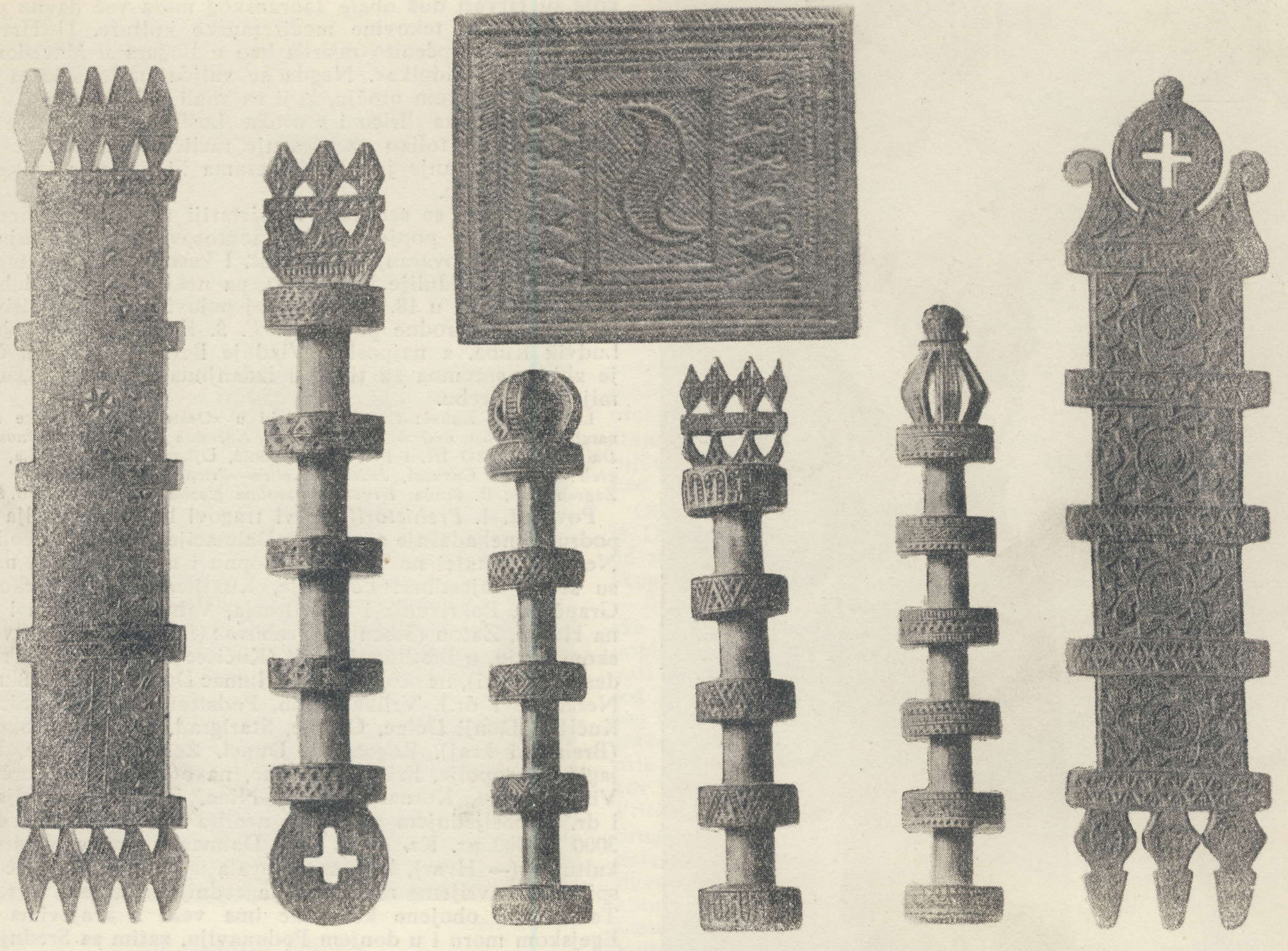
Povijest. 1. *Prehistorija.* Prvi tragovi ljudskih naselja na području nekadašnje austrijske Dalmacije pripadaju neolitu. Neolitski ostatci nalaze se na kopnu i na otocima, a našli su se na mjestima: Potravlje, Kukljica, spilje Markova, Grapčeva, Pokrivenik i kod Brusja, Vrbanja, Sućurja i dr. na Hvaru, Zaton (Šibenik), Grabovac (Imotski), u Neretvanskom kraju, u Brstilovoj spilji (Kučišće kraj Omiša), Tranden (Šibenski), na otoku Braču (Humac Donji, Sv. Ilija, Škrip, Nerezišće i dr.), Vrlika, Solin, Podstrana, Gardun, Sitno, Kučišće, Donji Dolac, Ogorje, Starigrad, Srinjine, Biokovo (Brelanski kraj), Rogoznica, Dupci, Žeževica Donja, Bajagić, Dugopolje, Brist, Gizdavac, na otoku Šolti, Korčuli, Visu, Svetcu, Kornatima, kod Nina, Zadra, na Ugljanu i dr. U posljednjem tisućljeću neolita i u eneolitu između 3000 i 2000 pr. Kr. cvala je u Dalmaciji visoka »hvarska kultura« (→ Hvar), koja se sačuvala u slojevima Grapčeve spilje, u to vrijeme možda najnaprednija kultura u Evropi. Ta kultura obojene keramike ima veze s krajevima na Egejskom moru i u donjem Podunavlju, zatim sa Srednjom Evropom, i utječe na susjedni Apeninski poluotok. U to vrijeme D. je u pomorskom i trgovačkom saobraćaju sa Sicilijom i Maltom, s Caprima, s obalama Italije, sa zemljama Jonskoga i Egejskoga mora, Krete, a možda i Egipta. U to vrijeme stanuju u D-i predindoevropski Mediteranci. Oni dadoše dalmatinskim krajevima i mnoga imena, koja i danas žive, kao Far, Isa i dr.

Izrazito bakrenodobnih nalaza u D-i je malo: Vrlika, Muć, Grabovac (Imotski), Vinjani, Slivno, Dugopolje, Rogoznica (Omiš), Čvrljevo.

U brončano doba vidi se u D-i veliki kulturni nazadak. Ostatci, koji su se našli na mjestima (ili kraj njih) Banja (Vrgorac), Blato (Korčula), Vičja Luka, Bokanjac, Grivaće, Čvrljevo, Dugopolje, Gardun, Grabovac, Hvar, Imotski, Katuni, Klaćenica, Knin, Komiža na Visu, Kučišće, na Mosoru, povrh Žrnovnice, Podgrađe (Dolac), Podstranje kod Imotskoga, Rogoznica, Sinj, Sitno ispod Mosora, na Šolti, Vrhpolje, Vučevica, Žeževica i dr., pokazuju, da je D. i u to doba, koje je u njoj počelo poslije 2000 pr. Kr. i trajalo do oko 1000 pr. Kr., bila prilično naseljena, ali je u kulturnom pogledu bila na dosta niskom stupnju.

Posljednja stoljeća eneolita, sudeći prema slojevima i ostatcima u Grapčevoj spilji, daleko su zaostala za onima visoke neolitske kulture na Jadranu. Vjerojatno je već u neolitu, t. j. pri njegovu kraju, prodrlo neko barbarsko pleme, poubijalo nosioce hvarske kulture i naselilo dalmatinsko primorje. Tko su bili nosioci brončane kulture u D-i, ne može se nikako ustanoviti, ali se može sa sigurnošću kazati, da su to bili Indoevropljani, kao što su Indoevropljani bili nositelji brončane kulture i u Italiji.

Oko g. 1000 upoznaše stanovnici D-e željezo, koje je dolazilo morskim putem iz Grčke i Italije, kako svjedoče brončane fibule čisto italskog tipa, nađene u velikom broju u Gorici kod Posušja. Ovom doba pripadaju nalazišta: Bokanjac, Čvrljevo, Kučišće, Vrhpolje, Imotski, Rogoznica (Klobuk, Omiš), neka nalazišta na otocima Hvaru, Korčuli, Visu, Braču i Šolti, Zasiok, Dugopolje, Podstranje (Imotski) i dr. Brojne gomile, rasute po cijeloj kopnenoj D-i i otocima, sve su iz toga vremena.



DRVOREZI IZ SJEVERNE DALMACIJE

Gore: Ogledalce, *ostalo:* »Kiščići« i daščice za namatanje vune

U bakreno i brončano doba stanuje u D-i isti narod, koji je možda već u početku velike seobe Indoevropljana došao sa sjevera ili sjeveroistoka na Balkanski poluotok i na obale Jadrana. Tim Indoevropljanima pripadala su različna plemena, koja su Grci, a zatim Rimljani često nazivali skupnim imenom Iliri; ona su bila jezično srodna, ali ne i jedinstvena (→ Iliri). Mnogobrojne gomile (gromile), koje se nalaze ponajviše po bregovima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, u pojedinostima različite, pripadaju očito plemenima, koja su imala sličan nazor na prekogrobni život i sličan posmrtni obred. U novoj domovini razdvojili su ih i odijelili udaljenost i gorja, i ona su se otad razvijala u posebnim prilikama, često vrlo različnim; dok su se negdje uzdigla do visokog stupnja kulture, kao u Bosni na Glasincu, u Dalmaciji su tek primala ono, što im se izvana donosilo. Zbog toga su nalazi brončanog i željeznog doba u D-i uglavnom oskudni, a ukoliko su jači i veći, pripadaju bez sumnje gornjem sloju stanovništva, koji ih je kupovao od putujućih trgovaca ili od naprednijih srodnih i stranih plemena.

Utvrđeno je, da je sjeveroistočna Italija bila pod jakim utjecajem ilirske kulture, kojoj pripada cijeli kraj od Hallstatta na sjeveru do Makedonije na jugu. Kulturu Villanove donijeli su ti Iliri u Italiju, a i kultura Este nesumnjivo je ilirska. Prema tome su na obje strane Jadrana, sve do dolaska Kelta u alpske i hrvatske krajeve, stanovala različna plemena, koja označujemo imenom Iliri. Ovom su narodu pripadali i stanovnici D-e u 1. tisućljeću pr. Kr.

Grčke priče dovode maloazijske Henete u Jadransko more, provode po njemu Argonaute i unose te krajeve u svoju mitologiju. Vjerojatno je, da su i Feničani, koji su naslijedili brodarsko znanje od Egeokrećana, zalazili ovamo na putu u sjeverni Jadran, gdje je počinjao jantarski put preko Alpa na Sjeverno more.

Već u doba mikenske kulture prenosili su grčku robu u sjeverne krajeve Jadrana ili Grci sami ili Feničani, što je utvrđeno nalazima u Novilari, Nezakciju i dr. Nema sumnje, da su se lađe na tom putu svraćale i na dalmatinsku obalu.

Od 7. st. dalje mogu se bez svake sumnje utvrditi trgovačke veze grčkih zemalja s dalmatinskom obalom.

Vjerojatno je, da se morem i ušćem Neretve uvozilo grčko oružje na Glasinac, iako je to moglo biti i kopnenim putem. Grčka kaciga, nađena u Ararevoj gromili na Glasincu, potječe iz 6. st. pr. Kr.; u Dalmaciji je otkopana grčka vaza arhajskog stila iz 7. st. pr. Kr.; grčke, korintske kacige i koljenice, otkopane u Vičjoj Luci blizu Bobovišća na Braču, potječu iz 5. st. pr. Kr. Vjerojatno je već tada postojalo manje grčko naselje na ušću Neretve, gdje se preuzimala roba, koja bi iz grčkih krajeva stigla, a utovarivala ona, koja se davala u zamjenu. U doba velike grčke kolonizacije na Mediteranu od 8.—6. st., kada s kolonizacijom ide uporedo i velika grčka trgovina, iz matere zemlje sredinom Sredozemnoga mora, Jadran je po strani; u nj zalaze doduše grčke lađe i trgovci, ali se još ne osnivaju kolonije.

LIT.: Bucchich, *Ricerche preistoriche sull'isola di Lesina*, Bullettino di storia e archeologia dalmata, VII.; G. Novak, *Hvar*, 1924; Isti, *Caverna con ceramica dipinta dell'età della pietra nell'isola di Lesinà nell'Adriatico*, Bullettino di paletnologia italiana, N. S. IV., 1940.

2. *Grčka kolonizacija* na Jadranu pada zajedno s imperijalističkim pothvatima Dionizija I. Sirakuškog, koji je poslije uspjeha na Siciliji išao za imperijem na Tirenskom, Jonskom i Jadranskom moru. Oko 390 pr. Kr. osnovao je Dionizije Ankonu i Namanu na Jadranu i zauzeo Adriju na ušću Pada, a nekako u isto vrijeme osnovao je koloniju Isu na otoku Visu i pomogao Parane (s otoka Para u Egejskom moru), da 385/4 osnuju na otoku Hvaru koloniju,

kojoj dadoše dotadašnje ime otoka Far (Pharos). Od tih kolonija bila je za posjed Jadrana od najvećeg značenja Isa, odakle je Dionizijev eparh bdio nad sicilskim posjedom, kao i nad sigurnošću onih, koji su bili pod Dionizijevom zaštitom (na pr. Far).

Osnivanje grčkih kolonija na Hvaru i Visu dovelo je odmah do sukoba s Ilirima. U žestokoj pomorskoj bitki — prvoj, koju je povijest na Jadranu zabilježila — bili su Iliri potučeni od Dionizijeve mornarice.

U 4. st. pr. Kr. osnovane su još grčke kolonije Dim (Dimos, po svoj prilici današnji grad Hvar) i Herakleja (najvjerojatnije u današnjoj rogozničkoj luci). Kolonija Isa osnova već u 4. st. naselje kod današnje Lumbarde na otoku Korčuli, a zatim svoje kolonije na kopnu: Tragurij (Trogir), Epetij (Stobreč) te naselja u kasnijoj Saloni i na mjestu današnjeg Splita. Grčki kolonisti (vjerojatno iz Fara) osnovaše još Aseriju (Podgrađe kod Benkovca) i Varvariju (Bribir). Tako je početkom 4. st. Dionizije postao gospodar Jadrana, a kad je polovicom 4. st. moć Sirakuze pala, zamijeniše je na Jadranu Isa i Far. Grci postadoše gospodari srednjeg Jadrana. U to vrijeme postoji živa trgovačka veza dalmatinske obale s cijelim Sredozemnim morem. Dokazuju to mnogobrojni novci grčkih država i kolonija, nađeni na otocima Hvaru i Visu; tamošnji natpisi utvrđuju njihovu vezu s materom zemljom, odnosno sa svetištem u Delfima; figurice iz Tanagre, vaze, brončani genij s Raba, reljef Kaira (boga zgodnog trenutka, Καιρός), u Trogiru i drugi umjetnički predmeti posvjedočuju kulturnu vezu dalmatinskih Grka s južnom Italijom i Grčkom, a likovi na novcima i grobnim spomenicima zajedničku vjeru s materom zemljom.



STOLNA CRKVA U SPLITU

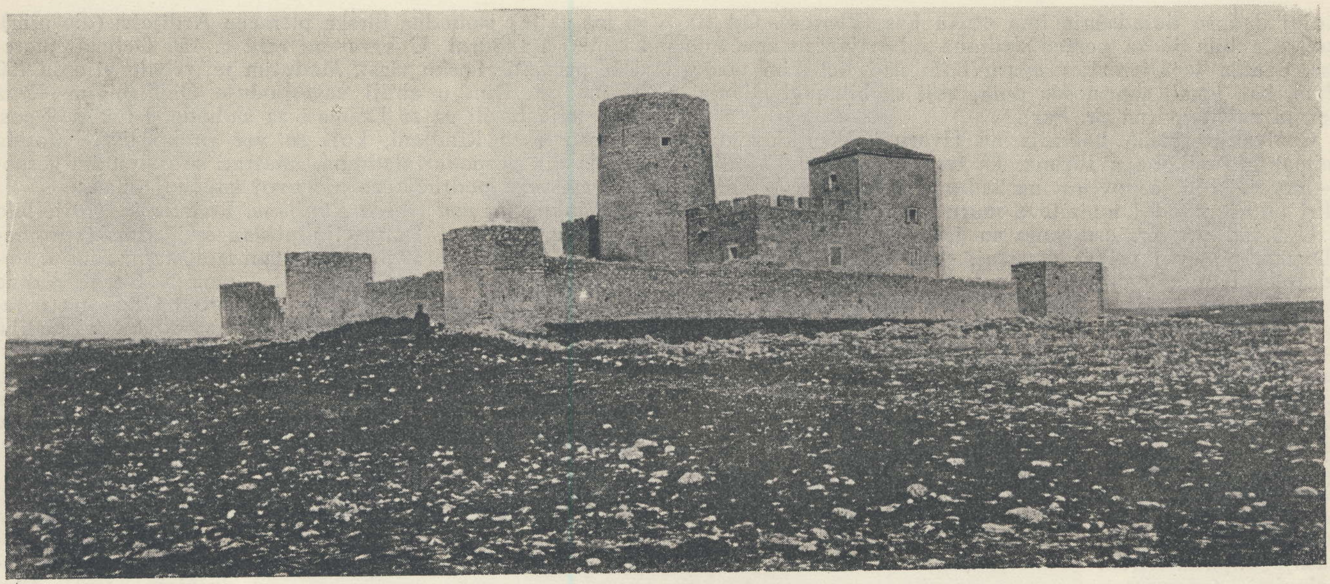
3. Država Ardijejaca i širenje rimske vlasti. Oko polovine 3. st. pr. Kr. uspjelo je ilirsko pleme Ardijejaca (v.), kojemu je središte tada bilo u današnjem makarskom i neretvanskom primorju, da okupi neka plemena na obali i u njenom zaleđu i da zavlada morem. Kralj Agron (v.) uspio je do 231 pokoriti gotovo sve grčke kolonije na istočnoj obali Jadrana, u prvom redu Far. Sukob između Rima i kraljice Teute g. 229 svrši pobjedom Rima. Tada je stvorena vazalna država Demetrija Hvaranina (v.) sa središtem u Faru. U novom sukobu g. 219 Rim potuče i Demetrija i Ilire, oduze im neka područja, ilirski kralj postane rimski vazal, a otoci od Hvara na jug dođu pod izravnu vlast Rima. Kad je kralj Gencije g. 168 pristao uz makedonskog kralja Perzeja protiv Rima, njegovim porazom g. 167 pade cijelo njegovo kraljevstvo, od Neretve do Epira, pod vlast Rimljana. Na sjever od Neretve bila su još uvijek slobodna ilirska plemena Ardijejci (dio njih), Delmati i Liburni. U krvavom ratu g. 156 Delmati moradoše priznati rimsku vlast. Međutim je trebalo više od 150 godina, da Rim u zbilji zagospoduje Dalmacijom. Kroz generacije borili su se Delmati za slobodu, i tek g. 9 pos. Kr. mogli su Rimljani, koji su već preko dvije stotine godina bili gospodari Jadrana, smatrati se potpunim gospodarima svega područja na njegovoj istočnoj obali.

4. Dalmacija pod vlašću Rimljana. Premda je i prije bilo slučajeva, da je u Dalmaciju poslan koji rimski propretor, nije ona sve do 59 pr. Kr. postala samostalna rimska provincija. Te je godine dobio Cezar na upravu provinciju Galiju, kojoj je dodan Ilirik, kako se tada nazivao cijeli rimski posjed od Istre do Lješa. Provincija Ilirik dijelila se u 3 konventa: skardonski, salonski (koji je obuhvatio i veći dio kasnije Bosne) i naronski (s područjem kasnije Hercegovine), sa sjedištima u Skardoni (Skradin), Saloni (Solin) i Naroni (Vid kod Metkovića). Pojedina ilirska plemena sačuvala su svoje plemensko uređenje, a i pojedine općine rimskih građana na obali (conciliabula) imale su svoje ustrojstvo. Stari gradovi, koje su Rimljani silom osvojili, bili su porušeni (na pr. Delminium), a onima, koji su se dobrovoljno pokorili, ostavili su slobodnu upravu uz uvjet, da plaćaju danak. Tokom vremena uselili su Rimljani svoje građane u neke ilirske gradove i te proglasili rimskim kolonijama, odnosno municipijima, sa svim pravima, koja su oni imali u rimskom imperiju.

Sve do g. 10 pos. Kr. dalmatinski se teritorij nalazi u rimskoj provinciji Iliriku. Tada, poslije ugušenog ustanka, razdijeliše Rimljani Ilirik u dva dijela, u Panoniju i u Gornji Ilirik (Superior provincia Hillyricum). Po Delmatima, najistaknutijem plemenu u Gornjem Iliriku, počela se ta provincija neslužbeno nazivati Delmatia, a svakako u 2. st. pos. Kr., od Flavijevaca dalje, naziva se tako i službeno, t. j. »provintia Delmatia«.

Granica rimske provincije Dalmacije prema Panoniji išla je od Raše, južno od Karlovca, Velike Kladuše i Novoga, nešto sjevernije od Starog Majdana i Sanskog Mosta, južno od Banje Luke, a zatim skretala sjeveroistočno na Jadar (pritok Drine), pa na Kolubaru, Zapadnu Moravu, Ibar, Mat (niže Drima u Albaniji). Na istoku dopirala je tako Dalmacija duboko u današnju Srbiju, pa joj je pripadao Čačak, a možda i Rudnik. Tu je graničila s Mezijom, a na jugu je dopirala do Lješa na Jadranskom moru i Šar-planine u unutrašnjosti.

Na čelu provincije Dalmacije stajao je »legatus Augusti pro praetore«, koga je imenovao car. On je stolovao u Sa-



BENKOVAC, Kula Perušić

loni, ali je osim toga sudio u Naroni i Scardoni. Njemu je bio dodijeljen jedan kvestor (quaestor), kasnije prokurator (procurator), koji je vodio financijalnu upravu provincije, brinuo se za pobiranje poreza i za potrebite troškove, a u odsutnosti namjesnika vodio upravu provincije. Početkom 3. st. pos. Kr. i u Dalmaciji je, kao i u ostalim provincijama, odijeljena vojnička uprava od civilne, pa je vojničkim poslovima upravljao »dux«, a civilnim »praeses (provinciae)«.

Dok je Dalmacija pripadala Iliriku, postala su neka njezina mjesta kolonije i municipiji, što se kasnije češće događalo. Među ostalima su to kolonije: Jader (Zadar), Aequum (Čitluk), Salona (Solin), Narona (Vid), Epidaurus (Cavtat), Domavia (Gradina kod Srebrenice), te vjerojatno Scodra (Skadar) i Resinum (Risan), i municipiji: Albona (Labin), Fianona (Plomin), Tarsatica (Trsat), Senia (Senj), Lopsica (Sv. Juraj), Ortopula (Stinica), Aenona (Nin), Burnum (kod Ivoševaca), Scardona (Skradin), Tragurium (Trogir), Isa (Vis), Epetium (Stobreč), Novae(Runović), Bistue vetus (Varvara kraj Prozora), Bistue nova (Zenica), Bigeste (Ljubuški) i Doclea (Duklja). Kad je rimsko građansko pravo protegnuto na čitavo carstvo, uživala su i sva druga mjesta ista prava.

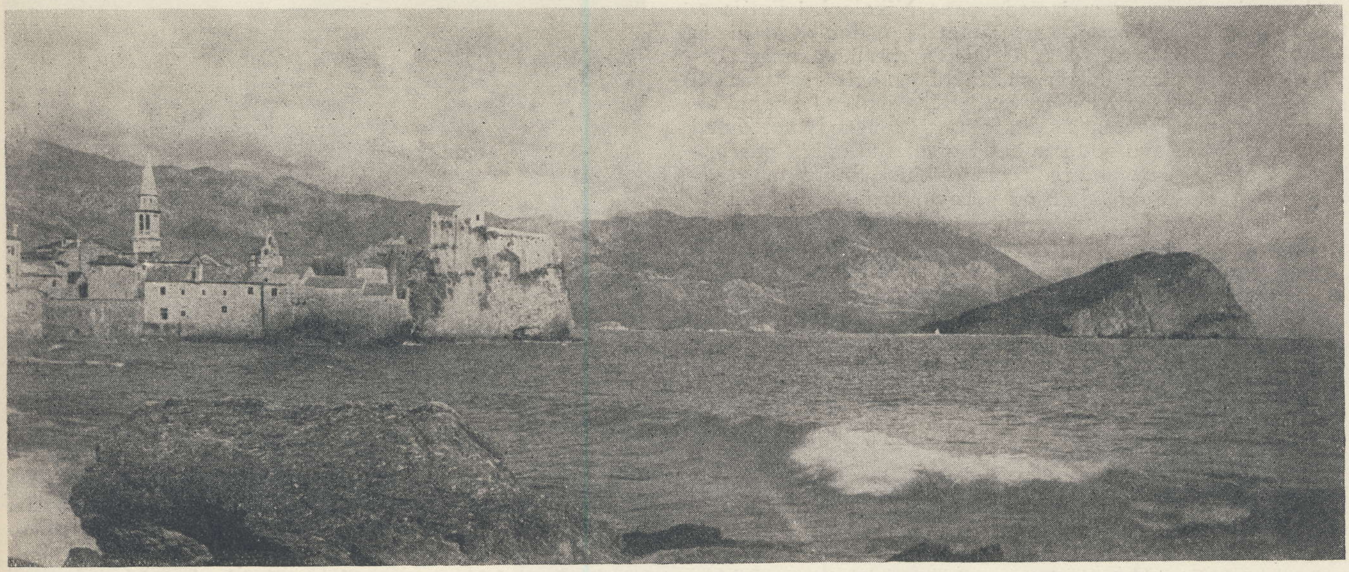
Kad su Rimljani uzeli prve dalmatinske otoke i zemljišta, nalazili su se tu grčki gradovi, koji u kulturnom pogledu nisu zaostajali za drugim grčkim provincijalnim gradovima. Kroz punih 200 godina Rimljani nisu mogli nikako utjecati na kulturne prilike Dalmacije, i to zbog toga, što su grčki gradovi sve do Augustova doba pripadali grčkom kulturnom svijetu služeći se isključivo grčkim jezikom, a ostala Dalmacija, uvijek nepokorna i nemirna, nije bila pristupačna rimskom kulturnom prodiranju. Ovo počinje tek onda, kad je otpor Delmata i ostalih plemena svladan i kad su rimske posade s rimskom vlašću unosile u gradove i varošice rimske običaje i pravo. Tada se stvaraju kolonije i municipiji s ustavom, kakav je bio u Italiji. U njima postoji senat, sastavljen od »decuriona«, koji pomalo postaju pravi stalež poput senatorskog u Rimu i zovu se »ordo decurionum«, a pojedinci »decurio« kao u Rimu senator. Na čelu im stoje i u Dalmaciji IV-viri (quattuorviri), od kojih su dva duumviri iure dicundo, kao što su u Rimu dva konzula. Sada se uvode u Dalmaciju rimska božanstva i svećenstvo poput rimskoga, organiziraju se udruge zanata kao u Rimu, i Dalmacija se sve više romanizira. Grade se hramovi, teatri, amfiteatri, palače i trgovi, a učitelji podučavaju djecu u latinskom jeziku i uvode ih u latinsku književnost, i doskora će ne samo u kolonijama i municipijima, koji dobivaju sve više rimski izgled, nego i u manjim mjestima latinski postati i službeni jezik i jezik saobraćaja, pa će D-u puniti latinski natpisi ne samo legionara, nego i onih domaćih, koji prigrliše kulturu gospodara.

G. 297 podijelio je Dioklecijan Dalmaciju na dvije provincije, i to na Dalmaciju od ušća Raše do blizu Budve i na Prevalitanu (Praevalis) od Budve na jug. Središte D-e ostalo je u Saloni, a sjedište Prevalitane postala je Skodra. D. je istodobno postala dio panonske dijeceze, koja je bila podređena italskoj prefekturi. Kad su 395 sinovi Teodozija Velikoga podijelili rimski imperij u dva carstva, zapadno i istočno, pripala je D. zapadnom; njezina istočna i jugoistočna granica postaje granicom između oba carstva. Ona je tekla od današnje Budve preko Crne Gore na gornju Drinu i Drinom na sjever.

Kad su Huni provalili u Evropu, a Goti se sa sjevera i sjeveroistoka od donjeg Dunava selili na Balkanski poluotok, prodriješe barbari i do granica Dalmacije, gdje porušiše Stridon (g. 380), rodno mjesto sv. Jeronima. Za novih provala barbara, u kojima je postradala Panonija, pustošili su barbari naročito istočne granice rimske D-e, ali duboko u nju nisu provaljivali, tako da područje (poslije austrijske) Dalmacije nisu dirali. Međutim je 437 prigodom ženidbe zapadno-rimskog cara Valentinijana III. s kćerkom istočno-rimskog cara Teodozija II., Licinijom Eudoksijom, Valentinijanova majka Gala Placidija predala Bizantu kao svadbeni dar Dalmaciju. U to doba barbarskih provala i pustošenja po zemljama istočno-rimskog carstva nije se carstvo brinulo za D-u, gdje 454 Dalmatinac Marcelin zauze Salonu i preuze vlast stvorivši iz Dalmacije pokrajinu, nezavisnu od oba carstva. Kad je Marcelin 468 ubijen na Siciliji, preuze zapovjedništvo nad dalmatinskim brodovljem i četama sin njegove sestre Julije Nepot, koji preuze vlast i u D-i uz odobrenje bizantskog cara Leona. Poslije toga pođe Nepot na Rim i zarobivši cara Glicerija sam se zacari. Pošto se nije mogao održati, vrati se u Dioklecijanovu palaču kraj Salone, gdje 480 pogibe.

IZVORI: Apolonije Rodski, Apijan, Cezar, Dion Kasije, Eutropije, Herodot, Kaliksen, Lizija, Livije, Orozije, Plinije, Polibije, Ptolemej, Scriptores historiae Augustae, Pseudoskilak, Skimno Hijski, Strabon, Svetonije, Tacit, Teopomp, Tukidid, Velej Paterkul.

LIT.: Bauer, *Die Anfänge österreichischer Geschichte*, Arch.-ep. Mitteil., VII.; Boglich, *Studi storici sull' isola di Lesina*, Zadar 1873; Brunšmid, *Inschriften und Münzen der griechischen Städte D-s*, Abh. des arch. epigr. Sem., XIII.; F. Bulić, *Stridone*, Rim 1920; Isti, mnogobrojni članci u Bullettino di archeologia e storia dalmata; Cons, *La province romaine de la D.*, Pariz 1882; Frontigham, *Roman cities in Italy and D.*, London 1910; Gutocher, *Istrien und D. im klassischen Unterricht*, Graz 1907; Jelić, *Ptolemejeva karta D-e*, GIZM 1898; K. Miler, *Itineraria romana;* G. Novak, *Dimos i Herakleia*, Strenna Buliciana, Zagreb-Split 1924; Isti, *Otok Hvar u starom vijeku*, Split 1914; Isti, *La nazionalità dei Dardani*, Arhiv za arbanasku starinu, IV., Beograd 1929; Isti, *Topografija i etnografija rimske provincije D-e*, Zagreb, NVj XXVII., 1918; Isti, *È stata Issa distrutta dai Goti*, Rim 1938; Isti, *Zapadna Jugoslavija u rimsko doba*, Jadranska straža, VII., Split 1929; Isti, *Što su nazivali Jadranskim morem Herodot i Hekataios*, Sbornik Nikov, Sofija 1939; C. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*, I., Beč 1922; Isti, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz D.*, Wiss. Mitt. aus Bosn. u. Herz., VI., 1899; Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925; Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis Augustus*, Leipzig 1877. G. N.



BUDVA

5. *Dalmacija pod Gotima.* Poslije nasilne smrti cara Julija Nepota u lipnju 480 zavladao je rimskom provincijom Dalmacijom italski kralj Odoakar. A kad je Teodorik, vođa istočnih Gota, potukao 493 Odoakra, zavladao je on Dalmacijom kao kralj Gota i carski civilni upravitelj Italije. Od bivših rimskih provincija Dalmacije i Panonije Savije Teodorik uredi jednu vojnoupravnu jedinicu s *komesom* na čelu, koji je stolovao u Saloni (Solin). Stare municipije i kolonije zamjenjuju *civitates* s *priorima* na čelu. Trgovinom, pomorstvom, poljodjelstvom, ribarstvom i rudarstvom počinje se D. dizati. Premda su Goti bili arijevci, ipak je u Dalmaciji vladao potpuni vjerski mir, kako pokazuju sabori solinski od 15. VI. 530 i 4. V. 533. Sijelo crkvenog metropolite bilo je u Saloni, a podređeni biskupi (sufragani) u Zadru, Rabu, Skradinu, Sisku, Martaritani (Ad Matricem), Bistui Novi (Zenica ili Mošunj u dolini Lašve), Epidauru (Cavtat), Naroni (Vid), Mukuru (Makar poviše Makarske), Sarsenteru i Ludrumu (Odorjanska župa na gornjoj Zrmanji).

6. *Dalmacija pod Bizantom.* Car Justinijan na početku gotskog rata, započeta radi uspostavljanja jedinstva rimskog carstva, g. 535 uzima Gotima Dalmaciju. Zalud su Goti do svršetka tog rata (555) sve poduzimali, da je preotmu i zadrže u svojim rukama. D. sa Savijom postade bizantska provincija pod prefektom Ilirika, koji je stanovao u Justiniani Primi (Lipljan kod Skoplja). Ovim je D. došla u državni sklop i utjecaj Istoka. Gotskoga *komesa* zamijenio je *prokonzul,* dok su *priori* i dalje ostali na čelu pojedinih gradova.

Budući da je učestalim provalama Avara i Slavena u drugoj polovini 6. st. na Balkanu bilo uništeno gotovo sve, car je Mauricije (582—602), kad je uveo novi vojnoupravni sustav temata u gornjoj Italiji s eksarhom u Raveni na čelu, ovomu podredio i Dalmaciju. Ali ni to nije moglo spriječiti, da D. provalom Avara i Slavena ne postane njihov plijen i potpuna ruševina. Zauzevši je oko 614 pretvoriše sve u prah bilo u unutrašnjosti (Delminium, Bistue i t. d.), bilo u primorju (Scardona, Salona, Narona, Epidaurum i t. d.); jedino su se spasili Jader, Tragurium i Spalatum (Split). Romansko stanovništvo pobježe ili u vrletne gore ili na bliže i udaljenije otoke, mnogi i u samu Italiju. Tako od bivše prostrane, napredne i brojno napučene rimske provincije Dalmacije ostade prostorom i stanovništvom vrlo malena bizantska provincija D. pod Ravenom. Budući da su ti ostatci Romana na dalmatinskoj obali bili životna veza s bizantskim posjedom na zapadu, carstvo će sve poduzeti, ne samo da te ostatke sačuva nego i da ih podigne. Najprije je oko 680 Bizant uredio odnose između tih romanskih ostataka i susjednih Hrvata, tako da su Romani mogli živjeti redovitim životom. Tako i nastaju nove romanske političkoadministrativne jedinice u Zadru, Trogiru i Splitu te u novoosnovanom Dubrovniku (Ragusium) i Kotoru, pa otočnim gradovima Krku, Cresu i Rabu.

Kad je Bizant 751, a pogotovo 756, izgubio Ravenu, po sebi je prestala svaka političkoadministrativna veza tih novih romanskih političkih tvorevina na našem primorju s Ravenom. A jer se broj temata u to doba povećao, i ta malena bizantska provincija D. bila je pretvorena u temat sa *strategom* u Zadru na čelu. Međutim, jer između tih pojedinih novih romanskih gradova nije bilo prostorne povezanosti, nije čudo, da će se svaki od njih administrativnopolitički zasebno razvijati. Pravni razvoj svakog pojedinog dalmatinskog grada osnovan je u prvom redu na tradicionalnom kontinuitetu, a zatim na onomu, na što su ih vrijeme i razvoj prilika upućivali. Zato pravnopolitički razvoj dalmatinskih gradova nema ništa zajedničko sa sredovječnim razvojem gradova u Italiji, Njemačkoj ili Francuskoj; svaki se pojedini dalmatinski grad razvija pravnopolitički o sebi i za sebe. Na čelu pojedinog grada stajao je *prior* kao upravni, sudbeni i vojnički zapovjednik. Na osnovi bizantskog zakonodavstva uz priora sudbene je poslove vršio i po jedan posebni sudac (*iudex* ili *iudicator*). Priora je birao kler i narod pojedinog grada na neodređeno vrijeme; često u više navrata istoga, pa i nasljedno. *Komercijariji (comerzarius)* bili su gradski financijalni službenici, koji su imali u rukama sve gradske prihode; *tribuni,* nekoć samo vojnički časnici, bili su izvršni organi u sudbenim i upravnim poslovima. Kurije kao takve nije bilo, nego se u važnijim zgodama sastajao zbor svih građana *(universitas).* Građani po bizantskom pravnom sustavu, koji se osnivao na individualnom pravu vlasništva, dijelili su se na *maiores* et *minores* (mali i veli puk), t. j. maiores et minores censiti, dakle na poreznoj, a ne na krvnoj ili staleškoj osnovi.

U crkvenom pogledu avarskoslavenskim uništenjem gradova nestalo je i njihovih biskupija. Uz političku vezu s Ravenom ostala je i ona crkvena. Zato Ivan iz Ravene na prijelazu iz 7. u 8. st. osniva biskupiju u Splitu s ciljem, da zadobije sva hijerarhijska prava porušene Salone. U 8. st. Zadar, Rab, Cres i Krk imaju svoga biskupa. Do organizacije crkvene provincije nije došlo radi opreke između Splita i Zadra; Split je tražio metropolitsku čast kao tobožnji nasljednik Salone, a Zadar kao političko sijelo Dalmacije.

Bizantska Dalmacija živi potpuno u zatišju, dok je na početku 9. st. valovi prodora Karla Velikoga prema istoku ne uvukoše u vrtlog njegove borbe s Bizantom. Tako se početkom 806 pokloniše zadarski biskup Donat i carski strateg (dux) Pavao caru Karlu Velikom u Diedenhofenu, ali Bizant 809 uspostavi svoju vlast nad dalmatinskim gradovima. Aachenskim mirom 812 D. je pripala Bizantu, ali pitanje uređenja granica sa susjednim Hrvatima nije se uredilo ni 817, a ni poslije, sve do kneza Trpimira 846. Na drugi dan Uskrsa 841 zapališe Arapi Osor, Budvu, Rose i Kotor. Iz ovog vremena poznati su dalmatinski stratezi Ivan g. 821 i Brijenij oko 840.

Crkvenim prijelomom između pape Nikole I. i Fotija g. 863 dalmatinski biskupi, kao bizantski podanici, našli su se na Fotijevoj strani, dok su Hrvati ostali uz papu. Hrvati, koji su dotada uglavnom stajali u okviru splitske biskupije, nađoše se ovim crkveno odijeljeni od svojih biskupa i osnovaše svoju biskupiju sa sijelom u Ninu. Zalud papa Ivan VIII. sve poduzima, da dalmatinske biskupe privede k sebi, u prvom redu obećavajući Splitu metropolitsku čast, za kojom je on od početka težio. Nije koristilo ni to, što je car Bazilije I. odredio, da danak, koji su do tada dalmatinski gradovi plaćali svomu strategu, unaprijed plaćaju susjednomu hrvatskomu knezu, i to u novcu Split 200, Zadar 110, Krk, Osor, Rab i Trogir 100, a Dubrovnik po 36 zlatnika zahumskomu i trebinjskomu knezu, k tomu vina i prihod stalnih globa. Ovim je s jedne strane popustila veza između stratega i njemu podređenih gradova, jer ga je otada uglavnom plaćala centrala iz Bizanta, koja je kronički financijalno bolovala, a s druge će domalo sam Bizant podjeljivati i samu tu čast onomu, koji je uživao prihode stratega.

Kad su se poslije smrti cara Bazilija I. 886 izmirili Bizant i papinstvo i kad je umro splitski nadbiskup Marin, pokušat će se, da se uz već sređene političke odnose između bizantskih dalmatinskih gradova i Hrvata urede i oni crkveni. Kad Hrvati nisu mogli dopustiti, da se dokine ninska biskupija, našlo se srednje rješenje: ninski biskup Teodozije zadržava ninsku stolicu, ali preuzima i splitsku. Ovim je postignuto jedinstvo s obzirom na osobu biskupa, a dualizam teritorija i jurisdikcije ostao je netaknut. Zalud to zabacuje papa Stjepan kao nešto neobično u crkvenoj praksi; za života Teodozijeva tako je ostalo, i pitanje metropolitske časti nije bilo riješeno. Smrću Teodozijevom prestaje i to iznimno stanje, kad ga je na ninskoj stolici naslijedio Aldefreda, a na splitskoj Petar. Prijateljski politički odnos između Hrvata i dalmatinskih gradova trajao je i dalje.

7. *Hrvatski kraljevi dalmatinski prokonzuli.* Za teških borba između bugarskog cara Simeona i Bizanta od 917 do 923 kralj Tomislav spasio je od poraza Bizant, koji mu je za nagradu podijelio čast prokonzula (stratega) dalmatinskoga. Ovim po prvi put strateg nije više bizantski činovnik nego strani vladar, čime je i temat kao takav prestao; ako je dalje postojao, to je bilo više de iure nego de facto. Taj novi politički odnos povući će za sobom i uređenje već davno zamršenih crkvenih odnosa, što se i zbilo na saborima u Splitu 925 i 928. Bila je uređena jedna crkvena provincija na tlu Hrvatske i Dalmacije s metropolitom u Splitu, a sufraganima u Krku, Cresu, Rabu, Zadru, Dubrovniku i Kotoru te Stonu a vjerojatno i u Skradinu.

Takvo političko i crkveno stanje između dalmatinskih gradova i Hrvata ostat će netaknuto kroz čitavo 10. st.: hrvatski je vladar dalmatinski prokonzul ili strateg, a splitski



SPLIT, Put Sv. Jere na Marjanu

nadbiskup crkveni poglavar u Hrvatskoj. Vlast hrvatskih vladara u Dalmaciji sastojala se u glavnom u nadzoru i zaštiti, dok je čitavu upravu imalo u rukama stanovništvo pojedinog grada (priori, suci, komercijari i tribuni).

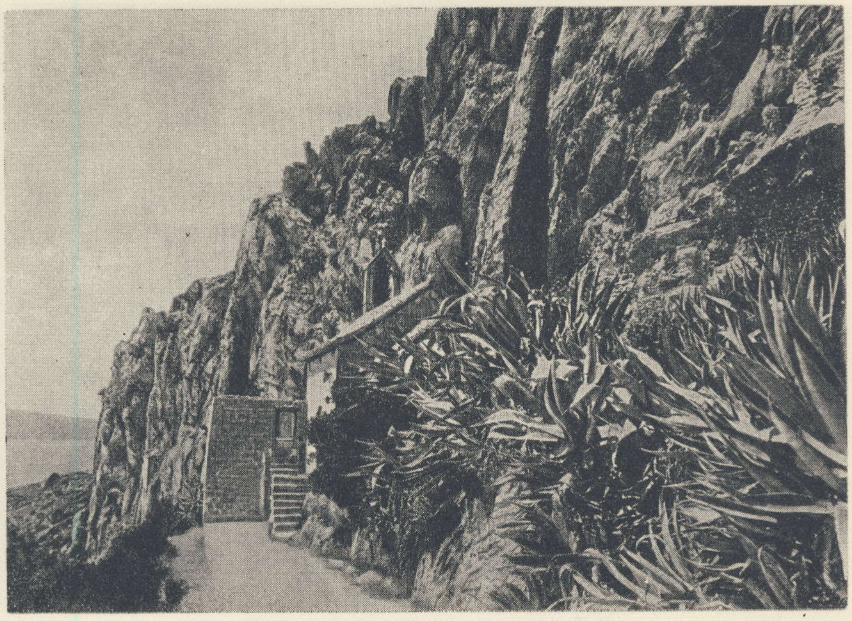
8. *Prokonzulska čast u rukama dužda, hrvatskog kralja i zadarskog priora.* Taj mirni i prirodni odnos poremetili su Mleci, koji se u 10. st. uvelike ojačaše i osamostališe. Dužd Petar II. Orseolo s namjerom, da dobije čast stratega D-e, uskraćuje plaćanje običajnog godišnjeg danka Hrvatima i dolazi 996 u sukob s hrvatskim kraljem Držislavom. Borba za prijestolje između Svetoslava Suronje, Kresimira i Gojslava stvar će pospješiti, tako da su se Petru Orseolu kao carskom prokonzulu (dux) uz prethodni pristanak Bizanta predali dalmatinski gradovi. Naravno, da je Hrvatska ovim bila teško pogođena, te je došlo do otvorene borbe između Hrvatske i dalmatinskih gradova. U ovo doba i Dubrovnik dobiva prokonzula, te tako imamo dvije Dalmacije, donju od Splita na sjever, a gornju od Dubrovnika na jug. Kad su 1024 bili potjerani Orseoli iz Mletaka, južnotalijanski bizantski katapan Bazilije Bojoan uspostavlja izravnu bizantsku vlast u Dalmaciji. Čast prokonzula dana je zadarskom prioru, autonomnom dostojanstveniku, a ne stranom vladaru ili carskom činovniku. Takvi su prokonzuli od 1024 do 1041 zadarski priori Madijevci Majo II., Grgur i Dobronja. G. 1042 Zadar je zakratko u hrvatskim rukama, a odmah zatim u rukama Bizanta, i prokonzul nije zadarski prior Andrija (1044), nego nepoznati bizantski činovnik. Dužd Dominik Contareno 1050 uzima Zadar, a tim i prokonzulsku čast, i 1056 Grubina je prior zadarski, ali nije prokonzul. Nešto prije 1060 došlo je do nagodbe između Bizanta i hrvatskog kralja Petra Kresimira, po kojoj su zadarski priori prokonzuli (Nikola 1064/5 i Leon 1067, 1069), a hrvatski kralj nosi naslov kralja Dalmacije ili Dalmatina *(Croatie atque Dalmatie iura gubernans, rex Chroatie et Dalmatie, rex Chroatorum atque Dalmatinorum* i t. d.). Ovom novom zbliženju između dalmatinskih gradova i Hrvatske najviše je pomogao onodobni opći svjetski crkveni reformni pokret. Već oko 1050 dolazi prvi reformni papin poslanik Ivan i skida sa splitske nadbiskupske stolice Dobralja, koji je imao ženu i djecu. Još jače nastupa 1060 drugi legat, opat Majnard, koji na sinodi splitskoj daje mnogo zaključiti u reformnom duhu. Kad je u Rimu izborom pape Aleksandra II. i protupape Honorija nastao raskol, u kojem sudjeluje i D., papa Aleksandar svršetkom 1063 šalje svog legata, kardinala Ivana. Uz pomoć hrvatskih vlasti legat Ivan ušutka protureformnu stranku, a za jamstvo u buduće dade osorskog biskupa Lovru, oduševljenog pristašu reforme, izabrati splitskim nadbiskupom. Slijedeće godine 1064 legat Teuzo, biskup orvietski, donese potvrđene zaključke splitske sinode iz g. 1060 kao i papino dopuštenje, da Lovro može prijeći s osorske na splitsku stolicu. U pratnji legata Teuza



POGLED NA SPLIT S MORA

bio je mladi svećenik Ivan, kojega Trogirani učiniše svojim biskupom. Nadbiskup Lovro i biskup Ivan nisu samo prvoborci crkvenog i vjerskog stanja u Dalmaciji i Hrvatskoj, nego su njih dvojica najvećma prinijeli tome, da se D. politički tijesno povezala s Hrvatskom kao nikada prije toga.

9. *Dalmacija sjedinjena s Hrvatskom.* Kad je Bizant izgubio oko 1069 de facto svaku vlast u Dalmaciji, nije se je odrekao de iure. Zato na proljeće 1074 šalje svoje plaćenike Normane, da zauzmu Dalmaciju, što im je i uspjelo. Ali to pogodi u živac Mletke, koji brodovljem protjeraše Normane i zagospodariše na početku 1075 Dalmacijom. Hrvatska bez Dalmacije ne može postojati, zato novi hrvatski kralj Dmitar Zvonimir uzima za prvu svoju zadaću ne samo zavladati Dalmacijom, kako su u različnoj formi činili njegovi predšasnici, nego je i pravno sjediniti s Hrvatskom. Od Bizanta, kojega je bila Dalmacija, nije se mogao ničemu nadati, zato se obraća papi Grguru VII., da po vlasti, koja mu se tad priznavala, pravno sjedini Dalmaciju s Hrvatskom. To je papa i učinio okrunivši po svojim poslanicima Zvonimira u listopadu 1075 kraljem Dalmacije i Hrvatske. Bizant i Mleci mogli su na sve ovo samo šutjeti.



(Arhiv z. p. J.)

SPLIT, Kapelica Sv. Jere na Marjanu

10. *Dalmacija pod Bizantom.* Ali kad je poslije smrti Zvonimira 1089, a pogotovo poslije smrti Stjepana 1091, nastala borba za prijestolje i metež u kraljevstvu dalmatinsko-hrvatskomu, dolazi s brodovljem i uspostavlja bizantsku vlast u Dalmaciji carski sebast Norman knez Gotfrid i njom upravlja od 1091 do 1097.

11. *Dalmacija pod ugarskim kraljevima.* Kad se 1097 približavao Dalmaciji madžarski kralj Koloman, da njoma zavlada, preteče ga Venecija, i dužd je *dux* Dalmacije. Istom 1105 predaju se Kolomanu dalmatinski gradovi, te on postaje kralj ujedinjenog kraljevstva hrvatsko-dalmatinskoga. Glavni kraljev predstavnik bio je *ban*, a svaki pojedini dalmatinski grad živio je i dalje svojim potpunim autonomnim životom u okviru starih tradicija i novih privilegija, kojima je Koloman pojedine obdario. Tako im je ostavio netaknuta stara prava i sloboštine u administrativnim, financijskim, sudbenim i vojničkim poslovima; zajamčio im je potpunu pravnu, osobnu i imovinsku slobodu; oslobodio ih je svih daća i svakog danka kralju ili komu njegovu u bilo kojem obliku, pa i iste zalaznine. Jedina su autonomna ograničenja bila: 1. puk i kler pojedinog grada bira svog gradskog poglavicu, koji se više ne će zvati prior nego *comes*, ali ga kralj mora potvrditi; 2. od lučke daće, koja se naplaćivala na stranu trgovinu, kralju je pripadalo $^{6}/_{10}$, biskupu $^{1}/_{10}$, a komesu (knezu) $^{3}/_{10}$.

Dolaskom Arpadovića prestaje postojati politički D. kao provincija u svakom pogledu, jedino postoji nominalno u različitim službenim i neslužbenim naslovima i nazivima. Mleci ne propustiše nijednu priliku, kako bi to političko stanje Dalmacije izmijenili i sami njom zagospodarili. Tako već 1115 navališe, a 1116 imaše u rukama Krk, Cres, Rab, Zadar, Trogir i Split te Biograd i Šibenik. Kralj Stjepan 1124 uzima Split, Trogir, Šibenik i Biograd, ali Zadra, Raba, Cresa i Krka nije mogao dobiti. U svibnju slijedeće godine (1125) Mlečani su u Splitu, Trogiru i Šibeniku, dok Biograd sravniše sa zemljom tako, da u njemu nije ostalo ni žive duše. Za kralja Bele II. oko 1133 Mleci izgubiše sve osim Zadra, Raba, Cresa i Krka. Da bar to sačuvaju za sebe, zadarsku biskupiju, dotada podređenu splitskom nadbiskupu, digoše 1154 na nadbiskupiju i metropoliju, ovisnu o mletačkogradeškom patrijarhi, a sufraganima biskupima Raba, Cresa i Krka. Ta je sjeverna Dalmacija ostala u vlasti Mletaka i za vladanja bizantskog cara Emanuela u Hrvatskoj i Dalmaciji. Kad je po smrti cara Emanuela 1180 kralj Bela III. preuzeo vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji, uze i Zadar, Rab, Cres i Krk. Zaludu su Mleci dobili dugogodišnji rat za Zadar; istom 1202 zauzeše ga s pomoću križara, a početkom 1205 Zadar se konačno predao Mlecima uz gubitak mnogih svojih autonomnih prava; tako se obvezao, da će Mlećanina birati za nadbiskupa i kneza, te dati taoce, danak i ostalo. Andrija II. odriče se svih prava na Zadar uz cijenu, da ga Mlečani prevezu u Svetu Zemlju. Dubrovnik, koji je sve do 1185 ostao pod Bizantom, do 1190 je pod Normanima, do 1205 opet pod Bizantom, a tada priznaje mletačku vlast, pa njime upravlja komes (knez), poslan iz Mletaka, dok ostale službe drže u rukama građani. U takvom je stanju ostao Dubrovnik sve do 1358. U Splitu su i Trogiru kroz čitavo 12. st. na čelu uglavnom domaći komesi, a uz njih njihovi zamjenici vikari, pa bukariji i drugi. U 13. pak st. komesi su hrvatski velikaši, koji ne borave u gradu, a mjesto njih upravljaju gradovima vikari, vicekomesi, suci, rektori ili konzuli, a ostale su gradske uredbe uglavnom ostale iste. No zbivaju se u to vrijeme i mnoge važne promjene.

Dalmatinski su gradovi od svog postanka silom prilika bili autonomne ustanove i tim su za nekoliko vjekova pretekli talijanske komune, koje se razvijaju istom od 11. st. dalje. U prvoj polovici 13. st., pod uplivom bolonjskih učenika, javlja se struja, da se i dalmatinski gradovi urede poput talijanskih komuna. Na početku kušaju potpuno dokinuti čast komesa i uvesti čast potestata



POGLED NA OMIŠ S ISTOKA



STOMORSKA NA ŠOLTI (*Arhiv z. p. J.*)



ZAGORSKI KRAJOLIK U ZAGORI (*Fotozadruga*)

s kurijom. Tako su se oslobodili ovisnosti od hrvatskih velikaša, ali tome se usprotivio kralj Bela IV., koji je iza odlaska Tatara posvetio posebnu pažnju dalmatinskim gradovima i prilikama u njima. Na čelu grada je i dalje komes, ali u istinu svu vlast drži u rukama potestas, a kad ovoga nema, tad konzuli, birani između građana. K tomu gradovi kodificiraju svoje pravo u t. zv. kapitulare, po kojima se upravljaju sve do na početak 14. st. i koji su uglavnom propali; postoji kurija s vijećnicima (consiliarii ili sapientes) i gradsko vijeće (consilium).

Kralju Beli IV. predao se Zadar već g. 1242, ali ga je slijedeće godine ponovno izgubio i odrekao ga se 1244 u korist Mletaka. Ali istom 1247 predao se Zadar Mlecima uz teške uslove: komesa ne će birati Zadrani nego će im ga slati Mleci; ne smiju se ženiti s Hrvaticama; sve gradske financije kao i vojsku i brodovlje uzima Venecija u svoje ruke. Ovim je gradska autonomija Zadra uvelike bila skučena.

U ovo doba nastaje oštra borba između Splita i Trogira poradi širenja granica gradskih područja. Na trogirskoj su strani bili Bela i Šubići, a na splitskoj Kačići, Bosna i Zahumlje. Trogirska je strana nadjačala, i Bela je 1244 prisilio Splićane, da unaprijed biraju za komesa njegova čovjeka i kao jamstvo vjernosti dadu 6 talaca.

Radi reda i mira te obrane državnih interesa na primorju Bela IV. nad hrvatskodalmatinskim kraljevstvom postavlja hercega kraljevskog roda (dux totius Sclavoniae ili Croatiae et Dalmatiae), a uz njega dva bana, od kojih je hrvatsko-dalmatinski ili primorski (maritimus) vladao u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Za slaboga Ladislava IV. Kumanca (1272—1290) uvelike ojačaše Bribirski knezovi Šubići, koji su komesi u Splitu, Trogiru i Šibeniku, dok je Zadar u rukama mletačkim. Ban Pavao 1311 započe borbu za Zadar, koju po njegovoj smrti zalud nastavlja njegov sin Mladen tako, da je ne samo Zadar ostao u mletačkim rukama, nego su se u početku 1322 predali Mlecima Trogir i Šibenik, a 1327 i Split. Kao novost poslaše u te gradove Mleci za komese svoje mletačke činovnike, koji u mnogom okrnjiše staru autonomiju i mnogo toga izmijeniše. Tako dokinuše staro gradsko kapitularno pravo, osnovano uglavnom na običajnom pravu, u kojemu je bilo dosta slavenskoga, a uvedoše novo statutarno pravo, osnovano na Justinijanovoj kodifikaciji; svaki je pojedini grad dobio svoj zasebni statut, čime se pravni izgled u mnogočemu izmijenio.

Za kralja Ludovika I. (1342—1382), kad se 1345 odmetnuo Zadar, došlo je do rata za dalmatinske gradove, koji je svršio mirom u Zadru 18. II. 1358: Mleci se odrekoše svih dalmatinskih gradova od Kvarnera do Drača, kao i naslova »dux Dalmatiae et Croatiae«; pod Ludovikom su Krk, Cres, Rab, Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Brač, Hvar, Vis, Korčula, Dubrovnik i Kotor.

U borbi za prijestolje između kraljice Marije i pristaša Karla Dračkoga dalmatinski su gradovi na strani Marije; u borbi između Žigmunda i Ladislava Napuljca na strani su ovoga posljednjega, u čije ime od 1403 upravlja njima Hrvoje Vukčić kao kraljev namjesnik. Tad se zgodi ono, što nije nitko očekivao. Ladislav Napuljski, poslije dugih pregovora, koji su se uglavnom sastojali u kramarskom cjenjkanju, u srpnju 1409 proda Mlecima ono, što je držao u vlasti: Zadar, Novigrad, Vranu i Pag, kao i prava na D-u za 100.000 zlatnika.

LIT.: T. Smičiklas, *Cod. dipl. II—XV.*, Zagreb 1904—34; Š. Ljubić, *Listine*, I—V, Zagreb 1868—75; F. Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925; G. Novak, *Comes grada Splita*, Vjesnik za arheol. i hist. dalm., 50, Split 1932; E. Mayer, *Die dalmatinisch-istrische Munizipal-Verfassung*, Weimar 1903; H. Kretschmayr, *Geschichte v. Venedig*, I., Gotha 1905. M. B-a.

12. *Postanak Mletačke Dalmacije.* Prodaja D-e Mlečanima 1409 izazvala je u njoj veliko neraspoloženje, u prvom redu u gradskim općinama, koje su s pravom strepile, da će izgubiti svoju dotadašnju autonomiju. Međutim, neposredno ugroženi bili su samo Zadar, Novigrad, Vrana i otok Pag, koji su se nalazili u posjedu kralja Ladislava Napuljskog, dok se prodaja zapravo nije ni ticala onih, koji su priznavali kralja Žigmunda. U takvim prilikama nisu Zadrani htjeli, da se s njima postupa kao s prodanim gradom; oni protjeraše napuljsku posadu i od svoje volje podložiše se mletačkoj vlasti. Mletačka vlada uvaži njihov korak, potvrdi im autonomiju, a plemiće imenova mletačkim građanima. Poslije toga zamoliše Mlečane, da ih prime pod svoju vlast i otoci Rab i Osor te grad Nin, što oni i učiniše obećavši im autonomiju. Kada su Mlečani htjeli uzeti i ostalu D-u, pozvaše Trogir i Šibenik, da se predadu, a kad oni odbiše, odluče Mlečani, da ih silom uzmu. Za rata sa Žigmundom 1411—13 predadoše se Mlecima Skradin, Ostrovica i Šibenik (1412), a 1420 Trogir, Split, Kotor i otoci Brač, Hvar i Korčula.

Mlečani su im u prvi mah ostavili samoupravu, ali su je odmah ograničili time, što su imenovali kneza, koga je dotada biralo veliko vijeće pojedine općine; taj je knez morao uvijek biti mletački plemić. Mlečani su poslali u sve gradove i svoju posadu pod zapovjedništvom kastelana. Ali uza sve to ostavili su dalmatinskim općinama



JELSA NA HVARU (*V. Kratky*)

dosta autonomije, koja je plemiće zadovoljavala, a u pučana pobuđivala nadu, da će i oni doći do plemićkih povlastica.

Zauzećem Splita, Trogira i spomenutih otoka nisu Mleci nipošto mislili, da se u svom osvajanju na istočnoj obali Jadrana zaustave. Oni su vrlo dobro znali, da posjed Splita bez Klisa nije ni iz daleka onoliko važan, koliko bi bio, da imaju u svojim rukama i Klis. Isto tako znali su, od kolike bi vrijednosti bio za njih Omiš. Zbog toga su odmah nastojali, da u svoje ruke dobiju ta dva grada. G. 1444 Poljičani priznadoše njihovu vlast, iste se godine predade i Omiš, a 1452 i Primorje (makarsko). Gubitkom Poljica, Omiša i Primorja bila je Hrvatska potisnuta od mora, ali je još uvijek držala Klis i ostalu unutrašnjost.

13. *Borbe s Turcima i područje Mletačke Dalmacije do 17. st.* G. 1463 nestane bosanskog kraljevstva, ali se mletačkom posjedu u Dalmaciji približila nova velevlast, Turska. G. 1480 predao se Mlečanima i grad Krk, pa su tako oni zavladali svim otocima od Kvarnera do Korčule.

Već 1499 dođe do rata između Mletaka i Turske. Makarska s Primorjem pade odmah u turske ruke, a 1500 turske su čete provaljivale preko hrvatskog teritorija na mletački, do gradova Splita, Zadra, Šibenika, Nina i Trogira. U miru, koji je bio sklopljen krajem 1502, osta u turskim rukama cijelo Makarsko primorje od Cetine do Neretve. Dok su Mlečani imali teških briga na Zapadu, gdje je savez pape, Francuske i cara Maksimilijana nastojao da ih uništi, provališe 1507 Turci i u Hrvatsku Velebitu na jug i u Dalmaciju. Oni napadoše 1507 Split, koji su htjeli jurišem osvojiti, ali ne uspješe. G. 1512 provališe Turci do Skradina, a 1513 osvojiše Čačvinu u Posušju, Nutjak na Cetini i Vir kod Imotskog, 1514 napadoše Skradin i Knin, a zatim za ponovne provale osvojiše Karin. G. 1522 padoše Knin i Skradin, a 1523 Ostrovica; Nadin i Vrana bijahu popaljeni, a 1537 pade i Klis, posljednji branič hrvatske države na jugu Velebita. Tako uzeše Turci jezgru stare hrvatske države, dok su drugi dio dalmatinske Hrvatske bili već prigrabili Mlečani. Kad je 1540 došlo do mira, Turci zadržaše ono, što su u Hrvatskoj Velebitu na jugu osvojili, i sve ono, što su uzeli Mlecima.

G. 1570 izbije novi rat između Turske i Mletaka zbog Cipra. U bitki kod Lepanta 1571 sudjelovale su i sve dalmatinske općine sa svojim galijama i borcima. Tada je mnogo stradala i mletačka Dalmacija. Turci zauzeše Zemunik, podsjedoše Novigrad, zauzeše i opljačkaše Budvu, Solin i Kamen, podsjednuše Split, a opustošiše i zapališe Hvar, Starigrad (na Hvaru) i Vrbosku. S druge strane Mlečani podsjednuše Klis, Makarsku i Hercegnovi, ali ih ne mogahu uzeti. Mir, sklopljen 1573, vrati u D-i stanje, kakvo je bilo prije rata, ali Turci ipak zadržaše utvrde u Solinu i na obližnjem Kamenu.

Poslije ciparskog rata prilike su se u D-i uza sve pogranične sukobe ipak sređivale, odnos između turskog i mletačkog teritorija dobivao je sve normalniji tok, razvijala se trgovina, osobito velika prekobalkanska trgovina, otkad je u Splitu 1592 otvorena skela i osnovan lazaret. Split se pretvarao u veliko središte trgovine između Turske i Mletaka.

Mletačka D. dobila je 1540 granice, koje se uglavnom nisu mijenjale preko jednog stoljeća. Ma da su Mlečani uvijek oštro razlikovali Dalmaciju od Hrvatske, oni su uvijek sve hrvatske krajeve, koje su sticali, uvrštavali u D-u, a područje, koje je ostajalo izvan njenih granica, nazivali Hrvatskom, sve dok ga nisu uzeli Turci. Pojam D-e širio se prema tome s mletačkim prodiranjem u Hrvatsku, a stezao s turskim osvajanjem Mlečanima oduzetog područja, kojim su onda Turci proširivali Bosnu. Krajeve na jugu Dubrovačke republike, koje su Mleci stekli poslije 1420, nazivali su Albanijom (Albania Veneta). Tako je D. prije 1500 obuhvatala ovaj teritorij: sve otoke na istočnoj obali Jadrana do uključivo Korčule i obalni pojas od Podgorskog kanala do ušća Neretve. Preko toga bila je Hrvatska. Odmah početkom 16. st. Primorje od Žrnovnice do Neretve došlo je u turske ruke, i to je prestala biti Dalmacija, pa je njena južna kontinentalna granica išla do rječice Žrnovnice jugoistočno od Splita. Odatle do dubrovačke granice južno od donjeg toka Neretve bilo je tursko primorje.

14. *Širenje Mletačke Dalmacije do Požarevačkog mira (1718).* Punih 70 godina, do Kandijskoga rata (1645—69), živjela je D. u miru. Prvih godina rata ograničili su se Mlečani u D-i na defenzivu. Bosanski paša napadne 1645 srednju D-u. U to se Mlečanima dobrovoljno pokoriše Makarska i Primorje. G. 1647 započeše Mlečani ofenzivu i osvojiše Zemunik, Suhovare, Polisan i Islam, ali su bili potučeni kod Novigrada i Skradina. Zatim pade u njihove ruke Nadin. Turci napustiše Vranu, a Mlečani osvoje i poruše Skradin, i zauzmu Solin i Kamen. Turska navala na Šibenik ne uspije, a nešto kasnije osvojiše Mlečani Drniš i Knin, ali su pod Klisom bili potučeni. Tada se Mlečanima dobrovoljno predadoše Poljičani. Zauzećem Klisa 1648 dobili su Mleci ključ primorske Dalmacije, a dobrovoljnim pokorenjem Poljica i Primorja proširili su vlast do Neretve. G. 1649 osvojiše Risan u Boki Kotorskoj, a 1653 Dvare, ali im ne uspije osvojiti Knin. G. 1657 osvanuše Turci pred Splitom i 19. VI. osvojiše tvrđavu Gripe, ali su se pred jačom mletačkom snagom morali povući. G. 1659 dođoše pod Šibenik, a 1660 i 1662 opet pod Split. Tako je D. u tom ratu mnogo stradala, ma da je mletačka vojska imala znatnih uspjeha. G. 1671 bi sklopljen mir s time, da u D-i, u koju su sada Mlečani računali sve, što su osvojili, ostane svakome ono, što je u tom času držao. Međutim je to kasnije bilo znatno promijenjeno, jer Turci nisu razumijevali pod tim osvo-



HVAR

jenja, koja su stečena pojedinim ispadima. Granica je napokon išla nedaleko obale po gorskom bilu od Novigradskog zaljeva do Poljica (linea Nani). Od važnih točaka došao je samo Klis u mletačke ruke, a Poljica i Makarsko Primorje vratili su se opet de iure pod vlast Turaka, ali de facto ostadoše pod mletačkom vlašću, koja je nastupala kao gospodarica, u čemu je Turci nisu priječili. Tako stečeni posjed u D-i Mlečani su kasnije nazivali »acquisto vecchio« (stara stečevina).

G. 1684 pristupe Mleci ratu Svete lige protiv Turske. Već 1685 počinju Mlečani u D-i ofenzivu protiv Turaka; 1685 osvoje Sinj, 1687 Herceg Novi, a 1688 Knin, Vrliku i Zvonigrad. Da odijele Dubrovnik od turskog teritorija i spoje osvojene krajeve na sjeveru s posjedom u Boki Kotorskoj, započeše osvajati dubrovačko zaleđe i 1687 osvoje Carine i pomalo cijelo dubrovačko zaleđe; 1694 padoše u mletačke ruke Čitluk, Zažablje, krajevi Trebinja i Popova pa Klobuk. Mirom u Karlovcima 1699 Mleci su dobili Knin, Sinj, Vrhgorac i Gabelu s okolišem, gotovo svu Boku Kotorsku i Budvu, ali im Turci nisu htjeli prepustiti dubrovačko zaleđe. Nova granica Dalmacije (linea Grimani — acquisto nuovo) išla je tako, da su se ravnim crtama spojili Knin, Vrlika, Sinj, Vrhgorac i Gabela, a oko svakog mjesta određen je pojas od sata hoda unaokolo kao neutralan i obramben. Ime D. proširilo se u nekadanjoj Hrvatskoj sve do te granice.



LEUT (M. Gavazzi)

U morejskom ratu (1715—18) sudjelovala je i D., ali samo s područjem bližim turskoj granici. Glavna se borba vodila oko Neretve i njoj na jugu, gdje su Mlečani i opet nastojali steći dubrovačko zaleđe. Oni uspiju to područje i osvojiti. Dalmatinski generalni providuri Emo i Mocenigo prodriješe duboko u Hercegovinu i uzeše Mostar. Požarevačkim mirom Mleci moradoše Turskoj vratiti osvojeno zemljište južno od Neretve i Imotski, a dobiše ispravak granice stečene 1699. Granica povučena 1721—33 (linea Mocenigo) bila je otad granicom između Mletaka i Turske, zatim između Austrije i Turske, a i danas je smatramo granicom između Dalmacije i Herceg-Bosne. Tada se ime D. proširilo do nove granice.

15. *Unutrašnje prilike u Mletačkoj Dalmaciji.* Od požarevačkog mira do propasti Venecije 1797 živi D. u punom miru, ali i u punoj bijedi. Nikad u svojoj povijesti nije D. bila mirnija, ali nikada nije bila ni siromašnija; bez trgovačkih veza, koje su bile u rukama glavnoga grada, i bez industrije životarila je sitnim životom malih gradova, koji su postajali sve manji i siromašniji, i životom sela, koja su se zadovoljavala najoskudnijim životarenjem, upravo cijedeći hranu iz slabih polja u primorju, očekujući obilniji zalogaj od ribolova. Takvom gospodarskom stanju odgovaralo je i kulturno; državna vlast nije se brinula ni za školstvo.

Vanjski izgled gradskih općina ostao je u doba mletačkog vladanja posve sličan izgledu prije dolaska Mlečana; one su sačuvale svoje statute, plemićka vijeća birala su i dalje činovnike, u prvom redu suce, koji su bili pravi predstavnici općine. Međutim, sudac je bio samo knez, a on je imao samo pravo savjeta u civilnim parnicama. Knezovi ne zavise više od plemićkih vijeća; ma kakav naslov imao, knez nije predstavnik velikog vijeća i izvršilac njegovih zaključaka, nego je predstavnik države, koje naredbe izvršuje bez obzira na plemićko vijeće, pa i onda, kad su one u suprotnosti sa zaključcima vijeća ili čak i sa statutom. Veliko vijeće pojedinih općina ne stvara više zakone u starom smislu, nego samo zaključke od lokalnog i sporednog značenja. Zaključci vijeća ne unose se u statut kao dodatci, nego se u komunalnu knjigu unose različne naredbe mletačkih vijeća i magistrata. Tih naredaba biva sve više, i statut pred njima blijedi. U 17. i 18. st. veće se parnice ne vode u općinama, nego u Mlecima, gdje se ne sudi po statutarnom pravu gradova, nego po mletačkim zakonima.

Na čelu mletačke Dalmacije stajao je generalni providur (provveditore generale), koji je bio i providur mletačke Albanije, t. j. Boke Kotorske i područja njoj na jugu. Generalnog providura biralo je mletačko veliko vijeće na tri godine; stolovao je u Zadru, gdje je imao dvor i stražu. Svi poslovi pokrajine, civilni i vojnički, stajali su pod njegovom upravom. Kad se pokazivao na velikim svečanostima, bio je odjeven u odijelo slično duždevu.

Na čelu dalmatinskih općina stoje ili conti (knezovi), ili conti provveditori (knezovi providuri), ili conti capitanei (knezovi kapetani) ili provveditori. Svaki pojedini knez morao je sa sobom dovesti mali dvor, koji se sastojao od kancelara i posluge. Pored kneza slali su Mleci u neke gradove (Zadar, Split, Trogir, Šibenik i Hvar) još jednog camerlenga (blagajnika), koji je bio i kaštelan (castellano), t. j. zapovjednik posade.

Područje, koje su Mleci stekli u 17. i 18. st., bilo je razdijeljeno u pet okruga (Obrovac, Knin, Sinj, Klis i Imotski) na čelu s provveditorom. Kotarima Neretve i Vrhgorca bili su na čelu domaći ljudi s naslovom sopraintendenti, koje su Mleci imenovali zbog njihovih zasluga za republiku. Poljica su imala svoju autonomnu upravu i statut.

Svi plemići pojedine općine sačinjavali su zajednicu, koja se nazivala »plemićka zajednica« (magnifica comunità nobile). Svaki njezin član postajao je s navršenom 16. godinom član vijeća, koje je odlučivalo o komunalnim pitanjima, u koliko su se ona kretala u okviru priznate autonomije. Malo pomalo i uz velike borbe s plemstvom, a s dopuštenjem mletačke vlade postigli su u većini dalmatinskih općina i »građani«, odnosno »građani i puk« pravo, da se sastaju u skupštine i biraju neke svoje činovnike.

Plemićko je vijeće bilo zatvoreno zakonodavno tijelo; prije je donosilo zakone, a sada upravljalo onim poslovima, koji su se odnosili na unutarnji život grada. Nje-

gove zaključke mogla je vlada i ukinuti i mijenjati. Ono je biralo komunalne suce (3, odnosno 4), defensore (komunalne odvjetnike), bukarije, eksaminatore, blagajnika (kamerlenga) i manje činovnike, zatim liječnike, ljekarnike, učitelje i dr. Sazivaju ga »knez i suci«, a predsjedaju mu suci i defensori.

Pučani su se sastajali u zborove (congrega), u koje ih je sazivao knez. Kongrega je birala pučke načelnike (soprastante), poslanike puka u Mletke, pučke prokuratore, pučkog (građanskog) blagajnika (kamerlenga) i tumača. Međutim, sva prava pučkih skupština, u pojedinim općinama različita, trajala su gotovo posvuda često kratko vrijeme, da ih izgube i opet dobiju. Borbâ s plemićima bilo je posvuda.

Pored plemića i pučana stvara se u nekim općinama od 16. st. dalje i treći stalež »građani«. Oni su s vremenom postali zatvoreno tijelo, odijeljeno od pučana (u Splitu, Hvaru i dr.).

Javni život pučana razvijao se i u bratovštinama (v.), obrtničkim i vjerskim.

IZVORI: Š. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae*, MSHSM 6, 8, 11; K. Horvat, *Monumenta Uscocchorum*, MSHSM 32, 34; statuti dalmatinskih gradova u Monumenta hist.-jur. 1, 2, 3, 10; V. Solitro, *Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia*, Mleci 1844.

LIT.: *Alter und neuer Staat des Königreichs D.*, Nürnberg 1718; L. F. Bianchi, *Fasti di Zara*, Zadar 1888; *Storia dell'ultima guerra tra Veneziani e Turchi*, Bologna 1676; *Cassas, Voyage pittoresque de l' Istrie et de la D.*, Pariz 1802; G. Cattalinich, *Storia della D.*, 3 sv., Zadar 1835; O. Contarini, *Historia della guerra di Leopoldo Primo*, Mleci 1707; G. Garagnin, *Riflessioni economico-politiche sopra la D.*, Zadar 1806; Yriarte, *La D.*, Milan 1876; Kreglianovich-Albinovich, *Memorie per la storia della D.*, Zadar 1809; Lago, *Memorie sulla D.*, Mleci 1869; Š. Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Beč 1856; G. Niccolini, *Spalato sostenuto contro l'ottomana potenza 1657*, Mleci 1665; G. Novak, *Pučki prevrat na Hvaru*, Split 1918; Isti, *Split u svjetskom prometu*, Split 1923; Isti, *Hvar*, Beograd 1924; Isti, *Split (hist. razvitak)*, Splitski Almanah 1925/6; Isti, *Korupcija u D-i za mletačkog vladanja*, Novo Doba 1926, br. 120 i 121; Isti, *Jedan anonimni rukopis o dalmatinskim zagorcima i otočanima*, Zagreb 1930; Sabalich, *La D. nei commerci colla Serenissima*, Zadar 1907; J. Tomić, *Iz istorije senjskih Uskoka*, LMS 237—241; Isti, *Grad Klis u godini 1596*, Beograd 1908; Vernino, *Della historia delle guerre in D. sotto il generalato di Leonardo Foscolo*, Mleci 1648. G. N.

16. *Dalmacija pod austrijskom vlašću.* Nakon nesretnog rata s Francuskom Austrija dobiva primirjem u Leobenu (18. IV. 1797) u zamjenu za Lombardiju mletačku Istru i Dalmaciju, gdje nakon ukinuća republike sv. Marka buknuše nemiri, koji su ubrzo bili ugušeni. I dok je okupaciju ove zemlje provodio general Matija Rukavina, narod se je preko svojih predstavnika izjašnjavao za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Na ovoj stvari uz Rukavinu rade u Dalmaciji franjevci na čelu s Dorotićem i pravoslavni kaluđeri, a u Hrvatskoj zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, senjski biskup Ježić i neki hrvatski velikaši (Drašković, Pejačević, Knežević). Budući da to nije bilo pravo bečkoj vladi, novoimenovani guverner u Dalmaciji grof Thurn imao je suzbiti ovu »maniju« dalmatinskih Hrvata. Kada je Austrija campoformijskim mirom (17. X. 1797) dobila i jadranske otoke, Boku Kotorsku i Mletke, nastojala je svim silama učvr-



MLJET. Branje buhača u Babinim kućama u Velikom Jezeru



NAKON RIBOLOVA (*Arhiv z. p. J.*)

stiti u Dalmaciji svoju upravu i iskorijeniti pokret za sjedinjenje. Za vrijeme prve austrijske vladavine u Dalmaciji izmijenilo se na upravi zemlje pet komesara. Thurn od 1797 do 1799, a od 1799 do 1801 u ime nadvojvode Karla bio je vojnički komesar Rukavina, a civilni vijećnik Rinna. Iza njih su bili grof Steffaneo i Goëss, koji je kao i Thurn uzalud nastojao provesti neke reforme u zemlji. G. 1802 hrvatski sabor traži sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, u čemu ga podupre i ugarski sabor u Požunu. Ali zbog tadašnjih događaja kralj odgodi svoju odluku. Od srpnja 1804 do veljače 1806 upravlja Dalmacijom i Bokom Kotorskom kao civilni i vojni komesar Irac general Brady, koji stvara od ove zemlje vojnički logor za novi rat s Francuskom.

17. *Dalmacija pod francuskom vlašću.* Kada je Austrija, nakon poraza kod Austerlitza, sklopila s Napoleonom mir u Požunu (26. XII. 1805), izgubila je sve ono, što je dobila campoformijskim mirom, pa tako i Dalmaciju, koju je u veljači 1806 predao Brady Francuzima. I dok su Francuzi polagano zaposjedali Dalmaciju, Rusi i Crnogorci zaposjedoše Boku Kotorsku. Nato Napoleon zaposjedne Dubrovnik. Kada je izvršena predaja Dalmacije, Napoleon preda vojničku upravu u njoj generalu Marmontu, a civilnu Mlečaninu Vincenzu Dandolu, koji je podigao zemlju u svakom pogledu, napose u kulturnom i prirodnom, ali je podupirao talijanizaciju. Na čelu francuske uprave u Dalmaciji bio je providur (Dandolo), koji je podvrgnut talijanskom podkralju, a stolovao je u Zadru, gdje je bila i zemaljska vlada (providurija). Ova se je dijelila na odsjeke. Zemlja je bila podijeljena na 4 okružja na čelu s delegatima, a ova na kotare sa vicedelegatima, kotari pak na općine. O zemaljskim i državnim potrebama zemlje raspravlja glavno savjetujuće vijeće pod predsjedanjem providura. Sudstvo je odijeljeno od uprave, a seljak postaje vlasnik svoje zemlje, ali plaća i dalje desetinu. Dandolo je unaprijedio stočarstvo, veleobrt, trgovinu, brine se za zdravstvo i školstvo, gradi izvrsne ceste i izdaje

službeni list »Il Regio Dalmata — Kraljski Dalmatin« na talijanskom i hrvatskom jeziku. Glavni prihodi, koje je davala Dalmacija: desetina, travarina, te solane i carine, nisu bili dovoljni za uzdržavanje zemlje, koju obilno pomaže talijanski podkralj i Dandolo. Iako je Dandolo Dalmaciji dao moderni temelj, ne voli ga, kao ni Francuze, ni svećenstvo ni narod, što se najbolje očituje u čestim bunama (Poljica, Makarsko primorje). Kada je Napoleon dobio od Rusa Boku Kotorsku, ukida dubrovačku republiku i stvara od njih posebnu pokrajinu s posebnim providurom. Rat Francuske s Austrijom, koji je započeo u travnju 1809, zadojio je narod u Dalmaciji nadom, da će Francuzi biti istjerani iz zemlje. Iako je general Knežević osvojio gotovo cijelu Dalmaciju osim Zadra, pobijedio je Napoleon Austrijance kod Wagrama, te je Franjo I. morao sklopiti s njime mir u Schönbrunnu (14. X. 1809), po kojem se je ne samo morao odreći svojih težnja glede Dalmacije, nego je prepustio i velik dio svojih zemalja, pa tako i Prekosavsku Hrvatsku, od kojih Napoleon stvara »Ilirske provincije«. Upravu nad njima preda maršalu Marmontu, koji je stolovao u Ljubljani. Sada Dandolo ostavi Dalmaciju, koja dobije novoga komesara. Marmont je nastavio s reformama u zemlji, gdje je bila zavedena provizorna uprava. Konačno je D. dobila svoj definitivni oblik, kada je Napoleon izdao dne 15. IV. 1811 dekret o organizaciji Ilirskih provincija.

Civilna provincija D. bila je tada podijeljena na 5 okružja, ova na 17 kotara, a ti na 85 općina. Na čelu ove pokrajine bio je intendant, na čelu okružja i kotara podintendant, a na čelu gradskih općina načelnici (maire), a seoskih starješine. Sudstvo je ostalo kao i za Dandola, te su svi stanovnici jednaki pred zakonima, koji su izjednačeni s onima iz francuskog carstva. D. je bila nanovo preuređena u vojničkom i financijalnom pogledu, pa je kao prihod ostala iz početka samo desetina, a kasnije su uvedeni izravni i neizravni porezi, koji su izazvali veliko nezadovoljstvo u narodu. Francuzi su pokazali veliku ljubav prema školstvu, ali ne prema crkvi. Najviše su učinili za zemlju gradnjom izvrsnih cesta, regulacijom rijeka, sušenjem močvara i uvođenjem državne pošte.

Dok su Francuzi čvrsto držali u svojim rukama kopnenu Dalmaciju, Jadranskim su morem gospodarili Englezi sa svojom mornaricom. Oni su nakon poraza francuske mornarice kod Visa konačno zauzeli cijeli otok (1812), koji se je pod njihovom upravom u svakom pogledu podigao. Iza toga su zauzeli Lastovo i Korčulu, a onda i otoke oko Dubrovnika. Uto dne 19. VIII. 1813 objavi Austrija rat Napoleonu. Sada general Tomašić i general-pukovnik Danese zasnovaše plan, kako će zauzeti Dalmaciju, nadajući se čvrstoj suradnji domaćeg stanovništva. Tako i bi. Prvo pade Knin, a Tomašić kao privremeni civilni i vojni guverner Dalmacije izdaje proglas na narod. Iza Knina padaju Ostrovica, Benkovac i Zadar (7. XII. 1813). Danese je u međuvremenu osvojio ostalu Dalmaciju (Skradin, Šibenik, Trogir, Klis), a Split zauzeše Englezi. Ubrzo zauzeše austrijske čete Omiš, Makarsku, Metković, Opuzen i druga mjesta, a 3. I. 1814 pade i Dubrovnik. Dne 4. I. predade se Kotor Englezima, koji ga izručiše Crnogorcima, a ne austrijskom generalu Milutinoviću, osvojitelju Dubrovnika.


PRIKO KOD OMIŠA, Crkvica sv. Petra

LIT.: S. Antoljak, *Dalmacija i Venecija na preliminarima u Leobenu i na miru u Campo-Formiu*, Zagreb 1936; Isti, *Jedan nepoznati akt o nacionalnom radu biskupa Maksimilijana Vrhovca*, Croatia Sacra, Zagreb 1937; Isti, *Comment la Dalmatie devint française*, Annales de l'institut français de Zagreb, Br. 8. (1939); Isti, *Dalmacija, Hrvatska s Primorjem, Istra i Slovenija na pregovorima u Ovaru i u miru u Schönbrunnu*, Jug. Ist. Časopis, Ljubljana-Zagreb-Beograd 1939; Isti, *Les renseignements autrichiens sur la Dalmatie française en 1806—08, I./II.* Annales . . . Br. 13. i 14.—15. (1940); P. Butorac, *Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkog kongresa (1797—1815)*, Rad 264 (1938) i 265 (1939); G. Cattalinich, *Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della repubblica Veneta*, Split 1841; T. Erber, *Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814*, Zadar 1888/9; L. G. Garagnin, *Riflessione economico-politica sopra la Dalmazia*, 1806; N. Ivellio, *Il primo giorno di Marzo 1806, in Dalmazia*, Mleci 1806; P. Karlić, *Kraljski Dalmatin* (1806—10), Zadar 1912; G. Novak, *Naše more*, Zagreb 1932; Isti, *Split au début de l'administration française*, Annales . . . Br. 4. (1938); Isti, *Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom* (1797—1814). Rad 269 (1940); P. Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Pariz 1893; F. Šišić, *Nekoje stranice iz novije naše historije Dalmacije neposredno prije francuske okupacije*, Hrvatsko Kolo, V., Zagreb 1909; Isti, *Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom*, Almanah Jadranske Straže, Split 1927; E. R. A. M. Vitturi, *Storia dell cose successe in Dalmazia della dissoluzione de Veneto Governo aristocratico fino all'ingresso delle armi S. M. Francesco il imperatore e re*, Bulletino di archeologia e storia dalmata, Split 1884 (dodatak); L. Vojnović, *Pad Dubrovnika*, I. i II., Zagreb 1908; L. Vojnovich, *La monarchie Française dans l'Adriatique*, Pariz 1918; Isti, *Histoire de Dalmatie*, II., Pariz 1934; E. Woinovich, *Die Kämpfe in der Lika, in Kroatien und Dalmazien. Das Kriegsjahr 1809 in Einzeldarstellungen*, sv. 6., Beč 1906; S. Zlatović, *Franovci Države presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888. S. A.

18. *Dalmacija od 1815 do 1860.* Poraz Napoleonove vojske u Rusiji bio je znak habsburškom carstvu za opću navalu na Francuze. U prvom redu Austrija je htjela pripojiti krajeve i pokrajine, kojima je duže ili kraće vrijeme vladala. Tako je došlo i do okupacije Dalmacije, u koju je austrijska vojska ušla pod zapovjedništvom gen. baruna Tomašića bez velikih zapreka. Narod je bio izmoren dugim ratovima i neprestanim političkim promjenama. Plodovi francuske vladavine, koja je trajala i previše kratko, nisu se pravo osjećali, a nove fiskalne mjere i prisilni zajmovi, što ih je francuska uprava uvela, pomračili su sve njenje lijepe osnove i nastojanja. Austrija je dakle bila u mogućnosti, da dobrom upravom i gospodarskom obnovom zemlje zadobije potrebnu naklonost pučanstva, ali barun Tomašić, koji je bio na čelu uprave u Dalmaciji, nije imao dovoljno smjelosti ni pravog pogleda da temeljito zahvati u pitanje gospodarske obnove pokrajine i da prosvjetno podigne zemlju. On je uveo sustav odlaganja, polovičnih mjera, koji je ostao značajan za austrijsku upravu kroz cijelo vrijeme, što je Austrija držala Dalmaciju. Nije doduše povratio u život stare komune i stare plemićke privilegije, premda je vlada posvećivala neobično veliku važnost plemstvu, pa je radi toga i brižno nastojala, da utvrdi i potvrdi listine plemića, koje su Mleci olako dijelili. Mjesto mletačkog sustava upravljanja uvodio se sustav, koji je vrijedio za neke druge krajeve monarhije, bez obzira, je li odgovarao potrebama zemlje. Nemajući dovoljan broj činovništva, koje bi postalo izvršiteljem i onih neznatnih vladinih nastojanja oko poboljšanja života stanovništva, Tomašić je zadržao u glavnom činovništvo, koje su Dalmaciji namrle mletačka i francuska uprava, a to činovništvo niti je poznavalo život pokrajine, niti je imalo osjećaja za narod, koji u toj pokrajini živi. To činovništvo, golemom većinom stranoga podrijetla, polako se obnavljalo, ali opet strancima: iz početka polako, a kasnije sve u većoj mjeri u Dalmaciju su dolazili činovnici iz sjevernih i jugozapadnih krajeva monarhije, dobrim dijelom pripadnici aristokra-

cije, koji su Dalmaciju smatrali svojim Eldoradom. Upravna podjela zemlje na četiri okružja (zadarsko s kotarevima Zadar, Rab, Pag, Skradin, Kistanje, Obrovac, Benkovac, Drniš, Knin i Šibenik; splitsko s kotarevima: Split, Vrgorac, Metković, Vrlika, Omiš, Makarska, Hvar, Supetar, Trogir, Imotski, Sinj; dubrovačko s kotarevima: Dubrovnik, Ston, Orebić, Cavtat, Korčula; kotorsko s kotarevima: Kotor, Budva, Risan i Hercegnovi) obuhvatila je cijelu zemlju, koju je Austrija dobila na bečkom kongresu; ta su okružja predstavljala cijelu austrijsku Dalmaciju osim Spiča i okolice, koji je dodijeljen Austriji na berlinskom kongresu 1878.

Prvih trideset godina austrijskog vladanja Dalmacija u punom smislu životari. Kao neki privjesak austrijskih zemalja, bez veze sa svojim prirodnim zaleđem, bez razumijevanja sa strane državne vlasti, gospodarski slabi, kulturno se ne razvija; gradovi su zapušteni, a sela još više. Austrija je imala u svojoj vlasti Lombardiju i Mletačku zajedno s Trstom: ni državi s daleko razvijenijim gospodarskim životom, nego što je bila Austrija, ne bi u takvom položaju trebala Dalmacija kao primorska zemlja. Nehaju državne vlasti odgovara i gotovo potpuno mrtvilo u samoj zemlji. Tek godina 1848 unosi više života. Otprije je tinjala iskra kod dalmatinskih rodoljuba o potrebi pripajanja Dalmacije jednorodnom zaleđu. Imenovanje bana Jelačića za guvernera Dalmacije i poziv hrvatskog sabora Dalmatincima, da se pridruže Hrvatskoj, pobudili su mnogo više nada nego se je u tom času moglo ispuniti. Javno mišljenje u Dalmaciji nije bilo jednodušno. Dalmatinski gradići živjeli su oduvijek svojim sitnim životom, bez većih vidika; školovani ljudi i u gradovima bili su malobrojni, pretežno zavisni od vlasti, doseljenici, što su u himeri »kraljevine Dalmacije« vidjeli zaštitu svojih položaja. Umjetna tvorevina činila im se dovoljno snažnom, da živi svojim samostalnim životom kao zasebna krunovina habsburške monarhije. Upravno-politički razlozi naveli su bečku vladu, da i u ovom pitanju stane na pola puta. Tako se dogodilo, da su se iz Dalmacije javljali dvojaki glasovi u pitanju ujedinjenja Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama: jedni su bili za ujedinjenje, a drugi za autonomiju Dalmacije. Uz »Zoru dalmatinsku« (v.), koja je bila za ujedinjenje, javlja se nekoliko listova na talijanskom jeziku, koji su zastupali misao ujedinjenja, dok se službeni list stavlja na čelo autonomaša. Izbori za ustavotvorni Reichsrat protekli su bez političkih borba u duhu dotadanjih općina. Međutim uvođenjem oktroiranog ustava (1849) i otvorenog apsolutizma (1851) prestaju rasprave o sjedinjenju, pa Dalmacija opet upada u mrtvilo, koje će potrajati punih deset godina.

19. *Političke borbe od 1860 do 1870.* Poraz austrijske vojske kod Solferina naveo je austrijske državnike na staru metodu vladanja, koja je ostala u upotrebi do propasti same Austrije: nakon poraza na bojnom polju tražiti sporazum s narodima. U krizi, koja je nastala, vladar je oprezno opipao bilo naroda, da tek iza šest, sedam godina pronađe eliksir, koji je monarhiji ulio života sve do kraja prvog svjetskog rata. Na početku, 1860, proširuje »carevinsko vijeće«, koje je zamišljeno kao pokusni balon: njegova je služba bila, da pokaže nekakav izlaz iz teškog položaja. Carevinsko vijeće u većini je ispravno prosudilo, u čemu se nalazi tajna za održanje historijsko-političke aglomeracije Austrije. Jedini je izlaz bio u federalističkom uređenju države, ali ni dvor ni odgovorni austrijski političari nisu imali dovoljno političke dalekovidnosti ni moralne snage, da izađu u susret željama narodâ, pa je i rješenje, što su ga donijeli 1867, bilo protivno narodnim željama. Pobijedila je taktika na štetu države. Dvor je uostalom, po prokušanoj metodi divide et impera, znao pronaći među samim predstavnicima pojedinih zemalja i naroda ljude, koji su, zaslijepljeni obećanjima ili položajima, služili slabo shvaćenim probitcima dvora. I u Dalmaciji je dvorska politika uspijevala; prema svojim trenutačnim ciljevima pomagao je dvor sad jednu, sad drugu stranku, da bi kako tako dobio »parlamentarnu« većinu. Sukob, koji se javio već na zasjedanjima carevinskoga vijeća između pristaša aneksije Dalmacije Hrvatskoj i autonomaša (za aneksiju su govorili Vranicani i Strossmayer, a protiv aneksije Borelli), dvoru je dobro došao.

S jedne strane kralj se izrazio spremnim da potvrdi priključenje Dalmacije Hrvatskoj, a s druge strane u Dalmaciji je držao kao namjesnika baruna Lazara Mamulu, koji je bio protivan aneksiji te je preko svojih pobočnika priječio svaki jači zamah aneksionista. Kad je 20. X. 1860 donesen oktroirani ustav, po kome se stvaraju zemaljski sabori, a o zajedničkim poslovima vijeće carevinsko vijeće, sastavljeno od delegata izaslanih od zemaljskih sabora, a hrvatska banska konferencija poslala kraju deputaciju, koja je, pored ostaloga, tražila sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, buknula je u Dalmaciji stara raspra između aneksionista i autonomaša. Svećenstvo katoličko i pravoslavno u golemoj većini izjavi se za aneksiju, i to neposrednu, općinske uprave u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, predvođene od Bajamontija, protiv aneksije, u južnoj Dalmaciji za aneksiju. Narod nitko nije ni pitao. Jedina znatnija skupština u narodu održana je u Boki Kotorskoj, gdje se narod izjavio za aneksiju. Javljaju se brojni i često vrlo žučni spisi za aneksiju i protiv aneksije (Tommaseo, Bajamonti, Duplančić; Bakotić, Kuzmanić, Milić, Ljubić,



KOMIŽA (V. Kratky)



SV. JURAJ U POLJICIMA, gdje su se birali Poljički knezovi (Fotozadruga)

Danilo, Kosta Vojnović); jedna i druga strana šalje u Beč peticije za aneksiju odnosno protiv aneksije, a isto tako i jedna i druga strana šalje svoje delegacije. Po izbornom redu, u kome narod gotovo nikako ne dolazi do izražaja, bez dovoljno priprema, obavljeni su izbori za dalmatinski sabor. Na izborima 1861 autonomaši su dobili većinu poslaničkih mjesta (27:14). Bečka vlada, koja u stvari nije nikako htjela sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, išla je na ruku autonomašima i u Dalmaciji i u Beču, dopustila istup autonomaša protiv sjedinjenja u saboru, prividno sazvala nekoliko članova hrvatskog i nekoliko njih iz dalmatinskog sabora na razgovor u Beču, sastavivši tako ovu sjednicu, da je moralo doći do razlaza, i onda 13. VI. 1861 odobrila zemaljski Odbor za Dalmaciju, skidajući time to pitanje s dnevnoga reda. Dalmatinski sabor idućih godina postaje verbalističkom arenom zgoljnih dijalektičara: sabor su u većini sačinjavali odvjetnici, svećenici i profesori. I jedna i druga strana držale su mnogo do principa, vrlo malo do stvarnih interesa same zemlje. Tako je sabor utrošio oko dvadeset godina u pobijanje »teza« i »antiteza«. Na čelu vladine autonomaške većine nalazio se Luigi Lapenna, oportunista, dvorski čovjek, uvijek spreman da obori i protivnika i političkog istomišljenika, ako mu je bilo u čemu stao na putu. Premda je u mnogim zemaljskim saborima, a osobito u Hrvatskoj i u Ugarskoj, nastao otpor protiv odašiljanja delegacija u središnje carevinsko vijeće, Lapenna nije ni časak dopuštao sumnju, da bi on i njegova većina bili »puntari«. Sasvim je drugačiji bio pravi, duhovni voda autonomaša Ante Bajamonti (v.), sjajan govornik, izvrstan organizator, s izrazitim tribunskim osobinama, zadojen liberalnim idejama, stran političkoj reakciji, dugo vremena u narodnom pogledu neizrazit, s maglovitim slavensko-dalmatinskim simpatijama, spreman na mahove da se bori za posebnu dalmatinsku narodnost, dok je Lapenna u svojim narodnim osjećajima bio Talijan s izrazito austrijskim simpatijama. Ostali autonomaši nisu nacionalno izraziti; jedni su više naginjali talijanstvu, drugi slavenstvu. Sve do sedamdesetih godina prošloga stoljeća autonomaši i aneksionisti nisu bili predstavnici dviju nacionalnih koncepcija, nego dviju političkih stranaka.

Na čelu narodnjaka-aneksionista stajahu dva Mihovila, Klaić i Pavlinović. Prvi, profesor, koji je svršio ne samo filozofiju (fiziku i matematiku), nego i arhitekturu, drugi, svećenik, podgorski župnik, obojica izraziti značajevi, obojica uporni i neumorni; jedan širok, diplomat, drugi borac, tvrd, nepopustljiv, spreman da ide u svojoj borbi do kraja. Obojica uvjereni, da Dalmaciji nema života ni blagostanja, ako se ne nasloni na svoju pozadinu, zagrijani za narodnu misao, započeše tvrdu borbu za osvajanje javnog života u Dalmaciji. Neuspjeh na prvim izborima za sabor nije ih smeo; naprotiv, oni nastaviše s mnogo više zanosa i upornosti borbu. Stranačka pocjepkanost, s obrisima nacionalnog lučenja, dovodi i do društvene diferencijacije. Naglo se stvaraju dva odijeljena društva. Da bi inteligenciji, koja je bila odgojena u talijanskim školama, bilo u pokrajini, bilo na samom talijanskom poluotoku, pokazali, u čemu je program narodnjaka, i da je predobiju za taj program, narodnjaci osnivaju 1862 list *Il Nazionale*. List je iz početka uređivan više kao politička smotra nego kao novine. Sjajno pero Natka Nodila, spremno i na oštriju riječ, ljuto zapeče autonomaše, kad se je oborilo na veličinu Nikole Tommasea. Vladina većina u saboru ne ostade dužna. Naprotiv, snagom vlasti poče progoniti istaknute opozicionalce Klaića, Pulića, Danila, Pavlinovića i Nodila.

Nasuprot autonomaškim čitaonicama (gabinetto di lettura) narodnjaci počeše iza izbora osnivati narodne čitaonice u svim znatnijim mjestima.

Vladin rad postajaše sve to reakcionarnijim; Lapenna se okružio kotarskim poglavarima i na njihovoj snazi gradio snagu autonomističke stranke, što dogrdi i njegovu suparniku među autonomašima Bajamontiju, koji oštro istupi protiv Lapenne i njegova društva te se približi narodnjacima u tolikoj mjeri, da je pred izbore 1864 sklopio s njima liberalni savez s izričitom odlukom, da pristupi u narodnu stranku (slično stupanju unionista u narodnu stranku u Hrvatskoj). Narodna stranka prihvati tada novi program, po kome će svakoj frakciji biti slobodno, da se u pitanju ujedinjenja Hrvatske i Dalmacije vlada po svojoj volji, s time, da će se manjina pokoriti većini, a inače će se stranka zalagati za očuvanje ustavnih sloboda i provođenje i razvijanje narodnog načela. List *Il Nazionale* proglašen je organom cijele stranke. Međutim ova suradnja nije donijela većih stranačkih uspjeha. Kotarski su poglavari nasiljima izvojevali većinu na izborima, i tako vladina autonomistička stranka dobije 24 zastupnika, a ujedinjena narodna stranka 17. Lapenna postaje dvorskim savjetnikom i građanskim pobočnikom pokrajinskoga namjesnika Mamule.

Lapenna nije dugo uživao plod svojih reakcionarnih makinacija. U Austriji su počeli sumnjati u mogućnost drukčijeg rješenja austrijskog problema osim na federalističkoj osnovci; sporazum s Madžarima nije još bio očit. Zato dvor predade predsjedništvo vlade u ruke moravskog velikaša Belcredija, podrijetlom Talijana, koji je bio iskren privrženik federalističkog uređenja Austrije. Belcrediju je nesposobni Mamula smetao, pa ga zato makne i na njegovo mjesto postavi baruna Filipovića, koji je imao u Dalmaciji provoditi Belcredijevu politiku. Filipović makne Lapennu. I u pitanju jezika Filipović je išao na ruku narodnjacima; tako je 1866 prihvaćena odluka o jednakosti hrvatskoga i talijanskog jezika u saboru, ali dva krupna politička događaja pomutiše slogu narodnjaka i liberalnih autonomaša s jedne strane, a s druge strane svrnuše austrijsku unutrašnju politiku na drugu kolotečinu. Ratovi austrijski od 1866, usprkos austrijske pobjede kod Visa, uvelike podigoše privlačivost nove Italije u očima filotalijanski orijentiranih autonomaša, a habsburška monarhija naglo ispade iz njemačkoga saveza. Položaj austrijske monarhije tražio je brzo rješenje unutrašnjih pitanja, kako bi se našla sretna ravnoteža za održanje same države. Dvor je, dosljedan predaji, tražio liniju najmanjeg otpora i što neposredniji uspjeh. Madžari su iskoristili neprilike dvora pa su prihvatili ponuđeni sporazum, po kojem su dobili cijelu istočnu polu monarhije u svoje ruke, dok je zapadni dio države ostao u rukama bečke vlade. Taktika je spasila državno vodstvo iz neugodnog položaja, ali je vodila državu u propast. Beč je radio brzo; kolebanje je trajalo vrlo kratko. Nasuprot narodnjačkim zastupnicima, koji nisu htjeli ići u Beč, autonomistički zastupnici idu u Beč, ali se sada priklanjaju čisto talijanskom klubu narodnih zastupnika u bečkom carevinskom vijeću. Bajamonti se miri s Lapennom, a kao izlika za prekid s narodnjacima služili su ćozotski ribari (narodnjaci su tražili, da se ograniči sloboda ribarenja Ćozotima u dalmatinskim vodama). Belcredi je morao napustiti vodstvo vlade, a novi predsjednik Beust imao je provoditi novu politiku, austrijsko-centralističku i nagodbenjačku. Protiv dalmatinskih narodnjaka, koji su



UŠĆE CETINE *(Fotozadruga)*



POGLED IZ ZRAKA NA IMOTSKI

ostali vjerni svome federalističkom naziranju, započe ponovno hajka, Filipović je morao ostaviti svoje mjesto. Novi namjesnik Wagner nastavi negdašnju politiku Mamulinu, klevećući narodnjake, da su buntovnici. Uhićenja su na dnevnom redu (Tončić, Danilo, Matić).

20. *Dalmacija za Rodićeva namjesnikovanja (1870—1880).* Međutim carevinsko vijeće nije davalo dovoljno snage bečkoj vladi; Beust i njegov nasljednik Hasner ne nađoše čarobnog štapića, kojim bi ukrotili nezadovoljene zemlje i njihove predstavnike. Dvor ponovno mijenja taktiku: nakon »rješenja« krupnih pitanja htio je zadovoljiti slavenske nezadovoljnike sitnim ustupcima. Na čelo vlade dolazi grof Potocki, koji raspušta pokrajinske sabore i s ministrom unutrašnjih poslova Taaffeom provodi slobodne izbore. U Dalmaciji su izbori 1870 donijeli pobjedu narodnjacima, koji su dobili 25 mandata, a autonomaši 16, ali su narodnjaci osporili nekoliko autonomaških mandata, pa su na naknadnim izborima (1871) autonomaši dobili 4 mandata manje. Odmah nakon izbora postaje namjesnikom u Dalmaciji general Rodić, kome je pošlo za rukom umiriti krivošijski ustanak, nastao radi novačenja.

Dalmatinski sabor traži, da se izabere delegacija hrvatskog i dalmatinskog sabora, da rasprave pitanje sjedinjenja Hrvatske i Dalmacije. Dvor se na njegov poziv nije odazvao. Suradnja madžarsko-austrijska slavila je prve uspjehe. Inače narodnjačka stranka pođe u svome odnosu prema bečkoj vladi utrtim stazama autonomaša. Njezini poslanici u carevinskom vijeću pristupaju vladinoj većini. Ustupci sa strane vlade bili su maleni — pohrvaćenje nekih srednjih škola, ali i to je narodna stranka smatrala velikim uspjehom. Stari opozicionalci nekako se nelagodno osjetiše kao vladina stranka, pa su jedva čekali, kako bi pokazali delegatima u carevinskom vijeću svoje nezadovoljstvo. Prilika se dala 1872, kad su narodnjački predstavnici u Beču glasali za zakon o izborima za nuždu, a g. 1873 pružila je upravo klasičan primjer za uzbunu savjesti. Narodnjački poslanici u carevinskom vijeću glasovaše za zakon o neposrednom izboru narodnih zastupnika za carevinsko vijeće. Vodstvo stranke baci anatemu na svih pet delegata te ih tako udalji iz stranke, a oni osnovaše svoju posebnu političku grupu »zemljaka«.

Ova svađa u narodnjačkom taboru dobro dođe autonomašima. Oni se iza neuspjeha za sabor pribraše, pa u izborima za narodne zastupnike u carevinskom vijeću 1873 dobiju 5 mandata, narodnjaci 3, a zemljaci 1. Kućna svađa narodnjaka i zemljaka ne potraja dugo; 1874 dolazi do pomirenja, pa na naknadnim izborima za carevinsko vijeće autonomaši izgube 2 mandata. Premda je list *Il Nazionale* svojim otmjenim pisanjem nastojao razbistriti narodnosna pitanja u Dalmaciji, u protivničkom taboru nije nalazio na pravi odziv. Najbistrija glava među autonomašima, Bajamonti, baš tih godina češće ponavlja misao, da nije ni Slaven ni Talijan, nego dalmatinske narodnosti, pa su narodnjaci uvidjeli, da nema smisla izdavati list na talijanskom jeziku, te 1876 obustaviše *Il Nazionale*, a nastaviše samo s izdavanjem *Narodnog lista*, koji je dotada izlazio kao prilog Nazionala.

Mir u narodnjačkim redovima nije bio duga vijeka. Naglo izbije spor između glavnog predstavnika negdašnjeg zemljaštva Stevana Ljubiše i ostalih narodnjaka. Ljubiša je bio spretan političar i cijelo vrijeme narodnjačkih borbi jednodušan s ostalim borcima, izuzevši kratak period zemljaštva. Netaktičnost navede ga, da je onemogućio izbor hrvatskog poslanika za člana austrijske delegacije, koja je imala s madžarskom delegacijom raspravljati o provođenju madžarsko-austrijske nagodbe; s druge strane, čini se, da je osobno iskoristio gradnju željezničke pruge Split—Knin. Kako je bio predsjednik dalmatinskog sabora, otkazaše mu poslušnost narodni zastupnici, pa napustiše sabor. Vlada je provela nove izbore 1876, na kojima su narodnjaci dobili 29 mandata, autonomaši 11, a »zemljaci« (Stevan Ljubiša) 1. S tim sukobom započinje hrvatsko-srpski spor u Dalmaciji, koji će trajati preko dvadeset godina. Srbi nastupaju kao odvojena cjelina, pa ili samostalno ili kao pomagači autonomaša nastupaju protiv narodne stranke, koja unaprijed poprima značaj isključivo hrvatske stranke. Povod je bio osobne naravi, a iza okupacije Bosne i Hercegovine poprima ideološki značaj. Na izborima za carevinsko vijeće 1879 pomažu sjevernodalmatinski Srbi autonomaše, pa su tako autonomaši dobili 1 zastupnika, a narodnjaci 8.

21. *Razdoblje od 1880 do 1918.* Unutrašnja povijest Dalmacije od 1880 pa do 1918 nije imala nikakvih burnijih i znatnijih promjena, osim dobivanja splitske općine u hrvatske ruke (1882). Stranačka natezanja nisu doduše prestala, ali zemlja je postigla određeni političko-stranački stabilitet, koji je dopuštao, da sabor radi bez velikih zapreka, a namjesništvo je imalo uvijek solidno jaku većinu, koja mu je omogućivala postepeno sređivanje unutrašnje uprave,

sudstva i školstva, što su se sve više usavršavali i dobivali sve izrazitiji narodni karakter. Autonomašima je ostala samo zadarska općina. Namjesnici se redaju dosta velikom brzinom: 1881 umirovljen je namjesnik Rodić; nasljeđuje ga general Stjepan Jovanović, koji je po uputama iz Beča htio uvesti njemački jezik u unutrašnju upravu, ali se njegovu naumu odupro cijeli sabor, osobito narodna stranka, radi čega je počeo progoniti narodnjake. Usporedo je pokušao dobiti sklonost autonomaša, ali nikako nije pravo uspijevao, pa je, po nalogu predsjednika vlade Taaffea, promijenio svoju politiku prema narodnjacima. G. 1885 umre Jovanović, a na njegovo mjesto dolazi general Cornaro, Talijan, vrlo taktičan i dobar upravnik. Nakon godinu dana (1886) umre i general Cornaro, iza kojega dolazi general Blažeković, koji ostaje na čelu zemlje do 1890; te godine postaje namjesnikom general David i ostaje na svome mjestu do 1902. G. 1902 nasljeđuje ga prva građanska osoba, namjesnik Handel, koji je pošao Jovanovićevim putem; i on je naime htio uvesti njemački jezik u upravu, ali je kao i Jovanović doživio neuspjeh, a kad je jednom prilikom izjavio, da ne vjeruje časnoj riječi Dalmatinaca, lom između njega i sabora bio je potpun. On je raspustio sabor, ali sam je morao napustiti Dalmaciju. G. 1905 naslijedi ga prvi i posljednji namjesnik, rodom Dalmatinac, Nardelli, koji je iz početka bio upravitelj namjesništva, a od 1906 do 1911 namjesnik. Iza Nardellija postao je 1911 namjesnikom grof Marije Attems, koji je ostao do sloma Austro-Ugarske.

U stranačkom životu nastale su neke znatnije promjene. Od dvostranačkog sistema i Dalmacija je prešla na trostranački, a kasnije na četverostranački, odnosno peterostranački. Uz narodnu i autonomističku stranku javlja se koncem sedamdesetih godina srpska stranka. Pod utjecajem banovinske stranačke politike javlja se pravaštvo (Prodan, Perić i t. d.), a u narodnoj stranci 1892 dolazi do loma. Glavni urednik stranačkoga lista Juraj Bijankini, stojeći u opoziciji prema Taaffeovoj politici, ne htjede na carevinskom vijeću stupiti u vladin klub, a u zadarskom saboru istupa iz Narodnoga kluba i osniva Hrvatski klub. Kako su ideje vodilje Hrvatskoga kluba bile vrlo blizu pravaštvu, to 1893 dolazi do spajanja toga kluba i pravaštva, ali kako se pravaška stranka oslanjala na Folnegovićevu grupu u Hrvatskoj, to su pristaše čiste stranke prava izazvali 1900 rascjep u pravaškim redovima. Matica pravaška osniva Hrvatsko političko društvo, a ostali osnivaju čistu stranku prava. Narodnjaci su bili ideološki, a donekle i organizatorno, filijala banovinske nezavisne narodne stranke (strossmayerovaca), pa je u Dalmaciji, kao i u užoj Hrvatskoj, došlo do spajanja narodnjaka i pravaša matičara 1905. Ujedinjene frakcije osnovaše Hrvatsku stranku, koja je istaknula kao program ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, a zatim ujedinjenje svih hrvatskih zemalja.

Priložena tabela pokazuje uspjeh pojedinih stranaka na izborima od 1883 do 1911:

	Godina	Narodnjaci	Srbi	Autonomaši	Pravaši	Čista stranka prava	Izvan stranaka
Sabor	1883	23	9	8	—	—	—
	1889	26	9	6	—	—	—
	1895	22	10	6	3	—	—
	1901	18	6	6	9	2	—
	1906	21	7	6	—	7	—
Carevinsko vijeće	1885	9	—	—	—	—	—
	1891	7	1	1	—	—	—
	1897	6	2	—	3	—	—
	1900	6	2	—	3	—	—
	1906	6	2	—	2	—	1 Bulić
	1911	4	2	—	4	—	1 HPNS

Početkom 20. st. D. osjeća svu težinu svoje političke osamljenosti, ona od svih zemalja habsburške monarhije najteže osjeća dualizam, koji je priječio, da se spoji s ostalim hrvatskim zemljama. Zato se kod političara iz D-e javlja živa težnja, da se pronađu sredstva, koja bi onemogućila dualističko uređenje monarhije (→Riječka i Zadarska rezolucija). U isti mah javlja se i oštra opozicija protiv politike kraljevine Italije, koja dopušta i pomaže sve to jaču propagandu za tobožnje talijanstvo Dalmacije. Političari i javni radnici iz Dalmacije vodili su za vrijeme I. svjetskog rata vrlo težku borbu protiv talijanskih imperijalističkih zahtjeva, (→Londonski ugovor), ali je Italija ipak dobila nakon svjetskog rata grad Zadar, otok Lastovo i Pelagružu, (→Rapalski ugovor), dok je ostala Dalmacija ušla u sklop kraljevine SHS, u kojoj je nakon donošenja Vidovdanskog ustava (v.) prestala postojati kao posebna upravna jedinica. O događajima u D-i za vrijeme II. svjetskog rata → svjetski rat II.

LIT.: C. F. Bianchi, *Fasti di Zara*, Zadar 1888; F. Carrara, *La D. descritta*, Zadar 1845; G. Cattalinich, *Degli avvenimenti sucessi in D. dopo la caduta della republica veneta*, Split 1841; P. Karlić, *Matica Dalmatinska*, Zadar 1912; P. Kasandrić, *Il giornalismo dalmata*, Zadar 1899; L. C. Pavissich, *Memorie macarensi*, Trst 1897; Petter, *D. in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha 1857; I. Pivčević, *Sjemenište u Prijeku*, Split 1912; N. Tommaseo, *Ai Dalmati*, Trst, 1861; Isti, *La questione dalmatica riguardata nei suoi nuovi aspetti*, Zadar 1861; Isti, *Via facti, La Croazia e la fraternità*, Trst 1861; Isti, *Parnica dalmatinska*, Zadar 1861; Isti, *La parte croatica della questione*, Zadar 1861; Isti, *L'unione dei Dalmati e Croati*, Firenca 1904; M. Pavlinović, *Misao hrvatska i misao srpska*, Zadar 1882; O. Randi, *Antonio Bajamonti*, Zadar 1932; C. Vojnović, *Un voto per l'unione*, Split 1861; L. Vulićević, *Partiti e lotte in D.*, Trst 1876; Monti, *Considerazione sull' annessione*, Split 1861; V. Milić, *A. Nicolò Tommaseo*, Rijeka 1861; Isti, *Postanak riječke rezolucije*, Zadar 1907; A. K. M., *Šilo za ognjilo*, Zagreb 1861; A. Bajamonti, *Dell'amministrazione del comune di Spalato*, Trst 1864; Isti, *Sullo scioglimento del comune di Spalato*, Zadar 1881; Isti, *L'associazione dalmatica*, 2 sv., Split 1877/78; I. Bakotić, *I partiti in D.*, Split 1861; G. Bulat, *L'Associazione dalmatica di Spalato*, Zadar 1877; Isti, *Jezično pitanje u kraljevini D-i*, Split 1900; A. Kuzmanić, *Poslanica Dalmatincima*, Split 1861; R. Horvat, *Hrvatski narodni preporod u D-i*, Zagreb 1932; F. Ivanišević, *Narodni preporod u Dalmaciji*, Split 1932; Isti, *Mihovil Pavlinović*, Almanah »Mladost«, Split 1917; Jubilarni broj Narodnoga lista (Il Nazionale) 1862—1912, Zadar 1912; M. Pavlinović, *Mihovil Pavlinović i narodni preporod u D-i*, Zagreb 1936.

Gospodarske prilike Dalmacije od 1814—1918. Od pada pod Austriju (1814) do devedesetih godina 19. st. nisu se gospodarske prilike gotovo nikako mijenjale. D. je ostala i dalje siromašna zemlja, bez usmjerene volje, koja bi je izvela na pravi ekonomski put.

Pomorstvo. Pojedina su se mjesta, pa i cijeli krajevi D-e, kao Dubrovnik, Boka Kotorska i Pelješac, a i neka druga, pridizala stvarajući posebne privatne mornarice. Njihovi su brodovi plovili ne samo po Jadranu, nego su zalazili i na oceane, donoseći time često i blagostanje brodovlasnicima i mornarima; no pojava i nagli razvitak parobrodarstva doveli su do sloma brodovlasnika i do propasti blagostanja. Propašću trgovačkih brodova na jedra pogođena su bila i dalmatinska brodogradilišta u Dubrovniku, Trogiru i Korčuli, udešena samo za drvenu brodogradnju. Središte



ELEKTRIČNA CENTRALA KRALJEVAC NA GUBAVICI (Cetina)

se dalmatinske trgovine pomiče iz D-e u Trst, koji privlači sve više dalmatinske mornare i kapetane pa i ono malo domaćeg kapitala.

G. 1852 ima Boka Kotorska 60 lađa duge plovidbe (i to 44 brigantina, 9 barkova, 3 brika i 4 nave); Dubrovnik 21 lađu duge plovidbe, (9 brigantina, 4 barka, 6 brikova, 1 navu i 1 polandu); Pelješac 17 lađa duge plovidbe (10 brigantina, 6 nava i 1 polandu), a k tome velik broj trabakula, bracera i drugih manjih lađa (sve na jedra). G. 1869 bile su u dubrovačkom pomorskom okrugu (kojemu je pripadao i Pelješac) 52 lađe duge plovidbe, u Boki Kotorskoj 46, a u splitskom okrugu 8 lađa duge plovidbe; g. 1861 ima dubrovački pomorski okrug 67 lađa, bokokotorski 29, a splitski 5. Tada počinje pad: 1885 ima Dubrovnik 17 lađa duge plovidbe, Orebić (Pelješac) 19, Kučišće (Pelješac) 3, a Boka Kotorska samo 6. Četrdesetih godina 19. st. počinje voziti dalmatinskim vodama prvi Lloydov parobrod. Sve više prodire parobrod i istiskuje brodove na jedra. Dok se u novom stanju ostala D. teško snalazi, Dubrovnik se ne predaje, nego razvija sve veću djelatnost na parobrodarskom polju. Već 1896 ima Dubrovnik 3 parobroda duge plovidbe, 1898 ima 8, a 1910 već 21, i usto 5 parobroda velike kabotaže, sa 43.054 tone. U ostaloj D-i osnivaju se mala parobrodarska društva za obalnu plovidbu: Tartaglia i drug u Splitu, Topić u Visu, Rismondo u Makarskoj, Negri u Šibeniku, Radnić u Dobroti, Perlini u Zadru. Od 1896, a napose poslije 1900 počinju Dalmatinci, koji su sačinjavali najveći dio i kapetana i mornara na tršćanskim parobrodima, shvaćati važnost parobrodarstva, pa redom osnivaju nova društva (Ragusea u Dubrovniku, Bokeška plovidba u Kotoru, Marinović u Dubrovniku, Račići u Dubrovniku, Mandolfo u Dubrovniku, Zaratina u Zadru, Unione u Dubrovniku, Hrvatsko parobrodarsko društvo u Splitu i t. d.). Da bi izdržali utakmicu tršćanskog Lloyda i Ugarsko-hrvatskog parobrodarskog društva na Rijeci, udružila su se 1910 parobrodarska društva srednje i sjeverne D-e u zajedničko društvo »Dalmacija« sa sjedištem u Trstu. Time su ojačali glavničari dalmatinskih društava, ali Trst postaje još jače središte dalmatinskog gospodarstva.

Željezničke veze sa zaleđem. Drugi važan razlog polaganom gospodarskom napredovanju D-e bio je nehaj austrijske vlade, da ostvari željeznički spoj D-e s Bosnom i s Hrvatskom odnosno sa srednjom Evropom. Pitanje dalmatinske željeznice jedno je od najžalosnijih poglavlja dalmatinske povijesti. Tek 1. IV. 1873 prihvaćen je u austrijskom parlamentu zakon o gradnji željeznice Split—Knin—dalmatinska granica, s odvojcima za Zadar i Šibenik, a 1877 predana je prometu pruga za Zadar i Šibenik, a 1877 predana je prometu pruga Split—Siverić s ogrankom za Šibenik, a istom 1888 nastavak Siverić, s ogrankom za Šibenik, i istom 1888 nastavak Siverić—Knin. Kad je sagrađena uskotračna bosanska pruga, nastojali su Dalmatinci, da se Split spoji s njom. Ali je tek 1897 vlada odredila gradnju uskotračne pruge Split—Aržano, koja se imala spojiti s bosanskom. G. 1903 bila je gotova pruga Split—Sinj, ali se dalje nije nikada gradilo.

D. je tako u punom 20. st. bila sasvim odrezana od bližeg zaleđa i od ostale Evrope, i tek se, poslije dugih pregovora između austrijske i ugarske vlade, 1913 počela graditi pruga do hrvatske granice, a u Hrvatskoj pruga Ogulin—Gospić—dalmatinska granica. Tako je istom 1925 spojena konačno D. željezničkom prugom s Hrvatskom i Evropom.

Trgovačke veze. Trgovina s Turskom (Bosnom), koja je najviše išla preko Splita i Metkovića, gubi sve više svoj nekadanji



BLATO U IMOTSKOM POLJU (*J. Roglić*)

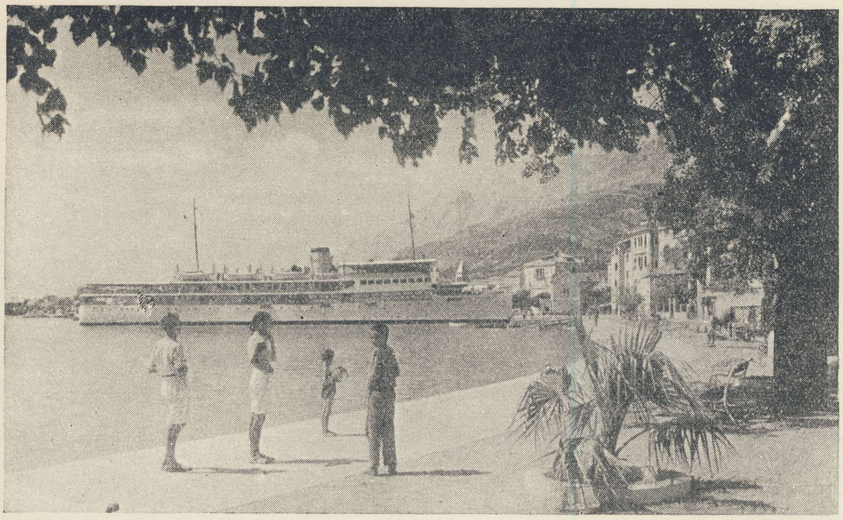
značaj, u prvom redu zbog nestašice dobrih putova, koji bi D-u spajali s Bosnom. Uvoz u D-u morskim putem 1857—60 triput je veći nego izvoz. Nastojanje splitske obrtničke komore, da se u Splitu stvori slobodna luka, koja bi oslobodila i Split i cijelu D-u štitništva Trsta, nije uspjelo.

Gradnja bosanske uskotračne željeznice, koja je svršavala u Metkoviću i Gružu, nije D-i donijela gotovo nikakovih ekonomskih koristi, u prvom redu zbog toga, što je prijevoz robe iz ovih luka u svijet, pa i u samu D-u, bio u rukama Austrijskog Lloyda, kojemu je bilo sjedište u Trstu.

Početci i razvoj industrije. Podizanju ekonomskog napretka srednje D-e, a naročito Splita i okolice uvelike je pridonijela industrija cementa i iskapanje tupine, sirovine za cement. Prva tvornica cementa podignuta je u Splitu 1870. To je tvornica Gilardi & Betica (kasnije Ferić); 1903 osnovano je Jadransko anonimno društvo za cement portland i podignuta tvornica u Svetom Kaju kod Solina; Industrijska zajednica d. d. podigla je 1908 tvornicu cementa u Ravnicama kraj Omiša; 1908 podignuta je tvornica Split d. d. u Majdanu kraj Solina, a 1912 tvornica Dalmacija d. d. u Kaštel Sućurcu. Ma da je kapital ovih tvornica bio uglavnom u rukama stranaca, radna snaga bila je skoro isključivo iz okolice samih tvornica i iz zagorske D-e. Tupina se izvozila u Italiju sve više, i tako iskorišćavalo



BRELA KOD MAKARSKE (*Fotozadruga*)



LUKA U MAKARSKOJ (Griesbach i Knaus)

prije nepoznato vrelo prihoda. Pokušaji, da se i u Hvaru podigne cementna industrija, nisu uspjeli; ondje se ostalo pri industriji vapna.

Od rimskih vremena postojali su u D-i kamenolomi. U 20. st. počinje industrijalizacija i ove privredne grane. G. 1906 osnovane su kamenolomne zadruge na otoku Braču, a 1907 podignuta je prva klesarnica sa strojevima u Pučišću. Istovremeno počinje i vađenje i industrijska obrada mramora. Primitivno dobivanje vapna u vapnenicama zamjenjuju industrijska poduzeća (u Šibeniku, Hvaru, oko Dubrovnika, na Korčuli i na Dugom Ratu). Sve do kraja 19. st. ulje se tiješti i prerađuje primitivnim i neracionalnim načinom. Sada se osnivaju uljarske zadruge sa strojevima na parni pogon, ali će se tek poslije rata 1918 pristupiti potpunom iskorišćavanju masline i rafiniranju ulja. Dosta je pomogla podizanju seljaka u Dalmaciji industrija likera, u prvom redu maraskina, koja se lijepo razvija u Zadru, Šibeniku i Splitu. Poprečni rod maraska, od kojih se pravi maraskino, iznosi u ovom vrijeme u D-i 500 vagona na godinu.

Naročito pomaže industrijalizaciji iskorišćavanje vodenih snaga za električne centrale. G. 1902 utemeljeno je u Trstu »Sufid« d. d. za iskorišćavanje vodenih snaga. Ono je podiglo u Dalmaciji tri hidroelektrične centrale: 1902—1907 u Jarugi na Krki kod Skradina (7000 Hp) i na Krki kod Manojlovca (24000 HP), a 1908—1912 u Kraljevcu na Cetini (Gubavici) sa 36000 HP, poslije proširena do 100.000 HP. Prve dvije centrale opskrbljuju električnom snagom tvornicu karbida i cijanamida u Crnici (Šibenik), treća tvornicu karbida i cijanamida na Dugom Ratu. Krajem 19. st. razvija se industrija konzerviranja ribe. Do 1907 bile su u D-i 24 tvornice i to: u Komiži na Visu 7, u Visu 2, u Rikavcu na Visu 1, u Boki 2, zatim po jedna u Šipadu, u Rogoznici, u Vrboskoj na Hvaru, u Trpnju, Veloj Luci, Makarskoj, Postirama, Salima, Silbi, Bolu, Milni i Trogiru. Izvoz konzervirane ribe penje se 1910 na 972.141 kg. Od 1879 postoji u Splitu tvornica kože, a 1911 osnovana je u Šibeniku Prva dalmatinska tvornica prediva i tkala.

Početci moderne brodogradnje bili su u brodogradilištu »Jug« u Splitu. Iskorišćavanje buhača, ružmarina i kadulje vrši se sve do 1918 starim primitivnim načinom.

Poljodjelstvo. Poljodjelstvo je u D-i sve do kraja 19. st. počivalo na staroj, primitivnoj osnovi. Utakmica talijanskoga vina bila je za D-u ubitačna, jer dalmatinski vinogradari nijesu mogli odoljeti talijanskim, pa se vina proizvodilo sve do polovice 19. st. samo onoliko, koliko ga je trebala D. Kad se 1858 pojavio na lozi u Italiji lug, koji je uništavao talijanske vinograde, počelo se tražiti dalmatinsko vino, kojemu se cijena umnogostručila. Potražnja i skoro sedmerostruka cijena vina potakla je dalmatinske vinogradare na sađenje loze. U tu se svrhu napustilo sijanje žitarica, krčile se šume i sjekli se maslinjaci. Međutim, kad se u Italiji pronašlo, da sumpor uništava lug, a lug se uvukao i u dalmatinske vinograde, trgovina vinom je postajala sve manja i manja, a vinogradari sve siromašniji. U to je D-i došao spas s druge strane: kad je u Francuskoj filoksera harala vinograde, počeli su Francuzi kupovati vino u D-i na veliko. I kupovali ga sve od 1874—85. Kad je trgovina s Francuskom otpala, uputila se trgovina vinom u Madžarsku i Njemačku. Ali je tada došla t. zv. klauzula o vinu u trgovinskom ugovoru s Italijom, radi čega je talijansko vino poplavilo Austriju. Uto se pojavila u D-i 1894 filoksera, koja je upropastila mnogo vinograda. Kad je poslije mnoge borbe ukinuta klauzula, dalmatinsko je vinogradarstvo krenulo novom cvatu, pa su godine do početka rata 1914—18 godine blagostanja. Svjetski rat 1914—18 bio je katastrofalan za dalmatinsko vinogradarstvo, jer se od filoksere uništeni vinogradi nisu mogli obnoviti zbog nestašice radne snage iseljenjem i gubitkom u svjetskom ratu. Veliko iseljavanje je posljedica ekonomske zaostalosti i čestih i velikih gospodarskih kriza u toku ovog razdoblja. G. N.

Migracije.

1. GOVORNE ZNAČAJKE HRVATSKOG STANOVNIŠTVA U D-I. Zemljište između Zrmanje, Boke Kotorske, Dinare i gorskog vijenca, koji zatvara primorje, Hrvati su za doseljenja nastanili u dvije skupine, koje se razlikuju po smještaju i govoru, a svakako i po vremenu naseljenja. Prva se od njih smjestila u zapadnijem i sjevernijem dijelu, a bila je prirodni nastavak skupine između Kupe, Une i Zrmanje. Zahvatila je sve otoke do Mljeta, primorje u istoj dužini, a na kopnu Pozrmanje, Ravne Kotare, donje Pokrčje, područje do Moseća i donju Cetinu. Po položaju vidi se, da je ta struja prethodila drugima i doprla najdalje na zapad. Po govoru bila je čakavska, u zapadnijim krajevima potpunije, nego u istočnijim, u kojima se taj govor donekle



(Fotozadruga)

MOTIV S VISA

već približavao štokavskom. Druga skupina zauzimala je dio područja, koji je, osim u Pozrmanju, ležao dublje na kopnu. Njoj je pripadalo zemljište Dinare, Svilaje, Moseća, srednje Cetine, Imotsko polje, istočna strana Biokova i Donja Neretva. Govorna značajka te skupine bila je u tome, da je sadržavala sve glavnije bitnosti čakavskoga, osim same zamjenice *ča*, ali je s druge strane imala i štokavskih oznaka. To je u prvom redu bila zamjenica *što*, a onda i podloga, na kojoj su se uporedo razvijali to polučakavsko-poluštokavsko i čisto štokavsko narječje. Vrlo važna značajka obih skupina bio je i ikavski govor; po njemu su se i čakavski poluštokavci razlikovali od čistih štokavaca, te je ta crta njihova govora iskakala svagdje, gdje su te dvije skupine graničile. Na području D-e to se događalo na zemljištu južno od Neretve. Oko Trebinja, Bileće i Gacke postojalo je već čisto štokavsko narječje s podlogom, na kojoj će se u drugoj poli 13. st. razviti jekavski govor. Na području Dubrovnika, Pelješca i u donjem Poneretavlju sukobili su se čakavski i poluštokavski ikavci s tima jekavcima; tu će s vremenom nastati posebna hrvatska skupina, koja će nositi i čakavske i štokavske, ikavske i jekavske značajke.

Između čistih čakavaca i poluštokavaca razvila se s vremenom, svakako od početka 15. ili kraja 14. st., još jedna značajna govorna razlika u naglašivanju; poluštokavci su sa starih položaja naglašenih slogova u riječi prešli na slogove pred njima, izgubivši pri tom i staru uzlaznosilaznu duljinu (~) i inače stare bitnosti naglaska. To novo naglašivanje razvili su ikavski polučakavci na zemljištu u D-i i prema istoku do gornjega Vrbasa i srednje Neretve. U tome su se s njima podudarali štokavski jekavci jugozapadno i jugoistočno od te rijeke. Baš te govorne značajke hrvatskog stanovništva D-e siguran su putokaz za podrijetlo; i bez drugih dokaza lako ćemo utvrditi, koje je naselje dalmatinsko iz Pozrmanja i primorja, a koje od Dinare, Svilaje, Zagore ili primorskoga zaleđa.

2. *Pojava Vlaha u D-i do 15. st.* Na tom je dalmatinskom području bilo i Vlaha, podrijetlom od staroga prethrvatskoga stanovništva. Oni su tu od 12. st. ili starosjedioci, ili pozniji doseljenici sa zemljišta između Dinare, Vrbasa i Poneretavlja. Među doseljenicima bit će ih i iz unutarnjosti Balkana, od Kopaonika i središnje Vlahije, odakle su se pastirski Vlasi već od 11. st. selili prema sjeveru u planinske krajeve. I starosjedilački i stariji doseljeni Vlasi govorili su do 13. st. svoj romanski jezik. Živeći među Hrvatima naučili su i hrvatski jezik, koji su, negdje ranije, negdje kasnije, a svakako u 14. st. svagdje u D-i počeli upotrebljavati kao svoj drugi govor. Potkraj 14. st. ta je upotreba među dalmatinskim Vlasima općenita. U 15. st., a negdje i prije, oni su počeli napuštati svoj romanski jezik i ostajati samo pri primljenom hrvatskom. Dolazak Turaka taj je razvoj u velikoj mjeri pospješio. Samo su rijetke skupine u D-i ostale i u 15. st. pri starom vlaškom govoru. Od njih, na pr., potječu Vlasi oko Čepićkoga jezera u Istri, koji su taj jezik uz hrvatski održali do danas. Dalmatinski Vlasi primali su onaj hrvatski govor, na kojega su se području najduže nalazili; postajali su, dakle, ili čisti čakavci ili poluštokavci. Prirodno je, da su među Hrvatima bili i katolici, te su toj crkvi prilazili i oni Vlasi, koji su iz unutrašnjosti Balkana došli kao pravoslavni. Među ovima posebno su djelovali franjevci krbavske kustodije sa samostanima u Vrlici i Kninu. Samostan u Krbavi i osnovan je upravo zato, da djeluje među doseljenim pravoslavnim Vlasima. U domaćim spomenicima svi se ti Vlasi na dalmatinskom tlu zovu trojakim imenom: Vlasi, Morovlasi i Ćići. Latinski spomenici imaju za njih i ime Nigri Latini, koje odgovara obliku Morovlasi, jer kod oba imena pridjev moro (mauro) i niger znače »crn«, dakle Crni Vlasi ili Latini. Među mnogobrojnim Vlasima na Balkanu ti dalmatinski, kao i drugi na hrvatskom tlu, čine posebnu skupinu, koju zovemo zapadnom ili hrvatskom, za razliku od srpske, bugarske, grčke i rumunjske skupine. Srpski Vlasi doselit će se kasnije, od druge pole 15. st., u velikom broju u hrvatske krajeve, i od njih će se hrvatski Vlasi razlikovati po katoličkoj vjeri i govoru, kojemu će glavna značajka biti ikavština uz neke čakavske bitnosti, dok će srpski Vlasi biti pravoslavni, čisti štokavci i jekavci. Obim skupinama bit će zajedničko: ime, podrijetlo, duševni i tvarni život.

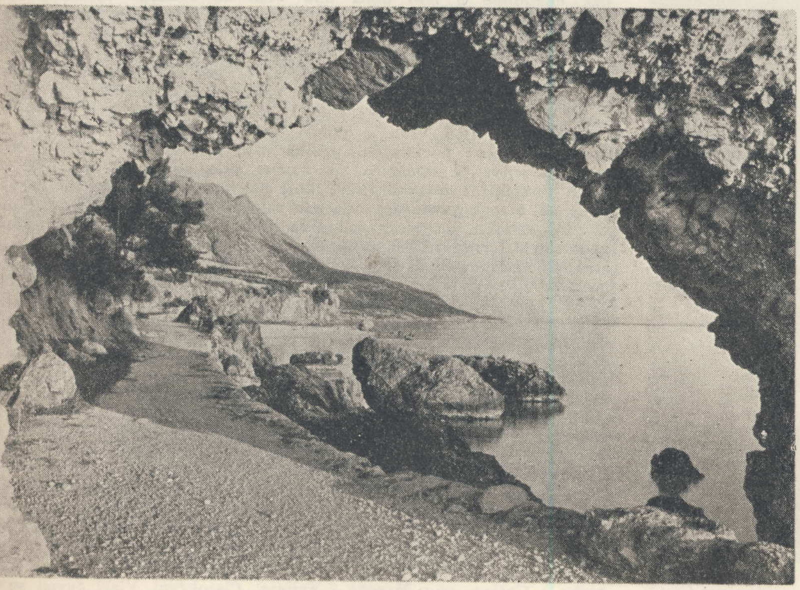


STARI GRAD, Hektorovićev dvor (*Fotozadruga*)

Vlasi u D-i stanovali su kao pastiri prije svega po planinskim krajevima; stoga ih je najviše bilo u Pozrmanju u Velebitu, u Dinari, Svilaji, Promini, Moseću, Mosoru i Biokovu. Po prirodi pastiri, silazili su zimi u toplije primorje. Tako su se od 14. st. i stalno nastanjivali bliže moru na ravnijem tlu. Naši ih spomenici mnogo navode i pomno razlikuju do 15. st. od Hrvata, kao što ih dalje na Balkanu do toga stoljeća luče podpuno od Bugara i Srba.

3. *Društvovna podjela do dolaska Turaka.* U društvovnom pogledu hrvatsko je stanovništvo bilo ili plemićko ili kmetsko (kolonsko). U prvu skupinu spadala su veća ili manja plemena, postrojena po županama, sa svojim rodovima, s plemenskim, župskim i posebničkim posjedima. Plemićko naselje bilo je mnogobrojno po svim dijelovima D-e, a osobito u Pozrmanju, Pokrčju i Cetini, gdje je kroz stoljeća bilo središte hrvatskoga društvovnoga života. Plemići jednoselci, kojih je bilo razmjerno mnogo, sami su obrađivali svoje posjede. Na imanjima bogatijega plemstva, na plemenskim i župskim naseljima, stanovali su kmetovi, koje su na mletačkim područjima nazivali i koloni. Pripadali su Hrvatima, koji su u rješavanje društvovnih odnosa kroz stoljeća sišli na niži položaj jobagiona. Bili su izrazito ratarsko i vinogradarsko stanovništvo, koje je po prirodi stvari bilo mnogo jače nego posjedničko plemićko. Osobito je bilo mnogobrojno na mletačkom tlu, gdje je kolonski sustav bio uređen na talijanski način. Na starom hrvatskom području bili su kmetovi vezani isprva na župske gradske zemlje, te su imali i jakih povlastica. Tada su oni stvarali i plemena i pojedine rodove. Kada su kasnije moćna vlastela zauzela stare gradske zemlje, izgubili su jobagioni dio svojih povlastica, a tada su im uglavnom razvrgnute i plemenske ustrojbe. U kasnijem razvitku, poglavito u turskom prodiranju, ovo je kmetsko hrvatsko naselje drugačije dočekalo sudbonosne događaje nego plemićko.

Vlasi su, kao i drugdje, i tu u D-i bili isprva naselje bez svoje stalne zemlje, a pasli su po državnim, gradskim i posebničkim zemljištima. S vremenom su njihove pojedine skupine za ratne i druge zasluge dobile od vladara i moćne vlastele, ili od pojedinih gradova stalne posjede, na kojima su se naselili. To se događalo u 14., a osobito u 15. st. To su Vlasi, koji predstavljaju prijelaz s pastirstva na ratarstvo, s vlaške značajke na hrvatstvo. Oni će pred dolazak, u prodiranju i u prvo vrijeme gospodstva Turaka činiti podlogu, na kojoj će se, u punom zajedničkom životu, izjednačiti s Hrvatima.



PODGORA, Opći pogled (*Fotozadruga*)

Veći dio tih pastira dočekao je ipak Turke, kao društveni red najnižega položaja, bez svoje zemlje i viših povlastica.

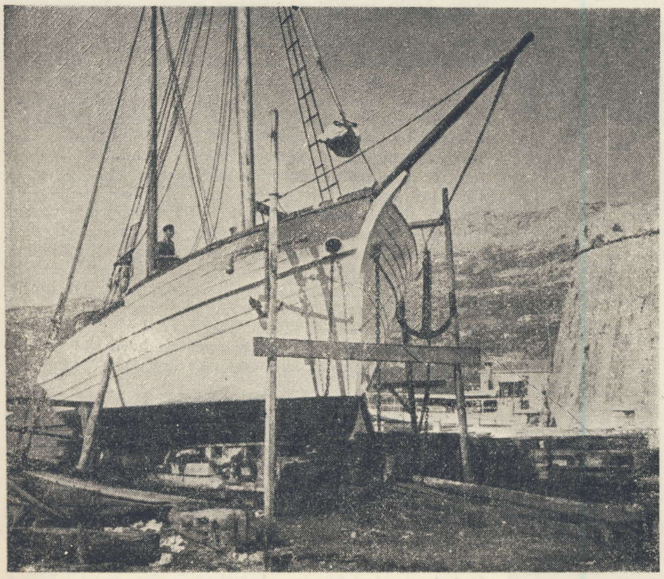
U plemstvu najveći su posjednici i inače razmjerno vrlo mnogobrojni bili osobito članovi dvanaest najviših hrvatskih plemena, koji su živjeli poglavito u Pozrmanju, Pokrčju i Cetini, gdje se do 15. st. odvijao i najjači državni život Hrvata. Njihovi pojedini rodovi i posjedi zapisivani su često u spomenicima, te im možemo pratiti razvitak i sudbinu.

4. *Seobeni pokreti do dolaska Turaka.* Prvi veliki seobeni pokret s toga područja od mora, Dinare i Neretve zabilježio je već Konstantin Porfirogenet. On navodi, da se od Hrvata u D-i, ubrzo odvojio jedan dio i nastanio Ilirik i Panoniju, dakle zemljište između Dunava, Drave, Drine i Dinare. U toj velikoj seobi sudjelovala su, svakako, ona jaka hrvatska plemena, koja su zahvatila područje između Gvozda, Sane i Imote i dala cijeloj zemlji značaj. Iz nje su izišli na novom zemljištu oni dobro postrojeni plemenski rodovi, koji su uredili župe: Srijem, Vukovo, Požegu, Soli, Usoru, Vrbas i Bosnu te zagospodarili u 8. st. čvrsto tim područjem.

Nešto kasnije s toga središnjega dijela izišla je seoba pojedinih rodova plemćnâ, na čelu s članovima plemena Kačića. Oni su nastanili područje između Cetine i Neretve, gdje su zahvatili i političku vlast, koja je dotada bila u rukama drugih rodova, prisajedinivši tu zemlju hrvatskoj državi. Predaju o toj seobi zapisao je i Kačić-Miošić u svojem »Razgovoru«.



KORČULA, Motiv iz grada



(Fotozadruga)

BRODOGRADILIŠTE NA KORČULI

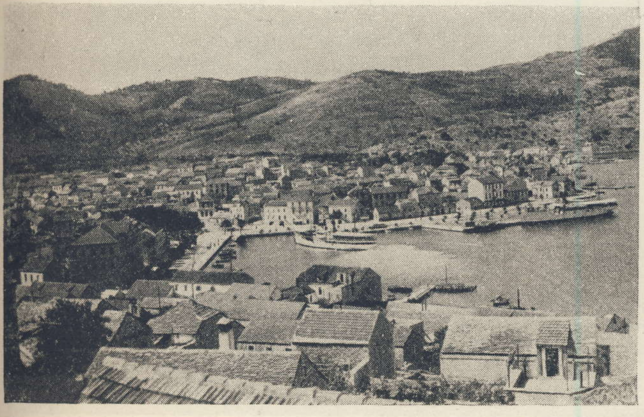
Od 12. st. do turskoga prodiranja veća su naseljavanja na tom zemljištu vršili jedino Vlasi, koji su se, razmnožavajući se izvanredno, širili po planinama i spuštali u polja i u primorje. Oni su ovdje ondje izazivali manje pokrete Hrvata ratara, koji su i inače u malim skupinama češće selili na susjedne otoke. Manje promjene u naselju bile su posljedica i znatnijih političkih događaja, osobito u 14. i u 15. st.; tada je bila rastrgana državna cjelina na području od Zrmanje do Neretve. Ona je već ranije izgubila Imotsku župu, u 14. st. Krajinu od Cetine do Neretve, a u 15. st. i Poljica. Svoj posjed u uskom dijelu primorja Mlečani su u 15. st. raširili i oko Novoga grada, Zadra, Šibenika, Trogira i Splita. Hrvatskoj državnoj cjelini ostalo je na tom tlu samo područje dalje od mora od Obrovca do Nutjaka i Klisa u blizini Imotskoga. Na more izilazila je ona od 15. st. samo kod Klisa-Solina. Vrela bilježe, da su te različne političke vlasti češće vabile ratare i Vlahe s tuđega tla, osobito u Pozrmanju i Pokrčju. Valja napomenuti, da je razmjerno dugo pripadanje Imotske župe, Krajine pa i Poljica Humu stvorilo u tim krajevima humsku, (hercegovačku) predaju, te se kasnije za naseljenike s toga zemljišta krivo računalo, da su došli iz Hercegovine.

5. *Proces izjednačivanje Hrvata i Vlaha.* U 15. stoljeću počeo je na cijelom području od Zrmanje do Kotora veliki društveni i narodni razvitak, izjednačivanje Hrvata i Vlaha, koje je uglavnom u 16. st. i završeno. Razvitak je tekao od prilike ovim redom: Jedan dio Vlaha stekao je stalne ratarske i vinogradske zemlje i na njima se naselio, ali oni nisu napustili i svoj pastirski prirad, koji im je donosio velik dohodak, te su pasli blago na bližnjim pasištima. Na taj način gospodarstva prešli su postepeno i ratari Hrvati, koji su uvelike gojili stoku kao i Vlasi. Dotada je pastirstvo na tom zemljištu bilo isključiva značajka Vlaha, te je i sve u vezi s time nosilo vlaško ime. A kako je ratarstvo bilo vezano jedino na Hrvate, to je ovo ime značilo samo po sebi ratara. Ipak su oba imena do 15. st. bila i potpuna oznaka naroda i krvnoga podrijetla. U novim prilikama ona su najprije počela gubiti crtu krvnoga podrijetla zadržavajući u još jačem razmjeru oznaku društvovnu i gospodarsku. Vlah s velikim ratarskim posjedom, kojim se više bavio, nego pastirstvom, uveden je po prirodi stvari u Hrvate i dobio je postupno oznaku hrvatsku. Računa se, da su tako Hrvati postali Herendići i Kožuli, a neki to misle i za Kegleviće. Ti su Vlasi primili i nošnju i način života Hrvata, što ih je još više odalečilo od ostalih Vlaha. S posjedima znali su oni steći i plemićki ili barem povlašteni položaj, što im je davalo i vanjsku oznaku Hrvata. Kao što se u to vrijeme u imenu Hrvat gubila crta narodna i krvna, tako se to događalo i u imenu Vlah; u njemu je preostajala samo gospodarska crta, koja je označavala čovjeka pastira. Kada su i mnogi Hrvati prešli na pastirski prirad, počeli su i oni, osobito, kojima je to bilo glavnije zanimanje, dobivati za taj rad pridjev »vlaški«. Postupno su ti Hrvati prelazili i na vlaški način života, na pastirsku nošnju, značajnu po crnoj predici, po kojoj su Vlasi i prozvani »crni, morovlasi, morlaci« i na t. zv. vlašku trgovinu i prenošenje robe. Tako je s vremenom i na te Hrvate preneseno vlaško ime, u kojem je tada ostala samo crta gospodarstva. Taj se razvitak vršio na dalmatinskom području kroz cijelo 15. st., a dokončan je potpuno istom pod Turcima, pod kojima su ga i gospodarske nove prilike znatno pomogle. Tada je velik dio Hrvata i na turskom i mletačkom području prešao na pastirski prirad, koji je nosio u sebi više slobodnoga djelovanja, jer je počivao na jakoj pokretljivosti. Posljedica je toga bila, da su Hrvati pastiri primili nekadašnje vlaške oznake i ime vlaško, dok su Vlasi silom prilika podignuti na viši društvovni stupanj, na kojem su prije bili samo Hrvati. Krvno čisti Hrvati imali su otada dva imena: narodno hrvatsko, kojim je i jezik zvan, i vlaško, koje je označivalo način gospodarstva. Vlasi su od toga vremena počeli dobivati i hrvatsko ime, koje im je prirodno davano, jer se vanjski nisu razlikovali od čistih Hrvata. Kad je u 15., a pogotovu u 16. st., nastalo i znatnije bračno miješanje jednih i drugih, taj je razvitak bio i brži. Već je u 15. st. na mletačkom području obično ime »kolon« i za Hrvata i Vlaha, a ta se oznaka prenosi tada i na bansko i drugo hrvatsko područje. Kod Dubrovčana pak nahodimo u isto doba ime Vlah za svakoga ratara s njihova zemljišta. U 16. st. počinje već prevlađivati taj izraz na cijelom dalmatinskom području u značenju seljaka. Isprva se on upotrebljavao samo za one iz daljih, manje poznatih krajeva, a kasnije se prenosio i na one iz bližih planinskih dijelova. Isprva su ga govorili pogotovu oni, koji nisu poznavali prilike na selu, a malo pomalo i svi građani. Tako se je u tim krajevima počelo i za Hrvate čiste krvi već u 16. st. upotrebljavati ime Vlah, a gubiti ime Hrvat. Samo domorodci, ljudi sa sela i dobri poznavaoci prilika nisu u tome griješili. U opisima stranaca kriva je upotreba tih naziva vrlo obična, i za njima su se često povodili i domaći ljudi, koji su inače te razlike poznavali. U tome su mnogo pomutnje donijele mletačke vlasti, a i Turci, koji su već bili navikli, da svoje podanike kršćane nazivaju Vlasima. Najčišću upotrebu tih naziva sačuvao je sam narod. On je kod čistokrvnih Hrvata održao ime Hrvat i kroz 16. i 17. st. u punoj vrijednosti i prenio ga u 18. st., otkada se nije više moglo izgubiti. Kod rasnih Vlaha narod je, dakako, pravio razliku još neko vrijeme, dok sam zajednički život u istim prilikama nije kroz nekoliko naraštaja nametnuo i tim pravim Vlasima hrvatske značajke i ime. To se dogodilo u 17. st., negdje prije, negdje kasnije. Od toga je vremena u narodu na tom zemljištu ime Vlah samo oznaka pravoslavnih doseljenika. Značajno je, da ona velika skupina iz Pozrmanja i Pokrčja od nekih 10.000 domova, koja se oko 1600 iselila u Liku i u Podunavlje i koja je poznata pod imenom Bunjevci, nije sa sobom donijela naziva Vlah i nije se sama nikada njime zvala. Isti je slučaj i kod onih velikih skupina, koje su iz D-e naseljene po Istri, Marki, Pulji i oko Napulja. Tim se imenom sami nisu nikad nazivali ni oni mnogobrojniji »uskoci« s dalmatinskoga kopna, koji su prebjegli u Senj i primorsku Krajinu. Skupno ime Vlahija davao je narod u D-i u 16. i 17. st. kraju, koji se zove i Zagora; talijanski spomenici nazivali su ga prema tome Morlakija. To je bilo područje između Šibenika, Trogira, Kozjaka i Cetine, oko Mosećа i Svilaje. Čistokrvni Vlasi čuvali su vrlo ustrajno svoje drugo ime Ćići, osobito u Pozrmanju i Pokrčju; u 15.

i 16. st. označavalo je one Vlahe, koji su bili još dvojezični. Kako je poznato, to su ime davali tada i čistim Vlasima u Bosni, Lici, velebitskom primorju, na Krku i u Istri, a nikada nije prenošeno na starosjedioce Hrvate, koji su po svojem pastirskom gospodarstvu stekli i ime Vlah. Gdje se ono, prema tome, kasnije javlja, upućuje na krvno vlaško podrijetlo.

6. *Naselje između Cetine i Neretve za vrijeme dolaska pod vlast Turaka.* Velike promjene u stanovništvu na tom području nastale su za prodiranja i vladanja Turaka i za dugih ratova u drugoj poli 17. stoljeća. One nisu bile svagdje jednaka razmjera; zavisile su o načinu turskoga osvajanja, o protudjelatnosti kršćanske ratne ustrojbe i o samom naselju, koje se prema Turcima odnosilo ili pomirbeno ili neprijateljski. Osim toga različito su primili tursku vlast plemići, kmetovi i Vlasi, napose oni čistoga podrijetla. Pod tursko gospodstvo potpali su na dalmatinskom području najprije krajevi najbliži Bosni i hercegovoj zemlji. To su bile župe: Luka oko donje Neretve, Gorska oko Vrgorca, Imotska, Posušje i Radobilja, sve zemljište s istočne strane Biokova i Cetine. Kao i ostale bosanske krajeve, tako su i te Turci stekli bez borbe, te na njima stanovništvo nije imalo gubitaka. Razvitak, koji je naselje u Bosni i Hercegovini prošlo u doba turskoga vladanja, proveden je, iako ne potpuno, i na području između Neretve i Cetine. Razlika je bila u tome, što tu nije bilo turčenja, barem ne u većem broju, te nije bilo ni jačega prelaženja na islam. Stoga je pod turskim gospodstvom u tom kraju uz muslimane bilo dosta i starosjedilaca katolika, poglavito po selima. Prema suvremenim spomenicima, koji opisuju to zemljište, može se utvrditi, da je na njemu s dolaskom Turaka potekao pravilan život, te se starosjedioci nisu selili, niti su išli za kakvim promjenama. Te mirne prilike na zemljištu od Neretve do Cetine ubrzo su se odrazile i u susjedstvu, u Kačića Krajini i u Poljicama. Već 1499 prešla je Krajina pod Turke, a u početku 16. st. i Poljičani, koje je preveo njihov zemljak Mehmedbeg Obrenović. Oboji su s Turcima sklopili neke vrsti ugovor, po kojemu u tim župama ostaje narodna uprava, a u ime turskoga vrhovništva uredovat će u njima emini, jedan u Makarskoj, a drugi u Poljicama. U Krajini su s Turcima vodili pregovore Kačići, koji su tako zadržali i vodstvo u župi, a sačuvali i bolji položaj pred povlaštenim drugim plemenima. Tako se može utvrditi, da je to razmjerno veliko područje od Neretve do Cetine u to teško doba turskoga prodiranja i početnog vladanja prošlo gotovo bez gubitaka. Na njemu su se održali starosjedioci u velikom broju ili kao katolici ili — u Neretvi. Gori, Imoti i Radobilji — donekle kao muslimani. Što je otuda i bilo seljenja, ono se izvršilo ili na Hvar i Brač ili u Split i Klis. Bez većih promjena u naselju ostalo je i starosjedilačko stanovništvo u dijelu D-e južno od Neretve, te nije ni podpadao pod Turke.

7. *Promjene u naselju između Cetine i Zrmanje za prodiranja Turaka.* Već od 1464 počeli su Turci podgrizati i područje s desne strane Cetine; prema kraju toga stoljeća njihove su navale bivale sve češće i upornije. Pri tom su upotrebljavali svoj iskušani način vojevanja na granici, naime upadanje četnika i martoloza na određena mjesta, koja bi temeljito oplijenili. Koji je kraj davao jači i duži otpor, žešće su ga i trajnije napadali. Na tom su području tada bile dvije vlasti: na kopnu hrvatska, u primorju mletačka, koja je obuhvatala Split, Kaštela, Trogir, Šibenik s velikim kotarom, Vranu, Zadar s velikim područjem, Nin i Novigrad s nešto okoline. U kopno su najdublje ulazili Mlečani sa šibenskim kotarom, koji je dopirao do Žitnika. Hrvatska je vlast bila najbliža moru u Ravnim Kotarima, gdje je plemstvo imalo poveći broj tvrdih gradova i jaku ratnu postrojbu. Turci se nisu jednako odnosili prema Mlečanima i hrvatskim vlastima. S Hrvatima su imali i bolje veze te su se lakše i brže sporazumijevali. S njim su oni sklapali i ugovore i različitim su ih sredstvima predobivali; gdje su naišli na težu i spremniju obranu, bilo je i jače borbe i većih gubitaka, osobito kod tvrdih gradova, koje su Turci morali krvavo osvajati. Posljedica je toga bila, da su područja oko tvrđava već bila donekle došla pod tursku vlast, a razne su se posade još branile. Stoga među seoskim



VELA LUKA



NAKON RIBOLOVA U KOMIŽI

stanovništvom na hrvatskom području i nije bilo većih gubitaka. To je naselje prelazilo iz jedne vlasti u drugu mijenjajući samo nosioce posjeda i državni sustav. Na mletačkom području bilo je stanje sasvim drugačije. Turska službeno i nije u tom razdoblju bila u ratu s Mlečanima, osim u nekoliko prilika. Ipak su pogranične turske ratne postrojbe neprestano kroz dugi niz godina udarale na to područje i sustavno ga drobile i ništile. Tu nije bilo mogućnosti kakvog sporazumijevanja seljaka s turskom vojskom, ni drugoga načina ublaživanja te nevolje. Mlečani se nisu htjeli upuštati u vojevanje s Turcima, izbjegavajući rat, ali su budno pazili na svoje stanovništvo, da ih ne zahvati kakva druga državna misao. Tako se i dešavalo, da su turski častnici i martolozi robili i plijenili po mletačkom području, a seosko stanovništvo na njemu nije nalazilo prave zaštite i obrane. Mlečani su istom 1520 podigli ili popravili neke utvrđene gradove na podesnim mjestima, u koja se je okolno naselje moglo skloniti, pa je otad i bilo manje gubitaka. Mlečani su računali, da je samo do 1525 s njihova područja od Splita do Novoga grada nestalo preko 80.000 starosjedilaca. Njihov zadarski kotar pao je u tom razdoblju sa 60.000 stan. na 10.000, a šibenski sa 105 sela na 13. Teško su stradale i okoline Trogira i Splita, u kojima je bila raseljena većina sela.

Može se, dakle, utvrditi, da je na banskom zemljištu ostalo mnogo više starosjedilaca nego na mletačkom dijelu, osobito u Cetini. Oprominju, Kninskoj župi, Luki i Zakrčju, koje su krajeve Turci lako zadobili; Cetinu i Oprominje stekli su već 1513. Uz njih je otvoreno pristalo cijelo seosko naselje, i već su 1513 proveli Turci u Cetini novačenje, što su kasnije činili i na ostalom banskom zemljištu. U prvom redu stupali su u tursku vojsku Vlasi, ali i mnogi seljaci i niži plemići, koji su se poveli za starosjediocima u Radobilji, Imoti, Krajini i Poljicama. Većih je gubitaka bilo jedino na zemljištu bližem mletačkoj granici, na kojem su turski četnici i više robili, a bilo je i jače borbe, jer je tu plemstvo imalo desetak tvrdih gradova, koje je uporno branilo. Ipak je i tu ostalo izvan gradova dosta starosjedilaca, koji su se Turcima prije pokorili, nego tvrđave. Do 1527 Turci su zadobili cijelo bansko područje s gradovima Skradinom, Kninom i Obrovcem. Valja utvrditi, da je i u tim branjenim tvrđavama ostao poveći broj starinačkoga građanstva, kojima su Turci dali stanovite povlastice. Za tih nekoliko desetina godina nastale su na zemljištu od Cetine do Zrmanje i mora ove promjene: Gdje je naselje ostajalo na svom domu, prelazilo je pod tursku vlast bez većih potresa. U prvom su redu bili to Vlasi, seljaci i donekle niži plemići, a po tvrđavama građani. Tursku vladu prihvatio je dio veleposjedničkoga plemstva, koje je Turcima prišlo na isti ili sličan način kao u gornjoj D-i i Bosni. Osobito su to načinili članovi istaknutih plemena u Cetini, Bribiru i Luci, koje su Turci sebi mamili. Kad su se na tom zemljištu prilike smirile, starosjedilaca se u većem broju našlo u Cetini, oko Knina, u Oprominju, u Pokrčju, u Luki i na uskom dijelu primorja, osobito u samim gradovima, a najviše na otocima. Na banskom području veće su praznine postojale u Vrlici, u dijelovima oko Knina, Skradina i gornje Zrmanje. Njih je u to vrijeme bilo mnogo na mletačkom dijelu, gdje je ostao bez stanovništva dalje od mora trogirski, šibenski, zadarski, ninski i novogradski kotar. Te su praznine bile tolike, te se može reći, da je mletačko područje za turskog prodiranja bilo izgubilo svoje tri četvrtine naselja. Nestajanju stanovništva na cijelom tom zemljištu od Cetine do Zrmanje i mora bio je uzrok ili u samoj ratnoj nevolji, koja je nastajala u robljenju i plijenjenju, ili u onoj djelatnosti, koja je nastojala narod spasiti od ratnog uništavanja. Turci su u prvom redu gledali da pohvataju što više roblja i blaga; znali su pri tom zarobiti cijela sela i odvesti mnogo stotina, a katkad i tisuća ljudi. Robili su preko cijele godine, dakako, po stanovitom redu, već prema obrambenim prilikama. U tome su sudjelovali uglavnom četnici mostarskoga, a katkad i sarajevskoga paše. Stoga je roblje i odvođeno u te pašaluke, gdje je ili prodavano ili uvrštavano u tursku vojsku. One, naime, koji su na to pristali, turske



TRABAKUL (T. Dabac)

su vlasti odmah primale u janičare i pouzdavale se u njih prema svojem starom iskustvu. U suvremenim izvještajima i spisima bitaka češće nailazimo na slučajeve, da su zarobljivani i takvi turski vojnici, koje su prije nekog vremena Turci odveli u roblje s istog zemljišta, koje su oni kao turski ratnici napadali. Tri su područja na hrvatskom tlu, koje su turski četnici u velikoj mjeri porobili: Poilovlje, Pounje i dio od Cetine do Zrmanje, a može se reći, da je upravo to dalmatinsko najviše stradalo. Otuda se može i shvatiti, da u tadašnjoj turskoj vojsci nahodimo poveći broj rođenih u tom kraju, koji su oni i proslavili svojom velikom vrijednošću, kao Muratbeg Tardić, ćehaja paše vrhbosanskoga i glasoviti Rustempaša Hrvat. Turci su inače velik dio roblja, cijele obitelji i starije članove, naselili po mostarskom i vrhbosanskom području, gdje su ti dalmatinski starosjedioci ili ubrzo ili s vremenom prešli na islam i postali dio tamošnjega muslimanskog naselja. Naravno je, da je dio toga roblja ostao pri svojoj vjeri, i bio naseljen na čiflucima i drugim posjedima u tom kraju. Kako je roblje bilo i predmet trgovine, pojedini njegovi dijelovi dospjeli su i u druge krajeve Sredozemlja, a mnogi su se i otkupljivali.

8. *Seobene struje s područja između Zrmanje i Cetine u početku 16. st.* Hrvatske i mletačke vlasti nastojale su svoje podanike spasavati od robljenja zaštitom, a u potrebi i iseljavanjem. Kako je već spomenuto, tvrde gradove uredili su Mlečani poslije 1520 na osnovi stečenoga iskustva, a Hrvati su ih i onako imali. I sam je narod tražio u seljenju spasa, ako se nije mogao drugačije pomoći. Treba, prema tome, razlikovati u tome djelatnost vlasti i samoga svijeta. U prvom slučaju iseljavanje je bilo dobro promišljeno, uređeno i izvođeno, pa je moglo biti upravljeno i u daljnje krajeve i u velikim skupovima. U drugom slučaju nije bilo većega ustroja, a sve je vršeno u manjem razmjeru. Jedan i drugi način iseljavanja provedeni su u punoj mjeri samo na mletačkom tlu, dok na banskom dijelu nije za to ni bilo mnogo vremena. Na njemu je ono izilazilo više iz samoga naroda, a vodstvo su pri tom imali u pravilu svećenici i prvaci sela ili kraja. Spomenici su zapisali i veliku skrb oko toga posla grofova Krbavskih, Posidarskih, Perušića i drugih uvaženijih članova hrvatskoga posjedovnoga plemstva na tom zemljištu. Prvi je stupanj seljenja sastojao u pomicanju naselja s opasnijih mjesta na sigurnija, što se vršilo na oba područja, a izvodile su to ili podupirale i vlasti. Na banskom zemljištu tražili su se pri tom krajevi na gorskom tlu u Dinari i Velebitu, na mletačkom oni udaljeniji u primorju. Već na tom stupnju selili su i s jednoga područja na drugo, što su vlasti strogo branile. Zapisano je, da je u Pozrmanje oko 1514 sišlo i mnogo naroda iz Odorja, Hotuče, Like i Krbave, a što su turski četnici žešće nadirali, to je narod tražio sve udaljenije krajeve. Tada su mletačke vlasti počele bjegunce nastanjivati i po otocima, na koje su se onda upravljale i seobe s banskoga dijela. U njima su sudjelovali i Hrvati i oni, koji su tada nosili ime Vlaha, Morlaka ili Ćića. Postoje zapisi o tom seljenju, a i danas se može utvrditi po živoj predaji i po govoru. Gdje je danas na otocima potpuno ili djelomično štokavskočakavsko narječje, tu se nalaze i doseljenici od Cetine, Mosećа i Pokrčja (otoci Olib s naseljenicima od Vrlike, Vrgada i Dugi Otok iz Pokrčja). Zbog toga preseljavanja s banskoga tla na mletačke otoke dolazilo je i do sporova između obiju vlasti, jer su posjednici zadržavali svoje kmetove. Ubrzo se opazilo, da susjedni otoci nisu dovoljni za tolike naseljenike, te su ih Mlečani počeli nastanjivati i na svojem području u Istri, koje se nalazilo oko Pule i Poreča, i dalje u Abruce. Na svoje tlo u Istri i oko Pivke navodile su te bjegunce i austrijske vlasti. Već u početku 16. st., osobito 1515—25, ta je seoba bila uz potporu vlasti vrlo razgranata. S mletačkoga područja, poglavito iz zadarskoga, ninskoga, novogradskoga i šibenskoga kotara, pošlo je mnogo iseljenika s tom strujom, ali je ona bila jaka i s banskoga tla. Selili su i Hrvati i oni s imenom Vlasi, a tada je na otok Krk, u Istru i u Pivku došlo i mnogo Ćića (v.).

9. *Povratne seobene struje.* Međutim bilo je i obratnog seljenja. Tursko vladanje na osvojenom zemljištu u Cetini i Pokrčju bilo je tih godina razmjerno prijatno, osobito seljacima i pastirima. Ono je moglo i privlačiti, pogotovu, ako je išlo za tim, kao što je to češće i bio slučaj. Činjenica je, da su se na spomenuto područje selili i s dotada još neosvojenoga banskoga i mletačkoga tla, prije svega pastiri, koji su u tom kraju nalazili bolje prilike za svoje gospodarstvo. Seljake su opet mamili spahije i begovi, jer su trebali radnih sila, pa su im i davali vrlo povoljne uvjete. Seljenje na tursko područje učestalo je već poslije 1522, kad su Turci zadobili Skradin i Knin, te se i Pokrčje bilo smirilo. U to vrijeme već su Turci razvili vrlo jaku promidžbu, da privuku što više naroda na svoje zemljište. Tu su djelatnost turskih vlasti i posjednika opširno opisali u svojim izvještajima poglavari mletačkoga područja, jer je ono pri tom i imalo najviše gubitaka. Iz tih se opisa vidi, da je turska promidžba bila u tom djelovanju zahvatila ne samo zemljišta oko Zadra, Nina, Novoga Grada, Vrane i Šibenika sa susjednim otocima, nego i Istru i Abruce, gdje su se turski glasnici uvukli među naseljene Dalmatince. I upravo iz tih dalekih krajeva Turci su dobili mnogo naseljenika. Izvještaji navode, da se ti Hrvati, nastanjeni u Istri, Abrucima i Marki, navikli na sasvim drugi način života, nisu nikako mogli snaći u promijenjenim prilikama. Osobito su osjećali, što nisu imali prave prigode za pastirstvo, a tamošnje ratarstvo da ne razumiju; stoga da oni i nastoje vratiti se u stari kraj. Tim su putem Turci naselili mnoge praznine svoga područja i oko Knina, u Pokrčju, a osobito Bribir i Luku. Koristi su od toga vraćanja imali i sami Mlečani, jer su mnogi od tih povraćenika ostali i na zadarskom, ninskom, novogradskom i vranskom zemljištu, budući da su i na njemu nalazili više prilike za svoj način gospodarstva nego u Istri i Italiji. Oni su stekli i posebno ime »Istrani«, pod kojim dolaze i u mletačkim, austrijskim i hrvatskim izvještajima, iako se češće radi i o onima, koji su se vraćali iz Abruca i Marke.

10. *Unutarnje seobe.* U to vrijeme provela su se još dva unutarnja saseljavanja, koja doduše isprva još nisu bila zahvatila veliki broj obitelji, ali su načinila osnovu, na kojoj se je to seljenje vršilo kroz cijelo 16. st. i velik dio 17. st.: to je osnivanje jakih tvrđavnih naselja u Klisu i Senju. Oba ta grada postala su uzor mnogim kasnijim utvrđenim naseljima, koja su posebna značajka u stanovništvu kroz



PELJEŠKI KANAL, Orebić (Arhiv z. p. J.)

16. i 17. st. i na hrvatskom, turskom i mletačkom području. Iako su se u takvim naseljima među ratnicima nahodili neoženjeni pojedinci, ipak su većinu posade i neredovite vojske u njima činili oženjeni vojnici s brojnim obiteljima, oni i tvore t. zv. tvrđavno naselje. Klis i Senj dobili su to značenje nekako u isto doba, oko 1523. Za petnaestak godina, koliko se Klis držao u tom položaju, u nj se doselilo naroda najviše iz susjedne Krajine, Radobilje, Poljica i Brodarića. Kako su ti krajevi spadali pod hercegovački sandžak, a prije Turaka pod Hercegovinu, te je u njima, osobito u Krajini i Radobilji, bila razvijena i hercegovačka predaja, to su ti doseljenici i stekli ime hercegovačkih uskoka. Osim njih bilo je i došljaka sa susjednoga mletačkoga područja, pogotovu s Brača i Hvara. Sve su to bili ili čisti čakavci, ili, s daljega kopna, i polučakavci. Kad su 1537 Klis i Solin pali, veći se dio njihova naselja preselio u Senj, gdje su popunili staro tvrđavno naselje i dali osnovu uskočkoj ustrojbi toga mjesta i kraja. Od te godine kroz 16. i 17. st. mnogi su se iz tih krajeva D-e: iz Krajine, Poljica, Radobilje, Imote, Brodarića, Cetine, Pokrčja, a osobito s mletačkoga područja od Splita do Novoga Grada i sa svih otoka, poglavito Hvara, Brača i onih zadarskih, selili u Senj i primorsku krajinu, ustrojenu oko te tvrđave, gdje se navode pod imenom uskoka i venturina. Ti mnogobrojni dalmatinski doseljenici držali su i obnavljali to naselje, koje je u trajnom vojevanju imalo mnogo gubitaka, te je trebalo neprestano prinove. Oni su u Senju i okolnoj Krajini održali katoličku crkvu i čakavsko narječje. Iako je to bilo krajiško područje, pravoslavni prebjezi nisu mogli ući u njih.

11. *Općenita slika naselja između Zrmanje i Neretve u 16. st.* G. 1538 stekli su Turci u sjeverozapadnoj Dalmaciji Nadin, Vranu i Velim. Oni su tu uza starosjedioce ubrzo nastanili i nešto naroda sa svojega staroga okolnoga područja, ali su se njima javili i mnogobrojni doseljenici iz Istre, Marke i Abruca, koji su u velikom broju došli u to vrijeme na tursko staro zemljište u Pokrčju i na ovo novostečeno. Njih se tu našlo toliko, da su prepunili područje te su mogli preseliti i na susjedno mletačko tlo. Već oko 1550 javljaju mletački izvještaji, da u zadarskom kotaru ima do 1000 ognjišta Istrana i nešto drugih seljaka, koji su se svi preselili s turskoga područja. Kada su Turci u ratu od 1571 stekli i Zemunik i Polešnik s okolicom, našli su na novom području razmjerno gusto stanovništvo, koje su popunili i novim naseljem sa svoga okolnoga zemljišta.

To neprestano kretanje stanovništva na zemljištu od Cetine do mora i Zrmanje može se, prema tome, ovako ukratko označiti: U turskom prodiranju, u vremenu od tridesetak godina, odselilo je i s banskoga, a osobito s mletačkoga područja, mnogo starinačkoga naselja na otoke, u Istru, Pivku, okolinu Trsta i u Abruce. Među njima bilo je i poluštokavaca, iz istočnijih dijelova, i čakavaca iz primorja i Pozrmanja. Već od 1515, još više od 1523, a pogotovo od 1527, taj se narod selio u velikom broju natrag u stari kraj, iz kojega se naseljavao i po turskom i mletačkom području. Posljedica je toga bila, da su poluštokavci prodrli i u Pozrmanje i u primorje, gdje su do Turaka bili samo čisti čakavci. Poluštokavci, podrijetlom s turskoga područja, bili su u tom vraćanju i u većini, te je njihov govor i zavladao od 1540 od prilike cijelim turskim zemljištem i većim dijelom zadarskoga kotara. U drugoj poli 16. st. izvršeno je najposlije nastanjivanje onih praznina, koje su u turskom prodiranju nastale u prostranom šibenskom i trogirskom kotaru. Tu su do 1520 nestala mnoga nekada dobro naseljena sela, od kojih je jedan dio odveden u roblje, a drugi izmakao u primorje, na otoke i u Istru i Italiju. Tridesetak godina ležalo je to tlo pusto, a samo su ga donekle obrađivali susjedni mletački i turski podanici. Najposlije je načinjen nehotični i nepisani sporazum i samom naselju: dio, bliži primorju, nastanili su postupno Šibenčani i Trogirani i bliži primorci, a ostalo turski podanici. Isprva su oni plaćali Mlečanima neku odštetu za zemlje bliže moru, ali je i to s vremenom prestalo. Naseljenici s turskoga područja bili su podrijetlom ili starosjedioci od Cetine, Svilaje, gornjega Pokrčja, Luke i Moseća, ili t. zv. Istrani, koji su zapravo bili starinci u spomenutim krajevima. U tom mirnom naseljavanju, koje je vodio sam narod, a izdašno ga podupirale i turske i mletačke vlasti — ove druge, jer bez toga naselja nije moglo živjeti primorje — nastanjeno je područje skradinsko, šibensko i perkovićko i sva trogirska Zagora. Tako je tu nastalo preko stotinu sela s mnogobrojnim naseljem. U toj seobi prodrli su poluštokavci i na ono tlo, na kojem su do Turaka bili čisti čakavci.

Dok je to područje sjeverno od Cetine do mora i Zrmanje u 16. st. bilo neprestano u gibanju, nije ni ono južno od Cetine u svojem primorskom dijelu, u Poljicima i Krajini, bilo sasvim umireno. Osim spomenutoga trajnoga doseljavanja u Senj (s okolinom), s toga je zemljišta bilo i preseljavanja na otoke Brač, Hvar i Vis, kadgod je nastao na njemu kakav pokret protiv Turaka, a koji su Mlečani neprestano poticali. Uglavnom sva su ta preseljavanja zabilježena u suvremenim spomenicima, te se znaju i obitelji, koje su pri tom sudjelovale. Ipak je to zemljište južno od Cetine u svom naselju ostalo potpuno povezano, te na njemu nije moglo biti provedeno kakvo novo useljivanje. Ono je izvršeno samo u gradove, u središta kotareva i vojvodstava, u koja su se doselili muslimani iz Hercegovine i Bosne kao upravni činovnici, vojnici, trgovci, obrtnici i posjednici. Većinom su ti doseljenici unišli u Imotski i Vrgorac, a ponešto i u Makarsku. Inače je muslimansko stanovništvo na tom tlu bilo i domaćega podrijetla, osobito među posjednicima, obrtnicima, trgovcima i slobodnim seljaštvom.

Uza sva vraćanja iseljenih starosjedilaca s otoka, iz Istre i Italije u svoj stari kraj, između Cetine, Zrmanje i mora, ipak se u njemu između 1530 i 1550 našlo u naselju i dosta praznina. One su postojale



STON sa solanom u pozadini

već i zbog toga, što je otuda odvedeno mnogo svijeta u roblje, a ni svi se iseljenici nisu bili vratili. Po svom starom iskustvu Turci su na ta pusta mjesta naselili svoje martoloze, pravoslavne Vlahe, koje su doveli iz Poibrja, Polimlja i Potarja, jedno, da im budu u ratničkoj službi, a drugo, da im obrađuju i zemlju i odgajaju potrebnu stoku. To su nastanjivanje Vlaha Turci počeli provoditi odmah, kako su osvojili Skradin, Knin i Ostrovicu (1522/3), ali su glavna vlaška naselja tu, kao i u susjednoj Lici i Krbavi, nastala 1551. Do te godine već su mnogi starosjedioci i istarski povratnici prešli iz gornjih krajeva Krke, Cetine i od Zrmanje u donji dio primorja, a oni iz Luke, od Svilaje i Moseća u šibenski i trogirski kotar. Na sve te praznine dovedeni su pravoslavni Vlasi, koji su, prema tome, ispunili gornje Pokrčje, Pozrmanje, gornju Cetinu i Luku. Turci su ih osim toga postavili i u sva važnija tvrđavna naselja, da im služe u neredovitoj vojsci. Pravoslavni Vlasi donijeli su čisto štokavsko narječje i jekavski govor, po čemu su se također razlikovali od hrvatskih starosjedilaca.

12. *Muslimansko naselje između Cetine i Zrmanje.* Na zemljište između Cetine i Zrmanje doselio se u vrijeme ustrojavanja turske vlasti i u prvim deseticama turskoga gospodstva i poveći broj muslimana, koji su unišli u gradska naselja Knina, Skradina, Vrlike, Sinja, Obrovca, Klisa i Drniša i dali osnovu tamošnjem muslimanskom stanovništvu. Ubrzo je muslimansko naselje i inače poraslo, jer su mnogobrojni starosjedioci primili islam i po selima i gradovima. Na novu su vjeru prelazili u 16. st., a donekle i u 17. st., osobito ratari, koji su postajali slobodni seljaci s osiguranim posjedom; taj se razvitak može prema vrelima pratiti i podrobnije. Postupno su ti muslimani prešli u većem broju u središta kotareva i vojvodstava, kojih je na tom zemljištu kao graničnom bilo više nego u unutrašnjosti. U okolini Klisa njihova su naselja bila Kamen, Solin, Lončarić i Kozjak, oko Drniša Petrovac, Stikovo i Nečven, a između donje Krke i Zrmanje Rakitnica, Daslina, Velim, Vrana, Tin, Nadin, Zemunik, Polešnik, Islam, Karin, Zečevo, Ostrvica, Kožulovac, Benkovac, Polača. Najjača su bila u Kotarima, gdje je muslimana bilo mnogo i po selima. Ratara je bio veći broj i u Oprominju te Petrovu Polju. Već u drugoj poli 16. st., a pogotovu u 17. st., poslije velike seobe Bunjevaca, kada se s toga zemljišta iselilo mnogo katolika, taj je kraj imao značaj turske zemlje, u kojoj pokraj kršćana ima velik broj muslimana, kao i u susjednoj Lici i Bosni.

13. *Seobene struje s područja između Cetine i Zrmanje u 16. st. i u 1. polovici 17. st.* U seljenju iz D-e, u vrijeme turskog prodiranja, isprva je bila samo jedna struja: u Istru i susjednu Italiju. To je ona, na koju su navraćale mletačke vlasti, a po njima i druge talijanske. U daljim krajevima ona je naselila Marke i



LOPUD (Fotozadruga)



DETALJ DUBROVAČKIH ZIDINA

Abruce. U Aqua Viva i okolini toga mjesta u Abrucima i danas ima potomaka tih preseljenika, koji su donekle sačuvali i svoj govor i hrvatski značaj. Ta je struja i dalje kroz 16. st. ostala vrlo živa, iako je kasnije upućivana uglavnom samo u Istru, koja je u turskom robljenju gubila mnogo stanovnika, te su ga vlasti nadomještale doseljenicima. Mlečani su u drugoj poli 16. st. naselili na taj način Pulu s okolinom i Poreč s područjem. Austrijske vlasti dovele su u to vrijeme isto tako dalmatinske naseljenike u sjeverozapadnu Istru; bili su to u većini poluštokavci, podrijetlom s nekadanjega banskoga zemljišta, te su u unutarnjoj seobi bili dospjeli na mletačko tlo. Oni su taj govor i donijeli u Istru, zajedno s onima iz prijašnjih seoba, gdje su ga njihovi potomci, ponešto s utjecajima okolnoga čakavskoga, održali do danas.

Oko 1540 uvedena je iz Pokrčja, Cetine, Kotara i Pozrmanja već i struja po kopnu na sjever u Liku, Primorje i Pokupje. Nju su, naravno, poticale ili podupirale krajiške ili banske vlasti, te je uvijek bila dobro smišljena i provedena; te su seobe opširno opisane u suvremenim izvještajima.

Prva je seoba iz te struje izišla iz okoline Obrovca, a u njoj je sudjelovalo pedesetak kuća Ćića, koji su se najprije s banskoga područja selili oko 1520 u Istru, a onda se oko 1535 vratili u stari kraj. Već 1538 oni su uhvatili vezu s hrvatskom Krajinom, te se preselili u Pokuplje, gdje su ih Zrinski nastanili na svojim posjedima u okolini Ribnika i selima Prilišću i Rosopajniku. U tim selima i njihovoj okolini žive i danas njihovi mnogobrojni potomci. Značajno je, da su ti Ćići donijeli i donekle očuvali čakavsko narječje, što dokazuje, da su bili starosjedioci u Pozrmanju.

Tih godina selili su se mnogobrojni Cetinjani i iz gornjega Pokrčja na područje Krajine, gdje su ih uvrštavali u ratničku službu, osobito u neredovite čete martoloza, u kojima su oni krajiškoj vojsci bili vrlo dobro došli. Dio tih preseljenika zahvatila je tu i struja, koja je oko 1540 pošla u Zapadnu Madžarsku i Gradišće; tu su oni naselili skupinu sela, koja je poznata pod imenom Vlahija. Na tom zemljištu razlikovali su se od ostalih Hrvata čakavaca i svojim poluštokavskim narječjem, koje su njihovi potomci sačuvali sve do danas.

Ako je 16. st. tome zemljištu između Cetine, Zrmanje i mora donijelo u naselju velike promjene i mnogobrojna seljenja, nije u tom pogledu popustilo ni 17. st. Već u njegovu početku, 1605, izvedena je otuda jedna od najvećih seoba, koju je u to tursko doba D. uopće izvršila. To je onaj veliki pokret Bunjevaca, po kojemu se jedan dio njih odselio u Podunavlje, a drugi na Ličko Polje kraj Fužina. Seobu Bunjevaca opisali su suvremeni izvještaji, onu u Podunavlje ukratko, a u Lič opširno i s popisom obitelji, koje su pri tom sudjelovale. Oba seljenja izazvali su teški postupci i veliki porezi Mustajbega, sandžaka kliškoga, zbog čega je u Pozrmanju i Pokrčju nastao jak ustanak među starosjediocima katolicima, koji je onda završio spomenutom seobom. Izvještaji navode, da se pri tom u druge krajeve odselilo do 10.000 domova, a najviše u Podunavlje (→ Bunjevci).

Naseljenici u Liču raširili su se ubrzo i u svetojakovsko primorje, gdje su osnovali jako krmpotsko naselje. U njih su 1627 unišli s dvadesetak obitelji novi doseljenici s navedenoga dalmatinskoga područja, koji su ostali ili u Liču ili su prešli u Krmpote. Iz suvremenih izvještaja zna se točnije, da su Bunjevci iz Pozrmanja i Pokrčja u toj seobi sudjelovali u prvom redu iz okoline Zemunika, Obrovca, Vrane, Nadina, s obiju strana Zrmanje, područja Skradina i Kistanja, Oprominja, Petrova Polja, gornje Cetine i okoline Sinja, i to četrdesetak tisuća naseljenika. Iza njih ostalo je mnogo puste zemlje, što se odrazilo u gospodarstvu, a starosjedioci katolici na tom su zemljištu izvanredno oslabili; tada su ukinute i mnoge katoličke župe. Na prazne posjede doveli su Turci nekoliko tisuća obitelji pravoslavnih Vlaha, koji su ojačali suvjernike, naseljene tu već u 16. st. Ta je seoba izazvala i unutarnje saseljavanje ostaloga naselja, jer su Turci na puste zemlje naseljavali i starosjedioce iz gušće nastanjenih krajeva. Zato je dovedeno novih naseljenika u te sjevernije krajeve i iz donje Cetine, Moseća, Radobilje, a ponešto i iz Krajine, osobito iz zagorskoga dijela. Tim je doseljavanjem okolnih katoličkih starosjedilaca donekle ojačano hrvatsko stanovništvo na raseljenom zemljištu.

14. *Promjene u naselju D-e u 2. polovici 17. st.* Sredinom 17. st. nastale su za vrijeme kandijskoga rata na cijelom području između Neretve, Zrmanje i mora vrlo teške prilike. Mlečani su uspjeli da preko franjevaca i narodnih prvaka podignu gotovo sve kršćansko, osobito katoličko naselje, protiv Turaka. Kako su Mlečani pri tom isprva uspijevali, a kasnije gubili, posljedice su bile, da je velik dio stanovništva stavljen u pokret, koji se završio ili preseljenjem na mletačko područje ili jakim gubitcima u ljudstvu i dobrima na starom tlu. Tih je godina iz Krajine prešlo nekoliko stotina obitelji na Brač i Hvar, gdje su od Makarske naselile Sumartin i okolinu, od Živogošte i Zaostroga Sućuraj, a rasule su se i po drugim mjestima tih otoka. Sumartin i Sućuraj održali su sve do danas i govor svoga staroga kraja. Iz sjevernijega dijela, iz Petrova Polja, Oprominja i od Knina pustilo se na mletačko zemljište u mletačkoj službi do 10.000 čeljadi, gdje su ih vlasti nastanile u Šibeniku i okolini. Od kuge, koja je tada izbila, nešto je od toga svijeta pomrlo, jedan je dio nastanjen poslije te bolesti u samom mjestu, a ostali su se ili naselili u okolini grada, ili se vratili u stari kraj, gdje su se morali izmiriti s Turcima. Na to su morali doći i oni iz drugih krajeva, koji su se isprva digli protiv Turaka, osobito u Kotarima i Bukovici. Iz toga je vremena i seoba Bunjevaca iz Jesenica u Primorsku Krajinu, gdje su s pedesetak obitelji naselili Sv. Juraj i okolinu. Od početka 17. st do 70-ih godina preseljavalo se i iz Krajine i iz sjevernijeg dijela, osobito onoga bliže mom, i u Istru. Važnije su seobe onamo iz 1612, 1624, 1647—1649 i 1670; uglavnom su to bili poluštokavsci, kojima su potomci taj govor u Istri održali do danas. Veliko je unutarnje saseljavanje i useljavanje iz Bosne i Hercegovine provedeno na tom zemljištu za vrijeme velikoga ratovanja pod kraj 17. i u početku 18. st. Turci su konačno protjerani iz cijele D-e, te su iza mnogobrojnih muslimana ostale puste dobre zemlje, koje je trebalo nastaniti, osobito u donjem Pokrčju, oko Benkovca, u Bukovici, u Cetini i Vrgoračkoj Krajini. U te krajeve provedeno je tada u desetak godina jako unutarnje saseljavanje, u kojem je Opromìnje i Petrovo Polje naselilo s kojih 1000 domova donje Pokrčje, osobito Skradin i okolinu, Kninsko područje Bukovicu i Kotare, a Imota i donja Neretva Krajinu. U



(V. Kratky)

DUBROVAČKA RIJEKA

naseljavanju iz Bosne i Hercegovine sudjelovali su krajevi susjedni D-i: uglavnom Hlivno, Duvno, Rakitno, Kupres, Uskoplje i Rama, a iz Hercegovine Broćno, Blato i dolina Neretve. Oni iz Bosne naselili su s nekih 800 obitelji Cetinu, Ogorje, Zagoru i Potranje. Na to zemljište došlo je i nešto Hercegovaca (do 500 domova), ali su se u većini preselili u Krajinu, vrgoračko područje, Muć, Diesno i Prngovo. U tom razdoblju izvršili su sa staroga zemljišta u kotarima, Bukovici i desnom Pozrmanju i Bunjevci svoju posljednju veliku seobu u Liku i Podgorje. Počeli su već oko 1670 poslije kandijskoga rata tako, da su niz Velebit od Zrmanje prodirali sve sjevernije u Podgorje. Pred bečki rat nalazili su se u gušćem broju kod Baga, a kod Jablanca su se sastali s onim Bunjevcima, koji su se u taj kraj puštali od Sv. Jurja i Krmpota. Kada je Lika oslobođena od Turaka, oni iz Podgorja unišli su u središnja njena polja, a tada su se na to zemljište, osobito južnije, preselili i drugi mnogobrojni Bunjevci iz Pozrmanja, Bukovice i Kotara. Njihovi potomci žive danas u neko 3000 kuća u Lovincu, Gračacu i okolini, u Gospićkom i Smiljanskom Polju i u Podgorju, a s onima, koji su podrijetlom iz Liča i Krmpota, čine Bunjevci i preko 6.000 domova u samoj Lici, dok će ih gotovo toliko biti u drugim hrvatskim krajevima. U to isto vrijeme prešlo je u Liku i Krbavu iz Kotara, Bukovice i Pokrčja i mnogo pravoslavnih, koji su u velikom broju naselili područje Gračaca, Udbine, Korenice, Bruvna i Gospićko Polje.

15. *Seljenje iz D-e od početka 18. st. do danas.* Dio uskog primorja od Neretve do Boke, sačuvao je starinačko naselje i kroz 16. i 17. st., ali je kroz cijelo to vrijeme dobivao i prinose s okolnoga kopna i zagorja, a sam nije davao raseljenika. Osobito su rasli grad Dubrovnik i njegova najbliža okolina, sve do potresa 1667.

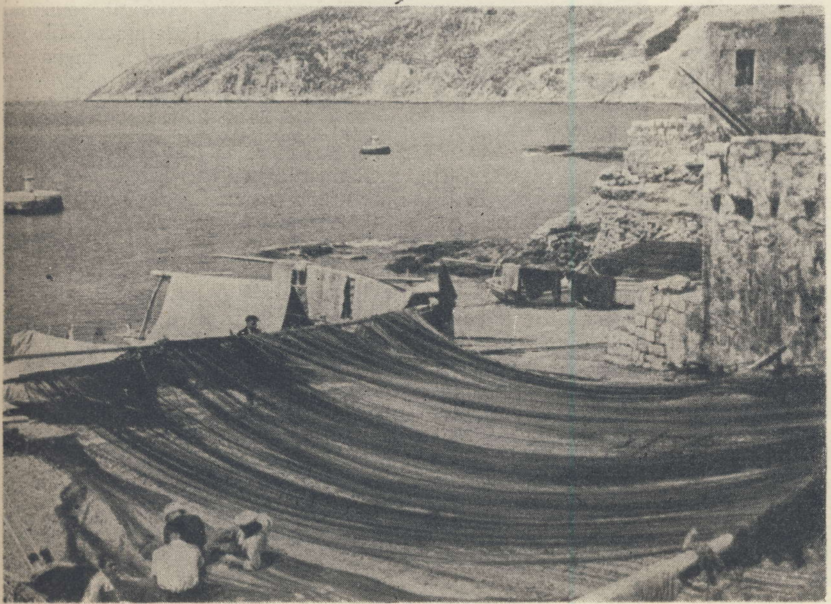
U početku 18. st. staložilo se naselje u D-i i u sređenim prilikama razvijalo vrlo uspješno. Ono je već od polovine toga stoljeća bilo u srednjem i sjevernom dijelu toliko snažno, da je moglo dati na tisuće naseljenika Bosni i Hercegovini. Hrvatsko naselje selilo se otuda najprije u susjedne pogranične bosanske i hercegovačke krajeve, a iz njih i preko njih i dalje, te je najposlije dalo mnogo naseljenika nesamo Fojnici, Kreševu, Skoplju, Bugojnu, Travniku, Jajcu, Tešnju, Zenici, Žepču, Visokom i Sarajevskom Polju, nego i Maglaju, Derventi (osobito mnogo), Tuzli, Gradačcu i Brčkom. Ta seoba, poznata pod imenom »kaurska«, izvođena je u jačoj mjeri stotinjak godina, a u manjoj i kroz veći dio 19. st. Postrojavali su je i uređivali sami posjednici, jer su te zemlje u to vrijeme bile bez seljaka. Sjeverozapadni dio Bosne, od Prnjavora, Kotor Varoša, Jajca i Glamoča do granice, naselili su u to doba pravoslavni s onima iz Like i Banije, tako te je to veliko područje steklo napokon dalmatinskolički značaj. Dok je srednja i sjeverna D. u kopnenom dijelu naseljavala Bosnu i Hercegovinu, primorska je u 19. st. okrenula drugim pravcem, u prekomorske zemlje, kojima je dala tisuće naseljenika. Ta je seoba ubrzo zahvatila i Zagorje, i sela i gradove, te je starom kraju otela razmjerno vrlo mnogo stanovništva. Pod kraj 19. st. upravljeno je seljenje iz sjevernoga i srednjega dijela i u Slavoniju, a u sve jačoj mjeri vrši se i danas. Na to zemljište dolazili su Dalmatinci u manjim skupinama već u 18. i u početku 19. st. (na pr. od Vrgorca u okolinu Vinkovaca, Đakova i Našica), ali se to u novije doba izvodi po osnovi.

Dalmatinsko naselje pokazalo je i u 19. i 20. st. izvanredan napredak. Ono je jedan od najzdravijih dijelova hrvatskoga naroda, koji po svojem stalnom raseljavanju i uspješnom razvijanju čini u njemu jezgrovnu osnovicu.

LIT.: Diplomatički zbornik, II.-XV. Zagreb 1904—34; Š. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae*, I.-III., Zagreb 1876—78; Isti, *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i mletačke republike*, I.-X., Zagreb 1868—91; D. Farlati, *Illyricum sacrum, IV.*, *Mleci 1769; Bullettino* di Archeologia e Storia Dalmata, Split 1878—1911; E. Fernedžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892; F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Beč 1858; I. Kukuljević, *Acta croatica*, Zagreb 1860; Starine, XIV. i XVII., Zagreb 1882 i 1885; F. Zlatović, *Franovci Države presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb 1885; R. Lopašić, *Spomenici hrv. krajine*, I.-III., Zagreb 1884—86; I. Kukuljević, Arkiv za jugoslav. povjestnicu, VI.-VIII., Zagreb 1859—65; Sertonaco Anticano, *Frammenti istorici della guerra in Dalmazia*, Mleci 1649; L. Jelić, *Lički sandžakat i postanje mletačke krajine*, Narod. koledar, Split 1898; I. Pivčević, *Povijest Poljica*, Split 1921; A. Pavich, *Prinosi povjesti Poljica*, GIZM, Sarajevo 1901; F. Rački, *Prilog za poviest hrvatskih uskoka*, Starine IX., Zagreb 1877. S. P-ć.



DUBROVNIK, U luci

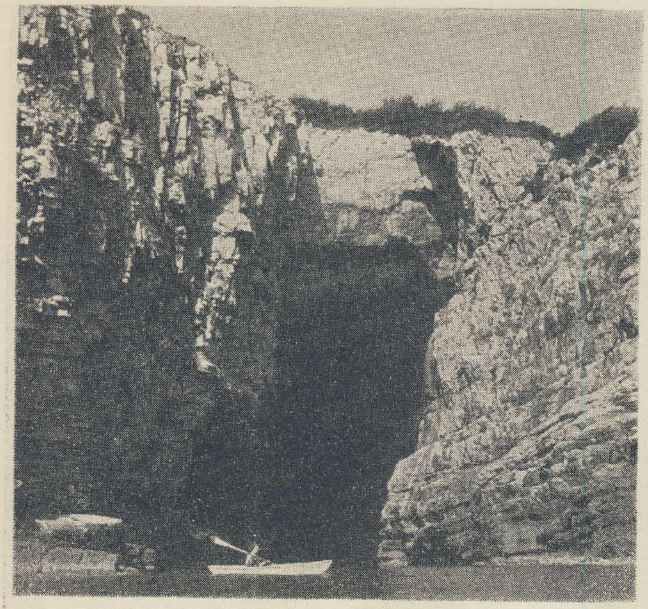


SUŠENJE MREŽA U KOMIŽI

Lingvistička povijest Dalmacije. Da se mogu razumjeti i objasniti lingvističke promjene, koje se dogodiše na području današnje Dalmacije, od najstarijih vremena do danas, moraju se imati u vidu tri vrste naselja u ovoj zemlji: uz obalu, na otocima i u zaleđu. Jezične promjene u svim ovim vrstama naselja mogu stajati u uskoj vezi s jezičnim promjenama, koje se dogodiše u naseljima dalmatinskog zaleđa, ili doživjeti takove promjene izazvane sa susjedne talijanske obale.

Kao na Balkanu, tako i u ovim trim vrstama naselja možemo razlikovati jezike prema tome, da li su se govorili prije ili poslije rimskog osvojenja. Najstariji predrimski jezik nije nam poznat ni po imenu. Sudeći po starim imenima nekih dalmatinskih otoka, koja se ponavljaju u Egejskom, Jonskom i Sredozemnom moru (primjerice *Pharos*, danas hrv. *Hvar; Kerkyra*, starohrv. *Krkar*, danas hrv. *Korčula;* Melita, hrv. Mljet, čemu odgovara *Paros* u Egejskom, *Kerkyra* u Jonskom, *Melita*, danas *Malta* u Sredozemnom moru), možemo zaključiti, da se i tu govorio neki neindoevropski mediteranski ili, kako se još veli, pelazgički jezik.

Ostali jezici, koji su se ovdje govorili u historijsko vrijeme prije i poslije rimskog osvojenja, pripadali su indoevropskoj jezičnoj porodici. Od najstarijih predrimskih jezika poznat nam je ilirski samo po ličnim i mjesnim imenima, po nekim riječima, koje su zabilježili stari pisci,



(V. Kratky)

ULAZ U SPILJU NA LOKRUMU

i po jednom malom natpisu od 4 riječi iz Skadra, zatim po nekim rekonstrukcijama dobivenim na osnovi lingvističke poredbe albanskoga i rumunjskoga jezika. Od ilirskih plemena, koji su ga govorili, poznati su nam, idući od sjevera na jug, *Japodes, Liburni, Burnistae, Deuri, Ditiones, Dindari, Manii, Ardiaei, Pleraei* i t. d. i naročito *Delmatae*, koji dadoše ime cijelom kraju još za rimskih vremena. O jezičnim osobinama njihova govora ne znamo ništa. Znamo još, da su ova plemena imala jezičnih rođaka na sjeveru kod Panonaca, zatim na balkanskom jugu sve do Epira i Peleponeza, a na zapadu preko Jadrana u Apuliji kod Mesapijaca i Japiga i na sjeveru Apeninskog poluotoka kod Veneta.

Sudeći po nekim imenima, ilirska plemena ove zemlje nazivala su se slično kao i galska (keltska), i to po glavnom mjestu, oko kojega su se okupljala. Tako su *Burnistae* nazvani po imenu grada *Burnum, Splonistae* po *Splonum*, a *Delmatae* po *Delminium* (danas *Duvno*).

Potvrđeno je, da je ilirski jezik nakon rimskog osvojenja bio potiskivan s obale u unutrašnjost. Kako su Iliri bili pastiri i prije i poslije rimskog osvojenja, možemo po nekim balkanskim analogijama, što ih susrećemo kod Aromuna i Arbanasa, zaključiti, da se ilirski jezik očuvao nakon rimskog osvojenja u porodičnoj upotrebi i kod pastira u planinama. Na ovakav karakter upućuju dvostruka imena Ilira u rimsko doba. Jedan Ilir, primjerice, nosi ime po službenom rimskom onomastičkom sistemu Quintus Ravonius Celer, ali uza nj ima još i ilirsko Bato Scenobarbi, kako se nazivao u porodici. Ali su oni svoja porodična imena prilagođivali i latinskim rodovnim (gentilnim) imenima. Tako se jedan ilirski glavar Japoda zove po službenom rimskom onomastičkom sistemu *Titus Loantius Rufus*, gdje je dodan rimski rodovni sufiks *-ius* ilirskom imenu *Loant*. Iz tih onomastičkih činjenica možemo zaključiti, da su dalmatinski Iliri bili vrlo rano romanizirani. Sudeći po analogijama, koje susrećemo po drugim pokrajinama rimskoga carstva, romanizacija se kod njih vršila na isti način kao u Iberiji, Galiji i t. d.



(V. Kratky)

UZ OBALE OTOKA LOKRUMA

Ne znamo, kako dugo se je u Dalmaciji očuvao ilirski kao porodični i planinski jezik. Sudeći po riječi *snaci* »coloni«, potvrđenoj kod Tome arhiđakona, dopušteno je misliti, da su ga po planinama zatekli Hrvati u vrijeme svoje seobe.

Drugi predrimski jezik Dalmacije jest grčki. Grčke kolonije postojale su od 4. st. pr. Kr. na Visu, Hvaru i Korčuli. Grčki se govorilo i u velikoj trgovačkoj luci Naroni i zacijelo i u drugim obalnim gradovima kao Tragurium, Jader i t. d. Grčki dijalekat, koji se govorio, bio je dorski. To izlazi ne samo odatle, što su kolonisti bili sa Sicilije, nego iz natpisa i iz hrv. riječi *mogranj*, u kojoj prvi slog odgovara latinskoj posuđenici iz dorskoga *malum* »jabuka«. Iz ovoga lingvističkog podatka zaključujemo s pravom, da su dalmatinski Romani očuvali dorski oblik, dok svi ostali znaju samo za atički *melum*.

Kako dugo se grčki jezik održao kao saobraćajni nakon rimskog osvojenja, i da li je preživio seobu naroda i bio u upotrebi i u bizantsko vrijeme, dok su dalmatinski obalni gradovi i neki otoci sačinjavali bizantsku upravnu oblast, t. zv. dalmatinski temat (thema Dalmatias), na to pitanje je teško odgovoriti. Po nekim povijesnim i lingvističkim indicijama moglo bi se zaključiti, da jest. U dubrovačkom i kotorskom pravu očuvali su se neki grčki pravni izrazi. Iz ovoga pravnog govora prodriješe neki grecizmi i u hrvatski jezik, kako se govori u Dalmaciji i na otocima, tako *prćija, pedepsati* i t. d.

Nakon definitivnoga rimskog osvojenja kao saobraćajni i službeni, kao jezik civilizacije (i porodice) postade i u rimskoj provinciji Dalmaciji, kao i drugdje u carstvu, samo latinski. Saobraćajni latinski jezik imao je i u Dalmaciji pučki karakter. To se iz mnogobrojnih natpisa jasno vidi. Usto je taj jezik poznavao i dalmatinizme t. j. riječi poznate samo u ovoj pokrajini, tako izvedenicu *nepotia* mjesto klasičnolatinske riječi *neptis* »nećakinja«. Dalmatinski oblik očuvali su Hrvati u Dubrovniku *(nèpuća)*, Arbanasi i Rumunji. Iz pučkog latin. jezika Dalmacije razvio se nakon seobe naroda, kad se raspalo Rimsko carstvo, koje je čuvalo jedinstvo latinskoga jezika, posebni romanski jezik, zvan u nauci starodalmatinski ili dalmatski ili, još bolje, romansko-dalmatinski. Car Konstantin znade za Latine ili Romane ovoga jezika samo u obalnim gradovima, a od otoka samo u sjevernom Kvarneru. Iz lingvističkih analiza izlazi, da je taj — danas izumrli — romanski jezik imao jak kampanilistički karakter, t. j. u svakom gradu imao je poseban dijalektički kolorit. Stari romansko-dubrovački znatno se razlikovao od romanskoga krčkoga (potanje o tome jeziku →Dalmatinski jezik). Na otocima južno od Raba nema mu traga, osim možda na Korčuli. Od obalnih gradova najranije je iščezao u Zadru i Splitu. Da on u Zadru nije bio *saobraćajni* jezik poslije 11. st., vidi se najbolje iz podatka, da je dolazak pape Aleksandra III. u Zadar 1177 bio pozdravljen »in eorum sclavica lingua« (Baronius). Za križare, koji iz Mletaka dođoše 1202 ovamo, bio je to grad »en Esclavonie« (»u Slovinskoj zemlji«), kako izričito veli očevidac, kroničar Villehardouin.

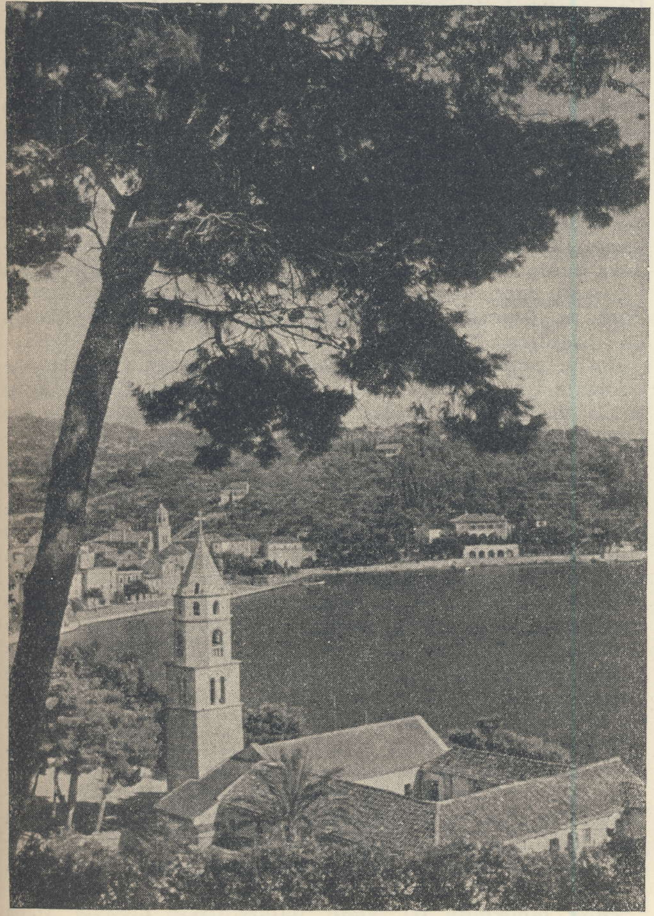
Toponomastičkih tragova romanskodalmatinskom govoru imade samo na ograničenu području oko grada Krka. Inače ostala mjesta oko obalnih gradova, koliko nose romanska imena (kao primjerice *Pojišan* kod Splita, pridjevna izvedenica stvorena s pomoću dočetka *-ianus* od rimskoga ličnog imena *Pansa; Jakljan*, pridjevna izvedenica od rimskoga rodovnog imena *Licinius* i t. d.), imaju odreda karakteristike pučkoga latinskoga jezika kasnijeg doba, ne karakteristike romanskodalmatinskoga jezika,

kako se govorio u obalnim gradovima. To znači, da su se Hrvati naselili oko tih gradova vrlo rano, t. j. dok se dalmatinski jezik nije još bio počeo u njima razvijati. Drugim riječima, romanskodalmatinski razvio se iz pučkolatinskog jezika (vulgarnog latiniteta) poslije doseljenja Hrvata.

Samo za Dubrovnik imade potvrda, da se dalmatinski jezik govorio i u javnom saobraćaju, u raspravama velikog vijeća. Inače se upotrebljavao samo u porodici i u malim ribarskim krugovima ovih gradova. Kako nije imao nigdje zaleđa ni na suhom ni na otocima, morao je iščeznuti. Kuga zvana »crna smrt« u 14. st. (1346), malarija na Krku, prodiranje hrvatskog elementa u romanske gradske porodice zapečatiše njegovu sudbinu. Nešto folklorne književnosti na ovom jeziku ima samo iz grada Krka.

Uz taj autohtoni romanski jezik postojala su u Dalmaciji i dva unesena romanska jezika veoma nejednake upotrebe. Po dalmatinskim planinama oko Cetine i na Velebitu nomadizirali su, živeći u katunima, možda od najstarijih vremena, Vlasi, koji su govorili zapadno rumunjsko narječje. Prvi put su spomenuti u kliškom kraju 1322. Sa Velebita preselili su ih Frankopani na Krk, gdje su ostatci rumunjskog jezika bili zabilježeni sedamdesetih godina prošloga vijeka, a danas se on očuvao samo u nekim imenima predjela. Ovi velebitski i cetinski Vlasi dođoše u 15. st. i u Istru, gdje pod Učkom očuvaše u porodičnoj upotrebi do danas svoje narječje, zvano u nauci istarskorumunjsko. Vjerojatno po njima nazvaše Mlečani Velebitski kanal *Canale della Morlacca.* Trag narječju velebitskih Vlaha očuvali su Hrvati na dalmatinskom Velebitu u brojenju ovaca. Inače su ovi Vlasi bili dvojezičari (»bilingues«), kao i dalmatinski Romani. To znači, da su se samo u porodici služili svojim jezikom, a izvan nje govorili hrvatski.

Kao unesene jezike valja u Dalmaciji smatrati dva važna apeninska narječja, mletačko i toskansko. *Obadva postadoše u Dalmaciji jezici porodice, javnog saobraćaja i civilizacije.* Za mletačko narječje moramo uzeti godinu 1000



CAVTAT



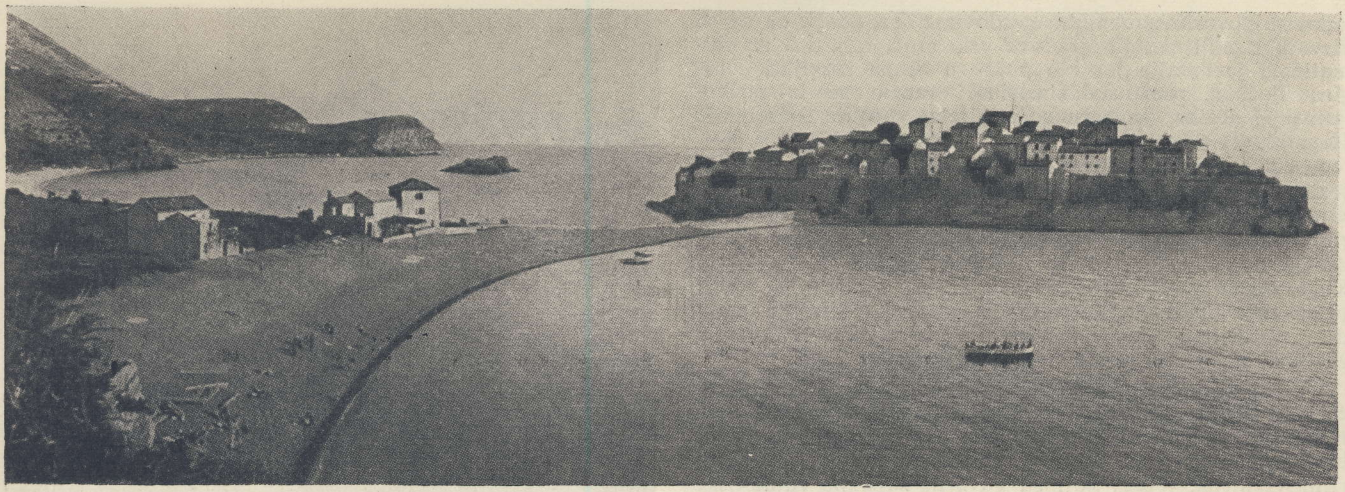
MLINI KRAJ DUBROVNIKA

kao početnu godinu njegova prodiranja u obalne i otočne gradove, jer tada Mlečani počinju jače zahvaćati u povijest Dalmacije. U Dubrovniku su se očuvala trgovačka pisma i nekoliko listina na tom jeziku iz 13. st. Postoji i jedna splitska lauda na tom jeziku iz 14. st. Inače ni ovaj uneseni jezik nije dao veće književnosti u Dalmaciji. Imademo dijelom na mletačkom napisanu komediju *O capio* (»Razumio sam«) iz g. 1876 od o. Zaninovića.

Nigdje nije ovo narječje, kao ni toskansko, moglo prodrijeti u narod izvan obalnih i otočnih gradova. To je posve razumljivo, kad se zna, kako su se ona širila. Kad je Dalmacija pala pod vlast mletačke republike, upravna su središta bila venecijanizirana. Dalmatinci su služili kao vojnici na mletačkim posjedima i kao mornari na mletačkim galijama; iz cijele gornje Italije dolazili su Talijani kao obrtnici i trgovci u dalmatinske gradove. Tako je mletačko narječje postalo dijelom službeno, a dijelom moglo sebi stvoriti i uvjete za porodičnu upotrebu. Samo u Zadru i Krku dobilo je u toku vremena poseban kolorit, nešto različit od narječja u gradu laguna.

S *talijanskim školama,* koje je mletačka vlast podigla u samoj Dalmaciji, i s polaženjem talijanskih visokih škola sa strane Dalmatinaca unesen je ovamo književni toskanski govor, koji je snažno prodirao i u hrvatski govor Dubrovčana, dok je mletački dijalekat davao brojne tuđice hrvatskom gradskom i seoskom stanovništvu po čitavoj Dalmaciji. Za razliku od mletačkog dijalekta, koji je ovdje ondje postao *saobraćajni i porodični govor u Dalmaciji,* toskanski govor bio je samo jezik civilizacije, t. j. jezik oblasti, škola i književnosti. Na njemu su književno radili i Dalmatinci, od kojih su neki, kao Šibenčanin Tommaseo, čovjek čistoga hrvatskog podrijetla, duboko prodrli u duh toskanskoga govora. Tommaseo je dao najbolje djelo toskanske leksikografije. Razumije se, da je i taj govor ostao ograničen samo na upotrebu u gradskim, obalnim i otočnim naseljima.

Jezik, koji se od doba hrvatske narodne dinastije raširio po svim trim vrstama dalmatinskih naselja i prodro u planine s nekada nestalnim stanovništvom pastirskim kao i u stalnosjedilačka seoska i gradska naselja, jest hrvatski. Njegova najstarija povijest nejasna je u toliko, što moramo uzeti, da je i u ovoj zemlji kao po ostalim našim zemljama moralo biti slavenskih naselja iz onih seoba, koje su prethodile doseljenju Hrvata za cara Heraklija. U polovini 10. st. car Konstantin pozna i gradska hrvatska naselja na obali, kao Nin, Skradin, Stupin i dr. Obalni



PREVLAKA KOD SV. STJEPANA

hrvatski gradovi razviše se iz mjesta oko dvora hrvatskih kraljeva, kao Šibenik. Prema tome je hrvatski jezik već zarana postao jak takmac gradskom romanskom jeziku u obalnim gradovima bizantskog temata, u kojima je car Konstantin još poznavao samo Romane. Ali hrvatski jezik postade takmac ovome jeziku i putem porodice. Romani obalnih i otočnih gradova žene se već u 10. st. s Hrvaticama. Od toga doba pojavljuju se u tim porodicama i hrvatska osobna imena. Onomastički promiskuitet u tim gradovima toliko se razvio, da hrvatski nastavci dolaze na romanska kršćanska imena (primjer: *Mencagna*, izvedenica od *Dominicus*, stvorena s našim nastavkom -onja prema romanskom izgovoru našega samoglasnika o), a romanski na hrvatska (primjer: *Drasellus*, latinska izvedenica stvorena s pomoću deminutivnoga nastavka -ellus od hrvatskoga imena od mila *Draže*, od *Dragoslav*, *Dragoljub*, *ili Dragomir)*. Kršćanskolatinska imena postaju složenice prema tipu hrvatskih imena od dva člana (tako *Jurislava* na Krku). Ali sve do konca 15. st. moguće je u dalmatinskim obalnim i otočnim gradskim naseljima razlikovati Hrvate i Romane po *ličnim* imenima. Za doba narodne dinastije i sam vladar nosi uz hrvatsko ime i grčko ili latinsko kršćansko kao sporedno. Taj je običaj postojao i kod drugih slavenskih vladara na Balkanu. Od 15. st. dalje prevladava i kod Hrvata kršćanska onomastika latinskog i grčkog podrijetla, pa je samo po porodičnom imenu moguće odrediti narodnost. Kasnije, kad se pod mletačkom vlašću kad i kad italijaniziraju i hrvatske porodice, zatajuje i to sredstvo, naročito onda, kad Dalmatinci po humanističkom uzoru zamjenjuju naš porodični dočetak *-ić* sa latinskim *-eus* odnosno talijanskim *-eo (Tommaseo*, *Giuriceo*, *Nisiteo*, *Politeo*, *Mladineo* i t. d.). Iz onomastičkih studija crpimo uvjerenje, da je već od 10. st. u onim obalnim i otočnim gradovima, za koje car Konstantin kaže, da u njima stanuju Romani, jezik porodice bio uz romanskodalmatinski i hrvatski. Kako onaj prvi nije imao nikakva oslona u zaleđu na suhom, jer je neposredna okolina ovih gradova, kako se iz rane njihove toponomastike može zaključiti, već od doba doseljenja Hrvata bila hrvatska, hrvatski je jezik pored porodičnoga karaktera dobio u njima karakter saobraćajnog jezika između pučana i građana i taj karakter zadržao ne samo za vrijeme, dok je još živio romanskodalmatinski jezik u obalnim i otočnim gradovima, nego i kasnije za čitavo vrijeme mletačkog vladanja. Taj karakter nije mogao imati ni romanskodalmatinski, ni mletački, ni toskanski, ni zapadnorumunjski, koji su svi jezici sa gledišta socijologičkoga značili u Dalmaciji jezike izoliranih, ograničenih skupina; oni su u toku vremena morali nestati, čim je nestalo i političkih, etničkih i socijalnih činilaca, koji su ih držali.

Na jeziku porodice i saobraćaja stvara se lijepa književnost, kad nastupi trenutak povoljan za njen razvoj. Ovaj zakon lingvističko- i literarnohistorijski vrijedi za sve zemlje, pa i za Dalmaciju. Kad se u 16. st. porađa u obalnim i otočnim gradovima ove zemlje kao iživljavanje renesanse lijepa književnost, ona je najvećim i estetski najvrednijim dijelom hrvatska, a manjim i estetski slabijim dijelom latinska odnosno talijanska.

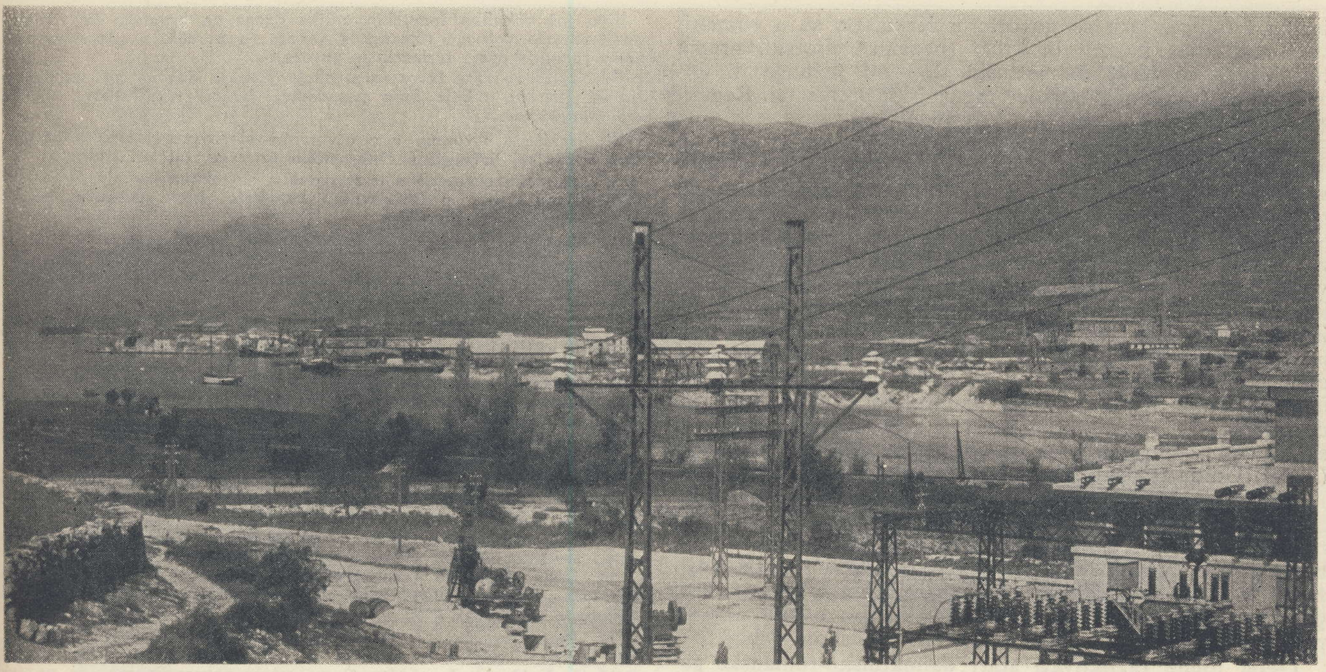
Na toj hrvatskoj književnosti surađuju i oni građani, koji bijahu, sudeći po njihovim porodičnim imenima, romanskodalmatinskoga podrijetla. Ovamo ide Marulić, kojega porodično ime sadrži pozno rimsko lično ime *Marullus*, u Dubrovniku *Vetran(ov)ić*, kojega ime sadrži latinski pridjev *veteranus* »star«, potvrđen za doba hrvatske narodne dinastije u splitskom latinitetu i dalje u rumunjskom, *Lukarević* od poznatog latinskog ličnog imena *Lucarus*, potvrđenog u zadarskom mjesnom imenu *Lukoran*. Ovoga zakona naše hrvatske književnosti u Dalmaciji drže se i oni građani obalne i otočne Dalmacije, koji iz Italije dođoše ovamo i, prigrlivši duh zemlje, počeše ovdje književno stvarati. Ovamo ide Trogiranin *Kavanjin*, kojega je ime talijansko porodično s Apenina *(Cavagnini)*, Zadranin *Karnarutić*, kojega ime sadrži talijanski ethnicum *Carnarotto* »čovjek sa Kvarnera«, Hvaranin *Gazarović*, kojega prezime sadrži talijansko porodično ime *Gazzari* (= grč. *καϑαρός* »čist« = starotoskanski gàssaro, kako su zvali patarene). Ovoga se zakona drže i oni Talijani, koji nisu kroatizirali svoje ime, nego pod svojim pravim imenom nastaviše pisati talijanski. *Mavro Orbini* postao je u Dubrovniku gotovo panslavist.

Nema povijesnih potvrda o tome, da bi se Romani obalnih i otočnih gradova bunili protiv hrvatskoga jezika kao jezika saobraćaja i porodice. Latinski se je kler ovih gradova bunio samo protiv slavenskoga kao liturgičkoga jezika i to vrlo rano, već za vrijeme hrvatske narodne dinastije. Borba za glagoljicu potrajala je i tu do najnovijega vremena (→ glagoljsko bogoslužje).

Borbu protiv hrvatskoga jezika kao jezika porodice, saobraćaja i civilizacije nisu vodili ni Mlečani. Postoji samo iz 13. st. (1247) u Zadru jedna njihova zabrana ženidbe između »Jadretini et Sclavi«. Ali je moguće i drukčije tumačiti mletačku zabranu. Jezična borba nastala je istom za austrijske uprave u drugoj polovini 19. st. Jezično pitanje u ovoj zemlji, kako ga postaviše hrvatski preporoditelji u njoj (kao Miho Pavlinović, Klaić i t. d.), bilo je riješeno još dvije do tri godine prije prvog svjetskog rata sasvim u skladu s poviješću hrvatskoga jezika.

Da bi se pribavilo saobraćajno i službeno gospodstvo hrv. jeziku, koje mu je po prirodi i pravu pripadalo, protiv dugovječnoga unesenog talijanskog jezika, trebalo je narodnim ljudima u dugotrajnoj borbi osvajati općine, škole i urede. Koncem 19. st. padoše sve dalmatinske općinske uprave u hrvatske ruke, osim jedine zadarske, ali je i ova prije prvoga svjetskoga rata imala jaku hrvatsku manjinu. Hrvatski jezik kao nastavni uveden je bio već šezdesetih godina u pučke škole, u srednje (gimnazije, realku, preparandiju i nautičku) osamdesetih (oko 1885), u stručne u isto doba, a u urede najprije kao izvanjski jezik uredovanja sa strankama već 1871, a nekoliko godina pred rat (1. I. 1912 definitivno) i kao unutarnji službeni jezik.

Gore pomenute tri vrste dalmatinskih naselja treba imati u vidu i tada, kad se prikazuje povijest hrvatskoga



TVORNICE U OKOLICI SPLITA

jezika u ovoj zemlji, njegova dijalektologija i stvaranje književnoga jezika.

Narječje, koje se govorilo u doba hrvatske narodne dinastije, bilo je zacijelo čakavsko ekavskoga tipa (primjeri: *ded* za *dědъ*, *setnik* za *sъtьnikъ*, riječi, koje su potvrđene iz toga doba). Narječja, koja su se širila kasnijim migracijama pučanstva iz zaleđa Dalmacije, potisnula su ovo najstarije hrvatsko narječje u sjeverozapadni kut kvarnerskih otoka i Istre, gdje dalje živi kao arkaizam. Hrvatska čakavština ikavskoga tipa sezala je daleko na jug i preko Dubrovnika dopirala sve do granice s albanskim jezičnim područjem (primjer: *meja* u starom dubrovačkom statutu iz 13. st. i u albanskom). Jezik hercegovačkoga zaleđa prodro je zarana u Dubrovnik još prije 13. st. Dubrovačka republika proširila je kasnije ovo narječje i po svome kopnu i po svojim otocima. Kasnije migracije sa turskog područja, koje se vrše preko Makarske, prenose štokavštinu i na otoke srednje Dalmacije, dijelom na Brač, više na Hvar i Korčulu. Tako se zbilo, te se prvobitna čakavština održala kao arhaizam samo u Splitu i na nekim otocima sjeverne i srednje Dalmacije.

Književni hrvatski jezik razvijao se u Dalmaciji na osnovi gore ocrtanih narječja. U Dubrovniku on je štokavsko-ijekavski od početka književnog stvaranja (s nekim primjesama čakavizama), od Splita na sjever razvija se na osnovi čakavskih narječja. (Potanje o tim pitanjima → hrvatski jezik i hrvatska književnost.)

Hrvatski preporod u ovoj zemlji radi na tome, da hrvatskom književnom jeziku, izašlom iz ilirskoga preporoda, pribavi mjesto u javnom životu, novinstvu, uredima i školama Dalmacije.

LIT.: Glede Pelazga (= Mediteranaca), Ilira, Grka i Latina u Dalmaciji por. pored Bartoli, *Das Dalmatische*, sv. I. (1906) §§ 121—133, odnosne natuknice. — O »rari coloni snaci«, koje pominje ispravak u splitskom rukopisu Salonitanske povijesti Tome Arhiđakona, isp. V. Novak i M. Budimir, *De iis qui snaci nominantur*, JIČ, II. (1936), str. 484—489. — O romanskodalmatinskom jeziku → dalmatinski jezik. — gradova: P. Skok, *Les origines de Raguse*, Slavia (Prag), X. (1931), str. 484—489. — O romanskodalmatinskom jeziku → Dalmatinski jezik. — O Villehardouinovu podatku o Zadru: isp. P. Skok, *Zadar u svjetlosti starofrancuskog historičara* (Jadranska Straža, XV. (1937), str. 234 i d., odatle preštampano u *Mediteranski i Jadranski Vidici*, Pomorska Biblioteka Jadranske Straže, Split s. a.). — O odnosu između hrvatske i romanske toponomastike u okolišu dalmatinskih gradova: P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934 (Pomorska Biblioteka Jadranske Straže, kolo II., sv. I.). — O cetinskim i velebitskim Vlasima: P. Skok, *Ein Überbleibsel des Rumänischen im Serbokroatischen* (AslPh, XXXVII. (1918), str. 81 i d.); S. Dragomir, *Vlahii şi Morlacii*. Studiu din historia românismului balcanic, Cluj 1924. (Isp. o tom djelu Skokovu ocjenu u Glasniku Skopskoga naučnog društva, III., 1928, I., str. 293—305). Vl. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik* s. v. Vlah. Za ostalu literaturu → Vlasi. — O mletačkom i toskanskom narječju u Dalmaciji → dalmatinski jezik. — O Talijanima i tal. književnosti u dalmatinskim gradovima: A. Tamaro, *La Vénétie julienne et la Dalmatie*, II., Rim 1919 (isp. Šišićevu ocjenu o tom dijelu, pisanom za parišku mirovnu konferenciju, Starohrv. prosvjeta n. s. I. 1927). — O splitskoj mletačkoj laudi: M. Praga, *Testi volgari spalatini del Trecento* (Atti e Memorie della Società dalmata di Storia patria, II., Zadar 1928 (isp. Skokovu ocjenu u Starohrvatskoj Prosvjeti, n. s., II., 1928, str. 154—160).

Latinsku i talijansku (toskansku) književnost u Dalmaciji u doba velikog razmaha hrvatske književnosti u ovoj zemlji zastupaju: 1. Dubrovčani humanist Aelius Lampridius Cerva-Crijević (1463—1520), hrvatski i talijanski lirik Ignjat Đurđević=de Giorgi († 1737); 2. Hvaranin Gian Francesco Biondi (1572—1645), talijanski povjesničar i romanopisac; 3. Trogiranin Giovanni Lucio, povjesničar († 1684); 4. u 16. st. Bokelji talijanski i latinski pjesnik Lodovico Pasquali ili Pascale i Mariano Bolizza; 5. u 17. i 18. st. učeni Dubrovčani, koji pišu latinski i talijanski, jesu St. Gradi († 1683), G. Baglivi († 1705) i R. Bošković; prije toga u 16. st. važni su kao latinski odnosno talijanski pjesnici Dubrovčani Giacomo Bona (Jakov Bunić, † 1543) i Savino Bobali († 1585); 6. u 19. st. P. Giordano-Zaninović, o kome isp. disertaciju P. A. Rabadana O. P. *La poesia italiana del P. Giordano-Zaninović dei Predicatori* 1840—1917, Freiburg 1927. Općenitoga djela o talijanskoj književnosti u Dalmaciji nema. Isp. Đ. Körbler, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16. vijeka, napose u Kotoru i Dubrovniku*, Rad 1916 i G. Maver u zborniku *Italia e Croazia*, Rim 1942, str. 484.

O hrvatskoj onomastici u dalmatinskim gradovima do 15. st.: Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, II., 1902, str. 65—79; o hrvatskoromanskom onomastičkom promiskuitetu u ovim gradovima: Skok, *O simbiozi i nestanku starih Romana u Dalmaciji i na Primorju u svijetlu onomastike* (Razprave, IV., Ljubljana 1928). O miješanju jezika u Dalmaciji isp. pored Bartolijeva djela još H. Schuchardt, *Slawo-deutsches und Slawo-italienisches*, Graz 1884 (isp. Jagićevu ocjenu u AslPh, VIII., str. 312 i d.). — O ženidbenim vezama Hrvata i Romana u gradovima: Jireček, o. c., I., 1901, str. 95 i sl. — O hrvatskom jeziku za doba Francuza v. P. Karlić, *Kraljski Dalmatin*, Zadar 1912, i *Hrvatski jezik za doba Francuza* (Jubilarni broj Narodnog Lista 1862—1912). Isp. G. Bulat, *Jezično pitanje u kraljevini Dalmaciji*. Biljezke i Izprave, Split 1900; J. Stipanov, *Razvitak jezičnog pitanja* (Jubilarni broj Narodnoga Lista, Split 1912, str. 42). Za pučke i građanske škole i preparandije v. I. Dizdar, *Pregled pučke nastave u Dalmaciji kroz minulih pet decenija* (ondje). P. S.

Dalmatinski jezik, kao posebni romanski jezik, pripada istočnoj grupi, i to balkansko-primorskoj, za razliku od rumunjskoga, koji ide u kontinentalno-balkansku grupu. Razvio se iz balkanskoga latiniteta u primorskim gradovima bizantske teme (provincije) Dalmacije. Ti su se gradovi u doba hrvatske narodne dinastije oštro opirali slavenskom bogoslužju. Na jugu stajao je u vezi s romanskim narječjima primorskih gradova bizantske teme Dyrrhachiuma (Drač), i na sjeveru nastavljao se u romanskim narječjima istarskih gradova, dok su ovi potpadali pod bizantsku vlast.

Za razliku od ostalih romanskih jezika, d. nije se razvio u književni jezik, nego je sve do svoga potpunog nestanka ostao na stepenu narječja, koje je u svakom dalmatinskom gradu pokazivalo zasebne odlike. Danas se točno dade odrediti razlika između dubrovačkoga romanskog

jezika i onoga, koji se govorio u Krku, pa se u romanistici razlikuje sjeverni ili krčki (nazvan veljotski, prema tal. Veglia za Krk) dalmatinski tip od južnoga ili dubrovačkog (nazvanog također raguzejski, prema tal. Ragusa za Dubrovnik).

Dalmatinski je jezik danas mrtav. Njim nitko više ne govori. U dalmatinskim je gradovima izumro u različito vrijeme, u Dubrovniku u 15. st. Ovdje je zaključkom senata bio isključen iz javnoga raspravljanja. Da se i u Splitu govorio, to znamo samo iz nekih nehrvatskih imena za vrijeme hrvatske narodne dinastije. I u Kotoru se govorio još u 14. st., što znamo iz nekih romanskih oblika, koji su zabilježeni u kotorskim latinskim ispravama. U Zadru se govorio još u 14. st. Koliko se može zaključiti po hrvatskim posuđenicama, koje se govore na dalmatinskim otocima, govorio se i u gradskim naseljima po svima ovim otocima. Kada je ovdje izumro, to se danas više ne da odrediti. U ribarskim krugovima u gradu Krku najdulje se očuvao. Zadnji, koji ga je ovdje govorio, bio je Antun (Tone) Udina (s pridjevkom Búrbur). Porodica Udina danas je kroatizirana. Antun je umro 1898, s njime i veljotsko narječje. Za znanost spasio je znanje toga jezika turinski romanist Matteo G. Bartoli, podrijetlom Istranin iz Labina. Krčko romansko narječje poznavali su i naši književni ljudi na otoku Krku, tako Vrbničanin I. Feretić, koji ga zove ***ćuški*** jezik (od riječi ***ćuk*** »sova«; ovako nazvan prema sovi, koja se nalazi u krčkom gradskom grbu).

Treba točno razlikovati stari dalmatinsko-romanski govor (to bi bio najbolji naziv za nj) od kasnijega mletačkog narječja, koje je zbog dugoga mletačkog vladanja u ovoj našoj zemlji dobilo u dalmatinskim gradovima, jednako kao i u istarskim, u Trstu, u Padovi i t. d., poseban kolorit i nije više posve jednako s onim, koje se govori u metropoli, u Mlecima. Mletačko narječje je u Dalmaciji import, dok je stari dalmatinsko-romanski jezik autohton.

Stariji dalmatinsko-romanski govor u doba svoga cvata, t. j. za bizantskog vladanja i hrvatske narodne dinastije pa sve do definitivnog potpadanja Dalmacije pod Mlečane bio jezik porodice i ribarskih krugova po dalmatinskim gradskim naseljima. Kako se iz hrvatskih posuđenica može zaključiti, njime su se služili i pomorci. Već od doba narodne dinastije u porodici dalmatinskih gradova jako mu je konkurirao hrvatski jezik, jer su se dalmatinski Romani ženili Hrvaticama i tako učili hrvatski. Iz analize njihovih imena proizlazi, da su bili dvojezičnjaci ili bilingues. U javnom životu mnogo mu je konkurirao mletački, odnosno kasnije toskanski govor (osobito u Dubrovniku). Ove dvije jake konkurencije učiniše, da se na starom dalmatinsko-romanskom jeziku nije mogla razviti nikakva pismenost, a kamoli lijepa književnost. Jezik porodice, koji je svagdje osnovica književnosti, rodio je i u Dalmaciji lijepu književnost hrvatsku; pa tako postadoše hrvatski književnici i oni Dalmatinci, koji nose izrazito staro dalmatinsko-romanska imena, kao *Vetranić* (hrvatski patronimikum od ***veteranus*** »star«), *Lukarević* (hrvatski patronimikum od staro dalmatinsko-romanskog imena *Lucarus)* i t. d.

Glavne fonetske odlike starog dalmatinsko-romanskog jezika jesu ove dvije: a) u konsonantizmu potpuni konservatizam, t. j. latinski konsonanti očuvani su bez promjene, čak i velari *k* g pred palatalnim vokalima *e i;* b) u vokalizmu događaju se jake promjene ne samo u naglašenim otvorenim slogovima nego i u zatvorenim. Diftongacija nalazi se ne samo u otvorenim nego i u zatvorenim slogovima. U pogledu konsonantskoga konservatizma ide zajedno s južnotalijanskim narječjima i s rumunjskim jezikom kao i latinskim posuđenicama u hrvatskom, albanskom i novogrčkom jeziku. Što se tiče nemijenjanja velara pred palatalnim vokalima, ide zajedno sa sardinskim jezikom u Logudoro, i s najstarijim latinskim posuđenicama u svim neromanskim periferijskim jezicima. U pogledu vokalnih promjena naliči na istočni retoromanski (furlanski) govor. Zbog ove posljednje odlike drži ga talijanski dijalektolog Clemente Merlo varijantom furlanskoga govora. Ali to mišljenje nije u romanistici usvojeno.

Glavne fonetske razlike između veljotskog i raguzejskog tipa leže u ovom: a) Velarno *k* pred palatalnim vokalima ostaje uvijek nepromijenjeno u raguzejskom, a u veljotskom se pretvara u *č* pred dugim latinskim *i* (primjer: dubrovačka hrvatska posuđenica *kimak* »stjenica« — veljotski *činko*, odatle hrvatska čakavska posuđenica *činka*, od latinskog *cimicem*). b) Latinski vokal *a* u naglašenom otvorenom slogu postaje u veljotskom *u*, a u raguzejskom *e*, (na pr.: veljotski *pun* »kruh« = raguzejski *pen*, od lat. *panem*).

Od drugih karakterističnih pojava, koje su bile zajedničke u oba tipa, treba osobito istaći prijevoj: Naglašeno *a* postaje *i*, ako se na kraju nalazi dugo latinsko *i* (primjer: *Kimp*, naziv kraja u polju kod Krka, od lat. plurala *Campi* »polja«, jednako kao u imenu sela *Bibinje*, južno od Zadra, od lat. lokativa *Vibiani* »na Vibijevu posjedu«).

Evo još nekoliko fonetskih odlika ovoga za hrvatsku lingvistiku i povijest vrlo važnoga romanskog govora (u poredbi s odnosnim pojavama rumunjskoga i furlanskoga govora):

1. Naglašeno *a* u zatvorenom slogu postaje diftong *ua:* na pr. veljotski *juarbul*, odatle naša posuđenica *jarbol*, rum. *arbure*, od lat. *arborem* «drvo«.

2. Naglašeno otvoreno *e* u otvorenim slogovima postaje *i* (na pr.: *kris* »trešnja«, hrvatski u Dubrovniku *kriješva*, od lat. *ceraseus)*.

3. Naglašeno otvoreno *e* u zatvorenim slogovima postaje *ja* (na pr.: *kupiart* »pokriven«, u Dubrovniku *kupijerta* »krov na kući«, od lat. prošlog participa *coopertus*).

4. Naglašeno otvoreno *o* u otvorenom slogu postaje *u* (na pr. veljotski *luk* »mjesto«, rum. *loc*, furlanski *lug*, hrvatsko ime lokve blizu Vrbnika *Mislučajnica*, naša izvedenica od veljotske složenice *mis luk* »sredina«, od lat. *locus)*.

5. Naglašeno otvoreno *o* u zatvorenom slogu postaje *ua* (na pr.: veljotski *kuarp* kao i furlanski, rumunjski u Meglenu *corp* od lat. *corpus* »tijelo«).

6. Naglašeno zatvoreno *e* postaje u otvorenim slogovima *ai* (na pr.: ime mjesta *Kanajt* kod Punta i u Drazi Bašćanskoj na otoku Krku, od lat. *Cannetum* »mjesto gdje raste trska«).

7. Naglašeno zatvoreno *e* u zatvorenim slogovima postaje *a* (na pr.: *Vanč*, veljotsko ime za *Vrbnik*, latinski plural od *vincus* »vrba«).

8. Naglašeno zatvoreno *o* u otvorenim slogovima postaje *au* (na pr.: *fersaura* »tava«, hrvatska posuđenica *prsura, prosulja*, od lat. *frixoria)*.

9. Dugo naglašeno *i* postaje *ai* u otvorenim slogovima (na pr.: *radaika* »rotkva« od lat. *radicem*, odakle i naše *rotkva* ili *rodakva)*.

10. Dugo naglašeno *i* u zatvorenim slogovima postaje *e* (na pr.: *felj* »sin«, od lat. *filium*, upor. čakavsko *piljun* »kumče«, od lat. *filiolum)*.

11. Dugo naglašeno *u* u otvorenim slogovima postaje *oi* (na pr.: *loik* »svijetli«, od lat. *lucet*, upor. u Dubrovniku *lukijerna* »svjetiljka«).

12. Latinski dvoglas (diftong) *au* ostaje nepromijenjen (na pr.: veljotski *pauk* »malo«, od lat. *paucum*, upor. u Dubrovniku *Mavar*, od lat. *Maurus)*.

13. Između karakterističnih konsonantskih grupa treba napose istaći *gn* i *x*. Za prvu nalazimo refleks *mn*, kao u rum. (na pr.: veljotski *komnut* »svak«, rum. *cumnat*, od lat. *cognatus)*, a u južnodalmatinskom *n*, kao u južnoj Italiji (na pr.: ime mjesta *Ston*, od lat. *Stagnum* »blato, močvara«). Za latinsku grupu *x* imamo potvrdu samo u našoj posuđenici u Dubrovniku *kopsa* ili *kovsa* »bedro«, rum. *coapsă*, alb. *kofshë*, od lat. *coxa*.

Ne samo u fonetici nego i u morfologiji pokazuje stari dalmatinsko-romanski jezik tragove očuvanih osobitih arhaizama. Romanski zapadni futur *cantare habeo* nije se očuvao, nego latinski futur drugi: *kanturo* »pjevat ću«, od lat. *cantavero*. Isto se tako nije očuvao ni zapadnoromanski kondicional *cantare habebam*, nego mjesto toga lat. pluskvamperfekt, veljotski *kantura* »pjevao bih«, lat. *cantaveram*.

LIT.: Od hrvatskih učenjaka jedini je Pero Budmani slutio, da postoji posebni romanski govor u Dubrovniku, ali ga je on zvao latinski (*Rad* LXV, Zagreb 1883). Od drugih slavenskih učenjaka imao je ispravne nazore o njemu veliki historičar Čeh Konstantin Jireček, koji je u svom djelu *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* (3 sv. Denkschriften bečke Akademije, Phil.-hist. Kl. 48 i 49, 1901—3) dao bogat onomastički materijal za njegovo proučavanje, uz rječnik i kratku karakteristiku toga jezika, i to prema svojim bilješkama iz dubrovačkoga arhiva. Sav poznati materijal kao i svoj vlastiti iz usta posljednjega Veljota dao je M. G. Bartoli zajedno s iscrpnom poredbenom i sistematskom studijom o njemu u svome djelu *Das Dalmatische*, 2 sv. *(Schriften der Balkankommission*, sv. IV. i V. Beč 1906. Priprema se novo tal. izdanje toga djela). Ostalu literaturu navodi Carlo Tagliavini, Enciclopedia italiana, sv. 12, str. 243 i sl. Ovome treba dodati radove P. Skoka: *Studi toponomastici sull'isola di Veglia*, Archivio glottologico italiano, sv. XXI XXIV, XXV, XXVIII), *O simbiozi i nestanku starih Romana u Dalmaciji i na Primorju u svjetlu onomastike* (Razprave, Ljubljana 1928, sv. IV); *Držićev »Plakir«* (Razprave, sv. V—VI, Ljubljana 1930); *Beleške iz romansko-srpsko-hrvatskih književnih veza* (Prilozi za književnost, jezik istoriju i folklor, knj. XII, Beograd 1932); *Les origines de Raguse* (Slavia, sv. X, Prag 1931); *L'Importance de Dubrovnik dans l'histoire des Slaves* (Le Monde slave, sv. II, Paris 1931); *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Split 1933 (Biblioteka Jadranske Straže, sv. I); *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934 (Biblioteka Jadranske Straže II., 1); *Problem slavenstva i romanstva na našim ostrvima* (Jadranska Straža XVII.—XIX., 1939—41); *Zum Balkanlatein* (Zeitschrift für romanische Philologie, sv. XLVI, 385 i sl., XLVIII., 398 i sl., L., 484 i sl., LIV., 175 i sl., 424 i sl.). Današnje mletačko narječje u našim krajevima proučavaju G. Piasevoli, *Del dialetto veneto di Zara* (u LVI annuario dell' i. r. ginnasio superiore di Zara, 1913); H. Wengler, *Die heutige Mundart von Zara in Dalmatien* (disertacija), Halle 1915; M. Bató, *Il dialetto di Fiume*, Budapest 1933; Königes, *L'odierno dialetto di Veglia*, Budapest 1932. P. S.

Dalmatinski novci. Na području D-e kovali su se novci od 13. do 19. st. Autonomni grad *Split* kovao je od polovine 13. st. do polovine 14. st. sitne dinariće (pikoli, bagatini) od lošega srebra u veličini 11—14 mm i u težini 0,2—0,5 g. Kroz stotinu godina emitirano je mnogo toga novca uglavnom u 5 tipova i u vrlo mnogo varijanata. Prva tri tipa su imitacija madžarskoga, a druga dva talijanskoga suvremenog novca. Prvi je tip bez oznake grada Splita, a ostala 4 imaju natpise: SPALATINUS, SPAL, CIVITAS SPALETI i S. DOMNIUS SPALATENSIS. — U splitske novce ubrajaju se i srebrni novci, koje je kovao *vojvoda Hrvoje* između



DALMATINSKI NOVCI

1—5 dinarići grada Splita; 6—9 novci vojvode Hrvoja. — 10 bagatin grada Splita; 11—12 novci grada Zadra; 13, 14 i 15 bagatini gradova Šibenika, Trogira i Hvara; 16 lira od 20 solda za Dalmaciju; 17 novac A. Moceniga od 4 lire (80 solda); 18 novac opsjednute 1813 francuske vojske u Zadru od 40 lira ili 18 fr. 40 cent.

1403 i 1413 jamačno u Splitu. Poznate su 3 veličine Hrvojeva novca: groši, dinari i poludinari s natpisom na av.: M(oneta) CHERVOII DUCIS S(paleti), a na rev.: S(anctus) DOIMUS SPALETI M(artyr). Groši su kovani u dva tipa (s različnim grbovima na av.) u veličini 20—24 mm i težini 1,3—1,7 g, dinari u veličini 17—19 mm. i težini 0,7—0,95 g i poludinari sa znatno umanjenim likovima u veličini 14—15 mm. i težini 0,36 g. — G. 1420 dospio je Split pod Mletke. Koncem 15. st. osjetila se u gradu nestašica sitnoga novca. Na molbe split. općine dopusti mletač. vlada odlukama iz god. 1491, 1497 i 1518, da se u kovnici u Mlecima, a na račun split. općine kuje sitni autonomni bakreni novac, bagatin, s natpisima na av.: S. DOMNIUS SPALETI i na rev. SANCTUS MARCUS VENETI u veličini 17—19 mm. i u težini 1,3—1,5 g. — Početkom 14. st. najmoćniji velikaš u Hrvatskoj, *ban Pavao Šubić*, zavladavši još i Bosnom (dominus Bosnae) i prisvojivši sebi prava dinasta, kovao je između 1301 i 1312 svoj srebrni novac vjerno imitirajući oblik mletač. groša (matapana). Pavlov je novac poznat u 2 tipa i u oko 17 varijanata. U natpisu na av. nalazi se na prvom mjestu ime Pavlovo: DUX PAVL(us), a na drugom mjestu na 1. tipu ime brata mu bana Mladena I.: BAN MLADEN, a na 2 tipu ime njegova sina bana Mladena II.: BAN MLAD(en) SECUNDUS. Prvi je tip kovan između 1301 i 1304, kad je u Bosni bio ban Mladen I., a 2. tip od 1305 do 1312, kad je Bosnom upravljao ban Mladen II. Veličina je Pavlova novca 21—22 mm, a težina 1,52—2,05 g. Gdje je bila Pavlova kovnica, nije poznato. — U dalmatinske novce ide zadarski bakreni novac iz vremena Ludovika I. (1342—1382), kovan po svoj prilici iza zadar. mira 1358, kad su se Mleci morali odreći svih prava na Hrvatsku i Dalmaciju. Postoje 2 tipa: folar, velič. 15—16 mm. i tež. 0,39—0,76, s natpisom na av.: MONETA IADRE i slovom G u sredini, a na rev.: S.

La(dislaus) R(ex) VNGARIE s likom sveca — i obol, velič. 12—14 mm. i tež. 0,27—0,48 g, s natpisom na obadvije strane: IADRE. — Kad je 1409 dospio *Zadar* i s njime neznatan dio Hrvatske pod Veneciju, kovan je odlukama mletač. senata 1410 i 1414 poseban novac za tu oblast, i to srebrni soldo s natpisom: MONETA DALMATIAE i s grbom akvilej. patriarhe Antonija II. (1402—1418) na av., a na rev. je lik sveca s natpisom: SANTUS MARCUS. — Koncem 15. i početkom 16. st. teško se osjećala nestašica sitnoga novca po svim autonom. gradovima mlet. Dalmacije. Na posebne molbe i na trošak grad. općina dopuštali su Mleci, da se u držav. kovnici kuje poseban novac za te gradove napose obilježen na av. imenom i likom patrona gradskog, a na rev. s mletač. grbom (lavlja glava). Tako je i Zadar dobio 1491 svoj bakreni bagatin s likom svoga zaštitnika sv. Šimuna i s natpisom: S. SIMEON IUSTUS PROFETA. Od svih dal. gradova *Šibenik* je prvi zamolio 1485 i odlukama Vijeća desetorice od 1485, 1491 i 1499 dobio svoje autonomne bagatine s natpisom: S. MICAEL SIBENIC. U isto vrijeme (1492) kovan je i bagatin grada *Trogira* s likom zaštitnika i s natpisom: S. LAURENTIUS TRAGUR, a iduće god. 1493 zapovjeđeno je mlet. kovnici, da kuje i za grad *Hvar* bagatin s likom zaštitnika sv. Stjepana biskupa i s natpisom: S. STEPHANUS LESINENSIS. Kovanje ovih bagatina išlo je na račun grad. općina, koje su morale držav. kovnici u Mlecima platiti protuvrijednost u zlatnim dukatima. — U 17. st. kovali su Mleci za potrebe Dalmacije posebnu seriju srebrnoga i bakrenog novca, tipološki jednako rađenog, s natpisom na av.: DALMAT ET ALBAN (Albania = Boka Kotorska), a na rev.: s mletačkim lavom s uobičajenim natpisom i oznakom vrijednosti za pojedinu vrstu toga novca. Od srebra su kovane 3 nominale: 20 solda (lira dalmata, liretta), 8 i 4 solda; od bakra 3, i to komadi od 2, 1 i ½ solda (beča). — Posebna serija od 4 vrijednosti vrlo lijepo rađenog srebrnog novca za Dalmaciju (i Albaniju) kovana je za dužda *Alojzija Mocenigu* (1700—1709) s natpisom na av.: S. M. V. — ALOY. MOCENIGO i s likom dužda, koji kleči pred sv. Markom, a na rev. je slika mletač. lava, kako prelazi preko mora i u šapi nosi lavorovu grančicu, i natpis: DALMAT ET ALB., dok je ispod slike oznaka vrijednosti novca, i to 80 solda (četverostruka lira), 40 solda (dvostruka lira), XX solda (lira) i X solda (½ lire). Veličina komada od 80 solda je 33—35 mm, a težina oko 11,5 g. — Zadnji za Dalmaciju kovani novci jesu oni srebrni komadi, što ih je kovala 1813 u Zadru opsjednuta francuska vojska, i to u tri vrijednosti: 40 lira ili 18 franaka i 40 centima, 20 lira ili 9 fr. 20 cent. i 10 lira ili 4 fr. 60 cent. Po izgledu bio je to novac vrlo jednostavan. Na povelikoj okrugloj ploči od srebra (52,5 mm — 42,58 g; 45 mm — 36,06 g; 39 mm — 29,55 g) utisnut je na av. pečat u obliku četverokuta i u njemu francuski okrunjeni orao s natpisom sa strana: ZARA — 1813, a na rev. je slično izrađena oznaka vrijednosti.

LIT.: Lazari, *Le monete dei possedimenti Veneziani di oltremare e di terraferma*, Venezia 1851. — Papandopoli, *Le monete anonime di Venezia*, Milano 1906. — Rengjeo, *Hrvatsko-dalmatinski novci*, Sarajevo 1934. J. R-o.

Dalmatinska krajina. Krajiško uređenje u mletačkoj Dalmaciji započelo je u njezinu sjevernom dijelu za Kandijskog rata (1644—69), a usavršilo se i proširilo na cijelu pokrajinu nakon mletačko-turskih ratova 1684—99, i 1714—18. U početku mu je svrha bila ratovanje s Turcima, a kasnije su krajine čuvale granicu prema Austriji i Turskoj, brinule se za red u pokrajini i davale Republici valjanu i jeftinu vojsku.

Leonard Foscolo je kao opći providur i vrhovni vojskovođa u Dalmaciji (od 1645) stao raditi na tome, da pridobije raju u turskom susjedstvu. Prelaženje naroda u manjim skupinama počelo je 1646, a 1647 prijeđe s mnogo naroda pop Stjepan Sorić, koji postade vođom goričkih uskoka. Doskora uskoči i harambaša Smiljanić iz Bukovice, prvi od istoimene serdarske obitelji. Žene i djeca sklanjali su se u Primorje i na otoke, a muškarci su sa svojim harambašama odlazili na tursko područje, sami ili s redovitom vojskom, na četovanje. Uskočki harambaše priznavali su vlast uglednijih harambaša serdara. Prelaženje iz susjednih turskih krajeva nastavilo se u velikom broju i za kasnijih ratova.

G. 1654 spominju se u zadarskom primorju dvije krajine, gornja i donja, no teritorijalne granice među njima nisu bile točno određene. Kasnije im je broj povećan na četiri, a 13. VII. 1684 na osam, no uskoro se opet smanjio na četiri. U početku, zbog rata i seoba, ugled mletačkih vlasti u narodu nije bio gotovo nikakav. Harambaše i serdare birao je sam narod, ali već oko 1660 providuri počinju prisvajati pravo imenovanja narodnih starješina, no tako, da se poštovala narodna volja. Nakon serdarove smrti, obično na bojnom polju, narod je preko svojih glavara označivao providuru nasljednika, redovito sina ili brata poginuloga, a providur bi udovoljavao toj molbi. Serdari su bili vojnički predvodnici, suci i upravitelji svojih krajina i spona između naroda i vlasti.

Nakon turskih ratova Dalmacija se vojnički dijelila na više područja. Primorskim kotarima (contadi) Zadra, Šibenika, Trogira i Splita bio je na čelu pukovnik (colonnello) i kapetan, omiškom području pukovnik-nadintendant (c.-sopraintendente), makarskom pukovnik, a Kaštela i Šolta imali su svoga guvernadura. Zadarski kotar preuredi 1729 providur Petar Vendramin. On je nastojao da ga uskladi s graničarskim uređenjem Like, koje je u tu nemirnu pokrajinu unijelo red i strah od vlasti. On ga podijeli na tri krajine. Gornja je zauzimala istočni dio; serdarska čast bila je nasljedna u obitelji Mitrović-Janković, a središte joj je bilo u Islamu Grčkom. Srednja je obuhvatala sela oko Zadra s Ninom i Šopotom; serdarska čast pripadala je kući Smiljanića, a sijelo serdarije bio je Zemunik. Donja je zahvaćala primorje od Krmčine do Pakoštana i zaleđe; zapovijedao joj je biogradski guvernadur, a tu su čast redovno imali članovi zadarske obitelji Spingaroli. Čast pukovnika u zadarskom kotaru bila je nasljedna u obitelji knezova Posedarskih.

Zagorskim područjima (territorii) Skradina, Drniša, Knina, Vrlike, Sinja i Imotskoga upravljali su pukovnici, na čelu Vrgorca bio je nadintendant iz obitelji Dešković, a u neretvanskom teritoriju nadintendant iz obitelji Nonković. Teritoriji su se dijelili na serdarije s 15—24 sela i do 30.000 ljudi. U sinjskom teritoriju spominju se dva serdara. Više krajiške časti u drniškom teritoriju bile su nasljedne u obitelji Nakić, kojoj su članovi pokapani u crkvi samostana Visovca na Krki, a u skradinskom u obitelji Pavasović. Od ostalih serdarskih obitelji znameniti su sinjski Surići (iz porodice popa Sorića) i Grabovci, kninski Sinobadi, Radnići i dr. G. 1787 splitska obitelj Tartaglia-Jakovljević dobije čast nasljednog nadintendanta Konjskog. Sve su se te porodice istakle u turskim ratovima, snoseći sa svojim »Morlacima« (dalm. Zagorcima) glavni teret ratovanja, a opjevao ih je Kačić.

Muško stanovništvo tih područja bilo je u potrebi obavezno na vojnu službu. Tako je Republika 1797 dovela u Mletke 13.000 krajinaca (tal. cernida), da obrani svoju slobodu od Francuza. Ipak im se u toku 18. st. uloga sve više svodila na čuvanje nutarnjeg reda u pokrajini. Na čelu sela je glavar, nazivan kapetan, knez ili harambaša, koji se brinuo za red i sigurnost kao i za vršenje tlake i rabote. Serdari su bili vojnički predvodnici svojih krajina, brinuli su se za vojničku obuku krajišnika, za vršenje odredaba i presuda vlasti, uzdržavanje mira i poretka i sudili su u manjim sporovima i prekršajima. Isticali su se kićenom nošnjom, bogatim oružjem i raskošnom opremom konja. Pukovnici su zapovijedali svim vojničkim snagama krajina, održavali su godišnje smotre, brinuli se za vojničku obuku, vodili popis pučanstva i muškaraca sposobnih za oružje te popis teretne stoke, obilazili krajine svakog mjeseca, uklanjali sukobe među selima i pojedincima, brinuli se za izvršenje tlake i rabote i vodili dopisivanje s pokrajinskim vlastima. Isticali su se još sjajnijom nošnjom od serdara. Jedne i druge imenovao je senat na prijedlog providurov; primali su mjesečnu plaću, neka podavanja u naravi, a imali su pravo na tjelesnu stražu pandura. Svako selo činilo je jednu zastavu, zastave kumpaniju, a kumpanije bataljun od tisuću vojnika. Ipak Mlečani nisu nikada postigli vojničko uređenje slično austrijskom graničarskom uređenju. Bili su kudikamo mekši od njemačkih časnika, na koje se oslanjala prekovelebitska graničarska organizacija i služili se, za postignuće svojih ciljeva, domaćim ljudima.

Ovo uređenje zadržala je uglavnom austrijska i francuska uprava. Ukinuto je bilo 1850 i zamijenjeno oružništvom.

LIT.: Sertonaco Anticano, *Frammenti istorici della guerra in Dalmazia*, Mleci 1649; A. Kačić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Mleci 1759; G. Brodmann, *Memorie politico-economiche*, Mleci 1821; I. Katalinić, *Storia della Dalmazia*, I.—III., Zadar 1834—5; isti, *Memorie degli avvenimenti in Dalmazia*, Split 1841; F. Petter, *Dalmatien*, I.—II., Gotha 1857; V. Lago, *Memorie sulla Dalmazia*, I.—III., Mleci 1869—71; S. Ljubić, *Don Stjepan Sorić*, Viestnik hrv. ark. družtva IX., 1887; S. Zlatović, *Franovci Države presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888; L. Jelić, *Lički sandžakat i postanje mletačke krajine*, Narodni koledar, Zadar 1898; J. Alačević, *Tabularium, arkivi u Dalmaciji*, Zadar 1901; V. Brunelli, *Ordinamento del territorio di Zara in sullo scorcio del secolo decimottavo* (separ.); članci u splitskom Novom Doba, Božić 1936, Magazinu sjev. Dalmacije, Split 1934—5, i u Prilozima P. Popovića za 1922, 1924, 1930. P. P-š.

DALMAN, Gustav Hermann, ✳ Niesky 9. VI. 1855, njemački evangelički teolog; docent u Gnadenfeldu i Leipzigu, 1902—17, upravitelj zavoda za izučavanje starina u Jeruzalemu, od 1917 profesor u Greifswaldu. Proučavao je jezik i kulturno-povijesnu pozadinu evanđelja.

BIBL.: *Grammatik des jüd.-palästinensichen Aramäisch* (1894, 1905²); *Petra und seine Felsheiligtümer* (1908); *Aramäischneuhebr. Wörterbuch* (1922); *Orte und Wege Jesu* (1919 i 1924³); *Arbeit und Sitte in Palästina* (1924); *Jerusalem und sein Gelände* (1930); autobiografija u časopisu: Die Religionswissenschaft im Selbstdarstellungen) sv. 4, 1928).

DALMATA Giovanni → Duknović.

DALMATI (ilirsko pleme) → Delmati.

DALMATIKA je liturgijsko odijelo, vlastito đakonu. Razvila se iz duge gornje haljine s dugačkim i širokim rukavima, koju su u 2. st. nosili imućniji Rimljani. Ime je dobila po tom, što je nastala u Dalmaciji. U drugoj je polovici 4. st. d. već liturgijsko odijelo rimskoga pape i njegovih đakona. Pape su kadšto davali dozvolu i đakonima izvan Rima, da je smiju nositi. U 5. i 6. st. već je dosta proširena kao liturgijsko odijelo biskupa i đakona izvan Rima. U 9. st. uobičajeno je biskupsko i đakonsko liturgijsko odijelo na cijelom području rimskog obreda.

Prvotna je dalmatika bila široka bijela tunika bez pojasa, s dugačkim i širokim rukavima. Jedini su ures na profanoj, a onda i na liturgijskoj dalmatici, bili *clavi*, t. j. dugačke okomite ljubičaste ili grimizne pruge na prednjoj strani i na leđima. Isprva je bila obično od platna, kasnije od svile ili od tanke vune. Iz 8. ili 9. st. sačuvana je d. u Moyen-Moutieru u Lotaringiji. Današnja je d. jedva slična prvotnoj. U 16. i 17. st. rasporili su sa strane ne samo nju, nego su joj rasporili i skratili i rukave. Jedino su još u Italiji rukavi ostali nerasporeni, ali i tu je sama d. rasporena, da se može lakše obući. Do potkraj 1. tisućljeća zadržala je d. prvotnu bijelu boju. Kasnije se javlja i u drugim bojama. Kad se razvio izraziti kanon liturgijskih boja, prilagođuje se ovim bojama. To je bilo u 13. st. Istodobno nestaje s dalmatike prijašnjeg uresa (*clavi*). Javljaju se *parure*. Velike rese, koje se danas stavljaju na svečanije d-e, imale su u 15. st. praktičnu svrhu: s pomoću svilenih konopaca, s kojih vise te rese, zatvarao se otvor za glavu. Danas su te rese pretjerano velike i bez ikakve svrhe. Samo su još suvišni »ures«.

LIT.: H. Leclercq, *Dalmatique*, Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie, IV./1., Pariz 1920; J. Braun, *Die liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit*, Freiburg i. Br. 1924 D. K-d.

DALMATIN, 1. Antun, Aleksandrović (Antonius Dalmata ab Alexandro). Rodom je iz Dalmacije ili Senja. Bio je isprva svećenik u Istri, zatim je zbog pristajanja uz reformaciju otišao u Ljubljanu, gdje ga je 1560 Stjepan Konzul predobio za rad za hrvatsku protestantsku tiskaru u Urachu. Tada je D. počeo uz ostale suradnike prevoditi Sv. Pismo i ispravljati Konzulove prijevode. Kad je Konzul u Urachu obolio, pođe D. 1561 u Urach u službu baruna Ivana Ungnada u hrvatsku tiskaru. Pod njegovim nadzorom lijevala su se ćirilska slova, zbog čega je uglavnom i bio pozvan. D. je s Konzulom radio u tiskari i sam slagao ćirilicom. Zajedno s Konzulom izdao je 32 knjige u hrvatskoj tiskari, i to glagoljicom, ćirilicom, latinicom i na talijanskom jeziku, uglavnom sve prijevode. Od tih su najvažnije: Sv. Pismo, t. j. *Prvi del Novoga teštamenta* i *Drugi del Novoga teštamenta*, zatim *Katekizam*, *Artikuli prave stare krstianske vere*, *Postila* i dr. Pošto je 1564 prestala raditi hrvatska tiskara u Urachu, pođe D. za Konzulom u Regensburg, gdje su 1568 zajedno izdali latinicom *Postilu* u dva dijela za gradišćanske Hrvate. D. je iz Regensburga otišao u Ljubljanu. Tu je dobio na Trubarovu preporuku od kranjskih staleža 1569 mirovinu, a tu je i umro po svoj prilici 1579.



ANTUN DALMATIN
(Drvorez iz hrvatsko-glagoljske knjige »Artikuli ili deli prave stare krstjanske vere«, Tübingen 1562.)



NASLOVNA STRANA SLOVENSKE BIBLIJE JURJA DALMATINA
(Wittenberg 1584)

LIT.: I. Kostrenčić, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven*, Beč 1874; F. Bučar, *Povijest hrvatske protestantske književnosti*, Zagreb 1910. F. B.

2. Jurij, ✳ Krško oko 1547, † Ljubljana 31. VIII. 1589 slovenski protestantski pisac. Početne je nauke učio kod Adama Bohorića u Krškom, latinsku školu u Bebenhausenu (Würtemberg), a filozofiju i teologiju u Tübingenu, podupiran od Trubara i kranjskih staleža. Od 1572 on je u Ljubljani protestantski propovjednik, zatim nadzornik staleške škole i član crkvenoga vijeća i glavna ličnost slovenske protestantske crkve u Ljubljani. Pošto je 1575 nagovorio Mandelca (Manliusa), da u Ljubljani osnuje tiskaru, postaje Ljubljana središte književnoizdavalačkog rada slovenskih reformatora od 1575 do 1580. Prvi je ljubljanski tiskopis Dalmatinov prijevod starozavjetne knjige *Jezus Sirah* (1575). Od tada D. ne prestaje nastojati, da predobije nutarnjoaustrijske staleže za izdavanje potpune slovenske Biblije, koju je on prevodio od 1569 do 1578. U istu je svrhu kao ogled tiskao Mojsijeve knjige pod naslovom *Biblije, tu je, vsiga svetiga Pisma prvi dejl* (Ljubljana 1578). Pošto su staleži prihvatili Dalmatinovu osno-

vu, imenovana komisija pregledala je 1581 cijeli prijevod, ali je nadvojvoda Karlo zabranio tiskanje Biblije u Ljubljani, a Mandelca prognao. Stoga se Biblija tiskala kod Krafta u Wittenbergu 1584 pod naslovom *Biblija, tu je, vse Svetu Pismu* s lijepim drvorezima. To je najljepše opremljena slovenska knjiga u 16. st. Dalmatinova se Biblija temelji na njemačkoj Lutherovoj Bibliji, mnogo manje na hebrejskom i grčkom originalu, odnosno Vulgati. Za Novi zavjet služio mu je za osnovu Trubarov prijevod. Temelj Dalmatinova jezika je dolenjski govor s primjesama gorenjskih i notranjskih elemenata. U odnosu prema Trubaru znatno je unaprijedio slovenski književni izražaj, posebno pravopis, u kojem se držao Kreljevih reforma. U tom ga je poslu kao i u cijelom izdavalačkom radu pomagao jezikoslovac Adam Bohorič, koji je bio i član ljubljanske komisije i korektor u Wittenbergu. Da bi Bibliju mogli razumjeti i Hrvati, dao je na kraju kratak i vrlo nepotpun registar hrvatskih riječi. Dalmatinova je Biblija osnovno djelo slovenske književnosti: ona je postala normativ slovenskoga književnog jezika, stila i pravopisa do 19. stoljeća, a kao biblijski tekst služio je Slovencima i nakon raspada slovenskog protestantizma sve do kraja 18. st.

Uz rad na Bibliji D. je ispjevao mnoge duhovne pjesme (većinom po njemačkim uzorcima kao i Trubar, koje su tiskane u tri izdanja Trubarove crkvene pjesmarice *Ta celi katehismus* (1574, 1579 i 1854). Slijedila je knjižica nabožnoga štiva s pjesmom o muci Kristovoj *Pasijon* (Ljubljana 1576), zatim pučki ispričane *Salamonove pripuvisti* (Ljubljana 1580), molitvenik *Krščanske lepe molitve* (Wittenberg 1584), *Agenda* i *Ta kratki wirtemberski katehismus* (obje u Wittenbergu 1585). Time je D. nastavljač Trubarova rada na stvaranju književnog repertorija za slovensku protestantsku crkvu i poslije njega najveći slovenski pisac 16. stoljeća.

LIT.: M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, Ljubljana 1934; *Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana 1925; F. Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, Ljubljana 1929—38 (i ondje navedena lit.). V. Š.

DALMATINAC, 1. Herman (Hermanus Dalmata). O njemu se znade, da je s učenim Englezom Robertom de Retin živio 1143 u Španjolskoj kao redovnik i ondje se posvetio proučavanju arapskog jezika i znanosti. U jednom je svom prijevodu zabilježen kao: »Hermanus Dalmata, scholasticus subtilis et ingeniosus, apud Legionensem Hispaniae civitatem«. U zajednici sa svojim drugom preveo je na latinski *Kuran*. Izvorni je rukopis prijevoda otkrio i dao prepisati u Carigradu kardinal Dubrovčanin Ivan Stojković-Stay, a po ovom prijepisu tiskan je prijevod u Baselu 1543. D. je preveo i protumačio i stara, za znanost važna arapska astronomska djela, pa se ubraja i u red onih davnih kulturnih pregalaca, koji su u zapadnu Evropu presađivali tekovine arapske znanosti. Takva su djela: *De Mensura* i *De Utilitatibus astrolabii*. Abbé Clerval dokazao je, da je i najstariji prijevod Ptolemejeva *Planisferija* i njegovih *Kanona* (tabela priređenih za proračunavanje gibanja planeta) također djelo Hermanovo.

LIT.: Th. Bibliander, *Machumetis, . . . vitae, doctrinae ac ipse Alcoran*, Basileae 1550; Ljubić, *Dizionario*; I. A. Clerval, *Herman le Dalmate et les premières traductions latines des traités arabes d' astronomie en moyen age*, Pariz 1891; M. Breyer, *Prilozi hrvatskoj kulturnoj povijesti*, Zagreb 1904; C. Lucerna, *Germanische Personennamen im slavisch-dalmatinischen Kulturleben des Mittelalters*, Neue Freie Presse, Beč 1938, br. 26503. M. B-r.

2. Juraj → **Juraj Dalmatinac.** Slično i druge, koji nose ime Dalmata, Dalmatin ili Dalmatinac, traži to pod osobnim imenom.

»DALMATINSKA ZORA«, prvi hrvatski iseljenički list na Pacifiku Sjedinjenih Država (uz »Chicago« i prvi hrvatski list u USA). Počeo je izlaziti 1893 u San Franciscu. U njemu se odražava život naših kolonija na Pacifiku. U jednom članku ovako se označuje pravac lista: »Najviše se čuje »Živila Hrvatska!« Za Hrvatskom bi imao svaki Dalmatinac čeznuti, ako želi ikad vidjeti bolju budućnost«. M. B.

DALMATOV, Vasilij P., (Lučić), (1852—1912), ruski glumac, rodom Hrvat iz Dalmacije (otuda i njegov pseudonim), uskočkoga podrijetla. O tome je D. pisao u svojoj autobiografiji: — Oni su »čuvali mir . . ., unosili prosvjetu, bili su poslanici za vrijeme aristokratske republike Dalmacije i republike Mletačke, ubrajali su se u prve mornare mornarice na jedra«. Otac mu je bio veliki trgovac u Odesi. Kao mio čovjek i darovit glumac bio je Dalmatov Vasilj neobično voljen. On ide u red najsjajnijih ruskih interpreta salonskih i karakternih uloga. Od bezbroja njegovih prekrasnih scenskih likova najsavršeniji su: Krečinski (»Svadba Krečinskoga« A. V. Suhovo-Kobylina) i Nozdrev (»Mrtve duše« Gogolja). Bio je prvak carskog Aleksandrovskog kazališta u Petrogradu, ali ga je poznavala i voljela cijela kazališna Rusija.

Napisao je nekoliko scenskih komada, ali bez umjetničke vrijednosti, a isto tako i mnogo zanimljivih članaka, napose o staleškim glumačkim probitcima i pitanjima. Od obilne literature o njemu vrijedni su spomena eseji A. V. Amfiteatrova *Znakomyja muzy*, Pariz 1928, A. R. Kugelja *Teatralnye portrety*, Petrograd—Moskva, 1923, te N. Fedorova *V. P. Dalmatov*, Spremnost 1943, br. 3. N. F.

DALMAZIA, La, »Književno-gospodarski list«, prvi dalmatinski časopis na talijanskom jeziku; izlazio je u Zadru kao tjednik od 1. V. 1845 do kraja 1847. Urednik, a isprva i vlasnik bio je Giovanni Franceschi; 1846 preuzeli su časopis tiskari braća Battara, a iste godine tiskari Demarchi i Rougier. List je bio »namijenjen interesima pokrajine«, ali ima priloge iz arheologije, povijesti, književnosti, umjetnosti, folklora, zemljopisa i gospodarstva. Premda se išlo za različitim sklonostima čitača, 1846 list se raspačavao okruglo u 250 primjeraka (*Gazzetta di Zara* u 150 primjeraka, a *Zora dalmatinska* u 200 primjeraka); krajem 1847 spao je na 183 primjerka, pa je prestao izlaziti. M. R.

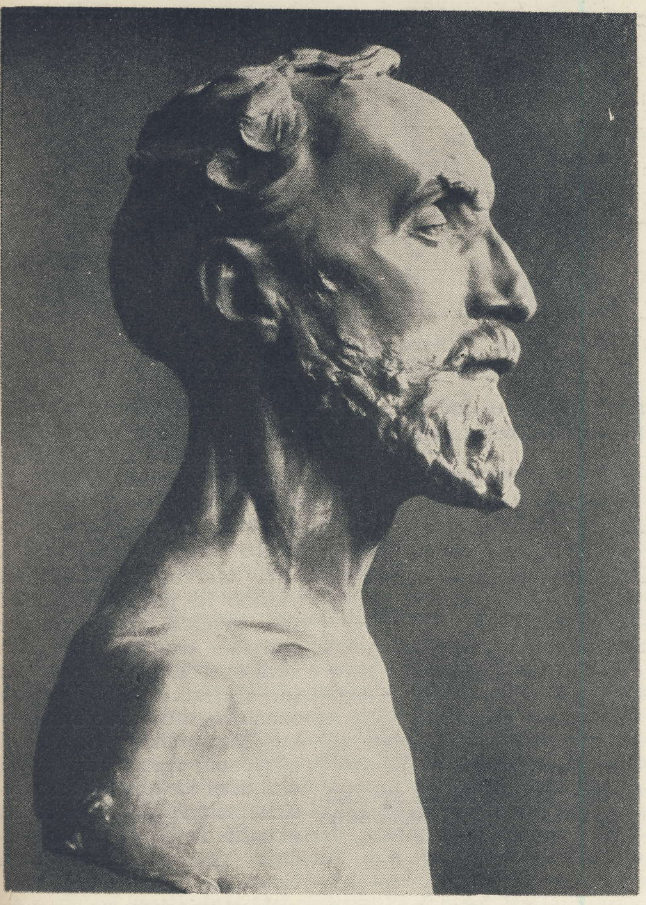
DALMAZIA COSTITUZIONALE, La, tjedne novine, koje su izlazile u Zadru u tiskari Demarchi i Rougier od 16. V. 1848 do 1. III. 1849. Urednik im je bio Giovanni Rougier. Novine su općenito zastupale političke i društvene tekovine revolucije od 1848; inače su dopuštale, da se u njima ispoljuju oprečni pogledi na politička i narodnosna pitanja Dalmacije, napose na pitanje njezina priključenja Hrvatskoj.

LIT.: P. Kasandrić, *Il giornalismo dalmato dal 1848 al 1860*, Zadar 1899. M. R.

DALOU, Jules, ✳ Pariz 31. XII. 1838, † Pariz 15. IV. 1902, francuski kipar. Učio je i radio u Parizu, gdje mu je bio učitelj J. B. Carpeaux (v.), čiji su učenici, napose D.



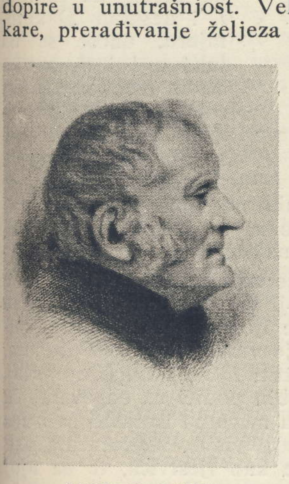
DALOU, Triumf Republike
Place de la Nation u Parizu



AUGUSTE RODIN, Poprsje kipara Daloua

stvorili djela, puna duha i individualnog shvaćanja. Poslije stanovitog rada u Parizu, D. je pobjegao u Englesku, gdje je izveo mnoga djela. Poslije revolucije poslužio se amnestijom i vrati se u Francusku (1873) te izradi za državu reljef *Sjednicu Komore od 23. lipnja 1789* u mramoru. Kasnije izrađuje mnoga poprsja u bronci i mramoru (Rochefort, Theuriet, Floquet i dr.) te spomenik Delacroixa u Luxemburškom parku i Gambette u Bordeauxu. Najveće mu je djelo monumentalna grupa *Triumf republike* na Place de la Nation u Parizu, postavljeno 1900. V. M.

DALSLAND (zemlja dolina; »dal« šved. dolina), švedska krajina među Norveškom i jezerom Vänernom, prostire se na *S* manjim dijelom pokrajine Älvsborga i dopire na *J* do grada Vänersborga (1925: 68.802 stan.). Niska je, najviši vrh 213 m, slabo rodna krajina izuzevši obale jezera Vänerna. Puna je jezera i pokrita šumama. U te lijepe krajeve vodi putničare i trgovce ne samo željeznica nego i parobrod, koji iz jezera Vänerna stepenastim kanalima dopire u unutrašnjost. Veleobrt nije velik: pilane, mljekare, prerađivanje željeza i kamenolomi granita. N. Ž.



JOHN DALTON

DALTON, John, ✳ Eaglesfield (Cumberland), 6. ili 7. IX. 1766, † Manchester 27. VI. 1844, engleski kemik i fizik. Kao sin siromašnog tkalca stekao je svoju obrazovanost uglavnom kao samouk. Bio je učitelj najprije u svom rodnom mjestu, zatim u Kendalu (Westmorland) i konačno u Manchesteru, gdje je 1793 postao učiteljem matematike i fizike u New Collegeu. Kad je ta škola 1799 premještena u York, ostao je u Manchesteru do smrti kao privatni učitelj. G. 1787 počeo se baviti meteorološkim opažanjima, te ih kroz 57 godina sakupio znatan broj, a djelomice ih i objavio (*Meteorological Observations and Essays*, 1793). Proučavanje meteorologije dovelo ga do izučavanja plinova, osobito njihova rastezanja kod ugrijavanja i njihove topljivosti u tekućinama. G. 1802 otkrio je D. zakon o t. zv. »parcijalnim tlakovima«, koji nosi njegovo ime i kaže, da je ukupni tlak, koji vrši jedna plinska smjesa, jednak zbroju tlakova, što ga vrši svaki pojedini plin u smjesi. Dalji rezultat ovih istraživanja bila je *atomska teorija* (→ atom; Daltonova nauka), koja predstavlja njegovo životno djelo i kojom je stekao neprolazne zasluge za dalji razvoj kemije. Daltonovu teoriju o atomima objavio je prvi Th. Thomson 1807 u trećem izdanju svog udžbenika »System of Chemistry«, dok ju je D. sam objelodanio 1808 u djelu *New System of Chemical Philosophy*. Kao rezultat atomske teorije postavio je D. svoj zakon o »višekratnim omjerima«, koji veli: »Ako jedno počelo s nekim drugim počelom stvara više spojeva, to se količine toga počela, što se spajaju s istom količinom drugog počela, međusobno odnose kao prosti brojevi«. U medicini poznat je D. svojim otkrićem »sljepoće za boje« (→ daltonizam), koje je učinio na samom sebi i objavio ga 1794 u jednom predavanju u Manchesteru. Zasluge za nauku priznate su D-u već za života.



JULES DALOU, Seljak
Pariz, Musée Luxembourg

LIT.: Henry, *Life of Dalton* (1854); Roscoe i Harden, *A new View of the Origin of Dalton's Atomic Theory* (1896). S. M.

DALTON-IN-FURNESS, grad u Engleskoj (grofovija Lancashire, okrug Furness), ima 10338 stan. 1931). Nedaleko grada nalazi se stara opatija Furness. Brojni rudnici i talionice željezne rudače u okolici. Kanal, dug 6 km, spaja grad s morem.

DALTONIZAM (→ Dalton) je oznaka sljepoće za boje (neraspoznavanje boja). Mana je baštinjena ili stečena. Uzroci za stečenu sljepoću: alkohol, nikotin, tabes i t. d. Baštinjena je recesivno vezana na spol (prenosi se od anomalnog muškarca preko zdrave kćeri na unuka. Ahromati su slijepi za sve boje, dihromati za stanoviti par boja (crvenu i zelenu, žutu i modru). Protanopi su slijepi za crvenu, deuteranopi za zelenu, tritanopi za žutu i plavu boju. Trihromati imadu potpunu, a anomalni trihromati oslabljenu sposobnost za raspoznavanje boja. A.-i di-hromati te anomalni trihromati nesposobni su za neka zvanja (željezničari, avijatičari i t. d.) Ahromati i tritanopi su rijetki. Sljepoća za crvenu i zelenu boju kod 4% muškaraca i 0.4% žena. A. B. i A. Š-ć.

DALUNT, (Dalluntum), druga postaja na cesti Narona—Scodra u južnoj Dalmaciji. Tab. Peut. *Dilunto*, a Itin. Ant. 338 *Dallunto*. Sudeći po imenu bilo je tu već predrimsko naselje. Mjesto se spominje još 532 pos. Kr. na drugom koncilu u Solinu kao municipium Delontinum, u kojem je bila bazilika (Acta concilii II. Salonitani; Farlati, Illyricum sacrum II. 173). Položaj mjesta nije točno određen. W. Tomaschek (Mitt. der geograph. Gesell. in Wien 1850, 549) drži, da se na istom mjestu nalazi Ošlje ili više u pozadini Utovo polje. Kiepert ga meće u Popovo polje, M. Hoernes u Vranje selo kod Neuma, a A. J. Evans (Antiquarian researches in Illyricum) smješta ga kod Stolca u dolini Bregave. Z. D.

DALJ, trgovište u Slavoniji na Dunavu; pripada osječkom kotaru, sjedište općine, a ima 5226 stan. (1931). Ima parobrodarsku postaju na Dunavu te željezničku postaju na pruzi Bogojevo—Osijek, od koje se u Dalju odvaja

krak prema Borovu. Oko željezničke postaje razvilo se naselje Novi Dalj (62 stan.). Katolička župa obnovljena je 1807, a župna crkva sagrađena 1911. — U rimsko doba bilo je na mjestu Dalja naselje Teutiburgium. Z. D-i.

— U D-u ima ostataka jednog povećanog prethistorijskog naselja, koje je cvalo u prvo željezno (halštatsko) doba. Osobito je mnogo zastupana keramika raznim kuhinjskim suđem, žarama tipa Villanova te vazama s dvije ručice, koje visoko nadvisuju rub. Ornamentika keramike je geometrijska, udubena crtalom ili otiscima žice. Č. T.

DALJ, Vladimir I., ✻ Lugansk 1801, † Moskva 1872, ruski pisac, etnograf i leksikograf, počasni član ruske akademije znanosti. Sabirao i obrađivao ruske narodne priče, koje su vrijedno vrelo ruske narodoznanstvene nauke (*Russkie skazki*, 1832; *Byli i nebylicy*, 1834—1839; *Matrosskie dosugi* »Dokoni časovi mornara«, 2. izd. 1859).

Važnu narodoznanstvenu građu sabrao je D. i u etnografskim djelima: *O poverjah, sueverjah i predrazsudkah russkago naroda*, 2. izd. 1880, *O russkih poslovicah* (»Sovremennik« 1847, knj. 6), a osobito u *Kartiny iz russkago byta* (Slike iz ruskoga domaćega života) sv. 1.—2., te *Poslovicy russkago naroda* (1862; 2. izd. 1879).

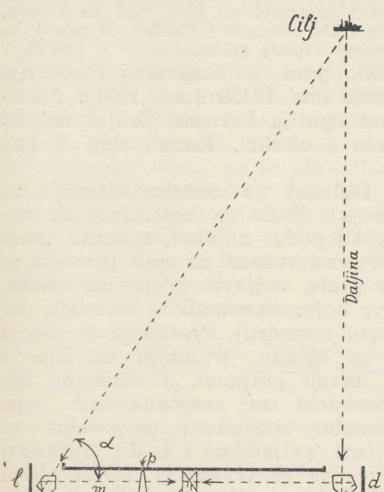
Znatan mu je i filološki rad: *O narječjah russkago jazyka* (izd. Vestnik imp. geograf. o-va, knj. 6.), pa onda životno djelo *Tolkovyj slovar' živogo velikorusskago jazyka* (1861—68), (Rječnik živoga velikoruskog jezika s tumačenjima) 4. izd. Petrograd 1912—14.

I kao dječji pisac stekao je D. veliku popularnost, poimence djelom *Povesti, skazki i razskazy*, I.—IV., Petrograd 1846 (pod pseud. Kazak Luganskij). Sastavio je i nekoliko dječjih čitanaka, nekoliko zbirki narodnih priča, pjesmica, igara i sl.; zatim *Novye kartiny iz russkago byta dlja detej*, *Kroški* (Mrvice), *Novye krošky* i dr.

BIBL.: Polnoe sobranie sočinenij, sv. I.—VIII., Petrograd 1861; posmrtno izd. sv. I.—X., Petrograd 1897.

LIT.: A. N. Pypin, *Istorija russkoj etnografii*, sv. I., gl. XI., Petrograd 1890; J. N. Vladislavlev, *Russkie pisateli*, 4. izd. Leningrad 1924; L. Myškovskaja, *V. I. Dalj*, Liter. encikl. III., Moskva 1930. J. B.

DALJINOMJER, sprava za mjerenje daljine. Upotrebljava se u topništvu za mjerenje udaljenosti cilja, u pomorstvu za određivanje položaja broda, u protuzrakoplovnom topništvu za mjerenje udaljenosti zrakoplova, što služi za izračunavanje visine krilaša nad zemljom. U zemljomjerstvu služi za premjeravanje nepristupačnog zemljišta. Brodsko topništvo ne može gađati bez d-a, koji na velikim brodovima moraju mjeriti do 40 km.



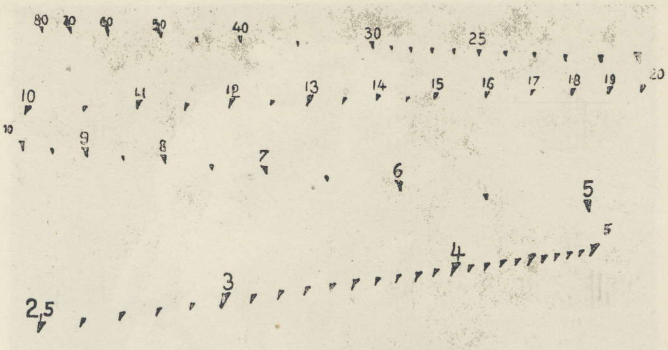
SHEMATSKI PRESJEK DALJINOMJERA

Razlikuju se tri vrste d-a: 1. s *kratkom* osnovicom; 2. s *dugom* osnovicom i 3. *depresioni* daljinomjeri. — Princip mjerenja: Poznata osnovica daljinomjera ujedno je i osnovica trokuta, kome je vrh u cilju. Mjerenjem jednog ili obaju kuteva rješava se nepoznata stranica, t. j. daljina.

1. daljinomjere s *kratkom* osnovicom dijelimo u dvije skupine: *koincidentne* i *stereoskopske*. Najbolji su Zeiss, Görz i Barr and Stroud.

U *koincidentnim* d-ima vidimo dvije slike, jednu iz desne *d* i drugu iz lijeve *l* prizme. Okretanjem mjerničkog kola *k*, pomičemo prizmu *p*, dok nam se slike ne pokriju. Tim pomicanjem prizme *p* izmjerili smo nepoznati ugao α, a na ljestvici *n*, namjesto stupnjeva tog ugla odčitavamo odmah daljinu.

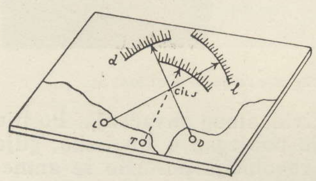
Slika u okularu *o* može biti *raspolovljena* tako, da se moraju dvije polovice slike spojiti u jednu cjelinu (polovični d.); *dvostruka*, i to jedna žućkasta, a druga bijela, pa


NEPOMIČNA LJESTVICA STEREOSKOPSKOG DALJINOMJERA

se jedna mora dovesti preko druge (preklopni d.); *obratna*, pa se prilikom mjerenja slike moraju dovesti točno jedna iznad druge (sukladni d.); *odsječena*, tako da je od slike odrezan jedan sloj, koji se mora dovesti na pravo mjesto (slojčani d.).

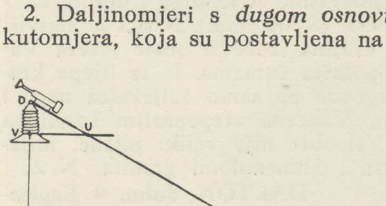

POMIČNE OZNAČICE STEREOSKOPSKOG DALJINOMJERA

U *stereoskopskim* d-ima vidimo ili jedan nepomični red točkica, koji nam se čini kao cik-cak staza, koja vodi sve dalje od našeg oka (d. s ljestvicom), ili jednu označicu, koja lebdi u zraku kao neki balon. Kad okrećemo mjernički kotačić, čini nam se, kao da se označica približava ravno prema oku ili da se od nas odalečuje (d. s pomičnom označicom).

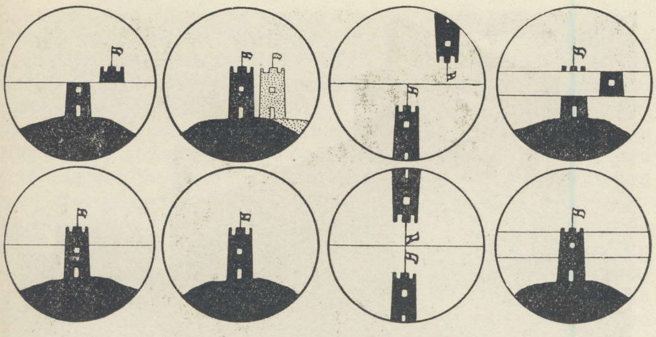

PRINCIP MJERENJA DALJINOMJEROM S DUGOM OSNOVICOM LD

Ako mjerimo na pr. udaljenost neke kućice, onda ćemo u prvom slučaju gledati, gdje bi nam se ta kućica našla na stazi, a na samim točkicama pročitamo daljinu. U drugom slučaju moramo okretati mjernički kotačić, dok ne dobijemo utisak, da nam oznaka lebdi točno u istoj daljini pokraj kuće. Na jednoj posebnoj ljestvici izvan okulara možemo pročitati udaljenost. Stereoskopski d-i zahtijevaju veću izvježbanost, ali im je prednost, da se njima može mjeriti udaljenost oblaka, sitnih dalekih predmeta, zrakoplova i sl.

2. Daljinomjeri s *dugom osnovicom* sastoje se od dva kutomjera, koja su postavljena na obali na vrlo točno poznatom razmaku. Izmjereni kut, pod kojim se vidi brod na moru na lijevom *L* i desnom *D* kutomjeru, unose se na lukove *l* i *d*, na jednom velikom mjerničkom stolu. Presjecište je mjesto, gdje se u tom trenutku nalazi cilj. Ako se top nalazi u točki *T*, onda je lako ne samo izmjeriti daljinu, nego i pratiti kretanje broda, te unaprijed odrediti, gdje će se u svakom trenutku nalaziti.


DEPRESIONI DALJINOMJER

3. *Depresioni d-i*, služe za mjerenje udaljenosti s visoke obale prema moru. D. se sastoji od durbina *D*, visinske ljestvice i vijka *V*, te daljinske ljestvice *U*. U ovom slučaju imamo trokut *DOB*, gdje je visina brda *VO* poznata, a mjeri se udaljenost *OB*. Trokuti *DOB* i *DVU* su slični. S pomoću vijka *V* možemo durbin podići na odgovarajuću visinu, koju u trenutku mjerenja moramo ispraviti za iznos plime ili oseke, jer one mijenjaju visinu instrumenta nad vodom. Strana *VU* izrađena je kao ljestvica, te na njoj s vrhovnim sveznajućim božanstvom *Gamab*, koje može



SLIKA KULE U POLOVIČNOM, PREKLOPNOM, SUKLADNOM I SLOJČANOM DALJINOMJERU

zemlje ispravljaju se iskrivljenjem poluge *DU*, koja nosi durbin. P. M-ć.

DALJNI → **Dairen.**

DALJSKIJ, Mamont V., zapravo **Nejelov**, * 1865, † Moskva 8. VII. 1918, ruski glumac, genijalan, bujan, nediscipliniran. Posljednji traged ruske pozornice. Prvak Aleksandrinskog kazališta, na vrhuncu slave za inat je postao putujući glumac. Obožavala ga je cijela Rusija. Osobito je bio velik u ulogama ruskog repertoara (Čackij, Neznanov, Žadov, Rogožin). Poginuo je pod točkovima tramvaja. N. F.

DAMA, igra na drvenoj ploči, koja je razdijeljena na 64 polja, izmjenično bijele i crne boje. Igra se sa 12 bijelih i 12 crnih okruglih pločica, koje se postavljaju na crna polja u tri reda s gornje i donje strane prema igračima. Oba igrača pomiču svoje ploče koso po crnim poljima. Ako iza jedne ploče ostane prazno mjesto, to se ta pločica mora preskočiti, nakon čega preskočena ploča izilazi iz igre. Ako tko propusti preskočiti, uzima mu protivnik ploču. Kad jedan igrač postigne posljednji protivnički red, mora mu protivnik dati jednu uzetu pločicu. Ova se onda stavlja kao Dama na vlastitu pločicu, koja je stigla na posljednji red protivnika. Dama smije preskakivati protivničke ploče u svim pravcima. Igrač, koji je izgubio sve ploče ili koji ne može dalje preskakivati protivničkih ploča, gubi igru. Može se igrati i tako, da pobijedi onaj, koji je najprije izgubio sve svoje ploče. Igra potječe iz Francuske, a bila je poznata već i u starom i srednjem vijeku. F. B.

DAMA (Daman, starije netočno **Damara**, vrlo često s pridjevkom »Brđani« D.), osebujno pleme u *JZ* Africi, oko 25.000 duša, uglavnom u gorjima Erongo, Water, Otavi, gdje su se osobito u posljednjem održali u svom primitivnijem stanju kulture kao gotovo čisti lovci i sabirači, dok su drugi (po dolinama) pod jačim tuđim utjecajima, i prihvatili su se odavna kozogojstva. Kultura im se može kao cjelina staviti između kultura Bušmana i Hotentota. Od ovih su posljednjih primili različna dobra, pa im je i sadašnji jezik hotentotski, dalje i od Herera, među kojima ih dio živi (no posve je krivo identificirati D. i Herere); na sebi bliže Bušmane su pak D. donekle utjecali. Rasno su čistiji negridi (po Eickstedtu).

Prvobitniji »brđani« D. imadu vrlo strogo provedenu tipičnu lovačko-sabiračku diobu među muškarcem i ženom, i to ne samo djelatnosti, nego i hrane. Muškarac se hrani gotovo samo od svoje lovine, žena samo od sabranih gomolja, plodova, gmazova i dr. Ta je dioba provedena i u oruđu i pomagalima. Kod kozogojaca D. prehrana je obilnija i sigurnija zbog mlijeka i mliječnih prerađevina. Za piće služi dijelom i vrsta medovine. Sva je briga D. upravljena osiguranju prehrane kao najkritičnijem pitanju, pa i inicijacije mladića idu za tim, da ih priprave za vješte lovce. Mladoženja mora boraviti kod tazbine cijelu pokusnu godinu, da pokaže, može li osigurati ekonomski svoju obitelj. Kod ženskoga se spola provodi najozbiljnije spremanje za brak, upravo za materinstvo, koje donosi neke olakšice prestankom zabrana izvjesnih jela i dr. Uloga muškarca i žene jednakopravna je i uravnotežena, premda je s jedne strane položaj žene povoljniji stoga, što je ona uvijek sigurnija za uspjeh svoga sabiraštva, za punu košaru na povratku, nego muškarac za svoj lov. Otuda ima i poliginije među D., iz težnje muškaraca, da zadobiju i više ovako ekonomski osiguranih životnih družica. No u obitelji je inače izrazita patria potestas. Otac vodi brigu i o svetoj vatri, koja ima sunčani značaj, no važno joj je i lovačko značenje, kad je on povodom slabe lovine obnavlja. Vjera je D. u jednu ruku svoje vrste monoteizam s vrhovnim sveznajućim božanstvom *Gamab*, koje može ljude ubijati strijelom. U drugu ruku razvijen je i manizam, izražen osobito paničkim strahom od pokojnika, kojih duhovi šalju različne uzročnike bolesti i zala na čovjeka. Strah im zadaju i grobovi, u koje duboko ukapaju svezane pokojnike i na njih nagomilavaju kamenje. Magijom se pak bavi uglavnom vrač, posrednik između Gamaba i ljudi, ličnost važne uloge, koji liječi naročito sisanjem uzročnika iz tijela. Čaranje za dobru lovinu pokreće i brojne značajne životinjsko-mimičke plesove D. Likovna je umjetnost oskudnija, izuzevši ornamentiku, nastalu razvojem različnih znakova vlasništva, koje D. užižu na svakojakim predmetima, a time ujedno odaju i izrazitu svijest o individualnom vlasništvu.

Nakiti su im ponajviše pločice od nojeva jajeta, željezna zrnca, komadi krzna ili kože (u žena oko ruke), od čega im je prvobitno i odjeća prije usvajanja importiranih tkanina.

Kolibe su polukuglaste, od grana i trave, no stanuju u nuždi i u pećinama i sklanjaju se za priproste štitnike od nevremena. U naseljima su kolibe redovno u krugu poredane, a u sredini biva povisok reprezentativni stup naselja uza spomenutu svetu vatru. — Neka su od navedenih kulturnih dobara usvojili od spomenutih susjeda, a tako i lončarsku vještinu (negda su kuhali vrućim kamenjem u drvenim sudovima), željezne šiljke strelica (kovinu ne obrađuju), koje umiju trovati, drvene stupe za mrvljenje žita, neke spomenute nakite i dr. Neka su pak njihova dobra prodrla k susjedima, tako božanstvo Gamab k Hotentotima i Bušmanima.

LIT.: H. Vedder, *Die Bergdama* I. i II., Hamburg 1923; H. Baumann, R. Thurnwald, D. Westermann, *Völkerkunde von Afrika*, Essen 1940; A. Haberlandt, *Afrika* (u Buschan, *Illustrierte Völkerkunde*, I., Stuttgart 1922). M. G-i.

DAMANHUR je glavni grad egipatske pokrajine Beherah, koja se prostire između lijevog rukava Nila, obalskih laguna i libijske pustinje. Središte je plodnog kraja i poznat kao tržište pamuka, riže i različnih drugih poljodjelskih proizvoda. U D-u se od željezničke pruge Aleksandrija—Kairo odvajaju sporedne pruge. U staro egipatsko doba ovdje je bilo mjesto Behdet, poslije Time en Hor, a u rimsko doba Hermopolis parva. A. M. S.

DAMAO, portugalski posjed na ulazu u zaliv Cambay u sjeverozapadnoj Indiji. Dijeli se u dva dijela: pravi D. na obali (56 km²) i unutrašnje okružje Pragana Nagar Hawili (327 km²), a odvaja ih uzak pojas engleskog posjeda. Kraj je dosta plodan, a stanovništvo (218.614 stan.) (1920) goji rižu, različita žita i duhan. Šume su bogate teak-drvom. Glavno mjesto Damao Grande ima samo 600 stan. (1931), dok je pristanište D. Pequeño pristupačno samo za male brodove. Grad D. porušili su Portugalci 1531, a cijelu pokrajinu zauzeli 1558. M. Š.

DAMAR, 1. otok i otočni skup u Molukkima, 2. otočić u otočju Anambas na I od Singapura, 3. arapski grad u Jemenu, ima (1930) 5000 stan. U njemu je sveučilište zeidske sljedbe muslimana. N. Ž.

DAMARA → **Dama.**

DAMARA (Damaraland) → **Herero** (Hereroland).

DAMAR-SMOLA. Pod malajskim imenom »damar« (= baklja, svjetiljka, svijetlo) poznate su mnogobrojne krute smole iz stabla drveta Dipterocarpacea conifera, Burseracea i Gutifera, koje na malajskim otocima služe za rasvjetu i u različne tehničke svrhe. Najbolja je i najvažnija vrsta damarske smole Batavia-damar, koja danas gotovo isključivo dolazi u trgovinu. Dobiva se iz stabla drveta Shorea Wiesneri i drugog drveća porodice Dipterocarpacea, koje uspijevaju u jugoistočnoj Aziji (Dipterocarpus-šume). U trgovinu dolazi u zrncima i kao amorfna masa različnih oblika i veličina. Providna je i krta, žute ili crvenkasto bijele boje, a mirisa slabo aromatična. Lako se topi u kloroformu, benzolu i ugljičnom bisulfidu. Sastoji se iz smolnih kiselina, smolnih alkohola i rezina uz malo eteričnog ulja i gorkih tvari. Upotrebljava se u veleobrtu lakova, a u ljekarništvu (Resina Dammar) za pripremu melema (ljepivi melem). Australska damar-smola = kopal.

LIT.: Tschirch, *Harze*, 1935. D. B-ć.



POGLED NA DAMASK



DAMASK, Utvrde citadele

DAMAS I. (366—384), jedan od najznatnijih papa 4. st. Gotovo za cijelog pontifikata imao je velike borbe sa strankom protupape Ursina. Ipak je utvrdio prava rimskog biskupa na Zapadu i podigao mu ugled na Istoku. Naziv »Apostolska Stolica« za rimskog biskupa potječe od njega. Presuđivao je u dogmatskim sporovima s arijevcima, apolinarijevcima i macedonijevcima. Po legatima predsjedao je II. općem saboru u Carigradu (g. 381). Obnovio je rimske katakombe, te je na grobovima mučenika dao uklesati epigrame, koje je sam sastavio (tituli). S njegovim je imenom povezana revizija latinskog prijevoda Novoga Zavjeta, koju je povjerio svome tajniku sv. Jeronimu.

LIT.: Funk-Bihlmeyer, *Kirchengeschichte*, Paderborn 1940; Steidle, *Patrologia*, Freiburg i B. 1937. N. K.

DAMASCENKA → **Vinova loza.**

DAMASCHKE, Adolf, ✳ Berlin 24. XI. 1865, † Berlin 30. VII. 1935, ekonomist i glavni predstavnik pokreta za zemljišnu reformu u Njemačkoj. Bio je neko vrijeme učitelj, a onda se posve posvetio tome pokretu. Zasluga je D-a, što je prvotni pokret za zemljišnu reformu od radikalno-ideoloških smjernica (Stamm, Deutsche Landliga, 1880; Allwohlbund 1888; Flürscheim i Freese, Bund für Bodenbesitzreform 1888) svratio na praktično područje i osnovao 1898 »Bund Deutscher Bodenreformer«, kome je od toga vremena bio predsjednik. Namjesto prijašnjih radikalnih zahtjeva, da općine (naročito gradske) postanu isključivi vlasnik sviju zgrada i gradišta (»komunalizacija«), zastupao je D. manje radikalan, no tim više praktičan smjer, kako da se poprave stambene prilike u gradovima. D. je (naročito putem svoga saveza) tražio: hipotekarne zajmove za gradnju kuća treba da izdaju jedino gradske ili državne ustanove; gradovi imaju čuvati i proširivati što više svoje vlasništvo nekretnina (osobito zemljišta); zakonima se ima sprečavati spekulacija gradilištima, a sva neizgrađena gradilišta imaju se oporezovati prema porastu vrijednosti: grad, odnosno država, ima pravo prvokupa svih zemljišta, koja dolaze na prisilnu prodaju; unutrašnja kolonizacija ima se izvesti po osnovi; udruge za gradnju stanova imaju pravo na javnu pripomoć. Pokret za zemljišnu reformu dao se poslije svjetskog rata (1918) osobito na izgradnju radničkih i činovničkih stanova, a proširio je znatno svoje polje djelovanja i oko unutrašnje kolonizacije. Praktično djelovanje D-ovo našlo je živog odziva u Švicarskoj, Holandiji, Francuskoj, Belgiji, Novoj Zelandiji, pa i u Rusiji. Sa svrhom širenja pokreta izdavao je D. časopise »Bodenreform« (od 1889) i »Jahrbuch der Bodenreform« (od 1904).

BIBL.: Književni D-ov rad o zemljišnoj reformi vrlo je plodan i čitan u Njemačkoj i izvan Njemačke, tako da su pojedina djela doživjela brojna izdanja. Najvažnija su djela: *Die Bodenreform*, 18. izd. Jena 1920 (franc. prijevod 1906, madž. i španj. 1916); *Aufgaben der Gemeindepolitik*, Jena 1901 (finski 1908, češki 1913, ruski 1914); *Geschichte der Nationalökonomie*, 2 sv., 11. izd. Jena 1919; *Volkstümliche Redenkunst*, Jena 1920; *Aus meinem Leben*, Jena 1924. M. I.

DAMASCIJE, (grč. Damaskios) učitelj u Ateni g. 520—530 pos. Kr., pristaša Jamblihov, jedan od posljednjih predstavnika poganske novoplatonske nauke. A. B-a.

DAMASK (tursko-arapski dimešk »radinost, obrt«), glavni grad Sirije. Grad se razvio na istočnom podnožju Antilibanonskog gorja, na izlazu rijeke Barade (»Studenice«) iz planinskog kraja u sirijsku pustinju. Vodom dosta bogata Barada natapa prostranu i plodnu oazu El Ghuta, koja je za naselje stalan izvor života. Ljeta su u D-u topla i suha, zapadni vjetrovi preko zime donose kiše, a toplina se često toliko snizi, da pada i snijeg; najneugodniji klimatski elemenat je jaki i suhi vjetar »hamsin«, koji duva iz pustinje na *I.* U maloj količini padalina (godišnje oko 350 mm) i velikoj razlici između dnevnih i noćnih temperatura vidi se pustinjski značaj klime. Veliki razvoj, gospodarsku i kulturnu važnost postigao je D. kao velika prometna raskrsnica i stjecište (»pustinjska luka«) brojnih putova. Dolinom Barade lak je pristup prema zapadu u luke na sirijskoj obali. Podnožjem Antilibanonskog gorja, granicom pustinje, vodi poznati trgovački i hadžijski put: Alep—Damask—Meka, a s istoka iz pustinje zrakasto dolaze karavanski putovi iz Bagdada, Mosula i El Deira i dr. Ovako povoljan prometni položaj učinio je D. vječnim gradom i velikim tržištem. Uz trgovinu su se u D-u razvili brojni i posebni zanati, a među njihovim izrađevinama



DAMASK, Grob Hazreti Fatime
(Orbis terrarum)



DAMASK, Džamija i natkriti bazar

isticale su se na daleko poznate svilene tkanine »damaskin« i vunene, kovačka roba i dr. U dugoj prošlosti grad je doživio teška stradanja i nekoliko puta bio potpuno porušen, ali je zbog povoljnog položaja obnavljan i nanovo građen. Prokopavanjem Sueskog kanala bila je nešto pala njegova važnost, ali je usavršavanjem kopnenih putova (izgradnjom željeznica i cesta i uvođenjem zrakoplovnog prometa) ponovno porasla. Danas od *S* prema *J* vodi željeznička pruga Alep—Damask—Medina i u prvom redu služi muslimanskim hodočasnicima Meke. Ima željezničku vezu i s primorskim Beirutom, dok prema *I* vodi bagdadski automobilski put. D. je jedna od glavnih postaja i uporišta brojnih i važnih zrakoplovnih pruga, koje vežu Evropu s južnom i jugoistočnom Azijom i Australijom.



ZAPADNE PROPILEJE TRŽNICE I BIZANTINSKA KOLONADA

Jezgra grada ima jajast oblik; dužom se osi pruža u pravcu *I—Z*, uzduž donjeg toka Barade. Ovaj stari dio opasan je zidom; u njemu su tvrđava i velika džamija Omaida, nekoć kršćanska utvrda posvećena sv. Ivanu Krstitelju, u istočnom je dijelu i danas kršćanska, a u jugoistočnom židovska četvrt. Glavna ulica presijeca stari grad na sjeverni i južni dio, a na desetine km dugi i prekriveni bazari najbolji su svjedoci trgovačke važnosti grada. Izvan gradskih zidina širi se prema jugu predgrađe El Meidan poznat po izradbi ćilima i glavno konačište Beduina; u njemu se skupljaju i iz njega polaze hodočasnici u Meku. Na sjeveroistoku podnožjem Džebel Qasyun širi se predgrađe es Salihiyyah, naseljeno uglavnom Turcima i Kurdima. — Danas je D. poznat po proizvodnji ćilima i tkanina, preradbi duhana, a razvijeni su i neki drugi obrti. Veoma je živa trgovina, uvoze se raznovrsne prerađevine, kava, riža, petrolej i dr., te D. ima kao trgovačko središte veliku važnost za cijeli prednji Istok. Uz to je D. i važno vojničko središte. G. 1931 imao je 229.020 stan.

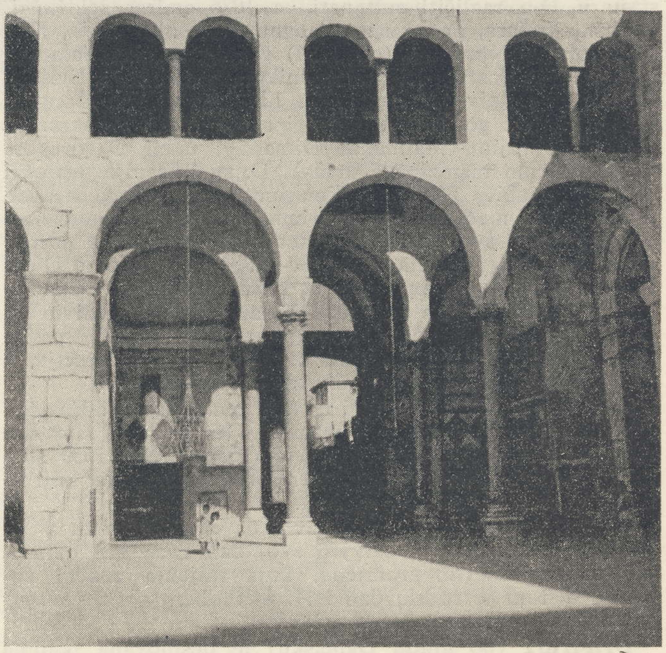
Zbog svoje plodne okolice, velikih i bogatih bazara, krasnih džamija i udobnijeg života D. je mnogo cijenjen od stanovnika okolnih pustinja; otuda kićeni epiteti za



DAMASK, Mošeja

grad. Od prenosa kalifata ostao je D. stalno važno žarište arapskog i uopće muslimanskog vjerskog i kulturnog života. Veliki broj džamija i raznovrsnih škola služi ovim zadaćama. Pored Kaira D. je, osobito njegovo sveučilište, i danas najvažnije ishodište arapskih kulturnih i nacionalnih pokreta, te vrši velik utjecaj, osobito na mlađi muslimanski svijet. Uz sveučilište ima D. i arapsku akademiju te francuski arheološki institut. Pored biblijskog značenja ima D. i danas veliku važnost za kršćanstvo, jer je sjedište grkokatoličkog i grčkopravoslavnog patrijarha. Grad je znatno stradao za vrijeme francuskog ugušivanja pobune u 1925 i 1926, ali se poslije počelo s obnavljanjem i izgrađivanjem po osnovi. J. R-ć.

Povijest. U obliku *Timasku* spominje se D. već u nekom egipatskom natpisu iz 15. st. pr. Kr. Kad su se u 10. st. Aramejci udomili u Siriji, D. je, vjerojatno, plaćao danak kralju Davidu. Tokom istog stoljeća nastalo je u D. aramejsko kraljevstvo, koje se održalo kroz stoljeća. Osim grada s okolicom obuhvatila je ta država i gornju dolinu Jordana, a s vremenom podložila je sebi i Hamat, Celesiriju i Galileju te se proširila do Eufrata. Pošto su u 2. pol. 10. st. Egipćani osvojili Jeruzalem, političko je prvenstvo u tom dijelu Azije prešlo na D. Pod *Bir-idrijem,* kojem su vazali bila 32 kralja, opire se u 9. st. širenju Asiraca, ali je 803 ipak prisiljen platiti im danak, a 732 podloži ga Tiglatpilesar IV. potpuno asirskoj vlasti. Otad



(*V. Kratky*)

DAMASK, Bivša crkva Sv. Ivana iz doba cara Teodozija



CRKVENI DAMAST (Italija, 17. st.)

opada politički i trgovački pod različitim osvajačima; poslije asirskoga gospodstva slijedilo je babilonsko, perzijsko i makedonsko-grčko (333). Baštinici Aleksandra Velikoga, Seleukidi, učinili su ga privremeno prijestolnicom, a 64 zauzme ga Pompej, ostavivši mu domaće vladare. Pod vlasti Rima, odnosno Bizanta, ostao je do 636 pos. Kr., kad su ga trajno osvojili Arapi; Muavija ga, štaviše, učini 661 sjedištem kalifata (do 750). Od 9. st. nastaju u D-u različiti sultanati, a 1076 emirat seldžučki. Pokušaj križara, da ga se domognu 1148, nije uspio. Kao prijestolnica Nuredina (od 1154) i njegova sina Saladina (umro 1193) postaje D. predvodnikom islama i proživljava doba svoga najvećeg cvata. G. 1260 osvoje ga Mongoli, ali ih još iste godine potisne egipatski sultan Baibars; on ustroji pokrajinu Mamlakat Dimask i učini D. drugom prijestolnicom mamelučke države. D. su i kasnije pustošili Mongoli, osobito 1400 pod Timurom, ali je mnogo stradao i zbog borba među svojim emirima. Došavši 1516 pod vlast Turaka izgubi svoje povijesno značenje, premda je postao sjedište sirskog vilajeta. Od 1780—1804 upravljao je D-om *Džazar-paša* (v.), podrijetlom iz Bosne, a 1832—40 vladao je njime egipatski paša Mehmed-Alija. G. 1860 doživio je D. po drugi put veliki pokolj kršćana. Poslije prvog svjetskog rata postao je 1922 dijelom sirske federacije, a 1925 države Sirije pod mandatom Francuske.

Kroz D. su prolazili mnogi Hrvati, ponajviše hodočasnici, u Sv. Zemlju; po imenu su poznati u 16. st. *Juraj Hus Rasinjanin* (1540) i *Bartol Đurđević* (1536). Već 1550 spominje se kod Hrvata i sablja *demiskija* i *dimišćija,* koji je naziv ušao i u narodnu pjesmu.

U vezi s obraćenjem sv. Pavla na njegovu putu u D. nastala je uzrečica: »Doživjeti svoj dan D-a« kao oznaka za duboku duševnu promjenu, koja mijenja značaj čovjeka. U tom je smislu dao i *A. Strindberg* naslov svojoj drami *Put u Damask* (1898 i 1904). J. Š-k.

DAMAST (po gradu Damasku) je desinovana tkanina od pamuka ili lana izrađena u keperastom ili atlasnom vezivanju. Ove se tkanine izrađuju na jacquard-stroju, a uzorak desena obično je cvijeće. Upotrebljavaju se za izradu stolnjaka, ubrusa, ručnika, rjeđe i za posteljno rublje. J. R-ić.

D'AMATO, Antonio, ✳ S. Angelo dei Lombardi (Avellino) 12. VI. 1880, talijanski folklorist, profesor. Pisao je i o hrvatskoj koloniji u Campaniji, *Un'antica colonia dalmatina nell'Irpinia* (Catania 1930). M. D-ić.

DAMBERGER, Josef, ✳ Passau 1. III. 1795, † Schäftlarn (Bavarska) 1. V. 1859, njem. isusovac. Životno mu je djelo *Synchronistische Geschichte der Kirche und der Welt im Mittelalter,* Regensburg 1850—60, petnaest svezaka. Seže samo do 1378.

LIT.: Sommervogel, *Bibliothèque* II. 1891; L. Koch, *Jesuiten-Lexikon,* Paderborn 1934. M. V.

DAMBERGS, Voldemārs, ✳ u petrogradskoj guberniji 1886, letonski pjesnik i pripovjedač modernoga pravca. Zbirke pjesama po uzoru suvremene zapadnjačke lirike: *Zīmējumi* (Crtice), 1907, *Bareljefi,* 1909, *Dvēseles ritmi* (Ritmi duše), 1920. U romanu *Gaitniecības cele* (Život u emigraciji), 1923, crta život letonskih bjegunaca za vrijeme svjetskoga rata istančanom psihologijskom analizom, te je imao veoma velik uspjeh. Lj. M.

DAMBOVIŢA (ili Dimboviţa) 250 km duga rumunjska rijeka; izvire u gorskoj skupini Jeruzul, potječe u gornjem toku vrlo romantičnim krajem, onda okreće na *JI* kroz Vlašku nizinu, dijeli Bukurešt na dva dijela, pa utječe s lijeve strane u Argeş, 40 km više njegova ušća u Dunav.

2. D., sudbeni okrug (judeţ) u Rumunjskoj, ima 3440 km^2, sa 310.310 stan. (1930). M. Š.

DAMBOZA → Inosit.

D'AMBRA, 1. Francesco, ✳ Firenca 1490, † Rim 1558, talijanski komediograf. U svoje tri komedije *(Il furto,* 1560, *Bernardi,* 1564, *Cofanaria,* 1565) klasičnoga latinskoga tipa unosi nove motive iz suvremenog života; dijalog mu je živahan u svježem, živom jeziku.

BIBL.: *Commedie di F. D.,* Trst 1858; *Bernardi,* u knjizi *Commedie del Cinquecento,* II., Bari 1912.

LIT.: E. Debenedetti, *La vita e le opere di F. D.,* Firenca 1899. M. D-ić.



TALIJANSKI DAMAST IZ 14. ST.

2. Lucio (pravo mu je ime Renato Eduardo Manganella), ✻ Rim, 1. XI. 1880, † Rim 31. XII. 1939, talijanski književnik, novinar, dramatski kritičar i pripovijedač. Moralna razmatranja, na kojima osniva svoje zamisli, nalaze privlačan i tečan izraz u lakom, bistrom stilu, koji mu je pribavio sklonosti širokih slojeva. Ali njegove ga vrline rječitog i uvjerljivog pripovjedača višeput zavode tako, da on stoga uspori djelovanje zapleta neobuzdanom rasipnošću riječi. Ukusno postavljenim riječima prekriva svoju težnju za novim ciljevima bez osobito dubokih umjetničkih zahtjeva, pa je u stvari vezan uz prozu 19. st. Međutim njegova se osjećajna čovječnost blago očituje u čitavu njegovu djelu (dovoljno je spomenuti roman *I giorni felici*, posvećen poeziji ljubavi i materinstva) te vrlo često uspijeva nadjačati nedostatke pripovjedačke razvučenosti.

Objavio je i dvije knjige pjesama. Surađivao je u Corriere della Sera i u Nuova Antologia. G. 1937 bio je imenovan članom Kr. talijanske akademije.

BIBL.: Kazalište: *Effetti di luce*, Turin 1906; *La frontiera*, Rim 1917; *Via Basento, lanterna rossa*, Ancona 1927; *Ritratto d'uomo*, Palermo 1927; *Ritratto di donna*, Palermo 1928. Kritička djela: *Le opere e gli uomini*, Turin 1904; *Il teatro dei fantocci*, Firenca 1920; *Trenta anni di vita letteraria*, 3 sv., Milan 1928—29; *Tramonto del grande attore*, Milan 1930; *Vite di grandi scrittori italiani narrate al popolo da un romanziere* (romansirane biografije izdane u Bologni: *Goldoni*, 1936; *Alfieri*, 1928; *Metastasio*, 1940, postumno: *Parini)*. Pripovjedačka djela: *Il damo viennese*, Rocca S. Casciano 1916; *Il re, le torri, gli alfieri*, Milan 1917; *L'ombra della gloria*, Bologna 1920; *Il mestiere di marito*, Milan 1924; *I due modi d'aver vent'anni*, Rim 1928; *Il fascino slavo*, Milan 1928; *La professione di moglie*, Milan 1930; *Fantasia di mandorli in fiore*, ib. 1931; *L'arte di essere amanti*, ib. 1933; *Angioli della fine di giornata*, ib. 1934; *I giorni felici*, ib. 1935; *False e vere*, ib. 1937.

LIT.: L. Russo, *I narratori*, Rim 1923; S. D'Amico, *Il teatro italiano*, 2. izd. Milan 1937; *Annuario della R. Accademia d'Italia*, vol. VII-IX, Rim 1938. E. F. S.

DAMES DE SACRÉ COEUR. Družba redovnica, utemeljena u Parizu 1800 od sv. Magdalene Sofije Barat. Zadaća je družbe uzgajati žensku mladež i širiti pobožnost Srca Isusova. Čuven je odgoj u internatima tih redovnica, te su i mnoge hrvatske plemkinje uzgojene u prošlom stoljeću



FIRENTINSKI DAMAST IZ 16. ST.

kod njih (Herz-Jesu Kloster, Graz). Ta Družba imade brojne internate, škole, pjestovališta i sirotišta po mnogim zemljama: u Francuskoj, Italiji (najstariji zavod: Trinità dei Monti), u Belgiji, Švicarskoj, Španjolskoj, Engleskoj i drugdje. Poznata je bl. Filipina Duchesne, koja je organizirala misionarski rad Družbe u Americi (1818).

Kongregacija Dames de Sacré Coeur došla je na glas kao družba za odgoj plemićkih kćeri po tome, što su već u početku svoga rada te redovnice kupile u Parizu za internat palaču maršala Birona (1820), a također što su postale redovnicama družbe neke grofice. Na početku svoga djelovanja su nosile naziv »Gospođe od Prave Vjere« ili »Gospođe Kršćanske Nauke«. — Sv. Stolica je taj red odobrila 1826. — Družba priređuje u svojim kućama i duhovne vježbe za svjetovnjake.

LIT.: *Die Heilige Magdalena Sophie Barat und ihre Stiftung*, Freiburg in Breisgau (Herder) 1925. D. N.

DAMES, Wilhelm, ✻ Stolp 9. VI. 1843, † Berlin 22. XII. 1898, njemački paleontolog; bio sveučilišni profesor; objelodanio rasprave o fosilnim vertebratima (Archaeopteryx, ribe i t. d.); izdao zajedno s Kayserom (kasnije s Kokenom) *Paläontologische Abhandlungen*, Berlin 1883. F. Š.

DAMIA → **Bona dea.**

DAMIANI, 1. Enrico, ✻ Rim 28. IV. 1892, talijanski slavist, ravnatelj knjižnice talijanskog parlamenta, profesor bugarskog jezika na sveučilištu u Rimu i Napulju. D. upoznaje Talijane s kulturnim životom slavenskih naroda, a isto tako slavenske narode upoznaje s talijanskom kulturom. U znanstvenom svijetu prihvaćen je njegov prijedlog, da se hrvatsko-češkom grafijom transkribiraju ćirilicom pisana imena.



ENRICO DAMIANI

BIBL.: Osim brojnih prijevoda u časopisima objavljuje u posebnim knjigama prijevode Turgenjeva (od 1922 dalje), L. Tolstoja (od 1923 dalje), Puškina, Ostrovskoga, Mei-ja (Lev A.), A. Veselovskoga *(Storia della letteratura russa*, 1926), Mickiewicza, Kochanowskoga, Słowackoga, Kasprowicza, Dygasińskoga, Berenta, Kaden-Bandrowskoga, Wierzyńskoga, Simonidesa, Vazova, Debeljanova, Slavejkova, Boteva. Izdaje i studije u posebnim knjigama, među kojima: *I narratori della Polonia d'oggi*, 1928; *I. Turgenjev*, 1930; *Gli studi polonistici in Italia*, 1941; *La fortuna della lingua italiana in Bulgaria*, 1938; *Un poeta delle tenebre: P. K. Javorov*, 1940; *Il più europeo dei poeti bulgari: P. Slavejkov* 1940; *Il volto della letteratura bulgara*, 1941; *Patria e umanità di Vazov*, 1941; *Sommario di storia della letteratura bulgara*, 1942; *Corso di lingua bulgara*, 1942. Na bugarskom izlaze u Sofiji: *Izučavaneto na slavjanskitě ezici i literatura v Italija*, 1931; *Istorija na italijanskija ezik*, 1935; *Smisălăt na Pirandellovija teatăr*, 1936, a i na talij, 1937; *Italijanska gramatika za Bălgari*, 1937; *Kurs po italijanski ezik*, 1942. Slavističke bibliografije: Gli studi slavistici in Italia, Archivum Neophilologicum, Krakov 1929—30; *Piccola guida bibliografica agli studi slavistici in Italia*, Rim 1930; *Avviamento agli studi slavistici in Italia*, Milan 1941; *Letterature slave*, u zborniku Letterature straniere zbirke Bibliografie del ventennio, Rim 1941; *Contributo a una bibliografia di scritti italiani su argomenti di cultura croata* u zborniku Italia e Croazia Kr. Talijanske Akademije, Rim 1942. Prilozi u zbornicima, posvećenim Mickiewiczu (1925), Słowackomu (1925), Kochanowskomu (1930), Puškinu (1937). Jedna od rasprava o transkripciji ćirilice izašla je u Hrvatskoj Reviji, XII., 1939. U Sofiji je osnovao i uređivao časopis Italo-bălgarsko spisanie (1931—37) i dvije knjižnice za talij. kulturu; u Rimu uređuje časopis Bulgaria (od 1939) i dvije knjižnice za bugarsku književnost. U Enciclopedia Italiana napisao je sve natuknice iz bugarske i neke iz poljske književnosti, a suradnik je i Hrvatske enciklopedije. M. D-ić.

2. Petar → **Petar Damiani.**

D'AMICO, Silvio (pseudonim De Gustibus), ✻ Rim 3. II. 1887, kazališni kritičar, teoretičar i pedagog. Od 1914 objavljuje svoje kazališne kritike u novinama »Idea Nazionale« i »La Tribuna«, u časopisu »Nuova Antologia«. Osnivač je i urednik (uz Nicolu de Pirra) kazališne revije »Scenario« (1932—36). Od 1937 urednik je »Rivista Italiana del Dramma«. Ravnatelj je i profesor povijesti kazališta Akademije dramske umjetnosti u Rimu. Bio je izaslanik Italije gotovo na svim kazališnim kongresima u Italiji i u inozemstvu. Održao je niz predavanja o talijanskom kazalištu u mnogim sveučilištima domaćim i stranim. U svojim se kritikama D. bori protiv talijanske tradicije putujućih družina i zalaže se za osnivanje stalnih kazališta. Budući da visoko cijeni riječ kao najvažniji elemenat kazališne umjetnosti, traži od glumca disciplinu i neku višu stilsku usklađenost. Tu usklađenost ima dati kulturni redatelj,



DAMIETTE, Obala Nila

koji će bez nametanja na štetu pisca povezati kazališnu tradiciju sa suvremenim kazališnim težnjama.

Osim članaka u Talijanskoj enciklopediji (Treccani), u kojoj je urednik kazališne struke, D. je objavio ove knjige o kazalištu: *Il teatro dei fantocci*, Firenca 1920; *Maschere«* Milan 1921; *Ibsen*, Milan 1928; *Il teatro italiano del Novecento*, II. izd., Milan 1937; *Tramonto del grande attore*, Milan 1929; *La crisi del teatro*, Rim 1931; *Invito al teatro*, Rim 1935; *Storia dell teatro italiano*, Milan 1936; *Storia del teatro drammatico*, sv. I.—IV., Milan-Rim 1939—40.

Uz kazališne D-a zaokupljuju i vjerski problemi, što dokazuju na pr. knjige: *Pellegrini in Terrasanta* (1925), *Scoperta dell'America cattolica* (1927) i dr.

LIT.: A. de Angelis, *Scenografi italiani di ieri e di oggi*, Rim 1938; P. Castiglia, *S. D.*, Milan 1938; D. Cinti, *Dizionario degli scrittori italiani*, Milan 1939. D. I.

DAMIETTE (arap. Dimijat, kopt. Tamiati), egipatski grad i luka u delti Nila, 15 km od ušća rukava Damiette. Osim vodenih ima dobre i željezničke veze s glavnim gradovima Egipta. Nekoć važna luka i trgovačko središte, danas je poznat grad po izradbi tkanina i trgovini. Na susjednom jezeru Mauraleh razvijen je bogat ribolov, a na obalama su prostrane solane; sušenu ribu i so izvoze u ostali Egipat, ali trgovina s vanjskim svijetom nema nikakve važnosti. Današnji je grad sagrađen poslije polovice 13. st., kad je porušen stari, kojega se ruševine vide i danas. G. 1937 ima D. 40.482 stan. Napredak grada i sretno doba je vezano za period arapske vlasti nad Egiptom, kad je D. bila živa luka, važno trgovačko središte i jako vojničko središte. Mnogo se spominje u doba križarskih ratova, kad su je križari dva puta (1218—21 i 1250) osvojili. Poslije druge pobjede nad križarima dao je sultan do temelja porušiti grad i zasuti ušće rukava, tako da je luka postala nepristupačna za veće brodove. Tim je D. izgubila ne samo vojničku, nego i staru trgovačku i prometnu važnost. Novi je grad sagrađen nešto južnije, no nije postigao staroga značenja, čemu su uz nabrojene nezgode pridonijeli napredak Aleksandrije i prokop Sueskog kanala. A. M. S.



NARCIS DAMIN

DAMIN, Narcis, ✻ Senj 21. X. 1845, † Bakar 26. VIII. 1905, zoolog. Gimnaziju je svršio u Senju. Kao srednjoškolski nastavnik djelovao je u Rijeci, Gospiću i na nautičkoj školi u Bakru. Kao iskreno odani Hrvat sudjelovao je kod društvenih prilika u Bakru, te je 21. VIII. 1892 ispjevao prigodom blagoslova nove zgrade »Hrvatskog doma« plamenu pjesmu *Pozdrav Bakranom*. Proučavao je znanstveno faunu naših pauka, te bijaše njihov vrstan poznavalac. Njegova lijepa zbirka pauka čuva se u Hrvatskom drž. zoološkom muzeju u Zagrebu kao i neki njegovi rukopisi. Diploma članstva Zoološko-botaničkog društva u Beču od 2. XI. 1886, te po njemu prozvani novi oblik pauka (*Attus Damini* Chyzer) dokazuje, da je Damin bio poznat i priznat među arahnolozima i izvan Hrvatske. Stručne radove objelodanio je u HA, GHPD i u stranom svijetu.

BIBL.: *O pauku Uloborus walkenaeri*, GHPD, Zagreb 1891; *Iz života pauka Argiope bruennichi*, na istom mjestu 1892; *Attus Damini*, na istom mjestu 1893—94; *Prilog fauni dalmatinskih i istarskih pauka*, na istom mjestu 1896; *Gnaphosa Kulczyńskii*, na istom mjestu 1896; *Ueber Parthenogenesis bei Spinnen*, Verh. zool. bot. *Ges.*, Beč 1893; *Lathrodectus 13-guttatus*, Rad HA, Zagreb 126, 1896; *O preobrazbi i dužini življenja naših pauka*, Rad 143, 1900; *Pauci Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Istre*, Rad 143, 1900. K. B.

DAMIRON, Jean Philibert (1794—1862), profesor filozofije u Parizu, pripada Cousinovoj (v.) spiritualističkoj školi; bavio se naročito poviješću filozofije. A. B-a.

DAMJAN, Juda, dubrovački knez, jedna od najvažnijih ličnosti dubrovačke povijesti 13. st. U novije se doba, doduše, osporava, da bi se bio nazivao i Damjanom, ali pod dvojakim nazivom ušao je u poviest već vrlo rano, te se ne protivi povijesnoj istini, ako ga tako zovemo prema davnoj predaji. Znanost nije još o njemu rekla posljednju riječ; pitanje Damjana Jude usko je povezano s nastojanjem Mlečana, da zavladaju Dubrovnikom. Privremeni pad bizantskog carstva (1204) pružio je Mlečanima priliku, da Dubrovnik, koji je ostao bez svoga vrhovnog štitnika, 1205 opet lako osvoje. Tada bijaše dubrovačkim knezom Damjan Juda; on bješe zbačen od Mlečana, a kao prvi mletački knez Dubrovnika uze vlast Lellovello. U pismu, koje je između 1205 i 1207 pisao Vučini, splitskom potestatu i trogirskom knezu, Lellovello kaže, da je Juda bio nepravedan i prema svojim građanima i prema građanima, kojima je Vučina upravljao; zbog toga je dolazilo do sve većih razmirica između jednih i drugih; sada, kad je Dubrovnik pod mletačkom vlasti, poziva ih, da izglade razmirice.

O propasti Damjana Jude opširno pripovijedaju dubrovački ljetopisci i povjesničari od 15. st. dalje; vremenom mu je najbliži dubrovački kancelar Ivan Ravenjanin iz 14. st., koji u svojoj »Historia Ragusii« spominje njegovu propast; to se djelo sačuvalo samo u rukopisu i danas nije pristupačno. Ostali se pisci u pojedinostima razilaze (neki čak griješe u kronologiji), ali se u bitnosti slažu. Prema njima D. J. nije po izminuću roka odstupio s kneževske časti, nego je zavladao Dubrovnikom kao samovladar. Nezadovoljno plemstvo, na čelu s njegovim zetom Petrom Benešom, skovalo je protiv njega urotu. Za pomoć Mlečana pristali su, da će primiti njihova kneza. Bila je zasnovana varka, da se D. J. obori bez oružane borbe. Na putu u Carigrad mletačke galije zaustavile su se pred Dubrovnikom i Mlečani su posjetili kneza. Po nagovoru svoga zeta uzvratio je Damjan Juda posjet mletačkom brodovlju, ali čim se ukrcao, Mlečani podigoše sidra i svezaše kneza. Nato se on ubije udarivši snažno glavom o katarku broda.

Mnogi noviji povjesničari smatraju, da je to pripovijedanje bez temelja, ali nema razloga, da se u najmanju ruku smatra vrlo vjerojatnim, jer odgovara prilikama vremena i nije u protivurječju s poznatim događajima i suvremenim izvorima, pače se u koječem slaže i s vrelima, koja su nezavisna od dubrovačkih pisaca. Neke mletačke kronike kažu, da su Mlečani 1205 stekli Dubrovnik bez oružane borbe, a pismo Lellovella dopušta misao, da je Juda silom oboren. Zanimljivo je, da isprave govore samo o knezu Judi, a pisci ga nazivaju Damjan Juda. Smatralo se, da je Juda porodično ime, ali su u novije doba neki utvrdili, da je ime Damjan tek kasnija kombinacija. Uza sve to možemo taj podatak starih pisaca držati vrlo vjerojatnim; je li pak ime Juda bilo jedno od dvaju osobnih imena ili prezime, teško je reći. Ako je i bilo ime, njegovi su ga potomci upotrebljavali kao prezime.

Damjan Juda ostavio je tri sina: Tripuna, Lukara i Grada. Povjesničar Rastić, pozivajući se na arhivsku, kasnije izgubljenu knjigu Diversa Notariae iz 1268, kaže da je D. J. imao i kćer Dragu, udatu za Grubišu Gundulića. Grade se spominje među Dubrovčanima, koje je mletačka vlada 1226 zatražila od dubrovačkog kneza Ivana Dandola kao taoce. Judina je porodica uživala ipak i dalje u Dubrovniku ugled, jer se na ugovoru Dubrovčana s bugarskim carem Ivanom Asenom 1253 spominje kao svjedok i »Tripun od kneza Jude«. Lukar i Grade odselili su nakon nekog vremena u Zadar, te je Lukar pod starije dane oko 1268 prodao svoje kuće u Dubrovniku. Međutim Tripun je ostao u Dubrovniku, te je u arhivskoj knjizi, krivo označenoj Debita Notariae, zabilježena njegova oporuka od 21. VI. 1282. Kao posljednji član toga roda spominje se u suvremenim izvorima Damjanov praunuk Toma de Juda (do 1336). Bezimeni ljetopisac bilježi, da je Judina porodica izumrla 1339.

Dubrovčani su kasnije različito prosuđivali Damjana Judu; neki su zastupali mišljenje, da se on nije učinio samovladarom iz osobne taštine, nego da jakom, u sebi usredotočenom vlašću posluži veličini i procvatu domovine u doba, kad je kod Dubrovčana bila zavladala klonulost i malodušnost. Njegovu propast obradili su u novijoj književnosti Šibenčanin Marko Antun Vidović u talijanski pisanoj tragediji *Damiano di Ragusa* (Zadar 1862) i Đ. Arnold u baladi *Damjan Juda, knez dubrovački.*

LIT.: Š. Ljubić, *Ob odnošajih dubrovačke sa mletačkom republikom tja do g. 1358*, Rad V.; P. Pisani, *Num Ragusini ab omni iure veneto a saec. X usque ad saec. XIV immunes fuerint*, Pariz 1893; Š. Kalik, *Damjan Juda (Zuda) tiranin dubrovački*, kalendar »Dubrovnik« 1903 i časopis »Srdj« 1903; M. Medini, *Damjan Juda*, Dubrovnik 1929; Isti. *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935; G. Čremošnik, *Odnos Dubrovnika prema Mlecima do godine 1358*, Narodna starina, XII.; Isti, *Kada je postao dubrovački arhiv?* GIZM 1932. V. F.-ić.

DAMJANIĆ, Ivan, ✳ Staza kraj Siska 8. XII. 1804, † Arad 6. X. 1849, madžarski general. Podrijetlom Srbin, posvetio se vojničkom zanimanju, a 1848 pristao je uz pokret Madžara i postao pukovnikom. U borbama sa Srbima kojima je zaprijetio potpunim istrebljenjem, izvojevao je pobjede kod Alibunara i Lagerndorfa.. G. 1849. imenovan je generalom-zapovjednikom vojnog zbora i istaknuo se 5. III. svojom pobjedom kod Szolnoka; za nagradu izabran je narodnim zastupnikom u szolnočkom kotaru. Ostavši i nadalje na bojištu razbio je 19. IV. carsku vojsku kod Nagy-Sarlóa i omogućio tako oslobođenje Komorana. Nesretnim je slučajem slomio nogu, zbog čega nije više mogao osobno sudjelovati u borbi, pa je postavljen zapovjednikom u Aradu. Kad su ga Rusi opsjeli, predao im se, a austrijske su ga vlasti osudile na smrt i objesile.

DAMMASTOCK, najviši vrh (3633) grupe Damma, istočnog dijela Bernskih Alpa. Kameni vrh se diže između prostranih ledenjaka i na njemu je tromeđa kantona Uri, Vallis i Bern. Prvi se popeo na nj G. Studer 1841.

DAMNUM EMERGENS → Naknada štete.

DAMODAR, pritok gangeskoga rukava Bhagirathi-ja u pokrajini Bengaliji, izvire u Nagpuru, dug je 580 km i plovan, ali nanosi pijeska otešćavaju plovidbu. U njegovoj dolini su rudnici ugljena i željezne rudače. N. Ž.

DAMOFONT (*Δαμοφῶν*) iz Mesene, glavnoga grada Mesenije u Peloponezu, kipar, kojega osobito često spominje Pauzanija. Živio je valjda u 1. polovici 2. st. pr. Kr. Od mnogobrojnih njegovih djela sačuvani su ostatci velike skupine, koju je izradio za svetište Despoine (Kore) kod Likosure u Arkadiji. Tako su nađene glave Demetre, Artemide i titana Anita, k tomu još mnogo spominjani komad reljefima urešenoga mramornog plašta Demetrina. Po tim se ostatcima, koji se čuvaju u muzeju u Ateni, vidi, da je Damofont bio dosta samostalan, osobito nadaren umjetnik. Z. D.

DAMOH 1. Okružje površine 7.204 km sa 305.568 stan. (1931) u Središnjim pokrajinama u Indiji. Ratarski je kraj, a u južnom dijelu dosta bogat šumama. 2. Glavno mjesto okružja, željeznička postaja na pruzi Baroda—Calcutta i trgovačko središte za plodnu okolinu. Ima 20.728 stan. (1931). M. Š.

DAMOKLO, dvorjanik sicilskoga tiranina Dionizija Starijega (430—368/7). Brojni su pisci, među njima i Ciceron (Tuscul. disp. V. 21, 61.) zabilježili o njemu ovu anegdotu: D. je silno hvalio sreću Dionizijevu. Ovaj ga je posadio u bogato uređenu dvoranu i pogostio najbiranijim jelima. Kod stola su dvorili najljepši dječaci, sve je odisalo najljepšim mirisom. D. se držao najsretnijim na svijetu, kad najednom ugleda, kako mu iznad glave visi o konjskoj struni obješen oštar mač. Smjesta mu je bilo dosta sreće i odmah je izmolio u Dionizija dopuštenje, da smije otići (Damoklov mač). Z. D.

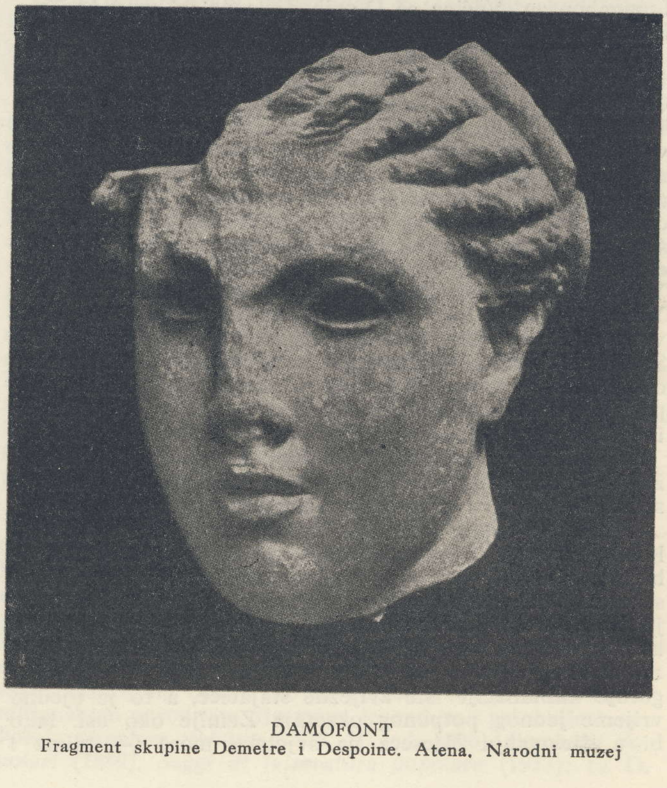
DAMON, atenski glazbenik. Bio je učenik Prodikov i vrlo učen. Diogen Laertije kaže, da je bio učitelj Sokratov, što ne mora biti istina. Svakako je Sokrat do njega mnogo držao. I Periklu je pod izlikom, da ga poučava u glazbi, davao savjete, kako se upravlja državom. U glazbi su mu bili učitelji Agatoklo i Lamproklo. Smatrali su ga jednim od prvih i najoriginalnijih glazbenih teoretičara u čitavoj Grčkoj. Z. D.

DAMON i FINTIJA. Damon je bio pitagorovac iz Sirakuze i prijatelj Fintijin. Njihovo se prijateljstvo u starini navodilo kao uzor. Fintija je bio optužen, da je radio o glavi sicilskom tiraninu Dioniziju Mlađemu. Ovaj ga osudi na smrt. Zaludu je Fintija dokazivao svoju nevinost. Napokon zamoli, da smije otići kući, da uredi svoje prilike, a njegov će prijatelj Damon svojom glavom jamčiti, da će se još do večera vratiti, da bude smaknut. Damon je na to pristao. Fintije nije dugo bilo natrag, i već su svi mislili, da je izdao svog prijatelja. Sunce je upravo bilo na zalazu, kad se Fintija vratio, da svojom smrću izbavi prijatelja od sigurne smrti. Kad je Dionizije vidio to veliko prijateljstvo, pomilovao je Fintiju i zamolio obojicu, da ga uzmu za prijatelja. — Ovu je starinsku priču obradio Schiller u svojoj baladi *Die Bürgschaft.*

DA MOSTO (**Cada Mosto, Ca' da Mosto, Cademosto**), **Alvise,** ✳ Mleci 1432, † Mleci 18. VII. 1488, talijanski pomorac. U službi portugalskog infanta Henrika krenuo je 1455 na istraživanje afričkih zemalja na Atlantiku (u prvom redu Gambije). Zbog nesuglasica s brodskom posadom morao se vratiti ne stigavši do odredišta. G. 1456 zaputio se prema istom cilju i uklanjajući se pred žestokom olujom otkrio Cap-Verdske otoke. Istražio je zatim obalu Gambije i dopro do ušća Rio Grande i Bissagos-otočja, a daljim otkrićima obogatio je poznavanje tih krajeva. Svoja je putovanja sam opisao (izd. Vicenza 1507).

LIT.: R. Caddeo, *Le navigazioni atlantiche di A. da Ca' da M.*, Milan, 1928.

DAMPIER, William, ✳ East-Coker 1652, † London 1715, engleski pomorac i istraživač. Najprije je vršio različite poslove na Antilskim otocima, zatim postaje gusar »filibuster«, koji je gusareći obišao različite krajeve zemlje.



DAMOFONT
Fragment skupine Demetre i Despoine. Atena. Narodni muzej

Po povratku u Englesku dobiva od vlade brod »Roebuk«, otkriva novu Britaniju, Dampijerov arhipelag i upoznaje kojim 1699 polazi prema Australiji. Na ovom putovanju sjeverozapadni dio Nove Gvineje. G. 1702—11 prati Wooda Rogera na putu oko Zemlje.

Na ovog pustolovnog pomorca ostale su u geografskoj toponamastici brojne uspomene: 1. *Dampijerov arhipelag*, otočje pred *sz* obalom Australije; 2. *Dampijerov put*, tjesnac između istočne obale Nove Gvineje i Nove Britanije; istim se imenom ili kao put Vai zove tjesnac između *sz* dijela Nove Gvineje i molučkog otoka Vaigeo. 3. *Dampijerova zemlja*, poluotok na *sz* obali Australije, između zaliva King-Sund i Roebuk i 4. *Dampijerov otok* ili Kar-Kar, otok pred *si* obalom Nove Gvineje. M. Š.

DAMPIERRE, francuska plemićka porodica sa sjedištem u istoimenom mjestu, dép. Aube.

Do važnosti su došli u 12. st.; u 13. st. stekli su ženidbama najprije Bourbonnais, a zatim 1244 Flandriju i Hennegau. Hennegau su, doduše, u svađama za baštinu s porodicom Avesnes opet doskora izgubili, ali su zato s vremenom spravili pod svoju vlast još i Béthune, Namur, Nevers, Rethel i Franche-Comté. Dok su međutim ove nove tekovine konačno sve skupa prešle u ruke burgundskih knezova, postojala je D. kao stara gospoštija i dalje (i to od 1645 kao markizat). Vlasnici te gospoštije bile su nakon smrti Guy-a de D-a (1305), protivnika Filipa Lijepoga, svakako druge plemićke porodice (najprije Chastilloni, a konačno Picoti). Neki od D-a istakli su se u bojevima 15. st. protiv Engleza. Jedan D., časnik Luja XV., komponirao je još danas pod tim imenom poznatu vojničku koračnicu. Marquis Auguste Henri de D., koji se oduševljavao za Fridrika Velikoga i za francusku revoluciju, pao je kao general 1793 kod Quiévraina. Henri Duval grof D. (1580—1620), maršal austrijski, branio je Ostrogon od Turaka, koji ga osvojiše 1605. Bio zapovjednik vojske, koja je 1618 provalila u Češku, 1619 pritekao je u pomoć Beču, opsjednutom od Čeha i Madžara, i Ferdinandu II. G. 1620 borio se protiv Bethlena i pao 9. X. kod Požuna. F. C.

DAMPIJEROVO OTOČJE → Dampier.

DAMPRÉMY, grad u Belgiji, nedaleko rijeke Sambre, na kanalu Bruxelles—Charleroi; zapravo predgrađe većeg grada Charleroi, koji je udaljen samo 2 km. U okolici su ugljenici, a u gradu se izrađuje staklo i kovinska roba (oštrice, žica). N. Ž.

DAMPT, Jean, ✻ Benarey 2. I. 1854. (dép. Côte d'or), francuski kipar i majstor umjetnog obrta. Stručno znanje stekao je u Dijonu i Parizu kod Jouffroy-a. G. 1887 stvori uspjelu grupu *Dijane i Akteona*. U svom daljnjem radu postaje popularan po radovima umjetnog obrta u zlatu i srebru, a posebno po malim plastikama. Vriedno je naglasiti, da je D. mnogo pridonio na polju unutrašnje arhitekture kuća i domova, u kojem je radu izrađivao detaljne nacrte za namještaje kao i osnove cjelokupne ponutrice. Jedan od najuspjelijih radova *Bakin poljubac* nalazi se u Luxembourgu. Većina se D-ovih djela nalazi po muzejima Pariza i Dijona. V. M.

DAMROSCH, Leopold, ✻ Poznanj (Posen) 22. X. 1832, † New-York 15. II. 1885, njemački dirigent i violinist. Određen isprva za liječničko zvanje posvetio se iza svršenih liječničkih nauka sasvim glazbi. Nastupao je kao violinist na koncertima, a onda se dao i na dirigiranje, najprije na malim pozornicama, poslije u dvorskoj kapeli u Weimaru. Veliku je djelatnost razvio u Breslauu kao dirigent filharmonijskog orkestra, gradskog kazališta, društva za klasičnu glazbu, kao utemeljitelj novog pjevačkog društva, kvartetnih večeri i dr. G. 1874 pozvan je u New-York, gdje je živio kao dirigent do svoje smrti. U New-Yorku je utemeljio i mnoge za ondješnji glazbeni život važne uredbe (Oratorio Society, New-York Symphonic Society, iza sloma talijanske Metropolitan-Opere njemačku operu). D. je napisao i veći broj raznovrsnih skladba (popijevke, djela za violinu, orkestar, za pjevanje i orkestar i t. d.). S. S-i.

DAMURIT, vrsta muskovita, koji se razvio u bijelim i žutim listićima. Listići su se obično sakupili oko jednoga središta. Ime po francuskom mineralogu Damouru. F. T.

DAN kao mjera vremena osniva se na vrtnji Zemlje. Kako se vrtnja Zemlje očituje u prividnom dnevnom gibanju Sunca i u prividnoj vrtnji zvjezdanog neba, duljina se dana može odrediti ili po Suncu ili po zvijezdama stajačicama. *Pravi Sunčev dan* je vrijeme od jedne gornje kulminacije Sunca (pravog podneva) do slijedeće. *Zvjezdani dan* je vrijeme od gornje kulminacije do slijedeće gornje kulminacije iste zvijezde stajačice, a to je ujedno vrijeme jednog potpunog okretaja Zemlje oko osi. Iako bi u djelovanju Mjeseca na svjetsko more (→ plima i oseka) bio možda uzrok usporivanju Zemljine vrtnje, ipak, otkad se vrše astronomska motrenja, nije utvrđena promjena brzine Zemljine vrtnje, prema tome ni promjena duljine zvjezdanog dana; stoga je zvjezdani dan najstalnija mjera vremena.

Kako se Sunce u svom prividnom godišnjem gibanju po ekliptici giba suprotno dnevnoj vrtnji neba, pa u jednom danu odmakne otprilike 1^0 na istok, Zemlja se u vremenu između dvije kulminacija Sunca okrene za više nego 360^0, te je pravi Sunčev dan dulji od zvjezdanog dana. Nejednolikost Sunčeva godišnjeg gibanja čini, da nijesu svi pravi Sunčevi dani među sobom jednaki. Stoga se i u znanosti i u običnom životu vrijeme računa po *srednjem Sunčevu danu*, kojega je duljina srednjak svih pravih Sunčevih dana u godini. Duljina srednjeg Sunčeva dana definirana je vremenom između dviju gornjih kulminacija fiktivnog »srednjeg Sunca«, kojega se godišnje gibanje zamišlja, umjesto nejednoliko po ekliptici, jednoliko po nebeskom ekvatoru. Srednji Sunčev dan dulji je od zvjezdanog za 3 minute 56,56 sekunda zvjezdanog vremena.

Dan u užem smislu, u opreci prema noći, zove se svijetli dio vremena jednoga Zemljina okreta. Duljina se svijetlog dana računa redovno od izlaza do zalaza Sunca, i ona se mijenja s deklinacijom Sunca (godišnjim doba) i s geografskom širinom. Razlika između duljine svijetlog dana i noći to je veća, što se više udaljujemo od ekvatora, veća je ljeti i zimi nego u proljeće i u jesen, najveća je oko solsticija (v.), a iščezava u ekvinociju (v.). Između polarnih krugova i polova, gdje u jednom dijelu godine Sunce uopće ne zalazi, svijetli dan traje više od 24 sata, na polovima traje pola godine (→ polarni dan).

Današnja *razdioba dana* na 24 jednaka sata došla je u opću upotrebu u 14. stoljeću, a daljnja razdioba sata na 60 minuta, minute u 60 sekunda još kasnije, krajem srednjega vijeka. Ali ova razdioba dana vuče svoje podrijetlo već iz staroga vijeka.

Babilonci su imali razdiobu dana na 12 dijelova, dakle na dvostruke sate. Broj 12 u vezi je valjda sa 12 zvijezda zodijaka, a 12 je i potpunih lunacija (mijena Mjeseca) u godini. Razdiobu na 12 dvostrukih sati imali su i Kitajci, a prvi se dio dvostrukog sata kod njih nazivao lihim, drugi tâkim. Vrlo je raširena bila u starom vijeku razdioba dana na 12 danjih i 12 noćnih sati, kakvu imaju stari Egipćani. Ovi sati *(horae temporales* ili *inaequales)*, dakako, nijesu među sobom jednaki, jer (izuzevši ekvator, a izvan ekvatora ekvinokcije) dan nije jednake duljine kao noć, a razlika se tokom godine mijenja. Ova se razlika u zemljama bližim ekvatoru, a u vrijeme, kad opći zahtjevi u pogledu točnosti nisu bili veliki, nije valjda jako osjećala. Razdiobu na ove temporalne sate imaju kasnije i Grci i Rimljani, prihvatio ju je i Islam, a ostala je na snazi u sredovječnoj kršćanskoj Evropi sve do 14. stoljeća. U najstarije doba imali su i Grci i Rimljani za dijelove dana i noći samo opće oznake. Kod Grka je kasnije nastalo točnije određivanje doba dana, a time i dijelova dana pomoću duljine sjene, i to isprva sjene čovjeka, kasnije sjene vertikalnog stupa na gnomonu (v.). Konačno je upotreba sunčanih ura dovela do razdiobe dana na (temporalne) sate, a sa sunčanim urama primili su tu razdiobu i Rimljani. Razdiobu u temporalne sate preuzela je i Crkva. Određivanje duljinom sjene ostalo je u upotrebi još i u srednjem vijeku, pa sredovječni kalendari daju duljinu sjene za pojedine sate u pojedinim dijelovima godine. U vezi s obredima crkva je oglašivala pojedine sate zvonjenjem. Ove »horae canonicae«: matutina, prima, tertia, sexta (podne), nona, vespera (isprva 12-ti, kasnije otprilike 11-ti sat), completorium, mijenjale su se tokom vremena. Tako je sexta nestala, a nona je pomaknuta na podne, na što podsjeća englezka riječ noon (»podne«). Razdioba dana na 24 jednaka sata *(horae aequinoctiales* ili *aequales)* bila je znanosti srednjega vijeka poznata, u astronomiji ju je upotrebljavao već Ptolemej. Do upotrebe u javnom životu došla je ova razdioba istom razvitkom gradskoga života u 14. st., kad su se počele izrađivati mehaničke ure (sa pogonom utezima) na zvonicima, koje su automatski odbijale sate.

Početak dana je prirodno za primitivnog čovjeka jutro, kad izlazi Sunce. No takvo računanje početka dana nalazimo kod manjeg broja naroda staroga vijeka (Perzijanci). Narodi, koji svoj kalendar osnivaju na mijenama Mjeseca,

računaju početak novoga mjeseca s pojavom srpa mladoga Mjeseca, pa je dosljedno početak dana kod tih naroda navečer, pri zalazu Sunca (Babilonci, Židovi, Grci). Početak dana na večer ima i Islam, — počinjanje blagdana s večernjicom uoči blagdana u kršćanstvu je ostatak starovječnog početka dana navečer. Egipćani, kod kojih je u vjeri i u kalendaru vladalo Sunce, imaju početak dana u rano jutro. Kitajci su već u prastaro doba računali dan od ponoći. Kod Rimljana nastalo je računanje dana od ponoći iz sakralnih i pravnih razloga. U sakralnom pogledu dovela je do toga odredba, da se auspiciji moraju vršiti u noćnoj tišini, a kako su vrijedili samo za onaj dan, kada su izvršeni, bila je, jednako kao i kod pravnih odnošaja, potrebna jasna odredba, koji se dio noći ima računati u prošli, a koji u idući dan. S rimskim pravom i rimskim kalendarom preuzeli su svi zapadni narodi početak dana u ponoći, a to se održalo kroz srednji i novi vijek do danas.

Ptolemej je u astronomiji uveo računanje dana od podneva, u vezi s određivanjem duljine dana po gornjoj kulminaciji Sunca. Ovakvo računanje početka dana ostalo je u astronomiji do g. 1925, kada je i u astronomiji uvedeno računanje početka dana po građanskom načinu od ponoći. Početak zvjezdanog dana je čas gornje kulminacije proljetne točke (→ astronomija 5.). J. L-k.

DAN, tjednik u Splitu, osnovan 1904. Izlazio je sve do god. 1919., kad je njegov osnivač Dr A. Alfirević stupio u isusovački red. List se osobito isticao suvremenom polemikom, koju je vodio na obranu katoličkih načela, a oko lista okupljao se konservativniji dio katoličke inteligencije u Dalmaciji. A. A-ć.

DAN (hebr. »sudac«), ime petoga od 12 Jakovljevih sinova i jednoga od izraelskih plemena. Pleme D. dobilo je nakon diobe Palestine svoje područje istočno od Jafe, ali kad su ga odanle potjerali Filistejci, preselilo se na sjever Palestine i ondje osvojilo grad Laiš te mu nadjenulo ime Dan. R. S.

DANA, James, Dwight, ✳ Utica (država New York 12. II. 1813, † 14. IX. 1895, američki prirodoslovac. Putovao je Sredozemnim morem, sudjelovao je u velikoj Wilke-ovoj ekspediciji u Tihi Ocean. Ta ekspedicija sabrala je bogat materijal, koji je D. naučno obradio (o vulkanima, koraljnim grebenima, postanku i povijesti oceana i t. d.). Bio je izdavač naučnog časopisa Journal of Science and Arts (osnivač Benjamin Silliman). Od 214 publikacija najvažnije su one, koje se odnose na Wilke-ovu ekspediciju.

BIBL.: *Report on the Zoophytes* (s atlasom), 1846; *Report on the Geology of the Pacific Area* (s atlasom, 1849); *Manual of Geology*, 1862 i 1895; *System of Mineralogy*, 1887 i 1892; *Manual of Mineralogy*, 1848; *Corals and Coral Islands*, 1872 i 1890. J. P-k.

DANAIDAE, porodica dnevnjaka leptira u tropima i suptropima čitavoga svijeta. Ti leptiri sadržavaju u sebi neugodne sokove i oštro mirišu, pa ih kukcožderе ptice malo progone. Mnogi ničim nezaštićeni leptiri iz najrazličitijih porodica oponašaju danaide (→ mimikrija). U Evropi, u području Sredozemnoga mora, živi samo jedan danaid, *Hrisipov leptir (Danaus chrysippus)* s najvećim brojem individuuma između svih leptira, a rasprostranjen je i po južnoj te istočnoj Aziji i čitavoj Africi. K. B.

DANAIT → Kobalt.

DANAJA (grč. Δανάη), u grčkoj mitologiji kći Akrizija, kralja u Argu, kojemu je javilo proročište, da će poginuti od ruke kćerina sina. Zato Akrizije dade zatvoriti Danaju s dojkinjom u podzemnu brončanu sobu. Tu joj se ipak približi u obliku zlatne kiše Zeus, i ona rodi sina Perzeja. Kad je Akrizije to saznao, ubije dojkinju, a majku i dijete izloži u kovčegu, koji dopliva do obale Serifa, gdje ga nađe ribar Diktis, brat kralja Polidekta. Zaljubljen kasnije u Danaju i hoteći se riješiti Perzeja Polidekt ga pošalje po glavu Meduzinu. Kad se Perzej sretno vratio, okameni Polidekta pogledom Meduzine glave, a vlast nad Serifom preda Diktisu. Iza toga ubije u Larisi i Akrizija ne znajući, tko je. Priča je često obrađivana u književnosti (na pr. Simonid, grčki tragici, Livije Andronik, Nevije) i u likovnoj umjetnosti i staroj (zidne slike u Pompejima) i novijoj (Tizian, Correggio, Rembrandt). V. P-k.

DANAJCI, (Δαναοί) kod Homera skupno ime za sve Grke pod Trojom, jednako kao *Ahejci* ili *Argivci*. Ime stoji možda u vezi s imenima Danaj, Danaja, Danajide. Vjerojatno je u vezi s *Danauna* (Da'en'nuna), koji su za Ramzesa III. (oko 1180 pr. Kr.) pokušali provaliti u Egipat. Z. D.

DANAJIDE (Δαναΐδες) su po jednoj grčkoj priči kćeri — a bilo ih je 50 — Danaja, brata-blizanca kralja Egipta. Poslije je među Egiptom, koji je imao 50 sinova, i Danajem nastala svađa, te je Danaj pobjegao sa kćerima u Arg, iz kojega je vukao porijeklo, gdje ga je primio kralj Pelazg. Kad su se Egipćani u potjeri za njim iskrcali u Argu, prisile D-e, da se udadu za svoje rođake, ali one, na nagovor očev, poubijaju u prvoj bračnoj noći svoje muževe, jedino Hipermnestra poštedi život Linkeju, i ta joj neposlušnost prema ocu bude oproštena na zagovor Afrodite. Očišćene od grijeha poudavaše se zatim Danajide za Pelazge i s njima rodiše rod Danajaca. Po jednoj mlađoj priči Linkej je kasnije ubio Danaja i D., koje su u Hadu za umorstvo svojih muževa kažnjene tako, da su morale vječno puniti vodom šuplje posude. Priča je često obrađivana u književnosti, na pr. u kikličkom epu *Danajida* (Δαναΐς) i u Eshilovim *»Pribjegarkama«* (Ἱκέτιδες) te u likovnoj umjetnosti na antiknim vazama, zatim u doba renesanse, pa i u novije doba (H. Leroux, T. Robert-Fleury). V. P-k.

DANAK, podavanje u novcu ili u naravi, koje pobijeđeni ili slabiji daju pobjeditelju ili jačemu kao priznanje vrhovništva, kao uzvrat za pruženu zaštitu ili kao otkup od težih tereta, odnosno od nanošenja štete (gusarenje, pljačkanje i sl.).

DANAK U KRVI → Devširma.

DANAKIL (arapski naziv, sing. **Dankali**; pravo im je ime **Afar**), pleme u Somaliji, muslimani, čistiji Hamiti stočari po jeziku, rasi i čitavoj kulturi, napose u svemu bitnom srodni blizim im Somalima (v.), izuzevši neke posebnosti, a uračunavši i utjecaje Semita (Arapa) pa i nekih kulturnih valova iz daljega (Perzija, Indija). Iz negdašnje države Adal ugrožavali su Abesiniju (od 13.—16. st.), no poslije su bili i oni od nje zavisni. M. G-i.

DANCE, engleska umjetnička porodica. **Georges** st. (1700—68) i njegov istoimeni sin **Georges** ml. (1741—1825) vodili su londonsko graditeljstvo u doba klasicizma (Georges st. sagradio je Mansion House, 1749—53) i postklasicizma (Georges ml. sagradio je u snažnoj rustici tamnicu Newgate, sada srušenu). Drugi sin, **Nathanael** (1735—1811), razvio se nakon dugog boravka na naukama u Italiji do cijenjenog povijesničkog slikara svoga vremena, ali su mu najbolji radovi bili portreti (na pr. portret glumca Garricka kao Richarda III.). Drugi pripadnici te porodice istakli su se kao kazališni umjetnici i pisci. F. C.

DANCI → Danska.

DANCKELMANN, Alexander, ✳ Gordenitz kod Eilenburga 24. XI. 1855, † Schwerin 30. XII. 1919, njemački meteorolog i istraživač. Sudjelovao je u različnim naučnim ekspedicijama, osobito po srednjoj i jugozapadnoj Africi.

DANCLA, Jean Baptiste Charles, ✳ Bagnères de Bigorre (u Pirenejima) 19. XII. 1818, † Tunis 9. XI. 1907, jedan od najuglednijih francuskih violinista prve polovine prošlog st. Rano već dolazi na pariski konzervatorij (violinu uči u Guérina i Baillota, teorijske predmete u Halévya i Bertona). G. 1834 postaje drugi solo-violinist u Opéri comique, poslije koncertni majstor konzervatorijskog orkestra, gdje se je istaknuo u tolikoj mjeri, da mu je 1857 povjereno mjesto profesora na pariskom konzervatoriju. Izdao niz skladba za violinu i komornu glazbu, uz to i nekoliko veoma vrijednih pedagoških djela (*Méthode progressive de violon, École de l'expression, École de la mélodie, L'art de moduler sur le violon* i dr.). D-ove kvartetne večeri bile su vrlo poznate; u njima su sudjelovala i njegova dva brata: izvrstan violončelist *Arnaud* (1820—62) i jednako sposoban violinist *Leopold* (1823—95, profesor pariskog konzervatorija i skladatelj).

BIBL.: *Ch. D., Notes et souvenirs* 2. izd., 1898. S. S-i.

D'ANCONA, Alessandro, ✳ Pisa 20. IV. 1835, † Firenca 9. XI. 1914, talijanski filolog. Bio je profesor talij. književnosti na sveučilištu u Pisi, ravnatelj škole Scuola Normale Superiore u istom gradu i član državnog senata. D. je jedan od glavnih obnovitelja načela i metoda talij. filologije i osnivača t. zv. »povijesne škole« te je objavljivao nova kritička izdanja književnih tekstova i proučavao književni razvoj na osnovi novih pogleda. Najprije se bavio talijanskom narodnom pjesmom, legendom i pripovijetkom: *Poesia popolare italiana* (1878, II. izd. 1906), *Poemetti popolari* (1889), *Saggi di letteratura popolare* (1913); tu D.

primjenjuje nove metode uporedne književnosti, prelazeći na sudbinu motiva i izvan granica romanskih naroda. Sredovječnu talij. književnost proučava u mnogim raspravama, od kojih neke sabire u knjigama: *Studi di critica e di storia letteraria* I-II, (1880, II. izd. 1912), *Scritti danteschi* (1913), *Sacre rappresentazioni dei secoli XIV-XV* (1873), *Origini del teatro in Italia* (1877, II. izd. 1891). U svojim osnovnim djelima o genezi talij. crkvenog prikazivanja D. dokazuje, kako se u Italiji u drugoj polovini 13. st. ta vrsta prikazivanja razvila iz pobožne pjesme »laude« u vezi s liturgičkom dramom. Bavi se i novijom književnošću i poviješću Risorgimenta: *Varietà storiche e letterarie* (I-II, 1883—84), *Ricordi storici del Risorgimento ital.* (1914, II. izd. 1939), *Pagine sparse di letteratura e storia* (1914, II. izd. 1932). Uređuje časopis *Rassegna bibliografica della letteratura ital.* U suradnji s O. Bacci-jem sastavlja izvrstan priručnik *Manuale della letteratura ital.* (I—VI, 1892—95), koji je još i danas dobar. Svojim širokim pogledima i opsežnim znanjem D. zahvaća cio život i duh doba, koje proučava, i tako osvjetljuje razvoj književnih pojava, ma da se pri tom, kao »pozitivist«, ne upušta u kritičke ocjene.

LIT.: H. Ferrari, G. Manacorda, F. Pintor, *Bibliografia degli scritti di A. D.*, 2. izd. Firenca 1915; *In memoriam A. D.*, Firenca 1915; F. Flamini, *Poeti e critici della Nuova Italia*, Napulj 1920; R. Zagaria, *Intorno ad A. D.*, 2. izd. Andria 1924; F. Torraca, *Scritti varii*, Milan 1928; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, III., Bari 1929; L. Russo, *Ritratti e disegni storici*, Bari 1937; Isti, *La critica letteraria contemporanea*, I., Bari 1942. M. D-ić.

DANCOURT, Florent, zapravo **Carton**, ✻ Fontainebleau 1. XI. 1661, † Courcelles-en-Berry 6. XII. 1725, francuski glumac i dramski pisac. Početne i srednje nauke polazio je kod isusovaca, zatim je svršio pravo i postao odvjetnik. No kako se zapleo u ljubavnu vezu s kćerkom glumca la Thorillière-a, pa je i oteo, dao se i sam u glumce te 1685 nastupio na Comédie française. G. 1686 dao je svoj prvi komad *Les fonds perdus*, a godinu dana kasnije slijedio je *Le Chevalier à la mode*, koji je smatran njegovim remek-djelom. Između 50 komedija, koje je sastavio, važnije su *La Femme d'intrigues* (1692), *Les Bourgeoises à la mode* (1692), nekoliko kraćih komada poput *La maison de campagne* (1688), *La Parisienne* (1691), *L'impromptu de garnison* (1692), i seoski prizori poput *Les vendanges de Suresnes*, *La foire de Bezons* (1695). Premda slijedi tradiciju Molièra, Dancourtova je komedija prije svega vjerna slika tadašnjeg života i običaja. U spletki, koja je često banalna ili zanemarena, prolaze ispred gledaoca bezbrojni tipovi iz života, koji nisu samo obične i otrcane osobe iz komedije.

LIT.: J. Lemaître, *La comédie après Molière et le théâtre de D.*, Pariz 1882, 2. izd. 1903. J. D-e.

DANČOV, G. Nikola, ✻ Svištov 4. XII. 1878, bugarski književnik. Gimnaziju svršio je u Plovdivu, više učilište (slavensku filologiju i književnost) u Sofiji, a usavršavao se u Petrogradu, Beču i Lausanni. Surađivao je u mnogim bugarskim književnim časopisima, u većim dnevnicima, zatim u jubilarnim zbornicima Ivana Vazova, S. S. Bobčeva, C. Cerkovskog, K. Hristova i dr. G. 1903 prikazivana je njegova drama u pet činova *Az iskal da živěja*. Osim toga je izdao: *Dăžovni dni* (pripovijesti, 1901), *Kogato slănceto zahoždaše* (pripovijesti, 1911), *Eva* (priče u obliku razgovora, 1923), *Rodnata strěha* (priče, 1935). Zajedno s I. G. Dančovom sastavio je i izdao u jednom svesku (po uzoru Larousse-a) *Bălgarska enciklopedija* (1936).

LIT.: *Bălgarska enciklopedija*, Sofija 1936; G. Konstantinov, *Tvorci na bălgarskata literatura*, Sofija, 1941. I. E.

DANDIN, znameniti predstavnik indijske sanskritske književnosti u prvoj polovici 7. stoljeća. Glavno mu je pripovjedačko djelo *Dašakumara-čarita* (Pustolovine desetorice prinčeva), koje se odlikuju zanimljivom izmjenom prizora i realnim crtanjem indijskoga života. U stihovima je D. sastavio poučno djelo *Kavjadarša* (Ogledalo pjesničke umjetnosti), gdje je razložio teoriju pjesničkoga stvaranja pišući o vrstama pjesama, o pjesničkim ukrasima, svojstvima stila i t. d. Za svako je pravilo pisac sastavio primjere, a mjestimice se poslužio i odlomcima tuđih djela.

DÄNDLIKER, Karl, ✻ Elsau 6. V. 1849, † Küssnacht 14. IX. 1910, švicarski povjesničar. Proveo je čitav život u zavičajnom kantonu Zürichu, kojemu postao i povjesničarom (*Der Ustertag und die politische Bewegung der 1830er Jahre im Kanton Zürich*, 1881; *Geschichte der Stadt und des Kantons Zürich*, 3 sv., 1908—12). Kao istraživač, koji je od 1875 poučavao na visokim školama Züricha, priredio je osim toga mnogo upotrebljavane školske knjige švicarske i opće povijesti (s J. J. Müllerom, 3. izd., 1891), zatim *Ursachen und Vorspiel der Burgunderkriege* (1876), *Ortsgeschichte und historische Heimatkunde* (1897), *Uebersichtstafeln zur Schweizergeschichte* (1890) i naveliko zasnovano djelo *Geschichte der Schweiz mit besonderer Rücksicht auf die Entwicklung des Verfassungs- und Kulturlebens*, 3 sv., 1883—91, 4. izd., 1900 i d.

LIT.: Guggenbühl, *K. D.*, 1912. F. C.

DANDOLO, 1. Andrea, ✻ Mleci između 1307 i 1310, † Mleci 7. IX. 1354, mletački dužd i povjesničar. G. 1331 bio je prokurator sv. Marka, 1333 podestà u Trstu, 1336 provveditore in campo protiv Mastina della Scala, a 4. I. 1343 postade mletačkim duždem. Učenjak, umjetnik, čovjek otmjenog ponašanja, A. nije bio ni borben ni odlučan u političkim ili ratnim događajima; a ipak su se za njegova duždevanja zbili događaji presudni za Mletke. Njegovo je duždevanje usko povezano s hrvatskim krajevima, a njegova djela idu među najvrednije izvore za hrvatsku povijest od g. 1000 dalje.



ANDREA DANDOLO

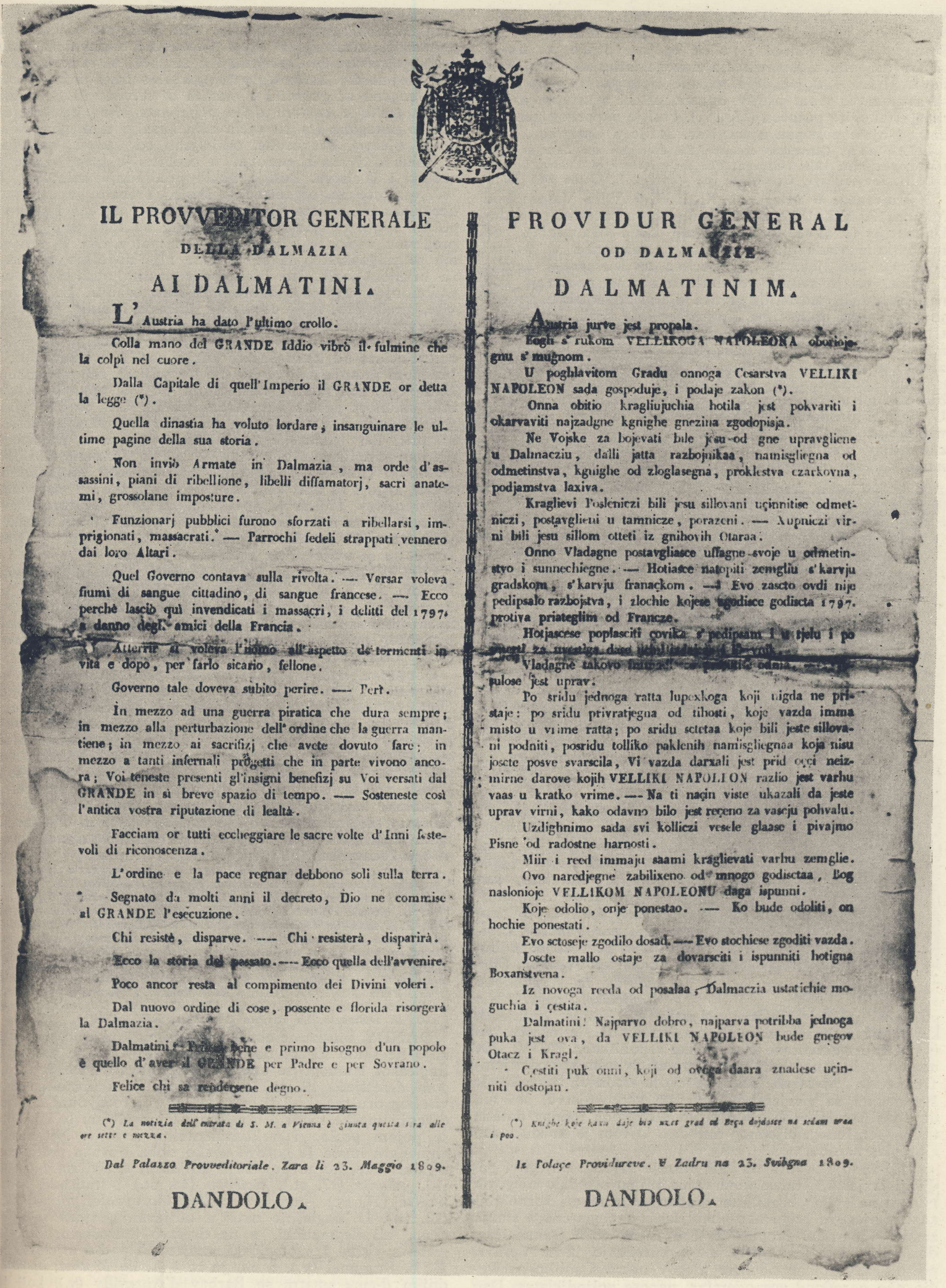
Za njegova duždevanja bila je t. zv. sedma pobuna Zadra (1345/6), koju je Tintoretto ovjekovječio u duždevoj palači. Zadar se pobuni, ali pomoć bosanskoga bana Stjepana Kotromanića i hrvatskog bana Nikole nije mnogo koristila, i Mlečani su 23. I. 1346 razbili gvozdeni lanac, koji je zatvarao gradsku luku. Tada dođe gradu u pomoć kralj Ludovik s velikom vojskom, ali bješe od Mlečana potučen i morade uzmaći, a izmučeni i izgladnjeli Zadar predade se 15. XII. Uzalud su Mleci nastojali da s Ludovikom sklope mir, do kojega dođe tek 1348. Pored ratovanja s Turcima 1344—48, koje je bilo neka vrsta kolonijalnog rata, ma da se nazivao križarskim, morao je A. D. od 1350 voditi velik i težak rat s Genovom, koji se svršio tek poslije njegove smrti (1355).

A. je napisao veliko povijesno djelo *Annales*, koje se naziva i *Chronicon Danduli*, a obuhvaća vrijeme od postanka Mletaka do 1280. Sačuvao se i njegov *Chronicon breve*, kratka kronika, uglavnom istog sadržaja, jamačno nacrt za Anale (ide do 1339). Oba djela, za koja je upotrijebio sve dotada napisane kronike i velik broj isprava, imaju tu manu, što A. upotrebljava izvore bez ikakve kritike i često ih iskrivljuje, kad se radi o slavi njegove domovine.

IZDANJE: *Chronicon Venetum Andreae Danduli*, u Muratori, *Scriptores rerum Italicarum*, XII., 14—398 i 399—416. Autograf D-ovih Anala (u mletačkoj Marciani) nije do danas objelodanjen.

LIT.: H. Simonsfeld, *A. D. und seine Geschichtswerke*, München 1876; W. Lenel, *Zur Kritik A. D.*, u djelu *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs in der Adria*, 1897; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, II., Gotha 1920. G. N.

2. Enrico, ✻ oko 1112, † 1. VI. 1205, mletački dužd, stvaralac mletačke velevlasti i gospodstva na Sredozemlju. Poslije mnogih diplomatskih zadaća E. je 1192, navodno kao 80-godišnji gotovo slijep starac, izabran za dužda. Nikada nisu Mleci imali jačeg čovjeka na čelu vlasti. Pronicav, majstor u diplomatskoj igri, lukav, odlučan i odvažan, šutljiv, ali bezgranično osvetljiv, starac s mladićkim zanosom, kad se radilo o dobru njegovih Mletaka, E. je u sebi nosio neutaženu mržnju na Bizantince, koji su Mletke 1171 bili toliko ponizili. Osnaživši Mletke na italskom kopnu E. iskoristi priliku da ih povede putem velikih osvajanja. Odazvavši se ponudi francuskih velikaša, koji su spremali IV. križarsku vojnu obeća, da će ih uz naplatu prevesti u Svetu Zemlju. Kad križari nisu mogli platiti ugovorenu svotu, prisili ih, da mu pomognu osvojiti Zadar, koji je tada pripadao hrvatsko-ugarskom kralju. S neko 220 velikih ratnih i prijevoznih lađa krenu iz Mletaka i 24. XI. 1202 osvoji Zadar. Međutim snovaše daleko veće i dalekosežnije osnove. Iskoristivši prijestolnu borbu u Bizantu nagovori 1203 križare, da iz Zadra krenu u Carigrad. 18. VII. uđoše Mlečani i križari u grad, gdje uspostaviše Izaka Angela i njegova sina Aleksija. Kad je za novih nereda Aleksije zadavljen, a zahtjevi Mlečana i križara nisu ispunjeni, ovi 13. IV. 1204 zauzeše grad. Kod podjele bizantskog carstva E. steče »četvrti dio i po« cijelog carstva,



IL PROVVEDITOR GENERALE
DELLA DALMAZIA

AI DALMATINI.

L'Austria ha dato l'ultimo crollo.

Colla mano del GRANDE Iddio vibrò il fulmine che la colpì nel cuore.

Dalla Capitale di quell'Imperio il GRANDE or detta la legge (*).

Quella dinastia ha voluto lordare, insanguinare le ultime pagine della sua storia.

Non inviò Armate in Dalmazia, ma orde d'assassini, piani di ribellione, libelli diffamatorj, sacri anatemi, grossolane imposture.

Funzionarj pubblici furono sforzati a ribellarsi, imprigionati, massacrati. — Parrochi fedeli strappati vennero dai loro Altari.

Quel Governo contava sulla rivolta. — Versar voleva fiumi di sangue cittadino, di sangue francese. — Ecco perchè lasciò quì invendicati i massacri, i delitti del 1797. a danno degl' amici della Francia.

Atterrir si voleva l'uomo all'aspetto de' tormenti in vita e dopo, per farlo sicario, fellone.

Governo tale doveva subito perire. — Perì.

In mezzo ad una guerra piratica che dura sempre; in mezzo alla perturbazione dell'ordine che la guerra mantiene; in mezzo ai sacrifizj che avete dovuto fare; in mezzo a tanti infernali progetti che in parte vivono ancora; Voi teneste presenti gl'insigni benefizj su Voi versati dal GRANDE in sì breve spazio di tempo. — Sosteneste così l'antica vostra riputazione di lealtà.

Facciam or tutti echeggiare le sacre volte d'Inni festevoli di riconoscenza.

L'ordine e la pace regnar debbono soli sulla terra.

Segnato da molti anni il decreto, Dio ne commise al GRANDE l'esecuzione.

Chi resistè, disparve. — Chi resisterà, disparirà.

Ecco la storia del passato. — Ecco quella dell'avvenire.

Poco ancor resta al compimento dei Divini voleri.

Dal nuovo ordine di cose, possente e florida risorgerà la Dalmazia.

Dalmatini! Primo bene e primo bisogno d'un popolo è quello d'aver il GRANDE per Padre e per Sovrano.

Felice chi sa rendersene degno.

(*) *La notizia dell'entrata di S. M. a Vienna è giunta questa sera alle ore sette e mezza.*

Dal Palazzo Provveditoriale. Zara li 23. Maggio 1809.

DANDOLO.

PROVIDUR GENERAL
OD DALMACZIE

DALMATINIM.

Austria jurve jest propala.

Bogh s' rukom VELLIKOGA NAPOLEONA oborioje gnu s' mugnom.

U poghlavitom Gradu onnoga Cesarstva VELLIKI NAPOLEON sada gospoduje, i podaje zakon (*).

Onna obitio kragliujuchia hotila jest pokvariti i okarvaviti najzadgne kgnighe gnezina zgodopisja.

Ne Vojske za bojevati bile jesu od gne upravgliene u Dalmacziu, dalli jatta razbojnikaa, namisgliegna od odmetinstva, kgnighe od zloglasegna, proklestva czarkovna, podjamstva laxiva.

Kraglievi Posleniczi bili jesu sillovani uçinnitise odmetniczi, postavglieni u tamnicze, porazeni. — Xupniczi virni bili jesu sillom otteti iz gnihovih Otaraa.

Onno Vladagne postavgliasce uffagne svoje u odmetinstvo i sunnechiegne. — Hotiasce natopiti zemgliu s' karvju gradskom, s' karvju franackom. — Evo zascto ovdi nije pedipsalo razbojstva, i zlochie kojese zgodisce godiscta 1797. protiva priateglim od Francze.

Hotjascese poplasciti çovika s' pedipsam i u tjelu i po smarti za [illegible]

Vladagne takovo [illegible] odma, [illegible] pulose jest uprav.

Po sridu jednoga ratta lupexkoga koji nigda ne pristaje: po sridu privratjegna od tihosti, koje vazda imma misto u vrime ratta; po sridu sctetaa koje bili jeste sillovani podniti, posridu tolliko paklenih namisgliegnaa koja nisu joscte posve svarscila, Vi vazda darxali jest prid oçci neizmirne darove kojih VELLIKI NAPOLION razlio jest varhu vaas u kratko vrime. — Na ti naçin viste ukazali da jeste uprav virni, kako odavno bilo jest reçeno za vascju pohvalu.

Uzdighnimo sada svi kolliczi vesele glaase i pivajmo Pisne od radostne harnosti.

Miir i reed immaju saami kraglievati varhu zemglie.

Ovo naredjegne zabilixeno od mnogo godisctaa, Bog naslonioje VELLIKOM NAPOLEONU daga ispunni.

Koje odolio, onje ponestao. — Ko bude odoliti, on hochie ponestati.

Evo sctoseje zgodilo dosad. — Evo stochiese zgoditi vazda.

Joscte mallo ostaje za dovarsciti i ispunniti hotigna Boxanstvena.

Iz novoga reeda od posalaa, Dalmaczia ustatichie moguchia i çestita.

Dalmatini! Najparvo dobro, najparva potribba jednoga puka jest ova, da VELLIKI NAPOLEON bude gnegov Otacz i Kragl.

Çestiti puk onni, koji od ovoga daara znadese uçinniti dostojan.

(*) *Knighe koje kaxu daje bio uzet grad od Beça dojdosce na sedam uraa i poo.*

Iz Polaçe Providureve. U Zadru na 23. Svibgna 1809.

DANDOLO.

DANDOLOV PROGLAS OD 23. V. 1809.

Mleci dobiju: tri osmine grada Carigrada, sjevernu obalu Mramornoga mora do Galipolja i prema unutrašnjosti do Drinopolja, sve jonske i velike egejske otoke. E. uze i naslov despota, t. j. suvladara novoga latinskog cara. Kad bugarski car Kalojan 1205 napade Drinopolje, pođe i on sa svojom vojskom protiv Bugara, ali bi s ostalim križarima strahovito potučen (15. IV.). Poslije napornog uzmaka umre i bješe pokopan u crkvi sv. Sofije u Carigradu.

LIT.: Tessier, *Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople*, Pariz 1884; Hodgson, *The early history of Venice*, London 1901; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I., Gotha 1905. G. N.

3. **Vincenzo,** ✳ Mleci 26. X. 1758, † Villa Varese kod Milana 12. XII. 1819, od 1806 do 1810 generalni providur Dalmacije (Provveditore generale della Dalmazia) pod francuskom vladavinom. Dao se na naukama u Padovi i kasnije kao ljekarnik u Mlecima na izučavanje kemije i fizike, pa je svojim rezultatima stekao priznanje kod najistaknutijih tadašnjih prvaka u tim znanostima. Preveo je i popratio dodatcima i tumačenjima djela Lavoisiera, Guyton-Morveaua i Bertholleta, a napisao je *Fondamenti della Scienza chimico-fisica applicati alla formazione dei corpi ed ai fenomeni della natura*, koje djelo u osam godina (1793—1800) doživi šest izdanja. Osobite zasluge stekao je za talijansku kemijsku terminologiju. U politici priklonio se slobodoumnim idejama francuske revolucije. Značajan je u tom pogledu njegov *Discorso che venne pronunziato nel momento che s'innalzò in Venezia l'albero della libertà, del cittadino Dandolo* (Mleci 1797). Kod konačnog sloma starog poretka i izbora privremene pučke vlade 1797 došao je na čelo uprave, ali je iste godine s propašću Mletačke republike prisiljen da napusti rodni grad. U to doba snažnog njegova muževnog previranja, u kome su se odražavala uzbuđena, sudbonosna vremena, izašla je 1800 u Parizu njegova zanimljiva knjiga *Les hommes Nouveaux, ou solution du problême: Comment, d'après les principes posés dans la nouvelle régénération politique, peut-on, dans la pratique, opérer, parmi les individus, une régénération morale? Adressé a tous les peuples par Vincent Dandolo*, posvećena: *A Bonaparte, Premier Consul de la République Française.* Predavši Napoleonu poslije njegova povratka iz Egipta primjerak knjige učvrsti time njegovu naklonost. D. je učestvovao u vijeću novostvorene Cisalpinske republike, a 28. IV. 1806 imenovan je generalnim providurom (civilnim upraviteljem) Dalmacije. Shvativši ozbiljno svoju zadaću, zahvalio je Napoleonu za povjerenje i izrazio zadovoljstvo, što mu daje priliku da bude »sredstvom preporoda jednog dotada toliko poniženog, bijednog naroda«. U tom je smislu izdao i proglas narodu.



VINCENZO DANDOLO

O D-vu djelovanju na čelu zemlje svjedoče njegovi godišnji izvještaji francuskom caru; oni su ogledalo njegovih napora na svim područjima građanske uprave i zorno prikazuju njegovu brigu oko poboljšanja zanemarenoga stanja zemlje i naroda. Proputovavši u rujnu 1806 Dalmacijom do Splita dao se najprije na preuređenje javne uprave, pošto je Napoleon odobrio njegov nacrt. Osobito se trudio oko narodnog gospodarstva, napose poljodjelstva. Dao je isušivati močvare, da tako poveća opseg plodnog tla i ukloni pošasti, koje su nemilo harale zemljom. Poticao je puk na radinost, služeći se i prethodnim pobudama i nastojanjima domaćih pregalaca Ivana Luke Garanjina, Radoša Antuna Michieli-Vitturija i dr. Loše stanje, na koje je naišao, izložio je u djelu *Cenni sul deplorabile stato dell' agricultura in Dalmazia* i u znalački sastavljenoj poredbenoj studiji *Sullo stato comparativo fra i prodotti che si ottengono di quantità e qualità di terreno in Dalmazia ed in Italia e cagioni delle differenze che risultano da questo paragone* (ta su djela ušla kasnije u njegova »Sabrana djela«). Pravosuđe, odijeljeno od uprave, nastojao je osloboditi starih poroka, a osobitu je brigu posvetio nastavi i školstvu. Poslije nekih predradnja izda 22. VI. 1807 propise za organizaciju škola. Trebalo je osnovati licej u Zadru, sedam gimnazija, veći broj muških i ženskih pučkih škola i osam zanatskih škola; od toga prosvjetnog programa uspio je oživotvoriti tek malen dio. S pravom mu se prigovaralo, da se u tome nije dovoljno obazirao na hrvatski jezik, što je također znatno otešćavalo provedbu njegovih inače dobro mišljenih osnova. D. je, štaviše, predlagao 1806 caru, da talijanski bude isključivi nastavni jezik u katoličkim sjemeništima; na taj način mislio je započeti s potalijančenjem Dalmacije (»per incomminciare ad italianazzare anche così la Dalmazia«). U jezičnom pitanju sukobio se D. i s vojnim zapovjednikom Dalmacije, generalom Marmontom, koji je pokazivao osobitu sklonost prema hrvatskom jeziku. Uza sve to izlazi već od prvih časova njegova dolaska dvojezični talijansko-hrvatski list francuske pokrajinske uprave u Dalmaciji, ujedno prve hrvatske novine *Il Regio Dalmata - Kraljski Dalmatin* (1806—10), »ne samo za one, koji talijanski ne znaju, nego i za one, koji se radije služe svojim materinim govorenjem«. U tim je novinama izašao i veći broj Dandolovih članaka i naredaba namijenjenih upravi, osobito pravosuđu i narodnom gospodarstvu. I javni proglasi tiskali su se uvijek i na hrvatskom jeziku.

Kad je 1809 Dalmacija sjedinjena s novo stvorenom Ilirijom, D. je 29. I. 1810 napustio svoj položaj, čemu su uz političke promjene pridonijele i nesuglasice s vojničkom upravom i maršalom Marmontom. Kao izraziti prijatelj patničkog naroda D. je vazda i uporno zagovarao pravedniji postupak s dalmatinskim žiteljstvom.

Dobronamjerna i valjana njegova nastojanja priznata su mu već za života. Tomaseo posvetio mu je (u svojim *Colloquii col Manzoni)* zanosne riječi pohvale i divljenja, a P. Pisani toplim riječima ističe njegov dobronamjerni i pošteni rad. Poslije odlaska iz Dalmacije povukao se na svoj posjed u Varese; Napoleon ga imenuje senatorom kraljevine Italije i podijeli mu uz druga visoka odlikovanja i naslov grofa. U domovini djelovao je do smrti neumorno i nadasve zaslužno oko promicanja poljodjelstva, vinogradarstva, racionalnog uzgoja ovaca i svilarstva. O tome je izdao niz vrsnih djela, koja su i u ostalom svijetu, a najviše u Francuskoj, bila prevođena i cijenjena.

LIT.: M. Bonafous, *Eloge historique de V. D.*, Pariz 1840; Gius, Compagni, *Memorie storiche relative al conte D.*, Milan 1820; T. Dandolo, *Riccordi*, Assisi 1867/8; P. Karlić, *Kraljski Dalmatin* (1806—10), 1910; G. Novak, *Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom*, Zagreb 1940; P. Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, Bruxelles 1897; F. Šišić, *Nekoje stranice iz novije naše historije*, Hrvatsko kolo, V., 1909; Isti *Francusko vladanje u našim zapadnim stranama* 1806—1814, »Novosti« Zagreb 1934 (br. 170—175); N. Tommaseo, *Colloquii col Manzoni*, Firenca 1929; A. Marmont, *Mémoires du duc de Raguse de 1792 à 1851*, 2. sv., Pariz 1856/7; V. Adami, *La Dalmazia ai tempi di Napoleone*, La Rivista dalmatica, IX., Zadar 1927; G. Cassi, *L'opera del Provv. V. D. in Dalmazia*, La Rivista dalmatica, XIV., 1934. M. B-r.

DANDY, muškarac obučen u otmjeno i ukusno, po modi, koju ne samo slijedi nego i određuje. Riječ je postala u Engleskoj i mnogo se ondje upotrebljavala osobito u drugom desetljeću 19. st., a označivala je skupinu mladića visokog društva, koji su sebe držali mjerodavnima u odrađivanju muške mode i otmjena načina života. Iz Londona je pojam prešao i u kontinentalnu Evropu. No sličnih pomodara imalo je gotovo svako doba i svaka profinjena sredina, kao što to pokazuju talijanski nazivi *zerbino* (16. st.), *galante* (17. st.), *cicisbeo* (18. st.) i francuski *petit-maître* (17. st.), *lion, muscadin, incroyable, merveilleux* (18. st.). D. naglašuje ukus u odijevanju, vlada se uglađeno, ali flegmatički, a na društvo i društvene običaje gleda s visine i s omalovažavanjem. Tip d-a utjelovio je G. B. Brummel (v.), a bio je to i A. de Musset; »posljednjim d-em« smatra se Barbey d'Aurevilly (v.), koji je izložio i teoriju *dandizma.* Pojam dandy-a označuje i engleska riječ *fashionable.*

DANEBROG → **Danska.**

DANEGELD, engleski narodni porez, koji je prvi ubirao Aethelred II. oko 1001 u ime danka Dancima, da privremeno obustave svoja pustošenja. Izgubivši kasnije svoju prvotnu svrhu D. je ipak zadržan kao prigodni ratni porez, na pr. za Vilima Osvajača. Posljednji put spominje se 1163.

DANELAGH, ime nekih krajeva u sjevernoj i sjeveroistočnoj Engleskoj, koje su u 9. i 10. st. naselili Danci. Od 876 širili su oni postepeno svoju vlast prema jugu, dok ih nije kralj Alfred zaustavio i između 880 i 890 proveo konačno razgraničenje s njihovim kraljem Gutrumom. Otad je D. obuhvatio istočnu Merciju, Northumbriju od Teesa do Humbera, istočnu Angliju i neke grofovije u neposrednom susjedstvu na zapadu i jugu. To se područje sastojalo od tri dijela: kraljevstava Northumbrije i ist. Anglije te jednog okružja oko gradova Leicestera, Nottinghama, Derbyja, Stamforda i Lincolna. D. je svoju samostalnost sačuvao samo pola stoljeća (do 920), ali je njegovo dansko stanovništvo ostavilo za sobom još dugo (donekle i do danas) različite tragove u nazivima mjesta i u društvenom, pravnom, poreznom i drugom pogledu.

DANEŠ, Jiří, ✻ Novi Dvor 23. VIII. 1880, † Los Angeles 12. IV. 1928, češki geograf. Bio je docent zemljopisa na Karlovu sveučilištu, zatim na tehničkoj visokoj školi u Pragu. Poslije prvog svjetskog rata prelazi u diplomatsku službu (1921) i postaje čehoslovački konzul u Australiji, baveći se i dalje svojom strukom. Mnogo je putovao i na jednom putu tragično završio. Svoj je naučni rad počeo i nastavio istraživanjem dinarskog krša; taj ga je rad vezao ne samo za ovaj zanimljiv kraj već i za naše ljude. Da bi što bolje ušao u bit krških pojava, istraživao ih je i na Jamaici i Javi. Njegovi su radovi za pitanja krša od velike važnosti.

BIBL.: *Úvodí dolní Neretvy*, Prag 1905; *Die Westherzegovinische Kryptodepressionen*, Gotha 1905; *La région de la Narenta inférieure* Pariz 1906; *Ein Beitrag zur Kenntnis des Karstphänomens*, Budimpešta 1906; *Karststudien in Jamaica*, Prag 1914; *Das Karstgebiet des Geonoeng Sewoe in Java*, Prag 1915; *Promatranja iz ljumske oblasti*, Beograd 1919; *Pećine u kanjonu Prače, u okolini Glasinačkog Polja*, Beograd 1920; *Tři léta při Tichém oceáně*, Prag 1925.

DANEŠ-GRADIŠ, Josip, ✻ Ljubljana 27. III. 1883, slovenski glumac. Svršio je četiri razreda gimnazije u Zagrebu. G. 1898 privuklo ga kazalište. Najprije je bio član hrvatskih i srpskih putujućih družina, a zatim član Narodnoga gledališča u Ljubljani. U dugogodišnjem radu, stvorio je velik repertoar komičnih, ozbiljnih i tragičnih uloga te je jedan od najpopularnijih slovenskih glumaca. Svoj životni i glumački put opisao je u knjizi *Za vozom Talije*. Pisao je i vesele igre za pučke pozornice. B. K-t.

DANEV, Stojan, ✻ Šumen 26. I. 1858, bugarski državnik i učenjak. G. 1873—76 učio je na češkoj gimnaziji u Kraljičinom Gradcu i u Pragu, a za srpsko-turskog rata 1876 otputovao u Srbiju, da se kao dobrovoljac bori protiv Turaka. Pošto je 1878 položio u Pragu ispit zrelosti, polazio je sveučilište u Zürichu, Leipzigu i Heidelbergu i zatim apsolvirao parišku »École de Sciences Politiques«. Vrativši se u domovinu posvetio se politici i postao vođa naprednoliberalne stranke; od 1894 do 1934 bio je član Narodnog sobranja, 1901—03 ministar vanjskih poslova, 1913 predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova, a 1918 ministar financija.

Kao predsjednik Narodnog sobranja stekao je osobite zasluge za ostvarenje bugarsko-srpskog saveza, koji je stvorio povoljniju atmosferu za Slavenski Kongres pod predsjedanjem K. Kramářa u Sofiji 1910. Kad se u proljeće 1913, poslije pobjedonosnog završetka Balkanskog rata, razbio bugarsko-srpski sporazum i kad je odstupio predsjednik vlade Gešov, preuzeo je D. vodstvo države. Nije uspio ukloniti rat požurivanjem arbitražne odluke u povodu spora o Makedoniji (arbiter bi bio ruski car Nikola); zapovijed za početak rata uslijedila je bez njegova znanja, i on je stoga odstupio. Iste godine bio je vođa bugarskog izaslanstva na mirovnoj konferenciji u Londonu.

D. se bavio i znanstvenim radom; bio je vrstan poznavalac međunarodnog prava i jedan od osnivača Slobodnog sveučilišta u Sofiji, na kojem je utemeljio katedru diplomatske povijesti balkanskih država. Na državnom sveučilištu u Sofiji predavao je dugi niz godina međunarodno privatno pravo.

BIBL.: *Očerk po diplomatičeska istorija na balkanskitě dăržavi*, Sofija. *Najnovija diplomatičeska istorija (od Vienskija kongres do dnes)*, Sofija 1923. *Čehoslovaško*, Sofija 1923. *Balkanský svaz a válka s Tureckem, (1922—1913)*, Prag 1935.

LIT.: N. Stanev, *Histoire chronol. de la Bulgarie*, Sofija 1938. I. E.

DANGEAU, Philippe de Courcillon, marquis de, ✻ Chartres 21. IX. 1638, † Pariz 9. IX. 1720. Služio je kao časnik u francuskoj i zatim u španjolskoj vojsci. Po povratku u Francusku 1693 umio je steći naklonost kralja i kraljice. Sudjelovao je u većini vojna Luja XIV., bio je namjesnik Touraine i obavio više diplomatskih misija. Obdaren mnogim počastima zaštićivao je književnike, poimence Boileau-a, koji mu je posvetio svoju V. Satiru (o plemstvu), te je zbog toga bio biran u Francusku akademiju. Od 1668 do 1720 pisao je dnevnik, koji je najiscrpljiviji i najtočniji prikaz života na dvoru Luja XIV.; pod naslovom *Journal de Dangeau* objelodanjen je u cijelosti 1854—60 u 19 svezaka. J. D-e.

D'ANGELO, Bartolomeo, ✻ Napulj, † Napulj 1587, talijanski nabožni pisac, dominikanac. Najvažnije mu je djelo *Consolazione de' penitenti* (Napulj 1574), koje je imalo mnogo izdanja i prevedeno je na francuski. Jedan dio te knjige preveo je s talij. izvornika bosanski franjevac Pavao Posilović u svom *Nasladjenju duhovnom* (1639); ostali dio *Nasladjenja* Posilović je preveo iz djelâ Bartolomea Cambija.

LIT.: P. Kolendić, *Fra Pavao Posilović i njegovo »Nasladjenje«*, Rad HA 206, Zagreb 1915. M. D-ić.

DANHAUSER, Josef, ✻ Beč 1805, † Beč 1845, slikar i umjetni obrtnik Biedermeierova vremena. Otac mu je bio bolji proizvoditelj pokućtva. U slikarstvu ga je poučavao Peter Krafft. G. 1826 pozvao ga je pjesnik Ladislav Pyrker, tadašnji patriarka, da posjeti Mletke. Iako ga se kolorizam staromletačkih majstora živo dojmio, ostao je ipak isprva samo monumentalni slikar akademskoga smjera. (Iz toga vremena potječu: *Marija, zagovornica siromašnih duša*, fresko slika na vanjskom zidu bečke crkve sv. Stjepana; *Sv. Ivan Evanđelist* u stolnoj crkvi u Egeru). Od 1834 uglavnom prikazuje malenim slikama svagdašnji građanski život. U tim slikama vidljivo uzmiče njegovo prvotno intenzivno isticanje boje pred finim, srebrenastim iznašanjem tona. D. je jedno vrijeme iza smrti svoga oca vodio njegovo poduzeće pa je izrađivao i nacrte za pokućtvo. Od njega potječe i niz portreta, među njima i crtež *Beethoven na smrtnoj postelji* (1827).

LIT.: Th. v. Frimmel, *J. D. und Beethoven*, Beč 1892; A. Rössler, *J. D.*, Beč 1911. F. C.

DANHELOVSKI, Adolf, ✻ 1825, † 1902, hrvatski šumarski stručnjak. Šumarske je nauke svršio u Mariabrunnu, zatim čitav život službovao na vlastelinstvu Valpovo i Donji Miholjac. Zanimao se napose pitanjima iskorišćivanja slavonske hrastovine.

BIBL.: *Tafeln über Visirmasse, Längen und Stärken des deutschen Binderholzes*, 1869; *Abhandlung über die Technik des Holzwarengewerbes in den slawonischen Eichenwäldern*, Pečuh 1873; *Forstliche Hilfstafeln zur Berechnung des kubischen Inhaltes der Rund- u. Vierkantigen Hölzer*, Osijek 1878; *Handbuch über die Berechnung und Erzeugung des deutschen Fassholzes*, Osijek 1884 i 1899; *Silhuetten zu der Grundsteuer-Regulierung*, Osijek 1880; *Domänen Valpovo und Donji Miholjac*, Beč 1885. N. N.

DANICA → **Venera.**

DANICA, hrvatski književni list (Zagreb 1835—1849, 1853, 1863—1867). Pokrenuo ju je Ljudevit Gaj kao sredstvo za narodno buđenje. Dopuštenje za izdavanje književnog lista dobio je već 1833, ali se njime nije htio poslužiti, dok nije dobio dopuštenja i za novine. D. je počela izlaziti 1835 kao sedmični prilog Narodnih novina, najprije kao *D. horvatska, slavonska i dalmatinska*, od 1836—1843 kao *D. ilirska*, od 1843—1848 pod prvotnim naslovom, a 1848 i 1849 opet kao *D. ilirska*. Prve je godine u njoj prevladavao stari pravopis kajkavskih književnika s kajkavskim narječjem, ali su postepeno u list ulazili i štokavski prilozi s novim Gajevim pravopisom. Od 1836 uvedeno je u D. isključivo štokavsko narječje s Gajevim pravopisom.

D. ima u hrvatskom preporodnom životu vrlo veliko značenje. Iako je zasnovana kao književni list, prilog političkih novina, ona je za narodno buđenje Hrvata značila više od Narodnih novina, sputanih cenzurom. U njoj su surađivali i izgrađivali se svi znatniji pisci ilirizma (Mažuranić, Vraz, Rakovac, Vukotinović, Demeter, i t. d.). U njoj su izašle sve znatnije budnice hrvatskog preporoda.

S pomoću nje se širio među Hrvatima narodni duh, duh otpora, narodnoga ponosa, misao o našoj narodnoj veličini, smisao za prošlost. Na njezinim su se stranama raspravljala sva važnija narodna, kulturna, pa i gospodarska pitanja (jezik, pravopis, kazalište, duh književnosti). Kroz oglase u njoj saopćivao je Gaj svoje osnove. G. 1843, poslije zabrane ilirskog imena, oborila se cenzura u prvom redu na nju.

Danicu je kao urednik i izdavač potpisivao Gaj. Ali je on urednički posao vršio samo iz početka. U njegovo ime uređivali su je drugi književnici (Rakovac, Babukić, Demeter, Šulek, Vraz) dajući joj prema vlastitim naklonostima više književnc, narodno ili zabavno obilježje. Glavnu svoju zadaću u prez orodnom poslu izvršila je D. do 1848. Tada je imala oko 600 pretplatnika. Polovicom 1849, u vrijeme uzbuđenosti i iščekivanja, Gaj ju je obustavio, s obrazloženjem, da ljudi, očekujući napeto razvitak političkih događaja, ne mare za književnost.

Gaj je opet pokrenuo D. 1853, u doba apsolutizma, sa sličnim pravcem, kakav je imala prije. Njegova tadašnja omraženost u narodu i položaj izdavača službenih Narodnih novina djelovali su, da list, kraj radikalnog Nevena, nije mogao okupiti, ni suradnika ni pretplatnika. Za nju su od mlađih pisali: Janko Jurković, Mijat Stojanović, Vladimir Nikolić. Iznova je list pokrenut 1863 te se održao do 1867. Bilo je to u vrijeme probuđenog političkog života, kad je opet trebalo odrediti pravac i put cjelokupnom narodu. D. je i tada zadržala staro obilježje. U novim prilikama, kraj suvremenijega »Naše gore lista«, ona i opet nije imala uspjeha. Ispunjavali su je ili slabi književni početnici, ili sami članovi Gajeve obitelji. Tako je posljednja godišta ispunio svojim prilozima gotovo sam Gajev sin Velimir.
A. B-c.

DANIČIĆ, Đuro, ✻ Novi Sad 4. IV. 1825, † Zagreb, 17. XI. 1882, filolog. Učio je najprije pravo u Požunu i Beču, gdje je došao pod utjecaj Karadžićev, i učio slavensku filologiju kod Miklošića. G. 1856 postao je knjižničar Narodne biblioteke u Beogradu i tajnik Društva srp. slovesnosti, a 1859 prof. liceja (Velike škole). G. 1866 odlazi u Zagreb za tajnika tada osnovane Jugoslavenske akademije. G. 1873—77 ponovno je u Beogradu, gdje drži stolicu srp. jezika na Vel. školi, a zatim odlazi u Zagreb, gdje se sav posvetio Jugoslavenskoj akademiji i uređivanju rječnika.

D. je svu svoju golemu naučnu djelatnost posvetio izučavanju jezika, leksikografiji i izdavanju srpskih književnih starina. Vukove protivnike pobijao je u raspravi *Rat za srpski jezik i pravopis* (1847), što ju je izdao pod pseudonimom Đuro Daničić, koji otada uze za pravo ime. Kao sinu novosadskog svećenika Jovana Popovića prezime mu je bilo Popović. Književni jezik Vukov prikazao je u *Maloj srpskoj gramatici* (1850), koja je kasnije imala više izdanja pod naslovom *Oblici srpskog jezika*. Ovamo idu i djela *Srpska sintaksa* (1858), *Istorija oblika* (1874), *Osnove* (1876), *Korijeni* (1877). Djela su zanimljiva kao zbirka građe, ali su danas zastarjela. Ipak su akcenatske studije važne za sva kasnija ispitivanja na tom području. Od izdanja važnija su: *Žitije sv. Save od Teodosija, Žitija sv. Simeona* i *sv. Save od Domentijana* (1865), *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (1866). D. je neobično zaslužan leksikograf. Na tom području važan je njegov *Rječnik iz književnih starina srpskih* 1—3 (1863—64), zatim njegov, na povijesnoj podlozi, katkad i preširokoj, savjesno rađeni *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (I. knj., Zagreb 1880—82). Riječi su uzimane iz svih književnih djela srpskih i hrvatskih, starijih od 19. st., zatim iz Vukovih djela i njegovih zbirka narodnih umotvorina, a izuzetno iz suvremenih pisaca. Za stvaranje književnoga jezika stekao je D. trajne zasluge svojim prijevodima, od kojih je najznatniji prijevod Sveto Pismo Staroga Zavjeta. Kao naučni radnik D. je pokazivao neobičnu marljivost, savjesnost i solidnu filološku metodu. On je omogućio Vukovu pobjedu.

LIT.: S. Novaković, *Beleške o Đ. D.*, God. N. Čupića 8, 1885; R. Vrhovac, *Karakter i rad D. D.*, LMS 48, 1923; *Spomenica Đ. D.*, Beograd 1925.
R. M.

DANIČIĆI, hrvatska katolička obitelj senjskih Uskoka, koja se odlikovala u mnogim bojevima s Turcima i Mlečanima. Praotac joj je *Juraj I.* († oko 1490), koji se 1463 preselio sa 47 drugih uskočkih obitelji u Senj. Bio je oženjen Klarom Antulovićevom. Njegov sin *Juraj II.* četovao je kao uskočki vojvoda po moru i kopnu. Kako je provaljivao u Bosnu i Hercegovinu i preko dubrovačkoga zemljišta, a Turci su se radi toga osvećivali Dubrovčanima, namamila ga je dubrovačka vlada 1539 u svoj grad, gdje ga je na vjeru dala pogubiti. Senjski Uskoci izabraše vojvodom njegova sina *Jurja III.* (✻ Senj 1521, † Senj 1599). On se osvećivao Dubrovčanima potapajući njihove brodove, ubijajući njihovu posadu i bacajući u more njihovu robu. Dubrovčani su poslali 1541 u Senj opunomoćenika, koji mu je kao odštetu za očevu smrt ponudio 20.000 dukata. D-ć je odbio novac i pomirenje. Poduzimao je gotovo svake godine kakvo četovanje. G. 1557 potukao je sa 340 Uskoka Turke, koji su se preko Grobnika i Like vraćali iz Kranjske s velikim plijenom u Bosnu; 1565 doplovio je s dvije lađe do Makarske te razbio Turke na makarskoj skeli; 1566 opet je u Lici pobijedio veliku tursku četu; 1569 prodro je s 280 Uskoka do Perušića, gdje je izvojštio novu pobjedu; 1571 prodro je preko dubrovačkoga zemljišta u Hercegovinu te je na povratku bio ranjen. Kada su Mlečani ustali protiv njega, prihvatio je borbu i s njima. G. 1576 zarobio je na Božić veliki mletački brod i oplijenio ga; isto je takav uspjeh imao i 1579 protiv drugoga mletačkoga broda s tri jarbola. G. 1580 pošao je u Rim s braćom Matijom I. i Ivanom I. Primio ga je papa Grgur XIII., koji mu je darovao 2400 škuda. Daničić je obećao papi, da ne će više četovati protiv kršćana. G. 1582 pošao je s tri lađe iz Senja, da zauzme Klis. Kako je mletačka vlada željela živjeti u miru s osmanlijskim carstvom, kaznila je D-eve pomagače u tom neuspjelom pokušaju, a providur Giovanni Contarini i zamjenik kliškoga sandžak-bega Dede Mehmed-beg Mihalbegović raspisaše na Daničićevu glavu ucjenu od 1000 dukata. G. 1587 provalio je sa 600 Uskoka u neretvansku krajinu. Još u kasnoj starosti razbio je 1595 u Lici zvorničkog bega Džafera i oslobodio mnogo kršćanskoga roblja. Bio je uvijek stalan u svojem cilju, da Uskocima pribavi mogućnost povratka u oslobođen zavičaj, ali kako se odnos kršćanskih država prema Turskoj mijenjao, tako je i on za iste čine jednom bio nagrađen i odlikovan, a drugi puta progonjen. 9. II. 1570 imenovao ga je nadvojvoda Karlo vitezom, a g. 1580 izdao je nalog, da zajedno s bratom Matijom bude bačen u tamnicu. G. 1583 dao mu je Rudolf II. dragu Žrnovnicu blizu Ledenica, a 13. VII. 1587 dobio je s braćom Matijom I. i Ivanom I. i sinom Jurjem IV. plemstvo. Njegov brat *Ivan I.* umro je 1614, a *Matija I.* 1617. Juraj III. imao je kćer nepoznata imena i sina *Jurja IV.*, koji je umro kao senjski vojvoda 1638 ostavivši iza sebe samo kćer *Klaru*, ženu senjskoga kapetana Ivana pl. Barba. Matija I. imao je sinove *Jurja V.*, koji je poginuo 1594 u opsjedanju Petrinje, i *Petra I.*, koji je umro 1653. Ivan I. imao je sina *Jurja VI.*, koji je umro 1641 kao senjski sudac. Petar I. ostavio je iza sebe sinove *Ivana II.* († 1689), koji je pao tri puta u tursko ropstvo, i *Jurja VII.* i kćeri *Klaru, Jelenu* i *Katarinu*. Klara se udala za kneza Jurja Vlatkovića. Ivan II. je imao sina *Petra II.*, koji je poginuo 1700 u jednoj luci otoka Kefalonije boreći se s Genovežanima, i kćer *Mariju*, snahu Pavla Rittera Vitezovića. Kastelan Juraj VII. imao je sinove *Matiju II.* († 1770), *Mikulina* i *Vinka* i kćer *Mandaljenu*. Matija II. imao je sinove *Jurja VIII.* († 1781), *Ivana III.* († 1800) i *Petra III.* († 1793) i kćeri *Mandaljenu* i *Klaru*. Ivan III., zadnji muški potomak obitelji Daničića, ostavio je iza sebe samo kćer Franjku.


GRB OBITELJI DANIČIĆ

Daničići su proslavljeni u mnogim narodnim pjesmama. Posebno se ističu u ciklusu senjskih Uskoka Juraj III., Matija I. (opjevan pod imenom Mate Senjanin), Petar II. i Klara Daničićka. Obitelj Jurja III. opisao je i Šenoa u noveli »Čuvaj se senjske ruke«.

Lit.: B. Poparić, *Povijest senjskih Uskoka*, Zagreb 1936; R. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine* sv. I.—III., Zagreb 1884—1886; M. Magdić, *Juraj Daničić, vojvoda senjski*, Narodne Novine 1901 br. 80; Isti, *Prilozi za povijest starih plemićkih obitelji senjskih*, Starine XII. i XV.;

K. Horvat, *Monumenta historiam Uscocchorum illustrantia*, I. sv. Zagreb 1910, II. sv. 1913; J. Tadić, *Pogibija uskočkog vođe Đura Daničića 1571*, Novosti 23. i 24. I. 1923; *Isti, Uskoci i Dubrovnik*, Jadr. Straža VII, 9; Bojničić, *Der Adel von Kroatien u. Slavonien*, Nürnberg 1899. P. G.

DANIEL, 1. Konstantin, Grigorijević, ✳ Lugoš (kod Vršca) 1798/99, † Vel. Bečkerek 1873, slikar. Bio je đak slikara Arse Teodorovića u Temišvaru. U 28. godini bio je već poznat portretist. U to mu je doba prota Konstantin Arsenović povjerio izradbu ikonostasa saborne crkve u Pančevu. Zatim nastaju njegova djela: ikonostasi sabornih crkava u Uzdinu i Temišvaru, i ikonostasi crkava u Dobrici i Jarkovcu (Banat). Naslikao je velik broj portreta, mrtvih priroda i ikona. Od većih zbirka njegovih radova ima ih desetak kod porodice Jagodina u Konaku, a kod J. Vujića u Senti oko trideset. Muzej Matice Srpske u N. Sadu ima nekoliko, a i Muzej Kneza Pavla. D. je izvanredan kompozitor, profinjen i bogat kolorist s posebnom tehnikom, u kojoj srebrni i katkad rumeni sfumato boja nema ništa slično s koloritom slikara u Italiji i uopće na Zapadu; on je originalan. Savršeno je slikao meso, nage dijelove tijela. Volio je slikati svilu, kadifu, atlas i biser, koji iskre i svjetlucaju i daju sve moguće tonove boja. Kod njega su učili: Marko Zavišić, Lazar Nikolić (Danielov biograf), prota K. Arsenović, Uroš Knežević i Đura Jakšić. Njegov utjecaj vidi se i u slikama Pavla Simića i Ljubomira Aleksandrovića. Izlagao nije nikad. G. 1924 Umjetničko odjeljenje ministarstva prosvjete priredilo mu je u Beogradu izložbu.

LIT.: S. Nikolić, *Srpski slikari*, 1895; I. Berkeszi, *Temišvarski slikari*, 1909; S. Szentivany, *Leksikon madžarskih umjetnika*, 1915; F. Kanitz, *Serbien*, 1868; V. Petrović-M. Kašanin, *Umetnost u Vojvodini*, 1927; Simić-Milovanović, Vreme, 24. V. 1935. Z. S. M.

2. **Samuel,** ✳ blizu Tauntona 1562, † Beckington 14. X. 1619, engleski pjesnik i povjesničar. Prvi su mu objavljeni stihovi soneti, tiskani anonimno i bez njegova znanja (1591) u zbirci Sir Philipa Sidneya »Astrophel and Stella«. G. 1592 izašla je D-ova zbirka soneta *Delia*. Uspjeh im je bio velik. Iako su neki soneti ispjevani prema stranim uzorima (Petrarca, Tasso, Ronsard, Du Bellay), ipak im je glavna osobina lirska nježnost i umiljatost izraza. U istoj knjizi tiskana je pjesnička pripovijest *The Complaint of Rosamond*, u obliku monologa, u kome duh umorene žene oplakuje njenu zlu sudbinu u stihovima punim patosa. G. 1595 izdao je prve četiri knjige povijesnog spjeva *The Civil Wars Between the Two Houses of Lancaster and York* (šesta 1602, sedma i osma 1609). Djelo obuhvaća period od maloljetnosti Rikarda II. do ženidbe Eduarda IV. D. je slabiji u narativnom dijelu, ali je uspio u uzbudljivim epizodama. G. 1599 tiskan je u knjizi »Poetical Essays« pjesnički dijalog *Musophilus*, u kome brani književnost i uznosi svoj materinji jezik. Oduševljenje za engleski jezik iznio je i u proznom djelu *A Defence of Rime* (1602). Među D-ove najbolje pjesničke proizvode idu *Poetical Epistles*, pjesničke poslanice upravljene pojedinim zaštitnicima. — Na dramskom polju ogledao se D. igrama za dvorske svečanosti. Napisao je niz pastoralnih tragikomedija i prigodnih igara, od kojih su tiskane: *A Vision of the Twelve Goddesses* (1604), *Tethys' Festival or the Queene's Wake* (1610) i *Hymen's Triumph* (1615). — Napisao je *History of England* (1612), povijest Engleske od najranijih vremena do konca vlade Eduarda III. R. F.

DANIELE DA VOLTERRA, zapravo **Ricciarelli,** ✳ Volterra oko 1509, † Rim 4. IV. 1566, talijanski slikar i plastičar. Učio je u Sieni, gdje su na nj utjecali Sodoma, Beccafumi i Peruzzi, i nalazio se vjerojatno već 1535 u Rimu, gdje je pomagao Pierinu del Vaga kod njegovih dekorativnih radova. Kasnije je stupio u blize odnose s Michelangelom, što je svakako dovelo do dubljega i znatno ozbiljnijeg shvaćanja stvaralačkih zadaća. Otada je vrlo krzmao s dovršenjem svojih djela. Tako je znamenito *skidanje s križa* (na platno prenesena fresko-slika) u Orsinijevoj kapeli u S. Trinità de Monti još jedini sačuvani plod sedmogodišnjega rada, a zanimljiva s obje strane slikana ploča, na kojoj je prikazan *Boj s Golijatom* (Louvre), jasno odaje ruku slikara, kojemu je pravi ideal kiparstvo. U zadnjem desetljeću D. se posvema posvetio kiparstvu, pa ipak nije u njemu puno vrijednoga stvorio osim najljepšeg poprsja Michelangelova, što ga uopće imamo. Papa Pavao IV. dao mu je tešku i nezahvalnu zadaću, da nage likove u Michelangelovu »Posljednjem sudu« decentno zaodjene. On je tu zadaću riješio s velikim umjetničkim taktom — no ipak mu je ostao porugljivi nadimak »braghettone« (hlačar).

LIT.: H. Voss, *Die Malerei der Spätrenaissance in Florenz und Rom*, sv. I. Berlin 1920; W. Stechow, *D. v. V. als Bildhauer*, Jahrb. preuss. Kunsts. sv. 44, 1928; M. L. Mez u Bollet. d'Arte, sv. III., god. 27., 1933—4. F. C.

DANIELL, John, Frederic, ✳ London 12. III. 1790, † London 13. III. 1845, engl. kemičar i fizičar, prvi profesor na novo osnovanom King's College-u u Londonu (1831). Već u 24. godini izabran je članom Royal Society u Londonu. Bavio se elektrolizom, konstruirao nekoliko naprava za fizikalna istraživanja: higrometar, registrirajući pirometar, vodeni barometar (1830). G. 1836 pronalazi novi galvanski članak, kojemu su elektrode cinak u otopini cinkova sulfata i bakar u otopini bakrenog sulfata (Daniellov članak). Taj se članak radi nekih njegovih svojstava upotrebljava još i danas, osobito u brzojavu. Od Daniellovih publikacija najvažnije je djelo *Introduction to the study of chemical philosophy* (1839). H. I.

DANIELSON, Johan Richard, ✳ Hauho 7. V. 1853, † Helsinki 23. V. 1933, finski povjesničar. G. 1880 postao je profesor, a 1885 vođa stranke »Fennomana«; oko 1890 poveo je pokret za nutarnju samostalnost Finske, a 1901 krenuo smjerom popuštanja Rusiji. G. 1904 dobi plemstvo od cara Nikole II., 1909 postade član finskog senata, 1906 prozove se Danielson-Kalmari. G. 1918 zalagao se kao vođa starofinske stranke za izbor jednog njemačkog princa za kralja Finske.

BIBL.: *Zur Geschichte der sächsischen Politik 1706—1709* (1878); *Bidrag till en framställning af Englands sozialpolitik och ekonomiskt-sociala utveckling under 12de—16de århunradet* (1880); *Die nordische Frage 1746—1751* (1888); *Finlands inre sjelfständighet* (1892); *Finska kriget och Finlands krigare 1808/9* (1897); *La question des îles d'Aland 1914—1920* (1921). J. N.



KONSTANTIN GRIGORIJEVIĆ DANIEL, Portret

DANIJEL, 1. četvrti veliki prorok, rodom iz Jeruzolima, iz plemićke obitelji. Još nejak odveden je 605 pr. Kr. u Babilonsko sužanjstvo. Na dvoru Nabukodonozora izuči visoke škole i steče vrlo velik ugled koji mu još poraste, kad je Kir, kralj perzijski, osvojio 539 Babilon. Zadnje je viđenje vidio treće godine Kirove vlade (536). Zgode njegova života i njegova viđenja donosi starozavjetna knjiga

Danijelova. Sačuvana je uglavnom na židovskom jeziku, na aramejskom samo 2, 4—7, 28. Deuterokanonični ulomci: tri mladića u ognjenoj peći, Bel i zmaj, i povijest čiste Suzane ušli su u Vulgatu iz grčkoga prijevoda Teodokionova. Auktor je viđenja sam Danijel, drugih dijelova kasniji hagiografi. Knjiga je konačni oblik dobila oko 300 pr. Kr. Najvažnije je Danijelovo proroštvo o godini smrti Kristove (Dan. gl. 9). Svetkovina 21. srpnja.

LIT.: J. Goettsberg, *Das Buch Daniel*, Bonn, 1928.

2. Iguman, † 1122, prvi ruski hodočasnik koji je opisao svoj put u Svetu zemlju. Bio je iguman nekoga manastira blizu Černigova. Njegov je putopis tiskan tri puta i preveden na francuski i engleski.

LIT.: A. E. Mader, Lexikon für Theologie und Kirche. A. J.

DANILEVSKI, 1. Grigorije, ✻ Danilovka 26. IV. 1829, † Petrograd 18. XII. 1890, ruski romanopisac. Glavna su mu djela: *Čumaki, Selo Sorokopanovka, Sloboda, Novye mjesta, Bjegunci iz Novorosije.* Od njegovih povijesnih romana najpopularniji su: *Potemkin na Dunavu, Princesa Tarakanova, Crna Godina, Mirović.* Za ovaj posljednji roman pisac je iskoristio nepoznatu dotada arhivsku građu. O njegovu radu pisali su: Mihajlovski (Sočinenija t. IV.); Skabičevski (Istorija rus. literatury). Na hrv. prevedeni su njegovi pripovjedački radovi »Babin raj«, prev. Đ. Galac (»Vienac«, 1878), zatim »Kozačka porodica«, prev. M. Galac (»Vienac« 1879), romani »Deveti val« A. Koričić (Hrvatska Domovina«, 1896) i »Kneginja Tarakanova« Zagreb 1913 (»Zabavna biblioteka knj. 9.). Mil. Šrepel preveo je njegov rad »U Indiju« (»Vienac« 1884). O. D. pisao je kod nas Franjo Rački »*Grigorij Petrović Danilevski*«, (»Vienac«, 1891).

2. Nikola, ✻ 1822, † 1885, ruski prirodoslovac, publicist, ekonomist i slavenofil; bio je djelotvoran član znanstvenih istraživanja na Kaspijskom, Bijelom i Ledenom moru. G. 1869 bio je upleten u revolucionarne akcije petraševaca. Glavna su mu djela: *Rusija i Evropa* (1869) i *Darvinizm* (nedovršeno).

LIT.: Karcev, *Istoriko-filosofskie i sociologičeskie etjudy* (1899); P. Miljukov, *Iz istorii ruskoj inteligencii* (1902); Zjenkovski V., *Kritika evropske kulture kod ruskih mislilaca*, Zagreb 1922; *N. J. Danilevski*, u Novoj Evropi, 1922 knj. 5. V. R.

DANILO, ime crnogorskih vladara iz kuće Petrovića. **1. Danilo,** ✻ Njeguši oko 1670, † Podmajinski manastir 11. I. 1735, cetinjski vladika (jamačno od 1696) i osnivač dinastije, koja se kasnije prozvala Petrovićima. Obilježje njihove vladavine bilo je do 1852 teokratsko: vladiku bi naslijedio koji sinovac u istoj časti. Za vrijeme velikih ratova protiv Turaka poslije 1683 Crnogorci su nastojali, da se oslobode turske vlasti. Kad to mirovni ugovori 1699 nisu uzeli u obzir, odazvali su se 1711 pozivu Petra Velikoga na zajedničku borbu, ali su ih 1714 Turci svladali. D. je zbog toga 1715 otišao u Rusiju, da izmoli pomoć, a Crnogorci su se međutim približili Mlečanima. G. 1717/8 sudjelovali su na strani Mlečana u ratu s Turcima i pristali, da uz vladiku bude »guvernadur« kao predstavnik svjetovne vlasti, zapravo mletački pouzdanik (1717). — Pokolj poturica, koji predaja pripisuje D-ovu poticaju i koji je u *Gorskom vijencu* opjevao Njegoš, ne spominju suvremena vrela, pa mu to umanjuje značenje.

2. Danilo I., ✻ Njeguši 25. V. 1826, † Kotor 1. VIII. 1860, crnogorski knez 1852—60. Premda je Petar II. u oporuci odredio, da ga sinovac D. naslijedi kao vladika, on je 1. I. 1852 izabran najprije »gospodarom Crne Gore i Brdâ«, a za boravka u Petrogradu dopusti mu 18. VII. car Nikola I., da se proglasi svjetovnim »knjazom«. Porta nije priznala taj čin, koji je bez njezina znanja promijenio politički položaj Crne Gore. Da je na to prisili, D. iskoristi uzbuđenost hercegovačkih plemena zbog naredbe o razoružanju (1852) i potakne ih na otvoreni otpor. U to doba uvodi on u Crnoj Gori apsolutizam i ukida plemensku samoupravu. Upokorivši pobunjene Pipere izazove potkraj 1852 rat s Turskom; od potpune propasti spasi ga 31. I. 1853 posredovanje Austrije, koja je već tada namjeravala zauzeti Bosnu i Hercegovinu. Unatoč tome D. zadrži svoj utjecaj nad plemenima u Hercegovini, osobito nad Grahovom, a učvrsti i vlast u Crnoj Gori svojim zakonikom (23. IV. 1855). Službena izjava Porte 14. III. 1856 o Crnoj Gori kao sastavnom dijelu turskog carstva ponukala ga je, da osobno zatraži potporu Napoleona III., u čemu je 1857 i uspio. Tada opet razvije živu djelatnost među pograničnim plemenima i podupre ustanak, koji je u Hercegovini digao L. Vukalović (1857). Odlučna pobjeda nad turskom vojskom na Grahovu 1. V. 1858 dade pitanju Crne Gore međunarodno značenje; protiv Austrije, koja je potpuno stala na stranu Turske i nastojala, štoviše, da ga sruši s prijestolja, D. je mogao računati na pomoć Francuske i Rusije. Njihovim posredovanjem sastala se komisija za razgraničenje, koja je do 5. IV. 1860 dala Crnoj Gori prvi put prave granice. D. nije, doduše, dobio priznanje kneževske časti, ali je Crna Gora »u pola priznata kao posebna država«, a pripalo joj je, uz ostale krajeve, i Grahovo. Naskoro poslije toga (1. VIII.) D-a ubije u Kotoru jedan Crnogorac iz osobnih razloga.

LIT.: H. Delarue, *Le Monténégro*, Pariz 1862; V. Ćorović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852—1862 godine*, Pos. izd. SKA 4-5, Beograd 1923. J. Š-k.

DANILO II., ✻ u 2. pol. 13. st., † 19. XII. 1337, arhiepiskop srpski i životopisac. Mladićem zakaluđeri se u Hilandaru, koji je kasnije kao iguman branio od Almogavara (Katalana). Posredovao je u raspri kraljeva Milutina i Dragutina i češće dolazio u Srbiju, gdje je postao episkop banjski i humski. G. 1324 posta i arhiepiskop. Napisao je crkveno-slovenskim jezikom biografije kraljeva Uroša, Dragutina, Milutina i kraljice Jelene, te arhiepiskopā od Arsenija do Save III. Njegovi učenici nastaviše taj rad, i sve te biografije, među kojima se nalazi i Danilova, tvore »Danilov zbornik«, dragocjeno vrelo za sredovječnu povijest srpsku i okolnih zemalja (sadržava i neke podatke o Bosni).

Izdanja: Đ. Daničić, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, Biograd 1866; L. Mirković preveo je *Živote* na moderni jezik (izd. SKZ, Beograd 1935).

LIT.: V. Ćorović, Prilozi za ist. i t. d., I., 1921; Lj. Stojanović, Glas SKA 196, 1923; N. Radojčić, *Predgovor izdanju SKZ*. D. P.



IVAN DANILO

DANILO, pop **Ivan,** ✻ Kaštel Stari kod Splita 4. X. 1820, † Zadar 2. VII. 1895, narodni preporoditelj u Dalmaciji. Gimnaziju učio u Splitu, bogosloviju u Zadru; neko vrijeme bio je u rodnom mjestu dušobrižnik, a zatim je bio učitelj hrvatskog jezika na zadarskoj gimnaziji (1853—63). S učiteljskog mjesta maknut je radi svojega sudjelovanja u narodnom pokretu u Dalmaciji. Sudjeluje kod osnutka lista narodnjaka »Il Nazionale«, te uređuje njegov hrvatski prilog »Narodni list«. Poput drugih narodnjaka i D. traži pripojenje Dalmacije Hrvatskoj. Radi svojih političkih i narodnih ideja bio je 1867 zatvoren. Postavši zastupnik na dalmatinskom saboru i, 1870, na carevinskom vijeću D. je 1872 došao u sukob s većinom vodstva narodne stranke, jer je 1872 s ostalim zastupnicima na car. vijeću glasao za zakon o izborima za nuždu, a 1873 za neposredne izbore za carevinsko vijeće. Taj politički čin, diktiran politikom oportuniteta, proizvede rascjep u narodnim redovima, pa D. s drugovima osniva nov list »Zemljak«, koji je vodio oštre borbe s »Narodnim listom«. Nakon prestanka zemljaštva (1876), D. se povlači iz politike, ali i dalje budno prati i pomaže narodnu stvar.

LIT.: *L'autonomia della Dalmazia*, Zadar 1861; *Izbor za nevolju i dalmatinski zastupnici na car. vieću;* D. Bartolini, *Sv. Ciril i Metod*, 1883. M. U.

DANILO-CERAR, 1. Anton, ✻ Ljubljana 15. VI. 1858, slovenski glumac i redatelj. Kao obrtnički naučnik sudjelovao je kod amaterskih predstava već od 1877. Kasnije je stupio na pozornicu Slovenskoga gledališča, na kojoj je ostao do umirovljenja. U svojoj se struci obrazovao u Njemačkoj i u Pragu. S različitim kazališnim družinama nastupao je po Hrvatskoj, a 1905 je glumio i u Srbiji. Priredio je nekoliko dramatizacija i izdao svoje *Spomine.* Repertoar mu je izvanredno opsežan, jer je igrao različite uloge u pučkim igrokazima, klasičnoj i modernoj psihološkoj drami i t. d. Živi kao umirovljenik u Ljubljani.

2. Avgusta rođ. Gostič, ✻ Ljubljana 27. VIII. 1869, glumica, redateljka, a neko vrijeme i učiteljica kazališnog naraštaja. Prvi je put nastupila u Ljubljani 1884. Od 1908 do 1910 vodila je slovensko kazalište u Trstu. 1913 otišla

je u New York, 1920—22 bila je opet u Ljubljani. Vrativši se poslije ponovnog boravka u Americi u Ljubljanu (1925) živi tamo kao umirovljenica. Uz Borštnikovu ona je glavna heroina u klasičnoj i u modernoj drami romantično-patetičnog stila, koji je značajan za slovensko kazalište prije prvoga svjetskog rata.

3. **Mira**, ✻ Ljubljana 13. VII. 1889, kći Antonova, član Narodnog gledališča u Ljubljani. Ide u red najboljih suvremenih glumica realistično-konverzacijskog stila. B. K-t.

DANILO GALIČKI (1229—64), sin kneza Romana, jedan od najznatnijih ukrajinskih vladara. Preotevši Madžarima Galiciju okupio je u svojoj galičko-volinjskoj državi gotovo sve ukrajinske zemlje zajedno s Kijevom. Njegova borba s moćnim boljarima, koji su teško podnosili D-vu snažnu vladavinu, ponovno je Madžare potakla, da pokušaju zavladati Galicijom. Nakon dugotrajnog rata D. je 1235 postao vazal kralja Bele IV., a tek što je upokorio vlastelu, morao se obvezati na plaćanje danka Tatarima. Da se te zavisnosti oslobodi, on ulazi u tijesne veze sa zapadnim državama i napose s papom, koji ga 1253 okruni za kralja. Osnova križarske vojne protiv Tatara navede D-a na uniju s Rimom, i papa mu 1246 odobri slavensko bogoslužje u istočnom obredu. Pošto se križarska vojna nije ostvarila, on se potkraj svoje vladavine odreče i unije. Uz ostalo izgradio je mnoge tvrde gradove (Lavov, Holm i dr.) i uredio ih prema zapadno-evropskom uzoru. A. I.

DANILOVGRAD, kotarski gradić u Bjelopavlićima u Crnoj Gori, priradno središte u većem dijelu doline Zete, 1200 stan. Osnovan je 1869, kad je tržište premješteno ovamo iz Spuža i Martinića, a nazvan je po nasljedniku prijestolja Danilu. Ima dovoljno ratarske zemlje i livada u blagom podneblju sredozemskom. Uspijeva smokva, duhan i pamuk, voće i grožđe, a razvijeno je i stočarstvo. Kroz D. prolazi cesta iz Nikšića u Podgoricu i vodi kolni put na Cetinje. U gradiću je niža gimnazija i učiteljska škola, ratarski zavod i u blizini bolnica za duševne bolesti. P. V-ć.

DANIŁOWSKI, Gustaw, ✻ Cyvinjsk u kazanjskoj guberniji 1872, † Varšava 21. X. 1927, poljski pjesnik i romanopisac, sin prognanoga ustaše Władysława Daniłowskoga. Svršio gimnaziju u Varšavi, gdje je sudjelovao u tajnim rodoljubnim društvima, učio u Harkovu na tehnološkom zavodu, rano stupio u redove socijalističkih boraca za oslobođenje Poljske. Organizirao pučko sveučilište, pod pseudonimom Władysław Orwid izdao životopise slavnih poljskih boraca socijalista, uređivao tjednik *Życie* u Lavovu (1910/11), stupio 1914 u poljsku legiju pod Piłsudskim, kojemu je bio pouzdanik za naročite dužnosti. Njegova su djela prožeta patriotskom i socijalističkom tendencijom, u duhu odgoja, što ga je primio od oca ustaše iz 1863. Prvo mu je djelo *Nego* (1900) protiv društvenih nepravda izazvalo opće priznanje; isto tako alegorijski spjev *Na wyspie*. Najveći su uspjeh imala djela: *Z minionych dni* (1901), gdje opisuje patnje triju poljskih pokoljenja, *Jaskółka* (1907) iz vremena revolucije 1905/06 i ciklus novela *W miłości i w boju* (1900). Manje su mu uspjele novele i pripovijesti erotičke: *Lili* (1917), *Tętent* (1919) i *Marja Magdalena* (1912). Kao rodoljub nalazio se u opoziciji protiv t. zv. trijezne političke misli, ravnodušan prema tadašnjem pokretu l'art pour l'art. J. B-ć.

DANIŠMEND (perz. «obdaren znanjem, učen«), dinastija turkmenskih emira u Anatoliji u 12. st. Prozvana je tako po svom osnivaču *Ahmedu D-u* (poginuo 1084), koji je sa svojim nomadima zavladao unutrašnjošću Male Azije od Eufrata do srednjeg i donjeg Halisa. Njegov sin *el Melik el-Gazi Gumištekin* istakao se u borbama s križarima pa je 1100 zasužnjio i Bohemunda (v.). Kad je on 1142 umro, moć je D-â u borbi sa Seldžucima, osobito s ikonijskim sultanom Kilidž-Arslanom, počela naglo opadati. Porodica D. podijelila se u dvije grane, od kojih se jedna održala u Sivasu do 1174, a druga u Malatiji na Eufratu do 1177.

DANKL, Viktor, ✻ Udine 18. IX. 1854, † Innsbruck 8. I. 1940, austrougarski general, jedan od glavnih austrijskih vojskovođa u prvom svjetskom ratu. Pobijedio je Ruse kod Krasnika 23./4. VIII. 1914. Kasnije bi premješten u Tirol, koji je uspješno branio od Talijana; u svibnju 1916 izvojevao je pobjede kod Folgarije i Lavarona. Poslije rata isticao se u političkom životu Austrije kao jedan od vođa monarhističkog pokreta. I. Sr-ć.



JOHANN H. DANNEKER, Arijadna na panteri
Frankfurt, Ariadneum

DANKO, Mihovil, ✻ Črešnjevo (kraj Varaždina), 17. IX. 1876, pisac. Pučku školu i gimnaziju svršio u Varaždinu. Počeo u Zagrebu učiti teologiju, ali ju je napustio i prešao na filozofski fakultet. Kad se oženio, napustio nauke i postao poštanski činovnik. Zbog politike u AU često premještan, pa otpušten. Poslije toga preuzimao različite službe (okružni ured u Varaždinu, uredništvo Hrv. Prava u Varaždinu, uredništvo socijalističke Slobode u Varaždinu, gradsko poglavarstvo u Varaždinu). Pisao pjesme, crtice, članke, feljtone u novinama i časopisima (Preporod, Pobratim, Savremenik). U prvim pjesmama nastavlja starije hrvatske literarne tradicije, kasnije slijedi Kranjčevića ističući u svojim stihovima socijalističku notu i pišući u socijalističkim izdanjima. Zasebno izdao: *Petnaest pjesama* (Zagreb 1899), *Pjesme* (Zagreb 1909). A. B-c.

DANKOV, grad u Rusiji na gornjem toku Dona, ima 12.000 stan. Nalazi se na željezničkoj pruzi Smolensk—Saratov. Z. D-i.

DANNAT, William F., ✻ New-York 9. VII. 1853, američki slikar. Na studij slikarstva krenuo je u München i zatim u Pariz, gdje je bio učenik majstora Munkacsy-ja. Poslije je radio i kod Maneta i Degasa. U svom je radu s velikom ljubavlju, smislom i razumijevanjem obrađivao prizore iz naroda (najpoznatije su mu slike *Sakristija u Aragoniji* i *Španjolska plesačica)*. Djelovao je u Parizu kao učitelj na École des beaux Arts. U kasnijem svom radu posvetio se uglavnom portretnom slikanju ljudi iz otmjenog društva. V. M.

DANNECKER, Johann Heinrich, ✻ Stuttgart 15. X. 1758, † Stuttgart 8. XII. 1841, njemački kipar. Poduku u umjetnosti dali su mu belgijski kipar Lejeune i francuski slikar Guibal. Rano (1780) je bio imenovan würtemberškim kneževskim dvorskim kiparom. Na njegov daljni rad znatno su utjecala djela antike i Canove. U tom smislu izrađeni su *Djevojka, koja oplakuje mrtvu pticu* (1790/1), glasovita *Arijadna na panteri* (Frankfurt, Ariadneum, 1803/14) i *Žalobno prijateljstvo* (nadgrobni spomenik grofa Zeppelina na groblju u Ludwigsburgu, 1801—5). Kada je 1828 bila osnovana umjetnička akademija, bio je pozvan, da njome upravlja. Religiozne vizije potaknule su ga, da se je pod starije dane dao na izradbu lika Kristova. Na tom je djelu radio dva desetljeća i u mramoru ga dvaput izradio (za ruskoga cara i za kneza Thurn-Taxisa). Kao suvremenik weimarske epohe izradio je portretne tipove,

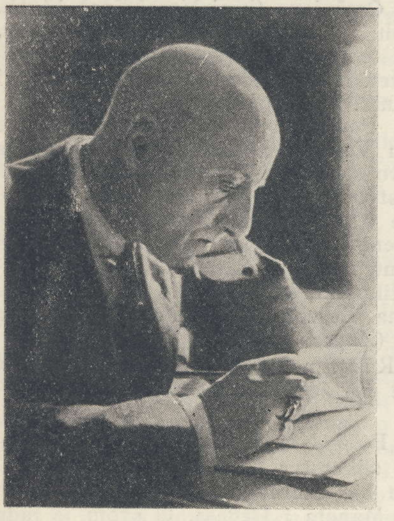
pod kojima su kasniji naraštaji zamišljali likove tadašnjih istaknutih duhova Njemačke (Goethe, Lavater i njegov prijatelj iz mladosti, Schiller).

LIT.: Grüneisen i Wagner, *D-s Werke in einer Auswahl, mit Lebensabriss*, Hamburg 1841; Beyer-Boppard, *D-s Ariadne* (1902); A. Spemann, *D.* (Berlin-Stuttgart 1909). F. C.

DANNEMORA, švedsko rudarsko mjesto u pokrajini Upsali, središte rudarskoga područja, gdje se dobiva mnogo željezne rudače, koja ima veoma malo fosfora i do 52% čistoga željeza, zatim srebra, cinka. Rudnici su otvoreni i u pogonu od 1481. Talionice i ljevaonice su u D., 3 km na *I* u Österby-ju i 33 km na *S* u Lövsta-i. Sama D. ima tek oko 1300 stan. N. Ž.

DANNREUTHER, Edward, ✻ Strassburg 1844, † London 1905, pianist, glazbeni učitelj i pisac. Bio je učenik F. L. Rittera u Cincinattiju, a zatim od 1850 do 1863 na konzervatoriju u Leipzigu. Poslije svršenih nauka nastanio se trajno u Londonu. D. se u Engleskoj mnogo zalagao za Wagnera i njegovu umjetnost. Osim mnogobrojnih eseja i rasprava (o Beethovenu, Chopinu, Wagneru i t. d.) od osobite je vrijednosti njegova opsežna i temeljita studija o glazbenim ukrasima »*Musical Ornamentation*« u 2 sv. (1893—95). Surađivao je i u znamenitom Groveovu leksikonu i u velikoj povijesti glazbe »*Oxford History of Music*« *(tu je obradio u 6. sv. romantičko razdoblje).* S. S-i.

D'ANNUNZIO, Gabriele, ✻ Pescara (Abruzzi) 12. III. 1863, † Gardone Riviera (Brescia) 1. III. 1938, talijanski pjesnik, romanopisac i dramatičar. Rano je djetinjstvo proveo u rodnom kraju; 1874 ide u zavod Cicognini u Prato kod Firence, gdje je ostao sedam godina i gdje je već očitovao svoju ranu umnu zrelost, svoju sklonost k proučavanju starih pisaca i rijetku pjesničku osjetljivost. Počeo je već u zavodu pisati pjesme: prva mu zbirka pjesama, *Primo vere*, izlazi 1879. G. 1881 prešao je u Rim na sveučilište. Tu je započeo njegov vrlo plodan rad na književnom polju, okružen životom punim svjetovnih užitaka, među otmjenim slojevima. Tada je uređivao list *La Tribuna* i časopis *Cronaca Bizantina.* Dok je boravio u Rimu, sve do kraja stoljeća, stvarao je romane, pjesme i prve zamisli tragedija. U to doba D. provodi buran ljubavni život (princesa Maria Gravina Cruyllas, čuvena glumica Eleonora Duse) i započinje (1897) političku djelatnost kao narodni zastupnik Ortone. Prvo desetljeće 20. stoljeća prolazi u raskošnoj vili u Settignanu kraj Firence, gdje nastaju mnoga značajna djela, nadasve njegove velike tragedije *(Francesca da Rimini, La figlia di Jorio).* G. 1910 završava se to veoma plodno razdoblje. Prisiljen ekonomskim neprilikama odlazi u Pariz, gdje uskoro stiče popularnost otmjenih slojeva i književnih krugova. Oružani sukob Evrope 1914 dovodi do prekida njegove književne stvaralačke djelatnosti u korist propagandističkog rada za ratnu intervenciju Italije. Vrativši se u domovinu, javlja se odmah nakon ulaska Italije u rat kao dobrovoljac te stalnim sudjelovanjem u vojnim pothvatima pokazuje mnogo poleta, samoprijegora i neustrašivosti. G. 1916 uslijed zrakoplovne nezgode zadobio je ozljedu na glavi, koja je dovela do gubitka desnog oka. Za vrijeme dugog ležanja i mirovanja, samo da spasi drugo oko, zamislio je i napisao nekoja od svojih djela *(Notturno).* Do kraja rata ponovno je sudjelovao u operacijama na ratištu, a nakon sklopljenog mira nastavio je političko djelovanje u vezi s pitanjima istočnoga Jadrana (→ Rijeka), te izlažući svoje političke smjernice u brojnim govorima i spisima. Napustivši Rijeku (1921), povukao se je u Gardone Riviera, stvarajući u miru i sabranosti, dok su mu sa strane vrhovnih vlasti i ustanova Italije opetovano bile odane najznačajnije počasti (1924 mu je udijeljen naslov principe di Montenevoso, 1926 je postao počasnim avijatičkim generalom, 1937 predsjednikom Talijanske Kraljevske Akademije).



GABRIELE D'ANNUNZIO

Već je u prvoj zbirci pjesama *Primo vere* (1879), u kojoj se zamjećuje utjecaj Carduccija, ispoljio D'A. neka obilježja svoga pjesničkog stvaranja, no istom se u zbirci *Canto Novo* (1882) javlja tipičan pjesnikov stav u pogansko-barbarskom uživanju prirode i opajanju svim ljepotama njezina bogatog raskošja podajući se nježnoj senzualnosti. Njegov lirski zanos očit je i u prvim proznim djelima: *Terra vergine* (1882) i *Il libro delle vergini* (1884), koja obiluju ushitima, što ih izazivlju ljepote prirodnih krajolika, i miješaju se sa stanicama ispunjenima strašću i sjetilnošću. Djelo, koje u to mladenačko doba može dostojno stati uz bok zbirci *Canto novo*, zbirka je novela *San Pantaleone* (1886), koja je kasnije, uz neke izmjene, dobila konačni naslov *Le novelle della Pescara* (1902). U njoj nadahnuće i dalje potječe iz senzualnosti, što se ispoljuje u primitivnim likovima iz patrijarhalne pokrajine Abruzza, koji se podaju životinjskim nagonima, tamnim i prožetim nekom sjetom. D'A. u tim djelima postavlja temelje svom potonjem književnom radu. On slavi zemlju, uživajući u njezinu mirisu, žaru, poput poganskog primitivca te crta dramu njezinih stanovnika, ne zapažajući je u borbi za kruh ili za ognjište (kako je to, primjerice, radio Verga), već u borbi za tjelesno posjedovanje, u nagonu, koji tjera mužjaka k ženki, na pozadini opojnog sunca i polja.

G. 1889 nastaje možda najuspjeliji D'A-ov roman *Il Piacere.* Kroz divne opise papinskog Rima, koji oživljuju njegove palače, crkve, česme, ulice i perivoji, iskrenost se piščeva nadahnuća očituje u elementima nagonske sjetilnosti, s kojom je u nekoj oprečnosti sofističko mišljenje junaka. Unutarnji je razvoj protagonista tu profinjeni primjer duhovne autobiografije. No u idućim romanima D'A. kuša udariti i drugim pravcima: *Giovanni Episcopo* (1892) sazdan je na osjećajima sažaljenja; *L'Innocente* (1892) osniva se na dobroti, koja postepeno gubi snagu i prelazi u cinizam; *Il Trionfo della morte* (1894) prožet je tmurnim naturalističkim pesimizmom; u romanu *Le vergini delle rocce* (1896) počinje uzdizanje mistike volje, koja glavnog junaka usmjeruje k idealima nadčovječanske jakosti; konačno u romanu *Il Fuoco* (1900) vidimo već nadčovjeka, kako ispovijeda svoje novo evanđelje u nizu slika i filozofskih obrazaca te u parabolama objavljuje svoju pobjedu nad svijetom. Pojedinačno približavanje tipu nadčovjeka očituje se i u odlomcima drama, što ih je u tom razdoblju pisao, kao i kasnije u djelu *Vita di Cola di Rienzo* (1905), nietzscheovski eksaltiranoj biografiji rimskog tribuna. No i u romanima, koji su nastali iza djela *Il Piacere*, najuspjeliji su oni odlomci, u kojima pjesnik, slijedeći i nesvjesno svoju narav, daje njezin odraz i odmiče se od zamišljenog programa, te prilazi crtanju uživanja života i prirodnih ljepota (iznimke su u tomu *Giovanni Episcopo* i *Le Vergini delle rocce*, u kojima je pjesnik potpuno iskrivio svoju prirodnost i uputio se drugim, izvještačenim stazama). Oko nadčovjeka kreće se i radnja zadnjeg romana iz toga plodnog odsjeka; *Forse che sì, forse che no* (1910), punog plamenog lirizma i uživanja krajolika u ludilu sjetila.

U razdoblju 1890—1910 D'A. se nije samo bavio pisanjem romana. On je tada često i mnogo pisao stihove, u kojima je dao najviše, najčistije stranice svoje umjetnosti. Čista je poezija naime, u njegovim romanima često bila prigušena umovanjem o životnim načelima, vizijama nove spoznaje svijeta, cerebralnim prelaženjem vlastitih granica. Iz 1891 potječu *Elegie romane;* glavni je junak u njima rimski krajolik, u kojemu se odrazuje tuga ili radost pjesnikove ljubavi. Izvještačenost, namještenost, koja se u toj zbirci zamjećuje, još je jače naglašena u djelu *Poema paradisiaco* (1893). Naprotiv, opsežna zbirka *Laudi* (1903—12) donosi najjače izljeve D'A-ova pjesničkog nadahnuća, posebno pak u trećem svesku, *Alcione*, koji se idejno povezuje uz naturalističke akcente zbirke *Canto novo.* Niz pjesama iz toga trećeg sveska, kojima su nazivi *La morte del cervo, L'otre, La sera fiesolana, Bocca d'Arno, La pioggia nel Pineto, L'Oleandro, Versilia, Undulna, Il Novilunio*, zaslužuju doista slavu, koja ih prati.

No i u ostalim svescima ima pjesama značajne ljepote; tako se u prvom (nazvanom *Maia, Laus vitae*) ističu pjesme *Le donne, La terra paterna, Le tre sorelle, L'inno alla madre mortale, Ver blandum, Il canto amebeo della guerra, Le Manie Mediterranee, Le città terribili;* u drugom svesku *(Elettra)* nailazimo na divne slike šutljivih gradova *(Le città del silenzio)*, koje postaju utjelovljenjem kamena, vode, svijetla, zraka, ženskosti; četvrti svezak, *Canzoni delle gesta d'oltremare*, sadržavaju mnogo rodoljubnog zanosa i dokaza istančane erudicije, no u njemu će čitalac prije svega zapaziti jačinu, kojom je prikazano bjesnilo bitaka, strahote ranâ i sjeta umirućih.

U tom vanredno značajnom odsjeku svog stvaranja D'A. je s nekoliko krupnih radova prišao i kazalištu. I to prilično kasno. Kroz dvadeset godina svoga književnog stvaranja, ispunjenog plodovima pjesničkog temperamenta, egoistički lirskog, D'A. ne zna za dramu. Stih soneta, barbarske ode, elegičkog heksametra i pentametra te proza novele i romana, dostajali su mu za njegovo umjetničko iživljavanje. Kasnije je on osjetio potrebu, da suvremenom talijanskom kazališnom stvaranju, koje je u mnogočemu bilo prožeto verističkim crtama, suprotstavi dramsko zbivanje nove, simboličke umjetnosti, koja nije davala svojim junacima, da doživljuju sukobe svakidašnjice, već ih je držala daleko od uobičajenoga psihološkog života. Izražujući se ponešto neobičnim jezikom oni su očitovali uzvišen duh, koji s prezirom gleda na svakidašnje brige običnih ljudi, te traži radost i bol u posebnom, iznimnom, neistraženom, općeći sa uskim krugom sebi sličnih, izabranih duhova. No osnovne crte njegova stvaranja — senzualnost i utapanje u ljepotu života prirode — morale su se ispoljiti i u D'A-ovim kazališnim radovima. Usto, oni su stali odražavati i autorove političke smjernice, odnos izabranog sina naroda, uneke nadčovjeka, prema nepreglednom mnoštvu puka. Njegova drama *Gioconda* (1898) iznosi, donekle pod utjecajem Ibsenova kazališta, oprečnosti, što nastaju iz sukoba poganskog i kršćanskog morala; *La Gloria* (1899) pisana je na političkoj osnovi, te se u njoj već najavljuju načela, što ih je ostvario fašistički režim; *Francesca da Rimini* (1901), jedno od najuspjelijih D'A-ovih kazališnih djela, donosi vrlo sugestivno ukrštavanje sredovječnog oružanog krvološtva i ćutilne ljupkosti ljubavnog zanosa, koji ovdje često dobivaju posebnu boju radi auktorova istaknutog smisla za podvlačenje arhaičke sredine i za jezično bogatstvo; u drami *La Figlia di Iorio* (1903) vraća se divljina Abruzza, mistika, sujevjerje, tmurnost i sjetilnost njegovih stanovnika; u toj možda najsretnijoj od svojih dramskih zamisli D'A. je dao djelo, u kojemu je pravi protagonist sama zemlja i neobuzdana, divlja ljepota njezina lica; drama *La fiaccola sotto il moggio* (1905) kreće se u toj istoj pokrajini, ali je bliža verizmu i njegovoj grubosti; u djelu *Più che l'amore* (1906) pisac zastupa misao, po kojoj život nije dovoljan da zadovolji najuzvišenije sanje herojstva; u epskoherojskoj tragediji *La Nave* (1907) slavi postanak Mletaka i pomorski udes Italije; *Fedra* (1909) drama je prevarene ljubavi i osvete.

Za boravka u Francuskoj nastala su djela, u kojima se ne očituje dovoljno pjesnikova osobnost. To su misterij *Le Martyre de Saint Sébastien* (1911), djelo prožeto izobličenom vjerskom senzualnošću, *Le Chévre-feuille* (1913), drama puna isprazne erudicije, *La Pisanelle* (1913), u kojoj je očita dekadentska namještenost, i tragedija *Parisina* (1912). Iz 1912. je i bolna meditacija u obliku pripovijesti pod naslovom *La Contemplazione della morte*.

Zadnji odsjek pjesnikova života (od početka prvoga svjetskog rata do smrti) ispunjen je pretežno radom na političkim spisima. Književne radove iz tog razdoblja predstavljaju *Leda senza cigno* (1916—18), *Notturno* (1916), *Le Faville del maglio* (2 sv., 1924—28).

U svom stvaranju D'A. se pokazuje zaista bogatom osobnošću, čiji umjetnički kompleks sačinjavaju brojni čimbenici. Svoju umjetnost ispunio je strogo osobnom koncepcijom životnog uživanja, na pozadini vrlo profinjene osjetljivosti i sjetilnosti, pa su mu djela od prvog do posljednjeg ispunjena snagom njegova Ja, koje sve prožima. Neograničena volja za djelovanjem, za porastom snage osobnosti, približuje ga Nietzscheu i objašnjava način njegova učestvovanja u političkom životu njegove domovine. Stil mu je nadasve osoban, a njegov čar potječe od bogatstva jezika, koji obiluje precioznošću, arhaizmima, neobičnim riječima iz djela talijanskih klasika, kao i izrazima što ih je sam kovao. D'A-jeva je rečenica vrlo muzikalna, titraji jezične modulacije u njoj kao da traže tonsku dopunu, pa nije čudo što su istaknuti glazbenici posizali za D'A-ovim tekstovima (Pizzetti je uglazbio *Fedru* i *Pisanellu*, Zandonai *Francescu da Rimini*, Montemezzi tragediju *La Nave*, Debussy misterij *Le Martyre de Saint Sébastien*, Mascagni *Parisinu*, Franchetti *La Figlia di Iorio)*.

Taj virtuoz stiha i proze, koji je u svojim pjesničkim vizijama slavio iskonske životne snage i nagone te neobuzdanost užitka, obuhvatajući u njima i istaknute povijesne trenutke, zaodijevajući sve, i mit i suvremenost, u blistavo ruho zvonke rime i ritma, ostaje jednim od najosobenijih i najprivlačivijih likova talijanske književnosti. L. R-o.

BIBL.: *Tutte le opere di G. D'A.*, 1—48, i *Indici della Edizione*, Milan 1927—38. — Antologije: *Il fiore delle Laudi*, priredio F. Flora, Milan 1934; *Crestomazia della lirica di G. D'A.*, 1932, i *Elettra*, priredio E. Palmieri, Bologna 1942; *Prose scelte*, priredio D. Pastorino, Milan 1937; A. Viti, *Raccolta di discorsi, proclami e atti ufficiali del Comandante*, Brescia 1921; E. Coselschi, *La riscossa dei leoni.* Scritti sulla Dalmazia, Firenza 1929.

LIT.: O životu: C. Antona Traversi, *Vita di G. D'A.*, I-II, Firenca 1934; T. Antongini, *La vita di G. D'A.*, Milan 1938; C. Zoli, *Le giornate di Fiume*, Bologna 1921; U. Ojetti, *Cose viste* I-IV, VII, 2. izd., Milan 1939; A. Marpicati, *Fiume*, Firenca 1931; A. Rapagnetta, *La vera origine familiare e il vero cognome di G. D'A.*, Lanciano 1938; G. Stefani, *G. D'A. e gli irredenti*, Trst 1939; E. Susmel, *Marcia di Ronchi*, Rim 1941. — U djelima: B. Croce, *La letteratura della nuova Italia* IV, 3. izd., Bari 1929, VI, ibid. 1940; G. A. Borgese, *G. D'A.*, Milan 1932; A. Gargiulo, *G. D'A.*, 2. izd., Firenca 1941; E. Thovez, *Il pastore, il gregge e la zampogna*, 4. izd. Napulj 1926; A. Tilgher, *Studi sul teatro contemporaneo*, Rim 1923; F. Flora, *D'A.*, 2. izd. Milan 1935; L. Russo, *G. D'A.*, Firenca 1938; P. Pancrazi, *Studi sul D'A.*, Turin 1938; M. Bontempelli, *D'A.*, Milan 1939; G. L. Passerini, *Il vocabolario dannunziano*, 2. izd. Bologna 1928. — Bibliografije: R. Forcella, *D'A.* Guida bibliografica 1863—1887, I-IV, Rim 1926—37; F. Gerra, *Fiume dannunziana*, Rim 1936; E. Falqui, *Bibliografia di G. D'A.*, 2. izd. Firenca 1941. M. D-ić.

D'ANNUNZIO U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI. 1. **Odjeci.** Hrvatska kritika pisala je o D'A-u više negativno i to ne samo u moralnom nego i u čisto književnom pogledu. Njegova kićena umjetnost, blistavost, sjetilna istančanost, virtuoznost i zvučnost izražavanja nijesu nalazile jačeg odjeka u našem književnom svijetu. Naprotiv njegovi su romani, baš radi svoje sensualnosti i mondenosti, ugađali i našim čitačima, kako se to vidi po brojnim hrvatskim prijevodima. D'A. je općenito izvan Italije poznat više po svojim romanima negoli po pjesmama.

Samo su neki naši pjesnici jače osjetili D'Annunzijevu poeziju još prije kraja 19. st.: Ivo Vojnović bliz mu je u stilu i u patosu, V. Nazor u doživljavanju prirode i u metru, M. Begović u sensualnosti i stilu svojih pjesama (*Knjiga Boccadoro*, 1900). Nazor se sam u člancima »Faun i njegov mijeh«, »Kobna lađa«, »Equus quagga« *(Eseji i* članci I-II., i *Posljednja trijada*, »Mjesto predgovora«, Zagreb HIBZ 1942) osvrnuo na svoj odnos prema D'A-u i sintetizira ga riječima: »ja Jadranin, Slaven, barbarin, siromah, galeot, on Sredozemac, gavan, gazda, Mlečić, Latin«; nije se — veli — mogao oteti njegovu utjecaju: divio mu se, ali ga volio nije, od njega je naučio što je zapravo riječ i postao je »njegov imitator i popularizator u zemljama na Balkanu«. Poratno pokoljenje hrvatskih književnika ne pokazuje više veza s D'A-em, kao da je preživljen.

Nekoliko je hrvatskih kritičara posvećivalo dosta pažnje D'A-vim djelima već od početka njegove slave (1887) pa do njegove smrti. U tih su se 50 god. čuli mnogi glasovi hrvatske kritike, koji su karakteristični za ukus naše sredine i za način, kako ona reagira na neke pojave u svjetskoj književnosti. Najprije je i najviše kod nas pisao o D'A-u Jakša Čedomil (Narodni list 1887; Vijenac XXI, XXXII, 1889, 1900; Iskra II, 1892; Roma letteraria 1893; portret, Nada III, V, 1897, 1899; Koledar Matice Dalmatinske 1898; Novi Vijek II, 1898; Život I, 1900; Glasnik Matice Dalm. I, II, 1901, 1902); on pozna mišljenja talijanskih kritičara i ističe više D'A-ove mane, koje su i oni opazili; kaže da se D'A. htio približiti ruskim velikanima, ali da ih je krivo shvatio; hvali njegov stil i jezik; osuđuje hrvatske pisce, koji se povode za njim udaljujući se tako od svoga domaćeg svijeta. O D'Annunziju su pisali i drugi, osobito prigodno, u vezi s objavom njegovih novih knjiga, s prikazivanjem njegovih drama u Zagrebu i s odjekom njegove političke i ratničke djelatnosti: na pr. M. Šrepel (Vijenac 1890), K. Šegvić (Obzor 1896, 71 i Glas MH III, 1908), A. Wenzelides (Narodni list 1903, Obzor 1908), M. Marjanović (Savremenik 1908), N. Nodilo (ondje), V. Lozovina (ondje i Hrvatsko Kolo IV, 1908, Glas MH IV, 1909). »Tragoedia adriatica« *La Nave* (1908), u kojoj D'A. slavi simbol pomorske sile Treće Italije i Kraljicu Jadranskoga mora (l'amaro Adriatico), a spominje i Hrvate (». . . i ladri slavi tengono il mare . . . i lupi di Croazia vanno in preda con ogni vento«), radi svoje tendencije izazvala je kod nas negodovanje i više polemičnih članaka; bilo je reakcije i u stihovima (R. Katalinić Jeretov, Savremenik 1908). Tako je bilo i s nekim drugim njegovim onda aktualnim sastavcima na talijanskom i na francuskom jeziku (→ Rijeka). V. Vitezica u raspravi *Francesca da Rimini u ital. književnosti* (1929) poređuje kako su Dante, Pellico, D'A. i Cesareo interpretirali taj lik. U posljednje doba, u povodu D'A-ve smrti, izašlo je više osvrta na nj u našim listovima i dva dobra eseja: jedan od Tina Ujevića, koji ga karakterizira riječima »dobar zanatlija, književnik majstor« (Savremenik XXVII, 1938), drugi od A. Halera, koji se slaže s mišljenjem talij. kritičara, da su osnovna obilježja tog pjesnika ženske dražesti i dekadentnog sensualizma, tog virtuoznog umjetnika izražaja: vanjsko blistavilo i zvučnost, duševna praznina,

dilentantizam u promatranju i prikazivanju života (Hrvatsko Kolo XIX, 1938, i zatim u knjizi *Iz tuđih književnosti*, Zagreb 1941). Najposlije J. Torbarina u Pogovoru svog prijevoda intimnog dnevnika jedne D'A-ve ljubavi (iz 1908) pod naslovom *Solus ad solam* (1940) daje informativan prikaz toga djela i cijele D'A-ve pojave.

2. Prijevodi. — a) U knjigama, pripovijesti: *Nevini* (L'Innocente), prev. M. i K., Zagreb 1908; *Ivan Episkop* (Giovanni Episcopo), prevela V. Bulić, Zagreb 1914; *Djevičanska zemlja* (Terra vergine), 1915, i nanovo *Đovani Episkopo*, prev. D. T. Stefanović, 1922; *Slast* (Il piacere), 1921, i *Triumf smrti* (Il trionfo della morte), prev. J. Sedmak, Zagreb 1923; *Oganj* (Il fuoco), 1922, i *Žigosani*, prev. M. Dobrić 1922; *Morski vidar*, prev. T. K., »Tisuću svjetskih pisaca« 2, Zagreb 1924; *Zvona*, prev. J. D. Ilijić, »Tisuću najljepših novela« 5, Zagreb 1929; *Kontesa D'Amalfi*, prev. J. Sedmak, »Novele, prijevodi iz svjetske književnosti« 2, Zagreb 1940; *Solus ad solam*, prev. J. Torbarina s Pogovorom, Zagreb 1940.

Pjesme: u zbirci *Talijanska lirika* od O. Delorka i A. Nizetea (Zagreb 1939) pet pjesama, od kojih je 4 preveo V. Nazor (La parola, La pioggia nel pineto, Ravenna, La sera fiesolana) i jednu A. Nizeteo (Ferrara, la città del silenzio); na slov. preveo ih je A. Gradnik 15 *(Italij. lirika*, 1940); V. Nazor u svojoj knjizi *Eseji i članci* I (Zagreb 1942); *Mijeh* (L'otre) i ponovno *Kvarnerska pjesma* (La canzone del Quarnaro) i *Kiša u boriku* (La pioggia nel pineto) a u knjizi *Posljednja trijada* (Zagreb 1942); *Ferrara, Dječak* (iz Canto novo), *La Sirenetta, Svjetiljka* i *Cikada* (Offerta votiva), *Prato* (XIV). *Pastiri* (Pastori) i nanovo *Rodovi što pjevaju* (Le stirpi canore), *Riječ* (La parola), *Fiezolanska večer* (La sera fiesolana), *Ravenna, Mijeh, O Mladosti!* (O Giovinezza!) i po treći put *Kiša u boriku*.

b) U listovima: pripovijetke *Dupin, La gatta, Cincinnato* i pjesma *Dođi*, Hrvatska Vila, Sušak 1883—84; *Toto*, Vijenac 1883; *Zvona*, Brankovo Kolo 1895 i nanovo Hrvatska Domovina 1896 te po treći put Vijenac 1899; *Mučenik Gialucca*, Dom i svijet 1896; *Krušnica*, Prosvjeta 1899; *Ja u borbu hrlim* i *Kô da su sliveni*, Nada 1900; *Fiore fiorelle*, Prosvjeta 1900; *Uzalud*, prev. M. Nikolić, Nada 1901; *Udovička idila*, Delo 1901; *Naćve*, Iskra 1902; *Sv. Laimo moreplovac*, SKG 1906; *O savremenom ljudstvu* (ulomak govora), *Madia* i *Idolopoklonici*, Obzor 1907, br. 145, 234, 276; *Smrt vojvode od Ofene*, Hrvatska Smotra 1907; *Prezreni*, pjesma iz *Canto novo* (Era un bastardo . . .), Behar 1908; *Lazar*, Prosvjeta 1909; *Prevozač*, Vijenac 1910; *Djevica Orsola* i *Nevini*, Brankovo Kolo 1911 i 1912; *Mila*, Dom i svijet 1914; pjesme *Rodovi što pjevaju* i *O Mladosti!*, Novosti, Božić 1940.

c) Za kazalište. — *San jesenskog zapada* (Sogno d'un tramonto d'autunno, 1898) preveo M. Nehajev, prikazan u Zagrebu 1. put 1899; *Gioconda* (1898), preveo I. Švrljuga, prikazana u Zagrebu 2 puta 1901; *Jorijeva kći*, preveo M. Begović, prikazana u Zagrebu 4 puta 1911 i 1912. M. D-ić.

DANOV, G. Hristo, ✱ Klisura 1828, † Plovdiv 1911, osnivač jednog od najznatnijih i najstarijih bugarskih nakladnih poduzeća. Bio je najprije učitelj, zatim putujući knjižar i napokon osnivač naklade u Plovdivu (danas u Sofiji). Naklada je izdala dosad oko 3.000 knjiga iz različnih područja duhovne i tvarne kulture, a među znatnijim se knjigama ističu veliki *Etimološki i pravopisni rječnik bugarskoga književnog jezika* od S. Mladenova (1941) i *Srpsko-hrvatski-bugarski rječnik s kratkom srpsko-hrvatskom slovnicom* od M. K. Hadžića (1936). Naklada izdaje od 1938 časopis *Izkustvo i kritika* (urednik G. Canev).

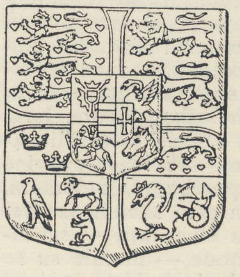
Naklada D-a izdala je u bugarskom prijevodu I. Gudeva i T. K. Taneva ove knjige hrvatskoga pedagoškog pisca S. Basaričeka: *Posebna nauka o obuci* (1888), *Opća nauka o obuci* (1889), *Povijest pedagogije* (1891), *Nauka o uzgajanju (Uzgojoslovlje)* (1892), te od D. Trstenjaka *Mladi učitelj* (1893). I. E.

DANOVISTI ili **Bijelo bratstvo** (danas pod imenom **Velikoto vsemirno bratštvo)**, duhovni pokret u Bugarskoj; osnovao ga je 1918 *Petar Danov* (✱ Nikolajevka 1855), koji je svršio gimnaziju u Varni i zatim učio filozofiju i medicinu u Americi. Prema mišljenju njegovih pristaša, koji žive vegetarski i ljeto provode pod zajedničkim šatorima (na pr. uz jezero Sep na Rila-planini, vis. 2400 m, na Vitoši i dr.) ta zajednica »propovijeda i promiče novu kulturu za novo čovječanstvo«. Njezino se učenje osniva na načelima teozofije, koja su donekle prilagođena kršćanstvu, a lozinka joj glasi: »Misli, hrani se i radi dobro!« G. 1936 bilo je u Bugarskoj D-a oko 4.000, ali su se proširili i u drugim zemljama. Glavno njihovo naselje nalazi se u Izgrevskoj četvrti Sofije, gdje stalno boravi i učitelj Danov, a glavna su im glasila Žitno zrno i Bratstvo.

LIT.: P. Danov, *La tri fundamentoj de la vivo. — Ideoj kaj bildoj el la vivo de la blanka Frataro en Bulgarujo*, Burgas 1932. — Béïnca Douno, *Le monde des grandes ames*, Sofia 1933; I. Hengster, *Među bugarskim prijateljima*, Vegetarizam, br. 10—11, Zagreb 1939. I. E.

DANSKA (Danmark) navodno »šumovita nizina« (davn »nizak«, mörkr »rub šume«) zahvata na zapadu poluotok Jylland, a na istoku mnogobrojne otoke arhipelaga (490 otoka, od kojih je 108 naseljeno), od koga odvojeni Bornholm leži daleko na pučini Baltičkoga mora. D-oj pripadaju i Færøerski (ili Ovčji) otoci (1339 km² i 25.744 stan., 1935 g.), koji leže daleko na pučini Atlantskog oceana. Pod danskim je vrhovništvom i Grönland (2,170.000 km² sa 16.630 stan. ili 0.2 na km² nezaleđene površine, 1930). Island (102.846 km² sa 108.861 stan. ili 1.1 na km², 1930) je samo u personalnoj uniji s D-om. O svim ovim krajevima bit će posebno govora (→ Færøerski otoci, → Grönland → Island).

Položaj. Sjeverni je dio Jyllanda Limfjordom odvojen u otok. Poluotok i arhipelag razlikuju se u mnogome, pa će se često ta razlika isticati. Geografske odlike i život zemlje uvjetovani su položajem, po kome je D. most između evropskog kopna i Skandinavskog poluotoka; s druge strane D. odvaja Baltičko od Sjevernog mora, odnosno Atlantskog oceana. Geografski položaj, uz klimatske osobine, prometne i trgovačke prednosti, određuje i geopolitičko značenje, s kojim su u vezi neki tragični momenti u prošlosti D-e.



GRB DANSKE

Geologija. Zemljište D-e sastavljeno je iz mladih naslaga, po čemu se D. bitno razlikuje od Skandinavskog poluotoka, a ima srodnosti sa susjednim dijelovima evropskog kopna. Na krajnjem *S* (Vendsyssel) i istočnim dijelovima glavnih otoka izbijaju na površinu naslage gornje krede (vapnenci i pisaća kreda). Preko ovih naslaga dolaze prema jugu i zapadu pješčanici i gline eocena, oligocena i miocena, tako da su srednji i južni dio Jyllanda sastavljeni od miocenskih slojeva. Nabrojene naslage prekrivene su diluvijalnim glacijalnim nanosima, kojih debljina izuzetno prelazi 100 m. Diluvijalni ledenjaci imali su glavnu ulogu u stvaranju morfoloških odlika zemljišta. Jedino se otok Bornholm u osnovi sastoji od starih škriljavaca i eruptiva.

Reljef. Diluvijalni ledenjaci dolazili su na dansko zemljište iz dva pravca. Sjeverni dio D-e prekrivali su ledenjaci, koji su preko današnjeg Skageraka dopirali sa Skandinavskih planina. Još su važniji bili oni ledenjaci, koji su dolazili s jugoistoka iz baltičke depresije. Pri najvećem prostranstvu ledenjaka posljednje glacijacije prekrivao je baltički ledenjak arhipelag i istočni dio poluotoka i spajao se sa sjevernim ledenjacima na širini Viborg-Randers, tako da samo jugozapadni dio Jyllanda nije bio prekriven ledom. Voda, koja je nastajala otapanjem ledenjaka, ispirala je morenske nanose i preko nezaleđenog zemljišta taložila velike količine pijeska, na kome su danas prostrane pustopoljine jugozapadne D-e i najnevredniji dijelovi zemlje. U doba stabilnosti stvarao je baltički ledenjak velike morenske bedeme, koji čine glavne crte reljefa i pružaju se na Jyllandu u pravcu *S-J*, a na otocima arhipelaga prosječno od *SZ* prema *JI*. Pri svakom stadiju mirovanja produžavali su se ledenjački jezici kroz udubine današnjih tjesnaca. Glavne crte reljefa nisu isključivo rezultat rada ledenjaka, već su i naslage podloge poremećene. Najviši vrhovi D-e ne prelaze preko 200 m (Ejer Bavnehøj 172 m, Himmelbjerg 157), zbog čega se na kartama većega mjerila dobiva pogrešan utisak, da je D. ravnica. Uistinu i u D-oj ima predjela s izrazitim reljefom, koji zbog relativnog isticanja imaju veoma zvučna imena i nazive: Himmelbjerg (Nebeski brijeg), »Danska Švicarska« (za brdovite predjele na jugoistočnom Fynu) i dr. Voda, koja je postajala otapanjem rubnih dijelova, otjecala je i tunelskim kanalima ispod samih ledenjaka prema depresijama Skagerraka i Kattegata. Kad su se otopili ledenjački pokrovi, postale su tunelske doline vidljive, i njima su nastavili teći tokovi, koji redovito utječu u dugačke zalive »fjordove«, ali ih, za razliku od pravih fjordova, u stručnoj literaturi radije zovu »föhrdovi«. Dok su oblici razvedene istočne obale Jyllanda i obala arhipelaga postali glacijalnim erozionim procesima i mlađim kolebanjima morske razine, to su oblici zapadne obale Jyllanda rezultat procesa, koji i danas traju. Stalnim kretanjem struja i ritmičkom izmjenom plime i oseke nastali su duž zapadne obale poluotoka dugi pjeskoviti prudovi, kojima su izdvojene prostrane lagune. Kako su na Sjevernom moru (kod Danaca »Zapadno more«) česte oluje, to snažni valovi ponekad razbiju obalske prudove i otvore



DANSKA

lagune. Dok su obale otoka arhipelaga i istočnog Jyllanda pristupačne i bogate dobro zaštićenim zaljevima, zapadna je obala zbog prostranih plićaka, čestih oluja i zbog toga, što nema zaštićenih pristaništa, poznata kao jedan od najnegostoljubljivih dijelova evropske obale.

Klima. I podneblje pokazuje prijelaze između oceanske i kontinentalne klime. Preko zapadnih i sjeverozapadnih dijelova Jyllanda pušu gotovo stalno vlažni oceanski vjetrovi, tihi su dani rijetkost. Nepristupačnost obale povećavaju česte magle. Na kopnu umjetni nasadi stabala štite poljske naseobine i glavne prometne putove, a brojni aeromotori iskorišćuju stalne vjetrove. Istočni dijelovi Jyllanda i otoci dosta su izloženi kontinentalnim utjecajima. U proljeće pušu sa susjednog Skandinavskog poluotoka hladni i suhi vjetrovi. Ljeti su lijepi sunčani dani česti, temperature su na jugu i istoku zemlje više, a na zapadu i sjeveru niže. Povoljne ljetne temperature omogućuju gajenje žitarica i voća. U toku jeseni atmosferske su prilike najnestalnije, tada preko D-e često prelaze ciklonalne oluje i pada najveći dio padalina. Zimi se preko D-e prošire oceanski utjecaji, ali ih povremeno potiskuju hladni kontinentalni valovi. Posljednji znaju biti veoma jaki i duže trajati tako, da se zamrznu tjesnaci između otoka arhipelaga i susjednih poluotoka; takve je vremenske prilike iskoristio g. 1658 Karlo X., prešao preko zaleđenog tjesnaca Øre-sunda i napao København. Prosječna količina padalina (650 mm) nije velika, ali ih ima preko cijele godine, zbog velike maritimnosti relativna je vlažnost redovito velika; ovo pogoduje razvoju dobrih pašnjaka. Najviše padalina primaju pustopoljine jugozapadnog dijela (oko 800 mm), zatim pobrđa istočnog Jyllanda i Fyna (oko 700 mm). Najblažu i najprijatniju klimu imaju južni otoci arhipelaga (Lolland i Falster), što je na njima omogućilo gajenje posebnih i osjetljivih kultura.

Vode. Danske rijeke teku prostranim dolinama, imaju malen pad i ulijevaju se na zapadu u lagune, a na istoku poluotoka i na otocima u dugačke zaljeve. Za razliku od rijeka skandinavskih zemalja danske rijeke nemaju važnosti kao izvor električne energije. Jedina hidrocentrala iskorišćuje umjetno stvoreni pad na rijeci Gudenaa. Ljepotu brdovitih morenskih predjela povećavaju brojna jezera. Velike dijelove prostranih danskih nizina zapremaju bare i tresetišta, koja uz hidrografsko imaju veliko biogeografsko i gospodarsko značenje.

Biljni pokrov u tijesnoj je vezi s geološkim sastavom i morfološkim odlikama zemlje. Viši ocjeđeniji dijelovi veoma su povoljni za šume, u kojima je, kao i u drugim atlantskim zemljama, glavno stablo bukva. Neracionalnom sječom bile su šumske površine znatno smanjene, te su početkom 19. st. zapremale tek 4% površine zemlje. Ali je poslije mnogo učinjeno na čuvanju zaostalih i stvaranju novih šumskih površina, tako da su se nakon jednog stoljeća šume udvostručile (8% površine zemlje). Dok je u prvobitnim šumama prevladavala bjelogorica, u novim šumama ima najviše borova, koji dobro uspijevaju na slabim tlima (pjeskovite pustopoljine), a ova se najviše i pošumljuju. Prvobitno je najviše šuma bilo na otocima arhipelaga, ali su umjetnim nasadima šume Jyllanda postale znatno prostranije. Stalnim širenjem kulturnog zemljišta i pošumljivanjem potiskuju se i gube sve više biljne zajednice sipina, pustopoljina i bara (bare su se u toku prva tri desetljeća ovog stoljeća smanjile od 700 km² na 517 km²).

Geografski predjeli. Fiziogeografske osobine su uvjetovale u D-oj različite prirodne sredine. Sjeverni dio Jyllanda (Vendsyssel) sastoji se od grubih morenskih nanosa, između kojih su močvarne nizine. Sjeverozapadne i sjeverne obale prati široki pojas djelomično živog pijeska. Plodne su površine u ovim krajevima rijetke. Tmurna oceanska klima dopunjava sliku ovog po prirodi siromašnog kraja. Obale zapadnog dijela Limfjorda imaju više plodnog zemljišta i veseliji izgled. Zapadnom polovinom Jyllanda sve do obala Sjevernog mora prostiru se najjednoličniji i najniži dijelovi D-e. Plodne su površine rijetke, a prostrani pjeskoviti dijelovi siromašni su biljem; lagune od mora odvajaju pješčani prudovi, pred kojima su široki plićaci. Vlažni i česti oceanski vjetrovi pridonose tužnom izgledu ovih pustopoljina. Jedino se izdvaja pristupačnije i plodnije primorje Schleswiga.

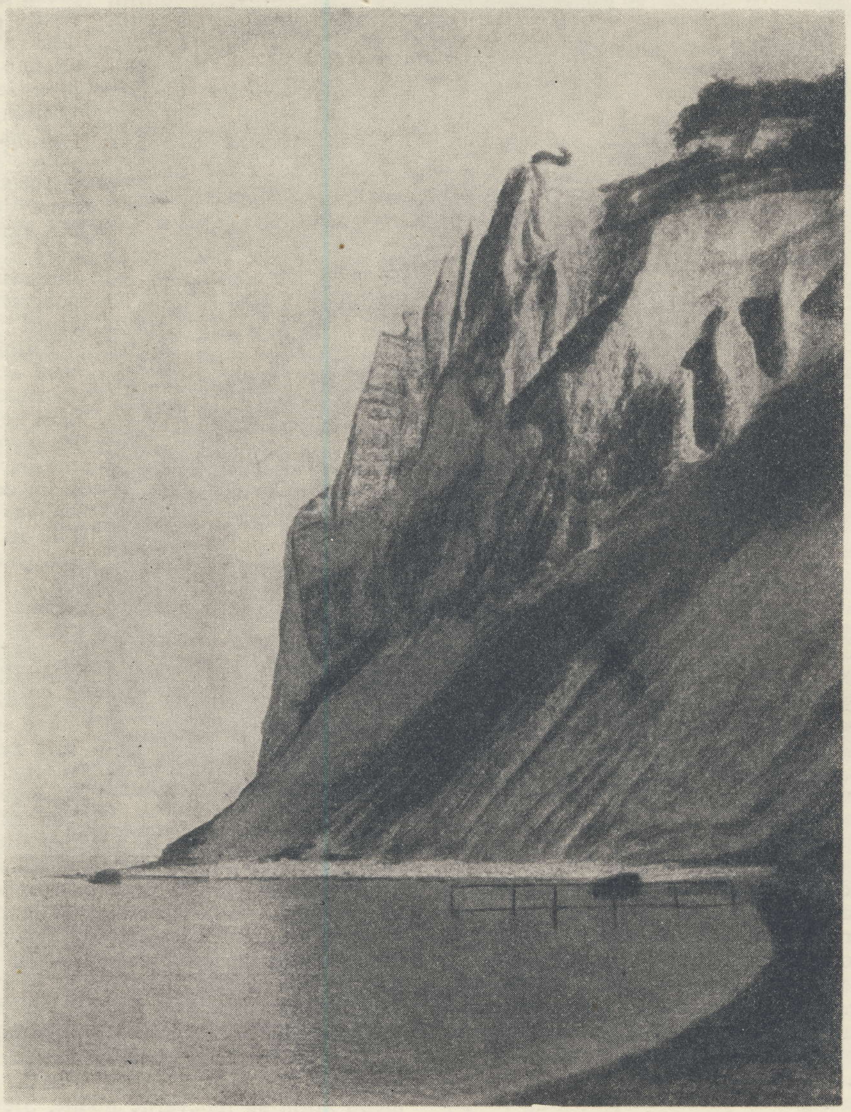
Istočna polovica Jyllanda uglavnom je brežuljkast i raznolik kraj. Obale su razvedene i pristupačne, doline se nastavljaju u dugačke i plovne zaljeve, padine su brežuljaka ili pretvorene u obrađeno tlo ili su pod šumskim gajevima. Klimatske su prilike raznolikije i povoljnije od onih u zapadnom dijelu poluotoka.

Danski su otoci najljepši i najprivlačiviji dio zemlje. Velike se nizine izmjenjuju s pitomim brežuljcima, šumski gajevi s plodnim njivama. Razvedenost obale povećava vrijednost i draž predjela. Južni brežuljkasti dijelovi otoka Fyna poznati su kao najljepši krajevi D-e. Fynu je sličan Sjælland, koji uz ljepotu krajolika i plodnost zemljišta iskorišćuje vanredno pogodan geografski položaj. Slične su odlike zemljišta i kod južnih otoka arhipelaga (Lolland, Langeland, Falster i Møen), ali ih povoljne klimatske prilike odvajaju od ostalih dijelova zemlje. Uz prostornu udaljenost Bornholm ima i posebne prirodne osobine, jer je svojim sastavom i reljefom sličan susjednim predjelima Švedske; u tom i jest relativna važnost ovog otoka za D-u.

Ustrajnim i dobro smišljenim radom odstranio je Danac mnoge slabe, pojačao dobre strane svoje zemlje, i na taj način dosta promijenio njen prirodni izgled. Na gospodarski sklop utjecali su uz prirodne odlike kraja i povijesni događaji, ali u prvom redu volja i rad čovjeka. Danac je popravio vrijednost tla, ocijenio, što uvjetuju geografski i što mogu ljudski čimbenici te dane mogućnosti veoma dobro iskoristio.

Poslije teških povijesnih nedaća posvetili su se Danci radu i unapređivanju svoje zemlje. G. 1860 počinje po osnovi i suvremeno obrađivanje zemlje. Radi lakšeg i uspješnijeg obrađivanja vrši se prikupljanje seljačkih posjeda. Prijašnja zbijena sela zamjenjuju odijeljena kućanstva. Najsuvremenijim načinima pretvaraju se pustopoljine u obradive površine i naseljuju, a močvare presušuju; najneplodniji krajevi se pošumljuju. Država pogoduje diobi velikog i stvaranju malog i srednjeg posjeda; među njih je danas podijeljen najveći dio obrađene zemlje. Novi način intenzivnog poljodjelstva i ne pogoduje velikom posjedu zbog nestašice i poskupljivanja radne snage. Rezultat ovog napora vidi se u velikom postotku obrađenog tla (76%), dok je 9% pod šumama, koje se također pažljivo čuvaju. U ovom velikom poslu gospodarskog preporoda dobro su surađivali država i privatni rad. Međusobna povezanost, pomoć i razumijevanje pokazali su najbolje rezultate kako u stvaranju, tako i u iskorišćivanju novih prilika. Zadružna je organizacija uz visoku prosvijećenost i radinost stanovnika glavna osnova suvremenog gospodarskog života D-e; ona omogućuje lako svladavanje poteškoća i brzo prilagođivanje novim prilikama. Prva mljekarska zadruga je osnovana 1880. Zbog prednosti zadrugarstva narod ga brzo prima, i već 1890 D. 708, a 1928 g. 1362 mljekarskih zadruga.

Poljodjelstvo se odlikuje najsuvremenijim načinima obrađivanja tla, što se ogleda u velikom prinosu, koji se je za posljednjih 50 godina povećao za 150%. Do kraja prošlog stoljeća u poljodjelstvu se išlo za tim, da se prehrani domaće stanovništvo; gajila su se u prvom redu žita, od kojih je nešto ostajalo i za izvoz. Pojava na tržištu jeftinijeg žita iz prekooceanskih zemalja dovela je u krizu prijašnje kulture i prouzrokovala velik preokret u danskom poljodjelstvu. Slaba zemljišta i vlažna klima pogoduju gajenju krmnih kultura, u prvom redu gomoljastih biljki. Od kraja prošlog stoljeća poljodjelstvo u danskom narodnom gospodarstvu ima drugorazredan značaj i služi stočarstvu; žito se za ljudsku hranu najvećim dijelom uvozi. Od industrijskih biljki najvažnija je sladorna repa, koja uspijeva jedino na južnim otocima arhipelaga. Priroda danskog poljodjelstva najbolje se vidi iz prihoda i vrste žetve, koja je g. 1937 dala 3,680.000 q pšenice, 2,512.000 q raži, 10 mil. 994.000 q ječma, 10,249.000 q zobi, 21 mil. 478.000 q sladorne repe, 13,240.000 q krumpira, 87 mil. 449.000 q stočne repe 112,326.000 q korabice, 5,599.000 q sijena s prirodnih, a 15 mil. 927.000 q s umjetnih livada.



OBALA OTOKA MØENA

Stočarstvo je osnova danskog narodnog gospodarstva; i prevladavanje malog posjeda i slabe vrste tla više pogoduju intenzivnom stočarstvu. Blizina velikih tržišta, u prvom redu Engleske, na koju je uglavnom upućena danska stočarska proizvodnja, stvara najveće mogućnosti za razvoj ove grane gospodarstva. Najprije je počelo povećavanje gajenja goveda, kojih se je broj za posljednjih 50 godina podvostručio. G. 1937 bilo je u D-oj 3 mil. 83.539 goveda, od toga 1,573.668 krava, koje su davale mlijeko; već 1936 davala je prosječno svaka krava 3352 l mlijeka prema samih 1000 l u 1860. G. 1928 bilo je u D-oj 1.665 mljekarstava, od kojih 1.362 zadružna; g. 1934 dobilo se 52,750.000 q mlijeka ili 1,799.000 q maslaca i 332.000 q sira. Po proizvodnji maslaca D. je prva zemlja na svijetu i ona učestvuje s jednom trećinom u cjelokupnoj količini maslaca, koja dolazi na svjetsko tržište. U novije doba znatno je unaprijeđeno i usavršeno gajenje svinja, kojih je 1937 bilo 3,065.922; posebno je usavršeno pripremanje suhe slanine i mesa. U danskim izvoznim klaonicama zaklano je 1936 g. 4,322.000 komada svinja, 315.000 goveda, 567.000 teladi i dr. Mnogo je razvijeno i gajenje peradi: 28,568.000 kokoši (1935), 449.700 gusaka (1933), 1,049.000 pataka (1933) i t. d., od kojih je 1936 dobiveno 1.810,000.000 jaja.

Razmjerno prema površini D. je po količini stoke prva zemlja na svijetu. Da bi se mogle gojiti ovako velike količine stoke, primijenjene su u poljodjelstvu i stočarstvu najsuvremenije metode, kojima je svrha postići što veću količinu i što bolju vrstu. D. je postala prava tvornica

stoke. Ljudska snaga ne bi mogla obaviti ovako velik i složen rad; seljačko se gospodarstvo industrijaliziralo, pa se upotrebljavaju najsuvremenije sprave za obradbu zemlje, gajenje stoke i preradbu i čuvanje proizvoda. Međusobna povezanost i visoki stupanj prosvijećenosti omogućuju najbolje iskorišćivanje svih gospodarskih mogućnosti zemlje. Na slabim sjevernim pašnjacima stoka se uglavnom množi i odgaja, a poslije pred prodaju tovi na dobrim livadama jugozapadnog dijela; tu se na nedjeljnim sajmovima u Tondernu može vidjeti preko 3.000 rogate stoke. Nova gospodarstva zapadnog dijela, osnovana na popravljenim zemljišna pustopoljina, siju gotovo isključivo stočnu hranu, dok se bolja zemljišta istočnih dijelova Jyllanda pažljivo iskorišćuju za poljodjelstvo i stočarstvo. Na velikim otocima arhipelaga i pored razvijenog gajenja stoke, osobito peradi, glavne su obradive površine pod žitima, a pitomiji krajevi južnih otoka iskorišćuju se za posebne kulture (sladorna repa, voće, cvijeće i sl.). Usprkos najboljeg iskorišćivanja vlastite zemlje mora D. uvoziti žitarice za ljudsku hranu i oko 30% stočne hrane.

Ribarstvo je gospodarska grana, koja se u novije doba naglo razvija i usavršava. Iako D. izlazi na dva mora i raspolaže prostranim unutrašnjim vodama, nisu uvjeti za ribolov najpovoljniji. Veću važnost imaju samo istočne obale i unutrašnje vodene površine, na pr. zapadni dijelovi Limfjorda. Odlična lovišta Sjevernog mora nisu, zbog nedostatka dobrih pristaništa na zapadnoj obali Jyllanda, pogodna za danske ribare. D. čini velike napore, da na



JOHAN THOMAS LUNDBYE, Danska obala

zapadnoj i sjevernoj obali poluotoka izgradi i osigura ribarska pristaništa i usavrši načine ribolova. Danas je glavna danska ribarska luka Skagen, u blizini sjevernog rta Jyllanda. Postignuti su već veliki uspjesi. Dok je 1921 ulovljeno oko 40,000.000 kg ribe, porasla je ova količina u 1936 već na 86,847.000 kg, što zbog dobrih vrsta ribe (jegulja, iverak i dr.) predstavlja veliku vrijednost (oko 39,582.000 danskih Kr u g. 1935). Radi usavršenih načina lova i dobre vrste ribe ribarstvo je za D-u važna gospodarska grana.

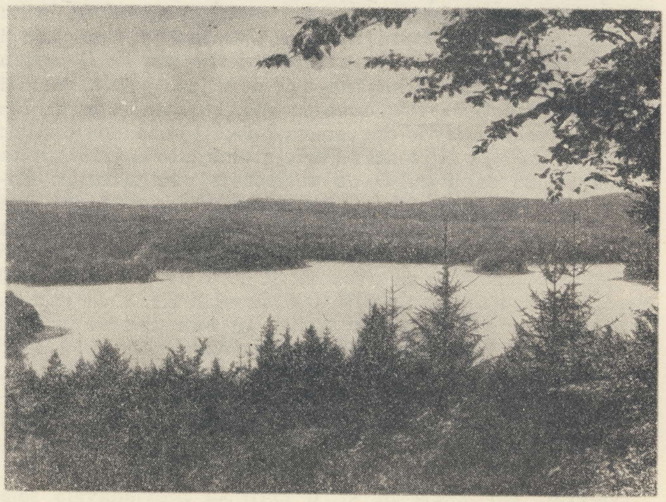
Veleobrt. Danac je na veoma napredan način iskoristio sve mogućnosti, koje mu pruža površina zemlje. Rudno je bogatstvo podzemlja malo: kredni vapnenci omogućili su u okolici Aalborga i na nekim otocima industriju cementa (792.000 tona 1936) i umjetnog gnojiva (124.000 tona g. 1936), vapna i dr.; gline na nekim otocima, osobito Sjællandu, daju sirovinu za naprednu keramičku industriju; naslage su ugljena siromašne i slabe kakvoće, a i tresetišta se širenjem obradivog zemljišta stalno smanjuju. Graniti Bornholma mnogo se iskorišćuju kao građevinski kamen, i u tome je glavna važnost ovog otoka za D-u. Napredno poljodjelstvo i stočarstvo podloga su razvijenom veleobrtu, koji prerađuje njihove sirovine. Tvornice južnih otoka (najveća u Nakskovu) izradile su 1937/8 oko 2,385.000 q sirovog šećera. Veliku važnost imaju tvornice, koje prerađuju uljane biljke: 4,231.230 q ulja i uljanih kolača (1936). Brojna mljekarstva i uzorno uređene zadružne klaonice i sušionice prerađuju goleme količine stočnih proizvoda. Da bi se što više oslobodili skupog uvoza, stvorili nove izvore zarade i



OBALA NA BORNHOLMU

uložili stečena novčana sredstva, razvili su Danci i industrijske grane, koje uvoze ne samo sirovine ili polusirovine, već i mehaničku snagu. Ove veleobrte potpomaže prije svega napredno i prosvijećeno radništvo, i pred stranom utakmicom ih održava kakvoća proizvoda. Električna energija kupuje se u susjednoj Švedskoj i dovodi podmorskim kablovima, a sirovine potječu iz različitih zemalja. Među ovim industrijama stoji na prvom mjestu brodogradnja, u kojoj je D. 1937 bila na sedmom mjestu u svijetu. København iskorišćuje svoj izuzetno povoljan položaj, i njegova brodogradilišta idu među najveća na svijetu. Zatim su važni veleobrti poljodjelskih strojeva, papira, kože, tkanina, različitih lakih strojeva, elektrotehničkih potreba i sl. Glavno je industrijsko središte København, uz koja se ističu Odense, Aalborg i dr. I uza sve poteškoće veleobrt je danas jedna od glavnih gospodarskih grana D-e; on zaposluje već 30% stanovnika prema 32% u poljodjelstvu, i s njim je u vezi nagli porast danskih gradova.

Promet. Prednosti danskoga geografskog položaja najviše dolaze do izražaja u međunarodnom prometu. Kroz tjesnace, kojima gospodari D., čak i poslije prokopavanja kanala cara Vilima, prolazi glavni dio prometnih veza između baltičkih zemalja i Atlantskog oceana; København je iskoristio svoj položaj mnogo bolje od Carigrada. S druge strane D. je most između skandinavskih zemalja i evropskog kopna; ovu ulogu nastoji što bolje izvršiti izgradnjom velikih mostova i usavršavanjem prevoznih brodova. D. nastoji naknaditi prometni gubitak, koji je nastao prokopavanjem kielskog kanala. Kao otočna i poluotočna zemlja D. je osobito razvila i usavršila parobrodarstvo. D. ima 1,165.859 N reg. t. (1936) ili 31 tonu na 100 stan., po čemu dolazi na četvrto mjesto u svijetu iza Norveške, Engleske i Nizo-



KRAJOLIK IZ ŠUMOVITIH DIJELOVA JYLANDA

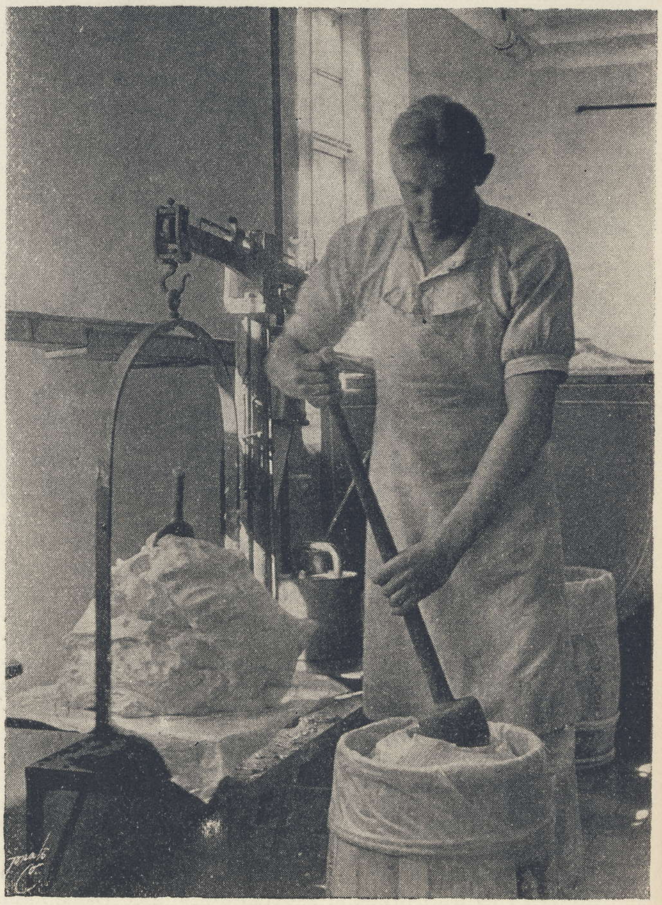


ODVOJENA GOSPODARSTVA U DANSKOJ (Jonals)

zemske. Glavna je matična luka i ishodište najvažnijih pomorskih veza København, za njim dolaze Aarhus, Odense, Aalborg i Esbjerg. Posljednje je pristanište sagrađeno poslije 1864 radi brzih veza s Velikom Britanijom. Pored brojnih manjih parobroda, koji podržavaju veze između otoka arhipelaga i istočne obale poluotoka, ima D. veliku i veoma suvremenu mornaricu oceanskih parobroda, koji vrše prevoz prvenstveno za račun drugih zemalja i predstavljaju jedan od najvažnijih novčanih izvora. Željeznička mreža (5.053 km 1937) gušća je na velikim otocima nego na Jyllandu. Najvažnije su pruge: uzdužna Tinglev—Skagen, zatim prolazne: Hamburg—København (Malmö) i Gjedser (Rostock)—København—Helsingør (Helsingborg), a u trgovačkom pogledu glavna je pruga København—Esbjerg; njom ide glavni dio danskog izvoza i dobar dio uvoza. D. raspolaže i dobrim cestama, na kojima je veoma živ promet. Dobre ceste (7.785 km glavnih i 43.200 km sporednih cesta u 1936), potreba brzoga prometa i opći gospodarski napredak pogodovali su razvoju automobilizma, kome ide u prilog i domaća proizvodnja automobila. Na svakog 26. Danca dolaze prosječno jedna kola (1937), po čemu D. ide među prve evropske zemlje, a u biciklistici stoji na drugom mjestu (iza Nizozemske) u Evropi. Razgranjenošću i uređenjem poštanskog prometa služi D. kao uzor drugim zemljama.

Trgovina. Dansko gospodarstvo ima tvorničke osobine; proizvodnja i trgovina dobro su usklađene. Neke su grane razvijene do krajnjih granica mogućnosti, i njihovi su proizvodi u prvom redu namijenjeni stranim tržištima. Gospodarska jednostranost pogoduje velikoj izmjeni dobara. D. ne bi mogla živjeti bez stranih tržišta, zato mora pogodovati slobodnoj trgovini, što je težak udarac za industriju, koja se i onako mora boriti s najvećim poteškoćama. U izvozu sva druga roba, u poredbi sa stočarskim proizvodima, iščezava; na njih je 1937 otpadalo 86% vrijednosti izvoza, od toga suhomesnati proizvodi 29%, mliječni 28%, jaja 9% i t. d. Uz povoljan geografski položaj i dobre prometne veze prodaju stočarskih proizvoda osigurava kakvoća robe, za koju se uz savjesnog proizvođača brinu zadruge i strogi državni nadzor. Uvezena je roba kud i kamo raznovrsnija; na prvom je mjestu (za 1937) ugljen s 11% vrijednosti, zatim žito s 9%, željezo s 9%, guma i mineralne masti sa 7%, drvo sa 7%, stočna hrana sa 7% i t. d. Danski je izvoz upućen na bliska i određena tržišta: Engleska (51%) i Njemačka (18%) primaju 69% (1937), a za njima dolazi Švedska. Uvoz potječe iz više zemalja: Engleska (38%) i Njemačka (24%) učestvuju sa 62%, iza njih dolazi Švedska. I usprkos najnaprednijeg iskorišćivanja domaćih gospodarskih izvora danski izvoz i količinom i vrijednošću zaostaje za uvozom; g. 1937 uvoz 1.701,700.000 danskih Kr, a izvoz 1.606,500.000 danskih Kr. Ovu razliku nadoknađuju zarada velike trgovačke mornarice i prihodi od ušteđenog i na strani uloženog novca. Prosječno Danac učestvuje (1937) u vanjskoj trgovini svoje zemlje svotom, koja je gotovo trostruka od one kod Nijemaca, a za trećinu veća od one kod Engleza. G. 1935/6 bilo je u D-oj 2,167.342 ulagača, što bi činilo 59% cjelokupnog stanovništva, a uložena je svota bila 2.180,980.000 danskih Kr.

Naselja. Do kraja 18. st. u D-oj su prevladavala sela zbijenog tipa. Prikupljanjem seljačkog posjeda nastala su odvojena domaćinstva. Ovim nisu stara sela opustjela, jer su se na mjesto odseljenih seljačkih porodica naselili obrtnici i trgovci, kojih je broj novim načinom gospodarstva i povećanim potrebama i zahtjevima stanovništva neobično porastao. Uz lijepe i jednolične kuće odvojenih gospodarstava i čista sela u danskom se krajoliku ističu raskošni dvorci feudalnih gospodara; ovi u novim prilikama nisu propali, već su im se prilagodili. Naročito se ističu napredno vođeni veliki posjedi na dobrim tlima južnih otoka i Sjællanda. Mogućnosti iskorišćivanja zemlje gotovo su iscrpljene, zbog toga seosko stanovništvo prirašćuje sporo, a u nekim krajevima neznatno; novo stanovništvo uglavnom traži zaradu u gradovima. Na taj se način odnos između seoskog i gradskog stanovništva stalno mijenja; g. 1870 bio je odnos između seoskog (1,341.000) i gradskog (444.000) stanovništva 75 : 25%, a 1935 već 54 : 46% odnosno 1,998.000 : 1,708.000 stanovnika. Novo stanovništvo nalazi zaradu u prvom redu u industriji, koja se sve više razvija, zatim u razgranjenoj trgovini, javnim zvanjima i sl. Gotovo polovica gradskog, a četvrtina cjelokupnog stanovništva živi u glavnom gradu København s 843.168 stan. (1935), velikoj luci, upravnom, gospodarskom i duhovnom središtu zemlje. Od glavnog grada šire se duž obale Sunda i u unutrašnjost Sjællanda postrana predgrađa lijepih vila. Na poluotoku glavni je grad Aarhus (90.898 stan. 1935) živa luka i industrijsko i trgovačko središte. Aalborg (48.132 stan. 1935) na *S* je važno središte cementne industrije; Odense (76.116 stan., 1935) na Evnu je napredan industrijski (metalna roba) i trgovački grad; mladi Esbjerg (30.714 stan., 1935) na zapadnoj obali poluotoka temelji brzi napredak i gospodarsko značenje na živoj trgovini s Velikom Britanijom. Manji gradovi se isto tako ističu brzim napretkom i primjernom urednošću.



RAD U ZADRUŽNOJ MLJEKARI U DANSKOJ (Jonals)

Opće odlike. Na 42.929 km^2 (od toga 29.554 km^2 sam poluotok) živi 3,706.349 ili prosječno 86 na km^2 (1935). S obzirom na sastav zemljišta i klimatske prilike naseljenost je neobično velika; na otočju je znatno veća (oko 144) nego na Jyllandu (55). Ovoliku naseljenost omogućuje visok stupanj kulturnog napretka, koji se odražava u svakoj grani gospodarstva. Nepismenosti nema, a za prosvjetno i gospodarsko usavršavanje naroda brine se veliki broj raznovrsnih narodno-gospodarskih škola, koje su posebna danska osobina. Napretkom i urednošću grad utječe na selo, s kojim čini harmoničnu cjelinu. Glavni dio kulturnog i gospodarskog napretka postignut je za posljednjih 80 godina. Stanovništvo se je od 1801 (925.000) do 1935 (3,706.349) povećalo gotovo 6 puta. U pojedinim dijelovima D-e stanovništvo se je od 1860 do 1925 povećalo za 78—135%, a u Schleswigu, koji kroz to vrijeme nije bio u danskoj zajednici, tek za 18%. Velikim povećavanjem stanovništva nije opao životni nivo, već se je naprotiv zbog kulturnog napretka i povećao. Osim navedenih podataka gospodarsko blagostanje i napredak dobro pokazuje i svjedoči i to, što na svakih 118 stan. prosječno otpada jedan brzoglasni, a na svakih 5 jedan krugovalni aparat, što znači, da posljednji ima gotovo svaka obitelj, u čemu D. ide među prve zemlje svijeta. Ovo je stanje u prvom redu rezultat marljivog i smišljenog rada, kojim je zemlja izgubila prvobitne tužne crte i dobila izgled veoma prijatnog kulturnog krajolika.

LIT.: E. Leffler, *Dänmarks Natur und Volk*, København, 1905; Fr. Machatschek, *Dänemarks Boden und Oberfläche*, u Geogr. Zeitschr., Leipzig 1906; W. J. Harwey i C. Reppien, *Denmark and the Danes*, London 1915; H. Faber, *Cooperation in Danish Agriculture*, London 1918; D. Bruun, *Danmark, Land og Folk, Historisk-topografisk: statistik haanbog*, København, 1919—21; J. P. Trap, *Kongeriget Danmark*, København, 1920—26; Westergaard, *Economic Development in Danmark before and during World War*, Oxford, 1922; Thorwald Nörlyng, *Danmarks Geografi*, København, 1922; F. G. Howe, *Denmark: a cooperative Commonwealth*, London, 1922; J. Amet, *Le Jutland*, Pariz, 1923; H. Hertel, *Aperçu sommaire de l'agriculture en Danmark*, København, 1926; H. V. Clausen, *Det danske lanskab*, København, 1926; H. Jones, *Modern Denmark: its Social, Economic and Agricultural Life*, London, 1927; Samsöe, *Die Industrialisierung Dänmarks*, Jena, 1928. Uz odlične geografske karte, različite danske oblasti povremeno izdaju veoma pregledne statističke podatke i objašnjenja iz različnih grana narodnoga gospodarstva.

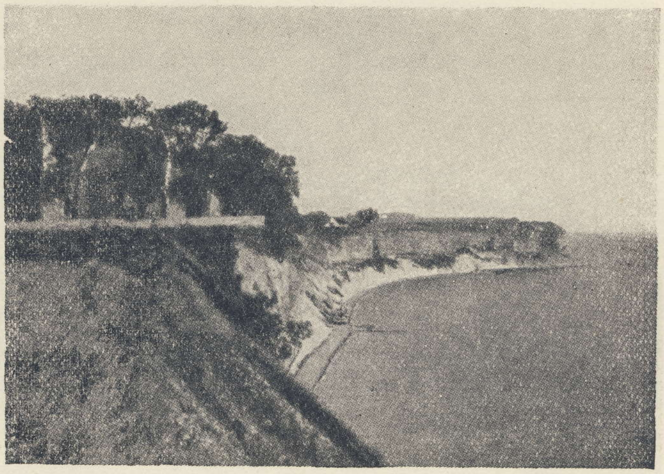
J. R-ć.

Povijest. 1. *Prethistorija.* Naseljena već u paleolitu, ističe se D. napose krajem toga doba, u t. zv. Litorina doba, sa svojim Kjökkenmöddingerima, t. j. nasipima, koje čine ostatci prethistorijskih stanovnika, a sastoje se iz školjki i ribljih kostiju te kamenog i drugog oružja i oruđa. U mlađe kameno doba danski su otoci središte t. zv. nordijskoga kulturnog kruga i ističu se svojim megalitnim grobovima. U drugom odsjeku brončanog doba razvija taj krug posebnu kulturu, koja se sačuvala u mnogim bogatim nalazištima. Željezno doba počinje u D-oj tek oko 600 pr. Kr., ispva pod utjecajem hallstattske, zatim latènske kulture.

2. *Postanak danske države.* Germanski Danci, naseljeni na poluotoku Jyllandu i susjednim otocima, dijelili su se u prvim stoljećima pos. Kr. u mnoga plemena. Kad se više sela skupilo u okrug, podijelili su se prema zemljištu. Zajednička vlast okruga bilo je vijeće (thing). Okruzi sačinjavahu tri područja: Jylland, Sjælland i Scane (u današnjoj južnoj Švedskoj). Kraljevi, s početka samo vođe ratnika, postaju sve jači, podvrgavaju okolna plemena i stvaraju najzad jedinstveno kraljevstvo. Historijski možemo danske kraljeve utvrditi tek od kraja 8. st., kad



SELJAČKA KUĆA U JUGOZAPADNOJ DANSKOJ



OBALA SJÆLLANDA

dolaze u dodir s franačkom državom. Iz tog vremena poznati su nam kraljevi *Sigfrid* (777) i *Götrik* († 810), suvremenik i neprijatelj Karla Velikoga. Za njegova nasljednika određena je rijeka Eider granicom između Danske i Franačke. Polovicom 9. st. počinje se krštenje Danaca, ponajviše zaslugom Ansgara iz Corveya, »apostola sjevera« († 865), a dovršio ga istom kralj *Harald Blåtand* (Modrozubi), koji je oko 976 primio krst; on je i prvi isključivi vladar D-e. Njegova vjerska gorljivost izazove oporbu, kojoj se na čelo stavi njegov sin *Sven Tveskjoeg* (Vilobradi); Harald pade u boju, a naslijedi ga Sven.

Danski Vikinzi, koji su na svojim pljačkaškim pothvatima prodirali do obala Francuske i dolinama rijeka u njezinu unutrašnjost, napadali obale Pirenejskog poluotoka i zalazili čak u Sredozemno more, napadahu od kraja 8. st. i engleske obale. Ti su pothvati postali češći u 9 st. kad su se u Engleskoj znali zadržati i kroz zimu. Poslije sredine 9. st. naseliše se trajno u istočnoj Engleskoj, 867 osvojiše York, zatim cijeli Northumberland, a do 878 sjeveroistočnu polovicu Engleske i Wessex. Pokolj Danaca u Engleskoj 1002 potakne Svena, da se 1013 iskrca u Englesku, uđe u London i postane kralj Engleske. Njegov sin *Knut Veliki* (1018—35) sjedini Dansku, Englesku i Norvešku, a od cara Konrada II. dobi markgrofiju Schleswig. On je uvelike pomagao crkvu, podizao prve samostane i dao temelje za crkveno uređenje. Još 1035 otpadne od personalne unije Norveška, a poslije smrti Knutova sina *Hartheknuta* (1042) i Engleska; tako postade danskim kraljem *Magnus* norveški. Poslije njegove smrti 1047 izabraše Danci za kralja *Svena Estridsona.*

3. *Danska na vrhuncu svoje moći.* Sa Svenom stupa na dansko prijestolje kuća Estrida. Poslije unutrašnjih nemira početkom 12. st., kada je D. bila izložena gusarskim napadajima baltičkih Slavena, nastala su za *Valdemara Velikoga* (1157—82) mirna vremena. Valdemar pokori 1169 otok Rujanu, njegov sin Knut VI. Pomorje i Mecklenburg, a sin Valdemar Holstein. Knut VI. se nazivao i kraljem Slavena (Vendernes Konge). *Valdemar II.* (1202—41), dobar ratnik i upravljač, pokori 1219 križarskom vojnom Estonsku, a već 1214 dobi od Fridrika II. i krajeve južno od Eidere, ali zarobljen 1223 i poražen 1227 morade se odreći svih posjeda u Njemačkoj. Tada se dade na unutrašnje reforme i zakonodavstvo. Poslije njegove smrti 1241 nastade doba velikih nevolja za Dansku: građanski rat, opadanje kraljevske moći i ugleda, prodavanje kraljevskih imanja velikašima, nestajanje slobodnog seljaštva, osiromašenje građanstva, u prvom redu trgovaca, i propadanje brodarstva. Puno stoljeće potrajale su te prilike, sve do dolaska na prijestolje *Valdemara IV. Alterdaga* (1340—75), koji je sve učinio, da vrati državi ugled i snagu. On proda Estonsku Njemačkom viteškom redu (1346), ali Švedskoj uze Skane (1360).

Međutim, od njegova vremena odlučno utječe na razvoj D-e odnos prema Hanzi. Baš ekspanzivna politika Valdemara IV. dovodi do njezina učvršćenja; 1358 javlja se prvi put i njezino ime. Borba s tom trgovačkom i pomorskom konfederacijom njemačkih gradova započela je 1361, kad



DVORAC BRAHETROLLEBORG NA FYNU

je Valdemar oduzeo Švedima otok Gotland, gdje se u gradu Wisbyju u 2. polovici 12. st. i pojavio zametak buduće Hanze. Premda je Valdemar 1362 njezinu mornaricu uništio kod Helsingborga, ipak je Hanza konačnim mirom u Stralsundu 1376 postala gospodar sundskog tjesnaca i ušla kao samostalan čimbenik u sjevernoevropsku politiku. Njezina politička nadmoć i trgovački monopol sprječavaju otad razvoj danske trgovine; gospodarski i društveni napredak danskog naroda bio je time znatno usporen.

4. *U borbi za jedinstvo skandinavskih zemalja.* Kako je Valdemar umro bez muškog potomka, bi izabran za kralja *Olaf V.*, maloljetni sin njegove kćeri Margarete, udate za norveškoga kralja Hakona VI. Pošto je Hakon 1380 umro, posta Olaf i norveškim kraljem. Tako sjedinjena s Danskom osta Norveška, uz male prekide, sve do 1814. G. 1387 umre i Olaf, pa je *Margareta* postala vladarica u obje države. Kad su je 1388 i Šveđani pozvali, da im bude vladarica, dade ona izabrati svog rođaka Eriha Pomoranskog za kralja Danske, Švedske i Norveške (1396), a predstavnici tih država izradiše u Kalmaru zakon o uniji i okruniše Eriha za kralja Danske, Norveške i Švedske (1397); ta t. zv. Kalmarska unija, koja se potpuno nije nikada ni provela, potraje do 1523. Nesposobnost vladara i presizanje Danaca dovelo je do nezadovoljstva Šveda, pa se unija 1448—57 privremeno, a za Kristijana II. 1523 i definitivno raspala. Poslije *Kristijana II.* (1513—23), koji je bio energičan i jak vladar, kraljevska je vlast sve više slabila u korist plemstva; seljaštvo je sve više postajalo kmetovsko, a negdje je bilo i privezano uz zemlju. Srednji se stalež naprotiv podizao, a ograničavanjem Hanzinih privilegija i trgovačkim savezima s Holanđanima, Englezima i Francuzima razvijao se trgovački i pomorski stalež.

Bezobzirnost Kristijana II. dovela je do borbe s višim plemstvom i svećenstvom, koji ga napokon skinuše i za kralja pozvaše Fridrika I. od Holstein-Gottorpa (1523—1533). Tada započe u Danskoj reformacija, koju dovrši njegov sin *Kristijan III.* (1534—59) ukinuvši katoličku crkvu u Danskoj (1536). Kralj i plemstvo uvelike se obogatiše crkvenim dobrima. Fridrik II. bavio se mišlju, da obnovi kalmarsku uniju, što dovede do beskorisnog sedmogodišnjeg rata sa Švedskom (1563—70). Istim se mislima bavio i slabi *Kristijan IV.*, ali ni on nije u ratu sa Švedskom (1611—13) imao uspjeha. Njegovo sudjelovanje u tridesetgodišnjem ratu (1625) donese mu samo poraz kod Luttera na Barenbergu (1626) i provalu carske vojske u Jylland. U novom ratu sa Švedskom (1643—45) izgubi Kristijan otoke Oesel, Gotland i neke norveške krajeve. Ni njegov sin *Fridrik III.* nije u ratu sa Švedskom bio sretniji. Švedski kralj Karlo X. Gustav poplavi s vojskom Dansku, koja mu mirom u Roskilde 1658 ustupi sve posjede s onu stranu Sunda (Halland, Skane i Blekinge) i otok Bornholm, kao i neke norveške pokrajine. U novom ratu, koji svrši mirom u København 1660, dobi Fridrik natrag samo norveške pokrajine i Bornholm; tako je Danska zauvijek izgubila posjed sjeverne obale Sunda.

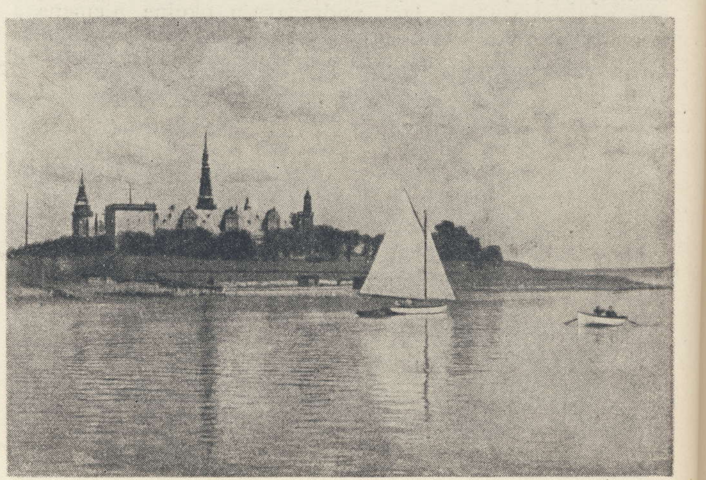
5. *Nasljedna i apsolutna monarhija.* Gubitak najznatnijih pokrajina, djelomični gubitak carina, koje je ubirala za prolaz kroz Sund i ratna pustošenja doveli su Dansku u krajnu bijedu i siromaštvo. U mnogom je to skrivilo plemstvo, koje nije htjelo za državu ništa žrtvovati i tražilo je samo zaštitu svojih povlastica. Ogorčeno svećenstvo i građanstvo zaključe zbog toga na saboru u Københavnu 1660, da Danska postane nasljednom monarhijom i da kralj sam dade novi ustav. To on i učini objelodanivši 14. XI. 1665 »Kongelov«, t. j. kraljevski zakon, koji mu je davao neograničenu vlast; sabor bi ukinut i stvoreno novo, dvorsko i činovničko plemstvo.

Nastojanja i ratovi kasnijih kraljeva, Kristijana V. (1670—90) i Fridrika IV. (1699—1730), da opet steku posjed s druge strane Sunda, ne postigoše cilja. Poslije velikoga sjevernog rata (1700—21) živjela je D. u miru, a njeni se vladari posvetiše reformama u upravi, školstvu i sudstvu te promicanju književnosti, znanosti i umjetnosti. Tada bi uvedena sloboda tiska, ukinuta tortura, seljaci oslobođeni vezanosti za zemlju (1788), a poljodjelstvo, trgovina i brodarstvo procvaše. Tome razdoblju prosvijetljenog apsolutizma (1750—97) utisnuše svoj biljeg ministri Bernstorff i oba Struenseea.

U doba napoleonskih ratova nastojala je D. zadržati neutralnost, ali je prilike 1801 uvukoše u sukob s Engleskom, a poslije predaje Københavna 1807 oduze joj Engleska mornaricu (64 broda). Novi kralj *Fridrik VI.* (1808—39) pridruži se zbog toga Napoleonu i navijesti Engleskoj rat. Napoleonov poraz kod Leipziga dovede Dansku, zaraćenu i sa Švedskom, do mira u Kielu (1814), u kojem Fridrik ustupi Švedskoj Norvešku, a Engleskoj Helgoland, Island, Grönland, i Færøerski otoci ostadoše Danskoj. U zamjenu za Norvešku dobi Fridrik švedsko Pomorje, koje na bečkom kongresu 1815 predade Prusiji u zamjenu za Lauenburg.

6. *Gubitak Schleswig-Holsteina.* Probuđeni danski nacionalizam, pojačan »skandinavizmom«, nastojao je da Schleswig-Holstein bude potpuno sjedinjen s Danskom; njemačko pučanstvo u tim kneževinama išlo je naprotiv za tim, da se oslobodi veze s Danskom i pripoji Njemačkoj. Kad je 1848 nacionalnoliberalna vlada tražila, da se te kneževine pretvore u dansku pokrajinu, došlo je u njima do ustanka, koji je pomagala Prusija. Borba svrši pobjedom danske vlade (1850). Za vrijeme rata dao je *Fridrik VII.* u sporazumu s ustavotvornom skupštinom Danskoj ustav, (5. VI. 1849), koji je obuhvatio i Schleswig-Holstein. Otad su u unutrašnjim stranačkim borbama glavnu riječ vodili t. zv. Eider-Danci, t. j. pristaše jedinstvene Danske. Oni su i stvorili 1863 novi ustav, zajednički Danskoj i Schleswig-Holsteinu. Novi kralj, *Kristijan IX.* od Schleswig-Holsteina (1863—1906), koji je prema sporazumu velevlasti naslijedio Fridrika VII., potpisao je od svoga prethodnika odobreni ustav. Na to zatražiše Prusija i Austrija, da ustav povuče, a kad u tom nisu uspjele, dođe početkom 1864 do drugoga rata za Schleswig, u kojem su pruske i austrijske čete prodrle na Jylland i prisilile Dance na mir u Beču (30. X. 1864); Danska morade odstupiti kneževine Schleswig-Holstein i Lauenburg Prusiji i Austriji.

7. *Danska poslije 1864.* Neuspjeh Eider-Danaca prouzrokova i promjenu vlade, a doskora bi promijenjen i ustav



KRONBORG NA ØRESUNDU

(1866). Borbe između vlade i parlamenta (Folkething) prisiliše kralja da obrazuje činovničku vladu (1875), što dovede do novih ustavnih borba (1875—94). U to vrijeme stoji na čelu vlade Erstrup, koji je odlučno provodio vojničko osiguranje zemlje. I slijedeća konzervativna ministarstva (1894—1901) teškom su mukom mogla vladati s parlamentom, jer u njemu nisu imala većine. Kad je konzervativna stranka na izborima 1901 bila potpuno poražena, predao je kralj vladu ljevici. Nastojanja za promjenom ustava u ljevičarskom smjeru dovela su do ustavne promjene 5. VI. 1915, koja vrijedi i danas. G. N.

Za svjetskog rata 1914—18 bila je Danska neutralna. Ljeti 1916 vlada je odstupila Sjed. Državama danske posjede u Zapadnoj Indiji za svotu od 25 mil. dolara, što je nakon pučkog glasovanja (14. XII. 1916) Rigsdag potvrdio. Kad je došlo do spora s Islandom zbog njegova zahtjeva za političkom neovisnošću u studenom 1918, sklopljen je novi ugovor o dansko-islandskoj svezi, kojim je Island postao nezavisan pod vladom zajedničkog kralja i uz ogradu, da danska vlada vodi njegovu vanjsku politiku.

Potkraj rata pokrenuto je pitanje pripojenja Schleswiga, koji je Danska izgubila 1864. Na temelju izjave danskog zastupnika u njemačkom Reichstagu Hansena i zaključka danskog Rigsdaga danska je vlada 28. XI. 1918 saopćila svoju želju antantinim velevlastima. Nakon plebiscita, održanog 10. II. 1919 u I. zoni (sjeverni Schleswig), gdje je pao 75.431 glas za Dansku i 25.329 za Njemačku, dok je u II. zoni (srednji Schleswig i Flensburg) ishod ispao u korist Njemačke (48.148 : 13.029), povučena je u tom smislu ugovorom od 5. VII. 1920 nova granica. 17. III. 1920 je posebnim zakonom provedeno razoružanje svih utvrda u zemlji.

U nutarnjoj politici bili su 1920—24 glavna stranka zemljoposjednici, a socijalisti vrlo jaka opozicija (52 : 48). U travnju 1924 omjer se okrenuo (55 : 45), pa su na čelo vlade došli socijalisti (Th. Stauning) i održali se do kraja 1926, kad su ih opet zamijenili zemljoposjednici (Madsen-Mygdal). Socijalistička većina ponovno je uspostavljena 1929, i otad Danska bez prekida ima koalicione



(Jonals)

DVORAC ROSENBORG U DANSKOJ



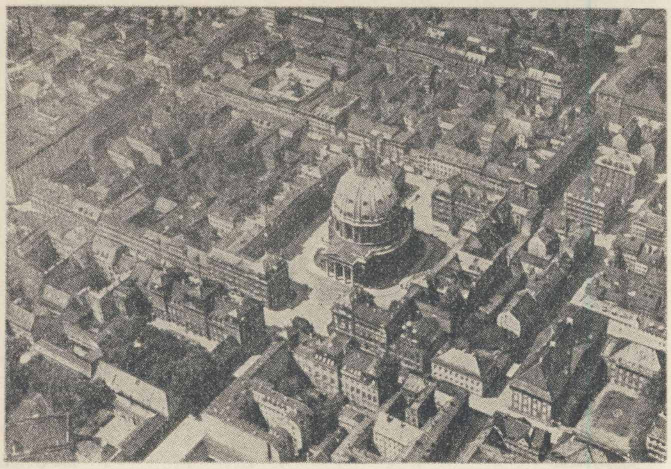
(Jonals)

TORANJ TVRĐAVE RØNNE U DANSKOJ

vlade sa socijalističkim vodstvom. Od 1924 do 1927 Danska je trpila od valutarne krize.

9. IV. 1940 je njemačka vlada predala danskoj vladi spomenicu, u kojoj je najavila, da za vrijeme trajanja rata preuzima zaštitu nad kraljevinom Danskom, a istoga dana u zoru njemačka je vojska prešla granicu i zaposjela zemlju, »da spriječi — kako je izjavilo njem. vrhovno zapovjedništvo u svojem izvještaju — britanski napadaj na neutralnost Danske i Norveške, koji je u toku«. Danska vlada zaključila je da prosvjeduje, a da s obzirom na prilike prihvati njemačku zaštitu. Kralj i vlada pozvali su proglasima narod, da sačuva mir i red, pa je osim nekoliko slučajeva otpora zaposjedanje brzo provedeno. Drugog dana je ministar predsjednik Stauning izjavio, da je vlada donijela tu odluku stoga, da se narod i zemlja poštede od rata, i da ona računa sa suradnjom naroda. Istodobno je vladina koalicija proširena. Islandska vlada saopćila je na to 11. IV. 1943 danskoj vladi, da ona privremeno preuzima izvršivanje kraljevske vlasti, jer je kralj više ne može vršiti; obzirom na stanje u Danskoj, islandska vlada preuzima i vođenje vanjske politike. Danska vlada izjavila je, da za vrijeme sadašnjeg stanja priznaje potpunu neovisnost Islanda. Nakon smrti min. pred. Stauninga sastavio je 3. V. 1942 novu vladu soc. demokrat W. Buhl, koji je odstupio 10. XI. 1942, a naslijedio ga je dotadašnji ministar vanjskih poslova Eric Scavenius, koji je kao svoj program istakao nastavak dosadašnje politike. Na izborima 23. III. 1943 ostala je stranačka slika bez dubljih promjena. Socijalisti su sa 66 mandata od 148 zadržali prvo mjesto i porasli za 2 mandata (prema 1939); na drugo mjesto došli su konzervativci, koji su porasli od 26 na 31 mandat, a zemljoradnici su spali na treće mjesto, od 30 mandata na 28.

LIT.: F. Chr. Dahlmann-D. Schäfer, *Geschichte von Dänemark*, 5 sv., 1840—1902; Kr. Erslev i dr., *Danmarks riges historie*, 6 sv., 1896—1906; E. Holm-A. Linvald, *Danmarks og Norges indre historie*, 10 sv., 1885—1923; H. Bergtrup, *Det danske folks historie i 19. aarh.*, 4 sv., 1909—14; E. Arup, *Danmarks historie* (do 1624), 2 sv., 1925—32; A. Friis i dr., *Det danske folks historie*, 8 sv., 1926—29; prikaz danske povijesti u G. Brodnitza *Handbuch der Wirtschaftsgeschichte (Dänemark)*. U.



KØBENHAVN, Pogled na središte grada

Ustav. Danska je bila apsolutna monarhija od 1660 te je u »kraljevskom zakonu« (Kongelov) od 14. XI. 1665 imala jedinstven primjer pisanog ustava u apsolutnoj monarhiji. U povodu događaja od 1830 ustanovljene su pokrajinske staleške skupštine, a 1848 pristupilo se izradbi ustava od 5. VI. 1849. Taj ustav uže Danske nastojalo se idućih godina uklopiti u širi sustav svih zemalja monarhije (uključiv vojvodine Schleswig, Holstein i Lauenburg), tako da bi danski parlament imao ulogu pokrajinske zakonodavne skupštine. Poslije nesretnog rata za vojvodine proglašen je 28. VII. 1866 izmijenjeni ustav (gjennemsete grundlov) od 1849. Znatne izmjene u pravcu demokratizacije izvršene su u ustavu od 5. VI. 1915, a manje izmjene 10. IX. 1920.

D. je ustavna monarhija, nasljedna — prema posebnom zakonu o nasljedstvu od 1853 — po pravu prvorodstva u muškoj lozi potomaka Kristijana IX., prvoga kralja iz kuće Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg. Kralj mora pripadati evangeličko-luteranskoj crkvi, koja je po ustavu narodna crkva te je država uzdržava. Kralj nije odgovoran za vladarske čine, koji moraju nositi premapotpis ministra. On ne može bez privole parlamenta navijestiti rat, sklopiti mir, sklopiti ili raskinuti saveze i trgovinske ugovore, ustupiti državno područje, uglaviti obvezu, koja bi mijenjala postojeće javno pravo. Kralj ima pravo izdavati privremene zakone, dok parlament nije na okupu, ali se ovi moraju predložiti parlamentu na odobrenje u narednom zasjedanju; po praksi oni ostaju kao privremeni na snazi, sve dok ih jedna kuća parlamenta ne zabaci.

Parlament (Rigsdag) ima dvije kuće. Donja kuća (Folketing) bira se na 4 g., a aktivno i pasivno izborno pravo imaju muškarci i žene iznad 25 g. Sadašnji, dosta zamršeni izborni zakon osigurava razmjerno biranje po strankama; 117 mandata dijeli se po okružjima prema D'Hondtovu sustavu na stranke, a 31 »dodatni« mandat dijeli se na stranke, koje su po razmjeru glasova, što su za njih pali u cijeloj zemlji, stekle premalen broj mandata. Unutar toga stranačkog rezultata dijele se onda prema proširenoj Andrae-ovoj metodi obje vrste mandata na pojedine kandidate po broju glasova, koji su za njih pali. To dopušta opredjeljivanje izbornika za pojedine kandidate unutar iste stranke. Gornja kuća (Landsting) broji 76 (po ustavu najviše 78) članova, od kojih 19 biraju na 8 g. članovi dotadašnjeg Landstinga, a 56 njih biraju se — svake 4. godine polovica — neizravnim izborima po razmjernom sustavu. Aktivno i pasivno izborno pravo vezano je na 35. godinu života. Otoci Færøer biraju po 1 člana u svaku kuću. Rigsdag se mora sazvati svake godine, a zasjedanje se ne može zaključiti prije nego se izglasa ovlaštenje vladi za ubiranje poreza i za državne izdatke. Kralj potvrđuje zakone i ima pravo raspustiti parlament (Landsting samo u određenim slučajevima). Obje kuće Rigsdaga sastaju se u zajedničku sjednicu, ako treba stvoriti odluku u slučaju malodobnosti, bolesti ili odsutnosti vladara, kao i za izbor vladara i određenje nasljednog reda, ako vladar umre bez nasljednika.

Ministre može optužiti kralj ili Folketing pred visokim sudištem (Rigsret), sastavljenim od članova vrhovnoga suda i jednakoga broja članova, koje bira Landsting iz svoje sredine.

Izmjena ustava mora najprije dobiti privolu obiju kuća i vlade, a na to se obje kuće raspuštaju. Ako i novi Rigsdag prihvati nacrt izmjene, predlaže se on na pučko glasovanje, a za izmjenu mora glasovati najmanje 45% izbornika za Folketing. Izmjenu mora potvrditi i kralj.

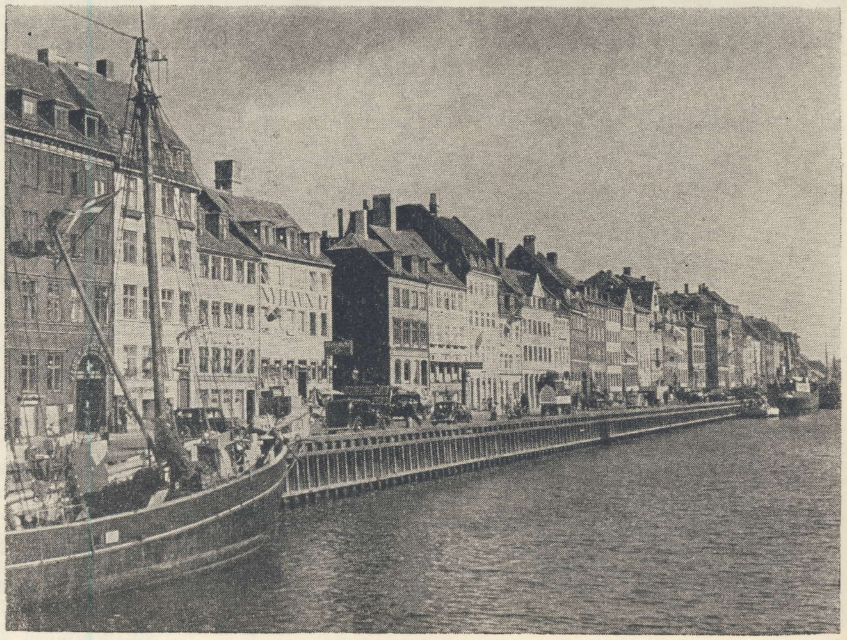
Upravno je zemlja razdijeljena na 21 okružje (Amt). Otočje Færøer ima posebno vijeće (Lagting), izabrano na 4 g. Danskoj pripada kao nuzzemlja (Biland) Grönland (v.).

LIT.: C. Goos-H. Hansen, *Staatsrecht des Königreichs Dänemark*, 1889, 2. izd. 1913; H. Hansen, *Das öffentliche Recht Dänemarks 1914—21*, Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, XI., 1922; V. Krišković, *Na izmaku ove naše demokracije*, Zagreb 1940. J. A.

Danski jezik *(det danske sprog*, u starim skandinavskim vrelima *doensk tunga*, odakle poljski naziv za Dance *Dunin, Duńczycy, duński)* govorilo je 1926 godine 3,418.000 duša (od toga oko 11.000 u Njemačkoj) u Danskoj, u sjevernom Schleswigu do Flensburga, na Færøerima, premda domaći jezik ovih otoka, zvan *färing*, ide u norveško-islandsku ili zapadnu nordijsku skupinu, na Islandu, gdje je književni jezik domaći islandski, i nešto na Grönlandu, gdje je jezik urođenika *eskimo* (v.).

Ide u nordijsku skupinu germanskih jezika i sačinjava sa švedskim istočni nordijski ogranak. Razlika između obiju nordijskih grupa leži na pr. u tome, što se u švedskom i danskom kaže *kō*, a u norveško-islandskom *kú*, njem. *kuh* »krava«. U germanskoj jezičnoj porodici nordijska skupina stoji najbliže izumrlim istočnogermanskim jezicima — gotskom, vandalskom i burgundskom. Jedna je od glavnih razlika između nordijske i istočnogermanske skupine u postupku s dočetnim samoglasnicima, koje nordijska skupina pridržava, a istočnogermanska odbacuje (primjer: nordijsko *hlaiva* = gotsko *hlaifs* = opća slavenska posuđenica iz gotskoga *hljeb*).

Za švedsko-dansku jezičnu zajednicu značajno je monoftongiranje diftonga *ai* i *au*, koji postaju *e* i *ö*, na pr.: *hlaiva* = danski (zastarjelo) i švedski (samo u narječjima) *lev* = njem. *Laib*, hrv. *hljeb*, švedski *löp* = danski *löb* = njem. *Lauf* »trka«. Danski se od švedskoga znatno razlikuje time, 1. što oslabljuje dočetne samoglasnike (primjeri: danski *tunge*, plural *tunger* = švedski *tunga*, plural *tungor* = njem. *Zunge, Zungen* »jezik«; danski *gud*, plural *guder* = švedski *gudar* = njem. *Götter* »bogovi«, 2. što u danskom među samoglasnicima bezvučni zatvoreni suglasnici (t. zv.



KØBENHAVN, Nova luka (Jonals)

okluzivi) postaju zvučni spiranti, a u švedskom se ne mijenjaju, primjeri: danski *gade* = švedski *gata* = njem. *Gasse* »ulica«; danski *æde* = švedski *äta* = njem. *essen* »jesti«, 3. što švedski ima muzikalni akcenat, a danski ekspiratorni, a nada sve time, 4. što danski upotrebljava u izgovoru pojavu zvanu danski *stöd* = njem. *Stoss*, a švedski ne. Ova se fonetska pojava sastoji u tome, da se glasilnice u grlu između samoglasnika i idućega suglasnika naglo zatvore u određenim oblicima, primjer: danski *del* = njem. *Teil* »dio« izgovara se *dê'l*, dok u infinitivu *at dele* = njem. *teilen* »dijeliti« ovaj za danski jezik veoma značajni izgovor ne postoji.

Područje danskoga jezika bilo je za vrijeme i nakon velike ekspanzije Vikinga g. 800—1050 mnogo veće nego danas. Od 9. do 11. st. govorilo se danski u istočnoj i sjevernoj Engleskoj (to je t. zv. Danelag). Tada je zašao ovaj jezik i u Irsku, gdje je kao i na Færøerima došao u doticaj s Keltima. Od g. 900 do 1000 govorio se zajedno s norveškim ili norskim u danas posve francuskoj Normandiji. Luteranska reformacija oduzela mu je južni Schleswig. Kad je 1537 Norveška potpala pod dansku monarhiju, bio je danski jezik uveden u ovoj nordijskoj zemlji kao književni i kao jezik obrazovanih slojeva. Ovaj privilegij zadržao je sve do polovine 19. st., kad ga norveški nacionalistički pokret za uvođenje t. zv. landsmål-a i riksmål-a (→ Norveška, jezik) istiskuje iz ovoga privilegiranog položaja. Ovdje se jezik zvao dansko-norveški. Do 1660 pripadali su danskom jeziku i južno-švedski krajevi Skaane (lat. Scania), Halland i Blekinge, gdje se od vremena, kad ovi krajevi otpadoše od Danske, govori švedski. Danski živi tu danas još samo u pučkim narječjima. I na Færøerima postoji u novije doba pokret za uvođenje domaćeg narječja färing u književnost.

Od doba književnosti, t. j. od 13. st., razlikuju se u danskom tri narječja: a) Jutsko, koje se govori na poluotoku Jyllandu i u Schleswigu, b) Otočko ili sjællandsko, na kojem se osniva današnji književni jezik, jer je na otoku Sjællandu i glavni grad. Ovo se narječje govori na svim danskim otocima, osim na Bornholmu, Laeso, Anholt i Samsø, c) Istočno ili skansko, koje se govori na ovim posljednjim otocima i u spomenutim krajevima južne Švedske. Ovo posljednje narječje ima kao i švedski t. zv. postpozitivni član (v.), dok ostala imaju prepozitivni član kao njemački, engleski i t. d.

U razvitku danskoga jezika i književnosti razlikuju se 4 perioda: a) *aeldre dansk* »najstariji danski«, koji pozna književnost u runskim natpisima i u pravnim spomenicima (kao Codex runicus iz konca 13. st., koji sadržava zemaljske i crkvene zakone); b) srednjodanski, t. zv. *gammel dansk*, koji obuhvata književnost 14. do 16. st. Ovamo ide Börglumski rukopis, u kojem je t. zv. Karlamagnus-Saga (→ Chanson de geste). Prava danska književnost počinje s t. zv. Biblijom Kristijana III., koju prevedoše Christiern Peedersen, Peter Palladius i dr.; c) *nyere dansk*, t. j. noviji danski jezik, koji predstavlja književnik Holberg (18. st.) i d) *nyeste dansk*, t. j. najnoviji danski jezik, koji predstavljaju odlični stilisti H. C. Andersen, S. Kierkegaard i J. P. Jacobsen.

Danski se jezik služio u najstarije doba runskim pismom, ali je ono već u staro doba književnosti bilo potisnuto od latinice. Osim toga piše se danski i frakturom, t. zv. švabahom. Glavne značajke danske latinice jesu ove: 1. dvostruko *aa*, koje se piše u najnovije doba i *å*, označuje otvoreno *o* (primjer: *Aarhus* = *Århus* izgovori *Órhus);* 2. *æ* izgovara se kao njemačko *ä*; 3. precrtano *ø* pretstavlja otvoreno ili zatvoreno *ö*; 4. *s*, *c* pred *e*, *i* i *z* izgovara se uvijek kao hrvatsko *s*; 5. *r* ne izgovara se nikada kao hrvatsko *r*, nego otprilike kao t. zv. francusko *r* grasseyé; 6. *v* se ne izgovara kao njemačko *v* (vau), nego kao hrvatsko *v*, poslije samoglasnika kao *u* (primjer: *København* izgovori *Köunhaun, Skovgaard* izgovori *Sgaugōr*); 7. *d* među samoglasnicima interdentalni je spirant, izgovara se kao englesko *th*, a poslije *n*, *l*, *r* uopće se ne čuje (primjeri: *Odense*, nastalo iz *Odins-æ* na otoku Fyp »otok boga Odina«, izgovori *Óthnse, Andersen* izgovori *Ánersen, Harald* izgovori *Háral, Kierkegaard* izgovori *Kírkegōr);* 8. *sj.* se čita *š* (primjer: *sjæl* = njem. *Seele* »duša« izgovori š'äl).

Evo još dva primjera danskoga jezika u poređenju s njemačkim: 1. *at* (= njem. *zu* = engl. *to* pred infinitivom) *købe* = njem. *kaufen* »kupovati«, odatle ime danskoga



KØBENHAVN, Stara burza *(Jonals)*

glavnoga grada *København*, koji se, kao ribarsko mjesto, najprije zvao samo *Höfn*, latinski *Hafnia* = njem. *Hafen* »luka«, zatim *Köbmannehavn* (odatle češki naziv *Kodaň)* = lat. *Portus Mercatorum* »trgovačka luka«, 2. *Min Herre! De har ikke nödig at ulejlige Dem* = Njem. *Mein Herr! Sie haben nicht nötig sich zu bemühen* »Gospodine! Nemate razloga da se trudite«. *U-* = njem. *un-* »ne«, *lejlige* infinitivna je izvedenica od riječi, koja odgovara njem. *Lage* »položaj«.

Danska je također zemlja velikih lingvista. Spomenimo samo poticatelja Grimmova germanista Rasmusa Kristiana Raska, germanista Karla Vernera, poznatoga po t. zv. Vernerovu zakonu, Holgera Pedersena (indoevropskog komparatista, koji se bavi keltskim jezicima kao i albanskim), V. Thomsena (turkologa), romaniste Christophera Nyropa, Viggo Brøndala, Kr. Sanfeld-Jensena, koji je i balkanolog, fonetičara i anglista O. Jespersena i t. d.

LIT.: Povijest jezika: Adolf Nereen; *Geschichte der nordischen Sprachen* (u zborniku H. Paul, Grundriss der germanischen Philologie, sv. I., Strassburg 1901, 3. izd. 1913); V. Dahlerup, *Det danske sprogs historie, København*, 2. izd., 1926, njemački prijevod pod naslovom *Geschichte der dänischen Sprache*, Ulm 1905; K. Mikkelsen, *Dansk sproglære med sproghistoriske tilloeg*, København 1894. b) Rječnici: *Dansk ordbog*, København 1793—1905, 8 sv., izdan od Učenog društva Videnskabernes Selskab; *Ordbog over det danske sprog*, koji izdaje od 1918 Dansko društvo za jezik i književnost; M. Molbech, *Dansk Ordbog*, 2. izd., 1854—9; etimološki rječnik napisaše H. Falk i A. Torp, *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*, Oslo, 1903—6, također u njemačkom izdanju pod naslovom *Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1910—11. c) Rječnika i praktičnih gramatika u slavenskim jezicima nema još. Stoga za praktičnu porabu mogu služiti njemačke praktične gramatike kao Wied-Brøndum-Nielsen, *Dänische Konversations-Grammatik*, 6. izd., Heidelberg 1924; *Langenscheidts dänisch-deutsches und deutsch-dänisches Taschenwörterbuch*, 2 sv., 1923—4. d) Časopisi za znanstveno izučavanje: *Dania*, Tidskrift for folkemål og folkeminder, København, i *Arkiv for nordisk filologi*, Oslo 1883 i sl. P. S.

Književnost počinje se s *poganskom pretpoviješću* (oko 400 pos. Kr. do 1500) runskim natpisima i zapisima, koji su upravo zajedničko germansko dobro, ali su značajni spomenici kulturnog života u Danskoj, koliko su sačuvani na danskom tlu. Narodne pjesme *Folkeviser* (viteške plesne pjesme) i *Kaempeviser* (junačke pjesme), sabrane i izdane prvi put istom 1591, kao i Saxo Grammaticus u svom latinskom djelu, svjedoče o prastarim motivima iz Beowulfa i Edde, dok danski najstariji krug junačkih pjesničkih motiva govori o borbama Uffe, kralja u Lejri, s Hagbardom i Signom. Zajednički dansko-islandski motivi mogu se naći i u najstarijem islandskom pjesništvu.

Katolički srednji vijek do od prilike 1500 godine donosi pisanu književnost, u prvom redu za praktične potrebe

Crkve, ali su znamenitija djela toga starijega razdoblja pisana pretežno latinski, kao nadbiskupa Andreasa Sunesena (oko 1228) *Hexaëmeron*, rasprava o vjerskim pitanjima u latinskim stihovima. Najjaču djelatnost na svjetovnom i duhovnom području izazvao je za »valdemarskih vremena« (1150—1250) genijalni nadbiskup Absalon, napose na polju legenda, samostanskih kronika i svjetovne povijesti. Svend Aggesön napisao je kratku, a Absalonov »pisar« Saxo Grammaticus opširniju dansku povijest *Gesta Danorum* (16 knjiga), neprocjenjivo znamenit izvor za nordijsku povijest uopće. Slovnice, staro dansko pravo, kronike u stihovima *(Danska rimkrönika)* više su jezično-povijesnog značenja nego li književnog. Uz već spomenute vrste narodnih pjesama *(Folkeviser)* prodire u Dansku evropsko viteško junačko i ljubavno (trubadursko) pjesništvo epsko i lirsko. Povijesne narodne pjesme pjevaju o kralju Valdemaru I., o njegovoj ljubavnici Tove *(Tovelille)* i o maršalu Stigu. Kalmarskom unijom (1397) došla je Norveška u državnu zajednicu s Danskom, te je danski postao i norveškim književnim jezikom. Sve do 1814 bila je danska književnost zajedničko dobro obaju naroda.



(Jonals)

KØBENHAVN, Spomenik Andersenu

Razdoblje *humanizma, reformacije i renesanse* (1500—1700) donosi (1524) prvi prijevod Novoga Zavjeta, a zatim (1550) čitavu Bibliju u prijevodu Christierna Pedersena, »oca danske književnosti« (nazvanu *Biblijom Kristijana III.)*, mnoge vjerske spise na danskom i latinskom jeziku (Hans Tausen, Peder Palladius, Poul Helgesen, te Niels Hemmingsen Melanchtonov učenik), pa povijesne kronike (P. Helgesen: *Den skybinske krönike*, Arild Huitfeld) i najbolje povijesno djelo Andern Sörensena Vedela (1542—1616), koji je preveo i Saxa na danski jezik. Najznatniji su pjesnici crkvenih pjesama (psalama) Hans Chr. Sthen i Hans Thomesen. Kao i u Njemačkoj, reformacija je donijela dosta satiričkih i polemičkih spisa *(Peder Smed* i prijevod *Reineke Fuchsa)* uz školske komedije Hieronima Rancha. Anders Arrebo (1587—1637) kao prvi renesansni pjesnik prepjevao je Du Bartasovu *La première sepmaine* kao *Hexaëmeron* u heksametrima i aleksandrincima sa srokovima prema učenim pravilima metrike (»den ziirlige Stil« — kićeni slog). Thomas Kingo (1634—1703) probio je svojom zbirkom duhovnih pjesama *Aandeligt Sjungekor* (I., 1674; II., 1681) put pravoj poeziji uz jednostavnost oblika i srdačnost ugođaja. U prozi su najznatniji radovi zakonik *Christian V's Danske Lov* (1683), te grofice Leonore Kristine Ulfeldt *Jammers Minde* (1685), autobiografija nesretne nezakonite kćerke Kristijana IV., koju je kraljica ljuto progonila. To je prvo djelo zaista umjetničke danske proze, ispripovijedano iskreno, jednostavno, s dubokim patosom ogorčene i teško ponižene žene.

Doba *kritike i racionalizma* do kraja 18. stoljeća, u prvoj svojoj polovini obično nazvano Holbergovim vremenom po svom najjačem zastupniku, genijalnom Ludvigu Holbergu (1684—1754). Nakon zlosretnoga učešća Danske u 30-godišnjem ratu i nesretnih ratova sa Švedskom uslijedila je malodušnost i osiromašenje zemlje, a u društvu i književnosti francuska moda *(Astrée* baruna Honoré d'Urféa, preveo Sören Torkelsen; pjesme iz toga romana, sabrane kao *Aströä Siunge Chor*, postale su općenito omiljela pjesmarica). Holberg ustaje svojim komičkim epom *Peder Paars* protiv skučenosti Danske Fridrika IV., a svojim komedijama u stilu Molièrea daje izrazito moralizatornu tendenciju. No pri tom uvodi i zdrav realizam svoje vrsti crtajući nastranosti suvremene Danske izvrsno zapaženim studijama značajeva. Nerijetko kroz taj realizam probija iskreno i duboko proćućena poezija, a ujedno se Holberg pokazuje majstorom sitnog slikarstva iz svagdanjeg života. Holberg je kao pisac povijesnih djela zauzeo stajalište oprečno službenom pijetizmu te tako stvorio djela esejističkog značaja (u stilu Montaignea ili Addisona) i ujedno gibljivu, živahnu, laku dansku prozu. Takva su mu i moralno-filozofska djela *(Moralske Tanger* 1744), dok njegov latinski roman *Nicolai Klimii iter subterraneum* (Leipzig (1741) iznosi moralno-političku satiričku sliku predvodnih evropskih zemalja. Od Holbergovih suvremenika znatniji su: povjesničari Hans Gram (1685—1749) i Jakob Langebek (1710—75), posljednji znamenit kao izdavač izvora za dansku povijest *(Scriptores Rerum Danicarum medii aevi);* zatim Fredrik Suhm (1728—98), Erik Pontoppidan (1698—1764, ujedno pisac romana *Menoza)* i Islanđanin Arni Magnussen (1663—1730) sa svojom dragocjenom zbirkom staroislandskih rukopisa. Chr. Falster (1690—1752) filolog je i satirik u duhu Holbergovu. Duhovno pjesništvo zastupa Hans Adolf Brorson (1694—1764), nježniji, mekši od Kinga. Pjesme mu nisu crkveni himni nego više duhovna lirika, u kojoj se osjeća neposredni dah realnog života i prirode, dok Ambrosius Stub (1705—58) uopće prelazi više na područje svjetovnog pjesništva s ljupkim sličicama iz prirode.

Druga polovina 18. stoljeća razvija se pod jakim dojmom njemačkog racionalističkog klasicizma (Matthius Claudius, Schiller; Klopstock je 20 godina boravio u Danskoj kao štićenik i ljubimac dvora). I »povratak k prirodi« J. J. Rousseaua dolazi u Dansku putem Njemačke. Za regentstva prijestolonasljednika Fridrika (VI.) znameniti državnici Bernstorff, Reventlow i Colbjörnsen vode Dansku u novo doba (ukinuće kmetstva 1788, gotovo potpuna sloboda tiska 1790). Tomu odgovara uvođenje racionalizma u bogoslovsku znanost (Guldberg 1731—1808, Bastholm 1741—1819, koji u zajednici s N. E. Balleom, 1744—1816, izdaje novi katekizam). U drugu ruku P. A. Heiberg (1758—1841) i Malte Conrad Bruun (1775—1826) uvode radikalno-revolucionarne ideje u politici, naročito Heiberg komedijama *(De Vonner og Vanner, Chinafarerne)*, satiričkim letacima *(Rigsdaler Sedlens Händelser)* i tobožnjim »etimologijskim« rječnikom *(Sproggransknning*, 1798) protiv dvora, aristokracije, ortodoksije i dr. — Pram (1756—1821) i Rahbek (1760—1830) pokreću po uzoru engleskom (Addisonov »Spectator«) časopis »Minerva« i (1791) tjednik »Den Danske Tilskuer« kao središte danskoga književnog života. Rahbek izdaje Holbergove komedije, s Nyerupom povijest danske književnosti *(Bidrag til den Danske Digtekunste, Historie*, 1800—08), s Nyerupom i Abrahamsonom zbirku narodnih pjesama *(Udvalgte danske Viser fra Middelalderen* 5 sv.). Njegova žena, Karen Margaretha Heger (»Kamma«), neobično obrazovana i duhovita, učinila je Rahbekovu kuću duhovnim središtem danskoga »Sturm- und- Dranga«, gdje su se uz Heiberga i Prama sastajali i budući danski romantici Baggesen, Grundtvig, braća Ørsted, a osobito najslavniji im drug A. G. Oehlenschlaeger.





Gore: KØBENHAVN, *(Turistforeningen); dolje:* DVOR FREDERIKSBORG U HILLERODU, *(Tryde).*







Gore: KRAJOLIK IZ SREDNJEG SEELANDA, *(Orbis terrarum);*
dolje lijevo: DVOR »EGESKOV« KOD FAABORGA, *(Orbis terrarum).* *dolje desno:* MOTIV IZ AARHUSA, *(Orbis terrarum)*





DANSKA UMJETNOST

Gore: CHRISTIEN SCHJELLERUP KØBKE, Na jezeru Sortedam; *dolje:* BERTEL THORVALDSEN, Ganimed i orao, København, Muzej Thorvaldsen.

PRILOG U BAKROTISKU 56

DANSKA UMJETNOST



JÖRGEN VALENTIN SONNE, Prizor sa sela



JENS JUEL, Majka i sin

Najjače su pojave *prijelaznog razdoblja* (danski »Sturm-und-Drang) Ewald i Baggesen. Johannes Ewald (1743—81) svojim nesređenim i nemirnim životom predstavlja tip onoga, što su njemački suvremenici nazvali »Kraftgenie«. Inače je u svojim dramama *(Adam og Eva, Rolf Krage, Balders Död)* više u kolotečini Klopstockove dramatike bilo biblijskog, bilo pseudohistorijskog (»barditi«) sadržaja iz prastare danske povijesti. U odama, koje također sjećaju na Klopstocka, našao je patetičan ali prirodan izražaj. No najznačajnije naviješta novo vrijeme njegov vaudeville *Fiskerne* (1778), prvi pokušaj u danskoj književnosti, da se iznosi neposredno život, premda su u smislu Rousseaua danski ribari prikazani kao ideal nepokvarenosti i prirodnosti. Pjesme, koje je Ewald stavio u usta svojim osobama, u stilu starih narodnih pjesama, postale su neobično popularne, a *Kong Christian stod ved højen Mast* iz *Ribara* ostala je i do danas danskom narodnom himnom. Za Ewaldom se povode Thomas Thaarup (1749—1821) drama iz seljačkoga života, Ole Johan Samsøe (1759—96) pseudohistorijskom dramom, koja je u stvari porodična maska suvremenoj satiri. J. N. Bruun (1745—1816) piše naprotiv tragediju klasičnog francuskog stila sjećajući već naslovom (Zarine) na Voltaireovu »Zaïre«, a Norvežanin J. H. Wessel (1742—85) služi se pompoznim aparatom klasične tragedije za upravo neobuzdanu satiričku parodiju *(Kjoerlighed uden Strømper)*. Idiličari su (u stilu Gessnera) već spomenuti Thaarup i Tullin (1728—05), C. Frimann (1746—1829), a elegičar Rein (1760—1821).

Jens Baggesen (1764—1826) unosi svojom prilagodljivošću u dansku književnost laku i lakoumnu, često ciničnu ljupkost rokokoa u stilu Wielanda i Voltairea, no kasnije se priklanja Klopstocku i Kantu. *Labyrinthen* (1792/3), opis puta po Njemačkoj, pripada među najduhovitiju dansku prozu, sa šarenilom dojmova, ugođaja, svijeta i života. »Priroda, umjetnost i sudbina učinile su me slabim, fantastičnim, neurednim, čudnim i strastvenim čovjekom« — kaže Baggesen sam o sebi, unoseći tako tu mješavinu svoje osobnosti u revolucionarno vrijenje vremena. Polazeći 1800 u Pariz odrekao se danskog pjesništva predajući »svoju dansku liru« pjesniku A. G. Oehlenschlägeru, koji mu je posvetio oproštajnu pjesmu.

Oehlenschläger (1779—1850), H. Chr. Andersen (1805—1887), N. F. S. Grundtvig (1783—1872) i Sören A. Kierkegaard (1813—55) su imena *danskog romantizma* ili *nordijskog preporoda*. Adam Oehlenschläger naziva se općenito kraljem danskoga pjesništva, a njegove pjesme *(Digte af A. Oe.*, 1803), napose *Guldthornene*, intonacijom i programom danskoga romantizma. Na 2. IV. 1801 (na Veliki četvrtak) odbila je danska mornarica u Sundu nadmoćno brodovlje Engleske pod vodstvom Nelsona i isposlovala častan mir. Taj dan znači obnovu danske narodne samosvijesti, a tim se ujedno započinje traženje specifično nordijskoga u pjesništvu i borba protiv bijesnog racionalizma (čarobna drama *Aladin*, tragedije *Palnatoke, Axel og Valborg, Hakon Jarl)*. Schleiermacher ga je upoznao sa Sofoklom, te je tako Oehlenschläger zajedno s kiparom Thorvaldsenom postao stvaraocem posebnog nordijskog klasično-romantičnog preporoda Antike (drama *Baldur de Gute* iz nordijske mitologije u grčkim trimetrima i s korovima). Oehlenschläger je najveći danski dramatik (»Holberg je svoje komedije izradio na danskoj poslovici, a Oehlenschläger svoje drame na narodnoj pjesmi« — J. Jørgensen) i epik, a Andersen najveći pripovjedač, koji je isprva smatrao glavnim djelima svoje romane *(Improvisatoren*, 1825, *O. T.* 1836, *Kunenspillemand*, 1837), ali se proslavio po čitavom svijetu svojim »pričama« (bajkama, parabolama i »pjesmama u prozi«) kao triumfom romantične poezije. Grundtvig je uz bok Oehlenschlägerovih drama stvorio Priručnik nordijske mitologije (1808), upravo njezin romantičko-simbolički tumač, no najviše se istakao (uza svoje najneprolaznije djelo, osnutak i ustrojstvo danskih »pučkih sveučilišta«) svojom oštrom kritikom nezgodnih pojava u danskoj službenoj Crkvi, napose njezina racionalizma. Njegova svjetska kronika u stihovima *(Krönike-Rim* 1829) i crkvena pjesmarica *(Sangverk til den danske Kirke*, I., 1837; II., 1841) s vlastitim i tuđim pjesmama, postale su glavnom podlogom za vjersko-odgojni rad u pučkim sveučilištima. Søren Aabye Kierkegaard znači završnu granicu romantizma. U svojim glavnim djelima



(Jonals)

KØBENHAVN

(Enten-Eller, 1843, Stadier paa Livets Vej, 1845, *Øjeblikket* 1855) iznosi opreku između estetskoga čovjeka, koji samosvijesno rješava sama sebe svagdanjih dužnosti i građanski etičkoga čovjeka nagoviještajući, da iznad toga ima nešto treće, više, a to je religiozni čovjek. Kierkegaard traži, da čovjek proživljava vjeru, da ne živi *od vjere* (kao predstavnici službene Crkve, na koje se obara svom žestinom svoga gnjeva) nego *po vjeri*. Uz tu četvoricu velikana svjetskoga značenja značajni su zastupnici romantizma: B. S. Ingermann (1789—1802) »nordijski Walter Scott« s povijesnim romanima te općenito popularnim jutarnjim i večernjim pjesmama (1839); Carsten Hauch (1790—1872) povijesnim dramama i romanima, Chr. Hv. Bredahl (1784—1860) »dramskim scenama«, utopističkom satirom, punom ogorčenog pesimizma. J. L. Heiberg (1791—1860) stvorio je pod dojmom talijanske i španjolske dramatike, a nadasve po uzoru Pariza, novu dansku komediju u obliku vaudevillea prikazujući život u lakoj persiflaži umjesto Holbergova, katkad nešto teškoga moraliziranja *(Aprilsnarrene*, 1826, *Recensenten og Dyret*, 1826, *Ed Eventyr* i *Rosenborg Have*, 1827). Heiberg je ujedno filozofski pisac (Hegelovac), osnivač lista Københavns Flyvende Post, popřišta mlađeg pjesničkog pokoljenja. Dok je za Oehlenschlägera pjesnik prorok, vizionar, za Heiberga je on u prvom redu umjetnik, koji stvara promišljeno i s određenim ciljem. Heibergovu krugu pripada Henrik Hertz (1797—1870) komedijama, ali i osjećajnim romantičkim dramama *(Svend Dyrings Hus*, 1837; *Kong Renés Datter*, 1845; *Ninon*, 1848) i formalno savršenom lirikom. Th. Gyllembourg, Heibergova majka (1773—1856), pisala je u listu svoga sina novele iz svagdašnjeg života *(Familien Polonius*, 1827; *En Hverdags-Historie*, 1828; *Mesalliance*, 1833; *Extremerne* 1835; *To Tidsaldre*, 1845), a njezin rođak i učenik A. Nicolai de St. Aubain (1798—1865) novelist je građanskoga života københavnskog *(Lykkens Lucking, Børneballet, Tante Francisca)*. Prijelaz k realizmu znače slike iz ciganskog života Steena Steensena Blichera (1782—1848) s jyllandskih prudova *(En Landsbydegns Dagbog*, 1824; *E Bindstouw* 1842 i dr.), dok P. M. Müller crta veseli, pustolovni đački život *(En dansk Students Äventyr*, 1824), a u teoretskim studijama približava pjesništvo zbiljnosti, umjesto romantičkog



KØBENHAVN, Kraljevsko kazalište (*Jonals*)

zamagljenog idealiziranja. Posljednji su zastupnici romantizma tankoćutni lirici Chr. Winther (1796—1876), Emil Aarestrup (1880—56) i C. Chr. Bagger (1807—46), dok su P. Chievitz (1817—54), slaveći poput Murgera život bohème, i L. O. Bödscher (1793—1874), s formalno savršenim lirskim uspomenama na Italiju, već izišli iz dohvata romantizma. Frederik Paludan Müller (1809—76), srodan Kierkegaardu, u obuhvatnom epskom poemu *Adam Homo* (I. 1841; II. i III. 1848) podvrgava neumoljivoj kritici suvremenog prosječnog čovjeka, koji se penje u častima, ali postepeno izdaje svoj vlastiti ideal. Protiv te negativne slike modernog Fausta postavlja pjesnik ideal odricanja (*Kalanus*, 1854; *Benedikt af Nurcia*, 1861) izrugujući se modernom idealizmu (*Luftskipperen og Atheisten*, 1853).

Četrdesetih godina javlja se skupina pjesnika, koja ima mnogo sličnosti s »mladom Njemačkom« (Das junge Deutschland) Heinea i Börnea. Osjeća se to i po sve jačem učešću Židova (Meir Goldschmidt s tjednikom »Corsaren«, te oba Brandesa), a značajno im je spajanje romantičkog oblika s liberalnim, napose političkim idejama (C. P. Ploug 1813—94, J. Chr. Hostrup 1818—92). Za njima se povelo više finih, osjećajnih lirskih pjesnika kao Chr. K. J. Molbech (1821—88) i H. P. Holst (1811—93) te pripovjedači H. E. Schack (1820—59, *Phantasterne*, 1857), Vilhelm Bergsøe (1835—1911) i dr. T. zv. »pučko-učiteljska književnost« (C. A. Thyregold 1822—98, A. Nielsen 1827—97, Zakarias Nielsen 1844—1922) prikazuje iz neposredne blizine pučki život, te tako utire put realizmu, odnosno kasnijoj (oko 1900) »umjetnosti zavičaja«.

Nesretna godina 1864 (gubitak Schleswig-Holsteina) uz duboku potištenost i otrežnjenje čitave Danske od romantičkih zanosa donosi potpuno odvraćanje od Njemačke. Danska književnost kreće se odsele između Flaubertova razočaranja i Turgenjevljeve rezignacije. Na čelu je danskog *naturalizma* ime svjetskog značenja, Georg Brandes (1842—1927). Brandes je (*Æstetike studier*, 1868; *Kritiker og Portrœer*, 1870; *Hovedströminger*, 1872—90) svrstao dansku književnost u cjelinu evropskog stvaranja, ali joj je dao jednostran program materijalističkog naturalizma (»sloboda istraživanja — sloboda misli«) i stavio je u službu drugotnih zadataka (saette Problemer under Debat — problemi vremena podvrgnuti raspravljanju), no svojom je širokom kulturom i lakoćom pisanja umio dati svemu estetsku vanjštinu. Uz to je njegov brat Edward osnovao glasilo pokreta Det nittende Aarhundrede (1874—77), a zatim postao urednikom dnevnika Politiken (1884—1904), gdje su oba brata mogla suvereno uzdizati i prešućivati svoje književne simpatije ili antipatije (»brandesianizam«). Edward je uz to i dramatik i romansijer seksualnog epikurejstva. Daleko su znatniji zastupnici realizma Jens Peter Jacobsen (1857—1924, *Niels Lyhne* 1880; *Marie Grubbe*, 1876; *Mogens og Andre Noveller*, 1882) s finim crtanjem likova i ugođaja no posve pesimističkim osjećajem besmislenosti života; Karl Gjellerup (1857—1924) u prvom razdoblju svoga rada, dok se kasnije odrekao »brandesianizma« (tragedija *Brynhild*, 1884; *Vandreaaret*, 1885) i priklonio spiritualizmu. Herman Bang (1857—1914) pjesnik potištenosti nakon zlosretnoga rata (*Under Aaget*, 1890; *Tine*, 1889) i osjećaja iskorijenjenosti (*Haablöse Slägter*, 1879; *De uden Faedreland*, 1906), vanredan u opažanju, u erotici sklon histeriji i perverznosti. Gustav Esman (1860—1904), novelist i dramatik); Peter Nansen (1861—1918) iznosi u romanima (*Julies Dagbog*, 1893; *Maria*, 1894) i dramama slike københavnskog ženskog društva, koje živi za vanjski sjaj. Henrik Pontoppidan (✳ 1857) u velikim nizovima romana (*Det forjaettede Land*, 1891—95; *Lykke-Per*, 1898—1904) pobija laž i neiskrenost u životu, ali sam ne dolazi dalje od ogorčene uzbune i tupe rezignacije. C. Ewald (1856—1908) vješt je pripovjedač, mnogostran, ali površan, dok Karl Larsen (1860—1931) bez ikakve tendencije majstorski crta vanjske dojmove iz različitih krugova društva u dramama, novelama i putopisima. Najjači je sljedbenik Brandesov u lirici Holger Drachmann (1846—1908), uz Johannesa Jørgensena (✳ 1866) najveći moderni danski lirik uopće. Protivno Brandesovoj nauci, koja je zapostavljala liriku, Drachmann je čisti lirik, pače i u svojim romanima. Ponekad je i on smireniji, zamišljeniji, no inače su njegove pjesme neobuzdano slavljenje strasti i užitka, dok i u prirodi (more) vidi samo divlji, olujni nemir (*Ungdom i Digt og Sang*, 1879; *Sange ved Havet*, 1847; *Ranker og Roser*, 1879 i dr., zapadajući konačno u ekstatično, perverzno slavljenje osjetila u smislu Nietzscheova »jenseits von Gut und Böse«.

Jørgensen je također isprva sa Stuckebergom i Claussenom surađivao u nieetzscheovskom časopisu Taarnat, ali se 1896 obratio na katolicizam i našao nov ideal u priprostoj smirenosti sv. Franje Asiškog (*Den hellige Frans af Assis*, 1907). Jørgensen je produhovljeniji od Drachmanna, bogatiji mislima, u stihovima istančaniji od njega (*Bekendelse*, 1894; *Lingnelser*, 1898; *Digte* 1898; *Omsendelse*, 1899), svojom toplinom i srdačnom čežnjom za vječnim vrednotama unosi u dušu čitaoca sjaj dobrote i istine. Srodan mu je, ali manje jasan, Valdemar Rørdam (✳ 1872, *Tre Staenge*, 1897; *Dansk Tunge*, 1901; *Ved Midsomertid*, 1903; *Den gamle Praestegaard*, 1916). Protivna je Brandesu i skupina pjesnika, koja se uže veže uz zavičaj (Joh. V. Jensen ✳ 1876, Martin Andersen Nexø ✳ 1869, Aage Madelung ✳ 1872, Harald Kidde 1878—1918, Otto Rung ✳ 1874, Laurids Brunn ✳ 1864) no ipak još s više ili manje dekadentnim shvaćanjem života i umjetnosti, dok su Alfred Ipsen (✳ 1852), Otto C. Følnns (✳ 1858), Thor Naeve Lange (1881—1915), Ludwig Holstein (1864—1904), J. C. Nielsen (1871—1929), Olaf Hansen (✳ 1870), Jeppe Aakjaer (1866—1930) bliži prirodi i životnoj stvarnosti, u shvaćanju svijeta dublji, muževniji i produhovljeniji. T. zv. »islandska skupina« obuhvaća Islanđane, koji pišu danski: Gunnar Gunnarson (✳ 1889) s pričama iz novog i starog Islanda u stilu starih Saga (*Bergslaegtens historie*, *Smad Historier*, povijesni roman *Erdbrødre*); dramatik Johann Sigur-Jónsson (1880—1919) pod snažnim dojmom Ibsenove tehnike, kasnije samostalniji, u pjesničkom stilu Edde (*Gaarden thann*, 1912; *Ønsket*, 1905; *Løgneren*, 1917); *Jónas Gudlaugsson* (1886—1916), lirik i pripovjedač, te Gudmundur Kamban (✳ 1888), koji u svojim dramama veliča islandsku ženu (*Hadda Padda*, 1914), a u drami *Marmor* iznosi tragediju genija.

LIT.: I. M. Petersen, *Bidrag til den danske litteraturs historie*, 5. sv., 1867—70²; P. Hansen, *Illustraret dank, litteraturhistorie*, 1916 isl.³; K. Mortensen, *Mindre dansk litteraturhistorie*, 1908; A. Olrik, *Danmarks heltedigtning*, 2 sv. 1905—10; J. Paludan, *Danmarks litteratur i Middelalderen*, *Danmarks litteratur melem reformationen og Holberg* 1896; D. 1. i Holbergtiden (1913); F. Ronning, *Rationalismens tidsalder*, 3. sv., 1886—89; K. Arentzen, *Baggesen og Öhlenschläger*, 8 sv., 1870—78; V. Vedel, *Guldalderen* 1820; V. Andersen, *Tider og typer af dansk aands historie*, 4 sv., 1907 i d.; H. Stangerup, *Den unge Literatur*, 1928; — J. Jörgensen, *Geschichte der dänischen Literatur*,

München 1908; W. Hjalmar Kottas, *Skandinavische Literatur der Gegenwart*, Wiesbaden 1925; H. Kjaergaard, *Die dänische Literatur der neuesten Zeit, 1871—1933*, Kopenhagen 1934. Lj. M.

Filozofija u Danskoj. Raniji filozofski poticaji dolaze u Dansku s engleske i francuske strane, a uvodi ih književnik, povjesničar i moralist *Ludvig Holberg* (1684—1754), profesor u Københavnu, i suradnik mu J. S. Sneedorff (1674). Pomalo dolaze utjecaji i s njemačke strane: od Leibniz-Wolffove škole, kojoj se priklanjaju *Jens Kraft* i *Chr. Eilschow*, i od Kanta, čije misli prihvaćaju i razrađuju *A. Sandoö Ørsted, Jens Baggesen, M. G. Birchner*, ali one nailaze i na kritiku i otpor; Fichteov se utjecaj opaža u *Nic. Fred. Severina Grundtviga* (v.), osnivača »pučkih visokih škola«. Kao i kod drugih malih naroda življi se i snažniji zamah filozofijske misli razvija pod utjecajem njemačke romantike i spekulativnoga idealizma. Schellingom se oduševljava i njegove misli unosi *Henrik Steffens* (v.), rodom Norvežanin, s kojim dolaze do izražaja obadvije kasnije razrađivane značajke danskoga duha: individualizam istaknut već u Holberga i misao razvoja, koju je Johannes Boye († 1830) iznio prije Darwina. Za Steffensom povodi se fizičar *Hans Christian Ørsted* (1777—1851) i *Fred. Chr. Sibbern* (1817—1872). Sljedbenici su Hegelovi pjesnik i kritičar *Joh. Ludvig Heiberg* († 1860), teolog *H. L. Martensen*, profesor *Poul Martin Möller* (1784—1838), koji se kasnije odbija od njegove nauke i priklanja teoriji ličnosti. Istaknut položaj u razvoju filozofijske svijesti zauzeo je *Niels Treschow* (1751—1833), koji je misao razvoja razradio i povezao s dosljedno provedenim individualističkim načelom i preko Silberna i Möllera utjecao na daleko najpoznatijega danskog filozofa *Sørena Kierkegaarda* (v.). Učenik Kierkegaardov je *Rasmus Nielsen* (1804—1884).

U opreci s romantikom i spekulativnim duhom, koji je držao glavnu struju umovanja, stajali su neki osamljeni mislioci, tako empirizmu skloni Fr. Gotth. Howitz (1789—1826) a Feuerbachovu i Stirnerovu naturalizmu pogodujući Fred. Dreier (1827—1853). Istom oko 1880 dolazi do odlučnoga preokreta, u kojem dolazi do izražaja pozitivistički smisao pod utjecajem Comteovih, Millovih i Spencerovih nazora, interes za iskustvene znanosti, realno gledanje na prilike života i razvoj duha. Na tom preobraženju filozofijske svijesti znatan je udio imao književni i kulturni povjesničar *Georg Brandes* (1842—1927). Glavni je predstavnik novije danske filozofije *Harald Höffding* (v.). Uz njega se ističe *Kristian Kroman* (v.), *Alfred Lehmann* (v.).

Viđeniji radnici na polju pojedinih filozofijskih znanosti jesu: *Claudius Wilkins, Viktor Kuhr, C. N. Starke, A. Thomsen, Frithiof Brandt, Jørgen F. Jørgensen, C. Krarup, Sig. Naesgard, E. Rubin.*

Poseban položaj zauzima *L. Feilberg* († 1912), koji je donekle srodan Bergsonu, a pristaje uza nj *C. Lambek.*

LIT.: Prikaz danske filozofije od H. Höffdinga u Archiv. f. Geschichte der Philosophie, II. sv. (1888) i u njegovu djelu o S. Kierkegaardu (*Frommanns Klasiker d. Philosopie*, sv. III.) kao i u njegovu djelu o povijesti filozofije. — Članak o danskoj filozofiji u F. Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie, V. dio, Philos. der Ausländer, Berl. 1928, napisao je Anaton Aal. A. B-a.

Školstvo. U drugoj polovini 19. i početkom 20. st. izašlo je na glas dansko školstvo. Najviše su tome pridonijeli učitelj Kristen Kolden i pastor N. F. Grundtvig (1783—1872). Kolden je prvi počeo osnivati *slobodne škole.* Što je bilo daleko od života i shvaćanja dječjeg, Kolden je ukinuo. Djeca su promatrala i upoznavala prilike i činjenice svoje bliže i dalje okoline, učila to i na tome se obrazovala. Kako su učila i obrazovala se radi života, to se u slobodnim školama odstupilo od mnogih tradicionalnih navika, u prvom redu od učenja radi ocjene i radi ispita. Prva je slobodna škola bila otvorena 1850, a već 1880 bilo ih je 300, najviše u selima. Ono, što je Kolden činio s djecom, učinio je Grundtvig sa seoskim momcima i djevojkama. Ta *pučka sveučilišta,* koja je Grundtvig praktično usavršio i dao im svjetski glas, u zamisli su Koldenovo djelo. U njima se učilo radi životne potrebe. pa je ovakav rad, zasnovan na stvarnom životu, vodio i k naukama i njihovu izučavanju. Slobodan rad prosvijetlio je dansko pučanstvo. Posljedica je toga bila, da se Danska oslobodila strane ekonomske i političke zavisnosti. Pedagogijski rad ove dvojice Danaca, koji su imali brojne pomagače i suradnike, djelovao je na zatečeni školski sistem, a posebno na duh same obuke. Makar su se u Danskoj počele otvarati brojne posebničke škole, država je uprava ipak zadržala pod svojim nadzorom narodnu školsku obuku.

Današnji školski sistem u Danskoj bitno se razlikuje od sistema drugih evropskih država. Osim *zabavišta (A),* koja polaze djeca dvije godine i koja su većinom podignuta u gradovima, i to na posebničku pobudu (za djecu od 5—7 godina), postoje *pučke škole (B),* koje polaze djeca sedam godina. Obuka je obvezna za svu djecu. Na njih se nastavljaju *stručne škole* (smjera tehničkoga, trgovačkoga i gospodarskoga F), i *večernje škole* (G, za mladež, koja uči zanate); u jednima i drugima obuka traje četiri godine. *Gimnazija* ima posebno uređenje. Mnoge pučke škole, naročito po većim mjestima, proširile su svoj rad u višim razredima i na predmete, koji se uče u gimnazijama. Biva to redovno od petoga, rjeđe šestoga razreda. U te razrede primaju se samo darovitija djeca, druga ostaju u običnim razredima pučke škole. Ovi odabrani razredi nazivaju se *srednjom školom* (C). Osim triju godina pučkoškolskoga vremena traje u ovoj srednjoj školi obuka još jednu godinu; dakle 4 godine. Iz nje prelaze učenici u trogodišnju gimnaziju (D). U užem smislu nazivaju se gimnazijom samo ove tri godine; u širem čine gimnaziju i 4 razreda srednje škole; dakle 7 godina. Ovaj postupak osigurava po selima selekciju darovitijih učenika za gimnaziju, a osim toga i seoska djeca polazeći 4 niža razreda gimnazije ostaju kod svojih roditelja, što je od velike odgojne važnosti. Trogodišnja gimnazija ne može postojati bez srednje škole. Gornja gimnazija ima tri smjera: modernih jezika (D_1), znanstveni (D_2) i klasični (D_3). Učenicima, koji ne odlaze ni u višu gimnaziju ni u stručne škole, daje se prilika, da svoje obrazovanje završe u jednogodišnjem t. zv. *realnom tečaju* (E). — *Učiteljska škola* (L) ima stupanj visoke škole, jer u nju dolaze najviše učenici iz gimnazija. Traje četiri godine, a za one, koji dolaze s gimnazijskom maturom, 3 godine. Ipak se na ovu učiteljsku školu nastavlja dvogodišnja sveučilišna pedagogijska s dva smjera, jedan za slobodno stručno obrazovanje (M), a drugi za spremu nastavnika srednjih škola (N). Gimnazijski maturanti upisuju se odmah u drugi razred učiteljske škole. Osim sveučilišta, koje ima pet fakulteta, a nauke traju 4 do 7 godina, naročito su na glasu *pučka sveučilišta* (Folkerhöiskole), s 5 godina nauka (H), gdje danski građani iz slobodne volje usavršuju svoje obrazovanje. Postoje i visoke stručne škole za gospodarstvo, trgovinu (I) te za obrtnike i radnike (K).

LIT.: *Leipziger Lehrerzeitung*, Leipzig 1924—25; *L'organisation de l'instruction publique*, Genève. S. Lj.

Likovne umjetnosti. Danska je umjetnost sve nekako do 980 pos. Kr. — prijelaz obilježava jedan kamen s runama, koji se čuva u muzeju u Københavnu — bila djelomično područje dobro razvitoga i od ostale Evrope u mnogom različnoga sjeverno-germanskoga kulturnoga kruga. Ona je, uostalom, obuhvatala vrlo dugo i mnoga područja sjeverne Njemačke i južne Švedske, koja danas ne potpadaju pod Dansku. Svakako je bila u doba, koje se dade povijesni točnije odrediti, već najuže povezana s umjetničkim strujama, koje su vladale određeno doba u Evropi. Tako su pod Valdemarom Velikim (oko 1100) nastale stolne crkve od tesanoga kamena u Lundu, Ribe-u i Viborgu, u romanskom načinu gradnje, koji su određivale Francuska i rajnske zemlje, a koji je, uostalom, trajno odlučivao kod gradnje većine danskih seoskih crkava. Istodobno s uvođenjem gradnje opekom (oko 1160) nastupio je tada preokret k romansko-gotičkom prijelaznom stilu, kojega je glavni spomenik stolna crkva u Roskilde; no uz bazilikalni tip dolaze i centralne građevine, kao crkva s pet tornjeva u Kallundborgu. Dok ova potonja i još rijetke zidne slikarije upućuju na bizantski utjecaj, čini se, da rana danska plastika (Nošenje križa u Ribbe, Orijaš Finn u stolnoj crkvi u Lundu) još življe održavaju vezu sa staronordijskim ranim doba. Daljnji pak razvitak do čiste gotike (u njoj su mnoge crkve dobile svodove i tornjeve) donosi sa sobom očito uklapanje u sjeverno-njemački umjetnički krug, o kojem svjedoče crkve u Malmö-u i Helsingöru, Aarhusu i Odense-u kao i stepeničasti zabati gdjekoje profane zgrade. Pod konac srednjega vijeka naglašuje se pri tom uvijek više bogataški i trgovački mentalitet Hanzeata, iz kojih su redova izašli i znameniti kipari toga razdoblja *Bernt Notke, Claus Berg* i zapravo također danski podanik *Hans Brüggemann.* I tadanje zidno slika-

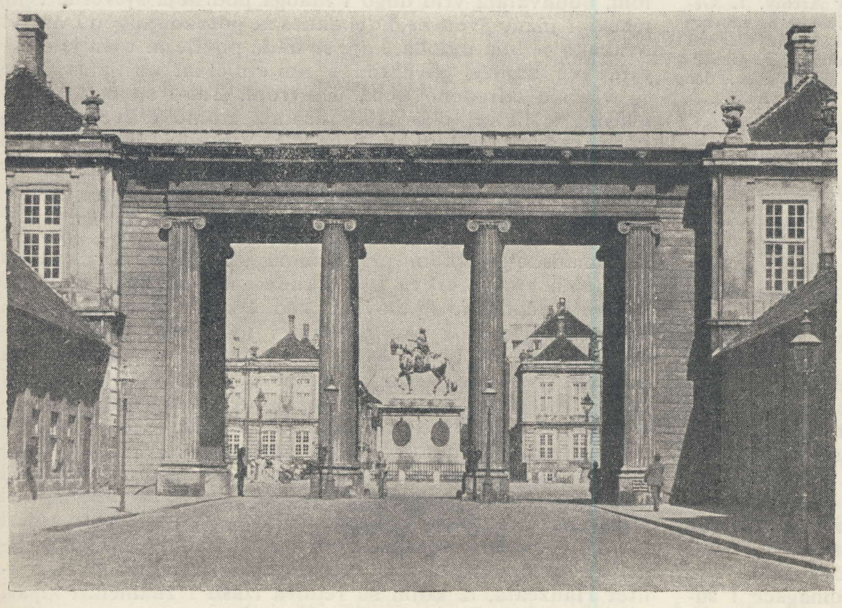
nje, puno lagodnoga pripovijedanja, stoji pod sjeverno-njemačkim utjecajem.

Nastupom renesanse danska umjetnost postaje kneževskom umjetnošću. Njen je prvi nadahnjivač Fridrik II. (1559—88), koji je dao *A. van Opbergenu*, da sagradi Kronborg; iza toga se brzo jedan za drugim izgrađuju dvorci Rosenborg, Fredriksborg i Oranienborg, koji su, kao i burza u København, djela Nizozemca *Steenwinkela*, i to u nekoj od nizozemske renesanse nadahnutoj mješavini gotike i renesanse, gradnje od opeke i gradnje od pješčenjaka, koja je po dugoj vladavini Kristiana IV. (1588—1648) dobila svoje ime. A često su i gotovi, izvana uvezeni kipovi i slike, većinom djela Nijemaca i Nizozemaca *(Quellinus, Mander, de Vries)*, koji su, dakako, počeli odgajati niz danskih učenika. Zatim je neko vrijeme cvao barok, najvećma pod utjecajem Nijemaca (Nijemac *Ed. Häusser* gradio je tada Christiansborg, a oko 1700 nastali su i dvorac Fredriksborg, Charlottenborg i Spasiteljeva crkva u Christianshavnu). Premda je većina zgrada rokokoa izgrađena pod utjecajem francuskih uzora, gradili su ih, već domaći majstori (dvorac Hirschholm sagradio je *Thura*, a Amalienborg *Eigtved)*. Oko sredine 18. st. dolazi francuski utjecaj do silne premoći u tvorevinama arhitekta *Jardina* (Mramorna crkva u København) i kipara *Saly*-ja, kojega je 1754 Fridrik V. pozvao za upravitelja novo osnovane umjetničke akademije.

Gotovo se čini, da je tek ovaj klasicistički utjecaj iz inozemstva Dancima pokazao put do njihova vlastitog umjetničkog mentaliteta, jer upravo s pobjedom klasicizma počinje dansko umjetničko stvaranje trajno prelaziti u ruke vlastitih sinova. Upravo u znaku klasicizma postizavaju danski umjetnici evropski glas *(Thorvaldsen, Const. Hansen)*, tako da ta malena zemlja može još mnoge umjetnike (tako *Ismaela Mengs-a*, oca poznatoga *Rafaela M-a*, i *Asmusa Carstensa*, Nijemca iz Schleswiga) sasma ustupiti inozemstvu. Pritom je danski kipar *Bertel Thorvaldsen* (✻ 1770), koji se podigao do vođe cjelokupnog evropskog klasicizma, i sam već bio učenik jednog Danca *(Wiedewelt)*, a slikarstvo je već u doba rokokoklasicizma pretežno prešlo u ruke domaćih majstora *(V. Erichsen, Jens Juel)*. Štaviše, kod Holsteinca *Eckersberga* (✻ 1783) povezanost je s domaćim načinom već postala tako jaka, da je on, koji je prvu naobrazbu stekao kod danskoga klasicista *Abildgaarda* (✻ 1743) i zatim prošao kroz školu pariškog majstora J. L. Davida, upravo prvi krčio put domaćemu danskom realizmu. Još odlučnije nego izravni učenici Eckersbergovi, — od kojih su među ostalima nježni slikar mrtvih priroda *Bendz*, glasoviti slikar krajolika *Köbke*, svestrani pun fantazije *Marstrand* na označenom im putu svijesno kročili prema cilju —, gojili su narodni duh pristaše povjesničara umjetnosti Höyena (otprilike od 1840), od kojih su se najvećma istakli *I. V. Sonne, J. T. Lundbye* i *P. C. Skovgaard*. No i u užem krugu učenika Thorvaldsenovih pokazivalo se zanimanje za domaću građu (prikazivanje nordijskih bogova i junaka od Huga *Freunda)* i za modernorealističke težnje *(H. V. Bissen, Jerichau)*. Čisto klasicistički pravac potrajao je najdulje u graditeljstvu: u tom su smjeru radili *F. Harsdorff* i *C. F. Hansen* na tlu svoje zemlje, dok su građevine sa stupovima pronijele ime *Constantina Hansena* i daleko u inozemstvo (Beč, Atena). Konačno su i u Danskoj prešli na slobodne kombinacije različitih povijesnih vrsta slogova: pošto je *G. Bindesböll* počeo gradnju Thorvaldsenova muzeja (1839), gradili su *Meldahl* i *Dahlerup* naslanjajući se na južne oblike renesanse, *Herholdt* i *Holm* priključili su se više domaćim uzorima, *Clemmensena* je nadahnjivao barok, a najznatnija sinteza svih tih nastojanja bila je gradska vijećnica u København, koju je sagradio *Nyrop* (1894—1902).

Međutim je danska slikarska generacija oko sredine stoljeća pod vodstvom *P. S. Krøyera* (✻ 1856) i *L. Tuxena* (✻ 1853) provela daljnu važnu etapu razvoja time, što se priklonila velikim uzorima francuskog impresionizma. Učenici obojice ovih majstora *(Jul. Paulsen, L. A. Ring, Hammershöi)* razvili su ovu tendenciju još u više smjerova, dok su usporedo, na poticaj *Anchera* i *Chr. Zahrtmanna*, procvale lokalne škole *Skagena i Fyna*, koje su u svom krugu naročito promicale folklorističke motive. I novoromantičke struje potkraj stoljeća našle su na danskom tlu svoje zastupnike u braći *Joach.* i *N. C. Skovgaardu* (freske stolne crkve u Viborgu) i u *J. F. Willumsenu*, koji traži probleme, dok napokon *Magnus Lorentzen, W. Scharff, O. Rude* i naročito radikalno nastrojeni *H. Giersing* nastoje dansko slikarstvo uključiti u ekspresionistička strujanja zapadne Evrope. Uglavnom Danska se drži suzdržljivo prema takvim radikalnijim strujanjima, kao što i među kiparima *Kai Nielsen* (✻ 1887) još umjereno stilizira, a tek se *Beendgaard* upušta u smionije eksperimentiranje. I graditeljstvo najnovijeg vremena drži se načela umjerene svrhovitosti, kako to pokazuju školske zgrade od *Thomsena* i *Bentsena*, glavni kolodvor u København od *Wencka*, originalna crkva Grundtvigova od *Jensen-Klinta*, i g. 1924 dovršena veličajna redarstvena zgrada u København od *H. Jacobsena*.

Oslanjajući se na živu predaju na području pučke umjetnosti može Danska i na polju umjetnog obrta pokazati vrijedne proizvode: u inozemstvu su najpoznatiji radovi kraljevske porculanske manufakture u København, osnovane 1770. Ona je bila isprva ovisna o istočnjačkim uzorcima, ali se u novije vrijeme specijalizirala za izradbu malenih životinjskih likova u ugodnom kolorističkí prigušenom načinu. A i druga keramika (nadahnuta od znamenitih umjetnika, tako od *J. Skovgaarda* i mlađega *Bindesbölla*), radovi u srebru s inkrustacijama *G. Jensena*, i umjetnost u opremi knjiga *(A. F. Hendriksen)* stvorili su mnogo lijepih umjetnina. Reproduktivnu grafiku časno su zastupali u prijašnjim stoljećima *Melch. Loricks* i *Alb. Heelvegh;* oko 1800 bio joj je valjani zastupnik *J. F. Clemens*.



(Jonais)

KØBENHAVN, Kolonada pred dvorcem Amalienborg

LIT.: *Nyere dansk Malerkunst*, 20 sv., København 1880—84; Weilbach, *Nyt Dansk Kunstnerlexikon*, 2 sv., 1896—7; K. Madsen, *Kunstens Historie i Danmark*, 1901—7; Ch. Been i E. Hannover, *Danmarks Malerkunst*, København 1902—3; S. Müller, *Nordens Billedkunst*, København 1907; *Dänische Maler* u »Blaue Bücher«, 1911; *Dansk Arhitektur 1892—1912*, 3 sv.; Laurin, *Nordisk Kunst*, 4 sv., Stockholm 1921—5; *Alt-Dänemark*, izdao E. Redslob, 3 izd. 1922; F. Beckett *Danmarks Kunst*, 2 sv., 1924—26; S. Schultz, *Nyere dansk Billedhuggerkunst*, København 1929; *Danmarks Kirker*, od 1933. F. C.

Glazba. Danske narodne pjesme nastale su već u srednjem vijeku; one odaju uz epsku širinu i očiti smisao za ljepote prirode i njezinu mističku moć nad ljudskom sudbinom. Danska narodna melodika veoma je dotjerana, u njoj je zdrav elementarni smisao za intervale, a uz to i za veličajnu liniju smione plastike. Jasan je i čvrst utjecaj Grgurova korala na oblikova-

nje te melodike, a ipak je u izražaju i u sitnim pojedinostima sva ta narodna melodika potpuno izrasla iz duševnih osobina i naziranja naroda, koji ju je stvorio.

Stariji razvitak danske glazbe — sudeći po malom broju sačuvanih spomenika — bio je odraz tadašnjih evropskih utjecaja; od toga je, dakako, danska narodna melodika bila pošteđena. Iz 12. st. potječe *Liber daticus Lundensis* s latinskim sekvencijama, koje su nastale pod francuskim utjecajem kao i sva danska kultura »doba Valdemarova«. Za kralja Kristijana III. (sredinom 16. st.) pisali su menzuralnu glazbu u Dansku useljeni Nizozemci. No ima madrigala i moteta i od domaćih ljudi. Kao drugdje u Evropi, i u Danskoj je postojala talijanska opera pod upravom talijanskih umjetnika.

Tek krajem 18. st. počela su nastajati djela značajnijeg sadržaja. Nijemac J. A. P. Schulz (✳ Lüneburg 1747, od 1787 do 1795 danski dvorski kapelnik) pisao je vrlo uspjele »popijevke u narodnom duhu« i vrijedne igrokaze s pjevanjem. Njegovu glazbu obilježuju prirodnost, umjerenost u izričaju te kristalno čista vedrina i svježina. Zato Schulza smatraju i sami Danci praocem danske umjetničke glazbe. U to doba djelovali su u Danskoj još ugledni njemački glazbenici F. L. Kunzen (1761—1817), C. E. F. Weyse (1774—1842), i Friedrich Kuhlau (1786—1832); i oni postadoše Danci. Kunzen je napisao prvu dansku operu *Holger Danske*. Iskorišćeni nordijski narodni napjevi davali su već tada temelj glazbenom izražaju, pa se u tom smislu kasnije razvila u Danskoj i glazbena romantika. Weyse i melograf A. P. Bergreen (1801—80) izdali su zbornik starinskih danskih narodnih popjevaka i time dali građu za studij danskim skladateljima. Početkom 19. st. ističu se skladatelji N. W. Gade (1817—90) i J. P. E. Hartmann (1805—1900). I oni su (kao i danski pjesnici) posegnuli za narodnom tradicijom. Gade je u inozemstvu poznatiji po nekoliko svojih djela; R. Schumann upozorio je na to, kako iz njegovih djela struji dašak danskih bukovih šuma. Znatniji od njega Hartmann nije mogao prodrijeti u inozemstvo, premda je njegova narodna opera *Liden Kirsten* (Mala Kristina) divno djelo, prava Danska, pretočena u glazbu. Snažna je glazba i njegovih baleta i kantata. U to se doba još ističe tankoćutni skladatelj popjevaka P. A. Heise (1830—79), koji je napisao i snažnu operu iz narodne povijesti *Drot og Marsk* (Kralj i maršal). Gade daje cijelom razdoblju obilježje; snažan je glazbenički duh, proslavljen u Evropi, no jednako uporan i sposoban kao organizator. On upravlja razvojem svega glazbenog života u København. Odgojio je niz vrijednih glazbenika; to su: Asger Hamerik (1843—1923, simfoničar), Otto Maling (1848—1915, orkestralna djela, glazba za orgulje), njegov brat Jørg (1836—1905, popijevke, zborovi), Viktor Benedix (✳ 1851, simfonije, zborovi, komorna glazba), Gustav Helsted (1857—1924, simfonije, zborovi, komorna glazba; vrijedna sonata za violinu u G-duru). U tom razdoblju razvio je svoju stvaralačku djelatnost i P. E. Lange-Müller (1850—1926, divne popijevke, uspjela glazba za čarobnu glumu po tekstu H. Drachmanna *(Bilo je nekoć)*, C. F. E. Hornemann (1840—1906, popijevke, opera *Alladin)*, Emil Hartmann (1836—98, sin prije spomenutog skladatelja), Christian Barnekow (1837—1913, crkvena glazba), Jacob Fabricius (1840—1919), August Winding (1835—99).

Carl Nielsen (1864—1931), do danas najveći danski skladatelj, stoji kao kakva atavistička pojava osamljeno; sva je bit njegove umjetnosti nenatrunjena, snažan je njezin melodički rijek, izvanredna sigurnost u svladavanju svake forme. Skladateljski je njegov rad mnogostran, pa je stvorio brojna djela u svim područjima glazbene umjetnosti na ponos danskog naroda. Nijedan ga suvremeni danski skladatelj nije dostigao, ali među njima ima ipak vrijednih umjetnika: Fini Henriques (✳ 1867), Louis Glass (✳ 1864, vrstan simfoničar), August Enna (✳ 1860—1939, opere); Rudolf Bergh (1859—1924) i Alfred Tofft (✳ 1865) bili su učenici vrlo darovitog norveškog skladatelja Johana Svendsena (1840—1911), koji je dvadeset i pet godina djelovao u Københavnu kao dvorski kapelnik i vršio velik utjecaj na razvitak najmlađeg naraštaja danskih skladatelja.

U najmlađoj generaciji danskih skladatelja ističu se: Emilius Bangert (✳ 1883), Peder Gram (✳ 1881), J. L. Emborg (✳ 1876), Adolf Riis-Magnussen (✳ 1883), Paul Schierbeck (✳ 1888), Paul v. Klenau (✳ 1883), Rudolph Simonsen (✳ 1889), Roger Henrichsen (✳ 1876), Rudolph Langgard (✳ 1893), Jørgen Bentzon (✳ 1897), Knudage Riisager (✳ 1897).

LIT.: D. G. Adler, *Handbuch der Musikgeschichte*, 1925. B. Š.

ŠPORT. U D. su se vitezovi već od 13. st. vježbali u različnim športskim vježbama, a u 16. st. postojala je već Viteška akademija u mjestu Sorö, gdje se je podučavalo u vojničkom vježbanju, plesu, jahanju, mačevanju i loptanju. Tu je djelovao i njemački pedagog J. B. Basedow, koji je kasnije u svojoj domovini stekao velikih zasluga za tjelesni odgoj mladeži. Gimnastiku je uveo u Danskoj mladi teolog Franjo Nachtegall, đak Nijemca Guts-Mutsa, oko 1800; ona je 1828 uvedena obvezno u sve škole. U D-oj su razvijene sve grane športova, no najviše s kraljem metni i koturaški šport. Danski kraljevski dvor s kraljem Kristianom X. također sudjeluje u svim granama športa, a princ Axel član je međunarodnog Olimpijskog odbora. Kako je D. ravna zemlja, može se reći, da se sav narod služi dvokolicama. U Københavnu nastala je 1804 najstarija vojnička gimnastička škola na svijetu, a 1898 osnovana je i gimnastička škola za građanske učitelje gimnastike. Najprije se na zavodima vježbalo po njemačkom sustavu, uvedenom od Nachtegalla, kasnije se prešlo na švedski. Lingov sustav, koji je dopunio Niels Bukh. F. B.

DANTAN 1. Antoine-Louis, ✳ St. Cloud 1798, † St. Cloud 1878, francuski kipar. Učio je kod majstora Bosioa. Radio je u Parizu i Rimu. Obrađivao je motive alegorijskog i mitološkog sadržaja. Od portreta i kipova najpoznatija su mu djela: *Villar, Francuski nasljednik prijestolja, Nasljednica prijestolja Marija-Josefina Saksonska*, zatim kip za gradsku vijećnicu u Parizu (Hôtel de Ville, 1838) nadalje kip *Duquesne-a* (1844, Dieppe), pa *Malherbe* (1847, Caen) te poprsje *Mouniera* (1843), koje se nalazi u muzeju Luxembourg.

2. **Jean-Pierre,** ✳ Pariz 28. XII. 1800, † Baden-Baden 6. IX. 1869, francuski kipar, brat Antoina. Bio je učenik Bosioa. Pohađao je akademiju u Parizu i Rimu. Posvetio se portretu i karikaturi. U plastikama je majstorski izrazio karaktere osoba (Talleyrand, Liszt, Balzac, Dumas, V. Hugo i dr.)

3. **Joseph-Edouard,** sinovac Jean-Pierra, ✳ Pariz 26. VIII. 1848, † Villerville kod Trouvillea 7. VII. 1897, francuski slikar. Bio je učenik Pilsa. Teme je uzimao iz mitologije i iz povijesti. Najpoznatija su mu djela *Propast Pompeja* i *Heraklo i Omfala*. Osim likovnog stvaranja bavio se i ilustriranjem knjiga. Najpoznatiji mu je rad ilustriranje djela E. Zole i V. Hugoa. V. M.

DANTAS, Julio, ✳ Lagos 19. V. 1876, portugalski pisac; ističe se u noveli stilom čovjeka iz svijeta, u drami spretnom i sretnom obradbom starih tema u okviru atmosfere (*A Severa*, 1901), lakoćom ugođaja u poeziji (*Nada*, 1896), a u Evropu prodire dramskim remek-djelom *A Ceia dos Cardeais* (1902).

BIBL.: *O qua morreu de amor* (1899), *Viriato trágico* (1900), *Crucificados, D. Beltrao de Figueiroa* (1902), *Um Serao nas Laranjeiras* (1904), *Rosas de todo anno* (1907), *Mater Dolorosa* (1908), *Santa Inquisiçao* (1910), *O Reposteiro Verde* (1912). J. Thk.

DANTE ALIGHIERI, ✳ Firenca, svibanj 1265, † Ravenna, između 13 i 14. rujna 1321, najveći pjesnik Italije i jedan od najvećih pjesnika svih vremena. *La Divina Commedia* (Božanska komedija), njegovo besmrtno djelo, sinteza je i sjajan izraz onoga kršćanskog humanizma 13. st., koji baš u Danteu ima jednog od najvećih predstavnika. Ostvarujući na umjetnički način, u obliku fantastičnog putovanja u prekogrobna carstva, osnovne težnje vlastitog duha, ozlojeđen na teške prilike svoga vijeka, D. je, u simbolu istodobno individualnom i sveopćem, dao težnje ljudskog bića, koje se u nepovratnom toku povijesti neprestano trudi da postigne visoke ljudske ideale: istinu i pravdu, slogu i mir. Prožet osjećajem, da se na zemlji sve postepeno odvija prema zamisli Božjoj, D. je veličao suglasje između vlastitog nutarnjeg života i zakona bistvovanja, uznoseći ljubav prema domovini u okviru moralnog razuma, vjeru u Boga i nadu, da će moći uživati gledajući Božanstvo u vječnosti.

Do ove je sinteze života i misli D. došao polazeći od svoga prvog obiteljskog odgoja. Među »skorojevićima« (gente nuova), koji dođoše izvana u želji za brzom zaradom, Danteova se obitelj mogla podičiti starim gradskim

podrijetlom, jer se smatrala potomkom plemenite loze rimskih osnivača Firence. Šukundjed Cacciaguida, možda iz obitelji Elisei, sudjelovao je u drugoj križarskoj vojni s carem Konradom III. i, uzdignut od njega na čast viteza, umro u Svetoj Zemlji 1147. Jedan se od Cacciaguidinih sinova prozvao Alighiero po prezimenu majke, koja je došla možda iz Ferrare. To je pak ime ostavio obitelji u naslijeđe Alighiero, sin Bellincione di Alighiero i otac pjesnikov.

D. se odgajao poput mladog plemića. Bavio se naukom i služio je gradskoj općini kao konjanički glasnik. Po svoj je prilici od Brunetta Latinija naučio, a kasnije u Bologni i upotpunio svoju vještinu javnog predavanja i pisanja na latinskom (ars dictaminis), a sastojala se u učenju retoričkih formula, u kojima se ogledalo cjelokupno iskustvo građanskog života. D. je sam naučio umjetnost »pravljenja stihova« (dire parole per rima) i tako se uputio u dopisivanje s najpoznatijim talijanskim pjesnicima svoga vremena, sprijateljivši se osobito sa Guidom Cavalcantijem. U to se vrijeme borio u službi općine kod Calmpadina (1289) u redovima konjanikâ. Otac mu je prije svoje smrti (1283) izabrao za bračnu družicu Gemmu di Manetto, plemkinju iz kuće Donati. U tom se braku rodilo više djece: Jacopo, Pietro, Antonia (možda časna sestra Beatrice u jednom samostanu u Ravenni) i možda još jedan, po imenu Giovanni.



DANTE ALIGHIERI.
(Bronca iz 15. st. Napulj, Museo Nazionale).

La vita Nuova (Novi život, Mladi život), sastavljena malo iza 1292, prvo je Danteovo pjesničko djelo. Ono nas uvodi u onaj život posve subjektivan, nov i originalan, koji nastaje u svakom duhu, kad prvi put otkrije ljepote u vlastitom životu. Djelo, posvećeno Guidu Cavalcantiju, spaja u psihološko i moralno jedinstvo niz pjesama, isprepletenih suptilnom analizom u prozi: pjesme su ispjevane u počast nekoj firentinskoj mladoj plemkinji. On je naziva Beatrice (Beatriče), te se može gotovo sigurno identificirati kao Bice, kćerka Folca Portinarija, udata za Simona de'Bardi, koja je umrla 1290. Ipak djelo Vita Nuova možemo shvatiti jedino, ako se približimo D-ovoj duši, ako imamo u vidu onu misao o ljepoti i dobroti, za koju D. smatra, da je u uskoj vezi s Beatricom, dok u svojoj volji osjeća svu moć, koju ona na nj vrši svojom stvarnom prisutnošću. D-ov duševni život dolazi do punog izražaja tek u času, kad je počeo ljubiti Beatricu u njenoj biti, zbog nje same, kao život jedne duše, kao neki djelotvorni misterij. Tada nastaju njegovi najsavršeniji stihovi u duhu škole »ljupkog novog stila« (dolce stil nuovo), kojoj je začetnik Guido Guinizelli; stihovi, koji veličaju ljepotu stvorenja, u kome se ljubi djelo Boga Stvoritelja, biće slično najvišem Biću. A tada, uz ljubav, uz prirodnu sklonost i čežnju za ljepotom svega što postoji, D-ovo nas mladenačko djelo uvodi u atmosferu ushićenja i sanja, prožetu pjesnikovim strahom, da će izgubiti stvorenje, u čijoj savršenosti uživa njegova duša, u savršenosti, koja nije od ovoga svijeta. I dolazi smrt; najprije umire Beatricin otac, pa zatim i Beatrice (8. lipnja 1290); njena smrt dovodi D-a do očaja. Ma da je D. neko vrijeme iza prve godišnjice smrti osjetio draži neke ljupke žene, ipak ga nanovo obuzima misao na Beatricu, misao koja ga, skupa s vizijom njene nebeske slave, nuka da je proslavi, da kaže o njoj ono, što nije nikad nitko rekao ni o jednoj ženi. Na taj način Vita nuova najavljuje iz daleka D-ovo remek-djelo *La Divina Commedia.*

Ljubav za nauku, koja se u D-ovoj duši rodila odmah po smrti Beatrice, uvela ga je na polje moralne filozofije. Već sama unutarnja konstrukcija djela Vita Nuova, nastojanje, da se psihološki objasne stihovi, koji su tu skupljeni, i filozofija umjetnosti, koja se u njem razvija u izravnoj ovisnosti o moralnom djelovanju, zahtijevaju, da se prije svega razmotri tomistička misao, bar u onim granicama, koje je označio Guinizelli u svojoj čuvenoj kanconi »Al cor gentil«. Sigurno je, da je D. tada prišao školama duhovnika i filozofa ili k dominikancima samostana Santa Maria Novella ili franjevcima u Santa Croce. Odjek tih novih iskustava i novih misli možemo naći u njegovim lirskim sastavcima, koji su, rasuti tu i tamo po rukopisima, bili skupljeni pod općenitim naslovom *Rime.*

Tu su pjesnički sastavci različite prirode i plod raznoličnih duševnih momenata, kronološki međusobno udaljenih. Nježne i muzikalne, bolne i strastvene, otkrivajući katkada skrovite dubine ustreptale ljudske duše, D-ove se *Rime* javljaju već u doba njegovih prvih umjetničkih pokušaja i prvih ljubavnih snova, pa sežu sve do posljednjih časova zrelog životnog iskustva, a njihov stil, bujan i snažan, daje već naslutiti stil spjeva La Divina Commedia. Pjesnik kuša udariti svim putovima, koji bi mogli odgovarati lirskom temperamentu, da s pomoću umjetničkog izraza nađe samog sebe i da sobom potpuno zavlada. Ujedno se stavlja u neposrednu vezu s književnom tradicijom Provanse. Od provansalskog pjesnika Arnalda Daniella uzima oblike t r o b a r c l u s, da bi ljubavi, kao sklonosti metafizičke prirode, dao izraz svog autonomnog života; pri tom ipak nastoji, da se uzdigne iznad čisto osjećajne poezije i da zagazi u prostrano polje ljudske djelatnosti.

Potreba za političkom borbom proširila je D-ov duhovni vidik i dovela ga u središte povijesnog zbivanja. Nakon propadanja gradskog plemstva preuzeše maha ljudi nadošli izvana; tako u Firenci pomalo nestaju stare kreposti, a zavladaše nasilja i materijalni interesi. Život je općine uznemiren neprestanim borbama između velikaša i pučana i sve oštrijim sukobima među pojedinim obiteljima. U tim je borbama sudjelovao i D. s težnjom za nekadašnjim mirom i poštenjem. Budući da se bio posvetio filozofskim naukama, upisao se u ceh liječnika i ljekarnika, jer mu je tako bio otvoren put u politički život. Bio je tada član Posebnog narodnog vijeća (od 1. XI. 1295 do 30 IV. 1296); učestvovao je i u jednom odboru za izbor priora (14. XII. 1295); ušao je i u Vijeće stotine (1296—97). U svibnju 1300 šalju ga kao poslanika u San Gimignano, da bi tu općinu nagovorio, da se brani protiv pape Bonifacija VIII., koji



DANTEOVA GLAVA U RAFFAELOVOJ »DISPUTI«

je htio crkvenoj državi podvrgnuti čitavu Toskanu. Čas je bio ozbiljan i težak. Albrecht austrijski nije još bio okrunjen za cara. U pomanjkanju predstavnika najviše svjetske vlasti papa je nastojao vršiti njegova prava i miješati se u unutarnje poslove Firence, koristeći se podjelom građanstva na Bijele i Crne (Bianchi i Neri). I upravo u času, kad se zametnula tajna borba protiv papinskih zahtjeva, D. bude izabran za jednog od priora (od 15. VI. do 15. VIII. 1300). Tada buknuše nemiri, i vlast odluči prognati najbuntovnije građane, jednako pristaše Crnih, sklonih papi, kao i pristaše Bijelih. Uz Bijele pristade i D., čim je Bonifacije VIII. pozvao Carla di Valois, da umiri Firencu, a zapravo s tajnom zadaćom, da omogući prevlast Crnih. D. je bio član Vijeća stotine ponovno od 1. IV. do 30. IX. 1301, ali kad se približio francuski vladar, D. nije bio više u Vijeću, nego bude poslan s drugom dvojicom poslanika k papi (1. listopada). Za vrijeme njegove odsutnosti Crni postaše nadmoćni; prva je njihova osuda (na izgon i globu) zatekla Dantea u Sieni (27. I. 1302). Ta je osuda pojačana novom presudom (10. III.), koja mu je prijetila lomačom, ako padne u ruke Općini.

S nezaboravnom uspomenom na svoj rodni grad D. započne svoje lutalačko progonstvo. Zajedno je s Bijelima isprva sudjelovao u neuspjelim pokušajima da se vrati u Firencu, ali naskoro osjeti, da se mora od njih odvojiti, da bi za sama sebe stvorio stranku. Prvo je utočište našao u Veroni, kod porodice Scaligeri, zatim u Lunigianu kod Malaspina (1306) pa u drugim krajevima Italije, koji se svi ne mogu odrediti po onim nejasnim navodima, koji se na njih odnose u djelu La Divina Commedia. Gorka je bila D-ova sudbina! Žrtva nepravde, udaljen od svoje domovine i porodice, bez ikakvih sredstava, krijepio se samim žarom svoga bogatog unutrašnjeg života. Ipak sve udarce sudbine i sva poniženja D. snaša lakše držeći se onoga istog izvora misli, koji mu je ugasio žeđ po smrti Beatrice. Dao se na tumačenje svojih moralnih kanconâ i tako je započeo djelo *Convivio*.

To je neka vrst filozofske gozbe za ljude željne znanja. Historijske aluzije u djelu otkrivaju, da je ono sastavljeno između 1304 i 1307. Prema D-ovoj zamisli trebalo je imati 15 rasprava: prva uvodna, a ostale kao komentar istog broja kanconâ, koje su »ljubavlju i krepošću nadahnute«; napisao ih je, međutim, samo četiri. Po tim se raspravama može ustanoviti osnovni značaj D-ove misli o filozofiji kao vrhovnoj mudrosti, koju stvara ljubav. On gorljivo nastoji da stvarnost shvati umom, ali se ipak drži vrlo daleko od racionalizma. Ma da je ljubitelj reda, D. se nikad ne odriče slobode nesebične aktivnosti. Premda voli neprekidnost tradicije, ne boji se novoga. To njegovo mišljenje možemo opaziti već u prvoj raspravi, gdje opravdava upotrebu živog narodnog jezika talijanskog, veliča njegove odlike s ushićenjem umjetnika i osjeća, da je to jezik budućnosti, »nova svjetlost, novo sunce«, koje će se uzdići nakon zalaza latinskog jezika.

U djelu Vita nuova nailazimo na ljubav, »žarku i strastvenu«, koju u Danteovoj duši budi Beatrice. Međutim u djelu Convivio D-ova je ljubav »umjerena i muževna«, i on se tu veže uz poimanje svemira, koji je, u svojoj biti, dokučio snagama ljudskoga razuma. To je askeza nesamo uma, nego i srca, i zato D. tu svoju spoznaju naziva filozofijom u značenju mudrosti (perfectum opus rationis). A budući da ga je baš ta mudrost, ta »prelijepa i vrlo čestita kćerka Vladara svemira«, bila utješila nakon smrti Beatrice, D. je identificira s »plemenitom gospom« (donna gentile) iz djela Vita Nuova. Međutim to identificiranje nije za nas važno. Važno je veličanje filozofije kao djelatnosti duha, koji osvjetljuje svoju bit, koji se intelektualno i eksperimentalno učvršćuje i obuhvaća praktični život. O tome doista ovisi traganje za onim, što sačinjava čovjekovu pravu plemenitost, jer ona u biti predstavlja neprestani napor razuma. Prionuvši s ljubavlju uza stvari, koje treba upoznati, svatko će moći spoznati snagu mnogih istina racionalne naravi i pripraviti se s pouzdanjem na ono, što ga čeka iza smrti.

Po svojim načelima, metodama i predmetu filozofija djela Convivio sama po sebi ne ovisi o kršćanskoj vjeri. Ona vrijedi za sva vremena, obasjava čitavu povijest čovječanstva. Ona objašnjuje D-u značenje Rima i »božanski izbor rimskog imperija« za vladanje svijetom, jer se njegovi zakoni ravnaju prema toj praktičnoj mudrosti,



DANTE: »PAKAO« X. PJEVANJE
(Ilustracija iz izdanja tiskare Dobriča-Dobričevića, Brescia 1487)

koja ima doista univerzalan značaj. U rimskom pak carstvu D. vidi Božjom providnošću određeno oruđe za širenje kršćanske vjere. Tako se s vremenom određuju glavne crte Danteove misli.

S istim osjećajem, kojim je zagovarao narodni talij. jezik nasuprot latinskoga, D. piše — samo za učenjake — djelo *De vulgari eloquentia*, t. j. o vještini govora narodnim jezikom. To djelo, započeto gotovo u isto doba, kad i Convivio, ostalo je nedovršeno u polovici druge knjige. Tok je razlaganja skolastičan. D. promatra jezik kao prirođenu osobinu čovjeka, t. j. kao mogućnost i sredstvo intelektualnog i osjećajnog izražavanja. To se izražavanje ostvarilo u mnogobrojnim jezicima, bilo radi babilonske zbrke, bilo radi prirodnog razvoja jezika u toku vremena. Pošto se osvrnuo na srodnosti govora Španjolske, Francuske i Italije, D. promatra »italski pučki jezik« i traži u raznolikosti njegovih dijalektalnih odlika takav lingvistički tip, koji bi u sebi spojio i uskladio različite pokrajinske elemente i koji bi mogao biti konkretan i historijski određen izraz individualnog duha u složenom životu talijanskog naroda. Najsavršeniji uzor za takav tip D. nalazi u pjesmama Guida Calvacantija, Cina de Pistoia i u svojim vlastitim.

Ta su dva djela ostala nedovršena, jer je baš tada osjetio neodoljiv poriv da stvara jedan opširan spjev. Po svoj se prilici nalazio kod drugog pjevanja spjeva La Divina Commedia, kad je čuo (1310), da se Henrik VII. Luksemburški, uz pomoć pape Klementa V., sprema sići u Italiju, da bude okrunjen za rimskog cara. Taj sporazum najviše duhovne i najviše svjetovne vlasti, učinjen u namjeri, da se narodima vrati sloga i mir, oživi u D-u nadu u povratak u Firencu i osjećaj, da je Henrik VII. poslan od Providnosti, da ublaži nevolje Italije. Stoga D. polazi caru u susret i objavljuje njegov dolazak jednom poslanicom općinama i gospodarima Italije. U drugoj poslanici napada Gvelfe, koji su, vođeni Firentincima, spremali otpor. U jednoj opet potiče Hen-

rika, da kazni buntovni grad. No kad je vidio, da otpor raste, da se papa Klement V. koleba i da carsko pravo nije priznato, D. počinje pisati raspravu *De Monarchia.*

U 3 knjige, od kojih je bitna prva, D. određuje, koje je najveće savršenstvo čovjeka. Ono se sastoji u nastojanju, da stečemo spoznaju i ljubav; u takvoj djelatnosti uživaju svi, koji žive u miru. Ali mira nema bez pravde. Zato je potreban car, koji bi obuzdavao pohlepu pojedinih političkih ustrojstava i stvorio iz svijeta istinsko duhovno jedinstvo slično nebeskoj ljepoti. Pod vodstvom jedne jedine glave, čiji bi zakoni bili nadahnuti općim dobrom, ljudski bi rod bio savršeno slobodan. U svijetlu tih principa, tumačeći nepovratan tok povijesti kao ostvarenje plana Božjeg, D. tvrdi, da obilježja rimskog carstva i njegovih univerzalnih zakona dolaze od Providnosti. A budući da je Carstvo ustanovljeno prije Crkve, on je za njegovu neovisnost; ipak ta neovisnost nije apsolutna, jer praktični red mora voditi računa o duhovnom redu, koji je Krist posvetio.

Pothvat je Henrika VII. propao, a s njegovom su smrću (1313) propale i Danteove nade. Budući da je bio isključen od amnestije, što ju je Firenca podijelila (2. IX. 1311) mnogim prognanicima, D. je prezirno odbio pomilovanje u svibnju 1315 radi njegovih nedostojnih uvjeta. Malo kasnije D. je u Ravenni gost Guida da Polenta i sav se daje na dovršavanje spjeva *La Divina Commedia*, jer mu je to djelo obećavalo pjesničku slavu. To nam potvrđuju i dvije latinske ekloge *(Eclogae)*, u kojima D. odgovara Giovanniu del Virgilio, kad ga je ovaj poticao (1319), da pokuša steći lovor-vijenac pjevajući na latinskom jeziku o kakvom velikom suvremenom događaju, i pozivao ga k sebi u Bolonju. D. odbije njegov poziv, jer je morao dotjerati posljednja pjevanja svoga spjeva. Jedina stvar, koja ga je za čas odvratila od tog rada, bila je jedna rasprava na latinskom *Quaestio de aqua et terra*, koju je 1320 održao u Veroni; njom je dokazivao, da ni na jednom mjestu zemaljske kugle voda ne može biti viša od zemlje. Smrt je zatekla D-a pri koncu njegovih teških napora, ali je već tada počinjala njegova vječna slava.

Kao potpun simbol *La Divina Commedia* daje sliku samoga D-a u njegovu intimnom stvaralačkom životu. Izišavši iz sebe D. se zatvara u neki fantastičan svijet, koji odrazuje stvarni svijet shvaćen kao prirodu, dakle drukčiji od Boga. Međutim, odnosi sličnosti, koji postoje između tog fantastičnog svijeta i stvarnog svijeta, čuvaju netaknutu svoju spiritualnost u odnosu prema svojem zajedničkom početku, a to je Bog.

Kako nas obavještava sam D. u poslanici Can Grandu della Scala, u djelu *La Divina Commedia* treba razlikovati historijski ili doslovan smisao od simboličkoga. U doslovnom smislu spjev prikazuje D-ovo putovanje u prekogrobna carstva. D. silazi u Pakao, »žalosnu dolinu u ponoru«, koja se rastvorila u unutrašnjosti Zemlje uslijed pada buntovnog anđela Lucifera, koji je izdubao jamu, srušivši se sve do središta svemira. Odatle D. prelazi po jednom mračnom puteljku u sjevernu hemisferu i uspinje se na brdo Čistilišta, koje se uzdiglo iz vodâ, kad se zemlja povukla pred Luciferom, dok je padao. Na vrhu planine zeleni se bujna šuma Zemaljskog raja, koja u obrnutom smjeru odgovara onoj tamnoj, divljoj šumi, u kojoj je D. zalutao i započeo svoje putovanje. Iz Zemaljskog se raja D. uspinje sve do Empireja, neba božanskog mira, neba Božjeg. Silazi u beskrajne dubine stvarnog svijeta, prolazeći kroz devet nebesa, koja, u svom kružnom kretanju, obuhvaćaju Zemlju.

Budući da je u svijetu, koji je stvorio Bog, sve ono, što postoji, dobro, onda je zlo negacija dobra; nebivstvovanje, praznina, bezdan i ništavilo. Zlo, koje D. prikazuje kao prazninu u svemiru, predstavlja ponor bola i očaja — pakao. I zaista, zlo je materija, koja nas to više obavija i steže, što više duh odbija ljepotu onoga, što postoji. Ono pak zlo, simbolizirano u brežuljku Čistilišta, nije drugo do materija, koja ograničuje beskrajne vidike, za kojima duh čezne.

Doslovno uzevši, D. izlazi iz svijeta živih i ulazi u svijet mrtvih. U prenesenom pak smislu on izlazi iz tjelesnog svijeta i ulazi u vječni svijet, u carstvo duša. Svaka duša, koju u njenoj biti može prozreti samo Bog, postaje tu za D-a živi misterij, koji on upoznaje u onoj istoj mjeri, u kojoj ga i pjesnički doživljuje i prikazuje. Pjesnička je to svijest, koju D. uzima kao temelj svom stvarnom djelovanju, u vezi s ljepotom, za kojom teži, pošto joj se divio i veličao je u ranoj mladosti u osobi svoje Beatrice.

Tu pjesničku svijest, svojstvenu svakom čovjeku, D. utjelovljuje u Vergiliju, koga mu je blažena Beatrice, nadahnuta Providnošću, poslala u pomoć, i koga on uzima za svog vodiča. Tako mu je omogućeno da izađe iz divlje šume, u kojoj svaki čovjek. zatvoren u svojoj materijalnoj individualnosti, živi životom, koji je sličan životu biljaka i divljih životinja. U toj se šumi D. ne bi mogao uspeti uz brijeg sreće, za kojom je težio svim svojim snagama, jer su ga u tome sprečavale tri osnovne strasti, što ključaju u svačijem srcu: strasti vegetativnog i animalnog života, i treća, još teža, strast nasljedne oholosti.

Simbolički put D-ov predstavlja, doslovno uzevši, neprestano ulaženje u predjele vječnosti, koje je uistinu neprestano uspinjanje k svjetlosti. I doista, D. ulazi sve dublje i dublje u središte svijeta, uživljavajući se s ljubavlju i žarom u boli i sukobe, borbe i nade, u sva razočaranja, koja oduvijek sačinjavaju ljudsku povijest; upoznaje međutim i sebe i druge, i pomalo se moralno usavršuje.

D-ovo je doživljavanje iznad svega pjesničko. On stvarno silazi u ponor zla. Ulazi u carstvo pravih mrtvaca, ali zato, da ih ponovo dozove u svijet, u kojem sam živi, a da bi i sam koji čas proživio s njima. D. osjeća živo i duboko težak i bezizlazan život, što ga oni provode u vječnosti, bez sunčanog svijetla i bez dragih životnih iluzija. To je misterij bola, koji D. shvaća po onom općem zakonu, koji se nalazi u suštini svakog bića.

Čovjek po prirodi teži za ljepotom, dobrotom i istinom, ali promaši svoj cilj, ako se prepusti osjećaju kao Francesca da Rimini, ili silama sjetilnog života kao Ciacco i Filippo Argenti, ili pak samoj volji kao Farinata degli Uberti. Čovjek je stvorenje, obdareno razumom, ali ako razum podredi volji, moći, koja je sama po sebi slijepa, past će u pretjerano samoljublje kao Pier della Vigna, ili u surovu oholost kao Capaneo; volja će pak kobno prijeći u službu niskih čuvstvenih snaga i nagona. Ako pak razum — ta moć, koja teži za uvijek novim spoznajama — nadvlada volju, čovjek će doći do toga, da prezre vlastiti život i život drugih, zatvarajući se sve više u neki životinjski egoizam kao Odisej i conte Ugolino.

D. promatra čovjeka u njegovoj materijalnoj individualnosti u toku opće povijesti. S bolom vidi, kako čovjek gubi svoju božansku sliku, kako propada u materiju i postaje nalik životinjama, biljkama i kamenju; pada pod vlast sudbine, pod vlast svemirskih i prirodnih snaga, izvrgnut tajnim moćima i zakonima, koji vladaju svijetom tjelesa. Međutim, samilost, srdžba, prezir i proklinjanje dovode D-a do spoznaje krhkosti naše čovječje naravi. I dok intenzivno proživljava bol, strasti i uspomene na događaje, koje je svaka duša ponijela sa sobom u vječnost, on, koji misli na svoju domovinu, osjeća potrebu za poretkom, koji bi disciplinirao golemu ljudsku porodicu. On svim žarom teži za takvim poretkom, koji bi čovjeka, zatvorenog u njegovoj materijalnoj individualnosti, preobrazio u čovjeka predanog životu razuma, intelektualnim i moralnim krepostima.

D. stiče novo iskustvo uspinjući se strmom planinom Čistilišta. Tu ljudsko biće izlazi iz svoje materijalne individualnosti i radi na vlastitom usavršavanju. Izgrađujući se potpuno slobodno, prema zahtjevima svoga unutarnjeg života, a u skladu sa zahtjevima društva, čovjek ispoljava sposobnosti svoga duha: u glazbi i pjevanju (epizoda Caselle), u ljubavi (Pia de' Tolomei, Sordello), u opreznosti i mudrosti (dolina Vladarâ). Pravo je Čistilište carstvo usavršavanja, jer samo neprestano pročišćavanje volje, poniznost i velikodušnost, blagost i jakost, jednostavnost, umjerenost i čistoća mogu dovesti čovjeka do savršenstva.

D-ovo se doživljavanje sastoji u tom, da on intenzivno oživljuje najreprezentativnije likove, koji su nosili u sebi taj red; on te likove približuje samom sebi s veseljem, da s njima živi, da s njima bude u vezi. Za D-a je to neprestano uspinjanje k savršenstvu, uspinjanje, koje neprestano prati svijest o našim ljudskim slabostima i našoj krhkosti, pa je ono zato prožeto osjećajem potrebe za uzajamnim sažaljenjem i međusobnim razumijevanjem. Nalazimo se u



RAČKI, ILUSTRACIJE DANTEOVA PAKLA
(Zagreb, Moderna Galerija)

carstvu, gdje svatko spontano otkriva sama sebe, kao istinu, koju jedino ljubav poznaje: ona ljubav, koja svezanih očiju ponire u svačiju dušu. To je ona istina ljubavi, koja se ponizno daje (Provenzan Salvani); istina ljubavi, koja ljubavlju popravlja i uzdiže (Guido del Duca), po jednom imanentnom razlogu, koji nosi u sebi (Marco Lombardo). Ta je ljubav i djelatnost i red; ljubav, koja se zato pretvara u žar i svijetlo poezije (Vergilije i Stacije) i očituje se na polju djelovanja kao mudrost (Forese), a na polju rada kao umjetnost, koja je širokogrudna dobrota (Bonagiunta) i umjetnost (Guinizelli i Arnaldo Daniello). Vođen Vergilijem, odnosno prirodnim razumom, D. upoznaje, kao osnovu svoga stvarnog djelovanja, zakon ljubavi; ta ljubav mu daje radost i dozvoljava mu, da sudi o borbama i neslozi, koje muče Italiju, da istakne potrebu pozitivnog zakona pravde i moralnosti, da postavi granicu između građanske i duhovne moći, da propovijeda ljubav prema bližnjemu i da se zalaže za to, da bogatstva služe općem cilju. Sve su to težnje svojstvene čovjeku, u koliko je on po prirodi određen za građanski život po vječnim zakonima, kojima su Rim i rimsko carstvo dali konkretan historijski izražaj. Kad se D. našao na vrhu planine Čistilišta, postao je mudar, i njemu više nije potreban vodič; sad on prosuđuje po prirodnoj sklonosti, sad zna mjeriti ljudske čine.

Zatim D. ulazi u bujnu, zelenu šumu, simbol Zemaljskog raja; to je raj unutrašnjeg mira i kontemplacije, koji označuje vrhunac ljudskog života. Ovdje D-a vodi Matelda, simbol mudrosti svetih knjiga, one mudrosti, koja je u sjaju stvorenog svijeta prepoznala Boga Stvoritelja, kojemu je evanđeosko ime Ljubav. Bog je Ljubav, ali ljubav, koja stvara, ljubav, koju gledamo i ljubimo nesamo u onoj ljepoti, koju je stvorila, već i ljubav, koja je na zemlju poslala Sina, da bi izvršio djelo ljudskog otkupljenja, da bi nas sve pozvao u svoje carstvo vječnog života, blaženstva i ljubavi.

Biće nad bićima je Ljubav, a i svako stvoreno biće je ljubav; takvu je ljubav D. osjetio na pragu svog života pred onom ljepotom, koju je upoznao i veličao u svojoj Beatrici. Tako, nakon dugog putovanja, D. ponovo nalazi sama sebe, onakvog, kakav je jednom bio; nalazi Beatricu na najvišim vrhuncima svoje duše, ondje, gdje je lebdio najčistiji san o ljubavi i sreći, procvao u njegovu dječačkom srcu. To su časovi miline i naivnosti, prirođene dobrote i iskrenog prepuštanja, časovi, što ih je D. doživio i iznio u djelu Vita Nuova, a koje sada, poučen iskustvom, smatra izgubljenim rajem svoje čovječje svijesti.

Uspomena na Beatricu, koja stvarno prebiva u njegovu srcu, kao da je sišla s neba, dovodi D-a do grižnje savjesti i do plača. Budući da je izgubio Beatricu, bio je zalutao. Ona ljepota, u kojoj je uživao, koja je pružila radost njegovu umu i srcu, nije mu služila kao vodič na putu života. Ali nakon grižnje savjesti i plača, promatrajući sada očima, u kojima je gorjela vjera, svoju Beatricu iz prošlih vremena, D. dolazi do spoznaje, da je ona još ljepša, jer u sebi nosi sjaj blažene duše, koja odrazuje svjetlost Boga.

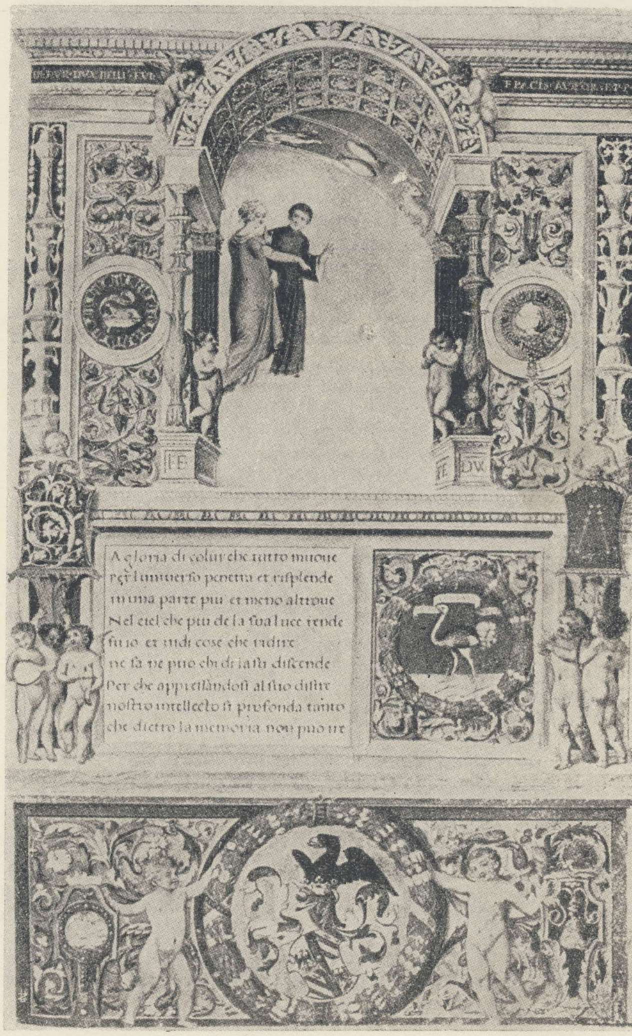
Vergilijeva pouka je dovršena, i počinje pouka Beatrice. Mudrost pjesnika, koji u vidu slika upoznaje misterij čovjeka i dramu svog života kao stvorenja od puti i duha, tu mudrost pjesnika kršćanina, koji ponovno, kroz slike *(per speculum in aenigmate)* upoznaje Boga kao ljubav, koja stvara; po toj se istini dolazi do Boga, kad čak i ne bi postojalo nijedno drugo biće.

Drvo života — a Divina Commedia je njegov potpuni simbol — pokazuje svoje deblo u Zemaljskom raju. Njegovo se korijenje grana duboko u zemlji, a grane mu se pružaju u visinu, dopirući sve do neba. To drvo, koje predstavlja život duha u čistoj imanentnosti svoga djelovanja, nosi u sebi red Boga Stvoritelja. Taj red nisu poštivali Adam i Eva, i drvo je ogoljelo, nestalo je cvijeća i plodova. Ponovo se rascvalo i urodilo posredovanjem Krista, njegovim otkupljenjem. Svaka će moć, bilo duhovna ili svjetska, griješiti protiv pravde, protiv sebe i Boga, ako se udalji od tog reda, jer joj je bila otkrivena istina, da spozna Onoga, koji pokazuje put ka spasu i blaženstvu.

Na vrhu Čistilišta, na granici neba i zemlje, D-u na polju spoznaje i ljubavi ne preostaje drugo, no da zamijeni vlastiti *ja* s božanskim *ja*, da bi se učinio nečim od Boga, *quid Dei*. Tada se povjerava Beatrici: onoj kršćanskoj mudrosti, koja u Bogu vidi početak i svršetak sviju stvari, u Bogu, koji potiče našu volju i naše čine. Temeljito pročišćen, zaboravivši na sebe i predavši se sasvim božanskom nadahnuću, D. se uzdiže nad ljudsku narav: zadobio je svoju dušu, gubeći je u rukama Boga, koji njome upravlja. To je spoznaja sv. Pavla: živim, ali ne živim ja, već Krist, koji živi u meni.

Doslovno uzevši, Raj je neprestano uspinjanje D-ovo za Beatricom, koja ga, od kruga do kruga, vodi kroz ostala nebesa do neba Božjeg. To neprestano uspinjanje sve više izoštruje pogled, čini ga pronicavim, tako da može gledati i beskrajni stvoreni svemir, gdje se Bog očituje kao um, koji svime upravlja, kao ljubav, koja slobodno stvara, kao mudrost, koja svaku stvar dovodi do završetka. Ali dok se D. uspinje, prilaze k njemu blažene duše, a u njihovu se liku i riječima Bog očituje kao milosrđe i dobrota (Piccarda), kao pravda (Justinijan i Romeo), kao ljubav (Carlo Martello), kao zanosno milosrđe (Folchetto), koje se očituje u djelatnom izgaranju (sv. Franjo) ili u blistavoj mudrosti (sv. Dominik), kao istina, koja se spoznaje u borbi za Krista, vršeći s ljubavlju pravdu i naslađujući se njome u pobožnom razmišljanju (Pier Damiano). Sve su to savršenstva, koja odgovaraju i stvorenju i stvoritelju, a Bog ih posjeduje u njihovu čistom netaknutom obliku, u beskrajnoj mjeri. Tad se, pomoću teoloških kreposti, D. uspinje na nebeski Jeruzalem, gdje prebiva Bog u tajni svog Božanstva, koje je otkrila riječ Kristova.

U prenesenom pak smislu Raj je radosna spoznaja onoga, što D. vidi očima, u kojima gori vjera onoga, što je uhvatilo dubok korijen u njegovu srcu. Ta mu spoznaja pomaže, da uredi svoj život među ljudima, s kojima živi,



PRVA MINIATURA JURJA KLOVIĆA IZ I. PJEVANJA DANTEOVA »RAJA«

da snosi križ nepravednog prognanstva i teškog siromaštva, samo da očuva mirnu savjest.

U Raju nalazimo D-a u svoj njegovoj potpunosti: s njegovim dostojanstvom čovjeka i sa žarom vjernika. Polazeći od Boga, koji je prvi uzrok života, D. prosuđuje ljude i stvari u odnosu prema stvarnom i vremenskom redu. Odatle ono obilježje proročanstva, koje poprima uopće čitava Divina Commedia, a napose Raj, kada D., tumačeći historijske događaje kao djelo Providnosti, pretvara pojmove u apsolutno sigurne sudove. Duh milosti prožima pjesnika, i on, s čvrstom vjerom u Boga, s radošću očekuje bolju budućnost.

Ali ono, što D. proživljava i izražava u svom Raju, pjesničko je doživljavanje. Sav je Raj prožet vjerom u Boga, u onog Boga, koji je milost, koji silazi u nas i privlači nas k sebi, onoliko, koliko i mi njemu otvaramo svoje duše i primamo ga s veseljem, a pri tom osjećamo, kako u nama raste želja, da se s njim nađemo licem u lice i da tako dođemo na kraj transcendentalnom. No Boga ne možemo sveobuhvatno spoznati. On u nekom smislu uvijek ostaje onkraj granica naše spoznaje — *tanquam ignotus*.

Na krajnjim granicama svemira, kad pjesnik osjeća, da će se morati odreći svoje umjetnosti, D-u ne preostaje ništa do molitve. Tada se povjerava svom posljednjem vodiču, sv. Bernardu, koji je simbol mudrosti mistične kontemplacije, koja ga dovodi do toga, da osjeti Božanstvo u svim bićima i u svim pojavama. I D. vjeruje tada, da je vidio Boga u tajni Trojstva, jer, priznavajući je, osjeća u srcu beskrajnu milinu. Ali vizija milosti, koja mu je pružila božansku radost, bila je sama milost. Zabliještila je samo za čas, jer pjesnik odmah zatim uviđa, da je ponovo zahvaćen zamahom one »Ljubavi, koja pokreće sunce i ostale zvijezde«. M.C-a.

La Divina Commedia. Dante, skroman kao umjetnik, a ponosan kao čovjek, dao je svome remek-djelu naslov *Comedia: Incipit comedia Dantis Alagherii Florentini nationis non moribus; božanskom* ju je prvi nazvao Boccaccio (Vita di Dante), a taj je naziv zadržala trajno nakon mletačkog izdanja od 1555. Dok je unutarnji sadržaj djela stanje duše iza smrti, ono je po svom vanjskom izgledu opis putovanja od 7 dana (8.—15. travnja 1300), opjevana u 3 spjeva: Pakao, Čistilište, Raj. Već su u ranom srednjem vijeku postojali jednostavni i skromni opisi putovanja u drugi svijet (irske legende: Čistilište sv. Patricija, Vizija Tundala, Plovidba sv. Brandana; u Italiji, na latinskom: Vizija Alberika, i na talijanskom: O paklenoj Babiloniji i O nebeskom Jeruzalemu od G. da Verona, Knjiga o trima pismima od Bonvesina de la Riva). Ipak



SANDRO BOTTICELLI, Beatrice vodi Dantea u IX. nebo (Raj, 27)

je D. sam sebi bio preteča, kad je u djelu Vita Nuova, nakon jedne tajanstvene vizije, razmišljao o tome, »da dostojnije progovori o Beatrici«. Neki drže, da je djelo počeo pisati 1307, a drugi misle, da to nije bilo prije smrti Henrika VII. (1313); svakako Danteov se život od toga časa identificira s poemom, postaje glas o spasenju i preporodu ljudi.

U D. C. svemir je zamišljen u skladu s vjerom i sa znanošću onoga vremena, a sva je građa iznesena na strogo geometrijskoj osnovi s najvećom jednostavnošću i snagom. Kao u djelu Vita Nuova, tako se i u D. C. sve usredotočuje u brojevima 3 i 9, simbolu Božanstva; međutim, parni broj 10 bolje predstavlja božansku savršenost: svaki, dakle, od tri spjeva sastavljen je od 33 pjevanja, a sa jednim uvodnim pjevanjem pred prvim spjevom čitav poem ima 100 pjevanja. Svaka strofa ima po 3 stiha (srokom povezana tercina), a svaki spjev završava riječju »stelle« (zvijezde). Taj se strogi red, značajan za D-ov genij, očituje i u arhitekturi triju carstvâ: Pakao, provalija nasuprot nastanjenoj sjevernoj polutki, dopire sve do središta Zemlje, a tu je, na najudaljenijem mjestu od Boga, prikovan Lucifer za vječna vremena. Na suprotnom kraju Jeruzalema nalazi se brdo Čistilišta, nastalo od one zemlje, koja se od užasa povukla u času, kad se Lucifer u nju strmoglavio s neba; stoji osamljena usred vodâ južne polutke, a na njenu se vrhuncu zeleni božanska šuma Zemaljskog raja. Nepomična je Zemlja u središtu Svemira, a oko nje se vrte nebesa, koja pripadaju svakom pojedinom od 7 planeta; još više gore nalazi se nebo zvijezda stajačica, prvo pomično nebo i konačno nebo čiste svjetlosti, Empirej, gdje prebiva Bog.

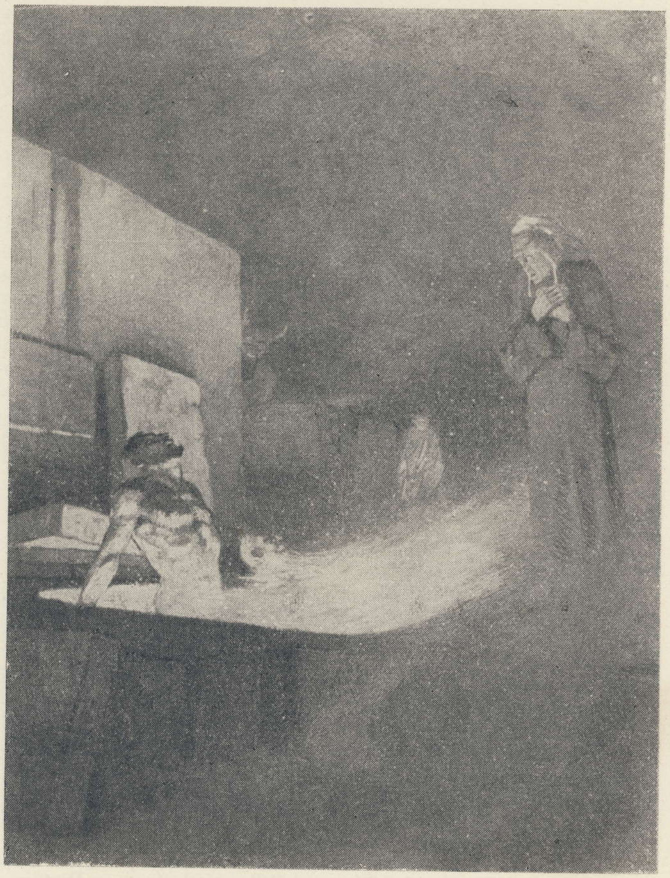
U Paklu su grešnici raspoređeni prema tome, da li grijeh proizlazi iz neumjerenosti, nasilja ili prijevare; u Čistilištu su pokajnici, prema tome, da li su težili k zlu odnosno k dobru sa suviše ili s premalo revnosti; u Raju su pak blaženi podijeljeni u »saeculares, activi, contemplativi«. Dante je u poemi kao neki posrednik između zemlje i prekogrobnog svijeta. Razgovara s dušama, a s osuđenima se višeput i prepire ne slažući se s njihovim idejama i osjećajima; jedne prezire, druge sažaljuje; od blaženih duša Beatrice i Cacciaguide saznaje, u obliku proroštva, svoju budućnost i budućnost svijeta.

D. C. je također najneposredniji i najsintetičniji spomenik moralnog, znanstvenog i povijesnog života srednjega vijeka; snažno jedinstvo duha dominira tim umjetničkim prikazom, koji u svom alegoričkom smislu sadržava povijest pjesnikova ispaštanja i savršenstva (od časa, kad je zalutao u šumi, pa do onog, kad je ugledao Boga), a u svom moralnom smislu daje čovječanstvu primjer vječnih istina. Poem je bogata simbolima: šuma — zlo, brijeg — krepost, sunce — milost, Vergilije — savršen ljudski razum, Beatrice — objavljenje božanskog znanja, sv. Bernard — kontemplacija. U stvaranju toga svijeta D. se služi i biblijskom prethistorijom i klasičnom antikom i mitologijom. Tu su čuveni likovi svetaca, junaka, pjesnika: Vergilije, Sordello, Stacije, Justinijan, Eneja, sv. Pavao, sv. Franjo, sv. Dominik, sv. Petar, pa zatim brojna imena, mnogi osvrti na glasovite, a i na nepoznate nam ljude: Gvelfi i Gibelini, Bijeli i Crni, pristaše Cerchija i pristaše Donatija, Carlo di Valois, Cangrande, Bonifacije VIII., Henrik VII. Bogat je mislima i filozofijom, koja se oslanja na sistem sv. Tome; neodoljiv politički žar pretvara se često u paklene muke Dantea, koji se smatra »exul immeritus«, pa nalazi oduška u napadanju na pape, kraljeve i careve, sve u želji za mirom i jedinstvom svijeta pod znakom Rimskog orla i ključeva sv. Petra. U D. C. Dante ne pruža primjer povratka k Bogu pomoću razuma, već povijest duhovnog revolta protiv pokvarenog svijeta. U toj velikoj drami sudjeluju svi glasovi čovječanstva, glas razuma, srca i umjetnosti, a protagonista je jedna anđeoska žena: Beatrice, koja je pjesnika opominjala »na vratima mrtvih« i koja će ga dovesti sve do najvišega neba, da mu se konačno nasmiješi u slavi blaženih. Čudesan sklad motiva: u Paklu mržnja, bijes, vika, kletve, ili pak mračna tišina strašnija od smrti; u Čistilištu blagi, nostalgični osjećaj onoga, koji »ide srcem, a tijelo ga zadržava«; u Raju svjetlost, pokret, zvukovi. Izvanrednom su finoćom birane boje, što ih taj majstor mjere prilagođuje pojedinim krajolicima, mijenjajući prema prilikama izgled prirode, sad jezovite i burne, sad pak

blage i vedre kao u proljeću. Nenadmašivim umjetničkim darom D. iznosi sve treptaje ljudskog srca; poput živih ljudi Danteovi mrtvaci govore, misle, trpe, uživaju, triumfiraju, tako strastvena Francesca, blaga Pia, nježni Cavalcanti, ponosni Farinata, očajni Ugolino, anarhični Capaneo, sjetni Manfredi, ljupka Piccarda, prijazni Cacciaguida. D-ova čovječnost i poezija snažno se ostvaruju neprestanim duhovnim naporom, kadrim da stvara sve, što hoće. Ta se snaga očituje u lirskim momentima (Era già l'ora che volge il disio), u epskim (Poscia che Costantin l'aquila volse), u riječima gorke ironije (Godi, Fiorenza, poi che se' sì grande), u žučnim grdnjama (Ahi, serva Italia, di dolore ostello). — U posljednjem spjevu pjesnik i vjernik dodiruju krajnje granice stvaralačke sposobnosti, dosegavši vrhunac u divnoj molitvi sv. Bernarda, — u molitvi upućenoj Djevici Mariji: »Vergine madre, figlia del tuo figlio«. Dotjeranost i snaga D-ova stila proizlazi iz duboke intuicije vrijednosti riječi kao najljepšeg dara, koji je čovjek primio od Boga. D-ov je jezik uvijek bitan dio živog organizma, tako da živi talijanski jezik, koji je u njegovo doba bio već razvijen i izgrađen, u D. C. postiže najveću izražajnu snagu. Iako je građa tako opsežna i tako uzvišen cilj tog poema od 14233 stiha, koji je najsažetiji u svjetskoj književnosti, bila je ipak uslišana pjesnikova molba Muzi: »Paia tua possa in questi versi brevi!« G. D.

BIBL.: *Le Opere di D.*, testo critico della Società Dantesca Italiana priredio M. Barbi . . ., Firenca 1921; Società Dantesca Italiana, Edizione nazionale delle *Opere di D.:* vol. I., *La Vita Nuova*, ediz. critica, priredio M. Barbi, Firenca 1932, vol. IV.—V., *Il Convivio* priredili G. Busnelli i G. Vandelli 1934. vol. VI., *De vulgari Eloquentia* priredio A. Marigo, 1938, *La Divina Commedia*, testo critico, priredio M. Casella, Bologna 1923; *La Div. Com.* prir. D. Guerri, Bari 1923; najbolja su izdanja s komentarom: T. Casini, 6. izd. A. Barbi, Firenca 1938; F. Torraca, 5. izd. Rim 1921; G. A. Scartazzini, 10. izd. G. Vandelli, Milan 1941; C. Steiner, 5. izd., Turin 1931; D. Provenzal, Milan 1938; C. Grabher, 5. izd. Firenca 1940. — *La Vita nuova* s komentarom: T. Casini, 3. izd. Firenca 1910, i N. Sapegno, Firenca 1931. — *Rime*, s komentarom: G. Contini, Turin 1939. — *Il Convivio*, s komentarom: V. Piccoli, Turin 1927; *De vulgari eloquentia*, s komentarom i talij. prijevodom: G. L. Passerini, Firenca 1912; *De Monarchia*, s komentarom i talij. prijevodom: G. L. Passerini, Firenca 1912; *Epistolae*, s talij. prijevodom: Ar. Monti, Milan 1921.

LIT.: *Bullettino della Società dantesca italiana*, Firenca 1890—1921; *Studi danteschi*, Firenca, od 1921 dalje; zbornik rasprava i predavanja *Lectura Dantis*, Firenca od 1900 dalje; G. A. Scartazzini, *Dantologia*, 3. izd. Milan 1906; N. D. Evola, *Bibliografia dantesca* (1920—1930), Firenca 1932; I. Del Lungo, *Dal secolo e dal poema di D.*, Bologna 1898; N. Zingareli, *Dante* I.—II., 2. izd. Milan 1931; M. *Barbi, Dante*, Firenca 1933; Isti, *Problemi di critica dantesca*, I.—II., Firenca 1934—1941; I. De Sanctis, *Pagine dantesche*, izdao P. Arcari, Milan 1921; E. D'Ovidio, *Nuovi studi danteschi*, I.—II., i *Versificazione romanza*, II.—III., u novom izd. njegovih *Opere* III.—V., IX., 2.—3., Napulj 1932; G. Carducci, *Opere* I., VIII., Bologna; F. Torraca, *Studi danteschi*, Napulj 1912; Isti, *Nuovi studi danteschi*, Napulj 1921; V. Rossi, *Saggi e discorsi su D.*, u Scritti di critica letteraria I., Firenca 1930; U. Cosmo, *Vita di D.*, Bari 1930; E. G. Parodi, *Poesia e storia nella Div. Com.*, Napulj 1921; K. Vossler, *Die Göttliche Komödie* I.—II., 2. izd. Heidelberg 1925, u talij. prijevodu *La Div. Com. nella sua genesi*, I.—II.; 2. izd. Bari 1927; B. Croce, *La poesia di D.*, 4. izd. Bari 1940; G. Gentile, *La filosofia di D.*, u knjizi *D. e Manzoni*, Firenca 1923; L. Russo, *Problemi di metodo critico*, Bari 1930; A. Solmi, *Il pensiero politico di D.*, Firenca 1922; F. Ercole, *Il pensiero politico di D.*, I.—II., Milan 1926—27; G. Papini, *D. vivo*, Firenca 1933; F. Maggini, *Introduzione allo studio di D.*, Bari 1936; Biagi, Passerini, Rostagno, Cosmo, *La Div. Com. nella figurazione artistica e nel secolare commento*, I.—III., Turin 1924—39; *P. Schubring, Illustrationen zu Dantes Götlicher Komödie, Italien. 14. bis 16. Jahrh.*, Beč 1930; M. Besso. *La fortuna di D. fuori d'Italia*, Firenca 1912; A. Farinelli, *D. in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania*, Turin 1922; Th. Ostermann, *D. in Deutschland:* Bibliographie (1416—1927), Heidelberg 1929. M. D-ić.



MIRKO RAČKI, Dante susreće sugrađanina Farinatu u gorućem grobu (Pakao, 10)

Dante i Hrvati.

1. *Dante prema Hrvatima.* — Učeni D. znao je i za Hrvatsku. Pri kraju naime svoga vizijskog puta, malo prije no što će ugledati samo Božanstvo, duboko ganut velikom ljubavi, koju mu iskazuje sv. Bernardo, i sav u treptavom ushitu na pragu svoga cilja, izražava to svoje duševno stanje poredbom: osjećao se kao hrvatski hodočasnik, kad napokon ugleda toliko željeno Isusovo lice utisnuto na ubrusu Veronike, što se čuva u crkvi sv. Petra u Rimu.

> Qual è colui che forse di Croazia
> viene a veder la Veronica nostra i t. d.
> (Raj, XXXI. pjev., 103—111).

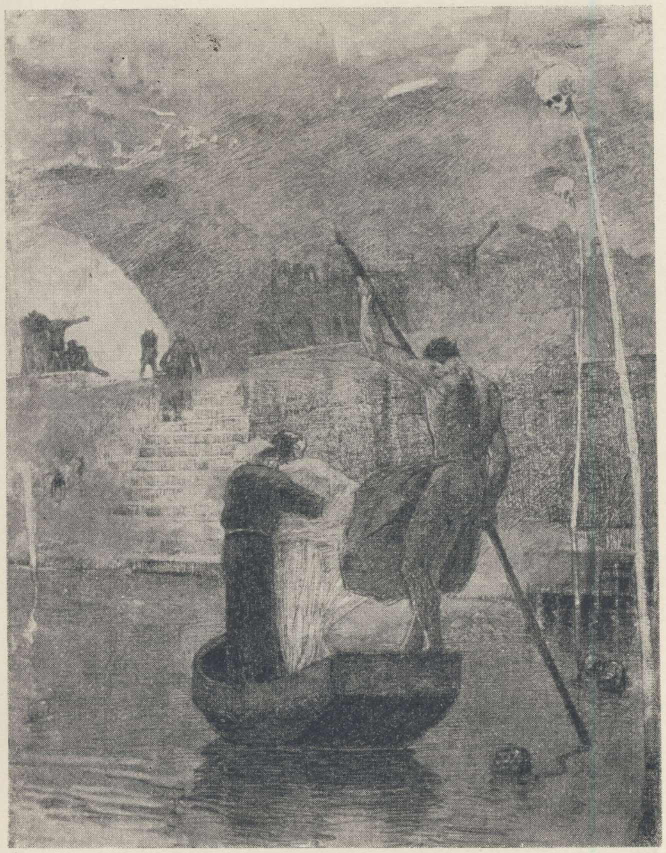
Ma da je pri tom mislio više općenito na hodočasnika iz neke daleke zemlje, kao što je Hrvatska, i ma da je ta poredba slična dvjema prethodnima u istom pjevanju (31—36, 43—45), D. je time pokazao da se na početku 14. st. i u Italiji znalo za ime, geografski položaj i kršćansku vjeru Hrvatske. Imenujući Hrvatsku D. je usput pridonio, da se njezino ime pronese po svijetu. On je jamačno znao i nešto o prilikama u Hrvatskoj, jer je bio prijatelj Anžuvinca Karla Martela, koga su hrvatske velmože htjeli dovesti na hrv.-ugar. prijestolje i s kojim on dugo razgovara u Raju (Raj VIII); njemu su tako bile poznate i neke pojedinosti iz skore prošlosti susjednih nam zemalja, iz Ugarske i Raške (Raj XIX. 140—43). Tu su D-ovu poredbu u vezi s Hrvatskom neki tumačili na različne načine, ponekad i zlonamjerno.

Još se jedno mjesto u Komediji odnosi na Hrvate: u Čistilištu (XXX, 87) D. sjeveroistočne hladne vjetrove nazivlje »venti schiavi«, t. j. vjetrovi što dolaze iz Schiavonije, preko Jadrana; onako kao što će 2 vijeka kasnije Lodovico Ariosto u epu Orlando furioso (IV, 11) za Jadransko more kazati »Mare schiavo«.

U raspravi *De vulgari eloquentia* D. se osvrće na sve jezike u Evropi, a osobito na romanske i na talijanska narječja. Nigdje ne navodi sredovječni romanskodalmatinski govor, niti među talijanskim narječjima ne spominje govor istočnih obala Jadrana (osim istarskog). To odgovara onome, što on kaže u Komediji o istočnim granicama Italije: »Carnero—ch'Italia chiude e suoi termini bagna« (Pakao IX, 133—114), što je donekle odgovaralo ondašnjoj predaji. D. zna i za hrvatski jezik, jer u istoj raspravi spominje i »Schiavones«, koji, kaže, nastavaju prostor između ušća Dunava i zemalja talijanskog jezika.

2. *Odjeci u hrvatskoj književnosti.* — Danteov je genij našao odavna odjeka po cijelom kulturnom svijetu pa i kod nas. Zbog svojih rijetkih odlika bila je Božanska Komedija među prvim tiskanim djelima u Italiji (I. izd. 1472) i ona je što u originalu, što u prijevodima u stihu i u prozi doživjela toliko izdanja i na toliko jezika kao malo koje djelo svjetske književnosti. I baš je jedan naš Dubrovčanin, Dobrič-Dobričević (Bonus de Boninis) s Lastova, tiskar i knjižar izdavač, prvi priredio sjajno, drvorezima ilustrirano izdanje Komedije u velikom folio formatu (Brescia 1487).

Od trojice talijanskih pjesnika u 14. st. kod nas je u starije doba najviše odjeka imao lirik Petrarca, manje



MIRKO RAČKI, Vergil i Dante na Stiksu pred ulazom u Disov grad (Pakao, 8)

duboki Dante, a najmanje vedri pripovijedač Boccaccio. Znamo, da je Marko Marulić u svojoj knjižnici imao Boccacciov životopis Dantea *(Trattatello in laude di Dante)*, a nema sumnje, da je poznavao i Komediju. Mavro Vetranović se očito ugledao u D-ov poem u svom alegoričkom spjevu *Piligrin*, gdje je opisan put čovjeka u vječnom traganju za srećom i smirenjem. Vetranović slijedi D-a u općoj zamisli i u ponekim prizorima, ali se u načinu obradbe i u duhu odvaja od njega. Po prilici u isto doba Petar Zoranić piše u Ninu pastirski roman *Planine* (1536), u kojem prikazuje svoj alegorički put u planine, da se očisti »ljubvenoga betega«; on se osobito na početku puta ugleda u D-ov Pakao. U pjesničkoj »viziji« Zadranina Jurja Barakovića *Vila Slovinka* (Mleci 1614) opažaju se također tragovi Božanske komedije, osobito u prikazivanju pakla. Napokon, na prijelazu iz 17. u 18. st., Splićanin se Jeronim Kavanjin koristio D-ovim djelom u svojoj enciklopedičnoj »velepjesni« *»Bogatstvo i ubožtvo* pri opisivanju pakla i raja (20—30 pjev.) i u različitim reminiscencijama, koje on obično nepjesnički izobličuje. Od spomenute četvorice starih pisaca hrvatskih nijedan se nije dublje uživio u Danteov pjesnički svijet; njihovi su pogledi na svijet bili drukčiji, kod njih je bilo više fantastičnosti i humora negoli mistike i pjesničke snage. Zato su svi ti odjeci D-ove svete pjesni više vanjske naravi i površni, odnose se većinom na D-ovu konstrukciju prekogrobnog svijeta, na pojedine reminiscencije, opise i prizore, na opću zamisao djela.

Nakon Kavanjina ne nalazimo tragova velikog Firentinca u našoj književnosti sve do sredine 19. st., kad se počinju javljati i prvi hrvatski prijevodi njegovih stihova.

Kad se 1848 Medo Pucić našao u Ravenni na D-ovu grobu, ispjeva mu zanosnu pjesmu, u kojoj mu se jada na udes svoga naroda. Pucić je uputio D-u i jedan pjesnički pozdrav o 600-toj godišnjici njegova rođenja (novosadska *Danica* 1865); ta je pjesma izašla dvaput i na talijanskom (1866 i 1906).

Koliko god je Preradovićev spjev *Prvi ljudi* (1862) originalno djelo, opis njegova raja zemaljskog podsjeća na Danteov, koji je on jamačno poznavao, jer će malo zatim prevesti dva prizora iz njegova Pakla.

Alegorička vizija *Objavljenje* Dubrovčanina Luka Zore (Slovinac 1883—4 i pretiskano na Rijeci 1899) radi svoje tendencije i satire više manje je duhovita parodija negoli imitacija Božanske Komedije. Zanimljiva je kao pokušaj, da se D-ova poezija primijeni na naše narodne prilike. Sličan je neuspjeli pokušaj *Hrvatski pakao* (Split 1882), spjev Ivana K. Ostojića u kojem on trpa u pakao narodne izdajice.

Tek se u posljednjem deceniju prošlog stoljeća opaža jači odjek D-a u našem pjesništvu. A. Tresić Pavičić je prvi dublje osjetio D-a i najviše mu se približio *(Nove pjesme* 1894, *Valovi misli i čuvstva* 1903, prijevodi 1893—98). Zatim je V. Nazor svojom pjesmom *Dante*, u kojoj ga, ojađen na naše prilike, oslovljuje »oče Dante«, pa svojim dugogodišnjim prevođenjem D-ovih stihova pokazao, kako se uživio u pjesnika Firentinca i kako ga cieni.

U novije se vrijeme kod nas više piše o D-u, ne samo u vezi s izdanjima hrvatskih prijevoda (na pr. I. Andrović, I. Kršnjavi). M. Šrepel *(Preporod u Italiji*, Zagreb 1889) bavi se D-ovom pojavom, ali ne pokazuje, da izravno poznaje njegova djela. Osobita mu se pažnja posvetila o 600-toj godišnjici njegove smrti 1921. Prigodni broj posvetio mu je časopis *Kritika* s prilozima Iva i Luja Vojnovića, V. Nazora, N. Polića, M. Begovića i s reprodukcijama slika S. Botticellija, Andree del Castagno, D. C. Rossettija; *Hrvatska Prosvjeta* s prilozima Lj. Marakovića, S. Petrova, A. Sassa i dr. *Savremenik* tada objavljuje predavanje »Dante« Luja Vojnovića, pa članak »D. i politika« od J. Nagya i reproducira nekoliko ilustracija Komedije od Jurja Klovića. Tada je I. Kršnjavi održao u Zagrebu tri predavanja o Božanskoj Komediji. U splitskom *Novom Doba* izlazi članak »D. A. u našoj književnosti« od A. Petravića (pretiskan u *Četvrtim studijama i portretima*, Split 1923), a Marko Car piše prigodan esej »Riminska nevesta«. U toj prigodi izlazi u Gorici odličan zbornik priloga *Dante*, koji je izdao A. Res. Zatim Vinko Vitezica objavljuje poredbenu studiju *Francesca da Rimini u ital. književnosti* (1929), V. Nazor, proučavajući D-ov endecasilabo u vezi s našim metričkim pitanjima, piše raspravu *O hrv. jedanaestercu* (Rad HA 252, 1935), da pokaže, »da bismo i mi mogli, ako je Bog i u nama, graditi stihove ne samo kao Goethe no kao i Dante«. Između 1932 i 1939 M. Deanović predavao je više puta o D-ovoj poeziji s projekcijama ilustracija G. Doréa u Zagrebu i drugdje. Tin Ujević piše o arapskom utjecaju na D-a (Obzor 1934, 259), Marko Car u svojim *Esejima* (1936) nanovo izdaje dva članka o D-u. U *Obzoru* 1936—37, *Hrv. Dnevniku* 1938, *Književnim Horizontima* 1938, *Jadranskom Dnevniku* 1937 i *Hrv. Smotri* 1938 V. Lozovina, R. Lenac i B. Poparić interpretiraju Danteove stihove, u kojima spominje Hrvatsku, a *Hrv. Prosvjeta* 1939 donosi dva članka S. Raca u vezi s Komedijom.

Bilo je pokušaja, da se s D. C. dovedu u vezu neki motivi spjeva i naših narodnih pjesama (Th. Keightley, N. Tommaseo, J. Skerlić, N. Banašević, I. K. Ostojić, A. Cronia),
D-ova je Komedija nadahnula i mnoge likovne umje-
ali to su zasad samo nagađanja.
tnike, među kojima su i dva hrvatska slikara: Juraj Klović iz Hrvatskog Primorja, renesansni minijaturist 16. st., ilustrira Danteov Raj, a na početku našeg vijeka Mirko Rački u nizu slika dosta samovoljno interpretira poeziju svih triju dijelova Komedije.

3. Hrvatski prijevodi. Prvi je hrv. prijevod iz Komedije (iz 33. pjev. Pakla) izašao 1844 u zadarskoj *Zori Dalmatinskoj* od nepoznata prevodioca, a prvi nam je poznati prevodilac Komedije Stj. Ivićević iz Makarske. Zanimljivo je, da već 1835 Stanko Vraz kao student u Gracu prevodi na slovenski ulomak iz Pakla (V. Deželić, NVj. 30, 1921). Zatim se redaju brojni prijevodi J. Sundečića, Stj. M. Ljubiše, P. Preradovića (Vijenac II. 1870), Drag. A. Parčića (Glavotok, Krk 1875), T. Maretića (Vijenac X., 1878), Stj. Buzolića (Vijenac XX., 1888, Prosvjeta I., 1894), M. Begovića (zadarski Narodni List), I. Cabrića (Glasnik Matice Dalmat. II., 1902), V. Lozovine (Glas Matice Hrv. IV., 1909). Od svih su dotadašnjih najbolji prijevodi A. Tresića Pavičića (Vijenac XXV., 1893, Novi Vijek I—II., 1897—98), prvi u metru originala. G. 1897 izlazi u Zadru prijevod cijelog Pakla od Stj. Buzolića u deseteračkoj rimovanoj tercini s ilustracijama G. Doréa, a 1910 u Kotoru prvi hrv. prijevod cijele Komedije od biskupa Frana Tice Uccellinija pod naslovom *Divna Gluma* u istom metru kao i Buzolićev, s uvodom i komentarom; ma da je vjeran, Uccellinijev nam teški prijevod ne daje punu pjesničku sliku izvornika. U isto je doba Iso Kršnjavi objavio prijevod u prozi cijele Komedije u izd. MH (Pakao 1909, Čistilište 1912, Raj 1915) s uvodom i razjašnjenjima, te je D-ovo djelo učinio pristupačnim velikom broju naših čitača (2. izd. izašlo je s ilustracijama M. Račkoga: Pakao 1919, Čistilište 1938, Raj

1939). I. Andrović svojom je parafrazom *Božanstvena Komedija pučki protumačena*, I. *Pakao* (Gorica 1921) pokušao još više popularizirati, a 1929 izlazi prepjev cijele Komedije od Dr. Stanojevića s uvodom V. Vitezice i ilustracijama M. Račkoga.

V. Nazor, koji od 1917 objavljuje pojedine ulomke (iz Pakla, Hrv. Prosvjeta 1917—18, Omladina 1918, Kritika 1921; iz Čistilišta, Hrv. Prosvjeta 1929), 1943 izdaje prijevod cijelog Pakla s komentarom i pogovorom I. Hergešića (MH) u nerimovanim dvanaestercima, pjesnički i dosta vjeran. Neke je prizore iz Pakla izvrsno preveo M. Kombol u metru izvornika (Književnik I., 1928; Hrv. Kolo XIV, XV, XVII., 1933—34—36; M. Kombol, *Primjeri iz stranih književnosti*, Zagreb 1935; Delorko i Nizeteo, *Talij. lirika*, Zagreb 1939), a neke je ulomke iz Raja objavio M. Pavelić *(Iz duhovne lirike*, Zagreb 1937 i u *cit. T. lirici)*.

Osim Komedije, čini se, da kod nas nijesu prevodili druga Danteova djela. Samo je iz *Vita Nuova* njegov sonet »Tanto gentile e tanto onesta pare« preveo M. Kombol (cit. *Talij. lirika* 1939) i V. Nazor (Novosti 1940), a Marko Soljačić tri prve kancone (Hrv. Prosvjeta IX. 1922).

Ma da mi još nemamo dobrog pjesničkog prijevoda cijele Komedije, ipak su kod nas malo koga pjesnika toliko prevodili. Poređujući te prijevode iz različitih doba može se slijediti i jezični razvoj pjesničkog izraza hrvatskog.
M. D-ić.

DANTE, Revue de culture latine, časopis koji je osnovao i uređuje u Parizu od 1931 talijanski pjesnik Lionello Fiumi u svrhu uzajamnog upoznavanja i zbliženja Francuske i Italije na književnom polju. Tu su izašli talijanski prijevodi i nekih hrvatskih pjesama Ante Cettinea (IV-VII, 1935—38).
M. D-ić.

DANTE, da Maiano, talijanski književnik iz druge polovine 13. st., pripada tadašnjoj firentinskoj skupini liričara, koji se povode za Guittonom d'Arezzo i za provansalcima te i sami pjevaju također i na provansalskom. Bio je u dodiru sa svojim velikim suvremenikom Danteom Alighierijem, s kojim je raspravljao u stihovima. U njegovim pjesmama nema izvornosti.
M. D-ić.

DANTI, tal. učenjačka i umjetnička porodica iz Perugie. Djeca matematičara Piera Vincenza Rainaldija, koji je iz oduševljenja za Dantea prihvatio njegovo ime, bijahu: zlatar i arhitekt *Paolo* (1500—75), koji je mnogo radio zajedno s Alessijem i matematičarka *Teodora*. Od Paolovih sinova bio je *Egnazio* (1536—86) također matematičar i arhitekt (pregradio je luku u Fiumicinu), dulje je vremena bio profesor matematike u Bologni, ali je prije svega djelovao kao kozmograf u službi Medicija i kasnije u službi kurije. Bio je i učen pisac (pisao je o astrolabiju, *Anemographia)*, pravio je aparate, a stvarao i sam i dao drugima izrađivati umjetnički dotjerane kartografske prikaze *(Galleria geografica* u Vatikanu). Pripadao je dominikanskome redu. Glavno mu je teoretsko djelo *Scienze matematiche ricolte in tavole* (1577). Bio je doduše od 1583 biskup u Alatriju, ali je bio neprestano pozivan za savjetnika u aktualnim stručnim pitanjima (reforma kalendara; premještanje obeliska na Trg sv. Petra). I njegov brat *Vincenzo* (1530—76) napisao je knjigu o proporcijama, prigodice je djelovao kao arhitekt (pregradio je palaču priora i obnovio vodovod za Perugiu), ali je ipak prije svega bio kipar, zlatar i slikar. Bio je učenik svog oca i zlatara Panfilija de'Marchesi, napravio je zajedno s Giulijem golem brončani lik Julija III. na stolnoj crkvi u Perugi, kasnije je oduševljeno prionuo uz Michelangelov manirističk smjer (Poštenje pobjeđuje prijevaru, 1561, Firenca, Bargello). Njegova najljepša djela ukrašuju vanjštinu baptisterija *(Glavosjek Ivana Krstitelja,* 1571) i Uffizija *(Pravda* i *Strogost)* u Firenci. U najboljim svojim djelima umio je stopiti dvorsku otmjenost, što ju je iziskivalo tadašnje doba, s energično-smionim silhuetiranjem. Manje su važne njegove freske (među njima i nacrti za Escorial).
F. C.

DANTISCUS, Joannes (Dantyszek Jan), ✳ Gdansk 1485, † Heilsberg 1548, poljski humanist, krakovski đak, veći je dio života proveo kao diplomat u službi poljskoga kralja Zygmunta I. Pisao je panegirike, političke pjesme o suvremenim događajima *De nostrorum temporum calamitatibus*, 1530) pod dojmom poraza kod Muhača i erotičke elegije. Kasnije, kao chelminjski i varmijski biskup, piše moralizatorske elegije, opisujući svoj grješni život i podučavajući moralnom životu svog štićenika Eustahija Knobelsdorffa, kojemu je posvetio *Carmen paraeneticum ad Constantem Alliopagum* (1539), zatim crkvene himne i autobiografiju u stihovima *Vita J. D. ab ipso paulo ante obitum perscripta*. Car Maksimilijan, kod kojega je bio poljskim poslanikom u Beču, ovjenčao ga je pjesničkim lovorom i podijelio mu plemstvo (1510).
J. B-ć.

DANTON, Georges Jacques, ✳ Arcis-sur-Aube 26. X. 1759, † Pariz 5. IV. 1794, francuski političar. Potječe iz građanske obitelji (otac mu je bio odvjetnik); naobrazba mu je bila znatna, darovitost velika, a prilike skučene, pa je to pogodovalo razvoju njegove jake osobne i političke ambicije. U školi kod oratorijanaca u Troyesu odlikovao se bistrinom. Pravo je učio u Parizu, gdje se zatim nastanio kao odvjetnik probijajući se dosta teško i ne baš ravnim putovima, sve dok 1787 nije — prema tadašnjem običaju — kupio mjesto odvjetnika na vrhovnom sudu. Naučio je engleski i talijanski, bio pod utjecajem suvremene slobodarske doktrine i začlanio se u slobodno zidarstvo. U revoluciji 1789 odmah se ističe osnovavši s Desmoulinsom i Maratom radikalni klub *Cordeliers* (v.). Žestok je protivnik pristaša ustavne monarhije, okupljenih u klubu Feuillants, osobito zapovjednika narodne garde Lafayettea; da izbjegne represalijama poslije pokolja republikanaca na Martovu polju u srpnju 1791, morao se skloniti u pokrajinu i u London. Uza sve to isticao je, da je rojalist, dok je Mirabeau o njemu tvrdio, da je tada primao novac od dvora. Iduće godine najžešći je protivnik dvora, jedan od glavnih organizatora revolucije od 10. VIII. 1792. Tu je početak njegova uspona na vlast. Kao ministar pravosuđa bjesni protiv »urotnika«, pokreće ili barem odobrava rujanske pokolje uhićenika u Parizu i u pokrajini (Versailles) plamenim govorima o slobodi fanatizira mase. Provala pruske vojske u Lorenu daje mu prilike, da u narodu potakne otpor; on pokreće novačenje (travanj 1793) i rekvizicije te razvija richelieuovski program prirodnih granica za Francusku (Pireneji, Alpe, Rajna, Atlantik). G. 1792, 21. IX., odstupa kao ministar, da bi zadržao mjesto u konventu, a 1. XII. odlazi u misiji k Dumouriezovoj vojsci u Belgiji u vrijeme, kad se u Parizu spremala osuda Luja XVI. Njegovi protivnici optuživali su ga tada ne samo zbog korupcije i pljačke u Belgiji, nego i zbog političkih veza s vojvodom od Chartresa (kasnije kralj Luj Filip) i Dumouriezom, koji u ožujku 1793 otvoreno prelaze k neprijatelju. Ipak je D-ov utjecaj još uvijek znatan; on je među tvorcima revolucionarnog tribunala i odbora javnog spasa, gdje isprva surađuje sa žirondistima, ali se od njih sve više udaljuje zbog razlika u pogledima na unutrašnje ustrojstvo i vođenje rata, a najzad pristupa Robespierreovoj uroti protiv Žironde (31. V. 1793). Nakon smaknuća Vergniauda i drugova D-ov utjecaj opada, ali je tromjesečje travanj-srpanj, kada on vlada odborom javnog spasa, obilježeno najvećom njegovom djelatnošću: u nutarnjoj politici i dalje je radikalan (»budimo strahoviti, da to ne bi trebao biti narod!«), dok u vanjskoj traži kompromise putem tajnih dodira. Kobni prigovor »mlakosti« okreće se napokon i protiv njega; Robespierre postaje diktatorom u odboru javnog spasa, a D. predsjednikom konventa (25. VII.). U listopadu odlazi on u Arcis, ženi se drugi put, a kad se vraća, položaj mu je već ugrožen. Protivnici vide u njemu zagovornika potpunog ukinuća strahovlade i zaštitnika dobavljača i korupcionista. Napadaju ga podjednako pristaše Héberta i Robespierrea. D. se još jednom taktički približava Robespierreu omogućujući mu u ožujku 1794 likvidaciju »bjesomučnih« hébertista. No svoga hladnokrvnog i osobno skromnog protivnika nije time primirio, a nije htio ni pobjeći ni urotom zaskočiti Robespierrea, tješeći svoje prijatelje, koji su ga upozoravali na opasnost, da se »oni« ne će usuditi. Od časa uhićenja (noću 30.—31. III.) D-ova kompleksna ličnost poprima ono značenje, koje je preuzela legenda: hrabar, drzak, pun prezira prema protivniku odlazi na stratište onako ponosno, kao što se držao i na raspravi, zbog čega je Robespierre morao dati promijeniti postupnik, da spriječi dojam nadmoćne obrane. D. je 5. IV. izveden na stratište s 13 pristaša (Desmoulins, Fabre d'Eglantine, general Westermann, čuveni dobavljač bivši abbé d'Espagnac i t. d.). Krvniku, koji mu je vezao ruke, reče: »Uzmi samo jedan remen, drugi spremi za Robespierrea«, i zatim: »Pokazat ćeš moju glavu puku, ona to uistinu zaslužuje!« — Problem D-ove ličnosti nije znanost do danas riješila. Njegovi kritičari ističu D-ovu odgovornost za strahovladu, premda s druge strane ima dokaza o njegovu zalaganju za pojedince. Zamjeraju mu nadalje raskalašenost i korupciju, a neki (Mathiez) načelno ga stavljaju u opreku s kreposnim Robespierreom; karakterno, a i fizički, poređuju ga s Mirabeauom (Mignet). Njegovi hvalitelji (Robinet, Aulard) vide naprotiv u D-u predstavnika svega onoga,



DANTON
(po crtežu J. L. Davida)



DANZIG S MARIJINOM CRKVOM
(Snimka iz zraka)

što je u Revoluciji bilo konstruktivno, a optužbe zabacuju kao nedokazane. — U književnosti obradili su D-ovu pojavu G. Büchner u drami *Dantons Tod* (1835) i R. Rolland u drami *Danton* (1901).

BIBL.: *Discours de Danton* (izd. A. Fribourg), 1910.

LIT.: Robinet, *D.*, 1889; A. Aulard, *D.*, 1881; *Les orateurs de la Législative et de la Convention*, 1885/6, 2 sv., 2. izd. 1907; L. Madelin, *D.*, 1914; A. Methiez, *Autour de D.*, 1926. R. M-r.

DANZEL, 1. Theodor Wilhelm, ✳ Hamburg 4. II. 1818, † Leipzig 9. V. 1850, njemački literarni historik. Učio je filozofiju i filologiju te se kao priv. učenjak posvetio literarno-historičkim radovima, od kojih su mu glavni *Gottsched und seine Zeit*, 1848 *G. E. Lessing, sein Leben und seine Werke* (1. sv. 1850, 2. sv. nastavljen i dovršen od E. Guhrauera 1853, 2. izdanje 1880 i d.). S. T.

2. **Theodor Wilhelm,** ✳ Hamburg, 17. II. 1886, njemački etnolog, radio neko vrijeme u Americi, poslije u Kini te u Hamburgu kao kustos u »Museum für Volkskunde« i docent na tadašnjem sveučilištu.

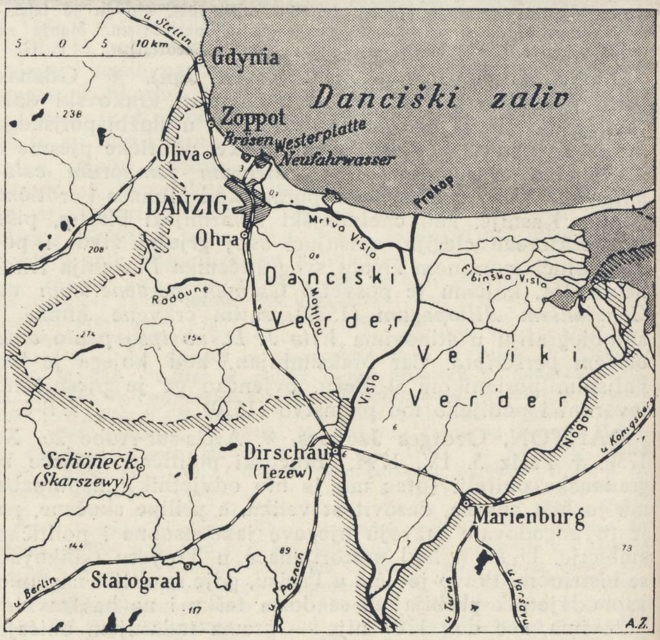
BIBL.: *Anfänge der Schrift* (1912), *Kultur und Religion des primitiven Menschen* (1923), *Magie und Geheimwissenschaft* (1924), *Handbuch der präkolumbischen Kulturen Lateinamerikas* (1927) i više rasprava. M. G-i.

DANZI, Franz, ✳ Mannheim 15. V. 1763, † Karlsruhe 13. IV. 1826, njemački dirigent i skladatelj. Bio je dirigent i ravnatelj opere u Mannheimu i Münchenu te dvorski kapelnik u Stuttgartu i Karlsruheu. Od njegovih 16 opera (zajedno s baletima) samo su se neke sačuvale (*Mitternachtstunde, Rübezahl, Turandot*). Pisao je mise, kantate, Te Deum, Magnificat, simfonije, koncerte za violoncello, sonate, tria, popijevke. B. Š.

DANZIG (polj. Gdansk, slavensko ime nesigurnog tumačenja), grad i luka pokraj ušća rijeke Visle, od 1939 glavni grad župe Danzig—Zapad. Pruska. Razvio se kao luka prostranog porječja Visle, te se u njemu od davnih vremena vrši pretovar robe s riječnih na morske brodove. Postanak i razvoj D-a, kao većine atlantskih i baltičkih luka u vezi je s riječnim tokom, koji ga spaja sa zaleđem. Prije prvog svjetskog rata izvozili su se i proizvodi osim robe iz uske njemačke okolice, su se i proizvodi preko D-a, osim robe iz uske njemačke okolice, daljeg rusko-poljskog zaleđa: žito, drvo. šećer i dr. a uvozile se raznovrsne prerađevine iz Njemačke, Engleske i drugih zemalja sjeverozapadne Evrope; uvoz (900.000 t) i izvoz (873.000 t) bili su približno jednaki (1913). Kad je poslije u porječju Visle obnovljena velika i uglavnom kontinentalna poljska država, postao je D. njena glavna luka. Razvojem poljskog narodnog gospodarstva naglo je porastao promet kroz gdansku luku: 1926 uvoz 619.685 t, a izvoz 5,797.311 t; 1930 uvoz 1,090.632 t, a izvoz 7,122.461 t, te je D. bio po prometu treća baltička luka (iza Köbenhavna i Stockholma), a od njemačkih luka jedino je Hamburg pred njim. Osim toga preko D-a se iseljavao velik broj (godišnje 25—30.000) Poljaka. Ulazak D-a u carinsku zajednicu s Poljskom dao je pobude za jačanje industrije i trgovine, te su u njemu velike njemačke tvrtke osnovale jake podružnice. Taj je napredak prestao i dalji razvoj bio je ugrožen izgradnjom i posvlašćivanjem nove poljske luke Gdynie, koja je već 1938 bila pred D-om; uvoz: D. 800.000 tona, Gdynia 1,300.000; izvoz: D. 5,200.000 t, Gdynia 7,400.000 t. Prvenstvo je mlade Gdynie bilo još veće u vrijednosti robe, jer je preko nje išla skupa i laka roba, dok je do D-a Vislom dovežena jeftina i teška roba. Ali D. ima prema Gdynii velike prednosti zato, što leži na ušću Visle i što ima velike mogućnosti proširenja dobro zaštićene luke.

Za razvoj D-a su, dakle, najbitnije dobre veze sa zaleđem, od kojih je najvažniji vodeni put Visle. Željezničke je veze izgradila Njemačka prije prvoga svjetskog rata, te je D. bio dobro povezan s njemačkim zaleđem, a slabo s bivšom ruskom željezničkom mrežom. To mu je u novim prilikama škodilo, a olakšalo osnivanje i povlašćivanje Gdynie.

Povoljan položaj i napredak luke pogodovali su osnivanju raznovrsnih industrija. Osim velikog brodogradilišta, tu su tvornice lokomotiva, pilane tvornice šećera, mlinovi i dr. Na daleko su poznate tvornice likera, zatim tvornice za obradu jantara. Veliki novčani zavodi u vezi su s gospodarskim napretkom, a ovaj je omogućio osni-



POLOŽAJ DANZIGA
Crtice označuju granice »Slobodnog grada Danziga«

vanje i održavanje brojnih kulturnih ustanova: kazališta, muzeja, galerija, naučnih zavoda i sl.

D. je nastao dalje od morske obale na dodiru niske i močvarne ravnice s višim brežuljastim zemljištem; ovim se dodirom i danas grad najviše širi. »Altstadt«, jezgra D-a, nastala je na poluotočiću između rijeke Mottlau i njenog pritoka Radaune, gdje je nekoć bilo malo slavensko ribarsko naselje. Prema jugu od Altstadta dograđen je »Rechtstadt«; od ova dva dijela sastojao se je D. sve do 13. st. U 14. st., za vlade njemačkog viteškog reda, sagrađeni su na vrhu poluotoka tvrđava i okolni dijelovi (»Neustadt«). U 15. st. grad se širi prema jugu (»Vorstadt«) i na otoku »Speicherinsel«, koji čine rukavi rijeke Mottlau. Poslije 15. st. nastao je na desnoj obali rijeke »Niederstadt«. Svi nabrojeni dijelovi čine stari D., koji ima oblik elipse, a bio je utvrđen nasipom i širokim jarkom. Krajem prošlog stoljeća ove su utvrde najvećim dijelom porušene i napravljena kružna ulica (»Ringstrasse«), na kojoj se danas razvija glavni dio života. Poslije se grad širi u različitim pravcima, jer su okolne nizine (do 2 m ispod razine mora) marljivim radom holandskih doseljenika bile isušene i osigurane od poplava. Najveća predgrađa nastaju na dodiru nizine i brežuljaka: na jugu Ohra, a prema sjeverozapadu Langfuhr, u kome je poznata Visoka tehnička škola. Još dalje je Oliva, a na mjestu, gdje pomeransko pobrđe dopire do morske obale razvilo se kupalište Zoppot (Sopot). U blizini ušća Mrtve Visle nastala su kupališna i lučka predgrađa Brösen i Neufahrwasser, a uzvodno Heubude; u lijepo i šumovito pobrđe prema zapadu širi se lijepa četvrt ljetnikovaca. Svi su ovi dijelovi povezani dobrim cestama i postepeno se spajaju u jedinstven veliki grad. Gradski teritorij (kome ne pripada Zoppot) zahvaća 114 km² sa 256.403 stan. (1929).

Luka D-a razvila se u nekadašnjem koritu Visle zvanom »Mrtva Visla«. Do 1840 bilo je ušće Visle blizu lučkog predgrađa Neufahrwasser, a zapadno od njega bilo je načinjeno pristanište, te na taj način izdvojen otok Westerplatte. Za poplave 1840 probila je Visla obalski pješčani prud i izbila u more 12 km istočnije od prijašnjeg ušća, a 1895 prokopan je kanal, kojim se danas ulijeva Visla u



DANZIG, Zvjezdarnica i lučka vrata



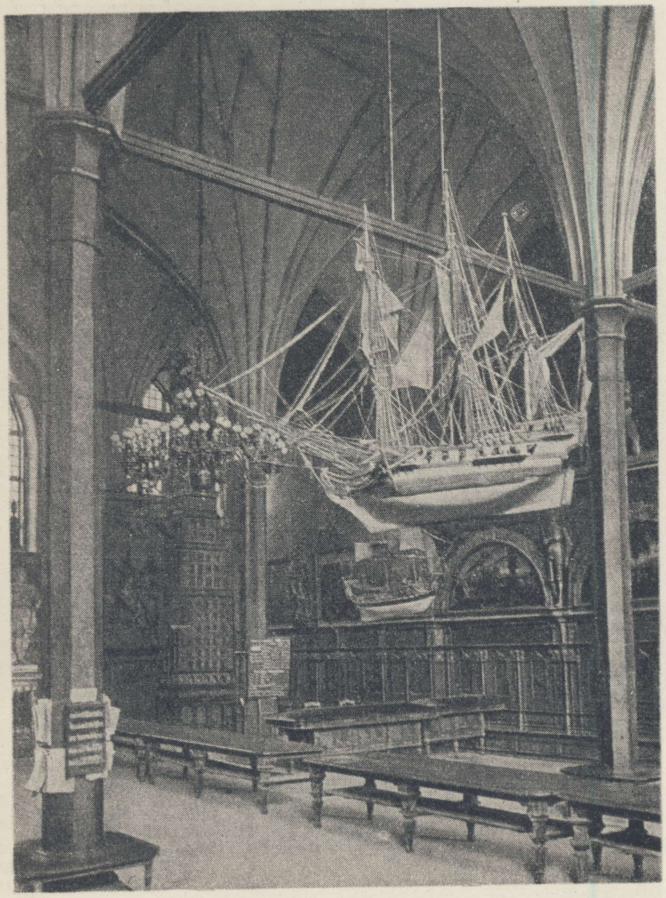
DANZIG, Vijećnica i Artushof

Baltičko more. Tada je Mrtva Visla zatvorena i zaštićena od daljeg riječnog nasipavanja. Glavni dio novog pristaništa izgrađen je na otoku Holm-u, koji čine rukavi Mrtve Visle, a oko luke su se smjestila glavna industrijska poduzeća. Lučka vodena površina iznosi sada 211 ha s 18 km iskorišćene obale, opremljene najsuvremenijim uređajima, osobito za utovar ugljena, drveta i žita, te skladištima i dr. Jedan je dio odvojen za slobodnu bescarinsku zonu.

Najslikovitiji su Altstadt i Rechtstadt, najstariji dijelovi grada, u kojima se ističu u prvom redu lijepe crkve: stolna crkva »Marienkirch« (14. i 15. st.), u kojoj je čuvena Memlingova slika »Opći sud«; dalje su poznate crkve sv. Katarine (15. st.), sv. Nikole (14. i 15. st.), sv. Trojstva (15. st.) i dr. Kao građevinska cjelina poznata je Langer Markt, na kome se osim ostalih zgrada ističe gradska vijećnica (14. i 15. st.) i Artushof. Zanimljive su pored toga po svojoj arhitekturi ulice Langgasse i Uferstrasse.

LIT.: W. Geisler, *D. ein Siedlungsgeographischer Versuch*, Halle 1918; H Tomsen, *D. als Handelshafen*, Danzig 1918; E. Keyser, *Die Stadt D.*, Stockholm i Berlin 1925; *Ville de Dantzig; rapport général du Haut Commissaire*, Genève 1926; N. Creutzburg *Atlas der Freien Stadt D.*, 1936; A. Bruckner, *D.*, AslPh, Berlin 1923. J. R-ć.

Povijest. Oko g. 1000 pokršteno naselje D. spominje se od 1148 kao glavno mjesto vojvodine Pomorja (Pommerellen); već 1224 uređeno je kao grad. O njegov posjed dugo su se otimali Pomorje, Danska, Pruska, Brandenburg, Poljska i Njemačka red, koji ga je 1308 i osvojio, pa je u njemu stolovao komtur. Pod vladavinom meštra toga reda procvao je gradski konglomerat — koji je u 14. st. nastao oko najstarije jezgre *(Rechtstadt)* — i razvio se u važan trgovački grad. O njegovu bogatstvu svjedoči široko zasnovani način njegove izgradnje. Oko 1360 pristupio je D. Hanzi i postao doskora jedan od njenih najuglednijih članova. Ubrzo se međutim sukobio s interesima Njemačkoga reda; ta se opreka s vremenom tako pojačala, da se D. napokon dragovoljno podložio zaštitnoj vlasti Poljske. *Privilegium Casimirianum* (1454) ostavio mu je gotovo potpunu autonomiju, jedino je poljskoga kralja u gradskoj upravi zastupao burggraf. Kad je promet D-a s unosnim poljskim zaleđem 1422 gotovo sasvim oslobođen



DANZIG, Artushof

od carina, poraslo je još više trgovačko značenje D-a; poljski kraljevi nisu priječili ni širenje protestantizma u D-u. To drugo razdoblje u gospodarskom razvoju D-a nije baš bilo dugotrajno, jer su se uskoro pojavile opreke i u odnosu s poljskom državom. U trgovini D-a mnogo je sudjelovao engleski i holandski kapital, no D. je uza sve to ostao i dalje u slaboj vezi s Poljskom. Kako su već za prve diobe Poljske njegova predgrađa i luka pripali Pruskoj, bilo je prirodno, da je za druge diobe 1793 i sam grad postao pruski. Nakon glasovite opsade 1807 pretvorio se u slobodan grad pod francuskim guvernerom, ali je 1814 postao opet pruski i od 1863 po treći put naglo napredovao. F. C.

Po odredbama mirovnog ugovora u Versaillesu (1919) D. je postao slobodnim gradom pod zaštitom Lige Naroda, koje mu zajamčuje nezavisnost i ustav. Poljska je dobila široke ovlasti sa svrhom, da joj se osigura upotreba D-a kao pomorske luke. D. tvori s Poljskom jedno carinsko područje, gdje vrijedi poljsko carinsko zakonodavstvo i tarifa; upravu vrše vlastiti carinski organi pod nadzorom poljskih. Poljska zastupa D. u odnosu prema inozemstvu, štiti njegove građane u drugim državama i podjeljuje eksekvatur stranim konzulima. Kod sklapanja međunarodnih ugovora, koji se tiču D-a, mora Poljska tražiti mišljenje njegova senata. Upravu luke i vodenih putova vodi vijeće, sastavljeno od jednakog broja izaslanika slobodnog grada i Poljske. Visoki povjerenik, koga imenuje vijeće Lige Naroda, odlučuje u prvoj molbi o sporovima između Poljske i D-a; u drugoj molbi odlučuje vijeće Lige Naroda.

Ustavotvorna skupština slobodnoga grada izradila je ustav od 11. VIII. 1920, koji je 1922 odobrio visoki povjerenik, a nije se mogao mijenjati bez odobrenja Lige naroda. Zakonodavstvo vrši sabor (Volkstag), koji biraju na 4 godine svi muškarci i žene iznad 20 g. Sabor bira senat, koji vodi poslove vlade i ima pravo, da o saborskim zakonskim zaključcima traži odluku pučkim glasovanjem. Na zahtjev desetine svih izbornika treba provesti pučko glasovanje o svakom zakonu osim zakona financijske prirode. Državni službeni jezik je njemački. J. A.

D. je imao ove visoke povjerenike: M. S. Mac Donnell (Irac) 1923—25, Van Hamel (Nizozemac) 1926—29, Grof Manfredi-Gravina (Talijan) 1929—32, Sean Lester (Irac) 1933—36, Dr. Karl Burckhardt (Švicar) 1937—39. Unutarnjo-politički život u D-u od 1923 kretao se u okviru ustava; stranačka slika odgovarala je uglavnom razmjerima u weimarskoj Njemačkoj, pa je vlada (senat) bila sastavljena na koalicionoj osnovi. Kad su u Njemačkoj preuzeli vlast nacionalsocijalisti, došlo je do promjene i u stranačkoj strukturi D-a. Na saborskim izborima u svibnju 1933 dobila je NSDAP većinu (38 zastupnika od 72, a dotada 13).

U studenom 1934 postao je predsjednik senata zamjenik Gauleitera NSDAP A. Greiser, pa se D. brzo prilagođuje novom političkom ustrojstvu Reicha. Njegov demokratski ustav gubio je sve više svoje značenje, a ni Poljska nije se za nj zalagala, otkako je 26. I. 1934 postavila svoje odnose s Njemačkom na osnovu izravnog, dvostranog sporazuma uz isključenje međunarodnih foruma. Time je uloga Ligina visokog povjerenika oslabljena, pa je Lester, nakon sukoba sa senatom, 1936 odstupio, a njegov nasljednik Burckhardt nije se protivio stvarnom stanju. U međuvremenu zabranjene su u D-u sve političke stranke osim NSDAP, tako da se sabor sastojao samo još od nacionalsocijalista (1937). Dne 23. VIII. 1939 proglasio je senat, s pozivom na njemačke državne zakone, Gauleitera A Forstera državnim glavarom, dok je Greiser imenovan ministrom predsjednikom. Forster je 1. IX. 1939, na dan navale njemačke vojske na Poljsku, proglasio ujedinjenje D-a s Reichom. Poljska posada u D-u održala se na Westerplatte do 7. IX. (→ svjetski rat 1939). D. je danas sjedište državne župe Danzig—Zapadna Pruska.

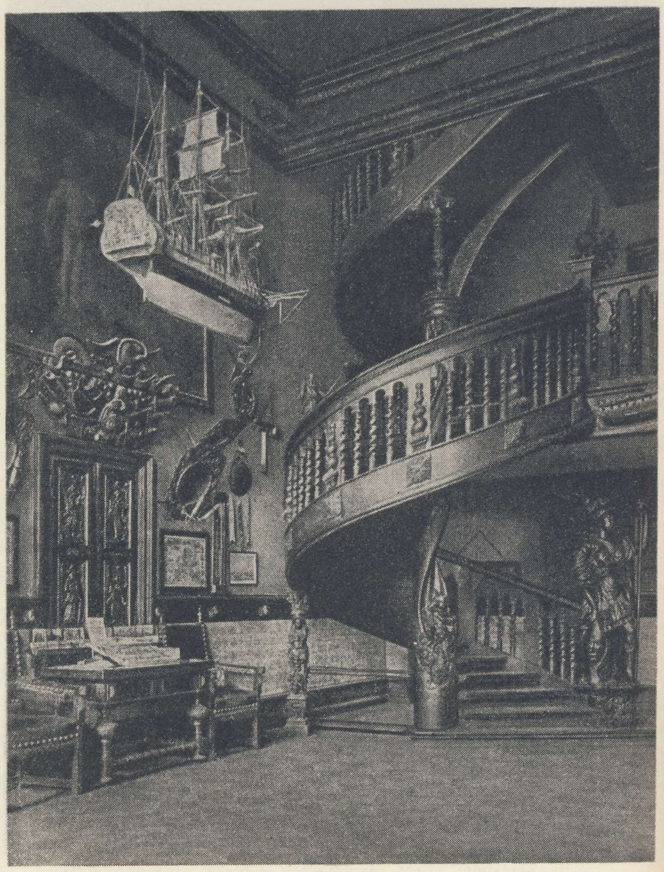
LIT.: P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, 4 sv., 1913—18; Keyser, *D-s Geschichte*, 2. izd., 1928; Münsterberg, *Der Handel D-s*, 1906; Lindner, *D.* (u Berühmte Kunststätten), 2. izd., 1913; *D.* (Aufnahmen der deutsch. Bildstelle), 1928

DANJ, historijsko mjesto u sjevernoj Albaniji, na lijevoj strani Drima, gdje rijeka prelazi iz sutjeske u ravnicu. Tu su se sastajali putovi iz Skadra i Lješa prolazeći dalje na istok prema Prizrenu. Balšići su ovdje imali carinarnicu. Bio je sjedište katoličkog biskupa. Razorio ga je vjerojatno Skenderbeg, a do danas su se sačuvale ruševine.

LIT.: M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens*, Beč 1924. Z. D-i.

DAONELLA, školjka s jednakim zaklopcima, radijalno rebrasta. Stražnji mišići zatvarači veliki, prednji maleni. Za razliku od halobije uha kod daon. nema. Daon. Lommeli značajna je za vengenske naslage sred. trijasa i u našim krajevima. F. Š.

DAORSI, ilirsko pleme, stanovali su oko rijeke Neretve između Delmata i Ardijejaca, u današnjoj Imotskoj krajini



DANZIG, Trijem sa stubištem u Artushofu

i Hercegovini. Prema mitologiji, zabilježenoj od Apijana, potomci su Ilirijeve kćeri Daorto. Za vrijeme cvata ardijejskog ilirskog kraljevstva bili su i oni u toj državi. Poslije Gencijeva poraza 167 pr. Kr. potpadoše pod vlast Rima. Napadani od Delmata obrate se zajedno s Isejcima 158 Rimu, zbog čega Rimljani poslaše k Delmatima poslanike, koje ovi slabo primiše odbivši njihove zahtjeve. To dovede do rata na Delmate 156 pr. Kr. U 1. st. pos. Kr. još su uvijek D. u istim sjedištima. G. N.

DA PONTE, Lorenzo, ✳ Ceneda (danas Vittorio Veneto) 1749, † New York 1838, talijanski pustolov i pisac. Rodio se od židovskih roditelja (Emanuele Conegliano), ali je promienio ime i vjeru te postao katolički svećenik; zatim se raspopio i oženio po anglikanskom obredu. U Mlecima se sprijateljio sa znamenitim pustolovom G. G. Casanovom. Radi svojih nepodopština (1779) bježi u Goricu, a odatle seli u Dresden pa u Beč kao dvorski kazališni pjesnik kod Josipa II. Nakon Josipove smrti gubi mjesto i seli u Trst, pa u London i na koncu (1805) u USA. Osim lirskih pjesama D. je napisao 36 libreta za opere, od kojih su neki i danas poznati, koje je uglazbio Mozart: *Nozze di Figaro* (po Beaumarchaisu 1786), *Don Giovanni* (1787) i *Così fan tutte* (1790). U libretima se D. odalečuje od ustaljenog retoričkog tipa, a približava zdravoj komici životne stvarnosti jednostavnijim sadržajima i živahnijim dijalozima. D. je po vremenu posljednji originalni autor t. zv. opere buffe. Objavio i svoj autoapologetski dnevnik *Memorie* (I—III., New-York 1829—30), koji nije pouzdan, ali je zanimljiv radi opisa ondašnjih društvenih prilika i vijesti o suvremenim glazbenicima; preveden je na njemački i francuski.

Da P. je poznat i kod nas preko Mozartove glazbe. Libreto opere *Don Giovanni* preveo je na hrvatski J. E. Tomić (*Don Juan*, Zagreb 1874), a od 1920 daje se u prijevodu M. Cihlara Nehajeva: *Figarov pir* daje se u Zagrebu od 1917 u prijevodu A. Kassowitz-Cvijić; *Così fan tutte* izašao je u Dubrovniku 1927.

LIT.: L. Da P., *Memorie*, I-II, priredio G. Gambarin e F. Nicolini, Bari 1918 (gdje je u II. sv. potpun popis njegovih dramskih djela); L. Marchesan, *Della vita e delle opere di L. Da P.*, Treviso 1900; I. L. Russo, *L. Da P. poet and adventurer*, New-York 1922; G. Mazzoni, *Abati, soldati, attori del Settecento*, Bologna 1924. M. D-ić.

DAPONTES, Kessarios, ✳ otok Skopelos 1714, † na brdu Atosu 1774, grčki pjesnik i relig.-etički pisac. Vrlo mlad otišao u Carigrad, otkuda je kasnije prešao u Bukurešt; tu je nakon ozbiljnih nauka u dvorskim školama tajnik tadašnjeg kneza Konstantina, zatim tajnik kneza Ivana Maurokordata. G. 1753, poslije smrti svoje supruge, povukao se u samostan na otočiću Piperi. G. 1757 pošao je na brdo Atos, gdje su ga mnogo cijenili zbog njegove učenosti. Tu je napisao većinom svoja djela u stihovima. U *Perivoju gracija* opisuje svoje putovanje kroz Tursku i Vlašku; u *»Dačkim efemeridama«* opisuje pokrajine, koje danas sačinjavaju Rumunjsku; u djelu *»Intelektualno cvijeće«* opisuje najpoznatije crkve i samostane, posvećene Majci Božjoj. K. K.

DA PORTO, Luigi, ✳ Vicenza 10. VIII. 1485, † Vicenza 10. V. 1529, talijanski književnik. U mladosti služio u mletačkoj vojsci, a pošto je bio ranjen, napustio je oružje i dao se na književnost. Pisao je *Rime* u Petrarkinu duhu i opisao ratne doživljaje za Cambraiske lige *(Lettere storiche)*. Došao je na glas kao autor ganutljive i dramatske novele *Historia novellamente ritrovata di due amanti* (Mleci oko 1530), u kojoj je umjetnički preradio i oživio tradicionalni motiv, koji je u 15. st. bio već obradio i pripovjedač Masuccio Salernitano u svojoj zbirci novela *Novellino* (br. 33; I. izd. 1476). To je jamačno najljepša talij. novela 16. st., tako da je doživjela tridesetak izdanja, te su je oponašali, prevodili i prerađivali mnogi i izvan Italije na različitim jezicima. Ali ga je slučajno zasjenio svojom preradbom Matteo Bandello (u II. knjizi svojih *Novelle*, 1554), preko čijega je francuskog prijevoda (Boaistuau, *Histoires tragiques*, Paris 1559) odnosno preko engleske preradbe u stihovima (Broocke, *The tragical history of Romeus and Juliet*, London 1562) došao Shakespeare do predmeta za svoju dramu *Romeo i Julija*. Prvi je toj pripovijesti dao dramski oblik Luigi Groto u tragediji *Adriana* (Mleci 1578).

BIBL.: G. Fatini, *Novelle del Cinquecento*, Turin 1930; kritičko izd. novele priredio A. Ricklin u zbirci *Bibliotheca romanica*, Strassbourg 1937.

LIT.: G. Brognoligo, *Studi di storia letteraria*, Rim 1904; L. Di Francia, *Novellistica*, II., Milan 1925. M. D-ić.

DAPPER, Olfert, † 1690, nizozemski liječnik i zemljopisac u Amsterdamu, autor mnogih zemljopisnih djela, koja su najvećim dijelom prevođena na druge jezike, najbolji kartograf Afrike u svoje doba. Opisao je 1663 Amsterdam, 1668 Afriku, 1670 nizozemsku ekspediciju u Kinu, 1673 Ameriku, 1676 afričke otoke, 1680 Aziju i t. d. N. Ž.

DAQUIN (ili d'AQUIN), Louis Claude, ✳ Pariz 1694, † Pariz 1772, najznamenitiji francuski orguljaš svoga vremena. Bio je učenik virtuoza na orguljama i clavecinu Marchanda. Zarana se isticao neobičnim talentom. Bilo mu je tek 12 godina, kad je postao orguljašem u crkvi St. Antoine. Kasnije (1727) dobiva mjesto u crkvi sv. Pavla, gdje je u natjecanju pobijedio velikog Rameaua. Svoga učitelja Marchanda naslijedio je 1732 u crkvi franjevaca, a 1739 bio je imenovan orguljašem kraljevske kapele i nasljednikom Dandieuovim. Kao skladatelj pripada D. među najzanimljivije starije glasovirske majstore, te istupa — u svojim suitama — kao portretist i programni skladatelj na način Couperinov. Tiskane su mu skladbe: *Premier livre de pièces* za clavecin; *Noëls pour l'orgue ou clavecin* op. 2 i kantata *La Rose*.

LIT.: Combarieu, *Histoire de la musique*, sv. II. S. S-i.

DARA, Gabriello, ✳ Palazzo Adriano (prov. Palermo) 1826, † 1885, albanski pjesnik sa Sicilije. Kao svi albanski pisci sa Sicilije učio je i on u albanskom sjemeništu, što ga je 1737 osnovao Giorgio Guzzetta. Ovaj je zavod bio dugo vremena rasadište albanskih misli na Siciliji. Kao i drugi italoalbanski pjesnici crpio je nadahnuće iz starije pučke pjesme i balade, koje su albanski naseljenici, iselivši se iz Albanije i Moreje, donijeli u 15. st. u Italiju. U njima je našao građu za svoj elegički epos *Kënka e sprasme e Balës* (Balina posljednja pjesma), koja je objavljena 1906 kao knjiga. To je jedno od glavnih i boljih djela albanske književnosti.

Junačina Bala, jedan od suboraca Skenderbegovih, ne snalazi se u Italiji, izbjegava društvo, traži samoću. Lalinoj kćeri pripovijeda sa žalošću o staroj domovini, o ratovima s Turcima pod Skenderbegom, o divnim prošlim vremenima i o izgubljenoj slobodi. Djelo je plod romantike: oživljuju se stara vremena i izdiže narodna prošlost, ističe se samotarski život u prirodi, jako naslanjanje na pučku pjesmu i stil balade. U herojičkom stilu sjeća na Macphersonova Ossiana. E. Ç.

D'ARAGONA, Tullia, ✳ Rim oko 1510, † Rim 12. III. 1556, talijanska pjesnikinja. Jedna je od najglasovitijih talij. kurtizana književnica 16. st.; proživjela je svoj sjajni vijek u različitim gradovima, okružena brojnim obožavateljima, među kojima je bilo i ponajboljih književnika; privlačila je više svojom gracijom, duhovitošću i učenošću negoli ljepotom. I pošto se udala, nastavila je raskošno živjeti. Zato su neiskrene njene petrarkističke *Rime* (Mleci 1547), u kojima ukusno pjeva o tobože platonskoj ljubavi u ondašnjoj lažnoj maniri, tako da njezin kanconier većinom nema ni psihološke ni umjetničke vrijednosti. Jednako je neiskrena u *Dialogo dell' infinità d'amore* (1547), gdje ona u razgovoru s prijateljem književnikom Benedettom Varchi-jem uznosi nada sve duhovnu platonsku ljubav; osim toga ne zna se, koliko je to djelo njezino, a koliko samog Varchija. Ne može se vjerovati, da se još dosta mlada obratila na pravi put, kako sama kaže u predgovoru spjeva *Il Meschino o il Guerino* (Mleci 1560); to je preradba viteškog romana *Guerino Meschino*, što ga je napisao Andrea da Barberino, jedna je od najpopularnijih pripovijesti 15. i 16. st. u Italiji, te je još i danas rado čitaju širi slojevi.

BIBL.: *Le Rime di T. D.*, Bologna 1891; *Trattati d'amore del Cinquecento*, Bari 1912.

LIT.: F. Flamini, *Il Cinquecento*, Milan 1902; G. Biagi, *Fiorenza fior che sempre rinnovella*, Mleci 1928; B. Croce, *Poesia popolare e poesia d'arte*, Bari 1933. M. D-ić.

DARAS, nešto preko 21 km. *sz* od Nisibisa, utvrđeni rimski grad na granici Mezopotamije. Pošto pe Nisibis 363 prepušten Perzijancima, Anastasije je, da bi nadoknadio taj gubitak, 504 sagradio tvrđavu D. na cesti, koja vodi u Mardin. G. 530 vodila se velika bitka kod D., kojim je tada zapovijedao Belizar, čovjek od 24 godine, kojega je car Justinijan 529 odredio zapovjednikom istočne vojske. Belizar je došao u D. nešto prije no što je Pezozes ušao u Nisibis s perzijskom vojskom od 40.000 konjanika. Cilj je bio napasti D., a time i rimsko carstvo; njemu je uspjelo opkoliti grad, pa je to dovelo do velike bitke, koja je završila rimskom pobjedom. Ta je pobjeda podigla uzdrmani rimski prestiž i ojačala Belizarov ugled.

DARBHANGA, 1. Okružje (8571 km^2 sa 3,166.094 stan., 1931) u pokrajini Orissa i Behar u Indiji. Prostire se po aluvijalnoj nizini od rijeke Gangesa do Nepala. Zemljište je dosta plodno; najviše se goji riža, a velike su površine često poplavljene. 2. Glavni grad i tržište okružja; ima željezničke mreže s ostalim dijelovima Gangesove nizine (60.676 stan., 1931). M. Š.

DARBISTI zovu se članovi sljedbe prozvane »Skupština« (Zbor), koju je osnovao Englez John Nelson Darby (✻ 18. II. 1800, † 29. IV. 1882). Sljedba se odijelila od službene anglikanske državne crkve poričući osnovnu njezinu dogmu, da je biskupska vlast, koja dolazi neprekinutim nasljedstvom od apostola, božanska ustanova. Crkvene službe ustanovio je Krist samo za apostolsko doba. Krist je ustanovio i vidljivu crkvu, no ona je već davno propala. Stoga je nužno, da se pravi Kristovi sljedbenici odvoje od svih postojećih crkava i njihovih dogma te se ujedine u zajednicu, u Skupštinu prema uzoru svih kršćana, koji su ustrajali u nauci apostola, u zajednici lomljenja kruha i u molitvi. Po nauci »Skupštine« postoji samo jedno sredstvo za posvećivanje. To je riječ Božja, koja u jednom času proizvede preporađanje i posvećenje. Darbizam zabacuje vjerske simbole, crkveni ustav i svećeništvo. Uči Trojstvo i Kristovo božanstvo te priznaje Kristovu smrt na križu kao žrtvu i uskrsnuće mrtvih. Uči također tisućgodišnje Kristovo kraljevstvo na zemlji (hiliazam), vječnost pakla i krštenje zaronjivanjem. Darbisti se svake nedjele sastaju na lomljenje hljeba, koje se sastoji u zajedničkom blagovanju kruha i pijenju vina. — Sljedba se razdijelila u čitav niz ogranaka, koji se međusobno pobijaju.

LIT.: P. Scheuerlen, *Die Sekten der Gegenwart*, 1923; K. Algermissen, *Christliche Sekten u. Kirche Christi*. St. B.

D'ARBLAY, ✻ King's Lynn (Norfolk) 13. VI. 1752, † London 6. I. 1840, engleska spisateljica, poznata pod djevojačkim imenom Fanny Burney, kći muzičara Burneya. Majku je izgubila vrlo rano; kuća njezina oca, sastajalište mnogih umjetnika, glumaca, muzičara i književnika, i čitanje lektire bili su odlučni u njenom obrazovanju. To se naročito dobro vidi iz njena dnevnika, koji je počela pisati 30. V. 1786 i obuhvatila u njemu period od 72 godine. Prvo joj je književno djelo roman *Evelina, or A Young Lady's Entrance into the World*, izdan anonimno 1778. Odjek je bio vrlo velik; uskoro je postala mezimče slavnih književnika toga vremena, naročito Dr. Johnsona, Sheridana, Burkea i dr. I roman *Cecilia, or Memoirs of an Heiress* (1782) bio je primljen vrlo simpatično. G. 1786 uzela ju je kraljica Charlotte za dvorsku gospođu, te je ostala na dvoru do 1781. Kod sestre se upoznala s francuskim časnikom A. d'Arblayom, za koga se udala 31. VII. 1793. Malo zatim objavila je djelo *Brief Reflections Relative to the Emigrant French Clergy* (1793). Roman *Camilla, or A Picture of Youth* (1796) nije imao većeg književnog uspjeha, kao ni *The Wanderer; or Female Difficulties* (1814). Pisala je i drame, ali sa slabim uspjehom: tragedija *Edwy and Elvina* izvedena je samo jedamput (21. III. 1795), dok je komedija *Love an Fashion* skinuta već prije prve izvedbe (1800). S mužem je proboravila neko vrijeme u Francuskoj (1801—14) i u Belgiji. Konac života provela je u skupljanju i izdavanju uspomena svoga oca, koje je izdala 1832 pod naslovom *Memoirs of Dr. Burney*. Glavno joj je djelo dnevnik, izdan poslije njene smrti u 7 svezaka, *Diary and Letters* (1842—46). Tu s naročitom jednostavnošću i iskrenošću iznosi događaje toga doba, život svoj i svoje okoline, putovanja po Francuskoj i Belgiji u živim opisima i tako spontanom proznom stilu, da cijelo djelo ima ne samo veliku historijsku, nego i književnu umjetničku vrijednost.

LIT.: Austin Dobson, *Fanny Burney* (1903); C. B. Tinker, *Dr. Johnson and F. B.* (1912;) C. Hill, *F. B. at the Court of Queen Charlotte* (1912); R. B. Johnson, *F. B. and the Burneys* (1926). R. F.

DARBOUX, Jean-Gaston, ✻ Nîmes 19. VIII. 1842, † Pariz 25. II. 1917, francuski matematičar. Od 1866 profesor matematičke fizike na Collège de France, od 1873 profesor racionalne mehanike na Sorbonni te napokon od 1880 profesor više geometrije, kao nasljednik M. Chaslesa, za kojega je ta stolica bila na Sorbonni i osnovana; od 1889 do 1903 bio je uz to i dekan na Faculté des Sciences. Članom Akademije postade 1884, gdje je od 1900 bio i tajnik. Chasles, predšasnik Darboux-ov na katedri više geometrije, radio je na polju geometrije u čisto geometrijskom smjeru, dok se je D. vratio Mongeovom smjeru, koji je obilježen svezom analize i geometrije; jer Monge je osnivač ne samo deskriptivne, nego i diferencijalne geometrije. D. je na području ove posljednje izdao kapitalno djelo *Leçons sur la théorie générale des surfaces et les applications géeometriques du calcul infinitésimal*, priručnik u četiri sveska (Pariz 1888—96). Tu je sadržana čitava diferencijalna geometrija onoga doba, a s njom i teorija diferencijalnih jednačaba. Veliki dio zauzimaju vlastita autorova istraživanja, tako metoda pomičnog trobrida u teoriji krivulja i ploha, minimalne plohe i plohe konstantne krivine, transformacije i invarijante Laplaceove jednadžbe, namatanje jedne plohe na drugu, geodetske crte i t. d. Način prikazivanja doista je majstorski. Važno je i djelo *Leçons sur les systèmes orthogonaux et les coordonnées curvilignes* (Pariz 1910), koje s prvim čini cjelinu. Vremenski mu je prvo djelo *Mémoire sur une classe remarquable de courbes et de Surfaces algébriques* (Pariz 1873); te osobite krivulje nazvane su *Darbouxovim krivuljama*, a jedan njihov specijalni slučaj su Cassinijeve krivulje (v.). Slušačima matematike namijenjeno je djelo *Principes de géométrie analytique* (1917), gdje su izvanredno lijepo prikazana neka temeljna područja geometrije, tako nauka o dvoomjeru, metrički problemi, Ponceletovi teoremi, Cayleyeva geometrija (t. j. hiperbolička neeuklidska geometrija), nauka o inverziji (ciklide, obrađene s pomoću pentasfernih koordinata). D. je na području infinitezimalne geometrije stvorio posebnu školu, kojoj pripada i znatan broj geometara izvan Francuske.

LIT.: G. Lebon, *Savants du jour: G. Darboux*, Pariz 1910; E. Picard, *Notice historique sur G. Darboux*, Pariz 1917. R. C.

DARCY, Henry-Philibert, ✻ Dijon 10. VI. 1803. † Pariz 3. I. 1858, francuski inžinir hidrauličar. Rukovodio velike vodograđevne radove i gradnje željezničkih pruga u Francuskoj. Naročito se bavio proučavanjem zakona o gibanju vode u cijevima, kanalima i u podzemlju. Od njega otkrivena formula za filtarsku brzinu gibanja temeljne vode još je i danas u tehnici klasična.

BIBL.: *Les fontaines publiques de Dijon* (1856), *Recherches expérimentales relatives au mouvement de l'eau dans les tuyaux* (1857) i posmrtno djelo *Recherches expérimentales sur le mouvement de l'eau dans les canaux découverts* (1865). S. S. N.

DARD, Emile, ✻ Lorient (Morbihan) 25. XII. 1871, francuski diplomat. Od 1900—06 bio je tajnik u Delcasséovu kabinetu, zatim je služio u Tokiju, Beču (kao savjetnik poslaništva), København, Sofiji, Madridu. U srpnju 1920 imenovan je poslanikom u Münchenu, gdje je boravio za vrijeme separatističkih pokušaja u Falačkoj. Kad je konpremješten je u Sofiju, a odatle u veljači 1927 u Beograd, cem 1924 počela popuštati francusko-njemačka napetost, gdje je ostao poslanikom do rujna 1931, nakon čega je stupio u mir. Napisao je nekoliko povijesnih djela: *Le Duc de Reichstadt* (1895), *Le général Choderlos de Laclos* (1905), *Hérault de Séchelles* (1907).

DARDA, selo u Baranji, 7 km sjeverno od Osijeka. Sjedište je kotara i općine, a ima 3841 stanovnika. Katolička župa je osnovana 1717. Ima oveći mlin. — Kod Darde su Turci podigli obrambeni nasip, koji je 1664 razorio Nikola Zrinski. U D-i je od 1921 bilo sjedište podžupanske oblasti za baranjsku županiju. Z. D-i.

DARDAN je praotac bajoslovnih trojanskih kraljeva, utemeljitelj dardanskog kraljevstva, kojemu je glavni grad Troja. Prema mitu, koji se razvijao više stoljeća, D. je sin Zeusa. Došao je iz Arkadije na Samotraku, a odatle u Troju. Starija je njegova loza izumrla, a mlađa je po Eneji utemeljila rimski narod. Prema Dardanu nazivali su se stanovnici trojanskoga kraljevstva Dardanci.

DARDANCI (*Δάρδανοι, Δαρδάνιοι, Δαρδανεῖς, Δαρδανιάται* lat. Dardani), snažno ilirsko pleme s tračkim elementima u gornjoj Meziji, na gornjem toku Aksija (Vardara) i gornje Morave. Bili su razuzdan, hrabar i otporan narod, a prema Strabonu (VII, 316) stanovali su u podzemnim, gnojem pokrivenim spiljama, no imali su i utvrđena naselja. Bili su vrlo prljavi, a voljeli su glazbu. Bavili su se stočarstvom (na glasu je bio njihov sir — caseus Dardanicus) i rudarstvom (željezo, olovo, srebro). Kako je njihova zemlja Dardanija ležala na putu od Jadranskoga mora do Dunava te od Dunava do Egejskoga mora, bila je u carsko doba ispresijecana brojnim cestama. Glavni grad bijaše Scupi (Skopie). Rimljani su ih teškom mukom pokorili 97—27 g. pr. Kr. Dardanija se zvao i kraj u Troadi, u kojem su stanovali D-i, valjada srodnici ilirskih D-a. Z. D.

DARDANELI (nazvani po gradu Dardanu u području Troje, u starini Helespont, turski *Çanakkale Boğazi*), morski tjesnac, koji veže Egejsko i Mramorno more između Galipoljskog poluotoka i *SZ* Male Azije. Dug je 65 km sa srednjom širinom od 4.6 km, dok je kod *Çanakkale* sužen na 1950 m. Najveća mu dubljina iznosi 104.3 m, a najmanja na liniji plovidbe 50 m. Gornja struja teče iz Mramornoga mora u Egejsko srednjom brzinom od 2.8 km u satu, a najveća je brzina 8.3 km. Ona seže 18—27 m duboko, a ispod nje teče struja suprotnoga smjera.

Tjesnac je erozijska dolina nekadašnje rijeke. U pliocenu je bila oblikovana široka i plitka dolina, a kad se krajem pliocena teren uzdigao, dardanelska je rijeka usjekla mlađu usku dolinu. Dvije terase u sarmatskim laporima odaju etape u usjecanju doline. U kvarteru je prodrlo more, te je nastao današnji morski tjesnac. Glede smjera rijeke postoje suprotna mišljenja. J. Cvijić misli, da je dardanelska rijeka tekla prema jugozapadu.

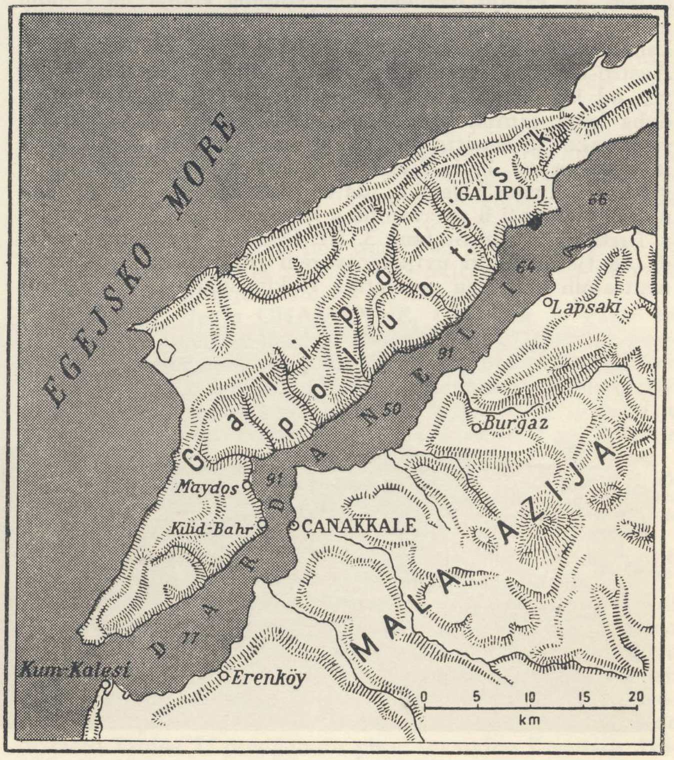
Obale D-a su jednolične i većinom gole ili obrasle makijama, a samo na južnoj azijskoj strani ima vinograda i maslinika. Naselja su bez osobita značaja; najveće je *Çanakkale* (15.187 stan. 1935 g.) na azijskoj strani, koje također nazivaju i Dardaneli.

LIT.: J. Cvijić, *Osnovi za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije II.*, Beograd 1906. — A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, Pet. Mitt. Ergzh. 167 i d. Z. D-i.

Povijest. D. imadu u povijesti posebno značenje po tome, što dijele dva kontinenta, Evropu i Aziju. A kako dijele i Egejsko more od Mramornoga pa omogućuju, da se lako može zatvoriti prolaz iz jednog u drugo, to su od najdavnijih vremena do danas bili područje brojnih sukoba na moru. U povijesti međunarodnog zbivanja i diplomatsko-političkim aktima pitanje Dardanela obuhvaća tri geografske jedinice: same D-e, Mramorno more i Bospor. Pitanje je postalo tako značajno, da se stavlja na prvo mjesto, kad je riječ o morskim tjesnacima uopće, pa se kadšto čak i istovjetuje sa samim pojmom morskih tjesnaca. Svoje značenje imade ono od najdavnijih vremena po tome, što je tu bilo dodira između različnih civilizacija, a to je bacalo svoju sjenu na grčke kolonije i rimske pokrajine, što je mnogo značilo za Bizant, Tursku, Rusiju, za interese balkanskih država i Sovjetske Unije. Do D-a doprli su i interesi iz veće daljine, iz Engleske i Francuske. S njima je dobrim dijelom spojena i sudbina Carigrada, koji je po svom položaju mogao postati jednim od najvažnijih gradova svoje vrsti. Zajedno s Crnim morem i ušćem Dunava tvore vrlo važno poglavlje Istočnog pitanja (v.) već kod njegove prve pojave. Trgovci argonautskih vremena, o kojima legende pričaju, da su odlazili u daleke bajoslovne krajeve i vraćali se s bogatim plijenom, plovili su kroz D-e. Više od otmice lijepe Helene bio je povod ahajskim ekspedicijama protiv Troje prolaz kroz D-e. Kserkso je za svoje velike vojne protiv Grčke dao sagraditi most preko D-a, tuda je i Aleksandar Veliki prošao na svojoj vojni protiv Perzije. U srednjem vijeku bilo je zbog nameta u D-ma dugih i teških sporova između Bizanta i talijanskih pomorskih republika. Nakon 4. križarske vojne Mleci dobiše Galipolje i s njime gospodstvo nad tjesnacem, ali s padom latinskog carstva 1261 taj je posjed opet pripao grčkom carstvu. Kad su Turci nakon 1358 zavladali Galipoljem, dospjela je trgovina pomorskih republika u Crnom moru i Bosporu u težak položaj. Najprije bizantski carevi, a zatim Turci jako su utvrdili D-e radi obrane Carigrada. Kad je za Kandijskog rata 1645—69 Kreta pala u turske ruke, D. izgubiše mnogo od svoga dotadašnjeg značenja.

Turska je bila gospodarica obadviju obala, imala monopol kabotaže i ulaza u Crno more; prema tome pitanje D-a nije postojalo. Međunarodno značenje dobio je taj morski put, kad se Rusija za Petra Velikoga ustalila na obalama Crnog mora. Prvi zahtjev, da se ruskim brodovima dopusti pristup u to more, postavio je Petar, kad je 1696 osvojio Azov. Turska je odlučno odgovorila, da je Crno more *svetinja* i da u nj nikada ne će ući nijedan strani brod. Pa ipak se već tada Crno more prestalo smatrati isključivo turskim; mjesto pojma o svetinji međunarodnim je utanačenjima bolje odgovarao pojam o »starom pravilu Otomanskog carstva«, koje je trebalo poštivati u slučaju zatvaranja tjesnaca za ratne brodove svih stranih naroda i država. To je pravilo došlo do pravog značenja između 1774 i 1833. Mirom u Kučuk-Kajnardži 1774 Katarina II. ishodila je ruskim trgovačkim brodovima slobodan promet u turskim lukama, a isto pravo priznala je turskim brodovima u ruskim lukama; tako je neizravno izraženo i pravo prolaza kroz D-e. Kad je Rusija postala obalnom državom na Crnom moru, D. su prestali biti putem u »tursko jezero« Crno more. Turska nije više mogla sama odlučivati o prolazu kroz tjesnace. Rusiji je bilo od velike koristi, da zbog svojih interesa prihvati tursko načelo o »svetosti« Crnoga mora, ali da mu donekle dade i drugi smisao: u tu svetost ne smije nitko dirati, a braniti je moraju obje obalne države, Turska i Rusija. I pored toga, u doba između 1784 i 1806 Austrija, Engleska, Francuska i Prusija našle su načina, da ugovorima s Portom izvojšte svojim brodovima pristup u Crno more, a prema tome i prolaz kroz tjesnace. To je Rusiju stavilo pred pitanje, da li ona prema Turskoj stoji u istom odnosu, kao i ostale države, ili se može poslužiti ugovorom od 1774, koji joj je dao pravo zaštite nad pravoslavnim pučanstvom Balkanskog poluotoka i tako omogućio upletanje u unutarnje turske prilike. Rusiji je svakako bilo stalo, da s obzirom na D-e i Crno more dobije povlašten položaj. Povod za otvaranje pitanja dao je Napoleon svojim pohodom na Istok, čime je Tursku privezao uz Rusiju. Ove dvije države sklopiše 1799 savezni ugovor na osam godina »za uzajamnu zaštitu zemljišnog integriteta«; Turska je tada po prvi put, ali samo taj put, dozvolila prolaz kroz tjesnace i ruskim ratnim brodovima. U obnovi ugovora 1805 istaknuto je načelo o zatvaranju Crnoga mora i uzajamna pomoć protiv ulaska treće države.

U početku 19. st. počinje Engleska odlučno zahvatati u dardanelsko pitanje. Njezina je politika krenula protivnim smjerom od politike Napoleona i ruskog cara Aleksandra I. Namjere Francuske i Rusije o podjeli Turske (1807) uvjeriše ovu, da ne mora biti ovisna samo o Rusiji. G. 1809 sklopi ona s Engleskom ugovor, po kome se zatvaranje tjesnaca za ratne brodove svih naroda *prvi put* označuje međunarodno-pravnim načelom, koje je utvrđeno ugovorom, i to tako, što ga Turska označuje »starim pravilom Otomanskog carstva«, a Engleska se obvezuje, da će ga poštivati. Za Tursku je sada nastala ugovorna obveza, da D-e zatvori za ratne brodove svih naroda bez izuzetka, dakle i ruske. U teškoj dilemi našla se Rusija za grčkih oslobodilačkih ratova 1821—29, kad je nastojala održati na životu slabo Tursko carstvo i uz to pomagala Grke. Položaj Rusije nešto se popravio Akermanskom konvencijom (v.) od 7. X. 1826; Turska se obvezala, da će u korist ruske vanjske



trgovine, a na preporuku Rusije, dopustiti ulaz u Crno more brodovima onih naroda, koji to pravo nisu još uživali. Jedrenskim ugovorom od 14. IX. 1829 Rusija dobiva, štaviše, deltu Dunava i slobodu trgovine u Turskoj uopće. Kako taj ugovor ne spominje uopće ratne brodove, ne dira on u staro pravilo Otomanskog carstva. Da je suština toga pravila prolaz ratnih, a ne trgovačkih brodova kroz D-e, pokazao je tajni dodatak rusko-turskom ugovoru, koji je 8. VII. 1833 sklopljen u Hunkjar-Iskelessi. Tu se ističe, da Rusija ne će tražiti od Turske pomoći čak ni onda, kad bi je ona morala pružiti, nego će to Turska nadomjestiti zatvaranjem D-a u korist Rusije i ne će dopustiti ulaz nijednom stranom brodu pod bilo kojom izlikom. Potaknute negodovanjem Engleske, Francuska i Austrija stadoše izrađivati novi plan, koji bi tjesnace stavio pod međunarodni nadzor, a svakoj državi oduzeo mogućnost, da nad njima vrši vojničku premoć. Ustanak Poljaka 1830 kao i simpatije Francuza za egipatskog namjesnika Mehmeda Aliju zbližile su Rusiju, Austriju, Prusiju i Englesku. Tako se Engleska i Rusija, koje izričito ili šutke, ali zbog različitih razloga i interesa, već bijahu prihvatile *staro pravilo* Otomanskog carstva, nađoše u jednom istom taboru; time započe u povijesti pitanja D-a novo razdoblje, razdoblje neutralizacije.

Nakon dugih pregovora složiše se 15. VII. 1840 u Londonu Engleska, Austrija, Prusija i Rusija s Turskom, da se zatvaranje tjesnaca smatra u smislu ugovora od 1809 načelom međunarodnog prava; one se obvezaše, da će zajednički štititi sultana, njegov glavni grad i tjesnace. Kad se Francuska pridružila ovim državama, bila je u Londonu 13. VII. 1841 sklopljena posebna konvencija o D-ima *(Convention des Détroits)*, kojoj se kasnije pridružiše Belgija, Danska, Švedska i Norveška. Države se tada formalno obvezaše, da prihvaćaju »staro pravilo« Otomanskog carstva, prema kojem je prolaz kroz tjesnace zatvoren ratnim brodovima, kad se Turska nalazi u miru. Sultan pak ne će dopustiti pristup u tjesnace ni jednom stranom ratnom brodu, zadržavajući pravo, da izdaje ferman o prolazu za lake ratne brodove prijateljskih država. Taj je slučaj nastupio za krimskog rata, kad je saveznička flota Engleske i Francuske 1854 prvi put prošla kroz tjesnace. Konvencija je bila kasnije potanje razrađena i posebno dodana Pariškom ugovoru od 30. III. 1856. D. proživljavahu privremeno mirne dane, kao i čitav bliži Istok, dok ih 1870 na dnevni red ne postaviše zapleti na Zapadu. Za prusko-francuskog rata ruski državni kancelar Gorčakov uputi 31. X. 1870 državama potpisnicama Pariškog ugovora notu sa ciljem, da Rusiju oslobodi nepovoljnog stanja na Crnom moru. Tim povodom sastala se u Londonu *Pontska konferencija,* na kojoj su sudjelovale Engleska, Njemačka, Austro-Ugarska, Francuska, Italija, Rusija i Turska. Ugovor od 13. III. 1871 dopušta sultanu, da tjesnace otvori u doba mira ratnim brodovima prijateljskih i saveznih država, ako to smatra potrebnim radi izvršenja odredaba iz ugovora od 1856. Kako se Rusija bijaše obvezala Engleskoj i Austro-Ugarskoj, da će pitanje D-a i Crnog mora uvijek rješavati u sporazumu s Evropom, to ugovor o miru s Turskom u San Stefanu 3. III. 1878. ne kaže drugo, nego da će tjesnaci biti uvijek otvoreni trgovačkim brodovima neutralnih država u prometu s ruskim lukama. A i ugovor u Berlinu 13. VII. 1878 potvrđuje samo odredbe od 1856 i 1871. Tako je ugovorima 1841, 1856 i 1878 stvoren s obzirom na D-e onakav međunarodni položaj i pravno stanje, koje je potrajalo do prvoga svjetskog rata. Trgovački brodovi uživaju slobodu prolaza, a ratnima je prolaz načelno zabranjen; ta se zabrana mogla izmijeniti, i sultan je mogao fermanom dopustiti prolaz nekim ratnim brodovima u posebne svrhe.

Ali na kongresu u Berlinu otvoriše se dva nova pitanja: je li zatvaranje tjesnaca za ratne brodove isključivo pravo sultana, kako je tvrdila Engleska, ili je to, prema shvaćanju Rusije, *obveza,* koju on mora poštivati. Izlaz iz te dileme nije se nikad našao, a politički razlozi bili su uvijek jači od međunarodno-pravnih načela. Znanost je u ugovoru 1841 gledala međunarodno utanačenje, koje Turskoj nije ostavilo takvu slobodu kretanja, da bi ga ona mogla tumačiti po miloj volji; ako pak ona želi nekim ratnim brodovima dopustiti prolaz, može to učiniti samo s pristankom svih država potpisnica.

Za rata Italije s Turskom talijansko je brodovlje 1912 pucalo na utvrde u D-ma, a Turska zatvorila tjesnace i za trgovačke brodove, ali je tu odluku opozvala na želju neutralnih država. Za prvoga svjetskog rata, kad je u rujnu 1914 rusko brodovlje demonstriralo pred Bosporom, a englesko i francusko pred D-ma, bi najprije objavljeno zatvaranje, a 6. X. 1914 bi određeno, da zatvaranje potraje za čitavog rata. U prijestolnom govoru 16. XI. sultan je izjavio, da su ugovori od 1856 i 1878 potpuno izgubili značenje. Kad je Turska ušla u rat, savezničko je brodovlje 3. XI. 1914 po prvi put bombardiralo D-e. Antanta je 12. III. 1915 pristala, da Rusija anektira Carigrad i tjesnace, a od travnja do lipnja 1915 tri put je bez uspjeha pokušala osvojiti Galipolje. (→ svjetski rat.)

Predsjednik Wilson utro je jednom od svojih 14 točaka put novoj internacionalizaciji D-a. Ugovor o miru u Sèvresu 10. VIII. 1920 određuje, da se D. bez ikakva ograničenja otvaraju trgovačkim i ratnim brodovima pa čak i zrakoplovima svih država. Oni se ne smiju blokirati niti se na njih smije primijeniti bilo koji ratni čin, osim po zaključku Lige naroda. D-e će nadzirati posebna *Commission des Détroits,* po uzoru Dunavske komisije. Ali taj ugovor nije bio ratificiran; zamijenio ga je ugovor o miru, sklopljen poslije poraza Grčke u Maloj Aziji i potpisan u Lausanni 24. VII. 1923. Prema čl. 23., a u smislu posebne konvencije, koja se smatra sastavnim dijelom samog ugovora, »visoke su strane ugovornice sporazumne, da priznaju i očituju načelo slobode prolaza i plovidbe morem i zrakom u tjesnacu Dardanela, Mramornog mora i Bospora, koji se dijelovi razumijevaju pod općenitom oznakom Morskih tjesnaca«. Kod posebne konvencije sudjelovale su uz Francusku, Japan, Englesku, Italiju, Jugoslaviju, Grčku i Rumunjsku kao države potpisnice Lausannskog ugovora Rusija i Bugarska. Konvencija određuje, da država, koja nije obalna, ne smije kroz tjesnace slati brodove u takvoj snazi, da bi oni nadilazili najjače brodovlje, koje posjeduje jedna od obalnih država na Crnome moru. Potonje mogu slobodno mijenjati stanje svog brodovlja, a strane države mogu, dapače moraju o tome voditi računa; kako je rusko brodovlje najjače, račun se udešava prema njemu. Konvencija navodi položaj mjesta, obala i otoka, koji će se



DARDANELI, Pogled na obalu

demilitarizirati. Turska, koja je opet dobila pravo da drži flotu, može za rata staviti D-e u stanje obrane i vršiti svaku vojnu operaciju, ako ratuje; ako je neutralna, brodovi ratujućih država mogu prolaziti kroz D-e, ali ne smiju poduzimati nikakve neprijateljske pothvate. Neutralnu trgovinu mora svatko i u svakom slučaju poštivati.

Sankcije za povredu ugovorenih načela udešene su prema sistemu međunarodne garancije; vijeće Lige naroda odlučuje o mjerama, koje treba poduzeti, da se spriječi ili suzbije povreda ugovornog stanja. Akcija uvijek i u svakom slučaju mora biti kolektivna. Francuska, Velika Britanija, Italija i Japan obvezaše se, da će zajednički svim sredstvima, koja odredi vijeće Lige naroda, sprečavati svaku povredu slobode prolaza i svaku prijetnju za sigurnost demilitariziranih pojasa. Temelj jamstvu sigurnosti za D-e pružala je dakle suradnja četiriju velevlasti. Pošto je Japan već 1933 istupio iz Lige naroda, a Italija je 1935 došla s njome u sukob zbog Abesinije, turska je vlada smatrala da ima dovoljno razloga da potakne reviziju toga ugovornog stanja (primjenom klauzule »rebus sic stantibus«), a sa svrhom, da se ukinu odredbe o demilitarizaciji.

Turski ministar vanjskih posala Tevfik Ruždi Aras zatražio je 11. IV. 1936 od država potpisnica Lausannskog ugovora, da povedu pregovore, kako bi se »u kratko doba došlo do takva sporazuma, koji bi režim Morskih tjesnaca doveo u sklad s onim uvjetima sigurnosti, koji su potrebni za nepovredivost turskog područja i za što slobodniji razvoj trgovačke plovidbe između Sredozemnog i Crnog mora«. Isticaše, da u promijenjenim političkim i vojničkim prilikama uvjeti mirnog života postepeno nestaju, a mehanizam kolektivne garancije radi suviše sporo, tako da odluke redovito dolaze prekasno. Ni sigurnost tjesnaca nije više zajamčena realnom garancijom; ne može se dakle tražiti od Turske, da ostane ravnodušna prema svakoj opasnosti. Taj je poziv doveo 22. VI. 1936 do konferencije u Montreuxu, na kojoj su sudjelovale Bugarska, Engleska, Francuska, Grčka, Japan, Jugoslavija, Rumunjska, Sovjetska Rusija i Turska; 20. VII. 1936 bi potpisan novi ugovor. Prema njemu mogu trgovački brodovi u doba mira slobodno prolaziti kroz tjesnace pod bilo kojom zastavom i s bilo kakvim teretom. Oni mogu tako ploviti i za rata, ako je Turska neutralna. Ako ona ratuje, trgovački brodovi ne smiju pomagati njezine protivnike i smiju prolaziti samo danju i smjerom, koji im odrede turske vlasti. U doba mira smiju slobodno prolaziti i ratni brodovi bez obzira na zastavu, ako je Turska diplomatskim putem obaviještena o prolazu barem sedmicu dana prije. Podmornice obalnih država, ako su vani sagrađene, kupljene ili popravljene, mogu ploviti samo morskom površinom i pojedinačno, ali Tursku treba u pravo vrijeme obavijestiti, kako je koja država do njih došla. Podmornicama ostalih država je prolaz načelno zabranjen. Ratni brodovi neobalnih država smiju ploviti kroz D-e u isto doba najviše devet na broju i u ukupnoj tonaži od 15.000 tona. Ratnim brodovima obalnih država s tonažom od preko 15.000 tona dopušta se prolaz samo pojedinačno i u pratnji od najviše dva torpedna broda. Zrakoplovi ratnih brodova na prolazu ne smiju se ni za što upotrebljavati, a sam se prolaz mora vršiti bez zatezanja, osim u slučaju havarije ili kakvih neprilika na moru. Ratni brodovi neobalnih država, koji bi se istodobno našli u Crnom moru, ne smiju imati veću tonažu od 30.000 tona. U slučaju, da bi tonaža najjačeg brodovlja u Crnom moru bila povišena za najmanje 10.000 tona, mogla bi se i ukupna tonaža ratnih brodova neobalnih država razmjerno povećati do najviše 45.000 tona. Od ukupne tonaže smiju na jednu neobalnu državu otpasti najviše dvije trećine. Izuzetci se dopuštaju samo, kad neobalne države šalju u Crno more ratne brodove u humanitarne svrhe, a ovi ne prelaze 8000 tona. Boravak ratnih brodova iz neobalnih država ne smije u Crnom moru trajati više od 21 dan. Za rata, u kojem Turska ne sudjeluje, ratni brodovi neutralnih država mogu prolaziti kroz tjesnace uz iste uvjete, kao u doba mira. Ratnim brodovima zaraćenih država prolaz je zabranjen. Izuzetaka može biti, ako je Turska u kojem drugom smjeru obvezana sa strane Lige naroda, ili ako napadnuta država ima pravo na pomoć na osnovi ugovora, sklopljenog u okviru pakta Lige naroda, a s obveznom moći za Tursku, odnosno na osnovi bilo kojega već objelodanjenog uzajamnog ugovora o pružanju pomoći. U svakom je slučaju ratnim brodovima zaraćenih država zabranjeno u tjesnacima vršiti neprijateljske čine, zaustavljati ili pretraživati brodove. Sudjeluje li Turska u ratu, može po volji dopustiti prolaz stranim ratnim brodovima; ona to može i u slučaju, kad joj prijeti ratna opasnost. Liga naroda može većinom od dvije trećine zaključiti, da zatvaranje nije opravdano, pa Turska mora u tom slučaju ukinuti sve poduzete mjere. Predviđene su i mjere o ograničenju zračnog prometa u zoni D-a. Demilitarizacija i internacionalizacija u ugovoru se uopće ne spominju, a zapisnik, koji je dodan ugovoru, daje Turskoj pravo na remilitarizaciju. Na osnovi toga već noću 20./21. VII. 1936 Turska je zaposjela obje obale tjesnaca. Novom dardanelskom konvencijom znatno je ojačao položaj Turske, koju je tom prilikom najviše pomagala Engleska, a u mnogom su se ispunili i zahtjevi Sovjetske Unije za slobodnim prilazom u Sredozemlje. Italija je doduše odbila poziv na konferenciju, ali je 2. V. 1938 naknadno pristupila konvenciji.

LIT.: S. Goriainoff, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Pariz 1910; C. Phillipson — N. Buxton, *The question of the Bosphorus and Dardanelles*, London 1917; A. Rey, *Neutralisation des détroits*, 4. izd., Pariz 1917; Salih Munir, *La politique orientale de la Russie*, Lausanne 1918; Shotwell, *A short history of the question of Constantinople and the straits*, London 1922; J. Pozzi, *Détroits. Conférence de Montreux, Académie diplomatique internationale*. Séances et travaux, X., Pariz 1936; J. Nagy, *O morskim tjesnacima i Dardanelima*, Ekonomist, I., Zagreb 1935; Isti, *Dardanelska konferencija u Montreuxu*, Ekonomist, II., Zagreb 1936; Isti, *Dardaneli*, Jadranska Straža, XIV., Split 1936; A. N. Mandelstam, *La politique russe d'accès à Méditerranée au XXe siècle* (Académie de droit international, Recueil des Cours), Pariz 1935; Suad Davaz, *Le nouveau statut des détroits*, L'Esprit International, XI., Pariz 1937; P. G. Wobst, *Die Dardanellenfrage, bis zum Lösungsversuch des Abkommens von Montreux* (Abh. d. Inst. f. Politik, ausl. Recht u. Völkerrecht an d. Universität Leipzig, N. S., sv. 7), Leipzig 1941.
J. N.

DARDISTAN, »Zemlja Darda«, planinski kraj (oko 60.000 km²) u *sz* Kašmiru, a manjim dijelom *sz* graničnom pojasu Indije. Dijeli se u više državica (Chitral, Yasin, Hunza, Nagar, Panyal i dr.), koje samo nominalno priznaju vrhovništvo Kašmira ili neposredno englesko. Stanovništvo se bavi stočarstvom, manje ratarstvom. Probojnice Inda i njegovih pritoka omogućuju veze iranske visoravni i doline Inda sa srednjom Azijom. Te su prolaze iskorišćivali već u rimsko doba, a Darde spominju Plinije i Ptolemej. Poznati su kao nemiran i ratoboran narod i broj im je (oko 500.000) s obzirom na prostranost zemlje dosta malen. J. R-ć.

DAREMBERG, Charles Victor, ✻ Dijon 14. IV. 1817, † Mesnil-le-Roi 24. X. 1872, francuski povjesničar medicine. Isprva praktički liječnik, kasnije knjižničar medicinske akademije u Parizu. Nakon duljih naučnih putovanja po inozemstvu postao je 1871 profesor povijesti medicine na medicinskom fakultetu u Parizu. Bavio se osobito antiknom medicinom, te je prevodio djela starogrčkih liječnika. Veoma je cijenjeno njegovo izdanje Celsusova djela *Libri de medicina* (Leipzig 1859). Najpoznatije mu je djelo *Histoire des sciences médicales* (2 sv., Pariz 1870).

DAR-ES-SALAAM (arap. »kuća mira«). Grad ima 30.500 stan. (1936). U njem je uprava britanskog mandatskog područja Tanganjika. Do g. 1916 bio je glavni grad bivše Njemačke Istočne Afrike. Leži u dobro zaštićenu zalivu na istočnoj obali Afrike. Ima izgrađenu luku i mnogobrojne javne ustanove, te je poznat kao najljepše i najzdravije mjesto tropskog dijela istočno afričke obale. A. M. S.

DARESTE de la CHAVANNE, Cléophas, ✻ Pariz 28. X. 1820, † Lucenay-lès-Aix (Nièvre) 6. VIII. 1882, francuski povjesničar. Gotovo tri desetljeća bio je profesorom na sveučilištu u Lyonu (od 1849). Glavno mu je djelo *Histoire de la France* (8 sv., 1865—73; 9. sv. 1879), u kojoj je prikazao povijest Francuske od 1830 dalje i za koju je primio i Gobertovu nagradu.

BIBL.: *Histoire de l'administration en France et des progrès du pouvoir royal*, 2 sv., 1848; *Histoire des classes agricoles en France depuis Saint Louis jusqu'à Louis XVI, 1854* (2. izd. 1858); *Histoire de la Restauration*, 2 sv., 1880.

DARET FRIŽANIN *(Δάρης)*, svećenik Hefestov u Troji. Njega i sinove mu Fegeja i Ideja spominje Homer, Il. V. 9 i d. Ptolemej Hen, koji je prema Suidi živio u 2. polovini 1. st. pos. Kr., kaže, da je D. već prije Homera napisao jednu Ilijadu. Elijan (Var. hist. XI. 2) zove tu Ilijadu frigijskom i kaže, da je u njegovo doba (početkom 3. st. pos. Kr.) još bila sačuvana. U 6. st. bila je veoma rasprostranjena pod D-ovim imenom *Historia Daretis Phrygii de excidio Troiae*. U predgovoru pisac (navodno Kornelije Ne-

pot) posvećuje svoje djelo Salustiju Krispu i kaže, da je djelo prevedeno s grčkog izvornika, koji se našao u Ateni. D. je uz Diktisa (v.) jedan od glavnih izvora za brojne sredovječne obradbe trojanske priče. Njime se poslužio Benoit de Sainte-More u svom *Roman de Troie*, što ga je na toskanski preveo Binduccio dello Scelto i koji je možda poslužio Guidu delle Colonne za njegovu *Historia destructionis Troiae*. D-om su se poslužili Konrad iz Würzburga i Herbort iz Fritzlara za njem. obradbe iste građe. Sačuvali su se i mnogi rukopisi, od kojih će najstariji biti valjda Parisinus 7906 iz 9. st.

LIT.: A. Joly, *Benoit de Sainte-More et la Roman de Troie ou les métamorphoses d'Homère et de l'épopée greco-latine au moyen âge*, Pariz 1870 i d.; G. Körting, *Dictys und Dares, ein Beitrag zur Geschichte der Troiasage in ihrem Übergang aus der Antike in die romantische Form*, Halle 1874; C. Gorra, *Testi inediti di storia troiana*, Turin 1887. Z. D.

DARFUR (»Zemlja Furska«), brdovita pokrajina u zapadnom dijelu Angloegipatskog Sudana. Na zapadu graniči s Francuskom ekvatorijalnom Afrikom, dok su granice prema ostalim sudanskim pokrajinama u pustinjskom zemljištu dosta neodređene. Središte D-a čini vulkanska planina Marra (2745 m), koja ublažuje klimu, zadržava vlagu i omogućuje travnu vegetaciju na izdvojenim oazama. Povremeno poteku tokovi ili prema Bijelom Nilu na istoku ili prema jezeru Čad na zapadu. Najviše padalina primaju zapadni i jugozapadni dijelovi, gdje je zastupano i poljodjelstvo, ali je u pokrajini glavno zanimanje stočarstvo. Iako je D. bogat rudama, vanjske trgovine gotovo nema. Površina pokrajine cijeni se na 357.000 km² sa 734.274 stan. (1937) ili 2 na km². Glavno mjesto El Fašer s 12.000 stan. (1937) leži na 720 m visine. Glavna plemena Fur ili Fori i Masalit pripadaju negroidima; Arapima pripadaju nomadski stočari Baggara i Homr; muslimanske su vjere, a najrašireniji je arapski jezik. O kraju se sve do nedavno malo znalo, jer strancima nije bio dopušten pristup. U 14. st. pokorili su Fure Arapi, koji su uveli zakone, po kojima se D. upravljao sve do 1916, te je bio poznat kao dosta miran kraj. U drugoj polovici 19. st. i D. su zahvatile nevolje sudanskih nemira. Ovamo su se povukle vojske Ali Dinara, ali su 1916 kraj osvojili Englezi, koji su ga uključili u Angloegipatski Sudan. A. M. S.

DARGOMYŽSKIJ, Aleksandr S., ✻ guber. Tula 14. II. 1813, † Petrograd 17. I. 1869, ruski skladatelj. Izvršio je važnu zadaću u reformi ruske glazbe. Odbacio je stara glazbena načela i stvorio nova. Nastavljač je rada M. I. Glinke i preteča M. P. Musorgskoga. Zastupnik je umjetničkoga realizma. Glazbu je približio životu, a zvuk — riječi. U zvukovima je tražio »istinu«. Njegova je glazba prirodna, jednostavna i osjećajna. Stvorio je novi recitativ, pun melodioznosti, izražajnosti i elastičnosti, sjedinivši glazbu i govor u jednu cjelinu. Stil D-oga je glazbeno deklamatorski, nacionalno obilježen. Operu je približio glazbenoj drami sa živim likovima, punima životne snage i uvjerljivosti; majstor glazbene karakteristike. Romancama je dao nov glazbeni značaj i sadržaj, odajući svoju sklonost prema ironiji, sarkazmu i tragičnoj groteski. Glavna su mu djela opere *Esmeralda*, *Rusalka*, *Kamennyj Gostj* (Don Juan); opera-balet *Torżestvo Vakha* (Bakhovo slavlje). Pisao je i orkestralna djela.

LIT.: N. Fedorov, *Egzotizam i evropejština ruske opere*, Obzor, 16. VII. 1936. N. F.

DARIEN, brdovita i slabo poznata pokrajina jugoistočne Paname. Obrasla je prašumama, u kojima žive malobrojni Indijanci. Na 15.525 km² ima 13.391 stan., manje od 1 na km² (1930); glavno je mjesto La Palma s 8.827 stan. (1930).

Darienski zaliv ili kratko **Darien**, južni ogranak Karipskog mora, između panamske prevlake i primorja Kolumbije. Prema jugu se postepeno suzuje; u njega se ulijeva plovna rijeka Atroto.

DARIER, Jean, ✻ Ženeva 26. IV. 1856, francuski dermatolog. Učio u Ženevi i Parizu, gdje je u bolnicama stekao praktičnu izobrazbu. Od 1919 član medicinske akademije u Parizu. Bavi se istraživanjem kožnih bolesti, te je prvi opisao Psorospermosis follicularis vegetans (*Annales de Dermatologie*, 1889), koja je po njemu prozvana Darierova bolest. Proučava nadalje potkožni sarkoid, tuberkulide i kožne tumore. Glavno mu je djelo *Précis de Dermatologie* (Pariz 1923).

DARIJE, ime trojice perzijskih kraljeva iz porodice Ahemenida.

1. D. I. (521—485 pr. Kr.), sin Histaspov. Došao je na prijestolje, pošto je zajedno sa šest drugih perzijskih velikaša srušio uzurpatora Gaumatu (Bardija, Smerdis). Ustanke, koji su planuli na početku njegova vladanja u Suzijani, Mediji, Partiji, Hirkaniji, Arahoziji i Babilonu, uspije mu redom svladati, a zatim dade državi novu, čvršću organizaciju, koja se održala do propasti perzijskoga kraljevstva. Osnov joj je bio stalni i redoviti godišnji porez, a da se taj može ubirati, podijeli cijelu državu, osim prave Perzije, u dvadeset upravnih područja, satrapija, kojima je na čelo stavio satrape s velikom vlašću, ali nadzirane od posebnih kraljevih izaslanika. U tako uređenoj državi uvede jedinstveni državni zlatni novac darik (δαρεικός), ali su mnogi gradovi i satrapi imali pravo kovati svoj gradski, odnosno pokrajinski novac. Da što jače učvrsti državno jedinstvo, osnuje državnu poštu; bili su to stalni i dobro organizirani kuriri, koji su po novouređenim cestama iz glavnog grada Suze raznosili u pokrajine kraljeve zapovijedi i izvješća; cesta od Suze u Sard bila je duga 2.400 km. Pored toga ustrojio je D. perzijsku vojsku. S njom (navodno 700.000 ljudi) krene 514 na evropske Skite, prešavši Bospor na mostu, podignutom na lađama. Sličnim mostom prijeđe preko Dunava, ali do bitke sa Skitima nije došlo, jer su oni uzmicali, i D. se vrati. Trakija i Makedonija priznadoše tada perzijsku vlast. G. 500 plane pod vodstvom grada Mileta ustanak maloazijskih Grka, potpomognut od Atene i Eretrije, ali ustanak bude svladan (493). Tada D. odluči pokoriti Grčku. Ekspedicija Mardonijeva 492 nije donijela željenog uspjeha, a 490, usprkos poraza kod Maratona, uspjelo je D-u zauzeti Kiklade. Tada se počne spremati na nov rat i u tom spremanju umre (485).

D. nije bio velik vojskovođa, iako je proširio svoju državu na zapadu i pokorio velik dio grčkog posjeda, ali je bio velik upravnik i organizator prvoga reda. Vrlo lukav i snošljiv prema pobijeđenim narodima poštivao je njihove vjerske osjećaje i bogove. Prema pobunjenicima nesmiljen, a prijateljima zahvalan, bio je istinoljubiv, ljubitelj umjetnosti i neumoran graditelj.

LIT.: Glavni izvor je Darijev veliki natpis kod Behistana (Bisutun), izd. Spiegel u *Die altpersischen Keilinschriften*, 1881; F. H. Weissbach i W. Bang, *Die altpersischen Keilinschriften*, Assyriolog. Bibl., X./I., 1893; F. H. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achämeniden*, Leipzig 1911. G. N.

2. D. II. Noto (424—404 pr. Kr.), sin Artakserksa I., pravim imenom *Ohos*, za očeva života satrap u Hirkaniji. Došavši do vlasti poslije mnogih smutnja morao se do



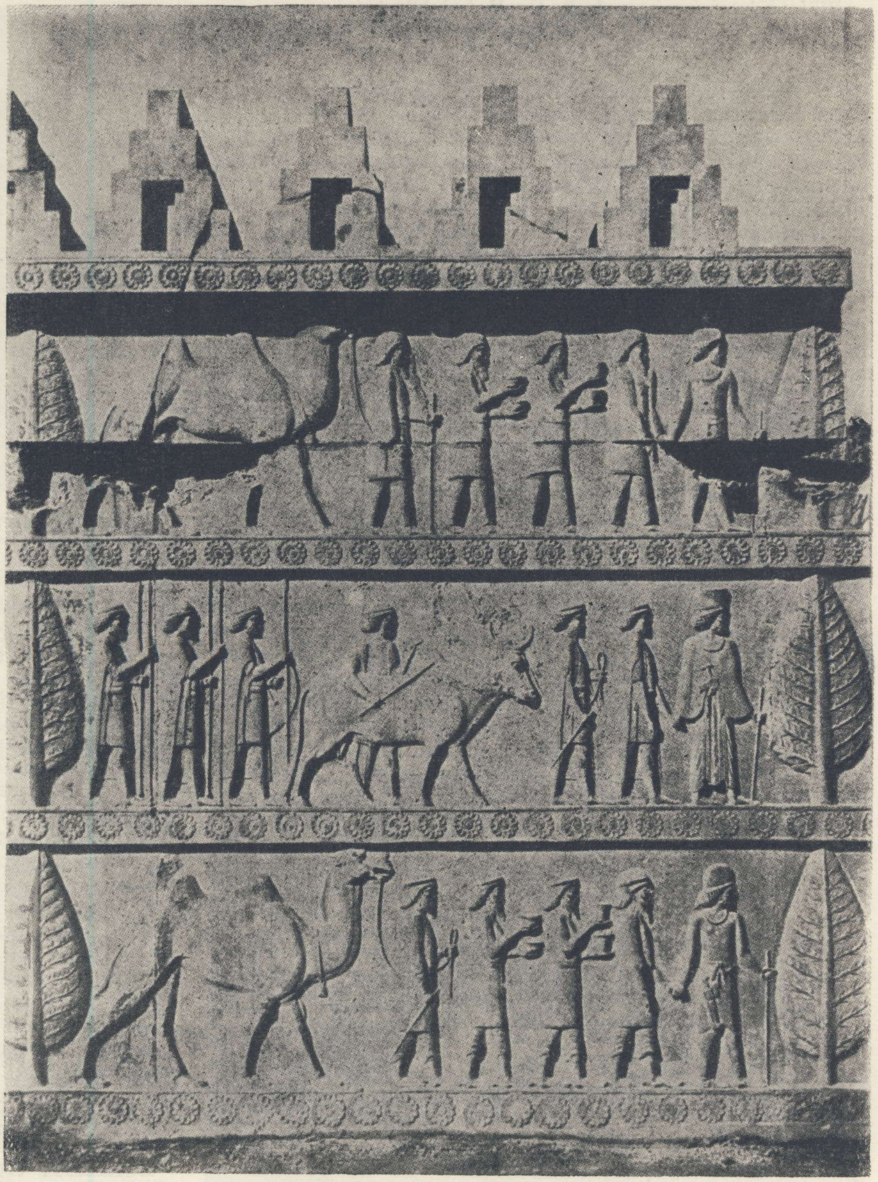
DARIJEV GROB

kraja života boriti s ustancima u pojedinim pokrajinama. Savezničkim ugovorom sa Spartom 412, u doba opadanja atenske moći, Perzija je opet zavladala maloazijskim Grcima. Od toga vremena do pojave makedonske velevlasti Perzija odlučno utječe na unutrašnje prilike u Grčkoj. Potkraj D-ve vladavine Egipat se ustankom oslobodi perzijske vlasti (do 343).

3. **D. III.** (336—330 po Kr.), navodno s pridjevkom **Kodoman**, sin Artakserksa III. Za njegove slabe vladavine perzijska je država naglo propadala, a Aleksandar Veliki uništi je sasvim 330, kada D-a dade na bijegu ubiti baktrijski satrap Bes. Osobitu ulogu imao je za D-va života, kao i za njegova oca, njegov ljubimac Mazdai (Mazaios), najprije satrap Kilikije, a zatim Sirije; taj je Aleksandru predao Babilon i zatim postao njegovim satrapom u Babiloniji. D-vu borbu s Aleksandrom → Aleksandar Veliki. U.

DARIK (grč. *δαρεικός*, lat. dareicus) zlatni novac, što su ga kovali kraljevi stare Perzije u težini od 8,385 g. Na aversu je prikazan vladar, kako kleči s lukom u ruci, a revers nije kovan, nego je bez ikakve slike. Grci su upoznali ovaj zlatnik jamačno pod Darijem I. (521—485), zato su ga nazvali: *στατὴρ Δαρεικός*. Za kasnijih perz. vladara kovan je i dvostruki d. u težini od 16,5 g. I najstariji perzijski srebrni novac, medijski *siglos* (šekel), zove se d., jer je i na njemu prikazan vladar s lukom u ruci (strijelac). U prednjoazijskim pokrajinama perzijskoga carstva kovali su namjesnici slične pokrupne (oko 14,5 g) srebrne novce u lijepoj tehnici, a gdjekada s grčkim natpisima. I. R-o.

DARIKA *(Hierochloë)*, rod trajnih zeleni iz por. trava (v.). Njihova uspravna vlat ima na vrhu rahlu metlicu, koja je sastavljena iz značajno građenih klasića: svaki ima 1 dvospolni cvijet sa 2 prašnika, a ispod njega 2 muška cvijeta sa po 3 prašnika. Te biljke imaju jak i vrlo značajan miris, koji je životinjama odvratan, a potječe od kumarina. Stoga se one mogu praktički upotrijebiti u iste svrhe, u koje se upotrebljavaju i neke druge biljke s kumarinom, kao što su na pr. lazarkinja (v.), mirisavka (v.) i dr. — Našoj flori pripadaju 2 vrste: mirisava d. *(H. odorata* [L.] Wahlbg.), koja ima kratko osje, a raste poglavito u području Srijema, i južna d. *(H. australis* [Schrad.] R. et Sch.), koja ima dugo osje, a raste najviše u šumama (na pr. u okolini Zagreba); seljaci je donose na zagrebački trg u malim pletenicama i prodaju kao »travu protiv moljaca«. S. H-ć.



DARIJEVA PALAČA U PERZEPOLU
Izaslanici stranih naroda prinose kralju darove o novoj godini



DARIJEV PEČAT

DARÍO, Rubén, ✻ Metapa (Nicaragua) 1867, † Nicaragua 1916, španjolski lirik, književni kritičar i publicist. Knjižničar u Manaqui, novinar u Chilu, izaslanik Nicarague na Kolumbovoj proslavi u Madridu, kolumbijski konzul u Buenos Airesu, konzul Nicarague u Francuskoj, Španjolskoj i Braziliji; kao dopisnik argentinskog dnevnika »La Nación« obišao većinu evropskih zemalja. Najznatniji je utjecaj na njegovo stvaranje francuski, po kojemu je Darío postao jednim od prvih preporoditelja moderne španjolske lirike. Nadovezujući na Zorillu, Campoarnora, Bécquera, Nuñeza de Arcu, ali i na starinske pjesnike »Romancera«, unosi u španjolsku liriku parnasovski kult forme po uzoru Moréasa, Leconte de Lislea, Heredije i dr. uz laku muzikalnost Verlaineova stiha, tražeći u isti mah slobodu metafore, slobodu stiha, pomičnost stanke u aleksandrincu (protivno Mallarméu). Zbirkom *Azul* (prema V. Hugou: L'art, c'est l'azur) udara temelj španjolskoj modernoj lirici; slijedile su: *Prosas prótanas* (1899), *Cantos de Vida y Esperanza* (1905), *El conto errante* (1907) i dr. Književne kritike i impresije sadržane su u knjigama: *Los raros, Letras, Todo al vuelo, Quinioreo* i dr. Njegov je rad našao živ odjek napose u Americi, kamo se i vratio nakon mnogoga lutanja svijetom. Kolumbijac José Asunción Silva, Meksikanci Arnado Nervo i Díaz Míron, Argentinac Leopoldo Lugones i Čilenac Santos Chocano najpoznatiji su mu učenici.

BIBL.: Obras completas de R. D., Madrid 1916 i d.
LIT.: A. González-Blanco, *Los grandes maestros*, S. Ruedo y R. D., Madrid 1908. — Autobiografija: *Historia de mis libros*, u Obras completas, XV i XVIII. J. Tbk.

DARJEELING 1. planinsko okružje (2.980 km², sa 19.903 stan. 1931) u sjevernoj Bengaliji u Indiji.

2. grad u istoimenom okružju, lijepo planinsko ljetovalište na 2185 m. visine. Ljeti su temperature umjerene (ne prelaze 27°), dok su zimi blage (nikad ispod —1°); kiše su obilne, te je okolica obrasla bujnim šumama. Iz D-a su divni pogledi na najviše vrhove Himalaje (Mount Everest 8882 m, Kinčindžunga 8580 m i dr.). Mjesto se razvilo, otkad ga je radža od Sihkima 1835 prodao bengalskoj vladi za njeno ljetno sjedište. Ukrašeno je velikim javnim zgradama, sanatorijima, raskošnim hotelima i brojnim ljetnikovcima; znatno je središte trgovine između Indije i Tibeta; stanovništvo okolnih brda sačinjavaju većinom Nepalci. Ima 19.903 stan. (1931). M. Š.

DARLAN, François, Nérac (dép. Lot et Garonne), ✳ 7. VIII. 1881, † Alžir, 24. XII. 1942, francuski admiral i političar, potječe iz stare i ugledne porodice. Već u početku svoje službe u rat. mornarici (1902) istakao se prigodom raznih ekspedicija. G. 1914 je poručnik bojnog broda te na vlastitu molbu odlazi s mornarskim odredom na frontu, najprije u Elzas, zatim u Solun, Verdun i Belgiju. Nakon primirja preuzima zapovjedništvo flotile na Rajni, a 1920 i dalje različne službe na Dalekom Istoku, drugim morima i u ministarstvu mornarice. G. 1929 promaknut je za kontraadmirala i služi kao zapovjednik u Alžiru. Kao stručnjak sudjeluje u različnim misijama i na međunarodnim konferencijama. Kao viceadmiral postaje 1936 glavar stožera rat. mornarice, a uoči rata preuzima 27. VIII. 1939 kao admiral zapovjedništvo cjelokupne francuske mornarice, istaknuvši se u različnim pothvatima, osobito prigodom pokrivanja povlačenja kod Dunkerquea. U lipnju 1940 povjerava mu maršal Pétain kao državni poglavar ministarstvo mornarice, a 10. II. 1941, nakon ostavke P. E. Flandina, još i ministarstvo vanjskih poslova. Istoga dana Pétain je izdao ustavni akt br. 4, kojega čl. I. glasi: »Ako, zbog bilo kojeg uzroka, prije nego što narod ratificira novi ustav, mi budemo spriječeni u izvršivanju funkcije poglavara države,



DARJEELING, Mladi tibetski redovnik s molitvenim mlinovima



DARJEELING, Djevojka iz plemena Lepča na trgu

admiral mornarice Darlan izvršivat će je punopravno«. Uz nasljedstvo poglavara države D. je ujedno preuzeo podpredsjedništvo vlade, osnovano isto tako 10. II. Nakon smrti generala Huntzingera preuzeo je također ministarstvo narodne obrane i rata. U vladi Lavala, u travnju 1942, D. zadržava ministarstvo vojske, mornarice i zrakoplovstva, dok tom promjenom nije tangirano D-ovo svojstvo nasljednika poglavara države. Na tom položaju zateklo ga je iskrcavanje Anglo-Amerikanaca u Francuskoj Sjev. Africi. D., koji se upravo nalazio u Alžiru, naredio je odmah nakon početka ratnih operacija obustavu otpora, a 2. XII. izdao je proglas o preuzimanju vlasti u Sjev. Africi, pozivajući se na svoje svojstvo Pétainova nasljednika. Vlada u Vichyu i sam Pétain oštro su osudili ovaj korak Darlana i lišili ga svih položaja. Vel. Britanija samo je nevoljko prešla preko prijašnjeg neprijateljskog držanja Darlanova, pa je dugo oklijevala s priznanjem njegova proglašenja za visokog povjerenika u sjev. Africi, koje je uslijedilo u suradnji sa Sjed. Državama. Isto tako nisu na to pristali ni »slobodni Francuzi« pod vodstvom generala De Gaullea u Londonu. Darlan je nakon toga izjavio, da se iza uspostave reda namjerava povući i da nema političkih namjera, pa je sredinom prosinca postignut neki kompromis. Na sam Badnjak 1942 D. je međutim pao žrtvom političkog ubijstva. Ar. P.

DARLEY, George, ✳ Dublin 1795; † London 23. XI. 1846, irski pjesnik i matematičar. Škole je završio u Dublinu. G. 1822 stalno se nastanio u Londonu. Bavio se književnom i umjetničkom kritikom surađujući i listovima »The London Magazin« i »Athenaeum«. Objavio je nekoliko knjiga stihova: *The Errors of Ecstasie* (1882), *Labors of Idleness* (1826) i dr. G. 1827 tiskana je pastoralna drama *Sylvia*, a 1839 izašla je pjesma *Nepenthe*. Proučavao je drame Elizabetskog doba, pa je g. 1840 izdao djela Beaumonta i Fletchera. Napisao je nekoliko dobrih djela iz područja matematike.

Djela su mu izdana: *Collected Poems* (1890); *Selections from the Poems of G. D.* (1904).
LIT.: Claude Abbott, *Life and Letters of G. D.* (1928). R. F.

DARLING (naziva se, osobito u gornjem toku, i Barwon) pritok rijeke Murray i najduži tok u Australiji (oko 2450 km). Vodu prima iz velikog broja rijeka, koje izviru u kišom bogatijim (oko 650 mm godišnje) planinama *si* dijela Novog Južnog Walesa i *ji* Queenslanda. Srednjim i donjim dijelom toka protječe stepskim i pustinjskim nizinama, preko kojih se razlijeva u mnogo rukava i ne prima pritoka; šuma ima jedino duž rijeke. Ima veoma promjenljiv vodostaj; za vrijeme suše povremeno se gubi u pijesku i ponovo javlja, naprotiv u kratkoj kišnoj periodi nabuja i razlije se na desetine kilometara, tako da je nalik na jezero, u kome je teško odrediti pravo korito rijeke. Za plovidbu nema važnosti, ali kratko vrijeme visokog vodostaja s velikim poteškoćama iskorišćuju mali brodovi, koji dopiru sve do grada Bourkea i uglavnom sakupljaju vunu. M. Š.

DARLINGTON, grad u Engleskoj (grofovija Durham), 72.093 stan. (1931), na rijeci Skerne, pritoku rijeke Tees.

Izgled mu je gotovo sasvim moderan. Od starina vrijedna je spomena župna crkva, sagrađena na mjestu starije crkve sv. Cuthberta, u obliku križa. Industrija vune, optičkog stakla i željeza; rudnici željezne rudače i ugljena.

DARLY, Matthew (Matthias), engleski karikaturist, crtač i rezbar 18. st., suradnik Thomasa Chippendalea u crtanju figura i planova za pokućstvo i umjetno rezbarenje. Crtao je socijalne i političke karikature, te je 1741 izdao prvu zbirku karikatura u bojama *The Cricket Players of Europe*, a uskoro zatim zbirku političkih crteža *Political and Satirical History*. U Chippendaleovu djelu »The Gentleman and Cabinet Makers Director« (1754) jedan dio crteža i nacrta izradio je D. G. 1754 izdao je svoje kineske crteže *A New Book of Chinese Designs*, a 1767 *Sixty Vases by English, French and Italian Masters*. Najbolje mu je djelo izašlo 1770—71 pod naslovom *The Ornamental Architect or Young Artists' Instructor*.

LIT.: G. Paston, *Social Caricature in the 18th Century* (1905). R. F.

DARMESTETER, 1. Arsène, ✳ Château-Salins (Alsace) 1849, † Paris 1888, predstavnik starije francuske romanističke škole; profesor na École des hautes études i na Sorbonni; istakao se sustavnim prikazom francuske tvorbe riječi i leksikološkim studijama *(Formation des mots en français*, 1874, *De la création actuelle des mots nouveaux*, 1875, *La vie des mots*, 1887, klasično djelo iz ovoga područja). Zajedno s Hatzfeldom i znamenitim etimologom Antoine Thomasom izradio je *Dictionnaire général de la langue française*, 2 sv., Paris, iza Littréa najbolji francuski rječnik. Poznat je i po škol. knjizi u 4 sv. *Cours de grammaire historique de la langue française*, Pariz 1891. U francuskoj historijskoj fonetici često se spominje t. zv. Darmesteterov zakon, koji kaže, da se vokali u intertonici jednako razvijaju kao u dočetnom slogu. Izučavao je francuske riječi u komentarima Talmuda *(Les gloses françaises dans les Commentaires talmudiques de Raschi*, Paris 1929). Važan je i za izučavanje starofrancuske epike; izdao je 1877 najstariji njezin spomenik *Floovant*. Ovo ime izvodi od franačke plemenske izvedenice *Hlodoving* »od plemena Hlodvika, Hlodviković« i dokazuje, da je starofrancuska epika postojala još u vrijeme Merovinga *(De Floovante vetustiore gallico poemate et de merovingico cyclo)*. Zanimala ga i književnost 16. st. *(Le seizième siècle en France*, 1878, zajedno s Hatzfeldom). *P. S.*

2. James, ✳ Château-Salins 28. III. 1849, † Maisons-Laffitte 19. X. 1894, francuski orijentalist, stariji brat jezikoslovca Arsène-a D-a. G. 1877 postao je profesor istočnih jezika na École des Hautes Études u Parizu, a 1885 na Collège de France, 1886 poslan u znanstvenoj misiji u Indiju i Afganistan. G. 1888 oženio se englesko-francuskom spisateljicom Mary Robinson, poznatom pod imenom *Duclaux* (v.). Objelodanio je: *Haurvata et Ameretat, essai sur la mythologie de l'Avesta* (1875, doktorska teza); *Ormazd et Ahriman, leurs origines, et leur histoire* (1877), *Études iraniennes* (1883), francuski prijevod *Zend Aveste* s komentarom (3 sv., 1892—3), *Essais sur la littérature anglaise* (1883), *Les Prophètes d'Israel* (1892). Po povratku iz Indije i Afganistana objelodanio je raspravu o afganskom jeziku i književnosti, prijevod afganskih narodnih pjesama i dojmove (*Lettres sur l'Inde*, 1889).

LIT.: G. Paris, *James D.*, u Penseurs et poètes, 1896.

DARMSTADT, glavni grad njemačke povijesne pokrajine (nekada slobodne države) Hessen s 110.738 stan. (1933), većinom evangeličke vjere. Nalazi se na sjeverozapadnim obroncima Odenwalda 130 m nad morem uz rub rajnske nizine, oko 25 km udaljen od rijeke Rajne, a gotovo isto toliko i od Majne. Zbog povoljnog prometnog smještaja ima izvanredno veliki željeznički promet, osobito u pravcu sjever-jug (Hamburg ili Berlin—Frankfurt a/M.—D.—Mannheim—Karlsruhe—Basel i t. d.). S okolnim manjim mjestima Arheilgenom, Eberstadtom i Griesheimom vezan je električnom cestovnom željeznicom.

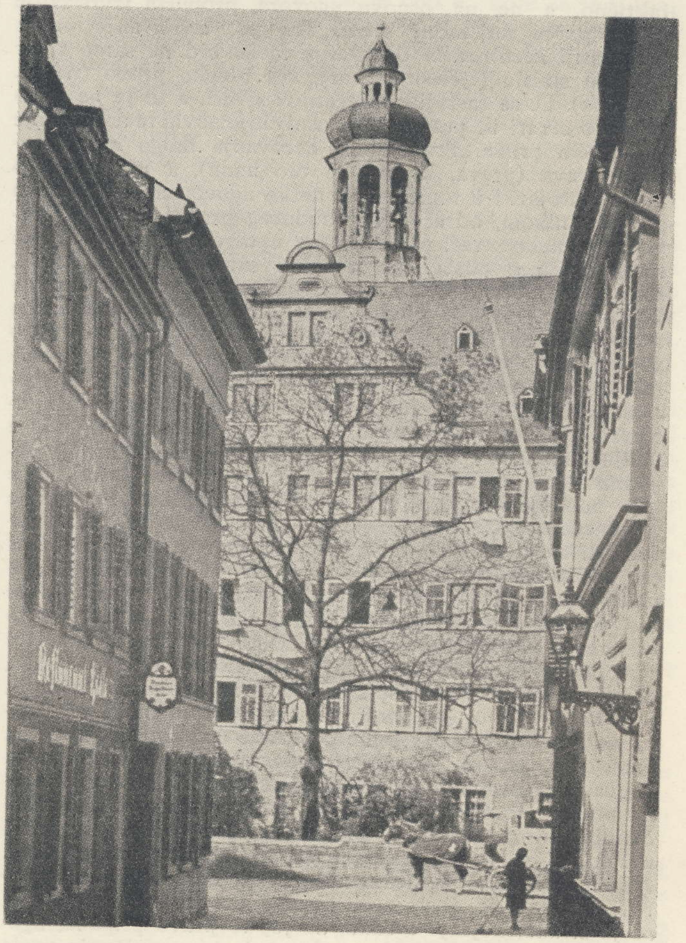
Stari srednji dio grada, koji je ujedno i poslovno središte, usko je i nepravilno građen, a nalazi se jugoistočno od dvora, kojemu su najstariji dijelovi izgrađeni već u 14. st., ali je kasnije nekoliko puta nadograđivan i pregrađivan (u 16.—18. st.). U središtu su staroga grada gradska crkva (iz 14. st.), crkva sv. Petra (15. st.) i dvorska crkva (16. st.).

Na staro gradsko središte nastavljaju se nove gradske četvrti, pravilno građene, s brojnim perivojima, a iza ovih pruža se tvornički dio grada.

Do druge polovice prošlog stoljeća bio je važan samo kao glavni grad Hessena, a nakon jačeg razvoja veleobrta i trgovine postao je važno poslovno središte jugozapadne Njemačke. U tom su gradu velike tvornice strojeva, pokućstva, boja, lakova i ljekarničkih proizvoda. U D-u postoji i visoka tehnička škola, te znatan broj srednjih učilišta, galerija i muzeja. N. P.

DARNLEY, Henry Steward (Stuart), ✳ Temple Newsam (Yorkshire) 7. XII. 1545, † Edinburgh 10. II. 1567, drugi muž škotske kraljice Marije Stuart. Potekao je iz postrane loze škotske vladalačke kuće, a po majci Margareti bio je praunuk engleskoga kralja Henrika VII. Kad je 1560 kraljica Marija obudovjela, njegova je majka nastojala, da mu brakom s njome ishodi protiv Elizabete englesko prijestolje. Osobno nesklona D-u, Marija pođe iz istog razloga za nj 1565, a 1566 rodi mu sina Jakova, koji 1603 naslijedi Elizabetu. Ograničen i grub, D. je bio u zavadi s mnogim velikašima, a ubijstvo kraljičina tajnika Davida Rizzija 1566 otuđi ga sasvim Mariji. Urota, u koju se i ona uplela, dovela je napokon do njegove nasilne smrti.

D'ARONCO, stara talijanska obitelj, koje je jedan ogranak dobio plemstvo u 13. st. Ona potječe iz mjesta Ronco u pokrajini Verone, a članovi su joj se istakli na području umjetnosti, znanosti, književnosti, te među crkvenim i vojnim dostojanstvenicima. *Michele*, slikar, radio je 1375 u stolnoj crkvi u Bergamu; *Leonardo*, kapetan-pustolov u službi Mletaka, umre 1470 boreći se protiv Turaka; *Filippo Antonio* je bio prefekt vatikanskog arkiva 1472. *Evangelista*, graditelj i kipar, povezao je svoje ime uz katedralu u Cremoni; *Ludovico* je bio pjesnik, a *Giulio Giacinto* prozni pisac (1600). Jedan *Ronco* bijaše glasovit stručnjak za crkveno pravo u doba pape Aleksandra VII; g. 1759 *Luigi R.* bio je opat u Gradari (Piceno); koncem 19. st. *Gian Battista* se istakao kao fizik i matematik, dok



DARMSTADT, Schlossgasse



DARMSTADT, Pogled na trg

je *Raimondo* početkom 20. stoljeća stekao svjetski glas kao arhitekt. Ogranci obitelji nalaze se u Lombardiji, Mletačkoj pokrajini, Furlaniji i u Španjolskoj. G. D'A.

DAROVANJE. I. Pojam i predmet. D. je u smislu Ogz pogodba, kojom se daje bez naplate neka stvar (§ 938.). Budući da je ono *pogodba*, potreban je prihvat obdarenoga. Zato odreknuće ili odbacivanje nasljedstva, koje dolazi u prilog nekome trećemu, nije d., jer tu nema pogodbe s onim, kome jedno ili drugo koristi. S istoga se razloga ne radi o darovanju ni onda, ako netko samo faktično, a ne na osnovu ugovora, propušta izvršivanje svoga prava na tuđoj stvari (na pr. izvršivanje prava služnosti). *Predmetom* darovanja može biti ne samo stvar u užem smislu (tjelesna stvar), već i neko pravo (na pr. tražbina). D. se sastoji u »davanju« stvari, a to je ne samo prijenos stvari ili prava, već i osnivanje novih te napuštanje postojećih prava. Predmetom darovanja mogu biti i buduća prava (prava, kojima se tko nada), a isto se tako može sastojati i u tome, da se netko ugovorom, sklopljenim s obvezanikom, odreče svog budućeg prava (§ 939.). Prepuštanje neke stvari na besplatnu upotrebu onda je d., ako se predmetom posla ima smatrati sâmo pravo upotrebe, a ne sama stvar (na pr. osnivanje prava služnosti na nekoj stvari). Ako je predmetom nenaplatnoga posla sama stvar, koja je dana na upotrebu, radi se o posudbi ili o zajmu. Besplatno obavljanje službe može po jednome mišljenju također biti predmetom darovanja. Drugi to poriču, ali ipak dopuštaju, da se tu mogu analogno primjenjivati propisi o darovanju. Neki pak misle, da se ovdje imaju analogno primjenjivati propisi o punovlasnoj pogodbi. Bitno je za d. prepuštanje *imovinske koristi*, koje nije naplata učinjena primaocu. Zato isplata, ispunjenje postojeće obveze, bez obzira na to, da li je vrši sam dužnik ili za njega tko treći, nije za vjerovnika d., budući da on ovdje dobiva naplatu za svoju tražbinu. Ali u isplati, koju vjerovniku čini treći, a ne sam dužnik, može biti sadržano d. samome dužniku, ako treći plaća u sporazumu s dužnikom u svrhu, da ga bez ikakve naplate riješi njegove obveze. — Za d. se nadalje traži *namjera*, da se nekome učini besplatna namjena (animus donandi), i to dragovoljno, što znači, da namjena ne smije biti učinjena u svrhu ispunjenja neke pravne dužnosti. Zato nema darovanja, ako za zaručnicu dade miraz netko, tko je to po zakonu dužan učiniti. Obje stranke moraju biti sporazumne o tome, da se radi o dobrovoljnoj nedugovanoj činidbi. Mora, dakle, i primalac imati volju, da primi nešto, na što nema prava, a što mu se dragovoljno daje. Nikome se ne može nešto naturiti na dar. Zato nema darovanja, ako je opstojnost nekoga prava prijeporna, pak se je strana, koja je tvrdila, da joj to pravo pripada, ugovorom tog prava odrekla, a druga je to popuštanje uzela na znanje kao priznanje ispravnosti svoje tvrdnje, da to pravo ne postoji, a nije to prihvatila kao dar. Nema darovanja ni onda, ako je netko iz nužde prodao stvar ispod njezine vrijednosti. U pojam darovanja spada napokon, po pretežnom mišljenju, i *povećanje imovine* (obogaćenje) s jedne, a *umanjenje* imovine s druge strane. Zato preuzimanje poručanstva, davanje zaloga ili primanje tuđe stvari na besplatno čuvanje nije d. Isto tako nema darovanja onda, kad vjerovnik ispusti iz obveze poruka ili kad zalagatelju vrati zalog.

II. Posebne vrste darovanja: 1. *Nagradno (remuneratorno) d.*, t. j. ono, koje je učinjeno, da bi se njime izrazilo priznanje za neke usluge obdarenoga, za koje ovaj nema prava zahtijevati naplatu ili bar ne u tolikoj mjeri (§ 940). Ako je dakle nekome unaprijed ugovorom obećana nagrada za neku činidbu ili, ako mu ona pripada po zakonu, ne čini se njezinim davanjem d. (§ 941.). Tako na pr. nisu darovanja ugovorom osigurane božićne ili novogodišnje nagrade namještenicima, isplata nalaznine, koja se po zakonu može tražiti za nalaz izgubljene stvari, ili isplata zakonski određene nagrade tutoru ili skrbniku. Svi propisi zakona o darovanju protežu se i na nagradno darovanje (§ 940.).

2. *Darovanja, kojima se ispunjava kakva moralna dužnost ili kojima se udovoljava zahtjevu pristojnosti* (na pr. uobičajeni prigodni darovi, potpore siromašnim rođacima, spram kojih nemamo zakonske dužnosti uzdržavanja). Takva su darovanja podvrgnuta općim zakonskim propisima o darovanju. Ali ih vjerovnici ne mogu ni izvan stečaja ni o stečaju darovatelja pobijati onako. kako mogu pobijati ostala njegova besplatna raspolaganja (§ 36. zak. o pobijanju od g. 1931; § 30. steč. zak.). Prema noveli Ogz-a (koja vrijedi i kod nas u dalm. pravnom području) ne dolaze ta darovanja u obzir kod proračunavanja visine nužnoga dijela (§ 785. nov. Ogz).

3. *Darovanja u opće korisne svrhe.* Za njih vrijedi isto, što i za darovanja pod 2.

4. *D. s nalogom (donatio sub modo).* O njemu se radi, kad je nešto darovano s nalogom darovateljevim, da obdareni s danom mu stvari ima postupati na određeni način (na pr. da ima darovanu mu stvar kasnije nekome drugome prepustiti, da je ima u cijelosti ili u jednome dijelu upotrijebiti za određenu svrhu, i t. d.). Takav nalog nije naplata, koja bi se davala onome, tko namjenu čini, već je to samo neki teret ili ograničenje, uz koje je dar primljen.

5. *Mješovito d. (negotium mixtum cum donatione).* O njemu se radi, ako se iz odnošaja osoba, koje ugovaraju, »može misliti, da su htjele sklopiti pogodbu mješovitu, stranom za plaću, a stranom besplatno« (§ 935.). Na pr. brat proda bratu neku stvar za 1000 Kn, ma da ona, što obojica znaju, vrijedi 3000 Kn, a sve okolnosti upućuju na to, da razlika od 2000 Kn ima biti darovanje. Takav se posao ne može pobijati zbog prikrate preko polovice (§ 935.), ali i na nj se, koliko je u njem sadržano d., primjenjuju zakonski propisi o opozivanju darovanja te propisi o obliku potrebnom za valjanost darovanja. No ima i mišljenje, da se potonji propisi imaju primjenjivati samo onda, ako je posao u pretežnom dijelu d.

6. *D. cijele imovine ili njezina razmjernog (alikvotnog) dijela.* Tko može svojom imovinom raspolagati, može svoju sadašnju imovinu bez ikakvih stega i darovati. Ali pogodba. kojom se daruje buduća imovina, valja samo onda, ako ne prelazi polovicu buduće imovine (§ 944.). U potonjem je slučaju darovatelj obvezan svako imovinsko pravo, koje u buduće stekne, prenijeti u darovanom dijelu na obdarenika. U dvojbi se ima smatrati darovanom samo sadašnja imovina (§ 915.). Darovateljevim vjerovnicima odgovara obdareni neposredno za dugove, kojima je u njihovu korist opterećena darovana mu imovina, ali samo do visine njezine vrijednosti (slijedi iz analogne primjene § 1282., koji govori o kupnji nasljedstva, odnosno iz propisa § 1409. nov. Ogz).

III. Oblik darovanja. Za valjanost darovne pogodbe ne treba nikakvog određenog oblika. Ali ako d. nije ujedno izvršeno (§ 943. Ogz: »darovanja bez prave predaje«), onda se njegovo izvršenje ne može utužiti, koliko nije o darovanju sastavljena pismena isprava. Svrha je toga propisa, da bi se upotrebom posebnog oblika predusrelo nepromišljenim darovanjima. Po tome se zaključuje, da za utuživost

darovanja samo onda ne treba pismene isprave, ako se pogodbi o darovanju priključio još neki vidljivi čin. Takav je vidljivi čin već i predaja tjelesne stvari »znacima« (§ 427.), a kod nekretnina predaja obdarenome u posjed, pa se ne traži za utuživost darovanja još i prijenos u zemlj. knjigama. Nasuprot, prijenos t. zv. posesornim konstitutom (§ 428.) nije dovoljan. Tradiciju brevi manu (§ 428.) smatra većina dovoljnom. Kod darovanja tražbine traži se za utuživost predaja ispravom. Ali za d. tražbina iz vrijednosnih papira dovoljna je predaja samoga papira. Ako se d. sastoji u otpustu duga, dovoljan je svakako povrat zadužnice ili predaja namire. Ali prevladava mišljenje, da ni to nije potrebno, nego da je dovoljna već sama pogodba o otpuštanju. Ako neko d. nije utuživo zbog neodržavanja propisanog oblika, može ono postati utuživim, ako se naknadno stvar u istinu preda obdarenomu. U tom se slučaju ono, što je dano, ne može više natrag zahtijevati. (§ 1432.).

IV. **Odgovornost darovatelja.** Iz ugovora o darovanju nastaje za darovatelja po općim propisima o obvezama dužnost, da ispuni svoje obećanje. Ali spram njega nema obdareni jamstvenoga zahtjeva zbog možebitnih pravnih ili fizičkih nedostataka darovane mu stvari, jer jamstvu ima mjesta samo kod naplatnih pogodaba (→ jamstvo). Ali Ogz (§ 945.) posebice normira slučaj, kada netko daruje drugome tuđu stvar, pak određuje, da onaj, tko to znajući čini, odgovara obdarenomu za štetne posljedice, naime za onu štetu, koja mu ne bi bila nastala bez toga darovanja (parnični troškovi, troškovi, koje je obdareni već učinio za stvar, koju mora predati vlasniku, a koje mu ovaj nije po zakonu dužan nadoknaditi, i t. d.). Osim toga odgovara darovatelj obdarenomu po općim načelima za štetu, koju je mogao predvidjeti; na pr. ako je darovao bolesno govedo, pak je ono zarazilo druga obdarenikova goveda; ili ako je darovao pokvareni živež, a obdareni je od njegova uživanja obolio.

V. **Opozivanje darovanja.** Darovatelj ne može svoje d. po volji opozvati (§ 946.). No neke naknadno nastale okolnosti zakonski su razlog postanka izvjesnih zahtjeva spram obdarenoga, odnosno spram njegovih nasljednika. To ne znači, da d. postaje naknadno nevaljanim, pa da već samim nastupom dotične okolnosti obdareni gubi ono, što mu je bilo darovano. Uvijek nastaje samo osobna tužba protiv obdarenoga, odnosno njegovih nasljednika (ali ne protiv trećih posjednika darovane stvari ili protiv onih, koji su na njoj stekli kakvo pravo). Sadržaj pak zahtjeva nije uvijek isti. U nekim slučajevima pripada zahtjev samo darovatelju ili njegovim nasljednicima, u nekima samo njemu, u nekima i trećima, a u nekima samo trećima. Slučajevi su ovi:

1. Ako je obdareni krivcem kakve grube neharnosti spram darovatelja, t. j. ako ga je kažnjivim djelom povrijedio u tijelu, poštenju, slobodi ili imovini, može se d. poreći (§§ 948. i 949.). Pravo opoziva prestaje, ako je darovatelj čin oprostio. Opozvati može ne samo darovatelj, već i njegovi nasljednici, a opozvati se može ne samo spram obdarenoga, već i spram njegovih nasljednika. Od časa počinjene neharnosti postupa se s neharnim obdarenikom kao s nepoštenim posjednikom. To znači, da se, bude li d. opozvano, može od darovane stvari zahtijevati ono, što je obdareni od nje ili od njezine vrijednosti u čas počinjene neharnosti još posjedovao, i da za ono, što od toga ne bi mogao praviti, odgovara onako. kako nepošteni posjednik odgovara vlasniku. Ako je tužba, kojom se d. opoziva, bila podignuta protiv obdarenoga, odgovaraju i njegovi nasljednici jednako kao i on. Ako je pak tužba zbog obdarenikove nezahvalnosti bila podignuta tek protiv njegovih nasljednika, bit će oni dužni predati ono, što od darovane stvari ili njezine vrijednosti imaju još u čas dostave tužbe. Pravo opozivanja darovanja zastaruje za 3 godine od počinjene neharnosti (§ 1487.).

2. Ako darovatelj iza darovanja tako osiromaši, da mu nedostaje nužno uzdržavanje, može tražiti od obdarenoga, ukoliko taj još ima darovanu mu svotu ili vrijednost darovane mu stvari, da mu daje zakonske kamate, i to u onoj mjeri, u kojoj su darovatelju potrebni za uzdržavanje. Ako je obdareni u jednakoj oskudici, oslobođen je te dužnosti. Ako je darovatelj učinio više darovanja, obvezan je prijašnji obdarenik samo toliko, koliko prilozi novijih obdarenika ne dostaju za uzdržavanje (§ 947.). Ako je više njih bilo istodobno obdareno, obvezani su spram darovatelja u razmjernome dijelu. Obveza prelazi i na nasljednike obdarenoga.

3. Ako se darovatelju, koji nema djece, poslije darovanja rodi dijete, može u slučaju nužde on, a može i njegovo dijete tražiti od obdarenoga kao i od njegovih nasljednika kamate onako, kao i u slučaju pod 2 (§ 954.). Ne čini razlike, je li poslije rođeno dijete zakonito ili nezakonito. Pod svoje uzeto (adoptirano) dijete ne dolazi u obzir.

4. Ako uslijed darovanja darovatelj osobama, koje je dužan uzdržavati, ne može više za uzdržavanje davati toliko, koliko bi im bio dužan davati, da nije učinio dar, mogu te osobe tražiti od obdarenika ili njegovih nasljednika nadopunjenje te razlike. Ako ima više obdarenih, obvezani su prijašnji obdarenici samo utoliko, ukoliko ne dostaju prilozi poslije obdarenih (§ 950.). Nije uvjetom toga zahtjeva nužda onoga, kome pripada zahtjev na uzdržavanje; osim ako on i spram darovatelja ima samo u slučaju nužde alimentacioni zahtjev (kao što na pr. roditelj spram djeteta po § 154.). Osobe, kojima ovaj zahtjev pripada, mogu biti darovateljevi roditelji, njegova djeca, bračni drug, a po vladajućemu mišljenju i oni, kojima je darovatelj dužan na osnovu ugovora davati uzdržavanje. Ali predpostavlja se, da je pravni odnos, na kojemu se osniva dužnost uzdržavanja, postojao već u čas darovanja. Poslije rođena djeca darovateljeva imaju zahtjev samo radi nedostatka *nužnog* uzdržavanja (gore pod 3).

5. Opozivanje darovanja zbog prikrate nužnoga dijela (§ 951, → nasljedno pravo).

6. Pobijanje darovanja zbog prikrate vjerovnika, o kojem govori § 953. Ogz. uređuje sada stečajno pravo (→ stečaj VIII).

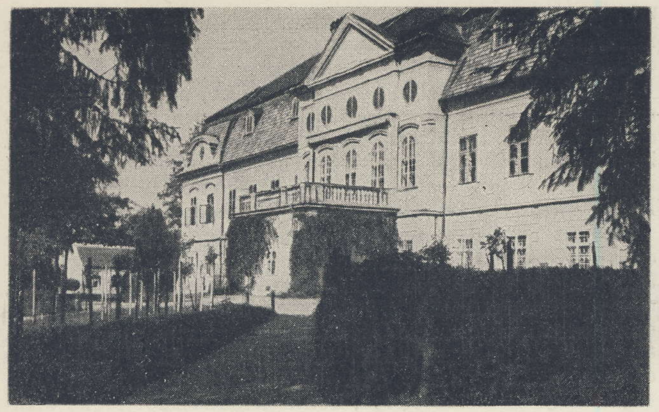
VI. I obveze i prava iz darovne pogodbe prelaze na nasljednike darovatelja i obdarenoga. Ali ako je darovatelj obećao obdarenomu kakvu pomoć u određenim rokovima, nasljednicima darovatelja ili obdarenika ne nastaje otuda ni pravo ni kakva obveza, osim ako je u darovnoj pogodbi bilo naročito drugačije ugovoreno. (§ 955.).

VII. **D. za slučaj smrti.** To je ono d., koje se ima ispuniti tek poslije smrti darovateljeve (§ 956.). Do časa darovateljeve smrti odgođeno je ispunjenje. D., koje je već za darovateljeva života ispunjeno, ne spada u d. za slučaj smrti ni onda, kada je između darovatelja i obdarenoga ugovoreno, da se ugovor o darovanju razrješuje, ako obdareni umre prije darovatelja, ili ako darovatelj ozdravi od bolesti, povodom koje je učinio d. No d. se ne smatra ispunjenim, ako je darovatelj stvar doduše predao obdarenomu, ali je do svoje smrti pridržao na njoj pravo vlasništva. I u tom se, dakle, slučaju radi o darovanju za slučaj smrti. D. za slučaj smrti po odredbi je zakona ili obični zapis (legat) ili je ono pogodba. Pogodba je to d. onda, ako postoje izvjesni, zakonom određeni uvjeti: prihvat obdarenikov, darovateljevo odreknuće od prava, da d. opozove i predaja pismene isprave obdarenomu. Ugovorno odreknuće prava opoziva ima samo to značenje, da se darovatelj odriče prava, da d. po svojoj volji opozove, kao što to može, ako ono ima samo značaj zapisa, ali ga može opozvati u zakonom dopuštenim slučajevima (gore V). U slučaju pogodbenog darovanja za slučaj smrti ima obdareni iza smrti darovateljeve položaj ostavinskoga vjerovnika, t. j. ima spram darovateljeve ostavine zahtjev na ispunjenje darovnoga obećanja. Ako d., koje se ima ispuniti iza darovateljeve smrti, nema onih uvjeta, uz koje se smatra pogodbom, može ono vrijediti samo kao zapis (legat), no samo onda, ako se pazilo na formalnosti propisane za valjanost zapisa. U tome slučaju može darovatelj svoje d. po volji opozvati kao što i svaki drugi zapis, i to onim načinom, kojim se uopće mogu opozvati razredbe posljednje volje. M. Pl.

DAROVNICA KRALJEVSKA → **Donacioni sustav.**

DARRANG, okružje u Britanskoj Indiji, u Assamu (2.056 km² s 584.817 stan., 1931), na naplavinama Brahmaputre i njezinih pritoka. Najviše se gaji i izvozi riža; glavno je mjesto Tezpur. M. Š.

DARRÉ, Richard Walter, ✱ Belgrano (Argentina) 14. VII. 1895, sin veletršca njemačke narodnosti iz hugenotske obitelji. Sudjelovao je u ratu 1914—18 kao topnički časnik, polazio je kolonijalnu školu u Witzenhausenu, postao 1925 diplomirani agronom i posvetio se praktičnom radu kao



DARUVAR, Dvor grofova Jankovića, sada gimnazija

stočarski stručnjak. G. 1929 izdao je knjigu *Das Bauerntum als Lebensquell der nordischen Rasse*, a 1930 *Neuadel aus Blut und Boden*, te je otud nastala krilatica »Blut und Boden«, koja čini podlogu čitave seljačke politike u nacionalnom socijalizmu. Kad su nacionalni socijalisti 1933 došli na vlast, preuzeo je D. vodstvo gospodarskih vrhovnih organizacija, a u lipnju 1933 imenovan je državnim ministrom za prehranu i pruskim ministrom gospodarstva. Ostvario je ustanovu »Reichsnährstand«, u kojoj je on sâm »Reichsbauernführer«. D. je tvorac zakona »Erbhofgesetz« o seljačkim nasljednim dobrima. Tim je zakonom Njemačka osigurala prevlast srednjeg seljačkog posjeda (7,5 do 120 ha), očuvala stare i stvorila nove seljačke posjede, a ujedno i spriječila njihovo dijeljenje ili otuđivanje, da sačuva zdravo, jako i napredno seljaštvo kao izvor pomlađivanja čitavog njemačkog naroda i kao kičmu njegova nacionalnog tijela. Nadalje je D. putem »tržnoga reda« uskladio interese gospodara kao proizvođača hrane s interesima potrošača. Tim je tržnim redom ustalio cijene svih poljodjelskih proizvoda na takvoj visini, da seljak može namiriti sve svoje materijalne i kulturne potrebe, da mu je omogućen stalan napredak u intenziviranju gospodarstva i da te cijene budu snošljive za sve potrošačke slojeve. Konačno je D. putem »bitke za proizvodnju« (Erzeugungsschlacht) uspio da proizvodnju njemačkih gospodara u tolikoj mjeri poveća, da Njemačka može — osim biljnih masti — do 90% čitave svoje potrebe hrane sama podmirivati. O. F.

DARSA → **Držić.**

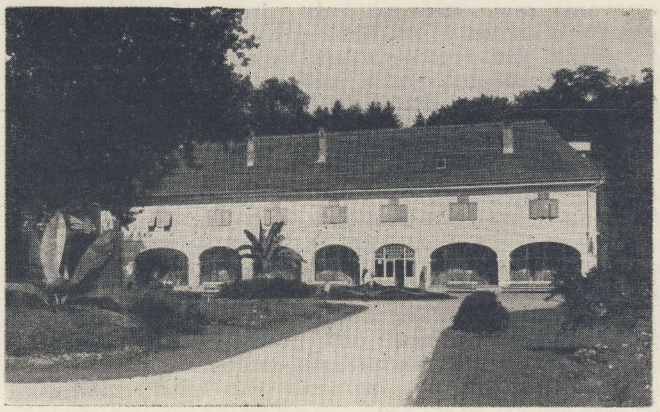
D'ARSONVAL, Jacques Arsène, ✳ La Porcherie (Haute-Vienne) 8. VI. 1851, profesor fizike i medicine u Parizu od 1894. G. 1892 pronašao je način djelovanja Teslinim (visokofrekventnim) strujama, koji je sam nazvao autokondukcijom, a sastojao se u tom, da je bolesnik stavljen u veliki solenoid, kroz koji je tekla visokofrekventna struja. Tako je u pacijentu indukcijom dolazilo do stvaranja vrtložnih struja (Wirbelströme), koje su terapeutski djelovale. Osim toga načinio je još niz aparata za elektroterapeutske i fiziološke svrhe.

Darsonvalizacija, metoda liječenja Teslinim strujama, neopravdano nazvana po d'Arsonvalu (v.), jer vlada mišljenje, da je on prvi došao na misao, da primijeni Tesline struje u terapeutske svrhe, a to se mišljenje, na žalost, provlači kroz svu stručnu literaturu. Tesla je već 1890 ustanovio, da su visokofrekventne struje za čovječji organizam neopasne, a 23. XII. 1891 u »Elektrical Engineeru« predložio je upotrebu visokofrekventnih struja za liječenje različnih bolesti. D'Arsonvalov rad na području djelovanja visokofrekventnim strujama počeo je istom 1892. Kod nas je istini za volju uveden izraz »teslinizacija« mjesto »darsonvalizacija«.

LIT.: M. Th. Commerford, *The inventions researches and writings of Nikola Tesla*, The electrical engineer, New York 1894; S. Bokšan, *Nikola Tesla und sein Werk*, Leipzig 1932; H. Guilleminot, *Electrologie et radiologie*, Pariz 1922; Borattau-Mann, *Handbuch der gesamten medizinischen Anwendung der Elektrizität*, Leipzig 1911; J. Cluzet, *Précis de physique médicale*, Pariz 1922. J. Bu-k.

DARTFORD, grad u Engleskoj (grofovija Kent), 27 km istočno od Londona, a 5 km južno od Temze. Tvornice papira (osnovane 1607), kože, kemijskih i kovnih predmeta.

DARTMOUTH, 1. engleska luka na obali Kanala, u grofoviji Devonshire. Ima dobro zaštićeni i prostrani zaliv



DARUVAR, Lječilišna zgrada

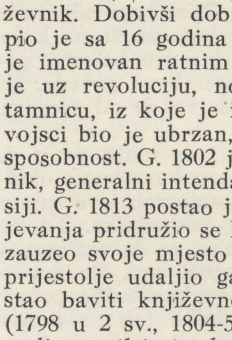
na ušću rijeke Dart. Kako mu je zaleđe siromašno, nema D. veće prometne važnosti. Glavni značaj mu daju ribolov, nešto brodogradnja i pomorska vojna akademija. G. 1930 imao je samo 6.707 stan. Među građevnim spomenicima ističu se crkva sv. Spasa (14. st.) i tvrđava (15. st.). Iz D. su (1190) otplovili križari pod Rikardom Lavljega Srca.

2. Grad i luka u Novoj Škotskoj u Kanadi, industrijsko predgrađe luke Halifax; ima 9.100 stan. (1931). J. R-ć.

DARU, Pierre-Antoine-Noël-Bruno, grof, ✳ Montpellier, 12. I. 1767, † Meulan, 5. IX. 1829, francuski državnik i književnik. Dobivši dobru naobrazbu, osobito književnu, stupio je sa 16 godina u vojsku kao podporučnik, a kasnije je imenovan ratnim povjerenikom (intendantom). Pristao je uz revoluciju, no pod strahovladom bio je bačen u tamnicu, iz koje je izašao 9 Thermidora. Njegov uspon u vojsci bio je ubrzan, otkako je Bonaparte zapazio njegovu sposobnost. G. 1802 je član Tribunata, zatim državni savjetnik, generalni intendant vojske za vrijeme uzmicanja u Rusiji. G. 1813 postao je ministrom vojne uprave. Nakon oklijevanja pridružio se Bourbonima, ali je za Sto dana ponovno zauzeo svoje mjesto uz Napoleona. Luj XVIII. došavši na prijestolje udaljio ga je iz Pariza. D. se nije nikada prestao baviti književnošću. Osim svojih prijevoda Horacija (1798 u 2 sv., 1804-5 u 4 sv.) objelodanio je na pr. *Cléopedie ou théorie des réputations littéraires* (1800). U svojoj prisilnoj dokolici izradio je *Histoire de la République de Venise* (1819, 7 sv., talijanski prijevod 1832), što mu je pribavilo časno mjesto među povjesnicima. Danas se njegovo ime spominje u književnoj povijesti zahvaljujući Stendhalu, kome je pomagao u vojno-upravnoj karijeri (por. *Vie de Henri Brulard*). G. 1819 ušao je u Komoru pairova i bio neprestano u ustavnoj oporbi. Neke je svoje političke govore i objelodanio.

Bibl.: *Observations critiques sur l'ouvrage intitulé »Le Génie du Christianisme«*, 1817; *Histoire de Bretagne* 3. sv. 1826; *Eloge de Sully*, 1827; *Notice sur le comte de Volney*, 1830; *L'Astronomie*, pjesan u 6 pjevanja, i t. d. J. D-e.

DARUVAR, trgovište u zapadnoj Slavoniji u velikoj župi Livac Zapolje, u dolini Toplice (koja utječe u Ilovu). Sjedište je kotarske oblasti, kotarskog suda, trgovišne općine i općine Vanjski D., a broji 3460 stan. (1931). Katolička župa osnovana je 1821, a postoji i evangelička župa. Ima realnu gimnaziju, trgovačku akademiju, žensku obrtnu školu, stručnu produžnu školu i češku osnovnu školu pored dvije hrvatske. Od priradnih poduzeća od važnosti su ljevaonica željeza i tvornica strojeva i motora, tvornica opeka i crijepa, pivovara i tvornica leda, tvornica slamnate i pletene robe, kamenolom i krečana te električna centrala, a uz to postoji drž. voćni i lozni rasadnik. Poznate su Daruvarske toplice, izvor indiferentne vode s toplinom od 42—45°, kojom se liječe reumatizam, neuralgija i ženske bolesti. Uz kupalište se nalazi lijep perivoj. Neposredno na trgovište nadovezuje se na *S* selo Donji Daruvar (s 1127 stan.), a 2 km na *Z* nalazi se selo Gornji D. (s 1087 stan.).



DARUVARSKI GRB

Od rimskog naselja Aquae Balissae otkopani su u perivoju zidovi, a nađeno je više kamenih natpisa te dosta rimskog novca. U drugoj polovici 15. st. spominje se D. kao Hewyz (»topla voda), a kaštel u njemu Kövar, od kojeg su se sačuvali ostatci. Bio je tad vlastništvo Nelipića. G. 1474 preoteo ga je na neko vrijeme pečujski biskup Ernušt Hampo, tada gospodar susjedne Dobre Kuće. Nelipići se spominju kao gospodari još 1522, no naredne godine grad je pripao Ivanu Zapolji. Iza toga su ga osvojili Turci, a nakon oslobođenja Slavonije od Turaka spominje se D. kao selo i posjed Podborje. Pod imenom Daruvara (»Ždralov grad«) dolazi tek 1765, i to u pridjevku vlasnika posjeda, grofa Antuna Jankovića, koji je 1760—77 u D-u naseljavao obrtnike, domaće i strane, i tako stvorio današnje trgovište. Janković je u D-u 1764 sagradio lijepu baroknu (danas župnu) crkvu, 1777 veliku palaču, u kojoj se danas nalaze realna gimnazija i trgovačka akademija, i napokon kupališnu zgradu Antunova kupka, (dok je Ivanova kupka sagrađena 1818).

Na mjestu Donjeg Daruvara spominje se već u 13. st. mjesto i kat. župa Četvrtak (Csütörtökhely). Oko 1 km *jz* od D-a nalaze se na osamljenu brežuljku Graditi (171 m) ruševine benediktinske opatije sv. Jelene od Podborja. Samostan je bio sagrađen u gotskom slogu i utvrđen. Naslov opata S. Helenae de Podborje održao se i danas u zagrebačkom prvostolnom kaptolu.

LIT.: Đ. Szabo, *Iz prošlosti Daruvara i okolice*, Narodna starina XI., 1932; Đ. Szabo, *Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj*, Vjesnik Hrv. arh. dr. IX., 1907. Z. D-i.

DARWEN, grad u engleskoj grofoviji Lancashire, 32 km sjeverozapadno od Manchestera. Ima razvijen veleobrt, koji izrađuje pamučnu i metalnu robu i papir; u okolici su rudnici ugljena; ima i tehničku školu. G. 1931 imao je 36.010 stan.

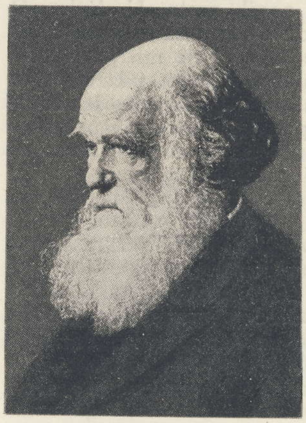
DARWIN, Charles Robert, ✳ Shrewsbury 12. II. 1809, † Down 19. IV. 1882, prirodoslovac. Djed mu bijaše *Erasmo* Darwin, pjesnik i prirodoslovac, po Cuvieru »vitalist«, istaknuti preteča francuskog prirodoslovca Lamarcka. Pošto je Ch. D. sa šesnaest godina završio klasičnu školu dra Butlera u rodnom mjestu, prešao je u listopadu 1825 na sveučilište u Edinburghu, da uči medicinu. U ljeti 1827 je napustio taj studij, a poslije pol godine učenja klasičnih jezika kod privatnog učitelja, u siječnju 1828, polazi u Cambridge na bogosloviju. U isto vrijeme je polazio predavanja prirodnih nauka. Početkom 1831 postigao je bakalaureat teologije. Poslije toga je ostao na sveučilištu i učio geologiju. 27. XII. 1832 krene na put na brodu Beagle, koji je poslan zbog istraživanja obale Patagonije, Ognjene zemlje i drugih krajeva. Na ovom putu posjetio je Kapverdske otoke, bio je u unutrašnjosti Brazilije, prešao je čitavu obalu južno od Montevidea i sve otoke uz nju, zatim Tahiti, New Zealand, Australiju, Tasmaniju, Mauritius, Sv. Helenu i Azorske otoke, odakle se vratio kući 2. X. 1836 poslije gotovo pet godina. Na tom putu usavršavao se kao zoolog i geolog, išao je na duže izlete po obali, gdje je marljivo opažao i sabirao prirodnine. Ta su opažanja u njemu pobudila pitanja, koja su mnogo utjecala na njegov dalji znanstveni rad. Povrativši se u



(M. Pavić)

DARUVAR, Iz kupališnog perivoja

Englesku, kupi posjed Down, gdje se posve predao svojem studiju i pokusima. Od velikog napora gledanjem oboli na očima, a poslije se pridruže i druge bolesti, od kojih je umro u krugu svoje obitelji.



CHARLES DARWIN

Darwina je na spomenutom putovanju potaklo tamošnje životinjstvo na razmišljanje o postanku vrsta. On je s početka bio pristaša stalnosti i nepromjenljivosti vrsta, pa je tek nakon proučavanja promijenio svoje prvobitno mišljenje. Punih je 20 godina istraživao, pa dok je čitao Malthusove *Essay on population,* sazrelo je u njemu mišljenje o uzrocima razvoja živih bića. Na savjet čuvenog učenjaka Lyella sklonu se ipak da izda svoje znamenito djelo o postanku vrsta *(On the origin of species by means of natural selection,* London 1859).

Darvinizam se osniva na trima temeljnim mislima: na varijacijama, nasljeđivanju i prirodnom probiru. U biologiji se prije nije vjerovalo u varijacije, ali su opažanja u prirodi pokazala, da ni dva živa bića nisu apsolutno posve jednaka, ni onda, ako su se razvila pod jednakim prilikama. Darwin smatra, da su varijacije nasljedne, kad su biću od koristi. Kroz Darwinovu teoriju provlači se kao crvena nit prirodni probir, pa on smatra »natural selection« čimbenikom, koji uzrokuje i upravlja održanje nove vrste. Unatoč svoga velikog rasploda životinje se ipak jako ne umnažaju, jer u prirodi postoji i vlada borba za opstanak (»struggle for life, for existence«), pa preživljuju samo najprikladnije i najprilagođenije jedinke. Prirodni probir ima u vidu, da prilagodi životinje njihovu okolišu, on kadšto uklanja neki štetni organ. Prirodni probir uvjetuje, da preživi onaj, koji se najbolje prilagodio svome okolišu. Prema Darwinu različni su putovi prirodnog probira. Nitko prije Darwina nije došao na sličnu misao osim njegova suvremenika A. R. Wallace-a, pa su nezavisno jedan od drugoga i istodobno naglasili, da je prirodni probir glavni pokretač razvoja živih bića. Ta je misao 1858 postigla vrhunac, kako kažu književni povjesničari, i to u času, kada je Wallace poslao Darwinu pismo o istim zaključcima. Kako je Darwin preko 20 godina radio na svojoj teoriji i strpljivo pribirao primjere i činjenice, nemalo se začudio, da je Wallace posve nezavisno od njega došao do istih rezultata o postanku vrsta, a obojica čitajući Malthusove eseje o populaciji.

Darvinizam ide za tim, da utvrdi, kojim se putem vršila i vrši pretvorba i usavršavanje živih bića, a karakterizira ih borba za opstanak i prirodni probir (selekcija). Ovo dvoje jezgra je i os, oko kojih se po Darwinu učvršćuje i izgrađuje nauka o postanku živih bića. U prirodi vrši odabiranje priroda sama (natural selection). Darwin to razlaže ovako: biljke i životinje stvaraju mnogo više sjemena, jaja ili mladih, nego je potrebno za njihovo održanje. Kad bi svako sjeme jedne biljke došlo do razvoja, tada bi se ubrzo sve napučilo tom biljkom. Pastrva izbaci 100.000 jaja, pa kad bi se razvio veći dio jaja, bilo bi neizmjerno mnogo pastrva, koje bi napučile svu slatku vodu na Zemlji. Tako se od svih mogućih pojedinaka tek neke, najjače ili najbolje prilagođene prilikama, održe i dalje rasplođuju. Uzmimo i ovu pretpostavku: slon se na pr. najpolaganije umnaža, ženka je spolno zrela tek u tridesetoj godini i daje na svijet za cijelog svog dugog života prosječno samo 6 mladih, pa ipak bi potomci jednog jedinog para, kad bi se svi rasplođivali, za 750 godina imali oko 19 milijuna potomaka. Povrh svega ipak vidimo, da je broj životinja jedne vrste na nekom mjestu uvijek poprečno isti ili nije tako golem. Mnogo mladih bića propada već u jajetu, pa ih malo dolazi do rasploda. Životinje se eto bore za opstanak, ali ta borba nije uvijek fizička, nego se može sastojati i u konkurenciji. Tako se bore dva sjemena jedno blizu drugoga za hranu u tlu. Borba za opstanak pretpostavlja mnoštvo potomaka, a preživljuju uvijek oni, koji se naj-

bolje umiju prilagoditi promijenjenim prilikama. Najsposobniji će u nekome svojstvu doći do rasploda, njihova će se svojstva naslijediti kod potomaka, a među ovima će opet nastati selekcija. Darwin kaže, da sve to dovodi do polaganih promjena i stvaranja novih vrsta. U djelu »O postanku vrsta prirodnim probirom« objelodanio je Darwin nove misli na području biologije te je svoje mišljenje potkrijepio obiljem dokaza i primjera i tako udario nove temelje za dalja istraživanja na području zoologije, botanike i geologije. On je sitnim primjerima rješavao velike probleme, pa je svojim radom pokazao novi pravac u istraživanju biologijskih nauka i tako znatno pomogao, da je descendentalna misao dobila opće priznanje. Knjižarski uspjeh temeljnog Darwinova djela bio je sjajan, jer je prvo njegovo izdanje već prvi dan bilo razgrabljeno. Nasuprot znanstveni krugovi, pogotovu u Engleskoj, primili su njegove izvode hladno. U Njemačkoj pako našao je Darwin gorljivog pristašu, mladog Ernesta Haeckela, koji se živahno i svojski založio za darwinizam. Darwina smatraju »ocem suvremene zoologije«. Njegova je nauka o postanku vrsta, pa teorija selekcije i descendencije snažno utjecala na dalja znanstvena istraživanja. Neki ga smatraju »Kopernikom suvremene biologije«, a drugi »Newtonom biologije«, jer što je teorija gravitacije za anorganski svijet, to je teorija selekcije za organsku prirodu. Darwin je izdao i mnoga druga djela, na pr. o geologiji Južne Amerike, o postanku koraljnih grebena, o oplodnji orhideja, o varijaciji biljaka i životinja u stanju domestikacije, o racima vitičarima (Cirripedia), o utjecaju gujavica na oranicu, o postanku čovjeka, i t. d.

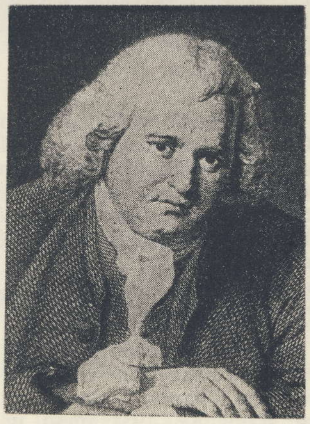
LIT.: Harms W., *Hdwb. d. Naturwissensch.*, II. izd., 2. sv., Jena 1933.

BIBL.: Glavna djela: *Voyage of a naturalist round the world* (1845); jedan dio preveden na hrvatski. — *A monograph of pedunculated and sessile Cirripedia* (1851—53). — *On the origin of species by means of natural selection* (1859). — *On the various contrivances by which British and foreign orhids are fertilised* (1862). — *The variation of animals and plants under domestication* (1868). — *The expression of the emotions in man and animals* (1872). — *The descent of Man and selection in relation to Sex* (1872). — *The movements and habits of climbing plants* (1875). — *The formation of vegetable mould through the action of vorms* (1881). K. B.



DARWINOVA KUĆA U DOWNU

2. **Erasmus,** ✳ Elton 12. XII. 1731, † Derby 10. IV. 1802, engleski prirodoslovac, liječnik i pjesnik. Učio je medicinu na sveučilištima u Cambridge-u i Edinburghu. Liječničku je praksu započeo u Nottinghamu, poslije se preselio u Lichfield i napokon u Derby. Mnogo se bavio biološkim i fiziološkim pitanjima. U pjesničkom obliku obradio je neke teme iz života biljaka, te je utemeljitelj engleskog znanstveno-naučnog pjesništva. Najznatnije je njegovo znanstveno djelo *Zoonomia*, u kojem je kušao na temelju Locke-ove i Hume-ove empiričke filozofije protumačiti bit života. Naročito je D. poznat po svojim nazorima o postanku živih bića, te je u tom pogledu prethodnik svog unuka Ch. D-a. Iz početne žive klice nastale su postepenim epigenetskim razvitkom sve biljke i životinje. Dokaz za to nalazi D. u prijelazima, koji postoje između jednostavnih i savršenih organizama. Budući da u dražljivosti vidi pokretnu silu života, drži, da novi organi nastaju uslijed podražaja, n. pr. rogovi jelenovi ili ostruge pijetlova uslijed borbe za ženke, a takve se osebine prenose nasljedno na potomke. Ma da je *Zoonomia* prevedena na više jezika, ipak ti nazori tada nisu mogli probiti, premda im je Cuvier posvetio izvjesnu pažnju. D. je među prvima upozorio na zaštitne boje životinje.



ERASMUS DARWIN

Darwinov sin iz prvog braka Robert Waring, liječnik u Shrewsbury-u bio je otac Charlesa Darwina, a kći Violetta iz drugog braka majka Sir Francis Galtona, osnivača eugenike.

GLAVNA DJELA: *The Botanic Garden*, 1781 (poučna pjesma), II. dio pod naslovom *Loves of the Plants*, 1789; *Zoonomia or the Laws of Organic Life*, London 1794—96; *Phytologia, or the Philosophy of Agriculture and Gardening*, London 1800; *The Temple of Nature or the Origin of Society*, London 1803.

LIT.: E. Radl, *Geschichte der biologischen Theorien*, II., Leipzig 1909; E. Nordenskiöld, *Geschichte der Biologie*, Jena 1926; W. Harms u Handwörterb. d. Naturwiss., II., Jena 1933. B. Z-k.

3. **Francis,** ✳ Down (Kent) 16. VIII. 1848, † Cambridge 19. IX. 1925, engleski botaničar-fiziolog, sin Charlesa Darwina. Od 1880 bio je profesor u Cambridge-u, a bavio se među ostalim tropizmima, mehanizmom puči te insektivorama.

LIT.: M. Möbius, *Geschichte der Botanik*, Jena 1937. I. P.

4. **George Howard,** ✳ Down (Kent) 9. VII. 1945, † Cambridge 7. XII. 1912, engleski astronom, sin Charlesa Darwina. Glasovit je osobito po svojim radovima o harmoničkoj analizi i proračunavanju morskih doba, kao i po teoretskim radovima o oblicima ravnoteže tekućina u vrtnji.

BIBL.: *The Tides and Kindred Phenomena in the Solar System* (1898); *Scientific Papers* (5 sv. 1907—16). K. K-i.

DARWIN-COXOV VRTULJAK → **Cox.**

DARWINOVA KVRŽICA je mala izbočina na vanjskom zavoju slušne školjke, koja kadikad može biti razvijena. Ona sjeća na vršak životinjske slušne školjke. V. D.

DARWIN PORT, prije **Palmerston,** mala luka na sjevernoj obali Australije u Clarence tjesnacu, osnovana 1870. I kraj nezdrave, vlažne i tople klime u novije doba, zbog povoljnog položaja, naglo raste značenje ovog mjesta; tu se spaja u pomorski kabel sa transaustralijskom brzojavnom vezom (Darwin Port — Adelaide), tu je glavno zračno pristanište za veze s Azijom i Evropom, a u obranbenom sustavu sjeverne Australije postao je glavno uporište.

D'ASCOLI CECCO → **Stabili Francesco.**

DAS, CHITTA RANJAN, ✳ Kalkuta, 5. XI. 1870, Dardžiling, † 16. VI. 1925, indijski političar. Kao sin političara Bhuban Mohan Das-a, osnivača lista Brahmo Public

Opinion, odgojen je u engleskim školama u Bhowaniporeu i Kalkuti. G. 1894 postade odvjetnikom te je brzo stekao glas kao branitelj u političkim parnicama. Ujedno je podupirao nacionalističke listove, poput Bande Mataram. U to doba bavio se također pjesništvom: 1892 objelodanio je na bengalskom knjigu stihova *Malancha*, a za prvoga svjetskog rata također dvije knjige pjesama. 1915 pokrenuo je bengalsku smotru Narayana. U jesen 1918 pristupio je Gandhijevu pokretu »nesuradnje« (non-cooperation) te je napustio odvjetništvo. 10. XII. 1921 uhićen je zbog javnog poziva u prilog zabranjene organizacije i osuđen na šest mjeseci zatvora. U prosincu 1922 predsjedao je kongresu u Gayi i zagovarao radikalnu oporbu umjesto pasivnog bojkota, osnovavši stranku Svaradž i udaljivši se tako od Gandhija. Na izborima za bengalski sabor 1924 dobio je većinu mandata, no odbio je ponudu da preuzme ministarstvo. U travnju 1924 je prvi izabrani gradonačelnik u Kalkuti. Na pokrajinskom kongresu 1925 promijenio je taktiku, osudivši revolucionarne metode i zalažući se za politiku sporazuma. Bio je priznat i od protivnika kao čestit i požrtvovan političar, a pristaše dali su mu nadimak *Desabandhu* (prijatelj domovine).

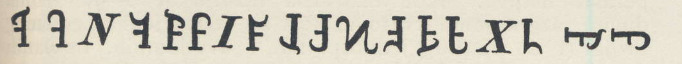
Njegovi govori sabrani su u *India for Indians* (1918), *Speeches* (1918) i *The Way to Swaraj* (1923).

LIT.: P. C. Ray, *Life and Times of C. R. Das* (1928).

DASENT, Sir George Webbe, ✻ St. Vincent (West Indies) 22. V. 1817; † Tower Hill (Ascot) 11. VI. 1896, engleski pisac. Nauke je svršio u Oxfordu i posvetio se diplomaciji, te je 1840—45 bio u diplomatskoj službi u Stockholmu. Na poticaj Jakoba Grimma proučavao je skandinavske književnosti i mitologije. Preveo je djelo islandskog povjesničara Sturlason Snorria »The Prose, or Younger Edda« (Stockholm 1842) i velik broj nordijskih saga, koje je izdao 1859 (»Popular Tales from the Norse«). Od 1853 je profesor engleske književnosti i moderne povijesti na King's Collegeu u Londonu. Bio je jedan od izdavača novina »The Times«. G. 1861—62 boravio je na Islandu i preveo s islandskog »The Story of Burnt Njal« (1861) i »The Story of Gisli the Outlaw« (1866). Napisao je i nekoliko romana: *Three to One* (1872), *Half a Life* (1874), *The Vikings of the Baltic* i knjigu eseja *Jest and Earnest* (1873). R. F.

DASHWOOD, Elizabeth M., u književnosti poznata pod imenom E. M. Delafield. ✻ Llandogo (Wales) 9. VI. 1890. Kći spisateljice De la Pasture, udata (1910) Dashwood. G. 1914—17 bila je u dobrovoljnoj pomoćnoj službi u Exeteru. G. 1919—21 živjela je u Singaporu. Napisala je mnogo romana različitog sadržaja i značaja: *Zella Sees Herself* (1917), *The Pelicans* (1918), *The War-Workers* (1918), *Consequences* (1919), *Tension* (1920), *The Heel of Achilles* (1921), *Humbug* (1921), *The Optimist* (1922), *A Reversion to Type* (1923), *Mrs. Harter* (1924), *The Chip and the Block* (1925), *Jill* (1926), *The Way Things Are* (1927), *The Suburban Young Man* (1928) i dr. R. F.

DASIA-NOTACIJA, posebno notno pismo 10. st. Naziv je izveden od grčke riječi προσῳδία δασεῖα zbog sličnosti znakova te notacije sa znakom spiritusa aspera. Notaciju je uveo pisac rasprave »Musica enchiriadis« (koju su dugo



DASIA — NOTACIJA

pripisivali Hucbaldu). Ta se notacija sastoji zapravo od četiri različita znaka, koji se upotrebljavaju u različnim položajima, pa su njima jednoznačno ispisani svi tonovi srednjovječnog tonskog sustava od 4 tetrakorda i dva prekobrojna tona. U glazbenu praksu ta notacija ipak nije ušla.

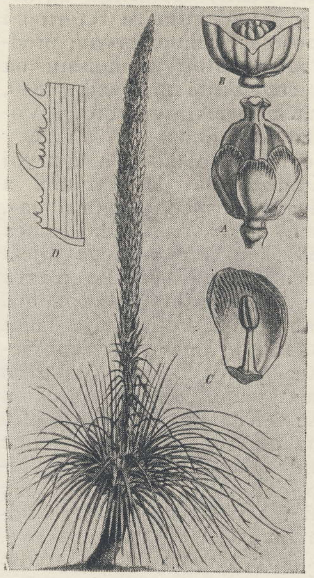
LIT.: J. Wolf, *Handbuch der Notationskunde, I.* Leipzig. B. Š.

DASIO, Maximilian, ✻ München 28. II. 1865, njemački slikar i bakrorezac. Bio je učenik Spitzwega i Wilha. Poslije svršenih nauka krenuo je u Italiju na naučno putovanje. Vrativši se u München postao je profesor na Umjetničko-obrtnoj školi. U kasnijem radu njegovao je mnogo sam crtež, koji je obrađivao u bakru i putem litografije. D-vi bakrorezi objelodanjeni su u četiri sveska. V. M.

DASTICH, Josef, ✻ Čimelice 1834, † Prag 1870, češki filozof. Pošto se iza sveučilišnih nauka bio habilitirao za docenta (1861) raspravom o Schillerovoj estetici, nakon usavršavanja na naukama u Njemačkoj, napose kod Helmholtza i Lotzea, postao je profesorom u Pragu (1866). D. je u Češkoj razvio Herbartovu nauku, koju je onamo unio Fr. Čupr (v.).

Glavno mu je djelo pored propedeutične logike i psihologije: *Základové praktické filosofie ve smyslu všeobecné ethiky*, Prag 1863. U raspravama Č. kr. akademije izašao je pored ostalih spisa *Rozbor filos. náhledů Tomy ze Štitného o pojmu krásy a o poměru víry k rozumu* (1862). A. B-a.

DASYLIRION, biljni rod por. ljiljanka (v.). Pustinjske biljke iz Mexica i susjednih krajeva USA s kratkim debelim uspravnim drvenastim deblom. Dugi ukočeni, često trnovito napiljeni listovi skupljeni su u čupercima. Bijeli su cvjetovi u valjkastim metlicama na nekoliko metara dugim stapkama. Sade se u vrtovima u Primorju, gdje podnesu zimu u suhom, dobro propusnom tlu. U hladnijim krajevima sade se u posude kao ljetni ukras terasa i vrtova, dok ih zimi spreme u hladnoj svijetloj prostoriji. Najčešće se goji *D. acrotrichum* Zucc. Z. A.



DASYLIRION

DASYPODIDAE, pasanci, porodica krezubica (v.).

DASYPODIUS, Konrad, ✻ Frauenfeld 1530, † Strassburg 26. IV. 1600, učitelj matematike i nadglednik u Gymnasium Argentinense u Strassburgu; napisao 1593 *Institutionum mathematicarum erotemata*, prvu matem. školsku knjigu za gimnazije; po njegovim su uputama Izak i Jozua Habrecht 1572-74 sagradili glasovitu astronomsku uru na katedrali u Strassburgu. Đ. K.

DASYURIDAE, kunaši, porodica tobolčara (v), koji žive u Australiji i istočnom dijelu indo-australskog područja, gdje predstavljaju zvijeri i sisavce kukcoždere. K. B.

DASZYŃSKI, Ignacy, ✻ Zbaraž (kod Tarnopola) 26. X. 1866, † Bystra 31. X. 1936. Podrijetlom iz ugledne porodice htio je postati glumac, ali je poslije sveučilišnih nauka (filozofija i pravo) u Krakovu, Zürichu i Lavovu postao novinar i političar, jedan od vođa poljske socijalističke stranke. Bio je odličan govornik i organizator. Osnovao je novine *Naprzód* i prvo radničko društvo u Galiciji (1891). Od 1897 do 1918 član je austrijskog parlamenta i delegacija, predsjednik socijalnodemokratske stranke i podpredsjednik Poljskog kluba. Za svjetskog rata 1914—18 pristaša je austro-poljskog smjera i podpredsjednik Vrhovnog narodnog vijeća u Krakovu, koje je bilo osnovano u sporazumu s austro-ugarskom vladom i Pilsudskim. G. 1918 bio je ministar predsjednik i ministar vanjskih poslova u kratkotrajnoj lublinskoj pučkoj vladi, sastavljenoj od lijevih stranaka, a sredinom studenoga 1918 član vlade pod Pilsudskim. G. 1919—22 član je ustavotvornog sejma, 1920 podpredsjednik bez lisnice u kabinetu narodne obrane pod Witosom, iz koga istupi 8. I. 1921 odlukom stranke. U doba svoje ministarske službe osnova propagandističku organizaciju za suzbijanje reakcionarne politike ministarstva vanjskih poslova, koje se nalazilo u rukama desničarske nac.-demokratske stranke. Bi izabran zastupnikom 1922 i 1928. Nakon državnog udara Pilsudskoga u svibnju 1926 stajaše kao član socijalističke stranke u oštroj opoziciji. Nakon izbora 1928 bi protiv volje Pilsudskoga izabran predsjednikom sejma kao kandidat opozicije, a 1930 napustio je zbog bolesti političku djelatnost. — D. je u različitim spisima i člancima raspravljao o socijalnim i političkim pitanjima, a u 1925/6 objelodanio je i svoje uspomene *(Pamiętniki)*. J. N.

DAŠČARIĆ, Tošo (pravim prezimenom pl. Ladenhaufen), ✻ Zagreb 3. III. 1884, † Zagreb, 3. IV. 1916, isprva glumac, a zatim šaptalac zagrebačkoga kazališta. Nastupio 1861, a od 1862 radi kao šaptalac. Pisao je šale i aktovke, te *Kazališne uspomene* (Zagreb 1889). Umirovljen je g. 1896. S. B.

DAŠKOVA, Ekaterina Romanovna, ✻ Petrograd 28. III. 1743, † Moskva 16. I. 1810, rođena grofica Voroncov, jedna od najistaknutijih osoba 18. st. u Rusiji. Ostavši bez roditelja dobiva odličan odgoj u porodici svoga ujaka kancelara M. Voroncova; g. 1759 udaje se za stožernoga kapetana kneza Daškova. Na carskom se dvoru sprijateljuje s budućom caricom Katarinom II. i sudjeluje u zavjeri protiv Petra III. G. 1769—1772 upoznaje se u inozemstvu s Neckerom, Diderotom, Voltaireom, A. Smithom i dr. Po povratku u Rusiju postaje g. 1783 upraviteljicom ruske Akademije nauka i razvija njenu djelatnost u izdanjima: *Nova acta academiae, Rossijskij Teatr, Sočinenija Lomonosova* i dr.; g. 1793 osnovala je Akademiju za reformu i usavršavanje ruskoga jezika i postala njenom prvom predsjednicom. Njezini memoari *(Mon histoire)*, napisani na franc. jeziku, izašli najprije u engleskom prijevodu 1840, iza toga na ruskom i na njemačkom (Arhiv grofova Voroncova, XXI.) daju vjernu sliku toga doba. V. R.

DATAM (grč. Δατάμης), perzijski vojskovođa u prvoj polovici 4. st. pr. Kr. Otac Kamizar bio je Karanin, a majka Skićanka. Kao mladić odgajao se među »neumrlima«, t. j. služeći u kraljevskoj tjelesnoj straži. Naslijedio je oca poslije njegove smrti oko g. 384 kao satrap onoga dijela Kapadokije, koji je u susjedstvu Sirije. Pobijedio je sve buntovnike u svojoj satrapiji i u obližnjim pokrajinama. U okovima je poslao kralju namjesnika Paflagonije Tuisa i namjesnika Kataonije Aspisa. Bio je imenovan zapovjednikom vojske, koja je kretala protiv Egipta. Međutim došavši do Ake morao je predati zapovjedništvo grčkom plaćeniku Mandroklu i vratiti se u Kapadokiju. Oko g. 370 digao je bunu proti kralju Artakserksu. Boreći se s jedne strane protiv pobunjenih podanika, a s druge protiv kraljevih vojskovođa nije klonuo duhom ni onda, kad mu sina Arsideja pogubiše Pisiđani i kad su se od njega odmetnuli tast Mitrobarzan i sin Sizina. Ubio ga je oko g. 358 Ariobarzanov sin Mitridat, koji se više godina gradio njegovim prijateljem, vojujući zajedno s njime protiv Artakserksovih četa. P. G.

DATARIA → **Kurije.**

DATI, Carlo Roberto, ✻ Firenca 1619, † Firenca 1676, talijanski književnik. Bio je tajnik akademije Crusca i priredio je treće izdanje njezina tal. rječnika; objavio je više djela o talij. jeziku. Svestran duh, bavio se ozbiljno i drugim predmetima i pisao djela o geometriji, o astronomiji, o antiknim slikarima i dr. Bio je čovjek istančana ukusa, tako da se njegov stil i jezik odvajaju od baroknih nastranosti onoga doba.

LIT.: G. Andreini, *La vita e le opere di C. D.*, Firenca 1913. M. D-ić.

DATO (lat. datum, franc. les données, njem. das Gegebene) je izraz, koji najprije znači uopće sve, što nam je došlo do svijesti, a onda napose ono, što je ishodište spoznavanja, djelovanja i stvaralačkoga postupka. Uzimajući u prvom značenju naziva Platon datim ono, »što je u nama«, u pretpostavci, koju je kasnije Aristotel izrazio riječima, da je duševno sve, što bilo kako jest, jer da nešto postoji, to nam najavljuje naša svijest. Nalaz svijesti može biti neposredni podatak, koji je ne samo u meni, nego se na mene odnosi i pripada meni; on je moj doživljaj, upravo dio mojega »ja«. Drugu vrstu podataka čini nalaz, koji je u mojoj svijesti nazočan, ali se ne tiče mene nego nečega, što nije »ja« ni kao »ja« što ne postoji po meni, nije zavisno od moje djelatnosti ni podvrgnuto mojoj volji. Neposredno dato je »ja« u svojim doživljajima, posredno je dato »ne-ja« u doživljajnim momentima, koji upućuju na stvarnost izvan mene, izvan moje oblasti. Odnos podataka svijesti na subjekt »ja« i na objekt, što nije »ja«, isprvičan je, prije svakoga određivanja, što li je dato i kakvo je. Na tom se osniva mišljenje, da je »dato« samo po sebi iracionalno (logički još neoblikovano), no kako se ne može smatrati, da je naprosto indiferentno, mora se uzeti, da u njem već leže zametci uvidljiva i razbirljiva označivanja (»kategorijalna obrađivanja«), što se vrši na putu psihologijske analize na jednu i prirodoznanstvene analize na drugu stranu. Protivno tomu je mišljenje, da je »dato« već prvobitno najmanji neki oblik, diferencijal znanja, da mnoštvo podataka tako pruženih u dvostrukom knjigovodstvu primitivne, naivne ili obične svijesti sačinjava predodžbu o meni i o stvarima prema meni, a kad se to mnoštvo po pravilima razuma (u znanstvenoj svijesti) integrira, dobiva se prava slika o unutrašnjem i izvanjskom svijetu. Razlike shvaćanja pojma datoga u vezi su s problemom bistva svijesti i značaja duševnoga života (→ intelektualizam, voluntarizam). Posebno značenje dobiva »dato« kao pretpostavka teorijskoga, na spoznavanje upravljenoga rada, koja se nadaje otuda, što razumska funkcija nije originalna, ne pokreće se sama iz sebe, nego se uvijek nadovezuje na izvjestan svijesni nalaz. Data je u tom pogledu, bez obzira na daljnja pitanja o izvorima spoznaje, osjetna građa prema mišljenju. Izvođenje misaonih značenja u suđenju, zaključivanju i dokazivanju nužno polazi od iskustvenih podataka ili od činjenica na iskustvu već utvrđenih i priznatih. U izrađivanju logičkoga predmeta potrebno je gdjekada uzeti u raspravu i mnijenje, koje se smatra neprihvatljivim, razumski nedopustivim, da bi se na posljedcima pokazala njegova neopravdanost. U tom slučaju ono je, zadržavši priznanje, uvjetno dato do konačne odluke, što se označuje formulom: »dato, sed non concesso«, kojom se raspravljanje započinje. U odnosu na praktičko držanje ili određivanje volje u vidu svrhâ (prema idejama i idealima) dati su konkretni fizički i psihički uvjeti djelovanja kao »materijal dužnosti«. Isto tako se umjetnička djelatnost (u grčkom jeziku označena kao poetička prema riječi ποίησις od glagola ποιεῖν što znači »činiti, tvoriti«) kao i tehnička veže na dispozicije, koje se nadaju kao uvjeti stvaralačke zamisli i provedbe. A. B-a.

DATO E IRADIER, Edoardo, ✻ La Coruña 12. VIII. 1856, † Madrid 8. III. 1921, španjolski državnik. Svršio je pravo u Madridu. G. 1884 izabran je narodnim zastupnikom, 1892 je drž. podtajnik, 1899 ministar unutrašnjih poslova, 1902 ministar pravosuđa, 1907 gradonačelnik Madrida i predsjednik parlamenta. Pripadao je umjerenom (»liberalnom«) krilu konzervativne stranke, kojega je prvak bio Silvela. G. 1913 postade vođom stranke, pošto se razišao s dotadašnjim predsjednikom Maurom. Kao ministar predsjednik (1913—16) proglasio je španjolsku neutralnost u prvom svjetskom ratu, uza simpatije za antantu. G. 1918 je ministar vanjskih poslova u kabinetu Maura, 1920 ponovno ministar predsjednik. Umro je kao žrtva terorističkog atentata. Od 1910 bio je član Španjolske akademije. Istakao se na području socijalnog zakonodavstva i uveo pokrajinske samouprave *(mancomunidades).*

DATOLIT. Kalcijski borosilikat, SiO_4Ca [B.OH]. kristalizira se monoklinski. Pojavljuje se i jedar i u bubrežastim, grozdastim i zrnastim agregatima, koji se lako rune u zrnje (otuda ime od grč. δατεῖσθαι »runiti«). Staklaste sjajnosti; proziran — providan; bezbojan, bijel, žućkast, zelenkast, crvenkast i ljubičast. Pojavljuje se po pukotinama različita eruptivna stijenja. F. T.

DATTELN, grad na sjevernom rubu rajnsko-vestfalskoga rudarskog područja, na raskršću kanala Dortmund-Ems i Lippe-Seiten, ima 20.765 stan. (1933), po vjeri ponajviše katolika. U okolici su ugljenici, na kojima je osnovan kemijski veleobrt. N. Ž.

DATULJA (*Phoenix dactylifera* L.), vrlo je stara kulturna biljka iz por. palma (v.). Ima do 20 m visoko, drvoliko, nerazgranjeno stablo, koje na vrhu nosi u čuperastoj skupini mnogobrojne (40—80) velike (i do 4 m duge), tvrde, peraste listove. Među listovima razvija se 8—10 veoma dugih, razgranjenih cvatova, koji su sastavljeni iz golemog broja (i do 12.000) jednospolnih i dvodomnih, tročlanih cvjetova, sa po 6 listića neuglednog ocvijeća. Ženski cvjetovi sadrže 3 nesrasla pestića, od kojih se obično samo jedan razvija u plod, a to je slatka i veoma hranjiva boba, t. zv. datulja. U njoj se nalazi vrlo tvrda sjemenka, koja sadrži pričuvnu celulozu. Biljka se cijeni kao veoma korisna, i to u prvom redu zbog hranjiva ploda, ali i stablo i listovi mogu se ravnovrsno upotrijebiti. Uzgaja se do u 100 različitih odlika u čitavom tropskom i suptropskom području od Kanarskih otoka do Indije, a u novije doba također u Mexicu i u južnim dijelovima Sjeverne Amerike. S njom je vrlo srodna vrsta *Ph. silvestris* Roch. iz Indije, od koje se dobiva šećer, a neke se vrste uzgajaju kao uresne palme također u toplijim krajevima izvan tropa, tako na pr. vrsta *Ph. Jubae* Webb. S. H-ć.

DATUM (lat. »dano«) kalendarska oznaka dana, mjeseca, godine i mjesta nekoga događaja. Naziv je uzet iz rečenice, koja se u sredovječnim ispravama nalazila obično pri kraju teksta, a početak joj je glasio: »Hoc scriptum datum est« ili »Haec scripta data sunt« (ovaj spis je dan), od čega je nastao skraćen oblik: »Datum« ili »Data«. Dani





Gore: ŽETVA (ulje). Pariz, Musée du Louvre. — Dolje: OBALE RIJEKE COUSIN (ulje). Pariz, Musée du Louvre

DAUBIGNY







Gore: SNIJEG (ulje). Pariz, zbirka Gilibert. — Dole lijevo: JELENI (akvarel). Pariz, Cabinet des estampes.
Dole desno: PTIČICE (akvarel). Pariz, Cabinet des estampes.



BERBA DATULJA U TOZEURU (TUNIS)

mjeseca označivali su se prema rimskim kalendama (v.), nonama (v.) i idama (v.), a godine prema indikcijskom ciklusu (v.) i od 9. st. prema godinama utjelovljenja. U povelji, kojom je Karlo Veliki 14. lipnja 811 uredio rijeku Dravu granicom između salzburške nadbiskupije i akvilejske patrijaršije, čitamo na kraju: »Data XVIII. kal. Julias«. Pismo Pape Ivana VIII., poslano 7. lipnja 879 knezu Branimiru, završuje se riječima: »Data VII. die mensis junii, indictione XII.« Samo raspravljanje o sadržaju i izgrađivanju spisa označivalo se riječju: Actum. Tako u povelji, koju je knez Trpimir izdao 4. III. 852 splitskoj nadbiskupiji, čitamo: »Actum in loco, qui dicitur Byaci.« Kasnije se datum označivao vrlo često prema godišnjim dobama i svetkovinama (→ kalendar). Kako se dan računa od ponoći do ponoći, a čas, kad nastupa ponoć, mijenja se sa zemljopisnom dužinom, to isti događaj ne pada za cijelu Zemlju na isti d. (nadnevak). Ako bi netko na pr. iz Zagreba putovao prema istoku, morao bi, da mu ura ostane u skladu s vremenom proputovanih krajeva, za svaki stupanj dužine, koji prijeđe, kazaljku sata pomaknuti naprijed za 4 minute. Kad bi obišao u tom pravcu oko cijele Zemlje, dobio bi tako pomicanjem kazaljke cijeli jedan dan, a kad bi se vratio u Zagreb, utvrdio bi, da je u d-u jedan dan pred Zagrepčanima. Naprotiv, drugi, koji bi putovao od Zagreba na zapad, morao bi za svaki stupanj dužine pomaknuti kazaljku za 4 minute natrag; tako bi izgubio, obišavši oko Zemlje, jedan dan i pri povratku u Zagreb utvrdio, da je u d-u zaostao jedan dan za Zagrepčanima. Da bi se računanje d-a dovelo u sklad, potrebno je dakle, putujući oko Zemlje na istok, negdje odbiti jedan dan od d-a, a putujući na zapad dodati jedan dan. Mjesto, gdje treba izvršiti tu promjenu d-a, datumska je granica. Kao datumska granica ustanovljen je u načelu meridijan na 180° istočno ili — što je isto — zapadno od Greenwicha, koji ide Tihim oceanom. Radi prometnih i gospodarskih probitaka pojedinih skupina otoka odstupa datumska granica, koja danas vrijedi. Krajevi zapadno od datumske granice imaju d. za 1 dan veći nego krajevi istočno nje. Tko prijeđe datumsku granicu od zapada na istok, na pr. u ponedjeljak 15. travnja, mora slijedeći dan ponovno brojiti



GAJ DATULJA U EGIPTU

kao ponedjeljak 15. travnja, jer stanovnici s one strane broje dan njegova prijelaza kao nedjelju 14. travnja; a tko je prijeđe u ponedjeljak 15. travnja od istoka prema zapadu, mora slijedeći dan brojiti kao srijedu 17. travnja, t. j. preskočiti jedan dan, jer stanovnici s one strane datumske granice broje dan njegova prijelaza kao utorak 16. travnja. J. L-k.

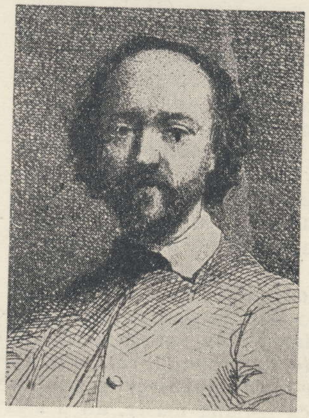
DATURIN, stariji naziv za alkaloid, za koji je ustanovljeno da ga sadrži Datura Stramonium. Istovjetan je atropinu. D. B-ć.

DAUB, Karl, ✻ Kassel 20. III. 1765, † Heidelberg 22. XI. 1836, njem. teolog, profesor sveučilišta u Heidelbergu (1795—1836). Pod utjecajem nekolicine filozofa (Kanta, Schellinga i nadasve Hegela) postepeno postaje jedan od najznatnijih predstavnika moderne spekulativne protestantske teologije, koja tumači kršćansku nauku načelima Hegelove filozofije i nalazi istovjetnost među njima. Najvažnija su mu znanstvena djela: *Theologumena* (1806), *Einleitung in das Studium der Dogmatik* (1810) i osobito *Die dogmatische Theologie jetziger Zeit* (1833).

LIT.: K. Rosenkranz, *Erinnerungen an K. D.*, Berlin 1837; Landerer, u *Realencykl. f. prot. Theol. u. Kirche*.

D'AUBENSEE (Dubensee), jezero u Bernskim Alpama u Švicarskoj na visini od 2214 m. Dugo je 2 km, a 3—6 m duboko, bez vidljive otoke. Vodu dobiva iz Lammernledenjaka, koji se spušta od Wildstrubela (3.253 m). Jezero je zamrznuto redovito deset mjeseci. A. M. S.

DAUBENTON, Louis Jean Marie, ✻ Montbard (Côte d'Or) 29. V. 1716, † Pariz 31. XII. 1799, francuski zoolog, profesor na Jardin des Plantes. Bio je odličan anatom, desna ruka i glavni suradnik Buffona kod klasičnog djela *Histoire naturelle* u poredbenim anatomskim istraživanjima životinja, napose u osteologiji sisavaca, čime je probudio najveći interes kod Geoffroya i Cuviera. K. B.



CHARLES-FRANÇOIS DAUBIGNY

DAUBIGNY, Charles François, ✻ Pariz 15. II. 1817, † Pariz 19. II. 1878, francuski slikar i grafičar, sin slikara E. F. Daubignyja. U prvo vrijeme slika kao i otac komponirani klasicistički krajobraz po uzoru Bertina. G. 1835 odlazi u Italiju, 1836 radi kod Graneta, gdje mnogo restaurira, zatim u ateljeru P. Delarochea. Četrdesetih se godina priklanja Barbizoncima, te postaje najintimniji i najsvježiji predstavnik te škole. Njegovi realistički krajobrazi Bretagne i Normandije, kao i oni iz okoline Seine i Oise, lirski su intimni, s mnogo sanjarskog ugođaja. Potkraj svoga rada približava se slikarskoj slobodi impresionista dajući maha slikarskom izrazu, bez obzira na realističke detalje. D-jeva najznatnija djela nalaze se u pariškom Louvreu, kao *Žetva* (1852) i *Proljeće* (1857). D. je bio i jedan od najboljih grafičara iz kruga Barbizonaca, kopirao je Ruisdaela i izrađivao bakropise prema svojim crtežima, koji su izašli u mapama *Cahiers d'eaux fortes* (1851) i *Voyage en bateau* (1862).

LIT.: J. Laran-Cremieux, *D.*, 1912; J. Laran, *D.*, 1913. V. H-n.

DÄUBLER, Theodor, ✻ Trst 17. VIII. 1876, † Sankt Blasien 13. VI. 1934. Od 1898 do 1926 proputovao je pola svijeta i zadržavao se u različnim krajevima, a iza toga se nastanio u Berlinu. Kao epik, lirik, pripovjedač i kritik pobornik je produhovljenja, koje ima svladati materijalizam. Snažnom je fantazijom kušao izraziti duboku misaonost i iskrenu religioznost. Ekspresionističko osjećanje i temperamenat izrazuju mu se u bogatom i šarenom stilu, u kojemu mu uspijevaju tiha i jednostavna lirika uz uzvišene himničke pjesme.

Najveće mu je djelo *Das Nordlicht* (preko 30.000 stihova), 1910, pokušaj sveobuhvatne kozmogonije, uz koju se prislanja *Die Treppe zum Nordlicht*, 1920. Od lirike spominjemo *Hymne an Italien*, 1916, *Mit silberner Sichel*, 1916, *Attische Sonette*, 1924; od pripovjedaka roman *L'Africana*, 1928, od putopisa *Der heilige Berg Athos* 1923, *Sparta* 1923, *Der Fischzug*, 1930, pa autobiografske *Wir wollen nicht verweilen*, 1915 i *Bestrickungen*, 1927. Z. Š.

DAUBRÉE, Gabriel, ✻ Metz 25. VI. 1814, † Pariz 28. V. 1896, francuski mineralog i geolog, profesor na sveučilištu

u Strassburgu, kasnije na prirodoslovnom muzeju i na rudarskoj visokoj školi u Parizu. Bavio se sintezom minerala, pravio pokuse o rasjedima zemljine kore i o transverzalnom navlačenju. Glavna su mu djela: *Observations sur le métamorphisme* (1858), *Études synthétiques de géeologie expérimentale*, Pariz 1879 (Gurlt preveo na njemački 1880), *La génération des minéraux métalliques*, (1890). F. Š.

DAUBRÉELITH → **Dobrelit.**

DAUCHER, porodica plastičara iz južne Njemačke. **Adolf** (✳ 1460—65, †1523—24), potekao je iz Ulma, gdje je na nj djelovao rezbar Syrlin. Najviše je radio u Augsburgu, gdje je izradio sjedala kora za kapelicu Fuggerâ u crkvi sv. Ane. Drugo njegovo glavno djelo glavni oltar crkve sv. Ane u Annabergu. Radio je vrlo čisto i precizno, iako ne odviše temperamentno. Njegov sin **Hans** (✳ oko 1485, † Augsburg 1538) bavio se osobito sitnom plastikom, u kojoj je pod utjecajem suvremenih grafičara (t. zv. »Kleinmeister«-a) razvio umiljat i elegantan stil. Zanimao se i za medaljarstvo.

LIT.: Habich, *Beiträge zu Hans D.*, u Helbings Monatsber. f. Kunst u. Kunstwiss. III., 1903. F. C.

DAUDET, 1. Alphonse, ✳ Nîmes 13. V. 1840, † Pariz 16. XII. 1897, francuski romanopisac. Srednju je školu svršio u Lyonu te je nakon toga, zbog siromaštva, morao uzeti mjesto korepetitora u koležu u Alès-u. G. 1857 preselio se u Pariz bratu Ernestu, gdje je doskora objelodanio prvu svoju zbirku stihova, *Les Amoureuses* (1858), pa drugu *La double conversion* (1859—1861). U isto vrijeme surađivao je u dnevniku *Figaro*, u kom je objelodanio niz članaka, sakupljenih kasnije u knjigu *Le Chaperon rouge* (1861), nadalje u *Petit Moniteur*, gdje su izašle njegove kronike *Lettres sur Paris* (1865) pod pseudonimom Gaston-Marie, gdje su tiskana »Pisma iz mog mlina« (*Les Lettres de mon moulin*, 1866), kojima je odmah stekao slavu. Brojne male pripovijesti, koje sačinjavaju tu zbirku, veoma su jednostavne, ali nijedna nije banalna, a neke su neobične i rijetke. Otada ide D. od uspjeha do uspjeha. *Le Petit Chose* (1868) je autobiografski roman, koji prikazuje mukotrpno školovanje uboga i sjetna dječaka. Iza toga odzvanja vedar piščev smijeh u *Aventures prodigieuses de Tartarin de Tarascon* (1872), humorističnom romanu, koji u okviru malog južnjačkog gradića donosi sjajan tip hvastavca lovca usijane mašte, ali u srži sasvim dobroćudna. A. D. je odviše rodoljub, a da ne bi nesreći, koja je stigla Francusku 1870, posvetio neke od svojih najdirljivijih pripovijesti. Neke od njih nalaze se u *Contes du Lundi* (1873). Roman *Fromont jeune et Risler aîné* (1874) prikazuje preljub, smješten u okvir tvorničkog života, pa predstavlja snažnu sliku običaja i poroka pariškog malograđanstva, koja ipak završava pobjedom vrline. — *Jack* (1876) je potresna povijest ubogog djeteta, koje je napustila njegova luda mati i koje progoni mržnja njena gospodara. — *Le Nabab* (1877) je možda najsjajniji Daudetov roman, zreli plod njegova bogatog promatranja pariškog života. Nababov doživljaj učinio mu se najpodesnijim, da služi kao središte opsežne studije o društvenom životu II. carstva, koji je pisac mogao izbliza promatrati. — *Les rois en exil* (1879) prikazuje bohemski život kraljeva bez krune. Junak nosi ime Kristijana od Ilirije, kralja prognanika, Slavena, prijatelja užitaka, koji se sljubio s pariškim životom, i u opreci prema čvrstom značaju kraljice Frederike. — *Numa Roumestan* (1880) roman je političara, s uspjelim i zabavnim crtanjem političkog svijeta i francuskih južnjaka. — *L'Evangeliste* (1883) je roman s jednostavnim zapletajem, u kome pisac ustaje protiv vjerskog fanatizma. — *Sapho* (1884) prikazuje razvoj jednog odnošaja, u kome muškarac, podpuno zarobljen od žene, gubi postepeno svaki osjećaj vlastitog dostojanstva. — *Tartarin sur les Alpes* (1885) nastavlja zgode i nezgode Tartarina Taraskonca, ovaj put na području planinarstva. Seriju ovog



ALPHONSE DAUDET

junaka završava *Port Tarascon* (1890), gdje se prikazuje i Tartarinova smrt. No oba ova, a pogotovo posljednje djelo, zaostaju poletom i živahnošću za prvim utjelovljenjem Taraskonca. — U *L'Immortel* (1888) pisac žigoše neke običaje kandidata za Akademiju, za »besmrtnost«. — U *Soutien de la famille* (1898) govori se o parlamentarizmu i općem pravu glasa, koje D. smatra »strahovitom ranom, koju zemlja sebi zadaje i kroz koju gubi svu krv svojih žila«. — A. D. ostavio je i dva sveska uspomena: *Souvenirs d'un homme de lettres* (1888) i *Trente ans de Paris* (1888). Njegova udovica objelodanila je 1931 *La Doulou* (provansalska riječ za »la douleur«), bilješke svog muža o njegovu bolovanju i patnjama. — A. D. je također mnogo pisao za kazalište. Preradio je za pozornicu glavne svoje romane, a povrh toga napisao je remek-djelo *L'Arlésienne* (prikazivana prvi put 1872 na Théâtre Français), za koju je Bizet skladao scensku glazbu.

A. D. pripada skupu romanopisaca realista i naturalista, ali ne pristaje podpuno ni uz jednu školu. Njegovo djelo je raznoliko, zavodljivo, prožeto osjećajnošću i ganućem, jednom riječju dražesno. Ipak mu je donekle nedostajalo stvaralačke moći i to zato, što njegovo djelo proizlazi jedino iz osjetljivosti. D. je neobično tankoćutan. Nemoguće je poslušnije primati u sebe obilježje sredine, kojom prolazimo, i iznijeti vjernije njezin izgled. D. nije se ni zadovoljio da poput drugih iz zbiljskog života uzima svoju polaznu točku, nego je tako rekavši prenio u svoje knjige čitave komade stvarnosti. Taj njegov živahni dojam može biti dovoljan, da upoznamo bića, koja ga proizvode. Ali sve duše ne izručuju svoju tajnu na prvi pogled, svi se značajevi nipošto ne otkrivaju po vanjštini. Mnoge složenije i stoga zanimljivije prirode izmiču i sakrivaju u sebi ono, što je u njima najznačajnije. Pa kad valja prijeći spoljašnju prividnost i naporom analize prodrijeti u dušu, Daudetova umjetnost zatajuje. Odatle slijedi, da on nije mogao najboljim svojim iznašašćima dati njihovu punoću. Njegovi junaci ostaju individualni. Nije se uzdigao do tipa, koji u sebi sadrži značajeve sviju bića iste vrste. Njegovi častohlepnici, poslovni ljudi i političari blijede pred Balzacovima. Isto to raspoloženje objašnjuje način, kojim su sastavljeni romani Daudetovi, i njegov stilski postupak. Njegova su djela često samo skup poglavlja, od kojih svako tvori samostalnu cjelinu. Uzeta zasebno ona nam ostavljaju dojam dovršenosti, potpunosti, s usklađenim potankostima, dojam točnog osjećaja za razmjer, profinjenog izbora one boje, šare i nianse, što pristaje pripovijesti. Da bi mogao posjedovati svu snagu svog slikarskog dara, D. bi ponajprije morao omeđiti svoje obzorje. Pošto je tako slici u svojoj mašti dao oblik, ta slika ostaje i zatvara se u maštu. Ali i tu piscu manjka sposobnost da vlada gradivom i da na nj gleda kao na cjelinu. Zapravo je on vrlo malo misaon, voljan, refleksivan pisac. On je umjetnik po nagonu, koji se prepušta porivu svoje ćudi, slijedi svoje sklonosti i ostvaruje postepeno u složenom, gipkom i dražesnom djelu svoje prirođene sposobnosti: podrugljivost bez zlobe, sjetu bez gorčine, određenu mjeru fantazije. A cjelina tih svojstava sačinjava njegovu draž, pa se može reći, da je D. najljupkiji pisac svoga pokoljenja.

BIBL.: Sabrana djela A. D-a izdao je u 18 sv. nakladnik Houssiaux, od 1899 do 1901; J. Brivois, *Essai de bibliographie des oeuvres de D.*, 1895.

HRVATSKI PRIJEVODI: *Sidonija*, pr. J. Miškatović, Obzor 1876 i posebno; *Pariske crtice*, pr. E. Matić, Zagreb, 1883; *Roza i Minette*, pr. Milivoj M., Obzor 1892 i Zagreb 1925, Narod. knjižnica sv. 118—121; *Sapho*, pr. M. Nedić (Moderna biblioteka) Zagreb 1901; *Fedora*, pr. I. Krnic, Vijenac XXX; *Grijeh žene*, pr. Dip, Zagreb 1920; *Papina mula i druga izabrana Pisma iz mog mlina*, Zagreb 1910, Humoristična Knjižnica, br. 52; *Pisma iz mog mlina*, pr. I. Lulić, Zagreb 1921; *Pisma iz mog mlina*, pr. Zl. Špoljar, Zagreb 1923, Dječja knjiž. br. 8; *Tartarin Taraskonac*, pr. D. Đokić, Zagreb 1913; *Tartarin Taraskonac*, pr. D. Ćepulić (Biblioteka lijepe knjige) Zagreb 1940; *Zvijezde*, pr. Mladen Vukmir, Zagreb 1930, Tisuću najljepših novela, sv. 22. Pojedine pripovijesti izvađene iz *Lettres de mon moulin* i *Contes du lundi* bile su često prevođene u smotrama Vijenac, Prosvjeta i t. d.

LIT.: E. Daudet, *Mon frère et moi, souvenirs*, 1882; L. Daudet, *A. D.* 1898; B. Diderich *A. D., sein Leben u. seine Werke*, Berlin 1900; L. A. Ashleman, *La société française d'après l'oeuvre d'A. D.*, 1910; G. A. Ratti, *Les idées morales et littéraires d'A. D.*, Grenoble 1911; Mary Burns, *La langue d'A. D.*, 1916; G. Beaume, *»Les lettres de mon moulin« d'A. D.*, 1929.

2. Ernest-Louis-Marie, ✳ Nîmes 31. V. 1837, † Petites Dalles (dép. Seine-Inférieure 20. VIII. 1921, stariji brat Alphonsa, koji ga je prikazao u *Petit Chose* u

osobi »Ma mère Jacques«. Od 15. do 19. godine bio je u trgovini, a zatim je pošao u Pariz (1857), da nastavi nauke i da se posveti književnosti. G. 1865 namješten je u uredu senata i u to je doba objelodanio nekoliko romana. Nakon 1870 pridružio se bonapartistima, a iza toga legitimistima. G. 1874—76 glavni je urednik lista »Journal Officiel«, poslije toga monarhističkog glasila »L'Estafette«, a 1887 »Petit Moniteur«.

Među njegovim romanima najbolji su povijesni *Fils d'émigré*, 1890; *Drapeaux ennemis*, 1896, a među znanstvenim povijesnim radovima: *Le Cardinal Consalvi*, 1886; *Histoire de l'émigration*, 3 sv., 2. izd. 1904—07; *La terreur blanche*, 1887; *La Police et les Chouans sous le Consulat et l'Empire*, 1895; *Louis XVIII et le duc Decazes*, 1899; *La Conjuration de Pichegru*, 1901; *L'Ambassade du duc Decazes en Angleterre*, 1910; *Soixante annés du règne des Romanoff*, 1919 i uspomene *Mon frère et moi*, 1882. Unatoč opsežnosti i vrijednosti svojih djela, poznat je danas još najviše po zapamćenjima, koja je posvetio svome bratu.

3. Julia-Rosalie-Céleste Allard, ✻ Pariz 1847, francuska pjesnikinja i spisateljica, žena i suradnica D. Alphonsa, ali je uspjela sačuvati svoju vlastitost u književnim djelima, koja nose njezin potpis. Započela je s pjesmama u smotri *l'Art*, 1865, pod pseudonimom Marguerite Tournay. Kasnije je pisala književne prikaze u *Journal Officiel* (pod pseudonimom Karl Steen) i u brojnim smotrama. Osim pjesama vrijedne su i njene uspomene.

BIBL.: *Impressions de nature et d'art* zbirka članaka 1879; *L'Enfance d'une Parisienne*, 1883; *Enfants et Mères*, 1889; *Reflets sur le sable et sur l'eau (pjesme)* 1903; *Souvenirs autour d'un groupe littéraire*, 1909; *Les Archipels lumineux*, (pjesme) 1913; *Lumières et Reflets* (pjesme) 1920; *Journal de famille et de guerre 1914—19*, 1920; *Rome et quelques poèmes*, 1923.

4. Léon-Alphonse-Marie, ✻ Pariz 16. XI. 1867, † Saint Rémy-de-Provence, 1. VII. 1942, francuski novinar i književnik, sin Alphonsa D-a. Svršio medicinu posvetio se književnosti. Oženio se najprije kćerju Victora Hugo-a, zatim poznatom pod pseudonimom Pamphile. Kao novinar surase rastavio i ponovno oženio književnicom Marthom Allard, đivao je redom u *Figaro, Gaulois, Soleil, Libre parole*, konačno je pristupio »integralnom nacionalizmu« Charlesa Maurrasa, s kojim je zajedno osnovao dnevnik *Action Française* (16. XI. 1907), koji se borio protiv liberalizma i demokracije. Izašavši na glas kao polemičar izabran je u Parizu za narodnog zastupnika (1919—24).

BIBL.: Njegova brojna djela obasežu 1. romane: *Haeres*, 1892; *l'Astre noir*, 1893; *Les Morticoles (satira* na liječnike) 1894; *Le Voyage de Shakespeare*, 1896; *Le Partage de l'enfant*, 1905; *Sylla et son destin*, 1925; 2. knjige iz područja psihologije i medicine: *L'Heredo*, 1917; *Le Monde des images* 1919; *L'Homme et le poison*, 1925; *Le Rêve éveillé*, 1926 i t. d.; 3. političke spise: *Une campagne d'action française*, 1910; *l'Avant-guerre*, 1913 (predviđanje 1914!); *La Guerre totale*, 1918; *L'Agonie du régime*, 1925, i t. d.; 4 književne kritike: *Le stupide XIXe siècle*, 1922, i t. d. knjige uspomena, zacijelo najtrajnije u njegovu radu, jer imaju vrijednost svjedočanstva, premda su satirične i pristrane: *Alphonse Daudet*, 1898; *Fantômes et Vivants*, 1914; *Devant la douleur*, 1915; *L'Entre-deux-guerres*, 1915; *Salons et Journaux*, 1917; *Au temps de Judas*, 1920; *Vers le Roi*, 1921; *Etudes et milieux littéraires*, 1927; *Ch. Maurras et son temps*, 1928 i t. d. P. Cl.

5. Lucien Alphonse, ✻ Pariz 1883, francuski romanopisac, drugi sin D. Alphonsa, stekao je glas profinjena, tankoćutna psihologa i opisivača, što njegove romane čini donekle srodnima osjećajnosti Marcela Prousta.

BIBL.: *Le Chemin mort*, roman contemporain, 1908; *La Fourmilière*, roman provincial, 1909; *Le Prince des cravates*, 1910; *L'Impératrice Eugenie*, 1911; *L'Inconnue* (carica Eugenija) 1922; *Lettres après la lettre*, 1911; *La Dimension nouvelle* 1919; *Evidences*, 1920; *Les Yeux neufs*, 1921; *l'Age de raison*, 1923; *Autour de soixante lettres de Marcel Proust* (Marcel Proust i Lucien Daudet) 1929. P. Cl.

DAUGAVPILS → **Dvinsk.**

DAUGUET, Marie, ✻ La Chaudeau (dép. Haute-Saône) 2. IV. 1860, francuska pjesnikinja. Djevojačko joj je ime Aubert, a udala se 1880. Njezine se pjesme odlikuju finim opisima prirode, a misli odaju strastvenu i snažnu dušu i razbor, koji je plod razočaranja.

BIBL.: *A travers le voile*, 1902 (pjesme);*Par l'amour*, 1904 (pjesme); *Clartés, notes et pochades. Italie, printemps et été 1905*, 1907; *Les Pastorales*, 1908 i 1910; *L'Essor victorieux*, 1911 (pjesme); *Ce n'est rien, c'est la vie*, 1924. P. Cl.

DAULATABAD (perz. »mjesto blagostanja«), danas uglavnom ruševine utvrđenog grada u *sz* dijelu feudalne države Hyderabad u Indiji, na željezničkoj pruzi Bombay-Hyderabad. Na ovom strateški važnom mjestu bio je u 12., 13. i početkom 14. st. grad Deogiri (»brijeg bogova«). G. 1294 osvojili su muslimani grad, koji je dobio ime Daulatabad 1339, kad je vladar ovamo prenio sjedište iz Delhija. Poslije je D. vršio nadzor nad jednim od najvažnijih pristupa i bio polazna točka muslimanskih osvajanja i osiguranja vlasti nad Dekanom. D. je postepeno propadao poslije prijenosa prijestolnice u Auragabad. O nekadašnjem sjaju svjedoči 64 m visoki minaret, obložen gleđeisanim perzijskim opekama, sagrađen 1445, zatim ruševine raskošnih palača i velikih hramova. M. Š.

DAUMER, Georg Friedrich, ✻ Nürnberg 5. III. 1800, † Würzburg 13. XII. 1875. Učio je filozofiju i teologiju, iza kratkog učiteljevanja uputio se u religiozno-filozofske spekulacije pobijajući kršćansku vjeru *(Die Geheimnisse des christl. Altertums*, 1846), prešao je 1859 s protestantske na katoličku vjeru, kasnije ju je napustio i konačno opet prigrlio pišući (od česti pod pseudon. Eusebius Emmerau) u njezinu duhu. Goetheovo, Rückertovo i Platenovo nastojanje oko zbliženja zapada s istočnom kulturom uspješno je nastavio svojim formalno savršenim zbirkama pjesama *Mahomet*, 1848 i *Liederblüten des Hafis*, 1846 i 1852. S. T.

DAUMIER, Honoré, ✻ Marseille 26. II. 1808, † Valmondois 10. II. 1879, francuski slikar, grafičar i kipar. Sin pjesnički nadarenog staklara, živi od 1816 u Parizu. Uči crtati kod Lenoira, kao litograf radi primijenjenu grafiku, a 1829 izdaje svoje prve litografije. G. 1830 prelazi na političku karikaturu (tjednik Caricature i od 1832 dnevnik Charivari) i bori se za republikanske ideale. Kad je 1835 zabranjena politička karikatura, D-ove su teme poroci društva »građanskog kraljevstva« (1830—48) i Drugoga carstva (1852—71). Jetko i duhovito karikirao je potkupljive suce i odvjetnike, porotnike i malog građanina te otrcane bludnice (zbirka od 100 listova *Caricaturana)*. U to vrijeme nastala je i parodija grčke mitologije. Pošto je 1848 dopuštena politička karikatura, D. stvara preko 1.000 grafičkih listova *(Actualités)*. Oko 1850 bavio se mnogo slikarstvom, u čemu je samouk, ali je za života bio uglavnom cijenjen kao grafičar, dok je kao slikar postao poznat i priznat tek poslije 1900, nakon svjetske izložbe u Parizu. D. je prvi realist i prvi umjetnik Francuske, koji neposredno iz života crpi poticaje, da kritički prikaže ljudske slabosti, poroke i bijedu života, hoteći na taj način pridonijeti svoj dio popravljanju društva. Kod prikazivanja ljudske bijede nije poznavao Milletove sentimentalnosti, nego je drastičnom nemilosrdnošću otkrivao sve slabosti ljudske duše. Od svakog je čovjeka i od svakog predstavnika staleža stvorio tip sa svim karakterističnim oznakama njegova značaja.



HONORÉ DAUMIER

D-ova ulja, mala po formatu, michelangelovski su monumentalna, velike kompaktne mase slikarski su plastične, tamne i tople u tonalitetu, a nose na sebi odsjeve svjetla, jednoga od glavnih elemenata D-ova slikarstva. Boja kod njega ima uvijek simbolično značenje, ona je tumač zbivanja, dramski je napeta ili žarko groteskna. Oko 1850 stvorio je D. svoja najbolja slikarska djela *(Pralja, Alegorija republike, Kradljivci magarca*, sve u Louvreu; scene iz Cervantesa, Lafontainea, Molièrea, u muzejima u Münchenu, Beču, Amsterdamu i Haagu). D. je radio i akvarele.

Crtački se stil D-a često mijenjao, a od 1830 prevladavaju snažni crno-bijeli kontrasti u širokim masama. Kasnije su ga građanske teme dovele i u grafici do slikarske slobode, a potkraj života ograničio je svoj grafički izraz na nekoliko bitnih poteza. Drvorezima je ilustrirao knjige, a u toj je tehnici najpoznatija zbirka *Némésis médicale* (1840), gdje se ruga liječničkom staležu. Litografska djela D-ova katalogizirali su 1904 R. A. Hazard i L. Delteil, te broje 3.958 brojeva; danas je taj katalog već znatno upotpunjen.

U slikaru i grafičaru D-u drijemala je izrazita kiparska nadarenost. O njoj nam govore plastične mase njegovih slika, kao i 36 bista portreta, koje je modelirao u glini. Tragika je D-ova umjetničkog života njegovo lutanje između grafike, slikarstva i kiparstva.



HONORÉ DAUMIER, — Aha! (Karikatura za »*Emotions parisiennes*«)

D. je bio toliko nad razinom svojih suvremenika, da nije ostavio izravnog nasljednika, kao što nije bio i ničiji učenik. On stoji kao osamljena, gigantski snažna pojava među savremenim umjetnicima. Uz Goyu on je jedan od prvih predstavnika kasnijega, modernog naziranja u slikarstvu.

LIT.: R. A. Hazard-L. Delteil, *Catalogue raisonné de l'oeuvre lithographié de H. D.*, Pariz 1904; E. Klossowski, *H. D.*, Berlin 1908; R. Escholier, *D. peintre et lithographe*, Pariz 1923; E. Fuchs, *Der Maler Daumier*, 1927; Lj. Babić, *D.*, Savremenik 1938. V. H-n.

DAUN, Leopold Joseph, ✳ Beč 24. IX. 1705, † Beč 5. II. 1766, austrijski feldmaršal (od 1754). Pripadao je austrijskoj grani plemićke porodice iz Porajnja, koja je grana 1655 dobila grofovski naslov i izumrla 1896. Već njegov otac Wirich D. (1669—1741) imao je visoke časti u austrijskoj službi i istakao se u Italiji za rata 1701—14. D. je 1718 sudjelovao u pohodu na Siciliju i 1734/35 u borbama na Rajni, a kao general odlikovao se u ratu s Turcima 1737—39 i u ratovima 1740—48. Za 7-godišnjeg rata 1756—63 možda je najopasniji protivnik Fridrika II., premda je kao vojskovođa bio i suviše oprezan. Kad je Fridrik II. porazio austrijsku vojsku pod nadvojvodom Karlom Lotarinškim kod Praga 1757, D. je organizirao novu vojsku i pobijedio kralja kod Kolina 18. VI. 1757. Tom bitkom, u kojoj je Marija Terezija s pravom gledala spas svoje države, a u kojoj su se osobito istakli Hrvati, oslobodio je Prag pruske opsade i prisilio Fridrika, da uz velike gubitke napusti Češku. Poslije ponovnog poraza nadvojvode Karla kod Leuthena 1757 opet je s generalom Laudonom uredio vojsku i po drugi put potisnuo kralja 1758. Upavši u Sasku razbio je Fridrika 14. X. 1758 kod Hochkircha, gdje su Hrvati započeli bitku uspjelim napadajem na nespremne pruske predstraže, ali se zatim povukao i prepustio Sasku Prusima. Pobjedom kod Maxena 21. XI. 1759 natjerao je tamošnju prusku vojsku pod generalom Finckom na predaju i omogućio tako opsadu Dresdena. Unatoč tolikim uspjesima doživio je 3. XI. 1760 poraz u jednoj od najkrvavijih bitaka cijeloga rata kod Torgaua. — D. je osnovao vojnu akademiju u Wiener-Neustadtu, a do smrti je predsjedao dvorskom ratnom vijeću; na tim je položajima stekao osobitih zasluga za preustrojstvo austrijske vojske. J. Š-k.



FELDMARŠAL LEOPOLD GROF DAUN
(Po bakrorezu Vernigerotha)

DAUNOU, Pierre-Claude-François, ✳ Boulogne-sur-mer 18. VIII. 1761, † Pariz 20. VI. 1840, francuski političar i povjesničar. Kao svećenik reda oratorijanaca i profesor oduševljeno je pristao uz revolucionarne ideje. G. 1792 zastupao je u Konventu département Pas-de-Calais, 1705 predsjedao je Konventu, bio bačen u tamnicu za 14 mjeseci strahovlade, bio je član Vijeća pet stotina i predsjednik Tribunata. Cijelo je to vrijeme njegovo političko držanje bilo vođeno visokim idealom pravde i čovječnosti. Najznatnija je njegova djelatnost na zakonodavnom području. Kao protivnik Bonapartove diktature bio je uklonjn iz Tribunata. Za prekida u njegovoj zastupničkoj djelatnosti 1797 bila mu je povjerena uprava panthéonske knjižnice (Sainte-Geneviève). Sit političkog života D. se posvetio nauci te je 1808 imenovan čuvarom državnog arkiva (Archives nationales), s kojega mjesta je svrgnut pod Restauracijom 1816. G. 1819 pozvan je na stolicu povijesti i etike na Collège de France, gdje je naučao do 1830. Njegova predavanja, danas bez vrijednosti, objelodanjena su nakon njegove smrti: *Cours d'études historiques* (20 sv. 1840—42). G. 1830 uspostavi ga Guizot na mjestu čuvara državnog arkiva. G. 1816—39 uređivao je *Journal des Savants*. Bio je narodni zastupnik 1819—23 i 1828—34, nakon čega se dobrovoljno povukao iz političkog života; 1839 imenovan je pairom. Premda nije bio prvorazredni učenjak, D-ov rad je znatan zbog njegove marljivosti, savjesnosti te sigurnosti i neovisnosti u suđenju. Među najznatnija njegova djela ide u prvom redu nastavak važne zbirke *Histoire littéraire de la France*, koju su bili započeli benediktinci (u njoj je napisao brojne članke u 13. i 14. sv.), te *Recueil des Historiens de France* (u suradnji s Naudetom).



HONORÉ DAUMIER, — Pa to je moja žena!
(Karikatura za »*Moeurs conjugales*«).





Gore: U VAGONU; *dolje* NAPITNICA



ULIČNI PJEVAČI



MAJKA I DIJETE

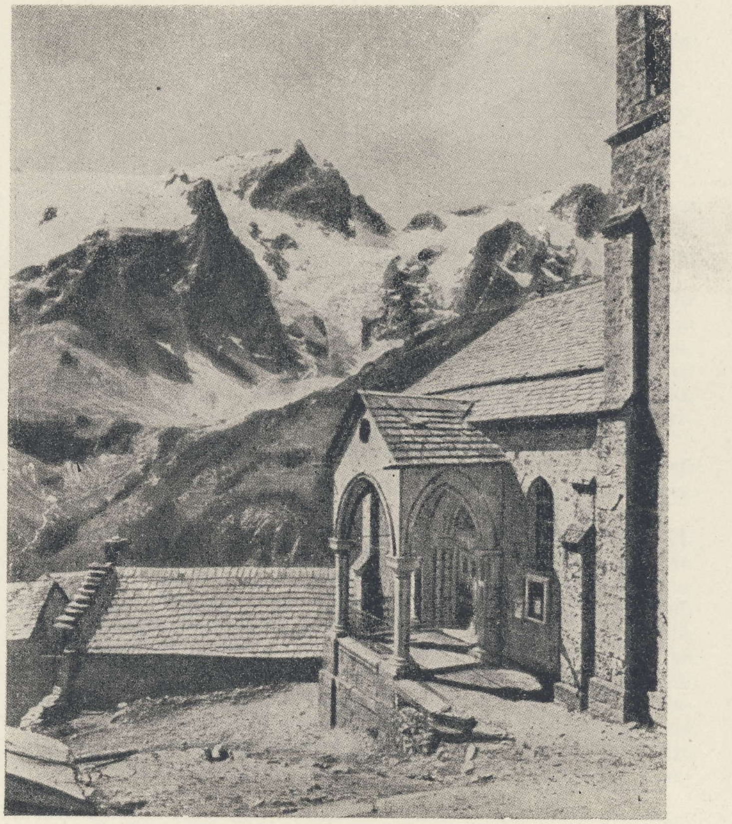
BIBL.: *De l'influence de Boileau sur la littérature française*, 1787; *Essai historique sur la puissance temporelle des papes*, 1810; *Exposition des faits qui ont donné lieu à la convocation d'un concile national*, 1811; *Discours sur l'état des lettres en France au XIIIe siècle*, 2 izd. 1869, i t. d.

LIT.: Sainte-Beuve, *Portraits contemporains*, III; Walkenaër, *Notice historique sur la vie et les oeuvres de D.*, 1841. J. D-e.

DAUPHIN (franc., od lat. delphinus »dupin«), naslov, koji su (od prilike od 1130) nosili feudalni gospodari Vienne i Auvergne. Nastao je od nadimka, koji se s vremenom pretvorio u ime svakodobnog vladaoca (kao što Napoleon u dinastiji Bonaparte), a po tom u naslov, od prilike kao grof ili vojvoda. Dotični vladari uzeli su u svoj grb dupina, a njihova zemlja nazvala se Dauphiné (D. d'Auvergne, a napose D. de Viennois, koja se do danas naziva naprosto Dauphiné; v.). Kad je 1349 posljednji samostalni d. ustupio svoju zemlju francuskom kralju, stavio je uvjet, da naslov d. i dalje nosi sam kralj ili njegov najstariji sin. Od toga doba služio je d. kao naslov francuskog nasljednika prijestolja sve do kraja vladanja Bourbona (1830).

Poznat je izraz *ad usum delphini*, kojim se označuju pročišćena školska izdanja klasičnih djela, a potječe odatle, što bi se za obuku kraljevskih sinova izostavljala mjesta, koja su smatrali nepodesnima za mladež.

DAUPHINÉ, le, povijesna pokrajina u jugoistočnoj Francuskoj. Na *SZ* i *Z* joj je granica rijeka Rhône, odakle se prostire prema jugoistoku, kroz planine Alpa sve do granice prema Italiji. Njezin prostor od približno 20.000 km² i danas je pokrajina podijeljena između départemenata: Isère, Drôme i Hautes Alpes. D. se obično dijeli na: Niski D. (Bas Dauphiné) na *SZ* i Visoki D. (Haut Dauphiné) na *JI*. Niski D. sačinjavaju nizine na lijevoj obali rijeke Rhône, kao i grebeni Predalpa, koji se stepeničasto izdižu. Nizine su prekrivene debelim diluvijalnim nanosima, prve visoravni (Terres Froides, Plateau de Chambarand i dr.) su sastavljene od tercijarnih glina i pješčanika, na kojima ima dosta močvarnog zemljišta. Visoki grebeni Predalpa (Grande Chartreuse na sjeveru i Vercors na jugu) najvećim se dijelom sastoje od mezozojskih vapnenaca. Zbog oštrih crta i slikovitih predjela ove planine idu među najljepše dijelove Alpa uopće. Istočnije su u mekšim i liaskim slojevima udubene interalpske zavale, koje dijele Niski od Visokog D-a. Tu su prostrani Grésivaudan, kojim protječe srednji tok Isère; on se prema jugu nastavlja donjom dolinom Draca. Sličan položaj imaju i Oisans u dolini rijeka Romanche i Véneon, zatim zavale Briançonnais u gornjem porječju rijeke Durance. Posljednji se kraj obično pribraja Visokom D-u, koji ispunjavaju visoki alpski masivi sastavljeni od prastarih škriljavaca i vulkanskih stijena, preko kojih ima paleozojskih i mezozojskih naslaga: vijenac Belledonne 2981 m, Gr. Rousses 3473 m, vulkanski Massif du Pelvoux 4103 m i dr. Planine Visokog D-a primaju dosta padalina i na nepropusnoj podlozi se stvaraju tokovi, koji otječu prema Rhôni. Rijeke su mekše stijene odnijele, i tako su otporniji vapnenci Predalpa još više istaknuti. Za vrijeme diluvija ledenjaci su ispunili doline, preinačili ih, povećavajući prijašnje razlike u reljefu. Bogatstvo u kontrastima je glavna odlika reljefa D-a; doline se sastoje od dubokih sutjeska i prostranih i pitomih zavala, iznad kojih se oštro dižu visoke planine. I u klimi dolaze do izražaja velike razlike između niskih zavala i snjegovitih i surovih planinskih grebena. Vode D-a otječu uglavnom složenom dolinom Isère prema *Z* i Duranceom prema *JZ*. Ovi smjerovi su s geografskog gledišta veoma važni. Dolinom Durance jače prodiru sredozemni klimatski utjecaji (topla i suha ljeta, a blage zime), dok je klima u porječju Isère oštrija. Niski dijelovi na *SZ* i uz velike zavale oko rijeka su glavne obrađene površine. Grebeni Predalpa su pod šumama i pašnjacima, dok su najviše alpske doline dosta opor, siromašan i slabo naseljen kraj. U porječju Isère se najviše goji krupna stoka, a prilikama oko Durance je bolje prilagođena stoka sitnog zuba (ovca, manje koza), s kojom su prije stočari kretali na ljetne ispaše u planine i na zimske paše na ravnice u blizini ušća Rhône. D. je dosta siromašan kraj stočara i poljodjelaca, te su se odatle mnogo selili u ostale francuske pokrajine i prekomorske posjede. U novije doba prilike su se dosta izmijenile iskorišćivanjem bogatih vodenih snaga »bijelog ugljena«. Električna energija se i izvozi u susjedne industrijske krajeve; iz doline Isère prema Lionu i St. Etiennu, a iz porječja Durance prema Marseilleu. Veoma dobre izglede imaju skupe industrije, koje ne trebaju mnogo sirovina; na prvom mjestu je kemijska industrija, koja se sve više okuplja u ovaj električnom energijom bogat i dobro zaštićen kraj. Ljepota Predalpa i divlja romantika visokih Alpa sve više privlače i strance. D. ima i velik prometni značaj; duboko usječenim dolinama Isère-Arc i Durance vode važni prometni putovi, koji preko sedla i kroz tunele prelaze u dolinu Dora Riparia i na taj način spajaju dvije strane Alpa: Francusku i Italiju. Glavni grad D-a je Grenoble, velika prometna raskrsnica i ugledno kulturno i gospodarsko središte. Briançon ima više vojnički i ograničen gospodarski značaj. Ali rubni i najnaseljeniji dijelovi D-a gravitiraju prema velikim susjednim gradovima: Lionu na *SZ* i Marseilleu na *JZ*.



DAUPHINÉ, Kraj u Alpama

LIT.: R. Blanchard, *Les Alpes françaises*, Pariz 1925. J. R-ć.

Povijest. D. je bila sjedište više keltskih plemena, naročito Alobrožana i Vokončana. Potkraj 2. st. pr. Kr. došla je pod rimsku vlast. Najvažniji njezin grad je Vienna, no od vremena cara Gracijana raste i značenje naselju Cularo (po Gracijanu nazvano Gratianopolis, danas Grenoble). U 2. st. pos. Kr. sirski misionari priveli su taj kraj kršćanstvu. Isprva je D. pripadala državi Burgunda, zatim Franačkoj, odnosno Lotaringiji, 879 postala je sastavni dio novostvorene arelatske kraljevine, a zajedno s njome pala je 1032 pod nominalno vrhovništvo njemačke države. Kako se ta vlast praktički jedva osjećala, postigli su najmoćniji ondješnji dinasti, grofovi Viennois, prevlast nad cijelom pokrajinom. Oni su, čini se, ime »Delphini« isprva nosili samo kao vlastito ime; neku službu nije ono nikad označivalo. Tek pod Guigom VI. († 1261) došla je, jamačno na osnovi naknadnog filološkog tumačenja, slika delfina u grofovski grb. Najstarija grana grofova Viennois, koja se može dokazati, t. j. grana »Albona«, vladala je D-om do 1162; tada je grofovija Viennois, a s njom i vlast nad D-om prešla na pobočnu granu burgundijske kneževske kuće, od koje su je 1282 baštinili grofovi La Tour du Pin. Tek tada javlja se za tu pokrajinu, koja se u 13. st. znatno proširila prema jugu, prigodice naziv »Delphinatus«. Česti su sukobi sa susjednom Savojom, a s francuskim kraljevima, naprotiv, razvijaju se sve uže veze. Pošto se grof Humbert I. već 1294 poklonio francuskom kralju kao lenskom gospodaru, prodao je teško zaduženi Humbert II., koji nije imao djece, 16. VII. 1349 D. kralju Ivanu Dobromu; taj je 1356 i



DAUPHINÉ, Gorje Grande Chartreuse

sam položio lensku prisegu njemačkom kralju Karlu IV., ali je ona praktički bila bez značenja. D. je otad apanaža nasljednika francuskog prijestolja, pa i kao kraljevsko dobro zadržava široku upravnu samostalnost. To se međutim promijenilo za Luja XI., koji je D-ju 1458 neposredno podložio kraljevskoj upravi priznavši joj poseban parlament u Grenoble-u (1463) i ostavivši francuskom nasljedniku prijestolja i dalje naslov »Dauphin«. U doba vjerskih ratova u 16. st. imali su u D-u premoć protestanti pod vodstvom maršala Lesdiguièresa, koji je kasnije prešao na katolicizam. D. bijaše jedno od onih područja, u kojima su se pod Lujem XVI. primijetili prvi predznaci velike revolucije. Tu se među ostalima rodio vitez Bayard, koji se istakao svojom hrabrošću u ratovima u Italiji u 16. st., i Hugues de Lionne, ministar Luja XV.

LIT.: J. Taulier, *Histoire du D.*, Grenoble 1855; N. Chorier, *Histoire générale du D.*, 2 sv., 2. izd. 1883; A. Prudhomme, *De l'origine et du sens des mots Dauphin et Dauphiné*, u Bibl. de l'Ecole des Chartes, 1893; P. Berret, *Le D.*, Pariz 1922; G. Allard, *Dictionnaire historique du D.*, 2 sv. Pariz 1861. F. C.

Jezik D-a. U dijalektalnom pogledu D. obuhvaća područje »langue d'oc«, koje se dotiče Provanse (dép. Brôme i Hautes-Alpes) te područja franko-provansalskog narječja (okrug Isère). Ta je pokrajina dala do 14. st. čitav niz trubadura, među kojima se ističe Folquet de Romans (13. st.). Nakon toga prestalo se dauphinejsko narječje upotrebljavati u književnosti. Ipak je zatim nastala još zbirka od pet misterija, pronađenih u Grésivaudanu. Kasnije pišu narječjem tek pojedinci, kao Laurent de Briançon, Blanc-la-Goutte i Roch Grivel. *Laurent de Briançon* o kojem su životopisni podatci vrlo manjkavi i protuslovni bio je rektor sveučilišta u Valence (1560), zatim odvjetnik kod dauphinejskog suda (parlamenta). Objelodanio je fantastično-moralni ep *Lo banquet de la faye* i tri satire na mjesne običaje: *Le vieutenanci du courtizan, Lo batifol de la gisen i La comare de Garnoblo;* sačuvan je samo jedan primjerak izdanja *Lo batifol de la gisen;* ostala su njegova djela poznata samo po tom, što su preuzeta u *Recueil de diverses pièces faites à l'antien langage de Grenoble par le plus beaux esprits de ce temps* (1662) i kasnije u *Recueil de poésies en patois du Dauphiné* (1878, izdao Xavier Drevet). L. de B. najistaknutiji je pjesnik u dauphinejskom narječju, znatan i za upoznavanje tamošnjeg života i običaja. — *Blanc-la-Goutte* (nazvan i »Le Podagre« zbog svoje kostobolje) živio je početkom 18. st. i bio trgovac u Grenoblu. Napisao je pjesan o poplavi Grenobla 14. i 15. IX. 1732: *Grenoblou malheirou* (1733) te satiru *Le dialogo de quattro comare*. — *Roch Grivel* (✻ Brest 30. XII 1816, † 22. XI. 1888) premda zanimanjem obrtnik (tkalac), pročuo se svojim pjesmama, osobito satiričkim epom *La Carcovelado* (1873). Njegova djela izdana su za njegova života dva puta: *Poésies, théâtre patois, mélanges* (1878), *Mas flours d'hyver, Mélanges, poésies,* 1854—1883 (1887).

Felibarski pokret (→ *Félibrige)* također se odrazio u Dauphineu inicijativom *Maurice Faure-a* (✻ Sailans dép. Drôme 1850, † 1919). U svom javnom radu (senator i ministar prosvjete u drugoj Briandovoj vladi 1910—1911) bio je pristaša decentralizacije u upravi. Osim pjesama na »langue d'oc«, izašlih u zbirci *La Cigale* (1880), napisao je *Un félibre romantique, M. Felix Gras* (1878). Sa Xavier de Ricardom i slikarom Baudouinom osnovao je 1875 književno društvo *La Cigale,* pod utjecajem kojega se broj pisaca u narječju znatno povećao: *Louis Moutier,* autor epa *Lou Rose* (rijeka Rhône) te jedne slovnice dauphinejskog narječja; *Gatien Almoric de Chabrillan, Léopold Bouvat i Célestin Fraud,* te najznamenitiji među njima *Dévoluy Pierre.* Pravo mu je ime Pierre-Paul Gros-Long (✻ Châtillon-en-Diois [dép. Drôme] 27. XI. 1862, † Nice 6. III. 1932). Bio je ženijski satnik. U Parizu je objelodanio u francuskom književnom jeziku zbirke pjesama *Flumen* (1890) i *Bois ton sang* (1892). Vrativši se na jug pristaje, pod utjecajem Mistrala, uz Félibrige; objelodanio je: *Les noms de la carte dans le Midi. Essai sur les noms de lieux du comté de Nice,* 1903, tri romana pod skupnim naslovom *La Cévenne embrasée (Le psaume sous les étoiles,* 1922, II. *Le Violier d'amour,* 1927, III. *Sous la croix* 1930). Od 1905 uređivao je u Avignonu novine *Prouvenço.* — Dauphiné uvijek imađaše književnika u francuskom književnom jeziku. U 19. st. dovoljno je spomenuti *Ponsard-a* (v.) i *Augier-a* (v.). U najnovije vrijeme ističu se *Gustave Rivet, Emile Trolliet, Louis Le Cardonnel* i *André Rivoire. Gustave Rivet* (✻ 25. II. 1848, Domène kod Grenobla) pravnik i političar (senator), ali u književnosti blagi sanjar. Napisao je knjige pjesama *(Voies perdues,* 1873, *Floréal-Nichette-Les Vagabondes-Rimes viriles-Le Petit Testament,* 1889) i drame *Juana, Le Cimetière Saint-Joseph, Le tigre de la rue du Bac, Le Châtiment, Marie Touchet.* — *Emile Trolliet,* (✻ Saint-Victor-de-Morestel 10. VII. 1856, † Pariz 25. I. 1905), pjesnik je, koji je sam sebe nazvao »činovnikom Ideala«. Ostavio je tri zbirke stihova: *Les Tendressses et les Cultes* (1886), *La Vie Silencieuse* (1892), *La route fraternelle* (1900), te autobiografski roman *L'Ame d'un résigné* (1895) i knjigu kritika *Médaillon de poètes* (1901). — *Louis Le Cardonnel* (✻ Valence 1862) bio je kao mladić u Parizu uz Alberta Samaina, jedan od prvih pjesnika simbolista, a 1894 stupio je u francusko sjemenište u Rimu i 1896 bio zaređen. Objelodanio je *Poèmes* (1904) i *Carmina sacra* (1912). Njegovi zvonki stihovi su u isti mah katolički i duboko ljudski. — *André Rivoire* (✻ Vienne 5. V. 1872) napisao je knjige pjesama *Les Vierges* (1895), *Le Songe de l'Amour* (1900), *Le Chemin de l'Oubli* (1904) te nekoliko kazališnih komada u stihovima(na pr. *Le bon roi Dagobert,* 1912). Svi ti pisci, premda većinom regionalni, ne razlikuju se ni po čemu od ostalih francuskih pisaca. P. Cl.

DAURAT ili **Dorat, Jean** (lat. **Auratus**), ✻ Limoges 1508, † Pariz I. XI. 1581, francuski pjesnik iz kola Plejade. Nakon nauka u koležu u Limoges-u došao je u Pariz, gdje je podučavao u latinskom i grčkom mlade plemiće, među njima i Antoina Baïfa. Franjo I. imenovao ga je učiteljem svojih paževa; zatim je imenovan ravnateljem koleža u Coqueretu. Među njegovim učenicima bili su Ronsard i drugi budući pjesnici, kojima je usadio kult klasičnog svijeta. G. 1560 imenovan je profesorom grčkoga u Collège Royal. Karlo IX. podijelio mu je naslov kraljevskog pjesnika. Pisao je veoma mnogo francuski, latinski i grčki, ali njegova pjesnička proizvodnja slabo opravdava u našim očima ugled, koji je uživao za života, i mjesto, koje je zauzimao u Plejadi. No njegova je uloga kao humanista i odgojitelja prvorazredna.

BIBL.: *Poemata, hoc est poematum epigrammatum, anagrammatum, odarum,* etc., 1586; *Oeuvres françaises, izd. Marty-Laveaux,* 1875.

LIT.: Robiquet, *De Joannis Aurati vita et latine scriptis poematibus,* 1887. J. D-e.

DAUTHENDEY, 1. Elisabeth, ✻ Petrograd 19. I. 1854, njemačka pjesnikinja, sestra Maximiliana Dauthendeya. Pisala je romane, novele, pjesme, eseje, priče, a sve je to prožeto nekom romantičkom filozofijom.

2. Maximilian, ✻ Würzburg 25. VII. 1867, † Malang na Javi 4. IX. 1918, njemački pjesnik, 1892 se smjestio kao pisac u Münchenu, odakle počinje njegovo lutanje po svijetu. Kao liričaru uzor mu je u početku Stefan George, ali se onda njegov subjektivni senzibilni impresionizam gubi u mistici, u sanjarenju, u beskonačnosti.

Osjećanje boja i njihovih lirskih vrednota osobita su odlika njegove lirike. Od prve zbirke *Ultraviolett,* 1893, razvio je u slijedećima (među kojima ima i epskih pjesama) veliko šarenilo stila, sve do stila pučke pjesme u *Bänkelsang vom Balzer auf der Balz,* 1904 i *Lusamgärtlein,* 1909, pa je u godinama 1907—1911 osobito plodan (na

pr. *Der brennende Kalender*, 1907, *Singsangbuch*, 1907, *Weltspuk*, 1910, dramu oko Katarine II. *Spielereien einer Kaiserin*, 1910, i novele (*Lingam*, 1910, iz Japana *Die acht Gesichter am Biwa-See* 1911, roman *Raubmenschen*, 1911). Memoari su *Der Geist meines Vaters*, 1912, i *Gedankengut aus meinen Wanderjahren*, 2 sv. 1913, te posmrtni *Erlebnisse auf Java*, 1924, i *Letzte Reise*, 1926. S. T.

DAUZAT, Albert, ✳ Guéret (dép. Creuse) 4. VI. 1877, francuski lingvist. Proučava narječja svoga kraja i proširuje svoj interes na opće pojave lingvistike (*La philosophie du langage* 1912; *Essai de méthodologie linguistique dans le domaine des langues et des patois romans* 1906; *La vie du langage* 1910), na geografsku lingvistiku (*La géographie linguistique* 1912; *Essais de géographie linguistique*, 2 sv., 1921, 1928), na toponomastiku (u *Revue des études anciennes;* organizirao je prvi internacionalni toponomastički kongres u Parizu 1938); na izučavanje specijalnih jezika (*L'Argot de la guerre* 1918; *Les argots de métier franco-provencaux* 1917) i napokon na povijest francuskoga jezika (*La langue française d'aujourd'hui* 1908; *Histoire de la langue française* 1937; *Où en sont les études du français* 1937). Kao pisac istakao se velikom sposobnošću sinteze i lakoćom popularnog prikazivanja teških lingvističkih pitanja (*Les noms de personne* 1925; *Les noms de lieux, de villes et de villages* 1926; *Les patois* 1926; *Les argots* 1925). Od važnosti je i njegov francuski etimologički rječnik (*Dictionnaire étymologique de la langue française* 1938). Od 1933 urednik je popularno-znanstvenog časopisa *Le français moderne.*

LIT.: Jordan, *Introducere in stud. limbilor romanice*, Jasi 1932. P. S.

DAVANZATI, Chiaro, firentinski pjesnik druge polovine 13. st. Premda u svom kanconieru (*Rime*) oponaša provansalske pjesnike i Giuttona d'Arezzo, ipak su mu neke pjesme prirodne i originalne, osobito u slikama iz realnog života i u toplim rodoljubnim stihovima.

BIBL.: *Sonetti burleschi e realistici dei primi due secoli*, a cura di A. Massera e L. Russo, Bari 1940.

LIT.: C. De Lollis, *Sul canzoniere di Ch. D.*, Turin 1898; C. Mascetta Caracci, *La poesia politica di Ch. D.*, Napulj 1925; M. Apollonio, *Uomini e forme nella cultura ital. delle origini*, Firenca 1934. M. D-ić.

DAVANZATI BOSTICHI, Bernardo, ✳ Firenca 1529, † Firenca 1606, talijanski književnik. Između njegovih djela, pisanih odličnim živim jezikom, najpoznatiji je talij. prijevod Tacitovih djela (*Opere di Tacito*, 1600, 1637), u kojem je nastojao zadržati sažetost izvornika. M. D-ić.

DAVANJE MJESTO ISPLATE (lat. **datio in solutum**), jedan od načina ukidanja postojeće obveze. Po općem pravilu Ogz-a (§ 1413) ima dužnik vjerovniku u svrhu ispunjenja svoje obveze dati (učiniti) ono, što je ovaj po sadržaju svoje tražbine ovlašten od njega zahtijevati. Ali, ako vjerovnik pristaje, može se dužnik riješiti svoje obveze i tako, da mjesto onoga, što je dužan, dade (učini) nešto drugo. Vjerovnik može na takvo davanje pristati ili izrijekom ili pak šutke primajući bez prigovora ono, što mu dužnik mjesto dugovane činidbe daje (čini). Predmet davanja može biti vrlo različit: prijenos vlasništva neke stvari, osnivanje ili prijenos kakvog drugog stvarnog prava, ustup neke tražbine, predaja novčane svote mjesto dugovane stvari i obratno. No, ako dužnik mjesto dosadašnje svoje obveze preuzima prema vjerovniku neku drugu obvezu, nije to d. m. i., već pravni posao, koji se zove obnova (novatio) i koji je u zakonu napose uređen (→ Obnova).

D. m. i. je naplatan pravni posao (§ 1414). Njime naime dobiva vjerovnik naplatu za onu činidbu, koju mu dužnik uistinu duguje. Kao naplatan posao potpada d. m. i. svim onim općim propisima, koje zakon za takve poslove postavlja. Zato mogu obje stranke taj posao pobijati, ako ima uvjeta za pobijanje naplatnog posla zbog prikrate preko polovice (§ 934); u slučaju da predmet, koji je dan mjesto isplate, ima kakvih fizičkih ili pravnih nedostataka, može vjerovnik ustati prema davaocu jamstvenim zahtjevom (§§ 932 i sl.; → Jamstvo). U teoriji je prijeporno pitanje, što biva u slučaju, ako činidba, koju je vjerovnik primio mjesto isplate, ima takvih nedostataka, zbog kakvih on po općim propisima o jamstvu može tražiti uspostavu prijašnjega stanja. Dok neki drže, da u tom slučaju njegova prvobitna tražbina ne oživljuje već uslijed same te okolnosti (ipso jure), nego da on mora najprije od dužnika tražiti uspostavu prvobitne tražbine, a tek iza toga da može tražiti njezinu isplatu, smatraju drugi (a tako većinom i praksa) onaj prvi zahtjev suvišnim okolišanjem i daju vjerovniku odmah onaj drugi zahtjev, t. j. zahtjev da dužnik dade prvobitno dugovanu činidbu. Svakako mora vjerovnik, koji traži uspostavu prijašnjega stanja, vratiti dužniku ono, što je od njega mjesto isplate bio primio. Uspostavljanjem zahtjeva na prvobitno dugovanu činidbu ne uspostavljaju se po sebi (eo ipso) i pobočna prava, kojima je vjerovnikov zahtjev možda bio osiguran, a koja su davanjem m. i. utrnula (poručanstvo, založno pravo).

Do davanja m. i. dolazi redovno sporazumnom voljom dužnika i vjerovnika. Ali ima i takvih slučajeva, da se vjerovnik i bez pristanka dužnika namiruje za svoju tražbinu nekim drugim, a ne dugovanim mu predmetom. U tim se slučajevima govori o »nužnom davanju m. i.«. Do njega dolazi, kada vjerovnik, koji u svrhu namirenja svoje novčane tražbine vodi ovrhu na neku novčanu tražbinu, što je dužnik ima prema trećemu, traži, da se ona prenese na nj umjesto isplate. Bude li tome zahtjevu udovoljeno, smatra se, da je tražbina ovrhovoditelja namirena do visine prenesenoga iznosa. M. Pl.

DAVAO, grad i sijelo istoimene pokrajine na obali zaliva Davao na otoku Mindanao, Filipini. Ima 25.627 stan. (1936). M. Š.

DAVENANT, 1. Charles, ✳ London 1626, † London 6. XI. 1714, engleski ekonomist. U mladosti isticao se kroz više godina na političkom polju kao zastupnik u parlamentu; pripadao je opoziciji za vrijeme Vilima III. Kasnije postane povjerenik za akcize i konačno do smrti glavni nadzornik za uvoz i izvoz. Uza svoje praktično zvanje bavio se naukom i napisao više djela, u kojima je zastupao djelomično suvremene ideje merkantilizma. Polaže najveću važnost na povoljnu trgovačku bilancu, jer ona djeluje na jačanje proizvodnih snaga zemlje. Preporučuje ograničenje prometa s kolonijama; inače je zastupnik slobode u unutrašnjoj trgovini.

BIBL.: *An Essay upon Ways and Means of supplying the War*, London 1695; *An Essay on the East India Trade*, London 1697; *Discourses on the public Revenues and on Trade*, London 1698; *An Essay on the probable Methods of making a People Gainers in the Balance of Trade*, London 1699; *Reflections upon the Constitution and Management of the Trade to Africa*, London 1704. Skupno izdanje: *The political and commercial Works of Charles Davenant*, 5 sv., London 1711. M. I.

2. (D'Avenant), Sir William, ✳ Crown Inn, Oxford, 1606, † London 7. IV. 1668. Postoji legenda, da mu je otac sam Shakespeare, koji se uvijek vraćao u Crown Inn (gdje su D-ovi roditelji imali gostionicu). U mladosti je bio paž. Kasnije je prešao kazalištu i 1629 napisao prvu dramu *Albovine, King of the Lombards.* Slijedio je velik broj drama i pokladnih igara, od kojih se osobito ističu: komedija *The Wits* (1636), tragedija *The Cruel Brother* (1630), tragikomedija *The Platonic Lovers* (1636), *The Unfortunate Lovers* (1643, igrana 1638), i *Love and Honour* (1649, igrana 1634). Na dvoru je bio u velikoj milosti; pisao je prigodne drame za dvorske priredbe, te su kraljica i njene dvorske gospođe izvele 1634 *The Temple of Love*, a u izvedbi igre *Salmacida Spolia* (1640) sudjelovali su i kralj i kraljica. Poslije smrti Ben Jonsona postao je »poeta laureatus«. U građanskom ratu bio je uz kralja, te je morao pobjeći u Francusku. Na putu u Virginiju uhvatili su ga puritanci. Iz tamnice ga je izbavio Milton, kome se poslije kraljeve restauracije odužio na isti način. Tada je izdao nedovršenu epsku pjesmu *Gondibert* (1651). U njoj se pokazuje utjecaj francuskih herojskih romansa. Do zabrane kazališnih predstava bio je ravnatelj kazališta Drury Lane, a poslije je davao privatne predstave s deklamacijom i glazbom: *The First Day's Entertainment at Rutland House* (21. V. 1656), a u kolovozu 1656 izvedena je njegova prva »opera« *The Siege of Rhodes.* Time je stekao ime osnivača engleske opere. G. 1658 smio je otvoriti kazalište »Cockpit« u Drury Laneu za prikazivanje povijesnih drama. Tu su izvedene i dvije njegove opere.

Svoj je rad osobito proširio u doba restauracije kraljevine, kad je kazalište dobilo potpunu slobodu. Tada je osnovao »glumačku družinu vojvode od Yorka«. Igrali su u kazalištu »Lincoln's Inn Fields«, koje je nazvano »Opera«, jer su se davale »glazbene igre«. Izvodili su D-ove stare stvari prerađene za novu pozornicu, te mnoge Shakespearove, Jonsonove i Fletcherove drame, koje je D., ili tko drugi, preradio mijenjajući original više ili manje, stvarajući od tragedije komediju i uvodeći druge promjene. U zajednici s Drydenom preradio je Shakespearovu »Oluju« (1667), te je ta preradba igrana vrlo dugo mjesto originala. Njegov boravak u Francuskoj ostavio je trag i u njegovu dramskom radu; Molièreov utjecaj se vidi u *The Playhouse to Be Let* (tiskana 1673). D. nije doduše prvi uveo kulise i promjene scenerija kao i glumice, ali on je sve to primjenjivao i mnogo većem opsegu i potpuno slobodno, te je tako svojim radom označio pri-



KRALJ DAVID
(*Psalterium aureum*, St. Gallen)

jelaz od Elizabetskoga kazališta k onom restauracije, odnosno osnivanje nove moderne pozornice. Njegov razvoj je karakterističan za razvoj engleske drame, jer je od djela u Fletcherovu stilu, nakon četiri drame, napisane od 1630—38, koje pokazuju francuski utjecaj i njegov kult platonske ljubavi, označio svojim djelima prijelaz k Drydenovoj heroičkoj drami.

BIBL.: D-ova djela *Dramatic Works* izdali su kritički J. Maidment i Logan 1872—74.

LIT.: A. Harbage, *Sir W. D., Poet Venturer* (1935); A. H. Nethercot, *Sir W. D., Poet Laureate and Playwright-Manager* (1938). R. F.

DAVENPORT, grad i luka na desnoj obali rijeke Mississippi u saveznoj državi Jowa, u Sjedinjenim američkim državama, gospodarsko središte bogatoga kraja i velika prometna raskrsnica. Moline i Rock Island na suprotnoj obali rijeke čine s D-om zapravo jedan grad. Osim razvijene trgovine dosta je zastupan i veleobrt (mlinarstvo, izradba strojeva i dr.). Lijepo uređen grad, bogat zelenilom, ima 60.751 stan. (1930). Važan je i kao duhovno središte: različite škole, katolička i protestantska biskupija i dr.

DAVENPORT, Charles Benedict, ✳ Stamford, Connect. 1. VI. 1866, američki zoolog, genetik i eugenik, predavao na sveučilištu Harvardu 1888—99, i Chicagu 1899—1904; poslije upravitelj novoosnovane Station for experimental evolution, Carnegie Institucije u Cold Spring Harbor, N. Y. (1918 ime je promijenjeno u Department of Genetics) 1904—34; sada umirovljen. Osnovao je Eugenics Record Office (1910), koja je 1918 ujedinjena s Department of Genetics. On je jedan od ranih genetika; izučavao je nasljednost kod kokošiju, kanarinaca i miševa; kod ljudi je istraživao nasljednost boje očiju, boje kože u križanaca s crncima, visinu rasta i mnogih drugih svojstava. Autor mnogih zooloških, genetičkih i antropoloških knjiga.

BIBL.; Experimental morphology, 2. sv. 1897 i 1899; Statistical methods in biological variation, 2 sv., 1904; Heredity in relation to eugenics, 1910; Army anthropology, 1921. M. D-c.

DA VERONA, Guido, ✳ Saliceto Panaro (Modena) 7. IX. 1881, † 1940, talijanski pripovjedač, pravo mu je ime Guido Verona. Lebdeći između epikurejske vizije života i neprekidnog sanjarenja jednog dekadenta Da V. je u istoj mjeri nailazio na oporbu kritike i na vanredan uspjeh kod čitalaca. Već od prvih djela *Immortaliamo la vita* (Milan 1904), *Colei che non si deve amare* (1910), *L'amore che torna* (Milan 1910) Da V. pokazao se vješt učenik D'Annunziove škole, lišene herojskih i nadčovječnih ideala. Pjesnički mu je zanos bio iskren i bujan. Radi praktičnog gledanja na životne vrednote, iako pomućenog vulgarnošću, Da V. je iskren pisac, sav odan veličanju lakomislenog života; barem to proističe iz misli i djela ličnosti njegovih romana, junaka skitalica i eksaltiranih junakinja, koji ne podnose moralnih uzda, te postaju gotovo uvijek plijenom mutnih nagona i strasti, kako ih smjelo crta pisac djelâ *Mimi Bluette, fiore del mio giardino* (Milan 1916), *Sciogli la treccia Maria Maddalena* (Firenca 1920), *La donna che inventò l'amore* (ibid. 1920), *La mia vita in un raggio di sole* (1922), *L'inferno degli uomini vivi* (Firenca 1926).

Sjetilnost, sentimentalno razmetanje, vedra vještina erotike, učiniše Da V-u neobično pristupačnim mnoštvu čitalaca, koji se nisu mogli približiti finijoj i složenijoj erotici D'Annunzia. Prema tome može se Da V. smatrati bučnim predstavnikom epopeje ugojenog malograđanina, koja se u Italiji razvila hirovito u poratno doba, kada su se očitovale kozmopolitske težnje onog života, što se intenzivno i nametljivo razvijao po barovima, javnim zabavištima i velkiim svratištima. Brza promjena sredine i navikâ dovela je uskoro do gotovo posvemašnje zaboravi tog romanopisca.

G. DA VERONA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI. — I kod nas su se rado čitali, osobito u prijevodima, njegovi laki romani, koji ugađaju ukusu srednje ruke. U »Zabavnoj biblioteci« izašli su ovi prijevodi: *Mimi Bluette, cvijetak vrta mojega*, preveo J. Sedmak, s predgovorom, 1920; *Život se počinje sutra (La vita comincia domani*, 1916), preveo isti, 1921; *Žena koja je izmislila ljubav*, preveo A. Šupuk, 1926; *Cléo, robes et manteaux* (original 1926), preveo Z. Terković, 1926. Druga su izdanja: *Nedozvoljena ljubav*, Zagreb 1922; *Raspleti kose, Marijo Magdaleno*, preveo Đ. Roić, Sušak 1924; po drugi put *Žena, koja je izmislila ljubav*, preveo M. S. Jovičić, 1931. U zbirci »Tisuću najljepših novela« Ljube Wiesnera (sv. 88—90, 1936) izašla je novela *Kuća mrtve djevojke*, preveo D. A. U podlistcima *Obzora* (1924, od br. 145 dalje) izlazio je prijevod pripovijesti *Mata Hari*. Iako je Da V. imao kod nas i prevodilaca i čitača, kritičari mu nijesu posvetili pažnje, niti je ostavio drugog traga u hrvatskoj književnosti.

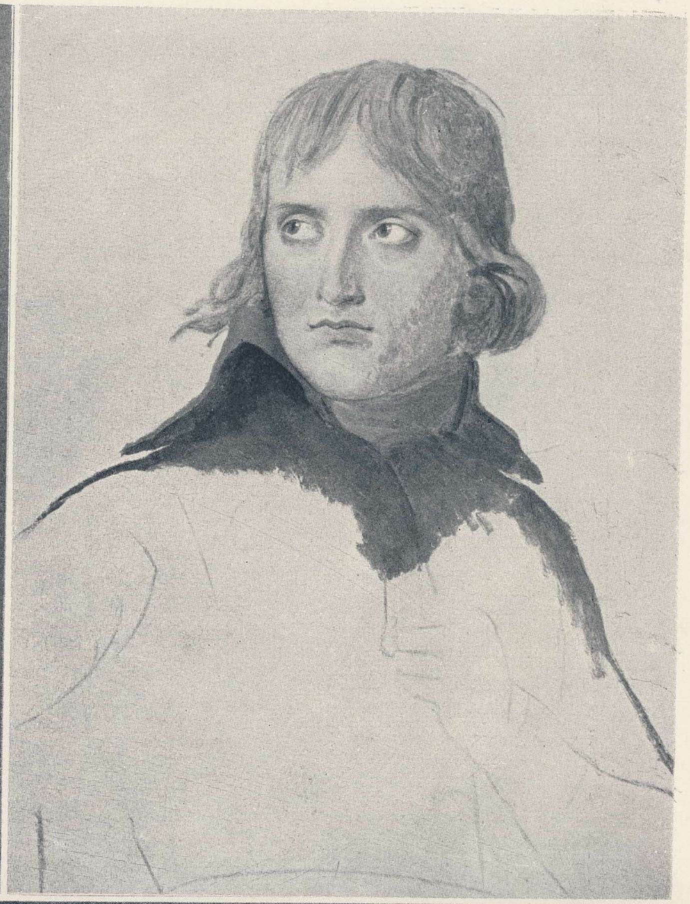
LIT.: A. Baldini, *Salti di gomitolo*, Firenca 1920; G. A. Borgese, *Tempo di edificare*, Milan 1923; I. Bianchi, *G. Da V.*, Treviso 1926; F. Flora, *Dal romanticismo al futurismo*, 2. izd., Milan 1925; L. Russo, *I narratori*, Rim 1923; L. Giusso, *Il viandante e le statue*, Milan 1929; G. Ravegnani, *Il Novecento letterario italiano. I contemporanei*, I., 2. izd., Bologna 1939. M. D-ić.

DAVID (hebr. »Miljenko«) bio je 2. i najslavniji židovski kralj. Vladao je oko 1010—970 pr. Kr. Rodio se u Betlehemu iz plemena Judina od seljaka Jese. Još kao mlada pastira pomaza ga u njegovu domu prorok Samuel po Božjoj naredbi za kralja. Kralj Saul pozva ga na svoj dvor, da mu on kao izvrstan svirač citarom osladi časove nervoze. Kad je na mejdanu ubio filistejskoga gorostasa Golijata, zavoli ga sav narod i stade ga slaviti junačkom popijevkom. Sin Saulov Jonatan postade mu prijatelj, ali se Saul poboja Davida i poče mu raditi o glavi. David uteče u Judine planine, skupi četu vjernih pristaša i s njima se dugo sakrivaše; napokon je morao pribjeći k Ahisu, filistejskom kralju. G. 1011 pade Saul na gori Gelboi u ratu s Filistejcima. David odmah dođe u Hebron, gdje ga južna plemena izaberu za kralja. Oko 1004 tragično svrši Saulov sin i nasljednik Išbošet (ili Išbaal), a tada zavlada David nad svom zemljom Izraelovom. U to doba osvoji on od starosjedilaca kanaanskih Jebusejaca Jeruzolim i učini svojom prijestolnicom i središtem vjerskoga i prosvjetnoga života Izraelaca. Često je sretno ratovao s okolnim narodima, podložio ih i raširio granice svoje zemlje sve do Damaska. U drugom ratu s Amoncima počini on dva teška grijeha: učini preljub s Betsabejom, a muža joj Uriju hotimice pošalje u najljuću borbu, u kojoj on i pogine. Zato je u svomu domu doživio velike nesreće, osobito pobunu sina Absaloma. Pred smrt odredi za nasljednika i okruni sina Salamona, rođena s Betsabejom. Umrije u starosti od 70 godina i bi pokopan na brežuljku Ofelu u Jeruzalemu. Grob mu nije još otkriven. David je bio velik vojskovođa, mudar vladar, pravi otac svoga naroda, a i svetac, uza sve svoje kratkotrajne pogreške. On je bio tvorac židovske države i kulture. Bog ga je posebno odlikovao, što ga je učinio praocem Krista (Mesije), njegovim prorokom i tipom.

David se naročito proslavio kao pjesnik većeg broja psalama, koji se ubrajaju u kanon starozavjetnih knjiga, te su postali jedan od najčešćih tekstova kršćanske liturgije. O psalmima → Biblija i Psalmi.

IZVORI: I. *Kralj.* (od p. 16), II. *Kralj.* (sva) i III. *Kralj.* 1—2. 12; 1. *Dnevnik.* 10, 1—29, 30; *neki psalmi Davidovi.*







Gore lijevo: DIO PORTRETA GOSPOĐE RÉCAMIER, Pariz Louvre; *gore desno:* BONAPARTE OKO G. 1800, privatni posjed, *dolje:* PORTRET GOSPOĐE RÉCAMIER, Pariz, Louvre.



PORTRET GOSPOĐE SÉRIZIAT S DJETETOM
Pariz, Louvre



TRI DAME IZ GANDA
Pariz, Louvre

LIT.: L. Desnoyers, *Histoire du peuple hébreu*, sv. II. Saül et David, Pariz 1930; L. Pirot, *Dict. de la Bible*, Suppl. 7., 8. (1932). A. J.

DAVID, ime dvojice škotskih kraljeva.

1. **David I.** (1084—1153), najmlađi sin kralja Malcolma III. G. 1107 baštinio je južni dio Škotske s naslovom kneza od Cumbrije, a 1124 naslijedio brata Aleksandra na škotskom prijestolju. U borbama s Englezima poražen je 1137 u t. zv. *bitki za zastave* kod Cutton Moora. Ostatak života posvetio je D. unutrašnjem sređivanju, uvodeći engleske pravne i feudalne uredbe, kao i unapređenju crkvenog života.

2. **David II. Bruce** → **Bruce.**

DAVID II., georgijski kralj (1089—1125). Od sredine 11. st. Turci-Seldžuci stalno su napadali i pljačkali Georgiju. Radi obrane pozvao je D. Kumane i s njihovom pomoću otjerao Seldžuke. Bio je jedan od najznačajnijih georgijskih kraljeva. Ujedinio je rastrgane krajeve Georgije i zato dobio počastan nadimak Obnovitelj. G. O.

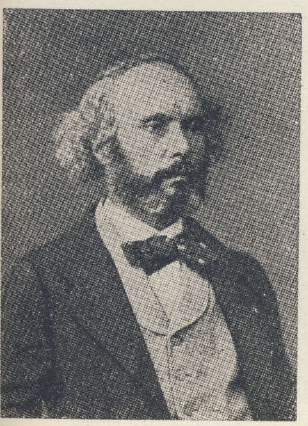
DAVID Komnen, brat prvoga trapezuntskog cara Aleksija I. Pošto je Aleksije 1204 proglašen za cara novostvorene Trapezuntske carevine, hrabri i ratoborni D. započeo je uspješnu ofenzivu duž maloazijske obale te dobro do Herakleje na Pontu. Ali nikejski car Teodor I. Laskaris (1204—21) zaustavi njegovo napredovanje i 1214 oduzme mu Herakleju i Amastridu, dok su Seldžuci iz sultanata Rum zaposjeli Sinopu. Otada je Trapezuntsko carstvo ostalo ograničeno samo na uski komad zemlje na jugoistočnoj obali Male Azije. G. O.

DAVID, 1. Armenac, oko g. 550 po Kr., pristaša novoplatonizma;

2. **Augsburški**, † 1271, franjevac, pristaša mistike; njegovo latinski pisano djelo preveo je Th. Vilanova pod naslovom: Bruder David von Augsburg, Wegweiser christlicher Vollkommenheit, Brixen 1902;

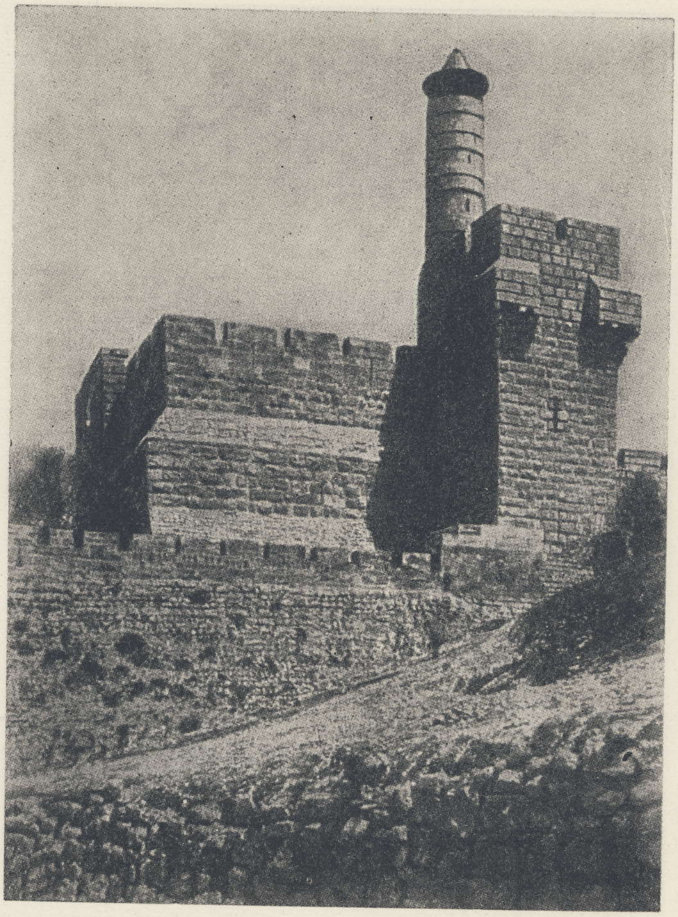
3. **Dinantski** (D. de Dinante), † oko 1200; pod utjecajem Ivana Eriugene, a vjerojatno i Avencebrola (Ibn Gebirola), napose njegova djela »Izvor života«, priklanja se panteističkom nazoru učeći, da je Bog, duh i tvar u biti jedno isto: Bog je sve i u svemu. Slične misli iznosio je i Amalrich (Amaury de Bène), te se držalo, da ih je crpao iz D-ovih spisa, što nije vjerojatno; izvor je tih nazora preko Dionizija Areopagite u novoplatonskoj nauci. A. B-a.

DAVID, 1. Eduard, ✳ Ediger na Moseli 11. VI. 1863, † Berlin 24. XII. 1930, profesor, pisac, narodni zastupnik, ministar (1919—20). U politici pripadao struji socijalista-revizionista marksističkog programa. U djelu *Sozialismus und Landwirtschaft* (2. izd. 1922) protivno od stajališta Marxa, Kautskoga i drugih socijalista vidi prirodno raspadanje latifundija i veleposjeda u srednje i male posjede, a stvaranje sitnih i patuljastih posjeda iz ovih posljednjih. Obrazlaže to zakonom gospodarskog optimuma, po kome poljodjelsko gospodarstvo daje najviši brutto i netto prinos uz određenu površinu i prema najpovoljnijoj investiciji. Koliko više gospodarstvo prelazi tu površinu i mjeru investicije, to više pada prinos i prelazi u gubitak. Osim toga veliki se posjedi obrađuju isključivo unajmljenom radnom snagom. Zato, ako se ne upravljaju na čisto trgovačkoj i industrijskoj osnovici, moraju od sebe propasti i raspadati se u manje posjede, od kojih će njihovi vlasnici imati primjeren dobitak jedino, ako ih obrađuju vlastitom radnom snagom. Pojava je to baš protivna naučanju marksizma, da se iz malih posjeda stvaraju nužno veliki posjedi. Zato je Davidovo djelo izazvalo pravu revoluciju u dotadašnjem socijalističkom naziranju. Osim toga najvažnijega djela napisao je D. još *Die Sozialdemokratie im Weltkrieg* (1915). M. I.



FÉLICIEN DAVID

2. **Félicien César**, ✳ Cadenet (dép. Vaucluse) 13. V. 1810, † St. Germain-en-Laye 29. VIII. 1876, francuski skladatelj. G. 1830 primljen je u pariski konzervatorij, gdje su mu bili učitelji: Fétis (za kompoziciju) i Benoit (za orgulje). Tu se priključio



T. ZV. DAVIDOVA TVRĐAVA I KULA U JERUZALEMU

Saint-Simonističkom pokretu, koji je težio za obnovom obitelji i društvenog života, pa je u njemu tražio inspiracije. Koncem 1831 otišao je kao misionar nove nauke u istočne zemlje, odakle se vratio 1835 i donio zbirku orijentalnih napjeva i programnu odu-simfoniju *Le désert*, u kojoj je prikazan život u pustinji. Prva izvedba 1844 imala je neobično velik uspjeh. Poslije Berliozove smrti (1869) postao je knjižničar konzervatorija i član akademije. On je osebujna pojava među francuskim skladateljima; tipičan je predstavnik programne glazbe; proširio je Berliozovu simfonijsku formu, te ga treba smatrati prvim zastupnikom glazbene »eksotike«.

SKLADBE: (osim već spomenutih) oda-simfonija *Christoph Colombe*, oratorij *Moïse au Sinaï*, misterij *Eden*, opere *La perle du Brésil*, *La fin du monde (Le dernier amour)*, *Herculanum*, *Lalla Roukh*, *Le Saphir*, *La Captive*; zborovi, moteti, 4 sinfonije, gudački kvinteti *Les quatre Saisons* (24 skladbe), gudački kvartet, 2 noneta za sviraljke, glasovirski trio, skladbe za glasovir, zbirke melodija za glasovir *Les Brises d'Orient* i *Minarets*.

LIT.: Saint-Étienne, *Biographie de F. D.*, 1845; Al. Azevedo, *F. D.*, 1863; R. Brancour, *F. D.* (u zbirci »Musiciens célèbres«), 1911; J.-G. Prod'homme, *F. D. d'après sa correspondance inédite* (Meercure musical, 1907, br. 2—3); J. Combarieu, *Histoire de la Musique*, III. S. S-i.

3. **Gerard**, ✳ Oudewater oko 1450—60 † Bruges 13. VIII. 1523, nizozemski slikar. Njegova djela pokazuju utjecaj Jana van Eycka, a nastavljaju sanjarsku intimnost Memlingovu. D. još čuva tradicije stare flamanske minijature, i sâm je mnogo utjecao na minijaturiste svoga vremena. Njime se završava slikarska škola u Brugesu, pa ga smatraju jednim od prvih predstavnika nove umjetnosti 16. stoljeća. Njegova se djela nalaze u muzeju u Brugesu, a neka u Louvreu, kao *Svadba u Kani*, *Bog otac*, *Bogorodica s donatorima*.

LIT.: E. von Bodenhausen: *G. D. und seine Schule*, 1905. V. H-n.

4. **Jacques Louis**, ✳ Pariz 30. VIII. 1748, † Bruxelles 29. XII. 1825, francuski slikar. Bio je učenik Viena. Početak njegova slikarskog razvoja bio je spor, obilježen kolebanjem između različitih utjecaja (*Jupiter et Antiope*, 1768, *Niobé* 1772, *Antiochus et Stratonice*, 1774 i t. d.). Od 1775 do 1780 boravi u Rimu, u doba, kad su iskopine u Pompeju i otkriće Herkulana obnovile zanos za proučavanje antike.



GÉRARD DAVID, Pojedinost s »Oltara zadnje večere« Rouen, Musée

Sjajan uspjeh polučio je sa *Sermant des Horaces* (1784), hladnom i teatralnom kompozicijom, nakon koje su slijedila druga djela istog nadahnuća, kojima je učvrstio svoj glas (*Socrate buvant la ciguë*, 1787, *Brutus rentrant dans ses foyers* 1787, i t. d.). Revolucija, uz koju je pristao fanatičnim žarom, pružila mu je nove slikarske predmete, pa je započeo sliku *Serment du Jeu de Paume*, koju nije dovršio, jer ga je politika odvukla od slikarstva. Član Konventa 1792, zatim odbora javnog spasa, glasovao je za smrt Luja XVI. i sudjelovao u vladi strahovlade. Kao vrhovni upravitelj (surintendant) za umjetnost htio je staviti umjetnost u službu Revolucije i bio glavni organizator revolucionarnih svečanosti. Od rijetkih djela toga razdoblja ostao je njegov *Marat* (1793) i skica portraita *Joseph Bara* (1794). Uhićen nakon 9 thermidora on je u tamnici zamislio sliku *Sabines* (1799), koja znači vraćanje inspiraciji i stilu *Serment des Horaces*. Od 1800 do 1812 bio je ilustrator slave Carstva; 1804 ga Napoleon imenova svojim prvim slikarom (*Le Premier Consul franchissant le mont Saint-Bernard*, 1800, *Le Sacre*, *La distribution des Aigles* i t. d.). No odmah po padu Napoleona vratio se antiki i dovršio 1814 *Léonidas aux Thermopyles*, započetu 1804. G. 1816 prognan je kao sukrivac kraljeva ubojstva te se sklonuo u Bruxelles među svoje belgijske đake. Ondje je ostao do smrti, premda je mogao biti pomilovan, a pruski mu kralj ponudio mirovinu. Njegove posljednje slike svjedoče o ohladnjenju njegova genija (*Colère d'Achille*, *Mars et Vénus*, i t. d.).

Davidov utjecaj na slikarstvo bio je golem u Francuskoj kao i u cijeloj Evropi. Nametnuo je jedan stil, no njegove doktrine sputavaju njegov pravi genij te se može reći, da je veći, kad im izbjegne ili ih zaboravi. Izvrstan je promatrač te je osim velikih kompozicija ostavio i portrete, koji idu među najsigurnija remek-djela 19. st. (*Mme Récamier*, 1800, *M. et Mme Sériziat*, *M. et Mme Pécoul*, *Le conventionnel Michel Gérard et sa famille*, *Pie VII* i t. d.).

LIT.: Sve povijesti slikarstva posvećuju D-u znatan prostor. — Delécluze, *L. D. son école et son temps*, 1855; J. David, *Le peintre L. D.*, 1880; Rosenthal, *L. L.*, 1905; J. E. Blanche, *De D. à Degas*, 1919; Cantinelli, *D.*, 1930. J. D-e.

5. Jakob Julius, ✳ Hranice u Moravskoj, 6. II. 1859, † Beč 20. XI. 1906, njemački pjesnik. U njegovim pjesničkim radovima vidi se još starija austrijska literarna tradicija, ali je prožeta naturalizmom. Rado prikazuje u svojim pripovijetkama malog čovjeka i seljaka, često u češkom i slovačkom kraju, a prikazivanje odaje ruski utjecaj (Turgenjev). Manje su mu uspjele drame, koje podsjećaju na Anzengrubera. Najpoznatiji je njegov roman iz češkoga đačkog života *Am Wege sterben*, 1899; od ostalih djela vrijedna su spomena *Die Troika*, 1901, *Der Übergang*, 1903, *Die Hanna* (velika ravnica u Moravskoj) 1904. S. T.

6. Jan Vladislav, ✳ 1859, † 1914, poljski pedagog, pristaša pozitivizma, uveo je eksperimentalnu psihologiju u Poljsku i prvi pravio pokuse sa školskom djecom. Glavno djelo: *Ueber Intelligenz, Wille und Arbeitsfähigkeit.* A. B-a.

7. Piere, ✳ Falaise, 7. I. 1772, † Pariz 21. VI. 1846, francuski diplomat. Došavši u Pariz, da upotpuni svoje nauke, stupio je u uredništvo *Moniteur universel*, a zatim u ministarstvo vanjskih poslova (1795). G. 1798 imenovan je tajnikom poslaništva u Milanu pa u Stuttgartu. Od 1799 do 1802 bio je u ministarstvu u Parizu, zatim otpravnik poslova kod velikog meštra malteškog reda pa kod napuljskog kralja. Dne 12. V. 1806 imenovan je konzulom u Travniku, kamo je stigao 17. II. 1807. Odanle je pažljivo promatrao mutne političke prilike na Balkanu te je bio od koristi zapovjedništvu francuske vojske u Dalmaciji i upravi Ilirskih pokrajina. No glavna njegova zadaća bila je trgovačke prirode: on se morao brinuti, da francuskoj trgovini na Levantu osigura put kroz Bosnu, jer je morski put na Sredozemlju bio u engleskim rukama. Premda je bio u dobrim odnosima s travničkim vezirima, osobito s Husrev Mehmed-pašom, koji je poštivao Francusku i umio francuski čitati, D. je nailazio na zapreke i na teške životne uvjete zbog neprijateljskog držanja muslimana prema kršćanima i njihova nepovjerenja prema Francuzima. Pod vladom slabog Ibrahima (1808—13) zavladao je takav nered, da je D. odveo svoju porodicu u Zadar i sam ondje ostao od srpnja do listopada 1808. Kad je 1815 uspostavljen redovit promet, travnički konzulat bude ukinut, a D. imenovan konzulom u Smirni, gdje je ostao sedam godina. Za grčkog ustanka spasio je 2000 grčke djece, koju je hranio i pribavio joj prijevozna sredstva. G. 1842 izabran je narodnim zastupnikom za Calvados. U Komori je pripadao desnici i sudjelovao u svim raspravama o istočnim pitanjima.



GÉRARD DAVID: Marija hrani dijete Bruxelles, Musée Royal

Bavio se i pjesništvom te je objelodanio: *La bataille d'Iéna*, (1808), *Athènes assiégée*, (1827), *L'Alexandréide ou la Grèce vengée*, (1827—29), sve tri pod pseudonimom Sylvain Phalantée, *Réponse à la pétition du sieur Marc Vigoareux contre l'administration consulaire du Levant* (1828), *Sélim III*, tragedija u 5 činova, Falaise 1836; *De la Régence* (1842).

LIT.: Znatan broj njegovih pismenih izvještaja iz Bosne u francuskom izvorniku objelodanio je M. Gavrilović *(Ispisi iz Pariskih arhiva, Građa za historiju srpskog ustanka*, Beograd 1904), a u prijevodu ih je objelodanio V. Jelavić u *GIZM*, 1904; S. Fleury, *Un représentant français près de l'Ordre de Malte*, Revue de Paris 1930. J. D-e.

8. Pierre Jean (zvan **D. d'Angers**), ✳ Angers 19. III. 1788, † Pariz 5. I. 1856, francuski plastičar. Bio je sin siromašnog drvorezbara te je teškom mukom došao do višeg umjetničkog obrazovanja (učitelj mu je bio pariski kipar Roland). Dobivši 1811 rimsku nagradu došao je u Rim, gdje su na nj Canova i antika mogli samo toliko utjecati, koliko se to slagalo s njegovim vlastitim programom umjetnosti, bliske suvremenosti i patriotski moralne. Kip *velikog Condé*-a, koji je nastao iza njegova povratka (danas u počasnom dvorištu dvorca u Versaillesu), koji je svojim realizmom i smionom pokretnošću uzrujao duhove, bio je tek prvo od upravo beskrajnoga niza utjelovljenja glasovitih Francuza, kojemu su konačno kruna bile monumentalne plastike na zabatu pariskoga Pantheona *(»Zahvalna domovina u sredini svojih velikih sinova«)* 1833—37. D. je putovao i u inozemstvo, da portretira znamenite suvremenike (tako i Goethe-a, 1828). Već 1839 podigao je njegov rodni grad muzej, da ovjekovječi njegova djela; ipak umjetnik, koji je radi svoga radikalnog držanja morao napustiti Francusku na više godina, nije imao mirne starosti. Stvorio je veoma mnogo (oko 50 kipova, 75 reljefa, 150 poprsja i preko 500 portreta na medaljonima, koje je izrađivao u vosku na pločama od škriljevca, da ih onda salije u bronci). Ti radovi za današnji naš ukus djeluju često upravo retorsko-patetički, ali u njegovu držanju, koje se kolebalo između klasicizma i romantike, ipak označuju važan međaš na putu do umjetnosti realističnog izražavanja.

LIT.: E. Marc, *D. d'A., l'Oeuvre, croquis d'après nature*, Pariz 1856; *Les médailles de D. D'A., publiées par son fils*, Pariz 1867; T. Karcher, *P. J. D., the Sculptor*, London 1865; H. Jouin, *D., sa vie, son oeuvre, ses écrits et ses contemporains*, Pariz 1878. F. C.

9. Re'ubeni, zagonetan Židov, koji je 1524 došao s Istoka u Mletke, a odatle u Rim papi Klementu VII. G. 1525 pohodio je portugalskog kralja Ivana III. Svuda je tražio pomoć u oružju za tobožnjega svojega brata Josipa, koji da vlada jednom židovskom državom u Arabiji i namjerava istjerati Turke iz Palestine. G. 1527 morao je bježati iz Portugala te je pošao u Avignon i u Italiju, a odatle u Njemačku. Došao je 1532 na sabor u Regensburg, da se bori za židovstvo. Karlo V. dao ga je uhvatiti i odvesti u Italiju, gdje je bačen u tamnicu. Jedni pričaju, da je umro u španjolskoj tamnici, a drugi, da je bio pušten na slobodu i da je nastavio svoj prijašnji rad. Sačuvao se D-ov zapisnik o njegovim djelima i putovanjima.

LIT.: Steinschneider, *Die Geschichtsliteratur der Juden*, Frankfurt a. M. 1905.



DAVID D'ANGERS
(prema crtežu J. A. Ingresa)

DAVID-NEEL, Alexandra, ✳ Pariz 24. X. 1870, francuska orijentalistkinja, vrlo zaslužna za istraživanje Tibeta (1911—25). Boraveći tamo 10 godina sabrala je obilan broj podataka i primjedaba u vezi s vjerskim životom naroda, koji ondje stanuju.



JACQUES-LOUIS DAVID, Napoleon prelazi preko Alpa
Beč, Galerie des XIX. Jhr.

BIBL.: *Le modern'sme bouddhiste et le bouddhisme du Bouddha*, Pariz 1910; *Mystiques et magiciens du Thibet*, Pariz 1929; *Initiations lamaiques*, Pariz 1930.

DAVIDOV, 1. Denis V., ✳ Moskva 7. VIII. 1784, † Moskva 1839, ruski pjesnik, konjanički časnik, talentiran diletant, predstavnik bezbrižne erotizirane lirike. Književno napredan i originalan, utjecao je na Puškina i druge ruske pjesnike. Njega je Tolstoj opisao pod imenom Denisova u »Ratu i miru«. Dopunjena sabrana djela D-ova ponovno su 1934 izdana u Moskvi sa člancima i komentarom V. Orlova, V. Sajanova i B. Ejhenbauma. N. F.



DAVID D'ANGERS, Paganini
Angers, Musée

2. Karl, ✳ Goldingen (Kurlandija) 17. III. 1838, † Moskva 25. II. 1899, ruski violoncelist. Iza uspjelog koncerta u Gewandhausu u Leipzigu 1862 postade solo-violoncelist na leipziškom konzervatoriju. Kasnije je otišao u Rusiju, gdje je bio dirigent, a konačno i ravnatelj konzervatorija u Petrogradu. Pisao je orkestralna djela, među ovima 4 koncerta za violoncello, te različna komorno - glazbena djela. Sastavio je i školu za violoncello.

LIT.. S. Ginsburg, *K. D.* (Musik. Annalen 1925). B. Š.

3. Stepan Anikevič, ✻ 1771, † Moskva 1823, ruski crkveni skladatelj. Učio je glazbu u Sartija u Petrogradu. Osim koncertne ouverture i opere *(Rusalka)*, pisao je samo crkvene skladbe liturgijske i koncertne. B. Š.

DAVIDOVIĆ, 1. Dimitrije, ✻ Zemun 12. X. 1789, † Smederevo 25. III. 1838, srpski književnik, novinar i političar. Po završenoj osnovnoj i srednjoj školi učio je medicinu u Pešti i Beču. G. 1821 prešao je u Srbiju, gdje je bio činovnik, tajnik kneza Miloša, diplomat, a kratko vrijeme i ministar prosvjete i unutrašnjih poslova. Surađivao je pri izradi ustava od g. 1835. Kako je poslije toga pao u nemilost, povukao se u Smederevo, gdje je i umro. Vrlo je značajan Davidovićev rad na stvaranju srpskoga novinarstva. On je od g. 1813 do 1821 izdavao u Beču prvi srpski list *Novine Serbske*. Napisao je dva pedagoška spisa *Spisania učilištna* (Budim 1812) i *Nastavlenije k Blagonaraviju* (Budim 1812). Pored Novina Serbskih D. je pokrenuo i prvi srpski almanah *Zabavnik*, koji je izlazio u dva maha, 1817—21 (Beč) i 1833—35 (Beograd) i kome je on bio glavni urednik i suradnik. D. je napisao i kratku povijest *Dejanija k istoriji srbskoga naroda* (1821), koja je izvod iz Engelove povijesti, ali koja je u svoje vrijeme imala velik uspjeh.

LIT.: J. Skerlić, *Istoriski pregled srpske štampe*, 1911. D. P.

2. Gavrilo, iguman manastira Gomionice u Bosni. Pomagao je princa Hildburgshausena, kad je 1737 prodro s vojskom do Banje Luke, zato je morao prebjeći pred Turcima u Slavoniju, gdje je 1738 sa sedmero braće uredio manastir Novu Pustinju na rječici Pakri, kasniji manastir Pakru kod Daruvara. R. G.

3. Ljubomir, ✻ Vlaško Polje (ispod Kosmaja) 12. XII. 1863, † Beograd 19. II. 1940, srpski političar. Kao svećeničko dijete D. je u Beogradu polazio gimnaziju i Veliku školu (prirodne nauke), koju je svršio 1885. Iste godine sudjelovao je kao vojnik u srpsko-bugarskom ratu. Kao gimnazijski nastavnik služio je u Užicu, zatim u Vranju, gdje je bio ravnatelj gimnazije, i u Kruševcu. G. 1896 postao je tajnikom u ministarstvu prosvjete, ali se kasnije opet vraća školi i služi u I. beogradskoj gimnaziji. Uređivao je *Prosvetni glasnik* i *Delo*. G. 1901 bio je kao radikal izabran za narodnog zastupnika u Vranju. Kad je 1902 dio radikala s Pašićem prihvatio oktroirani ustav kralja Aleksandra, D. se s J. Prodanovićem, Lj. Živkovićem i Lj. Jovanovićem odcijepi i osnuje Samostalnu radikalnu stranku. U događajima 1903 ima istaknutu ulogu, a 1904 je ministar prosvjete i donosi zakon o pučkim školama. G. 1905 postaje predsjednikom Narodne skupštine, od 1904—14 predsjednik je beogradske općine, a 1914—17 ministar prosvjete. Surađuje u donošenju Krfske deklaracije, a neposredno nakon rata je ministar prosvjete u vladi St. Protića. Kao predsjednik novostvorene Demokratske zajednice osniva 16. VIII. 1919 svoju prvu vladu, ali već 19. II. 1920 odstupa, jer se ne slaže s Pribićevićem u pitanju odnosa prema Hrvatima. U Vesnićevoj vladi, od svibnja do srpnja 1920, ministar je unutrašnjih poslova. U suradnji s grupama dra Korošca i dra Spahe sastavlja 27. VII. 1924 svoju drugu vladu, koju je u Skupštini podupirala Hrvatska seljačka republikanska stranka. Pošto je izradila zakon protiv korupcije, ta je vlada 16. XI. 1924 pala, i od toga vremena D. ostaje trajno u opoziciji. Od 1929 on je središnja srbijanska ličnost u borbi protiv diktature. S tim ciljem poveo je akciju za osnutak bloka udružene opozicije; taj je na izborima 1935 nastupio s listom, kojoj je bio na čelu Vl. Maček. Sporazum Maček-Cvetković 1939 D. nije odobravao, poričući Cvetkoviću pravo da ugovara u ime Srba, ali dosljedan svome načelnom stajalištu u hrvatskom pitanju nije ga ni pobijao.



LJUBOMIR DAVIDOVIĆ

LIT.: Spomenica Lj. Davidovića, Beograd 1940. J. D. M.



JACQUES LOUIS DAVID, Autoportret
Pariz, Louvre

4. Pavao, barun, ✻ Budim 1737, † Komoran 18. II. 1814, austrijski podmaršal. Potjecao je od srpskih doseljenika, koji su potkraj 17. st. došli u Ugarsku. Stupivši 1757 u vojsku borio se u 7-godišnjem ratu, zatim u bavarskom nasljednom ratu, kad se odlikovao kod juriša na Habelschwert u Šleskoj i u turskom ratu 1788—91, kad se na čelu krajiških pukovnija istakao u osvajanju Šapca i Beograda. Za revolucionarnih ratova bio je u Nizozemskoj i Italiji; premda je 1796 izvojevao neke pobjede u južnom Tirolu, razbije ga 21. XI. Napoleon i tako prisili austrijsku posadu u Mantovi, da kapitulira. Poslije rata 1805, u kojem je sudjelovao s nekoliko krajiških bataljuna, bio je imenovan najprije zapovjednikom slavonskoga generalata u Petrovaradinu, a zatim guvernerom tvrđave Komorana.

LIT.: Vaniček, *Spezialgeschichte der Militärgrenze*, III. i IV., Beč 1875; Wrede, *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*, I. i V., Beč 1898 i 1903; Wurzbach BL III. I. P-ić.

DAVIDSOHN, Robert, ✻ Danzig 26. IV. 1853, † Firenca 20. IX. 1937, njem. povjesnik. Zajedno s bratom Georgom osnovao je dnevnik Berliner Börsencourier. G. 1886 dao se na izučavanje povijesti i preselio 1889 u Firencu, gdje se posvetio pisanju povijesti toga grada, koja se osniva na strogom izučavanju izvora, a imala je prikazati ne samo politički nego i kulturni i gospodarski razvitak. Posljedak toga rada je djelo *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, u 4 sv., 1896—1905, i isto tako u 4 sv. *Geschichte von Florenz*, 1896—1927.

LIT.: A. Giorgetti u Archivio storico italiano, sv. 42. i 45. i novi niz sv. I. F. C.

DAVIDSON, 1. Andrew Bruce, ✻ Kirkhill (Aberdeenshire) 1831, † Edinburgh 26. I. 1902, škotski teolog. G. 1858 postao je pomoćni profesor za hebrejski u New Collegeu u Edinburghu. U svrhu studija išao je u Njemačku i u Siriju. Njegov komentar o knjizi Jobovoj (1862) smatra se važnim znanstvenim tumačenjem Staroga Zavjeta. G. 1863—1900 bio je profesor istočnih jezika. Od njegovih djela važna su za proučavanje hebrejskog jezika i egzegeze: *Introductory Hebrew Grammar, Hebrew Syntax* i priručnik za napredniје *Commentary on the Epistle to the Hebrews*. Surađivao je na mnogim stručnim izdanjima. Poslije smrti izdane su njegove propovijedi *The Called of God* (1903), *Waiting upon God* (1904) i predavanja o starozav. proročanstvima *Old Testament Prophecy*. F. C.

2. John, ✻ Barrhead (Renfrewshire, Škotska) 11. IV. 1857, † Penzance 23. III. 1909, škotski književnik. Prva su mu književna djela drame, pjesničke i fantastične, u kojima pokazuje sposobnosti dramatičara osobito u »blank versu«; *Bruce* (1886), *Smith; a tragic farce* (1888) i *Scaramouch in Naxos* (1889). G. 1890 otišao je u London i posvetio se sa slabijim uspjehom lirskom pjesništvu. Pokušaj pisanja romana *Perfervid* (1890), *Baptist Lake* (1894) i žurnalistički rad naškodili su dosta njegovoj pjesničkoj djelatnosti. Živio je slabo do smrti počinivši samoubistvo. Zbirka realističnih londonskih crtica *Fleet Street Eclogues* (1893, druga serija 1895) pribavila mu je glas pjesnika mlađe generacije. Istakao se kao pjesnik nove balade; najbolja mu je »The Ballad of Heaven«. Izdao je nekoliko knjiga pjesama: *Ballads and Songs* (1894), *New Ballads* (1896), *The Last Ballad and Other Poems* (1898) i dr. D-ovu liriku treba čitati i procjenjivati kao cjelinu (iako se neke njegove pjesme izdvajaju kao osobito lijepe: »Kinnoul Hill«, »For Lovers«, »London«, »The Lutanist«), jer u raznolikosti, u pjesničkoj glazbi i sjaju te cjeline leži njegova snaga. R. F.

DAVIEL, Jacques, ✻ La Barre 1693, † Ženeva 1762, francuski okulist. Bavio se isprva općom praksom u Marseillu, no od 1728 isključivo liječenjem očnih bolesti. Stekao je naskoro glas izvrsnog operatera, pa je više puta pozivan i na različite vladarske dvorove. Od 1746 stalno živi u Parizu, a od 1749 kraljevski je okulist. Napose se istakao svojom metodom operacije mrene (vađenje leće), koja se još i danas primjenjuje.

DAVIES, 1. B. Artur, ✻ Utica (New-York) 26. IX. 1862, † u Italiji 24. X. 1928, američki slikar. Bio je učenik Dwight Williamsa u Utici. Slikarstvo je učio u New-Yorku, a poslije otišao na daljni rad u Chicago. Bio je pristaša romantične škole, na kojem se području i istakao. Radio je i na polju primijenjene umjetnosti. Od njegovih radova najpoznatiji su: *San* (Metropolitanski muzej u New-Yorku), *Maya, ogledalo iluzija* (galerija, Chicago), zatim *Proljeće u dolini* i *Noć* (muzej u Minneapolisu), nadalje *Majčino mjesto* i *Jučerašnja djeca* (muzej u Brooklynu). Za sliku *After-Thoughts of Earth* (1923) dobio je odlikovanje Carnegijeva instituta. V. M.

2. Henry Walford, (Sir), ✻ Oswestry 6. IX. 1869, mnogostrani engleski skladatelj i izvrstan orguljaš. Učio je kompoziciju na Royal College of Music. G. 1919 postao je profesorom na Univ. College of Walles u Aberystwythu; od 1927. orguljaš je na St. George's Chapel u Windsoru. Istakao se kao skladatelj djela za orkestar i komornu glazbu, te vokalnih skladba, svjetovnih i crkvenih. Izdao je mnoge zbirke popjevaka i himna te knjigu *Music and Christian Worship* (1913). S. S-i

3. Sir John, ✻ Tisbury (Wiltshire) 1569, † London 7. XII. 1626, engleski pjesnik i državnik. Svršio je pravo i zauzimao visoke položaje u državnom pravosuđu u Irskoj; 1613 biran u irski parlamenat, a 1621 u engleski. Protivio se ljubavnoj lirici elizabetskog doba i pisao filozofsko-moralne pjesme. G. 1596 napisao je *Orchestra*, pjesmu o plesu, prema Spenserovoj školi u 131 strofi po 7 stihova. *Hymns to Astraea* (1599) zbirka je od 26 akrostiha, posvećenih kraljici Elizabeti. Pjesma *Nosce te ipsum* (1599) jedna je od najboljih engleskih filozofskih pjesama. U prozi je napisao dva djela, važna za povijest Irske: *A Discovery of the True Causes why Ireland was never entirely subdued (1612) i Reports of Cases Adjudged in the King's Courts in Ireland* (1615).

BIBL.: D-ova djela izdao je A. B. Grosart 1869—76.
LIT.: M. Seemann, *J. D.* (1913).

4. William Henry, ✻ Newport (Monmouth) 20. IV. 1871, engleski pjesnik. U Americi je proživio šest godina kao skitnica. Vrativši se u Englesku proveo je osam godina kao ulični pjevač i torbar. U 34. godini objavio je prvu zbirku pjesama *The Soul's Destroyer*, koja je privukla pažnju B. Shawa. Izdavao je »The Forum« (1921). Surađivao je u mnogim časopisima. Dobio je počasni doktorat waleskog sveučilišta. Glavni su motivi D-ovih pjesama priroda i stradanja siromaha. U mnogim njegovim pjesmama osjeća se laki utjecaj Wordswortha i starih pjesnika. Napisao je vrlo mnogo pjesama, koje je izdao u zbirkama *Farewell to Poesy and Other Pieces* (1910), *Foliage, Various Poems* (1913), *Collected Poems* (1916 i druga knjiga 1923), *Forty New Poems* (1918), *Secrets* (1924), *A Poet's Alphabet* 1925), *A. Poet's Calender* (1927), *The Collected Poems* (1928), *In Winter* (1931), *Poems 1930—31* (1932), *The Poems* (1934) i mnoge druge. U prozi je pisao eseje *Nature* (1914), *My Birds* (1933), *My Garden* (1933), dva romana *A Weak Woman* (1911) i *Dancing Mad* (1927), nekoliko djela autobiografskog značaja *The Autobiography of a Super-tramp* (1908), *Beggars* (1909), *A Poets Pilgrimage* (1918) i *Later Days* (1925) i mnogo drugih djela. R. F.

DAVIGNON Henri, ✻ Bruxelles 1879, belgijski romanopisac francuskog jezika. Uvjereni je katolik i zagovornik tradicija, a u svojim romanima opširno prikazuje valonski i flamanski narodni život, osobito nakon rata 1914—18. Član je Kr. akademije francuskog jezika i književnosti u Bruxellesu. Uređuje *Revue Générale*, veliko glasilo belgijskih katolika. Istaknuti je zagovornik jedinstva francuskog duha i francuske književnosti.

BIBL.: *Molière et la vie*, 1905; *Le courage d'aimer* (roman) 1906; *Croquis de jeunes filles*, 1907; *Le prix de la vie (roman)* 1909; L'Ardennaise, 1911; *Au service de l'Idéal*, 1912; *Un Belge*, (roman) 1913; nekoliko svezaka o Belgiji od 1915/6; *Le soldat belge peint par lui-même*, 1917; *Jean Swalue* (roman), 1919; *Le visage de mon pays*, 1921; *Aimée Collinet* (roman) 1922; *La Querelle* (komedija) 1922; *Mon ami français* i *Le Bateau de Plaisance*, 1923; *Cinq petits mystères*, 1923; *Les deux hommes* (roman) 1924; *Le sens des jours*, 1924; *Un pénitent de Furnes* (roman) 1925; *La vie et les idées* (bilješke o književnosti i kazalištu u Belgiji 1920—23) 1925; *Le vieux Bon-Dieu* (roman) 1927; *Heures américaines* (putopis) 1927; *De Rossignol à Coxyde*, književni eseji, 1928; *Un plus grand amour* (roman) 1929; *Les neuf Muses*, 1930; *Contes pour le Centenaire belge*, 1930; *Une amie belge de Louis Veuillot*, 1932; *Vent du Nord* (roman) 1932, i t. d. P. Cl.

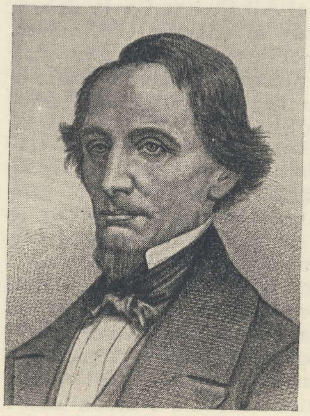
DAVILA (ili **D'AVILA**), **Arrigo Caterino,** ✻ Piove di Sacco (Padova) 30. X. 1576, † San Michele in Campagna (Verona) 26. V. 1631, talijanski povjesnik. Otac ga povede 1583 u Francusku, gdje je postao paž na dvoru Henrika III. i Caterine de'Medici; nakon njihove smrti ide u vojsku i ratuje u franc. vjerskim ratovima. G. 1599 stupi u službu Mletačke republike, koja mu kao vještu vojniku dade važne zadaće u Kreti, Furlaniji i Dalmaciji. Na putu u Cremu (kod Cremone) bio je ubijen.

Napisao je *Istoria delle guerre civili in Francia* (Mleci 1630), u kojoj zanimljivo i živo crta tamošnje borbe od 1589 do mira 1598 i to na osnovi doživljaja i informacija na mjestu i oslanjajući se na isprave. Djelo je doživjelo brojna izdanja (u talij. izvorniku 6 izd. do 1644) i prijevode na francuskom, španjolskom, engleskom i latinskom.

BIBL.: *Opere complete di A. C. D.*, I-XXIX, Turin 1825—26. M. D-ić.

DAVILA, Hinko, ✻ Krapina 5. X. 1858, † Zagreb 16. VIII. 1925, pripovjedač. Nauke svršio u Grazu. Magister farmacije. Bio ljekarnik u Donjoj Stubici i Vinkovcima, poslije živio u Zagrebu. Pisao pripovijetke i romane (ponajviše u Prosvjeti). Zasebno je izdao romane iz povijesti: *Zagorska ruža* (Zagreb 1899, o Veroniki Desinićki), *Teški dani* (Zagreb 1900, o Krsti Frankopanu i borbama između Zapolje i Ferdinanda Habsburškoga), *Igračka valovlja* (Zagreb 1904, o vladavini Francuza u Hrvatskoj). U njima je, nasljedujući donekle Šenou, zanimljivim pripovijedanjem htio oživjeti nekoliko važnijih strana hrvatske prošlosti. U pripovijesti *Na jezerima* (Zagreb 1901) vezao je fabulu na Plitvička jezera, a u *Sitnim pričama* (Zagreb 1909) risao je, često s humorom, seljake i građane. A. B-c.

DAVIS, 1. Jefferson, ✻ na imanju, u kraju, gdje je danas mjesto Fairview (Kentucky) 3. VI. 1808, † New Orleans 6. XII. 1889, sjevernoamerički državnik. Svršio je vojnu školu 1828 i bio aktivan časnik do 1835, nakon čega se povukao na plantažu pamuka u državi Mississippi. Tu je izradio svoje pojmove o crnačkom ropstvu: sam je postupao vrlo dobro sa svojim Crncima i dao im neku vrstu samouprave, pa stoga nikad nije htio vjerovati u opravdanost napadaja na ropstvo kao instituciju. G. 1845 izabran je u zastupničku kuću, no doskora je kao pukovnik pošao u meksičku vojnu te se 1846 zahvalio na mandatu. G. 1847 postade senator, 1854 drž. tajnik za rat u vladi predsjednika Franklin Pierce-a, a 1857 ponovno senator. G. 1859—60



JEFFERSON DAVIS

predvodi kao predstavnik demokratske stranke oporbu južnih država; zahtijevao je mogućnost uvođenja ropstva u sve države, kako njegovo postojanje u nekoj državi ne bi bilo zaprekom za njeno primanje u U. S. A., a osobito je zastupao pravo secesije za svaku državu. Zimi 1860 objelodanio je sa 6 drugih senatora iz južnih država povijesnu izjavu u tom smislu, a 21. I. 1861 napustio senat. Kongres južnih država jednoglasno ga je 9. II. 1861 izabrao predsjednikom njihove Konfederacije, a 16. X. 1861 potvrđen je izbor narodnim glasovanjem, pa je D. ostao na tom položaju do sloma. Kad se uvjerio, da Sjever ne popušta, dao se na organizaciju ratne industrije, što je omogućilo prve sjajne uspjehe južnjaka u »građanskom ratu« 1862. Pogriješio je naprotiv, što se nije brinuo za pojačanje četa u Mississippiju, gdje je položaj bio ugrožen, već je poveo ofenzivu na istoku, gdje su zatim konfederalci bili poraženi, a padom Vicksburga njihovo područje presječeno. G. 1864 svrgnuo je omiljelog generala Johnstona, i pošto su sjevernjaci stalno napredovali, okrenulo se javno mnijenje protiv njega. Kad je u travnju 1865 napušten Richmond, nastojao je da se povuče preko Mississippija, ali je 10. V. zarobljen kod Irwinvillea. Bio je zatočen u Ft. Monroe do 4. V. 1867, kad mu je dopušteno da ode u Kanadu. Pomilovan 25. XII. 1868 povukao se u Beauvoir (Mississippi), gdje je napisao *Rise and Fall of the Confederate States of America* (2 sv., 1881) i *A Short History of the Confederate States of America* (1890).



JOHN WILLIAM DAVIS

BIBL.: Njegove govore izdao je Dumber Rowland, *J. D. Constitutionalist, His Letters, Papers and Speeches, 1923.*

LIT.: W. E. Dodd, *J. D.*, 1907; A. C. Gordon, *J. D.*, 1918; J. Eckenrode, *J. D., President of the South*, 1923.

2. **John,** ✳ oko 1550, † 1605, engleski pomorac, otkrio je zap. obalu Grönlanda prolazeći tjesnacem između Grönlanda i Baffinove zemlje, koji je po njemu prozvan Davisovim tjesnacem. Konačno je dospio do 72⁰ 12' sjev. širine. Na putu po Indiji ubiše ga japanski gusari u Malaki. A. P.

3. **Owen,** ✳ Portland (Maine) 29. I. 1874, američki dramatičar. Pisati je počeo 1898, te je napisao preko stotinu drama. Naročit uspjeh postigao je s dramom *Icebound* (1923). Među mnogobrojnim djelima, koja su uglavnom osnovana na uvijek istoj konvencionalnoj formuli s naročitim financijalnim i reklamnim uspjehom, nalaze se: *The Detour* (1923), *The Nervous Wreck* (1923), *Lazybones* (1924), *Easy Come, Easy Go* (1925), *Beware of Widow* (1925). R. F.

4. **Thomas Osborne,** ✳ Mallow (Cork) 14. XI. 1814, † Dublin 15. IX. 1845, irski pjesnik i političar, jedan od osnivača i vođa pokreta Mlada Irska. Kao novinar osnovao je s izdavačem Ch. G. Duffyem i s J. B. Dillonom 1842 tjednik »The Nation«, koji je izvršio velik utjecaj na politički razvoj Irske. U tom je listu D. objavljivao svoje političke pjesme, ali većina ih ne pripada u poeziju, jer su pisane brzo i tendenciozno. Ali D. ima i vrlo dobrih rodoljubnih pjesama, kao *Boatman of Kinsale, O the Marriage, the Marriage*, a napose povijesna balada *The Sack of Baltimore*. Zbirka njegovih pjesama izašla je 1846. U prozi je također mnogo pisao, a najvredniji su eseji *Literary and Historical Essays* (1846).

LIT.: Ch. G. Duffy, *T. D.* (1890); Isti, *Young Ireland* (1896). R. F.

5. **Wiliam Morris,** ✳ Filadelfija (Pa) 12. II. 1850, † 1934, američki geolog i geograf, prof. fizikalne geografije na Harward-sveučilištu. Od 1899—1913 putovao je po svim krajevima svijeta, jer je bio uvjeren, da se prirodne pojave i oblici mogu samo onda pravilno shvatiti i opisati, ako ih vidimo vlastitim očima. Na tome putu prošao je u društvu s velikim njemačkim morfologom A. Penckom i hrvatskim krajevima Bosne, Dalmacije i Hercegovine. To svoje putovanje opisao je u niže navedenom opisu, a u svojem djelu o *tumačenju površinskih oblika* opisuje postanak i oblik dalmatinske obale i otoka kao i ponikava u Hercegovini. Važna je njegova teorija geografskog ciklusa o postanku površinskih oblika zemlje denudacijom. Znanstveni smjer geografije bio je dulje vremena pod jakim utjecajem te njegove teorije.

BIBL.: *Physical Geography*, Filadelfija 1898; *An excursion in Bosnia, Hercegovina and Dalmatia*, Bull. Geograph. Soc. Philapelphia. III. 1901; *Geographical Essays*, Filadelfija 1909. *Practical Exercises in Physical Geography*, Filadelfija 1911. J. P-k.

DAVIS CUP (čit. Devis kap, engl.), veliko međunarodno natjecanje u tenisu, koje je utemeljio Amerićanin Dwight F. Davis (✳ 1879). On je bio jedan od najboljih igrača tenisa u USA te je bio i pobjednik kod natjecanja D. C. Poklonio je i dragocjeni pokal za pobjednike, kojima se imena upisuju na pokal. Sam pokal pobjednici čuvaju kod sebe do naredne godine. Utakmice su počele g. 1900; igraju se svake godine do danas osim u ratnim godinama. Kod utakmice mogu sudjelovati igrači iz čitavoga svijeta s momčadi od 2—4 igrača i jednim kapetanom. Igra se po posebnom sustavu. Dosad su ostali kao pobjednici USA 13 puta, Engleska 8 puta, Australija 8 puta i Francuska 6 puta. Igralo se i u Zagrebu. Hrvatski su igrači igrali i u inozemstvu te dospjeli do finala, a g. 1939 bili su i pobjednici protiv Njemačke u Zagrebu. F. B.

DAVISON, William, ✳ oko 1541, † Stepney potkraj 1608, tajnik engleske kraljice Elizabete. Od 1566—86 obavlja različite misije u Škotskoj i Holandiji, a 1586 ulazi izborom u parlament. Kao kraljičin tajni savjetnik postao je članom komisije, koja je Mariju Stuart osudila 1686 na smrt, ali u samoj raspravi nije sudjelovao. Kako je Elizabeta u posljednji čas izrazila želju, da se Marija samo potajno umori, učinila je D-a odgovornim za izvršenje osude (1687), koju je doduše potpisala, ali ju je D. predao državnom vijeću bez njezina izričitog naloga. D. je zbog toga bačen u Tower, gdje je ostao do 1689, i bio osuđen i na znatnu novčanu globu.

DAVISOV KVADRANT je sprava za mjerenje visine Sunca; upotrebljavala se mnogo u pomorstvu; izumio ju je u 16. st. glasoviti pomorac John Davis. J. L-k.

DAVISOV TJESNAC → **Davis John.**

DAVITT, Michael, ✳ Straide (Mayo) 25. III. 1846, † Dublin 31. V. 1906, irski političar. Kao dijete seljačkih roditelja radio je najprije u tvornici te je nesretnim slučajem izgubio desnu ruku (1857). Iza toga postao je slagar, ali je već 1865 stupio u urotničku organizaciju Fenian Brotherhood, a 14. V. 1870 je uhićen zbog dovoza oružja u Irsku i osuđen na 15 godina tamnice. Nakon sedam godina pušten je, no odmah se začlanio u irsku republikansku bratsku zajednicu i otputovao u USA. Po povratku (1879) surađivao je s Parnellom na osnutku irske seljačke lige i ponovno bio zatvaran. Zbog pomaganja Parnella isključen je iz bratske zajednice, no njegovu kampanju za agrarnu reformu Parnell ne odobrava, a 1890 D. prelazi otvoreno među Parnellove protivnike. G. 1890, 1892 i 1895 biran je u britanski parlamenat, ali je dao ostavku kao prosvjed protiv burskog rata. Bio je žestok irski nacionalist, antiklerikalac i u kasnijim godinama radikalni socijalist, te je surađivao s engleskom strankom rada (Labour).

BIBL.: *Leaves from a prison diary* (1884, 2 sv.), *Defense of the Land League* (1891), *Life and progress in Australia* (1898), *Boer fight for freedom* (1902), *Fall of feodalism in Ireland* (1904).

LIT.: F. Shecky Sheffington, *M. D.* (1908).

DAVOR (prije Svinjar), selo u Slavoniji, neposredno uz Savu nasuprot ušću Vrbasa, 20 km jugoistočno od Nove Gradiške. Pripada novogradiškom kotaru, sjedište je općine te ima 1928 stan. (1931). Katolička je župa osnovana 1789. Z. D-i.

DAVOS, visoka planinska dolina (iznad 1500 m) u kantonu Graubünden u istočnoj Švicarskoj. Pruža se u pravcu *SI-JZ*, i njom protiče rječica Landwasser, pritok Albule, koja se ulijeva u Rajnu. U sjevernom dijelu doline je Davos jezero, koje je nastalo odronom zemljišta (g. 1633). D. je poznat po veoma prijatnoj planinskoj klimi; zime su hladne (—3⁰), ali sunčane i bez vjetrova, dok su ljeta svježa (8,5⁰). Klimatske su osobine mogućile, da se mjesto *Davos* razvije u najpoznatije evropsko lječilište za prsobolne; tu ima i stranih bolničkih uređaja na pr. njemačkih, nizozemskih i dr. Osim toga D. je živo središte zimskog sporta. Mjesto (9.906 stan. g. 1938) sastoji se iz prvobitnog sela »Davos Dorf«, koje je uz jezero, i novijeg raskošno uređenog dijela »Davos Platz«, koje se širi prema jugozapadu. Osim najsuvremenije uređenih lječilišta tu su raskošni hoteli i raznovrsne zabavne ustanove. U dolini D-a



DAVOS

ima još nekoliko manjih, ali lijepo uređenih mjesta: Glaris, Frauenkirchen i dr. D. ima dobre željezničke i cestovne veze s dolinom Rajne na zapadu i dolinom Inna na istoku, a žičane željeznice i putovi omogućuju izlete na susjedne planine. A. M. S.

DAVOUT Louis-Nicolas, vojvoda od Auerstädta i knez od Eckmühla, ✳ Annoux (Yonne) 10. V. 1770, † Pariz 1. VI. 1823, francuski vojskovođa. Svršivši vojnu školu u Parizu stupa 1788 u vojsku. Kad je 1780 pristao uz revoluciju, istakao se kod Neerwindena i postao brigadnim generalom, ali je kao plemić uskoro brisan s popisa aktivnih časnika. Unatoč tome već je 1794 s republikanskom vojskom na Rajni, a 1798 u Egiptu. Pod Bonapartom vojuje u Italiji 1800/1 i postaje divizijskim generalom, a 1804 maršalom; 1805 zapovijeda u sastavu Velike vojske 3. vojnim zborom, odlikuje se kod Slavkova zapovijedajući desnim krilom, a 14. X. 1806 sam sa svojim zborom pobjeđuje Pruse kod Auerstädta. Nakon tilžitskog mira 1807 guverner je velike vojvodine varšavske, 1809 ističe se u bitki kod Eckmühla (Eggmühla) u Bavarskoj, a u ruskoj vojni 1812 zapovijedao je vojskom od 3 vojna zbora. Hrabar, ali oprezan i hladnokrvan često je dolazio u spor s naglim Muratom. G. 1813 brani od 30. V. slabo utvrđeni Hamburg i predaje ga tek u travnju 1814 ne opsjedateljima, nego izaslaniku Luja XVIII. U vrijeme »stotinu dana« je ministar rata, a režim restauracije oduzme mu čin i naslov. Premda se odvažno zalagao za bonapartiste, osobito Neya, bude mu 1817 vraćen čin i naslov, a 1819 imenovao je i pairom.

LIT.: Blocqueville, *Le Maréchal D. raconté par les siens et lui-même*, Pariz 1870—87; Ch. de Mazade, *Correspondance du Maréchal D.*, Pariz 1885.

DAVY, 1. Georges, francuski sociolog, profesor filozofije na sveučilištu u Dijonu i dekan; od 1931 rektor sveučilišta u Rennesu, posebno se zanimao pravnim pitanjima, u koja je, promatrajući ih s gledišta sociologije, unio mnogo svijetla. Pravo po svome objektivnom i imperativnom značaju izvire iz kolektivne svijesti, društvenih ideja, vjerovanja i predočaba, u kojima se uvijek nalazi niz norma i propisa, a materijalni njihov izraz je pravo. Uporište prava je dakle u ideološkom krugu društvenog života. Radi toga D. svraća pažnju na idealitet prava i duhovnu prirodu predmeta pravne znanosti. Unutar sociologije prava naročito je proučavao njezin genetički dio držeći, da je najbolji način upoznavanja prirode pravnih ustanova njihovo promatranje u povijesnoj perspektivi. S. Ž.

2. sir Humphry, ✳ Penzance (Cornwall, Engl.) 17. XII. 1778, † Ženeva 28. V. 1829, engleski kemičar, jedan od najvećih i najsretnijih kemičara-obretnika, prof. kemije na poljoprivrednom uredu u Londonu, predsjednik engleskog učenog društva (Royal Society, 1820). Uspio je otkriti elemente natrij i kalij, i to s pomoću elektrolize krute natrijeve odnosno kalijeve lužine (1808). Kratko vrijeme zatim dobio je na sličan način magnezij, kalcij, stroncij i barij. On je otkrio i elemenat bor (1809, gotovo istodobno s Gay-Lussac-om). Nasuprot tadanjemu naziranju pokazao je, da je klor elemenat, a ne spoj nekog nepoznatog elementa »muriuma« s kisikom, kako su to tada još učili Gay-Lussac i Berzelius. Po klorovodiku zaključio je, da je samo vodik značajan za kiseline, a ne kisik, kako je to mislio Lavoisier. — Pokazao je, kako se velikim tlakom i niskom temperaturom mogu plinovi pretvarati u tekućinu, što mu je uspjelo sa sumporovodikom i klorovodikom (1823). D. je otkrio i anestetično djelovanje »rajskog plina«, jednog dušikova oksida (N_2O) (v.). G. 1816 pronašao je rudarsku sigurnosnu svjetiljku (→ Davyeva svjetiljka). — On je prvi otkrivač svjetlenog električnog luka između ugljenih elektroda (1801). Na temelju pokusa elektrolizom došao je do zaključka o električnoj prirodi kem. afiniteta.

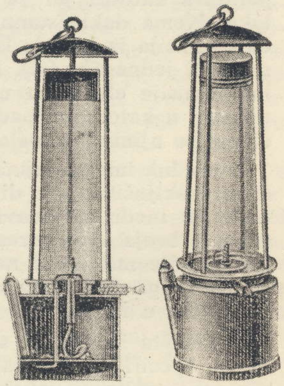


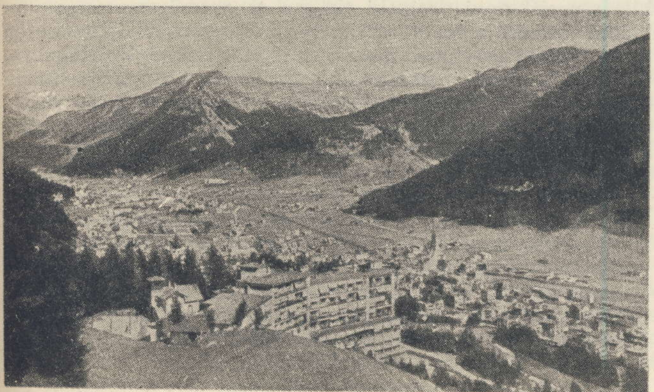
SIR HUMPHRY DAVY

Najznatnija su mu djela: *Agricultural Lectures*, predavanja o primjeni kemije održana od g. 1802—1812 i *Elements of Chemical Philosophy* (1812). Sabrana djela izdao mu je brat Dr. John Davy u Londonu g. 1839—1840 u 9 svezaka.

D-a smatraju jednim od pionira primjene kemije u agrikulturi i osnivačem elektrokemije. H. I.

Davyjeva svjetiljka, sigurnosna svjetiljka, koja se upotrebljava u ugljenicima, da bi se izbjegle eksplozije praskave smjese metana sa zrakom. Izumio ju je g. 1815. Ako se gusta mreža od kovne žice stavi iznad plamena, žica kao dobar vodič topline apsorbira i odvodi veći dio topline iz vrućih plinova, koji se dižu iz plamena. Davy je uljenu svjetiljku, koja se upotrebljavala u ugljenicima, zatvorio u valjak od kovne mreže, koji je gore bio zatvoren jednostrukim ili dvostrukim poklopcem od isto takve mreže. Duljina je valjka kod Davyja iznosila 6 engl. palaca, a promjer 1,5 palca. Prolazeći kroz mrežu plinovi iz plamena se ohlade ispod temperature, pri kojoj se praskava smjesa upali. Osim toga i promijenjeni izgled plamena u svjetiljci upozoruje na prisutnost metana, jer se iznad plamena pojavljuje plavičasti plamen metana.





DAVOS

Gotovo u isto doba izumio je sigurnosnu svjetiljku George Stephenson na istom načelu. Kasnije je D-jeva svjetiljka usavršavana, ali je i danas zadržala temeljni oblik, koji joj je dao Davy. W. R. Clanny zamijenio je donji dio mrežnog valjka staklenim valjkom. Svjetiljke se pale bez otvaranja mreže jednim uređajem, kojim se rukuje izvana. Kao gorivo upotrebljavaju se petrolej, benzin i smjese petroleja s biljnim uljima. Danas je sve više zamjenjuju sigurnosnim električnim svjetiljkama, koje su također prenosne. M. K.

Davyjev luk je električki luk stalne struje među ugljenovima. Davy ga je otkrio g. 1808, a pobliže ga je opisao 1812. Dovedemo li dva ugljena štapa u dodir kod napetosti od najmanje 50 V pa ih onda razmaknemo, po javi se među razmaknutim vrhovima sjajna bijela svjetlost. Danas se u tu svrhu upotrebljavaju štapovi od retortnog ugljena (Foucault). Nakon nekog vremena dobiju krajevi ugljenova značajne oblike: negativni ugljen se zašilji, dok se pozitivni ugljen zaobli, a na njegovu vrhu nastane okrugljasta udubina (krater), iz koje izlazi najveći dio svjetlosti. Sam luk, koji je premostio prostor među ugljenovima, slabo svijetli plavičastom svjetlošću. Mnogo manja udubina (negativni krater) javlja se na vrhu negativnog ugljena.

Najveći dio topline razvija se u pozitivnom krateru. Po Lummerovim istraživanjima njegova je temperatura pri određenom tlaku zraka stalna, a u području jakosti struje od 8 do 120 A nezavisna je o jakosti struje. Kod povišenja jakosti struje u krateru se odmah uspostavlja termička ravnoteža; njegova se površina poveća tako, da plošna svjetloća ostaje stalna. Kod normalnog tlaka zraka temperatura pozitivnog kratera iznosi po Lummeru oko 4200° K (talište ugljena). Sam luk i negativni ugljen imaju znatno niže temperature. Ipak temperatura negativnoga kratera raste s porastom struje, te se kod vrlo velikih gustoća struje približava temperaturi pozitivnog kratera. Prema tome je i emisija svjetlosti nejednako porazdijeljena. U luku među homogenim ugljenovima 85% emitirane svjetlosti otpada na pozitivni krater, 10 do 12% na negativni ugljen, a ostatak na luk. Ako se pozitivnom ugljenu dodaju neke soli, koje pri visokoj temperaturi brzo isparuju, luk intenzivno svijetli. U tu svrhu većinom se upotrebljavaju MgF_2 i fluoridi nekih rijetkih zemalja. Smjesa ovih soli s ugljenom prašinom (»fitilj«) utisnuta je u aksijalnu šupljinu, koja je provrtana kroz pozitivni ugljen. To su efektni ugljenovi. Pozitivni ugljen se troši 2 do 2,5 puta brže od negativnog; zato se za nj uzimaju štapovi većeg promjera.

D-jev luk ide među ionizacione pojave; t. j. struja u luku je konvektivna, a nosioci su joj ioni. Na to upozoruje već raspodjela napesti u prostoru među ugljenovima; ona pokazuje nagle padove neposredno uz vrhove ugljenova, i to veći pad uz pozitivni, manji pad uz negativni ugljen. Kod potanjeg opažanja dadu se u luku razabrati slični pojedinačni dijelovi, kakvi su poznati kod ionizacijskih pojava svjetlosti u plinovima pod smanjenim tlakom. Ionizaciju proizvode elektroni, koji izlijeću iz užarene katode. Prelijetanjem kroz katodni pad napetosti oni postizavaju brzine dovoljne za izvođenje ionizacije. U samom srednjem dijelu luka nastaje vrlo malen broj iona, jer su tu srednje brzine iona malene; one se kreću između 1 i 2 volta. Za emisiju potrebnih elektrona osnovni je uvjet visoka temperatura katode, jer je ona temeljni uvjet za postojanje luka. Nema dakle sumnje, da bar pretežni broj elektrona daje emisija iz katode kao užarenog tijela prema Richardsonovoj jednadžbi (v.). Prijeporno je, u kojoj mjeri imaju kod emisije elektrona udjela udarci pozitivnih iona, koji ubrzani u katodnom padu napetosti udaraju u katodu. Većinom se njima i fotoelektronima pripisuje sporedna uloga.

D-jev luk ima padajuću karakteristiku. Povisimo li jakost struje isključivanjem dijela otpora u krugu, umanjuju se napetost među ugljenovima i otpor luka. To je posljedica porasta broja iona porastom struje. Na taj način bi struja sve to više rasla, kad ne bi imala ograničenja u vanjskom dijelu kruga. Tu ulogu vrši električki otpor, koji mora biti uklopljen u krugu.

S gledišta izdašnosti svjetlosne emisije D-jev luk ima vrlo malen specifički potrošak struje; ovaj iznosi kod upotrebe efektnih ugljenova okruglo 0,25 vata na jednu Hefnerovu svijeću. Sa svim tim D-jev luk je gotovo posve izgubio važnost za javnu rasvjetu, jer su ga tu istisnule plinom punjene žarulje. Zbog visoke temperature primjenjuju ga u jednoj vrsti električkih peći za taljenje tvari visokog tališta. → Električki luk. M. K.

DAVYDOVIĆ, Antonenko, ✱ 1899, ukrajinski pripovjedač i dramatičar. U noveli *Smert'* prikazao je psihološki dramatizam unutrašnje borbe između staroga i novog poretka u Rusiji (u liku inteligenta Gorobenka).

BIBL.: *Zaporošeni silueti*, Harkov 1925; *Licari absurdu*, drama, 1924; *Tuk-tuk*, Kijev 1926.

LIT.: M. Čirkov, *D.-A.*, Literat. enciklop., III., 1930. J. B.

DAWES, Charles Gates, ✱ Marietta (Ohio) 27. VIII. 1865, sjeverno-američki bankar i političar. Pravne nauke dovršio je 1886 u Cincinnati, 1887—94 bio odvjetnik u Lincolnu (Nebraska), od 1896 sudjelovao u radu republikanske stranke, a 1897—1902 bio nadzornik opticaja novca. Sudjelovao u prvom svjetskom ratu kao dobrovoljac od srpnja 1917 do kolovoza 1919 te konačno postao general. G. 1918 je predstavnik USA u međunarodnoj komisiji za snabdijevanje. G. 1921 imenova ga predsjednik Harding ravnateljem proračunskog ureda u Kongresu. Svojim planom *(Dawes-plan)* imao je 1924 istaknutu ulogu u pitanju plaćanja reparacija sa strane Njemačke (→ Reparacije). Za Coolidgea bi 1923 izabran podpredsjednikom Sjedinjenih Država. Na tom mjestu ostade do travnja 1929, kad bi imenovan poklisarom u Londonu, a 1932 stupio je na čelo *Reconstruction Finance Corporation.* J. N.

DAWSON, Christopher, ✱ 12. X. 1889, engleski učenjak i publicist. Predavao je na engleskim visokim školama (Exeter, Liverpool), a osobito se zanimao za filozofiju povijesti. Ideal mu je sredovječni kulturni univerzalizam, koji je on mnogostrano ispitivao i tumačio.

BIBL.: *The Age of the Gods: a Study in the Origins of Culture*, 1928; *Progress and Religion*, 1929; *Christianity and War*, 1930; *Christianity and the New Age*, 1931; *The Making of Europe*, 1932; *The modern Dilemma*, 1932; *Enquiries into Religion and Culture*, 1933; *The Spirit of the Oxford Movement*, 1933; *Mediaeval Religion*, 1934; *Religion and the Modern State*, 1935. F. C.

DAX, grad na rijeci Adouru u *jz* Francuskoj i glavno mjesto départementa Landes. D. je važna prometna raskrsnica i kupališno mjesto s toplim vrelima 64° (slane vode, vegetativno-mineralnim i radioaktivnim blatima) D je zbog blage klime i zimi posjećivan, liječe se reuma i ženske bolesti. Mjesto je bilo poznato u rimsko doba pod imenom *Aquae Tarbellicae* i *Aquae Augustae*. Već u 3. st. je sjedište biskupije, koja je ukinuta 1790. Grad je stradavao od Vizigota, Franaka, Saracena, Normana i dr. Od povijesnih spomenika sačuvali su se stolna crkva (obnovljena u 18. st.) i tvrđava (14. st.), a u predgrađu je velika bazilika sv. Pavla. U muzeju se čuvaju brojni spomenici iz duge gradske prošlosti. J. R-ć.

DAY, 1. John, ✱ Cawston (Norfolk) 1574, † 1640, engleski dramatičar. O njegovu životu znamo vrlo malo. Pisao je marljivo za kazalište organizatora i redatelja Philipa Henslowea, ali veći dio drama, od kojih su se mnoge izgubile, napisao je u suradnji s Chettleom, Dekkerom i Hathwayom. Prva mu je drama *The Conquest of Brute, with the finding of the Bath* (1598). G. 1606 tiskao je komediju u prozi *The Ile of Guls*, 1607 *The Travailes of the Three English Brothers*, g. 1608 dvije komedije *Law Trickes i Humour out of Breath.* U D-evim dramama Shakespeareov je utjecaj očit, a njegova proza sjeća na Lylya. D-eva koncepcija komedije razlikuje se u biti od Shakespeareovih romantičnih komedija. Njegova je namjera bila stvoriti novi dramski tip, pa ga zato i smatramo pretečom komedije restauracije. Najbolje mu je djelo, kojim si je pribavio vidno mjesto u elizabetskoj književnosti, lirsko-alegorijska pjesma *The Parliament of Bees* (napisana valjda 1607, a prvo poznato izdanje 1641). To je niz ekloga, u kojima u satiričkoj alegoriji daje pčelama ljudske osobine, prikazujući ih kao dobre i zle ljude svoga vremena.

BIBL.: A. H. Bullen izdao je D-eva djela 1881. R. F.

2. Lewis Cecil, ✱ Ballintubber (Queen's County, Irska) 1904, engleski pjesnik. Škole je svršio u Dorsetu i Oxfordu. Sa Stephenom Spenderom izdao je »Oxford Poetry« (1927). Stihove je počeo pisati u ranoj mladosti. Izdao je nekoliko knjiga pjesama *Beechen Vigil and Other Poems* (1925), *Country Comets* (1928), *From Feathers to Iron* (1931), *The Magnetic Mountain* (1933) i t. d. G. 1933 izdao je knjigu za djecu *Dick Willoughby*, a slijedeće godine studiju *A Hope for Poetry.* R. F.

3. **Thomas**, ✳ London 22. VI. 1748; † Ottershaw (Surrey) 28. IX. 1789, engleski pisac. Poslije svršenih nauka u Oxfordu posvetio se djelu moralne i društvene obnove, te je kao sljedbenik Rousseaua nastojao praktički primijeniti njegovu nauku. Poznat je po knjizi za mladež *History of Sandford and Merton* (1783—89), kojom nastoji dokazati, da čovjek može postati dobar podukom i odgojem. Napisao je i nekoliko djela u prilog američkoj revoluciji, protiv rata Engleske s Amerikom, *The Devoted Legions* (1776). Ukinuće ropstva crnaca traži u djelu *Fragments of Original Letters on the Slavery of Negroes* (1784) i u pjesmi *The Dying Negro* (1773). Pjesme su mu tiskane u zbirci »British Poets«.

LIT.: Keir, *T. D.* (1791); Blackman, *T. D.* (1862). R. F.

DAYRE, Jean, ✳ Arles (Provansa) 24. VI. 1892, francuski filolog. Romansku je filologiju učio na sveučilištu u Aix-en-Provence i u Grenoblu te je postao agrégé. Profesor je Francuskog instituta u Firenci (1929—35), a zatim ravnatelj Francuskog instituta i lektor na sveučilištu u Zagrebu. Veoma je zaslužan prijatelj naše kulture, jer je svoj prvotni krug interesa proširio naučivši hrvatski, proučavajući našu književnost, prevodeći hrvatska književna djela na francuski, istražujući odnose između francuskih, talijanskih i hrvatskih pisaca, te izdavajući neizdana djela o hrvatskoj prošlosti. Najprije se bavi talijanskim renesansnim matematičarom i filozofom Girolamom Cardanom (v.), te objavljuje monografiju *Jérôme Cardan* (Grenoble 1927) i prvo kritičko izdanje njegova latinskog životopisa s usporednim francuskim prijevodom i s iscrpivom uvodnom raspravom (J. C., *Ma vie*, Pariz 1935). Najviše je svojih radova posvetio staroj hrvatskoj književnosti, u kojima na osnovi novih arhivskih podataka osvjetljuje pojedine ličnosti i genezu njihovih djela. Takve su mu rasprave: *M. Držić conspirant à Florence* (Revue des études slaves, X., 1930), *Držićeva politička pisma* (Stari pisci hrvatski, VII², Zagreb 1930), *Prilog biografiji M. Držića* (Prilozi, X., 1930), *Recherches sur l'histoire de la poésie ragusaine* (Rev. d. étud. slav., XI., 1931), *Savko Bobaljević* (Rev. d. étud. slav., XII., 1932), *La vie d'un écrivain ragusain: F. Luccari* (Lukarević) (Slavia, XI., 1932), *Notes et documents pour l'histoire littéraire de Raguse* (Prilozi, XII., 1932), *Le rectorat de Zlatarić à Padoue* (Prilozi XIV., 1934), *Marc Bruère Desrivaux* (na hrvatskom u Hrv. Kolu, XXII., 1941; na franc. u Annales de l'Inst. Franç. de Zagreb V, 1941). Od tih rasprava nekoliko ih je izdala MH pod naslovom *Dubrovačke studije* (1938). Tu je pretiskana i rasprava *O dubrovačkoj književnosti* (iz Hrv. Kola, XVI., 1935), u kojoj se ističe potreba novih kritičkih metoda u proučavanju naših starih pisaca, osobito u vezi s njihovom ličnošću i sa sredinom, u kojoj žive. Koristeći se osobito blagom u stranim arhivima, D. unosi u našu književnu povijest novih pogleda, promatrajući i pisce i njihova djela sa širega gledišta u odnosu prema suvremenim pojavama na Zapadu i Jugu, pa otkriva često nove niti, koje su naš svijet povezale s ostalim kulturnim zemljama. U svojim biografskim studijama D. oživljuje francuskim načinom stare likove iz naše prošlosti držeći se pritom strogo znanstveno utvrđenih podataka; dosad mi nismo imali tako dotjeranih i svestrano osvijetljenih portreta naših starih pisaca. D. se bavi i modernom hrv. književnošću: sabrao je i odlično preveo antologiju hrvatskih pripovjedača, od Đalskog do Nametka, koju je izdala Matica Hrvatska u više izdanja (*Anthologie des conteurs croates modernes*, 1880—1930, Zagreb 1933); tu u uvodnoj studiji iznosi sintetički kritički pogled na naše pripovjedače. Da pomogne istraživanje odnosa između nas i Francuske u prošlosti i sadašnjosti D. (1937) osniva i uređuje časopis *Annales de l'Institut Français de Zagreb* (dosad je izašlo 19 svezaka), gdje se u znanstvenim prilozima osvjetljuju povijesne, znanstvene, književne i umjetničke pojave, što zanimaju oba naroda; usto D. objavljuje tu i neke svoje zanimljive članke (*Documents inédits sur la vie de Banduri à Paris; Une traduction française de Marko Marulić; À propos d'une traduction française inédite de deux chants de l'Osman; Notes sur la littérature croate en France au XIXe siècle; Le théâtre à Raguse sous le régime français, Split à la fin du XVIIIe siècle, Fêtes napoléoniennes à Raguse*) i svoje prijevode iz djela hrvatskih pripovjedača: Bogovića, Šenoe. Kumičića, Tomića, Matoša, Krleže i slikara Bukovca, koja su djela bilo kako u vezi s Francuskom, a u kronici izvješćuje o našem kulturnom životu. Kao prilog tom časopisu D. izdaje veliko neobjavljeno djelo J. Neustaedtera *Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848* (I-II, 1940—43), u kojem su dnevniku očevica živo i vjerno opisane ondašnje ličnosti i prilike u Hrvatskoj; na kraju (u III. knjizi) izlazi Dayrova iscrpiva rasprava o samom piscu i njegovu djelu, te komentar i bilješke. Malo je koji drugi stranac tako dobro upoznao našu književnost i kulturu, te toliko učinio za njihovo proučavanje i upoznavanje u svijetu. U drugom smjeru D. je svojim člancima u hrvatskim novinama, predavanjima u Zagrebu i u pokrajini, te osnivanjem francuskih zavoda u našim pokrajinskim gradovima mnogo pridonio našem poznavanju tekovina francuske kulture. U Hrvatskoj je Enciklopediji stručni urednik za francusku književnost. M. D-ić.



JEAN DAYRE

DAYTON, grad u USA, u državi Ohio, na rijeci Great Miami, 200.982 st. (1930). Ime nosi po Jonathanu Daytonu (1760—1824), revolucionarnom borcu i članu Kongresa. Grad je 1913 teško postradao od poplave, ali od 1921 potpuno je zaštićen nasipima. Ima sveučilište i brojne druge prosvjetne zavode. Središte t. zv. »Precision industries« (tvornice National Cash Register company, različnih električnih strojeva i t. d.) nadalje središte istraživačkog i pokusnog odsjeka vojnog zrakoplovstva. Grad je snabdjeven zemnim plinom i sustavom središnjeg grijanja na paru, koju proizvodi munjara.

DAYTONA BEACH, grad u USA, u državi Florida, na obali Atlantskog oceana. Ima 16598 st. (1931). Glasovito je zimovalište. Duž morske obale pruža se automobilsko trkalište.

DAZIMETAR → **Aeromehanika.**

DAZLINA, selo između Velima i Vodicâ u tješnjanskoj općini, na području stare hrvatske županije Luke (u sjev. Dalmaciji). Na vrhu brijega su ruševine sredovječnoga grada istog imena. Selo D. spominje 1357 ban Ivan Ćuz u svojoj potvrdi sloboština šibenskoj općini. Kao utvrđeno mjesto navodi se nešto poslije 1624 u jednom mletačkom izvještaju o ličkom sandžakatu. Turci su ga držali do 1647; poslije njihova odlaska grad je prepušten ruševnosti.

LIT.: F. S. Zlatović, *Topografičke crtice . . .*, Starohrvatska prosvjeta, II. V. Ž.

DAŽDBOG (u nekim vrelima i *Dažbog*), pogansko božanstvo sunca u istočnih Slavena. Prevladava mišljenje, da je D. bio opće slavensko božanstvo, ali ga u zapadnih i južnih Slavena ne poznaju ni povijesna vrela ni pučka predaja (neki misle, da se u imenu *Daboga* očuvao u jednoj srpskoj priči). Njegovo se ime različito objašnjava, ali je najvjerojatnije tumačenje, da je nastalo spajanjem riječi *Dažd* (daj) i *bog* (bogatstvo). Kako ga stari ruski tekstovi nazivaju »solncem carem«, jednakim grčkom Heliju, smatra se D. »suncem, koje daje bogatu žetvu i kosidbu, priplod u oboru i prinovu u porodici« (Brückner). Ista vrela nazivaju ga i sinom boga vatre Svaroga, ali ga neki — kao Svarožića — istovjetuju sa samim Svarogom. Prema Pervonačalnom ljetopisu knez Vladimir podigao je 980 u Kijevu poganski panteon, u kojem je stajao i kip D-a. J. Š-k.

DAŽDEVNJACI, kopneni vodozemci repaši (v.) s oblim repom. Kod nas u Hrvatskoj žive dvije vrste. *Pjegavi daždevnjak* (Salamandra maculosa) naraste 15—28 cm, sjajno je crn s velikim nepravilnim žutim pjegama, a živi u gorskim šumama Evrope, sjeverozapadne Afrike i zapadne Azije. Zdepasta je tijela, debelih prsta bez pandža i kreće se polagano i tromo. Po danu se negdje zavuče, a iza kiše i noću izlazi, pa se hrani gujavicama, puževima i kukcima, koje hvata, ako se giblju. Ako ga pritisnemo na zatiljak, na napadača štrca bijeli otrov, koji žeže na sluznici i uzrokuje upalu, a slabe ptičice, guštere i vodozemce ubija. Pari se na kopnu i u vodi. Ženka odabire za rađanje u proljeće hladnu izvor-vodu, u koju

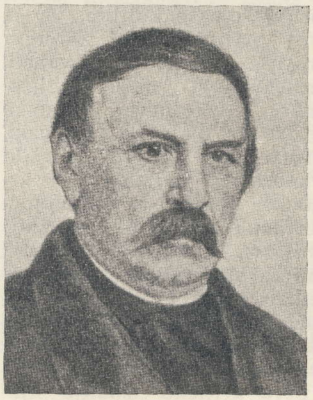
izbacuje mnogo mladih, koji se razvijaju 4—5 mjeseci. Za boravak u vodi ima mlado rep, sa strana plosnat, a kad mu škrge zakršljaju, sposobno je za život na kopnu. Preko zime zavuku se daždevnjaci u duboke pukotine po više njih zajedno, a početkom travnja izlaze. Daždevnjak hranjen u terariju izdrži do 18 godina. Kod nas u visokim planinama pod kamenjem i mahovinom živi, na okupu po više njih, *crni daždevnjak* (S. atra). On je sjajno crn i manji je od pjegavoga, do 15 cm. Kod nas se može naći u gorju iznad 700 m u Kršu, Kapeli, Velebitu, Prenju u Hercegovini, a inače u Alpama, pa se iza tople kiše javlja i danju u velikom broju. Njegova ženka daje na svijet samo po dva mlada, jer se u njenim jajovodima razviju samo dva jajeta, a od ostalih jaja, 15 i više, stvara se kaša, koju mladi jedu. Mlado se inače hrani hranjivom tekućinom stijenka materice, koju upija jako razvitim škrgama. pa mlado dovrši svoj potpuni razvoj u materinjem tijelu. Prije poroda škrge nestaju, jer crni daždevnjak dalje živi na kopnu. K. B.

DEA DIA, staroitalska božica zemlje, koju su slavila Arvalska braća kao zaštitnicu usjeva. Opće ime Dea dia zamijenjeno je kasnije osobnim nazivima Tellus i Ceres (→ Cerera).

DE AGOSTINI, Giovanni, ✳ Pollone 1863, † Milan 1941, talijanski kartograf i geograf. Učio je u Turinu, Berlinu, Gothi i Firenci. G. 1901 osnovao je u Rimu geografski zavod De Agostini, kojim je upravljao gotovo 20 godina, radeći mnogo na poznatoj karti Italije 1:250.000 te uređujući kalendar-atlas De Agostini i različita druga izdanja zavoda. Na čelu zavoda je ostao i poslije njegova prijenosa u Novaru. Njegova je zasluga, da je poduzeće postalo jedno od najboljih u Evropi. G. 1920 napušta vodstvo zavoda, ali se i dalje do smrti marljivo bavi popularizacijom geografije.

DEÁK, Ferenc, ✳ Söjtör 17. X. 1803, † Budimpešta 29. I. 1876, madžarski političar i državnik. Zanimanjem bio je odvjetnik. U politički život ušao je kao zastupnik sabora 1832—36, gdje kao istaknuti pristaša Szechenyjeva reformnog pokreta uskoro dolazi na čelo skupine, koja zastupa liberalnu misao. Surađuje u rješavanju urbarskoga pitanja; kao pravnički autoritet svoje skupine izradio je nacrt novoga kaznenog zakona s načelom jednakopravnosti svih staleža pred zakonom, koji je nacrt donji dom prihvatio, ali ga je velikaška kuća otklonila. G. 1847 D. je sastavio program liberalne stranke u 11 točaka, u kojima se zahtijeva odgovorno ministarstvo za Ugarsku, parlament na osnovi narodnog predstavništva, ujedinjenje s Erdeljem, sloboda tiska i potpuna jednakost u pravima i dužnostima. U posljednjem staleškom saboru 1847 D. je uz Kossutha vođa oporbe. Kad je u travnju 1848 Ugarska dobila prvo samostalno ministarstvo, D. postaje ministar pravosuđa u vladi grofa L. Batthyányja, gdje uzalud suzbija Kossuthov radikalizam. Kad je u rujnu 1848 započeo rat, D. se nakon svoga neuspjelog posredovanja povlači na svoje malo imanje. Nakon sloma revolucije bude stavljen pred prijeki sud, koji ga oslobodi. Za vrijeme Bachova apsolutizma D. doduše stoji po strani od djelatne politike, ali preselivši se 1854 u Budimpeštu podržava vezu sa svojim prijateljima i predstavnicima svih društvenih slojeva te nastoji učvršćivati moralnu snagu naroda. Glas o njegovoj umnosti i sposobnostima, ljudskoj i političkoj čestitosti učiniše D-a, premda nije bio ni vojnik, ni diplomat, ni govornik, osobom moralno-političkog povjerenja i učiteljem naroda, koji ga nazove »mudracem domovine«. Kad je listopadska diploma 1860 obnovila ustavno stanje, D. postaje vođa madžarskog naroda.

Ugarski sabor od 1861 razdijelio se na dvije gotovo jednako jake stranke, od kojih se jedna okupila oko D-a a druga je u duhu revolucije 1848 težila potpunoj nezavisnosti. Kao zastupnik politike najstrožeg legitimiteta, D. čini načelo nepovredivoga državnopravnog kontinuiteta lozinkom madžarskog naroda u borbi protiv bečke politike. Od 1861 D. dominira madžarskim političkim životom. Svojim podrijetlom iz malog plemstva, koje se stoljeća politički odgajalo u županijskoj samoupravi, i kao njegov zastupnik u donjem domu D. bijaše pozvan da svoj narod povede iz feudalizma u konstitucionalizam prema zapadnoevropskom shvaćanju. D. se 1861 izjavio spremnim, da načelo ugarske pragmatičke sankcije od 1723 primi kao temelj za državnu zajednicu svih kraljevina i zemalja habsburške dinastije. Pod njegovim vodstvom ugarski je sabor izradio adresu, kojom je kao preduvjet za rješavanje državne krize zahtijevao uspostavu zakonitosti za sve javne ustanove. Vladar je adresu otklonio, a sabor raspustio. Apsolutistička je vladavina opet uspostavljena, a u Budimpešti proglašeno opsadno stanje. D. se povukao iz javnog života. Povodeći se za njim madžarsko je društvo započelo provoditi neku vrst pasivnog otpora čuvajući pri tom najbrižljivije javni mir. Državno je pitanje svedeno napokon na spor između zemlje i vladara, a pobudu za rješenje madžarskoga pitanja mogao je dati samo vladar. D. je madžarsko pitanje stavio jednom zauvijek na područje prava i tim onemogućio djelovanje svakoga drugog čimbenika osim tada još neokrunjenoga ugarskog kralja. Pošto je propao pokušaj krune, da s obzirom na blizak obračun s Prusijom, predobije za suradnju madžarske velikaše, vrhovni zapovjednik austrijske vojske nadvojvoda Albrecht dade poticaj, da se u najvećoj tajnosti poduzme korak za izmirenje s Madžarima. Po nalogu Franje Josipa barun von Auguss povede usmene pregovore s D-om o mogućnosti sporazuma vladara s novim saborom.



FERENC DEÁK

G. 1865 objelodanio je D. znameniti »uskrsni članak«, u kojem je izložio misao, da vladar prema načelu najstrožega državnopravnog kontinuiteta mora uspostaviti ugarski ustav od 1848, a ugarski sabor može zatim pristati na neke promjene u njemu, kako bi se omogućilo vladanje cjelokupnom monarhijom u dualističkom obliku. D-ova razlaganja učiniše najdublji dojam; vladar je iznenada doputovao u Peštu, gdje je bio srdačno dočekan; početkom rujna 1865 otpuštena je Schmerlingova vlada, a manifestom od 20. IX. objavljeno je austrijskim narodima, da se djelovanje carevinskog vijeća obustavlja i da se pristupa politici sporazumijevanja sa »zakonitim zastupnicima istočnih zemalja«. U prosincu 1865 sastao se ugarski sabor, koji je stajao pod D-ovim vodstvom. Pod njegovim utjecajem saborski je odbor zaključio uvjete izmirenja s dinastijom pristavši na promjenu ustava od 1848 radi održanja državne ideje. Tu politiku prekine austro-pruski rat 1866. Unatoč poraza Austrije D. nije povećao madžarskih zahtjeva, i osam dana nakon bitke kod Sadove nastavljeni su pregovori između D-a i kralja. Franjo Josip priznao je sve madžarske zahtjeve oživotvorivši maksimalni program D-ov. Na to je madžarski sabor udovoljio kraljevim željema izvršivši potrebne promjene u ustavu od 1848 i prihvativši nov zakon o ustrojstvu vojske. D. je u novoj vladavini otklonio sve časti, uključiv i palatinsku, rekavši: »Kralj mi ne može ništa više dati, nego stisak ruke«. D. se doskora gotovo sasvim povukao iz političkog života. Austro-ugarska nagodba od 1867, koja bijaše njegovo djelo, izazvala je jaku oporbu u stranci nezavišnjaka pod vodstvom Kolomana Tisze i napadaj vođe madžarske revolucije u emigraciji Kossutha. Na Kossuthovo otvoreno pismo D. je sasvim kratko odgovorio u »Pesti Hirlapu«, da je mirni sporazum bolji od politike nadâ u buduće eventualne događaje, da bolje odgovara probitcima narodne sudbine od neodređenih obećanja inozemstva, od raspada carstva ili revolucije, koja bi narodu nametnula nove patnje. D-ova stranka dospjela je nakon nagodbe u krizu zbog teškog financijalnog položaja zemlje i pojava političke i novčane korupcije; slabeći u korist stranke nezavišnjaka ona se u godini D-ove smrti 1876 ujedinila s Tiszinom nezavisnom strankom kao nova liberalna stranka.

LIT.: Z. Ferenczi, *D. élete*, Budimpešta 1904; G. Wlassics, *D. F.*, Budimpešta 1923; Asztalos-Pethö, *Storia della Ungheria*, Milan 1937; J. Redlich, *Kaiser Franz Joseph von Oesterreich*, Berlin 1929.

D. i hrvatsko-madžarski odnosi. D-ov politički rad izravno je djelovao i na razvitak odnosa između hrvatskog i madžarskog naroda, odnosno Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne i Ugarske s druge strane. U kolovozu 1848

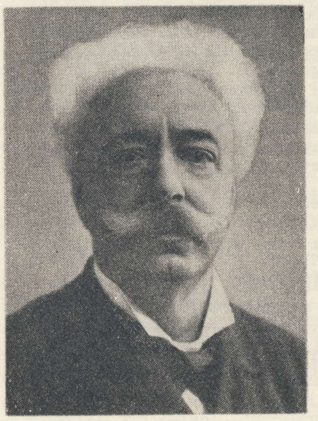
D. je kao ministar pravosuđa zajedno s Bartolom Szemereom, ministrom za unutarnje poslove, izradio zakonsku osnovu o uređenju odnosa Hrvatske i Ugarske na temelju prijedloga madžarske vlade za sporazum s Jelačićevom vladom. Prema toj osnovi sva građanska i vojnička vlast u Hrvatskoj i Vojnoj Krajini prelazi u banove ruke; poseban hrvatski savjetnik bio bi pridijeljen ministru a latere, u ministarstvima financija i trgovine osnovali bi se posebni hrvatski odsjeci, a u ugarskoj vladi lisnica posebnog ministra za Hrvatsku; u Hrvatskoj i Krajini uvodi se hrvatski kao službeni jezik. Madžarska je vlada 27. VIII. 1848 prihvatila tu osnovu uz zapisničku izjavu, da je »u slučaju, da ne može doći do sporazuma na tom temelju, vlada spremna pristati i na rastavu te na odnos jednostavnog savezništva zadržavajući u svojem posjedu Rijeku i područje ugarskoga Primorja, kako bi osigurala sebi slobodan promet i slobodu trgovine«. Misli, izražene u osnovi ostale su u jezgri mjerodavne za svu kasniju D-ovu politiku prema Hrvatima te daju kostur hrvatskoj nagodbi 1868. Nakon sloma Bachova apsolutizma, kad kod jednog dijela Hrvata prevladava misao naslona i suradnje s Madžarima, D. u odgovoru na okružno pismo zagrebačke županije otvoreno izvodi svoje poglede na odnošaj Hrvata i Madžara. D. se i tu, kao i u cijeloj svojoj zamisli sporazuma, upire na ugarsku pragmatičku sankciju iz 1723, kojom je naglašeno državno jedinstvo zemalja krune sv. Stjepana, pa pobija gledište narodne stranke, koja je tražila da Hrvatska bude poseban čimbenik u stvaranju austro-ugarske nagodbe, pozivajući se među ostalim i na to, da su događajima 1848 prekinute sve državopravne veze s Ugarskom, i na hrvatsku pragmatičku sankciju iz 1712. g. Ostala pitanja hrvatsko-ugarskih odnosa za D-a su stvar sporazuma uz osiguranje probitaka ugarske države u pogledu izlaza na more (Rijeka), te pitanja Međimurja, riješenoga već odlukom krune. D-ovo mišljenje, da je pitanje odnosa između Hrvata i Madžara unutar okvira ugarskih zemalja stvar sporazuma, stvorilo je legendu o »bijelom listu«, koji bi D. ponudio Hrvatima, da na nj ispišu svoje zahtjeve. Tu je krilaticu prvi iznio grof Somssich već 1851, a ponovio ju je grof Cziráky u govoru od 17. III. 1866 u velikaškoj kući. D., kojemu je po njegovu etičkom shvaćanju i odgoju pravednost bila uz razbor vrhovno mjerilo i u nutarnjoj politici, smatrao je, da su Hrvati ipak poseban politički narod s posebnim državnim teritorijem; pristajao je dakle na sve ustupke, koji se nisu kosili s njegovom zamisli države Stjepanove krune. U pripremnim pregovorima za sklapanje hrvatsko-ugarske nagodbe 1868 rekao je u razgovoru s J. Živkovićem: »Među nama (mislio je Hrvatsku i Ugarsku) o kakvoj ljubavi ili nagnuću ne može biti ni govora. Samo višestoljetna uzajamna pripadnost (Zusammengehörigkeit) i zajedinstvo interesa upućuje nas i sili na našu državnu zajednicu. Zato neka se tom zajedinstvu i toj »suvislosti« zemalja ugarske krune samo toliko pripusti, koliko je upravo nužno, da se Ugarska, u smislu pragmatičke sankcije, kao »jedinstvena država« održi. Po tom načelu želim i zahtijevam ja od strane Hrvatske, da ona u zastupstvu zemalja ugarske krune — u delegaciji, koja ima činiti naprama Austriji jedno jedinstveno tijelo — ne traži u toj nikakovo posebno svoje zastupstvo, već da su joj njezini zastupnici s ugarskima jedni s razmjernim brojem i jednakim pravom glasa svojih odaslanih članova, koje može slobodno birati bilo iz našega zajedničkoga ili iz svoga sabora. Sve ostalo... potpada slobodnoj diskusiji, ja na to pristajem i o tom ćemo se lako sporazumjeti.« U samom toku pregovora za nagodbu 1868 D. je sudjelovao više kao inspirator nego kao pregovarač; u svojim zamislima hrvatske autonomije išao je dalje od većine hrvatskoga kraljevinskoga odbora, koji nije predstavljao mišljenje Hrvata o pitanju odnosa Hrvatske i Ugarske. Većina je naroda bila protiv nagodbe; u ime te većine nije govorio kraljevinski odbor, nego opozicija. Deak nije pomišljao na potpunu financijalnu nezavisnost Hrvatske, nego na samostalnost autonomnih financija, tvrdeći, da »zemlja, koja sa svojim porezima ne može raspolagati sama, i koja svojih sredstava za podmirivanje troškova nema u svojim rukama, takva zemlja bila bi pod skrbništvom, te bi samo na oko — prividno — obstojala (Scheinexistenz führen). Zato Hrvatska mora imati i svoje financije, ako želi stajati na svojim nogama«. Prema tome D. bijaše spreman, da u autonomiju Hrvatske prijeđu neizravni porezi — osim onih, koji bi međusobno mogli, kako je on mislio, škoditi, kad ne bi bili osnovani na jednom ključu i kad se ne bi »zajednički« upravljali, kao monopol duhana, porez na sol, pivo i rakiju — te svi izravni porezi. Međutim D-ove misli nisu prodrle kod kratkovidne većine članova hrvatskoga kraljevinskoga odbora, dijelom jer je on bio pod utjecajem ministra predsjednika grofa Andrassyja i grofa Lonyaya, dijelom jer su se njezini članovi bojali, da radi siromaštva zemlje (najbogatiji dijelovi još su bili pod upravom Vojne Krajine) i radi slabog poreznog morala u narodu preuzmu vodstvo porezne politike u okviru hrvatske autonomije.

Videći, da tadašnji hrvatski kraljevinski odbor sam napušta njegove ustupke na sjednici zajedničke konferencije kraljevinskih odbora 5. VII. 1868, D. je dao izjavu, da je hrvatsko-ugarsku nagodbu mislio drugačije riješiti, ali da s obzirom na gledište većine hrvatskih deputiraca ne će kod rasprave o tom predmetu dalje učestvovati.

LIT.: J. Živković, *Kako je postala hrvatsko-ugarska nagoda*, Zagreb 1892; J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1936; V. Lunaček, *Ugarsko-hrvatska financijska nagodba*, Obzor Spomen-knjiga 1860—1935; M. Polić, *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, 2 sv., Zagreb 1899—1900; Obzor — jubilarni broj 1910; godišta »Pozora« 1860—1863.

J. H-t.

DE AMICIS, Edmondo, ✳ Oneglia (Liguria) 31. X. 1846. †Bordighera (Liguria) 11. III. 1908, talijanski književnik. Kao časnik sudjeluje u borbama za ujedinjenje Italije. Urednik je lista *Italia militare* u Firenci. Plod su toga prvog perioda njegova života djela: *La vita militare* (1868), *Novelle* (1872), *Ricordi del 1870—71* (1872), kojima je postao popularan radi lakoga i toplog načina pisanja o aktualnim doživljajima, osobito u mladoj talijanskoj vojsci. Zatim napušta vojnu službu, da se potpuno posveti književnosti. Daje se na velika putovanja po svijetu, koja su mu pružila predmet brojnim knjigama putopisa: *Spagna* (1872), *Olanda* (1874), *Ricordi di Londra* (1874), *Marocco* (1876), *Costantinopoli* (I.-II., 1878—79), *Ricordi di Parigi* (1879), *In America* (1897). Nastanio se međutim i stalno radio u Turinu. Velik odziv čitalaca potiče ga, da neprestano piše. U djelu *Gli amici* (I.-II., 1883) analizira različite vrste prijatelja. Najpoznatija je njegova knjiga za djecu *Cuore* (Srce, 1886), gdje u obliku dnevnika jednog đaka pučke škole opisuje neposredno školski život kroz jednu godinu; tu se De A. približuje dječjoj duši i s nešto romantike nastoji je ganuti i oplemeniti. Uza sve negativne kritike, osobito u posljednje doba, ta je knjiga postala jedna od najpopularnijih dječjih knjiga, te je prevedena na više od 25 jezika. U svojim odgojnim težnjama De A. je zavolio mladež i školu, te joj posvećuje osobitu pažnju i u djelima: *Il romanzo d'un maestro* (1890), *Tra scuola e casa* (1892). Na svom putu u Ameriku upozna izbliza tužnu sudbinu talij. iseljenika i piše roman *Sull'Oceano* (1889), u kojem dramatski prikazuje onda aktualni iseljenički problem. U to doba De A. iz humanih i osjećajnih pobuda pristaje teoretski uz socijalizam i sve se više zanima za sudbinu bijednika i ljudskom društvu. U tom raspoloženju piše jedno od svojih najljepših djela, *La carrozza di tutti* (1899), dnevnik jednogodišnjih opažanja brojnoga malog svijeta, što svaki dan putuje gradskim omnibusom. To djelo ima obilježje dnevnika, promatranja i bilježaka, jednako kao i njegovi opisi iz vojničkoga i školskog života i njegovi putopisi: De A. ima najviše dara za opažanja, ali oskudijeva u pjesničkoj invenciji. Zato su mu najbolje crtice, anegdote i žive sličice iz svagdanjega sitnog života, pisane često s toplinom i neposredno kao plod opažanja dobroćudna i prilično površna promatrača, čije se oko zadržava na dojmovima i ne prodire kritički u bitno. De A. je kao popularan pisac privukao na se pažnju i kritike, koja mu često nije bila sklona (i Carducci ga je kritizirao); prigovara mu se, da je sentimentalno sladunjav i banalan, da pripada



EDMONDO DE AMICIS

skupini kratkovidnih dobričina, koja nije imala ni sposobnosti ni smjelosti za radikalniji preokret duhova, te da je radi svega toga loše djelovao na razvoj mladeži. Ali mu nitko ne može osporiti dobronamjernost; on je i sam kao pisac skroman i svijestan svojih nedostataka, te se time izdiže svojom poštenom autokritikom: bio je iskren i plemenit čovjek, ali nije bio kadar stvoriti većega umjetničkog djela trajne vrijednosti. De A. je prvi popularni pisac Italije nakon njena ujedinjenja.

Bavio se i problemima talij. jezika u djelu *L'idioma gentile* (1905), ali je ono pisano površno i diletantski, sa zastarjelim gledištima i metodama.

E. DE AMICIS U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI. De A. bio je još za života prilično poznat i kod nas, pa su ga mnogo prevodili i prikazivali kroz 50 godina (1878—1938). Kod nas su uopće dosta odjeka imali popularni i poučni pisci, kao što je De A., Cesare Cantu i dr., osobito preko naših nastavnika i svećenika, koji su nastojali oko poučno-zabavne knjige. U posebnim knjigama izašli su na pr. ovi hrv. prijevodi iz De A.: *Slike iz vojničkog života*, preveo Adolf Veber, Zagreb 1879 (MH), 11 god. nakon originala; *Različiti spisi*, prev. M. Car, Novi Sad 1880; *Carigrad*, prev. A. Veber Tkalčević, Zagreb 1883 (4 god. nakon talij. izdanja); *Crtice iz života maloga jednoga učenika*, preradba knjige *Cuore* od Petra Kuničića, Zagreb 1888, same dvije god. nakon izvornika, a izašao je u Zagrebu u nekoliko izdanja bez oznake godine također njegov potpun prijevod pod naslovom *Srce; Ljubav prema knjizi*, Mostar 1899; *Na oceanu*, Zagreb 1908 (Moderna Biblioteka); *Zatajena kabanica*, prev. V. Lozovina u zbirci *Iz latinskog svijeta*, Zagreb 1921; *Susret*, prev. M. Perković, Wiesnerove »Tisuću najljepših novela« sv. 97.—99, Zagreb 1938. U hrv. je listovima izašlo mnogo prijevoda kraćih djela, na pr. u Vijencu od 1878 do 1890 (X.-XXII. g.) prijevodi M. Kušara, A. Tentora, A. Vebera Tkalčevića, N. Damina, J. Prigla, P. Kuničića, F. Ivaniševića i neki bezimeni; u Hrvatskoj Vili (Sušak) 1882 i 1884 od I. Širole; u Narodnim Novinama od 1887 do 1909 prijevodi I. Rabara, D. Bogdanovića i bezimeni; u Obzoru 1880 i 1887 bezimeni; u Bosanskoj Vili VI., 1891; u Domu i Svijetu (1895) M. Begovića; u Brankovu Kolu II. (1896), XIV. (1909); u Prosvjeti III.-XIII., 1896—1906 M. Begovića, D. Bogdanovića i dr. O De A. su kod nas višeput pisali mnogi sa shvaćanjem i sa simpatijom, na pr. Jakša Čedomil (Iskra II., Zadar 1892; Život, Zagreb 1900), V. Lozovina (Hrvatsko Kolo MH II., 1906 i IV., 1908), K. Šegvić (Hrvatsko Kolo IV., 1908), D. Marjanović (Savremenik III., 1908). U nj su se ugledali neki naši pisci, njegovi suvremenici (J. Carić, P. Kuničić, A Veber Tkalčević i dr.).

LIT.: A. D'Ancona i O. Bacci, *Manuale della letteratura ital.*, VI., Nuova ediz., Firenca 1924; M. Mosso, *I tempi del »Cuore«*, Milan 1925; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, I. knj., 3. izd., Bari 1929; Isti *Problemi di estetica*, 3. izd., Bari 1940. M. D-ić.

DEAMBULATORIJ, u graditeljstvu je naziv za kružni prolaz (hodnik), koji okružuje oveći prostor, obično apsidu odnosno crkveni kor. Javlja se već u rimsko doba, čest je u bizantskim (S. Vitale, Ravenna), pa u romanskim crkvama, napose onima iz kruga Clunyja, a osobito u gotičkim crkvama. U njima se pobočne lađe produžuju oko kora čineći d., koji može biti ishodište za vijenac korskih kapela. I renesansa se (Bramante, Rafael) kao i barok (M. Lunghi) povodila za građevnim predodžbama d-a. F. C.

DEAN, Ante, ✻ Zagreb 20. XI. 1904, književnik. Djetinjstvo je proveo u Zagrebu i Bosni. Gimnaziju polazio u Tuzli i Travniku, pravne nauke svršio u Zagrebu i služi kao sudac (Sisak, Zagreb). Surađivao je pjesmama i pripovijetkama u Hrvatskoj reviji, Savremeniku, Književniku, Hrvatskom Kolu. Izdao je zbirku pjesama *Gradska godina* (Zagreb 1932) i pripovijesti *Ljudi na raskršću (Zagreb* 1937). U Zagrebu mu je prikazana 1938 komedija *Mali ljudi*, a trilogija *Za svojim tragom* i drama *Zemlja obećana* bile su nagrađene od Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca. A. B-c.

DEANOVIĆ, Mirko, ✻ Dubrovnik 13. V. 1890, sveučilišni profesor, romanist. Učio je u Firenci kod Rajne i Parodija, u Rimu kod De Lollisa, u Beču kod Meyer-Lübkea i Rešetara, gdje je 1913 promoviran. Kao gimnazijski profesor služio je u Splitu (1913—27), odakle je došao u Zagreb, gdje je postao docent na sveučilištu, pa zatim (1934) izvanredni i (1940) redoviti profesor talijanskog jezika i književnosti. Boravio je duže u Italiji i u Francuskoj radi naučnih istraživanja i sudjelovanja na međunarodnim stručnim kongresima. Član je znanstvenih društava: Accademia degli Arcadi u Rimu, Société de Linguistique u Parizu i Société de Linguistique romane. G. 1938 dobio je talijansku međunarodnu nagradu San Remo za književnike.

BIBL.: Deanovićeva naučna djelatnost ide u dva pravca: književnom i u lingvističkom istraživanju. Najviše se bavi delikatnim problemima dodira i utjecaja.

Na književnom polju određuje i precizira neke odnose između hrvatske i talijanske, a i francuske književnosti. Na tom su području njegove glavne rasprave i članci: *»Filomena«, tragedija nepoznatog autora*, NVj XX., 1912; *Sacchetti u Schiavoniji*, Građa VIII., 1915; *Die Übersetzungen des A. Gleđević*, AslPh XXXVI., 1916; *Bošković i teatar*, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929; *Odnosi između Voltaira, Boškovića i Accademie degli Arcadi*, Godišnjak Sveučilišta u Zagrebu 1929; *Talijanski teatar u Dubrovniku*, *Rešetarov Zbornik*, Dubrovnik 1931; *Đ. Matijašević o prilikama u Dubrovniku*, Građa XI., 1932; *La fortuna di A. Zeno nell'oltre Adriatico*, Atti dell'Accademia degli Arcadi VII.-VIII., 1932; *Odrazi talij. akademije »degli Arcadi« preko Jadrana*, Rad HA 248. i 250., 1933—34; *Le théâtre français et le théâtre italien à Zagreb*, Mélanges Hauvette, Pariz 1934; *Les influences italiennes sur l'ancienne littérature yougosl.*, Revue de littér. comparée XIV., 1934 (bugarski je prijevod izašao posebno u Sofiji 1934); *Due soneti inediti di M. Marulo*, Giornale storico della letter. ital. CVIII., 1935; *Mazzini et le mouvement illyrien*, Le Monde Slave 1935; *Talijani i hrvatski preporoditelji*, Hrv. Revija VIII., 1935; *Bibliografski prilozi*, Strani Pregled VI., 1935; *A. Radić i hrvatska renesansna književnost*, Obzor 2. II. 1937; *Jedno Petrarkino pismo*, Prilozi (P. Popovića) XVIII., 1938 i na talij.: *Intorno a una lettera di F. Petrarca*, Archivum Romanicum XXIII., 1939; *Sui rapporti culturali fra gli Italiani e gli Slavi meridionali*, L'Europa Orientale XX., 1940. U lingvističkim radovima osvjetljuje kulturne pojave *(Zašto dubrovački književnici nisu pisali kako su govorili?*, Hrvatsko Kolo XVII., 1936; *Odjeci urbanizma u dubrovačkom govoru*, Hrvatski Jezik I., 1938) ili uzajamne veze susjednih civilizacija, kako se one očituju u jeziku. Njegova se metoda odlikuje finoćom i preciznošću *(Osservazioni sulle origini dei calchi linguistici*, Archivum Romanicum XVIII., 1934, predavanje na III. međunar. kongresu lingvista u Rimu 1933; *Divergences entre les emprunts latino-romans en Dalmatie*, Bulletin de la Société de Linguistique de Paris XXXIX., 1938). U red tog proučavanja ide i Deanovićev plan dvaju opsežnih djela, veoma zanimljivih i u povijesnom i u lingvističkom pogledu: »Lingvistički atlas Sredozemlja« i »Etimološki rječnik sredozemnih riječi«; za njihovu je izvedbu D. učinio i predradnje *(Per un Atlante e un Dizionario etimologico delle voci mediterranee*, Vox Romanica III., 1938), koje sada vodi privremeni međunarodni »Odbor za Lingvistički atlas Sredozemlja« u Rimu i u kojem je D. tajnik. Primjer tih pripremnih radova i njihove važnosti dao je u svom predavanju na V. međunar. kongresu romanista u Nici 1937 *(Concordanze nella terminologia marinara nel Mediterraneo*, Archivum Romanicum XXI., 1937). Rat je zasad obustavio izvedbu toga plana, za koju je već osigurana međunarodna suradnja.



MIRKO DEANOVIĆ

Kao nastavnik D. je dao hrvatskoj nastavi nužne knjige za učenje talijanskog (moderan *Talijansko-hrvatski rječnik*, I. dio Zagreb 1942; hrv. priredbu gramatike IRCE, *Tečaj talij. jezika*, s J. Jernejem, Zagreb 1942), a u javnim je predavanjima i člancima *(Talijanski futurizam*, Savremenik XXIV., 1931; Ariosto i njegov *»Bijesni Orlando«*, Hrvatsko Kolo XV., 1934) i predgovorima u prijevodima talij. književnih djela kritički prikazao neke književne pojave i pisce talijanske.

U Talijanskom seminaru, koji je D. osnovao 1930 na Mudroslovnom fakultetu Hrvatskog sveučilišta, vodi sustavno izrađivanje bibliografije hrv. prijevoda iz romanskih književnosti. D. je stručni urednik odjela za talij. književnost u Hrvatskoj enciklopediji, gdje je napisao gotovo sve natuknice iz tog područja, a i neke druge (na pr. *Calque linguistique);* tu se D. redovito osvrće i na odjek dotičnih pisaca i struja kod Hrvata te donosi nove priloge za povijest tih odnosa i znalački ih precizira.

LIT.: S. Škerlj, Strani Pregled VI., 1935; G. Mayer *Un Cinquantennio di studi sulla letter. ital.*, II., Rim 1937; E. Damiani, L'Europa Orientale XVIII., 1938. J. D-e.

DEA SIRIA, latinski naziv za semitsku božicu Atargatidu ili Derketo, koja se štovala osobito u Hierapolisu na Eufratu. Njezin muž Adad (v.) bio je bog Sunca. Kako je ona bila božica plodnosti, istovjetovali su je s Kibelom i Astartom. Kult joj se proširio i u carskom Rimu.

LIT.: *PWR* IV.; W. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen u. römischen Mythologie*, I., 1884.

DEAUVILLE, morsko kupalište u Francuskoj (département Calvados, bivša pokrajina Normandija), na ušću rijeke Touques; 4270 st. (1926), krasna pješčana obala. Ovo otmjeno morsko kupalište, s mnogobrojnim raskošnim svratištima, konjskim utrkama i t. d., osnovao je za III. carstva vojvoda de Morny.

DEBAR (alb. Dibër), kraj u istočnoj Albaniji na Crnom Drimu, između planina Dešat (Deshát) na sjeveru i Jablanice na jugu; dijeli se na Veliki Debar (Dibër e Madhë) i Mali Debar (Dibër e Vogël). Ovom kraju pripada i Reka (Rreka) sa Gornjom i Donjom Rekom. Najvažniji su gradovi Debar (= alb. Dibër), upravno središte i Piškopija (alb. Peshkopia). Po plodnim dolinama cvjeta poljodjelstvo (kukuruz i grah). Planinski stanovnici žive ponajviše od stočarstva. Debarci su najvećim dijelom albanski muslimani Gege, a na glasu su kao promećuran soj ljudi, valjani zidari i trgovci i kao okretni obrtnici, koji se razumiju u umjetnost. Odlaze na rad po različitim krajevima

Balkanskog poluotoka i izvan njega. Značajna je razlika između miroljubivih stanovnika nizina i gradova i ratobornih brđana. Kod posljednjih očuvale su se, kao malo gdje u Albaniji, stare društvene uredbe; dijeljenje u kaste, običajno pravo kao u sjevernoj Albaniji i starinski ratni običaji. E. Ç.

DE BARTHOLOMAEIS, Vincenzo, ✻ Calvisio (Abruzzi) 8. I. 1867, talijanski romanist. Profesor romanske filologije na sveučilištu u Genovi (1905), a zatim u Bologni (do 1937) i dodijeljeni član Kr. talij. akademije. Pripada t. zv. povijesnoj filološkoj školi i radi ponajviše na proučavanju najstarije tal. književnosti i na kritičkom izdavanju njenih tekstova.

GLAVNA SU MU DJELA: *Il libro delle Tre Scritture e il volgare delle vanità di Bonvesin de Riva*, Rim 1901; *Contributo alla conoscenza de' dialetti nell'Italia meridionale ne'secoli anteriori al XIII*, Archivio glottologico ital. XV-XVI, 1903—04; *Liriche antiche dell'alta Italia*, Studi romanzi VIII, 1912; *Tristano, Gli episodi principali della leggenda in versioni francesi, spagnuole e italiane*, Bologna 1922; *Le origini della poesia drammatica ital.*, Bologna 1924; *Il teatro abruzzese del Medio Evo, Bologna 1924; Rime giullaresche e popolari d'Italia*, Bologna 1926; *La poesia provenzale in Italia ne'sec. XII e XIII*, u zborniku *Provenza e Italia*, Firenca 1930; *Poesie provenzali storiche, relative all'Italia*, I-II, Rim 1931; *Laude drammatiche e Rappresentazioni sacre*, I-III, Firenca 1943; *Primordi della lirica d'arte in Italia*, Turin 1943. M. D-ić.

DE BARY, Anton, ✻ Frankfurt na Majni 26. I. 1831, † Strassburg 22. I. 1888, botaničar. Već kao srednjoškolac bavi se botanikom. Uči medicinu i botaniku u Heidelbergu i Berlinu. G. 1855 postaje profesorom u Freiburgu, kasnije u Halleu i Strassburgu. Jedan od osnivača moderne mikologije. Tiskao je mnogo monografskih prikaza iz područja bakterija i gljiva.

LIT.: W. Ruhland u Handwörterb. d. Naturw., I., Jena 1912. I. P.

DEBATA → **Diskusija.**


ŠIME DEBELIĆ

DEBELIĆ, Šime, ✻ Prkovci 26. I. 1902, sveučilišni profesor. Veterinu je svršio u Zagrebu. Službovao je najprije u Zavodu za tropske bolesti u Skoplju, u bakteriološkoj stanici u Bitolju i u higijenskom zavodu u Zagrebu. G. 1930 pošao je na nauke u inozemstvo, gdje je boravio godinu i po dana. Od 1932 docent, 1937 vanredni, a 1940 redovni profesor u veterinarskom fakultetu u Zagrebu, u kojem je uredio zavod za higijenu animalnih proizvoda za ljudsku hranu. Napisao je više stručnih i naučnih članaka. G. 1940 imenovan je predstojnikom veterinarstva u Hrvatskoj, a 1941 glavnim povjerenikom Hrvatske seljačke gospodarske zajednice u Zagrebu.

BIBL.: *Bakterije parokoli-i parasiti u ekskrementima zdravih ovaca*, Glas. Centr. Hig. Zav. Sv. 1. knj. 6.; *Osnutak, svrha i razvitak veterinarske službe pri higijenskim zavodima Ministarstva narodnog zdravlja*, Jug. Vet. Glas. 1929; *Schönberg-Debelić, Ueber Fischfäulnisbakterien und Versuche zu ihrer Bekämpfung*, B. T. W. 1933; *O prosuđivanju mesa od virus-svinja rabljenih za dobivanje virusa kuge*, Jug. Vet. Glas. 1936; *Distomoza i iskorišćivanje mesa*, Vet. arh. 1936; *Strani miris u mesu virus-svinja*, Vet. arh. 1936; *Cisticerkoza i trihinoza kod zaklanih svinja*, Vet. arh. 1936; *Patološko-anatomske promjene i strani miris u mesu virus-svinja*, Vet. arh. 1938; *Upliv soljenja, salamurenja i sušenja na desodoraciju i na okus mesa*, Vet. arh. 1938; *Tuberkuloza i klanje stoke na zagrebačkoj klaonici*, Vet. arh. 1938 i dr. I. B-ć.

DEBELO CRIJEVO → **Crijevo.**

DEBELJAK, Anton, ✻ Šegova vas u Loškom potoku 25. X. 1887, književnik. Gimnaziju svršio u Novom Mestu, romanistiku u Beču i Parizu, promoviran u Ljubljani (1923). Službovao je u Gorici, Idriji i u Ljubljani. Istakao se kao lirski pjesnik (zbirka *Sonce i sence*, Ljubljana 1919), pripovjedač (*Tičistan*, 1940), publicist, esejist i odličan prevoditelj iz romanskih književnosti (»Moderna franc. lirika u prevodih«, Ljubljana 1919, Flaubert, Balzac, Barbusse i t. d.).

LIT.: SBL s. v. J. G-č.

DEBELJANOV, Dimčo, ✻ Koprivštica 28. III. 1887, † kod Demir Hisara 2. X. 1916, bugarski pjesnik. Svršio gimnaziju u Sofiji, g. 1908 postaje činovnik u Meteorološkoj postaji, zatim novinar pa stenograf u Narodnom sobranju i od 1914 izvjestitelj u Vrhovnom računskom dvoru. Surađivao je pjesmama u Bălgarska sbirka, zatim u časopisima Iz nov păt, Săvremennik, Săvremena misăl, Osa i dr. G. 1910 s prijateljem Podvarzačovom sastavlja izvrsnu antologiju *Bălgarska antologija — našata poezija ot Vazova nasam.* S Podvarzačovom i Nikolom Lilievom prevodi s francuskog (A. Francea, Pierrea Louisa, Multatulija). U proljeće 1916 odlazi dobrovoljno u vojsku i pogiba blizu Demir Hisara. Smrtne su mu ostanke 1931 prenijeli u Koprivšticu, a Ivan Lazarov izradio mu je nad grobom veličanstven spomenik.

Stihove su mu sabrali prijatelji Podvarzačov, N. Liliev i K. Konstantinov; izdao ih je 1920 A. Paskalev pod natpisom *Stihotvorenija* (predgovor od K. Konstantinova); 2. izd. uredio je 1927 G. Mihajlov (predgovor Lj. Stojanov), 3. izd. 1930 N. Liliev (predgovor V. Vasiljev), 4. izd. 1936 V. Rusalijev. G. 1924 izašla je knjižica *Zlatna pepel* (neizdani stihovi), a 1940 *Ljubavna pisma na D. D.* (s predgovorom V. Rusalijeva).

Po motivima i izrazu D. je srodan pjesniku P. Kr. Javorovu. Prvi je uvjereni dualist u bugarskom pjesništvu; on osjeća svijet kao vječnu borbu dviju prastarih sila. Svako njegovo kondenzirano čuvstvo nosi jesnu ili niječnu oznaku. D. je čistokrvni simbolist, i svaka njegova slika otkriva triumf Ormuzda ili mračno slavlje Ahrimana. Pozna samo dvije boje: bijelu i crnu, dva duševna stanja: pobjedu i poraz. O njemu su s najvećim priznanjem pisali gotovo svi bugarski kritici.

LIT.: *Život, ljubav i smart'ta na DD.*, Sofija 1936 (s prilozima G. Raičeva, D. Podvarzačova, N. Rainova, Jordana Mečkarova i dr.); G. Konstantinov, *Tvorci na bălgarskata literatura*, Sofija 1941; M. Nikolov, *Istorija na bălgarskata literatura*, Sofija 1941; L. Stojanov, D. D., 1926. I. E.

DEBET → **Knjigovodstvo.**

DEBEVEC, 1. Ciril, ✻ Ljubljana 1. IV. 1903, slovenski glumac, redatelj i književnik. Kao glumac dao je nekoliko jakih pozorišnih kreacija, a kao režiser Narodnog gledališča u Ljubljani postavio je na pozornicu veliko mnoštvo klasičnih i suvremenih dramskih i opernih djela. U »Gledališkom listu« (koji je uređivao) i u drugim časopisima pisao je članke i rasprave o kazališnim pitanjima. G. 1933 izašla je njegova knjiga *Gledališki zapiski*, tu je sakupio svoje refleksije o svima kazališnim problemima.

2. Janez, ✻ Ljubljana 20. VI. 1758, † Žuženberg 10. VI. 1821, svećenik janzenističkog smjera i marljiv pisac nabožnih i školskih knjiga. Između ostaloga priredio je prema francuskom knjižicu *Kratki naviki, regelci inu molitve za sakrament te pokore* (1783), koja je doživjela više izdanja. Bogoslovima je u Ljubljani već 1795—97 predavao slovenski jezik i sudjelovao kod redakcije Sv. Pisma za Slovence (Japelj-Kumerdej, Zupan-Ravnikar). U rukopisu je ostavio građu za slov. gramatiku i njem.-slov. rječnik.

3. Jože, ✻ Begunje kraj Cerknice 15. III. 1867, † Ljubljana 5. X. 1938, slovenski književnik. Srednju školu i bogosloviju svršio u Ljubljani, promoviran u Beču (1894), a klasičnu filologiju svršio u Gracu. Srednjoškolski nastavnik u Ljubljani i u Kranju. Književno mu je djelovanje najtješnje povezano s njegovim publicističkim i pedagoškim radom. Napisao je velik broj rasprava i članaka s različitih područja, a najvažnija su mu ova dva djela: 1. *Vzori in boji*, izvorna odgojna pripovijest (Dom in svet 1896—97, u knjizi 1917), i 2. uspjeli prijevod Danteove *Divine Commedie* (Dom in svet 1910—25). »Vzori in boji« pružaju u obliku pisama klasičnu sliku đačkog života i slov. kulturnih prilika krajem 19. st., a prijevod D. C. je prvi cjeloviti i komentirani prijevod Dantea na slov. jezik. Kao urednik Doma in sveta tiskao je u listu (g. 50) i svoj prijevod Danteova djela *Vita nuova*, a prevodio je mnogo i iz drugih književnosti.

LIT.: Šolar u Dom in svet 50; T. Debeljak, ondje; SBL, s. v. J. G-č.

DĘBICKI, 1. Stanislav, ✻ Lubaczów 4. XII. 1866, † Krakov 12. VIII. 1924 poljski slikar. Učio slikarstvo u Beču, Krakovu i Münchenu, radio u keramičkoj školi u Kołomyji i Parizu. Najviše živio u Lavovu i među Huculima. Prvi je predstavnik impresionizma u Poljskoj. Najviše radio genreslike iz huculskoga života, ilustrirao mnogo djela poljskih pisaca, naslikao mnogo alegoričkih i dekorativnih slika. Od 1909 stalno živio u Krakovu, gdje je bio profesor religioznoga i dekorativnog slikarstva u akademiji lijepih umjetnosti. J. B-ć.

2. Władysław Michal (✻ 1853, † 1911), istaknuti predstavnik katoličke filozofije u Poljskoj; učio najprije filozofiju želeći se posvetiti nastavničkom zvanju, a onda je

prešao u bogosloviju. Služio je kao vjeroučitelj i vikar u Varšavi.

Glavna djela: *O zasadniczych różnicach psychicznych między człowiekem i zwierzęciem*, Varšava 1876; — *Myśl i slowo* 1876; — *Nieśmiertelność czlowieka* 1897^2; — *Wielkie bankructvo umyslowe 1895; — Filozofia nicośći, rzecz o istocie buddyzmu 1896; — Studja i szkice relig.-filoz.*, 2 sv., 1901. A. B-a.

3. **Zdzisław**, ✱ 1871, † 1931, poljski književnik, kritik i pjesnik, izdao u Lavovu i Varšavi nekoliko svezaka svojih stihova (1898—1931), kritičke studije o Reymontu, Kasprowiczu, o književnosti; kritike *Pisarze polscy* (2 sv., 1920), *Portrety* (2 serije, 1928), s vrlo savjesnim i informativnim člancima gotovo o svim suvremenim poljskim beletristima. J. B-ć.

DEBIDOUR, Élie-Louis-Marc-Marie-Antoine, nazvan Antonin, ✱ Nontron (Dordogne) 31. I. 1847, † Pariz 21. II. 1917, francuski povjesničar. Kao profesor povijesti djelovao je najprije na srednjim školama, zatim na sveučilištu u Nancyju (od 1879) i u Parizu (od 1906). U Nancyju osnovao je *Société de géographie de l'Est* i *Annales de l'Est*, a brojna predavanja održao je na *Ligue de l'Enseignement*. Kao izraziti republikanski demokrat bio je neko doba glavni nadzornik javne nastave.

BIBL.: *La Fronde angevine*, 1877; *Précis de l'histoire de Anjou*, 1878; *Le général Bigarre, aide de camp de Joseph Bonaparte, d'oprès ses mémoires inédits*, 1880; *Histoire de Du Guesclin*, 1880; *Études critiques sur la Révolution, l'Empire et la période contemporaine*, 1886; *Histoire des rapports entre l'Église et l'État en France de 1785—1875*, 1898; *L'Église catholique et l'État sous la Troisième République*, 1906. Na području diplomatske povijesti osobito se ističe njegovo djelo *Histoire diplomatique de l'Europe*, 4 sv., 1890—1917. Prva dva obuhvaćaju razdoblje od bečkog do berlinskog kongresa (1814—78), a ostala od 1878 do prvoga svjetskog rata. Uz *Manuel historique de Politique étrangère* od E. Bourgeoisa ovo je djelo najbolji prikaz diplomatske povijesti na francuskom jeziku, poznato i cijenjeno ne samo u Francuskoj nego i u drugim zemljama. J. N.

DEBILITET je najblaži oblik urođene slaboumnosti ili oligofrenije (v.). Kao i kod drugih oligofrenih nisu debilni intelektualno sasvim normalno razvijeni. Kod njih je nešto otešćano zapamćivanje, još više kritika, rasuđivanje, razumijevanje, osobito apstraktnih pojmova i reproduciranje misli. Razlikovanje bitnog od nebitnog, važnog od nevažnog, aktualnog od neaktualnog je vrlo krnje. Manje su okretni, nedosjetljivi, duševno neelastični, nedorasli malo kompliciranijim situacijama. Afektivno su ili tupi ili vrlo razdražljivi, neki put psihopatski (v.) obojadisani. Postoje različiti prelazni oblici te duševne zaostalosti, s jedne strane prema težoj zaostalosti t. j. imbecilitetu (v.) a s druge strane prema t. zv. fizioložkoj ograničenosti (v.) ili glupavosti. Neki debilni svršavaju eventualno i srednju školu, ali se obično u životu zadovoljavaju nevažnim podređenim položajima, gdje ne treba vlastite inicijative. Uzrok debilnosti → oligofrenija. R. L-ć.

DEBITUM AUSZUGALE (lat. debitum, »dug«, njem. Auszug, »izvadak«) staroga hrvatsko-ugarskog prava je dugovanje zasvjedočeno izvatkom iz trgovačkih odnosno obrtničkih poslovnih knjiga. Obveza se osnivala ili na kupnji robe trgovčeve ili na najmu radne snage obrtnikove, pa se onda i prosuđivala po propisima, koji su vrijedili za dotičnu vrstu ugovora, a poslovne su knjige imale snagu poludokaza, koji se u slučaju potrebe popunjivao domirnom prisegom (iuramentum suppletorium). Ako je vjerovnik htio da na osnovi svoje poslovne knjige naplati potraživanje, morao je u roku od godine dana, otkako je zaduženje nastalo, predložiti dužniku izdavak iz nje i zatražiti od njega, da mu ili podmiri dug, ili barem potpisom likvidira njegovo potraživanje. M. L-ć.

DEBLO → Stablo.

DEBOLJSKIJ, Nikolaj Grigorovič, ✱ 1842, † 1918, ruski filozof, protivnik pozitivizma; uzima, da je »prvoum« osnova svih stvari.

BIBL.: *Vvedenie v učenie o poznanii*, Petrograd 1870; *O dialektičeskom metode*, 1872; *Filosofia buduščago*, 1882; *O vyššem blagje*, 1886; *Metafysika*, 1892—1895. A. B-a.

DE BONO, Emilio, ✱ Cassano d'Adda, 1866, talijanski vojskovođa i političar. Potporučnik bersaljera 1884, sudjeluje u ratu u istočnoj Africi 1887, prelazi nakon toga u glavni stožer i sudjeluje u tripolitanskoj vojni 1911/2. Na početku svjetskog rata je glavar stožera II. vojnog zbora, zatim biva postepeno promaknut za brigadnog i divizijskog generala, a pod konac rata je zapovjednik IX. zbora i sudjeluje u bitki na Piavi, na zapadnom sektoru (Monte Grappa). Nakon rata je zapovjednik zbora sve do 1920, kada na vlastitu molbu prelazi u »poseban pomoćni položaj«. Tada se posvećuje organiziranju fašističkih odreda (Fasci di combattimento). Prigodom »pohoda na Rim« (1922) član je fašističkog kvadrumvirata. Vraća se u djelatnu službu, najprije kao ravnatelj javne sigurnosti, zatim vrhovni zapovjednik fašističke milicije i dalje redom guverner Tripolitanije, državni podtajnik (1928) i ministar kolonija (1929). G. 1925 imenovan je senatorom, a 1928 državnim ministrom. Dne 16. I. 1935 postavljen je vrhovnim povjerenikom Talijanske istočne Afrike, gdje je i vrhovni vojni zapovjednik u ratu protiv Abesinije do 28. XI. 1935. Nekoliko dana prije toga (16. XI.) imenovan je maršalom. De B. poznat je također kao vojni pisac: *Nell'esercito nostro prima della guerra*, Milan 1931; *La guerra come e dove l'ho vista e combattuta io*, Milan 1935. O abesinskom ratu napisao je *La preparazione e le prime operazioni*, Rim 1937.



ALBERTO DE BONO

DEBORA (žid. »pčela«), žensko ime u St. Zavjetu. Najznatnija je ona D., koju Knjiga sudaca IV opisuje kao izraelsku proročicu i sudinju. Stanujući između Rame i Betela, podigla je ona neka izraelska plemena na ustanak protiv ugnjetavača kanaanskoga kralja Jabina. Pratila je vojskovođu Baraka i njegovu vojsku do brda Tabora, gdje je upravljala bitkom, i proricala pobjedu nad kanaanskim vojskovođom Siserom. Poslije te pobjede živjeli su Izraelci 40 godina u miru. *Deborina pjesma*, ponajznamenitiji dokumenat starih izraelskih himna, opisuje u epskolirskom obliku bijedu i pobjedu Izraelaca. Tu je građu obradio Händel u oratoriju i Rosenthal u drami.

DE BOSIS, Adolfo, ✱ Ancona 3. I. 1863, † Ancona 28. VIII. 1924, talijanski pjesnik. Živio je u Rimu. Bio je urednik književnog časopisa *Il Convito* (1895—1907), sjajno opremljenoga i ilustriranog, oko kojeg su se okupljali D'Annunzio i ostali pristaše estetizma (pjesnici, slikari i kritičari) sa svrhom obnove kulta čiste ljepote. U svom zanosu za idealom lijepoga i dobroga D. B. nalazi u Shelley-u svoj uzor, koji oponaša u svojim stihovima *(Amori ac silentio, Le rime sparse*, 1914) i koji prevodi na talijanski *(I Cenci* 1916; *Prometeo liberato*, 1922; *Liriche* 1928). Ali De Bosisova umjetnička sposobnost nije dorasla njegovoj sanji, te je zanimljivija njegova ličnost nego pjesme.

LIT.: L. Libero Russo, *A. D.*, Napulj 1922; U. Ojetti, *Cose viste* III, Milan 1926; G. Crocioni, *Il poeta A. D.*, Bologna 1927; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, IV. knj., 3. izd. 1929. M. D-ić.

DEBRA TABOR → Samara.

DEBRECIN (mađ. Debreczen), po veličini treći grad Madžarske, u županiji Hajdu, istočno od Tise. To je glavno gradsko središte prostranog stepskog kraja Alföld, u kome pada samo oko 660 mm oborina; zime su dosta hladne (siječanj $—3^0,2$) a ljeta topla (srpanj $21^0,5$). Gradski teritorij zauzima velik prostor od 957 km^2. Grad D. ima kružan oblik i samo u srednjem dijelu ima gradsko, a mjestimično i velegradsko lice, dok su rubni dijelovi nalik na velika mađarska sela. Stanovnici su najvećim brojem poljodjelci, koji ljeti žive na posjedu, gdje su gospodarske kuće »tanya«, a zimu provode u gradu. U okolici grada su prostrane i dobro čuvane šume bagrena, koji najbolje odgovara sušnoj klimi. Dalje od grada na prostranim pustama goje čikoši veliki broj konja i goveda pa se D. razvio u bogato tržište stoke (konji i goveda) i poljodjelskih proizvoda (žita, duhan i dr.). U vezi s ovim razvila se i daleko poznata industrija preradbe stočnih i poljodjelskih proizvoda (izradba salame i druge suhomesnate robe, preradba kože, mlinovi žita i paprike i t. d.). Izradba odličnih željezničkih veza, koje vode u raznim pravcima, pomogla je i ubrzala gospodarski razvoj D-a i omogućila osnivanje industrija, koje uvoze sirovine (metalna industrija, izradba namještaja i sl.). Važnost grada je uma-

njena i njegov razvoj usporen povlačenjem granice prema Rumunjskoj (1918), kad je grad izgubio jedan dio svoga gospodarskog područja. D. je i važno duhovno središte. Tu je 1561 osnovana prva mađarska tiskara. Od 1914 D. ima sveučilište, koje je nastavak protestantskog kolegija, osnovanog 1550. Sveučilište ima bogatu biblioteku (oko 250.000 sv.). D. je sjedište madžarske kalvinske crkve, koja tu ima nekoliko lijepih hramova, različitih ustanova i spomenika iz svoje prošlosti, tako da D-u daju nadimak »kalvinski Rim«. G. 1918 imao je D. 126.588 stan., od toga 65.7% kalvinista, 19.2% katolika i 9.8 židova. Postotak kalvinista je prije bio mnogo veći (95.9% g. 1836), ali je novijom imigracijom katolika i židova umanjen. Od građevinskih spomenika ističu se kalvinska katedrala (1805—1927), katolička župna crkva (1721—48), zatim brojne novije zgrade sveučilišta i lijepa palača bogatog muzeja (dovršena 1930). Porušen od Tatara, D. je ubrzo obnovljen kao tržište. Protivno od ostalih mađarskih gradova, gotovo cijeli D. je primio reformaciju (1535—55), što je uz prirodu okolice pridonijelo posebnoj samosvijesti i težnji za samostalnošću. Najslavnije i najteže dane doživio je grad u ustanku 1848—9. Tu je 14. IV. 1849 L. Kossuth u privremenom saboru proglasio odcjepljenje od habsburške monarhije, ali je već početkom kolovoza iste godine ruski general Paskijevič porazio ustanike i zauzeo grad. M. Š.

DEBRUNNER, Albert Johann, ✻ Basel 8. II. 1884, njemački staroklasički filolog i lingvista; 1917 docent u Zürichu, 1918 izvanredni profesor u Greifswaldu, 1920 redoviti u Bernu, a 1925 u Jeni.

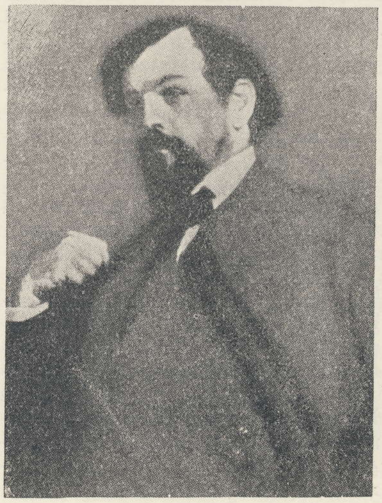
BIBL.: *Griechische Wortbildungslehre* (1917); *Altindische Grammatik*, III. (s. J. Wackernagelom, 1930); priredio je nova izdanja F. Blsssa, *Neutestamentliche Grammatik* (4. izd., 1913; 6. izd., 1931) i F. Stolza, *Geschichte der lateinischen Sprache* (2. izd., 1921). Od 1927 u suradnji izdaje lingvistički časopis Indogermanische Forschungen i Indogermanisches Jahrbuch.

DEBUCOURT, Louis Philibert, ✻ Pariz 13. II. 1755, † Belleville 27. IX. 1832, francuski slikar i bakrorezac. Nakon učenja kod ranog klasiciste Vien-a izložio je svoje genre-slike, koje mu ne bi bile ovjekovječile ime, da se nije od 1785 brzo razvio u prvoga majstora bakroreza s više raznobojnih ploča. Tu mu je uspjelo u duhovito crtanim i koloristički osjećajnim radovima još jednom uhvatiti svu bit i draž »ancien regime«-a na umoru. Svršetak te epohe značio je, premda ju je preživio, u biti i svršetak njegova djelovanja, jer se kasniji njegov rad ne može mjeriti s dragocjenim otiscima s četiriju ploča, među kojima su na glasu: *Menuet mladenaca* (1786); *Dva poljupca* (1786); *Šetnja u galeriji Palais-Royal* (1787); *Rođendan bake* (1788); *Aneta i Lubin* (1789). Svršetak tog sjajnog niza čini osobito svijetlo intenzivna *Javno šetalište* (1792); razmjerno najbolji od njegovih kasnijih radova jest *Café Frascati* (1807). Rad D-ov ima 558 brojeva.

LIT.: E. i J. de Goncourt, *D.*, 1866; M. Fenaille, *Catalogue de l'oeuvre gravée de L. Ph. D.*, 1899; H. Bouchot, *L. Ph. D.*, 1904. F. C.

DEBUSSY, Claude Achille, ✻ St. Germain-en-Laye (kraj Pariza) 22. VIII. 1862, † Pariz 26. III. 1918, francuski skladatelj. Premda je potekao od potpuno neglazbenih roditelja, njegova se glazbena nadarenost očitovala vrlo rano, te je s jedanaest godina primljen na pariski konzervatorij, gdje je tokom godina ponovno postigao nagrade za sviranje glasovira i za pratnju solista. G. 1884 dovršio je nauke kompozicije u razredu J. Masseneta i svojom kantatom *L'enfant prodigue* postigao t. zv. »rimsku nagradu«, koja najboljim učenicima konzervatorija omogućuje nastavak nauka u Italiji. Već prvim djelima, u kojima se jasno vidi utjecaj njegovih suvremenika Bizeta, Francka, D'Indyja, Laloa, Masseneta, Fauréa, Chabriera i Satiea, predstavlja se D. kao ostvaritelj njihovih nastojanja oko preporoda francuske glazbe 19. stoljeća. D. je stajao pod jakim utjecajem Wagnera, čija je djela mnogo proučavao i slušao u Bayreuthu; isto tako utjecao je na njega Modest Musorgskij. No dok je D. ostao ovomu vjeran do konca svoga života, zauzeo je u toku svoga razvoja svijestan i izrazit stav protiv Wagnerove umjetničke koncepcije.

D-jevo značenje u povijesti glazbe leži u činjenici, da je kao sintezu nastojanja svojih francuskih suvremenika osnovao nov smjer u glazbenom stvaranju — glazbeni impresionizam — koji vrši značajni utjecaj na čitavu evropsku glazbu do danas. Stilizirani harmonijski sustav, instrumentacija i ritmičke formule, koje D. primjenjuje, odaju sasvim nov svijet, veoma različit od tadašnjeg glazbenog stvaranja. Ta bujna, senzualna i impresivna glazba dobiva konačni oblik u Nokturnima za orkestar, punima izražajnih mogućnosti, dotada potpuno nepoznatih u glazbi, a isto bogatstvo izražaja očituje se i u njegovoj jedinoj operi *Pelléas et Mélisande*, u kojoj se ne povodi za glazbenim zasadama Wagnerove ni suvremene talijanske opere, već recitira tekst na način stare francuske opere Lullyjeva doba, dok glazbom slika odnosne ugođaje. Najjednostavnijim sredstvima polazi mu za rukom izazvati najneobičnije utiske, kao na pr. miris cvijeća, večernju hladnoću, tišinu vodene površine i t. d.



CLAUDE DEBUSSY
(portret E. Blanche-a)

Njegovo je stvaranje pobudilo veliku pažnju suvremenika te ubrzo steklo velik broj pristaša, ali i ogorčenih protivnika, unatoč očiglednoj vezi njegovih nastojanja s dotadašnjom francuskom glazbenom tradicijom. Opera *Pelléas et Mélisande* primljena je prvi put u pariskoj Komičnoj operi s porugom, zviždanjem i smijehom, da iza nekoliko godina postane sastavnim dijelom francuskih opernih repertoara, omiljelim kazališnom općinstvu. Ta borba između pristaša i protivnika D-jeva impresionizma nalazi katkad odjeka još i u polemikama naših dana. Značajka je D-jeva glazbenog izraza suzdržljivo naslućivanje, a ne iscrpljivo i opsežno slikanje duševnih stanja. Njegova se instrumentacija može po svojim živim i nemiješanim bojama porediti s tehnikom impresionističkih slikara. Ta je tehnika instrumentacije utjecala gotovo na sve velike skladatelje iza D-a, a osobito na Stravinskoga u njegovu ranijem stvaranju. Svojim pak skladbama za glasovir stvorio je D. posve nov stil, koji ga, iza Chopina i Liszta, čini najvećim majstorom glasovirske literature.

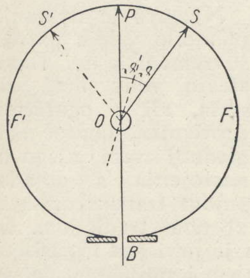
BIBL.: 1. Scenska djela: Opera *Pelléas et Mélisande* (1902), scenska glazba za D'Annunzijev *Le Martyre de St. Sébastien* (1911), balet *Jeux* (1912). — 2. Skladbe za orkestar: Kantata *La Demoiselle Elue* sa ženskim zborom i solima (1887), *Prélude à l'Après-midi d'un Faune* (1892), *3 Nocturnes* sa ženskim zborom (1899), *Danse profane* i *Danse sacrée* s harfom (1904), *La Mer* (1905), *Images III* (1904), *Le Jet d'eau* i *Deux proses lyriques* za glas i orkestar. — 3. Zbor: *Trois Chansons* (1908). — 4. Komorna glazba: *Gudački kvartet* (1893), *Sonata za flautu, violu i harfu, Sonata za violinu i glasovir, Sonata za violoncello i glasovir, Rapsodija za klarinet i glasovir* (1910), *En blanc et noir* za dva glasovira (1915), *Marche écossaise* (1891), *Petite Suite* (1894) i *6 Epigraphes antiques* (1915) za glasovir četveroručno. — 5. Pjesme uz glasovir: *Ariettes oubliées* (1888), *Cinq Poèmes* na tekstove Baudelaira (1890), *Mandoline* (1890), *Fêtes galantes I., II.* (1892, 1904), *Proses lyriques* (1893), *Chansons de Bilitis* (1898), *Trois Chansons de France* (1904), *Le Promenoir des deux Amants* (1910), *Trois ballades de François Villon* (1910), *Trois poèmes* na tekstove Mallarméa (1913). — 6. Glasovir: 2 *Arabesques* (1888), *Ballade* (1890), *Danse* (1890), *Suite Bergamasque* (1890), *Pour le piano* (1901), *Estampes* (1903), *L'Isle Joyeuse* (1904), *Masques* (1904), *Images I., II.* (1905, 1907), *Children's Corner* (1908), *La plus que lente* (1910), *24 Préludes* (1910, 1913), *La Boîte à Joujoux* (1913), *Berceuse héroïque* (1914), *12 Études* (1915).

LIT.: Fabián, *D.*, München 1923; G. M. Gatti, *L'opera pianistica di C. D.*, u Rivista Musicale Italiana XXVII., 1920; L. Laloy, *C. D.*, Pariz 1909; Debussyjev broj u La Revue musicale, Pariz u prosincu 1920; A. Lualdi, *C. D. la sua arte e la sua parabola* 1918; L. Perracchio, *L'opera pianistica di C. D.*, Milan 1924; R. Rolland, *Musiciens d'aujourd'hui*, Pariz 1908; L. L. Sabanjejev, *C. D.*, Moskva 1922; L. Vallas, *C. D. et son temps*, Pariz 1927; J. Lépine, *La vie de C. D.*, Pariz 1930. M. P-ć.

DEBYE, Petar, ✻ Maastricht 24. III. 1884, holandski fizičar. Profesor teoretske fizike najprije na tehnici u Zürichu, pa na sveučilištima u Utrechtu i Göttingenu, profesor fizike na tehnici u Zürichu i eksperimentalne fizike na sveučilištima u Göttingenu i u Leipzigu, od g. 1935 ravnatelj zavoda cara Vilima za fiziku (Berlin—Dahlem), od g. 1936 profesor eksperimentalne fizike na sveučilištu u Berlinu. G. 1936. dobio je Nobelovu nagradu za kemiju za svoja istraživanja o strukturi molekula, molekularnog di-

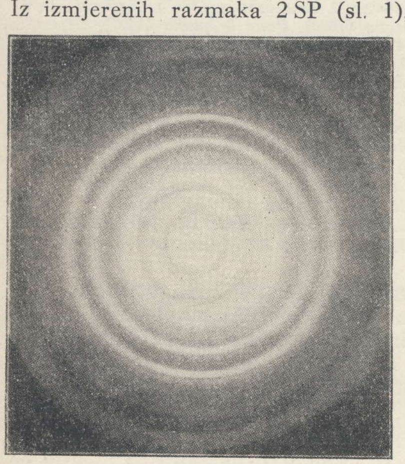
polnog momenta, röntgenskog i elektronskog ogiba u plinovima. G. 1930 odlikovan Rumfordovom medaljom od Royal Society u Londonu, g. 1935 Lorentzovom medaljom od akademije znanosti u Amsterdamu. Član pruske akademije znanosti u Berlinu, dr. h. c. mnogih sveučilišta, počasni član mnogih akademija i učenih društava. Glavna područja istraživanja: kinetička teorija materije, dipolni momenti molekula, difuzija röntgenskih zraka, ogib elektromagnetskih valova, röntgenskih zraka i elektrona, metoda prašine za istraživanje kristalne strukture (sa P. Scherrerom), teorija jakih elektrolita (sa E. Hückelom), postizavanje najnižih temperatura adiabatičkim demagnetiziranjem paramagnetičkih soli. Glavno djelo: *Polare Molekeln*, Leipzig 1929 i na engleskom New York 1929. M. K.

DEBYE-SCHERREROVI DIJAGRAMI upotrebljavaju se za određivanje kristalne strukture mikrokristaliničnih tvari s pomoću ogiba rentgenskih zraka u t. zv. metodi prašine. Kroz točno izrađen dugačak i uzak cilindrički otvor B (sl. 1) u olovu ili mesingu pada uzak svežanj monohromatskih rentgenskih zraka na tanak štapić O, napravljen od kristalne prašine tiskanjem ili amorfnim ljepilom, ili na tanku žicu kovine, kojoj istražujemo kristalnu strukturu. Upadna zraka pogađa mikrokristale, koji su nagomilani posve bez reda, u svim mogućim položajima, pa se ogibom odbija, kadgod je upadni kut na jednu mrežnu ravninu jednak kutu sjaja ϑ po Braggovoj jednadžbi u prvom ili u jednom višem redu ogiba. Prema tome sve odbijene zrake, koje odgovaraju istom redu ogiba na istoj mrežnoj ravnini, zatvaraju oko upadne zrake kao osi kružni stožac, u kojem kut na vrhu iznosi 4ϑ. Metodu su izumili P. Debye i P. Scherrer (g. 1916) i nezavisno od njih A. W. Hull (g. 1917). Kod Hulla dolazi u nastavku primarnih zraka (na pr. kod P) fotografska ploča okomito na BP, pa različiti stošci odbijenih zraka daju na njoj koncentrične krugove oko traga primarnih zraka (sl. 2). Debye i Scherrer su oko štapića O savili u valjak uzak fotografski film FF′, tako da je os valjka sa svom mogućom točnošću u osi štapića; prema tome je os valjka okomita na pravac primarnih zraka. Da bi se uklonile smetnje od strukture filma, ovaj je na ulaznoj strani kod B probušen. Na taj način će na filmu biti registrirani svi ogibi zraka na različitim mrežnim ravninama gotovo do otklona $2\vartheta = 180^0$ kao presjeci valjka s nizom stožaca, kojima je vrh u O, a imaju različite kutove 4ϑ na vrhu. To su krivulje 4. reda (Debyeve krivulje); one su kod malene visine filma za malene i za vrlo velike vrijednosti 2ϑ približno krugovi, a za $2\vartheta = 90^0$ reduciraju se na pravac.



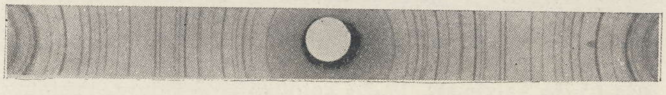
Sl. 1. SHEMATSKI PRIKAZ DEBYE-SCHERREROVE METODE

Kako izgledaju ovi presjeci na izravnanom filmu poslije fotografskog razvijanja, vidi se u slici 3. Bijeli krug u sredini je ulazna rupa u filmu za primarne zrake; dakle crtama ogiba oko nje pripadaju vrijednosti 2ϑ blizu 180^0. Iz izmjerenih razmaka 2 SP (sl. 1), koji pripadaju istom stošcu ogiba, iz polumjera OS valjka i iz poznate valne dužine rentgenskih zraka određuju se kutovi sjaja ϑ, pa se prema relativnom intenzitetu crta određuju redovi ogiba i pripadni indeksi mrežnih ravnina.



Sl. 2. HULLOVA SNIMKA ALUMINIJA

Naročita važnost pripada crtama, za koje se pripadne vrijednosti 2ϑ približavaju 180^0. Tu je rastvorna moć najveća, jer malene razlike u mrežnim konstantama izazivaju velike promjene u položaju crta. Kod Hullove metode dobivaju se ovi ogibni otkloni u metodi natražnih zraka (van Arkel, 1926; Dehlinger, 1927; Sachs u. Weerts, 1930). Smetnje i poteškoće u određivanju pripadnih indeksa, napose kod kristala s manjom simetrijom, dolaze s jedne strane odatle, što neka crta, koja pripada jednoj mrežnoj ravnini, može



Sl. 3. SNIMKA ALUMINIJEVA OKSIDA DEBYE-SCHERREROVOM METODOM

biti pokrivena crtom, koja pripada jednom drugom redu ogiba na jednoj drugoj mrežnoj ravnini, ili su neke ogibne crte interferencijom poništene. Ako primarna rentgenska svjetlost spektralne serije K, koja se redovito upotrebljava, nije dovoljno filtrirana, pridolaze smetnje od spektralnih crta β. Upotrebljavaju se Kα zrake kovina s niskim atomskim rednim brojem, obično Cr, Fe ili Cu; rjeđe se uzima dopunska snimka Kα zrakama kovine višeg rednog broja, kao Mo. Potreba izdašnog filtriranja primarnih zraka prouzrokuje duge ekspozicije. Kod promjera valjka 8 cm uzima se kao normalna ekspozicija sa zrakama Cu Kα za štapić od prašine slankamena debeo 1 mm prosječno 1000 mA × minuta.

Ogibne crte pokazuju jednoliko crnilo, dok mikrokristali ne prelaze reda veličine 0,01 mm. Ako u štapiću O ima nešto većih mikrokristala, ili ako u njihovom poređaju mjesto posvemašnje nepravilnosti preteže neki smjer, pojavit će se u crtama ogiba pojedine točkice jačeg crnila ili će se ogibno mjesto sastojati od samih takvih točkica. Da bi se izbjeglo ovoj smetnji, drži se štapić za vrijeme ekspozicije trajno u sporoj vrtnji.

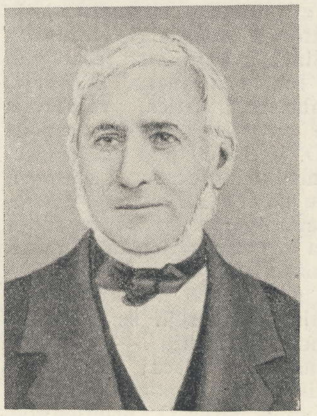
LIT.: P. Debye i P. Sherrer, *Physik. Zeitschr. 17*, *277*, 1916; A. W. Hull, *Phys. Rev.* (2) *10*, 661, 1917; R. Glocker, *Materialprüfung m. Röntgenstrahlen*, Berlin 1936; W. H. i W. L. Bragg, *The Crystalline State*, London 1933. M. K.



ALEXANDRE DECAMPS

DECAMPS, Alexandre Gabriel, ✳ Pariz 3. III. 1803, † Fontainebleau 22. VIII. 1860, francuski slikar i grafičar. Prvo je vrijeme bio klasicist kao učenik Abela de Pujola. Odlučno je na njegovu umjetnost utjecao njegov boravak u Carigradu i na maloazijskoj obali (1827). Već prije Delacroixa otkrio je Orijent za francusko slikarstvo, a postao je uz Delacroixa jedan od znatnih predstavnika francuske romantike. Osim orijentalnih genre-slika i onih iz Starog Zavjeta cijenilo je općinstvo D-ove prikaze životinja i smatralo ga dostojnim nasljednikom Teniersa i Chardina. D. se bavio i historijskim slikarstvom, a njegovo grafičko djelo broji preko 100 litografija i oko 20 bakropisa.

LIT.: A. Moreau: *D. et son oeuvre*, Pariz 1869; Ch. Clément: A. G. D., Pariz 1886. V. H.



AUGUSTIN DE CANDOLLE

DE CANDOLLE, 1. Alphonse Louis, ✳ Pariz 27. X. 1806, † Ženeva 4. IV. 1893, botaničar, sin Augustina Pyramusa. Učio u Ženevi, 1835 naslijedio svog oca na katedri, ali se 1850 zahvalio. Nastavio je izdavanjem Prodromusa. Bio je vrstan sistematičar i fitogeograf. Važno je njegovo djelo za primijenjenu botaniku: *Origine des plantes cultivées*, Pariz 1883.

2. Augustin Pyramus, ✳ Ženeva 4. II. 1778, † Ženeva 9. IX. 1841, botaničar. Učio je u Parizu, gdje je kasnije predavao na Collège de France. G. 1808—16 pro-



ALEXANDRE DECAMPS, Majmun-slikar
Pariz, Zbirka Thomy-Thiéry

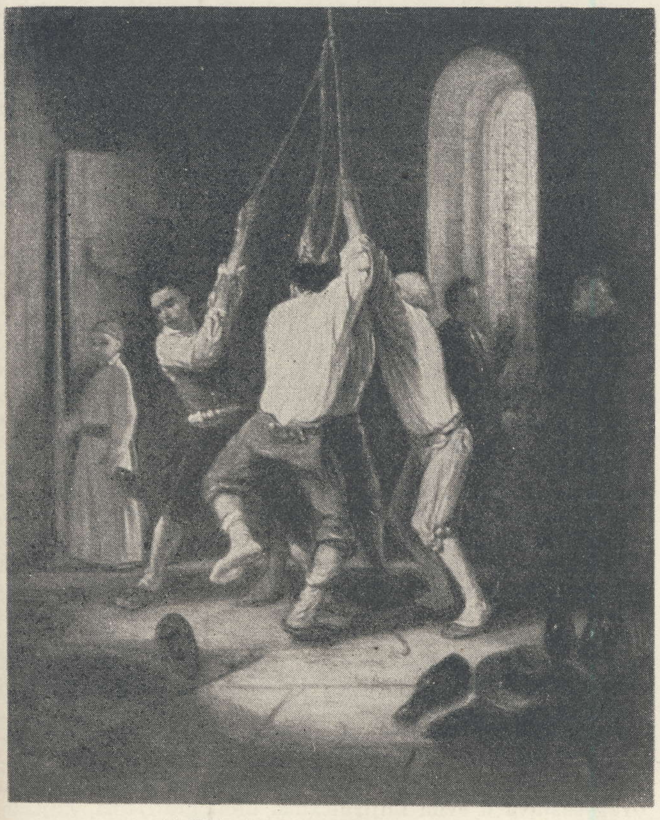
fesor u Montpellieru, a onda se vratio u Ženevu. Izdavao je *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis.* (I.-VII., 1824—1839). Daljnih deset svezaka izdao je njegov sin Alphonse Louis, kao i dodatke (1878—1891). Herbarium De B-ov bio je vanredno bogat.

LIT.: W. Ruhland u Handwörterbuch d. Naturwiss. II., Jena 1912 s. v. Candolle. J. P.

DE CARIS, Juraj, rođen u Splitu, gdje je 30-ih i 40-ih godina 17. st. bio kanonik i generalni vikar; umro je u dobi od preko 90 godina. Prema M. Dumaniću pisao je mnogo u stihu i prozi na hrvatskom i latinskom jeziku; za rukopis njegovih hrvatskih i latinskih pjesama znao je i Julije Bajamonti (isp. Rad 192, str. 127).

LIT.: A. Ciccarelli, *Opuscoli risguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato,* Dubrovnik 1811. V. Š.

DECATUR, grad u USA, u državi Illinois, na rijeci i umjetnom jezeru Sangamon, 57.510 st. (1930). Grad je osnovan 1829, a dobio je ime po američkom pomorcu Stephenu Decaturu (1779—1820). Nalazi se u vrlo rodnu



ALEXANDRE DECAMPS, Zvonari
Pariz, Zbirka Thomy-Thiéry

kraju i ugljenokopnom području. Ima mnogo raznovrsnih tvornica (šećera, ulja, pivovara, paromlina i t. d.). Od 1903 ima sveučilište.

DECAZES, Elie, vojvoda od **D-a** i **Glücksbjerga,** ✻ Saint Martin-de-Laye 28. IX. 1780, † Decazeville 25. X. 1860, francuski državnik. Građanskog podrijetla, zanimanjem odvjetnik, D. je u doba carstva bio tajnik Napoleonove majke i holandskoga kralja Louisa Bonaparta, a za restauracije ravnatelj redarstva (1815) i zatim, u doba »bijelog terora«, ministar policije. Na njegov je poticaj Luj XVIII. raspustio 1816 ultrarojalističku »chambre introuvable«, a kad je 1818 otpustio i vojvodu Richelieua, D. je kao ministar unutrašnjih poslova — u vladi, koju je sam sastavio — uživao naročitu sklonost kraljevu. Njegova djelatnost označuje vrhunac ustavnog razdoblja 1816—20; on nastoji »ponaroditi kraljevsku vlast i pokraljeviti Francusku«, t. j. pomiriti buržoaziju s Bourboncima. Umorstvo najmlađeg člana dinastije, vojvode od Berryja, pružilo je 1820 protivnicima oko grofa Artoisa (kasnije kralja Karla X.) priliku, da ga sruše i tako uspostave vladu desnice. G. 1830 D. je pristao uz orleansku dinastiju, ali se 1848 sasvim povukao. — Njegov sin *Louis Charles Elie Amanieu,* ✻ Pariz 29. V. 1819, † dvorac La Grave 17. IX. 1886, bio je 1871 vođa pomirljivih orleanista, a 1873—77 ministar vanjskih poslova. J. Š-k.

DECAZEVILLE, francuski grad u départementu Aveyronu, nedaleko sastavaka Rieumorta i Lota, u ugljeničkom području između Aveyrona i Lota, ima (1936) 12.365 stanovnika. Bogati ugljenici u dolini Rieumorta su djelomice pod vedrim nebom. Ovdje je vojvoda Decazes osnovao 1830 velike željezare, kojima grad zahvaljuje nagli napredak. Dobro je razvita i kemijska industrija. N. Ž.

DECEMBRIO, Pier Candido, ✻ Pavia 24. X. 1392, † Milan 12. XI. 1477, talijanski humanist. Preveo je s grčkog na latinski više djela, među kojima i Plutarhove *Životopise,* pet knjiga Homerove *Ilijade* i dotjerao očev prijevod Platonove *Države,* a s latinskog na talij. Cezarov *Bellum gallicum.* Napisao je mnoge epigrame, par biografija i sabrao je svoju korespondenciju, koja je dragocjena za političku i književnu povijest. Kod nas se osvrnuo na nj M. Šrepel (*Preporod u Italiji u XV. i XVI. stolj.,* Zagreb 1899).

LIT.: R. Sabbadini, *Storia e critica dei testi latini,* Catania 1914; E. Ditt, *P. C. D., contributo alla storia dell'umanesimo ital.,* R. Instituto Lombardo, Memorie XXIV, 1931. M. D-ić.

DECEMVIRI, naziv za više zborova od deset osoba u povijesti rimskoga javnog prava. Prema povjerenoj im zadaći imaju različito ime:

1. *Decemviri agris dandis adsignandis i decemviri coloniae deducendae.* To su povjerenstva za dodjeljivanje javne zemlje posebnicima, osobito kad su se osnivale kolonije.

2. *Decemviri litibus (stlitibus) iudicandis.* Sudački kolegij, koji sudi u parnicama o slobodi. Pod Augustom nisu više samostalno sudište nego predsjedaju centumvirskom sudu (→ centumviri).

3. *Decemviri sacris faciundis* čuvari su sibilinskih proročanstava i nadzornici stranog, u rimskoj državi dopuštenog kulta.

4. *D. legibus scribundis* → Dvanaest ploča. M. H-t.

DECENTRALIZACIJA → Centralizam i decentralizam.

DE CESARE, Carlo, ✻ Spinazzola, 12. XI. 1824, † Rim 13. X. 1882, talijanski političar i narodnogospodarski pisac. Zbog sudjelovanja u opozicionalnom pokretu u Napulju bio je između 1848 i 1860 zatvaran i proganjan. G. 1861 i 1866 biran je u parlament, 1870 je vijećnik računarskog suda, 1876 senator. Kao nar. zastupnik sudjelovao je u radu istražnog povjerenstva o ratnoj mornarici nakon poraza kod Visa 1866. Kao ekonomski pisac pristaša je Ricardov. Glavno mu je djelo *Manuale di economia pubblica* (2 sv., 1862), nadalje *Il mondo civile e industriale nel secolo XIX* (1857), *Del potere temporale del Papa* (1861), *La Politica, l'Economia et la Morale dei moderni Italiani* (1869), *La Germania Moderna* (1872).

DE CESPEDES, Alba, ✻ Rim 1911, talijanska književnica. Vrlo mlada počinje surađivati u dnevnim listovima i revijama, u kojima objavljuje pripovijetke izvjesne originalnosti, kao *L'anima degli altri.* Nakon jedne knjige pjesama i dvije zbirke novela objavljuje vrlo uspjeli roman iz djevojačkog života *Nessuno torna indietro* (Milan 1938),

koji je za kratko vrijeme preveden na sve znatnije svjetske jezike, a izišao je i na hrvatskom pod naslovom *Nikome nema povratka*, I.-II. (prev. A. Velzek), Zagreb 1941. Na hrvatski je prevedena i pripovijest *Conchita (Djevojka iz Salte*, Knjiga novela I., M. Šarić, Zagreb 1942). E. F. S.

DECHAMPS, Victor-Auguste-Isidore, ✻ Melle, kraj Ganda u Belgiji 6. XII. 1810, † 28. IX. 1883. Najprije uči pravo, a zatim prelazi na bogosloviju u Tournai-u i Malinesu te 1834 postaje svećenik i onda stupa u kongregaciju redemptorista. Predaje sv. Pismo u skolastikatu u Wittemu (Holandija) i razvija velik apostolski rad. Osobito na glas dolazi svojim propovjedničkim kao i znanstvenim apologetskim djelovanjem. G. 1867 bude imenovan biskupom u Namuru, zatim nadbiskupom u Malinesu, gdje 1872 postaje i kardinal. Najviše je na glas došao svojom borbom proti sektarskom liberalizmu kao i radom na vatikanskom koncilu, posebice pri izradbi konstitucija »Dei Filius« i »Pastor aeternus«. Za Kulturkampfa u Njemačkoj obraća se biskupima Belgije i Njemačke a 1873 i samom caru Vilimu I.

Njegov je znanstveni rad vrlo opsežan. Cjelokupna djela objelodanjena su u Malinesu 1879—80 u 17 sv. Među njima ističu se apologetska djela: *Le libre examen de la vérité de la foi, Entretiens sur la démonstration catholique de la vérité chrétienne, La divinité de Jésus-Christ, La question religieuse résolue par les faits, Lettres philosophiques et théologiques, Pie IX et les erreurs de son temps;* zatim nabožna i slična djela: *La nouvelle Eve, Saint Vincent de Paul et la plus grande de ses oeuvres* i *Avertissement aux familles chrétiennes.* Djela mu odaju mislioca, asketu i govornika.

LIT.: H. Saintrin, *Vie du cardinal D.*, Tournai 1884; L. Bossu, *Notice sur les Oeuvres complètes du cardinal Dechamps*, Louvain 1879; Dictionnaire de Théologie Catholique, XX, IV—1; BL s. v. Đ. G.

DÉCHELETTE, Joseph, ✻ Roanne 8. I. 1862, † ratište na rijeci Aisni 1914, francuski arheolog. Najprije se bavio veleobrtom, dok ga nije g. 1899 ujak Gabriel Bulliot povukao u arheološki rad zaposlivši ga kod iskapanja ruševina Bibrakta. U arheološkim naučnim istraživanjima i spisima stekao je doskora priznanje ne samo u Francuskoj nego i u međunarodnom svijetu. Francuska Akademija imenovala ga je članom dopisnikom. Među njegovim monografijama ističu se: *L'Oppidum de Bibracte* (Pariz 1903, 1925[2]); *Les Vases céramiques ornés de la Gaule romaine* (2 sv., Pariz 1904); *Les fouilles du mont Beuvray de 1897 à 1901* (Pariz 1904); *Les Tumuli de pierres du Sud Ouest de la Bohême* (Angers s. a.). Najsintetičnije njegovo djelo, snabdjeveno golemim naučnim aparatom, u kojem su sakupljeni svi veći dotadašnji posljedci francuskih arheoloških istraživanja, jest: *Manuel d'archéologie préhistorique et gallo-romaine* (2 sv. s dodatkom, Pariz 1908—18).

DÉCHY, Mór, ✻ Budimpešta 4. XI. 1851, † Budimpešta 8. II. 1917, madžarski geolog i istraživač visokoga gorja. Od g. 1881—83 obišao Alpe, Karpate, Bosnu, Hercegovinu, Sjev. Afriku te Spitzberge. G. 1884 proučavao je Kavkaz te je do 1902 poduzeo sedam naučnih eskurzija. Glavno mu je djelo *Der Kaukasus*, putovanja i istraživanja, 3 sv. 1905—07. F. Š.

DECIANI, Tiberio, ✻ Udine 1509, † 1581, talijanski pravnik. Bio je profesor na sveučilištu u Padovi, gdje mu je 1549 bio podignut spomenik, djelo kipara Segale. Njegovo glavno djelo: *Tractatus criminalis utriusque censurae*, u devet knjiga izašlo je u Mlecima u dva sveska istom 1590. Drugo mu je djelo *Apologia pro iuris prudentibus qui responsa sua edunt imprimenda adversus dicta per Alciatum*, Mleci 1579. A. V-i.

DECIBEL, jedinica zvučne jakosti → Buka.

DECIDUA (lat. decidere, otpasti) ili odlupnica je ovojnica, koja se razvija za vrijeme trudnoće od promijenjene sluznice maternice. Ona obavija plod i stvara hormone, koji djeluju na tjelesne i duševne promjene žene. Na njoj se razlikuju tri dijela: d. parietalis obavija šupljinu maternice, d. capsularis obavija sam plod, a d. basalis ulazi u sastav plodve.

D. se kod čovjeka i kod nekih sisavaca pri porodu odlupi i kasnije izađe zajedno sa zametnim ovojima. To biva kod sisavaca s pločastom i pojasnom plodvom, pa se radi toga takvi sisavci označuju kao odlupnjaci *(Deciduata)*. To su majmuni, polumajmuni, glodavci, netopiri i kukcožderi, koji imaju pločastu plodvu, te zvijeri i slonovi, koji imaju pojasnu plodvu. Ostali su sisavci bezodlupnjaci *(Adeciduata)*, jer se kod njih plodva odriješuje od maternice tako, da joj se ne odlupljuje sluznica, a takvi su lihoprstaši, takoprstaši, kitovi, krezubice i sl. Kako i kod adeciduata dolazi do djelomičnog odlupljivanja sluznice, to se podjela sisavaca na Deciduata i Adeciduata postepeno napušta. V. D. i N. F-k.

DECIJE (Decius), obiteljsko ime (nomen gentile) plebejskog roda, često spominjano u rimskoj povijesti. Najviše se spominju: 1. *Publije Decije Mus* (P. Decius Mus), vojnički tribun 343 spasio je (po Liviju) rimsku vojsku, opkoljenu od Samnićana. 2. *Publije Decije Mus* (P. Decius Mus), sin prijašnjega, konzul 312 i 308, magister equitum 306, kao cenzor 304 pokušava ukloniti demokratske reforme, što ih je uveo njegov prethodnik Apije Klaudije Ceko. Kao konzul po treći put pobijedio je kod Maleventa 297 Samnićane. G. 295 četvrti put konzul u bitci kod Sentina protiv Samnićana i Gala pridonio je odlučan dio pobjedi time, što se je dobrovoljno posvetio smrti. Taj je čin uzveličao pjesnik Akcije u tragediji Aeneadae ili Decius. 3. *Publije Decije Mus* (P. Decius Mus), sin prijašnjega. Kao konzul pobijeđen je u bitci. Vjerojatno je, da se i on žrtvovao smrti, te je pao u tom boju. — 4. *Decije* (Imperator Caesar C. Messius Quintus Traianus *Decius* Augustus) ✻ kod Sirmija ili u Budaliji (Panonija Donja) oko 200 pos. Kr., † kod Abrita ljeti 251 pos. Kr., rimski car. Poslan od cara Filipa kao vojskovođa u Meziju i Panoniju borio se protiv Gota; 249 od vojske izvikan za cara pobjeđuje kod Verone Filipa, koji je tu poginuo. Nastoji podići ugled države oslanjajući se na stare rimske običaje, te tako dolazi do progona kršćana, u kojima vidi opasnost za stari poredak. U bojevima s Gotima pobijeđen kod mjesta Beroea (Stara Zagora) povlači se u današnju Dobrudžu, gdje je u daljim bojevima zaglavio kod Abrita (Abritus) kao i njegov stariji sin. V. P-k.

DECIMALNA KLASIFIKACIJA je bibliografski sustav, koji je izradio američki knjižničar Melvil Dewey (v.). Prvi put ga je objelodanio 1876, a kasnije postepeno usavršavao. U tom su sustavu sve znanosti razdijeljene u 10 temeljnih skupina, označenih brojkama 0 do 9. To su: 0 općenito, 1 filozofija, 2 teologija, 3 sociologija (uklj. i pravo, upravu, pedagogiju i etnologiju), 4 filologija, 5 matematika i prirodne znanosti, 6 primijenjene znanosti (uklj. medicinu, tehniku, gospodarstvo i prirad), 7 umjetnost, 8 književnost, 9 povijest (uklj. sve biografije) i zemljopis. Svaka se temeljna skupina dijeli dalje u 10 skupina, svaka od ovih skupina opet u 10 podskupina, svaka podskupina u 10 daljih podskupina, i t. d. Daljim primjenjivanjem decimalne razdiobe može se sustav neograničeno razrađivati. Oznaka za koju god skupinu dobije se tako, da se oznaci nadređene temeljne skupine dodaje jedna između znamenka 0 do 9; oznaka za koju god podskupinu tako, da se oznaci nadređene skupine dodaje opet jedna između znamenka 0 do 9, i t. d. Na pr. 3 sociologija, 34 pravo, 343 kazneno pravo, 343.2 specijalno kazneno pravo, 343.25 smrtne i tjelesne kazne i t. d. Za opće podskupine, t. j. topografske, vremenske, literarno-formalne i sl. podskupine, koje se opetuju u mnogim stručnim skupinama rasporeda, stvorio je Dewey, jedinstvene oznake. Tako se na pr. topografske i vremenske podskupine označuju brojevima, preuzetim iz temeljne skupine 9. Stručna oznaka za povijest Njemačke 943 postaje prema tome općom topografskom oznakom za Njemačku, stručna oznaka za povijest Njemačke u 19. st. 943.06 općom oznakom za Njemačku u 19. st. i sl. Ove se opće oznake dodavaju neposredno oznaci stručne skupine ili podskupine, koja se mora razvrstati s topografskog ili vremenskog gledišta. Oznaka za njemačko kazneno pravo glasi dakle 343.943, oznaka za njemačko kazneno pravo 19. st. 343.943.06. Na sličan način postupa Dewey i s ostalim općim podskupinama. Da ovo formalno izjednačivanje stručnih i općih podskupina ne bi dovelo do zabuna, ograničio je Dewey upotrebu općih podskupina na određene stručne skupine. Snalaženje u Deweyevoj d. k. olakšava veoma opširan predmetni indeks.

G. 1895 prihvatio je Institut International de Bibliographie u Bruxellesu d. k. kao podlogu za izradu svoje međunarodne bibliografije te je osim toga preporučio upotrebu ovog sustava u svim knjižnicama, bibliografijama, knjižarskim katalozima i drugim vrstama kartoteka na cijelome svijetu. Kako bi Deweyeva d. k., izrađena isprva samo

za američke knjižnice, postala prikladnijom za međunarodnu upotrebu, bruseljski ju je Institut dalje razradio, a donekle i promijenio. Promjene u stručnom rasporedu Deweyeve d. k. dosta su neznatne; bitnija je promjena nastala radi toga, što je bruseljski zavod izlučio opće podskupine posve iz stručnog sustava i dodao ih glavnom rasporedu u obliku pomoćnih tabela, u kojima je odustao od dosljednog provađanja decimalne razdiobe. Oznake ovih tabela dodaju se stručnim decimalnim oznakama utvrđenim redom i rastavljaju od njih određenim znakovima. Tako je na pr. (497.1) opća topografska oznaka za Hrvatsku, »—« opća vremenska oznaka za stari vijek, (021) opća oznaka za priručnik, = 918.2 opća oznaka za djela pisana hrvatskim jezikom i sl. Na taj je način omogućena upotreba općih podskupina u svim stručnim skupinama i podskupinama, što u Deweyevoj d. k. nije moguće. Njemačko kazneno pravo ima u bruseljskom sustavu oznaku 343(43), njemačko kazneno pravo 19. st. oznaku 343(43)»18«. Kod raspoređivanja djela o pojedinim osobama, društvima i sl. odustao je bruseljski zavod i od brojčanog označivanja te dodaje stručnim oznakama ime dotične osobe ili sl. Tako je na pr. 92(Šenoa) bruseljska oznaka za Šenoinu biografiju.

D. k. upotrebljava se kao raspored za stručni katalog i smještanje knjiga u mnogim specijalnim knjižnicama iz područja tehničkih i prirodnih znanosti te u mnogim manjim općim knjižnicama znanstvenog i pučkog značaja Sjeverne Amerike, Engleske, Belgije, Danske, Norveške, Finske, Rusije, Švicarske i Španjolske. U velike znanstvene knjižnice općeg značaja nije d. k. mogla prodrijeti. U bibliografijama upotrebljava se d. k. na dva načina: ili se sva građa raspoređuje po d. k. (belgijska nar. bibliografija) ili se naslovima, raspoređanim abecednim ili drugim kojim redom, dodavaju decimalne oznake (danska i ruska nar. bibliografija i mnoge stručne, osobito tehničke bibliografije). Primijenjena na ovaj drugi način gubi d. k. karakter klasifikacionog sustava s nadređenim i podređenim skupinama, koji se u bibliotekarskoj literaturi mnogo i oštro kritizirao, te postaje brojčana simbolika, koja opisuje sadržaj i oblik pojedinih djela i članaka duljim ili kraćim brojevima.

Nastojanja bruseljskog zavoda, da svom sustavu pribavi svjetsko značenje, nisu uspjela, pa se danas osim bruseljske d. k., koja se primjenjuje u Belgiji i Rusiji, i Deweyeve d. k., koja prevladava u Americi i Norveškoj, upotrebljavaju još i mnoge druge varijante, od kojih je danska najpoznatija.

LIT.: M. Dewey, *Decimal classification and relative index*, 13. izd., New York 1932; Isti, *Classification decimale universelle*, 2. izd.. Bruxelles 1927—1932; Isti, *Dezimal-Klassifikation, Deutsche Kurzausgabe*, Berlin 1932; G. Schneider, *Handbuch d. Bibliographie*, Leipzig 1923; C. Diesch, *Katalogprobleme u. Dezimalklassifikation*, Leipzig 1929; H. E. Bliss, *The organization of knowledge in libraries*, New York 1933; Isti, *Beiträge zur Sachkatalogisierung*, Leipzig 1937. E. V.

DECIMALNI BROJNI SUSTAV izrađen je po osnovci 10; zove se još i *dekadski* te *desetični* ili *desetinski* sustav. Nastao je odatle, što se čovjek služio prstima svojih ruku za brojenje i za pokazivanje brojeva. Općeni oblik broja N u tom sustavu glasi:

$$N = a_n \cdot 10^n + a_{n-1} \cdot 10^{n-1} + \ldots a_1 \cdot 10 + a_0 + a_{-1} \cdot 10^{-1} + a_{-2} \cdot 10^{-2} + \ldots a_{-m} \cdot 10^{-m}$$

gdje su m, n dva prirodna (t. j. cijela pozitivna) broja ili nule, $a_n, a_{n-1}, \ldots, a_{-m}$ su brojke t. j. bilo koji od znakova $0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9$, a 10^{-m} znači $\frac{1}{10^m}$ Na pr.

$$N = 7.10^2 + 1.10 + 5 + 8.10^{-1} + 0.10^{-2} + 4.10^{-3} + 9.10^{-4},$$

što se po zakonu pozicije piše kratko: *715.8049*. Tu su *decimalnom točkom* (a mjesto točke rabi se i *decimalni zarez)* odijeljena cijela *decimalna mjesta* od razlomljenih; ova se zovu još i *decimale*, te je u našem primjeru 8 prva, 0 druga, 4 treća, a 9 četvrta decimala. Prvo mjesto na lijevo od decimalne točke je mjesto jedinica, drugo desetica, treće stotica, četvrto tisućica i t. d., a na desno su po redu mjesto desetnina, stotnina, tisućnina, desettisućnina i t. d.

Ako u decimalnom broju nema decimala, t. j. znamenaka iza decimalne točke, tada je to cijeli broj, a ako dolaze i decimale, tada je to *decimalan broj* u užem smislu ili *decimalan razlomak*. Tu je naziv »decimalan« uzet kao oznaka, da je broj razlomljen po nazivniku 10, 100, 1000 i t. d. Zbog toga se za skupno označivanje cijelih i decimalno razlomljenih brojeva upotrebljava naziv *dekadski broj*. R. C.

DECIMALNI METRIČKI SUSTAV je sustav mjera (za duljine, površine, obujme, težine i t. d.), osnovan na decimalnom brojnom sustavu. Dosljedno je izgrađen i u život uveden u Francuskoj za vrijeme velike revolucije, te je danas uz male iznimke općenito prihvaćen. Upotreba toga sustava bila je vrlo raširena, ako i ne za sve vrste veličina, već davno prije, osobito u istočnoj Aziji. R. C.

DECKERT, Emil, ✻ Taucha (kod Leipziga) 26. II. 1848, † Dornholzhausen (kod Frankfurta na M.) 1. X. 1916, njemački zemljopisac. Učio je kod Peschela u Leipzigu. Proputovao je Evropu i dva puta (1884-5 i 1891-9) Sjevernu Ameriku. Najradije se bavio gospodarskim i polotičko-geografskim pitanjima. Bio je od 1906 do smrti profesor u Frankfurtu na M.

BIBL.: *Grundzüge der Handels- und Verkehrsgeographie* 4. izd. 1908), *Nordamerika* (u Sieversovoj *Allgemeine Länderkunde*, 3. izd. 1913) i *Das Britische Weltreich* (1916). N. Ž.

DECLARATION OF INDEPENDENCE, proglašenje nezavisnosti Sjedinjenih država Amerike, koje su predstavnici 13 engleskih kolonija proglasili i potpisali u Philadelphiji 4. VII. 1776. Time su se predašnje kolonije pretvorile u »slobodne i nezavisne države«, a iduće godine ugovorile svoje »članke o konfederaciji i vječnoj uniji«.

LIT.: V. Bryce: *The Study of American History*, New-York 1922; J. Bryce, *The American Commonwealth*, New-York 1921; F. J. Haskin, *The American Government*, Philadelphia 1923. J. N.

DECLARATION OF RIGHTS, očitovanje, kojim je engleski parlament 12. II. 1689, prije stupanja Vilima Oranskoga na prijestolje, utvrdio osnovna ustavna načela. Njome je stvorena konačna odluka u svim spornim pitanjima između krune i parlamenta. Svaki »papist« i prijatelj rimske crkve bio je isključen s prijestolja, uspostavljeni su zakoni, koje bijahu povrijedili Stuartovići i osigurana prava parlamenta; o njegovu odobrenju ovisila je suspenzija i dispenzacija zakona, utjerivanje poreza i stvaranje stalne vojske. Parlament i državne službe bijahu nepristupačne katolicima, ali im je izmjena teksta vazalske zakletve omogućila, da je polože i time steku državnopravni položaj. Akti o toleranciji, koji su iste godine objelodanjeni, odstraniše ove prisilne zakone i dadoše katolicima punu slobodu vjeroispovijedanja. D. o. r. i *Bill of rights*, koji je iz nje proizašao, ubrajaju se među glavne engleske osnovne zakone.

LIT.: *The Cambridge Modern History*, V.: *The Age of Louis XIV.*, Cambridge 1908; W. Hunt i R. L. Poole, *Political History of England*, VIII., London 1908. J. N.

»DECLARATORIUM ILLYRICUM« je jedan od temeljnih zakona, kojima je prije bio uređen pravni položaj pravoslavnih Srba Karlovačke mitropolije. Kako je podrobno objašnjavao odnosne propise, nazvan je »Rescriptum declaratorium illyricae nationis«, a carsku je potvrdu dobio 16. IX. 1779. Njegovi propisi o oporučnim povlasticama pravoslavnoga svećenstva i u pogledu zakonskog nasljednoga prava na njegovu ostavinu zadržani su na snazi i iza uvedenja carskim patentom od 29. XI. 1852. → Pravoslavna crkva. M. L-ć.

DE CLERCQ → **Clercq.**

DECORATION DAY ili **Memorial Day,** blagdan u Sjed. Američkim Državama, koji se slavi od 1868, isprva u počast vojnika palih u američkom građanskom ratu, no kasnije također u spomen palih u kasnijim ratovima. Dan je proslave u sjevernim državama 30. V., drugdje 3. VI. (Jeffersonov rođendan), 26. IV. ili 10. V.

DE CORT, Frans, ✻ Antwerpen, 21. VI. 1834, † Elsene 18. I. 1878, flamanski pjesnik. Od 1858 do 1861 bio je glavni urednik *Schelde*, a zatim časopisa *De Toekomst*. Od 1861 do smrti bio je tajnik generalnog auditora vojnog suda u Bruxellesu. Izdao je nekoliko knjiga lirike: *Liederen* (1857 2 sv. i I sv. 1868), *Zingzang* (1866). Prevodio je nadalje pjesme s engleskog (R. Burns, 1862), provansalskog (Jasmin) i njemačkog.

DE COSTER, Charles, ✻ Monaco 1827, † Bruxelles 1897, belgijski pripovjedač, Flamac. Čitav život proveo je u Bruxellesu, gdje je i bio odgojen potpuno francuski, te je i pisao na francuskom jeziku, ali je u svojim djelima vjesnik flamskog narodnog pokreta, napose u Legendi o Uylenspiegelu, u kojoj je poznate pričice o lakrdijašu (kod nas poznatom pod imenom Petrice Kerempuha) smjestio u 16. st. borbe za oslobođenje Nizozemske od španjolskoga gospodstva, te je tako stvorio epopeju borbe za slobodu misli, za slobodu političku i narodnu, koja je mnogo pridonijela širenju flamskoga pokreta. Djela: *Légendes flamandes* (1858), *Contes brabançons* (1861), *La*

légende de Thyl Uylenspiegel et de Lamme Goedzak (1868), *Lettres à Elisa* (1894). U svojim pripovijetkama služi se arhaičkim francuskim jezikom, koji im daje poseban čar.

LIT.: J. Hanse, *Ch. de C.*, Bruxelles 1898. Lj. M.

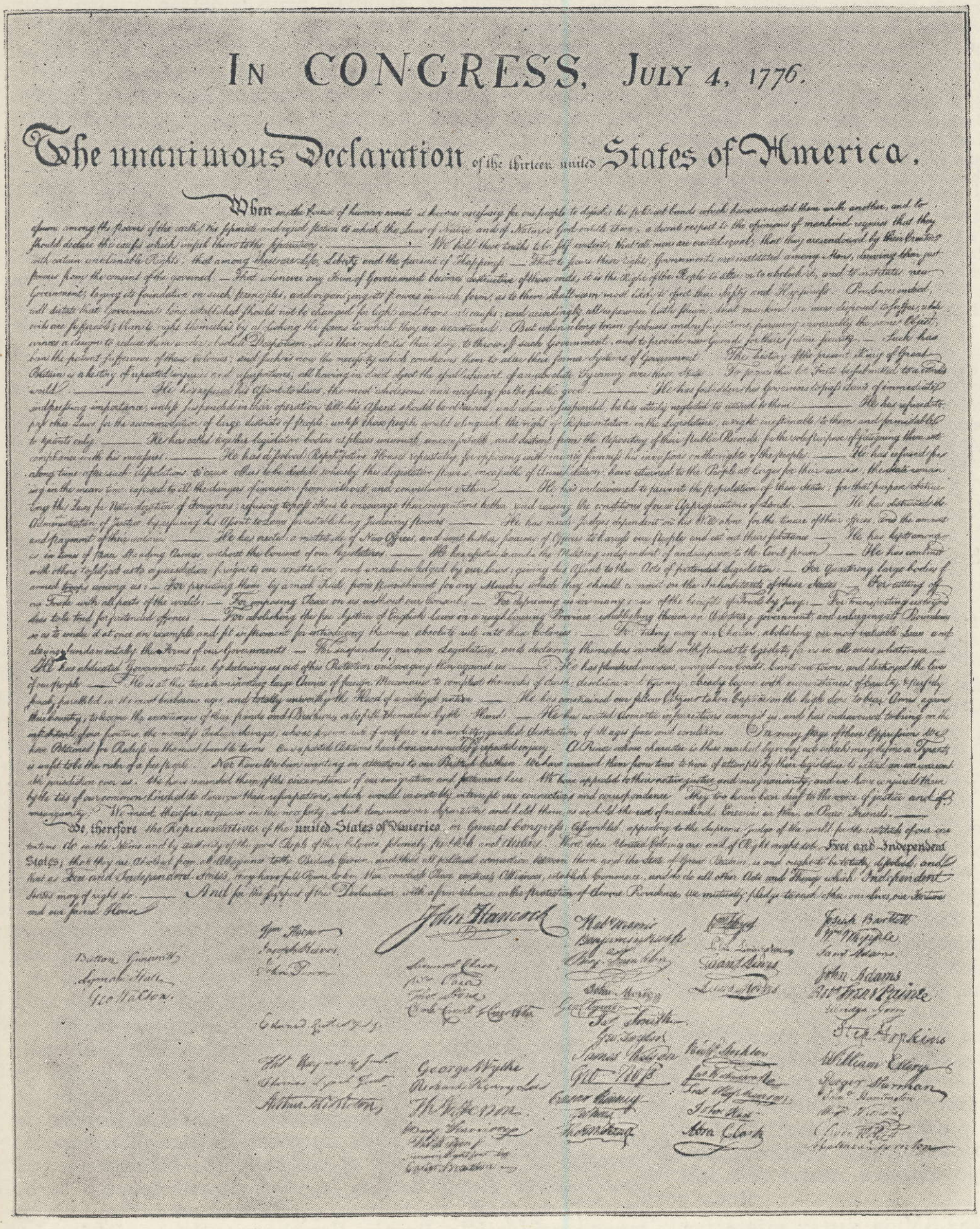
DECOURCELLE, Pierre, ✻ Pariz 25. I. 1856, † Pariz 1926, francuski pisac romana i drama. Otac mu je Adrien (✻ 1821, † 1892). koji je i sam bio dobar dramski pisac. Kao popularni romanopisac D. je postigao prave triumfe, osobito sa *Les deux gosses* (1889), *Le crime d'une Sainte* (1890), *La mendiante d'amour* (1892), *La buveuse de larmes* (1893), *Le million de la bonne* (1911), *Le mort qu'on tue* (1914), *Gigolette* (1921), *Les deux frangines* i t. d. U kazališnim komadima pokazao se kao spretan stručnjak, na pr. u *Grain de beauté* (1880), *L'as de trèfle* (1883), *Gigolette* (1884), *La môme aux beaux yeux* (1907), *Sherlock Holmes* (1909), *La rue du Sentier* (1912) i t. d. — Zagrebačko kazalište prikazivalo je 1889 njegovu preradbu (u suradnji s H. Crémieux-om) glasovitog romana L. Halévyja *L'abbé Constantin* (preveo Vladimir Prebeg). J. D-e

DÉCOUVERT (franc. »otkriven«), burzovno-trgovački izraz, općenito upotrebljavan, a znači po prilici »bez robe«.

Prodaja à découvert znači prema tome takvu burzovnu odnosno trgovačku spekulaciju, kad prodavač zaključuje prodaju vrijednosnih papira ili robe, koju uopće ne posjeduje, u nadi, da će mu do dana izvršenja posla uspjeti nabaviti tu robu po nižem tečaju i tako postići zaradu. Prema tome svaki prodavalac à découvert spekulira à la baisse. U vremenu od dana zaključka do dana izvršenja posla mora se prodavač à découvert »pokriti«, t. j. nabaviti robu Ako su njegova predviđanja bila točna, njemu će to uspjeti po nižem tečaju i donijeti očekivanu zaradu, a u protivnom morat će kupovati skuplje, nego što je prodao, i tako pretrpjeti gubitak. Takve spekulacije moguće su dakako samo kod terminskog poslovanja, pa najveći dio prigovora protiv terminske trgovine svodi se baš na tu vrstu spekulacije (→ burzovni poslovi). M. Š-ć.

DECRETA REGNI — mi bismo rekli: vladarske odluke ili odredbe — službeni je naziv, koji je kroz stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice služio za oznaku zajedničkih zakona. Njih je doduše u prva tri stoljeća apsolutističke vladavine izdavao monarh sam, dok su od 15. st. u ustavnoj monarhiji donošeni uz suradnju staleškog predstavništva, ali se i onda veća važnost polagala na sankciju vladarevu negoli na zaključak sabora, pa se i dalje zadržao stari naziv iz doba, kad je još zakone vladar sam donosio. Od konca 16. st. dijele se »decreta regni« i službeno (privatno je to već i prije bivalo) na članke (articuli), poglavlja (capita) i paragrafe. Za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju bio je autentičan samo njihov latinski tekst.

U poredbi s običajnim pravom bili su zakoni pravnim vrelom manje važnosti, jer ne samo da se pretežni dio pravnog poretka hrv.-ug. državne zajednice zasnivao na starodrevnim običajima (»antiqua regni consuetudo«), nego je običajno pravo jedino imalo snagu trajne obvezatnosti. Zakon se mogao u svako doba izmijeniti i ukinuti zakonom, a običajno se pravo, u načelu, nije smjelo dirati. Ta jedna je od osnovnih povlastica plemstva — koja mu je i u temeljnom državnom zakonu, u Zlatnoj buli Andrije II. (zak. čl. 1222:31), svečano zajamčena — bila, da se odupre kralju (facultas contradicendi et resistendi), ako bi pokušao povrijediti njihove vjekovnim običajima utvrđene sloboštine. Da bi ipak barem važnijim zakonima osigurali takvu trajnu obaveznost, običavali su neki hrv.-ug. kraljevi svojim sankcijama dodavati t. zv. zaporku trajnog ukrepljivanja *(clausula perpetuae sanctionis)*, kojom bi nastojali, da i svoje nasljednike, za sva vremena unaprijed, obvežu, da takove zakone nikad ne izmijene i ne ukinu. Ali dakako da je takvo nastojanje bilo iluzorno, jer nijedno pokoljenje nema te moći, da nepromjenljivo utvrđuje zakonski poredak budućim naraštajima, a staleži su uvijek budno pazili samo na podržavanje starodrevnih običaja. M. L-ć.


IN CONGRESS, JULY 4, 1776.

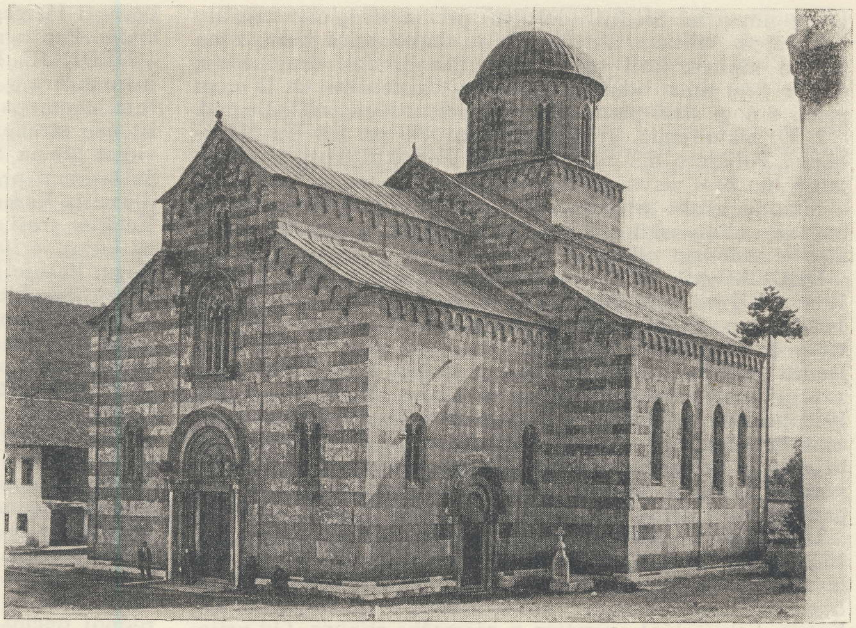
The unanimous Declaration of the thirteen united States of America.

FAKSIMILE DEKLARACIJE NEZAVISNOSTI SJEDINJENIH DRŽAVA AMERIKE OD 4. VII. 1776.
Washington, Kongresna knjižnica

DECROLY, Ovide, ✻ Renaix 23. VII. 1871, † 1932, asistent za neurologiju na poliklinici u Bruxellesu, bavio se izučavanjem anormalnosti kod djece. G. 1901 osnovao je školu za zaostalu i defektnu djecu, i koristeći se — kao Marija Montessori — iskustvima, stečenim na anormalnima,

obraća pažnju zdravoj djeci, te otvara 1907 u Bruxellesu »školu za život putem života« (École pour la vie par la vie). G. 1913 postaje profesor pedagogije, a za prvog svjetskog rata surađuje na pomoćnoj akciji za ratnu siročad. G. 1920 pozvan je na sveučilište u Bruxellesu za profesora psihologije djeteta, a odmah zatim za profesora pedagogijske higijene i medicinske pedagogije. Glavna su mu djela: *Vers l'école renovée* (1921) i *Les Jeux éducatifs* (1924). V. P.

DECURTIUS, Kaspar, ✳ Truns 23. XI. 1855, † Freiburg 30. V. 1916, švicarski učenjak i političar. G. 1877 postao doktor filozofije u Heidelbergu. Od 1881 do 1905 bio je zastupnik u švicarskom narodnom vijeću. Držeći se načela enciklike Leona XIII. »Rerum novarum« pobijao je modernizam i zauzimao se za organizaciju švicarskoga radničkoga i seljačkog saveza. G. 1897 održan je njegovim nastojanjem u Zürichu kongres za međunarodnu zaštitu radnika, čime je udaren temelj međunarodnom udruženju za zakonsku zaštitu radnika. Bio je suosnivač katoličkog sveučilišta u Freiburgu, na kojem je predavao povijest kulture. Napisao je mnoge sociološke, književne i filozofske rasprave i članke. Kao političar bio je dobar govornik, taktičar, polemičar i organizator. Radio je na procvatu retoromanskog narodnog preporoda pa je izdao 1896—1915 u 13 svezaka *Rätoromanische Chrestomathie* i *Rätoroman. Literatur*, 1901.



CRKVA MANASTIRA DEČANI

DEČ, selo u Srijemu, 17 km južno od Stare Pazove. Pripada zemunskom kotaru, sjedište je općine i broji 1731 stan. (1931). Z. D-i.

DEČAK, Mirko, ✳ Zagreb 5. XII. 1880, † Stenjevac 22. VII. 1938, književnik i novinar. Osnovnu i srednju školu polazio u Zagrebu. Ne dovršivši gimnazije pošao u inozemstvo. Učio u Kielu, Göttingenu, Zürichu i Parizu (visoka škola za socijalne znanosti). Živio kao novinar, urednik i izdavač. Osnovao je dnevnik Novosti, a uređivao Male novine, ilustrirani tjednik Osvit, Večer, Hrvatski list. Pod dojmom dvogodišnjeg boravka u Parizu, odakle je dopisivao u Novosti, unio je u naše novinstvo kozeriju, dnevni entrefilet i t. d. Njegov novinski pseudonim bio je Henri de Guise. G. 1920 bio je ravnatelj drame u Osijeku. Pisao i umjetničke prikaze i kritike, te crtice *(Naše duše,* Zagreb 1905). Ostavio je niz aktovka, koje su se davale na zagrebačkom kazalištu, a neke i u inozemstvu; *Grbavac* (1906, štampan u Zagrebu 1908), *Pjesma* (1906), *Adresa* (1908 *L'adresse* Zagreb s. a.), *Ponos* (1909), *Crveni kimono* (1913, štampan u Viencu), *Konflandski husari* (1920). Drame su mu prožete senzualizmom, a odlikuju se više duhovitošću dialoga nego dramatskom radnjom. A. B-c.



DEDAL I IKAR, Rim, Villa Albani

DEČANI, manastir kod Peći, posvećen sv. Spasu, zadužbina kralja Stefana Uroša III. Crkva je zidana 8 godina (1327—1335), a slike su u njoj rađene 1348—50. Majstori su bili iz Dalmacije: glavni graditelj fra Vid iz Kotora, a slikar Srđ. Kako je poslije propasti srpske države manastir zapao u težak položaj, održao se u sredini Arbanasa, jer ga je zaštićivao sultan. Crkva se očuvala vrlo dobro sve do danas. Ona je trobrodna bazilika sa dva paraklisa sv. Nikole i sv. Dimitrija, nadvišena središnjim kubetom, i ima prostran izvanjski narteks. Zidovi crkve inkrustirani su mramornim blokovima zagasite i svijetle boje. Plastična dekoracija na portalima, prozorima, zidovima i stupovima romanskoga je stila i veoma bogata. Freske su enciklopedijskoga sadržaja i pored više stotina likova pojedinih svetaca pokazuju ilustrian čitav crkveni kalendar; postoje i dva ciklusa slika u narteksu kao i devetnaest ciklusa u crkvi. Od posebnoga su interesa historijski portreti, među kojima se osobito ističe *Loza Nemanjića.* Ima i vrlo lijepu zbirku predmeta iz umjetničkoga obrta (tkanina, ripida, krstova i t. d.). U crkvi se čuvaju moći Stefana Uroša III. Dečanskoga. V. P-ć.

DEČIN → **Tetschen.**

DEDAL (*Δαίδαλος* »umjetnik«) 1. atički praotac umjetnog obrta i suvremenik Tezejev i Minosov. Otac mu je bio Metion (ili Eupalam), a mati Ifinoja (ili Frazimeda). Prema priči ubio je on svoga učenika, a sina svoje sestre, Tala (ili Kala ili Perdiksa), iz zavisti, što je izumio lončarsku dasku ili drugo neko oruđe. Zato ga je Areopag osudio, i on je pobjegao na Kretu. Tamo je kralju Minosu sagradio labirint kao stan za Minotaura. No kad je Arijadni dao klupko konca, s pomoću kojega je Tezej (v.) ubivši Minotaura izišao iz labirinta, Minos ga za kaznu zatvori u labirint. On se izbavi i zajedno sa sinom Ikarom pobjegne na krilima, koja je načinio tako, da je slijepio perje voskom. Na letu se Ikar previše približio suncu, i ono je rastopilo vosak, te su se krila raspala, a on se utopio u moru, koje je po njemu prozvano Ikarskim.

D. je umro na Siciliji, dok se prema drugima zajedno s Tezejem vratio u Atenu. D. je, kako priča kaže, znao praviti kipove, koji su se sami micali, dok drugi kažu, da je kipovima oduzeo starinsku ukočenost. O D-u su pisali mnogi stari pisci, tako i Ovidije, Met. VIII 236 i d.

2. **D. Sikionjanin**, grčki kipar oko 400 pr. Kr. Uz Nauakida i Polikleta ml. bio je učenik Patrokla, koji je vjerojatno bio brat slavnoga Polikleta (v.). Možda se nije rodio u Sikionu, ali se svakako tamo naselio. Od brojnih kipova bogova i olimpijskih pobjednika, što ih spominje Pauzanija, nije se sačuvalo ništa. Z. D.

DEDEAGAČ (Aleksandropolis), grad u grčkoj Trakiji, 10 km *SZ* od ušća Marice, luka na Egejskom moru. Ima 14.400 stan. (1928), uglavnom Grka i Armenaca. Ime potječe iz 15. st. od tekije derviša, koji su pripadali sekti Dedé. Jače se razvio, otkad je dobio željezničku vezu s prugom Carigrad—Solun (1896). Iza Balkanskog rata 1913 pripao je Bugarskoj. Bugarska ga je Neuillyskim mirom 1919 morala odstupiti Grčkoj, ali se nije odrekla zahtjeva, da preko D-a dobije izlaz na Egejsko more. Poslije poraza Grčke u travnju 1941 D. je ponovno pripao Bugarskoj. Z. D-i.

DEDEKIND, 1. Friedrich, ✳ Neustadt an der Leine oko 1525, † Lüneburg 27. II. 1598, lat. i njem. pjesnik. Njegov u latinskim distisima ispjevani *Grobianus*, 1549, vrlo je značajna satira na pijančevanje i neuglađeno vladanje, koju je Kaspar Scheit 1551 preodjeo u njemačke stihove. Od prijevoda u druge jezike izašao je donjonjemački 1583, engleski 1605, madžarski oko 1600. Njemačka su djela Dedekindova *Der christliche Richter* 1576 i *Der bekehrte Katholik* 1596. S. T.

2. **Julius Wilhelm Richard**, ✳ Braunschweig 6. X. 1831, † Braunschweig 12. II. 1916, njemački matematičar; učio 1850—54 u Göttingenu, 1857—62 profesor u Zürichu, a 1862—94 na politehnici u Braunschweigu. Vrlo je originalan i dubok; proučava broj kao apstrakciju i nalazi mu neočekivanih realizacija u obliku skupova (na pr. njegovi iracionalni brojevi i ideali). Najomiljelije mu je područje viša teorija brojeva, pa je tu dao bitnih metodičkih i stvarnih priloga; vrlo je poznata njegova teorija Kummerovih ideala, kojom je omogućio aritmetiku u svakom konačnom algebarskom brojnom tijelu; to je sadržano u glasovitom djelu *Vorlesungen über Zahlentheorie von P. G. Lejeune Dirichlet herausgeben und mit Zusätzen versehen von R. Dedekind*, Braunschweig 1853. Primjenjivao je teoriju funkcija u aritmetici i teoriju brojeva. Neobično je veliki upliv imalo njegovo djelce *Stetigkeit und irrationale Zahlen*, Braunschweig 1872 sa D.-ovom originalnom teorijom realnih brojeva, prema kojoj je realni broj neki prerez (Schnitt) skupa svih racionalnih brojeva; prerez skupa racionalnih brojeva je svako rastvaranje toga skupa u dva dijela, od kojih je jedan lijevo od drugoga, na pr. rastvor toga skupa u onaj dio, koji je lijevo od π i onaj preostali dio, je jedan prerez skupa racionalnih brojeva, dakle jedan realni broj i to baš realni broj π. U glasovitom djelu *Was sind und was sollen die Zahlen*, Braunschweig 1887, daje originalnu teoriju prirodnih brojeva, oslanjajući se na teoriju skupova i princip potpune indukcije. Njegovo stajalište u pogledu aritmetizacije matematike vidi se u ovim njegovim izrekama: Was beweisbar ist, soll in der Wissenschaft nicht ohne Beweis geglaubt werden i *Ἀεὶ ὁ ἄνθρωπος ἀριθμητίζει.*

BIBL.: *Gesammelte mathematische Werke* (uredili R. Fricke i E. Noether) I, 1930, II, III 1931). Đ. K.

DEDIJER, Jevto, ✳ Čepelica kod Bileća 1879, † Sarajevo 1918, docent zemljopisa na sveučilištu u Beogradu. Gimnaziju je svršio u Mostaru, veliku školu u Beogradu i sveučilište u Beču. Služio je u Sarajevu kao činovnik Zemaljskog muzeja, bio narodni zastupnik u saboru i urednik Pregleda. G. 1910 postao je docent u Beogradu. Najviše se bavio antropogeografijom, a proučavao je i tragove ledenoga doba na visokim planinama.

BIBL.: *Bilećke rudine* (1903), *Hercegovina* (1909), *Hercegovina i Hercegovci* (1912), *Traces glaciaires en Albanie et en Nouvelle Serbie* (1916/17). P. V-ć.

DEDIKACIJA → Posvećenje.

DEDINAC, Radoje, ✳ Paraćin 1880, † Veliki Govedarnik 1913, srpski kartograf. Gimnaziju je svršio u Šapcu, a u velikoj školi u Beogradu izučavao je geomorfologiju, što mu je mnogo koristilo pri izradbi solidnih kartografskih radova. Izradio je karte kneževine Srbije od 1813 do 1833, Bosne i Hercegovine i mnoge u atlasu *Naselja srpskih zemalja*. Pao u ratu s Bugarima nedaleko Kočana. P. V-ć.

DEDINJE, brežuljak (oko 310 m) i gradska četvrt na južnom kraju Beograda. Prema zapadu pada strmom i pošumljenom padinom u dolinu Topčiderske rijeke, dok su istočne strane blage. S vrha se pružaju otvoreni i bogati vidici prema Savi i Dunavu, ravnicama na sjeveru i brežuljkastim predjelima Šumadije na jugu; zbog toga je dinastija Karađorđevića izabrala brežuljak za svoje sjedište. Velikim troškom napravljena je na vrhu prostrana terasa, na kojoj je 1928 dovršen kraljevski dvorac u bizantinskom slogu. Poslije (1935) je nešto južnije i niže sagrađen »Bijeli dvor«, prvobitno namijenjen nasljedniku prijestolja, ali je u njemu stanovao princ namjesnik Pavle. Na sjevernoj strani su velike vojarne kraljeve garde, a na istočnoj padini se izgrađuju privatne vile.

DE DIVERSIS DE QUARTIGIANIS, Filip, ✳ Lucca (Italija) u drugoj polovici 14. st. Bio je od plemićke kuće, a sam se naziva »artium doctor«. Kad je u rodnom mu gradu Paolo Guinigi postao apsolutan gospodar, De D. je morao napustiti grad negdje poslije 1400. Neko je vrijeme bio u Mlecima učitelj gramatike, retorike i filozofije, a 1434 došao je na poziv u istom svojstvu u Dubrovnik, gdje je bio učitelj, odnosno rektor gradske škole do 1444. Pošto mu dubrovačko vijeće nije tada više htjelo produžiti službu, otišao je u Mletke, odakle se 8. XII. 1444 obraća rodnoj općini, da mu vrati oduzeto imanje i omogući povratak s brojnom obitelji. Čini se, da se De D. doista vratio u Luccu i ondje opet bio učitelj.

De D. je jedan od prvih i najznatnijih učitelja humanike u Dubrovniku; znatno je utjecao na reformu škole i odgoj u smislu humanističkom. Ipak je imao u Dubrovniku protivnika. Stoga je, jamačno da steče zaštitu senata, 1440 napisao i senatu posvetio djelo o Dubrovniku: *Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consetudinum inclytae civitatis Ragusii ad ipsius senatum descriptio*. U djelu se prikazuje topografija, političko uređenje, crkveni život te narodni običaji i zanimanje građana. Više nego za povijest djelo je važan etnografski dokumenat. Sačuvana su i tri De D-ova govora: *In funere Sigismundi imperatoris*, *Pro electione regis Alberti* i *In funere ejusdem regis*.

LIT.: V. Brunelli, *Philippi de D. Situs aedificiorum* . . . u programu zadarske gimnazije 1879-82 (s tekstom iz zadarskoga rukopisa). C. Jireček u AslPh, XIX., 34, 78; P. Skok u Rešetarovu zborniku 429. V. Š.

DEDOVIĆ, Martin, ✳ Hrtkovci 1756, † Petrovaradin 9. X. 1822, austrijski podmaršal. Svršio je kao časnički sin vojničku inžinjersku akademiju. G. 1788 sudjeluje kao nadporučnik u ratu protiv Turaka i odlikuje se kod opsade Novoga; postaje zatim kapetan i dobiva viteški križ reda Marije Terezije. Naročito se istakao kod opsade Bosanske Gradiške (Berbir), a kasnije sudjeluje kod podsjedanja Beograda i Cetina te u ratovima protiv Francuske. G. 1796 kao ženijski major prisustvuje obrani Frankfurta na M. i opsadi Kehla, 1798 postaje podpukovnik i ističe se spretnošću u gradnji utvrda Ulma, Zemuna, Šabca, Cetina i Tournaya. G. 1809 kao generalmajor utvrđuje Komoran a 1814 sudjeluje kod opsade Hüningena te dobiva komanderski križ Leopoldova reda. Nakon rata postaje podmaršal i zapovjednik tvrđave u Petrovaradinu. S. A.

DEDUKCIJA je logički postupak, kojim se od općenitih zasada (načela ili spoznaja) izvode posebno i pojedinačno određene tvrdnje, odnosno iz općega zakona pojedini slučajevi. Po Wundtu može deduktivni postupak biti sintetičan ili analitičan. Sintetičan je kad polazi od sudova, koji vrijede uopće i naprosto, te se iz njihova spoja izvode sudovi užega, napose ograničenoga značenja; to je oblik silogističkoga supsumiranja (→ silogizam), u kojem se dobiva zaključak iz veze dvaju sudova, od kojih jedan sadržava općeno pravilo, a drugi napominje konkretno slučaj, na koji će se ono pravilo primijeniti (školski primjer: svi su ljudi smrtni, Sokrat je čovjek, dakle je i Sokrat smrtan). Analitičan je deduktivni postupak, kad razlaže neki pojam u misaone (logičke) ili stvarne sastavne dijelove, ili kad prelazi od općenoga pravila na specijalne načine određivanja ili kad u različitom sastavljanju dijelova preoblikuje (transformira) dani pojam. Dedukcija služi tomu da se razvije sadržaj i domašaj općenitih umnih zahtjeva ili na iskustvu utvrđenih općenitih spoznaja, da se iz poznatih istina izvedu nova, makar i uža smislena značenja, da se pojedinačni slučajevi objasne kao modifikacije općega zakona, i da se tako čitavo znanje svrsta i ujedini u sustav-

noj cjelini. Protivan je d. induktivni postupak (→ indukcija), koji polazi od pojedinoga slučaja i dovija se do općenoga suda. Po Millu indukcija predhodi dedukciji. Sve se znanje osniva na iskustvu, utvrđuje se u općim sudovima i razrađuje se umovanjem. Prema tome, koji od tih postupaka prevladava, dijele se nauke u induktivne ili deduktivne. V. F-ć.

D. **(u matematici)** u užem smislu znači postupak, kojim se u pojedinim područjima matematike iz već dokazanih svojstava i uvedenih definicija izvode po izvjesnim pravilima dalja svojstva. U širem smislu to je postupak, kojim se po strogoj i sustavnoj osnovi izgrađuje jedna grana matematičke nauke, a dolazi najčistije i najkonsekventije do izražaja u t. zv. aksiomatskoj metodi (→ Aksiomatika).

Deduktivna se metoda sastoji u tome, da se na početku onoga dijela matematike, koji se proučava, utvrde strogo i potpuno osnovni pojmovi toga područja, koji se ne definiraju, i osnovne tvrdnje (aksiomi), koje se ne dokazuju. Svi se drugi pojmovi moraju definirati i sve druge tvrdnje dokazati na temelju prihvaćenih definicija i aksioma, te kasnije uvedenih definicija i dokazanih teorema. Deduktivna metoda prima najsavršeniji oblik, ako se postupci matematike formaliziraju simbolikom matematičke ili simboličke logike (v.). Matematičko zaključivanje nije pri tome drugo nego vršenje formalnih operacija po točno utvrđenim pravilima. U formaliziranoj deduktivnoj metodi primaju pojmovi matematičke strogosti i ispravnosti jednoznačan i strog smisao; strogo je izvedeno ono, što je izvedeno po pravilima formalizma toga područja, a vanjski oblik formula, do kojih se dolazi, pokazuje ispravnost ili neispravnost kojega zaključka ili definicije.

Osnovna obilježja deduktivne metode jasno je razlučio Platon, čija je Akademija polagala veliku važnost na čistoću i strogost matematičkih izvoda. Aristotel je iz dokazne tehnike svoga doba crpao formulaciju postupaka deduktivne metode i izložio ih u svojoj Analitici. Najsavršenija primjena deduktivnog postupka u starini jesu Euklidovi (v.) Elementi, koji su stoljećima bili smatrani uzorom strogosti u dokaznom postupku. Tom su se metodom, kao najsavršenijom, služili i kasniji matematici i filozofi, kad im je bilo do najveće strogosti.

LIT.: Vidi Aksiomatika. Ž. M.

DEE, John, ✻ London 1527, † Mortlake (Surrey) 1607, engleski matematičar i astrolog. Bio je lišen profesure u Oxfordu, jer je bio osumnjičen zbog vračanja. Kasnije je ipak postao dvorski astrolog kraljice Elizabete. Pošto mu u Engleskoj nije uspjelo provesti reformu kalendara zadržava se 1583—89 na dvoru Rudolfa II. u Pragu i na dvorcima češke gospode Rosenberga te u Poljskoj na dvoru Stjepana Bathoryja, gdje se bavi alkemijom i spiritizmom. G. 1589 vraća se u domovinu, te je bio jedno vrijeme rektor u Manchesteru.

BIBL.: *Epistola praefixa Ephemeridibus Joannis Fielti a 1557, Propaedeumata aphoristica* (1558), *Monas hieroglyphica* (1564) i *Preface Mathematical to the English Euclid* (1578).

LIT.: K. Kiesewetter, *J. D., ein Spiritist des 16. Jahrh.*, Leipzig 1893; Th. Smith, *Life of J. D.* (engl. prijevod s latinskog originala), 1909; G. M. Hot, *J. D.*, 1922; Halliwell, *J. D., The Private Diary of his Library of Manuscripts*, 1842. F. C.

DEECKE, Wihelm, ✻ Lübeck 1. IV. 1831, † Strassburg 2. I. 1897, osnivač znanstvene etruskologije. Zabacio je Corssenovo mišljenje, da su Etrusci Italici i da se njihov jezik može tumačiti na osnovi indo-evropskih etimologija, a postavio je t. zv. unutarnju kombinatornu metodu, po kojoj se etruščanski jezični spomenici imaju tumačiti iz njih samih *(Etruskische Forschungen,* 4 sv. 1875—1880, *Etruskische Forschungen und Studien,* 6 sv. 1881—82; 2. izd. djela O. Müllera, *Die Etrusker,* koje je preradio i raširio sa 4 dodatka). Izučavao je i Italike, naročito Faliske *(Die Falisker, eine geschichtlich-sprachliche Untersuchung* 1888). Za Groeberov *Grundriss der romanischen Philologie* napisao je (zajedno s Meyer-Lübkeom) pregledan članak *Die italischen Sprachen.* Za grčku lingvistiku od važnosti je njegova dešifracija ciparskoga slogovnog pisma *(Der Ursprung der kyprischen Silbenschrift* 1877). P. S.

DEF, turski naziv za mali ručni bubnjić. Na plitkom kružnom obrubu od drva napeta je koža samo s jedne strane. Stijenke su obruba na nekoliko mjesta probušene, pa su u tim otvorima umetnuti mali zveckavi mjedeni pladnjići (cinelli). U Evropi takav instrument upotrebljavaju španjolski cigani, pa je poznat pod imenom »tambour basque« i »tambourin«. B. Š.

DEFANT, Albert, ✻ Trento 12. VII. 1884, njemački meteorolog i geofizičar. Od 1927 djeluje kao sveučilišni profesor u Innsbrucku, zatim kao ravnatelj instituta i muzeja za oceanografiju u Berlinu. Glavna su mu istraživanja na polju meteorologije i oceanografije.

BIBL.: *Wetter und Wettervorhersage* (1917 i 1926); *Lufthülle und Klima* (1923); *Statik und Dynamik d. Atmosphäre* (1928); *Gezeitenprobleme des Meeres in Landnähe* (1925); *Dynamische Ozeanographie* (1929); *Physik des Meeres* (1928 i 1931). K. K-i.

DEFECTUS SEMINIS → Donacionalni sustav.

DEFEKACIJA (defaecatio), ispražnjenje crijeva, čin, kojim se iz zadnjeg dijela crijeva izbacuju izmetine. Otvor crijeva, čmar (anus) normalno je zatvoren stegnutim prstenastim mišićem zatvaračem crijeva (sfincter ani), a u proširenom dijelu crijeva iznad otvora (ampulla recti) nakupljaju se malo po malo izmetine, dolazeći iz gornjih dijelova crijeva. Kad je taj dio crijeva napunjen, dolazi obavijest o tome putem živaca u živčani centar, koji se nalazi u krstačnom dijelu leđne moždine, i odavle se upravlja defekacijom. Kod d. napinje se trbušno mišičje i stiska uzdužno i poprečno mišičje zadnjeg crijeva, a popušta mišić zatvarač crijevnog otvora; time se poveća tlak u trbušnoj šupljini i crijevu, i sadržaj se crijeva istisne napolje. Na opisani način reflektorno, vrši se defekacija kod male djece (do približno 1 god.) i kod mnogih životinja, čim se stražnje crijevo donekle napuni. Kasnije kod čovjeka i kod nekih životinja dolazi d. pod kontrolu svijesti i volje, te se može hotimično zadržati i vršiti u zgodno vrijeme. Nehotice se vrši i kod odraslih kod jakog straha, duboke nesvjestice i oštećenja leđne moždine. Dejekcija, → ekskrementi. R. H.

DEFEKT (od lat. deficere »nedostajati«), u novije vrijeme načinjena imenica sa značenjem: nedostatak, pogreška, prekršaj, šteta, kvar. U tehnici se govori o defektu na pr. na stroju, kad se na njemu što pokvari; u katoličkom crkvenom pravu i liturgiji, kad kod neke osobe ili stvari ne postoje neki uvjeti za vršenje nekih čina, na pr. za primanje sv. reda, za služenje sv. mise i sl.; u trgovačkom pravu, kad je nastao d. na pr. u blagajni ili u računu, pa su izdatci u računskim knjigama računani krivo ili protiv zakonskih propisa. Za takav slučaj postoje u svim državama zakonski propisi, po kojima se postupa protiv onoga, koji je skrivio takav d. U medicini se naziva d. gubitak kakve supstancije ili kakav ispad na psihičkom području. Prema tome može netko imati d. na pr. u nozi, plućima i sl., a d. je i nesposobnost raspoznavati boje; pa i duševni su d-i (na pr. slaboumnost) vrlo različiti; o moralnom d-u govori se na pr. kod ćudoredno nastranih ljudi.

Istoga je podrijetla i pridjev **defektivan,** također tehnička tuđica novijega vremena, koja se upotrebljava naročito u slovnici, kad je govor o imenicama, pridjevima i glagolima, koji nemaju, u poredbi s običnima, nekih oblika: padeža, brojeva (singularia i pluralia tantum), lica (bezlični glagoli), vremena, pa se tada govori o *defektivnim* imenicama, pridjevima, glagolima.

DE FELICE, Fortunato Bartolomeo, ✻ Rim 24. VIII. 1723, † Yverdon (Švicarska) 13. II. 1789, talijanski enciklopedist. Nakon prilično pustolovnog života sklonio se u Bern, gdje je prešao na protestantizam. Mnogo se bavio fizikom i objavljivao rasprave s toga područja. Progonjen tuđom zavišću napustio je 1762 Bern i nastanio se u Yverdonu, gdje je utemeljio tiskaru, koja je postala jednom od najznačajnijih u Švicarskoj. Tu je, među svojim manjim djelima, objelodanio didaktičnu raspravu *Discours sur la manière de former l'esprit et le coeur des enfants.* Od 1770 do 1780 objelodanio je svoje najveće djelo (izrađeno s pomoću suradnika): *Encyclopédie, ou dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines.* To je djelo zapravo obradba Diderotove francuske enciklopedije, koju je smatrao nepotpunom, ponegdje i pretrpanom, no prije svega štetnom po vjeru. Francuski su ga enciklopedisti zbog toga oštro napadali.

LIT.: E. Maccabez, *F. B. de F. et son encyclopédie,* Basel 1903.

DEFENSOR FIDEI (engl. Defender of the Faith »branitelj vjere«), počasni naziv, što ga je papa Leon X. g. 1521 dao engleskomu kralju Henriku VIII. na njegovu molbu, da mu dade priznanje za knjigu *Assertio septem sacramentorum,* u kojoj se pobija Lutherovo naučavanje. Po zaključku parlamenta g. 1544 taj je naziv postao nasljedan u naslovu engleskih kraljeva te se kao kratica

D. F. nalazi u kraljevskom grbu i uz kraljev lik na zlatnim, srebrnim i bakrenim novcima.

DEFENZIVA (franc. défensive, »držanje onoga, koji je pripravan na obranu«) je sustav ratovanja obranom, za razliku od ofenzive, načina ratovanja navalom. Prema veličini operacija razlikujemo taktičku (koju provode čete na bojištu) i strategijsku (koju određuje zapovjednik u smislu svoje ratne osnove) defenzivu. No d. može biti spojena i s ofenzivom, osobito strategijska d., kad se cijela vojska ili veliki dijelovi razvijenih vojska drže uglavnom obrambeno na glavnim odsjecima, a na pojedinim odsjecima, da bi olakšali opću obranu, izvršuju taktičku ofenzivu. No strategijska d. može se spojiti s općom taktičkom ofenzivom; pri tom se nastoji navalama odnosno protunavalama odbiti neprijatelja, koji provodi ofenzivu. Iz d-e može se svakim časom prijeći u ofenzivu. Pri d. iskorišćuju se prilike tla. D. može biti trajnija ili samo časovita. U prvom svjetskom ratu razvio se pojam d-e golemih razmjera. Cijele fronte bile su uređene za d-u, izgrađeni su ne samo rovovi, u kojima su se oba protivnika držala mjesecima, često i godinama, već i posebne jače utvrde, koje su postajale stalne. Iz defenzive prešli bi i jedan i drugi protivnik prema osnovi svog vodstva u navalu.

Velike defenzivne fronte bile su u toku prvoga svjetskog rata kroz mjesece i godine na Sommi, kod Verduna, u Flandriji, u Galiciji, u Poljskoj i u Rusiji, pa i u Srbiji 1914, a osobito na talijanskom bojištu. U drugom svjetskom ratu bila je čisto defenzivna fronta na granici između Njemačke i Francuske, koja je bila izgrađena u obliku Maginotove utvrđene linije odnosno njemačkog Siegfriedova bedema. Sl. P-ć.

DEFERENT → **Planeti.**

DEFERENTITIS → **Funiculitis.**

DE FERRARI, genoveška obitelj baroka, koja se bavila slikarstvom. Od njenih se članova *Giovanni Andrea d. F.* (1598/99—1669), učenik Bern. Strozzija, okušao vandykovskom manirom na najrazličnijim slikarskim sižejima (najpoznatije su mu slike: *Rođenje Kristovo* u stolnoj crkvi u Genovi i *Rođenje Marijino* u Voltriju). *Orazio d. F.* (1605-57), iz Ansaldove škole, ističe se manjim slikama, koje koloritom podsjećaju na Mlečane. Najizvorniji je član te obitelji *Gregorio d. F.* (1644—1726), koji se obrazovao više na Correggiovim djelima u Parmi — kopirao je njegove freske na kupoli stolne crkve — nego na djelima svoga učitelja Fiasella. Slikao je zidove, stropove i kupole genoveških palača i crkava (u palačama Crociferi, Rosso, Brignole; *Smrt sv. Skolastike* u S. Stefanu i *Uzašašće Marijino* u SS. Giacomo e Filippo). Radio je smionim, ćutilno gracioznim kistom. Rastrojenim načinom svoga rada u neku je ruku preteča 18. st. Kudikamo jače akademski djeluje njegov sin *Lorenzo d. F.* (1680—1749), svećenik, prozvan Abbate d. F., koji je correggiovsku baštinu svog oca nastojao spojiti s baroknim klasicizmom Marattijeva kruga. Oslikao je knjižnicu palače Rosso, zrcalnu dvoranu pal. Cataldi slikom *Enejina djela* i stvorio mnogobrojne grisaille-slikarije. Njegova je manira našla mnogo učenika.

LIT.: A. Alizeri, *Notizie de'professori di disegno in Liguria*, 1864 i dalje; O. Grosso, *Decoratori genovesi*, Rim 1925. F. C.

606 b

DEFETIST → **Defetizam.**

DEFETIZAM. Pojam je nastao za prošlog rata god. 1916 u Francuskoj. Tim su iznačivali one Francuze, koji nisu vjerovali u pobjedu francuskog oružja, nego su računali s porazom (défaite). Odatle opći pojam defetizam, kojim se označuju i političari i drugi građani, koji ne vjeruju u pobjedu borbe svoga naroda. Riječ d. prešla je u dnevnu upotrebu, te se njom označuje raspoloženje ljudi, sklonih skepticizmu i malodušju. D. je značajka malih, slabih duhova s uskim obzorjem, slabom voljom, koji su pripravni uvijek na kompromis i popuštanje. B. P.

DEFFAND, Marie de Chamrond de Vichy, marquise du, ✻ dvorac Chamrond (Saône-et-Loire) 5. XII. 1697, † Pariz 28. IX. 1780, francuska književnica. Udala se 1718, ali se 1722 rastala od muža, koji je 1727 zatražio zakonsku rastavu braka. Oko 1730 sprijateljila se s predsjednikom Hénaultom, preko koga je upoznala d'Alemberta, ali njegovo prijateljstvo preotela joj je njezina tajnica Mlle de Lespinasse, koju je uzela, pošto je 1753 oslijepila, kao čitateljicu. U kasnoj dobi, kad se već približavala 70., osjetila je žarko prijateljstvo prema Horace Walpole-u, koji je od nje bio dvadeset godina mlađi. Njezin blistavi duh, koji joj je pribavio uspjeh na Regentovu dvoru i sklonost vojvotkinje du Maine, davao je posebnu privlačljivost njezinu pariskom salonu, u ulici Saint-Dominique, gdje je s usrdnom jednostavnošću primala otmjeno društvo, književnike i učenjake. Ovamo su među ostalim zalazili Voltaire, Fontenelle, Montesquieu, Hume. Zadojena dubokim skepticizmom, bila je bliska enciklopedističkim težnjama, ali joj nije bio po volji nesnošljivi dogmatizam nekih filozofa, pa je najzad odobravala protivnicima Enciklopedije. U borbi sa sumnjom i dosadom ona je tražila zaborav u društvenim vezama, u konverzaciji, u kojoj je bila neobično duhovita, i u dopisivanju. Njezina pisma, pisana otmjenim jezikom te tečnom jednostavnošću, odaju jednog od najboljih pisaca 18. st.



MME. DU DEFFAND
(po bakrorezu Forschela)

BIBL.: Tekst prvih izdanja njenog dopisivanja nije ispravan (Pariz 1809, 2 sv.) ili je osakaćen (London, 4 sv., Pariz 1824, 4 sv.). Prvo dobro izdanje priredio je M. de Lescure (1825, 2 sv.), a treba ga upotpuniti sa *Correspondance inédite . . . avec M. et Mme de Choiseul*, koju su objelodanili d'Estournel i Saint-Aulaire (2. izd. 1867, 2 sv.); — *Lettres à Voltaire* (uvod i bilješke od Joseph Trabucco, Pariz 1922).

LIT.: Sainte-Beuve, *Lundis*, sv. 1. i 14.; P. Yvon, *La vie d'un dilettante: Horace Walpole*, Caen 1924; C. Ferval, *Mme du D., l'esprit et l'amour au 18e siècle*, 1933. J. D-e.

DEFICIJENTSKI FONDOVI — mi bismo rekli: nemoćničke zaklade — služe uzdržavanju katoličkih svećenika, koji su zbog starosti ili bolesti postali nesposobni za vršenje svoga zvanja. Tako je za područje Ugarske pa Hrvatske i Slavonije još car Franjo II. g. 1802 odredio, da se u svakoj biskupiji ima osnovati takva zaklada. Po zakladnim propisima dužan je svaki svećenik, već prema svojima službenim prihodima, uplaćivati određeni godišnji doprinos u tu zakladu, a u oporuci ostaviti joj primjereni legat; inače mu se dio (obično 5%) čiste ostavine oduzimlje u njenu korist. Imade biskupija, u kojima postoje posebni zavodi za nemoćne svećenike, t. zv. »domus emeritorum seu bene meritorum« (kuće isluženih ili zaslužnih), za razliku od »domus demeritorum« (popravilišta), u kojima odsuđeni svećenici izdržavaju kaznu. M. L-ć.

DEFICIT (lat. »nedostaje«, »manjka«). U našem i u drugim jezicima upotrebljava se taj izraz u značenju: manjak, nedostatak, i to naročito manjak u novcu, a rjeđe u drugim potrošnim stvarima. Postoji i pridjev deficitaran, na pr. deficitaran kraj, selo, općina, pokrajina i t. d. Izraz d. se upotrebljava u gospodarstvu pojedinaca i poduzeća (blagajnički d., gubitak u bilanci), a najviše u javnom, osobito u državnom gospodarstvu, i to s obzirom na državne primitke i izdatke, dakle s obzirom na državni proračun. Kad se kaže, da je državna proračunska godina svršila s deficitom, misli se time reći, da su izdatci premašili primitke, i da je tako nastao manjak.

S obzirom na način i na vrijeme, kad se pojavljuje takav manjak, razlikujemo tako zvani blagajnički d. i proračunski d. Prvi nastaje u toku same proračunske godine, kad primitci, kako to često u pojedinim godišnjim dobama biva, ne pritječu u dovoljnoj količini, pa državni izdatci premašuju primitke. To je samo privremeni manjak, koji se u toku godine do konca proračunske godine može nadoknaditi povećanim primitcima, pa zato ne zadaje naročitih poteškoća. Naprotiv proračunski d. je pravi d., jer se on ustanovljuje na koncu proračunske godine, kad se zaključe knjige i utvrdi, koliko su izdatci kroz tu godinu bili veći od primitaka. Taj stvarni d. može biti akutan ili kroničan. Ako se on pojavi samo na koncu jedne godine zbog nekih izvanrednih prilika, koje su izazvale povećane izdatke, onda kažemo, da je d. akutan. Ako se naprotiv pojavljuje kroz više godine uzastopce, onda kažemo, da je postao kroničan. Takav kroničan d. vrlo

je opasan za državne financije, pa je zato dužnost ministra financija, da mu na vrijeme predusretne, bilo smanjivanjem državnih izdataka u proračunu, bilo povećavanjem državnih prihoda, ili jednom i drugom mjerom. V. F.

DÉFILÉ, francuska riječ, zapravo dvije riječi sličnog značenja (od fil »tijek« i file »red, povorka«); u zemljopisu označuje uski prolaz između dviju uzvisina, klanac; u vojničkom smislu označuje stupanje u povorci, suživanje redova, 1. u svrhu prolaza kroz klanac, preko mosta, kroz usku ulicu i t. d., 2. u svrhu mimohoda pred nekim.

DEFINICIJA je logički postupak, kojim se objašnjava sadržaj pojma (v.) tako, da bude točno i jednosmisleno određeno, što se pod njim razumijeva, a ujedno se hoće, da se značenje njegovo dovoljno jasno luči od srodnih pojmova. D-u tražio je već Sokrat, kad je svoje sugrađane najprije u negativnom postupku (→ ironija) upozoravao, da ne znadu pravo, što govore, a onda ih je u pozitivnom postupku (→majeutika) upućivao, da razmišljaju o tom, »što je što«. Po Aristotelu određuje se pojam tako, da se navede najbliži viši pojam (rod), pod koji on spada, i da se istakne, po čem se on razlikuje od drugih vrsta toga roda, na pr. četverokut je geometrijski lik (to je rodni pojam) omeđen sa četiri stranice (to je specifična razlika prema trostranom, peterostranom ili višestranom liku). Prema tome glasi staro školsko pravilo: definitio fiat per genus proximum et differentiam specificam (definicija neka navede rodni pojam i razliku vrsti). Kad se definicijom objašnjava nepoznata riječ tako, da se mjesto nje stavi poznati izraz, onda je d. *verbalna*, objašnjava li se samo značenje riječi, d. je *nominalna*, objašnjava li se suština predmeta mišljenja ili bivstvo stvari, d. se zove *realnom*. Razlikuje se *analitička* d., koja razlaže pojam u njegove oznake, i *sintetička*, koja slaže oznake u jednu misaonu sliku; sintetička d. može biti i *genetička*, kad pokazuje, kako nastaje stvar, o kojoj se radi. Neki logičari (na pr. Sigwart, Lipps i dr.) misle, da su sve definicije nominalne kao sudovi, u kojima se izlaže značenje riječi. Da definicija bude ispravna, traži se: 1. da bude jednoznačna, t. j. da je značenje pojma stalno određeno i da ne dopušta različito shvaćanje; 2. da ne bude ni preširoka ni preuska; preširoka je, ako ima premalo oznaka, te obuhvaća više predmeta nego što na pojam spada, a preuska je, kad ima previše oznaka, te se pojam steže na manji krug predmeta, nego što mu po smislu pripada; 3. da bude adekvatna, t. j. da navedene oznake potpuno odgovaraju sadržaju. Russel i Couturat ispoređuju d. s jednadžbom, u kojoj je na jednoj strani složeno jedinstvo, a na drugoj razložen skup glavnih obilježja. D. je pogrešna, ako se kreće u krugu (»circulus vitiosus«), a to biva onda, kad se jedan pojam objašnjava drugim, a ovaj se opet objašnjava onim prvim, na pr. dužnost je što treba činiti, a činiti treba, što je dužnost. Pogrešna je d. i onda, kad se pojam objašnjava istom riječi, na pr. krug je okrugao lik; ta se pogreška zove tautologija (v.) ili »idem per idem« (isto istim). Pogrešno je i, ako je d. negativna, t. j. ako kaže: što stvar nije (na pr. krv nije voda), mjesto da kaže, što jest. U d-i ne valja upotrebljavati slikovite izraze i poredbe. Najopćenitiji pojmovi (→ kategorije) ne dadu se definirati, jer nema višega pojma, kojim bi se objasnili; isto tako ne mogu se definirati jednostavni pojmovi, kod kojih nije moguće navesti specifičnu razliku (ne može se na pr. reći, što je »crveno«, jer da je boja, to je poznato, ali čim se razlikuje od drugih boja, ne da se izraziti). U takvim slučajevima služimo se opisivanjem (v.) ili obilježavanjem (→ karakteristika). V. F-ć.

DEFINITOR (od lat. definire »koji rješava, odlučuje«), starješina u redovničkim pokrajinama ili provincijama, koje su se nazivale i definicije. Kod franjevaca (v.) član starješinskog vijeća, ili vrhovnoga u Rimu (definitor generalis) ili pokrajinskog (definitor provincialis). Fr. H.

DE FIORI, Ernesto, ✳ Rim 12. XII. 1889, kipar; otac mu je Talijan, majka Nijemica, živi u Berlinu. Isprva slikar, prelazi u Parizu pod utjecajem Maillola na plastiku, u kojoj se usavršuje kod Hallera (Zürich). Otada se ubraja u još malenu skupinu evropskih slikara, koji u svojim aktima daju neusiljeno držanje i krajnju jednostavnost oblika. Ipak se ne žaca ni prikazivanja živih kretnja i ne zapada u neprirodnu apstraktnost. Istaknuo se i kao portretist (*Autoportret, Poprsje šakača Dempseya*).

LIT.: *E. d. F.*, Veröffentlichungen des Kunstarchivs I., sv. 11., 1926. F. C.

DEFLACIJA (lat. deflare »oduzeti«) je učinak vjetra materijala i u brušenju kamenih stijena sitnim zrncima pijeska, koje nosi vjetar. D. se pojavljuje najčešće u pustinjama. J. P-k.

Deflacija (u novčarstvu) → **Inflacija.**

DEFLAGRACIJA je izgaranje eksploziva bez praska, na pr. kad u granati zataji upaljivač, koji je ili krivo smješten ili preslab, tako da ne dovodi barut do eksplozije, već samo do zapaljenja. F. B-ć.

DEFLEGMACIJA se zove tehnološki postupak, kojim se alkoholnim parama pri destilaciji oduzima »phlegma«, a taj (sredovječni) izraz označuje sastojine višega vrelišta, t. j. uglavnom više alkohole ili patoku. M. M.

DEFLEGMATORI su naprave u sastavu garniture za destilaciju alkohola. One djeluju kao uspravna ili »povratna« hladila, tako da se u njima kondenziraju pare viših alkohola (patoka), te ne prelaze u destilat. M. M.

DEFOE, Daniel, ✳ London krajem 1659 ili početkom 1660, † London 26. IV. 1731, engleski književnik. G. 1683—4 bio je trgovac, kasnije trgovački zastupnik za inostranu robu, 1685 učestovao je u Monmouthovoj pobuni, a 1688 pridružio se vojsci Vilima III. Svoju je prvu trgovačku karijeru završio bankrotstvom (1692). G. 1693 tiskan mu je *Essay on Projects*, po kojem je smatran prvim modernim ekonomistom, jer je dao smjernice trgovačkom poretku najnovijeg doba. Kao praktični trgovac nije imao sreće: tek što se oporavio od prvog sloma i nastavio rad kao upravitelj i vlasnik ciglane, ponovno je propao (1703).



DANIEL DEFOE
(po bakrorezu Van der Gushta)

U poeziji se okušao nekoliko puta, ali nije dao veća djela. U njegovu radu naročito mjesto zauzimaju pamfleti, koje je pisao cijeli život, ali većina ih ima samo historijsku važnost. G. 1701 napisao je satiru u stihovima *The True-Born Englishman*, u kojoj brani kralja Vilima III. i njegovo holandsko podrijetlo. Učestvovao je u mnogim političko-vjerskim raspravama, a pisao je i o različnim pitanjima vanjske politike, o pravima naroda, o burzovnim spekulantima i t. d. Naročitu je zabunu podigao pamfletom iz crkvenog područja *Shortest Way with the Dissenters* (1702). Izazvavši gnjev Anglikanaca bio je bačen u tamnicu i izložen na stupu sramote tri dana (29.—31. VI.). Za tu prigodu ispjevao je jednu od svojih najboljih pjesama *Hymn to the Pillory*. To je za njega bio pravi triumf, jer ga je narod uzdizao kao heroja, ali i uzrok materijalnog i moralnog sloma. Otada je novinar bez skrupula, materijalist, čovjek moralno slomljen, osumnjičen kao najomraženiji najmljeni novinar toga doba. I dalje je pisao pamflete, od kojih je važniji *Giving Alms no Charity* (1704). U to vrijeme pada i osnivanje lista *The Review*, u kojemu kao jedini suradnik piše članke o aktualnim pitanjima politike i trgovine te o životu i običajima naroda.

Kao spremnom i spretnom političaru i publicistu vlada mu povjerava važnu političku misiju u Škotskoj, koju je izvršio uspješno. Rezultat je toga rada djelo *History of the Union* (1708—9). Ostala djela iz tog razdoblja nemaju veće važnosti osim *A True Relation of the Apparition of one Mrs. Veal* (1706), gdje se već nazire majstor pričanja. Svoju Reviju sam je potkopao osnovavši novi list *Mercator*, u kojem je iznio svoje poglede na trgovinu i tiskao među ostalima četiri pamfleta, koji zajedno čine *A General History of Trade*; zbog tog rada nazvan je »ocem slobodne trgovine«.

Pod kraj života nastojao je riješiti se premnogih objeda i muka, koje mu je prouzročio dotadašnji rad, te se prenio u područje mašte, da književnim radom popravi svoj položaj i osigura svoju porodicu. Tako je tek tada stvorio djelo, bez kojeg bi bio ostao gotovo nepoznat. Na 25. IV. 1719 obja-

vljena je knjiga *The Life and strange surprising Adventures of Robinson Crusoe*. Djelo je oduševilo hiljade čitalaca. Za par mjeseci napiše drugi dio, *The Farther Adventures of R. C.*, koji je po vrijednosti daleko ispod prvog. Način pisanja i konstrukcija djela izvedeni su tako, da kod čitaoca izazivaju utisak stvarnosti. U tome je D. uspio, ne zbog toga, što je djelo temeljio na Dampierovu »Voyage Round the World« ili možda na bilješkama i pričanjima mornara A. Selkirka, već zato, jer je i na najfantastičnijim stranicama tog djela svoja pričanja približio stvarnosti i vezao pažnju čitalaca na događaje, koje iznosi sa svim sitnicama iskorišćujući svoje veliko životno iskustvo i znanje. Iluzija traje do kraja, te je nemoguće razlikovati izmišljeno od istinitog. »Koncepcija civiliziranog čovjeka u odnosu prema prirodi čini njegovo djelo velikim i trajno vrijednim«. Sadržaj je bio predmetom različnih tumačenja: jedni drže, da je D. htio prikazati razvoj čovječanstva, drugi, da je opisao svoj život, neki misle, da je htio poučiti svijet, a drugi opet, da je samo zabavljao svoje čitaoce. Robinson je čovjek, koji je poslije katastrofe odvojen od svoje sredine lišen, svih privilegija i tekovina ljudskog društva, prepušten sam sebi, primoran svojim fizičkim i duševnim sposobnostima priskrbljivati sredstva za život u borbi s krutom i neumoljivom prirodom. U prikazivanju toga D. je nenadmašiv; ni on sam nije više dosegnuo taj vrhunac, a još manje mnogi njegovi oponašatelji.

S Robinsonom zapravo počinje D-ov književni period, koji traje gotovo do smrti. Sad je silno produktivan. Obrađuje građu, kojom će zadovoljiti radoznalost čitalaca za neobičnim događajima i doživljajima različnih tipova: lopova, hajduka, razbojnika, prostitutki i sl. Stil mu je bez uljepšavanja; D. želi biti točan i prirodan, a iznad svega uvjerljiv. G. 1720 izašlo je djelo *Te Life and Adventures of Mr. Duncan Campbell*, u kom je glavni junak uzet iz stvarnog života. *The Memoirs of a Cavalier* (1720) zanimljiva je priča o ratovima u Njemačkoj i Engleskoj, većim dijelom plod D-ove mašte. Poznavanje zemljopisa i pogledi u daleke strane zemlje u mašti vide se u *The Life, Adventures and Piracies of the Famous Captain Singleton* (1720). G. 1722 izdao je djela karakterizacije: *Moll Flanders*, život prostitutke; *The History of Colonel Jack*, život razbojnika; *The Journal of the Plague Year*, gdje s upravo nevjerojatnom stvaralačkom snagom mašte opisuje pojedinosti strahota kuge g. 1665, kao da je bio suvremenik; *Religious Courtship* je klasični prikaz pobožnosti srednjeg staleža, a *The History of Peter the Great* dobra je karakterizacija povijesne ličnosti. Slijedećih godina izdao je još nekoliko priča o kriminalnim tipovima *Highland Rogue* (1723), *The Life of John Sheppard* (1724), pa život velike kurtizane *The Fortunate Mistress (Roxana)* (1724) i dr. G. 1724 napisao je *The Great Law of Subordination Considered*, djelo, u kojem raspravlja problem služinčadi. U isto je vrijeme napisao dva putopisa: prvi je odličan vodič kroz Englesku, rezultat D-ova putovanja po otoku (1722—25), *A Tour through the Whole Island of Great Britain* (1724—26), a drugi je plod mašte i mnogog čitanja, *A New Voyage Round the World* (1725). U ovim se djelima već pomalo osjeća slabljenje D-ova duha, ali to ne znači prestanak njegove aktivnosti, ona prestaje tek njegovom smrću. Iz tog doba vrijedna su spomena djela: *The Complete English Tradesman* (1726) i *A Plan of the English Commerce* (1728).

Njegova smrt, jedva zabilježena, značila je zaborav za njegovo ime do konca st., kada su ga iznenada počeli cijeniti i uzdizati kao velikog pisca, dobrog rodoljuba i vjerskog heroja. Pretjerano hvaljen, kao što je prije bio premalo cijenjen (suvremeni ga književnici nisu smatrali književnikom) D. ostaje za nas majstor novinstva, vješt, okretan i utjecajan političar s mnogo državničkih crta, ali i slabosti, ekonomist sa zdravim i naprednim pogledima na društvo i trgovinu, nedostiživ pisac avanturističkih djela, a iznad svega genijalni tvorac Robinsona.

Odjek Robinsonov bio je velik. U Engleskoj je samo u godini prvog izdanja (1719) bilo šest izdanja, a do danas se taj broj popeo daleko preko 200. Već 1720 javljaju se prvi prijevodi: 2 njemačka i 2 francuska. Zatim slijede: holandski (1721), talijanski (1731), danski (1744), švedski (1745), a u toku 19. st. prevode ga slavenski narodi, Španjolci, Arapi, Grci, Turci, Finci, Novozelanđani, Bengalci, Mađari, Armenci, Židovi, Portugalci, Estonci, Perzijanci i drugi — svega preko 100 različnih prijevoda. Preradbe, tako zvane Robinzonade, naročito su mnogobrojne. Na kontinentu je najpoznatija *Robinson der Jüngere* od J. H. Campea, koji je od D-ova djela stvorio »uzorno djelo moralno-poučne struke«. Campe se poveo za savjetima J. J. Rousseaua, koji je za svog Emila kao prvu knjigu odredio Robinsona, jer po njegovu mišljenju »podaje najljepšu raspravu o prirodnom odgoju«, te je od predmeta »koji mora zanimati svaku dob, a djeci se može učiniti ugodnim na tisuću načina«, stvorio djelo prvenstveno namijenjeno djeci. Zato je Campe »D-ov filozofski niveau snizio i zamijenio ga moralno poučnom svrhom«.

Hrvati su preko ove prerade prvi put upoznali Robinsona u kajkavskom prijevodu Antuna Vranića *Mlaissi Robinzon* (1796). G. 1864 tiskana je preradba O. L. Heubnera, a u prijevodu Ivana Čačića, *Robinson Crouse*. Preradba je vrlo blizu originalu, premda je prilagođena za djecu i zato vrlo skraćena. Drugo izdanje izašlo je 1879, a treće 1884. Do konca 19. st. izašla su još tri izdanja te iste preradbe u prijevodu Mirka Tkalca. G. 1901 preveo je Franjo Bartuš moderniziranog Campeova Robinsona (bez dijaloga). U Karlovcu je Stjepan Širola priredio *Novog Robinzona* po njemačkom djelu Karla Cassaca, tako da je glavna ličnost Stanko Franković s Rijeke. Slična lokalizacija nalazi se u *R. K.* izdanom u Varaždinu (1903), gdje je otac Robinsonov trgovac Kružić. Hrvat iz Dubrovnika, a majka Engleskinja iz roda Robinsona. G. 1926 izašla je u Vukovaru preradba Menšova »po prvom i pravom Defojeovom Robinsonu«, a u Mostaru (1926) prijevod Campeova Robinsona. U novije vrijeme prevela je Branka Horvat Robinsona u preradbi A. Milesa (1930).

Predmet Robinzona mnogo je zanimao naše književnike, pa su mnogi u raznim zgodama pisali o tome. Gjuro Szabo napisao je u Preporodu (1898) crticu iz književne povijesti *»Robinzon i njegovi predhodnici«*, gdje se opširnije bavi Defoeom i njegovim djelom. Ljudevit Škrlec pisao je u Pobratimu o škotskom mornaru A. Selkirku kao prototipu Robinsona *»O pravom Robinsonu«*. Narodne Novine (1902, br. 279) donijele su vrlo informativan članak Vl. Dukata *R. C.* U listku Prosvjete (1901) tiskan je sastavak *Robinsonov otok*, a u Hrvatskoj Prosvjeti (1914) u članku *Pisac pripovjetke R. C.* iznijet je život i rad D-ov. Naročitom originalnošću misli ističe se članak (prijevod iz Literarische Streifzüge), tiskan u Književniku (1931) povodom smrti D. D. Vladimir Vuković sjeća se D-ove osude i prevodi jednu strofu *Himne stupu sramote* u Savremeniku (1938) u članku *D. na prangeru*. Unatoč svim ovim nastojanjima popularizacije D-a i njegova djela ipak do danas nema u Hrvatskoj prijevoda Robinsonova originala.

BIBL.: Najbolje izdanje sabranih djela izdano je u Oxfordu u 14 svez., *Novels and Selected Writings* (1927—8).

LIT.: Lee, *Life and Newly Discovered Writings of D.*, 1869; Minto, *Defoe*, 1879; W. P. Trent, *D.-The Newspaper and the Novel*, Cambridge History 1912; Isti, *D. and How to Know Him*, 1916; P. Dottin, *D. D. et ses romans*, 1924; A. W. Secord, *Studies in the Narrative Method of Defoe*, 1924; H. Ullrich, *Defoes R. C., die Geschichte eines Weltbuches*, Leipzig 1924; G. Roorda, *Realism in D. D's Narratives of Adventure*, Amsterdam 1929; W. de la Mare, *Desert Islands and R. C.*, 1930; E. G. Jacob, *D. D., Essay on Projects; eine wirtschafts- und sozialgeschichtliche Studie*, Leipzig 1929; M. Praz, *De Foe and Cellini*, English Studies 1931; Th. Wright, *Life of D. D.*, 1931.

Za preradbe i prijevode 19. st. vidi: H. Ullrich, *Robinson und Robinsonaden*, 1898; V. Dukat, *R. C. u hrvatskijem prijevodima*, Nast. Vjesnik 1902; W. E. Mann, *R. C. en France*, 1916. R. F.

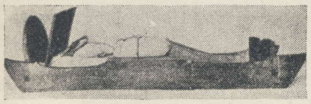
DEFORDEN APARAT → Vuna.

DE FOREST, Council Bluffs (USA, država Iowa) 26. VIII. 1873, američki izumitelj. Po zanimanju liječnik, posvetio se za rana fizici, osobito otkako je namješten kod Western Electric Co. u Chicagu. Prvi je upotrebio generator i prijenosnik na izmjeničnu struju. Uredio je prvu radio-postaju za ratnu mornaricu USA. Najznatniji izum mu je audion-pojačivač, koji je omogućio razvoj telefonije na velike daljine. Od 1921 bavio se zvučnim filmom, osobito sinhronizacijom zvuka i pokreta.

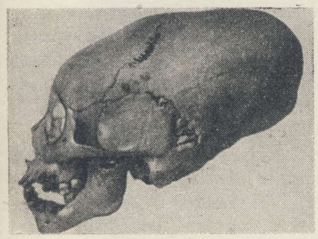
DEFORMACIJA je takva promjena neprekidno rasprostrtog sredstva, kod koje se pojedine materijalne točke toga sredstva međusobno relativno pomaknu; to je u opreci prema fizikalnom shvaćanju savršeno krutog tijela, kojega materijalne točke pomišljamo međusobno nepomičnima. Strogo uzevši, sva se prirodna tjelesa dadu manje ili više, t. j. unutar nekih granica deformirati. Najjednostavniji su oblici deformacije: 1. *produženje* odnosno njemu protivno *skraćenje*, obuhvaćeno pod zajedničkim imenom *dilatacije*, kod kojega se sve točke sredstva međusobno pomaknu samo u jednomu smjeru i kod čega je taj pomak jednak za sve točke u ravnini, okomitoj na smjer pomaka, pa 2. *osmicanje* (klizanje), kod kojega su pomaci jednaki za sve točke sredstva, koje leže u ravnini usporednoj sa smjerom pomaka. Deformacijom se tijela mijenja ili njegov obujam (dilatacija) ili njegov oblik (osmicanje). Kombinacijom spomenutih dvaju oblika deformacije mogu se shvatiti ostali oblici deformacije. Kao posebni slučaj osmicanja možemo shvatiti *iorziju*, kod koje se točke sredstva, koje se nalaze u usporednim ravninama, relativno međusobno zakrenu oko osovine, okomite na te ravnine. V. V.

DEFORMACIJE. Pod d-ama se u etnologiji razumijevaju svi zahvati, koje ljudi čine na svom tijelu s namjerom, da izobliče naravni oblik pojedinih dijelova tijela,

organa, kosti, kože i kose, ili pače i da ih osakate. Takve su poznate već od davnih vremena u naroda niže civilizacije. U nekih su naroda odnosno etničkih skupova često neke d-e upravo značajne kao njihove tradicije. Osim razlike između izobličavanja u užem smislu i sakaćenja mogu se d-e pregleda radi svrstati ili prema cilju i namjeni d-e ili prema dijelovima tijela, koji se izobličavaju. Glava se izobličuje najčešće krutim stezanjem ovoja oko glave djetetu ili stavljanjem glave u naročite naprave (od dasaka) i to na dulje ili kraće vrijeme odnosno u etapama, nakon čega ostane glava trajno na tjemenu ili zatiljku ili drugdje gdje splоštena ili pak neobično odulјena. Takve splоštene glave osobito su značajne za srednjoazijske narode pa neke sjeveroameričke Indijance (jedno pleme ima engl. naziv *Flatehad*, »splоštena glava«), zatim po Indoneziji (Celebes), dok se ovojima glava produžuje u nekih afričkih plemena (na pr. u *si* Kongu) pa na nekim otočjima Melanezije. I kod starih naroda više civilizacije u Americi poznate su takve pojave. D. glave potvrđuje se tu i tamo i u naroda Evrope (u *j* Francuskoj, na *J* Balkana). — Vrat se izobličuje u nekih naroda time, što se gomila nakit oko njega (koluti i sl.); takve nakite nose dugo, pa i sav život, osobito žene, te se time vrat neobično izdužuje, na pr u nekih crnačkih plemena Afrike i u Stražnjoj Indiji. — Struk se izobličava odnosno steže osobitim pojasima, i to u muškarca više nego u žena, na pr. u nekih plemena po Melaneziji, tropskoj južnoj Americi (gdje je takav pojas pa i čitav steznik sasvim krut, redovno od drvene kore, lika; → pojas). — Slično se izobličuju donji dijelovi nogu. Listovi nabreknu od trajnog stezanja i ostanu tako i kad nema ovoja, kako je na pr. vrlo značajno u nekih južnoameričkih plemena (na pr. u starih Peruanaca, Aruaka i dr.). Dobro su znane iznakažene noge Kineskinja (»zlatni ljiljani«, danas već rijetko), koje se dobivaju jakim stezanjem noge s podvinutim prstima i petom pod taban, provođenim još od djetinje dobi. — Osobito su brojne d-e različnih naroda na ušnim resama, nosnim stijenkama i usnama. Tu se uvijek probuši najprije mala rupica, koja se redovno umetanjem sve širih umetaka proširi do propisane ili željene širine, da se onda može usađivati neki određeni nakit; d. nastaje i tako, da težak nakit objesen na pr. u rupici ušne rese sam veoma rastegne tu resu. Takve d-e usana i ušiju osobito su značajne u žena nekih crnačkih plemena Afrike, napose istočne (područje Sambesi) i Sudana (Sara, Musgu i dr.), Stražnje Indije (u oba spola, osobito u muškaraca u Indokini), u muškaraca plemena Oceanije, južne tropske Amerike (i među plemenima više civilizacije u Andama ušna proširenja), osobito u grupe Gê (→ Botokudi). — Značajna je d. površine kože u onih naroda, koji se redovno slabo pokrivaju, dakle u prvom redu u tropskom pojasu, pretežno u naroda tamne kože. Oni izazivaju različne trajne nabrekline, brazgotine, masnice na koži lica, čela, mišića na ruci, prsa i leđa, rjeđe drugdje (→ skarifikacija), a to je osobito značajno u crnačkih naroda Afrike, u Melanezijaca, Australaca i negdašnjih Tasmanaca. — Neke je vrsti d. i to, što neka plemena miješaju kosu s kakvom masom i različno je oblikuju, što kosu



KOLIJEVKA S NAPRAVOM ZA SPLOŠTAVANJE GLAVE
Celebes



UMJETNO IZOBLIČENA LUBANJA
pripadnika plemena Mangbetu (*SI* Kongo)



ŽENA PLEMENA KONDE
(ist. Afrika) s kružnom pločom u usnoj resi i usni



UMJETNO IZOBLIČENA LUBANJA
pripadnika plemena Flathead (*SZ* Amerika)



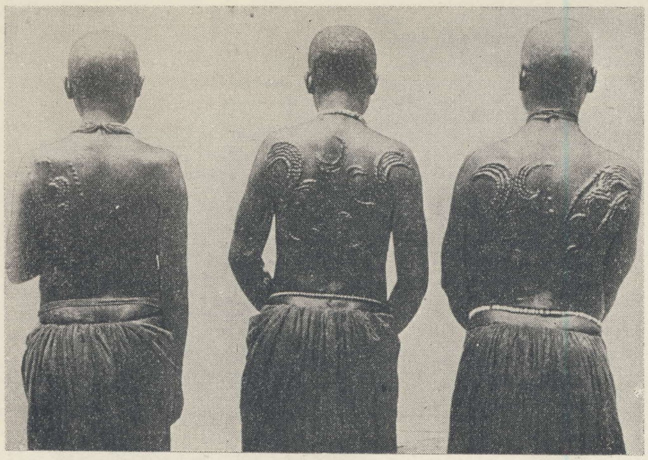
IZOBLIČENA NOGA KINESKINJE



ŽENA PLEMENA MANGBETU
(*SI* Kongo) s deformiranom glavom



ŽENE S USNIM PLOČAMA
plemena Sara (Suran)



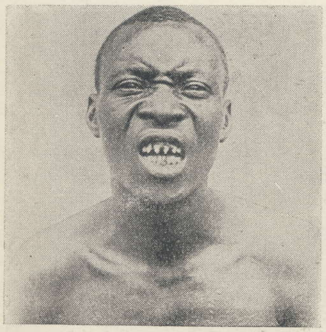
NABREKLINE KOŽE (SKARIFIKACIJA) ŽENA IZ KONGA

cijelu ili djelomično briju ili bojadišu (na pr. u mnogih crnačkih plemena i pigmeja Afrike i Melanezije); neki trajno uklanjaju dlake brkova i brade (kao sjeveroamerički Indijanci), obrva i dr. Neka je d. i privremeno ili trajno bojenje kože (→ tatauiranje), nokata, zubi, obrva, usana, kose.

D-e, koje imadu značaj sakaćenja ili nakazivanja, manje su brojne. Takvo je namjerno izbijanje određenih prednjih zubi, redovno kao obredni čin (na pr. u Australaca, nekih crnačkih plemena Afrike, Indijanaca srednje i južne Amerike), ili samo brušenje tih zubi, da budu šiljati, i to u različnim oblicima: s 1 ili više šiljaka, ili kao sjekirica (tipično u mnogih crnačkih plemena Afrike, u Indoneziji i sred. Americi), ili brušenje prednjih ploha na različne načine (u Indoneziji) pa dubenje udubina sprijeda, da se u njih ulože ulošci od kakve drage kovine ili kamena (stari narodi srednje i južne Amerike; stapčice u Indiji). — Sakaćenje pojedinih prsti ruke nešto je rjeđa pojava, ali je na pr. značajno u Bušmana i Dama, koji s magičkih razloga sakate krajnje članke pojedinih prstiju, ili u nekih grupa južnoameričkih Indijanaca (na pr. Čarua u Urugvaju), gdje su osobito žene kidale prste povodom smrti člana obitelji. Ovamo ide napokon i vrlo rašireno raznovrsno obrezanje spolovila i slične operacije (→ obrezanje).

Od svih ovdje nabrojenih vrsta d-a treba dakako razlikovati one d-e, koje nastaju same od sebe zbog posebnog načina života; takvo je na pr. sploštenje glave (zatiljka) zbog dugotrajna nezgodna ležaja glave u djetinje doba, sploštenje golijeni (platiknemija) u nekih afričkih plemena Bantu, navodno zbog stalnoga čučanja, dalje naravno nerazmjerno povećanje butova žena u rase koisanidne (→ rase) i nešto manje u drugih nekih rasa kao njihovo rasno obilježje (steatopigija).

Razlozi namjernih izobličavanja odnosno sakaćenja su različni kod različnih vrsta d-a odnosno kod različnih naroda (i kod iste vrste). To su u glavnom ovi: težnja za ukrasom tijela (tako kod skarifikacije različnim ornamentalnim motivima, kod rupa u nosu, usnama, ušima zbog umetanja nakita i t. d.); »rasni ideal« pojedinih naroda (na pr. deformiranje glava nekih sjeveroameričkih plemena, koji takve drže za osobito lijepe i poželjne); d. kao znak plemenski, klanski, klasni i sl. (na pr. skarificirani likovi u nekih crnačkih afričkih plemena, u nekih Australaca navodno kao totemski znakovi, u sjeveroameričkih Indijanaca i t. d.); dalje kao znak društvenog položaja, osobnih sposobnosti ili imovnog stanja (tako zakržljale noge imućnijih Kineskinja; od velikoga kovnog nakita produženi vratovi žena ili od težine nakita razvučene ušne rese žena nekih istočnoafričkih, prednjeindijskih i dr. plemena, brušeni zubi kao znak pripadnosti među odrasle muškarce prilikom inicijacije; rjeđe kao izražaj prevlasti odnosno ljubomore jednoga spola prema drugome (na pr. u nekih sudanskih crnaca, gdje rastegnute rasporene usne, jedna ili obje, drže kružne ploče, koje smetaju muškarcima nepoželjno, prekomjerno razgovaranje); često su i povodi magički, pri čemu neka d. ima odbojnu moć od zlih sila, demona, uroka (slično kao druga apotropejska sredstva. → apotropej) ili moć profilaktičku, t. j. da se čovjek s d-om osigurava od kakve bolesti ili drugoga zla; napokon je d-i katkada povod vjerovanje, da ona čini čovjeka u nečemu tjelesno ili duševno jačim, superiornijim, sposobnijim (na pr. kod obrezanja). M. G-i.



CRNAC IZ KONGA
S BRUŠENIM SJEKUTIĆIMA

DEFORMITETI (izobličenja) kralježnice, gornjih i donjih okrajina mogu biti prirođeni ili kasnije u životu stečeni različnim vanjskim utjecajima (ozljedama i bolestima) na kosti, zglobove, mišičje i tetive. Kralježnica se svija radi pogreške jednoga ili čitavog niza kralježaka ili zbog prisilno krivog držanja čeda u utrobi majke. Savijanje kralježnice mogu prouzrokovati i različne bolesti, kao tuberkuloza, dječja paraliza, rahitis, reumatizam i t. d. Savijanje kralježnice na stranu zove se *skolioza*. Viđamo je često kod dječaka ili djevojčica u pubertetu, a javlja se zbog lošeg sjedenja u školi (školska skolioza). Kod posve male djece skolioza nastaje zbog rahitisa. Savijanje kralježnice prema natrag zove se *kifoza*, a prema natrag i na stranu *kifoskolioza*. Za tuberkulozu kralježnice značajno je izobličenje *kifotična grbica*. Okrugla leđa, t. j. d. gornjeg dijela kralježnice viđamo kao rasnu osebinu.

Gornje okrajine pokazuju iskrivljenja u ramenom zglobu (humerus varus), koja nastaju zbog promjene na kostima. Isti deformitet nastaje i u laktu u dva smjera (cubitus valgus i varus). Zbog nedostatka pojedinih kosti podlaktice nastaju deformiteti ruke. Ručice su kao peraje, a kadšto nema i po kojega prsta (manus varus). Kod stečenih bolesti deformiteti gornjih okrajina nastaju najviše od rahitisa i dječje klijenuti, te kod različnih ozlijeda perifernih živaca.

Donje okrajine imaju kao najteži deformitet prirođeno iščašenje kuka (luxatio coxae congenita). Osim toga može kost u kuku biti svinuta kao coxa valga ili vara prema veličini kuta između vrata i trupa bedrene kosti. Koljena mogu biti iskrivljena u obliku slova O ili slova X (genu varum ili valgum). Koljeno može biti iskrenuto i prema natrag (genu recurvatum). Stopalo može biti iskrenuto u obliku čupave noge (pes equino varus) ili obratno (pes valgus). Među stečene deformitete noge ide i plosnata noga (pes planus, Plattfuss). To je deformitet, koji nastaje kod nekih zvanja, kao konobara, pekara, trgovačkih pomoćnika uslijed preopterećenja stopala.

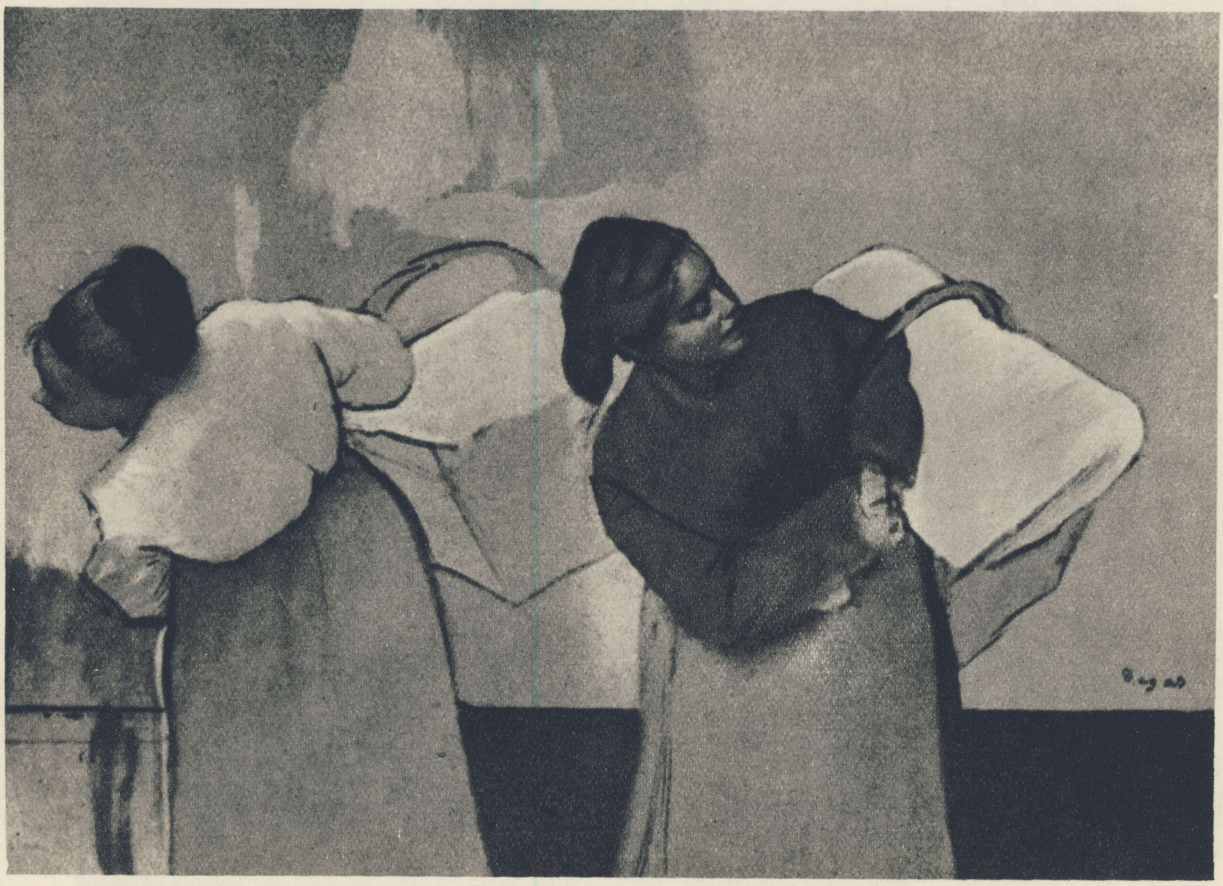
Izdubljena noga i odebljali palac mogu biti deformiteti nastali uslijed loše obuće. Rahitis može izobličiti donje okrajine u svim smjerovima, dapače i u obliku svrdla. Različne upale zglobova također dovode do teških izobličenja nogu i ruku. Sva izobličenja, naročito prirođena, treba liječiti odmah. A. M-i.

DEFRANCE, Léonard, ✻ Liège 5. XI. 1735, † 25. II. 1805, **francuski slikar iz Belgije.** Učitelj mu je bio Cocler, a putovao je po Italiji i Nizozemskoj. Istom je u Parizu polučio veći uspjeh svojim kopijama nizozemskih remek-djela sitnoslikarstva. Znatno je na nj utjecao Fragonard. G. 1778 postao je upravitelj umjetničke akademije u rodnom gradu. U svom kasnijem oduševljenju za ideje francuske revolucije išao je tako daleko, da je dapače dao poticaj za razaranje katedrale. U umjetničkom pogledu on je dobar zastupnik svoga stoljeća. Crtež je njegov dražestan, a kolorit lijep. Ujedno je on jedan od prvih



LÉONARD DEFRANCE, Posjet tvornici duhana
Liège, Muzej lijepih umjetnosti





Gore: VICOMTE LEPIC, Privatni posjed; *dolje:* PRALJE, Zbirka Sir Williama Edena.

PRILOG U BAKROTISKU 60



POSLIJE KUPANJA



ŽENSKA GLAVA
Zbirka G. Viau

umjetnika, koji je za predmet svojih slika osobito rado odabirao zanatsko-veleobrtna postrojenja. Osim toga je slikao povijesne i genre-slike (*Rousseau kod Mme de Warens)* i mnoge portrete.

LIT.: *Autobiographie d'un peintre liègeois*, izdao Ch. Gobert, Liège 1906; J. Helbig, *La peinture au pays de Liège*, Liège 1903. F. C.

DEFRANCESCHI, 1. Ante, ✳ Ližnjan u Istri, 1. II. 1894, profesor. Učiteljsku je školu svršio u Kastvu. Službovao je na pučkim školama u Istri, a poslije prešao u Hrvatsku, svršio Višu pedagošku školu u Zagrebu i postao profesor na učiteljskoj školi u Zagrebu. Izradio je priručnik za obradbu velikih tiskanih slova. Bavio se i umjetničkim odgojem školske djece. Jedan je od promicatelja »skupne nastave« kod nas. Surađuje u pedagoškim i drugim listovima (Napredak, Učitelj, Hrvatski Učitelj i dr.).

BIBL.: *Dječji samorad* (1925); *Metoda početnoga čitanja i pisanja te put do slobodnih sastavaka* (1928); *Radna metoda početnoga čitanja* (1931); *Načela nove škole* (1934); *Skupna nastava u teoriji i praksi* (1935); *Oko reforme naše osnovne nastave* (1935); *Pismeni sastavci u osnovnoj školi* (1937); *Kako uvodimo učenike u povijesnu nastavu* (1939); *Globalna metoda u nastavi čitanja* (1940). J. D.

2. Camillo, ✳ Poreč 3. VIII. 1868, istarski povjesničar, sin Carla, najprije knjižničar Gradske knjižnice u Trstu, kasnije ravnatelj Istarske pokrajinske knjižnice u Puli. Već je više godina predsjednik Istarskoga društva za arheologiju i domaću povijest (Società Istriana di Acheologia e Storia patria) i urednik glasila toga društva *Atti e Memorie*.

BIBL.: *I Castelli della Val d'Arsa* (Atti e Memorie, V. 14 [1898]—15 [1899]); *Il Comune polese e la Signoria dei Castropola* (Atti e Memorie, V. 18 [1902]—20[1905]); *La popolazione di Pola nel secolo XV e nei seguenti* (Archeografo Triestino, S. III. V. 3 [1907]); *Statuta Communis Albonae* (Archeografo Triestino, S. III. V. 4 [1908]); *Cartularium Piranense* (Atti e Memorie, V. 36 [1924], 43 [1931]—47[1935], 50 [1938]; *L'Arcadia Romano-Sonziaca e la Biblioteca Civica di Trieste* (Archeografo Triestino, S. III. V. 15 [1929—30]); *Dante e Pola* (Atti e Memorie V. 44 [1932]); *Esuli fiorentini della compagnia di Dante mercanti e prestatori a Trieste e in Istria* (Archivio Veneto, 1939); *La toponomastica dell'antico agro polese desunta dai documenti* (Atti e Memorie V. 51—52 [1939—40]).

3. Carlo, ✳ Gologorica (pazinski kotar) 17. X. 1809, † Gologorica 8. I. 1893, povjesničar Istre. G. 1835 stupio je u sudačku službu kod okružnog suda u Rovinju. Za prevratnih godina 1848 i 1849 zastupa izborni kotar Pazin-Rovinj-Vodnjan u parlamentu u Beču i Kromjerižu te razvija živu djelatnost radeći i publicistički. Time se zamjerava kasnijoj apsolutističkoj vladavini, pa 1854 ostaje bez službe te živi u Rijeci kao privatni namještenik. G. 1861 do 1876 vrši važnu, iako nepolitičku službu tajnika pri Zemaljskom odboru u Poreču. Između 1886—89 nalazi se na čelu Società Istriana di Archeologia e Storia patria. U Pazinu mu je podignuto poprsje.

BIBL.: Glavno mu je djelo *L'Istria, Note storiche* (Poreč 1879), prvo takve vrste. Od ostalih radova spominjemo: *Sulle varie popolazioni dell'Istria* (L'Istria VII, Trst 1852), *Descrizione del Margraviato d'Istria in riguardo alle sue condizioni naturali ed agricole e relative industrie* (Annuario della Società Istriana II, Trst 1872) i *Studio critico sull' istrumento della pretesa reambulazione di confini del 5 maggio 1325* (Archeografo Triestino, N. S. V. XI [1885]), u kojem osporava vjerodostojnost Istarskoga razvoda. Za poznavanje Istre 19. st. važne su njegove *Memorie autobiografiche* (Trst 1926).

LIT.: Spomenute *Memorie autobiografiche* s predgovorom Camilla De Franceschija; *A C. De Francesci* (Atti e Memorie) V. 40. 1928. M. R.

DEFREGGER, Franz von, ✳ Stronach (Pustertal) 30. IV. 1835, † München 2. I. 1921, njemački slikar. Razvio se u Innsbrucku, Münchenu i Parizu. Kolebajući se između rezbarstva i slikarstva odluči se za slikarstvo. Neko je vrijeme bio zaposlen kod Pilotya, slikara povijesnih slika, te je prihvatio njegov galerijski ton, no u izboru predmeta udari svojim putem. Pročuo se humorističkim ili sentimentalno natrunjenim prikazima tirolskog seljaka, te stekao bogatstva, stolicu na akademiji u Münchenu i plemstvo (1883). Osobite su mu bile malene genre-slike, kao *Ranjeni zvjerokradica* (1867), *Speckbacher i njegov sin* (1868 Innsbruck), *Rvanje* (1870), *Ples na pašnjaku* (1872), *Ljubavno pismo* (1879); *Salonski Tirolac* (1882, Berlin), *Rvanje* (1889). Ali se on s jednakim uspjehom okušao i u ozbiljnoj građi iz domaće povijesti: *Zadnji poziv na vojsku*, 1874, *Povratak tirolskih pučkih ustaša 1809* (1878, obje u Beču), *Kovač od Kochela* (1881, München), a do zgode i u velikim platnima (*Andriju Hofera vode na stratište*, 1878, Königsberg). Za tadašnje borbe oko problema svjetlosti i boje nije imao smisla, i zato nas danas s posve umjetničkoga gledišta zanimaju tek neke D-ove skice iz prvog doba rada.

LIT.: *D-Album* s tekstom P. K. Roseggera, 1890—92; F. H. Meissner, *F. v. D.*, 1900; A. Rosenberg, *D.*, 1911 (3. izd.). F. C.



FRANZ DEFREGGER, Salonski Tirolac

DEFTER → **Tefter.**

DEFTERDAR, znači knjigovođa. U Turskoj se tim imenom zvao veliki blagajnik ili upravitelj državnih prihoda. Ravnatelji financija u pokrajinama zvali su se također defterdari. Za vlade sultana Mehmeda II. bio je jedan d., onda su osnovana mjesta za dvojicu, i to jedan za Rumeliju, a drugi za Anatoliju. Za vlade Selima I. bio je još jedan za Siriju i Egipat, a četvrtog je postavio Sulejman II. za Dunavske pokrajine i Ugarsku. Od vremena Selima III. prvi je defterdar ministar financija, drugi ravnatelj novih poreza, a treći se brinuo za provijant glavnog grada. Sva trojica su utorkom dolazili s ostalim vezirima sultanu u audijenciju. Potomci nekih bosanskih defterdara zovu se Tefterdarevići. Porodica s ovim prezimenom ima danas u Sarajevu i Trebinju. Neki bosanski defterdari ostavili su i po koju zadužbinu. H. K.

DEFTERDAREVIĆ, Mehmed paša → **Mehmed paša Defterdarević.**

DE-FU (**DEUTSCHES FUTTER**) patentirana smjesa solne (HCl) i sumporne (H_2SO_4) kiseline, koja služi za konzerviranje zelene krme (→ silaža). Autori su joj Kirsch i Hildelbrant. I. Š.

DEGAS, Edgar Hilaire Germain, ✳ Pariz 19. VI. 1834, Pariz 26. IX. 1927, francuski slikar, grafičar i kipar. D. je učenik klasicista Lamothe-a iz Flandrinove škole, proučavao je Ingresa i talijanske majstore 15. st. u Louvru. G. 1856—7 boravi u Rimu, a poslije 1860 u Parizu. U prvo vrijeme slika povijesne slike i obrađuje klasične teme, 1865 dolazi u vezu s Manetom i upoznaje se s plein-airom. G. 1866 nastaje prva slika s trkališta, a 1872 prvi prizori iz baleta. Nekoliko mjeseci boravi u Sjev. Americi (1873), naročito u New Orleansu. Izlagao je 1874 i 1877 s impresionistima i službenom Salonu. Kasnije je radio pretežno pastelima i u toj tehnici postigao zamjerne rezultate. Radio je grafike i modelirao sitnu plastiku.



EDGAR DEGAS

Iako je D. izlagao s impresionistima, on je samo prolazno pripadao Manetovu krugu. Impresionizam ga je zanimao samo u tehničkom pogledu, a ne kao nov slikarski nazor na svijet. Tehnika impresionističkog slikanja bila mu je tek jedno od sredstava, da dođe do umjetničkog cilja — pred njim je uvijek kao indirektnim Ingresovim učenikom lebdjela klasična linija, kao jedan od najvažnijih elemenata umjetnosti. Iako je proizašao iz klasične škole Lamothove i cijenio nadasve klasičnu liniju i kompoziciju, u osnovima je bio realist. Rane njegove, iako klasične kompozicije, dostojne su realizma jednog Courbeta (*Rimska prosjakinja*, 1857; *Mladi Spartanci*, 1860; i nedovršena *Semiramida*). Oko 1860 prekida s povijesnim temama i klasičnom kompozicijom, pa bira teme iz velegradskog života.

Površno upoznavanje s Manetovim plošnim slikarstvom i s plein-airom izmjenjuje potpuno i teme i tehniku D-ova slikarstva (*»Place de la Concorde, Grof Lepic sa kćerima, i Ekvipaža na trkalištu*). Utjecaj je japanskog drvoreza osjetljiv, naročito u smionim presjecima likova

u prvom planu i na obostranim rubovima slike, ali nije taj dekorativni momenat jedino, što D. zahvaljuje japanskoj umjetnosti. On je našao na drvorezima Utamara i Hokusaia pokret, gibanje, izraz momentanog i trenutnog, što ga je odsad posve zaokupilo. Sada D. otkriva živo trkalište i kazališni prizor s plesačicama, koje teme postaju značajne za njegovu umjetnost. D. postaje impresionst linije, a plošna koncepcija slike usklađuje se cjelovito s bojom i svijetlom. On se počinje služiti pastelima, a prizori iz baleta postaju samo blistanje i ljeskanje najsuptilnijih boja i tonova kao na krilima kojeg eksotičnog leptira. Do kraj D-ova života slijedi niz prizora iz baleta i baletne škole, na kojima je prikazao lepršava, trepetljiva ženska stvorenja u sjajnim odrazima kazališne rasvjete, uhvativši ih genijalno u momentanim pokretima, kako se lako i lelujavo kreću u živom šarenilu kulisa. Rani baletni prizori još iznenađuju smionim kompozicijama, gdje je baletna scena prerezana glavom dirigenta, pužem kontrabasa i sl., ali kasnije postaje kompozicija manje prisiljena, jednostavna, a broj se plesačica smanjuje sve do jedne *(Prima balerina*, Musée du Luxembourg, Pariz). Međutim građa slike, unatoč jednostavnosti, ostaje osebujna kao i perspektiva. — Realist D. dao je slike *Pri absinthu* 1874 (Louvre) i *Glačalice*, 1884 (Drezden), onda niz slika, u kojima kao da je krišom promatrao žene pri toaleti i kupanju, ali samo sa slikarskog gledišta, bez truna fascivnosti *(Femme à sa toilette*, Louvre).

D. je bio rođeni crtač, kao unaprijed određen za grafiku, strastveno je izrađivao bakropise, mnogo tehnički eksperimentirao, a izradio je i nekoliko litografija. Bo je rođen i za kipara, o čemu nam govore genijalno modelirani mali likovi konja i plesačica iz voska, gline i bronce, kojih je imao nebrojeno u svome ateljeru i prema kojima je slikao. Imao ih je potkraj života na pretek, a čuvao je ljubomorno svaku pojedinu kao naročitu dragocjenost. — D. je imao direktnih nasljednika, kao Jean F. Raffaellija i Henri Toulouse Lautreca, a kasnije posredno nastavljaju njegov rad J. E. Blanche, Paul Helleu i Mason, *D.*, London 1927. V. H-n.

LIT.: J. Meier-Graefe, *D.*, 1920; A. Vollard, *D.*, Pariz 1924; J. B. Mason, *D.*, London 1927. V. H-n.

DEGEN, 1. Arpad, ✻ Bratislava 3. III. 1866, † Budimpešta 31. III. 1934. Učio je medicinu u Pešti i postao liječnik, ali je liječničko zvanje doskora napustio i posvetio se posve botanici. G. 1896 povjeren mu je peštanski zavod za ispitivanje sjemenja, i on ga je digao do zamjerne visine. Već se 1897 habilitirao, ali je istom 1927 postao profesor u Budimpešti. Napisao je mnogo radnja iz poljodjelske botanike (u Kisérletügyi Közlemenyek i Kötztelek). Nadalje je izdao veliko herbarsko djelo *Gramina Hungarica* (Budimpešta 1930) u 12 svez., koje obuhvata trave Madžarske. Glavni D-ov rad leži u istraživanju flore jugoistočne Evrope i bliskog Istoka. Kroz niz godina objelodanio je mnoštvo priloga pod naslovom *Bemerkungen über einige orientalische Pflanzenarten*, i to od 1891—1900 u Österreichische Botanische Zeitschrift, a od 1902 u Magyar botanikai lapok. Ovaj potonji časopis koji je osnovao sam D. donosi u svoja 33 godišta mnoštvo i za Hrvatsku važnih florističkih radnja osobito: *Über das spontane Vorkommen eines Vertreters der Gattung Sibiraea in Südkroatien und in der Hercegovina* (g. IV. 1905) i *Über die Entdeckung eines Vertreters der Gattung Lesquerella im Velebitgebirge* (g. VIII. 1909). A. Hayek je kasnije u ovoj navodnoj lekereli opisao novi rod, okrstivši ga *Degenia*. Kroz više od dva decenija dolazio je D. u Hrvatsku i posvetio mnogo vremena iztraživanju flore Plješivice, Kapele, a u prvom redu Velebita. Rezultati Degenovih istraživanja u Velebitu izašli su tek iza D-ove smrti u monumentalnom i reprezentativnom djelu: *Flora Velebitica, Aufzählung der auf dem Velebitgebirge, auf dem Senjsko Bilo und dem Plješivica Bergzuge bisher beobachteten Pflanzen...*, Budimpešta (Madž. Akademija) sv. I. 1936, sv. II. 1937, sv. III. 1938 i sv. IV. 1938. Degenov herbarij (oko 1200 snopova) nalazi se u Madžarskom nar. muzeju.



ARPAD DEGEN

LIT.: G. Lengyel u *Flora Velebitica* I., str. VII.—XI. i *Botanikai közlemények*, Budimpešta 1936. I. P.

2. Henrik, ✻ Lübeck (Njemačka), † Molve 1861, ljevač zvonova u Zagrebu. Od 1833 radi u ljevaonici Antuna Šiffrera u Zagrebu, a po Šiffrerovoj smrti (1834) D. se oženi njegovom udovicom i preuzme u svoje ruke ljevaonicu. Izlio je mnoga zvona za crkve u Hrvatskoj i Slavoniji, no kako nije ostavio popis svojih radova, nisu nam svi poznati. Najveće i najznačajnije zvono, što ga je D. izlio, jest zvono Sv. Trojstva u zvoniku zagrebačke katedrale. Inače se zna, da je izlio zvono Sv. Ladislava također za katedralu te zvona za franjevačku crkvu u Krapini, za župne crkve u Kupčini i Lovincu, za crkvu Sv. Petra u Zagrebu i t. d., u svemu preko 260 zvona u Hrvatskoj i Slavoniji. Namještajući novo zvono na župnoj crkvi u Molvama (Đurđevački kotar) nesretnim slučajem padne i ubije se.

LIT.: I. Kukuljević, Zvonoljevstvo u Zagrebu, Vienac, Zagreb 1880; V. Hoffiller, Zagrebački zvonoljevci. Sveta Cecilija, Zagreb, XIII. 1919, sv. II-III.; K. Dočkal, Naša zvona i njihovi lijevaoci, Katolički list, Zagreb, 1924. F. B.

DEGENERACIJA (lat. degenerare »izroditi se, izopačiti se, postati gori«) smatra se kod bića i njihovih organa svaka morfološka i fiziološka promjena sa smanjenom vrijednosti, a nastaje poremetnjom tvarne izmjene (→ atrofija). Dijelovi tijela mogu zaostati u djelovanju i normalno, pa tako nastaje degeneracija povodom regresivne preobrazbe ili nazadnim razvojem radi prilagodbe na jednostavnije životne uvjete, napose na nametnički način života. Kad jedan organ degenerira, prestane raditi, smanji se i zakržlja, a mijenja se i kvalitativno, kao na pr. jajnici za perijoda involucije. Kod degeneracije stanica životna je energija oslabljena ili poništena. Kod žabljeg punoglavca prijelazom u odraslu životinju degenerira i nestaje rep, cijeli organ s kožom, mišićjem, kosturom, krvnim žilama, živcima, a slično se događa i s repićem ascidijskih ličinaka. Poznate su degeneracije kod nemertina, ehinodermata i dr., te senilna degeneracija kod jednostaničnih bića (trepetljikaša, infusoria) nakon mnogo stotina pokoljenja. Može degenerirati i neka životinjska vrsta, pa pasmina i porodica, te pripadnici pokazuju manjkava obilježja. Zakržljali mravi dovode do izginuća čitavoga mravinjaka.

LIT.: E. Korschelt, *Lebensdauer, Altern u. Tod*, II. Aufl., Jena 1922. K. B.

D. u medicini znači regresivne patološke promjene uglavnom parenhimnih organa, ali i veziva i međustanične tvari. Degenerirane stanice su izgubljene za funkciju. Kod parenhimatozne ili albuminozne d-e opaža se raspadanje protoplazme stanice u bjelančevinasta zrnca; stoga su obrisi stanica nejasni. Raspadu prethodi nabreknuće i zamućenje stanice (mutno bubrenje). Organi kod parenhimatozne d-e (jetra, bubreg, mišići) najčešće su povećani, sivkasti na presjeku i ne pokazuju normalno vidljiv crtež. *Masna* d. je obilježena pojavljivanjem velikog broja sitnih kapljica masti i njoj sličnih tvari. Zbog toga su masno degenerirani organi žućkasti, ali bez crteža, za razliku od masne infiltracije. Katkad opažamo, ako postoji poremetnja izmjene tekućine, u protoplazmi stanica različito velike šupljine s prozirnim tekućim sadržajem *(vakuolarne* d.), ili sa sluzavom tvari *(sluzava d.)* u drugim slučajevima. Vezivna međusupstancija može postati homogena tvar, koja jako lomi svjetlost *(hijalina D.)* ili prijeđe u sluzavu rastegljivu tvar *(sluzava d.)*. *Koloidna d.* nastaje raspadanjem epitelnih stanica homogene bjelančevinaste mase s jakim lomom svijetla, što se kemijski razlikuju od hijaline. Uzroci d-i su oštećenja protoplazme stanica i međustanične tvari, u prvom redu otrovi i toksini. S. S.

DEGENERACIONE PSIHOZE, duševne bolesti, koje se javljaju povremeno u obliku težih uzbuđenja, smetenosti različitih ćutilnih obmama, paranoičnih stanja, depresivnih ukočenosti ili maničnih eksaltiranosti i slično. Djelomično pripadaju skupini manično-depresivnih psihoza, a djelomično se razvijaju na osnovu psihopatskih konstitucija. Prolaze bez posljedica. R. L-ć.

DEGENFELD, Christoph Martin, baron, ✻ Eybach (Njemačka) 1599, † 1653, ratnik. Borio se za 30-godišnjeg rata pod Wallensteinom, Tillyem i Spinolom, ali je služio kralja Gustava Adolfa i Francusku, gdje je kao generalpukovnik konjanika-stranaca upoznao slavnu hrvatsku pukovniju *Royal Cravate*. G. 1645—48 u službi je Mletačke republike te se s hrvatskim četama uspješno bori protiv Turaka u Dalmaciji. Najslavnije mu je djelo obrana Šibenika 1647, koji su Turci opsjedali od 21. VIII. do 16. IX. Tom prilikom nabrzo sagradi drugu gradsku utvrdu, koju prozvaše po njemu Degenfeld, pa »Baron« (danas »Šubićevac«).

LIT.: A. Thürheim, *Christoph Martin Freiherr von Degenfeld, General der Venezianer, Général-Gouverneur von Dalmatien u. Albanien u. dessen Söhne (1600—1733)*, Beč 1891; V. della Spada, *Assedio e liberazione di Sebenico l'anno 1647;* A. Valiero, *Storia della guerra di*

Candia, 2 sv., Trst 1859; K. Stošić, *Šubićevac i baron Degenfeld*, Narodna Straža, Šibenik 1926, br. 1. V. Ž.

DEGENIA VELEBITICA (Deg.) Hayek je malena trajnica iz por. krstašica (v.) sa snažnim korijenom, niskom, 3—10 cm dugom stabljikom i uskim listićima. Na razgranjenom cvatu nalaze se žuti cvjetovi, plod je naduvena, jajasta 3—4 mm duga komuška. Cijela je biljka od brojnih prilegnutih dlaka srebrenasto siva, te se jedva razabira među kamenjem točila. D. je vrlo rijetka endemična biljka hrvatske flore poznata samo iz nekoliko nalazišta Srednjeg Velebita oko Šugarske Dulibe i Bačić Kose. Raste na malenim točilima, izloženim vjetru i cvate rano u proljeće.



DEGENIA VELEBITICA

D-ju je našao g. 1907 botaničar A. Degen, koji ju je smatrao novom vrstom sjevernoameričkoga roda *Lesquerella*, pa ju je opisao pod imenom *L. velebitica* Deg., dok je A. Hayek utvrdio, da pripada novom rodu, koji je prozvao imenom obretnika. Velebitska degenija je jedini predstavnik ovog značajnog roda krstašica, te je u sistematskom pogledu posve osamljena, a po malenom geografskom prostranstvu pokazuje izrazito reliktni značaj i pripada među najzanimljivije endeme hrvatske flore.

LIT.: I. Horvat, *Biljni svijet Hrvatske*. Geografija Hrvatske, Zagreb, 1942. I. H.

DE GIOVANNI, Achille, ✻ Sabbioneta di Mantova 28. IX. 1838, † Padova 9. XII. 1916, talijanski kliničar. Promoviran 1862 u Modeni, radio u bolnicama u Milanu i na klinici u Paviji. Od 1868 docent za internu medicinu u Paviji, od 1875 izvanredni, a od 1878 redoviti profesor u Padovi. Napisao je velik niz znanstvenih radova o različitim bolestima, a bavio se i antropometrijom. O tome G. Bertelli, *Pubblicazioni scientifiche di A. D. G.*, u *Folia medica III.)*. Glavna mu je zasluga, da se zalagao za individualiziranje u medicini, naglašujući važnost bolesnikove konstitucije. Zaslužan je i kao reformator medicinskih nauka u Italiji. Kao stari Garibaldinac bio je neumoran i u borbi protiv Austrije sve do smrti.

LIT.: G. Viola, *A. D. G., Commemorazione dell' anniversario della sua morte*, Bologna 1926.

DEGO, talijanski gradić nedaleko Genove, na željezničkoj pruzi Alessandria—Savona, na rijeci Bormidi, gdje je Napoleonov maršal Massena 1794 pobijedio austrijsku vojsku, kojoj je zapovijedao general Colloredo, i 1796 sam Bonaparte austrijsku vojsku, kojom je zapovijedao general Argenteau. N. Ž.

DE GOEJE, Jan, ✻ Dornryp 13. VIII. 1836, † Leiden 17. V. 1909, nizozemski arabist. Glavna su mu djela: *Mémoires d'histoire et de géographie orientales* (2. izd. 1886 do 1900); *Bibliotheca geographorum arabicorum* u 7 svezaka (Leiden 1870—1894); *Ibn Qotaiba, Liber poësis et poëtarum* (1904); *Diwan poëtae Abu'l-walid Moslim* (1875) i t. d. Bio je profesor u Leidenu, gdje je 1907 osnovao svoju zakladu za proučavanje arabistike. A. M.

DEGOUTTE, Jean-Marie-Joseph, ✻ Charnay (Rhône) 18. IV. 1866, † Charnay 13. X. 1938, francuski vojskovođa. G. 1890 izašao je iz vojne akademije u Saint-Cyru, a 1899—1900 polazio je visoku ratnu školu u Parizu. Sudjelovao je u vojnim operacijama na Madagaskaru, Kini i Maroku. Na početku svjetskog rata bio je glavar stožera IV. vojske, 1916 brigadni, 1917 divizijski general i zapovjednik 21. vojnog zbora, u ožujku 1918 zapovjednik IV. vojske te je 28. VII. istakao u Champagni ofenzivnim pothvatom. Iza toga je glavar stožera belgijskog kralja, koji je zapovijedao skupinom savezničkih vojska u Flandriji. Od listopada 1919 je vrhovni zapovjednik savezničkih okupacionih četa u Rajnskoj pokrajini, 1920 član vrhovnog ratnog vijeća, 1923 je upravljao okupacijom Ruhra do listopada 1924.

DE' GRASSI, Giovannino, ✻ u okolici Coma, † Milano 5. VII. 1398, mnogostrani tal. umjetnik, čije se djelovanje



GIOVANNINO DE' GRASSI Minijatura iz »Zlatne knjige« s »Rođenjem Gospe«. Milan, Biblioteca Visconti di Modrone

može dokazati tek u posljednjem desetljeću 14. st. On je napravio drveni model, po kojemu je izgrađena milanska stolna crkva, pa čitav niz dekorativnih detalja za tu crkvu (slikarski osjećajni reljef *Krist i Samaritanka)*, te minijatura u kodeksima — na pr. *Beroldo* iz knjižnice Trivulzio, i molitvenik Giangaleazza Viscontija. Bit će, da u t. zv. bergamskoj knjizi skica, koja se odlikuje naturalističkim prikazivanjem životinja, ima i De'G-ovih radova.

LIT.: P. Toesca, *La pittura e la miniatura nella Lombardia*, Milan 1912. F. C.

DE GREEF, Guillaume, ✻ 1842, † 1924, belgijski sociolog, profesor najprije na Université Libre u Bruxellesu, a poslije na Université Nouvelle, kome je bio jedan od osnivača. U svojim opisima obrađuje s jedne strane teoretsko sociološko područje, a s druge strane praktična pitanja, koja zanimaju radništvo. Pod utjecajem je Comtea, Spencera i osobito Proudhona. Comteu duguje svoju »hijerarhiju sedam društvenih faktora«; kao temelj te hijerarhije stavlja ekonomski faktor. Od Spencera uzeo je misao, da se napredak postizava sve većim diferenciranjem i koordiniranjem društvenih skupina. Od Proudhona uzima pojam »kontraktualnog« dobrovoljnog društva, u kojem prevladavaju — inače jednakopravne — strukovne skupine. Kako se vidi, misli su mu tipični izdanak 19. st. Svojim radovima je utjecao na teoriju sindikalizma.

BIBL.: *Introduction à la sociologie*, 2 sv., Bruxelles 1886—89; *Le transformisme social*, Pariz 1895; *La structure générale des sociétés*, 3 sv., Pariz 1908. Z. G.

DEGTAREV, Stepan Anikievič, ✻ 1766, † 1813, ruski crkveni skladatelj. Učio je glazbu u Petrogradu i Italiji; poslije je bio zborovođa i dirigent privatnog kazališta u kneza Šeremetjeva. Napisao je šezdesetak crkvenih koncerata, te velike svjetovne zborove uz pratnju orkestra. B. Š.

DE GUBERNATIS, Angelo, ✻ Turin 7. IV. 1840, † Rim 26. II. 1913, talijanski poligraf. Uči sanskrit u Berlinu kod A. Webera; (1863) dobiva katedru sanskrita i poredbene filologije u Firenci (jednu od prvih u Italiji), a zatim (1890) u Rimu katedru talij. književnosti. Veoma je raznoličan i golem njegov poligrafski rad: bavi se indijanistikom, fol-

klorom, talij. književnošću, bio-bibliografijom, piše stihove, drame i putopise, osniva i uređuje nove časopise. Putovao je i u susjedne zemlje, koje opisuje u posebnim knjigama: Madžarsku (1885), Srbiju (*La Serbie et les Serbes*, Firenca 1897), Rumunjsku (1899) i Bugarsku (1899). De G. je radio na previše različitih područja, pa su mu djela površna i višeput nepouzdana; znao je mnogo, ali nije bio kritički duh. Kod nas se kritik Jakša Čedomil koristio njegovim talij. književnim djelima (»Talij. pjesništvo u drugoj polovici našega vijeka«, Vijenac XXI, 1889), a Hrvatska Vila I, Sušak 1882) donosi njegov ulomak *Dvije tri o modernoj Rusiji*.

BIBL.: Od veoma velikog broja njegovih djela navodimo ovdje samo ova: *Zoological Mythology*, 1872 (prevedeno na franc. i njem.); *Letture sopra la mitologia vidica*, 1874; *Storia dei viaggiatori ital. nelle Indie orientali*, 1875; *Mythologie des plantes ou les légendes du règne végétale*, I-II, 1878—82; *Dizionario biografico degli scrittori contemporanei*, 1879; *Mitologia comparata*, 1883, *Storia comparata degli usi natalizi, nuziali e funebri*, 2 izd. 1878; *Storia universale della letteratura*, I-XXIII, 1884—85; *Dictionnaire international des écrivains du jour*, I-II, 1888—91; *Dict. intern. des écrivains du monde latin*, 1905—07.

De G. osnovao je i uređivao u Rimu *La Rivista Europea* (1869—83) s opće evropskim, kozmopolitskim programom, a pošto je ona prestala, osniva 1883 u Firenci *Revue internationale* u istom duhu; u tim časopisima objavljuje više članaka, svojih i različitih pisaca, u vezi s kulturom Slavena i prijevoda slavenskih pisaca; on sam piše o istim predmetima i u drugim časopisima, na pr. u *Nuova Antologia* (1878, 1881, 1883), u *Nuova Rivista di Letterature moderne* (1906, 1908). De G. je jedan od prvih Talijana, koji nastoji, da se u Italiji posveti više pažnje slavenskim jezicima i književnostima.

LIT.: B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, V, Bari 1939; A. Cronia, *Per la storia della slavistica in Italia*, Zadar 1933. M. D-ić.

DEHARBE, Joseph, ✻ Strassburg 1. IV. 1800, † Maria-Lach 8. XI. 1871, njem. isusovac (od 1817). Zauzima veoma vidno mjesto u povijesti katehetske obuke u Nijemaca i u drugih naroda. Njegov peterostruki katekizam (za različite stupnjeve pučkih i srednjih škola) izišao je od 1847 do 1922 u nebrojeno izdanja, a preveden je na hrvatski i gotovo na sve evropske jezike, pa čak i na kineski i jezik marathi (Indija).

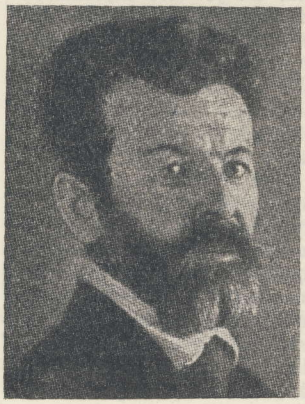
LIT.: L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, Paderborn 1934; K. Raab, *Das Katechismusproblem in der kath. Kirche*, Freiburg 1934. M. V.

DEHIDRACIJA je u kemiji pojava, kod koje iz nekog spoja izlaze molekuli vode. Pritom može voda u tim spojevima biti samo slabo vezana (t. zv. kristalna voda). U tom slučaju može doći do dehidracije već na zraku kod obične temperature (na pr. soda, $Na_2CO_3 + 10\ H_2O$, koja na zraku gubi 9 molekula vode i prelazi u $Na_2CO_3 + H_2O$), ali obično do dehidracije dolazi tek kod viših temperatura (oko 100° C) ili u prisuću tvari, koje su jako higroskopne (fosforni pentoksid, P_2O_5 ili žareni kalcijev klorid, $CaCl_2$). Voda može u spoju biti i jače vezana (t. zv. konstituciona voda), pa onda izlazi samo kod visokih temperatura (250—700° C). Može se desiti, da u nekom spoju imamo i kristalnu i konstitucionu vodu (na pr. modra galica, $CuSO_4 + 5\ H_2O$, koja kod 100°C gubi četiri molekula vode, dok posljednji gubi tek kod 250°C.). S. M.

DEHIO, Georg, ✻ Reval 22. XI. 1850, † Tübingen 19. III. 1912, njemački povjesničar umjetnosti. Isprva istražuje opću povijest. G. 1877 postaje privatni docent, a 1892—1914 redoviti je profesor u Strassburgu. Prvo mu je djelo *Geschichte des Erzbistums Hamburg—Bremen bis zum Ausgang der Mission*, 2 sv., 1877. Kasnije se razvija u jednoga od najznamenitijih njemačkih povjesničara umjetnosti, kojemu je bilo glavno područje rada starija povijest arhitekture. Njegovo monumentalno djelo *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes* (7 sv., 1884—1901), izdano u zajednici s G. v. Bezold-om, postalo je neophodno potreban priručnik, kao i *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler* (5 sv., 1905—12). Od monografija objelodanio je *Die Genesis der christl. Basilika* (1883) i *Ein Proportionsgesetz der antiken Baukunst* (1895) kao i *Der Bamberger Dom* (1924) i *Das Strassburger Münster* (1924). Temeljne stvari o zadaćama čuvanja spomenika sadržava spis *Denkmalschutz u. Denkmalpflege im 19. Jahrh.* (1905). Kruna je njegova rada *Geschichte der deutschen Kunst* (3 dvostruka sveska, 1919—26), u kojem djelu spaja razvoj umjetnosti s općenitim razvojem kulture. Osim toga napisao je niz manjih radova, djelomično sabranih u *Kunsthistorische Aufsätze (1914)*, a objelodanio je i *Kunstgeschichte in Bildern* (1898—1901) te *Denkmäler der deutschen Bildhauerkunst* (1915 i d.).

LIT.: P. Clemen, *Zum Gedächtnis an G. D.*, Die Denkmalspflege 1932. F. C.

DEHMEL, Richard, ✻ Wendisch-Hermsdorf (u Brandenburgu) 18. XI. 1863, † u Blankensee (kod Hamburga) 8. II. 1920, njemački pjesnik. U ratu 1914—1918 sudjelovao je kao dobrovoljac. Kao lirik stavlja puninu života u žarište pjesničkog stvaranja pod utjecajem filozofa Nietzschea i pjesnika Liliencrona, tako da njegove pjesme djeluju kao reakcija na t. zv. svjetsku bol (Weltschmerz) i francuski dekadentizam. I društveni se problemi odrazuju u njegovoj lirici, koja se tako priklanja i naturalizmu i impresionizmu, a potpuno vlada lirskim izražajem svih motiva. Sve nesuglasice u životu i u pjesnikovoj duši ima izmiriti ljubav, koju Dehmel shvaća temeljem svega i najvišim zadatkom umjetnosti; posvećuje joj epsku pjesmu *Zwei Menschen* 1903, i erotičku simfoniju *Die Verwandlungen der Venus*, 1907. Kao privatni činovnik počeo je izdavati zbirke pjesama *Erlösungen*, 1891, *Aber die Liebe*, 1893, *Lebensblätter*, 1895, *Weib und Welt*, 1896, *Schöne wilde Welt*, 1913. Pisao je i pjesme za djecu i dramska djela slabije vrijednosti. Ratu su posvećeni *Volkes Stimme, Gottes Stimme*, 1914 i dnevnik *Zwischen Volk und Menschheit*, 1919, a posmrtna su mu djela *Tagebuch*, 1921, *Mein Leben*, 1922 i *Bekenntnisse*, 1926. Z. Š.



RICHARD DEHMEL

DEHN, Siegfried Wilhelm, ✻ Altona 25. II. 1799, † Berlin 12. IV. 1858, njemački glazbeni teoretik. Učio je u Leipzigu pravo, a usto privatno glazbu. Neko je vrijeme službovao kod švedskog poslanstva u Berlinu, a onda se sasvim posvetio glazbi. Naskoro je postao vrlo uvažen učitelj glazbene teorije i kompozicije, pa je izobrazio veći broj uglednih skladatelja, kao M. I. Glinku, P. Corneliusa, F. Kiela, A. Beckera, PH. Kullaka, H. Hoffmanna i dr. Od 1892 bio je knjižničar glazbenog odjela Kralj. knjižnice u Berlinu. Izdavao je u partiturama skladbe starijih majstora i bio urednik glazbenog lista »Cäcilia«, koji je još 1824 počeo izdavati Gottfried Weber.

BIBL.: Najvažnija djela: *Theoretisch-praktische Harmonielehre* (1840, II. izd. 1860); *Lehre vom Kontrapunkt, dem Kanon und der Fuge* (izdao 1859 njegov učenik B. Scholz); *Sammlung älterer Musik aus dem 16. u. 17. Jahrhundert* (1837). S. S-i.

DEHNA (crvena), **EL RIMAL** (pijesak), **RUB' AL-CHALI** (prazni prostor) nazivi su za pješčanu pustinju u *ji* Arabiji. To je iza Libijske najveća pustinja na zemlji, duga je oko 1300 km., a u dijelu, koji je prešao B. Thomas (1930—31), široka je oko 550 km., tako da zahvata prostor od oko 125.000 km². Sama imena kazuju prirodu kraja, koji je vrlo malo poznat, a potpuno nenaseljen. Visoke sipine (do 100 m) sastoje se od vapnenačkog pijeska. Među sipinama ima velikih slanih i sadrenih depresija, a samo izuzetno oskudne stepske vegetacije. Rubne planine zadrže svu vlagu i oborine su u prostranoj pustinji prava rijetkost.

Kroz rubne krajeve prolaze karavanski putovi, koji spajaju Jemen s Hadramautom. Mnogi od smionih beduina, koji zađu u ovaj nepoznati kraj, izgube život. Sadašnja neupućenost i tradicija o nekadašnjim naseljima i putovima kroz D-u učinile su je predmetom legenda kod stanovnika okolnih zemalja.

LIT.: *Hdb. der geographischen Wissenschaft, Vorder- und Südasien*, Potsdam 1929; B. Thomas, *Arabia felix*, London 1932. J. R-ć.

DEHRA, glavni grad okružja Dehra Dun, Udružene pokrajine, Indija. Preko Hardwara ima željezničku vezu s ostalom Indijom. U D-i ima šumarska škola, šumarski muzej i osim toga različne vojničke ustanove. Grad ima 40.409 stan. (1931). M. Š.

DEHRA DUN, okružje (2980 km²) Udružene pokrajine Indija. D. D. je depresija između gorja Siwalik Hills i himalajskih padina. Za ljetnih monsuna prima velike količine oborina (oko 2 m). Neobrađeno zemljište prekrito je šumama, a na najvažnijim zemljištima uredili su Evropljani nasade čaja. Ima 230.247 stan. (1931). U sjevernom dijelu veliki je sanatorij Mussoorie. M. Š.



ZVIJEZDA
Pariz, Musée du Louvre

DEI, Benedetto, ✳ Firenca, talijanski kroničar 15. st. Kao pustolov, političar i trgovac putuje po Evropi i na Istok. Između 1465 i 1467 proputovao je Grčku, Evropsku Tursku, Bosnu, Siriju, Palestinu, Egipat i druge zemlje. Napisao je kroniku suvremenih zgoda i doživljaja od 1402 do 1479, u kojoj se odrazuje njegov bizarni duh. Njegova neizdana Cronaca čuva se u Državnom arhivu u Firenci.

LIT.: P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad HA 42, Zagreb 1878; M. Pisani, *Un avventuriere del Quattrocento: La vita e le opere di B. D.*, Napulj 1923. M. D-ić.

DEIDESHEIM, grad u bavarskom Rheinpfalzu (kotar Dürkheim), na istočnom podnožju gorja Haardt zapadno od Mannheima. Ima 2.530 stan. (1925). U njemu je razvijeno voćarstvo, a od starine je D. i najvažnije središte vinogradarstva u Pfalzu; ponajviše uspijevaju vrste rizling, austrijanac, traminac i portugizac. U okolici D-a otkrivene su 1908 prehistorijske utvrde, t. zv. poganske rupe. D. je od 1180 pripadao biskupiji Speyer, a 1931 postao je grad. Tu je 1794 bila bitka između Prusa i Francuza. Najvažnije građevine D-a potječu iz 15. i 16. st. F. C.

DEIFOB, sin Prijama i Hekabe, trojanski junak, opjevan je u Ilijadi i Enejidi; poslije Hektorove smrti glavni je branitelj Troje, a poslije smrti Parisove muž Helenin. Kad je Troja bila zauzeta, ubio ga je Menelaj.

DEI GRATIA → Božjom milošću.

DEIKTIČKE ČESTICE ili **partikule** većinom su nesamostalni, fakultativni dodatci, kao neka vrst sufiksa (v.), zamjenicama i prilozima, rjeđe imenicama u padežu. Taj lingvistički naziv dolazi od grčkog pridjeva δεικτικός, »koji« ili »što služi pokazivanju«, a upotrebljavao se već u grčkoj gramatičkoj terminologiji. Apstraktna imenica od iste osnove δεῖξις, »pokazivanje« služi također u današnjoj lingvistici kao izraz u sintaksi (t. zv. deiksa). Najvažnije hrvatske deiktičke čestice jesu ove: a) suglasne i konsonantske: *-r (takođe* pored *također, nude* pored *nuder* i t. d.); *-m(ele* pored *elem); -n (ondje* pored *ondjen); -z* (hrvatsko *ja* lat. »ego« pored slovenskoga *jaz*, bugarskoga *az); -j (kao* pored dijalektičkog *kaj*, njem. *»wie«, togaj* kod dubrovačkih pisaca pored *toga);* b) samoglasne ili vokalske: *-a (onuda* pored dijalektičkog *onud*, genitiv plurala *volova* pored dijalektičkog *volov*, po jednom mišljenju); *-e (tome* pored *tom); -o (ovako* pored kajkavskog *ovak);* c) složene od vokalskih i konsonantskih ili čak od više slogova *(menika* u narječjima pored meni); *-zi (njojzi* pored *njoj); -karce (menikarce* u Bosni pored *meni); -no (kojino, štono); -ti (iliti*, slov. *kajti); -to* (češki *tento); -va* (bug. *tová)*, i t. d. Deiktičke čestice služe za isticanje mogućnosti pokazivanja u značenju zamjenice ili priloga. Od grčkih ovakvih partikula najpoznatija je - γε (ἔγωγε) pored ἐγώ, »ja«, a od latinskih *-c ili -ce (ecce* nominativ *hic haec hoc* pored genitiva *huius* i t. d., kad se ne javlja). Deiktičke čestice variraju od narječja do narječja u istom jeziku kao i od jezika u istoj jezičnoj porodici (hrv. *tu*, u narječjima *tůte, tőte, tōtěka* = bug. *tuk* = slov. *tukaj).*

LIT.: Đ. Škarić, *Deiktične čestice zi i si u slavenskim jezicima*, Rad knj. 229; Skok, *RES* III (1923); Isti *ZsSlPh* VIII (1931). P. S.

DEIMEL, Anton, ✳ Alpe (Westfalen) 5. XII. 1865 njem. isusovac (od 1888), orijentalist, profesor na Biblijskom zavodu u Rimu. Napisao mnogo rasprava i izdao djela s područja asiriologije i sumerologije: sumersku gramatiku (1924), sumerski rječnik (1925—29), paleografiju klinovitog pisma (I. dio. 1929), o kronologiji St. Zavjeta prema asirsko-babilonskim spomenicima, o kozmogoniji prema babilonskom epu Enuma eliš i t. d.

LIT.: L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, Paderborn 1934. M. V.

DEIMOS → Mars.

DEIR EZ ZOR ili **Ed Deir** (arap. »Sirijski samostan«) važna raskrsnica karavanskih putova i trgovište na desnoj obali srednjeg Eufrata u Siriji. Ovdje se križaju putovi: Bejrut—Damask — Deir ez Zor—Mosul i Alep—Deir ez Zor—Bagdad. Francuzi su, dobivši mandat nad Sirijom, uredili grad, izgradili aerodrom i postavili jaku posadu radi održavanja reda i čuvanja prijelaza preko Eufrata. Još u antičkim vremenima postojao je tu grad, koji je imao isti zadatak. Danas grad ima oko 8.000 stanov. M. Š.

DEISSMANN, Adolf, ✳ Langenscheid (Nassau) 7. XI. 1866, njemački evangelički teolog, župnik u Herbornu, 1897 profesor u Heidelbergu, a od 1908 u Berlinu. Njegova je glavna zasluga, da se jezik Novoga Zavjeta ne proučava više izolirano kao poseban jezik inspiriranih knjiga, nego u vezi s jezikom suvremenih profanih grčkih spomenika. To je opći (κοινή) jezik više obrazovanih slojeva helenističkog vremena nego prostoga puka.

Glavna su mu djela: *Bibelstudien* (Marburg 1895); *Neue Bibelstudien* (Marburg 1897); *Licht von Osten* (Tübingen 1898, 1923[4]); *Paulus* (Tübingen 1911, 1925[2]).

DEISTI → Deizam.

DEITERS Otto Friedrich-Karlo (1883—1863) anatom u Bonnu. Istakao se osobito mikroskopskim istraživanjima. Njegovim imenom se zovu živčane stanice s dugačkim neuritom, kao i uzdužno ovalne potporne stanice u Cortijevu organu (Deitersove stanice), a također i jedna jezgra vestibularnog živca u produženom mozgu (Deitersova jezgra). V. D.

DE IURE (lat. »po pravu«), pravni, politički i diplomatski izraz, kojim se označuje stanje, koje je u skladu s pravom. Većinom se upotrebljava u suprotnosti s izrazom *de facto*, koji označuje stvarno, na pravu neutemeljeno stanje. Posebno značenje imadu ti izrazi kod priznanja država (v.) J. A.

DEIZAM (prema lat. Deus, »Bog«) mogao bi po podrijetlu riječi značiti isto što *teizam* (prema grč. θεός »Bog«). Međutim historijski je izraz uveden u značenju nekog sustava, koji se protivi teizmu. Tako su deizam i teizam danas oprečni pojmovi. Izraz »deist« uveden je od t. zv. slobodnih mislilaca, koji su doduše priznavali opstojnost Božju, ali su bili uvjereni, da je svijet sasvim prepušten sebi te da Bog dalje ne vodi brigu ni o čovjeku ni o ostalim stvorovima (→ Providnost). Izraz »teist« i »teizam« odnosi se na priznavanje osobnog Boga, koji se brine za sve stvorove, naročito za čovjeka kao razumno stvorenje.

Začetnikom deizma smatra se engleski filozof Herbert *of Cherbury* (1581—1648). Njegovo je shvaćanje religije i Boga racionalističko: u stvarima religije samo je razum nadležan da sudi. Time je bio utemeljen sustav neke opće, naravne ili razumske religije, koja uzima iz svih konkretnih vjerskih konfesija ono i samo ono, što se može razumom opravdati i dokazati; u tom bi se sastojala prava religija. U načelu se dakle zabacuje objava (v.). Engleski deisti, koji osim toga stoje pod utjecajem Lockeove filozofije, na taj način »slobodno« raspravljaju o svim vjerama. Zato se onda i nazivaju »slobodnim misliocima«. Među njima se ističu J. Toland (prvo deist, poslije panteist), A. Collins, M. Tindal, C. Allen, T. Paine, V. Bolingbroke. Kao deisti poznati su još mnogi drugi »slobodni mislioci« (naročito u 18. st.): na pr. C. of Shaftesbury, F. M. Voltaire, J. J. Rousseau, H. S. Reimarus, G. E. Lessing i drugi.

Značenje pojma d. ostalo je dosta neodređeno.. Već M. *Clarke* (1744) spominje trostruko značenje riječi: 1. Deisti su neki mislioci, koji brane opstojnost Boga kao vječnoga, beskonačnog, neovisnog i umnog bića, ali ujedno naučavaju, da se to biće ne miješa u pitanje upravljanja svijetom. 2. Drugi se nazivaju deistima, koliko niječu svaku razliku između ćudorednog dobra i zla, ma da inače brane i opstojnost Božju i Providnost. Po njihovu je shvaćanju razlikovanje između ćudorednog dobra i zla čisto »ljudska institucija«. 3. Treća vrst deista ima sasvim ispravne nazore o opstojnosti Božjoj, o Providnosti i o Božjim svojstvima, ali ipak krivo naučava, da čovjeka smrću sasvim nestaje (niječu besmrtnost duše). Clarke ističe, da svaki d. vodi do ateizma.

Kant opisuje d. u opreci prema teizmu kao sustav, po kojem razum može doduše spoznati opstojnost nekog prabića, samo što je pojam toga prabića čisto transcendentalnog značaja, to će reći pojam, za koji znamo samo toliko, da je realan (objektivan), dok mu ne možemo dalje odrediti sadržaj. Deist prema tome može samo znati, da je svijet ovisan o nekom prabiću kao o svom uzroku (Weltursache), ali ne može znati, da li je taj uzrok djelovao nužno ili slobodno. Po teistu je taj uzrok slobodno djelovao (Welturheber, Bog je osobni autor svijeta).

LIT.: M. Clarke, *Traités de l'existence et des attributs de Dieu: des devoirs de la religion naturelle, et de la vérité de la religion chrétienne.* Traduits de l'Anglois par M. Ricotier I., 1744; E. Boehmer, *De Pantheismi nominis origine et usu et notione*, Halae Saxonum 1851; H. O. Wilde, *Der Gottesgedanke in der englischen Literatur. Das Problem der Entwicklung von puritanischer zu romantischer Literatur*, Breslau und Oppeln 1930; J. Sperl, *Der Theismus als Optimismus des Dennoch.* Eine systematische Auseinandersetzung mit dem Deismus und Pantheismus (Idealismus) auf hist. Grundlage, Leipzig 1930. V. K-h.

DEJANIRA (Δηιάνειρα, »protivnica muškaraca«), kći etolskoga kralja Eneja i Alteje, sestre Meleagrove. Riječni bog Aheloj i Heraklo borili su se za to, koji će je od

njih dobiti za ženu. Pobjednik je ostao Heraklo. D. rodi Heraklu sina Hila, eponima file Hileis. Vraćajući se s D-om kući dođe Heraklo do rijeke Euena. On preda D-u kentauru Nesu, da je prebaci preko rijeke. No došavši na drugu obalu Nes napadne D-u, i ona stane zvati u pomoć. Heraklo ga strelicom ubije. Umirući kaže Nes D-i, neka spremi njegovu krv, pomiješanu s hidrinim otrovom sa strelice, i neka je upotrijebi kao ljubavnu čaroliju, ako bi joj se Heraklo kada htio iznevjeriti. Kad je stoga kasnije Heraklo zauzeo grad Trahin i zarobio lijepu Iolu, poslala je D., koja se bojala, da joj se Heraklo ne bi iznevjerio, njemu u tu »ljubavnu čaroliju« umočeno odijelo, i kad je on to odijelo obukao, snađu ga tako silne boli, da se sam spalio na lomači. D. se nato od žalosti objesila. Z. D.

DEJANOVIĆI, srpska sredovječna vlasteoska porodica. Osnivač je Dejan, zet cara Dušana po sestri Teodori, najprije vojvoda, poslije Dušanove krunidbe za cara, sevastokrator. Držao je kraj oko Kumanova. Dejanovi sinovi despot Jovan Dragaš i »gospodin« Konstantin su u doba, kad se raspala srpska država, vladali prostranim područjem oko Kumanova, Velbužda (Ćustendila), Kratova, Kočana, Štipa i Strumice kao turski vazali. Dragaš je umro oko 1378, a Konstantin je poginuo pomažući Turcima 1395 u boju na Rovinama protiv vlaškog vojvode Mirče. Konstantinova kći Jelena bila je udata za bizantskog cara Manuela Paleologa. Njihov je sin bio Konstantin XI. Dragaš, posljednji bizantski car.

LIT.: J. Hadži-Vasiljević, *Dragaš i Konstantin Dejanovići* (preštampano iz Prosvetnog Glasnika za 1902); D. Anastasijević u Bratstvu, XXX., 1939. M. D. J.



PAULINA VIRGINIJA DÉJAZET

DÉJAZET, Virginie, ✳ Pariz, 30. VIII. 1797, † Pariz, 1. XII. 1875, francuska glumica i pjevačica. Djelovala je na više pariskih pozornica. Isticala se kao graciozna subreta i duhovita salonska dama; igrala je i muške uloge i bila neobično popularna.

LIT.: Duval, *Virginie D.*, 1876; Lecomte, *Virginie D.*, 1902. S. B.

DÉJERINE, Jules, ✳ Ženeva 3. VIII. 1849, † Pariz 25. II. 1917, francuski neurolog. Nasljednik Charcota i Raymonda u klinici za živčane bolesti u pariskoj Salpêtrièri. Bavio se istraživanjem različitih živčanih i duševnih bolesti. Po njemu su prozvane neke živčane bolesti, koje je prvi opisao. Napisao je među ostalim: *Anatomie du système nerveux*, Pariz 1901 (u zajednici sa svojom ženom gđom Klumpke), *Traité des maladies de la moëlle épinière*, Pariz 1907 (s André Thomasom) i *Les manifestations fonctionelles des psychonévroses* Pariz 1911 (s Gaucklerom).

DEJOB, Charles, ✳ Pariz 1847, † Pariz 1911, franc. književni povjesničar, koji je osim na srednjoj školi predavao i na pariskom sveučilištu. Glavni je predmet njegova izučavanja bila tal. književnost, pa je 1892 osnovao »Društvo za izučavanje Italije«. Bio je sklon općem kulturnopovijesnom i poredbenom književnopovijesnom proučavanju kulturnih veza. Takvo je važno djelo *De l'influence du concile de Trente sur la littérature et les beaux-arts chez les peuples catholiques*, Pariz 1884.

Druga su mu djela: *Marc Antoine Muret; un professeur français en Italie dans la seconde moitié du XVIe siècle* (1881); *L'instruction publique en France et en Italie au 19e siècle* (1892); *Madame de Staël et l'Italie, avec une bibliographie de l'influence française en Italie de 1796 à 1854* (1890); *Études sur la tragédie française et la tragédie italienne (1897); Les femmes dans la comédie française et dans la comédie italienne au 18e siècle* (1899); *Le politicien à Florence au XIV-e et XV-e siècle* (Bulletin Italien); *La foi réligieuse en Italie au 14-e siècle* (1906).

DEJOTAR (*Δηιόταρος*), tetrarh u Galatiji Tolistoboškoj. Već od trećeg rata s pontskim kraljem Mitradatom VI. sklon Rimljanima sprijateljio se sa svim rimskim vojskovođama na Istoku (Sula, Murena, Lukul, Pompej, Cezar, Kras, Katon, Antonije), a osobito s Ciceronom. Od Pompeja je osim dijelova Ponta i Male Armenije primio (63 ili 62) i kraljevski naslov. Otada nastoji zavladati cijelom Galatijom. U ratu između Cezara i Pompeja (49—48) pristaje uz Pompeja. Poslije bitke kod Zele (47) protiv Farnaka Cezar mu oduzme Malu Armeniju i pontske gradove te ih dade Mitradatu iz Pergama. Kad je po Mitradatovoj smrti tražio (46/5) svoje zemlje natrag, optužen od suparnika naročito zbog neprijateljskog držanja spram Cezara, morao se pred njim braniti. Optužbe odbija Ciceron u govoru *Pro rege Deiotaro*. Cezarova smrt (44) spriječila je odluku, ali je D. prisvojio Armeniju, a taj je posjed potvrdio Antonije, kad mu je D. isplatio 10 milijuna sestaraca. U bitci kod Filipa (42) pomaže Brutu i Kasiju, ali poslije prelazi k triumvirima. Umro je u visokoj starosti vjerojatno g. 40 pr. Kr. Lik mu je sačuvan na mnogim novcima. V. P-k.

DEKA, grčki *δέκα* »deset«; često se upotrebljava u složenim riječima, osobito u metričkoj mjeri, kao dekagram, 10 g; dekalitar, 10 l; dekametar, 10 m; a i inače: dekadrahma, 10 drahma; decapondius, stari rimski novac od 10 asa; dekalog, 10 zapovijedi. I. R-o.

DEKABRISTI (od rus. dekabr »prosinac«), učesnici neuspjelog ustanka, koji su ruska revolucionarna društva podigla 26. XII. 1825 u Petrogradu i 11. I. 1826 (po starom 30. XII. 1825) u kijevskoj oblasti protiv tadašnjega političkog i društvenog reda. Imenom d. nazivaju se i pripadnici spomenutih društava uopće.

Mladi časnici-plemići, nadahnuti rodoljubnim zanosom, koji je u njima probudila borba s Napoleonom, upoznali su 1813-15 naprednij Zapad i prihvatili njegove liberalne ideje. U tom pravcu je na njih, kao i na druge mlade časnike i činovnike, utjecalo i držanje cara Aleksandra I., naročito ustav, koji je on dao poljskom kraljevstvu (1818) i ukinuće kmetstva u baltičkim pokrajinama (1861-18). Budući urotnici okupljali su se isprva u slobodno-zidarskim ložama, a 1815 osnovali su tajni *Sojuz spasenija ili Istinnyh i vjernyh synov otečestva*. Društvo nije imalo pravog ustrojstva, niti su se članovi mogli složiti u cilju i zadaćama. Zbog toga je 1818, prema uzoru njemačkog Tugendbunda (1808-09), osnovan novi *Sojuz blagodenstvija*, ali je i on uspio da bude »tek vrstom škole javnoga mnijenja« (Prelog). Već iz početka pojavila se među članovima misao o carevu ubijstvu, ali je njihova neodređena težnja za moralnim usavršivanjem pojedinca i društva još dugo prevladala nad političkim nastojanjima. Nemiri u vojničkim kolonijama i napose u semenovskom gardijskom puku (1820)), pa liberalni pokreti na Zapadu, prije svega vojnički prevrat u Španjolskoj 1820, radikalizirali su članstvo. Posljedica je toga u prvi mah bio 1821 razlaz društva i podjela u dvije samostalne skupine: *Južnoje obščestvo* u Tulčinu oko *I. I. Pestela* i *Sjevernoje obščestvo* u Petrogradu oko *Nikite Muravjeva*, od 1823 oko pjesnika *K. F. Riljejeva*. Jak ogranak južnjaka nalazio se u Vasiljkovu pod vodstvom *S. Muravjeva-Apostola;* 1825 priključilo im se i *Obščestvo Sojedinjennyh Slavjan*, koje su osnovali Petar i Andrej *Borisovi* (vjerojatno 1823).

Obje skupine razilazile su se u osnovnim nazorima. U svom nacrtu ustava N. Muravjev je za ustavnu monarhiju s visokim izbornim cenzusom i širokom upravnom decentralizacijom. Pestel se u spisu *Russkaja pravda*, uputama privremenoj vladi, zalaže za demokratsku republiku s oslobođenjem seljaka i donekle socijalističkim obilježjem, ali i krutom centralizacijom, koja je — izuzimajući Poljake — išla za potpunom rusifikacijom. Nazori Muravjeva-Apostola izvirali su napose iz dubokoga vjerskog uvjerenja i težili za teokratskim idealom svoje vrsti. Obje skupine računale su gotovo isključivo sa suradnjom liberalnih plemića, a svoj cilj namjeravale su postići vojničkim prevratom. »Sojedinjeni Slavjani«, naprotiv, smatrali su, da revolucija može biti samo djelo svega naroda, i nastojali prije svega uvjeriti široke slojeve o njezinoj potrebi. Konačni cilj bio je federacija slavenskih naroda s demokratskim uređenjem.

Od polovice 1823 pokušavale su obje stranke uskladiti svoju djelatnost, pri čem je Pestelov utjecaj postojao sve jači. S vremenom je prevladalo mišljenje, da se ustanak pokrene u času careve prirodne ili nasilne smrti. Car je doduše bio upućen u sastav i rad tajnih društava, ali iz nepoznatih razloga nije dopustio, da se protiv njih nešto učini. Njegova nagla smrt potkraj 1825 pružila je napokon urotnicima željenu priliku, a izgled na uspjeh povećala je i pometnja u pitanju nasljeđa; vojska se najprije zaklela

na vjernost velikom vojvodi Konstantinu, a kad se on javno odrekao prijestolja u korist mlađeg brata, trebala je položiti prisegu Nikoli. U posljednji čas stvorena je u petrogradskom krugu odluka, da se ta promjena iskoristi za ustanak i da se novi car ubije. Pripreme su, međutim, bile nedostatne, nacrt djelovanja potpuno manjkav, a u većine urotnika nije bilo vjere u uspjeh. U odlučnom času određeni diktator, knez Trubeckoj, nije se ni pojavio, a još 23. XII. uhvaćen je Pestel s drugovima. Uza sve to mogao je ustanak od 26. XII. doista uspjeti; i sam car bio je neodlučan, zbog čega se cijelog dana nije pristupilo odrješitijim mjerama, a narod, koji se skupljao oko buntovnih pukovnija na Senatskom trgu očito je uz njih pristajao. Ali urotnici nisu znali, što da rade, tako propustiše dragocjenu zgodu. Pod večer je trg očišćen topovima; na njemu je ostalo 56 mrtvih i mnogo ranjenih vojnika, ali časnika nije među njima bilo ni jednoga. Vijest o tome stigla je u Vasiljkov devet dana kasnije; u jednom selu uhapšen je Muravjev-Apostol, a kad su ga 10. I. oslobodili, bukne i tu ustanak, koji je 15. I. svladan nedaleko Bjele Cerkve.

Pošto je završena istraga, koju je u početku osobno vodio car i za vrijeme koje su najistaknutiji d. doživjeli duševni i moralni slom, posebno je sudište u srpnju 1826 osudilo 121 osobu: od toga petoricu na kaznu smrti raščetvorenjem, 31 na smaknuće, a ostale na doživotni ili dugogodišnji prisilni rad i na progonstvo u Sibiriju. Kako je car ove kazne ublažio, obješeni su 25. VII. 1826: Pestel, Riljejev, Muravjev-Apostol, Bestužev-Rjumin i P. G. Kadovskij. Pomilovanje 1856 zateklo je u životu oko trideset d-a.

Kao prvi predstavnici ruskoga revolucionarnog pokreta u njegovu djetinjskom razdoblju d. su dali snažan poticaj dalnjem razvoju. Njihova pojava, u mnogome značajna, ušla je i u rusku književnost kroz neke pjesme Nekrasova (osobito *Knjaginja Volkonskaja*, 1872) i romane Merežkovskoga *Aleksandar I.* (1913, hrv. prijevod J. Horvatha u »Obzoru« 1916-17 i posebno 1918) i *14. dekabrja* (1917, hrv. prijevod J. Horvatha u »Obzoru« 1922); na romanu o njima radio je i Tolstoj, ali ga nije završio.

LIT.: M. M. Klevenskij, *Dekabristi. Hrestomatija*, Moskva-Lenjingrad 1926; G. Čullov, *Mjatežniki 1825 goda*, Moskva 1925; M. Prelog, *D.*, Jug. Njiva, X., knj. 1., Zagreb 1926 (i u knjizi *Historijski portreti i članci*, Beograd 1926). J. Š-k.

DEKADA, grč. δεκάς »skupina od deset«, osobito u računanju vremena, 10 mjeseci, tjedana ili dana. U Francuskoj bila je *décade* desetdnevni tjedan u republikanskom kalendaru. J. R-o.

DEKADENCA, od francuskog décadence, stanje onoga što propada.

U prenesenom smislu naziv se upotrebljava za običaje, ustanove, književnost, umjetnost naroda ili države, da se označi opadanje uvjeta, koji tvore zdrav život i napredak zajednice. U tom smislu upotrebljavali su ga Bossuet (za opadanje vjerskog osjećaja), Montesquieu *(Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, 1734) i Gibbon *(The Decline and Fall*, 1776), oba posljednja za život kasnog rimskog carstva. D. se također upotrebljava o čovjeku pojedincu, da se označi njegovo bilo tjelesno bilo duševno propadanje. Konačno, pod dojmom čisto literarnog pojma dekadence (zapravo dekadentstva → simbolizam), d. označuje čovjeka zasićena uobičajenim normama morala, ljepote i t. d. u kojem prevladava sklonost k bizarnosti. U.

Dekadenca u filozofskom pogledu označuje slabljenje nutarnjih dobara, koja se očituju u vanjskim djelima kulture (→ kultura). Prema tome znači okrnjivanje područja kulture ili precjenjivanje ili podcjenjivanje pojedinih dijelova. I unutar pojedinih grana kulture moguća je mnogostruka d. Tako je u religiji bila d., kad se pojavio politeizam nakon monoteizma. U znanosti nastupa d., kad se počinje odviše isticati praktičnost, precjenjivati analiza i odnemarivati sinteza. U sociologiji nastaje, kad se ili jedan dio društvenog poretka precjenjuje, a drugi omalovažuje, ili kad se počinju upotrebljavati jednostrana metodološka sredstva. Biološki opadanje plodnosti znak je d-e. Slično vrijedi i za umjetnost i za tehniku.

Na pitanje, koji su uzroci d-e, različiti su odgovori prema različnim svjetovnim nazorima. Za one, koji poput Humea zabacuju svaku uzročnost, ovo pitanje uopće nema smisla. K. Marx naučava, da ekonomski razvitak nužno vodi k svjetovnoj revoluciji, koja je propast prijašnje kulture. Prema Leibnizu razlog je svakog, dakle i dekadentnog zbivanja, nutarnji zakon, koji je Bog od vijeka položio u svaku monadu. Hegel je obnovio Plotinovu nauku, da Duh, koji uređuje čitav svijet, određuje svakomu biću, dakle i svakomu narodu i njegovoj kulturi, zadaću, nakon koje odstupa zauvijek za svjetske pozornice. Nietzsche uči, da sve nužno propada, ali da će se opet povratiti. Eucken misli, da je svaka kultura primjerena svome vremenu, s kojim prolazi zauvijek. Lang i Schmidt sa svojom kulturno-historijskom školom uče, da se kultura može preseliti i spojiti s drugom i utopiti se u tuđim kulturama. Oswald Spengler pobudio je osobitu pažnju svojim djelom *Der Untergang des Abendlandes*. Njegov je rezultat, da zapadna kultura stoji na rubu propasti, od koje nema spasa. Po njemu, najveća je razlika između živoga zbivanja ili povijesti i njezine razumske spoznaje. Razum svojim promatranjem i svojim pojmovima ubija život. Kultura pripada živomu zbivanju, a civilizacija mrtvoj prirodi, jer je djelo ljudskoga razuma. Svaka je kultura živ organizam, dok je civilizacija mrtvac. Kao svaki živi organizam, tako i kultura ima svoju mladost, svoju odraslu dob i svoju starost, koja se svršava smrću. Znak je staračke nemoći zapadne kulture ateizam i socijalizam s komunizmom. Tako Spengler proriče nužnu propast zapadne, pa i svake druge kulture. Njegova je filozofija kulture učinila silan dojam na sve one, koji su promatrali posljedice prvoga svjetskog rata. Međutim, neopravdano je smjela tvrdnja, da razum nužno ubija život svojim promatranjem i svojim pojmovima. Isto tako nije jasna tvrdnja, da postoji jednakost između kulture i živog organskog bića, kao što je čovjek. Kršćanska filozofija smatra, da se i u dekadenci očituje Providnost Božja.

Dekadenca društva. Društvo i njegov život samo je dio kulture. Značajke društvene dekadence očituju se prije svega u gubljenju vjere u idealni svijet i smisla za duhovne vrednote. Nestaje pravih značajeva, ljudi s dubokim i čvrstim uvjerenjem, s jakom i odlučnom voljom. S tim uporedo presišu vrela nadahnuća za veće i jače kulturno stvaranje na bilo kojem području ljudskog života. Gubi se volja za svaki naporniji i ustrajniji rad. U istoj mjeri, u kojoj nestaje tih, za ljudsko društvo bezuvjetno potrebnih vrednota, javljaju se u moralnoj fizionomiji čovjeka štetočinje, koje nužno rastaču svako društvo: inercija materije nedvladava pokretnost i osvajalački polet duha. Javlja se tromost, želja za mirovanjem, za materijalnim dobrima i za tjelesnim užitcima, izmicanje dužnosti i žrtvi na svim područjima, besavjesnost, korupcija.

LIT.: Plotin, *Ennead.* III, 1—3; Sv. Augustin, *De civitate Dei;* Sv. Toma Akv., *Summa theol.* I. 22; Hegel, *Vorles. über d. Gesch. d. Philos.*, 1840—44; Eucken, *Einf. i. d. Hauptfragen d. Philos.*, 1920; Nietzsche, *Zarathustra*, 1885—91; Spengler, *Untergang des Abendlandes*, 1918—22; Schmidt, *Ursprung der Gottesidee*, 1926—35; Hessen, *Die philosophischen Strömungen der Gegenwart*, 1940; Ortega y Gasset, *Pobuna masa* (hrv. prijevod 1941). F. Š-c.

DEKADRAHMA, grč. komad od 10 drahma (v.), srebrni novac od 43,66 g., kovan u Ateni, Sirakuzi, Akragantu i za Aleksandra Velikoga. J. R-o.

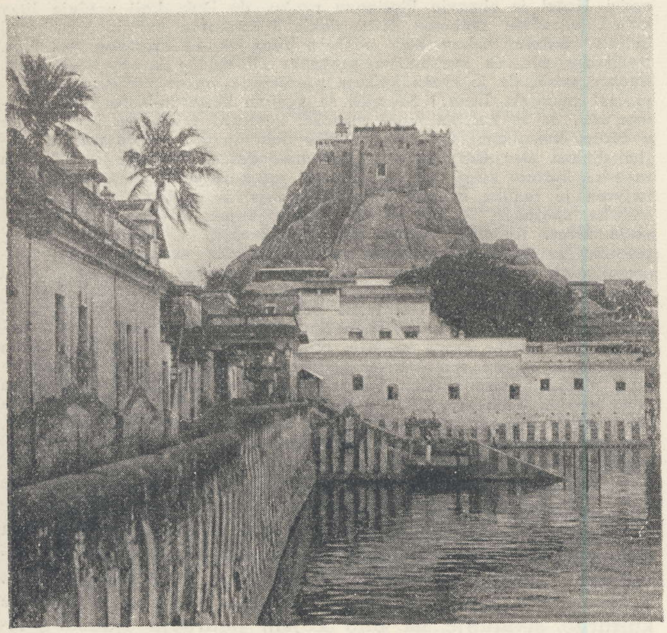
DEKADSKI SUSTAV → **Decimalni brojni sustav.**

DEKALOG (grč. δέκα λόγοι »deset riječi«), → **Deset zapovijedi Božjih.**

DEKAN (lat. decanus, engl. dean, franc. doyen) prednjak neke skupine ljudi s nekom građanskom, vojničkom ili crkvenom časti. Ime dolazi od prednjaka desetorice vojnika u helenskoj i rimskoj, a kasnije u bizantskoj i zapadnorimskoj vojsci (grč. δεκάδαρχος ili δεκάρχης). Naziv decanus ušao je u pravila reda sv. Benedikta, gdje se tim imenom označuje vođa desetorice redovnika. U crkvenoj organizaciji znači d. pročelnika crkvenoga kotara, koji obuhvaća više župa (podarhiđakon, oculus episcopi). Više dekanata čine arhiđakonat. U kaptolskoj organizaciji d. predstavlja kanonički zbor (→ kaptol). I kardinalski zbor ima svoje dekane (→ kardinal). Diplomatski zborovi imadu u zajedničkim nastupima svojega prednjaka, koji se obično naziva doyen. Na sveučilištima dekani su pročelnici pojedinih fakulteta.

DEKAN (engl. Deccan, iz sanskrit. Dakšina »južni«), pod ovim se imenom razumijeva južni dio Indije ili samo trokutna visoravan, kako je i ovdje obrađena. Sjeverna granica nije potpuno jasna, uzima se linija između Cambay zaliva i sjevernog kraja Bengalskog zaliva: t. j. gorja Satpura, Mahadeo Hills, Amarkantak i Meghazani Hills. Jugozapadnu granicu čine Zapadni Gathi a jugoistočnu Istočni Gathi. Zapadni Gathi su viši i dosta jedinstven vijenac, od koga prijevoj Palghat na krajnjem jugu odvaja Anamalai gorje (2697 m). Istočne Gathe predstavljaju prostranim dolinama odvojeni grebeni, kod kojih je najveća visina 1.645 m.

Dekan se sastoji od arhajskih granita i kristalastih škriljavaca. Na toj osnovi ima paleozojskih naslaga. Svojom osnovnom građom D. odgovara Australiji i Madagaskaru, s kojima predstavlja ostatke paleozojskog kontinenta Gondvane. Preko ovih najstarijih stijena izlili su se u



DEKAN, Jezero i stijena s hramom, Trichinopoly

sjeverozapadnom dijelu u vremenu između krede i eocena golemi pokrivači lave »Dekantrapp« (oko 700.000 km²). Debljina tih dolerita je oko 1.000 m.

Visoravan D. se spušta od zapada prema istoku, u kojem pravcu teku i glavne rijeke. Nad starijim naslagama istočnog i južnog dijela izdižu se na visoravni osamljena brda, dok je eruptivna ploča sjeverozapadnog dijela odvojena u veće i manje dijelove. Na starim stijenama nalazimo kao rastresito zemljište laterit crvenkaste boje, a raspadanjem vulkanskog pokrivača stvara se plodna crna zemlja regur, koju, po glavnoj kulturi, zovu i pamučnom zemljom.

Jugozapadni monsun izlučuje kiše (preko 2000 mm) na primorskim stranama Zapadnih Gatha, dok je kopneno podnožje dosta suho (manje od 580 mm). Dalje prema sjeveroistoku količina oborina raste (preko 1000 mm). Cijeli se kraj odlikuje visokim temperaturama, ali je razlika između dana i noći dosta velika.

Srednji dio D. ima osobine stepe. Obrastao je travama i trnovim žbunjem s odvojenim lugovima po vlažnim depresijama i duž rijeka. Na dijelovima, koji primaju više oborina, nalazimo monsunsku šumu, koja u sušnom periodu gubi lišće. U sjeveroistočnom dijelu, gdje ima dovoljno oborina i na obroncima Zapadnih Ghata (teak-drvo) su guste šume. Suša je najveća zapreka ratarstvu. Gajenje riže u jugozapadnim dijelovima moguće je samo umjetnim navodnjavanjem. Pravljenje umjetnih jezera zagaćivanjem i najmanjih tokova stara je vještina stanovnika ovog kraja. Na regur-zemljištima sjeverozapadnog dijela gaje se industrijske biljke. Žita (ječam, pšenica i dr.) gaje se poglavito u središnjim suhim predjelima. Žetva često propada zbog suše i glad je čest gost u D-u. Moderni uređaji za navodnjavanje nastoje otkloniti tu opasnost. Stočarstvo je slabo razvijeno; za zimskih i proljetnih suša stoka mnogo izmrcavi i često gine. Arhajska podloga južnog i sjeveroistočnog dijela je bogata rudnim blagom. Mangan, željezo, ugljen, boksit, nešto zlata i dijamanata glavne su rude. Vodopadi na mjestima, gdje se rijeke spuštaju sa središnje visoravni u obalske ravnice bogat su izvor električne energije, koja je osnova suvremenog veleobrta.

S izgradnjom željezničkih pruga i cesta, osobito u južnom dijelu, počeo se razvijati i veleobrt. U sjeveroistočnom dijelu je zastupana isključivo preradba pamuka, dok je u južnom dijelu uz jak tkalački veleobrt razvijena prerada duhana, uljanih plodova i kemijski veleobrt (→ Indija). Preko D-a idu važne indijske pruge: Bombay—Madras; Delhi—Madras; Kalkuta—Bombay; Madras—Calicut. Glavne raskrsnice su Nagpur na sjeveru, Haidarabad u srednjem dijelu i Bangalore na jugu. Na prostoru od 515.845 km² živi oko 36,625.000 stanovnika (1931) ili 71 na 1 km². Gustoća je najmanja u šumskim krajevima sjeveroistočnoga dijela a najveća u južnim krajevima, gdje nalazimo početke suvremenog gospodarstva. Glavni dio stanovništva čine Dravidi. Duž Zapadnih Ghata prodrli su tursko-iranski narodi, a u krajni *SI* mongolski. U središnjem dijelu žive australoidni Dravidi. Većina stanovnika pripada hinduskim sektama, a muslimani su vladajući stalež.

Glavni dio D-a zahvataju vazalne države pod engleskim vrhovništvom: Mysore na jugu i Haidarhabad na sjeveru. U britanskoj kolonijalnoj upravi sjeverozapadni dio pripada pokrajini Bombay, jugoistok pokrajini Madras a krajnji sjever središnjim pokrajinama.

Gradovi D. smješteni su uz osamljene bregove, na kojima su njihove utvrđene akropole »drug« ili »garh«. Jače su se razvile samo prijestolnice feudalnih država: Haiderabad (v.) Mysore (v.) i dr. Bolju su sudbinu imali gradovi pod neposrednom britanskom upravom bilo kao upravna i privredna središta: Nagpur (v.), Poona (v.), Sholapur (v.) i Coimbatore (v.) ili kao vojnička mjesta: Bellary i Sekunderabad (v.).

Starija je prošlost D-a slabo poznata. Amo su se pred jačim osvajačima, koji su dolazili sa sjevera, redovito povlačili slabiji narodi. Krajem 13. st. je D. priključen delhijskom kraljevstvu, od koga ga polovicom 14. st. odvaja dinastija Bahmanida, ali se već krajem 15. st. počinju odvajati samostalne državice. Mongolski kraljevi su koncem 17. st. osvojili gotovo cijeli D., ali nisu uspjeli potisnuti vlast domaćih maharadža, te je englesko osvajanje našlo zemlju podijeljenu među više samostalnih feudalnih država.

BIBL.: P. V. d. la Blache i L. Gallois: *Géographie universelle, IX, Asie des moussons*, Pariz 1929; Fr. Klute, *Handbuch der geographischen Wissenschaft. Vorder-und Süd-Asien*. Potsdam 1931; N. Krebs: *Indien und Ceylon*, Stuttgart 1938. J. R-ć.

DEKANSKI JEZICI skupno je ime, upravo geografski naziv za jezike triju različitih jezičnih porodica u južnom visokom gorju i u ravnici prednje Indije na poluotoku i između rijeka Inda i Gangesa. Naziv poluotoka *Dekan* (piše se i Dekhan i Deccan) nastao je od sanskrtskog pridjeva *dákšinah* »desni, južni, što leži na desno, na jugu«, srodnog sa hrv. desni. Na ovom teritoriju govore se najprije indoarijski jezici: sinohi, rajasthani, guzrati i mâhârâstrî (narod se zove Mahratta). Ovi su Indu-ili Indo-Arijci (znanstveno). U južnom i sjeveroistočnom dijelu poluotoka govore se jezici, koji pripadaju grupi Dravida: canara, malayalam, tamul, telugu, gondi, kuruk, kao i jezik pastira, osobito zanimljivih za etnologa, koji se zovu Toda, a žive po šumama visoravni Nilgiri. U sjeverno-istočnom kutu poluotoka, zapadno od Gangesa, rasprostranjen je jezik grupe munda.

LIT.: A. Meillet & M. Cohen, *Les Langues du Monde*, Pariz 1924, karta br. 9 od J. Blocha. P. S.



DEKAN, Sprava za natapanje, Chingleput

DEKAPIRANJE, skidanje oksidnog sloja s površine kovina. Postupak može biti kemijski ili mehanički. Uglavnom se svodi na skidanje oksidnog sloja (kovarina) kod željeza u vatri žarenog. Kao sredstvo za dekapiranje upotrebljavaju se kod željeza razrijeđena solna ili sumporna kiselina, kod bakra otopine vinskog kamena ili cijanovodičnih soli, kod aluminija natrijeva lužina, kod olova ili kositera otopine cijanovodičnih soli. Cinak se dekapira najčešće mehanički plovućcem u prahu. J. R-ić.

DEKAPITACIJA (lat. de »od« i caput »glava«) je porodnička operacija, kod koje se plodu prereže (prepili) vrat. Primjenjuje se kod zanemarenog poprečnog položaja, kad se više ne može učiniti okret (→ embriotomija). F. D.

DEKAPOLIS »deseterograđe«. Tim se imenom nazivao sjeverni dio Pereje u Palestini, i to zbog toga, što se tu nalazilo deset gradova, naseljenih od Grka u helenističko doba, koji su g. 63 pr. Kr. skupljeni od Pompeja u savez, nezavisan od okolnih knezova, i podložen sirijskom prokonzulu. Najvažniji od tih gradova bio je Skitopol. Prema Pliniju bili su gradovi Dekapolisa ovi: Damask, Filadelfija, Rafana, Skitopol, Gadara, Hipo, Dion, Pela, Gerasa i Kanata. G. N.

DEKAPSULACIJA (oljuštenje) bubrega je operativni zahvat, kojim se bubrežna ovojnica skida s bubrega. Prvi put proveo ju je Harrison 1878, koji je kod netočno diferenciranih akutnih upala imao nekoliko uspjeha. Zahvat je dalje raširio poglavito Edeboths, koji ga je primjenjivao kod kronične upale bubrega sa slabim uspjehom. Danas se zahvat ograničuje na akutne glomerularne i eklamptične upale bubrega, ako nastupi anurija, i kod žarišnih nefritida, ako se krvarenje inače ne može ustaviti. A. B-ć.

DEKELEJA (*Δεκέλεια*), atički dem na južnom obronku Parnesa, na putu, koji je iz Atene vodio u Orop i Tanagru. G. 413 pr. Kr. Spartanci posjedoše, po savjetu Alkibijadovu, ovaj klanac i sagradiše tu utvrđeni tabor. Tako zatvoriše put, kojim je dolazilo žito s Eubeje u Atenu, a mogli su nadzirati i velik dio Atike i pljačkati je, uznemirivati Atenu i sprečavati joj dovoz hrane. Po D-i nazvana je posljednja faza peloponeskoga rata »dekelejski rat«. Iz D-e Spartanci su i g. 404 krenuli na Atenu. — Na mjestu nekadašnje D-e nalazi se danas mjesto i kraljevo imanje Tatoi. G. N.

DEKEN, Aagje, ✻ Amstelveen 10. XII. 1741, † Haag 14. XI. 1804, nizozemska spisateljica. Pisala je u suradnji s Betje Wolff, rođ. *Bekker* (✻ Vlissingen, 24. VII. 1738, † Haag 5. XI. 1804) realističke romane iz građanskog života, u obliku pisama, po uzoru Richardsona: *De historie van mejuffrow Sara Burgerhart* (1796), *De historie van den heer Willem Leevend* (1784—5), *Brieven van Abraham Blankaart* (1787—9). Obje su spisateljice smatrane osnivačima romana u nizozemskoj književnosti. D. je osim toga izdala knjige svojih pjesama: *Oeconomische liedjes* (1781), *Liederen voor den boerenstand* (1804).

DEKKER, 1. Eduard Douwes (poznat pod pseudonimom Multatuli), ✻ Amsterdam 1820, † Niederingelheim (Njemačka) 1887, nizozemski pripovjedač i dramatik. Od 1839 na Javi kao nizozemski kolonijalni činovnik, 1851 »Asistent-rezident« u Ambonu, zatim u Lebreku. Žestoko je napao (napose u najpoznatijem svom djelu *Max Havelaar)* nizozemsku upravu, uzimajući u obranu urođenike; spomenut radi toga od svojih starješina ostavio je službu, te od 1860 dalje živio dosta oskudno u Amsterdamu, zatim je prešao u Njemačku, gdje je umro. Sarkastičan satirik, napadao je ne samo državne vlasti nego i vjeru, ustajući protiv svega, što je dogmatično i konvencionalno, no pri tom nije imao vlastitih pozitivnih ideja. U kritici Nizozemske nije pisao samo o upravi kolonija, nego i o domaćim prilikama, napose o licemjerstvu nizozemskih trgovaca. Njegove *Ideen* (1862—1877 u 7 svezaka) dosta su kaotične: pripovijetke, bilješke, uspomene, sad ironične, sad sentimentalne, po idejama parodoksne te kao i sva ostala njegova djela nejednake vrijednosti. Roman *Woutertje Pietersen* imao bi biti roman razvoja inteligentna mladića u uskogrudnoj malograđanskoj okolici, ali je (značajno) ostao nedovršen. Nije bio filozof (kao što je on o sebi mislio) nego oštar pisac, koji je znatno djelovao na svoje vrijeme, ali više svojom ironijom i satirom nego li unošenjem pozitivnih ideja ili književnom vrijednošću svojih djela. Ostala su mu djela: *Over vrijen arbeid* (1862), *Millioenonstudiën* (1870), *Specialiteiten* (1871).

LIT.: v. Vloten, *On Kruid onder de tarwe* (1878); Vosmaer, *Een zaaier* (1884); J. de Gruyter, *Het loven en de werken van E. Douwes Dekker* (2 sv., 1920). Lj. M.

2. Thomas, ✻ London 1572 (?), † London 1632 (?), engleski dramatičar. O njegovu životu ne znamo gotovo ništa. Philip Henslowe je u svom Dnevniku zabilježio, da je D. počeo pisati za pozornicu 1596, a 1597 da je već bio poznati dramatičar, te navodi njegova djela, od kojih se većina izgubila. G. 1599 napisao je više drama, od kojih su se sačuvale samo dvije: *The Shoemaker's Holiday* (1600) i *Old Fortunatus* (1600). U prvoj je obrađen karakter Simona Eyrea, londonskog postolara, iz Deloneyeva djela *The Gentle Craft*. Tu je D. realistički vjerno i s vedrim humorom prikazao pučki (ne aristokratski) život Londona u doba kraljice Elizabete. U drugoj drami, koju je osnovao na jednoj staronjemačkoj priči, D. je idealist; romantičan duh prožima cijelu dramu, te se pomalo nazire utjecaj Marlowea.

Kao odgovor Ben Jonsonu za napad u Poetasteru ismijeva ga u komediji *Satiromastix* u licu Horacea Juniora. Prema običaju toga vremena napisao je mnogo drama u suradnji s poznatim dramatičarima: s Chettleom i Haughtonom *Patient Grissill* (1600, 1603), s Websterom *Sir Thomas Wyat* (1602), *Northward Ho* (1604) i *Westward Ho* (1604), s Middletonom *The Roaring Girl* (1611), s Massingerom *The Virgin Martyr* (1622). Između samostalnih djela ističe se *The Honest Whore* (1604) u dva dijela, gdje je D-ov realizam došao do punog izražaja.

I u prozi došao je do izražaja njegov humor i realizam. U *The Wonderful Year* (1603) prikazuje strahote kuge u Londonu. Iz iste je godine satira protiv žena, njihovih slabosti i obmana *The Bachelor's Banquet*. Svojim humorom stvara atmosferu nedostižive živahnosti. Slabe strane života elizabetskog Londona ocrtao je u *The Bellman of London* (1608), *The Gull's Hornbook* (1609), *The Seven Deadly Sins of London* (1606). *The Double PP* (1606) je satira protiv katolika. G. 1620 napisao je *Dekker his Dreame*, gdje iznosi neke autobiografske momente. Poslije duže stanke (neko je vrijeme proveo i u tamnici zbog dugova) napisao je dramu *Match Mee in London* (1631), u kojoj je još uvijek jak njegov realizam. — D. nije velik pjesnik ni snažan dramatičar, ali je jedan od najinteresantnijih pisaca elizabetskog doba, jer je umjetničkom iskrenošću i realizmom dao značajnu osobinu drami toga vremena.

BIBL.: D-ove je drame izdao R. H. Shepherd u 4 sv. 1873, a ostala djela A. B. Grosart u 5 sv. 1884—86.

LIT.: Hunt, *Th. D.* (1911); E. K. Chambers, *The Elizabethan Stage* (1923). R. F.

DE KEYSER, Nicaise, ✻ Santvliet kod Antwerpena 26. VIII. 1813, † Antwerpen 16. III. 1887, belgijski slikar. U akademiji bio mu je učitelj M. van Bree; isprva stvara pod dojmom klasicizma, zatim se okušava kao eklektik, a 1836 postiže velik uspjeh slikom *Bitka kod Courtraia* (Muzej u Courtraiu) i postaje stručnjak za slikanje ratova. Tako je kao prvi Belgijanac ušao u krug romantičnih slikara povijesnog sadržaja, u kojem je ustrajao do kraja života. Kako su se njegove isprva živahne boje pomalo smirivale i blijedjele, tako se javljala težnja, da u povijesnom okviru naglasi genre. G. 1885 postaje ravnatelj antwerpenske Akademije, u kojoj je oslikao stubište. Od njegovih velikih ratnih slika najznatnija je *Bitka kod Worringena* (1839) u Palais de la Nation u Bruxellesu; berlinska Narodna galerija ima njegova *Đaura i Smrt Marije Medici* (obje iz 1845), a u antwerpenskom je muzeju *Karlo V. oslobađa kršćanske robove u Tunisu.* F. C.

DEKLAMACIJA (lat. declamatio »glasno predavanje«, »krasnoslovljenje«) je umjetničko kazivanje kakvoga govorničkoga ili pjesničkoga sastavka (govora, pjesme, pripovijetke i t. d.). Njezina su pravila bila izrađena već u grčkim i rimskim retorskim školama. Govornici su primjenjivali ta pravila u svojim besjedama, pazeći na glasovna sredstva i kretnje, da uzmognu — kako je kazivao Ciceron — uvjeravati, osvajati, poticati (probare, conciliare, movere). Iz starih klasičnih škola prenesena je d-a u učilišta srednjega i novoga vijeka. U njoj se vježbaju učenici već od prvog razreda. Za deklamaciju su zgodniji sastavci u stihovima nego u prozi. Odabrani se sastavak nauči napamet, a onda se pristupa vježbi krasnoslovljenja, pri čem se pazi na dinamička, melodička i ritmička pravila govora

(jezika). Pokrete rukama treba svesti na najnužnije. Glavno je ton i melodioznost govora, a uz to izražaj lica. Dosada su bile u običaju obično pojedinačne (monologne) deklamacije. U novije se vrijeme međutim sve više susreću *skupne (zborne) deklamacije*. Utisak je ovih posljednjih mnogo jači i dublji. Cijeli zbor (razred) govori pjesmu, pri čemu svaka pojedinost sadržaja, kao i osnovna namjera, nalazi svoga oduška u izražaju. Osobito snažno djeluje, kad se pojedine radnje (na pr. polazak na rad, huka strojeva u tvornici, oštrenje i klepanje kosa na njivi) ili stanja (vjetar, oluja, bol, jauk i dr.) prikazuju zborski. U zbornim deklamacijama postoje i monologne, pa i dijalogne uloge, što sve kompoziciju deklamirane pjesme uzdiže do maksimuma. — Ove zborne deklamacije više su *recitacije* (v.) nego deklamacije.

LIT.: Kurš-Disman, *Sborove recitace*, Dědictvi Komenskeho, Prag 1932. S. Lj.

U glumi čini d. bitni dio glumačke reproduktivne umjetnasti. Ona se u glasnijem, tišem i jačem dizanju i spuštanju glasa, u modulaciji i tempu ne smije udaljivati od naravnoga govora. U metričkom izgovaranju treba da se osjeća unutarnji smisao za ritam, ali se glumac ne smije povoditi za dužinom stiha, ritmom i srokovima. Deklamator mora prožeti svoje predavanje umjetnošću svoje ličnosti. Od starijih hrvatskih glumaca bijahu najsavršeniji deklamatori Adam Mandrović, Andrija Fijan, Petar Brani, a od suvremenih je Dubravko Dujšin.

LIT.: T. Rötscher, *Die Kunst der dramatischen Darstellung*, 1919; E. Palleske, *Die Kunst des Vortrages*, 1920; G. Manz, *Das lebende Wort*, 1921; Calm, *Die Kunst des mündlichen Vortrags*, 1925; E. L. Franceschi, *Studii teorio-pratici sull' arte di recitare e di declamare*, 1857; A. Ferriguto, *A voce alta*, 1934. S. B.

U glazbi je d.: 1. govoreno predavanje teksta (pjesmotvora) uz pratnju glazbe (melodram) ili bez nje; 2. kod skladanja vokalne kompozicije stapanje glazbenog ritma s pjesničkim; popijevka se ne može dobro deklamirati, ako nenaglašeni slog stiha padne na teško doba mjere ili obrnuto. Govorni akcent mora se podudarati s glazbenim, a da pri tom ne steže melodiju i da je ne učini običnim skandiranjem pjesničkih stopica. D. je osobito važna u dramatskoj glazbi, i to u recitativima. Neki su moderni skladatelji svoju melodiku sasvim podvrgli govornoj melodici (Musorgski, Leoš Janaček).

LIT.: F. Rellstab, *Versuch über die Vereinigung der musicalischen und oratorischen Deklamation* (1785); R. Kürsten, *Streifzüge durch die musikalische Deklamation in R. Wagners Parsifal* (1907); H. Riemann, *Grosse Kompositionslehre*, sv. 3. B. Š.

DEKLARATIVAN (izjavan), znanstveni pridjev od lat. *declarativus*, odnosno *declarare* »izjaviti«. Upotrebljava se u sintaksi rečenice. Deklarativne rečenice protivno su od upitnih. Od ovih se razlikuju ritmom, često i poretkom riječi. Na pr.: *Ti si se brzo vratio s puta*, izjavna je rečenica prema upitnoj: *Zar si se ti tako brzo vratio s puta?* Sadržaj je deklarativnih ili izjavnih rečenica neka izjava, tvrdnja, konstatacija, mišljenje, opis, i t. d. u jesnom (pozitivnom) i niječnom (negativnom) smislu.

LIT.: K. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Strassburg 1904[3]. P. S.

DEKLINACIJA, (grč. *κλίσις* »nagibanje«) gramatički je izraz, oblikom latinski, koji kod nas prevedoše riječju *sklonidba* (glagol *sklanjati)*, a odnosi se jednako na mijenjanje imenica, pridjeva, zamjenica i brojeva u padežima, rodu i broju kao i na mijenjanje glagola u licu i broju različnih vremena i načina. Danas se obično pravi razlika između deklinacije i konjugacije (v.) na taj način, da je potonji naziv pridržan samo za mijenjanje glagola. Kako grč. riječ *κλίσις* znači što i latinska *flexio*, mnogi moderni lingvisti upotrebljavaju ovu latinsku riječ kao zajednički naziv za deklinaciju i konjugaciju.

D. označuje samo one promjene, koje doživljavaju imenice, pridjevi, brojevi i zamjenice u sklopu rečenice, t. j. kad se slažu s prijedlozima ili se upotrebljavaju kao subjekt, kao objekt, kao priloška dopuna glagolu ili kao imenička dopuna, koje promjene zovemo padežima (casus); ili kad se zamišljaju kao predstavnici jednine ili množine ili dvojine, što zovemo brojem imenice (numerus) i t. d. Kod pridjeva, brojeva i zamjenica u deklinaciju idu i promjene, koje su vezane na izražavanje roda (genus).

D. se izražava: a) morfološki, b) sintaktički i c) na oba načina zajedno. Prvi način zove se i sintetički, a drugi analitički. U prvom slučaju za oznaku padeža, broja i roda osnove spomenutih riječi dobivaju različne nastavke (francuski *terminaisons)*, u drugom deklinacione promjene izražavaju se dijelom položajem imenice u sklopu rečenice (kao što se u francuskom subjekt = nominativ izražava položajem imenice pred finitnim glagolom, a objekt = akuzativ položajem imenice poslije finitnog glagola) ili pak različnim prijedlozima (kao što se u svim zapadnim romanskim jezicima genitiv izražava s pomoću latinskoga prijedloga *de*, a dativ s pomoću latinskoga prijedloga *ad)*.

Prvi, morfološki ili sintetički tip deklinacije poznaju indoevropski prajezik i većina starih i današnjih jezika, koji se iz njih razviše, kao sanskrt, avesta, grčki, latinski, albanski, germanski i svi slavenski jezici osim bugarskoga. Drugi, sintaktički ili analitički tip deklinacije nalazi se u najvećem dijelu romanskih jezika, od slavenskih samo u bugarskom, i to samo u izražavanju padeža, dok broj izražavaju svi ovi jezici deklinacijom. Čist analitički tip prikazuje danas samo francuski jezik (za razliku od staroga francuskoga, koji je još poznavao dva padeža u singularu i pluralu). U ovom se jeziku danas izražava plural samo u pismu, u članu i u t. zv. liaisonu ili vezanju. Ostatci deklinacije postoje u francuskom samo kao t. zv. arhaizmi (v.).

D. u indoevropskim jezicima pokazuje tipove prema tome, kako se osnova svršava, da li na vokal (*-a, -o, -i, -û*) ili na konsonant (*-n, -nt, -s)*. Karakteristika je indoevropske deklinacije, da se osnova usko veže s padežnim nastavcima, tako te mogu nastati velike fonetske promjene u tako zvanoj paradigmi (v.), dok u ugro-finskoj i u turskoj jezičnoj porodici postoji samo t. zv. aglutinacija (v.), t. j. osnova se ne mijenja, nego je vokal nastavka podvržen zakonu t. zv. vokalne harmonije (v.). Velike fonetske promjene pozna primjerice hrvatska deklinacija, koja je indoevropska (*Bog — Bože — bozi* pored *bogovi, duh — duše — dusi, snaha — snasi, vrijeme — vremena, mojega* pored *moga* i t. d.), dok u madžarskom (*embernek* »ljudima, za ljude«, dativ od *ember* »čovjek« pored *lónak* »konjima, za konje«, dativ od *ló* »konj«) i u turskom (*agalar* »age« pored *beyler* »begovi«) osnova ostaje uvijek nepromijenjena.

Što se tiče sposobnosti za izražavanje padeža, hrvatska je d. u isto doba i morfološka i sintaktička ili sintetička i analitička (→ padež).

Tipovi hrvatske deklinacije razlikuju se najprije po rodu riječi. Riječi se različito sklanjaju, najprije prema tome, jesu li muškoga, srednjega ili ženskoga roda. U samim rodovima razlikuju se osnove prema tome, na kakav se konsonant ili vokal svršavaju, tvrd ili mek (palatalan, v.); zatim, jesu li osnove jednosložne ili višesložne, te napokon jesu li arhaizmi, t. j. stare konsonantske osnove na *-n, -t, -s* kod imenica srednjega roda ili stare osnove na *-i* i na *-r* kod imenica ženskoga roda. Kod imenica muškoga roda razlikuje se još živo i neživo. Imenice muškoga roda dekliniraju se, ako su mnogosložne, a svršavaju se na tvrd konsonant i znače neživo biće, prema paradigmi riječi *udar*; ako se svršavaju na mek konsonant, prema paradigmi riječi *gradić* (akuz. sing. *udar, gradić*, instr. sing. *udarom, gradićem*, nom. plur. *udari, gradići)*. Ako su jednosložne, onda raširuju plural s *-ov-* poslije tvrdoga konsonanta, odnosno *-ev-* poslije mekoga konsonanta (*gradovi* prema *mačevi)*. Imenice muškoga roda, koje znače neživo, ne razlikuju u singularu akuzativ od nominativa; koje znače živo, prave akuzativ jednako kao genitiv (Što si vidio? *grad; vola)*. Imenice srednjega roda razlikuju se također po tvrdom ili mekom osnovnom konsonantu i dekliniraju se prema paradigmi riječi *selo* i *polje* (*selom, poljem* u instrumentalu), ako su to indoevropske ili praslavenske osnove na *-o;* ako se pak radi o starim osnovama na *-n* ili na *-t*, onda se dekliniraju prema paradigmi riječi *pleme* i *tele* (gen. sing. *plemena, teleta)*. Ako su to stare osnove na *-s*, onda se ovo *-s* javlja samo u pluralu (*čudo*, gen. sing. *čuda*, pl. *čudesa)*. U deklinaciji imenica ženskog roda ne razlikuju se danas osnove na tvrd i mek konsonant (*žena* i *duša* danas se jednako dekliniraju). Stare osnove na *-i* slijede paradigmu riječi *stvar (stvari, stvarju, stvarima)*. Od starih osnova na *-r* sačuvale su se samo *mati* i *kći (matere, kćeri)*, od kojih svaka ima svoju zasebnu deklinaciju.

Kod pridjeva hrvatska d. razlikuje dva tipa prema tome, upotrebljava li se pridjev u neodređenoj ili zamišljenoj, odnosno u određenoj ili realnoj funkciji. *(ovaj je konj lijep* prema *moj lijepi konj* ili *eno lijepoga konja!)* U prvom slučaju pridjevi slijede imeničku deklinaciju svih

triju rodova izuzevši arhaizme; u drugom dobiva pridjev t. zv. postpozitivni član u obliku stare pokazne zamjenice *i ja je* »*on ona ono*«. U posljednjem se slučaju ovaj član sklanja po svojoj zamjeničkoj deklinaciji i slijeva s imeničkom deklinacijom pridjeva tako tijesno, da se ova dva elementa ne mogu razlučiti jedan od drugoga, tako da se i određeni oblik osjeća isto tako jedinstven kao i neodređeni. Zbog toga je ispravno upotrebljavanje određenog i neodređenog pridjeva jedno od najtežih poglavlja hrvatske gramatike.

D. hrvatskih zamjenica zasebna je i u pogledu osnova kao i u pogledu padežnih nastavaka (→ zamjenica).

O postanku indoevropske deklinacije postoji više teorija. Bopp (v.), držeći se Humboldtove teorije o aglutinaciji (v.), mislio je, da su nastavci u deklinaciji i konjugaciji upravo ostatci zamjenica, kao što u rumunjskom genitivu singulara *omului* »čovjeka« ili u genitivu plurala *oamenilor* »ljudi«, imamo složenicu od singulara *omu* »čovjek« i vulgarno latinskoga dativa *illui* »onome«, odnosno složenicu od plurala *oameni* i latinskoga genitiva plurala *illorum;* ali ih danas više nijedan Rumunj ne osjeća kao složenice, već se *-lui -lor* osjećaju kao padežni nastavci, kao što se u hrvatskom jeziku *-ga, -mu* u *dobroga, dobromu* ne osjećaju više kao zamjenice, nego kao padežni nastavci. Ali općenito prihvaćena teorija o postanku deklinacije ne postoji u naučnom svijetu.

LIT.: K. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, sv. II., Strassburg 1903; A. Meillet *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 7. izd., 1934; T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 2. izd., Zagreb 1931; A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, 1. dio, Heidelberg 1914; A. Maillet-A. Vaillant, *Grammaire de la langue serbo-croate*, Pariz 1924; P. Skok, *Osnovi romanske lingvistike*, sv. III., Zagreb 1940. P. S.

DEKLOAZIT, kristalizira se rompski. Može biti i jedar i radikalno vlaknast. Masne sjajnosti. Crven kao trešnja, smeđocrven, smeđ, žutkastosiv, crn. Proziran, neproziran do gotovo neproziran. To je olovno cinčani vanadat, VO_4 (PbZn) [Pb.OH]. Nalazi se u olovno-cinčanim rudnicima na pr. u Črnoj kod Mežice, juž. Štajerska. Ime po francuskom mineralogu Des Cloizeauxu.

LIT.: Lj. Barić: *Goniometrijsko istraživanje dekloazita od Črne kod Mežica*, Rad jugosl. akademije, knj. 254, str. 235, F. T.

DEKOBRA, Maurice, (TESSIER, nazvani D.) ✱ Pariz 1885, fracuski romanopisac. Mjerilo njegove popularnosti su goleme naklade njegovih knjiga, od kojih su neke premašile milijunsku brojku, te broj njihovih prijevoda u strane jezike. Promatračkim darom i maštom njegovi romani doduše prelaze uobičajenu razinu te vrste književnosti, ali to ipak ne dostaje, da otkupi pretencioznu plitkoću cjeline. Surađivao je u mnogim dnevnicima i više manje književnim časopisima.

BIBL.: *Histoire de brigands*, 1913; *Les mémoires de Rat-de-cave*, 1913; *Le voyage sentimental de Lord Littlebird* (u suradnji s René Caireom), 1914; *Messieurs les Tommies*, 1917; *Sammy, volontaire américain*, 1918; *Grain d'cachou*, 1918; *Le Gentleman burlesque*, 1920; *Les liaisons tranquilles*, 1920; *Prince ou pitre*, 1920; *Hamydal le philosophe*, 1921; *Au pays du Fox-Trot*, 1921; *Ma princesse chérie*, 1922; *Minuit . . . place Pigalle*, 1923; *Les contes de la Plume du Paon*, 1923; *Les Halles*, 1924; *Luxures (pjesme)*, 1924; *Mon coeur au ralenti*, 1924; *Tu seras courtisane*, 1924; *La Madone des sleepings*, 1925; *La Vénus à roulettes*, 1925; *La Gondole aux Chimères*, 1926; *Les nuits de Valpurgis*, 1926; *Flammes de velours*, 1927; *Sérénade au bourreau*, 1928; *Les Tigres parfumés*, 1929; *Le geste de Phryné*, 1930; *Le Sphinx a parlé*, 1930; *Aux cent mille sourires*, 1931; *Pourquoi mourir?* 1931; *La volupté éclairant le monde*, 1932; *La biche aux yeux cernés*, 1933; *La prison des rêves, 1933*; *Madame Joli-Supplice*, 1934; i t. d. Objelodanio je također nekoliko prijevoda s engleskog.

PRIJEVODI: *Gondola krilatih nemani*, pr. A. Schneider, ZB, Zagreb, 1926; *Baršunasti plamenovi*, Obzor 1927 br. 190 i dalje; *Madona spavaćih vagona*, pr. J. Horvat, ZB, Zagreb 1928; *Ponoćni moral*, pr. I. Petrović, Zagreb 1929. J. D-e.

DEKOKCIJA je (bavarski) način varenja piva (v.), kod kojega se temperatura komine trokratnim iskuhavanjem po $^1/_3$ koma postepeno diže od 35° C na 50, 60 i 75° C.

DEKOKT → Uvarak.

DEKONCENTRACIJA → Centralizam i decentralizam.

DEKORACIJA (prema lat. decoratio, »ukras«). Dekorativno — u suprotnosti s pojmom konstruktivno — jest u prvom redu sve ono, što se primjenjuje za ukras vanjštine ili unutrašnjosti pojedinog građevnog objekta. Pritom pojam d-e ne smjera na pojedini ukrasni motiv ili ornamenat, već na ukras kao cjelinu. — U *građevinarstvu* postoji čisto arhitektonska izvanjska dekoracija, naročito na pročeljima zgrada (polustupovi, konzole, zabati, niše, zidne izbočine), i ornamentalna d., koja se sastoji od elemenata iz područja plastike i elemenata slikovnih. Plastična se d. sastoji od reljefa, kipova, te geometrijskih, biljnih i životinjskih motiva, a slikovna od različnih slikarija, mozaika, inkrustacija i sl. Postoje međutim često kombinacije jednih i drugih. Dekorativni su elementi značajni za sve slogove od najstarijeg do najnovijeg doba, te sačinjavaju ono, po čemu se razlikuju pojedini slogovi. Za unutrašnju d-u dvorana, soba, predvorja i hodnika služi štuk, opločivanje raznobojnim kamenom i mramorom, sagovi, gobelini, zastori, tapete, posoblje, slike, rasvjetna tjelesa i svi ostali proizvodi umjetnog obrta, koji pored praktične imaju i ukrasnu svrhu. Uslijed okolnosti uvjetovanih mjestom i vremenom dekoracija je ili jednostavna i skromna, ili bogata i raskošna. Ona odgovara stupnju ukusa i kulture. a u cijelosti daje značajku pojedinom stilu. — U *kiparstvu* se naziva dekorativnim onakvo djelo, koje nije određeno da postoji kao samostalna umjetnina, već ima služiti u vezi s izvjesnom okolinom, na pr. kao ukras fasade, portala, prostorije, vrta, i t. d. — U *slikarstvu* se dekorativnim označuje onakvo djelo, što prvenstveno služi za ukras, pa je stoga i izrađeno tako, da su u njemu jače naglašeni temeljni oblici i boje, a bez isticanja pojedinosti ili zalaženja u traženje pojedinačnih značajka nekog predmeta. Dekorativna umjetnost je skupni naziv za svaki umjetnički rad, koji služi prvenstveno za ukras; to se tiče sviju grana umjetnosti, a napose umjetnog obrta. — U *kazalištu* se naziva dekoracijom sve ono, što služi za ostvarenje određene sredine na pozornici, u koliko spada u područje slikanja ili plastike. → scenografija.

LIT.: Literatura o d-i nalazi se djelomično u svima onim djelima, koja govore o dekorativnoj umjetnosti, stilovima, ornamentici i sl. Posebno se mogu navesti: G. Semper, *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik* (Frankfurt, 1878—79); A. Riegel, *Stilfragen* (Berlin, 1893)); A. Melani, *Arte decorativa antica e moderna* (Milan, 1910); A. Grabar, *La décoration byzantine* (Pariz, 1928); G. Kowalczyk, *Dekorative Skulptur aus den Hauptepochen der Kunst* (Berlin s. a.). S. B.

DE KOVEN, Reginald, ✱ Middletown (Connecticut) 1859, † Chicago 1920, američki skladatelj. Svršivši glazbene nauke u Stuttgartu, Frankfurtu, Firenci, Beču i Parizu, živio je u New-Yorku kao glazbeni izvjestitelj nekih časopisa i član Narodnog zavoda za umjetnost i književnost. G. 1901. osnovao je Filharmonijski orkestar u Washingtonu. Došao je na glas kao skladatelj brojnih opereta, a napisao je i 2 opere *(The Canterbury Pilgrims, Rip van Winkie)*, 1 orkestralnu suitu, sonatu za glasovir i više popjevaka.

LIT.: Reg. de Koven, *Reginald de Koven*, New-York 1926. S. S-i.

DEKREMENT → Inkrement.

DEKRESCENCIJA → Kristal.

DEKRETAL (od lat. decretalis epistola »rješidba listom«). Papa je svoju zakonodavnu vlast izvršivao u srednjem vijeku pretežno mnogobrojnim rješidbama za konkretne slučajeve, a izdavao ih je kao listove, koji se zovu dekretalima. Zato zbirke takvih dekretala, koji su se sabirali već od 6. st. (prva od Dionizija Maloga), sadržavaju papinsko zakonodavstvo. Službeni crkveni zakonici bile su zbirke dekretala Grgura IX. (1234), Bonifacija VIII. (1298) i Klementa V. (1317), koje su ujedno sastavni dijelovi Corpus Iuris Canonici (v.). Crkveno pravo u tim zakonicima naziva se dekretalnim pravom. Fr. H.

DEKRETISTI → Kanonsko pravo.

DEKSIP, 1. Publije Herenije (*Π. Ἑρέννιος Πτολεμαίου Ἕρμειος*), atenski retor i povjesničar (210—273 po Kr.). Bio je sjajna pojava u doba propadanja Grčke. U svom rodnom gradu vršio je visoke službe (*ἄρχων βασιλεύς* i *ἄ. ἐπώνυμος*). Kada su 267 gotski Heruli napali Atenu, on je vatrenim govorom potaknuo sugrađane na otpor. Napisao je 3 povjesnička djela: *Povijest iza Aleksandra* (*Τὰ μετὰ Ἀλέξανδρον*) u 4 knjige, vjerojatno izvadak iz Arijanova istoimenog djela, *Skitsku povijest* (*Σκυθικά* o ratu s Gotima u 3. st.) i *Kroniku* (*Χρονικά*) u 12 knjiga do smrti cara Klaudija II. (270). U 4. st. nastavio ju je Eunapije u svom djelu *Kronika iza Deksipa* (*Χρονικὴ ἱστορία ἡ μετὰ Δέξιππον*) u 14 knjiga, koje je sezalo do Honorija i Arkadija (270—404). Radi sažetog načina pisanja D-ova su djela bila veoma raširena. Zbog njegovih zasluga za grad podigli su mu građani spomenik, kojega nam je podnožje s natpisom sačuvano (CIA III 716).

2. Novoplatonik iz sredine 4. st. pos. Kr. Poznat je po svom komentaru Aristotelovim *Kategorijama* (*Ἀπορίαι καὶ λύσεις εἰς τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας*). Tim je djelom

htio pobiti Plotinove prigovore nauci o kategorijama. Napisao ga je pod utjecajem Porfira i Jambliha.

3. Hipokratovac (Ἱπποκράτειος) iz Kosa, iz 4. st. pr. Kr. Izbavio je svoj rodni grad od rata tako, da je izliječio oba sina karskoga kralja Hekatomna. Napisao je liječničku knjigu Ἰατρικὸν βιβλίον i spis o prognozama (Περὶ προγνώσεων) u 2 knjige. Izradio je, očito pod utjecajem Herodika iz Knida, sistem o postanju bolesti držeći sluz i žuč osnovnim tvarima ljudskoga tijela. Ova dva soka uzrokuju bolesti, kad preotmu mah u ljudskom tijelu radi češćega i nepravodobnog dovođenja hrane. Raznolikosti bolesti uzrokovane su množinom obadvaju sokova i mjestom, na kojem se smjeste. Z. D.

DEKSTRINI su polisaharidi (ugljikohidrati slični škrobu, istoga empirijskog sustava, ali manjih molekula nego škrob, pa zato veće topljivosti); ljepljivih su svojstava te služe kao nadomjestak za arapsku gumu (ljepila za marke, kuverte, biljege i sl.). Postaju: 1. prženjem suhog škroba kod 160 do 200° C, 2. prženjem škroba navlaženog sa 0,1—0,15% solne ili dušične kiseline kod 110—140° C i 3. djelovanjem dijastaze na škrob u rastopini kod 50° do 65° C. Njihov postanak tumači se kao postepeno cijepanje molekule škroba, koji je nastao polimerizacijom dijamiloze $(C_{12}H_{20}O_{10})$, pa mu pripada formula $(C_{12}H_{20}O_{10})_n$, ili — kako se obično piše — $(C_6H_{10}O_5)_n$. Ako se od te molekule oduzima jedna po jedna molekula dijamiloze, postaje najprije amilodekstrin, koji s jodom reagira ljubičasto, onda eritrodekstrin, koji se jodom bojadiše crveno, zatim ahrodekstrin i napokon maltodekstrin. Potonja dva dekstrina više ne reagiraju s jodom, lakše se otapaju u vodi i slabije su ljepljivosti. M. M.

D. je najvažniji ugljiko-hidrat u t. zv. »dječjim brašnima«, u pivu i u kori kruha. U kuhinji stvara se prženjem brašna (dekstrinizacijom), koji se u crijevima veoma dobro rezorbira. Osim toga još povećava probavljivost drugih jela u želucu. E. M.

DEKSTROKARDIJA (od lat. dexter »desni« i grč. (καρδία »srce«) je pomaknuće srca u desnu stranu, ako se s njegove lijeve strane ili stvara novotvorba ili se u lijevom prsištu nakuplja gnoj, serozna tekućina ili zrak. Postoji i prirođena d., kod koje se mijenja i oblik srca. Vršak je srca okrenut desno, a desna klijetka i pretklijetka imaju oblik ljevostranih šupljina i obratno. Z. K.

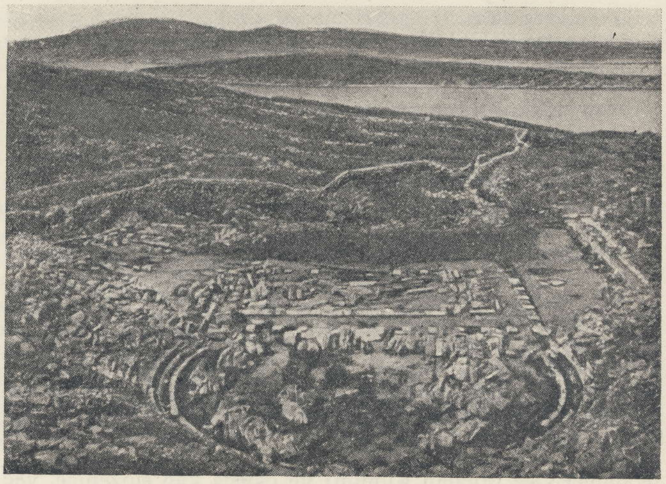
DEKSTROZA (grožđani slador, glukoza ili glikoza) je kemijskooptički antipod fruktoze (v.) i nalazi se u većim količinama kao poznata nenormalna sastavina u krvi i u mokraći dijabetičara. U medicinskoj dijetetici služi dekstroza u obliku preparata »dextropura« za hanive klistire, za injekcije (subkutane, intramuskularne i intravenozne). E. M.

DEKUBITUS (lat. decumbere »leći«, još ulcus decubitale → čir) zove se mjesto, na kome je otpalo tkivo zbog gangrene (→ gangrena), a najčešće se razvija na površnim dijelovima tijela, koji su osobito izloženi pritisku kod dugotrajnog ležanja. Takva su mjesta: dio krstače i pete. Može nastati i na sluznici, ako neki predmet vrši na nju stalan pritisak (na pr. cijev kanile stvara dekubitus na sluznici dušnika, a cijev irigatora na sluznici zadnjeg crijeva i t. d.) Z. K.

DEKUMATI (agri decumates), zemljište, za koje su naseljenici plaćali državi, koja im ga je davala, deseti dio prihoda. Imenom *Agri decumates* napose nazivala se zemlja među Renom i Dunavom. G. N.

DEKURION, u najstarije rimsko doba možda zapovjednik pješačke, a kasnije konjaničke dekurije. U građanskom životu d. član je vijeća pojedine kolonije ili municipija (ordo decurionum). D-i su neka vrsta gradskoga plemstva, koje odgovara senatorima u Rimu. Imaju i posebne počasne znakove (ornamenta decurionalia) i upisani su u posebnu knjigu album decurionum. G. N.

DEL (danas Mikra Dhilos za razliku od zapadnijeg Megale Dhilos, koji se prije zvao Reneia), vulkanski otočić u srednjem dijelu Kiklada i Egejskom moru. Dug je u smjeru *S-J* do 5 km, a površina mu iznosi oko 5.2 km². Najviša točka Kynthos (107 m) gotovo je u sredini otoka; vegetaciju sačinjavaju rijetki žbunjevi. Danas na D-u stalno živi samo čuvar iskopina, a povremeno stočari s većih susjednih otoka. U.



DEL, Kazalište

Povijest. D. je imao u grčkoj povijesti veliko značenje, iako sam nije mogao voditi političkih akcija. Smatran kao rodni otok boga Apolona možda je bio već rano zajedničko svetište Kiklada. Za vlade Pizistratove pokuša Atena da ga podjarmi; neko vrijeme pripadao je samskom tiraninu Polikratu, a u doba perzijskih ratova Perzijancima.

Političko značenje dobio je D., kad je poslije pobjede nad Perzijancima osnovan savez gradova i otoka na Egejskom moru pod vodstvom Atene. D. bude izabran za sjedište toga saveza, koji se i naziva delskoatički. Na D-u je bilo sjedište saveznog vijeća, a u Apolonovu hramu čuvala se savezna blagajna pod upravom atenskih helenotamija. Međutim je 454 pr. Kr. prenesena savezna blagajna u Atenu, ali je D. ostao i dalje središte amfiktionije.

D. je bio samostalna država i član saveza, a imao je i svoje arhonte. Uza sve to se atenska prevlast jako isticala, i Atena je preuzela u svoje ruke svetišta i brigu oko Apolonova kulta na otoku. G. 425 uvede ona petogodišnje svečanosti, na kojima su se svake pete godine priređivala natjecanja u glazbi, gimnastici i konjskim utrkama, po uzoru panhelenskih. Kad su Delijci bili time nezadovoljni, jer su nove svečanosti zasjenile stare delske, protjeraše ih Atenjani s otoka, i oni se iseliše u Malu Aziju u grad Adramitij, ali ih doskora, po nalogu delfskoga proročišta, Atenjani opet vratiše (420). Kad je u peloponeskom ratu Atena bila slomljena, došao je D. najprije pod vrhovnu vlast Spartanaca, koji su tada njegova svetišta bogato darivali. Poslije pobjede kod Knida pokušaše Atenjani obnoviti delsko-atičku amfiktioniju i uzeše u svoje ruke upravu delskih hramova; tako stekoše opet političku prevlast nad D-om. Negdje između 315 i 308 pr. Kr. Del se sporazumno oslobađa atenske prevlasti i postaje slobodan, a g. 288 ulazi u »otočki savez« pod zaštitom egipatskih Ptolemejevića. U sredini 3. st. raspade se taj savez, i D. postane opet slobodan, ostajući takav čitavo jedno stoljeće pod nekom zaštitom makedonskih kraljeva. U to doba D. se ne smatra više vjerskim središtem; on razvija trgovinu i postaje središte, u koje se skuplja žito iz Crnog mora i Numidije i gdje se sastaju trgovci iz svih zemalja istočnog Sredozemlja. On dobiva značenje svjetskoga trgovačkog grada. Sveti je otok ne samo Apolona, nego i Zeusa, Serapisa, Izide, Artemide i dr. Kad su Rimljani poslije pobjede nad Perzejem (168) zauzeli Makedoniju, predadoše oni delsko svetište Atenjanima. Delska luka posta slobodnom, Deljane potjeraše, a na otok naseliše Atenjane. Tada D. postade još jače trgovačko središte, pogotovo, kad su Kartaga i Korint razoreni (146), a mnogi trgovci prijeđoše na Del. On se tako pretvori u kozmopolitski grad. Poslije 90 pr. Kr. počinje propadati. G. 87 pohara ga Mitridatova vojska, a g. 69 gusari toliko, da se nikada više nije oporavio.

LIT.: V. Schoeffer, *Delos*, PWR, IV.; P. Roussel, *Delos, colonie athenienne*, Pariz 1912; Isti, *Les cultes egyptiens à Delos* Pariz-Nancy 1917; P. Roussel, *Delos*, Pariz 1925. G. N.



POKOLJ NA HIJU
Pariz, Louvre





Gore: POSLIJE LOVA; *dolje:* BORBA KONJA U ARAPSKOJ STAJI



DANTE I VERGILIJE PRELAZE JEZERO U PAKLENSKOM GRADU DISU
Pariz, Louvre





Gore: MAČKA; *dolje:* LAV

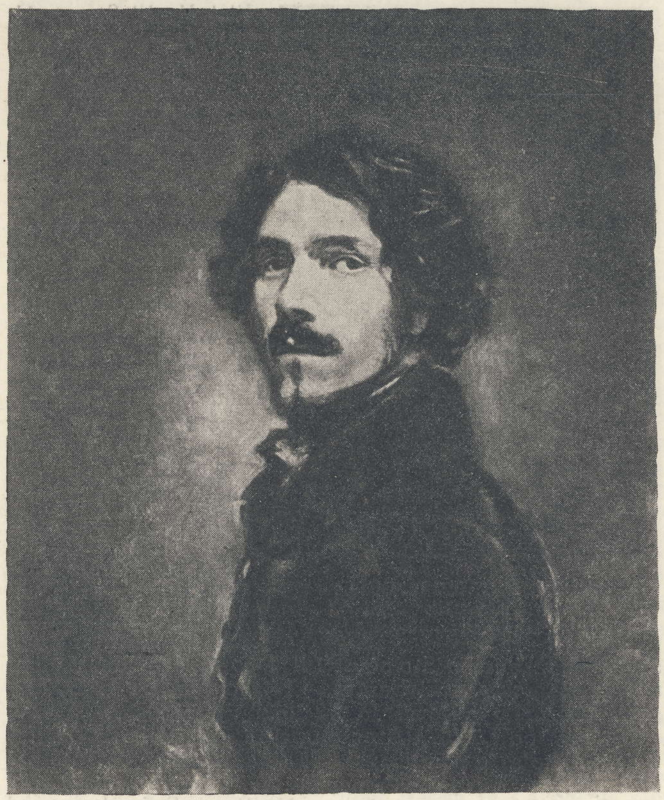
Starine daju D-u njegovu znamenitost. Otkako je otok u doba Hadrijana opustio, njegove su bogate zgrade bile prepuštene neminovnoj propasti. Nekada je na otok dolazilo toliko putnika i hodočasnika, da je Nikija g. 425 pr. Kr. bio sagradio drveni most s otoka Reneje preko malenog otoka Rematiarisa do njega. U srednjem vijeku zamuljena je bila i luka, koju je u 2. polovici 2. st. pr. Kr. uredio graditelj Teofrast. Kamenje svetišta i svjetovnih zgrada služilo je kao kamenolom, iz kojega su stanovnici susjednih otoka, osobito Mikona, odvozili, što im se sviđalo. Kad je 1445 došao na Del Ciriaco d'Ancona, mogao je još nacrtati mnogo kipova i ostataka Apolonova hrama, ali kasnije je i toga najvećim dijelom nestalo. Istom učenjaci 19. st. otkopaše najveći dio temelja starinskih zgrada, ustanovivši već zaboravljenu topografiju i prenijevši najveći dio ostataka kipova, stupova i natpisa u narodni muzej u Ateni. G. 1873 započeo je stručna iskapanja Francuz Lebègue. Njegov je rad nastavio Stamatakis, a zatim Homolle, koji je iskopao Apolonov hram. Hauvette-Besnault i Reinach iskopaše hram Kabira, svetišta stranih bogova i zgrade oko jezera. Najposlije je Francuska arheološka škola iz Atene iskopala 69 zgrada s brojnim umjetninama, među kojima su neke arhajske. Premda su još neki dijelovi otoka neistraženi, pregled je kulturnoga razvoja otoka D-a danas gotovo potpuno jasan.

Kad su se g. 426 pr. Kr. imali s otoka ukloniti svi grobovi, pokazalo se po oružju i drugim ostatcima, da su najstariji stanovnici Dela bili Karani, napola gusarsko, a napola trgovačko pleme iz Male Azije. Njih su zamijenili Jonjani, koji su preuzeli i staro svetište Kabira. Ne zna se, otkuda je došao kult Apolonov, ali je taj kult dao bezvodnomu i kamenomu otoku, na kojem se radi granitnoga tla nije moglo nikada razviti bujnije raslinstvo, svu njegovu znamenitost. Lađe, koje su dovozile putnike, hodočasnike i trgovce na D., pristajale su na zapadnoj obali u Svetoj luci. Na obali su se nalazila dva umjetnički izgrađena trijema, a iza njih se prostiralo sajmište. Između dva trijema, koji su bili ujedno tržnice i odmarališta, vodio je put na sjever u sveti kotar, gdje se dizao u sredini Apolonov hram, sagrađen kao dorski peristil. Okolo hrama bio je sveti trg s mnogim kipovima i putovima, riznicama i drugim hramovima, od kojih su najznamenitiji bili posvećeni Leti, Artemidi i Dionizu. Kip Apolonov izradili su Nakšani Tektej i Angelion. Buondelmonte vidio je još 1444 golem Apolonov kip, koji, veli, ne bi ni 1000 ljudi moglo podići. Danas su ostatci toga kipa, koji potječe iz 5. st. pr. Kr., pohranjeni na više mjesta, jedna noga čak u londonskom muzeju. U blizini Apolonova hrama nalazio se i sveti gaj, a sjeverno od svetoga kotara bilo je sveto jezero. Južno od zemljišta, posvećena Apolonu pokraj potoka Inopa, stajale su posebničke kuće, a još južnije od njih svetište Herakla, svetište Kabira i kazalište, koje se prišlanjalo uz jedan podanak brda Kinta. Na Kintu se nalazila Zmajska pećina (*Δρακοντοσπηλία*), koja je služila za neke bogoslužne svrhe. Među mnogim spomenicima isticale su se na rubu svetoga kotara južne Propileje, koje su sagradili Atenjani u drugoj polovici 2. st. pr. Kr. kao zavjetni dar Apolonu, a uz njih se dizao umjetnički trijem makedonskoga kralja Filipa V., koji je 205—197 bio gospodar Kiklada. Među Helenima je bio opće priznat mit, da je D. rođeni otok boga Apolona. Za vrijeme vjerskih svečanosti, koje su se slavile više puta u godini, dolazili su na otok Heleni iz svih krajeva svijeta, tako da je to uz Olimpiju i Delfe bilo najposjećenije helensko hodočasničko mjesto. P. G.

DELABORDE, Henri, grof, ✱ Rennes 2. V. 1811, † Pariz 18. V. 1899, francuski slikar i umjetnički kritičar. Slikarstvo je učio kod Delarochea. Od 1855 do 1885 bio je čuvar zbirke bakropisa pariske Narodne knjižnice. Bio je član Akademije lijepih umjetnosti, a od 1874 do 1898 njezin stalni tajnik.

BIBL.: *Oeuvre de P. Delaroche* (1858); *Lettres et pensées d'Hippolyte Flandrin* (1865); *Ingres, sa vie, ses travaux, sa doctrine* (1870); *Le département des estampes à la Bibliothèque nationale* (1875); *l'Académie des Beaux-Arts* (1891).

DELACROIX, Eugène, ✱ Charenton Saint-Maurice, 25. IV. 1798, † Pariz, 13. VIII. 1863, francuski slikar. Više nego njegov kratki boravak u atelieru Guérina (1816) i u Ecole des beaux-arts (1818) važni su za njegov razvitak općenje s Grosom i Géricaultom, njegovi dodiri s romantičarskim piscima, upoznavanje engleskih pejzažista za boravka u Engleskoj (1824—25) te upoznavanje arapskog života za putovanja u Maroko (1832).



EUGÈNE DELACROIX, AUTOPORTRET
Firenca, Galleria degli Uffizi

G. 1822 izložio je *La barque de Dante*, za kojim slijede osobnija i sjajnijim bojama izvedena djela, potaknuta većinom književnošću, u kojima zanosno prikazuje romantičke slike: *Le massacre de Scio* (1824, djelo je pobudilo simpatije za grčki rat za oslobođenje), *La mort de Sardanapale* (1827), *Hamlet et les fossoyers*, *La mort d'Ophélie*, *Le naufrage de Don Juan* (1841). Rjeđe se nadahnjuje dnevnim događajima: *La Liberté conduisant le peuple* (1835). — Nakon puta u Maroko pružaju mu brojne predmete Istok i antikni svijet: *Les femmes d'Alger* (1834), *Noce juive au Maroc*, i t. d.... *Médée* (1838), *Cléopâtre* (1839), *La justice de Trajan* (1840) i t. d.

Službene narudžbe, kojima su ga obasipali od 1833, navele su ga na velike dekorativne radove, koji su odgovarali njegovu daru. U zgradama Zastupničke komore, Luxembourga, Louvra, u pariskoj grad. vijećnici, u crkvi Saint-Sulpice izradio je goleme kompozicije, u kojima izražava uzvišene misli, a da nikad ne zapada u apstrakciju i bezbojni simbolizam.

Kao obrazovani umjetnik i duboki mislilac on promišlja svoju tehniku i svoje djelo, koje ostvaruje kao u nekoj groznici. Nesigurnosti i katkada netočnosti crtanja iščezavaju pod čarom divne i znalački iskorišćene boje. Njegove dugo i strpljivo pripravljane kompozicije zadržavaju čitav onaj zanos i svu onu živahnost, koje drugi umjetnici poznaju tek pri skiciranju.

BIBL.: D-ov dnevnik i dopisivanje otkrivaju umjetnikove misli, brige i neprekinuto istraživanje. Zadnje i najbolje je izdanje izašlo kod Plona, brigom André Joubina: *Journal 1822—63*, 3 sv., Pariz 1932; *Correspondance* 1804—63, 4 sv., Pariz 1936—37. Članci su mu sabrani u *Oeuvres littéraires*, 2 sv., Pariz, Crès 1923.

LIT.: Od brojnih monografija o D-u ističu se: M. Tourneux, *E. D.* Pariz 1886 (s bibliografijom); R. Escholier, *E. D. peintre, graveur, écrivain*, 3 sv., Pariz 1926—1928. J. D-e.

DELAFIELD ELISABETH → Dashwood.

DE LA GARDIE ili **Ponce d'Escouperie,** švedska velikaška porodica francuskog podrijetla, iz Roussola u Languedocu, gdje je poznata od 1300. — **De la G. Pontus,** kasniji švedski barun od Ekholma (✱ Roussol 1520 ili 1530, † Narva 5. XI. 1585), bio je najprije u službi Piemonta, a 1556 sudjelovao u vojsci, poslanoj u pomoć škotskoj kra-



MAGNUS GABRIEL DE LA GARDIE
(Falckov bakrorez po Beckovoj slici)

ljici Mariji Stuart. G. 1559 je u danskoj službi, 1565 u švedskoj, gdje je postao feldmaršal. G. 1580 osvoji od Rusa Livonsku te postane njenim namjesnikom. — Njegov sin **De la G. Jakob Pontusson** (✻ Reval 20. VI. 1583, † 12. VIII. 1652) poveo je 1610 plaćeničku vojsku u pomoć Vasiliju Šujskom u Moskvu, osvojio Novgorod i podvrgao ga švedskoj vlasti, no kod Pskova je odbijen od Rusa, kojih se položaj poboljšao nakon izbora Mihajla Romanova 1613. De la G. je doduše pobijedio 1614 kod Staraje Ruse, ali se kralj Gustav Adolf odlučio vratiti u Švedsku. Nakon mira u Stolbovi (1617) postade feldmaršal, pa namjesnik u Rigi i Livonskoj. — Njegov sin **De la G. Magnus Gabriel** (✻ Reval 15. X. 1622, † Vänngarn 26. IV. 1686), grof od Läckö i Arensburga, bio je ljubimac kraljice Kristine, koja je namjeravala da se za nj uda. G. 1646 poslala ga je u misiju u Francusku. Po svom povratku 1647 oženio se njenom sestričnom Marijom Eufrozinom od Zweibrückena. G. 1653 pade kod kraljice u nemilost, no 1654 povjeri mu Karlo X. vrhovno zapovjedništvo nad vojskom u borbama protiv Rusa i Poljaka. Vodio je pregovore za mir u Olivi (1660) i bio imenovan državnim kancelarom. Za malodobnosti Karla XI. bio je član regentskog vijeća. G. 1672 sklopio je savez s Francuskom. Karlo XI. stavio ga je 1682 pod istragu, ali mu je dopustio, da se povuče na svoje imanje, gdje je živio do smrti izgubivši najveći dio svog imutka. Bio je čovjek uman i velik zaštitnik književnosti i umjetnosti.



YVES DELAGE

DELAGE, Ives, ✻ Avignon 13. V. 1854, † Sceaux (Seine) 7. X. 1920, francuski biolog i zoolog. Učio je medicinu i prirodne znanosti u Parizu, gdje je bio učenikom Lacaze-Duthiersa; od 1883 profesor zoologije na sveučilištu u Caenu, 1884 ujedno ravnatelj biološke stanice u Luc-sur-meru, 1886 profesor zoologije na Sorbonni, ujedno podravnatelj, a 1901 ravnatelj biološke stanice u Roscoffu. G. 1908 radi bolesti očiju prestao predavati, ali je do smrti upravljao biološkom stanicom.

U prvoj periodi rada bavio se kao eklektičar različnim zoološkim temama: anatomijom i fiziologijom krustaceja, razvitkom i sistematikom spužava, građom crva-plošnjaka *Convoluta*, kod kojega je otkrio živčani sustav, anatomijom kita *Balenoptera*, građom i sistematikom *Ascidia*, razvojem jegulje *Conger*. Klasična su mu istraživanja o razvitku *Sacculine*, parasitičkog raka u obliku vreće, koji živi na morskom pauku, ali ga ličinka odaje kao raka; otkrio je sve faze pretvaranja Cypris-stadija ličinke u parasitičku vreću. Bavio se i fiziološkim problemima, napose funkcijom polukružnih cijevi nutarnjeg uha i pokazao, da su to osjetila za saznanje rotacijskih kretnja. U 90-tim godinama prešao je k problemima opće biologije, naročito nasljeđivanju, građi protoplazme i oplodnji. Zastupao je krajnje epigenetičko stajalište. Nasljeđivanje tumači specifičkom kemijskom građom cijele protoplazme. Branio je nasljeđivanje stečenih svojstava i pobijao sve korpuskularne teorije nasljeđivanja. Poricao je individualitet kromosoma. Tada novo uskrslom mendelizmu nije pripisivao nikakvog značenja. Poznati su njegovi pokusi o umjetnoj partenogenezi i oplođivanju komadića jajeta bez jezgre. D-u je prvome uspjelo iz ličinke, proizvedene umjetnom partenogenezom, uzgojiti morskog ježa, odnosno morsku zvjezdu. Pošto je 1912 gotovo oslijepio, počeo se baviti psihološkim pitanjima, napose snom.

Glavna djela: *L'évolution de la Sacculine*, Arch. zool. exp., 1884; *Études expérim. sur les illusions de direction pour servir à déterminer les fonctions des canaux demi-circulaires*, 1886; *Embryogénic des éponges*, Arch. zool. exp. 1892; *La structure du protoplasma et les théories sur hérédité et les grands problèmes de la biologie générale*, Pariz 1895, 2. izd., 1902; *Études sur la mérogonie*, Arch. zool. exp., 1899; Hérouardom, *Traité de zoologie concrète: La cellule et les Protozoaires*, 1896; *Les Vermidiens*, 1897; *Les Procordées*, 1898; *Les Mésozoaires et les Spongiaires*, 1899; *Les Coelenterées*, 1901; s M. Goldsmithovom, *Les Théories de l'évolution*, Pariz 1909; *La Parthenogénèse naturelle et expérimentelle*, Pariz 1913; *Le Rêve, étude psychologique, philosophique et litteraire*, Pariz 1919; G. 1896 osnovao časopis L'Année biologique.

LIT.: M. Goldsmith, *Y. D., Notice nécrol.*, L'Année biol. XXV., 1920—21. B. Z-k.

DELAGQA BAY, prostran zaliv na jugoistočnoj obali Afrike, u najjužnijem dijelu portugalske kolonije Moçambique. Ulaz sužavaju istoimeni poluotok i otok Inyak. Zaliv je dobra prirodna luka, iz koje vodi 553 km duga željeznica u Pretoriju i Johannesburg. Kako je kroz zaliv D. najkraći i najlakši pristup u Transvaal, parbila se za nj Engleska s Portugalom od 1823. G. 1875 dosudio je obranički sudac Mac Mahon cijeli zaliv Portugalu, ali se njime u prometnom pogledu najviše koriste Englezi. A. M. S.

DELAHERCHE, Auguste, ✻ Beauvais 27. XII. 1857, franc. keramičar. Isprva pravi u tvornici nacrte za keramičke proizvode, a ujedno se bavi i građevnom keramikom. G. 1887 postaje vlasnik jedne tvornice, a 1894 osniva u blizini svoga zavičaja keramičku radionicu. Uporedo ide i njegov stvaralački rad: proučavajući perzijsku i istočnoazijsku keramiku isprva se još zadovoljava linearnom ornamentikom; pomalo teži za plastičnim efektima pa se služi sve žarče obojenom caklovinom, dok ne prijeđe k čistom obliku posude s jednostavnim bojama. Najbolji pregled D-ova rada pruža muzej u Beauvaisu. F. C.

DELAISSEMENT → **Pomorsko osiguranje.**

DE LA MARE, Walter John, ✻ Charlton (Kent) 25. IV. 1873, engleski pjesnik i romanopisac. Od 1889 bio je privatni činovnik u Londonu, a 1908 napustio je službu i posvetio se samo književnosti. G. 1901 objavio je zbirku dječjih pjesama *Songs of Childhood*, a 1904 roman *Henry Brocken*. Pjevajući u stilu Blakea i Coleridgea, zauzeo je vidno mjesto među svojim suvremenicima. Većina pjesama tiskana mu je u zbirkama: *The Listeners and Other Poems* (1912), *Peacock Pie* (1913), *Motley and Other Poems* (1918), *Ding Dong Bell* (1924), gdje je niz epitafa uključio u prozni okvir, *The Fleeting and Other Poems* (1933). G. 1920 izdao je prvi svezak sabranih pjesama *Collected Poems 1901—1918*, a 1935 drugi svezak *Collected Poems 1919—1934*. Lijep uspjeh imao je s romanima *The Return* (1910) i *Memoirs of a Midget* (1921). Tu je došla do izražaja njegova fantazija i simbolizam, zbog kojega ga smatraju nastavljačem Maeterlincka. G. 1919 napisao je esej *Rupert Brooke and the Intellectual Imagination*, a 1930 *Desert Islands and Robinson Crusoe*. Napisao je velik broj pripovjedaka: *The Riddle and Other Stories* (1923), *Broomsticks* (1925), *On the Edge: Short Stories* (1930), *The Lord Fish and Other Stories* (1933), *The Wind Blows Over* (1936) i mnoge druge zbirke.

LIT.: Megroz, *W. de la M.* (1924); F. Reid, *W. de la M.* (1929). R. F.

DELAMBRE, Jean Bapt. Joseph, ✻ Amiens 29. IX. 1749, † Pariz 19. VIII. 1822, francuski astronom. Od 1807 profesor astronomije na Collège de France. Izradio tablice Sunca, velikih planeta i Jupiterovih satelita. Sudjelovao kod mjerenja duljine geografskog stupnja.

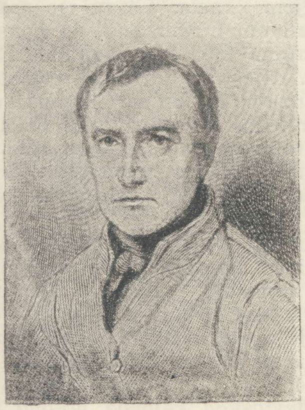
BIBL.: *Base du système metrique* (3 sv., 1806—10); *Astronomie théorétique et pratique* (1814); *Histoire de l'astronomie* (1817—27). F. M-ć.

DELAPLANCHE, Eugène, ✻ Pariz 28. II. 1836, † Pariz 10. I. 1891, francuski kipar. Učio je kod Dureta, zatim u Rimu. Kasnije je na nj utjecao Carpeaux. Najpoznatija su mu djela *Eve avant le péché* (1870, perivoj Tuileries), *Sainte Agnès* (1873), *La Musique* (mramor, u pariškoj vel. operi, 1870), kip *Aubera* (pariška vel. opera), *l'Aurore* (perivoj Luxembourg) i t. d.

DE LA REY, Jacobus Herklaas, ✻ Lichtenberg 22. X. 1847, † Johannesburg 16. IX. 1914, burski general. Potječe iz stare francuske hugenotske porodice. U mladosti je sudjelovao u ratu protiv Kafra, 1893 biran je u Volksraad Južnoameričke republike, gdje je podupirao politiku generala Jouberta. Na početku rata s Englezima postaje gene-

ral i uspješno vojuje protiv lorda Methuena i lorda Robertsa. Dne 11. VII. 1900 prisilio je na predaju znatniji odred britanskih četa. Kasnije je postao članom vlade i zapovjednikom operacija u Transvaalu. Tu je 7. III. 1902 zarobio kod Klerksdorpa generala Methuena, ali kako je ovaj bio teško ranjen, a De la Rey mu nije mogao pružiti liječničku pomoć, pustio ga je na slobodu. Sudjelovao je u mirovnim pregovorima, a nakon potpisa mira pošao je u Englesku i Indiju, da nagovori zarobljene Bure, da prihvate novo stanje. G. 1907 izabran je u transvaalski sabor. Na početku prvoga svjetskog rata spremao je s Maritzom bunu, pa je ustrijeljen od redarstvene ophodnje.

DE LA RIVE, Auguste Arthur, ✳ Ženeva 9. X. 1801, † Marseille 27. XI. 1873, švic. fizičar i političar. Prof. fizike na akademiji u Ženevi, član francuske akademije u Parizu i Royal Society u Londonu. Povodom francuske aneksije Savoje i Nice uspješno je zastupao Švicarsku kao izvanredan poslanik u Londonu. Njegova glavna istraživanja odnose se na elektricitet i magnetizam: galvanski članci, električni luk, pojavi svjetlosti u razrijeđenim plinovima; nadalje: specifična toplina plinova (s Marcetom). Glavno djelo: *Traité de l'électricité théorique et appliquée*, 5 sv., Pariz 1854—58. M. K.



PAUL DELAROCHE
Autoportret

DELAROCHE, Paul Hippolyte, ✳ Pariz 17. VII. 1797, † Pariz 4. XI. 1856, francuski slikar, glavni predstavnik franc. ilustrativnog povijesnog slikarstva prve polovine 19. st. Bio je najznatniji Grosov učenik, a u svoje vrijeme jedan od najslavljenijih slikara. Izvrsno je poznavao svoj posao, a nastojao je uskladiti Ingresov klasicizam s romantičnim koloritom Delacroixovim. Njegove povijesne slike, pune scenskih postava, dramski su rječite, a prikazuju gotovo uvijek tragične momente iz života slavnih ljudi, navlastito iz engleske političke povijesti. Jedna je od najpoznatijih njegovih slika *Smrt kraljice Elizabete* (1827, Louvre), kao i *Djeca kralja Eduarda* (1831, Louvre). Danas se njegova umjetnost manje cijeni nego za njegova života. Moderni su ga kritici okrivili, da su njegov »prividni« realizam i sva scenska pomagala, kojima je ukrašavao slike, bili glavni krivci prosječnog ukusa šire umjetničke javnosti u Evropi kroz dobar vremenski odsjek 19. st.



PAUL DELAROCHE, Smrt kraljice Elizabete Engleske
Pariz, Louvre

LIT.: S. de Lalaing, *Les Vernet, Géricault et Delaroche*, Pariz 1887. V. H-n.

DELARUE-MARDRUS, Lucie, ✳ Honfleur 3. XI. 1880, francuska spisateljica, udata za J. Mardrusa, orijentalista i prevodioca »Tisuću i jedne noći«. Objelodanila je knjige pjesama: *Occident* (1901), *Ferveurs* (1902), *Horizons* (1903), zatim *La Figure de Proue* (1908), *Par vents et marées* (1910), *A maman* (1920), *Les sept douleurs d'octobre* (1930). Osim lirike napisala je pedesetak romana, od kojih su neki doživjeli lijep uspjeh: *Roman de six petites filles* (1909), *Ex voto* (1922), *Sainte Thérèse de Lisieux* (1926). Okušala se i u dramskoj književnosti: *Sapho désespérée* (1906), *La Prêtresse de Tânit* (1909). U drami kao i u romanu prevladava kod nje lirski elemenat, pun žarkih boja i zanosa.



LUCIE DELARUE-MARDRUS

Prijevodi su: *Između dvije ljubavi* i *Pjevačica*, prev. Stjepan Gruber (Annie Cella), Zagreb 1928.

LIT.: Ch. Maurras, *Le Romantisme féminin* (u *l'Avenir de l'Intelligence*, 1905). P. Cl.

DELATOUR, Albert, ✳ Bienne 7. VI. 1858, † Pariz 5. III. 1938, francuski statističar. Nakon svršenih nauka stupi u financijalnu službu. Talenat i opća naobrazba otvoriše mu put na polje nauke. G. 1890 preuzima profesorsko mjesto na l'École supérieure de Commerce u Parizu. Postavljen je za člana u visokom vijeću za područje statistike. Veoma velik udio ima u međunarodnoj statistici. Od 1891 član je Međunarodnoga statističkog zavoda, komu je od 1913 podpredsjednik uz predsjednika Luigia Bodija. Od 1923 bio je predsjednik zavoda do 1931, kad je zbog starosti napustio predsjedništvo, te bio izabran začasnim predsjednikom.

LIT.: *Albert Delatour* u Journal de la societé hongroise de statistique, Budimpešta XI., 1938. R. S-r.

DELATYN, gradić u istočnoj Galiciji na lijevoj obali Pruta, postaja na željezničkoj pruzi, koja vodi iz Stanislavova preko Jasine u Potisje; stanovnici su većinom Ukrajinci, koji ponajviše rade u rudniku soli. Slana kupališta su u D-u i u susjednom selu Dori. Ovdje se držala ruska vojska od kolovoza 1916 do srpnja 1917 ugrožavajući Podunavlje. N. Ž.

DELAUNAY, Jules Elie, ✳ Nantes 12. VI. 1828, † Pariz 5. IX. 1891, francuski slikar. U pariškoj akademiji bili su mu učitelji H. Flandrin i L. Lamothe. Bio je u Italiji, gdje s Ingresova klasicizma skrene na stazu slikarstva quattrocenta. Tokom daljeg razvoja ogleda se u njegovim radovima težnja za učincima svijetla i sjene. Postaje jedan od zastupnika tadašnjega službenoga povjesničkog slikarstva, ali svoje najbolje radove (*Pričest apostola*, 1865, *Kuga u Rimu*, 1869, *Smrt Nesova*, 1869, *Iksion se ruši u Had*, 1876) zna prožeti i nekom epskom veličinom. Povjeravali su mu i dekorativne zadaće (dvorane državnog vijeća u Palais-Royalu, stubište pariške vijećnice i dr.). F. C.

DELAUNAY-BELLEVILLE, Louis, ✳ Corbeil 20. XI. 1843, † Cannes 10. II. 1912, francuski inženjer brodskog strojarstva, upravitelj tvornice strojeva »Belleville« u St. Denisu kraj Pariza. Znamenit je po vodocijevnim kotlovima, nazvanim njegovim imenom. Đ. S.

DELAVIGNE, Casimir-Jean-François, ✳ Le Havre 4. IV. 1793, † Lyon II. XII. 1843, francuski pjesnik i dramski pisac. G. 1811 ispjevao je *Dithyrambe sur la naissance du Roi de Rome*, koji mu je pribavio Napoleonovu čestitku. Doskora je stekao slavu odama, nadahnutim suvremenim događajima (Waterloo) ili povješću (Jeanne d'Arc), pod



CASIMIR DELAVIGNE (po medalji Davida d'Angersa)

naslovom *Les Messéniennes* (1816—22). Luj XVIII. imenovao ga je 1818 knjižničarom dvorske kancelarije, a kasnije mu je vojvoda Orleanski (budući Luj Filip) dao jednako mjesto u Palais-Royalu, koje je zadržao do smrti. Dne 24. II. 1825 izabran je u Francusku Akademiju. Odbio je godišnju potporu, koju mu je ponudio Karlo X., te je pošao na godinu dana u Italiju, gdje je napisao nove *Messéniennes*, koje međutim nisu imale uspjeha prvih. Nakon srpanjske revolucije 1830 ispjevao je himnu *La Parisienne* (uglazbio Auber), koja je nekoliko tjedana kružila poput nove marseljeze i od koje su neke kitice dugo ostale popularne. Naprotiv, dvije posljednje *Messéniennes (La Semaine de Paris* i *Le Chien du Louvre)*, spjevane u istom nadahnuću, ostale su sasvim neopažene, dok su ode *Le »Dies irae« de Kościuszko* (1831), *la Varsovienne* ili *la Polonaise* (1831) dobile mjesto među rodoljubnim davorijama poljske borbe za oslobođenje. Zbog narušena zdravlja proveo je dvije godine na ladanju kod Vernona (dép. Eure). G. 1843 krenuo je na savjet liječnika u Italiju, ali je stigao samo do Lyona i ondje umro. G. 1852 podignut mu je spomenik u Havru.

D. je bio neko vrijeme s Bérangerom narodni pjesnik, i njegovo je ime gotovo četvrt vijeka pobuđivalo u Francuskoj najveće oduševljenje. Ipak nije zaslužio ni pretjerane počasti, kojima su ga obasipali 1819—43 ni nepravednu zaborav, u koju je kasnije bačen. On je posljednji francuski klasični pjesnik prije romantizma. Nije bio ni izvoran ni invenciozan, ali je posjedovao rijetku pjesničku sposobnost, da je vješto gradio stihove i umio sastavljati cjelinu pjesama savršenim znanjem i spretnošću. Umio je odraziti osjećaje, što su strujali širokim slojevima naroda, i uskladiti svoje pjesme s brigama svoga doba, a da nije napustio neko dostojanstvo, koje je tvorilo srž njegova značaja kao čovjeka i kao književnika.

D. zavređuje i danas spomena kao pisac drama, koje su neka vrsta kompromisa između tragedije i drame. Već prvi nastup u kazalištu bio mu je slavodobitan, bila je to tragedija u 5 č. *Les Vêpres siciliennes*, prikazivana u Odéonu 23. X. 1819. Zatim su slijedili *Les Comédiens*, komedija u 5 č. u stihovima (1820), *Le Paria*, tragedija u 5 č. sa zborovima (1821), *L'École des Vieillards*, komedija u 5 č. u stihovima (1823), *Marino Faliero*, tragedija u 5 č. (1829), *Louis XI.*, tragedija u 5 č. u stihovima (1832), *Les Enfants d'Edouard*, tragedija u 3 č. u stihovima (1833), *Don Juan d'Autriche ou la Vocation*, komedija u 5 č. u prozi (1833), *Une famille au temps de Luther*, tragedija u 1 č. (1836), *La Popularité*, komedija u 5 č. u stihovima (1838), *La Fille du Cid*, tragedija u 3 č. u stihovima (1840), *Le Conseiller rapporteur*, komedija u 3 č. u slobodnim stihovima (1841), *Charles VI.*, opera u 5 č., u suradnji s bratom Germanom (1790—1868), uglazbio F. Halévy (1843). Mnogi njegovi komadi ne zaslužuju zaborav, u koju su pali, jer im ne manjka ni živahnosti, ni duhovitosti, ni istančane psihologije. Dramska snaga D-a je neosporna, premda nije dostatna, da opravda slabost njegova stila.

LIT.: Sainte-Beuve, *Portraits contemporains*, V, 1871; E. Sambuc, *C. D.*, 1893; F. Vaucheux, *C. D.*, 1893; Fauchier-Delavigne, *C. D. intime, d'après les documents inédits*, 1907; R. Wetzig, *Studie über die Tragödie C. D.*, Leipzig 1902.

PRIJEVODI: *Ljudevit XI*, prev. Adam Mandrović, prvi put prikazivano u Zagrebu 25. V. 1874; *Marino Faliero*, prev. August Šenoa, prikazivano u Zagrebu 2. IV. 1877. P. Cl.

DELAVRANCEA, Barbu Ştefanescu, ✻ Bucureşti 1858, † Jasi 1918, pisac i političar. Počeo književničku karijeru romantičkim novelama *Sultănică, Trubadurul, Linişte* (Mir), *Odinioarea* (Nekada), a nastavio u naturalističkom pravcu, nekako kao naš Kumičić. Ne gleda idilički na život rumunjskog seljaka kao Alecsandri (v.), nego naturalistički crta sudbinu napuštene djece, mladost bez vodića *(Paraziti)*, zatim žene, koje upropaštavaju kuću i djecu, škrtce *(Hagi Tudose)*. U crtanju mladih djevojaka izbija ipak po koja svijetla crta *(Irinel, Fobie)*. U zadnjoj zbirci novela pod naslovom *Între vis şi vieaţa* (Između sna i jave) usklađuje oba smjera. Realistički pravac unosi i u rumunjsku povijesnu dramu. U trilogiji: *Apus de soare* (Zalaz sunca), *Viforul* (Vihor) i *Luceafărul* (Zvijezda večernjica) prikazuje najznačajniji period rumunjske povijesti, lik Stjepana Velikoga (Ştefan cel Mare, v.), njegova nećaka i sina. Kao političar bio je nacionalist, t. j. protivnik Madžara, i radnik na ujedinjenju rumunjskih zemalja i pristaša konzervativne stranke. Kao osobiti govornik mnogo je pridonio ulasku Rumunjske u prošli svjetski rat. P. S.

DELAWARE, 1. rijeka u USA i pritok Atlantskog oceana. Tok je dug 580 km, izvire na gorju Castskillu i teče naizmjence usporedno i poprečno na pružanje Appalachian gorja, koje prosijeca dubokim i lijepim sutjeskama (osobito lance gorja Kittatinnya). Rijeka se odlikuje s više slapova i vodopada, koji su gospodarski dobro iskorišćeni. Dva desna pritoka, Lehigh i Schuylkill, omogućuju lak pristup u bogate rudarske krajeve jugoistočne Pennsylvanije. D. je u donjem toku plovna, i prometna joj je važnost povećana prokopavanjem kanala. Glavni je spajaju s rijekom Hudsonom i zalivom Lower Bay, na kome je New York. Do grada Trentona (265 km uzvodno) D. je plovna i za velike brodove. Rijeka se uliva u ljevkasti zaliv *Delaware Bay*, koji je kanalom spojen sa Chesapeake Bay. Na ušću rijeke u zaliv razvila se velika luka Philadelphia. Rijeka i zaliv kao i istoimeni grad i država dobili su ime po lordu De La Warr ili Delaware, guverneru Virginije, koji je 1610 prvi upoznao ovaj kraj i dao o njemu obavještenja.

2. Savezna država, koja zauzima istočni dio poluotoka između istoimenog zaliva i zaliva Chesapeake. Po površini je poslije Rhode Islanda najmanja savezna država (5091 km² i 238.380 stan. ili 47 na km² [1936]; od toga 79,2% bjelaca i 13,7% crnaca). Kraj je dosta nizak, a u obalnom pojasu i močvaran. U osnovi zemljišta su kristalasti škriljavci, preko kojih su djelomično kredne i tercijarne slojevite stijene; ruda osim građevinskog kamena gotovo i nema. Blaga atlantska klima pogoduje poljodjelstvu: uzgajaju se najviše različna žita, voće i povrće; u ovoj gospodarskoj grani zaposleno je tek 19% stanovništva. Dosta je razvijeno i gajenje krupne stoke (goveda). Najveće gospodarsko značenje ima veleobrt, koji je uglavnom okupljen u gradovima sjevernog dijela (Wilmington i dr.); veleobrtna su poduzeća u blizini rijeke Delaware i zapravo čine dio velikog industrijskog područja grada Philadelphije, kojeg je razvoj omogućen dobrim prometnim vezama s velikim rudarskim područjem Pennsylvanije. Važnost se veleobrta može ocijeniti i po velikom postotku gradskog stanovništva (oko 60%). Izuzevši granični Wilmington (106.597 stan. 1930) nema većih gradova. Upravno središte je gradić Dover (4800 stan. 1930). Poslije prvih upoznavanja u D. su najprije stigli Holandezi (1623, 1631), a prvu znatniju koloniju »Nova Švedska« osnovali su 1638 Švedi, koji su ponovno 1655 morali priznati holandsko vrhovništvo. G. 1664 cijeli je kraj pripao Englezima. U početku je D. bila u zajednici s Pennsylvanijom, ali već 1710 dobiva potpunu samostalnost, sudjeluje u ratu za oslobođenje i 1787 prva prima federalni ustav. Usprkos podijeljenih simpatija pučanstva D. je u secesionističkom ratu ostala vjerna sjevernim državama.

3. Grad u saveznoj državi Ohio u USA. Važna je željeznička raskrsnica i sjedište sveučilišta i ima 8675 stan. (1935). J. R-ć.

4. Sjeveroameričko pleme (ili Lenápe, Leni Lenápe), prvobitno iz skupa Algonkin, dospjelo na istok u područje zatona Delaware; danas pleme više ne postoji. Srodni su etnografski na jednoj strani svojim suplemenicima Algonkin (v.), na drugoj susjedima iz skupa Irokeza (v.), od kojih su usvojili dosta kulturnih dobara (ali zadržali na pr. svoje algonkinško dijeljenje u tri lokalna skupa). Od posebnosti u kulturi D. značajno je likovno pismo, kojim su napisana njihova plemenska predanja, poznata pod imenom *Walam Alum* (»crveni urez«) na komadima glatke drvene kore. M. G-i.

DEL BENE, Sennuccio, ✻ Firenca oko 1275, † 1349, talijanski pjesnik. Boravio je i u Avignonu na papinu dvoru. Prijatelj je Petrarke. Kao ljubavni lirik pripada među najpoznatije u skupini t. zv. dolce stil nuovo; u nekim njegovim stihovima ima osobnih crta i gracioznosti.

LIT.: A. M. Como, *S. Del B. e le sue rime edite e inedite*, Salerno 1926; A. L. Silvestro, *S. Del B.*, Catania 1931 M. D-ić.

DELBOEUF, Joseph, ✻ Liège 30. IX. 1831, † Bonn 14. VIII. 1896, profesor u Liègeu, ističe se kao promicatelj prirodoznanstvene psihologije u francuskom krugu; sam

obrađuje psihofiziku i bavi se psihologijskim istraživanjima napose na području osjetnosti. Poznat je i kao pristaša simboličke logike.

BIBL.: *La psychologie comme science naturelle*, 1876; *Elements de psychophysique*, 1882; *Theorie generale de la sensibilité*, 1876; *Essai de logique scientifique*, 1865; *Logique algorithmique*, 1877.

LIT.: L. Brulez, *D-s Bedeutung für die Logik*, Kantstudien XXIV. (1920). A. B-a.

DELBOUSQUET, Emmanuel, ✻ Sos (Nérac) 27. IV. 1874, † Sos 27. IV. 1909, francuski pjesnik i romanopisac. Velik posjed njegovih roditelja s golemim borovim šumama u predjelu les Landes ostavio je dubok utjecaj na njegovoj duši. U Toulousi su on i pjesnici Maurice i André Magre, Jean Viollis i Joseph Bosc pokretali različne književne smotre. Nakon ženidbe vratio se u zavičaj, kome je posvetio gotovo cijelo svoje književno stvaranje. Osim knjige pjesama *Le Chant de la race* (1893—1907), objelodanio je romane *Le Mazareilh* (1901), *L'Ecarteur* (1904), *Miguette de Cante-Cigale* (1908) te pripovijesti *Contes de la lande gasconne* (1923), koje se mogu smatrati remek-djelom. D. je vrijedan kao opisivač i pjesnik rodnog kraja. P. Cl.

DELBRÜCK, 1. Berthold, ✻ Putbus na otoku Rügenu 26. VII. 1842, † Jena 3. I. 1922, njemački lingvist; sveučilišni profesor poredbene indoevropske lingvistike i sanskrta u Jeni. Izučavao je sintaksu sanskrta, grčkoga, latinskoga i germanskih jezika. Od sintakse sanskrta, koju je dao u cijelosti, prešao je na proučavanje sintakse pomenutih indoevropskih jezika. Služio se prvi uporednom metodom, koja se prije njega već s uspjehom upotrebljavala u izučavanju fonetskih i morfoloških pojava. Tu metodu upotrebljava već u svojoj disertaciji. U istom pravcu obrađuje 1888—1900 za Brugmannov *Grundriss* uporednu sintaksu indoevropskih jezika, gdje njegovo izlaganje o teoriji rečenice ima još i danas osnovno značenje. Od 1904 dalje izučava germansku sintaksu. — Od naših učenjaka može se označiti August Musić kao njegov učenik u sintaktičkim pitanjima, ali dolazi s njime i u opreku (na pr. u postavljanju temeljnog značenja konjunktiva).

Osim sintaktičkim problemima bavio se i općim problemima indoevropske lingvistike, kao pitanjem jezičnih zakona, značenjem prajezika, postankom fleksije, odnosom narječja i književnog jezika i t. d., te kritikom suvremenih smjerova u lingvistici. U tom pravcu napisao je *Einleitung*, koji je od 1880—1919 doživio 6 izdanja. Djelo je upravo povijest uporedne indoevropske gramatike, zatim *Grundfragen*, spis, koji je nastao povodom Wundtova (v.) znamenitog djela o psihologiji naroda. Spis Georga Curtiusa (v.) *Zur Kritik der neuesten Sprachforschung* izazvao je njegovu kritiku suvremene lingvistike. Tu iznosi svoje poglede na glasovne zakone, analogiju, koju zove Associationsbildungen, i na indoevropski vokalizam i prajezik. U izučavanju sintakse bio je filozofski i psihološki orijentiran. Bavio se i praktičnom primjenom metode u nastavi (osobito staroklasičnoj).

BIBL.: *Ablativus localis instrumentalis im Altindischen, Lateinischen, Griechischen und Deutschen, Ein Beitrag zur vergleichenden Syntax der indogermanischen Sprachen*, Berlin 1867; *Altindische Tempuslehre*, Halle 1876; *Der Gebrauch des Conjunctivs und Optativs im Sanskrit und Griechischen*, Halle 1874; *Die altindische Wortfolge aus dem Çatapathabrāhmana dargestellt*, Halle, 1878; *Die Grundlagen der griech. Syntax*, Halle 1880. (Ova četiri rada objavio je u zborniku *Syntaktische Forschungen*, sv. I-IV., koje je izdavao zajedno s E. Windischom); *Einleitung in das Sprachstudium, Ein Beitrag zur Geschichte und Methodik der vergleichenden Sprachforschung*, Leipzig 1880, 1884², 1893³, sasvim prerađeno 1904⁴, 1905⁵, 1919⁶ (na tal. preveo P. Merlo); *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, Strassburg 1893, 1897 i 1900; *Grundfragen der Sprachforschung mit Rücksicht auf W. Wunds Sprachpsychologie*, Strassburg 1901; *Die neueste Sprachforschung*, Leipzig 1885; *Das Sprachstudium auf den deutschen Universitäten*, Jena 1875.

LIT.: E. Hermann, *B. D., Ein Gelehrtenleben aus Deutschlands grosser Zeit*, Jena 1923. P. S.

2. Clemens, ✻ Halle na S. 19. I. 1856, † Jena 18. XII. 1921, njemački državnik. G. 1905—09 pruski ministar trgovine, 1909—16 njem. drž. tajnik za unut. poslove i zamjenik kancelara. Glavna mu je zasluga bila, što je njemačko narodno gospodarstvo preudesio tako, da je poslužilo podupiranju prvoga svjetskoga rata, za kojega je bio i savjetnik kancelaru Bethmann Hollwegu.

BIBL.: *Reden 1906—16*, 1917; *Die wirtschaftliche Mobilmachung in Deutschland 1911*, 1924. U.

3. Hans, ✻ Bergen na Rügenu 11. XI. 1848, † Berlin 14. VII. 1929, njemački povjesničar. G. 1883 izdaje s H. v. Treitschkeom, a od 1889—1923 sam kulturnu reviju »Preussische Jahrbücher«. Kao profesor povijesti na berlinskom sveučilištu naslijedio Treitschkea; 1882—85 zastupnik je u pruskom saboru, od 1884—90 u njemačkom Reichstagu kao »slobodni konzervativac«. Iako je bio izraziti nacionalist, nije bio nepravedan prema drugim narodnostima (*Die Polenfrage*, 1894). Po svršetku I. svjetskog rata oštro je napadao njemačke vojskovođe, osobito Ludendorffa, ali je prosvjedovao i protiv ententine propagande o ratnoj krivnji (*Der Stand der Kriegsschuldfrage*, 1924). Proučavanje Gneisenaua, reformatora pruske vojske, kojemu je posvetio više knjiga, navelo ga na proučavanje same ratne vještine, koju dovodi u vezu sa državničkom, ustavnom i kulturnom poviješću. Iz toga je područja napisao niz monografija (*Die römische Manipulartaktik*, 1883; *Die Perserkriege u. die Burgunderkriege*, 1886; *Die Strategie des Perikles, erläutert durch die Strategie Friedrichs d. Gr.*, 1890; *Friedrich, Napoleon, Moltke*, 1892; *Die Schlacht am Teutoburger Walde*). Najveća su mu djela *Geschichte der Kriegskunst* (1900—20, u 4 sv.) i *Weltgeschichte* (1923—28, u 5 sv.). Zbornici njegovih brojnih manjih radova izašli su 1886, 1902, 1918—19 i 1926.

LIT.: M. Hobohm, *H. D.*, 1910; F. J. Schmidt, Malinski, Mette, *H. D.*, 1928. F. C.

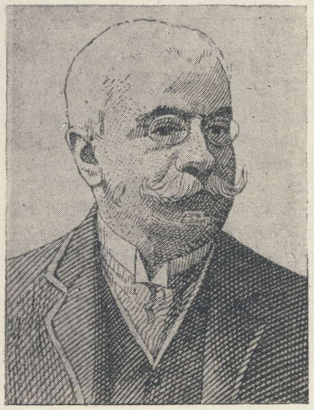
2. Rudolf, ✻ Berlin 16. IV. 1817, † Berlin 1. II. 1903, njemački državnik. Od 1848 je u pruskom ministarstvu trgovine te 1851 završi uspješno pregovore za pristup Hannovera, Oldenburga i Schaumburg-Lippea carinskom savezu (Zollverein). G. 1867 postane predsjednik sjeverno-njemačkog saveznog kancelarskog ureda i neposredni Bismarckov suradnik, a 1868 pruski državni ministar. Njemu bi u listopadu 1870 povjereno vođenje pregovora za ujedinjenje s južnonjemačkim državama u Versaillesu, za što je on već u Münchenu bio pripravio tlo. G. 1871 postade predsjednikom državnog njemačkog kancelarskog ureda. Kao uvjereni pristaša slobodne trgovine razišao se kasnije s Bismarckom zbog uvođenja zaštitnih carina te predao ostavku 1. VI. 1876. Kao zastupnik u Reichstagu (1879—81) također je pobijao uvođenje zaštitnih carina. Ostavio je svoje uspomene (*Lebenserinnerungen 1817—67*, s dodatkom preko 1870, 2 sv., 2. izd. 1905). U.



RUDOLF DELBRÜCK

DELCASSÉ, Théophile, ✻ Pamiers (Ariège) 1. III. 1852, † Nica 21. II. 1923, francuski političar. Kao novinar i Gambettin pristaša surađivao je isprva u République française, ponajviše na polju vanjske politike. G. 1889—1919 član je parlamenta kao radikalno-socijalistički zastupnik, 1894—5 ministar kolonija u drugom kabinetu Ch. Dupuya, 1898—1905 ministar vanjskih poslova u Buissonovoj vladi, zatim u trećem kabinetu Dupuya i u kabinetima Waldeck-Rousseaua, Combesa i Rouviera, dakle duže nego ikoji njegov prethodnik poslije 1848, pa je tako mogao provesti svoje osnove, od kojih je glavna bila savez s Engleskom. Konvencijom o razgraničenju francusko-engleskih interesa u području Nigera (21. III. 1899) uspio je upotpuniti rješenje spora, koji je bio izbio zbog francuskog širenja prema Nilu, a napetost između Francuske i Engleske uspio je pretvoriti u njihov »srdačni sporazum« (→ entente cordiale), kojemu je bio udaren temelj kolonijalnim ugovorom o Maroku i Egiptu 8. IV. 1904. Ugovori s Italijom od 14.—16. XII. 1900 i 1. XI. 1902 utvrdiše, da Francuska nema interesa za pitanja Tripolitanije, ni Italija za pitanja Maroka; tako je Francuska neutralizirala držanje Italije, koja bijaše saveznik Njemačke i Austro-Ugarske. Politika saveza s Rusijom često se morala boriti s velikim teškoćama zbog napetosti između Rusije i Japana, saveznika Engleske. D. je uspostavio prijateljske veze i sa Španjolskom posredujući između nje i USA 1899 i sklopivši s njome ugovore o zapadnoj Africi 1900 i o Maroku 1904. Sve je to izazvalo u Njemačkoj dojam, da se radi o njezinu zaokruživanju; zaoštrenost je postigla vrhunac poslije posjeta Vilima II. maročkom sultanu (31. III. 1905). D-ovu politiku

nije podupirao ni predsjednik ministarskog vijeća Rouvier, a ni ostali članovi kabineta. D. je zbog toga 6. VI. 1905 odstupio, nakon čega je napetost prema Njemačkoj popustila. Svojim govorom o mornarici 1909 D. je doveo do pada kabinet Clémenceaua. Kao ministar mornarice 1911 do 1913 pokazao je znatnu organizatornu sposobnost. G. 1913—14 primio je na nagovor Brianda poklisarstvo u Petrogradu, da poradi na učvršćenju rusko-francuskog saveza. Kao ministar vanjskih poslova u kabinetu Vivianija 20. VIII. 1914—30. X. 1915 nastojao je skloniti Italiju na intervenciju u prvom svjetskom ratu te je u travnju 1915 odobrio londonski ugovor s rimskom vladom. Odstupio je nezadovoljan stvaranjem fronte u Solunu.



THEOPHILE DELCASSÉ

LIT.: *Documents diplomatiques français 1871—1914* (Ministère des affaires étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la Guerre de 1914), serija 2 i 3, Pariz 1929 i d.; B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, 4 sv., Berlin 1930—1. — E. Lémonon, *L'Europe et la politique britannique*, Pariz 1912; F. Mourenza Montero, *La alianza franco-española*, Madrid 1914; H. Hauser, *Histoire diplomatique de l'Europe* (Manuel de Politique européenne), 2 sv., Pariz 1929; G. Reynald, *La diplomatie française: l'oeuvre de M. D.*, Pariz 1915; G. Ambrosini, *L'Italia nel Mediterraneo*, Foligno 1927; E. Berger, *Die grosse Politik Delcassés, Frankreichs Kampf um die Vorherrschaft in Europa*, Essen 1939. J. N.

DEL CH(I)ERICO, Francesco d'Antonio, florentinski sitnoslikar 15. st.; stoji pod utjecajem Lorenza Monaca i fra Angelica. G. 1463—71 zaposlen je ukrašivanjem čitavog niza liturgijskih knjiga za florentinsku stolnu crkvu. Mnoštvo iluminiranih rukopisa starih autora (Aristotel i Plutarh u Laurencijani i dr.) nose biljeg njegova ljupkog i vedrog stvaralačkog rada: prozirne svijetle boje, obilno grčko-rimskih ukrasa i uklapanje više likova u tijesni prostor ukrasne slike. F. C.

DELCROIX, Carlo, ✻ Firenca 22. VIII. 1896, talijanski političar i govornik. Pošto je osakaćen i oslijepio u svjetskom ratu 1914—18, u kojemu je sudjelovao kao dobrovoljac, nastavio je svoj rad političke propagande. Uza zbirku pjesama (*I miei canti*, Firenca 1921), u kojoj prevladava strast puka u borbi i tragedija samog pjesnika, objavio je nekoliko djela, zadahnutih iskrenom domovinskom ljubavlju i duhom požrtvovnosti. Stil njegovih djela, topao i pun boje, odaje traženje efekata, koje je svojstveno njegovim govorima.

BIBL.: *I dialoghi con la folla*, Firenca 1922; *Guerra di popolo*, ondje 1923; *Il sacrificio della parola*, ondje 1924; *Sette santi senza candele*, ondje 1925; *Un uomo e un popolo*, ondje 1928; *Il nostro contributo alla vittoria degli alleati*, ondje 1931; *La Parola come Azione*, ondje 1936.

LIT.: F. Virgilii, *C. D.*, Rim 1925; O. Bianchi, *Un mago della parola: D.*, Trst 1929; A. Josia, *Eroismo e poesia di C. D.*, Milan 1937. E. F. S.

DEL DUCA, Giacomo (prozvan i **Jacopo Siciliano**), ✻ vjerojatno Cefalù (Sicilija) oko 1520, † jamačno Messina 1601, talijanski arhitekt i plastičar, koji je između 1540 i 1600 djelovao poglavito u Rimu i Messini. Kao učenik Michelangela pomaže mu kod različitih djela (Julijev grob, Porta Pia), a zatim djeluje u Rimu kao kipar (nadgrobni spomenik Elene Savelli u Lateranu) i kao graditelj (crkvica S. M. in Trivio i Pal. Cornaro, kupula u S. M. di Loreto i dr.). Od djela načinjenih u Messini, gdje je živio od 1588, malo je sačuvano; odljevak careva kipa na grobu Maksimilijana I. u Innsbrucku izveo je njegov brat *Lodovico;* D-ino djelovanje označuje u graditeljstvu važnu etapu na putu od Michelangela do potpuno subjektivnog gledanja, koje obilježava radikalni rimski visoki barok. F. C.

DELECLUZE, Pierre Jean, ✻ Pariz 20. I. 1781, † Versailles 12. III. 1863, franc. slikar i književnik. Od 1796 učio slikarstvo kod J. L. Davida i A. Grosa, pa se s uspjehom okušao kao slikar, ali od 1814 bavi se samo književnim i kritičarskim radom. Likovnu umjetnost promatra sa stajališta strogoga klasicizma. Proučavao je kulturnu povijest, osobito srednji vijek i renesansu u Italiji. Davidu, svome učitelju, posvetio je knjigu *Louis David, son école et son temps* (1858). Sliku svoga vremena dao je u knjizi *Souvenirs de soixante années*. Objavio je i beletrističkih djela *Mademoiselle Justine de Lion*, 1832; *Romans, contes et nouvelles*, 1843.



GRAZIA DELEDDA

DELEDDA, Grazia, ✻ Nuoro (Sardinija) 27. IX. 1875, † Rim 15. VIII. 1936, talijanska književnica. Odgajala se kao samouka, a u mladosti je bila učiteljica pučke škole. Svoje djetinjstvo i mladost opisala je u autobiografskoj pripovijesti *Cosima* (1937). U sedamnaestoj je godini objavila nekoliko novela i roman *Fior di Sardegna* (1892), u kojemu je prikazala vrlo zanimljiv krajolik svog otoka i elementarni seljački život njegovih stanovnika. Iste takve motive, bitne za umjetnost D-e u njenu plodnom književnom radu kroz više od 40 godina, nalazimo i u njenim slijedećim djelima (*Racconti sardi*, 1894; *Anime oneste*, 1895), pa u člancima, crticama i pripovjetkama folklorističkog obilježja, tako da su D-u počeli smatrati najboljim tumačem sardinskog života. Izvan utjecaja mističkih, simbolističkih i idealističkih struja, a pod sugestijom kritike, koja je dobrohotno pristupala njezinim prvim pokušajima, D. malo pomalo produbljuje i sve jasnije pokazuje osobine svoje umjetnosti, crtajući svoje junake s manje slikovitih pojedinosti, ali s više jasnoće. U daljnjem radu uzdiže se od posebnoga k općemu, stječe jača izražajna sredstva i sve više profinjuje svoju umjetnost, ublažujući i njeno otočko obilježje. To je došlo do izražaja u romanima: *Il tesoro* (1897), *Tentazioni* (1898), *Giustizia* (1899), *Il vecchio della montagna* (1900), *Dopo il divorzio* (1902), pretiskan pod naslovom *Naufraghi in porto* (1920). Vrhunac je takve umjetnosti postigla u romanu *Elias Portolu* (1903), svom prvom velikom uspjehu, koji je doskora preveden na više jezika.

Daleko od prisiljene suvremenosti u smislu cerebralnog kozmopolitizma, D. je u svojim pripovijestima pokazala, da se uživjela u primitivni, pokrajinski svijet, da ga je na suvremen način osjetila i prikazala. Sređenom osjećajnošću, stavljajući osobe i predmete čas u lirsku, čas u dramatsku situaciju, D. je na svojim motivima pokazala — a to ide u prilog njenoj jednostavnoj, jasnoj umjetnosti — kako umjetničke smjernice pripovjedača G. Verge i njegov sjajan primjer mogu sačuvati svoju vrijednost i onda, kad se primijene na tipično talijanski realizam; pritom joj je pomoglo i njeno poznavanje ruskih pisaca, osobito Tolstoja i Dostojevskoga. Sve se to očitovalo u romanima: *L'edera* (1904), *Colombi e sparvieri* (1912), *Canne al vento* (1913), *Marianna Sirca* (1915), *L'incendio dell'oliveto* (1918), a i u romanu *La madre* (1920), koji je remek-djelo, osobito u pogledu psihološke produbljenosti.

U dodiru s oporom, sjetnom prirodom Deleddini junaci žive dubokim unutarnjim životom. U njezinim romanima nema zamršenih zapleta ni neobičnih junaka; tu su jasno izraženi osnovni dramski elementi, kao težnja k dobru, mržnja na zlo, želja za djelatnošću i dugotrajna ispaštanja, koja se vedro primaju nakon počinjena grijeha. Na te značajke nailazimo i u romanima, u kojima D. napušta sardinsku sredinu, tako u djelima *Il segreto dell'uomo solitario* (1921), *La fuga in Egitto* (1921), *Il Dio dei viventi* (1922), *Annalena Bilsini* (1927), *Il paese del vento* (1931). U D-e nema intelektualističkog i lažnog umovanja, riječi njezinih junaka nisu nikad bacane u vjetar: oni se uvijek u životu nadaju boljoj budućnosti, a u smrti vide smirenje i počinak.

G. 1926. dobila je D. Nobelovu nagradu za književnost.

G. DELEDDA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI. Čini se, da Deleddina djela nisu dosad imala kod nas jačeg odjeka; valjda i radi njihova lokalnog kolorita, a možda donekle i stoga, što je žena. Neki su se hrvatski kritičari osvrnuli na nju samo usput. Jakša Čedomil je o njoj pisao u Glasniku Matice dalmatinske, 1901—03, ali je kod nje cijenio samo opisivanje sardinskog života, sve dok nije izašao 1903 roman *Elias Portolu*.

Hrvatski prijevodi Deleddinih pripovijesti izlaze najprije u nekim listovima: u Obzoru 1907 (br. 227) *Don Eveno*, prev. A. Bortulin; u

Prosvjeti (XV, 1908) *Kad jug puše*, prev. isti; u Narodnim Novinama 1910 (br. 30, 31) *U ovčarnici*, prev. dr. M. G.; opet u Prosvjeti (XVIII, 1911) *Sarra* i nanovo *Don Eveno*, prev. M. G.; u »Kriminalnoj biblioteci« (III, 1926) *Pastirov san;* u Nedjeljnim vijestima (1942, 35) novela *Otmica*. U posebnim knjigama: *Nostalgije* (tal. izvornik 1915), prev. N. Andrić, (ZB, Zagreb); *Golubovi i jastrebovi*, prev. L. Perinić i M. Scattolini, Zagreb 1931; *Izabrana djela*, I.—II.: *Pepeo, Kratke priče*, prev. A. Stojković i L. Stojković de Sarno, Bibl. stranih pisaca, 1933; *Elias Portolu* uz 8 novela, Zagreb 1943, prev. D. Dujšin, s predgovorom A. Vigevanija. U zbirci *Talijanski humor* (Zagreb 1936) izašla je novela *Suparnica* (prev. A. Nizeteo), a u *Knjizi novela* (I., Zagreb 1942) *Elias*, ulomak iz romana *Elias Portolu* (prev. M. Šarić). Na slovenski su prevedene: *Novele (*1929) i *Golobje in jastrebi* (1936), prev. J. Lovrenčič, a *Sardinske novele* (1937) I. Dren.

BIBL.: Skupno izdanje *Romanzi e novelle* priređuje u Milanu Mondadori; dosad izašla I. knj., 1942 (*Elias Portolu; Colombi e sparvieri; Canne al vento; Chiaroscuro; Marianna Sirca; La madre; Annalena Bilsini).*

LIT.: A. Baldini, *Salti di gomitolo*, Firenca 1920; L. Russo, *I narratori*, Rim 1923; G. A. Borgese, *La vita e il libro*, II., Bologna 1928; M. Mandula, *G. D.*, Rim 1929; J. Falchi, *L'opera di G. D.*, 2 izd., Milan 1927; E. De Michelis, *G. D. e il decadentismo*, Firenca 1938; R. Branca, *Bibliografia deleddiana*, Milan 1938; G. Ravegnani, *Il Novecento letterario italiano. I contemporanei*, I, 2. izd., Bologna 1939; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, VI., Bari 1940. M. D-ić.

DELEGACIJA znači u državnom pravu općenito prenošenje nadležnosti s jedne vlasti na drugu. Nekoć se mnogo govorilo o delegaciji zakonodavne vlasti, naročito pri t. zv. zakonskoj naredbi (→ naredba), a to je dovodilo do krivih zaključaka u praksi. Bolje je, da se u tom pravcu pojam ograniči na sudstvo i upravu. Delegacijom se ili općenito prenosi neka nadležnost (na pr. ministarstvo prenosi na nižu oblast imenovanje određenih službenika), ili — a to biva češće, — prenosi se rješavanje nekog konkretnog predmeta s izvorno nadležne vlasti na drugu vlast, pa Pojam d-e pretpostavlja prema tome, da je nadležnost već načelno razgraničena, pa se njome samo pomiče ta nadležnost. D-u treba strogo razlikovati od rekvizicije. Dok u slučaju d-e preuzima delegirana vlast (delegatar) rješavanje čitavog predmeta, pri rekviziciji se ona samo ograničuje na određene procesualne čine (na pr. saslušanje svjedoka, obavljanje očevida). Prema modernim pravnim načelima nadležnost se sudskih i upravnih organa unaprijed točno određuje i propisuju se slučajevi, kada i pod kojim se uvjetima može d. provoditi. Zato bez takva posebnog zakonskog ovlaštenja ne može neka vlast rješavanje nekog predmeta svoje nadležnosti prenositi na drugu vlast, pa činila to i viša vlast prema nižoj.

Dosta se izmiješano upotrebljavaju pojmovi d-e i mandata. Prema Triepelu (*Delegation und Mandat im öffentlichen Recht*, 1942) bila bi razlika u tome,, što d. znači pomicanje nadležnosti, tako da delegatar djeluje u vlastito ime i na vlastitu odgovornost, dok pri mandatu mandant samo opunomoćuje drugoga, da u njegovo ime izvrši njegovu nadležnost, tako da mandatar djeluje samo u tuđe ime. Kako se d-om mijenja zakonsko razgraničenje nadležnosti, to — prema ovome shvaćanju — u modernoj ustavnoj državi predmnjeva govori protivu dopustivosti delegacije, dok pri mandatu nema takove strogosti, već zavisi od naravi pojedine nadležnosti, može li je vršiti posebni opunomoćenik. — Delegacije → Austro-ugarska nagodba. I. K.

DELEHAYE, Hippolyte, ✻ Antwerpen (Anvers) 19. VIII. 1859, belgijski isusovac (od 1876), član kolegija bolandista u Bruxellesu (od 1891). Napisao u znanstvenim časopisima mnogo rasprava u vezi s hagiografijom te izdao (u Bruxellesu) ova djela: *Les Légendes hagiographiques* (3. izd. 1927); C. van de Vorst et H. Delehaye, *Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Germaniae, Belgiae, Angliae* (1913); *Sanctus, Essai sur le culte des saints dans l'antiquité* (1927); *Les origines du culte des martyrs* (2. izd. 1913); *Cinq leçons sur la méthode hagiographique* (1934); *Propylaeum, Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae* (1902); *Étude sur le légendier romain* (1936) i *Les Passions des Martyrs et les genres litteraires* (1921). Osim toga je surađivao na izdavanju *Acta Sanctorum*. M. V.

DELENIT (Dellen, Švedska) u petrografskoj klasifikaciji stoji između dacita i riolita. Po Bröggeru najkiseliji član efuzivne facije monzonitske serije, efuzivni ekvivalenat kremenog monzonita adamelita, dakle efuzivna stijena s većom količinom kremena, u kojem je omjer kalijskoga glinenca i plagioklasa približno jednak. Feromagnezijski minerali, pirokseni i amfiboli dolaze u manjim količinama.

LIT.: M. Tajder, *Kožuf-petrografija i petrogeneza vulkanskih stijena Kožufa*, Vesnik Geološkog instituta kralj. Jugoslavije, Knj. VIII., Beograd 1940. M. T-r.

DELESCLUZE, Louis-Charles, ✻ Dreux (Eure-et-Loire) 2. X. 1809, † Pariz 25. V. 1871, francuski političar. Kao novinar republikanac sudjelovao je u revoluciji 1830. G. 1836 prisiljen je pobjeći iz Francuske, 1840 se vraća i bavi se u Valenciennesu nadalje novinarstvom. G. 1848 revolucionarna vlada imenuje ga prefektom départementa Nord i Pas-de-Calais. Kad se sastala konstituanta, D. se zahvali na službi i dođe u Pariz, gdje osnuje društvo *Solidarité Républicaine* i izdaje novine *La Révolution démocratique et sociale.* Nakon neuspjeha bune u lipnju 1849 pobježe u Englesku, vrati se 1853, bude otkriven i osuđen na deportaciju u Guyanu, odakle se vrati 1859 porušena zdravlja. Ponovno zatvoren 1868 zbog pisanja njegova lista *Réveil*, pobježe zatim u Belgiju, odakle se vrati 4. IX. 1870, postade članom vlade pariške komune. Dne 9. V. 1871 preuzme odsjek za rat, ali kad 22. V. redovna vojska porazi komunarde, D. izađe 25. V. na barikadu i pogine. Svoj boravak u Guyani opisao je u *De Paris à Cayenne, journal d'un déporté* (1867). Kao revolucionarni teoretičar bliz je Blanquiu. Nije internacionalist, nego je najčešće označivan kao jakobinac.

DELESIT (željezni klorit), mineral iz odjela klorita. Pojavljuje se u vlaknastim, ljuskavim, pa u divergentno trakastim nakupinama i stvara vrlo često lijepe sferokristale. Boje maslinaste do crnkastozelene. To je željezno magnezijski alumosilikat $H_{10}(MgFe)_4(AlFe)_4Si_4O_{23}$. Pojavljuje se kao pseudomorfoza piroksena i amfibola; ispunjava obično pukotine i šupljine (mandule) u bazičnom silikatnom stijenju. Ime je dobio po francuskom mineralogu A. Delessu. F. T.



DELFI PRIJE POČETKA ISKAPANJA (po Dodwellovu bakrorezu)

DELFI (*Δελφοί*), u davnini znamenit grad u srednjoj Heladi u pokrajini Fokidi na podnožju brda Parnasa, postrance od glavne ceste, koja je vodila iz Tesalije u Atiku i na Peloponez, a danas neznatno mjesto s 1085 st. (1928), sagrađeno na mjestu sela Kastri, koje je porušeno 1892, kad je Francuska arheološka škola iz Atene započela svoja iskapanja (do 1895).

Značenje je D-a povijesno. To je bilo dugi niz stoljeća najuglednije grčko proročište i iza Olimpije drugo glavno središte svehelenskoga života. U D-e se dolazilo obično onom cestom, koja se spuštala iz Beotije prema Korintskom zaljevu. Na ulazu u grad, ispod stijena istočne Fedrijade, nalazilo se sveto zemljište heroja spasitelja Filaka, Hiperoha i Pira, zatim hramovi Atene, gimnazij, rvalište i kupalište, sagrađeno na odvirku svetoga vrela Kastalije. Odatle se dolazilo u glavni dio grada, na podnožju zapadne Fedrijade, gdje se na prostoru od 2 i pô ha protezalo *sveto tlo* boga Apolona, ograđeno zidovima gotovo u obliku deltoida; na devetera vrata moglo se ulaziti. Tko se okupao u vodi svetoga vrela Kastalije, dolazio je s trga kroz glavna vrata na Svetu cestu (*ἱερὰ ὁδὸς*) uz koju su se s desna i s lijeva dizali kipovi, natpisne ploče, stepenice i hramovi. Osobito su se isticali brončani kipovi Fidijini, konjanički kip Filopemena, kipovi argivskih kraljeva i kraljica od Antifana iz Arga i hram, koji je služio kao riznica Sikionjana. Kada se prošlo Svetom cestom oko 100 m. naprijed, zakretalo se u kutu od nekih 45° na desno. Tu su se opet s desna i s lijeva dizali hramovi, spomenici, oružarnice, stupovi, postamenti s kipovima. Najljepša je bila riznica Atenjana, sagrađena od mramora poslije bitke kod Maratona ili, kako drugi dokazuju, u



DELFI, Polukružna gradnja za primanje zavjetnih darova iz Arga

doba Klistena. Otkrivene su metope s prizorima iz mita o Tezeju i Heraklu, a na zidovima su se sačuvali tekstovi svetih himna s notama. U tom dijelu svetoga grada nalazile su se i riznice Tebanaca, Klazomenjana i drugih grčkih gradskih država. Tu je bila t. zv. Sibilina pećina, svetište Geje, trijem Atenjana s ratnim trofejama, trg Halos s tri eksedre i kipovima Artemide, Atene i Apolona. Nakon puta od 80 m. zakretala je Sveta cesta u kutu od 120° na lijevo prema glavnomu delfskomu svetištu, hramu boga Apolona. Usput su se s lijeva i s desna uzdizali kipovi, hramovi i drugi spomenici, među njima druga Peonijeva Nika (znamenitija je ona u Olimpiji), zlatan tronog, darovan na uspomenu bitke kod Plateje, zlatna kola, darovana od Rođana, spomenik Lucija Emilija Paula poslije pobjede nad makedonskim kraljem Perzejem. Sam *Apolonov hram* bio je dug 60 m., a širok 24 m. Sagrađen je bio kao dorski peripter, imao je 6 kolona na pročelju, a 15 sa strane. U hramu se nalazio tronog i t. zv. Omfalos (»Pupak«) od sedre, koji je simbolički predstavljao središte Grčke i središte svijeta, a uz njih je bilo mnogo zavjetnih darova i bogoslužnih predmeta. Sjeverno od hrama s desne strane Svete ceste uzdizala se skupina brončanih kipova, koji su predstavljali boj Aleksandra s lavom, a još sjevernije od toga posve u kutu deltoida svetoga zemljišta bilo je sagrađeno *kazalište* na 35 stepenica s 5000 sjedala.

Svećenici su se bavili proricanjem na taj način, što su na tronog u hramu dovodili Pitiju, proročicu, izabranu od delfskih žena, koja je



(V. Kratky)

DELFI, Apolonov hram

padala u zanos i izgovarala polurazumljive riječi i rečenice, koje su pjesnici proročišta stavljali u stihove. Žene nisu smjele stavljati pitanja proročištu, nego samo muškarci. Odgovori su bili obično dvoznačni, kao na pr. odgovor lidijskomu kralju Krezu, kojemu su svećenici kazali, da će srušiti veliko kraljevstvo, ako prijeđe graničnu rijeku između Lidije i Perzije. Mnoga su proročanstva zapisana istom poslije svršenih događaja kao »vaticinia ex eventu«. Događalo se ipak, da su neki savjeti bili vrlo korisni, jer su svećenici podržavali veze sa svim helenskim zemljama i s tuđinom, pa su dobro poznavali domaće i vanjske prilike svoga vremena. No bogati darovi postigli su katkad i to, da je u D-ima prevladalo strančarstvo u korist onih, koji su imali više zlata i srebra.

Među delfskim svećenicima osobito je znamenit pisac *Plutarh*, koji je na jednom mjestu sa žaljenjem istaknuo, da su D. puni spomenika o pobjedama Helena nad Helenima. Osvajači su plijenili dragocjenosti u Apolonovu hramu. Neron je odvukao iz grada oko 500 kipova, ali je Plinije zabilježio, da je u njegovo doba bilo u D-ima još uvijek 3.000 kipova.

Proročište, koje je u najvećem svojem cvatu utjecalo na sudbinu helenskih i nehelenskih država, dobivalo je najposlije upite samo o posebničkim prilikama, na pr. o ženidbi, o plovidbi, o stupanju u zvanje, o ljetini i t. d. Kad je najposlije oko g. 390 pos. Kr. car Teodosije zatvorio proročište, bilo je zanimanje za nj već tako oslabilo, da se protiv toga nije pokazao gotovo nikakav otpor. P. G.

Povijest. Historijski D., prije nazivani Fytho, bili su još u mikensko doba čuveno svetište. Pod svetištem bio je grad Krisa, kome je ono i pripadalo. Postanak svetišta iskitili su Grci legendama o bogu Apolonu Pitijskom, a kasnije i o drugima: Zeusu, Leti, Artemidi, Heri, Ateni, Posidonu i Dionizu. U doba homerskih pjesama Apolonovo je svetište već poznato i kao proročište Pytho. Kako je kult Pitijskog Apolona bio proširen u mnogim grčkim plemenima, na kopnu i na otocima, napose kod Dorana i Jonjana, i u Maloj Aziji, gdje su postojala njegova svetišta, taj je kult uvelike povezao sve poštivaoce Apolona Pitijskog s delfskim svetištem, ma da se često događalo, da su se pojedina svetišta, iz posebnih probitaka, znala odalečiti od veze s D-a. Negdje u 8. st. nastala je oko jednog svetišta Demetre u malom mjestancu Anteli na Termopilama amfiktionija, nazvana po Termopilama pilejska. Od svih plemena, koja su dolazila na tu amfiktioniju, bili su najmoćniji i najutjecajniji Tesalci. Malo pomalo bilo je 12 grčkih plemena članova amfiktionije, i to: Tesalci, Beoćani, Jonjani (Atena i Eubeja), Perhebi, Dolopi, Magneti, Ftiotijci (Ahejci iz Ftiotide), Fočani, Dorani (iz Doride i Peloponeza), Malijci, Lokrani i Etijci. S vremenom i u različnim prilikama mijenjalo se dosta u odnosima glasova pojedinih plemena kao i njihov utjecaj. Kako je ugled pitijskog proročišta uvelike porastao, nastojahu stanovnici oko svetišta, da se oslobode gospodstva Krise i Fočanskog saveza, u kojemu je Krisa vodila glavnu riječ; povezaše se dakle s pilejskom amfiktionijom. Tesalci, koji su tada odlučivali u amfiktioniji, prihvatiše to s veseljem, a grad Krisa bijaše, prema jednoj predaji, optužen, da je uzimao porez od hodočasnika, pa čak i blago iz svetišta. Amfiktionija objavi Krisi sveti rat, u kome su osim Tesalaca sudjelovali i Atenjani i Sikionjani. Krisa bijaše dugo opsjedana i pade vjerojatno 590/89. Grad bješe razoren, stanovnici poubijani, luka zasuta, a zemljište dano delfijskom svetištu i posvećeno Pitijskom Apolonu, Artemidi, Leti i Ateni Pronai; tko bi zemljište obradio, bio bi proklet. Središte amfiktionije preneseno je iz Antele u D-e, a pilejska amfiktionija postade pilejsko-delfskom amfiktionijom. Nezavisni od Fočana, D. postadoše priznato vjersko središte grčkoga svijeta. Amfiktionija preuze nadzor nad samim svetištem; svako pola godine, kad se sastaju izaslanici pojedinih plemena, članova amfiktionije, polaze oni u D. Na spomen svetog rata bijahu ustanovljene pitijske igre, koje su se držale svake četvrte godine; na njima je bilo glazbenih i gimnastičkih natjecanja. Te su igre definitivno uređene 582 pr. Kr.

U 7. st. pr. Kr. D. su na glasu i kod drugih naroda. Frigijski kralj Mida (umro 696 ili 676 pr. Kr.) poklonio je svetištu jedno prijestolje, a lidijski kralj Gigo, koga je delfijsko proročište potvrdilo kraljem, šest zlatnih vrčeva i drugih dragocjenosti. Treći lidijski kralj Krez obdario ga je 556 zlatnim lavom, teškim 10 talenata, a i kasnije je darivao proročište i druga svetišta u D-ma.

G. 548/7 izgori delfski hram. Delfska amfiktionija pozva tada cijeli grčki svijet, da sakupi 300 talenata za gradnju novoga hrama. Gradnju preuzeše atenski Alkmenovići, koji su iz rodnog grada bili prognani, a gradio ga je graditelj Spintar iz Korinta. Utjecaj je Alkmenovića u D-ma znatno



SLOBODA VODI NAROD
Pariz, Musée du Louvre

porastao, i pod njihovim je utjecajem Pitija nagovarala Spartance, da Atenu oslobode tirana, što oni 510 i učiniše. U 6. st. širi se još više utjecaj D-a, ali se često događa, da se Pitija daje podmititi; u samim D-a pojavila se svađa između uglednih porodica Krata i Orsilaja.

Delfsko svetište ima značajnu ulogu za perzijskih ratova. U nevolji obraćali su se Grci bogu, ali su proroštva bila često vrlo dvolična; može se reći, da se Pitija nije baš odlikovala nacionalizmom. Štaviše, delfsko je proročište slabilo borbenu snagu Grka svojim proročanstvima, koja su na zlo slutila. Ali poslije pobjede udesiše delfski svećenici sve u svoju korist, i u D-e su stizali u znak zahvalnosti divni i skupocjeni darovi od država, gradova i pojedinaca iz cijeloga grčkog svijeta, od Sicilije do Male Azije. U to je doba darovan i glasoviti »upravljač kola«, kome se i danas divimo.

Za peloponeskog rata opaža se već pri odluci Peloponežana za rat jako naginjanje proročišta na spartansku stranu, zbog čega mu je opadao ugled. No najviše mu je škodio sveti rat, koji je Teba potakla protiv Fočana.

Kad su Tebanci htjeli iskoristiti vijeće amfiktionije, da i Fočane podlože svojoj hegemoniji, Fočani su zaposjeli



(V. Kratky)

DELFI, Amfiteatar

g. 355 svetište i pod vodstvom Filomela, Onomarha i Foila opljačkali riznice hrama, da tako plate vojsku za rat, koji su očekivali. Sveti je rat protiv Fočana doista proglašen; kad se u nj umiješao i makedonski kralj Filip, Fočani su g. 352 poraženi. Rat između Fočana i Beotije nastavio se sve do potpunog rasula obiju zemalja (355—346). Tada preuze Filip zaštitu proročišta, a mjesto izbačenih Fočana postadoše Makedonci članom amfiktionije.

U doba, kad je etolski savez okupio oko sebe dobar dio Grka, dođoše D. po zaštitu Etolaca (300—189). G. 279 prodriješe do D-a Gali pod vodstvom Brena. Pošto je slomio makedonsku vojsku, Breno je pustošeći dopro sa svojom glavnom silom u D-e. Makedoncima dođoše u pomoć Etolci i Fočani, i Gali budu potisnuti u Tesaliju. Ipak su Gali temeljito opljačkali D-e, premda je poslije pljačke Fočana malo što bilo ostalo. Ugrabljeno blago ponijeli su Gali navodno u Tulusu. Uspjeh protiv galske provale pripisivali su zagovoru bogova, i D. su ponovno stekli velik ugled. Od galske provale 279 sakupilo se u D-ma kroz 200 godina, kad su ih i vladari helenističkih država i bogati privatnici obilato darivali, mnogo bogatstva. To je blago g. 84 pr. Kr. prilikom prvog rata protiv Mitridata temeljito opljačkao Sula. Premda je time ugled D-a znatno spao, ipak su se riznice opet počele puniti, dok ih nije opljačkao Neron.



DELFI, Sveta cesta s riznicom Atenjana

Ugled D-a diže opet Hadrijan, koji je, zanesen grčkom prošlošću i umjetnošću, podigao i D-e. On sam bijaše dva puta tamošnji arhont, a obnovi i amfiktioniju. Bijaše to posljednji cvat D-a, osobito poštivahu D-e novoplatonici. Međutim je kršćanstvo napadalo D-e, a Konstantin Veliki opljačka ih i odnese umjetnine u svoju novu prijestolnicu Carigrad. Još je car Julijan prije rata na Perzijance pobožno pitao D-e za savjet, ali je to bio i posljednji put, da je to neki vladar učinio. Car Teodozije zatvori krajem 4. st. delfsko svetište. Vjekovi porušiše divne zgrade i Apolonov hram, dok nisu naučenjaci u drugoj polovici 19. st. počeli arheološka iskapanja. Delfska iskapanja objavljena su iscrpljivo u Bulletin de correspondance hellenique (od 1893), i u djelu *Fouilles de Delphes* (1892—1900), koje je objelodanila École française d'Athènes.

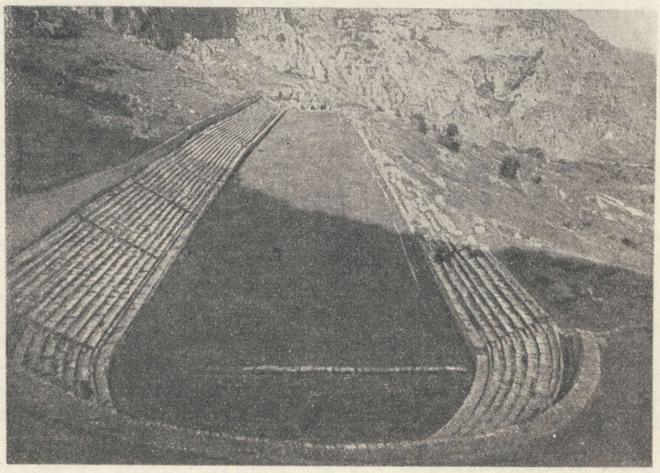
LIT.: PWR, II., s. v. Amphiktionia, i IV., s. v. Delphi; E. Bourget, *Les ruines de Delphes*, Pariz 1914; Isti, *Delphes*, Pariz 1925; Isti, *L'administration financière du sanctuaire Pythique au 4e siècle*, Pariz 1905; Bürgel, *Die phyläisch-delphische Amphiktyonie*, 1877; F. Paulsen, *Delphi*, London 1920. G. N.

DELFIN, DUPIN → Kitovi.

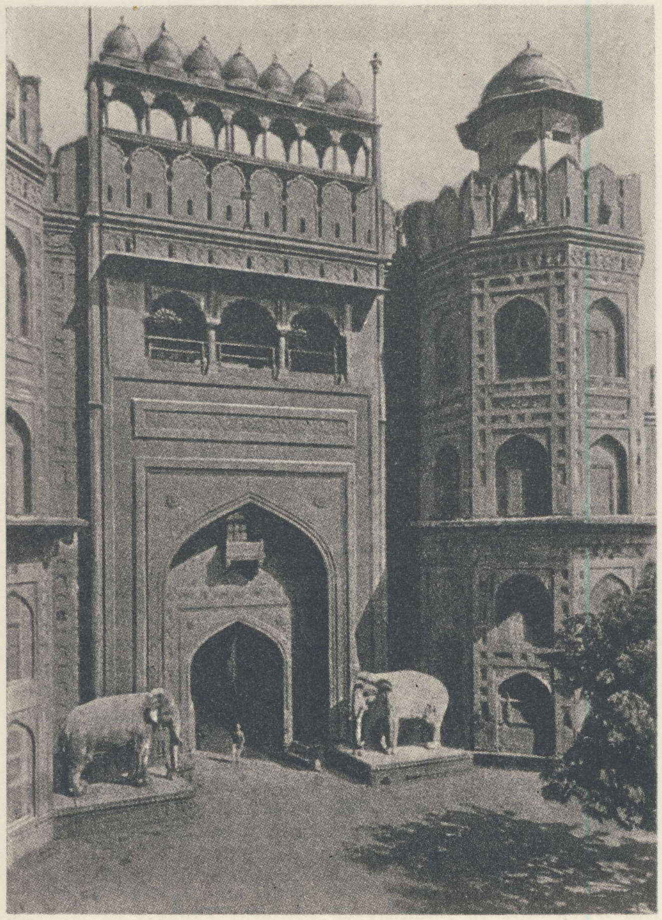
DELFINO GIOVANNI → Dolfino Giovanni.

DEL FRATE, Domenico (Di Sante), ✻ Lucca oko 1765, † Rim 12. XI. 1821, talijanski slikar i grafičar. Učio je u Firenci i Rimu, gdje je postao na papinskoj umjetničkoj školi učitelj crtanja. Početkom 19. st. pratio je grofove Tarnovske u Poljsku, gdje je nekoliko godina radio kao slikar portreta. Inače je pretežno slikao povijesno-alegorične slike, često i freske. Najvažniji se njegovi radovi te vrste nalaze u Vatikanu (palača i vila Torlonia) kao i u njegovu rodnom gradu. I njegove veće kompozicije kao i crteži bili su često u bakrorezima umnožavani. On se bavio i restauriranjem slika. Tako potječe od njega restauracija antikne slike »Aldobrandinska svadba«. F. C.

DELFT, grad u Nizozemskoj, u pokrajini Južni Holland, na kanalu Schie, 49450 st. (1928). Osnovao ga je 1075 lo-



DELFI, Stadion



DELHI, Ulaz u tvrđavu

renski vojvoda Godfrey III., pošto je osvojio Holandiju. Slobodni grad od 1246, stradao je gotovo sasvim od požara 1536. Ima lijepih povijesnih spomenika, među kojima gradska vijećnica (obnovljena 1838). Glasoviti su keramički proizvodi Delfta još od konca 16. st. Sredinom 17. st. delftska fajansa (»holandijski porculan«) postizava svoj najviši uspon i služi kao uzor francuskim tvornicama. U novo doba ta je industrija obnovljena pod nazivom »Novi Delft«. Osim toga D. ima kemijsku i duhansku industriju.

DELGADO, rt u najsjevernijem dijelu portugalske kolonije Moçambique, pri ulazu u istoimeni kanal. Vjerojatno je to Prasum promontorium iz staroga vijeka. N. Ž.

DELHI (kod urođenika Dehli) 1. pokrajina u Sjedinjenim provincijama u Indiji. Na 1483 km² živi 636.246 stan. (1931). Sastoji se iz okruga D. i 65 sela na lijevoj obali Jumne. 2. Grad leži na rijetko povoljnu mjestu: na najmanjoj udaljenosti između Punjaba i Hindustana, velikih ravnica sjeverne Indije. Tuda vodi i put između Himalajskog prigorja i dekanske visoravni. Odavde je najlakše upravljati s tri glavna geografska dijela Indije: Punjabom, Hindustanom i Dekanom, ali je tu redovno trebalo i biti bitku za vlast nad Indijom. Ove odlike tumače tragičnu sudbinu i veliku otpornost D-ja, ključa vlasti nad Indijom. Šest puta je grad rušen i sedmi ponovno sagrađen. Promjer prostora, na kome su se gradili različiti D., ne prelazi 10 km. Pošto je engleska vlast uvidjela ove prednosti D-ja, preselila je 1912 središte indijske političke uprave iz primorske i rubno položene Kalkute u kontinentalni D. U tu svrhu sagrađen je najnoviji, osmi New Delhi.

Današnji se grad prostire na desnoj obali plovne Jumne, i to na mjestu, gdje su se ogranci Arawalli gorja najviše približili rijeci. Pokraj rijeke je tvrđava (građena 1638—48), nekadašnji dvor velikih mogula. Danas djelomice služi za vojarnu i oružarnu. Jugoistočno od tvrđave je Jama Mašid, velika džamija, jedna od najvećih na svijetu. Dalje na zapad i jugozapad prostire se Shah-Jehanabad, zidom opasani stari D., krivudavih, tijesnih i dosta prljavih ulica. Jedino se ističe poznata Chadni Chauk, srebrna ulica, koja vodi iz grada u tvrđavu. Ovaj dio grada i danas je trgovačko središte D-ja. Grad je poznat po obrtnim proizvodima od pamuka, filigranskim radovima od srebra i zlata, a onda kao važno tržište za pamuk, svilu, žito, šećer i drugo. Sjeverozapadno, izvan gradskih zidina, izgrađena je evropska četvrt. Jugozapadno od starog D-ja izgrađen je poslije 1912 g. golemim troškom (135 miliona £) i po geometrijskom planu Novi Delhi (New-Delhi), sjedište podkralja i vlade Indije. Budućnost će pokazati, da li će drukčiju sudbinu imati glomazne i hladne zgrade američkog sloga (palača podkralja, sekretarijat, parlamenat i dr.) od labirintske mogulske tvrđave, romantičnih kneževskih dvorova i elegantnih džamija. Uz velike administrativne zgrade u Novom D-ju su raskošna svratišta, banke, sveučilište, muzeji i različite kulturne ustanove. U toku sedam ljetnih mjeseci N. D. je mjesto polumrtvo, jer se podkralj s glavnim državnim uredima cdseli u klimatski ugodniju Simlu.

D. ima 477.000 stan. (1931), od toga 40% muslimana, koji su poradi svog dugog gospodstva dali biljeg gradu.

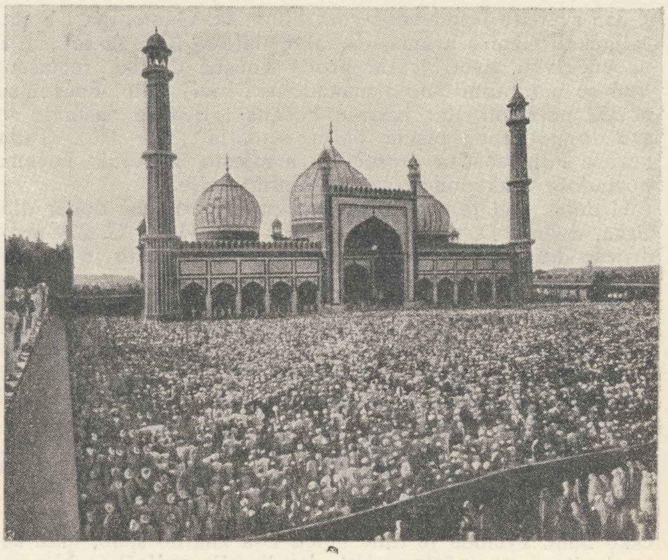
O prošlosti D-ja nema sigurnih podataka do 11. st. U drugoj polovici 11. i u 12. st. D. je sjedište domaćih hinduskih knezova. Pred kraj 12. st. osvojili su ga muslimani i otada stalno ostali gospodujući sloj stanovništva. Ali je D. i kasnije doživljavao različita stradanja i nanovo se pridizao. G. 1398 Tamerlan je gotovo sasvim porušio grad, koji je poslije teško životario sve do polovice 17. st. Šah Jahan (1626—59) ga je izgradio i opasao zidom, ukrasio ga lijepim građevinama i prenio prijestolnicu iz Agre u D. Po njemu je taj dio grada i nazvan »Shahjahanabad«. Radi svoje izloženosti grad je i kasnije bio pljačkan, ali je stalno ostao prijestolnica mogula, čija je vlast sve više slabila. Lord Lacke je osvojio D. 1803 i otada je pod engleskom vrhovnom vlašću. U okolici D-ja je izbio veliki ustanak 1857. Engleska vlada je odlučila u prosincu 1911, da se sjedište indijske vlade prenese u D.

BIBL.: H. C. Fanshawe: *Delhi post and present*, London 1902; G. R. Hearn, *The seven cities of Delhi*, London 1907. J. R-ć.

DELI (Labuan Deli), u novije doba poznat kao Belawan Deli ili samo Belawan, grad je na sjeveroistočnoj obali Sumatre. Već je srastao sa susjednim Belawanom u veliki primorski grad. Belawan Deli naglo je napredovao poslije g. 1920, jer se preko njega izvoze duhan i kaučuk iz bogatog zaleđa, kome je središte grad Medan. M. Š.

DÉLIBÁB → **Fata morgana.**

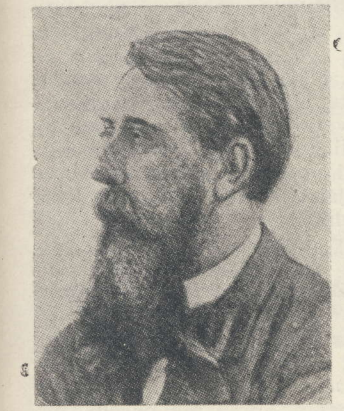
DELIBATORNI POSTUPAK, postupak za ispitivanje, postoje li pretpostavke za dozvolu ovrhe na temelju inozemne sudske rješidbe ili kojega drugog inozemnog ovršnog naslova. Na temelju toga postupka izdaje se t. zv. exequatur, t. j. rješenje, kojim se inozemna sudska rješidba (inozemni ovršni naslov) proglašuje u ovozemstvu izvršivom (njem. Vollstreckungsklausel). Po procesnom pravu većine država to je posebni usmeni parbeni, u pravilu sumarni postupak, na temelju kojeg se izdaje exequatur u obliku osude. Naš ovršni zakon načelno ne poznaje



DELHI, Džamija Jama Mašid

usmeni d., već sam sud, bez saslušanja stranaka, ispituje, postoje li pretpostavke za dozvolu ovrhe, a rješenje ne izdaje osudom, nego zaključkom. Ali naš ovršni zakon predviđa osim utoka još izvanredni pravni lijek protivljenja, o kojem se ima na temelju usmene rasprave riješiti osudom. Tako može i po našem ovršnom zakonu posrednim putem doći do postupka u biti jednakog d-nom p-u stranih zakonodavstava. (→ ovrha). B. E.

DELIBES, Clément Philibert Léo, ✻ Saint-Germain-du Val (dép. Sarthe) 21. II. 1836, † Pariz 16. I. 1891, francuski skladatelj. Već kao učenik pariskog konzervatorija postao je 1851 korepetitor u »Théâtre Lyrique«; 1865 stupio je u operu kao drugi zborovođa, 1881 postao je profesor pariskog konzervatorija, a 1884 član akademije. Od 1855 istaknuo se kao skladatelj opereta kroz čitavo desetljeće, a nakon nekih manjih pokušaja na polju baleta, postigao je 1870 svojim najznatnijim djelom, baletom *Coppélia ou la Fille aux yeux d'émail* velik i trajan uspjeh. G. 1876 uspio je i drugi njegov balet *Sylvia ou La Nymphe de Diane.* D. je prvi uveo simfonijsku glazbu u balet zadržavši pri tom onu lakoću, ljupkost i živost, koju zahtijeva plesna umjetnost, a koja je postala značajna i za njegove opere.



LEO DELIBES

Opere su mu: *Le Roi l'a dit, Jean de Nivelle* (1880) i osobito *Lakmé* (1883), koja se do danas održala na pozornicama svjetskih opernih kazališta.

LIT.: Guiraud, *L. D.* (1892); O. Séré, *Musiciens français d'aujourd'hui*, Pariz 1921; H. de Curzon, *L. D.* (1927). S. S-i.

DELIBLATSKI PIJESAK (u okolici samo **Pijesak**), najpoznatiji evropski pješčani kraj, u južnom Banatu između naselja Deliblato, Mramorak, Vladimirovci, Alibunar, Nikolinci, Izbište, Jasenovo i Dubovac. U obliku elipse, kojoj se duža os pruža od *JI* prema *SZ*, pokriva oko 300 km²; rubni dijelovi pripadaju okolnim općinama, a glavni je dio (250.540 km²) pod državnom upravom. Dine, protegnute smjerom *JI—SZ*, kojim puše jaka i suha košava, određuju izgled zemljišta. U *ji* dijelu su dine, koje ih izdvajaju, jače izražene, te mjestimice postoji visinska razlika do 8 m. Najviše su točke: Crni Vrh (191 m) u *ji* i Vačereatu (194 m) u *sz* dijelu, a cijeli D. p. izdiže se iznad okolnog zemljišta prosječno 70—90 m. Pri bušenjima je utvrđeno, da dopire i do 200 m dubine. Na površini je žućkaste, mjestimično i sivkaste boje; u *ji* dijelu je krupniji, u *sz* sitniji, što odgovara smjeru i jakosti košave. Pješčani sastav utječe i na klimu, koja pokazuje velika termička kolebanja, ali je količina oborina (oko 650 mm) dovoljna za šumski pokrov. Prema povijesnim podatcima D. p. je i prije bio pod šumom, koja je uništena sječom, požarima i sl.; posljednje uništavanje u vezi se s naseljavanjem južnog Banata u 18. st. Na ogolićenom pijesku oživio je rad košave, koja je pijesak prenosila od *JI* prema *SZ*. Ne samo da je pijesak postao pokretan i neplodan, nego su njegovi nanosi ugrožavali i okolno plodno zemljište. G. 1818 počeo je sustavni i naporni rad na učvršćivanju i pošumljivanju, kopanju bunara i gradnji lugarnica, a završen je uglavnom 1907. Dobro uređena nadzorna služba mora i dalje bdjeti nad postupcima zakupnika pašnjaka i lovišta, oprezno čuvati postignute uspjehe i popunjavati praznine. Sjeverozapadna polovica s finijim pijeskom, koji zadržava više vlage, najvećim je dijelom zasijana travama i pretvorena u pašnjake, dok su neravniji, *ji* dijelovi pod šumom (bagrem, breza, bor, ponešto lipa i hrast i dr.). Vinogradi na privatnim posjedima rubnog dijela daju veoma dobar plod.

LIT.: J. Balen: *Pošumljavanje Deliblatskog pijeska*, Zagreb 1926; T. Spanović, *Deliblatski pijesak*, Šumar. list, Zagreb 1936; N. Košanin, *Deliblatski živi pesak*, Opis puta III. kong. slov. geogr. i etnogr., Beograd 1930. J. R-ć.

DELIGEORGIS, Epaminonda, ✻ Misolungi 10. II. 1829, † Atena 27. V. 1879, grčki državnik. Rodni kraj ga je 1859 izabrao poslanikom; vodio je nezavisnu politiku. Istakao se rječitošću i oko sebe okupio svu omladinu, koja je po prirodi bila protudinastički raspoložena. Od nje je učinio jezgru svoje stranke. Vodio pobunu protiv kralja Otona te sastavio dekret, da se protjera iz Grčke. Sudjelovao je u novoj revolucionarnoj vladi i ustajao protiv političara, koji su iskorišćujući moć vodili zemlju u propast. Tada je osnovao stranku »narodni komitet«. Kad je uspostavljena nova dinastija, D. je imenovan 1865 predsjednikom vlade, no poslije 7 dana ga je oborila ujedinjena opozicija. I kasnije nekoliko puta bio je predsjednik vlade, ali uvijek na kratko vrijeme. D-u nije nikada uspjelo stvoriti brojnu političku stranku; bio je poštena i vjerna značaja. Umro je u 50. godini, u punoj politaičkoj zrelosti. Njegova govornička sposobnost je ostala poslovična. K. K.

DELI JOVAN, planina u Srbiji, većinom pošumljena, visoka 1135 m (Crni vrh). Izgrađena je od kristalinskih škriljevaca, granita i gabra, ima žica bogatih kremenom, u kome se javljaju pirit i zlato. U toni iskopane građe našlo se prosječno 106 g zlata. I susjedni potoci nose zlatni amalgam. U planini ima zlatonosnog galenita, a neke rijeke čuvene su zbog krupnog zlata. Na obroncima D. J. nalazi se magnezit a valjda i kromno-željezna ruda. P. V-ć.

DELILLE, abbé Jacques, ✻ Aigueperse (Puy-de-Dôme) 22. VI. 1738, † Pariz 1. V. 1813, francuski pjesnik. Nezakoniti je sin odvjetnika Antoine Montaniera iz Clermont-Ferranda, učio u koležu u Lisieuxu te bio profesor u Beauvaisu, Amiensu i Parizu. Tu je 1769 objelodanio prijevod Vergilijevih *Georgika* postigavši znatan uspjeh: pet izdanja u toku jedne godine. Zahvaljujući tom prijevodu izabran je, na prijedlog Voltaira, članom Francuske akademije (25. III. 1774). Doskora je naslijedio Lebeaua na katedri latinskog pjesništva na Collège de France, dok mu je grof d'Artois pribavio prihod opatije Saint-Séverin. Unatoč naslovu »abbé«, D. nije bio zaređen, bio je uostalom oženjen. Rado je bio viđen na dvoru Marije Antoinette i u visoku društvu. Njegov pjesmotvor *Jardins ou l'Art d'embellir les paysages* (1782) imao je također velik uspjeh, premda danas vrijedi samo još kao kulturni dokumenat. Izgubivši za revolucije mjesto i prihode D. je odselio u Švicarsku, odanle u Njemačku i konačno u Englesku, odakle se vratio 1802. Vraćena mu je stolica na Collège de France, ali D. je odsada živio povučeno, pogotovo jer je u to doba sasvim oslijepio. Objelodanio je redom deskriptivne epove: *L'Homme des champs ou les Géorgiques françaises* (1802), *la Pitié* (1802), *L'Imagination* (1806), *Les Trois règnes de la nature* (1808), *la Conversation* (1812), te prijevode »Eneide« (1804) i »Izgubljenog raja« (1804). Rijetko koji pisac bio je toliko »u modi«, ali i tako potpuno zaboravljen. Nakon pobjede romantizma D. je pao sasvim u zaborav. Ipak ima mjesto u povijesti francuskog pjesništva kao veoma vješt stihotvorac. Njegova djela su često tiskana, a najbolje je izdanje iz 1824, u 16 sv. (Michaud).

LIT.: Sainte-Beuve, *Portraits littéraires*, I.-II., 1836; A. Malet, *D.: Le poème de la Conversation*, Revue d'Auvergne, 1884; L. Maigron, *Un manuscrit inédit sur D.*, Revue d'histoire littéraire de la France, 1907, 1908, 1910, 1912—15. P. Cl.

DELIRIJ (od lat. delirare, »zabrazditi, buncati«). U psihijatriji je pojam d. mijenjao tokom vremena značenje. Nekada se tako nazivalo svako poremećeno duševno stanje, koje bi nastalo od oštećenja mozga, a očituje se nepovezanim govorom i radnjama te neskladnim afektivnim izražajima. Izraz kronični upotrebljavao se i kao općeniti naziv za kronične duševne bolesti. Totalni d. značio je, da postoje smetnje na svim područjima duševnog djelovanja, a parcijalni, da su smetnje samo na jednom području, na pr. samo kao tvorba ludih misli.

Danas se pod tim pojmom označuje stanovita vrsta obično prolaznih smetenih stanja na osnovi poremetnje svijesti. Svijest je u takvom smislu pomućena, da je povišen prag primanja vanjskih doživljaja, a unutarnji su duševni doživljaji kaotični, živahni i lebde kao neke slike i scene, pa sveukupna poremetnja svijesti ima značaj sanjanja. Kod d-a postoji uza smetnju svijesti kao naročit znak nemir, motorička živahnost sve do najjačih uzbuđenja. Postoje živahne vidne i slušne halucinacije. Tok je misli isprekidan, nesuvisao; nastaju neodređene lude misli. U govoru se onda to sve očituje kao nesređeno buncanje.

Delirium blandum seu mite je d. bez motoričkog nemira, kod vrste *delirium mussitans* nemir se od općenite klonulosti očituje samo kao nerazumljivo mrmljanje i čeprkanje prstima, dok je za *delirium furibundum* značajan baš jak nemir s nasilnim činima. Takvi d-i i delirantna stanja nastaju obično kao izraz oštećenja mozga kod većine infekcioznih bolesti: tifusa, gripe, upale pluća, sepse. Budući da nastaju za vrijeme groznice, nazivamo ih febrilni d-i; u početku bolesti dolaze kao inicijalni d-i, ali dolaze i onda, kad bolest jenjava. Kao toksični d-i dolaze kod različnih otrovanja: alkoholom, narkotičnim sredstvima ili drugim otrovima. Kao povremena stanja smetenosti javljaju se d-i kod epilepsije, histerije, pa i u toku drugih duševnih bolesti.

Delirantna misao, u duhu francuske psihijatrijske škole, znači ludu misao uopće, t. j. zabludu mišljenja, koja bolesno nastaje i koja se ne da ispravljati s pomoću umovanja. Sveukupnost takvih ludih misli kod jednog bolesnika označuje se kao delirij, naročito, ako se to ističe kao najupadljiviji izraz duševne bolesti. Deliriji se grupiraju prema različnim sadržajima, pa tako ima u francuskoj psihijatriji različnih delirija. Mi ih nazivamo ludilo (njem. Wahn), na pr. ludilo proganjanja, vjersko ludilo. Gore opisana stanja poremećenja svijesti nazivaju se u francuskoj literaturi akutni delirij.

U prenesenom značenju pod izrazom d. (kao na pr. »u deliriju oduševljenja«) označuje se stanje gubitka duševne ravnoteže pod utjecajem jakog, osobito kolektivnog afekta, pa ljudi viču ili ràde što drugo, gotovo kao da su izvan sebe.

Delirium tremens je naročit oblik d-a kod kroničnih alkoholičara, kod kojih već postoje znakovi kroničnog alkoholizma u tjelesnom i duševnom području. Kao predznaci d-a obično se javljaju stanja straha, poglavito noću, pojedine vizije, a i epileptički napadaji. Onda se uz neke prigodne uzroke (upala pluća, kakva ozljeda ili nagla apstinencija od alkohola) razvije naglo sam d. Javlja se grubo drhtanje ruku, jezika, a i tijela, kao pokretni nemir sa smetnjama ravnoteže. Nastupa posvemašnja nesanica i jako znojenje. Svijest je djelomično pomućena, postoji dezorijentacija za mjesto i vrijeme, ali se s bolesnicima može razgovarati. Oni imaju vidne halucinacije: vide različne životinje, obično sitne bijele miševe, štakore ili neke eksotične prikaze, pa niti, žice, kosu. Sve ima često oblik fantastičnog, scenskog doživljavanja. Bolesnici su u strahu, boje se proganjanja, a obično su sugestibilni. Uza sve to postoji euforija, neka bezbrižna raspoloženost. S vremenom postaje nemir sve jači. Bolesnicima se često utvara, da su u svom zvanju, u gostionici, u podrumu, pa vrše takve kretnje. D. traje 3—7 dana, a bez liječenja prijeti smrtonosni svršetak u 10—20% zbog slabosti srca. Misli se, da je preduvjet za nastup d-a oštećenje jetara alkoholom, pa se danas u tom smislu i vrši liječenje. Z. S.

DELISLE, 1. Guillaume, ✻ Pariz 28. II. 1675, † Pariz 25. I. 1726, franc. kartograf, jedan od osnivača novije kartografije. Izdavši 1700 preglednu kartu čitave zemaljske kugle kao i karte četiriju strana svijeta proveo je u njima temeljite ispravke dotadašnjih karata te je, oslonivši se na astronomsko određivanje udaljenosti, zabacio ptolomejsku predaju. Sastavio je i objavio preko 130 karata te veći broj znanstvenih članaka i rasprava. Njegovom zaslugom je u kartama Evrope površina Sredozemnog mora bila ograničena i postala vjernim odrazom stvarnoga stanja. U.

2. Leopold-Victor, ✻ Valognes 24. X. 1826, † Chantilly 22. VII. 1910, francuski povjesničar i bibliograf. Odmah po svršetku arhivarske visoke škole u Parizu (École des Chartes) objelodanio je *Études sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au moyen âge* (1851), a 1852 stupio je u službu Bibliothèque nationale, u kojoj je proveo 53 godine (od 1874 kao ravnatelj). Pod njegovom upravom živo se prionulo uz izradbu općeg kataloga tiskanih knjiga (alfabetskog, po imenu pisca), po metodi uređivanja, koju je on ustalio. To je majstorsko djelo, koje danas obasiže preko 150 sv., te je postalo nužno oruđe rada osobito za povjesničare. Od bezbrojnih njegovih bibliografskih radova spominjemo opis zbirka rukopisa pariske Narodne knjižnice *(Cabinet des manuscrits,* 3 sv. teksta i 1 atlas, 1869—1881), *Inventaire général et méthodique des manuscrits français de la Bibl. nat.* (1876—1878). Izabran članom akademije Institut de France 1857, on je obilno surađivao u izdavanju velikih znanstvenih zbirka, koje su u 18. st. započeli benediktinci: *Recueil des historiens des Gaules et de la France, Histoire littéraire de la France, Diplomes des rois de France* i t. d.). Napisao je također brojne povijesne radove. Popis njegovih publikacija broji preko 2000 naslova. J. D-e.

DE L'ISLE ROUGET → **Rouget de Lisle.**

DELIŠIMUNOVIĆI, hrvatska plemićka i kasnije (u 2. polovici 17. st.) barunska porodica. Potekla je od *Ivana Radojčića*, kojega je sin Šimun bio kaštelan u Klisu. Budući da su Šimuna prozvali *Delišimun*, dobila je porodica ime Delišimunović. Porodični je posjed bio Radojčić-Kašteo na Mrežnici.

1. Franjo Krsto, grof, † 2. V. 1712, sin uglednog plemića Janka Jelačića i posinak Krste D-a. Po smrti očuhovoj baštinio je imanje Turan. Posvetio se vojničkom zanatu; 1695 postao kapetan u Sredičkom, zatim zapovjednik kupske i prekogorske Krajine i podkapetan kraljevstva, a 1702 zapovjednik Gornjega polja, Glinske i Planinske Krajine. Dok D. vrši čast zapovjednika Gornjega polja, Glinske i Planinske Krajine, njegov otac Janko Jelačić, kao kapetan, zapovjednik je t. zv. gornje pokupske Krajine (oko Gline, Maje, Klasnića i Žirovca), i sin mu izdaje naredbe (1703).

Za ustanka Franje II. Rákóczyja D. postaje 1705 pukovnik i zapovjednik Kostajnice; 1706 naredi mu ban Ivan Pálffy, da skupi vojnike iz prekokupske Krajine (samo Hrvate, a ne Vlahe) i dođe onamo, kamo mu naredi. Ali se D. ispričavao bolešću i otezao s odlaskom i skupljanjem vojske (1707), što ban nije primio na znanje. Kad je Rákóczy ponovno izdao proglas Hrvatima pozivajući ih na ustanak protiv Habsburgovaca (20. X. 1706), predao je njegov pouzdanik barun Josip Vojnović uz popratno pismo i jedan takav poziv D-u zahtijevajući bez uspjeha, da ga preda hrvatskim staležima. D. ima tada značajnu ulogu u svom dijelu Krajine, gdje budno pazi na kretanje Turaka i nastoji umiriti Vlahe, koje ondje naseljava. Po svoj prilici 1710 postane grof. Kad je 11. III. 1712 hrvatski sabor u Zagrebu zaključio t. zv. hrvatsku pragmatičku sankciju o ženskom nasljedstvu kuće Habsburg, bio je D. izabran u poslanstvo, koje je trebalo poći u Beč i predati zaključak na potvrdu caru, ali D. uskoro zatim umre. Bio je oženjen udovom Barbarom Sidonijom Peranskom, vlasnicom imanja Paraduša, Drežnika, Trešćena i Brloga. Kako je D. umro bez potomaka, baštinila je i Turan, koji uz ostala imanja ostavi zagrebačkom kaptolu utemeljivši zadužbinu za se i svoga muža.

2. Krsto Radojčić, barun od Radojčića i Kostanjevca. Njegov otac Franjo zapovijedao je Žumberkom. Krsto se posvetio vojničkom zanatu u Vojnoj Krajini i postao čuven junak i vojskovođa. Bio je kapetan Tounja (1648), a zatim Križanić-Turna i Vražića (1655—70). G. 1658 imenovan je uz ostale komesarom, da istraži uzrok odselenja primorskih Vlaha u Podgorju kraj Senja, čemu je bio kriv senjski kapetan barun Hans Albrecht Herberstein. Iduće godine bio je u komisiji radi naseljenja Vlaha u Gacko polje kod Otočca, što je 1660 i provedeno. Dne 12. I. 1659 kralj Leopold potvrdi plemstvo i grb Krsti, tada već zapovjedniku karlovačke konjice, kao i njegovim rođacima. Ubrzo postaje i barun. Bio je oženjen Marijom, udovom Andrije Gusića, otočkog kapetana († 1657), čija se kći udala za kapetana Janka Jelačića. G. 1670 Krsto je sudjelovao u ugušenju bune u Banskoj Krajini, koja je pristala uz Petra Zrinskoga, Franju Krstu Frankopana i Franju Bukovačkoga. Zato dobi od Leopolda polovicu Turna (1677), koji je pripadao buntovnom Bukovačkom. Ubrzo pak pređe cijelo to imanje u ruke Krste, koji postaje i zapovjednik Plaškoga i na kraju vicegeneral u Karlovcu. Kako nije imao djece, posini Franju Krstu Jelačića, Jankova sina (1676), na kojega prijeđe ime i barunat D-a. Krsto je umro negdje početkom 18. st.

LIT.: R. Lopašić, *Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Imbrišimović*, Zagreb 1888; Isti, *Spomenici Vojne Krajine*, II. i III., MSHSM XVI. i XX., Zagreb 1885 i 1889; Isti, *Križanić-Turanj*, Zagreb 1882; E. Laszowski, *Hrvatske povjesne gradjevine*, I., Zagreb 1902; Isti, *Prilozi za povijest hrvatske Krajine*, VZA VII. i VIII., Zagreb 1905 i 1906; I. Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg 1899; V. Klaić, *Hrvatska pragmatička sankcija*, Rad 206, Zagreb 1915; *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb 1925. S. A.

DELITZSCH, Franz, ✻ Leipzig 23. II. 1813, † Leipzig 4. III. 1890, evangelički teolog i hebraist. U rodnom je gradu svršio bogoslovske i filozofske nauke i postigao 1835 doktorat iz filozofije. Isprva racionalist postao je doskora strogim evangeličkim vjernikom. Kao profesor na sveučilištima u Leipzigu, Rostocku, Erlangenu i od 1867 opet u Leipzigu držao je vrlo posjećena predavanja o Bibliji i biblijskim naukama. Kao dobar poznavač semitskih jezika, a osobito hebrejskoga, aramejskoga, sirskoga i arapskoga, izdao je opsežne komentare velikog dijela starozavjetnih knjiga, osobito Geneze, Psalama, Joba i t. d. Bio je najznamenitiji borac proti njemačkom antisemitskom pokretu. Osobito je žestoko u više publističkih spisa pobijao antisemita Rohlinga, koji je kasnije prihvatio hilijastičko naučavanje. Mnogo je nastojao da prevede Židove na evangeličku vjeru. Za njih je 25 godina uređivao i izdavao časopis *Saat auf Hoffnung*. G. 1886 osnovao je u Leipzigu Institutum Judaicum, koji je poslije njegove smrti prozvan Delitzschianum. Za Židove je preveo na hebrejski i Sv. Pismo N. Z.

BIBL.: *Zur Geschichte der jüdischen Poesie* (1836); *Wissenschaft, Kunst, Judentum* (1838); *Vier Bücher von der Kirche* (1847); *System der biblischen Psychologie* (1855, 1861²); *Studien zur Entstehungsgeschichte der Polyglottenbibel des Kard. Ximenes* (1871); *Jüdisch-arabische Poesien aus vormuhammedanischer Zeit* (1874); *Jesus u. Hillel* (1879³); *Physiologie und Musik in ihrer Bedeutung für die Grammatik, besonders die hebräische* (1868); *Messianische Weissagungen in geschichtlicher Folge* (1890). U.

2. Friedrich, ✻ Erlangen 3. IX. 1850, † Berlin 23. XII. 1922, njemački asiriolog, sin protestantskoga eksegeta Franza Juliusa Delitzscha. Bio je profesor na sveučilištu u Leipzigu, Breslauu i Berlinu. Bavio se semitskom filologijom i poviješću religija bližeg Istoka. Prešao na čisto teologijsko područje i zanijekao povijesno značenje knjiga Staroga Zavjeta, a sadržaj svetih knjiga tumači najprije utjecajem balibonskih »panbabilonista«, zatim sumerskih spomenika »pansumerista«.

BIBL.: Među najvažnija od mnogobrojnih D-ih djela idu: *Wo lag das Paradies?* Leipzig 1881; *Die Sprache der Kossäer*, Leipzig 1884; *Prolegomena eines neuen hebräisch.-aramäischen Wörterbuches zum A. T.*, Leipzig 1886; *Die Entstehung der ältesten Schriftsysteme oder der Ursprung der Keilschriftzeichen*, Leipzig 1897; *Babel und Bibel*, Leipzig 1905; *Assyrische Grammatik*, Berlin 1906; *Sumerisches Glossar*, Leipzig 1914; *Babel und Bibel* bila su njegova predavanja na sjednicama carske akademije u nazočnosti pruskoga cara godina 1902 i 1904, koja su kasnije tiskana. Ali potpunu uzbunu i protestanskoga svijeta, napose konzervativaca, unijelo je njegovo djelo *Die grosse Täuschung*, Stuttgart—Berlin 1920, kojim ruši i same temelje Staroga Zavjeta. N. Ž-ć.

DELIUS, 1. Frederick, ✻ Brandford (Engleska) 29. I. 1863. † Grez-sur-Leing (kod Fontainebleaua) 10. VI. 1934, engleski skladatelj. Proveo je neko vrijeme na Floridi kao farmer na plantaži naranča baveći se kompozicijom kao samouk. Kasnije je učio glazbu na konzervatoriju u Leipzigu. Od 1890 živio je u Francuskoj. D. se priklonio impresionizmu; gdjegdje se u njegovim djelima zapaža i utjecaj Griégov (s kojim je osobno prijateljevao), u kasnijim pak djelima još i utjecaj stare engleske pučke popijevke. Njegove se skladbe, zaodjenute u vrlo moderno glazbeno ruho, ističu profinjenim poetičnim crtanjem ugođaja i odabranim, originalnim harmonijama.

Djela: za orkestar: Fantazija-ouvertura *Over the Hills*, *Norveška suita*, *Ples života*, *Paris*, Variacije *Appalachia* sa završnim zborom, rapsodija *Brigg Fair*, simfonijska pjesan *The Song of the High Hills* sa završnim zborom, simfonijska pjesan *Sea-Drift* za bariton, zbor i orkestar; koncerti za glasovir i za violinu; 2 plesne rapsodije; *Legenda* za bariton, zbor i orkestar; *Misa života* (prema Nietzscheu) za sola, zbor i orkestar; *Requiem*; *»Songs of Sunset«*; glazbene drame *Koanga*, *Romeo i Julija na selu* (prema Kelleru), *Margot la Pouge*, opera *Fennimore i Gerda*, glazba za dramu *Hassan*, sonata za violinu, sonata za violoncello, gudački kvartet, popijevke.

LIT.: M. Chop, *F. D.* 1907; P. Heseltine, *F. D.;* R. H. Hul, *D.* S. S-i.

2. Nikolaus, ✻ Bremen 19. IX. 1813, † Bonn 18. XI. 1888, njemački filolog i shakespearolog. Učio je u Bonnu i Berlinu, Engleskoj i Francuskoj. Od 1855 je profesor engleske i provansalske književnosti u Bonnu. Kao sh-olog istaknuo se djelima *Der Mythus von W. Shakespeare* (1851), *Shakespeare-Lexikon* (1852), *Über das englische Theaterwesen zu Shakespeares Zeit* (1853). G. 1854—61 izdavao je kritičko izdanje Sh-ovih djela prema prvom »folio« izdanju. Izdao je i Waccov »Saint Nicholas« (1850) i *Provenzalische Lieder* (1853). R. F.

DELIVIĆ, fra Mato, ✻ Kreševo 1666, † Kreševo 22. VI. 1740, biskup i prvi apostolski vikar u osmanlijskoj Bosni (1735-40). Obitelj mu je nazvana po nekom junačkom pretku Deli-Ivi. Radi vječnih poteškoća s bečkim dvorom pri imenovanju bosanskog biskupa — đakovački biskup nosi naslov »bosanskog« — prijeđe Sveta Stolica na sustav apostolskih vikara kao u misijama, imenovavši D-a 12. XII. 1735 prvim vikarom u Bosni i naslovnim biskupom bolinskim. Narod, koji već 52 godine nije vidio biskupa, dočeka ga oduševljeno, ali mu se opru vjernici duvanjske biskupije (Rama i Duvno), kojom je prije upravljao makarski biskup Nikola Bjanković (1699—1730), i ne htjednu pristupiti bosanskom apost. vikarijatu. Velikom požrtvovnošću obavi D. vizitaciju u 13 župa, ali radi austrijsko-turskog rata morade pohod prekinuti 1737. Njegov opis te vizitacije dragocjen je radi toga, jer potanje crta stanje katolika nakon velikih seoba za bečkoga rata i jer propisuje sva stara katolička crkvišta u pregledanom dijelu Bosne donoseći i narodnu predaju o njima. D. je posebno trpio od tužba pravoslavaca Turcima pa je tako na objede vladike u Sarajevu bio i zatvoren. U samostanu Kreševu, koji je mnogo obdario i gdje je bio pokopan, čuva se uljena slika s bradatim isposničkim likom biskupovim.

LIT.: Farlati, *Illyricum Sacrum* IV., 85.; V. Batinić, *Djelovanje franjevaca* III., 52.—55., 66., 71.; J. Jelenić, *Spomenici kult. rada franj. Bosne Srebr.*, Mostar 1927; Isti, *Izvori za kult. povjest bos. franjevaca*, Sarajevo 1913; Isti, *Ljetopis franj. samostana u Kreševu*, GIZM 1917; Strukić, *Povjes. crtice Kreševa i franj. samostana*, Sarajevo 1899. K. D-ć.

DELIYANNIS (*Δελιγιάννης*), porodica peloponeskih prvaka, istakla se u 18. st. revolucionarnom djelatnošću protiv Turaka, koji su zaposjedali njezinu domovinu. Za revolucije Rusa Orlova živo je učestvovala, ali kad ovaj ruski pokušaj nije uspio, jednoga od Deliyannisa ubili su Turci, koji su iz osvete poubijali poglavice pobune i prigrabili njihova obiteljska dobra. Mnogi su se članovi ove porodice odlikovali u ratu za oslobođenje Grčke (1821).

Teodor D., ✻ Lankadıa (Gortina) 15. I. 1820, † Atena 13. VI. 1905, grčki državnik; g. 1848 tajnik je u ministarstvu unutrašnjih poslova; doskora ulazi u polit. život. Kad je prognan kralj Oton, član je ustavotvorne skupštine; 1863 je ministar vanjskih poslova, 1866 poslanik grčki u Parizu, ali se brzo vraća u polit. život, jer to odgovara njegovu karakteru; kao ponovni ministar vanjskih poslova zastupa Grčku na Berlinskom kongresu. Stvorio je jaku polit. stranku kao opoziciju stranci Karilaosa Trikupisa. Svjetina ga obožava i često izdiže na površinu, ali on je čovjek slaba i neodlučna značaja, nimalo podesan za teške prilike, koje je Grčka proživljavala. Doživljava blokadu Grčke od velikih sila — zemlja stenje u teškom ekonomskom stanju — sukobljuje se s kraljem te konačno gurne zemlju u katastrofalni rat s Turskom (1897). Ipak s tim njegova politička karijera nije svršila. Demagoškim sredstvima 1902 opet dobiva većinu na izborima, dok napokon ne zaglavi u Ateni: umorio ga profesionalni kartaš, jer je zatvorio igračnice u Grčkoj. K. K.

DELKREDERE (talij. del credere »na vjeru, na kredit) je trgovački izraz općenito upotrebljavan u trgovačkom robnom prometu, pa tako i u nas preuzimanja jamstva za isplatu prodane ili kupljene robe. Upotrebljava se gotovo jedino u komisionim poslovima. Komisionar (prodajući komitentovu robu u svoje ime, a za njegov račun) može jamčiti komintentu, da će kupac platiti prodanu mu robu o roku. Dakle komisionar stoji prema komitentu »del credere«. Za to jamstvo t. j. za preuzimanje rizika pripada komisionaru uz redovitu komisionu providbu i posebna delkrederepovidba. D. se može pojaviti i kod kupnje, na pr. u slučaju, kad komisionar kupi neku robu za račun komitenta pa preuzme jamstvo, da će prodavalac dostaviti kupljenu robu o roku. M. Š-ć.

DELL'ABATE (nazvan i Messer Niccolò, u Francuskoj Nicolas de Labbe), ✻ Modena 1512, † u Francuskoj 1571, talijanski slikar, kipar i graditelj. Znao se lako prilagoditi najrazličnijim uzorima, među kojima su Begarelli, Giulio Romano, Dosso Dossi, Correggio i Parmeggianino. Do 1548 radi u Modeni (oslikavanje vijećnice), zatim 4 godine u Bologni, gdje je na jednom fresku današnje sveuč. knjižnice vrlo živo prikazao život tadašnjeg elegantnog svijeta. Od 1552 boravi u Francuskoj, gdje s Primaticciom radi na ciklusu slika iz Odiseje za Fontainebleau. O njegovim mnogim slikarskim radovima pa o nacrtima za sagove i za slike na emajlu, koje je načinio u Francuskoj, imamo predodžbu tek po crtežima, koji su se sačuvali u Louvru.

Glavnija su mu djela: *Madona sa sv. Petrom i Pavlom* (Dresden), *Rođenje Kristovo* i *Poklonstvo kraljeva* (oboje u Bologni). D. posao je u Francuskoj jedan od najglavnijih propagatora potalijančenoga Fontainebleau-stila. F. C.

DELL'AQUILA, SERAFINO → **Serafino dell'Aquila.**

DELLA BELLA, 1. Ardelio, ✱ Foggia u Italiji 14. II. 1655, † Split 3. XII. 1737, jezikoslovac. Filozofske i pravne nauke učio u Napulju, zatim stupio u isusovački red (2. II. 1677); nakon svojega prvog boravka u Dubrovniku (1681-84), gdje je bio profesor u kolegiju, uči teologiju u Rimu 1684-88. Osim kraćih prekida (profesor filozofije u Perugi 1691—94 i profesor teologije u Firenci 1702—03) boravio do kraja života u Dubrovniku (gdje je bio rektor kolegija 1696—1702), Splitu i u ostaloj Dalmaciji, uglavnom kao vrlo popularan misionar; te ga nazivahu »apostolom Dalmacije«. Njegove je duhovne besjede *Razgovori i pripovidanja* izdao Matej Čulić u Mlecima istom 1805. D. je tako zavolio i naučio hrvatski jezik, da je, napose za misionare po balkanskim zemljama, sastavio rječnik *Dizionario Italiano, Latino, Illirico* zajedno s gramatikom hrvatskog jezika (una breve grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica). Mada je bio gotov već 1718, rječnik iziđe u Mlecima 1728. Na kraju je i latinsko-talijanski indeks. D. piše dubrovačkim narječjem, a u gramatici mu služi ugledom i Kašić. Da utvrdi pravo značenje hrvatskih riječi, donosi obilje citata, ponajviše iz pisaca i pjesnika dubrovačkih i dalmatinskih, uza znatan broj narodnih poslovica. D-in je rječnik oduvijek bio dragocjen izvor za druge hrvatske leksikografe. — Drugo izdanje rječnika priredio je dubrovački kanonik Pero Bašić (1749—1814) u Dubrovniku 1785. On je dodao rječniku novih riječi (podosta kovanica, imena biljaka, zemljopisnih naziva; ima čak i ruskih i poljskih riječi) te promijenio unekoliko talijanski i hrvatski pravopis djela. Ne može se reći, da je Bašićevo izdanje bolje, iako je popravljeno i tehnički dotjeranije. U tome mu je uzorom služio t. zv. »Vocabolario di Torino«, vrlo rašireni latinsko-talijanski priručni rječnik onoga vremena. Gramatika je izašla i posebno: Principi elementari della grammatica Illirica, Dubrovnik 1837.



ARDELIO DELLA BELLA
Zagreb, Hrvatski državni arhiv

LIT.: S. Bosanac, *Ocjena Della Belline gramatike*, N. Vj. IX.; V. Dukat, *Dubrovačko izdanje Della Bellina rječnika*, Rad 237; M. Vanino, *A. d. B., vjersko-prosvjetni radnik dalmatinske Hrvatske*, »Život« XVIII; Isti, *Lovro Camelli i njegova povijest pučkih misija u mletačkoj Dalmaciji*, Vrela i prinosi XII (1941). V. D-t.

2. Stefanino → **Bella.**

DELLA CASA, Giovanni, ✱ Mugello (Firenca) 28. VI. 1503, † Montepulciano (Siena) 14. XI. 1556, talijanski književnik. Učio je i burno proveo mladost u Bologni, Firenci i Padovi, gdje se upoznao s P. Bembom (v.), koji je na nj mnogo utjecao. Zaređen u Rimu, postaje nadbiskup u Beneventu, ali ide odmah kao papin nuncij u Mletke (1544-49). Po nalogu pape vodio je raspravu protiv heretičkog postupanja Istranina Petra Pavla Vergerija (v.). Na koncu ga papa Pavao IV. imenuje državnim tajnikom. D. C. je po vremenu posljednji od velikih talijanskih humanista. Poznat je po glavnom djelu, raspravi *Galateo* (1559), koju je, kako sam kaže, napisao po želji i uputi gospodina Galatea (polatinjeno ime biskupa Galeazzo, lat. Galathaeus); odatle i naslov knjige. To je uz Castiglionov *Cortegiano* (1528) prva knjiga dolična i otmjena vladanja u društvu, koju je Italija dala modernom svijetu; pritom pisac ne misli samo na puku uglađenost, koja je uistinu potrebna za uspjeh u praktičnom životu, jer on shvaća uljudnost donekle i kao nužni vanjski izraz plemenitosti duha, tako da njena svrha ne može biti nemoralna. Ta lijepo pisana knjiga daje i vjernu sliku ondašnjega društvenog života, jer se pisac osvrće na običaje i profinjenost dvorskog života 16. st. Galateo je, kao i Cortegiano, postao brzo popularan u Italiji i u ostaloj Evropi, gdje ga i prevode. D. C. prevodio je s grčkoga i latinskog na talij.; pisao je izvrsnim stilom latinski i talijanski rasprave (o prijateljstvu i o dr.), životopise i aktuelne govore. Veoma su se sviđale njegove djelomično i razuzdane pjesme (*Rime*, 1558), što se po nekim odlikama stila, intonacije, a i iskrenosti izdižu iznad ondašnjeg mora petrarkističkih kanconijera.

BIBL.: *Opere*, I.—IV., Classici, Milan 1806; *Galateo*, con introduzione e commento di C. Steiner, Milan 1910; *Galateo*, priredio G. Prezzolini (potpuno izd.), Milan 1937; *Galateo*, priredio P. Pancrazi, Firenca 1938.

LIT.: L. Campana, *G. Della C. e i suoi tempi*, Studi storici XV.—XVI., Pisa 1907-08; G. Tinivella, *Il Galateo di G. Della C.*, Milan 1937; B. Croce, *Poesia popolare e poesia d'arte*, Bari 1933. M. D-ić.

DELLA COLOMA, GUIDO → **Guido della Coloma.**

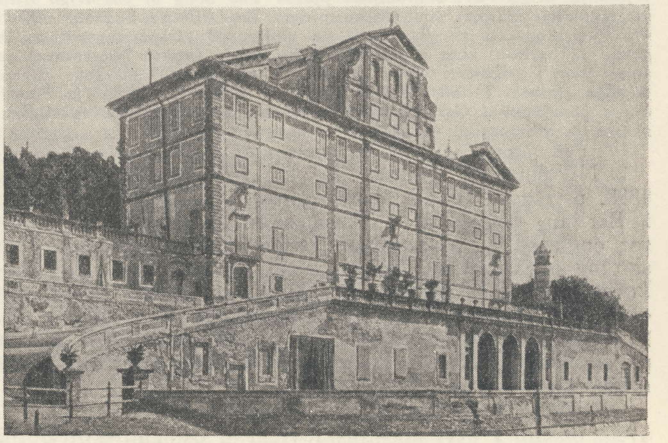
DELLA CORTE, Andrea, ✱ Napulj 5. IV. 1883, talijanski muzikolog, profesor povijesti glazbe na glazbenoj školi u Turinu, glazbeni kritičar i predavač. Nadasve se bavio proučavanjem talijanske glazbe, pretežno pak opere u 18. st., te je s toga područja objavio vrlo značajne studije. Skupa s G. M. Gattijem izradio je prvi opsežniji talijanski glazbeni leksikon, koji je već doživio nekoliko izdanja. Značajan je i njegov pokušaj, da prikaže povijest glazbe na temelju samih odlomaka iz studija pojedinih glazbenih pisaca od davnih vremena pa do danas.

BIBL.: *Paisiello*, 1922; *L'estetica musicale di Metastasio*, 1922; *Saggi di critica musicale*, 1922; *L'opera comica italiana nel 1700*, 1925; *Le opere di G. Verdi (Aida, Otello, Falstaff)*, 1923—25; *Disegno storico dell'arte musicale*, 1926; *Antologia della storia della musica*, 2 sv., 1926; *Piccinni*, 1928; *Le teorie delle origini della musica e le musiche dei popoli antichi e primitivi*, 1932; *Vicende degli stili del canto dal tempo di Gluck al '900*, 1933; *Ritratto di Franco Alfano*; *Pergolesi*. J. An-s.

DELLA GATTA, Bartolomeo, ✱ Firenca 1448, † Arezzo 1502 ili 1503, talijanski slikar. Na njega su utjecali Pollaiolo i Piero della Francesca; 1479 i 1481 surađuje s Lukom Signorellijem na freskama u Loretu i u Rimu (Sikstinska kapela). U Arezzu, gdje se najviše zadržavao i umro kao opat kamaldolaca, može mu se pripisati više freska i oltarnih slika; glavno mu je djelo *Uzašašće Marijino* u Cortoni (S. Domenico), osebujna mješavina sanjarske nježnosti osjećaja i tvrdo iznesenih naturalističkih pojedinosti. Bio je osnivač jedne dosta ugledne slikarske škole u Arezzu. Zaposlen je bio i kao muzičar, graditelj orgulja i arhitekt (crkva S. Annunziata u Arezzu)). F. C.

DELLA PORTA 1. Antonio, (obiteljsko mu ime Tamagnino), rođen na Luganskom jezeru, talijanski plastičar. Djeluje oko 1500. Dugo je bio zabavljen (1491 i 1508—20) na ukrašivanju samostana Certosa di Pavia; međutim je radio i u Bresciji i Genovi, gdje je načinio među ostalim portal u Palazzo Grillo Cattaneo. Radeći većinom u zajednici s drugim umjetnicima (Pace Gaggini i Andrea Briosco) izveo je niz narudžaba za Francusku i veći broj portretnih skulptura.

2. Giacomo, ✱ vjerojatno Rim oko 1540, † Rim 1602, talijanski graditelj. Radio je najprije, pod Michelange-



VILA ALDOBRANDINI U FRASCATIJU



GIACOMO DELLA PORTA, Česma na trgu Araceli u Rimu

lovim utjecajem, na građevinama kapitolijskim u Rimu (pročelje palače »dei Conservatori«), a zatim pod utjecajem Vignolinim (crkva del Gesù, isusovački samostan i »Sapienza«). Sinteza Michelangelovih i Vignolinih utjecaja učinili se D. P. glavnim osnivačem ranoga rimskog baroka u graditeljstvu. Na pročeljima redovito naglašava profil kao i sredinu pojačavanjem reljefa i dimenzija visine, ali michelangelovske teške mase umekšava naglašavanjem težnje za vertikalnošću (vanjski oblik kupole sv. Petra, pregradnja palače Senatorio, izmjene na palači lateranskoj, palača Aldobrandini-Chigi, S. Maria dei Monti, S. Maria Scala Coeli, S. Paolo kod Tre fontane). Njegov pravi barokni smisao za impresivne poglede iz daljine odaju mnogi rimski zdenci, tako oni na trgovima Colonna, Araceli i Campitelli, na trgu pred Panteonom, arhitektonski dijelovi na Zdencu kornjača, prijašnji zdenci na Piazza Navona te veličanstvene kompozicije vrta i krajolika Ville Aldobrandini u Frascatiju (1598—1604).

LIT.: G. Giovannoni, *Chiese della seconda metà del Cinquecento*, L'Arte, sv. 15.—16., 1912—13; W. Arslan, *Forme archit, civ. di G. d. P.*, Bollet. d'Arte, N. S., sv. 6., 1926/7; W. Körte, *G. d. P.*, ALBK XXVII. F. C.

3. Giambattista, ✳ Napulj 1535, † Napulj 4. II. 1615, talijanski učenjak i književnik, jedna od najznačajnijih ličnosti talij. kulturnog života 16. st. Petnaest godina prije nego je F. Bacon izdao *Novum Organum* objavljuje D. P. svoje *Magiae naturalis sive de miraculis rerum naturalium libri IV* (1558), koje djelo više puta prevode i tiskaju na talijanskom, francuskom i njemačkom. Piše brojne rasprave, među kojima o šifriranom tajnom pismu *(De furtivis literarum notis, vulgo de ziferis*, 1563), o nekim svojim kemičkim otkrićima *(De distillatione*, 1605), o elastičnoj sili pare *(De' spiritali*, 1606), po čemu je D. P. prvi preteča otkrića parnog stroja, o prvenstvu svog izuma teleskopa (1609), koje su mu priznavali Kepler, Fabro i drugi suvremenici. U 2. izdanju djela *Magia naturalis* (1589) dodaje raspravu o magnetizmu i svoja opažanja o »mračnoj komori« (camera obscura), koja je po općem sudu njegov izum. No osim prirodnih znanosti njega privlači i književnost: prevodi Plautove komedije, piše raspravu o načinu sastavljanja komedija *(De arte componendi comoedias)*, piše i sam 29 komedija u prozi (od kojih se sačuvalo 14), 3 tragedije (sačuvana samo jedna) i jednu tragikomediju. Dramska su mu djela većinom imitacije Plautovih i Terencijevih djela, a građa im potječe također od Ariosta i novela talij. pripovjedačâ, ali ipak imaju realističkih crta, svježine, života, a i originalnosti, tako da je D. P. jedan od najboljih talij. komediografa 16. st.

BIBL.: *Commedie* I.—II., priredio V. Spampanato, Bari 1910—11.

LIT.: B. Caverni, *Storia del metodo sperimentale in Italia* I.—VI., Firenca 1891; C. Fornari, *Di G. B. D. P. e delle sue scoperte*, Napulj 1900; F. Fiorentino, *Studi e ritratti della Rinascenza*, Bari 1911; I. Sanesi, *La Commedia* I., Milan 1911; B. Croce, *I teatri di Napoli dal Rinascimento alla fine del sec. decimottavo*, 3. izd. 1927. M. D-ić.

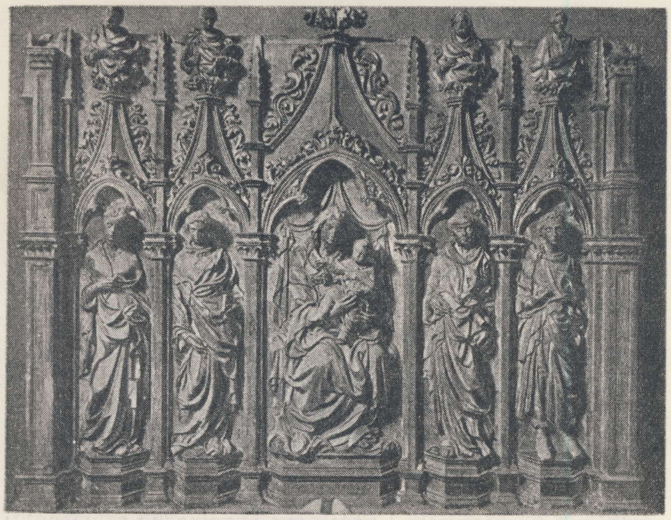
4. Giovanni Giacomo (oko 1485—1555) i njegov nećak **Guglielmo,** zvan i fra Guglielmo del Piombo (oko 1500—1577), talijanski kipari iz područja Luganskoga jezera. G. G., (koji je imao i umjetnički nadarena sina Guglielma), djelovao je u prvom redu u Genovi, gdje je bio u velikoj zajedničkoj radionici, koja je pomagala ukrašivati krstionicu u katedrali te izradila niz kipova za Palazzo San Giorgio, pa u Milanu, gdje je 1528-31 dapače upravljao radnjama na katedrali. I nećak mu je pripadao spomenutoj genoveškoj radionici, prije nego što je (najkasnije 1537) otišao u Rim. Ovdje mu je bio prijatelj Sebastiano del Piombo, kojega je naslijedio kao papinski »čuvar olovnog pečata«. Mnogo su na nj utjecali Michelangelovi nadgrobni spomenici. Izrađivao je brojne kopije antika i plastike za kuću Farnese, među kojim su najznamenitije u bronci i mramoru elegantno izvedene figure za monumentalni grob pape Pavla III. u crkvi sv. Petra. I sin njegov **Teodoro** bio je kipar.

LIT.: G. Varni u Atti Soc. Ligure di storia patria, sv. 4. (1866); L. Steinmann, *Das Grabmal Pauls III.* (1912).

DELLA QUERCIA, Jacopo, ✳ Quercia Grossa (kod Siene) između 1367 i 1374, † Siena 20. X. 1438, talijanski plastičar. G. 1435 postao je graditeljem katedrale u Sieni. Počeo je, čini se, kao kipar u drvu, a pobude je primio



(Alinari)
GUGLIELMO DELLA PORTA, Spomenik papi Pavlu III. (detalj) Rim, Vatikanska bazilika



(Alinari)
JACOPO DELLA QUERCIA, Gospa sa svecima na oltaru
Lucca, Crkva S. Frediano

od nizozemske i francuske gotike u zbirkama Guinigijevim (Lucca). U kasnijim radovima, koji su svi u mramoru, izuzevši brončani reljef za krstionicu S. Giovanni u Sieni, spaja on s ozbiljnim i živim ranorenesansnim predočivanjem neka sjećanja na izvijene silhuete nordijskogotičke umjetnosti. To vezanje dvaju smjerova izbija na spomeniku Ilarie del Caretto (Lucca, 1406) i obitaelji Trenta (San Frediano, 1413). Najznamenitije mu je djelo za Sienu iz vremena od 1408-19 kiparski ukras zdenca Fonte Gaia: niz u visoku reljefu izvedenih pojedinačnih figura kao i krasni reljefni prikazi stvaranja svijeta. Originalni reljefi zamijenjeni su Sarrocchijevim kopijama, a oni se nalaze u Palazzo Pubblico. Najzrelije je njegovo djelo: skulpture portala crkve San Petronio u Bologni nastale između 1425 i 1438. Osim toga je D. načinio za crkvu San Petronio niz portreta, reljef s Madonom i posve neobičan lik sv. Petronija. U Bologni (S. Giacomo Maggiore) nalazi se i zadnje mu djelo, grob A. G. Bentivoglia.



(Alinari)
JACOPO DELLA QUERCIA, Izgon iz raja
Bologna, S. Petronio

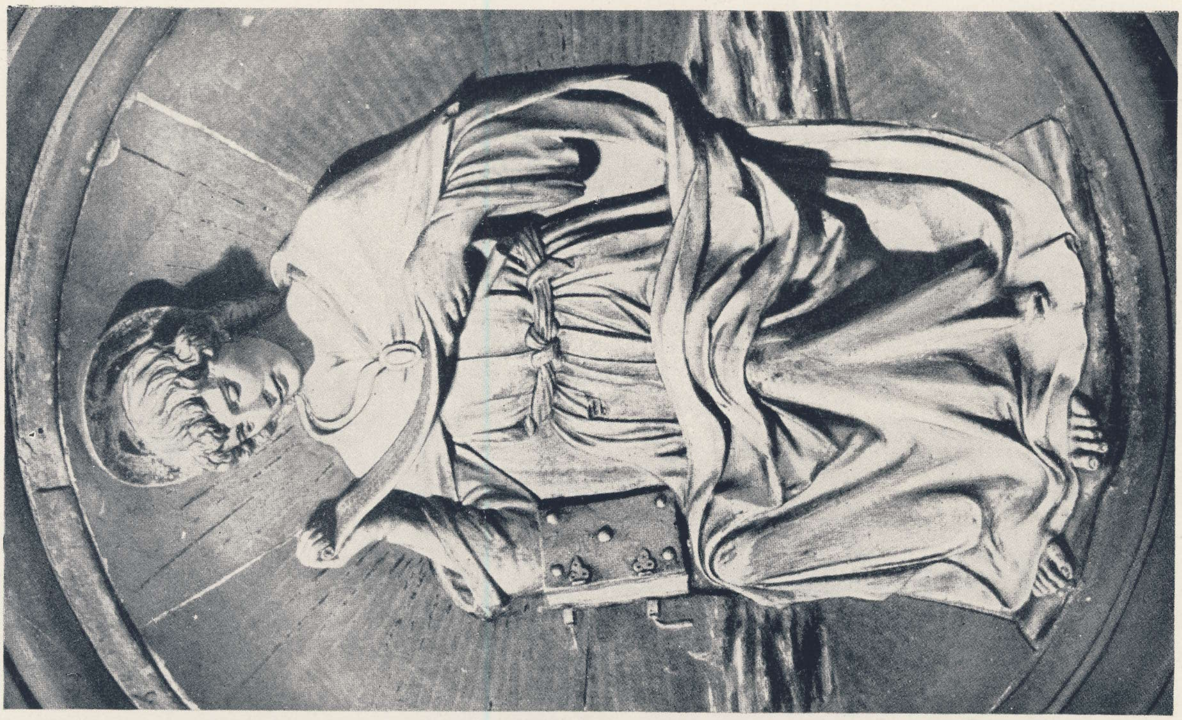
LIT.: C. Cornelius, *J. D. Q.*, Halle 1896; F. Landsberger, *J. D. Q.*, Leipzig 1924; I. B. Supino, *J. D. Q.*, Bologna 1926; P. Bacci, *J. D. Q., nuovi documenti e commenti*, Siena 1929; L. Gielly, *J. D. Q.*, Pariz 1931; G. Nicco, *J. D. Q.*, 1934.
F. C.

DELLA RIVA BONVENSIN → **Bonvensin da Riva.**

DELLA ROBBIA, firentinska obitelj plastičara u 15. i 16. st. Najvažniji dio njezina umjetničkog rada kroz tri generacije zauzimaju kipovi i reljefi iz pocakljene pečene gline, ali oni nisu jedini proizvodi njezina djelovanja. Osnivač ove umjetničke dinastije je *Luca d. R.* (1400—82), koji stoji pod utjecajem Ghibertija i Donatella. Ako je on autor reljefa Madone iz 1428 (muzej Ashmolean u Oxfordu), to čnači, da se on već na početku svoje kiparske djelatnosti posvetio obradbi keramike; ali između 1428 i prvih njegovih sa sigurnošću utvrđenih djela iz pocakljene gline postoji razmak od deset godina, ispunjen značajnim kiparskim radovima iz tvrdog materijala: 1431 prekrasan i vedar reljef anđela za pjevalište firentinske katedrale, 1437 alegorija znanosti za zvonik katedrale, a tek nakon toga započinje dugačak niz njegovih keramičkih djela. Najmlađe od njih, izrađeno za S. Maria Nuova u Firenci, nalazi se danas u crkvi sela Peretola; zatim slijede anđeli kapele Pazzi uz crkvu S. Croce, a onda znamenite lunete povrh pokrajnjih vrata sakristije katedrale, za koja je ujedno izradio brončane reljefe. Nakon toga izrađuje samo reljefe od pocakljene gline, koji su većinom uokvireni vijencima od cvijeća i voća. On nije izumitelj ove keramičke tehnike, ali ju je prvi primijenio na djela većeg opsega. Isprva je rado upotrebljavao mnogobrojnu šarolikost, dok se kasnije služi samo s dvije boje (bijelom na modroj podzadini). — Njegov sinovac i najznačajniji učenik *Andrea d. R.* (1435—1525) od samog je početka specijalista u keramici, i to dvobojnoj. Nasuprot plemenito vedroj dražesti Lukinih djela njegova daju nemiran i sentimentalan dojam. Od njegove majstorske ruke potječu u čitavom svijetu znamenita djeca u povojima u kolonadi firentinskog nahodišta, zatim snažna djela u samostanu La Vernia, *Pohođenje Marijino* pred crkvom S. Giovanni u Pistoji i djelo njegove starosti *Susret sv. Franje i Dominika* u lođi S. Paolo u Firenci. Od njegovih sinova razvio je u svojoj domovini važniju djelatnost samo *Giovanni* d. R. (1460—poslije 1529), koji se vraća polihromiji najranijih Lukinih djela, ali na bitno nemirniji način u oblikovanju, koje odgovara ukusu građanskog realizma. On je prvi od članova ove porodice, koji redovito stavlja na svoja djela potpis i nadnevak. Njegov je posljednji i najznačajniji rad *Sedam djela milosrđa* i *Život Marijin*, oba u Pistoji. Od njegove je braće *Luca* ml. (1482—1547) načinio nacrt za podove u Rafaelovim lođama u Vatikanu; on se je kasnije iselio u Francusku, kako je to već prije učinio brat mu Girolamo (1438—1566). Girolamo je radio u dvorcu Madrid kraj Pariza i Fontainbleau-u, ali u tvrdom kiparskom materijalu (grob Caterine de'Medici).

LIT.: W. Bode, *Die Künstlerfamilie D. R.* (1878); L. M. Cavallucci i E. D. Molinier, *Les D. R.* (1897); M. Burlamacchi, *Luca D. R.* (1900); M. Crutwell, *L. and A. d. R. and their successors* (1902); P. Schubring, *L. d. R. und seine Familie* (1905); J. de Foville, *Les D. R.* (1910); W. Bode, *Die Familie D. R.*, Werke (1914); A. Marquand, *Luca d. R.* (1914); Isti, *Andrea d. R. and his atelier* (1922); Isti, *Giov. d. R.* (1926); Isti, *The brothers of Giov. d. R.* (1918); Isti, *R. heraldry* (1918).
F. C.

DELLA ROVERE, talijanska plemićka obitelj, koja je još u 15. st. pripadala građanskom staležu u Savoni (Ligurija) te dolaskom dvojice njezinih članova na papinsku čast (Siksto IV. i Julije II.) stekla moć i ugled. Julijev brat Giovanni (1458—1509) bio je prefekt Rima i knez od Sinigaglie. Njegov sin **Francesco Maria I.** (1490—1538) morao je, doduše, za pontifikata Aleksandra VI. dati svoj posjed Cesaru Borgii, ali ga opet dobio od svoga strica pape Julija II.; osim toga je 1508, poslije smrti djeda Guidobalda Montefeltro, baštinio vojvodstvo Urbino, kojemu je 1513 mogao pridružiti i vojvodstvo Pesaro. Za pape Leona X. ponovno je izgubio svoj posjed (1516), ali ga 1521 opet dobiva. Na njegovu dvoru u Urbinu skupljao se niz najsjajnijih književnih talenata Italije (Bembo, Sadoleto, Castiglione). Tiransko i rasipno vladanje njegova sina Giudobalda II. (1514—74) otuđilo je, doduše, domu D. R. simpatije podanika, ali sin ovoga, **Francesco Maria II.**



SV. TOMA (pocakljena glina)
Firenca, S. Croce, kapela Pazzi



TRIBINA ZA PJEVAČE, detalj
Firenca, Muzej za izgradnju katedrale

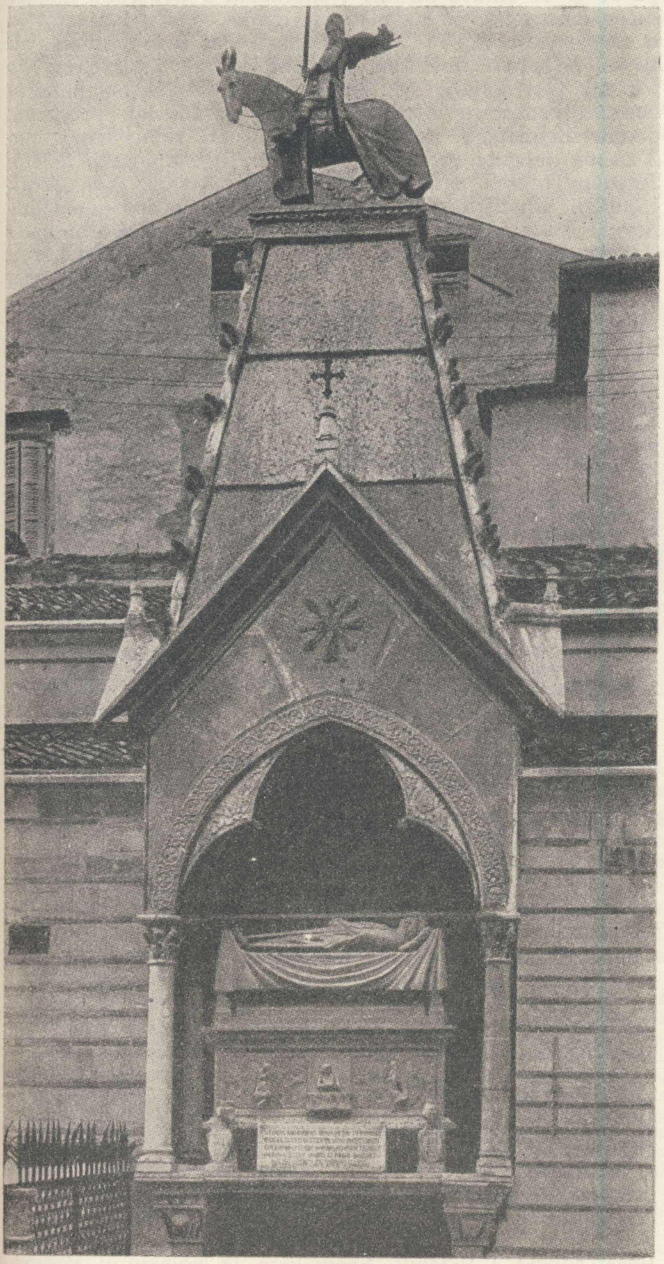




Gore: LUNETA IZ ULICE DELL'AGNOLO (pocakljena glina). Firenza, Museo nazionale. — Dole: TONDO DEI CAPPUCINI (pocakljena glina). Firenza, Museo nazionale.

(1549—1631) bijaše pravedan vladar; on je, potresen preranom smrti svoga sina iz drugog braka (1623) ustupio 1624 svoju državu papinskoj kuriji, koja je to već dugo tražila, i povukao se u samostan. Njegova unuka, koja se udala za velikog vojvodu Ferdinanda I. od Toskane, baštinila je prema tome, poslije smrti Francesca Marije, samo alodijalne posjede obitelji. F. C.

DELLA SCALA (lat. Scaligeri) plemićka porodica u Veroni. Spominje se već od 11. st. D. S. bijahu pristaše gibelina, te su kao saveznici njihova vođe Ezzelina da Romano došli 1259 na vlast u Veroni. *Mastino*, zapravo Corradino D. S., koji je ubijen 1277, nije još službeni vladar Verone; to postaje njegov brat Alberto († 1301). Albertov sin *Cane I. Veliki* (1291—1329), zvan Cangrande, proširio je vladavinu svoje obitelji na Vicenzu, Feltre, Belluno, Padovu i Treviso. G. 1318 bio je glavni kapetan gibelinske lige; na njegovu je dvoru našao Dante gostoljubivo utočište. Ali pod vladavinom njegova sinovca *Mastina II.*, koji je podvrgao svojoj vlasti Bresciu, Reggio, Parmu i Luccu, dolazi do obrata u sudbini D. S. Radi neprijateljstva s milanskim Viscontima, Mlecima i Firencom, oni izgubiše većinu svojih posjeda, te im preostade od 1340 samo Verona i Vicenza. Mastinov brat *Cangrande II.* umoren je 1359, i na vlast dolazi *Cane III.* (Cansignorio),



(Alinari)
GROBNICA CANGRANDEA DELLA SCALA U VERONI

koji je svoj rodni grad ukrasio lijepim građevinama, između ostalog znamenitom grobnicom Scaligera u gotskom stilu. Moć D. S. naskoro je dokrajčena, kad su 1387 pobjednički Visconti ušli u Veronu, kojom zatim sasvim kratko vrijeme vlada *Guglielmo*, nezakoniti potomak Cangrandea II. Iza 1404 zavladaše Veronom padovanski Carrare, a zatim na dugo vrijeme Mleci. Oba Guglielmova sina umrli su s onu stranu Alpa; potomci jednoga od njih, Paola, živjeli su kao bavarsko ladanjsko plemstvo, dok 1597 nije i ova grana porodice izumrla. U ženskoj lozi nastavlja se u austrijskim plemićkim porodicama Dietrichstein i Lamberg.

LIT.: L. Simeoni u Atti dell'Accad. di Verona i Nuovo Archivio Veneto (oba 1926); H. Spangenberg, *Cangrande I. D. S.* (1892—95); v. Aretin, *Die Hofmarch Amerang* (bavarski posjed obitelji), 1913. F. C.

DELLA TORRE (i Torriani), ime gvelfske obitelji, koja je u srednjem vijeku u Milanu prolazno došla do velike moći. Njezini su članovi u 12. st. učestvovali u križarskim vojnama. S Paganom D. T., vrhovnom glavom društva »Credenza di Sant'Ambrogio«, koje je zastupalo građanskoobrtničke krugove, učvrstio se oko 1240 u Milanu njegov rod, koji je imao imanje u Valvassini. Formalno pravo gospodara grada vršio je istom njegov nasljednik Martino († 1263), koji je u svojoj ruci ujedinio Como, Lodi i Novaru, a za vlade njegova brata Filippa utjecaj se kuće raširio i na Vercelle i Bergamo. Filippov sinovac Napoleone (Nappo), gorljivi pristaša Karla Anžuvinca, nije uspio u borbi protiv obitelji Visconti, koja se uzdigla s pomoću milanskog plemstva. Kad je umro u zarobljeništvu (1288), samo je još njegov sinovac Guido, koji je bio i zaštitnik Piacenze, mogao na kratko vrijeme obnoviti sjaj kuće (1302), ali se njegova vlast slomila 1311 na premoćnoj sili Viscontija. Glavar obitelji D. T. smatrao se u doba njezina sjaja vođom svih gornjoitalskih gvelfa. F. C.

DELLA VALLE, 1. Fantino, * u studenomu 1474. Rodom Trogiranin bio je nadasve poznat kao učen pravnik. Kad ga je papa poslao u Prag, da riješi spor između crkve i kralja Jurja Podjebradskoga, izbio je među D. V-om i kraljem oštar sukob. Kralj ga je bacio u tamnicu, iz koje ga je oslobodio tek zagovor cara Fridrika. Samostanu Sv. Križa na Čiovu ostavio je dragocjenu knjižnicu. U.

2. Federico, * Asti (Piemonte) oko 1565, † Milan 1628, talijanski dramatičar. Živio je na dvoru kuće Savoia u Turinu, zatim u Milanu kod španjolskog namjesnika. Kroz tri je stoljeća ostao neopažen, sve dok nije B. Croce otkrio vrijednost njegovih triju pobožnih tragedija, koje se u doba barokne retorike ističu iskrenošću, moralnim i humanim osjećajem, pjesničkom snagom i samostalnošću prema francuskom klasičnom kazalištu, tako da su, po Croceovu mišljenju, najbolje talij. tragedije 17. st. D. V. je jedan od najznačajnijih pisaca ondašnje katoličke obnove. Najbolja je *Judith*, tiskana zajedno s drugom, *Esther (Judith et Esther*, Milan 1628). I u trećoj je njegovoj tragediji glavno lice žena, *Reina di Scotia* (Milan 1628), a predmet joj je tragična sudbina Marije Stuart, koji su mnogi obradili, među njima i Schiller.

BIBL.: *Tragedie di F. I. V.*, a cura di C. Filosa, Bari 1939.

LIT.: B. Croce, *I teatri di Napoli dal Rinascimento alla fine del sec XVIII.*, 3 izd., Bari 1926; Isti, *Nuovi saggi sulla letteratura del Seincento*, Bari 1931; K. Kipka, *Marie Stuart im Drama der Weltliteratur*, Leipzig 1907; R. Schwartz, *Faller im deutschen und neulat. Drama des Reformations-Zeitalters*, 2. izd. Oldenburg 1908. M. D-ić.

3. Pietro, nazvan »Il Pellegrino«, * Rim 11. IV. 1586, † Rim 21. IV. 1652, talijanski putopisac patricijskog roda, glazbeno i književno obrazovan. Isprva je bio u vojničkoj službi. Doživjevši razočaranja u ljubavi krene 1614 na hodočašće u Palestinu, pohodi i Troju, Carigrad, Egipat i Siriju, a popne se i na Sinaj. Oženio se jednom Asirkom. Ona mu je doskora umrla, a on je nosio svuda sa sobom njezino balzamirano truplo. Od 1617—23 bio je u službi perzijskoga šaha i dopro duboko u zapadni dio Prednje Indije. G. 1626 vratio se sa ženom, nekom Georgijkom, u Rim. S puta je donio dvije mumije, silu dragocjenih orijentalnih rukopisa i kojekakvih rijetkosti. Doživljaje opisao je pismima prijatelju Schipanou. Ta pisma objelodani 1650—53 u knjizi *Viaggi in Turchia, Persia ed India*, koja je u Italiji i Engleskoj doživjela više izdanja (2 sv.); vrijedna mu je i knjiga *Discorso sulla musica dell'età nostra* (1640) kao historički izvor.

DELLA VIGNA, Pietro → Pietro della Vigna.

DELLEANI, Lorenzo, ✻ Pollone (Novara) 17. I. 1840, † Turin 15. XI. 1908, talijanski slikar, đak turinske akademije, jedan od glavnih predstavnika romantičkog povjesničkog slikarstva (*Ezzelino de Romano*, 1863; *Oliver Cromwell*). Za dužeg boravka u Veneciji razvija mu se prirođeni smisao za boje, a nakon putovanja po Nizozemskoj napušta sasvim dotadašnji način i izrazuje neposredno svoje dojmove snažnim sjajnim bojama. Slikom *Quies* (1881), označio je programatski tu promjenu. F. C.

DELLE GRAZIE EUGENIE → Grazie.

DELLINGER, Rudolf, ✻ Kraslice (Češka) 8. VII. 1857, † Cosoig (Saska) 24. IX. 1910, njem. skladatelj. Od 1893 zaposlen u Dresdenu kao operetni dirigent stvorio je i sam niz uspjelih opereta, među njima operete *Don Cesar* (1885), *Chansonnette* (1895) i *Jadwiga* (1901). F. C.

DELLINGSHAUSEN, Nikolai, barun, ✻ Kattenack (Estonska) 5. X. 1827, † Riga 1896, njem.-balt. prirodoslovac. U svoje vrijeme izazvao je svojom kinetičkom teorijom materije veliku pozornost.

DEL LUNGO, Isidoro, ✻ Montevarchi (Arezzo) 20. XII. 1841, † Firenca 4. V. 1927, talijanski književnik. Najprije profesor gimnazije. Zatim kao član, kasnije i predsjednik Akademije della Crusca u Firenci, radi redovno na njenu rječniku (*Vocabolario...*). Predsjednik je društva »Società Dantesca Italiana«, državni senator (1906) te prijatelj i suradnik Carduccija. Osobito dobro pozna talij. jezik, stari i živi, pa je jedan od najboljih izdavača starih talij. tekstova. Odlično prikazuje život, politiku, književnost i umjetnost Toskane 14. i 15. st., a Danteu posvećuje mnoge izvrsne rasprave i predavanja. Pripada historijskoj pozitivističkoj struji književne povijesti. Pisao je i propagandistički, kao na pr. o talij. iredenti u knjižici *Dalmazia italiana* (Bologna 1921).

BIBL.: *Leggende del secolo XIV.*, Firenca 1863; *Poesie di A. Poliziano*, Firenca 1867; *Beatrice nella vita e nella poesia*, Milan 1891; *La figurazione storica del Medio Evo ital. nel poema di Dante* I.—II., Firenca 1891; *Dal secolo e dal poema di Dante* I.—II., Bologna 1898; *Conferenze fiorentine*, Milan 1901; *La donna fiorentina del buon tempo antico*, Firenca 1906; *Patria italiana* (conferenze) I.—II., Bologna 1909-12; *Storia d'un piccol libro de' tempi di Dante* (Dino Compagni, Cronaca), I.—II., Milan 1917—18; *I Bianchi ed i Neri*, 2. izd., Milan 1921; *Gli amori del Magnifico Lorenzo*, Bologna 1924; *La prosa di Galileo*, Firenca 1925.

LIT.: A. Gigli i C. Mazzi, *L'opera letteraria e civile di I. D. L.*, Firenca 1922; *Epistolario fra G. Carducci e I. D. L.* (1858—1905), priredio A. Del Lungo, Firenca 1938. M. D-ić.

DELLYS, grad u Alžiru. Leži na morskoj obali *i* od Alžira, gdje se u starini nalažaše Cissi. Ima 17.260 stan. Znatan je promet prirodninama. Stari dio grada nastavaju Mauri, dok je francuska četvrt novo izgrađena.

DELMATI (Delmatae, Dalmatae), ilirsko-keltsko pleme, koje je do 2. st. pr. Kr. nastavalo u današnjoj zagorskoj srednjoj Dalmaciji i zapadnoj Hercegovini oko svoga glavnoga grada Delminija (v.). Početkom 2. st. počinju D. prodirati k moru i napokon se tu naseliše potisnuvši ili podjarmivši dotadašnje stanovnike, ilirske Buline i Manije. Za kralja Pleurata priznavahu njegovu vrhovnu vlast, ali otpadoše od njegova sina Gencija ostajući sasvim samostalni. Otada D. napadaju svoje susjede, naročito Ardijejce i Daorse, koji su živjeli njima na jugu. Kad su se naselili i na jadranskoj obali, dođoše u sukob i s isejskom državom, jer su napadali isejske kolonije na dalmatinskom kopnu, Epetion (Stobreč) i Tragurion (Trogir). Zbog tih napadaja obrate se Isejci i Daorsi u Rim za pomoć. G. 158 posla rimski senat D-ma poslanstvo, koje je posredovalo zbog njihova neprijateljskog držanja prema Isejcima i Daorsima, ali D. odgovoriše, da oni s Rimljanima nemaju ništa, a prema poslanicima postupahu vrlo neprijazno, gotovo neprijateljski. Isejce i Daorse, koji su se priključili rimskom poslanstvu, D. pogubiše. Nato Rimljani započeše protiv D. rat. Konzul Gaj Marcije Figul provali g. 156 iz Neretve u delmatsku zemlju, ali ga D. odbiše i baciše natrag na Neretvu. Iduće godine potuče Figul D-e, koji se povukoše u Delminij. Konzul napade dvaput grad, ali ga ne mogaše uzeti, ma da ga je već bio zapalio bacajući goruće zublje. Njegov nasljednik konzul P. Kornelije Scipion Nazika uspije poslije žestokih borba zauzeti Delminij (g. 155 pr. Kr.). Delmatska zemlja bijaše sada temeljito opustošena.

D. nisu time bili još nipošto pokoreni; samo malen dio njihova teritorija došao je u rimske ruke. G. 119 dođe do novog rata s Rimljanima. Konzul L. Cecilije Metel temeljito je kroz dvije godine oplijenio delmatsku zemlju; opljačkanim blagom mogao je opet podići hram Kastoru u Rimu. Rat s D-ma jamačno je bio naporan i težak, kad je senat Metelu g. 117 odobrio triumf i nadimak Delmaticus.

Ni taj rimski pohod na D. nije slomio njihovu želju za slobodom. Čim su se oporavili od pustošenja, i nova generacija postala sposobna za borbu, pobune se g. 78 pr. Kr. Prokonzul Gaj Koskonije (Cosconius) trebao je dvije godine da ustanak uguši, ali D. ipak nisu bili do kraja slomljeni. Kad su ponovno mladići došli do snage, napadoše D. g. 51 pr. Kr. liburnijski grad Promonu (Klanac kod Tepljuna), Liburnjani se obratiše za pomoć Cezaru, i Rimljani poslaše g. 50 na D-e jednu vojsku, ali je oni poraziše i uništiše. Tada sklopiše g. 49 savez s Pompejevim legatom M. Oktavijem, kome pomagahu kod opsade Salone. Dok je Cezarov kvestor Kv. Kornificije (Cornificius) imao g. 48 nešto manjih uspjeha, potukoše D. zimi 48—47 do nogu vojsku A. Gabinija kod Sinotija. Tom prilikom D. zarobiše rimske bojne znakove i golem plijen. Ugled D-a poraste kod svih okolnih Ilira; njihova se vlast tada širila od Krke pa gotovo do Neretve, dok je u unutrašnjosti sezala duboko u Hercegovinu i jugozapadnu Bosnu. Pored svojih starih 20 prisvojiše još 60 gradova. Uza sve to D. su dobro znali, da se velikoj rimskoj navali ne bi mogli oprijeti, pa se g. 46 odluče na mir i sporazum s Cezarom, dadoše taoce i obvezaše se na plaćanje danka. Već g. 45 opet su u ratu s Rimom; P. Vatinije oduze im šest gradova, ali g. 44 potukoše oni senatora Balbija. G. 39 ratovao je s D-ma Gaj Azinije Polijon. Kad je g. 34 August pokorio Japode, prodre u njihovu zemlju i podsjedne Promonu. Jednu delmatsku vojsku, koja je pod zapovjedništvom Testima dolazila Promoni u pomoć, August porazi. Poslije žestokog otpora pade g. 34 Promona. August tada osvoji i popali Sinotij i neka druga mjesta, a zatim podsjedne Setuju (Setovia, današnja sinjska tvrđava). U borbi bude August ranjen u koljeno, našto ostavi vojsku i pođe u Rim. Vrativši se osvoji g. 33 Setuju, koja mu se izmorena glađu predade. Tada se D. pokoriše, dadoše taoce, vratiše bojne znakove, koje bijahu oduzeli Gabiniju i moradoše plaćati danak.

Ali D. ne ostadoše ni tada trajno mirni, bar ne svi. G. 16 pr. Kr. ratovao je protiv njih prokonzul P. Silije, a g. 11 i 10 i Tiberije. To su vjerojatno bili manji mjesni ustanci. Kad su međutim g. 6 po Kr. Iliri pod vodstvom Batona (v.) poduzeli svoju veliku borbu za slobodu, digoše se i D. Osobito se hrabro držao njihov grad Andetrij, kamo se bio sklonio Baton Desitijat. Kad ga Rimljani uzeše, pade posljednje uporište zatočnika slobode. G. 11 triumfirao je Tiberije »nad Panoncima i Delmatima«. Tako su poslije 160 godina otpora i borbe s Rimom bili D. pokoreni.

U 1. st. po Kr. D. pripadaju salonitanskom konventu i imaju 342 dekurije, s obje strane Dinare do Krke na *SZ* i Neretve na *JI*. U njihovoj su zemlji bila mjesta: Salona, Andetrium, Delminium, Municipium Magnum, Ninia, Promona, Riditae, Setovia, Sinotium, Splonum, sve stara delmatska, odnosno liburnijska naselja; Aequum (Čitluk kod Sinja) i Novae (Runović kod Imotskoga) osnovali su Rimljani.

IZVORI: Natpisi u CIL, III., Polibije, Livije, Apijan, Flor, Frontin, Zonara, Eutropije, Ciceron, Cezar.

LIT.: G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis Augustus*, Leipzig 1877; H. Cons, *La province romaine de Dalmatie*, Pariz 1882; G. Novak, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, N. Vj. XXVII., Zagreb 1918. G. N.

DELMEDIGO, židovska rabinska porodica s Krete, koja se u 14 st. doselila iz Njemačke. Najznatniji njeni članovi su *Elijahu (Elijahu Cretensis)*, ✻ Kandija 1460, † Kandija 1697, filozof i talmudist. Osim židovske teološke naobrazbe stekao je i klasičnu na talijanskim sveučilištima, gdje je kasnije i predavao (Padova i Firenca). Među njegovim učenicima bio je Pico di Mirandola. U filozofiji slijedio je Majmonidesa i Averoesa. Glavno mu je židovsko djelo *Becinat ha-Dat* (Basel, 1629), a na latinskom jeziku *Questiones tres* (Mleci 1501) i komentar prirodnoj nauci Aristotela (Mleci 1488). Preveo je s arapskog na latinski Averoesov komentar Platonovoj Državi. — *Josip Salomon*, ✻ Kandija 16. IV. 1591, † Prag 1655, astronom, matematičar, filozof i liječnik. Sveučilište je polazio u Padovi, gdje mu je učiteljem bio Galilei. G. 1613 vratio se u

Kandiju, 1618 je u Aleksandriji, zatim boravi redom u Carigradu, Vilnu, Grodskom, Danzigu, Hamburgu, Amsterdamu, Frankfurtu i napokon u Pragu. Nastojao je u djelima vjersko naučanje dovesti u sklad s rezultatima nauke, ali mu gledište u pogledu odnosa filozofije prema teologiji nije dosljedno izrađeno. Ipak se ističe, da je unio kritiku u judaizam i da je pristaša skepticizma.

DELMENHORST, grad s obje strane rijeke Delme, 10 km zapadnije od Bremena, na željezničkoj pruzi Bremen—Oldenburg; ima 31.978 stan. (1933). U njemu su tvornice linoleja, pilane i predionice. N. Ž.

DELMINIJ (Delminium), glavni grad Delmata, središte njihova otpora protiv prodiranja Rimljana u nutrašnjost ilirske zemlje. G. 156 pr. K. D. se odlučno odupro napadaju konzula C. Marcija Figula, i tek njegov nasljednik kozul P. Kornelije Scipion Nazika zauzeo ga je g. 155. Otad je D. malo mjestance napušteno od Delmata kao njihovo središte. Kad za nj opet doznajemo u 1. st. pos. Kr., on je rimski municipij. Gdje je D. ležao, nije još utvrđeno; Farlati ga je stavljao na Duvanjsko polje, Mommsen i drugi u Gardun kod Trilja na Cetini, Evans i Patsch u Županjac na Duvanjskom polju. Nova iskapanja ondje pokazuju, da je doista kraj Županjca na brežuljku Libu stajao jedan grad u predrimsko doba, a u samom Županjcu otkriveni su ostatci većega grada iz rimskog vremena sa svim onim javnim zgradama, koje su takva mjesta tada imala. Forum, koji je u Županjcu otkriven, izgrađen je g. 18—19 pos. Kr. a kasnije je urešen novim spomenicima. Za seobe naroda bio je grad razoren. Iz jednog natpisa vidi se, da je to bio municipij, bez sumnje Delminij.

LIT.: G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis Augustus*, Leipzig 1877, str. 131.; H. Cons, *La province romaine de la Dalmatie*, Pariz 1882, str. 105.; G. Novak, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, N. Vj. XXVII., Zagreb 1918; C. Patsch u GlZM VIII., 285. i d., IX., 227. i d., 117. i dr.; Isti u Wissenschaftliche Mitteilungen aus B u. H., V., 236. i d., IX., 170. i d. G. N.



DELNICE

DELNICE, najveće mjesto u Gorskom kotaru, na prostranoj visoravni 700 m visokoj, proteže se duž Lujzinske ceste. Sjedište je istoimenog kotara i općine, kotarskog suda, drž. šumske uprave i poreznog ureda; ima građansku školu, a broji 3118 stan. (1931). Katolička je župa osnovana u drugoj polovici 17. st., a župna je crkva sagrađena 1825. Na glasu je kao gorsko ljetovalište i oporavilište te ima nekoliko svratišta i lijepo uređen perivoj. U neposrednoj su okolici dobri skijaški tereni. Leži na pruzi Zagreb—Rijeka. Z. D-i.

POVIJEST. D. su prije Turaka pripadale staroj Modruškoj župi, u kojoj su već bile granično naselje, jer je nedaleko njih ispod Risnjaka počinjala Vinodolska župa. S one strane Risnjaka modruško je područje zahvatalo još poveći dio područja, s kojim je činilo upravnu i gospodarsku cjelinu. Stara Modruška župa pripadala je još u onaj kraj hrvatskih zemalja, koji Konstantin Porfirogenet u 10. st. ubraja u središnju hrvatsku oblast od rijeke Cetine do Kupe. Tu u Pokuplju u dotursko je vrijeme i naselje još bilo potpuno čakavsko, kao i ono u Vinodolskoj župi i dalje južnije. Ono je pripadalo, prema tome, struji, koja je nastanila prostrano područje od Kupe do Cetine na kopnu i na otocima sve do Mljeta.

D. su se razvile na širokom plodnom polju. I prije Turaka ono je bilo središte većega skupa sela, koja su činila posjed delnički. U njima je bila župna crkva za cijelo polje. Delnički posjed dobili su kasnije Zrinski, kojima su pripala i susjedna polja Ličko i Mrkopaljsko s jakim stanovništvom.

Za prodiranja Turaka stradao je taj kraj više no drugi u bližoj okolini. Upravo tuda preko Liča i D-a vodio je vrlo prometni put na Čabar i odande u Kranjsku, koja je turskim četnicima bila u 16. st. poželjan cilj za robljenje. Četnici su ulazili u to područje kroz Gvozd, kasnije nazvan Kapela, te su udarali kroz šume i doline na Ličko polje, odakle su dolazili cestama na Kupu, dalje u Kranjsku. Njihova djelatnost bila je živa osobito između 1522 i 1530. Tada je zbog njihovih vrlo čestih upada postupno raseljeno gotovo cijelo područje između Zrmanje i Gvozda i veliki dio dalje do Kupe, pogotovu na zapadnijoj strani, kuda su i vodili glavni putovi u Kranjsku. Tada su ostala pusta i naselja na Ličkom polju, u Jasenku i Mrkoplju, na delničkom i fužinskom posjedu. Nešto je starinačkog stanovništva preostalo jedino po postranim dolinama bliže Kupi, oko Gerova, Čabra i Broda. Područje između Gvozda i Kupe ležalo je tako pusto sve do početka 17. st.; plodna polja i planine zarasle su za to vrijeme šumom i gustim šipragom, i sav je kraj opustio. Prve je naseljenike na to zapušteno zemljište dovela Krajina, i to iz pravoslavnih skupina u Pounju, gdje su ih Turci nastanili iz Poibarja i Polimlja. Već 1605 krajiške su oblasti naselile osamdesetak hrvatskih obitelji od Zemunika na Ličko polje. U to vrijeme imali su neki pravoslavni doseljenici nastaniti i D., ali su oni zapravo naselili susjedne Moravice. Tako su D. ostale puste još neko vrijeme, a onda su Zrinski, kad je krajiškim jakim naseljima u Liču, Jasenku, Drežnici, Moravicama i Ogulinu bilo to područje osigurano, počeli dovoditi stanovništvo i na svoju delnički posjed. Za to nastanjivanje poslužila su im njihova pokupska imanja oko Čabra, Broda i Gerova, na kojima se stanovništvo bilo već umnožilo. U toj su seobi došli u D. Abramovići, Ardlari, Bolfi, Briški, Crnkovići, Čopi, Gašparci, Jakovci, Kajfeši, Kezele, Klobučari, Kvaternici, Lisci, Majnarići, Malnari, Marinceli, Mihelčići, Smorini, Ožanići, Petranovići, Pleše, Rački, Šafari, Šnajdari, Šporeri, Štimci, Žankari i druge obitelji. Od njih danas ima u D-ama samih Pleša preko 100 kuća, Majnarića do 100, Tomaca do 60, Kezela do 50, Gašparaca oko 40, Andlara oko 25, a preko 20 bit će Bolfa, Petranovića, Račkih i Šnajdara. Jači su i Briški, Čopi, Klobučari, Muvrini, Mihelčići, Ožanići, Žagari i Žanhari. Onih pet najjačih obitelji drži danas s oko 350 kuća više od polovine cijelog mjesta, a nabrojenih 18 obitelji sačinjavaju i tri četvrtine cjelokupnoga delničkog naselja. Osim toga te su kuće dale i mnogobrojne raseljenike drugim hrvatskim i prekomorskim krajevima, a i danas daju sigurnu podlogu za daljnje uspješno razvijanje D-a. Svi ti i drugi naseljenici donijeli su u taj od starine čakavski kraj kajkavsko narječje i ekavski govor, koji su u 17. st. već bili zavladali u Pokuplju pod utjecajem doseljenika s lijeve strane Kupe. Po svom položaju Delničani čine južnu granicu kajkavskoga narječja u tom kraju.

LIT.: R. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine*. I., Zagreb 1884. S. P-ć.

DELO, časopis za nauku, književnost i društveni život, izlazio jedamput mjesečno u Beogradu i za vrijeme rata 1914-15 dvaput mjesečno u Nišu (1894—99, 1902—15. X. 1915). Prvi urednik Stojan M. Protić.

DE LOLLIS, Cesare, ✳ Casalincontrada (Chieti, Abruzzi), 14. IX. 1863, † Casalincontrada 25. IV. 1928, talijanski romanist i kritik. Bio je profesor romanske filologije na sveučilištu u Genovi (1891) i u Rimu (1905); u svjetskom ratu ide kao dobrovoljac na austrijsku frontu u 52. godini života. Raznolična su polja njegova rada: bavi se talijansko-španjolskim studijama, izdaje s raspravama kritička izdanja starih talij. književnika i provansalskih tekstova (Romania XVIII., 1889), proučava narječje Abruzza (Archivio glottologico ital. XII. 1892, Miscellanea Ascoli, 1896), jezik i stil nekih književnika, stari talij. jezik (Bausteine Mussafia, 1905), neke domaće i strane pisce i književne pojave. U časopisu *La Cultura*, koju uređuje preko 20 godina sve do smrti, znalački se zalaže za trajne književne vrijednosti, za ozbiljnu kritiku širokih vidika, za obnovu poštivanja tradicije, na kojoj se izgrađuju novi pogledi i u književnosti i u životu. Radi ujedno i na povijesnim i na kritičkim pitanjima, ali uvijek oštroumno odvaja jedne od drugih. U previranju talij. kritike D. L. je osebujan, ali se približuje idealističkom Croceovu pravcu, te je mnogo utjecao na razvoj dubljega gledanja na pjesničko stvaranje u Italiji. Zato se D. L. smatra kao jedan od najznačajnijih talijanskih kritika na početku 20. st. U svojoj reviji *La Cultura* (1924-26) objavljuje također desetak članaka A. Cronie, u kojima on daje pregled hrvatske književnosti od početka do naših dana.

BIBL.: *Dei raddoppiamenti postonici*, Studii di filologia romanza I., 1884; *Scritti di C. Colombo* I.—II., Rim 1892—94; *C. Colombo nella leggenda e nella storia*, 3. izd. Rim 1923; *Vita e poesie di Sordello di Goito*, Halle 1896; *Sul canzoniere di Chiaro Davanzati*, Turin 1898; *Gerardo Hauptmann e l'opera sua letteraria*, Firenca 1899; *Saggi di letteratura francese*, Bari 1920; *Testi romanzi per uso delle scuole*, Rim 1920 i 1927; *Crusca in fermento*, Firenca 1922; *Cervantes reazionario*, Rim 1924; *Chi cerca trova, ovverosia colui che cercò l'Asia e trovò l'America*, Rim 1925; *A. Manzoni e gli storici liberali francesi della Restaurazione*, Bari 1926; *Reisebilder ed altri scritti*, a cura di B. Croce, Bari 1929; *Saggi sulla forma poetica ital. dell'Ottocento*, a cura di B. Croce, Bari 1929.

LIT.: B. Migliorini, *Bibliografia degli scritti di C. D. L.*, La Cultura, N. S., 1928; L. Tonelli, *Alla ricerca della personalità* II., Catania 1929; C. Sgroi, *Saggi e problemi di critica letteraria*, Catania 1932; G. De Robertis, *Saggi*, Firenca 1939. M. D-ić.

DELONEY, Thomas, ✻ 1543(?), † 1607(?), engleski pisac. Po zanimanju bio je tkalac. U početku pisao je povijesne, rodoljubne i komične pjesme osrednje pjesničke vrijednosti. U kasnijim godinama počeo je pisati u prozi. Između 1596 i 1600 napisao je tri djela iz života obrtnika svoga doba. U *Jack of Newbury* ocrtao je život tkalaca u jednoj velikoj radionici Londona. U djelu *Thomas of Reading* prikazuje trgovce suknom, a u trećem djelu *The Gentle Craft* opisuje razvoj postolarskog obrta od cara Dioklecijana i sv. Huge, zaštitnika postolara. Priču o Simonu Eyreu iz ovog djela obradio je Dekker u drami »The Shoemaker's Holiday«. U svim svojim djelima daje D. nesamo vjernu sliku života tih ljudi već i vrijedan prilog proučavanju društvenog života i prilika u drugoj polovici 16. st. G. 1912 izdao je F. O. Mann D-eva djela.

LIT.: Sievers, *Deloney* (1904) R. F.

DE LONG, George Washington, ✻ New York 22. VIII. 1844, † delta Lene 1881, američki istraživač arktika. Kao vođa ekspedicije »Polaris« došao je 1873 do Upernivika na Grönlandu. G. 1879 pokušao je, da se kroz Beringov tjesnac brodom »Jeanette« približi polu, ali je led 13. VI. 1881 razbio brod sjeverno od ušća Lene. Spasio se čamcima na sjevernu obalu Azije, ali je s većinom posade umro od gladi. Poslije tri godine nađeni su na jugozapadnoj obali Grönlanda predmeti, koji su pripadali ekspediciji, što je dalo nov prilog poznavanju pravaca polarnih struja. M. Š.

DE LONG OTOČJE, sjeveroistočno od Novosibirskog otočja u Sjevernom ledenom moru. Sjeverozadno od ovog otočja stradao je brod »Jeanette«. → De Long.

DELORKO, Olinko, ✻ Split 30. I. 1910, književnik. Srednju školu svršio u Splitu, filozofski fakultet u Zagrebu; profesor srednje tehničke škole u Zagrebu, a zatim činovnik ministarstva vanjskih poslova u Zagrebu. Pisao lirske pjesme i refleksije o književnosti u književ. listovima (Mladost, Omladina, Književnik, Hrvatska revija, Savremenik i t. d.). Zasebno izdao: *Pjesme* (Zagreb 1934), *Rastužena Euterpa* (Zagreb 1937), *Razigrani vodoskoci* (Zagreb 1940) i knjigu proze *Zgode poremećene sreće* (Zagreb 1942). S D. Tadijanovićem uredio *Hrvatsku modernu liriku* (Zagreb 1933), a s A. Nizeteom *Talijansku liriku* (Zagreb 1939), za koju je preveo s talijanskoga veći broj pjesama. Urednik je Hrvatske revije.



OLINKO DELORKO

Značajka je D-ove lirike: unutrašnje proživljavanje, u kome se na neznatne vanjske poticaje izgrađuju doživljajne cijelosti. U njegovoj se prozi također opaža nastojanje, da u običnosti i rastrganosti svagdašnjih opažanja ugleda višu harmoniju. A. B-c.

DELORME (De L'Orme), **Philibert,** ✻ Lyon poslije 1510, † kod Pariza oko 1570, francuski arhitekt, sin graditelja Jeana D-a. Nakon boravka i nauka u Rimu (1532-36) dobiva u domovini moćna zaštitnika u kardinalu Du Bellayu, koji mu 1540 povjerava gradnju dvorca St. Maur-des-Fossés. Sudjeluje već 1543 i kod gradnje kraljevskog dvora u Fontainebleauu. Bio je kraljevski graditelj pa je izradio grobnicu Franje I., a povjeravala mu je gradnje i ljubimica Henrika II. Diane de Poitiers (dvorac Meudon 1552-56 i Anet 1552-59) i sama kraljica Katarina (veličanstvena natkrita mostna galerija u dvoru Chenonceau, 1556). Za Karla IX. potiskuje ga u pozadinu Primaticcio, ali mu ipak Katarina 1654 povjerava glavno djelo: gradnju Tuilerija. I portik kao i kapela u Villers-Cotteretsu djela su D-a, koji je, uostalom, i u bližoj i daljoj okolici dvorca Saint Germain bio zaposlen gradnjama.

O njegovu bogatom djelovanju dobivamo pojam samo po grafikama Ducerceaua: nepromijenjeni dođoše do nas samo grob Franje I. i kapela u Anetu. Premda pripada među prve zastupnike renesansne građevne umjetnosti u Francuskoj, D. nije nipošto za volju talijanskih uzora žrtvovao domaću tradiciju. A da ovu dovede u sklad s klasičkim uzorima, dovode njegovi pokušaji do sklonosti barokiziranju. Umjetnik, koji se ponosio iznašašćem posebnog »francuskog« reda prstenastih stupova, dao je mnogo novo i na tehničkom području. Jedan sistem skela zove se i danas po njemu. Istakao se i kao teoretičar u djelima *Nouvelles inventions pour bien bastir, et a petitz fraiz* 1561 i *Le premier tome de l'architecture de P. D.* (1567).

LIT.: M. Vachon, *Ph. de l'O.* (1887); *De l'O., Oeuvre reproduite par facsimile*, Pariz 1894; L. C. Colbert, *Ph. de l'O.*, Pariz 1902; H. Clouzot, *Ph. de l'O.*, Pariz 1910; M Roy, *Artistes et monuments de la Renaissance française*, Pariz 1929. F. C.

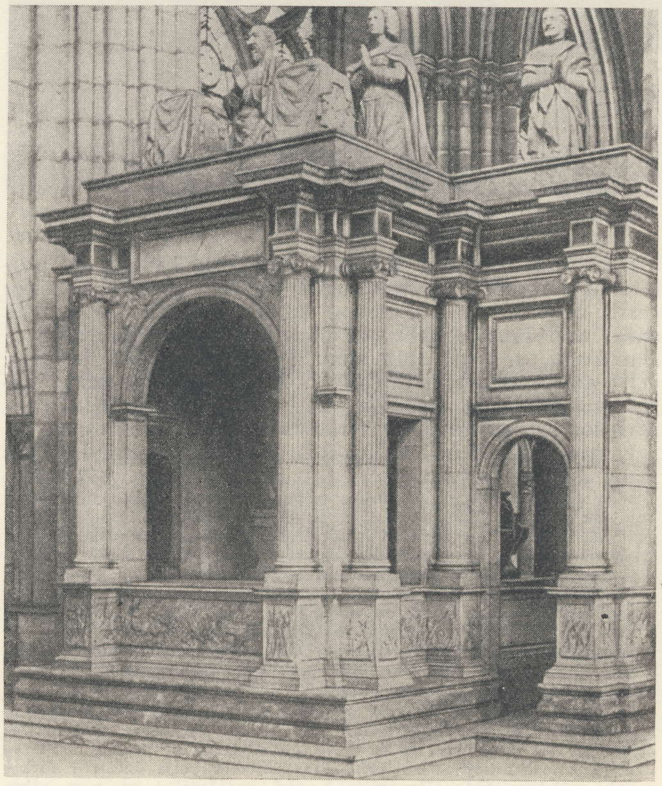
DEL PACCHIA, Girolamo → **Jerolim.**

DELPIT, Marc Andre (pseudonim **Albert**), ✻ New Orleans (USA) 30. I. 1849, † Pariz 4. I. 1893, francuski kazališni pisac i kritičar. Učio je u Francuskoj pa je još kao dječak surađivao u kratkotrajnim listovima, koje je pod konac II. carstva osnovao Dumas otac. Njegovi kazališni prvijenci, drame i komedije (*Jean-nupieds*, premijera 1875), nisu uspjeli. Sretnije ruke bio je sa svojim romanima izašlim većinom u Revue des Deux Mondes: *Le Fils de Coralie* (1879 i kao komedija 1880), *Le Mariage d'Odette* (1880), *le Père de Martial* (1881 i kao drama 1883), *la Marquise* (1882), *les Amours cruelles* (1884), *Mademoiselle de Bressier* (1886), *Thérésine*, (1888). Pjevao je i pjesme: *la Vieillesse de Corneille* (recitirana u Comédie Française 1877, prigodom Corneilleove obljetnice), *Le Repentir* (1881, nagrađena od Franc. Akademije) i t. d. Stil mu je lagan, a kao pripovjedač odlikuje se dobrim opažanjem. Između 1880 i 1890 bio je jedna od najpoznatijih ličnosti pariškog novinskog kazališnog i književnog svijeta. Njegov dvoboj s A. Daudetom (1883) imao je silan odjek.

HRV. PRIJEVODI: *Promašeni život*, prev. Ivan, Obzor 1906; nekoliko pripovijesti izašlo u Vijencu (XIII., XX., XXVIII.) i zbirci 1000 najboljih novela (99). P. Cl.

DEL RIO (Delrio), Martin Antonio, ✻ Antwerpen (Anvers) 1551, † u Louvainu 19. X. 1608, španjolski isusovac (od 1580). Učio je pravo u Parizu, Douaiu, Louvainu i Salamanci, gdje je stekao doktorat. Mlad vršio je visoke službe u Belgiji, a onda stupio u isusovački red, u kojem je bio profesor filozofije i teologije. Lipsius ga zove »čudo našeg vremena«. Od izdanih mu je djela najpoznatije ono o magiji: *Disquisitionum magicarum libri sex*, tri sveska 4⁰ (Leuven 1599—1600), do 1755 tiskano oko 20 puta. Tim kobnim spisom lakovjerni je pisac pogodovao sudbenom progonu i torturi vještica, za koje ipak zahtijeva branitelja. Djelo je pisano s vanrednim poznavanjem praznovjerja, vračanja i kulta demona staroga i srednjega vijeka.

LIT.: B. Duhr, *Gesch. der Jes. in den Ländern deutscher Zunge*, 2 sv., Freiburg 1907 i 1913; Sommervogel, *Bibliothèque* II. 1892. M. V.

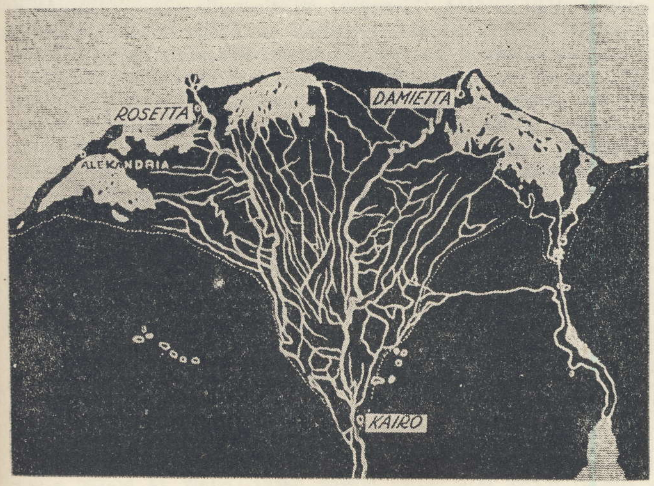


PHILIBERT DELORME I PIERRE BONTEMPS, Grob Franje I. u bazilici St. Denis

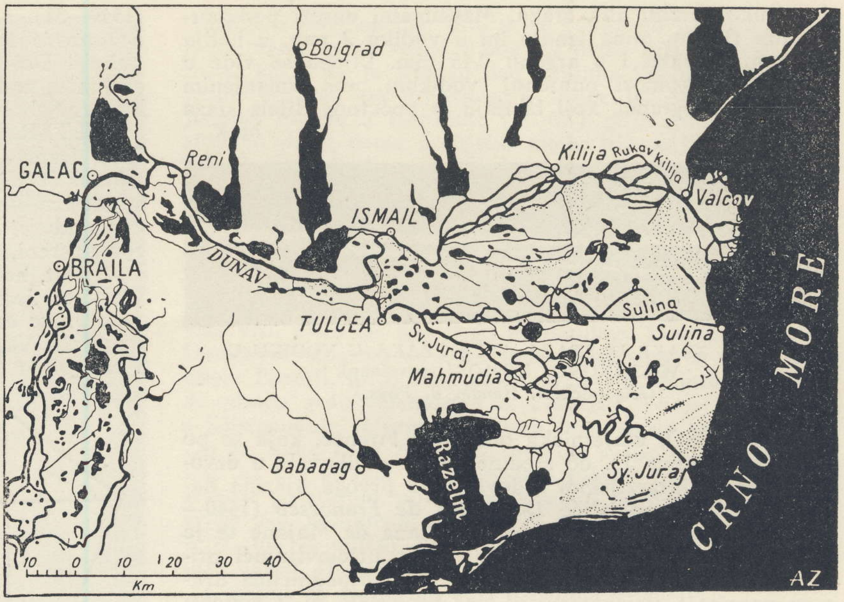
DELSKI PROBLEM → **Duplikacija kocke.**

DELTA, naplavno tlo, koje rijeke talože oko ušća; naziv potječe od starih Grka, koji su tako nazvali zemljište između dva kraka Nila, jer je nalik na grčko slovo Δ (delta). Kasnije se naziv uobičajio za naplavna zemljišta oko ušća bez obzira na njihov oblik. Do taloženja dolazi zato, što se slabljenjem i prestajanjem kretanja vode gubi i njena prijenosna snaga. Stvaranje d-e ovisi o veličini i erozivnoj snazi toka, zatim o dubini i kretanjima vode, u koju se ulijeva. Veći tok obično donosi više nanosa, ali je još važnija njegova jačina erozivnog rada, jer o njemu u prvom redu ovisi količina nanosa. Stari tokovi s blagim padom, osobito ako pritječu iz pošumljena kraja, donose malo nanosa; dok tokovi s većim padom i golim porječjem obiluju nanosima. Delta rijeke Pada počela se razvijati tek u povijesno doba, jer je uništavanjem šuma oživjela erozija rijeke. Izdizanje kopna odnosno spuštanje razine vode, u koju se tok ulijeva, pojačava eroziju i pogoduje stvaranju delta. Sređeni tokovi donose do ušća više materijala i brže produžuju d-u, jer se u koritu brže kreću i talože manje nanosa. Na stvaranje i širenje d-e utječu i osobine vode, u koju se tok ulijeva. Ako je dubina veća, više će nanosa trebati za stvaranje i širenje delta; stoga se d-e brže razvijaju u plitkim, a sporije u dubljim vodama. U mirnijim vodama, na pr. jezerima, delte se pravilno šire, dok jača kretanja morske vode na njih različito utječu. U morima s jakom plimom i osekom ne može doći do stvaranja delte. Val plime pri povratku (oseka) ispira korito i odnosi riječne nanose prema dubljem moru i stvara »podmorsku deltu«, te rijeka dobiva ljevkasto ušće »estuar«, što je oblik protivan delti (Temza, Laba i dr.). Struje utječu na oblik d-e, jer skreću nanose u pravcu svog kretanja i stvaraju prudove, koji na kraju, zatvarajući obalne lagune, spoje dvije susjedne d-e. Širenjem prema dubljim i otvorenijim vodama razvoj d-e se usporava, a razorna snaga valova i struja postaje sve jača. Napokon dolazi do stanja, u kojem se ova dva suprotna rada izjednače, i delta se više osjetno ne mijenja (»mrtva delta«). D. Nila je mrtva, jer se od povijesnih vremena nije osjetno izmijenila. Malo imamo sigurnih podataka o brzini širenja d-a; čini se, da se najbrže širi d. kavkaske rijeke Terek, koja se ulijeva u Kaspijsko more (oko 465 m godišnje); druge d-e se mnogo sporije šire: Arno 7 m, Tiber 3,5 do 4 m, Dunav 0,8 m godišnje i t. d. Najpovoljniji su dakle uvjeti za stvaranje i širenje d-e u plitkim i mirnim jezerima ili odvojenim i mirnim morima.

Oblik d. je raznolik. Taloženjem nanosa s obje strane korita stvara se d., koja ima oblik trokuta, kojemu je vrh ušće toka. To je »jednostavna delta« (Arno, Tiber i dr.).



DELTA NILA



DELTA DUNAVA

Najviše nanosa tok taloži u samom koritu, koje se zbog toga izdiže, a okolo zaostaju niža zemljišta, u koja se rijeka za visokog stanja izlije, te se oko novog ušća stvara sporedna delta. Ova se pojava može više puta ponoviti; na taj se način tok grana, a između pojedinih d-a se izdvajaju lagune, koje će nove d-e zatrpati. Tako nastaje »složena delta« (Dunava, Volge, Mississippija, Neretve i većine velikih d-a). Delte su zatrpale udubine, u koje se tok ulijevao, te debljina nanosa ovisi o dubini udubine, koju su ispunili: kod Rajne su naslage d-e debele preko 60 m, kod Rhone preko 100 m, kod Poa do 173, a kod Nila se ni pri dubini od 105 m nije došlo do čvrste podloge.

Položaj slojeva d-e ovisi o podlozi, na kojoj su taloženi; u podvodnom dijelu mogu imati pad 20° do 30°, dok su na kopnenom dijelu gotovo vodoravni. Građa slojeva ovisi pak o prirodi toka, sastavu porječja i položaju u samoj delti. Tokovi s većim erozivnim radom donose grublje nanose, koji su krupniji za vrijeme visokoga, a sitniji za vrijeme niskog vodostaja. Nanosi bliže ušću su grublji, a dalje od njega finiji. Prema položaju i sastavu slojeva mogu se utvrditi tragovi prijašnjih delta. Takvih »fosilnih delta« ima i ondje, gdje danas nema tokova ni vode, u koju su se ulijevali, na pr. na izdignutim obalama mora, na nekadanjim obalama jezera, koja su otekla.

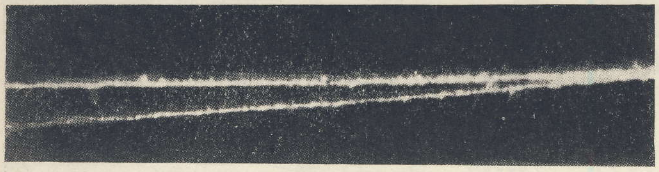
Obično su d-e, osobito u toplim krajevima, nezdrav kraj prepušten prirodnom stanju i slabo naseljen. Luke izbjegavaju d-e ili se grade u njihovu vrhu (Kairo) i postrance, i to na onoj strani, odakle struja dolazi (Aleksandrija, Marseille), tako da bi se izbjeglo nasipavanje. Velikim radovima uspio je čovjek u nekim slučajevima odstraniti ove slabe strane i iskoristiti plodna i vlažna zemljišta d-a (Egipat, donekle d. Gangesa i dr.). J. R.-ć.

DELTA AMACURO, teritorij na *SI* južnoameričke republike Venezuele, u delti rijeke Orinoka. Na površini od 40.200 km² stanuje 26.852 stan., od kojih je gotovo polovica Indijanaca. Tlo je vlažno, a podneblje nezdravo. Urođenici se bave ponajviše dobivanjem balate (v.) i lovom riba. N. Ž.

DELTA-METAL. Dodatkom malih količina željeza, mangana, aluminija, nikla, kositra i olova običnoj mjedi (slitini bakra i cinka) dobivaju se mjedi osobitih mehaničkih i kemijskih svojstava. Tako je na pr. delta-metal osobita mjed sastava: Cu 55—56%, Zn 40—43%, Fe oko 1%, Mn do 1,5%, Pb do 2%. Upotrebljava se u strojarstvu liven, kovan ili tiješten na mjestima, gdje se zahtijeva osobita čvrstoća i istezanje, te dovoljna otpornost prema kemijskim učincima. R. P.

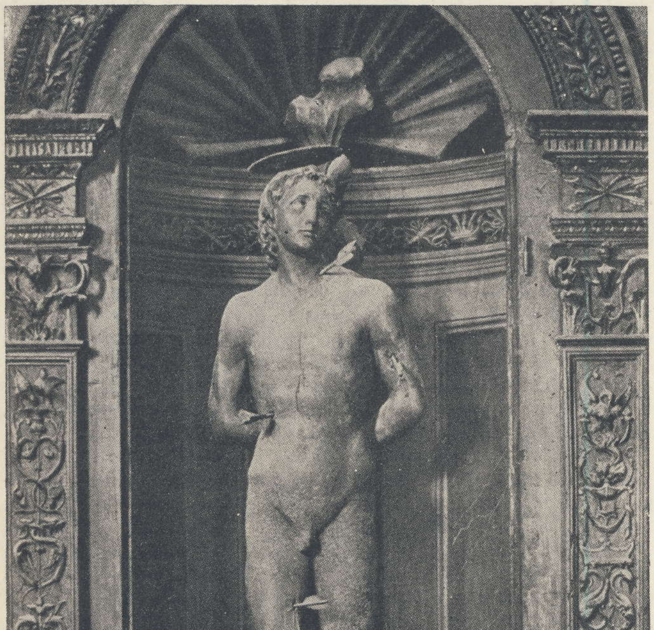
DELTA ZRAKE su spori elektroni, koje izbijaju alfa zrake iz čvrstih tjelesa, u koja udare (J. J. Thomson, Rutherford, 1905), ili iz molekula plina, kroz koji prolaze (Bumstead, 1916). Brzina i dosezi su im vrlo različiti. Po Thomsonu bi im maksimalna brzina imala biti jednaka

dvostrukoj brzini alfa zraka. Maksimalni dosezi pod normalnim tlakom plina iznose im u vodiku 2 mm, u heliju 2,6 mm, u zraku i u argonu 0,45 mm. Lijepo se vide u Wilsonovoj komori punjenoj vodikom pod smanjenim tlakom kao ogranci, koji izbijaju iz početnog dijela staza alfa zraka. M. K.



DELTA ZRAKE IZ STAZA ALFA ZRAKA U VODIKU U WILSONOVOJ KOMORI (povećano).
(Geiger-Scheel, Handb. d. Phys.)

DEL TASSO, umjetnička obitelj iz Firence, koja se po prilici od sredine 15. do sredine 16. st. odlikovala u drvorezbarenju i intarzijskim radovima. Iz prvoga njezina naraštaja osobito se ističe *Domenico de Francesco* (1440—1508), koji je potekao iz kruga Giuliana da Majano te je mnogo i vani radio (Perugia, Viterbo), utjelovljujući prijelaz iz rane u visoku renesansu. Među pripadnicima drugoga naraštaja najznamenitiji je *Leonardo di Chimenti* (1466—1500), koji se bavio poglavito kiparstvom te je poslije smrti Benedetta da Majano mogao čak preuzeti dalje poslovanje njegove radionice. Napokon treći naraštaj zastupa sjajni virtuoz *Battista di Marco* (1500—1555), uži suradnik Cellinijev, vrlo sposoban i kao arhitekt, pa od njega potječe i lijepa loggia za *»Mercato Nuovo«* u Firenci

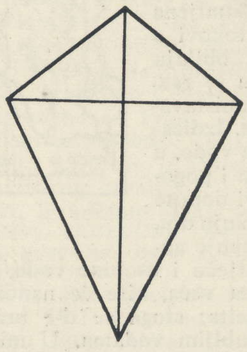


(Alinari)

LEONARDO DEL TASSO, Sv. Sebastijan
Firenca, Crkva sv. Ambrozija

(1549—51), a pod njegovim je vodstvom izveden i strop Lorenzove knjižnice po Michelangelovu nacrtu. Članovi obitelji Del Tasso imali su u crkvi sv. Ambrozija svoju grobnicu, nad kojom je Leonardo Del Tasso izradio krasan lik sv. Sebastijana. F. C.

DELTEIL, Joseph, ✳ Pieusse (kod Carcassonna) 20. IV. 1894, francuski pisac. Njegovi prvi romani *Sur le fleuve Amour* (1923), *Choléra* (1923), *Les cinq sens* (1924) izazvali su dojam obilnog, snažnog i živahnog pripovjedalačkog dara rabelaisovskog tipa. Njegove kasnije knjige, osobito romansirani, grubo obojeni životopisi pokazivali su izvještačenost, hotimičnu pretjeranost i jednoličnost kao glavne osobine: *Jeanne d'Arc* (1925), *Les Poilus, épopée* (1926), *La Jonque de porcelaine* (1927), *La Fayette* (1928), *Il était une fois Napoléon* (1928), *Don Juan el Santo* (1930), *Le Vert galant* (1931) i t. d. J. D-e.



DELTOID je četverokut, kojemu su dvije po dvije susjedne stranice jednake. Iz te definicije slijedi, da se d. sastoji od dva istokračna trokuta, koji imaju zajedničku osnovku (v. sliku), i da je ona diagonala, koja spaja vrhove tih trokuta, simetrala zajedničke osnovke, dakle druge diagonale. Prema tome je površina d-a jednaka polovici umnoška njegovih diagonala. Iz simetrije d-a slijedi još, da se on sastoji i od dva simetrična, dakle sukladna trokuta. R. C.

DELTOIDNI MIŠIĆ je trouglata mišićna ploča u obliku obrtnutog grčkog slova delta, koja kod čovjeka obavija rame s prednje, vanjske i stražnje strane. Započinje se širokom bazom od vanjskoga dijela ključne kosti, vrha ramena i grebena na lopatici. Prema dolje se sužuje i završava na jednoj hrapavosti u sredini nadlaktične kosti s vanjske njene strane. Glavno mu je djelovanje, da diže nadlakticu do horizontalne linije. V. D.

DELTOIDSKI DODEKAEDAR → **Kristalni sustavi, Teseralni sustav.**

DELTOIDSKI IKOZITETRAEDAR → **Kristalni sustavi, Teseralni sustav.**

DELVAUX, Laurent, ✳ Gent 17. I. 1696, † Nivelles 24. II. 1778, flamanski slikar. Učio je kod G. van Heldsberghea i P. D. Plumiera. Već 1717 radi u Londonu, a poslije petogodišnja boravka u Rimu (1727—32) postane omiljeli kipar na dvorovima nizozemskih katoličkih knezova. U svojim je djelima povezao klasicistička nastojanja s duhom Berninijeve škole, no barokna mu komponenta prevladava. Glavna su mu djela: propovjedaonice u crkvi sv. Bavona u Gentu i u opatijskoj crkvi u Nivelles, zatim prikaz teoloških kreposti i Herkul, obje u bruxelleskom muzeju, niz svetačkih likova u Namuru (St. Albin) i Bruxellesu (Sainte Gudule) i nekoliko skulptura portreta, koje je u tuđini načinio. F. C.

DEL VECCHIO, Giorgio, ✳ Bologna 26. VIII. 1878, talijanski pravni filozof. Od 1903 profesor filozofije prava na sveučilištima u Ferrari, Sassariu, Messini, Bologni i (od 1920) u Rimu. Urednik časopisa »Archivio giuridico« i »Rivista internazionale del diritto«. Pripada struji etičkog idealizma. Postavio je vlastitu teoriju o općim pravnim načelima, o ideji pravde i idealnom pravu. Poznata su njegova nastojanja za unifikaciju prava evropskih država i uvođenje idealističkih načela u pravnu nauku.

BIBL.: *Il sentimento giuridico*, 1902, 2. izd. Turin 1908; *La dichiarazione dei diritti dell'uomo e del cittadino nella rivoluzione francese*, Genova 1903; *Diritto e personalità umana nella storia del pensiero*, 1904, 3. izd. 1917; *I presupposti filosofici della nozione del diritto*, Bologna 1905; *Il concetto del diritto*, 1906, 2. izd. Bologna 1912; *Sulla teoria del contratto sociale*, Bologna 1906; *Il concetto della natura e il principio del diritto*, 1908, 2. izd. Bologna 1922; *Sull'idea di una scienza del diritto universale comparato*, 1908, 2. izd. Turin 1909; *Il fenomeno della guerra e l'idea della pace*, 1909, 2. izd. Turin 1911; *Sui principi generali del diritto*, 1921, 2. izd. Modena 1924; *La giustizia*, 1922, 2. izd. Bologna 1924; *Sulla statualità del diritto*, 1928, 2. izd. Rim 1929; *Lezioni di filosofia del diritto*, 1930, 3. izd. Città di Castello 1934; *La Société des Nations au point de vue de la philosophie du droit international* (pred na Akademiji za med. pravo u Haagu), Pariz 1931; *Kriza pravne nauke*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1933. Većina tih djela i rasprava prevedena je



LAURENT DELVAUX, Isus i Samaritanka
Nivelles, Crkva sv. Gertrude

na evropske jezike. Osim stručnih izdao je više djela političkoga i drugog sadržaja: *Le ragioni morali della nostra guerra*, 1915, 8. izd. 1923; *L'universalità di Roma*, 1927; *Le valli della morente italianità. Il Ladino al bivio*, 1912. A. V-i.

DELVINA (Delvinon), gradić u južnoj Albaniji, leži u kotlini, koja je od mora odvojena uskim vapnenačkim grebenom. Ima 3010 stan. (1930), koji se velikim dijelom bave ratarstvom. Radi malarije je Delvinska kotlina slabo naseljena, pa služi Aromunima i Arbanasima kao zimska paša. Z. D-i.

DELVINCOURT, Claude, ✳ Pariz 12. I. 1888, vrlo nadaren francuski skladatelj, učenik Boëlmanna, Bussera i pariskog konzervatorija (prof. Widora). Sada živi u Normandiji. Skladbe: kantata *»Faust et Hélène«*, kojom je 1913 postigao »Grand prix de Rome«; simfonijska pjesan *»Thyphaon«*; koreografska simfonija *»L'offrande à Siva«*; sonata za violinu i glasovir; skladbe za glasovir *»Boccacerie«* i dr.; vokalni kvarteti i dr. S. S-i.

DEL VIVA GUITTONE → Guittone d'Arezzo.

DELZONS, Alexis-Joseph, barun, ✳ Aurillac, 6. III. 1775, † Malojaroslavec 24. X. 1812, francuski general. Kao dobrovoljac stupio je 1791 u vojsku pa se istakao u vojnama u Italiji i Egiptu, u kojima je stekao sva svoja promaknuća i bio nekoliko puta ranjen. G. 1801 postaje brigadni general, 1805/6 je podijeljen »velikoj vojsci«, odakle je premješten Marmontovoj vojsci te došao s njom u Dalmaciju. Pod zapovjedništvom generala Molitora pridonio je zaposjedanju Dubrovnika (1806). Sudjelovao je u vojni 1809 u Marmontovoj vojsci te je izvršio odlučnu ulogu u bitki kod Znojma. Nakon osnutka Ilirskih pokrajina bio je zapovjednik vojnih jedinica u Ljubljani pa u Karlovcu. G. 1810 povjereno mu je nadzorništvo nad hrvatskim pukovnijama, a od 12. II. 1811 do dolaska novog generalnog guvernera Bertranda vršio je dužnost zapovjednika vojske u Iliriji. Postavši 15. II. 1811 divizijskim generalom premješten je (u siječnju 1812) iz Ilirskih pokrajina vojsci u Italiji. Umro je prigodom vojne u Rusiji, u bitki kod Malojaroslavca.

LIT.: D-ovo dopisivanje s Marmontom sačuvano je među Marmontovim papirima u Chatillon-sur-Seine; P. Boppe, *La Croatie militaire (1809—1813)*, Pariz—Nancy 1900; Ségur, *Histoire de Napoléon et de la Grande Armée en 1812 (La campagne de Russie)*, Pariz 1824 (i nekoliko kasnijih izdanja). J. D-e.

DEM (δῆμος), općina. Bilo ih je svuda po helenskom svijetu. Naročito je važna dioba na deme bila u Atici. Aristotel kaže, da je Klisten dao demima imena, i to, da je jedne prozvao po mjestima, a druge po osnivačima. Po jednom mjestu u Herodotu (V. 69.), gdje stoji, da je Klisten po deset dema podijelio među file, kojih je također bilo deset, dalo bi se zaključiti, da je dema bilo sto. Međutim nam je poznat mnogo veći broj dema, stoga Wilamowitz drži, da na tom mjestu treba umjesto *deset (δέκα)* čitati *na deset dijelova* (δέκαχα), t. j., da je Klisten sve deme podijelio na deset dijelova i od ovih svakoj fili dao po jedan dio. Kasnije je broj dema rastao, pa ih je u Strabonovo doba bilo 174. Počevši od Klistena građani se više nisu zvali po ocu nego po demima. Dok bi se na pr. Demosten, kojemu se otac zvao Demosten, a rodio se u demu Peaniji, prije zvao »Demosten, sin Demostenov«, on se odsada zvao »Demosten iz Peanije«. To je bilo u vezi s Klistenovom reformom, kojom je povećao broj građana. On je, kako kaže Aristotel, uvrstio u file mnogo meteka, koji su bili stranci ili oslobođeni robovi. Da je ostalo nazivanje po starom, novi bi se građani po neatičkom imenu svoga oca razlikovali od pravih građana. — Međutim od 4. st. bio je običaj, da se građanin zove i po demu i po ocu, dakle: »Demosten, sin Demostenov, iz Peanije«.

Demima su stajali na čelu načelnici *(δήμαρχοι)* Z. D.

DEMA, neplovna rijeka u Baškiriji (SSSR), duga 430 km. Izvire u Opštem Sirtu, a utječe u Bjelu kod Ufe. Z. D-i.

DEMAD *(Δημάδης)*, ✳ oko 380 pr. Kr. † 319 pr. Kr. grčki govornik. Isprva je bio veslač, pa iako je bio bez veće izobrazbe, svojim se prirođenim govorničkim darom uzdigao do prvoga položaja u javnom životu. Zarobljen u bitki kod Heroneje (338) svidio se svojim nastupom Filipu, te je mogao biti posrednik kod sklapanja mira s Atenom (Demadov mir). Otada djeluje u Ateni u prilog makedonske politike. Poslije Filipove smrti u dva maha (336 i 335) dolazi do razmjerno povoljnog mira s Aleksandrom Velikim njegovim posredovanjem, zbog čega je postigao velik ugled među građanstvom. G. 324 predlaže uvođenje božanskog kulta za Aleksandra Velikoga. Zapleten u t. zv. Harpalovu parnicu (324) bude osuđen, ali ostaje u Ateni. Iza bitke kod Kranona (322) opet je posrednik kod sklapanja mira s Antipatrom. Tada je na njegov prijedlog uz druge pristaše domoljubne stranke (Hiperid) osuđen na smrt i Demosten (v.). Potkraj života dolazi u sukob s makedonskom politikom te bude od Kasandrovih ljudi ubijen. Pisao nije ništa. Od deset njemu podmetnutih govora sačuvani su izvadci iz govora *O dvanaestgodištu (Ὑπὲρ τῆς δωδεκαετίας)*; isto tako nisu njegove njemu pripisivane šaljive *D-ove uzrečice (Δημάδεια)*. V. P-k.

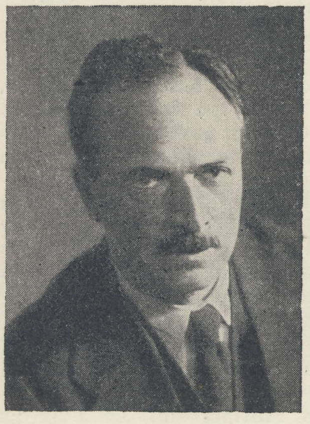
DEMAGOGIJA (od grč. *δῆμος* »puk« i *ἀγωγή* »vođenje«), način, kojim onaj, koji teži prema vlasti ili želi stečenu vlast utvrditi, utječe na mnoštvo laskanjem i ugađanjem njegovim željama i slabostima sa svrhom, da tako stečeno povjerenje iskoristi u svoju osobnu korist. Kako u pojam d-e ide obraćanje na mnoštvo, to se ona često dovodi u vezu s demokracijom. Međutim, d. se opaža u svako nesređeno političko doba, bez obzira na oblik vladavine, kad se osobito snažno očituje borba za vlast. Prema tome je d. pojava doba, u kome se mnoštvo osjeća bez autoriteta, a bezobzirni pojedinci nastoje iskoristiti to stanje, da zadovolje svoje prohtjeve moći. D. je u vezi s psihologijom mnoštva; obraća se na iracionalne instinkte, strast i predrasude mnoštva obećavajući ostvarenje društvenih utopija bez obzira na mogućnost izvedbe. Demagozi nemaju osjećaja odgovornosti, što je inače oznaka pravih državnika.

U staroj je Grčkoj demagog prvotno bio vođa puka, nadaren napose govorničkim darom. Ali već u peloponeskom ratu dobio je taj naziv pogrdni smisao; tako na pr. Aristotel optužuje demagoge zbog izigravanja demokracije i raspirivanja stranačkih strasti. I danas d. znači izopačivanje doktrina i političkih ideala, t. j. obraćanje na mnoštvo riječima slobode i jednakosti, premda se zapravo ide za tiranijom i despocijom. Inače d. služi kao oružje političke borbe, pa na pr. političkim jezikom vole označivati d-om svaku promidžbenu djelatnost protivnika, koja smjera za stjecanjem što većeg broja pristaša; tako su na pr. apsolutističke vlade u Njemačkoj u 1. pol. 19. st. nazivale demagozima sve one, koji su zahtijevali, da se ispune po-

litička obećanja dana u oslobodilačkoj borbi protiv Napoleona i kasnije. Z. G.

DEMAISON, André, francuski romanopisac, rodom iz pokrajine Périgord. Napisao je *Diato*, roman Crnca, koji je imao tri žene i od toga umro (1923), *La Femme et l' homme nu*, (1924, roman, u suradnji s Pierre Millom), *La Reine de l'Ombre* (1925), *Les oiseaux d'ébène* (1929, roman), *le Pacha de Tombouctou* (1927, roman), *Un voyage moderne. A travers notre continent austral* (1927), *Le livre des bêtes qu'on appelle sauvages* (1929), *La comédie animale* (1930, roman), *Diaeli. Le Livre de la Sagesse noire* (1931), *Les Voix de la France. La presse de Province au XXe siècle* (1932), *Faidherbe* (1932) i t. d. — D. je majstor eksotičnog romana, u kojem dočarava afričku prirodu, ljude i životinje, pa ga često poređuju s Kiplingom. Srdačna toplina i iskreno ganuće struji iz njegovih djela te osvaja široke krugove čitalaca, koji su se nekoć zanosili na pr. Lotijem. Junaci njegovih knjiga su i životinje, na koje je primijenio proučavanje psihologije i društvenih običaja. P. Cl.

DE MAN, Hendrik (Henri), ✻ 1885; Belgijanac (Flamanac) po podrijetlu, učeći u Njemačkoj pristupa socijalističkom pokretu i već se 1905 nalazi u uredništvu »Leipziger Volkszeitunga«. Na njega osobito utječu Franz Mehring i Rosa Luxemburg. S Karlom Liebknechtom i Ludwigom Frankom provodi organiziranje socijalističke mladeži. Kad se vratio u Belgiju, pridružuje se lijevom krilu radničke stranke, ali za svjetskog rata skreće na desno i stupa kao dobrovoljac u belgijsko zrakoplovstvo. Iza rata vodi neko vrijeme prosvjetni rad belgijske radničke stranke, a poslije odlazi u Ameriku, gdje proučava društvene prilike. Iz Amerike se opet vraća u Njemačku, gdje 1926 izlazi njegovo značajno djelo *Zur Psychologie des Sozialismus*. Aktivnom se politikom u to doba ne bavi. Dobiva katedru na frankfurtskom sveučilištu, gdje ostaje do 1933. Kad se vratio u Belgiju, posvećuje se politici i zaprema vidno mjesto u belgijskoj radničkoj stranci (P. O. B.), postaje narodni poslanik, senator i u više mahova ministar, te konačno predsjednik socijaldemokratske stranke. On nastoji utjecati na privredni život u smislu svojih socijalističkih smjernica. U posljednje se vrijeme pozitivno odnosio prema nacionalsocijalističkim gospodarskim mjerama. Otklanja mehanistički ekonomizam marksizma i u razvijanju socijalističke svijesti traži motive socijalističke djelatnosti, u prvom redu radničkih skupina. Za njega je važna socijalistička ideja, a ne materijalizam interesnoga socijalizma. Dosljedno svomu duhovnom oblikovanju de Man vidi u voljnoj akciji planizma suvremeni prilog rješavanju privrednih i društvenih odnosa, a ne u mehaničkoj socijalizaciji, kako je provodi boljševizam. Njegov je planizam i izvan Belgije često predmet rasprava. Autobiografiju mu sadržaje posljednje djelo, izdano nakon poraza Belgije u ratu, *Après coup*.



HENRIK DE MAN

BIBL.: *La leçon de la guerre*, Bruxelles 1919; *Der Sozialismus als Kulturbewegung*, Berlin 1926; *Die Intellektuelen und der Sozialismus*, Jena 1926; *Zur Psychologie des Sozialismus*, Jena 1926; *Der Kampf um die Arbeitsfreude*, Jena 1926; *Die sozialistische Idee*, Jena 1933; *Le plan du travail*, Bruxelles; *Une offensive pour la paix*, Bruxelles 1938; *Après coup*, Bruxelles 1942. M. K. N.

DEMANDA, Sierra de la D., rubno gorje između španjolske visoravni Stare Kastilije i kotline rijeke Ebra, sastavljeno od nabranih slojeva silurske formacije, bogato rudama. Najviši je vrh C. de S. Lorenzo (2305 m). N. Ž.

DEMANGE, Charles, ✻ Nancy 5. VIII. 1884, † Epinal 21. VIII. 1909, francuski pisac. Po majci je nećak Maurice Barrèsa. Počinio je samoubojstvo, premlad, a da bi njegov snažni, idealizmom prožeti talenat mogao dati zaokruženo djelo. Njegovo je pokoljenje Péguy, E. Psichari i Ch. Guérin. Napisao je *Le Livre de désir* (1909), *Notes d'un voyage en Grèce* (1912), *Lettres d'Italie* (1913), *Hélène* (1931, roman). P. Cl.

DEMANTOID. Vrsta granata andradita. Jake staklaste sjajnosti. Proziran. Smaragdnozelen do smeđastozelen i žutkastozelen, a kadikad i bezbojan. Nalazi se kod Nižnjeg Tagilska na Uralu. Zovu ga i *sibirskim hrizolitom, uralskim olivinom* i *uralskim smaragdom* (u početku su ga i smatrali za smaragd). Upotrebljava se kao poludragi kamen za ures i nakit. F. T.

DEMANTŠPAT. Kalotinasta vrsta korunda (v.). F. T.

DEMARAT, krajem 6. i početkom 5. st. pr. Kr., kralj lakedemonski, iz porodice Euripontida, sin Aristonov. Natjecao se u Olimpiji kao utrkivač s četveropregom i zadobio pobjedničku nagradu. U doba Darijevih ratova protiv Helade zavadio se s nuskraljem Kleomenom, jer je zastupao pomirljiviju struju prema Perzijancima i njihovim prijateljima. Kleomenova je stranka htjela da mu na svaki način oduzme kraljevsku čast te je dokazivala, da on nije sin Aristonov. Spor je imalo riješiti delfsko proročište, koje je Kleomen podmitio, i tako je pravorijek ispao protiv D-a. Postavši običnim građaninom D. nije mogao podnositi progone Kleomenove stranke, nego je 491 pobjegao u Elidu, zatim na otok Zakint i najposlije u Suzu na dvor perzijskoga kralja Darija. U dinastičkim borbama perzijske kraljevske porodice opredijelio se za Kserksa, koji ga je g. 480 uzeo sa sobom na vojnu protiv Helade. D. je savjetovao Kserksu, neka pošalje 300 brodova prema otoku Kiteri i neka privuče spartansku vojsku tamo, a onda će lako provaliti preko Istma u Lakoniju. Prijedlog je bio odbijen. Poslije bezuspješne vojne D. se vratio natrag u Aziju. Kserkso mu je dao Pergam, Teutraniju i Halisarnu. Njegovi su potomci vladali u Gambreju u Miziji, a kako neki pisci tvrde, povratili su se u helenističko doba natrag u Spartu. P. G.

DEMARCHE (franc.) je u diplomaciji korak ili pothvat, što se poduzme, da se postigne neka određena svrha; vrši se ili notom ili usmenim saopćenjem diplomatskog predstavnika. D-om jedna država poziva drugu, da nešto učini ili ne učini, ali taj poziv nije bezuvjetan, jer predviđa mogućnost, da pozvana država može prema postavljenom pozivu zauzeti svoje gledište. O odgovoru, koji će dati pozvana država, može se raspravljati, pa se nakon d-a pregovori između države, koja poziva, i države, koja je pozvana, mogu voditi ili prekinuti. Austro-ugarskoj noti Srbiji od 23. VII. 1914 ruski ministar vanjskih poslova Sazonov nije priznavao značaj d-a, a austro-ugarski ministar vanjskih poslova Berchtold označivao ju je d-om s određenim rokom (befristete Demarche).

LIT.: E. Satow, *A guide to diplomatic practice*, 2. izd., London 1922. J. N.

DE MARCHI, 1. Emilio, ✻ Milan 31. VII. 1851, † Milan 6. II. 1901, talijanski književnik, profesor. G. 1875 pokrenuo je s nekoliko prijatelja književno-umjetnički časopis *La vita nuova*. Bio je tajnik Akademije znanosti i književnosti u Milanu, gdje je predavao i stilistiku. Nakon dobro pripremljene omanje komedije *Dopo il duello* našao je svoj put na području romana.

Po naravi čovječan i blag, osjetljiv i sklon razmišljanju dao se je na proučavanje bijede skromnih. Uvjeren o odgojnoj zadaći književnosti, ožalošćen bolnim događajima pučkog ustanka iz 1898 počeo je izdavati niz djela za puk pod naslovom *La buona parola*. Sam je sastavio 21. sveščić.

D. M. crpi građu za svoje romane iz oštroumnog zapažanja malograđanskih slojeva i nevolje poniznih, koji podliježu u borbi života, usprkos svomu otporu protiv društva i samog života. Svoje junake stavlja u vedru smirenost lombardskog krajolika. Već se u *Storie d'ogni colore* (Milan 1885) očituje iskrena jednostavnost i srdačnost razumijevanja u njegovoj umjetnosti, koju prožima fini manzonijevski humor; tu ćemo umjetnost sresti i u slijedećim djelima bogatim nekim posebnim naturalizmom, kojemu se D. M. priklonio osjetivši potrebu, da napusti uobičajene kalupe i da stupi u izravan dodir s dušom i životom naroda. Svoj je umjetnički i duhovni ideal potpuno ostvario u *Demetrio Pianelli* (1890), svome najboljem djelu i jednom od najljepših romana u talijanskoj književnosti. Istim stazama ide u romanima *Arabella* (1892), *Giacomo l'idealista* (1897), *Col fuoco non si scherza* (posmrtno djelo, 1901).

Druga su mu značajna djela: *Il cappello del prete* (1888), *Nuove storie d'ogni colore* (1895), *Vecchie cadenze e nuove* (pjesme, 1899), *Milanin Milanon* (posmrtno, 1902); pripovijesti iz milanskog života; *Età preziosa* (1887), hvaljeno odgojno djelo. Napisao je i različne znanstvene i didaktične radove te prijevode La Fontaina.

LIT.: B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, 3. sv., 3. izd., Bari 1929; L. Russo, *I narratori*, Rim 1923; A. Sacheli Grixoni, *La vita e l'arte di E. D. M.*, Genova 1925; N. Sammartano, *E. D. M.*, Palermo 1926; A. Pesante, *Due manzoniani: I. Nievo-E. D. M.*, Trst 1930. E. F. S:

2. Francesco, ✳ Bologna 1504, † Aquila 1576, talijanski vojni graditelj i utvrđivač. Bio je veoma cijenjen i pozivan, da vodi utvrđivanja različnih talijanskih i inozemnih gradova. Njegova glasovita rasprava *Della architettura militare* (Brescia 1599) označuje velik napredak u toj struci. De M. izdao je u dva sveska planove glasovitih tvrđava. U.

3. Ivan, knjigotiskar u Zadru. Radio je isprva (1813—1823) u Splitu, a oko 1825 preuzeo je već otprije (1816—1824) postojeću gubernijalnu tiskaru u Zadru, koja njegovim marom dođe do ugleda. Tvrtka se kasnije spojila sa zadarskom tiskarom Rougierovom i postojala je oko pedeset godina. Uza službeni *Glasnik Dalmatinski — Osservatore Dalmato* izlazio je ondje i važan književno-politički časopis *La Dalmazia* s nastavkom *Il Constituzionale*, gdje su surađivali gotovo svi tadašnji istaknutiji hrvatski političari i pisci Dalmacije. G. 1862 počeo je u toj tiskari izlaziti *Il Nazionale* s hrvatskim isprva prilogom, kasnije samostalni *Narodni List*, koji je pod djelotvornim vodstvom trolista Mile Klaića, Mih. Pavlinovića i J. Biankinija časno ispunio svoj zadatak. M. B-r.

4. Luigi, ✳ Milan 1857, talijanski geograf i geofizičar, od 1903 profesor sveučilišta u Padovi. Učestvovao je od 1910—14 u austrijsko-talijanskim istraživanjima Jadrana, a poslije je bio član različitih talij. znanstvenih ustanova.

BIBL.: *Idrografia dei Colli Euganei nei suoi rapporti con la geologia e la morfologia della regione*, Mleci 1905; *Teoria elastica delle dislocazioni tectoniche e sue applicazioni geologiche*, Rim 1907; *Distribuzione verticale della salsedine, della temperatura e i movimenti convettivi verticali in mare*, Mleci 1913; *Sull' idrografia carsica dell'Altipiano dei Sette Comuni*, Mleci 1911; *Teoria delle onde di un solido elastico e sue applicazioni all'analisi dei sismogrammi*, Rim 1916; *Variazioni del livello dell'Adriatico in corrispondenza con le espansioni glaciali*, Rim 1921. U.

DE MARIA, Federico (Bergerac), ✳ Palermo 21. VII. 1885, talijanski književnik i novinar. Dobio je prvu nagradu na natječaju za povijesnu dramu s djelom *L'Aquila del Vespro* (1923) te nagradu Fusinato za pjesničko djelo *Ritornata* (Milan 1936). Privlačiv kao predavač o umjetničkim i političkim motivima ostavio je kazalištu nekoliko djela, u kojima ima stilističke živosti. Priredio je za krugoval nekoliko dobro primljenih obradba djela velikih pisaca, a i izvornih radova. U svojem kasnijem pjesništvu ublažuje početno danuncijevsko maštanje uza stanovitu dinamiku nadahnuća i oblika.

BIBL.: *Voci* (pjesme), Palermo 1903; *Le canzoni rosse*, ib. 1905; *Interludio classico*, Rim 1907; *La leggenda della vita*, Milan 1909; *Passeggiate sentimentali*, Ancona 1912; *S. Maria della Spina*, roman, Turin 1920; *La conquista del mondo*, stihovi, Catania 1926; *La spada d'Orlando*, dramski spjev, Palermo 1929; *La vita al vento*, roman, Milan 1934; *Estate di S. Martino*, Palermo 1935: *Rinnovamento e tradizione*, kritički eseji, Catania 1936; *Conversazioni sul bello e sul brutto*, Palermo 1938; *Liriche dei tempi*, 1939; *L'uomo che sali al cielo*, 1939. E. F. S.

DEMARIN, 1. Josip, ✳ Medulin (Istra) 16. I. 1895, profesor i pedag. pisac. Učiteljsku školu polazio u Kastvu i u Arbanasima kod Zadra. Službovao je na pučkim školama u Istri i Hrvatskoj, a pošto je svršio Visoku pedagošku školu u Zagrebu, službovao je na učiteljskoj školi u Mariboru i Zagrebu. Na Visokoj pedagoškoj školi predaje praktičnu pedagogiju. Počeo je raditi na pedagoškoj književnosti u časopisu Narodna Prosvjeta (Pula 1913). Nastavio je suradnjom u pedagoškim listovima. Pedagoški rad D-ov prožet je načelima moderne pedagogije i metodike. Protivi se tuđim pedagogijskim utjecajima i živo se zanima za izgradnju naše narodne pedagogije ističući potrebu istraživanja naših odgojnih prilika i rješavanja naših odgojnih problema. Zalaže se za reformu nastave materinjeg jezika u pučkim i srednjim školama, i to u duhu novih pedagogijskih nastojanja i rezultata pedopsihologijskoga istraživanja školske mladeži. Znatan je njegov rad na uređivanju Napredka. God. 1941. izabran je predsjednikom Hrv. ped. knjiž. zbora. Suradnik je za pedagogiju u Hrv. enciklopediji.

BIBL.: *Pedagogija M. Montessori* (Napredak 1929); *Moj najmiliji predmet* (Savremena škola 1931); *Značenje pedagoške antropologije* (Napredak 1934); *Psihologija učitelja* (Napredak 1935); *Slobodna nastava* (Napredak 1936); *Psihologija obrazovnoga dobra* (Napredak 1938); *Radna nastava književnosti u srednjoj školi i njezina primjena na radiju* (Napredak 1939); *Iz nastave književnosti u srednjoj školi* (Nastavni Vjesnik 1942); *O pedopsihologijskim uvjetima i mogućnostima povjesne nastave* (Napredak 1942). Posebno je izdao: *Materinji jezik u savremenoj školi*, Zagreb 1933; *Marija Jambrišakova*, Zagreb 1937; *Građa za povijest pedagogije Hrvata, Srba i Slovenaca*, Zagreb 1940; *Iz metodike tuđih živih jezika*, Zagreb 1943.

2. Mate, ✳ Medulin (Istra) 15. X. 1899, profesor pedagogije na konzervatoriju u Zagrebu i pedagoški pisac. Učiteljsku školu polazio u Arbanasima kod Zadra, u Příbramu u Češkoj i svršio u Kastvu 1919. Službovao je kao pučki učitelj u Istri i surađivao u tadašnjim hrvatskim listovima u Istri: Pučkom Prijatelju (Pazin), Našoj Slozi i u Istarskoj Riječi (Trst). Rano se počeo baviti književnim radom u Učiteljskom listu (Trst). Polazio je 1924—28 Visoku pedagošku školu u Zagrebu. Kao profesor služio je u Kastvu i Gospiću. Surađuje u časopisima: Napretku, Učitelju, Narodnoj Prosvjeti, Domu i Školi, Savremenoj Školi i Nastavnom Vjesniku. Osnovne smjernice njegovih teoretskih radova prožete su duhom proćućenoga etičkog i socijalnog idealizma, što osobito dolazi do izražaja u raspravi, u kojoj je izložio pedagoške misli Antuna i Stjepana Radića. Suradnik je Hrvatske enciklopedije.

BIBL.: *Etičko i moralno shvaćanje u svijetlu socijalnoga uzgajanja* (Napredak 1929); *Učiteljeva sprema iz crtanja* (Savremena Škola 1932); *Idejne komponente radne škole* (Zagreb 1936); *Dinamička priroda nastave i aktivistički stav nastavnika* (Savremena Škola 1938); *Zašto se djeca otuđuju od roditelja?* (Dom i škola 1938); *Moje prvo poučavanje. Prilog psihologiji učit. pripravnika* (Savr. Šk. 1939); *Osnovna sociologijska pitanja i odgojne težnje* (Savr. Šk. 1939); *Praktični primjeri radne obuke*, Zagreb 1939; *Osnovi narodne pedagogije* (Savr. Šk. 1939); *Ideje Stjepana Radića o reformi školstva* (Savr. Šk. 1940); *Usmjerenost nastave k sintezi i sustavnosti* (Savr. Šk. 1940); *O didaktičnom materijalizmu u nastavi povijesti* (N. Vj. 1941); *Poglavlja iz estetike*, Sv. Cecilija 1942. S. Č.

DEMARKACIJA, (od franc. **démarcation** »razvod, zacrtavanje granice«) pravac, što ga sporazumom odrede dvije države ili ratujuće vojske, a koji ne smije prekoračiti nijedna strana. Kod primirja ili pregovora o miru ovaj se pravac određuje za doba njihova trajanja. D. se određuje i u slučajevima pograničnih sporova. Papa Aleksandar VI. kao obranični sudac odredio je 1494 kao demarkacijski pravac između portugalskih i španjolskih otkrivenih zemalja stupanj dužine 100 milja zapadno od Açora. D. je bila uglavljena i mirom u Baselu 5. IV. 1795. D. služi i kod odstupanja područja. Čl. 1. mirovnih preliminara u Versaillesu od 26. II. 1871. određuje, da se Francuska odriče svih svojih prava i zahtjeva na područja, koja leže istočno od uglavljenog pravca. Demarkacijskim se pravcima određuju i t. zv. interesne sfere u kolonijalnim područjima, na pr. zaleđe, koje jedna kolonijalna sila još nije zaposjela, ali je određeno, da ga ona zaposjedne, jer se nalazi u zaleđu neke njezine kolonije. J. N.

DEMAVEND, vulkanska glavica i vrh Elburs gorja (5.670 m), sjeveroistočno od Teherana (Iran). Na podnožju ima sumpornih vrela i solfatara, posljednjih tragova vulkanskog rada. M. Š.

DEMBIŃSKI, Henryk, ✳ Strzałków 16. I. 1791, † Pariz 13. VI. 1864, poljski general. Sudjelovao u borbama 1809, 1812—14 pod Napoleonom; za poljskog ustanka 1830—31 u više se bitaka istakao kao vrstan strateg. Emigrirao u Pariz 1832, zatim služio u Egiptu 1833—35, borio se u madžarskoj buni 1849 i potučen kod Temišvara pobjegao u Tursku. Izdao *Mémoires sur la campagne de Lithuanie* (1832) i *Pamiętniki o powstaniu w Polsce w r. 1830—31* (1877). J. B-ć.

DEMBIŃSKI-RAWICZ, Bronisław, ✳ Mała Komora u Pomorju 14. VIII. 1858, poljski povjesničar. Učio u Breslauu, profesor sveučilišta u Krakovu od 1892, zatim u Lavovu od 1907, a u Poznanju od 1923. Napisao *Rzym a Europa* (1890), *Polska na przełomie* (1913), *Rosja a rewolucja francuska* (1896), *Dante* (1922). J. B-ć.

DEMBOWSKI, Edward, ✳ 1812, † 1846, poljski filozof i revolucionar. Izdavao *Przegląd Naukowy* (1842). Kao pristaša Hegelove dijalektične metode opravdavao je dolazak komunizma kao antiteze republikanskog sustava, koji mora doći nakon pređašnjih sistema: teokracije, apsolutizma, monarhije, ustavne monarhije i republike. Organizirao tajni revolucionarni »Savez poljskoga naroda«, spremao ustanak proti Austriji, koja je 1846 digla poljske seljake protiv

poljskoga plemstva. Poginuo u sukobu s austrijskom vojskom kod Krakova. Napisao *Piśmiennictwo polskie w zarysie* s revolucionarno-slobodoumnoga stajališta (1845) i *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego w ostatniem dwunastoleciu* (1830—42). J. B-ć.

DEMELIĆ, Fedor, pl., * Budim 15. X. 1832, † Beč 7. V. 1900. Služio je u ministarstvu vanjskih poslova, a od 1879 u kabinetskoj kancelariji u Beču, gdje je umirovljen 1898 kao dvorski savjetnik. Prijateljevao je s Bogišićem te je izdao djelo *Le droit coutumier des Slaves méridionaux d'après les recherches de M. V. Bogišić*, Pariz 1876. Na temelju građe bečkih arhiva izdao je *Actenstücke d. Coalition v. J. 1814*, Beč 1899 (s većom uvodnom raspravom) i opsežno djelo *Metternich und seine auswärtige Politik*, 2 sv., Beč 1898—99. J. A.

DEMENTIA PARALYTICA → Progresivna paraliza.

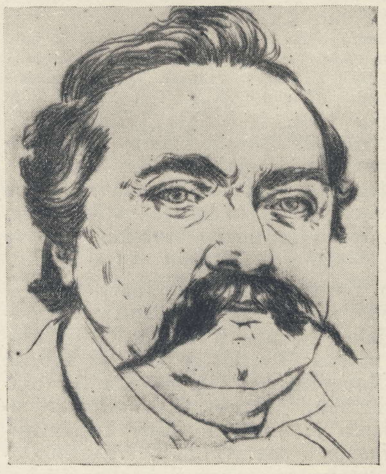
DEMENTIA PRAECOX → Shizofrenija.

DEMENTIA SENILIS ili staračko slaboumlje je staračka duševna bolest. Iz početka se pojačavaju i pogoršavaju samo duševne osebine staraca. Tako se sužuje interes za događaje i doživljaje, razvija se duševna ukočenost, a smanjuje elasticitet i živahnost. Rastresenost i zaboravnost, pedantnost, škrtost, nepovjerljivost, egoizam, nepristupačnost, svojeglavost, neki puta brbljavost, usporenost mišljenja te svadljivost i razdražljivost osobito su izraženi. Kasnije i pomalo razvija se sve veća otupljelost i sporost cjelokupnog duševnog života, a osobito slabost zapamćivanja i sjećanja, naročito svježih događaja. Nastaju poremetnje reprodukcije, kritike i rasuđivanja, i bolesnici često reproduciraju izmišljene događaje ili ih jednolično i krivo prikazuju. Sjećanje osoba, prostora i vremena sve više slabi, etičko moralno osjećanje i shvaćanje se gubi i vodi k erotičnim ispadima. Neki su bolesnici razdražljivi, kolebljivog raspoloženja, strašivi, nagli, nasrtljivi, nemirni, noću i delirantni, a drugi su više tupi, svojeglavi, nepristupačni, jogunasti. Ni jedni ni drugi se ne mogu prilagoditi prilikama ni promjenama okoline, gube osjećaj za zakonitost i pravednost. U težim slučajevima razvijaju se bolesne misli i tlapnje proganjanja, samooptuživanja zgriješenja ili uveličavanja, i uslijed toga dolaze u sukob s okolinom. Ovakve bolesnike treba spremiti u bolnicu. Bolesni starci mijenjaju se također tjelesno, naglo slabe, teško govore, aršću, pate od teških poremetnja probave i mjehura, sve više malakšu do potpune ohronulosti i smrti. Osobita vrst senilne slaboumnosti je Altzheimerova bolest. Bolesne pojave nastaju uslijed degenerativnog propadanja moždanih stanica. Uzrok tomu nije sasvim poznat, no nasljedni faktori i razni životni napori vjerojatno su od važnosti. R. L-ć.

DEMENY, Georges, * 1850, † 1917, bio je profesor fiziologije za učitelje gimnastike u visokoj školi za tjelesni odgoj u Joinville-le-Pont kraj Pariza; prilagodio francuski gimnastički sustav fiziološkim zahtjevima; radio zajedno s francuskim fiziologom Mareyem (1902—1908). F. B.

DEMEREC, Milislav dr. * Kostajnica 11. I. 1895, pri rodoslovac i gospodarski stručnjak. Svršio je više gospodarsko učilište i radio neko vrijeme na oplemenjivanju bilja na gospodarskoj pokusnoj postaji u Križevcima i u Grignonu. Nastavio je nauku iz genetike kao osnovne nauke za oplemenjivanje bilja na sveučilištu Cornell (Ithaca, N. Y., U. S. A.) i ondje postigao doktorat filozofije 1923. Bio je asistent na poljoprivrednom fakultetu istoga sveučilišta, a danas je zamjenik ravnatelja u Odsjeku za genetiku Carnegieva instituta u Washingtonu. Štampao je do 1939 god. oko 57 radova iz područja genetike s osobitim obzirom na osnovnu bit gena. Osobito su značajni ovi njegovi radovi: 1. *What is a gene?* 2. *The gene and its role in ontogeny*, 3. *Role of genes in evolution.* Član je: Američkog društva za promicanje znanosti, A. botaničkog društva, A. zoološkog društva, Društva a. genetičara, A. društva za prirodne nauke, Hrvatske Akademije znanosti i umjetnosti itd. P. K.

DEMETER, Dimitrija, * Zagreb 21. VII. 1811, † Zagreb 24. VI. 1872, književnik. Potomak je bogate grčke trgovačke obitelji, koja je u Hrvatsku prebjegla iz Makedonije u drugoj pol. 18. st. Gimnaziju je svršio u Zagrebu, a filozofiju (1827—29) u Grazu; medicinu učio u Grazu i Beču, te Padovi (1834—36). G. 1836 na osnovi disertacije *De meningitide* postao u Padovi doktor medicine. Bavio se isprva liječničkom praksom u Zagrebu, ali ju je 1841 napustio te živio od obiteljske imovine i bavio se književnošću i kazalištem. Kad mu je propala imovina, ušao je (1850) u državnu službu (službeni kazališni prevodilac, urednik službenih Narodnih novina, perovođa namjesničkoga vijeća, 1860 dramaturg kazališnoga odbora, zatim vladin tajnik te artistički ravnatelj zagrebačkoga kazališta 1864—68). Umirovljen je 1871.



DIMITRIJA DEMETER, Ante Kuman

D. je bio uzgojen u idejama grčkoga oslobodilačkog pokreta s početka 19. st. U njegovoj obitelji pratili su događaje u Evropi i Grčkoj za vrijeme borba i poznavali novogrčku književnost. Sa 16 godina napisao je na novogrčkom jeziku dramu *Virginija* (iz rimskoga života). U Grazu je došao u vezu s pripadnicima Ilirskoga kluba, u kome je bilo Hrvata, Slovenaca i Srba, a i u Beču je drugovao s mladim Hrvatima. Kad se u Hrvatskoj stao razvijati ilirski pokret, pristupio mu je D. kao »adoptirani Ilirac«. Njegova djelatnost bila je raznovrsna. Tiskao je izvorne pjesme na hrvatskom jeziku (u Danici, Nar. novinama), prevodio pjesme (Vittorellija, Jelačića — Zagreb 1861), pisao književne prikaze i kritike, članke o jeziku. Po svojim pripovijestima (tiskanim u almanahu Iskra 1844 i 1846) pripada među osnivače hrvatske novele. Najznatnija su mu djela: epsko-lirska pjesma *Grobničko polje* (Kolo 1842) i 2 knjige *Dramatičkih pokušenja*, 1838 i 1844; u prvoj je objavio *Ljubav i dužnost* i *Krvnu osvetu* (prema motivima iz Gleđevića i I. Š. Gundulića), u drugoj *Teutu*. Ujedno je napisao libreta za opere Lisinskoga *(Ljubav i zloba* 1845, *Porin* 1846). Za kazalište je preveo oko 50 drama.

Najvažniji D-ov rad bio je na području kazališnoga života. Oduševivši se za kazalište za vrijeme svojih nauka u Beču D. je najveći dio svojih napora (i novaca) potrošio na rad oko hrvatskoga kazališta. Četrdeset godina organizirao je hrvatska prikazivanja u Zagrebu, pomagao novosadskim glumcima prilikom njihovih gostovanja (u Zagrebu, Karlovcu i Sisku) i ujedno pisao kazališne recenzije. U doba apsolutizma podržavao je u Zagrebu težnju za hrvatskim predstavama, a kad je propao apsolutizam i kad je u zagrebačkom kazalištu konačno zavladala hrvatska riječ, D. se dao na organiziranje stalnoga hrvatskog kazališta. Imao je iz osnova stvoriti i repertoar, i naći glumce, i brinuti se za materijalnu stranu kazališnoga rada. Prilike, u kojima je radio — tradicije njemačkih prikazivanja, malobrojna publika, naučena na bečku lakrdiju, neizvježbani glumci, nestašica hrvatskog repertoara — bilo je uzrokom, da je već 1866 doživljavao oštre kritike (A. Šenoa), zbog kojih je kasnije morao i odstupiti. No budućnost je pokazala, kako su njegove zasluge za hrvatsko kazalište bile goleme, i da je on u ondašnjim prilikama pogodio najbolji put, kako će se k hrvatskom kazalištu privući javnost i kako će oko njega okupiti glumce, s pomoću kojih će se onda ono moći postepeno dizati na sve veću umjetničku visinu.

D. je bio literarno veoma obrazovan čovjek te poznavao i suvremene evropske književnosti i kazalište. Njegovo *Grobničko polje* komponirano je po ugledu na Byrona. U njegovim novelama ima tragova Puškina. *Teuta* mu je izrađena prema ondašnjim evropskim tragedijama visokoga stila. Ipak je D. bio više intelektualan radnik negoli spontan stvaralac, te se Teuta nije mogla održati na pozornici. Svoja je djela prožeo narodnim ilirskim tendencijama i mišlju na slobodu. U *Grobničkom polju* i *Porinu* slavio je pobjedu Hrvata u borbama s Tatarima i Francima. Njegova pjesma *Prosto zrakom ptica leti* bila je jedna od najomiljelijih ilirskih budnica. U *Teuti* je prikazao gradivo iz ilirske prošlosti s aktualnom tendencijom

o potrebi borbe za narod i o opasnostima, koje nastaju time, što nesložne narodne vođe uzdižu osobne ciljeve iznad narodnih.

Prema romanu Rusa Lazeničkova »Ledena palača« D. je napisao njemačku dramu *Der Eispalast*, koja nije tiskana ni prikazivana. Prigodom kraljeva boravka u Zagrebu 1869 napisao je prigodnicu *Pomoć iznenada*. Znatan je i njegov urednički rad. G. 1848 izdavao je Südslavische Zeitung, 1849 uređivao je Danicu, par puta bio je urednik Narodnih novina. G. 1871 postao je urednik novoosnovanog lista Hrvatski sokol, oko kojega su se imali okupiti književnici bliži vlasti, a protivnici Vienca. List se nije održao.

LIT.: Đ. Deželić (Glasonoša 1862), Vl. Mažuranić, Fr. Marković, *Demeter, Teuta i Grobničko polje*, Zagreb 1891; V. Deželić (Prosvjeta 1904); Gudel, *Stogodišnjica hrvatskog preporoda*, Zagreb 1936. A. B-c.

DEMETRA (grč. *Δημήτηρ*), grčka božica plodnosti i poljodjelstva. Zarana je istisnula pravu božicu zemlje, Geju (*Γαῖα*), i bila žena Uranova, a u Ateni se poštovala kao odgojiteljica djece. — D-in kult u Grčkoj potječe iz južne Tesalije. Spominje ga već Homer. Tesalija, neobično plodna, bila je kao stvorena, da se u njoj razvije kult iz kojega su se razvile mnoge religije. Njezino ime ne znači valjda ništa drugo nego Mati Zemlje. Prema grčkoj priči ona je naučila ljude obrađivati zemlju. Ona nije žito stvorila, ali je poklonila klas svomu štićeniku Triptolemu, koji ga odnosi u najudaljenije krajeve. U Eleuzini nađen je reljef iz 5. st., na kojem vidimo, kako D. predaje Triptolemu klas. Iza njega stoji D-ina kći Perzefona. Reljef je dakle prikazuje kao božicu, koja daruje usjeve. Međutim se njezino djelovanje proširuje na voćke, a kako je zaštitnica seljaka, smatraju je zaštitnicom i stada. Plodnost žena često se poređuje s plodnošću zemlje, zato su grčke žene molile Geju, da im dade dječjega blagoslova. Odatle je shvatljivo, da i D. nasporuje plodnost polja i plodnost žena. Zato je one u času rađanja zazivaju u pomoć. Tako ona postaje zaštitnica žena i odgoja djece (*Κουροτρόφος*). Kao zaštitnici braka priređivali su joj u Ateni svetkovinu *Tezmoforije*, na koju su imale pristup samo udate žene, a ticala se, čini se, plodnosti zemlje i braka. Njoj se mole prigodom svadbe. Njezina svećenica prisustvuje svadbi, da u ime božice daje nauke i blagoslovi mladi brak. Međutim od zaštitnice braka ona postaje zaštitnicom veće zajednice, države. Kada dvije države sklapaju ugovor, zazivlju Zeusa, Apolona i D-u, a tim se istim božanstvima zaklinju atenski činovnici i suci.



POPRSJE BOŽICE DEMETRE IZ 4. ST. PRIJE KRISTA
Rim, Museo nazionale

Iz Tesalije raširio se D-in kult uglavnom u dva smjera: jedan je išao kopnom na jug, a drugi je preko mora vodio na Kretu. Oba su se smjera zatim opet sastala u srednjoj Grčkoj, gdje je D-in kult postigao vrhunac u Eleuzini. Tu je s njome kao s materom nerazdružljivo povezana u zajedničkom poštovanju njezina kći Perzefona, koja se u Ateni zvala Kora, to će reći »djevojka, kći«.

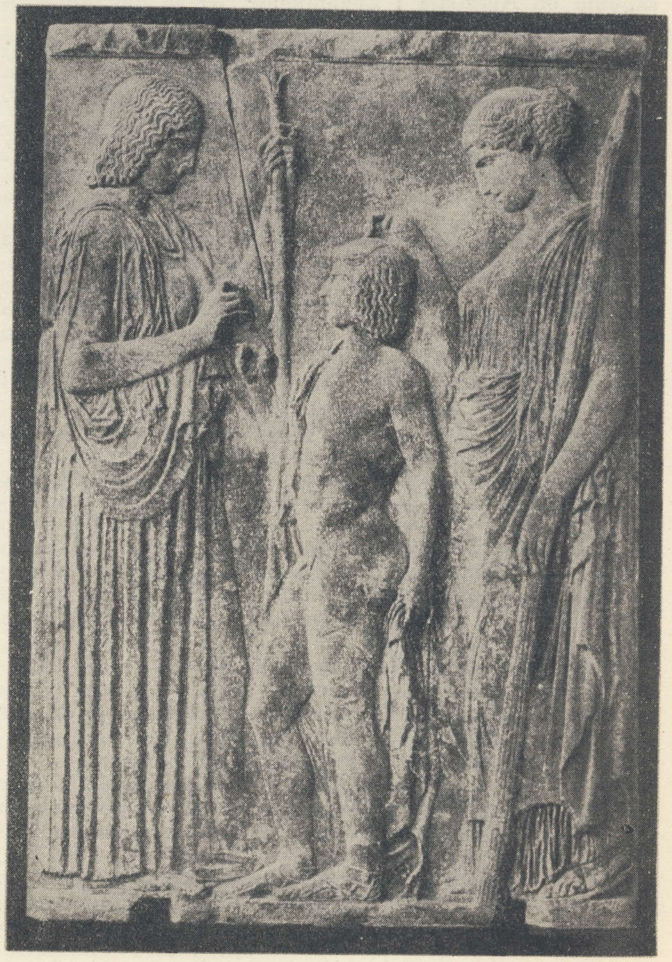
Mit o D-i i P-i razlaže jedna »Homerova« himna (→ Homer), nastala u 7. st. pr. Kr. Po tome, što se u toj himni nigdje ne spominje grad Atena ni Atenjani, koji su u kasnije doba tako živo sudjelovali u svetkovini, misli Frazer, da je himna sastavljena u vrijeme, kad je Eleuzina bila još samostalna država.

Prema toj himni svetkovina je nastala ovako:

Mlada Perzefona brala je cvijeće na livadi, kad li se rastvorila zemlja, iz koje je izišao bog podzemlja Had i na zlatnim je kolima odvezao u carstvo sjena, da mu bude žena. Njena majka D. tražila ju je svuda naokolo. Doznavši od Helija, što se dogodilo s njenom kćerkom, rasrđena napusti bogove i nastani se u Eleuzini. Ona se zaklela, da ne će dati, da nikne žito, dok ne nađe svoje kćeri. Svuda je nastala pustoš, i čovječanstvo bi poumiralo od gladi, da nije Zeus naložio Hadu, neka iznese svoj plijen na gornji svijet. No Perzefona ne može sasvim ostati na gornjem svijetu, jer joj je Had dao, da jede sladunovu košticu, zbog čega se mora k njemu vratiti. Zeus odredi, da će Perzefona otada provoditi jednu trećinu godine kod muža, a dvije trećine kod matere, kojoj će se vratiti svake godine onda, kada se zemlja zaodjene cvijećem. Kad se Perzefona vratila, D. ju je sretna dočekala i od radosti dala, da opet nikne žito i da se zemlja opet pokrije cvijećem. Taj je veseli prizor pokazala eleuzinskim kraljevićima Triptolemu, Eumolpu i Dioklu te kralju Keleju pa im otkrila svoje svete obrede i misterije, o kojima se ne smije govoriti.

Perzefona je personifikacija žita. Kao što žito kroz zimu leži u zemlji, da u proljeće s dolaskom cvijeća i zelenila nikne, tako i P. boravi jednu trećinu godine pod zemljom, a dvije trećine na zemlji. Demetra pak označuje lanjsko žito. Neki pisci i staroga i novog doba držali su doduše, da je D. personifikacija zemlje, no tomu se protivi pjesnik himne, koji kaže, da je Zemlja na želju Zeusovu zavela Perzefonu u propast: ona je učinila, da su procvali sunovrati, a P. je berući njih išla tako daleko, da joj se nije moglo pomoći, kad se Zemlja otvorila. D. se ne bi mogla poistovjetiti sa Zemljom, štaviše, ova je njena najveća neprijateljica.

Tako je prema priči nastao kult tih božica u nezavisnoj Eleuzini, a kad se ona u 7. st. spojila s Atenom, smatrao se njihov kult državnim. Ne samo iz Eleuzine i Atike, nego iz čitave Grčke dolazili su vjernici i bili primani u D-in kult. U Eleuzinu polazilo je na desetke tisuća ljudi, da prisustvuju tajnom bogoslužju, misterijima u čast D-e i njezine kćeri. Bogoslužjem je upravljao hijerofant, kojemu su o boku stajali glasnici, zubljonoša i svećenik. Službe su prelazile od oca na sina u nekim plemićkim porodicama (Eumolpidi, Keriki). Tko je htio postati dionikom posvećenja, javio bi se kojemu od spomenutih porodica i bio bi primljen, samo je morao biti Helen i nije smio biti okaljan kakvim ubojstvom. No prije nego će biti posvećen, morao



DEMETRA NA ELEUZINSKOM RELJEFU
Atena, Narodni muzej

je postiti, očistiti se od grijeha i obaviti slične ceremonije. Kako se ta posveta vršila, pokazuju nam reljefi na jednoj rimskoj mrtvačkoj žari.



Prizor na desnoj strani pokazuje žrtvu očišćenja, koja se obavlja prije posvete: zaređenik stoji pred svećenikom bosonog, zaogrnut kožom, vjerojatno zaklane žrtve, desnom rukom drži žrtvenog odojka. Svećenik izlijeva odojku na glavu vodu, dok u ljevici drži košaru sa žrtvenim kolačima. — Prizor u sredini prikazuje već posvećenoga, u misterije upućenoga, kako sjedi na stolcu. Glava mu je pokrivena velom, a nad glavom mu svećenica vitla žitnu vijaču. Kako vijača služi za čišćenje žita, tako valjda i ovdje služi za čišćenje upućenoga (mista). — Na lijevoj strani sjedi D. držeći u krilu zmiju. Iza nje stoji Perzefona. Obje božice drže zublje. Pred božicom stoji mist i igra se sa zmijom.

O slavi u samoj svetinji nije se smjelo govoriti, pa je stoga o njoj vrlo malo poznato. Valjda se izvodila koja dramatska radnja ili, vjerojatnije, pjesmom praćena pantomima, koja je prikazivala otmicu Perzefone, lutanje D-ino i konačno združenje obiju božica. Ta su prikazivanja budila kod mista nadu u blaženi život na drugom svijetu. Kako je do toga dolazilo, ne znamo. Pjesnik spomenute himne kaže: »Blažen onaj od ljudi pozemljara, koji je to gledao, ali onaj, koji je neposvećen i nije dobio osvećenja, nikada nema jednake sudbine, kad umre, u mračnom podzemlju«. Za blaženstvo bilo je dosta, da je netko bio upućen u eleuzinske misterije. Zato i duhoviti kinik Diogen porugljivo kaže: »Tat Patekion imat će iza smrti bolju sudbinu od Agezilaja i Epaminonde, jer je bio posvećen u Eleuzini«.

No premda je eleuzinskim misterijima zapravo nedostajao etički momenat, njihov je utjecaj u čitavom starom vijeku bio velik kod Helena i kod Rimljana, gdje se D. poštivala kao Cerera (v.), a P. kao Prozerpina.

LIT.: W. H. Roscher, *Ausführ. Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie*, II. Leipzig 1890—97; PWR IV.; Guhl i Koner, *Leben der Griechen u. Römer*, Berlin 1893; E. Samter, *Die Religion der Griechen*, Leipzig 1914; J. G. Frazer, *A study in magic and religion*, London 1926³. Z. D.

DEMETRIAS, antikni grad u Magneziji, u Pagazejskom zaljevu blizu današnjeg grada Volosa. Osnovao ga je makedonski kralj Demetrije Poliorket. Izdigao se kao glavno trgovačko mjesto Tesalije. U Mitridatskom je ratu bio glavno uporište Rimljana, a Justinijan ga je ponovno utvrdio. Tek je pod Turcima bio oko 1600 potpuno napušten. Sačuvale su se ruševine zidova i cisterna te tragovi gradskih ulica. Z. D-i.

DEMETRIJE, ime mnogih grčkih književnika, filozofa, umjetnika, državnika i vladara.

1. **D. iz Alopeke**, atički kipar. Živio je pod konac 5. i daleko u 4. st. pr. Kr. Za nj kaže Kvintilijan, Inst. or. XII., 10,9, da je bio »pretjeran u istinitosti« i »da je volio sličnost nego ljepotu«. On je prema Lukijanovu opisu izradio kip korintskoga vojskovođe Peliha, kojega je prikazao s izbočenim trbuhom, ćelava i čupave brade. Na taj se način D. udaljio od tipičnih idealiziranih portreta prijašnjih vremena.

2. **D. iz Bizanta**, grčki povjesničar. Opisao je u 13 knjiga *Prijelaz Galaćana iz Evrope u Aziju*. U tom djelu je opširno pripovijedao, kako su Gali 278—77 pr. Kr. iz Bizanta provalili u Aziju. Kao nastavak toga djela pripovijeda u 8 knjiga o ratu Antioha Sotera i Ptolemeja Filadelfa, što ga je izazvao Antiohov tast Magas. Prijelaz iz povijesti Gala na rat Antioha i Ptolemeja čini pobuna Ptolemejevih galskih plaćenika u početku rata između Ptolomeja i Magasa. Z. D.

3. **D. Falerski** (*Δημήτριος Φαληρεύς*), rođen oko 350 pr. Kr. u Ateni, peripatetik, učenik Teofrasta, govornik, političar, svestran pisac. G. 322 pošao je zajedno s Demadom kao poslanik u Makedoniju kralju Antipatru. Otada je pripadao makedonskoj stranci. Atenjani su ga 318 u njegovoj odsutnosti osudili na smrt, ali ga je Kasandar 317 učinio upraviteljem Atene. U deset godina podigao je atenske financije i opće blagostanje sugrađana. Kad je g. 307 Atenu osvojio Demetrije Poliorket, pobjegao je D. F. u Tebu, gdje je drugovao s filozofom Kratom. Atenjani su ga ponovno osudili na smrt. Poslije smrti Kasandra (297) zaputio se u Aleksandriju, gdje mu je Ptolomej Lagid omogućio miran život, koji je on iskoristio za obilan književni rad. Budući da se upleo u borbe za prijestolje, internirao ga je Ptolemej Filadelf u jednom egipatskom mjestu, gdje je umro od ujeda otrovne zmije. U govorništvu je razvio t. zv. slatki stil (forma suavitatis, kako kaže Ciceron). Osim govora izdao je mnogo povijesnih, političkih, književnih, pravničkih i mudroslovnih djela, među kojima su se isticale zbirke i knjige: *Λόγων Αἰσωπείων συναγωγαί* (Ezopove basne), *Χρεῖαι* (Mudre riječi, osobito sedmorice mudraca), *Ὑπομνήματα περὶ τῆς δεκαετείας* Spomenica desetgodišnje uprave), *Περὶ τῆς Ἀθήνησι νομοθεσίας* (Atensko zakonodavstvo), *Περὶ ὀνείρων* (O snima), *Σωκράτης* (Prikaz Sokrata kao peripatetika), *Περὶ ῥητορικῆς* (O retorici), *Περὶ τύχης* (O sudbini), *Προτρεπτικός* (Pobudni dijalog) i t. d. Krivo mu se pripisuje suradnja u grčkom prijevodu Biblije. P. G.

4. **D. Iksion**, grčki gamatičar iz Adramitija u Miziji. Bio je prema predaji učenik aleksandrijskog gramatičara Aristarha, ali je ostavio svog učitelja i iz Aleksandrije prešao u Pergam, gdje se priključio školi Krata iz Malosa i postao velik protivnik Aristarhov. Osim komentara Homeru i Heziodu napisao je i neke gramatičke spise. Njegove su komentare mnogo upotrebljavali kasniji gramatici, osobito Didim i Herodijan.

5. **D. iz Magnezije** bio je stariji suvremenik Ciceronov i prijatelj Atikov. Potaknut velikim brojem različitih Dionizija, Demetrija, Ptolemeja i dr. napisao knjigu *O istoimenim pjesnicima i povjesničarima* (*Περὶ ὁμωνύμων ποιητῶν καὶ συγγραφέων*). To su djelo mnogo upotrebljavali kasniji pisci Diogen, Plutarh i Atenej. Napisao je i djelo *O istoimenim gradovima* (*Περὶ ὁμωνύμων πόλεων*).

6. **D. iz Skepse**, živio je oko 150 pr. Kr. Napisao je djelomice na osnovi djela učene Aleksandrinke Hestieje Trojanski raspored (*Τρωικὸς διάκοσμος*), u kojem je nastojao odrediti položaj trojanskih mjesta, što ih spominje Homer u svom katalogu u 2. knjizi Ilijade 811—877. Z. D.

DEMETRIJE HVARANIN, * otok Hvar oko 260 pr. Kr., umro 213 pr. Kr., ilirski vojskovođa. Bio je zapovjednik Korkire (Krfa) u doba, kad su Rimljani, pošto su god. 230 pr. Kr. Ilirima objavili rat, otpremili veliku mornaricu od 200 lađa prema Korkiri. Znajući, da ne može odoljeti tolikoj premoći, D. preda Rimljanima Krf, a zatim se predaše Apolonija (kod Valone) i Epidamno (Drač). Rimska mornarica oslobodi na to Isu podsade, Hvar (Far) se preda, a ilirska kraljica Teuta zamoli mir. Rimljani stvoriše od jednog dijela zauzetih krajeva i otoka vazalnu državu i dadoše je D-u, da njome samostalno vlada kao saveznik Rima. Ta je država obuhvatala otoke Hvar, Brač i Korčulu i vjerojatno susjedno kopno, pa Lješ i njegovu okolicu. D. nije bio time zadovoljan; stoga je pomalo širio vlast prema jugu, i čini se, da je podložio cijelu obalu današnje Albanije osim Apolonije i Drača. Pošto je ojačao vojsku i mornaricu, sklopio je savez s Antigonom Dosonom, koji je nastojao uspostaviti makedonsko vodstvo kod Grka. Kao njegov saveznik pomogao mu je D. g. 222 protiv Spartanaca, a bio je u uskoj vezi i sa Skerdilaidom, tada najutjecajnijim čovjekom u pravoj ilirskoj državi, kojom je vladao malodobni Agronov sin Pines. D. se oženi Pinesovom materom Triteutom i posta njegov skrbnik; tako steče utjecaj i u ilirskoj državi. Iskorišćujući to, što je Rim bio zauzet borbom s Galima (225—222), D. je sticao sve veći ugled i vlast na istočnoj obali Jadrana. Protivno ugovoru, koji je zabranjivao ilirskim lađama plovidbu od Lješa, D. zajedno sa Skerdilaidom pođe g. 220 s velikom mornaricom od 90 lađa na jug i pokuša osvojiti Pil u Meseniji. Zatim krenu u Egejsko more, ali morade uzmaći pred Rođanima u korintsku luku Kenkreu, a onda dade prenijeti lađe preko korintske prevlake, da pomogne Ahajce protiv Etolaca. Kako su uto njegovi grčki saveznici odlučili odgoditi rat do proljeća, vrati se kući. Zbog svega toga, a osobito zbog dva saveza s Makedonijom, pozvaše ga Rimljani, da dođe u Rim na opravdanje, ali on to ne učini i spremi se na borbu. Upravo tada umro je Antigon Doson, a naslijedi ga tek

17-godišnji Filip V. S druge se strane Kartažani spremali na rat, i u proljeće 219 Hanibal krenu na Sagunt. U isto doba pođoše na D-a konzuli L. Emilije Paulo i M. Livije Salinator s mornaricom i kopnenom vojskom. Rimljani napadoše D-v grad Dimal i osvojiše ga, a svi se okolišni gradovi predaše bez borbe. Osvojivši južni dio D-ve države krenuše Rimljani put Hvara, gdje se nalazio D. sa 6000 vojnika. Vještom varkom uspješe da zauzmu Hvar, a D. se spase lađom i krenu Filipu V. (219). D. je tako izgubio državu, ali nije mirovao, nego posta još ogorčeniji neprijatelj Rima. On nastojaše, da mladi Filip V. pođe stopama Antigona Dosona, da ujedini Grke i protjera Rimljane s Balkana. Pod utjecajem D-a stupi Filip V. u pregovore s Hanibalom i Sirakuzom, a g. 215 osnovao se i formalni savez. U saveznom ugovoru bilo je u slučaju pobjede osigurano D-u, da će njegova država biti potpuno upostavljena. Međutim Filip V. nije bio sposoban za politiku velikog stila. D., koji je dalekovidno shvaćao prilike, savjetovao mu je, da se izmiri sa svojim neprijateljima u Grčkoj, Etolcima, i da napadne Rim u samoj Italiji. Ustrajnim nagovaranjem i uvjeravanjem bio je D. kod Filipa i uspio, ali su međutim prevladali drugi obziri i taktika. Dok se u Italiji još uvijek vodio punski rat, poginuo je D. g. 213 pr. Kr.

LIT.: G. Novak, *Dalmatinac Dmitar Hvaranin, naš prvi diplomata velikog stila*, Novosti, Zagreb, Božić 1936. G. N.

DEMETRIJE I. MAKEDONSKI (Poliorket), ✻ 337 pr. Kr., umro 283 pr. Kr., sin Antigona Monophtalmosa, jedan od najvećih i najsposobnijih vojskovođa potkraj 4. st. i na početku 3. st. Već rano pomagao je u ratovima svog oca. Helenofil, kao i njegov veliki otac, D. pođe na očev nalog 308/7 u Grčku, da je oslobodi od Makedonaca. S 250 lađa doplovi iz Efeza u Pirej i proglasi nezavisnost Atene; ujedno izjavi, da je došao, da vrati slobodu svim Grcima i da Makedonce baci preko Termopila. Atenjani proglasiše Antigona i D-a svojim »bogovima spasiteljima«, a dvije novoosnovane file bijahu po njima prozvane Antigonis i Demetrias. D. uspostavi atensku demokraciju i osvoji Megaru. Kad je zauzeo i Munihiju, Atena je bila sasvim oslobođena Kasandrove vlasti. Međutim D. nije nastavio s oslobođenjem Grčke, jer je morao na Istok, gdje je njegov otac vodio novu borbu za prevlast u helenističkom svijetu. U to je vrijeme D-va pomorska snaga bila najjača na cijelom Sredozemlju. G. 306 pobijedi on u pomorskoj bitki Ptolemeja, na što njegov otac uze naslov kralja; u slavu te pobjede načinjen je veličanstven spomenik Samotračke Nike (danas u Louvru). Iste je godine D. osvojio Cipar; opsjedajući Salaminu, koju je i osvojio, dobio je naziv Poliorketes »podsjedač gradova«. Nastojao je osvojiti i Rod, ali pošto se ovaj sjajno branio, dođe među njima do sporazuma i saveza. G. 104 nastavi D. svoj rad na oslobađanju Grčke. On proglasi slobodu Halkide na Eubeji, oslobódi Atenu Kasandrove opsade, s Beotijom i Etolcima sklopi savez, a 303 pođe na Peloponez, gdje je redom tjerao makedonske posade, »oslobađajući« tako i Peloponez od Makedonaca. Osim Sparte priključili su mu se gotovo svi gradovi Peloponeza, našto je u Korintu osnovan savez oslobođenih država, a on sam imenovan hegemonom u borbi protiv Makedonije. Već je D. bi skupio vojsku novoga saveza i nalazio se u Tesaliji, da napadne Kasandra, kad ga otac pozva, da se vrati u Aziju, gdje su četiri velika dijadoha sklopili savez protiv Antigona. D. krene u Aziju, gdje je kod Ipsa zajedno s ocem poražen; Antigon pade u boju, a D. se spasi, ali izgubi najveći dio svoga posjeda; zadrža Korint, Megaru, neka mjesta na Peloponezu, otok Cipar i neke feničke gradove i usto jaku flotu. Otpalu Atenu osvoji ponovno i ostavi joj slobodu, ali zadrža Munihiju i Pirej. U to umre Kasandar (297), i D. krene u Makedoniju, gdje g. 294 postade kraljem. Tada okrene svoju politiku u Ateni na štetu demokrata. Njegovo nastojanje, da zavlada cijelom Grčkom, nailazilo je na nove zapreke, pa je morao ratovati s Epirom i Etolcima, pri čemu je doživio neuspjeh. Dok je opremao snažnu vojsku, da opet stekne stari položaj u Aziji, zbog čega je isisavao svoje zemlje, pojavilo se u Makedoniji nezadovoljstvo, koje je dovelo do novog saveza protiv njega. Epirski kralj Pir provali u Makedoniju, koja ga proglasi kraljem (287). Premda morade bježati iz Makedonije, nije to spriječilo D-a, da pođe u rat u Aziju, jer je još uvijek držao svoje posjede u Grčkoj. Ostavivši ovdje sina Antigona Gonatu, krene s vojskom u Aziju. S početka je imao uspjeha, ali su kasnije slijedile različne nedaće, i D. se, ostavljen gotovo od sviju svojih vojnika, morade predati (285). G. 283 umre kao Seleukov zarobljenik.

D. bijaše vrlo nadaren čovjek, sposoban vojskovođa i dobar upravnik, ali mu je nedostajala mjera i opreznost. Njegove se pobjede računaju među najveće u to doba, ali je njegova naprasitost prouzrokovala poraze kod Gaze i Ipsa. Neobično gipka duha znao je iskoristiti prilike, ali se zatim dao od njih voditi. Bio je inteligentan, lijepa izgleda, plemenita srca, ali često vrlo ohol. Kao velik poštivalac grčke prošlosti želio je iskreno vratiti slobodu svim Grcima, a kao makedonski kralj nije na to više pomišljao.

LIT.: P. Jouguet, *L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient*, Pariz 1926; B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten*, Gotha 1893—1908; J. Kaerst, *Geschichte des Hellenismus*, Leipzig 1917; R. Pöhlmann, *Griechische Geschichte*, München 1914. G. N.

DEMETRIJE PALEOLOG, grčki despot na Peloponezu 1448—60, uz brata Tomu posljednji vladar iz kuće Paleologa. Osobno nije se ničim odlikovao, a svojim svađama s braćom pridonio je propadanju bizantskoga carstva. Već 1441 pokušao je s pomoću Turaka oduzeti prijestol bratu Ivanu VIII., a 1451 opet se poslužio Turcima u borbi s bratom Tomom, s kojim je dijelio vlast nad Peloponezom. Poslije pada Carigrada 1453 postanu obojica turski vazali; tu ovisnost pojača turska pomoć protiv ustanka peloponeskih Arbanasa 1453/4, a kad se 1459 sam Toma pobunio i napao brata, Mehmed II. oduzme vlast obojici. D. mu tada preda kćer za ženu i nastani se u Enosu primajući 20.000 dukata mirovine. Umro je 1470 u Drenopolju kao monah David. J. Š-k.

DEMETRIJE, ime nekih sirskih vladara iz Seleukova roda. — **1. D. I. Soter,** brat Antioha IV. (v.). Kad je 162 pr. Kr. stupio na sirsko prijestolje Antioh V., D pobjegne kao talac iz Rima i dočepa se vlasti u Siriji. Uspio je, doduše, sačuvati ostatak države, a utjecao je i na prilike u Maloj Aziji, ali ga Rim nije prestao smatrati svojim neprijateljem. G. 150 pr. K. obori ga koalicija Egipta i Pergama, a uzurpator ga Aleksandar Balas ubije. — **2. D. II. Nikator,** sin D-a I., sruši 145 pr. K. Balasa, ali se i dalje morao boriti protiv Balasova sina Antioha VI., odnosno njegova štitnika Diodota Trifona (145—137). G. 139 zarobe ga Parti, a kad se 130 vratio na prijestolje, Egipat digne na nj novoga uzurpatora, i D. bude ubijen 125 pr. Kr. — **3. D. III. Eukarije,** prozvan i *Euerget* ili *Filometor*, uteče pred Antiohom X. Eusebom u Egipat, koji mu pomogne da 90 pr. Kr. zavlada velikim dijelom Sirije; svojom prijestolnicom učini Damask. Kad je bratu Filipu htio oduzeti vlast, Parti ga kao Filipovi saveznici poraze i zarobe (88 pr. Kr.). Daljna mu sudbina nije poznata. U.

DEMETROVIĆ, 1. **Eugen,** ✻ Jastrebarsko 6. II. 1880, † Zagreb 4. IV. 1934, novinar i izdavač. Srednju je školu svršio u Zagrebu, zatim je učio trgovačke nauke u Pragu. S bratom Jurjem izdavao je socijalističku smotru Naša Snaga i nakon toga socijalističke novine Slobodna Riječ. Za svjetskoga rata je upravitelj Jutarnjeg lista, a od početka 1918 njegov glavni urednik do 1. IV. 1926. Poslije je bio suvlasnik Jugoslavenskog Lloyda i Morgenblatta do 1931. Izdavao je kasnije ilustrirani tjednik Zora, a zatim stručni list Kurir.

2. **Juraj,** ✻ Jastrebarsko 11. IX. 1885, novinar i političar. Kao osmogimnazijalac u Zagrebu bio je isključen zbog pokretanja đačke smotre Naša Snaga, pa je ispit zrelosti položio 1905 u Bjelovaru. Pravo je učio u Zagrebu. Istodobno bavio se organiziranjem socijalističke stranke i od 1907—14 uređivao njeno stranačko glasilo Slobodna Riječ. G. 1917 pokrenuo je Hrvatsku (od 1919 Jugoslavensku) Njivu. G. 1919 bio je povjerenik za gospodarstvo u pokrajinskoj vladi za Hrvatsku, 1920 poslanik u ustavotvornoj skupštini, a 1921 pokrajinski namjesnik za Hrvatsku. G. 1925 izabran je zastupnikom u skupštini kao član samostalno-demokratske stranke. Za diktature napustio je oporbeno stajalište stranke te je od 1. IX. 1929 — 19. V. 1931 bio ministar trgovine, od 2. VII. 1932—27. I. 1934 ministar gospodarstva, a od 27. I. 1934— 18. V. 1934 ponovno ministar trgovine u beogradskoj vladi.

DÉMEUNIER, Jean-Nicolas, ✻ Nozeroy 15. III. 1751, † Pariz 7. II. 1814, franc. etnolog. Bio je tajnik grofa od Provence, pa državni cenzor, 1789 zastupnik trećega sta-

leža za Pariz u États généraux. Pripadao je umjerenoj struji; radio je protiv svrgavanja Luja XVI. iza njegova bijega. God. 1792 povlači se u Ameriku, ali se vraća pod direktorijem, ulazi iza 18. brumaira u tribunat, 1802 u senat; 1808 dobiva grofovski naslov. Prevodio je engleska putopisna djela, a vlastitim djelom *L'esprit des usages et coutumes des differents peuples* (1776) postaje osnivač komparativne etnologije u 18. st. Ukazujući na sličnost ustanova udaljenih naroda u vremenu i u prostoru, ispitujući uzroke toga (nalazi ih u »inspiraciji« prirode) te tražeći »duh« narodnih običaja, kojima je posvetio osobitu pažnju, i sistematizirajući etnološke pojave i čimbenike služi se metodom, koja nije daleko od socioloških zahtjeva. Pisao je i o USA. Z. G.

DEMIAN, Ivan Andrija, ✳ Bratislava 1770, † 1845, vojni pisac i statističar. U vojnoj službi bio je 1804 zaposlen kod sastava službene zbirke statističkih podataka o Vojnoj Krajini, a od 1808 dodijeljen Dvorskom ratnom vijeću u Beču. Izdao je vojno-statistička djela: *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder* (Beč 1805/6) *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze, I. Kroatien, II. Slavonien und Ungarn* (Beč 1806/7), koje je opsežno djelo izišlo i u Parizu 1809 na francuskom jeziku (*Tableau géographique et politique des royaumes de Hongrie, d'Esclavonie, de Croatie et de la Transilvanie).* U Njemačkoj, gdje se D. stalno nastanio, objelodanio je, uz druga djela, kao početak skupnog izdanja: *Statistische Darstellung der illyrischen Provinzen. I. Die illyrische Militärprovinz* (Tübingen 1810).

LIT.: Wurzbach, BL III. M. B-r.

DE MICHELIS, Eurialo, ✳ Salerno (Campania) 23. X. 1904, talijanski književnik. Prevodio je Vergilija na vrlo izvoran način (*Le Egloghe*, 1931) i predstavio se kao pripovjedač zbirkom novela *Bugie* (1932). Napisao je dobre kritičke studije o Federicu Tozziju (1936) i Giovanniju Vergi (1942). Objavio je i roman *Adamo* (1932) i knjigu stihova *Aver vent'anni* (1937). Iznio je veoma originalne misli o suvremenoj talijanskoj književnosti u bogatoj zbirci članaka i kritičkih studija pod naslovom *Del contenuto e di altre cose* (1935). Njegova *Introduzione alla letteratura italiana contemporanea* prevedena je na hrvatski u talij.-hrv. dvobroju časopisa *Termini* (II., Rijeka 1937).

LIT.: G. Ravegnani, *I contemporanei* II., Modena 1936; P. Pancrazi, *Scrittori del Novecento*, Bari 1939. G. D.

DEMIDOV, ruska obitelj, koju je osnovao kovač oružja *Nikita* D., sin Demida Antufijeva, rođen oko 1656 († 1725). Dobavljao je oružje za vojsku i osnovao državnu talionicu željeza na Uralu, zbog čega dobi od Petra Velikoga plemstvo i velike posjede 1720. Sin *Akinfije* († oko 1740) nastavi očev rad na Uralu otkrivajući rudnike zlata, mjedi i srebra (na Altaju). *Pavao* Grigorjevič D. (1738—1821) bio je velik putnik i dobrotvor ruskih visokih škola; osnovao je godišnju nagradu za rusku književnost, koju podjeljuje Akademija znanosti. Drugi mecena znanosti i umjetnosti od ove obitelji *Nikolaj* D. (1773—1828) digao je o svom trošku pukovniju i vodio je u ratu za oslobođenje 1812, zbog čega mu Aleksandar I. podijeli grofovstvo. Nikolajev sin *Pavao* (1798—1840), guverner u Kursku, podupirao je znanosti i umjetnosti i osnovao velike zaklade za siročad časnika palih u ratu i onih, koji su bili prognani u Sibiriju. Brat mu *Anatolije* (1813—1870) osnovao je goleme dobrotvorne zavode i velike bolnice, bio je velik mecena i član akademije znanosti u Parizu. S Francuzom Sainsom istraživao je sjevernu obalu Crnoga Mora i Krim u pogledu historijskom i statističkom, te izdao mnoga sjajna vlastita djela povijesna i putopisna. Veliki vojvoda toskanski podijelio mu je naslov principe di San Donato. Oženio se 1841 Matildom, kćerju Jérôma Bonaparta, kralja vestfalskoga, od koje se rastavio 1845. Njegova unuka *Aurora D.*, kneginja od Svetoga Donata (1873—1904) udala se za kneza Arsena Karađorđevića 1892, koji se od nje rastavio 1896. Bila je mati kneza Pavla, kasnijega regenta Jugoslavije. A. Š-k.

DEMINUTIV gramatički je izraz, izveden od glagola *deminuere* »umanjiti«, *nomen deminutivum* »imenica, koja izražava pojam u umanjenu opsegu«. Tako se zovu u tvorbi riječi imeničke, pridjevne, priloške i glagolske izvedenice stvorene najčešće sufiksima, koji značenje riječi modificiraju: a) u pravcu količine ili kvantiteta, t. j. izražavaju umanjivanje značenja riječi, b) u pravcu osjećajnosti ili afekta, t. j. izražavaju dopadanje ili milinu na pojmu riječi. Primjeri: *kuća* — deminutivna izvedenica odatle *kućica* znači a) »mala kuća«, b) »draga, mila kuća« *(Moja kućica, moja slobodica); malen* — *maljahan* »vrlo malen, parvulus«, *polagano* — *polagacko* »podosta, prilično lagano« (Lika), *rezati* — *rezuckati* »pomalo rezati«, *pjevati* — *pjevuckati* i t. d. Deminutivni glagoli prave se redovno od trajnih (durativnih) osnova. Umanjivati se mogu i lična imena *(Tomo* — *Tomica, Mara* — *Marica).* Taj se postupak zove u tvorbi riječi deminucija ili umanjivanje. Značajka je hrvatske deminucije, da je osobito raširena u porodičnim imenima, gdje deminutivni sufiks *-ić* znači dvoje: a) descendenciju (*Pavičić* »sin neke Pavice«, *Maričić* »sin neke Marice«), b) potomka porodice, pradjeda nekog imena (*Petrović* »potomak Petrove porodice«). U velikoruskom *-ovič -evič* znači uvijek descendenciju u prvom koljenu, u hrvatskom ne (ruski *Aleksandrovič* »sin Aleksandrov«). Hrvatskom deminutivnom sufiksu *-ić* u porodičnim imenima odgovara u maloruskom ili ukrajinskom deminutivni sufiks *-enko* (primjeri: *Ostap Buljbenko* »sin Tarasa Buljbe« u poznatoj Gogoljevoj pripovijetki, *Timošenko*, »potomak nekoga Timoša ili Timoteja«). Jezici se među sobom veoma razlikuju prema sposobnosti za pravljenje deminutiva. Svi slavenski jezici vole deminuciju. Od romanskih jedino je francuski nema osobito razvijenu. I u madžarskom je vrlo razvijena. Deminutivni sufiksi su jednostavni, složeni ili udvostručeni; udvostručena deminucija je na pr.: *ptičica, ljubičica, pipčićak* (kajkavski), *mališan, vratašca* i t. d. Sufiksi su najčešće domaćeg podrijetla, ali mogu biti i posuđeni; tako *-džik*, turski deminutivni sufiks, u *kapidžik* »vratašca« (Bosna) od *kapija*. Deminutivni sufiksi mogu u toku vremena izgubiti deminutivno značenje, tako u riječi *ptica*. Ako se pojam ove riječi hoće umanjiti, mora se kazati još jednom deminutivni sufiks: *ptičica.*

LIT.: P. Skok, *Pregled francuske gramatike*, I. sv., Zagreb 1938; T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 2. izd., Zagreb 1931; A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, Heidelberg 1914. P. S.

DEMIR-HISAR → **Železnik.**

DEMÎRI (Ebul-Bekâ Kemaludin Muhamed ibn Musa) ✳ Demira (u Donjem Egiptu) oko 1344, a umro 1405, šafiijski pravnik. Napisao je mnogo djela vjerskog sadržaja, ali mu je glas pronijelo djelo *Hajâtul-hajevân* (Život životinjskoga svijeta), u kome je abecednim redom obradio prirodopis životinja prema tadanjim mogućnostima. U djelu je upotrijebio golemu literaturu, koja se sastoji od 560 naučnih knjiga i 199 zbirka pjesama starijih pjesnika. U djelu ima i vrijednih povijesnih podataka. M. H.

DEMIR KAPIJA, »Željezna vrata«. Ovim je turskim nazivom zamijenjen stariji, Prosek. To je slikovit tjesnac u dolini Vardara između Tikveša (107 m) i Bojmije (72 m). Na ruševinama sredovječnoga grada Proseka sada je selo Banja, tako nazvana po presahlim toplicama u blizini. Cijeli je ovaj kraj pun ostataka iz prethistorijskoga, antičkoga, bizantinskoga i srpskoga vremena. Imenom D. K. zove se više klanaca i sutjeska u *jz* Evropi i u *z* Aziji. V. i Željezna vrata.

LIT.: J. Cvijić, *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i St. Srbije*, 1., 1906; N. Radojčić, *O nekim gospodarima grada Proseka na Vardaru*, 1909; A. Stanojević, *Preist. i arheol. ostaci na srednjem Vardaru*, Starinar, 1922; V. S. Radovanović, *Tikveš i Rajec*, Naselja 17. P. V-ć.

DEMISIJA (lat. demissio) je ostavljanje neke časti očitovanjem. Kod vladalaca govori se o abdikaciji (v.), kod javnih službenika (v.) o ostavci, pa se tako izraz d. uz izraz *ostavka* upotrebljava, kad je govor o visokim dostojanstvenicima i političkim funkcionarima, osobito o ministrima. Ministarska d. je politički čin i u većini zemalja uređena je praksom. Tek su pojedini ustavi propisali dužnost d-e u određenim slučajevima, napose kad se u parlamentu glasuje nepovjerenje vladi, pa je takvom odredbom naročito pojačana prevlast parlamenta nad vladom. Ustavna praksa poznaje pojedinačnu i skupnu d-u; prva može izazvati krizu vlade i po tom skupnu d-u. D. predsjednika vlade povlači za sobom d-u cijeloga kabineta. Obično d-u ima prihvatiti onaj, kojemu se podnosi (kod ministara glavar države, ali često oni podnose d-u preko predsjednika vlade); tek po prihvatu dolazi do odrješenja od dosadašnjih dužnosti. Prihvaćajući d-u može glavar države povjeriti dalje vođenje poslova vladi ili ministru, koji odstupa, dok ne bude imenovan nasljednik. J. A.

DEMIURGI (*δημιουργοί* od *δήμιος* »pučki, narodni« i *ἔργον* »rad«) bili su prema etimologiji same riječi ljudi, koji su vršili kakvu javnu službu, koji su dakle bili narodni ili pučki radnici. U njih se nisu brojili samo obrtnici, nego i gataoci, liječnici, pjevači, glasnici i dr. Tako je to bilo u Homerovo doba. Kasnije su d-i u Ateni tvorili poseban stalež uz plemiće (*εὐπατρίδαι*) i ratare (*γεωμόροι* te su se u njih ubrajali svi, koji nisu živjeli od svoje grude: tako obrtnici, ribari, mornari, nadničari i dr. Ne valja pritom misliti, da su oni sačinjavali kakvu posebnu kastu. Po ostaloj Heladi i kolonijama d-i su se zvali visoki i najviši činovnici, po kojima se u pojedinim krajevima nazivala godina (bili su eponimi). Z. D.

DEMJANSK, mjesto u Rusiji na sjeverozapadnoj padini Valdajske visočine i oko 80 km jugoistočno od Iljmenskog jezera. G. 1942 D. je bio uporište na njemačkom mostobranu, koji se prostirao do južnog dijela Valdajskih visina. D. se držao u najtežim borbama 14 mj., sve do sredine veljače 1943, kad su ga Nijemci napustili. Sl. P-ć.

DEML, Jakub, ✳ Tasov u Moravskoj 20. VIII. 1878, češki književnik. U Brnu je učio bogosloviju pa je 1902 zaređen za svećenika. Kao kapelan i kao umirovljenik živio je po različitim manjim mjestima. Predstavnik je češkog katoličkog ekspresionizma. Pod utjecajem O. Březine ulazi u književnost kao zamišljeni tužni mladić zbirkom lirike *Notantur lumina* (1907), ali ga vjera vodi naskoro do duhovnog i vjerskog zanosa, pa zbirkom *Moji přátelé* (1913) veliča ljubav i svemogućnost Božju u razgovoru s poljskim cvijećem i drvećem. Nježne pjesme duhovne ljubavi sakupljene su u knjizi *Miriam* (1916), koja zajedno s predašnjom zbirkom sadržava njegove najbolje stihove. U epskim pjesmama (*Hrad Smrti*, 1912; *Tanec Smrti*, 1914) D. iznosi svoja viđenja i snove o smrti. U pjesničkom dnevniku *Šlépěje* (od 1927 dalje, dosad u 23 sveska) daje pjesme, dojmove, uspomene, mišljenja i oštre polemike. Tiskao je pisma, koja je izmjenjivao s O. Březinom, i napisao nepovoljno primljeno svjedočanstvo o ovom velikom češkom pjesniku (*Mé svědectví o Ot. Březinovi*, 1931). Pjesničke prijevode sakupio je u knjizi *Audiatur et altera pars* (1928). Glavni prinos češkoj književnosti dao je D. svojom nježnom lirikom. Na njegovo pjesničko oblikovanje djelovalo je narodno pjesništvo, lirika O. Březine i latinska mistička književnost srednjeg i novog vijeka.

LIT.: Jan Bartoš, *Znáte Jak. Demla?* (1932); Vít. Nezval, *Moderní básnické směry* (1937). Lj. J-e.

DEMMIN, grad u sjevernoj Njemačkoj na granici povijesnih pokrajina Pomeranije i Mecklenburga (u upravnom okružju Stettin), oko 50 km udaljen od Baltičkog mora. Taj lijepi gradić s 14.292 stan. (1933), većinom evangeličke vjeroispovijesti, leži u dolini plovne rječice Peene, koja u njemu prima pritoke Trebel i Tollense, a nalazi se na pruzi, koja iz Berlina kroz Neubrandenburg vodi u Stralsund. D. je staro slavensko naselje, koje je 1164 osvojio Henrik Lav. Stare gradske zidine još su dobro sačuvane. U gradu ima nekoliko srednjih škola, lijepa gotska crkva sv. Bartolomeja, a od veleobrtnih poduzeća veće značenje ima tvornica šećera i pivovara. N. P.

DEMOBILIZACIJA → Mobilizacija.

DEMODICIDAE su porodica grinja sa jako zakržljalim nogama, crvasta tijela, a žive kao nametnici (parasiti) dlačnih tobolaca i lojnih žlijezda kod domaćih sisavaca. Gotovo svaka vrsta domaćih sisavaca ima zasebnu podvrstu *Demodexa.* Tako postoji *D. folliculorum var. hominis* kod čovjeka, *d. foll. var. suis* kod svinje, *d. foll. var. canis* kod psa. Uzrokuje bolest *acariasis* (→ akarijaza kod domaćih životinja). Ispravi ondje ime uzročnika u *Demodex folliculorum.* D. M.

DEMODOK (*Δημόδοκος*) je prema Homerovoj Odiseji slijepi pjevač na dvoru feačkoga kralja Alkinoja. Tamo on, da zabavi goste, pjeva o junaštvima, o svađi Odiseja i Ahileja, o trojanskom konju i padu Troje, o ljubavi Aresa i Afrodite. Za ovu zadnju pjesmu i stari i novi kritičari drže, da nije Homerova, nego da je kasnije umetnuta u Odiseju.

D. je idealizirani lik pjevača pjesama, koje su postojale već prije Homera. Ima svakako i istinitih osobnih crta: on je slijep. Iako neki drže, da je Homer opisujući D-a nišanio na svoju vlastitu sljepoću, drugi uvaženi učenjaci misle, da je baš u povodu D-ove sljepoće nastala legenda o sljepoći Homerovoj. Z. D.

DEMOFONT (*Δημοφῶν*), 1. sin eleuzinskoga kralja Keleja i Metanire.

Tražeći svoju kćer Perzefonu došla je božica Demetra (v.) u Eleuzinu, gdje je stupila u službu Metanire, koja je nije prepoznala. Iz zahvalnosti, što su je kralj i kraljica lijepo primili, ona je htjela svojim dahom i očišćavanjem u vatri njihova sina D-a učiniti besmrtnim, ali to je nehotice omela Metanira. Kad je naime ugledala svoga sina, gdje leži u vatri, glasno je poviknula i spriječila daljni obred. Nato je božica objavila, da D. doduše ne će postati besmrtan, ali će ga stići neprolazna čast, jer je počivao u krilu i na rukama božice. Tako kaže Homerova »himna Demetri«. Kod Ovidija (Fasti IV. 507 i d.) dolazi na mjesto D-ovo Triptolem, sin siromašnog seljaka Keleja, koga Demetra izliječi od bolesti, davši mu uspavljivi napitak. I njega ona meće u vatru, da ga učini besmrtnim, ali to spriječava majka Metanira. Božica navješćuje, da će Triptolem (→ Demetra) prvi orati i sijati žito. Apolodor (I. 31 i d.) spaja obje priče i kaže, da je Demetra, kad ju je Metanira omela u očišćavanju Demofonta, njega spalila i sve počasti prenijela na njegova starijega brata Triptolema.

2. D. Atenjanin, sin Tezeja i Amazonke Antiope (a po kasnijoj priči Fedrin).

Kada je Tezej ugrabio Helenu, došla su njena braća Dioskuri u Atenu i, kako Tezej nije bio kod kuće, povedoše svoju sestru i sa sobom poniješe kao robinju Tezejevu majku Etru (*Αἴθρη*) Ona je ostala otada kod Helene i s njom došla u Troju. Tamo ju je oslobodio njen unuk D. uz pomoć svoga brata Akamanta i poveo je u Atenu, gdje je zavladao, jer je došao prije nego se vratio Mnestej, koji je bio potisnuo njegova oca Tezeja. Na povratku iz Troje u Atenu zaručio se D. s Filidom, kćerkom tračkoga kralja Sitona. No prije svadbe pošao je u Atenu, da uredi svoje prilike. Kako se međutim nije vratio u određeno vrijeme, Filida se od žalosti objesila i bila pretvorena u drvo. Z. D.

DEMOGRAFIJA → Pučanstvo, Nauka o pučanstvu.

DEMOKRACIJA (od grč. *δῆμος* »narod« i *κρατέω* »vladati« (doslovno znači »vlada naroda«, stvarno je to naziv za jedan oblik vladavine ili ustavnog uređenja države (→ ustav). Upotrebljava se već od Herodota u opreci prema monarhiji (v.) i aristokraciji (v.) za vladavinu, u kojoj vlast ne leži u rukama jednoga čovjeka ili odabrane manjine, nego u rukama naroda. Dakako da se pod narodom ne razumijeva narod kao sociološko-kulturna pojava, jer se taj pojam (→ narod) ne može ograničiti na živuće pokoljenje, a samo živi ljudi mogu vršiti vlast. Zato se ovdje pod narodom misli skup stanovnika ili državljana neke države, koji po propisima ustava imadu vršiti određene državne djelatnosti, dakle su ustrojeni kao državni organ. Narod u tom smislu sastavljaju u najboljem slučaju odrasli uz isključenje djece, redovito i stranaca, a u mnogim državama (napose i u demokracijama klasičnoga starog vijeka) i uz isključenje žena. Za razliku od tih znatnih ograničenja, koja se kao prirodna smatraju spojivima s načelom d-e, i od nekih manjih isključenja (suludi, kažnjenici i sl.), koja po općem shvaćanju ne diraju u samo načelo, svako drugo ograničenje (census imovine, dohotka, naobrazbe ili sl.) znači veće ili manje odstupanje od načela. Prema tome može u tom pogledu postojati neko stupnjevanje u provedbi samoga načela (→ izborno pravo).

U drugom redu ne može narod, t. j. organ koji sastavlja cjelokupnost građana s političkim pravima, redovito sam vršiti državne poslove, napose onda, kad ti poslovi porastu. Usto velik je dio poslova takve naravi, da ih i ne može vršiti množina zajedno, nego samo manji broj pojedinaca. Zato i u neposrednim d-ma dio poslova vrše po narodu izabrani pojedinci (isp. na primjer ustav Atene, HE I., str. 709). Tako se produbljenjem pitanja dolazi do oznake d-e kao blika vladavine, gdje vlast načelno pripada narodu, ali je narod kao prvotni državni organ prenosi na druge, sekundarne organe. Samo izricanje narodne suverenosti, kako je uneseno u mnoge ustave izrekom, da sva vlast ima svoj izvor u narodu, nije dovoljno, jer se to načelo naglašava i u nekim državama, koje ipak ne možemo smatrati d-ma; tako na pr. cezarizam (vlada obih Napoleona, koja se osnivala na pučkom glasovanju). Tome nasuprot treba reći, da je d. oblik vladavine, pa zato valja njezine značajke pronaći u vanjskim pojavama državnog ustrojstva, t. j. u odredbama ustava, koje osiguravaju stvarno vršenje državnih poslova neposredno ili posredno po narodu (v. niže). Nijedno sredstvo, kojim bi se to imalo postići, ne može osigurati potpuno provedenje demokratske misli; kombinacijom i stupnjevanjem različitih sredstava državno se ustrojstvo više ili manje približava onomu, koje bi najviše odgovaralo samoj ideji d-e. Iz toga slijedi, da nema potpunog ostvarenja d-e i da postoji mogućnost mno-

gih stupnjevanja u njezinu provedenju. Ta se stupnjevanja još pojačavaju miješanjem s elementima drugih oblika vladavine, monarhijskog i aristokratskog. Kod ocjene tih stupnjevanja valja još uzeti u obzir, da postoje razlike u shvaćanju, koja sredstva bolje odgovaraju provedbi demokratske misli, a zavisi to često i od konkretnih prilika. Tako se na pr. vladarsko pravo raspuštanja parlamenta smatra protivnim demokratskoj misli, jer pojačava vlast vladara naprama parlamentu kao predstavniku naroda, što je obično preostatak apsolutne monarhije. No baš u Engleskoj, gdje je ono također preostatak iz doba apsolutnog kraljevstva, raspuštanje parlamenta postalo je sredstvom d-e, koje daje narodu (izbornicima) mogućnost odluke u najvažnijim državnim pitanjima te mu daje ulogu suca u slučaju sukoba između parlamenta i vlade.

Zbog mogućnosti, da se d. potpuno ostvari, a i zbog mogućnosti, da se stupnjuju različita sredstva za njeno ostvarenje, naziv d. imao je donekle promjenljiv smisao u pojedinih naroda i u pojedinim razdobljima, a i danas se dosta razilaze o njegovu značenju i smislu.

Filozofski temelj načela d-e i njegovo razgraničenje prema pojmu aristokracije i monarhije počiva na drugačijem prosuđivanju vrijednosti čovjeka pojedinca. Za razliku od monarhije, koja pridaje jednoj osobi u državi posebnu vrijednost, po kojoj joj pripada vrhovna vlast, i od aristokracije, koja daje tu vrijednost i po njoj vlast manjem broju pojedinaca, određenim po nekim odlukama, filozofijski je temelj načela d-e sud o jednakoj vrijednosti svakoga čovjeka pojedinca. Odatle pojmovno vezanje načela jednakosti i osobne slobode uz načelo d-e. Demokratska vladavina ostvaruje i ta načela pomoću različitih pravnih uredaba, no i to ostvarenje moguće je samo do nekoga stupnja. Jednakost pojedinaca — koliko se tiče državnog ustrojstva — može se ostvariti samo do neke mjere. Već navedeni primjer Atene pokazuje, da je svaki građanin mogao postići mnoge službe, koje danas — zbog mnogo veće složenosti današnjeg života, zbog potrebe u tančine provedene diobe rada i zbog zahtjeva stručne spreme za vršenje državnih poslova — nisu svakome dostupne. U Ateni je za neke službe bilo odbačeno i samo načelo izbora (gdje izbornici ipak prosuđuju različne osobine kandidata, dakle uvode sud o nejednakosti) i zamijenjeno ždrijebom (gdje svi imadu posve jednake izglede), a u određenim slučajevima zabranjeno je, da ista osoba vrši dva puta istu službu, kako bi se u njezinu vršenju po mogućnosti svi izredali. No dosljedna provedba takvih pravila nije ni ondje bilo moguća, a najgore nepriličnosti sustava ždrijeba ispravljale bi se ispitivanjem ždrijebom izabranih (dokimasija). U suvremenoj je državi politička jednakost državljana provedena samo kao jednakost prava glasa (→ izborno pravo). Posljedica te jednakosti je načelo većine, bez kojega praktički ne bi moglo doći do odluke u državnim poslovima. I načelo slobode ostvaruje se samo do neke mjere, spojive s potrebama opstanka države, ali unutar te mjere do krajnjih granica i vrlo često uz jamstvo uneseno u sam ustav (→ prava čovjeka i građanina). K tome valja pripomenuti, da na mjeru ostvarenja načela jednakosti i slobode djeluju društvene, gospodarske, kulturne i ostale prilike pojedinoga naroda ili razdoblja.

Ako narod kao državni organ vrši sam neke državne poslove, govori se o *neposrednoj* d-i. Ta je postojala u državama klasične starine (na pr. u ustavu Atene i ustavu Rima u doba republike), a do danas se održala u nekim kantonima Švicarske. No obično narod samo izabira druge državne organe, koji kao njegovi predstavnici vrše državne poslove, i to opet neposredno ili posredno preko drugih organa (*posredna* ili *predstavnička* d.). Obično je takav sekundarni organ parlament, a u nekim državama neposredno po narodu izabrani glavar države. Kod mješovitih državnih oblika, gdje je vladar predstavnik monarhijskog načela, jače ili slabije ostvarenje demokratske misli očituje se u odnošaju između vladara (vlade) i parlamenta (→ dioba vlasti). Tu različite kombinacije dopuštaju mnoga stupnjevanja. U nekim državama se u novije doba prepušta narodu, da glasovanjem odluči o nekim pitanjima (→ referendum, plebiscit). Kao sredstvo jačeg utjecaja naroda (izbornika) na svoje predstavnike poznaju neke države uredbu opozivanja (recall u USA). Inače se taj utjecaj u dovoljnoj mjeri vrši političkim putem (→ parlament, političke stranke). Uredba vezanog mandata odgovarala bi u načelu demokratskoj misli, ali bi u praksi izazivala kočenje rada. Francuska revolucija odbacila ju je time, što je postavljeno pravilo, da svaki zastupnik zastupa čitav narod.

Glede usporedbe različitih oblika d-e i njezina odnošaja prema drugim oblicima državnog ustrojstva → ustav.

Naziv d. često se upotrebljava u prenesenom značenju. Govori se o demokratskom uređenju društva te gospodarskog i kulturnog života, o demokratskim shvaćanjima pojedinca i čitavih skupina i sl. Obično se time misli, da u kulturnom, gospodarskom, društvenom životu preteže probitak ili korist množine, odnosno da valja nastojati oko toga, da u dotičnom pogledu dođe do njihova ostvarenja. I tu se načelo d-e svodi na misao jednake vrijednosti svakoga pojedinca. Demokratizacija društvenog, kulturnog i gospodarskog života donekle su u funkcionom odnošaju s ostvarenjem d-e kao oblika državnog ustrojstva.

LIT.: J. Bryce, *Modern Democracies*, 1921; H. Kelsen, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 2. izd. 1929; V. Krišković, *Na izmaku ove naše demokracije*, Mala knjižnica M. H. 27., Zagreb 1940; Isti, *Zar suton demokracije?* Hrv. kolo 1936; F. Milobar, *Samo dva originarna tipa demokracije*, Mjesečnik 1930—32; Isti, *Je li demokracija na umoru?* Spomenica Mauroviću II., 1934; Isti, *Demokracija i totalitarne države*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1939; L. Polić, *O razvoju demokratske misli*, Mjesečnik 1918; J. Ščetinec, *Korporativizam i demokracija*, Zagreb 1938. J. A.

DEMOKRIT, ✳ Abdera 460, † 370 pr. Kr., grčki mislilac; nešto mlađi od Sokrata i gotovo toliko stariji od Platona. U razvitku filozofijskoga duha poput Empedokla (v.) i Anaksagore (v.) posreduje između Parmenidove nauke o bitku i Heraklitove misli, da je sve u bivanju, uzimajući, da se zazbiljnost svodi na prvobitne gradljike, što odgovaraju elejskom pojmu bitka, koji traži, da one budu vječno iste, prema tome, da nisu nastale, da se ne mijenjaju i da ne propadaju, dok bivanje tumači kao njihovo spajanje i rastavljanje. U tom predmnijevanju D., nastavljajući osnovne misli Leukipove (v.), razvija sliku stvarnosti, koja se prema upotrebljenim osnovnim zasadama označuje kao atomističko-mehanistički nazor o svijetu, jer su mu pretpostavke »atomi«, sitna nedjeljiva tjelešca, i gibanje kao u čvrsto sapetom stroju (grč. μηχανή). Atomi su tvarni, po kakvoći (kvalitativno) jednaki, razlikuju se samo količinom (kvantitativno), oblikom (prema tome se nazivaju i »sheme«), kao što su ledci, od kojih se sastoje rude, veličinom i težinom. Stvari su svakovrsni skupovi atoma. Osim atoma uzima se praznina, jer kad bi prostor sav bio ispunjen tvarju, stvarnost bi bila ukočena, ništa se u njoj ne bi moglo mijenjati, niti bi što nastajalo, niti bi se jedno od drugoga razlučivalo. Osnov promjene je pomicanje atoma i u povodu toga razbijanje postojećih skupova odnosno sastavljanje novih, dakle mijenjanje odnosa u skupovima ili prelaženje s jednoga mjesta na drugo, t. j. mijenjanje položaja i odnosa među skupovima. Pomicanje je isprvična pripadnost tvari, s njom od iskona data, ali se ne vrši možda po unutrašnjem nagonu atoma, jer u njima samima nema sile, već nastaje u izvanjskom dodiru njihovu, pod udarom i pritiskom jednih na druge. Sila, što atome pokreće, uvijek je »vis a tergo«, nalet odstraga, a nije kretanje prema nekom predviđenom cilju; zato se i smatra »slijepom«. Zbivanje u svijetu ne provodi se u vidu svrha, nego u neminovnoj nuždi, kojom predašnje prelazi u sljednje, uzrok u učin. U vječitom prenošenju pokretne sile od atoma do atoma iz kaosa se izvija kozmos, uređeni svijet stvari i sveudilj se opet razrješava, i stvari nestaju u vrtlogu atoma.

D-ova nauka odlučno je provedeni materijalizam (v.). Od tvarnih se atoma sastoji sve. U priključenju na pučko mišljenje od četiri elementa (zemlja, voda, zrak i vatra) uzima se, da su živa bića proizašla iz mulja zemaljskoga; i duša se sastoji od tvarnih atoma, samo se ovi od atoma, što sačinjavaju živo tijelo i ostale stvari, razlikuju tim, da su finiji, savršeniji (po Parmenidovoj poredbi na oblik kugle građeni), vatri slični te kao svijetlom prožimaju i žarom ogrijevaju bića, u kojima se nalaze. S tom se misli D. približio starijim misliocima, koji su držali, da je tvar oživljena (→ hilozoizam). Ujedno mu je ta misao poslužila, da i unutrašnji život shvati kao gibanje duševnih atoma pod utjecajem izvanjskih stvari. Od tjelesa naime dolazi utjecaj neke vrsti, što se svodi na otkidanje njihovih sličica, koje prodiru kroz osjetne organe i pokreću vatrene

atome. U povodu toga nastaju osjetni utisci različite kakvoće, kao što su boja, zvuk, miris, okus i dr., koje nisu na samim stvarima, nego nastaju u subjektu, koji osjeća, pa su stoga kasnije i nazvane sekundarnima prema primarnim čisto kvantitativnim svojstvima atoma. Od utisaka, koji nastaju u dodiru duševnih atoma sa stvarnima posredstvom osjećala, razlikuju se gibanja, koja nastaju u međusobnom dodiru duševnih atoma. Na osnovi tih gibanja nastaju misaone sinteze, ideje, u kojima se razvija razumska spoznaja i uznosi nad osjetnu. Osnivajući tako na mišljenju pravu spoznaju nasuprot prividnoj (»mutnoj«) spoznaji osjetnoj D. se nastojao oteti senzualizmu (v.) i približio se racionalizmu (v.) ostalih filozofa starijega doba. I etičko naziranje D-ovo polazi od osjetnosti uzimajući da je ugoda, što se pridružuje utisku, prvobitno mjerilo dobra, ali se ne zadržava na njoj samoj, ne prepušta život časovitom naslađivanju (→ hedonizam), nego nalazi zadovoljstvo u razboritom umjeravanju požuda i uviđavnom izboru užitaka kao uvjetu prave sreće, u kojoj se životna radost ne slabi, ali se spravlja u smislen i vrijedan oblik. Svrha života stavlja se u stanje unutrašnjega mira, u kojem se pored izvjesne samostalnosti prema osjetnoj draži postizava ravnoteža i sklad čitavoga bića. Etički ideal poklapa se s estetskim zahtjevom doličnosti, uglađenosti i ukusa. Dobro se podudara s lijepim u duhu nacionalno grčkoga shvaćanja, koje se izražava u pojmu »kalokagatije« (v.).

D. je u svoje doba, već uznemireno sofističkom strujom, bio ponukan, da zauzme stav prema spoznajnim i etičkim problemima, ali težište njegove nauke leži u kozmologijskom nazoru, po čem i više pripada prvome doba grčke filozofije, ali je pojava njegova bila potisnuta jačim značenjem Platonovim pa onda i Aristotelovim. Istom u helenističko doba nauku njegovu prihvaća Epikur, kasnije Lukrecije Kar, ali i tada je po utjecaju zaostala za stoičkom strujom. U srednjem vijeku potpuno je zanemarena. U novo doba obnavlja je P. Gassendi, te ona postaje osnov moderne mehanike i fizike doživljavajući u razvitku njihovu znatne promjene ne samo u shvaćanju atoma, nego i mehaničke slike svijeta.

Od djela D-ovih ostali su samo odlomci, koji su najpotpunije sabrani u zbirci: *Die Fragmente der Vorsokratiker* II., griechisch und deutsch, von H. Diels, 3. izd., W. Kranz, Berlin 1935. Izbor fragmenata pod naslovom *Vorsokrat. Denker* izdao je W. Kranz, Berlin 1939.

O D-ovoj nauci osim povijesno-filozofijskih djela v. Albert Lange, *Geschichte des Materialismus*, 10. izd. 1921, Reclamovo izd., Leipzig 1905. A. B-a.

D. u matematici. U popisu D-ovih spisa spominje se nekoliko djela matematičkoga sadržaja. Važno je svjedočanstvo Arhimedovo u pismu Eratostenu, t. zv. Ephodikonu, (u kome Arhimed razlaže put, kojim je došao do najvažnijih svojih rezultata, prije nego ih je strogo dokazao), da D-u treba priznati »ne neznatan udio« u teoremu, koji je on »prvi izrekao bez dokaza«, da je naime obujam stošca jedna trećina obujma valjka, a obujam piramide jedna trećina obujma prizme, koji imaju istu osnovku i jednake visine. D. je dakle došao do tog teorema drugim putem, nego ga pokazuje Euklid u svojim Elementima. Taj je put bio valjda izravno infinitezimalno (v.) razmatranje, dakle zaključivanje na temelju rastavljanja stošca ili piramide na mnoštvo vrlo tankih slojeva kao listova. S tim se slaže i ono, što Plutarh navodi o D-ovoj aporiji u pogledu presjeka uspravnoga kružnoga stošca: ako se takav stožac presiječe ravninama usporednima s osnovkom i među sobom vrlo bliskima, da li su krugovi, koji nastaju presjekom, jednaki ili nejednaki. Ako su nejednaki, plašt stošca je urezan u obliku stepenica, a ako su jednaki, nije to stožac, nego valjak. Nastavak sličnih razmatranja nalazimo u Arhimeda, koji se služio sličnim postupcima tražeći svoje rezultate najprije heuristički, a dokazujući ih kasnije strogo Eudoksovom i Euklidovom metodom ekshaustije, i poslije u 17. st. nalazimo ih u Keplera, Cavalierija i drugih.

LIT.: J. L. Heiberg-H. G. Zeuthen, *Eine neue Schrift des Archimedes*. Bibliotheca mathematica, 3. niz, sv. VII. (1906—07). Ž. M.

DEMOLDER, Eugène, ✳ Bruxelles 16. XII. 1862, † Essonnes 9. X. 1919, belgijski kritičar i romanopisac. Rođen u građanskoj obitelji u Brabantu, svršio pravo i bio dvadesetak godina sudac, no pravo zanimanje bila mu je književnost, u koju je ušao preko umjetničke kritike. Objelodanio je: *Impressions d'art* (1889), *Contes d'Yperdamme* (1891), *Les Récits de Nazareth* (1893), *Félicien Rops* (1894), *Sous la robe* (1897), *Quatour* (1897); *L'Agonie d'Albion* (1901), *Le coeur des pauvres* (1901), *Le Jardinier de la Pompadour* (1904), *L'Espagne en auto* (1906) i t. d. — D. je imao dušu slikara. Njegove osobe ne idu za izricanjem misli ili osjećaja, pa čak ni nagona. Njihovo je glavno opravdanje, da oživljuju pjesničke opise ili pozadinu, kao na slici. Nisu ni ljudski tipovi ni portreti pojedinaca, već simbolički likovi. Kao pripovjedač, romanopisac i kritičar D. ide među najbolje belgijske pisce francuskog jezika. P. Cl.

DEMON (grč. δαίμων, od δάημι »znam«, znači »spoznaja, znanje«, kao što misli i sv. Augustin, De Civitate Dei 9, 20: »ob scientiam nominati«, ili od δαίω, »dijelim«, označujući onoga, koji »dijeli« dobro ili zlo, bio je Grcima kao bog, koji ravna ljudskom srećom ili je ljudima protivan. Babilonci i Perzijanci imali su odavna razvijenu nauku o demonima. U Starom Zavjetu govori se više puta o demonu kao o zlom duhu, neprijatelju ljudi, otpalom anđelu, sotoni, đavlu. Tako i u apokrifnim knjigama i egipatskim papirima. Slikovito se riječju d. naziva zao čovjek. U Novom Zavjetu navodi se d. 3 puta (Mt 8, 31; Mk 5, 12; Otkr 18, 2), a demonij (δαιμόνιον) 52 puta, ali uvijek u jednakom značenju. U evanđeljima je više govora o opsjednutima (demoniaci). Narav je demona duhovna, neovisna od materije. Određuje se nazivima: nečisti, zli duh, i to u moralnom smislu, jer potiče ljude na zla djela. N. Ž-ć.

DEMONIZAM (od grč. δαίμων) u etnologiji u širem smislu označuje vjerovanje u natprirodna bića nižeg reda uopće, dobra i zla ili »neutralna«; u užem smislu d. je nazor o zlim bićima, napose o zlim dusima (demonima). Zlo, koje prema tom vjerovanju od njih proizlazi, može biti moralno ili fizičko. U tom pogledu najznačajnije su predaje najstarijih primitivnih naroda, a zatim nazor primitivnih biljogojaca (poljodjelaca), koji se s vremenom najviše proširio. Ovi su drugi izgradili sistem duhova uzročnika fizičkih zala, koje izvode iz psiholoških pojmova i konačno iz nazora o prvom mrtvom čovjeku. Oni pak prvi govore o posebnom moralnom zloduhu, koji je u početku svijeta bunio prve ljude protiv Najvišeg Bića ili inače kvario njegovo djelo i time uveo u ljudski rod također smrt i druga fizička zla.

Tako je na pr. prema tradiciji kalifornijskih Indijanaca P e n u t i V i n t u n Onaj — gore — stanujući *(Olelbis)* htio, da prvi ljudi, koji su u većem broju »izašli iz zemlje kod prvog drveta«, bezbrižno žive o gotovim plodovima drveća i u starosti se pomlađuju pa ne bi trebali niti umrijeti niti se ženiti. U tu je svrhu poslao »dva brata *Hus*«, da grade put od kamenih stepenica sa zemlje na nebo do Njegova stana, gdje je On postavio »dva izvora vode« za pomlađivanje starih ljudi. Kad su poslanici bili skoro već pri svršetku svog posla, dođe k njima *Sedit* (stepni vuk), koga u verziji susjednih P e n u t i M a i d u prati zmija čegrtuša kao njegov »pas«. Braća *Hus*, koja neko vrijeme nijesu ništa odgovarala na njegove pozive i upite, konačno kažu, da su poslani od *Olelbisa*, a *Sedit* vikne: »Što! vi radite za *Olelbisa*? . . . Vjerujete li vi, što vam On govori? . . . Ja ne vjerujem u Njega. Ja ne vjerujem, što On kaže. Ja se ne brinem za to, što On govori.« Kad ga je stariji brat prekorio radi tih riječi i potanko mu razložio svrhu njihova posla, obrati se *Sedit* mlađem bratu: »Uh! Vjeruješ li ti sve to? Vjeruješ li ti, da je istinita svaka riječ, što *Olelbis* kaže? Misliš li ti, da je On mudar? Misliš li ti, da je On dobar? . . . Čekaj malo, i ja ću ti nešto reći . . . Ja vam imadem nešto kazati, što je bolje nego ovo . . .« I *Sedit* nastavi nadugo i naširoko tumačiti, da je za ljude bolje, ako budu morali raditi, ženiti se i umrijeti. Iza male stanke stariji brat, odnosno u verziji susjednih M a i d u čitavo prvo čovječanstvo, sve to odobri, a mlađi brat reče zavodniku: ». . . Ti hoćeš, da drugi umru; ti hoćeš imati smrt u svijetu. Što bi ti kazao, ako bi ti sam morao umrijeti? . . . *Olelbis* ne će, da itko umre; ali ti hoćeš, da sva živa bića na ovoj zemlji trebaju umrijeti. Ti hoćeš uništiti čitavo djelo, za koje nas je *Olelbis* ovamo poslao.« Konačno braća *Hus* poruše svoju gradnju. Otada su ljudi podvrgnuti napornom radu, različitim bolestima i smrti.

Urođenici o t o k a N i a s pred sjeverozapadnom obalom Sumatre — dakle u središtu austričkog jezičnog stabla, kojega su glavni ogranci Austroazijci i Austronezijci sa svojim daljnjim srodnicima gotovo u svim kontinentima širili biljogojstvo (poljodjelstvo) po čitavom svijetu, — recitiraju na pokopu poglavice prastaru nadgrobnu pjesmu, koja navedene prakulturne tradicije postepeno prekraja u smjeru mitske ideologije biljogojskih kultura.

Lovalangi prema svojoj sjeni u vodi »izvora tu gore« stvara prvog čovjeka *Sihai* (Tko?); iz šake zemlje načini tijelo, a na usta mu stavi »vjetar jednak zlatu, jednak brašnu« (t. j. zlatnoj prašini), što ga je odvagnuo na tezulji, i on odmah progovori. *Sihai* ostaje sam i umre, a iz njegova mrtvog tijela izrastu četiri drveta: iz srca drvo *tora'a*, od kojega potječu »tisuće ljudi«, t. j. sav ljudski rod; iz grkljana drvo, od kojega »dolazi zlato, dolazi brašno«, t. j. životni dah kao

vjetar jednak zlatnoj prašini; iz usta dva drveta, koja propupaju, ali pupovi otpadnu, a iz njih proizlaze bolesti. Drugim riječima: prvi čovjek prenosi na ljudski rod uporedo princip života i princip smrti. Odatle nastaje u ovim kulturama također nazor o »dobroj« i »zloj« duši; tako n. pr. kod K o r j a k a u sjeveroistočnoj Sibiriji: »dobra«, t. j. životna duša dolazi od Najvišeg Bića i k Njemu se poslije smrti vraća, da iza nekog vremena opet bude reinkarnirana u bližem rođaku pokojnika, a »zla«, t. j. smrtonosna duša ide u podzemlje među zle duhove *(kalau)*, koji su uzročnici svih bolesti i nevolja, t. j. i nisu ništa drugo nego ovakve »smrtonosne« duše. Bolesti su i u mitima urođenika o t o k a N i a s predočene kao zli duhovi, a njihov je poglavica *Lature*, koji je zapravo *Sihai* u »posmrtnom izdanju« ili nosilac njegove smrtnosti ili uopće predstavnik smrti: »on se hrani sjenama ljudi«, koje mrežom lovi sam ili preko svojih podređenih duhova, a bolesti su kao neka obavijest, da se on sprema za lov. Njegovom »mrežom« Niašani smatraju nebesku dugu; zato kod njezine pojave ršću od straha.

Daljni razvoj ovog nazora predstavljaju psihološki pojmovi naroda B a t a k T o b a na susjednoj Sumatri o *tondi* i *roha*.

Čovjek osim tijela imade još *tondi* i *roha*. Prvi je životno počelo tijela i njegov sjeni sličan dvojnik ili »tjelesna duša«, kakvu u različitim količinama imadu također životinje, biljke i neživa bića. Zapravo sve, što baca sjenu, imade *tondi*, jer se taj odrazuje u sjeni, koja označuje život. On je nosilac sudbine čovjeka, njegove dobre ili zle sreće na zemlji (jednako kao *mana* kod Melanezijaca, *orenda* kod Irokeza i dr.), a »teče iz zalihe takvih duša, koja je navodno smještena u gornjem svijetu« (pobliže na Mjesecu), gdje za ljude postoji »u obliku više ili manje razvijenih bilina s listovima ili cvjetovima ili plodovima, već prema duljini vremena života, koje im je određeno«. *Tondi* nastava sve dijelove tijela, a kod čovjeka ima ga najviše u glavi, krvi i jetrima, mnogo također u kosi, slini i dr. Njegova se količina može mijenjati dodavanjem od zalihe drugih bića (odatle t. zv. »lov na glave«, ljudske žrtve s trganjem srca i jetara ili uopće s komadanjem naživo, ritualni kanibalizam i slični magički obredi!) ili obratno oduzimanjem od vlastite zalihe. On može napustiti tijelo za izvjesno vrijeme (na pr. u snu), ali ako se doskora ne povrati, čovjek oboli, a smrt znači, da se *tondi* bez opoziva rastavio s tijelom i otišao u drugo biće, jer on »može postojati samo u materiji svijeta«. Naprotiv *roha* je spiritualna duša i svojstvena samo čovjeku kao nosilac njegova jastva (samosvijesti), a poslije smrti živi samostalno pod novim imenom *begu*. Od ovih posmrtnih duša ili duhova očekuju Toba sve dobro i sve zlo na zemlji; od njih potječu naročito nerodica i sve vrste bolesti kao i sama smrt, jer oni stalno nastoje, da milom ili silom izvuku *tondi* iz čovjeka (isp. *Lature* i njegov lov na otoku Nias!). Premda *begu* imadu vlastito boravište (u podzemlju, odnosno na Mjesecu), oni ipak neprestano lutaju po svemiru, pa se privremeno naseljuju po cijeloj prirodi, napose na svim neugodnim mjestima. Što više, *begu* uglednih pokojnika, t. j. pradjedova bogatih rodova ili čitavih plemena, bivaju pod imenom *sombaon* svečano »ustoličeni« na trajan boravak u takvim dijelovima prirode, na pr. na visokim gorama ili u neprohodnim guštarama, i postaju djelitelji plodnosti ljudi i kultiviranog bilja, kiše i suše, a sve to primitivni biljogojci (poljodjelci) u prvom redu pripisuju Mjesecu. Tako eto iz njihovih pojmova o pokojničkim dušama nastaje nazor o »dusima prirode«, o demonima u širem smislu. Osim toga se *begu*, naročito *sombaon*, znadu nastaniti u tigrovima, krokodilima i velikim zmijama (sve su to simboli Mjeseca!) ili se pojavljuju u obliku ovih životinja, a s ljudima su u saobraćaju preko posrednika (medija), koje prigodom velikih svečanosti opsjednu (odatle potječe šamanizam kao izrazita lunarna i spiritistička magija).



KALEBUE-OVA MASKA
Kongo — Afrika, Bena Mpassa

N a t a j n a č i n d e m o n i z a m p r i m i t i v n i h b i l j o g o j a c a p o s t a j e s a s t a v n i m d i j e l o m n j i h o v a a n i m i z m a (v.). Ovi su demoni u moralnom pogledu sasvim indiferentni, a s obzirom na fizičko dobro i zlo »neutralni«, t. j. sposobni i za jedno i za drugo, već prema prilikama i svojim hirovima. Zato je s njima magija najuže povezana. Taj se animistički demonizam najviše proširio nesamo među primitivnim kulturama nego i među visokim civilizacijama. Samo mjestimice, tako napose u Iranu, u grčko-rimskom svijetu i na području mlađeg budhizma, susreće se također demonizam u moralnom smislu, koji ili preko nomadskih stočara nastavlja prakulturne tradicije ili stoji pod utjecajem židovske religije i kršćanstva (→ anđeo).

Najznačajniji, u etnologiji najpoznatiji animistički demoni potječu od bića srodnih s onima, koja su istaknuta u navedenim tekstovima, a svi su također predmet posebne pažnje u primitivnim tajnim društvima i njihovim kasnijim izdancima, kao što su šamanizam, tantrizam i dr. Njihova se obilježja i djelovanja međusobno isprepleću, pa se ne dadu oštro razlučiti. Ipak se približno mogu odrediti četiri skupa.

U prvom se redu stiču demoni *bolesti i smrti* (kojima kao prototip može služiti spominjani *Lature na otoku* Nias); njemu srodna bića redovno se nazivaju *»gospodari podzemlja«*.

Ovamo idu na pr. *Tamate Livoa* i *Sukve*, kojih imena nose tajna društva na Banksovim otocima i sjevernim Novim Hebridima (u istočnoj Melaneziji); Menomini (slično i drugi Indijanci S. Amerike) razlikuju *Inemekkiu* i *Anamakkiu*, demone »visine i dubine«; prvima je na čelu Orao, a drugima Medvjed, koji imade veliku ulogu u mnogim tajnim društvima i šamanskim organizacijama S. Amerike i s. Azije, kako je na pr. u (Neo-)Eskima na Grönlandu *Torngarsuk* poglavica šamanskih pomoćnih demona, a napose u sjevernoj Aziji na pr. *Erlik* »gospodar podzemlja« ili »gospodar zemlje i vode« kod Turaka u Sibiriji sa Mongolijom. Sličan demonizam vlada također u Tibetu i Pr. Indiji, ali i u zapadnoj crnačkoj Africi, gdje n. pr. kod Mpongve u Gabunu brojni dusi pod skupnim imenima *Abambo* i *Inlogho* »rado stanuju na Mjesecu« i preko njega se upliću u život čovjeka, te su predmet šamanskih operacija, dok je u Loangu »majka duhova« *Bunsi*, koja stanuje u zemljanoj piramidi, čitavu zemlju napučila demonima i svakome odredila posebnu funkciju, a sama upravlja kišom i proizvodi šamanske ekstaze.

Drugi veliki skup tvore demoni *»krvavih zanata«*, kako se mogu nazvati. To su dusi osvete, zaštitnici zlohotnih čarolija, koje su uperene protiv života bližnjega.

Tako na pr. *Emegit* kao patron drugog stupnja tajnog društva Ingiet (v.) na Novoj Britaniji u Melaneziji, demoni »fetiša osvete« u Gabunu i Loangu, zatim *Dra*, Hijena i Leopard u istoimenim tajnim čarobnjačkim društvima kroz cijelu ekvatorijalnu Afriku. Iste su vrste demoni ratničkih tajnih društava, pa zaštitnici »lovaca ljudskih glava« i uopće ratnika, kao na pr. Veliki Gavran kod Kamčadala, ili *Mandaragan* u istočnom Mindanau na Filipinima, ili *Nenda* u Ugandi i *Bo* u Dahome-u.

Ovamo idu i tibetski *Čhos-skjon* (ind. *Dharma-palas)* ili »zaštitnici religije«, a to su demoni, koji su iz predbudhističkih religija Indije i Tibeta primljeni u lamaizam, većinom obilježeni kao prvobitni dusi smrti, podzemlja i »krvavih zanata«, pa nastavljaju svoje stare uloge »uništavajući nevjernike«, uistinu pak služeći tantrizmu, t. j. nešto prekrojenom šamanizmu (v. dolje); među njima se napose ističu »osmorica strašnih« ili »strašni ubojice« *(Drag-gšed)*. Neki se od tih »zaštitnika« prikazuju i u maskiranim tibetskim plesovima *(Cam)*. Tibetski se demonizam preko budhizma proširio također u Kini i Japanu, gdje se onda povezao s tamošnjim nazorima o dusima prirode.

Treći skup tvore demoni *šume i gore*, koji kao da su najopćenitiji i međusobno najsličniji u svim kontinentima, a u njima se također najviše odrazuje spomenuti »neutralan« karakter animističkih demona. Tako je *Kurupira* (pod ovim ili drugim imenom) poznat u čitavom amazonskom području J. Amerike, a njegov opis vrijedi više ili manje i za sve druge.

»K. je šumski duh, koji ne zadaje samo zlo, nego čini i dobro. On je gospodar, zaštitnik šumâ i divljači i kažnjava one, koji ga hoće uništiti, a često nagrađuje one, koji ga slušaju, ili na koje se smiluje. On se ukazuje kao tajanstven i moćan duh u različitim oblicima i raspoloženjima: sad fantastično-osebujan i suveren, sad zao, surov i drzak, često susretljiv i prijažan, što više, dobroćudan, samilostan, slab i bedast, koga se lako može zavarati. Znade biti i zahvalan za dobro, što mu se učini, ali uvijek postavlja uvjete, koji, ako se ne izvrše, mogu biti sudbonosni. Njemu se pripisuje pucketanje starog drveća u šumskoj samoći i kuckanje žunâ po deblima. On divljač lovcu ili sakriva ili dovodi na metu; on čuva tajne šumâ, pokazuje ljekovitost bilja i daruje proizvode šume . . . Ovi šumski dusi . . . pripadaju najobljubljenijim predmetima indijanskih priča« (Koch-Grünberg).

Slični su »gorski dusi« u Kaliforniji, gdje ih maskirani predstavljači prikazuju kod tajnih inicijacija mladića. Gotovo se doslovno može citirani opis primijeniti na šumske i gorske duhove u Koreji i kroz čitavu Sibiriju. Njima se u počast također u cijeloj srednjoj Aziji od Sajanskoga gorja do Himalaje podižu na gorskim prevalama t. zv. *obo*, veće ili manje hrpe kamenja. Dapače Padmasambhava, jedan od osnivača tibetskog lamaizma, veli, da je svoje *Tantra* (knjige) primio od »gorskih duhova« (→ budhizam: mlađi b., magička struja). Opis indijanskog *Kurupira* vrijedi u punom opsegu za »duha divljači i lova« kod svih urođenika Kavkaza (→ Čečenci), a u velikoj mjeri također za različite demone gorâ, spiljâ, šumâ i drveća u cijeloj crnačkoj Africi. Ovdje se međutim ipak više ističe njihov zao značaj, tako u Sudanu, a u Gornjoj Gvineji i Ugandi napose ih smatraju uzročnicima različitih bolesti. U Kame-

runu šumski je demon *Mungi* zaštitnik tajnog društva, koje je sumnjivo sa zaplotnjačkih umorstava i kanibalizma, dok dalje na jugu u području Gabuna i rijeke Ogove tajno društvo šumskog duha *Nda* kod smrti kakvog odličnika pljačka njegovu imovinu.

Četvrti skup sačinjavaju demoni različitih atributa, a svi zamišljeni u obliku *Zmije*. Najčešće su združeni *s vodenim elementom* i s onim pojavama, koje su s njime u vezi. U tom pogledu zmijski demoni idu gotovo uporedo s gorskim i šumskim dusima.

Tako u amazonskom području J. Amerike općenito pričaju o velikoj Zmiji kao »vodenom demonu« u rijekama. U S. Americi zmijski demoni katkad zauzimaju mjesto Medvjeda, gospodara podzemlja (v. gore), pa im se pripisuje vlast nad izvorima i podzemnim vodama, a u tom svojstvu drže ih i uzročnicima poplave. Takve pak Zmije ili Zmajevi osobito se susreću u pričama na Malaki i u Indoneziji; u zap. Melaneziji na Novoj Britaniji Zmija *Kaja* pored poplave izaziva također grmljavinu i gromove. Zato ovamo ide i poznati kineski Zmaj. U Indiji i Tibetu Zmije (ind. *Naga*, tib. *Lu)* kao vodeni demoni imadu veliku ulogu u nazorima hinduizma i budhizma. One su gospodari mora, rijeka, podzemnih voda i kiše, dapače na osobiti način »gospodari zemlje« (isp. turskog Medvjeda *Erlika)*. Nadalje su organizirane po kastama i tvore države s kraljevima na čelu i posjeduju veliko bogatstvo. Ako ih tko uvrijedi, šalju sušu, nerodicu i bolesti. U lamaizmu jedan između »zaštitnika religije«, demon oluje i kiše *Vadžrapani*, njihov je vrhovni pokrovitelj. Zmijski su demoni osim toga povezani sa *zemljodjelstvom* (isp. osvetu indotibetskih *Naga!*): tako »čuvarica polja« u južnoj Novoj Gvineji kod Kivai (i Marind) i »majka kukuruza« u S. Americi kod Hopi (u okviru tajnih društava); zatim s *»krvavim zanatima«* (isp. lamaističkog *Vadžrapani* uz *Naga)*, pa napokon sa *šamanizmom*. U Africi se naravne zmije uopće smatraju fetišem, t. j. medijem, u kojem borave ili pokojničke duše (tako napose u južnoj i istočnoj Africi) ili posebni demoni. To vrijedi naročito za grad i državicu Vaidah u Gornjoj Gvineji, gdje je zmijski šamanizam ili pitonizam dostigao svoj vrhunac (→ pitonizam).

Dva su područja, gdje je demonizam osobito izrazit. To su žarka (zapadna) Afrika i ledeni Tibet, a tu je najviše razvijeno i likovno prikazivanje demona, i to: u jednom i drugom kraju demonske maske (tih ima mnogo također u Melaneziji i u sjeverozapadnom dijelu S. Amerike); osim toga u zapadnoj Africi nezgrapni fetiši, a u Tibetu više ili manje umjetnički izrađene slike i kipovi demona. Ali to su također krajevi, gdje se pravi demonski utjecaji dadu ustanoviti i etnološki, t. j. nesamo strahovitom ćudorednom naopakošću ljudi, koji se bave dotičnim demonima, nego i izvanjskim pojavama, koje se ne mogu protumačiti zakonima prirodnih fizičkih ili psihičkih sila (→ esoterijski kultovi).

LIT.: W. Schmidt, *Der Ursprung der Gottesidee*, sv. 2., Münster i. W. 1929; J. Warneck, *Die Religion der Batak*, Göttingen-Leipzig 1909; W. Krickeberg, *Indianermärchen aus Nordamerika*, Jena 1924; Th. Koch-Grünberg, *Indianermärchen aus Südamerika*, Jena 1921; W. Schneider, *Die Religion der afrikanischen Naturvölker*, Münster i. W. 1891; H. Trilles, *La Sorcellerie chez les Non-Civilisés*, Semaine d'Ethnologie Religieuse (Compte-rendu de la II. Session), Pariz 1914, str. 168—188; A. Grünwedel, *Mythologie du Buddhisme au Tibet et en Mongolie*, Leipzig 1900; E. Vatter, *Religiöse Plastik der Naturvölker*, Frankfurt a. M. 1926.
A. G-s.

D. je vrlo izrazit i u folkloru odnosno u starim religijama evropskih naroda. Ističu se osobito zmijski (zmajski) demoni (kao njem. *Lindwurm*, lat. *draco*, slav. *zmaj* i sl.), demoni bolesti i smrti, nevremena, zatim dosta zastupani demoni žita, priroda i sl. (na pr. njem. *Roggenwolf, Kornmuhme* i sl.) pa šuma i voda (rus. *lješij*, njem. *Wassermann*, češ. *vodník* i dr.), dalje demoni doma i kućnog ognjišta i gospodarstva, redovno neutralni ili dobronamjerni (rus. *ovin, domovik*, češ. *hospodáříček*, hrv. *čuvarkuće, blaznekućne zmije*, ali i *žabe, lasice)*. Za neke je manistički korijen u svih evropskih naroda manje ili više uočljiv (na pr. demoni kućni u obliku zmije, lasice i dr.); taj se korijen pokušava utvrditi i za demone kao što su slav. *vile*. U nekim dijelovima Evrope služe i posebne maske za prikazivanje nekih demonskih bića, borba i sl. — Za pojedinosti kod pojedinih evropskih skupova v. Romane, Germane, Slavene, Ugro-fine, odnosno ostale pojedine narode. M. G-i.

DEMONOMANIJA je zastarjeli naziv za stanovite duševne bolesti, u kojima su bolesnici iznosili lude misli, a sadržaj su im bili demoni. Bolesnici znadu govoriti, da su bilo opsjednuti đavlom ili nekim drugim višim bićima, bilo da su s njima u vezi te da se preko tih vrše neka djelovanja na njih same ili na okolinu. Danas je običnije, da duševni bolesnici upleću u svoje bolesne misaone sadržaje djelovanje prirodnih sila, elektricitete, radio-valova, a danas se u psihijatriji i ne označuju duševne bolesti prema sadržaju bolesnih misli, koje bolesnici iznose. Z. S.

DEMONSTRACIJA POMORSKA → Pomorsko-političke mjere.

DE MORGAN, William Frend, ✻ London 16. XI. 1839, † London 15. I. 1917, engleski umjetnik i romanopisac. Pripadao je umjetničkoj grupi Rossettija i Morrisa; bavio se keramikom: najprije iz umjetničkih pobuda, kasnije je proširio svoj rad na trgovačkoj podlozi. Ubrzo je postao poznat svojim djelima, od kojih neka krase galerije muzeja Viktorije i Alberta u Londonu. G. 1905 počeo je pisati realističke romane, te je sasvim napustio keramiku. I na tom je polju imao velik uspjeh, stekao je glas najomiljenijeg romanopisca svoga pokoljenja za širu javnost.

DJELA su mu: *Joseph Vance* (1906), *Alice-for-Short* (1907), *Somehow Good* (1908), *It Never Can Happen Again* (1909), *An Affair of Dishonour* (1910), *A Likely Story* (1912), *When Ghost Meets Ghost* (1914).

LIT.: Cooper F. T., *Some English Story-Tellers* (New York 1912); Stirling A. W. M., *William De Morgan and His Wife* (1922). R. F.

DEMOSTEN *(Δημοσθένης)*,✻ Peanija (selo u Atici) 384/3, † Kalaurija 12. X. 322, grčki najveći govornik i državnik. Otac je njegov, koji se zvao također D., bio posjednik tvornice oružja (*μαχαιροποιός*), mati mu se zvala Kleobula. G. 376 umre mu otac postavivši njemu i petogodišnjoj sestri za skrbnika imutka od 14 talenata sestrina sina Afoba, bratova sina Demofonta i prijatelja obitelji Teripida. Brigom majčinom stekao je D. brižnu početnu izobrazbu, što su mu kasnije protivnici zlobno pokušavali osporavati. Radi slabe tjelesne građe nije, doduše, sudjelovao sa svojim vršnjacima u gimnastičkim igrama i natjecanjima, ali je to više prosjedio uz knjige. Čitanje Tukidida mnogo je na njega djelovalo. Filozofijom se nije zanimao, ali se je temeljito pripravljao za govorničko zvanje. Budući da su mu skrbnici gotovo posve upropastili imutak, spremao se, da istupi protiv njih na sudu. Potrebno pravno znanje i praktičku govorničku vještinu stekao je kod govornika Izeja, majstora u sastavljanju sudbenih govora i vrlo traženog savjetnika u baštinskim parnicama. U parnici protiv skrbnika htio je da istupi sam svojim govorima, a ne, po običaju toga vremena, naručenima kod profesionalnih sastavljača govora — logografa. Ali i državni su ga poslovi počeli rano zanimati. Sjajna i uspješna obrana Kalistrata, vojskovođe i vođe atenske politike u razdoblju između bitke kod Leuktre (371) i Mantineje (362), koji je bio optužen zajedno s Habrijom u t. zv. oropskoj parnici (366), da je izdao Orop Tebancima, djelovao je na D. tako, da se je već tada odlučio posvetiti javnom govorništvu. Ova odluka te nepovoljne obiteljske prilike učiniše, da se je neobičnom, gotovo tvrdoglavom ustrajnošću spremao za buduće djelovanje svladavajući sve zapreke.



DEMOSTEN
Rim, Vatikan

G. 366/5 D. postaje punoljetan, a 364/3 tuži skrbnike. Afob bude osuđen da plati 10 talenata odštete, a kad to nije htio, zaplijeni mu D. imutak. Kad je htio zaplijeniti i neko zemljište, opre mu se Afobov šurjak Onetor. U vezi s tom parnicom sačuvani su govori *Protiv Afoba o skrbništvu* (*Κατ᾽ Ἀφόβου ἐπιτροπῆς*) i *Afobu za Fana o krivom svjedočanstvu* (*Πρὸς Ἄφοβον ὑπὲρ Φάνου ψευδομαρτυριῶν*) iz g. 364/3 te dva govora *Onetoru o smetanju posjeda* (*Πρὸς Ὀνήτορα ἐξούλης*) iz g. 362/1. D. se, usprkos uspjehu na sudu, morao konačno zadovoljiti neznatnom odštetom.

U jednu ruku, da pribavi sredstava za život, a u drugu, da se pripravi za kasniji javni nastup, dade se sada D. na pisanje govora za druge po narudžbi, postaje dakle logograf. Uz to je upućivao mlađe ljude u govorništvo. Sačuvani sudbeni (*δικανικοί*) govori, pisani za druge, govoreni bilo u privatnim (*ἰδιωτικοί*) bilo u političkim javnim

(*δημόσιοι*) parnicama, padaju u vrijeme između 359 i 354: *Govor za Formiona* (*Παραγραφὴ ὑπὲρ Φορμίωνος*); *Protiv Stefana o krivom svjedočanstvu* (*Κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν*. *O trijeharhijskom vijencu* (*Περὶ τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας*) 360 9); *Protiv Androtiona o nezakonitom prijedlogu* (*Κατ᾽ Ἀνδροτίωνος παρανόμων*); *Protiv Timokrata o nezakonitom prijedlogu* (*Κατὰ Τιμοκράτους παρανόμων*, 353/2); *O ateliji Leptinu* (*Περὶ τῆς ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην*, 355/4); *Protiv Aristokrata* (*Κατ᾽ Ἀριστοκράτους*, 252/1). Za sebe je počeo pisati nesvršeni govor *Protiv Midije o zaušnici* (*Κατὰ Μειδίου περὶ κονδύλου*), kad je tužio Midiju, što ga je ćušnuo.

Iza peloponeskog rata (431—404) prelazi hegemonija u Grčkoj s Atene na Spartu do bitke kod Leuktre (371), zatim na Tebu do bitke kod Mantineje (362). U to se vrijeme pridiže Atena. Kad je sagradila novo brodovlje, osniva t. zv. drugi atenski pomorski savez (378), s liberalnijim ustavom nego za prvoga saveza, pod vodstvom Habrije, Ifikrata, Timoteja, Konona i napose Kalistrata. Ponovni uspon domovine djeluje povoljno ne samo na D., nego i na atičku mladež uopće. Iza pada Kalistratova, koji je zagovarao približenje Atene Sparti, političko vodstvo preuzima Aristofont. Ovaj je zagovarao savez s Tebom protiv Sparte. Međutim međunarodni položaj Atene postaje naglo sve lošiji. U nesretnom savezničkom ratu (357—355) gubi financijalno iscrpljena Atena Hij, Kos, Rod i Bizantij, savez se raspada, Amfipol prisvaja Filip II. makedonski, Orop dobiva Teba, s Perzijom su odnosi napeti, Atena je posve osamljena. Javljaju se i glasovi (Izokrat, pa i Platon), s kojima simpatizira i okolina Ksenofontova, da se sustav radikalne demokracije zamijeni autoritativnom vladavinom. Dolazi do promjene. Aristofonta zamjenjuje, doduše vrstan financijalni političar Eubul, ali bezuvjetni pristaša mira i neuplitanja u vanjska pitanja. On uređuje državne financije. Demostenovi govori protiv Androtiona i Timokrata, prijatelja Aristofontovih, koji se odlikuju živošću i strastvenošću te odaju zrela govornika, pa govor protiv Leptina, koji je već smiren i suzdržljiv, posredno pomažu rušiti Aristofonta. D. se nalazi na istom pravcu s Eubulom, s kojim se kasnije razilazi. Tako sudbeni govori, držani u političkim parnicama, uvode Demostena u javno političko djelovanje.

Prvi od Demostenovih govora (*δημηγορίαι*), održan u pučkoj skupštini o izvanjoj politici, jest *O simorijama* (*Περὶ συμμοριῶν*, 354). Vijesti o tom, da se perzijski kralj Artakserkso III. Ohos (od 359/8) naoružava, izazvale su u Ateni, iscrpljenoj savezničkim ratom, ratoborno raspoloženje. D. odgovara od rata, ali preporučuje povišenje poreza i jačanje mornarice tako, da se tereti pravednije razdijele po prinosnim jedinicama (simorijama). Porezno preuređenje provedeno je, doduše, istom 340/39, ali je D. uspio u tom, da rat Perziji nije naviješten. Govor je majstorsko djelo osobito s obzirom na spretnu taktiku, kojom obrađuje teški politički položaj.

Govor *O redu* (*Περὶ συντάξεως*, 350/49), u kojem se predlaže, da se mjesto tadašnjega načina, po kojem su se dijelili kazališni novci, uvede takav red, da svakomu država daje samo toliko, koliko tko za nju čini, vjerojatno nije Demostenov, makar mu ga u novije vrijeme neki pripisuju.

U govoru *Za Megalopoljane* (*Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν*, 353) radi se o molbi Megalopoljana u Ateni za pomoć protiv Sparte, koja je u t. zv. svetom (fočanskom) ratu (od 356/5) između Fočana i Tebanaca pomagala Fočanima te namjeravala osvojiti Megalopol. U isto je vrijeme bilo u Ateni i poslanstvo iz Sparte, s kojom su Atenjani tada bili u savezu. D. preporučuje pomoć Megalopoljanima, jer nastoji postići među grčkim državicama ravnotežu, po čemu je govor uzor za načelo evropske ravnoteže, kakvu zastupa Engleska (lord Brougham).

Govorom *O slobodi Rođana* (*Ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας*, 352) zagovara D. molbu Rođana za pomoć protiv ondješnjih oligarha, karskog tiranina Mauzola i njegove sestre Artemizije, makar je Rod pred kratko vrijeme (355) otpao iz atenskog saveza. Atena, tradicionalna pobornica demokracije, po Demostenovu mišljenju mora istupati protiv tiranina svagdje. Eubul je protiv pomoći Rođanima, zato D. i prekida vezu s njegovom strankom te odsad polazi u politici svojim putem.

Međutim se na sjeveru javlja sudbonosna opasnost za Atenu i cijelu Grčku. G. 359 dolazi u Makedoniju na prijestolje Filip II. On postepeno osvaja Amfipol (357), Pidnu, Potideju, Metonu (353), grad Krenidu, poslije prozvan Filipi, za t. zv. svetog ili fočanskog rata dopire do Termopila (352), poduzima osvajanja u Trakiji i sprema se da pokori Olint, glavu halkidskog saveza.

Eubul, vođa konzervativne i oportunističke stranke većine u Ateni od 354, jedan je od deset upravitelja t. zv. kazališne blagajne. Iz nje troši novce u prvom redu za ulaznino u kazalište (*θεωρικόν*), a tek ostatak za vojne svrhe (*στρατιωτικόν*) zastupajući ujedno interese veleobrtnika, glavničara i bogatih slojeva uopće. Stranka se njegova bezuvjetno uklanja ratu. Uz Eubula su u njoj Eshin, Filokrat, Demad. Tradicionalnoj narodnoj stranci, koja pokušava nastavljati Periklovu politiku iz prvog pomorskog saveza i koja budno prati osvajanja Filipova, postepeno postaje vođom D. On vidi u Filipu najopasnijega neprijatelja Atene i cijele Grčke.

Filipova su osvajanja često predmet vijećanja i u narodnoj skupštini. U jednoj takvoj prigodi (352/1) održao je D. *Prvi govor protiv Filipa* (*Κατὰ Φιλίππου α´*). D. punim patosom svoje rječitosti pokušava probuditi Atenjane iz njihove bezbrižnosti i potaknuti ih na odlučan nastup protiv Filipa. A za to su u prvom redu potrebni novac i osobna služba građana u vojsci, koju su dosad vršili najamnici. Govor, pun snažnih riječi i živih slika, proizašao iz dubokog uvjerenja govornikova o potrebi onoga, što iznosi, i pokazujući golemu čvrstoću volje govornikove, potresno djeluje na slušaoca, te se tako uzdiže do neslućene prije toga umjetničke visine. Njim se otvara gotovo neprekidno raspravljanje o ratu s Filipom i borba protiv neprijatelja grčke slobode. A ta je borba odsad sadržaj Demostenova života. Govor, koji danas imamo, preradba je prvotnoga govora, izvršena vjerojatno 348/7.

G. 348/7 pada Olint. Za njega se je prije pada D. zauzeo u narodnoj skupštini s tri *Olintska govora*. U prvom ponavlja prijedloge iz prvoga govora protiv Filipa te ističe zgodnu priliku (*καιρός*) za navalu na Filipa. U drugom bodri Atenjane ističući, da Filip nije tako jak, kako se čini. Treba samo vršiti dužnost tako, da svi plaćaju prinose i da svi idu u vojsku. U trećem predlaže, da se postave zakonodavci (*νομοθέται*), koji će odrediti, da se kazališni novci troše za ratne potrebe. Time nišani na Eubula. Govori, kraćinom dikcije veličanstveni, a sadržajem, češće i ponovljenim, puni, odraz su najveće težnje govornikove, da se njegovo duboko uvjerenje o potrebi djelovanja prenese i na slušaoce.

Makar su Atenjani triput poslali manju pomoć Olintu, nije mogao njegov pad biti spriječen, ali za ponovno njegovo osvajanje i za nastavak rata nije bilo dovoljnih sila. Zato su iza toga Atenjani skloni miru, do kojega i dolazi posredovanjem Filokratovim (Filokratov mir, 346). Od mira su isključeni Fočani. U poslanstvima k Filipu prije i poslije mira uz D-a sudjeluje i njegov najveći politički protivnik, govornik Eshin. Kad je iza toga Filip provalio u Fokidu i vrlo oštro istupio protiv Fočana, Atenjani se uznemire. D. se tada, zbog blize opasnosti, zalaže za održanje mira govorom *O miru* (*Περὶ εἰρήνης*, u jesen 346). Nije opravdano zbog pomirljivosti govora odricati ga D-u. D. poslije toga, predviđajući odlučan sukob s Filipom, nastoji predobiti što više država za Atenu. U *Drugom govoru protiv Filipa* (344-3) izvješćuje o takvu pokušaju u Argu i Meseniji. »Po svemu, što Filip radi, jasno je, da se oruža protiv grada«, veli D.

Iza Filokratova mira mijenja se oportunistička stranka u Ateni u izrazito makedonsku, sklonu Filipu. Vođe su joj Eshin, Eubul i Filokrat, dok narodna postaje izrazito protumakedonska. Pripadaju joj Likurg, Polievkto, Hiperid, Kalisten, Hegezip, Diotim, a vođa je njezin i glavna ličnost atenske politike uopće D. Obje se stranke oštro pobijaju. Već g. 346 Timarh podnosi tužbu protiv Eshina zbog podnošenja krivog izvješća, kad je bio u poslanstvu, što ga je Atena slala Filipu; tužbu podupire i D. Do parnice je došlo 343. D. tvrdi, da se je Eshin dao podmititi od Filipa, dok Eshin veli u svom obranbenom govoru, da je to potvora. Oba su govora sačuvana pod naslovom *O kršenju poslaničke dužnosti* (*Περὶ παραπρεσβείας*). Dokumenat su žučljive borbe obojice, koja se ne uklanja ni osobnostima. Na zauzimanje Eubulovo i Fokionovo bude Eshin riješen.

Govor, kojim se D. zauzeo za Halonez (*Περὶ Ἁλοννήσου*, 342), nije sačuvan. Sačuvani govor o istoj stvari, koji se nalazi u zbirci Demostenovih govora, pripada Hegezipu.

G. 342—339 zaprijeti Filip Herzonezu, koji je bio u atenskoj vlasti. On zatraži od Atenjana, da opozovu odanle vođu svoje plaćeničke vojske Diopita, koji je provalio u Filipove posjede u Trakiji. Govorom u skupštini *O položaju na Herzonezu* (*Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ*) D. odgovara Atenjane od toga dokazujući, da Atena ne može biti bez vojske na Herzonezu. K tomu nagovara Atenjane, da okupe oko sebe sve helenske države protiv Filipa, koji je zajednički neprijatelj svију. Time se D. postavlja otvoreno na svehelensko stajalište u opreci prema tuđinstvu. Bilo je to u ožujku 341.

Međutim se je Filip očito pripravljao za konačno podjarmljivanje Grčke, iako se je činilo, da prema Ateni postupa obzirnije. Ali ni D. ne stoji prekriženih ruku. U svibnju 341 držao je svoj posljednji državni govor, *Treći govor protiv Filipa.* Povod mu je molba atičkih naseljenika (kleruha) na Herzonezu za pomoć u vojnicima i u novcu, jer je Filip ratovao u Trakiji i približavao se Bizantiju. U Grčkoj su bili već na njegovoj strani Elida, Mesenija, Argolida, Fokida, Beotija, Epir i Tesalija. Eubeja je pod njegovim utjecajem, a u Ateni je bilo još uvijek kratkovidnih i Filipovim novcem korumpiranih ljudi, koji su tražili kršitelje mira u — Ateni. Protiv ovih D. ustaje najodlučnije, svijestan svoje velike i povijesne odgovornosti, dokazujući, da je Filip onaj, koji krši mir i Helenima sprema ropstvo. Atena je već svojom prošlošću obvezana štititi slobodu Grčke. Tako postaje govor, koji nazivaju i »labuđim pjevom helenske veličine i slobode«, obrambeni govor grčke i slobode i samostalnosti. Govor se svršava stvarnim prijedlogom za naoružavanje i stvaranje saveza svih Helena protiv Filipa. A nije to samo slučajno, da govor, kojemu je svrha probuditi jedinstvenu narodnu svijest svih Helena, čini ujedno i vrhunac grčkoga govorništva.

Četvrti govor protiv Filipa (341/40) te govor *Na list Filipov* (Πρὸς τὴν ἐπιστολὴν τὴν Φιλίππου, 340/39), koji je odgovor na *List Filipov* (Ἐπιστολὴ Φιλίππου, 340), a svi se nalaze u rukopisnoj zbirci Demostenovih govora, nisu Demostenovi.

Primanjem Demostenovih prijedloga i njegove politike uopće atenski je narod konačno prekinuo s makedonskom strankom. Djelovanje atenskih poslanika u grčkim državama postaje živo. Stvara se helenski savez. G. 340 saveznici u Ateni određuju vojsku i novce za rat. Tu su Eubejani, Korinćani, Megarani, Kerkirani, Leukađani i Akarnjani. O Dionizijama 340 na prijedlog Aristonikov bude D. odlikovan zlatnim vijencem. G. 340/39 kao predstojnik pomorstva (ἐπιστάτης τοῦ ναυτικοῦ) uređuje trijerarhijsku službu onako, kako je 354 predlagao u govoru *O simorijama.* Isto tako konačno mu je uspjelo, da se suvišak državnih prihoda upotrebljava za naoružanje, a samo ostatak za kazališnu ulazninu. Kad je na prijedlog Eshina i dvojice drugova u amfiktionijskom vijeću Filip pozvan, da presuđuje o razmiricama Amfiktionaca, dolazi on u Fokidu i zaposjeda Elateju. Atenjani odgovaraju prodorom u Beotiju (u jesen 339). Na prijedlog Hiperida i Demarha D. bude tada po drugi put počašćen zlatnim vijencem. Napokon, iza prvih uspjeha Atenjana, na Demostenov nagovor priključuje se helenskom savezu i Teba. D. je na vrhuncu slave.

Do odlučnoga boja dolazi u kolovozu 338 kod Heroneje u Beotiji, u kojem se je D. borio kao obični hoplit, da i činom potvrdi svoje riječi. Tu je udes odlučio protiv Demostena i kasno probuđene helenske narodne svijesti. Saveznička vojska bude potučena. Za starije je povjesničare to svršetak grčke povijesti, moderni vide njezin nastavak u helenizmu i širenju širom svijeta grčke kulture, na kojoj se osniva i naša. Tragična je za Grke činjenica, da su iskupljivali širenje svoga duha ljepote i kulture gubitkom slobode i samostalnosti, koju su im oduzeli sada Filip, a poslije Rim.

Počinje najžalosniji period Demostenova života. Iza pobjede osniva Filip u Korintu helenski savez (nadzire ga savezno vijeće συνέδριον) u smislu makedonskog imperijalizma, a ne u smislu grčkog jedinstva, kako je to nekoć zamišljao Izokrat i kako su tvrdili Filipovi pristaše. Do smrti Filipove (336), kojoj se u prvi čas poradovao i D., kao i za Aleksandrove vojne na Perziju i Indiju (334—323) vladao je u Grčkoj ne osjećaj oslobođenja, već mučnog političkog pritiska. Govor iz toga vremena *O ugovorima s Aleksandrom* (Περὶ τῶν πρὸς Ἀλέξανδρον συνθηκῶν, vjerojatno 335), koji se nalazi među Demostenovim govorima i kojim govornik potiče na rat s Aleksandrom, potječe od nepoznatoga govornika. Stari su ga s nepravom pripisivali Hegezipu ili Hiperidu (Libanije).

D. budno prati političke prilike, ali se uglavnom drži po strani. Vodstvo atenske politike prelazi na jednoj strani u ruke Hiperidove, a na drugoj u Demadove. Ipak neuspjeh kod Heroneje nije D-u otuđio sugrađana: povjeravaju mu različite službe kao i to, da drži heronejskim palim junacima posmrtni govor. Kad su se ljeti 337 na prijedlog Demostenov popravljale gradske utvrde, sam izabran za nadglednika kod popravka pirejskih zidina, uz određenih 10 talenata utroši na posao i svojih 100 mina. Zato predloži njegov prijatelj Ktezifont (336) u vijeću, da se D. pohvali i ovjenča o Velikim Dionizijama u kazalištu zlatnim vijencem. Bilo bi to po treći put. Vijeće primi prijedlog, ali u narodnoj skupštini (ἐκκλησία) Eshin najavi tužbu protiv Ktezifonta, jer da mu je prijedlog nezakonit (παρανόμων). Zbog nepoznatih uzroka bude rasprava odgođena do g. 330. D. nastupi tada u obranu Ktezifontovu govorom *O vijencu* (Ὑπὲρ τοῦ Κτησιφῶντος περὶ τοῦ στεφάνου). D. tu iznosi prijegled svega svoga političkog djelovanja. Iako je, naime, Eshin formalno podnio tužbu protiv Ktezifonta, bila je to optužba Demostenove politike. Iznosi D. u svom govoru sve poteškoće, s kojima se je morao boriti, prikazuje svoj politički nastup i opisuje ozbiljne svoje mnogobrojne opomene građanima, da vrše svoju dužnost (τὰ δέοντα) u čuvanju slobode sjećajući ih na primjere starih.

»Nisu, naime, tadašnji Atenjani tražili ni govornika ni vojskovođu, po kojem će mirno robovati, nego su držali, da nije dostojno ni da žive, ako im to ne bi bilo moguće u slobodi.«

Budući da Eshin kao tužitelj nije dobio ni petine glasova te budući da je bio osuđen na globu od 1000 drahma i izgubio pravo, da ikada više podnosi tužbu, moralno uništen sam odlazi u progonstvo, iz kojega se nije više nikada vratio. Ovaj je uspjeh bio posljednji vedri momenat u Demostenovu životu. Teško on podnosi tuđinsku vlast.

Kad je za boravka Aleksandrova u Indiji njegov blagajnik Harpal pobjegao u Atenu s 5000 talenata, 6000 plaćenika i 30 brodova, D. pomišlja, da s njegovom pomoću poradi za slobodu Grčke. Budući da iza bijega Harpalova na Kretu nije mogao uvjeriti sud, koji i nije proveo točne istrage, da je od Harpala primljenih 25 talenata potrošio za državne potrebe, bude u t. zv. Harpalovoj parnici (324) osuđen na globu od 50 talenata. I Hiperid se tada našao protiv njega. Ne mogući platiti globe pobjegne u Eginu, a zatim u Trozen.

Iza Aleksandrove smrti (323), pozvan iz progonstva, još jednom D. misli, da je došao čas za oslobođenje, za koje se živo zalaže u zajednici s narodnom strankom. Ali u bitki kod Kranona (322) potuče grčku savezničku vojsku makedonski vojskovođa Antipar, i Atena morade primiti u Pirej atensku posadu. I ono malo slobode u Grčkoj nestade. Hiperid i D. budu na prijedlog Demadov osuđeni na smrt. D. pobjegne na otok Kalauriju u svetište Posidonovo. Kad su ga Antipatrovi ljudi otrgli od oltara, za koji se je držao, popije otrov, što ga je uvijek nosio sa sobom.

Kad je iza jedne generacije nastalo vrijeme, da se je mogao izreći o D. sud miran i bez stranačkih strasti, odredili su Atenjani na prijedlog Demostenova nećaka Demohara, da se D-u postavi mjedeni spomenik na trgu. Kip je načinio Polijevko; na njem je bio natpis, koji je dokaz punog priznanja za Demostenovo djelovanje:

Da si, Demostene, snagu svom mišljenju jednaku imo,
Ne bi makedonski mač imo nad Heladom vlast.

Rukopisi donose pod Demostenovim imenom 61 govor (ubrajajući ovamo i Filipov list), zatim 56 uvoda (proemija) u govore i 6 listova. Govori su poredani po govorničkim vrstama i brojevima: 1. politički, državni (συμβουλευτικοί, δημηγορικοί, 1—17), među kojima posebnu grupu čine Filipski govori (φιλιππικοί, 1—12); 2. sudbeni (δικανικοί), koji se dijele na javne (δημόσιοι, 18—26) i privatne ili posebničke (ἰδιωτικοί, 17—59); 3. svečani (ἐπιδεικτικοί), od kojih je jedan nadgrobni (ἐπιτάφιος, 60) i jedan ljubavni (ἐρωτικός, 61). Nijedan od svečanih nije Demostenov. Po naslovu poznato je još 9 govora, te tako znamo za 69 govora (ako odbijemo Filipov list), koji su se pripisivali Demostenu. Posebna je zadaća kritike odrediti, koji su govori autentični. Naravno je, da se kod toga mišljenja učenjaka češće razilaze. U starini je Dionizije Halikarnaški držao Demostenovima 46 govora, dok od modernih kritičara na pr. F. Blass drži, da ih je najviše 35 autentično.

Zbirka od 56 uvoda (proemija) u državne govore, sudeći po kompoziciji i stilu, čini se, da je Demostenova. Pet je uvoda upotrijebljeno u sačuvanim govorima, a ostale je D. priredio, da ih upotrijebi, kad ustreba. — Od 6 listova u rukopisima Demostenovi su barem drugi i treći, kojima traži, da se smije vratiti iz progonstva.

D. je bez sumnje jedan od najvećih i najplemenitijih umova starine, pa će, uza sva kolebanja u prosuđivanju njegova političkoga djelovanja, taj sud o njemu ostati, dok god budu kod ljudi mjerilo veličine i plemenitosti domoljublje, osobna čestitost i težnja za ćudorednim. Pa ipak nesklonost udesa i u privatnom i u javnom životu prati D-a i poslije smrti do danas. Oni, koji bi htjeli, doduše iz neke povijesne udaljenosti, ali ipak previše pod dojmom svojega vremena i neuživljavanja u govornikovo doba, donositi ocjenu o njegovu političkom djelovanju, sude o njemu nepovoljno. Kažu, da se je u svojoj političkoj kratkovidnosti odupirao povijesnom zahtjevu, koji je išao za ujedinjenjem rascijepanoga helenstva, pa makar i pod makedonskim vodstvom, i to onda, kad toga jedinstva nije mogla provesti nijedna helenska gradska država (Atena, Sparta, Teba). Treba na ovo dodati, da Filip nije išao za ujedinjenjem Grčke za volju njoj, nego radi makedonskih interesa. Ali i Demostenovo je djelovanje išlo ne samo za slobodom Atene, nego i za slobodom i ujedinjenjem svih Helena protiv tuđina, u ovom slučaju protiv Filipa, koji je bio opasniji od perzijskoga kralja, i to u vrijeme, kad bi se to jedinstvo moglo i provesti, da mu se nije protivio — Filip. A ne bi li podvrgavanje bez borbe Filipu tuđincu, jer takvim su ga Grci smatrali, značilo zauvijek baciti ljagu na onu Atenu, koje se građani na Eshilova usta diče, da »se ne nazivaju robovima ni podanicima nijednoga čovjeka« (Perzijanci 242). Na povijesnoj prekretnici, u doba, koje se nikako nije moglo sprijateljiti s tim, da se misao o potpunoj narodnoj slobodi i samostalnosti smije zamijeniti nekakvim kompromisom oportunističke politike, D., jedan od najvećih u povijesti propovjednika nesebičnog vršenja dužnosti, vršeći tu dužnost pogiba i sam. Takvog čovjeka ne smije naprečac osuđivati ni onaj, koji to čini oslanjajući se na suvremene analogije iz sklonosti prema ovom ili onom sustavu vladanja. A baš to je jedan od dosta čestih razloga, da se toliko razilaze mišljenja o Demostenovu političkom djelovanju. A koliko je D. bio osobno daleko od toga, da svoje javno djelovanje ravna prema vlastitoj koristi, vidi se iz svjedočanstva samoga Filipa, što ga je zapisao Pseudo-Lukijan: »S pravom uživa D. slobodu govora: jedini od govornika u Heladi nikada nije bio zapisan u knjizi mojih izdataka«. To treba imati pred očima i u prosuđivanju D-ove uloge u Harpalovoj parnici. Za D-ove se političke protivnike ne može naprečac reći, da su bili čisti od utjecaja Filipova novca.

Kad je D. stupio u javni život, postojali su u Ateni svi uvjeti, i formalni i stvarni, za najviši uspon grčkoga govorništva: govornička je vještina došla do potpuna razvoja, a borba za samostalnost i slobodu Atene i cijele Grčke dala je govorništvu najplemenitiji i najpuniji sadržaj. U velikom kolu govornika D. se izdiže do visine, koje nije dostigao ni jedan. I danas je smatran najvećim govornikom svijeta. Postigao je to ne samo prirođenom nadarenošću, nego i ustrajnim vježbanjem. Od naravi povučen i plašljiv nikad nije bez priprave izlazio govorom pred slušatelje. Pseudo-Plutarh zapisuje kao njegove ove značajne riječi: »Stidio bih se, kad bih, tolikom narodu savjetujući, govorio bez priprave«. A tomu su se, čim se je sam dičio, njegovi protivnici rugali govoreći, da mu govori zaudaraju po uljenoj svjetiljci, kod koje ih je izrađivao. Svoje zvanje izdiže nad obično djelovanje u životu; zato i u predavanje (ὑπόκρισις) svojih govora, na koje pomno pazi, unosi neki, svečani povišeni ton (πάθος), bez kojega danas, jer ne djeluje iz njih i živa govorena riječ, odaju, da se, uza svu njihovu veličinu, osjeća u njima neka praznina. Epigoni Demostenovi naročito pergamske škole taj Demostenov patos, razvijaju u bujni barokni i suvišno kićeni t. zv. azijski stil. I jezična je forma Demostenovih govora savršeno dotjerano i čisto književno atičko narječje.

Ipak se Demostenova govornička umjetnost, koju Dionizije naziva »spretnost« (δεινότης), ne da skučiti u određena školska pravila. »Premoćna umjetnička vrijednost Demostenova ima svoj korijen u ćudorednoj ozbiljnosti njegove politike, u muževnoj odlučnosti, s kojom je on u vrijeme, mekoputnosti i malodušnosti nastupao za čast i slobodu svoje domovine, u osobini njegove ličnosti i njegova temperamenta te u vatrenom zanosu, s kojim je zahvaćao u svoje ideale i znao povući za sobom svoje slušatelje« (Christ-Schmid).

Ove odlike Demostenovih govora bile su uzrokom, da su oni bili nedostiživ uzor za mnoge govornike sviju vremena i sviju naroda.

BIBL.: Prvo je izdanje Demostenovih djela izišlo kod Alda u Veneciji 1504. Druga su važnija izdanja cjelokupnih djela: G. H. Schäfer, 4 sv., Leipzig 1823—26; G. Dindorf, 9 sv., Oxford 1846—51; F. Blass, 3 sv., Leipzig 1885—89; S. H. Butcher i Rennie, Oxford 1903—21; Croiset, Pariz 1924—25. Mnogo se upotrebljava posebno izdanje od H. Weila, *Les harangues et les plaidoyers politiques*, Pariz 1881 (2. izd.) i 1883. Kod nas su najpoznatija izdanja izabranih govora s komentarom od A. Westermanna i Rosenberga kod Weidmanna u Berlinu te od Rehdantza, Blassa i Fuhra (9. izd.) kod Teubnera u Leipzigu.

Na hrvatski je jezik preveo Stjepan Senc *(Demostenovi izabrani govori*, Zagreb 1890) svih osam neprijeporno autentičnih Filipskih govora (tri Olintska, prva tri Protiv Filipa, O miru i O položaju na Herzonezu) te govor O vijencu.

LIT.: A. Schäfer, *D. und seine Zeit*, 3 sv., Leipzig 1856—58, 2. izd. od M. Hofmanna, Leipzig 1885—87; F. Blass, *Die attische Beredsamkeit*, 3 sv., Leipzig 1868—80, 2. izd., Leipzig 1887—98; M. Croiset, *Les idées morales dans l'éloquence politique de D.*, Montpellier 1874; A. Musić, *Povjest grčke književnosti*, II., Zagreb 1900; A. Bougot, *Rivalité d'Éschin et D.*, Pariz 1891; Th. Thalheim, *D.*, PWRE, V.; W. Christ-W. Schmid, *Gesch. d. griech. Litteratur*, I., München 1912; C. F. Lehmann-Haupt, *Griech. Gesch. bis zur Schlacht bei Chaironeia* u Gercke-Norden, Einleit. in d. Altertumswissenschaft, III., Leipzig-Berlin 1914; E. Drerup, *Aus einer Advokatenrepublik*, Paderborn 1916; Isti, *D. im Urteil des Altertums*, Würzburg 1923; J. Beloch, *Griech. Geschichte*, 2. izd., III., 1., Leipzig 1922; G. Clemenceau, *D.*, Pariz 1924 (njem. prijevod 1926); K. Jost, *Das Beispiel u. Vorbild der Vorfahren bei den attischen Rednern u. Geschichtsschreibern bis D.*, Paderborn 1936; G. Colin, *Le discours d'Hypéride contre D. sur l'argent d'Harpale*, Pariz 1934; P. Cloché, *D. e la fin de la démocratie athénienne*, Pariz 1937; W. Jäger, *D., The Origine and Growth of His Policy*, Cambridge 1938.
V. P-k.

DEMOLINS, Edmond (1852—1904), francuski sociolog, jedan od najvažnijih predstavnika Le Play-ove sociološke škole. Mnogo se zanimao metodičkim pitanjima (nomenklatura socijalnih nauka), a od naročita je značaja njegovo istraživanje utjecaja zemljopisne okoline na narav i razvoj društva. Osnovao je časopis *La science sociale*. Glavna su mu djela: *Comment la route crée le type social*, 1901; *A quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons* 1897; *L'Éducation nouvelle*, 1898; *Les Français d'aujord'hui*, 1898; *Méthode sociale* 1904 (zajedno s H. Pinotom i P. de Rousiersom). Utjecao je na praktično-sociološke poglede A. Radića.
S. Ž.

DEMPF, Alois ✻ Altomünster kod Regensburga 2. I. 1891, njemački filozof i kulturni povjesničar. G. 1932—34 bio je profesor sveučilišta u Bonnu, zatim živio u Beču. Glavno mu je područje proučavanje povijesti sredovječnog naziranja na svijet. D-u je to naziranje živo središte, iz kojega promatra cjelokupnu povijest svijeta, te je ono i njegovo kulturnofilozofijsko uvjerenje.

BIBL.: *Weltgeschichte als Tat und Gemeinschaft* (Halle 1924),, *Die Hauptform der mittelalterlichen Weltanschauung* (München 1925), *Das Unendliche in der mittelalterl. Metaphysik und in der Kantischen Dialektik* (München 1927), *Ethik des Mittelalters* (München 1927), *Sacrum Imperium* (München 1929), *Metaphysik des Mittelalters* (München 1930), *Kulturphilosophie* (München 1932), *Görres spricht zu unserer Zeit* (Freiburg 1933), *Meister Eckhart* (Leipzig 1934), *Kierkegaards Folgen* (Leipzig 1935), *Religionsphilosophie* (Beč 1937), *Christliche Staatsphilosophie in Spanien* (Salzburg 1937), *Christliche Philosophie* (Bonn 1938).
F. C.

DEMPSEY, Jack (William Harrison), ✻ Salt Lake City, 1895, bivši svjetski prvak u teškoj kategoriji šakača; postao 1919 prvakom, a 1921 potukao ga francuski prvak Carpentier.
F. B.

DEMPSTER, Thomas, ✻ Cliftbog (Aberdeenshire) 1570, † Bologna 6. IX. 1625, povjesničar, jezikoslovac i latinski pjesnik. Pošto je proživio mnogo godina kao profesor u Francuskoj, Škotskoj i Belgiji, došao je na sveučilište u Pisu, a onda u Bolognu. Svojim proučavanjem Etruščana postao je glavnim osnivačem etruskologije.

BIBL.: *Antiquitatum Romanarum corpus absolutissimum*, Pariz 1613; *De bello a christianis contra barbaros gesto*, Firenca 1613; *De Etruria regali*, Firenca 1723/4; *Historia Ecclesiastica gentis Scotorum*, Bologna 1627.

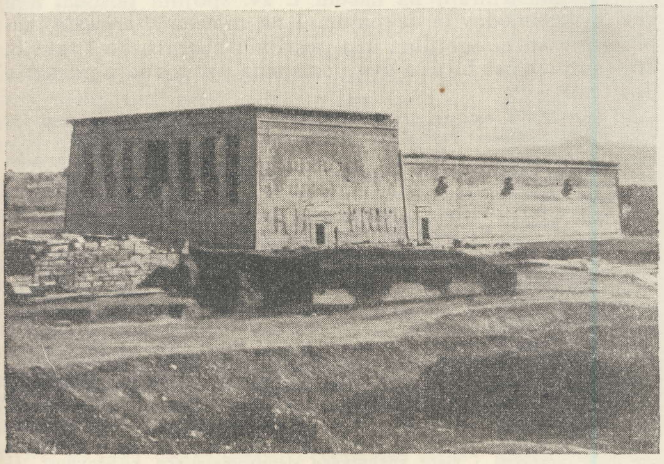
DEMPWOLFF, Otto, ✻ Pillau 21. V. 1871, lingvist. Izučavao je poredbenu fonetiku austronezijskih i jugozapadno-afričkih jezika: jezik *khoin* (v.), *sandawe* (v.) i *papua* (v.) u Novoj Gvineji.

LIT.: W. Schmidt, *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg 1926.
P. S.

DENARIUS, denar, dinar, (lat. denarius, grč. većinom δηνάριον, a kasnije i δηνάριος). God. 269 pr. K. napustili su Rimljani bakrenu valutu i počevši iste godine kovati srebrni novac prešli su na srebrnu vrednotu. U novome metalu imenovana novčana jedinica predstavljala je deset puta (deni) veću vrijednost od dotadanjega bakrenog asa,

pa je zato nazvana: nummus denarius. Normalna težina denara iznosila je 1/72 rimske libre ili 4,55 g, a kao oznaka vrijednosti utisnut je na novcu znak X ili X̶, što se s vremenom napustilo. D. se dijelio na svoje manje dijelove, i to na polovinu, quinarius, i na četvrtinu, sextertius. God. 217 pr. K. reduciran imao je d. do cara Nerona (54—68) težinu od 3,898 g. Iza toga je vrijednost d-a stalno opadala. Na aversu je imao d. žensku glavu pod kacigom (Roma) i znak vrijednosti (X), a na reversu Dioskure na konjima i natpis: ROMA; kasnije dolaze na rev. i drugačije slike, kao Victoria ili Diana na kolima sa dva konja (denarii bigati) ili Jupiter ili koji drugi bog na četveropregu (denarii quadrigati). U doba carstva na aversu denara glava je cara, carice ili kojega člana carske kuće, a na reversu dolaze različne alegorije, koje se odnose na djela i vrline onoga, tko je na av. prikazan. Portreti vladara su gdjekada upravo umjetnički izrađeni. Kad je Neron zaveo zlatnu valutu, d. je dobio vrijednost 1/25 aureusa ili težinu od 3,41 g. Za općega valutnog pogoršanja u 3. st. d. je spao na stupanj sitnoga računskog novca. Dioklecijan (284—305) je d. kovao opet od dobra srebra. Kroz stoljeća bio je d. najvažniji novac staroga svijeta, pa još i iza propasti zapadnorimskoga carstva kurzirao je on još dugo kao trgovački novac. Osobito je kolao u velikoj količini u Franač. državi, a Karlo Vel., kad je zaveo novi novč. sustav, i opet je novčanoj jedinici dao ime denar. U Franačkoj se kovalo iz libre srebra 240 denara s normalnom težinom od 1,53 g. u tehnički gruboj izradi; na av. je obično križ, a na rev. ime vladara ili kovnice ili kakva zgrada, a tek kasnije javljaju se tu slike svetaca ili vladara. U sred. vijeku doživio je d. najraznoličnije promjene i u izgledu i u težini i proširio se po svim zemljama Evrope i bližeg Istoka, gdje su ga prihvatili i Arapi, ali arapski dinar je zlatni novac, počeo ga kovati 685 Abd ul Melik. I u hrvatskoj se numizmatici javlja denar, pa je on i pod nazivom dinar najobičnija oznaka za srebrni sitni novac. U Slavoniji su kolali autonomni herceški i banski d. pod imenom: d. banalis, d. Zagrabiensis, d. Grecensis (grički d.), d. Herrici bani, d. cruciatus, d. regius, d. antiquus. U Hrvatskoj uz obalu Jadranskog mora upotrebljavao se mletački: d. parvus i d. grossus Venetus; mlet. d. parvus imao je kod nas i narodna imena: bolanča, pinez. U republici dubrovačkoj je od početka 14. st. pa sve do 1761 najvažnija vrst novca dinar, od 1626 nazivan dinarić. To je bio novac, koji je kroz stotine godina vrijedio kao rado primano plaćevno sredstvo ne samo u Dubrovniku već i po cijelom Balkanu, a napose po hrvatskim zemljama Bosni i Slavoniji. Kao glavnu vrst svoga novca kovali su dinare i bos. banovi i kraljevi, vojvoda Hrvoje u Splitu, kralj Nikola Iločki i grof Nikola Zrinski u Gvozdanskom. Uz dinare kovani su u Slavoniji, Dubrovniku i Bosni i poludinari. I u Srbiji sred. vijeka zvao se srebrni novac dinar, a u 19. st. je od 1879 d. novčana jedinica, kovan od srebra u težini od 5 g. i u finoći od 835 tisućina (v. tablu Novci).

LIT.: F. Gnecchi, *Monete Romane*, Milan 1907; Mattingly, *Roman coins*, 1928; Luschin, *Der Denar der lex salica*, Sitzungsb. der Wiener-Akad. 1910; Ljubić, *Opis jugoslav. novaca*, 1875; Rešetar, *Dubrov. numizmatika*, I., II. J. R-o.



DENDERA, Hathorin hram
(Orbis terrarum)



DENDERA, Drvena pregrada u hramu Har-sem-teva
(Orbis terrarum)

DENATURIRANJE KRME poduzima se, da se krma oslobodi od carine, poradi jeftinog prijevoza na željeznicama i t. d. Denaturira se krma, koja može služiti i za ljudsku hranu i kao krma za životinje (na pr. šećer, različne vrsti brašna, sol i dr.). Denaturiranje se provodi za živi organizam neškodljivim sredstvima, koja su nepodesna za ljudsko uživanje (na pr. uljene pogače od 20—30%, drveni ugalj 2% i sl.). — Pod *denaturiranjem bjelančevina* razumijevamo opadanje probavljivosti bjelančevina u krmi sušenjem, kuhanjem, ekstrakcijom pomoću različnih substanca (na pr. ekstrahiranje masti iz plodova, koji sadrže mnogo masnih tvari, a usto obiluju i bjelančevinama). Probavljivost bjelančevina u sijenu sušenom na tlu za ružna vremena znade pasti gotovo na nulu, i to djelovanjem topline, mikroflore sijena, atmosferilija i sl. I. Š.

DENDERA, neznatno mjesto na lijevoj obali Nila u gornjem Egiptu nasuprot današnjem pokrajinskom glavnom gradu *Kenê*. Mjesto je znamenito zato, što se blizu nalaze veoma dobro sačuvani ostatci staroga grada, koji grčki izvori nazivaju *Tentyris* i *Tentyra*, u koptičkom *Nitentôre*; bio je to glavni grad šeste pokrajine gornjega Egipta. Znak grada i pokrajine je krokodil, što bi značilo, da se u prastaro doba krokodil ondje štovao, ali su Tentyrani kasnije bili poznati kao vješti i smjeli progonitelji krokodila, a u rimskim cirkusima nastupali su kao njihovi krotitelji. Najstarija božica, koja se tu štovala, bila je božica *Hathor*, zaštitnica ljubavi i glazbe, u grčko doba identificirana s Afroditom. Predaja stavlja gradnju i dogradnje hrama u veoma staro doba, ali zgrade, od kojih su sačuvane ruševine, potječu iz posljednjeg stoljeća pr. Kr. i iz prvih stoljeća rimskoga carstva. Sačuvani su ostatci Hathorina hrama, u kojima se raspoznaju svi dijelovi, dapače i mjesto za vezanje barki, kada je božicu, po sačuvanim svečanosnim kalendarima, na određeni dan u godini, posjećivao u procesiji bog Hor iz Edfua, a ona mu opet na određeni dan u procesiji uzvraćala posjet. Uz Hathorin hram bili su hramovi njezine dvojice sinova *Ehe* i *Zem'to-ve*. a car August je tu podigao i hram Isidin. U gradu

su mnogo izrađivali platno, koje je u starom vijeku bilo poznato pod imenom *tentyricium linum*. V. H.

DENDRAHAT, drvoliki ahat, vrsta kalcedona, u kom se nalaze uložene tvorevine manganskog oksida, pa željeznoga hidroksida i oksida u vidu dendrita, što su se izlučili iz vodenih otopina po mnogobrojnim prslinama u kalcedonu, koji pripada manganskom oksidu, crni su, a oni, koji pripadaju željeznom hidroksidu i oksidu, smeđi, smeđastocrveni i crveni, pa se veoma lijepo ističu kao fini drvoliki crteži iz providna, bijela ili siva kalcedona. D. se upotrebljava kao poludragi kamen, od koga bruse uresne predmete, na pr. broševe. Najviše d. dobiva se iz ahatskih ležišta u Južnoj Americi, u Urugvaju i u brazilskoj pokrajini Rio Grande do Sul. F. T.

DENDRITI. Neki amorfni minerali, postali izlučivanjem iz t. zv. koloidskih otopina, znaju se razviti u obliku sitnih grančica, t. zv. dendrita (od grč. δένδρον »drvo«). Te se grančice, koje podsjećaju i na mahovinu, nalaze kao fini crteži na ravnoj površini različitih minerala i stijena po njihovim pukotinama i prslinama. U osobito lijepim d-ima javlja se manganski mineral psilomelan, pa željezni hidroksid i oksid. F. T.



DENDRIT

DENDRITI (grč. δένδρον »drvo«) u anatomiji su kraći protoplazmični nastavci trupa živčanih stanica, koji se u blizini stanice obično obilato razgranjuju poput drveta, po čemu su dobili ime. Razlikuju se bitno od glavnog nastavka živčane stanice (neurita) po tom, što d. nikad ne ulaze u sastav kojega živca ili živč. snopa u središnjem živč. sustavu. I oni sadržavaju, kao i živč. stanice i neurit, u sebi veoma tanke neurofibrile. Misli se, da im je zadaća, da služe ishrani stanice i dovođenju podražaja. V. D.

DENDROFORI (δενδροφόροι »drvonoše«) su u svečanim ophodima kroz grad nosili sa žilama istrgnuto drvo (koje je jamačno zastupalo samoga boga). Takvih je ophoda bilo u čast Dioniza, Kibele, Demetre i dr. Sveto drvo često su nosili robovi. S istoka je taj obred došao u Italiju. U Rimu se 22. ožujka nosila na Palatin omorika, ukrašena vunenim vrpcama i ljubicama. Kasnije su se zborovi dendrofora (collegia dendrophorum) raširili po čitavoj rimskoj državi, pa ih nalazimo i po našoj državi, na pr. u Solinu i Sisku, kao što to potvrđuju natpisi, nađeni u tim mjestima.

Od njih se razlikuju pripadnici ceha dendrofora. Jesu li to bili vozari drva, drvosječe ili trgovci drvom, ne može se točno odrediti. U 4. st. imali su pribavljati drvo za javne potrebe i za javna kupališta. Jedan zakon Konstantinov (iz 315 pos. Kr.) određuje, da se u gradovima, gdje postoje dendrofori, imaju združiti u jedan ceh s vatrogascima (centonarii) i obrtnicima, koji rade s tvrdom građom (fabri). Z. D.

DENDROLITI (grč. δένδρον »drvo«, λίθος »kamen«) su okamine drva, prožete kremičnom kiselinom. Vrlo su česta pojava u naslagama mlađeg tercijara i kvartara, bogatih kremičnim spojevima. Kod nas se d. često pojavljuju u sarmatskim laporima, zvanim tripoli, oko Podsuseda, Gor. Stenjevca i Markuševca u Zagrebačkoj gori, oko Sv. Nedelje i Plješivice u Samoborskoj gori, i po drugim mjestima, gdje ima naslaga s kremenim spojevima. J. P-k.

DENDROLOGIJA, nauka o poznavanju drveća. Dio je botanike, koji se bavi morfologijom i sistematikom drveća i grmlja. Ispituje u prvom redu domaće drveće, odnosno njegove vrste, suvrste, odlike, forme i rase. Ona je prema tome jedna od osnovnih nauka u šumarskoj struci. U spomenutom smjeru proučava d. i važnije strano drveće.

LIT.: J. Ettinger, *Šumsko drveće i grmlje u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1890; A. Petračić, *Uzgajanje šuma*, I. dio: *Dendrologija*, Zagreb 1925; O. Agić, *Bilinstvo za šumarsko pomoćno osoblje*, I. izd., Zagreb 1920, II. izd., Zagreb 1928. M. A.

DENDROMETRIJA (od grč. δένδρον »drvo« i μέτρον »mjera«). To je, uz malo iznimaka, međunarodni naziv za šumarsku nauku, koja se prvotno bavi *kubaturom naravnog drveta*, t. j. drveta u naravnom, neobrađenom stanju. Ta dakle nauka naučava načela, po kojima se što točnije može odrediti obujam ne samo pravilnijih dijelova pojedinog stabla, t. j. obujam trupaca i deblovine, već i obujam granjevine, panjevine i žiljevine, uopće svega, što se može označiti drvetom. Čak i obujam kore nakon oguljenja predmetom je d-e. Kao što se vidi, to su većinom vrlo nepravilna tjelesa, pa otud i dolazi razlika između d-e i majke joj stereometrije, koja se bavi samo pravilnim geometrijskim tjelesima.

Polazeći od načela, po kojima se drvna sadržina može odrediti za kojegod *oboreno* stablo, raspravlja d. dalje o načelima, po kojima se kubatura može odrediti za stabla *osovna* (još neoborena). Nadalje d. raspravlja i o načelima odnosno metodama, po kojima se uz što manji potrošak vremena i radne snage može što točnije odrediti drvna masa cijelih sastojina, pa i cijelih šuma.

Drvna masa pojedinog stabla i cijele sastojine *mijenja se* tokom vremena. U pravilu, t. j. koliko nisu po srijedi nepovoljni i razorni utjecaji s kojegod strane, ta drvna masa *raste* uporedo sa starošću stabla odnosno sastojine. Iznos, za koji se ona u nekom odsječku vremena poveća, odnosno koji u tom odsječku vremena »priraste«, zove se kratko *prirastom*. D. raspravlja i o načelima, po kojima se što točnije može utvrditi *prirast* pojedinog stabla i cijele sastojine.

Redoviti put za određenje prirasta bilo bi mjerenje drvnih dimenzija na početku i na kraju određenog vremenskog odsječka. Ali se ekonomija u pravilu ne može zadovoljiti s time, da na rezultate određivanja prirasta čeka, dok ne izmine cijeli odnosni odsječak vremena. Njoj je u većini slučajeva potreban brži postupak, pa zato d. raspravlja i o mogućnostima utvrđivanja prirasta na osnovi dimenzija izmjerenih samo u jednoj vremenskoj točki (t. j. ili samo na početku ili samo na kraju razdoblja, o kojem se radi).

Za određenje prirasta potrebno je kadšto poznavanje *starosti* stabala i sastojina, a ta starost ponajviše nije poznata već a priori, t. j. iz eventualnih bilježaka o osnutku pojedine sastojine. Stoga d. raspravlja i o načelima što točnijeg utvrđivanja *starosti* stabala i sastojina. Kako se prirast osim toga osniva i na općim zakonima o rastenju drveća, to se d. bavi i ispitivanjem tih zakona, koliko su od koristi za šumsko gospodarstvo. U vezi s time ispituje ona i mogućnosti za što točnije utvrđenje *boniteta*, kojima pripadaju različna šumska staništa.

D. se za postignuće svojih ciljeva služi posebnim instrumentima. Neki od ovih služe samo za mjerenje debljina (promjera); to su t. zv. *promjerke*, kojih ima u vrlo različnim tipovima i konstrukcijama. Za mjerenje promjera u dijelovima debla nedohvatljivim sa zemlje konstruirani su t. zv. *dendrometri*, koji ujedno služe i za mjerenje visina. Za mjerenje visina u slučajevima, kad se pri tom ne mjere ujedno i promjeri u nedohvatljivim dijelovima debla, služe t. zv. *hipsometri*. Za fizikalno kubiranje drva (najtočnije, što ga uopće ima) postoje t. zv. *ksilometri*, t. j. aparati konstruirani na načelu t. zv. spojnih posuda, a u vezi s Arhimedovim zakonom. I za mjerenje *prirasta*, napose prirasta u debljinu, ima posebnih aparata, pa i takvih, koji automatski bilježe sve postepene promjene u rastenju debljine.

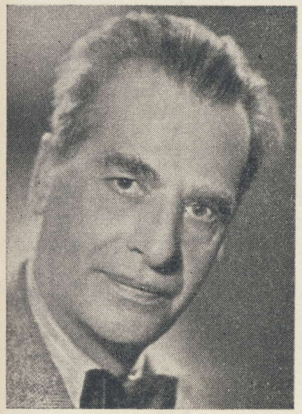
D. kao i sve naučne grane šumarstva spada među razmjerno još vrlo mlade znanosti. Prvi njeni početci nalaze se u Francuskoj i Njemačkoj, a sežu po prilici u polovicu 18. st. U Francuskoj se neka njezina načela po prvi put navode (u sasvim primitivnom obliku) u djelu Duhamel du Monceaua: *Traité de l'exploitation des bois* (Pariz 1764). Već 1765 izlazi u Njemačkoj knjiga Ötteltova: *»Praktischer Beweis, dass die Mathesis bei dem Forstwesen unentbehrliche Dienste thue«*. Ova knjiga nije bila posvećena isključivo d-ji, ali je ipak ulazila u predmet d-je i dublje i opsežnije nego spomenuto francusko djelo. Zatim izlaze i u Francuskoj i u Njemačkoj i druge knjige, koje se više manje sporedno bave i d. Prva samostalna francuska knjiga o d-ji (naravno još vrlo primitivna) izašla je 1782; to je Segondatov *Traité de la mesure des bois*. U Njemačkoj je prva samostalna dendrometrijska knjiga Hossfeldova *Niedere und höhere praktische Stereometrie*, 1812. Nakon 1821 u Francuskoj je izdavanje dendrometrijskih knjiga prilično zastalo, dok se u Njemačkoj, a pomalo zatim i u drugim zemljama, počela dendrometrijska književnost razvijati razmjerno vrlo brzo. Pored toga počela se nakon Hossfelda sve brže razvijati i čisto znanstvena dendrometrijska književnost. U svemu je tome, skoro sve do prošloga rata, Njemačka (s Austrijom) daleko prednjačila pred svim ostalim zemljama.

O različnim dendrometrijskim pitanjima ima dosta znanstvenih publikacija i u *Šumarskom Listu*, glasilu Hrv. šum. društva, zatim u *Glasniku za šumske pokuse*, organu zavoda za šumske pokuse na sveučilištu u Zagrebu. Posebna su hrvatska djela o dendrometriji Fr. Ž. Kesterčaneka, *Dendometrija* (Zagreb 1881) i A. Levakovića, *Dendrometrija* (Zagreb 1922). Premda je Kesterčanekovo djelo obrađivalo samo osnovni dio d-e (poglavlja o kubiranju stabala i sastojina), ono je važno kao prethodnik svih dendrometrijskih knjiga izdanih dosad bilo gdje na području između predratne Madžarske i skrajnjeg balkanskog juga. A. Le.

DENEB → **Labud, zviježđe.**

DENEBOLA → **Lavlje zviježđe.**

DENEV, Boris, ✳ Veliko Trnovo 1883, bugarski slikar. Isprva pučki učitelj, priredio je 1909 svoju prvu izložbu i zatim 1910—12 učio u Münchenu. Balkanski rat ovjekovječio je sa 150 crteža, koje je otkupilo bugarsko ministarstvo prosvjete. Po smrti vojnog slikara J. Vešina D. ga 1914 naslijedi u ministarstvu rata i zadrža se na tom mjestu do 1925. Za to vrijeme izradio je na stotine krajolika, skica i crteža iz prvoga svjetskoga rata i velike ratne prizore *Odmor*, *Prijelaz preko Šar-planine*, *U Prizren*, *Molitva* i *Tutrakan*. G. 1922 nagradi mu ministarstvo prosvjete slikarsku kompoziciju *Job*. Imenovan 1925 u povjerenstvo za dječju biblioteku mnogo je pridonio razvoju bugarske dječje književnosti. G. 1931 posveti se privatnom radu i slikanju krajolika kao slobodan umjetnik. Priredio je dosad 24 izložbe s kojih 2000 radova. Bugarska akademija nagradila ga je 1931 i 1942 velikom Ćirilo-Metodovom nagradom za umjetnost. Denev se istakao i svojom novom metodom školskog crtanja.



BORIS DENEV

DENEVA MOGILA, velika mogila kod Salmanova u okružju Šumenu u ist. Bugarskoj iz najmlađeg odsjeka neolitskog doba. U njoj su nađena mnoga kućišta, kojih se izgled može rekonstruirati po ondje nađenim modelima od pečene zemlje. Osim različitih predmeta (malih jezičastih klinova i bušenih kamenih sjekira, ulomaka posuđa i oruđa od jelenje rožine i kosti) ističe se dosta obilni nakit od školjka, naročito spondila. Keramika je srodna ukrajinsko-erdeljskoj, a ornamentika, koja se služi crtanjem, bojom i barbotinom, onoj iz Kodžadermena. Crtani ornamenat je često duboko ukopan ili gustim ubodima izbražđen i ispunjen inkrustacijom. Neki su crteži naslikani grafitom, a koji put je i čitava posuda grafitirana. Idoloplastiku zastupaju (osim nekoliko životinjskih likova) idoli, slični kodžadermenskim. U etnografskom pogledu zanimljive su t. zv. *pintadere*, t. j. zemljani pečati sa čepastim drškom i s udubenim ornamentom na pečatnoj plohi; oni bi se umakali u boju i otiskivali na kožu zamjenjujući tako *tatuažu*. Ć. T.

DENGA, deminutiv denežka, ruski je novac od ½ kopjejke ili 2 poluške, prije od bakra, od 1867 od bronce, 1,6 g težak. Množina *dengi* (od tatar. riječi tenga »srebren novac«) ima u ruskom jeziku značenje: novci uopće. I. R-o.

DENGUE GROZNICA (engl. »dandy fever«) epidemična je zarazna bolest uzrokovana virusom. Vlada u nekim zemljama tropskih i suptropskih krajeva. Poznate su epidemije ove bolesti u zemljama oko Sredozemnog mora (Palestina, Turska, Grčka i t. d.). Zadnja epidemija većeg razmjera u Grčkoj bila je 1928.

D. groznica vezana je vremenski i mjesno na pojavu komarca *aëdes aegypti (stegomyia fasciata*, [calopus]), koji je prenosilac bolesti. U našoj državi nema d., jer ne postoje uvjeti za razvitak komarca prenosioca (temperatura ne smije pasti ispod 22° C). U zemljama oko Sredozemnog mora javljaju se epidemije u jeseni, kad je množina komaraca najveća. Bolest se prenosi ubodom komarca. Ona je kratkog trajanja (6—7 dana). Usprkos teškom općem stanju svršava se obično dobro. Pored visoke temperature karakteristični su za d. g. osipi i reumatske smetnje (napose u koljenima). Zbog toga ukočeni hod bolesnika (zato ime »dandy« kicoš). Bolest se sprečava uništavanjem komaraca i njihovih legla i zaštitom od njihova uboda.

LIT.: R. Ruge-P. Mühlens-M. zur Verth, *Krankheiten u. Hygiene d. warmen Länder*, Leipzig 1938; Č. Simić, *Phlebotomus i Febris Papataci u južnoj Srbiji i Denga*, Vojno-sanitet. Glasnik, 1932. F. M.

DENHAM, 1. Dixon, ✳ London 1. I. 1786, † Freetown 8. V. 1828, engleski istraživač srednje Afrike. G. 1821 pridružio se ekspediciji kapetana Clappertona i doktora Oudneya, koji su preko Tripolisa i Mursuka pošli istraživati centralnu Afriku. Poslije mnogih pothvata ostavio je ekspediciju (1823) i sam nastavio istraživanje obala jezera Čad. G. 1828 imenovan je guvernerom Sierra Leone. Svoje dojmove s putovanja i rezultate istraživanja iznio je u djelu *Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa 1822—24* (tiskano 1826).

2. Sir John, ✳ Dublin 1615, † London 1669, engleski pjesnik. Prvijenac mu je parafraza jednog dijela druge knjige Enejide *The Destruction of Troy* (1636). G. 1641 igrana je s velikim uspjehom njegova povijesna tragedija *The Sophy* (tiskana 1642); sadržaj joj je uzet s turskoga dvora. Najvrednije mu je djelo pjesnička pripovijest *Cooper's Hill*. U građanskom ratu borio se za kralja, te je poslije progonstva u Francuskoj i nakon uspostave kraljevstva dobio lijepi položaj na dvoru. Napisao je i mnogo prigodnih pjesama, od kojih se ističe lijepa elegija *On Mr Abraham Cowley's Death* (1667). S talijanskoga preveo je dvije Mancinijeve pjesme »Of Prudence« i »Of Justice«. G. 1667—8 izdao je pjesme pod naslovom *Poems and Translations*. U eseju o prevođenju *(Essay on Translation*, 1656) iznio je svoje nazore o prevođenju u slobodnoj parafrazi. R. F.

DENHARDT, braća **Clemens,** ✳ Zeitz (pokrajina Saska) 3. VIII. 1852, † Bad Salza 7. VI. 1929, i **Gustav,** ✳ Zeitz 13. VI. 1856, † Leipzig 19. VII. 1917, njemački istraživači Afrike i pioniri njemačke kolonijalne politike u istočnoj Africi, osobito u području rijeke Tana. Od sultana, koji je stolovao u gradu Vitu, dobili su dva komada primorja u ukupnoj površini od 1350 km², a sklonili su ga i na sklapanje ugovora o prijateljstvu s Njemačkom. N. Ž.

DENIFLE, Heinrich Suzo, ✳ Imst 16. I. 1844, † München 10. VI. 1905, njemački dominikanac i povjesničar. Jedan od prvih istraživača povijesti sredovječne skolastike i mistike. S kardinalom Ehrleom izdaje *Archiv für Lit. u. Kirchengeschichte*, a sa Chatelainom *Chartularium universitatis Parisiensis* (4 sv., Pariz i dalje) te *Auctarium Chart. univ.*



BORIS DENEV, Trnovo

Parisiensis (2 sv., Pariz, 1894—97). Djelom *Luther u. Luthertum* stekao je priznanje i kod objektivnih protestanata. Pisao je mnogo o sredovječnim rukopisima, koje je vrlo dobro poznavao, o sredovječnim sveučilištima i o studiju dominikanaca i ostalih redova.

LIT.: Grabmann, Heinrich Denifle, Meinz 1905. H. B.

DENIKER, Joseph, ✻ Astrahan 6. III. 1852, † Pariz 18. III. 1918, rusko-francuski antropolog. Učio kemiju na tehnološkom institutu u Petrogradu, a nastavio po zemljama zapadne Evrope. G. 1876 nastanio se u Parizu, gdje je prešao na studij geologije, botanike i zoologije i radio u laboratoriju muzeja prirodnih znanosti. Napokon se počeo baviti antropologijom. Pošto je objelodanio više rasprava iz antropologije i etnografije istočnih naroda, postigao je 1886 na temelju teze o anatomiji i embriologiji antropomorfnih majmuna doktorat prirodnih znanosti. G. 1888 imenovan je knjižničarom u muzeju prirodnih znanosti u Parizu, koju je službu obavljao sve do smrti. Usto je nastavio antropološkim i etnografskim radom, napose na svojem glavnom djelu *O rasama i narodima zemlje*. U ovom djelu, koje znači prekretnicu u antropografiji, podao je novu isključivo prirodoslovnu klasifikaciju ljudskih rasa, koja je temeljem moderne podjele rasa; napose je bila od velikog značenja njegova podjela bijele rasne grupe (→ čovjek). D. je prvi iznio karakteristike dinarske rase. Stekao je i zasluga za upoznavanje zapadnoevropske znanosti s radom ruskih antropologa. Bio je među izdavačima djela »Dictionaire de géographie universelle«, a radio je i na bibliografskom polju.



JOSEPH DENIKER

BIBL.: *Le peuple Tchouktche*, Rev. d'antropologie 1882; *Étude sur les Kalmouks*, ondje 1884; *Les Ghiliaks*, ondje 1884; *La Population de la Dalmatie*, Bul. soc. anthr., Pariz 1886; *Recherches anatomiques et embryologiques sur les singes anthropoides*, Pariz-Poitiers 1886; *Notes anatomiques sur . . . Orang-Outans*, Arch. Mus. hist. nat. 1895 (s R. Boulartom); *Les races de l'Europe*, Bull. soc. anthr. 1897; *Bibliographie des travaux scientifiques publiées par les sociétées savantes de France*, Pariz 1897; *Les Hottentots*, Rev. d'anthr. 1898; *Les races et les peuples de la terre*, Pariz 1900, 2. izd. Pariz 1926; *Taches congenitales comme caractères de race*, Bull. soc. anthr. 1901; *La question des races en psychologie*, L'année psychologique 1907.

LIT.: R. Martin, *J. Deniker*, Corr. Bl. d. eDutschen Ges. f. Anthrop., sv. 49., 1918. B. Z-k.

DENIKIN, Anton Antonovič, ✻ 4. XII. 1872, carski ruski general. Sudjelovao je u rusko-japanskom ratu 1904—05; u svjetskom ratu bio je isprva zapovjednik 8. zbora, a 1917 preuzeo je zapovjedništvo ruske jugozapadne fronte. Nakon boljševičke revolucije pridružio se Kornilovu, bio s njim zatvoren i pobjegao. Poslije smrti generala Kornilova (31. III. 1918) preuzima zapovjedništvo protuboljševičkih četa. Borio se na Kavkazu i na Krimu, u području Dona, u međurječju Dona i Doneca pred Stalingradom. U jesen 1919 svojim vještim manevrom gotovo je doveo do potpunog poraza boljševičke jugozapadne vojske, zapovjedajući sa 150.000 vojnika. Surađivao je sa Krasnovom, glasovitim hetmanom donskih kozaka, te je veliki dio južne Rusije od Kijeva do Odese bio oteo boljševicima. Pošto su boljševici porazili admirala Kolčaka kod Kupjanska u studenomu 1919, predao je 4. IV. 1920 vrhovno zapovjedništvo bjelogardijaca generalu Wrangelu i otputovao u Englesku. Sl. P-ć.

DENINA, Carlo, ✻ Revello (Pijemont) 27. II. 1731, † Pariz 5. XII. 1813, talijanski povjesničar i književni kritičar. Dok je još bio skromni svećenik i pučki učitelj, izišao je na glas raspravom *Discorso sulle vicende d'ogni letteratura* (Turin 1760), koja je bila prevedena gotovo na na sve važnije evropske jezike. Plod je historijskih studija njegovo najznatnije djelo *Delle rivoluzioni d'Italia* (Turin 1768—72), u kojemu se očituju vrline i mane njegova plodnog stvaranja. Bogatstvo pojedinosti čini od njegovih radova pravu riznicu za proučavanje onoga doba. Djelo mu je pribavilo 1770 katedru retorike na sveučilištu u Turinu, ali ju je uskoro morao napustiti, jer je u 3. svesku objavio svoje mišljenje o nekim pojavama i ljudima, koji su se osjetili pogođenima. Svoj je položaj pogoršao objavivši raspravu *Dell'impiego delle persone* (Firenca 1777). G. 1782—1804 boravio je na dvoru Fridrika II. U Mainzu ga je upoznao Napoleon i 1804 imenovao knjižničarom u Parizu, gdje je ostao do smrti.

D. je napose značajan kao povjesničar, ali je i jedan od prvih predstavnika talijanskog prosvjećenja, po kojemu je čovjek odlučan čimbenik u povijesti. Važna je i njegova klimatološka teorija, uz koju su pristajali i mnogi drugi umovi toga doba.

Osvrnuo se i na slavenski svijet. G. 1804 objavljuje u Berlinu *Russiade*, epsku fantaziju u francuskoj prozi o djelima Petra Velikoga i Katarine II. s nekim realističkim koloritom, i iste godine raspravu *La clef des langueres* o podrijetlu, razvoju i duhu glavnih jezika; jedno je poglavlje posvećeno slavenskim jezicima, među kojima je hrvatski (ilirski) označen kao matica svih slavenskih jezika.

BIBL.: Ostala su mu djela: *Storia del Piemonte*, 1780; *Storia delle rivoluzioni in Germania*, 1804; *Storia dell'Italia occidentale*, 1809; *Lettere brandeburghesi*, Berlin 1785—86 (putni dnevnik); *Saggio sulla letteratura italiana*, Lucca 1762; *Saggio storico-critico sulle ultime vicende della letteratura*, 1881; *Parlamento Ottaviano*, 1763 (pregled tadašnjih filozofskih strujanja); *La Nuova Grecia* (oko 1776), historičko-politički roman; *Dell'uso della lingua francese*, 1803; *Essai sur la vie et le règne de Frédéric II*, Berlin 1788; *Prusse littéraire sous Frédéric II*, Berlin 1790—91 (bio-bibliografski priručnik).

LIT.: G. Surra, *Vita di C. D.*, Napulj 1902; Isti, *D. poeta*, Teramo 1903; Isti, *D. accademico*, Firenca 1906; G. Pannese, *Commento alla Storia delle Rivoluz. d'It. di C. D.*, Rim 1908; i naročito L. Negri, C. D., Turin 1933; C. Calcaterra, u Giornale Storico lett. Ital., 103. E. F. S.

DENIS, 1. Ernest, ✻ Nîmes 3. I. 1849, † Pariz 5. I. 1921, francuski povjesničar. Podrijetlom iz hugenotske porodice, polazio je 1867—70 Ecole normale supérieure u Parizu i zatim se posvetio nastavničkoj službi. G. 1872—75 boravio je u Pragu, gdje se temeljito upoznao s poviješću Čeha. Djelovao je na sveučilištima u Bordeauxu i Grenobleu, a 1896 naslijedio A. N. Rambauda kao profesor najnovije povijesti na Sorbonni. Glavna su mu djela posvećena češkoj povijesti 15.—19. st. Osnovao je *Institut d'études slaves* u Parizu i pokrenuo časopise *La Nation tchèque* (1915) i *Le Monde slave* (1917). Isticao se i u političkom životu kao odlučan republikanac.



ERNEST DENIS

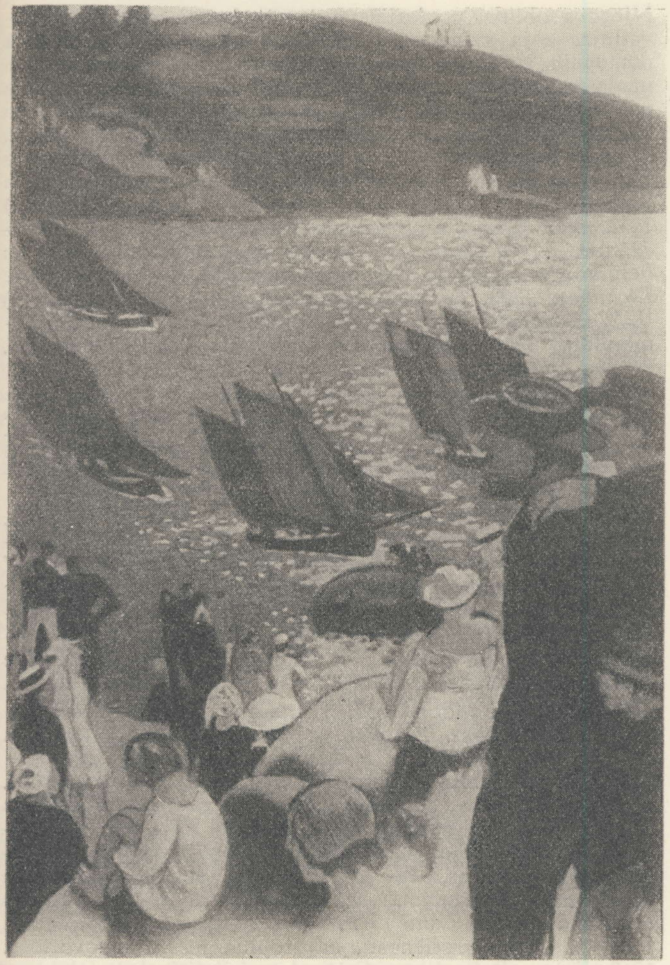
BIBL.: *Huss et la guerre des Hussites*, Pariz 1878; *Les origines de l'Unité des Frères bohêmes*, 1885; *Georges de Podiébrad*, 1887; *Fin de l'indépendance Bohême*, 2 sv., 1890; *La Bohême depuis la Montagne Blanche*, 2 sv., 1901; *L'Allemagne de 1789 à 1810*, 1896; *L'Allemagne de 1810 à 1851*, 1898; *La fondation de l'Empire allemand*, 1906; *La guerre*, 1915; *La Question d'Autriche; Les Slovaques*, 1918.

LIT.: J. Vančura, *Arnošt D.*, Zlatoroh 40/1, Prag 1923. J. Š-k.

2. Julio → **Gomes Coelho, Joaquim Guilherme.**



MAURICE DENIS, Autoportret iz god. 1921. Firenca, Galleria degli Uffizzi



MAURICE DENIS, Regata jedrilica u Ploumanachu

3. **Maurice**, ✻ Granville (Manche), 25. XI. 1870, francuski slikar. Bio učenik Gauguina, ali se pridružio još kao mladić školi simbolista (Bonnard, Roussel, Sérusier, Vuillard), koji su svojim idealizmom tvorili reakciju na realizam impresionista. Stajao je također pod utjecajem Seurata i njegova »pointilizma«. Blagim bojama izrađuje osobito katoličke vjerske teme, pogotovo nakon svog boravka u Fiesolama (1893—4) Assisiju i Peruggi: *Le Verger des vierges sages; l'Annonciation* (1894), *la Sainte Famille* (1902), *l'Adoration des Mages* (1905). Poznat je i po svojim dekorativnim radovima u crkvama (Le Vésinet, 1899—1903, Sv. Pavao u Ženevi) i kazalištima (Théâtre d'Art, 1893, Th. des Champs-Elysées 1913 u Parizu). D. je i umjetnički kritičar. Svoje eseje sabrao je u *Théories* (1911) i *Nouvelles Théories* (1914—21). Dalnja su mu djela: *Du Symbolisme de Gauguin, vers un nouvel ordre classique*, 1912; *Aristide Maillol*, 1925; *Notes sur l'Italie*, 1928.

LIT.: Desfosses, *Maurice Denis au Vésinet*, 1903, M. Brillant, *l'Art religieux au XXe siècle*, 1928. U.

4. **Michael**, ✻ Schärding (Gornja Austrija) 27. IX. 1729, † Beč 29. IX. 1800, njem. isusovac (od 1747), profesor u bečkom Theresianumu, po ukinuću reda ravnatelj Garelliene, od 1785 ravnatelj Dvorske knjižnice u Beču. Bio je veoma plodan pisac, rodoljubivi i duhovni pjesnik, književnik i bibliograf. Od bibliografskih djela nas mogu zanimati: *Codices manuscripti theologici bibliothecae palatensis Vindobon. latini aliarumque occidentis linguarum*, fol. I/1 col. 1204, Beč 1793; *Wiens Buchdruckergeschichte bis M. D. LX*, Beč 1782, 4⁰, pp. 694 (s tablom znakova 9 bečkih štampara).

LIT.: P. von Hofmann v. Wellenhof, *Michael Denis, Ein Beitrag zur deutschoesterreichischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts*, 8⁰, pp. VI, 378, Innsbruck 1881; Sommervogel, *Bibliothèque* II., 1891; L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, Paderborn 1934. M. V.

DENITRIFIKACIJA, mikrobiološki proces redukcije nitrata i nitrita u elementarni dušik ili dušične okside. U prirodi se odigrava najčešće u tlu i stajskom gnoju djelovanjem specifičnih bakterija — denitrifikatora, kao što su: *Bact. dentrificans, Bact. Stutzeri, Bact. fluorescens, Bact. pyocyaneum* i dr. Fiziološko značenje ovog procesa, koji nastupa samo ondje, gdje kisik nema pristupa, sastoji se u tome, da denitrifikatori, kao fakultativno (uvjetno) anaerobni mikroorganizmi, iskorišćuju umjesto atmosferskog kisika kisik nitrata odnosno nitrita za oksidaciju organskih ugljikovih spojeva.

S poljoprivrednog gledišta d. je štetna pojava, jer time mogu nastati gubitci dušika iz tla i stajskog gnoja. Iako su denitrifikatori u prirodi rašireni, sam proces d-e rijetko kada zauzima veće razmjere, jer redovito nisu zato ispunjeni svi uvjeti (nitrati, pristupačna organska tvar, neutralna do slabo alkalična reakcija, anaerobni uvjeti). A. S-c.

DE NITTIS, Giuseppe, ✻ Barletta 25. II. 1846, † Saint-Germain-en-Laye 21. VIII. 1884, talijanski slikar. Učio je na umjetničkoj akademiji u Napulju, ali je uskoro napustio njezina slikarska načela priključivši se skupini novotara-naturalista, koji su tada radili u tom gradu. Poticajem Adriana Cecionija, koji je otkrio njegovu nadarenost, osnovao je 1864 s Federicom Rossanom i Marcom di Gregorio »Resinjansku školu«, kojoj po značenju odgovara pokret toskanskih Macchiaiola; ta je škola težila za proučavanjem istinite stvarnosti, za isključivanjem svakog izražajnog sredstva, koje se temelji na crtežu, te za ostvarenjem stila, osnovanog na tonalnim odnosima boja. U djelima iz mladenačkog doba on postizava upravo tonalne vrednote, atmosferske učinke na krajolicima širokih prostora, gdje se nad prostranim ravnicama protežu veliki isječci neba; pojedinosti su iznesene s umjerenošću, finoćom i elegancijom. G. 1866 živi i radi u Firenci u dodiru s Macchiaiolima, ali se ne može reći, da je potpao pod njihov utjecaj. Iduće godine ide u Pariz. Nakon kraćeg boravka u Francuskoj, gdje je stajao pod utjecajem Meissoniera i Fortunya, vraća se u Italiju 1870, ali ga 1872 ponovno nalazimo u Parizu, gdje se i nesvijesno približava impresionizmu u svojim težnjama za rješavanjem problema svjetlosti i atmosferske prozirnosti. Što pastelom što uljem umio je na jedinstven način izraziti raznolik i živopisan izgled Pariza, kretanje mnoštva po ulicama i perivojima, otmjene krugove na utrkama, te je u jakim crtama znao uhvatiti trenutak, što izmiče. Na njegovim realisti-



MAURICE DENIS, Kantata

čkim krajolicima kreću se duhovite figurice, elegantne i pune života. G. 1874 nalazi se u Londonu, u kome je ocrtao najprivlačljivije časove, onu atmosfersku nejasnoću za vrijeme magle, koja pjesnički preobrazuje opći ugođaj. Bio je nenadmašljiv u sugestivnom prikazivanju prenapučenog grada u živosti pokreta stapajući krajolik i čovječanske osjećaje u mekanoj toplini svijetla, što se mijenja skupa s vremenom, sa satom i godišnjim dobima.

LIT.: V. Pica, *G. D. N.*, Milan 1914; A. Colosanti, *Catalogo della Galleria Nazionale di arte moderna*, Rim-Milan; U. Ojetti, *Ritratti d'artisti italiani*, II., Milan 1923; M. Filograsso, *G. D. N. e la moderna pittura pugliese*, Barletta 1923; L. Bénédite, *De N.*, Pariz 1926; E. Somarè, *Storia dei pittori ital. dell'800*, Milan 1928; U. Ojetti, *La pittura italiana dell'ottocento*, Milan-Rim 1929; E. Piceni, *G. D. N.*, Rim 1930. G. P.

DENIZLI, 1. vilajet (11.150 km²) sa 286.365 stan. (1935) u porječju rijeke Menderes, zapadni dio Male Azije. 2. Grad D. leži na jednom pritoku rijeke Menderes u sjevernom podnožju gorja Baba Dagh. U okolini se gaje maslina, razna žita, pamuk, voće i opium. Na tima privrednim granama razvilo je grčko stanovništvo tekstilnu industriju i mlinarstvo. D. je povezan jednim ogrankom s prugom Smirna—Egerdir. 1906 grad je imao 30.000 stan., ali je poslije iseljavanja Grka broj znatno pao: 16.847 stan. (1935). U blizini su ruševine stare Laodiceje. M. Š.

DENJOY, Arnaud, ✳ Auch (dép. Gers) 5. I. 1884, francuski matematičar. Učio je matematiku u École normale supérieure 1902—1905, doktorirao je s tezom *Sur les produits canoniques d'ordre infini*, predavao u Montpellieru, Utrechtu, Strassburgu. a od 1925 je na Sorbonni. Kao dubok matematičar i mislilac bavi se primjenom novih pojmova teorije skupova na klasične mat. probleme; prvi je riješio stari problem o inverziji derivacije i to sintezom Baireovih, Lebesgueovih i Cantorovih istraživanja (D-ova totalizacija); sličnim postupkom odredio je koeficijente najopćenitijih konvergentnih trigonometrijskih redova sa zadanom sumom, riješio je Poincaréov problem o karakteristikama diferencijalnih jednačaba na torusu, dao važne priloge u teoriji realnih i kvazianalitičkih funkcija, teoriji skupova i t. d.

BIBL.: *Notice sur les travaux scientifiques de M. A. Denjoy*, Pariz 1934. Đ. K.

DENKER, Alfred, ✳ Rendsburg (Schleswig-Holstein) 19. IV. 1863, † München 21. X. 1941, profesor otorinolaringologije na sveučilištu u Halleu u Bavarskoj, jedan od najpoznatijih stručnjaka za bolesti uha, nosa i grla u Njemačkoj. Istaknuo se osobito svojim studijama o poredbenoj anatomiji uha i grla kod sisavaca i papiga, a napose svojim temeljnim djelima o patološkoj anatomiji gluhonijemosti. Organizirao je 150 suradnika i izdao uzorni priručnik o bolestima uha, nosa i grla, najveće i najbolje djelo te vrsti na svijetu *(Handbuch der Hals-, Nasen- und Ohrenheilkunde)*. G. 1905 opisao je novu metodu operacije kod gnojnih upala čeljusnih šupljina, koja se sastoji u tome, da se čeljusna šupljina otvori kroz predvorje usta i tim putem radikalno očisti. Ta je metoda općenito priznata kao najbolja i svuda po svijetu poznata pod imenom »Denkerove operacije«. Kasnije je izradio t. zv. transmaksilarni put za operacije malignih tumora nosa, baze lubanje i hipofize. I ta je metoda općenito priznata kao vrlo dobra te se upotrebljava u podesnim slučajevima. Bio je i istaknuta ličnost u javnom životu Njemačke. Radio je na organizaciji njemačkih sveučilišta i na izgradnji položaja otorinolaringologije unutar medicinskih fakulteta. Izgradio je uzornu stručnu kliniku u Halleu. Poslije smrti ostavio je bogatu zakladu, iz koje se svake godine nagrađuju najbolje znanstvene radnje iz područja fiziologije i otorinolaringologije. A. Š.

DENNER, Balthasar, ✳ Hamburg 15. XI. 1685, † Rostock 14. IV. 1749, njemački slikar, sin metodističkog propovjednika. Rano se istakao kao odličan portretist i već 1709 steče sklonost knezova Holstein-Gottorp. Osobito su se svidjele njegove skupne slike, pa je primao toliko naručaba, da ih sam nije mogao posvršavati; naslikao bi tek lice, a sve drugo izradila bi mu djeca. Na jednoj takvoj slici (u bečkom dvorskom muzeju), koju je Karlo VI. naručio i isplatio suhim zlatom, pokazao je D. svu svoju sitnoslikarsko-fotografsku savršenost u izradbi, zbog čega je i dobio nadimak »Porendenner«. F. C.

DENNERY (ili D'Ennery), Adolphe Philippe, ✳ Pariz 17. VI. 1811, † Pariz 26. I. 1899, francuski dramski pisac. Njegova obilna, po književnoj vrijednosti osrednja proizvodnja, koja svjedoči o sigurnom poznavanju kazališnih pomoćnih sredstava kao i poznavanju potreba općinstva, imala je neobičan uspjeh na svim francuskim i evropskim pozornicama. G. 1862 i 1863 bilo je njegovo ime istodobno na oglasima pet pariskih kazališta. Od preko 200 komada, koje je napisao sam ili u suradnji, spominjemo: *Gaspar Hauser* (s A. Bourgeoisom) 1838, *A la grâce de Dieu* (s G. Lemoinom) 1841, *Les Bohémiens de Paris* (s Grangéom) 1843, *Don César de Bazan* (s Dumanoirom) 1844, *Marie-Jeanne, ou la femme du peuple* (s Mallianom) 1845, *La bergère des Alpes* (s Desnoyersom) 1852, *Les mémoires de Richelieu*, 1853, *La case de l'oncle Tom* (s Dumanoirom) 1853, *Cartouche* (s F. Duguéom) 1859, *L'aïeule* (s Ch. Edmondom) 1864, *Les deux orphelines* (s Cormonom) 1875, *Michel Strogoff* (s J. Vernom) 1883 i t. d.

PRIJEVODI: Zagrebačko kazalište je prikazivalo brojne komade D-a i njegovih suradnika: *Dvije sirote*, pr. L. Smodek, 1876; *Marija Mančini*, pr. M. Grgurova, 1874; *Lakrdijaš i njegova obitelj*, pr. Miloš Zec, 1867; *Majčin blagoslov*, pr. Š. Domitrović-Kotoranin, 1865 i N. Andrić, 1902; *Marijana, žena iz naroda*, pr. Š. Domitrović-Kotoranin, 1863, i t. d. J. D-e.

DENNIS, 1. George, ✳ 1814, † London 15. XI. 1898, arheolog. Prva svoja djela izdao je o Španjolskoj *(A Sommer in Andalucia* 1839, *The Cid* 1845). Između 1842 i 1847 proučavao je u Italiji kulturu starih Etruščana i rezultate objelodanio u svom glavnom djelu *The cities and cemeteries of Etruria* (1848, 4. izd. 1907). Poslije toga bio je konzul na Kreti, na Siciliji i u Smirni. G. 1865—66 vršio je iskapanja u Cirenaici, a 1882 na mjestu staroga Sarda. U.

2. John, ✳ London 1657, † London 1734, engleski kritičar i dramatičar. Putovao je po Francuskoj i Italiji, a kad se vratio, živio je u Londonu od rente i pisao za kazalište. Prva mu je drama *A Plot and No Plot* (1697), u kojoj napada Jakobite, pristaše pretedenta Jakova Stuarta. G. 1699 napisao je tragediju *Rinaldo and Armida*, a 1704 *Liberty Asserted*. Od g. 1700 bio je profesionalni kritičar, te je došao u sukob s mnogim poznatim književnicima: s Popeom, koji je napao D-ovu tragediju *Appius and Virginius* (napisana 1705, igrana 1709) zbog bombastičnosti, na što mu je D. odgovorio g. 1712 djelom *Reflections, Critical and Satirical*, i s Addisonom iznijevši svoje primjedbe o Addisonovoj tragediji »Cato« u djelu *Remarks upon Cato* (1713). D-ova je vrijednost u njegovu kritičarskom radu. Pristaje uz stare klasike; zamjera Shakespeareu, iako mu priznaje vrijednost, što ne poštuje zakone jedinstva. Nastoji produbiti osnove kritike analizom filozofijskih elemenata ljepote, te uvijek ističe etičku vrijednost umjetnosti. Na tome području napisao je: *The Advancement and Reformation of Modern Poetry* (1701), *The Grounds of Criticism in Poetry* (1704) i *An Essay on the Genius and Writings of Shakespeare* (1712).

LIT.: Paul H. G., *John Dennis, His Life and Criticism* (New York 1911); Lenz, *John Dennis* (1913). R. F.

DE NOBILI (de Nobilibus), Roberto, ✳ Montepulciano 1577, † Mailapur (kod Madrasa u Indiji) 16. I. 1656, isusovac i misionar. Djelovao je od 1606 u misijama u Maduri (Indija). Prilagodio se brahmanskim običajima, pa opazivši, da se brahmanci tuđe od misionara radi njihova druženja s parijama, i on je iz taktičkih razloga izbjegavao parije. Živio je, kako žive strogi brahmanski pokornici (sannyâssin). Naučio je jezike tamil, telugu i sanskrit tako savršeno, da je u njima napisao 20 djela filozofskoga, dogmatskoga, katehetskoga i apologetskoga sadržaja. Neki su ga misionari optužili, da ide predaleko u prilagođivanju brahmanskim običajima. Pošto je 1619 bio pozvan na opravdanje pred nadbiskupa u Goi, morao je 5 godina čekati, dok nije papa Grgur XV. bulom »Romanae Sedis antistites« od 31. I. 1623 odobrio njegov način života. Za parije osnovao je u Trichinopolyju posebnu vjerničku općinu, u kojoj su imali dušobrižničku službu vršiti misionari, koji se nisu družili s brahmancima. Taktika De Nobilija imala je dosta uspjeha, jer je 1666 misija u Maduri imala 40.000 kršćana. Kad je 1648 De N. gotovo oslijepio, bio je premješten na Ceylon u samostan Džafnapatnam, a onda u Mailapur, gdje se do smrti bavio knjigom, poštovan i od brahmanaca kao velik učenjak. Predobio je oko 100.000 Indijaca za kršćanstvo. M. Müller nazvao ga je »prvim evropskim poznavačem sanskrita«.

DENON, Dominique Vivant, barun, Chalon-sur-Saône, 4. I. 1747, † Pariz, 27. IV. 1825, francuski umjetnik, arheolog i političar. Učio je pravo u Parizu. S 22 godine napisao je komediju *Le Bon Père*. Stupio je u diplomaciju i bio u Petrogradu i Stockholmu, a zatim, pošto je Vergennes postao ministrom, u Parizu. Prigodom jedne misije u Švicarskoj posjetio je u Ferneyu Voltaira i načinio njegov portrait. Od 1780 do 1787 najprije je tajnik, zatim otpravnik poslova u Napulju. Odanle je donio mnoštvo crteža, objelodanjenih u *Voyage pittoresque de Naples et de Sicile* (1787), te bude primljen za člana Akademije lijepih umjetnosti u Parizu. gdje ga je prijatelj slikar David spasio od smaknuća. S Bonapartom je pošao u Egipat. Tu je načinio brojne crteže, izašle u njegovu djelu *Voyage dans la basse et la haute Egypte*, 2 sv., Pariz, 1802. Car Napoleon ga je imenovao glavnim ravnateljem muzeja, i on je organizirao Louvre. Ostavio je nedovršenu povijest umjetnosti, koju je poslije izdao Amaury Duval *(Monuments des arts du dessin chez les peuples tant anciens que modernes, recueillis par Vivant Denon*, Pariz, 1889, 4 sv.).

LIT.: A. de la Firelière, *L'oeuvre originale de V. D.*, 2 sv., 1872—3.

DENSUSIANU, Ovid, ✳ Făgăraş (Sedmogradska) 29. XII. 1873, † Bukurešt 8. VI. 1938, rumunjski pjesnik i profesor romanske filologije. Đak je francuske i njemačke lingvističke škole. Kao pjesnik pristaša je simbolizma i branitelj slobodnog stiha. Pisao je pjesme, pune senzibilnosti, pod pseudonimom Ervin. Kao naučenjak historičar je rumunjskog jezika i najnovije rumunjske književnosti. Proučavao je rumunjsku dijalektologiju (narječja u Haţegu i u Oaşu). Bavio se rumunjskom narodnom pjesmom (→ *doine)*. Uređivao je naučnu reviju *Grai şi suflet* (Jezik i duša) 1923—37, 7 sv.; osnovao je i uređivao književnu reviju *Viaţa nouă* (Novi život), oko koje je okupio jedan dio rumunjske književne mladeži. Na bukureštanskom sveučilištu osnovao je *Institut de filologie şi de folklor* i filološko društvo, koje je izdavalo *Buletinul Societăţii filologice* (1905—07). Etimološki rječnik rumunjskoga jezika, koji je izrađivao u suradnji s J. A. Candreom, ostao je nedovršen *(Dicţionarul etimologic al limbei române*, 1907 —14 od *a* do *putea)*.

BIBL.: *Histoire de la langue roumaine, I.*, Pariz 1901, II., 1., 2., 3., Pariz 1914, 1932, 1938; *Literatura română modernă*, sv. 2, Bukurešt 1920—21.

LIT.: A. Rosetti, Bulletin linguistique, sv. VI., Bukurešt 1938; D. Şandru, O. D. *filolog*, Bucureşti, s. a. P. S.

DENT (franc. »zub«), naziv za nekoliko oštrih i teško pristupačnih alpinskih vrhova u francuskom dijelu Švicarske. Ističu se: *D. Blanche* (4364 m), snijegom i ledom pokriveni vrh u Peninskim ili Vališkim Alpama, sjeverozapadno od Matterhorna u kantonu Vallois; *D. d'Herens* (4180 m) u Peninskim Alpama, zapadno od Matterhorna na talijansko-švicarskoj granici; *D. de Midi* (3260), dosta osamljen vrh s lijeve strane doline Rhône i sjeverno od skupine Mont Blanca; na suprotnoj strani doline Rhône je *D. de Moreles* (2980), u krajnjem jugozapadnom dijelu Bernskih Alpa; *D. de Brenleire* (2357 m) i *D. de Lys* (2017 m), vrhovi na sjeverozapadnim ograncima Bernskih Alpa. U.

DENT, Edward Joseph, ✳ Ribston (Yorkshire 15. VII. 1876, ugledni engleski muzikolog, glazbeni povjesničar svjetskog značenja i kritik. Obrazovao se u glazbi kao učenik Eton-Collegea i polaznik King-Collegea u Cambridgeu. G. 1898 postigao je čast »bachelor of arts«, 1899 »of music«, 1902 čast »magister artium«. Od 1926 je profesor sveučilišta kao nasljednik svog učitelja prof. Wooda. Dugo je godina bio predsjednikom Internacionalnog društva za suvremenu glazbu, pa je organizirao veći broj internacionalnih glazbenih festivala u različnim evropskim gradovima.

Napisao je iscrpivu studiju o Alessandru Scarlattiju, o Fr. Busoniju, o Mozartovim operama, mnogo povijesnih studija iz područja opere, komorne glazbe, te francuske, engleske glazbe, kao i glazbe srednjeg vijeka. Surađivao je u enciklopedijama i priručnicima povijesti glazbe. S. S-i.

DENTICIJA → Zub.

DENTIN → Zub.

D'ENTRECASTEAUX, Antoine De Bruri, ✳ dvorac d'Entrecasteaux 1737, † 1793, francuski pomorski časnik i putnik. Istakao se 1756 za sedmogodišnjega rata u bitki kod Menorke, a kasnije je stekao zasluga za Francusku u Indijskom oceanu. Krenuvši 1791 iz Bresta, da nađe pomorca La Pérouse-a, kojega bijaše nestalo 1788 u Tihom oceanu, otkrio je mnogo otoka i morskih prolaza, osobito oko Nove Gvineje. Kad se utopio kod Jave, doveo je 1795 Rossel njegovu ekspediciju kući i 1808 objelodanio njegov dnevnik pod naslovom *Voyage de d'E. à la recherche de La Pérouse.* N. Ž.

D'ENTRECASTEAUX OTOCI, grupa otoka pred jugoistočnom obalom Nove Gvineje. Sastoji se od tri veća otoka: Goodenugh ili Morata, Fergusson ili Kaluvava i Normanby ili Duau, i velikog broja manjih otočića. To su vulkanski otoci s mnogo starih škriljavaca. Planine na njima izdižu se do znatnih visina: na Goodenoughu do 2590 m, a na Fergussonu do 1372 m. Pred obalama se nanizali dugi koralni prudovi. Otoci su gusto obrasli šumama; u njima žive Papue, koji se bave primitivnim poljodjelstvom i lovom. Politički su otoci u zajednici s Papua-zemljom i pripadaju Australiji. U.

DENUDACIJA (lat. denudare »otkriti, ogoliti«). Sve kamenje na površini zemaljske kore izloženo je radu atmosferilija (kiša, snijeg, led, smrzavica, insolacija), koji se očituje u raspadanju kamenja. Različna otpornost kamenja protiv toga rada razlogom je, da raspadanje napreduje negdje laganije, negdje brže u dubinu; površina kamenja postaje dakle sve neravnija. Raspadanjem dolaze uvijek nove čestí kamenja pod utjecaj atmosferilija, a raspadnuti materijal sabire se na podnožju, pa ga vjetar i tekuće vode odnose. Udruženi rad vjetra i tekuće vode (erozija) kod raspadanja zovemo denudacijom.

U toku velikih geoloških razdoblja proizvela je d. izvanredno velike promjene na površini naše Zemlje. Cijeli slojni kompleksi od tisuću i više metara debljine uništeni su d-om tako, da su od njih preostali tek maleni ostatci. Visoka gorja razorena su d-om i pretvorena u lagano valovite visoravni i niske brežuljke, tako na pr. rajnsko škriljavo gorje, Plateau central u Francuskoj, a Moslavačka gora kod nas. D. radi u svim klimskim područjima i zonama, a njena jakost raste s apsolutnom visinom, jer s visinom raste količina i razorna snaga atmosferilija, odnosno denudacije. Što su gore bile kroz dulje geologijske dobe izvržene d-i, to su niže i obratno, pa možemo reći, da su visoke gore geološki mlade, a niske da su geol. stare pojave. Konačna posljedica d-e je prema tome pretvaranje gora u ravnjake i peneplaine. J. P-k.

DENVER, glavni grad savezne države Colorado u USA Leži u istočnom prerijskom podnožju Rocky Mountains na visini od 1584 m. Ima samo 350 mm oborina, koje uglavnom padaju u ljetnom polugodištu, te je u okolici moguće poljodjelstvo. Zime su dosta hladne (—0.5°), a ljeta topla (21.1°). U ovako klimatski nepovoljnom kraju osnovan je 1858 grad i nazvan po J. W. Denveru, guverneru Kansasa. G. 1867 postaje glavni grad ovog kraja, a 1890 dobiva prvi željeznički spoj. Rudno bogatstvo okolice (ugljen, različite kovine i dr.) omogućilo je razvoj veoma razgranjene industrije, u kojoj se ističe i tkalačka (lanena roba); na stočnom bogatstvu prerija počiva preradba mesnatih proizvoda. Izgradnjom željezničke mreže nastala je ovdje jedna od najglavnijih američkih prometnih raskrsnica, s čim je u vezi velik razvoj ovoga bogatog grada: od 4760 stan., koliko ih je D. imao 1870, penje se 1890 na 106.000 stan., 1910 na 213.381 stan., a 1930 na 287.861 stan. U D-u je sveučilište, osnovano 1864. Grad ima izrazito američki izgled sa širokim pravilnim ulicama, a u poslovnom središtu su brojni neboderi. Jedna od glavnih odlika su prostrani (oko 5 km²) i lijepo uređeni perivoji. J. R-ć.

DENZINGER, Heinrich Joseph, ✳ Lüttich 10. X. 1819, †Würzburg 19. VI. 1883, katolički teolog. Učio u kolegiju Germanicum u Rimu; postao najprije profesor eksegeze, a zatim dogmatike u Würzburgu. Razvio velik znanstveni rad te publicirao mnoga djela iz područja patristike, dogmatike, a na najveći glas dolazi s djelom *Enchiridion symbolorum et definitionum quae de rebus fidei et morum a conciliis oecumenicis emanarunt*, koji je doživio mnoga izdanja te uz nadopune i manje izmjene (sa strane Bannwarta i Umberga) i danas ostao u upotrebi. Đ. G.

DENZLER, Juraj Josip, ✳ Zagreb 12. IV. 1896, inženjer-arhitekt. Nakon studija u Beču i Zagrebu svršio tehniku u Zagrebu 1924. Poslije višegodišnje prakse u atelierima prof. arh. Huge Ehrlicha i prof. arh. Ede Šena razvio mnogostranu djelatnost u saradnji s arh. Mladenom Kau-



J. J. DENZLER, Kapelica Majke Božje Sljemenske

zlarićem. G. 1934 postavljen je za sveučilišnog docenta a 1940 za izvanrednog sveučilišnog profesora na katedri »Arhitektonski oblici« i »Arhitektura« na tehn. fakultetu u Zagrebu. Njegove se građevine odlikuju promišljenom unutarnjom raspodjelom i harmoničkom vanjštinom pa se s pravom ubraja među najznačajnije hrvatske arhitekte sadašnjosti.

Po njegovim su osnovama izvedeni u Zagrebu: Kapelica Majke Božje Sljemenske na spomen 1000 god. hrvatskog kraljevstva (1932), crkva sv. Antuna na sv. Duhu (započeta 1932), obnova unutrašnjosti kule nad Kamenim vratima (1938—39), upravna zgrada Gradskih poduzeća (1936), palača konzulata Republike Peru, isusovačka zgrada na Jordanovcu, stambena zgrada mirovinskog fonda Gradske štedionice, zgrada sirotišta ČČ. ss. na Vrhovcu, arhitektura vodovodnog rezervoara na Jordanovcu te više privatnih zgrada i vila, a u Beogradu isusovačka crkva (1933). Po zajedničkim nacrtima sa arh. Kauzlarićem izvedeni su u Zagrebu Palača narodnog zdravlja i arhitektonsko oblikovanje željezničkih prelaza preko Savske i Samoborske ceste, u Zemunu palača Okružnog ureda. S odličnim uspjehom sudjelovao je kod mnogih arhitektonskih natječaja te je samostalno polučio prve nagrade za osnove palače Janeković i Časničkog doma u Zagrebu te gradske vijećnice i župne crkve na Sušaku, a u zajednici sa arh. Kauzlarićem za palaču Okružnog ureda u Mariboru. S. S. N.



JURAJ JOSIP DENZLER

DEONTOLOŠKI (*τὸ δέον*, dužnost) dokaz za Božju eksistenciju osniva se na činjenici apsolutne (kategoričke, bezuvjetne) dužnosti ili obveze (obligacije).

Neki (Billot, Franzelin) misle, da je svijest apsolutne moralne dužnosti posljedica spoznaje Boga, a ne obratno i stoga ne priznaju, da bismo na osnovu dužnosti mogli logički izvesti (dokazati) božju eksistenciju. Mercier tvrdi, da je moralni zakon od spoznaje Boga tako nezavisan, da iz njega uopće nije moguće zaključivati na Boga. Mnogi raspravljaju o deotološkom dokazu u vezi s kojim drugim dokazom (Donat, Boyer, Maquart).

LIT.: S. Bakšić, *Vrijednost deontološkog dokaza za egzistenciju Božju*, Bog. smotra br. 4, Zagreb 1923; S. Zimmermann, *Vrijednost deontološkog dokaza za egzistenciju Božju*, Bog. smotra br. 3., Zagreb 1924; P. Descoqs, S. J., *Praelectiones theologiae naturalis*, I. sv., Pariz 1932; S. Zimmermann, *Filozofija i religija*, Zagreb 1936; Isti, *Religija i život*, Zagreb 1938; Isti, *Filozofija života*. Zagreb 1941. J. J-ć.

DEOTYMA → **Luszczewska Jadviga.**

DÉPARCIEUX, Antoine, ✳ Cessoux kod Uzèsa 18. V. 1703, † Pariz 2. IX. 1768, francuski matematičar i fizičar. Posvetio se proučavanju matematike i mehanike. Bio je član akademije nauka. U svojem djelu *Essai sur la probabilité de la durée de la vie humaine*, Pariz 1746, dao je tabelu smrtnosti na teoretski potpuno ispravnim načelima. Osim spomenutog važno je još djelo *Réponse aux objections contre l'essai sur la probabilité*, Pariz 1746. Tim svojim djelima dao je podlogu za razvitak životnog osiguranja. V. S.

DÉPARTEMENT (franc. »odio«). 1. Grana uprave. Tako se u pojedinim zemljama nazivaju ministarstva ili veliki odjeli unutar ministarstava. 2. Jedinica upravne podjele u raznim zemljama (Kolumbija, Peru, Uruguay), a napose u Francuskoj. Tu je do revolucije (ancien régime) svaka upravna jedinica imala svoje posebno ustrojstvo. Konstituanta je 1789 zamijenila staru podjelu jedinstvenim sustavom diobe na d-e. D-i su udešeni prema prilikama tla i pučanstva, rijekama, gorama i t. d., a dijele se na kotare (→ arrondissement). G. 1932 bilo ih je 90 (od toga 3 u sjev. Africi). Oni su u isto doba i samoupravna tijela. Poincaré-ovom naredbom o decentralizaciji uprave od 5. XI. 1926 proširen je samoupravni djelokrug (odobravanje proračuna, lokalni, prometni, zdravstveni i socijalni poslovi), a njegovim organima dana je veća samostalnost zaključivanja. Za pojedine poslove zajedničkog interesa može se više d-a združiti u zajednice, koje su posebna tijela s vlastitom imovinom, financijalnom autonomijom i pravom samostalnog zaključivanja. O samoupravnim poslovima d-a odlučuje vijeće (conseil général), kojega su članovi izabrani na 6 godina (svake 3. god. polovica). Od vijeća na godinu dana izabrani odbor (commission départementale, uveden 1871) od 4—7 članova vodi stanovite poslove samouprave, dok vijeće nije na okupu. Državnu upravu vodi po vladi imenovani prefekt (préfet). On također nadzire poslove samouprave, provodi zaključke vijeća, a neki zaključci trebaju njegovo odobrenje. (V. još i Francuska). Uz prefekta postojalo je prefekturno vijeće (conseil de préfecture) pod njegovim predsjedanjem kao upravni sud i savjetni organ. Poincaréova upravna reforma (naredba od 6. IX. 1926) združila je više tih vijeća u jedno, tako da ih danas ima 22 (i dalja 3 u sjev. Africi), uklonila je utjecaj prefekta (svako vijeće dobiva posebnoga predsjednika) i jače je odijelila ta vijeća od aktivne uprave, premda im je ipak u ograničenoj mjeri ostavljena upravna i savjetna djelatnost (no tako, da prefekti redovito nisu obvezani tražiti mišljenje vijeća). J. N.

DEPERO, Fortunato, ✳ Fondo (Trentino) 1892, talijanski slikar. Zarana je ušao u talijanski futuristički pokret, u kojem djeluje kao istaknuti slikar, kipar, scenograf i pjesnik. Poznati su njegovi radovi na polju primijenjene umjetnosti.

LIT.: *Depero futurista*, Milano 1927. D. I.

DEPERSONALIZACIJA, poremećenje svijesti o samome sebi, pri čemu se okolina doživljava kao nešto tuđe, a subjekt se osjeća kao automat. Pritom vlastito »ja« iščezava; odatle naziv tom poremećenju. Psihologijski se tu ističe nedostatak asocijacije s prijašnjim doživljajima. Stoga se takva stanja označuju i kao stanja *disocijacije*. Takva su poremećenja simptomatična kod shizofrenije (Séglas, Clérambault). Ali ima slučajeva druge vrste, gdje se subjekt prolazno gubi. To se događa kod jakih čuvstava, u afektu, u mističnoj ekstazi, svagdje, gdje čovjek »sebe zaboravlja«. Poremećenja svijesti o samome sebi ima i kod sanjanja, osobito u somnambulizmu. Slične se pojave mogu i eksperimentalno izazvati narkotičnim sredstvima i sugestijom. R. B-s.

DE PIRRO, Nicola, ✻ Nocasa (Cosenza) 24. IV. 1898, suvremeni talijanski teatrolog. Premda doktor prava, bavio se od najranije mladosti kazalištem. Bio je glavni ravnatelj Associazione Nazionale Fascista dello Spettacolo, predsjednik Nadzorništva za operna kazališta, a 1933—36 glavni urednik lista »Critica fascista«. Od 1935 je glavni ravnatelj za kazalište u Ministarstvu narodne kulture. Član je Narodnog Vijeća za udružbe. Utemeljio je i uređivao kazališni časopis »Scenario« i pisao u mnogim listovima članke i studije o svim umjetničkim i tehničkim pitanjima kazališne umjetnosti. M. F-z.

DÉPLACEMENT BRODA → Tonaža.

DEPOLARIZACIJA. 1. U nauci o elektricitetu d. je uklanjanje ili sprečavanje električke polarizacije u galvanskim člancima. Kako polarizaciju prouzrokuje poglavito vodik, koji se elektrolizom izlučuje na pozitivnom polu članka, d. se sastoji u uklanjanju slobodnog vodika s površine pozitivnog pola. Depolarizatori su oksidacijska sredstva, koja lako otpuštaju kisik; ovaj se s nascentnim vodikom spaja u vodu. Obični depolarizatori su: dušična kiselina (u Groveovu i Bunsenovu članku), manganov superoksid (u Leclanchéovu članku), bakreni oksid (u kupronovu članku), kromna kiselina, odnosno smjesa kalijeva bikromata sa sumpornom kiselinom (u II. Bunsenovu članku), olovni superoksid (u akumulatoru s olovom).

2. U optici d. u prvobitnom smislu je prijelaz polarizirane svjetlosti u djelomično ili posve nepolariziranu svjetlost. Tako se polarizirana svjetlost depolarizira odbijanjem od hrapavih površina ili prolazom kroz mutna sredstva, u kojima se svjetlost raspršuje. Ovaj drugi slučaj je osobito važan, jer se iz iznosa d. daju izvoditi zaključci o prirodi ultramikroskopskih čestica ili tvorba, na kojima se svjetlost raspršuje. Kod toga se proširuju i pojam mutnog sredstva i pojam d-e. S gledišta raspršivanja svjetlosti pojam mutnog sredstva obuhvaća ne samo koloidne otopine i suspenzije stranih čestica u tekućinama i u plinovima, nego i optički čiste tekućine, u kojima ima samo molekularnog raspršivanja svjetlosti. S druge strane prošireni pojam d-e obuhvaća kod toga ponajprije manjkavost u polarizaciji svjetlosti raspršene pod kutom $\gamma = 90^0$ prema smjeru širenja primarne svjetlosti, jer bi po Rayleighovoj teoriji raspršivanja svjetlosti na optički izotropnim prozirnim česticama, vrlo malenim prema valnoj dužini svjetlosti, trebalo za ovaj kut opažanja očekivati potpunu polarizaciju i onda, kad je primarna svjetlost nepolarizirana. Konačno govori se u ovakvom slučaju o d-i raspršene svjetlosti i za druge smjerove opažanja ($\gamma \gtreqless 90^0$), u kojima raspršena svjetlost ni po Rayleighovoj ni po Mieovoj teoriji nije potpuno polarizirana (→ raspršivanje svjetlosti). Ovamo pripadaju n. pr. mjerenja d-e u nebeskoj ili općenito u atmosferskoj svjetlosti.

Mjerenje d-e načelno bi trebalo vršiti tako, da se djelomično polarizirana svjetlost promatra kroz analizator, koji se dade okretati, pa se odrede dva njegova položaja, u kojima propuštena svjetlost pokazuje maksimalan i minimalan intenzitet, te se ovi intenziteti izmjere. No ova je metoda nepouzdana za malene iznose d-e, jer su razlike intenziteta premalene. Za opažanje malenih d-a upotrebljavaju se Savartov polariskop, Cornuov polarimetar ili Haidingerov dihroskop.

Definicija stupnja ili iznosa d-e nije jednoznačno provedena, jer ga dvojako definiraju, prema tome, da li kod istraživanja više polaze s eksperimentalnog ili s teoretskog gledišta. Promatramo li djelomično polariziranu svjetlost kroz analizator, propušteni intenzitet I odgovara općenito formuli: $I = i_1 + i_2 \cos^2\delta$, gdje su: i_1 intenzitet nepolariziranog dijela, i_2 intenzitet polariziranog dijela, a δ je kut između ravnine titranja polariziranog djela i ravnine titranja u analizatoru. Onda se iznos ili stupanj d-e definira ovako: $\Delta = \frac{I_m}{I_M} = \frac{i_1}{i_1+i_2}$ gdje su I_m i I_M minimalni i maksimalni intenzitet svjetlosti propuštene kroz kroz analizator. Oslanjajući se više na teoretske razloge, Gans je za stupanj d-e uveo definiciju: $\Theta = \frac{i_1}{i_2} = \frac{I_m}{I_M - I_m}$ Između Δ i Θ postoji relacija: $\Theta = \frac{\Delta}{1-\Delta}$. Za Δ se često upotrebljavaju i nazivi stupanj ili faktor polarizacije. M. K.

DEPONT, Leonce, ✻ Surgères (Charente-Inférieure) 1862, † Surgères 21. III. 1913, francuski pjesnik. Škole je polazio u La Rochelle; s 22 godine pošao je u Pariz. Kroz 15 godina bio je srednjoškolski profesor, a nakon toga se srvan bolešću povratio u zavičaj. Napisao je: *Sérénités* (1897), *Déclins* (1899), *Pèlerinages, Victor Hugo* (1903, pjesma nagrađena od Franc. Akademije), *Le Triomphe de Pan* (1905), *La Flûte Alexandrine*, 1913. — Rodna gruda nadahnula je najbolje njegove stihove, klasične oblikom i sadržajem, premda veoma aktualne treptajima nemirne i razočarane osjećajnosti. Poput svojih zemljaka Lotija i Fromentina D. voli jake boje i točne obrise, a svoje uzore uzima iz antiknog svijeta. P. Cl.

DE PONTE, Valerije, ✻ Zadar 1603, † Zadar 2. VII. 1679. Učio u Zadru i Rimu, postao svećenik i u Padovi postigao 1646 doktorat obaju prava. Bio je arciđakon u Zadru te apostolski vikar i vizitator osorske biskupije. Povjesničaru Ivanu Luciću bio je stalni savjetnik i suradnik za povijest Dalmacije, osobito Zadra, o čem svjedoči njihova bogata korespondencija od 1651 do 1678. Po Lucićevu nagovoru De P. je za Ughellijevo djelo »Italia sacra« preuzeo da izradi nov katalog zadarskih biskupa, koji je kasnije proširio u djelo *Historia ecclesiae Jadrensis;* djelo je ostalo u rukopisu, ali je dobro poslužilo Farlatiju. Osim toga De P. se bavio i vjerskom knjigom pa je napisao i postilirao više latinskih knjižica, a izdao je i jedan hrvatski kršćanski nauk (Bianchi).

B. Poparić je u Starinama 31. i 32. objelodanio veći dio Lucićevih pisama De P-u. V. Brunelli je u Rivista dalmatica IV. (1907) objelodanio *Historia eccl. Jadr.* zajedno s talijanskim prijevodom Jeronima Sorinija s kraja 17. st.; Farlati (Illyricum sacrum V.) objelodanio je samo njen početak.

LIT.: V. Brunelli u Rivista dalmatica I. (1899) i IV. (1907); F. Rački, u Radu 49.; C. F. Bianchi, *Zara christiana* I., Zadar 1877. V. Š.

DEPOPULACIJA, smanjivanje pučanstva (od lat. »depopulatio«) nastaje uglavnom ili nesvijesno kao posljedica općeg mlohavljenja, degeneracije određenog naroda ili još češće kao svijesna težnja, da se zbog gospodarskih ili drugih razloga (komoditet i t. d.) smanji broj djece u obitelji. Današnje stanje pučanstva na svijetu nije posljedica nekog smišljenog rada sa strane države: države u novije vrijeme doduše svijesno nastoje oko povećanja broja pučanstva, a takvih je pokušaja bilo i u prošlosti, ali svi ti pokušaji nisu dali većih posljedaka. Inače države uglavnom nastoje podići broj pučanstva povećanjem poroda, a nije poznato da bi koja država nastojala povećati broj pučanstva smanjivanjem pomora.

Kakav je odnos umnažanja pučanstva bio prije 1770, ne znamo; od 1770 do sada svijet se umnožio po prilici za 350%. Međutim, od početka 20 st. godišnji prirast u većini evropskih zemalja opada. Broj poroda u pojedinih naroda toliko je opao, da se približava broju pomora. Kad se godišnji porod i pomor izjednače, kažemo, da je godišnji prirast jednak ništici t. j. narod se ne množi.

Uzevši sve demografske podatke u obzir, može se *bijela rasa* podijeliti na 3 područja:

1. Rusija sa 175 milijuna stanovnika (1936). Čisti obrok plodnosti je visok, vjerojatno najviši dosada, jer je pomor opao u jednakom razmjeru kao i plodnost.

2. Južna Evropa (Portugal, Španjolska, Italija, balkanske države) s Poljskom i Kanadom, oko 175 milijuna stanovnika. Čisti je obrok plodnosti u svakoj ovoj zemlji za polovinu manji nego u Rusiji, a u nekima je čak vrlo nizak.

3. Zapadna, sjeverna i srednja Evropa, U. S. A., Australija i Novi Zeland, oko 370 milijuna stanovnika. Tu se pučanstvo više ne množi, porodi ne popunjavaju od pomora nastale praznine u pučanstvu.

Područja pod 2. i 3., koja zauzimaju čitavu Evropu bez Rusije, USA, Kanadu i Okeaniju, porasla su za 3.5 milijuna ljudi g. 1933, a Rusija je g. 1927—33 rasla 3 milijuna godišnje.

Pučanstvo bi u Rusiji, da ostane plodnost i pomor kao 1927—33, ili da opadaju plodnost i pomor u istom omjeru, naraslo do g. 2.000 na 650 milijuna. Da pak plodnost i pomor ostanu isti kod naroda na Z. i S. Evrope kao 1933, njihovo bi se pučanstvo do iste godine smanjilo od sadašnjih 197 milijuna na 150 milijuna.

Razlozi d-e leže ponajviše u težnji za malenom obitelji. Ova je težnja više psihološke naravi, a manji joj je razlog loše ekonomsko stanje. Imućni imaju naime svagdje manje djece nego siromašni, osim u Švedskoj. Tu školovanja zanimanja imaju veće obitelji nego seljaci i radnici. Zapravo nagli pad poroda pojavio se kod naroda tek onda, kad se i seljak i radnik odlučio držati obitelj na malom broju (1—2 djece). Želja za osobnim uživanjem, težnja roditelja

Množenje stanovništva u Evropi — po obrocima*)

Prosječni godišnji obroci priraštaja u postotcima

Engleska		Francuska		Švedska		Norveška		Finska		Austrija		Pruska		Rusija	
1701—41	0,013	1701—70	0,184	1700—48	0,362	1735—50	0,216	1750—70	1,434	1754—84	0,862	1748—70	0,844	1721—63	0,730
1741—77	0,456			1748—70	0,664	1750—70	0,805								

Razdoblje	Čitava Evropa	Sjev.-zap. Evropa	Jugo-zap. Evropa	Jugo-zap. **Evropa** bez Francuske	Istočna Evropa	Hrvatska (i Slavonija)	
1770—1800	0,682					(1785—1805)	0,168
1800—1810	0,603	0,626	0,369	0,283	0,794		
1810—1820	0,703	0,864	0,453	0,311	0,766		
1820—1830	0,942	1,142	0,717	0,804	0,940		
1830—1840	0,706	0,818	0,551	0,626	0,726		
1940—1850	0,581	0,606	0,490	0,530	0,629	(1785—1850)	0,483
1850—1860	0,620	0,655	0,436	0,598	0,734	(1850—1857)	0,063
1860—1870	0,769	0,755	0,455	0,591	1,024	(1857—1869)	1.012
1870—1880	0,831	0.977	0,391	0,535	1,011	(1869—1880)	0,268
1880—1890	0,901	0,811	0,811	0,450	1,392		
1890—1900	0,992	1,105	0,412	0,587	1,252		1,454
1900—1910	1,114	1,106	0,483	0,698	1,482		1,290
1910—1920	0,219	0,272	0,220	0,423	0,172		
1920—1930	1,025	0,635	0,709	0,745	1,519	**(1921—1925)**	1,340
1800—1850	0,707	0,811	0,516	0,510	0,771	(1805—1850)	0,624
1850—1900	0,823	0,861	0,429	0,586	1,062	(1850—1890)	0,728
1900—1930	0,785	0,671	0,471	0,622	1,056	(1934—1939**)	1,400

*) Carr Sounders: Worldpopulation 1936. — **) N. D. H.

za višim položajima, težnja, da djeca dobiju odgoj za viša mjesta, nego što ih imaju roditelji, zatim strah od siromaštva, uzrok su, da roditelji ne žele imati djece, jer žele veću slobodu, a manju brigu za djecu. Osjećaj straha od siromaštva je relativno jači kod bogatih, jer teže za još većim bogatstvom. Sve su to psihološki razlozi, da se roditelji boje djece.

Narodi, koje je d. već zahvatila ili im je na pomolu, naprežu se da im *porod* dalje ne opada. *Pomor* se naime kod naroda zapadne kulture spustio već na razmjerno najniže razine. Zato se narodi za njegovo snizivanje toliko niti ne naprežu. Porod kušaju podići ili zadržati njegovo daljnje opadanje mnogim socijalnim sredstvima: pomažu obitelji s brojnijom djecom i smanjuju brigu oko uzgoja djece, dižu ugled žena, koje rađaju, tereti svaljuju se na one obitelji, koje nemaju ili imaju malo djece; neženje se oporezuju, a brojnijoj obitelji se porez otpisuje ili smanjuje. Pomoći, što se daju brojnijim obiteljima, isplaćuju se na ruke žena, čime se u žene diže osjećaj neovisnosti. Te mjere nisu mogle spriječiti opadanje poroda, ali je porod polaganije opadao (Njemačka, Italija) nego u onim zemljama, gdje nije davana pomoć (Engleska, Francuska, Amerika).

Koliki je broj djece poželjan zavisi od mnogih čimbenika, a iskustvo je uglavnim pokazalo, da je obitelj sa 4 djece najsretnija, a obitelji s preko 6 djece teško mogu dati djeci potrebni odgoj, a prekobrojna djeca stavljaju na roditelje prevelike zahtjeve, osobito na majku.

Obitelj s jednim djetetom je najnesretnija. Odgajanje jedinaca tako je teško, a često i tako bezuspješno, da ono postaje javno pitanje, te ga nastoje riješiti i pedagozi i medicinari. Jedinci (maze) zaostanu često u razvitku onih težnja, koje izviru iz socijalnih nagona: oni su egocentrični, sebični, nedruštveni, samovoljni i vlastohlepni, nemarni za koristan rad, asocijalni ili antisocijalni. Stoga dolaze u sukob sa svojom okolinom. Ako je ova jača, onda oni pate od neuroza; ako je okolina slabija (roditelji, bračni drug i sl.), onda ona pati. Kad bi velik dio naroda ili čitav narod prihvatio ovaj oblik obitelji s jednim djetetom, rodilo bi se takovo čitavo pokoljenje, koje bi upropastilo narod i brojčano i duševno. D. vodi svaki narod u moralnu i biološku smrt.

Više ima mjera, kojima se mjeri zdravotna snaga nekog naroda t. j. da li se množi ili opada. Prvu kazuje brojka općeg roda t. j., koliko se djece rodilo neke kalendarske godine na svakih 1000 stanovnika. Ti godišnji obroci opadaju od godine u godinu kod svih civiliziranih naroda od konca 19. st. (1870), kod nekih od početka 20. st. (1900), a negdje tek poslije svjetskoga rata. Gdje je počela kasnije opadati, ondje naglije pada.

Opći porod (natalitet)

	1841—50	1871—80	1901—10	1921—25	1936
Hrvatska	—	43,9	39,8	36,3	30,4
Srbija	—	40,5	38,9	—	—
Italija	—	36,9	32,7	28,5	22,4
Australija	38,4	39,0	34,7	22,2	—
Madžarska	—	43,4	37,0	27,9	20,5
Njemačka	36,1	39,1	32,9	22,1	19,0
Francuska	27,4	25,4	20,6	19,6	15,0
Rumunjska	—	35,0	39,8	36,8	31,5
Ev. Rusija	48,3	49,1	—	42,0	—
Nizozemska	33,0	36,2	30,5	25,7	20,2

U Evropi bila je plodnost brakova u prošlosti manja nego što se misli. Žene s 8 i više djece bile su rijetke, a žene s 5 djece bile su vjerojatno jednako brojne kao i one s manje od 5 djece. Jedino u istočnoj Evropi bila je plodnost brakova veća. Drugi kontinenti nisu nikada bili osobito plodni. Malthus, Darwin i Carr-Saunders ističu, da barbari imaju manju plodnost od civiliziranih naroda. Dosad su barbari propadali, kad su došli u dodir s bijelom rasom, odnosno njezinom civilizacijom, sada ta civilizacija upropašćuje i samu bijelu rasu.

Budući da ni brojke općeg poroda, a ni brojke o plodnosti udatih žena (koliko se djece rodilo neke kalend. godine na 1000 udatih žena u dobi 15—49 god.), nisu odavala pravi smjer množenja pučanstva, to su demografi uveli sigurnije brojke. Prva je obrok rođene ženske djece na svaku ženu u zreloj dobi (15—49 g. To je grubi obrok množenja. Taj je obrok oko 1870 iznosio na Zapadu i Sjeveru Evrope 2,1. To znači, da se rodilo oko 210 djevojčica (i oko 220 dječaka) od 100 (udatih i neudatih) žena za vrijeme njihove zrele dobi. G. 1911—14 snizio se taj obrok na 1,6, a 1933 pao je ispod 1,0 (0,9), što znači, da 100 žena nije rodilo ni toliko djevojčica, koliko treba da ih nadomjeste na broju, već za 10 manje (90). U tim krajevima Evrope i u Austriji taj je obrok ispod 1 od 1926, u Njemačkoj i Švedskoj od 1928, u Norveškoj od 1931, u Francuskoj od 1933. Nešto je možda viši od 1 u Danskoj, Češkoj, Slovačkoj, Ugarskoj, USA, Australiji i Novoj Zelandiji. U Kanadi je oko 1,4, u Italiji oko 1,5, u Poljskoj oko 1,6, u Bugarskoj oko 1,8, u Hrvatskoj oko 2,1. U Rusiji je plodnost danas takva kao na Zapadu i Sjeveru Evrope prije 50 godina. Kod dosadašnje plodnosti mora sjeverna i zapadna Evropa početi izumirati i onda, kad bi svako žensko dijete, što se rodi, doživjelo 50. godinu, kad sposobnost za rađanje prestaje. Još je bolja mjera za plodnost čisti obrok množenja, koji govori, koliko će unučica otpasti na svaku današnju ženu (svoju baku) u zreloj dobi, jer se kod njegova izračunavanja uzima u obzir i današnji pomor. Taj čisti obrok još je manji od gruboga.

Kad se uzme u obzir današnja snižena plodnost i pomor i izračuna opadanje naroda diljem budućih godina, onda se dobije, da će od sadašnjeg naroda na zapadu, sjeveru i središtu Evrope, USA biti

za	30 godina	još	samo	75%	(za jedno	pokoljenje)
„	60 „	„	„	56%	„ dva	„
„	90 „	„	„	42%	„ tri	„
„	120 „	„	„	32%	„ četiri	„

Ako se plodnost velikog dijela bijele rase ne poveća, na 120 godina snizit će se njen broj ispod trećine sadašnjega.

Već sada se pojavljuje, a za desetke godina bit će jasnija, još i druga promjena na tim narodima. Oni će

ostarjeti, jer ne će imati podmlatka. Imat će razmjerno mnogo više starijih od 60 godina nego današnji. Prije 60 godina omjer je između mlađih od 20 god. i starijih od 60 god. bio 6;1, oko 1930 iznosi taj omjer 3:1, a 1980 iznosit će 1:1. Tako na Zapadu i Sjeveru Europe.

Depopulaciji mogu naravno biti uzrokom drugi razlozi, a napose iseljavanje. Irska je klasičan primjer za tu vrstu opadanja pučanstva, ali i u hrvatskim je krajevima takvo opadanje djelovalo.

LIT.: Burgdörfer, *Das Volk ohne Jugend*, 1932; Carr-Saunders, *World population*, 1936; Kuczynski, *Population movements*, 1936; *Kroatien und Slavonien in Budapest*, 1896; Th. Rice, *Racial Hygiene*, 1929; A. Štampar, *Higijena i soc. medicina*, 1940; F. Vrbanić, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrv i Slav.*, 1899 (Rad 140); M. Zoričić, *Žiteljstvo Kralj. Hrv. i Slav. po zvanju i zanimanju* (Rad 1896).
J. R-n.

DEPORT → **Burzovni poslovi.**

DEPOSITUM FIDEI → **Poklad vjere.**

DEPOT. Među t. zv. »neutralne« bankarske poslove spada i primanje efekata i drugih predmeta od osobite vrijednosti u ostavu ili depot. Pri tome se razlikuje otvoreni i zatvoreni (»zaključani«) depot.

1. **Otvoreni depot.** Kod otvorenog depota predaju se efekti (dionice, obveznice, založnice, blagajnički zapisi) banci otvoreno ne samo na čuvanje nego i na upravu. Pod upravom razumijevaju se svi poslovi, koje zahtijeva priroda odnosnih efekata, da bi se u potpunosti zaštitila, sačuvala i izvršila sva prava njihova vlasnika (deponenta). Prema tome kod otvorenog depota efekata banka se, između ostaloga, brine za naknadne uplate nepotpuno uplaćenih efekata u određenim rokovima, za zamjenu privremenih efekata (međutomnica, certifikata) stalnima, za naplatu kupona o rokovima dospjeća, za zamjenu kuponskih araka, kad se ti iscrpe, za naplatu amortiziranih obveznica, za evidentiranje zgoditaka i t. d.

Za čuvanje efekata kao i za pojedine poslove oko uprave plaća se banci depozitna taksa (čuvarina) i inkasoprovizija prema ugovorenoj tarifi. S obzirom na veliki broj poslova oko uprave i kontrole efekata ovaj posao nije unosan za banke. One ga zato obično rade samo u vezi s drugim poslovima (kupnja i prodaja efekata, lombardni posao i sl.).

2. **Zatvoreni depot.** Kod zatvorenog depota preuzimlje banka od svojih klijenata zatvorene i zapečaćene pakete samo na čuvanje u svojim tresorima bez ikakve druge dužnosti, a uz naplatu čuvarine; visina se čuvarine ravna prema označenoj vrijednosti i zapremini omota. Osim vrijednosnih papira dolaze tu u obzir i drugi skupocjeni predmeti, zlato, srebro, nakit, dokumenti i dr.

Pravni odnosi između polagača (deponenta) i banke (depozitara) prosuđuju se po načelima građanskog prava o ostavnoj pogodbi (»depositum regulare«).

Iznajmljivanje *sigurnosnih pretinaca* (safe) po vladajućem mišljenju nije ostavna nego najmovna pogodba i ne ide ovamo. M. Š-ć.

DEPOZITI (prema lat. depositum »pohranjeno blago«, franc. dépôt) su u širem smislu svi novčani zajmovi, koje općinstvo u obliku uložaka podjeljuje banci, a koje je banka dužna pod određenim uvjetima i na zahtjev vratiti; u užem smislu d. su samo one svote, koje su uložene kod banaka na posebne depozitne račune, na koje banke već prema prilikama na tržištu, plaćaju najmanje kamate, a često uopće ne odobravaju kamata. Takav bankovni d. nije dakle štedni uložak, nego je to prolazni, lako pokretljivi novac — pričuva gotovine, koju poduzeća i poslovni ljudi mjesto u svojoj blagajni drže na računu kod banke. Korist je takvog ulaganja u tome, što je novac sigurno pohranjen i što se njime može uvijek lako i brzo raspolagati i obaviti plaćanja putem doznake odnosno čeka.

Značajka je depozitnog posla stalan odnos banke i njezina klijenta, koji je u tom poslu uvijek vjerovnik.

Po vremenu i načinu podizanja d-a razlikuju se: a) d. po viđenju (a vista), koji se mogu uvijek i bez otkaza podići; b) stalni d., koji se mogu podići samo nakon izminuća ugovorenog roka, do kojeg su uloženi u banku; c) d. uz otkaz, koji se mogu podizati samo uz otkaz, kojemu je rok unaprijed ustanovljen. Na depozite »a vista« banka plaća najmanje kamate uobičajene na tržištu, dok se stalni d. i oni s rokom ukamaćuju po ugovorenoj stopi, koja je to viša, što je depozit stalniji i otkazni rokovi duži, pa je prema tome i banka u mogućnosti da za njih izabere povoljniju upotrebu.

Veliku većinu d-a sačinjavaju obično d. »a vista«, koji, iako jako pokretljivi i nestalni, u svojoj ukupnosti tvore ipak za depozitnu banku jak izvor sredstava za kratkoročne kreditne operacije, jer u normalnim prilikama odliv s jednih računa nadoknađuje se prilivom na druge, tako da ukupan iznos d-a ostaje prilično stalan ili se tek u dužim razdobljima mijenja (isp. He II, str. 191.). M. Š-ć.

DEPOZITNE BANKE nazivaju se veliki novčani zavodi kojima je glavni posao, da prikupljaju časovito nezaposlene obrtne glavnice i štedne uloge, te ih koristonosno plasiraju u privredi putem kratkoročnih, većinom eskomptnih kredita. Osim toga te banke vrše značajnu ulogu kao posrednici u plaćevnom prometu.

Postanak većine evropskih, a naročito zapadno-evropskih d-ih b-a, pada na početak druge polovice 19. st. U to vrijeme pada i nagli razvoj industrije, prometa i trgovine, pa je to značajna prekretnica u gospodarskom životu Evrope. Osnutak mnogobrojnih industrijskih poduzeća i trgovačkih društava kao i pojačanje prometa ljudi i robe izazvalo je potrebu, da se osnivaju novčani zavodi, koji će povoljnim zajmovima potpomoći zamah privatne pobude, a u isto vrijeme poslužiti kao posrednici u plaćevnom prometu. Gotovih kapitala za te poslove nije bilo. Trebalo je dakle iz mnoštva sitnih glavnica pojedinaca, koje su nekorisno ležale raštrkane bilo po blagajnama industrijalaca, trgovaca i obrtnika, bilo po ormarima, slamnjačima i čarapama štediša (u Francuskoj čuveni »bas de laine«), stvoriti zamašne kapitale i staviti ih na raspolaganje poduzetnicima, kojima je potreban novac. Da se to uzmogne provesti, trebalo je najprije steći povjerenje poslovnoga svijeta i štediša i pružiti im najveću sigurnost za njihove uloške. To su izvršile velike d. b. tim, što su isključile iz svoga djelokruga sve poslove, koji nose spekulativan karakter ili su dugoročne naravi, a posvetile su se isključivo sigurnim kratkoročnim bankarskim poslovima, u koje ulaze: eskompt poslovnih mjenica, zajmovi na naloge (lombard), krediti na tekući račun i reportni krediti. Osim tih aktivnih bankarskih poslova vrše d. b. za svoju mnogobrojnu klijentelu čitav niz drugih usluga, koje sačinjavaju t. zv. neutralne bankarske poslove, kao što su: inkaso-poslovi (naplata mjenica, čekova i kupona), primanje vrijednosnih papira za čuvanje i upravu, vršenje burzovnih naloga, iznajmljivanje sigurnosnih pretinaca (safe dépôts) i sl.

Kako većina uložaka kod d-ih b-a nije vezana za kakav otkazni rok, jer ih ulagači mogu u svakom času povući, d. b. moraju posvetiti osobitu brigu, da održe potpuni likviditet svoje aktive. U tu svrhu d. b. drže znatne gotovine ili u vlastitim blagajnama, ili na računu kod novčane (emisione) banke i drugih zavoda. Ostali dio aktive mora biti takav, da se po potrebi može također brzo realizirati putem reeskompta, odnosno otkazom kredita.

Da što uspješnije izvrši te zadatke, mora d. b. postaviti svoje poslovanje prostorno na što širu osnovu. Odatle tendencija, da se poveća mreža podružnica i agencija, koje prikupljaju glavnice iz cijele zemlje, da ih onda središnjica uputi na mjesta, gdje se mogu upotrijebiti najpovoljnije.

Najčistiji oblik imaju engleske d. b., u znatnoj mjeri francuske b., dok u Njemačkoj prevladava oblik mješovite banke (isp. HE II. str. 92.—195.).

Struktura d. b. najbolje se vidi iz bilance jednog od velikih depozitnih zavoda:

AKTIVA		PASIVA	
(u milijunima franc. franaka)			
Gotovina i potraživanja dd banaka . . .	1,916,8	Dionička glavnica . .	400,0
Mjenice i bonovi narodne obrane	7,773,8	Pričuve	800,0
Zajmovi na zalogu i report	341,8	Ulošci po viđenju . .	4,613,1
Dužnici	2,912,7	Ulošci s rokom	6,487,0
Vrijednosni papiri . .	3,4	Dospjeli bonovi i računi	312,5
Razna aktiva . . .	6,9	Akcepti	247,7
Nekretnine	35,0	Razna pasiva	22,5
		Dobitak (s prijenosom iz prijašnjih godina) .	107,6
Suma aktive	12,990,4	Suma pasive	12,990,4

Opseg poslovanja najvećih engleskih, njemačkih i francuskih banaka pokazuje ova skrižaljka (prema stanju od 31. XII. 1936):

Banka	Broj podružnica	Glavnica	Pričuve	Zbir bilance
		(u milijunima engl. funti)		
Midland Bank	2092	14,2	11,5	532,7
Lloyds Bank	1900	15,8	9,0	465,1
Barclays Bank	2100	15,9	10,3	464,9
Westminster Bank	1055	9,3	9,3	408,2
National & Provincial Bank	1350	9,5	8,0	348,0
		(u milijunima RM)		
Deutsche Bank und Diskonto-Gesellschaft	446	130,0	28,0	3064,8
Dresdner Bank	327	150,0	19,5	2431,6
Commerz- und Privat-Bank	356	80,0	10,0	1378,3
Reichs-Kredit-Gessellschaft	—	40,0	20,0	501,2
Berliner-Handels-Gesellschaft	—	28,0	10,0	276,6
		(u milijunima franc. franaka)		
Crédit Lyonnais	1372	400,0	800,0	11971
Société Générale	1450	322,0	390,0	10383
Comptoir National d'Escompte	530	400,0	443,0	8522

Uloga je d-ih b-a u gospodarstvu svake zemlje vrlo značajna. Svojom organizacijom, uređajem poslovnica, mnoštvom podružnica i poslovnih veza, susretljivošću prema ulagačima i razmjernom jeftinoćom svojih usluga one su uspjele prikupiti goleme glavnice. Banke te kapitale, s jedne strane, oplođuju plaćajući na njih kamate, a s druge strane vraćaju ih dobrim dijelom poslovnom svijetu, koji treba te glavnice za nesmetan rad, razvoj i napredak.

LIT.: A. Weber, *Depositenbanken und Spekulationsbanken*, München i Leipzig 1938; F. Marsal, *Encyclopédie de Banque et de Bourse*, Pariz 1928; Hoffmann, *Handbuch des gesamten Kreditwesens*, Berlin 1937; Société des Nations, *Les banques commerciales et centrales 1937/38*, Ženeva 1938; F. Weil, *Europäische Banken*, Prag 1938. M. Š-ć.

DE PREDIS (ili **Preda**), **Giovanni Ambrogio**, ✻ Milan oko 1455, † poslije 1508, talijanski slikar. Proizišavši iz Boltraffijeva umjetničkoga kruga pokazuje isprva arhaičan izraz i tvrdu paletu. Kad se Leonardo da Vinci preselio u Milan, surađuje De P. s njime tako usko, da je za neke radove i danas sporno, tko ih je od njih izradio (na pr. krakovsku »Djevojku s hermelinom«); nesumnjivo je D. P. izradio neke pojedinosti na Leonardovim autentičnim radovima (na pr. anđela s lutnjom na glasovitoj londonskoj »Madoni u pećini«). Čini se, da su zajednički izradili i ženski lik u profilu (u ambrozijanskoj galeriji). Bianka Maria Sforza, žena cara Maksimilijana I., pozove De P-a 1493 na dvor u Innsbruck, te za nju izradi više djela; kasnije izradi za Maksimilijana tapete (1498), a 1502 naslika i njega sama u profilu (Beč, Dvorski muzej). Očito se slikar najjače iživljavao u portretima (na pr. portret Archinta 1494, London). Bit će, da je s nekim majstorima surađivao i na t. zv. Pala Sforzesca. — Njegov rano preminuli gluhonijemi brat *Christoforo* († 1586) pokazao se kao ljubak slikar minijatura.

LIT.: W. v. Seidlitz, *A. P. und L. da Vinci*, Jahrb. Kunsthist. Samml., XXVI, Beč 1906; B. Berenson, *North Italien painters of the Renaissance*, 1907. F. C.



G. A. DE PREDIS, Portret (navodno Beatrice d'Este) Milan, Pinacoteca Ambrosiana

DEPRESIJA (od lat. deprimere »potisnuti«) u psihologiji i psihopatologiji znači kvantitativno sniženje općeg čuvstvenog stanja, a s time u vezi i sniženje sveukupnih duševnih očitovanja. Kod svakog pojedinca postoji neka prosječna čuvstvena položina, raspoloženje, ćud kao izraz svih aktualnih čuvstava. Kod prosječno zdravog, aktivnog i duševno smirenog čovjeka to je stanje lakog zadovoljstva. Ali i u svagdanjim, običnim, redovitim prilikama ta srednja čuvstvena položina koleba i prema dolje i prema gore. A i posve zdravi ljudi razlikuju se međusobno po visini i dubini svojeg raspoloženja. Znatnije i duže spuštanje te čuvstvene položine prema negativnoj strani, značajno je za d-u. Tada kao niža, tjelesna, vitalna čuvstva, koja najviše odlučuju kod stvaranja osnovnog raspoloženja, dolaze: općenita neugoda, tromost, osjećaj težine, a kao viša: žalost, strah, nezadovoljstvo, beznadnost, briga, očajanje, jed; gubitak samosvijesti; kajanje, preponiznost, osjećaj krivnje; gubitak simpatije, povjerenja, zanimanja; osjećaj neprijateljstva, razočaranja, bešćutnosti i osiromašenja. Takva čuvstvena d. odrazuje se, iradiira na misaono i na voljno područje duševnoga života. Ovdje nalazimo kočenje, usporeni tok voljnih doživljaja i izražaja: turoban, potišten izgled i držanje, siromaštvo kretnja, oskudicu voljnih pobuda i čina; kočenje toka i suženje sadržaja misli. Mišljenje je usporeno, siromašno; misli su sužene oko nekoliko turobnih sadržaja, od kojih je najčešći besmislenost života, napose vlastitoga. D. može imati različne stupnjeve intenziteta i različno trajanje. Kao umjerena i kratkotrajna reakcija na neki neugodni doživljaj, koji možemo normalno psihološki shvatiti, ne spada u područje psihopatologije. Ovamo dolazi, kad su joj intenzitet ili trajanje neobični, a napose, kad ne nastaje kao reakcija na vanjski uvjetovani doživljaj, već kao izraz bolesne konstitucije ili duševne bolesti. Ima ljudi — depresivni psihopati, depresivni tipovi, depresivne psihične konstitucije, — kojima je prosječna čuvstvena položina trajno niska.

U psihijatriji označujemo pod d. u užem smislu sindrom, skup bolesnih psihičkih simptoma. Glavni je znak tuga, žalost, često s notom straha i kočenjem u mišljenju i djelovanju: oslabljena je pobuda i sposobnost odluke, mišljenje je turobnog sadržaja, mučno, često blijedo i bezbojno; postoji otešćano prisjećanje. Žalosno raspoloženje bojadiše tmurno sva životna iskustva, prošlost i budućnost. U teškim d. nalazimo beznadnost, grižnju savjesti, pa i lude misli zgriješenja, osiromašenja, krivnje i bezvrijednosti, i odatle volju za samoubojstvom, te hipohondrijskog karaktera sve do grotesknosti.

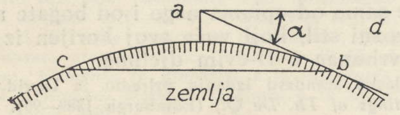
Kod napose predisponiranih osoba, a kao izraz reakcije na neugodne duševne doživljaje, nalazimo d-u kao t. zv. psihogenu reakciju, koja po svojem intenzitetu i trajanju ima značajke prave psihoze, duševne bolesti. U lakšim oblicima očituje se takva reakcija kao različna neurotska stanja.

D. je najčešće izraz posebne duševne bolesti: manično-depresivnog ludila. Ova se javlja na mahove, u fazama

jednom kao manija, a drugi put kao d. Ova je često vrlo duboka, traje po nekoliko mjeseci, a kao i druge faze te bolesti ponavlja se tokom daljeg života. Sama bolest nastaje na osnovu unutarnjih uvjeta. ide u grupu funkcionalnih psihoza, gdje ne nalazimo grubih anatomskih podloga bolesti. Misli se, da je izraz posebne nasljedne bolesne konstitucije, gdje se onda javljaju smetnje u žlijezdama s unutarnjom sekrecijom i u izmjeni tvari. (Takva jedna duboka depresivna faza naziva se i melankolijom.) D. dolazi i kod organskih oboljenja mozga, kod paralize, epilepsije, staračkih psihoza, pa i kod shizofrenije, osobito u početku.

Liječenje spada stručnjaku, a zbog pogibli samoubojstva često treba bolesnike smjestiti u zatvoreni zavod. Z. S.

2. **D. probave** nastupa, kad se domaće životinje hrane hranom, u kojoj ima nerazmjerno više ugljičnih hidrata nego probavljive bjelančevine. Pogotovo će doći do d. p., ako se radi samo o onim ugljičnim hidratima, koji su većim dijelom neprobavljivi. Kod preživača nastupa d. p. već kod odnosa: bjelančevine : ugljikohidrati 1 : 10—12, dok na pr. kod svinja i uz daleko širi hranidbeni omjer nije bilo moguće zapaziti znakove d. p. Depresiju probave može izazvati i pretjerana količina masti u krmi (iznad 100 gr. na svakih 100 kg. žive vage kod svinja). Depresija probave nastupa naročito upadno, kad domaće životinje hranimo krmom koja obiluje celulozom, kao piljevina, četina i t. d. I. Š.



a — oko promatrača
ab — tangenta
cb — prividni horizont
ad — horizontala
α — depresija

3. **D. u plovidbi** ili dubina horizonta, u pomorstvu je kut između tangente, povučene iz oka promatrača na crtu prividnog horizonta i horizontalne ravnine, koja prolazi okom promatrača. D. je posljedica okruglosti zemlje i raste s visinom stajališta. Ona dolazi u obzir kod mjerenja visine sunca ili zvijezda nad horizontom, kako bi se mogao ustanoviti položaj broda astronomskim računom. Od izmjerene visine mora se odbiti iznos depresije, da se dobije prava visina. F. S-ć.

4. **D. u meteorologiji** u širem smislu riječi svako područje relativno niskog barometrijskog tlaka. Depresije mogu na Zemlji zapremati vrlo velika područja, a promjenljiva su oblika i veličine. Pretežno uzevši prekrivaju one skoro stalno ekvatorijalni pojas, velike dijelove umjerenih pojasa i polarnih područja. Izrazite depresije leže u zimi kao t. zv. »akcioni centri« u umjerenom pojasu nad nekim dijelovima velikih oceana (Island, Aleutsko otočje, Indijski arhipelag), dok one ljeti prekrivaju većinom centralne dijelove velikih kontinenata. M. Ko.

5. **D. u geografiji**, zove se nisko područje zemljine površine, koje je ispod razine mora, a u širem smislu svaka udubina uopće (na pr. u gorovitim zemljama). D. može biti posljedica tektonskih gibanja rasjednih lomova epirogenetskih spuštanja i nabiranja. Imade obalnih i sredozemnih d. Najčešće su u suhim krajevima Zemlje. Najveće su d-e Kaspijsko jezero, veliko kao Skandinavija (razina mu je 26 m ispod razine Crnog mora, a najveća dubina 1124 m) i Mrtvo more s udubinom duž rijeke Jordana (Ghor); razina Mrtvog mora je 394 m, najveća dubina 793 m pod razinom Sredozemnog mora. U vlažnim krajevima Zemlje d-e su ponajviše pokrite vodom i pretvorene u jezera kojima je razina iznad morske, pa se zovu *kriptodepresije* (na pr. neka jezera uzduž istočnih obala Jadrana, u južnim Alpama, Ladoga u Kareliji). U primorskim pokrajinama Nizozemske i susjednih zemalja ima d. koje su ljudi nasipima odijelili od mora i tako ih čuvaju od valova i plime. N. Ž.

6. **Depresija u fizici → Kapilarnost.**

7. **D. horizonta → Horizont.**

8. **D. u gospodarstvu → Konjunktura, krize.**

DEPRESSARIA NERVOSA, kuminov ili kimov moljac, leptirić, raskriljen 21 mm, crvenkastih prednjih i sivih stražnjih krila. Svijetlozelena gusjenica je na glavi, prsnim nogama i zatiljku crna s crvenožutim rubom i s crnim bijelo prstenastim bradavkama, živi od svibnja do kolovoza u cvijeću i plodištima kumina te je vrlo štetna, a kukuljica miruje u kuminovoj stabljici. K. B.

DEPRETIS, Agostino, ✳ Mezzana Corti-Bottarone (Pavia) 13. I. 1813, † Stradella 29. VII. 1887, talijanski državnik. Pravne nauke svršio je 1834 na sveučilištu u Paviji. G. 1847/8 jedan je od vođa liberalnog pokreta u pokrajini Voghera i član ljevice sardinskog parlamenta nakon uvođenja ustava. Kao odlučan branitelj ustavnih sloboda postade doskora vođom demokratske opozicije, u redovima koje se nalažahu kao njegovi drugovi u borbi A. Brofferio i U. Rattazzi. Surađivao je u listu Concordia, a s C. Correntijem i drugima osnovao je list *Progresso.* Bio je u vezi s Mazzinijem. Glasovao je protiv Krimske ekspedicije i kritizirao politiku Cavourova ministarstva, u prvom redu u pitanjima carinske i financijske politike. G. 1859 postade guverner Brescie, a 1860 Garibaldijev prodiktator na Siciliji, gdje se odlučno zalagao za pripojenje otoka kraljevini Italiji. Zbog sukoba s Crispijem, generalnim tajnikom diktature, odstupi i vrati se u Turin. Od ožujka do prosinca 1862 stajaše na čelu ministarstva za javne radove u kabinetu Rattazzija, a 20. VI. 1866 uoči objave rata, postade ministar mornarice u kabinetu Ricasolijevu. Iako je njegovo djelovanje uglavnom bilo ograničeno na upravne poslove, ipak je imao svoju riječ i kod toka događaja, koji su doveli do talijanskog poraza kod Visa. Povodom ministarske krize, ostavi 1867 ministarstvo mornarice i preuze ministarstvo financija, koje je zadržao do konačnog pada Ricasolijeva ministarstva 10. IV. 1867. Nakon Rattazzijeve smrti 1873 postade predsjednikom stranke, a iza odstupa Minghettijeva konzervativnog kabineta dođe vlast u ruke prvog ministarstva ljevice s D-om kao predsjednikom 25. III. 1876. Premda stranka bijaše znatno ojačala kod novih izbora u listopadu 1876, ministarstvo je ne mogaše držati na okupu. Skrajnji dio ljevice prijeđe u opoziciju; vladi se upisivaše u grijeh preveliko popuštanje u crkvenoj politici, ali se povodom čestih protucrkvenih demonstracija i odnosi s Vatikanom postepeno pogoršavahu. D. odstupi 8. III. 1878, no 12. XII. iste godine postade opet predsjednik ministarskog vieća zadržavši i lisnice vanjskih i nutarnjih poslova. Ta se vlada nakon Berlinskog kongresa 1878 nastojala približiti centralnim silama, da tako ublaži izolaciju, u kojoj se Italija tada našla. Nepovoljne gospodarske prilike nastojala je vlada poboljšati gradnjom željeznica i cesta. Povodom spora između komore i senata zbog poreza na mljevenje D. odstupi u studenom 1879 i zadrža u kabinetu Cairolija lisnicu unutarnjih poslova. Kad Cairoli zbog francuskog protektorata nad Tunisom 1881 odstupi, D. postade ponovno ministar predsjednik i dovede do prvog Trojnog saveza s centralnim silama od 20. V. 1882. Udešavajući svoju politiku prema duhu tog saveza suzbijao je iredentističke pojave, koje su osobito ojačale nakon smaknuća Tršćanina Guglielma Oberdanka. S vremenom je napustio svoje radikalne poglede i u suradnji s umjerenim elementima desnice i ljevice započeo politiku brisanja stranačkih krajnosti nazvanu *trasformismo.* Pitanje kolonijalne ekspanzije dovede do opozicije glavnih predstavnika historijske ljevice, t. zv. *pentarhije* i nekih republikanaca. Vladina kriza od 29. VI. ojačala je D-ovo ministarstvo, koje je 1887 uspjelo postići znatno povoljnije uvjete za Italiju unutar Trojnoga saveza. Kod rekonstrukcije kabineta 1887 dovede D. u nj Crispija i Zanardellija, što je bio njegov posljednji politički uspjeh, jer je iste godine umro.

LIT.: A. Breganze, *A. D. e suoi tempi*, Padova 1894; P. S. Massimo, *A. D.*, Napulj 1887; J. Grabinski, *A. D.*, Bruxelles 1890; S. Cilibrizzi, *Storia Parlamenture, Politica e Diplomatica d'Italia, Da Novara a Vittorio Veneto* II., Milan-Rim-Napulj 1925. J. N.

DEPREZ, Marcel, ✳ Chatillon s. Loing 19. XII. 1843, † Vincennes 13. X. 1918, elektrotehničar; profesor za industrijsku elektrotehniku na Conservatoire national d. arts & métiers u Parizu; član francuske akademije. Radio je na prijenosu električne energije pomoću stalne visoke napetosti. Izumio: galvanometar s pokretnim okvirom (zajedno s d'Arsonvalom), prekidač, elektrodinamometar. M. K.

DEPSIDI (grč. δέψειν »strojiti, činiti«), prirodne fenolske tvari, po kemijskom sastavu srodne treslovinama i taninu. D. su esteri aromatskih oksikiselina. E. Fischer povezao je dvije i više molekula oksikarbonskih kiselina

zajedno i načinio tako umjetne depside. Ako su dvije molekule zajedno, zovu se ti spojevi d., ako su tri, zovu se tridepsidi i t. d. Neki se takvi spojevi nalaze u lišajevima. D. su kiselih svojstava, otapaju se u bikarbonatu, stvarajući soli. S preobilnim se alkalijama cijepaju. U lišajevima se nalaze d. u slobodnom stanju, osobito u vrstama Lecanor, Roccella i Everia, po kojima dobiše i nazive. Važan je također didepsid m-galoilgalusova kiselina, koji dolazi u kristalnom stanju i topi se kod 285°. M. D-ć.

DEPUTAT je onaj dio ugovorene plaće za rad, koji se daje u naravi, a ne u novcu. D. dobivaju svećenici od patronata, učitelji, činovnici i t. d. na gospoštijama, a naročito sluge i niži namještenici. Opseg je deputata različit, ali je redovno tolik, da se »deputatist« zajedno s obitelju može opskrbiti stanom, hranom, ogrjevom i svijetlom, dok mu je gotov novac morao dostajati za ostale životne potrebe. O. F-š.

DE QUINCEY, Thomas, ✻ Manchester 15. VIII. 1785; † Edinburgh 8. XII. 1859, engleski književnik. Kao dijete imao je veliku ljubav za misterioznu i fantastičnu književnost. G. 1802 pobjegao je iz škole, lutao u oskudici po Walesu i Londonu, dok se nije izmirio sa svojima i pošao učiti u Oxford. Nauke nije svršio, ali je mnogo čitao englesku književnost i njemačke metafizičare. U Oxfordu je prvi put (1804) okusio opium iz zdravstvenih razloga, te ga odtada stalno uživao. G. 1809 sprijateljio se u Grasmereu s pjesnikom Wordsworthom, s Coleridgeom i Southeyjem. Već 1820 otišao je u London, gdje ga je lijepo primio Lamb i uveo ga kao suradnika u »London Magazine«. Prvi njegov javni rad bilo je izdavanje lista »Westmoreland Gazette« (1819—20). U tom je listu 1821 počeo objavljivati prvi dio svoga glavnog djela *Confessions of an English Opium Eater, being an Extract from the Life of a Scolar* (1822 izašlo u zasebnoj knjizi). G. 1825 vratio se u Grasmere, a pošto je postao suradnikom i Edinburškog lista »Blackwood«, to se 1830 preselio u Edinburgh, gdje je ostao do smrti, živeći vrlo skromno i povučeno.

D. je živio od pera. Njegov se vrlo obilan književni rad, osim romana *Klosterheim* (1832) i *The Logic of Political Economy* (1844), sastoji od eseja i prigodnih članaka, kojih se broj penje na 150. Ti su eseji i članci u mnogim časopisima i listovima. G. 1853 počeo je D. sam izdavati svoja cjelokupna djela, pa je za tu prigodu vrlo mnogo proširio svoje »Ispovijedi...«. U predgovoru podijelio je svoja djela u tri skupine: U prvoj su zabavna djela: to su njegova pričanja i *Autobiographic Sketches*, koje čine oko 30 članaka; drugu skupinu čine povijesna djela: od naučnih istraživanja kao *The Caesars, Charlemagne, Cicero, The Essenes* do pripovjedalačkih djela *Flight of a Tartar Tribe* (1837), *The Spanish Military Nun* (1847) i t. d.; treća skupina sadrži glavna djela *Confessions..., Suspiria de Profundis* (1845) i *The English Mail Coach* (1849). David Masson u svom izdanju D-evih sabranih djela dao je još točniju podjelu, te je uveo još četiri skupine, i to: spekulativni i teološki eseji; članci o politici i političkoj ekonomiji; teorija književnosti i kritika (tu se ističe esej *On Style*); priče, roman i ostali prozni sastavci. Između svih tih mnogobrojnih djela, koja kao cjelina daju njegovu književnu vrijednost, treba spomenuti: *Our Ladies of Sorrow, Daughter of Lebanon;* prijevod Lessingova »Laokoona« (1826); eseje *On the Knocking at the Gate in Macbeth* (1823), *On Rhetoric* (1828), o Goldsmithu, o Popeu, o Shakespeareu (1838); eseje o njemačkoj književnosti: o Richteru, o Herderu, o Kantu i dr.; *Reminiscences of the English Lake Poets* (1834); *The Philosophy of Roman History* (1839). Najbolje je poznat po svojim Ispovijedima, gdje s naročito kićenim proznim stilom, nazvanim »proznim pjesništvom«, prikazuje svoj život i sanjarenja, ali ne samo od opiuma nego i od bogate mašte. Tako je kićeni prozni stil, koji vuče svoj korijen iz 16. st., dosegao svoj vrhunac u D-evim djelima.

BIBL.: Englesko standard izdanje priredio je David Masson: *The Collected Writings of Th. De Q.*, (Edinburgh 1889—90).

LIT.: D. Masson, *Th. De Qu.* (1881); A H. Japp, *Th. D.: his Life and Writings* (1879); J. Hogg, *De Q. and his Friends* (1895); Dunn, *De Quincey's Relation to German Literature* (1901); H. S. Salt, *De Quincey* (1904). R. F.



THOMAS DE QUINCEY, Portret J. Watsona-Gordona
London, National Gallery

DERA, Đorđe, ✻ Novi Sad 1844, † Novi Sad 1917, profesor. Svršio je pravo u Pešti i neprekidno do 1905 bio nastavnik srpske gimnazije u N. Sadu. Bavio se književnošću i naukom. Glavna su mu djela: *Uspomene iz Italije*, N. Sad 1891; *Srpsko-madžarski i madžarsko-srpski rečnik* (zajedno s Brančićem), 1894; *Agrarni pokreti u starom Rimu*, 1901; *Kvint Horacije Flak*, 1913; *Kornelije Tacit, rimski velikan, filozof i istorik*, 1913. R. M.

DE RADA, Girolamo, ✻ Makji (Macchia) (provincija Cosenza, Kalabrija) 29. XI. 1814, † Makji 25. II. 1905, albanski pjesnik, potomak starih albanskih iseljenika, koji u Italiji do danas očuvaše svoj jezik. Kao sin seoskoga župnika posjećivao je kolegij S. Adriano u susjednom mjestu S. Demetrio Corone, koji je služio odgajanju albanske mladeži. Učio je pravo u Napulju, sudjelovao je 1848 u revolucionarno-liberalnom pokretu protiv Bourbonaca. Ove se godine vratio u rodni kraj, gdje je, s malo iznimaka, ostao do smrti.

Njegov je književni rad mnogostruk. Mladenačka djela piše talijanski: *Odisse* (1847), mali spjev albanskog sadržaja, drame *I Numidi* (1846) i *Sofonisba* (1898), koje trpe od nepoznavanja jezika. Zajedno sa sinom Giuseppom sastavio je 1870 i danas još vrijednu gramatiku albanskoga narječja u Kalabriji: *Grammatica della lingua albanese.* Zbirka, koju su izdali 1866 on i Nicolò Jeno dei Coronei, pod naslovom *Rapsodie d'un poema albanese*, važna je za proučavanje narodnih pjesama talijanskih Albanaca. Za postavljanje albanskoga pitanja na dnevni red značajan je njegov časopis *Fiamuri Arbërit* (Albanska zastava, 1883—87).

Idiličkoelegijski spjev *Milosaat* (1836), njegovo je glavno mladenačko djelo, koje ga je učinilo najboljim pjesnikom albanske književnosti. Tu je pjesnik u ruho ljubavne idile, prenesene u albanski srednji vijek, zaogrnuo svoj romantički doživljaj s namjerom, da oživi junačko doba Skenderbegovo (1404—68) i tadašnje bojeve Arbanasa s Turcima. Građu je crpio iz narodnih pjesama talijanskih Albanaca, koje prikazuju isključivo bojeve 15. stoljeća i iseljivanje Albanaca u Italiju. Poređenje de Radina spjeva (i kasnijih mu djela) s ovim narodnim pjesmama pokazuje njihovu usku srodnost, i u motivima i u metrici. Kako se njegov pučki jezik, premda pjesnički prekaljen, osniva na lokalnom narječju, ne može vrijediti kao opće dobro današnje albanske književnosti.

U istom pravcu kao Milosaat kreću se i drugi njegovi spjevovi. To su epske pjesme s umetnutim dramatskim dijalozima poput onih narodnih pjesama, što ih je sam sakupio: *Canti di Serafina Thopia* (1843), prerađene 1897 pod talijanskim naslovom *Uno specchio di Umano transito; Storie d'Albania dopo il 1460* sa četiri pjesničke pripovijetke, *Anmaria Ceminiate, La Notte di Natale, Adine, Videlaide; Scanderbeccu i pa-faan* (Nesretni Skanderbeg). Uza sve to, što su to vrijedni fragmenti u osnovi genijalno koncipirani, zaostaju za Milosaatom.

De R. je pravi romantički pjesnik. Živeći u vremenu, kad se je romantika širila iz Njemačke i Francuske po jugu, jugoistoku i istoku Evrope, predao se posve struji vremena. Odatle kod njega subjektivizam i autobiografske crte, zatim bježanje u srednji vijek, veličanje narodne prošlosti, ljubav prema velikim povijesnim događajima. Ovoj historijskoj romantici pridružuje se još čežnja iseljeničkoga potomka za prvobitnom domovinom, kao i kod drugih talijansko-albanskih pjesnika. Romantici odgovara i povezanost s narodnom pjesmom, osobito naivnost i čar starine. Posebno se pokazuje kao romantički balkanski pjesnik u tome, što nastoji spojiti pjesmu i život u smislu romantičko-političkoga djelovanja u službi svoje domovine. To je jedna od bitnih crta kod svih književnika manjih naroda jugoistočne Evrope u 19. st.

BIBL.: *Hieronymi d. R. carmina italo-albanica quinque*, transcripsit, vertit, glossario instruxit Theophilus Stier, Brunsvigae 1856; M. Marchianò, *Poemi albanesi di G. d. R.*, Trani 1903; Isti, *G. Uniade*, Canto inedito di G. d. R. nella traduzione juxtalineare, Foggia 1906; V. G. Gualtieri, *Milosao*, romanzo lirico albanese di G. d. R., Lanciano 1917; E. Çabej, *Elemente të gjuhësisë e të literaturës shqipe*, Tiranë 1936; d. R. J., *Milosaai*, piesë të zgjedura e të komentuara prej dr. N. Ressulit, Tiranë 1939.

LIT.: Th. Stier, *Die Albanesen in Italien und ihre Litteratur*, Allg. Monatss., 1853; D. d'Istria, *Les Écrivains albanais de l'Italie méridionale*, Indép. Hellén., 1867; G. Meyer, *Über Sprache und Literatur der Albanesen*, Nord und Süd XXIV (1883), 211—226; M. Marchianò, *L'Albania e l'opera di G. d. R.*, Trani 1902; V. G. Gualtieri, *G. d. R.*, poeta albanese, Palermo 1930; G. Petrotta, *Popolo, lingua e letteratura albanese*, Palermo 1932. E. Ç.

DERA-GHAZI KHAN, 1. okružje u zapadnom Punjabu, sjeverozapadna Indija. Prostire se po aluvijalnoj ravnici s desne strane srednjeg toka Inda. Klima je dosta suha, s velikim temperaturnim kolebanjima. Na 13.632 km² živi 491.044 stan. (1931), koji se bave poglavito ratarstvom.

2. Glavni grad istoimenog okružja, koji je često ugrožavan pomjeranjem Indova korita. Poznat je po filigranskim radovima, izradi predmeta od svile i pamuka i trgovini indigom. Stanovništvo je većinom muslimansko. M. Š.



ANDRÉ DERAIN
Autoportret iz god. 1913.

DERAIN, André, ✻ Chatou (Seine-et-Oise) 10. VI. 1880, francuski slikar. Učio je najprije za inžinira u École centrale u Parizu, ali se doskora posvetio slikarstvu. Isprva je imao zajednički atelijer s Vlaminckom, a kasnije je učio kod Carrièra. G. 1905 izlaže u Salonu des Indépendants s »fauvistima«. Od 1908 približava se kubistima, ali se ipak ne može smatrati njihovim predstavnikom. Jak utjecaj vrši na nj Cézanne (oštrina crteža, jasnoća konstrukcije). Sudjeluje u prvom svjetskom ratu, nakon kojega se vraća slikarstvu i u krajolicima i aktovima izrađuje svoj stil, obilježen prigušenošću boja, osobito smeđih, i snažnim obujmom. D. je također vrstan scenograf pa je izradio nacrte za balete S. Djagileva.



ANDRÉ DERAIN, Okolica Saint-Maximina
Zbirka Paul Guillaume

DERANSKO JEZERO, leži u niskom i močvarnom kraju, s lijeve strane Neretve, a istočno od Gabele. Površina se mijenja prema količini oborina i pritjecanju vode. Zimi prima i velike količine vode iz periodičnih vrela na istočnom kraju, tako da mu se površina izdigne i spoji sa Svitavskim blatom, od kojega ga rastavlja vapnenački greben Ostrovo. Ljeti se veliki dijelovi pretvore u močvarno zemljište s barama, a samo jezero se povuče u najniži istočni dio te mu površina iznosi tek oko 4.5 km². S Neretvom ga spaja vijugava Krupa. Kraj je obrastao hidrofilnim biljem, u kome živi dosta močvarnih ptica i različitih riba, dok je malarija, koja je prije harala, u novije doba uglavnom potisnuta.

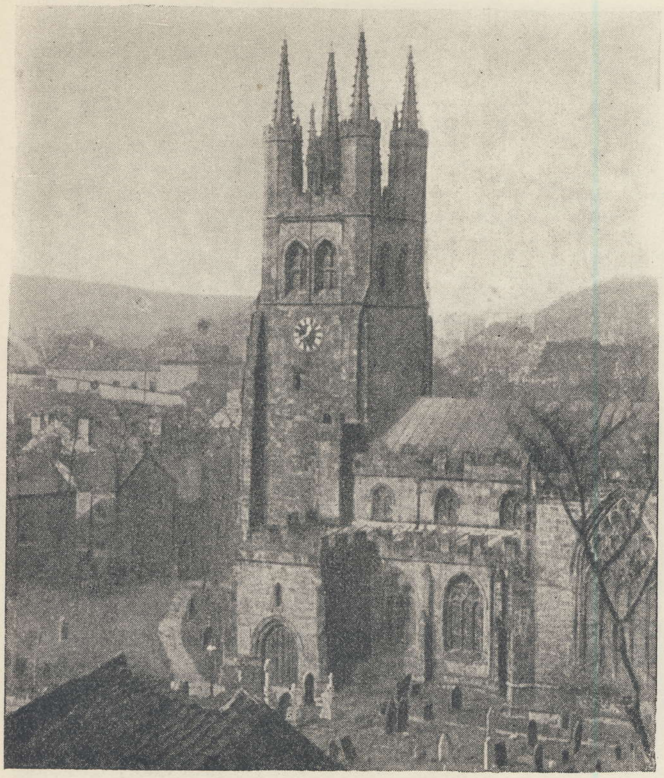
DERBENDDŽIJE (od turskog derbend »klanac«) su bili čuvari putova i provodnici putnika u visokim planinama u Turskoj (→ i martolozi). Za tu službu imali su neke povlastice i bili prosti od nekih poreza. Prema opisu Ali-čauša iz Sofije jedna vrsta d-a imala je i timare. Ako bi se na putu, koji oni čuvaju, desila putnicima kakva šteta, d. su je morali naknaditi. Pri prolazu putnikâ oni su udarali u bubanj, da bi navijestili, da je put osiguran. Njihova se jedinica zvala »bubanj« (tabl; daul) i imala je 30 momaka. Ima više mjesta u Bosni, koja se zovu Derventa, na pr. Derventa kod Bos. Broda, kod Sarajeva i kod Vlasenica.

LIT.: R. Muderizović, *Rasprava Ali-Čauša iz Sofije o spahijskoj i timarskoj organizaciji*, Kalendar »Gajret« za 1937. B. Đ.

DERBENT (turski znači »klanac«), grad i luka na Kaspijskom moru, podno Kavkaza, u Dagestanskoj autonomnoj republici. Ima 23.111 stan. (1926), većinom Tatara, Armenaca i Židova. Grad je na lijepom položaju izgrađen amfiteatralno, a iznad njega je stara tvrđava. Tu je počinjao Kavkaski zid, dug 150 km, koji su podigli Sasanidi u 6. st., da zaštite Perziju od provala sa *S*-a. Od zida su se očuvale ruševine.

LIT.: Camena d'Almeida, *Russie*, u Vidal de la Blache-Gallois, *Géographie universelle*, Pariz. Z. D-i.

DERBY, 1. grad u Engleskoj, na rijeci Derwent, 142.406 st. (1931), slobodni grad od 1206. Znamenitije su građevine: crkva sv. Petra (kasna gotika) i Svih Svetih (All Saint's) sa zvonikom iz 16. st. Početkom 18. st. D. dobiva veleobrt svile i porculana. Danas ima važan veleobrt motora (Rolls-Royce), koža, čarapa. Glavno je mjesto istoimene grofovije (Derbyshire), koja ima (1931) 757.332 st i 2666 km², a gorovita je i bogata rudama.



DERBYSHIRE, Katedrala u Tideswellu

2. Grad u USA (država Connecticut), na ušću rijeke Naugatuck. Broj stanovništva je u opadanju (10.788 g. 1930 prema 11.238 g. 1920). Utemeljen je 1620 kao mjesto za trgovinu s Indijancima, pod imenom Paugasset. Ime D. dobio je 1675.

3. Luka u zapadnoj Australiji, u zalivu King Sound.

DERBY, engleski grofovi. Prvi put je taj naslov podijelio engleski kralj Stjepan 1138 Robertu od Ferrersa. Njegova je porodica, pored mnogih drugih titula, nosila taj naslov do 1266, kad su zbog sudjelovanja u pobuni protiv kralja Henrika III. oduzete jednom članu te porodice sve časti. G. 1337 naslov je vraćen porodici Ferrers, a ženidbom sina kralja Eduarda III. Johna od Gaunta s kćerju Henryja od Ferrersa prešao je naslov na kraljevu porodicu, te ga je nosio i Gauntov sin, kralj Henrik IV. G. 1485 dobila je taj naslov porodica Stanley, koja ga drži do danas. R. F.

DERBY, engleska konjska utakmica, na kojoj sudjeluju samo trogodišnjaci, kobile i ždrijepci, koji se poslije upotrebljavaju za rasplod. U Engleskoj postoji d. već od 1780, kad ga je uveo lord Derby. Održava se početkom lipnja u Epsomu blizu Londona na 2400 m. Za prvog svjetskog rata nije bilo tih utrka, inače postoje u svim državama Evrope te u USA. U Italiji održava se d. u Rimu od 1884, u Parizu od 1836, u Njemačkoj od 1869, u Beču od 1868, a u USA u Kentucky od 1875. D. utrke održavaju se i kao kasačke na kolima. F. B.

DERBY, Edward Geoffrey Smith Stanley, ✳ Knowsley (Lancashire) 29. III. 1799, † Knowsley 23. X. 1869, engleski državnik i političar, 14. grof Derby. U parlamentu se vrlo rano istakao svojim govorima, te je nakon govora protiv Humeova prijedloga o uređenju irske crkve stekao glas najjačega govornika Donjeg doma. U političkom životu bio je predstavnik konzervativizma, iako je za vlade vojvode Wellingtona (1828—30) bio u opoziciji ističući svoj liberalizam. G. 1830 imenovan je glavarom tajništva za Irsku. Bio je pristalica zakona »Reform Bill«. Položaj mu je u Irskoj bio vrlo težak zbog neprekidne borbe s O'Connellom, vođom Iraca. G. 1833 imenovan je državnim tajnikom za kolonije, te je u jednom od svojih najboljih govora (14. V. 1833) iznio zakon za oslobođenje robova u Zapadnoj Indiji. Povodom zakona o irskoj crkvi razišao se s vladom, potpuno se odvojio od liberala i prešao konzervativcima. Kad je na vlast došla konzervativna stranka, prihvatio je (1841) ministarstvo za kolonije. G. 1844 ušao je u Gornji dom, tamo pomagao Peela, sve dok nije prihvaćena politika slobodne trgovine. G. 1851 naslijedio je od svog oca naslov lord Derby, 1852 sastavio prvu svoju vladu. Za druge svoje vlade (1858—59) proveo je nekoliko važnih zakona. Sedam godina kasnije sastavio je treću vladu. Zbog slaba zdravlja povukao se (1868) i predao vodstvo stranke i vladu Disraeliju. U vrijeme između druge i treće vlade bavio se klasičnim naukama i prevođenjem. Uspjeh prijevoda *Translations of Poems Ancient and Modern* (1862) potakao ga, da nastavi prevođenje, te je g. 1864 izdao prijevod cijele Ilijade.

LIT.: G. Saintsbury, *Lord Derby* (1906). R. F.

DERCUM, Francis Xavier (1856—1931), profesor psihijatrije i neurologije na Jefferson medical College u Philadelphiji.

Dercumova bolest: adipositas dolorosa, adiporalgia (1888), t. j. bolne nakupine masti, najviše u obliku čvorova, osobito na ramenima, nadlakticama i bokovima, spojene s odebljanjem dotičnoga dijela tijela, astenijom (općom slabošću), psihičkom nelagodnošću, neurotičkim i vazomotorno-trofičkim smetnjama, koje su vjerojatno uzrokovane poremećajem više žlijezda unutarnje sekrecije.

LIT.: *HBL.* V. B.

DERECHKAY, Januš, računik, t. j. računovođa u službi Nikole Zrinskoga mlađega u gradu Ozlju 1642. Valjada je ondje prepisao iz nekoga starijeg rukopisa djelo *Historia Troje, kako su Grci Troju uzeli zboga Helene Cesarice, žene Menelauša kralja grčkoga.* Derechkayev rukopis čuva se u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Priređen za tisak nalazi se u književnoj ostavini F. Fanceva. Mjesta imenom Derecske ima u šopronskoj, heveškoj i biharskoj županiji, i iz jednoga od njih potekla je i obitelj Januša D. A. Š.

DERELIKCIJA → **Vlasništvo.**

DERÈME, Tristan (Philippe **Huc**, nazvan D.) ✳ Marmande 13. II. 1889, francuski pjesnik. Prvu knjigu stihova objelodanio je 1905 *Le Renard et le Corbeau* (komični ep), a zatim knjige: *La Chimère vaincue*, pjesme (1907) pod pseudonimom Philippe Raubert, *Les Ironies sentimentales* (1909), *Le poème de la pipe et de l'escargot* (1920), *Le poème des chimères étranglées* (1921), *Quelques vers de feu M. Decalandre* (1921), *L'Enlèvement sans clair de lune* (1924, 1925, 1931), *Derèmiana ou leux, Impromptus et Divertissements de Tristan Derème* (1925), *Decalandrier* (1927). *Le Ballet des Muses* (1928), *L'Étoile de Poche* (192), *Les Rêveries tarbaises* (1931), *Les Histoires de Patachou* (1932) i t. d. — Malo je pjesnika, koji posjeduju tako bogat rječnik, takvo obilje slika i takav smisao za glazbu riječi i vrijednost ritma, pa stoga njegova pjesnička djela daju dojam živahne mješavine tradicije i novosti. Sudovi o D-u nisu uvijek pravedni, jer se odviše ističe, da je virtuoznost glavna njegova odlika. Živahnost dojmova te nježni i katkada sjetni naglasak misli otkrivaju kod njega duboku, ali nenametljivu osjećajnost. P.Cl.

DERENBOURG, 1. Joseph, ✳ Mainz 21. VIII. 1811, † Ems 29. VII. 1895, orijentalist. Od 1838 živio u Parizu; od 1877 profesor hebrejskog jezika na École pratique des Hautes Études. Izdao je veći broj arapskih i hebrejskih tekstova (djela *Sa'adyaha, Maimonida* i dr.) te napisao *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine.*

2. Hartwig, ✳ Pariz 17. VI. 1844, † Pariz 12. IV. 1908, sin Josephov, orijentalist. Profesor u pariškoj École des langues orientales vivantes (od 1875) i École des Hautes Études (od 1879). Osim radova izrađenih u suradnji s ocem sastavio je djelomično popis arapskih rukopisa u Eskurialu te preveo i objelodanio važna arapska djela, među ostalim gramatiku *Sibawayhia* (1881).

DERENČIN, 1. Emerik, ban; potječe od prastare mađarske istoimene porodice plemena Balogh. Ova porodica dobila je svoje ime od posjeda Drienčany (Derencsen) u gömörskoj županiji. Još 1492 imenovao je kralj Vladislav II. Derenčina senjskim kapetanom, koji je bio poznat kao hrabar i odvažan muž. Po svoj prilici u travnju 1493 D. je imenovan banom zajedno sa Ivanom Botom od Bajne. Novim banovima povjerena je dužnost da brane Senj, na koji je navalio knez Bernardin Frankopan, da ga povrati svojoj porodici. Ali ga D. prinudi, da se povuče odatle u tvrdi brinjski grad Sokolovac, gdje prigodom podsjedanja toga mjesta pogine Bot. Kada je stigao glas, da su Turci ponovo provalili u Hrvatsku, okani se D. podsjedanja i izmiri se sa knezom Bernardinom i Frankopanima. Za



GRB PORODICE DERENČIN

vrijeme, dok je bosanski paša Hadum (Jakub) provalio preko Hrvatske i pljačkao čak do Celja i Ptuja, skupio je D. slavonsku i hrvatsku gospodu (Frankopani, Zrinski, Gušić) na Krbavskom polju ispod grada Udbine i čekao ga sa dosta slabo naoružanom vojskom od oko 15.000 momaka. Uz bana bio je i njegov brat i sin, koga narodna pjesma zove »Pavlić«, dok izvori o njegovu imenu šute. Hadum je prvo ponudio Derenčinu otkupninu, da ga mirno pusti kući, ali ovaj odbije. Kada su neki hrvatski velikaši (Ivan Cetinski i Bernardin Frankopan) predlagali, da Turke napadnu u gorama, D. im dobaci: »Hrvati, vazda ste bili kukavice!« I tako on pobijedi sa svojim prijedlogom, da se potuku sa neprijateljem na otvorenu polju, na što su pristali i ostali uvrijeđeni velikaši, samo da se ne kaže, da su strašivice. I tako započe boj dne 9. rujna 1493, u kome Turci ametice poraziše Hrvate; oko 10.000 palo ih je u boju, a 3.000 bi zarobljeno. Na Krbavskom polju poginuo je i Ivan Cetinski te Derenčinov brat i sin, a zarobljeni su bili ban i još mnogi hrvatski odličnici.

Turski kroničar Sa'ad-din Mehmed (1538—99) priča, da su Turci pred zarobljenog bana, kadgod su jeli, stavljali na zdjele glave brata mu i sina, što je Derenčinu zadavalo grozne boli. Konačno je D. odveden sultanu u Carigrad, te kada je odbio da se poturči, bio je zatvoren u tamnicu u Kara-Hisar-i Sahib (ili Afiun Kara Hisar) u bruskom vilajetu. Nesretni ban iz svog ropstva obratio se je preko Dubrovčana kralju Vladislavu za pomoć, a i sam papa Aleksandar VI. pokušao ga je osloboditi, ali sve uzalud, jer već tri mjeseca nakon utamničenja umre D. od jada i žalosti.

Propast Derenčina i bitku na Krbavskom polju opisali su potanko suvremeni historici Bonfinije i Tubero, te ninski biskup Juraj Divnić, kao i češki putopisac Ivan Hasišteinsky z Lobkowic, te pop glagoljaš Martinac od plemena Lapčana, a u drugoj polovici 16. st. kroničar Ivan Tomašić, pa turski kroničar Sa'ad-din Mehmed i bezimeni turski ljetopisac iz kraja 16. ili početka 17. st.

Ovaj je poraz i nesreću Derenčina opjevala i narodna pjesma, što je dokaz, koliko su se dojmili i usjekli u sjećanje hrvatskog naroda.

LIT.: F. Šišić, *Bitka na Krbavskom polju (11. rujna 1493)*, Vienac XXV., Zagreb 1893; I. Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg 1899; V. Klaić, *Povjest Hrvata* II./3., Zagreb 1904; A. A. Olesnicki, *Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turaka sa Hrvatima godina 1491 i 1493*, Rad 245, Zagreb 1933; F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473—96) s »dodatkom« (1491—98)*, Starine XXXVIII., Zagreb 1936. S. A.

2. **Marijan**, ✻ Rijeka 24. IX. 1836, † Zagreb 8. II. 1908, političar, pravni stručnjak, književnik. Pučku školu svršio je u Rijeci, gimnaziju u Rijeci i Zagrebu, pravo u Beču. Bio je odvjetnički perovođa, 1861 podbilježnik riječke županije, 1863 javni bilježnik, a 1876—83 odjelni predstojnik za pravosuđe u Zagrebu. Dalje se bavio odvjetništvom.

Već se u mladim danima istakao u rodoljubivim borbama u Rijeci pa je 1861 izabran za narodnog zastupnika; od tada je uz male prekide bio do kraja života jedna od najsnažnijih ličnosti u hrvatskom saboru. Pošto je u saborskom odboru pokazao smisao za izrađivanje zakonskih osnova, postao je odjelnim predstojnikom za pravosuđe i na tom položaju izradio, potakao ili surađivao oko izrade 19 zakona.

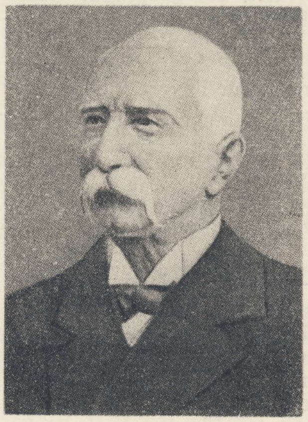
Od tih se ističu: *Zakon o upravi samostalnih zemaljskih kaznionica* (po irskom sustavu), *Zakon o mjesnim sudovima i postupku pred njima*, *Zakon o građenju novoga zemaljskog kazališta* i dr.

Na području pravne znanosti izdao je knjige: *Ovršni postupak razložen na temelju zakona i naredaba valjanih u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji* (1876), *Tumač zakona od 3. listopada 1876. o postupku u pravnih poslovih manje vrijednosti* (1877), *Osnova novoga kaznenoga zakona o zločinstvih i prestupcih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju* (1879), *Tumač k obćemu austrijskomu građanskomu zakonu* (sv. 1—2, 1880—83).

Te su knjige naišle na priznanje i kod evropskih stručnjaka. Kao pravni stručnjak surađivao je s raspravama u Mjesečniku, kojemu je bio uz Blaža Lorkovića neko vrijeme urednikom. G. 1881—87 bio je predsjednik pravničkog društva, a od 1889 član dopisnik Akademije.

Kao odvjetnik bio je izvrstan i duhovit govornik, oštrouman kriminalist pa je branio u najtežim političkim i kriminalnim parnicama u Hrvatskoj i time stekao glas najboljeg hrvatskog odvjetnika.

Kao političar bio je jedan od vođa nezavisne narodne stranke. Težio je da sjedini cjelokupnu hrvatsku opoziciju protiv Khuena. Zastupao je realističke metode borbe i dinamičko shvaćanje o razvoju političkih ideja. O tom svjedoče knjige: *Programi oporbenih stranaka u Hrvatskoj* (1894, sa Š. Mazzurom), *Izborna reforma* (1899), *Raspust sabora* (1905). U saboru se također zauzimao za olakšanje socijalnog stanja seljaštva videći njegov spas u zadrugarstvu. Političku je borbu vodio i kao novinar političkim i gospodarskim člancima u Obzoru, kojemu je u teškim časovima bio i urednik.



MARIJAN DERENČIN

Politika i ljubav za kazalište učinili su ga književnikom. Kao intendant kazališta (1880—81) vrlo je zaslužan za podizanje nove kazališne zgrade; pazio je na dobru glazbu i inscenaciju. Izdavao je i šaljive listove: *Arkiv* (1885—86) i *Muha* (1897), pa su u toj atmosferi nastale njegove komedije: *Zaruke Hrvatske* (1884), *Tri braka* (Hrvatska vila 1884), *Primadona* (prikazana 1893), *Ladanjska opozicija* (1908, prikaz. 1896) i ozbiljna drama: *Slijepčeva žena* (prikaz. 1893); izgubile su se komedije: *Zadruga Malović* i *Ivan i Jovan*, kojima se vidi tendencija već iz naslova.

Uvijek živahan, temperamentan i oštra prosuđivanja D. je satirički osvjetljivao probleme propadanja plemstva i prenaglo obogaćenog građanstva, problem tuđinskog miješanja u hrvatske prilike; ismjehivao je težnje za primadonstvom, a osobito nesložnu i verbalističku opoziciju zalažući se kao jedan od prvih hrvatskih intelektualaca za izbor seljaka u sabor, koji će gospodarski podići Hrvatsku. Te su drame mnogo pridonijele sanaciji hrvatskih političkih, socijalnih i kulturnih prilika, iako nisu umjetnički vrijedne, jer je D. bio i odviše racionalist, a da bi stvorio tople humorističke tipove. Ipak je u Ladanjskoj opoziciji uhvatio nekoliko tipnih pojava u hrvatskom političkom životu, pa ta drama dobro predstavlja Khuenovo razdoblje.

D-ov je pseudonim bio M. Primorac.

LIT.: J. Pasarić, *M. D.* (Savremenik 1908, Hrvatska revija 1930); F. Vrbanić, *Dr. M. D.* (Ljetopis HA 1908); J. Šilović, *Dr. M. D.* (Mjesečnik 1908); E. Štampar, *M. D. kao dramatik i današnjica* (Hrvatski dnevnik 1938, 17. VII.). E. Š.

DERENNES, Charles, ✻ Villeneuve-sur-Lot (Lot-et-Garonne) 4. VIII. 1882, † Pariz 28. IV. 1930, francuski romanopisac i pjesnik. Otac mu Gustave bio je pjesnik predaje i povijesti rodne mu Bretanje, dok je po majci južnjak. Plodan i bogato nadaren uspješno je njegovao sve grane književnosti. Napisao je *L'Enivrante angoisse*, pjesme, (1904); *L'Amour fessé*, roman (1906); *Les Caprices de Nouche*, roman (1909); *Le Béguin des Muses*, pariski roman (1912); *Nique et ses cousines*, roman (1914); *Cassinou va-t-en guerre* (1917); *Le Pèlerin de Gascogne* (1918); *Les Bains dans le Pactole*, roman (1919); *Le Renard bleu*, roman (1921); *Le Livre d'Annie*, pjesma (1921); *La Fontaine Jouvence*, ode i soneti (1920—23); *Gaby, mon amour*, roman (1925); *Amours et Crimes* (1927); *Mouti, fils de Mouti*, roman (1927); *Les Cocus célèbres* (1927); *Les Noces sur la banquise*, roman (1928); *Le Pauvre et son chien*, roman (1930); *Dieu, les Bêtes et Nous*, *Les Porte-Bonheur* (1930); i t. d. — D. je jednako dobar pjesnik kao i pripovjedač. Pisao je pjesme i u narječju »langue d'oc«, koje je veoma cijenio: *Cansous ennivoulidos e soulelhouzos* (Pjesme magle i sunca); *Verses pagans* (Poganski stihovi); *Las Alegourios apassiéunados* (Strastvene alegorije). P. Cl.

DERGANC, Leodegar, ✻ Ptuj 9. V. 1874, srednjoškolski profesor, živi u Beču. D. je botaničar i florista, kojega su zanimali uglavnom problemi rasprostranjenja ilirskih rariteta. Većina njegovih radnja izašla je u Allgemeine botanische Zeitschrift u godištima 1902—1911. Tamo je pisao o geografskom rasprostranjenju vrsta: *Daphne*

Blagayana (1902, 1904 i 1908), *Campanula Zoysii* (1903), *Heliosperma glutinosum* (1903), *Arabis Scopoliana* (1904), *Primula Wulfeniana* (1994), *runolista* (1905 i 1911), *Viola Zoysii* (1909), *Moehringia villosa* (1909), *Saxifraga petraea* (1910), te roda *Wulfenia* (1908). I. P.

DERIJCI (Δέρριοι), Ptolemej II. 168 spominje ih kao dalmatinsko pleme. Oni su istovjetni s Deurima, koje spominje Plinije Nat. hist. III. 142. Boravište im nije točno određeno. Dok ih Tomaschek (Mitt. der geograph. Gesellschaft in Wien, 1880) meće u Bosnu na Lašvu, u Travanjsko polje, u Karaulu goru, na Vrbas i na Plivu kod Jajca, na Jezero i na Varcar-Vakuf, Kiepert ih stavlja južnije u dolinu Neretve i pokrajne doline Rame i Neretvice. Z. D.

DERIOPI (Derriopes, Δερίοπες), pleme u Dalmaciji. Ptolemej (I. 16. 8.) kaže, da su susjedi Mazejanima, Derijcima i Dindarijcima. Boravište im nije točno određeno. Dok ih Tomaschek meće u doline gornje Sane i Unca sve do Dinarskih Alpa, Kiepert ih postavlja u područje srednjeg Vrbasa, Plive, gornje Vrbanje i u područje izvora Usore. Z. D.

DERIVACIJA, Deriviranje → Diferencijalni račun.

DERIVAT u kemiji zove se spoj, koji možemo praktički prirediti ili teoretski izvesti iz jednog osnovnog spoja tako, da se u tom osnovnom spoju jedan ili više atoma ili atomskih grupa zamijene drugim atomima ili atomskim grupama. Pojam derivata osobito je važan u organskoj kemiji i mnogo je tome pridonio, da su organski spojevi mogli biti poredani i prikazani u onom preglednom obliku, kako ga danas ima organska kemija. Tako se pretežni broj alifatskih spojeva može izvesti od metana CH_4, dok se aromatski spojevi odvode od benzola C_6H_6. S. M.

DERKOS, Ivan, ✻ Vukmanić kraj Karlovca 1808, † Zagreb 1834, preporodni pisac. Svršio je gimnaziju, filozofiju i pravo u Zagrebu, kao drug i vršnjak nekih od istaknutijih preporoditelja (Kundeka, Smodeka, Štoosa). G. 1832 objelodanio je u Zagrebu knjižicu *Genius patriae super dormientibus suis filiis, seu folium patrioticum, pro incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae in excitandum excolendae linguae patriae studium.* Ona pripada među najznatnije spise hrv. preporoda. U njoj je D., s poznavanjem stranih jezika i književnosti te prilika u pojedinih evropskih naroda, i tada suvremenim argumentima obrazložio potrebu, da Hrvati njeguju svoj jezik. Upućivao je ujedno, kako bi se najlakše došlo do jedinstvenoga književnog jezika na taj način, da se spoje tri glavna narječja (hrvatsko, dalmatinsko i slavonsko). — Širina pogleda, jakost dokaza i snaga domoljublja glavne su značajke ove knjižice. Rana smrt nije D-u dopustila, da se njegovo djelovanje osjeti i poslije 1835, kad se od zamisli prešlo na ostvarivanje. U hrv. prijevodu Stj. Ortnera izišao je njegov spis 1897 u »Prosvjeti«, V. (pretiskano u *Ilirskoj knjizi,* Beograd 1931), a u latinskom izvorniku objavljena je ponovo u Građi XII. A. B-c.

D'ERLON JEAN BAPT. → Drouet.

DERMANYSSUS AVIUM → Tekut.

DERMATITIS je upala kože, a pojavljuje se u obliku više ili manje oštro ograničenog crvenila i otekline kože, koja je gdjekad posuta sitnim bobuljicama ili mjehurićima, a ti su napunjeni prozirnom tekućinom. Ako se iz tih mjehurića ili ovećih mjehura izlije sadržaj, upaljena koža je mokra. Različiti su uzroci d. uvijek vanjske prirode, a proširenost upaljene kože odgovara veličini štetnog utjecaja. Najčešći su uzroci: trljanje ili udarac na kožu, kemijske tvari, sunčano svijetlo, toplina ili hladnoća, rentgenske ili radijeve zrake. Mnogo puta od razloga potječu imena: dermatitis traumatica, d. chemica, d. solaris, d. photoelectrica, d. e radiis Röntgen. Isti uzroci — uz druge, unutarnje — kod preosjetljive (alergične) kože dovode do ekcema (d. alergica je ekcem). Do vrlo dubokih ozljeda s upalom kože najčešće dovode kemijski podražaji, na pr. jaka sumporna kiselina. Ne samo uzrok nego često i sam izgled kože (bobuljice, mjehurići i mjehuri, duboki defekti) daje gdjekad točniju oznaku upale kože: d. papulosa, d. vesiculosa odn. bullosa, d. ulcerosa. Upala kože često je razlogom, da se u njoj nakuplja pigment, pa je katkad moguće po obliku pigmentiranog žarišta retrogradno zaključiti na uzrok upale kože. Od tih naknadnih pigmentacija najpoznatija je t. zv. Berlockova d., koja se javlja na koži poslije upotrebe kolonjske vode; neposredni joj je uzrok eteričko ulje, koje se u toj vodi nalazi. Takva pigmentacija znači, da je na tom mjestu bila upala, makar je ta upala mogla proći i posve neopažena. Š. Č.

Dermatitis kod domaćih životinja je veoma česta kožna bolest, osobito kod konja i pasa. Nju mogu uzročiti mehanički, toplinski, kemijski, svjetlosni i električni utjecaji te infekcije mikrobima. Prema naravi, jakosti i trajanju uzročnih činilaca kao i prema osjetljivosti kože očituju se različite upalne pojave na koži i opće reakcije organizma. Pojave na koži, praćene znacima upale, mogu sezati od zažarenosti kože preko jake natečenosti do ispinjanja mjehurića i mjehura, koji se kasnije mogu i zagnojiti, i do guljenja kože i prokidanja mjehura, našto iz kože proniče i navire sukrvica, koja se na površini stine, očvrsne i često usloji u debele kraste. Upala može zaći i dublje, te se pritom jako otekla koža može ognojcima podrovati, ili može upalni uzrok kožu tako teško povrijediti, da ona zbog toga obamre i kasnije otpadne, a iza toga ožiljkom zaraste. Kad se upale kože smire, koža se obnovi, očisti i još neko vrijeme nakon toga ljušti. Opće su reakcije organizma ovisne o težini i rasprostranjenosti upale i očituju se u neveselosti, smanjenju teka, nemiru, groznici, česanju, grebenju i grizenju, a kod težih opeklina i u albuminuriji, hematuriji, hemoglobinemiji, proljevu i eventualno u kolapsu. Upale kože, koje nisu previše prostrane i previše teške, izliječe se za kraće ili dulje vrijeme. Međutim se kod konja dešava, da ne mogu podnijeti opekline ni onda, kada upala kože kod njih nije ni mnogo široka ni duboka. L. B-ć.

DERMATOL (Bayer I. G.) bizmutov bazični galat (Bismutum subgallicum) žut je amorfan prašak bez okusa i mirisa i netopljiv u vodi. Upotrebljava se izvana kao antiseptikum kod liječenja različnih vrsta rana kao posip ili u obliku pripravaka, koji sadrže 10—20% dermatola; interno služi protiv proljeva, upale crijeva, čira na želucu. D. B-ć.

DERMATOLOGIJA (grč. δέρμα »koža« i λόγος »nauka«) znači nauka o koži, t. j. nauka o zdravoj i bolesnoj koži (i vidljivoj sluznici); u širem smislu se ovamo ubraja i nauka o kosi ili trihologija (grč. θρίξ »kosa«) i nauka o noktima, onihologija (grč. ὄνυξ »nokat«). D. je zasebna grana medicine i temelji se na općoj patologiji. Kožne se bolesti spominju već u najstarijim medicinskim spisima Asiraca, Egipćana, Židova, Perzijanaca, Kineza i t. d. Starogrčki liječnik Hipokrat (460—377 pr. Kr.) raspravlja u svojim knjigama i o bolestima kože, pa mnogi stručni izrazi, kao eksantem, ektima, lihen, alopecia, herpes i t. d. potječu iz toga doba. Rimski liječnik Kornelije Celzo (živio odprilike četiri stoljeća iza Hipokrata) opsežno opisuje različne dermatoze (kožne bolesti), dok je Galen (129—200 god.), napisao prvu monografiju o kožnim bolestima, kojoj je naslov *O bolnim čvorovima.* Od bizantskih liječnika, koji su se bavili i kožnim bolestima, spominjemo Aetija u 6. st., od arapskih Razesa (oko god. 800) i Avicenu (oko god. 1000). Iza toga vremena kroz duge vjekove dermatologija ne napreduje gotovo nikako. Ni udžbenik *De morbis cutaneis et omnibus corporis excrementis, libri V,* što ga je po predavanjima Gerolama Mercuriala napisao Paolo Aicardio i koji je izašao u Baselu 1571, ne donosi ništa novo. Pravi napredak d-e započinje tek u 18. st. Velika se pažnja posvećuje odsad ne samo opisivanju i razgraničavanju poznatih te utvrđivanju novih kožnih bolesti, nego i njihovoj podjeli, klasifikaciji, koja je sve do danas ostala predmetom raspravljanja. Kao prvi sistematik navodi se obično Nijemac Joseph Plenck, koji je 1776 kožne bolesti razdijelio u 14 razreda prema vrsti eflorescencija, kožnih promjena, što su vidljivi, vanjski izraz bolesne kože. Conrad Heinrich Fuchs (1803—1855), učenik Schönleinov (koji je otkrio gljivicu kao uzročnika favusa), izdaje omašni (preko 1200 stranica) udžbenik kožnih bolesti. Ime Friedricha Wilhelma von Bärensprunga (1822—1864) ostat će uvijek poznato zbog otkrića povezanosti zostera (pasanac) s oboljenjem pripadnog živčanog ustroja. Ferdinand Hebra (1816—1880), prvi profesor d-e na sveučilištu u Beču i začetnik slavne bečke dermatološke škole, proveo je diobu dermatoza na patološko-anatomskom temelju. Ovaj princip sistemizacije kožnih bolesti upotrebljavaju mnogi još i danas, unatoč tome, što se u no-

vije vrijeme sve više pokušavaju raspoređivati kožne bolesti na temelju njihove etiologije i patogeneze, što je među inim dovelo i do primjene kondicionalističkog principa u d-i (Rost). P. G. Unna izdaje 1883—84 u 14. sv. Ziemssenova priručnika specijalne patologije i terapije opširno djelo o histopatologiji kože. Uz Beč brzo postaje Breslau drugim njemačkim dermatološkim središtem; ovdje su djelovali Heinrich Köbner (1838—1904), Albert Neisser (1855—1916) i dermatološki »univerzalista« Joseph Jadassohn (1863—1936), kome su dolazili učenici iz svih dijelova svijeta. Od francuskih dermatologa kao prvoga spominjemo Anne Charles Lorrya iz Montpelliera (1726—1783), koji već smatra kožu zasebnim organom. Pola vijeka kasnije počinje klasično doba francuske dermatološke škole sa središtem u starodrevnom Hôpital St. Louis u Parizu, koji je nešto zbog tradicije, nešto zbog obilnog materijala sve do najnovijeg vremena na glasu kao dermatološka Meka. Imena kao Jean Louis Alibert (1766—1837), Pierre Louis Alphie Cazenave (1795—1877), Marie Guillaume Alphonse Devergie (1798—1879) značila su slavu francuske d. Pierre Antoine Ernest Bazin (1807—1878) pristaša je nauke o dijatezama, t. j. sklonosti svih organskih sistema, dakle i kože, prema određenom patološkom zbivanju; tako on govori na pr. o herpetizmu, artritizmu i t. d. David Gruby (1810—1898), rodom Madžar, stekao je, kao što u najnovije vrijeme i Raymond Sabouraud (1864—1938), velike zasluge za poznavanje gljivičnih oboljenja kože. Louis Brocq (1856—1936) i Jean Darier (1856—1938) po samoniklosti svojih koncepcija i ogromnom svom znanju ostat će nezaboravni. — Prvi predstavnici engleske klasične d-e su Robert Willan (1757—1812) i njegov učenik Thomas Bateman (1778—1821), koji su razvrstali dermatoze prema eflorescencijama, dok se Erasmus Wilson (1809—1884), koji je posebno opisao oboljenja žlijezda znojnica, lojnica i kose, držao patološko-anatomske baze. — Od američkih dermatologa spominjemo L. A. Duhringa (1845—1913). — Talijanska d. dobiva zamaha tek u 19. st. (Manassei, Ducrey), ali si pribavlja u vrlo kratko vrijeme odlično mjesto; ona stoji danas ne samo po opsegu, nego i po kakvoći svoga rada u prvim redovima. — Ruska d., koja se počela javljati u drugoj polovici 19. st. (Meščerski, Pospelov, Nikolski) stoji pod utjecajem zapadne, osobito njemačke d-e. — Od poljskih dermatologa spominjemo Krzysztalowicza, od čeških Janovskoga, od bugarskih Berona; njihovo djelovanje proteglo se sve do najnovijeg vremena.

Razvoj d-e u najnovije vrijeme je golem. Dok je pred nekoliko desetljeća prevladavao još morfološko-deskriptivni smjer s otkrivanjem dotad nepoznatih ili neispravno shvaćenih makroskopskih i mikroskopskih slika, to se sada d. bavi uglavnom problemima etiologije i patogeneze. Na tome polju ona živo sudjeluje originalnim nazorima, tako da kadikad čak određuje smjer za rješavanje pitanja opće medicinskog značenja. Tako je na pr. d. pridonijela vrlo znatne i odlučne prinose izgradnji pojma alergije i imunologije uopće; kancerogeneza, pitanje o postanku raka, baš je otkrićem mogućnosti umjetnog izazivanja raka na koži krenula golemim korakom naprijed; oboljenja kože najbolji su predmet za proučavanje viroza, t. j. oboljenja, što ih uzrokuju virusi (v.). Današnja d. najuže se povezala s ostalom medicinom; dermatolozi znadu vrlo dobro, da su mnoge bolesti kože samo odraz prvobitnih bolesnih zbivanja u unutrašnjosti čovječjega tijela, tako da u nekim slučajevima tek one dovode do ispravne dijagnoze; a i obrnuto, da su mnoge patološke promjene, što nastaju prvobitno na koži, vrlo često razlogom za najrazličitije promjene u tjelesnim organima i sokovima. Proučavanje bolesti danas je bez mikroskopa i bez laboratorija nemoguće, a liječenje bez upotrebe svih mogućih sredstava i svih mogućih pomagala i načina primjene (stavljanje obloga, mazanje, gutanje i uštrcavanje lijekova, osijavanje ultracrvenim, ultraljubičastim, rentgenskim zrakama, liječenje radiumom, smrzavanje s pomoću t. zv. snijega ugljične kiseline, elektroterapija i t. d.) često ne će dovesti do željenog uspjeha. — Čitav niz stručnih časopisa svih jezika posvećen je isključivo pitanjima kožnih, a obično s njima u jednoj struci povezanih spolnih bolesti. Zanimljivo je, da su Talijani 1866 počeli prvi izdavati medicinsku reviju namijenjenu samo dermatologiji i venerologiji; ta izlazi još i danas. Najnoviji njemački priručnik *Handbuch der Haut- und Geschlechtskrankheiten*, koji je izlazio 1927—38 i u kojem je surađivalo u 41 svesku s preko 28.000 stranica oko 200 autora te francuska *Nouvelle Pratique Dermatologique*, koja je posvećena samo kožnim (a ne i spolnim) bolestima, što je izašla 1936 u 8 sv. na preko 7.000 stranica (uz to je izlazio od 1930—34 veliki *Traité de la syphilis* u 5 sv. sa oko 3200 stranica) pokazuju svojim doprinosima i načinom obradbe svu širinu i dubinu nauke o kožnim bolestima. Na mnogobrojnim sastancima, koji su namijenjeni izučavanju kožnih i spolnih bolesti, na narodnim i međunarodnim kongresima (dosad je potonjih održano 9, zadnji 1936 u Budimpešti) raščlanjuju se i proučavaju pred širokim krugom suvremena stručna pitanja. U Zagrebu postoji od 1920 Hrvatsko dermatovenerološko društvo (kao sekcija Zbora liječnika) sa približno 30 članova; održavaju se redoviti mjesečni sastanci, na kojima se uz prikaze bolesnika raspravlja i predaje o različnim stručnim pitanjima. Njegovi članovi objelodanjuju svoje radove u domaćim i stranim stručnim časopisima, sudjeluju sa predavanjima na kongresima i t. d. F. K.

D. veterinarska nije se poput humane dermatologije odcijepila kao samostalna disciplina od ostalih kliničkih disciplina. Dakako da to nije ni na korist njezinu ni na korist uporedne dermatologije. Koža je i kod domaćih životinja organ, koji služi mnogovrsnoj zaštiti tijela, reguliranju tjelesne topline, osjetljivosti, izlučivanju, disanju, upijanju i t. d., ali pokazuje izvjesne anatomske i fiziološke razlike između pojedinih životinjskih vrsta s jedne strane i čovjeka s druge strane. Ona je posebno obrasla dlakom, i osim nje tijelo nema druge odjeće. Osim toga je ponajviše tamno pigmentirana i neprozirna. Zato se kožne eflorescencije, koje odgovaraju uglavnome onima kod ljudi, često teže vide. Patološke promjene boje kože, ako je pousmina jače pigmentirana i ostala nedirnuta, ne mogu se uopće raspoznati. To veću ulogu u simptomatologiji i diagnostici imaju razlike u temperaturi, obujmu, pomičnosti, gipkoći, čvrstoći i osjetljivosti kože, a naročito smještaj, raširenost, poredaj i granice primarnih i sekundarnih kožnih osipa, prisutnost ili odsutnost svrbeža i povreda kože, nadalje mikroskopska pretraga materijala skinutoga s kože, rezultat specijalnih pretraga na kožne nametnike, anamneza, razvoj kožnih morfa i napokon rezultat pretrage čitave životinje. U etiologiji pojedinih samostalnih i simptomatskih bolesti opaža se utjecaj vrste, dobi, njege, hranidbe, nastambe i upotrebe životinje. U prognostičkom i terapeutskom pogledu od važnosti su činjenice, da se neke bolesti kože vole povraćati na istu životinju, da prema nekim drugim bolestima životinje, koje su ih preboljele, ostanu dugo ili čak trajno imune, da jedne bolesti kože i bez liječenja prođu, druge da se lako liječe, treće da se liječenjem dadu samo poboljšati, i konačno da ima i takovih bolesti kože, koje prkose svakom i lokalnom i općem liječenju. Valja napomenuti, da ni u veterinarskoj dermatologiji nisu kožne bolesti još našle svoju definitivnu podjelu. L. B-ć.

DERMATOMIKOZE su u širem smislu riječi oboljenja kože, koja su uzrokovana patogenim gljivicama (grč. μύκης »gljiva«); u užem smislu riječi nazivamo tako tek one mikoze, kod kojih se gljivice razmnažaju i žive samo u koži, odnosno dlakama, kosi i noktima. Ovoj užoj skupini pripadaju osim t. zv. saprofitija (to su pityriasis versicolor i eritrazma, gdje se promjene javljaju samo na površini kože te ne izazivaju gotovo nikakvu reakciju), epidermifitija, trihofitija, mikrosporija i favus. U širem smislu riječi ubrajamo ovamo osim toga još mikoze, koje ne zahvaćaju samo kožu, te predstavljaju teška općenita oboljenja; to su mikoze izazvane kvaščevim i sličnim gljivicama (blastomikoze, oidiomikoze) te sporotrihoza i aktinomikoza uz neka gljivična oboljenja tropskih krajeva. Ovdje samo nekoliko općenitih napomena o ovom zanimljivom skupu oboljenja, od kojih su neka, kao na pr. saprofitije i epidermofitija, vrlo česta, dok su neka, kao na pr. blastomikoza i sporotrihoza, dosta rijetka; neka, na pr. mikrosporija i neki oblici trihofitije javljaju se epidemijski, a neka opet, na pr. favus, čak su endemijska. Gljivice se mogu prenositi izravno, t. j. od čovjeka na čovjeka, odnosno od životinje na čovjeka, ili neizravno, t. j. posredstvom neživih predmeta (spravama za češljanje i brijanje,

obućom, s vlažnog pijeska i t. d.). Razlikovati možemo t. zv. humane i t. zv. animalne vrste gljivica, prema tome, jesu li one prilagođene više životu na čovječjem ili na životinjskom organizmu (govedo, konji, psi, mačke, miševi i t. d.). Ako se čovjekova koža zarazi gljivicama životinjskog podrijetla, njegov organizam reagira mnogo intenzivnije, oboljenje izaziva očiglednije, jače i dublje promjene nego zaraza gljivicama čovječjeg podrijetla, gdje je upalna reakcija slaba, a promjene mnogo površnije. S tim je u vezi razvitak imunobioloških, alergijskih (→ alergija), dakle općenitih pojava kod dubokih kožnih mikoza i kod onih mikoza, koje se javljaju kao oboljenje cijelog organizma; takovih alergijskih promjena kod površnih mikoza nema. Alergijsko se stanje tijela dade dokazati uštrcavanjem tvari dobivenih iz gljivičnih nasada (kultura), t. zv. mikina (trihofitin i sl.) u kožu, iza čega nastaje kod već razvijene alergije na mjestu injekcije mali, upalni čvorić. Pokusna istraživanja, namjerno s gljivicama zaraženih životinja, donijela su baš u tome pogledu podatke, koji vrijede za patologiju animalnog (uključivo čovječjeg) organizma uopće. Što je reakcija kože, odnosno organizma na nastalu zarazu s gljivicama i time izazvana alergija jača, to brže i više ugibaju gljivice, što je reakcija slabija i promjene površnije, to se brže i više gljivice razmnažaju i to ih lakše možemo naći u oboljelom žarištu mikroskopskim istraživanjem ljusaka, dlaka i t. d. Kadikad ulaze iz prvobitnog gljivičnog žarišta gljivice u krv — to se događa gotovo isključivo kod dubokih mikotičnih promjena — te izazivaju, hematogenim putem, pojavu mrljastog ili čvoričastog eksantema (v.) na koži. Takve promjene zovemo mikide; u njihovim eflorescencijama zbog jake alergije, koja u takvim slučajevima uvijek postoji, ne nalazimo uzročnike, ali ih je uspjelo uzgojiti, kultivirati iz krvi. Da bi se mogla točno odrediti vrst pojedinih gljivica (stalno se opisuju nove, za čovjeka patogene gljivice), služimo se osim mikroskopskim pregledom, pri čem se možemo uvjeriti i o tome, rastu li gljivice u dlaci (endothrix) ili izvan dlake (ektothrix), također i nasadom, kultivacijom gljivica na posebno priređenom hranjivom tlu, koje sadržava šećera, na pr. Sabouraudovu »milieu d'épreuve«, koji se sastoji od maltoze, peptona i agara. F. K.

DERMATOZA → **Kožna bolest.**

DERMOGRAFIZAM (grč. *δέρμα* »koža«, *γράφω* »pišem«), bljedilo i crvenilo kože kao reakcija kožnih krvnih žila na mehanički podražaj (potez tupim ili šiljastim predmetom, pritisak, ubod i t. d.). Razlikujemo lokalni i reflektorni d. Lokalni je reakcija kožnih kapilara, neovisna o živcima, a očituje se najprije u oštro ograničenom bljedilu, zatim crvenilu kože. Kod pojačanog lokalnog d. može se koža uzdići u obliku crvene pruge do nekoliko mm nad ostalu površinu, i ta promjena traje obično po više sati (urticaria factitia). Reflektorni d. javlja se kao crvena, široka i nepravilno ograničena pruga ili kolobar ½ do 1 minute nakon podražaja (refleksni eritem). On počiva na reflektornom podraživanju (putem osjetnih živaca) živčanih vlakana, koja proširuju sitne arterije (arteriole), i izostaje, ako se periferni živci degeneriraju, na pr. iza njihova potpunog prekida. Zato je nedostatak reflektornog d. od dijagnostičke vrijednosti kod povreda perifernih živaca. Pojačani lokalni i reflektorni d. čest je znak prejake razdražljivosti vegetativnog živčanog sustava, kakvu nalazimo kod neurastenije, psihoneuroza, vegetativnih neuroza i nekih drugih bolesti. J. Gl-r.

DERMOPLASTIKA, posebna metoda taksidermije (v.), umijeće dermoplastičkog tehničara ili zoološkog preparatora, koji ispunja za muzeje, škole i t. d. životinjske kože i modelira ih prema živim životinjama. Već su stari Egipćani balzamirali ili mumificirali na primitivan način. Metoda ispunjavanja životinja pojavila se iznajprije u Francuskoj. Pred 60 godina osnovao je šleski preparator Filip Leopold Martin taksidermističku i dermoplastičku tehniku, koja se uglavnom još danas upotrebljava, a od njega potječu biološke grupe u muzeju u Stuttgartu, životinje smještene u prirodnom okolišu, što se danas provodi i u drugim muzejima kao veoma poučan način. Dermoplastička tehnika se danas usavršila različnim metodama upotrebljavajući kemikalije i čvrste plastične i lagane modele od treseta, parafina i dr.

LIT.: Ph. L. Martin, *Dermoplastik u. Taxidermie*, 1880; M. Selmons, *Das Ausstopfen von Tieren*, Berlin 1907; G. Schröder, *Das Sammeln, Konservieren u. Aufstellen von Wirbeltieren*, Berlin 1936. K. B.

DERMOTA, Anton, ✻ Železniki 1. I. 1876, † Gorica 3. V. 1914, slovenski publicist i političar. Srednju školu svršio u Ljubljani, pravo u Pragu (1905), živio kao odvjetnik u Gorici. U Ljubljani bio je pod utjecajem J. Kreka, a u Pragu J. Masaryka, kasnije prišao k socijalnodemokratskoj stranci. Kao političar otklanjao je stapanje Slovenaca s Hrvatima i Srbima. Surađivao u brojnim listovima zanimajući se osobito za gospodarsko-politička pitanja. Najviše se posvetio reviji »Naši zapiski«, kojoj je bio neko vrijeme i urednik i u kojoj je napisao svoje najbolje radove (kao studiju *O zadružništvu*). Na slovenski je prevodio češka književna djela. J. G-č.

DERNA, lučki grad na sjevernoj obali Cirenaike. Leži kraj ušća rječice Vadi Derna, koja snabdijeva mjesto pitkom vodom i natapa oaze; inače je kraj veoma suh (tek 202 mm oborina godišnje). Sjedište je okružja, različitih vojničkih i prometnih ustanova, a ima dosta živ promet i trgovinu s unutrašnjošću. Uz brojne džamije — jedna sa 42 kupole — ima i više katoličkih i židovskih ustanova. Stanovništva je 1929 bilo 11.360, od toga 660 Talijana i 500 Židova, ostali Arapi. D. leži na mjestu grčkog grada Dernis. U bizantsko doba je bila sjedište biskupije, a pod Arapima se pretvorila u neznatno selo. Opet se podigla u 15. st., kad su se tu naselili Arapi, koji su pobjegli iz Španjolske poslije pada Granade. G. 1911 su D. osvojili Talijani, koji su je učinili polaznom točkom svojih daljih nadiranja, te se grad počeo obnavljati i napredovati. A. M. S.

DERNBURG, Heinrich, ✻ Mainz 3. II. 1829, † Berlin 25. XI. 1907, njemački pravnik, pandektist i civilist, g. 1851 priv. docent, a od 1854 profesor (Zürich, Halle, Berlin). Osim mnogih monografičkih radnja napisao je svoje izvrsne *Pandekte* (3 sv. 1884—87, 8. izd. priredio Sokolowski 1911—12), *Das bürgerliche Recht des Deutschen Reichs u. Preussens* (5 sv. 1898—1902, 4. izd. 1915). Hrvatski prijevod Pandekata (I. sv. Zagreb 1900) od Kostića nije uspio. Lj. A.

DE ROBERTIS, Giuseppe, ✻ Matera (Basilicata, Lucania) 7. VI. 1888, talijanski kritičar i profesor talijanske književnosti na sveučilištu u Firenci. Napisao je brojne rasprave i članke o klasičnim talijanskim piscima i komentare njihovim djelima, sastavio je nekoliko antologija na osnovu modernih smjernica i estetskih pogleda. Surađuje u različitim talijanskim časopisima i dnevnicima (na pr. *Pan*, *Pegaso*, *Letteratura*, *Leonardo*, *Corriere della Sera*). Bio je suradnik, a kasnije i urednik firentinskog časopisa *La Voce*, te je od najmlađih dana pristajao uz najznačajnije i najsuvremenije književne pokrete, sudjelujući u njima.

Vrlo je dobar njegov komentar djelima G. Leopardija (*Opere*, I.-III., Milan 1937—38 i napose *Canti*, nuova ristampa, Firenca 1940). Sastavio je i bogat izbor iz djela Alfierija, Poliziana, Parinija i Sofficija. Skupa sa A. Grillijem priredio je izdanje djela R. Serra (*Scritti*, Firenca 1938) kao i njegovih pisama (*Epistolario*, Firenca 1934). Među njegovim kritičkim djelima treba spomenuti esej o Leopardiju (1937), zbirku *Saggi* (Firenca 1939) kao i vrlo originalne studije o suvremenim književnicima u knjizi *Scrittori italiani del Novecento* (Firenca 1939). G. D.

DE ROBERTO, Federico, ✻ Napulj 1866, † Catania 26. VII. 1927, talijanski romanopisac, kritičar i novinar. U Milanu se u društvu nazvanom »La scapigliatura« (bohemski život) družio s Vergom, Boitom, Giacosom i Rovettom. Pokazuje osobitu simpatiju prema francuskom realizmu i književnoj psihologiji (Zola, Flabert, Maupassant i dr.), ali je na nj najviše utjecao veliki Verga, njegov učitelj, čiju je korespondenciju uredio nakon njegove smrti. To se očituje u njegovim prvim zbirkama novela, što ih je objavio u Milanu: *Documenti umani* (1888), *Processi verbali* (1890), *La sorte* (1891). U njima je pokazao kritički, istraživački duh, smišljenu analizu života provincijalnog čovjeka, napose pak onih, koje je život »pobijedio«.

U romanima D. R. svladava sređenošću svoje ćudi profinjenost zapletaja duševnih drama, koje ipak potječu iz francuskog izvora književnih psihologa. Takvi su *Ermanno Raeli* (Milan 1889), *L'illusione* (ib. 1891), *Spasimo* (ib. 1897), *La messa di nozze* (1908), *La bella morte* (1911). Svojim težnjama k psihološkoj erudiciji posvetio je brojne

eseje i studije (*Leopardi*, Milan 1908; *Una pagina della storia dell'amore*, ib. 1898; *Come si ama*, Turin 1900, i dr.). No najboljim djelom D. R-a, značajnim i u vezi s književnim razdobljem iz kojega je proizašlo, i sa povijesnim odsjekom koji je u njemu obuhvaćen, smatra se roman *I Vicerè* (Milan 1894, 2 sv.), u kojemu D. R. postizava savršeno stapanje svojih osobina povjesničara i psihologa, umjetnika i učenjaka. Iskrenom i snažnom prozom, protkanom stanovitim regionalnim, sicilijanskim prizvukom, koji podsjeća na Vergu, D. R. u ovom djelu prikazuje povijest jedne stare sicilijanske obitelji, koja je nekada vladala otokom. Njegov stil, pun sklada, otmjenosti i bogatstva pojedinih elemenata, dostiže visinu, koju ne će više dostići u svom daljem stvaranju, ni u pripovjedačkoj prozi (*Novelle di guerra*, posmrtne, 1928 i dr.), ni u esejističkoj (*Il colore del tempo*, Palermo 1900; *All'ombra dell'olivo*, Milan 1920 i dr.). U svojim kazališnim radovima, koji se redovito osnivaju na psihološkoj hipotezi, nije se naročito istakao. Od hrvatskih ga je kritičara osobito cijenio Jakša Čedomil (Talijanski roman, Iskra II, Zadar 1892).

LIT.: R. Serra, *Le lettere*, Rim 1920; L. Russo, *I Narratori*, Rim 1923; F. Bruno, *Narratori tradizionali*, Salerno 1932; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia* VI., Bari 1940. E. F. S.

DEROGATORNA KLAUZULA, odredba, uvrštena u pojedine, izrično donesene pravne propise (kao zakone, naredbe), koja određuje, da izvjesni, stariji pravni propisi gube pravnu snagu. Obično d. k. nije bezuvjetno potrebna, jer se samo sobom razumije, da novije pravno pravilo stavlja van snage starije pravno pravilo, koje mu protuslovi (lex posterior derogat priori), koliko ono nema jaču snagu (→ ustav III, zakon). No u životu se lako javlja sumnja, je li neki stari pravni propis nespojiv s novim i dosljedno, gubi li pravnu snagu ili ima dalje živjeti pored novoga (na pr. kad se radi o odnosu individualnih ili specijalnih pravnih propisa spram općih). Za uklanjanje takvih i sličnih sumnja preporučuje se izrično uvrštenje derogatorne klauzule, koja će se gdjekad morati razraditi u pojedinosti. Napose, kad se želi, da novi pravni propisi budu jedino mjerodavni, potrebno je, da se stariji propisi, koji se odnose na dotični predmet, izrično stave van snage. Danas se, pored svega toga, i razvio izvjesni »zakonodavni stil« ili šablona sa stalnom stereotipnom derogatornom klauzulom. I. K.

DEROKO, 1. Aleksandar, ✱ Beograd 17. IX. 1894, arhitekt, profesor na sveučilištu u Beogradu. Učio je u Beogradu, Rimu, Pragu i Parizu. Ima mnogo stručnih radova iz sredovječne srpske i suvremene folklorne arhitekture. Projektirao je nekoliko zgrada u starom srpskom stilu: konak i blagovaonicu u Žiči, internat bogoslovskoga fakulteta u Beogradu, crkvu u N. Sarajevu, kapelu vidovdanskih junaka u Sarajevu, crkvu u Kraljevu, turbe Osmanu Đikiću u Mostaru i dr. Z. S. M.

2. **Dragutin** ✱ Beograd 7. IV. 1877. Školovao se u Beogradu, a usavršavao u kartografiji u Njemačkoj (Beč, Berlin, Leipzig i dr.). Do penzioniranja 1921 služio kao nastavnik gimn. D. ima više desetaka naučnih radova i geografskih karata. Bavio se i lingvistikom; izdao je francusko-srpski rječnik (1909). Važnije su njegove karte *Karta Stare Srbije i Makedonije, Carte de la Serbie et du Monténégro*. Surađivao je i s J. Cvijićem. J. D. M.

DE ROSSI, Giovanni Battista, ✱ Rim 23. II. 1882, † Castel Gandolfo 21. IX. 1894, talijanski arheolog. Na poticaj isusovca Marchija, koji se prvi nakon A. Bosija (konac 16. st.) ozbiljno bavio proučavanjem rimskih katakomba, R. se posvetio izučavanju starokršćanskih umjetničkih spomenika i natpisa, što se kriju u podzemlju Rima. Sam je otkrio 10 groblja i 12 kripta, a ujedno je organizirao Museo cristiano lateranese, o kojem je 1878 izdao knjigu. Najvažnije mu je djelo *La Roma sotterranea cristiana*, Rim 1864—77 i 1887—98 (u 4 sv.). Na području starokršćanske epigrafike glavne su njegove publikacije *Inscriptiones christianae urbis Romae VII saeculo antiquiores* (2 sv. 1857—85, 2. izd. 1915), ali je izdavao i natpise pretkršćanskog Rima (u suradnji s G. Henzenom u okviru berlinskog Corpus inscriptionum latinarum, 1876—87). Njegova veličanstvena publikacija *Mosaici cristiani e saggi di pavimenti delle chiese di Roma anteriori al secolo XV* izlazila je u Rimu 1872—1900. Za povijesnu topografiju Rima pružio je važnih priloga svojim publikacijama *Piante iconographiche e prospettiche di Roma anteriori al sec. XVI* (1879). Osim toga je napisao monografiju o Kalikstovim katakombama, što ih je sam iskopao, kao i brojne radove u *Bullettino di archeologia cristiana*, koji je časopis on osnovao 1863.

LIT.: P. M. Baumgarten, *G. B. de R.* (1892); P. Stevenson u Bullettino di archeol. crist. (1894). F. C.

DÉROULÈDE, Paul, ✱ Pariz 2. IX. 1846, † Nica, 30. I. 1914, francuski pjesnik i dramski pisac. Napustivši pravne nauke posvetio se književnosti i mnogo putovao. G. 1870 javi se kao dobrovoljac u francusku vojsku, bude zarobljen i odveden u Šlesku, ali pobjegne i ponovno sudjeluje u ratu na Loiri i u istočnoj Francuskoj. Poslije rata ostade u vojsci, ali kao poručnik slomi nogu i dade ostavku. Svoje zanimanje i ljubav prema vojsci zadržao je i nadalje, kao sastavni dio svog rodoljublja, koje ga je međutim dovodilo do žestokih političkih sukoba. G. 1882 osnovao je »ligu rodoljuba« (Ligue des patriotes), a u dva maha bio je narodnim zastupnikom. Kao odlučni protivnik republikanskog režima upuštao se u pothvate, zbog kojih je 1900 osuđen na progonstvo, provedeno u Španjolskoj i u Austriji. Pomilovan vratio se 5. XI. 1905 u Francusku. Dbjelodanio je *Chants du soldat* (1872), *Nouveaux chants du soldat* (1875), *Marches et sonneries* (1881), *Refrains militaires* (1889), *Poésies militaires* (1896). Kao dramski pisac napisao je *L'Heiman*, dramu u 5 čina (praizvedba u Odéonu 1877), *La Moabite* (1880), dramu u 5 č. u stihovima, koju je cenzura zabranila prikazivati, *La mort de Hoche*, komad u 5 č. (1897). Napisao je i nekoliko romana i biografskih studija, a poznat je i kao predavač i govornik.



PAUL DÉROULÈDE

LIT.: C. Ducray, *P. D.*, 1914.

DERIS, tropska biljka iz grupe Papilionaceae (*D. elliptica, D. chinensis, D. phillipinensis* i t. d.). Ona raste u tropskoj Aziji i sadržava kao djelotvorne tvari rotenon, deguelin, tephrosin i toxicarol u relaciji 400 : 40 : 10 : 1. U veterinarskoj medicini upotrebljava se korijen, i to u obliku praha ili farmaceutskih specijaliteta. Vrijedi kao izvanredno dobro sredstvo protiv različnih ektoparasita kod domaćih životinja (ugrk, šuga goveda i konja, uši, buhe i krpelji). R. G-r.

DE RUBERTIS, Giovanni, ✱ Acquaviva-Collecroce (Campobasso) 1813, † Acquaviva 1889, talijanski srednjoškolski profesor. Kako potječe iz jednog od triju mjesta, gdje su stare hrvatske kolonije, preko njega ih je 1853 slučajno prvi otkrio Medo Pucić. D. R. osjeća se napola Slavenom te se nazivlje Italo-slavo; zanima se za život i jezik naših sunarodnjaka i uopće Slavena.

Njegova informativna pisma Puciću objavljuje Antun Kazali u listu Osservatore dalmato (5. IV.—23. VI. 1853) i posebno u knjižici *Delle colonie slave nel Regno di Napoli*, Zadar 1856. U tim pismima De R. prenosi većinom neosnovane tvrdnje starih talij. povjesničara te daje veoma kratke etnografske opise naših kolonista i na kraju jednu svoju pjesmu u mjesnom hrv. narječju, ali je baš po njegovim vijestima učeni svijet saznao za te hrvatske kolonije. Prevode ih i izdaju: Špiro Popović u listu Sedmica (Novi Sad 1856), na ruskom O. Bodjanskij u Čtenija Moskovskog povijesnog društva (1858), pa na njemačkom (izvod u listu Ausland 1857 i potpuno u Petermannovim *Mitteilungen* 1859) i na latinskom Diefenbach u svojim *Origines Europaeae* (Frankfurt 1861). U samoj je Italiji tek D. Comparetti upozoren na to preko Petermannovih Mitteilungen (Rivista italiana, Turin 1863), te je tako privukao pažnju i G. I. Ascolija (v.), koji se obraća na De R-a i njegove vijesti priopćuje u *Rivista italiana* (1863, br. 140), a zatim sam pohodi ta mjesta i objavljuje rezultate svojih istraživanja (Politecnico, Milan, ožujak 1867, pretiskano u njegovim *Studi critici* II, Rim 1877). De Rubertisova su pisma nadalje potakla, da i G. Vegezzi-Ruscalla dođe u izravan dodir s njim i da napiše informativnu knjižicu (Turin 1864), u kojoj se osvrće i na narječje hrvatskih naselja te objavljuje i De Rubertisov prijevod parabole o rasipnom sinu u tom narječju. I sam je De R. objavio jedan svoj članak s povijesno-statističkim podatcima o našim kolonijama u Gazzetta della provincia di Molise (5. X. 1867). G. 1870 posjetila su ta mjesta dva slavenska povjesničara, V. Makušev i M. S. Drinov, te o rezultatima svoga puta, opet uz pomoć D. R., izvješćuje Makušev u zborniku Zapiski Petrogradske Akademije (XVIII, 1871). I Antonio Rolando u svom prilogu *Escursione storico-etnografica nei paesi slavi della Provincia di Campobasso* (Annuario del R. Liceo Ginnasio Principe Umberto, Napulj 1875)

uz ostalo prenosi De Rubertisov prijevod spomenute parabole. De R. je bio pri ruci i Bokelju prof. Risti Kovačiću, koji je posjetio ona mjesta i o njima pisao (Glasnik Srp. učenog društva, 62, 1885). I nakon De Rubertisove smrti Antonio Baldacci objavljuje još dva njegova pisma o našim kolonijama *(Die Slaven von Molise*, Globus XCIII, Braunschweig 1908). Tek je 1903 posjetio ta mjesta J. Smodlaka (Hrv. Misao, III. Zagreb 1904), 1904 J. Barač *(Hrvatske kolonije u Italiji*, Split 1904), a 1907 M. Rešetar, te su ustanovili, da pređi tih naših štokavaca ikavaca potječu iz Dalmacije, iz primorja između Cetine i Neretve, i da su odatle pobjegli s kraja 15. ili na početku 16. st. pred turskom najezdom.

LIT.: M. Rešetar, *Die serbokroatischen Kolonien Süditaliens*, Schriften der Balkankommission, Linguist. Abt. IX, Beč 1911; A. Cronia, *Per la storia della slavistica in Italia*, Zadar 1933. M. D-ić.

DE RUGGIERO, Guido, * Napulj 23. III. 1888, talijanski filozof i povjesničar filozofije, profesor povijesti filozofije na rimskom sveučilištu. U djelu *Scienza come esperienza assoluta* (1912) zastupa idealističko stanovište neohegelovskoga tipa, dok u novije vrijeme skreće od idealizma na temelju misli, da duh uslijed svoga djelovanja u tvari poprima neke tvari svojstvene osobine. U nizu svezaka obradio je talijansku i svjetsku povijest filozofije; posebno 3 sveska obrađuju filozofiju kršćanstva, 2 doba renesanse, reformacije i protureformacije, 2 filozofiju prosvjetiteljskoga doba, 2 grčku, a 4 noviju i suvremeniju filozofiju.

BIBL.: *La filosofia contemporanea*, 2 sv., Bari 1929; *Filosofi del Novecento*, Bari 1934; *Filosofia greca*, II. izd., 1920; *Filosofia del Cristianesimo*, 1920; *Rinascimento, Riforma e Contrariforma*, 1930; *Filosofia Moderna* , *I. L'età Cartesiana*, 1933; *Storia del liberalismo europeo*, Bari 1925; *Scienza come esperienza assoluta*, 1912. K. K-ć.

DERVENAKIA, tjesnac na Pelopenezu (300 m. vis.), u pokrajini Korint (Grčka). Srpnja 1822 bojište jednoga od najznamenitijih ratnih pothvata Grka u borbi za oslobođenje. Zapovjedniku turske vojske u Tesaliji Dramaliji (v.) uspjelo je prijeći korintsku prevlaku s brojnim četama i stići u Argos, gdje je naišao na jak otpor Grka, zaštićenih u tvrđavi. Dramalija tada odluči, da se povrati u Korint, odakle je mogao lako stupiti u vezu sa Larisom (glavnim gradom Tesalije) i dobiti živeža i streljiva. Da odvrati pažnju Grka, on proširi glas, da će ići u Tripolicu, glavni grad Peloponeza. Ali lukavi grčki general Teodor Kolokotronis (v.) primijeti stupicu i umjesto da mu spriječi put k Tripolici, zaposjedne sa svojim vojnicima izlaz tjesnacâ Dervenakia, odakle je Dramalija morao izbiti na korintsku ravnicu. Kolokotronis je imao pravo. Dramaliju su uhvatili u stupicu i najveći dio njegove znamenite vojske uništili u klancima veoma visokih brda, u kojima su bili skriveni Kolokotronisovi vojnici. Tako je bila onesposobljena velika vojska, kojom je Turska mislila ugušiti i dokrajčiti pobunu Grka. Porazom kod Dervenakije čitav je Peloponez dugo vremena ostao u grčkim rukama sve do dolaska egipatske vojske i brodovlja. U bitki kod Dervenakije odlikovali su se uz zapovjednika Kolokotronisa i grčki zapovjednici: Dimitrije Ipsilantis, Papaflessas i nadasve junački Nikitara, prozvan otada »turkožder« (turkofágos). K. K.

DERVENTA, kotarsko mjesto u sjevernoj Bosni na pruzi Sarajevo—Brod. Grad leži uz obje strane rijeke Ukrine; središte mu je smješteno na brežuljku, jednom od zadnjih izdanaka bosanskih planina, dok se sjeverno od Dervente pruža ravna i bogata bosanska Posavina. Grad je pretežno trgovačko središte rodne i bogate okolice, a najjača je trgovina žitaricama i šljivama. U mjestu postoji



(Griesbach)

DERVENTA

i tvornica platna i štapova. G. 1931 D. je imala 6654 stanovnika, pretežno Hrvata rimokatoličke i muslimanske vjeroispovijesti. Okolica je naseljena većim dijelom katoličkim stanovništvom, koje se odlikuje čistoćom, marljivošću i lijepim narodnim nošnjama. U blizini D-e nalazi se samostan Plehan, poznato katoličko proštenište. D. se prvi put spominje 1473; g. 1688 bili su ondje poraženi Turci. Poslije je mjesto utvrđeno, ali je tvrđava naskoro napuštena i danas joj ima malo traga. Od početka 18. st. bila je sijelo nasljedne kapetanije.

U gradu postoji gimnazija i niža poljodjelska škola, a važno je i prometno središte, jer osim važne željezničke pruge i blizine plovne Save D. je čvorište vrlo prometnih cesta, koje vode u Bosanski Šamac, Doboj i B. Luku. N. P.



PERZIJSKI DERVIŠ ČITA IZ SVETE KNJIGE

DERVIŠ, perzijska riječ, koja znači isprva prosjak; u Perziji i Turskoj član kojega islamskoga vjerskoga reda (u arapskim i indijskim zemljama fakir, »siromah«, pl. fukara »siromasi«). Redovi derviški nastali su u 12. st., premda mnogi od njih nastoje dovesti svoje porijeklo do 3., 2. ili 1. stoljeća islamskoga.

U arapskim zemljama djelovao je kršćanski primjer, u perzijskima i indijskima budhizam na pripadnike islama s asketskim sklonostima, tako da se na podlozi mističkoga i panteističkoga sufijizma (→ sufijizam) počeo razvijati poseban redovnički život. Najstarija bratovština bit će Kadirije, koje je osnovao Abd el Kadir al Džilani (umro 1066), Rifaije, kojima je začetnik Ahmed Rifa'a (u. 1182), Ahmedije, sljedbenici Ahmeda al Bedavije (u. 1276), Nurbahšije, koje osnova Šihabeddin Sohraverdi (u. 1234) i od kojih su potekli nekoć vrlo ugledni Mevlevije, zvani po Mevlani Dželaleddinu Rumiji, najvećem mističkom pjesniku perzijskom (u. 1273), kao i Bajramije, zvani po Hadži Bajramu (u. 1429—30), zatim Nakšibendije, zvani po Behauddinu iz Nakšibenda (u. 1319), Halvetije po Omaru Halvetiji (oko 1400), Bektašije po legendarnom Hadži Veli Bektašu, tijesno vezani s janjičarskom vojskom do njene propasti 1826; zloglasni nekoć skitači Torlaci i Kalendari i mnogo drugih redova. Najpoznatiji su Kadirije, najugledniji Mevlevije, kojih je šeh iz Konje pasao otmanskoga cara Otmanovom sabljom kod stupanja na prijesto.

Svaki red ima svoga starješinu (šeh ili šejh, perz. pir, starac) i zajedničke obrede, koje vrše u skupu u manastiru, koji se zove tekija, hanika, zavija, ribat. Obred se sastoji u prostom ponavljanju svetih izreka, gdjekada praćen muzikom i, kod Mevlevija, okretanjem (»plesom«). Neki se u zanosu sami sijeku sabljama i zabadaju u se bodež, gutaju živo ugljevlje, rukuju usijanim gvožđem i vrše čudotvorna liječenja. Rifaije, osim toga, proždiru žive zmije i jakrepe i liječe od njihova ujeda. Opsjenarske vještine, osnovane dijelom na sugestiji i hipnozi, imaju zajedničke s indijskim fakirima. Teologija pojedinih redova uvijek je neka vrst sufijizma, ali se koleba u različnim tarikatima (ar. »staza«, red) od asketskoga kvijetizma do panteističkog antinomizma, zabacivanja svih zakona i propisa. Ritual uvijek polaže važnost na emocionalni vjerski život i rado izaziva hipnotičke i autohipnotičke pojave i nastupe zanosa. Stoga je djelovanje obreda na živčani sistem i maštu vrlo izrazito. Svim obredima zajednički je dhikr (č. zikr),

spomen, t. j. Alahov, kojemu je svrha da bogoljubnim dervišima doziva u pamet misao na nevidljivi svijet i ovisnost o njemu. Zikr je vjerska nadraženost visoka stupnja, koja ima za posljedicu ugodno sanjarsko osjećanje. U nekih kultske vježbe pjevačkoga zbora (pešrev, perz.) ili plesača prate bubnjevi ili manji defovi s kolutićima od žute mjedi. Mevlevije uz bubanj upotrebljavaju naj, posebnu perzijsku frulu, koja djeluje tužno i neodoljivo, a u novije vrijeme u Sarajevu i ćemane (gusle). Upotreba bubnjeva jamačno potječe od primitivnijega šamanizma, gdje se zvukom bubnja tjeraju zli duhovi. Razni drugi kultski atributi i dijelovi nošnje nalaze se gotovo u jednakom obliku u kultovima Kibele i Mitre i drugim starim vjerama prednje Azije.

Osim maloga broja redovnih članova, koji žive u tekiji ili su u nekim redovima uvijek dužni hodati po svijetu kao prosjaci, ima velik broj laičkih pripadnika, koji žive u svijetu. Branioci šerijata (kanonskoga prava) i ulema, službeni teolozi, gledaju na d-e s nepovjerenjem i pobijaju ih, a državna vlast vrši nad njima nadzor, od kojega su se sačuvali jedino Senusije, tako da su otišli u pustinje Arabije i sjeverne Afrike. Njihov tarikat odlikuje se i višim društvenim stupnjem pred drugim redovima i čistoćom vjere, bez svake natruhe panteizma ili vjerske mlakosti.

Besplatno dijeljenje kruha i čorbe od mesa i pirinča sirotinji i putnicima bilo je u običaju valjada kod svih tekija; isto tako valja jednim dijelom pripisati dervišima u zaslugu gojenje i udomaćivanje azijskih vrsta voća i cvijeća. Njegovali su islamsku nauku i pjesništvo tursko i perzijsko, neki od bosanskih derviša spadali su u najučenije ljude islamske svojega vremena.

Što ima danas u Bosni derviša, to su neznatni ostatci nekada bujnoga života različnih tarikata, od kojih su neki posve propali. Tako se danas gotovo i ne zna za Bajramije, kojima je nekoć pripadao pjesnik Vahdeti iz Dobruna kod Višegrada i Abdulah efendija Bošnjak, komentator i pisac sedamdeset mističkih djela. O snazi mističkoga života islamskoga u Bosni svjedoči i to, što je u Bosni iz bajramijskoga reda nikao nov ogranak Hamzevije, kojima je bio osnivač Hamza Orlović, i koji su zajedno sa svojim šehom trpjeli najžešće progone kao tobožnji ateisti. Hamzevije su se održali najdulje u bosanskoj Posavini. Jednako je gotovo zamro spomen popularnim nekoć Bektašijama, kojih je morao u Bosni biti veći broj. Najviše d-a ima u Sarajevu, gdje danas žive Kadirije (po bosanskom izgovoru Kaderije) u Hadži Sinanovoj tekiji, Mevlevije u romantičkoj tekiji na Bendbaši, na samoj obali Miljacke, koja je bila izvor obrazovanih ljudi i pjesnika; Nakšibendije za Beglukom više Atmejdana; Halvetije, kojima je tekiju (haniku) sagradio veliki mecena sarajevski Gazi Husrev-beg u prvoj polovici 16. st.; zatim pojedinci derviši rifaijskoga i bektašijskog tarikata. Nakšibendijskog su tarikata tekije u Živčićima i glasovita tekija na Oglavku. Ova tekija, koja se nalazi više ceste Kiseljak—Fojnica, ima velik broj vanjskih članova u okolnoj nahiji, gdje se njen utjecaj osjeća u neku ruku onako blagotvorno kao utjecaj franjevačkoga manastira u Fojnici. Tekija na Oglavku imala je oveći zemljišni posjed, od kojega za vrijeme austro-ugarske uprave nije trebala plaćati poreza, dok nije jugoslavenska vlada ukinula tu povlasticu. Derviši žive osim toga u Blagaju na Buni, i donedavna u medresi u Travniku, gdje su danas ostali pojedinci.



UČESNICI RELIGIOZNIH IGARA U TEBBESU (IRAN) SIJEKU SE SABLJAMA
(Sven Hedin, *Zu Land nach Indien II.*)

Premda su derviši toliko skloni panteizmu i snošljivosti prema svim vjerama, opet ih je bilo u prošlosti mnogo, koji su dragovoljno išli u džihad, sveti rat protiv nevjernika; osobito oni, koji su voljeli pustolovni život nego asketske vježbe u samoći tekije. Stoga je onaj stari vojnik derviš u nar. pjesmi o »Banoviću Strahinji« sasvim realan lik, uzet iz života. Zanimljivo je također, da neke junačke pjesme i Marka Kraljevića po vanjštini opisuju kao derviša. Značajno je, da su neki od najvećih osvajača na bosanskoj krajini, kao na primjer Hadum Jakub-paša, pobjednik na Krbavi, i Gazi Hasan-paša, osvajač Bišća (poginuo kod Siska 22. VI. 1593) bili derviši; a čini se, da je derviš bektašija bio i Ferhad-paša Sokolović, kako se može suditi po bektašijskom tadžu (»kruni«, t. j. visokoj derviškoj kapi) s karakterističkom čalmom od dvanaest burma (ovoja), kakav se nalazi na njegovu grobu u turbetu kraj džamije Ferhadije, njegove zadužbine, u Banjoj Luci. Derviš-paša Mostarac bio je mevlevija i odredio je, da mu se na grobu uči Mesnevija Dželaludina Rumije.



DERVIŠ TORLAK GATA IZ RUKE
Bakrorez iz 16. st.

O nazočnosti derviša ili njihovih tekija svjedoče u našim krajevima imena mjesta Begtež (t. j. Bektaš), selo kod Požege, Kalendari (ili Kalenderi) u kotarima Bosanska Kostajnica i Sanski Most, Kalendarija mahala u Donjem Šeheru u Banjoj Luci, Kalenderovci srpski i turski u kotaru derventskom, Torlakovac u džematu Staro Selo, kot. Jajce, Derviši u kot. Novi, Banja Luka, Donja Tuzla i Bugojno; Dervišina u k. Rogatica; zatim mjesta, koja nose ime po šehovima: Šehovci latinski i turski, opć. Sanski Most; Šeh-mahala u Jajcu; kotar Kladanj i Foča; Šehovina, k. Nevesinje i Sarajevo; Šehovića glavica, ispostava Lastva; Šehići, k. Visoko i Žepče, te četiri mahale sarajevske: Šejh Bagdadi, Šejh Ferrah, Šejh Magribi (zapadnjak, t. j. Marokanac) i Šejh Muslihuddin; i napokon brojna prezimena Šehovići, Šehići i rjeđa Derviševići. Muško ime Derviš (Dervo) i žensko Derviša obična su u muslimana, a oko Fojnice Behaudin, po osnivaču nakšibendijskog reda.



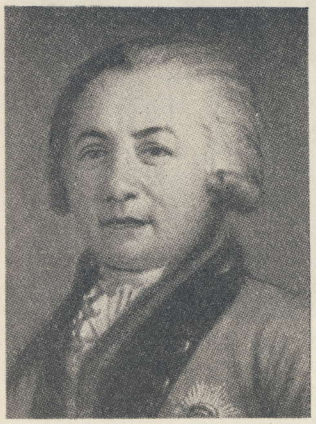
PERZIJSKI DERVIŠ

Od glasovitih derviša i šehova bili su poznati u Bosni legendarni Ajvazdede, kojega je turbe na Ajvatovici kod Prusca, 12 km od Donjega Vakufa danas najglasovitije mjesto zijareta (pohoda, misli se časnom grobu) u Bosni i koje je 1930 ili 1931 dalo povod gradnji jedne tekije na tom mjestu, zatim Gaibija, ukopan u Staroj Gradiški, i njegov suvremenik pjesnik Kaimija iz Sarajeva, koji je za bečkoga rata bio prognan u Zvornik i ondje umro; učenjak Šeh-Jujo u Mostaru, glasovit sa svojih čudesa i vidovitosti; Đul-baba u Budimu (prikazan u madžarskom filmu) i Gazi-Hindi-baba (»indijski starac«), koji je u dubokoj starosti pratio tursku ordiju na Muhač i ondje umro. Uz Hindi-babino turbe u Vukovaru bila je darežljivošću cara Sulejmana načinjena tekija i predana dervišima, koji su imali čuvati njegov grob; predmet sličnoga štovanja bili su u Osijeku grobovi Bajram-babe i Husrev-babe; kraj Knina bio je sahranjen Hadži Ahmed Baba, zaštitnik dalmatinskog serhata (kra-

jine), bez sumnje onaj isti Baba Ahmed, koji je po Evliji Čelebiji sredinom 17. st. čuvao most na Cetini, ili Babahmet, kojega s njegovim sinom Ahmetom Babahmetovićem spominju muslomanske junačke pjesme. Sve ove derviške šehove, koji su živjeli ili borili se na krajini protiv neprijatelja islama, učinila je pučka pobožnost zaštitnicima (gözcü) turskih krajina. No takav kult promicao je sa mnogo političkoga smisla i sam car Sulejman, koji je osim Hindibabe uzvisio drugoga, starijega zatočnika islamskoga Gerz Eljas Babu i učinio ga zaštitnikom Budima i ugarske krajine, sagradivši mu turbe i tekiju na brdu Sv. Gerharda, koje je dobilo ime po novom svecu: Da je i taj Gerz Eljas, u Bosni poznat kao Gerzelez Alija (ili Đerzelez), bio derviš, upućivao bi njegov pridjevak »Baba«, svojstven derviškim starješinama, osobito Bektašijama. U ostalom bosanska ga epska tradicija veže tijesno za Hadži Sinanovu tekiju u Sarajevu i daje mu za pobratima, Torlaka Aliju iz Rumelije, očito jednoga derviša.

LIT.: O dervišima postoji velika literatura i njima se bave gotovo svi putopisi o bližem Istoku. Posebno: D. B. Macdonald u Enc. Isl.; J. đ. Browne, *Derwishes or oriental spiritualism*, London 1868; Depont et Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes*, Alger 1897; Svi Vambéryjevi putopisi i historijske studije; Kremer, *Gesch. d. herrschenden Ideen d. Islams*, 1868; Macdonald, *Aspects of Islam*, 1911; G. Jacob, *Die Bektaschijje in ihrem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen* u Sitzungsberichte Münch. Akad. Wiss. 1. Kl., Bd 24, 1909; Ekrem-beg Vlora, *Aus Berat u. vom Tomor. Zur Kunde d. Balkanhalbinsel*, Sarajevo 1911; Th. Ippen, *Skutari u. nordalb. Ebene. z.* Kunde d. Balkanhalbinsel, Sarajevo 1907; razna godišta GlZM u Sarajevu; Else Krohn, *Vorislamisches in einigen vorderasiatischen Sekten u. Derwišorden, Etnolog. Studien*, 1. 1931; Ista, *Kleine Beiträge z. Kenntnis islamischer Sekten u. Orden auf d. Balkan-Halbinsel*, Mitteilungsbl. Gesellsch. f. Völkerkunde; A. Olesnicki, *Još o ličnosti Đerzelez Alije*, ZNŽO knj. 29, sv. 2, Zagreb 1934. A. Š-k.

DERŽAVIN, Gavril Romanovič, ✻ Kazan 1743, † Zvanka kod Novgoroda 1816, ruski klasični pjesnik, učestvuje u pohodu protiv Pugačeva; kasnije postaje gubernator Petrozavodska i Tambova i najzad ministar pravde. Napisao, pored ostaloga, svoju autobiografiju *(Zapiski)*, niz oda, anakreontskih pjesama, elegija, basna. Lirski pjesnik visokog stila, protivnik suvišne retorike. Proslavio je pjesmom doba carice Katarine II. i njezine vrline, žigošući u isto vrijeme rusku zaostalost (oda *Felica)*. Najbolja su njegova djela čuvena oda *Bog*, *Smrt kneza Meščerskoga* i *Vodopad*. Njegovo pjesništvo predstavlja prijelaz od svečane retorike Lomonosova k Puškinu. *Polnoje sobranije sočinenij Deržavina* sa biografijom izdala je ruska Akademija Nauka pod uredništvom I. K. Grotta (1867—1883). Njegovu odu Bog preveo je Ivan Trnski u zbirci »Iz slavenske rodbine« (Zagreb 1904). Od hrvatskih prikaza o njemu najopsežniji je Jagićev u njegovoj »Ruskoj književnosti u osamnaestom stoljeću« (Zagreb 1895). V. R.



GAVRIL E. DERŽAVIN

DESA, srpski veliki župan oko 1154—1167. Potisnut od Uroša II., koga je štitio car Manuel Kommen, D. se javlja kasnije opet kao veliki župan. Uporno je nastojao proširiti svoju oblast i osloboditi se Bizanta oslanjajući se na Ugarsku i Mletke (jednu je kćer udao za Leonarda, sina dužda Vitala II. Mikielija). Zbog toga ga je Manuel jednom odveo sa sobom kao sužnja u Carigrad, a kasnije ga napokon zbacio s vlasti.

LIT.: Lj. Kovačević u Glasu SKA, 62., Beograd 1901; K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba, I.*, Beograd 1923; F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd 1928. M. J. D.

DES ADRETS, François de Beaumont, barun, ✻ La Frette (Isère) 1513, † La Frette 2. II. 1587, francuski vojskovođa. G. 1515. postao pukovnikom legionara u Dauphinéu, a 1562, da se osveti vojvodama Guise, prijeđe na protestantizam i u ime hugenota počne rat, u kojem je svojom okretnošću stekao tužnu slavu. Opustošio je Dauphiné i lyonsku pokrajinu počinjajući pokolje, koji su dijelom bili osveta za pokolje protestanata; zauzevši zamak Montbrison (Forez) prisilio je 18 katoličkih zarobljenika, da se sunovrate s kule. G. 1563 zatvoriše ga njegovi pristaše, kojima su ambicije D. A-a postale sumnjive, no naskoro ga pustiše na slobodu. Nakon toga se vratio katoličanstvu i povukao na svoj dvor, a 1567 borio se protiv hugenota na strani katolika. No i ovima postade sumnjiv, oni ga zatvore u Lyonu, ali poslije mira 15. VIII. 1570 puste ga na slobodu. U pokolju hugenota 1572 nije sudjelovao, a umro je kao katolik.

DESAIX DE VEYGOUX, Louis Charles Antoine, ✻ Saint-Hilaire d'Ayat (kraj Rioma) 17. VIII. 1768, † Marengo 14. VI. 1800. Kao mladi časnik pristao je 1789 uz revoluciju i već 1794 bio divizijski general. G. 1795 zapovijedao je desnim krilom Jourdanove vojske, a 1796 pod Moreauom prodro preko Rajne kod Strassburga i kroz dva mjeseca držao mostobran Kehl protiv Austrijanaca. S Bonapartom došao je u Egipat (1. VII. 1797), gdje se odlikovao u bitci kod piramida i porazio Murad-beja. Kao upravnik stekao je nadimak »pravedni sultan«. Vratio se u Francusku u svibnju 1800, nekoliko mjeseci nakon Bonaparta, koji je već počeo vojnu u Italiji. Došavši sa svojim vojnim zborom u Italiju D. je pritekao u pomoć Bonapartu kod Marenga i okrenuo smionom navalom poraz u pobjedu, ali je pritom sam poginuo. J. Sr-ć.



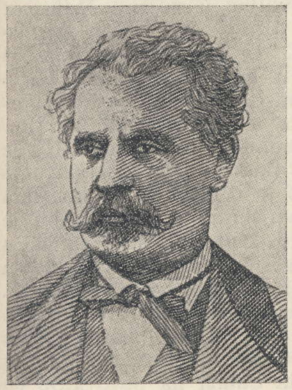
LOUIS DESAIX
Po Guérinovoj slici

DE SANCTIS, Francesco, ✻ Morra Irpina (Napulj) 28. III. 1817, † Napulj 19. XII. 1883, talijanski kritičar, povjesničar književnosti i političar. Istaknuo se već u školi jezičnog čistunca Basilija Puotija u Napulju; Puotijeva škola je bila žarište obnovljenog rodoljublja i napredne misli. Zatim je postao nastavnik književnosti. Plod je toga njegova prvog poučavanja (1839—48) knjiga *Teoria e storia della letteratura* (I-II. knj., priredio B. Croce, Bari 1926); tu su sabrani njegovi tečajevi o stilu, retorici, lirici, epici i prozi, koji su značili prekid sa svim starim retoričkim pojmovima: do dobrog izražavanja ne dovode stilistička pravila, nego pravilno mišljenje; u stilu se osim čovjeka ogleda i njegovo doba; tko ni u što ne vjeruje, može opsjeniti ljude slabe inteligencije, služeći se retorikom, ali nikad ne može postati pravi književnik; kićenost i površnost su obilježja narodne dekadence. De S. je do konca života ostao vjeran tim načelima svoje kritičke misli i morala, poistovjetujući neiskrenost u osjećajima i brigu oko vanjštine s dekadencom (na pr. za sečentizma i Arkadije). Književnu vrstu ne smatra kao filozofsku kategoriju, nego kao povijesnu tvorevinu, jer se književne vrste u svom prividnom postojanju u stvari neprestano preobražavaju. De S. je starim pitanjima i tradiciji dao nov duh; on pripravlja budućnost, jer shvaća i opravdava prošlost. Književnost kao život, život kao književnost, bila je u djelo provedena formula učitelja De S-a i njegovih učenika. Zato je De S. prije svega odgojitelj; cio je njegov život upravljen prema zadaći: buditi duhove i oblikovati svijesti. Počeo je pisati tek kao četrdesetgodišnjak, a nikad nije posvećivao toliko pažnje pisanju, koliko svome odgojnom djelovanju, pa i na političkom poprištu.

To objašnjuje i njegovo držanje, kad je 1848 izbila u Napulju liberalna pobuna protiv Burbonaca. Uz poklik »Škola je život« pohrlio je De S. sa svojim učenicima na barikade. Zatim je odležao tri godine u tamnici i bio prognan iz Napulja. Sklonio se u Turin pa u Zürich, gdje je (1855) postao profesor talij. jezika na Politehnici. Ali netom je počela borba za oslobođenje, De S. se vraća u domovinu i od Garibaldija dobiva resor za prosvjetu pri napuljskom namjesništvu. G. 1861—62 ministar je prosvjete u Cavourovoj vladi u Turinu, gdje nastavlja svoj reformatorski rad. Pošto je demisionirao, piše za novine i sudjeluje u aktivnoj politici (1867 izabran je za narodnog zastupnika). Napokon se 1871 vraća znanosti i do 1876 profesor je poredbene književnosti na sveučilištu u Napulju.

Kao uvjereni unitarist pobijao je regionalističke struje; nasuprot bio je odrešiti pristaša Savojske dinastije i član Cavourove stranke, a nasuprot Giobertijevu novogvelfizmu isticao je laički duh modernih država. Kako nije bio uskogrudan strančar, uživao je opće poštovanje; prihvatio je kao predstavnik demokratske ljevice položaj ministra prosvjete

1878—81. Ako De S. i nije bio velik političar, bio je ipak izvanredan politički odgojitelj. Njegove su riječi nalazile odjeka u narodu: to nisu bili pogledi pripadnika jedne stranke, nego glas domovine, glas narodne svijesti. U njegovu izrazu »mrzim sisteme i njihova pretjerivanja« zrcali se umjerenost, u kojoj je njegova velika snaga kao povjesničara i narodnog odgojitelja. Umjerenost je ujedno osnovna vrlina i njegova kritičkog i povijesnog djela. Za razvoj De S-ove misli važniji su pjesnici negoli filozofi: na pjesnicima počiva njegov kritički pogled i njegova estetika. Osobito je radio na Leopardiju i na Manzoniju. Leopardija smatra ne samo pjesnikom, nego prije svega učiteljem života; njegov borbeni pesimizam postaje naime za De S-a pobudom za omladinu i potiče je na borbu na barikadama, te ga zato naziva borbenim »pjesnikom mladih«. Nakon te romantične faze opaža se (od 1850) kod De S-a utjecaj novog učitelja života, Manzonija, pod formulom: »ideal, koji se spustio do stvarnosti«. To je početak De S-ova realizma. Tada su mu 33 godine i on osjeća, da nema više mjesta sumnjama, jadanju i proklinjanju. Treba trpjeti, ali i raditi, nadati se. De S. je u prvom razdoblju bio hegelovac, ali je pod doktrinarnim hegelijanizmom sazrijevao čovjek ukusa, čovjek pomirljive čovječnosti manzonijevskog tipa.



FRANCESCO DE SANCTIS

Od svojih predavanja u Zürichu (1856) pa dalje De S. udara odlučno putem nove kritike bez ikakvih osjećajnih nesigurnosti, bez teoretskog doktrinarstva. Plod su tih godina članci i predavanja o Petrarki i o viteškom spjevu od Pulcija do Ariosta (*Saggi critici* 1866, *Saggio critico sul Petrarca*, 1869). Njegovo je kritičko djelo tih godina obilježeno polemikom protiv apstraktnih ideala. Analizirajući Petrarku, dao je diagnozu onovremene romantičke bolesti, koju on naziva »bolest ideala«.

Zatim je dao svoje najbolje studije u vezi s Danteom, Guicciardinijem, Leopardijem i Manzonijem (*Nuovi saggi critici* 1872) i svoju *Storia della letteratura italiana* (1870), koja je prema zamisli trebala biti školski priručnik, ali je to jedinstveno djelo mnogo više: ujedno povijest književnosti i moralnog života talij. naroda. Njegova moralistička razmatranja nijesu na uštrb književno-povijesne vizije. On gleda na Italiju, kako ona propada baš radi svog viška književnosti, kako se dramatska veličina njene povijesti nalazi u suprotnosti između blistavog uma i političkog propadanja.

Istim se problemima posveti nanovo, pošto je počeo predavati na napuljskom sveučilištu (1871—76). Tada proučava književnost 19. st., koja je vrlo ukratko i uzgred prikazana u njegovoj povijesti književnosti; govori o Leopardiju, Manzoniju i njegovoj školi, o romantizmu u južnoj Italiji, o demokratsko-mazzinijevskoj školi. Plod su tih predavanja: *Studio su Giacomo Leopardi* (priredio R. Bonari, 1885) i *La letteratura italiana nel secolo XIX* (sabrao učenik mu F. Torraca s predgovorom i bilješkama B. Crocea, Napulj 1897). De S. je svojom velikom rječitošću putem književnosti dramatizirao cijelu povijest tal. Risorgimenta, i to povijest, koja je još bila u nastajanju i odjekivala je u grudima njegovih slušača, u njihovim uspomenama i čežnjama. On je i tada prožet dalekovidnom kritičkom koncepcijom, da je zadaća povjesničara surađivati sa poviješću, o kojoj predaje.

Čudnovat je duhovni razvitak De S-a: naučno se oblikovao i duševno obogatio prije 1860, a kao pisac istakao se u prvih 15 godina ujedinjenja Italije (1861—75), promijenivši smjer svoga proučavanja u pravcu pozitivnog istraživanja čiste erudicije i filozofije. G. 1876, kad je završio svoja predavanja na napuljskom sveučilištu, završena je i njegova djelatnost kritičara i povjesničara: pojavio se, kad mu je bilo 40 god., a završio je svoj književni rad kao šezdesetgodišnjak. Njegove je *Uspomene* objavio veliki povjesničar Pasquale Villari tek 1889 pod naslovom *La Giovinezza di F. De S.*, jer je mladost, ne samo vremenska nego i duhovna, bila njegova sila pokretnica i u starijim godinama.

De S. se s pravom smatra začetnikom t. zv. estetske metode u povijesti književnosti u Italiji. U njegovoj su se pojavi stopili ujedno lik učitelja, mislioca, književnika i političara u potpunom skladu. L. R-o.

F. De Sanctis i hrvatska kritika. De Sanctisova djela nisu imala većeg utjecaja na hrvatsku književnu kritiku, što ne znači da nije bio poznat. Najbolje ga je poznavao osnivač moderne hrvatske kritike Jakša Čedomil, kod koga se opažaju neki daleki tragovi De Sanctisova utjecaja. (Isp. na pr. članke »Hrvatska mladež i Zvonimir«, Narodni list 1887, 13—15, i »O hrvatskoj književnosti«, Katolička Dalmacija 1897, 38—62). Marko Car cijeni De S-a i oslanja se na njegove sudove, na pr. u esejima »Književnost i kritika« i »Riminska nevjesta«, a V. Lozovina u svojoj *Povijesti talijanske književnosti* (Zagreb 1909) koristi se De S-ovim djelom. M. D-ić.

DESANTIĆI, senjska plemićka obitelj, koja se isticala u bojevima s Turcima. Za ratne zasluge dobili su Kvirin, Franjo i Juraj 10. III. 1579 plemstvo, a 12. VII. 1587 i svoj grb. Kvirin je 1580 pao u tursko zarobljeništvo, kada je s vojvodom Jurjem Daničićem izašao na ophodnju u senjsku okolicu. Narodna pjesma, koja Kvirina naziva Jurom ili Lukom ili Vidom Desančićem, opjevala je njegovo izbavljenje romantičnim načinom, opisujući u više inačica, kako ga senjska malena četa pod vodstvom Jurja Daničića ili Ivana Senjanina ili Petra Mrkonjića izvlači u okovima iz kule Tomine u Turskoj Hrvatskoj ili iz tamnice ličkoga bega. Neki su se članovi te uskočke obitelji odlikovali i u senjskom komunalnom životu kao suci ili vršioci kakve druge službe. U crkvi sv. Franje u Senju nalazi se nadgrobna ploča vojvode Jurja Desantića iz g. 1707. Jedna grana D-â odselila se iz Senja u susjednu Bašku, gdje živi i danas. Od nje je potekao i Franjo D., koji je 1906 izdao poznatu *Bašćansku pjesmaricu*, u kojoj tvrdi, da su se okovi Luke D-a čuvali u bašćanskom svetištu Majke Božje od Gorice.

LIT.: M. Magdić, *Juraj Daničić*, Narodne novine 1901 br. 80; R. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine*, I.—III. sv., Zagreb 1884—86. P. G.

DESARGUES, Girard (1593—1662), francuski matematičar, vojni inženjer i arhitekt; rodio se i umro u Lyonu, ali do 1650 živio je u Parizu, gdje se 1626 upoznao i sprijateljio s Descartesom. G. 1636 izdao je u Parizu malo djelce *Exemple de l'une des manières universelles touchant la pratique de la perspective etc.*, u kojem pokazuje, kako se određuje perspektivna slika nekoga predmeta s pomoću triju koordinata pojedinih njegovih točaka; to je zapravo početak metode, koja se tek u 19. st. razvija pod imenom aksonometrije (→ deskriptivna geometrija). Drugo Desarguesovo djelo je *Brouillon proiect d'une atteinte aux événemens des rencontres d'un cone avec un plan* (Pariz 1639), koje je izvanredno važno zbog toga, što sadržava začetke glavnih dijelova t. zv. projektivne geometrije (v.) (pojam pramena pravaca, sveska ravnina, involucije, polariteta i t. d.), sve primijenjeno na teoriju čunosječnica. To je prvi i odlučni pokušaj, da se obnovi i osvježi antikna geometrija. Zbog toga je djela Poncelet nazvao D-a Mongeom 17. st., ali je to djelo imalo utjecaja samo na jednoga suvremenika, naime na mlađahnog B. Pascala (v.). Ne bismo za to djelo čak ni znali, da ga nije 1845 slučajno našao M. Chasles u jednom antikvarijatu, i to u obliku prijepisa, što ga je de La Hire načinio 1679. Ovaj je posljednji u svojim djelima preuzeo jedan dio Desarguesovih teorija, ali ih nije shvatio u svoj njihovoj dalekosežnosti. Treće djelo D-ovo izašlo je u Parizu 1640 pod naslovom *Brouillon proiect d'exemple d'une manière universelle touchant la practique du traité à preuves pour la coupe des pierres en architecture etc.*, u kojem je iznio teoriju sječenja kamena, perspektive i gnomonike. S tim svojim djelima nije D. imao sreće, jer se zbog njihovih novih ideja, formalne nedotjeranosti i mnogih novih naziva (osobito to vrijedi za prvo i treće djelo) zapleo u takve prepirke s drugim stručnjacima, da je njegov vjerni učenik bakrorezac A. Bosse morao napustiti svoju stolicu na umjetničkoj akademiji u Parizu zato, što je branio Desarguesa. Ipak se mora priznati, da su Fermat i Descartes pohvalili drugo gore spomenuto djelo. — Od izvornih D-ovih zamisli najvažnije su: pojam involucije (v.) i pojam neizmjerno dalekih točaka. Osobito ovaj drugi zadire u same temelje

geometrije, jer dok su po Euklidu paralele pravci u ravnini, koji se nikada ne sijeku, D. smatra, da i one imaju sjecište, samo što je ono neizmjerno daleko. Ovo je *Desarguesovo projektivno shvaćanje strukture prostora* izvanredno važno, jer svi stavci o sijećenju pravaca u ravnini, te pravaca i ravnina u prostoru dadu izreći *općenito*, t. j. bez obzira na specijalne slučajeve, kada su koji od tih elemenata među sobom paralelni; po Euklidu moraju se takvi specijalni slučajevi svaki posebno izricati i dokazivati. Upravo ova D-ova koncepcija omogućila je postanak i razvitak moderne projektivne (a pogotovu afine) geometrije u njezinu sintetičkom obliku. Dva su temeljna stavka te geometrije, koji nose D-ovo ime, naime 1. Ako sjecišta korespondentnih stranica dvaju trokuta leže na jednom istom pravcu, tada spojnice korespondentnih vrhova tih trokuta idu jednom istom točkom, i 2. Ako je u čunosječnici upisan neki četverokut, tada svaki pravac ravnine siječe čunosječnicu i dva para suprotnih stranica četverokuta u tri para korespondentnih točaka neke involucije. Prvi od ta dva stavka je osobit po tome, što vrijedi bez obzira na to, da li ona dva trokuta leže u jednoj istoj ravnini ili ne, a onda i po tome, što se dade dokazati čisto geometrijski samo u ovom drugom slučaju (Staudt), dok se onaj prvi slučaj mora ili svesti na ovaj drugi ili dokazati analitički, t. j. s pomoću računa.

BIBL.: M. Poudra, *Oeuvres de D.*, 2 sv., Pariz, 1861. R. C.

DÉSAUGIERS, Marc Antoine Madeleine, ✳ Fréjus (Var) 17. XI. 1772, † Pariz 9. VIII. 1827, francuski komediograf. Sin je skladatelja Antoine D-a. Za vrijeme revolucije pošao je na San Domingo, gdje je bio zarobljen od pobunjenih Crnaca, zatim u USA (Filadelfija). Vrativši se u Pariz 1797 brzo je stekao glas kao pjesnik i skladatelj pjesama (»chansons«) za kazalište i kao pisac lakrdija, opernih libreta i t. d. Za restauracije 1815 imenovan je ravnateljem kazališta Vaudeville. Napisao je, dijelom u suradnji s drugima, oko 100 vaudevillea, od kojih je najviše uspjeha imao *Les petites Danaïdes* (1819). Bio je predsjednik književnog kluba »Caveau«. Njegove *Chansons et Poésies diverses* izašle 1808—16, njihov izbor s uvodom Alfred de Bougy-a 1858.

LIT.: Sainte-Beuve, *Portraits contemporaine*, V., 1846.

DESAULT, Pierre Joseph, ✳ Vouhenans 1738, † Pariz 1. I. 1795, francuski kirurg. Od 1766 održao je u Parizu anatomska i kirurška predavanja, od 1782 predstojnik kirurškog odjela bolnice Charité. Bio je u svoje vrijeme najslavniji kirurg Evrope, osobito znamenit zbog svoje nove metode liječenja preloma kosti. Zaslužan je i kao klinički učitelj i operater. Od njegovih mnogih izuma najpoznatiji je po njemu prozvani zavoj kod preloma ključne kosti. Njegov učenik Bichat je objavio njegove *Oeuvres chirurgicales* (1798—1803).

DESBORDES - VALMORE, Marceline - Félicité - Josèphe, ✳ Douai 20. VI. 1786, † Pariz, 23. VII. 1859, francuska književnica. Otac joj je bio slikar grbova, koji je za Revolucije pao u bijedu. S majkom je 1800 poduzela put pun nevolja u Guadeloupe, vratila se 1801 u Francusku i nastupala u kazalištu u Douaiu. S 15 godina angažirana je u Lilleu (uloge mladih ljubavnica), no 1808 ostade bez mjesta, romantički zaljubljena i od 1810 majka. Napuštena od ljubavnika 1811, izgubivši dijete 1816, uda se 1817 u Bruxellesu za osrednjeg glumca Prospera Lanchantina, nazvanog Lachautin. Do smrti ju je pratila oskudica i korota (izgubila je obje kćeri). Nije međutim podlegla pesimizmu, već je naprotiv u pjesmama pokazivala srčanosti i plemenite postojanosti. Stihovi su bili njena utjeha. Redom je objelodanila: *Elégies et Romances*, 1819; *Elégies et poésies nouvelles*, 1825; *Les Pleurs*, 1833; *Pauvres fleurs*, 1839; *Bouquets et prières*, 1843; *Huit Femmes*, 1845, te priče u prozi i stihovima. Unatoč stanovite stilske nespretnosti i zastarjele patetičnosti izraza njezine su pjesme još i danas čitke, kao primjer iskrenosti i smisla za muzikalnost, što sjeća na pjesničke melodije Verlaina.

BIBL.: *Oeuvres poétiques*, 3 sv., Pariz 1886—87; *Correspondance intime*, izd. B. Rivière, 2 sv., 1896; *Lettres inédites*, izd. H. Valmore, 1912; *Lettres à Prosper Valmore*, 1925; *Poésies complètes*, izd. Guégan, 2 sv., 1931—32. — Nekoliko pjesama prevedeno je na hrvatski: *Ispovjest*, prev. Marin Sabić, Prosvjeta, II, 90.

LIT.: Sainte-Beuve, *Mme D.-V., sa vie et sa correspondance*, 1869; J. Boulanger, *M. D.-V, d'après ses papiers inédits*, 1909, 2. izd. 1926; L. Descaves, *La vie douloureuse de M. D.-V.*, 1900. P. Cl.

DESCARTES (Cartesius), René, ✳ La Haye (danas La Haye-Descartes) u Touraini 31. ožujka 1596, † Stockholm, 11. II. 1650, filozof, matematičar i fizičar. Potomak je stare plemićke porodice. Prve škole svršio je (1604—12) u isusovačkom zavodu La Flèche, gdje je pokazivao osobito zanimanje za spekulativne znanosti. G. 1613—15 živi u Parizu, gdje provodi veseo i slobodan život, zatim odlazi u Poitiers, gdje je postigao bakalaureat i licencu civilnoga i crkvenoga prava. G. 1617 ulazi kao dobrovoljac u vojsku Mauricea Nassauskoga upravo u vrijeme, kad je zaključen mir između Nizozemaca i Španjolaca. U Bredi (Nizozemska) proveo je dvije godine kao vojnik baveći se osobito matematikom. G. 1619 prelazi u službu bavarskoga kneza izbornika; žestoku zimu 1619/20, koja mu je omogućila mirovanje i dalji studij provodi u Neuburgu na Dunavu. Tu je otkrio temelje analitičke metode (kao nenadano otkrivenje 10. XI. 1619). G. 1620 sudjelovao je u bitki za Češku (Bílá Horá) i ušao s pobjedničkom vojskom u Prag, zatim je učestvovao u vojni na Madžarsku. Nakon kratke službe u vojsci grofa de Bucquoy-a 1621 napušta vojnički stalež. Kratko vrijeme živi opet u rodnom mjestu, zatim ide u Bretagnu, u Pariz i Poitou, a onda odlazi na putovanje po Švicarskoj, Italiji, Nizozemskoj i Njemačkoj. G. 1625—28 proveo je uglavnom u Parizu, gdje ga je zahvatio val velegradskoga života, ali ga trajno progoni misao, da se mora odreći svijeta i potpuno se predati znanstvenom radu. U proljeće 1629 odlazi u Nizozemsku, gdje je mijenjajući često boravište proživio 20 god. baveći se samo znanošću i filozofijom. Još 1626 započeo je u Parizu pisati djelce *Pravila u vođenju uma*, ali ga nije dovršio. Prvo djelo napisano u Nizozemskoj bilo je *O svijetu ili rasprava o svjetlosti*, koje se D. — doznavši za osudu Galilejevu — nije usudio izdati (jer je i sam zastupao mišljenje o kruženju zemlje oko sunca). Prvo objelodanjeno D-ovo djelo jest spis *Discours de la Méthode*, (Leyden 1637), napisan kao opširan uvod u rasprave o dioptici, o meteorima i o geometriji. Djelo *Meditationes de prima philosophia* (metafizička razmatranja) započeto je 1629, a završeno i izdano 1641. Rukopis je D. poslao na pregled nekim filozofima kao Arnauldu, Gassendiju i Hobbesu, te njihove opaske uz vlastite odgovore (objectiones et responsiones) tiskao kao dodatak. Djelo je 1647 vojvoda De Luynes preveo na francuski, a prijevod je D. sam pregledao. Protiv D-ovih filozofijskih nauka ustali su isusovci (père Bourdin) i pravovjerni protestanti (pastor Voet, dekan sveučilišta u Utrechtu) optužujući ga kao krivovjerca i bezbožnika. U svoju obranu izdaje D. 1643 spis *Epistola ad celeberrimum virum Gisbertum Voetium*. G. 1644 izdao je D. svoje »Temelje filozofije« *Renati Descartes principia philosophiae* (preveo na franc. 1647 abbé Picot), posvećene učenici princesi Elizabeti. U »Opaskama o nekom spisu« *(Notae in programma quoddam*, 1647) D. brani svoju izvornu nauku od iskrivljivanja svoga nekadašnjeg učenika H. Regiusa. G. 1649 izdaje D. na francuskom raspravu *Des passions de l'âme* (O duševnim pokretima). Prije tiskanja D. je rukopis djela poslao švedskoj kraljici Kristini, koja ga je pozvala k sebi u Stockholm. G. 1649 D. odlazi u Stockholm, gdje je bio kraljičin instruktor iz filozofije i izradio po njezinoj želji nacrt za Švedsku akademiju znanosti. Tu je doskora i umro od upale pluća. Nakon smrti izdana su iz D-ove ostavštine djela *Compendium musicae* (Priručnik glazbe) 1650; *Le monde ou traité de la lumière*, 1664; *Traité de l'homme et de la formation du foetus*, 1664; *La recherche de la verité par la lumière naturelle*, 1701; *Regulae ad directionem ingenii*, sačuvana pisma (I. izd. 1668—83) i odlomci matematičkih, prirodoznanstvenih i književnih radova.



RENÉ DESCARTES (portret Fransa Halsa, Pariz, Louvre)

D. kao filozof. Razvoj svojih filozofijskih pogleda opisao je D. na donekle autobiografski način u djelu *Discours de la Méthode*. Ishodište D-ova filozofijskoga umovanja bila je još u mladim danima opažena činjenica, da postoje zna-

čajne razlike pa i oštre opreke među mišljenjima i nazorima pojedinaca na polju filozofije, a i na ostalim područjima znanosti izuzev područje matematičkih nauka. Po D-ovu mišljenju razlog tom razilaženju redovito nije u slabosti same spoznajne moći (razuma), nego u nemetodičkoj upotrebi razumskih sredstava pri sticanju spoznaja. Da bi se riješio nesigurnosti, koje su ga mučile, i da bi sam za sebe izgradio sustav pouzdanih spoznaja, odlučuje D. dvoje: ponajprije. da će — isključivši nepouzdano uporište auktoriteta — podvrgnuti sve predmete ljudskoga znanja *općoj sumnji*, a zatim, da će po uzoru matematičkih znanosti podrediti utvrđivanje i proširivanje spoznaja jasno određenom *metodičkom postupku*. Načelo, da treba o svemu sumnjati (de omnibus dubitandum) kod D. nije (kao kod Montaignea) skeptički zaključak filozofiranja, nego naprotiv nužna pretpostavka za početak filozofijskoga umovanja; prema slici, koju D. upotrebljava, potrebno je, da mislilac zgradu vlastite filozofijske spoznaje gradi svu iz temelja, a ne da je krpa od već postojećih »starih zidova«. U zahtjevu, da filozof započne »od početka«, sadržano je uvjerenje, da filozofijska spoznaja nije čin pasivnoga primanja, nego plod osobnoga duhovnoga stvaranja; bez obzira na ono, što su drugi prije nas naučavali, kao filozofijsku istinu možemo prihvatiti samo ono, o čemu smo se sami uvjerili. Opća sumnja je način, da se riješimo svih nemetodičkih sinteza znanja i tako dobijemo slobodan put za nove metodički osnovane sinteze. Vlastiti metodički postupak sveo je sam D. na četiri načela: 1. »ne ću prihvatiti nikada kao istinu nešto, što očito ne znam, da je istinito; t. j. pomnjivo ću se kloniti žurbe i prenagljivanja, ne ću zahvatiti svojim sudovima ništa, što se ne bi mome duhu tako jasno i razgovijetno očitovalo, da više nikada ne ću imati prilike u to posumnjati«: 2. »podijelit ću svaki zadatak, koji ispitujem, u toliko dijelova, koliko je moguće i koliko je potrebno, da se on najbolje riješi«; 3. »u svojim ću mislima ići po redu počinjući od predmeta, koji su najjednostavniji i koje je najlakše upoznati, a zatim ću se uspinjati malo pomalo kao po stepenicama do spoznaje složenijih predmeta, pretpostavljajući red i među onim predmetima, koji ne slijede prirodno jedni iz drugih«; 4. »obavljat ću tako potpune razdiobe i tako iscrpne preglede, da mogu pouzdano znati, kako nisam ništa izostavio«. — Oduzevši općom sumnjom spoznajnu vrijednost svim podatcima znanja, koje je gotove dobio od drugih, D. traži istinu, koja bi prema spomenutom prvom načelu bila potpuno očita, potpuno jasna i razgovijetna, a ujedno i tako osnovna, da bi se mogla uzeti za ishodište filozofijskoga umovanja. Tu istinu nalazi D. (poput sv. Augustina) u neporecivoj svijesti o činjenici vlastitoga sumnjanja, odnosno mišljenja (doživljavanja) te je oblikuje u izrazu: *Mislim, dakle jesam* (Cogito ergo sum). Premda taj izraz ima oblik zaključka, on nije zaključak u običnom smislu riječi. Drugim dijelom izraza (»sum«) zapravo se samo daje metafizičko značenje onome, što je prvi dio izraza (»cogito«) izrekao kao čisti doživljaj. D. izričito naglasuje, da se bitak jastva sastoji u samom mišljenju (cogitatio) uzetom u širem smislu *doživljavanja* uopće. Metafizičko vrednovanje očitostne činjenice »doživljavam« (cogito) važno je zato, jer se tim vrednovanjem ustanovljuje kategorija *duhovne supstancije*, koja D-u uz kategoriju tvarne supstancije (materije) sačinjava sav poklad metafizičke zazbiljnosti: sve što postoji ili je duh ili tvar. — Utvrdivši vlastito duhovno (svijesno) postojanje kao temeljnu istinu D. prelazi na razgledanje »idejâ«, t. j. duhovnom jastvu pripadnih svijesnih sadržaja te se odmah zadržava na jednoj, koja mu se među njima čini najvažnijom, na *ideji Boga*. Tu ideju po D. mišljenju ne možemo uvrstiti niti u red izvana, iz iskustva pridošlih ideja (ideae adventitiae) niti u red ideja, koje je pojedinac na temelju svjestite građe sam stvorio (ideae a me ipso factae); ideja Boga je urođena (idea innata), ona je zapravo od samoga Boga udahnuta u ljudsku dušu. D. to obrazlaže time, što čovjek kao nesavršeno biće ne bi nikako mogao doći do zamisli o savršenom biću. Božju opstojnost D. dokazuje na više načina; među ostalim i t. zv. ontologijskim dokazom: budući da pojam savršenoga bića nužno uključuje i postojanje, to Bog doista i postoji. Prvenstvena važnost, koju D. daje dokazivanju Božje opstojnosti i shvaćanja Boga kao tvorca svijeta i bića u svakom pogledu savršena (neizmjerna, vječna, nepromjenljiva, sveznajućega i svemogućega), ima svoje spoznajnoteoretsko značenje: na činjenici, da takav Bog postoji, temelji se put, koji iz kruga sigurnosti o svijesnom osobnom postojanju vodi do sigurnosti metodičkih spoznaja o objektivnom (vanjskom) svijetu. Postojanje Boga otklanja sumnju, da bi naše spoznaje o objektivnome svijetu mogle biti samoobmane ili čak lažni privìđaji, koje bi neki »zao duh« namjerno u nama izazivao. Kao savršeno istinito i istinoljubivo biće Bog je jamstvo, da su sve one spoznaje, koje su očite ili iz očitih spoznaja pravilno izvedene, doista i istinite. Tako je istinito postojanje *tvarnoga svijeta*, koji nam otkrivaju naša osjetila. Bit *tvari* sastoji se po D-u u *prostornosti* (étendue) upravo onako kao što se bit duha sastoji u mišljenju. Tvarni je svijet sav bez razlike mehanička složevina, razlučiva na elemente prostora i gibanja. Čak i životinje su D-u samo vrlo složeni mehanički strojevi, koji prividnom savršenošću svojih pokreta stvaraju privìđaj svijesnih bića. Čovjek je biće složeno od dvaju potpuno raznorodnih počela: duhovnoga (duše) i tvarnoga (tijela). Centralni organ tijela je srce, a sjedište je duše u moždanoj žlijezdi, epifizi. Tjelesni *život* čovjeka zamišlja D. kao potpuno mehaničku pojavu. Da bi ipak nekako protumačio odnos među bivstveno različitim komponentama čovjeka — dušom i tijelom — D. smišlja teoriju »životnih duhova« (spiritus animales), nekakvih toplih i vrlo pokretnih čestica krvi, koje putem krvnog optoka i živčanih vodova prenose vanjske podražaje od osjetila do sjedišta duše, epifize, a isto tako i voljne odluke od epifize do izvršnih organa (mišića). — Izričito ističući da vlastiti spoznajni put smatra dobrim samo za sebe i da ga drugima ne nameće, D. ujedno otklanja primjenu opće sumnje i »vraćanje na početak«, kad se radi o pitanjima praktičnoga (ćudorednoga) života. Njegova je etika konzervativna: poštuje drevne običaje i načela sredine, u kojoj sam D. živi, osobito vjeru od predaka primljenu. Djelotvorni život treba da teče utrtim putovima daleko od svake krajnosti, ali jednom prihvaćena ćudoredna načela moraju se uporno i odlučno primjenjivati u svim zgodama života. Sam za sebe D. odabire kao životni zadatak otkrivanje istine. U D-ovoj etici često probijaju i intelektualističke crte; spoznaja nije samo put do istine, nego i do valjana života.

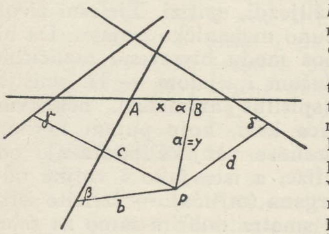
BIBL.: Osim narodnog izdanja D-ovih djela (*Oeuvres de D.*, izd. Ch. Adam i P. Tannery, Pariz, 1897—1913 u 12 sv. s dodatkom) neka djela su izdana posebno s korisnim komentarima: *Discours de la méthode*, kom. E. Gilson, Pariz 1925; *La Géometrie* Pariz 1927; *Regulae ad directionem ingenii*, s uvodom H. Gouhiera, Pariz 1931, — prev. J. Sirven, Pariz 1932; *Correspondance of D. and Constantin Huygens* (1635—47) . . . izdao Leon Roth, Oxford 1926.

LIT.: A. Baillet, *La vie de M. D.* Pariz 1691; Elisabeth S. Haldane, *D. his life and times*, London 1905; Fr. Bouiller, *Histoire de la philosophie cartésienne*, 1868 (2. izd.); Liard, *D.* 1881; A. Foullée, *D.*, 1893; Krantz, *Essai sur l'esthétique de D.*, 1882, G. Touchard, *La morale de D.*, 1898; A. Pirro, *D. et la musique* 1907; O. Hamelin, *Le système de D.*, 1911; L. Gilson, *La liberté chez D. et la théologie*, 1913; J. Chevalier, *D.*, 1921; G. Milhaud, *D. savant*, 1921; A. Koyré, *D. und die Scholastik*, Bonn 1923; A. Espinas, *D. et la morale*, 1925; A. Tellier, *D. et la médecine*, 1928; E. Gilson *Etudes sur le rôle de la pensée médiévale dans la formation du système cartésien*, 1930; P. Mouy, *Le développement de la physique cartésienne, 1646—1712*, Pariz 1934; J. Boorsch, *Etat présent des études sur D.*, 1937. — Za odnos D-a prema književnosti: F. Brunetière, »D. et la littérature classique« (*Etudes critiques*, T. III.), te G. Lanson, *Le héros cornélien et le généreux selon D.* (Revue d'histoire littéraire, 1894), *L'influence de D. dans la littérature française* (Revue de Métaphysique, 1896), *La prose de D.* (Annales politiques et littéraires, 1905). K. K-ć.

D. kao matematičar. D. je na području matematike stekao neumrlo ime naročito osnutkom analitičke geometrije, t. j. uvođenjem pojma koordinata u geometrijska istraživanja. (O biti i značenju toga djela → analitička geometrija). To važno D-ovo djelo sadržano je u knjizi *Geometrie* (Leyden 1637).

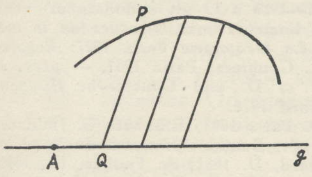
U njoj je D. stavio algebru na prvo mjesto te joj podredio geometriju u tom smislu, da je različite krivulje predočio s pomoću njihovih jednadžba, a zatim te krivulje upotrijebio za rješavanje algebarskih jednadžba. U formalnom pogledu knjiga je stilistički uzorna, no u matematičkom pogledu gdjekada prilično nejasna i za današnje pojmove o analitičkoj geometriji skroz nesistematska. No D. sam kaže, da je želio samo nešto natuknuti o svom novom postupku i da je zato namjerice ostavio neka mjesta tamna. Knjiga se dijeli u tri dijela, od kojih prvi počinje tvrdnjom, da se svaki geometrijski problem dade lako svesti na takav (algebarski) izraz, da treba u njemu samo još znati duljine izvjesnih dužina, pa se po tom može dotični problem konstruktivno riješiti. Iza toga pokazuje, kako se aritmetičke operacije u dužinama mogu grafički izvoditi, ali i obrnuto, kako se geometrijske konstrukcije mogu nadomjestiti računom na taj način, da

svaku dužinu, koja u konstrukciji dolazi, označimo nekim slovom. Pri tom je važno, da D. 1. svaki algebarski izraz može homogenizirati s pomoću uvođenja neke po volji odabrane jedinične dužine; 2. da s pomoću ove iste može svaki homogeni algebarski izraz bilo koje dimenzije smatrati dužinom i kao takvu konstruirati i 3. da pomno pazi na predznake dužina. Zatim daje naputak, kako se dolazi do jednačabâ, koje su potrebne za rješavanje postavljenoga problema: Pošto su sve dužine, koje su u igri (i zadane i tražene i pomoćne), označene slovima, treba neke od njih izraziti algebarski s pomoću drugih na dva različita načina i tako dobivena dva izraza svaki put izjednačiti — jedno od temeljnih načela analitičke geometrije. Ako se pri tom na koncu dobiva točno toliko jednačabâ, koliko ima nepoznatih dužina, tada je sve određeno; treba samo dobiveni sustav jednačabâ riješiti po nepoznanicama. No D. promatra onaj prevažni slučaj — i to je upravo bio jedan od odlučnih momenata za postanak analitičke geometrije — kada je broj onih jednačabâ za jedan manji od broja nepoznanica; tada se naime eliminacijom dade sve svesti na jednu jednadžbu s dvije nepoznanice, koje već sam D. označuje sa x i y, a to je onda jednadžba neke crte, krivulje. To sve objašnjava D. na t. zv. Papovu problemu. Radi se o ovome: Zadana su tri ili četiri pravca u ravnini, pa treba naći točku P tako, da njezine udaljenosti a, b, c, d, od onih pravaca, uzete ne okomito, nego koso pod zadanim kutovima, $\alpha, \beta, \gamma, \delta$, prema odnosnim pravcima (Sl. 1), zadovoljavaju uvjet $ab=k.c^2$ za tri, odnosno $ab=k.cd$ za četiri pravca, gdje je k neka zadana konstanta. Takvih točaka P ima u ravnini neizmjerno mnogo, pak su već stari grčki geometri znali, da je geometrijsko mjesto točke P neka čunosječnica, premda nisu znali točnije navesti vrst i položaj njezin. No D. taj problem proširuje na slučaj, kada su zadana više od četiri pravca, ali faktično rješenje daje samo za slučaj četiriju pravaca. Pri tom dužinu AB označuje sa x, a dužinu BP sa y, pa s pomoću tih dviju veličina izražava ostale tri dužine b, c, d (zanimljivo je, da se D. kod toga ne služi trigonometrijom, t. j. sinusovim poučkom, nego radi samo sa razmjerima).



Sl. 1.

— U drugom dijelu ovoga djela bavi se općenim razmatranjem o vrstama i klasifikaciji krivulja — prvi takav slučaj u geometriji. Najprije dijeli sve krivulje u geometrijske i mehaničke, u današnjoj terminologiji: algebarske i transcendentne. Od epohalne važnosti je bio upravo princip, s pomoću kojega je D. došao uopće do stupnjeva algebarskih jednadžba odnosno tim jednadžbama predočenih krivulja. On veli: Svaka točka krivulje stoji nužno u nekom odnosu prema točkama nekoga čvrstog pravca, a taj se odnos sastoji u tome, da točkama P krivulje povučemo paralele pod zadanim kutom prema tom čvrstom pravcu g (sl. 2.) do sjecišta Q s tim pravcem, pak je tada za *čvrstu* točku A na g položaj točke P krivulje određen dužinama AQ i QP — dakle onim, što danas zovemo *koordinatama* točke P za koordinatni sustav, kojemu je točka A ishodište, pravac g apscisna os, a paralela s pravcem QP kroz A ordinatna os. D. dakako nema tih naziva, čak nema ni ordinatne osi (ordinatu zove »appliquée par ordre« prema izrazu »ordinatim applicata«, koji je 1566 uveo F. Commandino prema jednom Apolonijevu grčkom izrazu), ali se je na tom mjestu, u tom momentu rodila analitička geometrija. To sve ilustrira D. na jednom primjeru, gdje s pomoću jednog instrumenta izvodi hiperbolu te za ovo dobiva jednadžbu



Sl. 2.

$$y^2 = cy - \frac{cx}{b}y + ay - ac \tag{1}$$

— upravo u ovom obliku (tu je čak specijalno $QP \perp g$). To je važno zbog toga, što je to uopće prva jednadžba čunjosječnice, koja je bila objelodanjena u tom nama tako običnom obliku. Iza toga se D. vraća svom rješavanju Papova problema te dobiva konačno, da su x i y točke P u slici 1. vezane jednadžbom

$$y = m - \frac{n}{z}x + \sqrt{m^2 + ox + \frac{p}{m}x^2}, \tag{2}$$

gdje su m, n, z, o, p posve određene konstante, određene međusobnim položajem zadanih četiriju pravaca odnosno smjerova udaljenostî a, b, c, d, dok je g neodređeno (danas kažemo: *variablo;* to »neodređeno« odnosno *variablo* je upravo bitno za analitičku geometriju). To je zapravo jednadžba 2. stupnja u x i y, dakle općena jednadžba čunjosječnice, te D. o njoj raspravlja vrlo opširno s osobitim obzirom na predznake navedenih konstanta. A osobito je važno, da D. uzima u obzir i ona dva slučaja, kada je radikand u toj jednadžbi jednak nuli ili potpun kvadrat, te izričito veli, da u tom slučaju jednadžba znači *pravac.* Ako se dakle gdjekada kaže, da je D-ova *Géométrie* djelo o analitičkoj geometriji, u kojem nema jednadžbe pravca, onda to nije posve ispravno; ona je naime sadržana u jednadžbi (2) kao specijalni slučaj. Dalje D. vrlo podrobno određuje neke promjere čunjosječnice predočene jednadžbom (2), onda vrijednost koeficijenata, za koje je ta čunjosječnica parabola, elipsa odnosno hiperbola, pak središte ovih dviju, uopće točan položaj i veličinu krivulje. Na koncu čak daje i jedan numerički primjer:

$$y = 1 - \frac{1}{2}x + \sqrt{1 + 4x - \frac{3}{4}x^2}.$$

Zatim D. govori o jednadžbi geometrijskog mjesta točke P za slučaj, kada je u Papovu problemu zadano pet pravaca (četiri od njih među sobom paralelna, a peti na njima okomit); tu dobiva krivulju 3. reda, t. zv. Newtonov trozub. Konačno još raspravlja o konstrukciji normale krivulje uz primjenu na Nikomedovu konhoidu (v.) i na krivulje, koje danas zovemo Kartezijevim ovalima (v.); kod ovih je važno to, da ih D. analitički predočuje u parametričkom obliku i da se služi bipolarnim koordinatama. — Treći dio D-ove knjige sadržava metode za algebarsko i grafičko rješenje algebarskih jednačaba, dakle ništa, što bi bilo načelno važno za analitičku geometriju.

Do koncepcije analitičke geometrije, došao je D. postepeno. U listopadu 1628 priopćio je jednom svom prijatelju pravilo, po kojem može s pomoću zadane parabole riješiti svaku jednadžbu 3. i 4. stupnja. Tada je našao i svoj zakon lomljenja zraka svjetlosti, a tražeći matematičkim putem najpodesniji oblik leće za teleskope došao je do gore spomenutih ovala; u proučavanju pak ovih služi se već dvjema veličinama, koje danas zovemo apscisom i ordinatom, te onu prvu već označuje upravo sa x. G. 1631 je orijentalist J. Gool upozorio D-a na Papov problem, našto mu D. slijedeće godine odgovara, da je našao rješenje toga problema s pomoću računa. To su eto elementi, koji su dozorivši 1637 dali kao zreli plod sjajno djelo *Géométrie.* U mladosti je D. učio osobito rado algebru i geometriju, i to po djelima Apolonija, Papa te Gardana, Viete, Stevina, Girarda i Keplera; zamisao analitičke geometrije nastala je pak posve sigurno sintezom gometrijskih ideja Apolonijevih i algebarskih metoda Vietinih. — *Géométrie* je izašla kao dodatak (uz druga dva, o dioptrici i meteorologiji) D-ovom djelu *Discours de la méthode*, te je imala služiti kao primjer za primjenu te D-ove filozofske metode na jedno konkretno matematičko područje. G. 1649 izdao je Nizozemac F. Schooten latinski prijevod Evropi, jer je ono služilo kroz više od sto godina kao uvod u studij toga djela, te su se po njem raširile ideje analitičke geometrije po analitičke geometrije i diferencijalnog i integralnog računa. G. 1659/60 izašlo je drugo izdanje toga prijevoda s komentarima nekolicine najviđenijih tadašnjih matematičara, među njima osobito od de Beaunea, samog prevodioca i de Witta. D. je svojom Geometrijom otvorio put ne samo novim rezultatima i postupcima matematike, nego čak i novim njezinim granama, u prvom redu diferencijalnom i integralnom računu i teoriji funkcija.

Dok su prva dva dijela njegova važna za geometriju, treći je dio važan za algebru, jer donosi mnogo novih ideja i metoda, a i u čisto formalnom pogledu (t. j. u pogledu označivanja matematičkih veličina te pisanja izraza i jednačabâ) znači znatan korak prema današnjem stanju. Već 1628 razlikuje D. jasno pozitivne i negativne (on ih zove »pravi« odnosno »implicitni«), te *imaginarne* korijene algebarske jednadžbe; ovaj posljednji izraz potječe od samoga D-a. Jedno od najvažnijih otkrića D-ovih u algebri je *pravilo o predznaku.* Pronašao je i važnu *metodu neodređenih koeficijenata,* i to kod svog novog načina rješavanja jednadžbe 4. stupnja; on je naime zadani polinom 4. stupnja napisao kao produkt dvaju kvadratnih faktora, kojima je koeficijente ostavio neodređene, pa je ispoređivanjem dobio za njihovo određenje određeni sustav jednadžbâ. Dalje je D. još dao općene metode za *grafičko rješavanje* algebarskih jednadžba; zgodnim supstitucijama svodi on određivanje korijena zadane algebarske jednadžbe na određivanje sjecišta dviju krivulja, koje umije nacrtati. U ostalom O. nije htio odati, kako se u općenom slučaju one krivulje crtaju iz odnosnih jednačabâ.

Ostali važni plodovi D-ovih matematičkih istraživanja jesu: poučak o odnosu broja vrhova, bridova i ploha poliedara, koji je kasnije našao Euler, te se po ovome sada i zove; površina i tangenta cikloide; krivulja za pomnogostručivanje kocke; krivulja poznata pod imenom D-ov list (v.) ili Folium Cartesii; već spomenuti Kartezijevi ovali; Kartezijeve parabole; logaritmička spirala; dijeljenje kružnice u 27 jednakih dijelova s pomoću Vivianijeve krivulje; konstrukcija kružnice zadanoga opsega (t. zv. cirkulatura dužine) te napokon stavak, da je zbroj kvadrata površina ortogonalnih projekcija nekog trokuta na tri među sobom okomite ravnine jednak kvadratu površine samog trokuta. U *Géométrie* je D. sasvim iz daleka natucao i o prostornim i čak višedimenzionalnim koordinatama, a ustvrdio je i to, da su normalne projekcije normale prostorne krivulje opet normale za normalne projekcije one krivulje, što nikako ne stoji; no to se može D-u vrlo lako oprostiti, budući da u njegovo doba još nije postojala deskriptivna geometrija.

D. je samo jedan manji dio svoga života dospio posvetiti matematici, ali se zato ipak ubraja među najdublje i najoriginalnije matematičke mislioce svih vremena. R. C.

D. kao fizičar. Filozof i matematičar u D-u ponešto zasjenjuje slavu D-a fizičara. Ipak su njegove zasluge i na polju fizike goleme. Najmanje se to može reći u pogledu njegove nauke o svijetu sastavljenu iz vrtloga; ta se nauka doduše među suvremenicima silno proširila, pa i u obuci, ali podnipošto nije bila sazdana u duhu novovjekog napretka označenog imenima Galileia, Huygensa i Newtona. U njoj se potpuno pritajio D. matematičar, te je ona kvantitativnom neodređenošću pojmova i gomilanjem hipoteza izmicala svakoj iskustvenoj potvrdi. Pobjeda »njutonovaca« nad »kartezijcima«, koji zastupahu spomenutu nauku, bila je samo pitanje vremena. Naprotiv važnost je D-ova u povijesti fizike u njegovu udjelu pri izgradnji osnova dinamike i optike.

Što se prve tiče, on je potpuno upoznao zakon ustrajnosti, i to već prije nego što je Galilei izrekao taj zakon. Nadalje je teoretski našao, da je padanje jednoliko ubrzano gibanje. Znatan je njegov prinos k otkriću načela

virtualnih pomaka, za koje je spoznao, da mu treba dati infinitezimalan oblik; u svezi s time shvatio je važnost veličine, koju danas zovemo radnjom. Najposlije on je uveo u dinamiku pojam veličine gibanja i postavio načelo, da je zbroj veličina gibanja u svijetu nepromjenljiv. Premda se njegova primjena toga načela na pojave sraza pokazala neuspjelom, ipak su zakoni sraza, koji su kasnije otkriveni, u punom skladu s D-ovim načelom. Da postoji tlak zraka, D. je zaključio već prije Torricellijeva pokusa, i nema razloga, da se sumnja o njegovu navodu, da je on potakao Pascala, da se ispita, da li se spušta živa u barometru pri usponu na brijeg. Uopće iz povijesnih istraživanja, naročito Duhemovih izlazi, da su zasluge D-ove za dinamiku veće nego što se donedavno obično pomišljalo, te Mach naročito cijeni, što je D. u dinamici prvi tražio općenija i izdašnija gledišta.

36 godina iza smrti D-ove ustaje Leibniz protiv načela veličine gibanja, »znamenite zablude D-ove«, i nasuprot veličini gibanja uvodi »živu silu« kao mjeru sile. Spor kartezijaca i »leibnizovaca« oko toga pitanja trajao je preko pola vijeka; najposlije ga je D'Alembert dokrajčio kao nesporazumak i borbu oko riječi.

U optici zahvaljujemo D-u otkriće zakona loma svjetlosti, priopćeno 1637. S njime D. daje znamenit poticaj. Izveo ga je oslanjajući se na jednu hipotezu, za koju danas znamo, da je nevaljala. Njegov izvod, po Machu (1913) »zastrašan primjer skolastično-prirodofilozofskog načina zaključivanja«, po Carathéodoryu (1937) bio je plod »genijalnog nadahnuća«. Prihvatio ga je i Newton. Istom iza smrti D-ove objelodanjen je 1662 zakon loma svjetlosti, što ga je našao Snell (1581—1626), zakon u stvari istovjetan s D-ovim, oblikom različan. Onda je iskrsla tvrdnja, koja se podržavala do najnovijega doba, da je D. znao za Snellovo otkriće i da ga je iznio kao svoje. Međutim su novija istraživanja pokazala, da nema dovoljna temelja za takvo mišljenje; u doba D-ove publikacije dotični Snellov rukopis nije bio poznat ni najboljim Snellovim prijateljima.

Mnogo poticaja dao je D. za rješavanje pitanja o brzini svjetlosti. Izvodeći zakon loma uzeo je, da je brzina svjetlosti u različnim sredstvima različita, no uopće je tvrdio, da se svjetlost u praznom prostoru širi momentano. Iskustvenu osnovu tome mišljenju nalazio je u tom, što Mjesec u doba njegove pomrčine vidimo baš nasuprot Suncu, dok u slučaju konačne brzine svjetlosti to ne bi vrijedilo. Kasnije je Huygens pokazao, da je Mjesec Zemlji preblizu i brzina svjetlosti prevelika, te metoda, sadržana u D-ovoj misli, nije dosta osjetljiva, da nam tu brzinu pokaže. Još je D. s pravom upozorio, da se ne opažaju pomicanja zvijezda, kakva bi morala slijediti iz sastavljanja brzine zemaljske i brzine svjetlosti, kada bi ta bila konačna. Međutim na toj zamisli osnovana metoda mjerenja brzine svjetlosti bila je za ono doba također premalo osjetljiva, te je pojav, što ga je D. naslutio, istom kasnije otkriven; ta »aberacija svjetlosti« (Bradley 1727) sićušna je, jer je brzina svjetlosti doista velika, ako i nije beskrajna. Nije malena zasluga D-ova, da je o brzini svjetlosti prvi tražio iskustvo u nebeskim prostorima (Mach), što je značilo velik napredak prema poznatom priprostom Galilejevu pokusu.

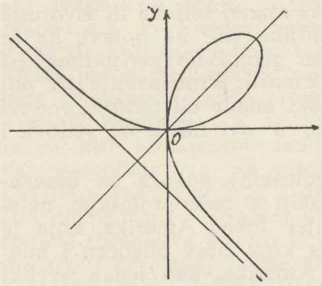
D. je prvi raspravio pitanje, bi li se u optičkim spravama kuglaste površine, koje odbijaju ili lome svjetlost, nadomjestile površinama drugog oblika. Među najznatnija pak fizikalna djela njegova ide tumačenje duge. On je dugu opažao u vodoskocima, te je praveći pokuse sa šupljom staklenom kuglom, koja je bila vodom ispunjena, došao do spoznaje, da unutarnja duga nastaje time, što se zraka svjetlosti u kapljici vode dva puta lomi i jedan put odbija, dok izvanju dugu stvaraju zrake, koje su se dva puta lomile i dva puta odbile. Opsežnim računima uz primjenu zakona loma našao je polumjer jedne i druge duge. St. H.

DESCARTESOV LIST ili **Folium Cartesii** je Algebarska krivulja 3. reda, kojoj jednadžba u pravokutnim koordinatama glasi

$$x^3 + y^3 - 3axy = 0, \qquad (1)$$

gdje je a neka zadana dužina.

Oblik te krivulje se vidi iz priložene slike: asimptota ima jednadžbu $x + y + a = 0$. Prvi put spominje D. tu krivulju u jednom pismu 1638 kao primjer krivulje, na koju se ne da primijeniti pravilo o kon-



strukciji tangente, što ga je dao Fermat; a u jednom drugom pismu od iste godine zove D. onaj dio krivulje, koji se nalazi među pozitivnim dijelovima koordinatnih osi zbog njezina oblika »listom« (feuille). Naziv »D-ov list« dolazi prvi put 1693 u jednom pismu Huygensa. Inače je D-u (a i drugim geometrima njegova doba) bio točan oblik te krivulje posve nepoznat; držalo se, da se ta krivulja sastoji od četiri ovakva lista, po jedan u svakom kvadrantu koordinatnog sustava, zbog čega ju je Roberval zvao *jasminovim cvijetom* i *uzlom kravate*. (Međutim *takva* je krivulja 6. reda i ima jednadžbu $(x^2 + y^2)^3 - 4a^2x^2y^2 = 0$). Prvi je upoznao točan oblik D-ova lista 1692 opet Huygens, odredivši i jednadžbu asimptote. D-ov list ima manje više samo povijesnu važnost, jer je po svom postanku suvremenik analitičke geometrije i od istoga autora; inače nema osobitog interesa, jer se ne javlja ni u jednom geometrijskom problemu. Međutim je ta krivulja povijesno važna još u jednom pogledu. D. naime u onom drugom gore spomenutom pismu daje definiciju jedne druge krivulje, koja je analitički predočena jednadžbom

$$\frac{y^2}{x^2} = \frac{b - x}{b + 3x}; \qquad (2)$$

no s pomoću transformacije

$$x = \frac{\xi + \eta}{\sqrt{2}}, \ y = \frac{\xi - \eta}{\sqrt{2}} \qquad (3)$$

prelazi ta jednadžba u ovu:

$$\xi^3 + \eta^3 - b\sqrt{2} \cdot \xi\eta = 0 \qquad (4)$$

a to je jednadžba tipa (1), dakle opet jedan Descartesov list. To znači, da je onda i krivulja (2) Descartesov list. D. je toga bio potpuno svijestan, iz čega slijedi, da je morao poznavati i transformacije koordinata a to je historijski vrlo važno. — D-ov list se može *generalizirati* u dva smisla: pogledom na koeficijente i pogledom na stupanj njegove jednadžbe.

LIT.: G. Loria, *Spezielle algebraische und transzendente ebene Kurven*, I. sv., 2. izd., Leipzig-Berlin, 1910. R. C.

DESCENDENCIJA (lat. descendere »silaziti«) označuje u biologiji podrijetlo, potomstvo, srodnost u silaznoj crti, kao što je sin prema ocu, unuk prema djedu i t. d. Sadašnje biljke i životinje su posljedica razvoja u dalekoj geološkoj prošlosti. K. B.

DESCENDENTI → Srodstvo.

DESCENDENTNA TEORIJA, samostalna grana biologije, nauka o razvoju i pretvorbi živih bića, transmutaciji, transformizmu (v.), prema kojoj su se svi organizmi na Zemlji razvili kroz dugi niz godina iz jednostavnih oblika, a viša zamršenije i složenije građena bića potječu od nižih jednostavnijih, koja su živjela u predašnjim epohama Zemljine povijesti. Prema toj teoriji predstavljaju biljke i životinje razgranjeno stablo s krošnjom najtanjih ogranaka i najmlađih razvojnih tipova, a deblo tog stabla nam predočuje početak razvoja. Iako su temeljnu descendentnu misao zastupali mnogi prirodnjaci, ipak je Jean Lamarck svojim djelom *Philosophie zoologique* (2. sv. 1809) glavni osnivač descendentne teorije, koju je dokazima potkrijepio i pripomogao joj do općega priznanja istom Charles Darwin.

Mnogi su poznati dokazi za nauku o descendenciji. U morfologiji nalazimo primjerice dokaze na zubalu i građi noge sisavaca, na rudimentarnim organima, kao što ih pokazuju kitovi na rudimentima kukovlja, iako su danas kitovi bez stražnjih udova. Neki perajari imadu na prednjim udovima zakržljale pandže, velike zmije udavke imadu ostatke kukovlja, neki su gušteri s dobro razvitim udovima, a drugi samo sa kržljetcima ili su bez udova. Ti morfološki dokazi razvitka pokazuju, da su današnji kitovi promijenjeni potomci četveronožnih pređa, današnje zmije da potječu od predaka s udovima, beznogi gušteri od oblika s udovima, koje su se sve promjene odigrale u geološkoj prošlosti.

Embriološki dokazi nam pokazuju razvoj cjevaste pisnice u nogi ptice, kosti cjevanice kod preživača, a jedinstvena čeona kost čovjeka i nekih majmuna potječe od parne čeone kosti drugih sisavaca, pošto se ona zameće parno, pa se tek naknadno stapa u jedan komad. Zametci gornjih sjekutića kod preživača, te zametci zubi kod embriona usatih kitova, koji nikada ne probijaju i u daljem se razvoju resorbiraju, također su embrionalni dokazi za nauku o descendenciji.

Kronologija ili vremensko pojavljivanje organizama u svezi s morfološkim nalazima mogu poslužiti u nauci o

razvoju živih bića. Ako se neki razred biljaka ili životinja u mlađoj epohi povijesti Zemljine više ne pojavi, ne će ga biti ni u slijedećim mlađim geološkim perijodima, pa tada kažemo, da su nestali, izumrli. Proučavanja su pokazala, da su vrste bića geološki mlađe od rodova, rodovi mlađi od porodica i razreda, a ovi mlađi od redova i tipova.

Između biogeografskih (horoloških) dokaza za descendenciju živih bića u kombinaciji s paleontološkim nalazima pruža nam poučan primjer Južna Amerika, koja je prema geološkim nalazima bila kroz čitav oligocen i miocen rastavljena od Sjeverne Amerike, kao jedan »veliki otok«. Mnogi životinjski rodovi Sjeverne Amerike, koji su tamo bili zastupani već u srednjem tercijaru, ne mogahu dospjeti u Južnu Ameriku, pa ovdje zbog toga i nema nekih rodova kao: Cervus, Ursus, Castor, Mustella, Bison i drugi, pa to osamljeno kopno imađaše svoju posebnu sisavačku faunu, posebne rodove jelena, medvjeda, glodavaca i majmuna. Poznata je posebna skupina južnoameričkih krezubica (ljenivci, pasanci, mravari).

LIT.: Mnogobrojna književnost nalazi se u: L. Plate. *Deszendenztheorie* (u Handwörterb. d. Naturwiss., Jena 1933, II. izd., 2. sv.

Glavnija djela su: O. Abel, *Die Abstammungslehre*, Jena 1911. *Paläobiologie u. Stammesgeschichte*, Jena 1929; K. Beurlen, *Die stammengeschichtlichen Grundlagen der Abstammungslehre*, Jena 1937; E. Dacqué, *Der Deszendenzgedanke u. seine Geschichte*, München 1903; F. Dantec le, *La Crise du Transformisme*. Pariz 1909; Ch. Darwin, *The origin of Species*, London 1859; B. Dürken, *Allgemeine Abstammungslehre*. Berlin 1924; G. H. T. Eimer, *Die Entstehung der Arten usw.* Jena 1888—1901; D. Einhorn, *Erfahrung u. Deszendenztheorie*, Wien 1924; G. J. Féjerváry, v., *Evolution, Darwinism, Lamarckism*, Biol. gen. 1929; A. Fleschmann, *Die Deszendenztheorien*, Leipzig 1901; V. Franz, *Geschichte der Organismen*, Jena 1924; E. Geoffroy-St-Hilaire, *Memoire sur le degré d'influence du monde ambiant pour modifier les formes* (Mém. acad. r. sc. inst. franc. 1833); E. Guyénot, *La Variation et l'Evolution*, Pariz, 1930; E. Haeckel, *Generelle Morphologie der Organismen*, 1866; J. B. S. Haldane, *The Causes of Evolution*, London i New York 1932; O. Hertwig, *Das Werden der Organismen*, Jena 3. izd. 1922;; R. Hertwig, *Abstammungslehre u. neuere Biologie*, Jena 1927; R. Hesse, *Abstammungslehre u. Darwinismus*, 7. izd. Leipzig-Berlin 1936; J. B. Lamarck de, *Philosophie zoologique*, Pariz 1809; J. P. Lotsy, *Vorlesungen über Deszendenztheorien*, Jena 1906—08; V. Nägeli v., *Theorie d. Abstammungslehre*, München i Leipzig 1884; A. Pauly, *Darwinismus u. Lamarckismus*, München 1905; Plate L., *Die Abstammungslehre*, 2. izd. Jena 1925; K. C. Schneider, *Einführung in die Deszendenztheorie*, 2. izd. Jena 1911; A. N. Sewertzoff, *Morphologische Gesetzmässigkeiten der Evolution*, Jena 1931; S. Tschulok, *Deszendenzlehre (Entwicklungslehre)*, Jena 1922; A. Weismann, *Vorträge über Descendenztheorie*, 3. izd. Jena 1913; W. Zimmermann, *Vererbung »erworbener Eigenschaften« und Auslese*, Jena 1938. — Na hrvatskom jeziku: N. Fink, *Razvitak živih bića (Transformizam)*, Zagreb 1919; Y. Delage i M. Goldschmith, *Teorije o razvoju* (izdalo Hrvatsko prir. društvo, Zagreb). K. B.

DESCENZIJA (od lat. descendere »spuštati se«). U Zemljinoj kori ima i takvih minerala, koji su postali iz vodenih otopina, što su dospjele u tu koru iz njenih gornjih dijelova; dakle spuštanjem ili descenzijom u dublje Zemljine dijelove. Iz gornjih stjenovitih dijelova donijela je voda različne mineralne otopine, koje su dospjele u šupljine i pukotine stijena, gdje se mineralna tvar izlučila u obliku različnih minerala, koji su se okupili katkad i kao važne rudne žile, za koje velimo, da su postale d-om. F. T.

DESCHAMPS 1. Antoine-François-Marie, nazvan **Antoni**, ✻ Pariz, 12. III. 1800, Passy 29. X. 1869, francuski pjesnik, brat Emila D-a i poput njega član prvog kola romantičara. Različan je i izvorniji od Emila, ali je ostavio malen broj pjesama, veoma prožetih ličnom sjetom, koja mjestimice odaje duševno poremećenje. I doista, 1834 morao je u bolnicu za duševne bolesti. Strastveno je volio Italiju i Dantea, koga je preveo u stihovima. Objelodanio je: *La Divine Comédie de Dante traduite en vers français* (1829), *Trois satires politiques* (1831), *Dernières paroles* (pjesme 1835), *Résignation* (pjesme, 1839), *La Jeune Italie* (1844).

LIT.: J. Marsan, *Notes sur A. D.*, Mémoires de l'Académie de Toulouse. 1909.

2. Emile, ✻ Bourges 20. II. 1791, † Versailles 23. IV. 1871, francuski pjesnik. Učio u kolegiju u Orléansu, zatim pošao u Pariz, da dovrši nauke, pa je poput oca mu stupio u upravu državnih dobara, gdje je ostao do starosti. G. 1812 objelodanio je u *Journal de l'Empire* odu *La Paix conquise, chant prophétique*, koja mu je pribavila čestitku i nagradu Napoleona. Zatim je s H. de Latouche-om napisao komediju u stihovima *Selmours de Florian* (3 č.), i *Le Tour de Faveur*, (1 č.). Bio je kao i brat mu Antoni među prvim romantičarima. Uz Hugoa, Vignya i Nodiera ide među osnivače glasovitog »Cénacle«-a i smotre »Muse Française«. Njegov predgovor (napisan 1827) za *Etudes françaises et étrangères* (1828) prva je jasna izjava te nove škole. Prevodio je i prerađivao Goethea, Shakespearea i Schillera tražeći, kako da obogati francusku književnost. Tako je objelodanio *Ivanhoe*, u suradnji s G. G. Waillyom, operu u 3 č., prema engleskom (uglazbio Rossini), *Romeo et Juliette*, prema Shakespearu (uglazbio Berlioz), *Macbeth* i t. d. Za Niedermayera napisao je libreto *Stradella*, za Amedéa de Beauplana *Le Mari au bal*, za Giulia Alarya, u suradnji s Emilienom Pacinijem, *La Rédemption*, misterij u 5 dijelova. Od proze spominjemo dvije zbirke: *Contes physiologiques* (1854) i *Réalités fantastiques* (1854). Poslije njegove smrti izdao je A. Lemerre *Oeuvres complètes*, 1872—74, u 6 sv.

LIT.: A. Taphanel, *Notice sur D.*, 1872; G. Lanson, *D. et le Romancero, Revue d'hist. litéraire*, 1899; Girard, D., 1921.

3. Eustache, ✻ Vertus (Champagne) oko 1345, † oko 1405. Učio je pravo na sveučilištu u Orléansu. Putovao je u Češku i Ugarsku i navodno dapače u Siriju i Egipat, gdje da je bio zarobljen od Saracena. Njegovo djelo je golemo: oko 80.000 stihova, što balada, virelais-a, lais-a, lakrdija, epistola, tužaljka i t. d. Žigoše običaje svoga vremena uzevši kao geslo, da uvijek i o svemu kaže istinu. On je povjesnik (u stihovima) kraljevstva kroz 40 godina. Od historijskih pjesama najznamenitija mu je balada *Trépas de Bertrand du Guesclin*. Napisao je također satiru protiv žena *Le Miroir de mariage*, nadalje raspravu u stihovima *L'art de dictier et de fere chançons, balades, virelais et rondeaux* (1362).

BIBL.: Ukupna djela objelodanili su Quex de Saint-Hilaire i G. Raynaud u Société des anciens textes français (Pariz, 1878—1903).

LIT.: Sarradin, *E. D.*, Versailles, 1879.

4. Gaston, ✻ Melle (Deux-Sèvres) 5. I. 1861, † Paris 15. V. 1931, francuski književnik i političar. Svršivši Ecole Normale i Ecole d'Athènes, imenovan je profesorom na Collège de France, pošto je objelodanio knjigu *La Grèce d'aujourd'hui* (1892). Posvetio se književnosti i zamijenio Anatola France-a kao urednik književne kronike u Tempsu. Njegova su glavna djela: *Sur les routes d'Asie*, 1894, *La Vie et les Livres, 6 serija*, 1894—1903, *Marivaux*, 1897, *Le Malaise de la Démocratie*, 1899, *Waldeck-Rousseau, orateur et homme d'Etat*, 1905, *A Constantinople*, 1913, *L'Effort canadien*, 1916, *La Somme dévastée*, 1921. Nakon svjetskog rata sudjelovao je u političkom životu. P. Cl.

DESCHANEL. Emile-Auguste-Etienne-Martin, ✻ Pariz 14. XI. 1819, † Pariz 26. I. 1904, francuski književnik. Najprije izvanredni profesor nove književnosti na Sorbonni, odakle je bio otpušten, pošto je izdao svoje djelo: *Catholicisme et Socialisme* (1850). Surađivao je u raznim novinama, bio utamničen i prognan. Sklonio se u Bruxelles, gdje je držao politička predavanja. Nakon amnestije 1859 vratio se u Francusku i uređivao *Journal des Débats* kasnije *Le National*. 1876 bi izabran zastupnikom u parlamentu, 1881 postade profesorom moderne književnosti na Collège de France i doživotnim senatorom.

BIBL.: *Les Courtisanes grecques; Le mal et le bien qu'on a dit des femmes* (1855), *L'Histoire de la conversation* (1857); *Etudes sur Aristophane* (1867); *Benjamin Franklin* (1882); *Romantisme des classiques* (1882), *Racine* (1884); *Pascal, La Rochefoucauld, Bossuet* (1885), *Le Théâtre de Voltaire* (1886); *Boileau, Charles Perrault* (1888); *Lamartine* (1893) *Les déformations de la langue française* (1898).



PAUL DESCHANEL

2. Paul-Eugène-Louis, ✻ Schaerbeck-les-Bruxelles 13. II. 1855, † Pariz 28. IV. 1922, francuski književnik i političar, sin Emilov. U početku bio je upravni činovnik. G. 1885 bi izabran zastupnikom i odmah se istaknu u redovima naprednih republikanaca. Kao sjajan govornik, temeljito odgojen i književno obrazovan postade njihovim vođom. G. 1898—1902 i 1912—20 bio je predsjednik komore. Od 18. II. do 21. IX. 1920 predsjednik Republike, odstupi povodom jedne željezničke nesreće, koja je učinila kraj njegovu političkom djelovanju. G. 1899 postade članom

Francuske akademije, a 1918 i akademije »des Sciences morales«.

BIBL.: *Orateurs et Hommes d'Etat* (1888); *Figures de femmes* (1889); *Questions actuelles* (1891); *La Decentralisation* (1891); *La Question sociale* (1898); *L'Organisation de la Démocratie* (1910); *Paroles françaises* (1911); *Gambetta* (1920).

LIT.: L. Sonolet, *La vie et l'oeuvre de P. D.*, 1855—1922, Pariz 1926; A. Zévaès, *Histoire de la Troisième République*, Pariz 1938. J. N.



ALFRED DES CLOISEAUX

DES CLOIZEAUX, Alfred Louis Olivier, ✳ Beauvais 17. II. 1817, † Pariz 7. V. 1897, mineralog. Njegov rad na mineraloškom polju vanredno je obilan. Glavno mu je područje kristalografija i kristalna optika. Osobito mu je djelo *Mémoire sur la cristallisation et la structure intérieure du quarz*, gdje iznosi kristalografske podatke kremena, na kome je odredio 134 nove forme, prirodu kremenovih sraslaca i njegove optičke osobine. Obavio je mnogobrojna kristalografska mjerenja na različnim mineralima i odredio njihove kristalografske konstante. Među mnogobrojnim optičkim istraživanjima različnih minerala, napose glinenaca, ističe se niz osnovnih studija, na pr. *Sur les propriétés optiques biréfringentes caractéristiques des quatre principaux feldspaths tricliniques et sur un procédé pour les distinguer immédiatement les uns des autres*, *Mémoire sur l'emploi des propriétés biréfringentes pour distinction et la classification des minéraux cristalliés*. Srž svih svojih dugogodišnjih istraživanjâ sabrao je u velikom djelu *Manuel de Minéralogie*, u 3 sv. Tu se nalaze mnogobrojni novi kristalografski i optički podatci.

LIT.: A. Lacroix, *A. D. C. Bulletin de la société française de Minéralogie*, T. 20, str. 251, Paris 1897. F. T.

DESCLOIZIT → **Dekloazit.**

DESENZIBILIZACIJA (dezalergizacija) se postizava antigenima (alergenima), kojima je senzibilizacija (alergija) organizma uvjetovana. Imade više načina desenzibilizacije (desalergizacije). Jedan postupak ide za tim, da se u organizmu aktivno stvorena (sesilna) intracelularna antitijela protiv antigena (alergena) aplikacijom malih doza tih antigena (alergena) neutraliziraju i potroše. Time se postizava neosjetljivost tkiva za njih na dulje ili kraće vrijeme. I u tom leži zamisao liječenja t. zv. alergičnih bolesti.

Specijalna je metoda desenzibilizacije, da se prirede ekstrakti iz antigena (alergena), za koji smo ustanovili, da je uvjetovao senzibilizaciju. Određenim metodama učine se iz toga ekstrakta različita razrjeđenja fiziološkom otopinom obično od 1:10 pa do 1:10,000.000, te se bolesniku uštrcavaju u dozama od 1 ccm u odgovarajućim intervalima intrakutano ili subkutano. Desenzibilizacija (desalergizacija) se mora vrlo oprezno vršiti, jer svako previsoko doziranje antigena (alergena) može već stišane alergične napadaje ponovno izazvati. Tim postupkom aktiviraju se stanice retikuloendotelijalnog aparata senzibiliziranog organizma, da izlučuju dovoljan broj slobodnih antitijela u krv. Ta se slobodna antitijela vežu s ovim antigenima (alergenima), koji dospijevaju u organizam tako, da samo senzibilizirano tkivo, na kojem se ta patološka alergična reakcija odigrava, ne dolazi s antigenima (alergenima) uopće u dodir, i bolesnik je na taj način oslobođen alergičnih napadaja i tegoba.

LIT.: H. Kämmerer, *Allergische Diathese und allergische Erkrankungen*, München 1934; G. Wells, *Die chemischen Anschaungen über Immunitätsvorgänge*, Jena 1932; E. Urbach, *Klinik und Therapie der allergischen Krankheiten*, Wien 1935. K. T. K.

DESETERAC, stih od deset slogova. Upotrebljava se najčešće u hrvatskoj narodnoj pjesmi, gdje ga je zabilježio već Petar Hektorović (»Lipo ti je, brajo, pogledati«..., »Ljuba mu je srebrn venčac vila«...). Javlja se u dva oblika: kao tako zvani epski i kao lirski d. Epski d., kojim je spjevan veći dio narodnih epskih pjesama, ima odmor iza četvrtoga sloga. Sastoji se u pjevanju od pet troheja, ali prema govornom naglasku pomiješani su u njem i troheji i daktili i jambi (»Tavnio je || Zrinoviću bane«..., »O Ivane, || od Senja delijo«..., »Gradi dvore || Karlović Ivane«...). U lirskim narodnim pjesmama dolazi često drugi d., koji ima odmor iza petoga sloga, a svaka se polovica prema naglasku u pjevanju sastoji od daktila i troheja (»Srebrno granje, || biserno lišće«..., »Može li biti || Travnik kasàba?«...), no prema govornom naglasku i tu mogu biti pomiješane različne stope (»Sultan Selime, || car gospodine«..., »S visoka brda || iz tanka grla«...). Povijesni razvoj jednog i drugog d-a uvjetovan je domaćim elementima i stranim utjecajima (→ metrika). Iz narodnog pjesništva prodro je epski d. u umjetno pjesništvo: u starijoj hrvatskoj književnosti kod Frankopana i Đorđića i osobito kod Tomaša Babića, fra Lovre Sitovića, Grabovca, Kačića i Reljkovića, a u novijoj književnosti najobilnije su se njim služili Martić, Mažuranić, Botić, Preradović, Bogović, Pavletić i Bašagić. P. G.

DESETICA je skup od deset jedinica. D. je osnovka desetičnog ili dekadskog brojnog sustava (v.), pa se stoga zove i osnovnom dekadskom jedinicom. Iz nje se izvode druge, izvedene dekadske jedinice: stotice, tisućice i t. d., odnosno desetnine. stotnine i t. d.

DESETIČNI ili DESETINSKI SUSTAV → **Decimalni brojni sustav.**

DESETINA, javnopravno podavanje desetog dijela u naravi od svih zemaljskih plodina, životinja, životinjskih proizvoda, ili od službe, zarade i slično. U doba naturalnog gospodarenja, kad ili nije bilo uopće novaca, ili je bilo teško do njih doći, obveze javnopravne i privatnopravne naravi namirivane su različitim podavanjima u naravi. To se podavanje davalo ili za uzdržavanje vjerskih ustanova ili kao naplata državi i zemaljskim gospodarima u feudalno doba. Zato razlikujemo crkvenu i svjetovnu desetinu.

1. **Crkvena desetina** bila je pradavna ustanova, koju je zapadna crkva preuzela još iz Staroga Zavjeta, ali je sve do 6. st. imala značaj dobrovoljnih priloga za uzdržavanje crkve i crkvenih službenika, a tek tada počimaju je crkvene sinode obvezatno naređivati. Franački pak vladari Pipin Mali i Karlo Veliki naredili su u 2. pol. 8. st. državnim zakonom davanje d-e u odmjenu crkvi za djelomično sekulariziranje njezine imovine. U Hrvatskoj za doba vladara domaće krvi d. nije bila državnim zakonom propisana. Ali u Ugarskoj su je već prvi kraljevi općenito uveli, pa su je onda i naši pradjedovi, kad su stupili u državnu zajednicu s Madžarima, našli već kao potpuno izgrađenu državnu ustanovu. Po općem je pravu kod nas ona pripadala samo biskupima, ali su je »apostolski« kraljevi znali privilegijima podjeljivati i drugim crkvenim ustanovama, a mogli su je i drugi duhovnici steći putem redovite dospjelosti. Bilo je naime i t. zv. kraljevskih desetina (regiae decimae), koje su, po utrnuću ovlašćene crkvene ustanove ili zamjenom, prešle u državne ruke, pa je kralj njima raspolagao kao i svakim drugim fiskalnim dobrom. Ovlašćenici su opet dio ubrane desetine — $^1/_4$, $^1/_8$ ili $^1/_{16}$ — ustupali po pravilu dušobrižnom svećenstvu onih krajeva, gdje se d. pobirala, pa su tako i mnogi župnici dolazili dospjelošću do prava na dio d-e. D. je pripadala isključivo katoličkom svećenstvu, pa crkveni službenici drugih konfesija i svjetovnjaci nisu mogli dobiti pravo na nju izvornim putem.

Isprva se d. davala od svih gospodarskih plodina, ali je kasnije ograničena samo na neke vrste prirodnina. Pošto su urbarskim zakonima iz 1836 ukinuta sva druga podavanja, pobirala se i crkvena d. još samo od poljskog priroda i vina, a u povodu urbarskog rasterećenja 1848 posvema je ukinuta.

LIT.: H. F. Schmid, *Die Grundzüge und Grundlagen zur Entwicklung des kirchlichen Zehntrechts auf kroatischem Boden während des Mittelalters*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929; I. Tkalčić, *Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis*, II. (uvod), Zagreb 1874; Isti, *Otpor i buna radi desetine u biskupiji zagrebačkoj u XIV. vijeku*, Rad 49, Zagreb 1879; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, s. v. desetina. M. L-ć.

2. **Svjetovna desetina.** Po primjeru crkvene d-e uvele su mnoge države u srednjem vijeku svjetovnu d-u i njoj slični prihod kao vrstu svoga regalnog prava. Tako je bila uvedena svjetovna d-a ili od zemljišta, koja su bila prvi put zasijana, ili od životinja i životinjskih proizvoda (»prvine«, »primitiae«, »Novalzehnte«, »decimae novalium«). No i narodi u starom vijeku kao Egipćani, Rimljani, Grci i Feničani, pa Arapi poznavali su javna podavanja u naravi. Za vrijeme Salamunovo židovska je država pokrivala svoje

najviše izdatke podavanjima, a naročito vozno-ručnim težacima. I stari Slaveni poznavali su svjetovnu d-u.

Svjetovna d. dobila je svoj oblik i pravnu osnovu prihoda »zemaljskih gospodara« (vlastele) za vrijeme feudalnog sustava. Ona je postala teret zemljišta, koji treba snositi posjednik zemljišta u korist njegova vlasnika. Kako su tada kmetovi uživali zemljište, koje je već bilo vlasništvo »zemaljske gospode«, to su oni pored ostalih svojih podaničkih obveza morali svome gospodaru davati dio priroda od svakog kmetskog selišta. Taj je dio bio obično *devetina* (uvedeno 1351), no mogao je biti i desetina, osmina i sedmina. Kako su u to doba i pojedine duhovne ustanove (biskupije, kaptoli, samostani, župe) mogle imati na svojim selištima podanika (kmetova), to su kmetovi i njima jednako davali i svjetovnu d-u ($^1/_9$, $^1/_8$, $^1/_7$). Bilo je naročito u hrvatskim krajevima često slučajeva, da su župe kod svog osnutka dobile kao vrelo uzdržavanja po nekoliko urbarskih selišta, a s njima i sva njihova javna prava i obveze, a napose kmetska osobna i stvarna podavanja. Među kmetskim dužnostima nalazila se nerijetko i svjetovna desetina.

Kako su za vrijeme feudalizma mnogostruka podavanja svjetovnim i duhovnim gospodarima bila velik teret kmetovima, počelo se poslije francuske revolucije pomišljati na ukinuće kmetskoga sustava gotovo u svim evropskim državama, a s tim i na ukidanje svjetovne d-e.

D. u *Bosni i Hercegovini* bila je daća prvotno ubirana u znak priznanja vrhovnog vlasništva sultana (države) nad zemljištima, koja su uživali pojedinci. Ona se davala ponajprije gospodaru zemlje u naravi, t. j. u desetom dijelu žetvenog priroda zemlje, ali je mogla iznositi i polovinu svega priroda. Istom pošto je 1851 bio dokinut spahijski sustav, preuzela je država u svoju korist ubiranje d-e, ali je to pravo često davala u zakup, a predvidjela je i to, da se d-a može platiti u gotovu novcu. D-u je dužan davati onaj, koji je ubrao plodove. Austro-ugarska uprava ukinula je postupice davanje d-e u naravi i uvela njezino namirenje u gotovu novcu, pri čem je uzela za podlogu odmjerivanja novčanu vrijednost desetgodišnjega prosjeka priroda. Napokon je zakonom od 15. V. 1906 ukinuto podavanje d-e u naravi i uvedeno plaćanje u gotovu novcu sa 10% od novčane vrijednosti brutto-priroda bez odbitka za troškove proizvodnje. Za zemljišta, zasađena duhanom, plaćala se d-a, kao da su zasađena kojom drugom manje unosnom plodinom, ali se pribijalo 7% od vrijednosti dobivenog duhana. J. C. i Z. H.

Svjetovna d. postojala je u *Mletačkoj Dalmaciji* tek od 2. polovice 17. st. Kad su Turci za velikoga rata (1684—99) napustili zagorsku Dalmaciju, Mletačka republika proglasila je osvojeno zemljište svojim vlasništvom i razdijelila ga među stanovnike zadržavši pravo, da raspolaže njime nakon izumrća muškoga posjednikova potomstva. Oko 1690 uvedena je na to zemljište desetina, koja se u početku uzimala samo s oranica i plaćala isključivo u žitu, no doskora je bila protegnuta na sve plodove. Država ju je u ožujku svake godine davala na dražbu, a zakupnici su je paušalizirali i naplaćivali u novcu, u razmjeru od 10 lira po ornom volu. Njezino nesmiljeno utjerivanje bilo je 1704 jedan od uzroka Bukovičke bune (v.). Desetina je 1722 dala prihod od 47.000 reala. Osim nje narod je pritiskivao kuluk (angherie) i brojne lične i stvarne rabote (fazioni personali e reali), tako da je odmetanje u hajduke bilo dnevna pojava. Desetina je u kolovozu 1806 dovela također do bune u selima Kreševu i Katunima, u omiškom teritoriju. Napoleonovim zakonom od 4. IX. 1806 država se odrekla prava vlasništva nad zemljištem prepustivši ga tadašnjim vlasnicima i davši im pravo, da slobodno njime raspolažu, a desetina je ukinuta 1851 i zamijenjena austrijskom zemljarinom.

LIT.: I. Katalinić, *Storia della Dalmazia*, Zadar 1834-5; Isti, *Memorie*, Split 1841; V. Lago, *Memorie sulla Dalmazia*, Mleci, I. i III. 1869—71; Magazin sj. Dalmacije 1935; N. Doba, Split, Božić 1936. P. P-š.

3. **Ubiranje desetine.** D. (crkvena i svjetovna) ubirala se u različitim krajevima i državama pa i tokom vremena na različne načine. Obzirom na vrste d-e dijelila se ona na veliku i sitnu d-u. U veliku su d-u spadali snopovi od svih žitarica, mošt ili vino i sijeno. Sitnu je d-u sačinjavalo povrće, voće, repa, mrkva, lan, konoplja, zatim proizvodi od životinja: vuna, jaja, maslac, sir, pilići, mast, slanina, maslo, mlijeko i sl. Podavanje samih životinja, naročito janjadi, jaradi, pčela bilo je također na snazi, ali je ono s vremenom dokinuto. D. se uglavnom zadržala od poljskih plodina i životinjskih proizvoda, jedino se od životinja davala živa perad.

Vinska se d. pobirala za vrijeme berbe u moštu ili grožđu, od janjadi do Ivanja (24. VI.). Na svjetovnim se dobrima urbarska devetina pobirala prije crkvene d-e, a na crkvenima obratno. Obvezanici se nisu mogli siliti da nose d-u izvan svoga područja; unutar ovoga moralo im se u naknadu za dovoz dati deseti dio dovezenoga.

Obzirom na izvor opterećenja dijeli se d. na predijalnu, osobnu i mješovitu. Predijalna d. bila je vezana na zemljište i prihode od ratarstva; osobna d. davala se od obrta, službe, rada onih ljudi, koji nisu bili slobodnjaci; mješovite su d-e bile vezane na stoku i stočne proizvode. Po dekretalnom pravu davale su se predijalne d-e prema brutto-prihodu bez ikakva odbitka proizvodnih troškova, a osobne od čistog prihoda nakon obračunatih troškova.

Intimatima Marije Terezije od 7. II. i 18. VII. 1774, koji utvrđuju urbarske obveze, zabranjuje se ubiranje d-e od trećeg zemljišnog priroda (»immunitas tertii campi« ili »tertia calcatura«). Isto se tako nema ubirati d. od prvog priroda zemljišta, koje je bilo tek privedeno kulturi. Od takve je zemlje dobivao ovlaštenik samo četrdeseti dio priroda. Isto tako nije ovlaštenik dobivao od kobile prvo ždrijebe, od krave prvo tele, a niti kod ovaca i koza prvu jagnjad i jarad, nego ga je prema procijenjenoj vrijednosti prvine zapadao tek četrdeseti, odnosno šezdeseti dio, kako je već to običajem bilo uvedeno, ili kako je to sam urbar propisivao.

Od podavanja d-e, naročito crkvene, bila su predviđena mnoga oslobođenja. Tako nisu bili obvezani davati crkvenu d-u plemići, seoski knezovi, pripadnici drugih vjera, a ni sami duhovnici i samostani. J. C. i Z. H.

DESETOBOJ → Atletika.

DESET ZAPOVIJEDI BOŽJIH (dekalog, grč. δεκάλογος »deset riječi«), u biblijskom smislu deset stavaka ćudorednog zakonika, što ga je Bog dao po Mojsiju narodu izraelskom na gori Sinaju, napisanih na dvije kamene ploče (II. Mojs. 32, 16; 34, 28). Glasile su ovako: 1. Ja sam Gospod Bog tvoj, nemaj drugih bogova uz mene! Ne čini sebi nikakvih kipova, ni slika od ikoje stvari, bilo na nebu, ili na zemlji, ili u vodi, niti im se klanjaj! 2. Ne uzmi imena Gospoda Boga svoga uzalud! 3. Spomeni se da svetkuješ dan subotnji! 4. Poštuj oca i mater, da dugo živiš i da ti dobro bude na zemlji! 5. Ne ubij! 6. Ne sagriješi bludno! 7. Ne ukradi! 8. Ne reci lažna svjedočanstva na svoga bližnjega! 9. Ne poželi žene svoga bližnjega! 10. Ne poželi ni kuće, ni polja, ni sluge, ni sluškinje, ni govečeta, ni magareta, ni ičega, što pripada tvome bližnjemu! — Tekst Božjih zapovijedi zabilježen je u Mojsijevu Petoknjižju na dva mjesta: u knjizi Izlaska (20, 2—17) i u Deuteronomiju (5, 6—21), i to s ovim nebitnim razlikama: u Izlasku se ističe kao razlog za svetkovanje dana Gospodnjeg šestodnevno uređenje svijeta i određenje sedmog dana za odmor, a u Deutoronomiju se naglašava izbavljenje iz egipatskoga ropstva; nadalje, tekst posljednje zapovijedi stavlja u Izlasku na prvo mjesto: »ne poželi kuće...«, a po tom: »ne poželi žene...«, dok u Deuteronomiju najprije: »ne poželi žene...«, a po tom: »ni kuće...«. Osim u Sv. Pismu sačuvan je dosada najstariji hebrejski prijepis deset zapovijedi Božjih na papirusu iz 2. st. po Kr., zvanom »Nash«, pronađenom g. 1905 (danas u sveučilišnoj knjižnici u Cambridge-u). U grčkom prijevodu LXX izmijenjen je poredak od pete do sedme zapovijedi ovako: ne ukradi, ne ubij, ne sagriješi bludno. U podjeli brojenja zapovijedi hebrejski tekst razlikuje kao posebnu, i to drugu zapovijed, zabranu poštivanje idola, a devetu i desetu spaja u jednu. Raspored, kakav je danas uobičajen kod kršćana, potječe od sv. Augustina (Quaest. 71 ad Exod. ML 34, 620). On spaja zapovijed o štovanju Boga i zabranu o poštivanju idola u jednu, ali zato razlikuje napose kao devetu: ne poželi žene bližnjega — od desete: ne poželi nikakve stvari bližnjega svoga.

Dekalog je temelj starozavjetnog vjersko-ćudorednog sustava, jer sadržava osnovna načela i prirodnih i pozitivnih Božjih ćudorednih zakona o čovječjim dužnostima prema Bogu, bližnjemu i samom sebi. On ostaje jezgra ćudorednoga zakona u N. Z., gdje se po riječima Kristovim: »Nisam došao ukinuti zakon, nego da ga nadopunim« — usavršuje i postaje općenito obvezan za sve čovječanstvo.

LIT.: A. Eberharter, *Der Dekalog*, Biblische Zeitfragen, Münster, XIII., 1929; M. Buchberger, *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg im Breisgau 1931, III. sv.; E. Kalt, *Biblisches Reallexikon*, Paderborn 1938, I. sv.; I. Schuster-J. Holzammer, *Handbuch der Biblischen Geschichte*, Freiburg im Breisgau 1925, I. sv.; A. Živković, *Osnovno moralno bogoslužje*, Zagreb 1938. J. O. i A. Ž.

DESÈZE (ili **De Sèze**), **Romain**, grof, ✻ Bordeaux 24. IX. 1748, † Pariz, 2. V. 1828, francuski državnik. Bio je odvjetnik u Bordeauxu, zatim u Parizu. U aferi s dijamantnom ogrlicom (affaire du Collier) bio je pravni zastupnik kraljice Marije Antoanete u parnici protiv kardinala Rohana (31. V. 1786). Nakon zauzeća Bastille 1789 uspješno je obranio zapovjednika švicarske garde baruna Besenvala, optuženog, da je dao pucati na narod uoči

juriša na Bastilju. Luj XVI., optužen pred Konventom, uzeo je za branitelja, uz Tronchenta i Malesherbesa, također D-a, koji je 26. XII. 1792 održao obrambeni govor, ističući osobito, da su u toj parnici tužitelji ujedno suci. Bačen u tamnicu u listopadu 1793, bi oslobođen nakon Robespierreova pada (9. Thermidor — 27. VII. 1794). Pod Carstvom ostao je vjeran Bourbonima, pa je po njihovu povratku postao predsjednik vrhovnog suda i pair. G. 1816 bi izabran u Francusku akademiju.

DESHAYES, Gérard Paul, ✳ Nancy 13. V. 1795, † 9. VI. 1875. Živio u Parizu, gdje je postao i profesor na Jardin des Plantes. Izučavao je i objelodanio djela o fosilnim školjkašima pariškog tercijara. K. B.



MME. DESHOULIÈRES
(po bakrorezu Van Schuppena)

DESHOULIÈRES, Antoinette (rođ. du Ligier de La Garde), ✳ Pariz, vjerojatno 1. I. 1638, † 17. II. 1694, francuska književnica. Imala je vrlo dobar odgoj, naučila talijanski, španjolski i latinski. Smisao za književnost pobudio je u njoj slobodoumni pjesnik Jean Hesnault, a smisao za filozofiju Gassendi. Udala se za plemića Deshoulièresa, koji se za vrijeme Fronde sklonio u Bruxelles, kamo ga je 1655 i ona slijedila. Zahtijevajući odviše žestoko zaostalu mirovinu svoga muža bude zatvorena od španjolskog namjesnika, a kad je bila oslobođena, preselila se s mužem u Pariz, gdje je živjela dosta slabo. Ipak je njezin salon središte književnika. Prvi njeni pjesnički radovi objelodanjeni su u Mercure galant (1672) pod pseudonimom Amaryllis. Kao pristaša Corneille-a ona je u raspri povodom Racinove *Phèdre* pristala uz Pradona, zbog čega joj se Boileau narugao u svojoj X. satiri. Njezini dramski pokušaji su svi slabi: tragedije *Genséric* (1680) i *Jules Antoine*, komedija *Eaux de Bourbon* i opera *Zoroastre*. Najbolje su joj idile *(Moutons)*, poslanice i pobožne pjesme, koje je pjevala pod kraj svoga života.

BIBL.: *Pieésies*, 1688, 2. dio 1695; *Oeuvres complètes*, 2 sv., 1707; *Oeuvres choisies*, izd. Lescure, 1882.

LIT.: Sainte-Beuve, *Portraits de femmes*, 1844; Fabre, *Correspondance de Fléchier avec Mme D. et sa fille*, 1871. P. Cl.

DESIDERI, Ippolito, ✳ Pistoia 21. XII. 1684, † Rim 14. IV. 1733, misionar u Indiji i Tibetu. U Lhasi proučio tibetski prijevod Kuh-guyra, svete knjige budhističke predaje (115 svezaka). Napisao je 4 apologetska spisa na tibetskom jeziku, a u Rimu, kamo je stigao 23. I. 1728, dovršio je svoje znamenite *Notizie istoriche*, koje je skraćene izdao F. de Filippi pod natpisom *An account of Tibet, The travels of Ippolito Desideri of Pistoia S. I. (1712—1727)*, London 1932. Sven Hedin veli za njega, da je »jedan od najsjajnijih putnika, koji su igda pohodili Tibet, a među najstarijima svakako najznamenitiji i najdarovitiji.«

LIT.: G. Castellani S. I., *Il P. Ippolito Desideri S. I. e la sua missione nel Tibet*, u *Civiltà Cattolica* 1932, IV. 222—33 i 552—62); W. Wessels S. I., *Early Jesuit Missions in Central Asia, 1603—21*, Hag 1921; Sommervogel II. J. L. Koch. M. V.

DESIDERIO DA SETTIGNANO, ✳ Settignano kod Firence između 1428—31, † Firenca 16. I. 1464, tal. kipar. Bio je učenik Donatella pa se povodio i za njim kao i za nježnom umjetnošću Luke della Robbia i Bernarda Rossellina. Izradbom dječjih i djevojačkih glava D. je umio izraziti sugestivnom ljupkošću i profinjenom psihologijom životnu atmosferu firentinskoga ranog quattrocenta. I on komponira, istina, svoje reljefe na slikarski način poput Donatella, ali su sredstva, kojima postizava učinke, znatno ublažena: čovjeku se čini, da njegov sveukupni umjetnički program rada počiva na profinjenoj obradbi linije. Povrh toga D. je, kako to lijepo dokazuje i njegovo obrađivanje ornamenta, s osobitom lakoćom svladavao tehniku mramora. Njemu pripisuju mnoga djela. Od ponajglavnijih smatra se, da su sigurno njegova: Madona s djetetom (Turin) kao tipično mladenačko djelo; divan zidni grob državnog tajnika Marsuppinija (Firenca, S. Croce, iza 1455); poprsje Mariette Strozzi (Berlin, Muzej cara Fridrika); u posljednje radove idu: Mali Isus s dječakom Ivanom (Louvre) i jedna Sv. Magdalena, izrezana iz drveta (Firenca, S. Trinità).

LIT.: W. Bode, *Denkmäler der Renaissanceskulptur Toskanas* (1899); Isti, *Florentiner Bildhauer der Renaissance*, 4. izd. 1921. F. C.

DESINFEKCIJA → **Raskužba.**

DESINIĆ, selo u Hrv. Zagorju, u dolini potoka Horvatske, 7 km zapadno od Pregrade. Pripada pregradskom kotaru, sjedište je općine, a ima 355 stan. (1931). Katolička župa sv. Đurđa spominje se već 1334. Nova župna crkva podignuta je 1902, a u nju su ugrađeni neki dijelovi stare crkve iz 17. st. U crkvi je nadgrobni spomenik Petra II. Ratkaja, koji je umro 1586.

LIT.: Đ. Szabo, *Izvještaj o radu povjerenstva za očavanje spomenika*, GAD 1912. Z. D-i.

DESINIĆ, Veronika, u kroničara i u narodnoj predaji uobičajeno ime za drugu ženu Fridrika grofa Celjskoga. Ona je navodno čarolijama zamamila Fridrika, koji je umorio svoju zakonitu ženu Jelisavu, kćer krčkoga kneza Stjepana Frankopana, i uzeo Veroniku za ženu, ali je njegov otac Ulrik dao Veroniku ubiti kao vješticu. Kroničari i neki povjesničari te narodna predaja kažu, da je ona bila kći nižeg plemića i »vještica« rodom iz »Desnicze«, »Dessnitaz«, »Dessingen«, »Gesnicz«, »Teschnitz«, i da je 1428 pokopana u Kloštru (Gairach) kod Laškoga u Štajerskoj. — Drukčije prikazuju osobu Veronike šleski povjesničari, koji su se služili arhivalnom građom. F. W. Sommersberg *(Silesicarum rerum scriptores*, 1729), J. Schramm *(Genealogica... ducum Silesiae*, 1574) i F. Lucae *(Schlesiens curiose Denkwürdigkeiten*, 1688) tvrde, da je Veronika, žena Fridrika Celjskoga, bila kći Boleslava, vojvode tješinskoga (Teschen) i novoglogovskoga (Neuglogau), potomka Mješka od poljskoga roda Piastovića (1211). No Veronika po svom rodu i položaju ne može biti istovjetna s »vješticom« Veronikom; mora, da je po srijedi neka druga Veronika, ne tješinska kneginja. Toj »vještici« dala je predaja ime »Desnicz« i sl. iskvarivši naziv »Teschen«. Veronika tješinska umrla je 1454, a imala je sestre Magdalenu, ženu vojvode ratiborskoga Januša, i Aleksandru, ženu palatina Ladislava Gorjanskoga.

Slučaj Veronike D. ušao je kao motiv u narodnu tradiciju, a zatim je često obrađen i u umjetnoj književnosti kod Hrvata i Slovenaca. Tako je Dragutin Rakovac već 1831 pisao tragediju o V. D. (Građa za pov. hrv. knj. VI, 169); tragedija Franje Žigrovića Pretočkoga prikazana je u Zagrebu 1876, a Jos. E. Tomića također 1903. Od Slovenaca napisao je tragediju o V. D. Josip Jurčić (Ljubljana 1886), Oton Župančić (Ljubljana 1924) i Bratko Kreft *(Celjski grofje*, Ljubljana 1932).

LIT.: V. Klaić, *Krčki knezovi Frankopani*, Zagreb 1901; A. Šimčík, *V. D., Agneza Bernauerova i Ćira Frosina Janinska.* HR 1931, br. 8; E. Laszowski, *Novi podaci za hrv. povijest*, Hrvatsko Kolo, XIX, Zagreb 1938; V. Kučinić u Novostima, Zagreb 7. II. (i u posebnoj knjizi *V. D. u svjetlu historije*, Zagreb 1939); A. Novačan ondje, uskrsni prilog. E. L.

DESINSEKCIJA je uništavanje različnih vrsta ljudskih i životinjskih nametnika (stjenice, buhe, krpelji, tekuti, šuga i drugo). Za uništavanje ljudskih nametnika upotrebljavaju se obično kemijska sredstva u plinovitom stanju, a najviše spojevi cijana (v.). Za ovaj postupak uvriježio se naziv ciklonizacija. Prostorije, u kojima se vrši desinsekcija, moraju biti dobro zatvorene, pukotine oblijepljene papirom, da se onemogući izlazak plina, koji smrtonosno djeluje na sva živa bića.

U veterinarskoj medicini uništavaju se parasiti različitim desinsekcijskim sredstvima u obliku kupelji ili masti (krpelji, šuga, uši). Kod šuge konja upotrebljavaju se komore, u koje se pusti plin, sumporni dioksid. Glava konja mora se nalaziti izvan komore, jer bi inače plin izazvao otrovanje. A. H.

DESISLAVA, žena posljednjega zetskog kneza Mihaila. G. 1189 prebjegla je u Dubrovnik s dvije lađe, koje je predala općini. Učinila je to jamačno pod pritiskom Stefana Nemanje i njegove braće. S njom su bili nadbiskup barski Grgur i više velikaša. M. J. D.

DESISLAVIĆ, Obrad, umjetnik iz Kotora, izradio je početkom 14. st. srebrni oltar, koji je srpski kralj Milutin 1319 darovao crkvi sv. Nikole u Bariju. Z. S. M.

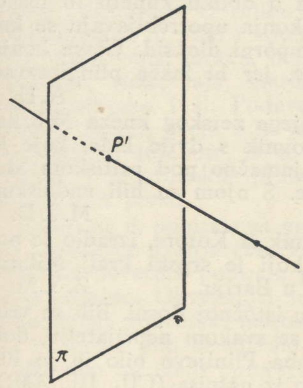
DESITIJATI, ilirsko pleme u istočnoj Bosni. Bili su vrlo ratoborni i uspjeli su odrvati se svakom neprijatelju, dok ih nije Cezar upokorio. U doba Plinijevo bilo ih je 103 dekurije. Položaj im saznajemo iz natpisa (CIL, III., 3201), koji spominje neki kastel Desitijata udaljen od Salone 156 rimskih milja (= 234 km); ta bi udaljenost odgovarala po-

ložaju glasinačke visoravni, gdje su nedaleko Pliješa doista nađeni ostatci rimskog, na prethistoričkim supstrukcijama sagrađenog kastela, koji je dominirao jedinim putem, što se ondje spušta u kotlinu Rogatice. Taj položaj potvrđuje i natpis, nađen 1930 kod Breze, u kojem se spominje »Valens Varron(is) f. princeps Daesitiati(um)«. Iako su D. po imenu priznavali prevlast Rima, branili su i dalje svoju slobodu. Njihov vođa Baton imao je sa svojim panonskim imenjakom g. 6—9 po Kr. veliku ulogu u ustanku ilirskih plemena (→Batonski rat). D. su tada bili prvi, koji su se digli na oružje, i posljednji, koji su ga položili. — Ako Ptolemej u svom popisu dalmatinskih plemena ne spominje D-e, može se to objasniti tako, da su oni pod rimskom upravom izgubili svoje značenje. Ime im doduše ne iščezava, jer se na kasnijim spomenicima spominju poneki D., koji su služili u rimskoj vojsci. — Premda su D. živjeli na Glasincu, ne mogu im se pripisati tamošnji prethistorički spomenici, jer oni pripadaju starijem plemenu Autarijata, koji su u ratovima s Ardijejcima, a napose za provale Kelta potisnuti iz toga kraja. Potvrđuju to i nalazi, jer kulturni spomenici Glasinca prestaju, kad se pojavljuje prva latinska, dakle keltska fibula. Na prazno, od starosjedilaca ostavljeno tlo naseliše se tek naknadno D., koji u kulturnom pogledu, čini se, daleko zaostaše, te od njih — bar do danas — nema ondje spomenika. Ć. T.

DESKAŠEV, Stevan, ✳ Arad 3. X. 1855, † Stenjevac 13. I. 1921, glumac i pjevač. G. 1875 postao je član beogradske drame te se napose isticao u narodnim komadima s pjevanjem kao na pr. »Seoska lola«, koji je sam preveo s madžarskoga. G. 1881 angažiran je kao lirski tenor zagrebačke opere, 1889 nastupao je u operi u Budimpešti, a po povratku u Zagreb glumio u drami. Napustivši kazalište prešao je u činovničko zvanje. S. B.

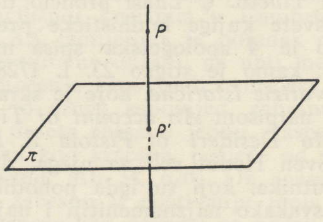
DESKRIPTIVNA GEOMETRIJA ili **opisno mjerstvo.** — To je ona grana geometrije, kojoj je glavni zadatak, da trodimenzionalne objekte predočuje s pomoću dvodimenzionalnih slika, t. zv. *projekcija* u ravnini, i to tako, da se iz ovih dade objekt u prostoru jednoznačno rekonstruirati pogledom na svoje mjesto i veličinu. Drugi zadatak deskriptivne geometrije sastoji se pak u tome, da od trodimenzionalnih objekata gradi opet trodimenzionalne slike, t. zv. *modele.* Za postizavanje onog prvog cilja postoji u deskriptivnoj geometriji nekoliko metoda, od kojih su jedne udešene tako, da slike, dobivene s pomoću njih, sačuvaju odnošaje veličine na štetu zornosti, dok je drugima glavno upravo to, da daju zorne slike, t. j. takve, koje u gledaocu pobuđuju približno isti utisak kao i sam originalni objekt; dakako, da to ide na račun vjernosti veličinskih odnošaja.

Najvažnije metode deskriptivne geometrije jesu: 1. *kotirana projekcija,* 2. *metoda projiciranja na dvije ravnine* ili t. zv. *Mongeova metoda,* 3. *kosa projekcija,* 4. *aksonometrija* i 5. *centralna projekcija s perspektivom.* Zajednička karakteristična operacija svih tih metoda jest *projiciranje* (proiicio od pro-iacio »naprijed baciti«), a sastoji se u tome, da svakom točkom zadanoga objekta u prostoru povučemo po izvjesnom propisu neki pravac, t. zv. *zraku projiciranja,* i odredimo njezino probodište sa zadanom ravninom π (sl. 1), na kojoj želimo imati sliku onoga objekta. Po tome pak, kakav je međusobni položaj zraka projiciranja za pojedine točke objekta, dijele se metode deskriptivne geometrije najprije u dvije glavne skupine: ako se te zrake izlaze iz jedne iste točke *(centar ili središte projiciranja),* projiciranje se zove *centralno,* a ako su sve među sobom paralelne *(smjer projiciranja),* tada je ono *paralelno* (ovo se može shvatiti i kao specijalan slučaj centralnoga, i to onaj, kada je središte projiciranja neka neizmjerno daleka točka prostora). Do daljnje podjele metoda dolazimo u skupini paralelnog projiciranja pogledom na položaj zraka projiciranja prema ravnini slike: ako su one okomite na nju, projiciranje je *ortogonalno* ili *normalno,* inače je *koso.* I raspored, po kojem se radi u svim metodama deskr. geometrije, uvijek je isti: Pošto je opisana bit metode, prelazi se na predočivanje triju osnovnih prostornih elemenata: točke, pravca i ravnine. Iza toga se rješavaju temeljni zadatci, t. j. oni, na koje se kao sastavne dijelove dade rastaviti svaki složeni zadatak deskriptivne geometrije. Dvije su vrsti temeljnih zadataka: a) oni, kod kojih se radi samo o *spajanju* i *sječenju* točaka, pravaca i ravnina (to su t. zv. *projektivni* zadatci), b) oni, kod kojih se radi o *pravim veličinama* dužina, kutova, likova i t. d. (to su *metrički* zadatci). Među projektivne uzimaju se i zadatci o *paralelizmu* pravaca i ravnina, premda su to zapravo zadatci afine prirode, a u grafičkom pogledu mogu biti čak i metrički, i to onda, kada bismo trebali paralele crtati samo s pomoću jednog ravnala i šestara; no jer u deskriptivnoj geometriji i uopće u običnom geometrijskom crtanju operiramo redovito ne s jednim ravnalom nego s dva trokuta, a s pomoću ovih se paralele crtaju izvanredno jednostavno (gotovo kao spojnice dviju točaka), to se zbog toga i zadatci o paralelama ubrajaju u projektivne. Tako ostaje kao grafička karakteristika metričkih zadataka *ortogonalitet* (okomitost) i uporaba šestara.

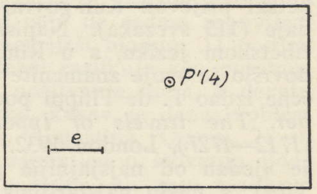


Sl. 1.

Kotirana projekcija. — U toj metodi imamo samo jednu ravninu, na koju projiciramo; označujemo je sa π. Sliku ili projekciju neke točke P prostora određujemo tako, da točkom P povučemo okomicu na ravninu π, te odredimo njezino probodište P' sa π (sl. 2); to je probodište P' *projekcija* točke P na ravninu π. Pravac PP' zove se *zraka projiciranja* točke P, a dužina $P'P$ (računata uvijek od projekcije P' prema originalnoj točki P) *kota* točke P (zapravo je to udaljenost točke P od ravnine slike π); po tom se nazivu onda zove i čitava metoda *kotiranom* projekcijom. Zbog toga pak, što je zraka projiciranja PP' okomita ili ortogonalna na ravnini slike, spada ta metoda među *ortogonalne* projekcije. U kotiranoj projekciji je dakle točka određena sa dva podatka: projekcijom i kotom; ova pak može biti zadana ili grafički (dakle u naravi, kao dužina) ili numerički (kao broj), a u tom slučaju mora biti zadana još i jedinična dužina. Važno je pri tom, da je originalnom točkom P u prostoru projekcija P' jednoznačno određena, dok obrnuto ne vrijedi, jer točku P' u ravnini π ima kao svoju projekciju ne jedna točka prostora, nego neizmjerno mnogo njih, naime sve točke na okomici, dignutoj u P' na π. Kota točke P može biti *pozitivna* ili *negativna,* prema tome, na kojoj se strani ravnine π nalazi točka P;



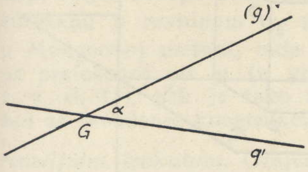
Sl. 2.



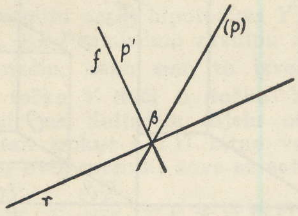
Sl. 3.

pritom se kao pozitivna strana ravnine π može uzeti po volji jedna od dviju mogućih. Projekcijom i kotom (uz eventualnu jediničnu dužinu) originalna je točka jednoznačno određena, te je tako uspostavljena *recipročno jednoznačna korespondencija* između originalnih točaka u prostoru i njihovih kotiranih projekcija u ravnini. — U crtnji se ona dva podatka točke P zadaju tako, da se uz točku, koja znači projekciju točke P stavi slovo P' i uza nj u okrugle zagrade kota kao broj, a posebno još i jedinična dužina. U našoj se slici 3 originalna točka P dakle nalazi na okomici dignutoj u točki P' na ravninu π (t. j. na ravninu papira), udaljena za četiri dužine e iznad papira (jer se obično *ta* strana horizontalne ravnine π uzima kao pozitivna; ako je π vertikalno, kao na pr. ploča, tada se kao pozitivna uzima prednja strana). — Pravac g predočuje se u kotiranoj projekciji tako, da najprije njime položimo ravninu okomitu na π *(ravnina projiciranja* za pravac *g),* te odredi njezina presječnica g' sa π; g' je (ortogonalna) projekcija pravca g na ravninu slike π. No premda je g' jednoznačno određeno sa g, obrnuto ne vrijedi, jer *svaki*

pravac u ravnini, dignutoj pravcem g' okomito na π, ima svoju projekciju u g'. Da bude g određeno, treba osim g' znati još nešto, a to je točka G, u kojoj pravac g probada ravninu slike π, t. zv. *probodište* pravca g, te *prikloni kut* pravca g prema ravnini π, t. j. kut $\alpha = (g'g)$. U grafici



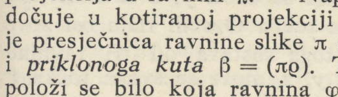
Sl. 4.



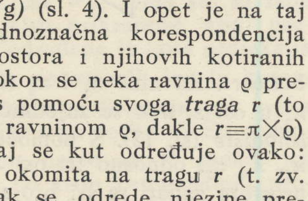
Sl. 5.

se to prikazuje tako, da ravninu projiciranja *preložimo*, t. j. rotiramo oko g' za 90^0 u ravninu π; s njom ide i pravac g, i to tako, da probodište G ostaje na miru, a prikloni se kut α nakon rotiranja prikazuje u pravoj veličini; preloženi pravac g označuje se sa *(g)* (sl. 4). I opet je na taj način osigurana recipročno jednoznačna korespondencija između originalnih pravaca prostora i njihovih kotiranih projekcija u ravnini π. — Napokon se neka ravnina ϱ predočuje u kotiranoj projekciji s pomoću svoga *traga* r (to je presječnica ravnine slike π s ravninom ϱ, dakle $r \equiv \pi \times \varrho$) i *priklonoga kuta* $\beta = (\pi\varrho)$. Taj se kut određuje ovako: položi se bilo koja ravnina φ, okomita na tragu r (t. zv. *profilna ravnina* ravnine ϱ), pak se odrede njezine presječnice f i p s ravninama π i ϱ; tada je prikloni kut $\beta = (fp)$. Pravac f trag je profilne ravnine, a p se zove *priklonica* ravnine ϱ. U crtnji se to prikazuje tako, da profilnu ravninu preložimo oko njezina traga f u π (pritom je, dakako, f okomito na r) (sl. 5). Vrlo lako se možemo opet uvjeriti, da je na taj način osigurana recipročno jednoznačna korespondencija između originalne ravnine ϱ i njezinog predočenja u kotiranoj projekciji. — Pošto su tako predočene u kotiranoj projekciji općene točke, pravci i ravnine, treba još to pokazati i za *specijalne položaje* tih elemenata; a to su ovi: točka leži u π, pravac, odnosno ravnina, okomiti su na π, odnosno paralelni sa π. No u te pojedinosti ovdje ne možemo ulaziti.

Isto tako samo ćemo sumarno navesti, u čem se sastoje temeljni zadatci. Projektivni su na pr.: odrediti projekciju, probodište i prikloni kut pravca g, koji je zadan sa svoje dvije točke A, B (svaka od njih zadana dakako svojom projekcijom i kotom), ili: odrediti trag i prikloni kut ravnine ϱ, koja je zadana a) sa svoje tri točke A, B, C, odnosno b) jednom točkom A i pravcem g, ili: odrediti



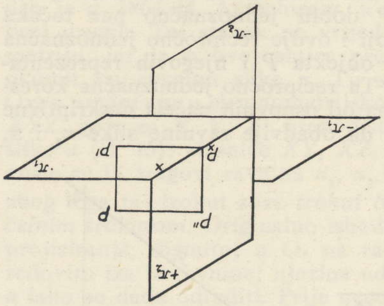
Sl. 6.



Sl. 7.

presječnicu dviju ravnina, odnosno probodište pravca i ravnine, i t. d. Kod rješavanja tih zadataka odlučne su *sutražnice* ravnine, t. j. pravci ravnine, paralelni s njezinim tragom. — Od metričkih zadataka spomenut ćemo samo ove: odrediti pravu veličinu dužine AB, od koje su zadane krajne točke svojim projekcijama i kotama (*prelaganje trapeza AA'B'B* oko $A'B'$ u π); odrediti pravu veličinu trokuta ABC, koji leži u zadanoj ravnini ϱ; odrediti udaljenost točke P od ravnine ϱ, i t. d. Kod rješavanja ovih zadataka važne su osim sutražnica još i priklonice ravnine, a od grafičkih operacija rotiranje ravnine oko traga u ravninu π (t. zv. *nul-preložaj)*, jer se nakon toga rotiranja sve, što se nalazi u dotičnoj ravnini, vidi u preložaju u pravoj veličini. Kod konstrukcije toga preložaja neprestano se služimo t. zv. *afinitetom*, t. j. geometrijskom srodnošću, koja postoji između projekcije i preložaja, a sastoji se ovdje u tome, da su 1) spojnice korespondentnih točaka (t. j. projekcije P' točke P ravnine ϱ i preložaja P_0 te točke P) sve među sobom paralelne (naime okomite na tragu r), to su *zrake afiniteta*, i 2) da se korespondentni pravci (t. j. projekcija g' pravca g ravnine ϱ i preložaj g_0 toga pravca g) sijeku na tragu r, to je *os afiniteta*. S pomoću toga pojednostavnjuju se izvanredno konstrukcije u čitavoj deskriptivnoj geometriji.

Sada se ti temeljni zadatci primjenjuju na rješavanje *složenih* zadataka, među kojima su osobito važni: predočivanje *tjelesa* (uglastih i oblih) u kotiranoj projekciji; određivanje njihovih *presjeka* nekom ravninom, odnosno među sobom *(prodori* i *zadori)*, te konstrukcija *sjena* za paralelno, odnosno centralno osvjetljenje. Kod konstrukcije presjeka piramida i stožaca nekom ravninom vrlo nam dobro dolazi jedno drugo geometrijsko srodstvo, t. zv. *kolineacija*, koja se ovdje sastoji u tome, da 1) spojnice korespondetnih točaka idu sve jednom istom točkom *(središte kolineacije)* i 2) da sjecišta korespondentnih pravaca leže sva na jednom istom pravcu *(os kolineacije)*.



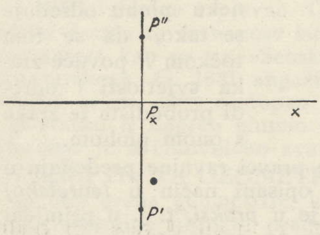
Sl. 8.

Što se tiče *sjena*, njihova se konstrukcija svodi na određivanje probodišta pravca i ravnine, odnosno pravca i neke druge plohe; jer sjena neke točke P prostora na neku plohu određuje se tako, da se tom točkom P povuče zraka svjetlosti i odredi probodište te zrake s onom plohom.

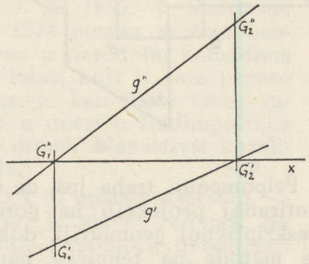
Pripomenuti treba još, da se pravci ravnine predočuju u kotiranoj projekciji na gore opisani način u *teoretskoj* deskriptivnoj geometriji, dok je u *praksi*, t. j. u primjeni te metode na tehničke nauke to predočivanje ovakvo: zada se projekcija g' pravca g i na njoj projekcije $1'$, $2'$, $3'$, . . . onih točaka njegovih, koje imaju kotu $1, 2, 3, . . .$ (sl. 6); dakako, još mora biti zadana i jedinična dužina e, pa je tada određen i prikloni kut α pravca; dužina $1'2' = 2'3' =$ . . . zove se *interval* pravca. Tako zadani pravac zove se *graduirani* pravac. Ravnina pak ϱ predočuje se tako, da zadamo jednu njezinu graduiranu priklonicu, ali se ova za razliku od običnoga pravca iscrtava dvostruko (sl. 7); pravci, povučeni točkama $1'$, $2'$, $3'$, . . . projekcije p' priklonice p okomito na p', projekcije su sutražnica te ravnine; u praksi se one zovu *slojnicama* ili *izohipsama*. S pomoću ovih predočenja temeljni se zadatci (a onda i složeni) rješavaju često vrlo jednostavno.

Mongeova metoda. — Ovdje imamo *dvije* ravnine slike, t. j. dvije ravnine π_1 i π_2, na koje projiciramo, te se uzima da je $\pi_2 \perp \pi_1$; ravnina π_1 je uvijek horizontalna, a π_2 onda vertikalna, i to frontalna, t. j. paralelna s čelom. Presječnica tih dviju ravnina zove se *os x*, te dijeli svaku od njih u dva dijela; prednji dio ravnine π_1 i gornji dio ravnine π_2 smatramo pozitivnima, a ostala dva negativnima. Točka P prostora ima sada dvije (ortogonalne) projekcije: P' na π_1 i P'' na π_2 (sl. 8). Zrake projiciranja PP', PP'' određuju ravninu, okomitu na os x; ona siječe os x u točki P_x kao četvrtom vrhu pravokutnika $PP'P_xP''$. Međutim, u svrhu crtanja moraju se te dvije projekcije dovesti u jednu ravninu, naime u ravninu. u kojoj crtamo; kao takva uzima se π_1, pak se π_2 sa svim, što je u njoj, preloži oko osi x u π_1, i to tako, da $+\pi_2$ padne na $-\pi_1$ (ako crtamo na vertikalnoj ravnini π_2, na pr. na ploči, tada preložimo π_1 u π_2, i to tako, da $+\pi_1$ padne na $-\pi_2$). Pritom će stranice P_xP' i P_xP'' onoga pravokutnika pasti u jedan pravac, okomit na os x, koji se zove *ordinala* točke P (sl. 9); jasno je, da nam dužina P_xP' znači udaljenost originalne točke P od ravnine π_2, a dužina P_xP'' njezinu udaljenost od ravnine π_1. Ako je točka P u prvom kvadrantu, t. j. u onom dijelu prostora, koji je omeđen poluravninama $+\pi_1$ i $+\pi_2$, tada je P' ispod osi x, a P'' iznad nje; točka P u drugom kvadrantu ima obadvije projekcije iznad osi x, u četvrtome obadvije ispod, a u trećem prvu projekciju iznad, a drugu

ispod osi x. I u ovoj metodi postoje *kote* (i to dvije, to su upravo one udaljenosti točke P od ravnina projekcija π_1 i π_2), ali one više nemaju kod određivanja točke P s pomoću projekcijâ one uloge, koju je imala kota u kotiranoj projekciji. Sada su naime već samim projekcijama P', P'' (vezanima dakako uvjetom, da leže na istoj ordinali) one suodređene. A upravo je druga ravnina slike π_2 i uvedena zbog toga, da eliminira kotu kao nezgodan grafički elemenat, te da je nadomjesti drugom projekcijom i time sve svede na čistu geometriju, odnosno grafiku. — Rekonstrukcija originalne točke P iz njezinih projekcija izvodi se tako, da najprije ravninu π_2 (na ploči ravninu π_1) dovedemo u njezin originalni položaj, a onda u projekcijama P' i P'' dignemo zrake projiciranja okomito na π_1 odnosno π_2, pak je njihovo sjecište tražena točka P. Sve su ove operacije jednoznačne tako, da za zadani par P', P'' dobivamo samo jednu posve određenu točku P baš onako, kao što smo prije iz točke P dobili jednoznačno par točaka P', P''. Prema tome postoji i ovdje recipročno jednoznačna **korespondencija između objekta** P i njegovih reprezentanata P', P'' u projekciji. Ta recipročno jednoznačna korespondencija uopće je jedna od osnovnih načela deskriptivne geometrije. — Do ideje, da obadvije ravnine slike π_1 i π_2

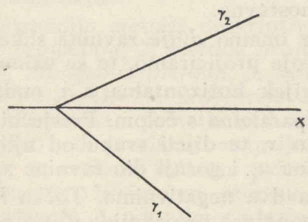


Sl. 9.



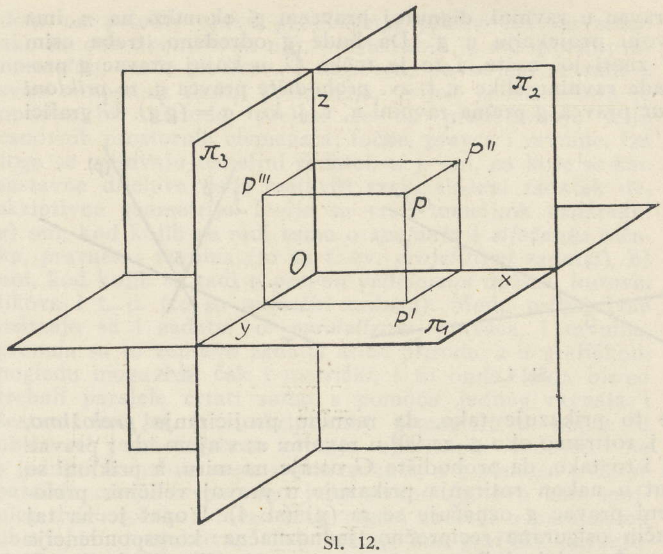
Sl. 10.

treba dovesti u združen položaj, došao je prvi G. Monge, te je po tom postao tvorcem te metode (koja se zato po njemu i zove) i uopće osnivačem deskriptivne geometrije. — Drugi osnovni elemenat, pravac, recimo g, ima u toj metodi isto dvije projekcije g', g'', ali i dva probodišta G_1, G_2 (sl. 10), a treći, ravnina ϱ, ima dva traga r_1, r_2, koji se moraju iz stereometrijskih razloga sjeći na osi x (sl. 11). — Od specijalnih položaja tih triju elemenata važni su ovi: Točka leži u π_1 ili π_2 ili u ravnini, koja raspolavlja prvi i treći kvadrant, odnosno u onoj, koja raspolavlja drugi i četvrti kvadrant; ova se zove *ravnina istovjetnosti* ili *identiteta*, jer za svaku točku te ravnine padaju obadvije projekcije zajedno, ona se pak zove *ravnina sumjernosti* ili *simetrije*, jer su za svaku njezinu točku projekcije simetrične s obzirom na os x. Kod specijalnih položaja pravca važni su oni, gdje je pravac okomit na π_1 ili π_2, odnosno paralelan sa π_1 ili π_2, te okomit na os x, odnosno paralelan s njome; kod specijalnih pak ravnina osobito su važne one, koje su okomite na π_1 ili π_2, i to zato, što se tada sve, što je u takvoj ravnini, projicira u prvom slučaju na π_1 u prvi trag, a u drugom na π_2 u drugi trag dotične ravnine; a to se dade grafički izvanredno dobro iskoristiti.



Sl. 11.

U nekim slučajevima uvodi se i *treća ravnina slike* π_3, okomita na prve dvije, dakle i na os x kao njihovu presječnicu. Tada ima svaka točka P prostora tri projekcije P', P'', P''', svaki pravac g tri projekcije g', g'', g''' i tri probodišta G_1, G_2, G_3, a svaka ravnina ϱ tri traga r_1, r_2, r_3. Dakako, da je uvijek jedan od ta tri elementa prekobrojan, jer su općeno već dva dovoljna za određenje točke, pravca, odnosno ravnine u prostoru. Ravnina π_3 zove se *bokocrtna ravnina*, dok se π_1 zove *tlocrtnom*, a π_2 *nacrtnom;* prema tome se onda i tri projekcije zovu redom *tlocrt*, *nacrt* i

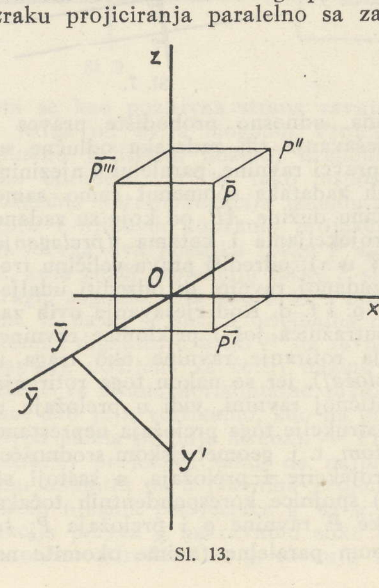


Sl. 12.

bokocrt. Ravnine π_1 i π_3 sijeku se u *osi y*, a ravnine π_2 i π_3 u *osi z*, dok se zajednička točka O svih triju osi zove *ishodište* (sl. 12). S pomoću toga sustava od tri ravnine π_1, π_2, π_3, odnosno tri osi x, y, z, može se svaka točka P prostora zadati sa tri broja — kote x, y, z, od kojih prva znači udaljenost točke P od ravnine π_3 (u smjeru osi *x!*) i t. d.; svaka pak ravnina ϱ prostora može se zadati isto sa tri broja, koji znače odsječke, što ih ta ravnina čini na osima x, y, z. Pravac se ne može zadati direktno s ovakva tri broja, nego indirektno tako, da se zada kao spojnica dviju točaka ili kao presječnica dviju ravnina. (Zapravo imamo tu posla s jednim prostornim koordinatnim sustavom.) — Od zgode do zgode upotrebljavaju se u Mongeovoj metodi još i t. zv. *stranocrti*, to su ravnine, okomite na π_1 ili π_2 ili π_3, ili na kojem već prije toga uvedenom stranocrtu, a uvode se u konstrukcije zbog toga, što se s pomoću njih može znatno pojednostavniti rješenje nekog prostornog problema (to su t. zv. *transformacije* u deskriptivnoj geometriji).

Što se tiče zadataka (bilo temeljnih, bilo složenih) i njihove primjene na obrađivanje tjelesa, njihovih presjeka i sjena, vrijedi isto, što smo kazali kod kotirane projekcije. A razumije se, da će sama rješenja tih zadataka, odnosno primjena u grafici teći sada drugačije nego tamo, upravo zbog druge prirode ove metode.

Kosa projekcija ili **paralelna perspektiva.** — Zamislimo sustav triju među sobom okomitih ravnina π_1, π_2, π_3 položen tako, da *ravnina* π_2 *leži u ravnini crtnje* π, koju uzimamo ujedno kao ravninu slike, i to vertikalno. Ako tada svakom točkom P zadanoga prostornoga objekta povučemo zraku projiciranja paralelno sa zadanim smjerom s, koji je kos prema π, bit će probodište $\overline{P}$ te zrake sa π *kosa projekcija* ili *paralelna perspektiva* točke P na ravninu π; a dosljedno ima onda i čitav zadani objekt izvjesnu kosu projekciju na ravnini slike $\pi \equiv \pi_2$. Pritom je važno prije svega to, da od tri osi x, y, z prva i treća leže u ravnini slike, i zato su njihove kose projekcije s njima istovjetne, dok os y, jer leži izvan ravnine slike, ima kao kosu projekciju izvjesni pravac $\overline{y}$ kroz ishodište O, koji je priklonjen

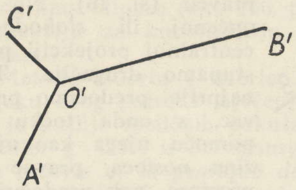


Sl. 13.

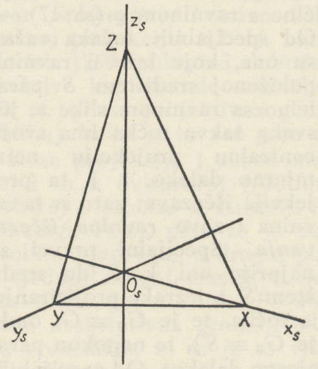
prema osima x i z (sl. 13); pod kojim kutevima, to zavisi o smjeru projiciranja s. Ovaj se pak u crtnji fiksira tako, da na originalnoj osi y, recimo ispred ravnine π, odaberemo po volji točku Y i odredimo njezinu kosu projekciju $\bar{Y}$ na y; tada naime u pravokutnom trokutu $OY\bar{Y}$ (pravi kut je kod O, budući da je os y okomita na π) hipotenuza $Y\bar{Y}$ daje smjer kosoga projiciranja. Ako zamislimo ravninu π_1 združenu s ravninom π_2 na način, kako smo to izveli u Mongeovoj metodi, tada će točka Y doći u točku Y' na preloženoj osi y (u grafici: na doljnjem dijelu osi z, v. sl. 13), pak je tako nastali trokut OYY' bitno važan za izvođenje konstrukcija u ovoj metodi; zove se zato *temeljnim trokutom.* Omjer $\frac{O\bar{Y}}{OY} = \frac{O\bar{Y}}{OY'} = p$ zove se *prikrata* kose projekcije, jer nam naznačuje, kako se prikraćuju u našem kosom projiciranju sve dužine, okomite na ravninu slike π (t. zv. *dubine* prostora). O numeričkoj vrijednosti te prikrate zavisi slikovitost ili zornost slike zadanoga predmeta; obično se uzima, da je p jednako $\frac{1}{2}$ ili $\frac{2}{3}$ ili $\frac{3}{4}$ i t. d., no može biti i $p = 1$ ili čak > 1, samo što su tada slike deformirane, jer dubine nisu prikraćene, nego produljene. — Točkom P prostora određena je kosa projekcija $\bar{P}$ jednoznačno, ali obrat ni tu ne vrijedi, jer je kosom projekcijom $\bar{P}$ određena samo zraka projiciranja, pak svaka točka na njoj može značiti originalnu točku P. Za jednoznačno određenje točke P treba dakle uz $\bar{P}$ zadati još nešto; u tu svrhu služi jedna od triju ortogonalnih projekcija P', P'', P''', od kojih je druga odmah i svoja kosa projekcija, dok je $\bar{P}'$ različito od P', odnosno $\bar{P}'''$ različito od P'''. U slici 13 predočeno je, u kojem se odnošaju nalaze te četiri projekcije $\bar{P}$, $\bar{P}'$, P'', $\bar{P}'''$, pak je odmah jasno i to, da su bilo kojim dvjema od njih ostale dvije određene. — Slično ima i svaki pravac g prostora četiri projekcije $\bar{g}$, $\bar{g}'$, g'', $\bar{g}'''$, pak su i tu za određenje originalnog pravca nužne i dovoljne dvije od njih; osim toga ima pravac i tri probodišta, u kosoj su projekciji to $\bar{G}_1$, G_2, $\bar{G}_3$. — Općena ravnina ϱ prostora predočena je u kosoj projekciji s bilo koja dva od svoja tri traga $\bar{r}_1$, r_2, $\bar{r}_3$. — Za specijalne položaje tih triju osnovnih elemenata kao i za temeljne, odnosno složene zadatke i njihove primjene na predočivanje tjelesa te njihovih presjeka, prodora i sjena, vrijedi ono, što je rečeno kod prvih dviju metoda uz pripomenu, da se rješavanje svih tih zadataka sada udešava prema biti sadašnje metode. Kao osobitost kose projekcije u tom pogledu spomenut ćemo samo to, da je slika kugle elipsa, a ne kružnica kao u prvim dvjema metodama.

Posebno treba spomenuti jedan specijalni slučaj kose projekcije, naime onaj, gdje pozitivna os $\bar{y}$ čini s negativnom osi x kut od 45°, a prikrata je $= 1$. Ta se kosa projekcija zove *kavalirna perspektiva* (zbog izvjesnih dijelova na najvišim mjestima utvrda, koji su se zvali kavalirima); ta se metoda mnogo upotrebljavala u nauci o fortifikaciji, pak se zato često zove i *vojnom perspektivom* (Militärperspektive), ali se pod tim nazivom razumijeva jedna druga vrst kose projekcije. Prednosti kavalirne perspektive jesu: vanredna jednostavnost konstrukcije slika i savršena metričnost, jer se iz njezinih slika mogu sve tri dimenzije predočenih predmeta oduzeti iz slike direktno u pravoj veličini. Ne smeta mnogo, što pritom nešto strada slikovitost projekcije, budući da se čini, da su svi predmeti produljeni u smjeru dubine, t. j. u smjeru okomitom na ravninu slike.

Aksonometrija. — I ovdje uzimamo sustav triju ravnina π_1, π_2, π_3, odnosno triju osi x, y, z kao temelj, na koji protežemo prostorne objekte, koje treba predočiti slikom, ali sada stavljamo taj sustav u *općeni*, t. j. kosi položaj prema ravnini π, na kojoj crtamo, a ne kao prije, gdje je bilo $\pi \equiv \pi_2$. Nakon toga sve, t. j. objekt zajedno sa sustavom $Oxyz$ projiciramo na ravninu π; pritom će se osi x, y, z projicirati u tri pravca x_s, y_s, z_s kroz O_s, a prostorna figura F u F_s, pak je tu bitno, da će kod konstrukcije slike F_s biti važne baš te tri osi x_s, y_s, z_s. Zbog toga se ova metoda i zove *aksonometrijom* (axis = os); a jer se spomenuto projiciranje može izvesti na tri različita načina, ortogonalno, koso ili centralno, imamo i odnosne vrste: *ortogonalnu, kosu* i *centralnu* aksonometriju. Ova posljednja ne upotrebljava se gotovo nikada, kosa ne baš mnogo, ali ortogonalna gotovo redovito. U kosoj imamo izvanredno važni *Pohlkeov stavak* (t. zv. *fundamentalni stavak aksonometrije)*, koji glasi: Ako u ravnini zadamo tri dužine $O'A'$ $O'B'$ $O'C'$ po veličini i smjeru posve po volji (sl. 14), tada uvijek postoje u prostoru tri među sobom okomite i jednake dužine OA, OB, OC, od kojih su one tri zadane dužine kose projekcije; jedino ograničenje jest to, da sve četiri točke O, A, B, C ne leže na jednom istom pravcu. To je možda najljepši stavak deskriptivne geometrije, a dao ga je K. Pohlke g. 1853 bez dokaza; elementarni dokaz dao je g. 1864 H. A. Schwarz, a za njim je slijedio velik broj drugih. Taj stavak ne vrijedi za ortogonalnu aksonometriju, jer je u ovoj smjer projiciranja fiksiran, naime okomit na ravninu slike π. Tu se osi temeljnog sustava $Oxyz$ predočuju u aksonometrijskoj slici kao visine trokuta XYZ, gdje su X, Y, Z probodišta osi x, y, z s ravninom slike π (sl. 15); stranice XY, XZ, YZ toga trokuta presječnice su ili tragovi ravnina π_1, π_2, π_3 s ravninom π, te se zbog toga taj trokut zove *trokut tragova;* mi ćemo ga zvati *čelnim trokutom.* Originalno ishodište O nalazi se na zraci projiciranja, dignutoj u O_s na ravninu π (t. j. na papir), redovito iza te ravnine; njezina udaljenost O_sO od ravnine π lako se dade odrediti. Prije nego što se ide crtati u ortogonalnoj aksonometriji, treba imati aksonometrijske slike jediničnih dužina za osi Ox, Oy, Oz; to se određuje s pomoću prelaganja ravnina π_1, π_2, π_3 oko spomenutih tragova u ravninu π (sl. 20). To je važno zbog toga, što treba znati *prikrate* dužina, koje imaju smjer tih osi. Ove su prikrate zbog ortogonalnog projiciranja manje od 1, a zbroj njihovih kvadrata $= 2$. Prema međusobnom odnošaju prikratâ imamo ove vrsti ortogonalne aksonometrije: *izometričku*, ako su sve tri prikrate među sobom jednake, *dimetričku* ili *monodimetričku*, ako su samo dvije od njih jednake, te *trimetričku* ili *anizometričku*, ako ni koje dvije prikrate nisu među sobom jednake (čelni je trokut u tim slučajevima istostraničan, istokračan, odnosno raznostraničan). — Predočivanje točaka, pravaca i ravnina kao i rješavanje temeljnih projektivnih zadataka ide gotovo jednako kao u kosoj projekciji, a rješavanje metričkih zadataka uz izvjesne promjene. Ta suglasnost međutim nije slučajna, nego izvire odatle, što je kosa projekcija zapravo specijalni slučaj kose aksonometrije, i to upravo onaj, kada je ravnina slike π identična s ravninom π_2. Jedan drugi specijalni slučaj jest već spomenuta *vojna perspektiva,* koja se često zamjenjuje kavalirnom perspektivom; sastoji se u tome, da je ravnina slike π sada u ravnini π_1 (dakle os z okomita na π), a prikrata za os z jednaka 1 tako, da se i tu sve tri dimenzije objekata vide u slici u pravoj veličini. U kristalografiji upotrebljava se posebna vrst kose aksonometrije: ravnina slike π položena je vertikalnom osi z, ali tako, da je kosa prema ravninama π_2 i π_3.

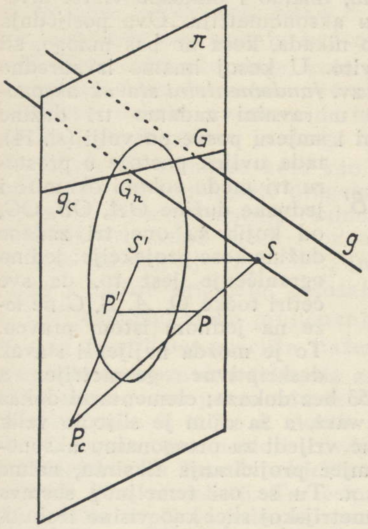


Sl. 14.



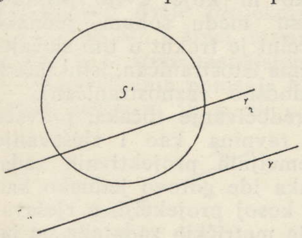
Sl. 15.

Centralna projekcija i perspektiva. — Najprije treba fiksirati međusobni položaj središta projiciranja S prema ravnini slike π; to se čini tako, da se odredi ortogonalna projekcija S' od S na π i onda u π oko S' opiše kružnica s polumjerom SS' (sl. 16); točka S' zove se *glavna točka*, a ona kružnica *kružnica distancije*, jer se dužina SS' zove *distancija* centralne projekcije. Točka P prostora predočuje se u toj metodi tako, da se odredi probodište P_c ravnine slike π sa zrakom projiciranja SP. Centralna projekcija P_c točke P određena je originalnom točkom P jednoznačno, ali obrat opet ne vrijedi, nego se osim P_c mora zadati još



Sl. 16.

jedan podatak. Kao takav mogla bi služiti ortogonalna projekcija P' točke P na π; u tom bi slučaju dakako tri točke S', P', P_c morale ležati na jednom istom pravcu (sl. 16). No u općenoj ili *slobodnoj* centralnoj projekciji postupamo drugačije. Tu najprije predočimo pravac, a onda točku s pomoću njega kao njezina *nosioca;* pravac g prostora pak predočujemo u centralnoj projekciji tako, da odredimo njegovo *probodište* G u ravnini slike π, središtem projiciranja S povučemo paralelu s pravcem g i odredimo njezino probodište G_n s ravninom slike (to je zapravo centralna projekcija neizmjerno daleke točke pravca g); spojnica GG_n centralna je projekcija g_c pravca g (sl. 16). Točka G_n zove se *nedogled,* a pravac SG_n *nedogledna zraka* pravca g. Odmah je jasno, da je probodištem i nedogledom originalni pravac g jednoznačno određen: treba samo točkom G povući pravac, paralelan sa spojnicom SG_n. Tako je utvrđena recipročno jednoznačna korespondencija između originalnog pravca g i para točaka G, G_n. Ako sada na pravcu g uzmemo bilo koju točku P, bit će njezina centralna projekcija P_c na g_c, pak ako obrnuto na g_c zadamo neku točku P_c kao centralnu projekciju točke toga pravca, tada je time originalna točka P jednoznačno određena: to je sjecište originalnog pravca g (rekonstruiranoga na netom opisani način) sa zrakom projiciranja SP_c. — Ravnina ϱ prostora predočuje se u centralnoj projekciji s pomoću svoga *traga* r u ravnini π i svoje *nedoglednice* r_n, t. j. presječnice ravnine π s *nedoglednom ravninom,* koja je središtem S položena paralelno s ravninom ϱ (sl. 17). —

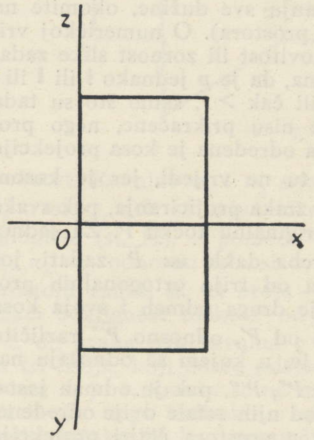


Sl. 17.

Od specijalnih točaka važne su one, koje leže u ravnini, položenoj središtem S paralelno sa ravninom slike π, jer svaka takva točka ima svoju centralnu projekciju neizmjerno daleko, t. j. ta projekcija iščezava; zato se ta ravnina i zove *ravnina iščezavanja.* Specijalni pravci su najprije oni, koji idu središtem S, t. j. zrake projiciranja, njihova je centralna projekcija točka, te je $G_n \equiv G$; onda pravci okomiti na π (za njih je $G_n \equiv S'$), te napokon paralelni sa π (tu su G i G_n neizmjerno daleko). Od specijalnih ravnina imamo najprije one kroz središte S (projiciraju se u svoj trag $r \equiv r_n$), te one, koje su okomite na π (r ide kroz S'), odnosno paralelne sa π (r i r_n neizmjerno daleko); među prvima i trećima nalazi se i ravnina iščezavanja. — Grafičko rješavanje zadataka u centralnoj projekciji, a prema tome i njihova primjena, u toj su metodi posve različiti od onih u dosadašnjim metodama, jer je i sama metoda sada sasvim druge vrsti nego što su bile one, upravo zbog toga, što sada zrake projiciranja idu jednom istom točkom u konačnosti.

Perspektiva (perspicere »gledati kroz«) daje uglavnom iste slike kao i centralna projekcija, ali se od ove razlikuje prvo po tome, što se kod nje središte S shvaća kao *optičko oko* (dok je kod centralne projekcije to *matematička točka),* pak zbog toga predočuje u slici samo ono, što se nalazi u vidnom polju oka (dok centralna projekcija predočuje i ono, što se nalazi »iza« središta projiciranja), a drugo po tome, što svoje slike izvodi ne direktno kao centralna projekcija, nego indirektno, naime iz Mongeovih projekcija dotičnog objekta. Posebne vrsti perspektive jesu *reljefna* i *kazališna perspektiva.*

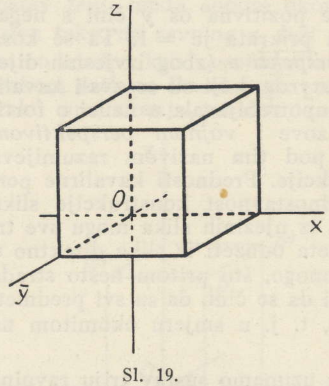
Centralna projekcija dopušta neke *generalizacije,* tako na pr. u tom smislu, da se uzmu *dva središta* projiciranja, pak se određuju pripadne dvije slike zadanoga objekta, i to ili na jednu ravninu slike π ili na dvije ravnine π_1 i π_2, koje su u općenom, ali fiksnom međusobnom položaju. To je t. zv. *bicentralna projekcija.* Posve je druge vrsti generalizacija na *četverodimenzionalni prostor;* ako naime u tom prostoru uzmemo kao tvorevinu, na koju projiciramo ne ravninu (kao do sada, u našem trodimenzionalnom prostoru), nego jedan ravni trodimenzionalni prostor Π kao *prostor slike,* tada možemo svaki zadani objekt F u četverodimenzionalnom operacionom prostoru (na pr. neki politop) projicirati iz zadanog središta S na prostor Π baš onako, kako smo dosada projicirali trodimenzionalne objekte na ravninu π (zrake projiciranja za pojedine točke i njihova probodišta sa prostorom Π). A daljnji je zadatak taj, da tu trodimenzionalnu centralnu projekciju F' projiciramo na neku ravninu π unutar prostora Π (v. H. de Vries, *Die Lehre von der Zentralprojektion im vierdimensionalen Raume,* Leipzig 1905). —



Sl. 18.

Već smo na početku spomenuli, da se neke od ovako prikazanih metoda odlikuju svojom zornošću, a druge opet time, što se iz njih lako mogu dobiti prave veličine objekata. Za isporeďivanje tih dvaju svojstava neka služe slike 18—21, u kojima je predočena kocka redom s pomoću Mongeove metode, kose projekcije, ortogonalne aksonometrije i centralne projekcije; pritom je u prve tri slike kocka uzeta tako, da su joj tri brida u osima x, y, z, a u četvrtoj je prednja pobočka kocke u ravnini slike.

U prikazu pojedinih metoda vidjeli smo, da je grafičko, konstruktivno rješavanje zadataka o prostornim figurama za svaku od tih metoda neko drugo, no valja naglasiti, da je idejno, stereometrijsko rješenje jednog istog prostornog zadatka za sve metode isto. Tako se na pr. probodište pravca i ravnine određuje svuda po istom programu: pravcem se položi bilo koja pomoćna ravnina, odredi se presječnica ove sa zadanom ravninom, te napokon sjecište te presječnice sa zadanim pravcem; no grafička provedba toga programa u svakoj je metodi drugačija.

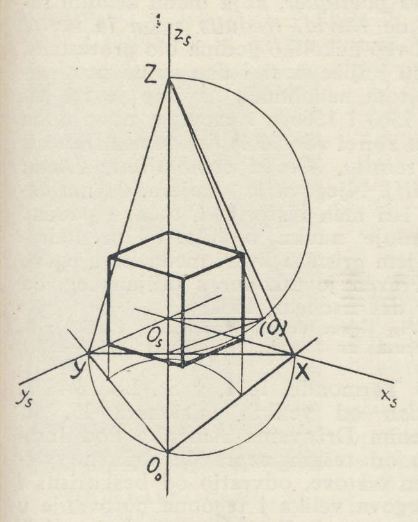


Sl. 19.

Slikovitost ili zornost slika u svim se metodama znatno povećava s pomoću sjena prikazanih objekata. Pritom valja razlikovati *bačene* i *vlastite* sjene, a kod ovih još i *rastavnice,* t. j. crte na objektu, koje rastavljaju njegov osvijetljeni i tamni dio. Još jači optički efekti postizavaju se s pomoću *izofota* i *izofenga,* t. j. s pomoću crta jednakog osvjetljenja, odnosno jednake jasnoće. Na tom je polju osobito radio L. Burmester.

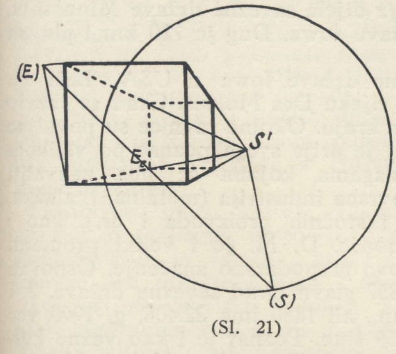
Ako smo naprijed neprestano spominjali samo tjelesa kao objekte projiciranja, ne znači to, da nema i drugih objekata; štaviše, ona čine samo jedan mali dio onoga, o čem radi deskriptivna geometrija. Veći dio tiče se predočivanja i istraživanja različnih krivulja i ploha, tako na pr. onih 2. stupnja, onda zavojnica, pa tračnih, rotacionih, topografskih i drugih ploha.

Priprava za učenje deskriptivne geometrije jest *grafička geometrija,* koja uči samu *tehniku crtanja,* različna pravila za osiguranje što veće točnosti, odnosno za postizavanje što veće jednostavnosti crteža, zatim izvjesne osnovne konstrukcije (na pr. pravilnih poligona) i t. d.



Sl. 20.

Deskriptivna geometrija primjenjuje se u najrazličitijim područjima: arhitekturi i drugim tehničkim strukama, nauci o siječenju kamena (stereotomiji), kartografiji, fotogrametriji, kristalografiji i t. d. Zbog toga velikog opsega njezinih primjena smatraju je neki *primijenjenom* matematičkom naukom, ali to nije ispravno. *Deskriptivna geometrija dio je čiste matematike,* jer već samo organiziranje pojedinih metoda njezinih vodi do čisto teoretskih geometrijskih problema, kako to svjedoči Pohlkeov stavak kod kose aksonometrije. Kako dubokih stvari ima tu i u Mongeovoj metodi, koja je na oko po svom pojmu jednostavna, pokazali su Nicodemi, Bordiga, Del Re i dr., a kod nas S. Šimunić (Nast. Vjesnik, knj. 30). U tim je radovima paralelno i centralno projiciranje podvrgnuto jednom zajedničkom višem principu. Daljnji je dokaz za gornju tvrdnju uloga, što je deskriptivna geometrija ima u istraživanju prostornih krivulja i ploha, pa onda u tome, što se ona dade organički posve prožeti projektivnom geometrijom (W. Fiedler), odnosno diferencijalnom geometarijom (d'Ocagne, Loria). Iz krila deskriptivne geometrije, odnosno njezinom pomoći nastao je i razvio se niz novih matematičkih nauka: tako iz perspektive *projektivna geometrija,* (Desargues, Poncelet, Möbius, Steiner, Staudt, Chasles). *grafička statika* sintezom deskriptivne i projektivne geometrije (Culmann, Cremona), *ciklografija* (Fiedler), *kinematička geometrija* (Mannheim) te *fotogrametrija* (Schilling). S druge je strane proučavanje odnosa originala i projekcija dovelo do trilinearnih srodnosti (Hauck) i općenog pojma korespondencije, odnosno znanstveno utemeljene metode konstruktivnog rješavanja geometrijskih problema (E. Müller). Napokon valja još istaknuti, da je bilo i pokušaja aksiomatizacije deskriptivne geometrije. Sve ovo dovoljno svjedoči, da deskriptivna geometrija nije dio praktične, primijenjene nego čiste matematike, jer se ona može općeno definirati kao ona matematička nauka, koja proučava svezu stereometrijskih relacija s planimetrijskima i to s pomoću metoda, koje su specifična njezina svojina. Najodlučniji zastupnici čisto teoretskog karaktera deskriptivne geometrije jesu Fiedler, Peschka i Loria, a kod nas J. Majcen i njegova škola.



(Sl. 21)

Što se tiče koristi, koje deskriptivna geometrija pruža za praksu, to moramo povrh već gore navedenih mnogobrojnih primjena spomenuti i čisto formalnu funkciju, koju ona ima, naime razvijanje i izoštravanje *prostornoga zora.* Bavljenje deskriptivnom geometrijom dovodi ne samo do jasnog unutrašnjeg gledanja, nego i do visoko razvijene moći preciznog predočivanja prostornih figura i njihovih odnošaja. Upravo zbog toga je deskriptivna geometrija nuždan obučni predmet u srednjoškolskoj nastavi realnog smjera te u visokoškolskom tehničkom, odnosno čisto matematičkom studiju.

Historijat. Metoda ortogonalnog projiciranja na dvije ravnine, u obliku tlocrta i nacrta, ima svoj začetak u potrebama graditeljstva, te seže u davno doba starih Egipćana; prvi govori sasvim određeno o tome rimski graditelj Vitruvije Polion (u doba Kristovo) u djelu *De architectura,* u kojem navodi ihnografiju (tlocrt), ortografiju (nacrt) i scenografiju (perspektiva). Isto tako je i perspektiva potekla iz praktičnih potreba, i to slikarstva, napose za kazalište u doba Eshila (500 pr. Kr.); na zidnim slikarijama, nađenim u Pompejima i Rimu, vidi se, da su tadašnji slikari prilično poznavali nedogled i umanjivanje u daljinu. Hiparh (oko 140. pr. Kr.) našao je *stereografsku projekciju* za konstrukciju zemljopisnih i astronomskih karata.

Metoda tlocrta i nacrta razvila se zatim u srednjem vijeku zbog potreba siječenja kamena i gradnje svodova, te je poslije različnih pokušaja drugih autora izdao A. F. Frézier g. 1737. u Strassburgu veliko djelo u dva sveska *La théorie et la pratique de la coupe des pierres et des bois ou traité de stéréotomie,* u kojem je sadržana po prvi put posebno i čisto matematička teorija nekih ploha i tijela; tim je djelom stereotomija postala znanstvenom naukom. No pravom naukom učinio je metodu dviju projekcija tek G. Monge epohalnim djelom *Géométrie descriptive,* izašlim g. 1798 u Parizu kao plod predavanja, držanih na znamenitoj pariškoj Politehničkoj školi, koju je isti Monge osnovao g. 1795. Tu su prvi put tlocrt i nacrt *združeni* i kao takvi sistematski obrađeni — ideja, do koje je došao Monge već g. 1765, kao nastavnik vojne tehničke škole u Mézièresu. U tom su smjeru dalje radili Mongeovi učenici Lacroix, Hachette, Dupin, Poncelet, Chasles, Olivier (ovaj je prvi metodički upotrebljavao prelaganje i rotaciju), dok nije postigao izvjesni završetak De la Gournerie u djelu *Traité de la géométrie descriptive,* Pariz 1862—64.

Perspektiva je u srednjem vijeku nestala, a nadomjestila ju je paralelna perspektiva, ali je u doba renesanse opet oživjela u Italiji i Njemačkoj: L. B. Alberti *(De pictura* prije g. 1446; pronašao točku distancije), A. Dürer *(Underweysung der Messung mit Zirckel und richtscheyt,* Nürnberg 1525; konstruira perspektivne slike s pomoću tlocrta i nacrta) i G. Ubaldi *(Perspectiva,* Pisa 1600; pronašao nedogled). U matematičkom duhu obrađivali su perspektivu G. Desargues *(Exemple de l'une des manières universelles touchant la practique de la perspective,* Pariz 1636; začetnik aksonometrijske metode), B. Taylor *(Linear perspective,* London 1716; prvo djelo o čistoj centralnoj projekciji) i J. H. Lambert *(Die freye Perspective,* Zürich 1759; pokretač slobodne perspektive). Iz ideje perspektive kao metode centralnog projiciranja nastala je u 19. st. t. zv. projektivna geometrija (u svom sintetičkom obliku), kako je to već gore spomenuto.

Kosa projekcija i aksonometrija razvile su se tek u 19. st., i to u Švicarskoj (Möllinger), Njemačkoj (Weisbach, Pohlke) i osobito u Austriji (Hönig, Tilscher, Niemtschik, Staudigl, Pelz), gdje se je uopće deskriptivna geometrija osobito njegovala, u drugoj polovici toga stoljeća više nego u ijednoj drugoj zemlji, u neku ruku kao nastavak francuske Mongeove škole. Po austrijskom je uzoru bila uvedena deskriptivna geometrija i u hrvatske srednje škole i na sveučilište, te se je tu vrlo solidno obučavala sve dok nije bila ukinuta kao školski predmet (prema usmenoj izjavi G. Scheffersa, sjajnog profesora — sada umirovljenog — deskriptivne geometrije na Visokoj tehničkoj školi u Charlottenburgu, dolazili su najbolji crtači na tu školu iz Austrije i Hrvatske). U projektu je ministarstva narodne prosvjete, da se doskora deskriptivna geometrija opet uvede kao nastavni predmet u hrvatske realne gimnazije.

BIBL.: Gore spomenuta klasična djela; zatim: W. Fiedler, *Die darstellende Geometrie in organischer Verbindung mit der Geometrie der Lage,* 3 sv., Leipzig 4. odnosno 3. izd. 1904, 1885, 1888; Ch. Wiener, *Lehrbuch der darstellenden Geometrie,* 2 sv., Leipzig 1884, 1887; G. A. Peschka, *Darstellende und projective Geometrie,* 4 sv. Beč 1883—85; *Freye Perspective,* 2 sv., Leipzig, 2. izd. 1888—89; K. Rohn i E. Papperitz, *Lehrbuch der darstellenden Geometrie,* 3 sv., Leipzig, 3. izd., 1906; G. Loria, *Lezioni di geometria descrittiva,* 2 sv., Milan, 3. izd. 1919; njem. prijevod od Fr. Schüttea, Leipzig-Berlin, 1907, 1913; E. Müller, *Lehrbuch der darstellenden Geometrie,* 2 sv., 2. izd., Leipzig-Berlin, 1920, 4. izd. od E. Kruppe u jednom svesku 1936; *Vorlesungen über darstellende Geometrie,* u obradbi E. Kruppe odnosno J. L. Kramesa, 3 sv., Leipzig-Beč 1923, 1929, 1931; G. Scheffers, *Lehrbuch der darstellenden Geometrie,* 2 sv., Berlin 1919, 1920; F. Dalwigk, *Vorlesungen über darstellende Geometrie* 2 sv., Leipzig-Berlin 1911, 1914; R. Schüssler, *Orthogonale Axonometrie,* Leipzig 1905; J. Majcen, *Opisno mjerstvo za V.-VIII. razr. realnih gimnazija,* Zagreb 1919, 2. izd. 1921; J. Božičević, *Linearna perspektiva,* Zagreb 1942. Za povijest de-

skriptivne geometrije: Wiener, I. sv. gore spomenutog djela; F. J. Obenrauch, *Geschichte der darstellenden und projektiven Geometrie*, Brno 1897; Loria, *Storia della geometria descrittiva*, Milan 1921. R. C.

DESKRIPTIVNA PEDAGOGIJA, pravac suvremene pedagogijske nauke. Za razliku od normativne pedagogije, koja »propisuje«, odnosno normira odgojne ciljeve i odgojna sredstva, d. p. opisuje i analizira odgojnu stvarnost, kakva ona jest. Ona je čista teorija, jer ide samo za spoznajom, a ne i za praktičnim upravljanjem odgoja. Kao takva ne može dakako predstavljati cijelu pedagogiju, nego je samo dio jedne šire nauke o odgoju, koja po zadnjoj namjeri svojoj nije samo teoretska, nego istodobno praktična i normativna (→ pedagogija).

LIT.: A. Fischer, *Deskriptive Pädagogik*, Zeitschrift für pädag. Psychologie, Leipzig 1914; E. Krieck, *Erziehungsphilosophie*, München-Berlin 1930; R. Lochner, *Deskriptive Pädagogik*, Reichenberg 1927; S. Pataki, *Problemi i pravci reformne pedagogije*, Zagreb 1938. S. P-i.

DESLANDRES, Henri-Alexandre, ✻ Pariz 24. VII. 1853, francuski astronom. Svršio je politehniku i stupio u vojsku kao opkoparski časnik, ali se dao umiroviti (1883) te se sasvim posveti znanosti. Radio je na zvjezdarnici u Parizu, zatim u Meudonu kod Pariza, gdje je 1907 postao ravnateljem. Najviše se bavio nebeskom spektroskopijom. Pomoću njegova spektroheliografa omogućeno je proučavanje kromosfere i izbočina sunca. D. je osnivač nauke o spektrima molekula (1885).

DES MARÉES (i Desmarées), **George**, ✻ Oesterby (Švedska) 29. X. 1697, † München 3. X. 1776, njemački slikar. Učio slikarstvo kod Martina van Meytensa, 1724 ide na dugo naučno putovanje po Njemačkoj, Italiji (radio i u Piazzettinu ateljeru) i Nizozemskoj. G. 1730 nastani se u Münchenu, prelazi na katolicizam i postaje dvorski slikar. Ovdje njegova jednostavna slikarska manira postaje raskošnija, ali se dakako pompoznim izrazom i bogatstvom kontrasta razlikuje od načina, kojim su izrađivane slike za kölnski dvorac Brühl, koje odišu vedrim duhom rokokoa. Radovi samoga majstora (koji je inače većinom radio zajedno s učenicima) jesu među ostalim: portreti povjesnika Archenholtza (1755, sveuč. Upsala) i bavarskog kneza izbornika kod doručka (München, Residenzmuseum). F. C.

DESMAREST, Nicolas, ✻ Soulaines (Champagne) 1725, † Pariz 1815, francuski fizičar i geolog. Mnogo se bavio pitanjem, da li su Engleska i Francuska bile nekada spojene. Važno je njegovo djelo *Dictionnaire de géographie physique*.

DESMARETS DE SAINT-SORLIN, Jean ✻ Pariz 1595, † Pariz 28. X. 1676, francuski pisac. Uživao je Richelieuovu naklonost i bio njegov suradnik. Bio je kraljevski savjetnik, glavni nadzornik za rat, glavni tajnik za mornaricu i Levantu i t. d. Kretao se u književnim salonima te je 1632 objelodanio roman galantnog i kaćiperskog ukusa *Ariana*, pun mašte i duha. Tvrdi se, da ga je Richelieu potaknuo na pisanje kazališnih komada. Napisao je tragikomedije *Scipio, Roxane, Mirame* (u suradnji s Richelieuom isto tako kao i osrednju komediju *Europe*). Najbolje mu je dramsko djelo komedija *Visionnaires* (1637), u kojoj je prikazao niz smiješnih osobenjaka. Nakon kardinalove smrti posvetio se epskom (*Clovis ou la France chrétienne*, 26 pjevanja, 1657) i nabožnom pjesništvu (*Offices de la Vierge Marie*, 1645, *Prières et instructions chrétiennes*, pjesan u 8 pjevanja, 1653, i t. d.). U dijalogu *Les délices de l'esprit humain* (1658), u kojem ima tragova duševnog poremećenja, on je osudio čitavu francusku klasičnu književnost, što je prožeta bezbožnom antikom. Tu je u neku ruku početak glasovitog spora između »starih« i »modernih«.

LIT.: A. Reibetanz, *D. de S. S., sein Leben u. seine Werke*, Leipzig 1910; R. Gebhardt, *D. S. S. als dramatischer Dichter*, Erlangen 1912; H. Gillot, *La Querelle des Anciens et des Modernes*, Pariz 1914; H. Brémond, *Histoire littéraire du sentiment religieux en France*, VI, Pariz 1922. J. D-e.

DES MASURES, Louis, ✻ Tournai 1515?, † Eschery 17. VI. 1574, franc. književnik. Zarana je stupio u službu vojvoda od Lorene i slijedio biskupa Ivana od Lorene u njegovim brojnim boravcima na francuskom dvoru, gdje je općio s pjesnicima i humanistima. Kao konjanički kapetan sudjelovao je u ratovima protiv cara. Pošto je pao u nemilost Henrika II., morao se udaljiti iz Pariza pa je otada živio pustolovnim životom, često bijedno, putujući kroz cijelu Evropu, katkada u službi crkvenih dostojanstvenika ili knezova.

G. 1552 objelodanio je u Lyonu prijevod četiriju prvih knjiga *Enéide* u stihovima, a 1557 zbirku svojih francuskih i latinskih djela *Oeuvres poétiques*, koja među ostalim sadržava *Vingt psaumes de David, traduits selon la vérité hébraique*. U to je doba već nekoliko godina bio protestant, pa je napustio svjetovnu književnost i dao se na propovijedanje nove vjere. U tom nadahnuću napisao je tri nabožne tragedije (izašle 1563 i 1566 u Ženevi; u novo doba izdao ih je Ch. Comte u zbirci »Sociétés des textes français modernes«: *Tragédies saintes, David combattant, David triomphant, David fugitif*). Njegova je namjera, da mu kazališni komadi budu u isti mah historijski, točni i poučni. Njegova trilogija obrađuje nauku o milosti i predodređenju. Težnja za sticanjem pristaša kvari međutim njegove dramske sposobnosti. Preveo je također s talijanskog, od Girolama Vide, *Le jeu des Eschecz*, 1557.

LIT.: H. Becker, *L. D. M.*, Revue de la Renaissance, I (1901); R. Lebègue, *La tragédie religieuse en France: les débuts (1514—1573)*, Pariz 1929. J. D-e.

DE SMET, Pierre, ✻ Termonde, 1801, † St. Louis 1873, belgijski isusovac, jedan od velikih misionara 19. st. Djelovao je u Sjedinjenim Državama Amerike kod Indijanaca, koje je branio od teških nepravda državne vlasti, a često ih, zamoljen od ove, odvratio od beskorisna i pogubna ratovanja. Njegova velika i tegobna putovanja u interesu dragih mu Indijanaca, koji su ga vanredno voljeli, učinila su ga herojem. G. 1835 u duševnoj potištenosti ostavio je red, u koji je ponovno stupio 1837 i u kojem je umro s teškom boli zbog velikih nepravda, što su ih Sjedinjene Države činile Indijancima i katoličkim misijama.

LIT.: E. Laveille S. I., *Le P. De Smet, 1801—73*, Liège 1913, 4. izd. 1928; J. Kinzig, *Der grosse Schwarzrock*, 1922; Sommervogel, *Bibliothèque* VII., 1897. Tu su navedeni njegovi spisi. M. V.

DE SMET de Naeyer, Pavao, grof (od 1900), ✻ Gent 13. V. 1843, † Bruxelles 9. IX. 1913, belgijski državnik. Zanimanjem bio je najprije tvorničar, a 1886 izabran je kao pristaša katoličke pučke stranke u parlamenat, gdje je pobijao uvođenje općega prava glasa. G. 1894 bio je ministar financija, 1896—1907 (s kratkim prekidom 1899) ministar predsjednik. Njegova je vlada posebnu pažnju poklanjala pitanjima društvenog zakonodavstva, a 1900 uvela je proporcionalni izborni sustav. J. N.

DESMIN, mineral iz odjela zeolita. Kristalizira se monoklinski. Obično se mnogo kristalnih individuuma okuplja u snopiće (otuda ime od grč. δεσμή, »svežnjić«). Ima ga i u radijalnotrakastim, gotovo kuglastim nakupinama. Kala se savršeno. Krhak; tvrdoća 3,5—4; specifična težina 2,1 do 2,2. Staklasta sjaja, a na plohi kalavosti sedefasta; proziran do providan; bezbojan, bijel, sivkasto, žućkasto ili crvenkasto bijel, crven kao opeka, smeđ. To je kalcijski alumosilikat, gdje je kalcij redovno zamijenjen djelomično natrijem i kalijem, pa mu je formula $(CaNa_2K_2)Al_2Si_6O_{16}$. Nalazi se po pukotinama bazalta i sličnog stijenja, po pukotinama granita i kristalastih škriljavaca, po rudnim žilama i rudnim ležištima. Zna se razviti i u talozima nekih toplica. F. T.

DESMOID je naziv za tvrdi fibrom (vrsta novotvorbe), koji je osobito bogat vezivnim vlaknima. Z. K.

DES MOINES, 1. desni pritok rijeke Mississippi. Izvire na prerijskoj visoravni *jz* dijela savezne države Minnesota, teče prema *JI*, kroz državu Iowa. Dug je 720 km i plovan do istoimenog grada.

2. Glavni grad savezne države Iowa u USA. Leži na utoku rijeke Raccoon u rijeku Des Moines. Grad se razvio u niskom i polustepskom kraju. Okolne ravnice su povoljne za gajenje žitarica. Kraj je prije svega poznat po velikom bogatstvu ugljenim naslagama, kojima se ima zahvaliti veoma razvijena i raznovrsna industrija (metalna, tkalačka, preradba poljodjelskih i stočnih proizvoda i dr.), kao i nagli napredak grada uopće. D. M. je i veliki prometni čvor, što pojačava njegovo gospodarsko značenje. Osnovan tek 1843, postaje već 1857 glavni grad savezne države. Još 1860 ima samo 3965 stan., ali 1880 ima 22.408, g. 1900 već 62,139, a 1930 čak 142.559 stan. Poznat je i kao važno kulturno središte; ima i dva sveučilišta: Des Moines University (osn. 1865) i Drake University (osn. 1881). J. R-ć.

DESMOND, 1. Gerard → Fitzgerald.

2. Olga, (umjetničko ime Olge Sellin), ✻ Allenstein 2. I. 1890, njemačka moderna plesna umjetnica i koreografkinja. G. 1931 otvorila je u Berlinu školu za ritmiku, ples i gimnastiku. Izradila je vlastiti sustav koreografskog opisa pod imenom *Rhythmographik*. G. 1933 prestala se baviti plesom. V. K-ć.

DESMOULINS, Lucie-Simplice-Camille-Benoist, ✻ Guise (Pikardija) 2. III. 1760, † Pariz 5. IV. 1794, francuski novinar i političar. U koležu bio je školski drug Robespierreov. Svršivši pravo postade 1785 odvjetnikom u Parizu, ali nije imao uspjeha, pa je — kao i njegov kasniji prijatelj Danton — smatrao tadašnji društveni poredak zaprekom za svoju ambiciju. Svoje revolucionarne nazore izrazio je u brošuri *La Philosophie au peuple français* (1788). Prigodom saziva États généraux 1789 ispjevao je odu, a 12. VII. 1789, pošto je otpušten ministar Necker, održao je u vrtu Palais-Royala plameni govor svjetini pozvavši je na oružje; to je bio poticaj za osnutak Narodne straže i za juriš na Bastillu. U to je doba pokrenuo tjednik *Les Révolutions de France et de Brabant* (studeni 1789 — srpanj 1791). Njegov pamflet *La France libre* (1789) pribavi mu prijateljstvo Mirabeau-a; taj ga potakne da objelodani *Discours de la lanterne aux Parisiens* (1789), koje mu djelo pribavi nadimak »glavnog državnog odvjetnika svjetiljke«. Osobita je crta njegova političkog značaja, što uvijek slijedi neku snažnu ličnost. Isprva je to bio Mirabeau, no još prije njegove smrti (2. IV. 1791) pao je pod utjecaj Dantona, kome je ostao vjeran do zajedničke smrti. Ljeti 1791 iznese pred parisko gradsko vijeće prijedlog, da se kralj svrgne. U travnju 1792 pokrenuo je list *Tribune des patriotes.* Sudjelovao je u jurišu na Tuileries 10. VIII. 1792, i postao tajnikom Dantona, kad je ovaj bio ministar. Kao zastupnik u konventu pripada »Brdu« (Montagne) i glasuje za kraljevu smrt. Više nego živom riječju djeluje i nadalje svojim perom, te se napose ističe u borbi protiv žirondista *(Pierre Brissot démasqué, Histoire des Brissotins),* čime znatno prinosi njihovoj osudi. Slijedeći nišan njegove novinske kampanje bio je Hébert i grupa »bjesomučnika« *(les enragés);* u tu svrhu pokreće list *Le Vieux Cordelier* (1793). Uskoro međutim zatraži, da se strahovlada uopće ukine i osnuje »odbor blagosti« *(Comité de clémence),* što je tada bilo u skladu s politikom Dantona, ali ne i Robespierrea. Uzalud se kasnije odricao svoje »zablude«; nemilost Robespierrea i njegovih pristaša, osobito Saint-Justa, nije više mogao popraviti. Nakon propasti »bjesomučnih«, došao je red na »blage«. D. bi uhićen 31. III. 1794, osuđen i smaknut (5. IV.) zajedno s Dantonom. Za razliku od Dantona, pa i od svoje mlade žene Lucile (Anne-Louise-Duplessis-Laridon), koja se za nj odvažno založila ogorčenim pismom Robespierreu i sama bila uhićena i smaknuta (13. IV.), D. nije na stratištu pokazao onaj mir mudraca, što ga je propovijedao u svojim spisima.



ROUILLARD: CAMILLE DESMOULINS (Muzej u Versaillesu)

BIBL.: M. Matton, *Oeuvres de C. D.*, 2. sv., Pariz 1838; J. Claretie, *Oeuvres de C. D.*, 2 sv., Pariz, 1874.

LIT.: *C. D. Lucile Desmoulins, étude sur les Dantonistes,* 1875; V. M. Methby, *C. D.*, Pariz 1914; K. Hilt, *C. D. seine politische Gesinnung u. Parteistellung,* Berlin 1915. R. M-r.

DESNA, rijeka u Rusiji, duga 1950 km, lijevi pritok Dnjepra. Izvire kod grada Jelnje u Valdajskom humlju, teče prema *JZ* i utječe u Dnjepar kod Kijeva. Plovna je od Brjanska. Z. D-i.

DESNI su onaj, krvnim žilama i živcima bogati dio sluznice u području alveolarnog nastavka donje i gornje čeljusti, koji je čvrsto srastao s pokosnicom. Desni se protežu sve do vrata zuba i okružuju ga sve do krune tako, da one čine dio uređaja, kojim je zub učvršćen. Kod novorođenčeta desni pokrivaju zub potpuno. Kad izrastu mliječni zubi, resorbira se onaj dio desni, koji pokriva zubnu krunu. V. D.

DESNICA, Boško, ✻ Obrovac 4. I. 1886, srpski publicist. Svršio je gimnaziju u Zadru i pravne nauke u Beču. Živeći kao odvjetnik u Obrovcu bavio se prevođenjem na talijanski i s talijanskoga (Carduccijeve *Odi barbare)* i proučavanjem narodne pjesme i građe o Vlasima, o čemu ima njegovih članaka i studija u *Magazinu za sjevernu Dalmaciju,* Popovićevim *Prilozima, SKA* i dr.



CAMILLE DESMOULINS U PALAIS-ROYALU (prema bakrorezu Berthaueta po slici Prieura)

2. Uroš, ✻ Obrovac 28. VIII. 1874, srpski političar. Svršio je gimnaziju u Zadru i pravni fakultet u Beču. Kao prvak među Srbima u Dalmaciji sudjelovao je u donošenju »zadarske rezolucije«, a u Jugoslaviji postade senatorom i članom vrhovnog zakonodavnog vijeća. U Biankinijevu *Narodnom listu* vodio je živu borbu protiv talijanske okupacije Dalmacije (»Lettere dal Zermagna«). G. 1934 pokrenuo je s bratom Boškom godišnjak »Magazin za sjevernu Dalmaciju«. D. P.

DESNOIRESTERRES, Gustave Le Brisoys, ✻ Bayeux 20. VI. 1807, † Pariz 1892, franc. književnik. Prvo mu je djelo roman *La pensionnaire et l'artiste.* Iza toga osnovao je mjesečnik *La province et Paris.* Bio je namješten u različnim novinama i časopisima: l'Epoque, l'Ordre, l'Union i t. d., gdje je objelodanio romane, pripovijetke, kritike i t. d. Osobito je proučavao 18. st., kome je posvetio niz kulturno-historijskih radova: *Intérieurs de Voltaire* (Revue de Paris, 1855), *Les cours galantes* (1859—64, 4 sv.), *La musique française au 18e siècle* (1867—76, 8 sv.), *Grimod de la Reynière et son groupe* (1877), *Epicuriens et lettres,* 17e et 18e siècles, *La comédie satirique au 18e siècle* (1884), *Le chevalier Dorat et les poètes légers au 18e siècle* (1884). Među njegovim romanima za nas je najzanimljiviji *Iarnowick* (1884, 2 sv.), jer je u njem prikazan hrvatski guslač i skladatelj Ivan Mane Jarnović i njegovi galantni doživljaji u Parizu pod kraj 18. st. Dalnji njegovi romani su *Entre deux amours* (1845), *Mademoiselle Zacharie* (1845) i t. d.

LIT.: A. Schneider, *Ivan Mane Jarnović, hrvatski guslač-virtuoz XVIII. stoljeća* (Sveta Cecilija XXXVII, Zagreb 1943). J. D-e.

DESNO JEZERO, plitko i bočato jezero s desne strane i u blizini ušća Neretve. Vodu prima iz brojnih izvora na sjevernoj strani. Razina i površina (od 0.60 do 2.50 km²) kolebaju prema kišama, plimi i oseci. S Neretvom ga spaja kanal Desanka.

DESPARD, Edward Marcus, ✻ Queen's Co (Irska) 1751, † 21. II. 1803, irski urotnik. U britansku ratnu mornaricu stupio je kao časnik 1766 i istakao se u različnim pothvatima protiv španjolskih posjeda u Americi. G. 1784 bio je upravitelj Yucatana. Optužen zbog zloporaba, stavljen je pod istragu i utamničen. Pošto je 1800 pušten na slobodu, upleo se u urotu protiv kralja Đure III., pa je osuđen na smrt i smaknut.

DESPAX, Emile, ✻ Dax (Landes), 14. IX. 1881, † Metz (Aisne), 17. I. 1915, francuski pjesnik. Djetinjstvo je proveo na otocima Komorima i na Réunionu. Srednju i višu školu učio je u Bordeauxu i Parizu. U upravnoj službi bio je na čelu kabineta generalnog guvernera Indokine, zatim, od 1911, podprefekt u Oloronu. Mobiliziran početkom 1915 pao je istoga dana, kad je stigao na ratište. Zbirkom pjesama *La Maison des Glycines* (1905) stao je u red najboljih novih francuskih pjesnika. Kod njega prevladava elegično raspoloženje, oblik mu je klasičan i odlikuje se finim osjećajem za nianse. P. Cl.

DESPÉRIERS (Despérriers ili Des Périers), Bonaventure, ✻ vjerojatno Arnay-le-Duc (Côte d'Or) oko 1500, † oko

1544. G. 1532 postao je tajnikom Margarete de Valois, navarske kraljice, za koju je prepisivao i stilski dotjerivao rukopise. Bio je na glasu kao jedan od najboljih gramatičara svoga doba. G. 1533—34 surađivao je s Robertom Olivetanom, Calvinovim rođakom, i s Lefèvre d'Etaplesom na prijevodu Sv. Pisma prema hebrejskom tekstu. Čini se, da je najprije otvoreno pristao uz Calvinovu reformu, no postepeno se udaljivao od nje i približio slobodnim misliocima. Imao je odvažnosti braniti svog prijatelja Clémenta Marota, pobjeglog u Italiju, protiv optužbe, da je luterovac, te je u Lyonu objelodanio *Les disciples et amys de Marot contre Sagon, La Hueterie et leurs adhérents.* Bio je veliki štovatelj grčkih i latinskih klasika te je preveo Terencijevu *Andrie, mise en ryme française*, 1537. Sačuvan primjerak samo drugog (1588) izdanja. U ovo je izdanje uvrstio i *Quatre princesses de vie humaine, c'est à savoir les quatre vertus cardinales, selon Sénecque*, također prevedeno u stihovima. Izvrstan mu je prijevod u prozi Platonova Lizisa i parafraza I. satire Horacijeve, pod naslovom *Des mal contens.* G. 1537 objelodanio je *Prognostication des prognostications, non seulement de cette présente année 1537, mais aussi des autres à venir, voire de toutes celles qui sont passées: composée par Sarcomoros, natif de Tartaire et secrétaire du roi des Cathay, serf des vertus*, napisano za njegovu »dobru gospodaricu«, kraljicu od Navare. Za svoje prijatelje slobodne mislioce napisao je *Cymbalum mundi en français, contenant IV dialogues poétiques, fort antiques, joyeux et facétieux*, koje je potajno izdao 1537 tiskar Jean Morin u Parizu. Morin bude zatvoren, te oda pisca i sve, što je znao o djelovanju »novotara«, ali D. nije bio izravno progonjen, zbog zaštite navarske kraljice. Ta knjiga bi uništena odlukom od 19. V. 1538, a sastavljena je bila u obliku poslanice Thomasa de Clénier-a (nevjernika) Pierru Tryocanu (vjerniku) te se u nizu alegorija izruguje jednako katolicima kao i protestantima. D. je doskora izgubio zaštitu kraljičinu, pao gotovo u bijedu te svršio samoubojstvom. — Nakon njegove smrti izdao je Antoine Du Moulin izbor njegovih djela pod naslovom *Recueil des oeuvres de feu Bonaventure Des Périers, vallet de chambre de très chrestienne princesse Marguerite de France, royne de Navarre* (Lyon, 1544). G. 1588 izašlo je u Lyonu 90 njegovih priča pod naslovom *Nouvelles récréations et joyeux devis.* Pored Marota i Rabelaisa D. je bio jedan od najznatnijih pisaca svoga doba. Premda posjeduje pravi pjesnički dar, njegova živahna i prirodna proza još je bolja. U njegovim pričama ima iskrenosti i vragoljaste dobroćudnosti, što sjeća na La Fontaina.

LIT.: A. Chenevière, *B. D. P., sa via, ses poésies*, 1886; F. Frank i Ad. Chenevière, *Lexique de la langue de B. D. P.*, 1888; R. Rübner, *Syntaktische Studien zu B. D. P.*, Leipzig 1897; Ph. A. Becker, *B. D. P. als Dichter und Erzähler*, Beč 1924; L. Sainéan, *Problèmes littéraires du XVIe siècle*, 1927; M. Delcourt, *L'Andrie de 1555*, Humanisme et Renaissance, 1935.

D. Cl.



CHARLES DESPIAU: Poprsje gdje. Chester-Dale iz god. 1932.

DESPIAU, Charles, ✻ Mont-de-Marsan 24. XI. 1874, francuski kipar. Učio je kod Barniasa, Schnegga i konačno kod Rodina, s kojim je surađivao. U kasnijim djelima, osobito figurama, oslobodio se Rodinova utjecaja i približio renesansnim uzorima. Najpoznatija su mu poprsja: *Jeune Landaise* (1905) u muzeju Luxembourg), *Dame au nez pointu* (1911), *Léopold Lévy* (1921) te likovi *Jeune Faune* (1913), *Athlète* (1923), *Eve* (1925) i t. d.

DESPIK, *Lavandula*, biljni rod por. usnača (v.), zastupan je sa 20 vrsta na području od Kanarskih otoka i preko Sredozemlja do Prednje Indije. Te se vrste razvijaju u obliku polugrmova ili niskih grmova sa čitavim ili rjeđe zarezanim listovima. Modri ili ljubičasti usnati cvjetovi okupljaju se u gornjem dijelu stabljike čineći tu prividni klas. Zbog aromatskih dijelova imaju ove biljke osobitu važnost u proizvodnji eterskog ulja. U tom su pogledu najvažnije *L. officinalis* Chaix ex Vill. i *L. latifolia* (L.) Vill. Prva ima vrlo uske listove, koji su slični listovima ružmarina. Raste uglavnom na području zapadnog Sredozemlja, odakle zalazi dosta daleko na istok, sve do dalmatinske Hrvatske i do Grčke. Mnogo se uzgaja i to za dobivanje ulja, *Oleum Lavandulae*, i stabljičnih vršaka s cvatovima, *Flores Lavandulae*. Lišće je druge vrste znatno šire, a raširena je gotovo kao *L. o.*, s tom razlikom, da se više pojavljuje i u našim primorskim krajevima, i to samonikla i u kulturi. I od nje se dobiva ulje — *Oleum Spicae.* Ostalih vrsta ovoga roda kod nas nema. D. je u svom razvoju vezan na suhe i kamene obronke zemalja oko Sredozemnog mora, te u našim primorskim krajevima nalazi sve uvjete za uspješni uzgoj.



DESPIK

F. K-n.

DESPORTES, 1. Alexandre-François, ✻ Champigneul (Champagne) 24. II. 1661, † Pariz 20. IV. 1743, francuski slikar. Učio je u Parizu kod flamanskog slikara animalista Nicasiusa (Nicaise Bernaert). G. 1695—6 bio je na poljskom dvoru, gdje je slikao portrete poljskog kralja Ivana III. Sobjeskog. Po povratku u Francusku stupio je u službu Luja XVI., pa je slikao osobito dekorativna djela i prizore iz lova za kraljevske dvorove. U Compiègne-u nalazi se njegovo najglasovitije platno *Le Cerf aux abois.* Glasovite su njegove kompozicije za tapiserije izrađene u manufakturi Gobelins. Neko je vrijeme boravio i u Engleskoj (1712).



FRANÇOIS DESPORTES: AUTOPORTRET U ODIJELU LOVCA (1699)
Pariz, Musée du Louvre

U Louvru ima 27 njegovih djela, među kojima njegov autoportret u lovačkom odijelu.

2. Philippe, ✳ Chartres 1546, † Bonport (Eure) 5. X. 1606. Njegovi roditelji pripadali su malom građanstvu. Godine njegove mladosti prilično su mutne, sve dok nije postao tajnikom biskupa od Puy-a, koji ga je poveo u Italiju. To je bio početak njegova dvorjaničkog uspona. D. je doista znao steći brojne zaštitnike. Bio je u milosti Karla IX. i Henrika III. te je opjevao njihove ljubavne zgode u stihovima, koji su ozbiljni i pristojni. G. 1573 objelodani troškom vojvode od Artoisa sjajno izdanje svojih djela *Diane, premiers amours* (2 knj.), *les Amours d' Hippolyte, Elégies* (I. knj.), *Imitations de l'Arioste, Diverses amours, Bergeries, Mascarades, Epitaphes, Oeuvres chrétiennes* (povećavana u kasnijim izdanjima; *Psaumes* dodani su 1592). Kad je 1573 vojvoda od Anjou-a izabran poljskim kraljem, povede D-a u Poljsku, gdje je ostao 9 mjeseci. Kad je njegov zaštitnik postao francuskim kraljem, darovao je D-u nekoliko opatija. No u građanskom ratu, nakon smrti Henrika III., D. ih izgubi, pa se skloni u Rouen, ali mu ih Henrik IV. vrati. Za života D. je uživao neospornu slavu, premda je mnogo oponašao latinske i talijanske pisce. U svojim pjesmama, osobito sonetima, znao je ukusno i umjereno sažeti sve, što je bilo najzanimljivije kod petrarkista, odlikujući se osobito vještinom stihotvorstva (imitirao je i tri talij. soneta Dinka Ranjine). Pročistio je jezik francuske Plejade, pojednostavnio njihovu ritmiku i proveo među njima potreban izbor. Nedostajalo mu je samo dubokih misli i osjećaja, da bi doista bio velik pjesnik.

BIBL.: Jedino moderno izdanje njegovih *Oeuvres* izdao je A. Michiels, Pariz 1858.

LIT.: J. Vianey, *Le Pétrarquisme en France au XVIe siècle*, Montpellier, 1909; J. Lavand, *Un poète de cour au temps des derniers Valois, Ph. D. (1546—1606)*, Pariz, 1936 (gdje se resumiraju i upotpunjuju svi stariji radovi i nalazi bibliografija). P. Cl.

DESPOT, od grč. *δεσπότης*, značilo je isprva domaćinu ili starješinu kućanstva. Kasnije je naziv prešao na rimske i bizantske careve potisnuvši riječ *βασιλεύς*, te su ga Komneni upotrebljavali i na svojim novcima. Kad je car davao pokrajine na upravu svojim bližima, običavao je i njima u tom užem djelokrugu priznati naslov despota. Tako je u 13. st. nastala epirska despotovina pod dinastijom Angela, a u 15. st. despotovina Mistra pod Paleolozima. Vanjske oznake despotske časti bijahu: kapa s biserom i izvezenim imenom njezina nosioca, plavkasto i bijelo obojena obuća s izvezenim orlovima te crveno svečano ruho i čarape. — Kad je Stefan Dušan 1346 prisvojio carski naslov, dao je nekim svojim dvorjanicima kao despotima na upravu osvojene bizantske krajeve. Taj je naziv dobio od cara Manuela II. Paleologa nakon bitke kod Angore 1402 srpski knez Stefan Lazarević, kad se oslobodio turskog vrhovništva. Čast despota odgovarala je tada dostojanstvu hercega (duxa); premda ju je davao car, ona nije izražavala neku političku zavisnost o Bizantu. Naziv je poslije Stefanove smrti dobio Đurađ Branković, zatim njegovi potomci i napokon Berislavići Ivaniš i Stjepan. Posljednji srpski despot bio je Pavao Bakić († 1537). — U znanosti državnog prava riječ d. upotrebljava se u značenju vladara, koji vlada nevezan ikakvim zakonima. A. D.

DESPOT, 1. Ilija, ✳ Zaostrog 20. VII. 1885, književnik. Gimnaziju je polazio u Sinju i Šibeniku. Učio je zatim pravne nauke i bio sudac u Zagrebu i Križevcima, odvjetnik u Zagrebu te tajnik gradske općine u Šibeniku (do 1933). U Šibeniku je uređivao 1912 list Hrvatsku riječ, a u Americi za svjetskog rata Svijetlo (New York 1915) i Novi svijet (1916—17). Objavio je zbirke pjesama *Drhtaji duše* (Zagreb 1912), *Na ugaru* (Zagreb 1914), *Duša* (Zagreb 1914), *Iseljenoj Hrvatskoj* (New York 1914), poemu *Nad grobom majke* (Pittsburgh 1917), *Kidanje* (Zagreb 1926) te nekoliko pripovijedaka i veći broj članaka u različnim listovima (Prosvjeta, Narodni list, Savremenik, Hrv. Glasnik, Novo doba, Jadranska straža i dr.).

LIT.: Ivan Ljubić (Hrvatska prosvjeta 1912); Maraković (Hrv. prosvjeta 1926).

2. Ivan, ✳ Zaostrog 19. VIII. 1851, † Split 19. II. 1886, franjevac, književnik. Učio je franjevačku gimnaziju u Sinju, a bogosloviju u Šibeniku i Makarskoj. Bio je nastavnik u franjevačkom samostanu u Zaostrogu i franjevačkoj gimnaziji u Sinju, a potkraj života župnik na Braču. Javio se u Narodnom listu, a zatim u Iskri i Vijencu. U svojim pjesmama, koje je i posebno objavio u zbirci *Prve iskre* (Zagreb 1881), izražavao je rodoljubna čuvstva i elegična raspoloženja, a bio je pod utjecajem Preradovića i Šenoe te talijanskih romantičara, osobito Aleardija. Vredniji su od ovoga rada kritički pokušaji, koje je izdao pod natpisom *Malo zrnja* (Split 1885). Nedostaju mu staložene i pregledne kritičke ocjene, ali ima u njega jezične jedrine i stilske bujnosti, što pokazuje i njegov putopis *Put na Lovćen* (Zagreb 1883). Kao pučki prosvjetni radnik priredio je po C. Cantù-u knjigu *Zdrav razum i pošteno srce* (Zagreb 1881) i knjigu *Značaj* po S. Smilesu (Zagreb 1882).



FRA IVAN DESPOT

LIT.: A. Petravić, *Studije i portreti*, Pete studije i portreti. V. B. Z.

DESPOTOVIĆ, 1. Ivan, ✳ Čakovec (Croata Chaktornensis) 18. XI. 1638 (1639?), † Klagenfurt 2. XI. 1711, isusovac (od 1656), profesor i lat. pisac. Bio je nastavnik u gimnazijama u Zagrebu, Trnavi, Beču i Grazu, poslije predavao filozofiju i teologiju u Beču, Zagrebu, Trnavi i Münchenu; bio je dekan filozofijskog fakulteta u Grazu i teološkoga u Trnavi i Grazu, rektor Akademije u Zagrebu (1678—1682 i 1703—1709) i rektor sveučilišta u Trnavi (3 godine) i u Grazu (4 god. i 4 mjes.), napokon austrijski provincijal (1708—1711). Umro je vršeći godišnju vizitaciju kolegija u Klagenfurtu, gdje inače nije nikad djelovao. Pripisuju mu 9 latinskih tiskanih spisa, no trebalo bi utvrditi, koji su doista od njega; napose to vrijedi za pjesničku zbirku *Hortus poeticus*, koju mu pripisuju Budik i R. Graf. Budik je iz nje preveo s latinskoga na njemački heroidu *Euridice ad Orpheum* (»Carinthia« 1851).

LIT.: Stoeger,*Scriptores Prov. Austr.;* Sommervogel III (1892), col. 14. i Addenda ib. st. 1., sv. IX. (1900), col. 208; F. Kazy, *Historia Universitatis Tyrnaviensis* (Trnava s. a., 1738) 305—308; F. Fancev, *Građa za povijest škol. i knjiž. rada isusov. kolegija u Zagrebu*, Starine XXXVII; C. Lucerna, N. Vj. 23, Kolo MH (1928) i Deutsche Zeitung in Kroatien 1942, br. 131; *Šematizmi zagr. kolegija* (rkp.); Predragović, *Hrvatski novaci u Trenčinu, 1656—1773* (Vrela i Prinosi 5).

2. Ladislav, ✳ Božjakovina 6. I. 1654, † Zagreb 24. XI. 1700, isusovac (od 1673), profesor i govornik. U red stupio nakon studija filozofije u bečkom sveučilištu. Bio je nastavnik najprije u gimnazijama u Varaždinu i Zagrebu, poslije je predavao filozofiju (5 god.) i moralnu teologiju (1 god.) u zagrebačkoj Akademiji; bio je ravnatelj konvikta u Varaždinu i Zagrebu. Nekoliko njegovih inače nepoznatih drama prikazano je s velikim uspjehom. Ostavio je u rukopisu propovijedi, gotove za tisak. Tiskom je izdao dva pogrebna govora: jedan o grofu Emeriku Erdedu, izrečen 20. V. 1690 (tiskan 1690 u Trnavi), drugi o junačkom satniku i zapovjedniku Novoga i Zrina, Mihalju Vidakoviću, izrečen 21. II. 1695 (Zagreb).

LIT.: → Despotović Ivan. M. V.

DESPOURRINS, Cyprien, ✳ Acous (Basses-Pyrenées) 1698, † Argeles 1749, francuski pjesnik. Kao posjednik u Saint-Savinu, u dolini Argelès, sastavio je u bearnskom dijalektu najbolje svoje pjesme (koje je ujedno i uglazbio), prožete ljubavlju prema rodnom kraju. Njegova su djela objelodanjena tek u 19. st., a nalaze se u ovim zbirkama: *Estrées béarneses*, 1820, *Poésies bérnaises*, 1827, *Cansous bearnaises de Despourrins et autes*, 1866. P. Cl.

DESPRÉS, 1. Josse, obično: **Josquin,** ali i Deprez, Desprez Dupré, del Prato, Jodocus Pratensis i t. d., ✳ u pokrajini Hainaut, po svoj prilici u Condéu 1450, † Hainaut 27. III. 1521, najveći skladatelj drugog razdoblja nizozemske škole oko g. 1500, učenik Ockeghema u Parizu. Od 1474 pjevač i skladatelj na dvoru Galeazza Sforze u Milanu, 1484—94 u papinskoj kapeli u Rimu, 1495—99 ravnatelj katedralnog zbora u Cambraiu; zatim 1499 u Modeni, 1500 u Parizu kao prvi pjevač na dvoru Luja XII., 1503 u Ferrari; umro je kao prepošt kaptola stolne crkve u Condéu. — Njegove se skladbe odlikuju osobitom dubinom izražaja. U njima je težio ne samo za vanjskom ljepotom, nego i za unutarnjim

produhovljenjem. S D-om ulaze u glazbu individualne, osobne crte. Njegova, humanizmom potaknuta misao, da glazba ima izraziti sadržaj riječi, u opreci prema matematičkom konstruktivizmu Ockeghemove generacije, zadobila je kao »musica riservata« (t. j. »samo poznavaocima pridržana glazba«, kako ju je formulirao Desprésov učenik Adrian Petit Coclicus, koji je u svom *Compendium musicae* iz g. 1552 zabilježio nauku svog učitelja: *Regula contrapuncti secundum doctrinam Josquini de Pratis)* veliku važnost za glazbeno-estetska shvaćanja sve tamo do nauke o afektima u 18. st. D. je prvi spoznao glazbenu i estetsku vrijednost disonance. U njegovim skladbama ima pored ozbiljnih i finih humorističkih crta.

Crkvena djela D-a, mise i moteti, napisani su u provedenom imitacionom a cappella stilu, dok se svjetovne popijevke kreću još u stilu »artis novae« 14. st. Od mnogobrojnih 4-, 5- i 6-glasnih moteta, kojih je formu D. osobito dotjerao i bio u tome prethodnikom Lassu, ističu se *Deploration* na smrt Ockeghemovu, *Stabat Mater*, psalam *Miserere*, marijanske antifone i pasionski moteti; među brojnim misama, napose je spomena vriedna *L'Homme armé super voces musicales* kao sjajno djelo kontrapunktne umjetnosti, pa *Hercules, dux Ferrariae* i dr. — Sve do g. 1560 mnogo se izdaju njegova djela, no naskoro iza toga redaju ga među »Vieux autheurs«, a poslije 1600 D. je s nepravom zaboravljen. Pojedine su skladbe u novije vrijeme češće iznova tiskane; 1921 započelo je »Društvo za nizozemsku glazbenu povijest« s izdavanjem ukupnih djela njegovih u 40 svezaka.



SUZANNE DESPRÉS KAO ELEKTRA

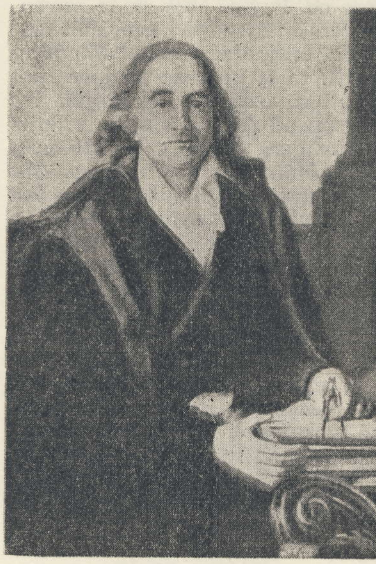
LIT.: O. Ursprung, *J. d. P.* (Bulletin Soc. Musicologique, VI., I., 1926); H. Riemann, *Hdb. d. Musikgesch.* II., 1., Leipzig 1912. S. S-i.

2. **Suzanne,** ✳ Verdun 1875, istaknuta francuska glumica; interpretirala je velik broj francuskih klasičnih i modernih autora, a od stranih osobito Ibsena. Bila je na turnejama po čitavoj Evropi te Sjevernoj i Južnoj Americi. U Zagrebu je gostovala g. 1911 sa svojom družinom i izvela Racinovu »Fedru« i komad »La Rampe«. S. B.

DESPREZ, 1. Hippolyte, ✳ Breteuil (Eure) 7. X. 1819, † 1898, francuski publicist i diplomat. Književni rad započeo je u *Annuaire historique et universel* (1842—44), zatim je putovao u istočnu Evropu, a po povratku stupio u uredništvo *Revue des Deux Mondes*, gdje je objelodanio većinu svojih rasprava. U Hrvatsku došao je u listopadu 1845 i bio u Zagrebu upravo u vrijeme županijske kongregacije, što mu je dalo prilike da na temelju neposrednog opažanja i obavijesti, što ih je dobio (čini se od Gaja, Kukuljevića i Janka Draškovića, koje točno karakterizira) pruži veoma zanimljivo, simpatično svjedočanstvo o političkim, kulturnim i društvenim prilikama tadašnje Hrvatske, promatrajući je u sklopu austrijske i istočnoevropske politike. Svoje članke u *R. d. D. M.* sakupio je D. u dva sveska pod naslovom *Les Peuples de l'Autriche et de la Turquie, Histoire contemporaine des Illyriens, des Magyars, des Roumains et des Polonais* (Pariz 1850). Posebno se bave Hrvatskom u toj zbirci rasprave: *La Croatie et le mouvement illyrien* (sv. I., str. 1—46); *Les Illyriens, Jellachich et l'Autriche* (sv. II., str. 1—39); *De l'esprit politique des colonies militaires de l'Autriche* (sv. II., str. 289—301). Kad je u prosincu 1848 A. T. Brlić (v.) došao u Pariz, D. mu je bio pri ruci savjetom i pribavljao mu političke veze. To prijateljstvo potrajalo je i prigodom drugog Brlićeva boravka u Parizu 1850. G. 1852 D. je napustio uredništvo *R. d. D. M.* i stupio u diplomatsku službu, u kojoj je ostao 30 godina. G. 1855 bio je kao tajnik poklisarstva s Drouyn de Lhuysom na bečkoj konferenciji, 1866 opunomoćeni ministar, 1869 tajnik konferencije za pitanje Krete, 1878 treći delegat Francuske s rangom poklisara na berlinskom kongresu, 1880 poklisar kod Sv. Stolice, a 1884 stupio je u mir.

BIBL.: Popis potpisanih D-ovih članaka u *R. d. D. M.* nalazi se u *Table générale de la Revue des Deux Mondes*, 1831—74, Pariz, 1875, str. 39—40; rasprava *La Croatie et le mouvement illyrien* izašla je i u Annales de l'Institut français de Zagreb, 1940, br. 13.

LIT.: M. Radojković, *L'opinion française et le mouvement illyrien de 1840 à 1848*, Monde Slave, VI. 1935; R. Maixner, *H. D. et le mouvement illyrien en Croatie*, Annales de l'Institut Français de Zagreb, 1940, br. 13; (o D-u i J. Draškoviću) *Le comte J. Drašković et la France*, Annales de l'I. Fr. de Zagreb, 1938, br. 4; (o D-u i A. T. Brliću) *A. T. Brlić emissaire du Ban Jelačić en France*, Annales de l'I. Fr. de Zagreb, 1939, br. 8. R. M-r.



JEAN LOUIS DESPREZ

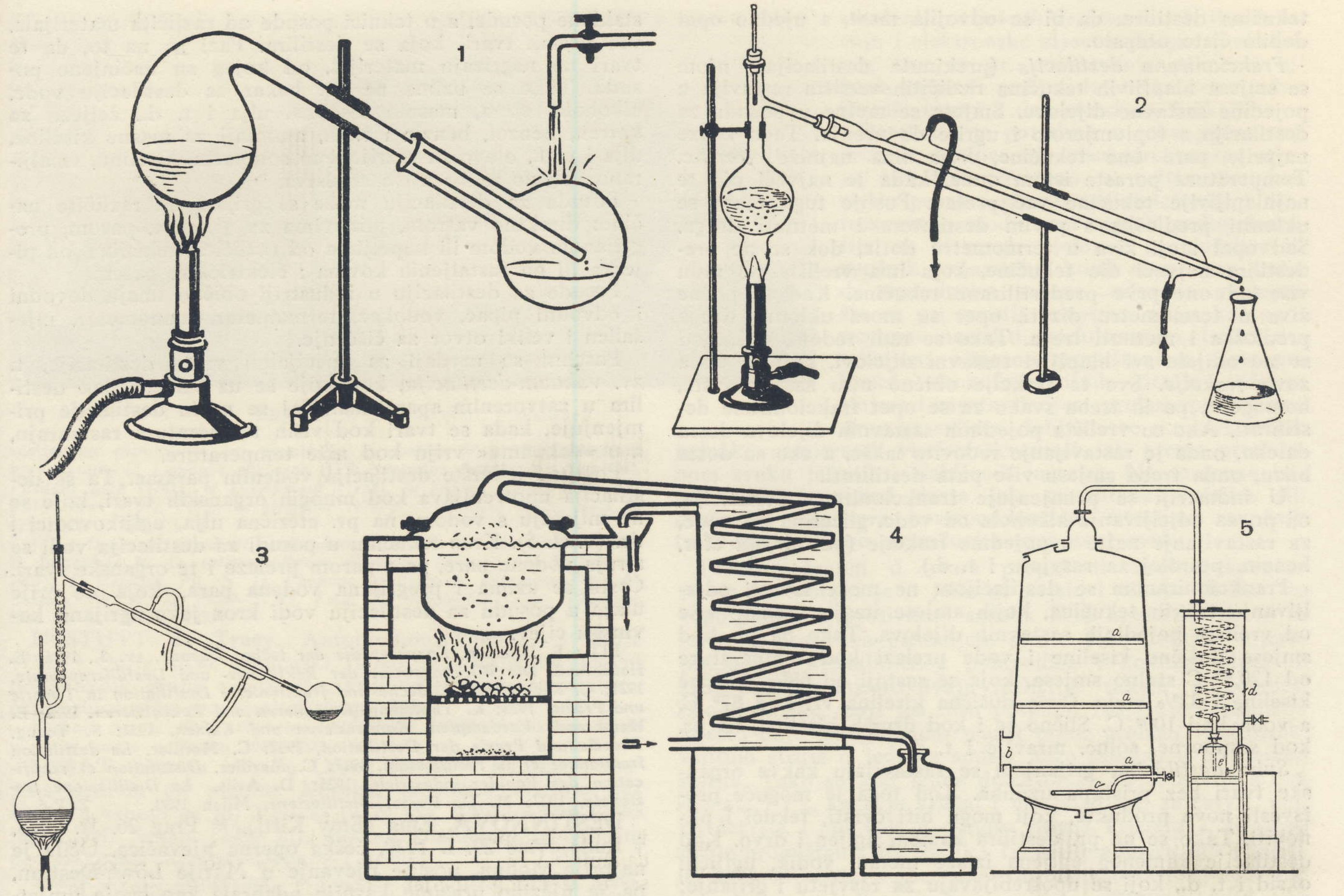
2. **Jean-Louis,** ✳ Auxerre 1743, † Stockholm 1804, francuski slikar i arhitekt. Učio je arhitekturu u Parizu, slikarstvo u Rimu (1777). Surađivao je u Saint-Non-ovoj zbirci bakroreza *Voyage pittoresque ou Description des royaumes de Naples et de Sicile.* Pariz 1781—1786. U Rimu je upoznao švedskog kralja Gustava III., koji ga je imenovao inscenatorom kr. kazališta u Stockholmu, gdje je D. ostao do smrti. G. 1788 imenovan je prvim kraljevskim arhitektom te je izveo u Švedskoj mnoge monumentalne zgrade u klasicističkom smjeru.

DESROUSSEAU, Alexandre-Joachim, ✳ Lille, 1. I. 1820, † Lille, listopad 1892, francuski pjesnik. Bio je tkalački naučnik. Već je s 15 godina sastavljao popijevke, koje su imale mnogo uspjeha. Kasnije je učio glazbu te je sam uglazbio svoje pjesme. Izdao je nekoliko svezaka pjesama, koje su postale tako popularne, da je na pr. neki tvorničar porculana proizvodio niz tanjura s njegovim stihovima u lillskom dijalektu. Objelodanio je: *Chansons et pasquilles lilloises*, 1851—85, *Almanachs chantants*, 1859—1861, *Moeurs populaires de la Flandre française*, 1889. Bavio se i novinarstvom. P. Cl.

DESSALINES, Jean-Jacques, ✳ Gvineja (Zapad. Afrika) prije 1758, † Jacmel 17. X. 1806, car Haitija. U djetinjstvu i prvoj mladosti bio je rob. Pridruživši se ustanku Toussaint-Louvertura postao je njegovim pobočnikom i pomogao mu protjerati Engleze. Nakon dolaska generala Leclerca s francuskom vojskom pomirio se s Francuzima (1802), postao divizijskim generalom, no 1803 se ponovno pobunio protiv Leclercova nasljednika generala Rochambeau-a i postao vođom crnačkog ustanka. Prisilio je francusku vojsku da se preda Englezima, kako bi izbjegla pokolju i pošastima, a sam se proglasio najprije guvernerom, zatim carem Haitija pod imenom Jakoba I. (1804). Svojom okrutnošću izazva bunu, kojoj je bio na čelu crnački vođa Henri Christoph (»kralj Henri«), koji ga dade ubiti. I. Sr-ć.

DESSAU, važno industrijsko središte u srednjoj Njemačkoj, bivši glavni i najveći grad slobodne države Anhalt. Danas ima 78.634 stan. (1933), većinom evangeličke vjere. Leži uz rijeku Muldu, u neposrednoj blizini njezina ušća u Labu, na kojoj D. ima luku Wallwitzhafen. D. se nalazi u prometnom čvorištu te je izvanredno dobro vezan s poznatim prometnim i industrijskim središtima: Berlinom, Leipzigom, Halleom i Magdeburgom (D. ima 5 kolodvora).

Sjeverni i istočni dio grada je sačuvao značaj bivše kneževske rezidencije s velikim brojem lijepih zgrada i perivoja) stara vijećnica, Marienkirche s kneževskom grobnicom, dvorci), srednji dio je trgovačka četvrt, dok je zapadni dio grada sjedište brojnih industrijskih poduzeća i radničkih naselja. Osobiti značaj ima velika Junkersova tvornica zrakoplova i zrakoplovnih motora. Važne su i brojne tvornice strojeva, vagona, tvornica šećera, plinskih aparata, kemijska industrija i velika pivovara Schultheis-Patzenhofer. — D. ima nekoliko poznatih knjižnica i muzeja, a zbirka vrijednih slika nalazi se u dvorcu. U sjevernom dijelu grada, u blizini dvaju kolodvora nalazi se peri-



1. Jednostavni aparat za destilaciju. *2.* Aparat za destilaciju s Liebigovim hladilom. *3.* Aparat za destilaciju s deflegmatorom. *4.* Aparat za destilaciju većih količina, osobito vode u ljekarnama. *5.* Aparat za destilaciju vodenim parama za eterična ulja.

voj Georgengarten s dvorcem, gdje je koncem prošlog stoljeća sagrađena kapela kao vojvodska grobnica. N. P.

DESSAU, Herman, ✳ Frankfurt n. M. 6. IV. 1856, † Berlin 12. IV. 1931, arheolog i povjesničar, od 1917 honorarni profesor na berlinskom sveučilištu. U zborniku CIL (sv. 14.) izdao je natpise Lacija (Berlin 1887). Posebno je izašla u 3 sv. njegova zbirka *Inscriptiones Latinae selectae* (Berlin 1892—1916). Pod konac života dao se na izrađivanje djela *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, koje je tiskano u Berlinu (I. sv. 1924, II. 1. 1926, a II. 2. 1930).

DESSEWFFY, stara plemićka obitelj, koja već nekoliko stoljeća drži velike posjede u Madžarskoj, te toj zemlji daje mnoge ugledne muževe u javnom životu, podrijetlom je iz Hrvatske, sa zemljišta oko današnje Nove Gradiške. Tu se sredinom 13. st. spominje njezin predak Desislav sa svojim velikim rodom kao posjednik zemalja, kojima je središte bilo u Cerniku. Imanja tih Desislavića nalazila su se u to vrijeme izmiješana sa zemljama Boričevića i drugih nekih plemićkih posjednika, te se može pretpostaviti, da su svi ti plemeniti rodovi na tlu od Save do Podvrškoga i gornje Orljave bili članovi staroga hrvatskoga plemena, koje je držalo zapadni dio drevne Požeške župe. Iz njega izišao je i rod Borkovića, iz kojega su podrijetlom Zapoljski. Značajno je, da su svi ti plemeniti hrvatski rodovi Požeške župe imali i velike posjede na desnoj strani Save, u staroj Vrbaskoj župi, što dokazuje njihovu starinu na tom zemljištu. Desislavići već su rano stekli plemićki pridjevak Cernički, de Chernek, po svojem glavnom posjedu. U njihovu rodu već je u 14. st. bilo desetak obitelji, od kojih je jednoj pod konac toga stoljeća na čelu bio Dešo. Njegovi su potomci u 15. st. po njemu nazvani Dešići ili u madžarskom po tadašnjem običaju u Slavoniji, Dessewffy. Unuk toga Deše, Ferenac, veliki župan požeški, koji se poslije Muhačkoga razboja odselio u Ugarsku, osobito je podigao ugled svojoj kući, koji je još uvećalo njegovih šest sinova. Oni su i bili prvi Dessewffy, koji su prešli na prekodravske posjede, gdje su se u nekoliko loza održali do danas. Ipak su oni i tamo očuvali svoj stari pridjevak »Cserneki«, uz koji nose i novi »Tarkeöi« po glavnom imanju u Madžarskoj. Jedna loza Dessewffy posjednica je i u Hrvatskoj, u Zagorju.

LIT.: *Cserneki s Tarkeöi Dessewffy család*, Budimpešta, 1903; L. Thallóczy i S. Horváth, *Alsó Szlavóniai okmánytár*, ibid., 1912. S. P-ć.

DESSOIR, Marx, ✳ Berlin 8. II. 1867, profesor filozofije. Bavio se osobito psihologijom podsvijesti, hipnotičke obuzetosti, podvojenosti i tuđenja svijesti (depersonalizacije); ona ima poslužiti za tumačenje »parapsihologijskih« pojava, koje D. naziva »inozemstvom svijesti«, a označuju se inače i kao »okultne« (tajanstvene) pojave. U estetici zastupa D. objektivizam, prema kojem estetska stvarnost ima objektivni bitak i značenje. G. 1906. pokrenuo je časopis »Zeitschrift f. Aesthetik u. allgem. Kunstwissenschaft«.

BIBL.: *Das Unterbewusstsein*, Rapport u VI. Congrès intern. de Psychologie 1908; *Das Doppel-Ich*, 3. izd. 1925; *Vom Jenseits der Seele*, 5. izd. 1926; *Aesth. und allgem. Kunstwissenschaft*, 2. izd. 1923; *Lehrbuch d. Psychologie*, 1926; *Geschichte der neueren deutschen Psychologie*, 3. izd. 1910. A. B-a.

DESTILACIJA (lat. destillatio »kapanje, prekapljivanje«) je pretvaranje tekućine grijanjem u paru i ohlađivanjem ponovno pretvaranje pare u tekućinu. Često se izvodi u kemijskim laboratorijima i u kemijskoj industriji. Uglavnom razlikujemo tri vrste destilacije: običnu ili jednostavnu, frakcioniranu i suhu destilaciju.

Obična destilacija; njome se od teže hlapljivih ili nehlapljivih tvari odjeljuje lakše hlapljiva tekućina, koja se može ispariti, a da se ne raspada.

Smjesa se metne u posudu, ugrije do vrenja, a nastale se pare odvode kroz cijev ili hladilo. Tu se opet zgusnu u tekućinu, koja kapa kao t. zv. *destilat* u podmetnutu posudu; nju zovemo *predloškom.*

Destilacija se izvodi ili radi destilata ili radi ostatka, koji je bio otopljen u predestiliranoj tekućini. Tako se na pr. destilira prirodna voda, da se dobije čista voda (Aqua destillata), koja nema više otopljenih anorganskih soli u sebi i koja se mnogo upotrebljava u kemijskim radionicama i u ljekarnama. A kad se na pr. alkoholom ili eterom ekstrahira mast iz kakve tvari, onda se takva

tekućina destilira, da bi se odvojila mast, a ujedno opet dobilo čisto otapalo.

Frakcionirana destilacija (prekinuta destilacija); njom se smjesa hlapljivih tekućina različitih vrelišta rastavlja u pojedine sastavne dijelove. Smjesa se metne u posudu za destilaciju s toplomjerom i ugrije do vrenja. Tada izlaze najprije pare one tekućine, koja ima najniže vrelište. Temperatura poraste istom onda, kada je najveći dio te najhlapljivije tekućine već prešao. Poslije toga mora se ukloniti predloška s prvim destilatom i metnuti druga. Sad opet stoji živa u termometru dotle, dok se ne predestilira najveći dio tekućine, koja ima vrelište po redu više od one prve predestilirane tekućine. Kad se počne živa u termometru dizati, opet se mora ukloniti druga predloška i metnuti treća. Tako se radi redom, doklegod se ne odijele svi hlapljivi sastavni dijelovi, koji se onda zovu *frakcije*. Sve te frakcije obično nisu sasvim čiste, homogene, pa ih treba svaku za se opet frakcionirane destilirati. Ako su vrelišta pojedinih sastavnih dijelova dosta daleko, onda je rastavljanje redovito lakše, a ako su dosta blizu, onda treba smjesu više puta destilirati.

U industriji se primjenjuje frankcionirana destilacija, na pr. za odjeljivanje alkohola od vode, glicerina od vode, za rastavljanje nafte u pojedine frakcije (petrolejski eter, benzin, petrolej za rasvjetu i t. d.).

Frankcioniranom se destilacijom ne može izvesti odjeljivanje takvih tekućina, kojih smjese imaju vrelište više od vrelišta pojedinih sastavnih dijelova. Tako na pr. kod smjese dušične kiseline i vode prelazi kod temperature od 120,5° C stalno smjesa, koja se sastoji od 68% dušične kiseline i 32% vode. Čista dušična kiselina vri kod 87° C, a voda kod 100° C. Slično je i kod drugih kiselina, na pr. kod sumporne, solne, mravlje i t. d.

Suha destilacija; grijanjem se rastavljaju kakve organske tvari bez pristupa uzduha. Kod toga je moguće proizvesti nove produkte, koji mogu biti čvrsti, tekući i plinoviti. Tako se na pr. destilira kameni ugljen i drvo. Kod destilacije kamenog ugljena izlaze metan, vodik, ugljični oksid i t. d., koji se upotrebljavaju za rasvjetu i grijanje; izlazi i katran, koji se opet dalje destilira; zaostaje koks, koji je osobito važan za metalurgiju. Kod suhe destilacije drva zaostaje drveni ugljen, a izlaze dva destilata, katranasti i vodeni. Iz vodenog destilata dobiva se octena kiselina, aceton i metilni alkohol, a iz katranastoga različni kemijski spojevi, među njima mnogi ciklički, kao na pr. benzol, toluol, ksilol, krezol, gvajakol, naftalin, terpeni, politerpeni, smole, fenoli i t. d. U Hrvatskoj se destilacija drva obavlja u tvornicama u Belišću i Tesliću.

Aparati. Najjednostavniji destilacioni aparat sastoji se od retorte, u kojoj se smjesa grije, i od jedne boce kao predloške (v. sl. 1.). Predloška se ohlađuje ili tako, da se polijeva hladnom vodom, ili se metne u posudu, u kojoj je hladna voda. Mjesto retorte uzima se i obična boca, začepljena čepom, kroz koji prolazi koljenasto savinuta cijev, koja vodi u predlošku.

Za destilaciju na malo obično se upotrebljava boca posebnoga oblika, koja ima dugo grlo i na njemu sa strane utaljenu cijev (v. sl. 2.). Takva se boca zove boca za destilaciju. Odozgo se kroz čep provuče termometar. Na cijev sa strane nadoveže se t. zv. Liebigovo hladilo. U široj cijevi hladila nalazi se uža. Kroz užu cijev prolaze pare, a kroz širu, vanjsku cijev, teče obrnutim smjerom hladna voda (princip protustrujanja), koja ohlađuje pare u užoj cijevi. Hladilo se postavi u kosi položaj.

Kod frakcionirane destilacije može se na bocu za destilaciju metnuti još i deflegmator (v. sl. 3.), cijev s više kugala, u kojoj se zgusnu pare manje hlapljivih tvari, tako da kao tekućina teku natrag u bocu, a pare hlapljivije tvari prolaze u cijev i iz nje u hladilo. Tako se tvari brže i potpunije odjeljuju.

Za destilaciju vode u ljekarnama upotrebljavaju se malo veći aparati (v. sl. 4.). Kao destilaciona posuda uzima se kotao, na kojem stoji t. zv. kapak, koji se dalje produžuje u cijev, koja vodi u hladilo. Kao hladilo služi bačva, kroz koju prolazi spiralno savijena cijev ili snop cijevi. Hladna se voda dovodi na dno bačve, a ugrijana voda odvodi se s gornjeg dijela bačve. Slično su građeni i aparati za pečenje rakije.

Različit je materijal, od kojega su načinjene posude za destilaciju. U laboratorijima većinom se upotrebljavaju staklene posude, a u tehnici posude od različita materijala, već prema tvari, koja se destilira. Pazi se na to, da te tvari ne nagrizaju materijal, od kojeg su načinjene posude. Tako se uzima na pr. bakar za destilaciju vode, alkohola, etera, masnih kiselina, ulja i t. d., željezo za katran, benzol, benzin i t. d., aluminij za masne kiseline, ulja i t. d., olovo za razrijeđenu sumpornu kiselinu, emaljirano željezo za hranjiva sredstva.

Posuda za destilaciju može se grijati na različite načine: direktno vatrom, plinovima za grijanje, parom, pregrijanom vodom ili kupeljima od različitih tekućina, od pijeska ili od rastaljenih kovina i električkim putem.

Posude za destilaciju u industriji obično imaju dovodni i odvodni pipac, vodokaz, termometar, manometar, mješalicu i veliki otvor za čišćenje.

Posebni su uređaji za specijalnu vrstu destilacije, t. zv. *vakuum-destilaciju*, kod koje se uz sniženi tlak destilira u zatvorenim aparatima. Taj se način destilacije primjenjuje, kada se tvari kod viših temperatura rastvaraju, a u »vakuumu« vriju kod niže temperature.

Posebne je vrste destilacija vodenim parama. Ta se destilacija upotrebljava kod mnogih organskih tvari, koje se ne miješaju s vodom, na pr. eterična ulja, ugljikovodici i dr. (v. sl. 5). Kroz tekućinu u posudi za destilaciju vodi se struja vodene pare, pa s parom prelaze i te organske tvari. Često se uzima i pregrijana vodena para, koja se prije ulaza u posudu za destilaciju vodi kroz jako ugrijanu kovinsku cijev.

LIT.: F. Ullmann, *Enzyklopädie der techn. Chemie*, sv. 3., 1916; E. Hausbrand, *Die Wirkungsweise der Rektifizier- und Destillierapparate*, 1921; C. Rechenberg, *Einfache und fraktionierte Destillation in Theorie und Praxis*, 1923; K. Thormann, *Destillieren und Rektifizieren*, 1928; E. Hausbrand, *Verdampfen, Kondensieren und Kühlen*, 1931; S. Young, *Theorie und Praxis der Destillation*, 1932; C. Mariller, *La destilation fractionnée et la rectification*, 1917; C. Mariller, *Distillation et rectification des liquides industriels*, 1925; D. Ariis, *La Distillazione frazionata*, 1927; M. Da Ponte, *Distillazione*, Milan 1930. Z. P-ć.

DESTINNOVA, Ema (Emy Kittl), ✻ Prag 26. II. 1878, † Budějovice 29. I. 1930, češka operna pjevačica. Učila je najprije violinu, poslije pjevanje u Marije Löwe-Destinn, pa je njezino prezime kasnije odabrala kao svoje umjetničko. Prvi put nastupila 1898 u berlinskoj operi, gdje je i ostala do 1908 stekavši naslov kr. pruske komorne pjevačice. Pjevala je u Bayreuthu Sentu, u Parizu Salomu. Poslije je nastupala u Londonu, a od zime 1908 bila je prvakinja Metropolitan-opere u New-Yorku. Zanimala se i spisateljstvom (pisala je drame, pjesme, operne librete, novele).

LIT.: L. Brieger-Wasservogel, *E. D. i Maria Labia* (1908). B. Š.

DESTOUCHES, 1. André Cardinal, ✻ Pariz u travnju 1662, † Pariz 3. II. 1749, francuski operni skladatelj, učenik Camprin. G. 1713 generalni nadzornik akademije (opere), 1726 dvorski kapelnik, 1728 glazbeni nadintendant. On nadovezuje na Lullyjev stil te u svojim operama uvodi solo-prizore, kojima je težište preneseno u orkestar, dok pjevač u stvari tek deklamira; kasnije je to u većem razmjeru provodio Wagner u svojim djelima. — Djela: opere *Issé, Amadis de Grèce, Marthésie, Omphale, Callirhoé, Télémaque et Calypso, Sémiramis;* 3 baleta, 2 solo-kantate s orkestrom, crkvene skladbe, od kojih je osobito poznat bio Te Deum.

LIT.: Pellissier u *Société de l'histoire de Paris*, 1899; K. Dulle, *A. C. D.*, Leipzig 1909; A. Tessier, *Lettres de D. au Prince de Monaco*, Revue Musicale 1927, VIII.; Kretschmar, *Geschichte der Oper*, Leipzig 1919. S. S-i.

2. Philippe (Néricault, nazvan D.), ✻ Tours 22. VIII. 1680, † Fortoiseau (Seine-et-Marne) 4. VII. 1754, francuski kazališni pisac. Potekao je iz imućne građanske porodice, bio je glumac pa vojnik i konačno diplomat, najprije kod francuskog poslanstva u Švicarskoj, zatim u Londonu, gdje se oženio Engleskinjom Dorotheom Johnston. Po povratku u Francusku (1723) bude izabran u Akademiju i povuče se na svoje imanje. Njegovo književno stvaranje prekinuto je stankom od deset godina, koja ujedno obilježava dva tipa njegovih kazališnih komada: prvi je donio karakterne komedije po uzoru Molièra, dok je drugi moralizatoran, često u tolikoj mjeri, da to kvari komični efekat. Ipak je D. jedan od najznatnijih komediografa svoga vremena, koji je stvorio jedno remek-djelo *(Le Glorieux)* i nekoliko uspješnih komada *(l'Irresolu, Fausse Agnés)*.

BIBL.: *Le Curieux impertinent* (1710), *l'Ingrat* (1712), *l'Irrésolu* (1713), *le Médisant* (1815), *le Philosophe marié* (1727), *les Philosophes amoureux* (1730), *le Glorieux* (1732, komedija o hvastavu plemiću, sa



BRANISLAV DEŠKOVIĆ, Prepeličar

socijalnom primjesom, jer plemić je siromašan te se ženi bogatom građankom), *le Tambour nocturne* (1736, preradba Addisonova komada), *l'Enfant gâté* (1741), *le Dissipateur* (1753), *la Fausse Agnès* (prvi put prikazivana 1759), *l'Homme singulier* (1747). — Ukupna djela izašla su 1755, 1757, 1811 i t. d.

LIT.: Desberre, *Quid sit sentiendum de P. D. moribus* (Dijon, 1902); P. Bonnefois *N. D. intime, (Revue d'histoire littéraire de la France,* 1907); J. Hankiss, *Ph. N. D. l'homme et l'oeuvre,* Debrecin 1920; A. Burner, *Ph. N. D. (1680—1754), Essai de biographie* (Rev. d'histoire litt. de la France, 1931).

DESTUTT de Tracy, Antoine-Louis-Claude, ✳ Pariz 1754, † Pariz 1836, francuski filozof, uz Cabanisa glavni predstavnik grupe »ideologa«, koji nastavljaju senzualističku psihologiju prosvjetiteljskoga doba.

Glavno mu je djelo *Éléments d'idéologie* (1804). Sveukupna djela u 4. sv. izdao u Parizu 1824—1825. A. B-a.

DEŠAT, planina između Crnog Drima i Radike, odvojena sedlom od planine Koraba, najvećim dijelom bez šume, a vrhovi su joj Velivar (2374 m), Veliki Krčin (2345 m) i Deli Senica (2255 m). Južnim i istočnim područjem prolazi cesta Struga—Debar—Tetovo. P. V-ć.

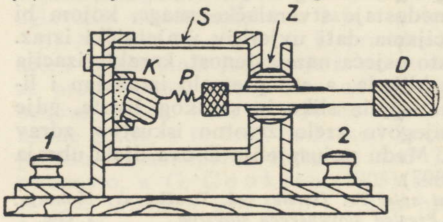
DEŠKOVIĆ, Branislav, ✳ Pučišće na otoku Braču, 1885, † Šibenik 1939, hrvatski kipar. Srednju školu svršio u Zagrebu, a umjetničku akademiju, kiparstvo u Mlecima. Učitelj mu je bio prof. Dall Zotta, koji je znao u D-a probuditi smisao za pokret i oblik. G. 1908 otišao je iz Mletaka u Pariz, gdje je ostao kroz punih dvanaest godina. Vrativši se iz Pariza radio je u Zagrebu i u Splitu. Gotovo svake je godine izlagao, a glavni je uspjeh postigao velikom izložbom 1920. Sudjelovao je i na mnogim izložbama u domovini. D-ev se talenat najbolje odrazuje u plastici životinja; u tim je djelima uspio izraziti dinamiku pokreta, prirodan izraz i ispravnost modelacije, a napose se osjeća neposrednost emocije i oštrina zapažanja. On je pokušavao unijeti impresionizam u naše kiparstvo i probuditi smisao za prirodu i pokret. U svojoj posebnoj vrsti obradbe i odabiranja motiva D. je do danas najbolji animalista među našim kiparima. V. M.

DETAILLE, Jean-Baptiste-Edouard, ✳ Pariz, 5. X. 1848, † Pariz 23. XII. 1912, francuski slikar, osobito prizora iz ratnog života. Učio je kod Meissoniera. Sudjelovao je u ratu 1870—1, koji mu je dao sadržaj za velik broj njegovih slika. Jedna od njih *(Les Vainqueurs)* dovela je do diplomatske intervencije i bila uklonjena s izložbe. Slikao je i prizore iz vojne u Tunisu te iz ruskog vojničkog života (nakon boravka u Rusiji), nadalje zidne slikarije u Panthéonu *(La Chevauchée vers la Gloire,* 1905) i u pariškoj gradskoj vijećnici. Sa Jules Richard-om, koji je napisao tekst, izdao je veliko djelo *l'Armée française* (1883), za koje je izradio golem broj crteža i akvarela.

DETEKTOR (lat. »otkrivač«), u aparatima za primanje bežične telefonije i modulirane telegrafije jest, najopćenitije uzeto, naprava za ispravljanje ili usmjerivanje, t. j. propuštanje samo u jednom smislu, visokofrekventnih prijamnih struja. Te se struje djelovanjem signala radija na prijamnu antenu induciraju u antenskom i eventualnim daljim titrajnim krugovima prijamnoga aparata, i resonantno izdvoje od signala drugih valovnih duljina. Obično se međutim danas pod d-ima u užem smislu razumijevaju najjednostavnije naprave za navedenu svrhu detekcije: *kristalni detektori* s kristalima ili ledcima poluvodnih električkih svojstava. Prema tomu se i razlikuju jednostavni *detektorski prijamnici* s kristalnim detektorima od znatno savršenijih *cijevnih prijamnika,* koji sadržavaju i elektronske cijevi s drugim funkcijama, kao na pr. pojačavanje primanih signala prije ili poslije detekcije, osim jedne ili više cijevi s detektorskom funkcijom.

Detekcija je potrebna u toku prijamnog procesa, jer bez nje visokofrekventne struje, što ih neposredno u prijamniku izazivlju primani signali radiotelefonije i tonfrekventno modulirani signali radiotelegrafije, ne bi mogle djelovati na slušalicu ili zvučnik prijamnika, kojih membrana treba da reproducira tonove, odnosno zvukove, što su pri emisiji valovima radija kao »nosiocima« narinuti moduliranjem. Istom detekcijom, odnosno propuštanjem samo polovicâ visokofrekventnih titraja jednoga smjera i zaustavljanjem prolaza polovicama drugoga smjera, dobivaju se skupovi uvijek jednako usmjerenih visokofrekventnih, ali prema prenošenom zvuku jačanih i slabljenih impulsa. Na te grupe impulsa, ako je signal dosta jak, membrana slušalice (ili zvučnika) odgovara korespondentnim titrajima zvučnih frekvencija i time reproducira prenošeni zvuk.

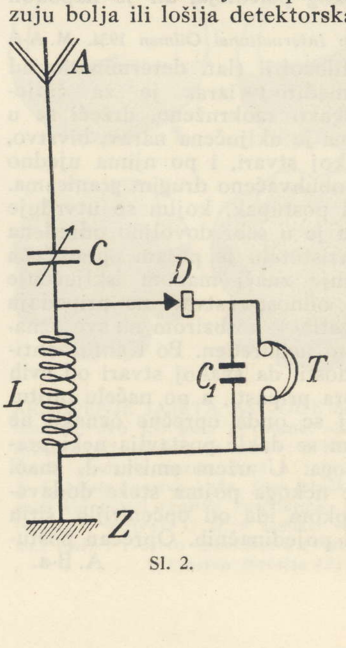
Prema rečenom d. mora propuštati visokofrekventne struje što potpunije u jednom smislu i nikako ili bar što nepotpunije u protivnom smislu. Kod kristalnih d. ta se funkcija postizava puštanjem struje kroz dodirno mjesto prikladnog kristaliničnog poluvodiča i kovnog šiljka ili kroz dodirno mjesto dvaju različitih takvih poluvodiča. Zbog učinaka, koji još nisu potpuno razjašnjeni, dodirno mjesto daje mnogostruko manji otpor prolazu visokofrekventnih struja u jednom smislu nego prolazu u protivnom smislu. Tako su kod jedne detektorske kombinacije s dva kristala 1 i 2, kada je kristal 1 bio *pozitivan* za četvrt, pol, tri četvrta i cio volt u odnosu prema kristalu 2, opažene struje propuštanja 18, 48, 81 i 112 mikroampera, dok su struje, kada je kristal 1 bio *negativan* uz jednake napone, bile samo 2, 3, 4 i 5 mikroampera, t. j. praktično zanemarive.



Sl. 1.

Najobičnija kombinacija d. s jednim kristalom jest kombinacija kristala galenita (olovni sulfid), koji je u kontaktu sa šiljkom spirale od bakrene žice; dobar d. daje i karborundum u dodiru sa šiljkom od čelične žice. Primjeri d. s dva kristala bile bi kombinacije kristala cinkita s kristalom bornitom ili kristalom halkopiritom.

Kako različita mjesta površine pojedinih kristala pokazuju bolja ili lošija detektorska svojstva moraju se kadgod kod praktičnih izvedbi kristalnih detektora povoljnija mjesta doticanja uz prikladni pritisak traženjem »napipati«, da se dobije najosjetljiviji prijam. U tu svrhu kristalni detektor na sl. 1. (s kristalom K u doticaju sa šiljkom metalnoga spiralnog pera P) snabdjeven je izoliranim pomičnim drškom D na kuglastom zglobu Z, tako da se sa šiljkom pera P dadu ticati povoljna mjesta na K, i s povoljnim tlakom. Detektor na sl. 1. okružen je zaštitnim staklenim valjkom *S* i uključuje se posredstvom stezaljki 1 i 2 na pripadno mjesto prijamnika. U sl. 2. shematski je prikazan i cijeli detektorski prijamnik s antenom A, de-



Sl. 2.

zemnim spojem Z, svitkom L i promjenljivim kondenzatorom C (za udešavanje željene duljine vala), detektorom D i slušalicom T (koja se obično premosti nekim stalnim kondenzatorom C_1 zbog odvođenja visokofrekventne komponente usmjerenih primanih struja).

Prijamnici s kristalnim d-om nisu samo nadasve jednostavni aparati, nego mogu kod dovoljne jakosti primanih signala davati i vrlo vjeran prijam, a uz to mogu raditi bez ikakvoga pomoćnoga izvora struje. Zbog toga se i danas još upotrebljavaju za primanje slušalicama lokalnih ili dovoljno blizih i vrlo jakih emisionih postaja; međutim kod primanja slabijih signala ili za pogon zvučnika oni ne odgovaraju, odnosno ne mogu se mjeriti s kudikamo savršenijim, no i mnogo skupljim cijevnim prijamnicima.

LIT.: J. Lončar, *Konstrukcije radiostanica za primanje*, II. izd., Zagreb 1931. J. L.

DETELA, Fran, ✻ Moravče (Gorenjsko) 3. XII. 1850, † Ljubljana 11. VII. 1926, slovenski književnik. Svršio gimnaziju u Ljubljani, klasičnu filologiju i francuski jezik u Beču; srednjoškolski nastavnik u Beču, u Bečkom Novom Mjestu i gimnazijski ravnatelj u Novom Mestu. D. je izrazit životni idealist katoličkoga svjetovnog naziranja, a svojom realističkom tehnikom pripada slovenskom književnom realizmu (Jurčič, Kersnik, Mencinger). D. priznaje visoku etičnu funkciju književnika u duhovnom životu naroda, crta duhovnu atmosferu više od drugih slovenskih realista i dotakao se gotovo svih važnijih pitanja i mana svoga naroda. D. je bio vrlo plodan književnik pa je napisao nekoliko povijesnih romana i pripovijesti (*Veliki grof*, 1885; *Pegam in Lambergar*, 1891, 1910 nanovo izdale MH i M. Slovenska; *Hudi časi*, 1894; *Takšni so*, 1900) i mnoštvo pripovijedaka i crtica iz suvremenog života (*Prihajač*, 1883, 1908; *Gospod Lisec*, 1894; *Rodoljubje na deželi*, 1908; *Novo življenje*, 1908; *Delo in denar*, 1910; *Sošolci*, 1911; *Tujski promet*, 1912; *Svetloba in senca*, 1916; *Vest in zakon*, 1927). U dramskom obliku napisao je komediju *Učenjak* (1902), veselu igru *Dobrodušni ljudje* (1908) i satiru *Dobrodelnost*. D. prikazuje sve slojeve naroda: vlastelu i bogataše, inteligenciju, seljaštvo i radništvo, ali mu često nedostaje stvaralačke snage, kojom bi mogao svojim intencijama dati uvjerljiv umjetnički izraz. U djelima mu se često osjeća namještenost, karakterizacija lica je shematična i blijeda, a stil premalo izražajan i ličan. Najviše su mu uspjele slike iz seoskog života, gdje dolazi do izražaja njegovo zrelo životno iskustvo, zdrav humor i blaga satira. Među najuspjelija D-ova djela ubraja se roman *Trojka* (1897).

LIT.: J. Šolar, *Zbrani spisi Fr. Detele*. izd. Družba sv. Mohorja; SBL s. v.; A. Slodnjak, *Pregled slovenskega slovstva*. J. G-č.

DETENCIJA → **Posjed, detentor.**

DETERDING, Sir Henri Wilhelm August, ✻ Amsterdam 19. IV. 1866, anglo-holandski petrolejski magnat, generalni ravnatelj i organizator Royal Dutch Petroleum Company i ravnatelj Shell Transport and Trading Company. Opskrbljivao mineralnim uljem Ententu u ratu 1914—18. Neprijatelj Rusije zbog ruskog petroleja, ali je napokon s njom sklopio sporazum.

BIBL.: Autobiografsko djelo *An International Oilman* 1934. M. A-ć.

DETERMINACIJA 1. u filozofiji (lat. determinatio od determinare »ograničiti, omeđiti«) izraz je za činjenicu, da je sve zbiljsko nekako zaokruženo, držeći se u izvjesnim granicama, u kojima je uključena narav, bivstvo, vrst i opseg djelovanja svakoj stvari, i po njima ujedno isključeno sve ostalo, što je obuhvaćeno drugim granicama. U logičkom smislu d. znači postupak, kojim se utvrđuje značenje neke misli tako, da je u sebi dovoljno određena i od drugih razlučena. Po Aristotelu je pojam ograničena misao. Po Spinozi ograničenje znači mahom isključenje drugih oznaka, koje pojmu odnosno stvari ne pripadaju (»omnis determinatio est negatio«); s obzirom na sve oznake izvan granica ostaje pojam neodređen. Po Kantu zahtijeva osnovno načelo određenosti, da svakoj stvari od svih mogućih predikata jedan mora pripasti, a po načelu protuslovlja nužno slijedi, da joj se onda oprečne oznake ne smiju pridati: determinacijom se dakle postavlja neki predikat uz isključenje oprečnoga. U užem smislu d. znači postupak, kojim se značenje nekoga pojma steže dodavanjem oznaka. Tim se postupkom ide od općenitijih, širih pojmova do užih, posebnih i pojedinačnih. Oprečan postupak zove se *apstrakcija* (v.). A. B-a.

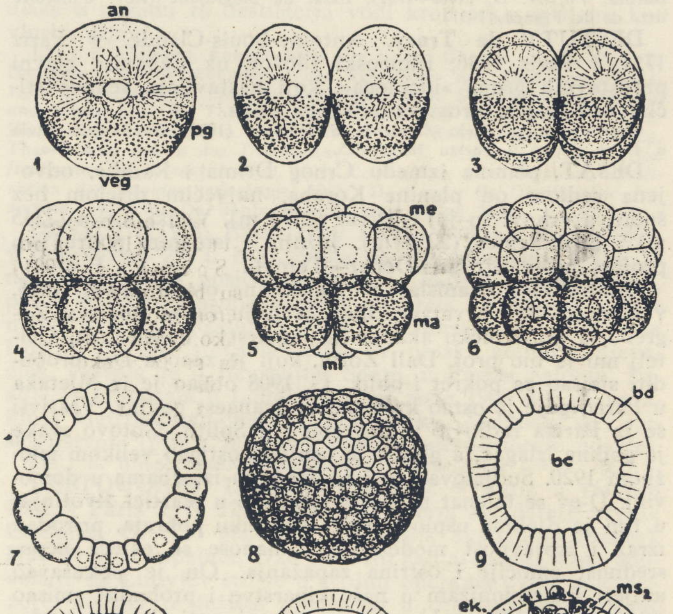
2. **Determinacija** u biologiji.

I. *Definicija*. D. je ono zbivanje u razvitku zametka, kojim budu pojedini dijelovi jajeta ili prvobitnih jednoličnih razvojnih stadija određeni za stvaranje pojedinih organskih sustava ili organa budućeg organizma.

Konkretno izraženo bilo bi kod kokošjeg jajeta pitanje d-e u tom, da li je već neki dio jajeta određen, da se iz njega stvori kljun, drugi dio, da proizvede oko, treći, da stvori mozak i t. d.; a ako to još nije određeno u jajetu, tada je pitanje, na kojem kasnijem stadiju i kako će biti tada još jednolični dijelovi zametka određeni za stvaranje onih organa. Za rješavanje toga problema kokošje jaje doduše nije toliko prikladno, jer nije lako pristupačno eksperimentalnim zahvatima.

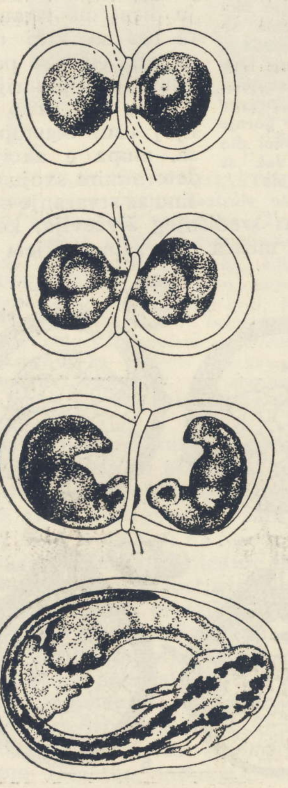
II. *Determinacija blastomera*. a) Regulaciona jaja. Samo eksperimenat može razbistriti problem d-e, pa su zato za njegovo rješavanje najprikladnija jajašca, koja se razvijaju slobodno u vodi, kao jaja vodozemaca, bodljikaša, crva, mješnjaka i sl.

Kako nastane iz takvog jajeta zametak, neka posluži kao primjer jaje morskoga ježa. Kad se počinje razvitak, jaje se brazdi na dvoje, t. j. dijeli se na dvije stanice, nazvane *blastomere* (βλαστός, klica, μέρος dio), pa nato na 4, na 8, na 16, 32 i t. d. (→ brazđenje). Kod morskog ježa dijeli se 8-stanični stadij tako, da se 4 stanice jednog kolobara dijele meridionalno, dok druge četiri blastomere odijele na kraju po jednu sićušnu stanicu; stoga se 16-stanični stadij sastoji iz kolobara od 8 stanica srednje veličine, *mesomera* (μέσος, srednji), kolobara od



RAZVITAK MORSKOG JEŽA *(Paracentrotus lividus)* OD JAJETA DO LIČINKE (1—12 po Boveri-u, 13 i 14 orig.), 210 puta povećano. — *1* oplođeno jaje; *2*—*6* 2-, 4-, 8- i 32-stanični stadij; *7* 124-stanični stadij u presjeku; *8* kasniji stadij brazđenja (morula); *9* i *10* blastula; *11* početak gastrulacije; *12* gastrula; *13* pretvaranje gastrule u ličinku; *14* mlada ličinka pluteus. Sl. *13* i *14* su prema sl. *12* za 90° okrenute. Trepetljike, kojima su opremljeni svi stadiji od blastule dalje, nisu prikazane. *an* animalni pol, *as* anus, *bc* blastocel, *bd* blastoderm, *bp* blastoporus, *ek* ektoderm, *ma* makromere, *me* mesomere, *mi* mikromere, ms_1 primarni mesenhim (iz blastoderma iseljene stanice, iz kojih će se stvoriti skelet), ms_2 sekundarni mesenhim, *ou* osnova usta, *pg* pigmentni kolobar, *sk* vapneni skelet, *u* usta, *ž* želudac.

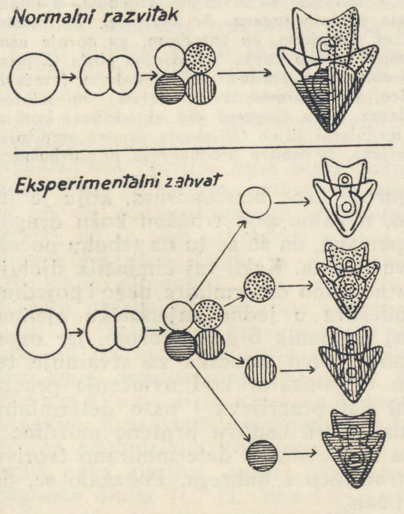
4 veće stanice, *makromere* (μακρός, dugačak), i na kraju od 4 male stanice, *mikromere* (μικρός, malen). Blastomere kod svih daljnjih dioba svrstavaju se u jednom sloju, pa tako nastane šuplja kugla, nazvana *blastula*, izgrađena iz jednog reda stanica, nazvanog *blastoderm* (δέρμα koža), koji opkoljuje šupljinu, *blastocel* (κοῖλον, šupljina). Blastula se skoro počinje udubljivati na jednom mjestu, pa tako nastane razvojni stadij, nazvan *gastrula* (γαστιρ, želudac), koji se sastoji od jednog izvanjeg sloja stanica, *ektoderma* (ἐκτός izvana) i jednog unutarnjeg, *entoderma* (ἐντός, unutra). Udubljenu vreću entoderma zovemo *pracrijevo*, jer se iz nje razvije osnova crijeva; ulaz u tu vreću prausta ili *blastoporus* (πόρος, otvor). Onaj kraj jajeta, koji odgovara mjestu kasnijeg udubljivanja pracrijeva, zove se *vegetativni pol*, a suprotni kraj nosi naziv *animalni pol*. Izvlačenjem gastrule u obliku piramide, probijanjem dna pracrijeva prema vani, čime se stvore usta, i izgradnjom vapnenog skeleta, razvije se ličinka *pluteus*, u kojoj nakon više tjedana nastane mladi morski jež.



RAZVITAK JEDNOM VLASI PODVEZANOG JAJETA VODENJAKA (*Triton*) u dvije normalne ličinke, 7 puta poveć. (Po H. Spemannu)

U normalnom razvitku nastane iz svake od prvih dviju blastomera polovica zametka. Već se tu nameće pitanje, da li svaka od tih blastomera posjeduje samo sposobnost stvoriti polovicu zametka, pa je to pitanje, kao i pitanje d-e blastomera drugih prvobitnih stadija, bilo predmetom prvih pokusa rješavanja problema d-e. Među prvima je tom problemu pristupio H. Driesch (1892) odvajanjem blastomera morskog ježa, time, da je dotične stadije mućkao u staklenoj cijevi. Slične su pokuse proveli E. B. Wilson (1893) kod *Amphioxus*-a (→ akranija) i R. Zoja (1895) kod jaja hidromeduza. A. Herlitzka (1896), a poslije H. Spemann (1901) odvojili su blastomere vodenjaka (*Triton*) podvezivanjem jajeta tankom vlasi. Ispostavilo se, da se iz svake odcijepljene blastomere razvije čitav zametak; kod hidromeduza, *Amphioxus*-a i morskog ježa stvore izolirane ½- i ¼-blastomere (t. j. blastomere 2-staničnog i 4-staničnog stadija) potpunu ličinku, kod vodozemaca tek kao ½- blastomere, ali tu se katkada samo jedna razvije u ličinku, a druga do blastule (upor. str. 696).

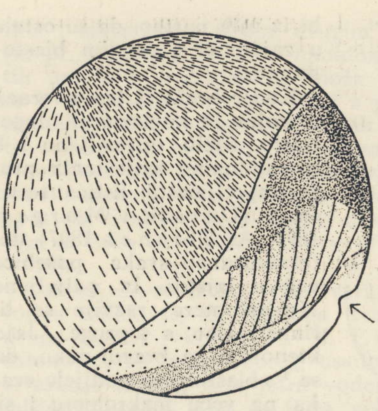
U vezi s problemom d-e uveo je Driesch pojmove *prospektivnog značenja* i *prospektivne sposobnosti*. Prospektivno značenje neke blastomere je ono, što se iz nje razvije u normalnom razvitku, a prospektivna sposobnost ono, što se može uopće iz nje razviti.



SHEMATSKI PRIKAZ PROSPEKTIVNOG ZNAČENJA (*gornji red*) I PROSPEKTIVNE SPOSOBNOSTI (*donji red*) ¼-blastomera morskog ježa.

U normalnom razvitku morskog ježa iz svake ¼-blastomere nastane četvrti dio ličinke; ako pak razdružimo ¼-blastomere, nastat će iz svake potpuna ličinka. Prospektivno je dakle značenje ¼-blastomere: stvoriti četvrtinu ličinke, a prospektivna sposobnost: stvoriti čitavu ličinku.

Prospektivno značenje blastomera kasnijih stadija ili još jednoličnog tvoriva takvih stadija možemo donekle već ustanoviti, ako točno pratimo razvitak, Kod morskog ježa *Paracentrotus lividus* identifikaciju ranijih i kasnijih dijelova zametka olakšava pruga narančastog pigmenta, koja se stvori u vegetativnoj polovici jajeta odmah poslije oplodnje (T. Boveri 1902).

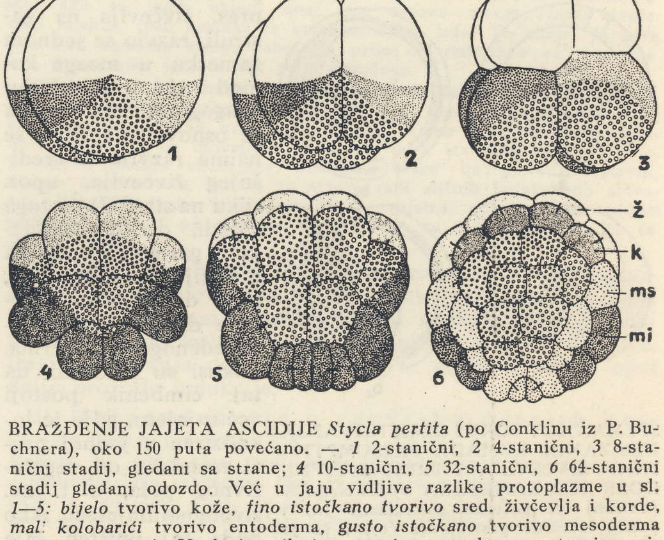


SHEMA BLASTULE VODENJAKA (*Triton*) NA POČETKU GASTRULACIJE s oznakama, kako se pojedini dijelovi blastoderma upotrijebe za izgradnju organa ličinke, 16-puta poveć. Lijeva strana je kasnija trbušna, a desna kasnija hrptena. *Rijetko crtkano* koža, *gusto crtkano* središnje živčevlje, sve, što je ispod *poprečne linije*, udubi se kao pracrijevo, *gusto istočkano* korda (prvobitna hrptenica), *rjeđe istočkano* mišićni segmenti i potrbušnica, *rijetko istočkano* repni pupoljak, *bijelo* crijevo. Strelica označuje mjesto udubljivanja kod gastrulacije. (Po W. Vogtu)

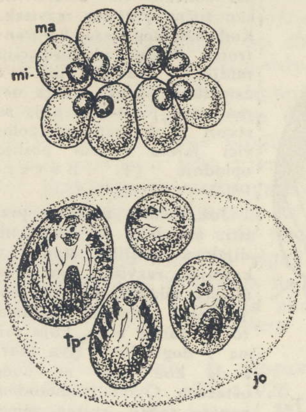
Još točnije možemo pratiti, što biva od pojedinih dijelova ranijih stadija u kasnijem razvitku, ako neka mjesta mladog zametka bojadišemo vitalnim bojama; to su naime boje, koje prima i dugo čuva živa tvar, a da kod toga ne bude oštećena. Ovom je metodom napose točno ispitan zametak vodozemaca, gdje je W. Vogtu (1925) uspjelo vitalnim bojadisanjem raznih točaka blastule pratiti, koji se dijelovi blastoderma u daljem razvitku upotrijebe za izgradnju različnih organa ličinke. Tek ovako istraženi predmeti dopuštaju dublje uvide u determinaciono zbivanje eksperimentalnim zahvatima.

Ma da se odvojene blastomere kasnijih stadija morskog ježa razvijaju obično samo do blastule, ipak time nastane iz njih harmonična cjelina. Isto vrijedi za slučaj, da se neki kasniji razvojni stadij, blastula ili gastrula ozlijedi ili razreže na komade. Svaki će takav komad preurediti svoje stanice tako, da nastane harmonična tvorba. Takvo preudešavanje u harmoničnu cjelinu nazvao je Driesch *regulacijom*. Jednake pojave opažamo i kod razvojnih stadija mješnjaka i kralježnjaka. Zato zovemo takva, uglavnom nedeterminirana jaja regulacionim jajima.

b) Mozaična jaja. U prividnoj protimbi s ponašanjem regulacionih jaja stoje t. zv. mozaična jaja, kod kojih se protoplazma sastoji kao od nekog mozaika pojedinih osnova organa. Tako se jaje ascidija (v.) sastoji od česti različne građe, a te česti budu kod brażđenja podijeljene na pojedine blastomere. Kako je već L. Chabry (1887) ustanovio, a G. Conklin (1905) točno preispitao, svaka je čest jajeta, a isto tako i svaka blastomera već od početka determinirana, njezina prospektivna sposobnost se podudara s prospektivnim značenjem. Iz izolirane ½-blastomere nastane samo polovična ličinka, a odijeljene blastomere kasnijih stadija razviju se samo u onaj dio, koji



BRAŽĐENJE JAJETA ASCIDIJE *Stycla pertita* (po Conklinu iz P. Buchnera), oko 150 puta povećano. — *1* 2-stanični, *2* 4-stanični, *3* 8-stanični stadij, gledani sa strane; *4* 10-stanični, *5* 32-stanični, *6* 64-stanični stadij gledani odozdo. Već u jaju vidljive razlike protoplazme u sl. *1—5: bijelo* tvorivo kože, *fino istočkano tvorivo* sred. živčevlja i korde, *mal: kolobarići* tvorivo entoderma, *gusto istočkano* tvorivo mesoderma (mišića i veziva). U sl. 6 razilazi se tvorivo mesoderma u tvorivo mišića (*mi*) i tvorivo mesenhima (veziva) (*ms*), a živčano-kordno tvorivo u tvorivo živčelja (*ž*) i tvorivo korde (*k*).



DETERMINACIJA KOD KTENOFORA. *Gornja slika:* 16-stanični stadij zametka, 200 puta povećan (po E. Ziegleru) *ma* makromere, *mi* mikromere. *Donja slika:* 4 ličinke, koje su nastale iz kasnijeg stadija brażđenja ktenofore *Beroë ovata*, koji je stiskanjem raskomadan na četiri dijela; najveća ličinka ima 4 pruge trepetljičastih pločica, ona ispod nje 2, a desne dvije imadu gornja ½, a donja 1½ pruge, ukupno 8 (po A. Fischelu). 150 puta povećano, *jo* jajčana opna, *tp* pruga trepetljičastih pločica.

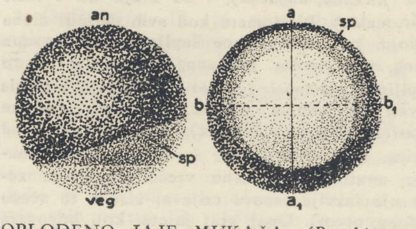
bi iz njih nastao, da su ostale u zajednici s ostalim blastomerama.

Kod rebraša *(Ctenophorae)*, u kojih je kuglasto ili dugoljasto tijelo opremljeno s 8 meridionalno smještenih pruga trepetljičastih listića, te su pruge (Driesch i Morgan 1896, A. Fischel 1897) determinirane svaka posebice već u jajetu. Iz odijeljene ½-blastomere razvije se ličinka samo s 4 pruge. Jaje ktenofora se brazdi tako, da se $^1/_8$-blastomere podijele svaka na veću makromeru i sićušnu mikromeru. Čimbenici za stvaranje trepetljičastih pruga dolaze kod toga u mikromere, u svaku od njih tvorivo za 1 prugu, kako pokazuju pokusi raskomadanja zametka na tom stadiju: koliko koji komad ima mikromera, toliko pruga dobije dotična defektna ličinka. Uglavnom se d. tu odnosi na osnove onih pruga. Mozaična jaja s determiniranim razvitkom nalazimo dalje kod većine crva i napose kod mekušaca; kod potonjih gotovo nema nikakve regulacije, nego se cijeli razvitak zbiva u vidu nekog ukočenog sistema bez ikakvog slobodnog razmaha.

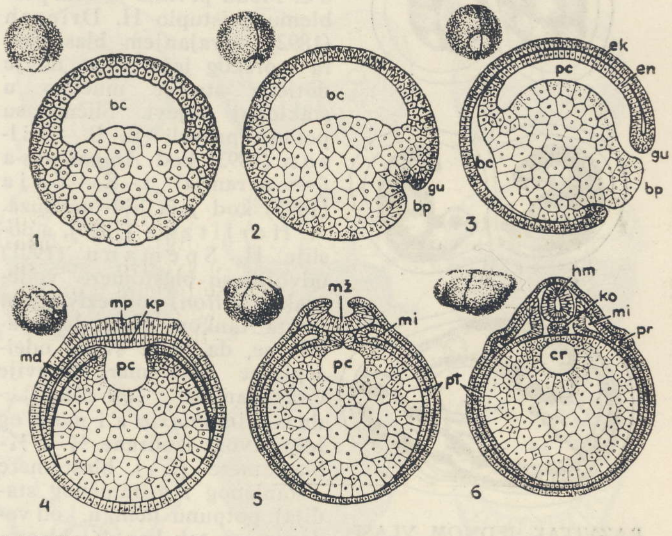
III. *Organizatori.* a) Spemannov efekat kod vodozemaca. Novo su svijetlo unijeli u problem determinacije epohalni nalazi H. Spemanna i njegove škole (O. i H. Mangold, H. Bautzmann, B. Geinitz, G. Holtfreter, K. Goerttler i dr.) postignuti eksperimentima sa zametcima vodozemaca. Kako Spemann ustanovio, sve do početka gastrulacije (udubljivanja pracrijeva) stanice zametka još nisu determinirane.

Spemann je blastuli vodenjaka izrezao komadić presumptivne kože (t. j. onog dijela, koji bi u normalnom razvitku stvorio kožu), a drugoj blastuli komadić presumptivnog živčevlja, pa je te komadiće izmijenio između obadva zametka. Zametci su se dalje razvijali, kao da se nije ništa dogodilo; iz presumptivne kože, usađene u živčevlje, nastalo je živčevlje, iz presumptivnog živčevlja usađenog u kožu, nastala je koža. Iz toga proizlazi, da ti dijelovi za vrijeme presađivanja još nisu bili determinirani. Kada je pak proveo isti pokus izmjene komada presumptivne kože i pres. živčevlja na gastruli, razvio se jednom zametku u mozgu komad kože, a na trbuhu drugog zametka nastala je osnova oka (oko se naime razvija iz središnjeg živčevlja, upor. sliku na str. 697). Iz toga slijedi, da tek početkom gastrulacije stupa u akciju neki čimbenik, koji determinira pojedine dijelove prije neodređenog blastoderma. Pokusi su pokazali, da taj čimbenik postoji već u jajetu, gdje je lokaliziran u jednoj pruzi nedaleko od vegetativnog pola, u t. zv. sivom polumjesecu. Ako bude taj uništen, jaje se razvija jedva do blastule, i onda razvitak prestane. Položaj tog polumjeseca čini razumljivim, da se kod odvajanja ½-blastomera podvezivanjem jajeta često razvije samo iz polovice normalna ličinka; to je naime tada, kada je prva brazda dodijelila gotovo čitavi polumjesec samo jednoj blastomeri. U toku razvitka dolazi onaj faktor na kasniju hrptenu stranu, i to baš na kraj onog mjesta, gdje se počne udubljivati pracrijevo. Tamo, u t. zv. gornjoj usni blastoporusa, stupa u akciju i determinira svoju okolinu za stvaranje osnova glavnih organskih sustava: središnjeg živčevlja, korde (prvobitne hrptenice), osnova mišića i dorzalnog dijela crijeva. Presađivanjem gornje usne blastoporusa, koju je jednom zametku izrezao, nekamo pod trbušnu kožu drugog zametka postigao je Spemann, da su se tu na trbuhu počele stvarati sve one osnove organa. Kako taj čimbenik djeluje tako, da svoju okolinu ne samo determinira, nego i pojedine sustave harmonično udešava u jednu zajedničku cjelinu, Spemann je nazvao taj čimbenik *organizatorom*, jer organizira svako jednolično tvorivo zametka za stvaranje temeljnih sustava tijela. Organizator kod uvlačenja pracrijeva dolazi u dorzalni list pracrijeva i nato determinira nad njim ektoderm, da stvara osnovu hrptene moždine i mozga, a onda bude sa svake strane determinirano tvorivo za osnove mišića, potrbušnice i bubrega. Pokazalo se, da organizator nije specifičan.

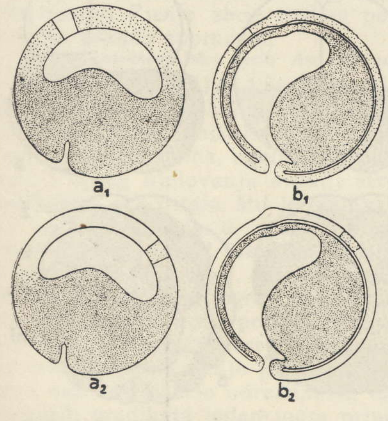
I kod pokusa, koji pokazuje slika na str. 697., upotrijebljen je organizator grebenastog vodenjaka *(Triton cristatus)* te je usađen pod trbušni ektoderm prugastog vodenjaka *(Tr. taeniatus)*. Budući da su stanice potonjega tamno pigmentirane, a prvog svijetle, može se pratiti,



OPLOĐENO JAJE MUKAČA *(Bombinator igneus)*, kao primjer jajeta vodozemaca gledano sa strane (po Schleipu) i od vegetativnog pola 12 puta povećano. — *an* animalni pol, *sp* sivi polumjesec, sjedište organizacione tvari, *veg* vegetativni pol, a—a_1 i b—b_1 označuje dvije krajnje mogućnosti položaja prve brazde prema sivom polumjesecu. Ako ide prva brazda u pravcu a—a_1, a jaje bude podvezano, nastane iz svake blastomere potpuni zametak, ako bude jaje, koje se brazdi u pravcu b—b_1, podvezano, nastane samo iz gornje blastomere (t. j. one koja dobije veći dio organizatora) potpuni zametak, dok se donja razvije samo do mlade gastrule.

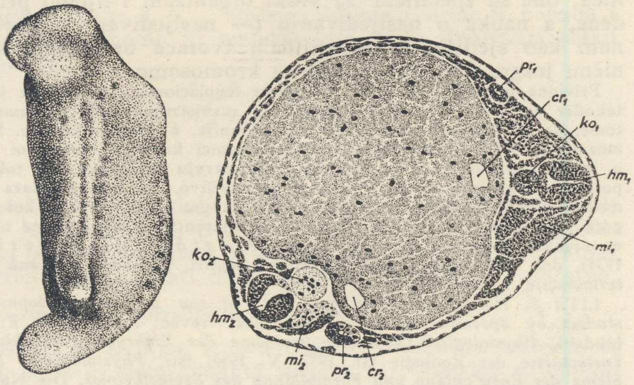


RAZVITAK ZAMETKA VODOZEMACA, NAPOSE VODENJAKA, od blastule do mlade ličinke, polushematski. Male sličice prikazuju zametke u cjelini (5× poveć.), a veće slike (22× poveć.) presjeke povučene u pravcu na maloj sličici naznačene linije, *2* i *3* su dakle uzdužni presjeci, a *4*—*6* poprečni. — *1* blastula, *2* početak gastrulacije (udubljivanja pracrijeva), *3* gastrula, *4* neurula (zametak s pločastom osnovom središnjeg živčevlja), *5* zametak sa živčanim žlijebom, *6* mlada ličinka s gotovim osnovama glavnih organa. *bc* blastocel, *bp* blastoporus, *cr* šupljina crijeva, *ek* ektoderm, *en* entoderm, *gu* gornja usna blastoporusa, *hm* hrptena moždina, *ko* korda, *kp* kordna ploča (hrpteni dio entoderma, koji se preobrazi u kordu), *md* mesoderm (vrećasta osnova mišića i potrbušnice, koja izraste iz entoderma), *mi* miotom (osnova mišića) *mp* medularna ploča (hrpteni dio ektoderma, koji se pretvara u živčevlje), *mž* medularni žlijeb (žlijebasta osnova središnjeg živčevlja), *pc* šupljina pracrijeva, *pr* osnova predbubrega, *pt* potrbušnica.



SPEMANNOV POKUS IZMJENJIVANJA IZREZANIH KOMADA PRESUMPTIVNOG ŽIVČEVLJA I PRESUMPTIVNE KOŽE KOD ZAMETAKA VODENJAKA *(Triton)* na početku gastrulacije *(a)* i poslije svršene gastrulacije *(b)*, i to je presađeno od a_1 presumpt. živčevlje na a_2 i presumpt. koža od a_2 na a_1 jednako od b_1 na b_2 i od b_2 na b_1 (po Spemannu).

što od blastule do mlade ličinke, polushematski. Male sličice prikazuju se neki organi, kao hrptena moždina, stvorili djelomično iz organizatora, djelomično iz tamnog tvoriva prugastog vodenjaka. Organizator je prigrabio to tvorivo te ga prisilio, da se s njime zajedno formira u organe.



Lijevo: ZAMETAK PRUGASTOG VODENJAKA *(Triton taeniatus)*, kojemu je na stadiju gastrule usađen pod trbušni ektoderm organizator grebenastog vodenjaka (*Tr. cristatus*). Pod utjecajem organizatora razvio se sekundaran zametak, 16-puta povećano.
Desno: POPREČNI PRESJEK KROZ LIJEVO PRIKAZANI DVOSTRUKI ZAMETAK. Tkivo, koje potječe od usađenog organizatora, prepoznaje se po svjetlijoj boji, kakvu ima tkivo zametka *Tr. cristatus*-a, dok je tkivo *Tr. taeniatus*-a tamno pigmentirano. Organi normalnog zametka označeni su *indeksom 1*, organi induciranog zametka *indeksom 2; cr* crijevna šupljina, *hm* hrptena moždina, *ko* korda (prvobitna hrptenica), *mi* miotom (osnova mišića), *pr* cijev predbubrega. 56-puta poveć. (Po Spemannu)

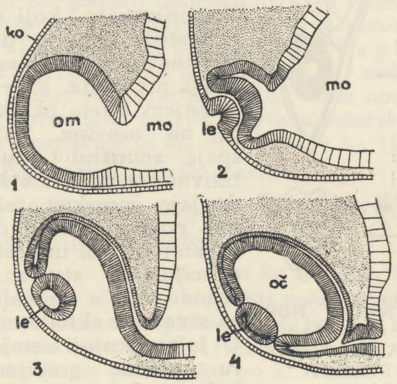
Nespecifičnost organizatora ne odnosi se samo na životinje istog roda ili porodice, nego seže i dalje. Tako može organizator vodenjaka organizirati i žablje embrionalno tvorivo, ali se tada stvaraju žablji organi, ne organi vodenjaka.

b) B i t o r g a n i z a t o r a. Neko živo tvorivo zametka, koje je usađeni organizator izazvao, da se formira u organe, preuzima i sposobnost organizacije. Komadić takvog organiziranog tvoriva, presađen u treći jedan zametak, opet kod toga razvija organizacionu djelatnost. Već ovo iskustvo kao i brojni daljnji pokusi i istraživanja Spemanna i njegove škole pokazali su, da je organizator neka naročita neživa supstancija. I umrtvljena gornja usna blastoporusa organizira isto kao živa. Od naročitog značenja je i iskustvo, da umrtvljene stanice ektoderma izazivaju, usađene živom zametku, indukciju organa, dok žive stanice ektoderma nemaju te sposobnosti. Iz toga proizlazi, da je organizaciona tvar sastojak žive protoplazme, koji je u životu kemijski povezan, ali se nakon umrtvljenja oslobađa. Takve supstancije vrlo su proširene u živom svijetu. J. H o l t f r e t e r je naime naišao na to, da organizacioni efekat kod zametka vodozemaca izazivaju tkiva i derivati svakojakih životinja: ekstrakt vodenbuha, zgrušana krv gusjenica, komadić trakavice, mišja jetra, čovječji bubrezi i t. d., gotovo svako tkivo kojegod životinje, smješteno pod ektoderm zametka vodenjaka ili žabe, inducira u većoj ili manjoj mjeri stvaranje glavnih organa, napose središnjeg živčevlja. Da ustanove kemijsku konstituciju organizacione supstancije, pokušali su najprije iz prirodnog organizatora (gornje usne blastoporusa) izolirati organizacionu tvar, ali su time ustanovili samo neka opća svojstva, na pr. da podnosi vrućinu, da podnosi lužinu, da je eter izvlači, da se topi u kipućoj vodi, a da se kod raspadanja stanica rastvara. Onda se pokušalo različnim poznatim kemijskim spojevima, koji imadu ta svojstva, izazvati indukciju organa na zametku vodozemaca. Pokazalo se, da cijeli niz raznolikih tvari u većoj ili manjoj mjeri inducira, ali da ipak indukcija nije tako potpuna kao kod prirodnog organizatora. Nijemci F. G. F i s c h e r, E. W e h m e i e r i H. L e h m a n n, koji su postigli indukciju s nekim organskim kiselinama, uljenom kiselinom, mišičnom adeninskom kiselinom i dr., drže, da je bitni čimbenik neka kiselina, valjda povezana uz bjelančevinu, dok engleska škola (C. H. W a d d i n g t o n, G. N e e d h a m, J. B r a c h e t i dr.) zastupa mišljenje, da se radi o nekom spoju fenantrena, o nekom sterolu, dakle o tvari slične konstitucije kao spolni hormoni. Uspjelo im je naime različnim derivatima fenantrena izazvati indukciju organa. Ima i iskustava s nekim drugim tvarima, koje induciraju (n. pr. američka škola s lipoidom kefalinom). Djelovanje tih umjetnih organizatora može biti doduše dvojako: ili su 1. zbilja slični ili istovjetni s prirodnim organizatorom, pa neposredno induciraju, ili pak 2. samo oštećuju stanice te oslobađaju iz žive protoplazme prirodnu indukcionu tvar (kao što je to kod umrtvljenog ektoderma). Kod takvih stranih tvari teško je odlučiti, koja je alternativa ispravna. Svakako se o drugoj mogućnosti radi kod indukcije sa SiO_2 ili $CaCO_3$, kakvu je postigao Y. K. O k a d a (1938).

Čini se, da se radi o više tvari, koje učestvuju kod prirodne indukcije, da posebna tvar inducira živčevlje, a druga mišiće i kordu. H. H. C h u a n g (1939) je naime ustanovio, da mišji bubreg, usađen zametku, izaziva samo stvaranje mozga, dok jetra vodenjaka induciraju uz to i mišiće i kordu. Ako se jetra vodenjaka prokuhaju, gube sposobnost indukcije mišića, ali zadrže organizacionu sposobnost za živčevlje.

c) I n d u k c i j e u k a s n i j e m r a z v i t k u. Jednako, kako nastaju osnove glavnih organa vodozemaca djelovanjem organizacionog centra, stvaraju se i u kasnijem razvitku organi pod utjecajem indukcionih tvari. Napose su točno istraženi uzročni momenti kod stvaranja leće oka (Spemann 1903).

Osjetni dio oka nastane kao mjehur, koji se izbubruje iz mozga. Taj se mjehur od izvanje strane udubi, i njegov udubljeni listić stvara mrežnicu oka. Tamo, gdje je ta očna čaška priljubljena uz kožu, nastane u koži odebljina, koja se udubi i odcijepi od kože kao mala vrećica, a to je osnova leće.



RAZVITAK OKA KOD KRALJEŽNJAKA
Prikazani su poprečni presjeci donje četvrtine glave susljednih stadija kokošjeg zametka. *ko* koža, *le* osnova leće, *mo* šupljina osnove mozga, *oč* šupljina očne čaške, *om* šupljina očnog mjehura 50 puta povećano. (Po Froriepu iz Buchnera)

Ako se kod smeđe žabe *(Rana fusca)* izvadi s jedne strane onaj dio osnove mozga, koji stvara oko, tako da na toj strani ne može nastati očni mjehur, ne razvije se na onoj strani ni leća iz kože. Ako se očna čaška izreže i presadi pod trbušnu kožu, tada se na onom mjestu iz trbušne kože razvije leća! Očna čaška proizvodi dakle neku tvar, koja kožu na kojemgod mjestu determinira za stvaranje leće.

Na jednaki način nastane leća oka kod gatalinke i kod vodenjaka. Za čudo kod zelene se žabe *(Rana esculenta)* leća razvija neovisno od očne čaške; ako se tamo ukloni onaj dio osnove mozga, koji stvara očni mjehur, ipak nastane iz kože normalna leća. To znači, da koža biva kod zametka zelene žabe već prije determinirana za stvaranje leće. I kod riba je leća već prije određena.

Slično kako kod nekih vodozemaca očna čaška determinira leću, tako slušni mjehurić (osnova nutarnjeg uha) determinira svoju okolinu za stvaranje zaštitne hrskavične čahure. Kamo god bio slušni mjehurić presađen, on inducira okolno vezivo za stvaranje takve čahure. I brkovi ličinaka vodenjaka, pričvrsne čaške na glavi punoglavca, osnove ekstremiteta, sve se to stvara radi sličnih indukcionih zbivanja. Kakav god dio kože presadili na mjesto, gdje se ima stvoriti noga, on će biti od podloge determiniran za stvaranje noge te će stvoriti nogu.

Iz dosele postignutih rezultata proizlazi, da je organizacija zametka vrlo kompliciran reakcioni lanac, da neka tvar u prvobitnom organizacionom središtu daje poticaj za to zbivanje, koje, osim što organizira izvjesne dijelove, izaziva stvaranja daljnjih tvari, a te sa svoje strane opet dalje provode indukcije.

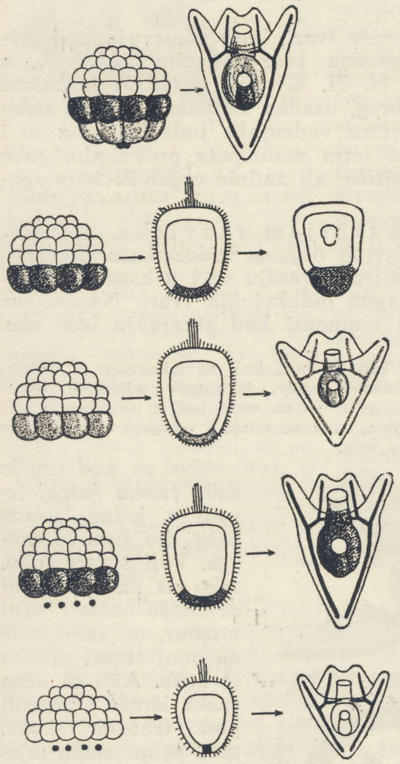
d) D e t e r m i n a c i j a u r a z v i t k u o s t a l i h k r a l j e ž n j a k a i č o v j e k a.

Premda su ptičja jaja radi svoje ljuske vrlo teško pristupačna eksperimentalnim zahvatima, ipak je W a d d i n g t o n u (1933) uspjelo obići tu poteškoću time, da je gojio zametni štit kokošjeg zametka izvan jajeta (→ Eksplantacija); jednako je uspjelo W a d d i n g t o n u i A. J. W a t e r m a n u izvaditi zametni štit kunića i gojiti ga u hranivoj tekućini iz kokošje krvne plazme i ekstrakta kokošjih embrija. Eksperimentalni zahvati, provedeni na takvim eksplantiranim zametcima, pokazali su, da se i tu razvijaju organi kao posljedica orga-

nizacionih zbivanja. I tu su ta zbivanja nespecifična: dijelovi kokošjeg zametka induciraju zametak kunića i obratno (Waddington 1937). Razvitak riba također se zbiva pod utjecajem indukcionih procesa, organizaciono središte se i tu, kao kod vodozemaca, nalazi u gornjoj usni blastoporusa (D. M. Oppenheimer 1934 i W. Luther 1935).

Budući da se d. kod svih kralježnjaka zbiva pomoću Spemannova organizatora, nema sumnje, da se i čovječji zametak razvija pod utjecajem takvih čimbenika. Da prvobitni razvojni stadiji čovjeka još nisu determinirani, pokazuje činjenica, da mogu iz jednog jajeta nastati dva, dapače i do pet zametaka (→ dvojci). I neke vrste nakaza, koje se katkada rađaju, pokazuju, da su nastale radi manjkavih indukcionih zbivanja.

IV. *Čimbenici determinacije bodljikaša.* Posljednjih se godina ispostavilo, da i razvitkom bodljikaša vladaju indukciona zbivanja, ali ne pomoću nekog jedinstvenog organizatora, nego na temelju antagonističkih tendencija animalnog i vegetativnog pola. Od g. 1928 dalje proveo je S. Hörstadius cijelu vrstu eksperimenata, koji su razbistrili pitanje determinacije toga klasičnoga predmeta. Razrezivanjem jajeta okomito na osovinu, koja spaja animalni i vegetativni pol, pokazalo se, da jaje morskog ježa ima polarnu građu, da vegetativni pol ima tendenciju za stvaranje entoderma, a animalni za stvaranje ektoderma. U jajetu postoji u smjeru osovine gradijent jedne i druge tendencije, animalna tendencija biva sve slabija prema vegetativnom, a vegetativna sve slabija prema animalnom polu (J. Runnström 1928).



SHEMATSKI PRIKAZ NEKIH HÖRSTADIUSOVIH POKUSA ODVAJANJA I SLAGANJA VIJENACA BLASTOMERA 64-STANIČNOG STADIJA MORSKOG JEŽA.
Mesomere (blastomere animalne polovice) *bijele*, gornji vijenac makromera *tamno*, donji vijenac *svjetlije istočkan*, mikromere *crne*. Iste oznake primijenjene su kod ličinke za organe, koji se razviju iz dotičnih blastomera. *Gornji red* mesomere kombinirane s gornjim vijencem makromera, *treći red* mesomere kombinirane s donjim vijencem makromera, *četvrti red mesomere* kombinirane s gornjim vijencem makromera i 4 mikromere (od 16), *peti red* mesomere kombinirane s 4 mikromere. (Po Hörstadius-u iz Buchnera)

Kako prva i druga dioba idu meridionalno, to svaka četvrtinska blastomera dobije sve slojeve jajčane protoplazme, pa je razumljivo, da se iz takve blastomere razvije potpuna ličinka. Treća brazda pak presiječe zametak poprijeko, ekvatorijalno, pa onda nijedna blastomera nema više svih slojeva, te se zato razviju gornje blastomere, ako budu odijeljene od donjih, do blastule, a donje tek do gastrule. Hörstadius je osobito savršenim minucioznim metodama odjeljivao $^1/_{32}$- i $^1/_{64}$-blastomere i slagao ih nanovo. Iz priključene slike, koja pokazuje shematski neke od ovih pokusa, jasno se razabire, da najjaču tendenciju za stvaranje entoderma imaju mikromere, dok mesomere posjeduju tendenciju stvaranja ektoderma i napose čuperka trepetljika na anim. polu blastule. Makromere drže neku sredinu. Kojimgod blastomerama se dodaju bar 4 mikromere, ove svojom entodermskom težnjom spasavaju zametak i omogućuju stvaranje potpune ličinke.

Tendencije anim. i veget. pola imaju svoj uzrok u raznolikom kemizmu izmjene tvari (J. Runnström, P. E. Lindahl). Na anim. polu se zbiva oksidacija ugljikohidrata, dok na veg. polu nastaju aromatski intermedijarni produkti, koji budu tek od SO_4-ionata morske vode potpuno razgrađeni. Litijeve soli, koje koče oksidaciju, pospješuju vegetativnu tendenciju. Pomoću LiCl mogu se animalni dijelovi zametka »vegetativizirati«: komad blastule, nastale jedino iz mesomera, a izvrgnute utjecaju Li-ionata, očituje svojstva mikromera; dodan izoliranoj grupi mesomera proizvodi s njima potpunog pluteusa (Hörstadius 1936). Tvari, koje pospješuju oksidaciju, nasuprot »animaliziraju« zametak t. j. koče stvaranje entoderma i proizvode često i na veget. polu čuperak trepetljika, kakav se inače javlja samo na animalnom polu (Lindahl 1936).

V. *Opći zaključci.* Iz najnovijih istraživanja proizlazi dakle, da je problem d-e u biti kemijski, da kemijski čimbenici aktiviraju razvojne potencije stanica. Ali već nespecifičnost organizatora pokazuje uz ostala iskustva, da su pravi tvorci svih zametnih osnova baš ove potencije stanica; one su specifične za svaki organizam i njemu prirođene, a nauka o nasljeđivanju (→ nasljeđivanje) otkriva nam kao sjedište tih specifičnih tvoraca organizma staničnu jezgru i u njoj smještene kromosome.

Prividna opreka, koja postoji između regulacionih i mozaičnih jaja, također se u vidu novijih istraživanja razbistruje. Radi se samo o tome, da se determinacija javlja negdje ranije, a drugdje kasnije. Kod mozaičnih jaja determinacioni su čimbenici konačno razvrstani već u jajčanoj plazmi, dok se drugdje razvrstavaju tek postepeno tokom početnih razvojnih stadija. Zato je razumljivo, da ima prijelaza između jednog i drugog načina, kako to napose nalazimo kod kukaca, gdje se u zametku libela i pčela javlja diferencijacijsko središte nalik na organizaciono središte vodozemaca (F. Seidel, M. Schnetter 1934), dok drugi kukci, kao dvokrilci i leptiri, pokazuju ukočenu determinaciju zametka.

LIT.: S. Hörstadius, *The mechanics of sea urchin development, studies by operative methode*, Biological revue XIV., 1939; F. E. Lindahl, *Physiologisch-chemische Probleme der Embryonalentwicklung*, Fortschritte der Zoologie III. 1937, V. 1939; Isti, *Physiologische Probleme der Entwicklung und Formbildung des Seeigelkeimes*, Die Naturwissenschaften XXIX. 1941; O. Mangold, *Das Determinationsproblem* I.—III., Ergebnisse der Biologie III. 1928, V. 1929, VII. 1931; W. Schleip, *Die Determination der Primitiventwicklung*, Leipzig 1929; F. Seidel, *Entwicklungsphysiologie des Insektenkeims*, Verh. d. deutschen Zoolog. Ges., Freiburg 1936; Isti, *Entwicklungsphysiologie*, Fortschritte der Zoologie, I. 1935, III. 1937, IV. 1938; H. Spemann, *Experimentelle Beiträge zu einer Theorie der Entwicklung*, Berlin 1936; C. H. Waddington, J. Needham i dr., *The active principle of the amphibian organization centra*, Nature, CXXXIV. 1934; C. H. Waddington, *Organizers in Mammalian Development*, Nature, CXXXVIII. 1937; Isti i G. A. Schmidt, *Induction by heteroplastic grafts of the primitive streak in birds*, Arch. f. Entwicklungsmechanik CXXVII., 1933. B. Z-k.

DETERMINANTA (ili odreditelj) 1. u matematici je jedna vrst polinoma, koja se javlja u različnim granama matematike, posebno kod rješavanja sustava linearnih algebarskih jednadžba. Na pr., imamo li jednadžbe

$$\text{(1)} \qquad a\,x + b\,y = c, \quad a'x + b'y = c',$$

to množeći prvu sa b', a drugu sa $-b$ i zbrojivši ih, dobijemo $(a\,b' - a'\,b)\,x = b'\,c - b\,c'$; slično $(a\,b' - a'\,b)\,y = a\,c' - a'\,c$. Tu dakle imaju nepoznanice x, y isti koeficijent $a\,b' - a'\,b$, koji se zove *determinanta sustava* (1) i označuje se simbolički sa $\begin{vmatrix} a & b \\ a' & b' \end{vmatrix}$ t. j. taj je simbol kratica za binom $a\,b' - a'\,b$.

Tako imamo:

$$\begin{vmatrix} a & b \\ a' & b' \end{vmatrix} \cdot x = \begin{vmatrix} c & b \\ c' & b' \end{vmatrix}, \quad \begin{vmatrix} a & b \\ a' & b' \end{vmatrix} \cdot y = \begin{vmatrix} a & c \\ a' & c' \end{vmatrix}.$$

Na pr. za $2x + 3y = 5,\ 5x - 7y = -1$ imamo:

$$x = \frac{\begin{vmatrix} 5 & 3 \\ -1 & -7 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 5 & -7 \end{vmatrix}} = \frac{-35 + 3}{-14 - 15} = \frac{32}{29}, \quad y = \frac{\begin{vmatrix} 2 & 5 \\ 5 & -1 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 5 & -7 \end{vmatrix}} = \frac{27}{29}.$$

Slično ćemo za sustav od 3 linearne jednadžbe sa 3 nepoznanice

$$\text{(2)} \qquad \begin{cases} a_1\,x + b_1 y + c_1\,z = d_1, \\ a_2\,x + b_2 y + c_2\,z = d_2, \\ a_3\,x + b_3 y + c_3\,z = d_3 \end{cases}$$

imati: $D \cdot x = D_1,\ D \cdot y = D_2,\ D \cdot z = D_3$, gdje D znači determinantu sustava (2) t. j. šestoročlan

$$a_1\,b_2\,c_3 - a_1\,b_3\,c_2 - a_2\,b_1\,c_3 + a_2\,b_3\,c_1 + a_3\,b_1\,c_2 - a_3\,b_2\,c_1,$$

koji se još označuje sa

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix};$$

D_1 znači determinantu, koja se iz D dobije tako, da se u njoj prvi stupac zamijeni s desnom stranom d_1, d_2, d_3 sustava (2); slično D_2 i D_3; na pr. $D_3 = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & d_1 \\ a_2 & b_2 & d_2 \\ a_3 & b_3 & d_3 \end{vmatrix}$

2. *Sheme s dva indeksa.* Matrice. Kao što se članovi jednostavnog niza mogu označiti s pomoću indeksa, na pr. $a_1, a_2, a_3, \ldots$ tako da na pr. a_3 znači treći član niza, tako se i članovi neke kvadratne sheme, recimo ove: $\begin{matrix} 5 & 1 \\ -2 & 7 \end{matrix}$, mogu označiti s dva indeksa, od kojih prvi znači redak, a drugi stupac sheme, u kojima se dotični elemenat nalazi;

na pr. elemenat 1 gornje sheme nalazi se u 1. retku i 2. stupcu, pa se zato može označiti sa a_{12}; slično $5 = a_{11}$, $-2 = a_{21}$, $7 = a_{22}$ i prema tome shema glasi: $\begin{matrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{matrix}$

Slično bi se pisale kvadratne sheme ili kvadratne matrice duljine i širine 3, 4,... općeno duljine i širine n, a onda i pravokutne sheme ili matrice bilo kojih dimenzija; tako je na pr.

$$\begin{matrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \cdots & a_{1s} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \cdots & a_{2s} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ a_{r_1} & a_{r_2} & a_{r_3} & \cdots & a_{rs} \end{matrix}$$

pravokutna shema duljine *s* (*s* stupaca) i širine *r* (*r* redaka); opći joj je član a_{ik}, $(i = 1, 2, .., r;\ k = 1, 2, ..., s)$. Ispuštanjem pojedinih stupaca ili redaka (ili oboje) u pravokutnoj matrici mogu nastati druge matrice, specijalno kvadratne; tako na pr. iz »proširene matrice« sustava (1): $\begin{matrix} a & b & c \\ a' & b' & c' \end{matrix}$ ispuštanjem zadnjeg stupca nastaje kvadratna matrica, iz koje se tvori determinanta sustava (1). Matrice se obično označuju s 4 uspravna poteza, sa svake strane po 2, na pr.

$$\left\| \begin{matrix} a & b & 1 \\ a & b & 3 \end{matrix} \right\|.$$

3. *Permutacije.* Permutirati zadani niz elemenata na pr. *a, b, c* znači napisati te elemente u nekom drugom redosljedu, na pr. *b, a, c* ili *c, a, b* i t. d.; tako elementi 1, 2 daju samo dvije permutacije: 1, 2 i 2, 1; elementi 1, 2, 3, daju $1 \cdot 2 \cdot 3 = 3! = 6$ permutacija i to:

$$\begin{matrix} 1\ 2\ 3, & 2\ 1\ 3, & 3\ 1\ 2, \\ 1\ 3\ 2; & 2\ 3\ 1; & 3\ 2\ 1. \end{matrix}$$

Slično brojevi 1,2,3,.., n daju $1 \cdot 2 \cdot 3 \ldots n = n!$ permutacija.

Svaki put, kad se u kojoj permutaciji brojeva 1,2,3,.., n nalazi veći broj ispred manjega, kao što je na pr. 3 ili 2 ispred 1 ili 2 ispred 1 u permutaciji 3 2 1, velimo, da permutacija ima *inverziju;* na pr. 3 2 1 ima tri inverzije. Ako je broj inverzija u permutaciji neparan (paran ili 0), permutacija se zove *neparna (parna).*

4. *Definicija determinante.* Da dobijemo izraz za determinantu

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ a_{n_1} & a_{n_2} & \cdots & a_{nn} \end{vmatrix}$$

postupamo ovako: načinimo »glavni član« $a_{11}\ a_{22} \ldots a_{nn}$, t. j. produkt elemenata na dijagonali, što ide s lijeva odozgo (»glavna dijagonala«); zatim se u tom članu mjesto permutacije 1 2 3 ... n drugih indeksa napiše kojagod permutacija brojeva 1, 2 ..., n i pred tako dobiven produkt stavi znak +, ako je ona permutacija parna odnosno znak —, ako je neparna; konačno se svi tako dobiveni »članovi« determinante zbroje. Na pr.

$|a_{11}| = a_{11}$ t. j. determinanta reda 1 jednaka je svojem elementu; dalje je

$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} = a_{11}\ a_{22} - a_{12}\ a_{21}$, jer je glavni član $a_{11}\ a_{22}$, a još jedina preostala permutacija drugih indeksa 1, 2 jest 2, 1, pa kako je neparna, daje član $-a_{12}\ a_{21}$ determinante. Dakle: det. 2. reda je jednaka produktu elemenata na glavnoj dijagonali umanjenom za produkt elemenata na sporednoj dijagonali.

Slično imamo:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{13} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = \begin{matrix} a_{11}\ a_{22}\ a_{33} - a_{12}\ a_{21}\ a_{32} + a_{13}\ a_{21}\ a_{32} - \\ - a_{11}\ a_{23}\ a_{32} + a_{12}\ a_{23}\ a_{31} - a_{13}\ a_{22}\ a_{31}\ . \end{matrix}$$

Tako na pr. permutacija 2 3 1 daje član $+ a_{12}\ a_{23}\ a_{31}$, koji se dobije formalno iz $a_1\ a_2\ a_3$ tako, da se tu upišu još drugi indeksi po redu 2, 3, 1 i sprijeda stavi +, jer je permutacija 2 3 1 parna (2 ispred 1, a 3 ispred 1 daje dvije inverzije).

Det. 3. reda može se ovako izračunati: uz zadanu det. s desne strane pripišu se njena prva dva stupca, pak se u tako nastaloj pravokutnoj shemi

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \end{vmatrix} \begin{matrix} a_{11} & a_{12} \end{matrix} \Big| \cdot$$
$$\begin{vmatrix} a_{21} & a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} \begin{matrix} a_{21} & a_{22} \end{matrix} \Big|$$
$$\begin{vmatrix} a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \begin{matrix} a_{31} & a_{32} \end{matrix} \Big| ;$$

načine produkti elemenata na *kosim* crtama, te se tim produktima dade znak + ili —, prema tome, da li je dotična kosa crta istoga smjera s glavnom ili sa sporednom dijagonalom determinante *(Sarrusovo pravilo).*

5. Determinante se mogu tumačiti i geometrijski, jer det.

$$\begin{vmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1n} \\ \cdots & \cdots & \cdots \\ a_{n_1} & \cdots & a_{nn} \end{vmatrix}$$

znači sa n! pomnoženi volumen »paralelepipeda« s osnovnim bridovima OV_1, OV_2,..., OV_n, gdje je O ishodište pravokutnog koordinatnog sustava u n-dim. prostoru, a V_i njegova točka $(a_{i1}, a_{i_2}, \ldots, a_{in})$, za svaki $i = 1, 2, \ldots, n$ (isp. G. Bouligand, *Géeométrie vectorielle*, Pariz 1924).

6. *Nekoja svojstva determinanata.* I. Zamijene li se u det. među sobom dvije paralelne crte (dakle 2 redka ili 2 stupca), vrijednost det. mijenja jedino svoj predznak; ako se dakle pritom det. ne mijenja, ona je = O.

II. Ako se u det D. svaki član nekoga redka ili nekoga stupca pomnoži istim brojem α, dobivena je det. $= \alpha$. D.

III. Ako su članovi nekog redka (stupca) jednaki ili proporcionalni s članovima kojega drugog redka (stupca), det. je = O.

IV. D. ne mijenja svoje vrijednosti, ako se kojem redku (stupcu) doda koji drugi redak (stupac) pomnožen s bilo kojim brojem.

V. D. ne mijenja svoje vrijednosti, ako se u njoj redci zamijene stupcima, a stupci redcima, t. j. ako se ona preloži po glavnoj diagonali. Ta se operacija zove *transponiranje* d-e, a dobivena det. *transponirana* det. od zadane.

VI. *Algebarski komplemenat.* Laplaceovo pravilo (1772). Precrtamo li u nekoj d-i D redak i stupac, u kojima se nalazi elemenat a_{ik}, dobit ćemo opet det., koja se, uzeta s predznakom $(-1)^{i+k}$ zove *algebarski komplemenat* od $\bar{a}_{ik}$ i označuje sa $\bar{a}_{ik}$ ili još bolje $\bar{a}_{ik}$ (D)

Laplaceovo pravilo glasi:

$$a_{i1}\ \bar{a}_{k1} + a_{i_2}\ \bar{a}_{k_2} + \cdots + \bar{a}_{in}\ \bar{a}_{kn} = \begin{cases} D \\ O \end{cases} \text{za } i \begin{cases} = k, \\ \neq k, \end{cases}$$

dakle u prvom slučaju:

$$a_{i1}\ \bar{a}_{i1} + a_{i2}\ \bar{a}_{i2} + \ldots a_{in}\ \bar{a}_{in} = D,$$

t. j. pomnože li se elementi nekoga redka po redu sa svojim algebarskim komplementima, tada je suma tih n produkata jednaka samoj d-i *(razvijanje d-e po zadanom redku).* Tako je na pr. razvito po 2. redku:

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 & 3 \\ -5 & 7 & 8 \\ 4 & 0 & 5 \end{vmatrix} = -5 \cdot (-1)^{2+1} \cdot \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 0 & 5 \end{vmatrix} + 7 \cdot (-1)^{2+2} \cdot \begin{vmatrix} 1 & 3 \\ 4 & 5 \end{vmatrix} +$$
$$+ 8 \cdot (-1)^{2+3} \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 4 & 0 \end{vmatrix} = 5 \cdot 10 + 7 \cdot (-7) - 8 \cdot (-8) = 65.$$

VII. *Produkt dviju det.* istoga reda opet je det. istog reda, kojoj se elemenat u sjecištu i-tog redka i k-tog stupca dobije kao skalarni produkt i-tog redka prve det. i k-tog stupca druge (Binet, Cauchy 1812).

(Skalarni produkt dvaju nizova brojeva $a_1, a_2, .., a_n$ i $b_1, b_2, .., b_n$ je izraz $a_1\ b_1 + a_2\ b_2 + \ldots + a_n\ b_n$, t. j. zbroj produkata korespondentnih brojeva onih dvaju nizova). Tako je na pr.:

$$\underbrace{\begin{vmatrix} 2 & -1 \\ 5 & 4 \end{vmatrix}}_{8+5} \cdot \underbrace{\begin{vmatrix} 7 & 3 \\ 2 & -1 \end{vmatrix}}_{-7-6} = \begin{vmatrix} 2.7 - 1.2 & 2.3 - 1.(-1) \\ 5.7 + 4.2 & 5.3 + 4.(-1) \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 12 & 7 \\ 43 & 11 \end{vmatrix} = 12.11 - 7.43 = -169.$$

VIII. Ako se svaki član det. D zamijeni svojim algebarskim komplementom, nastaje t. zv. *recipročna ili adjungirana det.*, a vrijednost joj je D^{n-1}, gdje je n red det. D.

7. *Rang determinante i matrice* (Frobenius 1887). Velimo, da matrica ima *rang* ς, ako ona ima bar jednu det. stupnja ς, kojoj je vrijednost $\neq 0$, dok su sve det. stupnja $\varsigma + 1$, izvađene iz te matrice, jednake 0; pri tom se kaže, da je det. izvađena iz matrice ili da je *subdeterminanta* matrice, ako nastaje ispuštanjem određenog broja stupaca i redaka. Slično se definira i rang det. i to je rang njene matrice.

8. *Primjena determinanata na linearne jednadžbe.*

I. *Cramerovo pravilo* (1750). Imamo li sustav od *n* linearnih jedn. s n nepoznanica $x_1, x_2, \ldots, x_n$

$$a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = b_1,$$
$$\dots\dots\dots$$
$$a_{nl}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots a_{nn}x_n = b_n,$$

tada ćemo — množeći te jednadžbe po redu s alg. kamplementima $\bar{a}_{11}, \bar{a}_{21}, \dots, \bar{a}_{n1}$ i zbrojivši ih — dobiti prema Laplaceovom pravilu $Ax_1 = A_1$; slično $Ax_2 = A_2, \dots, Ax_n = A_n$; pritom je A det. samoga sustava, a $A_1, A_2, \dots, A_n$ nastaju iz A zamjenjujući u A prvi, drugi, ..., n-ti stupac resp. desnom stranom $b_1, b_2, \dots b_n$ sustava.

Homogene jednadžbe. Ako desne strane iščezavaju: $b_1 = b_2 = \dots = b_n = 0$, tada kažemo, da je sustav *homogen;* homogeni sustav ima sigurno rješenje

$$x_1 = x_2 = \dots = x_n = 0;$$

a da on ima još koje drugo rješenje, nužno je i dovoljno, da det. sustava iščezava, t. j. da bude A = O.

To se pravilo mnogo upotrebljava kod t. zv. *eliminacije n+1 nepoznanice* iz n jednadžbâ. Na pr. nađimo jednadžbu pravca u ravnini kroz dvije točke $M/x_1, y_1)$, $N/x_2, y_2)$; ta jednadžba ima sigurno oblik $ax+by+c=0$, gdje koef. a, b, c nisu istodobno = 0; k tome je $ax_1 + by_1 + c = 0$ i $ax_2 + bx_2 + c = 0$ kao analički izraz geometrijske činjenice, da točke M, N leže u onom pravcu; imamo dakle 3 homogene jedn. sa 3 nepoznanice a, b, c s rješenjem različitim od samih 0; stoga mora det. sustava biti = 0, t. j.
$$\begin{vmatrix} x & y & 1 \\ x_1 & y_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & 1 \end{vmatrix} = 0.$$

A to je tražena jedn. pravca zadanim dvjema točkama.

II. *Opći slučaj sustava linearnih jednadžba.* Sustav

$$a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1s}x_s = b_1,$$
$$a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2s}x_s = b_2,$$
$$\dots\dots\dots$$
$$a_{r}1\,x_1 + a_{r2}x_2 + \dots + a_{rs}x_s = b_s$$

moguć je onda i samo onda, ako njegova matrica ima isti rang kao t. zv. p r o š i r e n a m a t r i c a t. j. matrica, koja se iz matrice sustava dobije pripisujući joj kao (s + 1)-ti stupac brojeve $b_1, b_2, \dots b_r$; tako na pr. sustav $2x - 3y = 4$, $4x - 6y = 2$ nije moguć, jer matrice $\begin{Vmatrix} 2 & -3 \\ 4 & -6 \end{Vmatrix}$ i $\begin{Vmatrix} 2 & -3 & 4 \\ 4 & -6 & 2 \end{Vmatrix}$ nijesu istoga ranga.

Uvijek se može uzeti, da nema manje nepoznanica nego što ima jednadžbâ (inače treba pripisati još r-s nepoznanica s koeficijentima 0). Prikažimo čitavu stvar na sustavu od r=6 jednačaba sa s=5 nepoznanica x, y, z, v, w; napišimo taj sustav odmah i šestom nepoznanicom t, koju ćemo, jer nije zadana, staviti u zagrade:

$$\begin{aligned} 2x - 3y + z - 2v + 5w\ /+ 0.t/ &= 5, \\ 4x - 6y - z + v - 3w\ /+ 0.t/ &= 0, \\ -2x + 3y + 5z - 8v + 21w\ /+ 0.t) &= 0, \\ 4x - 6y + 5z - 9v + 23w\ /+ 0.t/ &= 20, \\ -3z + 5v - 13w\ /+ 0.t/ &= -10, \\ 4x - 6y + 2z - 4v + 10w\ /+ 0.t/ &= 10. \end{aligned}$$

Sustav je moguć, jer obje matrice imaju isti rang ϛ = 2. *Dovoljno je izabrati iz sustava bilo koje 2 jednadžbe, koje daju isti rang* ϛ = 2, na pr. prve dvije i *riješiti ih;* uzmimo prve dvije i napišimo taj t. zv. *reducirani sustav* tako, da det. u lijevom uglu ne bude = 0 na pr. ovako:

$$-3y + z + 2x - 2v + 5w + 0.t = 5,$$
$$-6y - z + 4x + v - 3w + 0.t = 0.$$

Opće rješenje toga reduciranog (dakle i zadanog) sustava dobije se pribrajajući jednom njegovom specijalnom rješenju (na pr. ***rješenju:*** $x = v = w = t = 0, y = -5, z = 10$) *opće rješenje homogenog reduciranog sustava*

$$-3y + z + 2x - 2v + 5w + 0.t = 0,$$
$$-6y - z + 4x + v - 3w + 0.t = 0.$$

Po Frobeniusu ovo se rješenje dobije ovako: matricu reduciranoga homogenog sustava treba nadopuniti na kvadratnu matricu pripisivanjem novih s — ϛ redka, u našem slučaju 4 redka, od kojih se svaki sastoji od samih 0 izuzev elemente, koji padaju na glavnu diagonalu; oni su = 1; u našem dakle slučaju dobijemo ovu matricu:

$$\begin{matrix} -3 & 1 & 2 & -2 & 5 & 0 \\ -6 & -1 & 4 & 1 & -3 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1. \end{matrix}$$

Algebarski komplementi elemenata u bilo kojem od pripisanih redaka daju po jedno rješenje homogenoga reduciranog sustava; u našem dakle slučaju dobijemo ova 4 (= s — ϛ) rješenja:

Za	y	z	x	v	w	t:	
	6	0	9	0	0	0	prvo,
	—1	15	0	9	0	0	drugo,
	2	—39	0	0	9	0	treće,
	0	0	0	0	0	9	četvrto rješenje.

Opće rješenje hom. reduc. sustava dobije se kao l i n e a r n i s p o j *gornjih specijalnih rješenja* t. j. tako, da gornja četiri rješenja pomnožimo po redu sa k_1, k_2, k_3, k_4 i zbrojimo ($k_1, \dots, k_4$ po volji); kod nas je:

$$y = 6k_1 - k_2 + 2k_3, z = 15k_2 - 39k_3, x = 9k_1,$$
$$v = 9k_2, w = 9k_3, t = 9k_4$$

9. *Vrste determinanata.* Kako se det. javljaju u raznim matem. područjima, ima ih i više oblika.

I. *Simetrične* su det. one, koje su simetrične s obzirom na glavnu diagonalu; kod njih je dakle $a_{ik} = a_{ki}$; specijalno se javljaju kod kvadratnih forma, te se zovu *diskriminantama;* uz svaku simetričnu det. vezana je t. zv. *sekularna jednadžba*

$$\begin{vmatrix} a_{11}-x & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22}-x & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{kn}-x \end{vmatrix} = 0$$

s bitnim svojstvom, da su joj svi korijeni *realni.*

II. Kod *ortogonalnih* det. je

$$a_{il}a_{k1} + a_{i2}a_{k2} + \dots + a_{in}a_{kn} = \begin{cases}1 \\ 0\end{cases} \text{ za } i \begin{cases} = k, \\ \neq k, \end{cases}$$

t. j. skalarni produkt bilo kojeg redka sa samim sobom je = 1, a s kojim drugim redom je = 0. Vrijednost je ortogonalne det. = ± 1. Te se det. javljaju u geometriji, na pr. kod transformacija koordinata.

III. *Funkcionalne ili Jacobijeve* det. (jakobijani) su oblika

$$\begin{vmatrix} \frac{\partial f_1}{\partial x_1} & \frac{\partial f_1}{\partial x_2} & \frac{\partial f_1}{\partial x_n} \\ \frac{\partial f_n}{\partial x_1} & \frac{\partial f_n}{\partial x_2} & \frac{\partial f_n}{\partial x_n} \end{vmatrix}$$

gdje su $f_1, f_2, \dots, f_n$ funkcije od n variabla $x_1, x_2, \dots, x_n$; označuje se sa $\frac{\partial (f, f_2, \dots, f_n)}{\partial (x_1, x_2, \dots, x_n)}$ a ima mnogo zajedničkih svojstava s diferencijalnim kvocijentom $\frac{dy}{dx}$; dolazi kod teorije implicitnih funkcija, kod transformacije višestrukih integrala, a njezino identično iščezavanje je nuždan i dovoljan uvjet, da bi funkcije $f_1, f_2, \dots, f_n$ bile među sobom funkcionalno zavisne, t. j. da bi se jedna od njih mogla izraziti s ostalima.

Ako su specijalno $f_1, f_2 \cdot, f_n$ *parcijalne derivacije* neke funkcije f, onda se pripadna Jac. det. zove *Hesseovom* det., a javlja se kod istraživanja ekstrema funkcije f.

IV. Kod *det Wrońskoga* i-ti redak je ispunjen derivacijama stupnja i-l od n funkcija $f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x)$; dakle je specijalno prvi redak ispunjen tim funkcijama. Javlja se kod linearnih diferencijalnih jednačabâ i t. d.

V. U novijim istraživanjima javljaju se i det. neizmjerno velikog reda.

VI. Promatrane su i kubne det., t. j. prostorne ili kockaste sheme i det., a i det. stupnja 4, 5, 6, ...

9. *Ime i oznaka.* Ime »determinanta« javlja se prvi put kod Gaussa (Disquisitiones arithmeticae, 1801), kad je broj b^2-ac nazvao determinantom forme $ax^2 + 2bxy + cy^2$; današnji naziv »det.« u današnjem smislu potječe od Cau-

chyja (1812), premda je on sam d-u kasnije nazivao i »fonction alternée«; Laplace naziva g. 1772 d-u rezultantom. Uobičajena oznaka d-e s dva uspravna poteza | | potječe od Cayleyja (1841); Cauchy označuje det. sa $\Sigma \pm a_{11} a_{22} \ldots a_{nn}$; vrlo je podesna Kroneckerova oznaka $|a_{ik}|$, $(i, k = 1, 2, \ldots, n)$.

10. Do pojma det. došao je prvi Leibniz (oko 1678), a u pismu markizu de l'Hôpitalu (28. IV. 1693) govori o pravilu, kako da se iz n+1 jednadžbe sa n nepoznanica eliminiraju te nepoznanice; on te jednadžbe piše ovako:

$$10 + 11x_1 + 12x_2 + \ldots + 1_n x_n = 0,$$
$$20 + 21x_1 + 22x_2 + \ldots + 2_n x_n = 0,$$
$$\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots ;$$

rezultat je eliminacije (eliminanta):

$$\begin{vmatrix} 10 & 11 & 12 \ldots 1_n \\ 20 & 21 & 22 \ldots 2_n \\ \ldots & \ldots & \ldots \end{vmatrix} = 0$$

Samom je Leibnizu više stalo do algoritma dvostrukih indeksa, nego do same det.; djelo mu je inače bilo palo u zaborav. Do det. je g. 1683 došao Japanac Seki Kōwa. Pravim se pronalazačem det. smatra Gabriel Cramer (*Introduction à l analyse des courbes algébriques*, 1750), i to rješavajući n linearnih jed. sa n nepoznanica, te našavši današnje Cramerovo pravilo. Cramerovo djelo nastaviše: Vandermonde, Laplace, Lagrange, Gauss, Binet. Cauchy je 1812 u jednoj raspravi prvi dao sustavnu teoriju det., bez obzira na primjene, a u opsegu, u kojem se one obično danas uče. Široko polje primjenjivanja det. našao je Jacobi 1841. Promatranjem linearnih transformacija (Cayley, Sylvester), kvadratnih forma (Weierstrass, Frobenius) dobile su d-e nov snažan poticaj. Istraživanja o beskonačnim det. (Hill. i Poincaré 1886, Koch) i matricama nalaze danas primjenu u različnim granama matematike (integralne jednadžbe, lin. sustavi s neizmjerno mnogo nepoznanica i dr.) i teoretske fizike (na pr. kvantna teorija).

BIBL.: A. Cauchy, *Mémoire sur les fonctions qui ne prennent que deux valeurs égales et de signes contraires* . . . (1812, izd. 1815 u Journal de l'Ecole Polytechnique), to je prvo sistematsko djelo; Brioschi, *La teoria dei determinanti e le sue applicazioni*, Pavia 1854 (to je prva knjiga o det.); R. Baltzer, *Theorie und Anwendungen der Determinanten*, Leipzig 1857; G. Dostor, *Eléments de la théorie des déterminants*, Pariz 1877; Kowalewski, *Einführung in die Determinantentheorie*, Leipzig 1909; M. Lecat, *Leçons sur la théorie des déterminants à n dimensions*, Gand 1910; Th. Muir, *The Theory of Determinants in the Historical Order of Development*, I-IV, London 1906—1920. Đ. K.

2. **Determinanta** u biologiji je prema nazivlju A. Weismanna živa čestica, koja je nosilac neke nasljedne osobine. Po Weismannovoj teoriji nasljeđivanja nasljedna se svojstva prenose zametnom plazmom (Keimplasma), koja se nalazi u jezgrama rasplodnih stanica i stanica zametnog puta (Keimbahn), t. j. one stanične loze, koja vodi u razvitku od oplođenog jajeta do rasplodnih stanica budućeg organizma. Svako je nasljedno svojstvo zastupano u zametnoj plazmi jednom determinantom, koja se izgrađuje iz *biofora* (βίος »život«, φέρω »nositi«), živih skupova organskih molekula. U determinantama Weismann je intuitivno predvidio one nasljedne faktore, koje danas zovemo geni. Da postoje kao nosioci pojedinih nasljednih svojstava realne tvarne čestice, Weismann je zaključio po tome, što ima varijetetâ, koji se baš samo u jednom svojstvu razlikuju, a inače su sasvim jednaki, što znači, da se svako svojstvo neovisno prenosi, pa mora biti svako posebice zastupano nekim čimbenikom u zametnoj plazmi. Determinante za sve osobine cijelog organizma složene su u skupove, koje Weismann zove *ide* (εἶδος »slika«); u njima bi bio dakle potencijalno sadržan cijeli organizam. Što je najvažnije, Weismann je ispravno došao do zaključka, da se nosioci nasljedstva nalaze u kromosomima (v.) stanične jezgre, ali je držao, da su nasljedni faktori za cijeli organizam obično više puta zastupani u kromosomima. Manji kromosomi, drži, da se sastoje iz jednog ida, a veći iz više ida, pa ih zato zove *idantima*. Stvaranje organizma u razvitku Weismann predočuje sebi tako, da se jezgre dijele »nasljedno nejednako« (erbungleich), naime da jedna stanica mladica dobije jedan dio determinanata stanice matice, a druga stanica mladica drugi dio, pa se to nastavlja kod daljnih dioba, sve dok napokon ne nastanu stanice, koje imaju samo još jednu determinantu, koja tada stupa u djelatnost i određuje stvaranje dotične osobine. Samo u lozi zametnog puta stanice dobivaju i predaju dalje sve determinante, tako da su onda i rasplodne stanice opremljene svim determinantama. Poteškoćama, koje čine toj teoriji pojave regulacija u embrionalnom razvitku i regeneracije, Weismann je pokušao izbjeći pomoćnom hipotezom o naknadnim determinantama, koje ipak dobivaju sve stanice. To je bila već u početku slaba strana te teorije. Ma da se poslije pokazalo, da osim nekih izuzetaka nema nasljedno nejednakih dioba staničnih jezgrâ, nego da nasljedni mehanizam drukčije djeluje, Weismann je ovom svojom teorijom dao mnogo pobuda, pa se ima u velike zahvaliti toj teoriji, da je nakon ponovnog otkrića Mendelova zakona nasljeđivanja tako gotovo ispravno shvaćen tvarni supstrat nasljeđivanja, kromosomi, i njihova građa iz diskretnih čestica, koje su nosioci pojedinih nasljednih obilježja.

Bez obzira na Weismannovu teoriju d. se i danas često upotrebljava kao naziv za čimbenike, koji određuju razvitak pojedinih svojstava organizma.

LIT.: A. Weismann, *Das Keimplasma. Eine Theorie der Vererbung*, Jena 1892; A. Weismann, *Vörträge über Descendenztheorie*, 2. izd., Jena 1904. B. Z-k.

DETERMINIZAM (prema lat. determinare, »omeđiti«, a onda »odrediti, što i kako mora biti«) je nazor, koji nalazi, da je ljudsko htijenje, a prema tome i djelovanje kao sve ostalo u svijetu podvrgnuto zakonu uzročnosti i određeno uvjetima, pod kojima se zbiva: odluci volje prethode »motivi« (poticaji, uzroci ili razlozi pokretanja, njem. Beweggsgründe), i ona se uvijek priklanja jačemu; htijenje i djelovanje zavisi od izvanjskih i unutrašnjih prilika. Oprečan tome je *indeterminizam* (v.), nazor, koji smatra motive ravnodušnima tako, da se volja u slobodnom rasuđivanju (»liberum arbitrium indifferentiae«) može prikloniti bilo kojemu od njih; do njezine slobodne odluke stoji, da radi ili da ne radi i kud će da krene, drugim riječima, volja je nezavisna od izvanjskoga i unutrašnjega događanja. Na opreci determinizma i indeterminizma obično se rješava pitanje slobode volje (v.).

Determinizam je spekulativno-*metafizički*, kad uzima, da je htijenje i djelovanje ljudsko predvremenski određeno u planu svijeta. On je uglavnom trojaki: 1. *teološki predeterminizam* kao mišljenje bogoslova, da je s tečajem svijeta Bog oduvijek odredio, kakav će biti život pojedinoga čovjeka (sretan, nesretan, dobar ili zao) i odlučio, hoće li se čovjek spasiti ili će biti osuđen na vječnu kaznu; predstavnici toga d. su M. Victorinus i Pelagije (nauku njegovu pobijao je Aurelije Augustin), kasnije M. Luther (»Deus praescit et praeordinat omnia«), Zwingli, Calvin. 2. *naturalistički fatalizam* kao nazor, da je sve zbivanje u svijetu određeno vjekovnim redom prirode, kojemu se ništa ne može oteti niti ga ikoja sila može raskinuti; zakon stvaranja je smisao svijeta i ujedno njegov udes i predviđanje, u kojem je svakoj stvari određeno »bivstvo« (narav ili posebna priroda njezina) i u spletu događaja njezin oblik, postanak i završetak; pod vlasti toga zakona stoji i čovjek sa svojim htijenjem, upućen na to, da se smiri sa svojom sudbinom (»amor fati«); d. ove vrsti zastupali su stoici Hrizip, Zenon, Ciceron, Seneka, Marko Aurelije; on se ublažuje, ako se uzme, da je i volja faktor u razvijanju kozmičke odredbe, te i od nje zavisi tečaj ostvarenja; 3. *panteistička uključenost* kao posljedak pretpostavke, da je Bog i priroda isto i da je sve stvorenje obuhvaćeno bićem božjim, te iz njega nužno proizlazi kao porod, (da je »ex necessitate divinae naturae determinatum«, nuždom božanske prirode određeno), pa prema tome i ljudsko htijenje i djelovanje samo jedan momenat u razvoju božanske volje. *Prirodoznanstveni d.* je empiričko-racionalan, osnivajući se na iskustvenim podatcima, koji se već u neškolovanoj svijesti pomalo vrstaju u obično očekivani red pojava, dok se u znanstvenom postupku metodički i sustavno sređuju i svode na stalne i redovite oblike zbivanja (»prirodne zakone«), u pretpostavci, da sve, što u svijetu nastaje, ima dovoljan razlog u prethodnim momentima: ništa ne nastaje bez uzroka; sadašnjost je određena prošlošću, budućnost je pripremljena sadašnjošću. Događanje je čvrsto povezan lanac uzroka i nasljednjih učina; veza njihova je sveopća, svuda i uvijek ista, neprekidna i neminovno nužna. U taj splet događanja uvršten je i čovjek sa svojim doživljajima. Kao sve ostalo stvorenje i on je u čitavom svojem držanju (akciji i reakciji) podvrgnut za-

konu uzročno-posljedičnoga postanja i vezanja, pa je tomu zakonu podvrgnuto i njegovo htijenje i djelotvorno očitovanje. Načelo uzročnosti kao osnov znanstvenoga promatranja i tumačenja (»racionalne konstrukcije«) stvarnosti dobiva posebno značenje u vezi s atomističko-mehanističkim nazorom, prema kojemu »mehanički« faktori (sile pritiska i udara) uvijek jednako svijetom gone, slažu i razlažu elementarnu, atomsku građu. Predodžba o stroju pokretnih činilaca, matematičkom točnošću odmjerenih, u neraskidljivom slijedu gotovo fatalnom nuždom djelovnih, primijenjena najprije na području nauke o gibanju (v. mehanika), a onda i u ostalim granama fizike proširuje se i na druga područja prirodoznanstvenoga shvaćanja i postaje tako mjerodavna za biologiju i za psihologiju. Činilo se upravo zahtjevom jedinstvenoga poimanja svijeta, da se organski svijet prikaže produktom fizičko-kemijskih faktora i duševni život samo kao transformacija energija, koje djeluju u tvari. Najodlučnije zastupaju taj *fizički* orijentirani *d.* predstavnici materijalističkoga odnosno hilozoističkoga monizma (na pr. I. O. Lamettrie, P. H. D. Hollbach, L. Buechner, E. Haeckel i dr.). S vremenom se međutim pokazalo, da su osnovi i odnosi stvari zamršenije nego što se čini u uproštenoj slici čvrsto namještena stroja kao sustava gibanja krutih i tromih tjelešaca u mirnom prostoru potpuno sapetih na neizostavnoj izmjeni uzroka i posljedica. Napredak fizike i kemije iziskivao je, da se glavni pojmovi matematičko-mehaničkoga tumačenja prirode, kako ih je formirala klasična fizika, podvrgnu reviziji i korekturi. Osobito je znatne promjene u razvitku teorije elektriciteta i svijetla prošao pojam atoma (v.), pojam mase i gibanja zajedno s pojmom prostora u vidu teorije relativnosti (v.), a u novije je vrijeme teorija kvanta (v.) izazvala raspravu o načelu uzročnosti, o kojoj su se neki fizičari (L. de Broglie, Edington, N. Bohr, Schrödinger, Heisenberg i dr.) priklonili mišljenju, da fizička zakonitost ima samo »statističko« značenje, predstavljajući najobičniji, najvjerojatniji, ali ne apsolutni oblik invarijancije događaja. Elektrodinamički pogledi na sastav tvari (atomi kao sustavi sila i djelovanja) i neomehanički nazori o ispunjavanju prostora u gibanju učinili su fizikalnu sliku gipkijom, unoseći života u pustu mehaniku tromih čestica, a pomalo su i razriješili poluge zbivanja i uzročno-posljedičnu povezanost oslobodili od fatalne sputanosti, dopuštajući neku »slobodu kretanja« na balansu oko zakonom označena puta, koji se počem može smatrati »navikom prirode«, što u širini svojih smjernica ne isključuje nastanak novih tvorevina, a da se kraj toga kozmički red u svojim glavnim vezama ne remeti. Sa strane fizičara upozorava se, kako napuštanje apsolutne determinacije nema možda svrhu, da u fizici dade mjesta teleologijskim (v.) i metafizičkim (v.) pogledima, već se ima smatrati samo umjeravanjem, koje je tražio prošireni iskustveni nalaz tako, da princip uzročnosti i dalje ostaje metodičko sredstvo prirodoznanstvenoga shvaćanja svijeta, ali je u najmanju ruku značajno, da je s razmatranjima novije fizike pokrenuto pitanje, što ona znače za problem slobode volje.

Međutim su istraživanja i na području biologije vodila k prevladavanju mehanističkoga naziranja. Rezultati, koje su iznijeli Roux, Driesch, Spemann i dr. upućuju na to, da se živototvorni proces kreće u odnosima, koji premašuju veze, što nastaju samim djelovanjem mehaničkih faktora. Neovitalistička su posmatranja različito upozoravala na to, da se obrazovanje živih oblika osniva na radnjama, koje se ne mogu shvatiti kao »funkcije prostornoga položaja« ili »transformacije energija« po zakonima kemije, da pri nastanku i razvoju tih oblika sudjeluju »nemehanički« i »neenergetički« faktori, koji određuju tok fizičkih i kemijskih procesa. — Organizmi se, budući da nisu indiferentni prema završetku (»svrsi«) svojih djelovanja, označuju kao sustavi upravljanih sila, »cjelinski sastavi«, svrhovito udešeni složaji, u kojima se pojedini momenti prikladaju uzajamno i u odnosu na cjelinu, a i prošle radnje (»biografski« podaci) ulaze u »korelativnu regulaciju« njihovu. Način, kako događaji nastaju i kako se vežu u biologijskoj sferi, pokazuje, da je tu na vlasti specifični, svoju vrst čineći zakon gradnje (u nas ima za »stvorenje« riječ »sazdanje«) i u izvedbi novi red stvarnosti u raznim oblicima organičke udešenosti. Mišljenja iznesena u novijoj biologiji dobivaju puno značenje u predodžbi, da svijet nije jednostavno građen, kako bi se činilo prema monističkoj redukciji stvarnosti na fizički, napose matematičko-mehanički tip zbivanja, već se sastoji od više sustava stvaranja, koji su u cjelini svijeta ne samo zajedno spojeni nego upravo isprepleteni tako, da je u postepenom izgrađivanju viši, sljednji nužno ograničen rasporedom nižega, ali je svaki u sebi određen vlastitim zakonom geneze i sinteze. Najširu osnovicu kozmičke građevine sačinjava fizički nastroj. Na nj se udešava (»aplicira«) red živih pojava u procesima, koji se ukazuju kao iskorišćavanje fizičko-kemijskih energija za obrazovanje struktura unutrašnjom nuždom (u odnosu dijelova i cjeline) konstituiranih i upućenih na prevladavanje neprilika i povremenih zapreka i na uporno održavanje rođenjem (generativno) namijenjena načina postojanja. Sve to udešavanje obilježava se kao »volja k obliku«, razumijevajući pod tim djelovanje, koje ne mijenjajući sumu energija dirigira djelovanje fizičkih energija, čim je ujedno kazano, da je odnos živototvorne funkcije prema fizičkoj stvarnosti kao svojem materijalu dinamičan: život je u biti svojoj naprezanje, zalaganje, borba za provedbu i održanje izvjesnoga »organičkoga plana«. Taj značaj organske proizvodnje govori za osebitost *biologijske determinacije* kao i za nemogućnost, da se ona svede na fizičku zakonitost, gdje između života i fizičke sile postoji upravo antagonizam: vitalno zbivanje pretpostavlja, da svrhovito-cjelinske direktive zadobivaju vlast nad djelovanjem fizičko-kemijskih faktora (život je, po K. Joëlsu, uvijek »ustajanje od mrtvih«), dok se naprotiv, kad upravna sila popusti, i »volja k obliku« klone, te prirodna zakonitost sama stane na snagu, organizatorni proces zaustavlja, sprečava, prema prilikama i onemogućuje — život stradava i prestaje.

I psihologija je s vremenom prevladala mehaničku predodžbu, koja je pod imenom asocijativne teorije duševni život predstavljala kao gibanje psihičkih »atoma« (elementarnih svijesnih sadržaja, osjeta odnosno predočaba), njihovo slaganje i razlaganje svodila na »dodir« u svijesti i u razvijanju psihičkih tvorevina vidjela samo kompliciranije udružbe (asocijacije). U napretku psihologijske spoznaje pokazalo se, kako jednostavna shema predodžbene mehanike nedostaje ni za tumačenje predodžbenih spojeva, a kamo li za shvaćanje viših duševnih radnja, mišljenja i htijenja, ujedno se sve više isticao posebni značaj svijesnih veza i odnosa. Novi faktori (kvalitet cjeline, konstelacija, predodžba reda ili smjera, determinativne tendencije, aperceptivni momenti i dr.) ukazivali su se potrebnima, da se objasni doživljajna zazbiljnost, štono se nadaje ne samo kao organički udešaj nego kao funkcionalno jedinstvo dinamički sačinjavano oko središta »ja«, u kvalitativnim efektima, u kojima se očituje sve veća aktivna sposobnost, mogućnost samoodređivanja i stvaralačko napredovanje (»porast psihičke energije«, po Wundtu). Pod utjecajem prirodoznanstvenoga duha održava se ideja »prirodne povijesti duše« kao prikaza svijesnih procesa u njihovoj međusobnoj ovisnosti. Činjenica, da su doživljaji u neposrednoj datosti svojoj samo subjektu pristupni i donekle upravo neizrecivi i neopisivi, a i samopromatranje kao glavni izvor psihologijskih, riječima izraženih duševnih podataka nedostatan, da se na njem osnuju općenita zakonska (stalna i nužna) određenja unutrašnjega zbivanja, nuka psihologiju, da se posluži metodama istraživanja upotrebljavanih na području izvanjske prirode (eksperimentom, statistikom, matematičkim obrađivanjem i formuliranjem), ali svrha je svih tih metoda, pretpostavljajući, da su prilagođene osebitosti unutrašnjega iskustva, da posluže analizi svijesnih procesa i utvrđivanju njihovih uzročnih veza. Slično se ima shvatiti uloga fiziologije u psihologiji kao sredstvo, da se duševna zazbiljnost iz čisto subjektivne doživljajne nazočnosti (»prisebnosti«) prevede u predmet znanja i na put objektivna prikazivanja. Već u običnom životu služe stanja i promjene u tijelu i izražajne kretnje, osobito govor kao znaci unutrašnjega zbivanja, koji se i »razumijevaju« tako, da se u odnosu na vlastiti subjekt razrješavaju u svijesna određenja. Znanstveno izgrađena fiziologija ima da nastavljajući i usavršavajući tu upotrebu pomogne analizu i obilježavanje duševnih procesa. Očito i eksperimenat i fiziologija u službi spoznavanja duševnoga života moraju biti »psihologijski«, to će reći, da moraju biti na ruku zanimanju psihologije, poslužiti psihologijskom objašnjavanju unutrašnjih pojava (a ne možda mjesto njega pružiti fiziologijska tumačenja) i utvr-

điivanju zakonitih vezâ i odnosâ unutrašnjega zbivanja. Samo ispravna primjena njihova vodi k pravom značenju *psihologijskoga determinizma*. Držeći u vidu osebitost psihičkoga zbivanja moguće je uvažiti fizičke uvjete i biologijsku podlogu, a ne zapasti u materijalističko shvaćanje, kojemu je duševni život proizvod tvari i psihologija dio fiziologije, ni u naturalističke nazore, koji taj život svode na utjecaj izvanjskih odnosno tjelesnih faktora (u jednostranom isticanju prirodne okoline, rasne dispozicije, ekonomske strukture, socijalno-biologijske uvjetovanosti i sl.), u dinamičkom pak odnosu s prirodnim uvjetima data je mogućnost njihovu iskorišćavanju za razvijanje svijesnih značenja, što se ukazuju kao »zauzeta stajališta ocjenjujućega subjekta«, koja se u »neiscrpivom sveđer novom stvaranju sve više povisuju u vrijednosti«. Kvalitativna proizvodnja i porast vrijednosti osnovne su (po Wundtu) značajke svijesne djelatnosti.

S psihologijskim d. čini se, da se dade spojiti misao o slobodi volje, ne doduše kao nezavisnost od motiva u smislu načela »indiferencije«, prema kojem na odluku volje ne utječu motivi, nego kao mogućnost, da se htijenje otme navali časa i u širem vidu »logičke sinteze«, ili »unutrašnje koncepcije« odredi svijesno djelovanje. Životno iskustvo »pamćenje« prošlosti, interesi, ideje, jednom riječi čitavo biće sa svojom ličnom strukturom učestvuje na odlukama subjekta »ja«. I što su one više iz cjeline duševnosti stvorene, to više imaju značaj slobodna htijenja. Određivanje iz vlastitoga »ja« naziva se »*autodeterminizam*«. Prigovori, koji se d. postavljaju s obzirom na moralne zahtjeve, tiču se zapravo samo naturalističke predodžbe, prema kojoj motivi stoje kao određeni faktori prema volji, te se ova mora prikloniti jačoj sili, dok indeterminizam ne prevladavajući tu predodžbu misli izbjeći prisilju tako, da određenje volje stavlja u slobodnu odluku za bilo koji motiv. Psihologijski d. uzima, da motivi dobivaju snagu u aktualno-dinamičkoj sabranosti duševnoj, koja pored časovite situacije uključuje ne samo logičke (racionalne) momente nego i »glas savjesti« kao i druge, druževne i »kulturne obzire« koji daju vrijednost htijenju i djelovanju i u ličnom zalaganju (»samoodređenju«) utvrđuju mjeru slobode. Pojam slobode kao izražaj smisleno-vrijednosne lične strukture na osnovi psihologijskoga d. zastupaju vrlo mnogi mislioci, na pr. J. St. Mill, V. Cousin, P. Janet, Fr. Brentano, W. Wundt, Th. Lipps, Fr. Paulsen, W. Jerusalem, A. Fouillée i drugi; u nas ga zastupa A. Bazala (u raspravi »O slobodi volje«. Kolo Mat. Hrv. Knj. VI. 1910).

Protivnici toga d. i zastupnici indeterminizma kao slobodne odluke u *indiferentnosti* motiva ponajviše su predstavnici neoskolastičke filozofije (→ sloboda volje). A. B-a.

DE TITTA, Cesare, ✳ S. Eusanio del Sangro (Abruzzi) 27. I. 1862, † 1933, talijanski filolog i regionalni pjesnik. Najizvornije radove svoje pjesničke duše dao je stvarajući u dijalektu iz Abruzza, svog rodnog kraja, kojega je folklor iskoristio i zaodjenuo dubokom, pobožnom sjetom.

BIBL.: Pjesme: *Canzoni abruzzesi*, Lanciano 1919; *Nuove canzoni abruzzesi*, ib. 1923; *Gente d'Abruzzo*, Firenza 1923; *Terra d'oro*, Lanciano 1925. — Kazališna djela: *A la Fonte*, *Le Suncòrdie*, Lanciano 1920; *Teatro*, 2 sv., ib. 1924. Preveo je na dijalekt i D'Annunzijevu dramu *La Figlia di Jorio*. Svojim savršenim *Carmina* (Lanciano 1922) kao i latinskim prijevodom D'Annunzijevih *Rimskih elegija* stekao je glas vrsnog humaniste.

LIT.: P. d'Ardes, *C. D. T. poeta e umanista*, Napulj 1933; R. Tosto, *La poesia di C. D. T.*, Lanciano 1938. E. F. S.

DETONI, Marijan, ✳ Križevci 1910, hrvatski slikar i grafičar. Učio je slikarstvo na zagrebačkoj Umjetničkoj akademiji, a nastavio u Parizu. Zatim je bio nastavnik crtanja na gimnaziji u Karlovcu. Priređivao je samostalne izložbe i sudjelovao na skupnim izložbama posebno s grupom Zagrebačkh umjetnika u Zagrebu, Parizu, Beogradu i Ljubljani. Izdao je dvije mape linoreza: *Cigla* (1932) i *Ljudi sa Seine* (1934). Premda se D. djelomično izražava i u slikarstvu, primarno je ipak grafičar. Nastoji izraziti neposrednu stvarnost, život i običaje ljudi grada i sela, velikih i malih. Uz slike i grafiku t. zv. »socijalnog« smjera, radio je mnogo i na krajolicima, od kojih su naročito dobri oni iz okoline Karlovca. V. M.

DETONIRANJE (po lat.), postepeno snizivanje tona, obično je posljedak prirođene tromosti grla, osobito kod zbornog pjevanja a cappella: pjevački zbor završi često niže nego je započeo, i to zbog popuštanja snage, kao i zbog nedovoljne pažnje. Sasvim se rijetko događa, da pjevački zbor za izvedbe počne intonaciju povisivati, obično zbog namjernog isticanja u predavanju istaknutih pojedinaca u pjevačkom zboru. B. Š.



MARIJAN DETONI, Klanje

DÉTOURNEMENT DE POUVOIR (»izvraćanje«, dakle »kriva upotreba vlasti«), pojam, koji se razvio u francuskom pozitivnom pravu samom praksom državnog vijeća, a tvori jedan od slučajeva poništavanja akata upravne vlasti zbog nezakonitosti. Slično poništavanje postoji i u drugim zemljama, iako pod drugim nazivima, a obično i u slabijem obliku. »Detourner« je u tome, što je upravni organ skrenuo od onoga cilja, kome je zakonito trebao služiti, odnosno od one svrhe, za kojom je trebao ići.

Akt je upravne vlasti ovdje nezakonit samo zbog nezakonitog motiva, inače bi bio posve pravilan. Klasičan primjer potječe još iz g. 1875 (Laumonnier-Carriol). Tvornica žigica propustila je obnoviti svoju autorizaciju. Pošto je Francuska uvela monopol žigica, ministar financija — da prištedi trošak izvlazbe tvornica žigica — pozvao je prefekte da krepošću svoje redarstvene vlasti zatvore one neautorizirane tvornice, koje su otklonile odštetu ponuđenu od države. U konkretnom slučaju drž. vijeće uvažilo je upravnosudsku tužbu, jer se redarstvena vlast nije vršila u zaštitu onih interesa, zbog kojih postoji, nego u financijalnom interesu države. Strogo formalno uzeto, akt bi doduše imao zakonsko pokriće, jer je odnosna tvornica propustila obnoviti svoje autoriziranje, ali mu je nezakonit motiv, pa je zbog toga i sam akt nezakonit.

Bitno je pri tome načinu poništavanja, da se ispituje subjektivni motiv, kojim se vodio dotični organ. Akt nije nezakonit samo onda, kad upravni organ uopće ne ide za kojom svrhom javne službe (već na pr. za nekim svojim osobnim ili stranačkim ciljem), nego i onda, kad on ide doduše za nekom svrhom javne službe, ali tuđom svrsi, koju je zakon za taj slučaj imao u vidu. Upravni organ, po tom shvaćanju, ne može ići za kojim god javnim probitkom, već samo za onim, koji mu je stavljen u brigu prema namisli objektivnog prava. No treba naglasiti, da francusko državno vijeće djeluje ovdje s mnogo takta i ne ide predaleko u ispitivanju nutarnjih motiva i ciljeva. Tim se načinom upravna djelatnost strogo veže s određenom zakonskom svrhom, a s pomoću ispitivanja zakonske svrhe dobiva upravnosudska kontrola jako sredstvo u borbi protiv samovolje upravnih organa. Što je veće, šire i neodređenije ovlaštenje upravnog organa, to je i važnije ovo ograničenje. D. d. p. je od najvećega praktičnog značenja pri vršenju slobodne (diskrecione) ocjene, ali nije ograničen samo na te slučajeve.

Iako je osnovna misao d. d. p. najviše primijenjena pri upravnosudskoj tužbi, ona ima mnogo šire, općepravno značenje kao vrsta zloupotrebe ovlaštenja, pa se primijenjuje također izvan upravnosudske kontrole. U francuskoj pravnoj literaturi čak se dokazuje, da je francuska kasacija prije došla do pojma d. d. p. nego drž. vijeće, samo što taj pojam nije dalje razvila i razradila.

LIT.: I. Krbek, *Diskreciona ocjena*, Zagreb 1937. I. K.

DETRITUS (lat. detritus »odbrušen«) sačinjavaju najfinije kamene čestice, što ih nose tekuće vode i taložе kao riječni mulj. U širem smislu smatraju detritusom riječni šljunak, pijesak i mulj. Atolski d. je koraljni pijesak i mulj uza strme obale atola i koraljnih grebena. Taloži se u obliku podmorskih točila. J. P-k.

D. tvore i mrvice organskog truleža, sitniš, u koji se u vodi raspada staničje uginulih biljaka i životinja, pa izmetine životinja. Vrlo je važna hrana za mnoge vodene, osobito morske životinje, koje su se pričvrstile na dnu ili koje su slabo pokretne, pa sve takve životinje, što se hrane detritusom, imaju posebne prilagodbe za prikupljanje te hrane, na pr. spužve, školjkaši, raci vitičari, mnogi crvi, četinjaši, plaštenjaci i t. d. D. je jedina izvorna hrana za životinje, koje žive u mračnim dubljinama, u kojima se ne može stvarati nikakva organska hrana, pa se mogu hraniti samo onim, što se spušta iz gornjih rasvijetljenih dijelova. D. se slaže i na morskom dnu, pa radi toga mnoge životinje gutaju i mulj, jer i u njemu ima organske hrane. N. F-k.

D. u medicini je proizvod raspada tkivnih stanica kao posljedica degeneracije i nekroze stanica. Od tkivnih stanica preostaje mrtva tvar, u kojoj ne raspoznajemo nikakve tkivne ili stanične strukture. Z. K.

DETROIT (franc. détroit »tjesnac«), 1. rijeka *D. River*, odvirak jezera St. Clair u Erie jezero. Rijeka je duga 35 km, čini granicu između USA (savezna država Michigan) i Kanade. Plovna je i za najveće parobrode. 2. Jedan od najvećih i najvažnijih gradova u USA. Leži na mjestu, gdje rijeka D. otječe iz jezera St. Clair. Kraj je nizak i ima oštru kontinentalnu klimu; zime su hladne (siječanj —4°,4), a ljeta topla (srpanj 22°,2), tako da je velika razlika (26°,6) između najhladnijeg i najtoplijeg mjeseca. Oborine (817 mm) približno su podjednako raspoređene u toku godine. Grad ima veoma povoljan prometno-gospodarski položaj, jer leži na tjesnacu između jezerâ, kojih je okolica bogata rudama, drvom i poljodjelskim proizvodima. U taj su kraj došli 1648 Francuzi i cijeneći stratešku važnost tjesnaca sagradili 1701 na njem tvrđavu Fort Pontchartrain. G. 1760 pripala je tvrđava Englezima, ali je mjesto i dalje do američkog ustanka ostalo neznatno. U toku ustanka bila je tvrđava uporište engleskih četa, koje su je 1796 prepustile Amerikancima. Požar je 1805 potpuno uništio staro naselje, ali se na garištu brzo počeo razvijati grad posebnog tipa i neobičnog poleta. U početku središte područja, postaje D. 1824 grad (city), zatim glavni grad savezne države 1837—47, kad se vlada iz toga bučnog mjesta preselila u mirniji Lansing.

D. osniva svoj napredak na velikom rudnom bogatstvu poljodjelskim (žita) i šumskim (drvo) proizvodima kao i lakom prijevozu jezerima. Mogućnost pristupa oceanskih brodova kroz sedam mjeseci, kad jezero nije zaleđeno, i lak prijelaz na kanadsku stranu daljne su prednosti D-a pred drugim gradovima na velikim jezerima. Uređenjem luke i izgradnjom brojnih željezničkih i cestovnih veza postaje D. u toku posljednjih 70 godina prvorazredno prometno središte, što je pogodovalo razvoju industrije, koja je temelj današnjeg napretka i značenja grada. Industrija je raznovrsna (proizvodnja različne metalne robe, strojeva i vagona, šećera, sode, mlinarstvo, preradba drveta i dr.), ali se prije svega ističe velika proizvodnja automobila (Ford, Cadillac, Packard, General Motors i dr.), u kojoj D. zauzima prvo mjesto na svijetu. Gospodarskim razvojem i uređenjem prometnih veza razvio se D. i u veliko trgovačko središte.

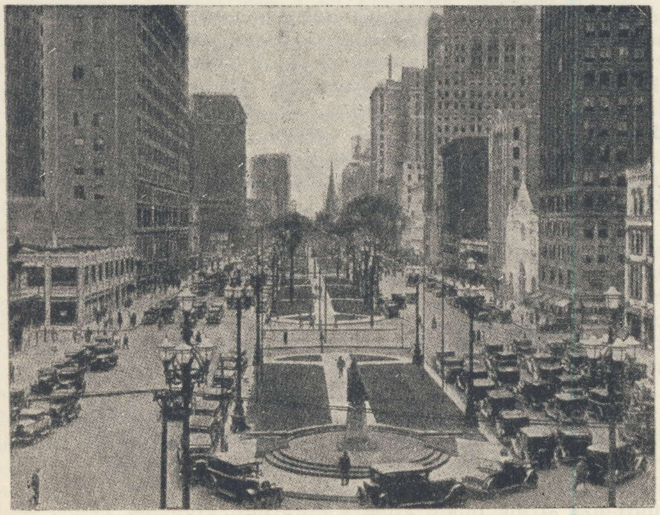
U vezi je s općim razvojem i naglo povećavanje stanovništva, neobično čak i za američke prilike. Još 1820 ima D. samo 1422 stan., g. 1850 tek 21.019, g. 1880 već 116.340, a od tada se povećavanje tako ubrzava, da 1890 ima 205.876 stan., 1900 g. 285.704 stan., 1910 g. 465.766, idućih deset godina (do 1920), uslijed velikog razvoja industrije za prvoga svjetskog rata, porastao je broj stanovnika za 113.3%, t. j. na 993.678 stan.; g. 1930 ima D. već 1,568.662 stan.

D. je grad izrazito američkog izgleda sa širokim i pravilnim ulicama, koje se sijeku pod pravim kutom. Nema izrazitog središta, jedino se velik broj ulica zrakasto skuplja prema velikom cirkusu. Ukras su grada lijepo uređeni perivoji, koji zauzimaju velike prostore. Najpoznatiji je Belle Isle Park (707 ha) na istoimenom otoku. I tvornice se ističu prostranošću i veličinom zgrada. Dok u poslovnom dijelu strše visoki neboderi, u stambenim predgrađima prevladavaju male kuće s vrtovima, tako da D. zahvata golem prostor od gotovo 400 km², zbog čega je promet u gradskim ulicama neobično živ. Razvoj grada Windsora na suprotnoj obali rijeke i jačanje trgovačkih veza s Kanadom zahtijevali su uređenje prometnih veza između unijske i kanadske obale. Preko rijeke je podignut lijep lančani most »The Ambasador Bridge«, a ispod rijeke su prokopani tuneli za željeznicu i automobilske veze (»Detroit-Canada Vehicular Tunel«). D. ima i velike kulturne ustanove, smještene u raskošnim i najsuvremenijim zgradama. Posebno se ističu bogate knjižnice i umjetničke galerije, poznati umjetnički zavod i druge škole. Na svima ovim ustanovama odrazuje se bogatstvo velikoga i naprednog grada. J. R-ć.

Hrvatska naseobina u D-u broji gotovo 7.000 stanovnika, koji najvećim dijelom potječu iz gornje Hrvatske. Bave se obrtima, ali još više rade u Fordovim tvornicama. Društveni život je vrlo razvijen. U mjestu ima oko 40 hrvatskih javnih ustanova i društava. M. B.

DETTMANN, Ludwig, ✳ Adelbyc kod Flensburga 25. VII. 1865, njemački slikar. Učitelji su mu Eugen Bracht i Franz Skarbina, a utječu na nj i Menzel, Liebermann i francuski impresionisti, pa je uskoro postao jedan od glavnih impresionističkih slikara u Njemačkoj, koji su u akvarelu obrađivali krajobraz. Od 1890 priklonio se pretežno monumentalnom zidnom slikanju povijesno-vjerskih sadržaja, a da se ipak nije odrekao dugogodišnjeg proučavanja prirode (obale Istočnoga mora) i impresionističke tehnike. Istom pred prvi svjetski rat (u kojem je sudjelovao kao ratni slikar) oduševljava se za linearni način slikanja; od 1900—17 bio je upravitelj umjetničke akademije u Königsbergu, a iza toga živi u Berlinu.

Djela iz njegova glavnog razdoblja stvaranja jesu: *Blagdansko predvečerje* (Magdeburg), triptisi *Njemačka narodna pjesma* i *Proljeće života* (1904), zatim čitav niz vjerskih slika, od kojih su *Izgubljeni sin* (1890) i triptisi



DETROIT, Pogled s Michigan Avenue na Boulevard Washington



DETROIT, Pogled iz zraka na središte grada



LUDWIG DETTMANN, Tržište riba u Altoni

Prvi grijeh (1892) i *Kristovo rođenje* (1893, Mleci, Moderna galerija) izazvale mnogo rasprave zbog prenošenja biblijske građe u sadašnjicu; napokon su značajne i njegove zidne slike za viječnicu u Altoni (1898) i za tehničku visoku školu u Danzigu (1905—6). Nova nastojanja u zadnjem razdoblju njegova umjetničkoga djelovanja očituju slikarije na fasadi zgrade umjetničke akademije u Königsbergu (1913). F. C.

DEUBEL, Léon, ✻ Belfort 22. III. 1879, † utopio se u Marni 12. VI. 1913, francuski pjesnik. Isprva je bio korepetitor u koležima, a 1900 se nastanio u Parizu i posvetio književnosti. Napisao je: *La Chanson balbutiante* (1899), *Le Chant des Routes et des Déroutes* (1901), *A la gloire de Paul Verlaine* (1902), *Sonnets intérieurs* (1903), *Sonnets d'Italie* (1904), *Ailleurs,* (1912) i t. d. Pjesništvo mu je bila strast, od koje je izgarao. Žrtva je nepopravljiva nesklada između ideala i zbilje. D. zauzima posebno mjesto među »poètes maudits« i završava život samoubojstvom.

PREV.: Domjanić je preveo *Bijedu* (Détresse) u Hrv. Prosvjeti, 1928. P. Cl.

DEUKALION, prema grčkoj priči o općem potopu sin Prometeja i Klimene, muž Pire, kćeri Epimeteja i Pandore, mitski praotac Helene. Kada je Zeus zbog ljudskih opačina odlučio ljudski rod uništiti poplavom, D. je na savjet Prometejev sagradio veliki kovčeg (*λάρναξ*). Devet dana i devet noći nosili su ga u tom kovčegu valovi, koji su pokrili čitavu Zemlju, dok nije pristao na Parnasu (ili na Otrisu) i tako izbjegao propasti. Tu je prinio žrtvu zahvalnicu Zeusu, zaštitniku bjegunaca (*Φύξιος*). Zeus mu je poslao Herma i dopustio mu, da izrekne jednu želju. D. je bio žalostan, što su od čitavog ljudskog roda ostali samo on i njegova žena, pa je zaželio, da se svijet opet napuni ljudima. Odgovor proročišta je glasio, neka on i žena mu zastru glave i neka preko glave bacaju kosti »velike majke«. Oni shvate, da je velika majka Zemlja, a kosti da znače kamenje u utrobi Zemlje, i stanu bacati kamenje preko glave. Kamenje, koje je bacio D., pretvorilo se u muževe, a koje je bacila Pira, pretvorilo se u žene. Kasnije se D. nastanio u Tesaliji i tamo rodio Helena, praoca svih Helena. — Priču su uz ostale obradili Apolodor (I. 7. 2. i dr.) i Ovidije (Met. I. 260—415). Z. D.

DEUS EX MACHINA (grč. *θεὸς ἀπὸ μηχανῆς* »bog sa stroja«) je poslovični izraz, koji obilježuje posredovanje kojega boga ili heroja u staroj tragediji u slučaju, kad je zaplet tako zamršen, te se prirodnim putem gotovo ne može riješiti. Aristotel u svojoj Poetici kaže: »Jasno je dakle, da treba da se i raspleti priča događaju iz same priče, *a ne strojem* (*ἀπὸ μηχανῆς*)... Strojem se treba služiti za zgode izvan drame: ili što se dogodilo prije, a čovjek ne može znati, ili što će se dogoditi kasnije, pa treba da se naprijed kaže i objavi, jer bogovima dajemo, da sve vide«. Tim strojem često se služio Euripid u raspletanju radnje svojih drama. Poluks iz Naukrate u svom djelu *Ὀνομαστικόν* kaže, da je taj stroj visio iz visine na konopima, pa se stoga činilo, da bogovi i heroji vise u zraku. Neki drže (Reisch), da je to bila greda, na kojoj je bog visio. Danas taj izraz znači svako neočekivano rješenje zamršenog slučaja. Z. D.

DEUS RAMOS, João de, ✻ Messines (Algarve) 1830, † Lisabon 1896, najveći portugalski pjesnik svoga vremena. Upisao se na pravo u Coimbri, ali se uskoro sasvim posvetio književnosti. G. 1862 prešao u Beju, gdje je izdavao listove O Bejense i Folha do Sul. Bio je izabran za zastupnika liberalne stranke, ali je bio potpuno nezavisan, kako dokazuje jetka satira njegovih *Eleiçoes,* te se ubrzo odrekao mandata. G. 1868 sabrao je prijatelj mu J. A. Garcia Blanco njegove pjesme *Flores do campo,* a 1876 izišla mu je najbolja zbirka *Ramo de flores. Folhas soltas* (1876) su stihovi sjajno izrađeni, vanredno istančani. Zatim se nekoliko godina — na štetu portugalske književnosti — bavio odgojnim pitanjima, kojima je namijenio više publikacija bez književne vrijednosti. *Loas á Virgem* (1878) i *Proverbios de Salomão* znače povratak iskrenom vjerovanju u posljednjem razdoblju pjesnikova života. Uz Camõesa, a pogotovu Ganetta, D. je najčitaniji i najomiljeliji portugalski pjesnik, i ako se on sam najmanje brinuo za javno mišljenje i svoju slavu. Premda nije pjevao izričito rodoljubne pjesme, opće ga mišljenje s pravom veže uz ime pjesnika »Lusiada«, jer je slavio idealnu ljubav i život, a da nije nikad izgubio smisao za konkretno čovještvo.

BIBL.: *Campo de Flores, poesias liricas Completas* (izd. T. Broga), Lisabon 1896; *Livro de Amor de J. de D.* (izd. A. Lopes Viera), Lisabon 1930. Lj. M.

DEUSSEN, Paul, ✻ Oberdreis 7. I. 1845, † Kiel 6. VII. 1919, njemački filozof; profesor u Berlinu i Kielu. Sljedbenik Schopenhauerov. Osnivač »Društva za proučavanje Schopenhauerove filozofije«. Izdavač sveukupnih djela Schopenhauerovih i njegove rukopisne ostavštine (sveučilišna predavanja). Kao i njegov učitelj cijeni on indijsku filozofijsku misao. Prebiva stanovito vrijeme u Indiji, da bi na izvoru upoznao stil indijskoga umovanja i njegove različite pravce. Prevodi iz indijske filozofijske i religijske literature i prikazuje ju u mnogim svojim radovima. U povijesnom djelu *Allgemeine Geschichte der Philosophie* (u 2 dijela), koje svršava sa Schopenhauerovom filozofijom, prvi dio (1894—96) posvećen je iscrpljivom prikazu indijske filozofije (Veda, Upanišad, Vedanta). — Znatniji radovi: *Elemente der Metaphysik* (1877); *Kategorischer Imperativ* (1891); *System des Vedanta* (1883); *Vedanta, Platon und Kant* (1917). S. P-i.

DEUTERAGONIST → **Protagonist.**

DEUTERIJ, teški vodik → **Vodik.**

DEUTERONOMION (grč. »drugi ili ponovljeni zakonik«), ime pete knjige Mojsijeve, nazvane tako prema grčkom prijevodu LXX (Septuaginte). Sadržava posljednje Mojsijeve govore narodu izraelskom, izrečene u pokrajini Moapskoj prije svršetka njegova djelovanja i smrti. Tu se ponovno naglašava potreba vjernosti Bogu i vršenja različitih propisa zakona Božjega, danog na Sinaju; za vjerno vršenje zakona zajamčuje se narodu izraelskom za uzvrat trajna Božja zaštita i vremenito blagostanje, dok se za nevjeru i prestupanje Božjeg zakona prijeti vremenitim nesrećama, uskraćivanjem Božje pomoći i Božjim prokletstvom. Knjiga sinajskoga zakona predana je na čuvanje Levitima, a službu narodnog vođe povjerio je Mojsije pred svoju smrt Josui.

Autentičnost ove Mojsijeve knjige poriču racionalisti, osobito Wellhausen, tvrdeći, da potječe iz 7. st. pr. Kr., kad je za kralja Josije g. 621 nađena u hramu »knjiga Zakona« (IV. Kralj 22,8) i da ju je napisao svećenik Helkija, koji je učinio dobronamjernu prijearu, da kralja Josiju i narod potakne na vjerski i moralni preporod. Ali tome racionalističkom mišljenju protivi se ne samo vazdašnja židovska i kršćanska predaja nego i unutrašnji i izvanji razlozi, koji svjedoče, da ova knjiga potječe od Mojsija. Kad bi ona potjecala tek iz 7. st. pr. Kr., ne bi bilo razumljivo mjesto, gdje se govorilo o mnogobrojnim neprijateljima u zemlji Kanaanskoj, koje treba uništiti (7,17; 20,17), jer njima nije bilo više traga u 7. st. Jednako ne bi moglo biti govora o Mojsijevu blagoslovu nad 12 plemena (33,1—29), niti bi uredbe o kraljevskoj časti, sadržane u ovoj knjizi (17,14—20), bile izrečene u općenitom obliku, nego prema konkretnim prilikama 7. st. pr. Kr. Razlog, zašto je nalaz ove knjige po svećeniku Helkiji u vrijeme kralja Josije pobudio toliku pažnju, bile su jadne vjerske i moralne prilike u judejskom kraljevstvu za vrijeme kralja Manasije (693—639) i Amona (639—638), koji su odnemarili zakonito bogoslužje i odali se idolopoklonstvu, pa je tako na dugo vremena bila zametnuta zbirka svetih knjiga Mojsijeva zakona, te se nisu

čitale narodu. Ali u narodu ipak nije sasvim nestalo uspomene na knjigu Mojsijeva zakona, i kad se ponovno pronašla, narod je s velikim zanimanjem slušao njezino čitanje. Nevjerojatno je, da bi se mogla prijevarom uvesti kao nešto sasvim novo knjiga, koja sadržava tako mnogobrojne obveze vjerskih zakona, kad ne bi već odavna u narodnoj predaji bila poznata knjiga Mojsijeva zakona. U odnosu prema ostalim knjigama Mojsijevim D. sačinjava logičku dopunu, koja daje čitavom djelu zaokruženu cjelinu.

O toj knjizi pisali su tumačenja: Origen, sv. Efrem, Teodoret Cirski, sv. Ivan Hrizostom, Prokopije, Nicefor, sv. Augustin, sv. Euherije, sv. Beda, Rupertus, Bonfrerius, kard. Caetanus, Jansenius, Malvenda, Cornelius a Lapide, Menochius, Tostatus, Calmet, Lorinus; od novijih: C. Trochon, *Le Deutéronome*, Pariz 1885; Fr. Hummelauer, *Deuteronomium*, Pariz 1901; M. Sales-A. Martini, *La sacra Biblia commentata*, vol. I: *Numeri-Deuteronomio*, Turin 1921; od protestanata: Schulz, *Das Deuteronomium*, Berlin 1859; Knobel-Dillmann, *Numeri, Deuteronomium*,[2] Leipzig 1886; Schröder, *Das Deuteronomium*,[2] Bielefeld 1902; S. Oettli, *Deuteronomium*, München 1893; C. Steuernagel, *Deuteronomium Josua*, Göttingen 1900.

LIT.: S. Euringer, *Der Streit um das Deuteronomium* (Biblische Zeitfragen, IV, 1911,8); Cornely-Merk, *Introductionis in sacros Libros Compendium*, Pariz 1934. J. O.

DEUTEROSTOMIA, *drugouste*, su sve bilateralno simetrične životinje, kojima nisu od prvobitnog usnog otvora, blastopora, nastala usta (→ protostomia), nego je taj postao crijevnim otvorom, a usta su nastala kao drugi, poseban otvor. U drugoustim životinjama životinjska se je organizacija razvila do najsloženije građe, pa su one mogle izrasti i u najveće životinje. Glavno su njihovo koljeno svitkovci *(Chordata)*, a posebno se je razvilo koljeno bodljikaša i neki manji odjeli (žiroglavci, *Enteropneusta* i streličari, *Chaetognatha*). N. F-k.

DEUTINGER, Martin, ✻ Schlachtenmühle 24. III. 1815, † Bad Pfäffers 9. IX. 1864, učitelj filozofije u Freisingu i Dillingenu, ponešto pod utjecajem Schellinga i Baadera. Protivi se apsolutnom idealizmu Hegelovu, pobija materijalizam, ali se ne zadovoljava ni dualizmom A. Günthera (v.), koji, polazeći od Descartesa, ima to zajedničko s panlogizmom, da povezuje bitak i mišljenje, dok D. drži, da se oni sastaju u principu volje. Svoje nazore prikazao je u djelu *Grundlinien einer positiven Philosophie* (1843—1849), koje obuhvaća psihologiju, logiku, estetiku i etiku.

LIT.: L. Kastner, *Mart. Deutingers Leben und Schriften*, München 1875. A. B-a.

DEUTON (deuteron) je jezgra atoma teškoga vodika (deuterija). Maseni broj te čestice jest 2, te je ona približno 2 put teža od protona, jezgre običnog atoma vodikova. Deutonske se zrake mnogo upotrebljavaju pri proizvođenju umjetno radioaktivnih tvari. U prikazivanju atomskih pretvorba deuton se označuje sa *d*. St. H.

DEUTRUM, uobičajena kratica za pitanje »de eo utrum«, koje se u staromu našem parničnom postupku postavljalo svjedoku o tome, je li vidio, čuo ili na drugi koji način saznao ovo ili ono. Stranka naime, koja je htjela da dade pobočnim načinom (inquisitio collateralis), po sudskom izaslaniku, preslušati svjedoka, koji zbog bolesti ili drugoga kakvog opravdanog razloga nije mogao pristupiti k sudu, morala je u tu svrhu ishoditi sudski prinudni nalog (mandatum compulsorium) ili, ako se radilo o svjedoku neplemićkog staleža, nalog podžupanov, kojim se svjedok pozivlje, da iskaže istinu, a uz to je imala predati sudu dokazne članke (articulos probatorios), o kojima je trebalo ispitivati svjedoka. I ta su se onda pitanja zvala »deutri puncta« ili skraćeno »deutrum«. M. L-ć.

DEUTSCH, 1. Albert, ✻ Bistra kraj Zagreba 1857, † Zagreb 13. III. 1926, zagrebački knjižar i nakladnik. Od 1875 bio je pomoćnik u knjižari svoga rođaka Lavoslava Hartmana u Zagrebu. Kad je ovaj 1881 obolio, njegovu su knjižaru preuzeli pomoćnici Albert Deutsch i Stjepan Kugli, te je vode do kraja 1902, kad je D. radi bolesti istupio iz posla. D. je davao svom izdavalačkom radu hrvatsko obilježje. Pridonosio je mnogo širenju prosvjete i postao osobito popularan izdavanjem časopisa Dom i svijet. Uređivao je hrvatski dio slavenske bibliografije, koju je izdavalo društvo čeških knjižara u Pragu. Bio je vijećnik, a od 1907—1912 i podpredsjednik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu. Kad se povukao od knjižarskog posla, bavio se zastupanjem osiguravajućih društava, te je bio glavni predstavnik Commercial Uniona (London) i Baselskog osiguravajućeg društva (Basel). F. B-k.

2. Julije, ✻ Göppersdorf (Češka) 1859, † Zagreb 1922, arhitekt. Nakon duljeg rada u Parizu osnovao je 1888 u Zagrebu u zajednici s arh. Hönigsbergom arhitektonsku i građevnu tvrtku, koja je desetljećima razvijala mnogostranu djelatnost u građevnom razvitku novijeg Zagreba. Po njegovim osnovama građeni su: hotel Croatia, trgovačko-obrtnički muzej, Starčevićev dom, tvornica portl. cementa u Podsusedu i dr., a po tuđim osnovama izgradio je palače Hrv. drž. kazališta, Ravnateljstva drž. željeznica, Drž. riznice, Umjetničkog paviljona te brojne druge javne i posebničke zgrade.

LIT.: Tehnički list, g. IV., br. 11/12, Zagreb 1922.

3. Pavao, ✻ Zagreb 23. VI. 1897, arhitekt. Tehniku je svršio u Beču, od 1923 razvio s arh. A. Freudenreichom opsežnu djelatnost kao arhitekt i projektant. Osnovao je i izgradio mnoge zgrade u Zagrebu i pokrajini, a u javnim arhitektonskim natječajima stekao mnoge nagrade. Po njegovim su nacrtima izgrađeni Hrvatski dom u Karlovcu i Đakovu, pučka škola Veli Varoš u Splitu i dr. S. S. N.

DEUX-SÈVRES, département u zapadnoj Francuskoj, ponajviše na tlu stare pokrajine Poitou, zaprema površinu od 6054 km², na kojoj živi (1936) 308.841 stan., dakle samo 51 čovjek na km². Dvije trećine départementa na *S* su brežuljkaste i sastavljene od staroga kamenja, koje je nastavak gorja iz Bretagne (Hauteurs de la Gâtine 272 m), zemljište na *J* je nizina, koja se prostire ovamo iz départementa Vendée. Najveći se dio voda odlijeva u Loiru rijekom Sèvre Niortaise, po kojoj je département dobio ime. Podneblje je oceansko, blago i zimi, koja redovno prolazi bez snijega, i s obiljem kiša cijele godine. Glavno je zanimanje stanovništva poljodjelstvo, a po brežuljcima stočarstvo, koje daje odlične proizvode. Iz okolice grada Melle čuveni su konji i osobito mazge, koji se prodaju u Pirenejima i Španjolskoj. U nizini rode žitarice, naročito pšenica, raž i zob. Neznatan je veleobrt, koji počiva na poljodjelskim proizvodima. Najznatnija je tekstilna proizvodnja. Glavni je grad Niort. N. Ž.

DEV, 1. Feliks (p. Joannes Damascenus a nomine Mariae), ✻ Tržič 15. I. 1732, † Ljubljana 7. XI. 1786, slovenski književnik. Svećenik diskalceat i lektor filozofije i teologije. Prijateljevao je sa slov. preporoditeljima (Zoisov krug) i u duhu tadanjih almanaha izdao prvi slovenski pjesnički almanah *Skup spravlanje Krajnskeh Pissanec Od Lepeh Umetnosti* (1779). G. 1780 izašla je druga, 1781 treća knjiga, a četvrta je ostala u rukopisu. U »Pisanicama« sudjelovali su o. M. Pohlin, V. Vodnik (pjesma »Zadovoljni Kranjc«), Mihelič i drugi, a najviše je dao Dev sam. Osim izvornih ima i prerađenih i prevedenih pjesama. Između ostaloga tu se nalazi libreto opere *Belin* (po Metastasiju) i prijevod pjesme *Dvuboj* iz Priričnika P. R. Vitezovića. U jeziku i pravopisu »Pisanice« slijede M. Pohlina (gramatika 1768), a versifikacija je dosta neokretna. »Pisanice« dokazuju, da se u drugoj polovici 18. st. osjetila potreba svjetovne poezije i dramatike za Slovence, a Devova je zasluga, da je sa svojim suradnicima htio toj potrebi udovoljiti. J. G-č.

2. Oskar, ✻ Planina na Notranjskem 2. XII. 1868, † Maribor 2. VIII. 1932, slovenski skladatelj. Glazbu je učio u školi ljubljanske Glazbene matice i u crkvenoglazbenoj školi Ambrosiusvereina u Beču, gdje je svršio i pravo. Kao sudac službovao je po različitim slovenskim krajevima i konačno bio sudski savjetnik u Mariboru.

U čitaoničko-romantičkom smjeru skladao je prije svega zborove i sola, i to većinom po narodnim motivima. Po strukturi njegove su skladbe priproste, a sadržajno razmahane, vesele i osobito se doimlju. Bio je revan sakupljač i harmonizator slovenskih narodnih napjeva. Za svoga službovanja radio je kao zborovođa, a na koncu u mariborskoj Glazbenoj matici, koju je osnovao (1919) i isprva joj bio i predsjednik. D. C.

DÉVAI BIRÓ, Mátyás, ✻ Déva(?) oko 1500, † Debrecin 1547, odvjetak mađarske plemićke porodice, gorljiv apostol reformacije. G. 1522 bio je đak Vinsheima i Grinaeusa u Budimu. Učio je na sveučilištu u Krakovu, 1529 odlazi u Wittenberg, gdje pada pod utjecaj Luthera i pristaje uz reformaciju. Vrativši se u domovinu kao svećenik počne širiti evangeličku vjeroispovijest. G. 1537 opet odlazi u Wittenberg, a zatim i Švicarsku. Upoznaje se s Kalvinovom naukom te počne propovijedati kalvinizam, kad se je vratio kući. G. 1544 postaje u Debrecinu ref. prezbiterom, ali je širio helvetsku vjeroispovijest, zbog čega ga vjernici tuže Lutheru. Napisao je više duhovnih pjesama i priručnik za nauk vjere. Izdao je *Disputatio de statu in quo sunt beatorum animae post hanc vitam ante ultimi judicii*

diem (Budim 1531), *De praecipuis articulis christianae doctrinae* (Budim 1531), *Expositio examinis*, i *Apologia quarundam propositionum* (obje u Sárváru 1535). Na madžarskom jeziku napisao je *Odu*, u kojoj je opjevao svoju vjeroispovijest. M. N.

DE VALERA, Eamon, ✻ New York 14. X. 1882, irski političar. Rođen je od oca Španjolca i majke Irkinje, a odgojen u Irskoj, gdje je u Dublinu svršio katoličko sveučilište. Sudjelovao je u pokretu irskih dobrovoljaca 1913 i u ustanku na Uskrs 1916; osuđen na smrt pomilovan je i pušten nakon opće amnestije 15. VII. 1917. Istog mjeseca izabran je zastupnikom u brit. parlament. On je tada predsjednik revolucionarne organizacije *Sinn Fein;* kao narod. zastupnik nije htio položiti prisegu i ustegnuo se od rada u parlamentu. Revolucionarni irski sabor (Dail) izabere ga predsjednikom republike (siječanj 1918). U svibnju 1918 bi uhićen, ali mu 1919 uspije pobjeći u USA. Kad je 1921 došlo do primirja u irsko-engleskom ratu, sudjelovao je u pregovorima s Englezima, ali mirovni ugovor od 6. XII. 1922 nije priznao protiveći se prisegi vjernosti kralju. Kad je Dail ipak ratificirao mirovni ugovor (6. I. 1922), D. V. odstupi s predsjedništva i vrati se revolucionarnoj borbi. U ožujku 1923 napusti doduše borbu, ali skloni svoje pristaše, da ne sudjeluju u radu Daila. U kolovozu 1923 bude uhićen, u srpnju 1924 ponovno pušten vrati se na vodstvo Sinn-Feina kao stranke, koja bojkotira irski sabor. G. 1926 dođe do raskola u stranci; iduće godine D. V. sudjeluje na izborima s novom strankom *(Fianna Fail)* te u kolovozu 1928 ulazi u sabor sa 44 zastupnika i polaže prisegu vjernosti kralju objašnjujući je kao »praznu političku formulu«. Njegova borba protiv Cosgrave-a u parlamentu 1930 nije odmah uspjela, jer je sabor ponovno dao Cosgrave-u sastav vlade. Nakon izbora u ožujku 1932 D. V. postane ministar predsjednik slobodne države Irske i obustavi isplatu anuiteta za otkup zemlje bivših engleskih veleposjednika u Irskoj. U svibnju 1933 prihvati parlament njegov prijedlog o ukidanju zakletve brit. kralju. Predložio je zatim promjenu ustava, prihvaćenu plebiscitarnim izborima 1. VII. 1937, kojom je ukinuto mjesto generalnog guvernera kao predstavnika krune, a osnovan položaj vlastitog državnog glavara. Pošto je D. V. na istim izborima ponovno izabran ministrom predsjednikom, poveo je pregovore s Engleskom o spornim trgovačkim, financijskim i vojničkim pitanjima i potpisao s njome sporazum u Londonu 25. IV. 1938. U smislu novog ustava izabran je 4. V. 1938 predsjednikom republike Douglas Hyde, nakon čega je došlo do novih izbora (14. VI. 1938), iz kojih je De Valerina stranka izašla ojačana (od 66 mandata na 77). Na izborima 24. VI. 1943 D. V. je osobno ponovno izabran u parlament, ali mu je stranka izgubila apsolutnu većinu zadržavši od 138 mjesta 67. Uza sve to je parlament sa 67 : 37 glasova ponovno izabrao D. V. predsjednikom vlade. J. N.



EAMON DE VALERA

DEVALVACIJA, postupak države, kojim se snizuje međunarodni tečaj vlastite valute. Kod zlatne valute to znači smanjenje količine zlata, koju sadržava novčana jedinica, odnosno odgovarajući porast cijene zlata, izražene u jedinicama te valute. Novi tečaj valute može se utvrditi na više načina. 1. Valuta se odmah ponovo veže na zlato uz niži paritet. Češće se novi zlatni paritet i ne određuje točno, već samo njegove donje ili gornje granice. Novi paritet može se također odrediti tek nakon nekog vremena, a do tada se tečaj prepušta utjecaju tržišta. 2. Kao mjerilo nove vrijednosti uzima se neka svjetska valuta. Mjerilo onda više nije zlato, već tečaj vodeće valute. 3. Novi se paritet uopće ne određuje, već se tečaj kroz dulje vrijeme načelno prepušta utjecaju slobodnog tržišta (sustav neutvrđene valute). To ipak ne priječi, da tečaj ostane de facto stalan, isto kao što određena stabilizacija sama po sebi još ne isključuje dalji pad i ponovnu d-u. I kod neutvrđene valute tečaj nije posve prepušten tržištu, nego država može njime nevidljivo ravnati pomoću valutnog fonda.

Od d-e se razlikuje slabost valute, koja se odrazuje u stvarnom, ali po državi neodobrenom padu tečaja. To je *disagio* prema zlatnom paritetu ili *deprecijacija.* Dugotrajni i sve veći disagio obično je predznak d-e.

Najvažniji primjeri d-e padaju u 4. desetljeće 20. st. Vel. Britanija je u rujnu 1931 razriješila notnu banku dužnosti prodaje zlata. Iza te odluke funta je do konca 1931 pala za 30%, a u toku slijedećih 5 godina postepeno za daljih 10%. Slijedi razdoblje de facto stabilizacije, sve dok nije u drugoj polovini 1938 zbog političke nesigurnosti započeo sve veći bijeg kapitala iz Engleske. Valutni je fond posredovao uz goleme gubitke (do konca 1938 valjda preko 300 milijuna funti), no ipak nije spriječio pad funte prema dolaru od 4,95 ljeti 1938 na 4,00 neposredno prije rata u rujnu 1939. U travnju 1933 izvedena je d. dolara, ali mu je tečaj utvrđen tek u siječnju 1934 određenjem prodajne cijene unce finog zlata na 35 dolara (umjesto prijašnjih 20,65). Belgija je u ožujku 1935 odredila sadržaj belge s 0,15 gr. zlata prema prijašnjih 0,209 gr. Koncem rujna 1936 došla je povijesna d. u zemljama »zlatnog bloka«, kojemu su kao posljednje pripadale još Francuska, Švicarska i Nizozemska. Kod Švicarske i Nizozemske bila je d. jednokratna mjera, a stopa d-e iznosila je 30% (granica zlatnog pariteta franka između 0,215 i 0,19 gr. zlata mjesto prijašnjih 0,29 gr.), odnosno 20%. Kod franc. franka propisan je novi zlatni paritet između 0,049 i 0,043 gr. (prije 0,059 gr.). Zbog financijskih i gospodarskih teškoća, koje su dijelom bile posljedica socijalističkih pokušaja, morala je Francuska još dva puta provesti d-u, u lipnju 1937 i u svibnju 1938. Taj put je franak vezan uz funtu s najnižom granicom od 179 fr. za 1 funtu.

Jedan od glavnih poticaja za d-u leži u teškoćama domaće izvozne trgovine na vanjskom tržištu: njezina roba je skuplja i ne može konkurirati cijeni robe iz drugih država. Odatle i zastoj u domaćoj proizvodnji s njegovim posljedicama: nezaposlenošću i sl. Sniženje međunarodnog tečaja domaće valute uklanja te teškoće i povećava sposobnost konkurencije domaće robe na inozemnim tržištima. Ali d. ima i slabih strana: uvozna roba poskupljuje u omjeru d-e. To se poskupljenje to jače osjeća, što je veći uvoz dotične zemlje i što se u većoj mjeri njezin izvoz osniva na prethodnom uvozu (veleobrtne sirovine i t. d.). Zato kretanje cijena uvozne robe na inozemnim tržištima ima odlučan utjecaj na razvoj poslije d-e. Ako su te cijene u opadanju, onda se time u nekoj mjeri kompenzira pad domaće valute, i cijena uvozne robe na domaćem tržištu ne će toliko poskočiti; naprotiv, kod porasta svjetskih cijena smanjenje se vrijednosti domaćeg novca to više osjeća. Zato uspjeh d-e mnogo ovisi o izboru časa za njezinu provedbu. Tako je d. engl. funte protekla usporedo s padanjem cijena, a pored toga devalvirale su zemlje, iz kojih je Engleska uvozila svoje glavne sirovine, dok je iza d-e »zlatnog bloka« nesretnim slučajem došlo do jakog porasta svih cijena.

D. se obično opravdava potrebom, da se prednosti inozemne konkurencije izjednače pojeftinjenjem domaće robe za inozemnog kupca. Po klasičnoj nauci može se ta svrha postići nemilosrdnim sniženjem svih proizvodnih troškova: nadnica, poreza, carina i t. d. No to je nailazilo na mnoge gospodarske, političke i socijalne zapreke, koje ne susrećemo kod d-e. Zato se u novo doba češće žrtvovao »sveti stabilitet valute«, da se ne mora dirati »sveti stabilitet« cijena i nadnica. Na pr., kad je d. bloka sterlinga naglo dovela do »nadvišenja« izvoznih cijena ostalih država za 30—40%, započele su zemlje zlatnog bloka prema klasičnoj nauci provoditi politiku »prilagođivanja« uz teške žrtve putem sniženja cijena i nadnica, sve dok nije Francuska u svibnju 1936 pod vladom Leona Bluma potpuno promijenila svoju politiku, počela povisivati nadnice, skraćivati radno vrijeme i t. d. Posljedica toga bila je opadanje izvoza i jak bijeg kapitala, što je već u jesen dovelo do d-e. S druge strane treba primijetiti, da se cijene zbog dinamike svjetskog gospodarstva ne mogu nikada ni približno ustaliti, pa se time u svaki poslovni račun uvode dvije nepoznanice, naime cijene i tečajevi, a to znatno otešćava pouzdano trgovačko računanje na dulji rok. Povrh toga se međunarodna trgovina i podjela rada u velikoj mjeri temelje baš na razlici razine cijena i troškova u različitim državama, pa takav zahvat valutne politike u te odnošaje znači opadnje vanjske trgovine.

Drugi je glavni poticaj za d-u obično u poremećaju ostalih aktivnih stavaka plaćevne bilance. Tako su se, primjerice, u Engleskoj za vrijeme svjetske krize (1929—32) naročito jako smanjili prihodi iz pomorskog prometa i od kapitala smještenog u inozemstvu, a to je mnogo oslabilo

funtu. Najjače poremećenje pretrpjele su međutim platežne bilance u četvrtom desetljeću 20. st. od golemog kretanja kratkoročno raspoloživog kapitala (»hot money«). Mnoge su zemlje odmah (1931) spriječile bijeg domaćeg i povlačenje inozemnog kapitala strogim i svestranim deviznim propisima, dok su opet druge, primjerice Engleska, Francuska, Švicarska, Nizozemska, sve do rata sačuvale liberalna načela, i to usprkos često golemim gubitcima valutnih fondova. Razlog bijega kapitala bio je ili bojazan pred ratom (Engleska 1938—39) ili pak nepovjerenje u financijsko i opće privredno stanje (Francuska 1936—38). Tim se momentima gotovo uvijek pridružuje valutna spekulacija, koja sve to još potencira. Dok je bijeg kapitala usmjeren samo na osiguranje, jedina je svrha terminske spekulacije izvući dobit iz pada valute. Spekulacija pod nekim uvjetima može biti odlučna, kako to pokazuje d. švic. franka i nizozemskog guldena. Za razliku od Francuske, toga trećeg člana zlatnog bloka, bile su financijske i opće gospodarske prilike drugih dviju država (Nizozemske i Švicarske) potpuno konsolidirane, a odluka o d-i donesena je uglavnom iz bojazni, da zbog sve jače navale spekulacije ipak ne će uspjeti obraniti valutu i da bi bila u borbi za stabilitet valute zlatna zaliha države samo uzalud žrtvovana, kako se to poslije zaista i dogodilo sa sredstvima franc. valutnog fonda (g. 1936—38, odnosno 1938—39).

D. imade značajnih posljedica na bilanci notne banke. Razlika između nove i stare procjene zlatnih zaliha, kojih količina ostaje naravno nepromijenjena, sačinjava knjižni dobitak d-e. Taj se može upotrijebiti za neku drugu svrhu (na pr. za dotacije valutnom fondu ili za otplatu državnih dugova kod notne banke) ili ostaviti notnoj banci, čime se vrijednost njezina računa zlata povećava. Nova procjena zlata ima onda s bankovno-tehničkog gledišta jednak učinak kao povećanje količine zlata uz nepromijenjenu cijenu. Poboljšanje bilance notne banke pruža mogućnost za širokogrudnu kreditnu politiku i za povećanje opticaja banknota, a da propisi pokrića ne budu formalno povrijeđeni. Inflacionističke mogućnosti d-e dobro je iskoristila Francuska, kojoj se opticaj od 1933 do ljeta 1939 povećao za 50%, iako se u istom razdoblju količina zlatne podloge smanjila za 50%, dok su naprotiv Švicarska i Nizozemska i nakon d-e provodile vrlo opreznu kreditno-financijsku politiku.

Jače inflacionističke tendencije sa svima posljedicama inflacije ne moraju nužno slijediti svaku d-u, ali napuštanje zlatnog pariteta dovodi u kušnju, kojoj se može odoljeti samo kod sređenih financijskih prilika. Ipak se takve inflacije bitno razlikuju od velikih inflacija nakon prvoga svjetskog rata, jer je proširenje kredita i opticaja ograničeno stopom d-e i nailazi na sve zapreke zlatnog sustava, čim se približi toj granici.

Gospodarske posljedice d-e veoma su raznovrsne već prema strukturi pojedine zemlje i razvoju inozemnih prilika. Općenito će uvoz pasti, a izvoz porasti, ako inozemstvo ne povisi carine ili ne donese neke druge protumjere. Isto tako će isprva stanje platežne bilance biti znatno olakšano, jer će se poslije d-e vratiti i realizirati iznosi iz »baisse spekulacije«. Trajni povratak domaćeg i priliv stranog kapitala ovisi o tome, opravdavaju li političke, gospodarske i socijalne prilike povjerenje u budućnost zemlje. Gospodarski učinak d-e mnogo ovisi i o tom, je li dotična zemlja kao cjelina vjerovnik ili dužnik i u kojim valutama. Sve dužničke zemlje, osobito srednje i jugoistočne Evrope, mnogo su dobile d-om svjetskih valuta.

Svi razloženi momenti vrijede samo pod uvjetom slobodnoga robnog i platežnog prometa, dok za vrijeme deviznih propisa i kontingentiranja vanjske trgovine d. može djelovati samo u okviru tih ograničenja.

LIT.: E. Schorer, *Die Abwertung*, Jena 1938; Hermens, *Der Staat und die Weltwirtschaftskrise*, Berlin-Beč 1936; A. Aftalion, *L'or et la monnaie*, Pariz 1938; J. Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938. A. T. H.

DEVČIĆ, 1. Ivan, ✱ Gospić 20. XII. 1857, † Zagreb 19. X. 1908, književnik. Nižu gimnaziju učio je u Gospiću, a učiteljsku školu u Petrinji. Služio je u Gospiću na pučkoj, a zatim na višoj djevojačkoj školi; 1904 postao je ravnatelj više djev. škole u Slunju. — Započeo je suradnjom u Hrvat. vili 1884, a nastavio je u Narodnim novinama, Domu i svijetu, Prosvjeti te u omladinskim listovima Smilju i Bršljanu. — Napisao je oko 200 pripovijedaka, crtica i popularnih hist. radnja. Posebno je objavio *Crtice iz života* (Gospić 1887), *Odbijeni prosac* (Zagreb 1894), *U krvi i plamenu* (Z. 1903), *Uskočka osveta* (Z. 1904), *S ličkih vrleti* (Z. 1906), *U gradu prestupka* (Z. 1907), *Posljednji knez otoka Krka* (Z. 1908), *Pad bana Mladina* (Z. 1908), *Kobna osveta* (Z. 1912), *Junaštvo hrvatskih graničara* (Z. 1913), *Bunjevačka buna*, *Brinjsko-lički ustanak 1746*, *Pad kneza Gregorija Kurjakovića*. Više ovih radova namijenjeno je mladeži, a u izraziti krug omladinske književnosti idu ove knjige: *Uzdarje dobroj djeci* (Gospić 1889), *Bog svojih ne ostavlja* (Zagreb 1902), — ovu knjigu smatraju najboljim njegovim djelom za mladež — *Nevenčice* (Z. 1903), *Ružice* (Z. 1905), *Smilje i kovilje* (Z. 1910), a preveo je Cooperove *Mestvićeve pripovijesti* (II. izd. 1908). — Većinom prikazuje različita razdoblja iz prošlosti svoje Like, najviše doba vojne uprave, ali ima i radova iz suvremenog života. S rodoljubnim raspoloženjem piše povijesne pripovijetke o nezahvalnosti tuđinskih vlasti i bunama naših ljudi, o borbama s Turcima i otmicama, služeći se obilno narodnim pripovijedanjem i fantastičnim svijetom. Sve je to ispripovijedano jednostavno i dobrim jezikom. Međutim, njegov obilni pripovjedački rad nema umjetničkih pretenzija.

LIT.: R. F. Magjer, Prosvjeta 1908 i Glas MH 1909. V. B. Z.

2. Stjepan, ✱ Posavski Bregi 14. XII. 1910, književnik. Gimnaziju i pravne nauke svršio je u Zagrebu. Piše pjesme, pripovijesti, knjiž. prikaze (Obzor, HR, Jutarnji list). Izdao knjige lirike: *U mutne večeri* (Zagreb 1930), *Lirika* (Zagreb 1934), *Polje ivančica* (Zagreb 1937), *Spomenar sjete* (Zagreb 1941) i pripovijest *Marija* (Zagreb 1936).

3. Zvonimir, ✱ Sela Zagorska 24. II. 1881. Pučku školu svršio je u rodnome mjestu, gimnaziju u Varaždinu, pravo (s doktoratom) u Zagrebu. Od g. 1909 odvjetnik u Varaždinu. Isticao se svojom lirikom u vrijeme modernističkog pokreta (*Lucida intervalla*, Zagreb 1901). Surađivao u Vijencu, Savremeniku, Mladoj Hrvatskoj i različitim političkim listovima. A. B-c.

DEVE *(Tylopoda* ili *Cameloidea)*, preživači bez rogova, posebno građenih nogu bez paprsta, kosti u zapešću i zastopalju rastavljene, žuljav taban na sva tri članka prstiju i maleni papci. Dlaka gruba, duga i u čupercima, u kojima se nalazi jedna jača dlaka. U međučeljusnoj kosti razvit je još postrani sjekutić, očnjaci snažni. Trećeg dijela želuca, knjižavaca, nema, a u krvi su krvna zrnca ovalna. Placenta diffusa. Kote samo po jedno mlado. U nauci su u ovoj skupini preživača poznata samo dva roda: deva *(Camelus)* i ljama (Lama, *Auchenia)*. *Deva* je velika, kosmate dlake, kitnjasta repa, široka stopala, a prste spaja gotovo zajednički elastični jastuk. Uši kratke, jedna ili dvije masne grbe na leđima u potkožnom tkivu. Kod vrućeg vremena mogu biti preko 2 dana, a zimi i do 8 dana bez vode. Rado piju slanu stepsku vodu. Sluh im je bolji od vida, duhovna nadarenost slaba, glupe su, ravnodušne i plašljive životinje. U centralnoj Aziji (pustinja Gobi) živi divlja dvogrba deva *(C. bactrianus)*, a kao domaća tovarna životinja i za jahanje upotrebljava se od Pekinga do Krima. Od dvogrbe razvila se jednogrba deva ili



JEDNOGRBA DEVA I NJENO MLADO
Zagreb, Gradski zvjerinjak



PUSTINJSKE IGRE NA DEVAMA

dromedar *(C. dromedarius)*, poznata samo kao domaća životinja u više pasmina u sjevernoj Africi i u suhom području Indije. Prema hranjenju u godini mijenja se veličina njene grbe.

Manji su oblici roda *ljame*, a žive na zapadu i jugu Južne Amerike. Odlikuju se dugačkom vunastom dlakom, dužim ušima, nemaju grbe, rep im je kratak, uska stopala, i svaki prst ima svoj žulj. Gvanako *(L.* ili *Auchenia huanachus)* i vikunja *(L. vicugna)* divlje su vrste. Vikunja je manja i živi poput divokoze u visokom gorju Perua i Bolivije. Upitomljeni oblik gvanaka je pitoma ljama *(L. glama)* za nošenje tereta, a pako ili alpaka *(L. pacos)* vjerojatno je pripitomljeni oblik vikunje, koji se uzgaja zbog alpaka-vune. K. B.

DEVENTER, grad u Nizozemskoj, u pokrajini Overysel, na desnoj obali rijeke Ysel 39.378 st. (1937). Glasovita je crkva sv. Lebuina (Groote Kerk) u gotskom stilu (1334) na romanskim temeljima s grobnicom iz 11. st., nadalje katolička Broederkerk s moćima sv. Lebuina, pa Bergkerk (1206) s kasnoromanskim tornjevima, krasna vijećnica (1693). Gradska knjižnica posjeduje bogatu zbirku starih rukopisa i inkunabula. Grad D. pristupio je u 14. st. Hansi. Ima znatnu trgovinu zemaljskim plodinama i stočarskim proizvodima te tvornice tekstila, sagova i strojeva.

DE VERE, Aubrey Thomas, ✳ Curragh Chase (Limerick, Irska), 10. I. 1814, † Curragh Chase 21. I. 1902, irski pjesnik i kritičar. U toku svoga dugog života ispjevao je mnogo pjesama, koje su izlazile u zbirkama: *The Waldenses* (1842), *The Search after Proserpine* (1843), *Poems, Miscellaneous and Sacred* (1853), *May Carols* (1857), *The Sisters* (1861), *The Infant Bridal* (1864), *Irish Odes* (1869), *The Legends of Saint Patrick* (1872), *Legends of the Saxon Saints* (1879), *Saint Peter's Chains* (1888) i mnoge druge. U prozi je napisao više rasprava, studija i eseja o različnim predmetima u vezi s Irskom: *English Misrule and Irish Misdeeds* (1848), *The Church Establishment of Ireland* (1867), *Constitutional and Uncostitutional Political Action* (1882), *Essays, Chiefly Literary and Ethical* (1889), *Recollections of Aubrey de Vere* (1897) i drugi. Svojim proučavanjem rane irske epske poezije mnogo je pridonio »keltskom preporodu«. R. F.



DVOGRBA DEVA

DEVERIKE *(Abramis)*, ribe koštunjače iz porodice šaranka, visoka i plosnata tijela s koso odrezanom hrptenom perajom i vrlo dugom podrepnom perajom. Kod nas u Savi, Dravi i Dunavu najraširenija je deverika pečenica ili sinj *(A. brama)*, visoka hrpta, a naraste preko pol metra i 4—6 kg teška; živi u jatima. Ruje po muljevitu dnu, zaraslom biljem, i hrani se crvima, ličinkama i biljem. Na koži mužjaka pojave se za mriješćenja po ljuskama i škržnom poklopcu bradavice, koje poslije otvrdnu i požute, te su velike na tjemenu i gubici, a najmanje na perajama. Ženka odloži na obalno bilje 100.000—300.000 jaja, pa za nekoliko dana izmile iz njih mlade deverike, koje naskoro otputuju za roditeljima u dubine. Meso veće deverike je bolje, iako ima mnogo drača. Manja je, do 30 cm dugačka i pol kg teška gubičasta deverika ili ugrica *(A. vimba)*, koja ima odebljalu njušku. Treća naša deverika je kosalj *(A. ballerus)*, također s mnogo drača u mesu. U Dunavu i rijekama Crnoga mora živi do 30 cm velika, srebrnasta deverika crnooka *(A. sapa)* s vrlo tupom gubicom; od njenih ljusaka prave umjetne bisere. K. B.

DEVESILJ *(Seseli)*, rod zeljastog bilja iz por. štitarki (v.). Odlikuje se modrozelenim, višestruko rasperjanim listovima s vrlo uskim ispercima i bijelim, crvenkastim, rjeđe žutim cvjetovima, koji su skupljeni u bogato sastavljene štitce. Plod je jajast, duguljast ili naopako jajast kalavac, koji ima najčešće obao obod, jer nije stisnut ni s boka ni s leđne strane. Rodu pripada blizu 60 vrsta, a više od 10 njih raste i kod nas, i to poglavito na suhim i kamenitim staništima, osobito u krškim i primorskim krajevima. Razmjerno najčešće susreću se kod nas vrste *S. annuum* L., *S. varium* Trev., *S. Gouani* Koch i dr., a među endemične biljke naše flore spadaju na pr. vrste *S. hercegovinum* K. Maly, *S. bosnense* K. Maly, *S. promonense* Vis., *S. Malyi* Kern., i dr. S. H-ć.

DEVETINA, DAĆA → Desetina 2.

DEVETNICA. Poslije uzašašća Isusova na nebo čekali su apostoli i učenici Isusovi s Bl. Dj. Marijom i pobožnim ženama silazak Duha Svetoga u Jeruzalemu. Da bi se duhovno pripravili za taj veliki događaj, ustrajali su nekoliko dana u molitvi i pobožnosti (Dj. Ap. 1, 15). Po uzoru apostola uveli su kršćani pobožnosti i molitve kroz nekoliko dana, da se priprave za veće svetkovine, velike događaje ili da izmole posebne milosti. Devetnica je takva pobožnost kroz devet dana, na pr. devetnica sv. Antunu, Duhu Svetom i dr. Z. M.

DEVIĆ, Juraj, ✳ Split 24. XI. 1869, † Zagreb 11. IV. 1930, glumac. G. 1893 nastupio je kao glumac. Iste je godine došao u Zagreb i djelovao do umirovljenja 1927 kao glumac u drami i opereti. Prevodio je opere i operete, te pisao šaljive prizore, u kojima je sam nastupao. S. B.

DEVIDE, 1. Josip Ferdinand, ✳ Prag 1826, † Zagreb 8. VII. 1897, najprije učitelj u trgovačkoj školi u Libercu. Na poziv Trgovačkog zbora u Zagrebu postaje 1860 učitelj trgovačke škole u Zagrebu, a od 1861 do 1876 tajnik Trgovačke komore. Vrlo aktivan u organizaciji hrvatske privrede uopće, a napose na prvoj zemaljskoj izložbi u Zagrebu 1864 kao i na svjetskim izložbama u Londonu, Parizu, Beču i Trstu, te na izložbi Hrvatskog gospodarskog društva u Zagrebu 1891. God. 1876 izabran za ravnatelja Opće zagrebačke štedionice i zalagaonice vrši otad službu vijećnika Trgovačke komore, a od 1879 do 1895 podpredsjednika. Radio je na osnivanju gotovo svih hrvatskih humanitarnih ustanova; živo je nastojao oko osnivanja Obrtnog muzeja i Obrtne škole u Zagrebu. Surađivao je u mnogim našim časopisima, a napisao je niz gospodarskih članaka u *Agramer Zeitungu.* D. K.

2. **Rudolf**, Zagreb 14. II. 1883, pisac igrokaza. Učio urarski zanat. Neko je vrijeme član putujućih glumačkih družina. Bio poslovođa u trgovini devocionalija A. Scholza, zatim samostalan trgovac u Zagrebu.

Izdao je veći broj igrokaza: *Kobno pismo* (1902), *Lažni barun* (1903, 1923), *Jankova politika* (1907), *U veselom društvu* (1908), *Na pozornici* (1909), *Pet novih šaljivih solo-prizora* (1910), *Pustolov* (1911); pripovijesti: *Iz radničkog života* (1907). Pjesmice, feljtone, crtice pisao je za Bršljan, Prosvjetu, reviju Zagreb i t. d. Pseudonimi: R. D. Marijan, Stric Rudo. Rad mu nema književnih obilježja, nego je nastao iz težnje, da pruži repertoar putujućim glumačkim družinama i glumcima, kad nastupaju sami. A. B-c.

DEVIJACIJA → **Kompas.**

DEVILIT (gimnit), mineral iz odjela silikata. Pojavljuje se u jedrim masama, koje su vanjštinom slične arapskoj gumiji; obično se razvio u sigastim i bubrežastim tvorevinama. Od iskona je koloidski mineral, ali je kasnije postao kristalast. Veoma je krhak; sav je isprepleten pukotinicama. Tvrdoće 2—3,5; spec. težine 2—2,3; masna sjaja; dosta proziran; bjelkast, žućkast, crvenkast, zelenkast. To je magnezijski silikat s vodom $Mg_4 Si_3 O_{10} + 5 - 6H_2O$. Obično se nalazi u serpentinskim stijenama. Ime je dobio po Ch. Deweyu deweylith u nalazištu u Bare Hillsu kod Baltimora, t. j. engl. bare »gol«, a grč. γυμνός »gol«. F. T.

DE VIO TOMMASO → **Kajetan.**

DEVIZA (franc. devise), geslo pojedinca, države ili političke stranke, izraženo ponajviše u riječima, rjeđe u slici (franc. emblème) — a i na oba načina — napose u heraldici. Poznavali su je već Grci, pa junaci Eshilove tragedije »Sedmorica protiv Tebe« nose svoje devize na štitovima. Osobito su se proširile južnom i srednjom Evropom u srednjem vijeku, kad su ih upotrebljavali pojedini staleži i gradske općine, bilježeći ih na svojim grbovima, zastavama, lađama, kućama i dr. Od deviza znatnijih povijesnih *ličnosti* poznatije su: In hoc signo vinces, »u tom ćeš znaku pobijediti«, koju je navodno Konstantin Veliki stavio uz znak križa na zastave svojih legija, a koju su kao državnu devizu preuzeli Portugal i Brazilija; Aut Caesar aut nihil, »ili Cezar ili ništa«, kojom je Cesare Borgia izrazio svoju težnju za vlašću; »Što Bog dâ i sreća junačka«, s kojom je ban Jelačić 1848 ušao u rat protiv Madžara; »Prosvjetom k slobodi«, koju je Strossmayer postavio svrhom svoga djelovanja. Među devizama pojedinih *država* poznate su: Viribus unitis, »sjedinjenim silama« (Austrija), Dieu et mon droit, »Bog i moje pravo« (Engleska), Suum cuique, »svakome svoje« (Pruska). Devizama obiluju do danas osobito *politički pokreti:* smisao hrvatskog narodnog preporoda izrazio je Gaj riječima: »Narod bez narodnosti je tijelo bez kosti«; pravaški pokret sažeo je svoj cilj u izreku: »Bog i Hrvati«, a seljački pokret u devizu: »Vjera u Boga i seljačka sloga«.

DEVIZE.

Pojam. Devizama zvala su se nekad sva sredstva, kojima su se mogle vršiti isplate, odnosno naplate u inozemstvu, kao što su banknote stranih država, kovani novac, mjenice, čekovi, naputnice, akreditivi, doznake, brzojavne isplate i t. d. Zajedničko je obilježje svih tih platežnih sredstava, da glase na stranu valutu i da su plativa, odnosno naplativa samo u inozemstvu. Suvremeni poslovni promet suzio je taj pojam. Pod d-om razumijevamo danas strana platežna sredstva samo u obliku *mjenice, čeka* i *brzojavne isplate*, odnosno *doznake*. Pod isplatom (brzojavnom isplatom) razumijevaju se nalozi, koje ovozemna banka daje svome inozemnom korespondentu, da na teret njezina potraživanja u stranoj valuti izvrši isplatu određene svote.

Notiranje i tečajevi deviza. D-na tržišta su burze, a cijene su određene tečajevima d-a. D-ni tečaj između dvije zemlje je cijena valute jedne zemlje, izražena u valuti druge zemlje. Notiranje je *izravno* (direktno), ako se bilježi cijena u domaćoj valuti, za određeni zaokruženi broj jedinica strane valute (na pr. d. Zürich notira u Zagrebu 1.154; to znači, da za 100 šv. franaka isplate u Zürichu treba u Zagrebu platiti 1.154 kune). Kod *neizravnog* notiranja tečaj izražava, koliko se jedinica strane valute dobije za jednu jedinicu domaće valute (na pr. deviza New-York notira u Londonu 4,86; to znači, da se za jednu englesku funtu dobije u Londonu 4 dolara i 86 centi u devizi New-York).

D-ni tečaj danas obično znači tečaj za brzojavne doznake. Ali često uz taj tečaj notiraju zasebno i čekovi za istu d-u. Kod mjenice, koja dospijeva tek za neko vrijeme, treba od iznosa d-e odbiti kamate od dana zaključka posla do dospjeća mjenice po eskomptnoj stopi, koja vrijedi u mjestu plaćanja strane mjenice. To je *diskontiranje d-a.*

Tečajevi d-a nisu stalni, nego se neprestano mijenjaju. Kod zemalja s potpunom zlatnom valutom d-ni tečajevi samo osciliraju oko utvrđenog tečaja, koji se naziva *d-nim paritetom.* D-ni tečaj između dviju zemalja jednak je d-nom paritetu onda, ako je cijena d-e jedne zemlje jednaka odnosu između sadržaja čistog zlata jedinice valute te zemlje i sadržaja čistog zlata jedinice valute druge zemlje. Međutim se tečajevi d-a ne zadržavaju nikad na paritetu, nego pod utjecajem ponude i potražnje osciliraju ispod ili iznad pariteta, i to do graničnih točaka, koje se nazivaju zlatne točke ili točke priliva i odliva zlata.

Mehanizam kretanja d-nih tečajeva između zemalja s potpunom zlatnom valutom, koji je danas radi gotovo potpunog ukidanja zlatnih valuta više teoretskog značenja, može se ukratko ovako prikazati:

Uzmimo dvije zemlje sa zlatnim valutama, primjerice Englesku i USA prije svjetske krize 1931. Njihov d-ni paritet iznosio je dugo vremena 4,866 dolara za 1 funtu. Na deviznom tržištu u Londonu, kao i na onom u New Yorku, postoji uvijek uzajamna tražnja i ponuda d-a jedne i druge zemlje. Ako jednog dana ponuda d-e London u New Yorku bude mnogo veća od tražnje, tečaj će pasti ispod pariteta i padat će sve do donje zlatne točke, koja predstavlja krajnju granicu za pad d-e London, jer se imaocima tih d-a ne bi isplatilo, da svoje d-e prodaju ispod tečaja, omeđenog zlatnom točkom. U tom slučaju bolje im se isplaćuje, da svoje d-e unovče u Londonu, ondje kupe zlato po zakonskom paritetu, dovezu ga u New York i zamijene za dolarske novčanice, opet po zakonskom paritetu. Troškovi pakovanja, prijevoza i osiguranja pošiljke zlata kao i gubitak na kamatama za vrijeme prijevoza, izračunati za jednu jedinicu strane valute (u našem slučaju za 1 funtu), daju onaj najveći iznos, za koji smije pasti tečaj d-e London u New Yorku ispod d-nog pariteta, a da ne dođe do priliva zlata iz Londona u New York. Drugim riječima, ako te troškove, koji su za svaku funtu iznosili oko 2½ centa, odbijemo od d-nog pariteta, koji je iznosio 4,866 dobit ćemo tečaj od 4,841, a to je najniži tečaj funte, odnosno donja zlatna točka za d-u London u New Yorku. Obrnuto, tečaj d-e London u New Yorku u slučaju prevelike tražnje ne može prekoračiti paritetni tečaj uvećan za troškove slanja zlata (u našem slučaju 4,866 + 0,025 = 4,891), jer bi se Amerikancima u tom slučaju bolje isplatilo slati zlato u London i ondje ga zamijeniti za funte. Zato će tečaj funte od 4,891 biti najviši tečaj funte u New Yorku i ujedno gornja zlatna točka. Tečaj funte u New Yorku kolebat će prema tome između te dvije granične točke (4,841—4,891), a u slučaju nekog izvanrednog pritiska na tečaj, od strane ponude ili od strane tražnje, ravnoteža će se uspostaviti pošiljkama zlata na jednu ili na drugu stranu. U zemljama, koje napuste zlatnu valutu i uvedu papirni novac s prisilnim tečajem, tečajevi d-a pokazuju mnogo snažnije oscilacije. Da bi se ublažile prevelike oscilacije deviznih tečajeva, koje često znadu nanijeti velike štete privredi, države pribjegavaju različitim sredstvima, među kojima su najvažnija: a) stvaranje posebnog fonda za podržavanje d-nih tečajeva; b) uvođenje različitih mjera d-ne kontrole i zabrana izvoza kapitala; i c) uvođenje sustava međunarodnih plaćanja bez upotrebe d-a (→ Kliring).

Uzroci promjena d-nih tečajeva. Ponuda i potražnja utječu na tečaj d-e, a taj tečaj sa svoje strane utječe na ponudu i potražnju. U ponudi i potražnji d-a s jedne i s druge strane učestvuju nesamo oni, koji stvarno trebaju strane d., već im se pridružuju i spekulanti, koji bez neke stvarne potrebe kupuju, odnosno prodavaju strane d-e zato, što predviđaju, da će vrijednost (tečaj) d-a porasti ili rasti i da će na taj način zaraditi. Ovamo možemo ubrojiti i kapitaliste, koji radi nesigurnih političkih i privrednih prilika ili iz drugih uzroka sklanjaju u inozemstvo svoje mobilne kapitale. Taj bijeg kapitala iz pojedinih zemalja znade često uzeti vrlo velike razmjere i poremetiti čitavo d-no tržište jedne zemlje.

Na d-ne tečajeve djeluje i visina eskontne stope (naravno kraj slobode d-nog prometa). U svakoj zemlji postoje, naročito kod banaka, velike količine novca, koji se upotrebljava isključivo za kratkoročne uloge putem eskonta: Bankari ulažu te kapitale dijelom u eskont domaćih, a dijelom u eskont stranih mjenica (d-a). Ako u jednom času zemlja A podigne svoju diskontnu stopu tako, da ona bude znatno viša od diskontne stope u zemlji B, posljedica će biti, da bankari zemlje A ne će više ulagati svoje kapitale u eskontne poslove u zemlji B, nego će ih držati u svojoj zemlji, gdje je stopa viša. S druge strane, povećana diskontna stopa u zemlji A privući će mnogo više kapitala iz zemlje B, jer će bankari zemlje B uz iste uslove likviditeta i sigurnosti radije ulagati svoje raspoložive gotovine u eskontne poslove u zemlji A, gdje je stopa viša nego u njihovoj zemlji. Tako će doći do veće tražnje, a manje ponude d-a zemlje A, i njihov će tečaj porasti. Taj će tečaj kod d-a, vezanih za zlato, rasti sve do gornje zlatne točke, a preko nje prijenos kapitala iz zemlje B u zemlju A vršit će se izvozom zlata. Na taj način zemlje sa zlatnom valutom mogu povišenjem diskontne stope privući strane kapitale u zemlju i prouzrokovati priliv zlata, odnosno spriječiti njegov odliv.

Za d-e, koje nijesu vezane za zlato, postavio je Cassel (v.) teoriju pariteta kupovnih snaga: D-ni tečaj između valuta dviju zemalja, koje nijesu vezane za zlato, određen je razinama cijena u tim zemljama; on će se oblikovati tako, da izjednači kupovnu snagu svake od tih valuta u vlastitoj zemlji s kupovnom snagom u drugoj zemlji.

Ograničenja d-nog prometa. Od 1931 države redom napuštaju zlatnu vrijednost. Uporedo s tim valutno-političkim mjerama pojavile su se i d-no-političke mjere, da se ili sačuvaju postojeće pričuve zlata ili uspostavi poremećena stalnost valute, koja je posljedica nepovoljne platežne bilance. Od slobodnog d-nog poslovanja, koje je bilo pravilo prije 1931, prelazilo se postepeno na poslovanje d-nih ograničenja i nadzora d-nog prometa, koji je, s malim izuzetcima, postao redovita pojava već od g. 1936.

Zajedničko je obilježje svih sustava d-nog nadzora, da se usredotoči čitav promet u jednoj ruci, t. j. d-noj središnjici, kojoj se obvezno moraju nuditi, odnosno predati sve d-e, koje ulaze u zemlju. Ta d-na središnjica ili je posebna ustanova, ili je to sama novčanična banka. S početka ima uvođenje d-nih ograničenja svrhu da obrani stalnost vlastite valute i suzbija spekulaciju, ali malo pomalo taj je sustav dobivao sve dalekosežniji značaj.

Usredotočenjem svih inozemnih platežnih sredstava u jednoj ustanovi, koja daje ili uskraćuje dozvole za nabavu i upotrebu deviza, njoj je dana ne samo mogućnost nadzora nad d-nim prometom, nego i nadzora nad čitavom vanjskom trgovinom. Tako se nadzor nad d-nim prometom postepeno pretvorio u nadzor nad vanjskom trgovinom, a onda i u upravljanje trgovinom onako, kako najbolje odgovara probitcima dotične države. Razlikovanjem pojedinih vrsta robe prema podrijetlu i vrsti i uskraćivanjem d-a za plaćanje manje potrebne ili raskošne robe vrši se štednja u potrošnji d-a. Nijemci to zovu Devisenbewirtschaftung; taj je međutim izraz brzo dobio općenitije značenje i označuje danas i čitav sustav d-nih ograničenja i d-nog nadzora.

I u bivšoj Jugoslaviji nije nadzor d-nog prometa bio nepoznata stvar. Već 30. III. 1919 osnovana je Devizna centrala, koja se brinula za stalnost dinara donošenjem niza d-nih propisa, koji su svi ukinuti 28. VI. 1931, kad je izvršena zakonska stabilizacija dinara i uvedena sloboda d-nog prometa. Međutim, to slobodno d-no poslovanje trajalo je svega oko tri mjeseca, jer je deviznim pravilnikom od 7. X. 1931 uveden opet d-ni nadzor. Taj nadzor, ispočetka shvaćen kao obrana stalnosti dinara, povjeren je Narodnoj banci. Glavna su načela, koja postavlja devizni pravilnik od 7. X. 1931 (s mnogobrojnim kasnijim izmjenama i dopunama): trgovinom d-a i valuta može se baviti samo Narodna banka i oni novčani zavodi, koji od nje dobiju odobrenje, a cjelokupni promet mora se obavljati preko domaćih burza. Plaćanje uvezene robe može se vršiti samo preko ovlaštenih zavoda, a na osnovi uvoznih isprava. Za robu, namijenjenu izvozu, traži se potvrda o osiguranju valute, koju izdaju ovlaštene banke na osnovi izjave i obveze izvoznika, da će unijeti u zemlju cijeli iznos d-e dobivene za robu. Narodna banka ima pravo otkupa tako dobivenih d-a u određenom postotku, koji se povremeno mijenja, a ostatak se prodaje na burzi. Spomenuti devizni pravilnik od g. 1931 čini osnovu deviznih propisa i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Međutim ni najstroži d-ni nadzor nije često dovoljan, da popravi platežnu bilancu pojedinih država, pa zato one nastoje, da nađu nove putove za međunarodna plaćanja. Tako nastade među državama niz platnih sporazuma osnovanih na sustavu međunarodnog obračunavanja i prebijanja (clearing). Takav platni promet uzeo je, usprkos nekim nedostatcima, velikog maha. I Hrvatska ima čitav niz sporazuma o plaćanju putem kliringa, koji obuhvaćaju najveći dio naših međunarodnih plaćanja. Svi su ti sporazumi o plaćanju putem kliringa dvostrani (bilateralni), t. j. svaki sporazum vrijedi samo između dvije zemlje. Međutim, postoji mogućnost uvođenja i t. zv. multilateralnog kliringa, koji bi cjelokupan platežni promet između više zemalja, koje bi se vezale na jednu obračunsku središnjicu i jednu obračunsku valutu, vršio putem međusobnog prebijanja tako, da bi d-ni promet između tih zemalja bio potpuno isključen.

LIT.: A. Aftalion, *L'or et la monnaie*, Pariz 1938; R. Aghion, *Le controle des changes*, Pariz 1939; Brambach, *Die neuere deutsche Devisengesetzgebung und ihre Auswirkung auf den Bankverkehr*, Berlin 1936; Lejeune, *Traité des opérations de banque, de bourse et de change*, Pariz 1927; Kühne, *Grundriss des Devisenrechts*, Berlin 1937; Sofronović; *Zbirka devizno-valutnih propisa Kr. Jugoslavije*, Beograd 1938; J. Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938; D. Uzelac, *Devizna politika Kr. Jugoslavije*, Beograd 1931; Vuksanović-Popović, *Kontrola zagraničnog platnog prometa*, Beograd 1936.

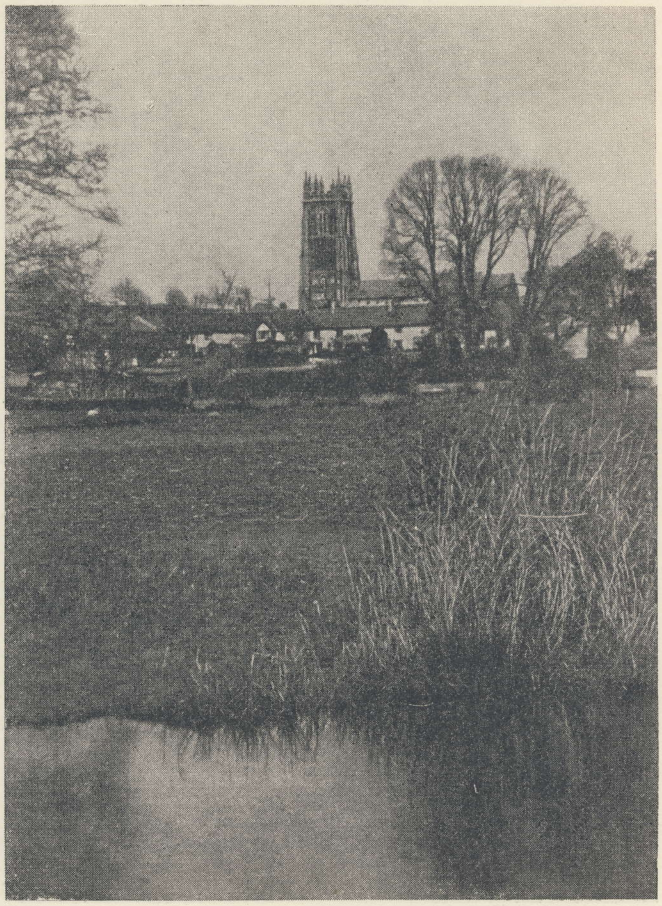
M. Š-ć.

DEVIZNA BURZA → **Burza.**

DEVOCIONALIJE (lat. devotionalia, prema devotio »pobožnost«) zovu se sitniji predmeti nabožna obilježja, koji služe kao pomagala za pobožnost. Amo spadaju na pr. krunice (ružariji), medaljice, škapulari, kućne škropionice za blagoslovljenu vodu, kipići svetaca, raspela, nabožne sličice i dr.

D. N.

DEVON, Earls of, britanska velikaška porodica. Prvi su nosili taj naslov oko 1100 članovi porodice De Redvers (Riviers), dok je oko 1300 prešao na porodicu Courtenay (v.), koja ga je na prekide zadržala do danas.

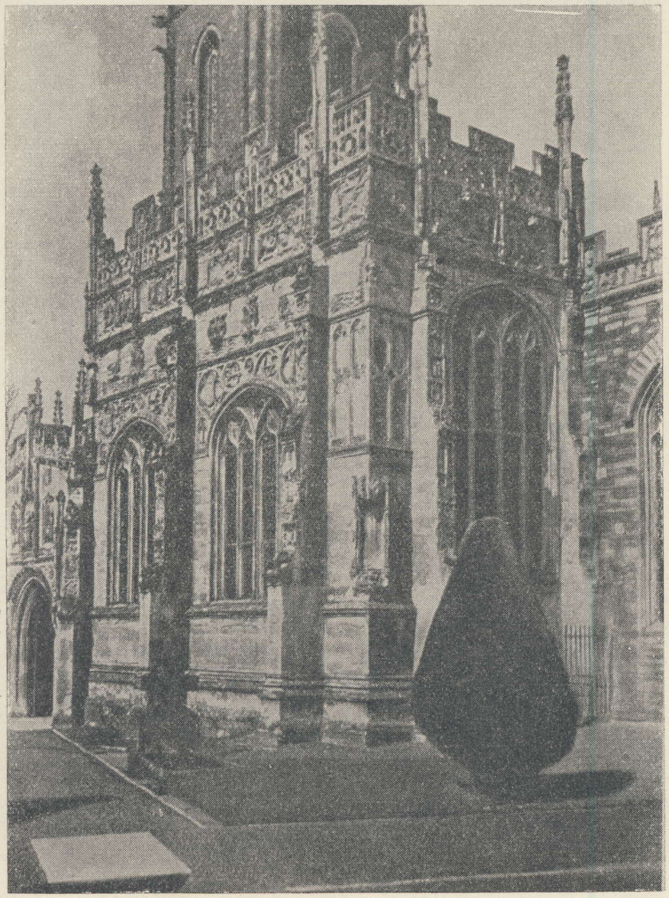


DEVONSHIRE, Crkva u Cullomptonu

DEVONPORT, lučki grad u Engleskoj, grofovija Devonshire, na lijevoj obali ušća rijeke Tamar (Hamoaze), u zalivu Plymouth Sound. Ima 89.000 st. (1927). Danas tvori cjelinu s Plymouthom. U D-u su dokovi (od 1689), pomorski arsenal, ratna luka i sjedište admiraliteta. Do 1824 D. je nosio ime Plymouth Dock. Ima tvornice jedara i užeta.

DEVONSHIRE, grofovija na poluotoku jugozapadne Engleske, između Bristolskog zaljeva na *SZ*, Kanala na *JI*, grofovijâ Cornwallshire na *JZ* te Somersetshire i Dorsetshire na *SI*. Obale su dosta strme i teško pristupačne, ali se rijeke redovito ulijevaju u veoma razgranjene i dugačke zaljeve, koji su pogodni za pristaništa. D. je brežuljast kraj, u kom se na jugu ističe granitni Dartmoor Forest s najvišim vrhom od 604 m, a u sjeverni dio prodiru ogranci gorja Exmoor Forest iz susjedne grofovije Somersetshire. Sredina grofovije je niska. Klima je dosta neprijatna; zime su vlažne i olujne, a ljeta svježa. Središnji niski predjeli su najplodniji, ali je uz poljodjelstvo dosta zastupano i stočarstvo (goveda). Ribarstvo je razvijenije na obali Kanala, pa je D. poznat kao kolijevka odličnih mornara. Veće gospodarsko značenje ima i rudarstvo (različne vrste građevinskog kamena, nešto ugljena, željezo, keramička zemlja i dr.). Od veleobrta najznatniji su brodogradnja, izradba papira i keramike, preradba kovina, tkalački veleobrt i dr. D. je poznat i po prirodnim ljepotama, a na obali su brojna i dobro uređena kupališta, te je ljetni posjet stranaca važna gospodarska grana. U D-u, jednoj od najvećih engleskih grofovija (6764 km^2), živjelo je 1931 g. 732.968 stan., ili 108 na km^2. Zbog većih i raznovrsnijih mogućnosti života najveća su naselja na obali. Glavni grad je Exeter (66.029 stan. 1931) na ušću rijeke Exe, a najveći grad velika ratna luka Plymouth (208.182 stan. 1931); važna je i luka Torquay (46.165 stan. 1931). Na *sz* obali Barnstaple je jedino znatnije mjesto, a u poljodjelskoj unutrašnjosti nema većih gradova.

Već prije 8. st. Sasi su osvojili D., a u 9. st. vodila se borba između D-a i keltskoga Cornwalla. Neko je vrijeme



DEVONSHIRE, Crkva Sv. Petra u Tivertonu

bio u vlasti Danaca, koji su ga osvojili bez većih borbi. Za revolucije u 17. st. nastojao je ostati neutralan. G. 1688 iskrcao se u Torquay-u Vilim Oranski i odatle nastavio put do Londona. J. R-ć.

DEVONSHIRE, Spencer Compton Cavendish, lord Cavendish, markiz od Hartingtona i vojvoda od Devonshire-a, * Holker Hall 23. VII. 1833, † Cannes 24. III. 1908, engleski političar. G. 1857 izabran za zastupnika kao član liberalne stranke; svojim odlučnim govorom u parlamentu 7. VI. 1859 dao je povod padu Derbyjeva ministarstva. G. 1863 postade podtajnik u ministarstvu rata, a 1866 ministar rata u Russelovoj vladi. Zagovaranje Gladstoneova nacrta o odvajanju crkve od države u Irskoj bio je razlog njegovu neuspjehu kod izbora 1868. Ponovno izabran stupi u Gladstoneov kabinet kao ministar pošta, a 1871 postade prvi tajnik za Irsku. Kad je 1874 ministarstvo palo, prijeđe u opoziciju; nije suzbijao Disraelijevu politiku i bio je sklon sporazumu s Rusijom. U Gladstoneovoj vladi 1880 bijaše ministrom za Indiju, a u doba okupacije Egipta 1882 ministar rata. G. 1885 odstupio je s cijelom vladom. Kad je u prosincu 1885 Gladstone, da bi predobio irske nacionaliste, najavio nacrt *Home Rule*-a za Irsku, D. odbi u veljači 1886 poziv da stupi u ministarstvo i prijeđe u opoziciju. Pošto se tako liberalna stranka pocijepala, D. stade uz Chamberlaina na čelo nove stranke liberalnih unionista. Nacrt *Home-Rule*-a bi odbijen i Gladstone raspusti parlament. Nakon uspjeha konzervativaca i liberalnih unionista na izborima D-u bi ponuđen sastav ministarstva, ali to on otkloni. G. 1895 stupi u Salisburyevo koaliciono ministarstvo kao lord predsjednik Privy Councila, koju lisnicu zadrža i nakon odstupa Salisburya u ministarstvu Balfourovu. Kad je Balfour prihvatio protekcionističku trgovačku politiku, D. kao nepopustljiv pristaša slobodne trgovine odstupi 1. X. 1903. Iz istih razloga napusti u svibnju 1904 i predsjedništvo liberalno-unionističke organizacije.

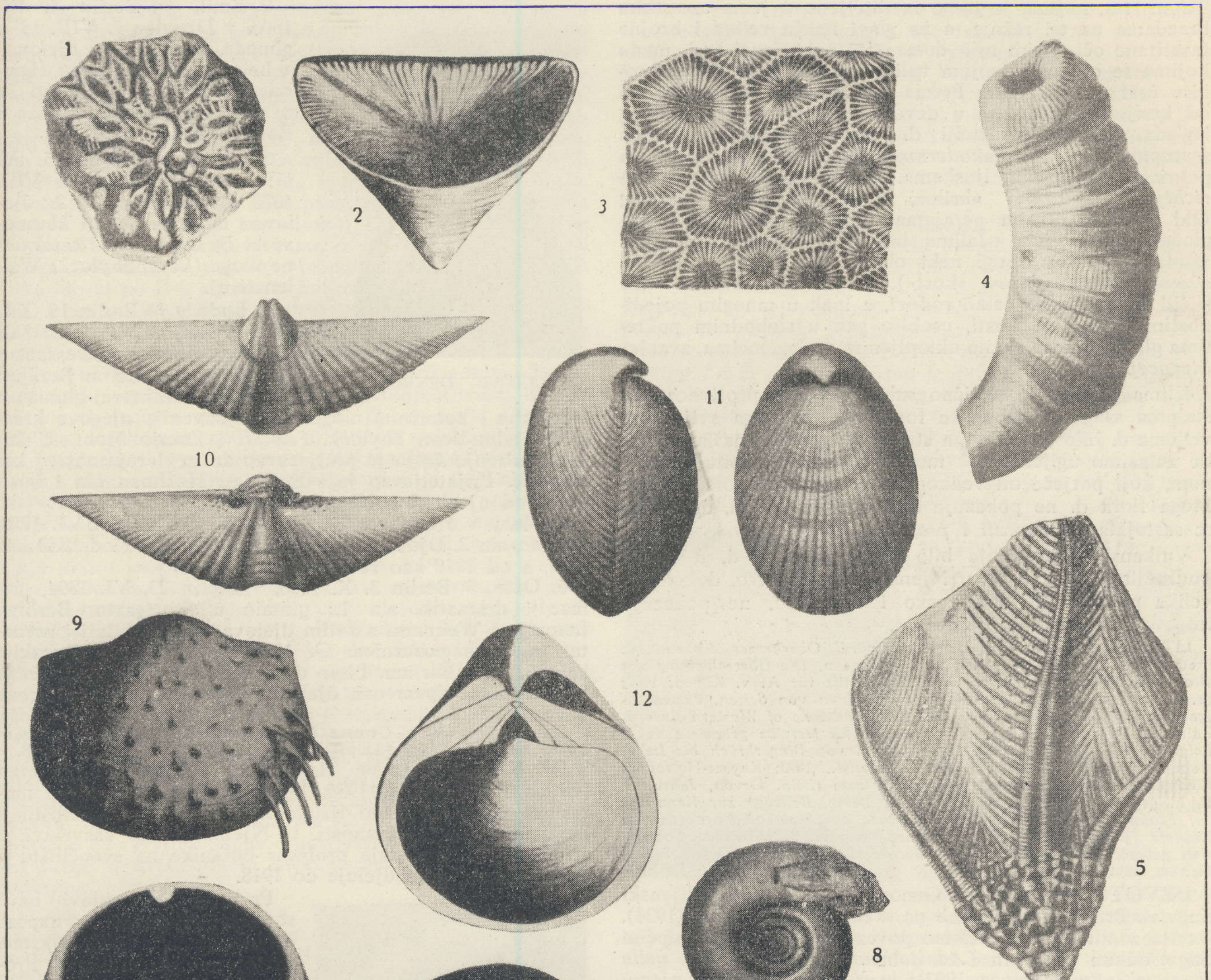


SPENCER COMPTON DEVONSHIRE

LIT.: B. Holland, *Life of the Eighth Duke of Devonshire*, London 1911. J. N.

DEVONSKA FORMACIJA (dobila ime po engl. grofoviji Devonshire) treća je formacija paleozojske (primarne) grupe, a raširena je po svima kontinentima. Naslage devona osobito su dobro razvijene u Njemačkoj u donjorajnskom škriljnom gorju. One se ovdje odlikuju potpunim i različitim razvojem, bogatstvom okamina ili fosila pa su stoga od osobite važnosti za proučavanje devonskih naslaga kako u Njemačkoj tako i u ostalim krajevima, u kojima dolazi razvijen devon. U donjorajnskom škriljnom gorju stvaraju te naslage više tisuća metara debele slojne komplekse i sačinjavaju sustav jako zgnječenih bora pravcem jugozapad-sjeveroistok. Početak njihova nabiranja pada već u donji devon, a vrhunac postizavaju nakon sredine karbonskoga doba. Prema dosad izvršenim istraživanjima u donjorajn. škrilj. gorju razlikuju se u formaciji devona tri odsjeka: *donji, srednji i gornji devon*. Donji d. debeo je oko 3.000 m, sastavljen je pretežno od pješčanih slojeva, taloženih u plitkim morima s faunom školjkaša (lamellibranchiata) i ramenonožaca (brachiopoda). Dijele ga u četiri stepenice tako, da se donja polovica sastoji od diskordantno (nejednako) položenih slojeva preko silurskih naslaga pod imenom *Gedinnien*, sastavljen od konglomerata, arkoza i škriljavaca. Preko toga dolazi svijetli *Taunus-kvarcit*, a preko njega *Hunsrück-škriljavac* tamne boje. Gornju polovicu čine *Koblenz-slojevi* ili *spirifer-pješčenjak*. Srednji d. vezan je na gorje Eifel i vapnenačkoga je razvoja. Donji mu se dio sastoji od laporastih taložina s koraljem *Calceola-sandalina*, po kojem se ti slojevi zovu *Calceola-slojevi*. U gornjoj polovici dolaze debeli slojevi vapnenačko-dolomitičnih masa, poznatih pod imenom *Stringocefalni* (po brachiopodu Stringocephalus) ili *masovni vapnenci*. Eruptivni razvoj srednjega d. sastoji se od dijabaza i njihovih pršinaca sa znatnim ulošcima crvene željezne rudače (hematit). U gornjem d. uz taložine dubokoga mora dolaze i taložine plitkih mora, pa su stoga razvojni stupnjevi vrlo različiti. Prema fauni dijeli se gornji d. u *Intumescens-slojeve* (naziv po glavonošcu *Manticoceras intumescens*), a na njima leže *Clymenia-slojevi* (po rodu amonita *Clymenia*). U Francuskoj nazivaju one prve imenom *Frasnien*, a druge *Famennien*. Daleko manje raširene, ali istog su razvoja d. naslage u srednjoj Češkoj, pa je ovdje glavni stratigrafijski član *Konjepruski vapnenac*, bogat okaminama. Ovaj je vapnenac i glavna sastojina dev. naslaga Kamniških Alpa. Ovome se razvoju priključuje i d. Francuske, Španjolske, pa grofovije Devonshire u Engleskoj, dok je d. srednje Engleske i Škotske sastavljen od debelih slojeva crvenoga, slabo uzdignutoga pješčenjaka, zvanog *Old Red Sandstone;* taj je vrlo siromašan okaminama. Rajnskom d. po svome sastavu priključuje se i d. Rusije na Uralu i Turkestanu, a vrlo je sličan konjepruskom odjelu češkoga d. U Aziji, sjevernoj i južnoj Americi, sjevernoj Africi i u Australiji d. su naslage vrlo raširene. Neke od njih, na pr. u Aziji i Africi, vrlo su slične zapadnoevropskom razvoju, a i američki i australski d. ima uglavnom značajke zapadnoevropskog s nekim faunističkim razlikama.

Formacija d. obilježena je životinjskim i biljnim svijetom, od kojega su pojedine vrste značajne za stanovite odsjeke d. Ukratko, fauna pokazuje ovu sliku: iz silura kao starije formacije povlače se neke životinje i u d. Tako dolaze koralji, kao i u siluru, *tabulatni* i *rugozni*, od kojih se ističu kao najznačajniji oblici **Pleurodictyum** i **Calceola;** onda *stapčari (Crinoidea)* s nekim novim vrstama *(Ctenocrinus, Cupressocrinus). Ramenonošci* (brachiopoda) brojno su zastupani starim kao i novim oblicima *(Stringocephalus, Renseelaeria* i *Productus).* Osobito se ističu školjkaši (lamellibranchiata) i *puževi* (gastropoda) s čitavim nizom novih rodova. Od glavonožaca (cephalopoda) uz nautilide osobito su se razvili amoniti s brojnim rodovima, kao *Clymenia, Anarcestes, Agoniatites, Chiloceras* i dr. Članskonošci (arthropoda) zastupani su *trilobitima* (trorežnjaci), kojih je broj rodova manji od silurskog broja.



Koralji: *1. Pleurodictyum problematicum* Goldf.; *2. Calceola sandalina* Lam.; *3. Hexagoniophyllum hexagonum* Goldf.; *4. Cyathophyllum heterophyllum* Frech. — Morski ljiljani: *5. Ctenocrinus typus* Bronn. — Puževi: *6. Bellerophon striatus* Bronn. — Glavonošci: *7. Oxyclymenia undulata* Münst.; *8. Anarcestes plebejus Barrande.* — Ramenonošci: *9.* ***Productus subaculeata*** Murch.; *10.* ***Spirifer paradoxus*** Schloth.; *11. Renseelaeria strigiceps* F. Roem.; *12. Stringocephalus Burtini* Defr. — Trilobiti: *13. Ondotochile Hausmanni* Brong.; 14. *Phacops fecundus* Barr. — Ribe: *15. Pterichtys testudinarius* Ag.; *16. Cocosteus decipiens* Ag. — (Slike su uzete iz: Gürich, *Leitfossilien* I.—II.)

To su raci, kojima je tijelo razdijeljeno dvjema uzdužnim brazdama na tri režnja, a na glavi imaju velike i brojne fasetirane oči. Osim njih dolaze još neki drugi raci, među kojima se odlikuje svojom veličinom rod *Eurypterus*, osobito čest u Old Redu. Prema dosadašnjim istraživanjima od kralježnjaka dolaze u devonu samo *ribe* tako čudnog izgleda, da daju formaciji d. zasebno obilježje. Glavni zastupnici su t. zv. *plakodermne* ribe, kojima je tijelo bilo pokriveno rompskim ljuskama. Zasebni oblik bio je *Pterichtys* (grč. πτερόν »krilo«, ἰχθύς »riba«, iz škotskog Old Reda s prsnim perajama, koje su obložene dugim pločama. Oči, slične očalima, bile su smještene u pukotini visoko na glavi. Drugi neki oblici, kao *Coccosteus* (grč. κόκκος »jezgra«, ὀστέον »kost«), svojim su oblikom više sličili ribama nego ostali rodovi, a ipak u mnogim pojedinostima izgradnje kosti, osobito pak u slobodnim pokretima glave, više su sličile oklopljenim vodozemcima, zvanim *Stegocephala*.

Klima d. bila je prilično suha, posve u protivnosti sa stalnom vlagom karbonske formacije. Biljnoga svijeta za vrijeme d. bilo je malo, pa stoga u kopnenim naslagama d. ne nalazimo ugljena, dok morske naslage d. obiluju ugljenom, koji potječe od velikog nagomilavanja morskih alga. Stoga flora d. ne pokazuje nikakvih osobitosti, uglavnom se sastojala od *paprati* i *preslica*.

Vulkansko djelovanje bilo je za vrijeme d. u nekim područjima, kao na pr. u Njemačkoj, vrlo živo, dok druga velika područja d., kao rusko i američko, ne pokazuju tragove vulkanskoga djelovanja.

LIT.: L. Beushausen, *Das Devon des nördl. Oberharzes*, Abhandl. d. preuss. geol. Landesanst., 1900; A. Denckmann, *Die Überschiebung des alten Unterdevons im Kreise Olpe*, Festschrift für A. v. Könen, 1907; Fr. Drevermann, *Fauna der Siegener Schichten von Seifen*, Palaeontographica, 1904; A. Geikie, *The Old Red Sandstone of Western Europe*, Edinburg 1878; J. Gosselet, *Mémoires sur les terrains primaires de la Belgique*, 1860; E. Holzapfel, *Das Rheintal von Bingerbrück bis Lahnstein*, Abhandl. d. preuss. geol. Landesanst., 1893; Kayser-Holzapfel, *Stratigraphische Beziehungen des böhm. zum rhein. Devon*, Jahrb. d. k. h. geol. Reichsanst., Wien 1894; v. Peetz, *Beiträge zur Kenntniss der Fauna d. devon. Schichten am Rande des Steinkohlenbeckens von Kusnetz (Westsibirien)*, St. Petersburg 1901; H. S. Williams, *Correlation papers; Devonian and Carboniferous*, Bullett. M. St. Geol. Suray, Nr. 80., 1891. J.P-k.

DEVOTO, Giacomo, ✳ Genova 19. VII. 1897, talijanski lingvist. Profesor lingvistike na sveučilištu u Firenci (1924). Bavi se: latinskom fonetikom povezujući povijesni s općim lingvističkim pravcem *(Adattamento e distinzione nella fonetica latina*, Firenca 1923); etrurskim jezikom i njegovim odnosima s ostalim jezicima antikne Italije (niz članaka u *Studi etruschi* 1927—42); starim italskim jezicima (etrurskim, umbrijskim i dr.), koje proučava sistematski u vezi s arheologijom, s kulturnom, vjerskom, pravničkom i političkom povijesti *(Gli antichi italici*, Firenca 1931; *Tabulae Iguvinae*, Rim 1937, 2. izd. 1940); baltičkim jezicima (urednik je časopisa *Studi Baltici*, dosad izašlo 8 sv., 1930—42). D-ovo se zanimanje za jezik u njegovim vezama s kulturnom povijesti najbolje očituje u *Storia della lingua di Roma* (Rim 1940), u kojoj odlično povezuje sudbinu i promjene jezika s političkim i kulturnim pojavama od najstarijih vremena do danas. Piše i o problemu talij. književnog jezika (u časopisu *Lingua Nostra*, od 1939 dalje, koji je on osnovao i uređuje s B. Migliorinijem), a proučava i jezik pojedinih pisaca. Osnovne pojmove talij. gramatike daje u *Introduzione alla Grammatica* (Firenca 1941) ističući osobito razlike sintaktičke strukture između latinskog i talijanskog. Piše i o pojedinim problemima indoevropske lingvistike *(La Cultura* 1931; *Miscellanea Trombetti*, Milan 1937). D. u svojim djelima ide za tim, da odredi jezične strukture ili »sisteme« kao odjek kolektivnih vrijednosti (ali ne na osnovi pozitivističkih formula), da istakne uzajamne veze između promjena jezičnih »sistema« i kulturno-povijesnih pojava, da strogo kombinatorskom metodom (pomoću samog teksta) osvijetli nedovoljno objašnjene antičke jezične spomenike. M. D-ić.

DEVRIENT, njemačka glumačka porodica:

1. Eduard, ✳ Berlin 11. VIII. 1801, † Karlsruhe 4. X. 1877, glumac i dramaturg, brat 2. i 3. Pisao je drame i operne tekstove te teatrološka djela, od kojih se ističe *Geschichte der deutschen Schauspielkunst* (5 sv., 1848—74). Istakao se kao reformator dramskog stila.



LUDWIG DEVRIENT

2. Emil, ✳ Berlin 4. IX. 1803, † Dresden 7. VIII. 1872, glumac, brat 1. i 3.; djelovao u Leipzigu, Magdeburgu, Hamburgu i Dresdenu. Isticao se u ulogama Hamleta, Pose i Bolingbroka.

3. Karlo, ✳ Berlin, 5. IV. 1797, † Lauterberg 3. VIII. 1872, glumac, brat 1. i 2.; djelovao u Karlsruheu i Hannoveru. Igrao junačke i karakterne uloge (Lear, Shylock, Wallenstein).

4. Ludwig, ✳ Berlin 15. XII. 1784, † Berlin 30. XII. 1832, glumac; glumio u Dessauu i Breslauu, od 1815 u Berlinu; genijalan karakterni glumac u tragičnim i komičnim ulogama. Najčuvenije njegove kreacije bijahu Lear, Shylock, Falstaff i Franjo Moor. U karakteriziranju često je pretjeravao do nevjerojatnosti i karikature. Prijateljevao je s E. T. A. Hoffmannom i imao nešto od njegovih sablasnih likova.

5. Max, ✳ Hannover 12. XII. 1857, † Chur 13. VI. 1929, glumac, sin 2. Djelovao u bečkom Burgtheatru od 1882 kao član, a od 1910 kao redatelj.

6. Otto, ✳ Berlin 3. X. 1838, † Stetin 23. VI. 1894, glumac i dramatik, sin 1.; glumio u Stuttgartu, Berlinu, Leipzigu i Weimaru, a zatim djelovao kao redatelj i ravnatelj na više pozornica. G. 1889—90 upravljao dvorskim kazalištem u Berlinu. Pisao drame *(Luther, Gustav Adolf)*, izdavao Shakespeareova djela te Ifflandova i Schröderova pisma.

LIT.: L. Eisenberg, *Grosses biographisches Lexikon der Deutschen Bühne im XIX. Jahrh.*, Leipzig 1903. S. B.

DE VRIES, Hugo, ✳ Harlem, 16. II. 1848, † Lauteren (Holandija) 21. VII. 1935, holandski biolog, osnivač mutacione teorije i biljni fiziolog. Učio je na sveučilištu u Leydenu prirodne znanosti. U Njemačkoj se usavršava u struci. G. 1878 postaje profesor botanike na sveučilištu u Amsterdamu, gdje djeluje do 1918.



HUGO DE VRIES

Prvi njegovi radovi bave se fiziologijom bilja, napose propustljivošću protoplazme, turgorom i plazmolizom. Pronašao je metodu za mjerenje ozmotskog tlaka (→ ozmoza) u nutrini stanice plazmolizom (v.). Ustanovio je, da svaka izotonička otopina sadržava istu količinu molekula, ako nije elektrolitički disociirana. Ta istraživanja poslužila su Van t'Hoffu za njegovu teoriju ozmotskog tlaka i Arrheniusu za teoriju elektrolitičke disocijacije. Svjetski glas je postigao D. svojim istraživanjima i nazorima o nasljeđivanju i o postanku vrsta. D. je prihvatio Darwinovu hipotezu pangeneze u toliko, što drži, da su nasljedna obilježja zasidrena u malim česticama, pangenima, koji se po njegovu nazoru nalaze u staničnoj jezgri. Oni bivaju aktivni tako, da izlaze iz jezgre u protoplazmu pa izazivaju razvitak pojedinih nasljednih svojstava. Obični vanjski utjecaji ne mogu ništa mijenjati na pangenima, tako da nasljedna obilježja prirodnih vrsta kroz dulja razdoblja ostaju stalna.

Od 90-tih godina D-a je najviše zaokupljao problem postanka novih vrsta, pošto je bio stekao uvjerenje, da male promjene, koje se stalno javljaju, varijacije ili punktuacije, nisu nasljedne. Držao je, da je našao rješenje tog problema kod Lamarckove pupoljice *(Oenothera lamarckiana)*, biljke, uvezene iz Amerike, koja se je i kod Amsterdama jako rasplodila. Među tim biljkama je naišao na pojedine primjerke, koji su se u nekim bitnim obilježjima razlikovali od običnog lika. Te je biljke dalje gojio, pa se i tu pokazalo, da se javljaju pojedini primjerci, koji se tako razilaze

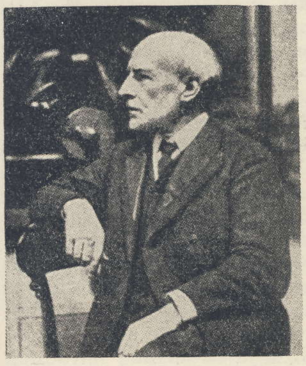
od roditeljskog lika, da ih treba smatrati posebnim vrstama. Tako je došao do zaključka, da nove vrste nastaju na preskok, da kod svake vrsti nakon duljeg razdoblja eksplozivno nastupaju promjene nasljednih čimbenika iz nutarnjih i vanjskih uzroka. Novi likovi, koji su sposobni za život, održe se u borbi za opstanak, a neprikladni propadnu. Te promjene lika, koje na preskok nastupaju uslijed promjene nasljednih čimbenika, nazvao je D. mutacijama. Darwin je pripisivao najveće značenje za stvaranje novih vrsta malim promjenama, koje se s vremenom kumuliraju, ma da je i on poznavao veće promjene, koje nastupaju na preskok t. zv. »single variations«. D. pak nalazi, da se filogenetski razvitak zbiva samo u skokovima, nazor, koji je već i Koellicker izrazio. Mehanizam filogenetskog razvitka bio bi po D-u slijedeći: Svaka je prirodna vrsta *(species)* neka jedinica, koja postoji neko vrijeme nepromijenjena. Nato nenadano nastupaju brojne izdašne nasljedne promjene *(mutationes)*, i tako nastaju nove vrste, među kojima borba izabere za opstanak najprikladnije. Te se razmnože, i opet slijedi razdoblje nepromjenljivosti, dok se ne pojavi perioda novih mutacija. D. je dakle apsolutni pristaša darvinizma, nauke o prirodnom odabiranju, samo što poriče malim promjenama *(fluktuacijama)* svako značenje i vidi u mutacijama tvorivo, kojim se služi selekcija. Najveća je zasluga D-a, da je jasno odredio pojam mutacije kao promjene nasljednih čimbenika te odvojio od fluktuacije ili varijacije, koja nije nasljedna, kako je potonje skoro eksperimentalno dokazao Johannun. Kasnije se doduše pokazalo, da mutacije ne moraju biti neke velike promjene, dapače ima često i jedva primjetljivih mutacija, ali ono bitno, što je D. istakao, jest, da se radi o promjeni nasljednih čimbenika, dok fluktuacije nisu nasljedne. Iskazalo se dapače, da promjene, koje je D. opažao kod biljke *Aenothera*, uopće nisu nikakve mutacije u užem smislu. *Aenothera* je neki permanentni križanac s pomnogostručenim brojem kromosoma, pa su sve opažene promjene uzrokovane različnim aberacijama kromosoma, a nipošto pretvaranjem pojedinih nasljednih čimbenika. Ali poticaj, koji je dao D. svojom mutacionom teorijom i oštrom formulacijom pojma mutacije, bio je od najvećeg značenja za razvitak nauke o nasljeđivanju, te se i sadašnje shvaćanje o evolucionom mehanizmu temelji na D-ovim nazorima.

Druga trajna zasluga D-a, koju dijeli s Corrensom i Tschermakom, postoji u tome, što je ponovno otkrio bez poznavanja Mendelovih pokusa, koji su preko 30 godina ostali nezapaženi, Mendelov zakon cijepanja svojstava kod potomaka križanaca. Dne 26. ožujka 1900 predao je D. dotičnu raspravu francuskoj akademiji. Skoro nato (24. IV.) objavio je svoje rezultate i Correns i napokon (u lipnju) Tschermak, koji su jednako neovisno došli do tog temeljnog zakona žive prirode.

BIBL.: *Intracelluläre Pangenesis*, 2. izd. 1889; *Sur la loi de disjonction des hybrides*, C. r. d. Acad. des Sciences, Pariz 1900; *Die Mutationstheorie: I. Entstehung der Arten durch Mutation*, Leipzig 1901; *II. Elementare Bastardlehre*, Leipzig 1903; *Species and Varieties, their Origin by Mutation*, Chicago 1905; *Plant breeding*, Chicago 1907; *Opera e periodicis collecta*, 7 svez., Utrecht 1918—27 (sabrane rasprave).

LIT.: H. de V., *6 Vorträge zur Feier seines 80. Geburtstages*, Tübinger naturwissenschaftliche Abhandlungen, 1929. B. Z-k.

DEWAR, Sir James, ✻ Kincardine-on-Forth u Škotskoj 20. IX. 1842, † London 28. III. 1923, britanski kemičar i fizičar, profesor u Cambridgeu, onda u Londonu. Osobito je poznat i priznat njegov rad oko pretvorbe plinova u tekućine, te mu je uspjela likvefakcija kisika u velikim količinama, isto tako i vodika. G. 1899 dobio je i kruti vodik. G. 1904 podijeljeno mu je plemstvo.



SIR JAMES DEWAR

BIBL.: G. D. Living and Sir James Dewar, *Collected Papers on Spectroscopy*, Cambridge 1915; *Collected Papers of Sir James Dewar*, Vol I, II, Cambridge 1927. St. H.

DEWAROVA BOCA, zvana i *Weinholdova* ili *vakuum* boca, je posuda dvostrukih stijenka, među kojima se nalazi prostor, iz kojega je uzduh isisan. Budući da prazan prostor ne vodi topline, od vruće će se tekućine, stavljene u takvu posudu, samo malo topline gubiti vođenjem, a isto tako će se na pr. tekući zrak u toj posudi zaštititi od prebrzog isparivanja. Dewar je već 1873 takvu posudu od žute mjedi upotrijebio kao kalorimetar. Kad su Dewar i drugi uveli takve staklene posude za spremanje tekućega zraka i t. d., primijetio je Devar, da ni izdaleka nije dosta ukloniti vođenje topline, nego da treba spriječiti i prelaženje topline žarenjem, te je zato stijenke tih posuda posrebrivao. Takve Dewarove boce pod imenom *termos* posvuda su poznate. St. H.

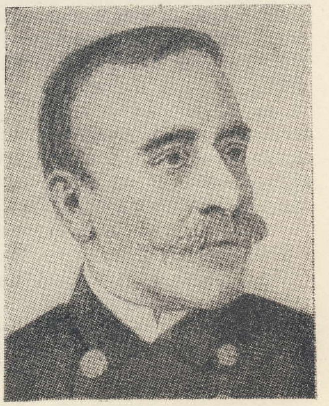
D'EWES, Sir Simonds, ✻ Coxden (Dorsetshire) 18. XII. 1602, † London 1650, engleski kroničar i arheolog. Bavio se arheologijom i skupljanjem povijesnih dokumenata. Na osnovi originalnih dokumenata zamislio je povijest Engleske, ali taj plan nije proveo. U djelima iznosi svoje nazore na politički i parlamentarni život Engleske. Izdao je samo nekoliko govora i *The Primitive Practice for Preserving Truth* (1645), dok mu je glavno djelo *The Journals of all the Parliaments during the Reign of Queen Elizabeth* (napisano 1629, tiskano tek 1682). Dijelovi njegova dnevnika pretiskani su nekoliko puta. G. 1845 Halliwell-Phillips izdao je *Autobiography and Correspondence of Sir Simonds D'Ewes...*, a g. 1923 izdao je W. Notestein *The Journal of Sir Simonds D'Ewes.* R. F.



CHRISTIAN DE WET

DE WET, Christian, ✻ Leeuwkop, 7. X. 1854, † Bloemfontein 3. II. 1922, burski vojskovođa i političar. Sudjelovao je kao zastavnik u prvom englesko-burskom ratu (1880 do 1881), zatim se bavio gospodarstvom. G. 1897 izabran je u narodno vijeće. U ratu 1899 bio je general i jedan od najboljih vođa gverile. G. 1907 biran je u sabor slobodne države Oranje. G. 1908/9 je ondješnji ministar poljodjelstva, no kasnije je istupio iz južnoafričke stranke i pridružio se Hertzogovoj nacionalističkoj stranci. Početkom prvog svjetskoga rata pokušao je dići bunu protiv južnoafričke vlade, ali je uhićen zbog veleizdaje 1915 i osuđen na šest godina tamnice; još iste godine pušten je na slobodu uz obvezu, da se uzdrži od političke djelatnosti. — Svoje ratovanje opisao je u knjizi *De stryd tuschen Boer en Brit* (1902). I. Sr-ć.

DEWEY, 1. George, ✻ Montpellier (Vermont, USA), 26. XII. 1837, † Washington 16. I. 1917, sjev.-američki admiral. Ističe se za vrijeme američkog građanskog rata u mnogim pothvatima i borbama na moru i na rijekama. G. 1897 za vrijeme američko-španjolskog rata D. (tada u činu komodora) zapovijeda istočnoazijskom eskadrom te 1. V. potuče španjolsku flotu u zalivu Manile; poslije sudjeluje u zauzimanju Manile (18. VII. 1898). D. je postigao admiralski čin te je na temelju posebne odluke do svoje smrti ostao u aktivnoj službi. Sudjelovao je pri rješavanju pojedinih pomorskih pitanja i zalagao se za izgradnju američke flote, osobito velikih bojnih brodova. G. 1913 objelodanio je svoj životopis *(Authobiography)*. Ar. P.



GEORGE DEWEY

2. John, ✻ Burlington 20. X. 1859, američki filozof, profesor sveučilišta u Chicagu, kasnije na sveučilištu Columbija u New-Yorku, osnivač t. zv. »čikaške škole« i važan suvremeni američki pedagog. Polazeći od novokantovskoga idealizma (v.) i Hegela (v.) priklanja se najprije Jamesovom pragmatizmu (v.) i personalizmu (v.), ali ga donekle pod utjecajem A. Comtea mijenja u pozitivistički realizam, koji otklanja

samu metafiziku, smatra religiju predmetom fantazije, kojemu se pridaje samo značaj estetskoga zadovoljenja, dok spoznaju izvodi od objekta, koji je od nas nezavisan, ali pristupan dohvatanju. Duševni život shvaća se biologijski, sociologijski i fiziologijski. Na tim osnovnim mislima razvija D. etiku humaniteta kao posljedak kulturnoga napretka i primjenjuje je na socijalno reformatorska i pedagogijska nastojanja.

Njegove su koncepcije imale velik utjecaj na praktičnu i društvovnu organizaciju američke škole. Odgajanje kao društvovna funkcija ima društvovni smisao i sadržaj te je potreba života i jedan oblik njegova samoodržavanja i obnavljanja, a ujedno je proces, koji nema ograničenja u vremenu. Škola ima biti bliska životu pomažući razvijanje životnog realizma. Programatski zahvaća u probleme organizacije »nove škole«, »aktivne škole«, »novog odgoja« i ističe potrebu njena uređenja prema demokratskom shvaćanju u odgajanju. U odgajaniku valja razvijati duhovne procese i snage aktivnosti obazirući se na biološko značenje, životnu ulogu i njegove koristi za radnju u sadašnjosti i budućnosti. Dajući ručnom radu posebni obrazovni smisao ističe, kako u odgajaniku treba razvijati socijalne interese i čvrsto ga oblikovati za shvaćanje socijalnog sadržaja kulture, pa stoga i škola ima biti u embriju društvo, u kojem će odgajanik živjeti kao odrastao čovjek. Njegova su djela poznata i izvan Amerike i prevedena na različite jezike, a svojim radikalnim pogledima djelotvorno je u velikoj mjeri utjecao na reformu američkog školstva.

BIBL.: *Outlines of critical theory of ethics*, Ann Arbor 1891; *My paedagogical Creed*, New-York 1897; *The School and Society*, 1899; *Studies in Logical Theory*, Chicago 1903; *The School and the Child*, 1906; *Ethics*, New-York 1908; *How We Think*, 1910; *Essays in experimental Logic*, Chicago 1916; *Democraty and Education*, 1916; *Reconstruction in Philosophy*, New-York 1920; *Human Nature and Conduct*, 1922; *Experience and Nature*, Chicago 1925.

LIT.: M. H. Thomas-H. Schneider, *A bibliography of J. D.*, New-York 1929; U. Spirito, *Il pragmatismo nella filosofia contemporanea*, Firenca 1921; M. Šević, *Pedagogija J. Dewey-a*, Beograd 1922; V. Durant, *Um caruje. Životi i mišljenja velikih filozofa*, Beograd 1932; S. Pataki, *Pedagogija J. Dewey-a*, Napredak 1935. M. D.

3. Melvil, ✳ Adams Center (New York) 10. XII. 1851, † Lake Placid (Florida) 26. XII. 1931, najprije bibliotekar u Amherstu (1874—77), zatim ravnatelj biblioteke Columbia University u New Yorku (1883—88) i ravnatelj New York State Library u Albanyju (1888—1906). Mnogo utječe na razvitak američkog bibliotekarstva: 1876 pokreće *Library Journal*, jedan je od glavnih osnivača American Library Association (1876), kojoj je kroz 15 godina tajnik i u dva maha predsjednik, 1887 ustanovljuje na Columbia University bibliotekarsku školu — prvu takvu školu uopće — koja je kasnije za njim prenesena u Albany. Najpoznatiji je postao po svom bibliografskom sustavu nazvanom decimalna klasifikacija (v.).

LIT.: G. Dawe, *M. D. 1851—1931*, 1932. M. R.

DE WINT, Peter, ✳ Stone (Staffordshire) 21. I. 1784, † London 30. I. 1849, engleski slikar. Učitelj mu bijaše bakrorezac J. R. Smith. Premda je naslikao nekoliko uljenih slika na način Constablea, posvetio se akvarelima, na kojem su području tada počeli u Engleskoj razvijati potpuno samostalne izražajne mogućnosti. U slobodnom naslanjanju na kasna djela T. Girtinsa D. postade vođa toga pokreta. Sadržaj svojih slika uzimao je gotovo isključivo iz domaćeg svijeta (*Šumski krajolik s vodom; Žitno polje; Katedrala u Lincolnu*). Njegove uspomene objelodanio je 1888 W. Armstrong. F. C.

DE WINTER, Jan Willem, ✳ Kempen 1761, † Pariz 2. VI. 1812, nizozemski admiral. Kao mladi časnik pristao je uz pobunu 1787 i zatim pobjegao u Francusku; tu je sudjelovao u ratu 1792—94 i postao brigadni general. Kad se vratio u Nizozemsku s francuskom vojskom 1795, organizirao je nizozemsku ratnu mornaricu, kojoj je 1796 postao zapovjednikom. G. 1797 porazila ga je britanska eskadra pod Duncanom i zarobila. Pošto je bio izmijenjen, vratio se u Nizozemsku i postao poklisar kod francuske vlade (1798—1802), a zatim je ponovno preuzeo zapovjedništvo nizozemske ratne flote. Uživao je sklonost nizozemskoga kralja Luja Bonaparta i samog Napoleona, a 1811 zapovijedao je zajedničkom nizozemsko-francuskom ratnom mornaricom kod Texela.

DE WITT → **Witt.**

DEWSBURY, grad u Engleskoj, u grofoviji Yorkshire (West Riding), na rijeci Calder sa 54.303 st. (1931). Ima tvornice vunenih proizvoda, sagova i željezne robe. U okolici nalaze se ruševine cistercitskog samostana iz 12 st., i to u perivoju, u kojem je po predaji umro i pokopan Robin Hood.

DEYSSEL, Lodewijk, van (pseudonim Karela Ivana Lodewijka Alberdingk-Thijma), ✳Amsterdam 22. IX. 1864, nizozemski kritik, jedan od osnivača »pokreta osamdesetorice«, individualističke reakcije protiv dotadanje moralizatorne struje. Suurednik glasila pokreta *De Nieuwe Gids* (osn. 1885), zatim s Verweyem osnovao *Hat tweemaandedlijksch tijdschrift*, a poslije sam izdavao *De twintigste eeuw*. Isprva naturalist i pristaša Zolin (romani: *De Republik, Een liefde)*, prelazi poslije na impresionizam i senzitivizam prikazavši svoj put u studiji *Van Zola tot Maeterlinck*. Znamenit kao kritik, istakao se osobito studijem o Multatuliju (1895), o slikaru Thijsu Marisu (1899) i o svomu ocu J. A. Alberdingk-Thijmu, povjesničaru umjetnosti i pjesniku (1820—1889).

DEZIDERIJE, posljednji langobardski kralj 756—774. Dolazi na prijesto poslije smrti Aistulfove s pomoću pape i Franaka, te stupa u rodbinske veze s Karlovićima. Unutra nastoji ojačati svoj položaj obuzdavajući samostalne vojvode, a prema vani koleba između Rima, Bizanta i Franaka. Kad se sukobio s papom, kojemu nije htio vratiti neke otete gradove, papa pozove u pomoć Karla Velikoga, koji pokori Langobarde, a D-a uhvati i zatvori u samostan, gdje je i umro. I. Sr-ć.

DEZODORIZACIJA (lat. de »od« i odor »miris«) se zove postupak, s pomoću kojega možemo nekome tijelu, tekućini ili zraku u nekoj prostoriji oduzeti (redovno neugodan) miris. Kako neugodan vonj često nastaje kod raspadanja organskih tvari, uzrokovanog djelovanjem mikroorganizama, to je d. u mnogo slučajeva vezana s desinfekcijom. D. se može postići na tri načina: 1. *Fizikalni put.* Kod ovog se ide za tim, da se tvar, koja je nosilac neugodnog mirisa, odstrani ili s pomoću adsorpcije jednim poroznim tijelom (drveni ili koštani ugljen, porozna glina) ili destilacijom, ako mirisava tvar ima niže vrelište od tijela, koje hoćemo dezodorizirati. Prvi se postupak primjenjuje danas industrijski kod fabrikacije šećera iz šećerne repe. Sirovi se šećer ponovno otopi i filtruje kroz koštani ugljen. Time se uklanja ne samo žućkasta boja, nego i neugodan miris sirovoga šećera, dobivenog iz šećerne repe. Druga se metoda primjenjuje kod čišćenja sirovog ulja i masti, koje imaju služiti za jelo. Takva ulja imaju često neugodan miris. D. vrši se tako, da se kroz ulje, ugrijano na 150—200° C, provodi pregrijana vodena para, koja pokupi primjese neugodna mirisa. 2. *Kemijski put.* Ovim se razara uzročnik neugodnog vonja različnim sredstvima za oksidaciju: klorom (Cl), sumpornim dioksidom (SO_2), vodikovim peroksidom (H_2O_2) ili kalijevim permanganatom ($KMnO_4$) ili se opet sprečava izlučivanje znoja formalinom, salicilnom kiselinom ili alaunom. Ova se sredstva napose mnogo upotrebljavaju kod dezodorizacije u medicini. 3. *Maskiranje.* Ako se neugodan miris ne može ukloniti ni prvim ni drugim načinom, može se upotrebom različnih eteričkih ulja (bademovo, četrunovo, despikovo ulje, ulje od paprene metvice, ružmarinovo i timijanovo ulje, te kamfor) tako maskirati, da se ne zapaža, pa se raspršivanjem razrijeđenih otopina tih ulja primjerice omogućuje boravak u prostorijama, u kojima bi inače radi vonja boravak bio težak ili neugodan. S. M.

DEŽANOVAC, selo u kotaru daruvarskom; kuće mu se redaju uz cestu u nizu s prekidima na duljini od 8 km, a broji 1523 stan. (1931). Katolička župa (sv. Duha) spominje se 1334, a obnovljena je 1880. U D-u, koji i danas nosi ime Kaštel, gospodovali su Kaštelanovići od sv. Duha, koji, kao istaknuti pristaše kralja Žigmunda, istiskuju Tiboldoviće-Svetačke. Z. D-i.

DEŽELIĆ, 1. Božena rođ. Kralj, ✳ Jastrebarsko 21. XII. 1891, profesorica, novinarka, spisateljica. Mudroslovni fakultet svršila je u Zagrebu i u Moskvi (1912/3). Bila je član uredništva Novina (1916—17), urednica Krijesovih knjižica o narodnim ručnim vještinama i 1919 urednica mjesečnika Ženska Misao. Iz Moskve je slala Hrvatskoj Prosvjeti dopise o ruskom životu. Suradivala je osim toga u Krijesu i Luči. U.

2. Đuro Stjepan, ✳ Ivanić-grad 25. III. 1838, † Zagreb 28. X. 1907, pisac i javni radnik. Pučku školu svršio u Ivanić-gradu, gimnaziju u Zagrebu. Ovdje je bio započeo i bogoslovlje, ali je 1862 prešao na pravo živeći kao namještenik kod odvjetnika i novinar. G. 1869 stupio je u službu grada Zagreba te 1871 postao senatorom, na kojem je mjestu izvršio veoma mnogo korisnih poslova oko kulturnoga i gospodarskoga pridizanja hrvatskog narodnog središta.



ĐURO STJEPAN DEŽELIĆ

Po svojim godinama bio je član Šenoina pokoljenja, ali je po svojim shvaćanjima bio bliži hrvatskom književnom pokoljenju pedesetih i šezdesetih godina 19. st., kad se pojedinci nisu toliko razvijali u jednoj struci, nego su, radi narodnih potreba, morali raditi na mnogobrojnim područjima djelatnosti. D. je bio pripovjedač, prevodilac, novinar, izdavač, politički pisac i t. d., vršeći zdušno narodnu dužnost šireći poticaje na mnogo strana.

Književni je rad D-ev mnogostruk. Pisao je pripovijetke i romane: *Surka* (1867), *Medvedgradski duh* (1868), *Burzanci* (1885), *Zulejka* (1890), *Marijan Marković* (1900); prevodio je s talijanskoga (na pr. Pellica), slovenskoga (Prešernog Krst pri Savici); napisao je prve opširnije životopise nekih znatnijih hrv. javnih radnika svoga vremena: *Ivan Kukuljević Sakcinski* (1861, pseudonim Stjepan Mirković), *Životopis Mirka Bogovića* (1862); uz to je pisao i povijesno-filozofijske rasprave: *Duša* (1877), *San* (1878).

Kao novinar pripada D. među prve hrv. novinare, po vremenu i po sposobnostima. Bio je urednik Narodnih novina (1862—64), Domobrana (1864—66), suradnik Pozora. Izdavao je i uređivao književni list *Dragoljub* (1867—68), jedini hrv. književni list u ono doba, i uređivao 1869 Vienac. Od 1861 do 1907 izdavao je i uređivao, uz malen prekid, kalendar *Dragoljub*, iznijevši u njemu podataka o znatnijim hrv. piscima iz razdoblja preporoda (na pr. o Gaju). Priredio je i izdao antologiju *Hrvatska pjesmarica*.

Do godine 1873 D. je bio suradnik i urednik novina unionističke stranke sudjelujući i u njezinim podhvatima, kasnije je podupirao pravaštvo, te je napisao veći broj članaka i spisa o znatnijim pitanjima svoga vremena: *Hrvatska narodnost ili duša hrvatskoga naroda* (1879), *Grudobran kraljevine Hrvatske* (1904, iz Hrv. prava).

D. istakao se kao marljiv društveni radnik. Već u gimnaziji, a osobito u sjemeništu, radio je mnogo u đačkim društvima, a kasnije u životu bio je član, odbornik i predsjednik vrlo velikog broja kulturnih i dobrotvornih društava (Dobrotvor, Matica hrvatska). Bio je među osnivačima hrvatskoga vatrogastva, te je o vatrogastvu i pisao. O stručnim, kulturnim i općenarodnim pitanjima objavljivao je članke i knjižice, priređivao priručnike. Radi svoga rada u vatrogastvu prozvan je »ocem hrvatskoga vatrogastva«.

D-ev obilni rad nema jednaku vrijednost. D. je bio u prvom redu narodni radnik, a manje umjetnik stvaralac. Književni mu proizvodi ipak imaju književno-povijesno značenje. U romanu »Burzanci« iznesen je u hrv. književnosti prvi put prodor novčarstva, koje ubija domaći zemljišni posjed. Uređujući književne listove D. nije pokazivao dosta razumijevanja za književnija shvaćanja, koja su se već bila i među Hrvatima javila, ali je ipak znao okupiti bolja hrv. književna imena. U svojim prikazima pojedinih hrvatskih kulturnih radnika znao je zabilježiti dragocjenih podataka, koji bi inače bili propali.

LIT.: B. Brusina, *Đ. Stj. Deželić*, 1906; *Spomenica o proslavi 50-godišnjice knjiž. rada Đ. D.* (1907); M. Grlović (Savremenik 1907); V. Deželić, *Bibliografski pregled* (1908); A. G. Matoš, *Naši ljudi i krajevi* (1910). A. B-c.

3. **Mladen,** ✱ Zagreb 3. I. 1900, profesor kemije. Svršio klasičnu gimnaziju i mudroslovni fakultet (kemija, fizika i matematika) u Zagrebu (1923), promoviran iz kemije 31. I. 1928. Nakon sveučilišnih nauka specijalizira se na politehnici u Münchenu kod prof. H. Fischera i prof. G. Scheibea. Zatim je nastavnik na srednjoj tehničkoj školi u Zagrebu (1923—25) i na gimnaziji u Šibeniku (1925/6), asistent mudroslovnog fakulteta u Zagrebu (od 26. I. 1926); škol. g. 1935/6 postaje honorarni nastavnik, g. 1941 docent za fizikalnu kemiju; g. 1942 postaje izvanrednim, a 1943 redovitim profesorom za kemiju na Farmaceutskom fakultetu u Zagrebu. Urednik je kemijskog dijela Hrvatske enciklopedije i Kemijskog vjesnika. G. 1943 izabran je velikim meštrom Viteškog reda Hrvatskoga zmaja.



MLADEN DEŽELIĆ

Radovi iz različnih područja kemije, uglavnom iz fizikalne i organske kemije te biokemije, objelodanjeni su mu u različitim stranim i domaćim časopisima.

U području organske kemije, kod rješavanja pitanja sastava i svojstava spojeva, služi se ne samo preparativnim metodama, nego i suvremenim fizikalno-kemijskim. Ponajviše je obrađivao područje pirolovih spojeva, zatim porfirina, nikotina i glukozida. Na temelju istraživanja pirolovih spojeva dolazi do zaključka, da je nesupstituirani pirol kisele prirode, dok polisupstituirani piroli imaju bazična svojstva. Ta su svojstva uvjetovana aromatskom strukturom pirola, dok supstituirani piroli prelaze iz aromatske u olefinsku strukturu. Prije se općenito držalo, da pirol ima slabo bazična svojstva. Te su zaključke potvrdili i G. B. Bonino u Bologni i L. Cavallo u Genovi. Djelovanjem ozona i nekih oksidacionih sredstava na porfirine uspjelo je D-u doći do zeleno obojenih oksidacionih derivata, koji su po svojim svojstvima, napose po spektru, slični klorofilnim derivatima. Ta su istraživanja važna zbog ponovnog dokaza o sličnosti građe porfirina i hemina s klorofilom. Ujedno su prilog rješavanju pitanja fine strukture porfirinske jezgre. — S obzirom na važnost duhana kod nas D. je istraživao spojeve nikotina, pa mu je uspjelo sa suradnicima prirediti čitav niz različitih spojeva s alifatskim i aromatskim kiselinama te fenolima i tvarima kiselog karaktera. Ti bi radovi imali i praktične vrijednosti, jer su nikotinski preparati već poznati kao sredstva za suzbijanje štetočinja. — Istražujući ravnotežu između teške i lake vode došao je do zaključka, da se teška voda ne može odijeliti od obične vode frakcioniranom kristalizacijom i da H_2O i D_2O moraju u kristalnom stanju imati isti tip kristalne mrežice i sličan razmak iona u njoj. — Posebno je zanimljiv D-ev rad *Baščanska ploča i njeno konzerviranje*, koji je 1941 predan Hrvatskoj akademiji; u njem je kemijski rastumačeno trošenje i opisan je način, kako je provedeno konzerviranje ploče.

Osim originalnih eksperimentalnih radova objelodanio je niz stručnih rasprava, monografija, biografija, referata i poučnih članaka (i pod pseudonimom »Juvenal«), i veći broj članaka iz kemijske struke za HE — Važan posao oko usavršavanja hrvatskog znanstvenog nazivlja vrši skupljajući građu za kemijski rječnik.

BIBL.: *Ravnoteža u organskim binarnim sistemima*, doktorska disertacija, Zagreb 1928; *Kvantitativne metode za određivanje masti i ulja*, Vjesnik ljekarnika, Zagreb 1929; *Problem dušika, vezanje atmosferskog dušika*, Priroda, 1931; *Die Lösungsgleichgewichte der drei isomeren Phenylendiamine mit Guajakol*, Ztschr. f. physikal. Chem. A., 1942; *Das Gleichgewicht in binären Systemen mit Erythrit als Komponente* (s prof. Pušinom), Monatshefte f. Chemie 60., 431., 1932. (Prijevod tiskan u Glasniku Kem. društva Kr. Jug., 1932); *Važnost mikrokemijskih metoda u organskoj kemiji*, Vjesnik ljekarnika, 1932; *Sinteza hemina*, Vjesnik ljekarnika, 1932; *Ueber die Einwirkung von Ozon auf Porphyrine* (s prof. H. Fischerom), Ztschr. f. physiolog. Chem., 1933, (prijevod u Glasniku Kem. društva kr. Jug. 4., 1933); *O djelovanju joda na kriptopirol i etioporfirin*, Rad HA 249., 1934; *Ueber die Jodierung des Kryptopyrrols und Etioporphyrins*, Bull. intern. de L'Academie, knj. 28., 1934; *Kemija klorofila*, Farm. vjesnik, 1934; *Oksidacija etioporfirina, Prilog poznavanju oksidacionih procesa porfirina*, Glasnik Kem. društva kr. Jug. 6., II., 1925; *Molekülverbindungen der Pyrrole*, Liebigs Ann. d. Chemie, 1935; *O postanku petroleja iz bilja*, Farm. vjesnik, g. XXV., 1935; *Die Schmelzkurve der Mischungen von schwerem Wasser und Wasser. Das Lösungsgleichgewicht im System schweres Wasser — Wasser*, Ztschr. f. anorg. u. allg. Chemie, 1935; *Zur Fluorescenz der Porphyrine* (s A. Sternom), Ztschr. f. physik. Chemie, A. 176., 1936; *O pitanju povećanja koncentracije teške vode u običnoj vodi frakcioniranom kristalizacijom*, Glasnik Kem. društva kr. Jug. 7., 1936; *Molekularni spojevi pirolovih derivata*. I. saopćenje, Glasnik Kem. društva kr. Jug. 7., 1936; *The Viscosities of Liquid mixtures with pyrrole as a component*, Trans. Faraday Soc. 193., 1937; *Ueber die Lichtabsorption der Porphyrine XI.* (s A. Sternom), Ztschr. f. physik. Chem. A., 179, 1937; *Ueber die Lichtabsorption der Porphyrine XII.* (s A. Sternom), Ztschr. physik. Chem. A., 180., 1937; *Molekularni spojevi pirolovih derivata*, II. saopćenje, Glasnik Kem. društva kr. Jug., 1937; *Viskozitet smjesa pirola sa benzolom, klorbenzolom, brombenzolom i jodbenzolom*, Glasnik Kem. društva kr. Jug. 8., 1937; *Ueber die sauren Eigenschaften einiger Pyrrole*, Liebigs Ann. d. Chemie, 535, 1938; *Das Gleichgewicht in binären Systemen, welche Phenylendiamine enthalten*, Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss., Beč Abt. II., 147, 1938; bzw. Monatsh. f. Chem. 72., 1938 (prijevod tiskan u Glasniku Kem. društva kr. Jug. 9., 139.—149., 1938; *O aciditetu pirola i nekih njegovih homologa*, Glasnik Kem. društva kr. Jug. 9., 1938; *O spojevima nikotina sa mravljom, octenom i propionskom kiselinom, određivanja njihova sastava fizikalno-kemijskim metodama*, Rad 263., 1939; *Ueber Verbindungen des Nikotins mit Ameisensäure, Essigsäure und Propionsäure*, Bull. intern. de l'Academie, knj. 32., 1939; *Teški vodik i teška voda*, N. Vj., XLVI., 1939; *Prof. L. Ružička i njegov rad*, Arkiv za kemiju i tehnologiju, 13., 1939; *Prof. Lavoslav Ružička, prvi Hrvat, koji je dobio Nobelovu nagradu*, N. Vj., knj. 48., 1940; *O hr-*

vatskoj kemijskoj terminologiji, N. Vj., knj. 49., 1940; *Polarografska istraživanja u kemiji pirola*, Rad, knj. 271., 1941; *Polarographische Untersuchungen in der Pyrrolchemie*, Bulletin International de l'Academie, Livre XXXIV., 1941; *Neki derivati mezoporfirina, djelovanje ozona na mezoporfirin, hemin i krv*, Rad, knj. 271., 1941; *Ueber einige Derivate des Mesoporphyrins. Einwirkung von Ozon auf Mesoporphyrin, Hämin und Blut*, Bulletin Intern. de l'Academie, knj. XXXIV., 1941; *Paracelsus (1493—1541)*, Hrvatski farm. vjesnik, XXX., 1941; *Proslava Paracelsusa u Salzburgu 1941*, Hrvatski farm. vjesnik, XXXI. 1941; *Građa za kemijski rječnik (hrvatsko-njemačko-talijansko-engleski)*, Zagreb 1942; *Elektronski mikroskop*, Priroda 1942; *Umjetni kaučuk*, Priroda, 1942; *Tajne neizmjerno malenih tjelešca i molekula*, Hrvatski narod br. 383., 1942; *Carl Wilhelm Scheele, prigodom 200-godišnjice rođenja*, Hrvatski farm. vjesnik XXXII., 1942; *Kemija u službi naroda*, Hrvatski narod br. 615., 1942; *Polarografska istraživanja glukozida, I. Salicin i njegovi derivati*, Kemijski vjestnik XV. i XVI., 1942. Z. P-ć.

4. Stanko, ✳ Zagreb 13. XI. 1893, hrvatski ekonomski pisac. Svršio je klasičnu gimnaziju i pravo u Zagrebu, a trgovačke nauke u Zagrebu i Berlinu (Handelshochschule). Bio je isprva u bankovnoj praksi, zatim (od 1919) profesor na trgovačkoj akademiji u Zagrebu. G. 1942 dodijeljen je na rad Hrvatskom drž. društvovno-gospodarskom zavodu Min. za nar. gospodarstvo kao predstojnik odsjeka za studije i dokumentacije. Surađivao je u mnogim gospodarskim i trgovačkim listovima; uređivao je *Bankarstvo* (1923—30), *Privrednu reviju* (1930—33) i dr.

BIBL.: *Čekovni, žiro i kliring promet*, Zagreb 1920; *Novčani zavodi Jugoslavije*, Bjelovar 1921; *Banke i bankarstvo*, Zagreb 1921; *Burza i burzovni poslovi*, Zagreb 1922; *Geldinstitute im Königreiche S. H. S.*, Beč 1922; *Socijalizam, komunizam, anarhizam*, Zagreb 1922; *Bankovna korespondencija*, Zagreb 1922; *Terminologija trgovačkih znanosti*, Zagreb 1922; *Mjenično pravo*, Zagreb 1923; *Pregled nauke o narodnom gospodarstvu*, Zagreb 1923; *O žiro prometu*, Zagreb 1924; *Trgovački leksikon*, Zagreb 1925; *Pregled nauke o trgovini*, Zagreb 1926; *Mjenično pravo*, Beograd 1930; *Burze kraljevine Jugoslavije*, Zagreb 1930; *Stečajno pravo*, Zagreb 1930; *Privredna čitanka*, Zagreb 1931; *Čekovno pravo*, Beograd 1931; *Nauka o trgovini*, Beograd 1931; *Narodna ekonomija*, Zagreb 1933; *Nauka o trgovini, trgovačko zakonodavstvo i nauka o državi*, Zagreb 1935; (zajedno s J. Vrbanićem), *Trgovačko zakonoslovlje*, Zagreb 1942; *Financijalna politika*, Zagreb 1943. J. H-t.

2. Velimir st., ✳ Zagreb 21. II. 1864, † Zagreb 7. II. 1941, književnik. Osnovnu školu i gimnaziju svršio u Zagrebu. U Beču učio medicinu; kad ju je svršio, prešao na filozofski fakultet u Zagrebu (prirodne nauke); doktor filozofije. Od 1894 bio činovnik Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, a od 1910—20 njezin ravnatelj. Poslije toga na radu u Državnom arhivu u Zagrebu.



VELIMIR DEŽELIĆ st.
(Crtež Jose Bužana)

D. je djelovao u različitim granama književnosti i nauke. U mladim je godinama pisao stihove i tiskao ih u časopisima i zasebnim knjigama: *Pjesme* (Zagreb 1889), *Kopnom i morem* (Zagreb 1900), *Zvuci iz katakomba* (Zagreb 1900). U starijim godinama izdao: *Petar Zrinjski* (Zagreb 1919), *Filia regis* (Hrv. prosvjeta 1921), *Kraljica Hrvata* (Zagreb 1935). — Najviše je radio na historijskom romanu i nastojao, da u nizu djela — od kojih su neka bila najprije tiskana u časopisu Prosvjeta — prikaže najvažnija razdoblja hrvatske prošlosti ili prošlosti Zagreba: *U buri i oluji* (Zagreb 1902), *Prvi kralj* (Zagreb 1903), *Car Dioklecijan* (Zagreb 1906), *U službi kalifa* (Zagreb 1908), *Hadžibova kob* (Zagreb 1908), *U pandžama lava* (Zagreb 1922), *Hrvatske slave sjaj* (Zagreb 1924), *Mandaljena pobjednica* (Zagreb 1926), *Prokleti grad* (Zagreb 1930), *Majka velikoga kralja* (Zagreb 1931), *Petar Krešimir* (Zagreb 1935). — Pored romana tiskao je D. veći broj pripovijesti po časopisima i almanasima: *Mijat* (Zvonimir 1886), *U očaju* (Zvonimir 1889), *Biserka* (Prosvjeta 1893), *Dorina* (Prosvjeta 1897), *Proljetni zvuci* (Prosvjeta 1907).

Brojne su D. kulturno-historijske i literarno-historijske rasprave te radovi o hrvatskoj i zagrebačkoj prošlosti ili o ljudima, koji su dolazili u vezu s Hrvatima: *Miklošić i Hrvati* (Zagreb 1883), *Iz njemačkog Zagreba* (Zagreb 1902), *Maksimilijan Vrhovac* (Zagreb 1904), *Književni rad Đure Deželića* (Zagreb 1908), *Životopis dra Ljudevita Gaja* (Zagreb 1909), *Julije Slowacki* (Zagreb 1910), *August Harambašić* (Zagreb 1911), *Isusovci u Hrvatskoj* (Zagreb 1927), *Kardinal Haulik* (Zagreb 1929). — Velik broj njegovih radova ovakve vrste izišao je u časopisima i zbornicima. Važniji su među njima: *Život Ivana Frana Gundulića* (Zvonimir 1886), *Vrazova Laura* (Prosvjeta 1902), *Fra Grga Martić kao Ilir* (Prosvjeta 1904), *Spor Dimitrije Demetera i Augusta Šenoe* (Prosvjeta 1904), Historijski grobovi u Zagrebu (Prosvjeta 1904), *Memoari Vinka baruna Kneževića* (Vjesnik zem. arhiva 1907), *Grobovi u tuđini* (Zrinski i Frankopani, Zagreb 1908), *Bibliografija Zrinsko-frankopanska* (ibid.), *Mirko Lopašić* (Glas Matice hrvatske 1908), *Slovenci za ujedinjenje s Hrvatskom* (Vjesnik zem. arhiva 1910), *Povijest Turopolja za ilirizma* (Povijest Turopolja, Zagreb 1910), *Povijest Turopolja od 1848 do danas* (Povijest Turopolja, Zagreb 1911), *Turopolje, povijest književnosti i umjetnosti* (Povijest Turopolja, Zagreb 1924), *Kroatien und Slavonien* (Deutsch-oesterreichische Literaturgeschichte, Beč 1914), *Preradović i tajanstveni svijet* (Hrv. prosvjeta 1918), *Dnevnik Dragutina Rakovca* (Narodna starina 1923), *Danteov pakao i Stanko Vraz* (Nast. vjesnik 1921), *Nepoznate njemačke pjesme Augusta Šenoe* (Nast. vjesnik 1922), *Kad je Vraz upoznao svoju Lauru* (Nast. vjesnik 1922), *Prilozi Jagićevoj biografiji* (Vijenac 1924), *Zagrebačka vlaškouličanska općina* (Narodna starina 1924), *Biskupska, a zatim Novoselska tiskara u Zagrebu* (Nar. starina 1926), *Verković i Hrvati Banske Hrvatske* (Nar. starina 1940). — Za Jugoslavensku akademiju priredio je *Pisma pisana Ljudevitu Gaju* (Građa za povijest hrv. književnosti, VI., 1909). S područja bibliotekarstva izdao: *Inkunabule zagrebačke sveučilišne biblioteke* (Zagreb 1902), *O evoluciji modernih slobodnih knjižnica* (Zagreb 1908). Iz prirodnih nauka izdao: *Foraminifere Jadranskoga mora* (Zagreb 1896). — Pored opsežnijih radova tiskao je D. mnoštvo prigodnih članaka svake vrste. G. 1929 napisao je za Hrvatsku stražu 40 članaka pod natpisom *Iz staroga Zagreba.* U knjizi Zaslužni i znameniti Hrvati (Zagreb 1925) napisao je pod šifrom V. D. ukupno 1114 životopisa.

D. je uza svoj književni rad od mladih dana razvijao veliku društvenu, nacionalnu i religioznu djelatnost. U Beču je kao član đačkoga društva Zvonimir pokrenuo almanah Zvonimir (1886, 1887). U Zagrebu je radio u velikom broju kulturnih i dobrotvornih društava (Društvo hrv. književnika, Kolo hrv. književnika, Matica Hrvatska, Pijevo društvo, Društvo sv. Jeronima), a neka je i sam osnovao (Braća hrv. zmaja, Društvo za spasavanje). Uređivao je 15 godina književni list Prosvjetu, a pokrenuo je i uređivao bibliografski list *Hrvatski bibliofil* (Zagreb 1905). Mnogo je sudjelovao u hrv. katoličkom pokretu, napisao u vezi s time velik broj članaka i održao mnogo govora na kongresima i javnim sastancima *(Prvi hrv. kat. kongres u Zagrebu* 1900, *Slovensko-hrvatski kat. kongres u Ljubljani* 1919). U vezi s time bio je protivnik hrv. modernističkoga pokreta, a jedan od vođa grupe hrv. katoličkih književnika oko Kola hrv. književnika (kome je mnogo godina bio i predsjednik).

U svome književnom radu D. je nastavljao tradicije hrv. književnosti Šenoina razdoblja i pravac svoga oca Đure Deželića ističući poglavito nacionalne, etičke i religiozne elemente života. U svojim pjesmama pokazao je ličnih crta, što su mu priznali i modernisti. Za pisanje romana nadahnulo ga je rodoljubno oduševljenje, da hrv. narodu prikaže najslavnije strane njegove prošlosti (doba narodnih hrv. vladara, Hrvati u stranim zemljama, borbe s Turcima, prošlost Zagreba). Oni su više proizvod mašte, nego što su izrađeni na osnovu pouzdane povijesne građe; prožima ih zanos, a odlikuju se zanimljivim i napetim fabulama. Pisani su više radi nacionalnih nego radi umjetničkih ciljeva, većinom su izišli u izdanjima Društva sv. Jeronima. — Čitav njegov plodni rad nema jednaku vrijednost, ali je sav prožet nastojanjem oko napretka hrv. naroda na različitim područjima. Njegovi su romani vršili svoju misiju u najširim slojevima naroda, a njegovi naučni spisi imaju vrijednost, da populariziraju i budu pripremni spisi i onda, kad nisu izrađeni modernim naučnim metodama.

LIT.: Stj. Širola, *Dr. Velimir Deželić* (Zagreb 1907); R. Horvat, *Životopis dr. Velimira Deželića* (Zagreb 1914).



VELIMIR DEŽELIĆ ml.
(Crtež Vladimira Kirina)

6. Velimir ml., ✻ Beč 28. V. 1888, književnik. Sin je dra. Velimira st. Pučku školu i gimnaziju svršio u Zagrebu. Počeo učiti filozofiju, pa prešao na pravo (Zagreb, Beč). U Münchenu učio kameralistiku. Doktor prava. Od đačkih dana živo sudjeluje u hrv. katoličkom pokretu. Radio u hrv. kat. omladinskim društvima (Domagoj), pisao u kat. časopisima i novinama (Luč, Hrvatstvo), pokrenuo i uređivao omladinski kat. list Krijes (1909—1923), a zatim Mladost, sudjelovao pri pokretanju Riječkih novina (1911). Uz svoja putovanja po evropskim zemljama sudjeluje u socijalnim tečajevima u Sloveniji (dr. Krek), Beču i M. Gladbachu. Za prvoga svjetskog rata vršio službu kod »Zemaljskog odbora za zaštitu porodica«; g. 1919—21 ravnatelj sveučilišne pisarnice. Bavio se neko vrijeme i politikom, te je bio član Privremenog narodnog predstavništva i poslanik u beogradskoj konstituanti. Bio je i tajnik Hrv. kat. nar. saveza, a do g. 1940 ravnatelj Društva sv. Jeronima; od g. 1940 banov. činovnik Odjela za socijalnu politiku. Sada je odjelni pročelnik u ministarstvu unutarnjih poslova (Glavno ravnateljstvo za udružbu).

BIBL.: Rad D. na književnosti mnogostruk je. Uz članke o različitim vjerskim, kulturnim i socijalnim pitanjima izdao je zasebno *Socijalno pitanje* (Zagreb 1928), *Obnova socijalnog poretka* (sa Stj. Bakšićem, Zagreb 1933), *Crveno selo* (Zagreb 1934). D. je inicijator i tajnik »Hrv. Socijalnog Tjedna«, kojemu je bio i predsjednikom. Brojni su mu pripovjedalački spisi: *Sofiju odabra* (roman o sv. Ćirilu, Zagreb 1927), *Sedam puta udarani* (roman o sv. Jeronimu, Zagreb 1928), *Feminist* (roman iz nedavne prošlosti, Zagreb 1930), *Sitna sreća* (roman iz suvremenog života, Zagreb 1938), *Divlji oganj* (Zagreb 1943). Nastojeći obnoviti crkvena prikazanja, izveo je 1923 Držićevu *Žrtvu Abrahamovu* (s B. Širolom) 1924 *Sv. Pafnucija* (po M. Maruliću, s M. Pavelićem). — Pisao duhovne drame i tekstove za više oratorija, što ih je uglazbio B. Širola: *Život i spomen sv. Ćirila i Metodija*, 1927; *Posljednja pričest sv. Jeronima*, 1928; *Majka Božja od Kamenitih vrata* 1931; *Na Trškom Vrhu*, »pobožna narodna igra o postanku prošteništa vrh starodrevne Krapine«, 1933; *Muka Spasitelja našega*, 1934; *Sveti Lovrinac*, 1937; *Hrvati upoznaju Krista* (svečana igra o 1300-godišnjem jubileju Hrvata g. 1941). Posebno su tiskani misteriji *Troja nebeska vrata*, Zagreb 1943. — Društvo sv. Jeronima izdalo mu je tekstove za narodne igre *Kolede*, Zagreb 1937. Pisao je i librete za opere B. Širole: *Citara i bubanj* (1930), *Grabancijaš* (1934), *Mladi gospodin* (1940).

Čitavom D. raznolikom književnom radu pruža unutrašnje jedinstvo katolička misao.

A. B-c.

DEŽEVICE (Deževicâ, mn.), u dolini Željeznice (područje rijeke Lepenice), u staroj lepeničkoj župi, jedno od središta bosanske trgovine rudama, osobito srebrom. Danas imaju oko 250 kat. duša i spadaju pod općinu Dusinu, kot. Fojnicu.

LIT.: K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während der Mittelalters* (Abh. der k. böhm. Gesell. der Wiss., VI. Folge, 10. sv., 1879).

J. Š-k.

DEŽMAN, 1. Ivan, ✻ Rijeka, 6. V. 1841, † Zagreb 24. X. 1873, književnik i liječnik. Osnovnu školu i gimnaziju svršio u Rijeci, gdje je bio jedan od najmilijih učenika i sljedbenika Frana Kurelca. Liječništvo je svršio u Beču te se liječničkom praksom bavio u Zagrebu od 1865.



IVAN DEŽMAN

D. je od đačkih dana svraćao na sebe pažnju nadarenošću i djelatnošću. Ova je u zrelim godinama obuhvatala književnost, socijalni i politički život te zdravstvo. Već je 1861 tiskao u Naše gore listu odužu epsku pjesmu *Smrt grofa Rabate*, a iza toga pjesme, pripovijetke i t. d., najviše u Viencu, kome je 1871—72 bio i urednik. Tu su izašle uz ostalo 4 pripovijesti i oduža pjesma *Zrinski* (1869). Zasebno je izdao epsku pjesmu *Smiljan i Koviljka* (Zagreb 1865) i zbirku lirskih i epskih pjesama *Poletar* (1868). G. 1871 napisao je libreto za Zajčevu operu *Ban Leget*. Uz beletrističke sastavke izdavao je i spise o liječništvu *Riječnik liječničkog nazivlja* (Zagreb 1868), *Liječnička izvješća za praktičnu porabu liječnika* (Zagreb 1868). U Viencu je izdao niz sastavaka o zdravstvu. Popularna mu je knjiga ove vrste *Čovjek prema ljepoti i zdravlju* (Zagreb 1871).

D. je bio jedan od najistaknutijih članova svoga pokoljenja, te je sa Šenoom, Markovićem i drugovima stvarao osnove modernoga hrvatskog kulturnog života. Njegovim su poticajem započeta g. 1868 u Zagrebu »predavanja za krasni spol«, koja su dala poleta mnogom korisnom pothvatu u Hrvatskoj. Bavio se i politikom: bio je zastupnik u hrvatskom saboru, sudjelovao kod izradbe zakona za hrvatsko sveučilište i zanimao se za osnivanje liječničkog fakulteta. Njegov književni rad nema doduše veće umjetničke vrijednosti, ali je zanimljiv historijski: u *Smiljanu i Koviljki* jasni su tragovi Ariosta, a u pripovijestima osjećaju se prizvuci realizma. Njegovu su smrt, naglu i ranu, suvremenici u Hrvatskoj osjetili kao težak narodni gubitak. Njegove *Izabrane spise* izdala je MH 1896.

LIT.: A. Šenoa, *Što je Ivan Dežman ostavio na pismu* (Vienac 1873); F. Marković, *O životu i spisih dra Ivana Dežmana*, Izabrani spisi, Zagreb 1896.

A. B-c.

2. Milivoj (pseudonim Ivanov), ✻ Zagreb 30. VIII. 1873, † Zagreb 24. VI. 1940, književnik, publicist i liječnik. Gimnaziju svršio u Zagrebu, medicinske nauke učio u Grazu i Beču; specijalizirao se za plućne bolesti. Živio u Zagrebu kao liječnik (od 1898) i novinar. Kao specijalista za plućne bolesti kod Okružne blagajne (1901—1918) pokrenuo je osnivanje lječilišta »Brestovac« i prvi mu bio na čelu. U Obzoru, Liječničkom vjesniku i Ars therapeutica (1934) objavio je više medicinskih rasprava, stručnih i popularnih, a knjiga *Sušica* (Zagreb 1902) doživjela je tri izdanja. — U književnosti se javljao novelama i crticama, književnim člancima i kazališnim prikazima, dramskim radovima. Prva mu je novela *Dorica se zabavlja* (Vijenac 1894). Kritički rad započeo je sustavno u *Obzoru*, gdje je u vremenu 1894—1900 objavio mnogo kazališnih prikaza i nastavio u *Vijencu* i drugdje. G. 1897 objelodanio je u *Hrvatskoj misli* (Prag) značajan članak o hrvatskim književnim prilikama, a u uvodnoj riječi *Mladosti* (1898) i *Hrvatskog salona* (1898) iznio je nove smjernice mladog pokoljenja i upozorio na idejno udaljivanje od starijega književnog naraštaja. D. ističe slobodu književnoga stvaranja, upozorava na mnoge neuspjehe i nevolje zbog različnih obzira (politički, socijalni i t. d.), ističe potrebu dodira s evropskim književnim životom. Napominje, da moderni umjetnik ne će da bude sputan nikakvim školama, nego mu je glavno, da izrazi svoju osobnost; ne zadovoljava se golom realnošću, njega zanima unutrašnji život nemirne moderne duše. Tako postaje jedan od glavnih naših ideologa u modernom pokretu pri kraju 19. st. i književni organizator »Mladih« u borbi protiv shvaćanja »Starih«. Sudjelovao je u pokretanju časopisa *Mladost* (1898), uređivao je *Hrvatski salon* (1898) i *Život* (Zagreb 1900 do 1901) te *Vijenac* (1903) sa K. Š. Đalskim. U uredništvu je Cihlarova »Lovora« (1905) i glasila naprednjačke omladine »Pokret«. Među glavnim je pokretačima Društva hrvatskih književnika (1900) i kluba, preteče D. H. K. (1897). U časopisima je objavio socijalne drame *Rasulo* (Vijenac 1896) i *Vir* (Život 1901). Njegovo najbolje dramsko djelo *Kneginja Jelena*, bosanska legenda u 3 čina, prikazivano je u Zagrebu 28. II. 1901 (Nada; 1901 i posebno pretiskano). Dramatizirao je Šenoino Zlatarevo zlato (hist. drama prvi put prikaz. u Zagrebu 14. XI. 1901). Aktovka *Svršetak* prikazivana je 1897 u Zagrebu. U knjizi *Protiv struje* (Zagreb 1903) sabrao je veći broj novela, crtica i dva programatska književna članka. Dramski radovi čuvaju tehnički okvir starije drame, ali obrađuju suvremena pitanja. Djelo o neobuzdanoj kneginji Jeleni, koja se nemilosrdno oslobađa svojih ljubavnika, prožeto je mišlju o slobodnoj ljubavi i o modernom individualizmu. U noveli mu je u početku obrada realistička, ali postepeno unosi u djela mnogo simbolizma i dekadence. Početkom prvog desetljeća 20. st. uz književnu djelatnost (koju doskora napušta) posvećuje se političkom radu. Prigodom fuzije neovisne narodne stranke i stranke prava najprije u »hrvatsku opoziciju« (15. I. 1902) i zatim u novu »hrvatsku stranku prava« (29. I. 1903) D. je oba puta biran



MILIVOJ DEŽMAN

u izvršni odbor. U to doba surađuje u zagrebačkoj »Hrv. misli« (1902) i »Pokretu« (1904), a pored toga i u »Obzoru«. Zalaže se za program sadržan u riječkoj rezoluciji to uspješnije, što je dva dana prije njena potpisa postao glavnim urednikom »Obzora« (1. X. 1905), kome odsele pa do svoje smrti određuje politički smjer. Pored brojnih političkih članaka objelodanio je ovdje dvije veće rasprave: *Južnoslavensko pitanje* (1918, br. 16—40 i posebni otisak) te *Južna Srbija i Macedonija* (1926, br. 296—302). Sudjelovao je u radu Narodnog vijeća 1918 te zajedno s dr. I. Lorkovićem osnovao Hrvatsku zajednicu. Za banovanja M. Laginje 1920 bio je povjerenik za socijalnu skrb u hrvatskoj vladi. Povodom 6-o-siječanjskog režima pokušava predajom svojeg nacrta ustava skrenuti politiku kralja Aleksandra s centralističkog pravca. Početkom 1934 D. je među pokretačima i potpisnicima Memoranduma skupine zagrebačkih uglednika i političara, kome je bila svrha srušiti autoritativni režim. G. 1921 D. je član ravnateljstva novoosnovane Tipografije d. d., kojoj pristupa s »Obzorom«, te 1926 postaje ravnateljem svih listova toga koncerna. Djelatan je i na području organizacije novinara. Kao predsjednik zagrebačke sekcije novinar. društva pokretač je i ostvaritelj gradnje društvenog doma. — Od 1928 član je Akademije; neko vrijeme bio je predsjednik Društva hrvatskih književnika i PEN-kluba u Zagrebu.

LIT.: M. Nikolić, *Protiv struje* (Obzor 1904, 29), M. Nehajev (Nada 1901, 362), J. Hranilović (Vijenac 1901, 199 i 817), Obzor 1940, 24. i 25. VI., Jutarnji List 1940, 25. i 30. VI., A. Barac, *Hrvatska književna kritika* (Zagreb 1938). V. B. Z.

DEŽNEV, Semen Ivanov, kozački ataman, koji je 1648 otplovio kroz Sjeverno ledeno more od ušća Kolime do Anadirskog zaliva i na taj način prvi otkrio sjeveroistočni rt Azije i prošao kroz Beringov tjesnac. Po njemu je 1898 prozvan istočni rt poluotoka Čukče. M. Š.

DHAMMA. U indoarijskom jeziku pali, na kojem su sastavljene sve kanonske i starije nekanonske knjige budhizma, d. označuje zakon, nauku ili »religiju« Budhe. Tako na pr. *Dhammapada* je naziv druge knjige u petom *Nikaja* druge »košarice« *(Suttapitaka)* i znači »riječi nauke«, a sadržava najvrednije etičke misli budhizma, izražene u obliku gnoma i raspoređane u 423 kitice. To je kompilacija, jer se preko polovice svih verzova nalazi također u drugim kanonskim knjigama, a imade i takvih gnoma, koje uopće nijesu izvorno budhističke nego pripadaju zajedničkom blagu indijske gnomske mudrosti. *Abhidhamma* (»viša nauka«) je naziv treće »košarice« *(pitaka)*, koja sistematizira sadržaj čitave druge »košarice« (→ budhizam). A. G-s.

DHARMA u indoarijskom jeziku sanskritu znači najprije zakon, pravo, dužnost, a onda običaj starih (*mos maiorum* Rimljana) i religija ili »pravilo života« u svim njegovim odsjecima od začeća i poroda do smrti i preko groba. Čuvar, tumač i revnitelj tog sveobuhvatnog prava kroz tri hiljade godina sve do danas jest brahmanac (v.), tako da zajedno s brahmanizmom nastaju također *dharmašastras* (djela pravne literature) i teku dalje do najnovijeg doba. Najstarije pravne knjige arijskih Inda pripadaju ritualnom dijelu od *Vedangas*, t. j. pomoćnih znanosti za proučavanje sv. knjiga *Veda*. To su naročito *Dharmasutras* (iz vremena oko 6. st. pr. Kr.), gdje su redigirani za praktične svrhe propisi o dužnostima pojedinih kasta i »četiriju stupnjeva života« *(ašramas)* viših kasta (→ brahmanizam), pa su nastavak od *Grihjasutras*, t. j. priručnika za vršenje kućnih obreda *(samskaras*, drugo je *samsara* ili »kruženje života«!), od kojih (40 na broju) je »sačinjen« čitav život svakog *arja*, pripadnika triju viših kasta. Stil ovih *sutras* nema para u cijeloj svjetskoj literaturi: tako je lapidaran, da se jedva može uhvatiti smisao rečenice, jer, kako veli gramatičar Patanjdžali, sastavljač takvih priručnika veseli se uštedi jednog kratkog polusamoglasnika kao rođenju sina. Nadalje među starija *dharmašastras* idu Zakonik (»prvog kralja«) Manu i XIII. knjiga epa *Mahabharata*, a među mlađima se ističu djela zakonoznanaca Brihaspati, Jadžnjavalkija i dr.

LIT.: M. Winternitz, *Die Geschichte der indischen Literatur*, I. sv., 2. izd., Leipzig 1909; L. de la Vallée-Poussin, *Le Brahmanisme*, Pariz 1910. A. G-s.

D'HERBIGNY, Michel, ✱ Lille 8. V. 1830, naslovni biskup od Iliona, teolog, isusovac (od 1897). Glavni predmet teološkoga studija i lit. rada bila mu je Crkva *(Theologia de Ecclesia*, 2 sv., 3. izd, Pariz 1927), napose problem ruskoga pravoslavlja, o kojem je napisao niz rasprava (osobito u »Orientalia christiana«, Rim) i monografiju *Un Newman russe. Vladimir Solovjev 1853—1900* (3. izd., Pariz 1922; hrv. prijevod u seriji »Knjige katoličkog života«, Zagreb 1919). Druga djela: *La Théologie du Révélé* (Pariz 1921); *L'Anglicanisme et l'orthodoxie grécoslave* (1922); *La tyrannie soviétique et le malheur russe* (1925). Boravio je u papinskoj misiji u sovjetskoj Rusiji. Od 1922 rektor papinskog Orijentalnog instituta u Rimu.

LIT.: L. Koch, *Jesuiten-Lexikon*, Paderborn 1934. M. V.

DHOLPUR, 1. feudalna državica u pokrajini Rajputana, Indija. Prostire se na lijevoj obali donjeg toka rijeke Chambal, pritoka Jumnina. Na prostoru od 2957 km² živi 254.986 stan. (1931).

2. glavni grad istoimene državice, ima 19.586 stan. (1931). Sjedište je maharadže, bogato spomenicima slavne prošlosti, i postaja na pruzi Agra-Jhanzi. Od 1803 pod engleskom je vlašću. M. Š.

DIABELLI, Antonio, ✱ Mattsee kod Salzburga 6. IX. 1781, † Beč 7. IV. 1858, talijanski skladatelj i nakladnik. Bio je redovnik u samostanu Reiterslach u Bavarskoj; nakon raspusta reda (1803) učitelj je glasovira i gitare u Beču, te od 1824—1854 glazbeni nakladnik, poznat osobito kao izdavač Schubertovih djela. Napisao je velik broj različitih skladba (opera, misa, kantata, komorno-glazbenih djela i dr.), od kojih su se održale samo njegove sonatine i sonate (za glasovir 4-ručno) kao instruktivna djela. Jedan od njegovih valcera poslužio je Beethovenu kao tema znamenitih varijacija op. 120 za glasovir. S. S-i.

DIABETES, *1. insipidus* je rijetka bolest, koja osim imena nema ništa zajedničko sa šećernom bolešću (diabetes mellitus, v. niže). Bolest se sastoji u tome, da bolesnici izlučuju velike količine rijetke mokraće (i do 20 *l* na dan), jer njihovi bubrezi nisu sposobni koncentrirati mokraću. Prema tome ti bolesnici piju velike količine tekućine. Kad ne bi imali vode, ovi bi bolesnici zbog velike žeđe bili kadri piti i vlastitu mokraću. Kod ove se bolesti nalaze obično patološke promjene u stražnjem dijelu moždanog privjeska (hipofize). Ta žlijezda normalno izlučuje unutarnji sekret *pituitrin*, koji omogućuje koncentraciju mokraće. Ako u organizmu nema u dovoljnoj količini pituitrina, dolazi do d. i. Bolest se prema tome liječi umjetnim dodavanjem životinjskog pituitrina ušmrkavanjem praška kroz nos ili potkožnim injekcijama.

2. *mellitus*, šećerna bolest, dosta je raširena bolest mijene tvari ugljikohidrata. Bolesni organizam ne može spaljivati do kraja ugljikohidrate, i zbog toga se u krvi povećava količina grožđanog šećera (glukoze ili dekstroze), koji se izlučuje mokraćom. Kraj toga može biti poremećena i mijena tvari masti, zbog čega se nagomilavaju u organizmu acetonska tijela, koja dovode do acidoze, radi koje može doći do besvijesnog stanja, do veoma opasne po život t. zv. diabetične kome. U većini slučajeva šećerne bolesti nađu se patološke promjene u žlijezdi gušterači (pankreasu), jer unutarnji sekret gušterače — *inzulin* — (izolirali ga Banting i Best 1922 u Torontu) upravlja mijenom tvari ugljikohidrata. — Šećerna bolest u mnogo je slučajeva nasljedna. Od nje mogu oboljeti i djeca, i tada se obično radi o težem obliku. Kad nastupi u starijoj dobi, u vezi s arteriosklerozom, tad se obično radi o lakšim slučajevima. — Prvi su znaci bolesti obično tjelesno propadanje, jaka žeđ, obilno mokrenje, svrbež kože, naročito oko spolovila, a često tek koja komplikacija (prištevi po koži, gangrena, neuralgija, katarakta, ispadanje zubi, plućna tuberkuloza, impotencija) dovede bolesnika k liječniku. — Liječenje je šećerne b. u prvom redu dijetalno. Bolesnici se hrane uglavnom zelenim varivom i mesom. Oni smiju jesti samo malene količine ugljikohidrata (šećera, kruha, tjestenine, riže, krumpira, kukuruznog brašna, slatkog voća, i t. d.) i masti, a ako se uza sve to i dalje izlučuje šećer mokraćom, tada treba potkožno davati inzulin,

koji je suvereno sredstvo u liječenju šećerne bolesti, naročito, ako nastupe komplikacije. Liječenje je strogo individualno. Uz današnje moderno liječenje inzulinom prognoza je bolesti dobra. S. N.

Diabetes kod domaćih životinja rijetka je bolest. Relativno je najčešća u pasa, i to u starijoj dobi, mnogo rjeđa u konja i ostalih domaćih životinja. Ustanovljena je i kod divljih životinja. U anamnezi se od vlasnika životinje obično čuje, da je životinja postala manje živahna, da sve više mršavi, premda mnogo jede, da puno pije i da mnogo mokri. Ponekad se čuje i to, da su se oči životinje zamutile. Bolest je redovito pankreatičkoga podrijetla. U novije vrijeme se i kod razudbe domaćih životinja sve češće nailazi na promjene u inzularnom aparatu, naime na atrofije, degeneracije, skleroze, tumore i t. d. Osim potvrde simptoma, koji su već u anamnezi spomenuti, nađe se kod šećerne bolesti domaćih životinja, koje se obično dovode na pregled istom onda, kada je bolest dosta uznapredovala, visoka specifična težina mokraće, u kojoj pored acetona ima i mnogo šećera, na pr. kod konja do 8%, a kod pasa do 10 i čak do 16%. Takva mokraća miriše na voće ili kloroform. U krvi se sadržaj šećera povisi i do 0,8%. Osim *cataracta diabetica*, koja se i često i zarana očituje, znadu se još pojaviti lakše i teže povrede rožnice i drugih dijelova oka, upale bronhija i pluća, ekcemi, flegmone, furunkuloza i kod pasa nekroza vrška repa. Smrt nastupa od iznemoglosti ili u komatoznom stanju. Bolest može potrajati više mjeseci, pače i koju godinu, ali se izliječiti ne da. Život se može produljiti, ako se pazi na vrste hrane i način hranjenja kao i liječenjem bolesti, poglavito inzulinom.

LIT.: Hutyra, Marek, Maninger, *Spez. Path. u. Th. d. Hausf.*, 1938; Wirth-Zwick, *Komp. d. spez. Path. u. Th. f. Tzte*, 1938; Stang-Wirth, *Tierh. u. Tierz.*, sv. III. L. B-ć.

DIABLERETS, Les (franc. »vražji rogovi«), vapnenačka planinska skupina u *jz* dijelu Bernskih Alpa; čini tromeđu između kantona Valais, Vaud i Bern. L. D. čine teško pristupačni vrhovi (najviši 3246 m), koji strše iz prostranih ledenjaka. Prema dolini Rhône, na jugu, gorje pada veoma strmo, zbog čega dolazi do čestih oburvanja zemljišta, a na *I* i *Z* granice čine visoka sedla. Prema *S* spušta se D. postepenije. U tom dijelu je na visini od 1165 m istoimeno planinsko lječilište, do kojega dopire električna željeznica.

DIABOLUS ROTAE → Kanonizacija.

DIADORA → Zadar.

DIAMANTE, Juan Bautista, * Madrid 1625, † Madrid 1687, španjolski dramski pisac. Učio na sveučilištu u Alcali, postao svećenik i član reda ivanovaca. Napisao je pedesetak raznovrsnih gluma (neke zajedno s drugim piscima), u kojima obrađuje često tipove hvastavaca i svadljivaca. Najpoznatije su mu povijesne drame *La Judia de Toledo* (mnogo puta obrađivan motiv o ljubavi kralja Alfonsa VIII. prema lijepoj Židovki) i *El honrador de su padre*, u kojoj obrađuje legendu o Cidu prema obradbi Guilléna de Castro i Corneillea. Pisao je i duhovne igre poput Calderona, na pr. *La devocion de Rosario*. Dobra svojstva dramskog pisca umanjuje kićenost stila i nedostatak originalnosti.

DIAMANTINA, grad u brazil. pokrajini Minas Geraes. Ima željezničku vezu s Rio de Janeirom. Leži u planinskom predjelu na visini od 1132 m. Poznat je zbog nalazišta dijamanata, po čemu je i dobio ime, dok se do 1838 zvao Tejuco. Nalazišta su se počela iskorišćivati 1725, ali je otkrivanjem bogatih južnoafričkih ležišta i padom cijena dijamantima ovaj rad bio dijelom napušten. Poslije prvoga svjetskog rata nalazišta su suvremeno uređena, te je počelo njihovo jače iskorišćivanje. U D-i je biskupsko sjedište i glavno središte prostranog sjevernog dijela pokrajine. G. 1920 imala je gradska općina 69.445, a sam grad oko 12.000 stan. J. R-ć.

DIAPASON, 1. naziv za interval oktave, 2. Francuzi tim nazivom označuju menzuru sviraljki (na pr. flaute, oboe i t. d.), kao i točno odmjerivanje razmaka među rupicama za prebiranje na drvenim sviraljkama; *d. normal*, naziv za normalnu oktavu s obzirom na apsolutnu visinu tona; zato znači d. zapravo ugodba, ton za ugađanje, *komorni ton*, pariška ugodba, pa su napokon tako nazvali i samu viljušku, kojom se taj ton određuje. 3. Englezi nazivlju *Open d.* registar na orguljama, koji se druguda nazivlje principalom; *stopped d.* = registar sa zatvorenim sviraljkama. B. Š.

DIAREA → Proljev.

DIAS, 1. Baltasar, slijepi portugalski pjesnik (»jogral«) 16. st. s Madeire; sastavljao je »autos«, od kojih se neki još i danas čitaju. Takmac Gil Vicenta ne na dvoru, nego kod puka, iz kojega je potekao i od kojega je zaslužio pljesak i po koji reis za svoja djela, objavljena već prije 1537.

LIT.: T. Braga, *Escola de Gil Vicente e desenvolvimento do teatro nacional*, Porto 1896; C. Michaelis de Vasconcellos, *Estudos sôbre o romanceiro peninsular, romances velhos em Portugal*, Madrid 1909. J. Tbk.

2. Bartholomeu, De Novaens, (Diaz), * oko 1450, † 1500, glasoviti portugalski pomorac i istraživač. Glavni dio njegove djelatnosti pada između 1481 i 1500, i to poglavito na obalama južne i jugozapadne Afrike. Za to vrijeme otkrio je preko 1200 milja dotad nepoznatih obala i pomorskih područja. Koncem 1486 poduzeo je putovanje sa tri broda te oplovio, a da toga nije ni bio svjestan, najjužniji dio Afrike i dopro do Algoa-zaliva i ušća rijeke, koju je nazvao Rio do Infante (Great Fish River). Na povratku, do kojeg je došlo zbog zahtjeva posade, otkriva D. Rt dobre nade, koji je bio nazvao »Olujni rt« (Cabo Tormentoso), dok mu je kasnije portugalski kralj Ivan II. promijenio ime u Rt dobre nade (Cabo da Bona Esperança). Tim svojim putovanjem D. je označio i zapravo utro put prema Istočnoj Indiji. Vratio se s ovog puta u prosincu 1488. G. 1497—99 sudjelovao je u ekspediciji Vasca da Game oko Afrike u Indiju, a 1500 jedan je od zapovjednika u sastavu brodovlja, koje je također pošlo u Indiju, pod vodstvom Pedra Alvaresa Cabrala, i koje, povučeno strujom, otkriva brazilsku obalu (22. IV. 1500). Na ponovnom prijelazu Atlantika prema Rtu dobre nade brodovlje je zapalo u oluju, te četiri broda potonuše, a s njima i D. D-ove zasluge i njegovu uspomenu proslavio je tek Camoens. Ar. P.

DIATESSARON (grč. »kroz četiri« t. j. evanđelja) evanđeoska je harmonija, koju je sastavio Tatijan († oko 180) od sva četiri evanđelja vjerojatno najprije grčki, a zatim sirski. Djelo je važan povijesni spomenik za dokaz autencije kanonskih evanđelja. Služio je kao uzorak i osnova svim kasnijim piscima, koji su obrađivali harmoniju Isusova života. Tatijanov je Diatessaron došao do nas nepotpun u arapskom, armenskom, latinskom, staronizozemskom i drugim prijevodima. U najnovije je doba objavljeno više rasprava o Diatessaronu, napose o njegovu odnosu prema prvim prijevodima evanđelja i autenciji mnogih mjesta.

LIT.: Marmadji, *Diatessaron de Tatian, Texte arabe . . .*, Beyruth 1935; Essabalion, *Le Diatessaron de Tatian et la première traduction des Évangiles arméniens*, Beč 1937; Tedesco, Vaccari, Vattasso, *Il Diatessaron in volgare italiano*, Rim 1938. N. Ž-ć.

DIATOMACEAE → Alge kremenjašice.

DIAVOLETTO, Il, talijanski šaljivi list, koji je izlazio u Trstu 1848—49 s podnaslovom »Giornale diabolico, umoristico, comico, critico e se occorresse pittorico«. Bio je objektivan prema Slavenima, pa su tršćanski Slaveni, prije no što su imali svoj list (*Slavjanski Rodoijub* od travnja 1849), u njemu objavljivali pozive svog »Slavjanskog društva« i oglašivali svoje publikacije. G. 1848 (br. od 20. i 21. XI.) donio je D. članak »Gli Slavi nell'Austria«, u kojem »un patriota austriaco ed amico degli Slavi« pozivlje školovane Slavene, da posvete pažnju svojim sunarodnjacima u Koruškoj, Štajerskoj, Kranjskoj, Istri i Dalmaciji, a u br. 13. od 31. XI. izlazi dobar talij. prijevod u stihovima davorije Ljudevita Gaja »Hajd bratjo, hajd junaci« (koju je priopćila Danica 1835, br. 41) s napomenom, da je njen hrvatski izvornik uglazbljen i da je u Dalmaciji često svira vojnička glazba; ne navodi se ime prevodioca.

LIT.: F. Ilešić u Narodna Starina II, Zagreb 1923. M. D-ić.

DIAZ, 1. Armando Vittorio, * Napulj 5. XII. 1861, † Milan 29. II. 1928, vojskovođa, koji je preuzeo nakon poraza kod Kobarida od generala Cadorne vrhovno zapovjedništvo talijanske vojske, odnosno postao glavar talijanskog glavnog stožera. Postao je časnik 1881 i služio velikim dijelom u glavnom stožeru. Za libijske vojne (1911—12) zapovijedao je jednom pukovnijom; u prvom svjetskom ratu vodi 49. pješačku diviziju, a kasnije 23. vojni zbor. Pod njegovim vodstvom odbila je talijanska vojska austro-ugarsku navalu na Piavi u lipnju 1918, a u listopadu 1918 provodi D. veliku navalu, koja je dovršena primirjem, što ga je 25. listopada 1918, zamolio car i kralj Karlo. G. 1924 postao je maršal, a već prije senator. Sl. P-ć.

2. Bernal del Castillo, * Medina del Campo oko 1492, † Meksiko poslije 1568. Siromaštvo više nego želja za

pustolovinama ponukalo ga je da stupi u vojsku i sudjeluje u ekspedicijama u srednjoj Americi. Tako je bio pri otkriću poluotoka Yucatana i slijedio Fernanda Cortésa u Meksiko (1519). Pročitavši kroniku Lopeza de Gomara (1552), koja odviše ističe zasluge Cortésa, D. je napisao *La verdadera historia de la Conquista de la Nueva España*, jedne od najzanimljivijih vojničkih memoara Španjolske; djelo je dovršeno 1568, a izdano je tek 1632 u Madridu. U.

3. **José de la Cruz Porfirio**, ✱ Oaxaca 15. IX. 1830, † Pariz 2. VII. 1915, mehički državnik. Po majci bio je indijanskog podrijetla. Dovršivši bogoslovne i pravne nauke postao je knjižničar državnog kolegija i profesor prava. G. 1854 stupio je u politički život i prigodom plebiscita glasovao protiv nastavka diktature Antonija Lópeza de Santa Anna (1855), zbog čega je morao bježati. Stupivši u vojsku branio je u građanskom ratu 1858—61 protucrkvene odredbe ustava i vladu Juáreza. Od 1862 borio se protiv francuske invazije, a od 1864 protiv cara Maksimilijana. Dvaput bi zarobljen, ali mu uspije pobjeći. Podsjedao je Pueblu, i dok se Maksimilijan nalazio u Queretaru, svlada njegova generala Marqueza i 1867 zauze Pueblu. Odatle krene prema gradu Meksiku, koji je dva mjeseca opsjedao, te ga napokon prisili na predaju. Pošto je vlast nad glavnim gradom predao Juárezu, povukao se i tri godine proveo u rodnom mjestu. Nezadovoljan politikom Juáreza kandidirao je 1872 protiv njega, a kad je ovaj ipak izabran, pobuni se, ali bez uspjeha. Kod ponovnih predsjedničkih izbora 1876 pobuni se opet proglasivši načelo neizberivosti predsjednika, kojemu mandat ističe, razbije vladine čete 1876 kod Tecoac-a, a 1877 bude sam izabran predsjednikom. G. 1880 naslijedi ga M. Gonzalez. U njegovoj vladi D. preuzme ministarstvo javnih radova. G. 1884 bude ponovno izabran predsjednikom, a 1887 dade ukinuti ustavnu zabranu o ponovnoj izberivosti predsjednika, pa tako ostane na vlasti bez prekida do 1911. Njegovo vladanje znači za Meksiko znatan materijalni napredak i brojne vanjskopolitičke uspjehe (uspješno razgraničenje s Guatemalom, likvidacija starih sporova), no diktatorske metode njegove uprave pobudile su znatno političko nezadovoljstvo. Ustanak generala Reyes-a 1903 bude doduše svladan, no kad su se agrarni nemiri razmahali, D. dade ostavku 4. V. 1911 i ode u Evropu. D. je napisao svoje uspomene (*Memorias de P. D. 1830—67*, Meksiko 1899).

LIT.: J. F. Godoy, *P. D.*, 1910; R. Rodriguez, *Historia autentica de la administration del Sr. General P. D.*, 2 sv., 1904 J. N.

4. **Narcisse Virgile de la Peña**, ✱ Bordeaux 20. VIII. 1809, † Menton 18. XI. 1876, francuski slikar španjolskog podrijetla. Ostavši siroče s 10 god. i izgubivši nogu izučio je slikarstvo kao umjetni obrt (slikanje porculanskih posuda). G. 1831 sprijateljio se s Théodorom Rousseau-om, koji je svojim šumskim krajolicima snažno na nj utjecao. Na tom području slikarstva je D., koji se ubraja u Barbizonsku školu, dao najbolje svoje radove (krajolici iz šume kod Fontainebleau-a), no poznati su i njegovi krajolici s nimfama, amoretima i t. d., na kojima je vidljiv utjecaj Correggia.

DIBARSKI, Jovan, arhiepiskop ohridski u 1. pol. 10. st. Naslijedio je posljednjeg ohridskog patrijarha Filipa. Bio je posljednji Slaven na tom prijestolu za vrijeme bizantske vlasti. Stekao je mnogo zasluga za očuvanje političke i crkvene autonomije u bivšem Samuilovu carstvu, kada je 1018 potpalo pod Bizant.

LIT.: B. Prokić, *Prvi ohridski arhiepiskop Jovan*, Glas SKA 88, 1911. R. G.

DIBDIN, Thomas Frognal, ✱ Kalkuta 1776, † London 18. XI. 1847, engleski bibliograf. Rođen je u Indiji kao sin pomorca, no odgojen je u Oxfordu, zaređen za svećenika 1804. Bio je knjižničar kod lorda Spencera u Althorpu, a 1812 osnovao je u Londonu prvo bibliofilsko društvo na svijetu, *Roxburghe Club*. Napisao je brojna bibliografska djela.

BIBL.: *Introduction to the Knowledge of Editions of the Classics* (1802); *Bibliomania or bookmadness* (1809); *Typographical antiquities* (1810, 4 sv.); *Biblioteca Spenceriana* (1814—15, 4 sv.); *Bibliographical, Antiquarian and Picturesque Tour in France and Germany*, (1821, 3 sv.); *Bibliographical, Antiquarian and Picturesque Tour in the Northern Counties of England and Scotland* (1838, 2 sv.); *Reminiscences of a Literary Life* (1836, 2 sv.).

DIBIČ (Diebič), Ivan Ivanovič, grof, ✱ Wielka Lipa (Šleska) 13. V. 1785, † Kleczewo 10. VI. 1831, ruski maršal. Svršivši kadetsku školu u Berlinu stupio je 1801 u rusku vojsku i 1805—14 istakao se u napoleonskim ratovima. Car Nikola I. učinio ga je 1825 grofom. Za rata s Turcima 1828/9 imenovan je vrhovnim zapovjednikom ruske vojske; smjelim pothvatom prešao je Balkan, zauzeo Drenopolje i postigao odlučnu pobjedu kod Slivena. Zbog tih uspjeha, koje je završio drenopoljskim mirom 1829, dobio je čin maršala i naslov »Zabalkanskij«. G. 1830/1 predvodio je rusku vojsku protiv Poljaka, koje je razbio kod Grochowa i Ostrolenke (1831), ali je te godine i umro od kolere.

DICA, lat. naziv za izvanrednu ratnu daću, koju je kralj Žigmund (1387—1437) uveo, da namakne sredstva za ratovanje s Turcima; d. se u lat. spomenicima zove i subsidium, contribucio, taxa, juvamen, tallia, a u hrvatskima obično riz, od madžarskoga rész »dio«. D. je vrijedila za Ugarsku i kraljevinu Slavoniju, ali se nije mogla pobirati bez posebne dozvole sabora, u kojega je kompetenciju spadalo i razporezivanje toga poreza (dicatio). Kralj Matijaš (1458—90) nastojao je dicu pretvoriti u redovitu godišnju daću, ali je uspio samo toliko, da su mu je staleži dozvoljavali redom, pa i za više godina unaprijed. Slavonski su pak staleži isposlovali kod kralja, da im je izdao privilegij, po kome su plaćali samo polovicu ratne daće, koja se pobirala u Ugarskoj. Međutim je od te daće bila oproštena i kraljevina Hrvatska zbog turskih pustošenja već od kralja Vladislava II. (1490—1516), a s njom od kraljevine Slavonije onaj kotar zagrebačke županije, koji se prostirao na jug od Kupe prema Uni.

D. je prema potrebama bila sad veća, sad manja, a pobirala se od svakog ognjišta, u većini slučajeva u dva jednaka obroka, što je određivao sabor. Od njezina plaćanja bila su oslobođena sva kraljevska (krunska) i crkvena imanja te posjedi svjetovnih dostojanstvenika i časnika, mnogih velikaša i posjednika. Tako je redovito sav teret pao na manje posjednike, odnosno na njihove kmetove. Nakon izminuća roka za uplatu banovi su »po starom običaju« (more solito) utjerivali dicu, koja za Habsburgovaca (poslije 1526) postaje redovita daća. G. 1537 staleži kraljevine Slavonije dozvolili su kralju redovito pobiranje ove daće, od koje je prihod zbog opadanja broja dimova bivao sve manji. Zato su kralj i ugarska komora u Bratislavi nastojali, da je povise i da se što savjesnije utjeruje. Naročito je komora radila na tom, da se ukinu sve sloboštine i privilegiji, po kojima su pojedini staleži, družine i gospoda bili oslobođeni plaćanja daće u kraljevini Slavoniji. Radi toga je ona došla u sukob s onima, koji su bili time povrijeđeni, što se najbolje pokazalo na hrvatskim saborima. Ipak je komora uspjela, da se uvelo plaćanje daće po kućama (domus), a ne po dimnjacima (fumus), čime se prihod od nje znatno povisio, iako je hrvatski sabor stalno, ali bez uspjeha zahtijevao, da se ona pobire po starom običaju.

LIT.: A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Leipzig 1901; A. v. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten*, Berlin 1904; V. Klaić, *Marturina. Slavonska daća u srednjem vijeku*, Rad 157, Zagreb 1904; Isti, *Popis ratne daće u Slavoniji godine 1543*, Vjesnik kr. zemaljskoga arkiva, IX., Zagreb 1907; Isti, *Povjest Hrvata*, III/6, Zagreb s. a. S. A.

DICATOR regius (poreznik), pobirač ratne daće (dica). Imenovao ga je kralj, čim je hrvatski sabor dopustio ratnu daću. On je imao sastaviti popis ili registar svih posjednika i imanja u slavonskim županijama, kao i svih ognjišta ili dimnjaka, od kojih će se daća pobirati. Plemićki suci (iudices nobilium) morali su d-u staviti na raspolaganje iskaz (computum) svih kmetova po pojedinim sučijama ili kotarima u županiji. Kad je popis bio dovršen, pošli bi pobirači poreza (exactores, desečari) u pojedinu županiju (tri župa-nije = tri pobirača), da prime novac, koji bi predali d-u, a taj bi ga onda s registrom i obračunom poslao kralj. ugarskoj komori u Požun (Bratislavu). Kod utjerivanja ratne daće pomagali su d-a i pobirače župani i plemićki suci pojedinih županija. Kod nas se prvi put spominju »dicatores et exactores« u jednoj ispravi od 12. II. 1436. Najstariji poznati obračun o uplati ratne daće u Slavoniji potječe iz 1494, a najstariji registar i obračun o toj daći iz 1543. D. i pobirači dobivali su za svoj trud plaću i naknadu za troškove.

LIT.: I. Kr. Tkalčić, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, II., Zagreb 1894; A. v. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten*, Berlin 1904; V. Klaić, *Popis ratne daće u Slavoniji godine 1543*, Vjesnik kr. zemaljskoga arkiva, IX., Zagreb 1907; J. Hartinger, *Hrvatsko-slovenska seljačka buna godine 1573*, Osijek 1911; V. Klaić, *Povjest Hrvata*, III/6, Zagreb s. a. S. A.

DICEFALUS (lat. dicephalus od grč. δίς »dvostruk« i κεφαλή »glava«) je paralelna, simetrična, nepotpuna, dvojna nakaza sa dvije glave. Kičma ne mora biti u cjelini podvostručena, ali je u vratu uvijek dvostruka. Dvije srednje ruke mogu biti spojene, tako da nakaza ima katkad samo tri ruke. Unutrašnji organi mogu biti također dvostruki. Katkada ovakve dvoglave nakaze ostanu neko vrijeme na životu. Z. K.

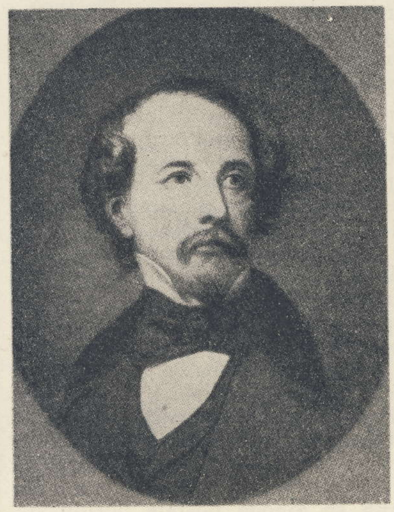
DICENTA, Joaquín, ✳ Calatayud 1863, † Alicante 1917, španjolski književnik i publicist. Prozvan »španjolski Sudermann«, predstavnik je naturalističke drame sa socijalnim motivima i psihološkim eksperimentima u španjolskom kazalištu. U dramama *Juan José* (1895) i *El crimen de ayer* (1904) propovijeda slobodnjačke ideje metodama romantičnog kazališta, a u dramama *Daniel* (1907) i *El lobo* (1917) obrađuje motiv ovisnosti pojedinca. Studijama nižih društvenih slojeva otvorio je španjolskome kazalištu nove vidike. J. Tbk.

DICENTRA → **Srdašce.**

DICEY, Albert Venn, ✳ 1835, † 7. IV. 1922, engleski pravni pisac. Od mladosti odvjetnik, kasnije sveuč. profesor. G. 1882—1909 predavao je englesko pravo u Oxfordu. Od mnogih djela najznatnije je *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (1885, 8. izd. 1915), prevedeno na više jezika i mnogo cijenjeno u inozemstvu.

BIBL.: *The privy council*, 1860, 2. izd. 1887; *Englands Case against Home Rule*, 1886; *A Digest of the Law of England with Reference to the Conflict of Laws*, 1896; *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the 19th century*, 1905. J. A.

DICKENS, Charles (John Huffam), ✳ Landport (Portsea) 7. II. 1812, kraj Portsmoutha, † London 9. VI. 1870, engleski pisac romana, sin siromašna državnog činovnika iz malograđanskih redova, koji je neko vrijeme proveo u zatvoru zbog dugova. Charles je bio drugo od osmero djece. Kad su mu bile dvije godine, došao je s roditeljima u London. Poslije su neko vrijeme proveli u Chathamu. Da bi popravila svoje bijedne prilike, mati je bila prisiljena otvoriti neku vrstu odgojnog zavoda, dok joj je Charles pomagao u kućnim poslovima. Zatim je slijedilo najtamnije razdoblje u D-ovu životu. Dobio je namještenje u tvornici laštila za cipele, gdje je po cio dan morao lijepiti natpise na lončiće laštila. Već kao dijete pokazivao je vrlo oštar i kritičan dar opažanja. Svoga roditelja nazivao je »rasipnim ocem«. Kao što je D-ovo djetinjstvo bilo mučno, tako je i njegovo obrazovanje zanemareno. On je to od česti nadoknadio marljivim i svestranim čitanjem. Osobito je na njega jako utjecalo čitanje engleskih romanopisaca 18. st., u prvom redu Defoea, Fieldinga, Smolletta i Goldsmitha. U ranoj mladosti D. je neko vrijeme proveo kao činovnik u odvjetničkoj pisarni, zatim je surađivao u raznim dnevnicima i časopisima, dok nije postao izvjestitelj za parlamentarne rasprave. Članke, koje je napisao za »Monthly Magazine« (1833—35), za »Evening Chronicle« i za druge časopise, objavio je kasnije pod naslovom *Sketches by Boz, Illustrative of Every-Day Life and Every-Day People* (1836—37). Boz je u to vrijeme bio njegov književni pseudonim. Već se u ovim »crtežima« D. javlja kao oštar promatrač patetičnih i grotesknih strana londonskoga života. G. 1836 D. je uzeo za ženu Catherine Hogarth, od koje se rastavio 1858. Čini se, da je njezina sestra Mary, koja je već 1837 umrla, bolje odgovarala D-ovu idealu žene, jer njezine crte prepoznajemo u likovima njegovih mladih junakinja, kao što su Little Nell (u *The Old Curiosity Shop)*, Agnes Wickfield (u *Davidu Copperfieldu)* i Little Dorrit.



CHARLES DICKENS

G. 1836 neki londonski nakladnik tražio je popratni tekst uz niz športskih crteža Roberta Seymoura. D. se odmah dao na posao i, preobrazivši na genijalan način izvornu osnovu, stvorio je roman *The Posthumous Papers of the Pickwick Club*, koji je izlazio u dvadeset mjesečnih nastavaka (travanj 1836 — studeni 1837). Nakon smrti Seymoura roman je objavljen sa slavnim ilustracijama H. K. Brownea (»Phiz«-a), koje su mnogo pridonijele njegovoj popularnosti. Roman se temelji na osnivanju Kluba pikvikovaca po Mr. Samuelu Pickwicku, koji uz tri druga društvena člana šalje klubu izvještaje o svojim putovanjima i pustolovinama, kao i svoja zapažanja o značajevima i običajima. Taj okvir okružuje niz odvojenih događaja i cijelu galeriju zabavnih portreta, dok prave fabule u romanu nema. Pickwick je u početku groteskna karikatura, ali postepeno poprima vrline, koje ga preobražavaju, tako da na kraju postaje više predmet ljubavi nego smijeha. To je priprost i dobroćudan čovjek s mnogim slabostima, koje ga čine čovječnijim i privlačivijim. Od ostalih osoba najživlji je Pickwickov vjerni sluga Sam Weller sa svojim zdravim razumom i vedrim raspoloženjem. Od humorističnih epizoda najbolja je parnica Bardell-Pickwick, koja je remek-djelo komike. Ovim djelom, u kojemu se javlja zreo umjetnik i humorist, D. je postigao slavu i riješio se novčanih briga.

Nakon ovog uspjeha D. se posvetio društvenom romanu s filantropskom tendencijom. *Oliver Twist* (1837—38, u nastavcima) jest povijest nahoda, koji pada u ruke lupeškoj bandi i kome vlastiti polubrat radi o glavi. Sačuvavši svoju prvotnu nevinost i dobrotu Oliver se rješava zločinačkoga svijeta. Mrkim su bojama slikani židovski jatak Fagin i ubojica Bill Sikes, prvi iz niza zločinaca, u crtanju kojih se D. kasnije pokazao majstorom. U tom romanu D. prvi put dolazi u sukob s društvom, i tu se prvi put javlja ono suosjećanje sa zapuštenom i progonjenom djecom, koje je ostavilo traga gotovo u svim njegovim djelima.

U slijedećem romanu *Nicholas Nickleby* (1838—39) D. nastavlja borbu za političko-društvene reforme, osobito na polju nastave. Ovaj roman je za D-a tipična smjesa ozbiljnosti i humora, sentimentalnoga patosa i melodramatičnosti. Iduća dva romana *The Old Curiosity Shop* i *Barnaby Rudge* D. je objavio kao dijelove na široko zasnovanoga niza romana pod skupnim naslovom *Master Humphrey's Clock* (1840—41), ali tu je osnovu naskoro napustio. *The Old Curiosity Shop* je varijacija na temu o progonjenoj djevojci. Žrtva je u ovom slučaju anđeoska djevojčica Nell Trent, koja kao »malograđanska Antigona« prati djeda na lutanju, dok je progonitelj nakazni i sadistički patuljak Quilp. Premda i taj roman ima zdravog humora, tragični elemenat u njemu prevladava, i patetična smrt male Nell prekriva ponešto izvještačenom koprenom sentimentalnosti čitavo djelo. *Barnaby Rudge* je prvi od dva D-ova historijska romana. Glavno zanimanje knjige leži u živahnom opisu protukatoličkih izgreda u Londonu 1780 (t. zv. Gordon Riots), ali joj nedostaju one osobine, koje obično dovodimo u vezu s D-ovim imenom.

G. 1842 D. je prvi put posjetio Ameriku. Književni posljedci toga puta bili su knjiga dojmova iz Sjedinjenih Država pod naslovom *American Notes* (1842) i roman *Martin Chuzzlewit* (1843—44), koji je izazvao negodovanje među Amerikancima, zbog oštre satire na neke strane američkoga života. U Mr. Pecksniffu dao je D. izvrstan lik modernoga licemjera.

Međutim je 1843 D. započeo onaj sjajan niz božićnih priča, kojima duguje svoju popularnost u Engleskoj i izvan nje više no ma kojemu pojedinom djelu. Prva je bila *A Christmas Carol*, a zatim su redom slijedile, svake godine po jedna, *The Chimes, The Cricket on the Hearth, The Battle of life* i *The Haunted Man*. Kasnije su sve te priče izašle u knjizi pod skupnim naslovom *Christmas Books*. Velika je zasluga D-ova, što je tim pričama osvježio i ovjekovječio radosni misterij Božića.

G. 1844 D. je duže vremena proboravio u Italiji u jednoj vili kraj Genove. Na povratku u London objavio je *Pictures from Italy* (1846) u dnevniku »Daily News«, koji je malo prije osnovao i koji je neko vrijeme sam i uređivao, promičući u njemu svoje liberalne, gotovo socijalističke ideje. Njegov boravak u Švicarskoj (Lausanne) g. 1846 urodio je romanom *Dombey and Son* (1848), za koji je radnja uzeta iz visokih trgovačkih krugova london-



CHARLES DICKENS, Daniel Maclise

skoga City-a, dok je u prijašnjim djelima D. opisivao isključivo srednje i niže slojeve društva.

Uspjeh ovoga romana dopustio mu je, da se stalno smjesti u ladanjskoj kući u grofoviji Kent (Gads Hill), da se odmori od napornog rada i da pošalje sina u najbolju srednju školu (Eton). G. 1850 osnovao je tjednik »Household Worde«, koji je 1859 zamijenio drugi tjednik »All the Year Round«, a taj je D. uređivao do smrti i u njem objavio veći dio preostalih spisa, među ostalim i one kraće božićne pripovijetke *(Christmas Stories)*, koje su došle na mjesto već spomenutih božićnih priča *(Christmas Books)*.

Sad se D. dao na pisanje romana *David Copperfield* (1849—50), koji sadržava mnogo autobiografskih elemenata. Poglavlja, u kojima se opisuje Davidovo djetinjstvo, znače vrhunac D-ove umjetnosti. D. je sam izjavio, da mu je od svih njegovih knjiga ovaj roman bio najdraži, a po općem sudu to je najbolje njegovo djelo. U slijedećem romanu *Bleak House* (1852—3) D. oštro napada stare sudove, koji su odlaganjem i silnim troškovima bacali u bijedu parničare. Nakon neuspjele povijesti Engleske za djecu *(A Child's History of England*, 1852—54) redom su slijedili romani: *Hard Times* (1854), u kojemu D. napada »industrijsku revoluciju« i ekonomski individualizam, *Little Dorrit* (1857—58) s realističkim prizorima u tamnici za dužnike (Marshalsea), u kojoj je i D-ov otac bio zatvoren, *A Tale of Two Cities* (1859), povijesni roman, kojemu kao pozadina služi Carlyleova »Francuska revolucija«, i *Great Expectations* (1860—61), u kojemu je majstorski prikazan mladi junak Philip Pirip, »Pip«, sa svojim nadama, bojaznima, ljudskim slabostima i hrabrim opiranjem nesreći. Nakon stanke od nekoliko godina D. je napisao svoj posljednji dovršeni roman *Our Mutual Friend* (1864—65).

Već 1858 počeo je D. javno nastupati čitajući odlomke iz svojih djela. Budući da je imao znatnih glumačkih sposobnosti, ta su čitanja imala mnogo uspjeha, osobito u Americi, koju je D. po drugi put posjetio 1867—68. Povrativši se u Englesku počeo je pisati roman *The Mystery of Edwin Drood* (1870), ali ga nije dovršio, jer je naglo umro za stolom u svojoj 58. godini. U oporuci je preporučio dušu Bogu i milosti Isusa Krista, a svoja djela prepustio sudu potomstva. Pokopan je u »pjesničkom kutu« (Poets' Corner) opatije u Westminsteru.

D. je za života uživao i od česti još uvijek uživa veću popularnost nego ma koji drugi engleski pisac. Njegova su djela značila golem užitak za velik broj čitača raznih ukusa i sposobnosti. Premda je obrađivao priznate oblike romana, D. je svim svojim djelima dao osobni pečat. To je od česti bila posljedica njegova životnog iskustva, koje mu je otvorilo novo polje zapažanja. U mladosti došao je u Londonu u dodir s radnicima i ljudima iz srednjih i nižih društvenih slojeva, upoznao je najskromnije sredine i najbjednije četvrti metropole, koje mahom opisuje. U tim opisima javlja se nov realizam, koji nije tmuran, ciničan i težak kao kod drugih pisaca, već je naizmjence humorističan i nježan. Njegovo pronicavo i bogato zapažanje obojeno je humorom i suzama, njegovi su prizori osvijetljeni smijehom i samilošću, dok neobična pjesnička mašta preobražava njegove likove. Tajna D-ove umjetnosti leži u spoju najstrožeg realizma u pojedinostima s čarobnom i romantičnom nestvarnošću atmosfere.

Zahvaljujući u prvom redu svome nepotpunom obrazovanju D. je stvorio nov stil, kojim je prikazao građu svojih romana. On nije imao prednosti ni srednjoškolske ni sveučilišne naobrazbe, ali zato nije osjećao ni bremena, koje ta naobrazba često predstavlja. Nesustavnim čitanjem napučio je svoju maštu raznim likovima i prizorima, dok je u školi života upoznao onaj pučki govor, kojega sažetost reproducira u svojim djelima. Pišući u nastavcima često je nasumce sastavljao, te se pokazao kao majstor u crtanju pojedinosti, ali slab u kompoziciji. Njegove se osobe ne razvijaju tokom radnje; one se mogu naglo obratiti, ali obično su fiksirane u stavovima, koji se ne mijenjaju od početka do kraja. Stoga D. ne označuje napredovanje radnje pomoću analize značaja. Njegova je omiljela metoda ponavljanje osobnih manira i grimasa. Po tim znacima čitalac raspoznaje različne osobe, tako one postaju individualizirane i daju iluziju života.

Suvremenici su se oduševljavali D-om zbog neodoljive komike i zbog njegove patetičnosti. Njegova komika djeluje još i danas, dok je patos za mnoge čitaoce izgubio svoje prvotne djelovanje. Kad je nastala reakcija na Viktorijinu eru, D-a su ponizili na razinu vulgarnoga i demagoškoga pisca. Predbacivali su mu, da mu je stil neuredan i kričav, da su mu fabule nevjerojatne i mehaničke, da mu osobe nemaju reljefa, da su prije karikature nego karakteri, da mu je sentimentalnost sladunjava, bljutava i plačljiva, da mu je satira usiljena, a realizam nerealan. U tim prigovorima ima nešto istine, i ne može se poricati vulgarnost nekih dijelova D-ova rada; ali to je samo naličje medalje. Uza sve svoje nedostatke D. je genijalan romanopisac, koji je stvorio cio svijet bića, koja nose osebujni žig i odišu pokretom života. Njegove snažne i slikovite osobe, od kojih su mnoge postale poslovične, stvaraju galeriju likova, koja se u engleskoj književnosti može mjeriti samo s onima Chaucera i Shakespearea. Njegove knjige prožete su posebnom atmosferom. On je obogatio maštu ljudi nezaboravnim prizorima i osobama. Unatoč satiričkom duhu, kojim se okomljuje na ustanove, zakone i licemjere, iz njegovih djela izbija toplina, pod kojom se srca čitača otvaraju i šire. On stvara sposobnost za radost i srdačnost među onim istim jadnicima, kojih bijedu opisuje. Njegov se moral sastoji u općem apelu na dobrotu, plemenitost i ljubav.

D-ova je slava rano prešla granice njegove domovine. Njegova su djela prevedena na sve svjetske jezike, dok se njegov utjecaj na strane književnosti može mjeriti samo s onim Shakespearea, Byrona i možda W. Scotta. U hrvatskoj je književnosti D-ovo ime bilo poznato još za njegova života. Dok je u Engleskoj roman *Bleak House* izlazio u nastavcima, najavljuje anonimni izvjestitelj u »Nevenu« (1852, br. 11), da će »poznati engleski spisatelj Boz (Dickens) izdati na skoro novo dělo *The black house* (cěrna kuća)«(!), dok u br. 24. istoga godišta piše o materijalnom uspjehu te knjige. »Glasonoša« g. 1864 donosi o D-u poduži informativni članak sa slikom. U »Vijencu« 1879 objavljen je također članak o D-u, u kome se preporučuje prevođenje njegovih djela. U br. 24. »Iskre« za g. 1885 javlja se, da je D-ova kći Mary »napisala otčev životopis, koji sadržava mnogo novih podataka o njegovom životu«.



H. K. BROWNE (»PHIZ«), Nakladnici suparnici
Ilustracija za roman The Posthumous Papers of the Pickwick Club

Prvi hrvatski prijevod pojavio se također još za D-ova života. G. 1868 tiskana je u »Pozoru«, a zatim i u posebnoj knjizi »Božićna pjesma u prozi« (preveo x. y.). Isti nepoznati prevodilac preveo je za »Obzor« priču »Zvono na staru godinu« (1878), dok je Mirko Wiesner, također za »Obzor«, preveo »Pikvikovce«, koji su zatim tiskani u posebnoj knjizi (1884). Iste godine su u »Vijencu« objavljene dvije D-ove pripovijesti, i to »Stric kramar« (preveo s engl. A. B.) i »Pripovijest o Tomi Smartu« (bez naznake prevodioca), dok se g. 1889 u istom časopisu pojavila »Smrt pijanice« u prijevodu Milana Novaka. U novije vrijeme objavljena je u Andrićevoj »Zabavnoj Biblioteci« »Božićna pjesma« zajedno sa »Cvrčkom na ognjištu«. Osim »Pikvikovaca« nijedan drugi D-ov veliki roman nije preveden na hrvatski. Knjižara Kugli izdala je *Olivera Twista* i *Davida Copperfielda* u skraćenoj obradbi za mladež. Ovi podatci ne bi bili u razmjeru sa znatnim utjecajem, koji je D., uz francuske i ruske pisce, vršio na hrvatski realistični roman, kad se ne bi uzelo u obzir, da su se hrvatski pisci, kao i čitalačko općinstvo, upoznavali s D-om preko stranih, u prvom redu njemačkih, prijevoda.

LIT.: J. Forster, *Life of C. D.*, 3 sv. (1872—74, novo izd. J. Ley, 1928); Mary Dickens, *Letters of C. D.*, 1898; G. K. Chesterton, *C. D.*, 1906; G. K. Chesterton, *Appreciations and Criticisms of the Works of C. D.*, 1911 (novo izd. 1933); E. P. Whipple, *C. D.*, 2 sv. 1912; A. C. Swinburne, *C. D.*, novo izd. 1913; S. Zweig, *Drei Meister: Balzac, Dickens, Dostojewski*, 1923; Sir A. Quiller-Couch, *C. D. and Other Victorians*, 1925; G. R. Gissing, *Dickens, a Critical Study*, 1926; A. Maurois, *Dickens (Etudes Anglaises)* 1927; W. Dexter, *Dickens*, 1927; R. Strauss, *C. D., a Biography from New Sources*, 1928; R. Strauss, *Dickens, a Portrait in Pencil*, 1928; E. Wagenknecht, *The Man C. D.*, 1929; O. Sitwell, *Dickens*, 1932; S. Leacock, *C. D., His Life and Work*, 1933; H. Kingsmill, *The Sentimental Journey: a Life of C. D.*, 1934; T. Wright, *The Life of C. D.*, 1936; T. A. Jackson, *C. D., The Progress of a Radical*, 1937. J. T-a.

DICKINSON, 1. Emily, ✻ Amherst (Massachusetts, USA) 10. XII. 1830, † Amherst 16. V. 1886, anglo-američka pjesnikinja. Živjela je povučeno. Prve su joj pjesme objavljene u zbirci nakon smrti (1892), dok se prvo potpuno izdanje, zajedno s njezinim pismima, pojavilo 1924. U srednjoj školi posvetila se osobito proučavanju kemije, fiziologije i engleske književnosti. Nakon posjeta Washingtonu 1853, gdje je doživjela nesretnu ljubav, postepeno se razvija u mističnu pjesnikinju. Njezini iskreni i spontani stihovi obiluju »blijescima potpuno izvornog i dubokoga prodiranja u prirodu i život«. U prvoj četvrtini ovoga stoljeća njezine su pjesme vršile jak utjecaj na razvoj engleske i anglo-američke lirike, dok joj je slava prešla granice domovine. Njezina rođakinja Martha Dickinson Bianchi izdala je njezine pjesme, životopis i pisma (*The Complete Poems of E. D.* i *Life and Letters of E. D.*. Boston, 1925). J. T-a.

2. John, ✻ Talbot (Maryland) 8. XI. 1732, † Wilmington (Delaware) 14. II. 1808, američki političar. Izučivši pravne nauke u Londonu postade 1757 odvjetnik u Philadelphiji. Zalagao se za prava kolonija prema engleskoj vladi, ali je u spornim pitanjima bio pomirljiv. U svojim člancima *Letters of a Farmer in Pennsylvania* iz 1767/8 zastupaše prava engleskog vrhovništva, ali i pravo kolonista na određivanje nameta. Njegova uloga u toj borbi kolonija s maticom zemljom bila je znatna; sastavio je gotovo sve javne izjave, tako da su ga prozvali Penman of the Revolution »pisac revolucije«. Izradio je i prvi nacrt ustava o konfederaciji sjeveroameričkih država (ljeti 1776). Kao zastupnik Pennsylvanije na kongresima 1774 i 1776 istupaše protiv otpada kolonija i proglasa njihove nezavisnosti. Poslije 1779 borio se za prava manjih država u konfederaciji. Njegovo kompromisno načelo primijenjeno je u ustavu 1787 jednakim zastupstvom svih država u senatu i proporcionalnim u komori. Njegove spise objelodanio je P. C. Ford u *Memoirs of the Historical Society of Pennsylvania*, XIII. i XIV., Philadelphia 1891/5, sa životopisom D-a od C. J. Stillé-a. J. N.

DICKSTEIN, Samuel, ✻ Varšava 12. V. 1857, poljski matematičar. Od 1915 je sveuč. prof. u Varšavi; bavio se historijsko-metodičkim problemima matematike, osobito proučavanjem osebujnog filozofa matematičara Hoene Wrońskoga. Napisao je: *Pojęcia i metody matematyki* (Varšava 1891), *Zur Geschichte der Infinitesimalrechnung* (Leipzig 1900), *Życie i dziela Wrońskiego* (Krakov 1896) i dr. Vrlo je aktivan u redakcijsko-organizatornom poslu bilo u matematičkoj ili pedagoškoj struci. Mnogo je prevodio matematičare, pa i u svom listu *Wiadomosci matematyczne*, 1913. Đ. K.

DICMO, krško polje u dalmatinskoj Zagori između vapnenačkih grebena Orlovače (542 m) i Bubovače (424 m) na *JZ*-u, Razdolja (501 m) i Trapošnika (666 m) na *SI*-u; dugo je u pravcu *SZ-JI* oko 15 km, široko do 2,5 km, a visina koleba između 315 i 350 m. Na sjevernom kraju je granica slabo izražena, te preko vapnenačkih zaravni Dubrava i Podi neosjetno prelazi u udubinu Sinjskog polja. Preko D-a vode cesta i željeznica Sinj-Split. Dno polja prekriva dosta tanak sloj obradive zemlje, zbog čega usjevi u suhim ljetima često stradaju. Istim se imenom obično nazivaju i naselja na sjeveroistočnoj, prisojnoj strani srednjeg dijela polja: Gornje D. (Kraj, Prisoje i dr.) i Donje D. (Ercegovci, Krušvar i dr.). Anonimni Ravenjanin spominje u drugoj polovici 7. st. D. pod imenom Decinium.



Dicranum scoparium

DI COSTANZO, Angelo, ✻ Napulj 1507, † Napulj 1591, talijanski književnik. Došao je na glas svojim lirskim pjesmama, u kojima prekida ondašnju petrarkističku maniru; iako su izvještačene, one su se dugo sviđale radi svoga uglađena oblika, te su ih držali uzorom sve do Arkadije. Napisao je i zanimljivu *Istoria del Regno di Napoli* (1. potpuno izd. Aquila, 1581).

LIT.: *Poesie italiane e latine e prose di A. D. C.*, priredio A. Gallo, Palermo 1843; A. Borzelli, *A. D. C.*, Milan 1921; B. Croce, *Uomini e cose della vecchia Italia*, I., Bari 1927. M. D-ić.

DICOTYLEDONAE → Dvosupnice.

DICRANUM je biljni rod razmjerno visokih, busenastih, sjajnih mahovina s uspravnom stabljikom, produženim, zašiljenim listovima i pravilnim tobolcem. Najčešće su vrste: *D scoparium* (L.) Hedw., vrlo raširen na tlu u šumama, gdje se često sabire za pakovanje i za ukras jaslica; *D longifolium* Ehrh. tvori mekane busene na kristalastom kamenju, a *D. Sauteri* Schimp. na kori zavinutih pretplaninskih bukava.

D. pripada por. *Dicranaceae*, koja se odlikuje vršnim tobolcima i dvokrakim zupcima peristona. Ona je zastupana kod nas većim brojem ro-

dova, najznačajniji su *Dicranella* (sitne mahovine s uspravnim tobolcem) i *Campylopus* (s visećim tobolcem). I. H.

DICROCOELIUM LANCEATUM je nametnički crv iz razreda Trematoda. Živi u žučovodima ovce, koze i goveda te nekih divljih preživača. Izuzetno se nađe u čovjeku, svinji i konju. Ulogu posrednika vrše suhozemni puževi iz rodova Zebrina i Helicella. D. l. dospije u ovcu i t. d., kada ova pase travu s ličinkama. Ni izdaleka nije tako opasan kao metilj veliki. D. M.

DICTUM DE OMNI ET DE NULLO (lat. »izreka o svemu i ničemu«) je logičko pravilo, koje u potpunosti glasi: Što za sve vrijedi, vrijedi i za neke i za svako pojedino; što ni za što ne vrijedi, ne vrijedi ni za neke ni za pojedino. Uzima se, da je ova izreka jedan od osnovnih principa silogističkoga zaključivanja. Primijenjeno u nauci o pojmu ovo načelo znači, da oznaka, koja se pridaje rodnom pojmu, nužno pripada i vrsti i pojedinkama, koje u opseg toga pojma spadaju (dictum de omni); na pr. ako se kaže, ka svi sisavci imaju toplu krv, onda to vrijedi i za pojedinu vrst sisavaca i za svako pojedino živo biće toga roda životinja; a na drugoj strani ono, što ne može dolaziti kao oznaka općeg pojma, ne može dolaziti ni u rodu ni u pojedinkama (dictum de nullo); na pr. uz tezu: nijedan čovjek nije savršen, ne može se tvrditi, da je bilo tko od ljudi savršen. V. F-ć.

DIDACUS PYRRHUS (Jacobus Flavius Eborensis ili Lusitanus), ✻ Evora (Portugal) 5. IV. 1517, † Dubrovnik 16. V. 1599, humanistički pjesnik. Pravo mu je ime Isaija Koen. Školovao se u Evori i Lisabonu, a sveučilište je polazio u Salamanci. Zbog obiteljskih nesreća pođe u Španjolsku, odakle je morao kao Židov zbog inkvizicije bježati, pa ga nalazimo u Belgiji, Nizozemskoj i Italiji (Ferrara, Ancona, Rim, Pesaro) kao učitelja klasičnih jezika. G. 1558 došao je preko Carigrada u Dubrovnik, pa je tu ostao do smrti kao kućni učitelj, a bavio se i trgovačkim i novčarskim poslovima.

D. je već prije dolaska u Dubrovnik uživao glas dobroga latinskog pjesnika, ali je ovdje nastao glavni dio njegova pjesničkog rada. Da počasti Dubrovnik i njegove plemićke porodice, ispjevao je najprije pjesmu *De illustribus familiis, quae hodie Rhacusae exstant*, koja je tiskana u Mlecima i Krakovu 1582. U Krakovu je tiskao 1583 i *Encomiastes*, pjesmu u čast Tome Budislavića (Natalis), svojeg mecene. Glavno mu je djelo *Cato minor sive dysticha moralia* (I. izd. Mleci 1592, II. izd. ondje 1596) zbirka distiha, elegija, oda, a naročito epigrama s odgojnom svrhom, sve u 12 knjiga, od kojih je jedna posvećena D. Ranjini, jedna D. Zlatariću, a jedna uspomeni M. Vetranovića. U rukopisu su ostale mnoge D-ove pjesme, pa i torso jedne epske pjesme o sv. Vlahu: *De divo Blasio rhacusane reipublicae patrono*, koju je nagradio dubrovački senat kao i onu o Dubrovniku. Urban Appendini objelodanio je 1811 uza svoja Carmina dvadesetak D-ovih pjesama. D. je bio majstor u latinskoj versifikaciji. Kako je prijateljevao s mnogim suvremenim dubrovačkim pjesnicima, svojom je humanističkom obrazovanošću jamačno nešto pridonio razvitku dubrovačke književnosti uoči njenoga najvećeg uspona.

LIT.: Đ. Körbler, *Život i rad humanista Didaka Pira Portugalca, napose u Dubrovniku*, Rad 216 (1917); J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, Sarajevo 1937. V. Š.

DIDAKTIČKO PJESNIŠTVO (grč. διδάσκω »učim, podučavam«) obuhvaća pjesnička djela poučnog značaja, t. j. takva, koja daju neposredno konkretnu i praktičnu pouku. Posredno poučavaju sva pjesnička djela životnom mudrošću, koja iz njih proizlazi, ali d. p. tumači svakidašnje poslove u polju, kući i dr. ili daje praktične moralne pouke. Najstarije klasično djelo te vrste je Heziodovo »Djela i dani«. Kod nas je tipski predstavnik poučnog pjesništva M. A. Reljković (1732—1798) svojim »Satirom«. Posebno su značajna poučna djela u stihovima o pjesničkoj vještini (Horacije, *Epistola ad Pisones* ili *De Arte poëtica;* Boileau, *L'Art poétique;* Verlaine, pjesma s istim naslovom). Pobliže → pjesništvo. LJ. M.

DIDAKTIKA (prema grč. διδάσκειν »poučavati«). U pedagogiji pod ovim izrazom već od 17. st. razumijevaju umjetnost ili nauku o poučavanju. Prvi se njime počeo služiti Ratke († 1635), a 1657 dao je znameniti pedagog Komenský svojem glavnom djelu naslov *Didactica Magna.* Od toga vremena d-i je bila zadaća tražiti i određivati opće vrijednu metodu poučavanja. Pedagozi Herbart, Ziller i Rein, a kasnije i svi njihovi sljedbenici, smatraju d-u znanošću o nastavi. Ona se ne bavi samo utvrđivanjem nastavnih metoda, nego uzima u svoj djelokrug i pitanja o cilju nastave kao i o izboru i rasporedu nastavne građe. Njeni se problemi osnivaju na odnosu između obrazovanika kao subjekta i kulturnih dobara kao objekata, koji u obliku školskih predmeta postaju temelj za nastavni rad. Posrednik između obrazovanika i obrazovnoga predmeta je odgojitelj, odnosno nastavnik; zato d. svojim izlaganjem ulazi i u područje pedagogije kao znanosti o smišljenom i sustavnom odgojnom pomaganju, a njena načela proizlaze iz svojstava, koja u sebi nose sva tri čimbenika u nastavi: učenik, predmet, učitelj. Njeni temelji stoga imadu psihologijski, predmetno-logički i pedagogijski (odgojni) značaj.

Opća d. govori o općim načelima nastave, dok se *posebna* d. (nazvana i »metodika«) bavi pitanjima nastave u pojedinim školskim predmetima. Prema tome postoji posebna d. ili metodika jezika, zemljopisa, povijesti, matematike i t. d. U općoj se d. govori:

a) o *zadatku* nastave. Tu se pretpostavlja, da nastava može imati materijalni, formalni i odgojni zadatak. Materijalnu zadaću nastave d. vidi u stjecanju znanja ili davanju građe. Padne li težište nastavnoga rada isključivo na ovu stranu obrazovanja, stvara se didaktički materijalizam. Ako se u nastavi daje veća važnost razvijanju duševnih i duhovnih sila i sposobnosti kod učenika, tada se udovoljava formalnoj strani didaktičkog cilja i ulazi u didaktički formalizam. Ide li se za tim, da nastava osim razumskih sposobnosti jača i društvene, ćudoredne i vjerske osjećaje, a osobito nacionalno čuvstvo i ljubav prema domovini, onda se formalna zadaća nastave dopunja odgojnim smislom. Tako se razvija mlad čovjek kao ćudoredna osoba, snabdjevena potrebnim znanjem za svoje zvanje, ali i sposobna i voljna uložiti svoje sile za dobro cijeloga naroda. Didaktička teorija stoga neprestano naglašava, da između materijalnog i formalno-odgojnog zadatka nastave mora postojati unutrašnji sklad;

b) o *predmetu* nastave. U ovom svom dijelu d. se bavi pitanjem školskih predmeta. Ona razlaže, koji će se predmeti u pojedinim školama staviti u nastavnu osnovu i koji su čimbenici odlučni u odabiranju tih predmeta, u koliko dakle ovdje može odlučivati: država, vjersko osvjedočenje, praktičke potrebe života i pedagogijsko-psihologijski uvjeti dječjih sposobnosti za usvajanje sadržaja pojedinih predmeta. Osim toga d. vodi računa o sređivanju nastavne građe u skupine, o međusobnom odnosu predmeta i cijelih skupina, o poretku gradiva u pojedinim predmetima kao i o izboru toga gradiva. Ona ispituje uvjete, o kojima ovisi raspored predmeta po danima u tjednu (satnica) i trajanje nastave uopće. D. konačno rješava pitanje stezanja građe pojedinih predmeta (koncentracija) i s tim u vezi pretvaranje predmetne nastave u »skupnu nastavu«;

c) o *metodama* nastave. Ako se uoči, da je smisao nastave izražen u zajedničkom radu nastavnika i učenika, onda i metoda nastave mora uvažavati obje strane. D. će stoga tumačiti, kako se prirodnim načinom dolazi do potrebnih spoznaja i kako čovjek doživljava svijet, prirodu i kulturu, ali će ujedno izložiti, kako odgojitelj pomaže obrazovaniku u tom svladavanju obrazovne građe. Metode, kojima će se učitelj u odgojnom pomaganju služiti, moraju odgovarati općoj psihičkoj zakonitosti čovjeka (djeteta), predmetnoj (logičkoj) strukturi građe, a ne smiju se zanemariti ni posebna svojstva, koja posjeduje nastavnik kao posrednik između učenika i obrazovnoga dobra. Na prvo mjesto među uvjetima za dobru metodu postavlja suvremena d. načelo aktiviteta, nasuprot pasivitetu, koji je često prevladavao u »staroj« školi. Učenik mora biti stalno zaposlen nastavnim radom, zapravo sam raditi. Iz ovoga temeljnoga metodičkoga načela mogu se izvesti svi drugi zahtjevi nastavne metode, kao na pr.: načelo individualiteta, aktualiteta, totaliteta i t. d. Uvažavajući predmetnu stranu nastave d. vodi računa o različitoj metodičkoj orijentaciji kod prirodonaučnih i duhovnonaučnih predmeta. Tako se razvijaju različiti nastavni oblici, primjereni sadržajima nastavnih predmeta, mogućnostima osnovanima na razvojnoj snazi učenika, situaciji, u kojoj se nastava vrši. Vodi račun o sredstvima, kojima nastava raspolaže.

D. se može shvatiti i kao znanost, koja svoje područje mišljenja proširuje na cjelokupno obrazovno zbivanje u

životu mlada čovjeka prelazeći ograde školskog obrazovanja. U tom slučaju ona je znanost o obrazovanju uopće (»Bildungslehre«), a ne samo znanost o nastavi. — Ona zato zahvaća i mnogo šire područje životnoga oblikovanja čovjekova uzimajući u djelokrug svojega teoretiziranja sve životne situacije, u kojima se razvija čovjekovo oblikovanje (obrazovanje), a ne samo školu, koja je samo jedna od mogućnosti obrazovnoga razvijanja i odgojnoga utjecanja. — Na životnom putu svojega razvoja čovjek stječe obrazovne spoznaje u svakoj prilici, koja omogućuje iskustvo na predmetima i pojavama svijeta i na saobraćaju s ljudima i ljudskim djelima (kulturom). U isto vrijeme čovjek u sebi razvija sve svoje sklonosti, koje su mu usađene baštinom, i tako postaje sve sposobniji, da u svojoj narodnoj zajednici preuzme jedan dio kulturnih zadataka. Tako se obrazovno razvija stalno se nalazeći u stanju *učenja*, a u isto vrijeme *poučavan* od one sredine, u kojoj raste i sazrijeva. Učenje i poučavanje jesu dakle osnovne funkcije životnoga oblikovanja čovjekova, uvijek jedna na drugu upućene ili svuda jedna s drugom povezane. Prvo je ovisno o unutrašnjim čimbenicima ili duševnim i duhovnim sklonostima (dispozicijama) čovjekovim, dok je poučavanje izvanjski čimbenik ili odgojni faktor, koji potpomaže, olakšava, vodi i upravlja obrazovno oblikovanje. Obje ove funkcije dolaze do izražaja u svim situacijama života, naročito u onim prilikama, koje se javljaju kao prirodni izražaj ljudskih nagona za aktivnošću, a to su: igra, rad, zabava, radost i tugovanje. U svim tim stanjima čovjek se učenjem (u najširem smislu) obrazovno razvija, upućivan ili poučavan od onih, koji su stariji i iskusniji, spremniji i obrazovaniji.

D., shvaćena u ovom širem značenju, bavi se svim uvjetima, sredstvima i metodama prirodnog obrazovanja, nevezanog na baš određenu, planski smišljenu i organiziranu metodu školskoga obrazovanja. Nastava u d. kao znanosti o obrazovanju predstavlja doduše jedno veoma važno odgojno sredstvo, ali ne i jedini postupak, kojim se dolazi do obrazovnoga cilja.

D. u odnosu prema pedagogiji ima osobito značenje za samosvojno (autonomno) razvojno oblikovanje iz vlastitih unutrašnjih snaga, dok pedagogija ima pred očima izvanjske odgojne sile, koje su upravljene na ljudsku jedinku, da bi joj pomogle u obrazovnom nastojanju i uputile je na onakvo životno vrednovanje, koje zatomljuje svoje posebne (egoistične) zahtjeve, a uvažava zajedničko dobro cijele narodne zajednice. Zato je d. upućena na pedagogiju, a pedagogiji je potrebna didaktika. U didaktičkom cilju sjedinjene su posebne težnje individuuma s onim ciljevima, što ih postavlja zajednica; u didaktičkom predmetu usredotočuje se pažnja na ona područja prirode i kulture, koja zaokupljaju interes pojedinca, ali i one kulturne vrijednosti, koje imadu osobito značenje za cjelinu; u didaktičkoj metodi sjedinjene su prirodne metode učenja s razumski sređenim i odabranim metodama, kako ih je znanstvenim postupcima utvrdila i sustavno izgradila znanost.

D. u užem smislu ili znanost o nastavi služi praktičnim potrebama nastavnika i odgojitelja, dok d. u širem smislu ili znanost o obrazovanju ima značaj naučno-teorijski.

LIT.: J. Schmieder, *Opća didaktika*, obradio M. Filajdić, Zagreb 1933; O. Willmann, *Didaktik als Bildungslehre*, Braunschweig 1923; Ph. Hördt, *Grundformen volkhafter Bildung*, Frankfurt am M. 1937; V. Petz, *Temelji suvremene didaktike*, Zagreb 1940; S. Basariček, *Opća nauka o obuci*, Zagreb 1903. V. P.

DIDASKALI (grč. διδάσκαλος »učitelj«), učitelji na pravoslavnom Istoku, koji su predavali bogoslovlje i poučavali u samoj crkvi ili van nje na narodnim skupovima i u patrijarškim školama. Imali su velik ugled. Oni su obično postajali episkopi i drugi viši crkveni dostojanstvenici. Pojedini srpski patrijarsi imali su d. kao učitelje i propovjednike pri svojoj katedralnoj crkvi u Peći, a kasnije i mitropoliti beogradski i karlovački. R. G.

DIDASKALIJA (grč. »nauk«) starokršćanski je spis s naslovom: *Nauk 12 apostola i svetih učenika našega Spasitelja.* Napisan je početkom 3. st. na grčkom jeziku i uskoro preveden na sirski i latinski. Sadrži pouke i opomene vjernicima, osobito ženidbenim drugovima i različite najstarije crkvene propise, pa ga zato mnogi smatraju prvim pokušajem, da se u zbirku saberu crkveni zakoni.

LIT.: Funk, *Didascalia et Constitutiones apostolorum*, Paderbornae 1905. Fr. H.

DIDASKALIJE (grč. διδασκαλίαι »poduke«) zvao se prvotno u Ateni natpis s popisom drama, što su se izvodile prilikom dramskog natjecanja, pisaca, prvih glumaca, mjesta i vremena natjecanja te njihova uspjeha. Kasnije su to bili spisi aleksandrinskih učenjaka, gdje su svi ti podatci sabrani po Aristotelovim uputama. U novije vrijeme d. su naznake u zagradama uz dramski govoreni tekst, s uputama (ako je potrebno), komu i kako ima glumac govoriti, otkuda ulazi na pozornicu i na koju stranu izlazi i sl. Naturalistička pozornica u didaskalijama napominje svaku sitnicu, koja se tiče pokućstva, odijela i opreme. Simbolistička i impresionistička drama daje d-ma posebno pjesničko značenje crtajući lirski dekorativni ugođaj, što ga ima izazvati slika pozornice i držanje glumaca (Maeterlinck, Vojnović u *Dubrovačkoj trilogiji* i dr.). Lj. M.

DIDAY, François, ✻ Ženeva 12. II. 1802, † Ženeva 28. XI. 1877, švicarski slikar krajobraza. Jedan od prvih počeo je slikati visoke alpske krajeve i ledenjake. Najpoznatije su mu slike *Le Glacier de Rosenheim* (muzej u Lausanni), *Le Chêne et le Roseau* (muzej u Ženevi).

DIDELPHIA je ime za marsupialia, kod kojih su vagina i uterus dvostruki (gr. δίς »dvaput«; δελφύς »materica«) (→ tobolčari). K. B.

DIDEROT, Denis, ✻ Langres 5. X. 1713, † Pariz 30. VII. 1784, francuski književnik. Kao 8-godišnji sin imućna nožara stupio je u isusovački kolegij u Langresu i s 12 godina dobio tonzuru. Da spriječi prenaglu odluku, otac ga pošalje na dovršenje nauka u pariški kolegij Louis le Grand, gdje je D. spoznao, da nije zvan za svećenika. Pošto je po očevoj želji dvije godine učio pravo i sudbeni postupak kod nekog odvjetnika, a ovaj ga otpustio, otac mu uskrati daljnje uzdržavanje. Tako je za D-a započeo život pun bijede i očajne potrage za pomoćnim sredstvima: učio je svašta, napose matematiku, podučavao predmete, koje je i sam morao učiti, bavio se različitim knjižarskim poslovima te je, štaviše, pisao homilije. S 30 godina oženio se nekom praljom, s kojom mu je život brzo dojadio. Da prehrani obitelj, prerađivao je i prevodio s engleskoga, među ostalim *Dictionnaire de médecine* od James-a (1746). U to doba ponudi mu grupa knjižara, da preuzme francusku priredbu engleske enciklopedije E. Chambersa (→ enciklopedija). Međutim je uzeo za ljubovcu Mme de Puisieux, koja ga je svojim novčanim prohtjevima tjerala na nesmotrenosti: 1746 objelodani *Pensées philosophiques*, koje sud dade zbog njihove smionosti spaliti, zatim roman tada uobičajene galantne vrsti *Les Bijoux indiscrets* (1748), u kome ima vrlo dobrih, ali i najgorih elemenata. Sablazan zbog tih knjiga pojačala je smiono materijalistička *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient* (1749), pa D. bude zatvoren u tvrđu Vincennes. Oslobođen je poslije 3 mjeseca na molbu nakladnikâ Enciklopedije, kojoj je prvi svezak izašao dvije godine kasnije (1751) i koja je kroz 20 godina bila D-ov glavni posao, njegova poglavita briga, premda mu nije sasvim ispunila život.

Za kazalište je napisao *Le fils naturel ou les épreuves de la vertu* (1757) i *Le père de famille* (1758), komade tipa ozbiljne komedije: drugi je nešto bolji od prvoga pokretom i zanimljivošću, ali su oba pisana kićenom frazom, konvencionalnim i plačljivim stilom. Dramske teorije, koje je izložio u *Trois entretiens sur le Fils naturel* i u *Discours sur la poésie dramatique*, vrednije su od samih komada. D. je obnovio kazališnu estetiku, pa su iz njegovih teorija proizašli gotovo svi novi dramski oblici 18. i 19. st. Njihov utjecaj bio je znatan osobito u Njemačkoj, gdje mu Lessing, Goethe i Schiller mnogo duguju. Žestoke kritike njegovih kazališnih komada bile su uperene jednako protiv enciklopedista kao i protiv njihova pisca. No D-ova djela iz tog doba objelodanjena su tek poslije njegove smrti. U romanima *La Religieuse*, *Jacques le fataliste*, *Rêve de d'Alembert*, *Supplément au voyage de Bougainville*, *Le neveu de Rameau*, *Paradoxe sur le comédien* i dr., u svom dopisivanju s kiparom Falconet-om, koji je tada boravio u Rusiji, i napose sa Sofijom Volland, s kojom se sprijateljio 1755, dao je maha svojoj živahnosti, neobuzdanoj radoznalosti, smionosti misli, vatri mašte i osjećajnosti, svojoj čudesnoj i mnogostranoj nadarenosti, u kojoj se izmjenjuju rječitost i jednostavnost, a koja je uvijek neposredna i izvorna. Istodobno pisao je za svoga prijatelja baruna Grimma (v.) izvještaje (kasnije objelodanjene pod naslovom *Salons*);



DENIS DIDEROT
(Bakrorez B. L. Henriqueza po slici L. M. van Loo-a)

Grimm ih je uvrštavao u *Correspondance littéraire*, koju je svakog mjeseca slao nekim stranim vladarima. D-ova umjetnička kritika, osobito književna i dramska, pridaje sve više značenja tehnici, ali ne prestaje prije svega biti književna vježba, koja se u biti sastoji od raznovrsnih dojmova, što ih u njemu pobuđuju umjetnička djela. Preko Grimma i Falconeta D. je postao sudionikom darežljivosti ruske carice Katarine II.; ona je otkupila njegovu knjižnicu ostavivši mu je doživotno na upotrebu, dala mu mirovinu i pozvala ga u Rusiju. Kad je izašao posljednji svezak Enciklopedije (1772), D. se nerado odluči na taj dug i naporan put, koji ga je udaljivao od njegovih prijatelja i ljubavnice. Kad se 1774 vratio iz Petrograda, gdje je bio sjajno primljen, osjetio je, da je ostario. No deset posljednjih godina njegova života još je obilježeno blistavim i tečnim djelima, kao što su *Entretien d'un philosophe avec la maréchale de*... i *Est-il bon? est-il méchant?*

Odrediti D-u mjesto i ulogu u književnom razvoju nije lako. Na svoje suvremenike djelovao je poglavito Enciklopedijom, ponajprije cjelinom djela, koje možda ne stvara, ali usklađuje i daje snage jednom manje-više suvislom sustavu ideja, nadalje brojem članaka o najrazličitijim predmetima, koje je upravo rasipao. Posmrtna djela osigurala su mu mjesto među najvećim ličnostima 18. st. Njegov je stil, u kojem se odražava njegova ćud, topao, rječit, sjajan i pun blistavih crta, no katkada trom i bez finoće, nedovršen. Kao filozof nema određena sustava; čini se, da ne mari, što sam sebi protusloví. Uza sve to bio je jedan od velikih sijača ideja, usto i jedan od najsmionijih, koliko na području vjere, gdje je ispovijedao ateizam, toliko i na području ćudoređa, gdje odbija uobičajene definicije dobra i zla te propovijeda slobodno zadovoljavanje nagona.

BIBL.: Najbolje izdanje njegovih sabranih djela objelodanili su J. Assézat i M. Tourneux (*Oeuvres complètes*, Pariz 1875—79), kojima valja dodati *Lettres à Sophie Volland* u 3 sv. (izd. A. Babelon, Pariz 1930) i *Correspondance inédite*, u 2 sv. (izd. A. Babelon, Pariz 1931). — Udoban, ali nedostatan izbor dao je A. Billy u Bibliothèque de la Pléïade, Pariz 1935.

LIT.: E. Scherer, *D.*, 1880; L. Ducros, *D., l'homme et l'écrivain*, 1894; J. Reinach, *D.* 1894; A. Colignon, *D., sa vie, ses oeuvres et sa correspondance*, 1895; F. Paître, *D. biologiste*, 1904; A. Mesrobian, *Les conceptions pédagogiques de D.*, 1913; P. Hermand, *Les idées morales de D.*, 1923; J. Le Gras, *D. et l'Encyclopédie*, 1928; A. Billy, *D.*, 1932; J. Thomas, *L'humanisme de D., avec un appendice sur l'état présent des travaux sur D.*, 1932; S. Doublet, *La médecine dans les oeuvres de D.* 1934.

J. D-e.

DIDIM (*Δίδυμος*), sin Didimov, jedan od najglasovitijih grčkih gramatičara iz Aleksandrije. Živio je u doba Cicerona i Augusta, djelovao je u Aleksandriji, a valjda i u Rimu. Zbog silne svoje marljivosti bio je nazva *Χαλκέντερος* (»čovjek s mjedenom utrobom«). U svojim brojnim spisima (bilo ih je navodno preko 3500!) skupio je sav filološki rad aleksandrinaca stvorivši na taj način podlogu za sve daljne istraživanja kasnijih pisaca. Većina njegovih djela su kritičko-eksegetske rasprave o gotovo svim grčkim pjesnicima (najviše o Homeru), među ovima je najznamenitija *O Aristarhovoj recenziji Homera* (*Περὶ τῆς Ἀρισταρχείου διορθώσεως*), od koje su nam sačuvani izvadci. Njegove zbirke riječi (*λέξεις*) prešle su u sačuvane rječnike; jednako su važna i njegova gramatička, literarno povijesna, antikvarska i povijesna djela. U spisu *O lirskim pjesnicima* (*Περὶ λυρικῶν ποιητῶν*) raspravljao je o pojedinim vrstama lirskoga pjesništva i o njihovim glavnim predstavnicima.

Z. D.

DIDIMA (*Δίδυμα*) ili *Δουδααῖ,Ιυμι* staro svetište Apolonovo (→ Apolon u umjetnosti) u M. Aziji, južno od Mileta. Iz luke Panorma je do svetišta vodila »sveta cesta«, duga 5 km; s obje strane stajali su nadgrobni spomenici. Tu su nađeni i kipovi svećeničke porodice Branhida, koji su upravljali svetištem do perzijske provale; deset ih se danas nalazi u Brit. muzeju u Londonu.



DIDIMA, Kip Branhida sa Svete ceste

Proročištem je upravljao tumač bogova *προφήτης*), koji je tu službu vršio godinu dana (bio je eponim), i nekoliko rizničara. Proročište je već u 6. st. pr. Kr. bilo ugledno u cijelom istočnom Sredozemlju. G. 494 Darije je zapalio hram, a brončani kip Apolonov, djelo Kanahovo, odnio u Suzu. Milećani su 334 odlučili obnoviti hram; prema Vitruviju gradili su ga Dafnis iz Mileta i Peonije iz Efeza. Jonski hram bio je dug 109 m. Oko g. 280 bio je uglavnom izgrađen, ali dovršen nije bio nikada. Očuvao se ipak do posljednjih dana poganstva kao proročište i utočište progonjenih. Zanimljivo je, da je bilo odgovora i o božanstvu Kristovu i o besmrtnosti duše (Laktancije, Div. inst. IV. 13). Stanovnici otoka Sama, koji su za vrijeme žetve dolazili na kopno, sagradili su početkom 19. st. na ruševinama hrama i od njegove građe današnje selo Jeronda. Svetište je 1895—96 otkapala atenska francuska škola, a potpuno su ga otkrili i očistili 1904—14 Nijemci (Th. Wiegand). Za prvoga svjetskoga rata iskopine su jako stradale. Z. D.

DIDOLIĆ, Tomo, ✳ Selca na Braču 1843, † Selca 1907, posjednik, načelnik i narodni zastupnik na dalmatinskom saboru u Zadru. Bio u prijateljskim odnosima i u dopisivanju s mnogim uglednim osobama iz političkog i kulturnog života (Fra Grga Martić, fra I. Despot, dr. Ante i Stjepan Radić, Gajo Bulat, M. Pavlinović, don F. Bulić, dr. A. Trumbić, dr. K. Vojnović, T. Smičiklas, A. G. Matoš, Harambašić, Biankini, Buzolić i t. d.), te je ostavio bogatu korespondenciju, iz koje se mogu upoznati mnoge potankosti tadašnjeg političkog, kulturnog i društvenog života. Isticao se vanrednom bistrinom duha, poštenjem i iskrenim rodoljubljem, te je nastojao, da se učvrsti moralna uzajamna zajednica među svim Hrvatima, da se ujedini hrvatska opozicija u Hrvatskoj i Dalmaciji.

DIDON, Henri, ✳ Touvet 17. III. 1840, † Toulouse 13. III. 1900, franc. dominikanac. Predavao na mnogim školama. Glasovit radi svojih konferencija, koje je držao po gradovima Francuske obrađujući u njima suvremene probleme. Njegova knjiga *La vie de Jésus-Christ* napisana je kao odgovor Renanovu životopisu Kristovu. Prevedena je na 45 jezika, pa i na hrvatski.

LIT.: S. Reynaud, *H. Didon*, 1904; Robière, *Un moine moderne* 1900; A. de Coulanges, *H. Didon*, 1900. H. B.

DIDONA, feničkim imenom Elisa, bajoslovna kći tirskog kralja Mutona. Poslije umorstva muža Siharba ili Siheja pobjegla je sa svojim ljudima u srednju Afriku. Od kralja Jarbe kupila je toliko zemlje, koliko je mogla okružiti volovskom kožom. Razrezala je kožu u tanke remenčiće i zahvatila velik komad zemlje, na kojem je sagradila Kartagu (v.). Kralj Jarba hoće je prisiliti, da se uda za njega, a ona se u nevolji spaljuje na lomači. Kod Nevija i Vergilija Didona se zaljubljuje u Eneju, a kad je Eneja ostavlja, ona se spaljuje.

DIDOT (kasnije **FIRMIN-DIDOT**), znamenita francuska porodica tiskara i knjižara. Osobito se istakoše: utemeljitelj tvrtke François D. (1689—1759), koji je 1713 proradio i izdao niz dobro opremljenih opsežnih književnih serija. Najstariji mu sin François-Ambroise (1730—1804) unaprijedio je tiskarstvo s više novih i korisnih izuma, izdao je *Collection de divers ouvrages français imprimés par ordre du comte d'Artois* (64 svezaka) i uzornu zbirku francuskih klasika »in usum Delphini«. Njegov brat Pierre-François (1732—93) podigao je tvornicu tvornicu papira u Essonne-u, gdje mu je sin D.-Saint Léger (1767—1829) uveo od njega izumljeni stroj za pravljenje t. zv. neprekinutog papira u tracima (»papier sans fin«). Drugi, stariji sin **Henri** (1756—1852), proslavio se lijepim mikroskopskim izdanjima, a tiskao je papirni novac u doba revolucije. **Pierre** (1761—1853), prvorođeni sin François Ambroise-a, izdavao je (1798—1801) raskošna izdanja. Njegov *Racine* bio je proglašen na pariškoj izložbi 1801 za najsavršeniju tipografsku tvorevinu svih vremena. Pierre je bio i pjesnik pa je u svojoj *Epître sur les progrès de l'imprimerie* (1784) veličao plemenita natjecanja oko napretka knjigotiskarstva. Brat njegov, **Firmin** D. (1764—1836), razvio se do najvrsnijeg rezbara i ljevaoca slova. Stvorio je glasovite »types Didot«. Njegova je radionica bila smatrana visokom školom tiskarstva. Izumio je među ostalim stereotipiju, kliširanje, kao i način tipografske izvedbe geografskih karata. Njegov sin **Ambroise** (1790—1876) u zajednici s bratom **Hyacintom** izdao je zamašna znanstvena djela, na pr. Henri Estienna: *Thesaurus graecae linguae* i Du Cange: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Prevodio je i sâm djela starogrčkih klasika, a bogato je podupirao Grke u borbi za slobodu, pa mu je podijeljeno počasno građanstvo Atene. Među njegovim vlastitim književnim djelima nalaze se: *Essai sur l'histoire de la gravure sur bois* (1863); *Observations sur l'ortographe ou ortografie française* (1868) i napose vrlo uvaženo *Alde Manuce et l'Hellénisme a Venise* (1875). Posjedovao je jednu od najbogatijih knjižnica starih dragocjenih rukopisa i rijetkih tiskanih knjiga.

LIT.: G. Brunet, *Firmin Didot et sa famille*, 1870; H. Wallon, *Notice sur la vie et les travaux de A. F. Didot*, 1886. M. Br.

DIDRAHMA, grč. *δίδραχμον*, srebrn novac od 2 drahme (v.), težak 8,73 g, novčana jedinica eginske, perzijske, korintske i italske novčane stope, zato identično s perzij. staterom; u Ateni se kovala 490—480 u maloj količini. — U zlatu je d. jedinica, dakle stater atičke, od Filipa II. i Aleksandra Vel. preuzete novč. stope. I. R-o.

DIDRON, Adolphe Napoléon, ✳ Hautevillers kod Reimsa 1806, † Pariz 13. XI. 1867, francuski arheolog i povjesničar sredovječne kršćanske umjetnosti. G. 1840—47 izdavao je *Bulletin archéologique du Comité des arts et monuments*, a 1844 osnovao *Annales archéologiques* (izlazili do 1887). Nastojao je djelovati na suvremenike u duhu sredovječnog umjetničkog ukusa osnutkom izdavalačkog zavoda i trgovine umjetninama te ateljera za slikanje na staklu i radionice za kovinske predmete. D. se može smatrati osnivačem kršćanske arheologije u Francuskoj. Najvažnija su mu djela: *Monographie de la cathédrale de Chartres* (zajedno s Lassusom, 1842—56), *Histoire de Dieu, iconographie des personnes divines* (1. sv. 1843), *Manuel d'iconographie chrétienne, grecque et latine* (zajedno s Durandom, 1845) i *Manuel des oeuvres de bronze et d'orfèvrerie du moyen âge* (1859). Njega ide zasluga, što je na zapad donio s Atosa *Knjigu o slikarstvu* i dao poticaja, da se ona prevede na francuski. F. C.



DIEGO SUAREZ

DIDUS → **Dodovka.**

DIECKERHOF, Wilhelm, ✳ Lichtenhof (Westfalen) 18. X. 1835, † Berlin 14. XII. 1903, veterinar. Učio veterinarsku medicinu u Berlinu i živio 13 godina kao istaknuti veterinarski praktičar na terenu. Poznati Gerlach pozvao ga u Berlin kao veterinarskoga kliničara, da organizira i vodi najveću tadašnju kliniku za bolesti konja. Naslijedio je Gerlacha 1877 kao profesor za interne bolesti konja. Bio je jedan od najistaknutijih veterinarskih kliničara i jedan od najslavnijih veterinara svoga vremena. S istaknutim veterinarima i on je udario temelje, na kojima se veterinarska nauka razvila do današnje znanstvene visine. Njegova djela pored svoje historične vrijednosti imaju još uvijek stručnu vrijednost. D. se istakao kao vrstan diagnostičar, a u terapiju bolesti konja uveo je subkutanu, intralaringealnu i intravenoznu aplikaciju lijekova.

BIBL.: *Lehrbuch der speziellen Pathologie u. Therapie*, Berlin 1903; *Gerichtliche Tierarzneikunde*, Berlin 1902; *Die Geschichte der Rinderpest u. ihrer Literatur*, Berlin 1890. R. G-r.

DIEFENBACH, Lorenz, ✳ Ostheim u Hessenu 29. VI. 1806, † Darmstadt 28. III. 1883, njemački leksikograf, etnolog, pripovjedač i pjesnik.

Najznamenitija su mu djela: *Celtica* (2 sv., 1839—42), *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache* (2 sv., 1846—51), *Mittellateinisches-hochdeutsches-böhmisches Wörterbuch* (1846), *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis* (Frankfurt na M. 1857), *Novum glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis* (Frankfurt na M. 1867) i *Völkerkunde Osteuropas* (2 sv., 1880).

DIEFFENBACH, Johann Friedrich, ✳ Königsberg, 1. II. 1794, † Berlin 11. XI. 1847, njem. kirurg. Od 1830 predstojnik kirurškog odjela berlinske bolnice Charité, od 1832 profesor kirurgije. Izvanredni operater i dijagnostičar, usavršio osobito plastične i ortopedske operacije. Zalagao se za svaki napredak u kirurgiji (transfuzija krvi, narkoza i t. d.). Od njegovih mnogobrojnih djela najvažnije je *Die operative Chirurgie* (2 sv., Leipzig 1844—48).

DIEGO SUAREZ, glavni grad istoimene pokrajine; leži u neposrednoj blizini sjevernog rta Madagaskara. Ima 13.047 stan., od toga $^1/_3$ Evropljana (1933). Zaljev D. S. jedno je od najprostranijih i najsigurnijih sidrišta na Zemlji. Značenje mu povećava to, što se nalazi na istaknutom mjestu u Indijskom oceanu. Zbog ovako povoljnih uvjeta razvio se grad D. S. u važnu trgovačku luku i veliko ratno pomorsko uporište. A. M. S.

DIEHL, 1. Charles, ✳ Strassbourg 4. VII. 1859. Svršivši u Parizu visoku školu École normale primljen je za člana stalne francuske arheološke misije u Rimu (École française archéologique de Rome), gdje je boravio 1881—83, a 1883—85 u Ateni (École française d'Athènes). Nakon toga bio je sveuč. profesor u Nancyju i (od 1899) u Parizu. Jedan je od najznatnijih bizantologa, te je odgojio i mnoge strane (osobito talijanske, grčke i rumunjske) učenjake. Glavna


CHARLES DIEHL

su mu djela: *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne* (1888); *L'Afrique byzantine* (1896); *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle* (1901); *Études byzantines* (1905); *Figures byzantines* (1906—8); *Manuel d'art byzantin* (1910); *Byzance, grandeur et décadence* (1919); *Salonique* (1920); *Histoire de l'Empire byzantin* (1921); *Constantinople* (1923). G. 1899 sudjelovao je u putovanju skupine francuskih učenjaka, priređenom od *Revue générale des Sciences*, po Bosni, te je u zborniku *La Bosnie et Herzégovine* (ur. Louis Olivier, Pariz 1900) napisao *L'Histoire et les Monuments en B.-H.* U djelu *En Mediterranée, Promenades d'histoire et d'art* (Pariz 1901) posvetio je nekoliko značajnih odlomaka Dioklecijanovoj palači i solinskim ruševinama (tal. prijevod u splitskom Bull. arch. dalm. 1900, Suppl. 5—7). U.

2. **Karl**, ✳ Frankfurt na Majni 27. III. 1864, njemački ekonom. Bio je profesor u Rostocku (1898), Königsbergu (1899), a od 1890 u Freiburgu i Br. Predstavnik je novije socijalno-pravne struje u ekonomici, i to smjera, koji na osnovi opažanja gospodarskih činjenica nastoji doći do općih gospodarskih i pravnih znanstvenih zasada. D. nastoji tumačiti gospodarske pojave analizom naročito društvenih prilika u određenom razdoblju; postavlja i konkretne oblike gospodarskog života, da na njihovu istraživanju stvori znanstvene zaključke. Svoj stav najbolje određuje riječima: »Sve narodnogospodarske pojave povezuju se s određenim oblicima društvenog djelovanja. Narodnogospodarska znanost ima objasniti pojave, koje se stvaraju pod izvjesnim i pravno određenim oblicima gospodarskog života«. D. prema tome odlučno zabacuje objašnjavanje gospodarskog života na osnovi samo nekih apstraktnih »gospodarskih zakona« i »načela«. Teoretska gospodarska znanost nema zadaće, da utvrđuje neke »općenite i vječne zakone«. Bilo bi ipak krivo shvatiti je kao čisto opisivanje (deskriptivu) gospodarskih pojava bez teoretskih zasada. I po D-u gospodarsko istraživanje ima dvostruku svrhu: čiste znanosti i politike, t. j. onoga, što ima biti, ali politička strana stupa za nj znatno u pozadinu.

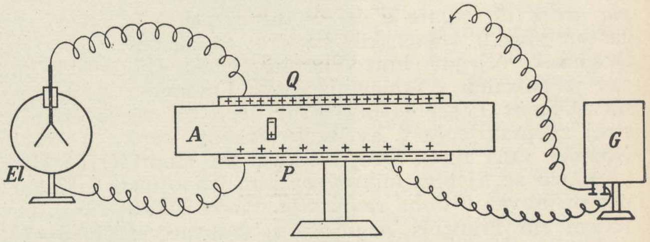
Iako zastupa znanstveno istraživanja na osnovi konkretnih pojava i činjenica (induktivna metoda), D. uvažava ipak izvođenje na osnovi teoretski postavljenih zasada (deduktivna metoda) za slučajeve: 1. da se *objasni* bivstvo gospodarskih pojava i 2. da se pokaže važnost prirodnih utjecaja, ukoliko se radi o razvoju gospodarskih pojava, koje se zbivaju po prirodnom redu neovisno od volje čovjeka.

D. se dakle po svom pretežno induktivnom istraživanju povodi za ekonomistima t. zv. historijske škole, a približava se i metodici, kojom se služio već Rodbertus, a zatim i Marx; oni analizom društveno-gospodarskih pojava u pojedinom razdoblju stvaraju ideološko-pravne zasade, te se zato smatraju začetnicima socijalno-pravne struje u ekonomici, koju su napose zastupali A. Wagner, R. Stammler, R. Stolzmann, a prije njih donekle A. Schäffle. Povodeći se u metodi, a i svrsi istraživanja osobito za Wagnerom i Stammlerom, D. ipak polazi samostalnim putem tako, te se može danas smatrati najjačim i najodlučnijim predstavnikom socijalno-pravnog smjera u ekonomici.

Golemi znanstveni rad D-ov, naročito u *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (4. izd.), *Wörterbuch der Volkswirtschaft* (4. izd.) i u *Festschrift für Schmoller (Die Entwicklung der Wert- und Preistheorie im 19. Jahrhundert*, 1908) dao je samostalne poglede u narodnogospodarsku znanost. Ispravlja općenito rašireno krivo mišljenje o Ricardu kao učeniku A. Smitha; u ekonomisti Smithu vidi filozofa i profesora, a u Ricardu praktičara, no po metodici učenjaka najveće apstrakcije i dedukcije. Pojavu krize svodi ne samo na vanjske uzročnike nego i na krivnju poduzetnika. U nauci o novcu brani protiv Bendixenove teorije novac sa zlatnom podlogom, a ne daje vrijednosti novcu kao papirnoj doznaci na osnovi izvršene činidbe bez ikakve zlatne podloge.

BIBL.: *Proudhon, sein Leben und seine Lehre*, 1888—96; *Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung*, 1905; *Über Sozialismus,, Kommunismus und Anarchismus*, 1906, 5. izd.. 1923; *Theoretische Nationalökonomie*, 3 sv., Jena 1922—27; *Die Diktatur des Proletariats und das Rätesystem*, 1920; *Arbeitsintensität und Achtstundentag*, 1921. U suradnji s P. Mombertom izdao je izvatke iz djela najvažnijih ekonomista *(Ausgewählte Lesestücke zum Studium der Politischen Oekonomie*, dosad 20 sv.), a pokrenuo je s njime i izdanje zbirke od 21 udžbenika priznatih njemačkih ekonomista iz svih područja narodnogospodarske znanosti *(Gundrisse zum Studium der Nationalökonomie)*. Prva knjiga ima biti *Einführung in das nationalökonomische Studium* od D-a. Dosad je izašla većina predviđenih knjiga. M. I.

DIELEKTRIKUM, dielektrična tvar ili sredstvo, dielektrično tijelo, u nauci o elektricitetu isto što i izolator, na pr. staklo, parafin, zrak, prazni prostor. Faraday je uveo taj naziv, da istakne, da električne sile djeluju kroz takvo sredstvo i s pomoću njega (grčki διά »kroz«). To je djelovanje zavisno o vrsti dielektrikuma. Zamislimo kondenzator (spravu za sabiranje elektriciteta), na pr. dvije jednake usporedne kovne ploče u određenom razmaku (sl.). Jedna od njih, *P*, neka je žicom sastavljena sa zemljom, druga, *Q*, neka je nabita elektricitetom do određene napetosti (elektrometar *El*). Onda je množina elektriciteta na ploči *Q* različita prema tome, kakav se dielektrikum nalazi među pločama; ona je na pr. veća, kad je taj izolator staklo, negoli kad je zrak. Broj ε — koji kazuje, koliko



DIELEKTRIKUM *A* MEĐU OBLOZIMA *P* I *Q* KONDENZATORA. S pomoću elektrometra *El* dobiva se jakost električnog polja, balističkim galvanometrom *G* električno pobuđenje.

puta se više elektriciteta sabere na ploči *Q*, kad je prostor među pločama ispunjen dielektrikumom *A*, negoli onda, kad među pločama nema ništa, pa ni zraka — zove se **dielektrična konstanta** tvari *A*. (Točno uzeto trebalo bi pri tom ispoređivanju ispuniti sredstvom *A* nesamo prostor među pločama, već i sav prostor oko ploča, no to ne čini znatnu razliku, budući da su električne sile kud i kamo najjače u prostoru među pločama.) Pri određivanju diel. konstante treba dakle mjeriti množine elektriciteta; u tu se svrhu kondenzatorov naboj izbije kroz balistički galvanometar *G*. Zamršeniji su postupci, kad se određuje diel. konstanta kod tvari, koje slabije izoliraju. Primjeri za diel. konstantu različitih tvari: parafin 2, šelak 3, obično staklo 5—7, porculan 6, voda 81, zrak u običnim prilikama 1·0006, zrak stisnut na 20 atmosfera, a obične temperature 1·01.

Diel. konstanta ε vazda je veća od 1; samo za prazni prostor ona je — prema definiciji — 1. Budući da je ona omjer dviju veličina iste vrsti, ona je čist, neimenovan broj. Druga je definicija diel. konstante, da je ona omjer električnog pobuđenja *D* u dielektrikumu i jakosti električnog polja *E* u njemu, dakle $\varepsilon' = D:E$. Pri tom je *E* omjer električne napetosti, koja vlada među pločama, i debljine dielektrikuma (jedinica mjerenja na pr. volt/cm), dok je *D* jednak 4π-strukoj gustoći elektriciteta na ploči *Q* (jedinica na pr. kulon/cm^2). Kada se upotrebljavaju t. zv. elektrostatske jedinice, izlazi $\varepsilon' = \varepsilon$. Uz drugi izbor jedinica ε' i ε se razlikuju. U tom se slučaju neimenovani broj ε zove *relativna diel. konstanta*, jer kazuje, koliko je puta diel. konstanta neke tvari veća od diel. konstante praznog prostora. Često se pod električnim pobuđenjem *D'* razumijeva veličina, koja je naprosto jednaka gustoći elektriciteta ploče *Q*, dakle $D' = D:4\pi$. Onda, ako se služimo jedinicama metar-kilogram-sekunda-om (Giorgi), izlazi za prazni prostor, da mu je diel. konstanta $8{\cdot}86 \times 10^{-12} \frac{kulon}{volt \times metar}$.

Prilike su zamršenije kod anizotropnih tvari, t. j. onakvih, koje u raznim smjerovima imadu različita svojstva. Tako, ako je kondenzatorov izolator *A* ploča izbrušena iz kvarca, ε za različite takve ploče izlazi različito, prema tome, koji je smjer kristalografskih osi u ploči.

Što se izolatori u električnom polju različito vladaju, tumači se njihovom **dielektričnom polarizacijom.** Za objašnjenje toga pojma treba imati na umu, da tvar sastoji od atoma, atomi od pozitivnog i negativnog elektriciteta, te i tvar, koja ne pokazuje elektriciteta, ipak u svakom mm³ sadržava velike množine elektriciteta, i to jednako mnogo pozitivnog i negativnog. Pomicanje toga elektriciteta u vodičima čini električnu struju; a što se tiče izolatora, pomišljamo, da ni u njima nije elektricitet sasvim nepomičan, već da se pod utjecajem električnih sila sitne električne čestice izolatora ponešto pomaknu, pozitivne u jednom smjeru, negativne u protivnom ne otkidajući se od atoma i molekula, kojima pripadaju *(dielektrični pomak).* Električni »polovi« tvarnih čestica namjeste se dakle prema električnim silama (u sl. simbolički prikazano malenim pravokutnikom sa + i —), i stanje, u koje time prijeđe dielektrikum, zove se dielektrična polarizacija. Svaki mm³ polariziranog dielektrikuma i nadalje sadržava jednako mnogo od obje vrsti elektriciteta te kao cjelina nije električan; samo na granici dielektrikuma, tamo, gdje se on tiče kondenzatorovih obloga, javlja se *slobodni* elektricitet dielektrikuma, i to negativni uz pozitivno električni oblog, pozitivni uz negativni oblog. Ako dakle prazni prostor među oblozima nabitog kondenzatora ispunimo na pr. staklenom pločom, slobodni elektricitet na granicama stakla oslabljuje djelovanje elektriciteta, koji je na oblozima, te se električne sile među oblozima smanje, a s time i kondenzatorova napetost. Da se napetost povisi na prvobitnu vrijednost, treba dakle kondenzatorov naboj povećati, tako da kondenzator sa staklom prema tome prima više elektriciteta negoli uz jednaku napetost kondenzator s praznim prostorom.

Dielektrična polarizacija mjeri se zbrojem električnih momenata (→ dipol) svih čestica sadržanih u jedinici obujma dielektrikuma. Uz jednako jako električno polje diel. je polarizacija za različne izolatore različna; za prazni prostor ona je 0, jer prazni prostor ne sadržava elektriciteta.

Dielektrična čvrstoća je veličina, koja kazuje, koliko treba narasti električno polje u izolatoru, da nastane proboj elektriciteta, t. j. iskra ili slično. Na pr. dielektr. čvrstoća zraka u običnim prilikama jest oko 30 kv/cm (kilovolt na centimetar); prema tome u kondenzatoru, kojemu je izolator zrak debljine 1 cm, preskočit će iskra, kada napetost među oblozima premaši 30 kv. Za parafinsko ulje diel. čvrstoća iznosi do preko 200 kv/cm, za staklo 300 do 1500 kv/cm. Za plinove ona je razmjerna gustoći, tako da zrak stisnut na 2 atmosfere ima čvrstoću 60 kv/cm. St. H.

DIELS, 1. Hermann, ✳ Biebrich na Rajni 18. V. 1848, † Dahlem kod Berlina 4. VI. 1922, njemački klasični filolog. Kao sveučilišni profesor u Berlinu i član tamošnje akademije stekao je velike zasluge izdavajući tekstove klasika i tumačeći grčku filozofiju.

BIBL.: *Doxographi graeci*, 1879, 2. izd. 1929; *Simplicii in Aristotelis physica commentarium*, 2 sv., 1882—95; *Theophrastea*, 1883; *Sibyllinische Blätter, 1890; Anonymi Londiniensis ex Aristotelis Iatricis etc. eclogae*, 1893; *Parmenides*, grč. i njem. 1897; *Herakleitos von Ephesos*, grč. i njem., 1901; *Poetarum philosophorum fragmenta*, 1902; *Die Fragmente der Vorsokratiker*, grč. i njem. 1903, 5. izd. priredio W. Kranz, Berlin 1934—37; *Antike Technik*, 2. izd. 1902.

D. je bio urednik izdanja Commentaria in Aristotelem graeca, u izdanju berlinske akademije. Poslije njegove smrti izdan je njegov Lukrecije, i to tekst i metrički prijevod, 2 sv. 1923—24. Z. D.

2. Ludwig, ✳ Hamburg 24. IX. 1874, botaničar, najprije profesor u Marburgu, od 1921 profesor i nadstojnik Botaničkoga vrta i muzeja u Berlin-Dahlemu, jednom od najvećih znanstvenih središta svijeta, u kome je već od doba Englera usredotočen rad na području istraživanja biljne sistematike i geobotanike. Golemo značenje D-ovo nije samo u njegovim nadasve opsežnim istraživanjima, nego i u golemom organizatornom djelovanju.

D. sudjeluje najaktivnije na svim botaničkim kongresima i uređuje ili izdaje veći broj prvorazrednih znanstvenih časopisa i djela, na pr. referirajući u časopisu Botanisches Zentralblatt, Notizblatt des Botanischen Gartens und Museums zu Berlin-Dahlem, povremena izdanja Bibliotheca botanica, a nastavlja i veličajno djelo Englerovo *Das Pflanzenreich* (Regni vegetabilis conspectus), od koga je izašlo dosad 106 svezaka, među kojima se nalaze i značajne monografije D-ove o por. rosičina *(Droseraceae)* i menispermaceja *(Menispermaceae)*. Osim toga sudjeluje u uređivanju i izdavanju prekrasnih djela Vegetationsbilder i Pflanzenareale, i mnogih drugih. Znanstveno je djelovanje D-ovo veoma opsežno. Osim brojnih rasprava iz područja sistematike i biljne geografije, koji izlaze u najrazličitijim časopisima, izdaje 1902 temeljno djelo o papratima u Engler-Prantl *Die natürlichen Pflanzenfamilien*. Veoma je poznata njegova knjiga o Australiji, u kojoj je boravio od 1900—02. Ona je izašla kao VII. svezak djela Die Vegetation der Erde, 1906 pod naslovom *Die Pflanzenwelt von West-Australien südlich des Wendelkreises*. I u širim krugovima poznato je njegovo djelce *Pflanzengeographie* u zbirci Göschen, koje je doživjelo više izdanja i obrađuje najteža pitanja biljne geografije s neobičnom zanimljivošću i lakoćom. Tako je njegovo ime vezano ne samo uz botanička istraživanja Evrope, nego ima i golemo značenje za razvitak biljne sistematike i biljne geografije svih dijelova svijeta. I. H.

3. Paul, ✳ Berlin 28. XII. 1882, filolog, profesor slavenske filologije na sveučilištu u Breslauu (od 1911). Habilitirao se 1909 u Berlinu *(Studien zur slawischen Betonung)* te bio od 1909 do 1911 izv. profesorom na njemačkom sveučilištu u Pragu. Potječe iz ugledne porodice, koja je znanosti dala *Hermanna* i *Ludwiga* Dielsa, od kojih je prvi snažno utjecao na razvoj svoga sina.

Poslije početnih studija iz područja njemačkog jezika i indogermanistike *(Die Stellung des Verbums in der abh. Prosa*, 1906) obraća se sasvim slavenskoj filologiji te daje cijeli niz vrijednih rasprava i članaka, u kojima obrađuje opća pitanja i pojedine pojave iz područja zapadnoslavenskih jezika *(Alttschechisch co, čeho u. Verwandtes*, 1912; *Zum Schicksal d. Halbvokale i. Slowakischen*, 1914; *-ě und -ę in d. Endungen der slawischen Deklinationen*, 1914; *Der Götterglaube d. Slawen*, 1915; *Die Slawen*, 1920; *Die altpolnischen Predigten a. Heiligenkreuz*, 1921; *Zum altpolnischen Genitiv Pluralis der Maskulina*, 1923; *Bruchstück eines hussitischen Psalters*, 1927 i dr.). Većinu je svojih radova objavio u Jagićevu Arhivu (→ AslPh.), kojemu je od 1909 bio stalnim suradnikom, kasnije također urednikom. Nastavljajući rad Leskienov izdao je u zbirci Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher (I. R., sv. 61, 2) svoju scsl. gramatiku i hrestomatiju *Altkirchenslavische Grammatik mit einer Auswahl von Texten und einem Wörterbuch*, I. *Grammatik*, II. *Ausgewählte Texte und Wörterbuch* (Heidelberg 1932, 1934), koju je posvetio uspomeni V. Jagića. J. H-m.

DIEM, Carl, ✳ Würzburg 24. VI. 1882, športski javni radnik. G. 1903 tajnik je Lakoatletskog saveza, 1908 predsjednik, a 1913 glavni tajnik Njemačkog državnog saveza za tjelesne vježbe. G. 1924 osnovao je u zajednici s arhitektom Seiffertom Sportforum za Berlin, iz kojega se kasnije razvio Njemački stadion. Proputovao je Sjevernu Ameriku radi proučavanja tjelesnih vježba mladeži. Bio je tehnički vođa njemačke momčadi gotovo na svim posljednjim Olimpijadama. Sudjelovao je pri uređivanju državnog odbora za tjelesni odgoj te osnivanja Visoke škole za tjelesni odgoj u Berlinu. Mnogo je pisao o športovima i gimnastici te igralištima. Urednik je lista Olympische Rundschau u Berlinu. F. B.

DIEMEN, Antoon. van, ✳ Cuylemborg 1593, † Batavia 19. IV. 1645, nizozemski državnik. Bio je članom visokog vijeća Istočnoindijske kompanije, a 1632 njezin upravitelj. G. 1636 postavljen bi za glavnog namjesnika Nizozemske Indije te znatno proširi trgovinu kompanije u Kinu i Japan. Potisnuvši Engleze učvrsti nizozemsku vlast nad Sundaotočjem, a Portugalcima oduzme posjede na Ceylonu i Malaki. G. 1642 povjerio je A. Tasmanu istraživanje Južnog mora, kojom je prilikom otkrita današnja Tasmanija (prvobitno Van Diemen's Land). I. Sr-ć.

DI(E)NTZENHOFER, porodica znamenitih baroknih graditelja podrijetlom iz gornje Bavarske. Djelovala je također u Češkoj, gdje se udomaćio *Christoph* D. (1655—1722), dok je njegov sin, a ujedno i najznačajniji član porodice, *Kilian Ignatz D.* (1689—1751) već rođen u Pragu. Rodbinski odnosi ostalih D-a nisu potpuno utvrđeni; zna se, da su *Leonhard D.* (1660—1707) i *Johann D.* (1663—1726) bili braća. *Wolfgang D.* (1648—1706) gradi crkve u franačkim i bavarskim krajevima i dovršava gradnje *Georga D.* (1643—89) u okolici Waldsassena na bavarsko-češkoj granici. *Leonhard* djeluje u Bambergu, gdje je 1700 postao dvorski graditelj tamošnjeg biskupa i uz ostalo sagradio biskupsku rezidenciju (1695—1703). *Johann*, koji je od 1709 također bio dvorski graditelj u Bambergu, izradio je nacrt za katedralu u Fuldi i krasan dvorac Pommersfelden (1711—18); u njemu se ukrštavaju utjecaji Borrominija i donekle francuskih graditelja. *Christoph D.* djeluje (svakako već 1686) u Pragu i okolici (Loreto i crkva sv. Nikole na Maloj Strani u Pragu te crkva i samostan Břevnov kraj Praga). Te je građevine dovršio njegov sin *Kilian Ignatz*. On je češkom stilu kasnog baroka dao završni oblik stvorivši sjajnu sintezu od južnonjemačkih tradicija svoje porodice, iracionalne smionosti talijanskoga visokog baroka i praške sredine. U Pragu je sagradio crkve sv. Ivana na Skalki, sv. Tome, sv. Katarine, sv. Karla Boromejskog i sv. Nikole u Starom gradu, zatim neke crkve u češkoj pokrajini (Karlsbad, Počáply); većinom su to centralne građevine. Osim toga je u Pragu zasnovao i sagradio neke svjetovne zgrade (na pr. dražesnu »vilu patuljaka«,

prozvanu i vila »Amerika«) i palače, a snažno je utjecao na kasnija pokoljenja čeških graditelja, kao M. Kaňku, mlade članove porodice Luragho i dr.

LIT.: H. Schmerber, *Beiträge zur Geschichte der D.*, 1900; O. A. Weigmann, *Eine Bamberger Baumeisterfamilie*, 1902; B. Menzel, *Die Baumeister Christoph und Kilian D.*, Jahrbuch des deutschen Riesengebirgsvereins, 1934. F. C.

DIEPENBEECK, Abraham van, ✳ Hertogenbosch 9. V. 1596, † Antwerpen 1675, nizozemski slikar. Radio je pod Rubensovim utjecajem i živio duže vremena kao portretist u Engleskoj naslikavši uz ostalo Karla II. i porodicu vojvode od Newcastlea. Najvažnije područje njegova rada bilo je slikanje na staklu, čime se bavio već njegov otac Jan Roelofszoon v. D. Po nacrtima D-a oslikani su prozori većine crkava u Antwerpenu. Osim toga je izrađivao predloške i crteže za bakroreze, napose za znanstvena djela, kao što su *Tableaux du Temple des Muses* od Marollesa (Pariz 1655). F. C.

DIEPENBROCK, 1. Alfons J. M., ✳ Amsterdam 2. IX. 1862, † Amsterdam 5. IV. 1921, istaknuti nizozemski skladatelj. Učio je klasičnu filologiju, te službovao u srednjoj školi. Zadnji odsjek života proveo je u Amsterdamu kao privatni učitelj. Glazbu je učio sam. D. je vrlo istaknuta ličnost novije nizozemske glazbe i jedan od kulturnih vođa u duhovnom pokretu Nizozemske osamdesetih godina 19. st. Nije se mogao sasvim oteti njemačkom utjecaju, ali se je sve više priklanjao francuskoj glazbi, osobito Debussyju i njegovim sljedbenicima. Neka mistička crta, koja provijava njegovim bićem, očituje se i u njegovoj crkvenoj glazbi, gdje stvara svoja prva i najznačajnija djela: Misu za muški zbor i orgulje (1896), *Stabat Mater*, snažni i veličajni Te Deum za dva zbora, duhovne popijevke (na riječi Novalisa). Skladao je glazbu za više gluma (Verhageov *Marsias*, Vondelov *Gijsbrecht van Amstel*, Aristofanove *Ptice*, Sofoklova *Elektra*, Goetheov *Faust*) i za Horacijev *Carmen Saeculare*; zborove, popijevke na nizozemske, njemačke i francuske tekstove s glasovirom i s orkestrom. — Poseban odbor počeo je poslije njegove smrti s izdavanjem njegovih djela.

LIT.: E. Adajewski, *Te Deum d'A. D.*, 1912; Isti, *Missa in die festo d'A. Diepenbrock*, 1921 (s biografijom na nizozemskom jeziku); A. Diepenbrock, *Ommegangen* (sabrani članci), Amsterdam 1922. S. S-i.

2. Melchior, Freiherr von, ✳ Bocholt 6. I. 1798, † dvorac Johannisberg 20. I. 1853, njemački crkveni knez i pisac, jedan od prvih velikih predstavnika moderne katoličke kulture u Njemačkoj. Sudjelovao je kao dobrovoljac u ratovima za oslobođenje od Napoleona, a zatim učio pravo i teologiju. G. 1845 postao je knez-biskup u Breslauu, a 1850 kardinal. Uživao je osobitu naklonost pruskoga kralja Fridrika Vilima IV. Objelodanio je, uz ostalo, *Erinnerungen an den Grafen Stolberg*, *Blumenstrauss aus spanischen und deutschen Dichtergärten* (1826), *Heinrich Susos Leben und Schriften* (1829), *Predigten* (1841), *Bischöfliche Hirtenbriefe* (1851).

LIT.: Reinkens, *M. v. D.*, 1881; Kosch, *M. v. D.* 1913; F. Vigener, *Drei Gestalten aus dem modernen Katholizismus*, 1925; M Buchner, *Katholische und deutsche Charakterköpfe*, 1930. F. C.

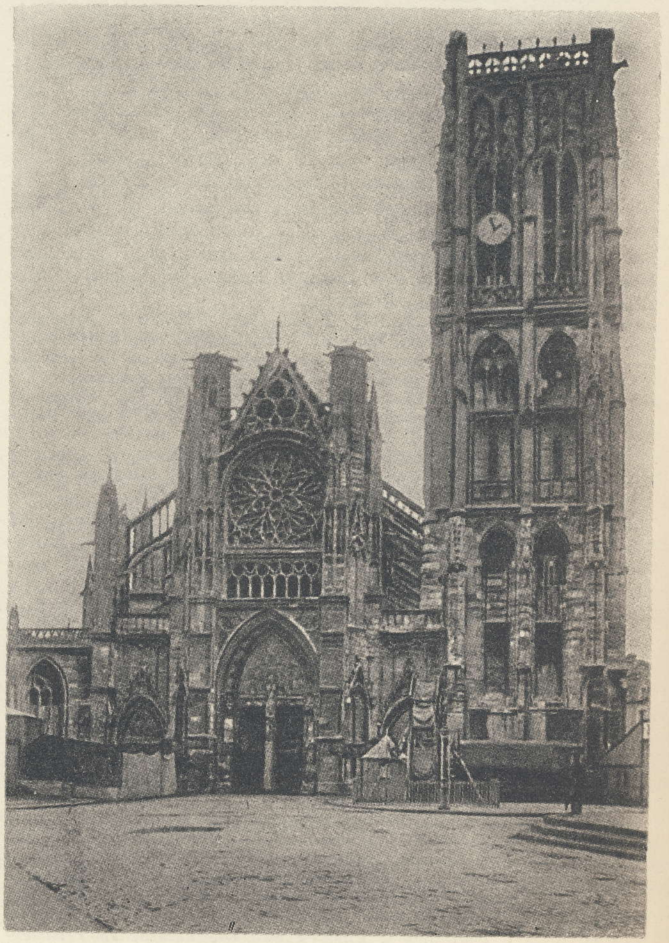
DIEPGEN, Paul, ✳ 24. XI. 1878, danas najznamenitiji povjesnik liječništva; bavio se najprije ginekologijom i porodništvom u Freiburgu i. Br., ali se zarana posvetio izučavanju povijesti liječništva, te postao napokon redoviti profesor, najprije u Freiburgu, a od 1929 u Berlinu. Tu je osnovao najveći današnji zavod za povijest liječništva ne samo u Njemačkoj nego i u čitavoj Evropi, kojim upravlja i danas. Izdavač je mnogih njemačkih časopisa za povijest liječništva i prirodnih nauka. Najviše se bavi problemima važnosti povijesti medicine za sadašnjost i za medicinsku nastavu kao i za liječničko zvanje, poviješću ginekologije, poviješću medicine srednjega vijeka (prve studije s toga područja posvećene su Arnaldu de Villanova) i za vrijeme medicinske romantike, a osobito pučkom medicinom. Predsjednik je berlinskog društva za povijest medicine, a podpredsjednik njemačkog društva za povijest medicine, prirodnih nauka i tehnike u Berlinu kao i međunarodnog društva za povijest medicine sa sjedištem donedavno u Parizu, a sada u Berlinu.

BIBL.: *Geschichte der Medizin* I—V., Sammlung Göschen; *Kurze Übersichtstabelle zur Geschichte der Medizin*, 1920—1940; *Deutsche Volksmedizin, wissenschaftliche Heilkunde und Kultur*, 1935; *Medizin und Kultur*, 1938; *Die Heilkunde und der ärztliche Beruf*, 1938; *Das physikalische Denken in der Geschichte der Medizin*, 1939; *Vorromantische Medizin*, 1941. V. B.

DIEPOLDER, Hans, ✳ Regensburg 26. X. 1896, njemački arheolog, privatni docent na sveučilištu u Münchenu, od 1937 upravitelj antičkih zbirka u Bavarskoj. On proučava u prvom redu razvoj zidnog slikarstva (*Untersuchungen zur Komposition der römisch-campanischen Wandgemälde*, 1926) i grobne reljefe (*Die attischen Grabreliefs des 5. u. 4. Jahrhunderts*, 1931). G. 1936 objelodanio je raspravu *Der Penthesilea-Maler*. F. C.

DIEPPE (engl. deep, nizoz. diep »dubok«), francuska luka na obali Kanala. Leži na dobro zaštićenom i prostranom ušću rijeke Arques, dok su okolne obale teško pristupačne. Glavna mu je važnost u neposrednosti željezničkih veza (preko Newhavena) i trgovini s Engleskom, a važan je i kao morsko kupalište. Preko D-a se izvoze poljodjelski, stočni i tkalački proizvodi, a uvoze ugljen, željezo, drvo i strojevi. Ima dosta razvijenu industriju: brodogradnja, preradba duhana, izradba strojeva i dr. Grad se razvio na desnoj strani rijeke. U blizini luke zbijen je ribarski i pomorski dio, dok se prema *JZ* širi noviji D., u kome se ističe kupališna četvrt sa širim ulicama, lijepim svratištima i uređenom obalom. Ima 25.560 stan. (1936). Od umjetničkih spomenika poznata je bogato ukrašena stolna crkva sv. Jakova. Iznad grada ističe se stari dvorac, nalik na tvrđavu. D. se spominje u 10. st.; u normansko doba održava žive veze s Engleskom. I pod francuskom vlašću uživa znatne povlastice. Lijepe je dane proživio u 13. i 14. st., kad su se počeli isticati njegovi pomorci i trgovci. U 15. st. strada zbog ratova s Engleskom, ali se krajem ovog i u 16. st. naglo pridiže i daje neke od najslavnijih francuskih pomoraca. Ukidanjem nanteskog edikta i progonom hugenota naglo nazaduje. J. R-ć.

DIERAUER, Johannes, ✳ Berneck (kanton St. Gallen) 20. III. 1842, † St. Gallen 14. III. 1920, švicarski povjesničar. Od 1868 bio je profesor na kantonalnoj školi u St. Gallenu, a od 1874 i tamošnji gradski knjižničar. Najznatnije mu je djelo *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft* u 5 sv. (1887—1906; 3. izd. 1919—22).



DIEPPE, Crkva St. Jacques



DIERVILLA (**Weigelia**), eksotičan biljni rod iz por. kozokrvnica (v.). Pripadaju mu uspravni grmovi s nerazdijeljenim, nasuprotnim, najvećma jajastim ili eliptičnim listovima i sulatičnim, peteročlanim cvjetovima, koji imaju živo obojen, lijevku ili zvoncu sličan, ponešto nepravilan vjenčić, a smješteni su po 1—3 u brojne pazušne paštice. Plod je mnogosjemeni tobolac. Neke se vrste i križanci ovoga roda uzgajaju često kao uresni grmovi po vrtovima i nasadima, a kod nas najčešće vrste *D. florida* (Bge.) Sieb. et Zucc. (iz Kine, ima najvećma ružičaste cvjetove) i *D. japanica* (Thunb.) DC. (iz Kine i Japana, ima velike grimizne cvjetove, koji stoje pojedinačno u pazušcima listova). S. H-ć.

DIERX, Léon, ✳ otok Réunion 20. X. 1838, † Pariz 11. VI. 1912, francuski pjesnik. Učio je tri godine u Parizu za inžinjera (École centrale), vratio se u Réunion i doskora u Pariz kao činovnik ministarstva prosvjete. Kao pjesnik približio se parnasovcima i redom objelodanio *Aspirations* (1858), *Poèmes et poésies* (1864), *Les Lèvres closes* (1867), *Les paroles du vaincu* (1871), *Les Amants* (1879). D. je zemljak i učenik Leconte de Lisle-a. Premda je pripadao pjesničkoj školi s određenim težnjama, istaknuo se originalnošću. Mladi su ga pjesnici 1898 nakon smrti Mallarméa proglasili »knezom pjesnika«. P. Cl.

DIESEL, 1. Eugen, ✳ Pariz 3. V. 1889, njemački književnik, sin Rudolfa, izumitelja D-motora. Od 1924 proučava kulturno-filozofijske probleme sadašnjosti, naročito vezu između tehničkog napretka i duševnih vrednota.

BIBL.: *Pan im Geist. Die Krise junger Deutscher* (1922); *Die Söhne Fortunas*, tragedija (1925); *Der Weg durch das Wirrsal* (1926); *Volksschicksal und Technik* (1930); *Das Land der Deutschen* (1931); *Wir und das Auto* (1933); *Vom Verhängnis der Völker* (1934). F. C.

2. Rudolf, ✳ Pariz 18. III. 1858, † utopio se u Kanalu u noći između 29. i 30. IX. 1913, njemački inženjer. Objavljuje teoriju »racionalnog toplinskog motora«, koji omogućuje najbolje iskorišćenje goriva njegovim izgaranjem kod nepromjenljivog tlaka i prilično stalne temperature. Na osnovi svojih ideja konstruira eksplozioni motor, koji ne treba posebnog uređaja za paljenje smjese goriva i uzduha. Uzduh se u motoru veoma jako stlači i ugrije, na što se velikim pritiskom kroz mlaznice uštrcava gorivo, koje se rasprši u sitne kapljice, a ove se u vrućem uzduhu odmah zapale i izgore, čime se dobiva snaga za okretanje vratila. Od 1897, kad je proizveden prvi Dieselov motor, koji je mogao trajno i uspješno raditi, izrađeno je do danas mnogo stotina tisuća motora ove vrste.

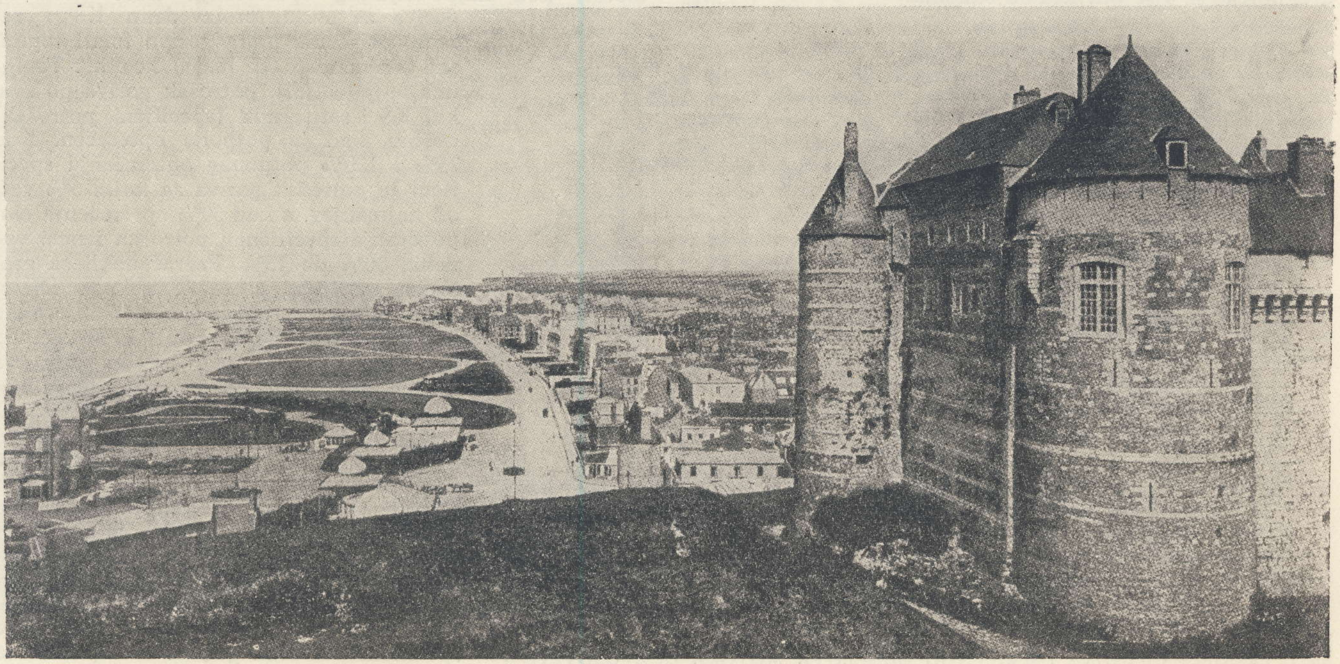


RUDOLF DIESEL. Po slici Al. Fuksa Remscheid, Privatni posjed

Dieselov motor (Dieselmotor) — nazvan po pronalazaču njemačkom inženjeru Rudolfu Dieselu — jest takva vrsta motora s unutarnjim izgaranjem (t. j. eksplozionog motora), kod kojega se gorivo zapali samo od sebe uštrcavanjem u veoma vrući uzduh, ugrijan naglim stlačivanjem u cilindru. Nepotreban je posebni uređaj za paljenje.

Dieselov radni postupak najbolje je prikazan na jednoradnom četverotaktnom motoru (vidi i pod: eksplozioni motori). Kod prvog se takta klip (1) sl. 1. odmiče od cilindarske glave (2), a kroz otvoreni usisni ventil (4) struji u cilindar (3) čisti uzduh. Kod drugog se takta klip primiče k cilindarskoj glavi, a budući da su svi ventili zatvoreni, to se usisani uzduh stlači na 25 do 35 kg/cm² te pritom ugrije na 500°C i više. Sada se kroz posebni otvor (5) ubacuje u cilindar sitno raspršeno gorivo, koje se miješa s vrućim uzduhom pa samo od sebe zapali i izgori. Nastali plinovi izgaranja povećaju tlak u cilindru na 35 do 50 kg/cm², a temperaturu na preko 2.000°C. Prema teoriji postiže se kod takvog postupka najbolji stupanj djelovanja, ako se izgaranje zbiva kod što manjega i pritom nepromijenjenog volumena. To je tada, kad je klip najbliže cilindarskoj glavi. Tome odgovara, da tlak za vrijeme čitavog izgaranja ostane približno jednak. Veliki tlak plinova izgaranja potjera klip od cilindarske glave (treći takt), te se tako uz pomoć ojnice (6) okreće vratilo (7) motora, čime se dobiva željena snaga stroja. Kod četvrtog se takta klip ponovo primiče k cilindarskoj glavi gurajući pred sobom plinove izgaranja iz cilindra napolje kroz ispušni ventil (8), koji se međutim otvorio. Zatim opet počinje prvi takt.

Gorivo može u cilindru brzo planuti i izgorjeti, samo ako je raspršeno u sitne kapljice. Takvo raspršavanje postiže se protjerivanjem goriva kroz sitne rupice od koje desetine milimetra promjera, te kod toga nastaju kapljice s promjerom od prosječno 1/20 mm. Kod malih motora

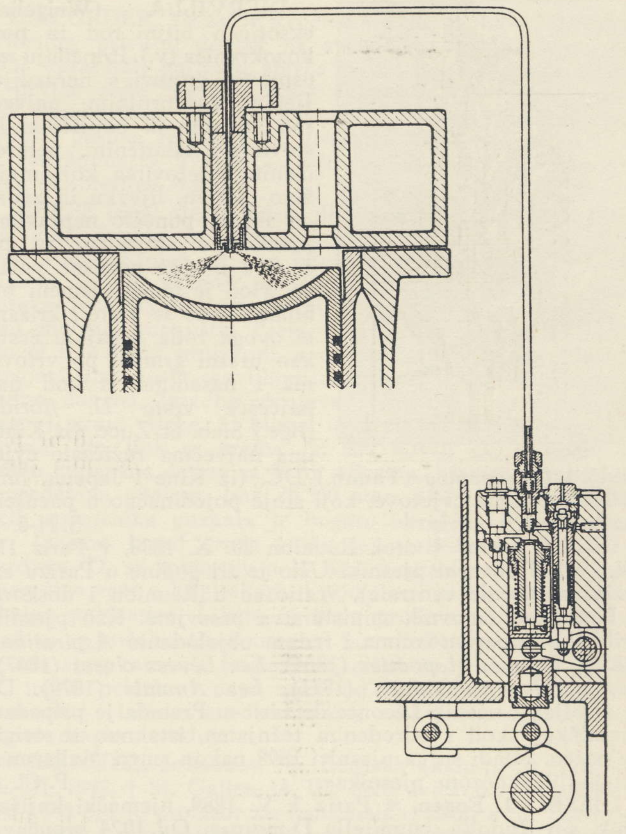


DIEPPE, Obala, grad i dvorac

dovoljna je jedna rupica, dok ih kod većih motora ima obično više (do 5), što daje više mlazova goriva i njegovo bolje miješanje s uzduhom u cilindru. Rupice se nalaze u posebnom komadu (5), nazvanom mlaznica ili sapnica, a koji je gotovo uvijek smješten u sredini dna cilindarske glave. Za protjerivanje goriva kroz sitne rupice potreban je znatan pritisak; za tu svrhu upotrebljavao se prije stlačeni uzduh (s tlakom od kojih 60 kg/cm²) iz kompresora, koji ima zagon od samoga Dieselova motora (motor s kompresorom). Takav kompresor zamršuje stroj i pogon, a osim toga troši dosta snage, pa se zato danas gorivo uštrcava u cilindar s pomoću visokotlačne crpke sl. 2 (s tlakom do 300 kg/cm², a kod nekih posebnih izvedaba i do 700 kg/cm²). Takvi motori s izravnim uštrcavanjem goriva u cilindar izrađuju se u svim veličinama, te imaju najjednostavniji pogon i najmanji specifični potrošak goriva (motor bez kompresora).

Kako je visokotlačna crpka za gorivo najosjetljiviji dio Dieselova motora, upotrebljava se mjesto nje kod mnogih manjih motora (osobito ako rade prljavim gorivom, u teškim prilikama i s nedovoljno vještom poslugom) niskotlačna crpka za gorivo. Na kraju prvog takta ovakva crpka utjera s pomoću malog tlaka od samo nekoliko kg/cm² potrebitu količinu goriva u t. zv. pretkomoru (9) sl. 3. Ova je vezana samo uskim prolazima s cilindarskim prostorom (10). Jedan dio goriva ispari se na vrućim stijenkama pretkomore povećavajući tlak u njoj. Na kraju drugog takta prodire jako stlačeni i uvrućeni uzduh iz cilindra u pretkomoru, gdje se gorivo zapali, djelomično izgori, pa to dalje poveća tlak i istjera ostatak goriva zajedno s plinovima izgaranja kroz uske otvore u cilindar, pri čemu se sitno rasprši sve gorivo. Gorenje se dovršava u cilindru. Ostali dio radnog postupka jednak je prije opisanome. Takvi su motori u pogonu dosta neosjetljivi i veoma izdržljivi, ali je postupak raspršavanja i izgaranja goriva manje savršen nego li kod izravnog uštrcavanja. Zato je potrošak goriva veći (motori s pretkomorom ili s neizravnim uštrcavanjem goriva).

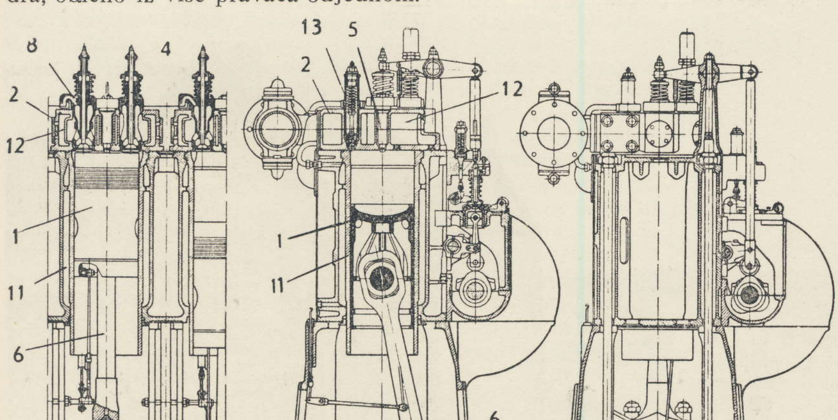
Najpovoljniji prostor za izgaranje goriva je kugla. Zbog toga je dno klipa obično uvučeno u obliku kugline kapice. Na taj je način udaljenost od mjesta, gdje gorivo ulazi u cilindar, pa do klipa približno jednaka u svim pravcima, što je uvjet za dobro raspršavanje goriva, njegovo miješanje s uzduhom i brzo te potpuno izgaranje, dakle za najmanji specifični potrošak. U tom pogledu još je bolji motor, koji u svakom cilindru ima po dva klipa (t. zv. Junkersov motor). Oba klipa imaju udubena dna te se pomiču u protivnim smjerovima stvarajući gotovo kugličan prostor za izgaranje, kada su jedan drugome najbliže. Kod tih motora uštrcava se gorivo sa strane kroz stijenke cilindra, obično iz više pravaca odjednom.



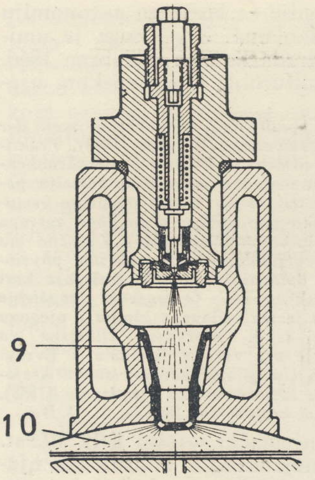
Sl. 2. UŠTRCAVANJE GORIVA S POMOĆU CRPKE ZA GORIVO.

Kao gorivo za Dieselove motore upotrebljavaju se različiti dijelovi zemnog ulja pa ulja iz katrana smeđeg i kamenog ugljena te uljanog škriljavca, ulja iz različitih biljaka i sl. Od ukupne energije, koju takvo gorivo sadržava u kemijskom obliku, može Dieselov motor do 40% pretvoriti u mehaničku energiju okretanja svoga vratila. Prema tome od svih današnjih strojeva, koji za svoj pogon upotrebljavaju bilo kakvo gorivo, Dieselov ga motor iskorišćuje najbolje. Ako je snaga cilindra barem 50 KS, a broj okreta motora do 300 u minuti, te ako je motor za jednoradni četverotakt, pa se gorivo izravno uštrcava u cilindar s pomoću visokotlačne crpke, onda najbolji motori kod najpovoljnijeg opterećenja troše 0,160 kg goriva za svaku proizvedenu KS i sat rada, pri čemu mora gorivo imati toplinsku vrijednost od 10.000 kcal/kg. Motor ima najpovoljniji potrošak goriva po svakoj KS i satu rada (specifični potrošak) obično, kad je potpuno opterećen. Kod 75% i 120% potpunog opterećenja specifični je potrošak goriva za kojih 5% veći od najmanjeg, a kod 50% opterećenja ovo povećanje specifičnog potroška iznosi već nekih 10% do 15%. Proračuna li se prosječni specifični potrošak nekoga Dieselova motora za veće radno razdoblje, tada je takav potrošak za kojih 20% veći od njegova najpovoljnijeg, jer ne samo da obično neprestano koleba opterećenje motora, već se mienjaju i pogonski uvjeti.

Kod brzih motora nema dosta vremena za valjano miješanje uzduha i goriva te za potpuno izgaranje, pa je zato kod njih specifični potrošak veći nego li kod polaganih motora. Mali cilindri imaju redovito nepovoljniji oblik prostora za izgaranje nego li veliki, a radi malene uštrcane količine goriva crpke rade netočnije. To je razlog, da kod takvih cilindara raste specifični potrošak goriva. Kompresor za uzduh troši 5% čitave snage motora, pa mo-



Sl. 1. PRESJECI CILINDRA USPRAVNOG DIESELOVA MOTORA DUŽ OSOVINE I POPREKO NA NJU.

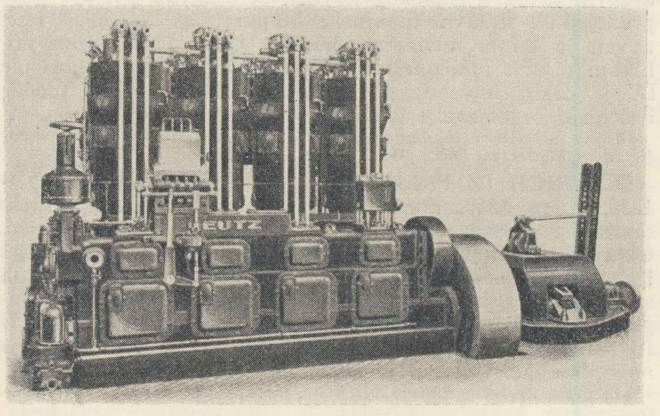


Sl. 3. RASPRSKAVANJE GORIVA S POMOĆU PRETKOMORE

tori s kompresorom imaju za toliko veći potrošak nego li oni bez kompresora. Već je prije navedeno, da motori s pretkomorama troše više goriva od motora s visokotlačnim crpkama. Razlika iznosi kod jednako snažnih motora nekih 15%. — Kod dvoradnih četverotaktnih motora prolazi klipnjača jednom stranom cilindra, pa ta strana ima smanjeni i nepovoljni prostor za izgaranje. Ovo povećava specifični potrošak goriva takvih motora prema jednoradnim četverotaktnim motorima. Dvotaktni motori imaju dosta nepovoljan specifični potrošak goriva uglavnom zato, što se jedan dio proizvedene energije stlačenih plinova izgaranja gubi njihovim preranim ispuštanjem iz cilindra. Ovo je pak rano ispuštanje potrebito, da bi se čitav radni postupak mogao svršiti u dva takta. Jasno je, da će najveći specifični potrošak imati dvoradni dvotaktni motori.

Dieselovi motori troše za svaki sat rada ulja za podmazivanje u gramima 1,5 do 10 puta toliko, kolika im je normalna snaga u KS. Potrošak je prilično jednak kod svih opterećenja. Manji broj vrijedi za polagane, velike, stabilne jednoradne četverotaktne motore, a veći za brze, male motore (osobito za vozila) u jednoradnom i dvoradnom dvotaktu. — Motori se redovito hlade vodom, koja optječe u prostoru (11) između dvostrukih stijenka cilindra te između dva dna (12) cilindarske glave. Za svaku proizvedenu KS i sat rada troši se do 15 litara svježe vode. Kod velikih motora hlade se i klipovi, ali redovito uljem. Neke vrste motora za lijetala hlađene su strujom uzduha.

U cilindar se uštrcava toliko goriva, koliko je dovoljno, da se uz njegovo potpuno izgaranje svlada trenutno opterećenje motora. Prema tom zahtjevu automatski se udešava crpka za gorivo. Količina goriva, koja u jednom radnom postupku još može potpuno izgorjeti, određena je količinom svježeg uzduha, koja se nalazi u cilindru. O snazi cilindra odlučuje njegov promjer, veličina hoda klipa, broj okreta motora u minuti i radni postupak. Usporede li se motori s jednakim brojem cilindara i jednakim brojem okreta u minuti, a kod kojih su promjeri svih cilindara i hodovi svih klipova jednaki, tada prema jednoradnom četverotaktnom motoru ima dvoradni četverotaktni motor za kojih 85% veću snagu, jednoradni dvotaktni motor za kojih 70%, a dvoradni dvotaktni motor za kojih 180% do 210% (vidi i pod: eksplozioni motori). Jednoradni dvotaktni motor je od prilike za $^1/_3$ lakši od jednako snažnog jednoradnog četverotaktnog motora. — Podvostruči li se broj okreta motora u minuti, tada mu snaga poraste za nekih 80% (ostalih dvadesetak postotaka mogućeg dobitka ide na gubitke radi brzog rada). — Napokon snaga se cilindra



POGLED NA DIESELOV MOTOR SREDNJE SNAGE S ČETIRI CILINDRA

može povećati, ako se u njega utjera više uzduha. To se čini s pomoću duhaljke (tlak do 1,5 kg/cm²). Duhaljku tjera motor. Takvo punjenje omogućuje, da u cilindru svaki put izgori veća količina goriva. To se upotrebljava u prvom redu kod velikih motora, osobito, ako rade u jednoradnom ili u dvoradnom dvotaktu, a pogotovo kod brzih motora za sve vrste prometala. Kod motora za lijetala se punjenjem cilindra s pomoću duhaljke sprječava opadanje snage motora, koje bi nastalo u većoj visini iznad tla zbog rijetkog uzduha. U redovitim se prilikama može s pomoću duhaljke snaga cilindra povećati do kojih 20%.

Sve vrste Dieselovih motora dadu se kratkotrajno preopteretiti, i to za 20% normalne snage. No za nekoliko minuta može preopterećenje biti i do 40%, osobito kod motora bez kompresora, a da pritom izgaranje još nije veoma nepovoljno. Trajno preopterećenje opasno je za motor, jer dovodi do prevelikog toplinskog naprezanja pojedinih njegovih dijelova.

Dieselovi motori stavljaju se u pokret rukom (mali motori) ili s pomoću stlačenog uzduha, odnosno stlačenih plinova izgaranja, koji imaju tlak od nekih 15 kg/cm² (veći i veliki motori), a ulaze u cilindar kroz posebni ventil za pokretanje (13). Pokretanje je jednostavno, lako i brzo, te motor za nekoliko sekunda dolazi iz mirovanja u redoviti pogon.

Diesel je svoje motore isprva htio goniti prašinom fino samljevenog ugljena. No nikakvo tvorivo nije moglo izdržati istrošenje, koje nastaje uslijed ribanja dijelova motora s ugljenim pepelom, pa se moralo prijeći na tekuća goriva, što je ostalo sve do danas. Prema Dieselovim teorijama i nacrtima uspjelo je 1897 izgraditi prvi takav motor, koji je bio sposoban za trajni rad. Bio je to proizvod tvornice Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg (MAN), koje su ga izradile u zajednici s tvornicom Krupp, te je taj motor bio plod višegodišnjeg mukotrpnog rada Diesela i njegovih izvrsnih suradnika. Poslije 1921 uvode se sve više motori s visokotlačnom crpkom za gorivo, dok su prije toga bili redovito građeni samo motori s kompresorom. Nekako u isto vrijeme pojavljuju se na tržištu i zrele izvedbe većih motora s pretkomorama. Iskustvo, točniji proračuni, poboljšano tvorivo i ustrajan rad omogućili su stalno usavršavanje motora, što se osobito dobro vidi kod njihove težine. Najstariji Dieselovi motori imali su težine daleko preko 200 kg za svaku KS normalne snage. Današnji stabilni motori za jednoradni četverotakt te sa srednjim brojem okreta u minuti i izravnim uštrcavanjem goriva s pomoću visokotlačnih crpka imaju oko 40 kg težine za svaku KS normalne snage. Ova se brojka smanjuje kod brodskih motora do 20 (kod motora za podmornice na još manje), kod motora za vozila na 2 do 5, te napokon kod motora za lijetala čak na samo 1 do 1,5. — Današnji Dieselov motor razmjerno je jednostavan, radi gotovo automatski, treba malo posluge, troši male količine dosta jeftinoga goriva, što mu je, uz druge već navedene prednosti, omogućilo najširu upotrebu u svim vrstama prometala na kopnu, vodi i uzduhu, pa zatim svuda, gdje treba proizvoditi snagu (elektrane, tvornice, radionice, gospodarstva, vodocrpi i t. d.). Veće snage motora dobivaju se sastavljanjem dvaju ili više cilindara u jedan stroj, pri čemu cilindri pale određenim redom tako, da rad motora bude što jednoličniji. Dieselovih motora izgrađeno je nekoliko milijuna, i to za najrazličitije svrhe, a sa snagom od 2 do 15.000 KS, te im broj okreta doseže kod motora za prometala i 2.000 u minuti. V. Kr-n.

DIES INTERPELLAT PRO HOMINE (lat. »dan opominje za čovjeka«), zasada općeg pandektarnog prava, da vjerovnik ne treba na dan dospjelosti opomenuti dužnika, ako tražbina dospijeva na određeni kalendarski dan (na pr.: plativo 15. svibnja 1940); dužnik je u takvu slučaju i bez opomene u odvlaci, ako toga dana ne plati. Ogz usvojio je tu zasadu u § 1334. Lj. A.

DIES IRAE (lat. »Dan gnjeva«), prve su riječi posljednice (sekvencije), koja se prema rimskom obredu moli u misama za pokojne između poslanice i evanđelja. Nastala je početkom 13. st. na taj način, što su se u responzorij »Libera me Domine a morte perpetua«, koji se pjeva kod blagoslova mrtvoga tijela, umetnuli tropi (v.). Time je melizmatično pjevanje ovog responzorija postalo silabično, jer se je ispod dugih nizova nota stavio dugački tekst, pa je svakoj noti odgovarao po jedan slog. Kasnije su ovi

tropi oslobođeni okvira, u kojemu su nastali, te otada sačinjavaju posebnu cjelinu.

Pjesnikom sekvencije *Dies irae* smatra se franjevac Toma da Celano († oko 1255).

U *Requiemu*, glazbenom djelu, kojemu je podlogom liturgijski tekst mise za pokojnike, *Dies irae* je osobito značajan dio. Mnogi skladatelji (pr. Berlioz, Verdi, Dvořák) znali su, uz pomoć tematike i figuralne orkestralne pratnje, stvoriti od tog stavka zaokružena tonska djela, puna snažnog dramatskog izraza i slikovitosti.

LIT.: C. Blume, *D. i.*, *Tropus zum Libera, dann Sequenz*, Cäcilienvereinsorgan, 1914; N. Gihr, *D. i.*, Freiburg i B., 1923. D. K-d. i B. Š.

DIES LATALIS → **Donacionalni sustav.**

DIESTERWEG, Adolf, ✱ Siegen i. W. 29. X. 1790, † Berlin 7. VII. 1866, njemački pedagog i školski politik. Privatni učitelj, kasnije učitelj na uzornoj školi u Frankfurtu na Majni, ravnatelj učiteljskog seminara u Mörsu (1820—32) i Berlinu. Radi liberalnih nazora udaljen iz službe 1847.

Pod utjecajem je Basedowa, Rochowa učenika Wilberga i Pestalozzija. Pedagogijsko mišljenje i djelovanje njegovo ima izrazito racionalističko i liberalističko obilježje. U duhu Pestalozzijevih i prosvjetiteljskih načela radi na unutrašnjoj organizaciji pučke škole i na podizanju učiteljskog zvanja. Pred očima mu lebdi ideal opće obrazovana čovjeka, harmonijski izgrađena. Harmonijsko obrazovanje treba da se obazire na individualne razlike. Ističe načelo spontanosti u odgoju i nastavi. Odgajati znači poticati; pedagogija je stoga »teorija poticanja«. Cilj je odgoja samoradinost u službi istine, dobrote i ljepote. Naglašava napose formalni i materijalni zadatak nastave. Praktično djelovanje njegovo posvećeno je izgrađivanju nastavne metode. Iznad svega traži obzir na dječju narav — poštivanje duševnog razvitka — i kulturu. Obrazovati u skladu s prirodom i kulturom vrhovno je pedagogijsko načelo. Pučka škola ima odgojnu i ćudorednu zadaću. Ustaje odlučno protiv mehaničkog učenja i verbalizma. Zor — predodžba — pojam naravni su stupnjevi ispravne nastavne metode. Traži svjetovnu, državnu školu, koja mora biti opća i simultana, a zabacuje konfesionalnu. Zadržava ipak opću vjersku nastavu uz isključenje katekizma. — Izdaje časopise *Rheinische Blätter für Erziehung und Unterricht* (od 1827) i *Jahrbuch für Lehrer und Schulfreunde* (od 1851). Pisac je mnogih školskih knjiga i metodičkih rukovođa te polemičkih spisa.

BIBL.: *Über Erziehung im allgemeinen und Schulerziehung im besonderen*, 1820; *Schullesebuch*, 1821; *Wegweiser für Bildung für deutsche Lehrer*, 1835; *Das pädagogische Deutschland der Gegenwart*, 1835—36. Valja istaknuti posebno metodičke spise, napose o njemačkoj jezičnoj nastavi, računu, geometriji i zemljopisu. Izabrana djela u 4 sv. izdao je v. Langenberg 1882, a E. Sallwürk 1899 u Bibliothek pädag. Klassiker, sv. 36—38.

LIT.: C. Andreä, *A. Diesterweg*, 1899; E. R. Barth, *Diesterweg, der wahre Jünger Pestalozzis*, 1910; A. Milkner, *Diesterwegs Gedanken über Schulgesetzgebung*, 1912; *Diesterwegs Anschauungen über Religion und Religionsunterricht*, 1919. S. P-i.

DIETERICH, 1. Albrecht, ✱ Hersfeld 2. V. 1866, † Heidelberg 6. V. 1908, klasični filolog. Od 1897 sveuč. profesor u Giessenu, od 1903 u Heidelbergu. Bavio se većinom poviješću starih vjera.

BIBL.: *Abraxas* (1891), *Nekya* (1893), *Eine Mithrasliturgie* (1903), *Mutter Erde* (1905), *Kleine Schriften* (1911). U.

2. Eugen, ✱ Waltershausen (Unterfanken) 6. X. 1840, † Helfenberg (kraj Dresdena) 15. IV. 1904, doktor kemije i ljekarnik. Radio je u mnogim tvornicama, a 1890 postaje vlasnikom tvornice »Chemische Fabrik Helfenberg«, koju je s vremenom proširio i pretvorio u dioničko društvo. Iztraživao je meleme i druge galenske preparate po vlastitim metodama, a radio je i na području analitičke kemije i pronalazio metode za ispitivanje droga, te je sve te radove objelodanjivao u analima svoje tvornice (Helfenberger Annalen, 1886—95). Napisao je priručnik *Pharmazeutisches Manual*, koji je prvi put tiskan 1885 u Pharmazeutische Centralhalle, a poslije je doživio mnogo izdanja, te služi ljekarnicima kao izvrstan priručnik. B. A.

DIETERICI, Friedrich Heinrich, ✱ Berlin 6. VII. 1821, † Charlottenburg 18. VIII. 1903, njem. arabist. Od 1850 bio je izvanredni profesor arapskog jezika u Berlinu. Svoj znanstveni rad počeo je s izdavanjem arapskih filozofskih tekstova, a kasnije je pristupio arapskoj filozofiji, osobito sustavu filozofa »Ihvan-us-safa« (»iskrena braća«) iz Basre: *Die Propedeutik der Araber* (1865), *Die Logik und Psychologie der Araber* (1868). U arap. tekstu izdao je *Tier und Mensch* (2. izd. 1881), *Die sogenannte Theologie des Aristoteles* (s njemačkim prijevodom, 1883), te *Alfarabis philosophische Abhandlungen* (Leiden 1900—2, 6 sv.). A. M-ć.

DIETL, Józef, ✱ Podbuš kod Sambora 24. I. 1804, † Beč 18. I. 1878, poljski liječnik. Medicinu je učio u Beču, gdje je bio sveučilišni asistent, kasnije redarstveni liječnik i ravnatelj bolnice (1848). G. 1851 imenovan profesorom nutarnje medicine na krakovskom sveučilištu, 1861 je rektor i zastupnik galicijskog sabora, gdje se borio za autonomiju Galicije i za poljski jezik u školama. Zbog toga je umirovljen 1865. Kao predsjednik grada Krakova, izabran 1866, provodi do 1874 svoj plan o kulturnom i higijenskom uređenju Krakova.

BIBL.: *Betrachtungen über den Typhus nach den Ergebnissen der vorjährigen Epidemie im Wiener Polizeibezirke Wieden* (1843), *Praktische Wahrnehmungen nach den Ergebnissen im Wiener Bezirkskrankenhause* (1845), gdje iznosi novu naučnu metodu liječenja na temelju patološke anatomije, smatrajući, da je najvažnija svrha medicine racionalna terapija. To krajnje anatomsko-patologičko stanovište zastupa u djelu *Anatomische Klinik der Gehirnkrankheiten* (1846). Klasično mu je djelo *Der Aderlass in den Lungenentzündungen klinisch und physiologisch erörtert* (1849), gdje suzbija dotadašnju metodu puštanja krvi bolesnicima kod upale pluća. Poljski izdao *O leczeniu zapalenia płuc bez upustu krwi* (1851). Napisao je niz radova o kininu i njegovu djelovanju, o tifusu, upali slezene i t. d. *Aforyzmy kliniczne na ścisłem badaniu osnute*. Propotovao je sva važnija lječilišta u Evropi i kao promicatelj toga liječenja izdao *Uwagi nad zdrojowiskami krajowemi ze względu na ich skuteczność, zastosowanie i urządzenie* (1858). Kao pedagog izdao je *O reformie szkół krajowych* (1865/6). J. B-ć.

DIETMAR von EIST, južnonjemački viteški lirik 12. st. Pod tim imenom zabilježen u najznatnijim zbornicima njemačke viteške lirike niz strofa i pjesama, koje nisu sve djelo istog pjesnika, ali su mnoge dragocjeno svjedočanstvo osebujnog razvitka najstarije njemačke viteške lirike na jugoistoku Njemačke, gdje je potvrđen velikaški rod u gradu Eist od početka 12. stoljeća. Z. Š.

DIETRICH 1. Christian Wilhelm Ernst (Dietericy), ✱ Weimar 30. X. 1712, † Dresden 21. IV. 1774, njemački slikar. Djelovao je na dvoru saskoga kralja Augusta Jakoga. G. 1743 proputovao je Italiju, 1748 postao nadzornik dresdenske galerije slika, zatim upravitelj škole za slikanje meissenskog porcelana i profesor Umjetničke akademije u Dresdenu (od 1764). Izvrsno je poznavao starije slikarstvo, osobito nizozemsko. Bio je dobar portretist, sudjelovao kod ukrašavanja saskih kraljevskih dvorova i izradio velik broj bakropisa. Zbog njegovih dopadljivih krajobraza nazvao ga je znameniti arheolog Winckelmann »Rafaelom krajobraza«. F. C.

2. Marlene, ✱ 1902, filmska glumica, tip demonske ili sudbonosne žene (»vamp«), postigla najveći uspjeh u Sternbergovu filmu (po romanu H. Manna) »Plavi anđeo« u ulozi putujuće artistice, koja upropaštava profesora Unratha, ali je ovaj poludjevši zadavi. Senzualna, perverzna, cinična, i glasom i figurom zavodljiva propala žena, stvorila je jedan od najvećih uspjeha njemačkog govornog filma u početcima (1930). Iza toga igrala u Americi »Marocco«, »Shanghay-Express«, »Garden of Allah«, »Angel« i dr. preobražavajući se u elegantnu damu otmjena značaja, ali s daleko manje dramskog i umjetničkog značenja. Lj. M.

3. Otto, dr., ✱ Essen 31. VIII. 1897, njemački političar, sudjelovao kao dobrovoljac u svjetskom ratu i postao časnikom. Nakon rata učio filozofiju i državnu znanost te položio doktorat rer. pol. u Freiburgu. Zatim namješten kod trg. komore u Essenu, no doskora se posvetio novinarstvu (*Essener Allgemeine Zeitung*, od 1928 *München-Augsburger Zeitung*). U Münchenu stupio u usku vezu s državnim vodstvom NSDAP, koje mu je povjerilo vođenje novog stranačkog glasila *Essener Nationalzeitung*. 1. VII. 1931 postao državnim vođom novinstva NSDAP. Nakon dolaska nacionalsocijalizma na vlast predvodi državni savez njemačkog novinstva, a zatim postaje podpredsjednik državne novinske komore. 27. XI. 1937 imenovan je šefom novinstva državne vlade i državnim tajnikom u drž. ministarstvu propagande. U tim svojstvima D. je često mjerodavno izlagao temeljne misli Trećeg Reicha o organizaciji i ulozi novinstva.

BIBL.: *Mit Hitler in die Macht*, 1934; *Auf den Strassen des Sieges*, *Mit dem Führer in Polen*, 1939.

DIETRICH IZ FREIBERGA, ✱ Freiberg (Saska) oko 1250, † iza 1310, dominikanski skolastik i mistik. Vršio različne službe u redu i bio profesor bogoslovlja u Parizu. Ostavio je mnogo spisa iz područja bogoslovlja, filozofije i prirodnih nauka, koji su objelodanjeni istom u ovom stoljeću. Prvi je na zapadu protumačio pojavu duge; naglašavao je važnost eksperimenta za prirodne znanosti. U filozofiji bio je u jednim pitanjima tomist, a u drugima novoplatonac. Utjecao je na mistike Eckarta i Taulera.

LIT.: A. Dyroff, *Philosophisches Jahrbuch*, Fulda 1915; G. Gauthier, Revue Augustine 1909—1910. M. K-ć.

DIETRICH VON BERN, jedan od likova njemačke junačke pjesme, povijesna ličnost s nepovijesnim osobinama

i sudbinom. Istočnogotski vladar Teoderik, pošto je pobijedio i mučke ubio Skira Odovakra, vlada mirno Italijom (493—526), dok u njemačkoj junačkoj pjesmi ostavlja svoj narod kao prognanik, te mu se vraća tek nakon 30 godina, koje provodi kod Huna na Atilinu dvoru. Kako sačuvana literatura o D-u nije gotska, nego se razvila tek kasnije kod susjednih plemena, mogla je i tragična sudbina istočnih Gota utjecati na preobrazbu vladareva lika. Uz njegovo se ime sačuvalo još nekoliko povijesnih imena osoba i mjesta (Bern-Verona, Raben-Ravenna), a ime naroda nije se sačuvalo. Iza junačke pjesme pjevaju o D-u pjesme pučkih pjevača, te junački i viteški epi, koji su nam najobilatije sačuvani (druga polovica 13. st.). D. se bori dijelom s protivnicima, a dijelom s divovima, patuljcima i zmajevima, pa ulazi i u druge skupine junačkih pjesama, tako u pjesmu o Nibelungima. Norveški prozni životopis D-ov Thidrekssaga (oko 1250) kompilira oko njegove ličnosti sve skupine njemačkih junačkih pjesama. Z. Š.

DIETRICHSON, Lorentz Henrik Segelcke, ✻ Bergen 1. I. 1834, † Oslo 6. III. 1917, norveški književnik. Bio je docent književne povijesti u Upsali, a pošto je 1862—65 u Italiji proučavao povijest umjetnosti, predavao je umjetnost u Stockholmu na Umjetničkoj akademiji, a od 1875 na sveučilištu u Oslou. Pripada realističkoj školi protiv klasične Tegnérove. Napisao je djelo o norveškim drvenim crkvama: *De norske stavkirker*, 1891, o umjetnosti norveškog srednjeg vijeka: *Vore fadrer vaerk*, 1906, te putne dojmove: *Vandringstid* u 3 sv., 1875—77. Napisao je i socijalnu dramu *En Arbejder*, 1875. F. B.

DIETRICHSTEIN, austrijska plemićka obitelj, koja se u Koruškoj javlja od 1003. U 12. st. dobije ondje u leno posjede bamberške biskupije. *Pankracija D.* († 1508) imenovao je 1506 car Maksimilijan nasljednim peharnikom Koruške. Pankracijev sin *Sigismund* (1484—1533) uživao je osobitu naklonost ovog vladara, koji mu je podijelio čast državnog viteza; on se odlikovao u bojevima s Mlečanima, a kao zemaljski kapetan Štajerske ugušio je 1515 seljački ustanak kod Brežica. Obitelj se kasnije podijelila u nekoliko grana, od kojih je austrijska postojala do 1825. *Adam D.* boravio je kao poslanik u Španjolskoj i 1568 doživio ondje zagonetnu smrt infanta Don Carlosa, o čemu je ostavio veoma važnih podataka. Adamov sin *Sigismund* († 1600) oženio se posljednjim ženskim potomkom talijanske vladalačke obitelji Della Scala u Veroni, a *Franjo Serafin* (1570—1636), povijesno najvažnija ličnost iz obitelji D., posvetio se svećeničkom staležu. On je već 1599 postao biskup u Olomoucu i kardinal. Naučio je češki i sudjelovao u obrani svoje nove domovine prigodom provale Madžara, a poslije bitke na Bijeloj Gori postao je zemaljski namjesnik Moravske. Tu je djelovao kao pobornik katolicizma, podigao brojne samostane i skupljao knjige. Uživao je najveće povjerenje cara Matije i Ferdinanda II., koje je okrunio ne samo kao češke kraljeve nego i kao careve, te je 1635 dobio naslov »Protector Germaniae«, dok je već 1624 bio imenovan državnim knezom. Potomak njegova sinovca *Maksimilijana*, grof *Moritz Johann D.* (1775—1864), odgajao je 1815—31 vojvodu od Reichstadta, a zatim u Beču upravljao državnim kazalištima i dvorskom knjižnicom. Naslov kneza D. prešao je 1869 na grofa Aleksandra Mensdorff-Pouilly-a, koji se oženio kćerju njegova sina kneza *Josipa D.;* njegovi potomci iz toga braka nose naslov D. do danas.

LIT.: F. A. v. Benedikt, *Die Fürsten von D.* (Carinthia 1835, Schriften des histor. Vereins für Innerösterreich 1848); Feyfar, *Die erlauchten Herren auf Nikolsburg*, Beč 1879; A. Voigt i F. Schwab, *Leben des Fürsten und Kardinals von D.*, Leipzig 1792; H. v. Zeissberg, *Franz Fürst von D.*, u Allg. Deutsche Biographie, sv. 5 (1877). F. C.

DIETZE, Constantin von, ✻ Gottesgnaden kraj Kalbe a. d. Saale 9. VIII. 1891, kao sin vlastelina profesor gospodarskih znanosti i agrarni političar. Slušao nauke u Cambridgeu, Tübingenu i Halle-u; u prvom svjetskom ratu bio zarobljen u Rusiji tri godine. Poslije zarobljeništva prešao na znanstveni rad u zavodu glasovitog agrarnog političara M. Seringa. G. 1922 postaje privatni docent na sveučilištu u Berlinu, 1925 profesor u Rostocku, 1927 odlazi u Jenu, 1933 u Berlin (kao Seringov nasljednik) te konačno 1937 u Freiburg i. B.

BIBL.: Brojna djela iz područja agrarne politike: *Stolypinsche Agrarreform und Feldgemeinschaft*, 1920; *Die ostdeutschen Landarbeiterverhältnisse seit der Revolution*, 1922; *Kapitalismus und Überlieferung in der deutschen Landwirtschaft*, 1923; *Die deutsche Landwirtschaft und die neue Handelspolitik*, 1925; *Entwicklung und Lage der englischen Landwirtschaft in ihrer Bedeutung zum Weltmarkt*, 1925; *Die Bedeutung der Preisverhältnisse für die Lage der deutschen Landwirtschaft*, 1926; *Getreidemonopol*, 1929; *Die Lage der deutschen Landwirtschaft*, 1929; *Überblick über das Pachtrecht in Europa*, 1930; *Die gegenwärtige Agrarkrisis*, 1930; *Volkswirtschaftspolitik*, 1936; *Landwirtschaft und Wettbewerbsordnung*, 1942. U zajednici sa svojim učiteljem Maksom Seringom izdao je *Vererbung des ländlischen Grundbesitzes*, 1930; *Agrarverfassung der deutschen Auslandssiedlungen in Osteuropa*, 1939; *Die Frau in der deutschen Landwirtschaft*, 1939. Osim tih djela napisao je D. mnogo agrarnopolitičkih studija u »Wörterbuch der Volkswirtschaft«, 1930—31. O. F.

DIETZEL, 1. Heinrich, ✻ Leipzig 19. I. 1857, † Bonn 26. V. 1935, nacionalni ekonom, profesor u Dorpatu (1886), zatim u Bonnu (1890—1925). Po svom glavnom djelu *Theoretische Sozialökonomik* (1895) može se smatrati jednim od glavnih predstavnika gospodarskog liberalizma u Njemačkoj koncem 19. st., te se s Lujom Brentanom po svom ideološkom radu uklapa u struju, koja se naziva »socijalni liberalizam«. Povodi se naročito za engleskim ekonomistima Ricardom i J. St. Millom. Znanost o narodnom gospodarstvu dijeli u čisto teoretsku i praktičnu. Teoretska znanost obrađuje pojave gospodarskog života, kako se zbivaju od sebe, dok praktična znanost proučava gospodarsko-socijalni život, kako se ima razvijati. Teoretska nauka osniva se na povijesnim podatcima ili na promatranju pojedinih izdvojenih činjenica. Tim se izgrađuju zasebne dvije znanosti: gospodarska povijest i teoretska socijalna ekonomika. Iako svaka znanost ide za svojom metodom, to se ipak ne smiju stavljati u neprijateljski stav gospodarski povjesničari prema gospodarskom teoretičaru. Jedan se u svom radu mora oslanjati na drugoga. Gospodarski se povjesničar mora služiti mnogim teoretskim zasadama. Za teoretskog pak ekonomistu postoje prirodno i socijalne činjenice (»kategorije«), s kojima i on mora sa svoje strane računati.

U svom znanstvenom radu priklanja se naročito neriješenim temama klasične škole o vrijednosti, populaciji, nadnici, slobodnoj utakmici. No dok u svojim početnim radovima raspravlja više o vrijednosti, to u kasnijem proučavanju napušta teoriju vrijednosti i priklanja se samo pojmu cijene po primjeru drugih suvremenih ekonomista, naročito Cassela: Po D-u primjena stroja u gospodarstvu ne stvara utakmicu radničkoj masi, nego, štaviše, diže radničke nadnice. Na slobodnu utakmicu gleda D. kao na najbolje sredstvo za rješavanje zamršenih gospodarskih problema. Zato zagovara potpunu slobodu u međunarodnoj trgovini. Ona služi kao »osiguranje protiv rizika rodne ili nerodne godine«. Zastupa skupa s Brentanom mišljenje, da se produktivna snaga svake države ima primijeniti onim prirodnim granama, koje osiguravaju najveći prinos nacionalnom radu. D. nije sklon rješavanju radničkih pitanja putem t. zv. socijalne politike. Vidi u radničkoj organizaciji gore iskorišćavanje radnika nego li je kapitalističko. Moguća je samo dilema: Ako je socijalna cjelina vrhovni cilj, u tom je slučaju svaki pojedinac samo poslužni organ cjeline; — ako je pak pojedinac vrhovni cilj, to sve socijalne ustanove imaju služiti samo pojedinačnom cilju. U proučavanju konjunkture i pomicanja cijena osobito je značajna njegova studija *Ernten*. U pojedinim gospodarskim granama vidi međusobnu ovisnost; tako po njemu visina radničke nadnice raste uporedno s cijenom pšenice.

Najvažnija su D-ova djela: *Karl Rodbertus. Darstellung seines Lebens und seiner Lehre*, 1886—88; *Zum klassischen Wert und Preistheorie* (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1891); *Theoretische Sozialökonomik*, 1895; *Weltwirtschaft und Volkswirtschaft*, 1900; *Kornzoll und Sozialreform*, 1901; *Das Produzenteninteresse der Arbeiter und die Handelsfreiheit*, 1903; *Der Streit um Malthus'Lehre*, Festschift für Adolf Wagner, 1905; *Beiträge zur Geschichte des Sozialismus und Kommunismus*, 1920; *Vom Lehrwert der Wertlehre und vom Grundfehler der Marx'schen Verteilungslehre*, 1921; *Technischer Fortschritt u. Freiheit d. Wirtschaft*, 1922; *Individualismus*, 1925; *Bismarck*, 1929.

2. Karl August, ✻ Hanau 7. I. 1829, † Marburg an der Lahn 3. III. 1884, njemački ekonomist. Nakon praktičnotrgovačkog rada posvećuje se od 1850 proučavanju narodnogospodarskog života. Postaje docent za narodnogospodarsku nauku u Heidelbergu (1856), zatim u Bonnu (1859), izvanredni profesor ponovno u Heidelbergu (1863) i konačno od 1867 redoviti profesor u Marburgu. Iako ne odbija načela klasične škole, povodi se za J. St. Millom, Mac Cullochom, Cauvès-om i traži, da društvovni probitci ne budu žrtvovani posebničkima. Po svojim nazorima može se pribrojiti t. zv. socijalnom liberalizmu.

Najvažnija su mu djela osim radova u stručnim časopisima: *Das System der Staatsanleihen im Zusammenhang der Volkswirtschaft betrachtet*, Heidelberg 1855; *Die Besteuerung der Aktiengesellschaften in Verbindung mit dr Gemeidebesteuerung*, Köln 1859; *Die Volkswirtschaft und ihr Verhältnis zu Gesellschaft und Staat*, Frankfurt 1864; *Strassburg als deutsche Reichsuniversität und die Neugestaltung des juristischen und staatswissenschaftlichen Studiums*, Frankfurt 1871. M. I.

DIEULAFOY, Georges, ✻ Toulouse 18. XI. 1839, † Pariz 16. VIII. 1911, francuski liječnik. Od 1887 profesor patologije u Parizu. Uveo u praksu punkciju eksudata. Glavna su mu djela *Cliniques médicales de l'Hôtel-Dieu* (1897) i *Manuel de pathologie interne* (1893).

DIEZ, Friedrich, ✳ Giessen 15. III. 1794, † Bonn 29. V. 1876, gdje je od 1823 bio profesor romanske filologije. Ono, što je Bopp značio za poredbenu indoevropsku, a Miklošič za poredbenu slavensku, to je D. bio za poredbenu romansku lingvistiku, bio je njezin osnivač. Njemačka romantika pobudila je zarana u njemu zanimanje za španjolske romance, koje je prevodio na njemački i izučavao. Od presudnijeg je značenja za njegov kasniji znanstveni razvitak bio njegov sastanak 1818 s Goetheom, koji mu je svratio pažnju na Françoisa Raynouarda. Ovaj je francuski romantik bio baš otkrio trubadursko pjesništvo i utvrdio važnost provansalskog jezika za izučavanje romanskih jezika uopće. D. se sada dade na kritičko i metodičko izučavanje trubadurskog pjesništva i njegova značenja za evropske književnosti, pa je važnija djela prevodio u njemačkim stihovima. Ujedno je izučavao starije romanske književne spomenike, najstarije starofrancuske tekstove, najstarije romanske glosare i epski romanski stih. U drugom periodu primijenio je na poredbeno izučavanje romanskih jezika lingvističke i filološke nazore F. von Humboldta i Jakoba Grimma. G. 1836—43 zamjenjuje Raynouardovu poredbenu gramatiku romanskih jezika svojom *Grammatik der romanischen Sprachen* (3 sv., 3. izd. 1872), klasičnim djelom naučnog duha, metodičnosti i jasnoće. Djelo je osnovica novijega poredbenog izučavanja romanskih jezika i filološkog promatranja staroromanskih tekstova. Sintaktički dio sačuvao je i danas potpunu vrijednost, dok je glasovni zastario, jer polazi od slova umjesto od glasova. Prema Raynouardovu *Lexique roman* postavlja D. 1859 svoj *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen* (5. izd. 1887), u kojem je dao osnovicu naučnom etimološkom izučavanju rječnika glavnih romanskih jezika. Uza sav golemi napredak na ovom polju ovo djelo nije ni danas potpuno zastarjelo. D. je odgojio i prve znanstvene širitelje romanistike, tako Gastona Parisa u Francuskoj, Uga Angela Canella u Italiji, Adolfa Toblera u Njemačkoj i t. d.

BIBL.: *Altspanische Romanzen übersetzt*, Frankfurt am Main 1818; *Altspanische Romanzen, besonders von Karls Paladinen*, Berlin 1821; *Beiträge zur Kenntnis der romanischen Poesie*, 1825; *Poesie der Troubadours*, Zwickau 1826 (prevedeno na francuski 1846); *Leben und Werke der Troubadours*, Zwickau 1829, (posljednja dva djela nanovo izdao K. Bartsch 1882—83). Njegovu gramatiku romanskih jezika prevedoše na francuski Auguste Brachet, Alfred Morel-Fatio i Gaston Paris pod naslovom *Grammaire des langues romanes par F. D.*, 3. izd., Pariz 1874—76; *Altromanische Sprachdenkmale*, Bonn 1846; *Zwei altromanische Gedichte*, Bonn 1852 (o starofrancuskim pjesmama *Passion du Christ* i *Vie de Saint Léger)*. Manje studije i recenzije izdao je H. Breymann 1883 pod naslovom *Kleinere Arbeiten und Rezensionen; Altromanische Glossare*, 1865 (prevedeno na francuski 1870), prikazuju najstarije spomenike romanske leksikografije, t. zv. glose iz Reichenaua, Kassela i Beča; *Portugiesische Hofpoesie*, 1863; *Über romanische Wortschöpfung*, Bonn 1875, prvo je djelo iz romanske semantike i tvorbe riječi.

LIT.: H. Breymann, *F. D.*, München 1878, 2. izd., Leipzig 1894; G. Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, sv. I., 2. izd., Strassburg 1904—05. P. S.

2. Julius, ✳ Nürnberg 18. IX. 1870, njemački slikar. On je münchenski đak i od osnutka ilustriranog časopisa *Jugend* (1896) njegov suradnik crtežima i ornamentima, u kojima spaja predaje starijih njemačkih drvoreza s klasičnim i istočnjačkim elementima. Kasnije je profesor münchenske škole za umjetnički obrt; bavio se opremom knjiga, ex-librisa i plakata, scenografijom i dekorativnim slikarstvom i nacrtima za mozaike i slike na staklu. Po njegovim osnovama izrađene su dekoracije Narodnog i Njemačkog muzeja u Münchenu, Kurhausa u Wiesbadenu, kolodvora u Nürnbergu te gradskih vijećnica u Leipzigu, Essenu, Strassburgu, Hannoveru i dr. Izraziti je predstavnik t. zv. »Jugend«-stila.

LIT.: R. Braungut, *J. D.* (1920); *Das Diez-Werk* (1920).

3. Wilhelm von, ✳ Bayreuth 17. I. 1839, † München 25. II. 1907, njemački slikar i ilustrator. Učio je na münchenskoj akademiji; bio je blizak krugu A. Liera i radio pod utjecajem starih nizozemskih majstora i suvremenog A. Menzela. Prikazivao je vojnički život i bio vrlo dobar slikar životinja. G. 1872 postao je profesor münchenske akademije i mnogo utjecao na svoje učenike. Između njegovih djela poznate su slike *Svečanost u šumi* (Nationalgalerie, Berlin) i *Hrvati* (1900, München). Ilustrirao je brojne knjige, između ostaloga Schillerovu *Povijest 30-godišnjeg rata* i Leitnerovu *Povijest austrijske vojske*. Bio je stalan suradnik münchenskog humorističnog časopisa *Fliegende Blätter*. F. C.

DIEZ CANEDO, Enrique, ✳ Badajoz 1874, španjolski pjesnik, književni kritik i esejist. Ističe se svestranim poznavanjem suvremene evropske književnosti, napose francuske. Zbirke pjesama: *Versos de las horas, Imágenes, La sombra de los sueños, Epigramas.* J. Tbk.

DIFENILAMIN, $C_6H_5 \cdot NH \cdot C_6H_5$, sekundarni je aromatski amin. Dobiva se iz anilin-klorhidrata i anilina grijanjem u autoklavu kod 200⁰—230⁰. Reakcija teče prema jednadžbi:

$$\underset{\text{anilin-klorhidrat}}{C_6H_5NH_2 \cdot HCl} + \underset{\text{anilin}}{C_6H_5NH_2} \rightarrow \underset{\text{difenilamin}}{C_6H_5NHC_6H_5} + NH_4Cl$$

Kristalizira se u obliku bijelih sjajnih listića; talište 54⁰. Slaba je baza, pa s koncentriranim mineralnim kiselinama stvara soli. Upotrebljava se u većoj mjeri u veleobrtu kao matična tvar za priređivanje nekih važnih boja (tijazini). Difenilamin, rastopljen u koncentriranoj sumpornoj kiselini, služi kao reagens na dušičnu kiselinu, koja ga i u najmanjim količinama modro obojadiše. M. Pr-k.

DIFENILMETAN, $C_6H_5 \cdot CH_2 \cdot C_6H_5$, aromatski ugljikovodik s dvije nekondenzirane benzolove jezgre. Kristalizira se u bezbojnim iglicama; talište 26⁰. Ugodno miriše po narančinim lupinama. Upotrebljava se za priređivanje t. zv. difenilmetanskih boja (→ auramin) i osim toga u parfimeriji. M. Pr-k.

DIFERENCIJA → **Računske operacije;** za diferencije višega reda → **Račun diferencija.**

DIFERENCIJACIJA → **Diferencijalni račun.**

DIFERENCIJACIJA (lat. differre »razlikovati se«) u biologiji zove se ono zbivanje u živoj prirodi, kojim se stvara iz jednoličnog mnogolično. Napose govorimo o d-i u razvitku zametka. Stanice, koje nastaju dijeljenjem jajeta (→ brazđenje), još su sve jednako građene, samo su pričuvne tvari (žumanjak), ukoliko ih ima, po njima raznoliko podijeljene. I tada, kada se te stanice poredaju u listiće, pa se stvaraju naborima, uvraćanjem i izvraćanjem tih listića zametci organa, stanice su gotovo još sve jednake, ali poslije toga stanice se počinju u svakoj osnovi organa drukčije oblikovati: u mišićnim osnovama proizvode mišićna vlakanca, vezivne stanice izašilju izdanke, crijevne stanice poprimaju dug cilindričan oblik i t. d. To se zbivanje nastavlja kroz cijeli daljnji razvitak, dok se sve raznolike stanice tijela ne izgrade u svom konačnom obliku. Isto vrijedi za razvitak biljnog organizma. Na vegetacionom vršku još su sve stanice jednolične, ali se naskoro poredaju u tri sloja, u kojima počinje pretvaranje u kožne, provodne i potporne te parenhimske stanične tvorbe. O d-i govorimo i kod filogenetskog razvitka. Jedinstvena se neka vrsta (species) cijepa, diferencira na raznolike rase, koje mogu biti izvorom novih vrsta, a svaka od njih opet se dalje diferencira i na rase i t. d. Cijela mnogoličnost u živoj prirodi kao cjelini, a jednako i mnogoličnost građevnih dijelova svakog organizma proizvod je, dakle, diferencijacijskih zbivanja. B. Z-k.

DIFERENCIJACIJA DRUŠTVENA → **Društvo.**

DIFERENCIJACIJA MAGME. U petrologiji (v.) pod diferencijacijom razumijevamo sve one procese različitih fizičko-kemijskih uvjeta, pod kojima postaju vrste stijena i različite rudne mase iz neke magme. Mnogobrojne su hipoteze o vrsti, opsegu i značenju tih procesa. Ipak se mogu izlučiti dvije alternativne grupe u pitanju geneze eruptivnih stijena, oko kojih se među petrografima vodi prilično žestoka borba. To su: asimilacija (v.) i diferencijacija magme. U ovoj posljednjoj grupi opet postoje oprečna mišljenja o mogućnosti diferencijacije prije početka kristalizacije i diferencijacije za vrijeme same kristalizacije.

Likvacija magme najznatniji je fenomen, koji bi prema mišljenju nekih petrografa omogućio diferencijaciju prije početka kristalizacije. Visoko tempirana magma kao homogena silikatna taljevina raspala bi se znatnijim padom temperature u dvije ili više tekućih faza s različitim kemijskim sustavom, a to bi dovelo i do raznolikosti stijena, nastalih iz pojedinih frakcija. — Ima mnogo primjera, da neke homogene otopine kod niže temperature prelaze u dvije tekuće faze, odijeljene jasnim fizičkim plohama (cink i olovo, voda i fenol). Međutim su eksperimentalna istraživanja (Greig) pokazala, da silikatne taljevine od poznatih prirodnih magma ne pokazuju ovo svojstvo nemiješanja (Entmischung, Immiscibility). Imiscibilitet nastupa jedino kod taljevina sulfidnih i oksidnih minerala kao i silikatnih taljevina s neobično velikom količinom

SiO_2. No u drugu je ruku Daly statističkim istraživanjem ustanovio, da u prirodi postoje uglavnom dva oprečna tipa stijena: granitski (kiseli) i bazaltski (bazični). Ovu ćemo pojavu najjednostavnije protumačiti, ako pretpostavimo, da kod niže temperature postoji imiscibilitet između bazične i kisele magme unutar jedne izvorne pramagme, koja naime stoji pod visokim tlakom, a u njoj ima mnoštvo lako ishlapljivih tvari. Laboratorijska eksperimentalna istraživanja ne obaziru se na ove dvije posljednje činjenice, koje bi mogle u ovom pitanju biti vrlo važne. Za definitivno rješenje problema likvacije treba još daljnjih opažanja. — *Soretov* princip, prema kojem su razlike u koncentraciji kemijskih komponenata pojedinih dijelova magmatskog basena prouzročene razlikama u temperaturi, nadalje *gravitativni efekti,* diferencijacija zbog razlika u *pritisku, strujanje i emanacija* plinovitih tvari, pojave su, koje jamačno vrlo malo znače za diferencijaciju homogene rastaljene magme.

Za vrijeme kristalizacije može se magma lakše diferencirati. Manjeg je opsega i od lokalne važnosti postanak »rubne facije«, koja nema isti mineralni sastav, kakav ima centralni dio masiva, t. j. kristalizacija počinje na relativno hladnijim rubovima magmatskog basena, gdje je magmatska taljevina u dodiru s hladnim zidovima okolnih stijena. Difuzijom pojedinih kemijskih komponenata iz središnjega dijela basena održavala bi se potrebna koncentracija na rubovima; tako bi središnji dio sve više gubio, a rub bi sve više primao dotičnu tvar. — Na toj graničnoj plohi može doći još i do malene asimilacije stijena djelovanjem vruće magme, radi čega nastaje tanji ili deblji pojas, koji je drukčijega sastava od onoga u centralnom masivu *(sintetička diferencijacija).* Vrlo je vjerojatno, da ovako asimilirani materijal pospješuje i kristalizaciju nekih minerala.

Frakcionirana kristalizacija. Zna se, da je kristalizacija pojedinih mineralnih vrsta vezana za određene temperature; i pri postepenom ohlađivanju magme od najviše točke, kada počinje kristalizacija, pa sve do konačnog skrućivanja u svakom intervalu temperature kristaliziraju se drugi minerali. Bowenova (v.) su istraživanja nadalje pokazala, da je većina silikatnih minerala u stijenama međusobno povezana diskontinuiranim ili kontinuiranim reakcijama i da čine određeni niz minerala, t. zv. Bowenov red. Prvi se članovi kristaliziraju kod najviše, dalji članovi toga reda kod sve niže i niže temperature. — Produkt kristalizacije u magmi nekoga kemijskog sastava može diferirati u velikom opsegu. Pitanje je samo, da li izlučeni mineralni individuumi postignu potpunu kemijsku ravnotežu s preostalom taljevinom. Većina silikatnih minerala, koji se kristaliziraju iz magme, nisu stabilni i definitivni produkti, na njih i dalje utječe kemijska ravnoteža. Padom temperature, a utjecajem preostale magmatske taljevine, mijenjaju se ti minerali ili peritektičkom reakcijom ili kontinuiranim preobražajem u druge minerale. Olivin kod temperature niže od temperature kristalizacije reagira već nešto kiselijom taljevinom i prelazi u piroksen (peritektička reakcija); vrlo je vjerojatno, da ovaj kod još niže temperature prelazi u aktinolit, zatim u rogovaču i napokon u biotit. Bazični plagioklasi prelaze postepenim padom temperature u sve kiselije plagioklase sve do albita. Ako se ove reakcije, kontinuirana i diskontinuirana, mogu provesti do kraja, t. j. uspostavi li se uvijek kemijska ravnoteža između izlučenih kristala i preostale taljevine, kristalizacija takve magne nije frakcionirana. Ne uzmogne li se bilo s kojega navedenog razloga postići ravnoteža, na pr. zbog akumulacije izlučenih minerala, što je zapravo izolacija tih minerala od kemijskog utjecaja preostale taljevine, rubnog ovoja (reaction rim), zonarne građe i t. d., kristalizacija je frakcionirana. Za posljedicu imamo stijenu ili stijene, u kojima dolaze svi minerali, koji su se za kristalizacije magme izlučivali iz nje, dok su u prvom slučaju zastupani u stijenama samo i isključivo posljednji članovi kristalizacijskoga reda. — Kako između obiju ovih krajnosti ima velik niz mogućnosti različito postignutog stupnja kemijske ravnoteže, postoji, dakako, i velik broj kombinacija, u kojima se minerali pojavljuju. Stupanj uspostavljene ravnoteže, frakcionirane kristalizacije, vrlo je dakle važan, jer diferencijacijom jedne magme postaju različite varijacije petrografskih oblika, stijena, ruda i minerala.

Različit može biti način, kako pojedini članovi kristalizacijskoga niza minerala ispadaju iz kemijske ravnoteže. *Zoniranje* plagioklasa vrlo je raširena pojava. Kiseli plagioklas, omotavši jezgru bazičnog člana, sačuvao ga je od utjecaja kemijske reakcije i od toga, da potpuno ne iščezne. *Gravitacijskom diferencijacijom* neki se minerali, i to naročito olivin, piroksen, bazični plagioklasi, nadalje magnetit, kromit, ilmenit i ev. neke druge rude, zbog svoje veće gustoće skupljaju pri dnu magmatskog basena, a lakši pri površini. Tako može u prvo doba kristalizacije magmatskog tijela olivin s piroksenom ili s bazičnim plagioklasom dohvatiti najniže dijelove magmatskog basena i stvoriti na taj način peridotitske, troktolitske i gabroidske varijetete, dok je preostala magmatska taljevina zadobila dioritski ili čak granitski kemizam, iz koje, dakako, može nastati dioritsko ili granitsko kamenje. — Odijeljenje suspendiranih individuuma minerala od preostale magmatske taljevine, što se često uspoređuje s tekućinom istisnutom iz spužve, mogu također prouzročiti normalni lateralni tlak, tlak orogonetskih pokreta u zemaljskoj kori, koji pokreću magmatsku masu. Najvjerojatnije je, da svi ovi uzroci, stojeći međusobom u tijesnoj vezi, dovode do *filtracije* i *istiskivanja* mobilnije magmatske taljevine iz inertnije mrežotine izlučenih kristala.

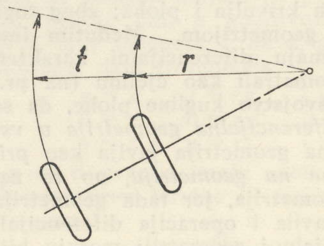
Kristalizacijska diferencijacija, a s njom u vezi i frakcionirana kristalizacija, zadobiva kod petrografa sve više i više pristaša, i čini se, da već i znatno prevladava između svih ostalih hipoteza u pitanju diferencijacije magme. A mora se priznati, da su pristaše kristalizacijske diferencijacije dokazali svoje pretpostavke eksaktnim eksperimentalnim istraživanjima u laboratoriju i njima riješili mnoštvo problema, koji se javljaju pri proučavanju kristalizacije minerala u prirodnoj magmi. U drugu su ruku dali odlučne prigovore ostalim pretpostavkama: likvaciji, imiscibilitetu, asimilaciji i eutektikumu, te se petrograf teško otima uvjerenju, da je kristalizacijska diferencijacija najznačajniji, ako ne i jedini čimbenik i uzročnik diferencijacije magme.

LIT.: L. H. Alling, *Interpretative Petrology of the Igneous Rocks,* New York-London 1936; Barth-Correns-Eskola, *Die Entstehung der Gesteine,* Berlin 1939; N. L. Bowen, *The Evolution of the Igneous Rocks,* Princeton 1928. M. T-r.

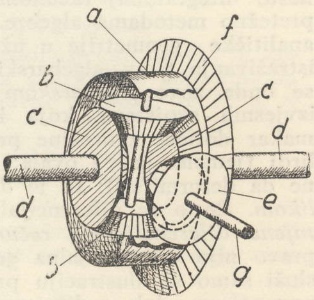
DIFERENCIJAL → **Diferencijalni račun.**

DIFERENCIJAL. Kad vozila prolaze zaokretima, dolazi do nejednakoga prevaljivanja putova u toliko, što središtu zaokretanja bliži točak prevaljuje manji put od točka, koji je od toga središtu dalji (sl. 1). Ako se točkovi okreću svaki za sebe, onda svaki od njih poprimi potrebni broj okretaja. No kad su oba točka kruto spojena, kao što je to slučaj s točkovima vozila, koja pokreće motor, ta je pojava uzrok sklizanju točkova, što znači nepotrebno trošenje pneumatika, a to valja spriječiti. Dok je na pr. kod željeznica takvo sklizanje maleno zbog velikog polumjera zaokretanja r, kod cestovnih je vozila sklizanje već znatno, jer je omjer $\frac{t}{r}$ zbog malenog r dosta velik. Zbog toga treba na cestovnim vozilima (automobili, traktori) imati spravu, koja će nastalu razliku prevaljenih putova i s time vezanu razliku broja okretaja točkova izjednačiti, a da se pri tome ne mora ništa mijenjati broj okretaja pogonskog motora. Taj zadatak izjednačenja vrši diferencijal.

D. se sastoji (v. sliku 2) najčešće od sistema zupčanika, od kojih ležišta *a* t. zv. planetnih zupčanika *b* okreće motor oko osi osovine *d*, a njihovi zubi zahvataju u zupčanike *c*, koji su uklinjeni na osovine *d* točkova. Dok oba točka prevaljuju jednake putove, pa se okreću jednakim

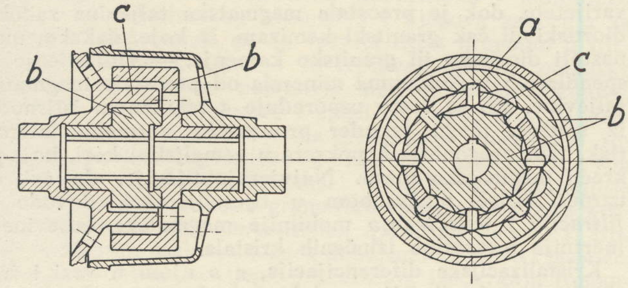


Sl. 1.



Sl. 2.

brojem okretaja, miruju planetni zupčanici u odnosu prema zupčanicima *c* točkova. No čim se broj okretaja jednog točka promijeni, počnu se pokretati planetni zupčanici između zupčanika točkova i time jednače tu nejednolikost broja okretaja. Bitno je pri tome, da se broj okretaja, kojim se okreću ležišta *a* planetnih zupčanika oko osi osovina *d*, ništa ne mijenja, pa dakle ni broj okretaja pogonskog motora. Zupčanici su d-a gotovo uvijek stožni, no mogu biti i čelni. Pogon d-a može uslijediti pužnikom na pužno kolo ili stožnikom *e* na stožnik *f*. Kod toga dolazi od trostrukog do osmerostrukog smanjenja broja okretaja osovine g, koja pokreće *d*. Taj je prenos to veći, što je veći broj okretaja osovine motora i promjer točkova.



Sl. 3.

Opisani d. ima manu, što ne može izvući vozilo iz onih položaja, kod kojih se jedan točak može sasvim lahko okretati, na pr. na glatkoj površini leda, dok drugi točak leži na čvrstom, dobrom tlu. U tom slučaju točak na dobrom tlu potpuno miruje, dok se točak, koji ima malen otpor, okreće se dva puta većim brojem okretaja no što bi se okretao, da se oba kotača okreću jednakim brojem okretaja. Da kod teretnih vozila, koja moraju raditi i na slabim cestama ili na besputnom tlu, ne dođe time do uzrokovane nepokretnosti vozila, ugrađuju se u takva vozila d-i bez zupčanika (v. sl. 3). U tim su d-ima točkovi spojeni preko grebenastih bubnjeva *b* s valjcima ili sličnim komadima *a*, koji se nalaze u njihovom radijalnom međuprostoru *c*, a pokreće ih motor. Nejednoliki broj grebena na bubnjevima omogućuje malena međusobna pomicanja točkova, koliko je to potrebno za pravljenje zaokreta, ali onemogućuje gore opisani slučaj, da jedan točak miruje. S ovakvim d-ima moguće je i na najnepovoljnijem tlu voziti i izvući vozilo vlastitom snagom iz grabe s blatom, ledom i t. d. Ovakve d-e zovemo blokiranima, za razliku od onih prvih, koji nisu blokirani, a imadu samo zupčanike. Zbog velikih međusobnih pokretanja, odnosno trenja u d-ima, moraju se svi njegovi dijelovi izdašno podmazivati. To se vrši konzistentnom masti ili posebnim uljem. — D. mora imati svaki gonjeni par točkova vozila bez obzira, je li pogon na prednje, stražnje ili sve točkove. M. Mi-ć.

DIFERENCIJALNA GEOMETRIJA. To je grana geometrije, koja proučava kontinuirane geometrijske tvorevine (krivulje, plohe, prostore) samo u okolišu jedne njihove točke, t. j. u toj točki i onom dijelu tvorevine, koji se nalazi neposredno uz tu točku. Njoj je oprečna ona grana geometrije, koja istražuje spomenute tvorevine u njihovoj cjelini ili totalitetu. Jedna i druga od ove dvije geometrije može se obrađivati na dva načina: sintetički ili analitički; onaj prvi je čisto geometrijski, dok se drugi služi matematičkom analizom (grubo rečeno: računom). U analitičkom načinu razlikujemo pak one dvije geometrije po tome, što se prva služi diferencijalnim (i nešto integralnim) računom (odatle joj i ime), a druga pretežno metodama algebre, pak zato ostaje u granicama analitičke geometrije u užem smislu, ograničujući se na istraživanja t. zv. algebarskih krivulja i ploha; zbog toga se onda zove *algebarskom* geometrijom. Međutim ima izvjesnih svojstava, koja imaju diferencijalni karakter, makar dotične tvorevine promatrali kao cjelinu (na pr.: broj tjemena nekog ovala; svojstvo kugline plohe, da se ne da deformirati); to je *diferencijalna geometrija u velikom.* Često se diferencijalna geometrija javlja kao *primjena diferencijalnog računa na geometriju,* no to zapravo nije diferencijalna geometrija, jer tada geometrija služi samo za ilustraciju pravila i operacija diferencijalnog računa, dok u diferencijalnoj geometriji moraju biti geometrijski pojmovi, svojstva, odnošaji i stavci ono primarno, a diferencijalni račun samo sredstvo za njihovo istraživanje.

Po predmetu, koji istražuje, dijeli se diferencijalna geometrija u *difer. geometriju krivulja* (ili *teoriju krivulja), difer. geometriju ploha (teorija ploha)* i *difer. geometriju* (općenih, n-dimenzionalnih) *prostora;* s obzirom pak na prirodu operacionog prostora, u kojem zamišljamo »uronjene« te objekte, imamo *metričku, afinu i projektivnu difer. geometriju.* Metrička je sve do početka ovoga stoljeća bila sama, te se zove i *klasičnom* difer. geometrijom.

1. *Metrička diferencijalna geometrija: Teorija krivulja.* — Tu moramo razlikovati teoriju *ravnih* krivulja (t. j. krivulja u ravnini) i teoriju *prostornih krivulja.* Ravnu krivulju možemo analitički predočiti na tri načina: *eksplicitno* jednadžbom $y = f(x)$, *implicitno jednadžbom* $F(x,y) = 0$ ili *parametrički* jednadžbama $x = \varphi(t)$, $y = \psi(t)$ za variabli parametar t; pri tom pretpostavljamo, da su sve ove funkcije monogene, dakle jednoznačne i neprekidne s derivacijama svih potrebnih redova, a za koordinate x, y uzimamo, da su pravokutne. Prvi je problem, koji se tu javlja, pitanje *tangente* krivulje u njezinoj točki $P_0(x_0, y_0)$; ona nastaje iz *sekante* P_0P_1 s pomoću graničnog prijelaza $P_1 \to P_0$, t. j. za slučaj, kada točka P_1 po krivulji neograničeno teži prema čvrstoj točki P_0 (Sl. 1). Ako tu operaciju provedemo analitički, dobivamo za tangentu po redu ova analitička predočenja:

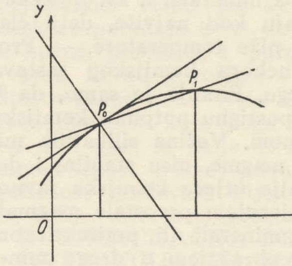
$$y - y_0 = y_0' \cdot (x - x_0),$$

$$(x - x_0) \cdot F_x^0 + (y - y_0) \cdot F_y^0 = 0,$$

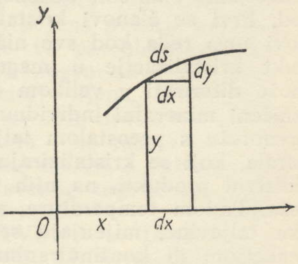
odnosno

$$\frac{x - \varphi(t_0)}{\varphi'(t_0)} = \frac{y - \psi(t_0)}{\psi'(t_0)},$$

gdje su svuda x, y koordinate kurentne točke na tangenti. Za *normalu* krivulje u točki P_0, t. j. pravac, koji ide diralištem P_0 okomito na tangentu (Sl. 1), izvode se odatle jednadžbe prema pravilima obične analitičke geometrije.



Sl. 1.



Sl. 2.

Drugo je pitanje kod ravnih krivulja problem *oskulacione kružnice,* t. j. kružnice, koja u točki $P(x,y)$ krivulje ima s ovom tri konsekutivne točke zajedničke (t. j. tri točke, koje slijede jedna »tik« iza druge). Središte (a, b) i polumjer r te kružnice dani su za eksplicitni i parametrički oblik formulama

$$a = x - \frac{1 + y'^2}{y''}\, y', \qquad b = y + \frac{1 + y'^2}{y''}, \qquad r^2 = \frac{(1 + y'^2)^3}{y''^2};$$

$$a = \varphi - \frac{\varphi'^2 + \psi'^2}{\varphi'\psi'' - \varphi''\psi'}\, \psi', \quad b = \psi + \frac{\varphi'^2 + \psi'^2}{\varphi'\psi'' - \varphi''\psi'} \cdot \varphi',$$

$$r^2 = \frac{(\varphi'^2 + \psi'^2)^3}{(\varphi'\psi'' - \varphi''\psi')^2}.$$

To se dobiva opet s pomoću graničnog prijelaza na taj način, da postavimo jednadžbu kružnice kroz točku P i bilo koje dvije točke P_1, P_2 krivulje, pak pustimo, da točke P_1 i P_2 nezavisno jedna o drugoj po krivulji neograničeno teže prema čvrstoj točki P. Vrlo se lako uviđa i geometrijski i analitički, da središte oskulacione kružnice leži na pripadnoj normali krivulje. Ovo je samo specijalni slučaj općenog problema *diranja dviju krivulja* (oskulacione parabole i elipse).

Luk krivulje je dio krivulje, omeđen dvjema njezinim točkama; *duljina luka* označuje se sa s, te je dana formulama

$$s = \int_{x_0}^{x_1} \sqrt{1 + y'^2} dx = \int_{x_0}^{x_1} \frac{\sqrt{F_x^2 + F_y^2}}{F_y} dx = \int_{t_0}^{t_1} \sqrt{\varphi'(t)^2 + \psi'(t)^2}\, dt,$$

gdje je luk omeđen točkama P_0 *i* P_1; te se formule izvedu iz osnovne formule za *element luka* ili *lučni diferencijal* (Sl. 2)

$$ds^2 = dx^2 + dy^2.$$

Iz zadnjeg oblika za s slijedi, da je za

$$\varphi'(t)^2 + \psi'(t)^2 = 1$$

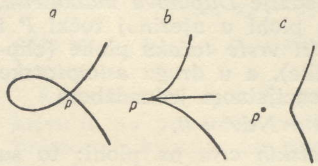
$s = t + C$, no konstanta C dade se uvijek učiniti jednakom nuli, ako podesno odaberemo početak računanja duljine luka s, odnosno parametra t; prema tome možemo reći, da u slučaju, kada funkcije φ i ψ zadovoljavaju gornji uvjet, parametar t znači duljinu luka krivulje.

Krivina k krivulje u njezinoj točki P definira se kao granična vrijednost omjera kuta tangenata u točki P i nekoj blizoj točki P_1 prema duljini luka $\widehat{PP}_1$, kada točka P_1 neograničeno teži po krivulji prema čvrstoj točki P; kraće: krivina k je omjer *kuta kontingence* $d\tau$ i elementa luka ds u točki P, gdje se pod kutom kontingence razumijeva kut dviju konsekutivnih tangenata; imamo, dakle, definicionu formulu

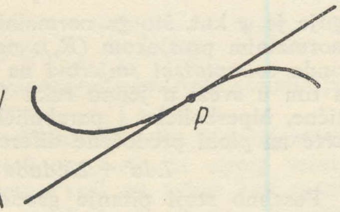
$$k = \frac{d\tau}{ds}.$$

Ako tu veličinu $d\tau$ razvijemo analitički iz njezinog geometrijskog pojma, dobivamo, da je $k = \frac{1}{r}$, gdje je r polumjer oskulacione kružnice. Zato se oskulaciona kružnica zove još i *kružnicom krivine*, a njezin polumjer *polumjerom krivine*. Međutim, kružnicu krivine možemo definirati i posve nezavisno o oskulacionoj kružnici, jer kružnica kao krivulja, koja je posvuda jednako zakrivljena, služi kao model, na kojem se uopće uvodi *pojam krivine kao mjere za zakrivljenost* (valja dobro lučiti krivinu od zakrivljenosti; ovo je pojam geometrijski, svojstvo krivulje kao takve, dok je krivina broj, koji veli, kolika je zakrivljenost).

Singularne točke krivulje jesu one, gdje se tangenta, odnosno duljina luka ne vlada kao obično, na pr. ako je za parametrički oblik istodobno $\varphi'(t) = 0$, $\psi'(t) = 0$, tada je tangenta u točki $P(t)$ neizvjesna, element luka jednak nuli, a točka P singularna, i to *šiljak* (Sl. 3b). Implicitni oblik daje nam tako tri vrsti singulariteta: *uzao*, *šiljak* i *izoliranu točku* (Sl. 3); ova posljednja je točka, koja pripada krivulji, ali nema realne sveze s ostalim točkama krivulje. Eksplicitni pak oblik vodi prirodno do t. zv. *točke infleksije*, t. j. takve točke na krivulji, koja sa svoje



Sl. 3.



Sl. 4.

dvije konsekutivne leži na jednom istom pravcu, naime na *infleksionoj tangenti* te točke (Sl. 4). To su samo najobičniji singulariteti, prema kojima stoje *viši* singulariteti ravnih krivulja (na pr. šiljak 2. vrsti, samodiranje i t. d.).

Zatim dolazi pitanje *asimptota* (v.) ravnih krivulja, t. j. tangenata u neizmjerno dalekim točkama tih krivulja; onda *teorija anvelopa* ili *umotaljaka* skupa ravnih krivulja: jednadžba $F(x,y;a) = 0$ znači za variabli parametar a skup od ∞^1 krivulja u ravnini, pak se krivulja, koja dira istodobno sve krivulje toga skupa, zove anvelopa ili umotaljka toga skupa. Jednadžba anvelope dobiva se tako, da se iz zadane jednadžbe skupa i jednadžbe $\frac{\partial F(x,y;a)}{\partial a} = 0$ eliminira parametar a.

Ako tu teoriju anvelopa primijenimo na skup normala neke ravne krivulje, dobivamo t. zv. *evolutu* te krivulje kao anvelopu njezinih normala; za nju se može smjesta konstatirati, da je identična s geometrijskim mjestom središta oskulacionih kružnica zadane krivulje. Na pojam evolute nadovezuje se odmah pojam *evolvenata;* to su krivulje, za koje je zadana krivulja evoluta; svaka ravna krivulja ima samo jednu evolutu, ali ∞^1 evolvenata. Sve je to samo kratki sumarni prikaz sadržaja diferencijalne geometrije ravnih krivulja, a potankosti treba pogledati u dolje navedenoj literaturi.

2. — *Prostorna krivulja* je ona, koja se ne može smjestiti u jednu ravninu ili u više njih. Glavna poglavlja teorije prostornih krivulja jesu: tangenta, normale i normalna ravnina; oskulaciona ravnina; trobrid pratilac s glavnom normalom i binormalom te rektifikacionom ravninom; diranje dviju krivulja, odnosno krivulje i plohe, te specijalno oskulaciona kružnica i kugla s polarnom osi; popratne plohe prostorne krivulje: tangentna ploha, polarna ploha i rektifikaciona developabla, te ploha glavnih normala, odnosno binormalâ; duljina luka i singularne točke; fleksija i torzija sa sfernim preslikavanjem prostorne krivulje; asimptote; evolute i evolvente (jedne i druge filarne, odnosno planarne) i t. d.

Analitički je prostorna krivulja predočena opet eksplicitno jednadžbama $y = f(x)$, $z = g(x)$ ili implicitno jednadžbama $F(x,y,z) = 0$, $G(x,y,z) = 0$ ili parametrički $x = \varphi(t)$, $y = \psi(t)$, $z = \chi(t)$, gdje je t neki variabli parametar; sve su funkcije monogene, a koordinatni sustav je pravokutan. U prvom je slučaju krivulja presjek dviju cilindričnih, a u drugom dviju općenih ploha. *Tangenta* u točki $P(t)$ u trećem je slučaju dana jednadžbama

$$\frac{x - \varphi(t)}{\varphi'(t)} = \frac{y - \psi(t)}{\psi'(t)} = \frac{z - \chi(t)}{\chi'(t)},$$

dakle ima *normalna ravnina*, t. j. ravnina okomita na tangentu u njezinom diralištu, jednadžbu

$$[x - \varphi(t)] \cdot \varphi'(t) + [y - \psi(t)] \cdot \psi'(t) + [z - \chi(t)] \cdot \chi'(t) = 0.$$

Tu su svuda x, y, z koordinate kurentne točke tangente, odnosno normalne ravnine. *Oskulaciona ravnina*, t. j. ravnina, koja ide trima konsekutivnim točkama P, P_1, P_2 krivulje, ima jednadžbu

$$\begin{vmatrix} x - \varphi & \varphi' & \varphi'' \\ y - \psi & \psi' & \psi'' \\ z - \chi & \chi' & \chi'' \end{vmatrix} = 0.$$

Presječnica normalne i oskulacione ravnine u točki P je *glavna normala* krivulje u toj točki, a okomica, dignuta u P na oskulacionu ravninu, zove se *binormala*, jer je okomita i na tangentu i na glavnu normalu; ravnina tangente i binormale zove se *rektifikaciona ravnina* prostorne krivulje u dotičnoj točki. Tri pravca: tangenta, glavna normala i binormala u točki P krivulje čine tropravokutni trobrid, koji se zove *trobrid pratilac* krivulje u točki P (Sl. 5); njegove su strane oskulaciona, normalna i rektifikaciona ravnina. Jednoznačno je određen tangentom i oskulacionom ravninom, te se mijenja od točke do točke krivulje. dakle zajedno s parametrom t.

Element luka ds prostorne krivulje dan je formulom

$$ds^2 = dx^2 + dy^2 + dz^2 = [\varphi'(t)^2 + \psi'(t)^2 + \chi'(t)^2]\, dt^2,$$

pa u slučaju

$$\varphi'(t)^2 + \psi'(t)^2 + \chi'(t)^2 = 1$$

opet parametar t znači duljinu luka s. To je važno zbog toga, što se tada sve daljnje istraživanje prostornih krivulja izvanredno pojednostavnjuje. Uzimamo dakle, da je prostorna krivulja od sada zadana ovako

$$x = \varphi(s),\ y = \psi(s),\ z = \chi(s).$$

Tada su *kosinusi smjera* (t. j. kosinusi kutova, što ih dotični pravac čini s pozitivnim smislovima koordinatnih osi) α, β, γ tangente, l, m, n, glavne normale, te λ, μ, ν binormale dani formulama

$$\begin{aligned} \alpha &= x', & l &= rx'', & \lambda &= r(y'z'' - y''z'), \\ \beta &= y', & m &= ry'', & \mu &= r(z'x'' - z''x'), \\ \gamma &= z'; & n &= rz''; & \nu &= r(x'y'' - x''y'), \end{aligned}$$

gdje se derivacije imaju uzeti po parametru s, a r znači polumjer *prve krivine* ili *fleksije* prostorne krivulje, dan formulom

$$\frac{1}{r} = \frac{dT}{ds} = \sqrt{x''^2 + y''^2 + z''^2};$$

tu je dT kut kontingence. Za čitavu teoriju prostornih krivulja fundamentalne su *Frenet-Serretove formule*

$$\alpha' = \frac{l}{r}, \quad l' = -\frac{\alpha}{r} - \frac{\lambda}{\varrho}, \quad \lambda' = \frac{l}{\varrho},$$
$$\beta' = \frac{m}{r}, \quad m' = -\frac{\beta}{r} - \frac{\mu}{\varrho}, \quad \mu' = \frac{m}{\varrho},$$
$$\gamma' = \frac{n}{r}; \quad n' = -\frac{\gamma}{r} - \frac{\nu}{\varrho}; \quad \nu' = \frac{n}{\varrho},$$

gdje opet crtica znači deriviranje po parametru s, a ϱ je *druga krivina* ili *torzija* prostorne krivulje, dana formulom

$$\frac{1}{\varrho} = \frac{dB}{ds} = -\frac{\begin{vmatrix} x' & y' & z' \\ x'' & y'' & z'' \\ x''' & y''' & z''' \end{vmatrix}}{x''^2 + y''^2 + z''^2};$$

tu je dB t. zv. *kut torzije*, t. j. kut dviju konsekutivnih binormala.

Čitava daljnja teorija prostornih krivulja izvodi se s pomoću tih formula i s pomoću tračnih specijalno developablih ili razvojnih ploha. Važna je pri tom ova činjenica: teorija prostornih krivulja ne da se potpuno razviti bez pojma plohe; to je jedna neskladnost u diferencijalnoj geometriji, jer to suponira, da već znamo teoriju ploha prije teorije krivulja. Međutim, tu se radi samo o jednoj specijalnoj vrsti ploha, kojih se nama potrebna svojstva daju vrlo lako razviti i bez općene teorije ploha, a s druge strane, developable plohe zapravo su prostorni dualistikum samih prostornih krivulja.

3. *Teorija ploha.* Analitički se ploha predočuje opet eksplicitno: $z = f(x,y)$, implicitno: $F(x,y,z) = 0$ ili parametrički (Gauss): $x=\varphi(u,v)$, $y=\psi(u,v)$, $z=\chi(u,v)$, gdje su u, v među sobom nezavisni variabli parametri; sve funkcije suponiramo i tu kao monogene, a koordinatni sustav kao pravokutan. Za konstantnu vrijednost parametra v znače posljednje tri jednadžbe neku prostornu krivulju na našoj plohi i analogno za konstantnu vrijednost parametra u; to su t. zv. *parametarske crte* plohe, koje čine parametarsku mrežu na plohi. Sami parametri u i v zovu se *krivocrtne koordinate* točke P na plohi, jer određuju mjesto te točke na plohi na podlozi one mreže. Prvo je tu pitanje *tangencijalna ravnina* plohe u njezinoj točki P_0 (Sl. 6); ona ima jednadžbu

$$z - z_0 = (x - x_0) \cdot f_x^0 + (y - y_0) \cdot f_y^0,$$

odnosno

$$(x - x_0) \cdot F_x^0 + (y - y_0) \cdot F_y^0 + (z - z_0) \cdot F_z^0 = 0,$$

odnosno

$$\begin{vmatrix} x - x_0 & x_u^0 & x_v^0 \\ y - y_0 & y_u^0 & y_v^0 \\ z - z_0 & z_u^0 & z_v^0 \end{vmatrix} = 0.$$

Odatle se lako dobiju jednadžbe *normale* plohe u točki P_0. Čitava daljnja teorija ploha zavisi o izrazu za *linijski element* plohe; to je element luka bilo koje krivulje, koja izlazi iz točke $P(u,v)$ na plohi. Označuje se opet sa ds, a najzgodniji analitički izraz za nj dobivamo u Gaussovom parametričkom predočenju plohe, u obliku

$$ds^2 = E du^2 + 2F\, du\, dv + G\, dv^2.$$

Desna je strana t. zv. *prva fundamentalna kvadratna diferencijalna forma* zadane plohe, a E, F, G su *fundamentalne veličine 1. reda;* njihovi analitički izrazi dobiju se tako, da se u osnovnu formulu $ds^2 = dx^2 + dy^2 + dz^2$ uvrste izrazi za diferencijale dx, dy, dz dobiveni iz jednačaba same plohe, a glase

$$E = x_u^2 + y_u^2 + z_u^2,$$
$$F = x_u x_v + y_u y_v + z_u z_v,$$
$$G = x_v^2 + y_v^2 + z_v^2.$$

Krivulje na plohi, uzduž kojih je u svakoj točki $ds = 0$, dane su diferencijalnom jednadžbom

$$E du^2 + 2F du dv + G dv^2 = 0,$$

te se zovu *minimalne krivulje* plohe; one su uvijek imaginarne.

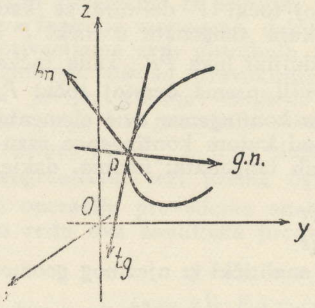
Dalje se teorija ploha razvija tako, da se plošnom normalom točke P, u okolišu koje istražujemo svojstva plohe, polože različite ravnine; one određuju s plohom t. zv. *normalne presjeke*, pak je tada polumjer krivine R jednog takvog presjeka dan formulom

$$\frac{1}{R} = \frac{L du^2 + 2M du dv + N dv^2}{E du^2 + 2F du dv + G dv^2}, \tag{1}$$

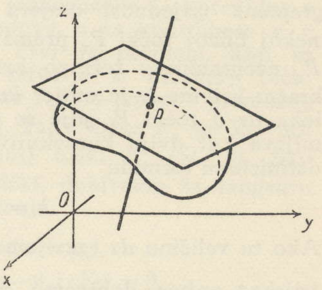
gdje je u brojniku t. zv. *druga fundamentalna kvadratna diferencijalna forma* plohe, a njezini koeficijenti L, M, N — *fundamentalne veličine* 2. *reda* — dani su formulama

$$L = \frac{1}{+\sqrt{EG - F^2}} \cdot \begin{vmatrix} x_u & x_v & x_{uu} \\ y_u & y_v & y_{uu} \\ z_u & z_v & z_{uu} \end{vmatrix}$$

i analogno za M i N s tom promjenom, da mjesto x_{uu} dolazi x_{uv}, odnosno x_{vv}, i isto za y i z. Druga fundamentalna forma važna je zato, jer ona određuje odnošaj plohe prema vanjskom svijetu, t. j. prema operacionom prostoru, u kojem se ploha nalazi (dakle određuje *oblik* plohe), dok je 1. fundamentalna forma mjerodavna samo za geometriju na samoj plohi. Ako je ploha zadana svojim jednadžbama, tada je time već suodređeno njezinih šest fundamentalnih



Sl. 5.



Sl. 6.

veličina E, F, G, L, M, N; a fundamentalni problem teorije ploha sadržan je u obrnutom pitanju: da li šest po volji zadanih funkcija dvaju parametara u, v znače u svakom slučaju fundamentalne veličine neke plohe. Odgovor je dao O. Bonnet g. 1867.: To će biti onda i samo onda, ako te funkcije zadovoljavaju izvjesne tri t. zv. *fundamentalne jednadžbe* plohe i ako je $EG - F^2 \neq 0$. To je t. zv. *teorem o eksistenciji i unitetu plohe.*

Iz formule (1) izvode se sada *glavni* normalni prosjeci, t. j. ona dva, za koja R ima maksimalnu, odnosno minimalnu vrijednost; te se dvije vrijednosti označuju sa R_1, R_2 i zovu *polumjeri glavnih krivina.* Dalje se iz toga izvode *crte krivine*, predočene diferencijalnom jednadžbom

$$\begin{vmatrix} dv^2 & E & L \\ -du dv & F & M \\ du^2 & G & N \end{vmatrix} = 0,$$

zatim *Eulerova jednadžba*

$$\frac{1}{R} = \frac{\cos^2\varphi}{R_1} + \frac{\sin^2\varphi}{R_2},$$

gdje je φ kut, što ga normalni presjek (R) čini s glavnim normalnim prosjekom (R_1); nadalje *Dupinova indikatrisa*, onda *asimptotski smjerovi* na plohi u njezinoj točki P i s tim u svezi u jednu ruku *tri vrste točaka* plohe (eliptične, hiperboličke i paraboličke), a u drugu *asimptotske crte* na plohi predočene diferencijalnom jednadžbom

$$L du^2 + 2M du dv + N dv^2 = 0.$$

Posebno stoji pitanje *geodetskih crta* na plohi; to su *krivulje najkraće udaljenosti* dviju točaka na plohi, te se njihova diferencijalna jednadžba dobiva iz tog pojma s pomoću metoda računa variacijâ; no nasuprot tog integralnog svojstva tih crta stoji direfencijalno svojstvo, da je njihova glavna normala u svakoj točki identična s plošnom normalom. Primjer: u ravnini su geodetske crte pravci, na kuglinoj plohi najveće ili glavne kružnice, na rotacionoj cilindričnoj plohi spirale. Za analitičko obrađivanje geodetskih crta dobro nam služe t. zv. *Christoffelovi simboli.*

Posebno poglavlje teorije ploha otvara pojam *totalne* ili *Gaussove krivine* plohe u nekoj njezinoj točki P; definira se i njezin analitički izraz izvodi s pomoću t. zv. *sfernog preslikavanja* plohe, t. j. preslikavanja te plohe na jediničnu kuglu po izvjesnom propisu. Na to se nadovezuju poglavlja o *deformaciji ploha* (t. j. pregibanju ili previjanju ploha bez trganja i nabiranja, zatim o *preslikavanju plohe na plohu* (konformno, ekvilongno, ekviarealno; važno za kartografiju), *namatanje* plohe na plohu i t. d.

Od daljnjih poglavlja diferencijalne geometrije ploha neka budu spomenuta ova: općena teorija krivulja na plohi i njihovih mreža (izotermičke, geodetske i t. d.), geodetska krivina (Bonnet), diferencijalni parametri (Beltrami), paralelni pomak uzduž neke crte na plohi (Levi-Civita) i t. d.

Od posebnih *familija* ploha važne su ove: *tračne* ili *pravčaste*, specijalno *razvojne* ili *developable; rotacione; anvelope* plohâ; *translatorne* plohe; *kanalne* plohe (Monge); *Weingartenove* ili *W-plohe; minimalne* plohe (plohe najmanje površine unutar zadane konture; za njih je *srednja krivina* $H = \frac{1}{R_1} + \frac{1}{R_2}$ jednaka nuli), te *plohe konstantne krivine*. Ove posljednje osobito su važne zbog toga, što se daju pomicati u sebi bez trganja i nabiranja i što se na njima dadu euklidski interpretirati *neeuklidske planimetrije* (hiperbolička ili Lobačevskoga na t. zv. *pseudosferi*, sferno-eliptična ili Riemannova na običnoj kuglinoj plohi, odnosno polukugli, a parabolička ili euklidska na bilo kojoj developabloj plohi).

4. *Teorija prostorâ.* Ako sa R_n i S_n označimo neki n-dimenzionalni ravni, odnosno zakrivljeni prostor, tada nam R_0 i S_0 znače točku, R_1 i S_1 pravac, odnosno krivulju, R_2 i S_2 ravninu, odnosno zakrivljenu plohu, a onda analogno R_3 i S_3 znače ravni, odnosno zakrivljeni trodimenzionalni prostor i t. d. Od tih tvorevina možemo realizirati sve do uključivo R_3, dok za S_3, R_4, $S_4, \ldots$ više nemamo zorne predodžbe. Ali možemo S_3 analitički obrađivati tako, da ga zamislimo uronjenog u neki ravni operacioni prostor sa više od tri dimenzije, recimo u R_4: u tu svrhu uzimamo, da u tom R_4 postoji neki pravokutni kartezijev koordinatni sustav s ishodištem O i koordinatnim osima OX_1, OX_2, OX_3, OX_4 te koordinatama x_1, x_2, x_3, x_4. To je, dakako, puka generalizacija onoga, što smo imali u R_3 za S_0, S_1 i S_2, bez ikakve geometrijske podloge; od geometrije je uzeta samo terminologija. Općeno se tako mogu u operacionom prostoru R_n proučavati tvorevine $S_0, S_1, S_2, \ldots, S_{n-1}$, t. j. točke, krivulje, plohe, te prostori svih dimenzija do uključivo $n-1$; svi se ovi S_r za $0 \leq r < n$ zovu *podprostori* operacionog prostora R_n, a S_{n-1} napose *hiperplohe* od R_n. Dakako, da su tu uključeni specijalno i ravni podprostori, t. j. pravac, ravnina i t. d. te napokon *hiperravnina* R_{n-1}. Analitički aparat za istraživanje tih tvorevina dobiva se na podlozi koordinatnog sustava $Ox_1x_2 \ldots x_n$.

Krivulje S_1 su na pr. sada predočene jednadžbama

$$x_1 = \varphi_1(t),\ x_2 = \varphi_2(t), \ldots, x_n = \varphi_n(t),$$

gdje je t variabli parametar, a $\varphi_1, \varphi_2, \ldots, \varphi_n$ izvjesne zadane monogene funkcije od t; hiperploha S_{n-1} pak ima jednadžbe

$$x_1 = \varphi_1(u_1, u_2, \ldots, u_{n-1}),\ x_2 = \varphi_2(u_1, u_2, \ldots, u_{n-1}), \ldots, x_n = \varphi_n\,(u_1, u_2, \ldots, u_{n-1}),$$

gdje su $u_1, u_2, \ldots, u_{n-1}$ među sobom nezavisni variabli parametri.

Kada smo od S_1 u R_2 prešli na S_1 u R_3, t. j. od ravnih krivulja na prostorne, vidjeli smo, da je opseg teorije prostornih krivulja bio znatno veći od onoga kod ravnih krivulja; pogotovo pak to vrijedi, kada od S_1 u R_3 prijeđemo na S_2 u R_3, t. j. od prostornih krivulja na plohe u našem običnom prostoru. Zato je bez daljnjega jasno, da će kod svakog daljnjeg koraka opseg svojstava novih tvorevina ubrzano rasti, te će na pr. u općenom slučaju, t. j. kada proučavamo bilo koji podprostor S_r u R_n, teorija već biti vrlo opsežna. Ta se istraživanja nalaze izvanredno lijepo prikazana u djelima D. J. Struik, *Grundzüge der mehrdimensionalen Differentialgeometrie*, Rotterdam 1922, J. A. Schooten, *Der Ricci-Kalkül*, Berlin 1923, te Schooten-Struik, *Einführung in die neueren Methoden der Differentialgeometrie*, 2 sv., 2. izd., Groningen 1938. Istaknut ćemo ovdje još samo to, da kao analitički instrument za ta istraživanja služi isključivo t. zv. *apsolutni diferencijalni račun*, kojega je god. 1887 stvorio G. Ricci, a koji je dugo ostao neopažen i neupotrebljen.

5. *Afina i projektivna diferencijalna geometrija* proučavaju ona svojstva geometrijskih tvorevina S_r u operacionom prostoru R_n, koja ostaju invarijantna s obzirom na grupu ekviafinih, odnosno projektivnih transformacija (grupa općenitih afiniteta u tom je pogledu manje važna). Da navedemo samo nekoje osnovne pojmove tih dviju difer. geometrija: afina resp. projektivna duljina luka, afina resp. projektivna krivina i t. d.; od pojmova, poznatih već iz metričke diferencijalne geometrije, spadaju u projektivnu difer. geometriju na pr. konjugirane tangente i asimptotske crte. Začetnik je afine difer. geometrije G. Pick *(Affine Flächentheorie*, Prag 1916), a među nastavljačima je najvažniji W. Blaschke *(Vorlesungen über Differentialgeometrie*, 2. sv., Berlin 1923); projektivnu difer. geometriju osnovao je E. J. Wilczynski *(Projective differential geometry*, Leipzig 1906), dok je danas najbolje djelo o toj geometriji G. Fubini i E. Čech, *Geometria proiettiva differenziale*, 2 sv., Bologna 1926/27.

6. *Historijat.* Diferencijalna geometrija ravnih krivulja nerazdruživo je povezana s postankom i razvitkom diferencijalnog i integralnog računa. Prva istraživanja iz difer. geometrije prostornih krivulja ploha jesu ona, koja je proveo I. Bernoulli 1697 o geodetskim crtama na plohi. Iza toga su dali važne priloge o prostornim krivuljama Clairaut 1731, Tinseau 1780, Euler 1782, Monge 1795, Lancret 1806 i de Saint-Venant 1845. Od Clairauta potječe naziv krivulje dvostruke krivine za prostorne krivulje; Tinseau je prvi promatrao oskulacionu ravninu; Euler je uveo duljinu luka kao parametar i dao gore navedenu formulu za polumjer fleksije; Monge je dao jednadžbu normalne ravnine, te otkrio polarnu plohu i planarne evolute prostorne krivulje; Lancret je uveo pojam kuta kontingence i kuta torzije pod nazivom prva i druga fleksija, te je prvi izračunao torziju prostorne krivulje, od njega potječe i pojam rektifikacione ravnine, te je proučavao rektifikacionu developablu i odredio jednadžbe filarnih evoluta; de Saint-Venant je uveo pojam binormale i dao jednostavne formule za elemente oskulacione kugle. Frenet-Serretove formule našli su Frenet god. 1847, a Serret ponovno 1851. Naziv trobrid pratilac uveo je Schell g. 1859 u djelu *Allgemeine Theorie der Kurven doppelter Krümmung*, 3. izd., Leipzig-Berlin 1914, koje je važno zbog toga, što proučava diferencijalna svojstva prostornih krivulja čisto geometrijski.

I difer. geometrija ploha dobiva čvrste temelje u drugoj polovici 18. st. Euler istražuje g. 1767 polumjere krivina normalnih presjeka plohe, te određuje najveći i najmanji među njima, a 1771 proučava plohu tangenata prostorne krivulje; Tinseau i Monge daju istodobno g. 1780 jednadžbu tangencijalne ravnine, a Meusnier dopunjuje g. 1785 Eulerova istraživanja o normalnim presjecima. Međutim, temeljna dva djela za općenu teoriju ploha jesu: Monge, *Feuilles d'analyse appliquée à la géométrie*, Pariz 1795, od 3. izdanja (1807) pod naslovom *Application de l'analyse à la géométrie*, te Gauss, *Disquisitiones generales circa superficies curvas*, Göttingen 1828. Monge uvodi pojam familije ploha, definiranih s pomoću neke parcijalne diferencijalne jednadžbe (cilindrične, stožaste, rotacione i kanalne plohe, konoidi, plohe najjačeg priklona, tračne plohe), zatim pojam karakteristika kod anvelope ploha; otkriva crte krivine i evolutnu plohu za zadanu plohu. Od učenika Mongeovih Dupin je u djelu *Développement de géométrie*, Pariz 1813, uveo glavne tangente, konjugirane tangente i indikatrisu, te je dao stavak o crtama krivine kod trostruko ortogonalnih sustava ploha; g. 1822 pak istražuje plohe ciklide, koje se danas nazivaju njegovim imenom. Ali nadasve je važno Gaussovo djelo, jer je u njemu Gauss uveo predočenje plohe s pomoću dva parametra, a to je bilo odlučno za daljnji razvoj teorije ploha, budući da time sve formule dobivaju izvanredno prikladan i simetričan oblik. U stvarnom pogledu donosi to djelo važan princip sfernoga preslikavanja, zatim definiciju i formulu za krivinu plohe u nekoj njezinoj točki (to je ujedno jedna od tri gore spomenute fundametalne jednadžbe plohe, dok su ostale dvije dali Mainardi 1856 i Codazzi 1860), te primjenu toga pojma na deformaciju ploha, namatanje jedne plohe na drugu (theorema egregium) i na koncu svojstva geodetskih crta. Daljnji važni momenti u razvoju teorije ploha spomenuti su već gore u odsječku 4.

Poslije intenzivnoga rada mnogih geometara dao je potkraj 19. stoljeća G. Darboux u svom kapitalnom djelu *Leçons sur la théorie générale des surfaces*, 4 sv., Pariz 1887, 1889, 1894, 1896, sintezu svega tadašnjega znanja o općenitim svojstvima ploha. Istî značaj ima i djelo L. Bianchi, *Lezioni di geometria differenziale*, 2 sv., Pisa 1885/86, 3. izd., 2 sv. po 2 dijela, Bologna-Pisa 1927, 1927, 1923, 1924.

LIT.: Osim gore navedenih djela još ova: F. Joachimsthal, *Anwendung der Differential- und Integralrechnung auf die allgemeine Theorie der Flächen und der Linien doppelter Krümmung*, Leipzig 1872, 3. izd. 1890; E. Cesàro, *Vorlesungen über natürliche Geometrie*, sa tal. preveo G. Kowalewski, Leipzig 1901; J. Knoblauch, *Grundlagen der Differentialgeometrie*, Leipzig-Berlin 1913; G. Scheffers, *Anwendung der Differential- und Integralrechnung auf Geometrie*, 2 sv., 3. izd., Berlin-Leipzig 1923, 1922; A. Duschek i W. Mayer, *Lehrbuch der Differentialgeometrie*, 2 sv., Leipzig-Berlin 1930; V. i K. Kommerell, *Theorie der Raumkurven und krummen Flächen*, 4. izd., 2 sv., Berlin-Leipzig 1931; E. Salkowski, *Affine Differentialgeometrie*, Berlin-Leipzig 1934; R. Sauer, *Projektive Liniengeometrie*, Berlin-Leipzig 1937.

R. C.

DIFERENCIJALNE JEDNADŽBE. Već od prvih početaka diferencijalnoga i integralnoga računa prirodno su se javile diferencijalne jednadžbe u istraživanjima matematika. Znameniti onaj »obrnuti problem tangente« (→ Diferencijalni račun), koji traži, da se iz poznatih svojstava

tangente krivulje odredi i sama krivulja, vodi do diferencijalne jednadžbe. Jer ako je α kut, što ga čini tangenta tražene krivulje u točki (x, y) s pozitivnom osi X, a $y'(x)$ je derivacija tražene funkcije $y(x)$ u istoj točki, to je $y'(x)=\operatorname{tg}\alpha$; propisano svojstvo tangente bit će dakle predočeno zadanom nekom vezom između derivacije i koordinata točke. Postojat će prema tome jednadžba oblika $y'(x)=f(x,y)$, u kome je derivacija predočena u eksplicitnoj zavisnosti o koordinatama točke, ili oblika $F(x, y, y') = 0$, koji predočuje tu vezu u implicitnom obliku, i od kojih su oba »diferencijalne jednadžbe« tražene funkcije $y(x)$.

1. Razdioba diferencijalnih jednadžbi. Pod diferencijalnom jednadžbom razumijeva se uopće kojagod veza, algebarska ili transcendentna, između nezavisne promjenljive, jedne ili više njih, funkcija tih promjenljivih i derivacija tih funkcija po nezavisnim promjenljivima. Ako u izraz, koji predočuje tu vezu, ulazi jedna funkcija $y(x)$ samo jedne promjenljive x i njene derivacije $y'(x), y''(x), \ldots$, jednadžba je *obična;* ako funkcija zavisi o dvije ili više promjenljivih, diferencijalna jednadžba je *parcijalna,* jer su i derivacije funkcije po promjenljivima x i y samo parcijalne (Dif. rač.). Diferencijalna jednadžba je *n-toga reda,* ako je najviša derivacija, koja ulazi u izraz, n-toga reda; ona je m-toga stupnja, ako najviša derivacija, koju jednadžba sadržava, pošto je uređena, dolazi u m-toj potenciji. Tako je na pr. jednadžba

$$(1\cdot1) \qquad y'' + a^2y = 0$$

obična diferencijalna jednadžba drugoga reda ($n = 2$) i prvog stupnja ($m = 1$), a

$$(1\cdot2) \qquad y^2 + y'^2 = 2x - 1$$

obična jednadžba prvoga reda ($n = 1$) i drugog stupnja ($m = 2$); napokon je

$$(1\cdot3) \qquad \frac{\delta^2 V}{\delta x^2} + \frac{\delta^2 V}{\delta y^2} + \frac{\delta^2 V}{\delta z^2} = 0$$

parcijalna diferencijalna jednadžba drugoga reda u tri promjenljive. Ako tražene funkcije i sve njihove derivacije dolaze samo u prvoj potenciji, diferencijalna jednadžba je *linearna;* na pr. jednadžbe (1·1) i (1·3) su linearne, a (1·2) nije. Diferencijalnu jednadžbu *riješiti* ili *integrirati* (u širem smislu, → Int. račun) znači naći funkciju (ili funkcije), koja, uvrštena u jednadžbu, identički je zadovoljava. Svaka funkcija, koja zadovoljava diferencijalnu jednadžbu, zove se *rješenje* njeno ili *integral* (u širem smislu). Tako je na pr. funkcija $y=\sin ax$ rješenje jednadžbe (1·1), jer je $y''= -a^2\sin ax$, dakle je $y'' + a^2y = -a^2\sin ax + a^2\sin ax=0$.

2. Najjednostavnija obična diferencijalna jednadžba 1. reda je

$$(2\cdot1) \qquad \frac{dy}{dx} = f(x),$$

gdje je $f(x)$ zadana funkcija od x. U integralnom se računu (v.) pokazuje, da je najopćenitija funkcija, koja zadovoljava tu jednadžbu, neodređeni integral

$$(2\cdot2) \qquad y(x) = \int f(x)\,dx + C,$$

gdje je C konstanta po volji. Tako je na pr. najopćenitije rješenje jednadžbe

$$\frac{dy}{dx} = 2x$$

funkcija $y(x) = x^2 + C$, jer je derivacija te funkcije $2x$, ma kakovu vrijednost imala konstanta C, i jer nema druge funkcije s istom derivacijom. Svaka, dakle, od funkcija x^2, $x^2 - 1$, $x^2 + \sqrt{3}$ i t. d. zadovoljava tu jednadžbu; sve one izlaze iz rješenja $y = x^2$ dodavanjem konstanata po volji. Jer $y = x^2$ predočuje u pravokutnom koordinatnom sustavu XOY parabolu, koja prolazi ishodištem, a os joj pada u os Y sustava, predočuje svako od tih rješenja parabolu sukladnu s prvom, samo pomaknutu usporedno duž osi Y za dužinu $C = -1, + \sqrt{3}$ i t. d. Slično predočuje jednadžba (2·2) za svaku posebnu vrijednost konstante C jednu krivulju u ravnini, a za općenito C skup svih tih pojedinih krivulja. Stoga se (2·2) i zove *opće rješenje* diferencijalne jednadžbe (2·1), a izrazi, koji iz njega izlaze za posebne vrijednosti konstante C ($C = -1, + \sqrt{3}, \ldots$), *partikularna* ili *posebna rješenja.* Ti se izrazi prenose i na opću jednadžbu 1. reda.

3. Diferencijalne jednadžbe prvoga reda. Prve primjene diferencijalnoga računa na probleme geometrije i mehanike dovele su do nekoliko jednostavnih jednadžbi 1. reda, od kojih ćemo navesti glavnije.

a) *Jednadžbe s odijeljenim promjenljivima* su oblika

$$\frac{dy}{dx} = \frac{f_1(x)}{f_2(y)} \quad \text{ili} \quad f_1(x)\,dx = f_2(y)\,dy;$$

f_1 i f_2 su zadane funkcije, od kojih svaka zavisi samo o jednoj promjenljivoj x ili y. Budući da su diferencijali na obje strane jednaki, mogu se obje strane razlikovati samo za jednu konstantu (Dif. rač.); dakle je najopćenitije rješenje, koje zadovoljava tu jednadžbu, dano u obliku

$$\int f_1(x)dx = \int f_2(y)dy + C,$$

gdje je C konstanta po volji. Kad je rješenje diferencijalne jednadžbe, kao u ovom slučaju, svedeno na određivanje neodređena integrala, kaže se, da se jednadžba rješava *kvadraturom.* Taj se oblik javlja na pr., kada se traže sve krivulje u ravnini, kojima je subnormala (Dif. rač.) konstantna. Budući da je izraz za subnormalu jednak yy', vodi taj problem do jednadžbe

$$y\frac{dy}{dx} = a,$$

gdje je a zadana konstanta, ili do

$$y\,dy = a\,dx,$$

u kojoj su promjenljive odijeljene. Opći integral, dakle, glasi

$$\int ydy = a\int dx + C,$$

ili, nakon izvedenih integracija,

$$\frac{1}{2}y^2 = ax + C, \text{ t. j. } y^2 = 2ax + 2C.$$

Integralne su krivulje, dakle, parabole, kojima je os usporedna s osi X, a vrh se nalazi na osi Y u daljini $\sqrt{2C}$.

b) *Homogene diferencijalne jednadžbe.* Zadane su izrazom

$$\frac{dy}{dx} = f\left(\frac{y}{x}\right).$$

Ako se stavi $\frac{y}{x} = u(x)$, t. j. ako se mjesto $y(x)$ uvede $y(x) = x\cdot u(x)$, bit će $y' = x\cdot u' + u$ (Dif. rač.), a jednadžba prelazi u

$$x\frac{du}{dx} + u = f(u) \quad \text{ili} \quad \frac{du}{f(u) - u} = \frac{dx}{x},$$

u kojoj su promjenljive odijeljene. Na pr. jednadžba $\frac{dy}{dx} = \frac{y}{x}$ vodi tim načinom do $x\cdot u' + u = u$ ili do $x\frac{du}{dx} = 0$, t. j. do $\frac{du}{dx} = 0$, koja izriče, da je $u(x) = \text{Const.}$, da je dakle $\frac{y}{x} = C$ ili $y = C\cdot x$ opće rješenje.

c) *Linearne diferencijalne jednadžbe prvoga reda.* Prema definiciji i funkcija i derivacija dolaze u tim jednadžbama u prvoj potenciji, dakle su oblika

$$(c_1) \qquad \frac{dy}{dx} + f_1(x)y + f_2(x) = 0,$$

gdje su koeficijenti f_1 i f_2 zadane funkcije od x. Da je integriramo, pođimo od jednostavnije linearne jednadžbe 1. reda, u kojoj je $f_2 = 0$, t. j. od jednadžbe

$$y' + f_1y = 0.$$

Budući da je $\frac{y'}{y} = \frac{d\ln y}{dx} = -f_1(x)$, to je $\ln y = -\int f_1(x)\,dx + \ln C$, gdje smo konstantu po volji pisali u obliku $\ln C$, odakle slijedi

$$(c_2) \qquad y(x) = Ce^{-g}, \quad g(x) = \int f_1(x)dx.$$

Da integriramo zadanu jednadžbu (c_1), poslužimo se metodom *varijacije konstanata,* t. j. gledajmo, da se i rješenje jednadžbe (c_1) predoči u obliku (c_2), u koji se samo mjesto konstante C uvrštava zgodno odabrana funkcija $C(x)$ promjenljive x, na što se i proteže ime te metode. Iz (c_2) izlazi diferenciranjem

$$y' = e^{-g}\,[C'(x) - C\cdot f_1(x)].$$

Ako to uvrstimo u (c_1), preostaje samo uvjet

$$C'(x)\cdot e^{-g} + f_2(x) = 0, \text{ t. j. } C'(x) = -f_2(x)\cdot e^{g},$$

odakle se integracijom dobiva tražena funkcija od x

$$C(x) = C - \int f_2 e^g dx,$$

gdje je sada C konstanta po volji. Ako taj izraz uvrstimo u (c_2), dobijemo opće rješenje jednadžbe (c_1) u obliku

$$(c_3) \qquad y(x) = e^{-g}[C - \int f_2 e^g dx],$$

dakle izraženo s dvije kvadrature. Na jednadžbu toga oblika nailazimo na pr. u problemu elektrotehnike, da se odredi u svaki čas t jakost $I(t)$ izmjenične struje u vodu otpora R i vlastite indukcije L, koja teče radi elektromotorne sile E, koja je zadana funkcija vremena t. Budući da je

$E = IR + L\frac{dI}{dt}$, treba $I(t)$ odrediti dakle iz diferencijalne jednadžbe 1. reda $\frac{dI}{dt} + \frac{R}{L}I - \frac{E}{L} = 0$. Ako je $E(t) = E_0 \sin\omega t$, bit će prema (c_3) opći integral

$$I(t) = e^{-\frac{R}{L}t}\left[C + \frac{E_0}{L}\int e^{\frac{R}{L}t}\sin\omega t\,dt\right]$$
$$= C\,e^{-\frac{R}{L}t} + \frac{E_0}{\sqrt{R^2+\omega^2L^2}}\sin(\omega t - \alpha),$$

gdje je $\operatorname{tg}\alpha = \frac{\omega L}{R}$ (Int. račun).

d) *Eksaktne diferencijalne jednadžbe.* Uzmimo, da je jednadžba dana u obliku

$P(x,y) + Q(x,y)\cdot y' = 0$ ili $P(x,y)dx + Q(x,y)dy = 0$, (d_1), u kome su P i Q zadane funkcije od x i y. Ako je lijeva strana jednadžbe (d_1) totalni diferencijal (Dif. rač.), t. j. ako ima jedna funkcija od x i y, $z(x,y)$, kojoj je totalni diferencijal $dz = \frac{\delta z}{\delta x}dx + \frac{\delta z}{\delta y}dy$ jednak toj lijevoj strani, diferencijalna se jednadžba zove *eksaktna* i može se integrirati kvadraturama, jer tada (d_1) nije drugo nego $dz=0$, iz čega izlazi $z =$ Const. Uvjet za to je

$$\frac{\delta P}{\delta y} = \frac{\delta Q}{\delta x}$$

(Dif. rač.). Iz izraza za integral totalnoga diferencijala (Int. rač.) izlazi, da će opće rješenje imati oblik

$$z(x,y) = \int_{x_0}^{x} P(x,y)\,dx + \int_{y_0}^{y} Q(x_0,y)\,dy + C,$$

gdje je opet C konstanta po volji. Takva je na pr. jednadžba $xdx+ydy=0$, u kojoj je $P=x$, $Q=y$, $P_y=Q_x=0$; opći je integral dakle

$$\int_{x_0}^{x} x\,dx + \int_{y_0}^{y} y\,dy = C \text{ ili } \tfrac{1}{2}x^2 + \tfrac{1}{2}y^2 - \tfrac{1}{2}(x_0^2+y_0^2) = C,$$

pa je predočen geometrijski skupom koncentričnih kružnica sa središtem u ishodištu koordinatnoga sustava.

e) *Eulerov multiplikator.* Ako u jednadžbi $Pdx+Qdy=0$ izraz na lijevoj strani nije totalni diferencijal, može on to postati nakon množenja zgodno odabranom funkcijom $\mu(x,y)$; ako ima takva funkcija, to je

$$\mu(Pdx + Qdy) = dz,$$

a $\mu(x,y)$ se zove *multiplikator* linearnog diferencijalnog izraza $Pdx + Qdy$. Tako na pr. izraz $xdy - ydx$, u kome je $P=-y$, $Q=x$, nije totalni diferencijal, jer nije ispunjen uvjet $P_y=Q_x$ ($P_y=-1$, $Q_x=+1$), ali postaje totalnim diferencijalom nakon množenja s $\frac{1}{x^2}$, jer je $\frac{1}{x^2}(xdy-ydx) = d\left(\frac{y}{x}\right)$. Diferencijalna jednadžba $xdy-ydx=0$ ista je, dakle, kao $d\left(\frac{y}{x}\right) = 0$, kojoj je rješenje $\frac{y}{x} = C$. Iz uvjeta za totalni diferencijal

$$\frac{\delta(\mu P)}{\delta y} = \frac{\delta(\mu Q)}{\delta x}$$

izlazi, da je multiplikator μ rješenje parcijalne diferencijalne jednadžbe 1. reda

$$Q\frac{\delta\mu}{\delta x} - P\frac{\delta\mu}{\delta y} + \mu(Q_x - P_y) = 0.$$

Teorija tih jednadžbi pokazuje, da zadana diferencijalna jednadžba ima bezbroj multiplikatora, no dovoljno je znati samo jedno partikularno rješenje te parcijalne jednadžbe. U gornjem primjeru na pr. zavisi multiplikator samo o x, što olakšava traženje takvoga rješenja. Budući da se množenjem s $\mu(x,y)$, uz uvjet, da je $\mu(x,y) \neq 0$, rješenja diferencijalne jednadžbe ne mijenjaju, bit će rješenje gornje jednadžbe oblika $z(x,y) = C$, gdje je funkcija z dana izrazom dobivenim u d).

f) *Clairautova jednadžba.* Zanimljiva je stoga, što se opće rješenje dobiva procesom diferenciranja, a ne integriranja. Ona je oblika

$$y = x\frac{dy}{dx} + f\left(\frac{dy}{dx}\right);$$

f je zadana funkcija od $\frac{dy}{dx}$. Ako stavimo $\frac{dy}{dx} = p$ i jednadžbu diferenciramo po x, izlazi

$$p = x\frac{dp}{dx} + p + f'(p)\frac{dp}{dx} \quad \text{ili} \quad \frac{dp}{dx}\left[x + f'(p)\right] = 0.$$

Dakle je ili $\frac{dp}{dx} = 0$, t. j. $p = y' =$ Const., što uvršteno u diferencijalnu jednadžbu daje opći integral $y(x)=Cx+f(C)$, koji pokazuje, da su integralne krivulje pravci u ravnini, kojima je gradijent C po volji, a odsječak na osi Y slijedi zakon $f(C)$; ili je $x + \frac{df(p)}{dp} = 0$; no jer je izraz na lijevoj strani parcijalna derivacija po p zadane jednadžbe $y = xp + f(p)$, dobiva se eliminacijom derivacije p iz zadane diferencijalne jednadžbe i ove posljednje neka jednadžba $F(x,y)=0$, koja predočuje krivulju u ravnini, što se zove *envelopa* (umotaljka) sustava pravaca $y = Cx + f(C)$, jer ju svi pravci toga sustava diraju. Diferencijalna jednadžba može dakle izuzetno imati i rješenja, koja nisu sadržana u općem integralu; takva se *rješenja* zovu *singularna.*

To su neke glavnije vrsti diferencijalnih jednadžbi 1. reda, koje se mogu integrirati *elementarno*, t. j. s pomoću konačnoga broja t. zv. elementarnih funkcija (v.) i neodređenih integrala (kvadratura). Ako je zadana jednadžba izvan tih (i još nekih rijetkih) vrsti, preostaju za traženje rješenja još beskonačni procesi (na pr. beskonačni redovi) te *približno numeričko izračunavanje* ili i *grafička integracija.* Metode, kojima su osnivači više analize i njihovi nasljednici htjeli rješavati diferencijalne jednadžbe 1. reda, pokazuju se kod velike većine jednadžbi bezuspješnima. Razlog je tome, što su sredstva analize bila suviše oskudna, da bi mogla obuhvatiti svu onu nepreglednu raznoličnost funkcijskih veza, koje mogu biti sadržane u diferencijalnoj jednadžbi. Problem integracije diferencijalnih jednadžbi u tom smislu bio je, dakle, shvaćen s krive strane. Prvi, koji je sustavno udario novim putem u izučavanju diferencijalnih jednadžbi, bio je H. Poincaré; on je uvidio, da treba problem obrnuti i, mjesto nastojanja, da se jednadžba integrira elementarno, shvatiti obrnuto diferencijalnu jednadžbu samu u sebi kao predmet izučavanja i izvor novih funkcija, koje su njome definirane i kojih se svojstva moraju istom istražiti. Novi taj put u izučavanju diferencijalnih jednadžbi donio je važnih rezultata u teoriji jednadžbi nesamo prvoga reda, a napose je u mehanici neba postigao Poincaré u tom smislu sasvim nove spoznaje.

4. Geometrijska i mehanička interpretacija. a) Budući da je u diferencijalnoj jednadžbi 1. reda $\frac{dy}{dx} = f(x,y)$ funkcija $f(x,y)$ zadana, neprekinuta funkcija od x i y u nekom području ravnine (X,Y), propisuje ona u svakoj točki (x,y) toga područja smjer tangente tgα (Dif. rač.), t. j. smjer integralne krivulje, koja prolazi tom točkom. Takva jednadžba predočuje, dakle, geometrijski *polje smjerova* u ravnini. Integrirati diferencijalnu jednadžbu znači naći krivulje u ravnini (integralne krivulje), koje u svakoj točki, kojom prolaze, imaju smjer propisan diferencijalnom jednadžbom.

b) Ako je u ravnini zadano *polje sila*, t. j. ako je svakoj točki (x,y) nekoga područja ravnine pridijeljen vektor sile s komponentama $X(x,y)$ i $Y(x,y)$, *silnice* toga polja, t. j. krivulje, koje u svakoj točki, kojom prolaze, diraju vektor sile u toj točki, zadovoljavaju diferencijalnu jednadžbu 1. reda

$$\frac{dy}{dx} = \frac{Y(x,y)}{X(x,y)},$$

koja upravo izriče tu činjenicu; i obrnuto, svaka takva jednadžba može se shvatiti, da definira silnice jednoga polja sila, kome je komponenta $X(x,y) = f(x,y)$, a $Y(x,y) = 1$.

5. Eksistencija rješenja diferencijalnih jednadžbi. Iz geometrijske interpretacije diferencijalne jednadžbe 1. reda već je vrlo vjerojatno, da će jedna integralna krivulja biti određena, ako zadamo točku (x_0,y_0) u ravnini, kojom mora prolaziti. Jer ako se malo pomaknemo iz te točke T_0 po tangenti, propisanoj u toj točki, na pr. do točke T_1, pa od točke T_1 opet dalje po tangenti propisanoj u T_1, i to nastavljamo, dobivamo slomljenu crtu, za koju se može očekivati, da će se sve više približavati traženoj integralnoj krivulji, koja prolazi točkom T_0, što će pomaci na tangentama biti manji. Uz neke uvjete može se uistinu dokazati, da to vrijedi općenito. Uzmimo naime, da je u jednadžbi $y' = f(x,y)$ funkcija $f(x,y)$ jednoznačna i neprekinuta, dakle i omeđena, u nekom zatvorenom području ravnine (X,Y), a osim toga da je i izraz

$$\left| \frac{f(x, y_2) - f(x, y_1)}{y_2 - y_1} \right|$$

omeđen u svake dvije točke (x,y_1) i (x,y_2) područja istih apscisa (što je na pr. ispunjeno, ako je parcijalna derivacija $\frac{\delta f}{\delta y}$ neprekinuta u tom području). Uz te uvjete može se dokazati, da ima uvijek jedna i samo jedna integralna krivulja zadane jednadžbe, koja prolazi točkom (x_0,y_0) po volji izabranom u zadanom području, a neprekinuta je i ima tangentu, kojoj se položaj neprekinuto mijenja. U tu se svrhu izračuna naime, počevši od propisane vrijednosti y_0, najprije funkcija $y_1(x) = y_0 + \int_{x_0}^{x} f(x,y_0)dx$, s pomoću nje $y_2=y_0+\int_{x_0}^{x} f[x,y_1(x)]dx$ i t. d., $y_n = y_0+\int_{x_0}^{x} f(x,y_{n-1}(x))dx$ i načini beskonačan red

$$[y_1(x)-y_0] + [y_2(x)-y_1(x)] + \cdots + [y_n(x)-y_{n-1}(x)] + \cdots,$$

za koji se pokazuje, da za vrijednosti x iz nekoga intervala oko x_0, koji se pobliže i određuje, taj red konvergira spram jedne funkcije $y(x)$, koja je neprekinuta i ima neprekinutu derivaciju, a zadovoljava i diferencijalnu jednadžbu (Picardova metoda sukcesivnih aproksimacija). Iz dokaza izlazi, da je *opće rješenje jednadžbe 1. reda* dano izrazom

$$y(x) = y(x,C) \quad \text{ili} \quad F(x,y,C) = 0,$$

gdje je C konstanta po volji, koja se uvijek javljala i u svim dosadanjim slučajevima. Ako opći integral predočimo u geometrijskom obliku, dobivamo sustav krivulja u ravnini *(integralne krivulje)*, koji zavisi o jednoj konstanti C, t. zv. parametru, koji može primiti vrijednosti po volji. Integralne krivulje, koje dobivamo, ako se za C uvrste posebne vrijednosti, jesu *partikularna* ili *posebna rješenja* jednadžbe, tako da se opće rješenje javlja kao skup svih partikularnih rješenja. Da se odredi jedno partikularno rješenje, treba odrediti onu vrijednost konstante C, koja tome rješenju pripada, a ta se odredi s pomoću t. zv. *početnog uvjeta*, koji se za jednadžbu 1. reda sastoji u tome, da se zada točka $T_0(x_0,y_0)$, kojom taj integral mora prolaziti. Uvrštenjem, naime, u izraz za opći integral koordinata točke T_0 dobiva se jednadžba $y_0=y(x_0, C)$, iz koje se odredi C; dalji tok integralne krivulje određen je jednoznačno diferencijalnom jednadžbom. Ali veza između skupa krivulja i jednadžbe 1. reda može se obrnuti. Svaki sustav krivulja u ravnini, koji zavisi o jednom parametru, zadovoljava jednu diferencijalnu jednadžbu 1. reda. Iz jednadžbe sustava $F(x,y,C)=0$ izlazi naime diferenciranjem po x, pazeći pri tome na to, da je u toj jednadžbi y funkcija od x,

$$\frac{\delta F}{\delta x} + \frac{\delta F}{\delta y} \cdot y' = 0.$$

Ako se eliminira C iz te dvije jednadžbe, dobiva se izraz nezavisan od C, dakle nezavisan o pojedinim krivuljama sustava,

$$f(x,y,y') = 0,$$

koji izriče stoga neko zajedničko svojstvo tangenata svih krivulja sustava i predočuje diferencijalnu jednadžbu 1. reda, kojoj je $F(x,y,C) = 0$ opći integral. Ako treba na pr. naći diferencijalnu jednadžbu sustava parabola $y^2 = 2Cx$, diferencira se ta jednadžba, što daje $2yy' = 2C$; uvrstivši izraz za $2C$ u prvu jednadžbu, dobiva se diferencijalna jednadžba sustava $y' = \frac{1}{2}\frac{y}{x}$.

No sve to vrijedi samo u onom dijelu ravnine, u kome su ispunjeni uvjeti, pod kojima se dokazuje eksistencija jednoznačno određenoga rješenja; točke, u kojima uvjeti ne vrijede, zovu se *singularne točke* diferencijalne jednadžbe. Tim točkama može prolaziti i više integralnih krivulja, pače i beskonačno mnogo njih, ali i nijedna. Takva je singularna točka ishodište $x=y=0$ u jednadžbi $y'=\frac{y}{x}$, jer njome prolaze sve integralne krivulje $y = Cx$, koje su pravci kroz ishodište. I ovdje je H. Poincaré u stariju formalnu teoriju diferencijalnih jednadžbi unio nov život pokazavši, kako je proučavanje singularnih točaka od osnovnoga značenja za pregled integralnih krivulja sustava u cijelosti i kako upravo one određuju karakteristično vladanje tih krivulja pa dopuštaju i vrstanje njihovo u sasvim određene kategorije. Od njega potječe pojam i naziv *kvalitativne integracije* diferencijalnih jednadžbi za proučavanje tôka integralnih krivulja u njihovoj cijelosti, za razliku od *kvantitativne integracije*, kojom se dobivaju analitički izrazi i numeričke vrijednosti rješenja u dijelovima ravnine, u kojima nema singularnih točaka. Najjednostavnije singularne točke jesu: 1. *čvorišta*, u kojima se križa beskonačno mnogo integralnih krivulja (točka $x = y = 0$ jednadžbe $y' = \frac{y}{x}$); 2. *rastjecišta*, u kojima se sijeku dvije krivulje i samo dvije; 3. *žarišta*, oko kojih se krivulje ovijaju sve tješnje i u ovijanju se sve više asimptotički približuju tim točkama; 4. *središta*, koja okružuju zatvorene krivulje sužujući se sve većma prema tim točkama. Sastavljanjem takvih singularnih točaka nastaju zamršeniji singulariteti.

6. Diferencijalne jednadžbe višega reda. Diferencijalna jednadžba n-toga reda je oblika

$$F(x,y,y',y'',\ldots,y^{(n)}) = 0 \quad \text{ili} \quad y^{(n)} = f(x,y,y',\ldots,y^{(n-1)}).$$

Rijetki su slučajevi, kada se već i diferencijalna jednadžba 2. reda $(n=2)$ može integrirati elementarno; nastoji se, dakle, bar, da se nađu oni slučajevi, u kojima se red jednadžbe može sniziti.

a) Ako diferencijalna jednadžba 2. reda ne sadržava traženu funkciju y, ona je oblika

$$F(x,y',y'') = 0.$$

Tada se uvodi derivacija y' kao nova tražena funkcija u; a jer je tada $y'' = \frac{du}{dx}$, glasi jednadžba $F(x,u,u') = 0$, a to je jednadžba 1. reda.

b) Diferencijalna jednadžba ne sadržava x, t. j.

$$F(y,y',y'') = 0.$$

Tada se y uzima kao nova nezavisna promjenljiva, y' kao nova funkcija, a $y'' = \frac{dy'}{dx} = \frac{dy'}{dy} \cdot y'$, pa jednadžba prima oblik diferencijalne jednadžbe 1. reda

$$F\left(y, y', \frac{dy'}{dy} \cdot y'\right) = 0.$$

Primjer za slučaj *b)* diferencijalna je jednadžba harmoničkog gibanja ili čistoga titranja

$$y'' + n^2 y = 0,$$

koja prelazi u jednadžbu 1. reda

$$\frac{dy'}{dy} y' + n^2 y = 0,$$

u kojoj su promjenljive y' i y odijeljene. Njenu ćemo integraciju izvršiti u 7. drugim putem.

Za diferencijalne jednadžbe n-toga reda postoje slični slučajevi snizivanja reda. Opće rješenje diferencijalne jednadžbe n-toga reda je oblika

$$y(x) = y(x, C_1, \ldots, C_n),$$

gdje su $C_1, \ldots, C_n$ konstante po volji. Geometrijski predočuje ono sustav krivulja u ravnini, koji zavisi o n nezavisnih parametara $C_1, \ldots, C_n$. Da se odredi jedno partikularno rješenje, treba odrediti tih n konstanata time, da se zada početni uvjet

$$y_0 = y(x_0),\; y'_0 = y'(x_0), \ldots, y_0^{(n-1)} = y^{(n-1)}(x_0),$$

t. j. vrijednost funkcije $y(x)$ i njenih derivacija do uključivo reda $(n-1)$-oga za neku po volji zadanu vrijednost

argumenta $x = x_0$. Za diferencijalnu jednadžbu 2. reda treba, dakle, zadati uvjet: točku (x_0, y_0), kojom integralna krivulja mora prolaziti, i smjer tangente u toj točki. Diferencijalne jednadžbe 2. reda važne su u primjenama, jer se njima opisuje na pr. gibanje materijalne točke po pravcu pod utjecajem sile, koja u najopćenitijem slučaju može zavisiti o položaju točke, njenoj brzini i vremenu t; ako pravac, po kome se točka giba, odaberemo za os X pa ako s $x(t)$ označimo položaj točke u čas t, tada znači $\dot{x}(t)$ brzinu, a $\ddot{x}(t)$ akceleraciju gibanja (Dif. rač.), pa po osnovnom zakonu mehanike vrijedi jednadžba

$$m\ddot{x}(t) = f(t, x, \dot{x}),$$

gdje je m masa točke, a f sila, koja na nju djeluje. Početni je uvjet sada položaj x točke u neki čas $t = t_0$ i početna brzina $\dot{x}_0 = \dot{x}(t_0)$ u taj čas. Oni jednoznačno određuju jedno moguće gibanje te točke.

7. Linearne diferencijalne jednadžbe. Ako diferencijalna jednadžba nije najopćenitijega oblika svoga reda, nego u svojoj građi pokazuje neku pravilnost, može se o svojstvima njenih rješenja izreći i više. Jedan je takav važan slučaj *linearna diferencijalna jednadžba*, t. j. jednadžba oblika

$$\text{(a)} \qquad a_n y^{(n)} + a_{n-1} y^{(n-1)} + \ldots + a_2 y'' + a_1 y' + a_0 y = \begin{cases} f(x) \\ 0 \end{cases},$$

gdje su koeficijenti $a_n, a_{n-1}, \ldots, a_0$, kao i $f(x)$, zadane funkcije od x. Ako je $f(x) \neq 0$, jednadžba je *nehomogena*, ako je $f(x) = 0$, jednadžba je *homogena*. Za homogene jednadžbe izlaze iz linearne građe njihove lijeve strane osnovno svojstvo, t. j. ako $y_1, \ldots, y_n$ predočuje n rješenja njenih, tada je i $C_1 y_1 + \cdots + C_n y_n$ njeno rješenje, bile veličine $C_1, \ldots, C_n$ kakvegod konstante. Na temelju toga svojstva pokazuje se također, da se opće rješenje linearne homogene diferencijalne jednadžbe može predočiti kao linearna kombinacija s konstantnim koeficijentima od n partikularnih rješenja, ako su ta partikularna rješenja *linearno nezavisna*, t. j. ako među njima nema nikakve veze oblika $c_1 y_1(x) + \cdots + c_n y_n(x) = 0$, osim u slučaju, da su sve konstante c jednake nuli. Opće rješenje linearne homogene jednadžbe dano je dakle izrazom

$$y(x) = C_1 y_1(x) + \cdots + C_n y_n(x),$$

gdje su $C_1, \ldots, C_n$ kakvegod konstante. Dalje se pokazuje, da se na temelju općega rješenja homogene jednadžbe može naći i opće rješenje nehomogene jednadžbe; ako je naime $\eta(x)$ jedno partikularno rješenje nehomogene jednadžbe, a $y(x)$ gornje opće rješenje homogene jednadžbe, koja joj pripada, tada je opće rješenje nehomogene jednadžbe oblika

$$\eta(x) + y(x) = \eta(x) + C_1 y_1(x) + \cdots + C_n y_n(x).$$

Ako su koeficijenti a_i $(i=1, \ldots n)$ konstante, linearna diferencijalna jednadžba može se integrirati elementarno. Jer uzme li se, da je rješenje homogene jednadžbe funkcija oblika $y = e^{cx}$ i dalje $y' = ce^{cx}$, $y'' = c^2 e^{cx}, \ldots$, $y^{(n)} = c^n e^{cx}$, gdje je c još neodređena konstanta, prima diferencijalna jednadžba oblik

$$e^{cx}(a_n c^n + \cdots + a_2 c^2 + a_1 c + a_0) = 0,$$

a kako je uvijek $e^{cx} \neq 0$, mora konstanta c zadovoljavati t. zv. *karakterističnu jednadžbu*

$$P_n(c) = a_n c^n + \cdots + a_1 c + a_0 = 0.$$

Ako su $c_1, \ldots, c_n$ korijeni te jednadžbe i ako su svi među sobom različiti, opće je rješenje linearne homogene diferencijalne jednadžbe

$$y(x) = C_1 e^{c_1 x} + \cdots + C_n e^{c_n x}.$$

Ako je jedan korijen dvostruk, na pr. $c_1 = c_2$, partikularni integrali, koji mu pripadaju, jesu $e^{c_1 x}$ i $xe^{c_1 x}$; ako je p-struk, oni su $e^{c_1 x}, xe^{c_1 x}, \ldots, x^{p-1} e^{c_1 x}$.

Primjeri. 1. Točka mase 1 neka se giba na osi X pod utjecajem sile $-n^2 x$, razmjerne s apscisom x; ako je t vrijeme, $\ddot{x}$ akceleracija, glasi jednadžba gibanja

$$\ddot{x} + n^2 x = 0;$$

ovdje je $P_2(c) = c^2 + n^2$, kojoj su korijeni $c = \pm in$, a opće rješenje

$$x(t) = C_1 e^{int} + C_2 e^{-int}.$$

Drugi je oblik rješenja

$$x(t) = A \sin nt + B \cos nt,$$

kako se može ovjeroviti uvrštavanjem u jednadžbu; A i B konstante su po volji. Ako se stavi još $A = C\cos n$, $B = C\sin n$, može se istom rješenju dati i ovaj oblik

$$x(t) = C \sin(nt + m),$$

gdje je $C = +\sqrt{A^2 + B^2}$, $\operatorname{tg} m = \frac{B}{A}$. Gibanje je, dakle, periodičko perioda $P = \frac{2\pi}{n}$ te se zove i *čisto* ili *jednostavno titranje* ili *harmoničko gibanje*.

2. Važna je u primjenama i *jednadžba prigušenoga titranja*

$$\ddot{x} + a_1 \dot{x} + n^2 x = 0,$$

koja opisuje gibanje točke na osi X, na koju djeluje osim sile $-n^2 x$ *i trenje* $-a_1 \dot{x}$ razmjerno s brzinom. Narav gibanja zavisi o izrazu $D = a_1^2 - 4n^2$. Ako je $D<0$, rješenje je oblika

$$x(t) = C \cdot e^{-\frac{a_1}{2}t} \sin \sqrt{n^2 - \frac{a_1^2}{4}}\, t$$

i predočuje *slabo prigušeno gibanje;* amplituda se titranja pri tome umanjuje s vremenom. Ako je $D>0$,

$$x(t) = C_1 e^{c_1 t} + C_2 e^{c_2 t}, \text{ gdje je } c_{1,2} = -\frac{a_1}{2} \pm \sqrt{\frac{a_1^2}{4} - n^2}.$$

Prigušenje je sada *jako*, a gibanje je aperiodičko.

3. Diferencijalna *jednadžba prisiljenoga titranja* je oblika

$$\ddot{x} + a_1 \dot{x} + n^2 x = f(t).$$

U tom slučaju djeluje na točku osim sila kao u 2. još i jedna vanjska sila $f(t)$. Uzmimo, da je ta sila periodička, na pr. $f(t) = A \sin \omega t$ perioda $P = \frac{2\pi}{\omega}$. Tada ima jedno partikularno rješenje jednadžbe, koje ima period P izvanje sile: $x(t) = C\sin(\omega t + \varphi)$. Gibanje, predočeno tim partikularnim rješenjem, zove se *prisiljeno*, jer mu je izvanja sila nametnula svoj period. Ako je koeficijent trenja a_1 malen, a period izvanje sile P jednak periodu $\frac{2\pi}{n}$, što bi ga sustav, koji titra, imao, da nema trenja $(a_1 = 0)$ ni izvanje sile, nastaje slučaj rezonancije, u kome se titraji vrše s vrlo velikim amplitudama.

8. Sustavi diferencijalnih jednadžbi. Ako treba odrediti dvije funkcije od x, $y(x)$ i $z(x)$, koje su tako među sobom vezane, da zadovoljavaju dvije diferencijalne jednadžbe oblika

$$\text{(a)} \qquad \frac{dy}{dx} = f_1(x, y, z), \qquad \frac{dz}{dx} = f_2(x, y, z),$$

gdje su f_1 i f_2 zadane funkcije od x, y, z, kaže se, da te jednadžbe čine *sustav* od dvije obične diferencijalne jednadžbe 1. reda. Rješavanje takva sustava može se svesti na rješavanje obične diferencijalne jednadžbe 2. reda. Ako, naime, prvu jednadžbu diferenciramo po x, dobivamo

$$y'' = \frac{\partial f_1}{\partial x} + \frac{\partial f_1}{\partial y}\frac{dy}{dx} + \frac{\partial f_1}{\partial z}\frac{dz}{dx},$$

pa ako iz te jednadžbe i dviju zadanih eliminiramo funkcije z i $\frac{dz}{dx}$, ostaje diferencijalna jednadžba 2. reda za funkciju $y(x)$

$$F(x, y, y', y'') = 0.$$

Ako njeno opće rješenje $y = y(x, C_1, C_2)$ uvrstimo u prvu jednadžbu (a), sadržava ona još samo funkciju z i argumenat x, odakle se može z odrediti, tako da dobivamo $z = z(x, C_1, C_2)$.

Obrnuto, svaka obična diferencijalna jednadžba 2. reda može se pisati kao sustav od dvije diferencijalne jednadžbe 1. reda, ako se uvede prva derivacija kao pomoćna funkcija. Na pr. jednadžba $\ddot{x} + n^2 x = 0$ može se pisati u obliku sustava

$$\frac{dx}{dt} = x_1$$

$$\frac{dx_1}{dt} = -n^2 x.$$

Slično vrijedi i za odnos između sustava od n diferencijalnih jednadžbi 1. reda i obične diferencijalne jednadžbe n-toga reda.

9. **Parcijalne diferencijalne jednadžbe.** a) Ako je $z=z(x,y)$ funkcija dviju promjenljivih x i y, jednadžba

$$F\left(x,y,z,\frac{\partial z}{\partial x},\frac{\partial z}{dy}\right)=0$$

zove se *parcijalna diferencijalna jednadžba 1. reda.* Budući da tražena funkcija $z(x,y)$ predočuje u prostornom pravokutnom koordinatnom sustavu neku površinu, riješiti tu jednadžbu znači naći sve površine, kojih aplikate z kao funkcije od x i y identički zadovoljavaju tu jednadžbu. Rješenja su te jednadžbe, dakle, *integralne površine.* Nova okolnost pri rješavanju takvih jednadžbi jest, da u opće rješenje ne ulaze konstante po volji, nego funkcije po volji. To se vidi već u najjednostavnijem slučaju jednadžbe

$$\frac{\partial z}{\partial x}=f(x,y),$$

gdje je $f(x,y)$ zadana funkcija od x i y. Najopćenitiji oblik funkcije, koja zadovoljava tu jednadžbu, jest

$$z(x,y)=\int_{x_0}^{x} f(x,y)\,dx+f_1(y),$$

gdje je $f_1(y)$ kakvagod funkcija argumenta y. Ako naime taj izraz diferenciramo po x, dobivamo upravo zadanu jednadžbu, jer je $\frac{\partial f_1(y)}{\partial x}=0$, budući da je sada i y argumenat. Budući da je za $x=x_0$ integral jednak nuli, to je $z(x_0,y)=f_1(y)$, a funkcija po volji $f_1(y)$ predočuje, dakle, geometrijski presjek površine $z(x,y)$ ravninom okomitom na os X u točki $x=x_0$; svaka površina, koja prolazi kojomgod krivuljom u ravnini toga presjeka, integralna je površina.

Jednadžba

$$a\frac{\partial z}{\partial x}+b\frac{\partial z}{\partial y}=c$$

definira sve valjke u prostoru, kojima su izvodnice usporedne s pravcem određenim konstantnim koeficijentima a, b, c. Opće je rješenje, dakle, skup svih tih valjaka; da se nađe jedno partikularno rješenje, t. j. da se između svih valjaka odabere jedan posebni, treba zadati ravnalicu toga valjka, t. j. krivulju u prostoru, duž koje izvodnica toga valjka klizi, da taj valjak izvede. Izbor po volji ravnalice, kojom mora prolaziti valjak, unosi u taj problem onu neodređenost, koja je analitički izražena jednom funkcijom po volji.

b) **Parcijalne diferencijalne jednadžbe 2. reda** imaju u višoj analizi i matematičkoj fizici važno mjesto. Evo nekoliko primjera.

1. *Diferencijalna jednadžba titranja žice*

$$\frac{\partial^2 y}{\partial t^2}=a^2\frac{\partial^2 y}{\partial x^2},$$

gdje je a zadana konstanta, opisuje titranje homogene žice duljine d, upete u točkama $x=0$ i $x=d$ osi X, koja je povučena iz položaja mirovanja na osi X i prepuštena svome gibanju. Traži se rješenje $y=y(x,t)$, t. j. ordinata krivulje, koje oblik žica prima u točki apscise x intervala od 0 do d i u čas t, ali koje zadovoljava još i ove uvjete: prvo *granični uvjet*, koji propisuje, da na granicama intervala, t. j. za $x=0$ i $x=d$, mora biti $y=0$, jer je žica u tim točkama upeta, dakle $y(0,t)=y(d,t)=0$ u svaki čas t, i drugo *početni uvjet*, koji zadaje u početni čas $t=0$ oblik žice, $y(x,0)=f(x)$, i brzinu svake točke žice $\frac{\partial y(x,t)}{\partial t}=g(x)$; $f(x)$ i $g(x)$ su, dakle, zadane funkcije. Obično se počinje integracija te jednadžbe tako, da se traži rješenje oblika $y(x,t)=X(x)\cdot T(t)$, koje je produkt jedne funkcije od x i jedne funkcije od t. Time se raspada parcijalna diferencijalna jednadžba u dvije obične diferencijalne jednadžbe 2. reda s konstantnim koeficijentima, koje vode do partikularnog rješenja diferencijalne jednadžbe oblika

$$y_1(x,t)=\sin\frac{n\pi x}{d}\left(a_n\cos\frac{n\pi at}{d}+b_n\sin\frac{n\pi at}{d}\right),$$

koje predočuje titranje perioda $\frac{2d}{na}$. Radi linearnoga oblika jednadžbe i svaka je linearna kombinacija s konstantnim koeficijentima ovakvih titraja također rješenje, pa je napokon rješenje i funkcija predočena beskonačnim redom

$$y(x,t)=\sum_{n=1}^{\infty}\sin\frac{n\pi x}{d}\left(a_n\cos\frac{n\pi at}{d}+b_n\sin\frac{n\pi at}{d}\right).$$

Koeficijenti a_n, b_n u tom izrazu moraju se odrediti iz početnog uvjeta

$$y(x,0)=\sum_{n=1}^{\infty}a_n\sin\frac{n\pi x}{d}=f(x),$$

$$\left(\frac{\partial y}{\partial t}\right)_{t=0}=\sum_{n1=}^{\infty}b_n\frac{n\pi a}{d}\sin\frac{n\pi x}{d}=g(x),$$

formulama poznatim iz teorije Fourierovih redova (v.). U drugu ruku, lako se možemo uvjeriti, da je opće rješenje te jednadžbe dano izrazom

$$y(x,t)=f_1(x+at)+f_2(x-at),$$

gdje su f_1 i f_2 dvije funkcije po volji, što odgovara redu $n=2$ te diferencijalne jednadžbe. Pri tome znači $f_1(x+at)$ krivulju, koja nastaje iz krivulje $f_1(x)$ usporednim pomicanjem duž negativne osi X, a $f_2(x-at)$ krivulju, koja nastaje isto takvim pomicanjem krivulje $f_2(x)$ duž pozitivne osi X. Funkcije f_1 i f_2 moraju se tako odrediti, da zadovoljavaju početni uvjet.

2. *Diferencijalna jednadžba širenj topline u štapu*

$$\frac{\partial T}{\partial t}=a^2\frac{\partial^2 T}{\partial x^2};$$

T je temperatura štapa duljine d, vrlo uskoga presjeka, koji leži na osi X, u točki apscise x i u čas t. Treba odrediti rješenje $T(t,x)$, koje zadovoljava granični uvjet $T(t,0)=0$, $T(t,d)=T_1$, koji, dakle, znači, da na početku štapa vlada temperatura 0, na kraju temperatura T_1, i početni uvjet $T(0,x)=f(x)$, koji izriče, da je u početni čas $t=0$ zadana temperatura štapa u svakoj točki x zadanom funkcijom $f(x)$. Teorija te jednadžbe pokazuje, da je jedan oblik rješenja

$$T(t,x)=\sum_{n=1}^{\infty}a_n e^{-\frac{n^2\pi^2}{d^2}a^2t}\sin\frac{n\pi x}{d}.$$

Koeficijente a_n treba odrediti tako, da to rješenje zadovoljava početni uvjet

$$T(0,x)=\sum_{n=1}^{\infty}a_n\sin\frac{n\pi x}{d}=f(x).$$

3. *Laplaceova diferencijalna jednadžba* ili *jednadžba potencijala*

$$\frac{\partial^2 V}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 V}{\partial y^2}=0 \text{ u ravnini i } \frac{\partial^2 V}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 V}{\partial y^2}+\frac{\partial^2 V}{\partial z^2} \text{ u prostoru,}$$

koju nalazimo u različnim dijelovima matematičke fizike. Prvu zadovoljava realni i imaginarni dio svake analitičke funkcije (→ Funkcija). Opće je rješenje njeno oblika

$$V(x,y)=f_1(x+iy)+f_2(x-iy),$$

gdje su f_1 i f_2 funkcije po volji kompleksnih argumenata $x+iy$ i $x-iy$, koje moraju biti konjugirano kompleksne, ako funkcija $V(x,y)$ mora biti realna. Te se jednadžbe zovu i diferencijalne jednadžbe potencijala, jer ih zadovoljavaju *potencijali* (v.). Za te jednadžbe osnovan je problem Dirichletov, koji se sastoji u tome, da se odredi rješenje, neprekinuto s neprekinutim prvim i drugim derivacijama, koje duž zadane zatvorene krivulje u ravnini ili na zadanoj zatvorenoj površini u prostoru prima zadane vrijednosti.

LIT.: Sva veća djela o diferencijalnom i integralnom računu, navedena u članku *Diferencijalni račun*, sadržavaju i teoriju diferencijalnih jednadžbi. K tome pridolazi L. Bieberbach, *Theorie der Differentialgleichungen*, 3. izd., Berlin 1930, J. Springer; W. Hort, *Die Differentialgleichungen des Ingenieurs*, 2. izd., Berlin 1925, J. Springer; E. Kamke, *Differentialgleichungen reeller Funktionen*, Leipzig 1930; Isti, *Differentialgleichungen. Lösungsmethoden u. Lösungen. 1. Gewöhnliche Differentialgleichungen*, 2. izd., Leipzig 1943. Vrlo zgodna mala djela su G. Hoheisel, *Gewöhnliche Differentialgleichungen* i L. Hopf, *Einführung in die Differentialgleichungen der Physik* (Sammlung Göschen, br. 920, dotično 1070). Opširna su djela E. L. Ince, *Ordinary differential equations*, London 1926.

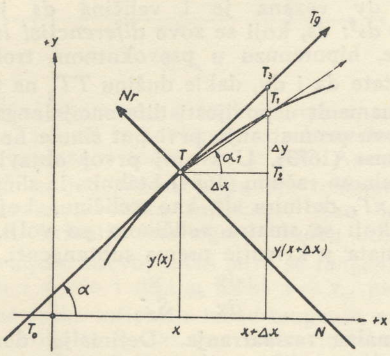
Ž. M.

DIFERENCIJALNI POSLOVI → **Burze, burzovni poslovi.**

DIFERENCIJALNI RAČUN. Problemi i metode, koji čine predmet diferencijalnoga računa, javili su se u drugoj polovini 17. st., pošto je obnavljanje algebre po F. de Vièteu i uvođenje novih analitičkih metoda u geometriju (→ analitička geometrija) po P. de Fermatu i R. Descartesu utrlo put za razvoj novih istraživanja, koja su bila od osnovnoga značenja za svu matematičku nauku kao i za njene primjene. Dva su problema na ulazu u diferencijalni račun, na kojima su se razvili osnovni pojmovi i postupci njegovi. Jedno je geometrijski problem određivanja tangente na zadanu krivulju i određivanje točaka, u kojima ordinate krivulje imaju najveću ili najmanju vrijednost; drugo je promatranje toka prirodnih pojava, a napose brzine, kojom se neprekinuti neki pojav mijenja s vremenom, ili, općenitije, u ovisnosti o drugoj kojoj promjenljivoj veličini.

Problem tangente. Stari grčki matematici znali su konstruirati tangente na neke krivulje (kružnicu, čunosječnice, Arhimedovu spiralu), no uvođenjem analitičke geometrije nastao je problem, da se nađe opća analitička metoda za konstrukciju tangente na bilo koju krivulju, zadanu jednadžbom u pravokutnom koordinatnom sustavu. S različnih strana, u malom razmaku vremena, bez međusobnog utjecaja, nikli su u drugoj polovini 17. st. postupci za rješenje toga problema, koji se u današnjem obliku mogu predočiti ovako.

Neka je zadana u pravokutnom koordinatnom sustavu krivulja, koje jednadžba glasi $y = y(x)$; ona neka je neprekinuta funkcija (v.) od x u intervalu $a \leqq x \leqq b$, što znači, da se kojegod dvije njene ordinate y iz toga intervala razlikuju po volji malo, ako su njihove apscise x dovoljno blizu. Da definiramo tangentu na tu krivulju u točki $T(x,y)$ (slika 1), pomaknimo se na osi apscisa od točke x



Slika 1.

do točke $x + \Delta x$; znakom Δx, koji se čita »prirast x-a«, označili smo razmak tih dviju točaka na osi X. Taj prirast može biti pozitivan ili negativan, prema tome, da li smo se pomakli desno od x ili lijevo. Radi promjene vrijednosti apscise x, promijenila se i vrijednost funkcije: od vrijednosti $y(x)$ u točki x prešla je na novu vrijednost $y(x+\Delta x)$ u točki $x+\Delta x$, koja je jednaka prijašnjoj vrijednosti funkcije, uvećanoj ili umanjenoj za neki »prirast y-a«, koji označujemo s Δy. Prirastu apscise Δx pripada, dakle, prirast vrijednosti funkcije $\Delta y = y(x+\Delta x) - y(x)$. Neka je T_1 točka na krivulji s koordinatama $x+\Delta x$, $y+\Delta y$. Spojimo točke T i T_1 pravcem, koji se zove *sekanta.* Neka taj pravac zatvara s pozitivnim smislom osi X kut α_1; smjer toga pravca mjerit ćemo veličinom $\mathrm{tg}\alpha_1 = \dfrac{\Delta y}{\Delta x}$, koja se zove *uspon sekante* u T. Pustimo sada, da se točka T_1 neprestano približuje po krivulji točki T tako, da joj može doći i po volji blizu, a da nikada ne stigne u točku T, t. j. uzmimo, da točka T_1 teži točki T kao granici (v.). Pri tome će se i prirast Δx neprestano umanjivati i moći će postati po volji malen, a radi neprekinutosti funkcije $y(x)$ vladat će se isto tako i prirast funkcije Δy; kako se kaže u matematici, i Δx i Δy težit će nuli. Sekanta TT_1, koja prolazi uvijek čvrstom točkom T, mijenjat će pri tome svoj smjer, pa će se i kut α_1 mijenjati, ali u svakom položaju točke T_1 taj će smjer biti određen veličinom $\mathrm{tg}\alpha_1$ prema gornjoj jednadžbi. Tada će se redovito dogoditi, da će se ta pomična sekanta sve većma približavati svojim smjerom smjeru čvrstoga jednoga pravca, tako da će smjer sekante težiti smjeru toga pravca. Taj će smjer biti određen nekim kutom α, kojemu teže kutovi sekanata α_1, kada T_1 teži točki T kao granici. Taj čvrsti pravac u točki T, određen veličinom $\mathrm{tg}\alpha$, zove se *tangenta* krivulje u točki $T(x,y)$. Ako se poslužimo oznakom lim (od lat. limes »granica«) za označivanje granice, kojoj teži promjenljiva neka veličina, i ako označimo s $\Delta x \to 0$ ono neprestano umanjivanje prirasta apscise x i teženje nuli, bit će *smjer tangente* na zadanu krivulju u točki T ili *uspon tangente* određen jednadžbom:

$$\mathrm{tg}\alpha = \lim \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim \frac{y(x+\Delta x) - y(x)}{\Delta x}, \; kad \; \Delta x \to 0.$$

Derivacija. Omjer $\dfrac{\Delta y}{\Delta x}$, koji je određivao smjer sekante TT_1, zove se i *kvocijent diferencija;* a granica, kojoj on teži, kada točka T_1 teži točki T, zove se *derivacija* funkcije $y(x)$ u točki (x,y). Mjesto derivacija kaže se i *diferencijalni kvocijent,* iz razloga, koji će se vidjeti poslije. Derivacija se označuje s $D_x y$ ili s $y'(x)$ i čita »derivacija funkcije $y(x)$ po x«. Definicija derivacije jest dakle:

$$D_x y = y'(x) = \lim \frac{\Delta y}{\Delta x}, \; kad \; \Delta x \to 0.$$

Određivanje derivacija funkcija i primjena njihova na izučavanje svojstava funkcija predmet je *diferencijalnoga računa.* Derivacija je osnovni pojam d-a r-a. Izračunati derivaciju zadane funkcije kaže se i *derivirati* ili *diferencirati* funkciju. Budući da je $D_x y = \mathrm{tg}\alpha$, određuje vrijednost derivacije veličinu $\mathrm{tg}\alpha$, dakle i kut α, što ga zatvara tangenta na krivulju $y(x)$ u točki (x,y) s pozitivnim smislom osi X. Time je u teoriji riješen problem tangente.

Primjer. Neka je zadana funkcija $y(x) = x^2$, koja predočuje parabolu s vrhom u ishodištu koordinatnoga sustava, a simetričnu s obzirom na os Y. Da izračunamo njenu derivaciju u zadanoj točki apscise x, načinimo izraz za prirast te funkcije $\Delta y = (x+\Delta x)^2 - x^2 = 2x . \Delta x + (\Delta x)^2$; prema tome je kvocijent diferencija $\dfrac{\Delta y}{\Delta x} = 2x + \Delta x$; kada $\Delta x \to 0$, desna strana teži izrazu $2x$, dakle je $D_x x^2 = 2x$. Na pr. u točki $x = \frac{1}{2}$, $y = (\frac{1}{2})^2 = \frac{1}{4}$ vrijednost derivacije je 1, t. j. $\mathrm{tg}\alpha = 1$; tangenta na parabolu u toj točki čini dakle kut od 45^0 s pozitivnim smislom osi X. Uspon tangente u točki T daje i *smjer krivulje* u točki T, tako da poznavanje derivacije olakšava znatno i konstrukciju krivulje.

Formule diferenciranja. Za računanje s derivacijama izvode se opće formule i posebne za pojedine vrste važnijih funkcija.

a) Opće formule. Za derivaciju zbroja ili razlike dviju funkcija $u(x)$ i $v(x)$ vrijedi:

$$(u \pm v)' = u' \pm v'.$$

Za produkt: $(u \cdot v)' = u'v + uv'$.

$(c \cdot u)' = cu'$, gdje je c konstanta.

Za kvocijent:

$$\left(\frac{u}{v}\right)' = \frac{vu' - uv'}{v^2}.$$

Ako je $y(x) = y[u(x)]$ t. zv. složena funkcija od x, *tako* da y zavisi od x ne neposredno, nego preko funkcije $u(x)$ (na pr. $y = \sin^2 x$, *gdje je* $y = u^2$, *a* $u = \sin x$), vrijedi formula:

$$y'(x) = y'(u) \cdot u'(x).$$

b) Posebne formule za neke funkcije.

Funkcija	Derivacija
$y = c$, c konstantno	$y' = 0$
$= x^n$	$= nx^{n-1}$
$= \sin x$	$= \cos x$
$= \cos x$	$= -\sin x$
$= \ln x$	$= \dfrac{1}{x}$
$= e^x$	$= e^x$

$$=\text{arcsin}x \qquad = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$$
$$=\text{arctg}x \qquad = \frac{1}{1+x^2}$$
$$=\text{arsh}x \qquad = \frac{1}{\sqrt{1+x^2}}$$
$$=\text{arth}x \qquad = \frac{1}{1-x^2}.$$

Geometrijska primjena. Tangenta na krivulju u točki $T(x,y)$ je pravac, koji prolazi tom točkom (diralištem), a uspon mu je dan vrijednošću derivacije u toj točki; dakle je *jednadžba tangente:*

$$Y-y=y'(x)\cdot(X-x),$$

gdje su x,y koordinate zadanoga dirališta, a X,Y koordinate kojegod točke toga pravca. Pravac, okomit na tangentu u točki T, zove se *normala krivulje* u točki T; jednadžba joj je:

$$Y-y=-\frac{1}{y'(x)}(X-x),$$

budući da su okomiti pravci u analitičkoj geometriji označeni time, da imaju uspone recipročne i protivnoga predznaka.

Tangenta Tg i normala Nr krivulje određuju u koordinatnom sustavu neke dužine, koje su važne u diskusiji krivulja. Dužina T_0x, određena sjecištem T_0 tangente s osi X i podnožištem x točke T, zove se *subtangenta* S_t krivulje; iz slike 1. izlazi, da je $S_t=y\cdot\text{ctg}\alpha=\frac{y}{y'}$. *Subnormala* S_n je dužina xN; dakle je $S_n=y\cdot\text{tg}\alpha=yy'$. Daljina dirališta T od sjecišta T_0 *je duljina tangente*, a daljina dirališta T od N je *duljina normale*. G. W. Leibniz, uz I. Newtona, jedan od osnivača diferencijalnog računa, pošao je prvotno (1673) od geometrijskoga problema određivanja subtangente.

Brzina gibanja. Za Newtona, koji se u Engleskoj već oko g. 1666 počeo baviti problemima diferencijalnoga i integralnog računa, bio je osnovni pojam d-a r-a brzina gibanja ili uopće brzina promjene veličina, koje se mijenjaju s vremenom kao predstavnikom nezavisne promjenljive uopće. Za nezavisnu promjenljivu uzima Newton, da se mijenja jednolično brzinom 1, a promatra brzine, kojima se uvećavaju ili umanjuju zavisne promjenljive (funkcije), koje on zove fluentima (lat. fluens »tekući«). I za geometrijske veličine uzima Newton, da nastaju gibanjem (na pr. crta gibanjem točke) tako, da se u svima tim problemima javlja prirodno misao o brzini. Brzinu promjene nekoga fluenta naziva on *fluksija;* ona nije drugo nego derivacija fluenta po nezavisnoj promjenljivoj. Fluksiju veličine y označuje Newton s $\dot{y}$ (1671). Osnovni problem d-a r-a glasi u Newtona: ako je zadan put, koji prolazi neka točka, kao funkcija vremena, naći fluksiju toga gibanja; stoga i zove Newton svoju metodu kasnije i *račun fluksija.* Ako je gibanje jednolično, put, što ga točka prođe u vremenu t, dan je izrazom $s=c\cdot t$, gdje je c konstanta. Brzina jednoličnoga gibanja je kvocijent diferencija $\frac{\Delta s}{\Delta t}=c$ te je konstantna. Ako gibanje nije jednolično, nego je put predočen nekom funkcijom $s=s(t)$, kvocijent $\frac{\Delta s}{\Delta t}$ nije više konstantan i ne predočuje brzinu gibanja u čas t, nego samo *srednju brzinu* toga gibanja u vremenskom intervalu Δt; brzina gibanja u času t definira se kao granica, kojoj teži ta srednja brzina, kad je promatramo u sve kraćim i kraćim razmacima Δt, kad, dakle, puštamo, da interval Δt teži nuli. Dakle je brzina v dana izrazom:

$$v=\lim\frac{\Delta s}{\Delta t},\ kad\ \Delta t\to 0.$$

Iz toga vidimo, da je brzina određena formalno istim izrazom, kojim i derivacija. *Primjer.* Slobodni pad dan je jednadžbom $s=\frac{1}{2}gt^2$; brzina mu je $v=\frac{1}{2}g\cdot 2t=gt$.

Diferencijal. Pod diferencijalom dy funkcije $y(x)$ razumijeva se produkt derivacije funkcije i prirasta argumenta x: $dy=y'(x)\cdot\Delta x$. Jer je $y'(x)=\text{tg}\alpha$, dakle $dy=\text{tg}\alpha\cdot\Delta x$, znači diferencijal geometrijski prirast T_2T_3 (sl. 1) ordinate tangente na krivulju u točki $T(x,y)$, koji nastaje radi prirasta apscise x za Δx. Diferencijal funkcije razlikuje se, dakle, od prirasta funkcije, no pokazuje se, da se njihova razlika može učiniti po volji malom, ako je Δx dovoljno malen prirast. Newton zove diferencijal funkcije *momentom* funkcije. Mjesto Δx može se pisati i dx, jer po gornjoj definiciji dx je jednak Δx ($D_x x=1$), i to vrijedi samo za diferencijal nezavisne promjenljive x; stoga je konačni izraz za diferencijal: $dy=y'(x)dx$. Uvođenje diferencijala nije teoretska potreba d-a r-a; korist toga sasvim je formalna, ali ta je znatna. Derivacija, koja po svojoj definiciji nije kvocijent, može se upotrebom diferencijalâ pisati u obliku kvocijenta: $y'(x)=\frac{dy}{dx}$, što za računanje s derivacijama, pa kasnije u integralnom računu, ima velikih formalnih prednosti. Derivacija se stoga zove i *diferencijalni kvocijent*, a operiranje s derivacijama i *diferenciranje.* Sistematsko upotrebljavanje diferencijalne oznake i izradba jednostavnoga i preglednoga algoritma (v.) za taj račun bio je uzrok, da je u infinitezimalnom računu prevladala Leibnizova simbolika.

Svaka se formula za račun s derivacijama može pisati u obliku formule s diferencijalima. Na pr.

$$d(u\pm v)=du\pm dv$$
$$d(u\cdot v)=v\cdot du+udv$$
$$d\frac{u}{v}=\frac{vdu-udv}{v^2}$$
$$dc=0,\ c\ \text{konst.}$$
$$dx^n=nx^{n-1}\cdot dx$$
$$de^x=e^x\,dx$$
$$d\,lnx=\frac{1}{x}dx$$
$$d\,sinx=cosx\cdot dx,\ \text{i t. d.}$$

S dx i dy vezana je i veličina ds jednadžbom: $dx^2+dy^2=ds^2$; ds, koji se zove *diferencijal luka krivulje*, znači, dakle, hipotenuzu u pravokutnom trokutu TT_2T_3, kome su katete dx i dy, dakle dužinu TT_3 na tangenti. Taj je trokut znamenit u povijesti diferencijalnog računa, jer je pri njegovu promatranju prvi put sinula Leibnizu misao novoga računa (1673). U svojoj prvoj objavljenoj radnji o diferencijalnom računu (1684) Leibniz, iz sličnosti trokuta TT_2T_3 i T_0xT, definira dy kao veličinu, koja se odnosi prema dx, koji se smatra veličinom po volji, kao što se odnosi ordinata y krivulje prema subtangenti, dakle

$$\frac{dy}{dx}=\frac{y}{S_t}.$$

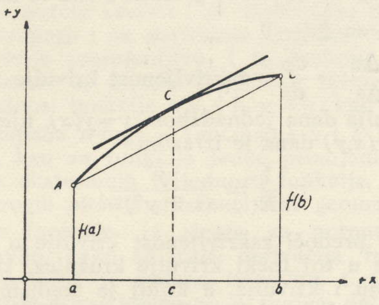
Infinitezimalna razmatranja. Definicija derivacije kao granice kvocijenta diferencija potječe uglavnom iz novijeg vremena, koje je unijelo jasnoću i strogost u pojam graničnoga približavanja (A. L. Cauchy, v.). Prije toga dolazilo se do pojmova diferencijalnoga i integralnog računa t. zv. »infinitezimalnim razmatranjima«, t. j. postupcima, koji su uvodili »beskonačno male« ili »infinitezimalne« veličine. Danas se pod beskonačno malom veličinom razumijeva svaka promjenljiva veličina, koja teži nuli. Ali u vrijeme osnivanja diferencijalnoga računa taj je pojam bio još dosta neodređen i neupućene je mogao zavesti u bludnju. Tangenta na krivulju bio je pravac, koji spaja dvije »beskonačno blize« točke krivulje; dio tangente između tih točaka identificirao se s lukom krivulje između tih točaka; taj dio krivulje bio je »beskonačno malen« dio njen, a konačan luk njezin bio je neki višekut od »beskonačno mnogo beskonačno malih« stranica. Ipak u rukama spretnih onih osnivača infinitezimalnoga računa i njihovih sljedbenika izlazili su rezultati, koji su bili većinom ispravni, kao što se i danas mogu vršiti takva razmatranja, pače i s korišću, ako se radi s nužnim oprezom.

Više derivacije i diferencijali. Ako prva derivacija, koja je funkcija od x, ima i sama derivaciju, zove se ta derivacija *druga derivacija* funkcije $y(x)$ i označuje s $y''(x)$ ili D_x^2y. Na pr. $y=x^n$, $y''=n(n-1)x^{n-2}$; $y=e^x$, $y''=e^x$. Ako postoji derivacija druge derivacije, zove se ona *treća derivacija* funkcije $y(x)$ i bilježi s $y'''(x)$ *ili* D_x^3y; korak po korak dolazi se i do *n-te derivacije* $y^{(n)}(x)$ ili D_x^ny. Za funkciju $y=x^n$ je $y'''=n(n-1)(n-2)x^{n-3}$, $y^{(n)}=n(n-1)(n-2)\ldots 2\cdot 1=n!$.

Drugi diferencijal funkcije je produkt druge derivacije i kvadrata diferencijala argumenta x: $d^2y = y''(x)dx^2$; slično je $d^n y = y^{(n)}(x)dx^n$.

Akceleracija gibanja. Druga derivacija puta po vremenu, t. j. brzina, kojom se mijenja brzina gibanja, važna je u kinematici (v.); ona se zove *akceleracija* gibanja. Jednaka je i prvoj derivaciji brzine po vremenu. Ako je put $s = s(t)$, akceleracija je $a = s''(t) = v'(t)$. Na pr. za slobodan pad je $s = \frac{1}{2}gt^2$, $v = s'(t) = gt$, $a = s''(t) = g$.

Predznak derivacije. Ako je prva derivacija funkcije u nekoj točki pozitivna, t. j. kut α, što ga zatvara tangenta na krivulju u toj točki, šiljat, funkcija prolazi tom točkom *rastući;* ako je negativan, prolazi ona njome *padajući.* Ako je druga derivacija funkcije $y(x)$ pozitivna za neki $x = x_0$, dakle, ako je prva derivacija, t. j. uspon tangente $\mathrm{tg}\alpha$ rastuća funkcija od x, krivulja je *konkavna* spram pozitivne osi Y, t. j. u okolišu točke x_0, y_0 leži iznad svoje tangente u toj točki. Ako je ta derivacija negativna, krivulja je *konveksna* prema osi Y, t. j. leži ispod svoje tangente u neposrednom okolišu te točke. Budući da je za parabolu $y = x^2$ $y'' = 2$, dakle druga derivacija uvijek pozitivna, ta je parabola u svakoj točki konkavna prema osi $+Y$.



Slika 2.

Ako je $y''(x)$ neprekinuta funkcija od x, ne može krivulja $y = y(x)$ prijeći iz konkavnosti u konveksnost ili obrnuto, ako u prelaznoj točki nije $y'' = 0$. Apscise x_0, koje zadovoljavaju tu jednadžbu, pripadaju točkama, u kojima krivulja može imati *točku infleksije.* Ako je za takav x_0 $y'''(x_0) \neq 0$, krivulja ima sigurno točku infleksije; tangenta na krivulju u takvoj točki zove se *tangenta infleksije.* Ona krivulju i siječe i dira u točki $x = x_0$, pa je krivulja s jedne strane točke infleksije iznad tangente, s druge ispod nje. Na pr. krivulja $y = x^3$ ima točku infleksije u $x_0 = 0$, jer je $y'' = 6x = 0$ za $x_0 = 0$, a $y'''(x_0) = 6$.

Teorem srednje vrijednosti. Taj jednostavan i važan teorem ishodište je za dalju izgradnju d-a r-a, a sadržaj mu je ovaj (sl. 2). Ako spojimo dvije točke A i B krivulje $y = f(x)$ tetivom AB, tada ima bar jedna točka na luku krivulje AB, u kojoj je tangenta usporedna s tetivom AB, ako krivulja ima određenu tangentu u svakoj točki toga luka; u formuli:

$$\frac{f(b) - f(a)}{b - a} = f'(c),$$

gdje je c neka vrijednost od x između a i b pobliže neodređena. Uza sve to dopušta nam ta formula često, da se ocijeni prirast $f(b) - f(a)$ funkcije u intervalu od a do b, što je i od teoretske važnosti, a daje često i znatne numeričke rezultate. Ako je $f(a) = f(b) = 0$, t. j. ako su a i b dvije nultočke funkcije $f(x)$, izlazi da je $f'(c) = 0$, t. j. između dvije nultočke funkcije $f(x)$ leži bar jedna nultočka njene prve derivacije *(Rolleov teorem).*

S pomoću teorema srednje vrijednosti dokazuje se na pr., da je funkcija, kojoj je derivacija jednaka nuli u svakoj točki jednoga intervala, konstantna u tom intervalu, t. j. iz $y'(x) \equiv 0$ slijedi $y = C$; i da se dvije funkcije, koje imaju iste derivacije, razlikuju samo za konstantu; na pr. funkcije $y = x^2$ i $y = x^2 + 3$, koje imaju istu derivaciju $y' = 2x$.

Taylorova formula. Ona je poopćenje teorema srednje vrijednosti. Ako funkcija $f(x)$ ima u svim točkama nekog intervala određene, konačne derivacije do uključivo reda $(n+1)$-oga, tada je vrijednost funkcije u nekoj točki $x_0 + h$ toga intervala predočena vrijednošću funkcije i njenih derivacija u točki x_0 u obliku:

$$f(x_0 + h) = f(x_0) + \frac{h}{1!}f'(x_0) + \frac{h^2}{2!}f''(x_0) + \ldots + \frac{h^n}{n!}f^{(n)}(x_0) + \frac{h^{n+1}}{(n+1)!}f^{(n+1)}(c),$$

gdje je c neka vrijednost između x_0 i $x_0 + h$, pobliže neodređena, ali koja nam uza sve to ne će smetati, upravo kao ni kod teorema srednje vrijednosti, da ocijenimo vrijednost funkcije, što je i od teoretske i numeričke važnosti. To je *formula Taylorova* (1717); posljednji član zove se *ostatak,* i to Lagrangeov. Ekvivalentni oblik toga teorema je i ovaj:

$$f(x) = f(x_0) + \frac{x - x_0}{1!}f'(x_0) + \ldots + \frac{(x - x_0)^n}{n!}f^{(n)}(x_0) + \frac{(x - x_0)^{n+1}}{(n+1)!}f^{(n+1)}(c), \quad x_0 < c < x.$$

Za $n = 0$, $x = b$, $x_0 = a$ izlazi teorem srednje vrijednosti u obliku: $f(b) = f(a) + (b - a)f'(c)$. Ako je $x_0 = 0$, gornja formula prelazi u *Mac Laurinovu:*

$$f(x) = f(0) + \frac{x}{1!}f'(0) + \ldots + \frac{x^n}{n!}f^{(n)}(0) + \frac{x^{n+1}}{(n+1)!}f^{(n+1)}(c), \quad 0 < c < x.$$

Obje formule služe u prvom redu za *približno određivanje* ili *aproksimaciju* vrijednosti funkcija. Po toj je formuli vrijednost funkcije u točki $x_0 + h$ izražena kao zbroj jednoga polinoma (v.) stepena n-toga i ostatka. Ako se može pokazati za neku funkciju, koja ima dovoljan broj viših derivacija, da je ostatak u njenoj Taylorovoj formuli vrlo malen, ako se samo pođe u formuli dosta daleko, t. j. ako se uzme dosta velik broj članova u polinomu, može se mjesto vrijednosti funkcije izračunati vrijednost polinoma, koja izlazi za zadani h, a koja se može elementarno odrediti. Ta aproksimacija zadane funkcije u nekom intervalu s polinomom osobito je važna u slučaju, da funkcija ima određene, konačne derivacije svakoga reda, kao na pr. funkcije e^x, $\sin x$, $\cos x$, i da je takve naravi, da se ostatak može učiniti *po volji* malen, ako uzmemo u polinomu *dovoljno* velik broj članova; tada možemo aproksimirati vrijednost funkcije u zadanom intervalu po volji točno s polinomom dovoljno visoka stepena, pa točnosti aproksimacije teoretski nema granice. Taylorova formula prelazi time u beskonačan *Taylorov red:*

$$f(x) = f(x_0) + \frac{x - x_0}{1!}f'(x_0) + \ldots + \frac{(x - x_0)^n}{n!}f^{(n)}(x_0) + \ldots,$$

koji konvergira (v.) u zadanom intervalu k vrijednosti funkcije $f(x)$. Za $x_0 = 0$ red se zove Mac Laurinov.

Tako se dolazi do redova za najvažnije funkcije u višoj analizi, s pomoću kojih se izračunavaju njihove vrijednosti numerički. Evo nekih:

$$e^x = 1 + \frac{x}{1!} + \frac{x^2}{2!} + \ldots + \frac{x^n}{n!} + \ldots,$$

$$\sin x = x - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \ldots + (-1)^{n-1}\frac{x^{2n-1}}{(2n-1)!} + \ldots,$$

$$\cos x = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \ldots + (-1)^{n-1}\frac{x^{2n-2}}{(2n-2)!} + \ldots,$$

koji konvergiraju za svaku konačnu vrijednost od x. Iz prvoga reda izlazi i izraz za važnu konstantu e, osnovku prirodnih logaritama (v.),

$$e = 1 + \frac{1}{1!} + \frac{1}{} + \ldots + \frac{1}{n!} + \ldots.$$

Navedimo još i redove za funkcije:

$$ln(1 + x) = x - \frac{x^2}{2} + \frac{x^3}{3} - \ldots + (-1)^{n-1}\frac{x^n}{n} + \ldots,$$

$$(1 + x)^m = 1 + \frac{m}{1}x + \frac{m(m-1)}{1 \cdot 2}x^2 + \ldots + \frac{m(m-1)\ldots[m-(n-1)]}{1 \cdot 2 \cdot \ldots n}x^n + \ldots,$$

koji konvergiraju samo za vrijednosti x-a između -1 i $+1$.

Iz tih formula izlaze neke približne vrijednosti, koje se često upotrebljavaju u numeričkom računanju; na pr. $\sin x = x$, koja vrijedi za male lukove x; iz posljednjeg, t. zv. *Newtonova binomnoga reda*, izlaze približne formule, važne za računanje s korijenima:

$$\sqrt{1-x} \doteq 1 + \frac{1}{2}x; \quad \sqrt[3]{1+x} \doteq 1 + \frac{1}{3}x; \quad \frac{1}{\sqrt{1+x}} \doteq 1 - \frac{1}{2}x,$$

gdje znak $\doteq$ znači približno jednako.

Ekstremne vrijednosti. Važna primjena Taylorove formule jest određivanje ekstremnih vrijednosti funkcije, dakle njenih maksima i minima. Funkcija $f(x)$ ima *maksimum* za $x = x_0$, ako joj je vrijednost $f(x_0)$ u toj točki veća od svih njenih vrijednosti u neposrednom okolišu te točke, a *minimum*, ako joj je vrijednost manja od svih susjednih vrijednosti. Geometrijski je očevidno, a izlazi i iz Rolleova teorema, da je tangenta na krivulju u točki ekstrema horizontalna, t. j. $f'(x_0) = 0$, ako krivulja ima tangentu u toj točki. Već su i prije N. Oresme (14. st.) i J. Kepler (17. st.) primijetili tu činjenicu, da se funkcija u točki ekstrema najsporije mijenja. Uvjet $f' = 0$ nuždan je za postojanje ekstrema, ali nije dovoljan. Na pr. $y = x^3$ ima u ishodištu $x_0 = 0$ horizontalnu tangentu ($y' = 3x^2$, $y'(0) = 0$), a ipak nema u toj točki ekstrem, nego točku infleksije. Dovoljan uvjet daje Taylorova formula za funkcije s dovoljnim brojem viših derivacija. Neka je x_0 jedno rješenje jednadžbe $f'(x) = 0$. Da funkcija za $x = x_0$ ima ekstrem, dovoljno je, da prva od viših derivacija, koja se ne poništava za $x = x_0$, bude tâkoga reda (parnoga), dakle 2., 4., 6.,... Ako se već druga derivacija ne poništava, t. j. ako je $y''(x_0) \neq 0$, funkcija ima ekstrem, i to maksimum, ako je $y''(x_0) < 0$, minimum, ako je $y''(x_0) > 0$. Ako je to istom četvrta, kao u funkcije $y = x^4$, opet ima funkcija ekstrem. Ali ako je $y''(x_0) = 0$, a $y'''(x_0) \neq 0$, funkcija sigurno nema ekstrema, nego točku infleksije.

Neodređeni oblici. Pod određivanjem t. zv. neodređenih oblika razumijeva se izračunavanje granica nekih izraza, koji se neposredno javljaju u dva glavna oblika: $\frac{0}{0}$ i $\frac{\infty}{\infty}$; tako se izraz $\frac{\sin x}{x}$ za $x_0 = 0$ javlja u prvom, a $\frac{\log x}{x}$ za $x \to \infty$ u drugom obliku. Općenito, ako je $y(x) = \frac{f(x)}{g(x)}$, a $f(x_0) = g(x_0) = 0$, $y(x_0)$ se javlja u prvom obliku; ako $f(x)$ i $g(x)$ teže u beskonačnost, kad x teži k x_0, $y(x)$ se javlja u drugom obliku. Vrijednost, koja će se pridati takvom neodređenom obliku, definira se kao granica (ako postoji), kojoj teži izraz $\frac{f(x)}{g(x)}$, kad x teži k x_0, t. j.

$$y(x_0) = \lim \frac{f(x)}{g(x)} \quad \text{za } x \to x_0,$$

pri čemu x_0 može biti konačan broj ili x može težiti i u beskonačnost. Ako funkcije $f(x)$ i $g(x)$ zadovoljavaju uvjete Taylorove formule, pokazuje se pomoću nje, u slučaju prvoga oblika, da je $y(x_0) = \lim \frac{f(x)}{g(x)} = \frac{f'(x_0)}{g'(x_0)}$, da je dakle vrijednost neodređena oblika jednaka kvocijentu derivacije brojnika i derivacije nazivnika u točki x_0. Ako se i prve derivacije poništavaju u $x = x_0$, a možda i nekoliko viših derivacija, na pr. do uključivo reda $(n-1)$-oga, tada je

$$y(x_0) = \frac{f^{(n)}(x_0)}{g^{(n)}(x_0)} \qquad \textit{(pravilo l'Hospitalovo).}$$

Tako je $\lim\limits_{x \to 0} \frac{\sin x}{x} = \frac{(\sin x)'_0}{1} = 1$. Često je korisniji ovaj oblik:

$$y(x_0) = \lim \frac{f(x)}{g(x)} = \lim \frac{f'(x)}{g'(x)} \quad \text{za } x \to x_0.$$

Obim se oblicima toga pravila određuje i vrijednost drugoga neodređena oblika $\frac{\infty}{\infty}$. Na pr. za $x \to \infty$

$$\lim \frac{\ln x}{x} = \lim \frac{(\ln x)'}{1} = \lim \frac{1}{x} = 0.$$

Zakrivljenost. Osim konstrukcije tangente i normale na krivulju, pa upotrebe pojma derivacije u diskusiji toka krivulje, kako je već spomenuto, vodi metoda diferencijalnoga računa i do pojma zakrivljenosti krivulje. Kružnica je krivulja svagdje jednake zakrivljenosti, koja se po dogovoru mjeri izrazom $\frac{1}{r}$, gdje je r polumjer kružnice. Isti se izraz za zakrivljenost kružnice dobije, ako se kut dviju tangenata kružnice razdijeli duljinom luka, koji spaja njihova dirališta. Kod svake druge krivulje zakrivljenost se mijenja od točke do točke; kut $\Delta\alpha$, što ga tvore tangente na krivulju u točkama T i T_1 (sl. 1), razdijeljen duljinom luka $TT_1 = \Delta s$, daje sada samo »srednju zakrivljenost« $\frac{\Delta\alpha}{\Delta s}$ krivulje duž luka Δs. Zakrivljenost u točki T bit će granica (ako postoji), kojoj teži srednja zakrivljenost $\frac{\Delta\alpha}{\Delta s}$, kada T_1 teži po krivulji točki T kao granici. I ona se označuje s $\frac{1}{R}$; imamo dakle za $\Delta s \to 0$

$$\frac{1}{R} = \lim \frac{\Delta\alpha}{\Delta s} = \frac{d\alpha}{ds} = \text{zakrivljenost krivulje u točki } T.$$

Ako je krivulja dana jednadžbom $y = y(x)$, njena zakrivljenost u točki (x,y) dana je izrazom:

$$\frac{1}{R} = \frac{y''}{(1 + y'^2)^{3/2}}.$$

Da se zorno predoči zakrivljenost krivulje u nekoj točki, konstruira se u toj točki krivulje kružnica, koja ima istu tangentu, koju i krivulja, a kojoj je središte na normali krivulje u toj točki u daljini R od točke. Ta kružnica, koja svojom zakrivljenošću predočuje zakrivljenost zadane krivulje u onoj točki, zove se *kružnica zakrivljenosti* u točki (x,y), njen polumjer *polumjer zakrivljenosti* krivulje u toj točki, a središte njeno *središte zakrivljenosti* u istoj točki. U točki infleksije ($y'' = 0$) zakrivljenost krivulje jednaka je nuli.

Kad se točka T pomiče po krivulji, a pri tom se tangenta mijenja neprekinuto i ne dolazi na tom dijelu krivulje točka infleksije, opisuje središte zakrivljenosti krivulju, koja se zove *evoluta* zadane krivulje; krivulja, od koje smo pošli, zove se u tom odnosu *evolventa*.

Djelomične derivacije. Kad je zadana funkcija od dvije ili više promjenljivih veličina, na pr. $z = z(x,y)$ ili $w = w(x,y,z)$, može ona imati derivacije, ako je smatramo kao funkciju samo od jedne od tih promjenljivih, a druge pri tome ne mijenjamo. U slučaju funkcije dviju promjenljivih $z = z(x,y)$, promatrat ćemo dakle najprije z kao funkciju od samoga x, a y ćemo držati nepromijenjen i tražit ćemo derivaciju te funkcije po x; isto ćemo tako promatrati iza toga z kao funkciju od samoga y, a držat ćemo čvrst x i izračunati derivaciju. Tako se dolazi do *djelomičnih (parcijalnih) derivacija* prvoga reda te funkcije, koje se označuju ili s z_x, z_y, ili s $\frac{\partial z}{\partial x}, \frac{\partial z}{\partial y}$. Na pr. za $z = x^2 + y^2$ imamo $z_x = 2x$, $z_y = 2y$.

Izraz $dz = \frac{\partial z}{\partial x}dx + \frac{\partial z}{\partial y}dy$ zove se *potpuni diferencijal* funkcije $z(x,y)$. Kako je prva derivacija funkcije jedne promjenljive bila u vezi s tangentom na krivulju u točki (x,y), tako su i djelomične derivacije funkcije dviju promjenljivih u vezi s *tangentnom ravninom* površine, koja je predočena u prostornom koordinatnom sustavu (X, Y, Z) jednadžbom $z = z(x,y)$. Jednadžba te ravnine glasi:

$$Z - z = \frac{\partial z}{\partial x}(X - x) + \frac{\partial z}{\partial y}(Y - y);$$

ona dira površinu u točki (x,y,z), pa se dovoljno mali dio te ravnine u okolišu dirališta razlikuje od dijela površine u susjedstvu dirališta po volji malo, ako je to susjedstvo dovoljno blizo.

Svaki izraz oblika:

$$P(x,y)dx+Q(x,y)dy$$

nije uvijek potpuni diferencijal jedne funkcije dviju promjenljivih. Nuždan i dovoljan uvjet za to jest, da funkcije $P(x,y)$ i $Q(x,y)$ u području, u kome su definirane, identički zadovoljavaju uvjet: $\frac{\partial P}{\partial y} \equiv \frac{\partial Q}{\partial x}$.

Ako derivacije z_x i z_y, koje su također funkcije od x i y, imaju derivacije po x i y, bit će to *djelomične derivacije drugoga reda* funkcije $z(x,y)$. Od z_x potječu derivacije z_{xx}, z_{xy}; od z_y derivacije z_{yx} i z_{yy}; imamo dakle

$$z_{xx} = \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} = \frac{\partial z_x}{\partial x}; \; z_{xy} = \frac{\partial^2 z}{\partial\,\partial y} = \frac{\partial z_x}{\partial y};$$

$$z_{yx} = \frac{\partial^2 z}{\partial y \partial x} = \frac{\partial z_y}{\partial x}; \; z_{yy} = \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = \frac{\partial z_y}{\partial y}.$$

Uz neke uvjete, koji su obično u primjenama ispunjeni, vrijedi, da je $\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} = \frac{\partial^2 z}{\partial y \partial x}$, da se dakle pri računu derivacije $\frac{\partial^2 z}{\partial\,\partial x}$ smije izmjeniti red, po kome se diferencira.

Sličnim se putom prelazi i na djelomične derivacije reda višega od drugoga i na derivacije funkcija, koje zavise od više nego dvije promjenljive. I za funkcije od više promjenljivih može se izvesti Taylorova formula, koja daje na pr. vrijednost funkcije $z(x_0+h, y_0+k)$ kao zbroj jednoga polinoma stepena n-toga u veličinama h i k i ostatka. I ta je formula, kao za funkcije jedne promjenljive, izvor za diskutiranje ekstremnih vrijednosti funkcije, zakrivljenosti površina i drugih pitanja diferencijalne geometrije površina.

Implicitne funkcije. Iz izraza za potpuni diferencijal izlazi i pravilo, kako se traži derivacija funkcije jedne promjenljive, koja je zadana *implicite*, t. j. jednadžbom $F(x,y)=0$, koja nije riješena po y. Budući da je desna strana te jednadžbe identički jednaka nuli, bit će i njen potpuni diferencijal jednak nuli, t. j. $F_x dx + F_y dy \equiv 0$, odakle izlazi za traženu derivaciju izraz:

$$\frac{dy}{dx} = -\frac{F_x}{F_y}.$$

Na pr. za funkciju $x^2+y^2-1\equiv 0$, $y' = -\frac{2x}{2y} = -\frac{x}{y}$.

Primjene diferencijalnoga računa. Sami osnivači d-a r-a, Newton i Leibniz (v.), primijenili su svoje nove metode na izučavanje svojstava krivulja i gibanja i otkrili onaj skup teorema, koji se i danas izvodi kao primjena toga računa. U znamenitom djelu Newtonovu *Philosophiae naturalis principia mathematica* (1687), u kome su izvedeni zakoni za gibanje nebeskih tijela iz zakona gravitacije, nađeni su najvažniji rezultati primjenom novih metoda računa fluksija, premda su predočeni za čitaoce u geometrijskom obliku. Primjene su se znatno proširile radom nasljedovatelja Leibniza i Newtona, napose braće Jakoba i Ivana Bernoulli-a (v.), l'Hospitala, koji je izdao prvu učevnu knjiga toga računa, a osobito L. Eulera (v.), s kojim se već prelazi u 18. st. Naročito je bila plodna misao, koja je vodila Leibniza i Newtona (a nadošli su na nju i neki suvremenici njihovi) do t. zv. *obrnutoga ili inverznoga problema tangente*, t. j. do određivanja svojstava krivulje iz svojstava tangente, pa istraživanja puta iz poznate brzine. Taj je problem vodio do integralnog računa (v.) i vezao u vrlo plodnu vezu ta dva područja infinitezimalnog računa (v.). Isti je problem i najjednostavniji primjer *diferencijalne jednadžbe* (v.), koja iz zadana odnosa među nepoznatom funkcijom jedne ili više promjenljivih i derivacija te funkcije, određuje sve funkcije, koje taj odnos zadovoljavaju. A kako veći dio primjena analitičkih metoda na proučavanje prirode vode do diferencijalnih jednačaba, bilo je time otvoreno opširno polje istraživanja, koje su sljedbenici Newtona i Leibniza sa zanosom i velikom vještinom i obradili i time stvorili matematičku fiziku, od koje je osobito mehanika neba pokazala svu dalekosežnost novih metoda.

LIT.: C. Jordan, *Cours d'Analyse*, 3 izd., sv. I.-III. Pariz 1909—15; E. Picard, *Traité d'Analyse*, 3. izd., sv. I.-III., Pariz 1922—28; É. Goursat, *Cours d'Analyse mathématique*, 4. izd., sv. I.-III., Pariz 1928; J. Hadamard, *Cours d'Analyse*, sv. I.-II., Pariz 1927—30; H. v. Mangoldt—K. Knopp, *Einführung in die höhere Mathematik*, 7. izd., sv. I-III., Leipzig 1943; R. Courant, *Vorlesungen über Differential- und Integralrechnung*, 2. izd., sv. I.-II., Berlin 1931; R. Rothe, *Höhere Mathematik für Mathematiker, Physiker und Ingenieure*, 6. izd., sv. I.-IV., Leipzig i Berlin 1940; G. Joos-Th. Kaluza, *Höhere Mathematik für den Praktiker*, 2. izd., Leipzig 1940; W. Nernst—A. Schoenflies, *Einführung in mathematische Behandlung der Naturwissenschaften*, 11. izd., München i Berlin 1931; H. Sirk, *Mathematik für Naturwissenschaftler und Chemiker*, 2. izd., Dresden 1941; J. Perry, *Höhere Mathematik für Ingenieure*, prev. R. Fricke—F. Süchting, 2. izd., Leipzig i Berlin 1910; G. H. Hardy, *A course of pure mathematics*, 5. izd., Cambridge 1928; F. Tricomi, *Lezioni di analisi matematica*, 4. izd., sv. I.-II., Padova 1939.

Jednostavan uvod daju G. Kowalewski, *Einführung in die Infinitesimalrechnung*, M. Lindow, *Differentialrechnung; Integralrechnung*, u zbirci Aus Natur und Geisteswelt, br. 197, 387, 673, Leipzig i Berlin; S. Škreblin, *Infinitezimalni račun*, Zagreb 1939. Ž. M.

DIFIL (*Δίφιλος*), pjesnik novije atičke komedije, suvremenik Menandrov (342—291) i Filemonov (361—262), rodio se između 355 i 350 u Sinopi. Za nj se kaže, da je napisao 100 komedija. Najvolio je mitsku građu. Sudeći po sačuvanim ulomcima njegov je jezik bio jednostavan i prirodan, a uz to čist. Kao i komedije drugih grčkih pisaca služile su i njegove za uzor rimskim komediografima. Tako je Plautova komedija *Casina* imala za uzor D-ovu komediju *Κληρούμενοι* a *Vidularia* komediju *Σχεδία*. Z. D.

DIFIODONTNO (grč. *δίς* »dvaput«, *φύειν* »stvoriti« *ὀδούς* »zub«) zubalo označuje se kod većine sisavaca, kada se normalno, jedamput u životu izmjenjuju mliječni zubi trajnim zubalom. Na mjestima pravih kutnjaka (dentes molares) nema zubi u mliječnom zubalu, pa se pravi kutnjaci nikada ne izmjenjuju. Kod tuljana i nekih krezubica ostaju mliječnjaci rudimentarni i resorbiraju se prije poroda. Ako kod sisavaca nalazimo jedno zubalo doživotno (samo mliječnjake), onda je to monofiodontno zubalo, a ta se pojava zove monofiodontija (v.). K. B.

DIFRAKCIJA ili ogib (franc. i engl. diffraction) je zajednički izraz za velik broj fizikalnih pojava, koje nastaju, ako se širenje valova ograniči izvjesnim zaprekama. Dolaze li na pr. valovi, pobuđeni na površini vode, do dovoljno široke zapreke, nalazi se prostor iza nje u »sjeni«, koja je prilično dobro omeđena krajnjim zrakama, što izlaze iz ishodišta valova (sl. 1). Umanjujemo li zapreku, ulazit će valovi sve više u prostor geometrijske sjene, a kod dovoljno malene zapreke raširit će se po cijelom tom prostoru (sl. 2). Ovakav pojav, nazvan ogibom ili difrakcijom, javlja se jasno, ako je širina zapreke veličina istog reda s dužinom vala. Pojavi difrakcije postoje kod valova zvuka, svjetlosti, električnih valova, röntgenskih zraka, a i kod valova, koje pripisujemo najsitnijim materijalnom česticama.

Budući da su zvučni valovi dugi, na pr. 1 m, ogib je zvuka običan pojav, a sjene se zvuka slabo ističu. Baš obratno je kod svjetlosti, gdje nas sjene upućuju na pojam zrake i na t. zv. geometrijsku optiku, dok je ogib svjetlosti obično neprimjetljiv. U ostalom je pojam ogiba nastao baš u optici, gdje se taj pojav najlakše ispituje.

Difrakcija svjetlosti. 1. *Povijesni podatci.* Često se opaža, da bačena sjena nije oštro ograničena. Na mjestima, koja bi se radi pravocrtnog širenja svjetlosti morala nalaziti u oštro ograničenoj sjeni, a djelomice i izvan tih mjesta, nalazi se nekoliko prelaznih svijetlih i tamnih pruga, ravnih ili zakrivljenih, koje se zovu pruge ogiba ili difrakcije.

Neke subjektivne pojave ogiba vidio je već Leonardo da Vinci. Motreći kroz rupicu u papiru zvijezdu opazio



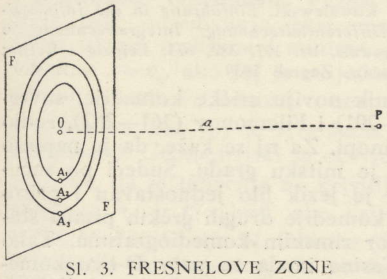
Sl. 1.



Sl. 2.

ŠIRENJE VALOVA NA POVRŠINI VODE SA ZAPREKAMA

je, da je okružena s dva svijetla prstena. Objektivne pojave ogiba opisao je najprije F. Grimaldi sredinom 17. stoljeća. On se služio sunčanom svjetlosti i nazvao je te pojave difrakcijom (= »razbijanje«) svjetlosti. Grimaldijeve pokuse je nastavio Newton. On je radio i s homogenom svjetlosti. Našao je, da je razmak pruga to veći, što je slabiji lom svjetlosti. Sa stajališta svoje korpuskularne teorije svjetlosti tumačio je Newton ove pojave, koje je zvao infleksijom svjetlosti, pomoću privlačnih i odbojnih sila, kojima rubovi tijela, koje baca sjenu, djeluju na leteće čestice svjetlosti. Sa stajališta valne teorije je pokušao je najprije protumačiti ogib Th. Young. On je uzeo, da pruge nastaju interferencijom zraka svjetlosti, koje prolaze blizu rubova tamnog tijela, i zraka, koje se na tim rubovima reflektiraju. Neosnovanost toga tumačenja pokazao je Fresnel time, da je isporedio ogibe na pukotinama sa svijetlim i pocrnjelim rubovima. Našao je, da je intenzitet pruga jednak u oba slučaja.



Sl. 3. FRESNELOVE ZONE

2. *Elementarna teorija ogiba.* Fresnelove zone. Prema Huygens-Fresnelovu načelu iz fronte FF ravnog vala neka stižu prema točki P elementarni valovi s valnom dužinom λ (sl. 3). Titranje točke P je određeno superpozicijom sviju ovih elementarnih valova. Amplituda i faza ovog titranja može se odrediti računom. Iz točke P povući ćemo na ravninu FF okomice $a = PO$ i oko »pola« O opisati takav red koncentričnih kružnica, da točka P bude od sviju točaka prve kružnice udaljena za $a + \lambda/2$, a od točaka druge kružnice za $a + 2\lambda/2$ i t. d. Lako se može izvesti, da su polumjeri nacrtanih krugova približno $r_1 = \sqrt{a\lambda}$, $r_2 = \sqrt{2a\lambda}$... a njihove površine $\pi a\lambda$, $2\pi a\lambda$... Ravnina FF je tim razdijeljena u vijence, koji se zovu Fresnelove ili Huygensove zone. Kao prva ili centralna zona računa se, najmanji krug. Radi jednake površine $\pi a\lambda$ sviju zona uzimamo, da iz svake od njih izlazi jednaka množina elementarnih valova.

Primjer: za zelenu svjetlost $\lambda = 0{,}5 \cdot 10^{-3}$ mm kod $a = 1000$ mm izlazi $r_1 = 0{,}7$, $r_2 = 0{,}7\sqrt{2}$ mm.

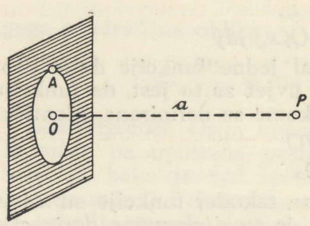
Amplitude titraja u točki P, koje daju pojedine zone, označit ćemo redom sa $z_1, z_2, \ldots z_n$. Budući da razlici hoda $\lambda/2$ odgovara promjena faze 180°, skupno djelovanje sviju zona u točki P dobivamo tako, da s alternirajućim predznakom zbrojimo amplitude, koje daju pojedine zone. Imamo $S = z_1 - z_2 + z_3 - z_4 + \ldots$ Veličine $z_1, z_2, \ldots z_n$ zavise o daljini a te o kutu A_nPO (sl. 3). Prijelazom na slijedeću zonu mijenja se z_n neznatno. Približna elementarna teorija, kako ju je razvio engleski fizičar A. Schuster, daje rezultat:

$$S = \frac{z_1}{2} + \frac{z_n}{2} \;(n \text{ neparno});\; S = \frac{z_1}{2} - \frac{z_n}{2} \;(n \text{ parno}).$$

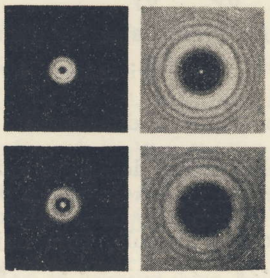
Ako je valna ploha neograničena ravnina, djelovanje posljednje zone iščezava, te je $S = \frac{z_1}{2}$, t. j. ravni val djeluje u točki P kao polovica centralne zone z_1. Strožu teoriju različnih slučajeva ogiba razvili su Fresnel, zatim Kirchhoff, Sommerfeld, Schwarzschild, Rayleigh i dr.

3. *Ogib na okruglom otvoru i okruglom zastorčiću.* Na okrugli otvor s polumjerom $OA = r$ u ravnini valne fronte neka dolazi val dužine λ (sl. 4). Uzet ćemo, da otvor obuhvaća malen broj n zona, i da svaka od njih jednako utječe na amplitudu titraja u aksijalnoj točki P. Iz formule $S = \frac{z_1}{2} \pm \frac{z_n}{2}$ slijedi, da je za taki broj n amplituda u točki P jednaka ništici, a za lihi $S = z_1$.

U drugom je slučaju amplituda u točki P dvaput, a svjetloća četiri puta veća nego bez zaslona s otvorom. Maksimume i minimume svjetloće u aksijalnim točkama P dobivamo samo, ako otvor obuhvaća točno cijeli broj zona. Označimo li sa a okomicu PO, imamo $\sqrt{a^2 + r^2} - a = n\lambda/2$. Slijedi, da je približno $a = \frac{r^2}{n\lambda}$. Ako je ovdje n neparan broj, izlazi u točki P maksimum, a ako je paran broj, minimum svjetloće. Odaberemo li točku P' izvan osi PO, zamršeniji račun pokazuje, da ogibom nastaju svijetli i tamni kolobari, kojima je P središte. U sl. 5a, 5b vidimo fotografske snimke ogiba na otvorima, koji obuhvataju 2, odnosno 3 zone. Za $n = 2$ središte je tamno, a za $n = 3$ svijetlo, kako i teorija zahtijeva. Nalazi li se na mjestu O (sl. 4) mjesto pločice s rupicom okrugli zastorčić, možemo s pomoću Fresnelovih zona odrediti svjetloću u aksijalnoj točki P. Iz prijašnjih razmatranja slijedi, da na amplitudu u točki P utječe samo polovica prve zone izvan zastorčića. Ako je zastorčić dovoljno malen, djelovala bi ova zona jednako kao centralna zona, koju sad zastorčić pokriva. Slijedi, da se u središtu sjene zastorčića mora nalaziti mrljica sa svjetloćom, kao da zastorčića nema. Do važnog ovog rezultata došao je Poisson god. 1823 diskusijom opće Fresnelove teorije. Smatrajući ovaj rezultat apsurdnim i protivnim iskustvu, držao je Poisson, da Fresnelova teorija ne vrijedi. Međutim je Arago-ov pokus s okruglom pločicom posve potvrdio tu teoriju. Deslisle je već 1715 opazio svijetlu mrljicu u središtu sjene okrugle pločice, no na taj su pokus zaboravili. Slike 5c i 5d pokazuju snimke pokusa, kod kojih je zastorčić obuhvatio 2, odnosno 3 zone. U središtima obiju slika vidi se svijetla Poissonova mrlja.



Sl. 4. PROLAZ SVJETLOSTI KROZ OKRUGAO OTVOR



Sl. 5. OGIB SVJETLOSTI NA OKRUGLOM OTVORU (a, b) I NA OKRUGLOJ PLOČICI (c, d); (po Arkadijevu).

4. *Pločica sa zonama* je staklena pločica, na kojoj je točno nacrtan velik broj Fresnelovih zona, kod čega je svaka druga zona načinjena neprozirnom. Na pr. može biti centralna zona prozirna, druga zona neprozirna, treća prozirna i t. d. Dolaze li na tu pločicu od udaljenog predmeta okomito svijetle zrake, stvarat će ona u određenoj »žarišnoj daljini« a optičku sliku poput zbirne leće. Takve slike nastaju i u daljinama 2a, ... $\frac{a}{2}$, $\frac{a}{4}$ ... Radi neprozirnih dijelova pločice otpadaju djelovanja zona s parnim rednim brojem ($z_2 = z_4 = \cdots = ø$), a učinci zona s neparnim rednim brojem se zbrajaju. Na dvjema prozirnim zonama možemo uvijek odabrati po dvije korespondentne zrake, za koje je razlika hoda jednaka parnom broju $\lambda/2$. Na sl. 6 reproducirana je crtnja Fresnelovih zona, kakvu je načinio američki fizičar R. W. Wood (1898). Polumjeri nacrtanih krugova odnose se kao korijeni iz rednih brojeva 1, 2.. Fotografiranjem ovakvih crtnja dobivaju se negativi, koji ispunjavaju uvjete za pločice sa zonama (t. zv. Woodove pločice). Može se načiniti i dalekozor, kojemu je objektiv Woodova pločica s velikom žarišnom daljinom (na pr. $a = 50$ cm), a okular pločica s malenom žarišnom daljinom.



Sl. 6. CRTNJA PLOČICE SA ZONAMA (po Woodu).

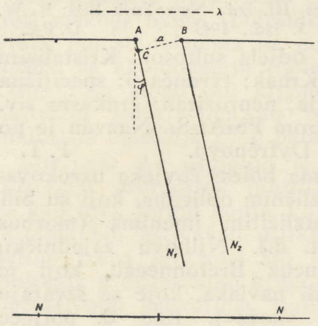
5. *Ogib na ravnoj pukotini.* Na pukotinu AB, koja je usporedna s valnom frontom, neka dolazi ravni val dužine λ (sl. 7). Razmještaj svjetloće slike ogiba na vrlo udaljenom zastoru NN može se odrediti računom. Usporedni svežanj zraka AN_1, BN_2, koji sa simetralom pukotine zatvara kut φ, utječe na amplitudu titraja u

točki N zastora iznosom, koji zavisi o razlici hoda δ krajnjih zraka AN_1, BN_2.

Načinimo li $BC \perp AN_1$, imamo $\delta = a \sin\varphi$, gdje je a širina pukotine. Elementarna teorija vodi do rezultata: mjesta minimalne svjetloće u tamnim prugama ogiba nastaju, ako je $a \sin\varphi = \lambda$, 2λ, 3λ... Mjesta maksimalne svjetloće u svijetlim prugama ispunjavaju uvjete $a \sin\varphi = 0$; $1{,}43\lambda$; $2{,}459\lambda$...

Slika 8 pokazuje pojav ogiba na 0,3 mm širokoj pukotini u daljini 1 m. Kraj široke srednje pruge, kojoj pripada glavni maksimum svjetloće, vide se 2 para sporednih pruga. Njihove svjetloće umanjuju se prema redu $1 : \frac{1}{20} : \frac{1}{56}$.

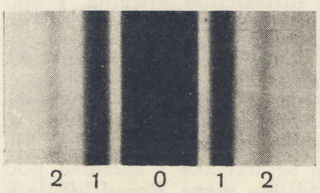
Jednostavna teorija ogiba vrijedi, ako se daljina zastora od pukotine može smatrati beskonačnom. Fraunhofer je pokazao, da se mjesto udaljenog zastora može u koju god daljinu staviti zbirna leća i u njezinoj žarišnoj ravnini motriti slika ogiba. Pojav ogiba uz pomoć leće ili dalekozora nazvan je Fraunhoferovim ogibom. Radimo li bez leće, imamo Fresnelov ogib.



Sl. 7. SHEMA ZA OGIB SVJETLOSTI NA PUKOTINI

6. *Optička mrežica* (njem. Beugungsgitter, franc. réseau, engl. grating) jest pločica od kovine ili od prozirne tvari sa mnogo bliskih usporednih crta u jednakim međusobnim razmacima. Dolaze li valovi svjetlosti na takvu pločicu, mijenja se periodski od mjesta do mjesta intenzitet ili faza valova, koje ona reflektira ili propušta. Interferencijom ovih valova nastaju pojavi, nazvani spektri ogiba ili difrakcije.

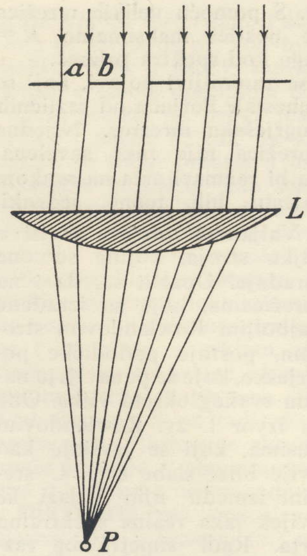
Jednostavne optičke mrežice načinio je već Fraunhofer od usporednih tankih žica. Mnogo bolje mrežice izrađuju se tako, da se dijamantom, koji je montiran na stroju za dijeljenje dužina, režu blize crte na pločici. Ako je ta pločica prozirna, imamo transmisijsku ili propusnu mrežicu. Na kovnom zrcalu urezane crte daju refleksnu mrežicu. Krajem prošlog stoljeća dotjerao je H. A. Rowland (Baltimore, USA) tehniku izrađivanja ovakvih mrežica do velikog savršenstva. Načinjena je Rowlandova mrežica sa 110.000 crta na prostoru od 14,5 cm. Najveću optičku mrežicu, dugu 20 cm, visoku 10 cm, sa 500 crta na mm, načinio je američki fizičar A. A. Michelson. Ukupni broj crta na njoj iznosi 110.000, tako da bi sve crte, nanizane u jedan niz, dale dužinu 10 km.



Sl. 8. OGIB SVJETLOSTI NA PUKOTINI; fot. negativ; crvena svjetlost (po R. W. Pohlu).

Izrađivanje optičke mrežice težak je posao. I kraj automatskog rada najtočnijeg stroja za dijeljenje i opreznog postupka lako nastaju pogrješke. Dobre mrežice, kakve trebaju za spektralne aparate, vrlo su skupe i ima ih malo. Kopija kovne mrežice pravi se tako, da se strana s urezanim crtama polije rastopljenim celuloidom ili kolodijem. Kad se tekućina ispari, skine se oprezno kožica i fiksira na staklenoj pločici. Rezanje crta na staklu teže je nego na kovini. U spektralnim aparatima za vidljivu svjetlost dolaze većim dijelom refleksne mrežice, s 500 do 600 crta na mm.

Teorija mrežice. U elementarnoj teoriji smatra se propusna mrežica ravnim nizom usporednih pukotina. Uzmimo, da od vrlo udaljenog linearnog izvora dolazi svjetlost dužine vala λ okomito na takav niz pukotina (sl. 9). Usporedne zrake, koje iz pukotina izlaze, sabrane lećom L na način Fraunhoferov, neka interferiraju u točki P. Označimo sa φ kut ovih zraka s normalom na mrežicu, sa a širinu pukotine, sa b širinu zapreke, koja pukotine dijeli. Razlika hoda δ za svaki par zraka, koje izlaze iz susjednih pukotina, iznosi $(a + b) \sin\varphi$. Zbroj $a + b = d$ zove se konstanta mrežice. Njezinu vrijednost dobivamo, ako dužinu mrežice podijelimo s ukupnim brojem crta. Na mjestu P dobivamo maksimum svjetloće, ako je δ cijeli mnogokratnik od λ. Dolazimo tako do formule $m\lambda = a \sin\varphi$ ($m = 0, 1, 2\ldots$), koja vrijedi za propusnu i refleksnu mrežicu.



Sl. 9. SHEMA ZA OGIB SVJETLOSTI NA NEKOLIKO PUKOTINA

Radimo li s crvenom svjetlosti, pojav ogiba, koji nastaje u žarišnoj ravnini leće L, pokazuje niz I u sl. 10. Oko srednje pruge O, koja se nalazi u osi leće L i koja je izravna slika izvora svjetlosti, imamo s lijeva i s desna nekoliko pruga, koje odgovaraju rednim brojevima $m = 1, 2$.. Te su pruge to svjetlije i oštrije, što je veći ukupni broj crta mrežice i što je ona šira. Pruge 1, 2... zovemo spektrima ogiba reda 1, 2.... Niz II u sl. 10 pokazuje ogib za ljubičastu svjetlost. Veći razmak pruga reda I nego pruga reda II kazuje, da je veća dužina vala za crvenu svjetlost nego ljubičastu. Dolazi li na mrežicu bijela svjetlost, cijeli je spektar 1. reda odijeljen od spektra 2. reda. Spektri viših redova djelomično se prekrivaju, a njihove boje miješaju, što je naznačeno u slici 10-III. Da je red spektara ograničen, pokazuje slijedeći primjer: na mrežicu s konstantom $d = \frac{1}{500}$ mm neka dolazi zelena svjetlost $\lambda = 0{,}0005$ mm. Vrijednosti za m, $\sin\varphi = \frac{m\lambda}{d}$, φ sabrane su u tablici

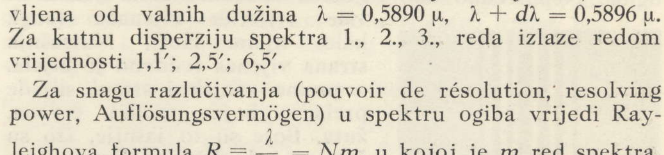
m	0	1	2	3	4
$\sin\varphi = 0{,}25\, m$	0	0,25	0,50	0,75	1
φ	0^0	14^0	30^0	49^0	90^0

Ovakva mrežica daje samo spektre 1., 2. i 3. reda. Mrežica s 1200 crta na mm daje samo spektar 1. reda.

Spektar mrežice ispunjava približno uvjet za normalni spektar, kod kojeg je promjena valne dužine svjetlosti razmjerna pomaknuću spektralne crte. Konkavna refleksna mrežica ispunjava točno taj uvjet. Svjetloća ovih spektara raste proporcionalno s kvadratom ukupnog broja crta mrežice. Radimo li s mrežicom od 10.000 crta, svjetloća je 10^8 puta veća, nego što bi je dala jedna pukotina omeđena s dvije crte.

S pomoću mrežice postizava se veća disperzija spektra nego s pomoću prizme. U formuli za mrežicu promjeni dužine vala $d\lambda$ neka odgovora promjena kuta $d\varphi$. Za kutnu disperziju izlazi $d\varphi = \frac{m}{d \cos\varphi} d\lambda$. Uzet ćemo, da na mrežicu sa 500 crta na mm dolazi natrijeva svjetlost, sastavljena od valnih dužina $\lambda = 0{,}5890\,\mu$, $\lambda + d\lambda = 0{,}5896\,\mu$. Za kutnu disperziju spektra 1., 2., 3., reda izlaze redom vrijednosti 1,1′; 2,5′; 6,5′.

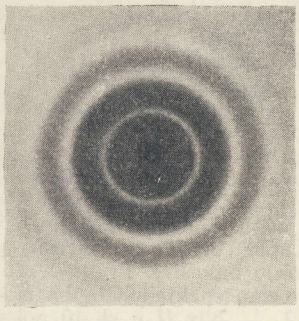
Za snagu razlučivanja (pouvoir de résolution, resolving power, Auflösungsvermögen) u spektru ogiba vrijedi Rayleighova formula $R = \frac{\lambda}{d\lambda} = Nm$, u kojoj je m red spektra,



Sl. 10. SPEKTRI MREŽICE ZA CRVENU (I), LJUBIČASTU (II) I BIJELU (III) SVJELOST.

a N ukupni broj crta mrežice. S pomoću velikih mrežica može se za vidljivu svjetlost postići maksimalno $R =$ 300.000, koje je mnogo veće nego kod spektra prizme.

U spektru mrežice javljaju se zanimljivi pojavi, koji se zovu lažne crte ili dusi (engl. ghosts). Potječu od različnih pogrješaka mrežice. Nijedna mrežica nije tako savršena, da bi razmaci crta na svakom mjestu bili točno jednaki.



Sl. 11. OGIB HOMOGENE SVJETLOSTI NA SITNIM ČESTICAMA; Fot. negativ (po R. W. Pohlu).

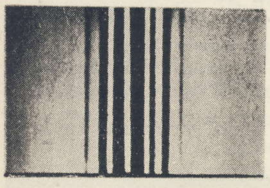
Valjanost mrežice zavisi o vijku stroja, kojim se ona izrađuje. Opazili su, da i na mrežicama, koje su izrađene najboljim Rowlandovim strojem, postoje periodičke pogrješke, koje se ponavljaju nakon svakog okreta vijka. One su izvor t. zv. Rowlandovim dusima, koji se javljaju kao dvije blize slabe crte. U sredini između njih nalazi se uvijek jaka realna spektralna crta. Radi simetričnog razmještaja Rowlandove se lažne crte lako raspoznaju i ne zamjenjuju se s realnim crtama. Njihova je svjetloća proporcionalna s kvadratom reda spektra.

Optičke mrežice mogu imati i drukčije periodičke, a i neperiodičke pogrješke. U nekim slučajevima javljaju se lažne crte s obiju strana realne crte, no dosta daleko od nje. Ovakve pojave istraživali su M. Lyman i R. W. Wood. Oni su našli metode, s pomoću kojih se može prosuditi, je li neka crta realna ili lažna.

Optička mrežica, ugrađena mjesto prizme u spektralni aparat, omogućuje jednostavno i točno mjerenje dužine vala svjetlosti. U tom je važna njezina upotreba. Za mjerenje dužine vala ultracrvenih zraka služe mrežice s malenim brojem crta na mm i mrežice od tankih žica.

7. *Ogib na sitnim česticama.* Atmosferski pojavi ogiba svjetlosti. Ako kroz staklo, na kojem se nalazi mnogo zrnaca prašine ili vodenih kapljica, nastalih kondenzacijom, motrimo daleki izvor svjetlosti, vidjet ćemo, da je okružen vijencem. Da se ovaj pojav osniva na ogibu svjetlosti, pokazao je već Fraunhofer. Gledamo li homogeni izvor svjetlosti, izmjenjuju se svijetli i tamni kolobari vijenca, kako pokazuje sl. 11. Kolobari su to veći, što su sitnija zrnca ili kapljice. S pomoću formule $\sin \varphi = \frac{3}{2} \frac{\lambda}{a}$, koja vrijedi i za ogib svjetlosti na sitnoj čestici, možemo izračunati promjer čestice a. Vidimo li na pr. kod crvene svjetlosti $\lambda = 0{,}7\ \mu$ polumjer prvog svijetlog kolobara pod kutom $\varphi = 2^0$, izlazi $a = 30\ \mu$. Vijenac oko bijelog izvora svjetlosti ima boje Newtonovih koluta.

Sitne čestice vode ili leda u zraku mogu izvesti pojav ogiba. Neposredno oko Mjeseca opažamo često jedan ili više svijetlih vijenaca (engl. halo, njem. Hof). Nutrašnja strana vijenca redovno je bijela, a prema vanjskoj strani slijede prelazne boje: modra, crvena, žuta. Boje su to jasnije, što su čestice jednoličnije. Prema teoriji, koja vrijedi za ogib svjetlosti na sitnim kuglastim česticama, promjeri svijetlih kolobara homogene svjetlosti odnose se kao 1 : 1,83 : 2,76. Za ogib svjetlosti na iglicama leda, koje imaju presjek pravokutnika, vrijede omjeri 1 : 2 : 3. Mjerenjem se može prosuditi, imamo li ogib na vodenim kapljicama ili na ledenim iglicama. Veliki bojadisani kolobari oko Mjeseca s polumjerima 22^0 i 46^0 jesu pojav disperzije svjetlosti na ledenim iglicama.



Sl. 12. OGIB HOMOGENE SVJETLOSTI NA ULTRA ZVUČNIM VALOVIMA U TEKUĆINI; negativ; (D. P-ć 1935).

8. *Ogib svjetlosti na ultrazvučnim valovima.* S pomoću pločica od kvarca i turmalina, koje u visokofrekventnom električnom polju titraju radi piezoelektričnog djelovanja, stvaraju se u tekućinama i plinovima valovi visoke frekvencije, nazvani ultrazvučnim valovima (→ akustika 3). Ako je njihova dužina vala dosta malena, čine oni t. zv. ultrazvučnu mrežicu, koja se prema svjetlosti vlada slično kao obična optička mrežica. Konstanta je ultrazvučne mrežice kod stojnih i progresivnih valova ista i jednaka cijeloj dužini vala. Na ultrazvučnu mrežicu može se primijeniti formula, koja vrijedi za optičku mrežicu. Ogib svjetlosti na ultrazvučnim valovima otkrili su 1932 Debye i Sears te Lucas i Biquard.

Na sl. 12 snimljen je ogib žute natrijeve svjetlosti na ultrazvučnoj mrežici u alkoholu. Vide se spektri 0., 1., 2. i 3. reda. Za pokus je služila kvarcova pločica 25×25×0,9 mm, koja je, uzbuđena na osnovnu frekvenciju 3,200.000 titraja u sek., titrala u tekućini smjerom svoje debljine. Dužina ultrazvučnog vala bila je $\Lambda = 0{,}042$ cm, tako da na 1 cm dolazi 23,8 Λ. Otkriće Debyea i Searsa daje jednostavnu metodu za mjerenje brzine zvuka u tekućinama. Kod ove metode treba vrlo malena količina tekućine.

Za druge pojave ogiba → *röntgenske zrake*, → *elektron*.

LIT.: R. W. Wood, *Physical Optics*, III. izd., New York 1934; R. W. Pohl, *Einführung in die Optik*, 4. i 5. izd., 1943. D. P-ć.

DIFRENOAZIT, mineral iz odjela sulfosoli. Kristalizira se rompski. Kala se savršeno. Krhak; tvrdoća 3; specifična težina 5,5—5,6. Metalna je sjaja; neproziran; crnkasto siv. Spoj olova s arsenom i sumporom $Pb_2As_2S_5$. Nazvan je po francuskom mineralogu P. A. Dyfrénoyu. F. T.

DIFTERIJA je akutna zarazna bolest čovjeka uzrokovana bacilom d-e. Javlja se u različnim oblicima, koji su bili u staro doba opisani pod različitim imenima (morbus aegypticus, strangulatorius i t. d.). Njihovu zajedničku pripadnost uočio je prvi Francuz Bretonneeau, koji je nazvao bolest diphtheritis (radi navlaka, koje se stvaraju na sluznicama, grč. διφθέρα »koža«). Ime d. potječe od Trousseaua. Da su sve te slike samo različiti oblici jedne iste bolesti, dokazali su Klebs i naročito Löffler tim, što su ustanovili, da im je uzročnik zajednički: bacil d-e. To su štapići različite veličine, koji pokazuju kod posebnog bojadisanja (po Neisseru) na polovima tamne točkice. U posebnim hranilištima (bouillon) stvaraju difterične klice otrov (toksin), koji u vrlo malenim količinama ubija laboratorijske životinje (zamorce), a opasan je i za čovjeka. To su nam dokazali nesretni slučajevi kod cijepljenja protiv d-e (zamjene s antitoksinom). Difteričnim toksinom mogu se u životinjskom eksperimentu proizvesti iste promjene kao i difteričnim klicama. I kod čovjeka su sve promjene kod d-e izraz djelovanja difteričnog toksina na tkiva, jer je dokazano, da se isti otrov stvara i u čovjeku za vrijeme d-e.

Difterični proces javlja se na sluznicama (ždrijelo, nos, grkljan i t. d.) i na koži. Na tim mjestima stvaraju se upale u obliku sivo žutih naslaga (pseudomembrana). U najtežim slučajevima raspadaju se navlake i sluznice pod njima u zelenkasto smeđu i smrdljivu masu. Pored lokalnih promjena, koje su izraz djelovanja toksina na mjestu prodora bacila, razlikujemo, kao izraz djelovanja otrova na daljinu, promjene na žilama, srcu i živcima. Znakove bolesti, koji su posljedica toga, označujemo komplikacijama d-e.

Oblici difterije. D. ždrijela. Kod nje se razvijaju sivo žute naslage na žabicama (tonzilama) i na susjednim predjelima sluznice ždrijela. Kod teških slučajeva (maligna difterija) naslage su zelenkasto smeđe boje, a okolina je jako otečena. Postoji i jaki otok na vratu oko limfnih čvorova.

D. nosa očituje se često kao tvrdokorna hunjavica sa sluzavo gnojnim, često i krvavim iscjedkom. Obično je jednostrana.

D. grkljana poznata je pod imenom krupa (ime potječe od škotskog liječnika Homea). Naslage se razvijaju na sluznici grkljana, i to na glasnicama i u njihovoj okolini. Zbog toga je glas bolesnika u početku hrapav, kasnije bezvučan. U daljem toku bolesti biva disanje (od suženja otvora grkljana difteričnim naslagama) sve glasnije (stridor) i sve mučnije (dyspnoe). Radi pomanjkanja zraka u plućima uvlače se prsa kod svakog udisaja. Dijete je najzad radi nedovoljne količine kisika u krvi nemirno i modro (cianotično) i umire od gušenja, ako mu se ne pruži pomoć. U slučaju začepljenja grkljana oljuštenom naslagom nastupa ugušenje trenutačno.

D. se javlja osim toga na spojnici (konjunktivi) očiju, na koži (ako je ranjava) i na vanjskom spolovilu djevojčica.

Ti se oblici difterije često kombiniraju (na pr. d. nosa i grkljana i t. d.). U toku bolesti razvija se često jedna

forma iz druge (d. ždrijela silazi u grkljan, d. grkljana prelazi u nekim slučajevima u dušnik i u bronhe (t. zv. descendirajući krup).

Komplikacije mogu nastupiti kod svih oblika d-e, i ako su najčešće i gotovo redovite kod d-e grla (osobito kod težih i teških oblika).

Najopasnija komplikacija je degeneracija srčanog mišića. Ona dovodi do slabosti, u teškim slučajevima do kljenuti srca. Osobito su opasne srčane smetnje, ako se javljaju rano. Kljenut srca može nastupiti naglo i bez naročitih znakova, koji ukazuju na opasnost, koja prijeti. U teškim slučajevima otrovano je pored srca i žilje (krvarenja na koži). I u slučaju težih srčanih promjena možemo računati s potpunim ozdravljenjem, ako je bolesnik ostao na životu.

Komplikacije na živcima najčešće su i najranije u kljenuti mekoga nepca (bolesnik govori »na nos«, a kad pije, vraća mu se tekućina na nos). Česte su i kljenuti očnog mišića za akomodaciju (bolesnik ne vidi jasno u blizini). Osim toga mogu biti kljenuti udovi, naročito donji. U najtežim slučajevima su bolesnici posvema kljenuti te umiru od ugušenja zbog paralize mišičja za disanje.

Liječenje d-e uspješno je, otkako je Behring pronašao difterični protuotrov (antitoksin). U praksi upotrebljava se kao lijek serum konja, kojima je postepeno u sve većim dozama bio uštrcavan difterični toksin (Roux). Difterični serum treba injicirati što ranije i u dovoljnoj količini. Bolesnik s difteričnim krupom dade se spasiti od ugušenja operativnim zahvatima, koji omogućuju dovođenje zraka u pluća, ili rezom u dušnik (tracheotomia) ili uvođenjem krute cijevi u grkljan (intubatio).

D. je bolest umjerenog pojasa, nema je u tropskim ni u arktičnim krajevima. Kod nas se javlja sezonski s najviše slučajeva u studenom. Ona je i kod nas udomaćena te vlada na selima i u gradovima endemski. Pobol (morbiditet) je veći u gradovima nego u selima. U našoj državi povisio se je pobol od d-e od 1926. U isto vrijeme povećala se smrtnost radi pojave težih slučajeva. Ovaj val d-e pojavio se je u čitavoj Evropi nakon zatišja, koje je vladalo nekoliko decenija poslije epidemije sredinom prošlog stoljeća. Sklonost na d-u nije odviše velika i vezana je uglavnom za dječju dob, i ako je ima i kod odraslih, pa čak i kod staraca. Difterična klica je međutim jako raširena naročito u gradovima, pa je često nalazimo i kod zdravih ljudi (u nosu i ždrijelu: kliconoše). Kod pojedinca možemo ustanoviti sklonost na d-u t. zv. Schickovom reakcijom. To je kožna reakcija na malenu količinu difteričnog toksina. Pozitivna reakcija (crvenilo i otok na mjestu injekcije) znak je nedostatka antitoksina u čovječjoj krvi, koji štiti od bolesti. Procenat pozitivnih Schikkovih reakcija najveći je u dječjoj dobi isto kao i postotak d-e.

D. se širi od čovjeka na čovjeka sitnim kapljicama, što ih izbacuje bolesnik (kliconoša) iz usta i nosa kod jačega govora, kod kašljanja i kihanja. Česta je zaraza i slinom (nečistim prstima i predmetima). Zarazu širi osim bolesnika rekonvalescent, a brojčano najviše kliconoša.

Sprečavanje širenja zaraze vrši se izolacijom bolesnika i dezinfekcijom njihovih izlučina. Međutim radi raširenosti klice ne možemo postići željene rezultate samo ovom metodom. U zadnje vrijeme dolazi k tome kao važno sredstvo u borbi protiv d-e cijepljenje (aktivna imunizacija) djece u dobi najjače sklonosti. Dok se prije (naročito u Americi) cijepilo mješavinom toksina i antitoksina (imunizacija samim toksinom opasna je), upotrebljava se danas gotovo isključivo Ramonov anatoksin. To je toksin, koji je lišen otrovnosti djelovanjem formola. Cijepljenjem protiv d-e (daju se 3 injekcije, od novih cjepiva samo jedna) uspjelo je na nekim mjestima smanjiti broj bolesnika 3—8 puta. Najbolji znak za uspjeh aktivne imunizacije protiv d-e je činjenica, da je cijepljenje protiv d-e u nekim zemljama obvezno (Francuska, Madžarska, Rumunjska i t. d.).

LIT.: N. Černozubov, *Problem d. i njenog suzbijanja u Jugoslaviji.* Glasnik Centr. Hig. Zav. knjiga XX, sv. 4. F. M.

Difterija kod domaćih životinja. Ona se izrazuje obamiranjem (necrosis) sluznice, u isto vrieme i prožimanjem sluznice i dubljih slojeva tkiva. Može se pojaviti na svim sluznicama životinjskog organizma. U nekim područjima organizma javlja se kao posebna zarazna bolest i, zbog analogne lokalizacije kao kod čovjeka, naziva se takva upala kratko difterijom, i ako uzročnici nisu isti. Kod životinja se javlja na pr. kod teladi (prouzročena bac. necrosis) osobito rado u usnoj šupljini, i to na obraznoj strani, obično s jakom oteklinom lica, nadalje na rubovima jezika, odakle prelazi na hrbat jezika, na zubno meso, rjeđe na žabice i nepce ili čak na ždrijelo. Kod odrasloga goveda nalaze se slični procesi u usnoj šupljini kod t. zv. opasne kataralne groznice, kao sekundarna pojava kod goveđe kuge, a osobito kod peradi (diphtheria avium). Kod posljednjih uzrokovana je virusom. Najčešće se nalazi kod kokoši i golubova s više manje debelim sivim ili sivo žutkastim, kasnije smeđim, suhim, s podlogom čvrsto spojenim naslagama, lokaliziranim u usnoj i ždrijelnoj šupljini, na nepcu i prema nosnim šupljinama, na rubovima jezika, pa i na ulazu u grkljan, gdje lako prouzroči ugušenje. Često se uz to nalaze promjene izvana oko očiju i nosnih otvora, slične boginjama (epitheliosis contagiosa avium). Kod d-e peradi ne radi se o pravoj difteričnoj upali, jer ovdje nema fibrinozne eksudacije, nego postoji samo teška upala sluznice s obamiranjem i gnojnim prožimanjem, što čini d-i sličnu t. zv. pseudomembranu. Lj. J.

DIFTONG (grč. složenica *δίφθογγος* »dvoglas« ili »dvoglasnik«) je u fonetici (v.) naziv za udruženje dvaju samoglasnika u jednom slogu. Jedan je od njih obično *i* ili *u* (tipovi *ai au ia ua ei eu ie ue* i t. d.). To udruženje sačinjava, pravo reći, jedan glas, koji se u toku svog izgovora artikulira samo u jednoj emisiji i jednom padajućom napetošću (»tension décroissante« po Grammontu). Zbog toga nastaje u povijesti jezikâ i u dijalektima česta pojava, da od jednoglasnika ili monoftonga (od grč. *μόνος* »sam«) nastaju diftongi i, obratno, od diftonga monoftongi. Primjeri: Slično kao dočetno *-ao* u našem prošlom participu aktiva *pisao,* što se izgovara u narječjima *pisa* i *piso,* tako latinsko *au* u *aurum* glasi u većini romanskih jezika monoftong *o* (tal. i španj. *oro,* franc. i katalanski *or*). Obratno, lat. *o* u *bonus* glasi u tal. *buono,* u španj. *bueno.* Tu je diftong mjesto latinskog monoftonga.

Jezici se među sobom veoma razlikuju u pogledu diftonga. Neki ih vole, a neki ne. Praslavenski nije ih poznavao, naš ih danas ima sa *i (j)* kao drugim elementom (tip *znaj, znajte*), a francuski ih danas prema nekim naučenjacima nikako nema, osim u pismu. U starom francuskom bilo ih je u izobilju i u izgovoru. Primjer: franc. *feu,* od lat. *focus,* danas se izgovara *fö* s kratkim i zatvorenim zaokruženim *ö.*

Razlikuju se obično dvije velike grupe diftonga: padajući i rastući. Razlika se naime među njima pravi prema jačini elemenata, koji ih sačinjavaju. Oni diftongi, koji počinju s jačim vokalskim elementom, a svršavaju sa slabijim, idu u padajuću grupu. Primjer: lat. *áu* u *áurum, áura* i t. d. ide u padajuću grupu, dok u rastuću ide, prema Jespersenu, u današnjem francuskom veza vokala ü (pisano u) u *tuait, nuée, continua* i t. d., tal. *fiero.* Osim toga neki lingvisti razlikuju i lebdeće diftonge, gdje se ne razabire, koji je elemenat jači. U hrvatskom književnom jeziku, naročito u dijalektima, često se izgovara *-ĭje- -ijè-,* koje je nastalo od t. zv. jata (ѣ), na pr. u *lĭjep(o) lijèpa,* bez *j* u sredini, t. j. kao padajući diftong u *lĭep(o),* a kao rastući diftong u *lièpa.*

LIT.: M. Grammont, *Traité de phonétique,* Pariz 1933; L'abbé P.-J. Rousselot, *Principes de phonétique expérimentale,* Pariz 1923; O. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik,* Leipzig-Berlin 1904; O. Broch, *Slavische Phonetik,* Heidelberg 1911; A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, I.,* Heidelberg 1914; P. Skok, *Osnovi romanske lingvistike,* I. sv., Zagreb 1940; P. G. Goidánich, *L'origine e le forme della dittongazione romanza,* Halle a. S. 1907. P. S.

DIFTONGIJA ili diplofonija simptom je bolesti grkljana, kada mjesto jednoga glasa kod fonacije nastaju dva glasa, jedan dublji i jedan viši. Taj se simpton javlja kod bolesti, kao što su polipi ili čvorići, koji dijele glasilnice u dva nejednaka dijela. A. Š.

DIFUZIJA zove se prodiranje jednoga plina u drugi, dakle nastojanje izjednačenja koncentracije, kada su dva plina odijeljena u nekom cilindru tankim zasunkom, pa se zasunak odmakne i plinovi se polako miješaju. Ta pojava, koja je za izmjenu tvari kod tehničkih procesa od osnovne važnosti, nastupa i kod kapljevina, koje se miješaju, a i kod krutih tjelesa. Difuzija se osniva na nesređenom gibanju molekula, koje se nastoje rasprostraniti na što veći prostor, te plin prodire u smjeru opadanja koncentracije (molekularni transport). D. je bitno različita od konvekcije, kod koje se komešaju vidljivo velike čestice plina ili

kapljevine (molarni transport), čemu može biti uzrok bilo mehaničko miješanje, bilo razlika u specifičnoj težini i t. d. No i svaka konvektivna izmjena tvari nužno je praćena difuzijom, i to na granici spomenutih čestica tekućine. Na jačinu difuzije, kao na fizikalno svojstvo, ne možemo utjecati; na konvekciju kao hidrodinamičku (strujnu) pojavu možemo naprotiv vrlo lako, na pr. pojačanim miješanjem.

Čista difuzija nastupa samo onda, kada tekućina potpuno miruje, što je često vrlo teško provesti. D. mjerimo količinom tvari, koja prolazi kroz presjek okomit na smjer difuzije. Iz iskustva se zna, da je za ustaljeno stanje količina n prodifundirane tvari razmjerna raspoloživom presjeku F, trajanju difuzije τ, padu koncentracije c u smjeru difuzije, te difuzionom koeficijentu D, po niže navedenim diferencijalnim jednadžbama.

D. spada u »polagane« pojave. Kao primjer navodimo uspravni cilindar od 40 cm visine, kojega je donja polovica napunjena težom, gornja lakšom tekućinom, da bi se izbjeglo komešanje. Vrijeme, u kojem je jedna trećina jedne tekućine prodifundirala u susjednu polovicu cilindra, ovisno je o obadva sudionika, pa je za sudionike vodik-kisik (plinovi) 44 sek, za acetamid-vodu (tekućine) 3,8 dana. U krutim tjelesima difuzija je još mnogo polaganija, a opet je tehnički važna, na pr. za cementiranje željeza.

Kod visokih se temperatura difuzija olakšava tako, da na pr. vodik u znatnoj mjeri prodire kroz užareni lim platine ili paladija.

Primjena je difuzije u tehnici neobično mnogostrana, jer nastupa kod svih procesa s izmjenom tvari. Tako na pr. kod izgaranja difundira kisik iz uzduha do površine goriva, a produkti izgaranja od površine goriva u uzduh. Slično je kod destilacije, kod elektrolize, kod stvaranja otopina, kod hranjenja bilja i t. d. Tako je i kod difuzne pumpe od Gaede-a za stvaranje najnižih pritisaka (vakuum) do 0,000.001 mm živinog stupca.

Za ustaljeni (vremenski nepromjenljivi) tok difuzije vrijedi po iskustvu prvi F i c k - ov zakon

$$dn = -D \cdot F \cdot \frac{dc}{dx}\, d\tau$$

Difuzioni koeficijent D ima dimenziju $\frac{površina}{vrijeme}$, te je tako neovisan o izboru jedinice za količinu tvari. D je ovisno od o b j e tvari, koje međusobno difundiraju, te prema tome nije fizikalno svojstvo j e d n e tvari. Tako na pr. kod difuzije kisika u neki drugi plin ima D drugu vrijednost nego li kod difuzije kisika u vodu. Za neustaljenu (vremenski promjenljivu) difuziju, dakle za slučaj, kad se koncentracije mijenjaju, vrijedi drugi F i c k - ov zakon, koji ovdje pišemo samo za jednodimenzionalnu difuziju u pravcu x,

$$\left(\frac{\partial c}{\partial \tau}\right)_x = D\left(\frac{\partial^2 c}{\partial x^2}\right)_\tau$$

Lijeva strana predstavlja vremensku promjenu koncentracije na mjestu x, uzrokovanu difuzijom, a desna strana mjesnu promjenu pada koncentracije u promatranom trenutku τ u susjedstvu mjesta x.

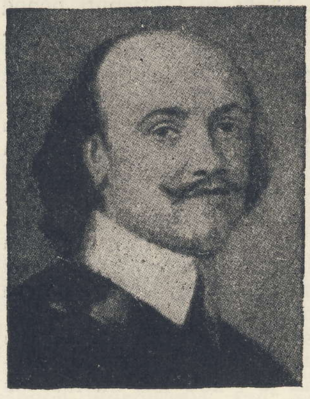
Difuzija u šećeranama označuje izvlačenje šećera iz odrezaka šećerne repe, uz pomoć vode, u nizu velikih sudova, zvanih difuzorna baterija, da bi se iz dobivenog soka, nakon izvjesnih postupaka čišćenja, isparivanjem vode dobio šećer. F. B-ć.

DIFUZOR je u tehnici strujanja cijev (kanal) sa zadatkom, da se kinetička energija (živa sila) struje pretvori sa što manje gubitaka u pritisak. Upotreba mu je kod turbina (aspirator), ventilatora, turbokompresora, parnih duvaljki (injektor), vodenih crpka za vakuum i t. d. Kod plinova, koji struje s brzinom manjom od brzine zvuka, te kod kapljevina difuzor je cijev, koje se presjek u smjeru strujanja blago proširuje, pri čem ne smije doći do odvajanja mlaza od stijenke. Kod strujanja pri nadzvučnoj brzini mora se presjek sužavati. Djelovanje osniva se na pojavi, da brzina kapljevine postaje to manja, što je veći presjek cijevi. Zbog opadanja brzine duž difuzora smanjuje se kinetička energija, da bi se po zakonu o uzdržanju energije pretvorila u druge oblike. Zanemarivši razliku energije položaja na ulasku i izlasku (na pr. kod položenog difuzora) nastupaju kod strujanja u difuzoru još energije pritiska i topline. Tako će na izlasku iz difuzora kapljevina imati veći pritisak nego li na ulasku, a osim toga ona će se zbog vrtloženja nešto ugrijati (i ako tek za koju stotinku stupnja). Što je savršeniji difuzor i idealnija kapljevina, to je pretvaranje brzine u pritisak potpunije i ugrijavanje (t. j. gubitci) manje. Za idealnu nestišljivu kapljevinu u graničnom je slučaju porast pritiska

$$P_2 - P_1 = \gamma\,\frac{w_1^2 - w_2^2}{2\,g} = \frac{1}{2\gamma g}\left(\frac{G}{F_1}\right)^2\left[1-\left(\frac{F_1}{F_2}\right)^2\right],$$

gdje je P kg/m² pritisak, γ kg/m³ jedinična težina kapljevine, w m/sek brzina strujanja, F m² presjek strujanja, G kg/sek protočna količina kapljevine, g = 9,81 m/sek² ubrzanje zemljine teže, dok se indeksi $_1$ i $_2$ odnose na ulaz i izlaz difuzora. F. B-ć.

DIGBY, Sir Kenelm, ✻ 1603, † 11. VI. 1665, engleski pomorac, diplomat i pisac, sin Sir Everarda Digbyja, urotnika, koji je smaknut 31. I. 1606 u Londonu. Odgojen je u katoličkoj vjeroispovijesti. Od 1620 boravio je u Francuskoj, Italiji i Španjolskoj (od 1623). G. 1627 poduzeo je Sredozemljem pomorsku ekspediciju protiv Francuza i Mlečana, uz kraljev pristanak, koji je kasnije na prosvjed Venecije povučen. Ostao je zatim nekoliko godina u domovini, po smrti svoje žene prešao na protestantizam, ali se doskora vratio u krilo katoličke crkve. U borbi Karla I. protiv parlamenta pristao je uz kralja. U dva maha boravio je opet dulje u Parizu i bio tajnik kraljice Henriette Marije, koja ga je 1646 poslala u Rim. G. 1649 vratio se u Englesku, ali je bio ponovno prognan. Vrativši se opet 1654 približio se Cromwellu, koji ga je upotrebljavao u diplomatskim misijama.



SIR KENELM DIGBY

BIBL.: Njegovi filozofski i medicinski spisi uživali su velik glas: *A Conference with a Lady about choice of a Religion*, Pariz 1638; *Of Bodies, Of the Immortality of Man's Soul*, Pariz 1644; *Choice of Experimental Receipts in Physick and Chirurgery*, 1668; *The Closet of the Eminently Learned Sir Kenelm Digby Knt. Opened*, 1677; *Chymical Secrets and Rare Experiments*, 1683; *Private Memoirs* (izdao Sir N. H. Nicholas 1827).

LIT.: T. Longueville, *Life of Sir K. D.*, 1896.

DIGESTE → **Corpus iuris civilis.**

DIGESTIJA → **Probava.**

DIGESTOR (lat. digestorium, njem. Abzug, Kapelle) poseban je uređaj, odnosno namještaj u kemijskim i sličnim radionicama, gdje se radi s otrovnim plinovima i parama, a služi kao zaštita radnicima. U doba alkemije, a i kasnije, služili su se kemičari otvorenim ognjištem, nad kojim se nalazio dimnjak. U suvremenom laboratoriju digestori imaju različit oblik. Obično su to laboratorijski radni stolovi, koji su ograđeni staklenim stijenama poput ormara, a pojedini su prozori pomični. Na taj se način mogu vršiti kemijske reakcije odijeljeno od ostale prostorije. Digestor stoji uza zid ili u sredini prostorije ili je ugrađen u prozor. Okviri su digestora redovito od impregnirane hrastovine ili borovine, a ploča je stola od iste građe, često obložena azbestnim pločama ili olovnim limom 3 mm debljine. U novije vrijeme prave ploče stola u digestoru od različne građe, koja je otporna proti kiselinama, lužinama i različnim kemikalijama. Ima digestora, koji su načinjeni od željeza i stakla. Dakako, da željezni dijelovi moraju



DIGESTOR

biti premazani trajnim i otpornim namazom. Bitno je kod svakog digestora, da se otrovni plinovi i pare odvode posebnim dimnjacima. Ti su dimnjaci redovno obloženi pocakljenom kameninom, a iz digestora vode u dimnjak dva otvora, jedan pri dnu za teške, a jedan pri vrhu za lake plinove i pare. U tim su otvorima ugrađeni plinski plamenci, koji pospješuju odvod plinova (Lockflammen). Mnogo se bolje odvađanje plinova postizava posebnim ekshaustorima (ventilatorima), koje tjera motor. Dobar digestor mora »vući«, kako se u laboratoriju redovito kaže. Za rad s naročito otrovnim plinovima, odnosno s jako smradnim tvarima postoji u suvremenim laboratorijima t. zv. »smradna komora«, u kojoj se nalazi velik digestor, a snabdjeven je osim toga još i dobrim ventilatorima. M. D-ć.

DI GIACOMO, Salvatore, ✳ Napulj 12. III. 1860, † Napulj 4. IV. 1934, talijanski književnik, od 1926 član Talijanske akademije. D. G. bio je novinar i regionalni pjesnik, ali je velik dio svoje djelatnosti posvetio proučavanju povijesti intimnog Napulja koristeći se svojim mjestom knjižničara biblioteke Lucchesi Palli.

Čar D. G-ovih radova proistječe iz lirike, koja izbjegava sve, što je prosto, kao i svaki namješteni zanos; lirskih stranica ima čak i u njegovim povijesnim djelima. Marko Car preveo je njegovu novelu *Moj prijatelj Toto* (Italijanski humoristi, 1931).

BIBL.: Povijesna djela: *Cronaca del teatro San Carlino*, Napulj 1891; *Taverne napoletane*, ib., 1889; *Napoli, figura e paesi: il teatro, la canzone, la storia, la strada*, ib. 1908; *Lettere di Ferdinando IV, re di Napoli, con la duchessa di Floridia*, Palermo 1923; *Napoli*, Bergamo 1929, i dr. Kazališna djela: Sabrana djela u 2 sv. *Teatro*, Lanciano 1920; *O'voto, A »San Francisco«, Assunta Spina, Quand l'amour meurt . . ., L'Abbé Péru, La stessa voce*. Pripovjedačka djela: *Novelle napoletane*, Napulj 1883; *L'ignoto*, Lanciano 1920; *Pipa e boccale*, 2 sv., Napulj 1893. Pjesme: *Canzoni e ariette note*, Napulj 1916; konačno izdanje pjesama: *Poesie*, Napulj 1927 (neke su od njih uglazbili Tosti, Costa i Denza, pa su postale veoma poznate: *Quanno sponta la luna a Marechiaro* [Tosti]; *La luna nova nmiez'a lu mare* [Costa]).

LIT.: K. Vossler, *S. D. G.*, Heidelberg 1908; S. Gaeta, *S. D. G.*, Firenca 1911; L. Russo, *S. D. G.*, Napulj 1921; *Annuario della R. Acc. d'Italia* I., 1929, Rim 1930; A. Tilgher, *La poesia dialettale napoletana*, Rim 1930; B. Croce, *La letteratura della nuova Italia*, III., 2. izd., Bari 1929; F. T. Marinetti, *Originalità del poeta S. D. G.*, Napulj 1936; G. Camposampiero, *La poesia italiana contemporanea*, Rim 1938; E. Moschino, *S. D. G. e la sua arie*, u Leonardo, veljača 1939. E. F. S.

DIGITALIS → **Naprstak.**

DIGITALIS-PREPARATI ljekoviti su pripravci droge naprstka *(Digitalis purpurea)* u obliku oparka, kapljica, prašaka, pilula i dr. Oni sadržavaju ili pojedine izolirane glikozide ili sveukupne djelatne tvari droge u očišćenom stanju s oznakom farmakološke vrijednosti prema metodi ispitivanja. Redovno nose zakonom zaštićena imena, kao na pr. Digiclarin »Kaštel«, Adigan »Kemika«, Digitaline »Nativelle«, Digalen »Roche«, Digipuratum »Knoll« i t. d. Preparat iz Digitalis lanata poznat je pod imenom Digilanid »Sandoz«. I. I.

DIGITALOIDI su glikozidi nekih biljaka, koji djeluju na srce poput glikozida naprstka (digitalisa). Kemijski imaju sterinsku građu sličnu žučnim kiselinama. Ovamo idu djelatne tvari različnih vrsti strofantusa, morskog luka, gorocvijeta, đurđica, crnog kukurijeka, lijandera, biskupske kape, sunovrata i dr. I. I.

DIGITARIA → **Panicum.**

DIGLIF → **Triglif.**

DIGNITET (lat. dignitas »dostojanstvo«). 1. U vrijeme rimskog dominata (od Dioklecijana dalje) služba u činovničkoj hijerarhiji, s kojom je skopčana neka viša čast; te se službe dijele na dignitates palatinae (dvorske službe) i dignitates non palatinae (upravne službe). Jedne i druge mogu biti građanske (civiles) i vojničke (militares). Lj. A.

2. Naziv za visoke službe u katoličkoj crkvi, posebice za određene više službe u kaptolima (v.). Nosioci takve službe su dostojanstvenici (dignitarii). Fr. H.

DIGRESIJA kod unutarnjih planeta (v.) najveća je kutna udaljenost od Sunca, koju dostignu pri svom prividnom gibanju, a kod zvijezda stajačica, koje kulminiraju sjeverno od zenita, kut, što ga čini vertikal zvijezde s meridijanom. Motri se osobito najveća istočna i zapadna digresija cirkumpolarnih (v.) zvijezda, da se odredi položaj meridijana. J. L-k.

DIHAZIJ → **Cvat.**

DIHOGAMIJA → **Cvijet.**

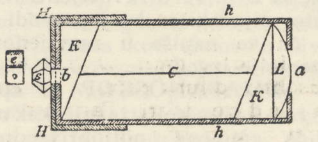
DIHOTOMIJA je logička podjela u dva člana, dvočlana divizija (v.). Wundt razlikuje tri vrste dihotomije, i to: 1. dihotomiju po kontradiktornoj oprečnosti, na pr. A — neA (primjerice u zoologiji: kičmenjaci — beskičmenjaci), 2. dihotomiju jednostavnog razlikovanja, na pr. podjela organizama na biljke i životinje, te 3. dihotomiju po kontrarnoj oprečnosti, na pr. toplo — hladno, dan — noć. Treća podjela znanstveno je najmanje upotrebljiva, jer dopušta između postavljenih opreka i druge posredne oblike. V. F-ć.

DIHOTOMIJA → **Steljka.**

DIHROIT → **Kordijerit.**

DIHROIZAM je svojstvo obojenih jednoosnih dvolomnih kristala, da se u prolaznoj svjetlosti pokazuju u različitoj boji, ako ih gledamo iz različitih smjerova. Otkrio ga je Cordier (1809) na kordijeritu. Pojav se osniva na tome, da u dvolomnim kristalima apsorpcija svjetlosti, kao i brzina, zavisi o smjeru titranja. Osim toga apsorpcija je za redovitu i za izvanrednu zraku zavisna i o valnoj dužini. Najveći kontrasti boja u danom smjeru opažaju se, ako kristal promatramo kroz analizator, koji vrtimo, ili kroz Haidingerov dihroskop. Boja u prirodnoj svjetlosti je smjesa boja, koje odgovaraju redovitoj i izvanrednoj zraci. Za redovitu zraku apsorpcija je u svim smjerovima prostiranja jednaka. Većinom vrijedi Babinetovo pravilo, da se jače apsorbira zraka, kojoj je brzina prostiranja manja. Vrlo je jako izražen dihroizam kod turmalina, koji već u malenim debljinama gotovo posve apsorbira redovitu zraku, dok izvanrednu apsorbira tim manje, što je smjer njezina prostiranja većma nagnut prema optičkoj osi. Optički dvoosni kristali imaju tri međusobno okomita smjera, usporedna s optičkim osima simetrije, u kojima se pokazuju u bitno različitim bojama. To je trihroizam, ili općenitije, s obzirom na promjene boja u drugim smjerovima i u polariziranoj svjetlosti, pleohroizam. Pleohroizmom odlikuju se samo neki bojadisani minerali, na pr. biolit, turmalin, amfibol. M. K.

DIHROSKOP ili dihroskopska lupa (od grč. δίς »dvostruk«, χρώς »boja« i σκοπεῖν »motriti«), mala priručna sprava za promatranje dihroitskih ili pleohroitskih minerala. Sastavljena od dugoljaste prizmatske kalotine kalcita, koja je umetnuta u metalnu cijev. Cijev ima na svakom kraju po jedan otvor. Otvor, kroz koji promatramo svjetlo ili tanku pločicu nekoga minerala, jest okrugao, a drugi, na suprotnoj strani, ima četvrtast oblik i nalazi se u prstenu, oko kojega se da okretati metalna cijev s kalcitovom kalotinom (prizmom). Svijetlo prolazi kroz kalcitovu prizmu i lomi se u dvije zrake. Zbog toga dvoloma vidi se četvrtasti otvor dvostruko, kao dva mala svijetla kvadratića. Pločica nekoga bojadisanoga izotropskoga (jednolomnoga) minerala, što je promatramo kroz dihroskop, vidi se kao dva mala kvadratića, koja su u svakom položaju uvijek iste boje, okretali kalcitovu prizmu oko prstena na koju god stranu. No promatramo li pločicu nekoga bojadisanoga anizotropskoga (dvolomnoga) minerala, koji se odlikuje pleohroizmom, vidimo opet ta dva kvadratića, ali svaki u drugoj boji, pa se te boje mijenjaju, kako okrećemo kalcitovu prizmu oko prstena. D. je priredio mineralog Haidinger, pa se ta sprava zove i Haidingerova lupa. F. T.



DIHROSKOP

DIJABAZ (dolerit u Engleskoj) je tamna stijena, koja se javlja u manjim intruzijama, intruzivnim slojevima (skladovima) i žicama. Po kemijskom i mineralnom sastavu odgovara bazaltu, pa je sastavljen od bazičnih plagioklasa (labradorit — bitovnit) i monoklinskih piroksena, mjesto kojih katkada dolazi rogovača. Akcesorni minerali mogu biti magnetit, ilmenit, a sekundarni kalcit, klorit, serpentin, zeolit i t. d. Osim ovoga standard tipa imamo još olivinskih, kremenih i hiperstenskih dijabaza. Kako je u stvari samo intruzivni, točnije, hipabisalni korelat bazalta, razlikuje se od njega, ne baš uvijek, ofitskom strukturom. Termin dijabaz nije još posve raščišćen, pa se s nepravom upotrebljava katkada za pretercijarne bazalte, drugi uzimaju opet kao dijabaz kiselije vrste, kao albitski d., oligoklasni d. i t. d. — Kod nas je neobično raširen i u bazičnim stijenama, pa ga nalazimo na mnogim mjestima »bosanske serpentinske zone«, zatim u mnogim krajevima uže Hrvatske (Kalnik, Zagrebačka gora i t. d.). M. T-r.

DIJADEM (lat. diadēma, grč. διάδημα) prastari, uski kao vrpca oko glave povezani znak vladareve časti, koji su nosili kraljevi i druge odlične osobe kod drevnih Egipćana, Asiraca, Babilonaca i drugih istočnih naroda. Kod Židova nosili su ga kraljevi i prvosvećenici u obliku zlatne povisoke pločice. Kod kraljeva i kraljica u Perziji i Armeniji d. je bio široka vrpca modro bijele boje. Od Perzijanaca preuzeo je d. Aleksandar Vel. i njegovi nasljednici. Grci su njime kitili svoje bogove i božice, naročito Zeusa, Heru i Afroditu, a kasnije je to postao općenit nakit za ugledne žene i mlade ljude, naročito za pobjednike u Olimpiji. Kod Rimljana je uveo d. Anko Marcije, ali je taj ukras bio za vrijeme republike omražen; za vrijeme carstva prvi ga je nosio Aurelijan (270—275), od Dioklecijana se upotrebljava mnogo više, a od Konstantina Vel. postaje d. općenito upotrebljavani nakit glave svih rimskih i bizantskih careva i carica, urešen još jednim do dva reda bisera ili dragulja i dragocjenim privjescima s obadvije strane lica. D. se javlja vrlo često na novcu orijentalnih vladara, rimskih i bizantskih careva i carica. Primili su ga i nerimski vladari srednjega vijeka i nosili ga, sve dok ga nije istisnula kruna kao znak i nakit vladarski. I. R-o.

DIJADSKI BROJNI SUSTAV je građen na broju 2 (*δύο)* kao osnovci. U tom sustavu postoje samo dvije brojke ili znamenke: *0* i *1*; opći je oblik cijeloga broja N u tom sustavu ovakav:

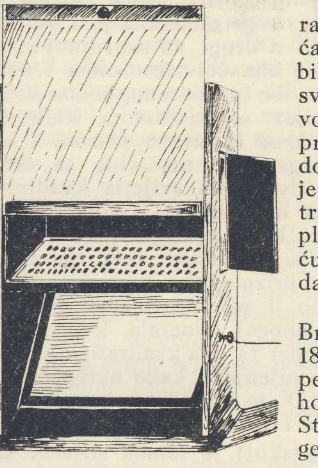
$$N = a_n \cdot 2^n + a_{n-1} \cdot 2^{n-1} + \ldots + a_1 \cdot 2 + a_0, \qquad (1)$$

gdje su koeficijenti $a_n, a_{n-1}, \ldots a_1, a_0$ brojke *0* ili *1*. Tako je na pr.

$$25 = 1 \cdot 2^4 + 1 \cdot 2^3 + 0 \cdot 2^2 + 0 \cdot 2 + 1 = (11001)_2;$$

u simbolu sa zagradama nisu naznačene dijadske jedinice $2, 2^2, 2^3, \ldots$ ni operacije zbrajanja, odnosno množenja baš onako, kako se to radi i u dekadskom brojnom sustavu. Indeksom 2 naznačeno je, da se broj u zagradama ima shvatiti kao broj u sustavu po bazi 2. Prevođenje dekadskog broja u dijadski izvodi se tako, da ga podijelimo s najvišom potencijom baze 2, koja ide u nj; ako je to potencija 2^n, tada ostatak toga dijeljenja dalje podijelimo sa 2^{n-1}, tako dobiveni ostatak sa 2^{n-2} i t. d.; kvocijenti svih tih divizija su *1* ili *0*. Obrnuto, dijadski se broj prevodi u dekadski jednostavno tako, da se napiše u razvijenom obliku (1) i sve naznačene operacije izvedu. R. C.

DIJAFANOSKOP je aparat, kojim se istražuje kakvoća sjemena poljoprivrednih biljaka s pomoću prolaznoga svijetla. Tako je na pr. caklavo zrno pšenice ili ječma u prolaznom svijetlu prozračno, dok je brašnavo zrno tamno, jer ne propušta svijetla. Kod travnoga sjemena, pokrivena pljevicama, možemo s pomoću dijafanoskopa ustanoviti, da li je plod razvijen ili nije.



DIJAFANOSKOP

Prvi dijafanoskop izumio je Brunn van Neergaard god. 1888. Savršenije dijafanoskope konstruirali su kasnije Sulhorst, Weinzierl, Hartleb i Stutzer, Dorph-Petersen, Vogel, Lenarčić i dr.

Za istraživanje kakvoće pšeničnoga i ječmenoga zrna najviše se upotrebljava Lenarčićev dijafanoskop (vidi sliku). Ovaj se aparat sastoji od jednoga odozgor i sa strane otvorena ormarića s crno bojadisanim stijenama. U sredini ormarića na drvenim letvicama vodoravno leži limena pločica s malim udubinama. Ove udubine imaju po duljini uski otvor za prolaz svijetla kroz sjeme, koje se smjesti jedno po jedno u svakoj udubini. Ispod limene pločice nalazi se po čitavoj širini ormarića pomično zrcalo, kojim se svijetlo reflektira na pojedine redove udubina sa sjemenom. S gornje strane limene pločice promatramo, da li je sjeme prozračno ili nije.

Za istraživanje kakvoće travnoga sjemena upotrebljavamo staklenu pločicu mjesto limene. A. T.

DIJAFIZA je naziv u anatomiji za srednji dio dugačkih kosti, koji kao cjelina nastaje posebnim procesom okoštavanja. Na površini se sastoji od čvrste koštane tvari, a unutrašnjost je spužvasta i ispunjena koštanom moždinom. Sve do završetka rasta d. je epifiznom hrskavicom odijeljena od krajeva kosti (epifize). V. D.

DIJAFRAGMA (lat. diaphragma) je u anatomiji općeniti naziv za svaku, najčešće od mišićnog tkiva građenu ploču, koja zatvara potpuno ili samo jednim dijelom neku šupljinu. U čovječjem tijelu takva se ploča nalazi na više mjesta, i u svakoj od njih je obično jedan ili više otvora, kroz koje prolaze cjevasti organi. D. se naziva ili po šupljini, koju zatvara, ili po organima, što kroz nju prolaze. Tako postoji d. usne šupljine, zdjelična d., optička d. u oku, d. koja zatvara udubljenje u turskom sedlu na klinastoj kosti, zatim ima posebna d. na prednjoj strani zdjelice, kroz koju prolazi kod muškarca mokraćna cijev, a kod žene još i rodnica.

Pod d-om u užem smislu riječi obično se razumijeva ošit (prečaga), grudna d. To je poput kupole svedena, oko 3 mm debela ploča, što dijeli grudnu šupljinu od trbušne. Sastavljena je od mišićnih snopova, koji polaze od slabinskih kralježaka i rebara, a manjim dijelom i od grudne kosti. Prema sredini oni prelaze u široku tetivnu ploču (centrum tendineum). U ošitu ima čitav niz otvora, kroz koji prolaze jednjak, velike krvne žile kao aorta, donja šuplja vena, zatim utrobni i trbušni živci (vagus i sympaticus) i glavni limfni vod. Svod ošita na desnoj strani dosegne do 4. međurebrenog prostora, a na lijevoj strani nešto niže. U udubljenju ispod toga svoda smješteni su neki organi kao jetra, želudac i slezena. Na gornjoj površini ošita leže pluća i srce. Ošit je glavni mišić, koji izvodi pokrete kod disanja. V. D.

Dijafragma kod domaćih životinja. U sisavaca je grudna šupljina odijeljena od trbušne posebnom mišićno-kožastom pregradom, dijafragmom, ošitom ili prečagom. Na ošitu se razlikuju dva posebna dijela, i to porubni dio, koji je mesnate građe i pričvršćen uz luk krivih rebara, te sredinski kožasto-tetivasti dio, koji čini sredinu ošita. Ošit je u četveronožaca položen od kraja grudne kosti koso unatrag i gore prema slabinskim kralješcima. Duljina mu je ovisna o građi tijela životinje; što životinja ima više rebara, to je ošit dulji. Kroz ošit prolaze važni dijelovi probavnog i krvnog sustava: jednjak, koji se probija iz grudne šupljine u trbušnu, zatim najveća trbušna vena, t. zv. stražnja šuplja vena, a na gornjem rubu ispod kičme gotovo na sredini prolazi najveća žila kucavica, trbušna aorta. Ovdje valja napomenuti, da one životinje, koje imaju t. zv. trbušna rebra, nemaju ošita, kao na pr. vodozemci i gmazovi. J. S.

DIJAFRAGMA u tehnici označuje porozne stijenke, često od aluminijeva i silicijeva oksida, sa što jednoličnijim i sitnim šupljinicama (porama). Zadatak je dijafragme ili rastavljanje čvrstih čestica od kapljevina i plinova (filtriranje) ili otežavanje difuzije između različnih otopina. Moraju biti mehanički i kemički otporne, a kako se mnogo upotrebljavaju u elektrolizi, moraju imati što manji električki otpor. F. B-ć.

DIJAFTOREZA. Kristalasti škriljavci mogu tektonskim pokretima iz svoje oblasti dospjeti u neku drugu, gdje u novim termodinamskim prilikama može ponovno doći do obnove preobražaja njihova mineralna sastava i njihova lica. Neke filitske stijene u Alpama postale su regresivnim, obnovljenim preobražajem (metamorfozom) iz gnajsa, koji je iz dubljih dijelova kore Zemlje dospio u dijelove bliže površini Zemlje. Taj obnovljeni, regresivni preobražaj stijena zove se dijaftorezom (od grč. διαφθείρω, »pokvariti«), a stijene postale dijaftorezom dijaftoriti. F. T.

DIJAGENEZA. Cjelokupnost procesâ pretvorbe, što se vrše u nekom taložnom mineralnom materijalu za vrijeme njegova prijenosa, njegova taloženja i njegova prijelaza u čvrstu stijenu, pa i poslije toga prijelaza, zove se dijageneza (od grč. διά »kroz« i γένεσις »postanak«). Ta je pretvorba kemijske prirode, a vrši se uz pritisak, što se razvija neprestanim taloženjem novoga nanosa mineralnoga sitniša i drobiša, koji svojom težinom pritiskuje donje dijelove taložnoga materijala. A i poslije dovršenoga taloženja dolazi do pritiska, koji se razvija pri blagom poremećaju taložnih naslaga, pa i taj pritisak, a s njim i t. zv. gorska vlaga, t. j. voda, koje ima uvijek, iako malo, u svakoj, a naročito u taložnoj stijeni, pospješuje d. mineralnoga taloga, koji pomalo prelazi u čvrstu stijenu. Tako

će se na pr. iz glinena mulja razviti d-om glineni škriljavac, iz kremenoga pijeska kvarcit i t. d. F. T.

DIJAGITA *(Diaguita)*, negdašnji važan narod u *SZ* Argentini, zvan i *Kalčaki (Calchaqui)* po jednom od njegovih ogranaka; danas asimiliran s ostalim tamošnjim mješancima, zadržavši po koju osobinu svoje negdašnje kulture, dok je stari jezik posve nestao. Kultura D. bila je u neku ruku po srijedi među »visokim« kulturama Anda (Peru i dr.) i primitivnijima indijanskih plemena na *I*, u Chacu i Pampama. Dobro razvita kultura bilja (osobito kukuruza, krumpira, tikava), dijelom na vješto udešenim natapanim terasama, popunjavala se gojenjem ljame, ali i lovom (na guanake, vikunje, nojeve i dr.), pa i sabiranjem nekih samoraslih biljaka, osobito rogača, od koga se i tu pravilo opojno piće. Pušili su mnogo duhan u zemljanim lulama. Tehnologija je također dosta dotjerana: pored kamenog i drvenog oruđa ima i kovnoga, lijeva se bakar i bronc (kao osobitost značajna su brončana zvona, ploče s reljefima, sječiva sjekira, slična evropskim keltovima i dr.); razvijena je u više stilova keramika, sa značajnom ornamentikom (u bojama), napose nekih pogrebnih urna; znatno je i tekstilno rukotvorstvo od vune spomenutih životinja, od čega su glavni dijelovi odjeće (vrlo duge haljine, kao košulje, ovoji oko glave i dr.). Lica su bojili ili tatauirali finim crtama. Stanovi su bili od kamena, s ulazom odozgo, tako gusto zbijeni, da su naselja gotovo bez putova, često na višim položajima, zgodnima za obranu (kamenjem, praćama, strjelicama). Mrtve su pokopavali u grobovima obloženim kamenom, djecu (blizance?) na posebnim grobljima u žarama. U vjeri preteže kult Sunca, kome se prinose i neke žrtve (životinje, glave neprijatelja), zatim kult drveća, kamenja, munje i groma. Maske (drvene) su imale u kultu i plesovima važnu ulogu — pa od toga se i danas nešto malo održalo. Osim spomenutih tvorba likovne umjetnosti u keramici, kovini i dr. osobitost su D. brojne neobične slikarije na plohama pećina sa scenskim prikazima, koji već pokazuju smjer razvoja u likovno pismo — a inače su dragocjeni spomenici za poznavanje negdašnje kulture D. Utjecaji kulture staroga Perua mogu se kod D. u koječemu dobro slijediti, no D. su u mnogočemu i posve samobitni. M.G-i.

DIJAGNOZA (grč. διάγνωσις »raspoznavanje, razlikovanje«) u liječništvu jest raspoznavanje ili ustanovljivanje bolesti. To je logičan zaključak, koji se izvodi kod ispitivanja bolesnog stanja, i to po bitnim znacima i nalazima, a osobito po kliničkoj slici, uspoređujući je s drugim tipičnim slikama, po kojima su opisane različne bolesti.

Dijagnoza je najznatniji dio liječničkog rada, jer po njoj može liječnik u većini slučajeva proreći razvoj bolesti (prognoza), i ona je osnova za glavnu svrhu rada svakog liječnika, t. j. za liječenje bolesnika (terapiju).

Za postavljanje točne dijagnoze prijeko je potrebno poznavanje svih kliničkih slika, po kojima su opisane bolesti sa svim mogućim varijantama, a koje su ustaljene od patologije bolesti iz svih grana medicine.

Broj različnih metoda — od najjednostavnijih do vrlo zamršenih — koje se vrše često s pomoću skupocjenih naprava, povećao se znatno posljednjih godina. Zbog toga se razvila i posebna grana medicine, t. zv. *opća dijagnostika*, uglavnom proširena opća interna dijagnostika. U tu su svrhu osnovani i posebni zavodi, t. zv. *dijagnostički instituti*.

Da se postavi ispravna dijagnoza, potrebno je: sakupiti anamnestičke podatke (sastaviti anamnezu), t. zv. subjektivne simptome; ustanoviti objektivne simptome kliničkog pregleda; nadalje treba ispitati nalaze laboratorijske pretrage (mikroskopske, kemičke, serološke, bakteriološke, endoskopske, oftamološke, röntgenske, elektrokardiografske i t. d.). Osim toga potrebno je protumačiti i ispravno procijeniti vrijednost svih navedenih subjektivnih simptoma i objektivnih nalaza s osobitim obzirom na uzrok (etiologiju), postanak (patogenezu), kao i tok bolesti.

Za konačno postavljanje dijagnoze uzimlje se u obzir i konstitucija i hereditet. Bolest se naime smatra ne samo kao patološko-anatomska ili funkcionalna promjena jednog ili više organa, nego je uvjetovana i funkcioniranjem čitavog organizma, osobe, individuuma.

Od različnih vrsta dijagnoza navest ćemo samo glavnije: *diagnosis e anamnesi* jest ustanovljivanje bolesti s pomoću povijesti bolesti (anamneze), na osnovi pouzdanih podataka, t. j. subjektivnih simptoma bolesnika. Prije se postavljala samo *fizikalna dijagnoza* s pomoću metoda fizikalnog pregleda (inspekcije, palpacije, perkusije i auskultacije) na temelju objektivnih znakova, i to poglavito kod bolesti grudnih organa. Ovamo spada i *dijagnoza od oka* (Blickdiagnose, à coup d'oeil), postavljena samo inspekcijom, ako bacimo brz pogled na bolesnika. Poslije preporoda medicine radi razvoja prirodnih nauka uvele su se i razvile nove metode kliničnog pregleda, osobito laboratorijske, s pomoću kojih možemo ustanoviti ne samo morfološke promjene organa, nego i njihove funkcionalne smetnje. Tako se u novije vrijeme uvelo spomenuto laboratorijsko pretraživanje. Ovo se osobito proširilo i na ispitivanje funkcija (fiziološka pretraga) i bolesti različnih organa kao i različnog materijala (naročito ekskreta, i to mokraće, ispljuvka, želučanog soka, stolice, pak krvi i t. d.). Diagnozu postavljenu samo na taj način nazivljemo *laboratorijskom dijagnozom;* pod *diferencijalnom dijagnozom* (dijakrizom) razumijemo razlikovanje jedne bolesti od drugih sličnih, koje imaju neke jednake ili slične simptome ili skupove simptoma (sindrome); *dijagnozu per exclusionem* postavljamo, kad nismo u stanju ustanoviti bolest po izravnim znacima, nego nagađamo, pošto smo isključili druge slične bolesti; kod *dijagnoze e iuvantibus* pomažemo se procjenjivanjem uspjeha ili neuspjeha terapije »specifičnim lijekovima«, da postavimo neku dijagnozu kad je ne možemo ustanoviti izravno uobičajenim metodama klinične pretrage. Kod *topične i anatomske dijagnoze* istražujemo sjedište ognjišta bolesti i anatomske promjene organa.

Na posljetku istaknut ćemo, da se za postavljanje točne, a osobito *žurne i rane dijagnoze*, zahtijeva od svakog liječnika oštroumnost, kritično razlučivanje, stručna sprema i veliko klinično iskustvo, dobro pamćenje te strpljiv i savjestan rad.

Kao što ne možemo vršiti terapiju bez dijagnoze, tako ne možemo ni postaviti dijagnozu bez dobre, savršene metodike. A najbolje su metode one, koje su ustanovljene dugim iskustvom tradicionalne medicine priznatih škola. Samo onaj, koji dobro dijagnosticira, dobro i liječi — qui bene diagnoscit, bene curat. V. V-ć.

Dijagnoza kod domaćih životinja. Osniva se uglavnom na objektivnom nalazu. Manjak subjektivnih saopćenja u pravilu otežava postavljanje dijagnoze, ali u pojedinim slučajevima i olakšava, jer kod životinja time otpadaju simulacija i autosugestije. Subjektivna saopćenja dijelom nadoknađuju opažanja vlasnika bolesnih životinja. Vrijednost tih opažanja ovisi o inteligenciji vlasnika i njihovu interesu za životinju.

Uz objektivni nalaz, opažanja vlasnika životinja i iscrpljivo poznavanje bolesti olakšavaju dijagnozu još i poznavanje terenskih i lokalnih prilika, načina ishrane i upotrebe životinja, kao i svih ostalih prilika, koje mogu štetno djelovati na zdravlje životinje.

Zarazne su bolesti česte kod domaćih životinja, pa radi toga treba kod postavljanja d-a imati u vidu raširenost tih bolesti, mogućnost zaraze, te prirođeni i stečeni imunitet.

Na temelju utvrđenih znakova bolesti postavlja se dijagnoza na isti način kao kod ljudi i nastoje se, gdje je to moguće, uz uzrok bolesti, utvrditi i funkcionalne poremetnje oboljelih organa. A. S.

D. u biljnoj sistematici znači popis svih onih osobina, kojima se jedna svojta (vrsta, rod) razlikuje od ostalih svojta (v.) istog stepena. I. P.

DIJAGONALA je dužina, koja spaja dva vrha poligona ili polijedra, koji ne leže na jednoj istoj stranici, odnosno bridu. Ako je broj stranica poligona paran i > 4, tada razlikujemo *glavne* i *sporedne* dijagonale; glavne su one, koje spajaju po dva suprotna vrha, a sporedne sve ostale. Broj dijagonala n-terokuta je $\frac{n(n-3)}{2}$. Kod polijedara razlikujemo *plošne* i *prostorne* dijagonale prema tome, spajaju li one dva vrha jedne iste plohe ili dviju različitih ploha toga polijedra. R. C.

DIJAGONALNI SLOJEVI (grč. διά »poprijeko«, γωνία »kut«). Ako se na horizontalne slojeve talože slojevi drugoga, na pr. poprečnog smjera, a preko njih opet drugi slojevi drugoga smjera, nastaju dijagonalni slojevi. Obično se to zbiva kod taloženja u deltama i sipinama (dunama). D. s. tumačimo kod sipina tako, da vjetar odnosi sloj

pijeska i na istom mjestu taloži drugi sloj posve drugog smjera. J. P-k.

DIJAGRAM → Grafičko prikazivanje.

DIJAGRAM → Cvijet.

DIJAK (**djak, đak**). Riječ d. bila je kao pučka posuđenica iz grč. διάκ(ον)ος preuzeta u staroslavenske crkvene knjige u značenju crkvenog pomoćnika, đakona (v.). U hrvatskom se jeziku (u spomenicima od g. 1189) riječ d. ili u hrvatskom obliku djak upotrebljava i u proširenom značenju, t. j. klerik (v.), a zatim i učenik (»studiosus«) uopće. Kako su klerici bili u srednjem vijeku uglavnom jedini školovani ljudi, bili su oni pisari, notari, odnosno kancelari u općinama ili na velikaškim dvorovima. Stoga se riječju d. označuju u hrvatskim spomenicima često i pisari ili kancelari. Budući da se uz pojam klerika i pisara nužno povezao pojam učena čovjeka, koji govori latinski, razvio se naziv *dijački (djački, jački)* za latinski jezik (do 18. st.); isto tako naziv *djačka* ili *jačka* pjesma, odnosno *djačiti* ili *jačiti* u značenju pjevati, isprva u crkvi, a zatim pjevati uopće.

Riječ d. u štokavskom obliku *đak* ograničena je danas samo na učenike srednjih i visokih škola. O pojmu d-a čarobnjaka → grabancijaš.

LIT.: J. Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija, I.*, Šibenik 1940, s. v. đakon. V. Š.

DIJAKRITIČKI ZNAKOVI (prema grč. διακριτικόι »čime se što razlikuje«) zovu se dodatci različnog oblika (tipa), stavljeni iznad, ispod ili unutar latinskih slova (pismena), a pišu se, kad treba 1. označiti glasove nepoznate latinskom jeziku, a takvih ima u svakom nelatinskom jeziku ili narječju, 2. kvalitetu ili kvantitetu samoglasnika i 3. naglasak u riječima ili rečenicama. Oni su nastali u novije doba, kad se latinsko pismo prilagođivalo jezicima i narječjima različnih lingvističkih porodica. Tim znakovima približila se latinica još više idealu glasovnog pisma (Lautschrift). Izmislili su ih najprije prigodom različnih pravopisnih (ortografskih) reforma (→ pravopis) kod svih modernih naroda, koji prigrliše latinicu kao svoje pismo. Njima se služi u obilnoj mjeri i moderna lingvistika, kadgod su joj potrebni posebni znakovi za bilježenje izgovornih nijansa u fonetici. Starogrčko pismo, ćirilica i gotica služe se njima daleko rjeđe nego latinica. Dijakritičke točke iznad i ispod slova upotrebljava u velikoj mjeri semitsko (židovsko i arapsko) pismo.

Evo glavnih tipova dijakritičkih znakova u pravopisima evropskih jezika, koji se služe latinicom:

A) Najviše se pišu iznad latinskih pismena:

1. Uglasta kvačica otvorena prema gore ˇ na *c z s* označuje palatalne spirante *č ž š* u češkoj, slovenskoj i hrvatskoj latinici i u znanstvenim transkripcijama. U češkoj pišu se još *ř* i *ě*. Grafija *ř* čita se od prilike kao *rž (Jiři)*, a grafija *ě* kao *je (obět)*.

2. Ista kvačica okrenuta prema dolje ^ piše se u rumunjskom iznad *a i (â î)* za oznaku samoglasnika, sličnog ruskom jery ы *(român = romîn)*, dok u portugalskom stoji na zatvorenim samoglasnicima u dočetku *(avô)*, a u albanskom na nosnim *(kângë)*. U francuskom pravopisu može stajati ovaj znak (zvan accent circonflexe) na svakom samoglasniku, iza kojega je ispalo *s*, a može značiti i stezanje dvaju samoglasnika i duljinu *(côte, âge)*. U esperantskoj abecedi *ĉ ĝ ĵ ŝ* znače *č đ ž š*.

3. Uzlazna crtica od lijeva na desno gore ´, zvana akut (od lat. acutus »oštar«), koja se piše i kao zarez, iznad *c* izražava u poljskoj i hrvatskoj latinici palatalni suglasnik *ć*. U poljskoj se piše analogno i palatalni spirant *ś (żyzność)*. Slično se označuje palatalni izgovor i u češkim grafijama *ť ď (Baťa, zeď)*, dok akut na samoglasnicima označuje u češkom pravopisu samo duljinu *(badání)*. U francuskom i madžarskom akut (accent aigu) iznad *e* izražuje zatvoren izgovor (franc. *été*, madž. *élet*). Inače akut služi kod nas u znanstvenim djelima za oznaku dugog uzlaznog naglaska *(rúka)*. U španjolskom i portugalskom pravopisu akut naznačuje mjesto naglaska i stoji samo na posljednjem i trećem slogu (španj. *nación, huérfano*, port. *forál, orgánico*). U portugalskom znači i otvoreni izgovor samoglasnika *e o* u dočetku. Hrvatska Akademija uvela je akut i za oznaku palatala *dž* i *nj*, koji se pišu u nekim njenim izdanjima *ǵ* i *ń*, ali ove grafije nisu prodrle u naš pravopis. Još postoji akut u poljskom i madžarskom. Poljsko *ó* izgovara se kao *u (Kraków)*. U madžarskom na *á é ó* izražava duljinu i zatvoren izgovor ovih samoglasnika *(álam, élet, szabó)*.

4. S lijeva odozgo prema dolje koso položena crtica koja se zove i gravis (lat. »težak«), označuje u francuskom otvoreni izgovor samoglasnika *e (après)* ili služi za razlikovanje nekih homonima *(là)*, dok kod nas u znanstvenim djelima izrazuje kratki uzlazni naglasak *(žèna)*, a u talijanskom mjesto naglaska u t. zv. parole tronche *(città)*.

5. Udvostručen akut ˝ upotrebljava se u njemačkoj latinici, kad se pišu samoglasnici *ä ö ü*, koji nastadoše zbog prijeglasa (Umlaut). I madžarski pravopis pozna ovaj znak, kad se pišu posljednja dva vokala.

6. Udvostručen gravis ˵ upotrebljava se kod nas u znanstvenim djelima za oznaku kratkoga silaznoga naglaska *(mȕka)*.

7. Točka na *i j* poznata je u svakom modernom pismu; samo u turskoj latinici ispuštanje točke na *i* označuje posebni turski samoglasnik, koji se izgovara od prilike kao bugarsko ъ *(Ragıp)*. Točka iznad *z* u poljskom označuje *ż (żywy)*.

8. Vodoravna dvotočka ¨ (tréma) iznad *e* označuje u albanskom pravopisu muklo *ë (anë)*, a u francuskom, gdje može doći na svaki samoglasnik, znači, da se u grafičnom dvoglasniku čita svaki samoglasnik posebice *(Moïse)*, dok u njemačkom, švedskom i finskom na *a o u* označuje posebne samoglasnike *ä ö ü* (v. gore točku 5.). Zaokruženi samoglasnici *ö ü* pišu se ovako i u madžarskom pravopisu *(török, ügyek)*.

9. Mala crtica — vodoravno položena služi u znanstvenim djelima obično za oznaku dugih samoglasnika. U praktičnim pravopisima ta crtica, položena među slovima, upotrebljava se samo za oznaku složenica, kod kojih se osjećaju sastavni elementi (franc. *hôtel-Dieu*, hrv. *rusko-turski*).

10. Okrugla kvačica izvrnuta prema dolje ⁀ označuje kod nas u znanstvenim djelima dugi silazni naglasak *(mȇso)* i duljinu *(junāk)*.

11. Ista kvačica izbočena prema dolje ˘ označuje u znanstvenim djelima kratke samoglasnike; piše se u rumunjskoj latinici iznad *a* za oznaku samoglasnika sličnog bugarskom ъ *(ţară)*. Sa *ă* transkribira se latinicom u znanstvenim djelima i bugarsko ъ.

12. Cirkumfleks ~ upotrebljava se u portugalskoj latinici za naznaku nosnih samoglasnika *(orfão)*, a u španjolskoj samo u palatalnom nazalu *ñ (año)*.

13. Kružnica iznad *u* (t. zv. kroužkované *ů*) upotrebljava se u češkom pravopisu za dugo u *(původ)*, a u švedskom iznad *a* za labijalno *a (år)*.

B) Ispod latinskih pismena pišu se ovi dijakritički znakovi:

1. T. zv. **cédille (španjolski deminutiv** od grčkoga naziva zeta za *z)* piše se ispod *c* u francuskom i portugalskom pravopisu za suglasnik *s* (franc. *forçat*, port. *observação)*, dok se u turskom i albanskom ç čita *č* (tur. *alçak*, alb. *Çamëri)*. Cédille u rumunjskom ispod *t* i *s* znače *c* i *š (ţară, şase)*. Hrvatska akademija uvela je cédille i ispod *l* za palatalno *lj (ļudi)*, ali ova grafija nije prodrla u naše praktično pismo.

2. Okomita okrugla kvačica s otvorom na desno ˛ ispod samoglasnika *e o* označuje u znanstvenoj literaturi otvorene romanske samoglasnike *ę ǫ* (tal. *cielo, nuovo)*, ali se piše samo u svakidašnjem poljskom pravopisu ispod *a e* za oznaku nosnih samoglasnika *(pawąz, powęz)*.

3. Točka ispod *e o* označuje u znanstvenoj literaturi zatvorene samoglasnike *ẹ ọ* (tal. *sera, rosso)*.

C) Unutar samih pismena upotrebljava se samo precrtavanje kao dijakritički znak, i to:

1. Samoglasnik *o* precrtava se kosom crticom s lijeva odozdo na desno gore *ø* u danskoj latinici, da se označi zatvoreno zaokruženo *je (København)*.

2. Vodoravna crtica preko gornjeg kraka *d* u hrvatskoj latinici označuje palatalno *đ*. Inače taj isti znak služi u znanstvenoj literaturi za izražavanje spiranata, nastalih od zvučnih zatvorenih suglasnika (okluziva).

3. Cirkumfleks kroz *l* upotrebljava se u poljskom pravopisu i u znanstvenoj literaturi za t. zv. debelo *ł (Paweł)*.

Kako se iz ovoga nepotpunog prikaza vidi, dijakritički znakovi u latinskom pismu modernih naroda nemaju jedinstvene vrijednosti. Znakovi, što ih upotrebljavaju moderni lingvisti pri fonetskom bilježenju stranih glasova

i pri transkripciji tekstova, pisanih prema historijskom uobičajenom pravopisu (n. pr. francuskom, engleskom, portugalskom i t. d.) za svrhe podučavanja u tim jezicima, još su komplicirani od ovih uobičajenih u pravopisima modernih naroda, ali se uglavnom osnivaju na istim načečelima kao i ovi. Ni u znanstvenim dijakritičkim znakovima nije postignuto nikakovo jedinstvo, premda se za tim išlo na različnim međunarodnim lingvističkim kongresima. P. S.

DIJALAG, vrsta diopsida, monoklinskoga piroksena. To je željezom bogati diopsid, pa mu otuda ime (od grč. διαλλαγή »razlika«, t. j. razlikuje se željezom od diopsida). Zelenkasto siv, smeđasto zelen do smeđasto crven. Najviše se nalazi kao sastavni mineral gabra, peridotita i piroksenita u vidu kalotinastih, slabo idiomorfnih individua. F. T.

DIJALAGIT je stijena, sastavljena gotovo isključivo od monoklinskog piroksena, dijalaga. Kao akcesorni minerali dolaze: olivin, pirokseni, magnetit i spinel. Geološki vezan je za gabroidsko kamenje. M. T-r.

DIJALEKTIČKI MATERIJALIZAM → **Materijalizam.**

DIJALEKTIKA (grč. διαλεκτική τέχνη, prema διαλέγομαι »razgovaram se«) u najširem smislu znači umijeće raspravljati misaone sadržaje u međusobnom razgovoru. Ponajviše je jedna osoba, koja vodi raspravu s namjerom, da drugu osobu, ili više njih, pouči, što se o nekoj stvari ima misliti, da objasni, odnosno obrazloži sud, da ispravi krivo mišljenje o njoj. Učesnici razgovora mogu se izmjenjivati stavljajući pitanja, iznoseći prigovore i sumnje, dok glavna osoba (u Platonovim dijalozima Sokrat) razrješava zamršene odnose, raščišćava pojmove i vodi k očevidnosti i uviđavnosti misaonih određenja. U tom smislu d. se označuje kao »ars et via docendi« (umijeće i put poučavanja). Riječ d. upotrebljava se i u pogoršanom značenju; onda se njom označuje »logika prividaja« (po Kantu), t. j. zavodljiva ili pravdaška vještina, koja i zaista ne ide za spoznajom, nego za praktičnim uspjehom (nagovorom, presvajanjem, zavaravanjem i dr. sl.). Tom su se vještinom služili sofisti hvaleći se, da umiju »slabiji razlog činiti jačim« i prema potrebi govoriti »za i protiv«, u prilog nekoj stvari i protiv nje; do neozbiljnosti dotjerali su tu vještinu »eristi« (svadljivci), koji su zavodljivim pitanjima u neprilíku dovodili učesnike u razgovoru, ili skrivenim, gdjekad i dosta prozirnim krivim zaključivanjem zavaravali ili izvještačenim dokazima navodili na svoju tvrdnju. U Aristotela se stoga dijalektičkim u lošem smislu naziva sofistički postupak, dok se u dobrom smislu pod d-om razumijeva pravi način zaključivanja. Sporazumno razglabanje misli i formuliranje pojma kao zajedničkoga, općeno prihvatljivoga, stalnoga smisla bila je pozitivna strana Sokratove metode raspravljanja u razgovoru, koja obuhvaća pravi postupak (indukciju i analogiju) i pravi sud (definiciju) o stvarima, a upućuje ujedno na socijalni značaj funkcije mišljenja. U proširenju Sokratova načina spoznavanja pod d-om se razumijeva logički postupak uopće, tako kod stoika, po kojima ona obuhvaća gramatiku (oblike govora i napose značenje riječi) i logiku (oblike mišljenja). Naročito značenje dobiva d. kao metoda umovanja, kojom se razvijaju pojmovi, a sastoji se u tom, da se u čisto razumskom razlaganju stvari sa svih strana promotre, njihovi unutrašnji odnosi razvide, a prema drugim stvarima dovoljno oštro razluče. Po Platonu je d. umijeće, koje se sastoji u analizi i sintezi pojmovnih značenja, njihovu bistvenom zaokruženju i razvrstavanju u idejnom sustavu. Tim se postupkom imadu ukloniti nedostatci pojedinačnih određenja i slučajnih pogleda, otkriti unutrašnje nepodnošljivosti i protuslovlja u shvaćanju stvari (d-om u tom smislu služio se već Zenon) i u strogoj dosljednosti misaonih značenja i veza postići jedinstvena cjelovita misaona slika (ideja). Po Wundtu je d. metoda, kojom se od datih pojmova logičkim raspredanjem izvode drugi pojmovi. U tom naročitom značenju d. je izraz za »spekulativni«, čisto razumski postupak, da se upozna bivstvo i jedinstvo i veza njihova u svijetu.

Osim razvijanja misli u razgovoru pod d-om se razumijeva i razvijanje stvarnosti u nužnom slijedu događaja, što se naziva »logikom činjenica«. Polazi se od pretpostavke, da zbivanje u svijetu napreduje, kao razgovor što teče od misli do misli; tako i stvarnost ima svoj dijalektički red. Pokretnom silom u tom redu smatraju se opreke, u kojima se promeće proces svijeta: na poziciju nadovezuje se otpor, koji se u višoj poziciji izravnava, a ova se opet u novim oprekama dalje tjera. Već je Heraklit rekao, da se svijet razvija u oprekama (»Rat je otac svega«). Misao »realne« d-e istakao je osobito G. W. F. Hegel. Pošto je već prije njega J. G. Fichte prijelaz od teze k antitezi i njihovo izmirenje u sintezi označio ne samo zakonom mišljenja nego i metodom stvaranja. Hegel, shvaćajući proces svijeta kao postepeno ostvarenje ideje, uzima, da je »logika okosnica metafizike«: stvaralačka misao kreće se naprijed pod silom opreka, koje u njoj leže, i dovija se višem smislu u prevladavanju njihovu. Napredovanje u oprekama je zakon prirode, života, svijesti i povijesti duha. Vječiti spor suprotnih ideja, težnja i nastojanja kao pokretnu silu kulturno-historijskoga razvitka uzimaju mnogi, na pr. J. Cohn, A. Liebert, H. Rickert, R. Eucken i dr. Ekonomske faktore kao glavne nosioce realne d-e ističe K. Marx i drugi predstavnici historijskoga materijalizma (v.). A. B-a.

DIJALEKTOLOGIJA je znanost o narječjima. To je grčka riječ, složena od imenice διάλεκτος »govor«, od glagola διαλέγω, »biram, govorim« i nastavka -λογία, kojim danas označujemo svaku znanost. Ova je znanost dio lingvistike. Ona nas obavještava o tome, kako nastaju i kako se razvijaju varijacije, sličnosti i razlike u govoru unutar nekoga jezika, koje su i kakve su prirode, zbog čega su nastale, koliko i gdje su raširene, kako su stare, kako se očituju, što označuju, kako i zbog čega iščezavaju. Ona, nadalje, ispituje, kako se iz narječja razvijaju književni jezici, a naročito, kako već ustaljeni književni jezici potiskuju i preobražavaju narječja, zatim, kako se iz književnih jezika stvaraju pokrajinski ili regionalni jezici (na pr. le français régional u Francuskoj, u Italiji međugradski talijanski i t. d.), i napokon, kako se književni jezici segmentiraju prema različnim društvenim sredinama, kako u velikim gradovima nastaju jezici apaša, različni argoti (v.) i t. d.

Ova se lingvistička znanost (disciplina) osobito razvila u drugoj polovini 19. st. Četiri su bila čimbenika od važnosti u razvitku ove razmjerno mlade nauke. To su:

a) Razvoj usporedne lingvistike u prvoj polovini prošlog stoljeća izazvao je u drugoj obrazovanje dijalektologije kao zasebne discipline ove nauke. Usporedna lingvistika, i indoevropska i germanska i slavenska i romanska, započela je svoja istraživanja na osnovi pisanih mrtvih tekstova, ne na osnovi živoga narodnog govora. Naskoro se opazilo, da su ovako dobivena obavještenja nepotpuna i često nejasna, dovoljna u najviše slučajeva samo za povijest jezika, ne za razumijevanje života jezika, t. j. biologiju jezika. To je ponukalo lingviste, da na terenu oslušknju narodni govor. Naročito je za fonetiku (v.) bila potrebna ova nova metoda, koja je lingvistiku izvela iz naučenjačkih kabineta na živ izvor narodnoga govora. Naskoro se opazilo, da je proučavanje narječja ili d. od velike koristi i za povijest jezika. Promatranjem živoga narodnog govora dobila je usporedna gramatika novo, svježije i jasnije gradivo na raspolaganje, čime se je prvobitno uspoređenje, osnovano samo na jeziku tekstova, oživjelo i uvelike upotpunilo.

b) Drugi čimbenik, koji je mnogo pridonio razvitku d-e, bilo je veliko zanimanje za folklor, život i običaje prostoga naroda, također veoma razvito u 19. stoljeću U ovom pravcu išlo se primjerice kod nas tako daleko, da su urednici *Zbornika za narodni život i običaje*, što ga izdaje Hrvatska Akademija, držali potrebnim, da opisi narodnih običaja moraju biti pisani u narječju dotičnoga kraja.

c) Treći važan čimbenik, koji je pridonio razvitku d-e, bio je estetičke ili artističke prirode. Narječja su naime vrlo zgodno izražajno sredstvo za liriku i humor. Tako nastade kod nas u najnovije vrijeme kajkavska (Domjanić) i čakavska lirika (Nazor, Gervais i t. d.). Poznat je kod nas kajkavski humor. Već od sedamdesetih godina ovamo i još prije njegovale su se u svim evropskim književnostima t. zv. regionalne književnosti (fr. littératures du terroir). Od ovih je najpoznatija južnofrancuski *félibrige* (v.) s Mistralom na čelu.

d) Od nemale koristi za razvitak d-e bio je i t. zv. lokalni patriotizam. Mnogi lingvisti, naročito slavenski, okušali su svoje sposobnosti najprije opažanjem govora svoga rodnoga kraja.

Osnovno je pitanje u ovoj nauci, postoje li narječja kao samostalne lingvističke jedinice, koje se dadu pro-

storno (geografski) točno omeđiti, ili postoje li samo odlike narječja fonetske, morfološke, sintaktičke i leksikalne prirode. Opazilo se naime, da nije moguće narječja točno omeđiti. Jagić je na pr. za južnoslavenska narječja utvrdio, da gotovo neprimjetno prelaze jedno u drugo. Njegovo opažanje vrijedi i za sva romanska narječja. Gaston Paris ispravno kaže, da postoje samo granice dijalekatskih pojava, ne granice narječja. Granice jedne dijalekatske pojave često se ne poklapaju s granicama druge. Danas se općeno u d-i govori, da samo glasovne, morfološke i t. d. pojave, riječi i t. d. imaju svoje aree (od lat. *area* »gumno«), t. j. točno omeđen prostor, odnosno, izoglose (od grč. *ἴσος* »jednak« i *γλῶσσα* »jezik«), t. j. da se sva mjesta, koja pokazuju istu pojavu, dadu omeđiti crtom. Rasprava o tim pitanjima započela se već sedamdesetih godina polemikom između velikoga talijanskog lingvista G. I. Ascolija i Francuza Paula Meyera. Ascoli tvrdi, da su narječja unutar svojih granica samostalne jedinice, koje su se razvile iz prvobitnih etničkih ili rasnih razlika, t. j. da im je uzrok različit etnički supstrat, dok Meyer zastupa drugo gledište. Iz ovog drugog gledišta rodila se lingvistička geografija kao najmlađa lingvistička disciplina.

BIBL.: Za proučavanje narječja postoje posebni časopisi, od kojih su najvažniji *Revue des Patois gallo-romans*, Pariz 1887—92; *Bulletin de la Société des parlers de France*, Pariz 1893—1900; *Bulletin (i Revue) de dialectologie romane*, Bruxelles (do 1914); *Bulletin du Glossaire des patois de la Suisse romande*, Lausanne (do 1914); *Italia dialettale, Piza* (dosada 18 sv.); *Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten; Srpski dijalektološki zbornik* (izd. SKA, dosada 10 sv.); *Zeitschrift für Mundartenforschung* (do 1941 16 sv.); *Bulleti de Dialectologia catalana*, Barcelona (do 1935 21 sv.); *Bulletin du parler français au Canada*, Quebec; *Dialect notes*, London (do 1935 6 sv.); *Les dialectes belgo-romans*, Bruxelles (do 1940 3 sv.); *Bulletin de la Commission royale de Toponymie et Dialectologie*, Bruxelles (do 1941 15 sv.). Polemika, o kojoj je gore riječ, vodila se u Ascolijevu *Archivio glottologico italiano*, sv. II. (1876); *P. Meyer ed il franco-provenzale, Romania*, Pariz, sv. V. (1875).

LIT.: L. Gauchat, *Gibt es Mundartengrenzen?* (u *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, Berlin, sv. CXI.); N. Maccarone, *Il concetto dei dialetti nel pensiero ascoliano* (u *Archivio glottologico italiano*, sv. XXI-XXIII 1929); A. Dauzat, *Les patois. Evolution-Classification-Étude*, Pariz 1927. P. S.

DIJALIZA (grčki »rastavljanje«) je odjeljivanje kristaloida iz koloidnih otopina. Taj način odjeljivanja prvi je uveo Thomas Graham. Sprave za to odjeljivanje (dijalizatori) uređene su tako, da u njima oko koloidne otopine, ograđene gustom poroznom membranom (pergamenpapirom, životinjskim mjehurom), stalno cirkulira čista voda. Otopljeni kristaloidi prolaze kroz membranu i s vodom se odstranjuju, dok membrana zadržava koloide. Dijaliziranje se nastavlja tako dugo, dok se koloidna otopina gotovo posve ne očisti od primjese kristaloida. Malena količina kristaloida ipak ostaje adsorbirana. M. M.

DIJALOG (grč. *διάλογος*) razgovor, kao umjetnički oblik sredstvo za razvijanje značajeva ili radnje u drami podjelom govora na »uloge«, t. j. dvije ili više osoba, koje pripovijedaju događaje ili raspravljaju o nekom predmetu. U Sokratovu dijalogu učitelj spretnim postavljanjem pitanja dovodi učenika do spoznaje filozofskih istina. Platon i Lukijan majstori su umjetnički izgrađenog dijaloga, kasnije Petrarca, Macchiavelli, Erazmo Rotterdamski, Lessing, Jacobi, Schelling, J. de Maistre i dr. Lj. M.

DIJALOGIT → **Rodohrozit.**

DIJAMANT ili alemkamen. Kristalizira se teseralno. Pojavljuje se većinom u potpuno razvitim ili slobodnim kristalima, koji su najviše oktaedrijskog kroja. Kristali su mu rijetko kada s ravnim plohama i s ravnim i oštrim bridovima. Bridovi su obično slomljeni i zaobljeni, a negdje i narezuckani. Na nekim kristalima vidi se, kako su mu forme pupčaste i zaobljene, pa se više puta približuju obliku kugle. Kristalne plohe, ako su pupčasto svinute, obično su hrapave, isprutane i mutne. Taj pupčasti i zaobljeni oblik posljedica je i rastenja i otapanja njegovih kristalnih individuuma u magmi. U magmi, iz koje se dijamant kristalizira, postaje on nepostojan, pa se počinje otapati. Zbog toga su mu bridovi zaobljeni, a plohe kadikad pune izjedina, koje su se razvile kao udubine i izbočine sa trostranom formom na plohama oktaedra i sa četverostranom na plohama heksaedra. Vrlo se često kristalizira u sraslacima.

Neke njegove fizičke osobine čine ga najvrednijim među dragim kamenjem. Kala se savršeno smjerom plohe oktaedra, što mnogo pomaže pri njegovu brušenju u briljante i rozete. Lomi se ljušturasto i veoma je krhak, te se da smrviti u sitan prah, ako ga mrvimo u čeličnom mužaru. Od svih prirodnih i umjetnih tvari on je najtvrđi, pa je u ljestvici tvrdoće minerala na 10. mjestu, zbog čega je dobio ime (od grč. *ἀδάμας* »nesavladiv«)

Pri brušenju se zapaža, da je tvrdoća dijamanta veća na plohama heksaedra negoli na plohama oktaedra. Prirodne plohe i bridovi također su veće tvrdoće od ploha i bridova na dijamantnim kalotinama. Kako nije uvijek kemijski čist, koleba mu specifička težina između 3,51058 i 3,51947.

Obično je bezbojan i bistar kao voda. Ali tuđe primjese, naročito željezo, krom, mangan, titan, daju mu različnu boju, te zna biti siv, smeđ, zelen, žut, modar, crven. Ima ga i bijela i crna. Žarenjem, pa djelovanjem röntgenskih, radijskih i ultraljubičastih zraka mijenja malo boju, te na pr. neki smeđi dijamanti postaju donekle ljubičasti ili crveni kao purpur. Bio bezbojan ili obojen, ističe se jakom sjajnosti, pa samo na hrapavim plohama zna biti mutan. Svijetlo jako lomi, tako da mu je indeks loma $n = 2{,}4135$ za crvenu, a 2,4278 za zelenu boju, što dovodi do velike disperzije (0,058), t. j. do velikoga mijenjanja indeksa loma za pojedine valovne dužine (boje) bijeloga svijetla. Zbog jakoga dvoloma i disperzije, kao i zbog potpuna odraza svijetla, koji se vrše u dijamantu, odlikuje se jakom sjajnosti (dijamantna sjajnost) i igrom boja (vatrom) kod brušenih komada.

Zanimljivo je njegovo svjetlucanje (fosforesciranje). Pučka pjesma veli za alem-kamen, da se uz njega »vidi večerati usred noći kao usred podne«. On sam od sebe svijetli u tami; valja ga samo malo prevući preko sukna, pa će svijetliti i fosforescirati velikom svjetlosti. Neki dijamanti svijetle u tami, ako smo ih neposredno prije toga osvijetlili sunčanim zrakama. Poput sunčanih zraka bûde u dijamantu fosforesciranje i zrake radija. To je važno svojstvo, po kojemu možemo prepoznati dijamant od drugih spoljašnjošću sličnih tvari, koje služe kao drago kamenje, na pr. od topaza, kremena, stakla i t. d.

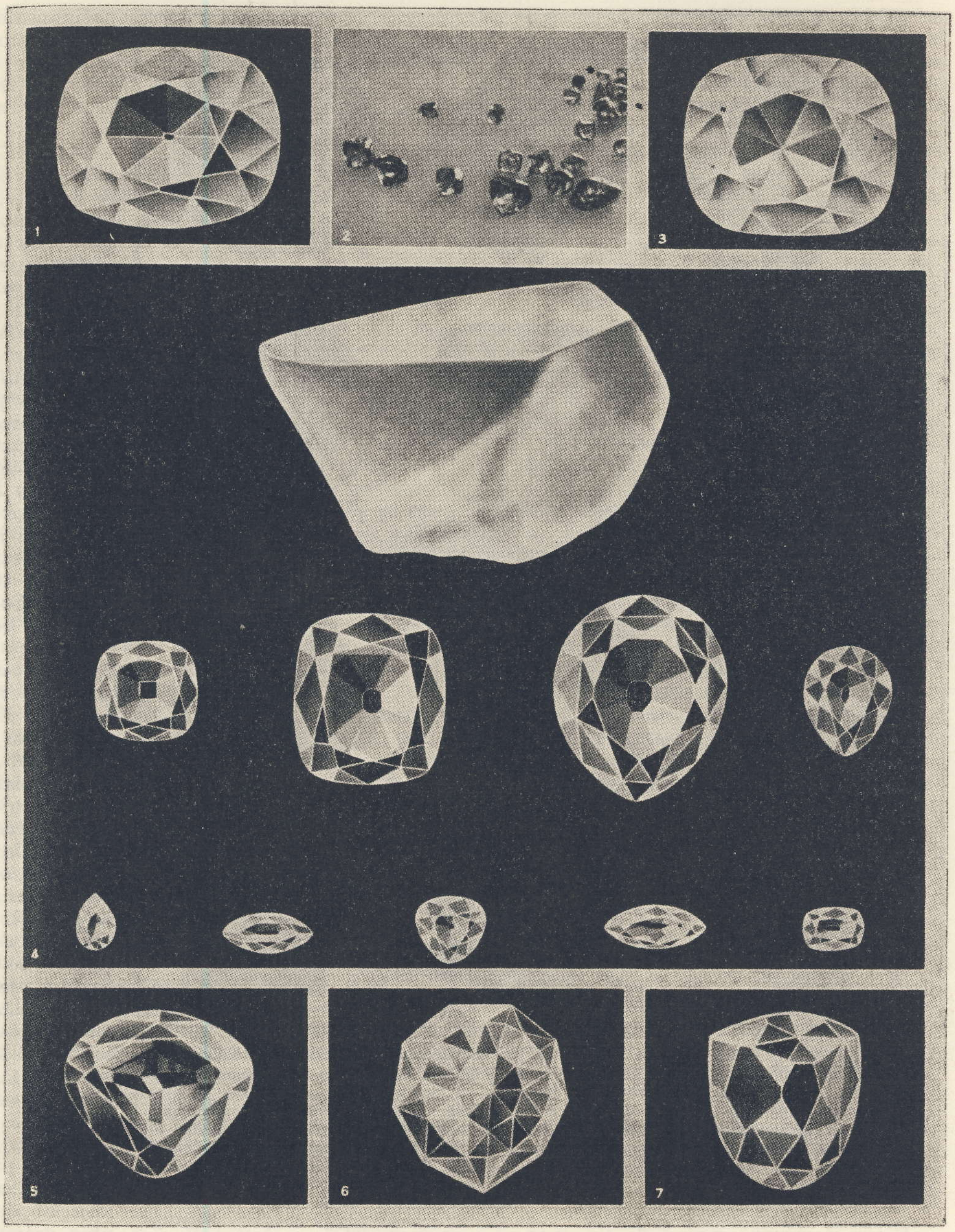
Kemijski je sastavljen od ugljika, C. Negdje zna biti onečišćen tuđim primjesama, kojih ima u nekim dijamantima od 2 do 4%. U struji kisika zapali se pri temperaturi od 770°C i izgori sav, osim tuđih primjesa, u ugljični dioksid, CO_2. Pri izgaranju pojavljuje se na plohama oktaedra sićušne udubinice u obliku pravilnih trokuta (izjedine). Uz temperaturu električnoga lučnoga plamena (oko 3.000°C), a u nenazočnosti kisika prelazi u grafit, zadržavajući svoju formu (paramorfoza grafita po dijamantu). U kiselinama i lužinama toliko je otporan, da ga ne mogu otopiti. Ako ga smrvimo u prah, pa ga izmiješamo s kalijskim bikromatom, $K_2Cr_2O_7$, i sumpornom kiselinom, H_2SO_4, te ga žarimo, oksidira se u ugljični dioksid, $C0_2$. Smrvljen u prah izgara pred duvaljkom na ugljenu.

Po načinu razvitka razlikujemo tri vrste d-a: One, koji su se razvili u slobodnim kristalima ili u kristalnim grupama, zovemo *dijamantima*. One, što su se razvili u kuglicama, koje su providne, a sastavljene od trakasto poređanih vlakanaca ili od sraslih hrpica sitnih dijamantnih kristala, zovemo *bortom*. To je naziv u mineraloškom smislu, a u tehničkom smislu zovu bortom svaki d., koji nije podesan za brušenje, na pr. otpatke dijamanta, koji se dobivaju pri brušenju i rezanju dijamanata, pa i sve dijamantne kristale, koji imaju neku grijšku, na pr. slabu boju, slabu prozirnost, uklopke i t. d. (ime »bort« potječe iz starofrancuskoga, a znači »melez«). Treća vrsta dijamanta je *karbonado*, *karbon* ili *karbonat*, *brazilski dijamant* iz Bahije, crne ili sive boje i zrnaste strukture. Sastavljen je od smjese dijamantnih kristalića i grafita ili ugljevite tvari.

Dijamant je veoma rijedak mineral. Nekoliko je samo krajeva, gdje se razvio, pa i tu se ne javlja u velikoj količini. Najviše se nalazi u sekundarnim ležištima, kamo ga je voda naplavila uz neke druge minerale, koji su mu stalni pratioci (kremen, zlato, platina, turmalin, granat, cirkon, topaz, spinel, hrizorebril i dr.). Postanak mu je vezan za olivinske stijene, pa je do danas nađen samo na dva mjesta u svom prvobitnom ležištu: u Arkansasu u olivinovcu i u Južnoj Africi kod Kimberleya u olivinskoj stijeni kimberlitu. Kako je kimberlit eruptivnoga podrijetla, to je i d. istoga podrijetla, t. j. postao je kristalizacijom iz magme.

D. se razvio i u nekim tijelima izvan naše Zemlje. Nađen je naime u željeznim meteorima, što su iz nepoznatih daljina svemira dospjeli padom na Zemlju. U tim je meteorima ponekad i pretvoren u grafit zadržavši svoj prvobitni oblik. Tako u grafit pretvoren d. zovu *kliftonitom*. Sve donedavno držalo se, da je francuskom kemičaru Moissanu pošlo za rukom prirediti uz veliki pritisak i visoku temperaturu (3.000°C) iz amorfnoga ugljika sićušne dijamantne kristaliće. No god. 1933 dokazao je M. K. Hoffman optičkim putem, da tako dobiveni kristalići ne pripadaju dijamantu. Pa ni drugim priređivačima sintetskih d-a. (Friedlaender i Hasslinger) nije pošlo za rukom dobiti d., iako su smatrali dobivene proizvode za dijamante.

D-e, što ih čovjek treba za nakit, ures i u tehničke svrhe, dobivamo iz naplavina, iz sekundarnih ležišta. Takva ležišta poznata su od davnih vremena u Istočnoj Indiji, odakle potječu najljepši i najznamenitiji dijamanti. Prije otkrića d. ležišta u Braziliji bio je važan (uz Istočnu Indiju) sa svojih d. ležišta Borneo. U Braziliji su poznata ležišta u pokrajini Minas Geraes u okruzima Diamantina, Rio Abaété, Bagagem, Grão, Mogol i Bahia. Ima ga nadalje u Britskoj Guyani u zlatnim poljima, zatim u Sjevernoj Americi u Kaliforniji, Oregonu (s platinom), Arkansasu, Montani, North Carolini, Virginiji, Wisconsinu. U Rusiji je poznat na Uralu kod Biserska, Kušvinska, Verhne-Uralska, Kačkara, u Australiji u New South Walesu, Južnoj Australiji, Tasmaniji, u Africi u Kaplandu kod Kimberleya i u Alžiru.

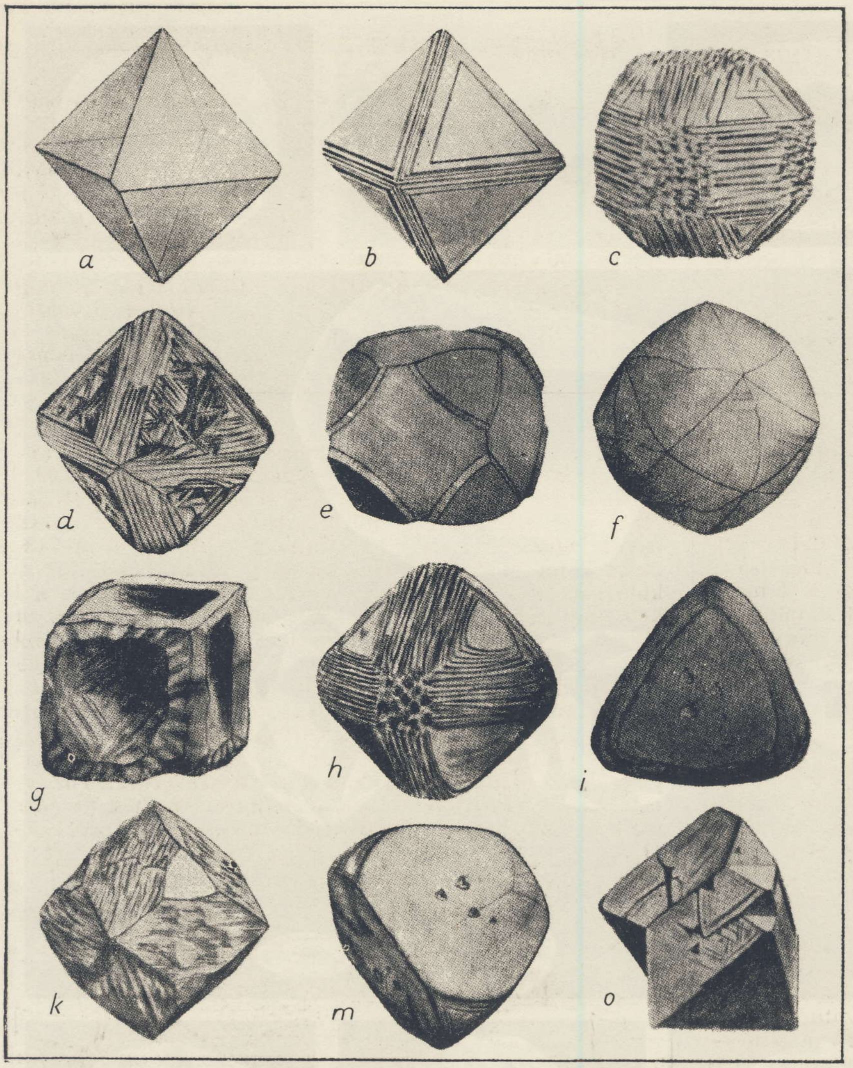


BRUŠENI I NEBRUŠENI DIJAMANTI
1. »Koh-i-Noor«; *2.* Dijamanti iz Kimberleya, Južna Afrika; *3.* »Excelsior«; *4.* »Cullinan« prije i poslije brušenja; *5.* »Nasak«; *6.* »Florentinac«; *7.* »Sancy«.

U spomenutim ležištima nalazi se često mikroskopski sitni, ali ih ima i većih. Najveći d. bio je težak $3025\frac{3}{4}$ karata = 621,2 g. Nađen je u Južnoj Africi i prozvan »Cullinanom« po Cullinanu, koji je g. 1902 otkrio d. ležišta na jugu Pretorije. »Cullinan« je samo jedan dio velikoga dijamantnoga oktaedra. Među brazilskim d-ima nađen je komad karbonada, težak 3078 karata=630 g.

Osobita svojstva d., njegova tvrdoća, sjajnost, veliki lom svijetla, velika disperzija, zbog koje se bijelo svijetlo raspršuje u pojedine boje, čine, da je d. vrlo cijenjen dragi kamen. Bruse ga u formi briljanta (v.) ili rozete (v.).

Od brušenih d-a mnogi su na glasu po svojoj ljepoti i veličini. Evo nekih: 1. *Orlov* (veliki mogul, amsterdamac, mjesec bregova, derjainur [ar.], more svjetlosti). Najbolji od svih indijskih dijamanata. Nađen je oko 1860 u Golcondi teži nekih 400 karata. Najčišći je i najbistriji. Boje blijedomodrozelene. Kako je danas brušen, iznosi mu težina 199,6 metričkih karata. Nalazi se u dijamantnoj riznici Sovjetskoga saveza. — *Koh-i-Noor* (ar. brijeg svjetlosti). Potječe iz Indije. Najprije je brušen u formi nepravilne rozete sa 181,108 karata, ima danas formu briljanta sa 108,93 metrička karata. Čuva se u Toweru kao vlasništvo engleske krune. — 3. *Šah.* Također iz Indije. Bijel žutkastosmeđeg sjaja. Težina 88,7 metričkih karata. Najprije vlasništvo indijskih, zatim perzijskih vladara, g. 1827 dospio je u Rusiju; danas u dijamantnoj riznici Sovjetskoga saveza. — 4. *Tavernier.* Potječe iz Indije. Brušen je u obliku velike ploče. Poznat i opisan g. 1642 kao privatno vlasništvo u Golcondi. Težina $242\frac{3}{16}$ karata. Ne zna se, gdje se nalazi. — 5. *Regent* (Pitt, milionar). Nađen u Indiji kod Partiala g. 1701 (410 karata). Brušen je kao briljant u Londonu 1751, i sada ima $136\frac{7}{8}$ karata. G. 1718 kupio ga je od guvernera Pitta u Madrasu vojvoda orleanski. Nalazi se u krunskoj riznici u Louvru. — 6. *Florentinac* (veliki vojvoda od Toskane) Iz Indije je. Boja mu prelazi u nešto malo žuto. Bistar je i jake vatre, brušen kao briolet (v.) sa 137,27 metričkih karata. Nalazi se u bečkom dvoru. x 7. *Sancy.* Iz Indije, najčišće vode s težinom od $53\frac{3}{4}$ karata. Danas je vlasništvo maharadže od Guttiola. — 8. *Južna zvijezda.* Dijamant je nađen u Bagagemu u Braziliji 1853, 261,88 karata. Brušen je kao briljant sa $125\frac{1}{2}$ karata. — 9. *Cullinan* ili *Afrička zvijezda* (već napomenut). Poklonjen je engleskom kralju Eduardu VII. g. 1907. Od njega je dao izbrusiti 9 većih i 96 manjih briljanata u ukupnoj težini od 1063,65 metričkih karata (gubitak pri brušenju iznosio je $65\frac{3}{4}$%. — 10. *Excelsior.* Iz Južne je Afrike, nađen 1893 u Jagersfontein-Mine, s težinom od



PRIRODNI KRISTALNI OBLICI DIJAMANTA. *a* Oktaedrijski kristal od Kimberleya. — *b* Oktaedrijski kristal iz juž. Afrike s prutanjima, koja odgovaraju plohama rompskoga dodekaedra. — *c* Oktaedrijski kristal iz Brazilije s prutanjima, koja izbijaju na plohi heksaedra kao šiljci. — *d* Oktaedrijski kristal iz juž. Afrike sa žljebastim udubinama. — *e* Kristal iz Brazilije s plohama oktaedra i heksaedra (posljednje su se razvile pri otapanju oktaedrova kristala). — *f* Kristal iz Brazilije s plohama rompskoga dodekaedra, koje sjećaju na tetrakisheksaedar. — g Kristal iz Brazilije s izdubljenim plohama heksaedra. — *h* Oktaedar iz juž. Afrike s udubinama na plohama heksaedra. — *i* Kristal iz Brazilije s izjedinama kao izbočinama na plohama oktaedra. — *k* Kristal iz Brazilije s izjedinama kao izbočinama na plohama. — *m* Kristal tetraedrijskoga oblika iz Brazilije. — *o* Sraslac od Kimberleya.

995,2 metrička karata. Od njega je izbrušen 21 briljant u ukupnoj težini od 373,75 metrička karata. — 11. *Imperijal* (Viktorija, Nizamov dijamant). Vjerojatno je iz Južne Afrike iz Jagersfontein-Mine. Težak je oko 469 metričkih karata. Izbrušen je u ovalni briljant od 184,5 metričkih karata i u okrugli briljant od 20,5 metričkih karata.

Od bojadisanih vrsta poznat je *Hopeov dijamant* iz Indije. Boje je modre kao safir, izvanredne sjajnosti, igre boja i vatre. Brušen je kao briljant s 44½ karata. Čini se, da je to samo jedan komad velikoga, iz francuske krunske riznice ukradenog trostranog briljanta od 67²/₁₆ karata. Drugi komad toga dijamanta možda je modri *dijamant vojvode od Braunschweiga* sa 13³/₄ karata.

LIT.: M. Bauer, *Edelsteinkunde*³; M. Kišpatić i F. Tućan, *Slike iz rudstva*, Zagreb 1914. Tućan, *Specijalna mineralogija*. F. T.

DIJAMANTIN, umjetni proizvod korunda; dobiva se tako, da se u prirodnom smirku u električnoj peći djelovanjem ugljena reducira primiješani magnetit u metal; na taj način priredi se čisti korund, poznat u trgovini pod imenom *dijamantin, dinamidon, elektrit, elektrorubin, korafin, korundin* i t. d. F. T.

DIJAMEL, sintetički, umjetni proizvod spinela, što ga priređuju u Los Angelosu u Kaliforniji u električnoj peći iz kalciniranoga magnezita i aluminijskoga oksida. Tim se načinom dobiju gromade spinela u težini od nekoliko tona. Gromade se melju, i zrnasto samljeveni materijal slijepi se nekim prikladnim ljepilom, uobliči se kao opeka i peče se. Taj se proizvod prodaje pod imenom d-a, a ističe se visokim talištem. F. T.

DIJAMETAR ili **PROMJER** je tetiva neke krivulje ili plohe, koja ide središtem te krivulje, odnosno plohe; slijedi, da je to središte polovište d-a. Iz same je definicije jasno, da d-e mogu imati samo krivulje i plohe, koje imaju središte, na pr. kružnica, elipsa, hiperbola, Cassinijeve krivulje, kugla, elipsoid, hiperboiod. R. C.

DIJANA (lat. Diana), rimska božica svijetla. Ime joj potječe od indoevropskoga korijena *di* »svijetliti«, što ga vidimo u grč. *Ζεύς, Διός* pa u lat. *divus, deus, Diespiter*. I pučki izraz *sub dio* »pod vedrim nebom« označuje svijetli dan *(dies)*. Za tumačenje božičina imena preostaju dvije mogućnosti: Ili je *dea Diana* izvedeno od imenice *dium* »nebo«, pa je ona b o ž i c a s v i j e t l o g a n e b a, ili je ime D. izvedeno od *dies* »dan«, kao što od meri-dies imamo hora meridiana; u tom bi slučaju D. bila b o ž i c a s v i j e t l o g a d a n a.

Tu su božicu poštovali nesamo u Rimu, nego i po cijeloj italskoj zemlji. Diana Titatina častila se na gori Tifati u oskičkom području nedaleko Kapue. Častili su je i Sabinci i Ekvi i Rutulci. Gaj D-e Aricinske na podnožju Albanskoga gorja, a na Apijevoj cesti, bio je nekoć tako ugledan, da ga je poštivao cijeli Lacij. Tamo je bilo i jezero, koje su zvali Speculum Dianae »Dijanino zrcalo«, očito zato, jer se u njemu odražavalo svijetlo i samo nebo. Gaj se u lat. zove *nemus*, odatle i samoj božici ime *Nemorensis*. — Kao božica dana i svijetla D. promiče vegetaciju u prirodi bez pomoći ljudske ruke. Nju su poštivali kao božicu šuma i divljih životinja, kao božicu domaće stoke i zemljinih plodova.

Da je D. božica svijetla, vidi se i po glavnoj svečanosti u čast D. Nemorensis. Ta je svetkovina padala na Augustove Ide (13. kolovoza), a vršila se rano ujutro, u pozdrav novomu danu. Čitava je Italija slavila zajednički tu svetkovinu. Tu su se nosile zublje, da je jezero odsijevalo, a Aricinski gaj bio pun dima. Njezinim svećenikom u toj svetinji postao bi, prema predaji, onaj koji bi dotadašnjeg svećenika u dvoboju ubio granom.

Kao božica svijetla se brine za plodnost žena i pomaže im kod poroda. Ona, jednako kao i Junona, ima nadimak *Lucina* (lux »svijetlo«), jer ona daje ljudima kod poroda, da ugledaju svijetlo dana. No ona se brine za ljude i kad odrastu; ona ih spasava iz pogibli.

D-u su osobito poštivali u Laciju. U samom Rimu bio je stari njen hram (Dianium), navodno od Servija Tulija osnovano saveznička svetište Rimljana i Latina na Aventinu, jer je ona također zaštitnica plebejaca, a Aventin je u starini bio glavno sjedište plebejaca.

D. se već rano izjednačila s grčkom božicom Artemidom (v.). Tako ona postaje božicom mjeseca i lova i sestrom od Grka preuzetoga Apolona. Z. D.

DIJANIĆ, Juraj Franjo, ✱ Samobor oko 1749, † Zagreb 27. XII. 1799, profesor zagrebačke arhigimnazije (od 1781) i književnik. Pjevao je latinske prigodne ode i elegije, od kojih je najmanje pet izašlo tiskom. Ostao je u rukopisu za tisak priređeni *Horvatski dece prijatelj* (1796), slobodan prijevod omladinskog djela Der Kinderfreund od Christiana Felixa Weisse-a (1726—1804); u tom je djelu i dječja aktovka s demokratskom tendencijom, *Narodjeni dan*. D. piše naprednijim pravopisom i kuje nove riječi.

LIT.: F. Fancev, *Sitni prilozi za povijest hrv. književnosti*, Građa XI (1932); Isti, *O drami i teatru kaptolskoga Zagreba*, Hrvatsko kolo XIII (1932); A. K. Cvijić, *J. D.*, Novosti (Zagreb) 8. XII. 1929. V. Š.

DIJANOETIČKI (grč. διανοητικός od διανοέομαι razmišljati«), znači ono, što se tiče razmišljanja: 1. sposobnost razmišljanja ili razum, 2. djelovanje ove sposobnosti i njezini zakoni, 3. krepost, kojom se služi razum, kad ispravno prosuđuje zbivanja u životu prema posljednjoj svrsi. Aristotel razlikuje dijanoetičke od etičkih kreposti, koje se odnose na volju. F. Š-c.

DIJAPEDEZA (lat. diapedesis od grč. διαπηδάω »skačem kroz«) je prolaženje crvenih krvnih stanica kroz stijenku krvne kapilare. Crvena krvna zrnca (erythrocyti) vladaju se pri tome pasivno: protisnuti su krvnim tlakom kroz stijenku, na pr. kod krvnog zastoja. S. S.

DIJAPOZITIV je fotografski pozitiv na prozirnoj podlozi. Za tu svrhu mora negativ biti besprikoran, jer kod povećavanja dolazi bogatstvo tonova do većeg izražaja. Stoga ima negativ biti jasan i snažan, tvrđe razvijen od negativa za kopiranje na papiru. Prevlaka na d-u je od klorbromsrebra. Kao nosilac naslage upotrebljava se staklena ploča, jer naslaga mora i onako doći između dva stakla. — D. služi za projekciju kod predavanja, nadalje je potreban za promicanje prirada, gospodarstva, obrta, veleobrta i t. d. V. M.

DIJASPOR. Aluminijski mineral. Kristalizira se rompski. Najviše se razvija u lisnatim sitnoljuskavim prutićastim ili vlaknastim nakupinama. Vrlo je krhak, tvrdoće 6,5—7. Kala se savršeno. Jake je staklaste sjajnosti, koja je na kalotinama sedefasta. Proziran je do providan. Bezbojan, bijel, žutkast, sivkast, zelenkast, katkada ljubičast. Najviše je (na površini) od željeznoga hidroksida žutkasto smeđ. To je aluminijski hidroksid $Al_2O_3.H_2O$. U kiselinama se ne otapa. Većinom se nalazi u kristalastim škriljavcima i u boksitima. Ime mu je od grč. διασπείρω, »rasuti«, jer se žaren na ugljenu pred duvaljkom raspada u ljuščice. F. T.

DIJASPORA (grč. »raspršenje«). U Sv. Pismu St. Zavjeta (2 Mak. 1, 27) nazivaju se tako židovske kolonije izvan Palestine. Danas, znači uopće vjernike, pripadnike neke vjeroispovijesti (konfesije), koji žive raspršeni u krajevima s većinom pripadnika druge vjere (inovjeraca). Fr. H.

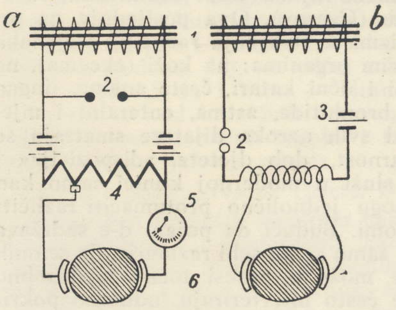
DIJASTAZA je glikolitički enzim, koji hidrolitički cijepa škrob u maltozu i dekstrin, ali jednako djeluje i na dekstrine tako, da je maltoza konačni proizvod pri djelovanju dijastaze na škrob (→ enzimi). Dijastatički enzimi u prirodi vrlo su rašireni, a ima ih svagdje, gdje se škrob u životnim procesima ili stvara ili troši. Životinjska dijastaza (ptijalin) nalazi se u slini; ona olakšava probavu kruha i brašnastih jestvina uopće. U višem bilju dijastaza olakšava kolanje i spremanje škroba u rezervne organe (»translokativna dijastaza«), ili pak iskorišćivanje rezervnog škroba pri klijanju (»sekretivna dijastaza«). U industriji vrenja iskorišćuje se za pretvaranje škroba u slador dijastaza isklijaloga žitnog sjemena, osobito ječma, t. zv. slada. M. M.

DIJASTERIZAM → **Asterizam.**

DIJATERMAN (grč. διά »kroz«, θερμός »topao«), vrlo propustljiv za infracrvene (toplinske) zrake. Primjeri: slankamen propušta toplinske valove, koji nisu dulji od 30 μ; čađa propušta valove duže od 20 μ. St. H.

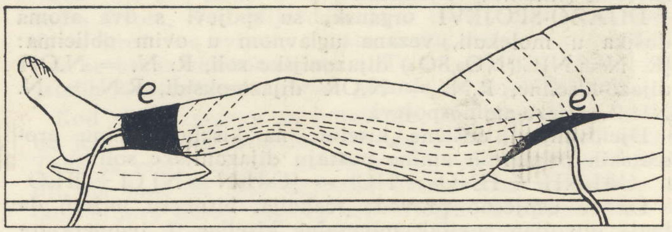
DIJATERMANSKI MINERALI (od grč. διάθερμος »kroz na skroz topao«). Kad zrake topline dospiju do nekoga minerala, jedan će se njihov dio odbiti od minerala, reflektirat će se jedan će proći kroz mineral, a jedan će dio mineral zadržati, apsorbirati. Neki minerali propuštaju gotovo posve zrake topline. Takvi se minerali zovu d. Kako mineral ne propušta jednako sve zrake boje svijetla, tako ne propušta ni sve zrake topline. Kamena je sol mineral, koji jednako propušta sve zrake svijetla i sve zrake topline; ona je za svijetlo i toplinu bezbojna. F. T.

DIJATERMIJA (→**elektrokoagulacija**) je liječenje visokofrekventnom strujom niske napetosti i visokog intenziteta. Električna se energija privodi tijelu time, da je pretvorimo u toplinu (Jaulov efekt) u svrhu grijanja. Krv nadolazi u liječeni organ te se postizava povoljna tvarna izmjena. I autori misle, da se perturbacijom intracelularne elektroničke ravnoteže utječe na vitalnost stanice. Organ, koji se ima liječiti, stavlja se između 2 *široke elektrode*. Stavljaju se tijesno uz kožu, da se izbjegne opeklinama. Otpor, na koji struja nailazi u tkivu (540—600 Ohma), neovisan je prema Bordier-u o stanju vlage kože. Dok se oslobađanje kalorija kod degradacije električne energije osjeća kao toplina, visokofrekventna struja (500.000—



Montaža dijatermičkog aparata po d'Arsonvalu *(a)* i po Tesli *(b)*. 1 transformator, 2 iskrište, 3 kondenzator, 4 selfindukcija, 5 miliampermetar, 6 bolesnik s elektrodama.

1,000.000 oscilacija u sek) se ne osjeća: ovom se povisuje t^0 tijela (d'Arsonval 1896). Organizam se brani znojenjem, disanje se ubrzava, a tvarna izmjena smanji. Krvotok se ubrza, periferne žile se proširе i tlak smanji. Bubrezi bolje izlučuju, što traje nekoliko dana, a može se i ustaliti. Konačno se disanje uspori, a tvarna izmjena popravi. Dijatermija sedativno i trofički djeluje na senzitivni neuron, a prema Bordieru i Ghilarducciju ona utječe na štitnjaču, jajnike i druge žlijezde s unutrašnjim izlučivanjem. Liječenje je najuspješnije kod kroničnog reumatizma. Opće se stanje popravi, bolovi popuste, a otekline i eksudat u zglobovima se resorbiraju. Uspjeh je manji kod uloga i teških koštanih promjena, a nikakav kod tuberkuloze zglobova. Bergonié i Rechou reguliraju nizak tlak krvi kod manjkave tvarne izmjene, anemije i debilnih organizama. Kod funkcionalnih hipertonija snizuje se previsok tlak i uklanjaju tegobe. Teže je to kod slučajeva s albuminurijom, arteriosklerozom i kod konstitucionalnih hipertonija. Bergonié nadomješta dijatermijom gubitak kalorične energije nakon velikih krvarenja, nakon živčanog potresa i kod iscrpljenih organizama (rak probavnih organa i t. d.). D. liječi i ishijas, lumbago i druge neuralgične bolove osim n. facialisa. Osobit je sedativan učinak na zdjelične organe. Kod dječje paralize Bordier i dr. sprečavaju



Način primjene elektroda *(e)* kod dijatermije donjih udova (po Duhemu).

trofoneurotičke smetnje i ohlađivanje klonulog uda. Znatan je utjecaj d. i na želučane bolove, preveliku kiselinu, upale crijeva, zaraslice na potrbušnici, recidivne upale crvuljka, a po Aymardu (iz Vichya) i na bolesti žučnog mjehura. Liječe se d. i ozebline, varikozni čirovi i dr.

LIT.: P. Duhem, *La Diathermie*, Pariz 1928. S. K.

Dijatermija u veterinarskoj medicini. Dijatermija ima praktičnu primjenu i u veterinarskoj medicini. Subjektivni osjećaji bolesnika, koji kod doziranja imaju veliko značenje, ne mogu se iskoristiti u veterinarskoj dijatermiji, te se veterinar oslanja više na jakost struje i vladanje životinje. Kako je dlaka električni izolator, to se mjesta ispod eletroda izdašno nakvase tekućinom, koja dobro vodi struju. Najveću primjenu ima dijatermija kod bolesti organa za kretanje: upala mišića, tetiva i tetivnih ovojnica, pokosnica i vezova. Dijatermijom se kod životinja uspješno liječe i neke bolesti organa za disanje, probavu i cirkulaciju. St. R.

DIJATEZA (grč. »rastvaranje«, u prenesenom smislu i »zdravstveno stanje«), u modernoj medicini, a napose u pedijatriji opća sklonost za stvaranje nekih simptoma, koji su više uzrokovani izmjenom tvari (metabolizmom) čitavoga organizma, a manje bolešću pojedinih organa. Moderna dijateza odgovara staroj humoralnoj nauci o mješavini tjelesnih sokova (nauka o »krasisu«). Već davno preživjela humoralna medicina nastojala je protumačiti različite bolesti pojmom »loše smjese sokova«. Svoju renesansu doživjela je ta stara medicina baš u modernoj dijatezi. Kod djece razlikujemo: 1. status thymicolymphaticus ili limfatizam, 2. artritizam ili uratičku d. sa suviškom mokraćne kiseline u krvi, 3. skrofuloznu, 4. kataralnu, 5. nervnu, 6. ftizičku, 7. hemoragičnu i osobito 8. eksudativnu

d. Najvažnija stanja među njima jesu: limfatizam, skrofuloza i eksudativna d. (Czerny). Ova posljednja na pr. znači naginjanje organizma k stvaranju različitih iscjedaka (eksudata) u gotovo svim organima: na koži (ekcema), na sluznicama (česti nosni i očni katari, česte angine, lingua geographica, kronične bronhitide, astma, enteralni i mjehurni katari i sl.). Od svih uzroka dijateze smatraju se najvažnijima: hereditarnost, dob djeteta, »dispozicija« i alergija. Nauka o d-i služi u modernoj klinici samo kao hipoteza, kojom se mogu jednolično protumačiti različiti očito heterogeni simptomi. Budući da pojam d-e sadržava najrazličitije momente, samo se po sebi razumije, da se onih 8 navedenih grupa ne može u praksi točno međusobno ograničiti, nego se one često interferiraju, odnosno pokrivaju ili kombiniraju, kao na pr. limfatizam, eksudativna dijateza i skrofuloza. E. M.

DIJATOMEJSKI PELIT → Kremena zemlja.

DIJATONIKA (grč. *διατονική*) naziv za sustav prirodno ugođene ljestvice, koja razmak oktave ispunja nizom pravilno poredanih (velikih i malih) cijelih tonova i polutonova. U starogrčkoj glazbenoj teoriji, koja se osnivala na tetrakordima, dijatonički tetrakord sastojao se od niza dvaju cijelih tonova i jednog polutona. — U evropskoj glazbi dijatonska temeljna (C-dur) ljestvica sastoji se od cijelih tonova i polutonova u takvom poredaju, da poluton dolazi od trećeg prema četvrtom ljestvičnom stupnju te od sedmog prema osmom ljestvičnom stupnju; temeljna se ljestvica sastoji upravo od dva dijatonska tetrakorda, koji su jednako građeni: c—d—e—f, g—a—h—c. Na pravilnostima tog poređaja temelje se svi snošaji tonalitetne srodnosti suzvuka (akorda), a to je temelj harmonike, koja se postepeno razvijala od prve pojave višeglasja u evropskoj umjetničkoj glazbi. Dijatonika je temelj i svim sredovječnim ljestvičnim obrascima, koji nižu tonove po dijatonskom nizu počevši od bilo kojeg stupnja temeljne ljestvice i dajući nekim stupnjevima te ljestvice završnu (finalnu) vrijednost. B. Š.

DIJAZO-SPOJEVI organski su spojevi s dva atoma dušika u molekuli, vezana uglavnom u ovim oblicima: [R. N $\equiv$ N]Cl(NO_3,SO_4) dijazonijske soli, R. N. = N.OH dijazo-kiseline, R.N. = N.OR' dijazo-oksidi, R.N = N. NH.R. dijazo-aminospojevi.

Djelovanjem dušične kiseline na kiselu otopinu aromatskih primarnih amina postaju dijazonijske soli:

$$C_6H_5NH_2 + HNO_2 + HCl \rightarrow [C_6H_5N \equiv N]\,Cl + 2H_2O$$

Da se uspješno provede reakcija, bitni su uvjeti, da bude dovoljan suvišak mineralne kiseline i temperatura ispod 5^0. Kod više temperature raspada se nastali dijazospoj u vodenoj otopini na fenol i elementarni dušik. Taj se proces zove *dijazotiranje* i vrlo je važan u industriji boja: pripajanjem (kopulacijom) dijazotiranoga amina na različne amine ili fenole, dobiva se velik broj važnih boja (azo-boje). Poznate su mnoge reakcije dijazospojeva, koje se upotrebljavaju u organskoj sintezi. Skupina — N_2 — izlazi iz molekula kao slobodni dušik i zamjenjuje se različnim supstituentima (hidroksilom, alkoksilom, vodikom, klorom, cijanom i dr.). Ti su supstituenti vezani jednom valencijom na benzolovu jezgru.

Dijazonijske soli stvaraju s alkalijama vrlo nestalne dijazonijske baze, koje sa suviškom alkalija prelaze u dijazotate. Ovi su poznati u dva stereoizomerna oblika (sin-dijazotati i anti-dijazotati). Aromatska primarna aminoskupina dade se preko dijazonijske soli zamijeniti s kojim drugim ostatkom (Cl, Br, J, SCN) posredovanjem dotične bakrene (kupro-)soli (Sandmeyerova reakcija).

Poznati su i alifatski dijazo-spojevi, koji se dobivaju djelovanjem dušične kiseline na estere α-aminokiselina (Curtius). M. Pr-k.

DIJECEZA → Biskupija.

DIJECEZANSKI SINOD → Sinod.

DIJELJENJE → Računske operacije.

DIJEREZA (grč. *διαίρεσις* »dioba, dijeljenje«) tehnički naziv u slovnici, metrici i filozofiji. U slovnici se tako naziva odijeljeni izgovor dvaju susjednih samoglasnika, različit od izgovora dvoglasnika (diftonga). Znak su u pismu za odijeljeni izgovor dvije točke na drugom samoglasniku, na pr. *poëta* (ali *poena*). U metrici je d. u stihu usjek (odmor kod metričkog čitanja), koji se nalazi na svršetku i riječi i stope, za razliku od cezure, koja stoji u stihu na kraju riječi, ali ne na kraju stope. Najčešća je u grčkom i rimskom pjesništvu t. zv. *bukolska dijereza,* na kraju četvrte stope u heksametru, najviše upotrebljavana u pastirskim (bukolskim) pjesmama, odakle joj je i ime, na pr. *aut ali|quam in ma|gno sequi|tur grege.||Claudite|nymphae...* U filozofiji se d. običnije naziva dihotomija (v.). V. P-k.

DIJETA. Prehrana za zdravoga čovjeka sastoji se od bjelančevina, masti, ugljikohidrata, minerala, vitamina i vode. Kad čovjek miruje, treba 1800 kalorija, kad se kreće, 2.400, a kad teško fizički radi, 3000—4000 u 24 sata. Energetska ili kalorijska potreba zadovoljava se ugljikohidratima i mastima, a djelomice bjelančevinom. Mast se podmiruje svinjskom mašću, uljem i maslacem, a ugljikohidrate sadržavaju šećer i škrob. Šećer se nalazi u voću, šećernoj trstici, repici, a škrob u žitaricama i krumpiru. Bjelančevina se nalazi u mesu, jajima, mlijeku, siru te sočivima. Ona je u sočivima potpuno vrijedna tek onda, kad se dodaje nešto i životinjske bjelančevine. Da bi se mijena tvari u tijelu pravilno razvijala, potrebni su voda (oko 2½ l. dnevno), minerali i vitamini. Minerala ima dovoljno u miješanoj hrani, a napose u povrću. Najvažniji je mineral kuhinjska sol, koje troši organizam oko 5 g dnevno. Najvažniji su vitamini *A*, *B*, *C* i *D*. *A* se nalazi u mrkvi, špinatu, zelju, a napose u ribljem ulju, *B* vitaminske grupe ima u kvascu, klicama žita, odnosno u kruhu, *C* u voću i povrću, a *D* u ribljem ulju, maslacu, mlijeku, žumancu.

Najmanja količina bjelančevina za odrasloga čovjeka iznosi 25—30 g. Ona se nalazi u 150 g mesa, 100 g sira, 4 jaja, 8 dl mlijeka ili 300 g sočiva. Ako čovjek ne jede, može živjeti više tjedana, a ako ne pije vode, samo jedan tjedan. Za vrijeme gladi troši organizam svoju pričuvu hrane, t. j. mišičje i mast. Ako je hrana bilo po količini bilo po sastavu nedostatna kroz dulje vrijeme, nastaju raznovrsne bolesti.

Prehranu bolesnika nazivamo *dijetom*. Kod akutnih bolesti dajemo ono, što bolesniku najviše treba, t. j. vodu i vitamine, a kalorijska potreba i minimum bjelančevine su ispod dnevne potrebe. Kod kroničnih bolesnika dajemo tvarno i kalorijski dovoljnu hranu, ali oduzimamo stanovite vrsti, koje bolesnik ne podnosi. Hrana je priređena na lagani način. Raznovrsne bolesnike hranimo po različnim načelima. Kod zaraznih bolesti, koje kratko traju, kao na pr. kod gripe, angine, upale pluća, ospica i t. d., bolesnici ne podnašaju bjelančevine i masti i nemaju teka. Dajemo dovoljno tekućine, kao čaj, zatim malinovac, voćne sokove, kompot, mlijeko, kolače, pasirano povrće.

Kod zaraznih bolesti, koje dugo traju, kao na pr. kod tifusa, kronične sepse, upale srčanih zalistaka i t. d., dajemo kalorijski obilniju hranu, kao na pr. mekano kuhana jaja, kosano meso, ribu, mlijeko, maslac, vrhnje, kolače, rižu, krupicu, prorijeđeno povrće, kompote, voćne sokove, obilno tekućine, svega oko 2500 kalorija.

Bolesti probave. Kod akutnih upala sluznica probavnog sustava u početku se određuje gladovanje te umjerene količine tekućine kao malinovca, limunade, voćnih sokova. Načelo je: štedjeti funkciju bolesnoga organa. Kod kroničnih upala daje se obilnija hrana više u kašastom i tekućem obliku. Akutni katar želuca: bolesnik 1—2 dana gladuje, uzima male količine čaja, malinovca, limunade, kakaoa, riže i krupice na vodi i mlijeku. Kronični katar želuca, kad nema želučane kiseline *(Gastritis hypacida* ili *anacida)*: daje se prorijeđeno povrće, kosano meso, te otopina želučane kiseline. — Kronični katar želuca s previše želučane kiseline *(Gastritis hyperacida chronica)*, čir želuca i dvanaesnika: hrana se daje u malim i čestim obrocima: prorijeđeno povrće, meso kosano, riba s bijelim mesom, meko kuhana jaja, sir, vrhnje, mlijeko, dvopek i bijeli kruh, razrijeđeni voćni sokovi. Potpuno se zabranjuju alkoholna pića i pušenje. — Rak želuca: propisuje se prorijeđeno povrće, kosano meso, kolači, tjestenine, eventualno se dodaje želučana kiselina.

Crijevne bolesti. Akutni katar crijeva *(Enteritis* ili *enterocolitis acuta)*: u početku se propisuje gladovanje, poslije čaj, sluzne juhe, kasnije riža, krupica na mlijeku, dvopek. Kronični katar crijeva *(Enteritis* ili *enterocolitis chronica)*: hrana je kalorički obilnija, daje se kosano meso, lagane vrsti mesa, jaja, sir, maslac, dvopek, bijeli kruh, tjestenine, kolači. Izbjegava se sočivo, a daje se umjereno prorijeđeno povrće.

Jetrene bolesti. Žutica *(Icterus catarrhalis)*, sušenje jetre *(Cirrhosis hepatis)*: daje se obilno ugljikohidrata, t. j. šećera, kolača, tjestenina, kruha, a malo mesa i masti. — Žučni kamenac: treba se čuvati svinjske masti, ulje je dopušteno. Mesa se uzima malo, i to kosanoga, a povrće prorijeđeno. Žumance valja izbjegavati, mlijeko je dopušteno. — Dispepsija vrijenja ugljikohidrata: Meso je dopušteno i čaj, izbjegava se povrće, zabranjeni su šećer i tjestenina te kruh. — Dispepsija gnjilenja bjelančevine: daju se ugljikohidrati, zabranjuje se meso, jaja, mlijeko, sir, t. j. bjelančevine. Treba uzimati želučanu kiselinu. — Zatvor stolice *(Obstipatio chronica habitualis)*: hrana treba sadržavati obilno celuloze, t. j. povrća i voća, malo mesa, mlijeka i jaja, obilno masti.

Bolesti bubrega. Akutna upala bubrega: gladuje se nekoliko dana, a zatim uzima čaj, malinovac, limunada u malim količinama, kasnije riža, krupica, povrće. Jelo treba biti bez soli i vode. — Kronična upala bubrega: a) sa sačuvanom funkcijom bubrega: hrana treba sadržavati obilno tjestenine, masti, voća, povrća, malo bjelančevine i soli, a umjereno vode; b) s nedostatnom funkcijom bubrega: daje se obilno tekućine, malo bjelančevine; hrana treba biti bez soli i bjelančevine. — Nefroza: hrana je bez vode i soli s umjereno bjelančevine. — Bubrežni kamenci: Kod svih vrsta kamenaca davat ćemo obilno tekućine, a umjereno soli. — Uratni kamenac: obilno se daju povrće i voće te tjestenina, meso je umjereno dopušteno, a zabranjeno meso unutarnjih organa, t. j. utroba, kao i juha od mesa. Ovom hranom postaje mokraća alkalična, t. j. lužnasta, što topi kamence. — Oksalatni kamenac: zabranjeno je ono povrće, koje sadržava obilno oksalatne kiseline, kao na pr. luk, celer, špinat, radić, kakao i čokolada. Umjereno je dozvoljen sir i mlijeko. — Fosfatni kamenac: treba postići, da mokraća reagira kiselo. To se postizava uzimanjem kruha, mesa. Povrće i voće uzimaju se umjereno. — Kod slabosti srca s otokom nogu daje se malo tekućine i soli, a kod visokoga kvrnog tlaka malo tekućine i soli te umjereno bjelančevine.

Plućne bolesti. Tuberkuloza pluća: hrana treba da je obilna, obroci česti, daje se obilno masti i vitamina, t. j. voća, umjereno ugljikohidrata, kao tjestenine i kruha, kuhinjske soli i bjelančevine, t. j. mesa. — Kod Bronhiektazije te bronhitide, upala potrbušnice i porebrice: daje se malo soli i vode.

Bolesti mijene tvari. Pretilost: kalorijska vrijednost hrane kreće se između 900 do 1500 kalorija, već prema slučaju. Bolesnik se hrani mesom, povrćem, jajima i sirom, uzima što manje tjestenine i kruha, umjereno vode i kuhinjske soli, što manje masti. — Mršavost: obroci su česti, obilno se daje tjestenine, kruha, masti, a umjereno mesa i povrća. Šećerna bolest: dopušteno je uzimati obilno mesa, jaja, sira, povrća i kiseloga voća. Količinu ugljikohidrata treba smanjiti već prema slučaju po prilici na kojih 100 g, što odgovara količini od 200 g kruha ili pola kg krumpira. — Kod uloga: zabranjene su one hrambene tvari, koje sadržavaju obilno purinska tjelesa, odnosno nukleoproteide, jer se od njih razvija mokraćna kiselina, od koje soli oko zglobova uzrokuju bolove. Zabranjeno je meso unutarnjih organa, t. j. jetra, slezena, bubrezi, žlijezda, timus, a dopuštena umjerena količina kuhanog mesa i riba, ali kuhana. Kuhanjem prelaze u juhu, vodu, purinska tjelesa, radi toga je zabranjena mesna juha. Ne preporučuju se kakao, čaj i kava, hrana treba da se sastoji od povrća, maslaca, jaja, mlijeka. — Kronični reumatizam: daje se kalorijski umjerena hrana, koja sadržava obilno ugljikohidrata, t. j. tjestenine i kruha, a umjereno mesa.

Specijalne dijete. Karellovo se liječenje provodi, kad se hoće odteretiti slabi srčanožilni sustav. Daju se 3—4 puta po 2 dl mlijeka dnevno kroz par dana ili jedamput tjedno. Schrotovo liječenje primjenjuje se kod bolesti srca, bubrega, upala potrbušnice i porebrice. U biti predstavlja liječenje žeđom; bolesnici obilno jedu suhi kruh i žemlje na dane žeđi, a na dane pića uzimaju manje količine vina te tanjur riže ili krupice.

Liječenje (kura) gladovanjem upotrebljava se kod bolesti mijene tvari, kroničnih otrovanja (ne tuberkuloze). Gladovanje traje nekoliko dana; ako traje duže, t. j. 1—2 tjedna, treba ga provesti uz nadzor liječnika, osobito kod bolesnika sa slabim srcem. Primjenjuje se kod astme, migrene, kroničnih bubrežnih bolesti, pretilosti i t. d. Dijeli se na strogu i laganu kuru: kod stroge uzdržava se bolesnik kroz par dana od jela i vode, a kod blage, koja može trajati po nekoliko tjedana, daju se voćni sokovi ili sokovi povrća u količini od 0,5 do 1 litre. — Hrana sirovim povrćem primjenjuje se kod kroničnih otrovanja radi zatvora stolice, migrene, neurasteničkih tegoba i t. d. Hrana sadržava sirovo povrće i sokove povrća. D. S-ć.

Dijeta u djetinjstvu → Dijete, Dječja hrana.

Dijeta kod domaćih životinja nema tolikih i tako raznovrsnih sredstava i mogućnosti kao kod čovjeka, ali se osniva na sličnim principima. Razlika je uz ostalo i u tome, što za dijetu životinja uglavnom služi ista hrana, koja se i inače daje životinji, samo su količina, obroci i priređivanje hrane drukčiji od načina, kako se hrane zdrave životinje. Osobito kod biljoždera nije velik izbor hrane.

Dijeta je potrebna u bolesti, u vrijeme rekonvalescencije, poslije porođaja, ali i dok je životinja potpuno zdrava, jer ispravna ishrana često puta može spriječiti pojedinu bolest. Dijeta se mijenja prema vrsti bolesti.

Hrana bolesne životinje treba da ima dovoljno potrebnih hranljivih sastojina (bjelančevina, masti, ugljikohidrata, mineralnih sastojina, vitamina), treba da je lako probavljiva i ograničena. Jedna je od najobičnijih dijetetskih mjera potpuno ili djelomično smanjivanje obroka, t. zv. post, koji može potrajati i više dana. Mirovanje pojedinih organa, u ovom slučaju probavnih, može pospješiti ozdravljenje. Poslije ovakva posta treba se postepeno vraćati na uobičajenu količinu hrane. — Hrana je probavljivija, ako se ne daje prijesna nego u priređenu stanju, na pr. kuhana, poparena, usitnjena i t. d.

Promjena hrane je također važna dijetetska mjera. Ona je često potrebna, osobito kada se ustanovi ili posumnja, da je neka hrana prouzročila oboljenje životinje. Prelaz na drugu hranu vrši se postepeno ili naglo.

Ali nije sve samo u dijeti, nego se mora promijeniti i način života. Kod biljoždera je u tom pogledu potrebno, da se kreću na svijetlu i čistu zraku, da miruju od posla i da se hrane zelenom hranom. To im sve daje paša. I kod ostalih životinja vrlo koristi gibanje na svježem zraku.

Kod dijete pojave se poteškoće, ako životinje, navikle na jednu hranu, nemaju volje da jedu dijetetsku hranu. Tada se mora ispitati, kakvu hranu vole jesti, ili ih prisiliti, da jedu za njih najbolju hranu. Kod mesoždera se tada ulijeva hrana žlicom, kod drugih životinja daje se bocom za ulijevanje ili pomoću želučane cijevi. Osim toga postoje i drugi načini umjetnoga hranjenja.

Glavna hrana za bolesne životinje ukratko je ova: za *konje:* zob u zrnu ili usitnjena, dobro i mirišljivo sijeno, zelena trava, poparene mekinje; sluzave, zobne ili ječmene juhe; *goveda:* dobro i mirišljivo sijeno, zelena hrana, mekinje u napoju, repa ili krumpir, sirovi ili kuhani; sluzne juhe od lanena sjemena; *svinje:* kukuruzna, ječmena, zobna prekrupa; poparene posije ili brašno; kuhani krumpir i repa; zelena hrana; mlijeko, sirutka; *mesoždere:* meso sirovo, kuhano, pečeno i sl.; juhe od mesa ili mesnih ekstrakata; kuhana riža, mlijeko, mlijeko s jajem, mlijeko s bijelim kruhom; čokolada, biskvit i sl.; *perad:* usitnjena zelena hrana, trava, salata, kuhano zrnje ječmeno ili rižino, kruh umekšan mlijekom ili vodom.

LIT.: Stang-Wirth, *Tierheilkunde u. Tierzucht*, III. sv., Berlin-Wien 1927. B. O.

DIJETE.

Razvoj. Od poroda do navršene 14. godine života računamo dječju dob, koja se dijeli na 4 perioda: 1. novorođenče od poroda do 14. dana života, 2. dojenče od 14. dana do navršene prve godine, 3. rano djetinjstvo od 2. do 6. godine života i 4. školska dob djeteta od 7. do 14. godine. Karakteristika novorođenačke dobi je prevladavanje fizioloških, odnosno bioloških promjena nad patološkima. One su većim dijelom rezultat prilagođivanja novom životu izvan majčine utrobe. U dojenačkoj dobi počinje prevladavati patologija nad fiziologijom, što naročito vrijedi za umjetno hranjenu dojenčad (česte probavne smetnje i poremetnje hrane), engleska bolest ili rahitis, tetanija, eksudativna dijateza, smanjeni imunitet prema infekcijama, česte gripalne infekcije i t. d.

Normalni razvoj dojenčeta. Prosječna težina zdrave novorođenčadi kod poroda iznosi kod dječaka 3.400 gr, a kod djevojčica 3.200 gr. Oko 6. mjeseca podvostruči se težina kod poroda, a koncem prve godine potrostruči. Od druge godine života tjelesna težina raste znatno sporije.

Prirast težine po Thienichu

Godine	Dječaci Težina u kg	Djevojčice Težina u kg
kod poroda	3,4	3,2
1.	10,2	9,7
2.	12,7	12,2
3.	14,7	14,2
4.	16,5	15,7
5.	18,0	17,0
6.	20,5	19,0
7.	23,0	21,0
8.	25,0	23,0
9.	27,5	25,0
10.	30,0	27,0
11.	32,5	29,0
12.	35,0	32,0
13.	37,5	37,0
14.	41,0	43,0

Što se tiče rasta u duljinu, taj je razmjerno najjači u prvoj godini života, a kasnije je manji. Periodi pojačanog rasta jesu: prva godina života, 7. godina jednako kod dječaka i djevojčica i treći period u godinama puberteta, i to kod dječaka između 14—16. godine, a kod djevojčica između 12. i 16. godine.

Denticija. Dojenče treba da ima toliko zubi, koliko mjeseci, manje 6, jer u 6. mjesecu života dojenče obično nema zubi, a kasnije mu niču svaka 2 mjeseca po dva. Prema tome treba da ima dojenče u 10. mjesecu 4 zuba (10—6), a u 12. mjesecu 6 zubi (12—6). Pri koncu ili nakon druge godine života (26 mjeseci) treba da je mliječno zubalo, koje se sastoji od 20 zubi, potpuno (26—6=20). Slijedeća shema prikazuje nam pregledno nicanje zubi:

7	5	6	3	2	2	3	6	5	7
7	5	6	4	1	1	4	6	5	7

Najprije niču srednji donji sjekutići, onda srednji gornji, zatim vanjski gornji, vanjski donji sjekutići i prvi premolari kutnjaci i konačno drugi premolari. Nicanje zubi je fiziološka pojava, te kod normalnog dojenčeta ne pravi nikakvih smetnja. Kod one dojenčadi, gdje hrana ne sadržava u dovoljnoj mjeri vitamine D i C, nastaju već na mliječnom zubalu promjene u smislu *hipoplazija.* Kod rahitisa ili engleske bolesti zubi su loše građeni, oštrica je neravna, a caklovina isprugana. Rahitični zubi nemaju potrebne jakosti, lako se lome i brzo kvare. Zakašnjeno nicanje zubi obično je znak rahitisa, ali ne uvijek, jer ima rahitične dojenčadi s teškim promjenama na ostalim kostima, dok su zubi svi na broju.

Duševni razvoj. Novorođenčad dolazi na svijet s razmjerno velikim mozgom (težina između 300—400 gr). Odnos mozga prema tjelesnoj težini jest 1:8 kod novorođenčeta, a kod odraslog čovjeka 1:40. Koordinirane mišićne kretnje, kao dizanje glave, počinju obično početkom 2. mjeseca života. Prije 5.—6. mjeseca života ne može dojenče samostalno sjedjeti, obično sigurno sjedi tek u 8. mjesecu. Početak samostalnog hodanja znatno koleba kod dojenčadi, već prema razvitku statičkih funkcija. Samostalno hodanje moguće je obično u 5. četvrtgodištu. Zaostatak u normalnom razvoju motoričkih i statičkih funkcija ukazuje na duševnu zaostalost, koja može biti posljedica ili prirođenih griješaka u razvoju centralnog živčanog sustava ili preboljele bolesti u fetalnom ili ekstrauterinom životu.

Ćutila. Zjenice su kod novorođenčeta uske, ali reagiraju uredno na svjetlo. Novorođenče ne može fiksirati predmete, jer se oči kreću nekoordinirano (»fiziološka zrikavost«). Već u 3. mjesecu fiksira dojenče pojedine predmete, prati ih očima, raspoznaje ih.

Sluh. Novorođenče nije gluho, jer se dade i kod njega izazvati reakcija na zvuk. U 3. mjesecu života okreće dojenče glavu u smjeru zvuka, a kasnije i oči.

Okus je kod novorođenog djeteta vrlo razvijen, na kiselo, gorko i slano odgovara pojačanim izlučivanjem sline i osjećajem neugodnoga.

Osjetilo dodira također je vrlo razvijeno. Dodirnemo li usne, izazvat ćemo refleks sisanja, osjećaj boli također je vrlo izražen. Na toplinu reagira novorođenče povoljno, dok hladnoća mijenja ritam disanja. Refleksi su kod novorođenčeta i dojenčeta znatno povišeni, što je u vezi sa stupnjem razvoja centralnog živčanog sustava.

Govor. Prvi su početci govora već u 2. mjesecu života (»gukanje«), u 3. četvrtgodištu diferencirani glasovi (»tata, mama«). Dijete, kad navrši prvu godinu, razumije pojedine riječi, dapače i rečenice, te nakon toga počinje već samostalan govor. U razvitku govora postoje individualno velike razlike. Razlozi su za to ili u samom djetetu ili u najbližoj okolini. Zbog svega toga nije uvijek opravdano prosuđivati duševni razvoj djeteta na osnovi, kada je dijete počelo govoriti. To, što vrijedi za govor, vrijedi i za cjelokupni duševni razvoj djeteta. Za prosuđivanje duševnog razvoja postoje različni testi. Najčešće se upotrebljava test *Binet-Bobertag,* ali kod upotrebe različnih testova moguće su znatne griješke, zbog toga valja biti vrlo oprezan (steći povjerenje djeteta, tijesan dodir s njime i t. d.).

Tjelesna toplina kod novorođenčeta obično je povišena između 37,7—38,2, ali brzo pada za 1½—2° C, a kod nedonošene novorođenčadi i znatno niže. Kod dojenčeta postoji t. zv. »fiziološka monotermija«, koja je uvjetovana dojenačkim načinom života. Kod dojenčadi u pogledu fizikalne termoregulacije postoji izvjestan termolabilitet zbog nezrelosti centralne regulacije. Potonja dolazi naročito do izražaja kod nedonošene ili inače slabe novorođenčadi i dojenčadi, koja vrlo labilno reagiraju na termičke podražaje. Zbog toga nastaje vrlo lako ili pregrijavanje (zastoj tjelesne topline ili naglo ohlađivanje). Što je dojenče razvijenije i prirodnije hranjeno, to je manja opasnost kolebanja tjelesne topline.

Disanje. Prema odraslom čovjeku postoje kod djeteta, a naročito kod novorođenčadi i dojenčadi, znatne razlike ne samo u respiracionom aparatu, nego i u mehanizmu disanja. Prsni koš novorođenčadi i dojenčadi izbočen je i kratak, rebra s hrptenicom zatvaraju ravan kut u vodoravnom položaju (normalan stav), zbog čega je disanje više trbušnog ili abdominalnog tipa. Kod prijelaza iz vodoravnog u okomiti položaj mijenjaju se topografske prilike, a time i karakter disanja, koje postaje torakalno. Frekvencija disanja kod novorođenčadi znatno je povišena (u minuti 40—50), a tokom prve godine života pada na 25 u minuti, i drugoj 24 u minuti, u petoj 20, a između 8 i 10 godina 18 u minuti. Kod mlade dojenčadi, koja boluje od rahitisa ili engleske bolesti, dolazi radi fiziološki ubrzanog ritma disanja do različnih izobličenja prsnog koša (oploštenje postranog dijela, uvlačenje na hvatištima (mjestima insercije), gdje se ošit hvata za rebra i t. d.

Cirkulacioni aparat. Kao kod disanja znatne su razlike kod djeteta prema odraslom čovjeku u pogledu veličine srca i funkcije. Stijenke lijeve klijetke neznatno su deblje od stijenka desne klijetke, samo je srce razmjerno veliko i, s obzirom na širinu ušća i promjer arterija, svladava manji otpor nego srce odrasloga čovjeka. Krvni tlak iznosi u 1. godini života 80—90 mm, a poslije puberteta 110—120 mm. Frekvencija bila iznosi u 1. godini života 134 u minuti, kasnije pada, te je između 8.—9. godine života oko 90 u minuti. Dječje srce i cijeli cirkulacioni aparat sposobni su za mnogo veće napore nego srce odrasla čovjeka, jer nisu oštećeni različnim otrovima (alkohol i nikotin) i infekcijama kroničke naravi.

Krv novorođenčadi i dojenčadi znatno se razlikuje u svom kemijskom i morfološkom sastavu od krvi odraslog čovjeka. Kod novorođenčeta postoji *poliglobulija* (t. j. povećani broj crvenih krvnih tjelešaca) i visoke *vrijednosti hemoglobina.* Broj eritrocita visok je, te iznosi po Perlinu 5—7½ milijuna, uglavnom preko 6 milijuna u prvih 12 dana života. *Specifična težina* novorođenačke krvi znatno je veća nego kod odraslih, te iznosi 1060—1080 (1050—1060 kod odraslih). *Hemoglobin* je u prvim danima života znatno

povećan, oko 104%. *Bijela krvna tjelešca* povećana su, kao prosječna vrijednost uzima se između 10—20.000. U diferencijalnoj krvnoj slici je postojana neutrofilna leukocitoza (60—70% neutrofilnih). Trombociti (krvne pločice) čine u prvim danima života oko 117.000, kasnije porastu na 400.000. *Normalna krvna slika kod dojenčadi:* Crvena krvna tjelešca i hemoglobin, koji su kod novorođenčeta znatno povećani, počinju padati već u prvim danima života. Oko 2.—3. mjeseca iznosi hemoglobin 60—85%, a broj crvenih 4—5 milijuna. U diferencijalnoj krvnoj slici razmjerno je jaka limfocitoza (60—70%). Broj leukocita kod dojenčadi vrlo je nepostojan, te se može kretati između 10—23.000. Broj leukocita postepeno pada; u ranom djetinjstvu prosječne su vrijednosti 8—10.000, a kasnije se njihov broj izjednačuje s brojem kod odraslih. Isto vrijedi i za kvalitativnu krvnu sliku. Dok u dojenačkoj dobi prevladava limfocitoza, od 4. godine života pa nadalje dobivaju neutrofilni leukociti prevagu. U pubertetu krvna je slika slična onoj kod odraslih.

Koža je kod novorođenčadi i dojenčadi zbog tanjeg epitelijalnog sloja nježnija, tanja i, dakako, osjetljivija. Papilarni sloj vrlo je prekrvljen, što je naročito izraženo kod novorođenog djeteta u prvim danima života, zato govorimo o »fiziološkom eritemu« novorođenčadi. Koža je baš radi spomenutih fizioloških osobina vrlo osjetljiva na sve podražaje, lako nastaju ojedine, različni intertriginozni ekcemi, kožne infekcije (kao pemphigus i t. d.). Potkožno masno tkivo jednakomjerno je razdijeljeno po cijelom tijelu i uz normalnu ishranu daje dojenačkom tijelu oblinu, a koži napetost i elasticitet, t. zv. turgor u medicinskom smislu. Pravilan turgor siguran je znak normalne ishrane i normalnoga tjelesnog razvoja kod dojenčeta.

Mokraća je kod novorođenčeta u prvim danima života koncentrirana i sadržava mnogo mokraćne kiseline u kristaličkoj i amorfnoj formi. Dosta je česta kod novorođenčadi u 1. i 2. tjednu života »fiziološka albuminurija«, a neki put i laktozurija, zbog pojačanog permeabiliteta bubrežnih epitelija. Kod dojenčeta s pravilnom ishranom nastaje brzo normalan odnos između primanja i izlučivanja tekućine. Oko $^2/_3$ primljene vode izlučuju se mokraćom. Specifična težina mokraće kod normalnog dojenčeta iznosi 1002—1004.

Rano djetinjstvo. Kad dijete prohoda, dolazi sve više u doticaj s vanjskim svijetom; formu pojačava prirođeni nagon za kretanjem, zbog čega su mala djela izložena različitim infekcijama više nego dojenčad. U tom periodu najčešće su zarazne bolesti: kašalj hripavac, dobrac ili ospice, vodene kozice i akutna dječja kljenut, poznata pod imenom dječje paralize. Osim toga je česta zaraza tuberkulozom.

Školsko doba znači potpun preokret i mijenja sav način života djeteta. Bezbrižnost i igru iz ranoga djetinjstva zamjenjuju brige i stega, a sve to ostavlja tragove na dječjem organizmu. Kod djece sa slabijom konstitucijom javlja se malokrvnost (bljedoća školske djece, nestašica teka s gubitkom u težini, lako umaranje i t. d.). Moderna škola pokušava tražiti načine, kako da se te teškoće uklone. Od infekcioznih bolesti prevladavaju onda u to doba difterija i skerlet kao i druge bolesti ranoga djetinjstva, ako ih djeca već nisu preboljela. S navršenom 14. godinom života prestaje djetinjstvo u medicinskom smislu.

Pubertet stvara, svakako, neke poteškoće kod djeteta u tjelesnom i duševnom pogledu. Rast u duljinu znatno je pojačan, u vezi s tim dolazi i do povećanja štitne žlijezde (»pubertetska guša«). Sklonost k izvjesnim bolestima pojačana je, javlja se t. zv. kasni rahitis (rachitis tarda), a postoji naročita sklonost za infekciju tuberkulozom, jer je otpornost prema infekciji znatno smanjena. Doba puberteta je, kako to dokazuju brojidbeni podatci, za tuberkulozu najopasnije, naročito kod djevojčica, jer između 10. do 15. godine života podliježe infekciji tuberkuloze ¼ umrlih djevojčica. Osim tuberkuloze česta su u ovom periodu reumatička oboljenja, chorea i bolesti srca. Izvjesne smetnje javljaju se i na cirkulacionom aparatu, i to češće kod djevojčica nego kod dječaka, napose lupat srca, glavobolje, lako umaranje i kod najmanjeg muskularnog rada povišeni puls. Usporedo s pojavama sa strane srca javlja se često i albuminurija, ortostatička ili lordotička. Česta je bljedoća, naročito tip anemije t. zv. »klorotičkog tipa« (»školske anemije«), kod kojih je značajno znatno smanjenje hemoglobina. Žlijezde lojnice pokazuju pojačanu djelatnost, zbog čega je česta pojava akna (Acne rosacea). Doba puberteta donosi sa sobom i neke pometnje nervozne i psihičke naravi, koje su naročito jako izražene kod djece s neuropatskom konstitucijom (patologija puberteta, neuroze i psihopatija). — Pubertet može nastupiti prerano (pubertas praecox) ili kasno (pubertas tarda). B. D.

Dječja hrana.

A. Općenito: Hrana djeteta zavisi obzirom na kakvoću i količinu o životnoj dobi i zdravstvenom stanju djeteta, a osniva se i na iskustvu, rutini, medicinskoj nauci i tehnici kao i na drugim zdravstvenim mjerama; među drugim liječničkim nastojanjima zaprema važno mjesto, te se može reći: Qui bene nutrit, bene sanat (Tko dobro hrani, dobro liječi). U medicinskom pogledu razlikuje se: dob dojenčeta, malenog i školskog djeteta. Po kakvoći je za dojenčad najbolja prirodna hrana, t. j. majčino mlijeko. U nedostatku toga, odnosno u kasnijim mjesecima života, dolazi u obzir kravlje mlijeko (druge vrsti mlijeka obično se ne preporučuju), fino brašno, šećer, sluz od riže ili zobi (→ allaitement mixte). Djetetu od 5.—7. mjeseca daju se još različne juhe i u kašastom obliku povrće i kompot. Već kod dojenčeta treba svraćati pažnju na vitamine! Poslije dojenačke dobi hrana je malene djece uglavnom ista kao laka hrana odraslih (više mlijeka, manje mesa), ne odviše jaja, pa brašnata hrana sa šećerom, voće i povrće (»laktovegetabilna hrana«). Školska djeca jedu s odraslima samo bez jakih začina. Nipošto alkoholna pića! Obična naša mješovita hrana sadržava redovno dovoljnu količinu bjelančevine. Po količini treba dijete s obzirom na svoje rastenje razmjerno više kalorija (=nemskih vrijednosti). Mjerenje potrebnih hrambenih jedinica ne vrši se prema težini u kilogramima nego po nekom posebnom računu (površina tijela ili u praksi po kvadratu visine trupa pri sjedenju: = po si^2). Račun po određenoj formuli u kilogramima je nelogičan, jer bi po tome mršavo dijete dobilo još manje (»decrescendo-hrana«), a debelo još više (»crescendo-hrana«). Ni prividno »normalna« težina ne će pri računu matematički odgovarati količinskim potrebama hrane kod bolesne, rekonvalescentne ili konstitucionalno nenormalne djece. Ni nagon (»instinkt«) ne može ovdje služiti kao brojčano mjerilo hrambenih jedinica. Kod probavnih i sličnih smetnja mora d. h. biti i dijetetična (gastroenteritis dojenčadi, Typhus, dysenteria, dječji diabetes, žutica i sl.). Moderna dječja dijetetika posebna je grana medicinske nauke. — U modernoj medicini postoji načelo kvalitativno jednostavne prehrane (prirodna sredstva, a ne tvornički preparati). Moderna pedijatrija zazire dakle od tvorničkih preparata u običnoj praksi, te ih samo izuzetno preporučuje, na pr. za put, u tropskim ili polarnim krajevima, gdje nema dovoljno prirodnih namirnica, kod neuropatske djece radi ugodnijeg ukusa i t. d., te prihvaća neka pučka jela: to su stepka ili mlaćenica iz Holandije, pržena juha, a i prihrana kašama iz Češke, juha od mrkvice iz Moravske, jabučna dijeta iz Njemačke, jogurt iz Bugarske, boršč iz Poljske i Rusije, pa jagodna i grožđana kura i sl. — Od loše d. h. nastaje niz crijevnih i općih bolesti, koje u prvom redu uzrokuju visoku smrtnost djece u prvoj godini života, te time i depopulaciju mnogih naših krajeva. Osobito loše prilike haraju u tom pogledu kod nas na selu, a bolje je u većim gradovima, gdje djeluju dječji ambulatoriji i drugi socijalno-medicinski zavodi.

B. Pregled o posebnoj dijeti u djetinjstvu. Posebna dijetetika u djetinjstvu obuhvata stručnu prehranu djeteta počevši od prvog dana njegova života sve do puberteta, i to u svim prilikama te životne dobi; u danima bolesti, nadalje s obzirom na prirast težine i visine kao i na prirodno živahne kretnje djeteta pri igri. Dječji liječnik približava se, dakle, u shvaćanju dijete kompleksnom pojmu, kako su to zamišljali stari Grci kod riječi δίαιτα, (»način života«), i kako je to shvatio i jedan od mislilaca novijeg vremena, pjesnik i prirodoslovac *Goethe*, kao i njemački filozof *Kant*. Da se djetetu uzmogne stručno odrediti dijeta, moramo u kratkoj preglednoj shemi znati propisati dotičnu hranu ili ljekovita jela po prilici onako, kako to čini liječnik propisujući bolesniku recept medikamentoznih sredstava iz ljekarne. Da se može udovoljiti svima navedenim pojedinostima toga dijetetskog kompleksa, smislio je *Pirquet* u

svojem sustavu prehrane zgodan način propisivanja. Prije svega treba se obazirati na ova 4 propisa:

I. Kvantitativno određivanje dnevnih hrambenih mliječnih jedinica (u nemima).

II. Kvantitativna razdioba tih nema na pojedine obroke.

III. Kvantitativno-kvalitativna razdioba pojedinih sirovina. odn. jela.

IV. Račun bjelančevine.

Za te četiri skupine služi ova shema, koja će za zdravo dijete biti ispunjena na pr. na ovaj način:

Shema za dijete od 10 godina:

*S*i = 70 *cm;* Dnevna potreba hrane = 7 decinemsiqua = 35 Hn.

	Hn											bjelančevina Dn	težina hrane
7 h	10	+ 1 mlijeka 100 g	+ 1 100 g	— 1 šećera 17 g	— kruha 30 g	— 30 g	— 30 g	— 1 maslaca 8.5 g	— 1 8 5 g	— 1 pekmeza 30 g	— 1 30 g	— 3	384 g
10 h	3	+ 2 1 jaje	— kruha 30 g	— 30 g								+ 2	100 g
13 h (1 h)	10	— juhe 100 g	— 100 g	+ 5 mesa 40 g	— povrća 50 g	— 50 g	— 50 g	— brašnenih jela 30 g	— 30 g	— 30 g	—½ jabuka 150 g	+ 4½	630 g
16 h (4 h)	2	+ 1 mlijeka 100 g	— kruha 30 g									+ 1	130 g
19 h (7 h)	10	— juhe 100 g	— 100 g	— povrća 50 g	— 50 g	— 50 g	— kobasice 15 g	— 15 g	— kruha 30 g	— 30 g	+ 3 sira 20 g	+ 3	460 g
	35											+ 7½ Dn	1740 g

N. B.: Hn = Hektonem.
Dn = Dekanem.

Za dijete s nefritisom na pr. dobili bismo niže prikazanu shemu:

35 hektomena za dijetu, po mogućnosti siromašnu bjelančevinom.

(Dijeta na pr. kod nefritisa).

N. B. Kruh, slanina i druga jela **bez soli!**

Vrijeme	hektonem	Jela u gramima										Dekanem bjelančevine	Težina hrane u g
7h	10	— 250 g Kneipp-kava kao voda vrhnja 30 g	— vrhnja 30 g	— vrhnja 30 g	—1 šećera 17 g	—1 šećera 17 g	— bijel. kruha 25 g	— 25 g	—1 maslaca 8·5 g	—1 8·5 g	—1 pekmeza 30 g	—5	347
10h	3	— bijel. kruha 25 g	—½ slanine 10 g	—½ 10 g								—1	45
1h	10	—1 100 g vode kao juha masl. 8·5 g	— brašna 20 g	—½ povrće u 150 g težine repe 100 g	—1 masl. 8·5 g	— brašna 20 g	—½ krumpira 80 g	—½ krumpira 80 g	—1 maslaca 8·5 g	— masna tjestenina 20 g	— 20 g	—4·5	458·5
4h	2	— 100 g Kneipp-kava tekućina vrhnja 30 g	—1 šećera 17 g									—1	100
7h	10	—1 100 g vode kao juha srži 8·5 g	— brašna 20 g	— ukuh. na 200 g. povrća mrkve 200 g	—1 masl. 8·5 g	— brašna 20 g	—½ krumpira 80 g	—1 maslaca 8·5 g	—½ banana 00 g	—½ svježa smokva 100 g	—½ datulja 25 g	—5	613·5
	35											—16·5	1564

Kod dijete bez ikakvih tragova bjelančevine imamo u 35 hektonema minus 35 dekanema bjelančevine. U našem primjeru imamo od prilike samo ½ te negativne vrijednosti, naime minus 16.5 dekanema bjelančevine. Dakako da se na taj način može odrediti stručna dijeta za svaku bolest, koja to zahtjeva (skorbut, kronička obstipacija, suha, ovolaktovegetabilna dijeta, čista vegetabilna, dijabetičarska dijeta, besolna dijeta i t. d.). — Pri takvom propisivanju dječje dijete pazi se još na ove međusobno vezane pojedinosti:

V. Način priređivanja.

VI. Težina jela i koncentracija.

VII. Okus (sladak, kiseo, slan).

VIII. Izdašna vitaminska vrijednost.

Prema *dobi* života razlikujemo ova tri glavna oblika dijete:

a) Dojenačka dob: Vodena (čajna) dijeta, prirodna prehrana (mlijeko matere ili dojkinje), umjetne dojenačke dijete (razrijeđeno kravlje mlijeko, mlaćenica, bjelančevno mlijeko, Liebigova sladna juha, juha od mrkve, prežgana juha, dijeta oskudna mlijekom, nadalje dijeta keksom i pudingom s mnogo ugljičnih hidrata i t. d. — *b) Malena djeca:* Obična dječja prehrana, šećerna dijeta pri nefritisu, hrana s malo bjelančevine kod nefritisa (v. shemu), dijabetičarska hrana, voćna i povrtna dijeta pri dijabetesu, nadalje suha hrana, sirova hrana, grožđana dijeta, limunska kura (ove tri posljednje pri skorbutu), bezmasna dijeta kod žutice, jagodna kura kod dječjih oblika sprue-a, kura bananama, zatim kura tovljenja, poštedna (=laka) hrana kod zaraznih crijevnih bolesti (crijevna, enteralna gripa, enterokokni enteritis, tifus, paratifus, griža i sl.), »bezmlječna hrana po *Stolte-u*« (meso, jetra, jaje, teleći timus). — *c) Sistematska »škola prehrane«.* Kako smo, dakle, vidjeli, razvija se dječja dijeta, odn. prehrana postepeno od prvih dana života sve do konca puberteta. No da se taj razvitak uzmogne provesti i kod neuropatske, bolesne ili inače anormalne djece, smislio je *Pirquet* t. zv. »školu prehrane«. Osobito je važno razdoblje između dojenačke dobi do završetka prvog izbijanja zubi, t. j. do 3. ili 4. godine života. To je sistematski prijelaz od čistoga ženskog mlijeka k običnoj omnivoriji mješovite hrane. Pri tome treba osobito paziti na kvantitativna i kvalitativna svojstva hrane, kao što su na pr. nemska vrijednost, početak žvakanja, vanjski oblik, boja, temperatura, okus i konsistencija hrane. Ako se dijeta ne drži toga od prirode određenoga razvitka mješovite prehrane, opažaju se mnogobrojne prehrambene smetnje kao što su: oštećenja od mlijeka, od brašna, lijenost žvakanja, lienterija, zatvorenost stolice, akutne i kroničke crijevne smetnje, nestašica teka, neki oblici diabetesa insipidus, mušičavost pri jelu, zaostalost u tjelesnom razvoju, pretilost i sl.

I svi ostali oblici dijete, koji su se primjenjivali ponajviše kod odraslih, mogu služiti i za djecu. Samo treba još primijeniti i ovo: dijetni oblici prehrane kod odraslih bili su dosad pretežno izgrađeni kvalitativno, a ne kompleksno kvantitativno. Da se tim posebnim dijetama mogu koristiti i djeca, mora se u svakom slučaju strogo provesti *kvantitativno*-analitička kritika cjelokupnog kompleksa između ponude i potrošnje. Točno rješenje toga kompleksnog dijetnog pitanja za djetinjstvo zasad je moguće jedino u okviru jednog pravog sustava, za koji zasad dolazi u obzir samo *Pirquetov.* E. M.

Dječji brakovi → Brak.

Briga za dijete (Kinderfürsorge) je naziv za sve one mjere, koje poduzima društvo, da se osigura tjelesni i duševni razvitak malodobnika do 14. godine života. Briga za svu djecu najbolje je sredstvo, da se društvu uštede dugotrajni tereti ne samo za djecu, koja su potrebna skrbi, nego i za odrasle, potrebne skrbi, i za odrasle asocijalne. Često se kod nas govori o dječjoj zaštiti, kad se misli briga za dijete, kojoj svrha nije samo profilaktička.

Stari vijek ne poznaje sistematske brige za djecu u modernom smislu. Izlaganje i ubijanje djece nije neobična stvar. Dolaskom kršćanstva javlja se briga za dijete. Crkva, koja vidi i u svakom bogalju priliku Božju, odlučno ustaje protiv izlaganja i ubijanja djece i povlači praktične konzekvence. Već u 6. st. javljaju se u Istočnom rimskom carstvu brefotrofiji i orfanotrofiji — zavodi za ostavljenu djecu i siročad. U drugoj polovici 8. st. javljaju se takvi

zavodi na Zapadu (→ nahodišta). Do polovice 18. st. ograničava se briga za djecu na nahode i siročad, koji se uglavnom smještaju u zavode. Nagla industrijalizacija, koja vodi i majku iz kuće na rad, mogućnost, da se iskoristi dječji rad, sve veća bijeda gradskoga pučanstva i padanje osjećaja odgovornosti roditelja s jedne strane, a nesnosne prilike u nahodištima i sirotištima s druge strane, potiču pojedince i javnost u različnim zemljama, da se bave pitanjima brige za djecu. U isto vrijeme nove pedagoške metode omogućuju izobrazbu slijepih i gluhonijemih, pa se javljaju prvi zavodi te vrsti (18. st.). Djeca se smještaju u zdrave i čestite porodice zbog uzgoja, otvaraju se novi zavodi, u kojima se radi novim, boljim pedagoškim metodama (Rauhes Haus, Hamburg, Pestalozzi, Yverdon). Nesmiljeno iskorišćivanje rada djece, koju sami roditelji gone u veleobrt, izazivaju ogorčenje javnog mišljenja, koje opet sili vlasti na izdavanje zakona o zaštiti dječjeg rada (Engleska već 1802). Ti zakoni ograničavaju roditeljsku vlast nad djecom. Sad nastaje dugotrajna borba za ograničenje roditeljske vlasti, koja se vodi vrlo ogorčeno iz koristoljublja, a i iz idealnih razloga. Najveći je možda zahvat u područje porodice opća školska obveza. Država je tu preuzela teške dužnosti: da za nastavu pribavi prikladne prostorije, da namjesti stručno, moralno i zdravstveno prikladno osoblje i da inače poduzme sve mjere, koje nazivamo zdravstvenom zaštitom učenika. Provodi se briga za moralno ugroženu i zapuštenu djecu, a borba protiv tuberkuloze donosi brigu za zdravstveno ugroženu. Sve potrebne mjere provode se uz suradnju porodice, a ako je potrebno i mimo nju. Provodi se nadzor nad djecom, smještenom kod tuđih ljudi, školuju se i zaštićuju sakata, duševno zaostala i slaboumna djeca.

Zadaće brige za djecu medicinske su i socijalno pedagoške. Što je dijete starije, to su zadatci više pedagoški. Prema dobi dijelimo brigu za djecu u brigu za dojenčad, uz koju vodimo i brigu za trudnice; brigu za malu djecu od druge godine do školskog doba; brigu za školsku djecu. K tome dolazi briga za djecu, koja su bogalji, sakata, slaboumna, moralno ugrožena i zapuštena. Prema metodama imamo brigu u otvorenim, poluotvorenim i zatvorenim ustanovama. Otvorene ustanove vode nadzor nad djecom u porodicama i nad onom djecom, koja su na prehrani ili odgoju kod tuđih ljudi, savjetuju, podučavaju i potpomažu hranitelje i roditelje, gdje to ustreba. To su različite ambulante, savjetovališta, mliječne kuhinje i sl. Poluotvorene ustanove primaju djecu preko čitavoga dana, a naveče ih vraćaju njihovim kućama: to su kolijevke za dojenčad, dječji vrtići, skloništa, preventoriji i šumske škole. Zatvorene su ustanove različni zavodi, koji uzimaju djecu, koja se iz zdravstvenih, socijalnih ili odgojnih razloga kraće ili duže vremena moraju ukloniti iz porodice. Danas se smatra najboljim uzgajalištem zdravog podmlatka zdrava i sređena porodica. Zato se svim sredstvima podupire osnivanje i uzdržavanje takvih porodica, a podupire se podukom, zdravstvenim mjerama i materijalnom potporom. Djeca, koja nemaju mogućnosti, da te uslove nađu u svojoj porodici, smještaju se u takve porodice, gdje se postizavaju bolji uspjesi nego u negdašnjim zavodima. Dapače, i sami zavodi nastoje približiti se što više porodici svojom organizacijom i duhom. Briga za djecu provodi se ili iz javnih sredstava preko javnih vlasti (države, općine), ili iz posebničkih, preko različnih udruženja, često uz financijsku potporu države ili općine. Briga za djecu, koju provode javne vlasti, raspolaže stalnim sredstvima, ali je često birokratska, jer su na vodećim mjestima obično činovnici, koji sa socijalnim radom prije nisu imali posla. Posebnička je pobuda na tom polju često brža, elastičnija, požrtvovnija, ali su joj financijska sredstva nesigurna i ograničena.

Za uspješan rad na tom polju treba bistar pogled u stvarni život i u glavni cilj brige za djecu: da se zdravi sačuvaju i ugroženi zaštite, da se slabi podupru i usprave te da se oni, koji se u životnoj borbi ne bi mogli održati, učine za to sposobnima. S. M-k.

Dječji rad obuhvaća zanimanja u zaposlivanju djece do 14 godina. Već u doba cehova nisu djeca bila pretjerano zaposlena u obrtu, jer su cehovska pravila propisivala najnižu dob za naučnike. Dječji rad u većoj mjeri poznaje istom doba veleobrtne revolucije, u kojoj je radi specijalizacije rada omogućeno, da i djeca rade u manufakturi i tvornici. Težnja za jeftinom radnom snagom (a dječji je rad bio nadasve jeftin) dovela je do uposlenja djece u tvorničkim radionicama, rudnicima i t. d. Došlo je do neizmjernih zloupotreba na djeci, na pr. u Engleskoj, gdje su djeca čak od 6 do 8 godina morala raditi 13—15 sati na dan ili raditi noću. Osim u tvornicama djecu su sve više zaposlivali i u drugim granama gospodarstva, pa je tako na pr. u Njemačkoj još godine 1898 bilo zaposleno 544.283 djece ne računajući djecu zaposlenu u poljodjelstvu. Dakako, da je pretjerani rad djece doveo do najvećih šteta za njihov duhovni razvitak, pa se stoga osjetila potreba, da se prestane s takvim iskorišćivanjem, i da država — makar i uz protivljenje tvorničara — zahvati u to pitanje i zaštiti one, koji se ne mogu sami zaštititi. I tako je već 1802 donesen u Engleskoj za Roberta Pella the Morals and Healths Act, koji je išao za zaštitom djece i propisivao, da naučnici u tekstilnoj industriji ne mogu biti zaposleni više od 12 sati. To je bio prvi engleski zakon za zaštitu djece, a onda je u slijedećim desetljećima slijedio čitav niz drugih takvih mjera. Dijelom zbog tih mjera, a dijelom zbog drugih uzroka broj je zaposlene djece s vremenom znatno pao. Danas onemogućuju suvremeni zakoni zloupotrebu dječjega rada. Tako ima na pr. *Njemačka* zakon o dječjem radu i radnom vremenu za mladež od 30. IV. 1938, u kojem su sjedinjene sve mjere, kojim se zaštićuju naučnici i mladi radnici. Tom zakonu pridaje se velika važnost prema načelu: zaštita mladeži je ujedno zaštita naroda kao cjeline, i zato se ide za tim, da se sva mladež duhovno i tjelesno odgoji kao vrijedni članovi zajednice. U bivšoj *Austro-Ugarskoj monarhiji* doneseni su neki propisi za zaštitu djece već 1786, a nadopunjeni 1842. Oni su vrijedili na najvećem dijelu područja, gdje žive Hrvati. I austrijski obrtni zakon od g. 1859 sadržavao je neke propise o zaštiti djece u radu. On je protegnut na Hrvatsku zaključkom hrvatsko-ugarskog državnog sabora od 1884. — U bivšoj *Jugoslaviji* bili su propisi o dječjem radu sadržani u zakonu o zaštiti radnika od 28. II. 1922 i u zakonu o zaštiti djece i mladeži, koji je nosio isti nadnevak, te obrtni zakon od 1931, koji je još i danas kod nas na snazi. — U *Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* odmah su nakon uspostave države poduzeti koraci, da se donesu suvremeni zakonski propisi u pogledu rada mladeži, i tako je 30. IV. 1942 proglašena zakonska odredba o naučnicima, mladim radnicima i mladim namještenicima, po kojoj se ovi stavljaju pod posebnu zaštitu. Naučnik, koji stupa u naukovanje, mora imati barem 14 godina, dok se mladi radnik i mladi namještenik može zaposliti samo s dopuštenjem Glavne uprave posredovanja rada, odnosno njezinih djelatnika (§ 3, § 4). Tim propisima sprečava se u načelu ono, što se općenito zove »dječji rad«, jer se naučnici ispod 14 godina ne smiju primiti u naukovanje, dok će Glavna uprava posredovanja rada dati za zaposlenje mladih radnika i namještenika ispod 14 godina dopuštenje samo u iznimnim slučajevima. — Prema spomenutoj zakonskoj odredbi osnovan je i Ured za zaštitu radničke mladeži kod Upravnog zapovjedništva ustaške mladeži sa zadatkom, da pomaže Ministarstvu udružbe i njegovim djelatnicima kod velikih župa i prvomolbenih upravnih oblasti u vršenju nadzora nad izvršenjem ove zakonske odredbe. V. R-r.

Dječji jezik je svojevrsni izražaj duševnosti djeteta. Razvitak govora je najvažniji i najbitniji stvaralački čin ranog djetinjstva. Artikulirani govor razvija se gotovo neprimjetnim načinom iz neartikuliranih oblika glasnog izražavanja — iz vikanja i tepanja. U ovima dijete obznanjuje drugima, a u prvom redu roditeljima (majci), svoje zadovoljstvo i nezadovoljstvo, svoje želje i smetnje. Ova socijalna uloga izražavanja još se u većoj mjeri očituje u jeziku, odnosno u artikuliranom govoru. No govorni znaci, riječi i rečenice nisu samo sredstva socijalnog doticaja, izrasla iz zajedničkog života, nego su i simboli za objektivno — za predmete, pojmove, misli i t. d. — Po W. Sternu razvitak dječjeg jezika prolazi kroz tri stadija, koji su u najužem savezu s razvitkom njegova shvaćanja, dakle u savezu s razvitkom njegove perceptivne i aperceptivne sposobnosti. Dijete reagira u počecima samo na predmete (stadij supstancije), kasnije na pokrete, funkcije i djelatnosti (stadij akcije), a tek onda zapaža svojstva i relacije (stadij svojstava i relacija). Imenice (1), glagoli (2), te atributi i prijedlozi (3) predstavljaju prema tome razvojne stupnjeve govora. K. Koffka se kritički osvrće na

ovu teoriju i drži, da su dječji doživljaj i razvitak dječjeg govora mnogo kompleksnije prirode nego što to misli Stern. — U početku dijete uglavnom samo jednom riječi izražava čitavu rečenicu. Za razvitak dječjeg govora odlučni su i oni unutrašnji poticaji, koji su u savezu s dječjim pitanjima (razdoblje dječjih pitanja). Dijete pita ponajprije za imena stvari i osoba, kasnije za uzroke i t. d. Sve to izvire iz njegove spontane radoznalosti, koja je među ostalim i korijen njegova spoznajnog nagona. Pored toga valja imati na umu, da dijete i samo stvara svoje vlastite riječi. Ono vodi dijaloge sa sobom (u monologu), pripovijeda izmišljene priče, dakle fabulira. Osobitosti dječjeg jezika daju nam pravo govoriti o posebnom »dječjem dijalektu« ili žargonu; o jeziku, koji se još i kod odraslijeg djeteta razlikuje od jezika odrasla čovjeka. — U pedagogiji se u novije vrijeme javljaju prijedlozi, prema kojima ne bi trebalo izravno pobijati ovaj dječji dijalekt sa svrhom što bržeg uživljavanja djeteta u književni jezik odraslih. Dječji jezik ima svoj poseban čar, on je nepatvoren izražaj dječje duše, pa ga, kaže se, valja u stanovitim granicama poštivati. U nastavi materinskog jezika zalaže se za ovo stajalište najodlučnije Bernhard Otto. On je primjerice jedan dio Goetheova Fausta »preveo« na dječji jezik u namjeri, da ga djetetu učini što pristupačnijim.

LIT.: F. Giese, *Kinderpsychologie*, u Handbuch der vergleichenden Psychologie, izd. G. Kafka, I. sv. 1922; W. Stern, *Psychologie der frühen Kindheit*, 1928; Wilh. Hansen, *Die Entwicklung des kindlichen Weltbildes*, 1938; B. Otto, *Kindesmundart*, u 3 sveska, 1908/9. S. P-i.

Dječje kolijevke, obdaništa, zabavišta, vrtići, čitaonice → Odgojni zavodi.

Dječje igre → Odgojna sredstva.

Dječja književnost ili književnost za mladež namijenjena je djeci do kraja kasnijeg ili t. zv. školskog djetinjstva, koje se završava četrnaestom godinom života. Kao posebna vrsta književnosti nastala je i bujno se razvila u prosvjetiteljsko doba nastojanjem pedagoga filantropista. Izričito tendenciozna, puna poučavanja i moraliziranja u skladu s eudemonističkim i utilitarističkim odgojnim idejama onog doba bila je redovno slabe ili nikakve umjetničke vrijednosti. Prije prosvjetiteljskog vremena izravno su bile namijenjene djeci samo školske knjige i katekizmi.

M. A. Reljković, prvi hrvatski književnik, koji je pisao za djecu, bio je također sljedbenik i pobornik ideja prosvjetnoga doba. On je preveo *Ezopove fabule za slavonsku u skulu hodeću dicu.* Kako je Reljkovićeva knjiga tiskana istom 1804 u Osijeku, to je prva hrvatska knjiga, namijenjena djeci, bilo već 1796 tiskano djelo *Mlajši Robinzon iliti jedna kruto povoljna, i hasnovita pripovest za decu od J. H. Kampe*, što ga je iz njemačkoga prenio na hrvatski Antun Vranić.

Pola stoljeća nakon izlaženja Vranićeva prijevoda počinje se kod nas življe razvijati prijevodna, a nešto sporije od nje i naša izvorna književnost za mladež. G. 1846 započelo je prijevodom Schmidove *Genoveve* izdavalačko djelovanje Kola mladih rodoljuba, koje se kasnije nazvalo Zborom duhovne mladeži zagrebačke. Uza nj su glavni izdavači knjige za mladež Hrvatski pedagoško-književni zbor, Matica Hrvatska (izdala Andersenove *Izabrane priče*, 2 knjige J. Vernea, Fenelonove *Zgode Telemaka* i dr.), Društvo sv. Jeronima, pa knjižara L. Hartmana (kasnije S. Kuglija), koja je u nekoliko stotina svezaka knjižnice »Spisi za mladež« izdala mnoga vrijedna djela svjetske i domaće književnosti za mladež.

Naša dječja književnost u prošlom stoljeću napredovala je sporo i slabo, jer u nas nije dugo vremena bilo dječjih listova, u kojima bi se odgajali pisci. G. 1864 počeo je I. Filipović izdavati *Bosiljak*, naš prvi list za mladež, obustavljen već poslije četvrte godine izlaženja. Bolje sreće bilo je *Smilje*, jedini naš dječji list iz prošlog stoljeća, koji se održao do danas. Izdaje ga od 1873 Hrvatski pedagoško-književni zbor u Zagrebu, a urednici su mu bili: V. Z. Mařik i T. Ivkanec do 1912, a kasnije G. Pinter (Ča Gavro), J. Škavić, Lj. Krajačić, Zora Ruklić, V. Cvitan i M. Orešković. Drugi su listovi bili: *Bršljan*, ur. Lj. Tomšić i Marija Tomšić-Im; *Hrvatska omladina*, ur. Josip Milaković; *Mali dobrotvor*, ur. F. Bartuš; *Pobratim*, list za srednjoškolsku mladež, ur. J. Vitanović, P. Marković, G. Manojlović, F. Ž. Miler; *Vjerni drug*, list za obrtnički i trgovački podmladak, ur. J. Varžička, F. Bartuš, S. Širola i dr. Svi su ti listovi izlazili u Zagrebu. U Karlovcu je neko vrijeme izlazio *Liljan*, a uređivao ga S. Širola.

Hrvatska dječja književnost prošlog stoljeća razvijala se pod stalnim i jakim utjecajem njemačke književnosti te vrste, koju su u doba romantike obogatili dragocjenim djelima braća Grimm, A. v. Arnim i Brentano, Tieck, Hauff, L. Auerbacher i dr. Duhom romantike odišu i radovi Christopha von Schmida i Franza Hoffmana, dvaju dječjih pisaca, koji se inače po književnim težnjama nisu razlikovali od svojih prosvjetiteljskih i filantropističkih prethodnika. Njihovi spisi vrijedili su kao nedostižljiv uzor valjane dječje književnosti ne samo mnogim njemačkim već i našim piscima za mladi svijet.

Ljubav za predajnu narodnu književnost, buđenje i njegovanje rodoljubnih osjećaja, promicanje kršćanske ćudorednosti i nastojanje oko podizanja opće prosvjetne razine u najširim pučkim slojevima, to su glavne značajke hrvatske dječje književnosti sve do naših dana.

Suradnici spomenutih listova za mladež u prošlom stoljeću bili su i naši viđeni književnici, ali Trnski, Šenoa, Pavlinović, J. E. Tomić, Harambašić, Novak, Kranjčević i dr. pomogli su razviti našu književnost za mladež onim svojim radovima, koji su u prvom redu bili namijenjeni odraslim čitačima. Među piscima za mladež u prošlom stoljeću i u prva dva desetljeća našeg stoljeća osim spomenutih urednika važniji su M. Stojanović, S. Fabković, D. Hirc, J. Turić, J. Kempf, D. Trstenjak, P. Kuničić, Milka Pogačić, Jelica Belović-Bernadzikowska, I. Crnko, I. Devčić, V. Koščević, R. F. Magjer, F. Sudarević i dr.

Prečesto slaba ili nikakva umjetnička vrijednost posebne književnosti za djecu, a napose loš utjecaj, što ga je takva književnost vršila nesamo na književni ukus već i na ćudoredna shvatanja mladeži, bio je u Njemačkoj i drugdje stalan uzrok zabrinutosti kod umjetničkih i odgojiteljskih krugova. Heinrich Wolgast u spisu *Das Elend unserer Jugendliteratur* odlučno je ustao 1896 protiv posebne književnosti za mladež. Njegov glavni zahtjev, da »spis za mladež u pjesničkom obliku mora biti umjetničko djelo«, danas je općenito prihvaćen. Uvaženo je i traženje pedagoga i dječjih psihologa, da književni spis, namijenjen djetetu, bude uistinu dječji po usklađenosti s posebnim osobinama, potrebama i sklonostima dječje duše. Prema razvojnim stupnjevima u duševnom razvoju djeteta dijeli se njegovo štivo na ove skupine: 1. slikovnice sa stihovima i pričicama za malo dijete; 2. bajke i priče za dijete od 7. do 9. god.; 3. pustolovne i povijesne pripovijetke i priče za dijete od 9.—12. god. (doba Robinzona); 4. romani, drame i sl. za dijete poslije 12. god.

T. X. Thalhofer određuje zadatke književnosti za mladež ovako: Sve, što mladež čita, treba da služi svestranom obrazovanju, koje treba shvatiti kao snagu i sposobnost za rješavanje zadataka, što ih stavlja život. K tome pripada zdravlje, sposobnost u zvanju, otpornost, pokretnost i napon duha, unutrašnja nezavisnost sa svijetom visokih, plemenitih vrednota, uvjerenje o redu među stvarima, koji je pun smisla (religija) i uključenje u zajednicu. Estetsko je obrazovanje samo dio glavnog cilja, ma da je s njim u unutrašnjoj vezi.

Wolgastova i ostala novija naziranja o književnosti za mladež imala su kod nas glavne pobornike u pedagoškim časopisima: *Školski vjesnik*, *Napredak*, *Preporod* i *Savremena škola*.

U našem stoljeću postigla je hrvatska izvorna književnost za djecu nagao uspon u djelima Ivane Brlić-Mažuranić, Jagode Truhelke i Vladimira Nazora, koja po umjetničkoj vrijednosti ne zaostaju za najboljim djelima te vrste u stranom svijetu.

Danas su glavni izdavači knjiga za mladež u Hrvatskoj: *Hrvatski pedagoško-književni zbor* (»Knjižnica za mladež«), *Zabavna biblioteka*, *Matica Hrvatska* (»Knjižnica za hrvatsku mladež«), *Društvo sv. Jeronima* (»Knjižnica za dobru djecu«), Knjižara Horvat Radoslav (»Ilustrovana omladinska biblioteka«), *Promičba Ustaške uzdanice* (»Knjižnica ustaške uzdanice«), *Hrvatski bibliografski izdavalački zavod* (»Vedra knjiga«) i dr.

Od listova za djecu i mladež izlazi danas *Smilje*, *Anđeo čuvar* (1901 u Iloku, od 1917 u Zagrebu; prvi urednik o. Mladen Barbarić), *Dječji Novi Behar* (od 1927 u Sarajevu ur. Alija Nametak i Abdurahman Mašić); *Vrtić* (1931 u

Zagrebu, ur. M. Klarić; list od 1937 izlazi u Sarajevu); *Ustaška uzdanica* (od 1941, ur. V. Kos); *Hrvatska mladost* (od 1941, ur. Đ. Arhanić). Za priradnu mladež izlazi od 1932 *Mladi radiša*, ur. V. Kvaternik.

Luč, *Plava Revija* i *Ustaška mladež* listovi su za omladinsku književnost, koja se po svojoj svrsi razlikuje od posebne književnosti za mladež.

Prestali su izlaziti dječji listovi: *Mali Istranin* (izlazio od 1905 pod različnim imenima i u različnim mjestima; ur. J. A. Kraljić, V. Car-Emin, R. Katalinić-Jeretov, E. Radetić), *Vrelo* (pokrenuto 1923, ur. Z. Špoljar), *Mala mladost* (pokrenuta 1930, ur. J. Andrić, L. Perinić), te listovi za srednjoškolke *Krijes* (pokrenut 1909, ur. V. Deželić sin, A. D. Bišćan), *Mladost* (pokrenuta 1930, ur. I. Horvat, J. Andrić, L. Perinić); *Omladina* (sadašnja »Hrvatska mladost«, pokrenuta je 1918 god., ur. J. Ivakić, V. Nazor, S. Matičević, M. Gavazzi, F. Nikolić, V. Kralj, D. Bogdanović, A. Cividini, M. Bartulović, M. Starčević).

Od mnogobrojnih pisaca za mladež poslije g. 1900 istakli su se svojim radom D. Domjanić (Vujec Grga), B. Toni, M. Majer, Josipa Radošević, Zdenka Smrekar, Z. Vukelić, R. Horvat, Đ. Vilović, T. Prpić, Š. Fučić, K. Mihotić, I. Rukavina, J. Cvrtila, M. Robotić, M. Širola, J. Rukavina, Z. Petek, M. Lovrak, G. Cvitan, N. Pavić, Zlata Kolarić-Kišur, I. Kozarčanin, J. Živković, Agata Truhelka, Štefa Jurkić, Lj. Brgić i dr. G. 1943 pisci za mladež osnovali su u Društvu hrvatskih književnika poseban krug, nazvan »Petar Zoranić«. *Znanje i radost*, enciklopedijski zbornik za mladež, što ga od 1942 izdaje Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, a uređuje ga Ivo Horvat, jest ujedno i zbornik radova naših najboljih pisaca za mladež.

O književnosti za mladež pisali su kod nas *Jelica Belović-Bernadzikowska*, *I. Krnic* (Mihael Gorski), *Lj. Maraković*, *Lj. Krajačić*, *V. Peroš* i drugi.

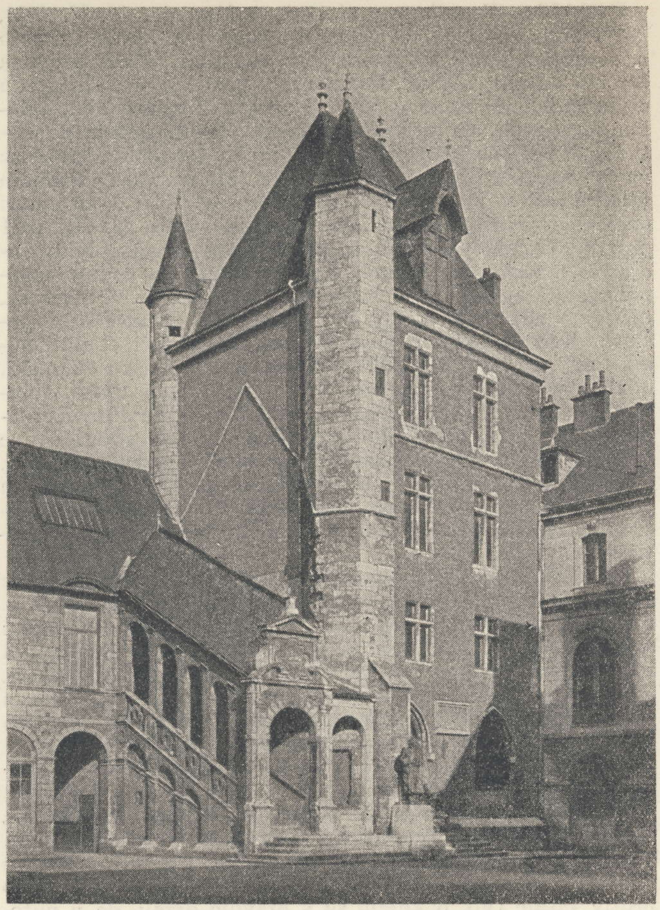
LIT.: T. Thalhofer, *Die Jugendlektüre*, Paderbon 1925; J. Rieffert, A. Rumpf, H. Rombach, *Jugendschriften*, Lexikon der Pädagogik der Gegenwart, Herder, Freiburg i. B. 1930; Lj. Maraković, *Novi pripovjedači*, Zagreb 1929; Lj. Krajačić, *»Hrvatski pedagoško-književni zbor« i naša omladinska književnost*, u knjizi Pedesetogodišnjica Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora, Zagreb 1923. J. C-a.

DIJEZIS (grč. δίεσις, tal. diesis, franc. **dièse** ili **dièze**)) znači upravo povisilicu. No Pitagora je tim nazivom označio i razliku između kvarte i dva cijela tona, t. j. interval, koji kasnije nazvaše *lima* ili pitagorovski poluton, točno 256 : 243. U 16. st., kad su iza preporodnih nastojanja pokušali oživjeti starogrčku glazbenu teoriju i otkriti tajnu čarobne moći antikne glazbene umjetnosti, pokušavali su uvođenjem d. konstruirati instrumente s posebnim tipkama za četvrt-tonove (Vicentino i Colonna). Kad je nestalo te tlapnje za oživljavanjem antike, ostade naziv sam kao oznaka za povisilicu (u romanskim jezicima). B. Š.

DIJODOFORM tetrajodetilen (aethylenum tetrajodatum) žuti je kristalični prašak, netopljiv u vodi. Dobiva se iz dijodacetilena i joda. Za razliku od jodoforma gotovo je bez mirisa, a upotrebljava se u istu svrhu, kao posip, i u pomastima. D. B-ć.

DIJON, grad u istočnoj Francuskoj i glavno mjesto départementa Côte d'or. Leži u kraju vinorodnih brežuljaka »Dijonais«, koji prate istočno podnožje gorja Côte d'or. Grad se razvio na sastavu rijeka Suzona i Oueche. Dolinama tih rijeka najlakši je prijelaz iz rhonske u parišku zavalu. Uz putove, koji su od davnine znameniti, danas prolazi tuda najvažnija francuska željeznička pruga Pariz—Dijon—Lyon—Marseille »P. L. M.«, a dolinom Oueche vodi Burgundski kanal, koji spaja Saônu sa Yonneom, pritokom Seine. U D-u se s ovim važnim putovima križaju oni, koji dolaze sa sjeveroistoka kroz Burgundska vrata (v.) iz doline Rajne i s jugoistoka preko Jure iz Švicarske. Povoljan prometni položaj i na daleko poznata vinorodna okolica glavne su osnovice za napredak D-a. Nekoć lijepo sjedište burgundskih vojvoda (→ Burgundija) danas D. ne samo što ima prometnu važnost nego je i znatno trgovačko, veleobrtno i kulturno središte kao i vojničko uporište, koje je zbog zemljopisnog položaja i prometnog značenja poslije 1870 jako utvrđeno. D. je jedno od najvećih francuskih i svjetskih tržišta vina, sjedište poznatog sveučilišta, umjetničke akademije i različitih stručnih škola. Iskorišćujući ove prednosti grad se počeo naglo razvijati pred kraj prošlog stoljeća. Dok je 1870 imao 40.000 stan., 1936 ima ih već 96.257.

LIT.: G. Chabot, *La Bourgogne*, Pariz 1941. J. R-ć.



DIJON, Dvorac burgundijskih vojvoda

Povijest. Stari **Divio** u području keltskih Lingona pripadao je u rimsko doba kao *vicus* (»selo«) gradu Langresu, kojega su biskupi u kršćansko doba imali vrhovništvo nad grofovima od D-a. Pobjedom nad Burgundima pred D-om (g. 500) Franci su zavladali i tim gradom. G. 1015 postao je D. sastavni dio francuskog kraljevstva, a u 12. st. razvio se — kao sjedište burgundijskih vojvoda — u značajno središte evropske kulture i umjetnosti. Premda je poslije propasti burgundijske države bio neposredno utjelovljen francuskom kraljevstvu (1477), ostao je i nadalje sjedište burgundijskih staleža i posebnog parlamenta. U doba vjerskih ratova pristajao je uz katoličku stranku, dok ga 1595 nije Henrik IV. osvojio. Grad se ponovno razvio u 18. st., kad je 1723 dobio sveučilište, a 1738 biskupiju.

Umjetnost. Među crkvama u D-u, koje su značajne kao umjetnički spomenici, ističu se katedrala St. Bénigne s ranoromanskom donjom crkvom i 95 m visokim tornjem, zatim crkva Notre Dame, sagrađena 1252—1334 u stilu burgundijske visoke gotike, te crkva sv. Mihajla. Predvorje s arkadama u toj crkvi (iz 1529) kao i brojne patricijske kuće pokazuju obilježja stila Michelangelova učenika Huguesa Sambina, podrijetlom iz D-a. Stari vojvodski dvorac, koji se izgrađivao još u 18. st., danas je dijelom gradska vijećnica, a dijelom muzej, u kojem se nalazi većina grobnih spomenika burgundijskih vojvoda. Okolica D-a posjeduje najznačajnije djelo staroburgundijskoga kiparstva, t. zv. Mojsijev zdenac od Clausa Slutersa. Gradska knjižnica ima 80.000 svezaka, a grafička zbirka 40.000 grafičkih listova. F. C.

DIKA (Δίκη) je prema Heziodu kao jedna od Hora (v.) kćerka Zeusa i Temide. Ona zakriljuje pravdu i sudove. Ako koji sudac povrijedi pravdu, ona ga optužuje pred Zeusom, uz kojega sjedi (ξύνεδρος). Ona među ljude donosi zakonitost i mir, zato joj se sestre zovu Eunomija i Irena. U atičkoj se tragediji često prikazuju opačine; zato u njima često dolazi D. u priliku, da kazni krivca, napose kod Eshila i Euripida. Već kod Eshila (Χοηφόροι 639 id.) D. nosi mač. Z. D.

DIKAIOS, Papaflessas, * 1788, † Maniaki, 19. V. 1821, grčki političar. Učio u glasovitoj školi Dimitsana i stupio u samostan kraj Kalamate kao redovnik. Radi progona turskih vlasti ostavi Peloponez. Postavši u Carigradu arhimandritom stupi u vezu s »Filiki Eteria«, rodoljubivim društvom, da pripremi prevrat. Zatim putuje u Vlašku, gdje stječe pristaše Grke, i preko Carigrada vraća se na Peloponez šireći prevratničke ideje. Pred turskom vlasti bježi u Kalamatu, u samostan sv. Ilije, i sakupivši poglavice južnoga Peloponeza proglasi ondje 23. III. 1821 prevrat. Odande ide u Arkadiju i svuda šireći pobunu sudjeluje u nastalim bitkama. Kad je Dramalija zauzeo Peloponez, sudjeluje i D. u bitki kod Dervenakije. U prevratničkoj vladi Astrosovoj P. je ministar unutrašnjih poslova. Kad je Ibrahim-paša krenuo, da pokori cijeli Peloponez, P. se utvrdi s 2000 pristaša na brežuljku Maniaki, odakle se vidjelo egipatsko brodovlje u luci Pylus. Ibrahim navali s velikom silom, a većina pristaša P-ovih, uvidjevši, da bi borba bila uzaludna, ostave vođu. P. se opirao čitav dan s preostalih 300 ljudi i slavno poginuo. — P. je bio obrazovan, ali naprasita ga ćud zavodila na djela, kojima je i škodio domovini; no junaštvo i požrtvovnu ljubav prema domovini mora mu priznati i protivnik. K. K.

DIKASTERIJ (grč. *δικαστήριον* »sudište, mjesto, gdje se sudi«). U ugarsko-hrvatskom nazivlju udomila se riječ d. tek u 17. st. i označuje visoke državne oblasti. Hrvatski sabor je 13. V. 1790 zaključio, da šest hrvatskih županija ima primati naloge od zajedničkog namjesničkog vijeća, »dok se natrag ne osvoje oni dijelovi Hrvatske, što ih sada imaju Turci i Mlečani, tako da se nađe na okupu dovoljan broj županija za uređenje posebnog političkoga dikasterija«. U tom slučaju znači izraz d. posebnu vladu (→ kancelarija, hrvatska dvorska). A. D.

DIKEARH *(Δικαίαρχος)*, rođen u Meseni na Siciliji, učenik Aristotelov, krajem 4. i u prvoj polovici 3. st. grčki zemljopisac, povjesničar i politički pisac. Opisao je zemlju i sastavio zemljovid. Pobijao je priču u nauci, zato je ustao protiv Piteje (v.), o kojem su s pravom držali, da u putopisima donosi i izmišljotine. Glavno mu je djelo *Βίος Ἑλλάδος* (Život Helade), u kojem obrađuje povijest grčke kulture obazirući se ne samo na politički razvoj grčkih država, nego i na razvoj književnosti, glazbe, igara, slikarstva i kiparstva. Povodeći se za Aristotelom napisao je među ostalim i spis *Τριπολιτικός* (Tripolitik), u kojem je eklektički izabrao iz različitih ustava ono, što mu se najviše sviđalo. Od njegovih djela sačuvali su se odlomci. P. G.

DIKETONI → Ketoni.

DIKICA *(Xanthium)* je rod jednogodišnjih zeleni iz por. glavočika (v.). Odlikuje se izmjenito poredanim, nerazdijeljenim ili krpastim listovima (koji pri dnu imaju katkada oštre bodljike) i (nepotpuno) jednospolnim i jednodomnim cvjetnim glavicama, od kojih se muške nalaze na gornjem, a ženske na donjem dijelu biljke u pazušcima listova. Pojedina ženska glavica sadržava samo 2 cvijeta, a obavijena je značajnim dvogradnim ovojem, koji ima na vrhu 2 rogu slična nastavka, a po čitavoj površini brojne, natrag zavinute bodljike. U zrelom stanju predstavlja čitava takva glavica vrlo značajan, bodljikav, »zoohoran« nepravi plod, koji se — poput čička i dr. — raširuje s pomoću životinja. Rodu pripada oko 5 vrsta, koje (bar najvećim dijelom) potječu vjerojatno iz Amerike, ali su danas rasprostranjene u toplim i umjerenim područjima gotovo čitavog svijeta, te rastu po zapuštenim mjestima, uz puteve i naselja, po poljima i sl. Nekoje su se prije upotrebljavale kao sredstvo za žuto bojenje kose. Kod nas su najčešće ove vrste: *X spinosum* L., koja ima pri dnu lisnih peteljki žute, trodjelne bodljike; prije se je — kao Herba Xanthii spinosi — upotrebljavala u ljekarstvu (kao sredstvo za tjeranje mokraće i znoja, protiv proljeva, groznice, bjesnoće i dr.), a u mladom stanju može biti opasna za blago; *X. Strumarium* L., koja nema bodljika pri dnu listova, a nepravi su joj plodovi zelenkasto žuti; *X. italicum* Moretti ima smeđe neprave plodove, raste poglavito u primorskim krajevima. S. H-ć.



DIKICA

DIKLINIJA → Cvijet → Rasplod.

DIKLO (u jednoj ispravi iz 1067 pod imenom Hyculus), hrvatsko selo kraj Zadra. Najstariji podatak o njemu potječe iz 10. st., kad ga je kralj Mihajlo Krešimir II. darovao benediktinskom samostanu sv. Krševana u Zadru. Tu je darovnicu potvrdio 1067 Petar Krešimir IV. — Današnja župna crkva, posvećena Bl. Dj. Mariji od Ružarja, sagrađena je 1797; župa broji oko 750 duša (1939). V. Ž.

DIKOA, stari grad na *J* od jezera Čada u Africi, u plodnoj nizini uz lijevu obalu rijeke Jadserama. Negda je to bio glavni grad urođeničkih kraljeva u državi Bornu, a danas važno trgovište i karavansko raskršće. Do 1919 bio je pod vlašću Njemačke, a od 1919 pod mandatom Engleske. N. Ž.

DIKOBRAZ → Glodavci.

DIKOVIĆ, Virgil, * Karlovac 19. III. 1840, † Zagreb 30. III. 1921, hrvatski faunist, ornitolog samouk. Od 1875—1919 službovao je u sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i povrh toga zanimao se za ornitologiju, osobito za manje ptice, pjevice, te ih lovio za Hrvatski državni zoološki muzej u Zagrebu. Svoja opažanja o pticama priopćio je u »Viencu«. K. B.

DIKTATURA → Država, Oblici vladanja.

DIKTIS (*Δίκτυς*, Dictys) iz Knosa na Kreti, pratilac Idomenejev u trojanskom ratu. Homer ga ne spominje. Sastavio je navodno na palminim listovima feničkim jezikom napisan dnevnik trojanskoga rata (*ἐφημερίς*), koji je iza njegove smrti bio s njime pokopan u njegovu rodnom gradu. Tamo ga je, kažu, za vlade cara Nerona, kada se prigodom jednog potresa grob otvorio, našao jedan pastir, a namjesnik Rutilije Ruf poslao ga je caru. Car ga je dao prevesti na grčki i uvrstio u svoju knjižnicu. U 4. st. pos. Kr. preveo je, kažu, taj dnevnik na latinski neki Kvint Septimije pod naslovom *Dictys Cretensis Ephemeris belli Troiani*.

Držalo se, da ni sam Diktis, a prema tomu ni njegovo djelo, nisu nikad postojali, nego da je to djelo sastavio tobožnji prevodilac Kvint Septimije. Međutim je nađen ulomak u 1. st. pr. Kr. grčkim jezikom pisanoga romana o trojanskom ratu. Taj su ulomak izdali Grenfell i Hunt u sv. 2. djela *Tebtunis-Papyri* (1907).

Diktisovo je djelo kao i Daretovo (v.) bilo sredovječnim piscima glavno vrelo za opisivanje trojanskoga rata. Z. D.